KARL
MARKS

KAPİTAL

BİRİNCİ CİLT

ERİŞ YAYINLARI

ÜÇÜNCÜ BASKI

K A P İ T A L

KAPİTALİST ÜRETİMİN ELEŞTİREL BİR TAHLİLİ

KARL MARX

Karl Marx'ın *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Productuon*, Volume 1, (Lawrence ande Wishart, London, 1971) adlı yapıtını İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, Birinci Cilt, adı ile, Sol Yayınları tarafından 1986 (Birinci Baskı: Temmuz 1975; İkinci Baskı: Mart 1978) tarihinde yayınlanmıştır.

Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiştir. 2003.

erisyay@kurtuluscephesi.com

http://www.kurtuluscephesi.com

http://www.kurtuluscephesi.org

http://www.kurtuluscephesi.net

İÇİNDEKİLER

15 Almanca Birinci Baskıya Önsöz, *Karl Marks*
20 Almanca İkinci Baskıya Sonsöz, *Karl Marks*
28 Fransızca Baskıya Önsöz ve Sonsöz
28 Fransızca Baskıya Önsöz, *Karl Marks*
29 Fransızca Baskıya Sonsöz, *Karl Marks*
30 Almanca Üçüncü Baskıya Onsöz, *Friedrich Engels*
33 İngilizce Baskıya Önsöz, *Friedrich Engels*
37 Almanca Dördüncü Baskıya Onsöz, *Friedrich Engels*

BİRİNCİ KİTAP
SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ
43

BİRİNCİ KISIM
META VE PARA
45

45 BİRİNCİ BÖLÜM – M e t a
45 Birinci Kesim. – Metaın İki Öğesi. Kullanım-Değeri ve Değer (Değerin Özü ve Değerin Büyüklüğü)
50 İkinci Kesim. – Metada Somutlaşan Emeğin İki Yönlü Niteliği
55 Üçüncü Kesim. – Değerin Biçimi ya da Değişim-Değeri
56 A. Değerin Basit ya da Raslansal Biçimi
56 1. Değer İfadesinin İki Kutbu: Nispi Biçim ve Eşdeğer Biçim
57 2. Değerin Nispi Biçimi
57 (a) Bu biçimin niteliği ve anlamı
60 (b) Nispi değerin nicel belirlenmesi
62 3. Değerin Eşdeğer Biçimi
67 4. Bir Bütün Olarak Değerin Basit Biçimi
68 B. Toplam ya da Genişlemiş Değer-Biçimi
69 1. Genişlemiş Nispi Değer-Biçimi
69 2. Özel Eşdeğer Biçimi
70 3. Toplam ya da Genişlemiş Değer-Biçiminin Eksiklikleri
71 C. Değerin Genel Biçimi
71 1. Değer-Biçiminin Değişmiş Niteliği

73 2. Değerin Nispi Biçimi ile Eşdeğer Biçiminin Birbirine Bağlı Gelişmesi
74 3. Değerin Genel Biçiminden Para-Biçimine Geçiş
75 D. Para-Biçimi
75 Dördüncü Kesim. – Metaların Fetişizmi ve Bunun Sırrı
87 İKİNCİ BÖLÜM – Değişim
96 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Para ya da Meta Dolaşımı
96 Birinci Kesim. – Değerlerin Ölçüsü
104 İkinci Kesim. – Dolaşım Aracı
104 a. Metaların Başkalaşımı
113 b. Paranın Devinmesi
121 c. Sikke ve Değer Simgeleri
125 Üçüncü Kesim. – Para
125 a. Para-Yığma (İddihar)
129 b. Ödeme Aracı
135 c. Evrensel Para

İKİNCİ KISIM
PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ
138

138 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Sermayenin Genel Formülü
146 BEŞİNCİ BÖLÜM – Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler
156 ALTINCI BÖLÜM – Emek-Gücünün Alım ve Satımı

ÜÇÜNCÜ KISIM
MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ
165

165 YEDİNCİ BÖLÜM – Emek-Süreci ve Artı-Değer Üretim Süreci
165 Birinci Kesim. – Emek-Süreci ya da Kullanım-Değerlerinin Üretimi
172 İkinci Kesim. – Artı-Değer Üretimi
183 SEKİZİNCİ BÖLÜM – Değişmeyen Sermaye ve Değişen Sermaye
193 DOKUZUNCU BÖLÜM– Artı-Değer Oranı
193 Birinci Kesim. – Emek-Gücünün Sömürülme Derecesi
200 İkinci Kesim. – Ürünün Değerini Oluşturan Parçaların Ürünün Bu Parçalara Tekabül Eden Orantılı Kısımları ile Temsil Edilmesi
203 Üçüncü Kesim. – Senior'ün "Son Saati"
207 Dördüncü Kesim. – Artı-Ürün
208 ONUNCU BÖLÜM – İşgünü
208 Birinci Kesim. – İşgününün Sınırları
212 İkinci Kesim. – Artı-Emek Hırsı İmalâtcı ve Boyar
218 Üçüncü Kesim. – Sömürüye Yasal Sınırlar Konulmayan İngiliz Sanayi Kolları
229 Dördüncü Kesim. – Gündüz ve Gece İşi. Vardiya Sistemi
235 Beşinci Kesim. – Normal Bir İşgünü İçin Savaşım. İşgününün

Uzatılması İçin 4. Yüzyılın Ortasından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar Çıkartılan Zorunlu Yasalar
246 Altıncı Kesim. – Normal İşgünü İçin Savaşım. Emek-Zamanı Yasasıyla Zorunlu Sınırlandırma. İngiliz Fabrika Yasaları, 1833'ten 1864'e
263 Yedinci Kesim. – Normal İşgünü İçin Savaşım. İngiliz Fabrika Yasalarının Başka Ülkelerdeki Tepkisi
267 ONBİRİNCİ BÖLÜM – Artı-Değerin Oranı ve Kitlesi

DÖRDÜNCÜ KISIM
NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ
275

275 ONİKİNCİ BÖLÜM – Nispi Artı-Değer Kavramı
284 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM –Elbirliği
296 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – İşbölümü ve Manüfaktür
296 Birinci Kesim – Manüfaktürün İki Yanlı Kökeni
299 İkinci Kesim – Parça-İşçi ve Onun Aletleri
301 Üçüncü Kesim – Manüfaktürün İki Temel Biçimi: Heterojen Manüfaktür, Seri Manüfaktür
308 Dördüncü Kesim – Manüfaktürde İşbölümü ve Toplumda İşbölümü
314 Beşinci Kesim – Manüfaktürün Kapitalist Niteliği

KAPİTALİST ÜRETİM
323

DÖRDÜNCÜ KISIM
(DEVAM)
NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ
325

325 ONBEŞİNCİ BÖLÜM – Makine ve Büyük Sanayi
325 Birinci Kesim. – Makinenin Gelişmesi
337 İkinci Kesim. – Makineyle Ürüne Aktarılan Değer
343 Üçüncü Kesim. – Makinenin İşçi Üzerindeki Dolaysız Etkileri
343 a. Sermayenin Ek Emek-gücüne Elkoyması Kadınlarla Çocukların Çalıştırılmaları
350 b. İşgününün Uzatılması
355 c. Emeğin Yoğunlaştırılması
363 Dördüncü Kesim. – Fabrika
370 Beşinci Kesim. – İşçi ile Makine Arasındaki Çekişme
378 Altıncı Kesim. – Makinelerin İşsiz Bıraktığı İşçilerle İlgili Telâfi Teorisi
385 Yedinci Kesim. – İşçilerin Fabrika Sistemi Tarafından İtilmeleri ve Çekilmeleri Pamuklu Sanayiinde Bunalımlar

395 Sekizinci Kesim. – Büyük Sanayiin Manüfaktürde, Elzanaatlarında ve Ev Sanayiinde Yolaçtığı Devrim
395 a. Elzanaatları ile İşbölümüne Dayanan Elbirliğinin Ortadan Kalkması
397 b. Fabrika Sisteminin Manüfaktür ve Ev Sanayii Üzerindeki Etkisi
398 c. Modern Manüfaktür
400 d. Modern Ev Sanayii
404 e. Modern Manüfaktürden ve Ev Sanayiinden Büyük Modern Makine Sanayiine Geçiş. Fabrika Yasalarının Bu Sanayilere Uygulanması ile Bu Devrimin Hızlandırılması
412 Dokuzuncu Kesim. – Fabrika Yasaları. Bu Yasanın Sağlık ve Eğitim ile İlgili Maddeleri. Bunların İngiltere'de Yaygınlaşması
432 Onuncu Kesim. – Büyük Sanayi ve Tarım

BEŞİNCİ KISIM
MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ
435

435 ONALTINCI BÖLÜM – Mutlak ve Nispi Artı-Değer
444 ONYEDİNCİ BÖLÜM – Emek-Gücü Fiyatında ve Artı-Değerde Büyüklük Değişmeleri
445 I. İşgünü Uzunluğu ile Emek Yoğunluğu Değişmiyor. Emeğin Üretkenliği Değişiyor
448 II. İşgünü Değişmiyor. Emeğin Üretkenliği Değişiyor. Emeğin Yoğunluğu Değişiyor
449 III. Emeğin Üretkenliği ve Yoğunluğu Değişmiyor. İşgünü Uzunluğu Değişiyor
451 IV. Emeğin Süresinde, Üretkenliğinde ve Yoğunluğunda Aynı Anda Değişmeler
451 (1.) Emeğin üretkenliğindeki azalmayla aynı anda işgününün uzaması
453 (2.) Emeğin yoğunluğunda ve üretkenliğinde artmayla aynı anda işgününün kısalması
454 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM – Artı-Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller

ALTINCI KISIM
Ü C R E T
458

458 ONDOKUZUNCU BÖLÜM – Emek-Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi
465 YİRMİNCİ BÖLÜM – Zamana Göre Ücret
472 YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM – Parça-Başı Ücret
480 YİRMİİKİNCİ BÖLÜM – Ücretlerdeki Ulusal Farklılıklar

YEDİNCİ KISIM
SERMAYE BİRİKİMİ
485

485 G İ R İ Ş
487 YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Basit Yeniden Üretim
499 YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Artı-Değerin Sermayeye Dönüşmesi
499 Birinci Kesim. – Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Elkoyma Yasalarına Geçişi
507 İkinci Kesim. – Gittikçe Artan Ölçüde Yeniden-Üretimin Ekonomi Politik Tarafından Yanlış Anlaşılması
510 Üçüncü Kesim – Artı-Değerin Sermaye ve Gelire Ayrılması. Perhiz Teorisi
516 Dördüncü Kesim. – Birikimin Miktarını, Artı-Değerin Sermaye ve Gelire Orantılı Bölüşümünden Bağımsız Olarak Belirleyen Koşullar. Emek-Gücünün Sömürü Derecesi. Emeğin Üretkenliği. Kullanılan Sermaye ile Tüketilen Sermaye Arasındaki Farkın Büyümesi. Yatırılan Sermayenin Büyüklüğü
524 Beşinci Kesim. – Sözde Emek-Fonu
528 YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM – Kapitalist Birikimin Genel Yasası
528 Birinci Kesim. – Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek-Gücüne Duyulan Talebin Artması
536 İkinci Kesim. – Birikim İlerler ve Bununla Birlikte Yoğunluk Artarken, Sermayenin Değişen Kısmının Nispi Azalması
542 Üçüncü Kesim. – Gittikçe Artan Ölçüde Nispi Artı-Nüfus Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu
552 Dördüncü Kesim. – Nispi Artı-Nüfusun Farklı Biçimleri. Genel Kapitalist Birikim Yasası
558 Beşinci Kesim. – Genel Kapitalist Birikim Yasasının Örneklendirilmesi
558 (a) 1846-1866 Arasında İngiltere
563 (b) İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası
571 (c) Göçebe Nüfus
574 (d) Bunalımların İşçi Sınıfının En İyi Ücret Alan Kesimi Üzerindeki Etkisi
579 (e) İngiliz Tarım Proletaryası
590 (1.) Bedfordshire
590 (2.) Berkshire
591 (3.) Buckinghamshire
591 (4.) Cambridgeshire
592 (5.) Essex
592 (6.) Herefordshire
592 (7.) Huntingdonshire
593 (8.) Lincolnshire
593 (9.) Kent
593 (10.) Northamptonshire

594 (11.) Wiltshire
594 (12.) Worcestershire
599 (f) İrlanda

SEKİZİNCİ KISIM
İLKEL BİRİKİM
611

611 YİRMİALTINCI BÖLÜM – İlkel Birikimin Sırrı
615 YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM – Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması
630 YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM – 15. Yüzyılın Sonundan Başlayarak Mülksüzleştirilenlere Karşı Kanlı Yasalar. Ücretlerin, Parlamento Yasalarıyla Düşürülmeye Zorlanması
638 YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM – Kapitalist Çiftçinin Doğuşu
641 OTUZUNCU BÖLÜM – Tarımsal Devrimin Sanayi Üzerindeki Tepkisi. Sanayi Sermayesi İçin İç Pazarin Yaratılması
646 OTUZBİRİNCİ BÖLÜM – Sanayici Kapitalistin Doğuşu
656 OTUZİKİNCİ BÖLÜM – Kapitalist Birikim Tarihsel Eğilimi
659 OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Modern Sömürgecilik Teorisi

DİZİNLER
668

669 Yazınsal, İncilsel ve Mitolojik Adlar
671 Ağırlık, Uzunluk, Alan, Sığa ve Para Ölçüleri
672 Kısaltmalar

K A P İ T A L

KAPİTALİST ÜRETİMİN ELEŞTİREL BİR TAHLİLİ

KARL MARX

ÇEVİREN
ALAATTİN BİLGİ

PROLETARYANIN YİĞİT, VEFALI VE YÜCE
SAVUNUCUSU
UNUTULMAZ DOSTUM

WILHELM WOLFF'A

SUNULMUŞTUR

21 HAZİRAN 1809'DA TARNAU'DA DOĞDU
9 MAYIS 1864'TE MANCHESTER'DE SÜRGÜNDE ÖLDÜ

ALMANCA BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

ŞİMDİ birinci cildini kamuoyuna sunduğum yapıt, 1859'da yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı yapıtımın devamını oluşturur. Birinci kısım ile onun devamı arasındaki uzun aralık, çalışmamı tekrar tekrar kesen, uzun yıllar süren bir hastalıktan ötürüdür.

Daha önce yapıtın içeriği, bu cildin ilk üç bölümünde özetlenmiştir. Bu, yalnızca, aradaki ilişki ve bütünlük yönünden yapılmamıştır. Konunun sunuluşu da. geliştirilmiştir. Daha önceki kitapta yalnızca dokunulup geçilen birçok nokta, koşulların elverdiği ölçüde, burada, daha tam olarak işlenmişken; öte yandan, orada ayrıntılı olarak ele alınan noktalara bu ciltte yalnızca değinilmiştir. Nitekim, değer ve para teorileri tarihi üzerine olan bölümler, tamamen dışarda bırakılmıştır. Bununla birlikte, daha önceki yapıtın okuru, birinci bölümün dipnotlarında, bu teorilerin tarihi [sayfa 15] ile ilgili ek başvurma kaynakları bulacaktır.

Her başlangıcın güçlüğü, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden, birinci bölümün, özellikle de *metaın tahlilini* kapsayan kesimin anlaşılması, daha zor olacaktır. Özellikle değerin özü ve değerin büyüklüğünün tahlili ile ilgili yerleri, elden geldiğince herkesin anlayabileceği gibi yazdım.[1] Tam gelişmiş hali para-biçimi olan değer-biçimi, son derece kolay ve yalındır. Bununla birlikte, insan aklı, iki bin yıldan fazla zamandan beri boş yere bunun sırrını kavramaya çalışırken, öte yandan, çok daha karışık ve karmaşık biçimlerin başarılı tahliline, hiç değilse bir yaklaşım sağlanmıştır. Niçin? Çünkü, organik bir bütün olarak bir cisim, bu cismin hücrelerinden daha kolay incelenir de ondan. Ayrıca, ekonomi biçimlerinin tahlilinde ne mikroskoptan yararlanılabilir, ne de kimyasal ayıraçlardan. Her ikisinin de yerini, soyutlama gücü almalıdır. Ancak, burjuva toplumda emek ürününün meta-biçimi –ya da metaın değer-biçimi– ekonomik hücre-biçimidir. Bu biçimlerin tahlili, sığ bir gözlemciye, küçük ayrıntılar gibi gelebilir. Aslında da, küçük ayrıntılar üzerinde durulmaktadır, ama tıpkı mikroskobik anatomide yapıldığı gibi.

Bu nedenle, değer-biçimi üzerine olan kesim dışında bu cilt, zor anlaşılıyor diye suçlanamaz. Ben, burada, elbette, yeni bir şey öğrenmek isteyen, dolayısıyla da kendi başına düşünme çabasında olan okuru kastediyorum.

Fizikçi, fiziksel olguları, ya en, tipik biçimde oldukları, bozucu etkilerden en uzak bulundukları yerlerde gözlemler, ya da olanaklıysa, olayın en normal biçimde geçmesini sağlayacak koşullar altında deneyler yapar. Ben, bu yapıtta, kapitalist üretim tarzını ve bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarını inceleyeceğim. Bugüne kadar, İngiltere, bunların klasik yurdu olmuştur. Teorik düşüncelerimin gelişmesi içinde, İngiltere'nin başlıca örnek olarak gösterilmesinin nedeni işte budur. Ancak eğer [sayfa 16] Alman okur, İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumuna omuz silker, ya da iyimser bir biçimde Almanya'da işlerin bu kadar kötü olmadığı düşüncesiyle kendini avutursa, ona açıkça şunu söylemeliyim: "*De te fabula narratur!*"[2]

Aslına bakılırsa, konu, kapitalist üretimin doğal yasalarının sonucu olan toplumsal uzlaşmaz karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olmaları değildir. Burada sözkonusu olan, bu yasaların kendileridir, kaçınılmaz sonuçlara doğru katı bir zorunlulukla işleyen bu eğilimlerdir.

[1] Ferdinand Lassalle'ın Schulze-Delitzsh'e karşı yazdığı yapıtın benim bu konular üzerindeki açıklamalarımın "entelektüel özünü" verdiğini iddia ettiği kısmında bile önemli yanlışlar olduğuna bakılırsa, bu, daha da gerekli oluyor. Ferdinand Lassalle'ın iktisat üzerine olan yapıtlarındaki bütün genel teorik önermelerinde, örneğin sermayenin tarihsel karakteri, üretim koşulları ile üretim biçimi arasındaki ilişki vb. üzerine olan önermeleri, benim koyduğum terminolojiye varıncaya kadar, kaynak belirtmeksizin, hemen hemen sözcüğü sözcüğüne benim yazılarımdan alması herhalde propaganda amacı için yapılmış olabilir. Benimle hiç bir ilgisi olmadığı için, onun bu önermeleri ayrıntıları ile nasıl işlediği ve uyguladığı konusunda elbette hiç bir şey söylemiyorum.

[2] "Bu öyküde senin sözün ediliyor." (Horace) -ç.

Sanayi yönünden daha çok gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş olan ülkeye ancak kendi geleceğinin imgesini gösterir.

Ama bunu bir yana bırakalım. Kapitalist üretimin Almanlar arasında iyice yerleştiği yerlerde (örneğin fabrikalarda) içinde bulunulan koşullar, Fabrika Yasalarına benzer yasaların bizde bulunmamaları nedeniyle, İngiltere'den daha da kötüdür. Öteki bütün alanlarda, biz, Batı Kıta Avrupasının tüm geriye kalan yerlerinde olduğu gibi, yalnızca kapitalist üretimin gelişmesinin değil, bu gelişmenin tamamlanmamış olmasının da acısını çekiyoruz. Modern kötülüklerin yanısıra, dünün mirası olan bir sürü kötülüklerin; çok eski üretim biçimlerinin alttan alta hâlâ sürüp gitmelerinden doğan ve bunların kaçınılmaz olarak beraberinde getirdikleri çağdışı toplumsal ve siyasal ilişkilerin altında eziliyoruz. Yalnızca yaşayanlardan değil, ölülerden de acı çekiyoruz. *Le mort saisit le vif!*[3]

Almanya'nın ve geriye kalan Batı Kıta Avrupasının toplumsal istatistikleri, İngiltere'dekilere oranla acınacak durumdadır. Ama gene de, arkasındaki meduza başını şöyle bir görmemize yetecek kadar perdeyi aralıyorlar. Hükümetlerimiz ve parlamentolarımız, İngiltere'deki gibi, zaman zaman, ekonomik koşulları inceleyecek komisyonlar kursa; bu komisyonlara gerçeği araştırmak için aynı biçimde tam yetkiler verilse; bu görevler için İngiltere'nin fabrika denetmenleri, halk sağlığı konusundaki sağlık raportörleri, kadınlar ile çocukların sömürülmesi, konut ve beslenme konularını inceleyen komiserler gibi yetenekli, tarafsız ve saygın insanlar bulunabilse; bizdeki durumu görüp dehşete düşerdik. Perseus, avladığı devler kendisini görmesin diye sihirli bir başlık giyerdi. Biz ise, devlerin varlığını görmemek için, sihirli başlığı gözlerimize [sayfa 17] ve kulaklarımıza kadar indiriyoruz.

Bu konuda kendimizi aldatmayalım. Amerikan bağımsızlık savaşı, 18. yüzyılda, Avrupa orta sınıfı için uyarı çanını nasıl çaldıysa, Amerikan iç savaşı da, 19. yüzyılda, Avrupa işçi sınıfı için aynı şeyi yaptı. İngiltere'de toplumsal kargaşanın gidişi gözle görülür haldedir. Bu durum, belli bir noktaya ulaştığında, Kıta Avrupasını da ister istemez etkileyecektir. Orada, bu, işçi sınıfının kendisinin gelişme derecesine göre, ya daha yabanıl ya da daha insancıl bir biçim alacaktır. Bunun için, yüksek insancıl düşüncelerden ayrı olarak, bugün egemen olan sınıfların en önemli çıkarları, onlara, işçi sınıfının serbestçe gelişmesini engelleyen, yasal olarak kaldırılabilir bütün engellerin kaldırılmasını buyuruyor. Bu nedenle de, bu ciltte, öteki şeyler yanında, İngiliz fabrika mevzuatının tarihine, ayrıntılarına ve sonuçlarına geniş yer verdim. Bir ulus, öteki uluslardan birçok şeyler öğrenebilir ve öğrenmelidir de. Bir toplum, kendi hareketinin doğal yasalarını ortaya çıkarmak için doğru yola girmiş olsa bile –bu yapıtın son amacı da, zaten modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır– bu toplum, normal gelişmesinin birbirini izleyen

[3] Ölüm, yaşayanı yakalar. -ç.

aşamalarının ortaya koyduğu engelleri, ne gözüpek sıçrayışlarla temizleyebilir, ne de meşru yasalarla ortadan kaldırabilir. Ancak doğum sancılarını kısaltabilir ve azaltabilir.

Olası bir yanlış anlamayı önlemek için bir noktayı belirtmek isterim. Kapitalisti ve toprakbeyini, hiç bir şekilde *pembeye* boyamadım. Ama burada kişiler, ekonomik kategorilerin temsilcileri oldukları, belirli sınıf ilişkileri ile sınıf çıkarlarını kişiliklerinde topladıkları ölçüde ele alınıp incelenirler. Toplumun, iktisadi biçimlenişinin evrimini doğal tarihin bir süreci olarak gören benim görüşüm, bireyi, o kendini öznel olarak bu ilişkilerin üzerine ne denli çok çıkarırsa çıkarsın, toplumsal olarak yaratığı kaldığı bu ilişkilerden, herhangi bir başka görüşten daha az sorumlu tutar.

Ekonomi politik alanında özgür bilimsel araştırma, yalnızca öteki bütün alanlarda karşılaşılan düşmanlarla yüzyüze gelmekle kalmaz. Ele alınan malzemenin kendine özgü niteliği, insan yüreğinin en azgın, en bayağı ve en uğursuz tutkularını, özel çıkar çılgınlıklarını, düşman olarak savaş alanına aktarır. Resmi İngiliz Kilisesi, 39 kuralın 38'ine karşı yapılan saldırıyı, gelirinin 1/39'una yapılan saldırıdan daha kolay bağışlar. Bugün bizzat tanrıtanımazlık, mevcut mülkiyet ilişkilerinin eleştirisi ile karşılaştırılırsa, [sayfa 18] *culpa levis*'tir.[4] Bununla birlikte, gene de kabul edilmesi gerekli bir gelişme var. Örneğin son haftalarda yayınlanan Mavi kitabı gösterebilirim: "*Correspondance with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions*".[5] İngiliz tahtının dış ülkelerdeki temsilcileri, Almanya'da, Fransa'da, kısacası Kıta Avrupasının bütün uygar devletlerinde, sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde köklü bir değişikliğin İngiltere'deki kadar apaçık ve kaçınılmaz olduğunu uzun uzun anlatmaktadırlar. Aynı zamanda, Atlantik Okyanusunun öteki kıyısında, Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Bay Wade, halk topluluğu önünde yaptığı konuşmada, köleliğin kaldırılmasından sonra, sermaye ile toprak mülkiyeti ilişkilerinde köklü bir değişiklik yapılmasının günün başlıca sorunu olduğunu ilân etmiştir. Bunlar, çağın, mor şallar ya da kara bürüklerle gizlenemeyecek belirtileridir. Bu sözler, yarın bir mucize olacağı anlamına gelmez. Bu sözler, bizzat egemen sınıflar içinde, bugünkü toplumun kaskatı bir kristal olmayıp, değişebilen ve sürekli olarak değişen bir organizma olduğu konusunda bir sezginin doğduğunu göstermektedir.

Bu yapıtın ikinci cildi sermayenin dolaşım sürecini[6] (II. Kitap), ve sermayenin gelişme seyri içinde aldığı çeşitli biçimleri (III. Kitap), üçüncü ve son cilt (IV. Kitap) ise teorinin tarihini ele alacaktır.

Bilimsel eleştiriye dayanan her görüşü memnunlukla karşılarım.

[4] Küçük günah. -ç.

[5] "Sanayı Sorunları ile Sendikalar Konusunda Majestelerinin Dış Ülkelerdeki Temsilcileri ile Yazışmalar." -ç.

[6] Yazar, 579'uncu sayfada, bu başlık altında neyi istediğini açıklamaktadır. -Ed.

Kamuoyu denilen şeyin hiç bir zaman ödün vermediğim önyargılarına gelince, önceden olduğu gibi, şimdi de büyük Floransalının özdeyişini benimsiyorum:

"Segui il tuo corso, e lascia dir le genti"[7] [sayfa 19]

Londra, 25 Temmuz 1867 KARL MARX

[7] "Sen yolunda yürü ve bırak ne derlerse desinler!" Dante, *İlâhi Komedya*, "Araf", 5. şarkı. - ç.

ALMANCA İKİNCİ BASKIYA SONSÖZ

SÖZLERİME, birinci baskının okurlarına, ikinci baskıda yapılan değişiklikler konusunda bilgi vermekle başlamalıyım. Kitabın düzenlenmesinde daha bir açıklığa varıldığı hemen dikkati çekecektir. Ek notlar, her yerde, ikinci baskıya not diye gösterilmiştir. Metinle ilgili en önemli noktalar ise şunlardır:

Birinci Bölüm Birinci Kesimde her değişim-değerinin ifade edildiği eşitliklerin tahlilinden elde edilen değer türetimi, daha büyük bir bilimsel titizlikle ele alınmış ve işlenmiştir; aynı biçimde, birinci baskıda, şöyle bir değinilen, değerin özü ile değer büyüklüğünün toplumsal olarak gerekli emek-zamanına göre belirlenişi arasındaki bağıntı üzerinde şimdi daha geniş ölçüde durulmuştur. Birinci Bölüm Üçüncü Kesim (Değerin Biçimi), başka bir neden olmasa bile, birinci baskıda iki kez yer aldığı için, tümüyle gözden geçirilmiştir. –Geçerken belirteyim ki, bu yinelemeyi [sayfa 20] Hanover'deki dostum Dr. L. Kugelmann'a

borçluyum. Hamburg'dan ilk provalar geldiği sırada, 1867 yılı ilkyazında kendisini ziyaret ediyordum. Beni, okurların çoğunun, değer-biçimi konusunda tamamlayıcı, daha öğretici bir açıklamaya gereksinme duyacaklarına ikna etmişti.– Birinci Bölümün son kesimi, "Metaların Fetiş Karakteri, vb." geniş ölçüde değiştirildi. Üçüncü Bölüm Birinci Kesim (Değerin Ölçüsü) özenle gözden geçirildi, çünkü okura, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1859'da verilmiş bulunan açıklamalara başvurması belirtilerek bu kesim yeteri kadar titizlikle ele alınmamıştı. Yedinci Bölüm, özellikle İkinci Kısım[1] geniş ölçüde yeniden yazıldı.

Metinde yer yer ve çoğu zaman yalnızca üslup ile ilgili bütün değişiklikler üzerinde durmak için zaman yitirmenin gereği yoktur. Bütün kitap boyunca böyle değişiklikler olmuştur. Gene de, Paris'te çıkacak Fransızca çeviriyi gözden geçirdiğim şu sıra, Almanca esas metnin bazı yerlerinin üslup bakımından büyük ölçüde düzeltilmesine, bazı yerlerde ise gözden kaçmış hataların ayıklanmasına gerek olduğunu gördüm. Ancak bunun için zaman yoktu. Çünkü, bana, ancak 1871 güzünde çok acil bir çalışma içinde bulunduğum sırada, kitabın tükendiğini ve ikinci baskısına 1872 Ocağında başlanacağını haber vermişlerdi.

Alman işçi sınıfının geniş çevrelerinde *Das Kapital*'in böylesine hızla beğeni kazanması, emeklerimin en iyi ödülü olmuştur. Ekonomik konularda burjuva görüş açısını yansıtan Viyanalı bir fabrikatör olan Bay Mayer, Fransız-Alman savaşı sırasında yayınlanan bir broşürde, Almanların geleneksel bir tutkusu diye kabul edilen güçlü teorik düşünme yeteneklerinin, Almanya'da kültürlü denilen sınıflar arasında tamamıyla kaybolduğu, oysa tersine işçi sınıfı arasında bu yeteneğin yeni bir canlılık gösterdiği düşüncesini, çok yerinde olarak ortaya koymuştu.

Almanya'da, ekonomi politik, şu ana kadar, yabancı bir bilim olarak kaldı. Gustav von Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw*[2] adlı yapıtının özellikle 1830' da yayınlanan ilk iki cildinde, Almanya'da kapitalist üretim tarzının gelişmesini ve dolayısıyla, bu ülkede modern burjuva toplumunun oluşmasını önleyen tarihsel koşulları uzun uzun incelemiştir. Demek ki, [sayfa 21] ekonomi politiğin yeşereceği toprak yoktu. Bu "bilim", İngiltere ve Fransa'dan hazır mal olarak ithal edilmek zorundaydı; ve Alman [ekonomi politik -ç.] profesörleri öğrenci olarak kaldılar Yabancı bir gerçeğin teorik ifadesi, bunların elinde, bir dogmalar demeti haline geldi ve çevrelerindeki küçük ticaret âleminin terimleriyle yorumlandı ve bunun için de yanlış yorumlandı. Bilimse iktidarsızlık duygusunu, tümüyle bastıramadıkları bu duyguyu, gerçekten yabancısı oldukları bir konuya dokunmuş olmanın bilinçaltı rahatsızlığını, ya tarih ve yazın alanlarında allamelik taslaya-

[1] Bu baskıda: Dokuzuncu Bölüm, İkinci Kesim. -Ed.

[2] Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus, etc., von Gustav von Gülich. 5 cilt, Jena 1830-45. Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus, etc., von Gustav von Gülich. 5 cilt, Jena 1830-45.

rak, ya da "Kameral" bilimler denilen ve Alman bürokrasisinin arafı geçmek zorunda olan umutsuz adaylarının laf kalabalığından alınmış yabancı malzeme karışımı ile beceriksizce örtmeye çalıştılar.

Almanya'da, 1848'den bu yana kapitalist üretim, hızla gelişmektedir ve bugün spekülasyon ve dolandırıcılık içersinde açılıp saçılmıştır. Ama ne var ki, profesyonel iktisatçılarımıza kader gene gülmüyor. Ekonomi politiği dürüst bir biçimde ele alabilecekleri sırada, modern ekonomik koşullar Almanya'da fiilen yoktu. Ve bu koşullar ortaya çıkar çıkmaz da, onlar öyle bir ortam içindeydiler ki, artık burjuva ufkunun sınırları içersinde, bunları gerçekten ve tarafsızca incelemek olanağı yoktu. Ekonomi politik bu sınırlar içinde kaldığı sürece, yani kapitalist yönetim, evriminin geçiş halinde tarihsel bir evresi olması yerine, toplumsal üretimin mutlak son biçimi olarak görüldüğü sürece, sınıf savaşımı su yüzüne çıkmadığı ya da kendisini ancak dağınık ve tek tek olaylarla ortaya koyduğu sürece, ekonomi politik, bir bilim olarak kalabilir.

İngiltere'yi alalım. Orada ekonomi politik, sınıf savaşımının henüz az geliştiği dönemde doğmuştur. Onun son büyük temsilcisi Ricardo, sonunda, bilinçli olarak, sınıf çıkarlarının, ücret ve kârın, kâr ve rantın karşıtlığını, bu karşıtlığı, safça, doğanın toplumsal bir yasası kabul ederek, araştırmalarının hareket noktası yapar. Ancak, buradan hareketle, burjuva ekonomi bilimi, aşamayacağı sınırlara gelip dayanmıştır. Bu bilim, Ricardo daha hayattayken ve ona karşı olarak Sismondi'nin kişiliğinde eleştiri ile karşı karşıya geldi.[3]

Bunu izleyen 1820-1830 dönemi, İngiltere'de ekonomi politik [sayfa 22] alanında bilimsel faaliyetlerle dikkati çeker. Ricardo'nun teorisinin vulgarize edildiği, ve yayıldığı kadar, bu teorinin eski okula karşı savaşım verdiği bir dönemdi. Parlak karşılaşmalar yapıldı. O sıralarda olup bitenleri Avrupa pek az bilir, çünkü polemiklerin çoğu, yazılarda, incelemelerde, arasıra çıkan kitap ve broşürlerde dağınık olarak kalmıştır. Bu polemiğin tarafsız nitelikte oluşu –her ne kadar Ricardo'nun teorisi, bazı istisnai durumlarda burjuva ekonomisine karşı bir saldırı silahı olarak kullanılmış ise de– zamanın koşullarıyla açıklanabilir. Bu yandan, büyük sanayi, 1825 bunalımı ile modern yaşamının devresel çevrimini ilk kez açarak kendini gösterdiği gibi, çocukluk çağından kurtulmak üzereydi. Öte yandan, sermaye ile emek arasındaki sınıf savaşımı, siyasal bakımdan, bir yanda Kutsal İttifak çevresinde toplanan hükümetler ve feodal aristokrasi, öte yanda burjuvazinin öncülük ettiği halk kitleleri arasındaki uyuşmazlık; ekonomik bakımdan, sanayi sermayesi ile aristokrat toprak mülkiyeti arasındaki çatışma –bu çatışma, Fransa'da küçük ve büyük toprak mülkiyeti arasındaki karşıtlığın gerisinde saklı kalıyor, İngiltere'de Tahıl Yasalarından sonra açığa çıkıyordu– sonucu arka plana

[3] Yapıtına bkz: *Zur Kritik*.... s. 39 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 85 vd.]

itilmiş bulunuyordu. Bu sırada, İngiltere'de, ekonomi politik yazını Fransa'da, Dr. Quesnay'nin ölümünü izleyen fırtınalı ileri atılış hareketini anımsatır, ama tıpkı kocakarı fırtınasının ilkyazı anımsatması gibi. Ve 1830 yılıyla birlikte tam bir bunalım patlak verdi.

Fransa ile İngiltere'de, burjuvazi, siyasal iktidarı ele geçirmişti. Bundan sonra sınıf savaşımı, pratik olduğu kadar teorik olarak da gitgide daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Artık bundan sonra bu ya da şu teoremin doğru olup olmaması değil, ama sermayeye yararlı mı yoksa zararlı mı, gerekli mi yoksa gereksiz mi, siyasal bakımdan tehlikeli mi tehlikesiz mi olduğu sözkonusuydu. Tarafsız incelemelerin yerini ücretli yarışmalar, gerçek bilimsel araştırmaların yerini kara vicdanlı ve şeytanca mazur gösterme eğilimleri almıştı. Bununla birlikte Cobden ve Bright gibi imalâtçıların başıçektiği Tahıl Yasalarına Karşı Birliğin yayınladığı dünyayı kaplayan yerliyersiz broşürlerin, bilimsel olmasa bile, toprak aristokrasisine karşı giriştikleri polemik yönünden tarihsel bir değeri vardı. Ne var ki, ondan sonra, Sir Robert Peel'in yürürlüğe koyduğu serbest ticaret mevzuatı, vülger ekonomiyi bu son dikenden de yoksun bıraktı. [sayfa 23]

Kıta Avrupasındaki 1848-1849 devrimi, İngiltere'de de etkisini göstermişti. Bilimsel bir değeri olduğunu hâlâ öne süren ve egemen sınıfların lafebeleri ve dalkavukları olmaktan ötede bir şey olduklarını öne sürenler, sermayenin emrindeki ekonomi politik ile, proletaryanın artık daha fazla görmemezlikten gelinemeyen istekleri arasında uyum sağlama çabasına düştüler. İşte böylece, John Stuart Mill'in en iyi temsilciliğini yaptığı sığ uzlaştırma [doğdu -ç.]. Bu, burjuva ekonomisinin iflasının ilanıydı ve, büyük Rus bilgini ve eleştiricisi N. Çernişevski'nin *Mill'e Göre Ekonomi Politiğin Anaçizgileri* adlı yapıtında ustaca aydınlığa çıkarttığı bir olguydu.

Böylece, Almanya'da, kapitalist üretim tarzı, daha önce, Fransa'da ve İngiltere'de, şiddetli sınıf çatışmaları ile uzlaşmaz niteliğini gösterdikten sonra olgunluğa ulaştı. Ve üstelik, bu arada, Alman proletaryası, Alman burjuvazisinden çok daha açık bir sınıf bilincine ulaşmıştı. Böylelikle, bir burjuva ekonomi politik bilimin, ensonu Almanya'da tam olası göründüğü anda, gerçekte yeniden olanaksız duruma gelmişti.

Bu koşullar altında, onun sözcüleri, iki gruba ayrıldılar. Becerikli, işbilir kimselerden oluşan bir bölüm, en yavan ve bunun için de vül-ger ekonominin mazur gösterici en uygun temsilcisi olan Bastiat'nın bayrağı altına toplandılar; ötekiler, bilimlerinin profesörlük yüceliğinin gururuyla uzlaşmazları uzlaştırma çabasında olan John Stuart Mill'i izlediler. Tıpkı burjuva ekonomisinin klasik döneminde olduğu gibi onun çöküşü sırasında da Almanlar ancak öğrenci, taklitçi ve izleyici kaldılar, yabancı büyük toptancıların hizmetinde çalışan küçük perakendeci ve seyyar satıcı olmaktan kurtulamadılar.

Bunun için, Alman toplumunun kendine özgü tarihsel gelişmesi,

bu ülkede, burjuva ekonomisi konusunda her türlü özgün yapıtı önlüyor, ama bu ekonominin eleştirisine açık bulunuyordu. Böyle bir eleştiri bir sınıf adına yapılacaksa, bu, ancak, tarihsel görevi kapitalist üretim tarzını yıkmak ve bütün sınıfları büsbütün ortadan kaldırmak olan sınıf, yani proletarya adına yapılabilir

Alman burjuvazisinin bilirbilmez sözcüleri, önce *Das Kapital*'i, daha önceki yazılarıma yaptıkları gibi, sessizlikle öldürmeyi denediler. Bu taktiğin, zamanın koşulları ile artık uyuşmadığını görür görmez, kitabımı eleştirme bahanesi altında, "burjuvazinin kafasını huzura kavuşturmak" için reçeteler yazdılar. Ne var ki, [sayfa 24] işçi basınında –örneğin, Joseph Dietzgen'in Volksstaat'taki makalelerine bakınız– kendilerinden daha güçlü hasımları karşılarında buldular, ki onlara borçlu oldukları yanıtı (bugüne kadar hâlâ) verememişlerdir.[4]

1872 ilkyazında *Das Kapital*'in mükemmel bir Rusça çevirisi çıktı. 3.000 tane basılan kitap nerdeyse tükenmek üzere. Daha 1871 yılında Kiev üniversitesinde ekonomi politik profesörü N. Ziber, *Teoriya tsennosti i kapitala D. Ricardo* ("D. Ricardo'nun Değer ve Sermaye Teorisi vb.") adlı yapıtında, benim, değer, para ve sermaye teorimden, temelleri bakımından, Smith ve Ricardo'nun öğretilerinin zorunlu bir devamı olarak sözediyordu. Bu mükemmel yapıtı okurken Batı Avrupalıyı şaşırtan şey, yazarın yalın teorik tutumundaki tutarlılık ve sağlamlıktır.

Das Kapital'de kullanılan yöntem, birbiriyle çelişen çeşitli anlayışların ortaya koyduğu gibi pek az anlaşılmıştır. Öyle ki, Paris'te yayınlanan *Revue Positiviste,* beni, bir yandan, ekonomi politiği metafizik açıdan ele aldığım için, öte yandan da –düşününüz!– geleceğin aşçı dükkanları için (komtçu vari?) tarifeler düzecek yerde, salt güncel gerçeklerin eleştirel tahlillerini yaptığım için suçluyor. Metafiziklik suçlamasına karşı Profesör Ziber şöyle diyor: "Gerçek teori sözkonusu olduğu sürece, Marx'ın yöntemi, kusur ve erdemleri ortak olan en iyi teorik iktisatçıların bir okulunun, bütün İngiliz okulunun tümdengelim yöntemidir."[5] M. Block – "*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne*", *extrait du Journal des Economistes*, Juillet et Août 1872– yöntemimin analitik olduğu konusunda bir keşifte bulunuyor ve şöyle diyor: "*Parcet ouvrage M. Marx se classe parmit les esprits analytiques les plus émi-*

[4] Alman vülger ekonomisinin zevzek lafazanları, kitabımın üslubunu yermişlerdir. *Das Kapital*'deki yazınsal kusurları kimse benden daha fazla hissedemez. Bununla birlikte, bu baylarla okurlarının yararlanması ve zevklenmesi için, biri İngilizce biri Rusça iki yazıyı kaydedeceğim. Görüşlerime her zaman karşı olan *Saturday Review*, birinci baskı ile ilgili yazısında şöyle diyordu: "Konunun sunuluş biçimi, en kuru ekonomik sorunlara bile kendine özgü bir sevimlilik veriyor." *S.-P. Vyedomosti* ("St. Petersburg Postası") 20 Nisan 1872 tarihli sayısında diyor ki: "Konunun sunuluşu, bir ya da iki büyük özelliği olan bölüm dışında, herkesçe anlaşılabilir olması, açıklığı, ve konunun bilimsel karmaşıklığına karşın olağanüstü canlılığı ile dikkati çekiyor. Bu bakımdan yazar, ... son derece kuru ve karanlık bir dille yazdıkları kitapları, sıradan ölümlülerin kafalarını çatlatan ... Alman bilginlerinin çoğunluğuna hiç benzemiyor."

[5] N. Ziber, Teoriya tsennosti i kapitala D. Ricardo vı sıvyazi sı poztneyşimi dopolneniyami i razyasneniyami, Kiev 1871, s. 170. -Ed.

nents".[6] Alman eleştiriciler, elbette, "hegelci sofistik" [sayfa 25] diye feryat ediyorlar. St. Petersburg'da yayınlanan *Vyestnik Yevropi* ("Avrupa Postası") yalnızca *Das Kapital*'in yöntemine ayırdığı bir makalede (Mayıs 1872 sayısı, s. 427-436) benim araştırma yöntemimi katı gerçekçi, ama sunuş yöntemimi, yazık ki, Almanvari diyalektik buluyor. Şöyle diyor: "İlk bakışta, eğer konunun sunuluşunun dış biçimine dayanarak bir yargıya varılırsa, Marx, sözcüğün Almanca anlamında, yani kötü anlamında, ideal filozofların en idealidir. Oysa aslında, ekonomik eleştiri konusunda kendisinden önce gelenlerin hepsinden son derece fazla gerçekçidir. Hiç bir bakımdan kendisine idealist denilemez." Ben, yazara, en iyi yanıtı, Rusça özgün metni sağlayamayacak bazı okurlarımın da ilgisini çekebileceğini umduğum kendi eleştirisinden alacağım bazı pasajlarla verebilirim.

Yöntemimin materyalist temelini tartıştığım *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın "Önsöz"ünden (Berlin 1859, s. IV-VII)[7] aktarma yaptıktan sonra yazar şöyle devam ediyor: "Marx için önemli olan tek şey, incelediği olguların yasasını bulmaktır; bu olgular, belli bir tarihsel dönemde belirli bir biçim ve karşılıklı ilişkiler içersinde oldukları sürece, onun için önemli olan, yalnızca onlara egemen olan yasa değildir. Onun için daha da önemli olan, bunların değişmelerinin ve gelişmelerinin, yani bir biçimden başka bir biçime, bir ilişkiler düzeninden, farklı bir ilişkiler düzenine geçişlerinin yasasıdır. Bu yasa, bir kez bulunduktan sonra, bunun toplumsal yaşamda ortaya çıkan etkilerini ayrıntılarıyla inceler. Bunun sonucu olarak, Marx, ancak bir tek şeyi dert edinir: Katı bilimsel incelemelerle toplumsal koşulların birbirini izleyen sıralarının zorunluluğunu göstermek, ve kendisine temel çıkış noktaları görevini yapacak gerçekleri elden geldiğince tarafsız saptamak. Bunun için, aynı zamanda, hem şeylerin bugünkü düzeninin zorunluluğunu ve hem de insanlar inansınlar ya da inanmasınlar, onun bilincinde olsunlar ya da olmasınlar, hepsi aynı şeydir, kaçınılmaz olarak içinden geçeceği bir başka düzenin zorunluluğunu tanıtlaması yeter. Marx, toplumsal hareketi, yalnızca insan iradesinden, bilincinden ve düşüncesinden bağımsız olmakla kalmayan, tersine, onların iradesini, bilincini ve düşüncesini belirleyen yasaların yönettiği bir doğal tarihsel süreç olarak ele alır. ... Eğer uygarlık tarihinde bilinçli öğe ikincil olabilecek bir rol oynuyorsa, o [sayfa 26] zaman açıktır ki, konusu uygarlık olan eleştirel bir inceleme, bilincin herhangi bir biçimini ya da sonucunu, herhangi başka bir şeyden daha az temel alabilir. Yani fikir değil, ancak tek başına maddi olgu, onun çıkış noktası olabilir. Böyle bir inceleme, bir olguyu, fikir ile değil, olguyla, başka bir olguyla karşı karşıya getirerek ve karşılaştırarak kendisini sınırlandırır. Bu incelemede önemli olan, incelenecek her iki

[6] "Bu yapıtla Bay Marx, en önemli analitik düşünürler arasına giriyor." -ç.
[7] Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 23-28. -Ed.

olgunun olabildiğince kusursuz olması, ve gerçekten herbiri bir ötekine göre, bir evrimin farklı anlarını oluşturmalarıdır; ama hepsinden de önemlisi, ardarda dizilerin, sıraların ve böyle bir evrimin farklı aşamalarının içersinde kendilerini gösterdikleri sonuçların sıralanmasının kesin olarak tahlil edilmesidir. Ama denecektir ki, ekonomik yaşamın genel yasaları, birdir ve aynıdır, ister bugüne, ister düne uygulansınlar bir şey değişmez. Marx, bunu açıkça reddeder. Ona göre böyle soyut yasalar yoktur. Tersine, onun düşüncesine göre, her tarihsel dönemin kendi yasaları vardır. ... Toplum belirli bir gelişme dönemini tamamlar tamamlamaz, belirli bir aşamadan bir ötekine geçerken, başka yasaların da etkisi altına girmeye başlar. Kısacası ekonomik yaşam, karşımıza, biyolojinin öteki kollarındaki evrim tarihine benzer bir olgu sunar. Eski iktisatçılar, ekonomi yasaları ile fizik ve kimya yasaları arasında ilişki kurdukları için, bu yasaların niteliklerini yanlış anlamışlardır. Olguların daha derinlemesine bir tahlili, toplumsal organizmaların kendi aralarında, bitkiler ya da hayvanlar kadar, temelden farklı olduğunu gösterir. Dahası var, bir tüm olarak bu organizmaların yapılarının farklı olması, tek tek organlarının gösterdiği değişiklikler, bu organların içinde işledikleri koşulların farklı olması sonucu, bir ve aynı olgu, tamamıyla farklı yasaların egemenliği altına girer. Marx, örneğin, nüfus yasasının, her zaman ve her yerde aynı olmasını reddeder. Tersine, her gelişme aşamasının, kendine özgü nüfus yasası olduğunu öne sürer. ... Üretici güçlerin değişik derecelerde gelişmeleri ile, toplumsal koşullar ve bunlara yön veren yasalar da değişir. Marx, bu görüş açısından, serma- yenin ağırlığı ile kurulan ekonomik düzeni, araştırma ve açıklamayı amaçlarken, o, yalnızca, son derece bilimsel bir biçimde ekonomik yaşamın içinde her sağlıklı incelemenin amacını formüle etmiş oluyor. Böyle bir incelemenin bilimsel değeri, belirli bir toplumsal organizmanın, kökeni, varoluşu, gelişmesi ve ölümü ile onun yerini bir başka ve daha yüksek bir organizmanın alışını düzenleyen özel yasaların [sayfa 27] açıklanmasındadır. İşte aslında da, Marx'ın kitabının değeri buradan gelir."

Yazar, benim yöntemim olarak kabul ettiği şeyi, bu derece çarpıcı ve, benim uygulamam yönünden, cömertçe ortaya koyarken, diyalektik yöntemden başka neyi anlatmış oluyor?

Kuşkusuz, sunuş yönteminin, biçim yönünden, araştırma yönteminden farklı olması gerekir. Araştırma yöntemi, işlenecek malzeme-yi ayrıntılarıyla ele almalı, onun gelişmesinin farklı biçimlerini tahlil etmeli, iç bağıntıların esasını bulmalıdır. Ancak bu yapıldıktan sonra, gerçek hareket yeterince anlatılabilir. Eğer bu başarıyla yapılırsa, eğer ele alınan konunun yaşamı tıpkı bir aynada olduğu gibi ideal bir biçimde yansıtılırsa, karşımızda salt *a priori*[8] bir yapı varmış gibi gelebilir.

Benim diyalektik yöntemim, hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam-süreci, yani düşünme süreci –Hegel bunu "Fikir" ("*Idea*") adı altında bağımsız

bir özneye dönüştürür– gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya, yalnızca "Fikir"in dışsal ve görüngüsel (*Phenomenal*) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir.

Hegel diyalektiğinin mistik yönünü, otuz yıl kadar önce, henüz daha moda olduğu bir sırada eleştirmiştim. Ama tam da *Das Kapital*'in birinci cildi üzerinde çalıştığım sırada, kültürlü Almanya'da gevezelik eden hırçın, küstah ve bayağı *Epigouoi*,[9] Lessing zamanında Spinoza' ya "ölmüş köpek"' diyen kahraman Moses Mendelssohn'un yaptığı gibi, Hegel'e saldırmanın tadını çıkartıyorlardı. Bu yüzden ben, açıkça bu güçlü düşünürün öğrencisi olduğumu itiraf ettim ve hatta, değer teorisi bölümünde yer yer ona özgü ifade b!çimlerine de kur yaptığım oldu. Hegel'in elinde diyalektiğin mistisizmle bozulması, ayrıntılı ve bilinçli bir biçimde diyalektiğin genel işleyiş biçimini, ilk kez onun sunmuş olduğu gerçeğini örtemez. Hegel'de diyalektik başaşağı duruyor. Mistik kabuk içersindeki aklauygun özü bulmak istiyorsanız, onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir.

Mistikleştirilmiş biçimi ile diyalektik, Almanya'da moda olmuştu, çünkü şeylerin mevcut durumunu yüceltiyor ve ululuyor gibi [sayfa 28] görünüyordu. Oysa aklauygun biçimiyle diyalektik, burjuvazi ile onun doktriner sözcüleri için bir rezalet ve iğrençliktir, çünkü şeylerin mevcut bugünkü durumunu olumlu yanlarıyla kavrar, aynı zamanda da, bu durumun yadsınmasını, onun kaçınılmaz çöküşünün anlaşılmasını içerir; çünkü diyalektik, tarihsel olarak gelişmiş olan her toplumsal biçimi akışan bir hareket içinde görür ve bu yüzden, onun geçici niteliğini, onun anlık varlığından daha az olmamak üzere hesaba katar; hiç bir şeyin zorla kabul ettirilmesine izin vermez, özünde eleştirici ve devrimcidir.

Kapitalist topluma özgü çelişkiler, içinde büyük sanayiin yaşadığı ve doruk noktası genel bunalımlar olan dönemsel çevrim değişiklikleri içersinde, en çarpıcı biçimde, deneyimli burjuvayı etkiler. Henüz başlangıç aşamasında olsa da, böyle bir bunalım bir kez daha yaklaşıyor; alanının evrenselliği ve hareketinin yoğunluğu, diyalektiği, yeni, kutsal Prusya-Alman imparatorluğunun başındaki türedi asalaklarının kafalarına bile sokacaktır. [sayfa 29]

Londra, 24 Ocak 1873 KARL MARX

[8] Önsel. -ç.
[9] *Epigonentum*, mukallitler. -ç.

FRANSIZCA BASKIYA ÖNSÖZ VE SONSÖZ

FRANSIZCA BASKIYA ÖNSÖZ

Yurttaş Maurice La Châtre'a

Değerli Yurttaş,

Das Kapital'in çevirisini bir dizi kitap halinde yayınlama fikrinizi sevinçle karşılıyorum. Böylece kitap, işçi sınıfına daha kolay ulaşacaktır; bu, benim için her şeyden önemlidir.

Bu, önerinizin güzel yanıdır, ama madalyonun bir de öteki yüzü var: benim kullandığım ve ekonomik konulara daha önce uygulanmayan tahlil yöntemi, başlangıçtaki bölümlerin okunmasını epeyce güçleştirmekte, ve bu yöntemin, sonuca varmakta daima sabırsız davranan, genel ilkeler ile tutkularını harekete getiren acil sorunlar arasındaki ilişkiyi hemen anlamaya meraklı Fransız halkını, bu arzusuna hemen ulaşmayacağı için hayal kırıklığına uğratmasından korkulur.

Gerçek ardında koşan girişken okurları önceden uyarmak ve [sayfa 30] hazırlıklı olmalarına dikkatlerini çekmek dışında, bu güçlüğün

yenilmesi konusunda elimden bir şey gelmez. Bilime giden düz yol yoktur, ve ancak onun dik patikalarında yorucu tırmanmaları göze alanlar aydınlık doruklarına ulaşabilirler.

İnanınız bana, değerli yurttaş,
En içten duygularımla.

Londra, 18 Mart 1872 KARL MARX

FRANSIZCA BASKIYA SONSÖZ

Bay J. Roy, elden geldiğince tam ve hatta sözcüğü sözcüğüne bir çeviri yapmayı amaç edinmiş ve bu amacını büyük bir titizlikle tamamlamıştır. İşte onun bu titizliği, beni, okurun daha iyi anlaması için, metinde bazı değişiklikler yapmaya zorladı. Kitap, kısımlar halinde yayınlandığı için, günü gününe yapılan bu değişiklikler, aynı özenle olmamış, bu yüzden üslupta bir uyum sağlanamamıştır.

Bir kez, bu gözden geçirme işine girişince, bunu, esas alınan özgün metinde de (Almanca ikinci baskı) yapmaya yöneldim, yani bazı tartışmaları yalınlaştırmak, bazılarını tamamlamak, ek tarihsel ve istatistik malzeme vermek, eleştirici görüşler eklemek vb. gibi. Bunun için, Fransızca bu baskının yazınsal kusurları ne olursa olsun, aslında bağımsız, bilimsel bir değeri vardır ve Almanca bilen okurlar tarafından bile, bu baskıya başvurulmalıdır.

Aşağıda, Almanca ikinci baskının sonsözünden, ekonomi politiğin Almanya'da gelişmesi ve bu yapıtta kullanılan yöntemle ilgili pasajları veriyorum. [sayfa 31]

Londra, 28 Nisan 1875 KARL MARX

ALMANCA ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

BU üçüncü baskıyı hazırlamak Marx'a kısmet olmadı. Şimdi, büyüklüğü karşısında hasımlarının bile saygı ile eğildikleri bu güçlü düşünür, 14 Mart 1883'te öldü.

Bu üçüncü baskıyı olduğu kadar, Marx'ın müsvedde halinde bıraktığı ikinci cildi hazırlama görevi de, Marx'ın kişiliğinde kırk yıllık en iyi ve en gerçek dostunu yitiren, ona sözle anlatılamayacak kadar çok şey borçlu olan, bana düşüyor. Burada görevimin birinci bölümünü nasıl yerine getirdiğimi okura anlatmam gerekiyor.

Marx, birinci cildin büyük bir kısmını yeniden yazmak, birçok teorik noktayı daha tam formüle etmek, yenilerini katmak, tarihsel ve istatistik malzemeyi en son bilgilerle tamamlamak istiyordu. Ama, sağlık durumunun bozulmasi ve ikinci cildin baskıya hazırlanması gibi ivedi zorunluluklar, onu bu düşünceden caymak [sayfa 32] zorunda bıraktı. Yal-

nızca en gerekli değişiklikler yapılacak, Fransızca baskıda (*Le Capital, par Karl Marx*, Paris, Lachâtre 1873) zaten bulunan ekler konulacaktı.

Marx'ın bıraktığı kitaplar arasında yer yer düzelttiği ve üzerinde Fransızca baskıya atıflar yaptığı Almanca bir nüsha ile, kesinlikle kullanacağı pasajları işaretlediği Fransızca bir nüsha vardı. Bu değişiklikler ve ekler, birkaç, istisna dışında kitabın son kısmında [bu baskıda sondan ikinci kısmında], "Sermaye Birikimi"nde yapılmıştı. Bundan önceki kısımlar daha derinlemesine elden geçirilmişken, burada, bir önceki metin, özgün müsveddeyi başka herhangi bir yerde olduğundan daha yakından izlemiştir. Bu yüzden anlatım daha canlı, amaç daha kısa yoldan anlatılmış, ama aynı zamanda daha özensiz, İngilizce deyimlerle dolu, zaman zaman bulanıktı; kanıtların sunuluşunda yer yer boşluklar vardı, bazı önemli ayrıntılara yalnızca dokunulmakla yetinilmişti.

Marx, anlatım yönünden birçok kısımları, baştan sona değiştirmiş ve hem metin üzerinde, hem de çeşitli konuşmalarımızda, İngilizce teknik terimler ile İngilizceye özgü terimlerin ayıklanmasında, nereye kadar gidebileceğimi bana göstermişti. Marx, ekler ve tamamlayıcı metinler üzerinde her fırsatta duracaktı ve Fransızcanın yumuşaklığını kendi özlü Almancası ile değiştirecekti; ben, bunları aktarırken, asıl metinle elden geldiğince uyum sağlamakla yetinmek zorunda kaldım.

Böylece, bu üçüncü baskıda, bizzat yazarın değiştireceğinden kesinlikle emin olmadıkça, bir tek sözcük değiştirilmedi. Das Kapital'e Alman iktisatçılar'ının kullanmak alışkanlığında oldukları çapraşık ifadeyi sokmak aklımın ucundan bile geçmedi; örneğin bu karmakarışık dilde, peşin parayla, başkalarının emeğini satın almış olana iş-veren (Arbeitgeber), ücret karşılığı emeği satın alınmış olana da iş-alan (Arbeitnehmer) deniyor. Fransızca'da da, "travail" sözcüğü günlük yaşamda "iş" anlamında kullanılır. Ama, kapitaliste donneur de travail (iş-veren) ya da işçiye receveur de travail (iş-alan) diyen bir iktisatçıya Fransızlar haklı olarak deli gözüyle bakarlar.

Aynı biçimde, metin boyunca kullanılan İngiliz para, uzunluk ve ağırlık ölçülerini şimdiki Alman eşdeğerlerine çevirmeye de kalkışmadım. Birinci baskı yayınlandığı sırada Almanya'da, yılda kaç gün varsa, hemen hemen bir o kadar da uzunluk ve ağırlık ölçüsü vardı. Bundan başka, iki çeşit mark (Reichsmark o sırada, [sayfa 33] 1830'ların sonlarında yalnızca onu icat eden Soetbeer'in hayalinde mevcuttu), iki çeşit Gulden ve en az üç çeşit taler vardı ki, bunların bir tanesine neue Zweidrittel deniyordu. Doğabilimlerinde metrik sistem, dünya piyasasında İngiliz uzunluk ve ağırlık birimleri egemendi. Bu durumda, neredeyse bütün verilerini, İngiliz sanayi ilişkilerinden alan bir kitap için İngiliz ölçü birimleri oldukça doğaldı. Dünya piyasasındaki koşullar pek az değiştiği, demir ve pamuk gibi kilit sanayilerde İngiliz ağırlık ve uzunluk birimleri hemen hemen tamamen egemen olduğu için sözü edilen son neden, bugün için de geçerlidir.

Son olarak, pek az anlaşılmış olan Marx'ın aktarmalar konusunda uyguladığı yöntem üzerine birkaç söz söylemek isterim. Yalnızca bir olayın anlatıldığı ya da açıklandığı durumlarda, diyelim ki, İngiliz Mavi kitaplarından yapılan aktarmalar, kuşkusuz yalnız belgesel kanıt işini görürler. Oysa, başka iktisatçıların teorik görüşlerinin alırdığı yerlerde durum böyle değildir. Burada, aktarmanın amacı, ekonomik bir fikrin, gelişme süreci içinde ilk kez ne zaman ve kimin tarafından açık ve seçik bir biçimde ortaya konulduğunu belirtmektir. Burada tek kaygı, sözkonusu ekonomik kavramın, bilim tarihi yönünden bir değer taşıması ve zamanın ekonomik durumunun azçok uygun bir biçimde teorik bir ifadesi olmasıdır. Yoksa, bu kavramın, yazarın görüş açısından, hâlâ mutlak ya da nispi bir geçerliliğe sahip olması, ya da bütünüyle tarihe karışmış bulunması sözkonusu değildir. Demek ki, bu aktarmalar, yalnızca metne eklenilen devamlı bir yorum, iktisat biliminin tarihinden alınan bir yorum oluyor ve ekonomi teorisindeki önemli ilerlemelerin tarihleri ile bu ilerlemeleri sağlayanları saptıyor. Ve bu, o güne kadar tarihiçileri, ancak kariyeristlerin özelliği olan cehalet eğilimleriyle sivrilmiş bulunan bir bilim için pek gerekliydi. İkinci baskının sonsözünden de anlaşılacağı üzere Marx'ın niçin ancak istisnai durumlarda Alman iktisatçılarından aktarmalar yaptığı şimdi aydınlanmış oluyor.

İkinci cildin 1884 yılı içinde yayınlanabileceğini umuyoruz. [sayfa 34]

Londra, 7 Kasım 1883 FRİEDRİCH ENGELS

İNGİLİZCE BASKIYA ÖNSÖZ

DAS KAPİTAL'in İngilizce bir baskısının yayınlanması için bir gerekçe göstermenin gereği yoktur. Tersine, bu kitapta savunulan teorilerin, hem İngiliz, hem Amerikan süreli yayınlarında ve yazınında sürekli olarak sözü edildiği, bazan saldırıya uğradığı, bazan savunulduğu, yorumlandığı ve yanlış yorumlandığı gözönüne alınırsa, bu İngilizce baskının bugüne kadar niçin geciktiğinin açıklanması bile beklenebilir.

Yazarın 1883'te ölümünden hemen sonra, bu yapıtın İngilizce bir baskısının gerçekten gerekli olduğu ortaya çıktığı zaman, Marx ile bu satırların yazarının uzun yıllardır dostu olan ve kitapla belki de herkesten fazla yakınlığı bulunan Mr. Samuel Moore, Marx'ın yazınsal varislerinin bir an önce halka ulaştırmak istedikleri çeviriyi yapmayı kabul etti. Müsveddeleri, yapıtın aslı ile karşılaştıracak ve tavsiyeye değer gördüğüm değişiklikleri [sayfa 35] önerecektim. Ancak, çok geçmeden, Mr. Moore'un

işleri çeviriyi hepimizin istediği hızda bitirmesine engel olunca, Dr. Aveling'in, yapıtın bir bölümünü üzerine alma önerisini sevinerek kabul ettik. Aynı zamanda, Marx'ın en küçük kızı Bayan Aveling, aktarmaları gözden geçirmeyi ve İngiliz yazarları ile Mavi kitaplardan alınmış ve Marx tarafından Almancaya çevrilmiş pek çok pasajın yerine asıllarını koymayı önerdi. Birkaç kaçınılmaz istisna dışında bu, bütünüyle yapılmış bulunuyor.

Kitabın aşağıdaki kısımları Dr. Aveling tarafından çevrilmiştir: (1) Onuncu Bölüm (İşgünü), ve Onbirinci Bölüm (Artı-değer Oranı ve Kitlesi); (2) Altıncı Kısım (Ücret, Ondokuzuncu Bölümden Yirmiikinci Bölüme kadar); (3) Yirmidördüncü Bölümün son kısmını, Yirmibeşinci Bölümü ve Sekizinci Kısmın tamamını (Yirmialtıncı-Otuzüçüncü Bölümler) kapsamak üzere, Yirmidördüncü Bölümün Dördüncü kesiminden (Birikimin Miktarını vb.) kitabın sonuna kadar olan kısım; (4) yazarın iki önsözü. Kitabın geri kalan kısmı Mr. Moore tarafından çevrilmiştir. Çevirmenlerin herbiri, yalnızca kendi payına düşen kısımlardan sorumlu olduğu halde, ben, yapıtın tümünün ortak sorumluluğunu taşıyorum.

Çalışmamız boyunca esas alınmış olan Almanca üçüncü baskısı Marx'ın bıraktığı ve ikinci baskının, 1873'te yayınlanmış Fransızca metindeki işaretli pasajlar ile değiştirilecek pasajlarını gösteren notların yardımıyla, 1883'te ben hazırlamıştım.[1] Böylece ikinci baskının metninde yapılan değişiklikler, on yıl kadar önce Amerika'da tasarlanan, ama yeterli ve uygun bir çevirmen bulunamaması nedeniyle vazgeçilen İngilizce çeviri için Marx'ın hazırladığı müsveddelerde öngörülen değişikliklere genellikle uygun düşmüştür. Bu müsveddeleri, bize, yararlanmamız için eski dostumuz Hoboken, N[ew] J[ersey]'den Bay. F. A. Sorge verdi. Bu müsveddelerde, Fransızca baskıya dayanılarak yapılacak daha başka değişikliklere de işaret ediliyor; ama üçüncü baskı için elde bulunan son talimattan epeyce eski olduklarından, bunları, özellikle güçlükleri yenmemize yardımcı olduğu durumlar dışında, serbestçe kullanmaya kendimi yetkili görmedim. Aynı şekilde, güç pasajların çoğunun çevirisi sırasında, aslındaki tam anlamdan bir şeyler feda edilmek zorunda kalındığında, bizzat yazarın neleri [sayfa 36] feda edebileceğinin bir ölçüsü olarak Fransızca metne başvurulmuştur.

Bununla birlikte, okuru, gene de bir güçlükten kurtarabilmiş değiliz: bazı terimlerin yalnız günlük yaşamda değil, ekonomi politikte kullanılan anlamından farklı anlamda kullanılması. Ama bu, kaçınılmazdı. Bir bilimin her yeni yönü, bu bilimin teknik terimlerinde bir devrim içerir. Hemen hemen her yirmi yılda bir, terminolojisinin tümü köklü olarak değişen ve bir dizi farklı adlar almamış tek bir organik bileşim bul-

[1] *Le Capital,* par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entiérement revisée par L'auteur. Paris. Lachâtre. Bu çeviri, özellikle kitabın son kısmında, Almanca ikinci baskının metnindeki önemli değişiklikleri ve ekleri içermektedir.

manızın zor olduğu kimya biliminde, bu, en iyi biçimde görülür. Ekonomi politik, genellikle, ticaret ve sanayi yaşamının terimlerini oldukları gibi almakla ve bunlarla iş görmekle yetinmiş, böyle yaparak, bu terimlerin ifade ettikleri dar çerçeve içersine kendisini hapsettiğini tamamen gözden kaçırmıştır. Böylece, hem kârın ve hem de rantın, emekçinin işverenine sağlamak zorunda kaldığı ürünün ödenmemiş bölümünün parçaları (son ve tek sahibi olmamakla birlikte ona ilk elkoyan kimsedir) olduğunun tamamen farkında bulunulmasına karşın, henüz İngiliz klasik ekonomi politiği bile, kâr ve rantların kabul edilmiş kavramlarının ötesine asla gidemedi, ürünün bu karşılığı ödenmemiş kısmını (Marx, buna, artı-ürün diyor) bir tüm olarak bütünlüğü içersinde hiç incelemedi ve bunun için de, bunun ne kaynağı, ne niteliği, ne de değerinin daha sonraki bölüşümünü düzenleyen yasalar üzerinde açık bir kavrayışa ulaşamadı. Aynı biçimde, tarımsal ya da el zanaatları dışında kalan bütün sanayi, hiç bir ayrım gözetilmeksizin manüfaktür terimi içersinde toplanmış, böylece iktisat tarihinin büyük ve temelden farklı iki dönemi, yani el işçiliği çerçevesi içinde işbölümüne dayanan asıl manüfaktür dönemi ile makineye dayanan büyük sanayi dönemi arasındaki ayrım gözden kaçırılmıştır. Ayrıca, modern kapitalist üretimi, insanlığın iktisat tarihinde yalnızca bir geçiş aşaması olarak gören bir teorinin, bu üretim biçimine değişmez ve sonsuz gözüyle bakan yazarların alışkın oldukları terimlerden farklı terimler kullanmak zorunda kalacağı apaçıktır.

Yazarın aktarmalar yaparken uyguladığı yöntem konusunda birkaç söz söylemek yersiz olmasa gerekir. Çoğu zaman, başka kaynaklardan yapılan aktarmalar, bilindiği gibi, metinde öne sürülen olumlamaları desteklemek için belgesel kanıt olarak kullanılırlar. Ama birçok durumda, belli bir düşüncenin ilkönce ne zaman, nerede ve kim tarafından açık-seçik öne sürüldüğünü [sayfa 37] göstermek için iktisatçı yazarlardan pasajlar aktarılır. Bu görüş belli bir zamanda egemen olan toplumsal üretim ve değişim koşullarının azçok yeterli bir ifadesi olarak önem taşıyorsa, Marx'ın bu görüşü kabul edip etmemesine ya da genel olarak geçerli olup olmamasına bakılmaksızın, aktarılır. Bu aktarmalar, bu nedenle, bilim tarihinden alınmış sürekli bir açımlama olarak metni tamamlarlar.

Çevirimiz, yapıtın yalnızca Birinci Kitabını [cildini] kapsıyor. Ama bu ilk kitap, geniş ölçüde kendi başına bir bütündür ve yirmi yıldır bağımsız bir yapıt olarak kabul edilmiştir. 1885'te Almanca olarak benim yayımladığım İkinci Kitap [cilt], 1887'nin sonundan önce yayımlanması olanağı bulunmayan Üçüncü Kitap [cilt] olmaksızın mutlaka noksan olacaktır. Üçüncü Kitabın özgün Almancası yayınlandığı zaman, bunların her ikisinin de İngilizce baskısını hazırlamayı düşünmek zamanı gelmiş olacaktır.

Das Kapital'e Kara Avrupası'nda çoğu zaman "işçi sınıfının İncil'i" denir. Bu yapıtta ulaşılan sonuçların, yalnızca Almanya ve İsviçre'de

değil, Fransa'da, Hollanda'da, Belçika'da, Amerika'da ve hatta İtalya'da ve İspanya'da her geçen gün giderek artan ölçüde büyük işçi sınıfı hareketinin temel ilkeleri haline geldiğini; her yerde, işçi sınıfının, varılan bu sonuçlarda, kendi durumunun ve özlemlerinin en uygun ifadesini bulduğunu gitgide daha çok farkettiğini, bu hareketi yakından bilen hiç kimse yadsımayacaktır. Ve İngiltere'de de Marx'ın teorileri, şu anda bile, işçi sınıfı saflarında olduğu kadar "kültürlü" kimseler arasında da yayılmakta olan sosyalist hareket üzerinde güçlü bir etki yapmaktadır. Ama hepsi bu değil, İngiltere'nin ekonomik durumunun esaslı bir incelemeye tâbi tutulması gereğinin karşı konulmaz ulusal bir zorunluluk olarak duyulacağı zaman hızla yaklaşmaktadır. Üretimin sürekli ve hızlı genişlemesi ve bu nedenle de pazarlar olmadan işlemesi mümkün olmayan İngiliz sanayi sistemi, bir durgunluğa giriyor. Serbest ticaret kaynaklarını tüketmiş durumda; ve Manchester bile, kendi eski ekonomik inançlarından şüphe eder durumda.[2] Hızla gelişen yabancı sanayi, her yerde, yalnızca [sayfa 38] gümrük duvarlarıyla korunan pazarlarda değil, açık pazarlarda da ve hatta Manş'ın bu tarafında bile İngiliz üretiminin karşısına dikilmiş bulunuyor. Üretici güç, geometrik oranla arttığı halde, pazarlar olsa olsa aritmetik oranla büyüyor. 1825'ten 1867'ye kadar durmadan yinelenegelen onar yıllık durgunluk, gönenç, aşırı üretim ve bunalım dönemleri, gerçekten ömrünü tamamlamış gibi görünüyor; ama yalnızca bizi devamlı ve süreğen bir depresyonun bataklığına bırakmak için. Özlemle beklenen gönenç dönemi gelmeyecek; bunu haber veren belirtileri görmemizle bunların ufukta kaybolmaları bir oluyor. Bu arada, birbirini izleyen her kış, "bu işsizleri ne yapmalı?" büyük sorununu yeniden ortaya çıkarıyor, ama işsizlerin sayısı yıldan yıla kabarırken, bu soruyu yanıtlayacak kimse yok; ve biz, sabırları tükenen işsizlerin, yazgılarını kendi ellerine alacakları anı neredeyse hesap edecek hale geldik. Kuşkusuz, teorisinin tümü, İngiltere'nin ekonomik tarihinin ve koşullarını bir ömür boyu incelenmesinin sonucu olan ve bu çalışmada, hiç değilse Avrupa'da, İngiltere'nin barışçı ve yasal yollarla kaçınılmaz toplumsal devrimin tümüyle etkilenebileceği biricik ülke olacağı sonucuna varan bir adamın sesine, böyle bir anda, kulak vermek gerekir. O, aynı zamanda, bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıflarının "köle yanlısı bir isyan" olmaksızın boyun eğeceklerini pek ummadığını da sözlerine eklemeyi kuşku yok ki hiç unutmadı. [sayfa 39]

5 Kasım 1886 FRİEDRİCH ENGELS

[2] Manchester Ticaret Odasının bugün öğleden sonra yapılan üç aylık toplantısında, serbest ticaret konusunda ateşli bir tartışma oldu. "İngiltere'nin serbest ticaret örneğini başka ülkelerin izlemesi için 40 yıl boşu boşuna bekleyen bu oda, bu durumun yeniden gözden geçirilmesi zamanının geldiği düşüncesindedir" anlamında bir karar tasarısı önerildi. Karar tasarısı 21'e karşı 22 oyla, yani bir oy farkı ile reddedildi. - *Evening Standard,* 1 Kasım 1886.

ALMANCA DÖRDÜNCÜ BASKIYA ONSÖZ

DÖRDÜNCÜ baskı, hem metne hem de dipnotlara son biçimlerini vermemi gerektiriyordu. Aşağıdaki kısa açıklama, bu görevi nasıl yerine getirdiğimi gösterecektir.

Fransızca baskı ile Marx'ın müsvedde notlarını bir kez daha karşılaştırdıktan sonra, Almanca metne, bu çeviriden bazı eklemeler daha yaptım. Bunlar şu sayfalardadır: s. 80 (3. baskıda s. 88) [bu baskıda s. 131], s. 458-60 (3. baskıda s. 509-10) [bu baskıda s. 502], s. 547-51 (3. baskıda s. 600) [bu baskıda s. 600-604] s. 591-93 (3. baskıda s. 644) [bu baskıda s. 644-646] ve s. 596 (3. baskıda s. 648) [bu baskıda s. 648-649] dipnot 1 [bu baskıda not 86]. Ayrıca, Fransızca ve İngilizce baskıları örnek alarak, maden işçileri ile ilgili uzun dipnotu metne kattım (3. baskıda s. 509-15, 4. baskıda s. 461-67) [bu baskıda s. 506-514]. Öteki küçük değişiklikler, tamamen teknik niteliktedir. [sayfa 40]

Bunlardan başka, özellikle tarihsel koşulların gerektirdiği yerlerde birkaç açıklayıcı not daha ekledim. Bütün bu ek dipnotlar köşeli parantez içine alınmış ya da adımın ilk harfleriyle ya da "D. H." harfleri ile gösterilmiştir.[3]

Bu arada, İngilizce baskının yayınlanması ile birçok aktarmaların baştan sona gözden geçirilmesi zorunlu duruma gelmişti. Bu baskı için Marx'ın en küçük kızı Eleanor, bütün aktarmaları asıllarıyla karşılaştırmak işini üzerine aldı ve böylece İngilizce kaynaklardan alınan ve büyük çoğunluğu oluşturan aktarmaların, Almancadan tekrar çevirileri değil, İngilizce asılları verilmiş oldu. Dördüncü baskıyı hazırlarken bu metne başvurmak işi de, bana düşüyordu. Bu karşılaştırma çeşitli küçük yanlışlıkları ortaya çıkarttı. Kısmen not defterinden kopya edilirken yapılan yanlışlıklar yüzünden, kısmen de üç baskının birikmiş baskı yanlışlıkları yüzünden bazı sayfa numaraları yanlış gösterilmişti; böylesine büyük aktarmalar not defterinden alınırken kaçınılmaz olarak yanlış yerlere konmuş ya da işaretler atlanmıştı; yer yer bazı sözcükler isabetsiz çevrilmiş; Marx'ın henüz İngilizce bilmediği ve İngiliz iktisatçılarını Fransızca çevirilerinden okuduğu, 1843-45 yıllarına ait Paris'te tutulmuş eski not defterlerinden alınan pasajlarda, örneğin şimdi İngilizce asıllarından yararlanılan Steuart, Ure vb. yazarlardan alınan pasajlarda, dilden dile yapılan iki çeviriden dolayı ufak-tefek anlam farkları ortaya çıkmış ve buna benzer bazı küçük yanlışlar ya da ihmaller olmuştu. Ancak, dördüncü baskıyı daha öncekilerle karşılaştıran herkes, bütün bu yorucu gözden geçirme ve düzeltmelerin yapıtta sözü edilmeye değer en küçük bir değişiklik yapmadığı kanısına varacaktır. Yapıtta yalnızca bir tek aktarmanın, Richard Jones'tan yapılan aktarmanın asıl metindeki yeri bulunamamıştır (4. baskı; s. 562, dipnot 47). Marx, belki de kitabın adını yazarken atlamış olacak[4] Öteki bütün aktarmalar inandırıcılık değerini aynen korumakla ya da bugünkü tam biçimleriyle bu değeri daha da artırmaktadırlar.

Bununla birlikte, şimdi burada eski bir öyküye dönmek gereğini duyuyorum. [sayfa 41]

Benim bildiğim kadarıyla, Marx tarafından yapılan aktarmalardan yalnız bir tanesinin doğruluğu şüphe konusu olmuştur. Bu konu onun ölümünden sonra da devam ettiği için burada onu bilmemezlikten gelmem yerinde olmaz.

17 Mart 1872 tarihinde Alman Sanayiciler Birliğinin, Berlin'de yayınlanan organı *Concordia*'da "Karl Marx Nasıl Aktarır?" başlıklı imzasız bir yazı çıktı. Yazıda, ahlâka sığmayan ve yakışıksız bir dille, Gladstone'un 16 Nisan 1863 tarihli Bütçe Konuşmasından yapılan aktarmanın (Ulus-

[3] İngilizce ve Türkçe çeviride köşeli parantez [ ] içinde verilmiş ve "F.E." harfleri ile simgelenmiştir. -Ed.

[4] Marx, kitabın adında değil, sayfa numarasında yanlışlık yapmıştır. Sayfa 37 yerine 36 yazmıştır. (Bu baskıda s. 615.) -*Ed.*

lararası İşçi Birliğinin 1864 yılı *Açış Konuşmasında* ve sonra tekrar *Kapital*'in I. cilt, s. 617, 4. baskı; s. 671, 3. baskı) [bu baskıda s. 669] tahrif edildiği iddia ediliyor ve, "bu başdöndürücü servet ve kudret artışı ... tamamıyla mülk sahibi sınıflarla sınırlı bir artıştır" tümcesindeki tek bir sözcüğün bile Hansard'ı[5] stenoyla tutulmuş (yarı-resmi) raporunda bulunmadığı öne sürülüyordu. "Ama bu tümce Gladstone'un konuşmasının hiç bir yerinde yok. Orada, tam karşıtı ifade edilmiştir." (Altı çizilerek devam ediliyor): "*Bu tümce, hem biçim, hem öz olarak, Marx tarafından araya sıkıştırılmış bir yalandır*."

Concordia'nın bu sayısı; Marx'a Mayısta gönderilmişti; Marx, 1 Haziran tarihli *Volksstaat*'da adsız yazara karşılık verdi. Aktarma için hangi gazete haberinden yararlandığını anımsayamadığı için önce iki İngilizce yayında çıkmış aynı anlamdaki parçayı, sonra da *The Times*'ta çıkan haberi belirtmekle yetindi. Bu gazeteye göre Gladstone şöyle söylemişti:

"*That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes possessed of property.*"[6] [sayfa 42]

Görüldüğü gibi, Gladstone, burada, böyle olsaydı üzülürdüm, diyor, oysa *böyledir*: bu başdöndürücü servet ve kudret artışı tamamen mülk sahibi sınıfa inhisar ediyor. Yarı-resmi Hansard'a gelince Marx şöyle devam *ediyor*: "Daha sonra üzerinde oynanan metinde [*zurechtgestümpert*], Bay Gladstone, bir İngiliz maliye bakanının ağzından çıktığında, kuşkusuz, saygınlığını yitirecek bu pasajı değiştirecek [*wegzupfuschen*] kadar kurnazdı. Aslında bu, İngiliz parlamentosunda gelenekselleşmiş bir usuldür ve hiç de küçük Lasker'in, Bebel'e karşı bir buluşu değildir."

Adsız yazar kızdıkça kızıyor. 4 Temmuz tarihli *Concordia*'da çıkan yanıtında, ikinci elden kaynakları bir yana itiyor ve parlamentoda yapılan konuşmaları, steno ile tutulan tutanaklardan almanın "âdet" olduğunu alçakgönüllülükle belirtiyor; bununla birlikte, *The Times*'ta çıkan haber ile ("tahrif edilmiş" tümceyi içeren haber) Hansard'ın metninin (bu tümceyi almayan) "esasta birbirine tamamen uyduğunu", oysa, aynı biçimde *The Times*'ın haberinin, "*Açış konuşması*ndaki o

[5] İngiliz parlamentosundaki konuşmaların resmi olarak yayınlandığı tutanaklar. -ç.

[6] "Bu ülkenin zenginliği yönünden işte durum böyle. Ben kendi payıma, bu baş döndurücü servet ve kudret artışının varlıklı sınıflarla sınırlı olduğu inancında olsaydım, bunu kaygıyla ve acıyla karşılardım. Bu, çalışan halkın durumunu hiç dikkate almıyor. Belirttiğim ve sanırım doğru hesaplara dayanan bu artış, tamamıyla mülk sahibi sınıflarla sınırlı bir artıştır." -ç.

mahut pasajın tam karşıtını" içerdiğini de sözlerine ekliyor. Bu adam, *The Times*'ın haberinin, o "mahut pasaj" ile birlikte "onun karşıtını" da açıkça içerdiği gerçeğini özenle gizliyor. Bütün bunlara karşı gene de adsız yazar batağa saplanıp kaldığını ve ancak yeni bir hilenin kendisini kurtarabileceğini hissediyor. Böylece, yukarda gösterdiğimiz gibi kendi makalesi "küstahça yalanlarla" dolu olduğu, ve "kötü niyet", "hilekârlık", "uydurma beyan", "şu uydurma aktarma", "küstahça yalancılık", "tamamıyla tahrif edilmiş bir aktarma", "bu tahrifat", "tek sözcükle rezilce" vb. gibi yüce sövgülerle süslü bulunduğu halde, konuyu başka bir alana kaydırmayı gerekli görüyor ve bunun için "ikinci bir makalede biz (yani yalancı olmayan adsız yazar), Gladstone'un sözlerine atfettiğimiz anlamı açıklayacağız" vaadinde bulunuyor. Sanki hiç bir değer taşımayan özel düşüncesinin konuyla herhangi bir ilişkisi varmış gibi. Bu ikinci makale, 11 Temmuz tarihli *Concordia*'da çıktı.

Marx, gene 7 Ağustos tarihli *Volksstaat*'ta karşılık verdi ve bu kez de sözkonusu pasajın 17 Nisan 1863 tarihli *Morning Star* ve *Mor-ning Advertiser*'in haberlerindeki metnini yayınladı. Her iki habere göre de, Gladstone, bu başdöndürücü servet ve kudret artışının "varlıklı sınıflara" inhisar ettiğine inanmış olsaydı, bunu kaygı verici vb. bir durum olarak kabul edeceğini söylüyordu. [sayfa 43] Ama bu artış, gerçekten "tamamen mülk sahibi sınıflara inhisar *ediyordu"*. Böylece bu haberler de sözcüğü sözcüğüne "uydurularak metne katılmış" tümceyi yineliyorlardı. Marx, ayrıca, *The Times* ve Hansard'ın metinlerini karşılaştırarak, birbirlerinden ayrı olarak ertesi sabah çıkan üç gazetenin haberlerinin içeriklerinin eşdeğer olmasıyla bu tümcenin gerçekten söylendiğini, Hansard'ın bilinen "âdetlere" göre gözden geçirilen metninde bulunmadığını ve Gladstone'un bu tümcesinin Marx'ın sözleriyle "sonradan kayıplara karışmış olduğunu" bir kez daha saptıyor. Ensonu, Marx, bu adı belirsiz yazarlarla daha fazla uğraşacak zamanı olmadığını bildiriyor. Yazara da herhalde bu kadarı yetmiş olmalı ki, Marx'a *Concordia*'nın başka sayısı gönderilmiyor.

Bununla sorun kapanmış gibi görünüyordu. Gerçi sonraları bir iki kez Cambridge Üniversitesi ile ilişkisi olan kimselerden, Marx'ın *Kapital*'de tariflere sığmaz bir yazınsal cinayet işlediği yolunda esrarengiz söylentiler bize kadar ulaştı. Ancak bütün araştırmalarımıza karşın, kesin hiç bir şey öğrenilemedi. Ardından, Kasım 1883'te Marx'ın ölümünden sekiz ay sonra, *The Times*'ta Trinity College, Cambridge başlıklı ve Sedley Taylor imzalı mektup çıktı. En tatlı cinsten şirket işleriyle gönül eğlendiren bu küçük adam, durup dururken bizi ensonu yalnız Cambridge nakli rivayetler konusunda değil, *Concordia*'daki adsız yazar konusunda da aydınlatmış oldu.

"Son derece garip görünen şey", diyordu Trinity College'in küçük adamı, "Gladstone'un [Açış] konuşmasından açıkça kötü niyetle yapılan aktarmayı ... teşhir etmek işinin *Profesör Brentano*'ya (o sırada

Breslau, şimdi Strasburg Üniversitesinden) ait olmasıdır. Bay Karl Marx ... önce aktarmayı savunmaya çalışmış, ama, Brentano'nun ustaca yürüttüğü saldırıların kendisini düşürdüğü öldürücü acz içersinde, Bay Gladstone'un 17 Nisan 1863 tarihli *The Times*'ta çıkan metnini, Hansard'da yayınlanmadan önce, bir İngiliz maliye bakanı için 'kuşkusuz, saygınlığını yitirecek' olan pasajını 'yoketmek' için 'üzerinde oynadığını' öne sürmek küstahlığını göstermiştir. Brentano, metinleri ayrıntılı bir biçimde karşılaştırarak Bay Gladstone'un sözlerine dayandırılan kurnazca seçilip biraraya getirilmiş aktarmaları tamamen dıştaladıktan sonra, *The Times* ve Hansard'ın metinlerinin birbirleriyle bağdaştıklarını göstermesi üzerine Marx, 'zamanı olmadığı' bahanesi ile daha fazla tartışmaktan çekildi." [sayfa 44]

Demek ki, işin aslı buydu! Ve Bay Brentano'nun Concordia'daki adsız kampanyası, Cambridge'in verimli iş ortaklığının imgeleminde böyle görkemle yansıyordu. Demek, Alman Sanayiciler Birliğinin bu St. George'u, kılıç elde dimdik duruyor, ve "saldırıdaki yönetim ustalığıyla" böylece savaşıyordu, oysa cehennem zebanisi Marx "öldürücü acz içinde" ayaklarının dibinde "hemen" son nefesini veriyordu.

Ne var ki, bütün bu şiirsel savaş sahnesi, bizim St. George'umuzun hilesini gizlemekten başka bir işe yaramaz. Artık, burada, "uydurma sokuşturma" ya da "tahrifat" değil, yalnızca "kurnazca seçilip biraraya getirilmiş aktarma" sözkonusudur. Konu bütünüyle başka bir yöne kaydırılmıştır ve bunun nedenini St. George ile onun Cambridge'li uşağı çok iyi bilirler.

Eleanor Marx, *The Times,* mektubunu yayınlamayı reddettiği için, aylık *Today* dergisinde (Şubat 1884) karşılık verdi. Tartışmayı, tekrar sözkonusu tek soruya getirdi: Marx bu tümceyi uydurarak metne sokuşturmuş" muydu, sokuşturmamış mıydı? Bay Sedley Taylor, buna verdiği yanıtta, ona göre, "belirli bir tümcenin Bay Gladstone'un konuşmasında geçip geçmediği sorunu Brentano-Marx tartışmasında "tartışma konusu aktarmanın, Bay Gladstone'un kastettiği anlamı ver-mek ya da buna engel olmak niyetiyle yapılıp yapılmaması sorunu ile karşılaştırılırsa çok önemsiz kalır" diyordu. Ardından, *The Times*'ın haberindeki "sözlerde çelişkiler" olduğunu kabul ediyor, ama bütünüyle doğru olarak yorumlanırsa, yani gladstoncu liberal anlamda, Bay Gladstone'un *kastının* ne olduğunu gösterdiğini söylüyordu. (*Today*, Mart 1884.) Burada en gülünç nokta da, artık bizim Cambridge'li küçük adamın, sözkonusu konuşmayı, adsız Brentano'ya göre "âdet' olduğu" üzere Hansard'dan *değil* de, aynı Brentano'nun "beceriksizce" dediği *The Times*'ın haberinden aktarmakta ısrar etmesidir. Böyle olması da doğaldır, çünkü o cansıkıcı tümce Hansard'da yoktur.

Eleanor Marx, *Today* dergisinin aynı sayısında bütün bu iddiaları çürütmekte hiç de güçlük çekmedi. Bay Taylor, ya 1872'deki tartışmayı okumuştur ve şimdi yalnız "uydurma eklemeler" yapmakla kalmayıp

"sahtekârlığı" da gizlemiş oluyordu, ya da bu tartışmayı okumadığı için susmalıydı. Her iki durumda da şurası kesindi ki, dostu Brentano' nun, Marx'ın "uydurma" ekleme yaptığı suçlamasına bir an bile katılmaya cesaret edemedi. [sayfa 45]

Tersine, şimdi anlaşılan, Marx uydurma ekleme yapmak şöyle dursun, önemli bir tümceyi atlıyordu. Oysa bu aynı tümce *Açış Konuşması*'nın 5. sayfasında, "uydurma ekleme"den birkaç satır önce verilmiştir. Gladstone'un konuşmasındaki "çelişki"ye gelince, *Kapital*' in 618. sayfasında (3. baskı, s. 672),. dipnot 105'de [bu baskıda, s. 669-670, dipnot 113], "Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki sürekli ve apaçık çelişkileri"ne işaret eden Marx'ın kendisi değil midir? Ne var ki, o, bunları, Bay Sedley Taylor'vari liberal duyguları okşayacak biçimde çözümlemek cesaretini göstermiyordu. Eleanor Marx, yanıtının sonunda durumu şöyle özetliyordu:

"Marx, aktarılmaya değer hiç bir şeyi atlamadığı gibi 'uydurma' hiç bir şey de eklememiştir. Ama o, Bay Gladstone'un konuşmasındaki belirli bir tümceyi, söylendiğine hiç kuşku bulunmayan, ama her nasılsa bir yolunu bulup Hansard'dan çıkıp giden bir tümceyi yerine yerleştirmiş, yokolup gitmekten kurtarmıştır."

Bay Sedley Taylor da böylece ağzının payını aldı ve bütün bu profesörsel dalaverenin sonucu, yirmi yıl boyunca ve iki büyük ülke arasında uzun uzun konuşuldu, o günden bu yana, hiç kimse, Marx'ın bilimsel dürüstlüğüne dil uzatmak cesaretini gösteremedi; bir de, kuşkusuz Bay Sedley Taylor, bundan böyle, Bay Brentano'nun yazınsal savaş bildirilerine, tıpkı Bay Brentano'nun, Hansard'ın kutsal yanılmazlığına duyduğu güven kadar inanacaktır. [sayfa 46]

Londra, 25 Haziran 1890 FRİEDRİCH ENGELS

BİRİNCİ KİTAP
SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ

BİRİNCİ KISIM
META VE PARA

BİRİNCİ BÖLÜM
M E T A

BİRİNCİ KESIM. – METAIN İKİ ÖĞESİ
KULLANIM-DEĞERİ VE DEĞER
(DEĞERİN ÖZÜ VE DEĞERİN BÜYÜKLÜĞÜ)

Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta birikimi"[1] olarak kendini gösterir, bunun birimi tek bir metadır. Araştırmalarımızın, bu nedenle, metaın tahlili ile başlaması gerekir.

Meta, her şeyden önce, bizim dışımızda bir nesnedir ve, taşıdığı özellikleriyle, şu ya da bu türden insan gereksinmelerini gideren bir şeydir. Bu gereksinmelerin niteliği, örneğin ister mideden, ister hayalden çıkmış olsun, bir şey değiştirmez.[2] Burada nesnenin, bu gereksinmeleri, geçim aracı olarak doğrudan doğruya [sayfa 49] mı, yoksa üretim aracı olarak dolaylı yoldan mı, nasıl giderdiği de bizi ilgilendirmemektedir.

[1] Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Berlin 1859, s. 3. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 45]

[2] "İstek, gereksinme demektir; o, ruhun iştahıdır ve tıpkı vücudun açlığı gibi doğaldır. ... Şeylerin çok büyük kısmı, ruhun gereksinmelerini karşıladığı için değerlidir." Nicolas Barbon, *A Discourse Concerning Coining the New Money Lighter. In Answer to Mr. Locke's Conside-rations, etc.*. London 1696, s. 2. 3.

Demir, kağıt vb. gibi her yararlı şeye, iki görüş açısından, nitelik ve nicelik açısından bakılabilir. Her yararlı şey, birçok özelliklerin bir bütünüdür ve bunun için çeşitli yönlerden yararlı olabilir. Şeylerin çeşitli kullanımlarını bulup ortaya çıkarmak tarihin işidir.[3] Yararlı nesnelerin niceliğini ölçmek için toplumca benimsenen ölçüleri saptamak da böyledir. Bu ölçülerin farklı oluşunun nedeni, kısmen ölçülecek nesnelerin niteliklerinin farklı oluşu, kısmen de alışkanlıklardır.

Bir şeyin yararlılığı, onu, bir kullanım-değeri haline getirir.[4] Ama bu yararlılık, belirsiz bir şey değildir. Metaın fiziksel özellikleriyle sınırlı olduğu için, o, metadan ayrı bir varlığa sahip değildir. Demir olsun, buğday olsun ya da elmas olsun, bir meta, bu nedenle, maddi bir şey olduğu için, bir kullanım-değeridir, yararlı bir şeydir. Metaın bu özelliği, o metaın yararlı niteliklerinden yararlanmak için gerekli olan emek miktarına bağımlı değildir.

Kullanım-değeri ele alınırken, biz, her zaman, şu kadar düzine saat, şu kadar metre keten ya da şu kadar ton kömür gibi belirli niceliklerden sözettiğimizi varsayarız . Metaların kullanım-değerleri özel bir bilgi alanının, metaların ticari bilgisinin malzemesini oluşturur.[5] Kullanım-değerleri, ancak kullanım ya da tüketim ile bir gerçek haline gelir: bunlar, ayrıca, toplumsal biçimi ne olursa olsun, her türlü servetin özünü oluştururlar. İncelemek üzere olduğumuz toplum biçiminde, bunlar, ayrıca, değişim-değerinin maddi taşıyıcılarıdır.

Değişim-değeri, ilk bakışta, bir nicel ilişki olarak birbirleriyle değişilen değişik türden kullanım-değerlerindeki oran olarak[6] [sayfa 50] zamana ve yere göre durmadan değişen bir ilişki olarak görünür. Böyle olunca değişim-değeri, raslantıya bağlı, tamamen göreli, ve bunun sonucu metaın özünde bulunan bir değer olarak görünür; metadan ayrılamayan ve onun özünde bulunan bir değişim-değeri ise, terimlerde bir çelişki gibi gelir.[7] Konuyu biraz daha yakından ele alalım.

Belli bir meta, örneğin bir quarter buğday, x kadar ayakkabı boyasıyla, y kadar ipekle, ya da z kadar altınla vb., kısacası, çok farklı

[3] "Şeylerin kendilerine özgü bir özellikleri" (bu, Barbon'un kullanım-değeri için özel terimidir) "vardır; tıpkı mıknatısın demiri çekmesi gibi, her yerde bu özellik aynıdır" (*l.c.*, s. 6). Mıknatısın demiri çekme özelliğinden ancak, bu özelliğin yardımı ile manyetik kutuplaşma bulunduktan sonra yararlanılmaya başlanılmıştır.

[4] "Herhangi bir şeyin doğal değeri, zorunlu gereksinmeleri karşılamaya uygunluğundan, ya da insan yaşamına kolaylık ve rahatlık sağlayıcı olmasından ibarettir." (John Locke, "Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest." 1691, *Works*'ta Edit. Lond. 1777, v. 2, s. 23.) 17. yüzyıl İngiliz yazarlarında sık sık, "*worth*" sözcüğünün kullanım-değeri, "*value*" sözcüğünün değişim-değeri anlamında kullanıldığını görürüz. Bu, gerçekten varolan bir şey için Cermen kökenli, onun zihinde yansıyanı için Latin asıllı bir sözcük kullanmaktan hoşlanan bir dil anlayışına tamamıyla uyan bir durumdur.

[5] Burjuva toplumunda, her insanın alıcı olarak, ansiklopedik meta bilgisine sahip olduğu yolunda ekonomik bir *fictio juris* [varsayım -ç.] egemendir.

[6] "Değer, bir şey ile diğer bir şey, bir ürün miktari ile diğer bir ürün miktarı arasındaki değişim oranından ibarettir." (Le Trosne, "De 1'Intérêt Social", Physiocrates['ta] Ed. Daire, Paris 1846, s. 889.)

oranlardaki başka metalarla değişiliyor. Bu durumda, buğdayın, bir değil birçok değişim oranı var demektir. Ama, x kadar ayakkabı boyası, y kadar ipek ya da z kadar altın vb. hep bir quarter buğdayın değişim-değerini temsil ettiklerinden, x kadar ayakkabı boyasının, y kadar ipeğin, z kadar altının vb. Değişim-değeri olarak, ya birbirlerinin yerlerini alabilmeleri, ya da birbirlerine eşit olmaları gerekir. Bunun için, birincisi: belli bir metaın geçerli değişim-değerleri eşit bir şeyi ifade eder; ikincisi: değişim-değeri, genellikle yalnızca bir anlatım biçimi, metada bulunan, ama ondan ayırdedilebilen görüngüsel (*phenomenal*) bir biçimdir.

Örneğin, buğday ve demir gibi iki meta alalım. Bunların arasındaki değişim oranı ne olursa olsun, bu daima belli bir miktar buğdayı, bir miktar demire eşit kılan bir denklemle gösterilebilir: diyelim, 1 quarter buğday = x ton demir olsun. Bu denklem bize ne anlatır? Bu denklem, bize, iki farklı şeyde, bir quarter buğday ile x ton demirde, her ikisinde de eşit miktarlarda ortak bir şeyin var olduğunu anlatır. Öyleyse bu iki şeyin, ne biri ne de ötekisi olmayan üçüncü bir şeye eşit olması gerekir. Bunun için de, bunların herbirinin, değişim-değeri olarak, bu üçüncü şeye indirgenebilir olması gerekir.

Basit bir geometrik örnek bunu aydınlatacaktır. Çokgenlerin alanlarını hesaplamak ve karşılaştırmak için, bunları üçgenlere ayırırız. Ama üçgenin alanı, onun görünen biçiminden tamamen farklı bir şeyle, yani tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yarısı ile ifade edilir. Aynı şekilde, metaların değişim-değerlerinin de [sayfa 51] kendilerinde az ya da çok miktarda bulunan ortak terimlerle ifade edilebilmesi gerekir.

Bu ortak "şey", metaların geometrik, kimyasal ya da başka bir doğal özelliği olamaz. Bu gibi özellikler, ancak onlara bir yarallılık sağladıkları, onları kullanım-değeri haline getirdikleri zaman bizim için önemli olurlar. Ama metaların değişimi, kuşkusuz, kullanım-değerinden tamamen soyutlanarak karakterize edilen bir iştir. Öyleyse, bir kullanım-değeri, ancak yeterli miktarda olmak kaydıyla, bir başka kullanım-değerinden farksızdır. Ya da, yaşlı Barbon'un dediği gibi, "De-ğerleri eşitse, bir tür eşya, hemen hemen başka bir tür eşyadır. Eşit değerdeki şeyler arasında fark ya da ayrılık yoktur. ... Yüz *pound* değerindeki kurşun ya da demir, yüz *pound* değerindeki gümüş ya da altın kadar değerlidir."[8] Kullanım-değeri olarak metalar, her şeyden önce birbirinden farklı niteliklerdir; ama değişim-değerleri olarak yalnızca farklı miktarlardır ve dolayısıyla zerre kadar kullanım-değeri içermezler.

Demek ki, metaların kullanım-değerini bir yana bırakırsak, geri-

[7] "Hiç bir şey yaratılışında değere sahip değildir." (N. Barbon, *l.c.*. s. 6.), ya da Butler'in söylediği gibi.

"Bir şeyin değeri

"Getireceği şey kadardır."

[8] "One sort of wares are as good as another, if the values be equal. There is no difference or distinction in things of equal value.... An hundred pounds' worth of lead or iron, is of as great value as one hundred pounds' worth of silver or gold." N. Barbon, *l.c.*, s. 53 ve 7.

ye ortak tek bir özellikleri, emek ürünleri olmaları özelliği kalır. Ancak, emek ürününün kendisi bile elimizde bir değişikliğe uğramıştır. Emek ürününü, kullanım-değerinden soyutlarsak, aynı zamanda, onu kullanım-değeri yapan maddi öğelerden ve biçimlerden de soyutlamış oluruz; artık o, masa, ev, iplik ya da herhangi yararlı bir şey değildir. Maddi bir şey olarak varlığı, yokolmuştur. Ve artık kendisine, bir doğramacının, duvarcının, eğiricinin ya da başka türden belirli bir üretici emeğin ürünü olarak bakılamaz. Ürünlerin yararlı nitelikleri ile birlikte, hem bunlarda şekillenmiş çeşit çeşit emeğin yararlı niteliğini, hem de bu emeğin somut biçimlerini yoketmiş oluruz; hepsinde ortak olandan başka bir şey kalmamıştır; hepsi de tek ve aynı tür emeğe, soyut insan emeğine indirgenmiştir.

Şimdi de bu ürünlerin herbirinden arta kalan şeyi alalım; bu, herbirinde, aynı düşsel bir gerçekten, türdeş insan emeğinin salt billurlaşmasından, harcanış biçimi ne olursa olsun, harcanmış emek-gücünden ibarettir. Bütün bu şeyler, şimdi bize şunu anlatıyorlar: bunların üretimleri sırasında, insan emek-gücü harcanmıştır, [sayfa 52] ve bunlarda insan emeği cisimleşmiştir. Hepsinde ortak olan bu toplumsal özün kristalleri olarak bakıldığında, bunlar – Değerdir.

Metalar değişildikleri zaman bunların değişim-değerlerinin kendisini, kullanım-değerlerinden tamamen bağımsız bir şey olarak ortaya koyduğunu görmüştük. Ama bunların kullanım-değerini soyutlarsak, geriye yukarda açıklandığı gibi, Değer kalır. Bunun için, metalar değişildiklerinde, kendisini, değişim-değeri olarak ortaya koyan ortak öz, onların değeridir. İncelememiz ilerledikçe, değişim-değerinin, içersinde metaların değerinin kendisini gösterebildiği ya da ifade edilebildiği tek biçim olduğu görülecektir. Bununla birlikte, şimdilik, değerin niteliğini onun biçiminden bağımsız olarak ele almak zorundayız.

Bir kullanım-değeri ya da yararlı bir madde, bu nedenle, ancak, içersinde soyut insan emeğinin somutlaştığı ya da maddeleştiği için bir değere sahiptir. Peki öyleyse bu değerin büyüklüğü nasıl ölçülecek? Besbelli ki, malın içerdiği, değer yaratıcı özün, yani emeğin niceliğiyle ölçülür. Emeğin niceliği, onun süresiyle ölçülür, ve emek-zamanının ölçütü de hafta, gün ve saat olarak ifade edilir.

Bazıları, bir metaın değeri, onun için harcanan emeğin niceliğiyle belirlendiğine göre, işçi ne kadar tembel ya da beceriksiz olursa, metaın üretimi için o kadar fazla zaman gerekeceğinden, onun metaının o kadar değerli olacağını sanabilirler. Oysa, değerin özünü oluşturan emek, türdeş insan emeğidir, bir biçimli (*uniform*) emek-gücü harcamasıdır. Bir toplumun, ürettiği tüm metaların toplam değerinde somutlaşan toplam emek-gücü birçok tek tek birimlerden meydana gelmekle birlikte, burada, türdeş insan emek-gücü kitlesi olarak kabul edilir. Bu birimlerin herbiri, toplumsal ortalama emek-gücü niteliğini taşıdıkları ve bu nitelikleri ile etkili oldukları sürece, birbirlerinin aynıdır; yani bir metaın üretimi

için ortalama olarak gerekli ya da toplumsal olarak gerekli zamandan daha fazlasına gereksinme göstermedikleri sürece, biri diğerinin aynıdır. Toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, bir malı, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde edebilmek için gerekli zamandır. İngiltere'de buharla işleyen dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlanmasından sonra, belirli bir miktar ipliği kumaş haline getirmek için gerekli emek-zamanı belki de yarıya inmişti. Oysa el tezgâhında çalışan dokumacılar, aynı işi, eskisi kadar aynı zamanda [sayfa 53] yapmaya devam etmişlerdir; ama bu değişiklikten sonra, emeklerinin bir saatlik ürünü yalnızca yarım saatlik toplumsal emeği temsil etmiş ve bunun sonucu olarak da eski değerinin yarısına düşmüştür.

Öyleyse görüyoruz ki, herhangi bir malın değerinin büyüklüğünü, toplumsal olarak gerekli-emek miktarı ya da onun elde edilmesi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı belirler.[9] Buna bağlı olarak tek tek her meta kendi türünün ortalama örneği olarak kabul edilmelidir.[10] Bunun için, eşit nicelikte emek içeren ya da aynı sürede üretilebilen metaların değerleri, aynıdır. Bir metaın değeri ile başka bir metaın değeri arasındaki ilişki, birincisinin üretimi için gerekli emek-zamanı ile ikincisinin üretimi için gerekli emek-zamanı arasındaki ilişki gibidir. "Değer olarak, bütün metalar, donmuş emek-zamanının belirli kitlelerinden başka bir şey değildir."[11]

Bu nedenle, bir metaın üretimi için gerekli olan emek-zamanı sabit tutulursa, o metaın değeri de sabit kalır. Ama, emek-zamanı, emeğin üretkenliğinde meydana gelen her değişmeyle birlikte değişir. Bu üretkenlik çeşitli koşullar tarafından belirlenir; öteki şeyler yanında, işçilerin ortalama beceri düzeyi, bilimin durumu, ve onun pratikte uygulanma derecesi, üretimin toplumsal örgütlenmesi, üretim araçlarının boyutları ve etkililiği ve fiziksel koşullar sayılabilir. Örneğin uygun mevsimlerde aynı emek miktarı 8 kile buğdayda maddeleştiği halde, uygun gitmeyen mevsimlerde yalnızca dört kilede maddeleşir. Aynı emek, zengin madenden, zengin olmayan madene göre, daha çok maden cevheri çıkartır. Elmas yeryüzünde az raslanan bir şeydir, bu yüzden bulunup çıkartılması ortalama olarak çok emek-zamanına malolur. Öyle ki, küçük bir hacmi, çok büyük emek temsil eder. Jacop, altın acaba [sayfa 54] hiç tam değerini

[9] "The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." "Yaşamak için gerekli şeylerin değeri, birbirleriyle değişildikleri zaman, bunların üretimleri için zorunlu ve normal sayılan emeğin niceliğine bağlıdır." (*Some Thoughts on the Interest of Money in General, and Particularly in the Public Funds, etc.,* London, s. 36.) Geçen yüzyılda yazılan ve yazarı belli olmayan bu dikkat çekici yapıtın baskı tarihi de bulunmuyor. Bununla birlikte, içeriğine bakılırsa, George II zamanında, aşağı yukarı 1739 ya da 1740 yıllarında yayınlandığı anlaşılıyor.

[10] "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte, fiyatın genel olarak belirlenrriesine ve özel koşullara bakılmaksızın belirlenen tek bir kitle meydana getirirler." (Le Trosne, *l.c.*, s. 893.)

[11] K. Marx, l.c., s. 6. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 49.]

bulmuş mudur diye kuşku duyar. Bu sözler elmas için daha da geçerlidir. Eschwege'ye göre, Brezilya'nın 1823 yılında sona eren seksen yıllık elmas madeni toplam üretimi, elmas daha çok emeğe malolduğu ve çok daha fazla değeri temsil ettiği halde, aynı ülkenin birbuçuk yıllık ortalama şeker ve kahve ürününün fiyatına ulaşamamıştır. Daha zengin madenlerde, aynı nicelikteki emek, daha çok elmasta maddeleşebilir ve elmasın değeri düşebilir. Eğer biz, az emek harcayarak, kömürü elmasa dönüştürmeyi başarabilseydik, elmasın değeri, tuğlanın değerinin altına düşebilirdi. Genel olarak, emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, bir malın üretimi için gerekli emek-zamanı o kadar kısa, o malda billurlaşan emek miktarı o kadar az, ve değeri de o kadar küçük olur; tersine, emeğin üretkenliği ne kadar azsa, bir malın üretimi için gerekli olan emek-zamanı o kadar çok, malın değeri o kadar büyük olur. Bu nedenle, bir metaın değeri, o metada maddeleşmiş emeğin miktarı ile doğru orantılı, üretkenliği ile ters orantılı olarak değişir.

Bir şey, değere sahip olmadan da bir kullanım-değerine sahip olabilir. Bu, o şeyin insana yararlılığı emeğe bağlı olmadığı zaman sözkonusudur. Hava, işlenmemiş toprak, doğal çayırlar ve otlaklar vb. böyledir. Bir şey, meta olmadan da, yararlı ve insan emeği ürünü olabilir. Gereksinmelerini kendi emeğinin ürünü ile doğrudan doğruya karşılayan kimse, gerçekte, kullanım-değeri yaratır, ama meta yaratmamıştır. Meta üretmek için, o kimsenin yalnızca kullanım-değerleri değil, başkaları için kullanım-değerleri, toplumsal kullanım-değerleri üretmesi gerekir. (Ve salt başkası için üretmesi de yetmez. Ortaçağ köylüsü, feodal bey için ürün-rant-tahıl, papaz için öşür-tahıl üretirdi. Ama, ne bu ürün-rant-tahıl, ne de öşür-tahıl, bir başkası için üretilmiş olmaları gerçeğine karşın, meta haline gelmemişlerdi. Bir ürünün meta olabilmesi için, kullanım-değeri olacağı başka bir kimseye, değişim yoluyla devredilmesi gerekir.) [11a] Ensonu, hiç bir nesne, yararlı bir şey değilse, değere sahip olamaz. Eğer o şey yararsız ise, onda bulunan emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz ve bu yüzden değer yaratmaz. [sayfa 55]

İKİNCİ KESİM. – METADA SOMUTLAŞAN EMEĞİN İKİ YÖNLÜ NİTELİĞİ

İlk bakışta, bir meta, kendini, bize, iki şeyin karmaşığı olarak göstermişti: kullanım-değeri ve değişim-değeri. Daha sonra, emeğin de iki yönlü niteliği olduğunu gördük; çünkü, değerde ifadesini bulduğuna göre, emek de, kullanım-değerlerinin bir yaratıcısı olarak taşıdığı aynı niteliklere sahip değildir. Metalarda bulunan emeğin bu ikili niteliğine

[11a] [*4. Almanca baskıya not*: Bu parantez içindeki metni eklememin nedeni, çoğu zaman üretici tarafından tüketilmeyen her ürünü, Marx'ın meta saydığı gibi bir yanlış anlayışa düşülmesindendir. -*F.E.*]

ilkönce işaret eden ve eleştirici bir yaklaşımla inceleyen ben oldum.[12] Bu nokta, ekonomi politiğin berrak bir şekilde anlaşılmasında eksen olduğu için, daha fazla ayrıntılara inmek zorundayız.

Bir ceket ile 10 yarda keten bezi gibi iki meta alalım; bunlardan birincisinin değeri, ikincisinin değerinin iki katı olsun; yani 10 yarda keten bezi = 2W ise, ceket 2W'dir.

Ceket, belli bir gereksinmeyi karşılayan bir kullanım-değeridir. Onun varlığı, özel bir üretici faaliyet türünün sonucudur; bu faaliyetin niteliği, amacı, çalışma biçimi, malzemesi, araçları ve vardığı sonuçla belirlenir. Yararlılığı ürünün kullanılarak değerlenmesi ile ya da bu ürünün kullanım-değeri haline gelmesiyle kendisini gösteren emeğe, biz, yararlı emek diyoruz. Bu açıdan bakılınca, biz, emeğin yalnızca yararlı işlevini gözönünde bulunduruyoruz.

Ceket ile keten bezi, nitelik bakımından farklı iki kullanım-değeri olduğu gibi, bunları üreten emeğin iki biçimi de, terzilik ve dokumacılık, farklıdır. Bu iki nesne nitelik bakımından farklı olmasalardı, farklı türden emeklerin ürünü olmasalardı, birbirleriyle metaların ilişkisi içinde karşı karşıya gelmezlerdi. Ceket ceket ile değişilmez; bir kullanım-değeri, aynı cinsten başka bir kullanım-değeri ile değişilmez.

Tüm farklı kullanım-değerlerinin her çeşidine, eşit farklılıkta yararlı emek tekabül eder ve bunlar, toplumsal işbölümünde ait oldukları sıraya, cinse ve türe göre sınıflandırılırlar. Emeğin bu işbölümü, metaların üretimi için zorunlu bir koşuldur, ama tersi doğru değildir, yani metaların üretimi, işbölümü için zorunlu koşul değildir. İlkel Hint topluluklarında, meta üretimi olmaksızın toplumsal işbölümü vardır. Ya da daha yakınımızdan bir örnek vermek gerekirse, her fabrikada emek (iş), bir sisteme göre [sayfa 56] bölünmüştür, ama bu bölünme, işçilerin, kendi yaptıkları ürünlerin birbirleri arasında karşılıklı değişimi işlemine yolaçmamıştır. Böyle ürünler, ancak, herbiri birbirinden bağımsız olarak oluşan ve bireylerin kişisel emeğine dayanan farklı türdeki emeklerin bir sonucu olarak metalar haline gelebilirler.

Öyleyse özetlersek: her metaın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyet vardır. İçlerinde somutlaşan yararlı emek, herbirinde nitel olarak farklı olmadığı sürece, kullanım-değerleri, birbirlerinin karşısında meta olarak duramazlar. Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplulukta, yani bir meta üreticileri topluluğunda, herbiri kendi hesabına çalışan tek tek üreticilerin bağımsız olarak yürüttükleri yararlı emekler arasındaki bu nitelik farkı, karmaşık bir sistem, bir toplumsal işbölümü meydana getirecek biçimde gelişir.

Ne var ki, örneğimizdeki ceketi ister terzi giysin isterse müşterisi, her iki durumda da, ceket bir kullanım-değeri olarak iş görür. Ayrıca

[12] *Zur Kritik*.... s. 12, 13 ve passim. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 45 vd..]

terziliğin, özel bir meslek, toplumsal işbölümünün bağımsız bir kolu haline gelmesiyle de, ceket ile onu meydana getiren emek arasındaki ilişki değişmiş olmaz. Giyinme gereksinmesi insanoğlunu zorladığından beri, insanoğlu, binlerce yıl, tek bir kişi bile terzi haline gelmeden, giyeceğini yapmıştır. Ancak, ceket ile keten bezi, doğanın kendiliğinden üretmediği maddi servetin bütün öteki unsurları gibi, varlıklarını, daima belirli bir amaçla yerine getirilen bir özel üretken faaliyete, belli doğa vergisi malzemelerin, belli gereksinmeler için kullanılması faaliyetine borçlu olmalıdır. Bunun için, kullanım-değerinin yaratıcısı olarak emek, yararlı emektir, bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak, insanoğlunun varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu ezeli ve ebedi doğal zorunluluk olmaksızın insan ile doğa arasında madde alışverişi, ve dolayısıyla da yaşam olamazdı.

Kullanım-değerleri, ceket, keten bezi vb., yani metaların madde olarak varlıkları, iki öğenin birleşmesinden meydana gelir: madde ve emek. Bunlar üzerinde harcanan yararlı emeği kaldırırsak, geriye, insanın yardımı olmaksızın doğa tarafından konmuş olan maddi tortu kalır. İnsan, ancak tıpkı doğanın yaptığı gibi iş görür, yani maddenin biçimini değiştirir.[13] Ne var ki, bu biçim [sayfa 57] değiştirme işinde doğal güçler kendisine durmadan yardım eder. Öyleyse görüyoruz ki, emek, maddi servetin, ürettiği kullanım-değerlerinin tek kaynağı değildir. William Petty'nin dediği gibi, maddi servetin babası emek, anası da topraktır.

Kullanım-değeri olarak ele alınan metalardan, şimdi de metaların değerine geçelim.

Varsayımımıza göre, ceket, keten bezinin iki katı değere sahiptir. Ama bu, şimdilik bizi ilgilendirmeyen yalnızca bir nicel farklılıktır. Ancak şu kadarını akılda tutuyoruz ki, eğer bir ceketin değeri 10 yarda keten bezinin iki katı ise, 20 yarda keten bezi, bir ceket ile aynı değerde olur. Değer olarak ceket ile keten bezi, aynı özün şeyleridir, temelde özdeş emeğin nesnel ifadeleridir. Ama terzilik ile dokumacılık, nitelik yönünden farklı emek türleridir. Bununla birlikte, öyle toplum durumları vardır ki, aynı kişi, terzilik ve dokumacılığı aynı zamanda sırayla yürütür; bu gibi durumlarda, bu iki tür emek biçimi, aynı bireyin çalışmasının salt iki değişik biçimidir ve farklı kişilerin özel ve belirlenmiş uğraşları değildir; terzimizin bir gün ceket, ertesi gün pantolon dikmesi, aynı kişinin, yalnızca emeğindeki bir değişmeyi göstermesi gibidir. Ayrıca, kapi-

[13] "İster insan elinin, ister genel fizik yasalarının eseri olsunlar, evrendeki bütün olgular, aslında yeniden yaratılmış şeyler değil, yalnızca maddenin biçim değiştirmesidir. İnsan aklının, yeniden-üretim üzerinde düşünürken ve tahlilde bulunurken, daima karşılaştığı iki öğe, birleştirme ve ayırmadır; aslında bu, toprağın, havanın ve suyun, buğday tanesine dönüşmesi, insan eliyle bir böceğe ipek yaptırılması, ya da devamlı çalışan bir saat yapmak üzere birkaç madeni parçaya biçim verilmesi gibi değer" (Verri, burada, fizyokratlara karşı giriştiği polemikte ne tür değerden sözettiğini kendisi de iyice bilmemekle birlikte kullanım-değerini kasteder) "ve zenginliğin yeniden üretimidir." (Pietro Verri, *Meditazion sulla Economia Politica*, -ilkin 1771'de basılmıştır-, Custodi'nin İtalyan İktisatçıları baskısında, Parte Moderna, t. XV, s. 21, 22.)

talist toplumumuzda, belli miktarda bir insan emeğinin değişen talebe göre, bir zaman terzilik, başka bir zaman da dokumacılık biçiminde kullanıldığı daha göze çarpar. Emeğin bu biçim değiştirmesi, sürtünmesiz olmayabilir, ama olmak zorundadır.

Üretici faaliyet, aldığı özel biçimi, yani emeğin yararlı niteliğini bir yana korsak, insan emek-gücünün harcanmasından başka bir şey değildir. Terzilik ve dokumacılık, nitelik bakımından farklı üretici faaliyetler olmakla birlikte, her ikisi de, insan beyninin, sinirlerinin ve kaslarının üretici harcamasıdır ve bu anlamda, bunlar, insan emeği olarak aynıdır. Bunlar, insan emek-gücünün farklı iki harcanma biçiminden başka bir şey değildir. Kuşkusuz, bütün değişiklikler içinde aynı kalan bu emek-gücünün, biçimlerin [sayfa 58] çeşitliliği içinde harcanamadan önce, belli bir gelişme düzeyine ulaşması gerekir. Ama bir metaın değeri, soyut insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil eder. Tıpkı toplumda sıradan bir insan iken önemsiz bir rol oynadığı halde, bir general ya da bir banker olarak büyük bir rol oynaması gibi,[14] salt insan emeğinin rolü de buna benzer. Yalın emek-gücü-nün harcanmasıdır, yani, ortalama olarak. özel bir gelişme sözkonusu olmaksızın sıradan her insanın organizmasında mevcut olan emek-gücünün harcanmasıdır. Ortalama yalın emeğin, çeşitli ülkelerde ve değişik zamanlarda niteliğinin değiştiği doğrudur, ama belli bir toplumda o da belirlidir. Vasıflı emek, yalnızca yoğunlaştırılmış yalın emek, ya da daha doğrusu, çoğaltılmış yalın emek demektir; belli miktarda vasıflı emek, daha çok miktarda yalın emeğe eşit olarak kabul edilir. Deneyim bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını göstermektedir. Bir meta, en vasıflı bir emeğin ürünü olabilir, ama değeri, vasıfsız yalın emeğin ürünü ile eşitlenirse, bu, yalnızca yalın emeğin belirli bir miktarını temsil eder.[15] Onların ölçü birimleri olarak, farklı emek türlerinin, vasıfsız emeğe indirgenmesindeki farklı oranlar, üreticilerin gerisinde devam edip giden bir toplumsal süreç tarafından ortaya konur ve dolayısıyla, bunlar gelenek ve alışkanlıklar tarafından saptanmış gibi görünür. İşimizi basitleştirmek için, bundan böyle emeğin her türünü, vasıfsız emek, yalın emek olarak kabul edeceğiz; böylece, devamlı indirgeme yapmak zahmetinden kurtulmuş olacağız.

Ceket ile keten bezini değer olarak ele aldığımız zaman bunları farklı kullanım-değerlerinden soyutladığımız gibi, bu değerlerin temsil ettiği emek için de aynı şeyi yapıyoruz: onun yararlı biçimleri arasındaki, dokumacılık ve terzilik arasındaki farkı dikkate almıyoruz. Kullanım-değeri olarak ceket ve keten bezi, özel üretici faaliyetlerin kumaş ve iplikle birleşmesidir, oysa ceket ile keten bezi, değer olarak, birbirlerin-

[14] Karş: Hegel, *Philosophie des Rechs,* Berlin 1840, s. 250, § 190.

[15] Okur, burada, işçinin belirli bir emek-zamanı için aldığı ücretin ya da değerin değil, bu emek-zamanının somutlaştığı metaın değerinin sözkonusu edildiğine dikkat etmelidir. Ücret, bir kategori olarak, incelememizin bu aşamasında henüz mevcut değildir.

den ayrılmamış emeğin salt türdeş donmuş halidir ve bu değerlerde somutlaşmış olan emek, kumaş ve iplik ile ilişkili üretici faaliyetler açısından değil, yalnızca insan emek-gücünün harcanması olarak hesaba katılırlar. Terzilik ve dokumacılık, ceket ve keten bezinin kullanım-değerlerinin [sayfa 59] yaratılmasında, yalnız bu iki emek türü farklı nitelikte oldukları için zorunlu etkenlerdir; ama bunlar kendi özel niteliklerinden soyutlandığı ve her ikisinin de aynı nitelikte insan emeğine sahip olduğu gözönüne alınırsa, bu iki emek türü, terzilik ve dokumacılık, aynı malların değerlerinin özünü oluştururlar.

Ancak, ceket ile keten bezi, yalnızca değerler değil, belirli büyüklükte değerlerdir, ve bizim varsayımımıza göre, ceket, on yardalık keten bezinin iki katı değerindedir. Peki ama, değerleri arasındaki bu fark nereden geliyor? Bu fark, keten bezinin içerdiği emeğin, ceketin içerdiği emeğin ancak yarısı kadar olmasından, ve dolayısıyla ikincinin üretimi sırasında, birincinin üretimi için gerekli olan zamanın iki katı emek-gücü harcanmasından ileri gelmektedir.

Öyleyse, kullanım-değeri esas alındığında, bir metaın içerdiği emek, yalnızca nitel olarak hesaba katılır, değer esas alındığında, yalnızca nicelik hesaba katılır ve ilkönce, yalın ve saf insan emeğine indirgenmesi gerekir. Sözkonusu olan, birincisinde Nasıl ve Ne?, ikincisinde Ne kadar? ve Ne sürede? sorularıdır. Bir metaın değerinin büyüklüğü, kendisinde somutlaşan emeği temsil ettiğine göre, belli oranlarda alınan bütün metaların değer olarak eşit olması gerekir.

Bir ceketin yapılması için gerekli her türlü yararlı emeğin üretkenlik gücü aynı kalıyorsa, yapılan ceketlerin değerlerinin toplamı, sayısı ile birlikte artar. Yani her ceket, x günlük emeği temsil ediyorsa, iki ceket 2x günlük emeği temsil eder ve bu böyle devam edip gider. Ama varsayalım ki, bir ceketin üretimi için gerekli emek-zamanı iki katına yükselsin ya da yapıya insin. Birinci durumda bir ceket, daha önceki iki ceket değerinde olur; ikinci durumda ise iki ceket, önceki bir ceket değerinde olur: oysa her iki durumda da ceket aynı işi görür ve içinde somutlaşan yararlı emek aynı niteliktedir. Ancak, üretimi için harcanan emeğin niceliği değişmiştir.

Kullanım-değerinin niceliğindeki artış, maddi servette bir artış demektir. İki ceketle iki insanı giydirebilirsiniz, bir ceketle ancak bir insanı. Bununla birlikte, maddi servetin niceliğindeki artış, aynı anda onun değer büyüklüğünde bir düşmeye tekabül edebilir. Bu karşıt hareket, kökenini, emeğin iki yönlü niteliğinden alır. Üretici güç, kuşkusuz, yalnızca yararlı, somut emek biçimi ile ilgilidir ve belli bir zaman süresinde üretkenliğine bağımlı olarak [sayfa 60] herhangi bir özel üretici faaliyetin etkinliğidir. Bu nedenle, yararlı emek, üretkenliğindeki artma ya da eksilmeyle orantılı olarak, az ya da çok, ürünlerin bereket kaynağı olur. Öte yandan, bu üretkenlikteki hiç bir değişme, değerle temsil edilen emeği etkilemez. Üretici güç, emeğin somut yararlı biçimlerinin bir

niteliği olduğu için, emeği bu yararlı somut biçimlerden soyutladığımız anda, kuşkusuz, emekle artık bir ilgisi kalmaz. Bununla birlikte, üretici güç değişse bile, eşit zaman dönemleri süresince kullanılan aynı emek, daima eşit miktarlarda değer meydana getirir. Ama eşit zaman dönemleri süresince farklı nicelikte kullanım-değerleri yaratır; üretkenlik gücü arttıkça bu miktar yükselir, azaldıkça düşer. Emeğin verimliliğini ve dolayısıyla da bu emeğin ürettiği kullanım-de-ğerlerinin niceliğini artıran üretken güçte meydana gelen bu aynı değişme, böyle bir değişme, onların üretimi için gerekli toplam emek-zamanını kısaltması koşuluyla, kullanım-değerlerinin bu artan niceliğinin toplam değerini azaltır; ve bunun tersi de doğrudur.

Bir yandan, her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan emek-gücü harcanmasıdır; ve bu, özdeş soyut insan emeği özelliğinde oluşu ile, metaların değerini yaratır ve ona biçim verir. Öte yandan, her türlü emek, insan emek-gücünün, özel bir biçimde ve belirli bir amaca dönük olarak harcanmasıdır, ve bu somut yararlı emek özelliği ile, kullanım-değerlerini üretir.[16] [sayfa 61]

ÜÇÜNCÜ KESİM. – DEĞERİN BİÇİMİ YA DA DEĞİŞİM-DEĞERİ

Metalar, dünyaya, kullanım-değerleri ya da demir, keten bezi, buğday vb. gibi ticari mallar olarak gelirler. Bu, onların, sade, yalın, maddi biçimidir. Bununla birlikte, bunlar, yalnızca iki yanlı bir şey oldukları, hem yararlılığın nesneleri ve hem de değerin taşıyıcıları oldukları için metadırlar. Birisi fiziksel ya da doğal biçim, birisi de değer-biçim

[16] Emeğin, her çeşit metaın değerini her zaman ölçmeye ve karşılaştırmaya yarayan yeterli ve gerçek tek ölçü olduğunu tanıtlamak için Adam Smith diyor ki, "Eşit emek miktarlarının, her zaman ve her yerde emekçi için aynı değeri taşıması gerekir. Normal sağlık, güç ve faaliyet halinde, sahip olduğu ortalama beceri derecesi ile, dinlenmesinden, özgürlüğünden ve mutluluğundan daima aynı ölçüde fedakârlik etmek zorundadır." (*Wealth of Nations,* b. I, ch. V, [s. 104-105].) Adam Smith, burada (ama her yerde değil), bir yandan değerin, metaların üretimi sırasında harcanan emek miktarı yoluyla saptanmasını, aynı şeyin, emeğin değeri vasıtasıyla saptanmasıyla karıştırıyor ve bunun sonucu olarak da, eşit miktarda emeğin daima aynı değere sahip olması gerektiğini tanıtlamaya çalışıyor. Öte yandan da, bir önseziyle, metaların değerinde kendisini ortaya koyan emeği, yalnızca emek-gücünün harcanması olarak kabul ediyor ve bunu, canlıların aynı zamanda normal faaliyetleri olarak değil de, dinlenmekten, özgürlükten ve mutluluktan fedakârlık olarak görüyor. Gözönünde tuttuğu, herhalde modern ücretli işçi oluyor. Adam Smith'in yukarda, s. 39, dipnot 1'de, sözü edilen eski ve adsız meslektaşı, daha yerinde olarak şöyle diyor: "bir insan, yaşaması için gerekli şeyleri sağlamak için bir haftalığına kendisini bir başkasının hizmetine veriyor ... ve bu adama emeği karşılığı başka bir şey veren kimse, bu şeyin gerçek eşdeğerinin ne olduğunu, bunun kendisine ne kadar emeğe ve zamana malolduğunu hesaplamak yoluyla ancak doğru bir tahminde bulunabilir: aslında bu, bir kimsenin bir nesne için belirli bir sürede harcadığı emeğin bir başkasının aynı sürede bir başka şey için harcadığı emekle değişiminden başka bir şey değildir." (*l.c.*, s. 39.) [İngilizcenin, burada sözkonusu edilen emeğin iki farklı yönü için, iki farklı sözcüğe sahip olmak gibi bir üstünlüğü var. Kullanım-değeri yaratan ve nitel olarak dikkate alınan, *Labour* ["emek"] değil, *Work* ["iş"]'tir; oysa Değer yaratan ve nicel olarak dikkate alınan, *Work* ["iş") değil, *Labour* ["emek"]'tir. -F.E.]

olmak üzere, iki biçime sahip oldukları sürece, ancak meta olarak görünürler, ya da meta biçimine bürünürler.

Metaların değerinin gerçek varlığı, "onu nerede ele geçireceğimizi bilmememiz" yönünden Gönüllü Yosmadan* ayrılır. Metaların değeri, onların özlerinin kaba maddiliğinin tam karşıtıdır, maddenin bir atomu bile bileşimine girmez. Bir metaı kendi başına elimize alıp istediğimiz gibi evirip çevirelim, değerin bir nesnesi olarak kaldığına göre, kavranılması olanaksız gibi görünür. Ama bir de, metaların değerinin salt toplumsal bir gerçeğe sahip olduğunu aklımızdan çıkartmaz ve bu gerçekliği, yalnızca, özdeş bir toplumsal özü, yani insan emeğini ifade ettiği ya da taşıdığı sürece kazandığını gözönünde bulundurursak, değerin, ancak, metaın meta ile toplumsal ilişki içersinde kendini gösterebileceği sonucuna kolayca ulaşmış oluruz. Gerçekte biz, metaların ardında gizlenmiş değere ulaşmak için, metaların değişim-değerlerinden ya da değişim ilişkilerinden hareket etmiştik. Şimdi yeniden, değerin bize ilk kez yüzünü gösterdiği bu biçime dönmemiz gerekiyor.

Başka bir şey bilmese bile, herkes, metaların, hepsinde ortak olan bir değer biçimine sahip olduğunu, ve bunun, kullanım-değerlerinin çeşitli maddi biçimleri ile tam bir karşıtlık gösterdiğini bilir. Bunların para-biçimini kastediyorum.

Burada, bize, *burjuva* iktisadının bugüne kadar elini bile sürmediği bir görev, para-biçiminin doğuşunun kaynağını, metaların değer-ilişkisi içindeki değeri belirten ifadesinin gelişmesinin kaynağını, en yalın ve hemen hemen farkedilemeyecek biçiminden, gözkamaştırıcı para-biçimine gelinceye kadar incelemek görevi [sayfa 62] bize düşüyor. Bunu yaparken, aynı zamanda, paranın ne olduğu bilmecesini de çözeceğiz.

En basit değer-ilişkisinin, bir metaın, başka türden bir meta ile olan ilişkisi olduğu besbellidir. Bunun için, iki metaın değerleri arasındaki ilişki, bize, tek bir metaın değerinin en basit ifadesini sağlar.

A. DEĞERİN BASİT YA DA RASLANSAL BİÇİMİ

x kadar A metaı = y kadar B metaı, ya da
x kadar A metaı, y kadar B metaı değerindedir.
20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da
20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir.

1. Değer İfadesinin İki Kutbu: Nispi Biçim ve Eşdeğer Biçim

Değer biçiminin bütün sırrı, bu basit biçimde gizlidir. Bu neden-

* Shakespeare'in, *Windsor'un Şen Kadınları* oyunundaki Dame Quicly. -Ed.

le, bunun tahlili oldukça güçtür.

Burada iki farklı türden metaın (örneğimizde keten bezi ile ceket), iki değişik rol oynadıkları açıktır. Keten bezinin değeri ceket ile ifade edilir; ceket bu değerin ifade edildiği araç hizmetini görür. Birincisi aktif, ikincisi pasif bir rol oynar. Keten bezinin değeri, nispi değer olarak ifade edilir, ya da nispi biçimiyle ortaya çıkar. Ceket eşdeğer görevindedir, ya da eşdeğer biçimiyle görünür.

Nispi biçim ile eşdeğer biçim, değer ifadesinin, birbiriyle sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı birbirine bağımlı ve ayrılmaz iki öğesidir; ama aynı zamanda da, herbiri ötekisini dıştalayan karşıt uçlardır, yani aynı ifadenin kutuplarıdır. Bunlar, bu ifade yoluyla ilişki içine giren iki farklı metaya aittirler. Keten bezinin değerini keten bezi olarak ifade etmek olanaksızdır. 20 yarda keten bezi 20 yarda keten bezi, değerin ifadesi değildir. Tersine, böyle bir denklem, sadece 20 yarda keten bezinin, 20 yarda keten bezinden başka bir şey olmadığını, kullanım-değeri olan keten bezinin belirli bir niceliği olduğunu ifade etmekten öte bir anlam taşımaz. Bunun için, keten bezinin değeri ancak nispi olarak, yani başka bir meta ile oranlanarak ölçülebilir. Keten bezinin değerinin nispi biçimi, bu yüzden, eşdeğer bir biçimde başka herhangi bir metaın varlığını – burada ceket– öngörür. Öte yandan, eşdeğer olarak düşünülen meta, aynı zamanda, nispi biçimini alamaz. Bu ikinci [sayfa 63] meta, değeri ifade edilen meta değildir. Onun görevi, yalnızca birinci metaın değerinin ifade edildiği araç olarak hizmet etmektir.

Kuşkusuz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir ifadeleri, karşıt bağıntıyı da gösterir: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, ya da 1 ceket, 20 yarda keten bezi değerindedir. Ama bu durumda, ceketin değerini nispi olarak ifade etmek için denklemi tersine çevirmem gerekir; ve bunu yaptığım anda keten bezi, ceket yerine eşdeğer haline gelir. Bu nedenle, tek bir meta, değerin aynı ifadesi içinde her iki biçimi aynı anda alamaz. Bu biçimlerin karşıt kutuplar olması nedeniyle, daima birbirlerini dıştalarlar.

Bu durumda, bir metaın nispi biçimine mi, yoksa onun karşıtı eşdeğer biçimine mi bürüneceği, tamamen bu metaın değer ifadesindeki raslansal durumuna bağlıdır; yani değeri ifade olunan meta oluşuna, ya da içersinde değerin ifade edildiği meta oluşuna bağlıdır.

2. Değerin Nispi Biçimi
(a) Bu biçimin niteliği ve anlamı

İki metaın değer-ilişkisi içinde saklı bulunan bir metaın değerinin basit ifadesini bulabilmek için, ilkönce bu ilişkiyi, nicel yönden tümüyle farklı bir biçimde ele almak zorundayız. Genellikle tutulan yol bunun tersidir ve değer-ilişkisinde, birbirine eşit olarak kabul edilen iki farklı türden metaın belirli nicelikleri arasındaki orandan başka bir şey dikkate

alınmamıştır. Şeylerin farklı büyüklükleri, ancak bunların büyüklükleri aynı birim ile ifade edildiklerinde, birbirleriyle nicel olarak karşılaştırılabileceği unutulmamalıdır. Yalnızca böyle bir birimle ifade edildikleri zaman, onlar, aynı ad altında toplanırlar ve bu yüzden kıyaslanabilirler.[17]

İster 20 yarda keten bezi = 1 ceket ya da = 20 ceket ya da *x* ceket olsun, yani ister belli bir miktar keten bezi, birkaç ya da pek çok ceket değerinde olsun, bu ifadelerin hepsi, keten bezi ile ceketlerin, değer büyüklükleri olarak, aynı birimin ifadeleri, [sayfa 64] aynı türden şeyler oldukları anlamına gelir. Keten bezi = ceket denklemin temelidir.

Ancak, nitelikleri böyle eşit varsayılan iki meta, aynı rolü oynamazlar. Burada ifade edilmiş olan, yalnız keten bezinin değeridir. Ama nasıl? Eşdeğer olarak, kendisi ile değişilebilir bir şey olarak ceket, esas alınmıştır. Bu ilişkide ceket, değerin varoluş biçimi içersinde somutlaşan değer, ancak böylece keten bezi ile aynı olur. Öte yandan, keten bezinin kendi değeri önplana çıkar, bağımsız bir ifade kazanır; artık o, eşit değerde bir nesne olarak, ceketle karşılaştırılabilecek ya da onunla değiştirilebilecek bir varlıktır. Kimyadan bir örnek alırsak, bütrik asit, propil formattan öz olarak farklıdır. Ama her ikisi de, aynı kimyasal maddelerden, karbondan (C), hidrojenden (H) ve oksijenden (O) yapılmıştır, ve üstelik oranları da aynıdır: yani $C_4H_8O_2$. Şimdi eğer biz bütrik asidi, propil formata eşitlersek, önce propil format, bu ilişkide, yalnızca $C_4H_8O_2$'nin bir varoluş biçimi olacaktır; sonra da biz, bütrik asidin de $C_4H_8O_2$'den oluştuğunu söylemiş olacağız. Demek oluyor ki, iki öz, böylece eşitlenerek, farklı fiziksel biçimleri bir yana bırakılarak kimyasal bileşimleri ifade edebiliyor.

Eğer, biz, değer olarak metaların, yalnızca donmuş insan emeği olduğunu söylersek, bunları, tahlilimizle soyutlaştırılmış bir şeye, değere indirgediğimiz doğrudur; ancak biz, bu değere, kendi fiziksel biçimi dışında bir biçim vermiş olmuyoruz. Bir metaın başka bir meta ile değer ilişkisinde durum böyle değildir. Burada bir tanesi, diğerine olan ilişkisi yönünden, değer niteliği içinde önplandadır,

Ceket ile keten bezini eşdeğer hale getirmekle, birincide somutlaşan emeği, ikincide somutlaşan emek ile eşitlemiş oluyoruz. Burada, ceketi yapan terziliğin, keten bezini yapan dokumacılıktan farklı türlerden somut bir emek olduğu gerçektir. Ama terzilik, dokumacılığa eşitlenmekle, her iki tür emekte de gerçekten eşit olan bir şeye, ortak nitelikteki insan emeğine indirgenmiş oluyor. Öyleyse bu dolaylı yoldan, dokumacılığın da, değer dokuduğu sürece, terzilikten farklı bir şey olmadığı ve dolayısıyla soyut insan emeği olduğu ifade edilmiş oluyor. Değer yaratan emeğin özgül niteliğini ortaya koyan, ancak farklı türden metalar

[17] Aralarında S. Bailey de olmak üzere, değer biçiminin tahlili ile uğraşan bir avuç iktisatçı hiç bir sonuca ulaşamamışlardır. Bunun ilk nedeni, değerin biçimi ile değeri birbiriyle karşılaştırmaları, ikincisi, deneyimli burjuvazinin kaba etkisi altında bütün dikkatlerini sorunun nicel yönünde toplamış olmalarıdır. "Nicelik üzerindeki egemenlik... değeri oluşturur." (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes,* London 1837, s. 11.)

arasındaki eşdeğer ifadesidir, ve bunu, farklı türden metalarda somutlaşan emekleri, ortak nitelikleri olan soyut insan emeğine fiilen indirgemek suretiyle yapar.[18] [sayfa 65]

Bununla birlikte, keten bezinin değerini oluşturan emeğin özgül niteliğinin ifadesinde başka bir şey daha gereklidir. Akışkan halindeki insan emek-gücü ya da insan emeği değer yaratır, ama kendisi değer değildir. Ancak, bir nesne biçiminde somutlaştığı zaman, donmuş durumda iken değer halini alır. Keten bezinin değerini, donmuş insan emeği olarak ifade etmek için, bu değer nesnel bir varlığa sahipmiş gibi, hem keten bezinden farklı maddi bir varlık, hem de bütün keten bezleri ile öteki her türlü metada ortak bir şeymiş gibi ifade edilmelidir. Bu problem, artık çözülmüştür.

Değer denkleminde, eşdeğer duruma geldiğinde ceket, değeri nedeniyle, nitel olarak keten bezine eşitmiş gibi, sanki aynı cinsten bir şeymiş gibidir. Bu durumda biz, onda yalnızca değeri görürüz, ya da onun elle dokunulur fiziksel biçimi, değeri temsil eder. Oysa ceketin kendisi, metaın cismidir, ceket yalnızca bir kullanım-değeridir. Bu durumuyla ceket, değer konusunda, elimize geçen herhangi bir keten bezi parçasından fazla bir şey ifade etmez. Bu da gösteriyor ki, keten bezi ile değer-ilişkisi içine konulduğu zaman ceket, bu ilişki dışında olduğu zamankinden çok daha fazla şey ifade ediyor; bu tıpkı, gösterişli üniforması içinde çalım satan bir insanın, sivil elbise içinde olduğundan daha önemli sayılmasına benzer.

Ceketin üretimi sırasında, insan emek-gücü, terzilik biçiminde fiilen harcanmak zorundadır. Öyleyse insan emeği, onda birikmiştir. Bu bakımdan, ceket, değer taşıyıcısıdır, ama lime lime olana kadar giyildiği halde bu gerçeği açığa vurmaz. Oysa, değer denkleminde, keten bezinin eşdeğeri olarak, yalnız bu yönüyle vardır, somutlaşmış değer, değer olan bir cisim olarak hesaba katılır. A'nın, örneğin B için, "saygıdeğer efendimiz" olabilmesi, B'nin gözünde A'nın fiziksel biçimine girmesi gerekir; üstelik, halkın her yeni babası ile birlikte, yüzünü, saçlarını ve daha pek çok şeyi de hemen değiştirmesi gerekir.

Demek oluyor ki, ceketin keten bezine eşdeğer olduğu değer denkleminde, ceket, değer-biçimi görevini görüyor. Keten bezi [sayfa 66] metaının değeri, ceket metaının maddi biçimiyle ifade ediliyor; yani birinin değeri, ötekinin kullanım-değeri ile ifade ediliyor. Kullanım-değeri olarak keten bezi, gözle görülür elle tutulur biçimde ceketten farklı bir

[18] William Petty'den sonra, değerin niteliğini farkedebilen ilk iktisatçılardan birisi olan ünlü Franklin şöyle diyor: "Ticaret, genel olarak, emeğin emekle değişiminden başka bir şey olmadığı için bütün şeylerin değeri ... çok yerinde olarak emekle ölçülür." *(The Works of B. Franklin*, etc., edited by Sparks, Boston 1836, v. II. s. 267.) Franklin, her şeyin değerini emekle ölçerken bilinçsizdir; değişim konusu olan emeğin farklılığından soyutlama yapmakta ve böylece hepsini eşit insan emeğine indirgemektedir. Bunun farkında olmamakla birlikte, gene de bunu söyleyebiliyor. Önce "bir emek"ten sözediyor, sonra "başka bir emek"ten, ve ensonu başka bir niteleme yapmaksızın, her şeyin değerinin özü olarak "emek" diyor.

şeydir; değer olarak ise, ceket ile aynıdır ve bu durumda, ceketin görünümüne sahiptir. Böylece keten bezi, kendi fiziksel biçiminden farklı bir değer-biçimine bürünür. Değeri, ceket ile eşitlenmesiyle ortaya çıkar, ve bu, tıpkı bir hıristiyanın koyun niteliğinin Tanrının Kuzusuna benzeşmesinde olduğu gibidir.

Görüyoruz ki, metaların değeri üzerindeki tahlilimizde de ortaya çıktığı gibi, keten bezi de bir başka meta ile, ceket ile arasında bağlantı kurulur kurulmaz aynı şeyi dile getiriyor. Ancak, keten bezi, düşüncelerini, bir tek kendisinin bildiği bir dille, metaın diliyle açığa vuruyor. Kendi değerinin, insan emeğinin soyut niteliği içersindeki emeğiyle yaratıldığını bize anlatmak için, ceketin keten bezi değerinde olduğunu, yani değer olduğunu, keten bezinin aynı emekten oluştuğunu söylüyor. Değer olarak yüce varlığının, kabasaba maddesinden farklı olduğunu bize bildirmek için, değerin ceket görünüşünde olduğunu, ve dolayısıyla keten bezi de değer olduğu sürece, birbirlerine iki bezelye gibi benzediklerini söylüyor. Burada belirtebiliriz ki, metaların İbraniceden başka, şu ya da bu derecede doğru daha birçok dili vardır. Örneğin, Almanca değerinde olma anlamına gelen "*Wertsein*" sözcüğü, Latin kökenli *valere, valer, valoir* fiillerinden, yani B metaı A metaına eşitlenirken, A'nın değerinin kendi ifade tarzından daha az çarpıcı bir anlatım tarzına sahiptir. *Paris vaut bien une messe.**

Bunun için, denklemimizde ifade edilen değer-ilişkisi aracılığıyla B metaının maddi biçimi, A metaının değer-biçimi haline geliyor, ya da B metaının maddesi, A metaının değerinin yansıdığı ayna oluyor.[19] A metaı, *in propriâ personâ*** değer olarak, insan emeğinin meydana geldiği bir madde olarak, kendini, B metaı ile ilişki içersine koyarak, A metaı, kullanım-değerini, B'yi, [sayfa 67] kendi değer ifadesinin maddesine dönüştürüyor. Böylece B'nin kullanım-değeri ile ifade edilen A'nın değeri, nispi değer biçimini alıyor.

(b) Nispi değerin nicel belirlenmesi

Değeri ifade edilmek istenen her meta, belli nicelikte yararlı bir nesnedir. 15 kile buğday, 100 libre kahve gibi. Ve herhangi bir metaın belli bir niceliği, belirli nicelikte insan emeği içerir. Değer-biçiminin yalnızca genel olarak değeri değil, aynı zamanda, belirli nicelikte değeri ifade etmesi gerekir. Demek ki, A metaı ile B metaı, keten bezi ile ceket arasındaki değer-ilişkisinde, ceket keten bezine, genel anlamda de-

[19] Bir bakıma bu, insan için de, metalarda olduğu gibidir. İnsanoğlu dünyaya elinde aynayla, ya da "ben benim" diyen fihteci bir filozof olarak gelmediği için, kendisini önce başka insanlarda gürür ve tanır. Peter kendi kimliğini insan olarak, önce benzeri Paul ile kıyaslayarak saptar. Böylece kendi kişiliği içinde durmakta olan Paul, Peter için yalnızca insan türünün bir tipidir.

* Paris bir ayine değer. -ç.

* * Bizzat. -ç.

ğer maddesi olarak nitelik bakımından eşitlenmemiş, aynı zamanda belirli miktarda ceket (1 ceket) belirli miktarda (20 yarda) keten bezine eşdeğer yapılmıştır.

20 yarda keten bezi 1 ceket denklemi, ya da 20 yarda keten bezi bir ceket değerindedir ifadesi, her ikisinin de aynı miktarda değer-özünün (donmuş emeğin) somutlaştığını anlatır; yani iki meta da, aynı miktar emeğe ve aynı nicelikte emek-zamanına malolmuştur. Ancak, 20 yarda keten bezi ya da 1 ceketin üretimi için gerekli emek-zamanı, dokumacılık ya da terzilikteki üretkenlikte meydana gelen her değişme ile değişecektir. İşte şimdi biz, değerin nispi ifadesinin nicel yanı üzerindeki bu gibi değişikliklerin etkisini gözönüne almak zorundayız.

I. Ceketin değeri sabit kalırken, keten bezinin değeri değişmiş olsun.[20] Keten üretimi için gerekli emek-zamanı, diyelim keten yetiştiren toprakta verimsizlik sonucu, iki katına çıkmış olsun, ketenin değeri de iki katı olacaktır. 20 yarda keten bezi = 1 ceket denklemi yerine, 20 yarda keten bezi = 2 ceket denklemini bulacağız, çünkü artık bir ceket, 20 yarda keten bezinde somutlaşan emek-zamanının yalnızca yarısını içerecektir. Öte yandan, diyelim ki, dokuma tezgâhlarının gelişmesi sonucu bu emek-zamanı yarı yarıya kısalsın, keten bezinin değeri de yarı yarıya azalacaktır. Böylece, 20 yarda keten bezi = ½ ceket [denklemini -ç.] elde edeceğiz. A metaının nispi değeri, yani B metaında ifade edilen değeri, B metal sabit sayılırsa, A'nın değeri ile doğru orantılı olarak yükselir ve düşer. [sayfa 68]

II. Ceketin değeri değişirken, keten bezinin değeri sabit kalmış olsun. Bu koşullar altında, örneğin yün üretimindeki verimsizlik nedeniyle, ceket yapımı için gerekli emek-zamanı iki katına çıksın, 20 yarda keten bezi = 1 ceket yerine, 20 yarda keten bezi = ½ ceket [denklemini -ç.1 yazabileceğiz. Öte yandan, eğer ceketin değeri yarıya düşse, 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur. Demek ki, A metaının değeri sabit kalırsa, B metaında ifade edilen nispi değeri, B'nin değeri ile ters orantılı olarak yükselir ve düşer.

I ve II'deki farklı durumları karşılaştırırsak, nispi değerin büyüklüğündeki aynı değişmenin, tamamen karşıt nedenlerden ileri gelebileceğini görürüz. Böylece, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya keten bezinin değerinin iki katına çıkması, ya da ceketin değerinin yarıya inmesi nedeniyle 20 yarda keten bezi = 2 ceket halini alır; ve keten bezinin değerinin yarıya düşmesi ya da ceketin değerinin iki katına çıkması sonucu da, 20 yarda keten bezi = ½ ceket olur.

III. Diyelim ki, keten bezi ile ceketin üretimi için gerekli emek-zamanının niceliği, aynı anda, aynı yönde ve aynı oranda değişsin. Bu durumda 20 yarda keten bezi, değerleri ne kadar değişirse değişsin, 1

[20] Burada değer, daha önceki sayfalarda da arasıra olduğu gibi, nicel olarak belirlenen değer, ya da değer-büyüklüğü anlamında kullanılmıştır.

cekete eşit olmaya devam eder. Bunların değerlerindeki değişiklik değeri, sabit kalan üçüncü bir meta ile karşılaştırıldığı zaman görülür. Bütün metaların değerleri, aynı anda ve aynı oranda yükselse ya da düşse, bunların nispi değerleri değişmeden kalır. Bunlardaki gerçek değer değişmesi, belli bir süre üretilen metaların niceliklerindeki artma ya da azalma ile anlaşılır.

IV. Keten bezi ile ceketin üretimi için gerekli emek-zamanı ve dolayısıyla bu metaların değerleri, aynı anda, aynı yönde, ama değişik oranlarda, ya da karşıt yönlerde, veya başka biçimlerde değişebilir. Bütün bu olası farklı değişmelerin, bir metaın nispi değeri üzerindeki etkisi, I., II. ve III. durumların sonuçlarından çıkartılabilir.

Demek ki, değerin büyüklüğündeki gerçek değişmeler, ne nispi değer ifadelerinde, ne de nispi değerin büyüklüğünü ifade eden denklemde tam ve kesin olarak yansır. Bir metaın nispi değeri, değeri sabit kaldığı halde değişebilir. Değeri değişse bile nispi değeri sabit kalabilir, ve ensonu, değerin büyüklüğü ile bu değerin nispi ifadesinde aynı zamanda ortaya çıkan değişmelerin miktar olarak birbirlerine tekabül etmeleri gerekmez.[21] [sayfa 69]

3. Değerin Eşdeğer Biçimi

A metaının (keten bezi), farklı türden bir metaın (ceket) kullanım-değeriyle ifade edilirken, aynı zamanda ikinci metaya özgül bir değer-biçimi, yani eşdeğer biçimi verdiğini görmüş bulunuyoruz. Keten bezi metaı bir değere sahip bulunma niteliğini, ceketin kendi maddi biçiminden farklı bir değer-biçimine girmeden, keten bezine eşitlenmesiyle ortaya koyar. Keten bezi, kendisinin bir değer olduğunu, doğrudan doğruya ceket ile değişilebilir olması ile ifade etmiş olur. Bir metaın eşdeğer biçimde olduğunu söylerken, demek ki, onun diğer metalar ile değişilebilir olduğunu ifade etmiş oluyoruz.

[21] Değerin büyüklüğü ile nispi ifadesi arasındaki bu aykırılığı her zamanki kaynakları ile vülger iktisatçılar kendi görüşleri doğrultusunda istismara çalışmışlardır. Örneğin: "A'nın, karşılığında değişildiği B'nin değeri yükseldiği ve aynı zamanda A'ya daha az emek harcanmadığı halde, A'nın değerinin düştüğünü kabul ederseniz, genel değer ilkeniz yere serilmiş olur. ... Eğer o [Ricardo], A'nın değerinin B'ye oranla yükseldiğini, B'nin değerinin A'ya oranla düştüğünü kabul ederse, bir metaın değerinin daima kendisinde somutlaşan emekle belirlendiğini öne süren kendi yüce önermesini dayandırdığı temeli yıkmış olur; çünkü, eğer A'nın maliyetindeki bir değişme, yalnızca değişildiği B ile ilişkisi yönünden kendi değerinde bir değişiklik yapmakla kalmaz, B'nin üretimi için gerekli emek miktarında bir farklılık olmadığı halde, A ile ilişkisi yönünden B'nin değerini de değiştirir: böylece, bir nesnenin değerinin, ona harcanan emek miktarı ile belirlendiğini öne süren öğreti yere serilmekle kalmaz, bir malın maliyetinin onun değerini belirlediğini savunan öğreti de yıkılmış olur." (J. Broadhurst, *Political Economy*, London 1842, s. 11 ve 14.)

Bay Broadhurst şöyle de diyebilirdi: 10/20, 10/50, 10/100 vb. kesirlerini ele alalım, 10 sayısı değişmiyor ama nispi büyüklükleri, 20, 50, 100 vb. sayılarına oranla durmadan küçülüyor. Öyleyse, 10 gibi bir tam sayının büyüklüğü, kendisindeki ünitelerin sayısıyla "belirlenir" diyen büyük ilke de yere serilmiş olur. [Yazar, bu bölümün dördüncü kesiminde s. 80-81, dipnot 2'de [bu baskıda, s. 96, dipnot 33'te] "Vülger Ekonomi" deyiminden ne anladiğını açıklamaktadır. -*F.E.*]

Ceket gibi bir meta, keten bezi gibi başka bir meta için eşdeğer hizmetini görüyorsa., ve dolayısıyla ceketler, keten bezi ile doğrudan doğruya değişilebilir olmak gibi karakteristik bir özellik kazanıyorlar ise, biz, bu iki metaın hangi oranlarda değişilebildiğini bilmekten uzağız. Keten bezinin değeri büyüklük olarak verildiğinden, bu oran ceketin değerine bağlıdır. İster ceket eşdeğer, keten bezi nispi değer olsun, ya da keten bezi eşdeğer, ceket nispi değer olsun, ceketin değerinin büyüklüğü, değer-biçiminden bağımsız olarak, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Ama ceket, ne zaman ki, değer denkleminde eşdeğer durumuna girerse, kendi değeri nicel bir ifadeye sahip değildir; tersine, ceket metaı, şimdi yalnızca belirli nicelikte bir mal olarak hesaba katılır. Örneğin, 40 yarda keten bezinin değeri [sayfa 70] nedir? 2 ceket. Burada ceket metaı eşdeğer rolü oynadığı için ve kullanım-değeri ceket, keten bezinin karşısında, değerin somutlaşması olarak sayıldığı için, keten bezindeki belirli nicelikteki değeri ifade etmek için belirli sayıda ceket yeter. Demek ki, iki ceket, 40 yarda keten bezinin değer niceliğini ifade edebilir ama, kendi değer niceliğini asla ifade edemez. Bu gerçeği, yani değer denkleminde, herhangi bir malın, herhangi bir kullanım-değerinin basit niceliği olarak eşdeğer sayılar gerçeğini yüzeysel bir gözlemleme, kendisinden önce ve sonra gelenleri olduğu gibi Bailey'i de, değer ifadesini yalnızca nicel bir ilişki gibi görmek yanılgısına götürdü. Oysa gerçekte, bir meta eşdeğer durumunda ise, değerinin nicel olarak belirlenişi ifade edilmez.

Eşdeğer biçimini incelerken gözümüze ilk çarpan şey şudur: kullanım-değeri, karşıtının, yani değerin, kendini belli ediş biçimi, görünürdeki biçimidir.

Metaın maddi biçimi, onun değer-biçimi halini alır. Ama, dikkat edilsin, bu, *quid pro quo*,* bir B metaının yalnızca başka bir A metaı ile bir değer-ilişkisi içersine girmesi halinde ve yalnızca bu ilişkinin sınırları içersinde vardır. Hiç bir meta, kendisi ile eşdeğerlik ilişkisi içine giremeyeceği ve böylece kendi maddi biçimini kendi değerinin ifadesi haline getiremeyeceği için, her metaın eşdeğer olarak başka bir meta seçmesi, ve onun kullanım-değerini, yani maddi biçimini, kendi değer-biçimi olarak kabul etmesi gerekir.

Metalara, maddi özler, kullanım-değerleri olarak uygulayacağımız ölçülerden birisi, bu noktayı aydınlatmaya yarayacaktır. Bir kesme şeker cisim olduğu için ağırdır, ve bu nedenle bir ağırlığı vardır: ama biz bu ağırlığı ne görebiliriz, ne de ona dokunabiliriz. Sonra, ağırlıkları önceden saptanan çeşitli demir parçaları alalım. Demir, demir olarak bir kesme şekerden daha fazla ağırlığın görünüş biçimi değildir. Ne var ki, şekerin şu kadar ağırlığı olduğunu ifade etmek için, onunla demir arasında bir ağırlık ilişkisi kurarız. Bu ilişkide demir, ağırlıktan başka hiç

* Bir şeyin, bir başka şeyin yerini tutması. -ç.

bir şey temsil etmeyen bir cisim olarak iş görür. Bu nedenle, belli bir nicelikte demir, şekerin ağırlığının ölçülmesine yarar ve kesme şeker ile ilişkisinde, ağırlığın somutlaşmasını, ağırlığın ortaya çıkış biçimini temsil eder. Demir, bu rolü ancak bu ilişki [sayfa 71] içersinde, ağırlığı belirlenecek olan şekerin ya da herhangi bir cismin demir ile girmiş olduğu ilişki içersinde oynar. Her ikisi de ağırlık olmasaydı, bu ilişki içine giremezlerdi ve biri ötekinin ağırlık ifadesi olarak işe yarayamazdı. Her ikisini de teraziye koyduğumuz zaman, ağırlık olarak her ikisinin de aynı olduğunu ve bunun için de belirli oranlarda alındıkları zaman, aynı ağırlıkta olduklarını gerçekten görürüz. Nasıl demir maddesi bir ağırlık ölçüsü olarak şekerle ilişkisinde yalnız ağırlığı temsil ederse, bizim değer ifademizde de ceket maddi nesnesi, keten bezi karşısında yalnızca değeri temsil eder.

Ne var ki, benzeşme burada sona erer. Demir, şekerin ağırlık ifadesinde, her iki cisimde de ortak doğal bir özelliği, yani ağırlıklarını temsil eder; ama keten bezinin değer ifadesinde ceket, her ikisi için de doğal olmayan bir özelliği, tamamen toplumsal bir şeyi, yani değerlerini temsil eder.

Bir metaın –örneğin keten bezinin– nispi değer-biçimi, bu metaın değerini kendi maddesi ve özelliklerinden tamamen farklı bir şey olarak, örneğin ceket gibi bir şey olarak ifade edildiği için, bu ifadenin kendisinin, onun altında yatan toplumsal bir ilişkiyi gösterdiğini görürüz. Eşdeğer biçimde ise tam tersidir. Bu biçimin asıl özü, maddi metaın kendisidir –cekettir–, ve bu haliyle, değer ifade eder, ve değer-bi-çimini doğadan almıştır. Kuşkusuz bu, yalnızca ceketin, keten bezi ile eşdeğer durumda bulunduğu değer-ilişkisi varolduğu sürece geçerlidir.[22] Bununla birlikte, bir şeyin özellikleri, o şeyin başka şeylerle ilişkilerinin sonucu olmadığına göre, yalnızca kendilerini bu gibi ilişkiler içersinde belli ettiklerine göre, ceketin aldığı eşdeğer biçim, doğrudan değişilebilir bir şey olma özelliği, doğanın vermiş olduğu ağırlığı olmak ya da bizi ısıtmak kadar bir özelliktir. Bunun için, eşdeğer biçiminin bu karışık niteliği, bu biçim tamamen gelişip para biçiminde onların karşısına çıkana kadar, burjuva ekonomi politikçilerinin dikkatlerinden kaçıyor. Bundan sonra da, altın ve gümüşün gizemli niteliğini, bunların yerine daha az gözkamaştıran metaları koyarak ve, şu ya da bu zamanda eşdeğer rolü oynamış her türlü metaı tam bir gönül rahatlığıyla sayıp dökerek [sayfa 72] açıklamaya çalışıyorlar. 20 yarda keten bezi = 1 ceket gibi çok basit bir değer ifadesinin, eşdeğer bilmecesinin, çözümünü zaten içinde taşıdığını bunlar akıllarının ucuna bile getirmiyorlar.

Eşdeğer ödevini gören metaın maddesi, soyut insan emeğinin

[22] Hegel'in yansıma-kategorisi dediği bu gibi genel ilişki ifadeleri çok garip bir sınıf oluştururlar. Örneğin, bir adam, yalnızca, başka insanlar ona göre uyruk durumunda oldukları için kraldır. Ötekiler ise, tersine, o, kral olduğu için kendilerini uyruk sayarlar.

maddeleşmiş görünüşüdür ve aynı zamanda özgül olarak yararlı somut emeğin ürünüdür. Bu somut emek, bu yüzden, soyut insan emeğinin ifade edilmesi için bir araç oluyor. Eğer, bir yandan, ceket soyut insan emeğinin, maddeleşmesinden başka bir şey değilse, öte yandan onda somutlaşan terzilik de, bu soyut emeğin gerçekleşme biçiminden başka bir şey değildir. Keten bezinin değer ifadesinde, terziliğin yararlılığı, elbise yapmasında değil, hemen ilk bakışta Değer olduğunu farkettiğimiz bir nesne meydana getirmesinde ve dolayısıyla donmuş bir emek olmakla birlikte, bu emeğin, keten bezinin değerinde gerçekleşen emekten ayırdedilebilir olmasındadır. Değerin böyle bir aynası olma görevini yapabilmesi için, terzilik emeğinin, genel olarak insan emeği olma somut niteliğinden başka bir şeyi yansıtmaması gerekir.

Terzilikte olduğu gibi dokumacılıkta da insan emek-gücü harcanmıştır. Bu nedenle her ikisi de, insan emeği olma genel özelliğine sahiptir ve böylece de bazı durumlarda, değer üretilmesinde olduğu gibi yalnız bu yönüyle dikkate alınmalıdır. Bunda, gizemli hiç bir yan yoktur. Ama, değer ifadesinde durum büsbütün farklıdır. Örneğin, dokumacılığın, bizatihi dokumacılık olduğu için değil de, insan emeği olma genel özelliği nedeniyle, keten bezinin değerini yaratması olgusu nasıl ifade edilebilir? Dokumacılığın karşısına, onun ürününün eşdeğerini üreten, başka bir özel somut emek biçimini (örneğimizde terziliği) koymak suretiyle ifade edilir. Tıpkı ceketin maddi biçimi içinde, doğrudan doğruya değer ifadesi halini alması gibi, şimdi de somut emek biçimi terzilik, genel anlamda insan emeğinin düpedüz ve elle dokunulur mad-deleşmesidir.

Demek ki, eşdeğer biçimin ikinci özelliği, somut emeğin, kendi karşıtının, yani soyut insan emeğinin ortaya çıkış biçimi halini almasıdır.

Ancak, bu somut emek, bizim örneğimizde terzilik, farklılaştırılmamış insan emeğiyle doğrudan tanındığı için herhangi türden bir emekle eşdeğerdir ve bu nedenle keten bezinde somutlaşmış emekle de bir ve aynıdır. Bütün diğer meta üreten emekler [sayfa 73] gibi bireylerin özel emekleri olmakla birlikte, aynı zamanda doğrudan doğruya toplumsal nitelikte emektir. Öteki metalarla doğrudan değişilebilen bir üründe sonuç vermesinin nedeni budur. Öyleyse, eşdeğer biçimin üçüncü bir özelliği daha ortaya çıkıyor: bireylerin özel emekleri, karşıtlarının biçimini, yani doğrudan doğruya toplumsal emeğin biçimini alıyor.

Eşdeğer biçimin son iki özelliği, düşüncede de olsa, toplum, Doğa gibi birçok biçimi, ve bunlar arasında değer-biçimini de ilk kez tahlil eden o büyük düşünüre dönersek, daha anlaşılır hale gelecektir. Aristoteles'i kastediyorum.

İlkin, o, metaların para-biçiminin, yalnızca, değerin basit biçiminin daha ileri bir gelişmesi olduğunu, yani bir metaın değerinin, gelişigüzel alınan başka bir meta ile ifadesi olduğunu açıkça söylüyor; çünkü,

“5 yatak = 1 ev”
(“χλιναι πενε αντι οιχιαξ”)

ifadesinin

“5 yatak = şu kadar para”
(“χλιναι πενε αντι ... οσον αι πενε χλιναι”)

ifadesinden ayırdedilemeyeceğini söylüyor.

Aristoteles, ayrıca, bu değer ifadesine yolaçan değer-ilişkisinin, evin nitel bakımdan yatağa eşitlenmesini gerektirdiğini, böyle bir eşitleme olmaksızın bu iki farklı şeyin, ölçülebilir nicelikler olarak birbirleriyle karşılaştırılmalarının mümkün olamayacağını da görüyor. “Eşitlik olmadan değişim, ortak bir ölçü ile ölçülebilme olmadan eşitlik olamaz.” (“*οντ ισοτηζ μ ο νσηζ σνμμετριαζ*”) diyor. Ne var ki, Aristoteles bu noktada duruyor, değer-biçiminin tahlilini daha ileri götürmekten vazgeçiyor. “Bununla birlikte, bu kadar farklı şeylerin, aynı ölçü ile ölçülebilir olmaları gerçekte mümkün değildir.” “*τη μεν αληθεια αδυνατον*” diyor. Yani nitel bakımdan eşit olmaları mümkün değildir, diyor. Böyle bir eşitleme, eşyanın gerçek niteliğine yabancı bir şeydir ve, dolayısıyla, ancak “pratik amaçlar için geçici bir çare” olabilir.*

Aristoteles, böylece, tahlile devam etme yolunu tıkayan şeyin ne olduğunu kendisi söylüyor, onu devamdan alıkoyan şey, değer kavramından yoksunluktur. Bu ortak şey, yatakların değerinin [sayfa 74] bir evin değeri ile ifade edilmesini sağlayan bu ortak öz nedir? Aristoteles, böyle bir şey gerçekte varolmaz diyor. Ama niçin? Yataklar ile karşılaştırmada ev, onlara eşit bir şeyi temsil ediyor; böylece hem yataklarda hem evde gerçekten eşit olan bir şey temsil edilmiş oluyor. Ve bu – insan emeğidir.

Bununla birlikte, Aristoteles’i metalara değer atfetmenin, aslında, her emeği eşit insan emeği olarak ve bunun sonucu da eşit nitelikte emek olarak ifade etmenin bir biçimi olduğunu farketmekten alıkoyan önemli bir gerçek vardı. Bunun doğal temeli, Yunan toplumu kölelik üzerine kurulduğu için, insanların ve onların emek-güçlerinin eşit- sizliğiydi. Değer ifadesinin sırrı, yani her tür emeğin genel anlamda insan emeği oldukları için eşit ve eşdeğer bulunmaları, insanların eşitliği düşüncesi, halkın önyargıları arasında yerleşmedikçe çözümlenemez. Bu, ancak, emek ürününün büyük kütlesinin meta biçimini aldığı ve bunun sonucu olarak da, metaların, insanla insan arasında, meta sahipleri arasında egemen ilişki halini aldığı bir toplumda mümkündür. Yalnızca metaların değeri ifadesinde bir eşitlik ilişkisi bulmuş olması bile, Aristoteles’in dehasının parlaklığını göstermektedir. Bu eşitliğin temelinde “gerçekte” ne bulunduğunu ortaya çıkarmaktan onu alıkoyan tek şey, içinde yaşadığı toplumun özel koşullarıdır.

* Marx, burada, Aristoteles’in *Ethica Nicamachea* adlı yapıtını anıyor. Bkz: *Aristoteles opera ex recensione Immanuelis Bekkeri*, Bd. 9, Oxinii 1837, s. 99-100. -Ed.

4. Bir Bütün Olarak Değerin Basit Biçimi

Bir metaın değerinin basit biçimi, başka türden bir meta ile olan değer-ilişkisini, ya da aynı türden bir meta ile değişim-ilişkisini ifade eden denklemde bulunur. A metal, nitel olarak, B metaı ile doğrudan değişilebilir olması gerçeği ile ifade edilir. Nicel olarak değeri, B'nin belirli bir niceliğinin, A'nın belirli bir niceliği ile değişilebilir olması ile ifade edilir. Başka bir deyişle, bir metaın değeri, değişim-değeri biçimini almakla bağımsız ve belirli bir ifadeye kavuşur. Bu bölümün başında, günlük konuşma diliyle, bir metaın hem kullanım-değeri hem de değişim-değeri olduğunu söylememiz, doğrusunu söylemek gerekirse, yanlıştı. Bir meta, bir kullanım-değeri ya da yararlılık nesnesi, ve bir değerdir. Meta, kendisini, bu iki yanı ile, değeri, bağımsız biçimini, yani değişim-değeri biçimini alır almaz gösterir. Yalıtılmış halde bu biçimi hiç bir zaman almaz; ama ancak farklı [sayfa 75] türden başka bir meta ile, bir değer ya da değişim-ilişkisi içine girince bu biçime bürünür. Biz bunu bildikten sonra, bu anlatım şeklinin zararı olmaz ve ancak kısaltmak bakımından yararı vardır.

Tahlilimiz, bir metaın değerinin biçimi ya da ifadesinin, değerin niteliğinden doğduğunu, yoksa bu değer ile değer büyüklüğünün, değişim-değeri olarak ifade edilme biçiminden ortaya çıkmadığını göstermiştir. Ne var ki bu, merkantilistler ile bunların yakın zamandaki izleyicileri Ferrier, Ganilh[23] ve benzerlerinin olduğu kadar, bunların karşıtlarının, Bastiat gibi modern serbest ticaret işportacılarının yanıldıkları nokta olmuştur. Merkantilistler, değer ifadesinin nitel yönüne özel bir ağırlık vermişler ve bunun sonucu, en yetkin biçimini parada bulan, metaların eşdeğer birimi üzerinde durmuşlardır. Öte yandan, mallarını ne pahasına olursa olsun elden çıkartmamak zorunda olan modern serbest ticaret işportacıları, değerin-nispi biçiminin, nicel yanına çok büyük bir önem vermişlerdir. Bunlar için, metaların değişim-ilişkisinde, yani günlük cari fiyat listesinde ifade edilenin dışında, ne değer vardır, ne de değer büyüklüğü. Lombard Street'in karmakarışık fikirlerine, pek ince bir bilimsellik içinde çekidüzen vermeyi üzerine alan Macleod, batıl inançlı merkantilistler ile çokbilmiş serbest ticaret işportacıları arasında başarılı bir aracı olmuştur.

A ile B arasındaki değer-ilişkisini ifade eden denklemde, A'nın B cinsinden değer ifadesinin yakından incelenmesi, bu ilişki içersinde, A'nın maddi biçiminin yalnızca kullanım-değeri olarak, B'nin maddi biçiminin yalnızca değer-biçimi ya da yanı olarak yer aldığını bize göstermiş bulunuyor. Her meta içersinde varolan kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlık ya da zıtlık, iki metaın birbirleri ile böyle bir ilişki içine

[23] F. L. A. Ferrier (gümrük müfettiş muavini), *Du gouvernement considéeré dans ses rapports avec le commerce*, Paris 1805; ve Charies Ganilh, *Des Systémes d'Economie Politique*, 2. baskı, Paris 1821.

girmesiyle, yani değeri ifade edilecek metaın, doğrudan doğruya yalnız kullanım-değeri, bu değerin kendisi ile ifade edileceği meta ise, doğrudan doğruya yalnız değişim-değeri olarak yer aldığı zaman açığa çıkmış olur. Böylece, bir metaın değerinin basit biçimi, bu metaın içerdiği kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığın ortaya çıktığı basit biçimdir.

[sayfa 76]

Emeğin her ürünü, her toplumsal durumda, bir kullanım-değeridir; ama ancak bir toplumun gelişmesinin belirli bir tarihsel çağında bu ürün, meta halini alır; bu çağ, yararlı bir nesnenin üretimi için harcanan emeğin, bu nesnenin nesnel niteliklerinden birisi, yani onun değeri olarak ifade edildiği çağdır. Bundan şu sonuç çıkar ki, basit değer-biçimi, aynı zamanda, bir emek ürününün, tarih içinde meta olarak ortaya çıktığı ilkel biçimdir, ve bu ürünlerin metalara dönüşmesi, değer-biçiminin gelişmesi ile *pari passu** ilerler.

Değerin basit biçiminin eksikliklerini ilk bakışta farkederiz: o, fiyat-biçimi halinde olgunlaşana kadar, bir dizi değişmelerden geçmesi gereken bir tohumdan başka bir şey değildir.

A metaının değerinin, herhangi bir başka B metaı ile ifadesi, ancak A'yı değer-biçimi ve kullanım-değeri olarak ayırdeder, ve bu nedenle A'yı, kendisinden farklı tek bir meta ile, B ile değişim-ilişkisi içersine sokar; ama hâlâ A'nın bütün metalara göre nitel eşitliği ve nicel oranlılığı ifade edilmekten uzaktır. Bir metaın basit nispi değer-biçimine, başka bir metaın tek bir eşdeğer biçimi tekabül eder. Böyle olunca, keten bezinin değerinin nispi ifadesinde, ceket, bu tek meta ile, keten bezi ile ilişki halinde olması nedeniyle, eşdeğer biçimine, ya da doğrudan değişilebilme biçimine sahip olur.

Ne var ki, değerin basit biçimi, kolay bir geçişle daha tam bir biçime geçer. Basit biçim aracılığı ile A metaının değerinin, yalnızca tek bir başka meta ile ifade edildiği doğrudur. Ancak, bu öteki tek meta, herhangi bir şey, ceket, demir, buğday ya da başka bir şey olabilir. Bunun için, A ile, şu ya da bu meta arasında ilişki kurmakla, bir ve aynı meta için farklı basit değer ifadesi elde ederiz.[24] Bu metaın olabilecek değer ifadelerinin sayısı, ancak kendisinden farklı meta türlerinin sayısı ile sınırlıdır. Bu nedenle, A'nın yalıtılmış değer ifadesi, bu değerin farklı basit ifadelerinin istenilen uzunluktaki bir dizisine çevrilebilir. [sayfa 77]

B. TOPLAM YA DA GENİŞLEMİŞ DEĞER-BİÇİMİ

z kadar A metal = u kadar B, ya da = v kadar C, ya da = w kadar D,
ya da = x kadar E, ya da = vb..

(20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay, ya da = 40 libre kahve, ya da =

* Aynı hızla. -ç.

[24] Örneğin Homeros'ta bir şeyin değeri, birbirinden farklı bir dizi şeyle ifade edilir. II., VII. 472 475.

1 kile buğday, ya da = 2 ons altın, ya da = ½ ton demir, ya da = vb..)

1. *Genişlemiş Nispi Değer-Biçimi*

Tek bir metaın değeri, örneğin keten bezinin değeri, şimdi, metalar dünyasının sayısız başka unsurlarıyla ifade edilmektedir. Öteki her metaın değeri, şimdi keten bezinin değerinin aynası haline gelmiştir.[25] Böylece, ilk kez, bu değer, kendisini, farklılaşmamış insan emeğinin donmuş hali olarak gerçek yüzüyle göstermiş oluyor. Çünkü kendisini yaratan emeğin, hangi biçimde olursa olsun, ister terzilik, ister çiftçilik, madencilik vb. biçiminde olsun, her türlü insan emeği ile eşit durumda olduğu ve bu nedenle de, cekette, buğdayda, demirde ya da altında somutlaşmasının hiç bir önemi olmadığı apaçık ortaya çıkmış oluyor. Keten bezi, değer-biçimi aracılığıyla şimdi artık tek bir meta ile değil, bütün metalar âlemiyle toplumsal ilişki içersine girmiş oluyor. Meta olarak o, artık dünya yurttaşıdır. Aynı zamanda, değerin bitmez tükenmez denklemleri dizisi, kullanım-değerinin, hangi özel biçimi ya da türü altında olursa olsun, bir fark gözetmeksizin, metaın değerini gösterir.

İlk biçimde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket ifadesinde, bu iki metaın belirli niceliklerde değişilebilir olması salt raslansal olabilir. İkinci biçimde, bunun tersine, derhal, bu raslansal görünüşü belirleyen ve onda esasta farklı olan temeli görürüz. Ceketle [sayfa 78] de, kahveyle de, demirle de ya da sayısız farklı metalarla da ifade edilse, bu metaların sahipleri, çok farklı insanlar da olsa, keten bezinin değeri, büyüklük olarak değişmeden kalır. Meta sahibi iki birey arasındaki raslansal ilişki kaybolur. Bunların değerlerinin büyüklüğünü düzenleyen şeyin, metaların değişimi olmadığı açık-seçik hale gelir; ama tersine, bunların değişim oranlarını denetleyen şey, bunların değerlerinin büyüklükleridir.

2. *Özel Eşdeğer Biçimi*

Ceket, çay, buğday, demir vb. gibi her meta, keten bezinin değer

[25] Bu nedenle, değer, ceketle ifade edildiği zaman keten bezinin ceket-değerinden, buğdayla ifade edildiği zaman buğday-değerinden vb. sözedebiliriz. Bu ifadelerin herbiri, bize, kullanım-değerinde görülen şeyin, ceketin, buğdayın vb. keten bezinin değeri olduğunu anlatmış oluyor. "Her metaın değeri, onun değişimdeki ilişkisini gösterdiğinden, kıyaslandığı metaya göre ... buğday-değeri, kumaş-değeri ... diyebiliriz; öyleyse, binlerce farklı türden değer, dünyada ne kadar meta varsa o kadar çeşitli değer olduğu gibi, bunların hepsi de aynı derecede gerçek hem de aynı derecede itibaridir." (*A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the authar of Essays on the Formation, etc., of Opinions,* London 1825, s. 39.) Zamanında İngiltere'de epeyce gürültü koparan bu adsız yapıtın yazarı S. Bailey, bir ve aynı değerin çeşitli nispi ifadelerine böylece işaret etmekle, değer kavramının belirlenmesinin olanaksızlığını tanıtladığını sanır. Kendi görüşleri ne kadar dar olursa olsun, rikardocu teorinin bazı ciddi kusurlarına parmak basmış olması, Ricardo'nun izleyicilerinin kendisine karşı giriştikleri düşmanca saldırılardan da anlaşılır. Örneğin *Westminster Review*'a bakınız.

ifadesinde bir eşdeğer olarak ve dolayısıyla da değer olan bir şey olarak yer alır. Bu metaların herbirinin maddi biçimi, şimdi artık birçok meta içinde tek bir özel eşdeğer biçimdir. Aynı şekilde, bu farklı metalarda somutlaşan emeğin çok yanlı somut yararlı türleri, şimdi artık farklılaşmamış insan emeğinin bu çok farklı gerçekleşme biçimleri ya da ortaya çıkış biçimleri kadar kendini gösterir.

3. *Toplam ya da Genişlemiş Değer-Biçiminin Eksiklikleri*

İlkönce, değerin nispi ifadesi, onu temsil eden dizinin sonsuz olması nedeniyle noksandır. Her değer denkleminin bir halkasını oluşturduğu zincir, her yeni bir meta türünün ortaya çıkması ve değerin yeni bir ifadesi için malzeme sağlamasıyla her an uzayabilir. İkinci olarak, birbirinden farklı ve bağımsız değer ifadelerinin oluşturdukları alacalı-bulacalı bir mozayik görünümündedir. Ensonu, her metaın nispi değeri, sırayla bu genişlemiş biçim içinde ifade edilirse –ki böyle olması gerekir–, bunların herbiri için birbirinden farklı bir nispi değer elde ettiğimiz gibi, değer ifadeleri dizisi sonsuza doğru uzar gider. Bu genişlemiş nispi değer-biçiminin eksikleri, buna tekabül eden eşdeğer biçimde yansırlar. Her tek metaın maddi biçimi, sayısız meta arasında yalnız bir tane özel eşdeğer olduğu için, bütün olarak ancak herbiri diğerini dıştalayan parça parça eşdeğer biçimler elde etmiş oluruz. Aynı şekilde, her özel eşdeğerde maddeleşmiş, özel, somut, yararlı emek türü, yalnızca özel türde emek olarak temsil edilmiştir ve bunun için de genel olarak insan emeğinin eksiksiz bir temsilcisi değildir. İnsan emeği, gerçekte, çok yanlı [sayfa 79] özel ve somut biçimlerin bütünlüğü içinde, eksiksiz bir ifadeye kavuşur. Ama o zaman da, sonsuz dizi içindeki ifade daima noksan ve birlikten yoksun olacaktır.

Genişlemiş nispi değer-biçimi, basit nispi değer ifadelerinin veya ilk türdeki denklemlerin toplamından başka bir şey değildir; yani:

20 yarda keten bezi = 1 ceket
20 yarda keten bezi = 10 libre çay, vb. gibi.

Bunların herbiri, tarafların yer değiştirdiği denklemler anlamına da gelir:

1 ceket = 20 yarda keten bezi
10 libre çay = 20 yarda keten bezi, vb..

Gerçekten de, bir kimse keten bezini başka birçok meta ile değişir ve malının değerini bu bir dizi öteki metalar ile ifade ettiği zaman, bu metaların değişik sahiplerinin de mallarını keten bezi ile değişmeleri ve bu çeşitli metaların değerini, tek ve aynı üçüncü meta ile, yani keten bezi ile ifade etmeleri gerekir. Bu durumda diziyi tersine çevirir, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay vb. şekline sokarsak, yani dizide zaten görülen ters ilişkiyi ifade edersek şu sonuca ulaşırız:

C. DEĞERİN GENEL BİÇİMİ

1 ceket = 10 libre çay = 40 libre kahve = 1 kile buğday = 2 ons altın = ½ ton demir = x kadar A metaı vb. =	} 20 yarda keten bezi

1. *Değer-Biçiminin Değişmiş Niteliği*

Bütün metalar, artık değerlerini, (1) tek bir meta ile olduğu için, basit bir biçimde; (2) bir ve aynı meta ile olduğu için birlik halinde ifade etmektedirler. Bu değer-biçimi, hepsi için aynı ve basit olduğundan geneldir.

A ve B biçimleri, ancak bir metaın değerini, onun kullanım-değerinden ya da maddi biçiminden farklı bir şey olarak ifade etmek için uygundu. [sayfa 80]

Birinci biçim A, şöyle denklemler verir: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, 10 libre çay = ½ ton demir. Burada ceketin değeri, keten bezine, çayın değeri demire eşitlenmiştir. Ama önce keten bezine eşitlemek ve tekrar demire eşitlemek, keten bezi ile demirin farklı olduğu kadar farklı şeylerdir. Bu biçim, açıktır ki, pratikte, ancak emek ürünleri raslansal ve gelişigüzel değişimlerle metalara dönüştüklerinde, ilk başlangıçta olur.

İkinci biçim B, bir metaın değerini onun kullanım-değerinden, ilk birincisinden daha uygun bir tarzda ayırdeder; çünkü burada ceketin değeri, mümkün olan bütün biçimler altında ceketin maddi biçimine karşıt olarak konmuştur; keten bezine, demire, çaya, kısacası kendisi dışında, ceket dışında, her şeye eşitlenmiştir. Öte yandan, hepsinde ortak herhangi bir genel değer ifadesi, doğrudan dıştalanmıştır; çünkü, her metaın değer denkleminde, bütün öteki metalar şimdi, yalnızca eşdeğerler biçiminde görülür. Genişlemiş değer-biçiminin ilk kez gerçek olarak ortaya çıkışı, özel bir emek ürününün, diyelim sığır sürüsünün artık istisnai değil de olağan bir biçimde, öteki çeşitli metalar ile değişilmeye başlanması ile olur.

Üçüncü ve son olarak gelişmiş biçim, bütün metalar dünyasındaki değerleri, bu amaç için seçilmiş tek bir meta ile, yani keten bezi ile ifade eder ve böylece bunların değerlerini, bize, keten bezi ile eşitliği aracılığıyla bildirir. Şimdi artık her metaın değeri ketene eşitlenmekle, yalnızca kendi kullanım-değerinden ayrılmakla kalmaz, genellikle bütün öteki kullanım-değerlerinden de farklılaştırılmış olur ve işte bu nedenle

bütün metalarda ortak olan bir şeyle ifade edilir. Bu biçim ile metalar, ilk kez birbirleriyle değer olarak ilişki içersine sokulmuştur, ya da değişim-değeri görünüşüne bürünmüşlerdir.

İlk iki biçim, her metaın değerini, ya farklı türden tek bir meta ile ya da böyle birçok metaın bir dizisi ile ifade eder. Her iki durumda da, kendi değeri için bir ifade bulması, sözgelişi, her metaın özel işiydi ve bunu ötekilerin yardımı olmaksızın yapıyordu. Bu ötekiler, ilkine göre pasif eşdeğer rolünde idiler. Değerin genel biçimi C, tüm meta âleminin ortak hareketinden, bir tek bundan kaynaklanır. Bir meta, genel değer ifadesini ancak tüm öteki metalar ile kazanır ve aynı anda bu metaların değerleri de aynı eşdeğerde ifadesini bulmuş olur; ve her yeni meta aynı yolu izlemek zorundadır. Böylece şu gerçek ortaya çıkar [sayfa 81] ki, metaların değer olarak varlığı tamamen toplumsal olduğu için, bu toplumsal varlık ancak kendi toplumsal ilişkilerinin toplamıyla ifade edilebilir ve bunun sonucu olarak, değerlerinin biçiminin toplumsal olarak kabul edilen bir biçim olması zorunludur.

Keten bezine eşitlenen bütün metalar, şimdi artık yalnızca genel değerler olmaları yönünden nitelikçe eşit olmakla kalmazlar, aynı zamanda büyüklükleri karşılaştırılabilir duruma gelirler. Değerlerinin büyüklüğü bir ve aynı maddeyle, keten beziyle ifade edilmekle, bu büyüklükler de birbirleri ile karşılaştırılabilirler. Örneğin, 10 libre çay = 20 yarda keten bezi, ve 40 libre kahve = 20 yarda keten bezi olursa, 10 libre çay = 40 libre kahve olur. Şöyle de söyleyebiliriz, 1 libre kahvede, 1 libre çayda bulunanın ancak ¼'ü kadar değer özü –emek– vardır.

Tüm metalar âlemini kapsayan nispi değerin genel biçimi, geri kalanların içinden seçilip ayrılan ve kendisine eşdeğer rolü verilen tek bir metaı –burada keten bezini–, evrensel eşdeğer haline getirir. Keten bezinin maddi biçimi, şimdi artık, bütün metaların değerlerinde ortak bir biçime bürünmüştür; ve bunun için de hepsiyle ve her biriyle değişilebilir duruma gelmiştir. Keten bezinin maddesi, her türlü insan emeğinin görülür duruma gelmesi, toplumsal kozası durumuna gelmesidir. Belli bir mal, keten bezi üreten belli özel bireyin emeği olan dokumacılık, sonuçta, toplumsal bir niteliğe, bütün öteki türden emeklerle eşit bir niteliğe bürünmüş oluyor. Genel değer-biçimini meydana getiren sayısız denklemler, keten bezinde somutlaşan emeği, öteki bütün metalarda somutlaşanlara eşit kılıyor ve böylece dokumacılığı, ayırdedilmemiş insan emeğini, genel görünüm biçimi haline sokuyor. Bu yolla, metaların değerlerinde gerçekleşen emek, fiili işin her türlü somut şekli ile yararlı özelliklerinden soyutlanmış bir emek olarak yalnızca olumsuz yönüyle gösterilmiş olmaz, ama olumlu niteliğinin de açıkça kendisini göstermesi saptanmış olur. Genel değer-biçimi, her türlü fiili emeği, hepsinde bulunan ortak özelliğe, yani genel insan emeği, ve insan emekgücünün harcanması olma niteliğine indirgenmesidir.

Bütün emek ürünlerini, ayırdedilmemiş insan emeğinin donması

olarak gösteren genel değer-biçimi, metalar âleminin toplumsal özeti olduğunu bizzat kendi yapısı ile gösterir. Bu biçim, sonuç olarak, açıkça ortaya koymaktadır ki, metalar âleminde her emeğin sahip olduğu niteliğin insan emeği olması, onun özgül [sayfa 82] toplumsal niteliğini meydana getirmektedir.

2. *Değerin Nispi Biçimi ile Eşdeğer Biçiminin Birbirine Bağlı Gelişmesi*

Değerin nispi biçiminin gelişme derecesi, eşdeğer biçiminin gelişme derecesine tekabül eder. Ama şurasını da unutmamak gerekir ki, ikincinin gelişmesi, birincinin gelişmesinin yalnızca sonucu ve ifadesidir.

Bir metaın değerinin birincil ya da yalıtık nispi biçimi, bir diğer metaı yalıtık bir eşdeğer haline getirir. Bir metaın değerinin tüm öteki metalarla ifadesi demek olan nispi değerin genişletilmiş biçimi, bu öteki metalara, farklı türden özel eşdeğer nitelikler verir. Ve son olarak, metaın özel bir türü, tüm öteki metalar, onu, içersinde değerlerini daima aynı biçimde ifade ettikleri bir madde haline getirdikleri için, evrensel eşdeğer niteliğini kazanır.

Değer-biçiminin iki kutbu olan değerin eşdeğer biçimi ile nispi biçimi arasındaki karşıtlık bu biçimin kendisiyle birlikte gelişir.

Birinci biçim, 20 yarda keten bezi = 1 ceket eşitliğinde bile bu karşıtlık vardır, ama henüz sabitleşmemiştir. Bu eşitliği soldan sağa ya da sağdan sola okumanıza göre, ceket ile keten bezinin oynadığı rol farklıdır. Bir durumda, keten bezinin nispi değeri ceket ile, öteki durumda, ceketin nispi değeri keten bezi ile ifade edilmiştir. Bunun için, değerin bu ilk biçiminde, kutupsal karşıtlığı kavramak zordur.

B biçimi, bir defada ancak tek bir metaın kendi nispi değerini bütünüyle genişletebileceğini ve, ancak, tüm öteki metalar onun karşısında eşdeğerler olduğu için ve böyle olmakta devam ettikleri sürece, bu genişlemiş biçimi alabileceğini gösterir. Burada, biz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket denkleminde yaptığımız gibi, eşitliği, genel niteliğini bozmadan ve değerin genişlemiş biçimini değerin genel biçimine dönüştürmeden tersine çeviremeyiz.

Ensonu C biçimi, tek bir istisna ile bütün metalar eşdeğer biçimin dışında tutulduğu için ve tutulduğu sürece, metalar âlemine değerin genel toplumsal nispi biçimini verir. Demek ki, tek bir meta, keten bezi, öteki bütün metalardan bu nitelik esirgendiği için ve sürece, bunların herbiri ile doğrudan doğruya [sayfa 83] değişilebilir bir nitelik kazanmış gibidir.[26]

[26] Bu doğudan doğruya ve genel değişilebilir olma özelliğinin, bir kutba benzetilmesi ve karşıt kutupla, yani doğrudan değişilebilmenin olanaksız olduğu durumla bağıntılı görünmesi,

Evrensel eşdeğer görevindeki meta, öte yandan nispi değer-biçiminin dışında kalmıştır. Eğer keten bezi ya da evrensel eşdeğer görevindeki başka bir meta, aynı zamanda, değerin nispi biçimini de paylaşmış olsaydı, kendi eşdeğeri olarak da iş görebilirdi. Bu durumda, yalnızca 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi gibi, ne değeri, ne de değer büyüklüğünü ifade etmeyen boş bir yineleme elde etmiş oluruz. Öyleyse evrensel eşdeğerin nispi değerini ifade etmek için, C biçimini tersine çevirmemiz gerekir. Bu eşdeğer, öteki metaların ortak değerin nispi biçimi olmamakla birlikte. değeri, öteki metaların sonu gelmeyen dizisi ile nispi olarak ifade edilir. Böylece, nispi değerin genişlemiş biçimi ya da B biçimi, şimdi kendisini, eşdeğer metaın özgül nispi değer-biçimi olarak ortaya koyar.

3. *Değerin Genel Biçiminden Para-Biçimine Geçiş*

Evrensel eşdeğer biçimi, genel anlamda, bir değer-biçimidir. Bunun için her meta, bu biçime girebilir. Öte yandan eğer bir meta, bu evrensel eşdeğer biçimine (C biçimi) girmişse, bu, ancak eşdeğer olarak öteki bütün metaların dışında tutulduğu için ve sürece olanaklıdır. Bu dıştalama, ensonu, belirli bir meta ile sınırlandığı andan sonra, ancak bu andan sonra, metalar âleminin nispi değerin genel biçimi gerçek bir tutarlılık ve genel toplumsal geçerlilik kazanır.

Eşdeğer biçim, kendi maddi biçimi ile böylece toplumsal bir nitelik kazanan o belirli meta, şimdi artık para-meta durumuna [sayfa 84] gelir, ya da para olarak iş görür. Bu, artık, o metaın özel toplumsal işlevidir ve bu nedenle, metalar âleminde evrensel eşdeğer rolü oynamak, onun toplumsal tekelindedir. B biçiminde keten bezinin özel eşdeğerleri ve C biçimindeki nispi değerlerini ortakça keten bezi ile ifade eden metalar arasında bu seçkin yere belli bir meta ulaşabilmiştir: altın. Öyleyse, C biçimindeki keten bezinin yerine altını koyarsak şu sonucu elde ederiz:

bir mıknatısın pozitif kutbunun negatif ile bağlı olması gibi apaçık değildir. Bütün metaların aynı anda kendilerine yükletilen bu özelliğe sahip olabileceklerini düşünmek, bütün katolikler toplanırsa papa ederler sözü kadar hayal olur. Meta üretimini insan özgürlüğünün ve bireysel bağımsızığın doruğu gibi gören küçük-burjuva için, metadaki bu doğrudan değişebilir olmama özelliğinden doğan güçlüklerin ortadan kalkması, kuşkusuz, çok arzu edilir bir şeydir. Proudhon sosyalizmi, bu dargörüşlü ütopyanın işlenmiş bir biçimidir ve başka bir yerde de gösterdiğim gibi özgün olma niteliğinden de yoksundur. Ondan çok daha önce, bu işe, Gray, Bray ve başkaları çok daha başarılı bir şekilde teşebbüs etmişlerdir. Ama gene de, böylesine bir bilgeliğin şimdi bile bazı çevrelerde "bilim" adı altında çiçeklendiği gürülüyor. Hiç bir okul, bilim sözü ile, Proudhon kadar oynamamıştır, çünkü,

"Wo Begriffe fehlen,
da stelt zur rechten Zeit ein wort sich ein."*

* Kavram olmadığı yerde, hemen bir söz onun yerine hazırdır." (Gœthe, *Faust* Birinci Kısım, Mefistofeles'in sözleri.) -ç.

D. PARA-BİÇİMİ

20 yarda keten bezi = 1 ceket = 10 libre çay = 40 libre kahve = 1 kile buğday = ½ ton demir = x kadar A metaı vb. =	} 2 ons altın

A biçiminden B biçimine ve B biçiminden C biçimine geçişteki değişiklikler temel niteliktedir. Öte yandan, C ile D biçimleri arasında, keten bezi yerine eşdeğerliği altının almasından başka bir değişiklik yoktur. C biçiminde keten bezi neyse, D biçiminde altın odur: genel eşdeğer. Gelişme, yalnızca doğrudan doğruya ve evrensel değişilebilme niteliğinin –başka bir deyimle evrensel eşdeğer biçiminin– şimdi artık, toplumsal bir alışkanlıkla, ensonu bir maddeyle, altınla özdeş duruma gelmiş olmasındandır.

Altın, şimdi, tüm öteki metaların karşısına, zaten daha önce onların karşısında basit bir meta olarak yer aldığı için, para olarak çıkar. Tüm öteki metalar gibi, altın da, ya tek tek değişimlerde basit bir eşdeğer olarak, ya da ötekilerin yanında özel bir eşdeğer olarak iş görüyordu. Giderek, değişen sınırlar içersinde evrensel eşdeğer olarak iş görmeye başladı. Metalar âleminde değerin ifadesinde bu konumu kendi tekeline alır almaz, altın, para-meta durumunu alır ve işte ancak o zaman D biçimi, C biçiminden farklılaşır, ve değerin genel biçimi, para-biçimine dönüşür.

Keten bezi gibi tek bir metaın nispi değerinin, para rolündeki altın gibi bir meta ile basit ifadesi, o metaın fiyat-biçimidir. Bu nedenle keten bezinin fiyat-biçimi şöyledir:

20 yarda keten bezi = 2 ons altın, ya da, eğer 2 onsluk altın sikke olarak 2 sterlin ise, 20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.

Para-biçimi kavramının oluşumundaki güçlük, evrensel eşdeğer [sayfa 85] biçiminin ve bunun zorunlu sonucu değerin genel biçiminin, C biçiminin açık-seçik anlaşılmasında yatar. Bu son biçim, değerin genişlemiş biçiminden, yani B biçiminden çıkartılabilir ki, bunun da temel öğesi, gördüğümüz gibi A biçimidir: 20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya *x* kadar A metaı = *y* kadar B metaı, bu nedenle, basit meta-biçimi, para-biçiminin çekirdeğidir.

DÖRDÜNCÜ KESİM. – METALARIN FETİŞİZMİ VE BUNUN SIRRI

İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metaın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir. Kullanım-değeri olduğu sürece, o ister insan gereksinmelerini karşılayabilen özellikleri açısından, ister bu özelliklerin insan emeğinin ürünü olması yönünden ele alınsın, gizemli bir yanı yoktur. İnsan, çalışmasıyla, Doğanın sağladığı maddelerin biçimini, kendisine yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açıktır. Sözgelişi ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelâde günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur. Yalnız ayakları üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki metalarla ilişki içersinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden, "masa yürütmek"ten çok daha çarpıcı, parlak fikirler saçar. [26a]

Bu yüzden, metaların mistik özelliği onların kullanım-değerinden doğmuyor. Tıpkı, değerin belirleyici etkenlerinin niteliğinden de gelmediği gibi. Çünkü her şeyden önce, emeğin yararlı türleri ya da üretken, faaliyetler ne kadar çeşitli olursa olsun, bunların, insan organizmasının işlevleri olduğu, fizyolojik bir gerçektir, ve bu gibi işlevlerin herbiri, niteliği ve biçimi ne olursa olsun, aslında, insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının vb. harcanmasıdır. İkinci olarak, değerin nicel belirlenmesi için temel [sayfa 86] oluşturan şey, yani bu harcamanın süresi, ya da emeğin niceliği dikkate alınırsa, emeğin niceliği ile niteliği arasındaki farlılık apaçık olarak görülür. Toplumun her durumunda, yaşam araçlarının üretimi için gerekli emek-zamanı, gelişmenin farklı aşamalarında eşit ölçüde ilgi çekmemekle birlikte, insanlığın zorunlu olarak ilgilendiği bir konu olması gerekir.[27] Ve ensonu, insanlar, herhangi bir biçimde, başkaları için çalışmaya başladıkları andan itibaren, emekleri, toplumsal bir biçim alır.

Öyleyse, emek ürününün anlaşılmaz özelliği, meta biçimine girer girmez, niçin ortaya çıkıyor? Kuşkusuz bu, biçimin kendisinden geliyor. Her türlü insan emeğinin eşitliği, bu emek ürünlerinin hepsinin eşit değerde olmaları ile nesnel olarak ifade edilir; harcanan emek-gücünün, bu harcanma suresi ile ölçümü, emek ürünlerinin değerinin niceliği biçimini alır; ve ensonu, üreticilerin içersinde emeklerinin toplumsal

[26a] Arta kalan bütün dünya kımıldamadan durur görünürken Çin'in ve masaların dansa başladığı anımsanır* – *pour encourager les autres* [diğerlerini yüreklendirmek için – ç.]. [Bu not, Almanca baskıdan alınmıştır.]

[27] Eski Cermenler arasında toprak ölçüsünün birimi, bir günlük hasada göre hesaplanırdı ve bunun için de *Tagwerk, Tagwanne, Mannsmaad*, (*jurnale*, ya da *terre jurnale*, ya da *diornalis*) vb. gibi terimler kullanılırdı. (Bkz: G. L. von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, msw Verafassung,* München 1854, s. 129 *sq*..)

* 1848-49 devriminin yenilgisinden sonra Avrupa'da en karanlık bir siyasal gericilik dönemi başladı. O sırada Avrupa'nın aristokrat ve burjuva çevrelerinde ruh-çağırma, özellikle masa yürütme heyecan uyandırırken, Çin'de özellikle köylüler arasında, tarihe Taiping-devrimi olarak geçen pek büyük bir anti-feodal özgürlük hareketi yayılıyordu. Marx, çin'deki devrim ile Avrupa'daki ruh-çağırma tutkusu arasındaki farklılığı anımsatan bir benzetmeye başvuruyor. -Ed.

niteliğinin kendini gösterdiği karşılıklı ilişkiler, ürünler arasında bir toplumsal ilişki biçimini alır.

Demek ki, metaın gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalamış olarak görünmesine dayanmaktadır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlarla kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir. Emeğin ürünlerinin, metalar haline, niteliklerinin duyularla hem kavranabilir hem de kavranamaz toplumsal şeyler haline gelmelerinin nedeni budur. Bunun gibi, bir nesneden algılanan ışın, bize, görme sinirimizin öznel etkilenmesi olarak değil de, gözün dışında bir şeyin nesnel biçimi gibi geliyor. Oysa, görme olayında her zaman, ışının bir şeyden başka bir şeye, dıştaki bir nesneden göze fiilen geçmesi sözkonusudur. Fiziksel şeyler arasında, fiziksel bir ilişki vardır. Ama metalarda, bu farklıdır. Şeylerin, *quâ** metaların varlığı, ve bunlara meta damgasını vuran emek ürünleri arasındaki değer-ilişkisi ile bunların fiziksel özellikleri ve bu özelliklerden doğan maddi ilişkiler arasında mutlak olarak bağ yoktur. Burada, insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında düşsel bir ilişki biçimine bürünüyor. Bu nedenle, [sayfa 87] benzer bir örnek vermek için, din âleminin sislerle kaplı katlarını dolaşmamız gerekir. Bu âlemde, insan beyninin ürünleri, bağımsız canlı varlıklar gibi görünür, ve hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerler. İşte metalar âleminde de, insan elinin yarattığı ürünler için durum aynıdır. Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu, nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum.

Tahlilimizin de gösterdiği gibi, metalardaki bu fetişizmin kökeni, bunları üreten emeğin özel toplumsal niteliğindedir.

Genel. kural olarak, kullanılır mallar, yalnızca, işlerini birbirlerinden bağımsız olarak yürüten özel bireylerin ya da birey gruplarının emeklerinin ürünleri oldukları için meta haline geliyorlar. Bütün bu özel bireysel emeklerin genel toplamı, toplumun emeğinin tümünü oluşturuyor. Üreticiler ürünlerini değişinceye kadar, birbirleri ile toplumsal temasa gelmedikleri için, her üreticinin emeğinin özgül toplumsal niteliği, kendisini ancak değişim işinde ortaya koyar. Başka bir deyişle, bireyin emeği, toplum emeğinin bir parçası olarak, kendisini, ancak, doğrudan doğruya ürünler arasında, ve dolaylı olarak bunlar aracılığıyla üreticiler arasında kurulmuş olan değişim eylemi olan ilişkiler aracılığıyla açığa vurur. Bunun için, bir bireyin emeğini öteki üreticilerin emeklerine bağlayan ilişkiler, üreticilere, aslında olduğu gibi, çalışan bireyler arasında doğrudan toplumsal bir ilişki olarak değil, tersine, kişiler arasında maddi ilişkiler ve şeyler arasında toplumsal ilişkiler olarak görünür.

* Ki bu. -ç.

Ancak değişilmeleri sayesindedir ki, emeğin ürünleri, yararlanılan nesneler olarak, değişik varoluş biçimlerinden ayrı olarak bir tekdüze toplumsal biçimde değer alırlar. Bir ürünün bu şekilde, yararlı bir şey ve bir değer olarak ayrılması, ancak değişimin, yararlı malların değişim amacıyla üretilmesi ve bu nedenle de özelliklerinin her şeyden önce üretimleri sırasında değer olarak hesaba katılması boyutlarına ulaşmasıyla pratik önem kazanır. Bu andan itibaren üreticilerin kişisel emeği, iki yönlü toplumsal bir niteliğe bürünür. Bir yandan, emeğin belirli bir yararlı türü olarak, belirli bir toplumsal gereği karşılamak ve böylece, kolektif emeğin ayrılmaz bir parçası, kendiliğinden oluşan toplumsal işbölümünün bir kolu olmak durumundadır. Öte yandan, üretici bireyin çeşitli gereksinmelerini karşılayabilmesi için, her türden yararlı bireysel emeğin karşılıklı olarak değişilebilmelerinin yerleşmiş bir toplumsal olgu olması ve bunun [sayfa 88] için de, her üreticinin özel yararlı emeğinin bütün ötekilerin yararlı emekleriyle eşit sayılması gerekir. En farklı türden emeklerin eşitlenmesi, ancak, bunların eşitsizliklerinden soyutlanması ya da bunların ortak bir paydaya, yani insan emek-gücü harcaması ya da soyut insan emeğine indirgenmesi sonucu olabilir. Bireyin emeğinin iki yönlü toplumsal niteliği, ona, ancak ürünlerin değişimi ile günlük pratik içersindeki emeği etkileyen biçimler altında beyninde yansıdığı zaman görünür. Böylece, onun kendi emeği, toplumsal nitelikte yararlı olması koşulunu, yani ürünün yalnızca yararlı değil, ama başkaları için yararlı olması koşulunu alır, ve onun özel emeğinin, öteki bütün özel emek türlerine eşit olmakla kazandığı toplumsal nitelik, tüm emek ürünlerinin fiziksel olarak farklı malların ortak nitelik taşıması, yani bir değere sahip olması şekline girer.

Demek ki, emek ürünlerini değer olarak birbirleriyle ilişki içersine sokmamızın nedeni, bu mallarda türdeş insan emeğinin maddi halde birikmesini görmemiz değildir. Tam tersine: farklı ürünlerimizi değişimle değer olarak eşitlediğimiz zaman, bu davranışımızla, aynı zamanda, biz, bunlara harcanan farklı türden emekleri de, insan emeği olarak eşitlemiş oluyoruz. Bunun farkında olmayız, ama gene de yaparız.[28] Bu nedenle değer, göğsünde ne olduğunu anlatan bir yafta ile ortalıkta dolaşmaz. Aslında her ürünü, toplumsal bir hiyeroglif yazısına çeviren, daha çok değerdir. Kendi toplumsal ürünlerimizin ardında yatan sırrı aydınlatmak için, daha sonra, biz bu hiyeroglifi çözmeye çalışırız; çünkü yararlı bir nesneyi değer olarak damgalamak, dil gibi toplumsal bir üründür. Emek ürünlerinin, değer oldukları sürece, bunların üretimi için harcanan insan emeğinin maddi ifadeleri olduğunu ortaya koyan son bilimsel buluş, gerçekte, insan soyunun gelişme tarihinde bir çağı

[28] Bunun için. Galiani, "Değer, kişiler arasında bir ilişkidir." – "*La Ricchezza è una Ragione tra due persone*."– (Galiani, *Della Moneta*, s. 221, Custodi koleksiyonu, t. III'te. *Scrittori classici Italiani di Economia Politica. – Parte Modrna*, Milano 1803), dediği zaman şunu eklemesi gerekirdi: şeyler arasında bir ilişki gibi ifade edilen, aslında kişiler arasında bir ilişkidir.

belirlemiştir ama, emeğin toplumsal niteliğini, bize ürünlerin bizatihi kendilerinin nesnel niteliği gibi gösteren sisi dağıtamamıştır. Ele aldığımız özel üretim biçiminde, yani meta üretiminde, bağımsız olarak yürütülen özel emeğin özgül toplumsal niteliği, her çeşit emeğin, insan emeği olması nedeniyle, eşitliği gerçeğine dayanır; bunun için bu özellik, üründe [sayfa 89] değer-biçimine bürünür; bu olgu, yukarda sözü edilen buluşa karşın üreticiye tamamen gerçek ve sonal gibi gelir; bu, tıpkı, havayı oluşturan gazların bulunuşundan sonra da atmosferin yapısının aynı kalması olgusuna benzer.

Değişim sırasında üreticiyi ilkin ilgilendiren şey, kendi ürünleri karşılığında ne kadar başka ürün alabilecekleri sorusudur: ürünlerini hangi oranlarda değişebileceklerdir? Bu oranlar, âdetler yoluyla belli bir kararlılığa erişince, bunlar sanki ürünlerin niteliklerinin sonucu gibi görünür ve böylece, örneğin bir ton demir ile iki ons altın pek doğal olarak eşit değerde imiş gibi gelir; bu, tıpkı bir libre altın ile bir libre demirin, farklı fiziksel ve kimyasal niteliklerine karşın, eşit ağırlıkta görünmesine benzer. Ürünlerin üzerine etiket gibi yapışan değer olma özelliği, birbirleri karşısına tekrar tekrar değer nicelikleri olarak çıkmaları ile kararlılık kazanır. Bu nicelikler, üreticilerin iradeleri, öngörüleri ve davranışlarından bağımsız olarak durmadan değişir. Bunlar için, kendi toplumsal faaliyetleri, nesnelerin faaliyetleri biçimini alır ve onlar nesneleri yöneteceğine, nesneler onları yönetir. Birbirinden bağımsız yürütülen ve gene de toplumsal işbölümünün aynı anda gelişen kollarını oluşturan farklı türdeki bütün özel emeğin, devamlı olarak toplumun gerektirdiği oranlara indirgenerek, biriken deneyimlere dayanılarak bilimsel bir kanı halini alabilmesi için meta üretiminin, esaslı bir gelişme düzeyine ulaşması gerekir. Niçin böyledir? Çünkü, ürünler arasındaki her türlü raslansal ve durmadan dalgalanan değişim ilişkileri ortasında, üretim için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, kendisini, önüne geçilmez bir doğa yasası gibi zorla kabul ettirir. Bu, tıpkı, yerçekimi yasasının, evin başımıza çökmesi ile kendini göstermesi ve kabul ettirmesi gibidir.[29] Değerin büyüklüğünün emek-zamanı ile saptanması, işte bu nedenle, metaların nispi değerlerinde görünürdeki dalgalanmaların altında yatan bir sırdır. Bunun keşfi, emek ürünlerinin değer büyüklüklerinin belirlenmelerinin salt raslantıya bağlı bir şeydir sanısına son vermekle birlikte bu belirlemenin içinde yer aldığı biçimi hiç değiştirmez. [sayfa 90]

İnsanın toplumsal yaşam biçimleri üzerindeki düşünme ve incelemeleri ve dolayısıyla bu biçimlerin bilimsel tahlilleri, bunların fiili tarih-

[29] "Kendisini yalnızca dönenssel karışıklıklar yoluyla ortaya koyabilen bir yasa konusunda nasıl bir kanıya sahip olabiliriz ki? Bu, kesinlikle, ona katılanların bilinçsizliklerine dayanan doğal bir yasadır." (Friedrich Engels, "*Umrisse zu einer Kritik der Nationalöko-nomie*". s. 103, Arnold Ruge ve Karl Marx tarafından yayınlanmış olan *Deutsch-Französishie Jahrbücher*'de. Paris 1844. [Friedrich Engels, "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", bkz: Karl Marx, *1844 Elyazmaları*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 419].)

sel gelişmelerine tamamen ters düşen bir yol izler. İşe *post festum** önünde hazır duran gelişme süreci sonuçları ile başlar. Ürünlere meta damgasını vuran ve dolaşımları için belirli hale gelmeleri zorunlu bir başlangıç olan nitelikler, insan, kendi gözünde, bunları değişmez özellikler olarak kabul ettiği için, tarihsel niteliklerini değil de anlamlarını çözmeye kalkışmadan önce, zaten toplumsal yaşamını doğal ve kendiliğinden anlaşılır biçimlerin kararlılığını kazanmış bulunurlar. İşte bunun için, değer büyüklüğünün belirlenmesine ancak meta fiyatlarının tahlili ile varılmış, ve ancak tüm metaların para-biçiminde ortak ifadesi, onların değer olarak özelliklerinin ortaya konmasına yolaçmıştır. Ne var ki, metalar âleminin işte bu sonal para-biçimi, aslında, özel emeğin toplumsal niteliğini ve tek tek üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiyi aydınlatmak ve açıklığa kavuşturmak yerine, örtbas eden öğe olmuştur. Ceketler ya da ayakkabılar ile, salt soyut insan emeğinin evrensel cisimleşmesi nedeniyle, keten bezi arasında ilişki vardır dediğim zaman, bu önermenin saçmalığı besbellidir. Aynı şekilde, ceket ve ayakkabı üreticileri, bu malları, evrensel eşdeğer olarak keten beziyle ya da aynı şey olan altınla ya da gümüşle oranladıkları zaman, kendi özel emekleri ve toplumun ortaklaşa emeği arasındaki ilişkiyi aynı saçma biçimde ifade etmiş olurlar.

Burjuva iktisadının kategorileri, böylesine saçma biçimlerden oluşmuştur. Bunlar, tarihsel olarak belirlenmiş belirli bir üretim tarzının, koşullarını ve ilişkilerini, yani meta üretimini, toplumsal geçerlik ile ifade eden düşünce biçimleridir. Metaların bütün gizemi ve emek ürünlerinin metalar biçimini aldığı anda çevresini saran büyü ve sihir, öteki üretim biçimlerine geçer geçmez, bu yüzden yokolur.

Robinson Crusoe denemesi, ekonomi politikçiler[30] için gözde bir tema olduğundan, Robinson'a, adasında bir gözatalım. Ne [sayfa 91] denli mütevazi olsa da, o, bazı gereksinmeleri karşılamak zorundadır ve bu nedenle de, alet ve eşya yapmak gibi, keçileri ehlileştirmek gibi, balık tutmak ve avlanmak gibi, değişik türden biraz yararlı iş yapması gerekir. Dua ve benzeri şeyleri, kendisine zevk verdiği ve bunlara dinlenme gözüyle baktığı için, hiç hesaba katmıyoruz. İşlerinin çeşitli olmasına karşın, şekli ne olursa olsun, emeğinin, bir ve aynı Robinson' un faaliyeti olduğunu ve dolayısıyla bir çalışmaların insan emeğinin farklı biçimlerinden başka bir şey olmadığını bilir. Zorunluluk, onu, zamanını, değişik türden işlerine kusursuz olarak bölmeye zorlar. Genel faaliyeti içinde,

* İş işten geçtikten sonra. -ç.

[30] Ricardo'nun bile Robinson'vari hikayeleri vardır. "Meta sahibi saydığı ilkel avcı ile balıkçıya, o [Ricardo], değişim-değerlerinde maddeleşmiş emek zamanıyla orantılı olarak, balık ile av hayvanını değiştirir. O, burada, ilkel balıkçı ile avcıyı, onların kullandıkları aletlerin hesabını yapmakla 1817 yılında, Londra Borsasında yürürlükte olan yıllık temettü tablolarını dikkate alan kimseler haline getirirken, bir zaman tutarsızlığına düşme hatası işler. Öyle görünüyor ki, çok iyi tanıdığı burjuva toplumu dışında bildiği tek toplum biçimi, 'Bay Owen'ın paralelkenarları'dır." (Karl Marx, *Zur Kritik*..., s. 38, 39. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 86.])

eğer bir iş ötekisinden daha fazla yer tutuyorsa, bu, amaç edinilen yarara ulaşmak için yenilmesi gerekli güçlüğün az ya da çok olmasına dayanır. Dostumuz Robinson, bunu, çok geçmeden deneyimleriyle öğrenir ve batan gemiden bir saat, kayıt defteri, mürekkep ve kalem kurtararak halis bir İngiliz olarak derhal muhasebe tutmaya koyulur. Envanterinde, kendisine ait yararlı eşyaların, bu eşyaları yapmak için gerekli işlerin ve ensonu bu eşyaların belirli niceliğini elde etmek için harcadığı ortalama emek-zamanının bir listesi bulunur. Robinson ile, kendi yarattığı bu serveti oluşturan eşyalar arasındaki ilişki, o kadar basit ve açıktır ki, bunu, büyük bir çaba harcamaksızın Bay Sedley Taylor bile anlayabilir. Ve gene de bu ilişkiler, değerin belirlenmesi için esas olan her şeyi içermektedir.

Şimdi Robinson'un aydınlık adasından, karanlıklara gömülmüş ortaçağ Avrupa'sına geçelim. Burada bağımsız insan yerine herkesin bağımlı olduğunu görürüz: serfler ve senyörler, vasallar ve süzerenler, rahipler ve rahip olmayanlar. Burada kişisel bağımlılık, toplumsal üretimin toplumsal ilişkileri karakterize etmesi gibi, bu üretime dayanılarak örgütlenmiş yaşamın öteki alanlarında da aynı etkiyi gösterir. Salt kişisel bağımlılık, ama toplumun temelini kişisel bağımlılığın oluşturması nedeniyle, emeğin ve emek ürünlerinin kendi gerçeklikleri dışında hayali bir biçime bürünmelerine gerek yoktur. Toplumun işleyişi içersinde, bunlar, aynı hizmetler ve aynı ödemeler biçimini alırlar. Burada, emeğin özel ve doğal biçimi, meta üretimine dayanan toplumlarda olduğu gibi değil de, onun genel soyut biçimi, emeğin mevcut toplumsal biçimidir. Yükümlü emek, meta-üreten emek gibi, zamanla ölçülür; ama her serf, senyörünün hizmetinde harcadığı şeyin, kendi kişisel emek-gücünün [sayfa 92] belirli bir niceliği olduğunu bilir. Papaza verilen öşür, onun kutsamalarından daha gerçektir. Bu toplumdaki farklı sınıflara mensup insanların oynadıkları rol konusunda ne düşünürsek düşünelim, emek harcarken, bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler, her durum, ve koşulda, her zaman kendi karşılıklı kişisel ilişkileri olarak görünür, ve emek ürünleri arasında toplumsal ilişkiler kılığına bürünmezler.

Ortak ya da doğrudan birleşmiş bir emeğe örnek vermek için, bütün uygar kavimlerin tarihlerinin eşiğinde gördüğümüz o kendiliğinden gelişen biçime kadar geri gitmemize gerek yoktur.[31] Kendi gereksinmesi için, hububat, hayvan, iplik, keten bezi ve giyecek üreten bir köylü ailesinin ataerkil sanayii hemen yakınımızdadır. Bu çeşitli mallar, ailenin karşısına, [aile üyelerinin -ç.] emeklerinin çeşitli ürünleri olarak çıkarlar, ama kendi aralarında bunlar meta değildirler. Toprağın sürülmesi, hayvan yetiştirme, iplik eğirme, dokuma, elbise dikme gibi çeşitli

[31] "*İlkel* kolektif mülkiyetin özgül olarak bir İslav, hatta özellikle Rus mülkiyet biçimi olduğunu sanmak, son zamanlarda çok yaygın olan gülünç bir önyargıdır. İlkel biçimi, Romenlerde, Cermenlerde, Keltlerde saptamak nümkündür, ama bunun kalıntı halinde olsa bile, Hindistan'da

ürünlerde yer alan farklı türde emekler, bizatihi ve o halleriyle dolaysız toplumsal işlevlerdir: Çünkü ailenin işlevi de tıpkı meta üretimine dayanan toplumda olduğu gibi kendiliğinden doğup gelişmiş bir işbölümü düzeyine sahiptir. Aile içinde işin dağılımı, üyelerinin emek-zamanlarının düzenlenmesi mevsimlere göre değişen doğal koşullara bağlı olduğu kadar, yaş ve cinsiyet farkına da bağlıdır. Her bireyin emek-gücü, bu durumda, zaten ailenin tüm emek-gücünün yalnızca belirli bir bölümüdür, ve bu nedenle, bireysel emek-gücü harcanmasının süresine göre ölçülmesi, haliyle emeklerinin toplumsal niteliği olarak ortaya çıkar.

Şimdi de bir değişiklik olsun diye, kendi işlerini ortak üretim araçları ile gören ve bütün bireylerin kendi emek-güçlerini bilinçli olarak o topluluğun birleşik emek-gücü olarak kullanan, özgür insanlardan kurulmuş bir topluluk tablosu çizelim. Robinson'un emeğindeki bütün ayırıcı özellikler burada da yinelenir, [sayfa 93] ama şu farkla ki, buradaki emek, bireysel değil, toplumsaldır. Robinson'un ürettiği her şey, yalnız kendi kişisel emeğinin sonucuydu ve bunun için de yalnız kendisi için bir kullanım nesnesiydi. Bizim toplumumuzun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bunun bir kısmı yeni üretim araçları olarak iş görür ve toplumsallığı devam eder. Ama öteki kısmı, üyelerce yaşamı sürdürme aracı olarak tüketilir. Bu ikinci kısmın üyeler arasında dağılımı bu nedenle zorunludur. Bu dağılım biçimi, topluluğun üretken örgütlenmesine ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel gelişmenin derecesine bağlı olarak değişir. Salt metaların üretimi ile bir paralellik kurmuş olmak için yaşamlarını sürdürme araçlarında tek tek her üreticinin payının, onun emek-zamanı ile belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda emek-zamanı ikili bir rol oynamaktadır. Belirli bir toplumsal plana uygun olarak bunun bölüşümü, yapılacak olan farklı iş türleri ile topluluğun çeşitli gereksinmeleri arasında uygun bir oran kurar. Öte yandan bu, aynı zamanda, her birey tarafından ortaya konan ortak emeğin payının vb. ve bireysel tüketim için ayrılan toplam üründeki payının ölçüsü olarak iş görür. Tek tek üreticilerin, hem kendi emekleri ve hem de emek ürünleri yönünden, toplumsal ilişkileri, bu örnekte, yalnız üretim bakımından değil, bölüşüm bakımından da çok basit ve kolay anlaşılır durumdadır.

Din dünyası, gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir. Üreticilerin, genel olarak, ürünlerini meta ve değer olarak ele alarak birbirleriyle toplumsal ilişkilere girdikleri ve böylece kendi bireysel özel emeklerini türdeş insan emeği ölçütüne indirgedikleri meta üreti-

birçok çeşitleririe hâlâ raslanmaktadır. Asya'da ve özeilikle Hindistan'da, kolektif mülkiyet biçimlerinin ayrıntılı bir incelemesi, bu çeşitli ilkel kolektif mülkiyet biçimlerinin dağılmakla değişik mülkiyet biçimlerini doğurduklarını gösterirdi. Böylece, örneğin Roma'da ve Cermenlerdeki değişik özgün tipteki özel mülkiyeti, Hindistan'da bulunan çeşitli kolektif mülkiyet biçimlerinden tümdengelim yoluyla bulmak mümkündür." (Karl Marx, *Zur Kritik*..., s. 1 0. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 53, not].)

mine dayanan bir toplum için –böyle bir toplum için–, soyut insan *cultus*'u ile hıristiyanlık, ve hele onun burjuva gelişmesi olan protestanlık, yaradancılık vb. en uygun din biçimiydi. Eski Asyatik ve öteki eskiçağ üretim biçimlerinde, ürünlerin metalara dönüştürülmesi ve bu nedenle de insanların metalar üreticilerine dönüşmeleri ikincil bir yer tutar; ne var ki, bu ilkel topluluklar dağılmaya yüztuttukça bunun önemi de artar. Gerçek tüccar kavimler, Epiküros'un tanrılarının küreler arasında ya da Yahudilerin, Polonya toplumunun gözeneklerinde yaşaması gibi, eski. dünyanın ancak çatlaklarında yaşarlardı. Bu eski toplumsal üretim organizmaları, burjuva toplumuyla karşılaştırıldığında, son derece basit ve saydamdı. Ama bunlar, ya ilkel kabile topluluğu içersinde birlikte yaşadığı [sayfa 94] kimselerle göbekbağını henüz kesip atamamış olan insanın, birey olarak henüz olgunluğa ulaşmamış gelişmesi üzerine ya da doğrudan zorbalık ve kölelik ilişkileri üzerine kurulur. Ancak bunlar, emeğin üretkenlik gücünün gelişmesi düşük bir aşamanın üstüne çıkmadığı ve bu nedenle de maddi yaşam alanında insan ile insan ve insan ile doğa arasındaki toplumsal ilişkilerin karşılıklı olarak sınırlı olduğu zamanlarda ortaya çıkabilir ve varolabilir. Bu sınırlılık, eskinin doğaya tapınmasında ve halk arasında yaygın dinlerin öteki öğelerinde yansır. Gerçek dünyanın, dinsel yansıması, kaçınılmaz olarak, günlük yaşamın pratik ilişkilerinin insana, onun öteki insanlar ve doğa ile ilişkilerini tam anlamıyla anlaşılır ve aklauygun bir ilişki olmaktan öte bir şey sunmadığı zaman, ancak o zaman yitip gider.

Maddi üretim sürecine dayanan toplumun yaşam süreci, kendisini saran mistik tülü, üretimin, serbestçe biraraya gelen insanlar tarafından ve saptanmış bir plana uygun olarak bilinçli bir biçimde düzenlenmesi sağlanmadıkça, soyulup atılamaz. Ne var ki bu da toplum için, belli bir maddi temeli, ya da kendileri de uzun ve zahmetli bir gelişme sürecinin kendiliğinden oluşmuş ürünleri olan bir dizi varoluş koşulunun bulunmasını öngörür.

Ekonomi politik ne denli eksik olursa olsun,[32] değer ve değer

[32] Değer büyüklüğü üzerine Ricardo'nun yaptığı tahlilin yetersizliği –bu konuda yapılanların en iyisi olmakla birlikte–, bu yapıtın 3. ve 4. kitaplarında görülecektir. Genel anlamda değerle ilgili olarak klasik ekonomi politik okulunun en zayıf noktası şudur, bir ürünün değerinde göründüğü biçimiyle emek ile aynı emeğin o ürünün kullanım-değeri olarak görüntüsü arasındaki farkı açık-seçik ve bilinçli bir biçimde ortaya koyamamasıdır. Bu okul, emeği, bir defasında nicel, başka bir defasında nitel yönüyle ele aldığına göre, bu ayrım, pratikte kuşkusuz yapılmıştır. Ama, çeşitli emek türleri arasındaki fark salt miktar olarak ele alındığı zaman, bunların nitel birliği ya da eşitliği, ve dolayısıyla soyut insan emeğine indirgenmesi hiç düşünülmemiştir. Örneğin Ricardo şu önermede Destutt de Tracy ile aynı fikirde olduğunu söyler: "Bizim bedensel ve düşünsel yeteneklerimiz, kuşkusuz, bizim en aslî zenginliklerimiz olduklarına göre, bu yeteneklerimizin kullanılması, yani bir tür emek, bizim tek ve aslî hazinemizdir, ve işte zenginlik dediğimiz her şey daima bu yetilerimizin kullanılmasıyla yaratılmıştır. ... Şurası da kesindir ki, bütün bu şeyler, yalnızca kendilerini yaratan emeği temsil ederler ve eğer bunların bir ya da hatta iki farklı değerleri varsa, bunları ancak doğdukları emeğin (değerinden) almış olabilirler." (Ricar-do, *The Principles of Pol. Econ.,* 3. baskı, Lond., 1821, s. 334.) Şurasını da belirtelim ki, Ricardo, burada, kendi çok daha derin yorumlarını Destutt'nün sözlerine katıyor, Aslında

büyüklüğünü gerçekten tahlil etmiş ve bu biçimlerin altında [sayfa 95] yatan şeyi açığa çıkarmıştır. Ama bir kez olsun, emeğin, niçin onun ürün değeri ile ve emek-zamanının bu değerin büyüklüğü ile temsil edildiği sorusunu sormamıştır.[33] Üretim sürecinin insan tarafından denetimi yerine insana egemen olduğu bir toplum durumuna ait bulundukları üzerlerine silinmez harflerle damgalanmış bulunan bu formüller, burjuva anlayışına, tıpkı üretken emek olarak, doğanın yüklediği apaçık zorunluluk olarak görünür. Bu nedenle, burjuva-öncesi toplumsal üretim biçimleri, burjuvalarca, kilise babalarının, hıristiyanlık-öncesi dinleri ele aldıkları gibi incelenir.[34]

Destutt'nün söylediği, bir yandan serveti oluşturan her şey, bunları yaratan emeği temsil etmeleri, ama öte yandan, bunlar "iki farklı değerlerini" (kullanım-değeri ve değişim-değeri) "emeğin değerinden" almalarıdır. O da böylece geriye kalanların değerlerini saptayabilmek için bir metaın (burada emeğin) değerinin belli olduğunu kabul eden vülger iktisatçıların düştükleri yanılgıya düşüyor. Ricardo, emeğin (emeğin değerinin değil), hem kullanım-değerinde, hem de değişim-değerin-de somutlaştığını sanki o söylemiş gibi dile getiriyor. Bununla birlikte, Ricardo'nun kendisi de emeğin iki yanlı somutlaşması olan ikili niteliğine o kader az önem veriyor ki, "Değer ve Zenginlikler, Bunları Farklılaştıran Özellikler" başlıklı bir bölümünü, J. B. Say'ın saçmalıklarının ciddi ciddi incelenmesine ayırıyor. Ve sonunda, Destutt'nün bir yandan, değerin kaynağının emek olduğu konusunda kendisiyle, öte yandan da değer kavramı üzerinde J. B. Say ile aynı fikirde olduğunu görerek hayrete düşüyor.

[33] Klasik ekonominin başlıca kusurlarından birisi de, metaların ve özellikle bunların değerlerinin tahliliyle, değerin, değişim-değeri halini aldığı biçimi ortaya çıkartmaması olmuştur. Bu okulun en iyi temsilcileri Adam Smith ile Ricardo bile, değer-biçimini, önemsiz bir şey; metaların niteliği ile ilgisiz bir şey gibi ele almışlardır. Bunun nedeni, yalnızca, dikkatlerinin, tamamiyla değerin büyüklüğünün tahliline yönelmiş olması değildir. Bunun daha derin nederderi vardır. Emek ürününün değer-biçimi, burjuva üretimde ürünün aldığı en soyut biçim değil, aynı zamanda en genel biçimdir, ve ürüne toplumsal üretimin özel bir türü damgasını vurur ve böylece ona özel tarihsel niteliğini verir. Bu durumda, eğer biz, bu üretim tarzına, toplumun her hali için doğa tarafından saptanılmış tek ve ebedî biçim gözüyle bakarsak, değer-biçiminin, meta-biçiminin, onun daha sonraki gelişmeleri olan para-biçiminin, sermaye-biçiminin, vb. ayırdedici niteliğini zorunlu olarak ihmal etmiş oluruz. İşte bunun için, değer büyüklüğünün ölçülmesinde emek-zamanının kabul edilmesini benimseyen iktisatçılarda, genel eşdeğerin en yetkin biçimi olan para konusunda çok garip ve çelişik düşüncelere raslıyoruz. Paranın bilinen tanımlarının artık geçerli olmadığı bankacılığı ele aldıkları zaman, bu durum en göze çarpıcı biçimde ortaya çıkar. Bu, değerde toplumsal biçimden ya da bu biçiminin maddi özden yoksun bir hayaletinden başka bir şey görmeyen, restore edilmiş bir merkantil sistemin (Ganilh. vb.) doğmasına yolaçmıştır. İlk ve son kez burada belirtmek isterim ki, ben klasik ekonomi politik deyince, yalnızca görünüşleri ele alan, bilimsel ekonominin uzun süre önce sağladığı malzemeyi durup dinlenmeden ağzında geveleyip duran ve burjuvazinin günlük kullanımı için en münasebetsiz olayların en aklauygun açıklamalarını arayan, bunun dışında da tuzukuru burjuvazinin onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiçce sistemleştinmeye ve bunları ebedî gerçeklermiş gibi ilan ettmeye kalkışan vülger ekonomiye karşılık, W. Petty'den beri, burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran bir ekonomi bilimini anlıyorum.

[34] "İktisatçıların bir tek işlem biçimi vardır. Onlar için ancak iki tür kurum vardır: yapay ve doğal. Feodalizmin kurumları yapay kurumlar, burjuvazininkiler ise doğal kurumlardır. Bu durumlarıyla, kendileri gibi iki tür din kuran tanrıbilimcilere benziyorlar. Kendilerinin olmayan her din insan icadı, kendilerininki ise Tanrıdan çıkma. ... İşte bundan ötürüdür ki, bir zamanlar varolan tarih bundan böyle yoktur." (Karl Marx, *Misère de la Philosophie, Reponse à la Philosophie de la Misère pur M. Proudhon*, 1847. s. 113 [*Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 126-127].) Eski Yunanlıların ve Romalıların yalnızca yağma ile geçindiklerini tasavvur etmekle M. Bastiat gerçekten gülünç oluyor. Ne var ki, insanoğlu yüzlerce yıl yağmacılık ettiğine göre, ortada daima yağma edilecek bir şeylerin bulunması gerekir; yağma edilecek şeylerin durmadan üretilmesi gerekir. Böyle olunca, Yunanlılar ile Romalıların bile bazı üretim süreçleri olduğu

Bazı iktisatçıların metalarda bulunan fetişizm ya da emeğin toplumsal niteliklerinin nesnel görünüşü ile ne ölçüde yanılgılara [sayfa 96] düştüklerini, öteki şeyler yanında, değişim-değerinin oluşumunda doğanın oynadığı rol üzerinde giriştikleri yavan ve cansıkıcı tartışmalar da gösterir. Değişim-değeri, bir nesne üzerinde harcanan emek miktarının belirli bir toplumsal ifade şekli olduğuna göre, doğanın bununla ilişkisi, kambiyo kurlarının saptanmasıyla olan ilişkisinden fazla değildir.

Ürünün meta şeklini aldığı üretim biçimi, ya da doğrudan değişim için üretilmesi, burjuva üretim biçiminin en genel ve en ilkel biçimdir. Bunun için, bugünkü egemen ve karakteristik biçimiyle olmamakla birlikte, epeyce eski bir tarihte ortaya çıkmıştır. Böylece fetiş karakter, nispeten daha kolay kavranılabilir. Ama daha somut biçimlere geldiğimizde bu basit görünüm bile kaybolur. Parasal sistemin yanılsamaları nereden gelir? Bu sistem için altın ve gümüş, para olarak iş görürken, üreticiler arasında toplumsal bir ilişkiyi temsil etmiyorlardı, ama garip toplumsal özellikleriyle doğal nesnelerdi. Parasal sisteme küçümseyerek bakan modern ekonomi, sermaye ile ilgilenir ilgilenmez kendi batıl inancını gün gibi ortaya koymuyor mu? Rantın toplumdan değil topraktan doğduğunu söyleyen fizyokratça yanılsamayı, [sayfa 97] ekonominin bir yana itmesinden bu yana ne kadar zaman geçti?

Bu konuya daha sonra geleceğimiz için, burada, meta biçimi ile ilgili bir başka örnek vermekle yetineceğiz. Metaların dili olsaydı şöyle derlerdi: kullanım-değerimiz insanları ilgilendirebilir. Nesne olarak o bizim bir parçamız değildir. Nesne olarak bize ait olan şey değerimizdir. Meta olarak doğal ilişkilerimiz bunu tanıtlar. Birbirimizin gözünde, değişim-değerinden başka bir şey değiliz. Şimdi de bu metaların, iktisatçıların ağzından nasıl konuştuklarını dinleyelim: "Değer (yani değişim-

anlaşılıyor, dolayısıyla da, tıpkı bizim modern toplumumuzun maddi temelini burjuva ekonomisinin oluşturması gibi, onların toplumlarının maddi temelini oluşturan bir ekonomileri olması gerekir. Belki de Bastiat, köleliğe dayanan üretim biçiminin bir yağma sistemine dayandığını söylemek istiyor. Öyleyse tehlikeli bir yerde yürüyor demektir. Aristoteles gibi dev bir düşünür köle emeğini değerlendirmede yanıldıktan sonra Bastiat gibi cüce bir iktisatçı, ücretli emeği değerlendirmede niçin doğru düşünüyor olsun? Bu fırsattan yararlanarak, Amerika'da yayınlanan bir Alman gazetesinde, benim *Zur Kritik der Pol. Ökonomie*, 1859, yapıtıma yöneltilen bir itirazı kısaca yanıtlamak istiyorum. O gazetenin değerlendirmesine göre, her özel üretim tarzı ve ona tekabül eden toplumsal ilişkiler, kısacası toplumun ekonomik yapısı, hukuksal ve siyasal üstyapının gerçek temelidir, ve buna belirli toplumsal biçimler tekabül eder; üretim tarzı, toplumsal, siyasal ve genel olarak entelektüel yaşamın niteliğini belirler [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz, s. 25, 26] şeklindeki görüşlerimin, maddi çıkarların egemen olduğu zamanımız için çok doğru oldukları, ama hıristiyanlığın egemen olduğu ortaçağ için, politikanın egemen olduğu Atina ve Roma için geçerli olmadığı öne sürülüyor. Her şeyden önce, ortaçağ ile eski dünya konusundaki bu kokuşmuş lafları bir başkasının bilmediğini sanması insana garip geliyor. Bununla birlikte, şu kadarı besbellidir ki, ne ortaçağ katoliklik ile, ne de eski dünya politika ile karnını doyurabilirdi. Tam tersine, şurada katolikliğin, burada politikanın niçin başrolü oynadığını açıklayan şey, orada yaşayan insanların yaşamlarını kazanma biçimidir. Bundan başka, örneğin, onun gizemli tarihini, toprak mülkiyeti tarihinin meydana getirdiğini bilmek için Roma Cumhuriyetinin tarihi ile biraz tanışıklık yeter. Üstelik gezginci şövalyeliğin toplumun her türlü ekonomik biçimleri ile bağdaşabileceğini sanmakla yaptığı yanılgının cezasını Don Kişot uzun zaman önce çekmiş bulunuyor.

değeri) şeylerin bir özelliğidir, zenginlik (yani kullanım-değeri) ise insanın. Değer, bu anlamda, zorunlu olarak değişimi varsayar, zenginlik ise varsaymaz."[35] "Zenginlik (kullanım-değeri) insanın sıfatıdır, değer ise metaların sıfatı. Bir insan ya da bir topluluk zengindir, bir inci ya da elmas değerlidir. ... Bir inci ya da bir elmas" inci ya da elmas olarak "değerlidir".[36] Şimdiye kadar hiç bir kimyager, ne incide, ne de elmasta, değişim-değeri keşfedemedi. Keskin eleştirel ferasete her gün daha çok özel olarak sahip çıkan bu kimyasal elemanın iktisadi kâşifleri, gene de nesnelerin kullanım-değerinin, maddi özelliklerinden bağımsız olarak kendilerine ait olduğunu, oysa öte yandan değerlerinin, nesne olarak bir parçalarını oluşturduklarını ortaya koyuyorlar. Onların görüşlerini tanıtlayan şey, nesnelerin kullanım-değerlerinin değişim olmaksızın, nesne ile insan arasındaki doğrudan bir ilişki yoluyla gerçekleşmesi, oysa öte yandan değerlerinin yalnızca değişimle, yani toplumsal bir süreç yoluyla gerçekleşmesi özel koşuludur. Burada sevgili dostumuz Dogberry'nin komşusu Seacoal'a söylediği şu sözleri nasıl anımsamazsınız: "Yakışıklı insan olmak talih işidir, ama okuma-yazma doğadan gelir."[37] [sayfa 98]

[35] "Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense,. necessarily implies exchanges,. riches do not." (*Observations on some verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to value, and to supply and demand*, London 1821, s. 16)

[36] "Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." (S. Bailey, *l.c.*, s. 165, *sq*)

[37] *Observations* yazarı ile S. Bailey, Ricardo'yu, değişim-değerini nispî bir şey olmaktan çıkartıp mutlak bir şey haline getirmekle suçlar. Gerçek olan bunun tersidir. Ricardo, örneğin elmas ile inci gibi nesneler arasındaki, değişim-değeri olarak görünen ilişkiyi açıklamış ve görünüşlerin ardındaki gizli gerçek ilişkiyi, yani bunların birbirleriyle yalnızca insan emeğinin ifadeleri olarak ilişki içinde olduklarını aydınlığa kavuşturmuştur. Eğer Ricardo'nun izleyicileri Bailey'e biraz sertçe, ama hiç de kandırıcı biçimde karşılık veremiyorlarsa, bu, bunların Ricardo'nun yapıtlarında, değer ile değer-biçimi, ya da değişim-değeri arasındaki gizli ilişkiyi çözümlemeye yarayacak bir anahtar bulamamalarından ileri geliyor.

İKİNCİ BÖLÜM
D E Ğ İ Ş İ M

AÇIKTIR Kİ, metalar pazara kendi başlarına gidemezler ve kendi hesaplarına değişim yapamazlar. Bu yüzden, aynı zamanda sahipleri olan koruyucularını da tanımamız gerekir. Metalar, şeylerdir, bunun için de insana karşı direnme güçleri yoktur. Böyle yumuşakbaşlı olmasalar bile, insanoğlu zora başvurabilir; bir başka deyişle insan, bunlara zorla sahip olabilir.[38] Bu nesnelerin, birbirleriyle meta olarak ilişki içine girebilmeleri için, koruyucuların, iradeleri bu nesnelere yerleşmiş kimseler olarak birbirleriyle karşı karşıya gelmeleri ve karşılıklı rızaya dayanan bir anlaşma olmaksızın, birisi diğerinin metaına elkoymayacak [sayfa 99] ve kendi isteği ile ondan ayrılacak biçimde hareket etmelidirler.

[38] Dindarlığı dillere destan 12. yüzyılda, çok zarif ve ince şeyler de metadan sayılırdı. İşte bunun için o dönemde bir Fransız ozanı, Landit pazarında bulunabilecek mallar arasında, glyecek eşyası, ayakkabı, deri, tarım aletlerinin vb. yanısıra, "*femmes folles de leur corps*" ["ateşli dilberleri"] de sayıyor.

Bu nedenle, bu kişilerin, birbirlerinin özel sahiplik haklarını karşılık olarak tanımaları gerekir. Böylece, bir sözleşmede ifadesini bulan bu hukuksal ilişki, bu sözleşme, gelişmiş bir yasal sistemin bir parçası olsun ya da olmasın, iki irade arasındaki bir ilişkidir ve bu haliyle iki insan arasındaki, gerçek ekonomik ilişkinin yansımasından başka bir şey değildir. Bunun gibi her hukuksal sözleşmenin konusunu belirleyen şey, işte bu ekonomik ilişkidir.[39] Burada kişiler birbirleri için yalnızca metaların temsilcileri ve dolayısıyla sahipleri olarak vardır. Araştırmamız ilerledikçe, ekonomi sahnesinde görülen kimselerin, genellikle aralarında bulunan ekonomik ilişkilerin bir kişiliğe bürünmesinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz.

Bir metaı sahibinden ayıran başlıca şey, her başka metaya, onun kendi değerinin görünüş biçiminden başka bir şey olmadığı gözüyle bakmasıdır. Doğuştan eşitlikçi ve sinik olduğu için, bunlar Maritorne'den daha da iğrenç bir şey olsalar bile, her çeşitten meta ile, yalnız ruhunu değil, vücudunu da değiştirmeye daima hazırdır. Metalarda eksik olan bu somutluk duygusunu, mal sahipleri kendi beş ya da daha çok duyusu ile giderirler, Meta, sahibi için doğrudan bir kullanım-değerine sahip değildir. Yoksa onu pazara getirmezdi. Ondaki kullanım-değeri başkaları içindir; kendisi için dolaysız kullanım-değeri olması, yalnızca değişim-değeri taşıyıcısı olması, dolayısıyla değişim aracı olmasındadır.[40] Bu nedenle mal sahibi, metaını, kullanım-değeri [sayfa 100] kendisine yararı olacak metalar ile değiştirmeye karar verir. Bütün metalar, sahipleri için kullanım-değeri değildir, ama kendilerine sahip olmayanlar için kullanım-değerleridir. Bunun için, hepsi de, eldeğiştirmek zorundadırlar. Ama bu eldeğiştirme, bunların değişimlerini oluşturan şeydir, ve böylece birbirlerinin karşısına değer olarak çıkarlar ve değer olarak gerçeklik kazanırlar. Demek ki, metalar, kullanım-değeri olarak gerçekleşmeden önce, değer olarak gerçekleşmek durumundadır.

[39] Proudhon, kafasındaki adalet idealini, *justice éternelle*'i ["ebedi adalet"i] meta üretimine uygun düşen hukuk ilişkilerinden çıkartmakla işe başlar: böylece de, hemen belirtelim, meta üretimi biçiminin adalet kadar ebedi olduğunu bütün iyi yurttaşlara huzur verecek şekilde tanıtlamış olur. Ardından, geriye döner ve yürürlükteki meta üretim biçimini ve buna tekabül eden hukuk sistemini bu ideale uygun olarak yeniden düzenlemenin yollarını araştırır. Maddenin bileşimindeki ve ayrışımındaki molekül değişmelerinin yürürlükteki yasalarını inceleyerek bu temel üzerinde belirli sorunları çözeceği yerde, bir kimyacı tutarak, maddenin bileşimi ve ayrışımını, "*ewigen Ideen*" ["ebedi İdeler"], "*naturalite*" ["doğal durum"] ve "*affinite*" ["yakınlık"] aracılığı ile düzenlemek iddiasında bulunsa, bu adam hakkında ne düşünürdük? Tefecilik, *justice éternell*'e ["ebedi adalet"e], *équité éternelle*'e ["ebedi hakkaniyet"e], *mutualité éternelle*'e ["ebedi dayanışma"ya] ve öteki vé *rités éternelles*'e ["ebedi gerçekler"e] aykırıdır dediğimiz zaman, kilise babalarının, tefeciliğin, *grâce éternelle*'le ["ebedi inayet"le], *foi éterulle*'le ["ebedi inanç"la] ve *la volonté éternelle de Dieu*'yle ["Tanrının sonsuz iradesi"yle] bağdaşamayacağını söylemelerinden aslında fazla bir şey bilmiş olur muyuz?

[40] "Çünkü her nesnenin kullanımı iki yönlüdür. ... Bunlardan bir tanesi nesneye özgüdür, diğeri değildir; bir sandaletin giyilebilmesi ya da değişilebilmesi gibi. Her ikisi de sandaletin kullanım-biçimidir. Çünkü gereksinmesi olan parayla ya da yiyecekle sandaleti değişen kimse de, sandaletten sandalet olarak yararlanmıştır. Ama bu, sandaletin doğal kullanımı gibi olmamıştır. Çünkü sandalet, değişilmek için yapılmamıştır." (Aristoteles, *De Rep*, l. I, c. 9.)

Öte yandan metalar, değer olarak gerçekleşmeden önce, kullanım-değerleri olduklarını göstermek zorundadırlar. Onlara harcanan emeğin etkin olarak kabul edilebilmesi, ancak bu emeğin, başkaları için yararlı olabilecek bir biçimde harcanmasıyla mümkündür. Bu emeğin başkaları için yararlı olup olmadığı ve dolayısıyla. emeğin ürününün başkalarının gereksinmesini karşılayabilmesi, ancak değişim ile tanıtlanabilir.

Her meta sahibi, malını, yalnızca bir kısım gereksinmesini giderecek kullanım-değeri olan meta karşılığında değiştirerek elden çıkarmak ister. Bu açıdan bakılınca, onun için değişim, yalnızca özel bir iştir. Öte yandan, meta sahibi, metaının, karşısındaki meta sahibi için herhangi bir kullanım-değeri olup olmadığına bakmaksızın, eşit değerde olan herhangi bir uygun metaya çevirerek metaının değerini gerçekleştirmek ister. Bu görüş açısından değişim, onun için genel nitelikte toplumsal bir işlemdir. Ne var ki, bir ve aynı işlemler dizisi, bütün meta sahipleri için aynı anda hem tamamen özel, hem tamamen toplumsal ve genel olamaz.

Konuya biraz daha yakından bakalım. Bir meta sahibi için bütün öteki metalar, kendisininkine göre özel bir eşdeğerdir, ve dolayısıyla kendi metaı bütün ötekiler için genel eşdeğerdir. Ama bu, her meta sahibi için geçerli olduğuna göre, gerçekte ortada genel eşdeğer görevini yapan hiç bir meta yoktur, ve metaların nispi değerleri, değer olarak eşitlenebilecek ve değerlerinin büyüklüğü karşılaştırılabilecek genel biçime sahip değildirler. Öyleyse bunlar, birbirlerinin karşısına, metalar olarak değil, yalnızca ürünler olarak ya da kullanım-değerleri olarak çıkmaktadırlar. Bu güçlükler karşısında meta sahiplerimiz Faust gibi düşünürler: "*Im Anfang war die Tat*."* Bunun için de hiç [sayfa 101] düşünmeden hemen harekete geçip işe başladılar. Böylece, metaların niteliğinden gelen yasalara içgüdüleriyle uydular. Ellerindeki metaları evrensel eşdeğer olan başka bir meta ile kıyaslamadan, metalarını değerler olarak ilişki içersine sokamazlar ve dolayısıyla da metalar haline getiremezler. Biz, bunu, metaın tahlilinden biliyoruz. Ama ancak toplumsal bir fiil olmaksızın, belli metaın evrensel eşdeğer haline gelmesi de olanaksızdır. Bunun için. bütün öteki metaların toplumsal hareketi, kendi değerlerini ifade edecekleri o belli metaı bir yana bırakır. Böylece bu metaın maddi biçimi, toplumsal olarak kabul edilmiş evrensel eşdeğer biçimini alır. Bu toplumsal süreçle, evrensel eşdeğer olmak, geri kalan metalar tarafından böylece dıştalanan metaın özgül işlevi haline gelir. Yani o meta böylece – para olur. "*Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus.*" (*Apocalypse*.)**

* Başlangıçta eylem vardı. -ç.

Para, değişim sırasında, zorunluluğun oluşturduğu kristaldir, böylece farklı emek ürünleri fiilen birbirlerine eşitlenir ve bu uygulama sonucu metalara dönüşürler. Tarihsel ilerleme ve değişimin genişlemesi, metalarda saklı bulunan kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığı geliştirir. Ticari ilişkiler amacıyla bu karşıtlığa dışsal bir ifade verilmesi zorunluluğu, değerin bağımsız bir biçiminin saptanmasını gerektirir, ve bu durum, metaların, metalar ve para olarak farklılaşması, kesin biçimini alana kadar devam eder. O zaman, ürünlerin metalara dönüşümü ile tek bir özel metaın paraya dönüşümü de ayni ölçüde gerçekleşmiş olur.[41]

Ürünlerin doğrudan doğruya trampası, bir bakıma, değerin nispi ifadesinin basit biçimini alır, ama bir bakıma da almaz. Bu biçim, x kadar A metaı = y kadar B metaıdır. Dolaysız trampa biçimi ise, x kadar A kullanım-değeri = y kadar [sayfa 102] B kullanım-değeri biçimindedir.[42] A ve B malları, bu durumda henüz meta değildirler, ancak trampa fiili ile meta olabilirler. Bir kullanım nesnesinin, değişim-değeri olmaya doğru attığı ilk adım, sahibi için kullanım-değeri olmamasıdır, ki bu da, ancak sahibinin gereksinmelerinden arta kalan bir kısım olmasıyla mümkündür. Nesneler aslında insanın dışındadır ve dolayısıyla elden çıkartılabilir şeylerdir. Bu elden çıkarmanın karşılıklı olabilmesi için, insanlar için gerekli tek şey, sözsüz bir anlaşma ile birbirlerini, bu elden çıkarılabilir nesnelerin özel sahipleri olarak, ve böylece birbirlerinden bağımsız bireyler olarak kabul etmeleridir. Ama, ortak mülkiyet üzerine kurulan ilkel bir toplumda, bu toplum, ister ataerkil bir aile biçimini alsın, ister eski bir Hint topluluğu ya da Perulu İnka Devleti olsun, böyle birbirine karşılıklı bağımsız bir durum görülmez. Bunun için, metaların değişimi önce bu gibi toplulukların sınırlarında, benzer öteki topluluklar ile temas noktalarında, ya da başka toplulukların bireyleriyle temasla başlar. Ne var ki, ürünler, bir topluluğun dış ilişkileri ile bir kez metalar halini alınca, bunlar gerisin geriye toplum içi ilişkilerde de meta halini alırlar. Bunların arasındaki değişim oranı, başlangıçta oldukça bir raslantı işidir. Bunları değişilebilir yapan şey, sahiplerinin bunları elden çıkarma konusundaki karşılıklı istekleridir. Bu arada yararlı yabancı nesne gereksinmesi giderek yerleşir. Değişimin durmadan yi-

** "Bunların düşünceleri birdir, güçlerini ve kuvvetlerini canavarca verirler." (*Apocalypse*, XVII, 13.) "Ve canavarın mührünü, adına ya da adının sayısına sahip olmayan kimse ne alabilir, ne de satabilir." (*Apocalypse*, XIII, 17. Trad. Lemaistre de Sacy.) -Ed.

[41] Buna bakarak, bir yandan meta üretimini devam ettirirken, para ile meta arasındaki "karşıtlaşmayı" kaldırmayı amaç edinen ve böylece, salt bu karşıtlık sonucu varolan parayı da ortadan kaldırmak isteyen küçük-burjuva sosyalizminin kurnazlığı konusunda bir fikir edinebiliriz. Yani, papa olmaksızın da hıristiyanlığı pekâlâ sürdürebiliriz diye düşünülüyordu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: *Zur Kritik der Pol. Ökon.*, s. 61 *sqq.* [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 115 vd..]

[42] İki farklı kullanım-değeri değişilmek yerine, vahşiler arasında çoğu zaman olduğu gibi, tek bir eşyanın eşdeğeri olarak bir yığın öteberi öne sürüldüğü sürece, ürünler arası dolaysız trampa bile, ilk aşamasında bulunuyor demektir.

nelenmesi, bunu, olağan toplumsal bir fiil haline getirir. Bu nedenle, zamanla, emek ürünlerinin hiç değilse bir kısmı özel bir değişim amacıyla üretilmek zorundadır. İşte o andan itibaren, bir nesnenin tüketim amacı için yararlılığı ile, değişim amaçları için yararlılığı arasındaki fark kesinlik kazanır. Artık kullanım-değeri, değişim-değerinden farklı hale gelmiştir. Öte yandan, malların içersinde değişilebildiği nicel oran, bundan böyle onların üretimine bağlı hale gelir. Adetler, bunların üzerine, belirli büyüklükte değer damgasını vurur.

Ürünlerin dolaysız trampasında her meta, sahibi için doğrudan doğruya bir değişim aracı, başka herkes için ise, ancak onlar için bir kullanım-değeri olduğu sürece, bir eşdeğerdir. Bu aşamada, değişim konusu olan mallar, demek ki, kendi [sayfa 103] kullanım-değerlerinden, ya da değişim yapanların bireysel gereksinmelerinden bağımsız bir değer-biçimi alamazlar. Değer-biçiminin zorunluluğu, değişilen metaların sayı ve türündeki artışla birlikte büyür. Problem ile çözüm yolları aynı anda ortaya çıkar. Çeşitli biçimlere ait farklı türden metalar, tek ve aynı özel bir nesne ile değişilebilir ve değer olarak eşitlenebilir hale gelmedikçe, meta sahiplerinin bunları başkalarının metaları ile eşitlemesi, ve geniş ölçüde değişime girişmesi sözkonusu olamaz. Bu üçüncü meta, öteki çeşitli metaların eşdeğeri haline gelmekle, dar sınırlar içersinde kalmakla birlikte, derhal genel toplumsal bir eşdeğer niteliğine bürünür. Bu nitelik, kendisini yaratan geçici toplumsal hareketle doğar ve kaybolur. Sırayla ve geçici bir süre için bu nitelik, önce şu, ardından da bu metaya bağlanır. Ama değişimdeki gelişme ile yalnızca belli türden metalara sıkı sıkıya yerleşir, ve para-biçimini alarak kristalleşir. Üzerine yapıştığı belli türdeki meta, başlangıçta raslansaldır. Gene de etkisi kesin olan iki durum vardır. Para-biçimi, ya dışardan gelen en önemli değişim mallarına bağlanır; bunlar gerçekte dahili ürünlerin ifade edildikleri değişim-değerlerinin ilkel ve doğal biçimleridir; ya da sığır sürüsü gibi, elden çıkarılabilir yerli servetin bellibaşlı kısmını oluşturan bir kullanım nesnesine bağlanır. Bütün dünyevi malları taşınabilir nesnelerden oluşan ve bu yüzden doğrudan elden çıkarılabilen nesnelerden oluşması nedeniyle, göçebe kavimlerde para-biçimi daha önce gelişmiştir; ayrıca yaşayış biçimleri bunları devamlı olarak yabancı topluluklarla temasa getirdiği için ürünlerin değişimi kolaylaşmıştır. İnsanlar, çoğu zaman, insanları, kölelik biçimi altında ilkel para malzemesi olarak kullanmışlar, ama toprağı bu amaçla hiç kullanmamışlardır. Böyle bir düşünce, ancak iyice gelişmiş burjuva toplumunda ortaya çıkabilmiştir. Bu, 17. yüzyılın son otuz yılına raslar ve ulus ölçüsünde ilk uygulanma girişimi bir yüzyıl sonra, Fransız burjuva devrimi sırasında görülür.

Değişimin yerel bağlarını kopardığı ve metaların değeri gitgide soyut insan emeğinin maddeleşmesine doğru genişlediği ölçüde, paranın niteliği de, evrensel eşdeğer toplumsal işlevini yerine getirmek için, doğal haliyle en uygun metalara bağlanır. Bu metalar da değerli ma-

denlerdir.

"Altın ve gümüş, doğası gereği para değildir, ama para doğası gereği altın ve gümüştür",[43] önermesinin doğruluğu bu [sayfa 104] madenlerin fiziksel özelliklerinin paranın işlevleriyle uygunluk halinde olmasıyla görülmüştür.[44] Ne var ki, bu noktaya kadar biz, paranın yalnızca bir işlevini, yani meta değerinin ortaya çıkış biçimi olarak, ya da bunların değer büyüklüklerinin toplumsal yönden ifade edildiği madde olarak iş görmesini biliyoruz. Değerin uygun bir ortaya konuş biçimi, soyutun, uygun bir cisimlenişi, farklılaşmamış ve bunun için de eşit insan emeğinin uygun bir maddesi, ancak bütün örnekleri aynı tekdüze nitelikleri gösteren bir şey olabilir. Öte yandan da, değer büyüklükleri arasındaki fark, salt nicel olduğu için, para-metaın nicel farklılaştırmaya uygun olması, istenildiği gibi bölünebilmesi ve gene istenildiği zaman yeniden birleştirilmesi mümkün olmalıdır. Altın ve gümüş bu özelliklere doğal olarak sahiptirler.

Para-metaın kullanım-değeri iki yönlü hale gelir. Meta olarak özel kullanım-değerine ilaveten (örneğin altın, dişçilikte dolgu için, lüks eşyaların hammaddesi olarak vb. kullanılır), özgül toplumsal işlevinden doğan resmi bir kullanım-değeri niteliği kazanır.

Bütün metalar, yalnızca paranın özel eşdeğerleri oldukları için, para bunların evrensel eşdeğerleri olduğu için, evrensel meta olarak para yönünden bunlar özel meta rolü oynarlar.[45]

Para-biçiminin, öteki bütün metalar arasındaki değer ilişkilerinin tek bir meta üzerinde toplanmış yansımasından başka bir şey olmadığını görmüştük. Paranın bir meta oluşu,[46] para tahliline tam gelişmiş biçiminden başlayanlar için yepyeni bir buluştur. Değişim süreci, paraya dönüşen metaya değerini değil, [sayfa 105] özgül değer-biçimini verir. Bu iki farklı şeyi birbirine karıştıran bazı yazarlar, altın ve gümüşün değerlerinin sanal olduğu sonucuna varmışlardır.[47] Bazı işlevleri yerine

[43] Karl Marx, *l.c*., s. 135 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 200]. "Madenler, ... doğal halleriyle paradır." (Galiani, *Della Moneta,* Custodi basımı, Parte Moderna, c. III, s. 137.)

[44] Bu konuda daha fazla ayrıntı için yukarda adı geçen yapıtımın, "değerli madenler" bölümüne bakınız. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 197 vd.]

[45] "Para evrensel metadır." (Verri, *l. c.,* s. 16)

[46] "Gümüş ile altın (biz bunlara genel olarak değerli cevherler diyoruz) ... değerleri ... yükselen ve düşen ... metalardir. ... Küçük ağırlıklı bir cevherle, bir ülkenin ürün ya da mamullerinin büyük bir kısmı satın alınabilirse bu cevherin değeri yüksek sayılabilir." ([S. Clement,] *A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchange, as They Stand in Relations to each other, By a Merchant*, Lond., 1695, s. 7.) "Sikke haline getirilmiş olsun ya da olmasın gümüş ile altın, diğer şeylerin değerlerinin ölçülmesi için kullanılsalar da, kendileri de tıpkı şarap, yağ, tütün, kumaş ya da öteberi gibi metadırlar." ([J. Child,] *A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies,* London 1689, s. 2.) "Krallığın mal ve zenginlikleri yalnızca parayla sınırlı olmadığı gibi altın ile gümüş de onun mallarının dışında bırakılamaz." ([Th. Papiuon,] *The East-India Trade a Most Profitable Trade*, London 1677, s. 4.)

[47] "Altın ve gümüş, para olmazdan önce maden olarak değere sahiptiler." (Galiani, *l.c.,* [s. 72.]) Locke diyor ki, "İnsanlann genel rızaları ile gümüşe, para olmaya uygun nitelikleri nedeniyle imgesel bir değer verildi." [John Locke, "Somme Considerations, etc", 1691, *Vorks*'ta, ed. 1777, v. II, s. 15.] Öte yandan Law da şöyle diyor: "Farklı uluslar, herhangi tek bir şeye nasıl olur da

getirirken paranın yerine yalnızca simgelerin kullanılması, başka bir yanlış düşüncenin uyanmasına, paranın kendisinin yalnızca bir simge olduğu düşüncesinin doğmasına yolaçtı. Ne var ki, bu yanlışın ardında, bir nesnenin para-biçiminin, bu nesnenin ayrılamaz bir unsuru olmadığı, yalnızca içersinde belli toplumsal ilişkilerin kendilerini ortaya koydukları bir biçim olduğu önsezisi yatıyordu. Bu anlamda her meta bir değer olduğuna göre, bir simgedir, ancak kendisi için harcanan insan emeğinin maddi bir zarfıdır.[48] Ama, nesnelerin kazandıkları toplumsal niteliklerin, ya da belirli bir üretim tarzının rejimi altında emeğin toplumsal niteliklerinin büründüğü maddi biçimlerin simgeden başka bir şey olmadıkları söylenirse, bunlar için, aynı anda, insanlığın evrensel onayı adı verilen keyfi imgeler olduğu da ifade edilmiş olur. Bu, 18. yüzyılda geçerli olan açıklama biçimine uygun düşüyordu. İnsanla insan arasındaki toplumsal ilişkilerin aldığı şaşırtıcı biçimlerin kökenini kestiremeyen kimseler, bunlara insanlararası uydurma bir köken yakıştırarak bu garip görünüşlerinden onları sıyırma yollarını arıyorlardı. [sayfa 106]

Bir metaın eşdeğer biçiminin, onun değer büyüklüğünün belirlenmesi anlamına gelmediğine yukarda değinilmişti. Demek ki, altının para olduğunu ve dolayısıyla öteki bütün metalar ile dolaysız değişilebildiğini bilebiliriz, ama bundan, örneğin, 10 libre altının ne kadar ettiğini çıkaramayız. Para da öteki her meta gibi, değerinin büyüklüğünü öteki bütün metalarla kıyaslanmadığı sürece ifade edemez. Bu değer, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir, ve aynı nicelikte emek-

hayali bir değer verebilirler ... ya da bu hayali değer nasıl olur da sürüp gidebilir?" Ama aşağıdaki sözler, kendisinin de konuyu ne kadar az anladığını gösterir: "Gümüş sahip olduğu kullanım-değeri ile orantılı olarak, yani gerçek değerine göre değişiliyordu. Para olarak kabul edilmesiyle ek bir değer (une valeur additionalle) kazandı." (Jean Law, *Considérations sur le numéraire et le commerce*, E. Daire'nin *Economistes Financiers du XVIII. siècle* baskısında, s. 469, 470.)

[48] "Para onların (zahirelerin) simgeleridir." (V. de Forbonnais, *Eléments du Commerce*, Nouv. Edit. Leyde 1766, t. II, s. 143.) – "Zahireler simge olarak para kılığına bürünürler." (l.c., s. 155.) "Para bir şeyin simgesidir ve onu temsil eder." (Montesquieu, "Esprit des Lois" *Œuvres*, Lond., 1767, t. II. s. 2.) "Para yalnızca simge değildir, kendisi bizatihi zenginliktir; para, değerleri temsil etmez, o, eşdeğerdir." (Le Trosne, *l.c.*, s. 910.) "Değer kavramı, değerli şeyleri yalnızca simge olarak görür; oysa ne olduğu için değil, ne kadar ettiği için hesaba katılır." (Hegel, *l.c.*, *s.* 100.) Paranın yalnızca bir simge olduğu düşüncesini, değerli madenlerin değerlerinin yalnızca imgesel olduğu düşüncesini hukukçular iktisatçılardan çok daha önce başlatmışlardır. Bunu, bütün ortaçağ boyunca paranın ayarını bozma haklarını Roma İmparatorluğunun geleneklerine ve Pandektlerdeki para kavramına "*Qu'aucun puisse ni doive faire doute*" dayanarak destekledikleri taçlı kafalara dalkavukluk hizmeti olarak yapmışlardır. Aklıevvel bilim adamlari, Philippe de Valois, 1346 tarihli bir bildiride şöyle diyor: "Para işlerinin, darp işinin, ayar ve şeklinin saptanmasının, stok edilmesinin ve para ile ilgili bütün tüzük ve kararların, ve nasıl istersek ve uygun görürsek, o fiyatla. piyasaya çıkarılacağının yalnız bizi ve hükümranlık hakkımızı ilgilendiren şeyler olduğundan kimse kuşku duyamaz ve kuşku duymaya yetkili değildir." Paranın değerinin imparatorun buyruğu ile belirleneceği, Roma Hukukunda değişmez bir kuraldı. Paranın meta olarak işlem görmesi, açık olarak yasaklanmıştı. "Para her ne kadar satın alınabilir bir şey ise de, buna kimse yetkili değildir, çünkü genel kullanım için varolmuştur, meta olamaz." Bu sorunlar üzerinde G. F. Pagnini'nin iyi çalışmaları vardır: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*, 1751; Custodi, Parte Moderna, t. II. yapıtının ikinci kısmında Pagnini, özellikle hukukçulara karşı polemiğe girişir.

zamanına malolan başka bir metaın miktarı ile ifade edilir.[49] Nispi değerin bu şekilde nicel belirlenmesi, üretildiği kaynakta trampa yoluyla olur. Para olarak dolaşıma adım attığında, artık değeri belli olmuştur. 17. yüzyılın son on yıllarında, paranın daha o zaman bir meta olduğu gösterilmiş bulunuyordu, ama atılan bu adım, tahlillerin henüz emekleme döneminde olduğuna işaret ediyordu. Güçlük, paranın bir meta olduğunu anlamak değil, bir metaın nasıl, niçin ve hangi yollardan para halini aldığını ortaya çıkartmaktı.[50]

Değerin en basit ifadesi olan, x kadar A metaı = y kadar B metaı eşitliğinde, başka bir nesnenin değer büyüklüğünü temsil eden nesnenin bu ilişkilerden bağımsız olarak, sanki doğa [sayfa 107] tarafından kendisine verilmiş toplumsal bir özellik gibi eşdeğer biçime sahip olma görüntüsünü taşıdığını görmüştük. Bu sahte görünüşü en son tamamlanışına kadar izledik; ki bu tamamlanış, özel bir metaın maddi biçimi ile belirlenerek evrensel eşdeğer biçimi alır almaz, ve böylece para-biçimi halinde kristalleşir kristalleşmez sona erer. Görünürde olan, altının, tüm öteki metaların değerlerini onda ifade etmeleri sonucu para halini alması değil, tam tersine, altın para olduğu için tüm öteki metaların değerlerini, evrensel olarak altında ifade etmeleridir. Sürecin ara adımları sonuçta ortadan kaybolur ve arkalarında bir iz bırakmazlar, Metalar, kendi paylarına hiç bir girişkenlikleri olmaksızın, değerlerinin, yanlarında bulunan başka bir meta ile tamamen temsil edildiğini görürler. Bu nesneler, altın ile gümüş, toprağın bağrından çıktıkları haliyle bundan böyle bütün insan emeğinin doğrudan cisimleşmiş şekilleridir. İşte paranın gizemi burdadır. İncelediğimiz toplum biçiminde, toplumsal üretim sürecinde insanların davranışlarının etkisi çok küçüktür. Bunun için de, üretim sürecinde birbirlerine karşı ilişkileri, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel hareketlerinden bağımsız maddi bir nitelik alır. Bu olgular, genel bir kural olarak, ilkönce, meta biçimini alan ürünler yoluyla kendilerini gösterirler. Meta üreticilerinden kurulu bir toplumun giderek gelişmesinin ayrıcalıklı bir metaya para damgasını nasıl vur-

[49] "Eğer bir kimse, bir kile buğday üretebileceği zaman içersinde, Peru'da, topraktan bir ons gümüş çıkartıp Londra'ya getirebiliyorsa, bunlardan birisi ötekinin doğal fiyatı olur; şimdi, eğer aynı kimse, yeni ya da daha kolay bir madenden bir yerine iki ons gümüş elde edecek olsa, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, daha önce beş şilin olan buğdayın kilesi şimdi on şilin olur." William Petty, *A Treatise of Taxes* and Contributions, Lond., 1667, s. 31.

[50] Bilgili Profesör Roscher, bize, önce, "paranın yanlış tanımları iki ana gruba ayrılabilir: onu metadan daha çok ve daha az yapanlar" diye haber verdikten sonra, paranın niteliği üzerine uzun ve karışık bir yapıt listesi sunuyor, ve bundan da, teorinin tarihi üzerine en küçük bir bilgisi olmadığı görülüyor. Sonra da şu yargıya varıyor: "Şurası da yadsınamaz ki, yeni iktisatçıların çoğu, parayı öteki metalardan ayıran özellikleri yeterince akılda tutmuyorlar." (Bu özellikler topu topu, metadan çok ya da az olma değil miydi?) "Bu yönden Ganilh'in yarı-merkantilist tepkisi tamamen temelsiz değildir." (Wilhelm Roscher, *Die Grundlagen der Nationaökonomie,* 3. baskı, 1858. s. 207-210.) Daha fazla! daha az! yeteri kadar değil! Bu yönden! tamamen değil! Düşüncelerdeki ve anlatımdaki açıklığa ve kesinliğe bakınız! Ve bu gibi eklektik kürsü boşboğazlıklarına Bay Roscher, büyük bir alçakgönüllülükle, ekonomi politiğin, "anatomik-fizyolojik yöntemi" adını takar! Bununla birlikte, bir buluşu yadsınımaz: Para "hoş bir metadır."

duğunu gördük. Öyleyse paradaki bilmece metalardaki bilmeceden başka bir şey değildir; ne var ki, şimdi en gözalıcı biçimiyle gözlerimizi kamaştırıyor. [sayfa 108]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
PARA YA DA META DOLAŞIMI

BİRİNCİ KESİM. – DEĞERLERİN ÖLÇÜSÜ

Bütün bu yapıt boyunca, kolaylık olsun diye, altını para-meta olarak kabul ediyorum.

Altının ilk esas işlevi, metalara değerlerinin ifadesi için gerekli malzemeyi sağlamak, ya da aynı ad altında, bunların değerlerini nitel olarak eşit, nicel olarak karşılaştırılabilir büyüklükler olarak temsil etmektir. Böylece altın, *değerin evrensel bir ölçüsü olarak* iş görür. Ve salt bu işlevi ile altın, bu *par excellence* * eşdeğer meta, para haline gelir.

Metaları ortak bir ölçü ile ölçülebilir hale getiren, para değildir. Tam tersine, tüm metalar değer olarak insan emeğini gerçekleştirdikleri ve bu nedenle de aynı ölçü ile ölçülebilir oldukları içindir ki, bunların değeri bir ve aynı özel meta ile [sayfa 109] ölçülebilir ve bu meta da, değerlerinin ortak ölçüsüne, yani paraya dönüştürülebilir. Para, bir değer öl-

* En üstün derecede. -ç.

çüsü olarak, metalarda içkin değerin ölçüsüne, emek-zamanına bir zorunluluk sonucu verilmiş dışsal bir biçimdir.[51]

Bir metaın değerinin altın olarak ifadesi –x kadar A metaı y kadar para-meta– onun para-biçimi ya da fiyatıdır. 1 ton demir = 2 ons altın gibi tek bir denklem, artık, demirin değerinin, toplumsal olarak geçerli bir biçimde ifade edilmesine yetecektir. Bundan böyle, bu denklemi, tüm öteki metaların değerlerini ifade eden denklemler zincirinde bir halka gibi göstermeye gerek kalmamıştır, çünkü eşdeğer meta, altın, şimdi para özelliğine sahiptir. Genel nispi değerin genel biçimi, ilk biçimi, yalın ya da yalıtılmış ilk biçimini almıştır. Öte yandan, nispi değerin genişlemiş ifadesi, o sonsuz denklemler dizisi, şimdi artık para-metaının nispi değerine özgü biçimi almıştır. Dizi de şimdi belirlidir ve fiili meta fiyatları ile toplumsal bir gerçeklik kazanmıştır. Paranın her tür meta ile ifade edilen değer büyüklüğünü bulmak için, fiyat listelerindeki satırları geriye doğru okumamız yeter. Ama paranın kendisi fiyata sahip değildir. Bu yönden onu öteki metalar ile eşit bir yere koymak için, kendi eşdeğeri olarak bizzat kendisine eşitlememiz gerekirdi.

Metaların fiyatı ya da para-biçimi, genellikle kendi değer-biçimleri gibi, onların elle tutulur maddi biçimlerinden oldukça farklı bir biçimdir; bu nedenle, tamamen düşünsel ya da zihinsel bir biçimdir. Gözle görülmemekle birlikte, demirin, keten bezinin ve buğdayın değeri bu mallarda fiilen mevcuttur: onlar altın ile eşitlenmekle, düşünsel olarak algılanır bir ilişki, yani yalnızca [sayfa 110] onların kafalarında mevcut bir ilişki haline getirilmiştir. Bunun için de, fiyatlarının dış dünyayla ilişki içersine sokulmasından önce, sahiplerinin ya dilini onlara kiralaması ya da üzerlerine bir etiket asması gerekir.[52] Metaların altın ile değerlerinin

[51] Paranın niçin doğrudan doğruya emek-zamanını temsil etmediği sorusu –böylece, bir kağıt parçası, örneğin x kadar emek-zamanını temsil edebilirdi– aslında bizi şu soruya götürür: meta üretimi ele alındığı zaman, emek ürünleri niçin meta biçimini almak zorundadırlar? Çünkü bunların meta biçimini almaları, bunların meta ve para diye farklılaşmalarını gerektirir de ondan. Bunun gibi bir soru daha: özel emek –özel kişilerin hesabına emek– onun karşıtı olan toplumsal emek gibi niçin ele alınmasın? Meta üretimi üzerine kurulu bir toplumda ütopik "emek-para" düşüncesini başka bir yerde ayrıntıları ile incelemiştim. (*l.c.*, s. 61 *sqq.* [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 115 vd.].) Bu noktada yalnızca şunu eklemek isterim ki, örneğin Owen'ın "emek-parası" tiyatro bileti ne kadar para sayılırsa, o kadar paradır. Owen, meta üretimi ile hiç bağdaşmayan bir üretim biçimi olan dolaysız ortak emeği önceden kabul eder. Emek belgeleri, yalnızca, bireyin ortak emekte yer aldığını, ve tüketim için ayrılan ortak üretimdeki belli payını gösterir. Ama Owen'ın aklına, meta üretimini önceden kabul etmek ve aynı zamanda para ile de hokkabazlık ederek, bu üretim için gerekli koşullardan kaçınmaya çalışmak hiç gelmiyor.

[52] Vahşiler ile yarı-uygar kavimler bu dili farklı şekilde kullanıyorlar. Kaptan Parry, Baffin körfezinin batı kıyısında oturan yerliler için şöyle diyor: "Bu durumda (trampa sırasında) onu (kendilerine verilen şeyi) iki kez yaladılar, ve bundan sonra pazarlığın tatmin edici bir şekilde sonuçlandığını belirtir bir tavır takındılar." Bunun gibi Doğu Eskimoları da değişimle aldıkları şeyi yalarlardı. Böylece, Kuzeyde. dil, devir-teslim organı olarak kullanılıyorsa , Güneyde de, mide, birikmiş mülkiyet organı ödevi görür, ve kâfirler, bir insanın servetini göbeğinin büyüklüğü ile tahmin eder. Bu kâfirlerin bayağı akıllı adamlar olduğu şu örnekten de görülür: 1864 tarihli resmi bir İngiliz Sağlık Raporu, işçi sınıfının büyük bir kesiminde yağlı besinler noksanlığı olduğunu açıkladığı sırada, Dr. Harvey adında biri (kan dolaşımını bulan ünlü kişi değil elbette), burjuvalar ile aristokratların fazla yağlarını eritmek için reçeteler yazarak dünyalığını doğrutmuştu.

ifadesi salt düşünsel bir iş olduğuna göre, bu amaç için sanal ya da düşünsel parayı kullanabiliriz. Her tüccar, mallarının değerlerini bir fiyatla ya da sanal parayla ifade ettiğinde, bunların paraya çevrilmiş olmadıklarını, ve milyonlar kıymetindeki malın değerini altın olarak takdir etmek için, bir zerre bile gerçek altına gerek bulunmadığını çok iyi bilir. Bunun için para, değer ölçüsü olarak iş gördüğünde, o, yalnızca sanal ya da düşünsel para olarak kullanılmış olur. Bu durum, en aşırı teorilerin dogmasına yolaçmıştır.[53] Değer ölçüsü olma işlevlerini yerine getiren yalnızca düşünsel para olmakla birlikte, fiyat tamamıyla paranın fiili varlığına bağlıdır. Değer, ya da başka bir deyişle, bir ton demirin içerdiği insan emeği niceliği, demirin içerdiği emek miktarı kadar parametaın niceliğiyle düşüncede ifadesini bulur. Bu yüzden, değerin ölçüsü olarak, altın, gümüş ya da bakır olmasına göre, bir ton demirin değeri birbirinden çok farklı fiyatlarla ifade edilecek, ya da bu madenlerin herbirinin çok farklı nicelikleriyle temsil edilecektir.

Bunun için, eğer altın ve gümüş gibi iki farklı meta, aynı anda, değerin ölçüsü olursa, metaların, iki fiyatı olur – birisi altın-fiyatı, öteki gümüş-fiyatı. Gümüşün değerinin oranı, altına göre aynı kaldığı, diyelim ki, 1 : 15 olduğu sürece, bu iki fiyat yanyana sessiz sedasız bulunabilir. Bu orandaki her değişme, metaların altın-fiyatı ile gümüş-fiyatı arasındaki oranı bozar ve bu da, bize, değerin ikili ölçütünün, ölçüt olma işleviyle bağdaşmadığını [sayfa 111] tanıtlamış olur.[54]

Belirli fiyatları ile metalar, kendilerini şöyle ortaya koyarlar: *a*

[53] Bkz: Karl Marx, *Zur Kritik etc*., "Theorien von der Masseinheit des Geldes", s. 53 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, "Paranın Ölçü Birimi Üzerine Teoriler", s. 104 vd..]

[54] "Altın ve gümüşün, birbirinin yanında yasal madeni para olarak, yani değer ölçüsü olarak bulundukları yerde, bu ikisini, *tek ve aynı madde* sayma yolunda boşuna çaba harcanmış olması bu yüzdendir. Aynı gümüş ve altın oranlarında değişmez şekilde aynı emek-zamanının maddeleştiğini varsaymak, gerçekte gümüş ile altının aynı madde olduğunu ve daha az değer taşıyan maden olan gümüşün de altının değişmez bir kesri olduğunu varsaymaktır. Edward III zamanından George II zamanına kadar İngiliz parasının tarihi, yasal olarak saptanan altın ve gümüşün değer ilişkisiyle, bu iki madenin gerçek değerinde meydana gelen dalgalanmaların çatışmasından doğan devamlı karışıklıklar tarihidir. Bazan altının değeri gereğinden fazla olarak saptanmıştır, bazan da gümüşün. Değeri gereğinden düşük olarak saptanan maden, dolaşımdan çekilir, eritilip ihraç edilir. Bu durumda, iki madenin değer ilişkisi, yasayla yeniden değiştiriliyordu, ama kısa bir süre sonra yeni itibari değer, gerçek değer ilişkisiyle, tıpkı eskiden olduğu gibi çelişiyordu. Bugün bile, Hindistan'da ve Çin'de gümüş talebinin artmasından ileri gelen altın değerinin gümüşe oranla hafif ve geçici olarak düşmesi durumu, Fransa'da, aynı olaya, gümüşün ihracına ve bu madenin, dolaşımda, büyük ölçülerde altının yerini almasına neden oldu. Fransa'da, 1855, 1856, 1857 yıllarında, altın ithali, bu madenin ihracatını 41.580.000 sterlin aşıyordu; gümüş ihracı ise, bu madenin ithalini 14.704.000 sterlin aşmaktaydı. Gerçekte, Fransa gibi, bu iki madenin yasal olarak değer ölçüleri sayıldığı ve her ikisinin de zorunlu geçerliği bulunduğu, ama ödemelerin isteğe bağlı olarak altın ya da gümüş ile yapılabileceği ülkelerde, değeri yükselen maden, herhangi bir diğer meta gibi iktisadi akışı dumura uğratan bir etken haline gelir ve bu meta, kendi fiyatını, itibari değeri, gerçek değerinden yüksek takdir edilen öteki maden ile ölçer ve bu durumda, yalnızca ve böylelikle, değeri yükselmeyen maden, biricik değer ölçüsü olarak kalır. Tarihin bu alanda sağlamış olduğu bütün deneyimler şu sonuca varır ki, iki metaın yasal olarak değer ölçüsü görevini yerine getirdikleri yerde, pratikte bu görevi fiilen yerine getiren, yalnızca bu metalardan bir tanesidir." (Karl Marx, *l.c*., s. 52, 53 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 102-103].)

kadar A metaı = *x* kadar altın; *b* kadar B metaı = *z* kadar altın; *c* kadar C metaı = *y* kadar altın vb.. *a, b, c,* burada, A, B, C, metalarının belirli niceliklerini, ve *x, y, z* belirli niceliklerde altını temsil ederler. Bu metaların değerleri, demek ki, düşüncede, birbirinden çok farklı niceliklerdeki altınla değişilir. Böylece, metaların karmakarışık çeşitliliğine karşın, bunların değerleri, aynı adı taşıyan büyüklükler, altın-büyüklükleri halini alırlar. Şimdi artık bunlar birbirleriyle karşılaştırılabilir ve ölçülebilirler, ve bunların, birim ölçüsü olarak sabit bir miktarda altınla kıyaslanması teknik bir gereksinme haline gelir. Bu birim, daha alt küçük bölümlere bölünerek, ölçüt ya da ölçek haline gelir. Altın, gümüş ve bakır, para haline gelmeden önce de, kendi ağırlıklarının ölçütleri içersinde böyle ayarlı ölçütlere sahiptirler; örneğin, birim olarak kullanılan bir libre ağırlık, bir yandan onslara bölünür, öte yandan da, yüz librelik ağırlıkları meydana getirmek üzere birleşebilirler.[55] İşte bunun içindir ki, bütün [sayfa 112] madeni paralarda, paranın ya da fiyatın ölçütlerine verilen adlar, ilkin ağırlık ölçütlerinin önce varolan adlarından alınmıştır.

Değerin ölçüsü ve *fiyatın ölçütü* olarak paranın birbirinden tamamen farklı iki işlevi vardır. Para, insan emeğinin cisimleşmesinin toplumsal olarak kabul edilmesi yönünden ele alınırsa değerin ölçüsüdür, belirlenmiş bir madeni ağırlık olması yönünden fiyatın ölçütüdür. Değerin ölçüsü olarak, her türden metaların değerlerini fiyatlara, sanal altın niceliğine çevirmeye hizmet eder; fiyatın ölçütü olarak ise, bu altının niceliğini ölçer. Değerlerin ölçüsü, değer olarak kabul edilen metaları ölçer; fiyatların ölçütü ise, tersine, bir başka ağırlık ile altının bir niceliğinin değerini değil, altının birim niceliğiyle, altının niceliklerini ölçer. Altını fiyatın ölçütü yapmak için, belli bir ağırlığın birim olarak saptanması gerekir. Aynı adı taşıyan niceliklerin ölçülmesi ile ilgili bütün durumlarda olduğu gibi, burada da, değişmeyen bir ölçü biriminin saptanması çok önemlidir. Yani bu birim ne kadar az değişirse, fiyat ölçütü de görevini o kadar iyi yerine getirmiş olur. Altının kendisi de bir emek ürünü olması dolayısıyla değeri değişebilir olduğu için, değerin bir ölçüsü olarak iş görebilir.[56]

Oldukça açıktır ki, her şeyden önce altının değerindeki bir değişme, fiyatın ölçütü olarak işlevinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu değer ne kadar değişirse değişsin, madenlerin farklı niceliklerinin değerleri arasındaki oran sabit kalır. Değerindeki düşme ne kadar büyük olursa olsun, 12 ons altının değeri, 1 ons altının değerinden daima 12

[55] İngiltere'de bir ons altının, para ölçütü birimi olarak hizmet ettiği halde, sterlinin bunun bir parçasını oluşturmaması gibi garip durum söyle açıklanır: "Bizim sikke sistemimiz aslında yalnız gümüşün kullanılmasına göre düzenlendiği için bir ons gümüş daima belli sayıda ufak paraya bölünebilir; oysa altının, yalnızca gümüşe göre düzenlenmiş sikke sistemine daha sonraki bir dönemde girmesi nedeniyle bir ons altın, kesirsiz ufak paralar halinde darbedilemez." Maclaren, *A Sketch of the History of the Currency*, London 1858, s. 16.

[56] İngiliz yazarlarında, değer ölçüsü ile fiyat ölçütü (değerin ölçütü) üzerindeki karışıklık anlatılamayacak derecededir. Bunların, adları da görevleri de durmadan yer değiştirir.

kat büyüktür; ve fiyatlarda dikkate alınan tek şey, farklı altın miktarları arasındaki bağıntıdır. Ayrıca, bir ons altının değerindeki yükselme ya da düşme, ağırlığını değiştirmeyeceğine göre, daha küçük bölümlerinin ağırlığı da değişmez. Böylece altın, değeri ne kadar değişirse değişsin, değişmeyen fiyat ölçütü olarak aynı işi görür.

Sonra, altının değerindeki değişme, değer ölçüsü olma işlevine karışmaz. Değişme, bütün metaları aynı anda etkiler, ve değerleri şimdi daha yüksek ya da daha düşük altın-fiyatları ile [sayfa 113] ifade edilseler de, bu yüzden *caeteris paribus**, bunların nispi değerlerini, *inter se,* olduğu gibi bırakır.

Herhangi bir metaın değerini, bir başka metaın kullanım-değerinin belirli bir niceliği ile gösterdiğimiz gibi, bu ilk metaın değerinin altın ile gösterilmesinde de, biz, belli bir nicelikte altının üretiminin, belli bir süredeki, belli bir miktar emeğe malolduğunu varsaymış oluyoruz. Genel fiyat dalgalanmaları ise, bir önceki bölümde incelenen basit nispi değer yasalarına tâbidir.

Meta fiyatlarındaki genel yükselme, ancak, –paranın değeri sabit kalırken– ya bunların değerlerinin yükselmesinin, ya da meta değerleri sabit kaldığı halde paranın değerindeki bir düşüşün sonucu olabilir. Öte yandan, fiyatlardaki genel bir düşme, ancak, –para değeri sabit kalırken– ya da meta fiyatlarındaki bir düşmenin, ya da meta değerleri sabit kalırken para değerindeki bir yükselmenin sonucu olabilir. Bunun için, para değerindeki bir yükselmenin, zorunlu olarak, meta fiyatlarında orantılı bir düşüşe ya da para değerindeki bir düşmenin fiyatlarda gene orantılı bir yükselişe yolaçacağı sonucu kesinlikle çıkartılamaz. Bu gibi fiyat değişiklikleri, ancak değerleri sabit kalan metalar için geçerlidir. Değerleri para ile aynı zamanda ve onunla orantılı olarak yükselen metaların fiyatlarında bir değişiklik olmaz. Eğer metaların değeri paranın değerinden daha yavaş ya da daha hızlı yükseliyor ise, fiyatlarındaki düşüş ya da yükseliş, bunların değeri ile paranın değerindeki değişme arasındaki farka bağlı olarak belirlenir; vb., vb..

Şimdi fiyat-biçimi konusundaki incelememize dönelim.

Para olarak kullanılan değerli madenlerin çeşitli ağırlıklarının yürürlükteki para-adları ile bu adların başlangıçta temsil ettikleri fiili ağırlıklar arasında yavaş yavaş bir tutarsızlık ortaya çıkar. Bu tutarsızlık, tarihsel nedenlerin sonucudur ve bu nedenlerin bellibaşlıları şunlardır: (1) Gelişmesi eksik kalmış topluluklara yabancı paranın girmesi. Buna, altın ve gümüş sikkelerin başlangıçta yabancı meta olarak dolaşıma girdiği Roma'nın ilk günlerinde raslanır. Bu yabancı sikkelerin adları, yerli ağırlık ölçülerinin adlarından daima farklı olmuştur. (2) Servet arttıkça, bir değer ölçüsü olarak, daha az değerli madenlerin yerini, daha değerli madenler alır; şairane sıralanışa ne kadar aykırı düşse de, bakırın yerini

* Her şey aynı kalmak koşuluyla. -ç.

gümüş, gümüşün yerini altın alır.[57] Örneğin [sayfa 114] *pound* sözcüğü gerçekten bir *pound* (libre) ağırlığındaki gümüşe takılan para-ad idi. Altın, bir değer ölçüsü olarak gümüşün yerine geçince, aynı ad, gümüş ile altının değerleri arasındaki orana göre, belki de bir *pound*'un $^{1}/_{15}$'i kadar altına verildi. *Pound* sözcüğü, para-ad olarak, böylece, bir ağırlık adı olan aynı sözcükten farklılaşmış oldu.[58] (3) Krallar ile prenslerin yüzyıllar boyu para ayarını bozmaları sonucu, sikkelerin başlangıçtaki ağırlıklarından geriye yalnızca adları kalmıştır.[59]

Bu tarihsel nedenler, para-adın, ağırlık-addan ayrılmasını toplulukta yerleşmiş bir âdete dönüştürmüştür. Paranın ölçütü, bir yandan, insanlar arası yerleşmiş âdetlere bağlı olduğu, öte yandan da herkesçe kabul edilmek zorunluluğu taşıdığı için, sonunda yasayla düzenlenmiştir. Değerli madenlerden birinin belli bir ağırlığı, örneğin bir ons altın, yasalarla verilen pound, dolar vb. gibi adlar, resmi olarak, küçük alt-bölgelere bölünürler. Böylece para birimi hizmetini gören bu küçük bölümler, şilin, peni vb., gibi yasal adlarla yeniden daha küçük birimlere ayrılır.[60] Ne var ki, bu bölünmelerden önce de, sonra da, madenin belirli ağırlığı madeni paranın ölçütüdür. Yapılan tek değişiklik, küçük birimlere bölünmesi ve yeni adlar verilmesidir.

Meta değerlerinin düşünsel olarak dönüştürüldüğü bu fiyatlar, ya da altın nicelikleriyle, şimdi artık, sikkelerin adlarıyla ya da altın ölçütünün alt-bölümlerinin yasal geçerli adlarıyla ifade edilir. Bir kile buğday, bir ons altın eder yerine, 3 sterlin 17 şilin 10,5 peni eder diyoruz. Bu suretle, metalar ne değerde olduklarını fiyatları ile ifade ederler, ve para da, bir malın değerini kendi para-biçimi ile belirlerken *hesap parası* olarak hizmet eder.[61] [sayfa 115]

Bir şeyin adı, onun niteliklerinden farklı olan bir şeydir. Bir insanın adının Yakup olduğunu bilmekle, o adam hakkında hiç bir şey öğrenmiş olmam. Bunun gibi, parada da, pound, dolar, frank, düka vb. adlarında, bir değer ilişkisinin bütün izleri kaybolur. Para-adları hem metaların değerlerini ve hem de paranın ölçütü olan madenin ağırlığının alt-bölümlerini ifade ettikleri için bu gizemli simgelere verilen

[57] Ayrıca, genel tarihsel bir geçerliği de yoktur.

[58] Öyle ki, İngilizcede *pound* sterlin, özgün ağırlığının üçte-birinden azını; birleşmeden önce İskoç *pound*'u yalnızca $^{1}/_{36}$ kadarını; Fransız *livre*'i $^{1}/_{74}$'ünü, İspanyol *madavedi*'sı $^{1}/_{1.000}$'den azını; ve Portekiz *rei*'si ise çok daha küçük bir kesri gösterir.

[59] "Bugün yalnızca adları aklımızda kalan sikkeler, bütün ülkelerde en eski olanlardır; bunların hepsi de bir zamanlar gerçek idiler, ve işte bu nederde, hesaplar bunlarla yapılmıştır." (Galiani, *Della Moneta, l.c.,* s. 153.)

[60] David Urquhart, *Familiar Words* adlı yapıtında bazı canavarlıklara (!) değinir: bugünlerde, İngiliz para ölçütü birimi olan bir *pound* (sterlin) aşağı yukarı bir geyrek altına eşittir. "Bu, bir ölçütün saptanması değil, düpedüz bir ölçünün tahrif edilmesidir." Altın ağırlığının böylece "sahte adlandırılışında", her şeyde olduğu gibi, uygarlığın yozlaştırıcı elini görür.

[61] Anakarsis'e, Yunanlıların parayı hangi amaçla kullandıkları sorulunca, "Hesap yapmak için" diye karşılık vermiştir. (Athen[aeus], *Deipn*., 1. IV, 49, v. 2 [s. 110]. ed. Schweighäuser, Stras-bourg 1802.)

gizli anlamlar bu konudaki karışıklığı büsbütün artırmaktadır.[62] Öte yandan, değerin metaların çeşitli maddi biçimlerinden ayırdedilebilmesi için, bu maddi ve anlamsız, ama aynı zamanda da tamamen toplumsal biçime bürünmesi mutlaka gerekir.[63]

Fiyat, metada gerçekleşen emeğin para-adıdır. Bunun için, bir metaın eşdeğerini, onun fiyatını oluşturan para ile ifade etmek, aynı sözü boş bir yineleme olur,[64] ve tıpkı, genel olarak, bir metaın nispi değer ifadesinin, iki metaın eşitliğini belirtmesine benzer. Fiyat, metaın değer büyüklüğünün göstergesi olarak, onun parayla değişim-oranını da temsil eder, ama bu değişim-oranı göstergesinin, metaın değer büyüklüğünü mutlaka belirlemesi gerekmez. Toplumsal olarak gerekli iki eşit emek niceliğinin 1 kile buğday ve 2 sterlin (yaklaşık olarak 2 ons altın) ile temsil edildiğini düşünürsek, burada, 2 sterlin, 1 kile buğdayın değer [sayfa 116] büyüklüğünün para ile ifadesi ya da fiyatıdır. Diyelim ki, değişen koşullara göre bu fiyat 3 sterline yükselsin ya da 1 sterline düşmüş olsun, şimdi 1 sterlin ve 3 sterlin, buğdayın değer büyüklüğünü tam tamına ifade etmek için fazla küçük ya da fazla büyük olabilir, ama gene de onun fiyatlarıdır; çünkü, önce buğdayın değerinin ortaya çıktığı biçimdir, yani paradır; sonra da para ile değişim oranının örneğidir. Eğer üretim koşulları, başka bir deyişle emeğin üretkenlik gücü sabit kalıyorsa, fiyattaki değişiklikten önce de sonra da bir kile buğdayın yeniden üretimi için aynı miktar toplumsal emek-zamanının harcanması gerekir. Bu durum, ne buğday üreticisinin, ne de öteki meta sahiplerinin isteğine bağlı değildir.

Değer büyüklüğü, bir toplumsal üretim ilişkisi ifadesidir ve belli

[62] "Fiyatlar ölçütü olarak altın, tıpkı metalann fiyatları gibi, aynı itibari adlarla ifade edildiğinden, ve böylece, örneğin, tıpkı 1 ton demir gibi, 1 ons altın da 3 sterlin 17 şilin $10^{1}/_{2}$ peni olarak ifade edildiğinden, altının bu itibari adlarına, altının darp-fiyatı* denmiştir. Altının kendi maddesiyle değerinin ölçüldüğü ve, bu bakımdan öteki metalardan farklı olarak, altının fiyatının devlet tarafından saptandığı yolundaki garip düşünce, buradan doğmuştur. Buradaki yanılgı belirli altın ağırlıklarının itibari adlarının saptanmasıyla bu ağırlıkların değerinin saptanmasının birbirine karıştırılmasıdır." (Karl Marx, *l.c.*, s. 52 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 102].)

[63] Bkz: "Theorien von der Masseinheit des Geldes", *Zur Kritik der Pol. Ökon.*, s. 53, vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, "Paranın Ölçü Birimi Üzerine Teoriler", s. 104 vd.]. Altının ya da gümüşün daha büyük ya da daha küçük ağırlıklarına, bu madenlerin belirli ağırlıklarına yasa ile verilmiş bulunan adların aktarılması ile paranın darp-fiyatının yükseltilebileceği ya da düşürülebileceği konusundaki garip düşünceler; bu düşüncelerin, kamu ve özel kişi alacaklarına karşı girişilmiş beceriksizce mali işlemler olarak değil de şarlatanca ekonomik önlemler gibi uygulandığı haller, Wm. Petty'nin *Quantulumcunque concerning money: To the lord Marquis of Halifax,* 1682, adlı yapıtında öylesine enine-boyuna işlenmiştir ki, kendisinden hemen sonra gelen Sir Dudley North ile John Locke'un, diğerlerini saymıyoruz, yaptıkları tek şey, onun söylediklerini sulandırmak olmuştur. Wm. Petty şöyle diyor: "Eğer bir ulusun zenginliği bir buyrukla on katına çıkartılabiliyorsa, böyle bir buyruğu hükümdarlarımızın çoktan çıkartmamış olması doğrusu çok garip." (*l.c.*, s. 36.)

[64] "Ya da para biçimindeki bir milyonun aynı büyüklükte meta biçimindeki bir değerden daha değerli olduğu" (Le Trosne, *l.c.*, s. 919.) yani, "bir değerin. aynı büyüklükteki bir başka değerden daha değerli olduğu kabul edilmelidir."

* Fransızca baskıda "*prix de monnaie*", İngilizce baskıda "*mint-price*", Almanca baskıda "*Münzpreis*". -ç.

bir mal ve onu üretmek için gerekli olan toplumsal emek-zamanı bölümü arasında var olan zorunlu bağıntıyı ifade eder. Değer büyüklüğü fiyata çevrilir çevrilmez, bu zorunlu ilişki, tek bir meta ile bir değeri, para-meta arasındaki az ya da çok raslansal değişim-oranı biçimini alır. Ama bu değişim-oranı, ya o metaın değerinin gerçek büyüklüğünü ifade edebilir ya da koşulların zoruyla bu değerden sapan altın niceliğini ifade edebilir. Demek ki, fiyatla değer büyüklüğü arasındaki nicel uyumsuzluk olasılığı, ya da fiyatın değer büyüklüğünden sapma olasılığı, fiyat-biçiminin kendisinde varolan bir şeydir. Bu bir kusur değil, ama tersine, fiyat-biçiminin, iç yasaları birbirini gideren açık yasasız düzensizliklerin bir ortalaması olarak kendisini gösteren bir üretim biçimine çok iyi bir biçimde uyumlanmasıdır.

Fiyat-biçimi, bununla birlikte, yalnızca, değer büyüklüğü ile fiyat, yani bu büyüklükle onun para olarak ifadesi arasında nicel bir uyuşmazlık olasılığı ile bağdaşmakla kalmaz, aynı zamanda, nitel bir tutarsızlığı da gizleyebilir, ve bu, o dereceye ulaşır ki, para, metaların değer-biçiminden başka bir şey olmadığı halde, fiyat, değeri ifade etmez olur. Kendileri meta olmayan vicdan, onur vb. gibi şeyler, sahipleri tarafından satışa çıkarılır hale gelirler ve böylece bir fiyatları olduğu için meta biçimini alırlar. Demek ki, bir şeyin değeri olmadığı halde, bir fiyatı olabilir. Bu durumda fiyat, matematikteki bazı nicelikler gibi sanaldır. Ayrıca, bu sanal fiyat-biçimi, bazan dolaysız ya da dolaylı bir gerçek değer-ilişkisini gizleyebilir; örneğin, insan emeği katılmadığı için değeri olmayan işlenmemiş toprağın fiyatı gibi. [sayfa 117]

Fiyat, genellikle nispi değeri gibi bir metaın (diyelim bir ton demirin) değerini, belli miktarda bir eşdeğerin (diyelim bir ons altının) demir ile. doğrudan doğruya değişilebileceğini belirtmek suretiyle ifade eder. Ama bunun tersini, yani demirin altınla doğrudan doğruya değişilebileceğini asla ifade etmez. Bu nedenle, bir metaın uygulamada değişim-değeri olarak etkili bir biçimde iş görebilmesi için maddi biçimden sıyrılması, salt sanal olmaktan çıkıp gerçek altına dönüşmesi gerekir; meta için bu öz değiştirme, her ne kadar hegelci "kavram" için, "zorunluluk"tan "özgürlük"e dönüşümden, istakoz için kabuğundan çıkmaktan, ya da Aziz Jerome için Adem babadan[65] kurtulmaktan daha güç ise de, bunu yapması zorunludur.

Bir meta (diyelim demir) imgemizde kendi gerçek biçimi ve altın biçimiyle yanyana yer alabilir, ama bu, aynı zamanda, fiilen hem demir, hem de altın olamaz. Değerini saptamak için, imgemizde onu altına eşitlememiz yeter. Ama sahibine, evrensel eşdeğer hizmeti göre-

[65] Aziz Jerome, yalnız gençliğinde, hayalinde yarattığı güzel kadınlara karşı çölde savaşım vermesinin de gösterdiği gibi bedeniyle çetin savaşlara tutuşmakla kalmamış, yaşlılığında da manevi tutkularına karşı da savaşmak zorunda kalmıştır. "Ruhumla, Yüce Yargıcın önüne çıktığımı zannettim", der.– "Kimsiri sen?" diye sordu bir ses, – "Bir hıristiyanım", dedim. – "Yalan söylüyorsun, sen yalnızca bir çiçeroncusun" diye gürledi Yüce Yargıç.

bilmesi için, onun yerine, fiilen altının geçmesi gerekir. Eğer demirin sahibi, değişim için sunulan başka bir metaın sahibine gidip de, demirin fiyatının daha şimdiden para olmasının kanıtı olduğunu söyleseydi, cennette amentüyü ezbere okuyan Dante'ye, St. Peter'in verdiği karşılığı alırdı:

"Assai bena é trasconsa
"D'esta moneta giâ lega e'l peso;
"Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."*

Bunun için bir fiyat, hem bir metaın para ile değişilebilir olduğunu, hem de bu fiyatla değişilmesi gerektiği anlamlarına geliyor. Öte yandan, altın, değişim sürecinde kendisini zaten para-meta olarak kabul ettirdiği için, ideal bir değer ölçüsü olarak hizmet eder. İşte değerlerin bu ideal ölçüleri ardında, gerçek para yatar. [sayfa 118]

İKİNCİ KESİM. – DOLAŞIM ARACI

a. *Metaların Başkalaşımı*

Bundan önceki bölümde, metaların değişiminin, çelişik ve birbirlerini karşılıklı dıştalayan koşulları içerdiğini görmüş bulunuyoruz. Metaların böylece meta ve para olarak farklılaşması, bu tutarsızlıkları ortadan kaldırmaz, ama içinde bunların yanyana varolabilecekleri bir biçim, bir *modus vivendi*** yaratır. Bu, genel olarak, gerçek çelişkilerin uzlaştığı yoldur. Örneğin, bir cismin sürekli olarak bir başka cisme doğru düştüğünü, ama aynı zamanda da durmadan ondan uzaklaştığını söylemek bir çelişkidir. Elips, hem bir çelişkinin sürüp gitmesini, hem de uzlaşmasını saptayan bir devinim biçimidir.

Değişim, metaların kullanım-değerleri olmadıkları ellerden, kullanım-değerleri olacakları ellere aktarılmasını sağlayan bir süreç olduğu kadar, maddenin toplumsal bir dolaşımıdır da. Bir yararlı emeğin bir biçiminin ürünü, bir başkasının yerini alır. Bir meta, kullanım-değeri olarak işe yarayacağı bir durak-noktası bulunca, değişim alanından çıkıp tüketim alanına girmiş olur. Ama bizi burada şimdilik yalnız değişim alanı ilgilendirmektedir. Bunun için de, şimdi değişimi biçimsel bir açıdan incelemek durumundayız; yani maddenin toplumsal dolaşımını sağlayan biçim değişikliğini ya da metaların başkalaşmasını inceleyeceğiz.

Bu biçim değişikliğinin kavranması, bir kural olarak çok eksiktir.

* "Bu sikkenin karışımı ile ağırlığını iyi bildin. Ama söyle bakalım, bu sikkeden senin kesende var mı?" (Dante, *İlâhi Komedya*, Cennet, Yirmidördüncü Manzume, MEB Yayınları, 1956, s. 217.) -ç.

** Geçici anlaşma, -ç.

Bu eksikliğin nedeni, değer kavramındaki belirsizlik bir yana, bir metadaki her türlü biçim değişikliğinin, biri meta, öteki para-meta olmak üzere iki metaın değişiminden gelir. Yalnız bir maddi olguyu, yani bir metaın altın ile değişilmesi olgusunu gözönünde bulundurursak, asıl gözlemlememiz gereken şeyi, yani metaın biçimine ne olduğu hususunu gözden kaçırırız. Altının salt meta olarak para olmadığı, ve öteki metaların fiyatlarını altın ile ifade ettiği zaman, bu altının yalnızca o metaların para-biçimi olduğu gerçeğini gözden kaçırırız.

Metalar değişim sürecine, her şeyden önce, ne iseler öyle girerler. Değişim süreci, bunları meta ve para diye farklılaştırır, ve böylece içlerinde taşıdıkları karşıtlığa, yani aynı zamanda hem [sayfa 119] kullanım-değeri ve hem de değer olmalarından ileri gelen iç karşıtlığa uygun düşen bir dış karşıtlık yaratır. Kullanım-değeri olarak metalar, şimdi paranın karşısında değişim-değeri olarak yer alır. Öte yandan, her iki karşıt yan da metadır, kullanım-değerinin ve değerin birliğidir. Ama farklılığın bu birliği, iki karşıt kutupta kendini gösterir, ve her kutupta karşıt bir yöndedirler. Kutuplar olarak birbirine bağlı oldukları kadar zorunlu olarak karşıttırlar da. Denklemin bir yanında, gerçekte bir kullanım-değeri olan bayağı bir meta vardır. Değeri, ancak düşünsel olarak fiyatıyla ifade edilmiş ve bu fiyat ile karşıtına, ve değerinin gerçekten somutlaştığı altına eşitlenmiştir. Öte yandan da, altın, madenî gerçekliği içersinde, değerin somutlaşması olarak, para olarak bir aşamaya ulaşır. Altın, altın olarak kendisi değişim-değeridir. Kullanım-değeri olarak altın, içersinde öteki bütün metalarla yüzyüze geldiği nispî değerin ifade dizileriyle temsil edilen yalnızca düşünsel bir varlığa sahiptir, ve bu metaların kullanım-değerlerinin toplamı, altının çeşitli kullanım-değerlerinin toplamını oluşturur. Metaların bu karşıt biçimleri, içlerinde onların değişim sürecinin hareket ettiği ve yer aldığı gerçek biçimlerdir.

Şimdi herhangi bir meta sahibi ile, diyelim eski dostumuz keten bezi dokuyucusu ile, olayların geçtiği yere, pazara gelelim. Onun 20 yarda keten bezinin belirli bir fiyatı vardır: 2 sterlin. O, malını 2 sterline değişir ve sonra, dini bütün bir adam olarak, bu 2 sterlini aynı fiyattaki bir aile İnciline yatırır. Onun gözünde yalnızca bir meta, bir değer taşıyıcısı olan keten bezi, metaın değer-biçimi olan altın karşılığında elden çıkar, ve bu biçimi de, yeniden, evine kullanım nesnesi gibi girecek ve aile üyelerini manevî yönden donatacak başka bir meta ile, İncil ile değişir. Değişim, birbirine karşıt, ama birbirini tamamlayan nitelikte iki başkalaşım ile tamamlanmış bir olgu oluyor – metaın paraya dönüşmesi ve paranın yeniden metaya dönüşmesi.[66] Bu başkalaşımın iki aşaması,

[66] "Εχ *οε του ... πυρζ ανταμεειβεαθαι παντα, φησιν ο'*Ηραχλειτοζ, *χαι πυρ απαντων, ωοπερ χρνσον χρηματα χαι χρηατων χρυσοζ.* " ("Herakleitos, her şey ateşten ... olur, ve ateş her şeyden, demişti. Tıpkı bunun gibi, altından metalar ve metalardan altın olur.") (F. Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln*, Berlin 1858, Bd. I, s. 222.) Lassalle bu pasajdaki notunda (s. 224, n. 3) yanlış olarak, altını, yalnızca değer simgesi yapar.

dokumacımızın yaptığı iki farklı alışverіştir – satış ya da metaın para ile değişimi; satınalma, ya da paranın bir meta ile değişimi; ve iki eylemin birliği: satınalma için satış. [sayfa 120]

Dokumacı yönünden bütün alışverişlerin sonucu, keten bezi yerine şimdi İncile sahip olmaktır; ilk metaı yerine, şimdi elinde aynı değerde ama farklı kullanımda başka bir meta vardır. Aynı biçimde, yaşaması için gerekli öteki araçları ve üretim araçlarını da edinir. Onun görüş açısından, bütün bu süreç, emek ürününün bir başkasının emek ürünü ile değişiminden, yani ürünlerin değişiminden başka bir şey değildir.

Demek ki, metaların değişimi, biçimlerindeki şu değişiklikle birlikte olmaktadır.

Meta–Para–Meta
M–P–M

Salt nesneleri ilgilendirdiği kadarıyla, tüm sürecin sonucu, M–M, bir metaın bir başkası ile değişimi, maddeleşmiş toplumsal emeğin dolaşımıdır. Bu sonuca ulaşıldığında süreç bir sona ermiştir.

M–P. İlk Başkalaşım ya da Satış

Değerin, metaın bedeninden çıkıp altının bedenine sıçraması, başka bir yerde de söylediğim gibi, metaın *salto mortale*'sidir.* Bu işi beceremedi mi metaya pek bir şey olmaz, ama sahibi hapı yutar. Emeğin toplumsal işbölümü, gereksinmelerinin çok yönlü olmasına karşılık, emeğinin tek yönlü olmasına yolaçar. Emeğinin ürününün ona salt değişim-değeri olarak hizmet etmesinin nedeni de zaten budur. Ama, bu emek, paraya dönüşmedikçe, toplumsal geçerlikte evrensel eşdeğer özelliğini kazanamaz. Ne var ki, bu para da bir başkasının cebindedir. Bu parayı ayartıp cepten çıkartmak için bizim meta dostumuzun her şeyden önce para sahibi için bir kullanım-değeri olması gerekir. Bunun için de, meta üzerinde harcanan emeğin, toplumsal yararlı türden, toplumsal işbölümünün bir dalını oluşturan bir türden olması gerekir. Ama işbölümü, kendiliğinden gelişen ve üreticilerin ardında gelişmesini sürdüren bir üretim sistemidir. Değişilecek meta, yeni ortaya çıkan gereksinmeleri karşılayan, yeni türden bir emeğin ürünü olabileceği gibi, kendisi de yepyeni gereksinmelerin doğmasına pekâlâ neden olabilir. Düne kadar, belli bir metaın yaratılmasında tek bir üretici tarafından yönetilen ve birçok işlemlerden birini [sayfa 121] oluşturan özel bir işlem, bugün belki de kendisini bu bağıntıdan ayırarak emeğin bağımsız bir kolu olarak ortaya koyabilir ve henüz tamamlanmamış ürününü pazara bağımsız bir meta olarak arzedebilir. Koşullar böylesine bir ayrılış için olgunlaşmış olabilir ya da olmayabilir. Ürün bugün toplumsal bir gerek-

* Ölüm parendesi. -ç.

sinmeyi karşılamaktadır. Yarın, onun yerini, ya kısmen ya da tamamen başka uygun bir ürün alacaktır. Üstelik, bizim dokumacının emeği, toplumsal işbölümünün kabul edilmiş bir dalı olsa bile, bu durum, 20 yarda keten bezinin yararlılığını yeterince güvence altına alamaz. Eğer toplumun keten bezine olan gereksinmesi, böyle bir gereksinme de öteki bütün gereksinmeler gibi sınırlı olduğuna göre, rakip dokumacıların ürünleri ile doymuş duruma gelirse, dostumuzun ürünü, gereksiz, gereksinmeden fazla ve dolayısıyla yararsız hale gelir. Her ne kadar insanoğlu bahşiş atın dişine bakmazsa da, dostumuz, pazarın yolunu, armağan vermek için aşındırmaz. Ama kabul edelim ki, ürünü, gerçekten kullanım-değeri taşıyor ve hâlâ para ediyor olsun. Şimdi de, ne kadar para ediyor sorusu ortaya çıkar. Sorunun karşılığı, kuşkusuz malın fiyatıyla, değer büyüklüğünün göstergesiyle verilmiş bulunur. Dostumuzun değer konusunda yaptığı raslansal bir hesap yanlışını burada dikkate almıyoruz; bu yanlış nasıl olsa çok geçmeden pazarda düzeltilecektir. Biz, onun, ürünü üzerinde, yalnızca toplumsal olarak gerekli ortalama emek-zamanı kadar zaman harcadığını, varsayıyoruz. Öyleyse fiyat, yalnızca dokumacının metaında gerçekleşen toplumsal emek niceliğinin para-adıdır. Ama, dokumacımızın ne izni ne de haberi olmadan, eski moda dokumacılık bir değişikliğe uğruyor. Dün bir yarda keten bezinin üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı bugün artık aynı değildir; rakipleri tarafından verilen fiyatlarla, para sahipleri, bu gerçeği ona tanıtlamaya canatarlar. Onun için bir şanssızlık da, dokumacıların az ve ender olmayışlarıdır. Son olarak, bir de, pazardaki her keten bezi parçasının, toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanından fazlasını içermediğini düşünelim. Buna karşın, bütün bu parçalar, bir tüm olarak ele alındığında, bunlar için, gereğinden fazla emek-zamanı harcanmış olabilir. Eğer pazar tüm keten bezini normal fiyattan, yardası 2 şilinden yutamazsa, bu, toplumdaki toplam emeğin gereğinden büyük bir bölümünün dokumacılık biçiminde harcandığını tanıtlar. Sanki her dokumacı, kendi özel ürününe toplumsal olarak gerekli olandan daha çok emek-zamanı [sayfa 122] harcamış gibidir. Burada bir Alman atasözünü yineleyebiliriz: birlikte tutulan birlikte asılır. Pazardaki bütün keten bezlerinin her parçası yalnızca bütünün bir kısmı olur, tek bir ticarî mal olarak değerlendirilir. Ve aslında, herbir yardasının değeri de, aynı belirli ve toplumsal olarak sabit türdeş insan emeği niceliğinin maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir.*

Görüyoruz ki, metalar paraya âşıktır, ama "*the course of true*

* N. F. Danielson'a yazdığı 28 Kasım 1878 tarihli mektubunda Marx, bu tümcenin şu şekilde düzeltilmesini önermiştir: "Ve aslında, her yarda bezin fiyatı, bütün yardalar üzerinde harcanmış toplumsal emeğin bir kısmının maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir." *Kapital*'in Birinci Cildinin Almanca ikinci baskısının Marx'aait bir nüshası üzerinde de benzer bir düzeltme yapılmıştır, ama yazı, Marx'ın elyazısı değildir. – *Rusça baskıya Marksizm-Leninizm Enstitüsünün notu*.

love never does run smooth".* Emeğin nicel bölünmesi de tıpkı nitel bölünmesi gibi kendiliğinden ve raslansal bir biçimde olur. Bundan dolayı, meta sahipleri, kendilerini bağımsız özel üreticiler haline getiren aynı işbölümünün, toplumsal üretim süreci ile onların bu süreç içersindeki ilişkilerini, kendi ifadelerinden bağımsızlaştırdığını, ve bireyler arasında görünüşteki bu karşılıklı bağımsızlığın, ürünleri içinde ya da ürünler aracıyla karşılıklı bir bağımlılık sistemiyle tamamlandığını göreceklerdir.

İşbölümü, emeğin ürününü metaya çevirir ve böylece, daha sonra paraya dönüşümünü zorunlu hale getirir. Aynı zamanda da, bu bir başka şeye dönüşme olayının gerçekleşmesini de raslantıya bırakır. Ne var ki, biz, burada, olguyu bütünlüğü içersinde ele aldığımız için, bu gelişmeyi normal kabul ediyoruz. Ayrıca, bu dönüşüm mutlaka olacaksa, yani eğer meta satılması büsbütün olanaksız bir şey değilse, gerçekleşen fiyat, değerin çok üzerinde ya da altında olsa bile, metaın başkalaşımı daima gerçekleşir.

Satıcının eline meta yerine altın, alıcının eline altın yerine meta geçer. Burada, yüzyüze geldiğimiz gerçek, bir meta ile altının, 20 yarda keten bezi ile 2 sterlinin, el ve yer değiştirmesi, bir başka deyişle, bunların birbirleriyle değişilmeleridir. Ama meta ne ile değişiliyor? Kendi değerinin aldığı biçimle, evrensel eşdeğerle. Peki altın ne ile değişiliyor? Kendi kullanım-değerinin özel bir biçimi ile. Altın, keten bezi karşısında niçin para biçimini alıyor? Keten bezinin 2 sterlinlik fiyatı, yani para olarak ifadesi, para olarak keten bezini altına zaten eşitlemiş olduğu için. Bir meta, başlangıcındaki meta biçiminden, elden çıkarıldığı [sayfa 123] anda sıyrılır; yani kullanım-değeri, daha önce yalnızca fiyatında düşünsel olarak var olan altını çektiği zaman. Bir metaın fiyatının ya da düşünsel değer-biçiminin gerçekleşmesi, bunun için, aynı zamanda, paranın düşünsel kullanım-değerinin de gerçekleşmesi demektir; bir metaın paraya dönüşmesi aynı anda paranın metaya dönüşmesidir. Görünüşteki tek süreç, gerçekte ikili bir süreçtir. Bu, meta sahibinin bulunduğu ku-tuptan bir satış, para sahibinin bulunduğu karşı kutuptan bir satınalıştır. Bir başka deyişle, her satış, bir satınalmadır, M–P aynı zamanda P–M'dir.[67]

Bu noktaya kadar, insanları, biz, yalnızca bir ekonomik konum, meta sahibi olma konumu içersinde ele almış bulunuyoruz;bu konum içersinde insanlar, kendi emek ürünlerini elden çıkarmak suretiyle, başkalarının emek ürünlerini elde ediyorlar. Bir meta sahibinin, parası olan bir başkası ile karşı karşıya gelebilmesi için, ya bu alıcının emek ürününün para ya da parayı içeren madde, altın olması, ya da bu ürü-

* "Gerçek aşkın yolu hiç bir zaman dikensiz değildir", (Shakespeare, *Bir Yaz Gecesi Düşü*, I. perde, 1. sahne). -Ed.

[67] "Her satış, bir satınalıştır." (Dr. Quesnay. *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans, Physiocrates* ['ta]. ed. Daire, I. Partie. Paris 1846. s. 170) ya da Quesnay'nin *Maximes Generales*'in de dediği gibi, "Satmak, satınalmaktır".

nün derisini zaten değiştirmiş başlangıç biçimi olan yararlı nesne şeklinden soyunmuş bulunması gerekir. Para rolünü oynayabilmesi için, altının, kuşkusuz, şu ya da bu noktada pazara girmesi de zorunludur. Bu nokta, emeğin doğrudan ürünü olarak altının eşit değerde başka bir ürünle değişildiği yer olan madenin üretiminin kaynağında bulunur. Bu andan başlayarak altın, daima herhangi bir metaın gerçekleşmiş fiyatını temsil eder.[68] Üretim kaynağında diğer metalar ile değişiminden ayrı olarak altın, kimin elinde olursa olsun, sahibinin elden çıkardığı bir metaın dönüşmüş biçimidir; bir satışın ya da ilk başkalaşımın, M–P, sonucudur.[69] Gördüğümüz gibi altın, bütün metaların değerlerini onunla ölçmelerinin sonucu olarak, ve böylece onların yararlı nesneler halindeki doğal biçimleriyle onu düşünsel olarak yadsıyarak ve onu değerlerinin biçimi haline getirerek, düşünsel para ya da değer ölçüsü haline, gelmiştir. Altın, metaların genel satışı ile, yararlı nesneler olarak bunların doğal biçimleri ile fiilen yerlerini değiştirerek, gerçekte, bunların değerlerinin somutlaşması haline gelerek, gerçek para kimliğini [sayfa 124] kazanmıştır. Para biçimine büründüğü anda metalar, kendilerini tekdüze, toplumsal olarak kabul edilmiş türdeş insan emeğinin cisimleşmiş haline dönüştürmek için, doğal kullanım-değerle-rinin ve yaratılmalarını borçlu oldukları özel emek türünün bütün izlerinden sıyrılırlar. Bir para parçasına şöyle bir gözatmakla, hangi meta ile değişildiğini anlayamayız. Para biçimi altında bütün metalar birbirine benzerler. Demek ki, para pis olabilir ama pislik para olamaz. Dokumacımızın keten bezi karşılığında aldığı iki parça altının, bir kile buğdayın başkalaşmış biçimi olduğunu kabul edelim. Keten bezinin satışı, M–P, aynı zamanda onun satınalınması, P–M'dir. Ama, keten bezinin satışı, karşıt nitelikte bir alışverişle sonuçlanan bir sürecin ilk hareketidir, yani İncilin satınalınmasıdır; öte yandan, keten bezinin satınalınması, karşıt nitelikte bir alışverişle, yani buğdayın satışı ile başlayan bir hareketi sona erdirir. M–P (keten bezi-para), M–P–M (keten bezi–para–İncil) sürecinin ilk evresi olduğu gibi P–M (para–keten bezi) diğer bir M–P–M (buğday–para–keten bezi) hareketinin son evresidir. Bunun için, bir metaın ilk başkalaşımı, meta halinden para haline dönüşmesi, aynı zamanda da, değişmez olarak diğer bir metaın ikinci başkalaşımı, para biçiminden gerisingeriye metaya dönüşümüdür.[70]

M–P, ya da Satınalma
Metaın İkinci ve Sonal Başkalaşımı

Para, tüm öteki metaların başkalaşmış biçimi, bunların genel

[68] "Bir metaın fiyatı, ancak bir başka metaın fiyatı ile ödenebilir." (Mercier de la Riviere. *L'Ordre naturel et essentiel des societes politiques", Phsiocrates*('ta), ed. Daire, II. Partie, s. 554.)

[69] "Bu paraya sahip olmak için, bir şey satılmış olması gerekir." (*l. c.* , s. 543.)

[70] Daha önce de işaret edildiği gibi, altını ya da gümüşü fiilen üreten kişi bir istisnadır. O, ürününü, ilk kez satmaksızın, doğrudan doğruya başka bir meta ile değişir.

satışının sonucu olduğu için, bu nedenle hiç bir sınırı ya da koşulu olmaksızın bizzat devredilebilir bir şeydir. Bütün fiyatları geriye doğru sayar ve böylece, deyim yerindeyse, kullanım-değerinin gerçekleşmesi için malzeme olabilecek tüm öteki metalarda kendisini ortaya koyar. Aynı zamanda fiyatlar, metaların paraya yöneltti̇ği bu ayartıcı bakışlar, onun dönüşülebilirliğinin sınırlarını, onun niceliğini göstererek belirler. Her meta, para haline gelir gelmez bir meta olarak gözden kaybolduğu için, bizzat parayla, sahibinin eline nasıl geçtiğini, ya, da ona dönüşen malın ne olduğunu söylemek olanaksızdır. Hangi kaynaktan gelirse gelsin, *non olet*.* Bir yandan satılmış bir metaı temsil ederken, öte yandan [sayfa 125] satınalınacak bir metaı da temsil eder.[71]

P–M, satınalma, aynı zamanda, M–P, satıştır; bir metaın son başkalaşımı, bir diğerinin ilk başkalaşımıdır. Dokumacımızın metaının ömrü, 2 sterline dönüştürdüğü İncil ile sona erer. Ama kabul edelim ki, İncil satıcısı, dokumacıdan aldığı 2 sterlini kanyağa, P–M, çeviriyor, M–P–M (keten bezi–para–İncil) hareketinin son evresi, M–P'de aynı zamanda, M–P–M (İncil–para–kanyak) hareketinin birinci evresidir. Özel bir meta üreticisi yalnızca bu malı sunmak durumundadır; bunu çoğu zaman büyük miktarlarda satar, ama çok ve çeşitli gereksinmeleri, onu, bu gerçekleşen fiyata aldığı parayı değişik satınalmalar için parçalamaya zorlar. Böylece bir satış, çeşitli malların satınalınmasına yolaçar. Demek ki, bir metaın son başkalaşımı, diğer çeşitli metaların ilk başkalaşımının bir toplamını meydana getirir.

Şimdi eğer bir metaın tamamlanmış başkalaşımını bir bütün olarak ele alırsak, bunun, her şeyden önce iki karşıt ve birbirini tamamlayan hareketten, M–P ve P–M, meydana geldiği görülür. Metaın bu iki karşıt dönüşümü, mal sahibi açısından iki karşıt toplumsal fiille meydana gelir ve bu fiiller onun oynadığı ekonomik rolün niteliğini belirler. Satış yapan kimse olarak satıcı; satınalan biri olarak satınalıcıdır. Ama tıpkı bir metaın buna benzer her dönüşümünde iki biçiminin, meta-biçimi ile para-biçiminin aynı anda, ama karşıt kutuplarda varolması gibi, her satıcıya karşıt bir alıcı, her alıcıya karşıt bir satıcı bulunur. Belli bir meta, ardarda bu iki dönüşümünden, metadan paraya ve paradan bir başka metaya geçerken, meta sahibi de, sırasıyla satıcı rolünden alıcı rolüne geçmiş olur. Demek ki, satıcının ve alıcının bu nitelikleri daimî değildir, ama meta dolaşımında sırasıyla farklı kalıplara girerler.

Bir metaın tam başkalaşımı, en yalın halinde, dört ucu ve üç *dramatis persona*'yi ** gerektirir. Önce, meta para ile yüzyüze gelir; burada ikinci birincinin değerinin aldığı biçimdir ve bütün katı gerçekliği ile

* Pis kokmaz. – (Roma İmparatoru Vespasiyan (69-79), oğlu ayakyollarının vergilendirmesini önerdiği zamanparadan böyle sözetmişti.) -ç.

** Oyundaki kişiler, pazarlığa girişen kişiler. -ç.

[71] "Elimizdeki, para, satınalmayı isteyebileceğimiz şeyleri temsil ederken, aynı zamanda bu para, karşılığında satmış oldugumuz şeyleri de temsil eder." (Mercier de la Riviere, *l. c.* , s. 586.)

alıcının cebinde vardır. Meta sahibi böylece para sahibi ile temasa getirilmiştir. Şimdi, meta, paraya dönüşür dönüşmez, para onun geçici eşdeğer biçim halini alır, ve [sayfa 126] bu eşdeğer biçiminin kullanım-değeri öteki metaların varlıklarında bulunur. Birinci başkalaşımın sonucu olan para, aynı zamanda ikincinin başlangıç noktasıdır. İlk alışverişte satıcı olan kimse böylece ikincide alıcı durumuna girer, ve bu ikinci alışverişte üçüncü bir meta sahibi, satıcı olarak sahneye çıkar.[72]

Bir metaın başkalaşımını meydana getiren birbirine ters olan iki evre, birlikte, dairesel bir hareket, bir devre oluştururlar: meta biçimi, bu biçimden sıyrılış ve meta biçimine dönüş. Kuşkusuz, burada meta, iki farklı yanı ile görünür. Başlangıç noktasında sahibi için bir kullanım-değeri değildir, ama bitiş noktasında kullanım-değeridir. Böylece para da ilk evrede, değerin katı bir kristali, içersinde metaın isteyerek katılaştığı bir kristal olarak görülür, ama ikinci evrede ise, çok geçmeden yerini kullanım-değerine bırakarak geçici eşdeğer biçim içersinde çözülür.

Devreyi oluşturan iki başkalaşım, aynı zamanda, öteki iki metaın karşıt yönlü ters iki kısmî başkalaşımıdır. Bir ve aynı meta, keten bezi, kendi başkalaşım dizisini açar, ve bir diğerinin (buğdayın) başkalaşımını tamamlar. İlk evrede, ya da satışta, keten bezi, bu iki rolü kendi kişiliğinde oynar. Ama ardından altın haline gelince, kendi ikinci ve son başkalaşımını tamamlar ve aynı zamanda, üçüncü bir metaın ilk başkalaşımının tamamlanmasına yardım eder. O halde, bir metaın kendi başkalaşım döneminde meydana getirdiği devre, öteki metaların devreleriyle kördüğüm gibi karışmıştır. İşte bütün bu farklı devrelerin toplamı, *metaların dolaşımını* oluşturur.

Metaların dolaşımı, ürünlerin dolaysız değişiminden (trampadan) yalnızca biçim yönünden değil, öz yönünden de farklıdır. Olayların gelişmesine bir gözatalım. Dokumacı, aslında, keten bezini İncil ile, kendi metaını bir başkasının metaı ile değişmişti. Ne var ki, bu ifade yalnızca onun açısından doğrudur. İçini ısıtacak birşeyi yeğleyen İncil satıcısı, dokumacı nasıl kendi keten bezinin buğdayla değişildiğini bilmiyorsa, İncilin keten bezi ile değişileceğini düşünmemişti. B'nin metaı, A'nın metaının yerini almıştır, ama A ile B, bu metaları, karşılıklı olarak değişmemişlerdir. Kuşkusuz A ile B, birbirlerinden aynı anda satınalmada bulunabilirler, ama böyle özel bir durum, hiç bir şekilde meta dolaşımının genel koşullarının zorunlu bir sonucu değildir. Burada, biz, bir yandan, [sayfa 127] meta değişiminin, dolaysız trampadan ayrılmaz olan bütün yerel ve kişisel bağları nasıl kopardığını ve toplumsal emek ürünlerinin dolaşımını nasıl geliştirdiğini, öbür yandan da, gelişmelerinde bağımsız, bu işte rol oynayan kişilerin tamamen denetimlerinden uzak

[72] "Buna göre dört uç, ve birisi ilk kez işe karışan üç sözleşmeci kişi vardır."(Le Trosne, *l. c.* , s. 909.)

toplumsal ilişkiler ağının bütününün nasıl geliştiğini görüyoruz. Ancak çiftçi buğdayını satabildiği içindir ki dokumacı keten bezini satabilmektedir, ancak dokumacı keten bezini satabildiği için bizim "ehlikeyf", İncilini satabilmektedir, ve ancak sonuncusu ebedî hayat iksirini sattığı içindir ki, içki yapımcısı, *eau-de-vie*'sini* satabilmektedir ve vb..

Dolaşım süreci bu nedenle, ürünlerin dolaysız trampası gibi, kullanım-değerlerinin yer ve el değiştirmeleri ile sona ermiş olmaz. Para, belli bir metaın başkalaşım devresinin dışına düşmekle kaybolmaz. Dolaşım alanında öteki metaların boş bıraktığı yeni yerleri sürekli olarak doldurur. Örneğin keten bezinin başkalaşımının tamamlanmasında, keten bezi–para–İncil, dolaşımdan, ilk kez keten bezi çıkar, onun yerini para alır. Daha sonra İncil dolaşımdan çıkar ve yerini yeniden para alır. Bir meta ötekinin yerini alırken, para-meta daima bir üçüncü şahsın eline yapışır.[73] Dolaşım, parayı su gibi terletir.

Her satış bir satınalma, her satınalma bir satıştır diye, meta dolaşımının, satış ile satınalma arasındaki zorunlu bir dengeyi gösterdiğini söylemek kadar çocukça bir dogma olamaz. Eğer bu, fiilî satış sayısının satınalma sayısına eşit olduğu anlamda söyleniyorsa, boş bir yinelemedir. Ama bu sözün asıl amacı, her satıcının pazara alıcısını da birlikte getirdiğini tanıtlamaktır. Ama durum hiç de böyle değildir. Satış ve satınalma tek bir özdeş hareket oluştururlar; metâ sahibi ile para sahibi, mıknatısın iki kutbu gibi birbirine karşıt iki kişi arasında bir değişim hareketidir. Bir tek kişi tarafından yapıldığı zaman, kutupsal ve karşıt nitelikte farklı iki hareket oluştururlar. Bu nedenle, satış ile satınalmanın özdeşliği, gizemli dolaşım imbiğinden geçtiği zaman, eğer oradan tekrar para biçiminde çıkmıyorsa; bir başka deyişle, eğer sahibi tarafından satılamıyorsa ve bunun için de para sahibi tarafından satınalınmıyorsa, bu, o metaın yararsız olduğunu anlatır. Bu özdeşlik, ayrıca, gerçekleşmesi halinde, değişimin, metaın [sayfa 128] yaşamında, uzun ya da kısa bir arayı, bir duraklama dönemini oluşturduğunu gösterir. Bir metaın ilk başkalaşımı, bir anda hem satış hem satınalma olduğu için, aynı zamanda bizzat bağımsız bir süreçtir de. Satınalanın elinde meta, satanın elinde para, yani her an dolaşıma girmeye hazır bir meta vardır. Ortada alıcı olmadan, kimse satamaz. Ama salt o satıyor diye de, karşısındakiler almak zorunda değildir. Dolaşım, doğrudan trampanın koyduğu, zaman, yer ve bireylere bağlı bütün sınırlamaları ortadan kaldırır, ve bunu trampadaki, birisinin kendi ürününü elden çıkarması ve bir başkasının bu ürünü elde etmesiyle ortaya çıkan dolaysız özdeşliği, satış ve alış antitezlerine parçalayarak yapar. Bu iki bağımsız ve karşıt fiilin, bir iç birlik (*unity*) olduğunu söylemek, aslında, bu iç birliğin (*oneness*) bir dış antitezle kendini ifade ettiğini söylemekle aynı şeydir. Eğer bir metaın tam

* İspirtolu içki. Etimolojik anlamında "yaşam suyu". -ç.

[73] Bu apaçık bir şey gibi gelir, ama çoğu zaman başta, "serbest ticaret çığırtkanları" olmak üzere, ekonomi politikçilerin gözünden kaçmıştır.

başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satınalma arasındaki bölünme çok belirli hale gelmişse, aralarındaki iç bağ, yani bunların iç birliği; kendisini bir bunalım yaratarak ortaya koyar. Kullanım-değeri ve değer; antitez; özel emeğe bağlı olarak kendisini dolaysız toplumsal emek olarak ortaya koyan, soyut insan emeğine geçmek için özelleşmiş somut türde bir emek çelişkileri; nesnelerin kişileştirilmesi ve kişilerin şeyler tarafından temsil edilmesi arasındaki çelişki; işte metalarda var olan bütün bu antitezler ve çelişkiler su yüzüne çıkarlar ve bir metaın başkalaşımının karşıt evrelerinde hareket biçimlerini geliştirirler. Bu nedenle bu biçimler; bir bunalım olasılığına –evet yalnızca olasılığına– işaret ederler. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, uzun bir dizi ilişkilerin sonucudur, ve bizim şimdiki basit dolaşım açısından varlıkları henüz sözkonusu olamaz.[74] [sayfa 129]

b. Paranın Devinmesi *

Emeğin maddî ürünlerinin dolaşımlarını sağlayan değişme biçimi, M–P–M, meta biçiminde belli bir değişim süreci başlatmasını, ve gene bir meta biçiminde o süreci sona erdirmesini gerektiriyor. Bu nedenle, metaın hareketi bir devredir. Öte yandan, bu hareket biçimi, parayla yapılan bir devreyi engeller. Sonuçta, paranın, çıkış noktasına dönmesi şöyle dursun, ondan sürekli olarak daha çok uzaklaşır. Satıcı, paraya, metaının bu dönüşmüş biçimine, sıkı sıkıya sarıldığı sürece, bu meta hâlâ başkalaşımının birinci evresindedir ve yolunun ancak ilk yarısını tamamlamış haldedir. Satıcı, süreci tamamlar tamamlamaz, satışını bir satınalmayla bütünler bütünlemez, para, tekrar sahibinin elinden çıkar gider. Dokumacının İncili satınaldıktan sonra daha fazla keten bezi satması halinde, paranın tekrar eline döneceği gerçektir. Ama bu dönüş, ilk 20 yarda keten bezinin dolaşımı nedeniyle değildir; bu dolaşım, paranın İncil satıcısının eline geçmesiyle sonuçlanmıştır. Paranın dokumacının eline dönüşü, dolaşım sürecinin yeni bir meta ile yenilenmesi ya da yinelenmesi ile olmuştur, ve yenilenen bu süreç, bir

[74] *Zur Kritik etc.* , s. 74-76'da [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 128-130] James Mill üzerindeki gözlemlerime bakınız. Bu konu ile ilgili olarak mazeretçi ekonomiye özgü iki yönteme değinilebilir. Bunların ilki, metaların dolaşımının, aradaki farklı noktalardan soyutlanarak, ürünlerin dolaysız trampası ile özdeş hale getirilmesidir; ikincisi, kapitalist üretimin çelişkilerinin, bu üretime katılan kişiler arasındaki ilişkilerin, metaların dolaşımından doğan basit ilişkilere indirgenmek suretiyleaçıklanmaya girişilmesidir. Meta üretimi ve dolaşımı, büyüklükleri ve boyutları farklıolsalar bile, birbirinden çok farklı üretim biçimlerinde de görülür. Eğer biz yalnızcabu dolaşımın bütün bu üretim biçimlerinde ortak soyut kategorilerini biliyorsak, bu üretim biçimleri arasındaki belirli ayrılık noktaları konusunda hiç bir şey bilmiyoruz, ve bu konuda yargılar vermemiz de olanaksız demektir. Hiç bir bilim dalında, ekonomi politikte olduğu kadar sıradan farklarla kuru gürültü kopartılmamıştır. Örneğin, metaın bir ürün olduğunu bilen J. B. Say bir de bakıyorsunuz bunalımlar konusunda ahkam kesmeye kalkıyor.

* Devinme sözcüğü, elden ele geçen paranın izlediği yolu ya da izi anlatmak için kullanılmıştır; bu devinme, dolaşımdan farklı bir hareket biçimidir. -ç.

öncekinin varmış olduğu aynı sonuçla sona erer. Demek ki, metaların dolaşımı ile paraya doğrudan verilen hareket, başlangıç noktasından sürekli olarak uzaklaşan bir hareket biçimini alır, ve bir meta sahibinin elinden bir diğerinin eline geçecek şekilde bir yol izler. İşte izlediği bu yol, onun devinmesidir (*currency, cours de la monnaie*).

Paranın devinmesi, aynı sürecin sürekli ve tekdüze yinelenmesidir. Meta daima satıcının elindedir; para, satınalma aracı olarak daima alıcının elindedir. Ve para, metaın fiyatını gerçekleştirmekle, satın-alma aracı olarak hizmet eder. Bu gerçekleşme, metaı, satıcıdan alıcıya devreder ve parayı, alıcının elinden satıcının eline geçirir; ve orada da yeniden aynı süreç bir başka meta ile devam eder. Paranın devinmesinin bu tek yönlü niteliğinin, metaın hareketinin iki yönlü niteliğinden ileri gelmesi gerçeği, ilk anda görülmeyen bir durumdur. Meta dolaşımının kendi niteliği; bu karşıt görünüşü doğurur. Metaın ilk başkalaşımı, yalnız paranın hareketi ile değil, metaın kendi hareketi ile de açıkça görüldüğü halde, ikinci başkalaşımda hareket, tersine bize yalnız paranın [sayfa 130] hareketi olarak görünür. Dolaşımının ilk evresinde meta, para ile yer değiştirir. Bunun üzerine, meta, yararlı nesne niteliği ile dolaşım alanından çıkar, tüketim alanına girer.[75] Şimdi onun yerine elimizde, değer-biçimi olan para vardır. Dolaşımın ikinci evresine artık kendi doğal biçimi altında değil, para-biçimi altında devam eder. Bunun için, hareketin sürekliliği yalnızca para tarafından sağlanıyor ve meta yönünden bir karşıt niteliğin iki sürecinden oluşan aynı hareket, paranın hareketi sözkonusu olduğu zaman, daima bir ve aynı süreçtir, her yeni meta ile sürekli bir yer değiştirmedir. Böylece, metaların dolaşımının meydana getirdiği sonuç, yani bir metaın yerini bir başkasının alması, metaların biçim değiştirmesi yoluyla değil de, daha çok kendi içlerinde hareketsiz görünmelerine karşın, bir dolaşım aracı olarak iş yapan para yoluyla, metaları dolaştıran ve bunları kullanım-değeri olmadıkları ellerden kullanım-değeri oldukları ellere aktaran ve paranın doğrultusuna sürekli olarak karşıt doğrultudaki bir eylemle gerçekleşiyormuş gibi görüntü alır. Aslında para, sürekli olarak, metaları dolaşımdan çeker ve onların yerine geçer, ve bu yolla sürekli olarak başlangıç noktasından daha çok uzaklaşır. İşte bunun için, aslında paranın hareketi metaların dolaşımının bir ifadesi olduğu halde, gerçekte bunun tersi oluyormuş gibi gelir; metaların dolaşımı, paranın hareketinin sonucu imiş gibi görünür.[76]

Gene, dolaşım aracı olarak paranın işlevleri, yalnızca metalarının değerlerinin onda bağımsız gerçeğe sahip olmalarından ötürüdür. Bundan dolayı, dolaşım aracı olarak onun hareketi, gerçekte, yalnızca biçim

[75] Bir meta, tekrar tekrar satıldığı zaman bile, bizim için halen varolmayan bir olgu ortaya çıkar; son defa kesin olarak satıldığında, dolaşım alanından çıkarak tüketim alanına girer ve burada, ya tüketim ya da üretim aracı olarak hizmet eder.

[76] "[Paranın] biricik hareket biçimi, ürünlerin ona emrettiği biçimdir." (Le Trosne, *l. c.*, s. 885.)

değiştirmekte olan metaların hareketidir. Paranın devinmesinde bu gerçeğin kendisini açıkça göstermesi gerekir.* Örneğin keten bezi, böylece, her şeyden önce, kendi meta-biçimini, para-biçimine dönüştürür. İlk başkalaşımının ikinci ucu, M–P, para-biçimi, daha sonra son başkalaşımının ilk ucu, P–M, gerisin geriye İncile dönüşüm halini, alır. Ama biçimin bu iki değişiminden herbiri, meta ile para arasındaki bir değişim ile, bunların [sayfa 131] *karşılıklı yer değiştirmeleri* ile gerçekleşir. Aynı paralar satıcının eline, *metaın elden çıkartılmış biçimleri olarak* gelirler ve onu, gene *o metaın mutlak olarak elden çıkartılabilir biçimi* olarak terkederler. Böylece iki kez yer değiştirirler. Keten bezinin ilk başkalaşımı bu paraları dokumacının cebine koyar, ikincisi ise cebinden çıkartır. Aynı metaın geçirdiği iki ters değişme, aynı paranın karşıt yönlerde iki kez yinelenen yer değiştirmesinde yansır.

Tersine, başkalaşımın yalnızca bir evresi gerçekleşse, ortada yalnızca satışlar ya da yalnızca satınalmalar olsa, aynı para, yalnızca bir kez yer değiştirir. İkinci yer değiştirmesi daima metaların ikinci başkalaşımını, para biçiminden geriye dönüşünü ifade eder. Aynı paranın yer değiştirmesinin sık sık yinelenmesi, yalnızca tek bir metaın geçirdiği başkalaşımlar dizisini yansıtmakla kalmaz, ama aynı zamanda genellikle metalar âlemindeki sayısız başkalaşımların birbirini sarmalamasını da yansıtır. Bütün bunlar, kuşkusuz, yalnızca incelemekte olduğumuz metaların basit dolaşımı için sözkonusudur.

Dolaşıma ilk adımını atan ve ilk biçim değişikliğini geçiren her meta, bunu, yalnızca tekrar dolaşımın dışına düşmek ve yerini başka metalara bırakmak için yapar. Para ise, tersine, dolaşım aracı olarak, sürekli olarak bu dolaşım alanının içinde kalır ve bu alan içersinde hareket eder. Burada şöyle bir soru ortaya çıkar: bu alan sürekli olarak ne kadar parayı emer?

Belli bir ülkede, her gün aynı anda ama farklı yerlerde sayısız tek yönlü meta başkalaşımları, ya da bir başka deyişle, sayısız satış ve sayısız alış olur. Metalar, her şeyden önce tasarımda, fiyatlarıyla belirli para niceliklerine eşitlenmiştir. Ve para ile metalar şimdi incelemekte olduğumuz dolaşım biçimi içersinde, bir tanesi satınalmanın olumlu kutbunda, diğeri satışın olumsuz kutbunda olmak üzere her zaman maddî olarak yüzyüze geldikleri için, gerekli dolaşım aracı miktarının, bütün bu meta fiyatlarının toplamı ile önceden belirlendiği açıktır. Aslında para, gerçekte, meta fiyatlarının toplamıyla önceden düşünsel olarak ifade edilmiş bulunan altın niceliğini ya da toplamını temsil eder. Bu iki toplamın eşitliği bu nedenle apaçıktır. Bununla birlikte, metaların değeri sabit kaldığı halde, onların fiyatlarının (paranın maddesi) altının değeri ile değiştiğini, altının değerinin düşmesine orantılı olarak yükseldiğini, altının

* Burada ("Örneğin keten bezi böylece..."den "... birbirini sarmalamasını da yansıtır."a kadar) İngilizce metin, 4. Almanca baskıya uygun olarak değiştirilmiştir. -Ed.

değerinin yükselmesine orantılı olarak düştüğünü biliyoruz. Şimdi, eğer altının değerindeki bu gibi [sayfa 132] yükselmeler ya da düşmeler sonucu meta fiyatlarının toplamında düş-me ya da yükselme olursa, dolaşımdaki para miktarının da aynı ölçüde artması ya da eksilmesi gerekir. Bu durumda dolaşım aracının niceliğindeki değişikliğe, bizzat para neden olmaktadır, gene de bu, onun dolaşım aracı olma işlevinden dolayı değil, değer ölçüsü olma işlevinden ileri gelmektedir. Önce, meta fiyatları, paranın değeriyle ters yönde değişir ve daha sonra da dolaşım aracı miktarı, meta fiyatları ile aynı yönde değişir. Örneğin, eğer, altının değerinin düşmesi yerine, değer ölçüsü olarak gümüş onun yerine geçseydi, ya da gümüşün değerinin yükselmesi yerine altın onu değer ölçüsü olmaktan sürüp çıkarsaydı, tamamen aynı şey olurdu. Bir durumda, eskiden dolaşımda olan altından daha fazla gümüş, öteki durumda, eskiden dolaşımda olan gümüşten daha az altın dolaşımda yer alırdı. Her durumda da, para maddesinin değeri, yani değer ölçüsü olarak hizmet eden metaın değeri bir değişiklik geçirir, ve buna bağlı olarak da değerlerini parayla ifade eden meta fiyatları ile, işlevi bu fiyat-ları gerçekleştirmek olan dolaşımdaki para miktarı da değişirdi. Dolaşım alanında, altının (ya da genellikle para maddesinin) belli değerde bir meta gibi girebileceği bir aralık bulunduğunu görmüş bulunuyoruz. Bunun için, değerin bir ölçüsü olarak para, işlevine başladığında, fiyatları ifade ettiğinde, değeri zaten belirlenmiştir. Şimdi, eğer değeri düşerse, bu gerçek, ilk kez, üretimlerinin kaynağında değerli madenlerle doğrudan trampa edilen meta fiyatlarında meydana gelen değişme ile kendini belli eder. Bütün diğer metaların büyük bir kısmı, özellikle uygar toplumların iyice gelişmemiş aşamalarında daha uzun süre değer ölçüsünün artık eskimiş ve hayalî değerleri ile belirlenmeye devam edeceklerdir. Ne var ki, bir meta ötekini ortak değer-ilişkisi içersinde etkiler ve böylece, altın ya da gümüşle ifade edilen değerleri giderek nispî değerleri ile belirlenen oranlarda yerleşir ve bu, bütün meta değerlerinin, parayı oluşturan madenin yeni değeri ile saptanmasına kadar sürer gider. Bu sürecin yanısıra, değerli madenlerin niceliğinde sürekli bir artış olur; bu artışın nedeni, bu madenlerin, üretim kaynaklarında doğrudan trampa edildikleri malların yerini doldurmak üzere durmaksızın akmalarıdır. Bundan dolayı, genellikle metaların gerçek fiyatlarına ulaşmaları oranında, değerlerinin değerli madenlerin düşen değerlerine uygun şekilde belirlenmesi oranında, bu yeni [sayfa 133] fiyatların ger-çekleşmesi için gerekli miktarda maden aynı oranda sağlanmış olur. Yeni altın ve gümüş kaynaklarının bulunmasını izleyen tek yanlı bir gözlemin sonucu, 17. ve özellikle 18. yüzyılda, kimi iktisatçıların, meta fiyatlarının, dolaşım aracı olarak hizmet eden altın ile gümüşün miktarındaki artışın sonucu olarak yükseldiği gibi yanlış bir sonuca varmalarına yolaçmıştır. Bundan böyle, biz de, altının değerinin belirli olduğunu kabul edeceğiz; aslında ise bir metaya fiyat biçtiğimiz zaman, bu değer, o an içindir.

Bu varsayıma göre, dolaşım aracının miktarı, gerçekleşecek olan fiyatların toplamı ile belirlenir. Şimdi eğer bir adım daha atarak her metaın fiyatının belli olduğunu varsayarsak, fiyatların toplamı, kuşkusuz, dolaşımdaki metalar kitlesine bağlı olur. 1 kile buğday 2 sterlin, 100 kile 200 sterlin, 200 kile 400 sterlin vb. iken, satıldığı zaman buğday ile yer değiştirecek para miktarının, buğdayın miktarıyla artması zorunluluğunu kavramak için öyle pek fazla kafa yormaya gerek yoktur.

Eğer metaların kitlesi sabit kalırsa, dolaşımdaki para miktarı, bu meta fiyatlarındaki dalgalanmalara göre değişir. Fiyat değişikliği sonucu toplam fiyatlardaki artış ya da düşüş yüzünden para da artar ve eksilir. Bu sonucun ortaya çıkması için bütün meta fiyatlarının aynı anda yükselmesi ya da düşmesi de gerekmez. Önde gelen bir kısım metaın fiyatlarındaki yükselme ya da düşme, bütün metaların toplam fiyatlarının artmasına ya da azalmasına yettiği gibi, dolaşımda daha çok ya da daha az para bulunmasına yolaçar. Fiyatlardaki değişme, ister meta değerlerindeki fiili değişmeye tekabül etsin ya da yalnızca piyasa-fiyatlarındaki bir dalgalanmanın sonucu olsun, dolaşım aracı miktarı üzerindeki etkisi aynı kalır.

Diyelim ki, aşağıdaki mallar aynı anda farklı yerlerde satılıyor ya da kısmen başkalaşıyorlar: bir kile buğday, 20 yarda keten bezi, bir İncil ve dört galon kanyak. Eğer her kalem eşyanın fiyatı 2 sterlin ise gerçekleşen fiyat toplamı 8 sterlin olur ve dolayısıyla 8 sterlinlik bir para dolaşıma girmek zorundadır. Öte yandan, eğer bu aynı mallar bildiğimiz başkalaşımlar dizisinin, yani 1 kile buğday–2 sterlin–20 yarda keten bezi–2 sterlin–1 İncil–2 sterlin–4 galon kanyak–2 sterlin, bizce çok iyi bilinen bir zincir ise, bu durumda 2 sterlin, değişik metaları birini ötekinin arkasında dolaştırır ve bunların 8 sterlinlik toplam [sayfa 134] fiyatlarını ardışık olarak gerçekleştirdikten sonra, ensonu kanyakçının cebinde istirahate çekilir. 2 sterlin böylece dört hareket yapmıştır. Aynı madenî paranın bu yinelenen yer değiştirmesi, metaların biçimindeki ikili değişikliğe, iki dolaşım aşamasından geçerek karşıt yönlerde hareketlerine ve farklı metaların başkalaşımlarındaki içiçeliğe tekabül eder.[77] Başkalaşım sürecini oluşturan sürecin bu karşıt ve birbirini tamamlayıcı evreleri, aynı anda değil, ama ardışık olarak geçmişlerdir. Dizinin tamamlanması için bu nedenle zamana gereksinme vardır. Demek ki, paranın devinme hızı, belli bir madenî paranın belli bir zamanda yaptığı hareketlerin sayısı ile ölçülür. Dört parça malın dolaşımı, diyelim ki, bir gün alsın. Bir günde gerçekleşen fiyatların toplamı 8 sterlin, iki madenî paranın yaptığı hareket sayısı dört, ve dolaşan para miktarı 2 sterlindir. Bu durumda, dolaşım süreci sırasında belli bir zaman aralığı için

[77] "Ürünler onu" (parayı) "devindirirler ve dolaşımda yer aldırırlar. ..." (Paranın) "devinme hızı i1e miktarı tamamlanır. Gerektiği sürece, bir an bile durmadan, bir elden diğerine geçer." (Le Trosne, *l. c.*, s. 915, 916.)

şu ilişkileri elde ederiz: dolaşım aracı olarak işlev gören para miktarı, meta fiyatları toplamının, aynı ad altındaki paranın yaptığı hareket sayısıyla bölünmesinden çıkacak sonuca eşittir. Bu yasa, genel geçerliğe sahiptir.

Bir ülkede belli bir zaman aralığındaki toplam meta dolaşımı, bir yandan, birçok yalıtık ve eşzamanlı kısmi başkalaşmalardan, her para parçasının, yerini yalnızca bir kez değiştirdiği ya da yalnızca bir kez hareket ettiği, aynı zamanda satınalma olan satışlardan meydana gelmiştir; öte yandan da, bazan yanyana bazan içiçe geçmiş birçok farklı başkalaşım dizilerinden meydana gelmiştir; bu dizilerin herbirinde herbir sikke belli sayıda hareket yapar ve bu sayı, koşullara göre daha büyük ya da küçük olabilir. Aynı ad altında dolaşımda bulunan bütün sikkelerin yapmış oldukları hareketin toplam sayısı bilinirse, o addaki tek bir sikkenin yaptığı ortalama hareket sayısını ya da para devinmesinin ortalama hızını bulabiliriz. Her günün başlangıcında dolaşıma sokulan para miktarı, kuşkusuz, aynı anda yanyana dolaşımda bulunan bütün metaların fiyatlarının toplamı ile belirlenir. Ama dolaşıma giren sikkeler, deyim yerindeyse, birbirinden sorumlu hale gelirler. İçlerinden birisi hızını artırırsa, diğeri ya hızını azaltır ya da dolaşımdan büsbütün çıkar; çünkü dolaşım, tek bir [sayfa 135] sikkenin ya da unsurun yaptığı ortalama devir sayısı ile çarpımının, gerçekleştirilecek fiyatlar toplamına eşit olan altın miktarını ancak emebilir. Bunun için, eğer ayrı ayrı madenî paraların yaptığı hareket sayısı artarsa, bu madenî paraların dolaşımdaki toplam sayısı azalır. Eğer hareket sayısı azalırsa, toplam para sayısı artar. Dolaşımın emebileceği para miktarı belli bir ortalama dolaşım hızı için bilindiğine göre, belli miktarda bir sterlin altın paranın bu dolaşımdan çekilmesi için aynı miktarda kağıt paranın dolaşıma sokulması yeterlidir, ve bu marifeti bütün bankerler çok iyi bilirler.

Paranın devinmesi, genel anlamda, nasıl metaların dolaşımının ya da onların geçirdikleri karşıt başkalaşımlarının bir yansımasından başka bir şey değilse, aynı şekilde, bu devinmenin hızı da, metaların biçim değiştirme hızını, bir dizi başkalaşımın bir diğeriyle sürekli içiçe geçişini, maddenin hızlı toplumsal değişimini, metaların dolaşım alanından hızla çekilmesini ve yerlerine aynı hızla yenilerinin geçmesini yansıtır. Demek ki, devinmenin hızında, karşıt ve aynı zamanda birbirini tamamlayan evrelerin akıcı birliğini, metaların kullanım-değeri biçiminden değer biçimine dönüşmesinin birliğini, değer biçiminden çıkıp tekrar kullanım-değerine dönüşmesini, ya da satma ve satınalma gibi iki sürecin birliğini görüyoruz. Öte yandan, devinmenin yavaşlaması, bu iki sürecin yalıtık karşıt evrelere ayrılmasını, biçim değiştirmesinde ve dolayısıyla maddenin toplumsal değişimindeki tıkanmayı yansıtır. Dolaşım, tek başına, kuşkusuz bu tıkanıklığın kaynağı konusunda bize bir ipucu veremez; yalnızca olguyu açığa çıkarır. Kamuoyu, devinmedeki yavaşlama ile birlikte dolaşımın çevresinde paranın ortaya çıkışını

ve kayboluşunu daha seyrek olarak görür, bu yavaşlamayı, doğal olarak, dolaşım aracındaki nicel eksikliğe bağlar.[78] [sayfa 136]

Belli bir dönemde dolaşım aracı işlevini yerine getiren toplam para miktarı, bir yandan dolaşımdaki meta fiyatlarının toplamı, öte yandan, başkalaşımın karşıt evrelerinin birbirlerini izleme hızlarıyla belirlenir. Toplam fiyatların ortalama olarak her tek sikkeyle ne oranda gerçekleşebileceği, bu hıza bağlıdır. Ama, dolaşımdaki metaların fiyat toplamı ise, metaların miktarına olduğu kadar fiyatlarına da bağlıdır. Ne var ki, bu üç etmen de, fiyatların durumu, dolaşımdaki meta miktarı ve paranın devinme hızı değişebilir. Bundan dolayı, gerçekleşecek fiyatların toplamı ile bu toplama bağlı olan dolaşım aracı miktarı, bu üç etmenin çeşitli şekillerde biraraya gelmesine göre değişecektir. Bu değişmeler içersinde, biz, yalnızca fiyat tarihinde en büyük önem taşıyanları gözden geçireceğiz.

Fiyatlar sabit kalırken, dolaşım aracının niceliği, ya dolaşımdaki metaların sayısının artışı ya da devinme hızındaki düşüş, ya da her ikisinin birlikte olmasıyla yükselebilir. Öte yandan, dolaşım aracı miktarı, meta sayısındaki azalış ya da bunların dolaşım hızındaki yükseliş ile birlikte azalabilir.

Meta fiyatlarının genel yükselmesi ile, dolaşımdaki metaların kitlesi, bu metaların fiyatlarının artması oranında azalması kaydıyla, ya da dolaşımdaki metaların kitlesi sabit kalırken, devinme hızının, fiyatlardaki yükseliş ölçüsünde artması kaydıyla, dolaşım aracı miktarı sabit kalır. Dolaşım aracı miktarı, daha çabuk azalan meta sayısına ya da fiyat yükselmelerinden daha çabuk artan para hızına bağlı olarak azalabilir.

Metaların fiyatlarındaki bir genel düşme ile, meta kitlesinin artışı, fiyatlarının düşmesine orantılı olmak kaydıyla ya da dolaşımdaki para-

[78] "Para ... alım ve satımın ortak ölçüsü olduğu için; elinde satacak bir şeyiolup da alıcı bulamayan herkes, malını elinden çıkartamamanın nedenini krallıkta ya da ülkedeki para eksikliğinde görmeye ve düşünmeye eğilimlidir; ve böylece herkesin yakınması; yeter para bulunmamasındandır, ama bu büyük bir yanılgıdır. ... Para diye feryat eden bu insanların istedikleri nedir? ... Çiftçi yakınır ... ülkede dahafazla para olsa mallarına bir fiyat elde edebileceğini sanır. Bu durumda, öyle görünüyor ki, onun gereksinme duyduğu şey para değil, satmak isteyip de satamadığı hububat ve hayvanları için fiyattır. ... Peki niçin bir fiyat elde edemez? ... (1) Ya ülkede çok fazla hububat ve hayvan vardır ve bu yüzden pazara gelenlerin çoğu *onun gibi* malını satmak ve pek az satınalmak gereksinmesi duyar; ya da (2) dışarıyaher zamanki ihraç yolu tıkanmıştır ...; ya da (3) yoksulluk nedeniyle insanların ev gereksinmeleri için eskisi kadar para harcayamamaları yüzünden tüketim azalmıştır; *bunun için,* çiftçinin mallarının satışını sağlamanın yolu para miktarının artırılmasıdeğil, aslında piyasayı durgunlaştıran bu üç nedenin ortadan kaldırılmasıdır. ... Tüccar ile küçük esnaf da parayı aynı şekilde isterler, yani piyasa tıkandığı için, ellerindeki mallara bir çıkış noktası ararlar. ..." (Bir ulus) "hiç bir zaman, servetin elden ele geçtiği zamanki kadar gönençli olamaz." (Sir Dudley, *North Discoursesupon Trade*, Lond. 1691, s. 11-15 *passim*.) Herrenschwand'ın hayal ürünü düşünceleri de şuna gelir dayanır: metaların niteliğinden doğan ve dolaşımlarıyla ortaya çıkan çelişkiler, dolaşım aracı miktarının artırılması ile ortadan kaldırılabilir. Bir yandan, halk arasında, üretim ve dolaşımdaki durgunluğu, dolaşım aracındaki yetersizliğe bağlamak gibi yanlış bir kanı olmakla birlikte, bu, öte yandan hiç bir zaman paranın dolaşımının düzenlenmesine bazı acemice yasal müdahaleler sonucu dolaşımaraçlarında meydana gelen kıtlık, böylesi durgunluklara yolaçma anlamına gelmez.

nın hızının azalışının aynı oranda olması kaydıyla, dolaşım aracı miktarı sabit kalır. Metaların kitlesinin daha hızlı artması ya da dolaşım hızının azalması, fiyat düşmelerinden daha [sayfa 137] çabuk olması kaydıyla, dolaşım aracının miktarı artar.

Çeşitli etmenlerdeki değişmeler karşılıklı olarak birbirlerini yokedebilirler ve böylece bunlardaki sürekli kararsızlığa karşın, fiyatların gerçekleşecek genel toplamı ile dolaşımdaki para miktarı sabit kalır; bu nedenle, özellikle uzun dönemleri dikkate alırsak, herhangi bir ülkede dolaşımdaki para miktarının ortalama düzeyindeki sapmalar ilk bakışta umduğumuzdan çok daha küçüktür. Sınaî ve ticarî bunalımlardan ileri gelen devresel aşırı bozulmalar ve daha ender olarak da para değerindeki dalgalanmalar, kuşkusuz bu kuralın dışındadır.

Dolaşım aracı miktarının, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ile ortalama dolaşım hızı[79] tarafından belirleneceği yasası, şöyle de ifade edilebilir: metaların değerlerinin toplamı ile bunların. başkalaşımlarının ortalama hızı belli ise, para olarak dolaşımda bulunan değerli madenin miktarı bu madenin değerine bağlıdır. Bunun tersine, fiyatların, dolaşım aracının miktarı ile belirlendiği ve bunun da ülkedeki değerli madenlerin miktarına bağlı olduğu düşüncesi yanlıştır;[80] bu düşünce,

[79] "Bir ulusun ticaretini yürütmek için gerekli olan para, belli bir ölçü ve orandadır; bunun fazlası da azı da işin yürütülmesine zarar verir. Bu aynen, küçük perakende ticarette gümüş parayı bozmak ve hatta en küçük gümüş sikkelerle bile yapılamayan hesapların ödenebilmesi için belirli bir oranda paraya gereksinme olduğu gibidir. ... Ve gene ticaret için gerekli bozuk paranın miktarı, alışveriş yapan insanların sayısı ve bunların yaptıkları alışverişin sıklığına; ve aynı zamanda ve özellikle en küçük gümüş paranın değerine bağlı ise; aynı şekilde bizim ticaretimiz için gerekliparanın [altın ve gümüş sikkelerin] oranı da yapılan alışverişin sıklığı ve ödemelerin büyüklüğü ile belirlenir." (William Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, Lond. 1667, s. 17.) Hume'un teorisi. J. Steuart ile diğerlerinin saldırılarına karşı, A. Young tarafından *Political Arithmetic*, Lond., 1774'te savunulmuştur; bu yapıtta, "Fiyatlar Para Miktarına Bağlıdır" başlıklı özel bir bölüm (s. 112) bulunmaktadır. *Zur Kritik etc.* , s. 149'da [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 216] şunu belirtmiştim: "Dolaşımdaki sikkelerin miktarına gelince, bunu, sözünü etmeden geçiştirir ve tamamen yanlış bir tutumla parayı basit meta gibi ele alarak bu konuyu dokunmaksızın geçiştirir." Bu ifade, ancak, Adam Smith, parayı, *ex officio* [mesleği açısından -ç.] e1e aldığı sürece geçerlidir. Bununla birlikte, arasıra daha önceki ekonomi politik sistemlerinin eleştirisinde yaptığı gibi doğru görüşleri de benimser: "Her ülkedeki sikke miktarı, dolaşımlarına aracılık ettiği metaların değeriyle düzenlenir. ... Herhangi bir ülkede yılda alınıp satılan malların değeri, bunların dolaşımları ve asıl tüketicileri arasında dağılımları için belli bir miktar parayı gerektirir, ama fazlası için bir kullanım yaratmaz. Dolaşım kanalı, zorunlu olarak, kendisine, onu doldurmaya yetecek kadar bir miktarı çeker." (*Wealth of Nations*, [vol. III.] I. IV. ch. I. [s. 87, 89.]) Aynı şekilde, o, yapıtına, *ex officio*, işbölümünü kutsallaştırmayla başlar. Daha sonra, kamu gelirlerinin kaynaklarını ele aldığı son ciltte, hocası A. Ferguson'un yaptığı işbölümü yermelerini arasıra yineler.

[80] "Halk arasında altın ile gümüş çoğaldıkça her ulusta mutlaka şeylerin fiyatları yükselecektir; ve bunun için, bir ulusta, altın ile gümüş azalınca her şeyin fiyatının, paranın bu azalışına uygun olarak düşmesi zorunludur." (Jacob Vanderlint, *Money Answers all Things*, Lond. 1734. s. 5.) Bu kitap ile Hume'un Essays'ı arasındayapılan dikkatli bir karşılaştırma bana, kuşkusuz, Hume'un, Vanderlint'in gerçekten önemli olan bu yapıtından haberli olduğu ve ondan yararlandığı kanısını veriyor. Fiyatların, dolaşım aracının miktarı ile belirlendiği fikri, Barbon ve çok daha önceki başka yazarlarca da benimsenmiştir."Sınırlandırılmamış bir ticaretten hiç bir sakınca doğmaz" der Vanderlint, "tersine büyük yararlar sağlanır; çünkü, eğer ulusun sahip olduğu nakit para ticaretle azalacak olursa –koruyucu önlemlerle, bu, önlenmek istenir– külçe paranın aktığı

onu ilk benimseyenler [sayfa 138] tarafından şu saçma varsayıma dayandırılmıştı: dolaşıma ilk girdikleri zaman metalar fiyattan yoksundu, para da değerden; meta yığınından belli bir kısım, değerli maden yığınından belli kısımla değişilir.[81]

c. Sikke ve Değer Simgeleri

Paranın sikke biçimini alması, dolaşım aracı olarak işlev görmesinden çıkmıştır. Metaların fiyatları ya da para-adları ile imgelemde temsil edilen altın ağırlığının, dolaşım içinde bu metaların karşışına, belli adlar altında sikke ya da altının para biçiminde çıkması gerekir. Fiyat ölçütünün saptanması gibi sikke basmak da devletin işidir. Altın ile gümüşün, sikke olarak ülke içersinde giydikleri çeşitli ulusal üniformaları dünya pazarında soyunup atmaları, metaların, iç ya da ulusal dolaşım alanları ile evrensel alanları arasındaki ayrılığı gösterir.

Bu nedenle sikke ile külçe arasındaki tek fark, biçim yönündendir ve altın daima bir biçimden diğerine geçebilir.[82] Sikke, darphanenin

ülkelerde, sahip bulundukları nakit para miktarı arttığı oranda her şeyin fiyatı yükselir. Ve ... bizim mamul maddelerimiz ile diğer her şey, ticaret dengesini bizim lehimize çevirecek derecede ucuzlayacak ve böylece tekrar para bize geri dönecektir." (*l. c*., s. 43. 44.)

[81] Herbir tür meta fiyatının, dolaşımdaki bütün metaların fiyatları toplamının bir parçasını oluşturduğu apaçık bir gerçektir. Ama kendi aralarında ölçülemez şeyler olan kullanım değerlerinin kitle olarak, bir ülkedeki altın ve gümüşün toplam miktarı ile nasıl değişilebileceği tamamen anlaşılmaz bir şeydir. Eğer biz, bütün metaların biraraya gelerek tek bir meta oluşturduğu ve herbir metaın da bu bütünün bir parçası olduğu düşüncesinden hareket edersek şu güzel sonuca ulaşmış oluruz: Toplam meta = x ton altın; A metaı = toplam metaların bir kısmı = x ton altının bu kısım büyüklüğünde bir parçası. Bunu Montesquieu tam bir ciddiyetle ifade etmiştir: "Yeryüzündeki altın ve gümüş kütlesi gene yeryüzünde var olan metalar toplamı ile karşılaştırılacak olsa, mutlaka herbir ürün özellikle meta, belli bir para miktarı ile karşılaştırılmış olur. Diyelim ki, dünyada ancak ve yalnız bir ürün ve özellikle bir tek meta vardır, ya da yalnızca bir tek meta satınalınmaktadır ve bu da para gibi küçük parçalara bölünmektedir: bu durumda, bu metaın belli bir miktarı bir kısım para kitlesine, metaların toplamının yarısı, toplam para kitlesinin yarısına tekabül eder vb. ... Meta fiyatlarının belirlenmesi, temelinde daima metaların toplam kitlesi ile para simgelerinin toplam kitlesi arasındaki orana bağlıdır." (Montesquieu. l. c., t. III, s. 12, 13.) Bu teorinin Ricardo ile izleyicileri, James Mill, Lord Overstone ve diğerleri tarafından daha da geliştirilmesi konusunda bkz: *Zur Kritik etc*. . s. 140-146 ve s. 150 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 217-240]. John Stuart Mill o her zamanki seçmeci mantıkı ile, aynı zamanda hem babası James Mill'in ve hem de karşıt görüşlerin sahibi olabilmeyi becermiştir. Düşüncelerinin özeti olan *Principles of Pol. Econ*.'nin metni ile, kendisini zamanının Adam Smith'i ilan ettiği birinci baskının önsözü karşılaştırıldığında. İnsan, adamın saflığına mı, yoksa bu ilana bakarak, iyi niyetle, onu, Adam Smith diye kabul eden halkın saflığına mı daha çok hayran olacağını bilmez; oysa onun Adam Smith'e benzerliği örneğin, ancak General Williams Karl von Kars'ın. Wellington düküne benzerliği gibidir. Bay J. S. Mill'in ekonomi politik alanında genişlikten de, derinlikten de yoksun özgün araştırmalarının hepsi, 1844'te yayınlanan küçük yapıtı, *Some Unsettled Questions of Political Economy*'de bulunur. Locke, düpedüz , altın ve gümüşün değerden yoksunluğu ile, bunların değerlerinin yalnız miktarları ile belirlenmesi arasındaki ilişkiyi öne sürer. "İnsanlar altın ile gümüşe imgesel bir değer verme konusunda anlaştıkları için ... bu madenlerde görülen aslında var olan değer, miktardan başka bir şey değildir." ("Some Considerations, etc." 1691, *Works*['ta]. ed. 1777, vol. II. s. 15.)

[82] Darp üzerinden vergi hakkı gibi ayrıntılar üzerinde durmak kuşkusuz benim amacım dışındadır. Bununla birlikte, İngiliz hükümetinin hiç bir karşılık gözetmeksizin para basmakla gösterdiği "cömertçe liberalliğe" hayran olan romantik dalkavuk Adam Müller'in yararlanması

kapısından çıkar çıkmaz, kendisini erime potasının yolunda bulur. Dolaşımları sırasında sikkeler, kimi az kimi çok, aşınırlar. Ad ve öz, itibari ağırlık ve gerçek ağırlık, birbirinden ayrılma sürecine başlarlar. Aynı adı taşıyan sikkeler, ağırlıklarındaki farklılık nedeniyle, farklı değerde olmaya başlarlar. Fiyatların ölçütü olarak saptanılan altın ağırlığı, dolaşım aracı olarak hizmet eden ağırlıktan sapar ve artık fiyatlarını gerçekleştirdiği metaların gerçek eşdeğeri olmaktan çıkar. Ortaçağdan 18. yüzyıla kadar, sikke basma tarihi, bu nedenden ileri gelen devamlı karışıklıklarla doludur. Sikkeleri yalnızca taşıdıkları anlam yönünden değerlendirme ve resmen kabul edilen maden ağırlıklarının birer simgesi haline getirme konusundaki dolaşımın doğal eğilimi, modern yasalarla kabul edilmiş ve bir altın sikkenin para olma özelliğini ya da yasayla kabul edilmiş para olma niteliğini yitireceği ağırlık kayıpları saptanmıştır.

Bizzat sikkenin devinimi, bir yandan yalnızca basit bir maden parçası olarak ve öte yandan da belirli bir işlevle sikkeler olarak aralarında bir fark yaratarak, itibarî ve gerçek ağırlığı arasında bir ayrım yapma etkisi gerçeği, madenî sikkeler yerine, sikkeler olarak aynı amaca hizmet eden simgeler ya da herhangi bir başka maddenin konması olanağını sakladığını gösterir. Çok [sayfa 140] küçük altın ve gümüş miktarlarda sikke yapmanın pratik güçlükleri ile, başlangıçta değer ölçüsü olarak değeri yüksek madenler yerine daha az değerli madenlerin, gümüş yerine bakırın altın yerine gümüşün kullanılması ve bu halin, değerli madenlerin bunları tahttan indirmesine kadar sürmesi gibi olaylar, tarihte gümüş ve bakır ufaklıkların, altın sikkelerin yerini tutmada oynadıkları rolü açıklar. Gümüş ve bakır ufaklıklar, sikkelerin elden ele hızla dolaştığı ve dolayısıyla en fazla aşınma ve ufalanmayla karşı karşıya kaldığı dolaşım alanlarında altının yerini almıştır. Bu, çok küçük çapta alışverişlerin devamlı olduğu yerlerde olur. Bu uyduların altının yerine sürekli olarak yerleşmelerini önlemek için ödemelerde altın yerine bunlardan hangi miktarlarda kabul edilebileceği yasalarla saptanmıştır. Devinim halindeki farklı sikke türlerinin izlemiş oldukları özel yollar, doğal olarak, birbirleriyle karşılaşır. Gümüş ve bakır ufaklıklar, en küçük altın sikkelerin kesirlerini ödemek için altın ile kolkola girer; altın bir yandan durmadan perakende dolaşıma akar, öte yandan da ufaklıklar ile değişilerek durmadan tekrar dışarı atılır.[83]

için, Sir Dudley North'un, şu görüşlerini buraya alacağım: "Gümüş ile altında diğer bütün metalar gibi yükselmeler ve alçalmalar olur. ... İspanya'dan bunlar geldiğinde... Tower'e taşınırlar ve darpedilirler. Çok geçmeden,ihraç edilmek üzere külçeye talep doğar. Eger elde külçe yoksa ve hepsi sikke haline getirilmiş ise ne olacak? Tekrar eritilecektir; sikkelerin darbedilmesi sahibine hiç bir şeye malolmadığı için bunda bir kayıp yoktur. Ama böylece ulus zarar görür;eşeğin yiyeceği otu hasır gibi örmenin bedelini o öder. Eğer tüccar madeni parabasımı için para ödemeye yükümlü tutulsa, gümüşünü, Tower'e, düşünüp taşınmadan göndermez; ve sikke haline getirilmiş para daima külçe gümüşten daha fazla değere sahip olur." (North, *l.c.*, s. 18.) North, Charles II zamanında ileri gelen tüccarlardan biriydi.

[83] "Eğer gümüş hiç bir zaman küçük ödemeler için gerektiğinden fazla olmasa, daha büyük

Gümüş ve bakır ufaklıkların madeni ağırlığı, keyfi olarak, yasalarla saptanır. Bunlar devinirken altın sikkelerden de çabuk aşınırlar. Bundan dolayı işlevleri, ağırlıklarından ve dolayısıyla bütün değerlerinden tamamen bağımsızdır. Sikke olarak altının işlevi, altının madeni değerinden tamamen bağımsız hale gelir. Bu nedenle, kâğıt paralar gibi nispeten değersiz şeyler, onun yerine sikke görevini görebilirler. Bu salt simgesel özellik, belli bir ölçüde madenî ufaklıklarda maskelenmiştir. Kâğıt parada ise iyice sırıtır. Aslında, *ce n'est que le premier pas qui coûte.**

Burada sözünü ettiğimiz, yalnızca, devlet tarafından basılan, ve zorunlu dolaşıma sahip, karşılıksız kâğıt paradır. En yakın kökeni madenî para devinimindedir. Buna karşılık krediye dayanan para, metaların basit dolaşımı açısından bize henüz tamamen [sayfa 141] yabancı olan koşulları gerektirmektedir. Ama bu konuda şu kadarı söylenebilir ki, nasıl asıl kâğıt para, paranın dolaşım aracı olması işlevinden doğuyorsa; kredi parası da kaynağını, paranın ödeme aracı olma işlevinden kendiliğinden alır.[84]

Devlet, üzerlerinde 1 sterlin, 5 sterlin vb. gibi adlar bulunan kâğıt parçalarını dolaşıma sokar. Aynı miktarda altının yerini fiilen aldıkları sürece, bunlar da, bizzat paranın devinmesini düzenleyen yasalara tâbidir. Kâğıt paranın dolaşımına özgü bir yasa, ancak, bu kâğıt paranın altını temsil oranından doğabilir. Böyle bir yasa vardır ve basitçe söylemek gerekirse şöyledir: çıkartılacak kâğıt paranın miktarının yerine simgeler konmadan bizzat dolaşıma girecek olan altın (ya da gümüş) miktarını geçmemesi gerekir. Dolaşımın emebileceği altın miktarı, belli bir düzeyde durmadan dalgalanır. Böyle olmakla birlikte, bir ülkedeki dolaşım aracı kitlesi, fiili deneylerle doğruluğu kolayca anlaşılabilecek belli bir asgarî düzeyin altına düşmez. Bu asgarî kitleyi oluşturan kısımlarda durmadan süregelen değişiklikler gerçeği ya da içindeki altın

ödemeler için yeterli miktarı biraraya toplanamaz. ... Büyük ödemeler için altının kullanılması, onun zorunlu olarak perakende ticarette de kullanılmasını gerektirir: küçük alışverişlerde altın sikke veren kimse, satınaldığı malla birlikte parasının üzerini gümüş sikkeler ile alır; böylece, bir başka durumda perakendeci tüccar için yük olacak olan fazla gümüş, çekilmiş ve genel dolaşıma sokulmuş olur. Ama eğer, küçük ödemelerin, altından ayrı olarak yapılmasına yetecek kadar gümüş bulunursa, perakendeci tüccar, ufak satınalmalar için gümüş almak durumunda kalır ve sonuçta, bu gümüşler, zorunlu olarak elinde birikir." (David Buchanan, *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*, Edinburgh 1844, s. 248. 249.)

[84] Çin maliye bakanı, mandarin Van Mao-in bir gün Göklerin Oğluna (imparatora)hazine *tahvillerini* konvertible banknota çevirme gizli amacını güden bir proje sunmayı kafasına koyar. Hazine Komitesi, Nisan 1854 tarihli raporunda, kendisine şiddetli bir zılgıt çeker. Ayrıca geleneksel kamış sopası yiyip yemediği belirtilmiyor. Raporunson bölümü şöyle: "Komite, bakanın raporunu dikkatle incelemiş ve bunun tamamıyla tüccarların çıkarına olacağı ve krallığın bundan hiç bir yararı olamayacağı sonucuna varmıştır." (*Arbeiten der Kaiserlich Russichen Gesandtschaft zu Pekin über China*, Rusçadan çevirenler: Dr. K. Abel ve F. A. Meckenburg. Erster Bank, Berlin 1858, s. 54.) İngiltere Bankasının yöneticilerinden birisi, Lordlar Kamarası Komitesinde, dolaşım sırasında altın sikkelerin aşınmaları konusunda verdiği ifadede şöyle diyor: " Her yıl bir grup sikke çok hafif hale geliyor. Bir yılı tam ağırlıkları ile geçirenler, ertesi yıl aşınma sonucu ölçüye uymayacak derecede ağırlıklarından kaybederler." (Lordlar Kamarası Komitesi. 1848, no 429)

* Yalnızca ilk adım bir değer taşır. -ç.

paralarının sürekli olarak yenileriyle değiştirilmesi, kuşkusuz ne onun miktarını ne de onun dolaşımının sürekliliğini değiştirmeye yolaçmaz. İşte bunun için yerini kâğıt simgeler alabilir. Buna karşılık, dolaşımın bütün kanalları, bugün, para emme kapasitelerinin sonuna kadar kâğıt para ile dolu olsa, yarın, meta dolaşımındaki bir dalgalanma sonucu, taşacak hale gelebilirler. Bu durumda artık ölçüt diye bir şey kalmaz. Eğer aynı ad altında fiilen dolaşıma girebilecek altın sikkesi yerine konan kâğıt para gerçek sınırını aşarsa, genel itibarsızlık tehlikesi bir yana, metaların dolaşım yasaları gereğince, salt kâğıt para ile temsil edilebilecek kadar bir altın miktarını ancak temsil edebilir. Çıkartılan kâğıt para miktarı, gereken miktarın iki katı olsa, 1 sterlin, [sayfa 142] $^{1}/_{4}$ onsluk altının değil, $^{1}/_{8}$ ons altının para adı olur. Bunun etkisi, tıpkı, fiyatların bir ölçütü olarak altının işlevinde sanki bir değişme oluyormuş gibi olur. Daha önce 1 sterlinlik fiyatla ifade edilen değerler, şimdi artık 2 sterlinlik fiyatla ifade edilebilir.

Kâğıt para, altını ya da parayı temsil eden bir simgedir. Onunla metaların değerleri arasındaki ilişki, metaların kâğıt para tarafından simge olarak temsil edilen aynı altın miktarı ile düşünsel olarak ifade edilmesinden ibarettir. Kâğıt para, yalnızca, diğer bütün metalar gibi bir değere sahip olan altını temsil ettiği sürece değerin bir simgesidir.[85]

Ensonu şu soru sorulabilir: nasıl oluyor da altının yerini kendileri bir değer taşımayan simgeler alabiliyor? Ama, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, altın ancak sikke ya da dolaşım aracı olmaktan başka bir işlevde bulunmadığı sürece bu yer değiştirme olanaklıdır. Şimdi paranın bunun yanında başka işlevleri de vardır, ve salt dolaşım aracı olarak hizmet etme işlevi hâlâ devinmesini sürdüren aşınmış sikkelerin bulunmasına karşın, altın sikkeyle sınırlanmış değildir. Her para parçası, fiilen devinmede bulunduğu sürece sikkedir ya da dolaşım aracıdır. Ama bu, yerini kâğıt paraya bırakabilecek çok küçük altın kütleler için sözkonusudur. Bu kütle, sürekli dolaşım alanında kalır, sürekli olarak dolaşım aracı işlevini yapar, ve salt bu amaçla vardır. Hareketi, bu nedenle, yalnızca, başkalaşımın sürekli değişen ters evrelerini, M–P–M, metaların değer-biçimlerinde yalnızca tekrar ve hemen kaybolması için karşı karşıya gelmeleri evrelerini temsil eder. Burada metaların değişim-değerlerinin bağımsız varlıkları geçici bir görüntüdür ve yerini derhal

[85] Para konusunda en iyi yazarların bile, çeşitli işlevlerini kavramada açıklıktan uzak olduklarını Fullarton'dan alınan şu pasaj göstermektedir: "İç değişim işlemlerimiz sözkonusu olduğu sürece, paranın, bugüne kadar genellikle altın ve gümüş sikkelerce yerine getirilen bütün görevleri, aynı etkinlikle, genel kabule dayanan, yapayve yasayla belirlenen değerlerinden başka değerleri bulunmayan, konvertible olmayan kâğıt paraların dolaşımlarıyla da yerine getirilebileceği sanırım yadsınamayacak bir olgudur. Bu tür bir değer, emisyon miktarı gerekli sınırlar içersinde tutulmak koşuluyla aslen var olan bir iç değerin bütün amaçlarını karşılayabilir ve hatta varlığı zorunlu bir değer ölçüsünün yerini bile alabilir." (Fullarton, *Regulation of Currencies*, 2. ed.. London 1845, s. 21.) Para olarak iş gören bir metaın dolaşımda yerini salt bir değer simgesinin alabilmesi karşısında demek oluyor ki, onun değer ölçüsü ve fiyat ölçütü olma görevleri gereksiz hale geliyorlar!

bir başka metaya bırakır. Paranın durmadan elden ele dolaşmasına yolaçan bu süreçte, paranın salt simgesel bir varlığa sahip olması yeterlidir. Deyim yerindeyse, burada paranın işlevsel varlığı, maddî varlığını [sayfa 143] yutmaktadır. Meta fiyatlarının geçici ve nesnel bir yansıması olması nedeniyle, bizzat kendisinin bir simgesi olarak hizmet etmektedir ve dolayısıyla yerini bir simgeye bırakabilmektedir.[86] Burada tek zorunluluk, bu simgelerin kendi başına nesnel toplumsal bir geçerliğe sahip olması gerekir ki, kâğıt simge bunu da zora dayanan devinmesi ile kazanır. Devletin bu zorunlu eylemi, toplumun sınırları ile çakışan ülke için dolaşımda geçerli olabilir, ama aynı zamanda da, ancak bu alan içersinde para, dolaşım aracı olma işlevini tümüyle yerine getirir ya da sikke halini alır.

ÜÇÜNCÜ KESİM. – PARA

Değer ölçüsü işlevini yerine getiren ve ister kendi kişiliğinde ister bir temsilci ile dolaşım aracı olarak hizmet eden meta, paradır. Altın (ya da gümüş) işte bunun için paradır. Bir yandan, kendi altın kişiliği içinde varolması gerektiği zaman para olarak işlev görür. O zaman, değer ölçüsü işlevinde olduğu gibi ne yalnızca düşünseldir, ne de dolaşım işlevindeki gibi temsil edilmeye uygun para-metadır. Öte yandan, işlevini, ister kendisi, ister bir temsilci aracılığı ile yerine getirsin, bu işlevi gereği, para olarak da işlev görür, bütün öteki metaların temsil ettiği kullanım-değerleri karşısında biricik değişim-değerinin uygun biçimi olarak bir tek değer-biçimi halinde pıhtılaşır.

a. Para-Yığma (İddihar)

Metaların iki karşıt başkalaşımının devrelerindeki sürekli hareket, ya da satış ve satınalmanın hiç bitmeyen değişmesi, paranın dinmeyen devrinde ya da paranın devinmesinde oynadığı *perpetuum mobile** işlevinde yansır. Ne var ki, başkalaşım dizileri kesilir kesilmez, satışlar kendisini izleyecek satınalmalarla tamamlanmadığı anda para hareketli olmaktan çıkar; [sayfa 144] Boisguillebert'in dediği gibi, "*meuble*"den "*immeuble*"ye, hareketlilikten hareketsizliğe dönüşür, sikke iken para olur.

Metaların daha ilk dolaşımı ile birlikte, ilk başkalaşımının ürününü sıkı sıkıya elde tutma zorunluluğu ve tutkusu ortaya çıkmıştır. Bu

[86] Altın ile gümüşün sikke olarak ya da özellikle dolaşım aracı olarak hizmet etmeleri ile kendi kendilerine salt simge haline gelmeleri olgusundan, Nicholas Barbon, hükümetlerin "paranın değerini yükseltme" hakkı olduğunu çıkarır; yani örneğin kuruş adındaki bir gümüş niceliğine, daha büyük bir gümüş niceliğinin (taler gibi) adı verilir ve böylece taler yerine güvenilir kuruş ödenir. "Para eskir; aşınır ve çok fazla sayılıp el değiştirerek hafifleşir. ... Alışveriş sırasında insanların önem verdikleri. paranın adı ve rayicidir, yoksa gümüşün miktarı değildir. ... Madeni para yapan, üzerindeki devlet otoritesidir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 29. 30, 25.)

* Tükenmez hareket. -ç.

ürün, metaın dönüşmüş , şekli ya da altın-krizalit biçimidir.[87] Artık metalar, başka metaları satınalmak için değil, bunların meta-biçimini, para-biçimi ile değiştirmek için satılmıştır. Metaların dolaşımını etkileyen salt amaçlar olmalarından, bu biçim değişikliği kendi başına bir amaç, bir hedef halini almıştır. Metaın bu değişmiş biçiminin, hiç bir koşula bağlı olmadan elden çıkarılabilir biçim olarak ya da yalnızca geçici para-biçimi olarak işlevini yerine getirmesi, böylece önlenmiş oluyordu. Yani para, bir küme halinde taşlaşıyor ve satıcı, para yığıcısı oluyordu.

Metaların dolaşımının ilk aşamalarında, yalnızca kullanım değerleri fazlaları paraya çevrilirdi. Altın ile gümüş, böylece, fazlalığın ya da servetin toplumsal ifadeleri halini almışlardır. Para yığıcılığın bu ilkel biçimi, geleneksel üretim biçiminin sabit ve sınırlı bir aile çevresi gereksinmelerini karşılamak için sürdürüldüğü topluluklarda süreklilik kazanmıştır. Asya halkında, özellikle Hintlilerde durum böyledir. Bir ülkedeki meta fiyatlarının, orada bulunan altın ve gümüş miktarı ile belirlendiği sanısına kapılan Vanderlint, Hint mallarının niçin bu kadar ucuz olduğunu kendi kendine sorar. Yanıt şudur: Hintliler paralarını gömerler de ondan. 1602 ilâ 1734 yılları arasında, aslında Amerika'dan Avrupa'ya gelmiş olan 150 milyon gümüş sterlini gömdüklerini belirtir.[88] 1856 ile 1866 yılları arasındaki 10 yılda İngiltere, Hindistan'a ve Çin'e, aldığı Avustralya altınına karşılık 120.000.000 gümüş sterlin ihraç etmiştir. Çin'e ihraç edilen gümüşün büyük kısmı, sonradan Hindistan'a akıyor.

Meta üretimi geliştikçe, her meta üreticisi, *nevrus rerum*'dan* ya da toplumsal güvenceden emin olmak zorundadır.[89] Gereksinmeleri sürekli olarak kendisini hissettirir ve onu durmadan başkalarına ait metaları satınalmaya zorlar; oysa kendi öz [sayfa 145] mallarının üretimi ve satışı, zaman gerektirir ve koşullara bağlıdır. Satmadan satınalabilmek için, satınalmadan önce satmış olması gerekir. Bu işlem genel ölçüde ele alındığında bir çelişki taşıyormuş gibi görünür. Ama, değerli madenler, üretim kaynaklarında, öteki metalar ile dolaysız olarak değişilir. Ve işte burada, meta sahipleri tarafından yapılan satış, (altın ya da gümüş sahipleri tarafından) satınalma olmadan yapılmıştır.[90] Diğer üreticilerin ardından satınalmayı izlemeyen satışlar, yeni yeni üretilen değerli madenlerin meta sahipleri arasında dağılımını sağlar. Böylece, bütün değişim çizgisi boyunca çeşitli miktarlarda altın ve gümüş kümeleri

[87] "Paraca zenginlik... paraya çevrilmiş ürünce zenginlikten başka bir şey değildir." (Mercier de la Riviere, *l.c.*, 573.) "Ürün şeklinde bir değer, yalnızca şekil değiştirmiş bir değerdir." (*Id.*, s. 486.)

[88] "İşte bu önlemle, ellerindeki bütün malların fiyatlarını, bu kadar düşük düzeyde tutarlar." (Vanderlint, *l.c.*, s. 95, 96.)

[89] "Para ... bir taahhüttür." (John Bellers, *Essays about, the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, Lond. 1699, s.13.)

[90] Satınalma, "kategorik" anlamda, altın ile gümüşün, metaların zaten değişmiş şekilleri ya da bir satışın ürünü olduğu anlamına gelir.

* Eşyanın siniri. –ç.

birikir. Değişim-değerini belli bir meta biçiminde elde tutma ve biriktirme olanağı ile birlikte altın hırsı da artar. Dolaşımdaki genişlemeyle birlikte paranın gücü, her an kullanılmaya hazır bu mutlak toplumsal servet biçiminin gücü de artar. "Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan arzuladığı her şeyi elde eder. Altınla bir kimse ruhlar cennetinin kapılarını bile açar." (Colombus'un 1503'te Jamaika'dan yazdığı mektup.) Altın, kendisine dönüşen şeyleri açığa vurmadığı için, her şey, meta olsun ya da olmasın, altına dönüştürülebilir. Her şey, satılabilir ve satınalınabilir hale gelir. Dolaşım, her şeyin içine atılabileceği ve altın-kristali olarak tekrar çıkacağı büyük bir toplumsal imbik "olur. Bu simya ilmine azizlerin kemikleri bile dayanamadıktan sonra, *res sacrosancta, extra commercium hominum** nasıl dayansın.[91]

Metalar arasındaki her nitel farklılık parada nasıl kayboluyorsa, para da, kendi payına, radikal eşitçiler gibi bütün farklılıkları yokeder.[92] Ne var ki, paranın kendisi de bir meta, dışsal bir nesne, herkesin özel malı olabilecek bir şeydir. Böylece toplumsal güç, özel kişilerin özel güçleri halini alır. Eskiler, bu yüzden parayı, ekonominin ve şeylerin ahlâkî düzeninin yıkıcısı olarak lânetlemişlerdir.[93] Modern toplum doğar doğmaz, Plutus'u saçlarından [sayfa 146] tutarak toprağın karnından[94]

* İnsanların alışverişi dışında kutsallaşmış şeyler. -ç.

[91] Fransa'nın dini bütün kralı Henry III, manastırlardaki kutsal emanetleri soymuş ve bunları paraya çevirmişti. Delfi Tapınağının Foçalılar tarafından soyulmasının Yunan tarihinde oynadığı rol herkesçe bilinir. Eski insanlar arasında tapınaklar mal tanrılarının oturdukları yerler sayılırdı. Buralar "kutsal bankalardı". Yetkin tüccar bir halk olan Fenikeliler için para, her şeyin biçim değiştirmiş şekliydi. Bunun için, Aşk Tanrıçaları adına yapılan şölenlerde, kendilerini yabancılara teslim eden bakirelerin aldıkları paraları tanrıçaya sunmaları çok doğaldı.

[92] "Altın, sarı, gözkamaştırıcı, değerli altın!
Bunun şu kadarı, karayı ak, çirkini güzel,
Eğriyi doğru, adiyi soylu, yaşlıyı genç, korkağı yiğit yapar.
... Ah tanrılar nedir bu? Niçin bu
Rahiplerinizi, uşaklarınızı yanınızdan kaçırır;
Çeker güçlü insanların yastıklarını başlarının altından;
Bu sarı köle
Din de kurar, din de bozar, kutsar lanetliyi;
Hayran eder herkesi kocamış cüzzamlıya;
Hırsızlara yer, senatörlere kürsüde
Ün, şan, saygınlık kazandırır;
Odur geçkin dullara yeniden koca bulan;
... Gel lanetli maden.
Orta malı orospusu insanlığın."
(Shakespeare, *Atinalı Timon*.)

[93] "*Ουδεν γαρ ανθρωποισιν οιν αργυροζ,*
Καχον νομισμα εβλαστε τουτο χαι πολειζ,
Ηορθει, τοδ ανδραζ εξανιστησιν δομων,
Τοδ εχδιδασχει χαι παραγγασσει φρεναζ,
Χρησταζ προζ αιασχρα ανθρωποιζ εχειγ,
Και παντοζ εργον δυσσεβειαν ειοεναι."

"Çünkü insanoğlunun hiç bir icadı para kadar kötülük saçıcı değildir. Ülkeleri harap ve yerlebir eden odur: dessaslığı öğreterek mertliği bozar ve böylece asil ruhları fenalığın iğrenç yoluna saptırır. İnsanları her türlü hileye başvurdurur ve onlara her günahı işletir." (Sofokles, *Antigone*, [MEB Yayınları, Ankara 1941, s: 24].)

çıkarmış ve altını, Kutsal Kâse* olarak, kendi öz yaşamının gerçek ilkesinin parıltılı cisimleşmesi olarak selâmlamıştır.

Meta, içerdiği kullanım-değeriyle belli bir gereksinmeyi karşılar ve maddî servetin belli bir öğesidir. Ama bir metaın değeri, maddî servetin diğer bütün öğeleri için taşıdığı çekim gücünün derecesini ve bu nedenle sahibinin toplumsal servetini ölçer. Metaların sahibi olan bir barbar ve hatta bir Batı Avrupa köylüsü için, değer, değer-biçimi ile aynı şeydir, ve bundan dolayı, ona göre, altın ve gümüş istifindeki artış, değerde bir artış demektir. Paranın değerinin, bazan kendi değerindeki değişmenin, bazan da metaların değerlerinde bir değişmenin sonucu olarak değiştiği doğrudur. Ama bu, bir yandan, 200 ons altının 100 ons altından daha fazla değer taşımasına engel olamayacağı gibi, öte yandan da bu malın o andaki madenî biçiminin, diğer bütün metaların evrensel eşdeğer biçimi ve insan emeğinin doğrudan toplumsal cisimleşmesi olmasını da önleyemez. Para-yığma hırsı, [sayfa 147] doğası gereği doymak bilmez. Nitelik ya da biçim açısından paranın yararlılığının sınırı yoktur, yani her metaya doğrudan doğruya çevrilebildiği için maddî servetin evrensel temsilcisidir. Ama aynı zamanda, her fiilî para toplamı miktar olarak sınırlıdır, dolayısıyla, satınalma aracı olarak sınırlı bir yararlılığı vardır. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu karşıtlık, istifçi için, Sisyphus-benzeri** emek biriktirmesinde, para yığıcısı için, sürekli bir mahmuz olur. Bu, tıpkı, aldığı her yeni ülkede,yalnızca yeni bir sınır gören bir fatihi andırır.

Altının para olarak elde tutulması ve istiflenmesi için, dolaşımına ya da zevk aracına dönüşmesine engel olunması gerekir. Para yığıcı, bunun için, altın fetişi adına, bedenî zevklerden fedakârlık yapar. Kutsal kitabın perhiz bahsine büyük bir içtenlikle uyar. Öte yandan, dolaşımdan, ona metalar biçiminde katmış olduğundan fazlasını çekemez. Ne kadar çok üretirse o kadar çok satabilir. Çok çalışmak, tutumluluk ve hasislik onun başlıca üç erdemidir, ve çok satıp, az satınalmak ekonomi politiğin özetidir.[95]

Para yığıcılığın kaba biçiminin yanısıra, altın ve gümüş eşyalara sahip olma şeklinde, estetik bir biçimini de görüyoruz. Bu, uygar toplumun serveti ile birlikte gelişir. "*Soyons riches ou paraissons riches*"*** (Diderot). Böylece, bir yandan, altın ve gümüş için, para işlevlerinden kopuk, durmadan genişleyen bir pazar doğar, ve öte yandan, bunalım

* İsa'nın son akşam yemeğini yediği kase ya da tabak. -ç.

** Ölüler diyarında sarp bir tepeye büyük bir kayayı iterek çıkarmaya mahkum edilen, ama kayayı tepeye her yaklaştırdığında, kayanın yuvarlanmasıyla birlikte aşağı inen ve bunu sürekli olarak yineleyen Korent'in masal kahramanı. -ç.

*** "Zengin olalım ya da zengin görünelim." -ç.

[94] "Pluton kendisini yerin derinliklerinden sınırsız hırsının çekip çıkartacağını umar." (Athen[aeus], *Deipnos[ophistarum*, 1802, t. II, s. 397].)

[95] "Her metaın satıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar çoğaltmak, alıcıların sayısını mümkün olduğu kadar azaltmak, işte, ekonomi politiğin işlemlerinin özeti." (Verri, *l.c.*, s. 52,53.)

ve toplumsal çalkantılar sırasında başvurulabilecek bir kaynak doğar.

Para yığıcılığı, madeni dolaşım ekonomisinde çeşitli amaçlara hizmet eder. İlk işlevi, altın ve gümüş sikkelerin devinmelerinin tâbi olduğu koşullarda doğar. Metaların dolaşımı ve fiyatlarının büyüklüğü ve hızındaki sürekli dalgalanmalarının yanısıra, dolaşımdaki para miktarının durmaksızın nasıl yükseldiğini ya da alçaldığını görmüş bulunuyoruz. Demek ki, bu kitlenin genişleyebilir ve daralabilir olması gerekir. Bazan para, dolaşan sikke olarak iş görmek üzere çekilmek, bazan da dolaşan sikke, az ya da çok durgun para olarak iş görmek üzere itilmek zorundadır. [sayfa 148] Fiilen dolaşımdaki para kitlesinin, dolaşımın emme gücünü sürekli doyum noktasında tutabilmesi için, ülkedeki altın ve gümüş miktarının, sikke olarak işlev yapması, gerekli miktardan daha fazla olması zorunludur. Bu koşul, yığılı para biçimini alan para tarafından yerine getirilir. Bu rezervler, dolaşıma para çıkarmak ya da dolaşımdan para çekmek için kanal hizmetini görürler ve böylece kanallarından dolup taşmaları önlenmiş olur.[96]

b. Ödeme Aracı

Metaların şimdiye kadar gözönünde tuttuğumuz basit dolaşımı biçiminde, belli bir değerin, daima iki biçimde karşımıza çıktığını görmüştük: bir kutupta meta, karşı kutupta para. Meta sahipleri bu nedenle, zaten eşdeğer şeylerin temsilcileri olarak temasa gelirler. Ama dolaşım geliştikçe, metaların elden çıkarılmasını sağlayan koşullar, bir zaman aralığı ile fiyatlarının gerçekleşmesinden ayrı hale gelir. Burada, bu koşulların en basitine işaret etmek yetecektir. Bir çeşit malın üretimi için daha uzun zaman, bir başka malın üretimi için daha kısa zaman gerekir. Gene, farklı metaların üretimi yılın çeşitli mevsimlerine bağlıdır. Bir tür meta kendi pazar yerinde doğabilir, bir diğerinin pazara gitmesi için uzun bir yolculuk yapması gerekir. Bunun için 1 numaralı meta sahibi, 2 numaralı satınalmaya hazır olmadan önce, satışa hazır olabilir. Aynı kişiler arasında aynı alışverişler sürekli yinelenince, satış koşulları, üretim koşullarına göre düzenlenir. Öte yandan, belli bir metaın, örneğin,

[96] "Bir ulusun ticaretini yürütmek için, içinde bulunulan koşullara göre değişen, bazan büyüyen, bazan küçülen, belirli miktarda paraya gereksinme vardır. ... Paranın bu yükselmesi ve alçalması olayı, politikacıların herhangi bir yardımı olmaksızınkendi kendisini düzenler. ... Kepçeler sırasıyla çalışır; para azalınca külçeler sikke haline getirilir, külçe azalınca sikkeler eritilir." (Sir D. North, *l.c.*, [Postscript], s.3:) Uzun süre Doğu Hindistan Kumpanyasının ileri gelenlerinden olan John StuartMill Hindistan'da gümüş süs eşyalarının hâlâ, doğrudan doğruya para-yığma görevini görmeye devam ettiği olayını doğrular. Bu gümüş süs eşyaları, faiz oranı yükseldiği zaman ortaya çıkar ve sikke haline getirilir, faiz oranı düşünce de eski haline dönerler. (J. S. Mill'in kanıtı, *Reports on Bank Acts*, 1857, 2084, 2011.) Hindistan'ın altın ve gümüş ithali ve ihracı konusunda 1864 tarihli bir parlamento belgesine göre, 1863 yılında altın ve Gümüş ithalatı, ihracatı 19.367.764 sterlin aşmıştır, 1864 yılını hemen izleyen 8 yıl süresince, değerli madenler ithali, ihracını 109.652.917 sterlin aşmıştır. Bu yüzyıl boyunca, Hindistan'da, 200 milyon sterlinden çok daha fazla miktarda sikke basılmıştır.

bir evin kullanımı, belirli bir süre için satılır (halk dilinde kiralanır). Burada ancak bu sürenin sonunda, alıcı, o metaın kullanım-değerini fiilen elde [sayfa 149] etmiş olur. Bunun için o, bedelini ödemeden önce satınalmıştır. Satıcı varolan bir malı satar, alıcı yalnızca paranın, ya da daha doğrusu gelecekteki paranın temsilcisi olarak satınalır. Satıcı alacaklı, satınalan borçlu olur. Burada, metaların başkalaşımı ya da değer-biçimlerinin gelişmesi yeni bir yönüyle ortaya çıktığı için, para da yeni bir işlev yüklenir, ödeme aracı olur.

Alacaklı ya da borçlu olma niteliği, burada basit dolaşımdan gelmektedir. Bu dolaşımın biçimindeki değişme, alıcı ve satıcıya bu yeni damgayı vurur. Başlangıçta bunlar, tıpkı satıcının ve alıcının geçici ve birbiri ardına gelen yeni rolleriydi ve aynı aktörler tarafından sırayla oynanırdı. Ama şimdi bu karşıtlık eskisi kadar hoş olmadığı gibi, kristalleşmeye daha da yatkındır.[97] Bununla birlikte, aynı özellikler, meta dolaşımından bağımsız olarak da kabul edilebilir. Eski dünyada sınıf savaşımları, borçlu ile alacaklı arasında bir savaşım biçimini almış ve Roma'da borçlu pleblerin mahvolması ile sona ermiştir. Köleler, bunların yerlerini almıştır. Ortaçağda, çatışma, ekonomik temeli ile birlikte onun üzerine kurulan siyasal güçlerini de yitiren borçlu feodallerin mahvolması ile sonuçlanmıştı. Ne var ki, bu iki dönemdeki borçlular ile alacaklılar arasındaki para ilişkisi, yalnızca, sözkonusu sınıfların dayandıkları genel ekonomik koşullar arasındaki derin uzlaşmaz karşıtlığı yansıtır.

Şimdi tekrar metaların dolaşımına dönelim. Satış sürecinin iki kutbunda iki eşdeğerin, meta ile paranın aynı anda yeralması artık sona ermiştir. Şimdi artık, para, ilkönce, satılan metaın fiyatının belirlenmesinde değer ölçüsü olarak işlev yapmaktadır; sözleşme ile saptanılan fiyat, borçlunun yükümlülüğünü, ya da saptanılan tarihte ödemek zorunda olduğu para miktarını gösterir. İkinci olarak para, düşünsel satınalma aracı olarak hizmet eder; alıcının, ödeme konusunda yalnızca verdiği sözde varolmakla birlikte, metaın el değiştirmesini sağlar. Ödeme için saptanılan günden önce, ödeme aracı, dolaşıma adımını atmaz, alıcının elinden çıkıp satıcının eline geçmez. Dolaşım aracının, bu yığılmış hale dönüşmesinin nedeni, ilk evreden sonra sürecin kesilmesi, metaın dönüşmüş şeklinin, yani paranın dolaşımdan çekilmesiydi. Ödeme [sayfa 150] aracı, dolaşıma, ancak meta onu terkettikten sonra girer. Para artık dolaşım sürecini meydana getiren araç olmaktan çıkmıştır. O, ancak onu; değişim-değerinin mutlak varlık biçimi olarak ya da evrensel meta olarak, dolaşıma adımını atmak suretiyle sona erdirir. Satıcı, metaını, bazı gereksinmelerini karşılamak için paraya çevirmiştir, oysa para yığıcı,

[97] Aşağıdaki satırlar, I8. yüzyılın başında İngiliz tüccarları arasında mevcut olan borçlu-alacaklı ilişkisini gösterir. "Burada, İngiltere'de, ticaret erbabı arasında öylesine bir insafsızlık duygusu egemendir ki, buna ne bir başka toplumda ne de dünyanın başka bir krallığında raslamak mümkündür." (*An Essay on Credit and the Bankrupt Act*, Lond.1707, s. 2.)

aynı şeyi, metaını para biçiminde elde tutmak, için yapmış, borçlu ise borcunu ödemek amacıyla aynı yola başvurmuştur; zaten borcunu ödemese, onun malları, icra dairesi tarafından satılacaktır. Metaların değer-biçimi para, şimdi artık, satışın bir sonu ve amacıdır, ve bizzat dolaşım sürecinden toplumsal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Alıcı, metaları paraya çevirmeden önce, parayı tekrar metaya çevirir; bir başka deyişle, metaların ikinci başkalaşımını birinciden önce tamamlar. Satıcının metaı dolaşıma girer, fiyatını gerçekleştirir, ama bu, ancak, para üzerinde yasal bir hak şeklinde olur. Meta, paraya dönüşmeden önce kullanım-değerine dönüşmüştür. Birinci başkalaşımının tamamlanması, ancak daha sonraki bir dönemde olur.[98]

Belli bir dönemde, vadesi gelen borç ödemesi, satışları ile bu borçları meydana getiren metaların toplam fiyatlarını temsil ederler. Bu fiyat toplamının gerçekleşmesi için gerekli altın miktarı, her şeyden önce, ödeme aracının dolaşım hızına bağlıdır. Bu miktar iki durumla koşullanır: birincisi, borçlular ile alacaklılar arasındaki ilişkiler öyle bir zincir oluştururlar ki, A, borçlusu B'den para aldığında, bunu hemen alacaklısı C'ye devreder, ve bu böyle devam eder gider; ikincisi, çeşitli ödeme günleri arasındaki aralıkların uzunluğudur. Sürekli ödemeler zinciri ya da gecikmiş ilk başkalaşımlar, daha önceki sayfalarda gözden geçirdiğimiz, iç içe geçmiş başkalaşımlar dizisinden büsbütün farklıdır. Dolaşım aracının dolaşımı ile, alıcılar ile satıcılar arasındaki bağ yalnızca ifade edilmiş olmaz, bu bağ, yalnız dolaşım sırasında doğmuştur ve onunla vardır. Buna karşılık ödeme aracının hareketi, çok [sayfa 151] daha önceden varolan toplumsal bir ilişkiyi ifade eder.

Birkaç satışın aynı anda ve yanyana olması olgusu, dolaşım hızının, sikkenin yerini hangi ölçüde alabileceğini sınırlar. Öte yandan bu olgu ödeme araçlarında tasarruf sağlayıcı yeni bir kaldıraçtır. Ödemelerin tek bir noktada toplanması ölçüsünde, bunların tasfiyesi (*liquidation*) için özel kurumlar ve yöntemler geliştirilir. Ortaçağlarda Lyon' da *virement*'ler* böyleydi. A'nın B'den, B'nin C'den ve C'nin A'dan vb. alacaklarının pozitif ve negatif miktarlar olarak bir ölçüde birbirlerini yok etmek üzere karşı karşıya getirilmeleri yeter. Böylece geriye, ödenecek tek bir bakiye kalır. Bir merkezde toplanan ödemeler miktarı ne kadar büyük olursa, bu borç bakiyesi o kadar az olur ve dolaşımdaki ödeme aracı kitlesi o kadar küçük olur.

[98] 1859'da yayımlanan kitabımdan alınan aşağıdaki bir pasajdan, metinde karşıt biçimi niçin dikkate almadığım görülecektir: "Tersine P–M sürecinde para, gerçek satınalma aracı olarak elden çıkartılabilir ve bu şekilde, meta fiyatı, paranın kullanım-değerinden ya da meta elden çıkartılmadan önce gerçekleştirilebilir. Bu, günlük yaşamda, önceden ödeme (peşin verme) şeklinde daima olur. Ve İngiliz hükümeti de Hintli çiftçiden afyonu işte bu şekil altında alır. ... Gene de, bu durumlarda para, daima satınalma aracı olarak iş görür. ... Sermaye de, kuşkusuz, para şeklinde yatırılmıştır... Bu görüş, ne var ki, basit dolaşımın ufku içersine girmez." (*Zur Kritik*..., s. 119, 120. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 181, 182.])

* Borç aktarması, hesap aktarması. -ç.

Paranın ödeme aracı işlevi, sınırsız bir çelişkinin varlığına işaret eder. Ödemeler birbirlerini dengeledikleri sürece, para, yalnızca, bir hesap parası, bir değer ölçüsü olarak düşünsel bir işlevi yerine getirir. Fiili ödemeler yapılması gerektiği sürece, para, artık bir dolaşım aracı, ürünlerin değişiminde geçici bir etken olarak hizmet etmez, toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, değişim-değerinin bağımsız varlık biçimi, evrensel meta olarak iş görür. Bu çelişki, para bunalımı diye bilinen iktisadi ve ticari bunalımların bu evrelerinde açıkça görülür.[99] Bu gibi bunalımlar, ancak, uzayıp giden ödemeler zincirinin ve bunların kapanması için yapay bir sistemin iyice geliştiği yerlerde görülür. Bu mekanizmada genel ve yaygın bir bozukluk olduğu zaman, bunun nedeni ne olursa olsun, para, birdenbire ve doğrudan, hesap parasının düşünsel biçiminden çıkar ve nakit para halini alır. Sıradan mallar artık onun yerini alamaz. Metaların kullanım-değeri değersiz hale gelir, ve onların değeri de, kendi bağımsız biçiminin varlığı içersinde kaybolur. Bunalım öngününde, burjuvazi,bolluğun verdiği sarhoşlukla, kendine güven içersinde, parayı boş bir hayal ilân eder. Yalnızca meta paradır. Ama şimdi her yerde şu çığlık: Yalnızca para metadır. Karacanın su peşinde koşması [sayfa 152] gibi, onun ruhu da para, o biricik servet peşinde nefes nefesedir.[100] Bunalım sırasında, metalarla onların değer-biçimi, para arasındaki zıtlık, mutlak çelişki düzeyine yükselir. Bu gibi durumlarda,para hangi biçimde görünürse görünsün hiç önemi yoktur. Ödemeler ister altın ile ister banknot gibi kredi parasıyla yapılsın, para kıtlığı devam eder.[101]

Eğer şimdi belli bir dönemde dolaşımdaki paranın toplam miktarını gözönünde tutacak olursak, dolaşım ve ödeme aracının verilen devinme hızının, gerçekleşebilecek fiyatların toplamı, artı, günü gelmiş ödemelerin toplamı, eksi, birbirini götüren ödemeler, son olarak, eksi,

[99] Metinde işaret edilen para bunalımı, her genel bunalımın bir aşaması olarak, kendilerine gene para bunalımı adı verilen, ama kendi başlarına ortaya çıkabilen ve böylece ticaret ve sanayi üzerinde ancak dolaylı bir etki yapan özel tür bunalımlardan açıkça ayırdedilmelidir. Bu bunalımlar, para sermayesi ekseni etrafında döndüğü için, doğrudan doğruya hareket alanı da, bu sermaye, yani bankalar, borsalar ve mali çevrelerdir.

[100] "Kredi sisteminden birdenbire nakit sisteme geçilmesi, teorik olan korkuyu paniğe çevirir; ve dolaşım süreci içersinde aracılık yapan kimseler, kendi ekonomik ilişkilerindeki anlaşılması olanaksız gizem karşılığında ürperirler." (Karl Marx, *l.c.*, s. 126. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 189.]) "Yoksullar boş dururlar, çünkü zenginlerin elinde bunları çalıştıracak para yoktur, oysa yiyecek ve giyecek sağlamakiçin, tıpkı eskiden olduğu kadar toprakları ve işçileri vardır;… ulusun gerçek zenginliği de budur, yoksa para değil." (John Bellers, *Proposals for Raising a College of Indtustry*, Lond.1696, s. 3. 4.)

[101] Böyle bir zamanın "amis du commerce" ["ticaret dostları" -ç.] tarafından nasıl sömürüldüğünü aşağıdaki pasaj göstermektedir: "Bir seferinde" (1839 yılında)(o kentin) "yaşlı tamahkâr bir bankeri, özel odasında oturduğu masanın kapağınıkaldırdı ve bir dostuna bir tomar banknotu gösterdi; 600.000 sterlin olduğunu büyük bir zevkle söylediği bu paralar, para sıkıntısı yaratmak için burada tutuluyordu ve aynı gün saat üçten sonra hepsi de piyasaya sürülecekti." ([H. Roy,] *The Theory of Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*, Lond. 1864, s. 81.) Yarı resmi hükümet organı *The Observer* gazetesinde, 24 Nisan 1864 tarihinde şu paragraf yer alıyordu: "Banknot kıtlığı yaratmak için başvurulan yollar üzerine çok acayip söylentiler dolaşıyor... Böylesine hilelere başvurulduğunu kabul etmek her ne kadar kuşkulu görülse de, haberler öylesine yaygınlaşmıştır ki, üzerinde gerçekten durulmaya değer."

aynı sikke parçasının sıra ile dolaşım ve ödeme aracı olarak hizmet gördüğü devreler sayısı sonucuna eşit olduğunu görürüz. Bundan dolayı, fiyatlar ile devinme hızı ve ödemelerinin hacmi bilinmiş olsa bile, belirli bir sürede, diyeli m bir günde, dolaşımdaki para miktarı ile dolaşımdaki metalar kitlesi artık birbirine tekabül etmez. Çoktandır dolaşımdan çıkmış olan metaları temsil eden para, devinmesini sürdürür. Eşdeğeri para olan dolaşımdaki metalar ilerdeki bir tarihe dek sahnede görünmezler. Ayrıca, her gün sözleşmeye bağlanan borçlar ile aynı gün vadeleri gelen ödemeler tamamen kıyas kabul etmez niceliklerdir.[102]

[sayfa 153]

Kredi-para, ödeme aracı olarak paranın işlevinden doğrudan ortaya çıkar. Satınalınmış metalar için düzenlenen borç belgeleri, bu borç/ların başkalarına devredilmesi amacıyla dolaşır. Öte yandan, kredi sis/teminin gelişmesi ölçüsünde, ödeme aracı olarak paranın işlevi de büyür. Bu niteliği ile, kendine özgü çeşitli biçimlere girerek, büyük ticari alışverişler alanında kendi evindeymiş gibi hareket eder. Buna karşılık altın ve gümüş sikkeler perakende ticaret alanına sürülür.[103]

Meta üretimi kendisini yeterince yaygınlaştırınca, para, metaların dolaşım alanı ötesinde ödeme aracı olarak hizmet etmeye başlar. Bütün sözleşmelerin evrensel konusu olan meta halini alır.[104] Rantlar, vergiler

[102] Belli bir gün boyunca yapılmış bulunan satış ve sözleşmeler, o gün dolaşan para miktarını etkilemezler, ve ama çoğu durumlarda daha sonraki azçok uzak bir tarihte, dolaşımda olacak para miktarı üzerinde çok sayıda poliçe çekilmesine yolaçarlar. ... Bugün verilen poliçeler ya da açılan krediler, sayıca, miktarca ya da sürece yarın veya daha sonra verilecek ya da açılacak olanlara herhangi bir benzerlik göstermezler; ayrıca, bugünkü poliçe ya da kredilerin bir çoğu vadeleri gelince, dahaönceki tarihlerde ne zaman ortaya çıktıkları belirsiz bir dizi alacak ve verecekle takas edilirler: 12, 6. 3 ya da 1 ay süreleri dolan alacak dereceleri büyük bir miktara ulaşabilirler." (*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish people. By a Banker in England*, Edinburgh 1845, s. 29, 30 *passim*.)

[103] Gerçek ticari işlemlerde ne kadar az hazır para kullanıldığını bir örnekle göstermek için Londra'nın en büyük kurumlarından birisinin yıllık gelir ve giderlerini gösteren tabloyu aşağıya alıyorum. 1856 yılındaki, milyonlarca sterline ulaşan ticari işlemler burada bir milyona indirgenmiştir:

Tahsilât (£)	
Banker ve tüccarlardan alınmış vadeli poliçeler	533. 596
Bankerin vb. talebi üzerine ödenecek çekler	357. 715
Eyalet tahvilleri	9. 627
İngiltere Bankası tahvilleri	68. 554
Altın	28. 089
Gümüş ve bakır	1. 486
Posta havaleleri	933
T o p l a m	1. 000. 000
Ödemeler (£)	
Vadeli poliçeler	302. 674
Londra bankerlerine ödenecek çekler	663. 672
İngiltere Bankası tahvilleri	22, 743
Altın	9. 427
Gümüş ve bakır	1. 484
T o p l a m	1. 000. 000

(*Report form the Select Committee on the Bank Acts*, July 1858, s. LXXI.)

ve benzeri ödemeler, aynî ödemeler halinden çıkıp nakdi ödemelere dönüşürler. Bu dönüşümün, üretimin genel koşullarına ne ölçüde dayandığını, örneğin, Roma İmparatorluğunun, devlete yapılan bütün ödemelerin para olarak ödenmesi için yaptığı girişimin iki kez başarısızlıkla sonuçlanması çok iyi gösterir. Fransız tarım nüfusunun Louis XIV zamanındaki korkunç sefaleti, Boisguillebert, Marshal Vau-ban ve başkalarının açık bir dille yerdikleri bu sefalet, yalnız vergilerin yüksekliği [sayfa 154] yüzünden değil, aynî vergilerin nakdî vergilere çevrilmesi yüzünden de ileri gelmişti.[105] Öte yandan Asya'da devlet vergilerinin esasta aynî olarak ödenen rantlardan ibaret oluşu, doğal olay düzenliliği ile yeniden ortaya çıkan üretim koşullarına bağlıdır. Ve bu ödeme biçimi de eski üretim biçiminin devamını sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasının sırlarından birisi de budur. Avrupa'nın Japonya'ya zorla kabul ettirdiği dış ticaret, aynî rant yerine nakdî rantın geçmesine yolaçarsa, bu, ülkenin örnek tarımının sonu olacaktır. Bu tarımın sürdürüldüğü dar ekonomik koşullar yokolup gidecektir.

Her ülkede yılın belli günleri törelerle, çeşitli büyük ve devamlı borçların kapatılması günleri olarak kabul edilir. Bu tarihler, yeniden-üretim çarkındaki devrimlerin yanısıra, mevsimlerle sıkı ilişki halindeki koşullara bağlıdır. Bunlar, aynı zamanda, vergiler, rantlar vb. gibi, metaların dolaşımı ile doğrudan bağlantısı bulunmayan ödemelerin, tarihlerini de düzenler. Bütün ülkede bu tarihlere raslayan ödemeler için gerekli para miktarı, ödeme aracı ekonomisinde dönemsel ama tamamen yapay bozukluklara yolaçar.[106]

Ödeme aracının devinme hızı yasasından şu sonuç çıkar ki, kaynağı ne olursa olsun, bütün dönemsel ödemeler için gerekli ödeme aracı miktarı, bu dönemlerin uzunluğu ile ters orantılıdır.[107] [sayfa 155]

[104] "Ticaret işlemleri öylesine bir değişikliğe uğramıştır ki, malın malla değişimi ya da mal teslimi ve kabulü şimdi yerini satışa ve ödemeye bırakmış bulunuyor ve bütün alışverişler şimdi para olarak bir fiyat üzerinde belirleniyor."(*An Essay upon Public Credit*, 3.ed.,London 1710,s.8.)

[105] "Para ... her şeyin celladı haline geldi." Maliye, "bu belgin uğursuzu elde etmek için, şeylerin ve malların korkunç bir yığınının buharlaştığı bir imbik"tir. "Para bütün insanlığa karşı savaş açmış bulunuyor." (Boisguillebert, *Dissertati on sur la nature des richesses, de 1'argent et des tributs*, edit. Daire, "*Economistes financiers*", Paris 1843. t. I, s. 413, 419, 417, 418.)

[106] Mr. Craig, 1826 tarihli Avam Kamarası Komitesi önünde şöyle diyordu: "1824 yılında, Paskalya yortusu sonunda, Edinburgh bankalarında banknot talebi öylesine artmıştı ki, saat 11'de bunların elinde tek bir banknot kalmadı. Ödünç almak içinçevredeki bütün bankalara başvuruldu, ama boşuna; işlemlerin çogu yalnızca makbuzlar ile yapılabildi; ama saat üç sıralarında, bütün banknotlar, çıkartıldıkları bankalara geri dönmüş bulunuyordu! Yalnızca elden ele geçmişlerdi."İskoçya'da ortalama efektif banknot dolaşımı, üç milyon sterlinden az olmakla birlikte, yılın belirli ödeme günlerinde, bankerlerin elinde bulunan ve hepsi aşağı yukarı 7.000.000 sterlin tutan banknotlar görev başına çağrılır. Bu gibi durumlarda banknotların tek ve belirli bir görevleri vardır ve bunu yerine getirir getirmez tekrar gene çıktıkları bankalara dönerler (Bkz: John Fullarton, *Regulation of Currencies*, 2. ed., Lond. 1845, s. 86, not.) Açıklamak için şunu belirtmek gerekir ki, İskoçya'da Fullarton'un yapıtının yayınlandığı tarihte, mevduatın çekilmesi, çekle değil, senetle oluyordu.

[107] "Yılda, 40 milyonluk işlemi yürütmek durumu ortaya çıksa, ticaretin gerektirdiği devir ve dolaşımlar için bunun 6 milyonu" (altın) "yeter mi acaba?" sorusuna Petty her zamanki usta

Paranın ödeme aracı olarak gelişmesi, borçlanılmış miktarların ödenme tarihi için para biriktirilmesini gerektirir. Zenginliğe kavuşmanın belli bir yolu olarak para-yığma, uygar toplumun ilerlemesiyle ortadan kalkarken, ödeme aracı rezervlerinin oluşumu bu ilerlemeyle birlikte artar.

c. Evrensel Para

Para, iç dolaşım alanından çıktığı anda, orada büründüğü, fiyatların ölçütü, sikke, işaret ve değer simgesi gibi yerel giysilerinden soyunur ve ilk biçimi külçe haline döner. Dünya pazarları arasındaki ticarette, metaların değeri, evrensel olarak kabul edilebilecek biçimlerde ifade edilir. Bu nedenle, onların bağımsız değer-biçimleri de, bu durumlarda, evrensel para biçiminde onların karşısına çıkarlar. Para, maddî biçimi aynı zamanda soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal cisimleşmiş biçimi olan meta niteliğini, tam anlamıyla, ancak dünya pazarlarında kazanır. Bu alandaki gerçek varoluş biçimi, onun düşünsel kavramına en uygun şekilde tekabül eder.

İç dolaşım alanında, ancak tek bir meta değer ölçüsü olarak hizmet etmekle para haline gelir. Dünya pazarlarında değerin çift ölçüsü hüküm sürer, altın ve gümüş.[108] [sayfa 156]

Dünya parası, evrensel ödeme aracı, evrensel satınalma aracı, ve her türlü servetin evrensel olarak kabul edilen somutlaşmış şekli gibi

haliyle karşılık verir: "Yanıtım evettir: 40 milyonluk bir toplam için, eğer devirler kısa vadeli ise, yani her cumartesi ücret alan ve borçlarını ödeyen yoksul zanaatçılar ile işçiler arasında olduğu gibi haftalık ise, bir milyonluk paranın 40/52'si bunun için yeterlidir; yok eğer devreler üçer yıllık ise, bizim kira ödeme ve vergi toplama âdetlerimiz gereğince 10 milyona gerek vardır. Bun un için, çeşitli süredeki ödemelerin genel olarak 1 ilâ 13 hafta arasında yapıldığını varsayarsak, 10 milyonun 40/52'ye eklenmesi gerekir ve bunun yarısı 5½ milyon eder ki, 5½ milyonumuz olursa yetecek demektir." (William Petty, *Political Anatomy of Ireland 1672*, Lond.1691, s.13,14.)

[108] Bir ülkenin bankalarının yedek fonlarının yalnızca ülke içinde dolaşımda bulunan değerli madenden meydana getirilmesini öngören yasaların saçmalığı buradan gelir. İngiltere Bankasının, kendi kendine yarattığı "tatlı güçlükler" çok ünlüdür. Altınve gümüşün nispi değer değişimlerinin büyük tarihsel dönemleri konusunda bkz: Karl Marx, *l.c.*, s. 136 sq. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 199 vd.] Sir RobertPeel, 1844 tarihli Banka Yasası ile, İngiltere Bankasına, altın mevcudunun dörtte-birini aşmamak üzere gümüş yedek fonu bulundurma ve külçe gümüş karşılığındabanknot çıkarma yetkisi vererek güçlüğü yenmeye çalıştı. Bu amaç için, gümüşün değeri, Londra piyasasındaki fiyatına göre takdir edildi. [*Dördüncü Almanca baskıya ek*: Bir kez daha kendimizi altın ile gümüşün nispî değerlerinde ciddi bir değişiklik döneminde buluyoruz. 25 yıl kadar önce, altın ile gümüşün nispi degerlerini ifade eden oran = 15½ : 1 idi; şimdi aşağı yukarı = 22 : 1 ve gümüşün altına göre değeri de devamlı düşüyor. Bunun başlıca nedeni, her iki madenin üretim biçimindeki köklü değişikliklerdir. Altın, eskiden, hemen tamamen havanın etkisiyle ufalanmış taşların meydana getirdiği, içinde altın bulunan alüvyonlu toprakların yıkanması yoluyla elde edilirdi. Şimdi bu yöntem yetersiz hale gelmiş ve eski insanların çok iyi bildikleri, ama sonraları yalnızca ikinci derecede önem verilen altınlı kuars damarlarının doğrudan doğruya işlenmesi ile arka plana itilmiştir. (Diodorus, III, 12-14) (Diodor's, v. Sicilien, *Historische Bibliothek*, book III, 12-14. Stuttgart 1828, s. 258-261). Ayrıca, yalnız Kuzey Amerika ile Kayalık Dağların batı kesiminde zengin gümüş yatakları bulunmakla kalmamış, bu nedenlerle Meksika'daki gümüş madenlerinde, modern makinelerle yakıt taşınmasını kolaylaştıran demiryollarının döşenmesiyle, az masraflarla büyük ölçülerde ve gerçek anlamıyla gümüş madenciliği başlamıştır. Bununla birlikte, iki madenin kuars damarlarındaki bulunuş şekilleri arasında büyük

hizmet eder. Onun başlıca işlevi, uluslararası bakiyelerin tasfiyesinde ödeme aracı işlevidir. Merkantilistlerin "ticaret dengesi" sloganı, işte buradan gelir.[109] Altın ile gümüş, çeşitli uluslar arasındaki ürün değişiminde alışılagelen dengenin birdenbire bozulduğu dönemlerde, başlıca ve zorunlu uluslararası satınalma aracı olarak hizmet ederler. Ve ensonu, satınalma ya da ödemenin sözkonusu olmadığı, ama servetin bir ülkeden diğerine aktarılması gerektiği ve bu aktarmanın, ya dünya pazarının [sayfa 157] o andaki konumu, ya da güdülen özel amaçlar nedeniyle metalar biçiminde yapılmasının olanaksız olduğu durumlarda, bu, toplumsal servetin evrensel somutlaşmış şekli olarak hizmet eder.[110]

Her ülkenin iç dolaşım için bir para rezervine gereksinmesi olduğu gibi, dünya pazarlarındaki dış dolaşım için de böyle bir rezerve gereksinme vardır. Demek ki, para-yığmanın işlevleri, paranın kısmen iç dolaşım ve iç ödeme aracı işlevinden, kısmen de dünya parası olma işlevinden doğmuş oluyor.[111] Bu son işlev için, gerçek para-meta, gerçek altın ve

bir fark vardır. Altın saf halde olmakla birlikte, kuars damarları içersinde ufak zerrecikler halinde dağılmış durumdadır. Bunun için, kütle halindeki damarın bütünüyle parçalanması ve altının, ya yıkanıp ayıklanması ya da cıva ile temizlenmesi gerekir. Çoğu kez 1.000.000 gram kuarstan ancak 1-3 ya da nadiren 30-60 gram altın elde edilir. Gümüş saf halde pek seyrek bulunmakla birlikte özel kuars yataklarında raslanır ve damardan nispeten kolay ayrılır, çoğu kez de %40-90 gümüş içerir; ya da daha az miktarlarda bakırda, kurşunda işlenmeleri zaten kârlı olan diğer cevherlerde bulunur. Yalnızca bu açıklamadan da anlaşılmaktadır ki, altın üretimi için harcanan emek, artmış olduğu halde, gümüş üretimi için harcanan emekte bir azalma olmuştur ve bu durumda gümüşün değerinde de bir düşme görülmesi doğaldır. Bu değer düşmesi, eğer, bugün bile gümüş fiyatları yapay yollardan yüksek tutulmamış olsa, gümüş fiyatlarında daha fazla düşmelere yolaçabilirdi. Ama Amerika'nın zengin gümüş yatakları şimdiye kadar pek fazla işlenmemiş olduğu için bu madenin değerinin daha uzun zaman düşmeye devam edeceği tahmin olunur. Bundan daha büyük bir etmen de, her gün kullanılan lüks eşya için gümüşe olan talepte nispi bir azalma olması, bu gibi eşyaların artık kaplamalar ve alüminyum gibi madenlerle karşılanmasıdır. Uluslararası zorunlu bir kur ile gümüşün tekrar eski 1:15½ oranının yükseltilebileceğini düşünen çifte maden ütopyacılığının buna göredeğerlendirilmesi yerinde olur. Gümüşün dünya pazarındaki para işlevini gitgide yitirmesi daha büyük bir olasılıktır. *-F.E.*]

[109] Ticaret bilançosunun altın ve gümüş olarak fazlalıkla kapanmasını uluslararası ticaretin amacı olarak gören merkantilist sistemin karşısında olanlar bile, dünya parasının görevlerini tamamen yanlış anlamışlardır. Ricardo örneğiyle, bunların dolaşım aracı miktarını düzenleyen yasalar hakkındaki yanlış düşüncelerin, değerli madenlerin uluslararası hareketleri konusunda aynı derecede hatalı düşüncesinde ne şekilde yansıdığını göstermiştim. (*l.c.*, s. 150 *sqq.*) [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 2 23 vd..] Onun "Aleyhte bir ticaret bilançosu ancak para bolluğundan ileri gelir. ... Sikke ihracı, sikkenin ucuzlamasından dolayı olur ve bu, aleyhte bir bilançonun sonucu değil nedenidir." şeklindeki yanlış dogma daha önce Barbon'da görülür: "Ticaret bilançosu, eğer böyle bir şey varsa, paranın ülke dışına gönderilmesinin nedeni değildir; bu, değerli madenlerin her ülkedeki değerleri arasındaki farktan ileri gelmektedir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 59-60.) MacCulloch, *The Literature of Political Economy: a classified catalogue*, Lond. 1845, adlı yapıtında bu öngörüşü nedeniyle Barbon'u över, ama "dolaşım ilkeleri"nin dayandığı saçma varsayımlara Barbon'un verdiği safça biçimlerin adını anmadan geçmeyi de ihmal etmez. Bu katologdaki gerçek eleştiri ve hatta dürüstlük yoksunluğu, para teorisi tarihine ayrılan bölümde doruğa ulaşır, çünkü MacCulloch; yapıtının bu bölümünde, "*facile princeps argentariorum*" ["para âleminin ünlü lideri" -ç.] adını verdiği Lord Overstone'a dalkavukluk etmektedir.

[110] Örneğin, subvansiyonlarda, savaşları yürütmek ya da bankaları yeniden nakit ödemeler yapabilecek duruma getirmek için vb. yapılan ikrazlarda, değer, başka hiç bir şekilde değil, para şeklinde isteniyor olabilir.

[111] "Madeni para ile ödeme yapan ülkelerde para-yığma mekanizmasının, genel dolaşımdan gelen herhangi hissedilir bir yardım olmaksızın, uluslararası dengeleşmede gerekli her görevi

gümüş gereklidir. Bu nedenle, Sir James Steuart, altın ile gümüşe, bunları, salt yerel temsilcilerinden ayırdetmek için "dünya parası" demektedir.

Altın ile gümüşün akımı iki yönlüdür. Bir yandan, kaynağından çıkarak yeryüzünün bütün pazarlarına yayılır, çeşitli ulusal dolaşım alanlarında farklı ölçülerde emilir, dolaşım kanallarını doldurur, altın ve gümüş sikkelerin aşınmalarının yerine geçer, lüks eşyalara malzeme olur, para-yığma şeklinde donar.[112] Bu ilk akım, metalarda gerçekleşmiş emekleri, altın ve gümüş üreten ülkelerin değerli madenlerde somutlaşan emekleriyle değişmeleri ile başlar. Öte yandan, altın ile gümüş, çeşitli ülkelerin dolaşım alanlarında durmadan bir ileri bir geri akar, ve bu akımın hareketi, kambiyo kurlarındaki bitmez tükenmez dalgalanmalara bağlıdır.[113] [sayfa 158]

Burjuva üretim biçiminin belli bir boyuta ulaştığı ülkeler, bankaların kasa dairelerinde biriken altın ve gümüş miktarını, kendilerine özgü işlevleri, gereği gibi yerine getirebilecekleri asgari ölçüde tutabilmek için sınırlandırırlar.[114] Birikmiş bu miktarların ortalama düzeylerinin üzerine göze batacak derecede çıkmaları bazı istisnalar dışında meta dolaşımındaki bir durgunluğun, başkalaşımlarındaki düzenli akışta kesintinin bir belirtisidir.[115] [sayfa 159]

yerine getirmede, yıkıcı bir yabancı istilânın felaketli sonuçlarından kurtulmaya çalışan Fransa'nın, 27 ay gibi bir sürede müttefik devletlere, sırtına yüklenmiş bulunan yaklaşık 20 milyonluk tazminatı, hem de büyük kısmını madeni para olarak, ülke içi para dolaşımında hissedilir bir daralma ya da bozulma ve hatta kambiyosunda kaygı verici herhangi bir dalgalanma olmaksızın, ödeyebilme kolaylığından daha inandırıcı bir kanıt gerçekten olamaz." (Fullarton, *l.c.*, s, 141.) [*Dördüncü Almanca baskıya ek*: Bundan daha da çarpıcı bir örnek, gene aynı Fransa'nın, 1871-73 arasında, 30 ay içersinde bundan on kez daha fazla bir savaş tazminatını, gene büyük bir kısmı madeni para olmak üzere ödeyebilmesiyle karşımıza çıkar. *-F.E.*]

[112] "Para, ülkeler arasında, gereksinmeleri oranında dağılır... ve daima ürünlerin para kılığına bürünmesiyle olur." (Le Trosne, *l.c.*, s. 916.) "Sürekli altın ve gümüş veren maden ocakları, her ulusa gerekli miktarın sağlanmasına yetecek kadarını vermiş olurlar." (J. Vanderlint, *l.c.*, s. 40.)

[113] "Kambiyo kurları, her hafta yükselir ve düşer, ve yılın bazı belirli zamanlarında bir ulusun zararına yükselirler ve başka zamanlarda ise bu yükseliş tam tersine sonuç verir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 39.)

[114] Bu çeşitli işlevlerin, altın ile gümüşün, banknotların konversiyonu için bir fon olarak da iş görmeleri halinde birbirleriyle tehlikeli çatışmalara düşmeleri olasılığı vardır.

[115] "Para iç ticaret için mutlak zorunlu bir şey olmaktan daha fazla, ölü bir sermaye demektir... ve onu bulunduran ülkeye, ihraç ve ithal edilmesi dışında hiç bir kâr sağlamaz." (John Bellers, *Essays*, s. 13.) "Elimizde çok fazla sikke olursa ne olur? En ağırlarını eritir ve altın ya da gümüşten görkemli tabaklar, vazolar ya da eşyalar yapabiliriz; ya da gereksinme duyulan ya da istenilen yerlere meta olarakgönderebiliriz." (W. Petty, *Quantulumcunque*, s. 39.) "Para, devlet gövdesinde yağdan başka bir şey değildir, bunun için fazlası çevikliğini önlediği gibi azı da onu hasta eder... yağın, kasların hareketini sağlaması, besin yetersizliğini tamamlaması, boşlukları doldurması ve bedeni güzelleştirmesi gibi; para da, devletin hareketini kolaylaştırır, ülkede kıtlık olunca dışarıdan onu besler; hesapları öder... ve her şeyi güzelleştirir; hele özellikle ona bolca sahip olan kişileri." (W. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, s.14,15.)

İKİNCİ KISIM
PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜ

META dolaşımı, sermayenin çıkış noktasıdır. Meta üretimi dolaşımı ve ticaret denen daha gelişmiş dolaşım biçimi, sermayenin doğup büyüdüğü tarihsel temeli oluştururlar. 16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile yeryüzüne yayılan pazar, sermayenin modern tarihinin başlangıcı olmuştur.

Meta dolaşımının maddi özünü, yani çeşitli kullanım-değerlerinin değişimini bir yana bırakır ve yalnızca bu dolaşım sürecinin yarattığı ekonomik şekilleri dikkate alırsak, bunun sonal sonucunun para olduğunu görürüz: meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin göründüğü ilk biçimidir.

Tarih açısından sermaye, toprak mülkiyetinin tersine, her zaman başlangıçta para biçimini alıyor; paradan oluşan servet, tüccar ve tefeci sermayesi olarak ortaya çıkıyor.[1] Ne var ki, sermayenin ilk ortaya çıkış biçiminin para olduğunu keşfetmek için, [sayfa 160] sermayenin kökenine

[1] Toprak mülkiyetinden gelen ve kişisel efendilik ve serflik ilişkilerine dayanan güç ile paranın sağladığı kişisel olmayan güç arasındaki karşıtlığı iki Fransız atasözü pek güzel ifade eder, "*Nulle terre sans seigneur*" ["Efendisiz toprak olmaz"] ve "*L'argent n'a pas de maitre*" ["Paranın efendisi yoktur"].

kadar inmemize hiç de gerek yoktur. Bunu her gün kendi gözümüzle görüyoruz. Her yeni sermaye, başlangıçta sahneye, yani pazara, ister meta, ister emek ya da ister para piyasasına, günümüzde bile, belirli bir süreçle sermayeye dönüşeceği para biçiminde çıkıyor.

Para ile, yani yalnızca para ile sermaye olan para arasındaki gözümüze çarpan ilk fark, dolaşımın biçimlerindeki ayrılıktan başka bir şey değildir.

Metaın en basit dolaşım biçimi M–P–M, metaın paraya dönüşmesi, ve paranın gerisin geriye meta haline gelmesidir; ya da satınal-mak için satmaktır. Ama, bu biçimin yanısıra ondan tamamen farklı başka bir biçim görüyoruz: P–M–P, paranın metaya dönüşümü ve tekrar para halini alışı; ya da satmak için satınalmak. Bu ikinci biçimde dolaşımını tamamlayan para, böylece sermayeye dönüşür, sermaye halini alır, ve zaten aslında sermaye olma özelliğindedir.

Şimdi P–M–P devresini biraz daha yakından inceleyelim. Bu da, öteki gibi, iki karşıt evreyi kapsar. İlk evrede, P–M, ya da satınalmada, para, metaya dönüşmüştür. İkinci evrede, M–P, ya da satışla meta, tekrar para halini almıştır. Bu iki evrenin birleşmesi, paranın bir meta ile ve aynı metaın tekrar parayla değişildiği tek bir hareket meydana getirir; burada meta, satılmak için satınalınmıştır, ya da satınalma ile satma arasındaki biçim farkını bir yana bırakırsak, metaın para ile, ve ardından paranın meta ile satınalındığını söyleyebiliriz.[2] Sürecin evrelerinin yokolduğu sonuç, paranın parayla değişilmesi, P–P'dir. 2.000 libre pamuğu 100 sterline alırsam ve 2.000 libre pamuğu 110 sterline yeniden satarsam, aslında 100 sterlini 110 sterlinle, parayı para ile değişmiş olurum.

Bu yolla, şimdi, birbirine eşit iki miktar para, 100 sterlin ile 100 sterlin, birbiriyle değişilmek istense, açıktır ki, P–M–P devresi, saçma ve anlamsız bir şey olurdu. Cimrinin uyguladığı plan daha sade ve daha güvenliydi; 100 sterlinini dolaşımın tehlikesine atacağına, ona sıkı sıkıya sarılıyordu. Öte yandan, tüccar 100 [sayfa 161] sterline aldığı pamuğu, ister 110 sterline, ister 100, ve hatta ister 50 sterline satsın, onun parası, tahıl satarak elde ettiği parayla kendisine elbise satınalan köylünün parasının hareketinden nitelik ve ilk hareket yönünden tamamen farklıdır. Bunun için, bizim, ilkönce, P–M–P ile M–P–M dolaşım biçimleri arasındaki ayırdedici niteliği incelememiz gerekir; böylece yalnızca biçim farklarının ardında yatan gerçek durum da ortaya çıkmış olur.

Öyleyse ilkin iki biçimin ortak yanlarını görelim.

Her iki dolaşım da, aynı iki karşıt evreye ayrılabilir: M–P, satış, ve P–M, satınalma. Her iki evrede de aynı maddi öğeler, meta ve para, ve aynı ekonomik dramatis personæ alıcı ve satıcı, birbirleriyle karşı karşıya

[2] "Para ile metalar ve metalar ile para satınalınır." (Mercier de la Riviére, *L'ordre naturel et essentiell des sociétés politiques*, s. 543.)

gelirler. Her dolaşım, aynı iki karşıt aşamanın birliğidir, ve her iki durumda da bu birlik, alışverişe dahil olan üç ayrı tarafın işlemleri ile meydana gelir: bunlardan birisi yalnızca satar, öteki yalnızca satınalır, üçüncüsü ise hem satınalır hem satar.

Bununla birlikte, M–P–M ile P–M–P devrelerini birbirinden ayıran başlıca şey, iki evrenin ardarda geliş sırasının tersine çevrilmiş olmalarıdır. Basit meta dolaşımı, bir satış ile başlar ve bir satınalma ile sona erer, oysa paranın sermaye olara dolaşımı bir satınalma ile başlar ve satışla sona erer. Bir durumda, hem çıkış noktası, hem amaç, metadır, ötekinde paradır. İlk biçimde hareketi meydana getiren paradır, ikincide metadır.

M–P–M devresinde para, sonunda kullanım-değeri olarak hizmet eden bir metaya dönüşür, büsbütün harcanmış olur. Tersine dönmüş biçim olan P–M–P'de, tersine, alıcı, sonra da satıcı olarak parayı yeniden ele geçirmek üzere elden çıkartır. Meta satınalmakla parayı dolaşıma sokar, aynı metaı satarak parayı tekrar çeker. Parayı elden çıkartır, ama bunu, tekrar ele geçirmek gibi kurnazca bir amaçla yapar. Demek ki, para harcanmamış oluyor, yalnızca sürülmüş oluyor.[3] M–P–M biçiminde aynı para parçası iki kez yer değiştirir. Satıcı, onu alıcıdan alır, başka bir satıcıya öder. Tam dolaşım, meta için paranın alınması ile başlar ve başka meta için para ödemekle son erer. P–M–P devresinde ise durum tersinedir. [sayfa 162]

Burada iki kez yer değiştiren şey, para değil metadır. Alıcı, onu satıcının elinden alır ve başka bir alıcıya devreder. Tıpkı basit meta dolaşımında aynı para parçasının iki kez yer değiştirerek bir erden diğerine geçmesini sağlıyorsa, burada da aynı metaın iki kez yer değiştirmesi, paranın ilk çıkış noktasına dönmesini sağlıyor.

Bu geri dönüş, kendisi için ödenenden daha fazlasına satılan metaya bağlı değildir. Bu durum, ancak geriye dönen paranın miktarını etkiler. Geriye dönüş, satınalınan meta satılır satılmaz, bir başka deyişle, P–M–P devresi tamamlanır tamamlanmaz olur. Burada, paranın sermaye olarak dolaşımı ile salt para olarak dolaşımı arasındaki fark açıkça görülür.

Bir metaın satışı ile ele geçen para, bir başkasının alınmasıyla elden çıkar çıkmaz M–P–M devresi tamamlanmış olur.

Bununla birlikte, eğer para, tekrar çıkış noktasına dönüyorsa, bu, ancak işlemin yenilenmesi ya da yinelenmesi ile olur. Eğer bir kile buğdayı 3 sterline satarsam ve bu 3 sterlinle elbise alırsam, benim yönümden bu para harcanıp bitmiştir. Artık o, elbise tüccarına aittir. Hem şimdi, ikinci bir kile buğday daha satarsam, para bana gelir, ama bu ilk alışverişin sonucu değil, onun yinelenmesinin sonucudur. Bu ikinci

[3] "Bir şey tekrar satmak için satınalınmışsa, kullanılan meblağa para denir: tekrar satmak için satınalınmamış ise, bu, meblağa harcanmıştır denebilin." (James Steuart, *Works etc.*, edited by General Sir James Steuart, yazarın oğlu, Lond. 1805, v. I., s. 274.)

alışverişi yeni bir satınalmayla tamamlar tamamlamaz, para tek-rar elimden çıkar. Bu nedenle, M–P–M devresinde paranın harcanması ile paranın geri dönüşü arasında hiç bir ilgi yoktur. Öte yandan, P–M–P devresinde paranın dönüşü, harcanış şekli ile koşullanmıştır. Bu dönüş olmaksızın, tamamlayıcı ve sonal aşamanın, yani satışın bulunmaması nedeniyle bu işlem noksan kalmış ya da süreç kesintiye uğramış ve tamamlanmamıştır.

M–P–M devresi, bir meta ile başlar ve, dolaşımdan çıkıp tüketim alanına giren başka bir meta ile sona erer. Tüketim, gereksinmelerin karşılanması, tek sözcükle kullanım-değeri, bu devrenin sonu ve amacıdır. P–M–P devresi, tersine, parayla başlar, parayla biter. Bunun için, onu harekete getiren şey, onu çeken amaç, yalnızca değişim değildir.

Metaın basit dolaşımında, devrenin iki ucunda da aynı ekonomik biçim vardır. Bunların her ikisi de meta, ve eşit değerde metadır. Ama bunlar, aynı zamanda, örneğin buğday ve giyside olduğu gibi, farklı nitelikte kullanım-değerleridir. Ürünlerin, toplum emeğinin cisimleştiği farklı maddelerin değişimi, burada [sayfa 163] hareketin temelini oluşturur. P–M–P dolaşımında durum farklıdır; salt bir yineleme olduğu için ilk bakışta amaçsız gibi görünür. Her iki uçta da aynı ekonomik biçim vardır. İkisi de paradır ve bu nedenle nitelikçe farklı kullanım-değerleri değildir; çünkü para, özel kullanım-değerlerinin içinde kaybolduğu metaların dönüşmüş biçiminden başka bir şey değildir. 100 sterlini pamuk ile değişmek ve ardından tekrar aynı pamuğu 100 sterlinle değişmek, parayı parayla, aynı şeyi aynı şeyle değişmenin yalnızca dolaylı bir yoludur ve, saçma olduğu kadar amaçsız bir işlem gibi görünür.[4] Para miktarı, birbirlerinden ancak büyüklükleri ile ayırde-dilebilir. Demek ki, P–M–P sürecinin özelliği ve eğilimi, her ikisi de para olduğu için, uçları arasındaki herhangi bir nitel farktan değil, yalnız bunların nicel farklarından ileri geliyor. Dolaşımdan, sonuçta, başlangıçta konulduğundan daha fazla çekilmiş oluyor. 100 sterline alınan pamuk, belki

[4] Mercier de la Rivière, merkantilistlere, "Para, para ile değişilmez" diyor. (*l.c.*, s. 486.) "Ticaret" ve "spekülasyon" konularını *ex professo* inceleyen bir yapıtta şunlar söylenmektedir: "Bütün ticaret, farklı türden şeylerin değişilmesinden ibarettir; sağlanan avantaj (tüccara mı?) bu farktan ileri gelir. Bir libre ekmeği bir libre ekmekle değişmek ... hiç bir avantaj sağlamayabilir, ... ticaretin yalnızca para ile değişimi demek olan kumara karşılık avantajlı olması bundandır." (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*, Lond. 1841, s. 5.) Corbet, P-P'nin, paranın para ile değişiminin, yalnız tüccar sermayesinin değil bütün sermayenin karakteristik dolaşım şekli olduğunu görmemekle birlikte, hiç değilse bu şeklin kumar ve bir tür ticaret olan spekülasyonda ortak bir şekil olduğunu kabul etmektedir; ama arkasından MacCulloch gelir ve satmak için satınalmanın spekülasyon olduğunu keşfeder ve böylece spekülasyon ile ticaret arasındaki fark kaybolur gider. "Bir kimsenin, satmak için bir ürünü satınaldığı her işlem aslında bir spekülasyondur." (MacCulloch, *A Dictionary Practical etc. of Commerce*, Lond. 1847, s. 1.009.) Amsterdam Borsası Pindari Pinto, daha büyük bir saflıkla şöyle der: "Ticaret bir kumardır"; (bu, Lock'tan alınmıştır) "ve dilenciler ile oynanırsa hiç bir şey kazandırmaz. Uzun bir süre herkesin elindeki alınmış olsaydı, oyuna tekrar başlayabilmek için bu kârın büyük bir kısmının isteyerek geriye verilmesi gerekirdi." (Pinto, *Traité de la Circulation et du Crédit*, Amsterdam 1771, s. 231.)

de 100+10 ya da 110 sterline tekrar satılıyor. Bu sürecin doğru biçimi, bu nedenle, P–M–P"dür ki, burada P' = P + ΔP = ilk sürülen para, artı, bir fazlalık. İşte ilk değerinin üstünde bu artışa ya da fazlalığa ben "artı-değer" diyorum. Başlangıçta sürülen değer, demek ki, do-laşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun, kendisine bir artı-değer katar ya da kendisini çoğaltır. İşte onu sermayeye çeviren şey, bu harekettir.

Kuşkusuz, M–P–M devresindeki iki uç, M–M, diyelim buğday ile giysi, pekâlâ farklı değerin farklı niceliklerini temsil edebilirler. Çiftçi buğdayını değerinin üzerinde satabilir ya da giysiyi [sayfa 164] değerinin altında satınalabilir.. Ya da giysi tüccarı tarafından "kazıklanabilir". Böyle de olsa, incelediğimiz dolaşım biçiminde bu gibi değer farkları tamamen raslansaldır. Buğday ile giysinin eşdeğer olmaları gerçeği, P–M–P devresinde olduğu gibi süreci anlamsız hale getirmez. Değerlerinin eşdeğerlikleri burada, daha çok, sürecin normal gidişinin zorunlu bir koşuludur.

Satınalmak için satmak işinin yinelenmesi ya da, yenilenmesi, bu hareketin amacıyla, yani tüketim ya da belirli gereksinmelerin karşılanmasıyla sınırlıdır; bu sonal amaç, dolaşım alanının dışında kalır. Ama satmak için tersine, aynı şeyle, parayla, değişim-değeriyle başlar, aynı şeyle bitiririz; ve böylece hareket bitmez tükenmez hale gelir. Kuşkusuz, P, P + ΔP olur, 100 sterlin 110 sterlin olur. Ama yalnız onların nitel yanlarına bakıldığında, 110 sterlin, 100 sterlinin aynısıdır, yani paradır, ve miktar yönünden ele alınırsa, 110 sterlin de 100 sterlin gibi belirli ve sınırlı bir değer toplamıdır. Eğer şimdi 110 sterlin para olarak harcanırsa, rolünü bırakmış olur; artık sermaye değildir. Dolaşımdan çekilirse yığılmış para halinde donup kalır, ve bu durumda kıyamete kadar beklese bir kuruş bile artmaz. Öyleyse, değerin genişlemesi bir kez amaç edinilirse, 100 sterlinin olduğu gibi, 110 sterlinin de değerinin artması için aynı neden sözonusudur; her ikisi de, nicel artışla mutlak servete mümkün olduğu kadar yaklaşmak için değişim-değerlerinin sınırlı ifadesinden başka bir şey olmamaları nedeniyle aynı amaca yönelmişlerdir. Başlangıçta sürülen 100 sterlin, daha sonra dolaşım sırasında kendisine eklenen 10 sterlinlik artı-değerden geçici olarak farklıymış gibi görünür, ama bu fark derhal kaybolur. Sürecin sonunda, bir elimizle ilk 100 sterlini, öteki elimizle artı-değer olan 10 sterlin almayız. Biz, yalnızca, çoğalma sürecine başlamak için ilk 100 sterlinin sahip olduğu aynı koşullara ve uygunluğa sahip olan 110 sterlinlik bir değer elde ederiz. Para, hareketini, ancak yeniden başlamak üzere sona erdirir.[5] Bu nedenle, bir satınalma ve dolayısıyla bir satma ile tamamlanan her tek tek

[5] " ... sermaye bir kez daha başlangıç sermayesi ve kâr –... pratikte, kâr, derhal sermaye ile birleştirilir ve onunla birlikte harekete geçirilir– olarak bölünür." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" *Deutsch-Französische Jahrbücher*, *Herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx*, Paris 1844, s. 99. ["Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", *1844 Elyazmaları*'nda, s. 414-415.])

dolaşımın sonal sonucu, bizzat yeni bir dolaşımın çıkış noktasını meydana getirir. Metaların basit dolaşımı –satınalmak için satmak–, dolaşımla bağıntısı olmayan. bir amacı yerine [sayfa 165] getirmek, yani kullanım-değerlerine sahip olmak, gereksinmeleri gidermek yoludur. Oysa paranın sermaye olarak dolaşımı, tersine, kendi başına bir amaçtır, çünkü değerin büyümesi ancak bu hareketin sürekli yenilenmesiyle olur. Bu yüzden, sermayenin hareketinin sınırı yoktur.[6]

Bu hareketin bilinçli temsilcisi olarak para sahibi, kapitalist haline gelir. Kişiliği, ya da daha doğrusu cüzdanı, paranın yola çıktığı ve dönüp dolaşıp geldiği noktadır. P–M–P dolaşımının nesnel ya da esas kaynağı olan değerin büyümesi, kapitalistin öznel amacı halini alır; gitgide daha fazla soyut servete sahip olma faaliyetlerinin tek dürtüsü haline geldiği ölçüde o, bir kapitalist olarak, yani bir kişiliğe bürünmüş, bilinç ve iradeye sahip sermaye olarak işlev yapar. Kullanım-değerine, bunun için, kapitalistin gerçek amacı gözüyle bakılmaması gerekir;[7] tek bir alışverişteki kârı için de aynı şey geçerlidir. Onun biricik amacı kâr etmenin, durup dinlenmeyen, bitip tükenmeyen sürecidir.[8] Bu [sayfa 166] sınırsız zenginlik hırsı, bu değişim-değeri avcılığı[9] tutkusu, kapitalist

[6] Aristoteles, ekonomik'i krematistik'in karşısına koyar. Ve ilkinden hareket eder. İnsanın geçimini kazanma sanatı olduğu sürece, varolmak için gerekli ve, ya ev idaresi için ya da devlet için yararlı nesnelerin sağlanması ile sınırlıdır. "Gerçek zenginlik (o alhdinoz ploutoz) bu gibi kullanım-değerlerinden meydana gelir; çünkü, yaşamı, tatlı ve hoş hale getiren bu türlü şeylerin sahip olunabilecek miktarı sınırsız değildir. Bununla birlikte, tercihan ve doğru olarak krematistik diyebileceğimiz ikinci tür bir sahip olma şekli daha vardır ve bu durumda zenginliğe de, sahip olunan şeylere de hiç bir sınır yokmuş gibi görünür. Ticaret ("hk aphlikh" tam karşılığı, perakende ticarettir ve Aristoteles, kullanım-değeri egemen olduğu için bu tür ticareti alıyor) niteliği gereği krematistik'e girmez. çünkü, değişim, burada, onların (alıcı ile satıcının) kendileri için gerekli şeyler üzerinde olur." Burada da Aristoteles, ticaretin ilk şeklinin trampa olduğunu ama bunun gelişmesiyle de para gereğinin ortaya çıkışını gösterir. Paranın bulunması üzerine, trampanın zorunlu olarak kaphlikh meta ticareti şeklinde gelişmesi ve bunun da başlangıçtaki eğilimin tersine krematistik, yani servet toplama sanatı haline gelmesi gerekir. Şimdi krema-tistik, ekonomik'ten şu şekilde ayrılır, "Krematistik'te dolaşım, zenginliğin kaynağıdır (poihtikh crhmatwn ... dia crhmatwn metabolhz). Ve o paranın etrafında dolanır görünür, çünkü para, bu tip dolaşımın hem başlangıcı hem de sonudur (to gar nomisma stoiceion kai peraz thz allaghz estin). Bu nedenle. krematistik'in peşinde koştuğu zenginlik de sınırsızdır. Bir amaca araçlık etmeyen, ama kendi başına amaç olan her sanatın, her an bu amaca biraz daha yaklaşma peşinde olması nedeniyle, erekleri yönünden sınırsız olmalarına karşın, bir amaca ulaşmak için araç kullanan sanatların, bizzat ereğin kendisine bir sınır cismesi sonucu, sınırsız olmaması gibi, krematistik için de, amaçları yönünden hiç bir sınır mevcut değildir ve bu amaçlar mutlak zenginliktir. Krematistik'in değil ama ekonomik'in bir sınırı vardır ... ikincinin amacı paradan başka bir şeydir, birincinin amacı ise paranın çoğaltılmasıdır. ... Birbiri üzerine gelen bu iki biçimin b.rbirine karıştırılması, bazı kimselerin, paranın sonsuz bir şekilde muhafaza edilmsi ve çoğaltılması işini, ekonomik'in ereği ve amacı saymalarına yolaçmıştır." (Aristoteles, *De Republica*, edit. Bekker, lib. l, c. 8 ve 9 *passim*.)

[7] "Metalar" (burada kullanım-değerleri anlamında kullanılmıştır) "ticaret yapan kapitalistin son amacı değildir, onun son amacı paradır." (Th. Chalrners, *On Politic. Econ. etc*., 2. edit.. Glasgow 1832, s. 165, 166.)

[8] "Tüccar halen elde ettiği kârı az bulmuyorsa da, gözü, daha ilerde elde edeceği kârdadır." (A. Genovesi, *Lezioni di Economia civile*, (1765), Custodi'nin İtalyan İktisatcıları baskısı. Parte Moderna, t. VIII. s. 139.)

[9] "Bitip tükenmez kâr tutkusu, auri *sacra* fames [altına duyulan lanetli hırs. -ç.] kapitaliste

ile cimride ortak bir yandır; ne var ki, cimri, çılgın bir kapitalist olduğu halde, kapitalist akıllı bir cimridir. Cimrinin parasını dolaşımdan çekmek suretiyle sonu gelmez değişim-değeri biriktirme[10] amacını, ondan daha akıllı ve kurnaz kapitalist, parayı tekrar tekrar dolaşıma sokmak suretiyle gerçekleştirir.[11]

Bağımsız biçim, yani basit dolaşım durumunda meta değerinin büründüğü para-biçimi, yalnız tek bir amaca, yani metaların değişimine hizmet eder ve hareketin sonunda ortadan kaybolur. Öte yandan, P–M–P dolaşımında, para da, meta da, yalnızca değerin kendi çeşitli varlık biçimlerini temsil ederler; bunlardan para, değerin genel biçimini, meta ise, özel, ya da deyim yerindeyse kılık değiştirmiş biçimini temsil eder.[12] Hiç kaybolmadan sürekli olarak biçimden biçime girer ve böylece otomatik olarak etkin bir nitelik kazanır. Eğer şimdi de, biz, kendiliğinden büyüyen değerin yaşama seyrinde ardarda girdiği iki farklı biçimin herbirini sırasıyla ele alırsak, şu iki önermeye varırız: sermaye paradır: sermaye metadır.[13] Ama gerçekte değer, burada bir sürecin etkin etmenidir; bir yandan durmadan sırasıyla para ve meta biçimlerine girerken, aynı zamanda da, kendi büyüklüğünü değiştirir, artı-değeri üzerinden atarak kendini farklılaştırır; bir başka deyişle, başlangıçtaki değer kendiliğinden büyür. Çünkü kendisine artı-değer kattığı hareket, kendi hareketi olduğu için de, büyümesi, otomatik büyümedir. Değer olması nedeniyle, kendisine değer katabilecek gizli bir nitelik kazanmış oluyor. Canlı [sayfa 167] döller yavruluyor, ya da hiç değilse altın yumurtalar yumurtluyor.

Değer bu yüzden, böyle bir süreçte etkin bir etmen olur, ve bazan para, bazan meta biçimine girer, ama bütün bu değişiklikler boyunca kendisini korurken ve genişlerken her zaman kimliğinin saptanabileceği bağımsız bir biçime sahip olması gerekir. İşte bu biçime, o, ancak para biçiminde sahip olabiliyor. Değer, her kendiliğinden doğuşuna para-biçimi altında başlar, sona erer ve yeniden başlar. İşe 100 sterlin olarak başlamıştı, şimdi 110 sterlindir vb.. Ama paranın kendisi, değerin iki biçiminden yalnızca bir tanesidir. Meta biçimine girmedikçe, para,

daima yol gösterecektir." (MacCulloch, *The Principles of Polit. Econ.*, Lond. 1830, s. 179.) Bu görüş aynı MacCulloch ve benzerlerini, teorik güçlük çektikleri zaman, örneğin, aşırı üretim gibi sorunlarda, aynı kapitalisti, tek amacı kullanım-değeri olan ve hatta kendisinden çizme, şapka, yumurta, basma ve diğer çok bilinen türden kullanım-değerleri için doyumsuz bir açlık duygusu gelişen ahlaklı bir yurttaşa dönüştümekten kuşkusuz alokoyamaz.

[10] "Swzein" [kurtarmak. -ç.]. para-yığma için kullanılan karakteristik bir Grek terimidir. İngilizcede de, to save fiilinin gene iki anlamı vardır: kurtarmak ve biriktirmek.

[11] "Şeyler oluş halinde iken sahip olmadıkları sonsuzluğa, dolaşımda sahip olurlar." (Galiani, [*l.c.*, s. 156].)

[12] "*Ce n'est pas la matière qui fait le capital, mais la valeur de ces matières.*" ["Sermayeyi meydana getiren madde değil, bu maddenin değeridir." -ç.] (J. B. Say, ,*Troité d'Econ. Polit.*, 3. èd.. Paris 1817, t. II., s. 429.)

[13] "Nesnelerin üretiminde kullanılan dolaşım aracı (!) ... sermayedir." (Macleod, *The Theory and Practice of Banking*, Lond. 1855. v. I. ch. 1. s. 55.) "Sermaye metadır." (James Mill, *Elements of Polit. Econ.*, Lond. 1821. s. 74.)

sermayeye dönüşmez. Ama burada, para ile meta arasında, para yığmada olduğu gibi bir uzlaşmaz karşıtlık yoktur. Kapitalist, bütün metaların, ne denli çirkin görünse de, ne denli pis koksa da, imanda ve gerçekte para olduğunu, gerçekten sünnetli Yahudi olduğunu çok iyi bilir; üstelik bu, paradan para yapan harika araçtır.

Basit dolaşımda, P–M–P biçiminde, metaların değeri, en fazla, kullanım-değerlerinden bağımsız bir biçime, yani para biçimine ulaşabiliyordu; oysa aynı değer, şimdi, P–M–P dolaşımında ya da sermaye dolaşımında, birdenbire, kendine özgü hareketi olan, kendi yaşamını yaşayan bağımsız bir varlık olarak ortaya çıktığı gibi, bu yaşam sürecinde, para da meta da onun büründüğü ve soyunduğu biçimlerden başka bir şey değildir. Dahası da var: değer, artık, metalar arasındaki ilişkileri yalnızca temsil etmek yerine, deyim yerindeyse, kendi kendisiyle özel ilişki içersine girer. Tanrının (babanın) kendisini, tanrının oğlu olarak kendisinden ayırdetmesi, ve ikisinin de aynı yaşta olması ve gerçekte bir tek kişi oluşturması gibi, başlangıçtaki değer olarak, kendini artı-değer olarak kendisinden ayırdeder; ilkönce öne sürülen 100 sterlin, ancak 10 sterlinlik artı-değerle sermaye olur, ve sermaye olur olmaz, oğul ve onunla birlikte baba doğar doğmaz farkları yeniden kaybolur, ikisi birdir, 110 sterlindir.

Demek ki, değer, şimdi, süreç içersinde değer, süreç içersinde para, ve böylece sermaye oluyor. Değer dolaşımdan çıkıyor, tekrar giriyor, süreç boyunca kendisini koruyor ve çoğaltıyor, daha gençleşmiş olarak dolaşımdan çıkıyor ve aynı devre yeniden başlıyor.[14] P–P', para, paradan doğar, işte ilk yorumcuların, merkantilistlerin ağzıyla sermayenin açıklanması böyledir. [sayfa 168]

Satmak için satınalmak ya da daha doğrusu, daha pahalı satmak için satınalmak, P–M–P', yalnız tek bir tür sermayeye, tüccar sermayesine özgü bir biçim gibi görünür. Ama sanayi sermayesi de paradır; yani para, metalara ve bu metaların satışıyla da yeniden daha fazla paraya dönüşür. Dolaşım alanı dışında kalan ve satınalma ile satma arasındaki sürede geçen olaylar, bu hareketin biçimini etkilemez. Ensonu, faiz getiren sermayenin sözkonusu olduğu durumlarda, P–M–P' dolaşımı kısaltılmış olarak belirir. Ara aşama olmaksızın, P–P' biçiminde sonuca ulaşırız, deyim yerindeyse, "*en style lapidaire*"* para daha fazla değerde para, değer kendisinden daha büyük değerdir.

Demek ki, P–M–P', dolaşım alanında *prima facie*** görüldüğü gibi, gerçekte sermayenin genel formülüdür. [sayfa 169]

[14] Sermaye: "birikmiş servetin üretken kısmı... durmadan çoğalan değer". (Sismondi, *Nouveaux Principes d'Econ. Polit.*. [Paris 1819] t. I., s. 88, 89.)

* "Özlü anlatımıyla." -ç.

** İlk bakışta. –ç.

BEŞİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜNDEKİ ÇELİŞKİLER

PARA, sermayeye dönüşürken dolaşımın aldığı biçim, metaların, değerin, paranın ve hatta bizzat dolaşımın niteliğiyle ilgili olarak şimdiye kadar incelediğimiz bütün yasalara karşıttır. Bu biçimi, metaların basit dolaşımından ayıran şey, iki karşıt sürecin, birbirini izleyen tersine dönmüş sırasıdır, satış ve satınalmadır. Bu iki süreç arasında böylesine tamamen biçimsel bir fark nasıl olur da, sanki sihirli bir el dokunmuş gibi bunların niteliklerini değiştirir?

Hepsi bu kadar da değil. Süreçlerin bu ters yönü birbirleriyle alışverişte bulunan üç kişiden ikisi için sözkonusu bile değildir. Kapitalist olarak, A'dan metalar satın alırım ve bunları tekrar B'ye satarım, ama basit bir meta sahibi olarak, bunları B'ye satar ve ardından, A'dan yenilerini satın alırım. A ile B için, iki alışveriş arasında hiç bir fark yoktur. Bunlar, yalnızca alıcı ya [sayfa 170] da satıcıdır. Ve ben, her fırsatta,

onlarla, ya para ya meta sahibi olarak, alıcı ya da satıcı olarak karşı karşıya gelirim, ve üstelik her iki alışverişte de A'nın karşısında yalnızca alıcı, B'nin karşısında yalnızca satıcı olarak bulunurum ve bunlardan birisi için yalnız param, diğeri için yalnız metalarım önemlidir, ikisinin de karşısında ne sermaye ve ne de kapitalist olarak yer almadığım gibi, para ve metalardan daha fazla bir şeyin temsilcisi ya da para ve metaların ötesinde bir etki yaratacak kimse gibi de bulunmam. Benim için A'dan satınalma ve B'ye satış, bir dizinin bölümleridir. Ama iki fiil arasındaki bağ, yalnızca benim için vardır. Ne A, B ile alışverişim konusunda, ne de B, A ile iş ilişkimden bir sıkıntı duyar. Ve ben sıralanış düzenini tersine çevirme hareketimin yararlarından söz açmaya kalksam, belki de onlar sıralanış düzeni konusunda yanıldığımı, bütün alışverişin bir satınalmayla başlayıp bir satışla sona ermesi yerine, tersine, bir satışla başlayıp bir satınalma ile bittiğine parmak basarlar. Gerçekten de, ilk hareketim satınalma, A bakımından bir satış, ve ikinci hareketim satış, B bakımından bir satınalmadır: Bununla da yetinmeyen A ile B bütün bu işlerin gereksizliğini, bir Hokus Pokustan başka bir şey olmadığını öne sürebilirler ve bundan böyle A'nın doğrudan doğruya B'den satınalacağını ve B'nin doğrudan A'ya satacağını söyleyebilirler. Böylece bütün alışveriş, sıradan meta dolaşımının, tek tek ve tamamlanmamış bir evresini oluşturan tek bir fiile indirgenmiş olur; A açısından yalnızca bir satış, B açısından yalnızca bir satınalma haline gelir. Sıralanış düzenini tersine çevirmekle, demek ki, basit meta dolaşımı alanından çıkılmış olmuyor, ve asıl bizim dikkat etmemiz gereken nokta, bu basit dolaşımda, devreye giren değerin büyümesine, dolayısıyla da bir artı-değerin doğmasına elverişli bir yanın bulunup bulunmadığıdır.

Dolaşım sürecini, kendini basit ve dolaysız meta değişimi biçimi altında ortaya koyuyor diye kabul edelim. İki meta sahibinin birbirleriyle alışveriş yaptıkları ve hesap gününde borçlu oldukları miktarların eşit ve birbirini götürdükleri durumlarda, bu, her zaman böyledir. Bu durumda para, hesap parasıdır ve metaların değerlerini fiyatları ile ifade etmeye yarar, ama metaların karsısına bizzat nakit para olarak çıkmaz. Kullanım-değerleri yönünden her iki tarafın da bazı yararlar sağlayabileceği açıktır. Her ikisi de, kullanım-değeri olarak işlerine yaramayan malları elden çıkartıp, kullanabilecekleri malları alırlar. Daha başka [sayfa 171] kazançlar da olabilir. Şarap satıp buğday satınalan A, belki de, belli bir emek-zamanında çiftçi B'den daha fazla şarap üretebilir, öte Yandan B, şarap üreticisi A'dan daha fazla buğday üretebilir. Bu nedenle, herbiri kendi şarabını ve kendi buğdayını üreterek, herhangi bir değişim olmaksızın elde edeceklerinden, aynı değişim-değeri karşılığında A daha fazla buğday, B daha fazla şarap alabilir. Öyleyse, kullanım-değeri konusunda şu sözü söylemek yerinde olur: "Değişim, her iki tarafın da kazandığı bir alışveriştir."[15] Değişim-değeri için durum böyle değildir. "Elinde bol şarabı olup hiç buğdayı olmayan bir kimse,

elinde buğdayı bol ama şarabı olmayan birisiyle alışverişe girişir, aralarında 50 değerinde buğday ile aynı değerde şarap için bir değişim yapılır. Bu işlem, her ikisi için de değişim-değerinde bir artış sağlayamaz; çünkü her ikisi de, bu işlem aracılığı ile elde ettiklerine eşit bir değere, değişimden önce de zaten sahip bulunuyorlardı."[16] Paranın, metalar arasında dolaşım aracı olarak işe dahil edilmesi ve satış ile satınalmanın birbirinden farklı iki hareket haline getirilmesiyle sonuç değişmez.[17] Bir metaın değeri, dolaşıma girmeden önce fiyatıyla ifade edilir, ve bu nedenle de dolaşımın sonucu değil, bir önkoşuludur.[18]

Soyut olarak düşünüldüğünde, yani metaların basit dolaşımı yasalarından doğrudan doğmuş olmayan koşullar bir yana bırakılacak olursa, dolaşımda (bir kullanım-değerinin yerini bir başkasının almasını konu dışı bırakırsak), bir başkalaşımdan, metaın biçiminin basit değişiminden başka bir şey olmayan bir değişim vardır. Aynı değişim-değeri, yani aynı miktarda gerçekleşmiş toplumsal emek, önce kendi metaı biçiminde, sonra değiştirdiği para biçiminde ve ensonu, bu parayla satınaldığı meta biçiminde olmak üzere, daima meta sahibinin elinde kalmaktadır. Bu biçim değişikliği, değer büyüklüğünde bir değişikliği gerektirmiyor. Ama [sayfa 172] bu süreç içersinde metaın geçirdiği değer değişmesi, onun para biçimindeki bir değişmesiyle sınırlıdır. Bu biçim, önce, satışa sunulan metaın fiyatı, sonra, zaten fiyatla ifade edilmiş bulunan bir para miktarı ve ensonu, eşdeğer bir metaın fiyatı olarak mevcuttur. Bu biçim değişikliği, tek başına alındığında, 5 sterlinlik bir banknot, İngiliz altın liralarına, yarım İngiliz altın liralarına ve şilinlere bozdurulduğu zaman, ne gibi bir değer değişikliği geçirirse, değerin miktarında öyle bir değişmeye tanıklık eder. Bunun için, metaların dolaşımı, yalnız değerlerinin biçiminde bir değişiklik meydana getirdiği ve yan etkilerden serbest olduğu sürece, eşdeğer şeylerin değişimi demektir. Vülger ekonomi, değerin niteliği hakkında pek az şey bildiği için, ne zaman dolaşım olayını saf şekliyle ele almak istese, arz ve tale- bin eşit olduğunu varsayar ki, bu da etkilerinin sıfır olduğu anlamına gelir. Demek ki, kullanım-değerlerinin değişimi sözkonusu olduğu sürece, hem alıcı hem satıcı bir şeyler kazanabilir, ama değişim-değerleri için durum böyle değildir. Burada şunu söyleyebiliriz: "Eşitliğin varolduğu yerde kazanç olamaz."[19]

[15] "Değişim, sözleşme taraflarının *toujours* [daima, her zaman. -ç.] (!) kârlı çıktıkları harika bir işlemdir." (Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté et de ses effets*, Paris 1826, s. 68.) Bu yapıt daha sonra, *Traité d'Econ. Polit*. adı altında yayınlanmıştır.

[16] Mercier de la Rivière, *l.c*., s. 544.

[17] "Que l'une de ces deux vaieurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux marchandises usuebes, rien de plus indifférent en soi." ["Bu iki değerden biri ister para olsun, ya da ister ikisi de herhangi iki meta olsun, bu, aslında hiç bir şeyi değiştirmez."] (Mercier de la Rivière, *l.c*., s. 543.)

[18] "Ce ne sont pas les contractants qui prononcent sur la valeur; elle est décidée avant la convention." ["Değer üzerinde karar verenler sözleşme tarafları değildir; değer anlaşmadan önce saptanmıştır."] (Le Trosne, *l.c*., s. 906.)

[19] "Dove è egualità, non è lucro." ["Eşitliğin kazançlı olmadığı yer."] (Galiani, *Della Moneta*, Custodi'de, Parte Moderna, t. iv, s. 244.)

Metaların, değerlerinden sapmış fiyatlarla satılabileceği doğrudur, ama bu sapmaların, değişim yasalarının bir ihlali gibi görülmesi gerekir;[20] normal durumunda, eşdeğerlerin deği-şimidir, ve bu nedenle de değer artmasının bir yolu değildir.[21]

Böylece, artı-değerin kaynağı olarak meta dolaşımını gösterme çabalarının ardında bir *quid pro quo**, kullanım-değeri ile değişim-değerinin karıştırılmasının yattığını görüyoruz. Örneğin, Condillac diyor ki: "Metaların değişimi sırasında, değer karşılığında, değer verdiğimiz doğru değildir. Tersine, taraflardan birisi, daima, daha büyük bir değere karşılık daha küçük bir değer verir. ... Eğer biz, gerçekten eşit değerleri değişirsek taraflardan [sayfa 173] hiç birisi kâr edemez. Oysa, her ikisi de kazanır, ya da kazanmaları gerekir. Niçin? Bir şeyin değeri, yalnızca, gereksinmelerimiz ile ilişkisinde yatar. Birisi için fazla olan diğeri için azdır, ve *vice versâ*.** ... Kendi tüketimimiz için gerekli malı satışa arzettiğimiz düşünülemez. ... Gereksinmemiz olan bir şeyi almak için yararsız bir şeyi elden çıkarmak isteriz; daha fazla için daha az vermek isteriz. ... Bir değişim sırasında, değişilen her iki malın aynı miktar altın ile eşit değerde olmaları halinde, değer karşılığında değer verildiğini düşünmek doğaldı. ... Ama bizim hesabımızda dikkate alınması gerekli bir nokta daha var. Sorun, her ikimizin de, gerekli bir şey karşılığında, gereksiz bir şeyi değişip değişmediğimizdir."[22] Bu pasajda, Condillac'ın, yalnızca kullanım-değeri ile değişim-değerini karıştırmakla kalmayıp, gerçekten çocukça bir tutumla, meta üretiminin epeyce geliştiği bir toplumda, her üreticinin, kendi yaşamı için gerekli şeyleri ürettiğini ve yalnızca gereksinme fazlalarını dolaşım alanına sürdüğünü varsaydığını görüyoruz.[23] Böyle olmakla birlikte, Condillac' ın uslamlaması modern iktisatçılar tarafından sık sık

[20] "L'échange devient désavantageux pour l'une des parties, lorsque quelque chose etrangère vient diminuer ou exagérer le prix; alors 1'égalité est blessée, mais la lésion procède de cette cause et non de 1'éichange." ["Herhangi bir etki, fiyatı düşürür ya da yükseltirse, değişim, taraftardan birisi için elverişsiz hale gelir; denge bu durumda bozulmuş olur; ama bu bozulma herhangi bir nedenden ileri gelebilir, değişim yüzünden olmaz."] (Le Trosne, *l.c.*, s. 904.)

[21] "L'échange est de sa nature un contrat d'égalité qui se fait de valeur pour valeur égale. Il n'est done pas un moyen de s'enrichir, puisque l'on donne autant que l'on revoit." ["Değişim, niteliği bakımından, eşitlik üzerine kurulan, yani birbirine eşit iki değer arasında yapılan bir sözleşmedir. O halde değişim, verilen kadar karşılık bir şey alındığı için, zenginleşme aracı olamaz."] (Le Trosne, *l.c.*, s. 903.)

[22] Condillac, *Le Commerce et la Gouvernement* (1776), Edit. Daire et Molinari, *Mélanges d'Economie Politique*, Paris 1847, s. 267, 291.

[23] Le Trosne, bu nedenle, dostu Condillac'a haklı olarak şu karşılığı verir: "Dans une ... société, formée il n'y a pas de surabondant en aucun genre." ["Gelişmiş bir toplumda ... hiç bir meta türü için fazlalık sözkonusu olamaz."] Aynı zamanda alaylı bir biçimde ekler: "Değişimde bulunan kimselerin eline, biri diğerinin eksik aldığı kadar fazla geçmiş olsa bile, her ikisi de aynı şeyi alırlar." Condillac, değişim-değerinin niteliği konusunda en küçük bir fikre sahip olmadığı içindir ki, Herr Profesör Wilhelm Roscher, onu, kendi çocukça kavramlarının doğruluğuna destek olabilecek uygun bir kimse olarak seçmiştir. Bkz: Roscher, *Die Grzindlagen der Nationalökonomie*, Dritte Auflage, 1858.

* Bir şeyin, bir başka şeyin yerini tutması. -ç.

** Tersi. -ç.

kullanılır; özellikle, gelişmiş biçimiyle meta değişiminin, yani ticaretin, artı-değerin yaratıcısı olduğunu göstermek için bu yola başvurulur. Örneğin, "Ticaret ... ürüne değer katar, çünkü tüketicinin elindeki aynı ürün, üreticinin elindekinden daha değerlidir, ve bu nedenle ticaretin mutlaka bir üretim faaliyeti olarak kabul edilmesi gerekir."[24] Ne var ki, metaya, bir kez kullanım-değeri için, bir kez de değeri için, iki kez ödeme yapılmaz. Ve bir metaın kullanım-değeri, alıcı için, satıcıdan daha yararlı ise de, para-biçimi, satıcı için daha yararlıdır. Böyle olmasa onu satar mıydı? Bu nedenle, aynı biçimde, alıcının da, sözgelişi çorabı paraya dönüştürürken, "mutlak bir üretim faaliyeti" içersinde bulunduğunu söyleyebilirdik. [sayfa 174]

Eşit değişim-değerindeki ve dolayısıyla eşdeğer metalar ya da metalar ile para birbirleri ile değişildiği takdirde, dolaşımdan kimsenin, oraya koyduğundan fazla değer çekemeyeceği açıktır. Burada artı-değer yaratılmamıştır. Ve normal şekliyle meta dolaşımı eşdeğerlerin değişimini gerektirir. Ama uygulamada süreç normal biçimini koruyamıyor. Bu durumda, eşdeğer olmayan şeylerin değişimini düşünelim.

Her zaman, meta piyasasına yalnızca meta sahipleri gidip gelirler, ve bu kişilerin birbirleri üzerindeki kudretleri, ellerindeki metaların kudretinden başka bir şey değildir. Bu metaların maddi çeşitliliği, değişim hareketinin maddi dürtüsüdür ve alıcı ile satıcıyı karşılıklı bağımlı hale getirir; çünkü bunların hiç birisinin elinde kendi gereksinmesini karşılayacak eşya yoktur, ve herbirinin elinde bir başkasının gereksindiği eşyalar vardır. Metaların kullanım-değerlerinin bu maddi farklılığından başka, bunlar arasında başka bir fark daha vardır; bu da, onların fizik biçimleri ile, satış sonucu dönüştükleri biçim arasmdaki, metalar ile para arasındaki farktır. Dolayısıyla meta sahipleri birbirlerinden ancak, meta sahibi satıcılar, ve para sahibi alıcılar diye ayrılabilirler.

Şimdi, satıcıya, açıklanması mümkün olmayan bir ayrıcalıkla, metalarını, değerinin üzerinde bir değerle, 100 değerinde bir metaı 110'a, yani %10'luk bir nominal fiyat fazlasıyla satma olanağının verilmiş olduğunu düşünelim. Satıcı, böylece 10'luk bir artı-değeri cebe indirir. Ama sattıktan sonra alıcı haline gelir. Üçüncü bir meta sahibi şimdi onun karşısına satıcı olarak çıkar, ve onun da elindeki metaların %10 daha pahalı ayrıcalığı vardır. Dostumuz, satıcı olarak kazandığı 10'u, alıcı olarak yeniden yitirmektedir.[25] Sonuç şu oluyor ki, bütün meta sahipleri, mallarını birbirlerine değerlerinin %10 fazlası ile sattıkları için, tıpkı gerçek fiyatları üzerinden satmış gibi bir sonuca varıyorlar. Fiyatlardaki böyle genel ve nominal bir artış, değerlerin, gümüşün ağırlığı yerine altının ağırlığı ile ifade edilmesi gibi bir etki yaratır. Metaların

[24] S. P. Newman: *Elements of Polit. Econ.*, Andover and New York 1835, s. 175.

[25] "Üretimin nominal değerini artırarak... satıcılar zenginleşemez... çünkü satıcı olarak kazandıklarını, alıcı olarak aynen harcarlar." ([J. Gray,] *The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.*, Lond. 1797, s. 66.)

nominal fiyatları yükselir, ama değerleri arasındaki gerçek ilişki öylece kalır.

Şimdi de tersini düşünelim: alıcının, metaları değerlerinin [sayfa 175] altında satmalma ayrıcalığı olsun. Bu durumda, onun, sonradan satıcı olacağını akılda tutmaya gerek yoktur. Alıcı olmadan önce satıcıydı, ve, alıcı olarak %10'u kazanmadan önce, satıcı olarak %10'u zaten yitirmişti.[26] Burada da her şey tıpkı eskisi gibidir.

Artı-değerin yaratılması ve dolayısıyla paranın sermayeye dönüşmesi, ne metaların değerlerinin üzerinde satılmasını, ne de bunların değerlerinin altında satınalınmasını varsaymakla açılanamaz.[27]

Sorun, Torrens'in yaptığı gibi birtakım gereksiz öğelerin işe karıştırılmasıyla basitleştirilmiş de olmuyor: "Fiili talep, tüketicilerin, dolaysız ya da dolaylı trampa yoluyla, metalar karşılığında, bu metaların üretim maliyetinden daha fazla, ... sermaye parçası verme gücünde ve eğiliminde (!) olmalarından ibarettir."[28] Dolaşım ilişkisinde, üreticiler ile tüketiciler, ancak alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelirler. Üreticilerin elde ettikleri artı-değerin kaynağını, tüketicilerin metalara değerinden fazla para ödemelerinden geldiğini ileri sürmek, şu sözcükleri sıralamaktan başka bir şey değildir: meta sahipleri, satıcı olarak mallarını değerinden daha pahalıya satmak ayrıcalığına sahiptirler. Satıcı, ya metaları kendisi üretmiştir, ya da o metaların üreticisini temsil etmektedir, ama alıcı da, parasıyla temsil olunan malları en az onun kadar üretmiştir ya da üreticileri temsil etmektedir. Bunlar arasındaki ayrım, birisinin alıcı, birisinin satıcı olmalarıdır. Meta sahibinin, üretici adı altında, bunlar değerlerinin üzerinde satması, ve tüketici adı altında bunlar için değerlerinden fazla para ödemesi olayı, bizi, bir adım bile ileriye götürmez.[29]

Bu nedenle, artı-değerin kökeninin, fiyatlardaki nominal yükselmede ya da satıcının da pahalı satma ayrıcalığında olduğu hayalini savunanlar, tutarlı olabilmek için, yalnızca satınalıp hiç satmayan, yani yalnızca tüketip hiç üretmeyen bir sınıfın varlığını [sayfa 176] varsaymak zorundadırlar. Böyle bir sınıfın varlığı, şimdiye kadar ulaştığımız noktadan, yani basit dolaşım açısından açıklanamaz. Ama böyle bir şey olabilir diyelim. Böyle bir sınıfın devamlı olarak satınalmada kullanacağı paranın, ortada ne değişim ne de bağış olmaksızın, keyfi bir hak ya da zor yoluyla meta sahiplerinin ceplerinden kendi ceplerine akması gere-

[26] "Belirli bir ürünün 24 livre değerinde olan bir miktarını 18 livreye satmak zorunda kalınca, aynı para başka şeyler satınalmak için kullanıldığında, gene 18 livreye, 24 livre ile satınalınan kadar şey elde edilir." (Le Trosne, *l.c.*, s. 897.)

[27] "Hiç bir satıcı bu nedenle, kendisi de diğer satıcıların metalarına daha çok bir bedel ödemek zorunda kalmaksızın malların fiyatını, kural olarak yükseltemez; ve aynı nedenle, hiç bir tüketici, kendi sattığı malların fiyatını düşürmek zorunda kalmaksızın, satınldığı şeyleri, kural olarak, daha ucuza satınalamaz." (Mercier de la Riviére, *l.c.*, s. 555.)

[28] R. Torrens, *An Essay the Production of Wealth*, London 1821. s. 349.

[29] "Kârların tüketiciler tarafından ödendiği düşüncesi, kuşkusuz çok saçmadır. Tüketiciler kimlerdir?" (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836, s. 183.)

kir. Böyle bir sınıfa metaları değerinden fazlaya satmak, kendilerine daha önceden verilen paranın bir kısmının tekrar aşırılması demektir.[30] Küçük Asya kasabaları, eski Roma'ya böyle bir yıllık haraç verirlerdi. Bu parayla, Roma, onlardan mal alır, hem de oldukça pahalıya alırdı. Bu kasabaların halkı, Romalıları kandırırlar ve alışveriş sırasında haracın bir kısmını böylece efendilerinden sızdırmış olurlardı. Ama ne olursa olsun kazığı gene bu kasabalılar yemiş olurdu. Malları karşılığı aldıkları para, zaten kendi paralarıydı. Zengin olmanın ya da artı-değer yaratmanın yolu bu değildir.

Öyleyse biz, satıcının aynı zamanda alıcı, alıcının da satıcı olduğu değişim sınırları içersinde kalalım. Karşılaştığımız güçlük, belki de, [dolaşımın. -ç.] tek tek öğelerini, kişileştirilmiş öğeler olarak ele alışımızdan geliyor.

A, belki de, B ya da C'nin misilleme yapma yeteneğinden yoksun olmalarından yararlanacak kadar kurnaz olabilir. A, 40 sterlin değerinde şarabı B'ye satıyor ve ondan karşılık olarak 50 sterlin değerinde buğday alıyor. A, 40 sterlini 50 sterline çevirmiştir, parasını çoğaltmıştır, ve metaını sermayeye çevirmiştir. Şimdi bu olayı biraz daha yakından inceleyelim. Değişimden önce A'nın elinde 40 sterlinlik şarap, B'nin elinde 50 sterlinlik buğday vardı ve bunların toplam değeri 90 sterlindi. Değişimden sonra gene aynı toplam 90 sterlinimiz vardır. Dolaşımdaki değer, zerre kadar artmamıştır, yalnızca A ile B arasında farklı bir şekilde dağılmıştır. B için değer kaybı, A için artı-değerdir; birisi için "eksi" olan, diğeri için "artı"dır. Eğer A, değişim işlemine girmeksizin 10 sterlini doğrudan doğruya B'den çalsaydı, gene aynı değişme olurdu. Dolaşımdaki değer toplamının, bunların dağılımındaki bir değişme ile artmayacağı apaçıktır; tıpkı, Kraliçe Anne [sayfa 177] zamanından kalma bir meteliği, Yahudinin bir altın liraya satmasıyla, bir ülkedeki değerli maden miktarının çoğalmaması gibi. Bir ülkenin kapitalist sınıfının tümü, kendi kendisinden kâr sağlayamaz.[31]

İstediğimiz kadar eğip bükelim, olgu değişmeden kalır. Eğer eşdeğerler değişilse, bundan artı-değer çıkmaz, ve eğer eşdeğer olmayanlar değişilse gene artı-değer yoktur.[32] Dolaşım ya da metaların değişimi,

[30] Çömezi rahip Chaimers gibi bu basit alıcı ya da tüketici sınıfı, ekonomik bakımdan göklere çıkaran Malthus'a, öfkeli bir rikardocu bu soruyu sorar: "Metalarına talep olmadığı zaman bir adama Bay Malthus, bir başkasına metalarını alması için para vermesini mi tavsiye ediyor?" (Bkz: *An Inquiry into those Principles*, *Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption*, *lately advocated by Mr. Malthus*, *etc*., London 1821, s. 55.)

[31] Destutt de Tracy, Enstitü üyesi olmasına karşın ya da belki de Enstitü üyesi olduğu için karşıt görüştedir. Sanayici kapitalistlerin kâr etme nedeninin, "her şeyi kendilerine malolduğundan daha yüksek fiyata satmaları," olduğunu söyler. "Ve bunları kime satarlar? Önce birbirlerine." (*l.c.*, s. 239.)

[32] "Birbirlerine eşit iki değer arasında yapılan değişim, toplumda bulunan değerler kitlesini ne büyütür, ne de küçültür. Birbirine eşit olmayan değerler arasındaki değişim de ... aynı şekilde, toplumsal değerler toplamında hiç bir değişiklik meydana getirmez, çünkü değişim, burada, taraflardan birinin varlığında ne kadar bir artışa yolaçmışsa. diğerinin varlığında o kadar

hiç bir değer doğurmaz.[33]

Bundan dolayı, sermayenin standart biçimini, modern toplumun ekonomik yapısını belirleyen bu biçimi tahlil ederken, herkesin bildiği ve deyim yerindeyse Nuh tufanından kalma biçimleri olan tüccar sermayesi ve tefeci sermayesini tamamen inceleme dışında bırakmamızın nedeni şimdi açıklığa kavuşmuş oluyor.

P–M–P devresi, daha pahalı satmak için satınalmak, hakiki tüccar sermayesinde en açık biçimde görülür. Ama hareket, bütünüyle dolaşım alanı içersinde yer alır. Bununla birlikte, paranın sermayeye dönüşmesi, artı-değerin oluşumu, yalnızca dolaşım ile açıklanamayacağına göre, eşdeğerler değişildiği sürece tüccar sermayesinin olanaksız bir şey olduğu görülür;[34] öyleyse, bunun kökeni, ancak, hem satıcı hem alıcı üreticinin arasına bir asalak gibi sokulan tüccarın sakladığı iki yönlü kazançtadır. Franklin [sayfa 178] şu sözleri, bu anlamda söylemiştir: "Savaş soygunculuktur, ticaret genellikle dolandırıcılıktır."[35] Tüccar parasının sermayeye dönüşmesi, üreticilerin düpedüz dolandırılmasından başka bir şekilde açıklanmak gerekirse, uzun bir ara aşamalar dizisi gerekli olacaktır ki, hallen metaların basit dolaşımı bizim tek varsayımımız olduğuna göre, şimdilik bunlar tümüyle ortada yoktur.

Tüccar sermayesi ile ilgili olarak söylediğimiz şeyler tefeci sermayesi için daha da gererlidir. Tüccar sermayesinde, iki uç, piyasaya sürülen para ile oradan artmış olarak çekilen para hiç değilse satınalma ve satışla, bir başka deyişle, dolaşım hareketi ile ilişkilidir. Tefeci sermayesi biçimi, M–M–P' bir ara terim olmaksızın iki uç terime indirgenmiştir, P–P'; paranın para ile değişildiği bu biçim, paranın doğası ile bağdaşmadığı için, metaların dolaşımı açısından açıklanamaz bir durum gösterir. Bu yüzden Aristoteles şöyle der: "Krematistik, [Servet toplama. -ç.] bir yönü ticarete, diğer yönü ise ekonomiye bağlı iki yönlü bir bilim olduğu için, ekonomiye ilişkin yönü gerekli ve değerli, ticarete ilişkin yönü ise dolaşıma dayanır ve haklı olarak hoşgörülmez (çünkü

bir azalmaya neden olmuştur." (J. B. Say, *l.c.*, t. ii, s. 443, 444.) Say, bu ifadenin sonuçlarıyla hiç ilgilenmeden, onu neredeyse sözcüğü sözcüğüne fizyokratlardan aktarmıştır. Aşağıdaki örnek Mösyö Say'ın, kendi "değer"ini büyütme amacıyla, fizyokratların, onun zamanında tamamen unutulmuş yazılarına nasıl başvurduğunu gösterecektir. Onun ünlü, "*On n'achéte des proquits qu'evec des produits*." ["Ürünler ancak ürünlerle satınalınabilir,"] (*l.c.*, t. II, s. 441.) sözünün fizyokratlardaki aslı şöyledir: "*Les productions ne se paient qu'avec des productions*." ["Ürünler ancak ürünlerle ödenir."] (Le Trosne, l.c., s. 899.)

[33] "Değişim, ürünlere hiç bir değer katmaz." (F. Wayland, *The Elements of Political Economy*, Boston 1843, s. 169.)

[34] Değişmeyen eşdeğerlerin egemenliği altında ticaret olanaksız olabilirdi. (G. Opdyke, *A Treatise on Polit. Economy*, New York 1851, s. 66-69.) "Gerçek değer ile değişim-değeri arasındaki fark bir olguya dayanmaktadır – yani bir şeyin değerinin, ticarette bu şeye karşılık verilen ve eşdeğer denilen şeyden farklı olduğu olgusuna; yani bu eşdeğerin bir eşdeğer olmadığı olgusuna." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", *l.c.*, s. 95, 96. ["Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", *1844 Elyazmaları*'nda, s. 409].)

[35] Benjamin Franklin, *Works*, II. edit. Sparks, *Positions to be examined concerning National Wealth*, s. 376.

bu, doğaya değil karşılıklı aldatmaya dayanır); bu nedenle tefeci pek haklı olarak nefret edilen bir kimsedir, çünkü paranın kendisi, onun kazanç kaynağıdır ve icat edildiği amaçlar için kullanılmamaktadır. Para, metaların değişimi için meydana geldiği halde, faiz, paradan daha çok para yapar. Bu yüzden de adı buradan gelir (tocoz faiz ve döl). Çünkü, doğanlar doğurana benzerler. Ama faiz, paranın parasıdır ve insanın yaşamını kazanma biçimleri içersinde doğaya en karşıt olanıdır."[36]

İncelememiz sırasında, tüccar sermayesi ile faiz getiren sermayenin, türevsel biçimler olduğunu göreceğiz ve aynı zamanda, bu iki biçimin tarihin akışı içersinde, standart modern sermaye biçiminden önce niçin ortaya çıktıkları açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Artı-değerin dolaşım tarafından yaratılamayacağını, ve onun oluşması için, bizzat dolaşımda görülmeyen, ama arka planda yer alan bir şeyin var olması gerektiğini göstermiş bulunuyoruz.[37] Ama, artı-değer, meta sahiplerinin metaları tarafından belirlenen [sayfa 179] karşılıklı ilişkilerinin toplamı olan dolaşımın dışında nereden gelebilir? Dolaşım dışında meta sahipleri yalnızca kendi metaları ile ilişki halindedirler. Değer bakımından ise bu ilişki, o metada sahibinin belirli bir toplumsal ölçüt ile ölçülen bir miktar emeğinin bulunması ile sınırlıdır. Bu emek miktarı, metaın değeri ile ifade edildiğine ve değer de hesap parası ile hesaplandığına göre, bu miktar, fiyat ile de ifade edilir; biz, buna, 10 sterlin diyelim, Ama onun emeği, hem metaın değeri, hem bu değerin üzerindeki bir fazlalıkla temsil edilmez; hem 10 fiyatıyla, hem 11 fiyatıyla, yani kendisinden daha büyük olan bir değerle gösterilemez. Meta sahibi kendi emeği ile değer yaratabilir, ama kendiliğinden büyüyen bir değer yaratamaz. Elindeki metaın değerini ona yeni emek katarak artırabilir, örneğin deriyi çizme yaparak, elindeki değere daha çok değer katabilir. Aynı malzeme, daha büyük bir miktarda emek içerdiği için şimdi daha çok değere sahiptir. Çizme, deriden daha çok değere sahiptir, ama derinin değeri eskiden neyse şimdi de aynıdır; kendisini büyütmemiş, çizme yapımı sırasında artı-değer katmamıştır. İşte bunun için, dolaşım alanı dışında, meta üreticisi, diğer meta sahipleri ile temasa gelmeden, değeri büyütemez ve dolayısıyla parayı ya da metaları sermayeye dönüştüremez.

O halde sermayenin dolaşımdan doğması olanaksız olduğu gibi, dolaşımdan ayrı olarak oluşması da aynı ölçüde olanaksızdır. Sermayenin kökeni aynı zamanda hem dolaşımın içinde, hem de dışında olmak gerekir.

Böylece, çifte bir sonuca ulaşmış oluyoruz.

Paranın sermayeye dönüşmesi, meta değişimini düzenleyen ya-

[36] Arist[oteles], *l.c.*, c. 10, [s. 17].

[37] "Kâr, piyasanın olağan koşulları altında, değişimle sağlanamaz. Daha önce varolmasaydı, bu işlemden sonra da varolamazdı." (Ramsay, *l.c.*, s. 184.)

salara dayanılarak, çıkış noktası, eşdeğerlerin değişimi olacak biçimde açıklanmalıdır.[38] Dostumuz parababasının, bu henüz [sayfa 180] çekirdek halindeki kapitalistin, metaları değerlerine satınalması ve tekrar değerlerine satması, ama gene de sürecin sonunda, dolaşıma koyduğundan daha fazla değeri oradan çekmesi gerekmektedir. Palazlanmış bir kapitalist haline gelişi, hem dolaşımın içinde, hem de dışında olacaktır. Çözümlenmesi gerekli sorunun koşulları işte bunlardır. *Hic Rhodus*, *hic salta!** [sayfa 181]

[38] Buraya kadarki incelemelerimizden, okur, bu sözün, yalnızca, bir metaın fiyatı ile değeri aynı olsa bile sermaye oluşumunun mümkün olacağı anlamına geldiğini görecektir; çünkü sermayenin oluşumu, bu ikisinin birbirinden sapmasına bağlanamaz. Eğer fiyatlar, fiilen değerlerden sapma gösterirlerse, her şeyden önce, fiyatların değerlere indirgenmeleri gerekir; yani bu olgunun en saf şekilde gözlenebilmesi ve gözlemlerimizin, sonusu süreçle bir ilgisi bulunmayan yanıltıcı durumlarla bulandırılmaması için bu sapma raslansalmış gibi ele alınır. Biz, ayrıca, bu indirgemenin salt bilimsel bir işlem olmadığını da biliyoruz. Fiyatlardaki sürekli dalgalanmalar, yükselmeler ve düşmeler birbirlerini telafi ederler ve gizli düzenleyicileri olan ortalama bir fiyata kendilerini indirgerler. Bu, tüccara ve sanayiciye, uzun zamana gerek gösteren her girişimde, yol gösterici yıldız görevini görür. Bunlar, uzun bir sürede metaların ne yüksek ve ne de alçak değil, ortalama fiyatları ile satılacağını bilirler. Bu nedenle, eğer bu konu üzerinde kafa yoracak olursa, sermaye oluşumunu şöyle formüle ettiği tahmin edilir: Sermayenin kökenini, fiyatların ortalama fiyatla, yani sonal olarak metaların değerleriyle düzenlendiği varsayımına dayanarak nasıl açıklayabiliriz? "Sonal olarak" diyorum, çünkü ortalama fiyatlar, Adam Smith, Ricardo ve diğerlerinin inandıkları gibi, metaların değerleriyle doğrudan doğruya çakışmazlar.

* İşte hendek, işte deve! (Ezop'un bir fablından. Bu masalda, bir palavracı, bir zamanlar Rodos'ta olağandışı uzun bir atlayış yaptığını öne sürer.) -ç.

ALTINCI BÖLÜM
EMEK-GÜCÜNÜN ALIM VE SATIMI

PARANIN sermayeye dönüştürülmesi sözkonusu olduğunda, değer değişikliği, paranın kendisinde olamaz; çünkü paranın, satınalma ve ödeme aracı göreviyle, satınalınan ya da bedeli ödenen metaın fiyatını gerçekleştirmekten öte bir rolü yoktur; nakit olarak ise, hiç değişmeyen katılaşmış değerdir.[39] Değer değişikliği, dolaşımın ikinci aşamasından, metaın yeniden satışından da ileri gelmiş olamaz, çünkü burada da, mal, yalnızca maddi biçiminden çıkıp tekrar para-biçimine dönüşmektedir. Değişiklik, öyleyse, eşdeğerler değişildiğinden ve metaın tüm değeri için ödeme yapılmış olduğundan, değerde değil, ilk işlem ile, P–M, satınalınan metada olmalıdır. Bundan da, zorunlu olarak, şu sonuca varmış oluyoruz ki, değişiklik, metaın kullanım-değerinden, yani tüketiminden [sayfa 182] ileri gelmektedir. Metaın tüketiminden değer sızdırabil-

[39] "Para şeklinde iken ... sermaye kâr üretmez." (Ricardo, *Princ. of Pol. Econ.*, s. 267.)

mek için dostumuz parababası, dolaşım alanında, piyasada, kullanım-değeri değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de fiilen tüketimi bizzat emeğin maddeleşmiş şekli ve dolayısıyla da değer yaratması olan bir metaı bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve gerçekten de para sahibi, emek kapasitesi *(capasity for labour)* ya da emek-gücü (*labour-pover*) niteliği taşıyan böyle özel bir metaı piyasada bulur.

Emek-gücü ya da emek kapasitesi sözünden, insanın, kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım-değeri üretirken harcadığı ussal ve fiziksel yeteneklerin bütünü anlaşılmalıdır.

Ama, bizim para sahibinin, meta olarak satışa çıkartılmış emek-gücü bulabilmesi için, önce çeşitli koşulların yerine getirilmiş olması gerekir. Meta değişiminin kendisi, kendi niteliğinden ileri gelenlerin dışında, bir bağımlılık ilişkisini gerektirmez. Bu varsayıma göre, emek-gücü, meta olarak piyasada, ancak, ona sahip olan kimsenin emek-gücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi emek-gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir.[40] Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralarındaki tek fark birisinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasalar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, emek-gücü sahibinin, bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur. Emek-gücüne daima kendi öz malı, kendi metaı gözüyle bakması gerekir, ve bunu da ancak, onu, alıcının emri altına geçici bir süre için, belirli bir zaman süresi için vermekle yapabilir. Ancak bu yolla, emek-gücü üzerindeki mülkiyet hakkından feragat [sayfa 183] etmemiş olur.[41] Para sahibinin pa-

[40] Klasik çağlar ansiklopedilerinde şöyle budalalıklar görülür: Eski dünyada sermaye tam anlamıyla gelişmişti "ama, serbest işçi ve kredi sistemi yoktu". Mommsen bile, Roma Tarihi'nde, bu konuda pot üstüne pot kırar.

[41] Bunun için, çeşitli ülkelerde yasakoyucu, iş sözleşmeleri için bir üst sınır koyar. Emeğin özgür olduğu yerlerde, yasalar bu sözleşmeye son verme biçimini bir düzene bağlar. Bazı devletlerde, özellikle Meksika'da (Amerikan iç savaşından önce Meksika'dan alınan topraklarda ve gene gerçekte, Kusa ayaklanmasına kadar Tuna eyaletlerinde) kölelik, *peonage* adını taşıyan bir biçim altında gizlidir. Karşılığı emekle ödenmek üzere verilen ve kuşaktan kuşakla geçen avanslarla yalnız tek tek işçiler değil, aileleri de, *de facto* [fiilen -ç.] başka insanların ve onların ailelerinin malları haline geldiler. Juarez, *peonage*'ı kaldırdı. Sözümona İmparator Maximilian, bunu tekrar buyrukla kurdu ve Washington'da Temsilciler Meclisinde, bu, haklı olarak. Meksika'da köleliğin yeniden kuruluşu diye kınandı. "Özel bedensel ve ussal olanak ve yeteneklerimi, sınırlı bir süre için bir başkasının kullanımına bırakılabilirim: bu sınırlılık sonucu, bunlar, benim bütünlüğüm yönünden yabancı bir nitelik kazanırlar. Ama, bütün çalışma zamanımı ve bütün işimi elden çıkartmakla, kendi özümü, diğer bir deyişle, genel faaliyet gerçekliğimi, kişiliğimi, bir başkasının mülkiyeti haline getirmiş olurum." (Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, s. 104, § 67.)

zarda emek-gücünü meta olarak bulabilmesi için ikinci temel koşul şudur: emekçi, kendi emeğinin gerçekleştirdiği metaları satacak durumda olmayıp, kendi benliğinde var olan emek-gücünü bir meta olarak satışa sunmak zorunda kalmalıdır.

Bir kimsenin, emek-gücü dışında meta satabilmesi için, kuşkusuz, üretim araçlarına, hammaddeye, birtakım gereçlere vb. sahip bulunması gerekir. Derisiz çizme yapılmaz. Üstelik yaşamını sürdürebilmesi için de bazı şeylere gereksinmesi vardır. Hiç kimse –"geleceğin müzisyeni" bile– geleceğin ürünleri ile ya da bitmemiş durumdaki kullanım-değerleri ile yaşayamaz; ve yeryüzüne ilk adımını attığı andan beri insanoğlu, üretmeden önce de, üretirken de, daima bir tüketici olmuştur ve olmakta devam etmek zorundadır. Bütün ürünlerin meta biçimine büründükleri bir toplumda, bu metalar üretildikten sonra satılmak zorundadır; ancak bunların satışından sonradır ki, üreticilerin gereksinmelerini karşılamaya hizmet ederler. Bunların satışı için geçen zaman, üretimleri için gerekli zamana eklenir.

Paranın sermayeye çevrilebilmesi için, demek ki, para sahibinin özgür emekçi ile karşı karşıya gelmesi gerekir; bu, emekçinin iki anlamda özgür olması demektir: hem emek-gücünü kendi öz metaı gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir, hem de satmak için elinde başka bir meta olmaması, emek-gücünü gerçekleştirmesi için gerekli her şeyden yoksun bulunması gerekir.

Bu özgür emekçinin pazarda onun karşısına niçin çıktığı sorunu, emek-pazarını, genel meta pazarının bir dalı olarak gören para sahibini hiç ilgilendirmez. Aslında şu anda bizi de pek az ilgilendirir. Bu konu para sahibini nasıl pratik olarak ilgilendiriyorsa, biz de bu konuya teorik yönden yaklaşıyoruz. Gene de bir nokta apaçık ortada: doğa, bir yanda para ya da meta sahibi, öte yanda emek-gücünden başka bir şeyi olmayan insanlar üretmiyor. Bu [sayfa 184] ilişkinin doğal bir temeli olmadığı gibi, bütün tarihsel dönemler için ortak toplumsal bir yanı da yoktur. Bunun geçmiş tarihsel gelişmelerin sonucu, ve çeşitli ekonomik devrimler ile bir dizi eski toplumsal üretim biçimlerinin yokolup gitmesinin bir ürünü olduğu açık bir şeydir.

Daha önce incelediğimiz ekonomik kategoriler de, aynı biçimde, tarihin damgasını taşır. Bir ürünün meta halini alabilmesi için, belirli tarihsel koşullar gereklidir. Bunların, üreticinin bizzat kendi gereksinmelerinin karşılanması için üretilmiş olmaması gerekir. Daha da ileri gider, bütün ya da hatta ürünlerin çoğunun hangi koşullar altında metalar biçimini aldığını araştırırsak, bunun, ancak çok özgül türde bir üretim biçiminde, kapitalist üretim biçiminde olabileceğini görürüz. Ne var ki, böyle bir inceleme, metaların tahliline yabancı bir şey olurdu. Üretilen nesnelerin büyük kitlesi, üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladığı ve metalara dönüşmediği, dolayısıyla toplumsal üretimin henüz derinliğine ve genişliğine daha uzun süre değişim-değerinin ege-

menliği altına giremeyeceği zamanlarda bile meta üretimi ve dolaşımı yer alabilir. Ürünlerin metalar olarak ortaya çıkması, toplumsal işbölümünün gelişmesini, kullanım-değerinin değişim-değerinden ayrılmasını, ilkönce trampayla başlayan bu ayrılmanın tamamlanmış olmasını öngörür. Ama böyle bir gelişme derecesi, başka bakımlardan çok farklı tarihsel özellikler gösteren pek çok toplum biçimlerinin ortak yanıdır. Öte yandan, parayı ele alsak, varlığı, meta değişiminde belirli bir aşamaya işaret eder. Paranın kendine özgü işlevleri, ister metaların eşdeğeri olsun, ister dolaşım ya da ödeme aracı olsun, ister yığılmış ya da evrensel para olsun, bir işlevin diğerine bakarak büyüklüğü ve nispi önceliğine göre, toplumsal üretim sürecinin çok çeşitli aşamalarına işaret ederler. Bununla birlikte, daha ilkel meta dolaşımının bile, bütün bu biçimlerin ortaya çıkmasına yettiğini deneyimlerimizle biliyoruz. Sermayede ise böyle olmuyor. Yalnız başına para ve meta dolaşımı, sermayenin varoluşunun tarihsel koşullarının doğmasına yetmiyor. Onun doğabilmesi için, ancak üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunduran kimse ile emek-gücü satan özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerekiyor. Ve bu tek tarihsel koşul, bir dünya tarihini kapsıyor. Onun için sermaye, ilk ortaya çıkışı ile, toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilan ediyor.[42] [sayfa 185]

Emek-gücü denilen bu özel metaı şimdi biraz daha yakından incelememiz gerekiyor. Bütün ötekiler gibi, o da bir değere sahiptir.[43] Bu değer nasıl belirlenir?

Emek-gücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Emek-gücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. Emek-gücü, yalnızca, bir. kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Belli bir bireyin emek-gücü üretimi, onun kendisini yeniden üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur. Bireyin varlığını sürdürebilmesi için, belli miktarda geçim aracına gereksinmesi vardır. Bu nedenle, emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, kendini bu geçinme araçlarının üretimi için gerekli zamana indirgiyor; başka bir deyişle, emek-gücünün değeri, emekçinin. varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir. Ne var ki, emek-gücü, ancak kullanılmakla gerçekleşir; ancak çalışma ile kendini faaliyete sokar. Bu arada belirli miktarda insan adalesi, sini-

[42] Demek ki, kapitalist döneme niteliğini kazandıran şey, emek-gücünün, işçinin kendi gözünde, kendi malı olan bir meta şeklini alması ve dolayısıyla emeğinin, ücretli emeğe dönüşmesidir. Öte yandan, emek ürününün genel olarak meta halini alması ancak bu andan sonra olur.

[43] "Bir adamın değeri ya da kıymeti, diğer bütün şeylerde olduğu gibi fiyatıdır: yani onun gücünün kullanılması karşılığında ödenen miktar demektir." (Th. Hobbes, *Leviathan*, *Works*'ta, Ed. Molesworth, Lond. 1839-44, v. III. s. 76.)

ri, beyni vb. harcanmış olur, ve bunların yerine konması gerekir. Bu masraf artışı, daha fazla bir gelir ister.[44] Emek-gücü sahibi, bugün çalışıyorsa, yarın da, aynı süreci, sağlık ve kuvvet yönünden aynı koşullarla yineleyebilmelidir. Öyleyse geçim araçları, onun, çalışan bir insan olarak normal durumunu sürdürmesine yeterli olmalıdır. Yiyecek; giyecek, yakıt, barınak gibi doğal gereksinmeler, yaşadığı ülkenin iklimi ile diğer fiziksel koşullara göre değişir. Öte yandan, zorunlu denilen gereksinmelerinin çeşidi ve büyüklüğü, tıpkı bunları karşılama şekilleri gibi, bizzat kendileri tarihsel bir gelişmenin ürünleri olduğu için, ve bu yüzden geniş ölçüde o ülkenin uygarlık düzeyine ve özellikle de, özgür emekçiler sınıfının (*class of free labourers*) oluştuğu [sayfa 186] koşullara ve alıştıkları rahatlık derecesine bağlıdır.[45] Bu nedenle, diğer metalarda olduğunun tersine, emek-gücü değerinin belirlenmesine, tarihsel ve manevi bir öğe de giriyor. Bununla birlikte, belli bir ülkede, belli bir dönemde, emekçi için gerekli olan geçim araçlarının ortalama miktarı pratik olarak bilinir.

Emek-gücü sahibi de ölümlüdür. Öyleyse, pazardaki varlığının sürekli olabilmesi için –ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir– emek-gücü satıcısının, "yaşayan her bireyin kendisini sürdürdüğü şekilde, yani döllenerek"[46] varlığını sürdürmesi gerekir. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle, pazardan çekilen emek-gücünün yerini, hiç değilse aynı miktarda yeni emek-gücünün sürekli olarak doldurması gerekir. Böylece, bu özel meta sahiplerinin soyunun pazarda varlıklarını sürdürmeleri için, emek-gücü üretimi için gerekli geçim araçlarının toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani çocuklarının gereksinmelerini de karşılayacak şekilde olmalıdır.[47]

İnsan organizmasının belli bir sanayi dalında hüner ve beceri kazanabileceği şekilde değişikliğe uğramasını ve özel türde bir emek-gücü olabilmesini sağlamak için, özel bir öğrenim ya da eğitim gereklidir; bu da, az ya da çok bir meta eşdeğerine malolur. Bu miktar, emek-gücünün az ya da çok karmaşık olma niteliğine göre değişir. Bu eğitim masrafları (basit emek-gücü için pek küçüktür) üretim için harcanan toplam değerin içersinde *pro tanto*,* yer alır.

Bu durumda, emek-gücünün değeri, kendisini belirli bir miktarda geçim aracının değerine indirgiyor. Bu nedenle de, araçların değeri,

[44] Bu nedenle Romalı Villicus, tarım kölelerinin gözcüsü olarak, "işi daha hafif olduğu için, çalışan kölelerden çok daha az bir ücret" alıyordu. (Th. Mommsen, *Röm. Geschichte*, 1856, s. 810.)

[45] Karşılaştırınız: W. Th. Thornton, *Over-population and its Remedy*, Lond. 1846.

[46] Petty.

[47] "Onun" (emeğin) "doğal fiyatı ... iklimin niteliği ve ülkenin adetlerine göre, işçiyi geçindirebilecek ve piyasada eksilmeyen bir emek arzını sürdürecek bir aileyi besleyebilecek miktarda gereki tüketim maddeleri ile huzuru sağlayabilecek şeylerden ibarettir." (R. Torrens, *An Essay on the External Corn Trade*, London 1815, s. 62.) Burada emek-gücü yerine yanlış olarak emek sözcüğü kullanılmıştır.

* O ölçüde. -ç.

bunların üretilmeleri için gerekli emek miktarına bağlı olarak değişir.

Yiyecek ve yakacak gibi bazı geçim araçları, günü gününe tüketildiği için, her gün yeniden sağlanması gerekir. Elbise ve ev eşyası gibi diğer şeyler, daha uzun süre gider ve bunların daha uzun zaman aralıkları ile yenilenmeleri gerekir. Bazı malları her gün, bazılarını haftada, üç ayda bir vb. satınalma durumu [sayfa 187] vardır. Bunlar için harcanan toplam miktar, yıl boyunca nasıl dağılırsa dağılsın, her günü bir diğeri gibi olmak üzere, ortalama gelirle karşılanması gerekir. Emek-gücü üretimi için gerekli günlük meta toplamı = A, haftalık = B, üç aylık = C, vb. olsa, bu metaların günlük ortalaması = $^{365A+52B+4C+vb}/_{365}$ olur.

Ortalama bir gün için gerekli metalar kitlesinde, diyelim 6 saatlik toplumsal emek cisimleşmiş bulunsun, bu durumda, günlük emek-gücünde, ortalama yarım günlük toplumsal emek maddeleşmiş olarak vardır, bir başka deyişle, günlük emek-gücü üretimi için yarım günlük emek gereklidir. Bu emek miktarı, bir günlük emek-gücünün değerini ya da her gün üretilen emek-gücünün değerini meydana getirir. Eğer bir günlük ortalama toplumsal emek üç şilinde maddeleşmiş ise, bu üç şilin, bir günlük emek-gücünün değerine tekabül eden fiyatıdır. Sahibi, bunu, günde üç şiline satışa çıkarsa, bu satış fiyatı, onun değerine eşittir ve bizim varsayımımıza göre, bu üç şilini sermayeye dönüştürmek niyetinde olan Parababası dostumuz bu değeri ödemektedir.

Emek-gücü değerinin asgari sınırı, işçinin, her gün almadığı takdirde hayati enerjisini yenileyemeyeceği meta değeri ile, yani fiziksel bakımdan vazgeçilmesi olanaksız geçim araçlarının değeri ile belirlenir. Eğer emek-gücünün fiyatı, bu alt sınıra düşerse, bu koşullar altında varlığını ancak kötürüm bir durumda koruyup sürdürebileceği için, değerinin altına düşmüş olur. Ama, her metaın değeri, o metaın normal nitelikte olacak şekilde üretilmesi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir.

Emek-gücü değerinin bu şekilde belirlenmesi yöntemini, konunun niteliği gereği ortaya çıkan bu yöntemi, merhametsiz bir yöntem olarak ilan etmek ve Rossi ile birlikte şu yaygarayı koparmak çok ucuz bir duygululuk olur: "Emek kapasitesini (*puissance de travail*), üretim süreci sırasında emekçilerin geçim araçlarından soyutlayarak düşünmek, bir hayaleti (*etre de raison*) düşünmek demektir. Emekten ya da emek kapasitesinden sözaçtığımız zaman, aynı zamanda, emekçiden ve onun geçim araçlarından, işçiden ve ücretten de sözetmiş oluyoruz."[48] Emek kapasitesi dediğimiz zaman, emekten sözetmiş olmuyoruz; tıpkı sindirim kapasitesi denildiği zaman, sindirimden sözedilmiş olmayacağı gibi. [sayfa 188] Bu son süreç, sağlam bir mideden daha fazla bir şeyler gerektirir Emek kapasitesi derken, biz, [onu -ç.] gerekli geçim araçlarından soyutlamış olmuyoruz. Tersine, bunların değeri, onun değerinin içer-

[48] Rossi, *Cours d'Écon-Polit.*, Bruxelles 1842, s. 370, 371.

sinde ifade edilir. Emek kapasitesi eğer satılmazsa, bundan hiç bir yarar sağlayamayacak olan emekçi, üretimi belirli miktarda geçim aracına malolan ve yeniden-üretimi için bunun durmadan gerekli olacağını düşünür ve bu kapasiteyi, zalim bir doğal zorunluluk diye kabul eder. İşte o zaman Sismondi ile aynı görüşü paylaşır: "emek kapasitesi ... satılmadığı sürece bir hiçtir."[49]

Emek-gücününün bir meta olarak kendine özgü niteliğinden çıkan sonuçlardan birisi, kullanım-değerinin, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmenin tamamlanmasıyla, alıcının eline doğrudan doğruya geçmemesidir. Üzerinde belli miktarda bir toplumsal emek harcandığı için öteki her meta gibi onun değeri de dolaşıma girmeden önce belirlenmiş haldedir; ama onun kullanım-değeri ancak daha sonra bu gücün harcanması ile ortaya çıkar. Emek-gücünün. elden çıkartılması ve alıcı tarafından fiilen ele geçirilmesi, onun kullanım-değeri olarak kullanılması, bir zaman aralığıyla ayrılmıştır. Ama, bir metaın kullanım-değerinin satışı yoluyla resmen elden çıkartılmasının, alıcıya fiilen teslim edilmesi ile aynı zamana raslamadığı durumlarda, alıcının parası, genellikle ödeme aracı olarak iş görür.[50] Kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu her ülkede, sözleşmeyle belirlenen süre içersinde, emek-gücü kullanılmadan önce ödemenin yapılmaması bir gelenektir, örneğin her hafta sonunda ödenir. Bunun için, her zaman, emek-gücünün kullanım-değeri, kapitaliste avans olarak verilir: emekçi, henüz karşılığını almadığı emek-gücünün satınalıcı tarafından tüketilmesine izin vermekte, ve her yerde kapitaliste kredi açmaktadır. Bu kredinin bir hayal ürünü olmadığı, yalnız kapitalistin iflası[51] üzerine zaman zaman işçinin uğradığı ücret kayıpları ile değil, bir dizi uzun süreli sonuç- larla da görülür.[52] Bununla birlikte,

[49] Sismondi, *Nouv. Princ., etc.*, t. I, s. 112.

[50] "Her iş, yapılıp bittikten sonra ödenir." (*An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand*, etc., s. 104.) "Ticari kredi, üretimin ilk yaratıcısı işçinin, tasarrufları nedeniyle, yaptığı işin ücretini haftanın, onbeş günün, ayın, üç ayın sonuna kadar bekleyebilecek hale gelmesiyle başlamış olmalıdır." (Ch. Ganilh, *Des Systémes d'Écon. Polit.*, 2. édit., Paris 1821, t. II, s. 150.)

[51] "İşçi çaba ve hünerini ödünç verir", ama, Storch kurnazca şunu ekler: o "ücretini yitirmekten" başka "hiç bir şeyini tehlikeye sokmamıştır ... işçi kendisinden maddi olarak hiç bir şey vermez." (Storch, *Cours d'Écon. Polit.*, Petersbourg 1815, t. II, s. 37.)

[52] Bir örnek: Londra'da iki çeşit fırıncı vardır; ekmeği tam değeri üzerinden satan "tam fiyatlı" fırıncılar, değerinin altında satan, "düşük fiyatlı" fırıncılar. Bu sonuncular, toplam fırıncı sayısının dörtte-üçünden fazlasını meydana getirirler. ("Fırıncı kalfanın şikayetlerini" incelemekle görevli hükümet komiseri H. S. Tremenheere'in *Report*'u, xxxii, Lond. 1862.) Ucuzcuların hemen hepsi, beslenmeye ve sağlığa zararlı şap, sabun potas, tebeşir, Derbyshire-tozu ve benzeri şeylerle karıştırılmış bozuk ekmek satarlar. (Yukarda sözü edilen Mavi kitap ile, "Hileli ekmek konusunda 1855 tarihli komitenin" hazırladığı rapora ve Dr. Hassall'in, *Adulterations Detected*, 2. edit., London 1661, yapıtına bakınız.) 1855 tarihli komitede verdiği ifadede Sir John Gordan şöyle diyordu: "Yapılan bu karıştırma ve hileler sonucu, günde iki libre ekmekle karnını doyuran yoksul bir insan, sağlığı üzerindeki bozucu etkileri bir yana, besleyici maddelerden ancak dörttebirini alabilmektedir." Tremenheere (*l.c.*, s. xlviii) işçi sınıfının büyük bir kısmının bu hilenin pekâlâ farkında oldukları halde, şap, toz-toprak gibi şeyleri niçin satın aldımları konusunda şöyle diyor: "Fırıncılarından ya da bakkaldan keyiflerince yaptıkları ya da sattıkları ekmeği satınalmak onlar için bir zorunluluktur." Hafta sonundan önce ücretlerini alamadıkları için,

para, [sayfa 189] ister satınalma, ister ödeme aracı olarak iş görsün, bu, meta değişiminin niteliği üzerinde hiç bir değişiklik yapmaz. Emek-gücünün fiyatı, sonuna kadar gerçek-leştirilmemesine karşın, konut kiralarında olduğu gibi, sözleşme ile saptanılır. Emek-gücü, karşılığı ancak daha sonra ödenmesine karşın satılmış olur. Taraflar arasındaki ilişkinin açık olarak kavranabilmesi için, emek-gücü sahibinin her satışta, sözleşmede belirtilen karşılığı derhal aldığını geçici olarak kabul etmek yararlı olacaktır.

Şimdi artık bu özel metaın, emek-gücünün sahibine, satınalan tarafından ödenen değerin nasıl belirlendiğini biliyoruz. Satınalanın değişimle elde ettiği kullanım-değeri, kendisini, ancak fiilen kullanılmakla, emek-gücünün tüketimi ile ortaya koyar. Para sahibi bu amaç için hammadde gibi her şeyi piyasadan satınalır ve [sayfa 190] bunların tam değerlerini öder. Emek-gücünün tüketimi, metaların ve artı-değerin birlikte ve aynı zamanda üretimidir. Emek-gücünün tüketimi, diğer her türlü metada olduğu gibi, piyasanın ya da dolaşım alanının sınırları dışında tamamlanır. Bay Parababasını ve emek-gücü sahibini birlikte yanımıza alarak bir süre için, her şeyin ortada ve herkesin gözüönünde geçtiği bu gürültülü alanı bırakıyoruz ve hep birlikte kapısında, "işi olmayan giremez!" levhası ile bizi karşılayan, gizli kapaklı üretim alanına geçiyoruz. Burada biz, sermayenin, yalnız nasıl ürettiğini değil, ama nasıl üretildiğini de göreceğiz. Ve ensonu, kâr sağlamanın sırlarını da zorlayacağız.

Sınırları içersinde emek-gücü satım ve alımının sürüp gittiği ayrıldığımız bu alan, aslında, insanın doğuştan varolan haklarının tam bir cenneti idi. Burada egemen olan yalnızca, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve

"ailelerinin hafta boyunca yedikleri ekmeğin parasını, hafta sonundan önce ödeyemezler" ve Tremenheere, tanıkların ifadeleri konusunda şunları ekliyor: "Bu karıştırmalardan meydana gelen ekmeğin, salt bu şekilde satılmak üzere yapıldığı esef edilecek bir gerçektir." Birçok İngiliz ve daha da çok İskoç tarım bölgelerinde ücretler onbeş günde bir ve hatta ayda bir ödenir; ödemeler arasındaki bu uzun aralıklar sonucu tarım işçileri veresiye alışveriş yapmak zorunda kalırlar. Daha yüksek fiyatla satınalma zorunda oldukları gibi aslında ona veresiye veren dükkana da bağlanmış durumdadırlar. Böylece örneğin, ücretlerin aylık ödendiği Wilts'teki Horningham'da, başka yerde bir stone için 1 şilin 10 peni ödediği aynı unu, buralarda 2 şilin 4 peniye ancak satınalabilir. (Medical Officer of Privy Council'in Halk Sağlığı konusunda *Sixth Report*'u, 1864, s. 264.) "Paisley ve Kilmarnock'taki mürettipler, greve gitmek suretiyle, ücretlerin aylık olarak ödenmesi yerine onbeş günde bir ödenmesini zorla kabul ettirirler." (*Reports of the Inspectors of Factories for 31st, Oct. 1853*, s. 34.) İşçinin kapitaliste açtığı kredinin daha güzel bir sonucu olarak da, pek çok İngiliz kömür madenlerinde kullanılmakta olan bir yönteme işaret edebiliriz; buralarda işçiye ancak ay sonunda ücret ödenir ve bu arada madenci, çoğu kez mal şeklinde olan ve bedelini sonradan piyasa fiyatının üzerinde ödemek zorunda kaldığı şeyleri kapitalistten avans olarak alır (*Truck-system*, [takas sistemi -ç.]). "İşçilere ücretlerini ayda bir kez ödemek ve her hafta sonunda avans vermek, kömür madeni patronları arasında uygulana gelen bir usuldür. Avanslar dükkanda ödenir: (Yani, patronlara ait dükkanda) "işçiler bir eliyle aldıklarını diğeriyle buralara yatırırlar." (*Children's Employment Commission*, *III. Report*, Lond. 1864, s. 38, n. 192.)

* Jeremy Bentham, İngiliz hukuk yazarı, faydacılığın kurucusu. Bu yapıtın "Artı-değerin Sermayeye Dönüşümü" bölümünde, Marx, ona ayırdığı uzun bir notta (69 nolu notta), onu şöyle adlandırır: "burjuva budalalığının dehası." -ç.

Bentham'dır* Özgürlüktür, çünkü, metaın, diyelim emek-gücünün hem alıcısı hem satıcısı yalnızca kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar. Serbest taraflar olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinden başka bir şey değildir. Eşitliktir, çünkü birbirleriyle basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler ve eşdeğeri eşdeğerle değişirler. Mülkiyettir, çünkü taraflar, kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunur. Ve Bentham'dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür. Bunları biraraya getiren ve ilişki içersine sokan tek güç, bencillik, kazanç ve özel kişisel çıkardır. Herkes yalnız kendini düşünür, kimse geri kalana kulak asmaz, ve böyle yaptıkları için de, şeylerin önceden düzenlenmiş uyumu gereği ya da kâdiri mutlak ve takdiri ilâhi ile hepsi de, herkesin mutluluğu ve yararı adına, kendi karşılıklı çıkarları adına elbirliği ile çalışırlar.

"Vülger serbest ticaretçi"lerin görüşlerini, fikirlerini ve sermaye ile ücrete dayanan toplum hakkındaki yargılarının ölçüsünü aldıkları bu basit dolaşım ve meta değişimi alanından çıkarırken, *dramatis personæ*'mizin* yüzlerinde bir değişiklik olduğunu görüyoruz. Eski para sahibi, şimdi kapitalist olarak önde çalımla yürüyor; emek-gücü sahibi onun emekçisi olarak peşisıra onu [sayfa 191] izliyor. Biri önemli insan pozunda, sırıtkan, işbilir; öteki sıkılgan, çekingen, kendi derisini pazara götüren ve yüzülmekten başka umudu olmayan bir kimse gibi. [sayfa 192]

* Oyundaki kişiler, pazarlığa girişen kişiler. -ç.

ÜÇÜNCÜ KISIM
MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ

YEDİNCİ BÖLÜM
EMEK-SÜRECİ VE ARTI-DEĞER ÜRETİM SÜRECİ

BİRİNCİ KESİM. – EMEK-SÜRECİ YA DA KULLANIM-DEĞERLERİNİN ÜRETİMİ

Kapitalist, emek-gücünü, kullanmak için satınalır; kullanılan bu emek-gücü, emeğin kendisidir. Emek-gücünü satınalan, satıcıyı çalıştırarak bu emek-gücünü tüketir. Çalışarak, emek-gücü sahibi, daha önce yalnızca potansiyel olan emek-gücünü fiili eyleme geçirir, işçi olur. Emeğinin bir metada yeniden ortaya çıkması için, her şeyden önce, onu, yararlı bir iş üzerinde, herhangi bir gereksinmeyi karşılayabilecek bir şey üzerinde harcaması gerekir. Demek ki, kapitalistin, işçiye ürettirdiği belli bir kullanım-değeri, belirli bir nesnedir. Kullanım-değerlerinin ya da malların üretiminin kapitalistin denetimi altında ve onun adına yapılması olgusu, bu üretimin genel niteliğini değiştirmez. Bu nedenle, biz, ilkönce, emek-sürecini, belli toplumsal koşullar altında aldığı özel biçimlerden bağımsız olarak incelemek durumundayız.

İş, her şeyden önce, hem insanın hem doğanın katıldığı ve [sayfa

193] insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürünlerini kendi gereksinmelerine uygun bir birimde ele geçirebilmek için, kollarını, bacaklarını, kafasını, ellerini ve vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, doğa güçlerinden birisi olarak onun karşısına geçer. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir ve bunları dilediği gibi hareket etmeye zorlar. Biz, şimdi burada, bize hayvanı anımsatan ilkel içgüdüsel iş biçimleri ile ilgili değiliz. İnsanın emek-gücünü pazara bir meta olarak satmak için getirdiği durum ile başlangıçtaki içgüdüsel aşamasında olan insan emeğinin durumunu birbirinden ayıran çok büyük bir zaman aralığı vardır. Biz, emeği, salt insana özgü biçimi içersinde ele alıyoruz. Örümcek, işini dokumacıya benzer şekilde gördüğü gibi, arı da peteğini yapmada pek çok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını gerçekte kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir. Her emek-sürecinin sonunda, daha önceden işçinin imgeleminde başlangıç halinde varolan bir sonuç elde ederiz. İşçi, üzerinde çalıştığı malzemede yalnızca bir biçim değişikliği yapmakla kalmaz, aynı zamanda, onun *modus operandi*'sini* bir yasa haline getiren kendi amacını da gerçekleştirir ve kendi iradesini bu amaca tâbi kılmak zorundadır. Bu tâbi oluş, geçici bir şey de değildir. Bu süreç, organlarının çalışmasının yanısıra, bütün iş boyunca, işçinin iradesinin amacıyla sürekli olarak uyum halinde olmasını gerektirir. Bu, sıkı bir özen demektir. İşin niteliği ve yapılma biçimi onun için ne kadar az çekici ise ve bu nedenle de hem beden hem kafa gücünü kullanma yönünden ne kadar az zevk alırsa o derece dikkatli olmak zorundadır.

Emek-sürecinin basit öğeleri şunlardır: 1. insanın kişisel faaliyeti, yani bizzat iş; 2. işin konusu, ve 3. araçları.

İnsana gerekli şeyleri ya da yaşama araçlarını kullanıma hazır olarak sunduğu[1] bakir toprak (ekonomik bakış açısından su da ona dahildir) insandan bağımsız olarak vardır ve insan emeğinin evrensel konusudur. Çevresiyle yakın bağlarını ancak emeğin [sayfa 194] çözdüğü her şey, doğanın kendiliğinden sağladığı ve emeğin işlediği konulardır. Yakaladığımız ve yaşadığı ortamdan çekip aldığımız balık, bakir ormanda devirdiğimiz tomruk ve maden yataklarından çıkardığımız maden cevherleri, bunun örnekleridir. Öte yandan, eğer emeğin konusu, deyim yerindeyse, daha önceki bir emeğin süzgecinden geçmişse, buna, hammadde diyoruz; daha önce çıkartılmış olan ve yıkanmaya hazır

* Çalışma tarzı. -ç.

[1] "Yeryüzünün doğal ürünleri, az miktarda ve insandan tamamen bağımsız olmalarıyla, sanki, onu çalışmaya sevketmek ve kendi servetini yaratmaya teşvik etmek üzere genç bir insana verilen az miktarda para gibi, doğa tarafından sağlanıyor gibidir." (James Steuart, *Principles of Polit. Econ.*, edit. Dublin 1770, v. I, s. 116.)

maden cevheri gibi. Bütün hammaddeler emeğin konusudur, ama her emek konusu hammadde değildir; bu, her şey daha önce harcanan emek yoluyla bir değişiklik geçirdikten sonra ancak hammadde olabilir.

Emek aracı, işçinin kendisi ile emek konusu arasına soktuğu ve faaliyetinin iletícisi olarak yararlandığı bir şey ya da şeyler bileşimidir. Amaçlarına uygun başka maddeleri yapmak için bazı maddelerin mekanik, fizik ve kimyasal özelliklerinden yararlanır.[2] İnsanın kendi organlarını emek araçları gibi kullanarak topladığı meyve gibi hazır yaşama araçlarını bir yana bırakırsak, işçinin ilk sahip olduğu şey, emeğin konusu değil, emeğin araçlarıdır. Böylece doğa onun faaliyetinin organlarından birisi haline geliyor, onu kendi organlarına katıyor ve İncile karşın, kendisine yeni bir boyut eklemiş oluyor. Toprak onun ilk kileri olduğu gibi ilk alet deposu da oluyor. Toprak, ona, örneğin fırlatmak, öğütmek, basmak, kesmek için vb. taşlar sağlıyor. Toprak ken-di başına bizzat emek aracıdır, ama tarımsal amaçlarla kullanılmak istendiği zaman bir dizi başka araçlara ve oldukça gelişmiş bir emeğe gerek duyuluyor.[3] Emeğin geçirdiği çok az bir gelişme bile, hemen özel olarak hazırlanmış araçlara gerek gösteriyor. Bu yüzdendir ki, en eski mağaralarda taştan yapılmış alet ve silahlara raslıyoruz. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinde evcilleştirilmiş hayvanlar, yani belli bir amaç için yetiştirilmiş ve emek verilerek bazı özellikleri değiştirilmiş hayvanlar, özel olarak hazırlanmış taşlar, ağaçlar, kemikler ve hayvan kabuklarının yanısıra bellibaşlı emek araçları ödevini görüyorlar.[4] Bazı hayvan türleri arasında rüşeym halinde varolmakla birlikte, emek araçlarının kullanımı ve yapımı, insanın [sayfa 195] emek-sürecinin özgül özelliğidir ve Franklin bu nedenle insanı alet yapan hayvan diye betimliyor. Geçmişteki emek araçlarının kalıntıları, toplumun artık yokol-muş ekonomik biçimlerinin aydınlığa kavuşturulmasında, tıpkı nesli tükenmiş hayvan türlerinin saptanmasında fosilleşmiş kemiklerin taşıdığı önemi taşıyorlar. Birbirinden farklı ekonomik çağların ayırdedil-mesinde işe yarayan şey, yapılan eşyalar değil, bunların nasıl ve hangi araçlarla yapıldıklarıdır.[5] Emek

[2] "Akıl, güçlü olduğu kadar kurnazdır da. Aklın kurnazlığı, başlıca nesnelerin kendi özelliklerine uygun olarak birbirleri üzerinde etki ve tepkide bulunmasına yolaçarak, böylece, sürece doğrudan doğruya müdahale etmeksizin, aklın amacının yerine gelmesini sağlayan aracılık faaliyetinde görülür." (Hegel, Enzyklopadie, Erster Teil. *Die Logik*, Berlin 1840, s. 382.)

[3] Diğer yönlerden değersiz olan yapıtında (*Théorie de l'Écon. Polit.*, Paris 1815) Ganilh, fizyokratlara karşı, gerçek anlamıyla tarımın başlamasından önce gerekli süreçlerin uzun bir listesini çarpıcı bir biçimde sıralar.

[4] Turgot, *Réflexions sur la Formation et la Distributoin des Richesses* (1766) adlı yapıtında, evcilleştirilmiş hayvanların, uygarlığın başlangıç dönemindeki dönemine dikkati çekmiştir.

[5] Çeşitli üretim dönemlerinin teknolojik yönden karşılaştırılmasında, metalar içersinde en az önemli olanı, sözcüğün dar anlamıyla, lüks eşyalardır. Tüm toplumsal yaşamın ve bu nedenle bütün gerçek tarihin temeli olan maddi üretim koşullarındaki gelişmeyi, yazılı tarihimiz şimdiye değin ne denli az dikkate alsa da, tarih-öncesi çağlar, gene de, tarihsel denilen sonuçlara göre değil, materyalist araştırmaların sonuçlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu dönemler, kullanılan aletler ile silahların malzemesine göre, yani taş, bronz ve demir çağları olarak ayrılmışlardır.

araçları, yalnız insan emeğinin ulaştığı gelişme düzeyinin bir ölçüsünü vermekle kalmıyor, bunlar, aynı zamanda, işin yapıldığı toplumsal koşulların göstergeleri de oluyorlar. Emek araçları içersinde, bütünüyle alındığında üretimin kemikleri ve kasları diyebileceğimiz mekanik nitelikte olanlar, belli bir üretim çağının en kesin özellikleri konusunda, genel bir deyişle, üretimin dolaşım sistemi diyebileceğimiz ve yalnızca iş malzemesini sağlamaya yarayan borulara, fıçılara, sepetlere ve küplerle göre, daha kesin bilgiler verebilirler. Bu sonuncular, kimya sanayii ile birlikte önemli bir rol oynamaya başlarlar.

Daha geniş bir anlamda, emek araçları arasında, emeği, emek konusuna doğrudan doğruya aktarmak için kullanılan ve bu nedenle şu ya da bu şekilde faaliyet iletkeni ödevi yapan araçlara ek olarak, emek-sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün nesneleri katabiliriz. Bunlar, doğrudan sürece girmezler, ama bunlar olmaksızın da süreç; ya hiç yer almaz ya da ancak bir ölçüde yer alabilir. Bu türden evrensel emek aracı olarak yeryüzünü bir kez daha karşımızda görürüz: işçiye, bir *locus standi** ve faaliyeti için bir iş alanı sağlayan odur. Daha önceki bir işin sonucu olan ve aynı zamanda bu sınıfa dahil olan araçlar arasında işlikleri, kanalları, yolları ve benzerlerini buluyoruz.

Emek-sürecinde, insan faaliyeti, demek ki, emek araçlarının yardımı ile üzerinde çalışılan malzemede, başlangıçta tasarlanan bir değişikliği meydana getiriyor. Süreç, üründe sona erer, ve ürün, bir [sayfa 196] kullanım-değeridir. Doğanın sağladığı malzeme bir biçim değişikliğiyle insan gereksinmelerine uyarlanır. Emek, kendisini, konusuyla birleştirmiştir: emek maddeleştirilmiş, konu dönüştürülmüştür. İşçide hareket olarak ortaya çıkan şey, şimdi üründe hareketsiz, sabit bir nitelik olarak görülür. Demirci döver ve ürün dövülmüş demirdir.

Eğer sürecin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçları, hem de emek konusunun üretim araçları olduğu,[6] ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür.[7]

Bir kullanım-değeri, emek-sürecinden ürün olarak çıkarken, öteki kullanım-değerleri, daha önceki emeğin ürünleri, sürece, üretim araçları olarak girerler. Aynı kullanım-değeri, hem daha önceki sürecin ürünü, hem de daha sonraki sürecin üretim aracıdır. Bunun için, ürünler, yalnızca sonuç değil, aynı zamanda emeğin temel koşullarıdır.

İçersinde madencilik, avcılık, balıkçılık ve tarım gibi (yalnızca bakir toprağın tarıma hazırlanması yönünden) doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan emek malzemesi bulunan istihraç sanayii dışında,

[6] Örneğin, yakalanmamış bir balığın, balıkçılık sanayiinde üretim aracı olarak kabul edilmesi düşünceye aykırı gibi görünebilir. Ama şimdiye kadar, hiç kimse, balık olmayan sularda balık avlama yöntemini bulamamıştır.

[7] Üretken emeğin ne olduğunu yalnız emek-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, hiç bir zaman, kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz.

* Tesis yeri. -ç.

sanayiin bütün kolları, emeğin süzgecinden geçmiş olan nesneler, daha önce emeğin ürünleri olan hammaddeler üzerinde çalışırlar. Tarımda tohum böyledir. Doğanın ürünleri olarak görmeye alışkın olduğumuz hayvanlar ve bitkiler, bugünkü biçimlerinde yalnızca, diyelim geçen yılın ürünleri değil, insanın denetimi altında ve onun emeği aracılığı ile, kuşaklar boyu süren tedrici bir dönüşümün sonucudur. Zaten, çoğu zaman, emek araçları, en dikkatsiz gözlemciye bile, geçmiş çağlardaki emeğin izlerini belli eder.

Hammadde, ürünün anamaddesi olabileceği gibi, onun yapısına bir yardımcı olarak da girebilir. Yardımcı madde, buhar kazanının altındaki kömür, çarkların yağı, yük beygirlerinin samanı gibi, emek araçlarınca tüketileceği gibi, keten bezini ağartmada klor, demir elde etmede kömür, yünün boyanmasında boya maddesinde olduğu gibi, hammadde de, bir değişiklik yapılması için ona [sayfa 197] katılabilir ya da iş yerlerini ısıtmak ve aydınlatmak için kullanılan malzemede olduğu gibi işin yürütülmesine yardımcı olabilir. Anamadde ile yardımcı arasındaki fark, gerçek kimya sanayiinde ortadan kalkar, çünkü burada hiç bir hammadde, ürünün cevherinde ilk bileşimi ile görülmez.[8]

Her nesne çeşitli özellikler taşır ve bunun için de farklı yerlerde kullanılabilir. Bu nedenle aynı ürün, çok farklı süreçlerde, hammadde olarak iş görebilir. Örneğin buğday, değirmencinin, nişasta yapımcısının, içki damıtıcısının ve hayvan yetiştiricisinin hammaddesidir. Ayrıca kendi üretimine tohum halinde hammadde olarak girdiği gibi, kömür de, kömür madenciliğinin hem bir ürünüdür, hem de bir üretim aracıdır.

Ayrıca, belli bir ürün, aynı süreçte, hem emek aracı olarak, hem de hammadde olarak kullanılabilir. Örneğin hayvan beslemede, hayvan, hem hammadde, hem de gübre üretiminin bir aracıdır.

Derhal tüketime hazır olmakla birlikte, bir ürün, daha sonraki ürün için hammadde olabilir; üzümün, şarabın hammaddesi olması gibi. Öte yandan, emek, bize, ürününü yalnızca hammadde olarak kullanabileceğimiz şekilde verebilir; pamuk, iplik, ve dokuma ipliği durumunda olduğu gibi. Kendisi ürün olmakla birlikte, böyle bir hammadde bir dizi farklı süreçlerden geçebilir: bunların herbirinde daima değişen şekillerde hammadde olarak onu tam bir ürün haline getireceği son sürece kadar, bireysel tüketime ya da emek aracı olarak kullanılmaya hazır tam bir ürün olarak ortaya koyduğunu serinin son sürecine kadar iş görür.

Görüyoruz ki, bir kullanım-değeri, ister hammadde, ister emek aracı ya da ister ürün olarak alınsın, bu tamamıyla emek-sürecindeki göreviyle, orada işgal ettiği konumla belirlenir: bu değiştikçe, niteliği de

[8] Storch, gerçek hammaddelere, "*matières*" ve yardımcı malzemeye, "*matériaux*" der. Cher-buliez yardımcı maddeler için "*matères instrumentales*" terimlerini kullanır.

değişir.

Bu nedenle, bir ürün, yeni bir emek-sürecine üretim aracı olarak girer girmez ürün niteliğini yitirir ve süreçte yalnızca bir öğe halini alır. İplikçi, iği yalnızca bir eğirme aracı olarak kullanır, ve keten de yalnızca onun eğirmesi için bir malzemedir. Kuşkusuz, malzeme ve iğ olmaksızın iplik eğirmek olanaksızdır; ve bunun için de. eğirme işleminin başlangıcında bu şeylerin ürün olarak var olmaları önkoşuldur: ama sürecin kendisinde, bunların daha önceki [sayfa 198] emeğin ürünleri olmasının hiç bir önemi yoktur; bu, tıpkı ekmeğin, çiftçinin, değirmencinin, fırıncının daha önceki emeklerinin ürünü olmasının, sindirim süreci için hiç bir önem taşımamasına benzer. Tersine, üretim araçları, ürün olarak tam ve yetkin olmayışları yüzünden, herhangi bir süreçte kendilerini ürün nitelikleri ile ortaya koyarlar. Kör bir bıçak ya da çürük bir iplik, bıçakçı A'yı ya da iplikçi B'yi anımsatır. Tamamlanmış ürüne, taşıdığı yararlı nitelikleri kazandıran emek, artık görünmez olur.

Emeğin amaçlarına hizmet etmeyen bir makine yararsızdır. Ayrıca, bir makine, doğa güçlerinin yıkıcı etkilerinden kendisini kurtaramaz. Demir paslanır, tahta çürür. Dokunmayan, örülmeyen iplik, boşa harcanmış pamuktur. Canlı emeğin bunlara el atması, ölüm uykusundan uyandırması, yalnızca olası kullanım-değerleri olmaktan çıkartıp gerçek etken değerler haline getirmesi gerekir. Bunlar emeğin ateşinde yıkanarak, emek organizmasının esas unsuru olarak, eskiden olduğu gibi, süreçteki işlevlerini yerine getirmek için canlanırlar; gerçekte tüketilirler, ama yeni kullanım-değerlerinin, yeni ürünlerin temel öğeleri olarak, bireysel tüketim için geçim aracı olmaya her zaman hazır ya da yeni bir emek-süreci için üretim aracı olmaya hazır bir amaçla-tüketilirler.

Öyleyse bir yandan tamamlanmış ürünler yalnızca emek-sürecinin sonuçları olmayıp onun zorunlu koşulları olduğu gibi, öte yandan bunların bu sürece girmeleri, canlı emekle temasa gelmeleri, kullanım-değeri niteliklerini korumaları ve kullanılabilmeleri için tek yol oluyor.

Emek, maddi öğelerini, konusunu ve araçlarını kullandığı, bunları tükettiği için, bir tüketim sürecidir de. Bu üretken tüketim, bireysel tüketimden şöyle ayrılır: bireysel tüketimde canlı bireyin hayatta kalabilmesi için ürünler kullanılıp bitirilir, üretken tüketim de ise, ürünler, emeğin, canlı bireylerin emek-gücünün faaliyetlerinin devamı için tüketilir. Bunun için, bireysel tüketimin ürünü bizzat tüketicidir; üretken tüketimin sonucu ise, tüketiciden farklı bir üründür.

Öyleyse, araçları da konusu da zaten ürün olan emek, ürün yaratmak amacıyla bu ürünleri tüketir, ya da başka bir deyişle, bir dizi ürünü, başka bir dizi ürünün üretim aracı haline getirmek için tüketir. Ama nasıl ki, başlangıçta emek-sürecine katılanlar yalnızca insan ve ondan bağımsız olarak varolan yeryüzü ise, şimdi [sayfa 199] de biz hâlâ doğrudan doğruya doğanın sağladığı ve doğal maddeler ile insan emeğinin birleşimini temsil etmeyen pek çok üretim aracı kullanmaktayız.

Yukarda yapıldığı gibi, basit öğelerine indirgenen emek-süreci, kullanım-değerleri üretimi ve doğal maddelerin insan gereksinmelerini karşılar hale getirilmesi amacıyla girişilen bir eylemdir; insanla doğa arasında madde değişimini sağlamanın zorunlu koşuludur; insan varlığının doğa tarafından zorlanan ebedi koşuludur, ve bunun için de, bu varlığın her toplumsal evresinden bağımsız, ya da daha doğrusu böyle her evrede ortaktır. Bu nedenle, işçimizi öteki işçilerle bağıntılı olarak göstermek gereksizdi; bir yanda insan ile emeğini, öte yanda doğa ile onun sağladığı maddeleri ele almakla yetindik. Çorbayı tadarak nasıl ki yulafı kimin yetiştirdiğini bilemezsek, bu basit süreç ile de onun hangi toplumsal koşullar altında yer aldığını kestiremeyiz; belki köle sahibinin zalim kamçısı, ya da kapitalistin kuşkulu bakışları altında, belki Cincinnatus ufacık tarlasını sürerken, belki de vahşi insan taşla yabanıl hayvanları avlarken olmuştur.[9]

Şimdi biz, gene, bizim filizlenmekte olan kapitalistimize dönelim. Onu, açık pazarda emek-süreci için gerekli bütün öğeleri, sürecin nesnel öğelerini, üretim araçlarını, ve öznel öğeyi, emek-gücünü satınaldıktan sonra terketmiştik. Bir uzmanın keskin gözleriyle, kendi özel ticaretine, diyelim iplikçiliğe, kunduracılığa ya da başka tür bir ticarete en uygun üretim araçlarını ve emek-gücünü seçmişti. Daha sonra, emeğiyle üretim araçlarını tüketmek için bu emek-gücünü kişiliğinde taşıyan işçiyi harekete geçirerek metaı, hemen satınalmış olduğu emekgücünü harcamaya koyulur. İşçinin kendisi için değil de kapitalist hesabına çalışması gerçeği, açıktır ki, emek-sürecinin genel niteliğini değiştirmez; ayrıca, kunduracılıkta ya da iplikçilikte kullanılan özel yöntemler ve işlemler, kapitalistin işe karışmasıyla, doğrudan değişmez. Kapitalist, pazarda bulabildiği emek-gücünü almakla başlamak zorundadır ve bunun sonucu olarak, kapitalizmin doğmasından hemen önceki dönemde bulunabilecek türde bir emekle yetinmek zorundadır. [sayfa 200] Emeğin sermayeye tâbi olmasıyla üretim yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler ancak daha sonraki bir dönemde yer alabilir; bu yüzden de, daha sonraki bir bölümde ele alınması doğru olacaktır.

Kapitalistin emek-gücünün tüketilmesi haline dönüştürdüğü işsüreci, kendine özgü. iki olgu gösterir. Birincisi, işçi, emeğinin ait bulunduğu kapitalistin denetimi altında çalışır; kapitalist, işin usulüne uygun yapılmasına, üretim araçlarının akıllıca kullanılmasına büyük bir özen gösterir. Böylece gereksiz hammadde israfı olmayacağı gibi, araçların, zorunlu olarak işte yıpranmasının, ötesinde, yıpranma ve aşınması da önlenmiş olur.

[9] Olağanüstü bir mantıki kavrayışla Albay Torrens, vahşiIerin bu taşında sermayenin başlangıcını bulur. "Vahşinin ardına düştüğü yahanıl hayvana fırlattığı ilk taşta, ulaşamadığı meyveye vurmak için kavradığı ilk sopada, bir eşyaya, bir diğerini elde etmeye yardımcı olması amacıyla sahip o!ma olayına tanık oluyoruz ve buradan da sermayenin başlangıcını buluyoruz." (P. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, *etc*., s. 70-71.)

İkincisi, ürün, onu doğrudan üretenin, işçinin değil, kapitalistin malıdır. Diyelim bir kapitalist, bir günlük emek-gücünün değerini ödüyor; böylece bu gücü bir günlüğüne kullanma hakkı herhangi bir meta gibi, sözgelişi bir günlüğüne kiraladığı at gibi, ona ait oluyor. Metaı satınalanı onu kullanma-hakkını satınalıyor, ve emek-gücünü satan, emeğini vererek, aslında, sattığı kullanım-değerinden ayrılmış olmaktan başka bir şey yapmamıştır. İşyerine adımını attığı anda, emek-gücünün kullanım-değeri, ve bundan ötürü de emek olan onun kullanımı artık kapitaliste aittir. Emek-gücünü satın almakla kapitalist, emeği, bu canlı mayayı, ürünün cansız öğeleri ile birleştirir. Onun açısından emek-süreci, satınaldığı metaın, yani emek-gücünün tüketiminden başka bir şey değildir; ne var ki, bu tüketim, ancak emek-gücünün üretim araçları ile tamamlanmasıyla gerçekleştirilebilir. Emek-süreci, kapitalistin satınaldığı şeyler, yani onun malı haline gelen şeyler arasında cereyan eden bir süreçtir. Bu sürecin ürünü, tıpkı mahzende mayalanma sürecini tamamlayan şarap gibi, gene kapitaliste aittir.[10] [sayfa 201]

İKİNCİ KESİM. – ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

Kapitalistin kendisine malettiği ürün, örneğin, iplik ya da kundura gibi bir kullanım-değeridir. Ama, her ne kadar kundura bir bakıma bütün toplumsal ilerlemenin temeli ve kapitalistimiz de keskin bir "ilerici" olmakla birlikte, gene de kundurayı, sırf kunduralara olan aşkından yapmaz. Kullanım-değeri meta üretiminde *qu'on aime pour luimême** bir şey değildir. Kullanım-değerlerini, kapitalistler, salt değişim-değerinin maddi özü ve taşıyıcısı oldukları için ve sürece üretirler. Kapitalistimizin gözünde iki amaç vardır: önce, değişim-değeri olan bir kullanım-değeri üretmek ister, yani satılacak bir mal, bir meta üretmek ister; sonra, değeri, üretiminde kullanılan metaların toplam değerlerinden daha fazla olan bir meta üretmek ister; yani ürettiği şeyin değeri, serbest piyasadan satınaldığı üretim araçları ve emek-gücünden fazla olmalıdır. Amacı, yalnız kullanım-değeri değil, onunla birlikte meta üretmektir; yalnız kullanım-değeri değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, aynı

[10] "Ürünlere, bunlar sermayeye dönüşmeden önce sahip olunur; bu dönüşme, bu gibi sahip olunmalardan onları kurtaramaz." (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté édit*. Paris, 1841, s. 54.) "Proletarya, emeğini, belli miktarda gerekli tüketim maddesi karşılığında satmakla, ürün üzerinde bir pay sahibi olmak talebinden tamamen vazgeçer. Ürünlere sahip olma biçimi gene eskisi gibi kalır; bu sözünü ettiğimiz anlaşma ile herhangi bir değişikliğe uğramaz. Ürün bütünüyle, hammaddeyi ve gerekli tüketim maddelerini sağlayan kapitaliste ait olur; bu, maledinme yasasının kesin bir sonucu olup bu yasanın temel ilkesi, her işçinin ürettiği şey üzerinde mutlak bir sahiplik hakkı vardır diyen ilkenin tam tersidir." (*ibid*., s. 58.) "İşçiler emekleri karşılığında ücret aldıkları zaman ... kapitalist, yalnız sermayenin" (üretim araçlarının demek istiyor) "sahibi olmakla kalmaz, emeğin de sahibi olur. Eğer ücret olarak ödenen şey, genellikle kabul edildiği gibi sermaye kavramı içersine giriyorsa, sermayeden ayrı olarak emeği sözkonusu etmek saçmadır. Bu anlamda kullanılan sermaye sözcüğü, emeği de, sermayeyi de kapsar." (James Mill, *Elements of Pol. Econ. etc*., ed. 1821, s. 70, 71.)

* Kendisi için sevilen. -ç.

zamanda artı-değer üretmektir.

Şurası akılda tutulmalıdır ki, biz, şimdi meta üretimini ele alıyoruz; oysa şimdiye değin sürecin yalnız bir yanını incelemiş bulunuyoruz. Metaların, aynı zamanda her kullanım-değeri, hem de değer olması gibi, bunların üretim sürecinin de hem emek-süreci ve hem de bir değer yaratma süreci olması gerekir.*

Şimdi de, üretimi, değerin bir yaratılışı olarak inceleyelim.

Her metaın değerinin, üzerinde harcanan ve kendisinde maddeleşen emek miktarıyla, üretimi için belli toplumsal koşullar altında gerekli emek-zamanı ile belirlendiğini biliyoruz. Bu kural, kendi adına yürütülen emek-sürecinin sonucu olarak, kapitalistimizin adına gerçekleşen ürün için de geçerlidir. Bu ürünün 10 libre iplik olduğunu varsayalım, ilk işimiz bunda gerçekleşmiş olan emek miktarını hesaplamak olacaktır.

İplik eğirmek için hammadde gereklidir; diyelim bu 10 libre pamuk olsun. Kapitalistimizin, bunu, sözgelişi 10 şiline, tam değerine satınaldığını varsaydığımıza göre, bu pamuğun değerini şimdilik incelememize gerek yoktur. Pamuğun üretimi için gerekli [sayfa 202] emek, bu fiyatla, toplumun ortalama emeği cinsinden ifade edilmiş bulunmaktadır. Gene diyelim ki, şimdilik için gerektirdiği öteki tüm araçları temsil eden için aşınması ve yıpranması da, 2 şilinlik bir değere eşit olsun. Eğer oniki şilinin temsil ettiği altın kütlesini üretmek için yirmidört saat ya da iki işgünü gerekirse, bundan, iplikte iki işgünlük emeğin maddeleşmiş olduğu sonucu çıkar.

İğin maddesinin bir ölçüde aşınıp yokolması ile pamuğun yeni bir biçime girmiş olması bizi yanıltmamalıdır. Genel değer yasasına göre, eğer, 40 libre ipliğin değeri. = 40 libre pamuğun değeri + tam bir iğin değeri ise, yani eşitliğin her iki yanındaki metaı üretmek için aynı emek-zamanı gerekiyorsa, 10 libre iplik, 10 libre pamuk ve dörtte-bir iğin eşdeğeri olur. Bu durumda biz, aynı emek-zamanının bir yanda 10 libre iplikte ve öte yanda 10 libre pamuk ile iğin bir kısmında maddeleştiğini düşünüyoruz. Öyleyse, değer, ister pamukta, ister iğde, ister iplikte görünsün, değerin miktarında değişen bir şey olmaz. İğ ile pamuk yanyana duracaklarına, sürece birlikte katılmışlar, biçimleri değişmiş, ipliğe dönüşmüşlerdir; ama değerleri, olsa olsa ancak, bunların eşdeğerleri olan iplikle değişilmeleri olayındaki kadar etkilenmiştir.

Pamuğun, ipliğin hammaddesinin üretimi için gerekli olan emek, ipliğin üretimi için gerekli olan emeğin bir kısmıdır ve bu nedenle iplikte zaten vardır. Aynı şey, aşınmaksızın pamuğun eğrilmesi mümkün olmayan iğde maddeleşen emek için de sözkonusudur.

Demek ki, ipliğin değerinin ya da üretimi için gerekli emek-

* [Daha önceki bir dipnotta da belirtildiği gibi, İngilizcede, emeğin bu iki farklı yanı için iki ayrı deyim vardır: Basit Emek-Sürecinde, Kullanım-Değerleri üretim sürecinde bu *Work* ["İş"]tir. Değer yaratma sürecinde, deyimin tam ekonomik anlamıya, *Labour* ["Emek"]tir. *-F.E.*]

zamanının belirlenmesinde, önce pamuk ile iğin aşınan kısmının üretimi, sonra da pamuk ile iğin birarada ipliği eğirmek için gerekli olup, çeşitli zamanlarda ve farklı yerlerde yürütülen bütün özel süreçlere, bir ve aynı sürecin farklı ve birbirlerini izleyen evreleri olarak bakılabilir. İplikteki bütün emek geçmişte kalmış emektir; ve onu meydana getiren öğelerin üretimi için gerekli işlemlerin, en son eğirme işlemine göre çok daha eskiden yapılmış olmasının hiç bir önemi yoktur. Bir evin yapımı için eğer belli bir miktar emek, diyelim otuz gün gerekliyse, son günün işinin ilk günün işinden yirmidokuz gün sonra yapılması ile eve dahil emek miktarı değişmiş olmaz. Bu nedenle hammadde ile emek araçlarındaki emek, eğirme işlemine başlanmasından önce, eğirme sürecinin ilk aşamasında harcanan emek gibi ele alınabilir. [sayfa 203]

Üretim araçlarının, yani pamukla iğin oniki şilinde ifadesini bulan değerleri, bunun için, ipliğin değerini, ya da başka bir deyimle ürünün değerini oluşturan kısımlardır.

Yalnız, burada iki koşulun yerine getirilmesi gereklidir. Önce, pamuk ile iğ, bir kullanım-değerinin üretiminde birlikte çalışmalıdır; örneğimizde bunların ikisinin iplik haline gelmesi gerekir. Değer, doğmuş bulunduğu özel kullanım-değerinden bağımsızdır, ama bir tür kullanım-değerinde somutlaşmış olması da gerekir. Sonra, üretim süresinde harcanan zaman, belli toplumsal koşullar altında gerçekten gerekli süreyi aşmamalıdır. Bunun için, eğer 1 libre iplik eğirmek için 1 libre pamuk yetiyorsa, 1 libre ipliğin üretiminde, bu ağırlıktı pamuktan fazlasını tüketmemek için dikkat gösterilmesi gerekir; iğ için de aynı şey sözkonusudur. Kapitalist, çelik bir iğ yerine altından yapılma bir iğ kullanma hevesine kapılsa bile, ipliğin değerinin hesaplanmasında dikkate alınan emek, çelik bir iğin üretilmesi için gerekli olan emektir, çünkü belli toplumsal koşullar altında bundan fazlası gereksizdir.

Şimdi artık, ipliğin değerinin, ne kadarının pamuktan ve ne kadarının iğden geldiğini biliyoruz. Bunun toplamı oniki şilin, ya da iki işgününün değerine eşittir. Bunun ardından inceleyeceğimiz nokta, ipliğin değerinde, iplikçinin pamuğa katmış olduğu emeğin ne kadar olduğudur.

Bizim, artık bu emeği, emek-sürecini incelediğimiz zamankinden çok daha başka bir yönden ele almamız gerekiyor; biz, daha önce, bunu, yalnızca pamuğu ipliğe dönüştüren belli türden bir insan emeği açısından görmüştük; orada, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, emek, yapılan işe ne kadar uygun ise, o kadar iyi iplik elde edilirdi. İplikçinin emeği, orada, diğer türden üretken emekten özgül olarak farklı bir iş olarak görülmüştür; bir yandan, özel amacı yönünden, yani iplikçilik yönünden farklıydı, öte yandan, faaliyetinin özel niteliği, üretim araçlarının özel niteliği ve ürününün özel kullanım-değeri yönünden farklıydı. İplikçilik işi için pamuk ile iğ gerekliydi, ama top yapımı için bunların hiç bir yararı yoktur. Burada ise, tersine, iplikçinin emeği değer-yaratan,

yani bir değer kaynağı olarak ele alındığı sürece, top dökümcüsünün emeğinden, ya da bizi daha yakından ilgilendirmesi bakımından, pamuk yetiştiricisinin ve iğ yapımcısının üretim araçlarında geçerlilik kazanan emeklerinden hiç bir şekilde farklı değildir. İşte yalnızca bu özdeşlik nedeniyle, pamuk yetiştiriciliği, iğ [sayfa 204] yapımcılığı ve iplikçilik, birbirlerinden miktar olarak farklı olmakla birlikte, bir bütünün, yani ipliğin değerinin birer öğesini oluşturma niteliğine sahiptirler. Bizi burada ilgilendiren, emeğin niteliği, mahiyeti ve özgül özelliği değil, yalnızca miktarıdır. Bu da çok basit bir hesap işlemidir. Biz, eğirmenin, basit, beceri istemeyen bir emek, belli bir toplumsal durumun ortalama emeği olduğu varsayımından hareket ediyoruz. Bunun karşıtı varsayımın, hiç bir fark yaratmadığını ilerde göreceğiz.

İşçi çalışırken emeği devamlı bir dönüşüm içindedir: hareket olmaktan çıkar, hareketsiz bir eşya halini alır; işçinin çalışması olmaktan çıkar, üretilen bir şey halini alır. Bir saatlik eğirmenin sonunda bu hareket, belirli miktarda iplikle temsil edilir; başka bir deyişle, belirli miktardaki emek, yani bir saatlik emek, pamukta somutlaşmış olur. Biz, emek, yani iplikçinin harcadığı canlı kuvvet diyoruz, eğirme işi demiyoruz; çünkü, özel eğirme işi burada eğiriciye özgü bir iş olarak değil, genel emek-gücünün harcanması olarak hesaba katılır.

Şimdi incelemekte olduğumuz süreçte, pamuğun ipliğe dönüştürülmesi işinde, belli toplumsal koşullar altında gerekli olandan fazla zaman harcanmaması çok önemlidir. Normal koşullar altında, yani ortalama toplumsal üretim koşulları içinde, *a* libre pamuğun *b* libre iplik haline getirilmesi için bir saatlik emek gerekiyorsa, 12*a* libre pamuk 12*b* libre iplik haline getirilmedikçe, bir günlük emek, 12 saatlik emek sayılamaz; çünkü değer yaratımında yalnızca toplumsal bakımdan gerekli zaman hesaba katılır..

Yalnız- emek değil, hammadde ile ürün de, şimdi, bunları saf ve yalın emek-sürecinde incelediğimizden çok farklı bir ışık altında görünürler. Hammadde, burada, belli nicelikte emeği emen bir şey ödevini görür. Bu emilmeyle, o, gerçekte, eğirilmiş olduğu için, eğirilme biçiminde emek-gücü ona katıldığı için, pamuk, ipliğe dönüşmüştür; ama ürün, iplik, şimdi, pamuğun emdiği emeğin bir ölçüsünden başka bir şey değildir. Eğer bir saatte $1^{2}/_{3}$ libre pamuk, $1^{2}/_{3}$ libre iplik halinde eğiriliyorsa, 10 libre iplik, 6 saatlik emeğin emildiğini belirtir. Belirli niceliklerde ürün –bu nicelikler deneyimle belirlenmiştir– şimdi, belirli nicelikteki emeği, kristalleşmiş emek-zamanının belirli bir kitlesinden başka bir şeyi temsil etmez. Bu ürünler, şu kadar saatlik ya da şu kadar günlük toplumsal emeğin maddeleşmesinden başka bir şey değildirler.

Artık bizi, burada, emeğin özel eğirme işi olması, konusunun [sayfa 205] pamuk ve ürününün iplik olması gerçeği, konunun kendisinin zaten ürün ve bu nedenle de hammadde olması gerçeğinden fazla ilgilendirmiyor. İplikçi, eğer eğirme işinde değil de kömür madeninde

çalışsaydı, işinin konusu, kömür, doğa tarafından sağlanmış olacaktı; ama gene de belirli bir nicelikte çıkartılmış kömür, örneğin bir kental kömür, belirli nicelikte emilmiş emeği temsil edecekti.

Satışı dolayısıyla, bir günlük emek-gücünün değerinin üç şilin ve altı saatlik emeğin, bu miktarda maddeleşmiş olduğunu kabul etmiştik; dolayısıyla, işçinin, günlük yaşama araçlarının ortalama miktarını üretmesi için bu miktarda bir emek gerekmektedir. Şimdi eğer bizim eğirici bir saat çalışmakla, $1^2/_3$ libre pamuğu, $1^2/_3$ libre ipliğe[11] dönüştürebiliyorsa, altı saatte 10 libre pamuğu, 10 libre ipliğe dönüştürecek demektir. Bu durumda, eğirme süreci sırasında pamuk altı saatlik emeği emmektedir. Üç şilin değerindeki altın parçasında da aynı nicelikte emek somutlaşmıştır. Öyleyse, yalnızca eğirme işiyle, üç şilinlik bir değer pamuğa katılmıştır.

Şimdi de, ürünün, 10 libre ipliğin toplam değerini ele alalım. İkibuçuk günlük emek onda somutlaşmıştı ve bunun iki günü pamuk ile iğin aşınan kısmında, yarım günlük emek de eğirme süreci sırasında emilmişti. Bu ikibuçuk günlük emek, ayrıca, onbeş şilin değerindeki bir altın parçası ile temsil edilmiştir. Bu durumda, onbeş şilin, 10 libre iplik için uygun bir fiyat, ya da bir libre ipliğin fiyatı birbuçuk şilindir.

Kapitalistimiz şaşkınlıktan gözleri açılmış bakıyor. Ürünün değeri, konan sermayenin değerine tamı tamına eşittir. Koyduğu değer, büyümemiştir, artı-değer yaratılmamıştır ve sonuç olarak para, sermayeye dönüşmemiştir. İpliğin fiyatı onbeş şilindir, ve onbeş şilin, serbest piyasada, ürünü oluşturan öğelere, yani aynı şeyin miktarı demek olan emek-sürecinin öğelerine harcanmıştır; on şilin pamuk için, iki şilin iğin aşınan kısmı için, üç şilin de emek-gücü için ödenmiştir. İpliğin kabaran değerinin, yalnızca pamukta, iğde ve emek-gücünde önceden varolan değerlerin bir toplamı olduğu için hiç bir yararı yok: böylesine varolan değerlerin basit toplamından artı-değerin çıkmayacağı besbelli.[12] Bu birbirlerinden ayrı değerler, [sayfa 206] şimdi, hepsi birden bir şey üzerinde toplanmış oluyor; ama bunlar, metaların satınalınmasıyla üç kısma bölünmeden önce, aynı onbeş şilinin içersindeydiler.

Aslında bu sonuçta, şaşırtıcı olan bir şey yok. Bir libre ipliğin değeri, birbuçuk şilin olduğuna göre, kapitalistimiz, piyasadan 10 libre iplik alırken, bunun için onbeş şilin ödeyecektir. Açıktır ki, bir insanın,

[11] Bu sayılar tamamen gelişigüzel alınmıştır.

[12] Fizyokratların, tarımda harcanan emek dışındaki bütün emeği, üretken olmayan emek sayan öğretilerinin dayandığı temel önerme budur: ve bu, ortodoks iktisatçılar için çürütülemez bir önermedir. "Bir şeyin değerini bulmak için, onun üretimi için kullanılan diğer şeylerin değerlerinin hesaba katılması (örneğin, dokuma işçisinin temel tüketim maddelerinin değeri, işlediği ketene katılır) yani, deyim yerindeyse, farklı değerlerin bir değer üzerinde kat kat yığılması, bu değerin aynı ölçüde büyümesi sonucunu verir. ... Elzanaatları ürünlerinin fiyatlarının nasıl meydana geldiğini, toplama terimi çok güzel gösterir: bu fiyat, kullanılan ve birarada sayılan çeşitli değerlerin toplamından başka bir sey değildir; bununla birlikte. toplamak, çarpmak demek değildir." (Mercier de la Revière, *l.c.*, s. 599.)

bir evi hazır olarak satınalması ya da kendisi adına yaptırmış olması, o eve sahip olması için gerekli para miktarını ne artırır, ne eksiltir.

Ama vülger ekonomiye yatkın kapitalistimiz şöyle haykıracaktır: "Ama ben, paramı, daha fazla para kazanmak için yatırmıştım." Cehenneme giden yolun iyi niyetlerle döşenmesi gibi, o da parasını, pekâlâ hiç üretim yapmadan çoğaltmak niyetinde olabilir.[13] Çevresine tehditler yağdırmaya başlar. Bir daha gafil avlanmayacaktır. Artık, metaları, bizzat imal etmek yerine pazardan alacaktır. Ne var ki, bütün kapitalist kardeşleri aynı şeyi yaparlarsa, piyasada istediği metaları nereden bulacaktır? Ve parasını da çıtır çıtır yiyemez. Karşısındakini inandırmaya çalışır: "Yaptığım özveriyi bir düşünün; bu onbeş şilini pekâlâ keyfimce harcayabilirdim; oysa ben bunu yapmadım, onu, üretken bir yolda tükettim, onunla iplik yaptım." Çok güzel, ve şimdi ödül olarak elinde vicdan azabı yerine, epeyce iplik vardır; ve bir cimri gibi davransaydı, kendisini kurtaramayacağı bir batağa saplanırdı; böyle bir keşişliğin nelere yolaçtığını daha önce görmüş bulunuyoruz. Üstelik, hiç bir şeyin olmadığı yerde, kral, haklarını yitirmiştir; yaptığı özverinin erdemleri ne olursa olsun, bunları sıralamaya gerek yoktur, çünkü ürünün değeri, üretim sürecine sürülen metaların değerlerinin toplamından ibarettir. Bırakalım kapitalistimiz, kendisini, erdemin ödülü gene kendisidir düşüncesiyle avutsun. Ama hayır, sızlanmaya devam eder. "İplik benim ne işime yarar, ben onu satmak için ürettim" der. Öyleyse bırakın satsın ya da, özel [sayfa 207] doktoru MacCulloch'un aşırı üretim salgınına karşı hazırladığı koruyucu önlemler reçetesi uyarınca, ilerde salt kendi gereksinmelerini giderecek şeyler üretsin. Şimdi de mızıklamaya başlar. "İşçi, ortada bir şey olmadan yalnız kollarını-bacaklarını kullanarak meta üretebilir mi?" diye sorar. "Emeğinin ancak onun aracılığı ile ve yalnız onun içinde somutlaşabileceği malzemeyi ona sağlayan ben değil miyim? Ve toplumun büyük kısmı yoksullardan oluştuğuna göre, üretim araçlarımla, pamuğumla ve iğimle topluma, ve yalnızca topluma değil, ayrıca, yaşması için gerekli şeyleri sağladığım işçiye de büyük bir hizmette bulunmuş olmuyor muyum? Yani bütün bu hizmetlerime karşı bana bir pay verilmeyecek mi," Çok güzel, ama işçi de, ona, pamuğu ile iğini ipliğe geçirmekle, eşdeğer bir hizmette bulunmadı mı? Üstelik burada hizmet diye bir şey sözkonusu değildir.[14] Hizmet, bir meta ya da

[13] Böylece sermayesinin bir kısmını 1844-47 yılları arasında, demiryolu spekülasyonlarına yatırmak için üretken şekilde kullanmaktan çekti; ve gene Amerikan iç savaşı sırasında, Liverpool pamuk borsasında oynamak üzere fabrikasını kapattı ve işçilerini sokağa attı.

[14] "Güzel giysiler giyip, süslen, yücelt kendini ... ama her kim ki, verdiğinden daha çoğunu ya da dahi iyisini alır, bu tefeciliktir, ve hizmet değil komşuya yapılan kötülüktür, tıpkı hırsızlık ve soygunculuk gibi. Hizmet ve yarar denilen her şey, komşuya yapılan hizmet ve sağlanan yarar değildir. Çünkü, zina eden bir kadınla bir erkek de birbirlerine büyük hizmette bulunur ve zevk verirler. Bir süvari, yol kesmekte, tarlaları, evleri yağmalamakta yardımcı olduğu bir fesatçıya büyük hizmet etmiş olur. Papacılar bizimkilere, bunları bağlamadıkları, yakmadıkları ve hepsini öldürmedikleri ya da zindanlarda çürütmedikleri, ve ama hayatta bırakarak yalnızca ülkeden sürdükleri ya da ellerindekilerini almakla yetindikleri için büyük bir hizmette bulunuyorlar.

emek olsun, bir kullanım-değerinin yararlı etkisinden başka bir şey değildir.[15] Ama bizim burada ele aldığımız şey, değişim-değeridir. Kapitalist, işçiye üç şilinlik bir değer ödedi ve işçi de, pamuğa kattığı üç şilinlik değerle tam bir eşdeğeri geri verdi: değere karşılık, değer vermiş oldu. Şimdiye kadar kesesi ile öğünen dostumuz birden işçinin mütevazi tavrına bürünür ve yaygarayı basar: "Bizzat ben de çalışmadım mı? İplikçinin başında denetleyicilik ve gözetleyicilik işini yapan ben değil miyim? Bu iş de değer yaratmıyor mu?" Gözcüsü ile yöneticisi bu sözlere bıyık altından gülerler. Bu arada o, yürekten bir kahkaha attıktan sonra, her zamanki tavrını yeniden takınır. Bize iktisatçıların tüm amentüsünü okumakla birlikte, bunun, aslında beş para etmeyeceğini söyler. O, bu ve buna benzer uyduruk bahaneleri ve [sayfa 208] laf cambazlıklarını, bu işten para kazanan ekonomi politik profesörlerine bırakır. O, pratik bir adamdır; işi dışında söylediklerini gerçi daima düşünerek söylemez, ama iş içersinde ne yaptığını çok iyi bilir.

Konuyu biraz daha yakından inceleyelim. Bir günlük emek-gücünün değeri, 3 şilin ediyor, çünkü bizim varsayımımıza göre, yarım günlük emek, bu miktar emek-gücünde somutlaşıyor; çünkü emek-gücünün üretimi için gerekli günlük tüketim aracı, yarım günlük emeğe maloluyor. Ama, emek-gücünde somutlaşmış geçmişteki emekle bunun harekete getirdiği canlı emek, emek-gücünün günlük muhafaza ve bakım giderleri ile bunun iş başında harcanması, birbirinden tamamen farklı iki şeydir. Bunlardan ilki, emek-gücünün değişim-değerini belirler, ikincisi ise onun kullanım-değeridir. İşçiyi 94 saat süreyle canlı tutmak için yarım günlük emeğin gerekli oluşu, onun bütün gün çalışmasına engel oluşturmaz. Bu nedenle, emek-gücü değeri ile bu emek-gücünün emek-süreci içersinde yarattığı değer, birbirinden tamamen farklı büyüklüklerdir; kapitalistin, emek-gücünü satınalırken gözönünde bulundurduğu şey, işte iki değer arasındaki bu farktır. Emek-gücünün taşıdığı yararlı nitelikler ve iplik ile kunduranın bu nitelikler sayesinde yapılmış olması, onun için bir *conditio sine qua non*'dan* fazla bir şey değildir; çünkü değer yaratmak için emeğin yararlı bir şekilde harcanması gerekir. Onu gerçekten etkileyen şey, bu metaın, *yalnızca bir değer kaynağına sahip olması değil*, *onun sahip olduğundan daha fazla değerin kaynağı olması*, özgül kullanım-değerine sahip olmasıdır. Kapitalistin, emek-gücünden beklediği özel hizmet budur ve bu alışverişte o, meta değişimi konusundaki "ebedi yasalar" uyarınca hareket eder. Emek-gücü satıcısı, başka herhangi bir meta satıcısı gibi, değişim-değerini gerçekleştirir ve

Şeytan da kendi hizmetkârlarına paha biçilmez hizmette bulunur. ... Özetle, dünya, büyük, kusursuz ve günlük hizmet ve yararlarla doludur." (Martin Luther, *An die Pfarrherrn*, *wider den Wucher zu predigen*, *etc*., Wittenberg 1540.)

[15] *Zur Kritik der Pol. Ök*., s. 14'te [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 57n] bu noktada şuna işaret ediyorum: "J. B. Say ve F. Bastiat gibi iktisatçılara, 'hizmet' kategorisinin, nasıl büyük bir 'hizmet'te bulunduğu takdir edilebilir."

* Vazgeçilmez koşul. -ç.

onun kullanım-değerin-den ayrılmış olur. Bunlardan birini vermeden diğerini alamaz. Emek-gücünün kullanım-değeri ya da bir başka deyişle emek, satılmış bulunan yağın kullanım-değeri, ne ölçüde yağcıya ait bulunursa, o kadar satıcısına ait olur. Para sahibi bir günlük emek-gücünün değerini ödemiştir; bunun için onun bir günlük kullanımı, bir günlük emek ona aittir. Emek-gücünün günlük tüketimi yarım günlük çalışmaya malolmasına karşılık aynı emek-gücünün tam bir gün çalışabilmesi ve dolayısıyla bir gün zarfında kendisi için ödenenin iki katı değer yaratması, kuşkusuz [sayfa 209] satınalan için iyi bir şanstır, ama satıcı için hiç de bir haksızlık değildir.

Kapitalistimiz işte bu durumu önceden görmüştür ve kahkahasının nedeni de budur. İşçi, işyerinde, bu nedenle, yalnız altı saat değil, oniki saat süreyle çalışmak için gerekli üretim araçlarını hazır bulur. Tıpkı, altı saatlik iş sırasında 10 librelik pamuğumuzun altı saatlik emekle emilmesi ve 10 librelik iplik olması gibi, şimdi 20 libre pamuk 12 saatlik emeği emecek ve 20 libre ipliğe dönüşecektir. Öyleyse şimdi biz de bu uzatılmış sürecin ürününü inceleyelim. 20 libre iplikte beş günlük emek maddeleşmiştir ve bunun dört günü pamuğa ve iğin aşınan çeliğine tekabül eder, geri kalan bir gün ise eğirme süreci sırasında pamuk tarafından emilmiş bulunur. Altın ile ifade edilirse, beş günlük emek, otuz şilindir. Bu, aynı zamanda, 20 libre ipliğin, daha önce olduğu gibi, libresi birbuçuk şilinden fiyatıdır. Ama sürece giren metaların değerlerinin toplamı, 27 şilin tutmaktadır. İpliğin değeri ise, 30 şilindir. Bu durumda ürünün değeri, onun üretimi için yatırılan değerden $^1/_9$ daha büyüktür; yani 27 şilin, 30 şilin haline dönüşmüştür, ve üç şilinlik bir artı-değer yaratılmıştır. Oyun, ensonu meyvesini veriyor: para, sermayeye dönüşmüş oluyor.

Metaların değişimini düzenleyen yasalar hiç bir şekilde çiğnenmeden, sorunun bütün koşulları yerine getirilmiştir. Eşdeğer, eşdeğerle değişilmiştir. Kapitalist, alıcı olarak, her metaın, pamuğun, iğin ve emek-gücünün tam değerini ödemiştir. Ardından, her meta satınalanın yaptığı gibi, bunların kullanım-değerini tüketmiştir. Aynı zamanda üretilen metaların süreci de olan emek-gücünün tüketimi sonunda, 30 şilin değerinde 20 libre iplik elde edilmiştir.

Eskiden alıcı durumundaki kapitalist, şimdi pazara bir satıcı olarak, meta satıcısı olarak döner. İpliğini, tam değeri olan, libresi birbuçuk şilinden satmaktadır. Gene de dolaşımdan, başlangıçta koyduğundan üç şilin fazla çekmektedir. Bu değişim, paranın sermayeye dönüşümü, hem dolaşım alanının için de, hem de dışında olmaktadır; dolaşımın içindedir, çünkü emek-gücünün pazardan satınalınmasıyla koşullanmıştır; dolaşımın dışındadır, çünkü, onun içersinde yapılan tek şey, artı-değer üretimine, yani tamamen üretim alanına giren sürece yalnızca bir sıçrama tahtası oluşturmasıdır. Böylece "*tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles*".* [sayfa 210]

Kapitalist, parasını, yeni ürününün maddi öğeleri ve emek-sürecinin öğeleri olarak hizmet edecek metalara geçirmekle, canlı emeği bunların ölü cevherleri ile birleştirmekle, aynı zamanda, değere dönüştürür, yani geçmiş, maddeleşmiş ve ölü emeği, sermayeye, kendi kendinin değerini artıran bir değere, üreyip çoğalan canlı bir canavara dönüştürür.

Eğer şimdi biz, değer üretmenin ve artı-değer yaratmanın iki sürecini karşılaştırırsak, ikincisinin belirli bir noktadan sonra birincinin devamından başka bir şey olmadığını görürüz. Eğer bir yandan, süreç, o noktadan, yani emek-gücü için kapitalistin ödediği değerin yerini tam eşdeğerinin aldığı noktadan sonra sürdürülmezse, bu, yalnızca bir değer yaratma sürecidir, eğer öte yandan, bu noktadan öteye devam ederse artı-değer yaratma süreci halini alır.

Bir adım daha atar ve değer üretme süreci ile saf ve basit emek-sürecini karşılaştırırsak, bunlardan ikincisinin, kullanım-değerleri üreten yararlı emeği, çalışmayı içerdiğini görürüz. Burada, biz, emeği, belli bir malı üreten iş olarak düşünüyoruz; onu yalnızca nitel yönüyle, sonucu ve amacı bakımından görüyoruz. Ama, değer yaratma süreci olarak bakarsak, aynı emek-süreci, kendisini, yalnızca nicel yönüyle sunar. Burada sözkonusu olan, yalnızca iş yaparken işçinin harcadığı zaman, emek-gücünün yararlı olarak harcandığı süredir. Burada sürece katılan metalar, artık belirli ve yararlı bir nesnenin üretiminde, emek-gücünün gerekli parçaları olarak hesaba katılmazlar. Bunlar, yalnızca, su kadar miktardaki emilmiş ya da maddeleşmiş emeğin taşıyıcılarıdır; üretim araçlarında daha önce somutlaşmış olsun, ya da, süreç sırasında emek-gücünün faaliyeti ile bunlara ilk kez katılmış olsun, her iki durumda da ancak süresine göre hesaba katılır; duruma göre, şu kadar saat ya da gün harcanmıştır denir.

Bundan başka, herhangi bir malın üretimi için harcanan emeğin miktarı, belli toplumsal koşullar altında gerekli olduğu kadarıyla hesaba katılır. Bunun sonuçları çeşitlidir. Her şeyden önce, işin, normal koşullar altında yapılması gerekir. Eğer iplik eğirme ve bükme makinesi bu işte yaygın bir kullanım aracı ise, iplikçinin eline öreke ya da elçıkrığı vermek anlamsız olur. Pamuğun da, çalışırken zaman kaybına yolaçacak cinsten döküntü değil, bu ise uygun nitelikte olması gerekir. Yoksa iplikçi, bir libre iplik üretmek için toplumsal olarak gerekli olandan daha fazla [sayfa 211] zaman harcayacak ve bu zaman fazlasında, ne değer, ne de para yaratmış olacaktır. Ne var ki, sürecin maddi öğelerinin normal nitelikte olup olmaması, işçiye değil, bütünüyle kapitaliste bağlı bir husustur, ayrıca, emek-gücünün de ortalama yeterlikte olması gerekir. Kullanıldığı işkolunda yaygın ortalama hüner derecesine, yatkınlığa ve çevikliğe sahip olması gerekir; zaten kapitalistimiz de, böyle normal

* "Mümkün olan dünyaların en iyisinde, her şey, daha iyi içindir." -ç.

nitelikte emek-gücü satınalmak için gözünü dört açar. Bu gücün, normal sayılan ortalama bir çaba, toplumda yaygın bir yoğunluk derecesinde uygulanması gerekir; ve kapitalist de, zaten bunun böyle olmasına, işçinin bir an bile boş kalmamasına, gerekli özeni gösterir. Emek-gücünün kullanılmasını belirli bir dönem için satınalmıştır ve bu hakkını kullanmada kararlıdır. Soyulmaya hiç niyeti yoktur. Ensonu, ve bu amaçla dostumuzun kendine özgü bir ceza yasası vardır, hammaddenin ya da üretim aletlerinin israf edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır, çünkü böylece israf edilen şey, boşuna harcanan emek demektir, bu emek, üründe yer almaz ya da ürünün değerine dahil olmaz.[16]

Şimdi görüyoruz ki, emeğin, bir yandan yararlılık üretmesi, öte yandan da değer yaratması arasındaki fark, bizim, metaın [sayfa 212] tahliliyle bulmuş olduğumuz bu fark, kendini üretim sürecinin iki yani arasındaki bir ayrılığa indirgemektedir.

Bir yandan emek-sürecinin birliği ve değer yaratma süreci kabul edilen üretim süreci, metaların üretimidir; öte yandan, emek-sürecinin birliği ve artı-değer üretme süreci olarak kabul edilen üretim süreci, üretimin kapitalist süreci ya da kapitalist meta üretimidir.

Biz, yukarda, kapitalist tarafından alınıp kullanılan emeğin, ortalama nitelikte basit hünersiz emek ya da daha karmaşık hünerli emek olup olmamasının artı-değer yaratılmasında en ufak bir önemi bulunmadığını belirtmiştik. Ortalama emekten daha üstün ya da daha karmaşık nitelikteki her türlü emek, daha pahalı türden bir emek-gücü harcanmasıdır, üretimi daha fazla zamana ve emeğe malolan emek-gücü, bu yüzden de, hünersiz ya da basit emek-gücüne göre daha yüksek

[16] Bu, köle emeğine dayanan üretimin pahalılaşmasına yolaçan durumlardan bir tanesidir. İşçi, burada, eskilerin kullandıkları çarpıcı bir deyimle, yarı-sesli alet olan hayvan ile sessiz bir alet olan emek araçlarından, ancak sesli bir alet olması ile ayrılır. Ama o, hem emek aracına, hem de hayvana, onlardan birisi olmayıp insan olduğunu duyurur, hissettirir. Bunlardan birisine acımasızca davranarak, diğerini ise kırıp dökerek, kendisinin onlardan farklı bir yaratık olduğuna, büyük bir zevkle gene kendisini inandırır. Bundan dolayı, bu üretim yönteminde, en kabave en ağır araçların salt kabalık ve hantallıkları yüzünden daha zor kırılıp dökülmeleri nedeniyle kullanılmaları genellikle uygulanan bir ilkedir. Meksika körfezini çevreleyen köle devletlerinde, iç savaşa kadar, toprakta iz açmak yerine, onu domuz ya da köstebek gibi altüst eden eski çin tipi sabanların kullanıldığı görülür. Bkz: J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London 1862, s. 40 vd. *Sea Board Slave States* adlı yapıtında, Olmsted, bize şunları anlatıyor: "Bana, burada, öyle adetler gösterdiler ki, bizde aklıbaşında hiç kimse, ücret ödediği işçisini, bunlara karşı savaşım verip, engellemek istemez; bana kalırsa bunların fazla ağırlığı ve hantallığı yüzünden işçi, bizde kullanılanlara göre yüzde-on daha büyük bir çaba harcar. Beni inandırmak için söylediklerine göre, kölelerin bu aletleri, umursamaz ve hoyratça kullanmaları yüzünden, daha hafif ya da daha az kaba olanların kullanılması hiç bir tasarruf sağlamayacağı gibi, bizim, işçilerimize vermekle kârlı çıktığımız cinsten araçlar, bizimkinden daha yumuşak ve taşsız olan Virginia buğday tarlalarında bir gün bile dayanmazmış. Ve gene, çiftliklerde genellikle at yerine niçin katır kullanıldığını sorduğum zaman, bunun ilk ve en önemli nedeninin, atların zencilerden gördükleri ağır ve eziyetli muameleye dayanamayacakları olmuştur; atlar daima kısa zamanda sakat ya da kötürüm bırakılmaktaydı. Oysa katırlar sopaya dayanıklı oldukları gibi, arasıra yem yemeseler de oluyor, kolayca sakatlanmıyorlar. Bakılmadıkları ya da çalıştıkları zaman soğuk alıp hastalanmıyorlardı. Hayvanlara reva görülen ve kuzeyde bir çiftçinin bakıçılarına derhal yol vermesine neden olabilecek muameleleri her an görebilmek için, şu satırları yazmakta olduğum odanın penceresinden öteye geçmeme hiç gerek yok."

değerdedir. Bu gücün değeri daha yüksek olduğu için, tüketimi daha yüksek düzeyde bir emektir, ve bu emek, hünersiz emeğin eşit zamanda yaratmış olduğundan daha yüksek değerler yaratır. İplikçi ile kuyumcunun hünerleri arasındaki fark ne olursa olsun, kuyumcunun, kendi emek-gücünün değerine karşılık harcadığı emek parçası ile artı-değer yaratmak için harcadığı ek bir emek parçası, nitel bakımdan birbirinden hiç farklı değildir. Kuyumculukta da, iplikçilikte olduğu gibi, artı-değer yalnızca fazladan harcanan emek miktarı ile, bir ve aynı emek-sürecinin uzatılmasından doğar; bu, birisinde mücevher yapma sürecinde, diğerinde iplik eğirme sürecinde. olur.[17] [sayfa 213]

Ama bir yandan da, her değer yaratma sürecinde, hünerli emeğin ortalama toplumsal emeğe indirgenmesi, örneğin bir günlük hünerli emeğin altı günlük hünersiz emek sayılması kaçınılmazdır.[18] Biz, bu yüzden, gereksiz işlemlerden kendimizi kurtarıyoruz, tahlillerimizi, kapitalistin kullandığı işçi emeğinin, hünersiz ortalama emek olduğu varsayımına dayandırarak basitleştiriyoruz. [sayfa 214]

[17] Hünerli ve hünersiz emek arasındaki ayrım, kısmen salt hayali bir nedene dayanmakta ya da en azından, gerçekliğini çoktan yitirmiş ve ancak geleneksel töreler olma niteliği yüzünden yaşayabilen ayrımlara, kısmen de, işçi sınıfının bazı kesimlerinin içinde bulundukları ve emek-güçlerinin karşılığını diğerleri ile eşit değer üzerinden almalarını önleyen çaresiz duruma dayanmaktadır. Raslansal koşullar burada o kadar büyük bir rol oynar ki, bu iki çeşit emek, bazan yer değiştirir. Örneğin kapitalist üretimin iyice geliştiği bütün ülkelerde görüldüğü gibi, işçi sınıfının fizik yönden bozulduğu ve nispi bir tükenme gösterdiği yerlerde, büyük adale gücünü gerektiren düşük nitelikte emek, çok daha ince bir emeğe göre, genellikle hünerli emek sayılır ve diğerleri ise hünersiz emek düzeyine iner. Sözgelişi İngiltere'de duvarcı ustasının işi, Şam ipeklisi dokuyucusundan çok daha yüksek düzeyde bir yer tutar. Buna karşılık, kadife biçicisinin işi büyük beden gücüne gerek gösterdiği ve aynı zamanda sağlığa zararlı olduğu halde, bu iş, yalnızca hünersiz iş sayılır. Ve gene, şunu da unutmamak gerekir ki, sözde hünerli emek, ulusal emek alanında geniş bir yer tutmamaktadır. Laing, İngiltere'de (Galler dahil) 11.300.000 kişinin geçiminin, hünersiz emeğe dayandığını tahmin etmektedir. Onun bu hesabı yaptığı sırada, buralarda yaşayan toplam 18.000.000 nüfustan "soylular" için 1.000.000, dilenciler, serseriler, suçlular, orospular vb. için 1.500.000, orta sınıf için 4.600.000 düşersek, yukardaki 11.000,000 sayısını buluruz. Ama o, bu orta sınıfa, küçük yatırımlarının faizleriyle geçinenleri, devlet memurlarını, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri ve benzerlerini de katmakta ve sayıyı kabartmak için bu 4.650.000 sayısına, fabrika işçilerinin iyi ücret alan kesimini de eklemektedir! Duvarcı işçileri de bunlar arasında sayılmaktadır. (S. Laing, *National Distress etc*., London 1844.) "Yiyecek karşılığında bildiğimiz emekten başka verecek şeyleri olmayan büyük sınıf, halkın büyük çoğunluğudur." (James Mill, "Colony", *Supplement to the Encyclop*. Brit., 1831.)

[18] "Emek, değer ölçüsü olarak sözkonusu edildiği zaman, bu, zorunlu olarak, belli türde bir emek anlamını taşır... diğer türden emeklerin buna oranı kolaylıkla saptanabilir." ([J. Cazenove,] *Outlines of Polit. Economy*, London 1832, s. 22, 23.)

SEKİZİNCİ BÖLÜM
DEĞİŞMEYEN SERMAYE VE DEĞİŞEN SERMAYE

EMEK-SÜRECİNİN çeşitli öğeleri, ürünün değerinin oluşmasında farklı roller oynarlar.

İşçi, emeğinin özgül niteliği ve yararlılığı ne olursa olsun, emeğinin konusu üzerinde ek bir emek harcayarak ona yeni bir değer katar. Öte yandan süreçte kullanılmış olan tüketim araçlarının değerleri aynen korunmuştur ve ürünün değerini oluşturan parçalar olarak yeniden karşımıza çıkarlar; örneğin pamuk ile iğin değerleri, ipliğin değerinde yeniden ortaya çıkar. Üretim araçlarının değeri, demek ki, ürüne aktarılmakla aynen korunmuş oluyor. Bu aktarma, o araçların ürüne dönüşmesi sırasında, ya da bir başka deyişle, emek-süreci sırasında olmaktadır. Bunu yapan emektir, ama nasıl?

İşçi, birisi pamuğa değer eklemek, diğeri üretim araçlarının değerini korumak için iki işi birbiri ardısıra aynı zamanda yapmaz; [sayfa 215]

yani üzerinde çalıştığı pamuğun değeri ile iğin değerinin bir kısmını ipliğe, ürüne aktaracak şekilde çalışmaz. Ama işçi yeni değer katma faaliyeti ile bunların eski değerlerini muhafaza etmiş olur. Bununla birlikte, emeğin konusuna yeni bir değer katmak ve onun eski değerini korumak. işçinin bir işlem sırasında aynı zamanda ürettiği birbirinden tamamen ayrı sonuçlar olduğu için, açıktır ki, sonucun bu iki yönlü niteliği, ancak emeğinin iki yönlü niteliği ile açıklanabilir; bir ve aynı zamanda, bir özelliği ile değer yaratmakta, diğer özelliği ile de değeri korumakta ya da değer aktarmaktadır.

Öyleyse, her işçi, yeni emeği ve dolayısıyla yeni değeri ürüne nasıl katar? Açıktır ki, ancak belli bir yolda üretken biçimde çalışarak; iplikçi eğirerek, dokumacı dokuyarak, demirci döverek. Ama böylece genel olarak katılan emek, yani değer, ancak emeğin özel biçimi ile, eğirmekle, dokumakla ve dövmekle, üretim araçları, pamuk ve iğ, iplik ve dokuma tezgahı, demir ve örs, ürünün, bu yeni kullanım-değerinin öğeleri haline gelirler.[19] Her kullanım-değeri, yeni kullanım-değerinde yeni biçimde yeniden ortaya çıkmak üzere yokolur. Değer yaratma sürecini incelerken, eğer bir kullanım-değeri, yeni bir kullanım-değerinin üretiminde gereği gibi tüketiliyorsa, bu tüketilen şeyin üretimi için harcanan emek miktarının, yeni bir kullanım-değerini üretmek için gerekli olan emek miktarının bir kısmını oluşturduğunu görmüştük; bu kısım, öyleyse, üretim aracından yeni ürüne aktarılan emektir. Demek oluyor ki, işçinin, tüketilen üretim araçlarının değerlerini muhafaza etmesi ya da bunları değerlerinin kısımları olarak ürüne aktarması, soyut olarak düşünüldüğü zaman, emeğini katmasıyla değil, bu emeğin özel yararlı niteliği, özel üretken biçimi dolayısıyla olmaktadır. Öyleyse, emeğin bu özgül üretken faaliyeti, dokumayla, eğirmeyle ya da dövmeyle, şöyle bir dokunma sonucu, üretim araçlarını ölüm uykusundan kaldırmakta, bunları emek-sürecinin yaşayan öğeleri haline getirmekte, ve yeni ürünler meydana getirmek üzere onlarla birleşmektedir.

Eğer işçinin özel üretici emeği eğirmek olmasaydı, pamuğu ipliği dönüştüremez, pamukla iğin değerini ipliğe aktaramazdı. Diyelim aynı işçi, işini değiştirip doğramacı olsun, o, gene, bir günlük emeği ile üzerinde çalıştığı malzemeye değer ekleyecektir. [sayfa 216] Öyleyse önce, yeni değer ilavesinin, emeğinin özel olarak iplikçilik ya da özel olarak doğramacılık olmasından değil, emeğin soyut bir emek, toplumun toplam emeğinin bir kısmı olmasından ileri geldiğini görüyoruz. Bundan sonra da, belirli miktarda eklenen değerin, onun emeğinin özel bir yararlılıkta olmasından değil, belirli bir süre harcanmasından ileri geldiğini görüyoruz. Öyleyse, bu bir yandan, soyut insan emek-gücünün harcanması açısından genel niteliği sayesinde eğirme, pamuk ile iğe

[19] "Emek, yok olanın yerine, yeni bir yaratma verir." (*An Essay on the Polit. Econ. of Nations*, London 1821, s. 13.)

yeni bir değer katmakta; öte yandan da, somut ve yararlı bir emek-süreci olması açısından özel niteliği sayesinde, aynı eğirme işi, hem üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarmakta ve hem de bunları üründe muhafaza etmektedir. Yani bir ve aynı zamanda, iki yanlı bir sonuç elde edilmektedir.

Yalnızca belli nicelikte emeğin basit katılışıyla, yeni değer eklenmekte ve katılan bu emeğin niteliğiyle, üretim araçlarının ilk değerleri üründe muhafaza edilmiş olmaktadır. Emeğin iki yönlü niteliğinden doğan bu iki yanlı etki, çeşitli olgularda izlenebilecek, durumdadır.

Yeni bir buluşun, iplik eğiricisine, eskiden 36 saatte ipliğe çevirebildiği pamuğu şimdi 6 saatte çevirebilme olanağını sağladığını varsayalım. Emeği, şimdi eskisine göre, yararlı üretim amacı yönünden altı kez daha fazla etkin hale gelmiştir. Altı saatlik çalışmasının ürünü altı kat artmış, 6 libreden 36 libreye yükselmiştir. Ama şimdi, 36 libre pamuk, yalnızca eskiden 6 libre pamuğun emdiği kadar emek miktarını emmektedir. Şimdi her libre pamuk, eskisinin altıda-biri kadar yeni emek emmekte, dolayısıyla emeğin her libre pamuğa kattığı değer yalnızca eskinin altıda-biri kadar olmaktadır. Öte yandan, ürüne, 36 libre ipliğe, pamuktan aktarılan değer, öncekinden altı kez daha büyüktür. Altı saatlik eğirmeyle, muhafaza edilen ve ürüne aktarılan hammaddenin değeri, aynı hammaddenin her libresine iplikçinin emeğiyle katılan yeni değer, eskisinin altıda-biri kadar olduğu halde, daha öncekinin altı katıdır.

Bu, bize, bir durumda değeri muhafaza etmeyi ve bir başka durumda değeri yaratmayı mümkün kılan emeğin iki özelliğinin esasta farklı olduğunu gösterir. Bir yandan belli ağırlıkta pamuğun iplik halinde eğirilmesi için gerekli zaman ne kadar uzun olursa, malzemeye eklenen yeni değer o kadar büyük olur, öte yandan, belli bir sürede eğirilen pamuğun ağırlığı ne kadar fazla [sayfa 217] olursa, ondan ürüne aktarılan korunmuş değer o kadar büyük olur.

Şimdi de varsayalım ki, iplikçinin emeğinin üretkenliği değişmiyor, sabit kalıyor, bu nedenle, bir libre pamuğu ipliğe çevirmek için eskiden olduğu kadar zamana gereksinme gösteriyor, ama pamuğun değişim-değeri, ya eski değerinin altı katı kadar yükselerek, ya da altıda-bire kadar düşerek değişiyor. Her iki durumda da, iplikçi, bir libre pamuğa aynı miktar emek veriyor ve bu nedenle, değerdeki değişmeden önce kattığı kadar değer katmış oluyor; aynı zamanda, o, daha öncekinin aynısı bir sürede, belli ağırlıkta iplik üretiyor. Bununla birlikte, pamuktan ipliğe aktardığı değer, duruma göre ya değişiklikten öncekinin altıda-biri, ya da eskisinin altı kati fazla oluyor. Emek araçlarının süreçteki yararlı etkinlikleri değişmediği halde, bu araçların değerlerindeki yükselme ya da düşüş de aynı sonuçları verir.

Eğer, eğirme sürecinin teknik koşulları değişmezse ve üretim araçlarının değerlerinde de herhangi bir değişiklik olmazsa, iplikçi, eşit

çalışma-sürelerinde eşit miktarda hammadde ve değeri değişmeyen eşit miktarda makine tüketmeye devam eder. Üründe muhafaza ettiği değer, ürüne kattığı yeni değerle doğru orantılıdır. İki haftada verdiği emek ve kattığı değer, bir haftadakinin iki katı olduğu gibi, aynı sürede tükettiği malzeme ve aşınan makine de iki katıdır. Bu durumda, üründe muhafaza ettiği değer de, bir haftadakinin iki katı olur. Üretim koşulları aynı kaldığı sürece, işçi, yeni emek sarfıyla ürüne daha fazla değer kattığı gibi, daha fazla değeri aktarmış ve muhafaza etmiş olur; ama bunu, o, yeni değer katkısı, değişmeyen koşullar altında olduğu ve kendi emeğinden bağımsız bulunduğu için yapar. Elbette, bir bakıma, işçinin, üründe, ona kattığı yeni değer oranında eski değeri koruduğu söylenebilir. Pamuğun değeri, bir şilinden ister iki şiline yükselsin, ister yarım şiline düşsün, işçi, bir saatlik üründe daima iki saattekinin ancak yarısı kadar değeri muhafaza etmiş olacaktır. Aynı şekilde, kendi emeğinin üretkenliği de, yükselmek ya da düşmek suretiyle değişecek olursa, bir saat içersinde eskisine göre daha çok ya da daha az iplik eğirecektir; dolayısıyla o bir saatlik üründe daha çok ya da daha az pamuğun değerini korumuş olacaktır. Ama ne olursa olsun, iki saatlik emekle, bir saattekinin iki katı değeri korumuş olacaktır.

Değer, yalnız kullanıma yararlı mallarda ve nesnelerde mevcuttur; değerin itibari paralarda tamamen simgesel olarak [sayfa 218] temsilini biz burada konu dışı bırakıyoruz. (İnsana, eğer, emek-gücünün kişileşmiş temsilcisi gözüyle bakılırsa, insan, bizzat, yaşayan ve bilinçli bir şey olmakla birlikte, doğal bir nesne, bir şeydir; ve emek de onda bulunan bu gücün ortaya çıkışı, belirmesidir.) Bu nedenle, eğer bir mal yararlılığını yitirirse, değerini de yitirir. Üretim araçlarının, kullanım-değerlerini yitirirlerken, değerlerini yitirmeyişlerinin nedeni şudur: Emek-süreci içersinde kullanım-değerlerinin ilk biçimini, yalnızca, üründe yeni kullanım-değeri biçimine girmek üzere yitirmeleridir. Ama değer için önemi ne olursa olsun, bizzat içinde bazı kullanım nesnelerinin somutlaşmış olması gerekir, gene de hangi özel nesnenin bu amaca hizmet ettiğinin hiç bir önemi yoktur; metaların başkalaşımını ele alırken bunu görmüştük. Bundan dolayı, emek-sürecinde üretim araçlarının değeri, ürüne, ancak kendi kullanım-değerleri ile birlikte değişim-değerini de yitirmesiyle aktarılır. Onlar, ürüne, yalnızca üretim aracı olarak yitirdikleri değeri verirler. Ama bu bakımdan, emek-sürecinin maddi öğeleri her zaman aynı şekilde davranmazlar.

Kazanın altında yakılan kömür, iz bırakmaksızın kaybolur gider; dingilleri yağlamak için kullanılan yağ da öyle. Boyalar ile diğer yardımcı maddeler de ortadan kaybolur, ama ürünün özellikleri olarak yeniden ortaya çıkarlar. Hammaddeler, ürünün cevherini, ancak kendi biçimlerini değiştirdikten sonra oluştururlar. Öyleyse hammadde ile yardımcı maddeler, emek-sürecine girerken taşıdıkları kendilerine özgü biçimi yitirirler. Emek araçlarında ise, durum böyle değildir. Araçlar, makine-

ler, işyerleri ve kaplar, emek-sürecinde, ancak, ilk biçimlerini korudukları ve her sabah değişmeyen bu biçimleriyle süreci yinelemeye hazır oldukları sürece yararlıdırlar. Ömürleri boyunca, yani hizmet ettikleri emek-sürecinin devamı boyunca, üründen bağımsız olarak şekillerini korudukları gibi, ölümlerinden sonra da bu böyledir. Makinelerin, araçların, işyerlerinin vb. cesetleri, daima, oluşmalarına yardım ettikleri üründen ayrı ve farklıdır. Herhangi bir emek aracının, işyerine girdiği günden hurdalığa atılana kadar tüm hizmet süresince durumunu incelersek, bu süre boyunca kullanım-değerinin tamamıyla tüketildiğini ve dolayısıyla değişim-değerinin tümüyle ürüne aktarıldığını görürüz. Örneğin, eğer bir eğirme makinesinin ömrü 10 yıl ise, bu çalışma süreci içersinde, toplam değerinin 10 yıllık ürüne yavaş yavaş aktarıldığı açıktır. Bir emek aracının [sayfa 219] ömrü bu nedenle benzer işlemlerin şu ya da bu sayıda yinelenmesiyle tükenir. Emek aracının ömrü, bu yönden insanın ömrü ile kıyaslanabilir. Her geçen gün, insanı, mezarına 24 saat daha yaklaştırır: ama bu yolda daha kaç gün yolculuk yapacağını kimse kendisine bakarak kesenkes söyleyemez. Gene de bu güçlük yaşam sigortası yapan şirketleri, ortalama insan ömrü teorisine dayanarak son derece güvenli, aynı zamanda epeyce de kârlı sonuçlara ulaşmaktan alıkoymaz. Bu, emek araçları için de böyledir. Özel türdeki bir makinenin ortalama yaşını deneyimlerimize dayanarak biliriz. Diyelim emek-sürecindeki kullanım-değeri ancak altı günlüktür. Bu durumda, ortalama olarak her gün kullanım-değerinin altıda-birini kaybetmekte ve değerinin altıda-birini her gün ürüne vermektedir. Bütün aletlerin aşınması ve yıpranması, günlük kullanım-değeri kaybı ve buna karşılık ürüne aktardıkları değer, bu esasa dayanılarak hesaplanır.

Şurası apaçıktır ki, üretim araçları, ürüne, emek-süreci sırasında kendi kullanım-değerlerinin aşınıp yıpranmasıyla yitirdiklerinden daha fazla değer aktarmış olmazlar. Eğer böyle bir aracın yitirecek değeri yoksa, bir başka deyişle eğer insan emeği ürünü değilse, ürüne de değer aktaramaz. Değişim-değerinin oluşmasına katkıda bulunmaksızın kullanım-değerinin yaratılmasına yardım ederler. Bu sınıfa, toprak, rüzgar, su, yatağındaki madenler, bakir ormandaki tomruklar gibi, insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı bütün üretim araçları girer.

Burada karşımıza ilginç bir olgu daha çıkıyor. Diyelim bir makinenin değeri 1.000 sterlin olsun ve 1.000 günde aşınsın. Bu durumda, her gün, günlük üretime, makinenin değerinin binde-biri kadarı aktarılmaktadır. Aynı zamanda, azalan bir yaşama gücüyle de olsa, makine, bütünüyle emek-sürecinde yer almaya devam eder. Görülüyor ki, emek-sürecinin bir öğesi olan üretim aracı, bütünüyle bir sürece devamlı olarak girmekle birlikte, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılmaktadır. İki süreç arasındaki fark, burada, maddi öğelerinin içersinde yansımaktadır: aynı üretim aracı, emek-sürecinde bütünüyle yer aldığı halde, değerin oluşmasına ancak bir öğe olarak katılmakta-

dır.[20] [sayfa 220]

Öte yandan bir üretim aracı, değerin oluşmasında bütünüyle yer aldığı halde, emek-sürecine parça parça girebilir. Pamuğun eğirilmesinde her 115 libre pamuktan 15 libresinin ziyan edildiğini kabul edelim; bu, 15 libre iplik haline değil, "şeytan tozu" haline gelmiş olsun. Bu 15 libre pamuk hiç bir zaman ipliğin bir öğesini oluşturmamakla birlikte, biz, eğer bu miktarı normal bir eğirme işleminin ortalama koşulları altında kaçınılmaz diye kabul edersek, onun değeri de tıpkı ipliğin değerine aktarılan ve onun maddesini oluşturan 100 libre pamuğun değeri gibi ipliğe aktarılmış demektir. Bu durumda, bu miktarda pamuğun boşa gitmesi iplik üretiminde zorunlu bir koşul oluyor. Başka bir nedenle değil, salt bu zorunlu koşul nedeniyle, pamuğun değeri ürüne aktarılmıştır. Emek-sürecinden çıkan her türlü döküntü için aynı şey geçerlidir, yeter ki, bu gibi döküntü yeni ve başka kullanım-değerlerinin üretiminde kullanılmasınlar. Buna benzer döküntü kullanılması, Manchester'deki büyük makine fabrikalarında görülebilir; burada dağlar gibi demir döküntü, geceleri ocaklara taşınır ve ertesi sabah işyerlerinde demir kütleleri halinde tekrar ortaya çıkarlar.

Üretim araçlarının emek-süreci sırasında, eski kullanım-değeri şeklinde kaybettikleri değer kadar, yeni ürünlere değer aktardıklarını görmüş bulunuyoruz. Süreç sırasında uğrayabilecekleri azami değer kaybı, kuşkusuz, sürece girdikleri sırada taşıdıkları değer miktarı ya da başka bir deyişle, üretimleri için gerekli emek-zamanı ile sınırlıdır. Bunun için, üretim araçları, ürüne, yardımcı olarak katıldıkları sürece, girerken sahip bulundukları değerden daha fazlasını katamazlar. Belli türden bir hammadde ya da [sayfa 221] makine ya da başka bir üretim aracı, ne kadar yararlı olursa olsun, 150 sterlin değerinde ya da 500 işgünü değerinde ise, hiç bir koşul altında ürünün değerine 150 sterlin-

[20] Emek araçlarının onarılması bizi burada ilgilendimiyor, Onarılmakta olan bir makine, o anda bir aracı rolünü oynamamakta, ama bir emeğin konusu olmaktadır. Artık onunla iş yapılmamakta, ama onun üzerinde çalışılmaktadır. Emek araçlarının onarılması için harcanan emeğin, bunların ilk üretinileri için gerekli emekte sayılmasının, bizim amacımız yönünden tamamen geçerli olduğu kabul edilebilir. Ama bizim burada ele aldığımız aşınma ve yıpranma, hiç bir doktorun çare bulamadığı ve hastayı her an ölüme yaklaştıran bir durumdur: ve "zaman zaman onarımı olanaksız türden bu aşınma ve yıpranma, bıçak kullanıldığı anda, onu, cerrahın, yeni bir bıçağın kullanılmasına değmez dediği duruma düşürecek bir duruma getirecektir". Bir makinenin, her emek sürecine, ayrılmaz bir parça olarak katıldığı halde, aynı andaki değer yaratma sürecine parça parça girdiğini metinde göstermiş bulunuyoruz. Bu durumda, aşağıya aldığımız parçada gözler önüne serilen fikir karışıklığı ne kadar büyüktür! "Mr. Ricardo, çorap makinesinin yapımında mühendisin emeğinin bir kısmının", örneğin, bir çift çorabın değerinde içerildiğini söylüyor. "Oysa, her çift çorabı üreten toplam emek ... mühendisin emeğinin bir bölümünü değil tümünü içerir; çünkü bir tek makine, birçok çift çorap yapar ve bu çoraplardan hiç birisi, makinenin bir parçası olmaksızın yapılamazdı." (*Obs. an Certain Verbal Disputes in Pol. Econ., Particularly Relating to Value*, s. 54.) Kendini beğenmiş lafebesi yazar, düştüğü şaşkınlıkla ve dolayısıyla bir ölçüye kadar da öne sürdüğü savda haklıdır, çünkü, ne Ricardo, ne de ondan önce ve sonra herhangi bir iktisatçı, emeğin bu iki yönlülüğünü doğru olarak birbirlerinden ayırdedemedikleri gibi, değerin oluşumunda bunların herbirinin oynadıkları rolü de farkedememişlerdir.

den fazla katamazlar. Değeri, üretim aracı olarak katıldığı emek-süreciyle değil, kendisinin ürün olarak üretildiği emek-süreciyle belirlenir. Emek-sürecinde, yalnızca kullanım-değeri, yararlı özellikleri olan bir şey olarak hizmet eder, ve daha önce böyle bir değere sahip olmadıkça ürüne herhangi bir değer aktaramaz.[21]

Üretken emek, üretim araçlarını, yeni bir ürünün onu oluşturan öğelerine dönüştürürken, kendi değerleri de bir ruh göçümüne uğrarlar. Tükenmiş bedenden ayrılıp, yeni yaratılmış olana geçerler. Ama bu göç işlemi, emekçinin dışında olur. İşçi, eski değerleri korumadan, buna yeni emek katamaz, yeni değer yaratamaz, çünkü kattığı bu emeğin belirli yararlı türden bir emek olması gerekir; ürünleri, yeni bir ürünün üretim araçları olarak kullanmadan ve böylece değerlerini yeni bir ürüne aktarmadan, yararlı türden bir iş göremez. Demek ki, hareket halindeki emek-gücünün, canlı emeğin, değer koruma ve aynı zamanda da değer katma özelliği, işçiye hiç bir şeye malolmayan, ama kapitalist için sermayesinin mevcut değerini korumasından ötürü çok yararlı olan bir doğa vergisidir.[22] Ticareti yolunda gittiği sürece, [sayfa 222] kapitalist, kendisini para kazanma hırsına öylesine kaptırmıştır ki, emeğin bu lütfunun farkına bile varmaz. Bunun farkına ancak, emek-sürecinde, bir bunalım yarattığı şiddetli bir duraklama ile varır.[23]

[21] Artı-değeri (Faiz, Kâr, Rant), üretim araçları, topnak, aletler ve hammaddenin emek-sürecinde kullanım-değerleri aracılığı ile yapmış oldukları "*services productifs"den* [üretken hizmetliler". -ç.] çıkarmaya uğraşan J. B. Say'ın saçmalığını buradan anlayabiliriz. Marifetli mazur gösterme hayallerini, yazıyla kayda geçirme fırsatını hiç kaçırmayan Bay Wilhelm Roscher ise aşağıdaki örnekleri veriyor: "J. B. Say (*Traité*, t. I, ch. 4) doğru olarak işaret ediyor: bir yağhanede üretilen değer, bütün masraflar çıkarıldıktan sonra, yeni bir şey, yağhanenin kendisinin yapıldığı emekten tamamen farklı bir şeydir." (*l.c.*, s. 82, not.) Çok doğru Bay Profesör! Yağhanede üretilen yağ, yağhanenin yapımında harcanan emekten gerçekten farklı bir şeydir! Değer sözünden Bay Roscher, "yağ" gibi bir maddeyi anlıyor, çünkü yağın bir değeri vardır, oysa, nispeten "az miktarda" olsa bile "doğa" petrol üretmektedir; daha sonraki gözlemlerinde de bu olguya işaret eder gibidir: "O" (doğa) "nadiren bir değişim değeri üretir." Bay Roscher'in "doğası" ile, ürettiği değişim-değeri, bir çocuğu olduğunu itiraf eden ama "o kadar minicikti ki" diyen saf bakireyi andırıyor. Bu "*savant sérieux"* ["âlim kişi". -ç.] devamla şöyle diyor: "Rikardocu okul, sermayeyi de, biriktirilmiş emek olarak, emek başlığı altına koyma alışkanlığındadır. Bu beceriksizce [!] bir iştir, çünkü [!] sermaye sahibi [!], hiç değilse [!], salt [?!] aynı şeyi yaratma [?] ve muhafazadan [??] fazla bir şey yapar: yani [?!?] onu keyfi için kullanmaktan kaçınır ve bunun için, örneğin [!!!] faiz talep eder." (*l.c.*, [s. 82.]) "Gerçekten," salt bir isteği "hiç degilse" bir değer kaynağı haline çeviren bu "anatomiko-fizyolojik" ekonomi politik "yöntemi", doğrusu çok "beceriklice"dir.

[22] "Çiftçilikte emek araçları içersinde insan emeği ... çiftçinin sermayesini geri almada en çok güvendiği araçtır. Diğer ikisi ... İş hayvanları ile ... arabalar, sabanlar, kürekler ve diğer şeyler, belirli miktarda insan emeği olmaksızın hiç bir işe yaramazlar." (Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity, originally Presented 1" to the Right Hon. W. Pitt, in the month November 1795*, edit. London 1800, s. 10.)

[23] 26 Kasım 1862 tarihli The Times'ta, fabrikasında 800 işçi çalıştıran ve ortalama 150 balya Doğu Hindistan ya da 130 balya Amerikan pamuğu işleyen bir fabrikatör, fabrikasının çalışmadığı zamanki devamlı masraflarından hüzünlü bir şekilde yakınır. Tahminen bu masraf yılda 6.000 sterlindir. Bunlar arasında bizi burada ilgilendirmeyen, kira, faiz, vergiler, sigorta, yönetici, sayman ve mühendis aylıkları gibi harcamalar vardır. Daha sonra, arasıra fabrikayı ısıtmak ve motoru çalıştırmak için 150 sterlin de kömüre koyar. Bundan başka, makineleri çalışır durumda tutmak için belirsiz zamanlarda çalıştırılan kimselerin ücretlerini de hesaba katar. Ensonu, makinelerin

Üretim araçları yönünden asıl tüketilen şey, bunların kullanım-değeridir, ve bu kullanım-değerinin emek aracılığı ile tüketimi, ürünü meydana getirir. Üretim araçlarının değerlerinin tüketilmesi[24] diye bir şey olmadığı gibi, bu değerlerinin yeniden üretildiklerinin söylenmesi de doğru değildir. Bu değer, korunmuştur; nedeni, süreçte kendisinin bir işlem geçirmesi değil, başlangıçta içinde mevcut olduğu malın gerçekten yokolması, ama bir başka mal içersinde yokolmasıdır. Öyleyse, ürünün değerinde üretim aracının değeri yeniden ortaya çıkar, ama bu değerin yeniden üretilmesi diye bir şey sözkonusu değildir. Üretilen şey, eski değişim-değerinin yeniden ortaya çıktığı yeni bir kullanım-değeridir.[25]

Emek-gücünün faal olduğu emek-sürecinin nesnel etkeni sözkonusu [sayfa 223] olduğundan, durum değişir. İşçi, özel bir amaca yönelmiş özelleşmiş türden emeği sayesinde, üretim araçlarının değerini korur ve ürüne aktarır, aynı zamanda, o, yalnızca çalışmasıyla her an ek ya da yeni bir değer yaratır. Diyelim ki, işçinin tam emek-gücünün değerinin eşdeğeri kadar üretim yaptığı anda üretim süreci kesilmiş olsun; sözgelişi altı saatlik emekle işçi üç şilinlik bir değer katmış olsun. Bu değer, ürünün toplam değerinin üretim araçlarından gelen değerin dışındaki fazlalıktır. Bu değer, bu süreç sırasında doğmuş olan biricik özgün değerdir; ürünün bu süreçte yaratılan biricik değer kısmıdır. Kuşkusuz bu yeni değerin ancak kapitalistin emek-gücünü satınalmak için yatırdığı paranın yerine geçtiğini ve yaşaması için gerekli şeyleri satınalmak için işçi tarafından harcandığını unutmuyoruz. Harcanan bu para yönünden yeni değer yalnızca bir yeniden-üretimdir, ama gerçekten bir yeniden-üretimdir, yoksa üretim araçlarının değenlerinin sözkonusu olduğu zamandaki gibi, görünüşte bir yeniden-üretim değildir. Bir değer yerine, bir başkasının geçmesi, burada yeni bir değerin yaratılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

aşınma payları olarak, 1.200 sterlin daha ekler, çünkü, "buhar makineleri çalışmalarını tatil etti diye, iklim ve doğa koşulları da faaliyetlerini tatil etmemektedirler". Sonra acıklı bir eda ile, makineleri zaten eski olduğu için, bu 1.200 sterlin gibi küçük miktardan fazla bir aşınma payı tahmini yapmadığını da sözlerine ekler.

[24] "Üretken tüketim ... bir metaın tüketiminin, üretim sürecinin bir parçası olduğu durumlarda. ... Bu gibi durumlarda, değer tüketimi diye bir şey yoktur." (S. P. Newman, *l.c.*, s. 296.)

[25] Belki yirmi baskısı yapılan bir Amerikan yılığında şu pasaj yer alır: "Sermayenin hangi şekli altında yeniden ortaya çıkacağı önemli değildir"; bunun ardından, üretimin, değerleri üründe yeniden kendini gösteren olası bütün öğeleri uzun uzadıya sayılıp döküldükten sonna pasaj şöyle sona eriyor: "İnsanoğlunun varlığı ve rahatı için gerekli çeşitli türde yiyecekler, giysiler ve barınaklar da değişikliğe uğrar. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve taşıdıkları değerler insanın vücuduna ve ruhuna katılan yeni bir güç olarak tekrar ortaya çıkarlar ve üretim içinde yeniden kullanılacak yeni bir sermaye oluştururlar." (F. Wayland, *l.c.*, s. 31, 32.) Öteki acayiplikler bir yana, şuna dikkati çekmekle yetinelim: yeni güçte tekrar kendini gösteren, ekmeğin fiyatı değil de onun kan yapıcı özü oluyor. Oysa, bu güçte tekrar kendini gösteren değer, tüketim maddeleri değil, bunların değerleridir. Yarı fiyatına sağlanan aynı gerekli tüketim maddeleri, gene aynı eti, kemiği ve gücü yaratır, ama bu gücün değeri aynı olmaz. "Değer" ile "gücün" böyle birbirine karıştırılması, yazarımızdaki ikiyüzlü belirsizlikle birlikte, artı-değerin açıklanmasını, salt daha önce varolan değerlerin tekrar çıkmasına dayandırmak gibi boş bir çabaya işarettir.

Daha önce olup bitenlerden, emek-sürecinin, üründe yalnızca emek-gücünün değerini karşılayacak eşdeğerin yeniden-üretilmesi ve ürüne katılması için gerekli zamanın ötesinde de devam edeceğini biliyoruz. Bu amacın karşılanması için altı saat yettiği halde, süreç oniki saat devam edebilir. Emek-gücünün faaliyeti bu nedenle yalnızca kendi değerini yeniden üretmekle kalmaz, onun üzerinde ve ötesinde de üretimde bulunur. Bu artı-değer, ürünün değeriyle, bu ürünün oluşması için tüketilen öğelerin değeri arasındaki farktır; bir başka deyişle, üretim araçları ile emek-gücü arasındaki farktır.

Ürünün, değerinin oluşmasında emek-sürecinin çeşitli etkenlerinin oynadıkları çeşitli rolleri anlatırken, aslında, biz, sermayenin kendi değerini genişletme sürecinde çeşitli öğelere verilen farklı işlevlerin özelliklerini aydınlığa kavuşturmuş olduk. Ürünü meydana getiren etmenlerin değerlerinin toplamını aşan toplam değerin fazlası, genişlemiş sermayenin, işin başında yatırılan sermayeyi aşan fazladır. Bir yanda üretim araçları, öte yanda emek-gücü, yalnızca başlangıçta sermayenin değerinin para şeklinde çıkıp, emek-sürecinin çeşitli etmenlerine dönüştüğü anda büründüğü çeşitli varlaşma biçimleridir. Bu durumda, sermayenin üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletlerince temsil [sayfa 224] edilen kısmı, üretim süreci sırasında nicel bakımdan bir değer değişimine uğramaz. Bu nedenle, bu kısma, ben, sermayenin değişmeyen kısmı, ya da kısaca *değişmeyen sermaye* adını veriyorum.

Öte yandan, sermayenin, emek-gücü tarafından temsil edilen kısmı, üretim sürecinde bir değer değişimine uğrar. Bu, kendi değerinin eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre az ya da çok olabilen bir artı-değeri de üretir. Sermayenin bu kısmı, durmadan, değişmeyen bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür. Bu nedenle ben, buna, sermayenin değişen kısmı, ya da kısaca *değişen sermaye* diyorum. Sermayenin aynı öğeleri, emek-süreci açısından kendilerini, nesnel ve öznel öğeler, üretim araçları ve emek-süreci olarak, artı-değer yaratan süreç açısından, değişmeyen ve değişen sermaye olarak ortaya koyuyorlar.

Yukarda verilen değişmeyen sermaye tanımı, onu oluşturan öğelerin değerindeki bir değişme olanağını hiç bir zaman dıştalamaz. Diyelim ki, bir libre pamuğun fiyatı bir gün yarım şilin olsun, ertesi gün pamuk ürünündeki azalma sonucu bir şiline yükselsin. Yarım şiline satınalınan ve değer yükselmesinden sonra işlenen her libre pamuk, ürüne bir şilinlik bir değer aktarır; fiyat yükselmesinden önce eğirilmiş bulunan ve belki de piyasada iplik olarak dolaşan pamuk aynı şekilde ürüne ilk değerinin iki katı değer aktarmış olur. Açıktır ki, bu değer değişmesinin, pamuğun eğirilmesiyle değerine eklenen artışla ya da artı-değerle bir ilişkisi yoktur. Eğer eski pamuk eğirilmemiş olsaydı, fiyat yükselmesinden sonra gene de libresi yarım şilin yerine bir şiline tekrar satılabilirdi. Üstelik, pamuk süreçten ne kadar az geçmiş olunsa, bu

sonuç o kadar kesin demektir. İşte bu nedenle, spekülatörler böyle ani değer değişimleri halinde, üzerinde en az emek harcanmış maddelerde spekülasyon yapmayı bir kural haline getirmişlerdir; kumaş yerine iplik, iplik yerine pamuk üzerinde spekülasyon yapmak gibi. İncelemekte olduğumuz durumda değer değişimi, pamuğun üretim aracı olarak rol oynadığı ve bunun için de değişmeyen sermaye işlevini yerine getirdiği süreçten değil, pamuğun kendisinin üretildiği süreçten doğmaktadır. Gerçi bir metaın değeri, içerdiği emek miktarıyla belirlenir, ama bu miktarı da sınırlayan şey toplumsal koşullardır. Herhangi bir metaın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli zamanda bir değişme [sayfa 225] olursa –ve belli ağırlıktaki pamuk, kötü bir hasattan sonra, iyi bir hasattan sonrakine göre daha fazla emeği temsil eder– aynı sınıfa dahil daha önce varolan bütün metalar bunun etkisinde kalır, çünkü bütün bunlar aynı türe ait bireyler olup,[26] belirli zamanlardaki değerleri, toplumsal bakımdan gerekli-emekle, yani o sırada mevcut toplumsal koşullar altında üretilmesi için gerekli-emekle ölçülür.

Hammaddenin değeri değişebileceği gibi, süreçte kullanılan iş araçlarının, makinelerin vb. değerleri de değişebilir; dolayısıyla bunlardan ürüne aktarılan değer kısmı da değişebilir. Yeni bir buluş sonucu aynı tip makineler daha az emek harcanması ile üretilebilir olsalar, eski makineler azçok bir değer kaybına uğrarlar ve sonuçta ürüne o oranda az değer aktarırlar. Ama burada da, değerdeki değişme, gene, makinenin üretim aracı olarak iş gördüğü sürecin dışında olmaktadır. Makine bu sürece girdikten sonra, bu süreçten ayrı olarak sahip olduğu değerden daha fazlasını ürüne aktaramaz.

Nasıl ki, üretim aracı emek-sürecine girdikten sonra değerindeki değişme, değişmeyen sermaye olma niteliğini etkilemezse, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye olan oranındaki bir değişiklik de bu iki tür sermayenin işlevlerini etkilemez. Emek-sürecinin teknik koşullarında öylesine köklü bir değişiklik olabilir ki, eskiden on işçi düşük değerde on alet kullanarak nispeten küçük miktarda hammadde işlerken, şimdi bir işin pahalı bir makineyle yüz katı fazla hammadde işleyebilir. Bu durumda, kullanılmakta olan üretim araçlarının toplam değerlerinin temsil ettiği değişmeyen sermaye son derece büyür, oysa emek-gücüne yatırılmış değişen sermaye büyük ölçüde azalır. Bununla birlikte, böyle bir devrim, yalnızca değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki nicel ilişkiyi, ya da toplam sermayenin, değişmeyen ve değişen sermaye öğelerine bölünme oranını değiştirir; buna karşılık, bu iki sermaye arasındaki temel ayrım üzerinde en ufak bir etki yapmaz. [sayfa 226]

[26] "Aynı türden bütün ürünler, arasında yalnızca bir kitle meydana getirirler ve bunun fiyatı özel durum ve koşullara bakılmaksızın genel olarak belirlenir." (Le Trosne, *l.c.*. a. 893.)

DOKUZUNCU BÖLÜM
ARTI-DEĞER ORANI

BİRİNCİ KESİM. – EMEK-GÜCÜNÜN SÖMÜRÜLME DERECESİ

Yatırılan sermaye, S, ile üretim sürecinde doğan artı-değer, ya da başka bir deyişle, sermayenin, S, değerini büyütmesi, her şeyden önce karşımıza bir fazlalık, ürün değerinin, onu meydana getiren öğelerin değerleri toplamını aşan bir miktarı olarak çıkar.*

Sermaye S, iki kısımdan oluşur, birincisi, üretim araçlarına yatırılan para miktarı *s*, ve ikincisi, emek-gücü için harcanan para miktarı *d*; bunlardan *s*, değişmeyen sermayeye dönüşen kısmı, *d* de değişen sermayeye dönüşen kısmı temsil ederler. Öyleyse. başlangıçta, S = *s+d*'dir, örneğin yatırılan sermaye 500 sterlin ise, bölünüşü şöyle de olabilir: 500 sterlin = 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermayedir. Üretim süreci bittiğinde, değeri = (*s+d*)+*a* olan bir meta elde edilir, burada [sayfa 227] *a*, artı-değerdir; ya da daha önceki rakamla-

* Yatırılan sermaye *S*, değişmeyen sermaye *s*, değişen sermaye *d*, artı-değer *a* harfleri ile simgelenmiştir. -ç.

rımızı alırsak bu metaın değeri = (410 sterlin *s* + 90 sterlin *d*) + 90 sterlin *a* olur. Başlangıçtaki sermaye S, şimdi S' olmuştur, 500 sterlin 590 sterlin haline gelmiştir. Aradaki fark *a*, yani 90 sterlin artı-değerdir. Ürünü meydana getiren öğelerin değeri, yatırılan sermayenin değerine eşit olduğu için, ürünün değerinin, onu meydana getiren öğelerin değerini aşan kısmının, yatırılan sermayenin genişleme miktarına ya da üretilen artı-değere eşit olduğunu söylemek, yalnızca boş bir yineleme olur.

Bununla birlikte, bizim, gene de bu boş yinelemeyi biraz daha yakından incelememiz gerekiyor. Karşılaştırılan iki şey, ürünün değeri ile ürünün üretim sürecinde tüketilen kısımlarının değeridir. Değişmeyen sermayenin emek araçlarındaki kısmının, ürüne, ancak değerinin küçük parçaları halinde aktarıldığı halde, bu değerin geriye kalan kısmının emek araçlarında varolmaya nasıl devam ettiklerini görmüş bulunuyoruz. Bu geri kalan kısmı, değerin oluşmasında hiç bir rol oynamadığı için, biz, şimdilik bir yana bırakıyoruz. Bunun hesaba katılması zaten bir şey değiştirmez. Daha önceki örneğimizi alalım, s = 410 sterlin: bu miktar, 312 sterlin değerinde hammaddenin, 44 sterlin değerinde yardımcı malzemenin ve 54 sterlin değerinde makinenin süreçte aşınan kısmının toplamı olsun; ve gene diyelim ki, kullanılan makinenin toplam değeri 1.054 sterlindir. Bu son miktardan, yalnızca ürün değerinin meydana getirilmesi için yatırılmış değer olarak, makinelerin süreçteki aşınma ve yıpranma sonucu yitirdikleri ve dolayısıyla ürüne geçirdikleri 54 sterlinlik miktarı hesaba katarız. Eğer biz, aynı zamanda, hâlâ makinede bulunan geri kalan 1.000 sterlini de ürüne aktarılmış olarak sayarsak, onu da yatırılan değerin bir kısmı olarak kabul etmemiz ve hesabımızın iki yanında göstermemiz gerekirdi.[27] Böylece bir yanda 1.500 sterlin, öte yanda 1.590 sterlin miktarlarını elde etmiş olurduk. Bu iki miktar arasındaki fark ya da artı-değer, gene 90 sterlin olurdu. Bundan dolayıdır ki, bu kitap boyunca, biz, değer üretimi için yatırılan değişmeyen sermaye kavramı ile, daima, eğer orada tersi kastedilmiyorsa, yalnız süreçte fiilen tüketilen üretim araçlarının değerini ifade etmiş olacağız. [sayfa 228]

Bunu belirttikten sonra, S = *s*+*d* formülümüze dönelim; bu formülün S' = (*s*+*d*)+*a* haline dönüştüğünü, S'nin S' olduğunu görmüştük. Değişmeyen sermayenin değerinin ürüne aktarıldığını, onda yeniden ortaya çıktığını biliyoruz. Süreçte fiilen yaratılan yeni değer, üretilen değer, ya da değer-ürün, bu nedenle ürünün değeri ile aynı şey değildir; ilk bakışta sanıldığı gibi (*s*+*d*)+*a* ya da 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermaye + 90 sterlin artı-değer şeklinde değil; *d*+*a* ya da, 90 sterlin değişen sermaye + 90 sterlin artı-değerdir.

[27] "Kullanılan sabit sermayenin değerini, eğer yatırılmış olan sermayenin bir kısmı olarak düşünürsek, yıl sonunda bu sermayenin geriye kalan değerini, yıllık gelirin bir parçası olarak hesaba katmamız gerekir." (Malthus, *Princ. of Pol. Econ*.. 2. baskı, London 1836, s. 269.)

590 sterlin değil, ama 180 sterlindir. Eğer $s = 0$ olsaydı, bir başka deyişle, kapitalistin, hammadde olsun, yardımcı malzeme ya da emek araçları olsun, daha önceki örneğin oluşturduğu her türlü üretim aracından vazgeçebileceği bir sanayi kolu olsaydı, yalnız emek-gücünü ve doğanın sağladığı malzemeleri kullanmakla yetinseydi; bu durumda, ürüne aktarılacak değişmeyen sermaye de olmazdı. Ürün değerinin bu öğesi, yani örneğimizde 410 sterlin, dıştalanacaktı, ama 90 sterlinlik artı-değeri de içeren ve, yaratılan yeni değerin ya da üretilen değerin karşılığı olan 180 sterlin, s, düşünülebilecek en yüksek değeri temsil ediyormuş gibi, eski büyüklüğünde kalırdı. S = (0 + d) = d ya da genişlemiş sermaye S' = d + a olacaktır; bu nedenle de, daha önce olduğu gibi S'-S = a'dır. Öte yandan eğer $a = 0$ ise, ya da başka bir deyişle, değeri, değişen sermaye şeklinde yatırılmış olan emek-gücü ancak kendi eşdeğerini üretiyorsa, S = $s + d$ olur, ya da ürün değeri, S' = ($s + d$) + 0 ya da S = S' olurdu. Bu durumda yatırılan sermaye kendisini genişletmemiş olurdu.

Daha önceki incelemelerimizden biliyoruz ki, artı-değer, salt d değerindeki, emek-gücüne dönüşen sermaye kısmındaki bir değişmenin sonucudur, ve dolayısıyla $d+a = d+d'$ ya da d artı d'nin bir fazlalığıdır. Yalnız d'nin değişmesi ve bu değişmenin koşullarını sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesiyle yatırılan sermayenin toplamında da bir artış olması nedeniyle açıkça görülmez. Başlangıçta bu 500 sterlin idi, sonra 590 sterlin oluyor. Bu nedenle, araştırmamızın doğru sonuçlara ulaşabilmesi için ürünün değerinde yalnız değişmeyen sermayenin görüldüğü kısmından soyutlanarak değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitlemeliyiz ya da $s = 0$ demeliyiz. Bu, yalnızca birbirleriyle yalnız artı ve eksi işaretleriyle ilişki halinde olan değişmeyen ve değişen büyüklüklerle işlem yaparken kullandığımız bir matematik kuralın [sayfa 229] uygulanmasıdır.

Bir başka güçlük de, değişen sermayenin başlangıçtaki biçiminden doğar. Örneğimizde, S' = 410 sterlin değişmeyen + 90 sterlin değişen + 90 sterlin artı-değerdir; ama 90 sterlin, belirli ve bunun için değişmeyen bir miktardır; bu durumda onu değişen olarak ele almak saçma görünebilir. Ama aslında, 90 sterlinlik değişen değer, burada yalnız bu değerin geçirdiği süreci temsil eden bir simgedir. Sermayenin emek-gücü satınalınması için yatırılan kısmı, belirli bir miktarda maddeleşmiş emek, satınalınan emek-gücünün değeri gibi değişmeyen bir değerdir. Ama üretim sürecinde, 90 sterlinin yerini faal emek-gücü alıyor; ölü emeğin yerine canlı emek, donmuş bir şeyin yerine akıcı bir şey, değişmeyen bir şeyin yerine değişen bir şey geçiyor. Sonuç, d'nin artı d'deki küçük bir fazlalığın yeniden-üretimidir. Öyleyse kapitalist üretim açısından bütün süreç, emek-gücüne dönüşen aslında değişmeyen değerin kendiliğinden değişmesi gibi görünüyor. Sanki hem süreç ve hem de onun sonucu bu değere bağlıymış gibi görünür. Bu nedenle, eğer, "90 sterlinlik değişen sermaye" ya da "şu kadarlık kendini geniş-

leten değer" ifadeleri çelişik gibi gözüküyorlarsa, bu, yalnızca kapitalist üretimde yatan bir çelişkiyi suyüzüne çıkarmaları nedeniyledir.

Değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitlemek, ilk bakışta acayip bir işlem gibi gelebilir. Ama bu, bizim her gün yaptığımız bir şeydir. Örneğin, İngiltere'nin pamuklu sanayiinden sağladığı kâr miktarını hesaplarken, önce pamuk için, Birleşik Devletler'e, Hindistan'a, Mısır'a ve öteki ülkelere ödenen miktarları düşüyoruz; bir başka deyişle, ürünün değerinde tekrar ortaya çıkan sermaye değerini sıfıra eşit kılıyoruz.

Kuşkusuz, artı-değer oranı, yalnızca, sermayenin doğrudan doğruya kendisinden çıktığı ve değerindeki değişmeyi temsil ettiği kısmı ile ilişkili değildir, yatırılmış toplam sermaye de ekonomik bakımdan büyük önem taşır. Biz, bu nedenle, üçüncü kitapta bu oranı enine-boyuna ele alacağız. Sermayenin bir bölümünün, emek-gücüne çevirmekle değerini genişletebilmesi için, diğer bir kısmının üretim araçlarına çevrilmesi gerekir. Değişen sermayenin görevini yerine getirebilmesi için, değişmeyen sermayenin uygun oranda yatırılması gerekir ve bu oran her emek-sürecinin özel teknik koşullarınca belirlenir. Bir kimyasal süreç için imbik ve diğer kaplara gereksinme duyulması, kimyacıyı, tahlil sonucunda bunları [sayfa 230] hesaba katmaya zorlayamaz. Eğer biz, üretim araçlarına, değer yaratma ilişkileri açısından, ve her şeyden ayrı olarak değerin miktarındaki değişmeler yönünden bakacak olursak, bunlar, yalnızca emek-gücünün, değer yaratıcısının maddeleştiği malzeme gibi görünürler. Ne doğanın, ne de bu malzemenin bir önemi vardır. Gerekli olan tek şey, üretim sırasında harcanan emeği emecek miktarda malzemenin bulunmasıdır. Bu miktar varsa, malzemenin değerinin yükselmesinin ya da düşmesinin, veya toprak ya da deniz gibi hiç bir değer taşımamasının, değerin yaratılması ya da miktarının değişmesi üzerinde herhangi bir etkisi olamaz.[28]

Öyleyse önce değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitleyeceğiz. Böylece, yatırılmış sermaye $s+d$'dan d'ye indirgenmiş olur ve ürün değeri $(s+d) + a$ yerine şimdi üretilen değeri $d+a$ elde etmiş oluruz. Süreç boyunca harcanan bütün emeği temsil eden üretilen yeni değer = 180 sterlin olsa, bundan, değişen sermayenin değeri 90 sterlini çıkarırsak, geriye 90 sterlinlik bir artı-değer miktarı kalır. Bu 90 sterlin ya da a, üretilmiş olan artı-değerin mutlak miktarını ifade eder. Üretilen nispi miktar büyüklük ya da değişen sermayenin artış yüzdesi, kuşkusuz artı-değerin değişen sermaye oranı ile belirlenir ya da $a : d$ ile ifade edilir. Örneğimizde bu oran 90 : 90 olup %100 bir artış verir. Değişen sermayenin değerindeki bu nispi artışa ya da artı-değerin nispi büyüklüğüne, ben, "artı-değer oranı" adını veriyorum.[29]

[28] Lucretius'un söylediği söz apaçıktır: "*nil posse creari de nihilo*", yoktan hiç bir şey yaratılamaz. Değer yaratımı, emek-gücünün emeğe çevrilmesidir. Emek-gücünün kendisi ise, besleyici maddeler aracılığı ile insan organizmasına aktarılan enerjidir. [Lucretius, *De Rerum Natura*, I, 149, 205: 11, 287.]

İşçinin, emek-sürecinin bir kısmında yalnızca kendi emek-gücünün değerini, yani yaşaması için gerekli tüketim araçlarını ürettiğini görmüş bulunuyoruz. Ama onun çalışması, toplumsal işbölümüne dayanan sistemin bir kısmını oluşturduğu için, o, tükettiği bu gerekli maddeleri doğrudan doğruya kendisi üretmez; o, belli bir meta, diyelim iplik üretir ve bu ürünün değeri, bu gerekli maddelerin ya da bunları satınalabileceği paranın değerine eşittir. Günlük emeğinin bu amaca ayrılan bölümü, kendisine ortalama olarak günde gerekli olan maddelerin değeriyle ya da aynı şey demek olan, bunların üretimi için gerekli olan emek-zamanıyla orantılı [sayfa 231] olarak çok ya da az olabilir. Eğer bu gerekli maddelerin değeri ortalama altı saatlik emek sarfını temsil ederse, işçinin bu değeri üretmek için ortalama altı saat çalışması gerekir. İşçi, kapitalist hesabına çalışmayıp da kendi adına bağımsız çalışsaydı, diğer şeyler aynı kalmak üzere, gene de emek-gücünün değerini üretmek ve böylece varlığının korunması ya da üretime devam edebilmesi için gerekli tüketim maddelerini sağlayabilmek için aynı saat süresince çalışmak zorunda kalacaktı. Ama biz gördük ki, emek-gücünün değerini, diyelim üç şilini, ürettiği günlük emeğinin bu bölümü sırasında yalnızca kapitalist tarafından zaten yatırılmış* bulunan emek-gücü değerinin eşdeğerini üretmektedir; yaratılan yeni değer, ancak yatırılan değişen sermayenin verini almaktadır. İşte bunun için, üç şilin değerindeki yeni üretim, salt bir yeniden-üretim görünüşünü alır. İşgü- nünün bu yeniden-üretimin yapıldığı kısmına ben "*gerekli*" emek-zama-nı ve bu sürede harcanan emeğe "*gerekli*"-emek diyorum.[30] İşçi yönünden, emeğinin özel toplumsal biçiminden bağımsız olduğu için gereklidir; sermaye açısından ve kapitalist dünya açısından, işçinin devamlı olarak varolması onların varlığının da temel koşulu olduğu için gereklidir.

Emek-sürecinin, emeğinin artık gerekli olmadığı ikinci dönemi boyunca da işçinin çalıştığı ve emek-gücü harcadığı doğrudur, ama onun emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz. Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan artı-değeri yaratır. İşgününün bu kısmına ben artı-emek zamanı ve bu zamanda harcanan emeğe artı-emek adını veriyor-

[29] Bunu, İngilizlerin, "kâr oranı" (*rate of profit*) ve "faiz orani" (*rate of interest*) ifadelerini kullandıkları şekilde kullanıyorum. Üçüncü Ciltte, artı-değer yasaları bilindikten sonra, kâr oranının bir sır olmadığı görülecektir. Eğer süreci tersinden alırsak, ne birini, ne de ötekini anlıyabiliriz.

[30] Biz, bu yapıtta şimdiye kadar, herhangi bir metaın üretimi için belli toplumsal koşullar altında gerekli olan zamanı belirtmek için "gerekli-emek zamanı" terimini kullandık. Bundan sonra, özel bir meta olan emek-gücünün üretimi için gerekli zamanı belirtmek üzere de bu terimi kullanacağız. Bir ve aynı teknik terimi farklı anlamlarda kullanmak, sakıncalı olabilir, ama bundan büsbütün kaçınmak hiç bir bilimde mümkün değildir. Örneğin, matematiğin yüksek dalları ile alçak dallarını karşılaştırınız.

* [*Üçüncü Almanca baskıya ek not*: Yazar, burada, günlük yaşamda kullanılan ekonomik dile başvuruyor. Anımsanacağı gibi, gerçekte, kapitalist işçiye değil, işçi kapitaliste avans vermektedir. - *F.E.*]

um. Değerin niteliğinin iyice kavranması için nasıl ki onun, salt şu kadar saatlik emeğin maddeleşmiş şekli olduğu, ve bu madde haline gelmiş emekten başka bir şey olmadığının anlaşılması önemliyse, artı-değerin doğru bir şekilde kavranması için de, onun salt artı-emek zamanının madde haline gelmiş şekli, salt [sayfa 232] maddeleşmiş artı-emek olduğunun anlaşılması da o kadar önemlidir. Toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel ayrım, örneğin, köle emeğine dayanan toplum ile ücretli emeğe dayanan toplum arasındaki ayrım, bu artı-emeğin fiili üreticisinden, işçiden sızdırılması biçimine dayanır.[31]

Bir yandan, değişen sermayenin değeri ile, bu sermayeyle satın-alınan emek-gücünün değeri eşit olduğuna, ve bu emek-gücünün değeri, işgününün gerekli kısmını belirlediğine göre; öte yandan da işgününün artı kısmı artı-değeri belirlediğine göre: artı-emeğin gerekli-emeğe oranı ne ise, artı-değerin değişen sermayeye oranı odur, ya da başka bir deyişle, artı-değerin oranı $^{a}/_{d}=^{\text{artı-emek}}/_{\text{gerekli-emek}}$'dir. Her iki orantıda, $^{a}/_{d}$ ile $^{\text{artı-emek}}/_{\text{gerekli-emek}}$, aynı şeyi değişik biçimlerde ifade ederler; birinde somutlaşmış, maddeleşmiş emek, diğerinde canlı, akıcı emek biçiminde.

Artı-değer oranı, bu nedenle, emek-gücünün sermaye, ya da işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin tam ve kesin ifadesidir.[32]

Bizim örneğimizde, ürünün değeri = 410 sterlin değişmeyen + 90 sterlin değişen + 90 sterlin artı-değer ve yatırılmış sermaye = 500 sterlindi. Artı-değer = 90 sterlin ve yatırılmış sermaye = 500 sterlin olduğuna göre, her zamanki hesaplarımızla (çoğu zaman kâr oranı ile karıştırılan) artı-değer oranı olarak %18'i buluruz; bulunan bu oran o kadar düşüktür ki, Bay Carey ile diğer telifçilere herhalde hoş bir sürpriz gibi gelecektir. Ama aslında artı-değer oranı, $^{a}/_{s}$ ya da $^{a}/_{s+d}$'ye değil, $^{a}/_{d}$'ye eşittir: böylece $^{900}/_{500}$ değil, $^{90}/_{90}$ ya da %100'dür, ve görünüşte sömürü derecesinin [sayfa 233] beş katından fazladır. Ele aldığımız durumda, işgününün fiili uzunluğunu, emek-sürecinin gün ya da hafta olarak süresini, kullanılan işçi sayısını bilmemekle birlikte, artı-değer oranı $^{a}/_{d}$ eşdeğer ifadesi olan, $^{\text{artı-emek}}/_{\text{gerekli-emek}}$ oranı aracılığı ile, bize, işgününün

[31] Bay Wilhelm Thucydides Roscher, boşa giden bir buluş yaptı. Önemli buluşu şuydu: bir yandan, artı-değerin ya da artı-ürünün meydana gelmesi ve dolayısıyla sermaye birikimi, bugün artık kapitalistin tutumluluğu sayesinde olurken, öte yandan, uygarlığın başlangıç aşamalarında, güçsüzleri tasarrufa zorlayan güçlükler oluyordu (*l.c.*, s. 78). Neden tasarrufa? Emekten mi? Yoksa, zaten varolmayan fazla servetten mi? Roscher ve benzerlerini, kapitalistin artı-değere elkoymasını, azçok aklauygun göstermek amacıyla buldukları mazur gösterme nedenlerini, artı-değerin kökeni şeklinde tersine çevirmeye zorlayan şey nedir? Gerçek bilisizliklerinin yanı sıra, mazur gösterme korkusu içersinde, değer ve artı-değeri, bilimsel şekilde incelemekten ve büyük olasılıkla, güçlülerin hoşuna gitmeyecek sonuçlara ulaşmaktan kaçınmak istemektedirler.

[32] Artı-değer oranı, emek-gücünün sömürü derecesini gösteren kesin bir ifade olmakla birlikte, sömürünün mutlak büyüklüğünü hiç bir zaman ifade edemez. Örneğin, gerekli-emek = 5 saat ve artı-emek = 5 saat ise, sömürü derecesi %l00'dür. Sömürme büyüklüğü burada 5 saat ile ölçülmüştür. Oysa gerekli-emek = 6 saat, artı-emek = 6 saat olsaydı, sömürme derecesi gene eskisi gibi %100 olurdu, ama fiili sömürü miktarı %20 artmış olurdu, yani beş saatten altı saate çıkardı.

iki kısmı arasındaki ilişkiyi doğru olarak açıklamaktadır. Oran %100 olmakla buradaki ilişki tam bir eşitlik ilişkisidir. Yani örneğimizdeki işçinin, günün yarısında kendisi için, öbür yarısında kapitalist için çalıştığı açıktır.

Artı-değer oranını hesaplama yöntemi bu nedenle kısaca şöyledir: Ürünün toplam değerini alır, bu değerde salt tekrar görünen değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitleriz. Geriye kalan, meta üretimi sürecinde fiilen yaratılan biricik değerdir. Eğer artı-değer miktarı verilmişse, değişen sermayeyi bulmak için yapılacak. tek şey, bu artı-değeri geriye kalan değer-üründen çıkarmaktır. Yok eğer değişen sermaye verilmişse ve biz artı-değeri bulmak istiyorsak, işlemi ters yönden yaparız. Eğer her ikisi de verilmişse, bizim yalnızca son işlemi yapmamız gerekir, yani artı-değerin değişen sermayeye oranını $^{a}/_{d}$'yi hesaplamak.

Yöntem çok basit olmakla birlikte, birkaç örnek vererek okuru bunun temelinde yatan yeni ilkenin uygulanmasına alıştırmak yerinde olacaktır.

Önce, içinde 10.000 iplik eğirme ve bükme makinesi olan, Amerikan pamuğundan 32 numara iplik eğiren ve iğ başına haftada bir libre iplik üreten bir iplik fabrikasını alalım. Diyelim ki, %6 fire veriliyor: bu koşullar altında, haftada 10.600 libre pamuk tüketilmekte, bunun 600 libresi fireye gitmektedir. 1871 Nisanında, pamuğun libresi, 7 ¾ peni idi; bu durumda hammadde yuvarlak hesap 342 sterlindir. 10.000 iğ, hazırlayıcı makineler ve güç, kaynağı ile birlikte, diyelim her iğ için 1 sterlin hesabıyla 10.000 sterlin olsun. Yıpranma ve aşınma payı olarak %10 hesabıyla, yıllık 1.000 sterlin, haftalık 20 sterlin koyalım. Bina kirası, diyelim yılda.300 sterlin ya da haftada 6 sterlindir. Tüketilen kömür (haftada 60 saat, her saat beygirgücü başına 4 libreden 100 beygirgücü için, ve fabrikanın ısıtılması için tüketilen de dahil olmak üzere) tonu 8 şilin 6 peniden, haftada 11 ton, yani haftada yaklaşık 4,5 sterlin; gaz haftada 1 sterlin,. yağ vb. haftada 4,5 sterlin. Yukarda sayılan malzemenin toplam masrafı haftada 10 sterlin. Bunun sonucu haftalık ürünün değerinin değişmeyen kısmı 378 sterlin. [sayfa 234] Ödenen ücret haftada 52 sterlin. İpliğin fiyatı, libresi 12¼ peniden, 10.000 librenin değeri 512 sterlin. Bu durumda artı-değer 510 - 430 = 80 sterlin. Ürün değerinin değişmeyen kısmını, değer yaratmamızda bir rol oynamadığı için sıfıra eşitliyoruz. Geriye haftalık yaratılan değer olarak 132 sterlin kalıyor, bunun 52 sterlini değişen sermaye, 80 sterlini artı-değerdir. Öyleyse artı-değer oranı $^{80}/_{52}$ = %153$^{11}/_{13}$ olur. Ortalama emek 10 saatlik bir iş gününde sonuç,: gerekli-emek = 3$^{31}/_{33}$ saat, ve artı-emek = 6$^{2}/_{33}$ saattir.[33]

Bir örnek daha, Yakup, 1815 yılı için şu hesabı veriyor. Hesap daha önce birkaç kez yapılan düzeltmeler nedeniyle epeyce hatalıdır,

[33] Güvenilebileceğini sandığım yukardaki bilgiyi Manchester'li bir iplikçi vermiştir. İngiltere'de bir makinenin beygirgücü, eskiden silindirinin çapı ile ölçülürdü, şimdi göstergenin gösterdiği fiili beygirgücü alınıyor.

ama bizim amacımızı belirtmek için yeterlidir. Hesapta o, buğdayın 25 libresi için 8 şilin ve *acre* başına ortalama mahsul 22 kile diyor.

ACRE BAŞINA ÜRETİLEN DEĞER

Tohum	1 sterlin 9 şilin	Ondalık ve vergiler	1 sterlin 1 şilin
Gübre	2 sterlin 10 şilin	Kira	1 sterlin 8 şilin
Ücretler	3 sterlin 10 şilin	Çiftçinin kârı ve faiz	1 sterlin 2 şilin
Toplam	*7 sterlin 9 şilin*	*Toplam*	*3 sterlin 11 şilin*

Ürünün fiyatının, değeri ile aynı olduğu varsayımı ile, artı-değerin kâr, faiz, kira vb. gibi çeşitli koşullar altında dağıldığını görürüz.

Bu ayrıntılar ile bizim ilgimiz yoktur; biz, yalnızca, bunları biraraya topluyoruz ve sonuç 3 sterlin 11 şilinlik bir artı-değer oluyor. Tohum ile gübreye ödenen 3 sterlin 19 şilin değişmeyen sermayedir ve biz, bunu, sıfıra eşitliyoruz. Geriye, önceden yatırılan değişen sermaye 3 sterlin 10 şilin kalıyor: ve görüyoruz ki, onun yerine, 3 sterlin 10 şilin + 3 sterlin 11 şilin yeni bir değer üretilmiştir. Öyleyse $^{a}/_{d} = {}^{\text{3 sterlin 11 şilin}}/_{\text{3 sterlin 10 şilin}}$ olur ki, burada artı-değer oranı %100'den fazladır. Bu durumda, işçi, işgününün yarısından fazlasını artı-değer üretmek için kullanıyor, ve bunu çeşitli kimseler, çeşitli bahanelerle aralarında bölüşüyorlar.[34] [sayfa 235]

İKİNCİ KESİM. – ÜRÜNÜN DEĞERİNİ OLUŞTURAN PARÇALARIN ÜRÜNÜN BU PARÇALARA TEKABÜL EDEN ORANTILI KISIMLARI İLE TEMSİL EDİLMESİ

Şimdi, kapitalistin parayı sermayeye nasıl dönüştürdüğünü bize göstermiş alan örneğe dönelim.

Oniki saatlik bir işgününün ürünü, 20 libre ağırlığında, 30 şilin değerinde ipliktir. Bu değerin 8/l0'inden, 24 şilinden az olmayan kısmı, üretim araçlarının (20 şilinlik 20 libre pamuk, 4 şilinlik aşınan iğ) üründe yalnızca tekrar görünen değerlerdir, bu nedenle değişmeyen sermayedir. Geriye kalan 8/10'lik kısım ya da 6 şilin, eğirme süreci sırasında yaratılan yeni değerdir: bunun yarısı, günlük emek-gücünün değerini, yani değişen sermayeyi, geri kalan yarısı, 3 şilinlik artı-değeri karşılar. Bu durumda 20 libre ipliğin toplam değeri şöyle oluşur:

30 şilin iplik değeri = 24 şilin değişmeyen + 3 şilin değişen + 3 şilin artı-değer.

Bu değerin tümü, üretilen 25 libre iplikte bulunduğuna göre, bu değerin çeşitli öğelerinin de, ürünün buna tekabül eden kısımlarında bulunuyormuş gibi temsil edilebilmesi gerekir.

[34] Metindeki hesaplar, salt örnek olsun diye verilmiştir. Biz, aslında, fiyatlar = değerler varsayımına dayandık. Ne var ki, ortalama fiyatlar sözkonusu olduğu zamanlar bile, varsayımın böyle çok basit şekilde yapılamayacağını Üçüncü Kitapta [ciltte -ç.] göreceğiz.

Eğer 30 şilinlik bir değer 20 libre iplikte bulunuyorsa, bu değerin $^{3}/_{10}$'ü ya da bunun 24 şilinlik değişmeyen kısmı, ürünün $^{8}/_{10}$'inde, ya da 16 libre iplikte bulunuyor demektir. Bunun 13 ¼ libresi, hammaddenin değerini, yani eğirilen 20 şilin değerindeki pamuğu, ve $2^{2}/_{3}$ libresi, sürçte aşınan iğin vb. 4 şilinlik değerini temsil eder.

Bu durumda, $13^{1}/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin tamamı için harcanan bütün pamuğu temsil etmektedir. Bu miktar iplikte, gerçi ağırlık olarak yalnız $13^{1}/_{3}$ şilin değerinde, $13^{1}/_{3}$ libreden fazla pamuk yoktur ama ortada bulunan $6^{2}/_{3}$ şilinlik ek değer, geri kalan 62/3 libre ipliğin eğirilmesinde kullanılan pamuğun eşdeğeridir. Ama öyle bir izlenim bırakır ki, sanki bu $6^{2}/_{3}$ libre iplik hiç pamuk taşımamaktadır, ve sanki 20 libre ağırlığındaki tüm pamuk 13½ libre iplikte yoğunlaşmıştır. Öte yandan bu son ağırlık, yardımcı malzemeler ile emek araçlarının değerinden tek bir zerre bile taşımadığı gibi, süreçte yaratılmış bulunan yeni değerden de bir şey taşımaz.

Aynı şekilde, değişmeyen sermayeden geride kalan 4 şilinini taşıyan $2^{2}/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin üretim sırasında tüketilen [sayfa 236] yardımcı maddeler ile emek araçlarının değerinden başka bir şeyi temsil etmez.

Bu durumda şöyle bir sonuca ulaşmış oluyoruz: ürünün ondasekizi, yani 16 libre iplik, bir kullanım-değeri niteliğiyle, tıpkı ürünün geri kalan kısmı gibi iplikçinin emeğinin yarattığı bir şey olmakla birlikte, biraz önce belirtilen açıdan bakıldığı zaman, eğirme sürecinde harcanan emekten hiç bir şey taşımamıştır ve hiç bir şey emmemiştir. Sanki dışardan hiç bir yardım görmeksizin pamuk kendi başına ipliğe dönüşmüştür: sanki büründüğü bu şekil, bir hokkabazlık ve hile sonucudur: çünkü kapitalistimiz, bunu, 24 şiline satıp da bu para ile üretim araçlarını yenileyince, bu 16 libre ipliğin yalnızca kılık değiştirmiş pamuk ile aşınan iğden başka bir şey olmadığı gün gibi açığa çıkar.

Öte yandan, ürünün geri kalan $^{2}/_{10}$'si ya da 4 libre iplik, 12 saatlik eğirme süreci sırasında yaratılmış 6 şilinlik yeni değer temsil eder. Bu dört libre ipliğe hammadde ile tüketilen emek araçlarından aktarılan tüm değer, deyim yerindeyse, ilk eğirilen 16 libreye dahil edilmek için alıkonulmuştur. Bu durumda sanki iplikçi 4 libre ipliği havadan eğirmiş, ya da bunu doğa vergisi pamuk ile iğin yardımıyla eğirmiştir de, bu yüzden ürüne hiç bir değer aktarmamıştır.

Süreç sırasında yeni yaratılan değerin bütününün yoğunlaştığı bu 4 libre ipliğin yarısı, tüketilen emeğin eşdeğerini ya da 3 şilinlik değişen sermayeyi, diğer yarısı 3 şilinlik artı-değeri temsil eder.

Eğiricinin 12 işsaati 6 şilinde maddeleştiği için, 30 şilin değerindeki iplikte 60 işsaatinin cisimleşmesi gerekir. Ve gerçekten de 20 libre iplikte, bu miktarda emek-zamanı vardır: çünkü bunun $^{8}/_{10}$'inde ya da 16 libresinde, eğirme sürecinin başlamasından önce, üretim aracı üzerinde harcanan 48 saatlik emek maddeleşmiştir; ve geriye kalan $^{2}/_{10}$'sin-

de ya da 4 libresinde, sürecin kendisinde yapılan 12 saatlik emek maddeleşmiştir.

Daha önce gördük ki, ipliğin değeri, üretimi sırasında yaratılan yeni değer ile üretim araçlarında önceden varolan değerin toplamına eşittir.

Şimdi, ürünün değerini oluşturan bölümlerin, birbirinden işlevsel olarak farklı olan bölümlerin ürünün kendisinin bunlara tekabül eden orantılı kısımlarıyla nasıl temsil edilebildikleri gösterilmiş oluyor.

Ürünün bu biçimde farklı parçalara bölünmesi ve bunlardan [sayfa 237] birisinin, yalnızca üretim araçları üzerinde önceden harcanan emeği ya da değişmeyen sermayeyi, diğerinin salt üretim süreci sırasında harcanan gerekli-emeği ya da değişen sermayeyi, ve ensonu bir diğerinin de yalnız aynı süreç sırasında harcanan artı-emeği ya da artı-değeri temsil etmesi, bunun daha sonraki karmaşık ve henüz çözümlenmemiş problemlere uygulanmasından görüleceği gibi, basit, ama önemli bir şeydir.

Biz, bu incelememizde, toplam ürünü, 12 saatlik işgününün sonunda kullanıma hazır ürün olarak ele aldık. Bununla birlikte, biz, bu toplam ürünü, üretimin bütün aşamaları boyunca izleyebiliriz; farklı üretim aşamalarında elde edilen kısımları, son ve toplam ürünün işlevsel olarak farklı bölümleri olarak temsil edersek gene aynı sonuca ulaşmış oluruz.

İplikçi 12 saatte 20 libre, ya da saatte $1^2/_3$ libre iplik üretir; dolayısıyla 8 saatte ürettiği $13^2/_3$ libre iplik, bir tam işgününde ipliğe çevrilen pamuğun toplam değerine eşit değerden bir parça üründür. Aynı şekilde, bunu izleyen 1 saat 36 dakikada üretilen parça ürün $2^2/_3$ libre ipliktir: bu miktar, 12 saatte tüketilen emek araçlarının değerini temsil eder. Bundan sonraki 1 saat 12 dakikada iplikçi üç şilin değerinde 2 libre iplik üretmektedir ve bu değer onun 6 saatlik gerekli-emeği boyunca yarattığı bütün değere eşittir. Ensonu, son 1 saat 12 dakikada tekrar 2 libre iplik üretir, ve bunun değeri, yarım gün süresince artı-emeği ile yarattığı artı-değere eşittir. Bu hesaplama yöntemi, İngiliz imalatçılarının kullanageldikleri hesaplama yöntemidir; bunlar, işgününün ilk 8 saatinde, ya da $^2/_3$'sinde pamuğun değerini elde ettiklerini söylerler; ve geri kalan saatler de diğerlerini karşılar. Bu, gerçekten de mükemmel bir yöntemdir: aslında yukarda verilen ilk yöntemden ancak şu farkla ayrılır ki, ürünün tamamlanmış kısımlarının yanyana bulundukları "mekan" yerine, bu parçaların birbiri ardına üretildikleri zaman ele alınmış oluyor. Ne var ki, böylece, değer büyümesine, değere değer katma sürecine pratik olarak ilgi duyan ve ama aynı süreci teorik olarak yanlış anlayan kimselerin kafalarında çok barbarca düşünceleri de birlikte getirebilir. Bu gibi kimseler, örneğin bizim iplikçinin, işgününün ilk 8 saatinde pamuğun değerini, bunu izleyen 1 saat 36 dakikada aşınan emek araçlarının değerini, daha sonraki 1 saat 12 dakikada da ödenen ücretlerin

değerini ürettiğini ya. da yerine koyduğunu; fabrikada sahibi için ürettiği artı-değere de yalnızca o çok ünlü "son saati" [sayfa 238] ayırdığını kafalarına koyabilirler. Böylece zavallı iplikçiden iki mucizeyi birarada yaratması beklenir; hem pamuğu, iği, buhar makinesini, kömürü, yağı vb. üretecek, hem de, bunlarla ipliği eğirdikten başka, bir işgününü beş işgünü haline getirecek; çünkü ele aldığımız örnekte, hammadde ile iş araçlarının üretimi, herbiri oniki saatlik dört işgününü gerektirdiği gibi bunların ipliğe çevrilmesi için de böyle bir gün daha gerekmektedir. Para sevdası insanı böylesine mucizelere kolayca inandırabilir ve bunların doğruluğunu tanıtlamaya yeltenen dalkavuk doktrinerler, tarihte şu ünlü olayın da gösterdiği gibi hiç de nadir değildir.

ÜÇÜNCÜ KESİM. – SENİOR'ÜN "SON SAATİ"

1836 yılının güzel bir sabahı, kendisine İngiliz iktisatçılarının en esprilisi denilebilecek, ayrıca ekonomi "bilimi" ve güzel üslubu ile de ünlü Nassau W. Senior, Oxford'da öğrettiği ekonomi politiği öğrensin diye Manchester'e çağrıldı. İmalatçılar, onu, yalnız yeni çıkmış olan Factory Act'a karşı değil, aynı zamanda daha da tehdit edici On Saatlik [işgünü -ç.] kışkırtmasına karşı savunucu olarak seçmişlerdi. Her zamanki pratik zekalarıyla, bilge profesörün, "daha epeyce derse gereksinmesi olduğunu" keşfettiler, ve bu nedenle onu çağırdılar. Profesörün yanında, Manchester'li imalatçılardan aldığı dersi içeren, *Letters on the Factory Act*, *as it affects the cotton manufacture*, London 1837, başlıklı bir kitapçık vardı. Bu kitapçıkta, diğerleri arasında şu öğretici bölümü buluyoruz: "Bugünkü yasaya göre, 18 yaşından küçük kimseleri kullanan hiç bir fabrika, ... günde 11,5 saatten fazla, yani haftada 5 gün için 12 saatten fazla ve cumartesi de 9 saatten fazla çalıştıramaz.

"Şimdi aşağıdaki tahlil [!], böyle çalışan bir fabrikada bütün net kârın *son saatten* elde edileceğini gösterecektir. 80.000 sterlini fabrikaya makineler, 20.000 sterlini hammadde ile ücretler olmak üzere, bir imalatçının 100.000 sterlin yatırımda bulunduğunu varsayıyorum. Sermayenin yılda bir kez devrettiği gayri safi kârın yüzde-onbeş olduğu hesabıyla fabrikanın yıllık gelirinin 115.000 sterliri değerinde malın satışı ile meydana gelmesi gerekir. ... Bu 115.000 sterlinin, 23 yarım işsaatinin herbiri, $^{5}/_{115}$'ini ya da $^{1}/_{23}$'ini üretir. 115.000 sterlinin tümünü meydana getiren bu $^{23}/_{23}$'ün $^{20}/_{23}$'si, yani 115.000 sterlinin 100.000 sterlini, yalnızca sermayeyi yerine [sayfa 239] koyar; $^{1}/_{23}$'i (ya da 115.000 sterlinin 5.000 sterlini) fabrika ile makinelerdeki aşınma payını karşılar. Geriye kalan $^{2}/_{23}$'si, yani her günün yirmiüç yarım saatinin son ikisi, %10'luk net kârı üretir. Bu durumda, (fiyatlar aynı kalmak üzere) fabrika, 11½ saat yerine 13 saat çalıştırılırsa, aşağı yukarı 2.600 sterlinlik döner sermaye ilavesiyle net kâr iki katından fazla olur. Öte yandan, eğer işsaati, günde 1 saat azaltılırsa (fiyatlar aynı kalmak üzere) net kârın hepsi, 1½ saat azaltılır-

sa gayri safi kârın tamamı yokedilmiş olur."[35]

İşte profesörün "tahlil" dediği şey bu. Eğer imalatçıların şamatasına güvenerek, işçinin günün en iyi kısmını üretimde, yani binaların, makinelerin, pamuğun, kömürün vb. yeniden-üretimi ya da yerine konulması için harcadığına inandıysa, yaptığı bu tahlil gereksizdi. Bu durumda vereceği yanıt hemen şu olacaktı: Baylar! eğer fabrikanızı onbirbuçuk saat yerine on saat çalıştırırsanız, diğer şeyler eşit olmak üzere, pamuğun, makinenin vb. günlük tüketimi aynı oranda azalacaktır. Bu durumda kazancınız, tam kaybınız kadar olur. İşçileriniz ilerde, yatırılan sermayenin yeniden-üretimi, ya da yerine konulması için birkuçuk saat daha az zaman harcayacaktır. Yok eğer, daha fazla soruşturmaksızın onlara inanmayıp da bu konuların uzmanı olarak bir tahlili gerekli gördüyse, o zaman da yalnızca net kâr ile işgünü uzunluğu arasındaki [sayfa 240] ilişkilerle ilgili bir sorunda, her şeyden ünce imalatçılara, makineleri, işyerini, hammaddeyi ve emeği üstüste yığmamalarını, ve binalara, makinelere, hammaddeye vb. yatırılan değiş-meyen sermayeyi hesabın bir yanına, ücretlere yatırılan sermayeyi ise öteki yanına koymaya dikkat etmelerini öğütlemesi gerekirdi. Eğer o zaman profesör, imalatçıların hesabi gereğince işçinin ücretini 2 yarım saatte, yeniden ürettiğini ya da yerine koyduğunu görürse tahliline şöyle devam etmesi gerekirdi:

Sizin rakamlarınıza göre, işçi, sondan bir saat önce ücretini, son saatte de artı-değerinizi ya da net kârı üretmektedir. Öyleyse, eşit sürelerde eşit değerler üreteceğine göre, sondan bir önceki saatin ürünü ile son saatin ürününün aynı olması gerekir. Ayrıca işçi, ancak, çalıştığı sürece değer üretebilir ve bu emeğin miktarı emek-zamanı ile ölçülür.

[35] Senior, *l.c.*, s. 12, 31. Amaçlarımız bakımından önem taşımayan bu garip düşünceler üzerinde durmayacağız; örneğin, fabrikatorün, makinelerin yıpranma ve aşınmalarını karşılamak, ya da bir başka deyişle sermayenin bir kısmını yerine koymak için gerekli meblağı, brüt ya da net kârının bir kısmı olarak hesaba katma iddiası bunlardan bir tanesidir. Aynı şekilde, verdiği rakamların doğruluğu üzerinde de durmayacağız. Leonard Horner, *A Letter to Mr. Senior etc.*, London 1837'de, bunların, sözde "Tahlil"den öte bir değer taşımadıklarını göstermiştir. Leonard Horner, 1833 yılında kurulan Fabrika Araştırma Komisyonu üyelerinden biriydi ve 1859 yılına kadar fabrika denetmeni, ya da daha doğrusu fabrika sansürcüsü idi. İngiliz işçi sınıfı için ölümsüz hizmetlerde bulunmuştur. Yaşamı boyunca yalnız candüşmanı fabrikatörlere karşı savaşım vermekle kalmamış, patronların Avam Kamarasında verecekleri oyların sayısı, fabrikalardaki "işçiler"in çalışma saatlerinin sayısından çok daha önemli olan kabineye karşı da savaşım vermiştir.

İlke yanlışlıklarından başka, Senior'ün ifadesi karışıktır. Söylemek istediği aslında şudur: Fabrikatör, işçileri, günde, 11 ½ tam saat ya da 23 yarım saat çalıştırmaktadır. İşgünü gibi iş yılının da 11 ½ tam ya da 23 yarım saatten meydana geldiği düşünülebilir, ama bunların, bir yıldaki iş günleri ile çarpılmaları gerekir. Bu varsayıma göre, 23 yarım işsaati, yılda 115.000 sterlin değerinde ürün üretir; yarım işsaati 1/23 x 115.000 sterlin; 20 yarım işsaati 20/23 x 115.000 = 100.000 sterlin değerinde ürün üretir, yani bunlar yatırılan sermayeyi yerine koymuş olurlar. Geriye, 3 yarım işsaati kalır ki, bu da, 3/23 x 115.000 = 15.000 sterlin ya da brüt kârı üretir. Bu, 3 yarım işsaatinden birisi 1/23 x 115.000 = 5,000 sterlin, yani makinelerin yıpranma ve aşınmalarını karşılayan bir meblağ üretir; geriye kalan 2 yarım işsaati, yani son saat, 2/23 x 115.000 = 10.000 sterlin, ya da net kârı üretir. Senior metinde, ürünün son 2/33'sini, bizzat emek-gücünün kısımlarına dönüştürür.

Söylediğinize göre, bu süre, günde 11½ saattir. O, bu 11½ saatin bir kısmını ücretini üretmek ya da yerine koymak, geri kalan kısmını sizin net kârınızı üretmek için kullanıyor. Bunun ötesinde bir şey yaptığı yok. Ama sizin varsayımınız gereği, ücreti ile ürettiği artı-değer eşit değerler olduğuna göre, ücretini 5¾ saatte, ve sizin net kârınızı öteki 5¾ saatte üretmesi gerekir. Gene, 2 saatte üretilen ipliğin değeri, ücretler ile net kârınızın değerleri toplamına eşit olduğuna göre, bu ipliğin değer ölçüsünün 11½ işsaati olması gerekir; bu işaatinin, 5¾ saati son saatte üretilen ipliğin değerini ölçer. Şimdi çok nazik bir noktaya geldik, aman dikkat! Sondan bir önceki işsaati, tıpkı ilki gibi, olağan bir işsaatidir; ne eksik, ne de fazla. Öyleyse nasıl olur da, bir iplikçi, 1 saatte iplik şeklinde, 5¾ saatlik emeğin maddeleştiği bir değer üretebilir? Aslında onun böyle bir mucize falan gösterdiği yok. Onun 1 saatte ürettiği kullanım-değeri, belirli miktarda ipliktir. Bu ipliğin değeri, 5¾ işsaati ile ölçülür, ve bunun 4¾'ü onun hiç rolü olmadan üretim araçlarında, pamukta, makinede vb. daha önce maddeleşen kısımdır, yalnız geriye kalan 1 saati o katmıştır. Bu nedenle, onun ücreti 5¾ saatte üretildiğine ve aynı zamanda 1 saatte üretilen iplik de 5¾ saatlik emeği içerdiğine göre, sonuçta, 5¾ saatlik eğirmeyle yarattığı değerin, bir saatte ürettiği değerle eşit olması gibi bir büyücülük de yoktur. Eğer siz onun, pamuğun, makinenin vb. yeniden-üretimi ya da yerine konması için emek-gücünün bir anını bile yitirdiğini sanıyorsanız, tamamen aldanıyorsunuz. Tersine, onun emeği, pamuk ile iği ipliğe çevirdiği ve o, bu eğirme işini yaptığı için, pamuk ile iğin [sayfa 241] değerleri, ipliğe, kendiliğinden geçmektedir. Bu sonuç, işçinin emeğinin niteliği ile meydana gelir, niceliği ile değil. Onun bir saatte pamuk biçiminde, ipliğe kattığı değerin, yarım saatte kattığı değerden daha fazla olduğu doğrudur; ama bu, yalnızca bir saatte, yarım saatte olduğundan daha çok pamuk eğirdiği içindir. Görüyorsunuz ki, sizin, işçinin sondan bir önceki saatte ücretinin değerini ve son saatte de sizin net kârınızı ürettiği yolundaki iddianız yalnızca şu anlama geliyor: onun 2 işsaatinde ürettiği iplikte, bu 2 saat, ister işgününün başında, ister sonunda olsun, bu iplikte, 11½ işaatlik emek ya da tam bir günlük çalışma somutlaşmıştır, yani onun çalışmasının iki saati ile başka kimselerin çalışmasının 9½ saati. Ve gene benim, işçi ilk 5¾ saatte kendi ücretini, ve son 5¾ saatte sizin net kârınızı üretir biçimdeki tezim, siz bunun ancak ilk kısmının karşılığını ödüyorsunuz, ama son kısmının karşılığını ödemiyorsunuz anlamına gelir. Sizin dilinizi kullanarak, emek-gücünün karşılığının ödenmesi yerine, emeğin karşılığının ödenmesi diyorum. Şimdi baylar, karşılığını ödediğiniz emek-zamanı ile karşılığını ödemediğiniz emek-zamanını karşılaştırırsanız, bunun, yarım güne yarım gün olduğunu göreceksiniz, bu %100 gibi bir oranı verir ve çok iyi bir yüzde oranıdır. Üstelik şunda da en küçük bir kuşku yoktur ki, eğer siz, "işçiler"inize ("*hands*") 11½ saat yerine 13 saat ter döktürürseniz ve sizlerden umulacağı gibi bu fazladan 1½ saat-

lik emeği salt artı-değer olarak ele alırsanız, son bölüm 5¾ işsaatinden 7¼ işsaatine, artı-değer de, %100'den %126$^{2}/_{23}$'e yükselecektir. İşgününe 1½ saatlik bir ekleme yapmakla, eğer siz, bu oranın %100'den %200'e ve daha fazlasına, ya da başka bir deyimle "iki katından fazlasına" çıkacağını umuyorsanız, pek heyecanlı bir tip sayılırsınız. Öte yandan, –hele kesesinde taşırsa insan kalbi ne kadar fevkalade bir şeydir– işsaatinin 11½'den 10'a indirilmesiyle bütün net kârınızın uçup gideceğinden korkuyorsanız, o zaman,da siz, çok kötümsersiniz demektir. Bu kadar da değil. Bütün öteki koşullar aynı kalmak üzere, artı-emek 5 ¾ saatten 4¾ saate düşecek, ve bu süre %82$^{14}/_{23}$ gibi çok kârlı bir artı-değer oranı verecektir. Ama üzerinde, bin yıl sonra İsa'nın tekrar yeryüzüne ineceği kıyamet gününden daha fazla masallar uydurduğunuz o korkunç "son saat" ise "*all bosh*".* Böyle olsa bile, siz ne net kârınızdan olursunuz, ne de kullandığınız kızlar ile oğlanlar [sayfa 242] "ruh temizlikleri"nden.[36] Günü gelip de sizin "son saat"iniz gerçekten çaldı-

* "Baştan sona zırva." -ç.

[36] Bir yandan Senior, fabrikatörlerin net kârlarının, İngiliz pamuklu sanayinin varlığının, İngiltere'nin dünya piyasası üzerindeki egemenliğinin, "sonuncu işsaatine", bağlı olduğunu tanıtlamış, öte yandan da, Dr. Andrew Ure çocuklar ile 18 yaşından küçük delikanlıların fabrikanın sıcak ve temiz moral havası içersinde tam 12 saat tutulma yerine, kalpsiz ve anlamsız dış dünyaya bir saat önce salıverilmeleri halinde, aylaklık ve kötü alışkanlıklar yüzünden, ruhlarının kurtuluş umudunun büsbütün yoksun bırakılmış olacaklarını göstermiştir. 1848 yılından beri fabrika denetmenleri, bu "sonuncu", bu "öldürücü saat" konusunda patronlarla çekişmekten bıkıp usanmamışlardır. Mr. Hovell, 31 Mayıs 1855 tarihli raporunda şöyle diyor: "Eğer aşağıdaki dahice hesap (Senior'ün hesapları) doğru olsaydı, Birleşik Krallık'taki bütün pamuklu fabrikaları, 1850'den beri zararına çalışmış olurlardı." (*Reports of the Insp. of Fact*., *for the half-year*, *ending 30th April*, *1855*, s. 19, 20.) 1848 yılında, 10 saatlik çalışmanın yasalaşmasından sonra, Dorset ve Somerset sınırlarında birbirlerinden uzak bölgeler üzerinde dağılmış bulunan bazı keten dokuma fabrikalarının patronları, bu yasaya karşı bir dilekçe vermeyi işçilerinden birkaçının omuzlarına yıkmışlardı. Bu dilekçenin maddelerinden bir tanesi şöyle: "Biz dilekçe sahipleri, ana ve baba olarak, boş geçen bir ek saatin, çocukların ahlakını bozmaktan başka bir işe yaramayacağına inanıyoruz, çünkü aylaklık her türlü kötülüğün kaynağıdır." Bu konuda, 31 Ekim 1848 tarihli rapor şöyle diyor: Bu erdemli ve şefkatli ana-babaların çocuklarının çalıştıkları keten dokuma fabrikalarındaki hava, hammaddeden çıkan toz ve liflerle o kadar doludur ki, iplikhanelerde 10 dakika kalmak bile son derece güçtür: çünkü, gözlere, kulaklara, burun deliklerine ve ağza derhal dolan ve kaçınılması olanaksız keten tozu bulutları dayanılmaz bir acı verir. İşin kendini de, makinelerin korkunç hız nedeniyle, yorulmak nedir bilmeyen bir denetim altında, sürekli bir hüner ve hareketliliği gerektirir; böyle bir hava içersinde, böyle bir işte, yemek saatleri dışında tam 10 saat çalışan kendi öz çocuklarına ana-babaların "aylaklık" sözünü yakıştırmaları doğrusu çok yersiz görülüyor. ... Bu çocuklar çevre köylerdeki tarım işçilerinden daha uzun süre çalışıyorlar. ... "Aylaklık ve kötü alışkanlıklar" gibi bu zalimce sözleri, katıksız bir müreilik ve en yüzsüzce ikiyüzlülük damgasıyla damgalamak gerekir. ... Oniki yıl kadar önce halkın bir kısmı, yüksek bir otoriteye dayanılarak, fabrikatörlerin bütün net kârlarının sonuncu saatteki emekten doğduğu ve bu nedenle, işgününde yapılacak bir saatlik kısaltmanın fabrikatörün bu net kârını yokedeceğinin açıkça ve büyük bir ciddilikle ilan edilmesi üzerine o kadar etkilenmişti ki, şimdi halkın bu kesimi, eğer "sonuncu saatin" erdemleri konusundaki bu özgün buluşun o zamandan beri, kârla birlikte ahlaki yönleri de kapsayacak biçimde bir gelişme gösterdiğini bir görecek olsalar kendi gözlerine bile inanmazlar: öyle ki, eğer çocukların çalışma süresi tam 10 saate indirilecek olsa, net kârla birlikte çocukların ahlakları da, her ikisi de bu sonuncu ve hayati önem taşıyan saate bağlı olduklarından, mahvolup gidecektir. (Bkz: *Repts*., *Insp. of Fact*., *for 31st Oct*., *1848*, s. 101.) Aynı rapor daha sonra bu temiz yürekli fabrikatörlerin ahlak ve erdemlerinden örnekler vererek, önce birkaç zavallı işçiye böyle bir dilekçeyi zorla imzalatmak, ardından da bunu, Parlamentoya, bütün sanayi kollarının ya da ülkenin dileğiymiş gibi, kabul

ğında, Oxford'lu profesörü anımsayınız. Ve şimdi baylar, "Elveda, daha iyi bir dünyada tekrar görüşmek üzere, ama daha önce değil".

1836 yılında Senior'ün icadettiği "son saat" borusu işte bu.[37] [sayfa 243] 15 Nisan 1848 tarihli Economist dergisinde aynı çiğlik bu sefer de sözü geçen bir iktisatçı tarafından atıldı: şimdi de, 10 saatlik yasaya karşı.

DÖRDÜNCÜ KESİM. – ARTI-ÜRÜN

Ürünün, artı-değeri temsil eden kısmına (kesim 2'de verilen örnekte, 20 libre ipliğin onda-birine, ya da 2 libresine) biz "artı-ürün" adını veriyoruz. Tıpkı, artı-değer oranının, sermayenin toplamı ile değil, onun değişen kısmıyla orantılı olması gibi, artı-ürünün nispi miktarı da aynı şekilde, bu ürünün, geri kalan kısmı ile değil, gerekli-emeğin somutlaştığı kısmı ile orantılı olarak belirlenir. Artı-değerin üretimi, kapitalist üretimin başlıca ereği ve amacı olduğuna göre, insanın ya da ulusun servetinin büyüklüğünün, ürünün mutlak büyüklüğü ile değil, artı-ürünün nispi büyüklüğü ile ölçülmesi gerekir.[38]

Gerekli-emek ile artı-emeğin toplamı, yani işçinin, kendi emek-gücünün değeri ile artı-değeri ürettiği zaman süreleri, onun fiilen çalıştığı zamanı, yani işgününü meydana getirir. [sayfa 244]

ettirmek için başvurdukları hileleri, çevirdikleri dolapları, aldatmaları, tehditleri ve sahtekârlıkları anlatir. Ne daha sonraki dönemde -lehine olarak kaydetmek gerekir ki- fabrika yönetmeliğini canlabaşla destekleyen Senior'ün kendisinin ve ne de baştan sona kadar ona karşı çıkmış olanların, bu "özgün buluşun" yanlış sonuçları konusunda bir açıklama yapmamış olmaları, sözde iktisat biliminin bugünkü durumunu gösteren oldukça karakteristik bir noktadır. Bunlar fiili deneyimlerin sözünü ediyorlar, ama niçin ve neden soruları bir sır olarak kalıyor.

[37] Ne olursa olsun, âlim profesör, Manchester gezisinden hayli yararlandı. *Letters on the Factory Act*'ında tüm net kazancın, "kâr", "faiz" ve hatta işçinin karşılığı ödenmeyen tek bir işsaatine dayanan "bir fazlalığı" içerdiği sonucuna vardı. Bir yıl önce, Oxford öğrencilerinin ve dargörüşlü aydınların yetişmesi için yazılan *Outlines of Political Economy* adlı yapıtında ayrıca bir de "Ricardo'nun, değerin emekle belirlenmesi görüşüne karşı, kârın, kapitalistin emeğinden, faizin, onun tutumluluğundan, yani "*abstinence*" ["perhiz"]'inden" ileri geldiğini keşfetmişti. Yaptığı düzenbazlık eskiydi, ama "*abstinence*" sözcüğü yeniydi. Herr Roscher, bunu, doğru olarak "*Enthaltung*" sözcüğü ile çevirdi. Latinceden onun kadar haberdar olmayan Brown, Jones ve Robinson gibi bazı yurttaşları, buna, rahiplere yakışan bir sözcükle karşılayıp "*Entsagung*" ["dünyadan vazgeçime" -ç.] dediler.

[38] "Yıllık kârı 2.000sterlin olan 20.000 sterlinlik sermayeye sahip bir kimse için, bu sermaye ile 100 ya da 1.000 kişi çalıştırması, ürettiği metaın 10.000 ya da 20.000 sterline satılmış olması, bütün bu durumlarda sağladığı kâr 2.000 sterlinin altına düşmemek koşuluyla hiç bir şey farkettirmez. Bir ulusun gerçek çıkarı da böyle değil midir? Net gerçek geliri, rantı ve kârları aynı olmak koşuluyla bir ulusun nüfusunun 10 ya da 12 milyon olması hiç bir önem taşımaz." (Ricardo, *l.c.*, s. 416.) Fanatik bir artı-ürün taraflısı olması dışında, geveze ve ünlü meziyetleri ile ters orantılı, eleştiri gücünden yoksun bir yazar olan Arthur Young, Ricardo'dan çok daha önce şöyle diyordu: "Modern bir krallıkta bütün bu eyaletin eski Roma'daki gibi küçük bağımsız köylüler arasında böylece bölüştürülmesinin, bu topraklar ne kadar iyi işlense de, tek başına alındığında son derece yararsız bir amaç olan, salt insan yetiştirme ve beslenme amacı dışında ne yararı olabilir?" (Arthur Young, *Political Arithmetic*, *etc*., London 1774, s. 47.)

"Net olması nedeniyle yararına olmadığı apaçık iken ... net serveti işçi sınıfının yararına gibi gösterme yolundaki ... güçlü eğilim." çok gariptir. (Th. Hopkins, *On Rent of Land*, *etc*., London 1823, s. 126.)

ONUNCU BÖLÜM
İ Ş G Ü N Ü

BİRİNCİ KESİM. – İŞGÜNÜNÜN SINIRLARI

Emek-gücününün değerine alınıp satıldığı varsayımıyla hareket etmiştik. Onun değeri de diğer bütün metalar gibi, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Eğer işçinin günlük ortalama yaşamı için gerekli şeylerin üretimi 6 saat alıyorsa, günlük emek-gücünü üretmesi ya da onun satışı sonucu elde ettiği değeri yeniden üretmesi için ortalama günde 6 saat çalışması gerekir. İşgününün gerekli kısmı 6 saattir ve bu nedenle, *caeteris paribus*,* bu bilinen bir niceliktir. Ama bununla, işgününün boyutu henüz verilmemiştir.

Diyelim ki, A _______ B doğrusu, 6 saatlik gerekli emek-zamanının uzunluğunu temsil etsin. Eğer iş, AB doğrusunun ötesinde 1, 3 ya da 6 saat uzarsa, üç ayrı doğru daha vardır: [sayfa 245]

İşgünü I
A________B__C

İşgünü II
A__________B_____C

İşgünü III
A__________B__________C

* Her şey aynı kalmak koşuluyla. -ç.

ve, 7, 9 ve 12 saatlik üç ayrı işgününü temsil eder. AB doğrusunun uzantısı BC, artı-emeğin uzunluğunu temsil eder. İşgünü AB+BC ya da AC olduğuna göre, büyüklüğü, değişken büyüklük BC'ye göre değişir. AB değişmediği için, BC'nin, AB'ye oranı daima hesaplanabilir. Bu, işgünü I'de AB'nin $^1/_6$'i, II'de $^3/_6$'ü, III'te $^6/_6$'sidir. Bundan başka, $^{\text{artı-emek}}/_{\text{gerekli emek}}$ zamanı oranı, artı-değerin oranını belirlediğine göre, bu oran BC'nin AB'ye oranı ile elde edilir. Bu, üç farklı işgününde sırasıyla, %16$^2/_3$, 50 ve 100'dür. Buna karşılık, artı-değer oranı tek başına bize işgününün uzunluğunu veremez. Diyelim bu oran, %100 olsa, işgünü, 8, 10, 12, ya da daha fazla saat olabilir. Demek ki, artı-değer oranı, işgününün iki öğesinin, gerekli-emek ile artı-emeğin aynı büyüklükte olduğunu gösterir, ama bunların herbirinin ne büyüklükte olduklarını göstermez.

Görülüyor ki, işgünü, değişmeyen değil, değişken bir niceliktir. Onun bir kısmı, kuşkusuz, işçinin kendisinin emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanıyla belirlenir. Ama onun toplam miktarı, artı emek-zamanına bağlı olarak değişir. Öyleyse, işgünü belirlenebilir ama, *per se*.* belirsiz bir şeydir.[39]

İşgünü sabit olmamasına karşın, akıcı bir niceliktir, öte yandan da ancak belli sınırlar içersinde değişebilir. Ne var ki, asgari gene de belirsizdir; kuşkusuz, eğer BC doğrusunun uzantısı ya da artı-emek = 0 dersek, bir asgari sınır elde ederiz; bu, günün, işçinin kendi yaşamını sürdürmek için zorunlu olarak çalışması gerektiği kısımdır. Bununla birlikte, kapitalist üretime dayanan sistemde, bu gerekli-emek, işgününün ancak bir kısmını oluşturabilir; işgününün kendisi, hiç bir zaman bu asgariye indirgenemez. Öte yandan, işgününün bir de azami sınırı vardır, ve belli bir noktanın ötesinde uzatılamaz. Bu azami sınır, iki şeyle koşullanmıştır. Birincisi, emek-gücünün fiziksel sınırlarıyla. Doğal bir günün 24 saatinde, bir kimse, hayati gücünün ancak belirli bir miktarını harcayabilir. Aynı şekilde, bir beygir, üstüste her gün ancak 8 saat çalışabilir. Günün bir kısmında bu gücün dinlenmesi, uyuması; diğer kısmında, beslenme, yıkanma ve giyinme gibi diğer fizik gereksinmelerini karşılaması gerekir. Bu salt fizik [sayfa 246] sınırlamalardan başka, işgününün uzatılması, moral sınırlamalar ile karşılaşır. İşçinin, entelektüel ve toplumsal gereksinmelerini karşılamak için zamana gereksinmesi vardır; bu gereksinmelerin büyüklüğü ile sayısını toplumsal ilerlemenin genel durumu belirler. Demek oluyor ki, işgününün uzunluğundaki değişmeler, fizik ve toplumsal sınırlar içersinde dalgalanmalar gösterir. Ne var ki, bu sınırlayıcı koşulların her ikisi de çok esnek niteliktedir ve çok büyük değişmelere uygundur. Bu yüzden, 8, 10, 12, 14, 16, 18 saat gibi çok farklı uzunlukta işgünleri ile karşılaşırız.

[39] "Bir günlük emek belirsizdir, uzun ya da kısa, olabilir." (*An Essay on Trade and Commerce, Containing Observations on Taxation, etc.,* London 1770, s. 73.)

* Kendisi. -ç.

Kapitalist, emek-gücünü, günlük değeri üzerinden satınalmıştır. Bir işgünü süresince kullanım-değeri ona aittir. Böylece işçiyi, kendi adına, bir gün boyunca çalıştırma hakkını elde etmiştir. Ama bu işgünü nedir?[40]

Doğal bir günden herhalde daha az bir şey. Ama ne kadar az? Kapitalistin bu *ultima Thule*'si,* işgününün zorunlu sınırı konusunda kendine göre görüşleri vardır. Kapitalist olarak o, ancak kişileşmiş sermayedir. Onun ruhu, sermayenin ruhudur. Ama sermayenin bir tek yaşam dürtüsü vardır, değer ve artı-değer yaratmak, üretim araçlarını mümkün olduğu kadar büyük miktarda artı-emeği emebilecek değişmeyen etmen haline getirmek eğilimi.[41]

Sermaye, ölü emektir ve ancak vampir gibi canlı emeği emmekle yaşayabilir, ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar. İşçinin çalıştığı süre, kapitalistin ondan satınaldığı emek-gücünü harcadığı süredir.[42]

İşçi, eğer bu süreyi kendisi için harcarsa, kapitalisti soymuş olur.[43]

[sayfa 247]

Öyleyse, kapitalist, metaların değişimi yasasına dayanmaktadır. O da, bütün alıcılar gibi, metaının kullanım-değerinden mümkün olduğu kadar büyük yarar sağlama peşindedir. Ama birdenbire işçinin, üretim sürecinin gürültü-patırtısı arasında bastırılmış olan sesi yükselir:

Benim sana sattığım meta, bütün öteki metalardan farklıdır; onun kullanımı değer yaratır, kendisinden daha büyük olan bir değer. Zaten sen de, onu, bunun için satın almıştın. Senin yönünden sermayenin kendiliğinden genişlemesi gibi görünen şey, benim için, fazla emek-gücü harcanmasıdır. Sen de, ben de, piyasada tek bir yasa tanırız, metaların değişim yasası. Metaın tüketimi, onu elden çıkartan satıcıya değil, onu ele geçiren alıcıya aittir. Benim günlük emek-gücüm, işte bu yüzden, sana ait oluyor. Onun için her gün ödediğin fiyatla, onu her gün

[40] Bu soru, Sir Robert Peel'in, Birmingham Ticaret Odasına yönelttiği ünlü, "What is a pound?" ["Bir pound nedir?"] sorusundan çok daha önemlidir. Bu soru, ancak, Peel'in de paranın niteliği konusunda, Birmingham'ın "küçük şilin adamları" kadar karanlıkta olması nedeniyle sorulabilecek bir soruydu.

[41] "Harcanmiş sermayesi ile elden geldiğince çok miktarda emek elde etmek kapitalistin amacıdır." ("*D'optenir du capital dépensé la plus forte somme de travail Possible.*") *J.-G.* Courcelle-Seneuil, *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles,* 2. édit., Paris 1857, s. 63.

[42] "Günde bir saatlik iş kaybı, ticari bir devlet için sınırsız bir zarardır. ... Bu krallığın yoksul emekçileri. özellikle sanayi nüfusu arasında, çok büyük bir lüks tüketim vardır: böylece bunlar, zamanları da tüketmiş oluyorlar ki, bu. tüketimlerin en yıkıcı olanıdır.*" An Essay on Trade and Commerce, etc.,* s. 47 ve 153.

[43] "Si 1e manouvrier libre prend un instant de repos, l'économic sordide qui le suit des yeux avec inquétude, prétend qu'il la vole." ["Özgür gündelikçi bir an dinlenmeye dalsa, kaygılı gözlerle onu izleyen iğrenç iktisat, bunu çaldığını ileri sürer."] N. Linguet, *Théorie des Lois Civiles, etc.,* London 1767, t. II. s. 466.

* Azami sınır. - Kuzey Avrupa'da bir adaya, belki de Shetland takımadalarından birine, Romalılar tarafından "*Thule*" adı verilmişti ve bu adayı dünyanın sınırı (sonu) olarak düşünüyorlardı. -ç.

yeniden üretebilmen ve tekrar satabilmen gerekiyor. Benim, yaşlılık ve benzeri doğal tükenmeler dışında, yarın, gene tıpkı bugünkü gibi aynı normal güçle, sağlıkla ve zindelikle çalışabilmem gerek. Sen, bana, durmadan "tutumluluk" ve "perhizkârlık" konusunda vaizler verirsin. Güzel! Ben de akıllı bir mal sahibi gibi, tek servetim olan emek-gücüme gözkulak olacak ve onun her türlü israfından kaçınacağım. Her gün, yalnızca onun normal ömrü ve sağlıklı gelişmesine uygun düşecek kadarını harcayacak, harekete geçirecek ve eyleme sokacağım. İşgününü sınırsız olarak büyütmekle, sen bir gün içinde, benim üç günde yerine koyamayacağım kadar emek-gücünü kullanabilirsin. Senin emekten kazandığını ben özden yitiriyorum. Emek-gücünün kullanılması ile, yağma edilmesi birbirinden çok farklı şeylerdir. Ortalama bir işçinin (normal miktarda iş görerek) yaratabileceği ortalama zaman süresi 30 yıl ise, senin bana emek-gücümün karşılığı olarak günde ödediğin miktar, emek-gücümün toplam değerinin $^{1}/_{365x30}$ ya da $^{1}/_{10.950}$'i olur. Ama sen bunu 10 yılda tüketirsen, onun toplam değeri olan 1/3.650'si yerine günde 1/10.950'sini ödemiş olursun; yani benim metanın günlük değerinin ancak $^{2}/_{3}$'ini ödemekle, sattığım metaın her gün $^{2}/_{3}$'sini çalmış olursun. Bir günlük emek-gücü için bana para ödediğin halde, onu üç gün kullanmış olursun. Bu, hem aramızdaki sözleşmeye, hem de değişim yasasına aykırıdır. Bu nedenlerle hem normal uzunlukta bir işgünü istiyorum, ve bunu da kalbini işe karıştırmadan yapıyorum, çünkü para konularında duyguların yeri yoktur. Örnek bir yurttaş olabilirsiniz, belki de Hayvanları Koruma [sayfa 248] Derneği üyesi, dindarlığınızla ün yapmış bir kişisinizdir; sizin benim karşımda temsil ettiğiniz şeyin, göğsünde kalbi yoktur. Orada çarpar gibi görünen benim kalp atışlarımdır. Normal bir işgünü istiyorum, çünkü ben de diğer bütün satıcılar gibi malımın değerini talep ediyorum.[44]

Görüyorsunuz ki, çok esnek sınırları olmasından başka, meta değişiminin niteliğinin kendisi de, ne işgünü için, ne de artı-değer için sınır tanıyor. Kapitalist, alıcı kişiliği içinde işgününü mümkün olduğu kadar uzatmaya, ve elinden gelse bir işgününden iki işgünü çıkartmaya çabalama hakkını kendisinde görmektedir. Buna karşılık, satılmış olan metaın özel niteliği, onu satınalanın tüketme isteğine bir sınır konulmasını gerektirmekte ve işçi, işgününün belirli normal bir süreye indirilmesini isterken, satıcı olmaktan gelen hakkını kullanmaktadır. Öyleyse burada bir karşıtlık, her ikisi de değişim yasasının damgasını taşıyan iki hak arasında bir çatışma vardır. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve bunun için de, kapitalist üretim tarihinde, bir işgününün belirlenmesi,

[44] İşgününün 9 saate indirilmesi için yapılan 1860-61 Londra inşaat işçileri büyük grevi sırasında, grev komitesi, bir ölçüde işçilerimizin dileklerini içeren bir bildiri yayınlamıştı. Bildiride, inşaat patronları arasında en büyük kârı sağlayan bezirganın, Sir M. Peto adında dini bütün bir kişi olduğu alaycı bir dille belirtilmişti. (Bu aynı Peto, 1867'den sonra, Strousberg biçimi bir akibete uğradı.)

sürüp giden bir savaşımın kolektif sermaye, yani kapitalist sınıf ile kolektif emek, yani işçi sınıfı arasındaki savaşımının bir sonucu olarak kendisini gösterir.

İKİNCİ KESİM. – ARTI-EMEK HIRSI İMALÂTCI VE BOYAR

Sermaye, artı-emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçları üzerinde tekele sahip olduğu her yerde, işçi, özgür olsun olmasın, kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek-zamanına, üretim araçlarına sahip olanların yaşamaları için gerekli tüketim maddelerini üretmek için de[45] fazladan bir emek-zamanı eklemek zorunda kalmıştır; üretim araçlarının tekelini elinde bulunduran bir kimse ister Atinalı *καλοζ κэαγαδοζ*,* Etrüsklü teokrat, Romalı yurttaş, Norman baronu, Amerikalı köle sahibi, Eflaklı boyar, modern toprak sahibi ya da kapitalist olsun, bu, [sayfa 249] hep böyledir.[46] Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, ürünlerin değişim-değerinin değil, kullanım-değerinin egemen olduğu toplumun herhangi bir belli ekonomik oluşumunda, artı-emek, az ya da çok olabilen belirli gereksinmeler grubu ile sınırlı olur, ve üretimin kendi niteliğinden, artı-emeğe karşı sınırsız bir açlık doğmaz. Bu nedenle, antikçağda, ancak özgül bağımsız para biçiminde değişim-değeri elde etmek amacıyla, altın ve gümüş üretiminde,aşırı-çalışma korkunç bir hal almıştır. Ölesiye zorla çalışma, burada, kabul edilmiş aşırı-çalışma şekli idi. Bu konuda yalnız Diodorus Siculus'u okumak yeter.[47] Gene de bunlar, antikçağda istisnalardır. Ama, üretimleri, henüz köle emeği ve angarya vb. gibi aşağı şekiller içinde dönüp duran halk, kapitalist üretim tarzının ağır bastığı uluslararası piyasanın girdabına kapılıp da ürünlerinin satışının ihracata yönelmesi başlıca kaygıları haline gelince, kölelik, serflik vb. gibi barbarca aşırı-çalışma dehşetine, bir de uygar aşırı-çalışma dehşeti eklendi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney eyaletlerinde zenci emeği, üretim, esas olarak doğrudan doğruya yerel tüketime yöneldiği sürece, ataerkil özelliğini korumuştur. Ama pamuk ihracının bu eyaletlerin hayati çıkarları halini alması ölçüsünde, zencilerin aşırı-çalıştırılması ve bazan yaşamlarının 7 iş-yılında tükenip gitmesi, bu hesaplı kitaplı

* Aristokrat. -ç.

45 "Çalışanlar ... aslında [zengin denilen] emeklileri de, kendilerini de ... beslerler." Edmund Burke, *l.c.*, s. 2.)

46 Niebuhr *Roma Tarihi*'nde çok safça şöyle der: "Kalıntıları bizleri şaşkınlığa uğratan Etrüsk yapıtları gibi yapıtların, küçük (!) devletlerde efendiler ile kölelerin varlığını gerektirdiği apaçıktır." Sorunu daha yakından kavrayan Sismondi, "Brüksel dantelasının" ücret ödeyen efendiler ile ücret alan köleleri gerektirdiğini söyler.

47 "Vücutlarını bile temizleyemeyen ya da çıplaklıklarını örtemeyen (Mısırla, Etiyopya ve Arabistan arasında altın madenlerinde çalışan) bu talihsiz kimselere, bu zavallı yazgılarına, insan acı duymadan bakamaz. Hastalara. zayıflara, yaşlılara. kadınların güçsüz1üğüne karşı en küçük bir gözyumma ve acıma yoktur. Ölüm, ıstırap ve yazgılarına bir son verinceye kadar herkes kırbaç altında çalışma zorundadır." (Diod. Sic., *Bibl. Hist.,* Buch 3, c. 13, [s. 260].)

sistemin bir öğesi halini aldı. Artık sorun, köleden belli miktarda yararlı ürün sağlanması değil, bizzat artı-emeğin üretilmesi idi. Örneğin Tuna Prensliklerinde (şimdi Romanya) angarya için de durum böyleydi.

Tuna Prensliklerindeki artı-emek hırsının İngiliz fabrikalarındaki artı-emek hırsı ile bir karşılaştırmasını yapmanın özel, ilginç bir yanı vardır, çünkü angaryada artı-emek bağımsız ve gözle görülür bir biçimdedir.

İşgünü, diyelim ki, 6 saat gerekli-emekle, 6 saat artı-emeği içersin. Bu durumda, özgür işçi her hafta kapitaliste 6 x 6 = 36 saat [sayfa 250] artı-emek verir. Haftada üç gün kendisi için, üç gün de kapitalist için çalışsa aynı şey olurdu. Ama bu durum, yüzeyde görülmez. Artı-emek ile gerekli-emek birbirine karışmış durumdadır. Bunun için de ben aynı ilişkiyi, örneğin, işçi her dakikada 30 saniye kendisi için, 30 saniye de kapitalist için çalışıyor diye ifade edebilirim. Ama angarya için böyle değil. Eflâklı köylünün kendi yaşamı için harcadığı gerekli-emek, boyar için harcadığı artı-emekten belirli şekilde ayrılmıştır. Bunlardan birincisini kendi tarlasında harcar, diğerini efendisinin malikanesinde. Emek-zamanının her iki kısmı da bu nedenle birbirinden bağımsız, ama yan-yana vardır. Angaryada artı-emek, gerekli-emekten kesinlikle ayrılmıştır. Ne var ki, bu durum, artı-emeğin gerekli-emekle miktar yönünden ilişkisi bakımından hiç bir değişiklik yapmaz. Haftada üç günlük artı-emek, ister buna angarya, ister ücretli-emek densin, işçinin kendisine bir eşdeğer sağlamaz. Ama kapitalist için artı-emek hırsı, işgününün sınırsız olarak uzatılması yolunda bir baskı olarak kendini gösterir, boyarda ise daha basitinden doğrudan doğruya angarya günleri avcılığı şeklindedir.[48]

Tuna Prensliklerinde angarya, aynı rant ve köleliğin diğer yükümlülükleri ile karışmıştı, ama egemen sınıfa ödenen en önemli haracı teşkil ediyordu. Böyle durumlarda, angarya ender olarak serflik sisteminden doğuyordu; tersine, serflik çoğu zaman angaryadan doğuyordu.* Romanya eyaletlerinde durum böyle olmuştur. Özgün üretim biçimleri, toprağın ortaklığına dayanıyordu, ama bu, İslav ya da Hint biçiminde değildi. Toprakların bir kısmı, serbest özel mülkiyet olarak topluluğun üyeleri tarafından, diğer kısmı *–ager publicus***– ortaklaşa ekilirdi. Bu ortak emeğin ürünü, kısmen kötü ürün ve diğer olasılıklar hesaba katılarak yedek fon olarak, kısmen de savaş harcamalarını, dinsel giderle-

[48] Bundan sonra söylenenler, Romanya eyaletlerinde, Kırım savaşından sonra görülen değişikliklerden öncesiyle ilgilidir.

* [Bu, aynı şekilde, Almanya ile, özellikle Prusya'nın Elbe'nin doğusunda kalan kesimi için geçerlidir. 15. yüzyılda, Alman köylüsü, her yerde ürün ya da emek olarak yaptığı, bazı aynî ödemeler dışında, hiç değilse fiilen özgür bir insandı. Brandenburg, Pomeranya, Silezya ve Doğu Prusya'daki Alman koloni halkı, hatta yasa ile özgür insan olarak kabul edilmişti. Köylü savaşlarında, soyluların zaferi, bu duruma bir son verdi. Yalnız, yenilen Güney Almanya köylüleri tekrar köleleştirilmekle kalmadı, 16. Yüzyılın ortasından sonra, Doğu Prusya, Brandenburg, Pomeranya ve Silezya köylüleri, serf durumuna indirildiler. (Maurer, Fronhöfe, IV. Band, - Meitzen, *Der Boden des Preussischen Staats, - Hanssen,* Leibeigenschaft *in Schleswig*holstein.) - F.E.]

** Kamu toprağı. -ç.

ri ve diğer ortak [sayfa 251] harcamaları karşılamak üzere kamu geliri olarak kullanılırdı. Zamanla askeri ve dinsel bakımdan ileri gelenler, topluluğa ait ortak topraklarla birlikte, bunlar üzerinde harcanan emeğe de elkoydular. Özgür köylülerin ortak toprak üzerindeki emeği, bu ortak toprağın hırsızları hesabına angaryaya dönüştü. Bu angarya, çok geçmeden serflik ilişkileri halinde gelişti ve, dünyanın kurtarıcısı rolündeki Rusya, serfliği ortadan kaldırma bahanesi altında buna yasal bir biçim verene kadar hukuken değil ama fiilen devam etti. Rus generali Kisselef'in 1831'de yayınladığı angarya kanunnamesi, kuşkusuz, boyarlar tarafından dikte ettirilmiştir. Böylece Rusya, bir vuruşta Tuna eyaletlerini kendine çekiyor, ve bütün, Avrupa'nın budala liberallerinin alkışlarını kazanıyordu.

Angarya kanunnamesinin adı olan *Réglement orgaizique*'e göre, Eflâklı her köylü, sözde-toprak sahibine, bir yığın aynı ödemeler dışında: (1) 12 gün genel hizmet; (2) bir gün tarlada çalışma; (3) bir gün de odun taşıma, hizmetini yerine getirecekti. Hepsi yılda 14 gündü. Ne var ki, ekonomi politiğe olan derin bir kavrayışla bu işgünleri olağan anlamda değil, ortalama günlük ürünün üretilmesi için gerekli işgünü diye alınmış, ve bu ortalama günlük ürün de o kadar kurnazca belirlenmiştir ki, hiç bir Tepegözün bu işin üstesinden 24. saatte gelmesine olanak bırakılmamıştı. *Réglement*, kuru sözcüklerle ve gerçek bir Rus alaycılığı ile, 12 işgününden, 36 günlük el emeği ürününün, 1 günlük tarla çalışmasından 3 günün, ve 1 gün odun taşınmasından gene üç katının anlaşılması gerektiğini ilan eder. Yani toplam 42 günlük angarya. Buna, bir de, olağanüstü zamanlarda efendiye sağlanacak Jobaji denilen hizmetin eklenmesi gerekiyor. Nüfusuyla orantılı olarak, her köyün, yılda, bu Jobaji için belli bir miktar ayırması gerekiyordu. Bu ek angaryanın her Eflâklı köylüye 14 gün yüklediği tahmin ediliyor. Böylece yasayla belirli angarya, yılda 56 işgünü oluyordu. Ama Eflâkta tarım yılı sert iklim nedeniyle yalnızca 210 gündü ve bunun da 40 günü pazar ve bayramlar, ortalama 30 günü kötü havalar olmak üzere 70 günü sayılmazsa, geriye 140 işgünü kalıyordu. Angaryanın gerekli-emeğe oranı $^{56}/_{84}$ ya da %66$^{2}/_{3}$, İngiliz tarım veya sanayi işçisininkinden çok daha küçük bir artı-değer oranı ifade eder. Ne var ki, bu, yalnızca yasa ile belirlenmiş angaryadır. İngiliz Fabrika Yasalarından daha "liberal" bir görünüş altında olmasına karşın, *Réglement organique*, kendi getirdiği hükümlerden kaçınmanın yollarını da açmıştı. 12 günden [sayfa 252] 56 gün çıkarttıktan sonra, bu 56 angarya gününün herbirinin itibari günlük çalışması yeniden öyle düzenlenmişti ki, bunun bir bölümü, ertesi güne düşecek şekildeydi. Örneğin, bir günde yabanıl otlardan temizlenecek toprak parçasının büyüklüğü öylesine olurdu ki, özellikle mısır tarlalarında bu işin yapılması için iki kat zaman gerekirdi. Bazı tarımsal işlerde yasayla belirli günlük çalışma öyle yorumlanırdı ki, gün mayıs ayında başlar, ekim ayında biterdi. Moldavya'da koşullar daha da ağırdır. "Zafer sarhoşluğu içersinde bir

boyar, *Réglement organique*'teki 12 angarya günü, yılda 365 gün eder diye bağırmıştı."[49]

Eğer Tuna eyaletlerinin *Réglement organique*'i, her paragrafı yasalaşmış artı-emeğin hırsının olumlu ifadesi idiyse, İngiliz Fabrika Yasaları da, aynı açgözlülüğün olumsuz ifadesidir. Bu yasalar, sermayenin, emek-gücünü sınırsız bir şekilde soğurması tutkusunu, kapitalistler ile toprak sahiplerinin yönettiği bir devlet tarafından yapılan düzenlemelerle işgününe zorunlu sınırlamalar koyarak önlüyordu. Her gün daha tehlikeli hal alan işçi sınıfı hareketinden ayrı olarak, fabrikada çalışmanın sınırlandırılması, İngiltere'de tarlaların kuvvetli bir biçimde gübrelenmesini kaçınılmaz hale getiren aynı zorunluluk ile dikte edilmiştir. Aynı kör yağma hırsı, birinde toprağı tüketiyor, diğerinde ulusun yaşayan gücünü kökünden söküyordu. Devresel salgın hastalıklar, Almanya ile Fransa'da askeri gücün azalmasını açıkladığı gibi, bu noktayı da açıkça gözler önüne seriyordu.[50]

Şimdi (1867) yürürlükte olan 1850 tarihli Fabrika Yasası ortalama işgünü için 10 saate izin veriyor; ilk 5 gün için sabah altıdan [sayfa 253] akşam-altıya kadar 12 saat, buna yarım saatlik kahvaltı paydosu ile bir saatlik öğle yemeği paydosu dahil olup geriye 10½ kalıyordu; cumartesileri sabah 6'dan öğleden sonra 2'ye kadar 8 saattir, buna yarım saatlik kahvaltı paydosu dahildir. Böylece, ilk 5 gün için 10½ saat ve son gün için 7½ saat olmak üzere toplam 60 işsaati oluyordu.[51] Bu yasaların uygulanmasını denetlemek üzere doğrudan İçişleri Bakanlığına bağlı fabrika deneticileri atandı ve bunların raporları, diğer parlamento raporları ile birlikte altı ayda bir yayımlandı. Bunlar, artı-değer konusunda kapitalistlerin doymak bilmez oburluklarını gösteren düzenli ve resmi istatistikleri içeriyordu.

Şimdi bir an fabrika denetmenlerine kulak verelim.[52] "Hilekâr

[49] Daha fazla ayrıntı, E. Regnault'un*, Histoire Politique et sociale des Principautès Danubiennes*, Paris 1855, [s. 340 sqq.] adlı yapıtında bulunabilir.

[50] "Türünün ortalama büyüklüğünü genellikle ve belli sınırlar içersinde aşma, organik varlıkların gelişmesinin kanıtıdır. İnsanda boy uzunluğu, eğer gelişmesi fizik ya da toplumsal koşullarla engellenirse küçülür. Askerliğin zorunlu olduğu bütün Avrupa ülkelerinde, bu usulün uygulanmasından beri, ergin erkeklerin ortalama boyu ve genellikle askerlik hizmetine uygunluk koşulları azalmıştır. Devrimden (1789) önce Fransa'da piyade için en alt sınır 165 cm. idi. 1818'de (10 Mart tarihli yasa) 157 cm.; 21 Mart 1832 tarihli yasa ile 156 cm.; ortalama olarak Fransa'da başvuranların yarısından çoğu boy kısalığı ya da vücut zayıflığı nedeniyle askere alınlamışlardır. Saksonya'da 1870 yılında konulan askeri ölçüt 178 cm. idi. Şimdi 155 cm.. Prusya'da 157 cm.. Dr. Meyer'in, 9 Mayıs 1862 tarihli *Bavarian Gazette*'deki demecine göre, 9 yılın ortalama sonuçları, Prusya'da askerlik için başvuran 1.000 kişiden 716'sı askerlik için uygun bulunmamış, bunların 317'si boy kısalığı, 399'u vücut yetersizliği nedeniyle geri çevrilmiştir. ... Berlin, 1858 yılında, askere alınma sayısını dolduramamıştı. 156 kişi eksik kalmıştı." J. von Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie,* 1862, Band I, 7. baskı. s. 117, 118.

[51] 1850 tarihli fabrika yasasının öyküsü bu bölüm boyunca görülecektir.

[52] İngiltere'de modern sanayiin başlangıcından 1845'e kadar olan dönem üzerinde ben ancak yer yer duruyorum. Bu dönem için okura Friedrich Engels'in *Die lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845, yapıtını öğütlüyorum. Engels'in kapitalist üretim tarzının niteliğini

fabrika sahipleri, işe, sabah saat altıdan bir çeyrek saat önce (bazan daha fazla, bazan daha az) başlıyorlar ve akşam saat altıdan bir çeyrek saat sonra (bazan daha çok, bazan daha az) son veriyorlar. Kahvaltı için itibari olarak izin verilen yarım saatin başlangıcından da sonundan da 5 dakika aldıkları gibi, öğle yemeği için itibari olarak izin verilen bir saatin gene başlangıcından ve sonundan 10'ar dakikasını almaktadırlar. Cumartesileri saat 2'den sonra bir çeyrek saat (bazan daha fazla, bazan daha az) fazla çalışmaktadır. Kazancı böylece şuna ulaşıyor.

Sabah altıdan önce	....	15 dakika
Aksam altıdan sonra	....	15 dakika
Kahvaltı zamanında	....	10 dakika
Öğle yemeği zamanında	....	20 dakika
		60 dakika
	Beş günde:	300 dakika
Cumartesi sabah altıdan önce	....	15 dakika
Kahvaltı zamanında	....	10 dakika
Öğleden sonrası 2'den sonra	....	15 dakika
		40 dakika
	Haftalık toplam:	340 dakika

Haftalık 5 saat 40 dakika, yılda 50 çalışma haftası ile (iki hafta tatiller ve beklenmeyen olaylar için çıkınca) çarpıldığında, sonuç [sayfa 254] 27 işgününe eşit olur.[53]

"Her gün 5 dakikalık fazla çalışma, haftaların sayısı ile çarpılınca yılda ikibuçuk günlük üretime eşit olur."[54]

"Sabah 6'dan önce ve akşam 6'dan sonra ve yemek zamanı için saptanan sürenin başında ve sonunda günde ufak parçalar halinde kazanılan bir saat, yılda neredeyse 13 ay çalışmaya eşittir."[55]

Üretimin kesintiye uğradığı ve fabrikaları "kısa süre", yani haftanın yalnızca bir bölümünde çalıştığı bunalımlar, doğaldır ki, işgününü uzatma eğilimini etkilemez. İşin azlığı ölçüsünde yapılan işten sağlanan

ne kadar ayrıntılı bir biçimde kavradığı, 1845'ten beri yayımlanan fabrika raporları ile madenler vb. üzerine raporlardan anlaşıldığı gibi, durumu ayrıntıları ile ne denli hayret edecek biçimde canlandırdığı, adı geçen yapıtın 18-20 yıl sonra (1863-1867) yayımlanan Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun resmi raporları ile şöyle bir karşılaştırılması bile ortaya koymaktadır. Bu raporlar, özellikle, fabrika yasalarının 1862'ye kadar uygulanmadığı ve aslında, hâlâ da uygulanmamakta olduğu sanayi kollarını ele almaktadır. Öyleyse, buralarda, Engels'in çizmiş olduğu durumlarda, yetkili makamlarca ya az değişiklik yapılmış ya da hiç yapılmamıştır. Ben, başlıca örneklerimi 1848'den sonraki, Serbest Ticaret döneminden alıyorum; bu cennet çağının büyük Serbest Ticaret şirketlerinin gezginci çığırtkanları, bilisizlikleri ölçüsünde yüksek perdeden bu gibi inanılmaz öyküler anlatıyorlar. Bütün bunlardan başka, İngiltere'nin burada ön planda yer almasının nedeni, kapitalist üretimin klasik temsilcisi ve bizim incelemekte olduğumuz konularda devamlı resmi istatistiklere sahip tek ülke olmasıdır.

[53] "Suggestions etc., by Mr. L. Horner, Inspector of Factories*", Factories Regitlation Act. Ordered ky the House of Commons to be printed, 9 Aug. 1859*'da, s. 4, 5.

[54] Reports of the Insp. of Fact. for the half year, Oct. 1856, s. 35.

[55] *Reports etc.,* 30th April 1858. s. 9.

kârın da büyük olması gerekir. İşe harcanan zaman ne kadar azsa, bu zamanın o kadar büyük kısmı fazla emek-zamanına çevrilmelidir.

1857'den 1858'e kadarki bunalım dönemi konusunda fabrika denetmeni raporu şöyle:

"Ticaretin böyle bozuk gittiği bir zamanda, herhangi bir şekilde aşırı-çalışma tutarsız görünebilir, ama işlerdeki bu bozukluk vicdansız kimseleri aşırılıklara götürür, ve bunlar, bundan fazladan bir kâr sağlarlar. ... Leonard Horner, son altı ay içersinde, diyor, bölgemde 122 fabrika tamamen işten çekildi, 143'ü de işlerini durdurdu" ama aşırı-çalışma gene de yasal saatler ötesinde sürdürülmektedir.[56]

Bay Howell, "Ticaretteki bunalım yüzünden" diyor, "fabrikaların çoğu çok uzun bir süre için tümüyle kapandı, daha büyük bir kısmı da kısa süreli olarak çalışıyor. Bununla birlikte, ben, gene de işçilerin yasayla tanınmış dinlenme ve yemek zamanlarından her gün yarım ya da üç çeyrek saatinin çalındığı konusunda [sayfa 255] gene eskisi gibi şikayetler almaya devam ediyorum."[57] Aynı durum, 1861-1865'teki korkunç pamuk bunalımı sırasında da daha küçük ölçüde olmak üzere yinelendi.[58] "Yemek saatinde ya da yasalarda belirlenmiş saatler dışında, fabrikada çalışır durumda kimseler görüldüğü zaman, bunların fabrikayı belirlenmiş saatte terketmeyecekleri, özellikle cumartesi günleri öğleden sonra" (makinelerini temizlemek ve benzeri) "işleri bırakmamaları için kendilerini zorlayacak yükümlülükler konması gerektiği, bazan özür yollu ileri sürülmüştür. Ama, işçiler, eğer makineler durduktan sonra da fabrikada kalıyorlarsa... cumartesi günleri sabah 6'dan önce [*sic!**] ya da öğleden sonra 2'den önce temizlik ve benzeri işler için kendilerine yeterli zaman ayrılmadığı içindir.[59]

* Tıpkı böyle. -ç.

[56] Reports etc., l.c., s. 10.

[57] Reports etc., l.c., s. 25.

[58] *Reports etc., for the* half year ending 30th, *April* 1861. Bkz: *Appendix* n° 2; *Reports etc..* 31st Octob. 1862, s. 7, 52, 53. 1863 yılının son altı ayında yasalara uyulmaması olayları yaygınlaştı. Karş: *Reports etc., ending* 31st. *Oct. 1863,* s. 7.

[59] *Reports etc., 31st Oct. 1860,* s. 23. Fabrikatörlerin mahkemedeki ifadelerine göre, işçilerin, fabrikadaki herhangi bir iş duraklaması halinde, nasıl bir fanatiklikle buna karşı çıktıklarını aşağıdaki garip durum göstermektedir. 1863 Haziran başlarınde Dewsbury (Yorkshire) yargıçlığına, Batley yörelerinde, 8 büyük fabrika sahibinin, fabrika yasalarına uymadıklan haberi ulaştı. Bu baylardan bazıları, 12 ile 15 yaş arasında 5 erkek çocuğunu, cuma günü sabahı saat 6'dan, cumartesi günü öğleden sonra saat 4'e kadar, yemek zamanları ile gece yarısı bir saatlik uyku dışında herhangi bir dinlenme aralığı tanımadan çalıştırmakla suçlanıyorlardı. Ve bu çocuklar, bu 30 saatlik aralıksız işi, yünlü paçavraların didiklendiği ve havadaki yoğun toz, iplik vb. yüzünden büyüklerin bile ciğerlerini korumak için ağızlarını devamlı şekilde mendille kapatmak zorunda kaldıkları, "süprüntü ini" adı verilen yerlerde yapmaktadırlar! Bu suçlanan baylar, yemin etmek yerine -Quaker olarak bunlar, yemin etmeye gerek duymayacak kadar sıkı dindardırlar- bu umutsuz çocuklara karşı duydukları büyük sevgi nedeniyle dört saat uyumalarına izin verdiklerini, ama inatçı çocukların yatmamakta ayak diredikleri doğrulamışlardır. Quaker baylara 20 sterlin ağır para cezası verildi. Anlaşılan Dryden bu soylu bayların geleceklerini önceden görmüştü:

"Sözde kutsalık içinde yüzen tilki,

"Korkardı yeminden, ama iblis gibiydi yalancılıkta,

“Böyle (yasayı ihlal ederek aşırı çalıştırma yoluyla) elde edilen kazanç, birçok kimse için karşı konulamayacak kadar çekici bir şey gibi geliyor; daima, yakalanmama olasılığını hesaba katıyorlar; ve üstelik, yakalanıp da mahkum olanların ödedikleri ceza miktarının küçüklüğünü görünce, yaptıkları iş farkedilse bile bundan gene kârlı çıkacaklarını düşünüyorlar.”[60] “Bu ek zamanın, gün boyunca yapılan küçük miktarlardaki hırsızlıkların tamamıyla [sayfa 256] elde edildiği durumlarda, durumu saptama konusunda deneticilerin karşısına büyük güçlükler çıkarmaktadır.”[61]

Sermayenin, işçinin yemek ve dinlenme zamanında yaptığı bu “küçük hırsızlıkları” fabrika deneticileri, “dakikaların aşırılması”[62] “birkaç dakikanın tırtıklanması”[63] diye adlandırdıkları gibi, işçilerin kullandıkları teknik terim de, “yemek zamanlarının kemirilmesi”dir.[64]

Görülüyor ki, böyle bir ortamda, artı-değerin, artı-emekle yaratılması artık sır olmaktan çıkmıştır. Çok saygıdeğer bir bay, bana, “Günde bana on dakikalık aşırı çalışma izni verecek olsanız, cebime yılda fazladan bin sterlin koymuş olursunuz.”[65] demişti. “An’lar kârın öğeleridir.”[66]

Tam gün çalışan işçilere, “tam-zamanlılar”, 13 yaşından küçük olup da ancak 6 saat çalışmalarına izin verilen çocuklara “yarı-zamanlılar” denmesi kadar karakteristik bir ifade olamaz. İşçi, burada, kişileşmiş emek-zamanından başka bir şey değildir. Bütün bireysel farklılıklar, “tam-zamanlılar” ve “yarı-zamanlılar” içinde eriyip gitmiştir.[67]

ÜÇÜNCÜ KESİM. – SÖMÜRÜYE YASAL SINIRLAR KONULMAYAN İNGİLİZ SANAYİ KOLLARI

Biz, işgününün uzatılması konusundaki eğilimin, bir İngiliz burjuva iktisatçısının belirttiği gibi, Amerikan Kızılderililerine[68] İspanyolların yaptıkları vahşetin bile erişemediği sermayenin neden olduğu canavar-

“Paskalya perhizinde sanırdınız kutsal şehvet içinde,
“Ama işlemezdi hiç günah, duasını etmeden!”
[Dryden, *The cock and the fox*... (Horoz ve Tilki), dize 480-483. -Ed.]

[60] Rep. etc., 31st Oct. 1856, s. 34.

[61] *l.c.*, s. 35.

[62] *l.c.,* s. 48.

[63] *l.c.,* s. 48.

[64] *l.c.,* s. 48.

[65] *l.c.,* s. 48.

[66] Reports of the Insp. etc.. 30th April 1860, s. 56.

[67] Bu deyim, hem fabrikalarda, hem raporlarda resmi deyimdir.

[68] “Açgözlü fabrika sahiplerinin kazanç peşinde koşarken yaptıkları zulümler, İspanyolların altın elde etmek amacıyla Amerika’yı ele geçirmeleri sırasında giriştikleri insafsızca hareketleri neredeyse geride bırakır.” (John Wade, *History of the Middle and Working Classes,* 3. ed., Lond. 1835, s. 114) Bu kitabın, bir tür ekonomi politik elkitabı olan teorik bölümü, yayım tarihi dikkate alındığında, yer yer, örneğin ticari bunalımlar konusunda, özgün bir nitelik taşır. Oysa tarih bölümü, büyük ölçüde, Sir F. M. Eden’in, *The State of the Poor*, London 1797, adlı yapıtının utanmazca bir aşırmasıdır.

ca zorbalıklar alanındaki artı-emeğe duyulan kurt gibi açlığın, yasal düzenlemelerin zincirleriyle sonunda sınırlandığını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Şimdi de, emeğin sömürülmesinin, bugüne ya da daha düne kadar her türlü engelden uzak [sayfa 257] kaldığı bazı üretim kollarına bir gözatalım.

Nottingham kent meclisi salonunda 14 Ocak 1860'da yapılan bir toplantıya başkanlık eden il yargıcı Bay Broughton Charlton şöyle diyordu: "Dantela yapımı ile uğraşan halk arasında, krallığın diğer yerlerinde ve hatta uygar dünyada görülmemiş bir sefalet ve ıstırap vardır. ... Dokuz-on yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklarından zorla kaldırılmakta, bir dilim ekmek için gece saat ona, onbire, onikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi bir uyuşukluğa dönüşmüş; düşünmek bile insana dehşet veriyor. ... Bay Haltet ya da başka bir imalatçının ileri fırlayıp bu tartışmalara karşı çıkmalarına şaşmıyoruz. ... Sistem, Rahip Montagu Valpy'nin belirttiği gibi tam bir kölelik düzeni; hem toplumsal, hem fizik, hem ahlak ve hem de manevi yönden. ... Erkeklerin günlük çalışmaları, onsekiz saate indirilsin diye öneride bulunmak amacıyla toplantı düzenleyen bir kasaba hakkında ne düşünülür? ... Virginia ile Carolina'lı pamuk yetiştiricilerini yeriyoruz. Oysa, onların zenci pazarlarından, kamçılarından, insan eti bezirganlığından, kapitalistlerin kâr ve kazançları uğruna tüller ve yataklık danteller örmek için sürdürülen insanlığın bu yavaş yavaş kırımı daha mı az lanetliktir?"[69]

Staffordshire'deki seramikçilik, son 22 yılda, üç parlamento soruşturmasına konu olmuştur. Soruşturmaların sonuçları, Bay Scriven' in 1841 tarihli *Children's Employment Commissioners*'e* sunduğu raporla; Dr. Greenhow'un 1860 tarihli, Privy Council'in emriyle yayınlanan raporuyla (*Public Health, 3rd Report, I*, 112-113); ve ensonu Bay Longe'un 1862 tarihli *First Report of the Children's Employment Commission*, 13 Haziran 1863, raporuyla açıklanmıştır. Benim için, 1860 ve 1863 tarihli raporlardan, sömürülen çocukların kendi ifadelerinden bazı kısımları buraya almak yetecektir. Çocukların söylediklerinden, yetişkinler, özellikle kızlarla kadınlar için bir fikre ulaşabiliriz, ve üstelik bu işkolunun yanında pamuk eğirme sanayii, kabul edilebilir ve sağlıklı bir iştir.[70]

Willliam Wood, dokuz yaşında, 7 yıl 10 aylıkken işe başlamış. [sayfa 258] Başlangıçta "kalıp taşıma" işinde çalıştı, hazırlanmış kalıpları kurutma odasına götürür, sonra da boş kalıpları geri taşırdı. Haftanın altı günü işe sabah altıda gelir, gece dokuzda işten çıkardı. "Haftanın altı günü gece saat dokuza kadar çalışırdım. Yedi ya da sekiz hafta bu

[69] *London Daily Telegraph*, 17th January, 1860.
[70] Karş: F. Engels, *Lage etc.,* s. 249-51.
* Çocuk Çalıştırma Komisyonu. -ç.

böyle sürdü." Yedi yaşında bir çocuğun günde onbeş saat çalışması! 12 yaşındaki J. Murray şöyle diyor: "Tornayı çevirir, kalıp dökerim. Sabah altıda, bazan dörtte gelirim. Akşamdan bu sabahın altısına kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa yatmadım. Dün gece benimle birlikte çalışan sekiz-dokuz çocuk daha vardı. Bu sabah birisi dışında hepsi geldiler. Ben üçbuçuk şilin alıyorum. Gece çalıştığım için fazladan bir şey almıyorum. Geçen hafta iki gece çalıştım." On yaşındaki Fernyhough: "Öğle yemeği için her zaman bir saat paydos olmaz. Bazan ancak yarım saat olur: perşembe, cuma, cumartesi günleri."[71]

Dr. Greenhov, Stoke-on-Trent ve Wolstanton çömlekçilik bölgelerinde yaş ortalamasının son derece düşük olduğunu söylüyor. Yirmi yaşın üzerinde yetişkin erkek nüfusun Stoke bölgesinde yalnız %36,6'sı, Wolstanton'da %30,4'ü çömlekçilikte çalışmakla birlikte, birinci bölgede bu yaştaki erkekler arasındaki ölümlerin yarısı, ikincide ise $^2/_5$'si akciğer hastalıklarından ileri gelmektedir. Hanley'de pratisyen hekimlik yapan Dr. Boothroyd şöyle diyor: "Her yeni çömlekçi kuşağı bir öncekinden daha çelimsiz ve cılız oluyor." Aynı şekilde, bir başka doktor Bay M'Bean diyor ki: "Yirmibeş yıldır çömlekçiler arasında hekimlik yaparım, vücut yapısı ve ağırlık bakımından açıkça görülen bir yozlaşmaya tanık oldum." Bütün bu sözler, Dr. Greenhow'un 1860 tarihli raporundan alınmıştır.[72]

Aşağıdakiler de 1863 tarihli Komisyon raporundan alınmıştır: Kuzey Staffordshire, Kliniği başhekimi Dr. J. T. Arledge diyor ki: "Çömlekçiler bir sınıf olarak, hem kadın, hem erkek, hem fizik, hem moral bakımından yozlaşmış bir topluluğu temsil ediyorlar. Genellikle çelimsiz, biçimsiz yapıda, sık sık da dar göğüslüdürler: zamanından önce yaşlanırlar ve kısa ömürlüdürler; ağır tabiatlı ve kansızdırlar; bu zayıflıkları nedeniyle, hazımsızlık, karaciğer ve böbrek hastalıkları arasında en fazla göğüs hastalıklarına, zatürreye, vereme, bronşit ve astıma yatkındırlar. [sayfa 259] Bunlara musallat olan bir tür hastalık vardır ki, çömlekçi astımı ya da gömlekçi veremi denilmektedir. Bademciklere, kemiklere ya da vücudun öteki organlarına musallat olan sıraca, çömlekçilerin üçteikisinin ya da daha fazlasının yakalandığı yaygın bir hastalıktır. ... Bu bölge nüfusu içersinde 'yozlaşmanın' daha da fazla olmamasının nedeni; çevre köylerden devamlı insan akımı olması ve daha sağlıklı soylarla yapılan evlenmelerdir."[73]

Aynı hastanenin eski operatörü olan Dr. Charles Parsons, komisyon üyesi Longe'a yazdığı mektupta, diğer şeyler arasında, şöyle diyor: "Ben, istatistik verilerden değil, ancak kendi gözlemlerimden sözedebilirim, ama sağlıkları, ya ana-babalarının. ya da işverenlerin kazanç

[71] Children's Employment Commission, First Report *etc., 1863, Evidence,* s. 16, 19, 18.
[72] Public Health, 3rd. Report etc., s. 102, 104, 105.
[73] Children's Empleyment Commissien, I. Report, s. 24.

hırslarına kurban edilen zavallı çocuklar karşısında her seferinde büyük bir azap duyduğumu derhal söyleyebilirim." Çömlekçilerin arasındaki hastalıkların nedenlerini saydıktan sonra, bunları şu sözlerle özetliyor: "uzun saatler [çalışma]". Komisyonun raporunda şu umut dile getirilir: "Bütün dünyada böylesine seçkin bir yere ulaşan bir sanayi kolunun, bu büyük başarısının yanısıra, emek ve hünerleri ile önemli sonuçlar elde eden işçilerinin, fizik bakımdan yozlaşması, yaygın hale gelen bedensel ıstırapları ve zamanından önce ölümleri ile birarada anılmasına artık bir son verme zamanı gelmiştir."[74] Ve İngiltere',de çömlekçiler için söylenen bütün bunlar, İskoçya için de aynen geçerlidir.[75]

Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne yapıştırılması usulünün bulunduğu 1833 tarihinde başlar. 1845'ten beri bu işkolu, İngiltere'de hızla gelişmiş ve özellikle Londra'nın yoğun nüfuslu bölgeleri ile Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, NewCastle ve Glasgow'da yaygın hale gelmiştir. Bununla, aynı zamanda, Viyanalı bir doktorun 1845'te keşfettiği ve kibrit yapanlara özgü tetanoz hastalığı da yayılmıştır. İşçilerin yarısı, onüç yaşından küçük çocuklar ile onsekizden küçük delikanlılardır. Kibrit yapımı sağlığa zararlı ve kötü kokusu nedeniyle o kadar tatsız bir iştir ki, ancak çalışan sınıfın en sefil kesimi, yarı-aç dullarla benzerleri, çocuklarını, "paçavralar içinde, açlıktan bitkin, alfabesiz çocuklarını"[76] bu işe vermektedirler. [sayfa 260]

Komisyon üyesi White'ın dinlediği (1863) tanıkların, 270'i 18 yaşından, 50'si 10 yaşından küçük, 10 tanesi ancak 8, ve 5 tanesi yalnızca 6 yaşındaydı. 12 ile 14 saate, bazan da 15 saate varan bir işgünü, gece işi, düzensiz yemek zamanları, çoğu zaman fosforla soluk alınamaz işyerlerinde yenen yemek. Dante, kendi cehennemindeki en korkunç betimlemelerin herhalde bu işyerinden geri kaldığını kabul ederdi.

Duvar kağıdı yapımında, kaba türler makineyle basılır, daha zarifleri elle basılır (*block printing*). En civcivli iş ayları, ekim başı ile nisan sonudur. Bu zaman aralığı içinde, işler, sabah saat 6'dan gece 10'a kadar ve hatta bütün gece büyük bir hızla devam eder.

J. Leach yeminli ifadesinde diyor ki: "Geçen kış, aşırı çalışmadan ötürü, ondokuz kızdan altısı sağlıklarının bozulması yüzünden işdışı kaldılar. Onları uyanık tutmam için onlara bağırıp çağırmam gerekiyordu." W. Duffy: "İşbaşında, tüm çocukların gözlerini açık tutamadıkları zamanlar olduğunu gördüm; gerçekten hepimiz böyleydik." J. Lightbourne: "13'ündeyim. ... Geçen kış, (gece) dokuza kadar çalıştık, daha önceki kış ona kadar. Geçen kış ayaklarımın sızlamasından hemen her gece ağlardım." G. Apsten: "Şu benim oğlumu ... daha yedi yaşındayken, karda-kışta gidip gelirken sırtımda taşırdım, günde onaltı saat çalışırdı.

[74] Children's Employment Commission, s. 24, 22 ve xı.
[75] *l.c.*, s. xlvıı.
[76] *l.c.*, s.lıv.

... Makinenin önünde ayakta doyurmak için çoğu zaman diz çökerdim, çünkü ne makinenin başından ayrılabilirdi, ne de onu durdurabilirdi." Manchester'de bir fabrikanın yönetici ortağı Smith: "Biz" (kendileri hesabına çalışan işçiler demek istiyor) yemek için hiç aralık vermeden çalışırız, böylece 10½ saatlik günlük iş, öğleden sonra saat 4.30'da biter, bundan sonraki süre fazla mesai demektir."[77] (Acaba bu Bay Smith, bu 10½ saat sürede hiç yemek yemiyor mu?) "Biz", (yani aynı Bay Smith) "öğleden sonra saat 6'dan önce işten pek çıkmayız", (bizim emekgücü makinelerinin tüketimi o zaman son bulur demek istiyor) "böylece biz" (*iterum Crispinus**) "gerçekten bütün yıl fazla mesai [sayfa 261] yapıyoruz demektir. ... Bunların hepsi de, çocuklar da, yetişkinler de (152 çocuk ile delikanlı, 140 yetişkin) son 18 ay süreyle ortalama çalışma, haftada en az 7 gün 5 saat, ya da 78 ½ saat idi. Bu yılın" (1862) "2 Mayısında sona eren altı hafta için, ortalama daha yüksekti: 8 gün, yani haftada 84 saat!" Kendinden *pluralis majestatis* bahsetmeye pek meraklı olan aynı Bay Smith, gülümseyerek ekliyor: "Makine işi yorucu değil." Elle yapılan baskı içinde çalışanlar ise şöyle diyorlar: "Elle çalışma, makineyle çalışmaktan daha sağlıklı bir iştir." Bütünüyle alınırsa, fabrikatörler, "makinelerin hiç değilse yemek zamanında durdurulması" önerisine öfkeyle karşı çıkıyorlar. Borough' daki duvar kağıdı fabrikasının müdürü Bay Otley, "Sabah 6'dan akşam 9'a kadar çalışmaya izin veren bir madde ... bizim çok işimize gelirdi, ama sabah 6'dan akşam 6'ya kadar çalışma saatleri hiç uygun değil. Makinelerimiz öğle yemeği saatinde hep duruyor." (Ne alicenaplık!) "Sözü edilecek kadar kağıt ve boya israfı yok." Sevimli bir tavırla ifade ediyor: "Ama bu zaman kaybı da hoş bir şey değil." Komisyonun raporu, bazı "ileri gelen firmaların" zaman kaybı konusundaki korkularını safça dikkate alıyor, yani başkalarının emeğine elkoymak için zaman kaybı; böylece 13 yaşından küçük çocuklarla, 18 yaşına basmamış gençlerin her gün 12-16 saat çalışarak yemek saatlerini kaybetmeleri, ve tıpkı buhar kazanına su ve kömür atar, pamuğa sabun katar, çarklara yağ koyarmış gibi –yani sanki iş araçları yardımcı malzeme ile beslenmiş gibi– üretim süreci sırasında bir şeyler atıştırmaları için yeter neden olup olmadığını dikkate alıyor.

İngiltere'de hiç bir sanayi kolu (yakında uygulanan makineyle ekmek yapımını hesaba katmıyoruz) fırıncılık kadar, o eski köhnemiş yöntemlerini bugüne kadar sürdürmemiştir; Roma İmparatorluğu ozanlarından öğrendiğimize göre, bunun bir ucu ta hıristiyanlık-öncesi

[77] Bu, bizim artı-emek zamanı anlamında alınmamalıdır. Bu baylar, 10½ işsaatini. normal artı-emeği de içeren normal işgünü olarak kabul etmektedirler. Bu süreden sonra, karşılığı biraz daha iyi ödenen "fazla mesai" başlamaktadır. Sözde normal işgünü sırasında harcanan emeğin karşılığının, değerinin altında ödendiği ilerde görülecektir; böylece fazla mesainin daha fazla artı-emek sızdırmak için salt bir kapitalist hilesi olduğu anlaşılıyor, çünkü normal işgünü boyunca harcanan emeğe gerçekten karşılığı ödense bile, zaten içersinde artı-emek vardır.

* Gene mi sen Crispinus! (Crispinus, İtalyan komedisinin küstah ve kuruntulu uşağı.) -ç.

döneme kadar gidiyor. Ne var ki, sermaye, daha önce de belirtildiği gibi, başlangıçta emek-sürecinin teknik niteliğiyle ilgilenmez; nasıl bulduysa işe öyle başlar.[78]

Başta Londra olmak üzere, ekmeğe karıştırılan hileli akılalmaz maddeler, ilk kez, Avam Kamarasının, "yiyecek maddelerine karıştırılan hileler" konusunda kurduğu komitenin araştırması (1855-56) ve Dr. Hassall'ın *Adulterations detected* adlı yapıtında [sayfa 262] açıklanmıştır.[79] Bu açıklamaların sonucu, 6 Ağustos 1860 tarihli, "for preventing the adulteration of articles of food and drink"* konusundaki yasa oldu. Başlangıçta ölü doğan bu yasa, "to turn an honest penny"** hileli malların alımı ve satımıyla uğraşan serbest ticaret erbabına her türlü anlayışı gösteriyordu.[80] Komitenin kendisi, biraz da bönce bir tutumla, serbest ticaretin, aslında hileli, ya da İngiliz kurnazlığıyla söylendiği gibi "sofistik" ("katışık") malların ticareti olduğu inancını belirtiyordu. Gerçekten de bu tür sofistlik, akı kara, karayı ak yapmayı Protasgoras'tan daha iyi bildiği gibi, her şeyin görüntüden ibaret olduğunu, nasıl *ad oculos**** serileceğini Elealılardan daha iyi bilir.[81]

Ne olursa olsun komite, halkın dikkatini, "günlük ekmeğine" ve dolayısıyla fırıncılığa çekti. Aynı anda, Londralı fırıncı kalfalarının açık hava toplantıları ve parlamentoya verdikleri dilekçeler ile aşırı-çalışmaya karşı yükselttikleri çığlıklar ortalığı sardı. Şikayetler o derece yaygındı ki, daha önce birkaç kez adı geçen 1863 Komisyonunda da üye bulunan Bay H. S. Tremenheere, Krallık Araştırma Komisyonuna atandı. Hazırladığı rapor,[82] toplanan kanıtlarla birlikte, halkın kalbini değil ama midesini altüst etti. İncil ile her zaman büyük yakınlıkları olan İngilizler, bir kapitalist, bir toprak sahibi ya da koltuksuz bir bakan gibi ilahi lütfa

[78] *l.c., Evidence,* s. 123. 124, 125, 140 ve LXIV.

[79] İnce çekilen ya da tuzla karıştırılan şap, "baker's stuff" [fırıncı malı" -ç.] gibi anlamlı bir ad taşıyan normal bir ticaret metaıdır.

[80] Kurum, karbonun pek saf ve enerji sağlayan bir biçimidir, kapitalist baca temizleyicilerin İngiliz çifçisine sattıkları bir gübreyi oluşturur. Şimdi, 1862 yılında, İngiliz "Juryman", ["jüri üyesi" -ç.] açılan bir davada, alıcının haberi olmaksızın %90 toz ve kum karıştırılan kurumun, ticari anlamda gerçek kurum mu, yoksa yasal anlamda madde karıştırılmış kurum mu olduğunu karara bağlamak zorunda kalmışlardı. Bu "amis du commerce" [ticaret dostları" -ç.] sonuçta eldeki malın gerçek ticari kurum olduğuna karar verdiler ve üstelik davacı çifçiyi mahkeme giderlerini ödemeye mahküm ettiler.

[81] Fransız kimyacısı Chevallier, metaların "tağşiş"i konusundaki incelemesinde, elden geçirdiği 600 kadar maddede rasladığı 10, 20, 30 çeşit hile yönetemlerini sıralamaktadır. Kimyacı, ayrıca, bu konuda bütün yöntemleri bilmediği gibi, bildiklerinin de hepsini yazmadığını eklemektedir. Şekerde yapılan 6 çeşit, zeytinyağında 9 çeşit, tereyağında 10 çeşit, tuzda 12 çeşit, sütte 19 çeşit, ekmekte 20 çeşit, kanyakta 23 çeşit, unda 24 çeşit, çikolatada 28 çeşit, şarapta 30 çeşit, kahvede 32 çeşit vb., hileli karıştırma anlatmaktadır. Yüce Tanrı bile kendisini bu yazgıdan kurtaramamaktadır. Bkz: Rouard de Card, *De la falsification des substances sacramentelles*, [Kutsal Emanetlerde Yapılan Tahrifler"], Paris 1856.

[82] "Report etc. *relating* to *the Grivances* complained *of by the Journeymen Bakers* etc., London 1862. ve Second Report etc., London 1863.

* "Yiyecek ve içecek maddelerine hile karıştırılmasını önleme". -ç.

** "Namusluca bir kuruş kazanmak için." -ç.

*** Gözler önüne. -ç.

erişmiş olmadıkça, kişinin ekmeğini alnının teriyle kazanmasının [sayfa 263] bir tanrı buyruğu olduğunu çok iyi bilirlerdi, ama her günkü ekmeğinde bir miktar insan teriyle birlikte, azıcık irin, örümcek ağı, hamamböceği ölüsü, ekşimiş Alman bira mayası karışımını da yemekte olduğunu doğrusu bilmiyordu; bu arada biz, elbette, şap, kum ve diğer lezzetli mineralleri saymıyoruz. Kutsallığına aldırış etmeksizin, serbest ticaret, yani serbest fırıncılık, devlet denetimi altına sokuldu (Parlamentonun 1863 yılı oturumunda) ve Parlamentonun çıkardığı aynı yasa ile, 18 yaşından küçük fırıncı çıraklarının gece 9'dan sabah 5'e kadar çalışmaları yasaklandı. Bu son madde, bu eski moda ve babadan kalma işkolundaki aşırı-çalışmanın ciltler dolusu ifadesiydi.

"Londra'da bir fırıncı kalfasının işi, kural olarak, gece onbir sıralarında başlar. O saatte "hamuru karar", bu, unun miktarına ya da harcanan emeğe göre, yarım saatten üç çeyreğe kadar zaman alan yorucu bir iştir. Aynı zamanda, hamur teknesinin kapağı olan somun tablasının üzerine uzanır. Altında bir çuval, başının altında gene dürülmüş bir çuval vardır; bir-iki saat kadar kestirir. Ardından bir saat kadar süren hızlı ve devamlı bir çalışma başlar: hamur yayılır, tartılır, somunlanır, fırına verilir; yuvarlak ve süslü ekmekler hazırlanır, pişmiş ekmek fırından çekilir, dükkana götürülür, vb., vb.. Bir fırında sıcaklık, 75 ile 90 derece* arasında değişir, küçük fırınlarda daha da yüksektir. Ekmek, francala vb. yapımı işi bitince, bunların dağıtımı başlar, ve bu işte çalışan kalfaların çoğu, yukarda anlatıldığı gibi gece yorucu bir çalışmadan sonra, gündüz de küfelerle ya da el arabaları ile ekmek taşıyarak saatlerce ayak üzerindedirler; ve bazan tekrar fırına dönerek, mevsime ya da efendilerinin işlerinin hacmine göre, işten, öğleyin bir ile altı arasında çıkarlar. Bu arada, ötekiler, akşamın geç saatine kadar ekmek pişirme işine devam ederler. ...[83] "Londra mevsimi" denilen süre boyunca, kentin West End mahallesindeki "tam fiyatlı" fırınlarda çalışanlar genellikle gece saat 11'de işe başlarlar ve bir ya da iki kısa (bazan çok kısa) dinlenme aralığıyla, ertesi sabah sekize kadar ekmek yapımıyla uğraşırlar. Daha sonra da, bütün gün, 4, 5, 6 ve hatta akşam 7'ye kadar dışarı ekmek taşırlar ya da bazı zamanlar öğleden sonra gene fırına dönüp peksimet yapımına yardım ederler. Böylece işlerini bitirdikten sonra ertesi gün yeniden başlamak [sayfa 264] üzere bazan beş-altı saat, bazan da dört-beş saat uyuyabilirler. Cuma günleri daima daha erken başlarlar; bazıları saat on sıralarında başlayıp ekmek yapımı ve dağıtımı ile cumartesi gecesi saat sekize kadar çalışırlar, ama çoğu zaman da iş, pazar sabahı dördü-beşi bulur. Pazar günleri işçilerin, günde iki-üç kez bir-iki saat süreyle ertesi günün ekmeği için hazırlık yapması gerekir. ... Ucuz ekmek satan patronların (bunlar, ekmeklerini "tam fiyat"ın altında satan fırıncılardır ve

* Fahrenheit. -ç.

[83] l.c.. First Report etc., s. VI/vıı.

daha önce belirtildiği gibi Londra'daki fırıncıların dörtte-üçünü kapsarlar) "emrinde çalışanlar, ortalama olarak daha uzun süre çalışmaları bir yana, işleri, hemen daima fırının içinde geçer. Ucuz satan patronlar, genellikle, ekmeği ... dükkanda satarlar. Bazı bakkallar dışında dışarıya pek ekmek satmayan bu fırıncılar, eğer dışarı gönderirlerse, ki bu yaygın değildir, bu iş için başka işçi kullanırlar. Kapı kapı ekmek dağıtmak adetleri değildir. Haftanın sonuna doğru ... işçiler perşembe gecesi saat onda başlarlar, pek önemsiz aralıklarla cumartesi gecesi geç saate kadar çalışmaya devam ederler."[84]

Burjuva zekası bile "ucuzcu" patronların durumunu kavramaktadır. "İşçilerin ödenmeyen emeği, uygulanan bu rekabetin kaynağını oluşturmaktadır."[85] Ve "tam fiyatlı" fırıncılar", ucuzcu rakiplerini, Soruşturma Komisyonuna, yabancı emeğin hırsızları ve hilekârlar diye suçlayarak ihbar ederler. "Bunlar, ancak, önce, halkı aldatarak, sonra da işçilerini oniki saatlik ücretle onsekiz saat çalıştırarak varlıklarını sürdürüyorlar."[86]

Ekmeğe hile karıştırılması ve ekmeği tam fiyatının altında satan bir fırıncı sınıfının meydana gelmesi, 18. yüzyılın başında, bu işkolunun lonca niteliğini yitirmesiyle başlamıştır, ve kapitalist değirmenci ya da uncu kisvesi altında, sözde patron olan fırıncının arkasında yükselmiştir.[87] Böylece bu işkolunda kapitalist üretimin, işgününün alabildiğine uzatılmasının ve gece işinin –gece [sayfa 265] işinin Londra'da bile ancak 1824'te ciddi olarak yerleşmesine karşın– temelleri atılmış oldu.[88]

Bütün bu anlatılanlardan sonra, Komisyon Raporunun, fırın işçilerini, kısa ömürlü işçiler arasında saydığı anlaşılıyor; elbette, işçi sınıfının çocukları, normal sayılan kırımdan yakayı kurtarabilirse seyrek de olsa 42 yıl yaşayabilir. Bununla birlikte, fırın işçiliği için başvuranların sayısı, daima çok büyük olmuştur. Londra'ya emek-gücü sağlayan kaynaklar, İskoçya, İngiltere'nin batıdaki tarım bölgeleri ve Almanya idi.

1858-60 yıllarında, fırın işçileri, İrlanda'da, gece ve pazar çalışmalarına karşı, giderlerini kendileri karşılayarak büyük mitingler düzenlediler. Halk, örneğin 1860 Mayısındaki Dublin mitingine, İrlandalılara özgü sıcakkanlılıkla katıldı. Bu hareketin sonucu olarak, Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford ve başka yerlerde, yalnızca gündüz çalışma, başarıyla sağlandı. "Fırın işçilerinin şikayetlerinin çok fazla olduğu Limerick'te,

[84] *l.c.*, s. lxxi.

[85] George Read, *The History of Baking*, London 1848, s. 16.

[86] *Report (First) etc., Evidence,* "Tam fiyatlı" fırıncı Cheesemanın tanıklığı, s. 108.

[87] George Read, l.c., 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başında, akla gelebilecek her türlü işkoluna sızan aracılar (agents) "kamunun huzurunu kaçıran" kimseler olarak kötüleniyordu. Böylece, Somerset eyaleti sulh yargıçlarının üç aylık toplantısında Büyük Jüri, Avam Kamarasına sunulmak üzere bir öneri kaleme aldı ve bu öneride diğer şeyler yanında şöyle deniyordu: "Blackwell Hall'deki bu aracılar kamunun huzurunu kaçırmaktadırlar, kumaş ticaretine zarar vermektedirler ve bir bela olmaları nedeniyle ezilmeleri yerinde olur." *The* Case *of our English Wool* etc., London 1685, s. 6, 7.

[88] First Report etc., s. viii.

bu hareket, fırın sahiplerinin ve özellikle ekmek fabrikası sahiplerinin karşı koymaları ile yenilgiye uğradı. Limerick örneği, Ennis ve Tipperary' de gerilemelere yolaçtı. Kırgınlıkların en şiddetli bir şekilde ortaya döküldüğü Cork'ta, patronlar, işçilerin işlerine son verme yetkilerini kullanarak hareketi yenilgiye uğrattılar. Dublin' de, fırın sahipleri, harekete karşı en kararlı tutumlarını takındılar ve harekete elebaşılık edenleri iyice yıldırarak, isteklerine aykırı olarak, pazar çalışmalarına ve gece işine zorla razı ettiler."[89]

İrlanda'da tepeden tırnağa silahlanmış ve genel olarak bu gücünü göstermesini bilen İngiliz hükümetinin bu komitesi, Dublin, Limerick, Cork ve başka yerlerdeki yolagelmez fırın sahiplerine, acıklı ama yumuşak bir ihtarla yetindi: "Komite, çalışma saatlerinin, doğal yasalarla sınırlı olduğuna ve karşılığında ceza görülmeden bunun ihlal edilemeyeceğine inanmaktadır. Fırın sahipleri, işçilerini, işlerinden atılma korkusu içine sokarak, dinsel ve manevi inançlarını sarsmaya, ülkenin yasalarını saymamaya, halkoyunu hesaba katmamaya" (bütün bunlarla pazar günü çalışma kastediliyor) "zorluyorlar ve, işçi ile patron arasında kötü duygular körükleniyor, ... ve din, ahlak ve toplumsal düzen için tehlikeli örnekler yaratılıyor. ... Komite, günde 12 saati geçen devamlı çalışmanın, işçinin aile ve özel yaşamını zedeleyeceğine, ahlaki [sayfa 266] bakımdan felaketli sonuçlara yolaçacağına, ve her insanın evine müdahale ederek evlat, kardeş, koca ve baba olarak aile ödevlerini yerine getirmesine engel olacağına inanmaktadır. 12 saatin ötesinde çalışma, işçinin sağlığını tehlikeye atma eğilimini taşır ve böylece zamanından önce kocamaya ve ölüme yolaçarak, aile reisinin bakım ve desteğinin en fazla gerekli olduğu anda, bundan yoksun bırakmakla işçi ailelerine büyük zararlar verir."[90]

Biz, buraya kadar, yalnız İrlanda'yı ele aldık. Kanalın öteki yakasında, İskoçya'da, tarım işçileri, çift sürücüler, en dayanılmaz iklim koşulları altında, 13-14 saatlik işgününe, pazar günleri ek 4 saate (sabataryanların* bu ülkesinde)[91] karşı protestoda bulunurken, tam o sırada, üç demiryolu işçisi Londra'da jürinin karşısına çıkartılmış bulunuyorlardı: bir bekçi, bir makinist ve bir hareket memuru. Büyük bir tren kazası,

[89] Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.

[90] *l.c.*

[91] Tarım işçilerinin, Edinburg yakınlarında Lasswade'de, 5 Ocak 1866'da yaptıkları açık toplantı. (Bkz: Workman's Advocate, 13 Ocak 1866.) 1865'ten beri tarım işçileri arasında önce İskoçya'da bir sendika kurulması tarihsel bir olaydır. İngiltere'nin en çok ezilen tarım bölgelerinden birisi olan Buckinghamshire'da işçiler haftalık ücretlerinin 9-10 şilinden 12 şiline yükseltilmesi için 1867 Martında büyük bir grev yaptılar. (Yukardaki satırlardan da anlaşılacağı gibi, İngiliz tarım proletaryasının hereketi, 1830'dan sonraki şiddet belirtilerinin bastırılmasından ve özellikle yeni Yoksullar Yasasının uygulanmasından beri tamamen ezilmiş ve altmışlarda tekrar canlanarak, ensonu 1872'de çığır açıcı duruma ulaşmıştır. Bu konuya ve İngiliz tarım işçilerinin durumu konusunda 1867'den beri yayıinlanan Mavi kitaplara, ikinci ciltte tekrar döneceğirn. - *Üçüncü Almanca baskıya ek.)*

* Sabataryan, cumartesi ya da pazar gününü kutsal kabul eden kimse. -ç.

yüzlerce yolcuyu öbür dünyaya göndermişti. Bu memurların ihmali, felaketin nedeniydi. Sanıkların üçü de tek bir ses gibi jüriye, on-oniki yıl önce görevlerinin günde yalnız sekiz saat olduğunu söylüyorlar. Son beş-altı yılda, bu, basamak basamak 14, 18 ve 20 saate çıkıyor, ve özellikle tatile gidenlerin şiddetli baskıları altında, gezi trenleri zamanında, çalışmaları çoğu zaman hiç aralıksız. 40-50 saat sürüyor. Bunların üçü de sıradan insanoğlu, Tepegöz falan değiller. Bir noktada emek-güçleri tükeniyor. Uyuşukluk bastırıyor. Kafaları çalışmaz, gözleri görmez oluyor. Tamamen "saygıdeğer" İngiliz jüri üyeleri, buna, işçileri adam öldürme suçuyla bir üst mahkemeye göndermekle yanıt verdi, ve bu yargıya bağlı nazik bir "ek" ile, demiryollarını işleten kapitalist dev firmaların, bundan böyle, yeteri miktarda emek-gücü satın-almada daha eliaçık olmalarını, ve parasını ödedikleri emek-gücünün tüketiminde daha "ılımlı", daha "fedakâr"' ve daha "tutumlu" olmalarını [sayfa 267] kutsal bir dilek olarak ifade etti.[92]

Her meslekten, her yaştan ve her cinsiyetten, karışık bir işçi kalabalığına, üzerimizde kılıçtan geçirilen ruhların Ulysses'ın üzerinde bıraktığı izlenimlerden daha çarpıcı etki bırakan topluluğa bakar bakmaz –koltuklarındaki Mavi kitapları görmesek bile– aşırı-çalışmanın izlerini derhal görürüz; çarpıcı karşıtlık, sermaye karşısında bütün insanların aynı olduğu yargısını tanıtlayan iki kişiyi örnek olarak alalım: bir kadın şapkacısı ile bir demirciyi.

1863 Haziranının son haftasında, Londra'daki bütün günlük gazeteler "sansasyonel" bir başlık altında bir haber yayınladılar: "Aşırı-çalışmanın neden olduğu ölüm." Haber, çok saygıdeğer bir giysi firmasında çalışan ve Elise tatlı adıyla bir hanımefendi tarafından sömürülen 20 yaşındaki şapkacı Mary Anne Walkley'in ölümü ile ilgiliydi. Sık sık yinelenen o eski öykü,[93] bir kez daha anlatılıyordu. Bu kız, ortalama 16½ saat, işlerin hızlı gittiği mevsimde ise aralıksız 30 saat çalışıyor, azalan

[92] *Reynolds' Newspaper,* [21.] Jan. 1866. - Her hafta bu aynı gazete, "Fuarful and fatal accidents" ["Korkunç ve feci kazalar" -ç.], "Appalling tragedies" ["Dehşet verici trajediler" -ç.] vb. gibi "sentational headings" ["sansasyonel başlıklar" -ç.] altında, yeni demiryolu kazalarının uzun bir listesini yayimlıyordu. Bu konuda, North Staffordshire hattında çalışan bir memur şöyle diyordu: "Bir lokomotif makinistinin ve ateşçisinin devamlı tetikte bulunmaması halinde neler olabileceğini herkes bilir. 29-30 saat açık havada ve dinlenmeksizin çalışan bir insandan böyle bir dikkat nasıl beklenebilir? Aşağıda çok sık karşılaşılan bir örnek veriyorum: Bir ateşçi, pazartesi sabahı çok erken sattlerde işe başlıyordu. Günlük çalışma denilen şeyi tamamladığı zaman, 14 saat 50 dakika çalışmış bulunuyordu. Daha çayını içmeden tekrar işbaşına çağrıldı. ... Bu iş bitiminde de işbaşında 14 saat 25 dakika kalmış oluyor ve böylece, aralıksız toplam 29 saat 15 dakika çalışmış bulunuyordu. Haftanın geriye kalan kısmındaki çalışması da şöyleydi: çarşamba, 15 saat; perşembe, 15 saat 35 dakika; cuma, 14 saat 30 dakika; cumartesi, 14 saat 10 dakika; haftalık toplam 88 Saat 40 dakika. Şimdi bayım, bu adamın, bütün bu çalışması için yalnızca 6¼ günlük ücret aldığı zamanki şaşkınlığını düşününüz. Bir yanlışlık olduğunu sanarak saymana başvurdu ve ... bir günlük çalışmadan ne anlaşıldığını sordu. Yük katarlarında çalışanlar için 13 saatlik çalışma (yani haftada 78 saat) olduğu karşılığını aldı. Haftada bu 78 saatin üzerindeki çalışlasının karşılığını istedi, ama vermediler. Gene de, en sonunda kendisine bir çeyrek daha (yani 10 peni) verebileceklerini söylediler." *l. c.*. 4th February, 1866.

[93] Bkz: F. Engels, *l.c*:. s. 253. 254.

emek-gücü, arasıra, likör, şarap ya da kahve ile takviye ediliyordu. Şimdi ise mevsimin en hızlı zamanıydı. Yeni ithal edilmiş Gal Prensesi onuruna verilecek baloda soylu hanımların giyecekleri süslüpüslü tuvaletlerin gözaçıp kapayana kadar hazırlanması gerekiyordu. Mary Anne Walkley, 60 kızla birlikte hiç aralıksız 26½ saat çalışmıştı; 30 kız bir odada oturmuşlardı ve odanın havası ancak bunların [sayfa 268] $^1/_3$'ine yetecek kadardı. Gece, yatak odasının tahtalarla bölünmüş havasız bölmelerinde ikişer ikişer yatıyorlardı.[94] Ve bu da, Londra'nın en iyi modaeviydi. Mary Anne Walkley, cuma günü hastalandı ve elindeki işi bitiremediği için Madam Elise'yi şaşkın bırakıp pazar günü öldü. Ancak ölümünden sonra çağrılan Dr. Bay Keys, jüri önünde dosdoğru tanıklık etti ve şunları söyledi: "Mary Anne Walkley, çok kalabalık bir odada uzun saatler çalışması ve çok küçük ve havasız bir yatak odasında bulunması nedeniyle ölmüştür." Doktora iyi bir nezaket dersi vermiş olmak için jüri kararını şöyle açıkladı:

"Müteveffa inme sonucu ölmüştür, ama kalabalık bir odada aşırı-çalışmasının ölümünü çabuklaştırdığı kaygısını veren nedenler de vardır, vb." "Bizim beyaz kölelerimiz" diye feryat ediyordu Cobden ile Bright'in serbest ticaret organı *Morning Star*, "Bizim beyaz kölelerimiz, mezara girene kadar didinip dururlar ve çoğu zaman sessizce eriyip, ölür giderler."[95] [sayfa 269]

[94] Sağlık Müdürlüğü hekimlerinden Dr. Letheby şu açıklamayı yapıyor: "Yetişkin bir insan için gerekli asgari hava miktarı, yatak odası için 300, oturma odası için 500 *foot* küptür." Londra hastanelerinden birinde başhekimlik yapan Dr. Richardson ise şöyle diyor: "Şapkacılar, terziler ve dikimevlerinde çlışanlar da dahil bütün dikiş işçisi kadınlar için üç büyük felaket var: aşırı-çalışma, hava yetersizliği ve, ya besin azlığı ya da hazımsızlık. ... Dikiş işi, aslında ... kadınlara, erkeklere göre, çok daha fazla uygun bir iştir. Ama mesleğin zararlı yanları, özellikle başkentte, bu mesleğin yirmialtı kadar kapitalistin tekelinde olması ve bunların, sermayenin verdiği kolaylıklardan yararlanarak, emekten zorla daha fazla tasarrufta bulunmaya kalkışmalarıdır. Bu güç, işçi kadınlardan oluşan bütün sınıfı kucaklamaktadır. Eğer bir terzi kadın, küçük bir müşteri çevresi edinse, rekabet, bunu, evinde, işleri yürütebilmesi için ölesiye çalışmaya zorladığı gibi, bu aynı aşırı-çalışmayı, yanında çalıştırdıklarına da yüklemek zorunda bırakır. Eğer bu işi beceremezse ya da bağımsız olarak çalışmayı yürütemeyecek duruma düşerse, büyük bir kuruluşa katılmak zorunda kalır, burada iş daha az olmamakla birlikte, hiç değilse ücreti güvencelidir. Böylece tam bir köle haline gelerek, toplumdaki değişikliklerle oradan oraya sürüklenir. Bazan evde tek bir odanın içinde, 24 saatin 15, 16 ve hatta 18 saatini dayanılması güç bir hava içersinde geçirir; yediği yemek iyi olsa bile, temiz hava yokluğundan dolayı sindirilemez. Tamamıyla kötü havanın yaşattığı verem mikrobu, bu kurbanlar üzerinde beslenir." Dr. Richardson, "Works and Over-Work", *Social Science Review,* 18th Juli, 1863.

[95] *Morning Star*, 23rd June, 1863. *The Times,* Amerikalı köle sahipleri Bright ve diğerlerine karşı savunmak için bu durumdan yararlanmıştı; liderlerden birisi 2 Temmuz 1863 günlü sayısında şöyle diyordu: "Çoğumuzun düşüncesi şudur ki, biz, genç kadınlarımızı, zorlama aracı olarak kamçı şakırtısı altında değil de, açlığın zulmü altında öldürmeye çalışırken, doğuştan köle sahibi olan ve hiç değilse kölelerini iyi besleyen, daha az çalıştıran ailelere böylesine şiddetle saldırmaya hakkımız yoktur." Tori organı olan *Standard* gazetesi de, aynı şekilde rahip Newman Hall'u ayıplıyordu: "Köle sahiplerini aforoz ediyor, ama Londralı otobüs şoförleri ile biletçilerini bir köpek ücreti ile hiç acımadan günde 16 saat çalıştıran sayın kişilerle birlikte dua etmektedir." Daha 1850 yılında kendisi için, "*Zum Teufel ist der Genius, der Kultus ist geblieben*" ["Dehanın canı cehennemde, ama yarattığı efsane hâlâ yaşıyor" -ç.] Rheinische Zeitung, Mayıs 1860 -Ed.] diye yazdığım* Thomas Carlyle da, ensonu kehanette bulundu. Çağdaş tarihin tek büyük olayı Amerikan iç savaşını, kısa bir benzetmeyle şu düzeye indirgedi: Kuzeyli Peter, vargücüyle.

"Ölesiye çalışma yalnız terzi atölyelerinde değil, başka binlerce yerde her gün olagelmekte; 'işlerin iyi gittiği' hemen her yerde de diyebilirim. ... Örnek olarak demirciyi alalım. Ozanların dedikleri doğruysa, demirciden canlı, daha keyifli insan bulunmazmış; sabah erkenden kalkar, gün doğmadan kıvılcımlar saçmaya başlar; yemesi, içmesi, uyuması bile başkasına benzemez. Normal çalışsa, gerçekten de, fizik yönünden en iyi durumda olan insanlardan biri sayılır. Ama. biz, onun ardına takılıp, kente ya da kasabaya inelim, bu güçlü adam üzerinde işin ezici ağırlığını ve ülkedeki ölüm oranındaki yerini görelim. Marylebone'da demircilerin yıllık ölüm oranı binde 31'dir, ve bu oran ülkede toplam erkek ölüm oranından binde 11 daha yüksektir. İnsan uğraşının neredeyse içgüdüsel bir kolu olan bu meslek, çalışma alanı olarak hiç de kötü bir yanı olmadığı halde, sırf aşırı-çalışma yüzünden, insanı yiyip bitiren bir iş halini alıyor. Her gün şu kadar sayıda çekiç sallayabilir, şu kadar adım atabilir, şu kadar nefes alabilir, şu kadar iş yapabilir, ve diyelim ortalama elli yıl yaşayabilir; ama, şu kadar fazla çekiç sallamaya, nefes almaya, adım atmaya ve yaşamını dörtte-biri kadar fazla harcamaya zorlanır. Bu çabayı gösterir, sonuçta belli zamanda dörtte-biri kadar fazla iş çıkartır, ama 50 yerine de 37 yaşında ölür."[96]

DÖRDÜNCÜ KESİM. – GÜNDÜZ VE GECE İŞİ. VARDİYA SİSTEMİ

Değişmeyen sermaye, üretim araçları, artı-değer üretilmesi açısından düşünüldüğünde, yalnızca, emeği, ve emeğin her damlası ile birlikte, onunla orantılı miktarda artı-emeği emmek için vardır. Bunu yapamadığı sürece, onların varlığı kapitalistin nispi bir kaybına neden olur, çünkü, böyle âtıl yattıkları sürece, yararsız bir sermaye yatırımını temsil ederler. Bu sermayenin kullanılmasının sekteye uğraması, işin yeniden başlaması için ek bir harcamayı [sayfa 270] zorunlu kılar kılmaz, bu kayıp, somut ve mutlak hale gelir. Emek-gücünün, doğal günün sınırları ötesinde, geceye geçecek şekilde uzatılması, yalnızca, geçici bir etki yapar. Böylece ancak vampirin, emeğin canlı kanına olan susuzluğu azıcık giderilmiş olur. İşte bunun için, günün 24 saati boyunca, emeğe elkonulması, kapitalist üretimin kaçınılmaz eğilimidir. Ne var ki, aynı bireysel emek-gücünü, hem gece, hem de gündüz devamlı olarak sömürmek maddi olarak olanaksız olduğuna göre, bu maddi engelin

Güneyli Paul'un kafasını kırmak ister, çünkü, Kuzeyli Peter, işçisini günlüğüne kiralar, Güneyli Paul ise yaşam boyunca. (*Macmillan's Magazine,* Illias Americane in nuce, Ağustos, 1863.) Böylece, sonunda, yapmacık tori duygudaşlığı, kent işçileri için -kır işçileri için asla değil-başladı. Bütün bunların sonucu - Kölelik!

* Marx, Thomas Carlyle'in kitabı Latter-Day Pamphlets hakkındaki eleştirisini kastediyor. Bkz: Marx-Engels, *Werke*, Band 7, s. 255-265. -Ed.

[96] Dr. Richardson, *l.c.*, [s. 476 vd.].

üstesinden gelmek için, gündüz emek-gücü tükenen işçilerle, gece tükenenler arasında bir nöbetleşme gereklidir. Bu nöbetleşme çeşitli şekillerde olabilir; örneğin işçilerin bir kısmı bir hafta gündüz, ertesi hafta gece içinde çalıştırılırlar. Bu vardiya sisteminin, iki grup işçinin böyle nöbetleşe çalışmasının, İngiliz pamuklu sanayiinin en hızlı gençlik döneminde geniş ölçüde uygulandığı, ve bugün de, diğerleri yanında, Moskova bölgesindeki pamuk ipliği sanayiinde hâlâ uygulanmakta olduğu çok iyi bilinmektedir. Bu 24 saatlik üretim süreci, bugün de, bir sistem olarak, Büyük Britanya'da hâlâ "serbest" olan birçok sanayi kollarında, Gal ve İskoçya'daki yüksek fırınlarda, demir fabrikalarında, levha ve saç fabrikalarında ve diğer madeni eşya tesislerinde uygulanır. Buralarda emek-zamanı, altı işgününün 24'er saati dışında, pazar gününün 24 saatinin büyük bir kısmını da içine alır. İşçiler, erkek ve kadın yetişkinlerden ve her iki cinsiyetten çocuklardan oluşmuştur. Çocuklarla gençlerin yaşları, 8 ile (bazan 6 olabilir) 18 yaş arasında değişen bütün kademeleri içerir.[97]

Bazı sanayi kollarında kızlar ve kadınlar geceleri erkeklerle birarada çalışıyorlardı.[98]

Gece işinin genellikle yıpratıcı etkileri bir yana,[99] üretim [sayfa 271] sürecinin aralıksız olarak 24 saat sürmesi, normal işgününün sınırlarının aşılması için çok uygun olanaklar sağlamaktadır; örneğin, aslında çok yorucu olan adı geçen sanayi kollarında, resmi işgünü her işçi için gündüz ya da gece genellikle 12 saat demektir. Ama bu sınırı aşan aşırıçalışma, birçok durumda, İngiliz resmi raporlarının diliyle, "gerçekten

[97] Children's Employment Commission. *Third Report,* London 1864, s. iv, v, vi.

[98] "Hem Staffordshire ve hem de South Wales'de genç kızlarla kadınlar, kömür ocaklarında ve kokkömürü yığınlarında gece-gündüz çalışırlar. Bu uygulama, Parlamentoya sunulan raporlarda, büyük ve yaygın kötülüklerin kaynağı olarak sık sık belirtilmiştir. Erkeklerle birlikte çalışan, giyimleri onlardan pek de farklı olmayan, kir-pas içindeki bu kadınlar, kadınlığa yakışmayan bu işin doğal sonucu olarak kendilerine olan saygılarını yitirirler ve kişilikleri yozlaşır." (*l.c.*, 194, s. xxiv. Bkz*: Fourth Report* (1865), 6, s. xxvi.) Cam fabrikalarında da durum aynıdır.

[99] Gece işinde çocuk çalıştiran bir çelik fabrikatörü şöyle demişti: "Gece işinde çalışan çocukların gündüzleri uyuyup gereği gibi dinlenmek yerine sağda-solda dolaşacakları doğal bir şeydir." (*l.c.*, Fourth Report, n° 63, s. xiii.) Vücudun bakımı ,ve gelişmesi için güneş ışığının önemi konusunda bir hekim şöyle yazıyor: "Güneş ışığı vücut dokuları üzerinde, bunları sertleştirici ve esnekliklerini koruyucu bir etki yapar. Yeterli miktarda güne işığından yoksun bırakılan hayvanların kasları gevşer ve esnekliğini yitirir, uyarım yetersizliği yüzünden sinir sistemi gücünü kaybeder ve her türlü gelişme eksik kalır. ... Çocuklarda ise, gündüzleri devamlı bol aydınlık ve günün bir kısmında doğrudan güneş ışığı sağlık için son derece önemlidir. Işık, temiz kanın oluşmasına yardımcı olduğu gibi, vücutta liflerin sertleşrnesini de sağlar. Görme organları üzerinde uyarıcı etki yapar ve böylece beynin çeşitli işlevlerinin faaliyetini artirir . [*The Seven Sources of*] *Health* (1864) adlı yapıtın yazarı ve Worcester Genel Hastanesi başhekimi Dr. W. Strange, yukardaki satırlardan başka, kornisyon üyesi Mr. White'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "Daha önce Lancashire'da çalıştığım sırada, gece işinin çocuklar üzerindeki etkilerini gözlemleme fırsatı bulmuştum ve bazı işverenlerin öne sürrnekten hoşlandıkları iddiaların tersine, gece işinin bu çocuklarin sağlıkları üzerinde kısa zamanda çok kötü etkileri görüldüğünü hiç duraksamadan söyleyebilirim." (*l.c.*, Fourth Report, 284, s. 55.) Bu gibi sorunların ciddi tartışmalara konu olması, kapitalist üretimin, kapitalistler ile *retainer*'lerinin [hizmetlilerinin. -ç] beyinsel işlevleri üzerinde nasıl bir etki yaptığını açıkça gösteriyor.

korkunçtur."[100]

Rapor şöyle devam ediyor: "Aşağıdaki bölümlerde anlatılan işlerin 9 ile 12 yaşlarındaki çocuklar tarafından yapıldığını anladıktan sonra, ana-babalarla işverenlerin, ellerindeki gücü bu kadar kötüye kullanmalarına artık bir son verilmesi zamanının geldiği sonucuna varılmaması mümkün değildir."[101]

"Çocukların olağan zamanlarda olduğu gibi sıkı zamanlarda da gece ve gündüz çalıştırılması, bunların sık sık aşırı-çalıştırılmalarına ister istemez yolaçmaktadır. Bu saatler, bazan yalnız düpedüz zulüm değil, çocuklar için inanılmayacak derecede uzundur. Bu durum karşısında çocukların bazılarının sık sık işe gelmedikleri görülüyor. Bu gibi durumlarda bunların yerini öteki vardiyada çalışan çocuklar alıyor. Büyük bir saç fabrikası yöneticisine, işe gelmeyen çocukların yerlerinin nasıl doldurulduğunu sorduğum zaman, aldığım yanıt, bu sistemin herkesçe bilindiğini açıkça gösteriyordu: 'Affedersiniz ama efendim, bunu benim kadar sizde biliyorsunuz'; böylece gerçeği aynen kabul ediyordu."[102]

"Normal çalışma saatlerinin sabah 6'dan akşam 5½'a kadar devam ettiği bir saç levha fabrikasında, bir çocuk, haftanın dört gecesi en az akşam 8½'ye kadar çalıştı ve ... bu böyle altı ay sürdü. 9 yaşında diğer bir çocuk bazan 12 saatlik ardarda üç vardiya çalışmış ve 10 yaşına geldiğinde aralıksız iki gün iki gece [sayfa 272] çalışmıştı" "Şimdi 10 yaşında olan" bir üçüncüsü....... sabah 6'dan gece 12'ye kadar üstüste üç gece çalışmış, diğer geceler 9'a kadar, çalışmıştı." "Şimdi 13'ünde olan bir başkası, toplam bir hafta, akşam 6'dan ertesi gün öğleyin 12'ye kadar çalıştığı gibi bazı zamanlarda da üç vardiya işe devam etmiş, yani pazartesi sabahı başlayıp salı gecesine kadar aralıksız çalışmıştı." "Şimdi 12'sinde olan bir başkası Stavely'deki bir dökümhanede tam bir hafta sabah altıdan gece onikiye kadar çalışmış ve işe devam edemez hale gelmiş." "Dokuz yaşındaki George Allinsworth, geçen cuma, kilerde çalışmak için buraya geldi; ancak ertesi sabah 3'te işe başlayacağımız için bütün gece burada bekledi. Beş mil uzakta oturuyordu. Ocağın yanında yere yattım, altıma önlüğümü yaydım, üzerime ceketimi aldım. Diğer iki gün sabah 6'da buradaydım. Aman! Burası çok sıcak. Buraya gelmeden önce, köyde bir yıla yakın gene böyle bir işte çalıştım. Orada da, cumartesi sabahı üçte başlardım, ama ev yakındı, gider evde uyurdum. Diğer günler sabah altıda başlıyordum, gece 6'ya, 7'ye kadar çalışıyordum." v.b..[103] [sayfa 273]

[100] *l.c.*, 57. s. xii.

[101] *l.c.*, Fourth Report (1865), 58, s. xii.

[102] *l.c.*

[103] *l.c.,* s. xiii. Bu "emek-güçlerinin" kültür derecesi, komisyon üyelerinden birisi ile yapılan aşağıdaki konuşmadaki gibi olması gerekir: Jeremiah Haynes, yaşı 12 "Dört kere dört 8 eder; 4 tane dört 16 eder. Kral bütün para ve altınların sahibi olan kimsedir. Bizim bir kralımız var, (kraliçemiz var diyorlar) adı Prenses Alexandra'dır. Onun, krelişenin oğluyla evli olduğunu söylüyorlar. Kraliçenin oğlu Prenses Alexandra'dır. Prenses bir erkektir." - William Turner, yaşı

Şimdi de, sermayenin, bu 24 saatlik sistemi nasıl gördüğünü dinleyelim. Bu sistemin aşırı biçimleri, işgününün, "zalimce ve inanılmaz ölçülerde" uzatılması suçlaması, doğal olarak sessizlikle geçiştirilmiş. Sermaye, sistemden yalnızca, normal "biçimi" içinde sözetmekte.

Aralarında yalnız yüzde-onu 18 yaşın altında olan ve 18'in altında olanların da yalnız 20'sinin gece vardiyasında çalıştığı 600 ile 700 kişiyi çalıştıran çelik fabrikatörleri Naylor ile Vickers beyefendiler şunları anlatıyorlar: "Çocukların sıcaktan yana bir sıkıntıları yoktur; sıcaklık olsa olsa 86° ila 90°.. .. Demirhane ile saç fabrikalarında işçiler , vardiya ile gece-gündüz çalışırlar, ama işin geri kalan kısmı hepsi de gündüz işi, yani sabah 6 ile akşam 6 arası çalışması. Dökümhanede çalışma saatleri 12'den 12'ye. İşçilerin bazıları daima gece çalışır; gece-gündüz çalışması diye nöbet yoktur. ... Biz, sürekli olarak, gece çalışanlarla gündüz çalışanların sağlık yönünden aralarında bir fark olduğunu görmüyoruz, ve eğer değişiklik olmasa da işçiler hep aynı zamanda dinlenseler belki de daha iyi uyuyabilirler.. .. 18 yaşının altında 20 kadar çocuk gece vardiyasında çalışıyor. ... 18 yaşından küçük çocuklar gece çalışmasa bu sonucu alamayız. Üretim maliyetinin artmasından şikayetler başlar. ... Her işkolunda usta işçi bulmak zor, ama istediğiniz kadar çocuk bulabilirsiniz. ... Bizim çalıştırdığımız çocuklarla ilgili yönetmelik (gece işi konusundaki sınırlamalar) bizim için pek önemli değildir."[104]

12: "İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım orasi bir ülke, ama daha önce bilmiyordum." - John Morris, yaşı 14: "Tanrının dünyayı yaptığını söylediklerini işittim; bir kişi dışında bütün insanlar boğulmuş; bir de küçük bir kuş kalmış." - William Smith, yaşı 15: "Tanrı erkeği yaptı, erkek de kadını." - Edward Taylor, yaşı 15: "Londra'yı bilmiyorum." - Henry Matthewman, yaşı 17. "Kiliseye gittim, ama son zamanlarda uğramadım. Dua ettiklerinden birisinin adı Hazreti İsa, ama ötekileri bilmem ve onun da ne olduğunu bilmiyorum. Onu öldürmediler, o da herkes gibi öldü. Bazı bakımlardan öteki insanlara benzemezdi, çünkü o dindardı, başkaları değil." (*l.c.*, 74, s. xv.) "Şeytan iyi bir kimsedir. Nerede yaşadığını bilmiyorum." "İsa kötü bir insandır." "Bu küçük kız (10 yaşında) *God*'ı (Tanrıyı), *dog* (köpek) gibi yazdı." (*Ch. Employment Comm., V. Report,* 1866, s. 55, n° 278.) Madeni eşya sanayiindeki sistem, aynen kağıt sanayiinde de görülür. Kağıdın makineyle yapıldığı kağıt fabrikalarında gece işi, paçavra ayıklanması dışında, bütün işlemler için kuraldır. Bazı durumlarda, gece işi, vardiyalar halinde, genellikle pazar gecesinden gelecek cumartesi gece yarısına kadar bütün hafta durmadan devam eder. Gündüz vardiyasındakiler haftada 5 gün 12 saat ve 1 gün 18 saat çalışırlar, gece vardiyasındakiler, 5 gece 12 Saat ve 1 gece 6 Saat çalışırlar. Diğer bazı durumlarda, her vardiya, günaşırı 24 saat çalışır, vardiyalardan birisi pazartesi 6 saat, cumartesi 18 saat olmak üzere 24 saati doldurur. Bazı durumlarda bir ara sistem uygulanır ve makineyle kağıt yapım işinde çalışan herkes, haftanın her günü, 15-16 saat çalışır. Komisyon üyesi Lord, bu sistem için şöyle diyor: "Hem 12 ve hem de 24 saatlik vardiya sisternlerinin her ikisi de bütün kötülükleri içinde toplar gibidir." 13 yaşından küçük çocuklar, 18 yaşın altında gençler ve kadınlar, bu gece sisteminde çalışırlar. 12 saatlik sistemle çalışanlar, yerlerini alacak olanların o gün işe gelmemeleri nedeniyle, bazan 24 saat çalışmak zorunda kalırlar. Eldeki kanıtlar, oğlanlar ile kızların çoğu zaman fazla mesai yaptıklarını ve bunun sık sık hiç durmaksızın 24 ve hatta 36 saate kadar uzadığını göstermektedir. Devamlı ve hiç değişiklik göstermeyen parlatma işinde, 12 yaşındaki kızların, "yemekler için 2 ya da en fazla 3 kez yarımşar saatlik paydos dışında herhangi düzenli bir dinlenme ya da duraklama olmaksızın" günde 14 saat üzerinden tam bir ay çalıştıkları görülmüştür. Düzenli gece işinin tamamen bırakıldığı bazı fabrikalarda "ve çoğu zaman en pis, en sıcak ve en cansıkıcı şekilde monoton işlerde" aşırı çalıştırma korkunç derecelere ulaşmaktadır. ." (*Ch. Employment Comm., IV. Report,* 1865, s. xxxvii, ve xxxix.)

[104] *Fourth Report, etc.*, 1865, 79, s. xvi

3.000 kadar erkek ve çocuk ça1ıştıran, demir ve ağır çelik gibi işlerin bir kısmı gece ve gündüz vardiyası ile devam eden, John Brown ve Ortakları firmasından Bay J. Ellis, "ağır çelik işlerinde, iki erkeğe karşılık bir ya da iki tane çocuk çalıştırıyoruz" diyor. Firmalarında, yaşı 18'in altında 500'e yakın çocuk çalışıyor, bunların $^1/_3$'i, yani 170 kadarı, 13 yaşının altında. Önerilen yasa değişikliği konusunda Bay Ellis şöyle diyor: "18 yaşından [sayfa 274] küçüklerin, 24 saatte 12 saatten fazla çalışmamalarının istenmesine herhangi bir itiraz olacağını sanmıyorum. Ama gece işinde çalışacaklar için 12 yaşın üzerinde bir sınır çizilebileceğini biz düşünmüyoruz. Geceleri çocuk çalıştırmamıza izin verilmemektense, ya da hatta 14 yaşından küçük çocuklar, çalıştırmamızın önlenmesi daha yerinde olur. Gündüz vardiyasında çalışan çocukların gece vardiyasında da çalışmaları gerekir, çünkü gece vardiyasında yalnız erkekler çalışamaz; bu, onların sağlıklarını mahveder. Bununla birlikte, her hafta değişirse gece çalışmasının zararlı olacağını sanmıyoruz. (Buna karşılık Naylor ile Vickers beyefendiler, işlerinin çıkarı yönünden, gece çalışmasında bu gibi nöbetleşmenin, sürekli gece çalışmasından daha zararlı olabileceği düşüncesinde idiler.) Biz, gece çalışanların da, yalnızca gündüz çalışanlar kadar sağlıklı olduklarını görüyoruz. 18'inden küçük çocukların, gece çalıştırılmasına izin verilmemesine itirazımız, israfların artması nedenine dayanabilir, zaten tek neden budur:" (Ne de kurnazca bir bönlük!) "Bu artışın, işin başarıyla yürümesi yönünden, kaldırılamayacak kadar büyük olacağı kanısındayız." (Ne tatlı dilli düzmece!) "Burada, emek zaten kıt, böyle bir düzen konursa daha da kıtlaşır." (Yani, Ellis Brown ve Ortakları, işgücüne tam değerini ödemek gibi feci bir duruma düşebilirler.)[105]

Cammel ve Ortakları, "Cyclops Çelik ve Demir Şirketi", yukarda sözü edilen John Brown ve Ortakları gibi büyük bir firma. Şirketin müdürü, Hükümet Komiseri White'a ifadesini yazılı olarak vermiştir. İfadesi, gözden geçirmesi için kendisine verilince, nedense müsveddeyi yoketmeyi uygun bulmuştur. Ne var ki, Bay White'ın belleği çok kuvvetli, Cyclops ve Ortakları için çocuklarla delikanlıların gece çalışmalarının yasaklanmasının, "olanaksız ve işlerin durdurulmasıyla aynı anlama gelen bir hareket olduğunu" gayet iyi anımsıyordu. Oysa firmalarında, 18 yaşının altındaki çocuk oranı %6'dan biraz fazla, 13 yaşından küçük olanlar ise yalnızca %1 kadardı.[106]

Attercliffe'deki, Sanderson ve kardeşleri demir-çelik ve saç levha fabrikasından Bay E. F. Sanderson aynı konuda şöyle diyor: "18 yaşından küçük çocukların gece çalışmaları önlenmekle büyük güçlükler doğacak. Bunların başlıcası, çocuk yerine erkek [sayfa 275] çalıştırmakla masrafların artması olacak. Bunun ne kadar olacağını söyleyemem ama,

[105] *l.c.*, 80, s. xvi
[106] *l.c.*, 82, s. xvii

belki de yapımcıları çelik fiyatlarını yükseltmeye yöneltecek kadar olmayabilir; bu nedenle, yetişkin erkekler bunu yüklenmeyi kabul etmeyeceklerine göre" (amma da tuhaf insanlarmış bunlar da!) "zararı gene biz çekmiş olacağız." Bay Sanderson, çocuklara ne verdiğini bilmiyor, "daha küçük çocuklar belki haftada 4-5 şilin alıyorlardır.. .. Çocukların yaptığı işler için genellikle" ("genellikle" elbette, daima değil) "çocukların güçleri yetmekte, bu nedenle, uğranılan kaybı karşılamak için, erkeklerin daha büyük olan güçleri bize bir kazanç sağlayamaz, ya da bu, ancak madenin çok ağır olduğu durumlarda sözkonusu olabilir. Büyükler daha az söz dinler oldukları için, yetişkin işçiler emirlerinde çocuk bulunmasını yeğlerler. Ama ayrıca mesleği iyi öğrenmek için çocukların küçük yaşta işe başlamaları gereklidir. Yalnız gündüz işinin çocuklara açık bırakılması bu amacı gerçekleştiremez." Acaba niçin? Çocuklar zanaatı niçin gündüz öğrenmezler acaba? Sizce neden nedir? "Erkekler, bir hafta gece, bir hafta gündüz vardiyasında çalıştıkları için, çocuklardan yarı yarıya ayrı düşebilecekler ve bunlardan elde ettikleri kazancın yarısını yitireceklerdir. Bunların çıraklarına öğrettikleri şeyler, çocukların çalışmasının bir karşılığı diye kabul edilir, bu nedenle de yetişkinler çocuk emeğini düşük bir fiyatla elde ederler. Her yetişkin erkek, bu fiyatın yarısını isteyecektir." Yani öyle anlaşılıyor ki, Bay Sanderson, yetişkin erkeklerin ücretlerinin yarısını, çocukların gece çalışmaları yerine kendi cebinden ödeme durumunda kalacaktır. Sandersonların kârları böylece bir ölçüde düşeceğine göre, çocukların gündüz niçin zanaatlarını öğrenemeyeceklerinin Sandersonca bir zihniyetle açıklanışı böylece aydınlığa kavuşmuş oluyor.[107] Buna ek olarak, çocukların bıraktıkları gece işleri, onların yerine çalışacakların omuzlarına yüklenecektir ki, onların da bunu taşımaları olanaksızdır. Ortaya çıkacak güçlükler öylesine büyük olacaktır ki, belki de gece işini büsbütün bırakmaları gerekecektir, ve E. F. Sanderson'un dediğine göre, "İşin yürütülmesi yönünden pek de büyük önemi yoktur, ama" – Ama Bay Sanderson'un çelikten başka yapacağı şeyler de var. [sayfa 276] Aslında çelik yapımı, artı-değer yapımı için yalnızca bir bahane. Yüksek fırınlar, haddehaneler vb., binalar, makineler, demir, kömür vb., çeliğe dönüşmekten daha fazla bir şey yapmak zorundadırlar. Bütün bunların burada bulunuş nedenleri, artı-emeği emmek; bu emme işi de, kuşkusuz 24 saatte, 12 saatten daha fazla olur. Ve bunlar, Tanrının ve yasaların bağışlamasıyla, Sandersonlara bir miktar işçinin, günün bütün 24 saatini kapsayan bir emek-zamanı için senet vermişlerdir; ve bunların emeği emme işlevleri kesintiye uğrar uğramaz, sermaye olma özelliklerini yitirecekleri gibi, Sandersonlar için de net bir kayıp oluştururlar. "O zaman, hem bu kadar pahalı makineler zamanın yarısında

[107] Bizim düşünen ve usavuran çağımızda, ne kadar kötü ya da çılgınca olursa olsun, her şey için iyi ve yerinde bir neden gösteremeyen bir insan fazla değer taşımaz. Dünyada yanlış yapılan her şey, en iyi nedenlerle yanlış yapılmıştır. (Hegel, *l.c.*, s. 249.)

boş kaldıkları için kayba uğranır ve hem de, şimdiki sistemle üretebildiğimiz miktara ulaşmak için, binalar ile fabrikayı iki katına çıkartmamız, yani masrafları iki kat artırmamız gerekir." İyi ama, yalnızca gündüz çalışan, binaları, makineleri, hammaddeleri, geceleri "boş" duran diğer kapitalistlerin yararlanmadıkları bir hakkı, bu Sandersonlar niçin ayrıcalık olarak istemeye kalkışırlar? E. F. Sanderson bu soruya diğer bütün Sandersonlar adına karşılık veriyor: "Yalnızca gündüz çalışan fabrikalarda boş duran makineler nedeniyle bir kayıp olduğu doğrudur. Ama bizim için fırınların kullanılması ayrıca bir kaybı gerektirir. Eğer yakılmaya devam edilse, boşuna yakıt harcanmış olur" (yani şimdi işçilerin hayati özlerinin harcanması yerine), "yakılmasa, ateşin yeniden yakılması ve sıcaklık yükselmesi zaman kaybına yolaçar" (oysa, 8 yaşından küçük çocukların bile uyku zamanlarından verdikleri kayıp, Sanderson kabilesi için emek-zamanı kazancıdır), "ve sıcaklık değişmesi, fırınlar üzerinde ayrıca olumsuz etki yapar." (Oysa, bu aynı fırınlar, gece-gündüz emek değişiminden hiç etkilenmezler.)[108] [sayfa 277]

BEŞİNCİ KESİM. – NORMAL BİR İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM İŞGÜNÜNÜN UZATILMASI İÇİN 14. YÜZYILIN ORTASINDAN 17. YÜZYILIN SONUNA KADAR ÇIKARTILAN ZORUNLU YASALAR

İşgünü nedir? Sermayenin satınaldığı emek-gücünün günlük

[108] *l.c., Fourth Report,* 1865, s. xvii ve 85. Cam yapımcılarının, ocaklardan çıkan bir miktar ısının, "boşa gideceği" ya da "kaybolacağı" nedeniyle, çocuklara düzenli yemek saatleri verilemeyeceği konusundaki nazik itirazlarına Komiser White şu karşılığı veriyor. Bu karşılık, kapitalistlerin, altınlarını harcarken gösterdikleri "perhiz"den, "nefislerini yoksun bırakmak"tan ve "tutumluluk"tan, oysa insan yaşamı sözkonusu olduğu zaman takındıkları timurlenkvari hovardaca tavırlardan duygulanan Ure'nin, Senior'ün vb. ve onların Roscher tipi küçük Alman taklitçilerininkine hiç benzemez!. "Bu gibi durumlarda, düzenli yemek paydosları verildiğinde, şimdikinden daha fazla bir ısı kaybına yolaçılabilir, ama halen bütün ülkede, yemeklerini rahatça yiyebilecekleri ve ardından sindirim için dinlenebilecekleri vakitleri olmadığı için yetişme çağındaki çocukların cam yapım yerinde uğradıkları hayati kayıp, parayla ölçülemeyecek kadar büyük olsa gerektir." (*l.c*., s. xiv.) Ve bu, ilerleme yılı olan 1865'te oluyor! Kaldırma ve taşıma için harcanan güç bir yana, böyle bir çocuk, cam ve kristal yapılan yerlerde, işini yaptığı sırada, her 6 saatte, 15-20 mil yol yürümüş olur! Ve bu ça1ışma, çoğu zaman, 14-15 saat sürer! Bu cam yapım yerlerinin çoğunda, Moskova iplik fabrikalarında olduğu gibi, 6 saatlik vardiya sistemi yürürlüktedir. "Haftanın çalışmayla geçen kısmında, dinlenmek için elde edilebilecek aralıksız en uzun süre altı saattir ve işe gidip gelirken, yıkanırken, giyinirken, yemek yerken geçen zaman hep bunun içersindedir; dinlenmek için geriye pek az zaman kaldığı gibi, temiz hava almak ve oyun hiç zaman kalmaz; bunun için ancak, böylesine yorucu ve bunaltıcı sıcakta yapılan işten sonra, genç çocuklar için çok gerekli olan uykudan fedakarlık yapmak gerekir. ... Bu kısacık uyku bile, eğer geceyse, çocuğun kendi kendini uyandırma zorunda olması, gündüz ise gürültü nedeniyle bölünür." Mr. White, bazan bir çocuğun devamlı 36 saat çalıştırıldığını ve bazan da 12 yaşındaki çocukların sabah saat 2'ye kadar çalıştırıldıktan sonra, işyerinde saat 5'e kadar (yalnız 3 saat) uyuduklarını ve tekrar işe koyulduklarını anlatmaktadır. Genel raporun taslağını hazırlayan Tremenheere ile Tufnell, "Gündüz ya da gece vardiyasında, oğlanların, delikanlıların, kızların ve kadınların çıkardıklan iş miktarı, kuşkusuz, olağanüstüdür." (*l.c*., xliii ve xliv) diyorlar. Bu arada, belki de, bir gece yarısı, nefsini her şeyden yoksun bırakan Bay Cam-Sermaye, porto şarabı ile kafası dumanlı, kulüpten çıkıp, sallanarak evin yolunu tutar ve ağzında budalaca bir mırıltı gevelemektedir: "*Britons never*, n*ever shall be slaves!*" [İngilizler asla. asla köle olmayacaklardır!" -*ç.*]

değerini tüketebileceği zamanın uzunluğu nedir? Emek-gücünün kendisinin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanının ötesinde, işgünü ne kadar uzatılabilir? Bu sorulara sermayenin verdiği karşılıklar görülmüş bulunuyor: İşgünü, 24 saatlik tam günün, emek-gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlaka gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Bundan da apaçık görülüyor ki, işçi, bütün yaşamı boyunca emek-gücünden başka bir şey değildir; bu nedenle de bütün kullanılabilir zaman, hem doğal yönden hem de yasalarla, sermayenin kendi büyümesine adanmış emek-zamanından ibarettir. Kişinin eğitimi için, fikri gelişimi için, toplumsal faaliyetlerini ve toplumsal ilişkilerini yerine getirmesi için, bedensel ve ussal faaliyetlerini serbestçe kullanması için zaman ve hatta pazar (üstelik sabateryanlar ülkesinde)[109] dinlenme zamanı bile – boş lakırdı! Ama, kör ve önüne [sayfa 278] geçilmez tutkusuyla, artı-değere duyduğu kurt açlığı ile sermaye, işgününün yalnız manevi değil, fiziksel en üst sınırlarını da çiğner geçer. İnsan bedeninin büyümesi, serpilip gelişmesi ve sağlığının devamı için gerekli olan zamanı gaspeder. Temiz hava ile güneş ışığının tüketimi için gerekli olan zamanı bile çalar. Yemek zamanına elkoyarak, elinden geldiğince onu da üretim sürecine katar, böylece, ocağa kömür atılır, makineye yağ verilir gibi, işçiye de, üretim aracıymış gibi, yiyecek verilir. Bedensel gücün yerine gelmesi, derlenip toparlanması, tazelenmesi için gerekli sağlıklı uyku süresi, tamamen tükenmiş bir organizmanın şöyle böyle canlanması için kaçınılmaz birkaç saatlik uyuklamaya indirgenmiştir. İşgününün sınırlarını belirleyen, emek-gücünün normal varlığını sürdürmesi değildir; bu sınırlar, işçinin dinlenme zamanının sınırı ne kadar ezici, zorunlu ve acılı olursa olsun, emek-gücünün günlük mümkün olan en üst düzeyde harcanması ile belirlenir. Emek-gücünün ömrünün uzunluğu sermayeye vız gelir. Onu ilgilendiren tek şey, bir işgünü boyunca akışı sağlayabilecek azami emek-gücüdür. Bu amacına, tıpkı açgözlü bir çiftçinin, toprağın verimliliğini tüketerek ondan elden geldiğince fazla ürün koparması gibi, işçinin yaşamını kısaltarak ulaşır.

Kapitalist üretim tarzı (aslında artı-değer üretimi, artı-emeğin emilmesi), böylece işgününün uzatılmasıyla, insan emek-gücünü, normal,

[109] İngiltere'de, şimdi bile, kırsal bölgelerde, bir işçinin, pazar günü evinin ön bahçesinde çalışmakla, pazar gününün kutsallığını bozduğu için hapse atıldığı görülür. Aynı işçi, bir pazar günü, dinsel nedenlerle de olsa, metal, kağıt ya da cam fabrikasına gitmezse sözleşmeyi bozdu diye cezalandırılır. Geleneğine bağlı Parlamento, eğer sermayenin genişlemesi sırasında olmasa, pazar gününün kutsallığının bozulmasına kulaklarını tıkayıverir. Londra'da balıkçı ve tavukçu dükkanlarında çalışan gündelikçiler, bir muhtıra ile (Ağustos 1863) , işlerinin, haftanın ilk altı gününde, günde ortalama 15 saat, pazar günleri ise 8-10 saat sürdüğünü belirterek, pazar günleri çalışılmamasını istediler. Gene bu muhtıradan, Exeter Hall'un ikiyüzlü aristokratları arasındaki hassas mideli oburların, "pazar çalışmasını" özellikle isteklendirdiklerini öğreniyoruz. *Maddi zevklerine düşkün* bu "kutsal kişiler", hıristiyanlıklarını, başkalarının aşırı-çalışmasına, yoksulluk ve yoksunluğuna, açlığına karşı gösterdikleri alçakgönüllü tahammül ile ortaya koyuyorlar. *Obsequium ventris istis* (işçiler) *perniciosius est.* [Zevke düşkünlük, onlar (işçiler) için çok zararlıdır. *-ç.*]

manevi ve fiziksel gelişme koşullarını ve işlevlerini yozlaştırır. Aynı zamanda, bu emek-gücünün, zamanından önce tükenmesine ve ölümüne neden olur.[110] Belli bir dönem içersinde emekçinin gerçek yaşam süresini kısaltarak, onun üretim süresini uzatır.

Ama, emek-gücünün değeri, işçinin yeniden-üretimi ya da işçi sınıfının varlığını sürdürmesi için gerekli metaların değerini içerir. Bu durumda, sermayenin ölçüsüz kendini genişletme tutkusunda, işgününün anormal uzatılması, işçinin ömrünü, dolayısıyla emek-gücünün süresini kısaltır; böylece kullanılıp tüketilen güçlerin yerini daha süratli doldurma zorunluluğu ortaya çıkar ve emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli giderler daha büyük olur. [sayfa 279] Bu, makine ne kadar çabuk yıpranırsa, makinenin her gün yeniden üretilmesi gereken değer bölümünün o kadar daha büyük olması gibidir.

Köle sahibi, emekçisini, at satınalır gibi alır. Kölesini kaybederse, bunu yerine koymak için köle pazarında yeniden para harcaması gerekli bir sermayeyi kaybetmiş olur. Ama, "Georgia'nın pirinç tarlaları ya da Missisippi bataklıkları, insan sağlığı için çok tehlikeli olabilir; ne var ki, bu bölgelerin ekilip-biçilmesinin zorunlu kıldığı insan kaybı, Virginia ve Kentucky'nin verimli insan kaynaklarından yerine konulamayacak kadar büyük değildir. Ekonomik kaygılar, doğal bir sistem içersinde, efendinin çıkarı ile kölenin yaşamının sürdürülmesinin özdeşliği derecesinde ona insanca davranılmasının gerekçesi olabilir, ama köle ticareti alıp yürüyünce, gene aynı kaygı, kölenin ölçüsüzce sömürülmesi ve ezilmesinin nedeni haline gelir; çünkü, yeri her zaman dış pazarlardan doldurulabildikten sonra, ömrünün uzunluğu, yaşadığı sürece ondan sağlanacak verimin yanında önemsiz bir konu halini alır. Buna uygun olarak köle ithal eden ülkelerde, en etkin ekonomik yolun, köle sürüsünden mümkün olan en kısa zamanda elden geldiğince fazla emek sızdırılması şeklinde bir kural vardır. Yıllık kârın çoğu zaman çiftliğin tüm sermayesine eşit olduğu tropik alanlarda zenci halkın yaşamı hiç düşünülmeden harcanır. Batı Hint Adalarında yüzyıllardır korkunç servetlere kaynak olan tarım, milyonlarca Afrikalının yaşamını yutan mezar olmuştur. Bugün gelirleri milyonlarla hesaplanan ve çiftlik sahiplerinin prensler gibi yaşadığı Küba'da, köle sınıfının, en korkunç yaşama koşulları, en öldürücü ve bitip tükenmez bir çalışma içinde olduklarını görüyoruz; ve hatta, her yıl, bir bölümü tamamen yokolup gidiyor."[111]

Mutato nomine de te fabula narratur.* Köle ticareti yerine emek-pazarını, Kentucky ile Virginia yerine İrlanda ve İngiltere'nin tarım bölgelerini, İskoçya ve Galler'i, Afrika yerine Almanya'yı koyunuz. Aşırı-ça-

[110] "Daha önceki raporlarımızda birkaç deneyimli fabrikatörün, fazla saatlerin ... kuşkusuz, insanların çalışma gücünün vaktinden önce tükenmesine yolaçtığı şeklindeki açıklamalarını vermiş bulunuyoruz." (*l.c.,* 64, s. xııı.)

[111] Cairnes, *The Slave Power.* s. 110, 111.

* Bu öyküde, bir başka ad altında, senin sözün ediliyor. -ç.

lışmanın Londra'da fırın işçilerinin saflarını nasıl erittiğini gördük. Gene de Londra'daki emek-pazarı, fırınlarda çalışmak için Almanya ile diğer ülkelerden gelen ölüm adayları ile her zaman tıklım tıklım doludur. Çömlekçilik, gördüğümüz gibi, en ömür tüketici işkollarından biri. Ama ortalıkta [sayfa 280] çömlekçi kıtlığı mı var? Modern çömlekçiliği icat eden ve aslında kendisi de sıradan bir işçi olan Josiah Wedgwood, 1785 yılında, Avam Kamarası önünde, bu işkolunda, 15-20 bin kişinin çalıştığını söyledi.[112] 1861 yılında Büyük Britanya'da yalnız bu işle ilgili sanayi merkezlerinin nüfusu 101.302 idi. "Pamuklu sanayii kurulalı doksan yıl oluyor. ... İngiltere'de üç kuşak boyunca varolan bu sanayi kolunun bu sürede, fabrika işçilerinin dokuz kuşağını mahvettiğini güvenle söyleyebilirim."[113]

Kuşkusuz işlerin kızıştığı bazı dönemlerde, emek-pazarında dikkati çekici boşluklar olmaktadır. Örneğin 1834'te böyleydi. O sırada imalatçılar, hemen, Yoksullar Yasası Komisyonuna, tarım bölgesindeki "fazla-nüfus"un kuzeye gönderilmesini önerdi; açıklamalarına göre, "oradaki fabrikatörler bu fazla-nüfusu emer ve tüketebilirdi."[114] "Yoksulluk Yasası Komisyonunun onayı ile temsilciler atandı. ... Manchester'de bir büro kuruldu, tarım bölgesinde çalışmak isteyen işçilerin listesi gönderildi ve bunların adları deftere geçirildi. İmalatçılar bu bürolara giderek istedikleri kişileri seçiyorlar ve 'gerekli görülenlerin' Manchester'e yollanmaları için talimat veriyorlardı. Ve bunlar, eşya denkleri gibi etiketlendiler, nehir yolları ya da arabalarla gönderildiler; kimisi de yola yayan koyuluyorlardı, çoğu yollarını yitirmiş, aç-susuz durumda bulunuyordu. Bu sistem düzenli bir ticaret halini aldı. Avam Kamarası buna pek inanmayacaktır, ama ben onlara diyorum ki, bu insan eti trafiği sürüp gitti, ve bunlar , aslında, [Manchester'li] imalatçılara satılıyorlardı, tıpkı, Birleşik Amerika'da pamuk yetiştiricilerine kölelerin satıldıkları gibi. ... 1860'ta 'pamuk ticareti doruğuna ulaştı.' ... İmalatçılar gene işçi sıkıntısı çekmeye başladılar. ... Gene, 'et ajanları' adını taktıkları bürolara başvurdular. Bu ajanlar, derhal İngiltere'nin güney vadilerine, Dorsetshire çayırlıklarına, Devonshire tepelerine, Wiltshire'da hayvancılık yapılan yerlere dağıldılar, ama boşuna. Fazla-nüfus, 'emilmiş'ti." *Bury Guardian*'ın yazdığına göre, Fransızlarla yapılan sözleşme gereği, "Lancashire rahatça daha 10.000 işçiyi emebilirdi, ve 30.000-40.000 işçiye daha gerek olacaktı." Tarım bölgelerini, "et ajanları ve yardımcıları" boşu boşuna taradıktan sonra, "Londra'ya bir heyet geldi ve [Yoksullar Yasası [sayfa 281] Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Bay Villiers'den], bazı işevlerinde bulunan yoksul çocukları Lancashire fabrikalarında çalıştırılmak üzere istekte bulundu."[115]

Deneyimler, kapitaliste, genel olarak sürekli bir nüfus-fazlası bulunduğunu göstermiştir; bu fazlalık, bodur, kısa ömürlü, çabucak birbi-

[112] John Ward, *The Borough of Stoke-upon-Trent,* London 1843. s. 42.
[113] Ferrand'ın Avam Kamarasındaki konuşması, 27 Nisan 1863.
[114] "Bunlar, pamuklu fabrikatörlerinin kullandıkları sözcüklerdi", *l.c.*.
[115] *l.c.,* Mr. Villiers, bütün iyi niyetine karşın, fabrikatörlerin isteklerini "yasal bakımdan"

rinin yerine geçen, yani olgunlaşmadan dalından kopartılan insan kuşaklarından oluşsa bile, artı-emek emen sermayenin o andaki gereksinmelerine ilişkin bir fazlalıktı.[116] Ve gerçekten de, deneyimler, aklıbaşında bir gözlemciye, kapitalist üretim tarzının, [sayfa 282] tarih açısından daha dün denecek kadar yeni olmasına karşın, insanların hayati güçlerini büyük bir elçabukluğu ile ta kökünden kavradığını gösterdiği gibi, sınai nüfusun yozlaşmasının, ancak köylerden gelen ilkel ve fizik yönden bozulmamış öğelerin sürekli olarak emilmesiyle nasıl geciktiğini ve hatta köy emekçilerinin bile temiz havaya ve aralarında güçlü etkisini sürdüren ve ancak en güçlü olanların yaşamalarına izin veren doğal seçmeye karşın nasıl yokolmaya başladığını da göstermektedir.[117] Dörtbir yandan çeviren işçi kuşaklarının ıstıraplarını görmezlikten gelmek için böylesine geçerli nedenlere sahip bulunan sermaye, uygulamada da, insan

reddetmek zorundaydı. Gene de bu baylar, amaçlarına, bölgedeki yoksulluk yasası yönetim kurullarının "yumuşakbaşlılıklarından yararlanarak ulaştılar. Fabrika denetmeni, Mr. A. Redgrave, yetim, öksüz ve yoksul çocukların "yasal bakımdan" çırak sayıldıkları sistemin bu kez, "eskisi gibi kötüye kullanılmamakla" birlikte (bu kötüye kullanmalar konusunda bkz: Engels, *l.c.),* "İskoç-ya'nın tarım bölgelerinden Lancashire ve Cheshire'a getirilen genç kızlar ve kadınlar bakımından bu sistemin kötüye kullanılması" kuşkusuz sözkonusudur, Bu sistemde, fabrikatör, işevi yöneticileri ile belli bir süre için sözleşme yapar. Çocukları doyurur, giydirir, barındırır ve kendilerine küçük bir harçlık verir, İngiliz pamuklu ticaretinin bolluk yılları arasında, 1860 yılının eşi görülmemiş bir yıl olmasının yanısıra, ücretlerin de olağanüstü yüksek olduğu dikkate alınırsa, Mr. Redgrave'in buraya alınan sözleri çok garip görünür. Çünkü İrlanda'nın nüfusunun azaldığı, İngiltere ve İskoçya'nın tarım bölgelerinden Avustralya ve Amerika'ya eşi görülmemiş göçler olduğu, İngiltere'de bazı tarım bölgelerinde nüfusun, kısmen işçilerin yaşam güçlerinde fiili bir çökme ve kısmen de kullanılabilir nüfusun köle tüccarları marifetiyle dağıtılması sonucu fiilen azalmasıyla birlikte, bu olağanüstü emek talebinin karşılanması da gerekiyordu. Bütün bunlara karşın, Mr. Redgrave şöyle diyor. "Ne var ki, bu tür bir emek, başka çeşit emeğin bulunamaması halinde aranır, çünün bu, yüksek fiyatlı bir emektir. 13 yaşında bir çocuğun olağan ücreti haftada 4 şilin kadardır, ama bu çocuklardan 50 ya da 100 tanesinin barındırılması, giydirilmesi, beslenmesi, bunlara tıbbi bakım sağlanması, gerektiği gibi denetlenmeleri ve ücretlerinin bir yanda biriktirilmesi, haftada adam başına 4 şilinle olacak iş değildir." (*Report of the lnsp. of Factories for 30th April 1860,* s. 27.) Yalnız burada Mr. Redgrave, bize, bir fabrikatörün 50 ya da 100 çocuğun birarada barındırılması, beslenmesi, denetlenmesi işini yapamaması halinde nasıl olup da bir işçinin tek başına çocukları için, haftada dörder şilinlik ücretleriyle bütün bunları becerebildiğini anlatmayı unutuyor. Metinden yanlış bir sonuç çıkartılmasına engel olmak için burada şuna da değinmem gerekiyor ki, İngiliz pamuklu sanayii, emek-zamanını vb. düzene bağlayan 1850 tarihli Fabrika Yasasının kapsamına alındığından beri, İngiltere'de örnek bir sanayi olarak görülmek gerekir. İngiliz pamuklu işçileri, her bakımdan, Kıta Avrupasındaki sefalet içinde bulunan arkadaşlarından daha iyi durumdadır. "Prusyalı fabrika işçileri, İngiliz işçilerine göre haftada en az on saat fazla çalışmaktadırlar ve eğer kendi tezgahı ile kendi evinde çalışıyorsa. bu çalışması, bu ek saatlerle de sınırlı değildir." (*Rep. of the Insp. of Fact,* 31st October, 1855. s. 103.) Yukarda adı geçen fabrika denetmeni Redgrave, 1851 Sanayi Fuarından sonra, fabrikalardaki durumu yerinde inceleme amacıyla Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya ve Almanya'ya gitti. Prusyalı işçiler için şöyle diyor: "Alışkın olduğu yalın yaşamı ve pek az konforu sağlayacak kadar bir ücret alıyor ... bu az ücretle geçimini sağlıyor, çok çalışıyor ve oradaki durumu İngiliz işçilerinden daha düşüktür." (*Rep. of the Insp. of Fact*, 31st Oct. 1855, s. 85.)

[116] Aşırı çalıştırılanlar "şaşırtıcı bir hızla ölüyorlar: ama bu yokolanların yeri hemen dolduruluyor ve insanların böyle sık sık değişmesi, sahnede herhangi bir değişiklik yapmıyor". (*England and America,* London 1833, vol. I, s. 55. By E. G. Wakefield.)

[117] Bkz: *Public Health. Sixth Report* of *the Medical Officer* of *the Privy Council,* Londra'da 1864'te yayımlanmıştır. Bu rapor özellikle tarım işçilerini ele almaktadır. "Sutherland ... genellikle çok gelişmiş bir ilçe olarak gösterilir ... ama ... yakında yapılan bir araştırma, bir zamanların kusursuz ve gözüpek askerleriyle ünlü bölgede bile, halkın, zavallı ve güdük bir soy halinde

soyunun adım adım yozlaşması ve ensonu insanlıktan çıkması olasılığı karşısında da, dünyanın batma olasılığı kadar az ilgilidir. Her borsa oyununda, fırtınanın ergeç kopup her şeyin altüst olacağını herkes bilir, ama gene de hepsi, kendisinin altın yağmuru ile küplerini doldurup onu sağlama aldıktan sonra, dünyanın kendinin değil, komşusunun başına yıkılabileceğini düşünür. *Apres moi le déluge*!* her kapitalistin bütün kapitalist ulusların sloganıdır. Demek ki, sermaye, toplumun koyduğu zorunluluklar olmaksızın işçinin sağlığına karşı da, yaşayacağı ömrün uzunluğuna karşı da vurdumduymazdır.[118] Maddi ve manevi yozlaşmaya, erken ölüme, aşırı-çalışma işkencesi konusundaki feryatlara şu karşılığı verir: Bizim kârlarımızı artırdığı için bunlara üzülmek mi gerek? Ama işlere bütünü ile bakılırsa, bütün bunlar gerçekten de tek tek kapitalistlerin, iyi ya kötü niyetine bağlı şeyler değildir. Serbest rekabet, kapitalist [sayfa 283] üretimin içinde yatan yasaları, tek tek her kapitalist üzerinde güce sahip zorlayıcı dış yasalar olarak ortaya çıkarır.[119]

Normal işgününün saptanması, kapitalist ile emekçi arasında yüzyıllarca süren savaşımların sonucudur. Bu savaşımın tarihi, iki karşıt eğilimi gösterir. Örneğin, zamanımızdaki İngiliz fabrika yönetmeliği ile, 14. yüzyıldan ta 18. yüzyılın ortalarına kadar süregelen İngiliz İş Statüleri karşılaştırılabilir.[120] Modern Fabrika Yasaları işgününü zorla kısalttığı hal-

yozlaştığını ortaya koymuştur. Denize bakan yamaçlardaki en sağlıklı yerlerde bile, açlıktan kavrulan çocukların yüzleri, Londra'nın dar sokaklarındaki kirli havada yaşayanlar gibi soluktur." (W. Th. Thornton, "Over-population and its Remedy", *l.c.*, s. 74, 75.) Bunlar aslında, Glasgow sokaklarıyla avlularında, domuzlar, orospular ve hırsızlarla birarada bulunan 30.000 "yiğit yayla insanına" benziyorlar.

[118] "Halk sağlığının ulusal sermaye için bu kadar önemli bir etmen olmasına karşın, işverenler sınıfının, bu hazineyi saklamak ve geliştirmek konusunda bir şey yapmadığını itiraf etmeliyiz. ... İşçilerin sağlığının dikkate alınması fabrika sahiplerine zorla kabul ettirilmiştir." (*Times,* 5th Novbr. 1861.) "Batı Riding erkekleri insanlığın kumaşçısı haline geldiler. ... işçilerin sağlığı feda edildi ve birkaç kuşak boyunca ırk yozlaşacaktı. Ama derhal bir tepki görüldü. Lord Shaftesbury yasası, çocukların çalışma saatlerini sınırladı vb.." *(Twenty-second annual Report* of *the Registrar-Genenal*, for October 1862.)

[119] Bu nedenle, 1863 yılı başında, Staffordshire'da büyük çömlek yapımevlerine sahip 26 firma ve bu arada Josiah Wedgwood ve oğulları, "bazı yasal önlemler" için bir muhtıra verdiler. Diğer kapitalistler ile aralarındaki rekabet, bunlara, çocukların çalışma saatlerinin gönüllü olarak sınırlandırılması olanağını vermemektedir. "Sözü edilen kötülükler karşısında üzüntümüz ne denli büyük olursa olsun, bunların fabrikatörler arasındaki bir anlaşma ile önlenmesi olanaksızdır. ... Bütün bu noktaları dikkate alarak, bazı yasal önlemlerin alınması gerektiği kanısına varmış bulunuyoruz." (*Children's Empl. Comm. Rep.* 1., 1863, s. 322.) Geçenlerde çok daha çarpıcı bir örnek görüldü. Çok hızlı bir faaliyet dönemi sırasında pamuk fiyatlarındaki artış, Backburn'daki fabrikatörleri, fabrikalarındaki çalışma zamanını belli bir süre için karşılıklı anlaşma yoluyla kısaltmaya zorladı. Bu dönem, 187l Kasım ayı sonlarında bitti. Bu arada, iplikçilik ile dokumacılığı birarada yürüten daha zengin fabrikatörler, bu anlaşmadan doğan üretim düşüklüğünü, kendi işlerini genişletmede, ve böylece küçük işverenlerin aleyhine büyük kârlar sağlamada kullandılar. Bunun üzerine küçük patronlar, çaresizlik içersinde işçilere başvurdular ve bunları, 9 saatlik sistem için harekete geçmeye isteklendirdiler ve bu amaç için para yardımında bulunmayı vaadettiler.

[120] Fransa'da, Hollanda'da ve başka yerlerde aynı zamanda yürürlüğe konulan buna benzer iş yönetmelikleri, üretim yöntemlerindeki değişiklikler bunları geçersiz hale getirdikten çok sonra, 1813 yılında, İngiltere'de resmen yürürlükten kaldırıldı.

* Benden sonra tufan. -ç.

de, daha önceki yönetmelik bu süreyi zorla uzatmaya çalışmıştı. Kuşkusuz, henüz çekirdek halindeki sermayenin –gelişmeye başladığı sıralarda, artı-emeğin bir *quantum sufficit*'ini* emme hakkını sırf ekonomik ilişkilerin gücüyle değil de, devletin yardımıyla sağlama aldığı zaman– talepleri, sermayenin olgunluk çağına ulaştıktan sonra da boğaz boğaza verilen savaşımlar sonucu vermek zorunda kaldığı ödünlerle karşılaştırılırsa, pek masum görünürler. "Özgür" emekçinin, ancak kapitalist üretimin gelişmesi sayesinde, toplumsal koşulların baskısıyla, yaşaması için gerekli şeyler karşılığında yaşamının tüm faal kısmını, çalışma yeteneğinin ta kendisini satmak, bir tas çorba için doğumla kazandığı haklarını devretmek zorunda bulunduğunu anlayabilmesi için aradan yüzyılların geçmesi gerekmiştir. Böylece, sermayenin, 14. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın sonuna kadar, devlet önlemleri ile yetişkin emekçilerin işgünlerinin uzatılmasını sağlamaya çalışması ile, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çocuk kanının sermayeye dönüşmesini engellemek için devletin [sayfa 284] şurada burada yürürlüğe koyduğu işgününün kısaltılmasının aşağı yukarı birbirleriyle çakışması doğaldır. Örneğin yakın zamana kadar Kuzey Amerika Cumhuriyetinin en özgür eyaleti olan Massachusetts'te bugün 12 yaşından küçük çocukların çalışmasını yasaklayan yönetmelik, İngiltere'de daha 17. yüzyılın ortalarında, güçlü-kuvvetli zanaatçıların, gürbüz işçilerin ve atletik yapılı demircilerin normal işgünüydü.[121]

İlk "Statute of Labourers"** için (23 Edvard III, 1349) en yakın bahane (neden olarak değil, çünkü bu tür yönetmelik bahaneleri ortadan kalktıktan sonra da yüzyıllarca sürüp gider) , halkı kırıp geçiren veba salgını oldu; öyle ki, bir tori yazarın dediği gibi, "Aklayatkın koşullarla (yani işverene aklayatkın nicelikte artı-emek bırakacak bir fiyatla) işçi bulmak öylesine güçleşmişti ki, artık buna müsamaha gösterilmezdi".[122] Bu nedenle, aklayatkın ücretler yasayla belirlendiği gibi, işgününün sın-

[121] "12 yaşından küçük hiç bir çocuk, herhangi bir fabrikada günde 10 saatten fazla çalıştırılmayacaktır." *(General Statutes* of *Massachusetts.* ch. 60, § 3. 1836 ile 1858 yılları arasında çeşitli yönetmelikler çıkartılmıştır.) "Her türlü pamuklu, yünlü, ipekli, kağıt, cam ve keten dokuma fabrikalarında ya da demir ve pirinç yapımı yerlerinde, bir günde 10 saat süreyle yapılan iş, bir günlük yasal iş sayılacaktır. Bu yasanın yürürlüğe girmesi üzerine bir fabrikada çalışan küçük yaştaki kimse, bundan böyle, bir günde 10 saatten ya da bir haftada 60 saatten fazla fabrikada alıkonamayacak ya da çalışması istenemeyecektir; ve gene bundan böyle, 10 yaşından küçük hiç bir kimse, bu eyalet içinde hiç bir fabrikaya işçi olarak kabul edilemeyecektir." (*State* of *New Jersey. An act* to *limit the hours* of *labour etc.,* §1 ve 2. 18 Mart 1851 tarihli yasa.). "12 yaşından büyük, ama 15 yaşından küçük hiç bir kimse, herhangi bir yapım yerinde bir günde 12 saatten fazla çalıştırılamayacağı gibi, sabah 5'ten önce ve akşam 7.30'dan sonra da çalıştırılamayacaktır." (*Revised Statutes* of *the State* of *Rhode Island etc.,* ch. 139, § 23, Ist July 1857.)

[122] [J. B. Byles.], *Sophisms* of *Free Trade,* 7th edit., London 1850, s. 205; 9th edit., s. 253. Bu aynı tori, ayrıca şunu da kabul ediyor: "Ücretleri, işçinin zararına ve patronun çıkarına düzenleyen Parlamento Yasalan, 464 yıl gibi uzun bir süre devam etti. Nüfus çoğaldı. Sonra bu yasalar gerçekten de gereksiz bir yük haline geldiler." (*l.c*., s. 206.)

* Yeterli nicelik. -ç.

** İşçiler statüsü. -ç.

ırları da saptandı. Burada, bizi ilgilendiren bu son nokta, 1496 tarihli statüde de (Henry VII) yinelendi. Bütün zanaatçılar ile toprak işçilerinin işgünü, bu statüye göre (ne var ki, bu statü uygulanmadı) marttan eylüle kadar, sabah beşten akşam 7-8'e kadardı. Ama yemek zamanları, 1 saat kahvaltı, 1½ saat öğle yemeği ve ½ saat ikindi kahvaltısı olarak belirlenmişti; bu süre bugün de yürürlükte olan fabrika yasası hükümlerinin iki katıydı.[123] Kış aylarında çalışma, [sayfa 285] sabah 5'ten akşam hava kararana kadar sürecek ve yemek paydosları aynı olacaktı. Elizabeth zamanında 1562 tarihli statü, "günlük ya da haftalık olarak tutulan" bütün işçilerin işsaatlerinin uzunluğunu aynen bırakıyor, ama paydos saatlerini yazın 2½ saatle, kışın ise 2 saatle sınırlıyordu. Öğle yemeği yalnız 1 saat sürecek, "yarım saatlik ikindi uykusuna" yalnız mayıs ayı ortası ile ağustos ayı ortası arasında izin verilecekti. İşbaşında bulunulmayan her saat için ücretten 1 peni kesilecekti. Bununla birlikte, uygulamada, koşullar, statü kitabından daha fazla işçilerden yanaydı. Ekonomi politiğin babası ve bir ölçüde de istatistiğin kurucusu William Petty, 17. Yüzyılın son üçte-birinde yayınladığı bir yapıtta şöyle diyor: "Emekçi kimseler" (o zamanki tarım emekçileri) "günde 10 saat çalışırlar ve haftada 20 kez yemek yerler, yani her işgününde üç kez, pazar günleri iki kez; açıkça görülüyor ki, cuma akşamları oruç tutup, şimdi olduğu gibi, onbirden [öğleden sonra -ç.] bire kadar, iki saat yerine birbuçuk saat harcasalar ve böylece 1/20 daha fazla çalışıp, 1/20 daha az harcasalar, yukarda sözü edilen (vergi) yükselebilirdi."[124] Bu durumda, Dr. Andrew Ure, 1833 tarihli 12 saat yasasını, geçmişin karanlık çağlarına dönüş diye küçümsemekte haksız mıydı? Petty'nin sözünü ettiği statüdeki bu koşulların çıraklara da uygulandığı gerçi doğruydu, ama 17. yüzyılın sonunda bile çocuk emeğiyle ilgili koşullar, şu şikayetten de açıkça görülebilir: "Onların oradaki (Almanya'daki) uygulaması, bizde, bu krallıkta olduğu gibi, çıraklık süresini mutlaka yedi yılla sınırlamamıştır; onların ortak ölçütü üç ya da dört [yıldır -ç.]: nedeni de onların beşikten başlayarak iş için eğitilmeleri ve böylece de işe daha yatkın, uysal, dolayısıyla da, mesleklerinde olgunluğa ve yetkinliğe daha çabuk ulaşmış olmalarıdır. Oysa bizim gençlerimiz, burada, İngiltere'de, çırak olacak şekilde yetiştirilmedikleri için, gelişmeleri çok ağır olmakta, yetkin bir zanaatçı olabilmeleri daha fazla zaman almaktadır."[125] [sayfa 286]

[123] Bu yönetmelik ile ilgili olarak J. Wade haklı olarak şöyle söylüyor: "Yönetmelik konusunda yukardaki ifadeden anlaşıldığına göre, 1496 yılında yiyecek giderleri bir zanaatçının gelirinin üçte-biri, bir işçinin gelirinin yarısı oluyor ve bu da, işçi sınıfı arasında şimdikinden daha büyük ölçüde bir bağımsızlık olduğunu gösteriyor; çünkü şimdi, hem işçilerin ve hem de zanaatçıların yiyecek giderleri, ücretlerinin daha büyük bir kısmı olarak hesaplanmaktadır." (J. Wade, *History of the Middle* and *Working Classes,* s. 24, 25 ve 577.) Bu farkın, o zaman da, şimdi de, yiyecek ve giyecek fiyatları arasındaki farktan ileri geldiği düşüncesi, Bishop Fleetwood'un *Chronicon Pretiosum etc.,* 1st edit., London 1707, 2nd edit., London 1745, adlı yapıtına şöyle bir gözatmakla çürütülebilir.

[124] W. Petty, Political *Anatomy of Ireland, Verbum Sapienti,* 1672, edit. 1691, s. 10.

Gene de, 18. yüzyılın büyük bir kısmında, modern sanayi ve makineleşme çağına kadar İngiltere'de, sermaye, emek-gücünün, haftalık değerini ödeyerek işçinin bir hafta boyu emeğine elkoymayı başaramamıştır; bunun tek istisnası tarım emekçileridir. Dört günlük ücretle bütün bir hafta yaşayabilmeleri olgusu, işçilere, diğer iki gün de kapitalistler için çalışmaları gerektiği yolunda yeterli bir neden olarak görünmemişti. İngiliz iktisatçılarından bir bölümü, sermayenin çıkarına, bu küstahlığı en ağır biçimde yermişler, diğer bir grup ise işçileri savunmuşlardır. Örneğin, o sıralarda, bugünkü MacCulloch ve MacGregor'un benzer yapıtları gibi ünlü olan [*Universal*] *Dictionary of Trade* [*and Commerce*] adlı yapıtın yazarı Postlethwayt ile (daha önce sözü edilen) *Essay on Trade and Commerce*[126] adlı yapıtın yazarı arasındaki şu tartışmaya kulak verelim. [sayfa 287]

Postlethwayt başka şeyler arasında şunları da söyler: "Bu birkaç gözlemlemeye, pek çok kimsenin ağzında dolaşan bayat sözlere değinmeden son veremeyiz; onlara göre, eğer çalışan yoksul halk, beş günde yaşaması için kendine yetecek kadarını elde ederse, altıncı günü hiç çalışmaz. Bunlar, bu nedenle yaşamak için gerekli ve hatta zorunlu

[125] *A Discourse on the necessity of encouraging Mechanick Industry,* London 1690, s. 13. İngiltere tarihini, Whig'lerle burjuvazi çıkarları doğrultusunda tahrif eden Macaulay şöyle diyor: "Henüz ergenlik çağına ulaşmamış çocukların çalıştırılmaları ... 17. yüzyılda geniş ölçüde uygulanmaktaydı ve manüfaktür sistemi ile karşılaştırıldığında inanılmaz boyutlara ulaştığı görülür. Kumaş sanayiinin merkezi olan Norwich'te, altı yaşında küçük bir yaratık, çalışabilecek duruma gelmiş sayılıyordu. O zamanın bazı yazarları ve bunlar arasında iyi kalplilikleri ile ün salmış olanlar, bu tek bir kentte, çok körpe çağdaki oğlan ve kız çocuklarının, kendi giderleri çıktıktan sonra yılda oniki bin sterlini bulan bir servet yarattıklarını coşkun bir dille ifade etmişlerdir. Geçmişteki tarihimizi ne kadar dikkatle incelersek, çağımızın yeni toplumsal kötülükler yönünden verimli olduğunu düşünenlerden ayrılmak için o kadar fazla neden buluruz.. ... Yeni olan, bunlara çare bulan, zeka ve insanca davranışlardır:" *(History of England,* vol. I, s. 417.) Macaulay, ayrıca, 17. yüzyılda "çok iyi kalpli" *amis du commerce*'ın ["ticaret dostları"nın -ç.], Hollanda'da bir yoksullar yurdunda dört yaşında bir çocuğun nasıl çalıştırıldığını "coşkuyla" hikaye ettiklerini ve bu "*vertu mise en pratique".* ["pratik olarak ortaya konan erdem" -ç.] örneğinin Adam Smith'e kadar, *à la* Macaulay bütün insansever yapıtlarda model olarak yer aldığını da anlatabilirdi. Elzanaatlarının yerine manüfaktürün geçmesiyle, çocukların sömürülmesiyle ilgili izlerin görülür hale geldiği doğrudur. Bu sömürü, köylüler arasında da bir ölçüde her zaman vardı ve köylünün boynuna geçirilen boyunduruğun ağırlaşması ölçüsünde de gelişmişti. Sermayenin eğilimi orada kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortadadır; ama bu olguların kendileri, henüz, ikibaşlı çocuk kadar az görülen bir yaygınlıktadır. İşte bunun için, bu olaylar, uzak görüşlü "*amis du commerce"* tarafından, özel bir dikkate ve ilgiye değer şeyler olarak "coşkuyla" farkedilmiş ve kendi zamanları ve kuşakları için model diye tavsiye edilmiştir. Bu aynı İskoçyalı asalak ve lafebesi Macaulay şöyle diyor: "Biz, bugün, yalnız gerileme sözünü duyuyor ve yalnız ilerlemeyi görüyoruz." Ne göz ve özellikle ne kulak!

[126] İşçileri suçlayanlar arasında en öfkelisi, metinde sözü edilen, *An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes, etc.,* London 1770, adlı yapıtın adı bilinmeyen yazarıdır. Bu konu üzerinde daha önceki *Considerations on Taxes,* London, 1765, adlı yapıtında da durmuştun. Eşi bulunmaz istatistik kumkuması Poolonius Arthur Young da aynı yolun yolcusudur. İşçi sınıfını savunanlar arasında önde gelenler şunlardır: Jacob Vanderlint, *Money Answers all Things,* London 1734; Rev.Nathaniel Forster, D. D., *An Inquiry into the Causes of the Present [High] Price of Provisions,* London 1767; Dr. Price ve özellikle Poslethwayt, *Universal Distionary of Trade and Commerce,* adlı yapıtında yazdığı ek ve, *Great Britain's Commercial Interest explained and improved,* 2nd. edit., London 1755, adlı yapıtıyla. Bu olguların kendileri, zamanın diğer birçok yazarları ve bu arada Josiah Tucker tarafından da doğrulanmıştır.

yaşama araçlarını, vergiler ya da başka yollarla pahalılaştırarak, zanaat ve manüfaktür işçilerini haftanın altı gününde aralıksız çalışmaya zorlamayı öneriyorlar. Bu ülkenin çalışan insanlarının devamlı köleliğinden yana olan o büyük politikacıların duygularını paylaşamadığım için özür dilerim; bunlar, o yaygın atasözünü unutuyorlar: *All work and no play.** İngiliz mallarına o genel ünü ve güveni sağlayan zanaatçılar ile el işçisinin deha ve hüneriyle İngilizler öğünmüyorlar mıydı? Bunu kime borçluyuz? Herhalde, en çok emekçi halkın dilediği gibi eğlenme ve dinlenmesine. Bütün yıl boyunca haftada tam altı gün aynı işi yinelemek zorunda kalsalardı, bu yetenekleri körlenmez, canlılık ve hünerlerin yerini budalalık almaz mıydı, böyle bir ebedi kölelikle, bizim işçilerimiz, ünlerini sürdüreceklerine yitirmezler miydi?. ... Böyle zora koşulmuş hayvanlardan ne tür bir işçilik beklersiniz? ... Bunların çoğu, dört gün içinde, bir Fransızın beş-altı günde yapacağı kadar iş çıkarır. Ama İngilizler böyle ebedi köleler haline getirilirse, Fransızlardan daha fazla yozlaşmalarından korkulur. Halkımızın savaştaki kahramanlık ününün, anayasal özgürlük ruhunun yanısıra, karınlarındaki ünlü İngiliz bifteği ile pastasından ileri geldiğini söylemez miyiz? Öyleyse, zanaatçılarımızın ve işçilerimizin üstün yetileri ile becerileri, niçin diledikleri gibi kullandıkları özgürlük ve serbestlikten ileri gelmiş olmasın? Ve diliyorum ki, işçilerimizin cesaretlerinin olduğu kadar dehalarının da kaynağı olan ayrıcalıklar ve iyi yaşamalarını ellerinden hiç bir zaman almayalım."[127] *Essay on Trade and Commerce* yazarı, buna, şu karşılığı verir: "Eğer haftanın yedinci günü, öteki altı günün işe ait olması" (birazdan göreceğimiz gibi sermayeye ait olması demek istiyor) "yönünden kutsal bir kurum olarak tatil kabul edilirse, kuşkusuz bu, bir gaddarlık olarak düşünülemez. ... İnsanoğlu genellikle rahata ve tembelliğe eğilimlidir; biz, bu korkunç gerçeği, gerekli tüketim maddeleri çok pahalı olmadıkça, ortalama haftada dört günden fazla [sayfa 288] çalışmaya yanaşmayan manüfaktür işçisinin davranışlarından anlıyoruz. ... Yoksul halk için gerekli olan şeyleri tek bir ad altında toplayalım; sözgelişi buna buğday diyelim ve bir kile buğday da beş şilin olsun; işçi günlük emeğiyle bir şilin kazanırsa, haftada yalnız beş gün çalışma zorunluluğunu duyacaktır. Yok eğer buğdayın kilesi dört şilin olursa, ancak dört gün çalışmak zorunda kalacaktır; ama bu krallıkta ücretler, zorunlu maddelerin fiyatlarına oranla çok yüksek olduğu için ... dört gün çalışan bir işçinin elinde, haftanın geri kalan kısmında aylak yaşayacak kadar para kalmaktadır. Haftada altı gün ortalama çalışmanın kölelik olmadığını göstermek için söylediklerimin yeterli olduğunu umuyorum. Bizim tarım işçilerimiz bunu yapıyor, ve bunlar çalışan yoksul insanlarımız içinde herhalde en mutlu olanlarıdır.[128] Ama Hollandalılar bunu el işçiliğinde de yapıyorlar, ve

* Hep çalış ve hiç oynama. -ç.

[127] Postlethwayt, l.c., "First Preliminary Discourse", s. 14.

onların da çok mutlu oldukları görülüyor. Bayram tatilleri girmedikçe, Fransızlar da böyle yapıyor.[129] Ama bizim halkımızın edindikleri bir düşünceye göre, İngiliz olmakla, sanki, Avrupa'daki herhangi bir ülkeden daha fazla özgür ve bağımsız olmayı doğuştan bir ayrıcalık sayıyorlar. Bu düşüncenin, birliklerimizin kahramanlıklarını etkilemesi yönünden bir yararı olabilir, ama yoksul el işçisi, bu fikri ne kadar az benimserse, kendisi için de, devlet için de o kadar iyi olur. Emekçi halk kendisini hiç bir zaman üstlerinden bağımsız saymamalıdır. Bizimki gibi toplam nüfusunun sekizde-yedisinin hiç mülksüz ya da pek az mülke sahip olduğu bir ticaret devletinde ayaktakımını isteklendirmek son derece tehlikelidir. Bizim yoksul el işçilerimiz, şimdi dört günde kazandıkları parayla altı gün çalışmaya razı olmadıkça bu duruma hiç bir çare kâr etmeyecektir."[130] Bu amaca ulaşmak için ve "tembelliğin, oburluğun ve aşırılığın kökünün kazınması", çalışma ruhunun isteklendirilmesi, "işyerlerinde emeğin fiyatının düşürülmesi ve yoksulluk yükünün azaltılması" için, sermayenin sadık dostu şu denenmiş çareyi önerir: halkın yardımına muhtaç hale gelmiş işçileri, yani tek [sayfa 289] sözcükle, yoksulları "*an ideal workhouse*"a* hapsetmek. Bu ideal iş yeri, yoksullar için "midelerini şişirecekleri, giyinip kuşanacakları, azıcık da çalışacakları" bir barınak değil, bir "Dehşet Evi" olmalıdır.[131] Bu "Dehşet Evi"nde, bu "ideal işyerinde, yoksullar, günde 14 saat çalışacak ve kendilerine ancak geriye 12 saatlik net çalışma kalmak üzere yemek paydosları verilecektir."[132]

1770 yılında "Dehşet Evi"nde, bu ideal işyerinde, günde oniki saat çalışma! 63 yıl sonra, 1833'te, İngiliz Parlamentosu, 13 ile 18 yaşındaki çocukların işgününü, dört sanayi kolunda 12 tam saate indirdiği zaman, İngiliz sanayii için sanki kıyamet günü gelmiş çatmıştı! Ve 1852'de Louis Bonaparte, burjuvaziye karşı durumunu sağlama almak için, yasal işgününe elattığı zaman, Fransız işçisi tek bir ses gibi haykırdı: "İşgününü 12 saat ile sınırlandıran yasa, Cumhuriyet yasama döneminden bize kalan tek iyi şeydir!"[133] Zürich'te 10 yaşından büyük ço-

* Bir ideal işyeri. -ç.

[128] *An Essay etc.*. Kendisi, 96. sayfada, daha 1770 yılında İngiliz tarım işçisinin mutluluğunun" ne olduğunu anlatır. "Bunların güçleri daima gergin haldedir, bunlar şimdikinden ne daha ucuz yaşayabilirler, ne de daha fazla çalışabilirler."

[129] Protestanlık, hemen hemen bütün geleneksel tatilleri çalışma günlerine çevirerek, sermayenin oluşumunda önemli bir rol oynar.

[130] *An Essay etc.,* s. 15, 41, 96, 97, 55, 57, 69. - Jacop Vanderlint daha 1734 yılında kapitalistlerin, çalışan halkın tembelliği konusunda kopardıkları yaygaranın sırrının, işçilerin, yalnızca, aynı ücretle, 4 gün yerine 6 günlük emek verdiklerini öne sürmeleri olduğunu söylüyordu.

[131] *l.c.*., s. 242.

[132] *l.c.*, "Fransızlar" diyor, "bizim özgürlük konusundaki heyecanlı fikirlerimize gülüyorlar." s. 78.

[133] "Bunlar özellikle günde 12 saatten fazla çalışmaya karşı çıktılar, çünkü, bu saatleri belirleyen bir yasa, Cumhuriyet yasama döneminden onlara kalan tek iyi şeydi.." (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Octob. 1856, s. 80.) Geçici Hükümetin 2 Mart 1848 tarihli buyruğunun burjuvalaştırılmış bir kopyası olan, 5 Eylül 1850 tarihli Fransız Oniki Saat Yasası, ayrım gözetmeksizin bütün

cukların çalışması 12 saatle sınırlandırıldı; 1862'de Aargau'da 13 ile 16 yaş arasındaki çocukların çalışması 12½ saatten 12 saate indirildi; 1860'da Avusturya'ta, 14 ile 16 yaş arasındaki çocuklar için aynı indirim yapıldı.[134] 1770 yılından beri "Ne büyük gelişme!" diye sevinçle haykırabilirdi Macaulay!

Kapitalist ruhun 1770 yılında fakir fukara için ancak hayal edilen "Dehşet Evi", birkaç yıl sonra sanayi işçileri için dev bir "İşevi" biçiminde gerçekleşti. Bunun adına *fabrika* dendi. Ve bu kez, ideal, gerçeğin karşısında solup gitti. [sayfa 290]

ALTINCI KESİM. – NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM EMEK-ZAMANI YASASIYLA ZORUNLU SINIRLANDIRMA İNGİLİZ FABRİKA YASALARI, 1833'TEN 1864'E

Sermayenin, işgününü, önce normal üst sınırına kadar uzatması ve ardından bundan da öteye, 12 saatlik doğal günün sınırına[135] uzatılması yüzyılları aldıktan sonra, 18. yüzyılın son üçte-birinde, makineleşmenin ve modern sanayiin doğuşuyla birlikte, bunu, yoğunluğu ve boyutları bakımından bir çığı andıran müthiş bir sınır tanımazlık izledi. Ahlakın ve doğanın, yaşın ve cinsiyetin, gecenin ve gündüzün bütün sınırları yıkıldı. Eski statülerdeki o çok yalın gündüz ve gece kavramları bile, öylesine karmakarışık hale geldi ki, daha 1860'ta bir İngiliz yargıcının, gündüzün ve gecenin ne olduklarını "hukuken" açıklayabilmesi için tam Talmud'a yaraşır bir bilgelik göstermesi gerekmişti.[136] Sermaye çılgın bir cümbüş içindeydi.

Önceleri bu yeni üretim sisteminin gürültü patırtısıyla şaşkına

işyerlerini kapsar. Bu yasadan önce Fransa'da işgünü sınırsızdı. Fabrikalarda 14, 15 ya da daha fazla saat sürerdi. Bkz: *Des classes ouvrières en France, pendant l'année* 1848, *par* M. *Blanqui.* Devrimci olmayıp iktisatçı olan M. Blanqui'ye, hükümet, işçi sınıfının durumunu araştırma görevini vermişti.

[134] İşgününün düzenlenmesi konusunda Belçika, örnek bir burjuva devlettir. İngiliz hükümetinin Brüksel'deki tam yetkili temsilcisi Lord Howard of Welden, 12 Mayıs 1862'de Dışişleri Bakanlığına şöyle yazıyordu: "Bakan M. Rogier, bana çocukların çalışmasının ne genel bir yasayla ve ne de bölgesel yönetmeliklerle sınırlandırılmış oimadığını bildirdi; hükümet son üç yıl içinde, her oturumda, bu konuda bir yasa önerisinde bulunmaya niyetlenmiş, ama eksiksiz çalışma özgürlüğü ilkesine karşıt düşen bir yasaya karşı gösterilen kıskançça direnme nedeniyle hep aşılamaz bir engelle yüzyüze gelmiştir."

[135] "Bir sınıftan insanların bir günde 12 saat çalışmak zorunda olmaları, kuşkusuz çok üzülünecek bir durumdur; bu süreye, yemek zamanları ile işe gidiş-geliş de katılırsa aslında bu, 24 saatin 14 saati eder. ... Sağlık sorununa hiç girmeksizin yalnızca. ahlaki açıdan, 13 yaşından ve sınırlamanın sözkonusu olmadığı mesleklerde daha da küçük yaşlardan başlayarak, işçi sınıfının zamanına hiç ara verilmeksizin bütünüyle elkonulmasının son derece zararlı ve korkunç bir fenalık olduğunu sanırım hiç kimse kabul etmekte duraksamayacaktır. ... Bu riedenle, kamu sağlığının korunması, düzenli bir nüfus yetiştirilmesi ve büyük halk kitlesine aklauygun ölçüde yaşamdan zevk alma hakkının sağlanması için, bütün işkollannda işgününün bir kısmının dinlenme ve eğlenceye ayrılması çok arzu edilen bir şeydir." (Leonard Horner, *Reports of İnsp. fact,,* 31st Dec. 1841.)

[136] Bkz: Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim. 1860.

dönen işçi sınıfı, biraz kendine gelir gelmez, direnmeye başladı ve bu, ilk kez, makineleşmenin doğum yerinde, İngiltere'de oldu. Ne var ki, çalışan halkın 30 yılda koparabildiği ödünler sözden ibaret kaldı. Parlamento 1802 ve 1833 arasında 5 İş Yasası çıkardı, ama bunların uygulanması, gerekli memur giderleri vb. için bir kuruşluk ödenek koymamak kurnazlığını da gösterdi.[137] [sayfa 291]

Bunlar kuru harfler olarak kaldılar. "1833 Yasasından önce gençlerle çocuklar bütün gece, bütün gündüz ya da *ad libitum*,* hem gece, hem gündüz çalışıyordu."[138]

Modern sanayi için normal işgünü, pamuklu, yünlü keten ve ipek fabrikalarını kapsayan 1833 tarihli Fabrika Yasası ile başlar. Sermayenin ruhu açısından, hiç bir şey, 1833'ten 1864'e kadar olan İngiliz Fabrika Yasaları tarihi kadar ilginç değildir. 1833 tarihli yasanın belirlediğine göre, normal fabrika işgünü, sabahın beşbuçuğundan akşamın sekizbuçuğuna kadardı; 15 saat süreyle, bu sınırlar içersinde, genç kimselerin (yani 13 ile 18 yaş arasında olan kimselerin) günün herhangi bir zamanında çalıştırılması yasaya uygundu; ancak yasada belirtilen bazı özel durumlar dışında hiç bir genç insan, bir gün içersinde 12 saatte fazla çalıştırılmayacaktı. Yasanın 6. maddesine göre, "yasada öngörülen bu gibi kişilere, her gün boyunca birbuçuk saatten az olmamak üzere, yemek paydosu verilecek"ti. Dokuz yaşından küçük çocukların çalıştırılmaları, daha sonra belirtilen istisnalar dışı da yasaklanmıştı; 9 ile l3 yaş arasındaki çocukların çalışması, günde 8 saatle sınırlandırılmıştı. Bu yasaya göre, gece işi, yani akşam sekiz-buçukla sabah beşbuçuk arasındaki çalışma, 9 ile 8 yaş arasındaki herkese yasaklanmıştı.

Yasakoyucular, sermayenin yetişkin insan emeğini sömürme özgürlüğüne ya da kendi deyimleri ile "çalışma özgürlüğü"ne bir set çekmekten o kadar uzaktılar ki, Fabrika Yasasının böylesine feci sonuçlar vermesini engellemek için özel bir sistem yarattılar.

Komisyon Merkez Kurulunun 28 Haziran 1833 tarihli ilk raporunda şöyle deniliyordu: "Bugün uygulanan fabrika sisteminin en büyük kötülüğü, bize göre, çocukların çalışma süresini, yetişkinlerin çalışma sürelerinin en üst sınırına kadar uzatma zorunluluğunu yaratmış olmasıdır. Bu kötülüğün önüne geçmenin tek yolu, yetişkinlerin çalışma

[137] Burjuva kralı Louis-Philippe'in hükümdarlığı sırasında çıkartılan 22 Mart 1841 tarihli tek fabrika yasasının hiç bir zaman yürürlüğe konmamış olması, bu rejim için çok.karakteristiktir. Ve bu yasa, yalnız çocukların çalışmasını ele alıyordu. Bu yasa, 8 ile 12 yaş arasındaki çocuklar için günde 8 saat, 12 ile 16 yaş arası için 12 saat vb. çalışmayı öngörmekle birlikte, 8 yaşındaki çocuklar için bile gece işine izin veren kunal- dışı hükümlerle doluydu. Her farenin bile polis gözetimi altında bulundurulduğu bir ülkede, bu yasanın denetimi ve yürütülmesi, "*amis* du commerce"ın iyi niyetlerine bırakılmıştı. 1853 yılından beri yalnız bir bölgede -Departement du Nord- ücretli hükümet denetmeni atanmıştlr. Louis-Philippe yasasının her konudaki bir yığın Fransız yasası kalabalığı arasında 1848 devrimine kadar tek başına durması da, Fransız toplumunun gelişrnesini gösteren bir olgu olarak daha az karakteristik değildir.

[138] *Report of Insp. of Fact.,* 30th April, 1860. s. 50.

* Keyfe göre. -ç.

sürelerine hiç dokunulmaksızın –çünkü böyle bir şey, bizce, çözümlenmesi istenen kötülükten daha büyük kötülük yaratabilir– çocukların iki posta halinde çalışmalarını saptayacak bir plan olabilir." ... Bu "plan" Vardiya Sistemi adı altında yürürlüğe kondu, ve böylece örneğin 9 ile 13 yaş arasındaki bir posta çocuk, sabah beşbuçuktan öğleden sonra birbuçuğa kadar, bir başka posta çocuk, öğleden sonra birbuçuktan gece sekiz [sayfa 292] buçuğa kadar "işe koşulacaktı" vb..

Fabrikatörlerin son yirmiiki yıl içersinde çıkarılmış olan çocukların çalışmaları ile ilgili bütün yasaları en vurdumduymaz biçimde görmezlikten gelmiş olmalarının ödülü olarak, yasa, daha da allanıp pullanmıştı. Parlamento, çıkardığı yasalarla, 1 Mart 1834'ten itibaren 11 yaşından küçük, 1 Mart 1835'ten itibaren 12 yaşından küçük, 1 Mart 1836'dan itibaren 13 yaşından küçük çocukların fabrikalarda sekiz saatten fazla çalıştırılamayacağını öngörüyordu. "Sermaye"nin üzerine titreyen bu "liberalizm", Dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie, vb., kısacası, Londra'nın en seçkin doktorları ile operatörlerinin Avam Kamarası önünde gecikmenin tehlikeli olduğu konusunda tanıklık etmeleri üzerine, daha da dikkate değer bir durum aldı. Dr. Farre düşüncelerini daha kabaca ortaya koydu: "Her ne şekilde olursa olsun zamansız ölümlere yolaçılmasını önlemek için aynı ölçüde yasalar gereklidir, ve bu yol" (yani fabrikaların uyguladığı yöntem) "bu gibi ölümlere yolaçan en gaddarca şekil olarak görülmelidir. " [138a]

Fabrikatörlere karşı beslediği şefkat duyguları ile 13 yaşından küçük çocukları gelecek yıllar için Fabrika Cehenneminde haftada 72 saat çalışmaya mahkum eden aynı "reformcu" Parlamento, öte yandan da, özgürlüğü ancak damla damla veren Kölelikten Kurtuluş Yasasıyla, çiftlik sahiplerinin, zenci köleleri haftada 45 saatten fazla çalıştırmasını daha başlangıçta yasaklamıştı.

Ama, uzlaşmaya hiç niyeti olmayan sermaye, şimdi de yıllarca sürecek olan gürültülü bir propagandaya girişti. Bu propaganda, esas olarak, yaşları bakımından çocuk adı altında toplanan, çalışmaları 8 saat ile sınırlandırılan ve belli süre zorunlu öğrenim görmeleri gerekli yaştakilere yöneltilmişti. Kapitalist antropolojiye göre, çocukluk yaşı, 10'da, haydi bilemediniz 11'de sona ererdi. Fabrika Yasasının bütünüyle yürürlüğe gireceği zaman, yani o uğursuz 1836 yılı yaklaştıkça, imalatçılar güruhu da şamatayı artırıyordu. Gerçekten de, hükümetin gözünü öylesine korkutmayı becerdiler ki, hükümet, 1835'te çocukluk yaşının sınırının 13'ten 12'ye indirilmesini önerdi. Bu arada, dıştan gelen baskı daha da tehdit edici bir durum aldı. Ama Avam Kamarası daha fazlasına [sayfa 293] cesaret edemedi; 13 yaşından küçük çocukları, Juggernaut

[138a] "Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."

arabasının* altına günde sekiz saatten fazla atmayı reddetti, ve 1833 Yasası tüm olarak yürürlüğe girdi. 1844 Haziranına kadar da değişmedi.

Yasanın, fabrika çalışmasını önce kısmen sonra da bütünüyle düzenlediği on yıl içersinde, fabrika denetmenlerinin resmi raporları, yasanın uygulanmasının olanaksızlığı konusundaki şikayetleri ile doluydu. 1833 tarihli yasa, her "genç kimse"nin ve "her çocuk"un, 12 ya da 8 saat çalışmasını, sabah beşbuçuk ile akşam sekizbuçuk arasındaki 15 saatlik sürede, işe başlama, yemek aralığı, yeniden işe başlama ve işi bitirme zamanlarının belirlenmesini, sermaye ağalarının keyfine bıraktığı gibi, farklı kişilere, çeşitli zamanlarda yemek paydosu verme yetkisini de verdiği için, bu baylar çok geçmeden yeni bir "vardiya sistemi" keşfettiler ve böylece yükbeygirleri belli duraklarda değiştirileceği yerde, yalnızca değişik duraklarda durmadan yeniden işe koşuldular. İlerde aynı konuya döneceğimiz için bu sistemin güzelliği üzerinde daha fazla durmayacağız. Ama ilk bakışta şurası apaçık görülüyor ki, bu sistem, Fabrika Yasasının bütününü yalnız ruhuyla değil, metniyle de geçersiz hale getiriyordu. Her çocuk ya da genç insanla ilgili olarak tutulan bu karmaşık muhasebe sistemi karşısında, fabrika denetmenleri, yasaların belirlediği emek-zamanı ve yemek paydoslarını nasıl uygulayabilirlerdi? Çok geçmeden fabrikaların çoğunda eski vahşet yeniden hortladı ve hiç bir ceza görmedi. İçişleri Bakanı ile yaptıkları bir görüşmede (1844) fabrika denetmenleri, bu yeni icad edilmiş vardiya sistemi altında herhangi bir denetimin olanaksızlığını gösterdiler.[139] Ne var ki, bu arada koşullar epeyce değişmişti. Fabrika işçileri, özellikle 1838'den beri, Charter'i politik seçim sloganı yaptıkları gibi, On Saatlik Yasayı ekonomik seçim sloganı haline getirdiler. Fabrikalarını 1833 yasasına uygun olarak yöneten bazı fabrikatörler bile, cüretkarlıkları ya da daha şanslı yerel koşulları nedeniyle, yasalara uymayan sahte biraderlerinin ahlaka uymayan rekabetleri konusunda Parlamentoya muhtıralar yağdırmaya başladılar. Üstelik, fabrikatörler, birey olarak, o eski kazanç hırslarına gem vurmasalar da, fabrikatörler sınıfının sözcüleri ile siyasal [sayfa 294] temsilcileri, çalışanlara karşı bir cephe ve ağız değişikliği yapılmasını emretmişlerdi. Tahıl Yasalarının kaldırılması için kampanyaya girişmişlerdi, zafere ulaşmak için işçilerin yardımına gereksinmeleri vardı. Bu nedenle, yalnızca ekmeklerini çifte somuna çıkartmayı değil, serbest ticaretin mutluluk döneminde On Saatlik Çalışma Yasasının gerçekleştirilmesini de vaadediyorlardı.[140] Böylece, 1833 yasasını gerçekleştirmekten öte bir amaç taşımayan bir önleme karşı çıkmaya pek cesaret edemediler. En kutsal çıkarlarının, toprak rantının tehdit edilmesi karşısında

* *Juggernaut,* aynı adı taşıyan kentin tapınağında, yıllık ayin sırasında, Hint tanrısı Vişnu'nun heykelinin üzerinde gezdirildiği ve meczuplarının kendilerini altına attıkları araba tekerleği. -ç.

[139] *Rept.* of *Insp.* of *Fact.,* 31st October, 1849, s. 6.

[140] *Rept. of Insp. of Fact.,* 31st October, 1848, 5. 98.

toriler, düşmanlarının bu "alçakça hareketleri"ne[141] karşı insancıl bir öfkeyle gürlediler.

7 Haziran 1844 tarihli ek fabrika yasasının kökeni işte buydu. Bu yasa, 10 Eylül 1844'te yürürlüğe girdi. Yeni bir işçi grubunu, yani 18 yaşın üzerindeki kadınları himayesi altına alıyordu. Bunlar her bakımdan genç işçilere eşit duruma getiriliyordu; emek-zamanları oniki saat ile sınırlanıyor, gece çalışmaları yasaklanıyordu vb.. İlk kez yasakoyucu, yetişkinlerin çalışmasını doğrudan doğruya ve resmen denetim altında tutmaya kendini zorunlu görüyordu. 1844-1845 tarihli Fabrika Raporunda şu alaylı sözler vardı. "Yetişkin hanımların, *haklarına* bu şekilde müdahale edilmiş olmasından yakındıkları konusunda herhangi bir bilgi bana ulaşmış değildir."[142] Onüç yaşın altındaki çocukların emek-zamanı 6½ saate, ve bazı durumlarda da gene günde 7 saate indiriliyordu.[143]

"Sözde vardiya sistemi"nin kötüye kullanılmasından kurtulmak için yasa, diğerleri yanında, şu önemli hükümleri de getiriyordu: – "Çocukların ve gençlerin çalışma saatleri, bu çocuk ya da gençlerin, sabah işe başladıkları zamandan itibaren hesaplanacaktır." Böylece, örneğin, eğer A, sabah 8'de, B de 10'da işe başlarsa, B'nin işgününün, gene de A'nınki ile aynı saatte sona ermesi gerekecektir. "Zaman resmi saate göre hesaplanacaktır", örneğin, fabrikanın saati en yakın demiryolu istasyonunun saatine göre ayarlanacaktı. Fabrika sahibi, işin başlama, sona erme ve çeşitli yemek saatlerini gösteren "okunaklı" bir levha asacaktı. Öğleyin 12'den önce işe başlayan çocuklar, öğleyin 1'den sonra, [sayfa 295] tekrar çalıştırılamayacaktı. Böylece, öğleden sonraki ekip, sabah çalışan çocuklar ile kurulamayacaktı. Yemek paydosu için verilen birbuçuk saatin, "en az bir saati, öğleden sonra saat üçten önce verilecekti. .. ve aynı vardiya içine isabet edecekti. Yemek zamanı için en az 30 dakikalık bir aralık verilmeksizin, öğleyin saat birden önce hiç bir çocuk ya da genç beş saatten fazla çalıştırılamayacaktı." Bu sırada (yani yemek zamanında) "fabrikanın emek-sürecinin devam ettiği yerlerinde hiç bir çocuk ya da genç erkek veya kadın çalıştırılamayacak ya da buralarda bulunmayacaktı." vb..

Görüldüğü gibi, zaman sınırlarını, paydos saatlerini, askeri bir disiplinle saatin tik-takları ile düzenleyen bu hassaslık asla parlamentonun eseri değildi. Bütün bunlar, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak, koşullardan giderek doğmuştu. Bunların biçimlenmesi, resmen tanınması ve devlet tarafından ilan edilmesi, sınıfların uzun savaşımlarının sonucu olmuştur. Bunların ilk sonuçlarından biri, uygulamada, fabrikadaki yetişkin erkeklerin işgününün, aynı sınırlamalara bağlı olmasıdır;

[141] Lord Horner, kendi resmi raporunda, "alçakça uygulamalar" deyimini kullanmaktadır. (*Report of Inspı. of Fact.*. 31st October. 1859. s. 7.)

[142] *Rept. etc.,* 30th Sept., 1844, s. 15.

[143] Yasa, her gün çalışmayıp da gün aşırı çalışan çocukların 10 saat çalıştırılmalarına izin vermektedir. Aslında bu madde işlemez halde kaldı.

çünkü üretim süreçlerinin çoğunda, çocuklarla gençlerin ve kadınların elbirliği vazgeçilmezdi. Bunun için, 1844'ten 1847'ye kadarki dönemde 12 saatlik işgünü, Fabrika Yasasına bağlı bütün sanayi kollarında genel ve tekdüze bir uygulama olmuştur.

Bununla birlikte, fabrikatörler , bu "ilerleme"ye, bunu karşılayacak bir "gerileme" olmaksızın izin vermediler.

Bunların çabaları ile, Avam Kamarası, sömürülmeye uygun en küçük çocuk yaşını 9'dan 8'e indirdi; böylece, hem tanrısal yasaya, hem de insan yasasına uygun olarak kapitalistlerin hakları olan bir miktar daha fabrika çocuğu sağlanmış oldu.[144]

1846-47 yılları, İngiltere'nin ekonomik tarihinde, çığır açıcı yıllar olmuştur. Tahıl Yasaları ve pamuk ile öteki hammaddelerden alınan ithalat vergileri kaldırılmış; serbest ticaret, yaşam için yol gösterici yıldız ilan edilmiş; kısacası, mutluluk dönemi başlamıştı. Buna karşılık, aynı yıllarda, çartist hareket ile 10 saatlik işgünü savaşımı en yüksek noktasına ulaşmıştı. Onlar, öç almak için fırsat kollayan toriler arasında müttefikler bulmuşlardı. Başlarında Bright ile Cobden olmak üzere ikiyüzlü serbest ticaret ordusunun bağnazca direnmelerine karşın, uzun zamandır [sayfa 296] savaşımı verilen On Saatlik İşgünü, parlamentodan geçti. 8 Haziran 1847 tarihli yeni Fabrika Yasasına göre, 1 Temmuz 1847'den itibaren "genç kimseler" (13 ile 18 yaş arası) ve bütün kadın işçiler için işgünü, bir ön kısaltma yapılarak 11 saate indiriliyor, ve 1 Mayıs 1848'den o itibaren de işgünü, kesin olarak, 10 saatle sınırlandırılıyordu. Diğer yönlerden bu yasa, yalnızca 1833 ve 1844 yasalarını değiştiriyor ve tamamlıyordu.

Sermaye, şimdi de, yasanın, 1 Mayıs 1848'de tümüyle yürürlüğe girmesini engellemek için bir hazırlık kampanyasına girişti. Ve işçiler de, geçirdikleri deneyimlerle çok şey öğrendiklerini sanarak, kendi eserlerini yıkmakta, onlara yardımcı olacaklardı. Zaman kurnazca seçilmişti. "Şurasını da unutmamak gerekir ki, fabrika işçileri arasında, 1846-47'deki korkunç bunalımlar nedeniyle, iki yıldan fazla bir süre büyük bir ıstırap sürüp gitmişti; fabrikaların çoğu ya kısa süreli çalışmış ya da büsbütün kapanmıştı. İşçilerin büyük bir kısmı, bu nedenle çok güç duruma düşmüşlerdi; çoğu borçlanmıştı; bu yüzden, geçmiş kayıplarını telafi etmek, belki de borçlarını ödeyebilmek, eşyalarını rehinden kurtarmak ya da sattıklarının yerine yenisini almak ya da kendileriyle ailelerine yeni giysiler edinebilmek için, bugün artık daha uzun süre çalışmayı yeğleyeceklerini düşünmek yerinde olurdu."[145]

Fabrikatörler, bu koşulların doğal etkilerini, ücretlerde genellikle %10'luk bir genel indirim yaparak iyice artırmaya çalıştılar. Bu, deyim

[144] Çalışma saatlerinde yapılacak bir kısaltma, daha çok sayıda çocuğun çalıştırılmalarına yolaçabileceği için, 8-9 yaşlarında ek bir çocuk işçi arzının artan talebi karşılayabileceği sanıldı." (*l.c.*, s. 13.)

[145] *Rep. of Insp. of Fact.*. 31st Oct., 1848. s. 16.

yerindeyse, yeni serbest ticaret çağının açılış kutlamasıydı. İşgünü 11 saate indirilir indirilmez, bunu, %8$^{1}/_{3}$'lik bir indirim izledi, ensonu 10 saate indirilince bu ücretlerdeki indirim de iki katına çıkartıldı. Demek ki, koşulların elverdiği anda, ücretlerde, en az %25 bir indirim yapılmış oluyordu.[146] İşte böylesine uygun koşullar altında, 1847 yasasının kaldırılması için fabrika işçileri arasında faaliyete geçildi. Bu girişim sırasında, söylenen yalanın, verilen rüşvetin, yapılan tehdidin sınırı yoktu. Ama hepsi boşa gitti. "Yasanın kendilerini ezdiği" yolunda yarım düzine dilekçe veren işçiler, sonradan yapılan sözlü soruşturmada, bunların; kendilerine zorla imzalatıldığını söylediler. "Kendilerini ezilmiş hissettikleri doğruydu, ama onları asıl ezen bu yasa değildi."[147] [sayfa 297]

Fabrikatörler işçileri diledikleri gibi konuşturmayı başaramayınca, bu kez de, hem basında, hem parlamentoda, onlar adına daha yüksek perdeden feryada başladılar. Fabrika denetmenlerini, Fransız Ulusal Konvansiyonunun devrimci üyelerine benzeterek, zavallı fabrika işçilerini kendi sözde insancıl heveslerine acımasızca feda etmekle suçladılar. Bu manevra da başarısızlığa uğradı. Fabrika denetmeni Leonard Horner, hem kendisi, hem de yardımcıları aracılığı ile, Lancashire fabrikalarında birçok tanık dinledi. Dinlenen işçilerin %70 kadarı 10 saatlik işgününden, çok daha küçük bir yüzdesi, 11 saatlik işgününden ve pek küçük bir azınlığı da 12 saatlik işgününden yana olduklarını söylediler.[148]

Diğer bir "dostça" çıkış, yetişkin erkekleri 12 ile 15 saat arasında çalıştırmak ve bunu, proletaryanın kalbinin ta derinliklerinde yatan bir özlemin kanıtı olarak her yana yaymaktı. Ne var ki, "acımasız" fabrika denetmeni Leonard Horner, gene karşılarındaydı. "Aşırı çalışanlar"ın çoğunluğu şöyle diyordu: "Daha düşük ücretle on saat çalışmayı yeğleriz, ama bunu seçmek elimizde değil; aramızda o kadar çok işsiz var ki (örneğin, iplikçilerin pek çoğu başka çıkar yol bulamadıkları için, bölükpörçük çalışarak çok düşük ücret alıyorlar) daha uzun süre çalışmayı kabul etmediğimiz zaman, bunlar hemen yerimizi alabilirler; bu durum karşısında ya daha uzun süre çalışmaya razı olacaksınız, ya da büsbütün işten atılmaya."[149]

[146] "Haftada 10 şilin alan işçilerden, %10 oranında bir indirim için 1 şilin ve geriye kalan 9 şilinden de zaman kısalığı nedeniyle 1 şilin 6 peni olmak üzere toplam 2 şilin 6 peni kesildiğini ve bu durum karşısında bunlardan çoğunun günde 10 saat çalışmayı yeğlediklerini söylediklerini gördüm." *l.c.*.

[147] "'Onu [dilekçeyi] imzalamakla birlikte, daha o zaman elimi yanlış bir şey üzerine koyduğumu söyledim.' 'Öyleyse niçin bu işe karıştın.' 'Çünkü, eğer reddedecek olsam beni işten atardı.' Böylece bu dilekçe sahibinin kendisini 'ezilmiş' hissetmekle birlikte bunun fabrika yasasından ileri gelen bir duygu olmadığı anlaşılıyor." *l.c*, s. 102.

[148] s. 17, *l.c*. Mr. Horner'in bölgesinde 181 fabrikada 10.270 yetişkin erkek işçi bu şekilde sorguya çekilmiştir. Bunların tanıklıkları, 1848 Ekiminde sona eren altı aylık raporların ekinde bulunabilir. Bu sorgular, başka konularda da değerli malzeme içermektedir.

[149] *l.c*., Leonard Horner'in topladığı ifadeler, raporun 69, 70, 71, 72, 92 ve 93 numaralı eklerinde, denetmen yardımcısı A.'nın topladığı ifadeler, 54 52, 58, 59, 62 ve 70 numaralı eklerinde görülebilir. Bir fabrikatör de, apaçık gerçeği söylemektedir. Bkz. n° 14 ve n° 165, *l.c*..

Böylece sermayenin hazırlık kampanyası başarısızlıkla sonuçlandı, ve On Saatlik Yasa 1 Mayıs 1848'de yürürlüğe girdi. Ama bu sırada, liderleri tutuklanan ve örgütü dağıtılan çartist partinin uğradığı başarısızlık, İngiliz işçi sınıfının kendi gücüne olan güvenini sarstı. Aradan çok geçmemişti ki, Paris'teki Haziran ayaklanması ile bu ayaklanmanın kanlı bir biçimde bastırılması, Kıta [sayfa 298] Avrupasında olduğu kadar İngiltere'de de egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını, toprak ağaları ile kapitalistleri, borsa kurtları ile dükkancıları, himayeciler ile serbest ticaretçileri, hükümet ile muhalefeti, rahipler ile zındıkları, genç orospular ile yaşlı rahibeleri, mülkiyetin, dinin, ailenin ve toplumun kurtarılması ortak feryadında birleştirdi. İşçi sınıfı, her yerde lanetlenmiş, yasadışı ilan edilmiş ve suçlanmıştı. Artık fabrikatörlerin elini-kolunu bağlayan bir şey kalmamıştı. Şimdi yalnızca On Saatlik Yasaya karşı değil, 1833'ten beri emek-gücünün "serbestçe" sömürülmesini bir ölçüde sınırlandırmayı amaçlayan bütün yönetmeliğe karşı da açıkça başkaldırdılar. Bu, isyancı kapitalistlerin "ellerinin" derilerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmadığı için son derece ucuz, alaylı bir dikkatsizlik ve terörcü bir enerjiyle iki yıldan fazla sürdürülen kölecilikten yana minyatür bir isyanıydı.

Bundan sonra olanları anlayabilmemiz için, 1833, 1844 ve 1847 fabrika yasalarını, biri öbürünü değiştirmediği sürece, her üçünün de yürürlükte olduğunu anımsamamız gerekir: bunlardan hiç birisi, 18 yaşın üzerindeki erkek işçilerin işgününü sınırlamadığı gibi, 1833'ten beri, sabah beşbuçuktan akşam sekizbuçuğa kadar 15 saat yasal "gün" olarak kalmıştı, ve bu sınırlar içersinde önce 12 sonra 10 saatlik iş, gençler ile kadınların belirlenen koşullar altında çalışma süresi olarak saptanmıştı.

Fabrikatörler şurada burada gençlerle kadın işçilerin bir kısmını, çoğu zaman da yarısını işten çıkarmaya ve ardından yetişkin erkeklerin hemen hepsini yeniden gece işinde çalıştırmaya başladılar. On Saatlik Yasa başka seçenek bırakmıyor diye haykırıyorlardı.[150]

İkinci adımları, yasaların tanıdığı yemek paydosları ile ilgiliydi. Şimdi bu konuda fabrika denetmenlerini dinleyelim: "Çalışma saatlerinin on saatle sınırlandırılmasından beri, fabrikatörler, düşüncelerini henüz daha tam anlamıyla uygulamamakla birlikte, çalışma saatlerinin sabah 9'dan akşam 7'ye kadar olması karşısında, yasanın gereklerini, sabah 9'dan önce bir saat ve akşam 7'den sonra yarım saat [yemek paydosu] vermek suretiyle karşılamayı deniyorlar. Şimdi bazı durumlarda, bir saat ya da yarım saat yemek paydosuna izin vermekle birlikte bu birbuçuk saatin herhangi bir kısmını, fabrika işgünü içinde vermek [sayfa 299] zorunda olmadıklarında ısrar ediyorlar."[151] Bu durumda fabrikatörler, 1844 yasasının yemek saatleriyle ilgili çok kesin hükümlerini

[150] *Reports etc*., for 31st October , 1848. s. 133, 134.
[151] *Reports etc*., for 30th Apri!, 1848, s. 47.

işçilerin, fabrikaya gelmeden ve fabrikadan çıktıktan sonra –yani evlerinde– yemelerine içmelerine izin vermek şeklinde anlıyorlardı. Ve işçilerin öğle yemeklerini sabah saat 9'dan önce yemelerinde ne gibi bir sakınca olabilirdi? Ne var ki, Krallık hukukçuları, yasada öngörülen yemek zamanlarının, "çalışma saatleri sırasında verilecek paydoslarda olması gerektiğine ve böyle bir aralık verilmeksizin sabah 9'dan akşam 7'ye kadar 10 saat sürekli çalışmanın yasalara uygun olmadığına" karar verdiler.[152]

Sermaye, bu hoş gösterilerden sonra, 1844 yasasının lâfzına uygun düşen ve bu nedenle de yasal olan bir adımla ayaklanmasına bir giriş yaptı.

1844 yasası, kuşkusuz, 8 ile 13 yaş arasındaki çocukların, öğleden önce çalıştırıldıklarında, öğleden sonra saat 1'den itibaren yeniden çalıştırılmasını yasaklıyordu. Ama, çalışma zamanı öğleyin 12'de ya da daha sonra başlayan çocukların 6½ saatlik çalışma sürelerini hiç bir şekilde düzenlememişti. Sekiz yaşında bir çocuk, öğleyin işe başlasa 12'den 1'e kadar bir saat, öğleden sonra 2'den 4'e kadar iki saat, akşam 5'ten 8.30'a kadar 3½ saat olmak üzere, yasaya uygun olarak, toplam 6½ saat çalıştırabilirdi. Ya da daha iyisi, bunların çalışmalarını, yetişkin erkek işçilerin 8.30'a kadar süren çalışmalarıyla aynı zamana raslatmak için fabrikatörlerin, bunları, öğleden sonra 2'ye kadar işe başlamamaları yeterdi; böylece bunları, hiç aralık vermeden akşam 8.30'a kadar fabrikada tutabilirlerdi. "Ve şimdi açıkça kabul edilmektedir ki, İngiltere'de fabrikatörlerin, makinelerini, günde on saatten fazla çalıştırma istekleri sonucu, bütün gençlerle kadın işçiler fabrikadan çıktıktan sonra, çocukları, yetişkin erkeklerle birlikte saat 8.30'a kadar çalıştırmaları yaygın bir uygulama halini almıştır."[153] İşçilerle fabrika denetmenleri, hem sağlık, hem de ahlak yönünden bu uygulamaya itiraz ettiler; ama Sermaye şu yanıtı verdi:

"Sözleşmelerimin ağırlığı başımın üstünde duruyor!
"Ben, yasadan, senedimin cezasını ve karşılığını istirham ederim."*

[sayfa 300]

Gerçekten de, 26 Temmuz 1850 tarihinde Avam Kamarasının önüne serilen istatistiklere göre, bütün protestolara karşın, 18 Temmuz 1850'de 257 fabrikada 3.742 çocuk bu "uygulamanın" konusu idi.[154] Ne var ki, bu da yetmemişti. Sermayenin keskin gözleri, 1844 yasasının, en az yarım saatlik paydos vermeksizin öğleden önce 5 saat çalışmaya izin vermediği halde, öğleden sonraki çalışma için böyle bir kayıt koymadı-

[152] *Reports etc.*, for 31st Oct., 1848, s. 130.
[153] *Reports etc.*, *l.c.*, *s.* 142.
* Shakespeare, *Venedik Taciri*, perde IV, sahne I, dize 204-205'te insafsız Yahudi tefeci Shylock'un sözleri. -ç.
[154] *Reports etc.*, for 31st Oct., 1850. s. 5, 6.

ğını keşfetmişti. Böylece, 8 yaşındaki çocukları hiç aralıksız 2'den 8.30'a kadar çalıştırma zevkinin yanısıra, bütün bu süre içersinde aç bırakma zevkini de tatmış oluyordu.

"Daima onun kalbi
"Böyle diyor: senet."[155] *

1844 yasasının çocukların çalışmasını düzenleyen lafzına, böylece Shylock cimriliği ile sıkısıkıya sarılmış, ama aynı yasanın "gençlerle kadınların" çalışmasını düzenleyen hükümlerine açıktan açığa başkaldırmıştır. Anımsanacağı gibi "sözde vardiya sistemine" son vermek bu yasanın başlıca hedefi ve amacıydı. Efendiler ayaklanmalarına şu basit bildiri ile başladılar: 1844 yasasının, gençlerin ve çocukların, işverenin arzusuna göre 15 saatlik günün ufak bölümlerinde *ad libitum* kullanılmasını yasaklayan hükümleri, emek-zamanı 12 saat olarak saptandığı sürece "nispeten zararsız"dı. Ama, On Saatlik Yasa altında, bu "ıstırap verici bir güçlük" halini almıştı.[156] Fabrikatörler, denetmenlere, büyük bir soğukkanlılıkla, yasanın lafzı üstüne çıkarak eski sistemi kendi hesaplarına, yeniden uygulayacaklarını söylediler.[157] "Onlara daha yüksek ücret ödeyebilmek için", kafalarına yanlış düşünceler sokulmuş işçilerin çıkarlarına hareket etmiş olacaklardı. "On Saatlik Yasa altında, Büyük Britanya'nın sınai üstünlüğünü sürdürmenin mümkün olan tek planı buydu." "Vardiya sistemindeki düzensizlikleri [sayfa 301] farketmek belki biraz güç olabilirdi; ama ne çıkar? Fabrika denetmenleri ve yardımcılarını ufak-tefek güçlüklerden kurtarmak için, bu ülkenin büyük üretim çıkarı ikincil bir konu haline mi getirilecekti?"[158]

Bütün bu bahanelerin doğal hiç bir yararı olmadı. Fabrika denetmenleri mahkemeye başvurdular. Ama çok geçmeden, fabrikatörler, İçişleri Bakanı Sir George Grey'i öyle bir dilekçe yağmuruna tuttular ki, 5 Ağustos 1848 tarihli genelgeyle, bakan, denetmenlere, "genç işçilerin, yasada öngörülenden daha uzun süre fiilen çalıştırıldıklarına inandırıcı nedenler bulunmadıkça, yasa metnine uyulmadığı ya da bunların vardiya ile çalıştırıldıkları konusunda fabrika sahipleri aleyhine rapor verilmemesi" için tavsiyede bulundu. Bunun üzerine fabrika denetmeni J.

[155] Sermayenin niteliği, gelişmemiş şeklinde neyse gelişmiş şeklinde de öyle kalır. Amerikan iç savaşının çıkmasından kısa süre önce, köle sahiplerinin etkisiy!e Yeni Meksika topraklarında yürürlüğe konulan yasada, işçinin, kapitalistin onun emek-gücünü satınaldığı sürece "onun (kapitalistin) parası o!duğunu" söyler. Aynı görüş, Romalı patrisyenler arasında da geçerliydi. Bunların borçlu pleblere avans olarak verdikleri para, tüketim maddeleri *aracılığıyla*, borçlunun eti ve kanı haline dönüşürdü. Bu "et ve kan", bunun için "onların parasıydı". Shylock'un On Masa Yasası işte buydu. Alacaklı patrisyenlerin zaman zaman Tiber ırmağının öte yakasında, borçlu etleriyle şölenler düzenledikleri konusunda Linguet'in iddiası, Daumer'in, hıristiyanlarını Aşai Rabbani Ayini gibi aydınlanmamış olarak kalacaktır.

[156] *Reports etc*., for 30th April, 1848, s. 28.

[157] Diğerleri arasında filantropist Ashwortlı'un Leonard Horner'e yazdığı mide bulandırıcı mektupta böyledir. *(Reports etc*., April 1849, s. 4.)

[158] *l.c*., s. 140.

* Shakespeare, aynı yapıt, dize 250-251. -ç.

Stuart, bu sözde vardiya sisteminin 15 saat süreyle bütün İskoçya'da uygulanmasına izin verdi, ve çok geçmeden eski duruma dönülmüş oldu. İngiliz fabrika denetmenleri; bir yandan da, İçişleri Bakanının yasayı keyfi olarak yürürlükten kaldıracak yetkisi olmadığını açıklayarak bu kölecilikten yana ayaklanmaya karşı yasal kovuşturmaya devam ettiler.

Mahkemeler, yani taşra sulh yargıçları –Cobbett'in deyimiyle "Bu Ücretsiz Büyük Yargıçlar"– beraat kararı verdikten sonra, kapitalistleri, yargıç önüne çıkarmanın ne gereği vardı? Bu mahkemelerde, efendiler, kendi kendilerinin yargıcı durumunda idiler. Bir örnek: Kershaw, Leese ve Ortakları firmasından pamuk iplikçisi Eskrigge adında biri, bölgesindeki fabrika denetmenine, fabrikasında uygulanacak vardiya sistemi ile ilgili bir plan vermişti. Olumsuz yanıt alınca önce hiç ses çıkarmadı. Birkaç ay sonra, Robinson adında. gene bir pamuk iplikçisi –eğer bu adam Robinson'un uşağı Cuma değilse bile herhalde Eskrigge'nin bir akrabası olmalı– Eskrigge'nin icat ettiği vardiya planının aynısını uygulama suçlaması ile Stockport sulh yargıcının karşısına getirildi. Mahkeme dört yargıçlıydı, bunların üçü pamuk iplikçisiydi ve başlarında da aynı Eskrigge bulunuyordu. Eskrigge, Robinson'u beraat ettirdi, ve bu durumda, Robinson için hak olan şey, Eskrigge için de elbette sözkonusu olacaktı. Ve o da kendi verdiği karardan yararlanarak, fabrikasında bu sistemi hemen uygulamaya geçti.[159] Bizzat bu mahkemenin bileşimi yasanın çiğnenmesiydi.[160] Denetmen [sayfa 302] Howell bu hukuk komedilerine "derhal bir çare bulunmalıdır" diye feryat eder: "Ya yasalar, bu gibi mahkeme kararlarına uyacak şekilde değiştirilmelidir, ya da bu gibi davalar açıldıgı zaman ... verecekleri kararlar yasalara uygun düşecek daha dürüst mahkemelerde görülmelidir. Bence en iyisi maaşlı yargıçların atanmasıdır."[161]

Krallık hukukçuları, 1844 yasasının patronlar tarafından yapılan yorumunun saçma olduğunu ilan ettiler. Ama "Toplumun Kurtarıcıları" yollarından saptırılmalarına gözyumacak gibi değillerdi. Leonard Horner raporunda şöyle diyordu: "Yasanın uygulanması için yedi ayrı mahkemede açtığım on davadan, sulh yargıçlarından ancak birisi yasayı destekledi. ... Yasanın böylesine uygulanmaması karşısında artık dava açmanın gereksizliğine karar verdim. 1844 yasasının işsaatlerinde düzeni sağlamak amacıyla konulan hükümleri ... böylece benim bölgemde (Lancashire) artık yürürlükte değildir. Ne ben, ne de birlikte çalıştığımız denetmen yardımcıları, vardiya ile çalışan bir fabrikayı denetlediğimiz zaman, gençlerle kadınların günde on saatten fazla çalıştırılmadıklarından emin değiliz. ... 30 Nisandan beri benim bölgemde, vardiya ile çalı-

[159] *Reports etc*., for 30th April. 1849. s. 21. 22. Karş: benzer örnekleri. *ibid*., s. 4, 5.

[160] Sir John Hobhouse Fabrika Yasası diye bilinen (l ve 2 W[illia]m IV, c. 29, s. 10) yasa ile, bir pamuk ipliği ya da dokuma fabrikası sahibinin ya da babasının, oğlunun veya kardeşinin, fabrika yasası ile ilgili bir soruşturmada, sulh yargıcı olarak görev yapması yasaklanmıştı.

[161] *l.c*., [s. 22.]

şan fabrikaların sayısı 114'e ulaşıyordu, ve bu rakam hızla artmaktadır. Genellikle fabrikada çalışma saati, sabah 6'dan akşam 7½'ye kadar, 13½ saate inmiştir. ... ve bazı durumlarda da sabah 5½'den akşam 8½'ye kadar, 15 saate çıkmaktadır."[162] Daha 1848 Aralığında, Leonard Horner'iri elinde, bu vardiya sistemi altında hiç bir denetim sisteminin bu muazzam aşırı-çalışmaya engel olamayacağını oybirliği ile belirten 65 fabrikatör ile 29 fabrika gözcüsünün listesi vardı.[163] 15 saatlik çalışma sırasında aynı çocuklarla genç insanlar iplik atölyesinden dokuma atölyesine, bir fabrikadan ötekine aktarılıyordu.[164] Nasıl olur da, "vardiya sistemi adı altında, 'işçiler'i sonu gelmez tertipler içersinde, bir orada bir burada kullanan, her allahın günü herkesin çalışma ve dinlenme saatlerini durmadan değiştiren ve böylece belli bir ekibi aynı zamanda aynı işyerinde bulmayı olanaksız hale getiren bir düzende [sayfa 303] denetim görevi yerine getirilebilir?"[165]

Ama fiilen uygulanan bu aşırı-çalıştırma bir yana bırakılırsa, bu sözde vardiya sistemi, kapitalist hayalgücünün bir ürünüydü ve Fourier'nin alaycı "*Courtes seances*" tablosu, bu fanteziyi, ancak, "emeğin cazibesi" yerine "sermayenin cazibesi" sözleri konulduğu zaman geride bırakabilirdi. Örneğin, "saygıdeğer" basının, "biraz dikkat ve iyi bir yöntemle nelerin başarılabileceğine" örnek diye övdüğü şu fabrikatör planlarına bir gözatalım. Çalışan *personel*, bazan 12-14 kategoriye ayrılıyor ve bunlar da durmadan birinden diğerine aktarılıyorlardı. Fabrikanın 15 saatlik çalışma süresi boyunca, sermaye, işçiyi, bazan 30 dakika, bazan bir saat fabrikaya çekiyor, sonra tekrar dışarı atıyor ve onu bölük-pörçük sürelerle tazı gibi bir oraya bir buraya koşturuyor ve 10 saatlik çalışma tamamlanana kadar hiç yakasını bırakmadan bu böyle sürüp gidiyordu. Tıpkı sahnede olduğu gibi, aynı kişiler, her perdenin çeşitli sahnelerinde sırayla sahneye çıkıyorlardı. Ve bir aktörün oyun boyunca sahneye ait olması gibi, işçiler de, geliş-gidiş saatleri hesaba katılmazsa, 15 saat süreyle fabrikaya aittir. Böylece, dinlenme saatleri, delikanlıları meyhaneye, kızları kerhaneye sürükleyen zoraki tembellik saatleri haline geliyordu. Kapitalistin, çalıştırdığı işçi sayısını artırmaksızın, makinelerini 12 ila 15 saat süreyle devamlı çalıştırmak için her gün icadettiği yeni bir hile ve kurnazlık sonucu, işçiler, yemeklerini, bazan şu bazan da bu zaman aralığında atıştırmak zorunda kalıyorlardı. On saatlik işgünü için girişilen hareketler sırasında, patronlar, işçi sürüsünün, 10 saatlik çalışmaya karşılık 12 saatlik ücret almak amacıyla sağasola başvurduklarını haykırıyorlardı. Oysa şimdi, madalyonu, tersine çevirmişlerdi. Emek-gücü üzerindeki 12 ile 15 saatlik efendiliklerine karşılık, 10 saatlik ücret ödüyorlardı.[166] Oyunun özü buydu; on saatlik çalışma yasasının patronca yoru-

[162] *Reports etc*., for 30th April. 1849, s. 5.
[163] *Reports etc*., for 31st Oct.. 1849. s. 6.
[164] *Reports etc*., for 30th April. 1849, s. 21.
[165] *Reports etc*., 31st Oct. 1848. s. 95.

mu böyleydi! Tahıl Yasasına karşı girişilen hareket sırasında tam 10 yıl, işçilere, tahılın serbest ithali ve İngiliz sanayiinin sahip olduğu olanaklarla 10 saatlik çalışmanın kapitalistleri zengin etmeye yeteceğini, insanlık aşkıyla terler dökerek, kuruşu kuruşuna hesaplayarak anlatmaya çalışan işte bu aynı numaracı serbest ticaretçilerdi.[167] [sayfa 304] Sermayenin giriştiği bu ayaklanma, ensonu iki yıl sonra, İngiltere'deki dört büyük mahkemeden birinin, Maliye Mahkemesinin *(Court of Exchequer)* verdiği bir kararla, sonunda, tacını giydi. Bu mahkeme, 8 Şubat 1850'de, bir dava sonunda, fabrikatörlerin kuşkusuz 1844 yasasının ruhuna aykırı hareket ettiklerini, ama bizzat bu yasanın da, onu anlamsız hale getiren bazı sözcükleri içerdiğine karar verdi. "Bu karar ile On Saatlik Yasa yürürlükten kalkmış oluyordu."[168] Şimdiye kadar vardiya sistemini gençlerle kadınlara uygulamaktan çekinen patronlar, bu karara dörtelle sarıldılar.[169]

Ama sermayenin görünüşteki bu kesin yengisinin ardından, derhal bir tepki doğdu. Emekçi halk, şimdiye kadar, katı ve eksilmeyen bir direnme göstermekle birlikte pasif bir tutumdaydı. Oysa şimdi, Lancashire ve Yorkshire'da tehditedici protesto toplantıları yapıyorlardı. Göstermelik On Saatlik Yasa düpedüz dalavereydi, parlamento aldatmasıydı ve hiç bir zaman da varolmamıştı! Fabrika denetmenleri, sınıflar arası husumetin inanılmaz bir gerilim noktasına ulaştığı konusunda, hükümeti, derhal uyardılar. Patronlardan bazıları da kendi aralarında mırıldanıyorlardı: "Yargıçların çelişik kararları yüzünden, işler büsbütün anormal ve anarşik bir hal aldı. Yorkshire'de ayrı yasa uygulanır, Lancashire'da ayrı; Lancashire'ın bir kasabasında uygulanan bir yasayla, hemen komşu kasabada uygulananlar birbirini tutmaz. Büyük kasabalardaki fabrikatörler yasalara uymamanın yollarını bulurlar, oysa taşradaki fabrikatörler vardiya sistemi için yeterli işçi bulamadıkları gibi, işçileri bir fabrikadan ötekine taşıma olanağına hiç sahip değillerdir." vb.. Oysa sermayenin doğuştan gelen ilk hakkı, emek-gücünün, bütün kapitalistlerce eşit olarak sömürülmesidir.

Bu koşullar altında, patronlarla işçiler arasında, 5 Ağustos 1850 tarihli ek fabrika yasasında, parlamentonun mührünü taşıyan bir uzlaşmaya varıldı. "Gençler ve kadınlar" için işgünü, haftanın ilk beş günü için 10 saatten 10½ saate çıkarıldı, cumartesi günü için de 7½ saate indirildi. Çalışma sabah 6'dan akşam 6'ya kadar devam edecek,[170] yemek

[166] Bkz: *Reports etc*., 30th April, 1849. s. 6, ve fabrika denetmenleri Howell ile Saunders'in, 31 Ekim 1848 tarihli raporlarındaki "vardiya sistemi" ile ilgili ayrıntılı açıklamalar. Ayrıca bkz: Ashton ve çevresi din adamlarının, "vardiya sistemi"ne karşı 1849 ilkyazında kraliçeye sundukları dilekçe.

[167] Örnegin, *The Factory Question and the Ten Hours' Bill*, by R. H. Greg, 1837. ile karşılaştırınız.

[168] F. Engels, "'The English Ten Hours' Bill" *(Neue Rheinishe Zeitung*, *Politisch-ökonomische Revue*, edited by K. Marx, Nisan 1850, s, 13). Aynı Yüksek Mahkeme, Amerikan iç savaşı sırasında, korsan gemilerinin silahlandırılmalarına karşı olan yasanın anlamını tamamıyla tersine çeviren bir anlam belirsizliği keşfetmişti.

[169] *Rep*., *etc*., for 30th April; 1850.

zamanı için 1½ saatten az olmamak [sayfa 305] üzere paydos yapılacak ve bu yemek zamanlan herkes için aynı anda olup 1844 yasası koşullarına uygun olacaktı. Burunla, vardiya sistemine bütünüyle son verilmiş oluyordu.[171] Çocukların çalışmalarıyla ilgili olarak 1844 Yasası yürürlükte kalacaktı.

Bir kısım patronlar eskiden olduğu gibi bu kez de, proletaryanın çocukları üzerinde özel senyörlük hakları sağlamışlardı. Bunlar ipek fabrikatörleri idi. 1833'te kurt gibi ulumuşlardı: "Eğer her yaştan çocukların günde 10 saatlik çalışma özgürlükleri geri alınırsa, bu, onların işlerini durdurabilirdi."[172] Yeterli sayıda 13 yaşından büyük çocuk satınalmak, onlar için olanaksız olacaktı. Diledikleri ayrıcalığı koparttılar da. Öne sürdükleri bahanenin, kasıtlı bir yalan olduğunu daha sonraki bir araştırma ortaya koymuştur.[173] Ne var ki, bütün bunlar, 10 yıl süreyle, işlerini görebilmeleri için taburelere oturmak zorunda bırakılan küçücük çocukların kanından günde 10 saat ipek eğirmekten onları alıkoymamıştır.[174] 1844 yasası, gerçi bunları, 11 yaşından küçük çocukları günde 6½ saatten fazla çalıştırma "özgürlüğünden yoksun bırakmıştı". Ama, öte yandan da, bunlara, 11 ile 13 yaşları arasındaki çocukların günde 10 saat çalıştırılma ayrıcalığını tanıdığı gibi, öteki fabrika çocukları için zorunlu olan öğrenimden de bu zorunluluğu kaldırmıştır. Bu kez bahane şuydu: "Üzerinde çalıştıkları kumaşın çok ince ve narin dokusu, bu çocukların ancak bu tür fabrikalara çok küçük yaşta girmeleriyle elde edilebilecek, hafif, kıvrak bir çalışmayı gerektirir."[175] Çocuklar, tıpkı Güney Rusya'da boynuzlu hayvanların, derileriyle yağları için boğazlanmaları gibi, salt hafif ve kıvrak parmakları için boğazlanıyordu. Ensonu, 1850'de, 1844'te verilen ayrıcalık, ipek bükme ve ipek eğirme bölümleriyle sınırlandı. Ama gene, "özgürlüğü" elinden alınan sermayeye ödün vermek için, 11 ila 13 yaşındaki çocukların çalışma zamanı 10'dan 10½ saate çıkarıldı. Bahane: "İpek fabrikalarında çalışma öteki dokuma fabrikalarından daha hafifti ve diğer yönlerden de sağlığa çok daha az zararlıydı."[176] Resmi sağlık araştırmaları sonradan [sayfa 306] bunun tersini tanıtladı: "Ortalama ölüm oranı ipek bölgelerinde çok daha yüksektir, ve kadın nüfus arasında hatta Lancashire' daki pamuk bölgelerinden de fazladır."[177] Fabrika de-

[170] Kışın, sabah 7 ile akşam 7 olabilir.

[171] Bugünkü yasa (1850 tarihli) bir uzlaşma idi; bununla, işçiler işsaatleri sınırlandırılan kimselerin işe başlama ve işi bırakma konusunda tek bir sürenin tanınmasının sagladığı yarardan dolayı On Saatlik Yasanın getirdiği yararlardan vazgeçmişlerdi," *(Reports etc*.. for 30th April, 1852, s. 14.)

[172] *Reports etc*., for Sept. 1844, s. 13.

[173] *l.c*.

[174] *l.c*.

[175] *Reports etc*., for 31st Oct., 1846, s. 20.

[176] *Reports etc*., for 31st Oct., 1861; s. 26.

[177] *l.c*.. s. 27. Fabrika yasasının kapsamına giren çalışan nüfus, bakımından büyük bir düzelme göstermiştir. Bütün hekim ifadeleri bu noktada birleşmektedir ve çeşitli zamanlardaki kişisel gözlemlerim de beni buna inandırdı. Gene de, çocuklar arasında yaşamlarının ilk yıllarında

netmenlerinin her altı ayda bir yeniledikleri protestolarına karşın, bu kötülük hâlâ devam edip gitmektedir.[178]

1850 yasası, sabah 6'dan akşam 9'a kadar 15 saatlik çalışmayı, yalnız. "genç kimseler ile kadınlar için", sabah 6'dan akşam 6'ya, 12 saate indirdi. Bu haliyle, bu yasa, bütün çalışma süresi 6½ saati aşmamak üzere, bu süreden yarım saat önce ve 2½ saat sonra çalışan çocukları etkilememiş oluyordu. Tasarı tartışılırken, fabrika denetmenleri, parlamentoya bu bozukluktan doğan kötüye kullanmalar üzerine istatistikler verdiler. Ama hiç bir işe yaramadı. Kafaların içinde, bolluk yıllarında yetişkin erkeklerin işgünlerini, çocukların yardımıyla tekrar 15 saate çıkarmak gibi bir art niyet vardı. Bunu izleyen üç yıl içindeki denemeler, böyle bir girişimin, yetişkin erkek işçilerin direnmesiyle başarısızlığa uğrayacağını gösteriyordu. 1850 yasası, bu nedenle, "çocukların, gençler ve [sayfa 307] kadınların sabahları fabrikaya gelmeden, akşamları da fabrikadan ayrılmalarından sonra çalıştırılmalarını" yasaklayarak, ensonu 1853'te tamamlandı. Böylece, birkaç istisna dışında, 1850 Fabrika Yasası, kapsadığı sanayi kollarındaki bütün işçilerin işgünlerini düzenlemiş oluyordu.[179] İlk fabrika yasasının kabulünün üzerinden ya-

görülen müthiş ölüm oranları konu-dışı bırakılırsa, Dr. Greenhow'ın resmi raporları, "normal sağlık koşullarınraki tarımsal bölgelere" göre fabrika bölgelerindeki elverişsiz sağlık durumlarını ortaya koymaktadır. Kanıt olarak, 1861 tarihli raporundan aşağıdaki tablo alınabilir.

Manüfaktürde Çalıştırılan Yetişkin Erkekler % olarak	Akçiğer Hastalığından Ölen Erkeklerin Oranı 100.000'de	Bölgenin Adı	Akçiğer Hastalığından Ölen Kadınların Oranı 100.000'de	Manüfaktürde Çalıştırılan Yetişkin Kadınlar % olarak	Kadınların Çalıştığı İşkolları
14.9	598	Vigan	644	18.0	Pamuklu
42.6	708	Blackburn	734	34.9	Pamuklu
37.3	547	Halifax	564	20.4	Yünlü
41.9	611	Bradford	603	30.0	Yünlü
31.0	691	Macclesfield	804	26.0	İpekli
14.9	588	Leek	705	17.2	İpekli
36.6	721	Stoke-Upon Trent	665	19.3	Çömlekçilik
30.4	726	Woolstanton	727	13.9	Çömlekçilik
-	305	Sağlıklı sekiz tarım bölgesi	340	-	

[178] İngiliz "serbest ticaretçileri"nin ipekli mamullerden alınan koruyucu gümrük vergilerinin kaldırılmasına nasıl güçlükle razı oldukları çok iyi bilinir. Fransa'dan yapılan ithalata karşı koruma yerine şimdi aynı işi, İngiltere'de fabrikalardaki çocukların korunmadan yoksun bırakılmaları görmektedir.

[179] İngiliz pamuklu sanayiinin en parlak olduğu 1859 ve 1860 yıllarında bazı fabrikatörler, fazla mesai için daha yüksek ödeme yeminiyle, yetişkin erkek işçileri işgününün uzatılması konusunda kandırmaya çalıştılar. Elle işletilen iplik eğirme makineleriyle otomatik makinelerde çalışan işçiler, işverenlere verdikleri bir dilekçeyle bu denemeye bir son verdiler. Bu dilekçede şöyle diyorlardı: "Açık konuşmak gerekirse, yaşamımız bize bir yük haline geldi; ülkedeki diğer işçilere göre bizler fabrikaya haftada neredeyse iki gün daha fazla kapatılmış durumdayız ve bu topraklar üzerinde kendimizi köle gibi hissediyor ve hem kendimize ve bem de gelecek kuşaklara

rım yüzyıl geçmişti.[180]

Yasakoyucu, ilk kez, başlangıçta koyduğu sınırların dışına, "1845 Basma Fabrikası Yasası" ile çıktı. Sermayenin bu yeni "aşırılıktan", duyduğu hoşnutsuzluk, yasanın her satırından anlaşılır. 8 ile 13 yaş arasındaki çocuklar ile kadınlar için işgününün sınırlarını, yemek için hiç bir yasal paydos vermeksizin, sabah 6 ve akşam 10 olmak üzere 16 saat olarak saptıyordu. 13 yaşından büyük erkeklerin, gece-gündüz istenildiği gibi çalıştırılmalarına izin veriyordu.[181] Bu yasa, tam bir parlamenter başarısızlıktır.[182]

Bununla birlikte, konulan ilke, modern üretim biçiminin en karakteristik yaratığı olan büyük sanayi kollarında zafer kazanmıştı. Bunların 1853-1860 arasında gösterdiği olağanüstü gelişme, fabrika işçilerinin hem fizik, hem moral yönden yeniden doğuşları ile elele, en kör gözleri bile açtı. Yasal sınırlamalar ile düzenlemelerin, yarım yüzyıl süren bir iç savaş sonucu kendilerinden adım adım sökülüp alındığı patronlar, hâlâ "serbest" olan sömürü alanları ile kendi durumları arasındaki karşıtlığı gereksiz bir gösteri havası içinde belirtiyorlardı.[183] "Ekonomi Politik"in yalancı [sayfa 308] pehlivanları, şimdi, yasayla belirlenmiş bir işgününün zorunluluğunu takdir etmenin, mensup oldukları "bilim dalı"nın kendine özgü yeni bir buluşu olduğunu ilan ediyordu.[184] Kolayca anlaşıldığı gibi, fabrika kodamanları, kaçınılmaz sonuca boyun eğip onunla uzlaştıktan sonra, sermayenin direnme gücü gitgide zayıfladı, oysa aynı sıralarda, işçi sınıfının saldırı gücü, doğrudan bu sorunla, ilişkili olmayan toplumun sınıflarındaki müttefiklerinin sayısı ile birlikte arttı. 1860'tan sonraki daha hızlı ilerlemenin nedeni budur.

Boyacılık ile ağartıcılık bütünüyle 1860 yılında[185] örgü ve çorap

zararlı bir sistemi yerleştiriyor gibiyiz.. ... Bu nedenle, Noel ve yeni yıl tatillerinden sonra işe başladığımız zaman, haftada ancak 60 saat, yani günde birbuçuk saat hariç olmak üzere sabah 6'dan akşam 6'ya kadar çalışacağımızı sizlere en derin saygılarımızla bildirmek isteriz." *(Reports etc.*, for 30th April, 1860, s. 30.)

[180] Bu yasanın kaleme alınış biçiminden, bunun ihlali için bulunan olanaklar, Parliamentary Return, *Factories Regulation Act* (6 Ağustos 1859)'ta ve Leonard Horner'in "Suggestions for amending the Factory Acts to enable Inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent" adlı yazısında görülebilir.

[181] "Sekiz ve daha yukarı yaştaki çocuklar sabah altıdan akşam dokuza kadar son altı ay içersinde bölgemde çalıştırılmaktadırlar." *(Reports etc.*, for 31st October, 1857. s. 311.)

[182] "Basma işevleri yasasının, hem eğitim ve hem de koruyucu önlemler yönünden başarısız olduğu kabul edilmektedir." *(Reports etc.*, for 31st October, 1857, s. 52.)

[183] Örneğin, E. Polter'in *Times'a* yazdığı 24 Mart 1863 tarihli mektup. *Times*, kendisine, fabrikatörlerin On Saatlik Yasaya karşı ayaklanmalarını anımsatmıştır.

[184] Bunu, diğerleri yanında, Tooke'un *History of Prices* adlı yapıtının yazılmasına katkıda bulunan ve editörlüğünü yapan Mr. W. Newmarch'da görürüz. Kamuoyuna korkakça ödünler vermek bilimsel bir ilerleme midir?

[185] 1860 tarihinde çıkartılan yasa ile, boyama ve ağartma işlerinde, işgününün 1 Ağustos 1861'den başlayarak geçici olarak 12 saat, 1 Ağustos 1862'den sonra da kesin olarak 10 saat olması, yani cumartesi günü 7½, diğer günler 10½ saat olması karara baglanmıştır. Ama, uğursuz 1862 yılı gelince eski komedi gene oynandı. Üstelik fabrikatörler, gençler ile kadınların bir yıl daha 12 saat çalıştırılmalarına izin verilmesi için Parlamentoya başvurdular. "Sanayiin bugünkü durumda (pamuk kıtlığı sırasında) işçilerin günde 12 saat çalıştmaları ve elden geldiğince fazla

yapımı 1861'de, 1850 tarihli fabrika yasasının kapsamı içersine alındı.

Çocukların çalıştırılması konusunda kurulan komisyonun (1863) ilk raporu sonucu, (yalnız çömlekçiler değil) bütün seramikçiler, kibritçiler, kapsülcüler, kartuşçular, halıcılar, kadifeciler ve daha pek çok işkolu, "işlemecilik" adı altında, yasanın kapsamı içersine alındı. 1863 yılında, açık havada yapılan ağartıcılık[186] ve fırıncılık, [sayfa 309] özel yasaların kapsamına alındı; adı geçen ilk işkolunda gençler ile kadınların geceleri (akşam 8'den sabah 6'ya kadar) çalışmaları, ikincinde 18 yaşından küçük fırın işçilerinin, akşam 9 ile 5 arasında işe koşulmaları yasaklanmıştı. Tarım, madencilik ve ulaşım araçları dışında İngiliz sanayiinin bütün önemli kollarını, yararlandıkları "özgürlükler"den yoksun bırakmakla

ücret almaları onların çok yararına olacaktır." Bu yönde bir yasa tasarısı getirilmiş ise de, "başta İskoçyalı ağartma işçilerinin eylemleri nedeniyle, bu tasarı bir yana bırakılmıştır." *(Report etc*., for 31st October. 1862, s. 14-15.) Böylece, sözde adlarına konuştukları işçiler tarafından yenilgiye uğratılan Sermaye, avukat gözlüklerinin de yardımıyla, "emeğin korunması amacıyla çıkartılan bütün Parlamento yasalarında olduğu gibi kaçamaklı sözcüklerle kaleme alınan 1860 yasasının. kendilerine, perdahçılar ile mala son şeklini veren işçileri, bu yasanın kapsamı dışında bırakma olanağını sağladığını keşfettiler. Her zaman sermayeye sadık uşaklık eden İngiliz yargı organları, hukuk mahkemesinde, bu küçük ve bayağı hileye yasallık kazandırdı. "İşçiler büyük hayal kırıklığına uğradılar ... aşırı-çalışmadan şikayetçilerdi ve yasakoyucunun apakçık niyetinin yanlış bir tanım nedeniyle hükümsüz duruma gelmesi çok üzülünecek bir durumdu." (*l.c*., s. 18.)

[186] "Açık havada çalışan ağartıcılar", geceleri bu işte hiç bir kadın çalıştırılmadığı yalanıyla 1860 tarihli yasanın kapsamına girmekten kurtuldular. Bu yalan, fabrika denetmenlerince açığa vurulduğu gibi, aynı zamanda, Parlamento da, işçilerin verdikleri dilekçelerde, açık havada yapılan ağartmaların sözde serin çayır kokusu içinde yürütüldüğü inancından yoksun kaldı. Bu açık hava ağartmalarında, 900-100° fahrenhayt sıcaklığında kurutma odaları kullanılıyor ve buradaki işler çoğunlukla kızlar tarafından yapılıyordu. Bunların, bu odalardan açık havaya arasıra yaptıklanı kaçamaklar için. "serinleme" teknik terimi kullanılıyordu. "Fırınlarda onbeş kız vardır. Sıcaklık, keten bezi için 80-90° derece, patiska için 100 ve daha yukarı derecelerdir. On *foot* kare kadar büyüklüğünde ufacık bir odanın ortasında kapalı bir soba vardır ve burada oniki kız ütü ve katlama işini yaparlar. Kızlar, korkunç bir sıcaklık saçan sobanın çevresine dizilerek, ütücüler için patiskaları hızla kuruturlar. Bu işçilerin çalışma saatleri sınırsızdır. İşler çoksa, ardarda her gece saat 9 ya da 12'ye kadar çalışırlar." *(Reports etc*.. for 31st October , 1862, s. 56.) Bir hekim şöyle diyor: "Serinlemek için *özel* bir zaman ayrılmamış, ama sıcaklık dayanılmaz hale gelin ya da işçilerin elleri terden kirlenince, birkaç dakika dışarıya çıkartılırlar. Soba işçilerinin hastalıklarını tedavi konusundaki geniş deneyimlerime dayanarak şunu söyleyebilirim ki, bunların sağlık durumlan, iplik fabrikası işçilerininkinden daha berbattır" (ve Sermayenin, Parlamentoya verdiği muhtıralarda, bu kızlar, Rubens'in tabloları örneği, çiçek gibi sağlıklı gösterilmiştir!). "Bunlar arasında en yaygın hastalıkIar, verem, bronşit, rahim hastalıkları, şiddetli histeri ve romatizmadır. Kanımca bütün bu hastalıklar doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, işçilerin çalıştırıldıklan küçük odalardaki pis ve aşırı sıcak hava ile, kışın evlerine dönerken soğuk ve rutubetli havadan kendilerini koruyacak yeterli giyecek eksikliğinden ileri gelmektedir." (*l.c*., s.56-57.) Fabrika denetmenleri, bu açık hava ağartıcılarının yoksun bırakıldıkları 1860 tarihli ek yasa konusunda şunları öne sürüyorlar: "Bu yasa, işçilere sağlar gibi göründüğü korumayı sağlayamadığı gibi, kaleme alınmış öyle bir maddeyi de içermektedir ki, gece saat 8'den sonra çalışan işçilerin bulundukları saptanmadıkça, bunların koruyucu hükümlerden yararlanması olanaksız görülmekte ve böyle bir saptama yapılsa bile, öngörülen tanıtlama şekli öylesine sugötürmektedir ki, bunun bir mahkumiyetle sonuçlanması epeyce olanaksızdır." *(l.c*., s. 52.) "Bu nedenle, bütün iyi niyetlere ve amaçlara karşın, insancıl ya da eıitsel amaçlara yönelik bir yasa olarak tam bir başarısızlıktır; çünkü kadınlarla çocukların, duruma göre aç ya da tok, 14 saat ve belki de daha uzun bir süre, ne yaşa, ne cinsiyete ve ne de bu gibi işlerin" (ağartma ve boyama) "yapıldığı çevredeki ailelerin toplumsal alışkanlıklarına kulak asılmaksızın çalıştırılmalarına izin vermek" (ki bu aslında zorlamak demektir) "herhalde insancıl bir hareket olmasa gerektir." *(Reports etc*., for 30th April, 1867 , s. 40.)

tehdit eden aynı komisyonun daha sonraki önerilerine ilerde değineceğiz.[187]

YEDİNCİ KESİM. – NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM İNGİLİZ FABRİKA YASALARININ BAŞKA ÜLKELERDEKİ TEPKİSİ

Okurların anımsayacağı gibi, artı-değer üretimi, ya da artı-emeğin sızdırılması, emeğin, sermayenin egemenliği altına girmesinden doğabilecek üretim tarzlarındaki herhangi bir değişiklikten tamamen ayrı olarak, kapitalist üretimin özgül amacı ve varoluş nedenidir. Okur, gene buraya kadar yaptığımız incelemelerden, ancak bağımsız ve bu nedenle yasal yönden kendi adına hareket etme yetkisine sahip işçinin, bir meta satıcısı olarak kapitalist ile [sayfa 310] sözleşme yapabildiğini de anımsayacaktır. Demek ki, bizim çizdiğimiz bu tarihsel tabloda, bir yandan modern sanayi, öte yandan hem fizik bakımdan, hem de yasal yönden reşit olmayan emek, önemli roller oynamaktadır; bunlardan ilki, bizim açımızdan özel bir iş alanı, ikincisi ise, emek sömürüsünün çarpıcı bir örneğinden başka bir şey değildir. Bununla birlikte, incelememizin bundan sonra ortaya çıkartacağı gelişmeleri beklemeksizin, salt tarihsel olgular arasındaki ilişkiden şu sonuçlara varabiliriz :

Birincisi. Sermayenin, işgününün sınırsız ve hesapsız uzatılması konusundaki hırsı, su gücü, buhar ve makineyle ilk devrimlerini yapan sanayi kollarında, modern üretim tarzının ilk yaratıkları olan, pamuk, yün, keten, ipek eğirme ve dokumacılık alanlarında tatmin edilmiştir. Maddi üretim tarzındaki değişmeler ve buna tekabül eden üreticiler[188] arasındaki toplumsal ilişkilerdeki değişmeler, önce sınırsız aşırılıklara, ardından da, buna bir tepki olarak, işgünü ile paydos saatlerini yasalarla sınırlayan, düzenleyen ve aralarında birlik kuran toplumsal bir denetimin doğmasına yolaçtı. Bu denetim, bu yüzden, 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca istisnai yönetmelik gibi görünür.[189] Yeni üretim tarzının bu ilkel egemenliği aşılır aşılmaz, bu arada, yalnız diğer birçok üretim kollarının bu aynı fabrika sistemini benimsedikleri değil, çömlekçilik camcılık vb. gibi ilkel yöntemlerle çalışan manüfaktürlerin yanısıra fırıncılık gibi eski moda zanaatların, ve ensonu mıhçılık gibi ev sanayilerinin[190] bile, çok-

[187] *İkinci baskıya not*. Yukardaki pasajları yazdığım 1866 yılından beri yeni bir tepki başlamış bulunmaktadır.

[188] "Bu sınıfların" (kapitalistler ve işçiler) "herbirinin tutum ve davranışı, içine sokuldukları durumun sonucu olmuştur." (*Reports etc.,* for 31st October, 1848, s. 113)

[189] "Sınırlandırmaya tabi tutulan işler, dokuma sanayiinde buhar ya da su gücünden yararlanılan manüfaktürler ile ilgiliydi. Bir işyerinin denetlenmesini gerektirecek iki koşul vardı: buhar ya da su gücünden yararlanılması ve bazı liflerin işlenmesi." *(Reports etc*., for 31st October, 1864, s. 8)

[190] "Ev sanayii denilen sanayiin durumu hakkında, Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun son raporlarında özellikle değerli malzemeler bulunabilir.

tan, fabrikalar gibi tamamen kapitalist sömürünün pençesine düştüğü görüldü. Böylece, yönetmelik, giderek istisnai niteliğinden sıyrılmak zorunda kaldı, ya da İngiltere'de olduğu gibi, Romalı Casuist'lerin yaptığı şekilde, iş yapılan her evin fabrika ilan edilmesi biçimini aldı.[191]

İkincisi. İşgününün, bazı üretim kollarında düzenlenmesinin tarihi, ve bu düzenlenmeye göre öteki kollarda hâlâ süregelen [sayfa 311] savaşım, tek tek emekçinin, bu "özgür" emek-gücü satıcısının, kapitalist üretimin belli bir aşamaya ulaşmasıyla, direnme gücünden tamamen yoksun hale düşürüldüğünü tanıtlar. Normal işgününün yaratılması, bu nedenle, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki azçok gizli, uzun süren bir iç savaşın sonucudur. Çatışma, modern sanayi arasında olduğu için, ilk kez bu sanayiin beşiğinde, İngiltere'de başlamıştır.[192] İngiliz fabrika işçileri, yalnız İngilizlerin değil, genel olarak modern işçi sınıfının savunucuları olduğu gibi, bunların teorisyenleri de sermaye teorisine ilk kez meydan okuyan kimseler olmuştur.[193] Bu yüzden, fabrika filozofu Ure, "emeğin eksiksiz özgürlüğü"[194] uğruna mertçe savaşım veren sermayeye karşı, bayraklarına "Fabrika Yasalarının Köleliği" sözlerini yazan İngiliz işçi sınıfını, silinmez yüzkarası olarak lanetlemektedir.

Fransa, ağır aksak İngiltere'yi izledi. İngiltere'deki aslından çok daha kusurlu Oniki Saatlik Yasanın[195] doğumu için Şubat devriminin ya-

[191] "Son oturumun (1864) yasaları ... adetlerin büyük farklılıklar gösterdiği ve makinelere hareket veren mekanik gücün kullanılması artık etkisi gibi, yasal bakımdan bu işyerinin 'fabrika' sayılması için gerekll koşullar arasında bulunmadığı çeşitli koşullarını kapsar." (*Reports etc*., for 31st October , 1864, s. 8)

[192] Kıta Avrupası liberalizminin cenneti Belçika'da bu hareketin izleri görillmez. Kömür ve maden ocaklarında bile, her iki cinsiyetten ve her yaştan işçi, her dönemde ve istenildiği sürece tam bir "özgürlük" içersinde tüketilirler. Buralarda çalıştırılan her 1.000 kişiden 733'ü erkek, 88'i kadın ve geriye kalanın 135'i oğlan, 44'ü kız olmak üzere 16 yaşından küçük çocuktur; yüksek fırınlarda vb. her 1.000 kişiden 668"i erkek, 149'u kadın ve geriye kalanın 98'i oğlan ve 85'i kız olmak üzere 16 yaşından küçük çocuklardır. Buna, bir de, yetişkin ve henüz olgunluk derecesine ulaşmamış emek-gücünün pek büyük ölçüde sömürülmesine karşılık ödenen düşük ücretleri ekleyiniz. Ortalama günlük ücret erkek için 2 şilin 8 peni, kadın için 1 şilin 8 peni, erkek çocuk için 1 şilin 2,5 penidir. Bunun sonucu olarak Belçika, 1863 yılında, 1850 yılına göre, kömür, demir vb. ihracatını hem miktar ve hem de değer olarak neredeyse iki katına çıkartmıştır.

[193] Robert Owen, 1810 yılından hemen sonra yalnız işgününün sınırlandırılması zorunluluğunu teori olarak benimsemekle kalmadı, 10 saatlik işgününü, New Lanark'ta kendi fabrikasında fiilen uyguladı da. Bu hareketiyle, komünistçe ütopya diye alay edildiği gibi, "çocukların eğitiminin üretken emekle birleştirilmesi" fikri ve ilk kez onun taratından kurulan İşçi Kooperatifleri Dernekleri de aynı şekilde karşılandı. Bugün birinci ütopya fabrika yasası haline gelmiş, ikincisi bütün fabrika yasalarında resmi ifade olarak yer almıştır, üçüncüsü ise gericilerin elinde bir dalavere aracı halinde kullanılmaktadır.

[194] Ure, *Philosophie des Manufactures,* Fransızca çevirisi, Paris 1836, t. II, s. 39, 40, 67, 77 vb..

[195] 1855 yılında Paris'te toplanan Uluslararası İstatistik Kongresinin tutanaklarında şöyle deniyor: "Fabrikalar ile işyerlerinde günlük çalışmayı 12 saat olarak sınırlandıran Fransız yasası, bu çalışmayı belli saatler içersinde saptamaz. Yalnız çocukların çalışma zamanı sabah 5 ile akşam 9 olarak belirlenmiştir. İşte bu yüzden bazı patronlar bu uğursuz boşluğun kendilerine verdiği hakkı, işyerlerinde, belki yalnızca pazar günü dışında, çalışmayı aralıksız her gün sürdürmek için kötüye kullanırlar. Bu amaçla, iki ekip halinde işçi çalıştırırlar ve bunlardan herbiri, ancak 12 saat işyerinde bulunduğu halde, çalışma gece-gündüz sürmüş olur. Yasanın gerekleri yerine getirilmiştir, ama ya insanlığın gerekleri?" Ayrıca, "gece işinin insan organizması

pılması gerekti. Gene de, Fransızların devrimci yöntemlerinin [sayfa 312] kendine özgü avantajları vardı. İşgününü, bütün işyerleri ile fabrikalarda, hiç bir ayrım tanımadan bir defada aynı şekilde sınırladı, oysa bazan şu, bazan bu noktada koşulların baskısına ister istemez boyun eğen İngiliz yasa koyucuları, karmakarışık ve birbirleriyle çelişen uygulamalar içersinde yollarını yitiriyorlardı.[196] Buna karşılık, Fransız yasası, İngiltere'de, ancak çocuklar, ergin olmayanlar ve kadınlar için kazanılmış ve ancak son zamanlarda, ilk kez genel bir hak olarak öne sürülmüş bir konuyu, ilke olarak ilan etmişti.[197]

Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nde, her bağımsız işçi hareketi, kölelik, cumhuriyetin bir bölümünü çarpıklaştırdığı için kötürümleşti. Emeğin, kara deriye damgalandığı yerde, beyaz deriden kendini kurtarması mümkün değildir. Ne var ki, köleliğin ölümüyle birlikte derhal yepyeni bir yaşam doğdu. İç savaşın ilk meyvesi, Atlantikten Pasifiğe, New England'dan California'ya soluk soluğa gidip-gelen bir lokomotif hızıyla yayılan sekiz saatlik çalışma hareketi oldu. Baltimore' da 6 Ağustos I866'da yapılan Genel Kongresi şu bildiriyi yayınladı: "Bugünün ilk ve en büyük zorunluluğu, bütün Amerika Birleşik Devletleri'nde, sekiz saatlik çalışmayı, normal işgünü kabul eden bir yasayı yürürlüğe koyarak, bu ülkenin emeğini kapitalist kölelikten kurtarmaktır. Bu şanlı sonuca erişene dek bütün gücümüzle çalışmaya kararlıyız."[198] Aynı sıralarda, Uluslararası İşçi Birliğinin, Cenevre'de yaptığı kongrede, [sayfa 313] Londra Genel Konseyinin önerisi üzerine şu karar alındı: "İşgününün sınırlandırılması önkoşuldur, bu sağlanmadan, kurtuluş yolunda atılacak diğer bütün adımlar başarısızlığa mahkumdur. ... Kongre, sekiz saatlik süreyi, işgününün yasal sınırı olarak önerir."

Böylece, Atlantiğin her iki yakasında, üretim koşullarının kendi-

üzerindeki yıkıcı etkileri" ile "her iki cinsiyetten insanın geceleri aynı loş işyerlerinde birarada bulunmalarının meşum sonuçları" üzerinde de durulmuştur.

[196] "Örneğin benim bölgemde, aynı fabrikada tek bir işveren, Ağartıcılık ve Boyacılık İşleri Yasasına göre ağartıcı ve boyacı olduğu halde, aynı zamanda, Basmacılık İşleri Yasasına göre de, basmacı, Fabrika Yasasına göre ise, işe son şeklini veren işçidir." (Mr. Baker'in raporu, *Reports etc.*. for 31st October, 1861, s. 20) Bu yasaların çeşitli hükümleri ile bunlardan ileri gelen karışıklıkları sıraladıktan sonra Mr. Baker şöyle diyor: "İşverenin yasalara uymaktan kaçındığı yerlerde, bu üç ayrı parlamento yasasının hükümlerinin uygulanmasını sağlamanın ne kadar zor olacağı böylece görülmüş olacaktır." Ama "böylece avukatlara da bir yığın dava konüsu sağlamış oluyor.

[197] Böylece, fabrika denetmenleri en sonunda şunu söylemeye cesaret ediyorlar: "Bu itirazlar" (isgününün yasayla sınırlandırılması konusunda sermayenin itirazları) "büyük çalışma hakkı ilkesi karşısında yenilgiye uğramak zorundadır. ... Patronun, işçisinin emeği üzerindeki hakkının sona ereceği ve yorulup tükenmek sözkonusu olmasa bile işçinin bu süreyi kendine ayırabileceği bir zaman vardır." *(Reports etc.,* for 31st Oct., 1862, s. 54.)

[198] "Biz Dunkirk işçileri, ilan ediyoruz ki, bugünkü sistem altında öngörülen çalışma zamanının uzunluğu çok fazladır ve işçiye dinlenme ve eğitim için zaman bırakmamakta ve onu kölelikten pek az farklı bir kul haline getirmektedir. İşte bunun için, 8 saatin bir işgünü için yeterli olduğu ve yasal olarak da yeterll sayı1ması gerektiği kararına vardık; güçlü bir araç olan basını yardımımıza çağırmamızın nedeni bu olduğu gibi ... bize bu yardımı yapmaya yanaşmayanlara, emek ve işçi haklarında yapılacak reformun düşmanı gözüyle bakmamızın nedeni de bu olacaktır." (Dunkirk'li İşçilerin Kararı, New York State 1866.)

lerinden içgüdüsel bir şekilde doğup büyüyen işçi sınıfı hareketi, İngiliz Fabrika Denetmeni R. J. Saunders'in şu sözlerini doğruladı: "Toplumda reformlar yapılmasına doğru atılacak ileri adımların başarıya ulaşması çalışma saatleri sınırlandırılmadan ve bu sınırlar sıkısıkıya uygulanmadan asla beklenemez."[199]

Kabul etmek gerekir ki, işçilerimiz, üretim sürecinden çıktıklarında, girdiklerinden daha farklıdırlar. Pazarda, bir meta, "emek-gücü" sahibi olarak, öteki meta sahipleri ile karşı karşıya, satıcıya karşı satıcı olarak durmuştu. Kapitaliste emek-gücünü sattığı sözleşme, kendisini, onun tasarrufuna serbestçe verdiğini, deyim yerindeyse, ak ile kara gibi tanıtlar. Pazarlık tamamlandıktan sonra, onun "başına buyruk insan" olmadığı anlaşılır; emek-gücünü satmak için özgür olduğu süre, onu satmaya zorlandığı süredir,[200] ve gerçekten de, vampir, "sömürülecek tek bir adalesi, siniri, bir damla kanı olduğu sürece"[201] onu elinden bırakmayacaktır. "Acılarının yılanına" karşı "korunmak" için işçilerin başbaşa vermeleri ve bir sınıf olarak, bu işçilerin bizzat kendilerinin, sermaye ile yaptıkları gönüllü sözleşme ile, hem kendilerini ve hem de ailelerini köleliğe ve ölüme satmalarını engelleyecek bir yasanın, kudretli bir toplumsal engelin yaratılmasını gerçekleştirmeleri gerekir.[202] "İnsanın vazgeçilmez haklarını" sayıp döken cafcaflı liste yerine, yasayla sınırlı işgününün gösterişsiz *Magna Charta*'sı [sayfa 314] geliyor; bununla "işçinin sattığı zamanın ne zaman sona ereceği, ve kendisine ait olanın ne zaman başlayacağı" açıklığa kavuşmuş olacak.[203] *Quantum mutatus ab illo!** [sayfa 315]

[199] *Reports etc..* for 31st 1848, s. 112.

[200] "Ayrıca, bu gibi işlemler (örneğin, sermeyenin 1848-50 arası giriştiği manevralar), işçilerin korunmaya gereksinmeleri olmadığı, ama el emeği ve alınteri gibi sahip bulundukları tek metaı satan özgür kimseler olarak düşünülebilecekleri şeklinde sık sık öne sürülen iddiaların yanlışlığının kesin kanıtlarıdır." *(Reports etc.,* for 30th April, 1850, s. 45) "Özgür emek'" (eğer ona bu ad verilebilirse) "hatta özgür bir ülkede bile, kendisinin korunması için yasasının güçlü koluna gereksinme duyar." *(Reports etc..* for 31st Oct.. 1864, s. 34.) "Yemek paydosu verilerek ya da verilmeksizin 14 saat çalıştırmaya izin vermek, işçilerin zorlanmasıyla aynı anlama gelir vb.." *(Reports etc..* 30th April, 1863, s. 40.)

[201] Friedrich Engels, *l.c..* s. 5. 202.

[202] On Saatlik Yasa, kapsamına giren sanayi kollarında, "daha önce uzun saatler çalışan işçilerin. vaktinden önce yaşlanıp elden ayaktan düşmelerine bir son verdi". *(Reports etc..* for 31st Oct., 1859, s. 47.) "Sermaye (fabrikalarda), çalıştırılan işçilerin sağlık ve morallerinde bazı tahriplere yolaçmaksızın, makineleri sınırlı bir zamanın ötesinde asla hareket halinde tutamaz; ve işçiler kendilerini bundan koruyacak durumda değillerdir." *(l.c..* s. 8.)

[203] "Daha da büyük bir iyilik, ensonu, işçinin kendisine ait zaman ile patronuna ait zaman arasında bir ayrım yapılmasıdır. Şimdi işçi, artık, zamanının, sattığı kısmı ne zaman sona eriyor, kendisine ait olanı ne zaman başlıyor, bunu biliyor; ve bu konuda önceden kesin bir bilgiye sahip bulunması, ona, kendine ait dakikaları kendi amacına göre önceden düzenleme olanağını veriyor." *(l.c.,* s. 52.) "Onları kendi zamanlarının efendisi yapmakla" (Fabrika Yasaları) "bunlara, eninde sonunda siyasal iktidara sahip olma yönünde moral bir canlılık kazandırdı." *(l.c.,* s. 47.) Belli belirsiz bir alay ve çok ölçülü sözcüklerle fabrika denetmenleri, bu yasanın aynı zamanda, sermayenin salt bir somutlaşmış şekli olan bir insan için doğal olan bazı zalimce davranışlardan kapitalistleri kurtardığına ve azıcık "kültür" edinme zamanı sağladığına da değinmişlerdir. "Eskiden patronun paradan, işçinin de çalışmaktan başka bir şey için vakti yoktu." (*l.c.,* s. 48.)

* Ne büyük değişiklik. -ç.

ONBİRİNCİ BÖLÜM
ARTI-DEĞERİN ORANI VE KİTLESİ

ŞİMDİYE kadar olduğu gibi bu bölümde de, emek-gücünün değeri ve bu nedenle, bu emek-gücünün yeniden-üretimi ya da sürekliliği için işgününün gerekli kısmı, bilinen, sabit büyüklükler olarak kabul edilmiştir.

Bu varsayımla, artı-değer oranı bilindiğine göre, aynı zamanda tek bir işçinin, belirli bir sürede kapitaliste sağladığı artı-değer kitlesi de verilmiş olur Örneğin, eğer bir günlük 6 saatlik gerekli emek 3 şiline eşit bir altının kitlesi ile ifade ediliyorsa, bu 3 şilin, bir emek-gücünün günlük değeri ya da bir emek-gücü satınalınması için yatırılan sermayenin değeridir. Ayrıca, eğer bu artı-değer oranı %100 ise, bu 3 şilinlik değişen sermaye, 3 şilinlik bir artı-değer kitlesi üretir ya da işçi, günde 6 saatlik bir artı-emek kitlesi sağlıyor demektir.

Ama kapitalistin değişen sermayesi, aynı anda kullandığı bütün [sayfa 316] emek-güçlerinin toplam değerinin para cinsinden ifadesidir.

Bundan dolayı, bu değişen sermayenin değeri, tek bir emek-gücünün ortalama değerinin, kullanılan emek-güçleri sayısı ile çarpımına eşittir. Bunun için, eğer emek-gücünün değeri belli ise, değişen sermayenin büyüklüğü, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile doğru orantılı olarak değişir. Tek bir emek-gücünün günlük değeri 3 şilin ise, her gün 100 emek-gücünü sömürmek için 300 şilin sermayenin yatırılması gerekir; yani günde *n* sayıda emek-gücünün sömürülmesi için, *n* kadar 3 şilin yatırılması gerekir.

Aynı şekilde, tek bir emek-gücünün günlük değeri olan 3 şilinlik değişen sermaye, günde 3 şilinlik bir artı-değer üretirse, 300 şilinlik bir değişen sermaye, günde, 300 şilinlik artı-değer üretir; yani n x 3 şilinlik değişen sermaye, günde, n x 3 şilinlik artı-değer üretir. Demek oluyor ki, üretilen artı-değer kitlesi, tek bir işçinin, bir işgününde sağladığı artı-değerin, kullanılan işçi sayısı ile çarpımına eşittir. Ama ayrıca, tek bir işçinin ürettiği artı-değer kitlesi, emek-gücünün değeri verildiğine göre, artı-değer oranı ile belirlendiği için, şu yasa ortaya çıkıyor: üretilen artı-değer kitlesi, yatırılan değişen sermaye miktarı ile artı-değer oranının çarpımına eşittir; bir başka deyişle, bu, aynı kapitalistin aynı anda sömürdüğü emek-gücü sayısı ile her emek-gücünün sömürülme derecesi arasındaki bileşik oranla belirlenir.

Artı-değer kitlesi A, bir işçinin günde ortalama olarak sağladığı artı-değer *a,* tek bir emek-gücünün satınalınması için yatırılan günlük değişen sermaye *d*, değişen sermaye toplamı D, ortalama emek-gücünün değeri G, bu emek-gücünün sömürülme derecesi é/e [artı-emek/gerekli-emek] ve kullanılan işçi sayısı *n* ise şu denklemi elde ederiz:

$$A = \left\{ \begin{array}{l} \frac{a}{d} \times D \\ \\ G \times \frac{é}{e} \times D \end{array} \right.$$

Yalnızca emek-gücünün ortalama değeri sabit bir büyüklük olarak değil, kapitalistin kullandığı işçinin de daima ortalama işçiye indirgendiği varsayılmıştır. Üretilen artı-değerin, sömürülen işçi sayısı ile orantılı olarak artmadığı, kural-dışı durumlar vardır, ama o zaman da, emek-gücünün değeri sabit kalmaz. [sayfa 317]

Belirli bir artı-değer kitlesi üretiminde, bu nedenle, bir etmendeki azalma, bir diğerindeki artışla karşılanabilir. Değişen sermaye azalırsa, aynı zamanda, artı-değer oranı aynı oranda artar ve üretilen artı-değer kitlesi değişmeden kalmış olur. Daha önceki varsayımımızda olduğu gibi, kapitalistin günde 100 işçiyi sömürebilmesi için 300 şilin yatırması gerekiyorsa, ve artı-değer oranı %50 ise, bu 300 şilinlik değişen sermaye, 150 şilinlik, ya da 100 x 3 işsaatlik bir artı-değer sağlar. Eğer artı-değer oranı iki katına çıkarsa ya da işgünü, 6 saatten 9 saate değil de 12

saate uzatılır ve aynı zamanda değişen sermaye yarıya, 150 şiline indirilse, gene 150 şilinlik ya da 50 x 6 işsaatlik bir artı-değer sağlar. Demek oluyor ki, değişen sermayedeki azalma, emek-gücünün sömürülme derecesinde orantılı bir artışla, ya da kullanılan işçi sayısındaki azalma, işgününde aynı oranda bir uzatma ile karşılanabilir. Bu nedenle, sermayenin sömürebileceği emek arzı, belli sınırlar içersinde, işçi arzından bağımsızdır.[204] Tersine eğer değişen sermaye miktarı ya da kullanılan işçi sayısı aynı oranda artacak olursa, artı-değer oranındaki düşme, üretilen artı-değer kitlesinde bir değişikliğe yolaçmaz.

Bununla birlikte, kullanılan işçi sayısındaki ya da yatırılan değişen sermaye miktarındaki azalmanın, artı-değer oranında bir yükselmeyle ya da işgününün uzatılmasıyla karşılanmasında bazı aşılamayacak sınırlar vardır. Emek-gücünün değeri ne olursa olsun, işçinin yaşayabilmesi için gerekli emek-zamanı ister 2, ister 10 saat olsun, bir işçinin günde üretebileceği toplam değer, 24 saatlik emeğin somutlaştığı değerden daima daha azdır; yani diyelim 12 şilin, 24 saatte gerçekleşen emeğin para olarak ifadesi ise, bu, 12 şilinden daima daha küçüktür. Daha önceki varsayımımıza göre, emek-gücünün kendisinin yeniden üretilmesi ya da onun satınalınması için yatırılan sermayenin yerine konması için günde 6 işsaati gerekliyse, 500 işçiyi %100'lük bir artı-değer oranı ile 12 saatlik işgünü kullanan 1.500 şilinlik bir değişen sermaye, günde 1.500 şilinlik ya da 6 x 500 işsaatlik bir artı-değer üretir. Günde %200 bir artı-değer oranıyla ya da 18 saatlik bir işgünü ile 100 işçi kullanan 300 şilinlik bir sermaye, ancak 600 şilinlik ya da 12 x 100 işsaatlik [sayfa 318] bir artı-değer kitlesi üretir; yatırılan değişen sermaye ile artı-değerin toplamına eşit olan toplam değer-ürünü hiç bir zaman 1.200 şiline ya da 24 x 100 işsaatine ulaşamaz. Ortalama işgününün mutlak sınırı –doğal olarak daima 24 saatten küçüktür– değişen sermayedeki bir azalmanın, artı-değer oranındaki bir yükselmeyle, ya da sömürülen işçi sayısındaki bir azalmanın, işgününün sömürülme derecesinde bir yükselme ile karşılanmasına mutlak bir sınır koymuş oluyor. Bu canlı yasa, sermayenin, elden geldiğince çalıştırdığı işçi sayısını, ya da onun emek-gücüne çevrilebilen değişen kısımlarını azaltma eğilimi ile, buna karşıt düşen, mümkün olan en büyük artı-değer üretme eğiliminden doğan olguların (bunlar daha sonra işlenecektir) açıklanması bakımından büyük önem taşır. Öte yandan, eğer kullanılan emek-gücü kitlesi ya da değişen sermaye miktarı, artı-değer oranındaki düşüş ile orantılı olmayacak şekilde artsa, üretilen artı-değer kitlesi düşer.

Üretilen artı-değerin kitlesinin iki etmen tarafından, yani artı-değer oranı ve yatırılan değişen sermaye ile belirlenmesinden, üçüncü bir yasa çıkar. Artı-değer oranı, ya da emek-gücünün sömürülme derecesi

[204] Bu vülger iktisatçılar, emeğin piyasa fiyatının arz ve taleple belirlenmesi konusunda Arşimet'i tepetaklak ederek, dünyayı yerinden oynatmak için değil, hareketini durdurmak için dayanak noktası bulduklarını hayal etmekle, bu temel yasadan habersiz görünüyorlar.

ile emek-gücü değeri, yani gerekli emek-zamanı belli olduğuna göre, değişen sermaye ne kadar büyük olursa, üretilen değerin, ve artı-değerin kitlesi de doğal olarak o kadar büyük olur. İşgünü ile bunun gerekli kısmının sınırları belli ise, kapitalistin ürettiği değer ile artı-değer kitlesi, kuşkusuz, yalnızca harekete getirdiği emeğin kitlesine bağlıdır. Ama bu, yukarda varsayılan koşullar altında, emek-gücü kitlesine ya da sömürdüğü işçi sayısına bağlı olduğu gibi, bu sayı da, yatırılan değişen sermayenin miktarıyla belirlenmiştir. Demek ki, artı-değer oranı ile emek- gücü değeri belli ise, üretilen artı-değer kitlesi, yatırılan değişen sermayeye bağlı olarak değişir. Bildiğimiz gibi kapitalist, sermayesini iki kısma ayırmaktadır. Bunun bir kısmını üretim araçlarına yatırıyor; bu, sermayenin değişmeyen kısmıdır. Diğer kısmını canlı emek-gücüne yatırıyor; bu da, sermayenin değişen kısmıdır. Toplumsal üretim biçiminin aynı olduğu yerde bile, sermayenin böyle değişmeyen ve değişen kısımlara bölünmesi, çeşitli üretim kollarında, farklı oranlarda olur; ve aynı üretim kolunda dahi bu oran teknik koşullar ile, üretim sürecinin toplumsal bileşimindeki değişmelerle birlikte, o da değişir. Ama belli bir sermayenin, değişmeyen ve değişen kısımlara bölünme oranı ne olursa olsun, ister 1 : 2, 1 : 10 ya da 1 : x olsun, biraz önce belirtilen [sayfa 319] yasa üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Çünkü, daha önceki tahlillerimize göre, değişmeyen sermayenin değeri, ürünün değerinde tekrar ortaya çıkar, ama yeni üretilen değere, yeni yaratılan değer-ürüne girmez. 100 iplik işçisi yerine 1.000 işçi çalıştırılması, kuşkusuz daha fazla hammaddeye, makineye gereklilik gösterir. Bu ek üretim araçlarının değeri yükselebilir, düşebilir, aynı kalabilir, az ya da çok olabilir, ama bunun, bu makineleri harekete getiren emek-gücü aracılığı ile artı-değer yaratma süreci üzerinde hiç bir etkisi olamaz. Bunun için yukarda öne sürülen yasa, şimdi şu şekle giriyor: farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artı-değer kitleleri –emek-gücünün değeri belli ve sömürülme derecesi eşit olmak üzere– bu sermayelerin değişen kısımlarının, yani canlı emek-gücüne dönüşen kısımlarının büyüklükleri yönünde değişir.

Bu yasa, görünüşe dayanan bütün deneyimlerle açıkça çelişmektedir. Kullandığı tüm sermayesini yüzde olarak hesaplayan bir pamuk iplikçisinin, daha çok değişmeyen ve daha az değişen sermaye kullanmakla, ona göre daha çok değişen ve daha az değişmeyen sermaye kullanan bir fırıncıdan, bu nedenle daha az kârı ya da daha az artı-değeri cebe indirmediğini herkes bilir. Bu, görünüşteki çelişkinin çözümlenmesi için, daha birçok ara terimlerin varlığını gerektirir; tıpkı basit cebirde $^0/_0$'ın gerçek bir büyüklüğü temsil ettiğini anlamak için birçok ara terimlere gereksinme bulunması gibi. Klasik ekonomi bu yasayı formüle edememekle birlikte, diğer yasanın zorunlu bir sonucu olduğu için ona içgüdüsel bir şekilde uymaktadır. Bu yasayı, çelişkili olgularla çatışmadan, zoraki bir soyutlama ile kurtarmayı denemiştir. Rikardocu okulun bu engele tökezleyerek nasıl felakete uğradığı ilerde[205] görülecektir.

"Gerçekten hiç bir şey öğrenmemiş olan"* vülger ekonomi, her zaman olduğu gibi, burada da, görünüşleri düzenleyen ve açıklayan yasalar yerine, yalnızca görünüşlere sarılmıştır. Spinoza' nın tersine, "bilisizliğin yeterli bir neden olduğu"na inanmaktadır.

Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, bir tek ortak işgünü olarak kabul edilebilir. Örneğin, işçi sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama işgünü 10 saat olsa, [sayfa 320] toplumsal işgünü on milyon saat olur. Bu işgününün uzunluğu belli olduğuna göre –bu sınırlandırma fiziksel ya da toplumsal olarak belirlenmiş olabilir– artı-değer kitlesi ancak işçi sayısının, yani emekçi nüfusun artırılmasıyla çoğaltılabilir. Nüfus artışı, burada, toplam toplumsal sermaye ile yaratılan artı-değer üretimi için matematik sınırı oluşturur. Tersine, belli bir nüfusla, bu sınır, işgününün mümkün olduğu kadar uzatılmasıyla belirlenir.[206] Bununla birlikte, bir sonraki bölümde görüleceği gibi, bu yasa, yalnızca, buraya kadar ele alınmış artı-değer biçimi için geçerlidir.

Artı-değer üretimi ile ilgili olarak şimdiye kadar yapılan incelemelerden şu sonuç çıkıyor ki, eldeki her para ya da değer, keyfi olarak sermayeye dönüştürülemez. Bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, para ya da meta sahibi bireyin elinde, belli asgari miktarda bir para ya da değişim-değerinin bulunması gerekir. Asgari değişen sermaye miktarı, artı-değer üretimi için bütün yıl her gün çalıştırılan tek bir emek-gücünün maliyet fiyatıdır. Eğer bu işçi kendi üretim araçlarına sahip olsaydı ve işçi olarak yaşamayı yeterli görseydi, kendi üretim araçlarının yeniden-üretimi için gerekli süreden, diyelim 8 saatten fazla çalışmasına gerek kalmazdı. Ayrıca ancak, 8 işsaati için yetecek kadar üretim aracına gereksinme duyardı. Oysa, bu 8 saatin yanısıra, onu bir de 4 saatlik artı-emeğe zorlayan kapitalist, ek üretim araçlarının sağlanabilmesi için bir miktar daha paraya gereksinme duyar. Bununla birlikte, bizim varsayımımıza göre, kapitalistin, günlük olarak elde ettiği artı-değerle, tıpkı bir işçi gibi yaşayabilmesi, yani zorunlu gereksinmelerini karşılayabilmesi için iki işçi çalıştırması gerekir. Bu durumda, servetini artırmak değil, yaşamını sürdürmek, üretiminin amacı olurdu; oysa kapitalist üretim demek, bunlardan ilki demektir. Sıradan bir işçinin sürdüğü yaşamın iki katı daha iyi bir yaşam sürmek ve bunun yanısıra üretilen artı-değerin yarısını sermayeye çevirebilmek için, işçi sayısı ile birlikte, yatırdığı asgari

[205] Daha fazla ayrıntı dördüncü kitapta [ciltte] verilecektir.

[206] "Bir toplumun emeği, yani ekonomik zamanı belli bir miktardır, diyelim, bir milyon insanın günde on saati ya da on milyon saattir. ... Sermayenin bir artma sınırı vardır. Bu sınıra, belli bir dönemde, kullanılan ekonomik zamanın fiili büyüklüğü ile ulaşılabilir:" *(An Essay* on *the Political* of *Nations.* London 1821, s. 47, 49.)

* "Hiç bir şey öğrenmediler ve hiç birşey unutmadılar." - 1815 yılında, Bourbor egemenliğinin restorasyonundan sonra Fransa'ya geri dönen, toprak mülkiyetlerin yeniden elde etmeyi ve köylüleri yeniden feodal yükümlülüklerini üstlenmeye zorlamayı deneyen aristokrat göçmenler hakkında, Talleyrand böyle diyordu. -*Ed.*

sermayeyi de 8 katına çıkarması gerekir. Kuşkusuz kendisi de, işçileri gibi elikolu sıvayıp üretim sürecine doğrudan doğruya katılabilir; o zaman kapitalist ile işçi arasında bir melez, ancak "küçük bir patron" olur. Kapitalist üretimin belli bir aşaması, [sayfa 321] kapitalistin bütün zamanını, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, başkalarının emeklerini elde etmeye ve dolayısıyla denetlemeye ve bu emeğin ürünlerini satmaya vermesini gerektirir.[207] Ortaçağlardaki loncalar, bu yüzden, usta bir zanaatçının kapitaliste dö- nüşmesini, bir ustanın kullanabileceği işçi sayısını çok küçük bir azami rakamla sınırlandırarak, zorla önlemeye çalıştı. Para ya da meta sahibinin fiilen kapitalist olabilmesi için, üretim için yatırılan asgari miktarın, orta-çağların azamisini büyük ölçüde aşması gerekir Hegel'in (*Logic*'inde) keşfettiği yasanın doğruluğu, doğa bilimlerinde olduğu gibi burada da görülür: salt nicel farklılıklar bir noktadan sonra nitel değişikliklere dönüşürler." [207a]

Para ya da meta sahibi bireyin, kendisini kapitaliste dönüştürebilmesi için elde bulundurması gerekli asgari değer miktarı, kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarına göre değiştiği gibi, farklı üretim alanlarında içinde bulundukları aşamanın kendi özel ve teknik koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterirler. Bazı üretim alanları, kapitalist üretimin daha başlangıcında, tek bir kişinin elinde henüz bulunduramadığı asgari bir sermayeye gereksinme gösterir. Bu durum, kısmen, Fransa'da Colbert zamanında olduğu ve birçok Alman devletlerinde günümüze kadar süregeldiği [sayfa 322] gibi, özel kişilerin devletçe desteklenmesine, ve kısmen de, bizim modern anonim şirketlerin öncüleri olan bazı ticaret ve sanayi kollarının sömürülmesi için, yasal tekelleri ellerinde bulunduran şirketlerin meydana gelmesine yolaçar.[208]

[207] "Bir çiftçi kendi emeğine güvenmemelidir, eğer güvenirse bence bundan zararlı çıkar. Onun işi, genel bir gözetim olmalıdır: harmancısını gözetlemek zorundadır, yoksa, ücretlerini, harmanlanmayan tahıl olarak kaybetmiş olur; orakçısının, biçicisinin, vb denetlenmesi gerekir; her zaman çitlerinin etrafını dolaşmalı, ihmal edilmiş mi edilmemiş mi görmelidir; tek bir yere bağlanırsa olacağı budur zaten!" ([J Arbuthnot,] *An Inquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.,* By a Farmer, London 1773, s. 12) Bu kitap çok ilginç. Burada, "kapitalist çiftçinin" ya da daha açık adıyla "tüccar çiftçinin" oluşumu incelenebilir ve yalnızca yaşaması için gerekli şeylerle yetinmek durumunda bulunan küçük çiftçi aleyhine kendisini yüceltmesi görülebilir. "Kapitalistler sınıfı, başlangıçta kısmen ve ensonu tamamen el ile çalışma zorunluluğundan kurtulmuş oldular." *(Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations,* By the Rev, Richard Jones, Hertford 1852, Lecture III, s. 39)

[207a] Modern kimyada, ilk kez Laurent ve Gerhardt tarafından geliştirilmiş olan molekül teorisi de bundan başka bir yasaya dayanmaz. [Üçüncü baskıya ek.] – "Kimya ile yakından ilişkisi bulunmayanlar için çok açık olmayan bir ifadeyi açıklamak amacıyla, biz, burada, yazarın, ilk kez 1843 yılında C. Gerhardt'ın homolog diziler adını verdiği karbon bileşimlerinden sözettiğine değinmek isteriz; bu dizilerden herbirinin kendine özgü cebirsel formülü vardır. Böylece, parafin dizileri: C_nH_{2n+2}; normal alkol dizileri $C_nH_{2n+2}O$; norma1 yağ asitleri dizileri $C_nH_{2n}O_2$ formülü ile gösterilir ve daha birçok böyle diziler vardır. Yukardaki örneklerde, molekül formülüne yalnızca CH_2 niceliklerinin eklenmesi ile her seferinde nitelikçe farklı bir cisim meydana gelmektedir. Bu önemli olgunun saptanmasında Laurent ve Gerhardt'ın katkılan (Marx bunu olduğundan büyük görmüştür) konusunda bkz: Kopp, *Entwicklung der Chemie,* München 1873, s. 709, 716, ve Schorlemmer, *The Rise and Development* of *Organic Chemistry,* London 1879, s. 54. -*F.E.*

[208] Martin Luther bu tür kurumlara "Die Gesellschaft Monopolia" demektedir.

Üretim süreci sırasında gördüğümüz gibi, sermaye, emek üzerinde, yani çalışan emek-gücü ya da bizzat işçi üzerinde egemenlik kurar. Kişileşmiş sermaye, kapitalist, işçinin işini düzenle ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder.

Sermaye, ayrıca, işçi sınıfını kendi yaşamı için gerekli gereksinmelerin dar çerçevesini aşan bir çalışmaya yönelten zorlayıcı bir ilişkiye ulaşmıştı. Başkalarının faaliyetinin bir üreticisi olarak, bir artı-emek soğurucusu ve emek-gücü sömürücüsü olarak, yükümlü çalışmaya dayanan daha önceki bütün üretim sistemlerini, enerjisi, sınır tanımazlığı, keyfîliği ve etkinliği yönünden geride bırakmıştır.

Sermaye, ilkin, emeği, onu tarih içinde bulduğu teknik koşullara dayanarak kendisine bağımlı hale getirir. Bu yüzden de, üretim tarzını hemen değiştirmez. Artı-değer üretimi, –bizim buraya kadar incelediğimiz biçimiyle– yani işgününün basit bir şekilde uzatılması ile elde edilmesi, bu nedenle, üretim tarzındaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olması gerektiğini tanıtlamıştır. Bu şekil, eski moda fırıncılıkta, bugünün modern pamuk fabrikalarından daha az uygulanan bir şey de değildi.

Eğer biz, üretim sürecini, basit emek-süreci açısından ele alırsak, işçi, üretim araçlarının sermaye olma nitelikleriyle değil, onlarla, yalnızca kendisinin bilinçli üretken faaliyetinin basit bir aracı olarak ilişki içersine girer. Örneğin dericilikte, işçi, deriyi, üzerinde çalıştığı, emek harcadığı basit bir nesne gibi görür. Elinde işlediği deri, kapitalistin derisi değildir. Ama üretim sürecine, artı-değer yaratma süreci açısından baktığımız anda, durum değişir. Üretim araçları, burada, derhal başkalarının emeğini emen araçlar haline dönüşürler. Şimdi artık, işçi, üretim araçlarını değil, üretim araçları işçiyi kullanmaktadır. İşçinin üretken faaliyetinin maddi unsurları olarak tüketilmek yerine, onlar, kendi yaşam süreçleri için gerekli maya olarak işçiyi tüketirler; [sayfa 323] ve sermayenin yaşam-süreci, yalnızca değerin, devamlı olarak genişlemesi, devamlı olarak kendisini çoğaltması hareketinden ibarettir. Geceleri boş duran ve canlı emeği yutmayan yüksek fırınlar ile işyerleri, kapitalist için "düpedüz kayıptır". Fırınlar ile işyerleri işte bunun için, işçinin gece emeği üzerinde hak iddiasında bulunurlar. Paranın, üretim sürecinin maddi etmenlerine, üretim araçlarına dönüşmesi, bu araçları, başkalarının emeği ve artı-emeği üzerinde hak talep edecek hale getirir. Konuyu bağlarken vereceğimiz bir örnek, kapitalist üretime özgü ve onun karakteristiği olan bu elçabukluğunun, ölü ile canlı emek arasındaki, değer ile değer yaratan güç arasındaki ilişkinin bu tepetaklak edilişinin, kapitalistlerin bilincinde nasıl yansıdığını gösterecektir. İngiliz fabrika patronlarının 1848-1850 arasındaki ayaklanmaları sırasında, "Batı İskoçya'nın en eski ve en saygıdeğer firmalarından olup 1752'den beri faaliyetini sürdüren ve dört kuşaktır aynı ailenin yönettiği, Paisley'deki neredeyse yüzyıllık, keten ve

pamuk ipliği fabrikasının, Carlile ve Oğulları Şirketinin başkanı...", bu "çok akıllı centilmen", o sırada, 25 Nisan 1849 tarihli *Glasgow Daily Mail*'e, "Vardiya Sistemi" başlıklı bir mektup gönderdi.[209] Bu mektupta, diğer şeyler yanında, şu pek bönce pasaj da bulunuyor: "Fabrikaların çalışmasını 10 saatle sınırlandırmanın ... birlikte getireceği kötülüklere ... bir gözatalım. ... Bu durum, fabrikatörün planlarını, projelerini ve mallarını çok ciddi bir zarara uğratacaktır. Eğer o" (yani, "işçileri") "daha önce 12 saat çalışırken bu süre 10 saatle sınırlandırılırsa, müessesesindeki her 12 makine ya da tezgah 10'a inmiş olacaktır, ve eğer fabrikasını satmaya kalksa bunlar ancak 10 olarak değerlendirilecektir; böylece ülkedeki bütün fabrikaların değeri altıda-bir kadar azalmış olacaktır."[210]

"Dört kuşak" boyunca biriken kapitalist niteliklerin mirasçısı bu Batı İskoçyalı burjuva kafasında, üretim araçlarının, eğirme makinelerinin vb. değerleri, sermaye olarak kendi değerini artırma ve her allahın günü başkalarına ait bedeli ödenmemiş bir miktar emeği yutma özellikleriyle öylesine karmakarışık hale [sayfa 324] gelmiş ki, Carlile ve Ortakları Şirketinin başkanı fabrikasını satmaya kalksa, kendisine yalnızca eğirme tezgahlarının değil, ayrıca, bunların artı-değer katma güçlerinin de, yalnız bunlarda somutlaşan ve bu türden tezgahların üretimi için gerekli olan emeğin değil, bu olanakların her gün Paisley'li yiğit İskoçlardan pompaladıkları artı-emeğin değerinin de ödeneceğini düşünüyor, ve işte bu nedenle, işgününün iki saat kısaltılması ile, 12 adet eğirme makinesinin satış fiyatının 10 adedinin fiyatına düşeceğini hesaplıyor! [sayfa 325]

[209] *Reports* of *Insp.* of *Fact.*. for 30th April, 1849, 59.

[210] *l.c.,* s. 60. Kendisi de bir İskoç olan ve İngiliz fabrika denetmenlerinin tersine kapitalist düşünce biçimine kendisini kaptırmış bulunan Stuart, raporuna aldığı bu mektup konusunda, açıkça, "bu mektup, vardiya sistemi ile çalışan bir fabrika sahibinin, aynı işle uğaşanlara sağladığı en yararlı belge olduğu gibi işsaatlerinin düzenlenmesinde yapılacak herhangi bir değişiklik konusunda kaygıları bulunanların ön yargılarını yok edecek son derece iyi düşünülmüş bir belgedir de" diyor.

DÖRDÜNCÜ KISIM
NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ONİKİNCİ BÖLÜM
NİSPİ ARTI-DEĞER KAVRAMI

İŞGÜNÜNÜN, kapitalistin yalnızca emek-gücüne ödediği değerin eşdeğerinin üretken kısmı, buraya kadar değişmeyen bir büyüklük olarak ele alındı, ve aslında bu, belli üretim koşulları altında ve toplumun belli bir ekonomik gelişme aşamasında böyledir. İşçinin bu gerekli emek-zamanının ötesinde, daha 2, 3, 4, 6 vb. saat çalışmaya devam edebileceğini gördük. Artı-değer oranı ile işgününün uzunluğu, bu uzatmanın büyüklüğüne bağlı bulunuyordu. Gerekli emek-zamanı değişmediği halde, gördüğümüz gibi, işgünü toplamı değişkendi. Şimdi, uzunluğu ile, gerekli-emek ve artı-emek arasındaki bölünüşü ve uzunluğu belli olan bir işgününü ele alalım. Burada *ac* çizgisinin bütünü

a ———————————— b ————— c

örneğin, 12 saatlik bir işgününü temsil etsin; *ab* kısmı 10 saatlik gerekli-emek, *bc* ise 2 saatlik artı-emek olsun. Bu durumda, [sayfa 326]

artı-değer üretimi nasıl artırılabilir: yani, *ac* çizgisi uzatılmadan ya da ondan bağımsız olarak artı-emek nasıl uzatılabilir?

Burada *ac* çizgisinin uzunluğu belli olmakla birlikte, işgününün sınırı olan *c* noktasının aşılmaması halinde bile, başlangıç noktası *b*'yi *a* yönünde geriye kaydırarak bc'nin uzatılması mümkün gibi görünüyor. Bu örneğimizde, *ab'bc* çizgisinde *b'-b*, *bc*'nin yarısına ya da 1 saatlik emek-zamanına eşit olsun.

a ——————— b' ———— b ———— c

Şimdi eğer, 12 saatlik işgünü ac çizgisinde *b* noktasını *b'* noktasına doğru kaydırırsak, bc, b'c olur ve, işgünü eskisi gibi 12 saat kaldığı halde, artı-emek yarıyarıya artmış, 2 saatten 3 saate çıkmış olur. Artı emek-zamanının böylece, bc'den b'c'ye, 2 saatten 3 saate uzatılması, hiç kuşkusuz gerekli emek-zamanının ab'den ab'ne, yani 10 saatten 9 saate indirilmesiyle ancak mümkün olabilir. Artı-emeğin uzatılması, gerekli-emeğin kısaltılmasına tekabül edecektir; yani gerçekte işçinin daha önce kendi yararı için tükettiği emek-zamanının bir kısmı, şimdi kapitalistin çıkarına emek-zamanına dönüşmüş olur. İşgününün uzunluğunda bir değişme olmadığı halde, onun gerekli emek-zamanı ve artı emek-zamanı bölünmesinde bir değişiklik olmuştur.

Öte yandan, işgününün uzunluğu ile emek-gücünün değeri belli ise, açıktır ki artı emek-zamanı da bellidir. Emek-gücünün değeri, yani emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, bu değerin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanını belirler. Eğer bir emek-zamanı yarım şilinde (altı peniden) maddeleşmiş olsa, ve bir günlük emek-gücünün değeri beş şilin etse, işçinin, sermayenin onun emek-gücü için ödediği değeri yerine koyması ya da kendi günlük yaşamı için, gerekli değerin eşdeğerlerini üretebilmesi için günde 10 saat çalışması gerekir. Geçim araçlarının değeri belli ise, emek-gücünün değeri biliniyor demektir;[1] ve bu emek-gücünün değeri [sayfa 327] verilmişse, gerekli emek-zamanı da biliniyor demektir. Artı emek-zamanı, ayrıca, toplam işgününden

[1] "Onun günlük ortalama ücretinin değeri, işçinin yaşaması, çalışması ve çoğalması için gerekli olan şeylerle belirlenir." (William Petty, *Political Anatomy of Ireland*, 1672, s. 64.) "Emeğin fiyatı daima gerekli tüketim maddelerinin fiyatıyla belirlenir. .. ve ne zaman. .. işçinin ücreti, emekçi bir insan olarak, düşük derece ve durumuna uyacak şekilde, çoğunun yazgısı olan böyle kalabalık bir aileyi geçindirmeye yetmezse" uygun ücreti almıyor demektir. (J. Vanderlint, *l.c.*, s. 15.) "Le simple mer, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu'autant qu'il parvient à vendre à d'autres sa peine.. .. En tout genre de travail il doit arriver en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui lui est nécessaire pour lui procurer la subsistance." ["Kendi kollundan ve çalışmasından başka hiç bir şeyi olmayan basit bir işçinin, onu bir başkasına sattığı zaman elde edeceği şeyden başka hiç bir şeyi yoktur.. .. Her türden emekte, işçi ücretinin. onun yaşaması için gerekli şeylerle sınırlı olması gerekir ve gerçekte de bu böyle olur."] (Turgot, *Reflexions etc., Œuvres ed. Daire*, t. I, s. 10.) "Yaşamak için gerekli tüketim maddelerinin fiyatı, gerçekte üretici emeğin maliyetidir." (Malthus, *Inquiry into the nature of Rent*., London 1815, s, 48, not.)

gerekli emek-zamanının çıkartılması ile de bulunabilir. Oniki saatten on saat çıkartılırsa, geriye iki saat kalır; belirli koşullar altında artı-emeğin nasıl olup da iki saatten fazla uzatılabileceğini görmek kolay değildir. Kuşkusuz, kapitalist, işçiye, beş şilin yerine dört şilin altı peni ya da daha azını verebilir. Bu dört şilin altı penilik değerin yeniden-üretimi için dokuz saatlik emek-zamanı yetebilir; bunun sonucu olarak kapitaliste iki yerine üç saatlik artı-emek gider, ve artı-değer, bir şilinden bir şilin altı peniye yükselebilir. Ne var ki, bu sonuç, yalnızca işçinin ücretini emek-gücünün değerinin altına düşürerek de elde edilebilirdi. Dokuz saatte ürettiği dört şilin altı peni ile öncekine göre onda-bir kadar az tüketim aracı sağlar ve dolayısıyla emek-gücünün gereği gibi yeniden-üretimi sakatlanmış olur. Artı-emek, bu durumda, ancak normal sınırları çiğnenerek uzatılabilir; kapladığı alan, gerekli emek-zamanının alanını gaspederek genişletilebilir. Uygulamada bu yolun oynadığı önemli role karşın, bunu, emek-gücü de dahil bütün metaların, tam değerleri üzerinden alınıp satıldıkları varsayımımıza uyarak, burada, konu-dışı bırakıyoruz. Bu varsayımdan hareket edilirse, emek-gücünün üretimi ya da değerinin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanının işçinin ücretinin, emek-gücünün değerinin altına düşürülmesiyle değil, ancak bu değerin kendisinde bir düşmeyle azalabileceği sonucu çıkar. İşgününün uzunluğu belli olduğuna göre, artı emek-zamanının uzatılması, ancak gerekli emek-zamanında bir kısıntı yapmakla mümkün olabilir; bunun tersi mümkün değildir. Aldığımız örneğe göre, gerekli emek-zamanının 1/10 kadar azalması için, emek-gücü değerinin 1/10 kadar düşmesi; yani gerekli emek-zamanının 10 saatten 9'saate inmesi sonucu artı-emeğin iki saatten üç saate çıkması gerekir.

Ne var ki, emek-gücünün değerindeki böyle bir düşüş, eskiden on saatte üretilen tüketim araçlarının, şimdi dokuz saatte üretilebildiği anlamını taşır. Ama bu, emeğin üretkenliğinde bir artma olmaksızın, mümkün değildir. Diyelim bir kunduracı, belli araçlarla, oniki saatlik bir işgününde, bir çift kundura yapmaktadır. [sayfa 328]

Eğer aynı sürede iki çift kundura yapması gerekirse, emeğinin üretkenliğinin iki kat olması zorunludur; ve bu, ya kullandığı araçlarda, ya çalışma biçiminde, ya da her ikisinde bir değişiklik olması dışında olanaksızdır. Demek ki, üretim koşullarının, yani üretim biçimi ile emek-sürecinin kendisinin köklü bir değişime uğraması gerekli oluyor. Emeğin üretkenliğinde bir artış sözüyle, biz, genellikle, emek-sürecinde bir metaın üretimi için toplumsal gerekli emek-zamanının kısaltılması türünden bir değişikliği, ve belli nicelikteki emeğe, daha fazla kullanım-değeri üretme gücünün sağlanmasını anlıyoruz.[2] Şimdiye kadar, işgününde

[2] "Quando si perfezionano le arti, che non è altro che la scopertadi nuove vie, onde si possa compiere una manufattura con meno gente o (che é lo stesso) in minor tempo di prima." ["Sanayiin yetkinleşmesi, kendileri yardımıyla bir işin eskisinden daha az insan ile ya da (aynı anlama gelmek üzere) daha az zamanla tamamlanabildiği yeni araçların bulunmasından

yapılan basit bir uzatmadan doğan artı-değeri ele alırken, biz, üretim biçiminin belli ve değişmez olduğunu kabul ettik. Ama artı-değerin, gerekli emeğin artı-emeğe çevrilmesiyle üretilmesi gerektiğinde, sermayenin, emek-sürecini geçmişteki haliyle devralması ve yalnızca bu sürecin zamanını uzatması yetmez. Emeğin üretkenliğini artırmadan önce, sürecin teknik ve toplumsal koşullarının ve dolayısıyla üretim biçiminin kendisinin kökten değiştirilmesi gerekir. Ancak bu yoldan, emek-gücünün değerinin düşürülmesi ve bu değerin yeniden-üretimi için gerekli işgünü parçasının kısaltılması mümkün olur.

İşgününün uzatılmasıyla üretilen artı-değere, ben, *mutlak artı-değer* diyorum. Buna karşılık, gerekli emek-zamanının kısaltılması, ve bunun sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değere, *nispi artı-değer* diyorum.

Emek-gücünün değerinin düşürülebilmesi için, emeğin üretkenliğindeki artışın, ürünleri emek-gücünün değerini belirleyen ve bunun sonucu olarak, ya alışılmış geçim araçları sınıfına giren, ya da bunların yerlerini alabilen sanayi kollarına yönelmesi zorunludur. Ama bir metaın değeri, yalnız işçinin doğrudan doğruya onun üzerinde harcadığı emek niceliğiyle değil, aynı zamanda, üretim aralarında bulunan emekle de belirlenir. Örneğin, bir çift kunduranın değeri, yalnız kunduracının emeğine değil, derinin, balmumunun, [sayfa 329] ipliğin vb. değerlerine de bağlıdır. Demek ki, emek-gücünün değerindeki düşme, emeğin üretkenliğinde bir artışla, ve gerekli tüketim maddelerinin üretiminde kullanılan değişmeyen sermayenin maddi öğelerini oluşturan emek araçları ile hammaddeleri sağlayan sanayi kollarına ait metaların ucuzlatılmasıyla da meydana getirilebilir. Ama, ne gerekli tüketim maddelerini üreten, ne de bunların elde edilmesi için gerekli üretim araçlarını sağlayan sanayi kollarında emeğin üretkenliğindeki bir artış, emek-gücünün değerini etkilemez.

Metaların ucuzlaması, kuşkusuz, emek-gücünün değerinde ancak *pro tanto** bir düşme, emek-gücünün yeniden-üretiminde bunların kullanılması oranında bir düşme meydana getirir. Örneğin, gömlek, gerekli bir geçim aracıdır, ama birçok geçim aracından bir tanesidir. Ne var ki, gerekli geçim araçlarının toplamı, herbiri ayrı sanayi kollarının ürünü olan çeşitli metalardan oluşur; ve bu metaların herbirinin değeri, emek-gücünün değerinin bir kısmını oluşturur. Bunların yeniden üretilmeleri için gerekli emek-zamanındaki bir azalma ile emek-gücünün değeri de azalır; emek-zamanındaki toplam azalma, çeşitli ve birbirinden ayrı sanayi kollarındaki emek-zamanlarının kısalmalarının toplamı-

başka bir şey değildir." (Giaiani, *l.c.*, s. 159) "L'econorie zud les frais de production ne peut donc être autre chose que l'economie sur la de quantité de travail employée pour produire." ["Öyleyse, üretim masrafları üzerinden tasarruf üretmek için kullanılan emek miktarı üzerinden tasarruftan başka bir şey olamaz."] (Sismondi, *Etudes*, *etc*., [Edition de Bruxelles. 1837] t. I. s. 22.)

* O ölçüde. -ç.

na eşittir. Biz, bu genel sonucu, burada, her ayrı durumda doğrudan doğruya hedef alınan bir amacın sonucuymuş gibi ele alıyoruz. Bir kapitalist, örneğin, emeğin üretkenliğini artırarak gömlek fiyatlarını ucuzlatsa, bu, hiç bir zaman onun, emek-gücünün değerini ve dolayısıyla da gerekli emek-zamanını *pro tanto* düşürmek amacıyla hareket ettiğini göstermez. Ama ensonu, bu sonucun doğmasına katkıda bulunduğu sürece, genel artı-değer oranının yükselmesine de yardım etmiş olur.[3] Sermayenin genel ve zorunlu eğilimlerini, ortaya çıkış biçimlerden ayırdetmek gerekir.

Kapitalist üretim biçimine özgü yasaların, bireysel sermaye kitlelerinin hareketleri sırasında kendilerini nasıl gösterdiklerini, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak nerelerde ortaya çıktıklarını ve bireysel kapitalistlerin kafalarında ve bilinçlerinde hareketlerine yön veren dürtüler olarak nasıl yer aldıklarını burada incelemek niyetinde değiliz. Ama şurası açıktır ki. sermayenin asıl [sayfa 330] niteliğini kavramadan, rekabetin bilimsel bir tahlilinin yapılması olanaksızdır; bu, tıpkı, gökcisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, ancak, duyularla doğrudan doğruya algılanamayan gerçek hareketlerini bilen birisi için anlaşılır ve açıklanabilir olmasına benzer. Gene de, nispi artı-değer üretiminin daha. iyi anlaşılması için, yalnızca buraya kadar vardığımız sonuçlara dayanarak aşağıdaki düşünceleri ekleyebiliriz.

Eğer altı penide 1 saatlik emek somutlaşmış ise, altı şilinlik bir değer, 12 saatlik bir işgününde üretilebilir. Diyelim ki, emeğin bugünkü üretkenliği ile, bu 12 saatte, 12 parça mal üretilsin. Her mal için kullanılan üretim aracının değeri yarım şilin olsun. Bu koşullar altında her parça mal bir şiline malolur: bunun altı penisi üretim araçlarının değeridir, altı peni de bu araçlar ile çalışılarak eklenen yeni değerin. Diyelim ki, şimdi bir kapitalist, emeğin üretkenliğini iki katına çıkarmanın yolunu bulsun ve 12 saatlik işgününde, bu maldan 12 parça yerine 24 parça üretsin. Üretim araçlarının değeri aynı kalmışsa, her parça malın değeri dokuz peniye düşecek, bunun altı penisi üretim araçlarının değeri, üç penisi de emeğin eklediği yeni değer olacaktır. Emeğin üretkenliği iki katına çıktığı halde, bir günlük emek, gene eskisi gibi, altı şilinlik yeni bir değer yaratacak, ama bu değer, şimdi eskisinin iki katı mala dağılmış olacaktır. Şimdi her parça mal, bu değerin 1 : 12'si yerine 1 : 24'ünü, altı penilik değer yerine üç penilik bir değer taşımış olacaktır; ya da bunu şöyle de söyleyebiliriz: şimdi üretim araçlarına, bunların mal haline dönüşmeleri sırasında, tam bir saatlik emek-zamanı yerine yalnızca yarım saatlik emek-zamanı katılmıştır. Bu malların herbirinin değeri, şimdi toplumsal değerinin altında olur; bir başka deyişle, aynı malın ortalama toplumsal koşullar altında üretilen büyük yığınından daha az emek-

[3] "Diyelim ... makinelerdeki gelişmelerle fabrikatörün ... ürünleri iki katına çıktı ... o, toplam gelirin daha küçük bir kısmı ile işçilerini giydirebilecek ... ve böylece kârı artmış olacaktır. Ama bir başka yolda etkilenmeyecektir." (Ramsa, *l.c.* s. 168, 169)

zamanına malolmuştur. Her parça mal, ortalama olarak bir şiline malolur ve iki saatlik toplumsal emeği temsil eder; ama değişen üretim tarzı altında, yalnızca dokuz peniye malolur, ya da ancak ½ saatlik emeği içerir. Ama bir metaın gerçek değeri, onun bireysel değeri değil, toplumsal değeridir; yani gerçek değer, bir malın her aynı durumda üreticiye malolduğu emek-zamanı ile değil, onun üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı ile ölçülür. Bu nedenle, yeni yöntemi uygulayan ve ürettiği metaı bir şilinlik [sayfa 331] toplumsal değeri üzerinden satan kapitalist, bu malı bireysel değerin üç peni fazlasına satmıştır ve böylece üç penilik bir artı-değer elde etmiştir. Öte yandan, 12 saatlik işgünü, onun için, şimdi, 12 parça yerine 24 parça mal ile temsil edilmektedir. Bu durumda, bir işgününün ürününün elden çıkartılabilmesi için, talebin eskisinin iki katına çıkması, yani piyasanın iki kat daha geniş olması gerekir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu kapitalistin ürettiği metalar, ancak fiyatlarındaki bir azalma ile daha geniş bir pazara egemen olabilir. Bu yüzden, bunları, bireysel değerlerinin üzerinde, ama toplumsal değerlerinin altında, diyelim on peniye satacaktır. Böylece, gene de, herbir parçadan bir penilik fazla artı-değer sızdırmış olacaktır. Bu mallar, emek-gücünün genel değerinin belirlenmesinde rol oynayan gerekli geçim araçları sınıfına girsin girmesin, bu artı-değer fazlası, onun cebine girmiş olur. Demek oluyor ki, bu son koşuldan bağımsız olarak, her kapitalist, emeğin üretkenliğini artırmak yoluyla metalarının fiyatını ucuzlatmak eğilimindedir.

Ama ne olursa olsun, hatta bu durumda bile, artı-değer üretimindeki bu artış, gerekli emek-zamanının kısılması ve buna tekabül eden artı emek-zamanının uzatılmasından doğar.[4] Gerekli emek-zamanı 10 saat, bir günlük emek-gücünün değeri beş şilin olsa, artı emek-zamanı 2 saat ve günlük artı-değer bir şilin olur. Ama kapitalist, şimdi 24 parça mal üretmekte, bunların herbirini on peniye satmakta, toplam yirmi şilin elde etmektedir. Üretim araçlarının değeri oniki şilin olduğuna göre, bu malların $14^2/_5$ parçası, yalnızca yatırılan değişmeyen sermayeyi yerine koyar. 12 saatlik işgününde harcanan emek, geriye kalan $9\ ^3/_5$ parçada temsil edilmektedir. Emek-gücü fiyatı beş şilin olduğuna göre, 6 parça mal gerekli emek-zamanını, $3\ ^3/_5$ parça da artı-emeği temsil eder. Ortalama toplumsal koşullar altında gerekli-eme-ğin artı-emeğe oranı 5 : 1 idi; şimdi ise 5 : 3'tür. Aynı sonuç, aşağıdaki şekilde de elde edilebilir. 12 saatlik işgünü ürününün değeri, yirmi şilindir. Bu miktarın, oniki şilini üründe yalnızca yeniden beliren üretim araçlarının değeridir. Geriye kalan sekiz şilin ise, o işgününde [sayfa 332] yeniden üretilen değerin

[4] "Bir insanın kârı, başka insanların emeğinin ürünü üzerindeki kumandasına değil, emeğin kendisi üzcrindeki kumadasına bağlıdır. İşçilerin ücreti aynı kaldığı halde eğer mallarını daha yüksek bir fiyata satabilirse, bundan yararlanacağı açıktır. ... Ürettiği şeylerin küçük bir kısmı, emeği harekete getirmesi için yeterlidir, ve böylece daha büyük bir kısım ona kalmış olur." ([J. Cazenove.] *Ouilines of Pol Econ*., London 1832,s. 49, 50.)

para olarak ifadesidir. Bu miktar, aynı türden ortalama toplumsal emeğin ifade edildiği miktardan büyüktür: bu tür emeğin oniki saati yalnızca altı şilin ile ifade edilmiştir. Olağanüstü üretken emek, yoğunlaştırılmış emek olarak iş görür; eşit sürelerde, aynı türden ortalama toplumsal emekten daha büyük değer yaratır. (Bkz: Birinci Bölüm, İkinci Kesim, s. 58-59.) Ama kapitalistimiz hâlâ, bir günlük emek-gücü değeri olarak eskisi gibi yalnızca beş şilin ödemeye devam etmektedir. Oysa, bu değerin yaratılması için, işçinin, şimdi, 10 saat yerine $7^1/_5$ saat çalışması yetmektedir. Artı-emeği, böylece $2^4/_5$ saat artmış, ürettiği artı-değer bir şilinden üç şiline yükselmiştir. Demek oluyor ki, geliştirilmiş üretim yöntemi uygulayan kapitalist, aynı işi yapan diğer kapitalistlere göre, işgününün daha büyük bir kısmına artı-emek olarak elkoymaktadır. Onun tek başına yaptığı bu şey, kapitalistler grubunun nispi artı-değer yaratmada ortaklaşa yaptıklarının aynısıdır. Ne var ki, öte yandan, bu yeni üretim yöntemi yaygınlaşıp da, bu bireysel metaın ucuzlatılmış değeri ile toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, artı-değer fazlası da yokolup gider. Yeni üretim yöntemini uygulayan bireysel kapitalisti, malını toplumsal değerinin altında satmaya zorlayarak egemenliği altına alan, değerin emek-zamanı ile belirlenmesi yasası, aynı zamanda rekabetin zorlayıcı yasası olarak, rakiplerini bu yeni yöntemi benimsemeye zorlar.[5] Bunun için, genel artı-değer oranının, sürecin bütününün etkisi altına girebilmesi, ancak, emekteki üretkenlik artışının, gerekli geçim araçlarını kapsayan metaların fiyatında ve dolayısıyla emek-gücünün değerinin öğelerinde bir ucuzluk sağlayan sanayi kollarını içine aldığı zaman mümkün olur.

Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılıdır. Metaların değerlerine bağlı bulunması nedeniyle, emek-gücünün değeri de öyledir. Oysa tersine, nispi artı-değer bu üretkenlik ile doğru orantılıdır. Üretkenliğin artması ile artar, düşmesi ile azalır. Paranın değeri değişmez kabul edilirse, 12 saatlik ortalama bir [sayfa 333] toplumsal işgünü, aynı yeni değeri –bu miktar, artı-değer ile ücretler arasında nasıl bölünmüş olursa olsun– 6 şilinlik değeri üretir. Ama, üretkenlikteki artış sonucu gerekli tüketim maddelerinin değeri düşer, ve bir günlük emek-gücünün değeri beş şilinden üç şiline inerse, artı-değer bir şilinden üç şiline yükselmiş olur. Emek-gücünün değerinin yeniden üretilmesi için gerekli on saat yerine, şimdi yalnız altı saat gereklidir. Bu serbest hale gelen dört saat, artı-emek alanına rahatça katılabilir. Demek oluyor ki, metaları ucuzlatmak ve ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini ucuzlatmak

[5] "Eğer komşum, az emekle çok şey yaparak ucuza satabilirse, ben de onun kadar ucuza satmanın bir yolunu aramak zorunda kalırım. Böylece, daha az işçinin emeği ile iş yapan ve dolayısıyla daha ucuza iş çıkaran her sanat, meslek ya da makine, diğerlerinde de, herkes aynı düzeyde bulunsun ve hiç kimse komşusundan daha ucuza satmasın diye, ya aynı sanatı, mesleği ya da makineyi kullanmak ya da bunların bir benzerini bulmak gibi bir zorunluluğu ve çabayı yaratır." (*The Advantages of the East-India Trade to England*. London 1720, s. 67.)

için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir.[6]

Metaın değeri, kendi başına, kapitalisti hiç ilgilendirmez. Onu ilgilendiren tek şey, metada yatan ve satışı ile gerçekleşen artı-değerdir. Artı-değerin gerçekleştirilmesi, yatırılan değerin yeniden elde edilmesini zorunlu olarak birlikte getirir. Şimdi, nispi artı-değer, emeğin üretkenliğindeki gelişme ile doğru orantılı olarak artarken, öte yandan, metaların değerleri aynı oranda azaldığı için; bir ve aynı sürecin metaları ucuzlattığı ve bu metalarda bulunan artı-değeri artırdığı için; bir bilmecenin çözümü ile yüzyüze geliyoruz: tek kaygısı değişim-değeri üretmek olan kapitalist, niçin durmadan metaların değişim-değerlerini düşürmeye uğraşıyor? Ekonomi politiğin kurucularından biri olan Quesnay'nin rakiplerine eziyet etmek için yönelttiği ve onların hiç bir yanıt veremedikleri bir bilmecedir. Quesnay diyor ki: "Siz, sanayi ürünlerinin yapımında, giderlerden ve emeğin maliyetinden, ürüne zarar vermeksizin ne kadar fazla indirim yapılırsa, bu, son şeklini almış malın fiyatını düşüreceği için, o derece yararlıdır diyorsunuz. Ve gene de, çalışan halkın emeğinden doğan servet üretiminin, bu ürünlerin değişim-değerlerinin birikiminden meydana geldiğine inanıyorsunuz."[7] [sayfa 334]

Kapitalist üretimde, bu nedenle, üretkenliğin artmasıyla emekten tasarruf sağlandığı zaman, işgününün kısaltılması hiç bir zaman düşünülmez.[8] Amaç, yalnızca belirli miktarda metaın üretimi için gerekli

[6] "Bir işçinin giderleri hangi oranda azalırsa, eğer sanayiin üzerindeki kısıtlamalar aynı zamanda kaldırılmış ise, ücretleri de aynı oranda azalmış olur." (*Considerations Concerning Taking off the Bounty on Corn Exported*, *etc*., Lond., 753, s. 7.) "Sanayiin çıkarı, tahıl ile diğer bütün tüketim maddelerinin mümkün olduğu kadar ucuz olmasını gerektirir; bunları pahalılaştıran *şey*, emeği de pahalılaştırır .... sanayiin kayıt altına alınmadığı bütün ülkelerde, gerekli tüketim maddelerinin fiyatı, emeğin fiyatını da etkilemek zorundadır. Gerekli tüketim maddeleri ucuzladıkça bu da daima düşecektir" (*l.c*, s. 3.) "Ücretler, üretici güçlerin artması oranında azalır. Makinelerin, gerekli tüketim maddelerini ucuzlattığı doğrudur, ama o aynı zamanda işçiyi de ucuzlatır." (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*, London 1834, s. 27.)

[7] "Ils conviennent, disait-il, que plu, on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrage. Cependant ils croient que ya production de richesse, qui resulte des travaux des artisans, consiste dans l'augmentation de la valeur venale de leurs ouvrages." ["Onlar zanaatçıların ürettikleri şeylerin yapımında, masraflardan ya da masraflı çalışmalardan, zarar vermeksizin ne kadar tasarruf edebilirlerse, bu tasarrufun, o ürünlerin fiyatındaki düşme aracıyla, o kadar yararlı olacağını kabul ediyorlar, diyordu. Bununla birlikte, zanaatçıların çalışmasından doğan zenginlik üretiminin, bunların ürünlerinin parasal değerinin artışına dayandığına da inanırlar."] (Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*, s. 188, 189.)

[8] "Ces spéculateurs si économes du temps et du travail des ouvriers qu'il faudrait qu'ils payassent!" [İşçilerin, ödemeleri gerekecek emek-zamanının öylesine tutumlu spekülatörleri!"] (J. N. Bidaut, *Du Monopole qui s'etablit dans les arts industriels et el commerce*, Paris 1828, s. 13.) "İşveren daima zaman ve emekten tasarruf etme peşinde olacaktır." (Dugald Stewart, *Works*, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh, v. VIII, 1855. *Lectures on Polit. Econ*., s. 318.) "Onların" (kapitalistlerin) "çıkarı, çalıştırdıkları işçilerin üretken güçlerinin mümkün olduğu kadar büyük olmasıdır. Dikkatlerini ve hem de neredeyse bütün dikkatlerini bu üretkenliğin yükseltilmesi üzerinde toplarlar." (R. Jones, *l.c*., Lecture III, [s. 39].)

olan emek-zamanının kısaltılmasıdır. Emeğindeki üretkenliğin artması sonucu, işçinin, eskisinin diyelim 10 katı meta üretmesi ve böylece herbiri üzerinde onda-bir kadar az emek-zamanı harcaması, onu eskisi gibi 12 saat çalışmaktan alıkoyamayacağı gibi, bu, 12 saatte 120 parça yerine 1.200 parça üretmesini de engellemez. Dahası var, işgünü, aynı zamanda, 14 saatte, diyelim 1.400 parça üretecek şekilde uzatılabilir de. İşte bunun için, MacCulloch, Ure, Senior ve benzeri iktisatçıların yapıtlarının bir sayfasında, işçinin, üretkenliğinin gelişmesi sonucu gerekli emek zamanının kısaltılması nedeniyle, sermayeye şükran borçları olduğu yazılıdır, ardından gelen sayfada da, bu minnettarlığını göstermesi için gelecekte 10 saat yerine 15 saat çalışmaları gereği! Kapitalist üretim sınırları içersinde, emeğin üretkenliğinin gelişmesinin tüm amacı, işgününde, işçinin kendi yararına olarak çalıştığı sürenin kısaltılması, ve bu kısaltma yoluyla, kapitalistin çıkarına bedavadan çalışacağı sürenin uzatılmasıdır. Metaları ucuzlatmaksızın bu sonuca ne ölçüde ulaşılabileceği, nispi artı-değerin, şimdi incelenmesine girişeceğimiz özel üretim yöntemleri açıklanırken görülecektir. [sayfa 335]

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ELBİRLİĞİ

KAPİTALİST üretim, görmüş olduğumuz gibi, ancak her bireysel sermayenin aynı anda oldukça çok sayıda işçi kullanmasıyla, ve bunun sonucu emek-sürecinin büyük ölçüde yürütülmesi ve nispeten geniş miktarda ürün vermesiyle başlar. Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı yerde (ya da isterseniz aynı iş alanında diyebilirsiniz), tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere birarada çalışmaları, hem tarih hem mantık açısından, kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getirir. Üretim tarzı yönünden, manüfaktür, sözcüğün dar anlamıyla, ilk aşamalarında, lonca elzanaatlarından, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlükle ayırdedilebilir. Ortaçağ lonca ustasının işyeri, yalnızca genişlemiştir.

Demek ki, başlangıçta farklılık salt niceldi. Belli bir miktar ki [sayfa

336] sermaye ile üretilen artı-değerin, her işçinin ürettiği artı-değerin aynı anda kullanılan işçi sayısıyla çarpımına eşit olduğunu göstermiş bulunuyoruz. İşçi sayısı, tek başına, ne artı-değer oranı, ne de emek-gücünün sömürülme derecesi üzerinde etkilidir. 12 saatlik bir işgünü, altı şilinde somutlaşmış ise, böyle 1.200 gün, 1.200 kez altı şilinde somutlaşır. Birinci halde 12 x 1.200 işsaati, diğerinde böyle 12 iş-saati ürüne katılmıştır. Değer üretiminde işçi sayısı, yalnızca, şu miktarda tek tek işçi demektir; bu yüzden,1.200 kişinin ayrı ayrı çalışması ya da tek bir kapitalistin denetimi altında birleşmesi, değer üretimi yönünden hiç farketmez.

Bununla birlikte, belli sınırlar içersinde bir değişiklik yer alır. Değerde gerçekleşmiş emek, ortalama toplumsal nitelikte bir emektir; bunun için de bir ortalama emek-gücü harcamasıdır. Ne var ki, herhangi bir ortalama büyüklük, hepsi de aynı türden, ama farklı nicelikte ayrı ayrı büyüklüklerin yalnızca ortalama sayısıdır. Her sanayide, her bireysel işçi, Peter ya da Paul olsun, ortalama işçiden farklıdır. Bu bireysel farklılıklar, ya da matematikteki adıyla "hatalar" birbirini giderir ve belli bir asgari sayıda işçinin kullanıldığı yerlerde ortadan kalkar. Ünlü sofist ve dalkavuk Edmund Burke, bir çiftçi olarak pratik gözlemlerine dayanarak şu iddiayı öne sürebiliyor: beş tarım işçisinden kurulma "küçük bir takımda" emekteki bütün bireysel farklılıklar yokolur ve sonuçta, herhangi beş yetişkin tarım işçisi birarada alındığında, aynı sürede diğer herhangi beş kişi kadar iş yapmış olurlar.[9] Böyle olmakla birlikte, şurası da açıktır ki, aynı anda çalışan çok sayıda işçinin ortaklaşa işgünü, bu işçilerin sayısına bölünürse, bir günlük ortalama toplumsal emeği verir. Tek bir işçinin işgünü, örneğin 12 saat olsun. Bu durumda, aynı anda çalıştırılan 12 işçinin ortaklaşa işgünü 144 saat olur; bu bir düzine insanın herbirinin emeği, ortalama toplumsal emekten az ya da çok sapmakla birlikte, aynı işi herbirinin, farklı zamanlarda yapmalarına karşın, [sayfa 337] bunların herbirinin işgünü, 144 saatlik ortaklaşa işgününün onikide-biri olduğu için ortalama toplumsal işgünü niteliğini taşır. Bununla birlikte, bu 12 kişiyi çalıştıran kapitalist açısından ise, işgünü, bu bir düzine işçinin toplam işgünüdür. Her işçinin işgünü, ortaklaşa işgününün bölünmüş bir kısmıdır; bu 12 kişinin çalışma sırasında birbirlerine yardımcı olup olmadıklarının, ya da çalışmaları sırasındaki ilişkinin, bu işçilerin hepsinin aynı kapitalist hesabına çalışmaktan ibaret olmasının hiç bir önemi yoktur. Ama bu 12 işçi altı küçük patron tarafından ikişer ikişer

[9] "Kuşkusuz, bir insanın emeğinin değeri ile bir diğer kimsenin emeğinin değeri arasında, güçlülük, beceri ve dürüst çalışma yönünden epeyce büyük farklar vardır. Yaptığım dikkatli gözlemlere dayanarak, herhangi beş insanın, toplum olarak, belirli bir sürede, belirttiğim yaş dönemindeki diğer beş kişinin emeğine eşit bir emek sağlayacaklarına tamamen eminim; yani böyle bir beş kişi içersinde bir tanesi, iyi bir işçinin, bir diğeri kötü bir işçinin bütün niteliklerine sahip bulunacak ve diğer üçü, birinciyle sonuncunun ortalaması, orta halli nitelikleri taşıyacaktır. Böylece, beş kişilik küçük bir toplulukta bile, bütün bu beş insanın yapabilecekleri işin tamamlayıcı öğelerini bulabilirsiniz." (E. Burke, *l.c.*, s.. 15, 16.) Ortalama birey konusunda Quételet ile karşılaştırınız.

çalıştırılmış olsalar, bu patronların herbirinin aynı değeri üretmeleri ve dolayısıyla genel artı-değer oranını gerçekleştirme-leri tamamen raslansal olurdu. Tek tek durumlarda sapmalar olabilir. Eğer bir işçi için bir metaın üretiminde toplumsal olarak gerekli-zamandan oldukça fazla bir zaman gerekiyorsa, bu durumda gerekli-emek zamanı ortalama toplumsal gerekli emek-zamanından büyük bir sapma gösterir; böylece, emeği, ortalama emek sayılamayacağı gibi, emek-gücü de ortalama emek-gücü sayılamaz. Bu emek-gücü ya hiç satılamaz ya da ortalama emek-gücü değerinin altında bir fiyatla satılabilir. Bu nedenle, her türlü emek için saptanmış asgari bir etkinlik varsayılır, ve biz, ilerde, kapitalist üretimin bu asgariyi saptama yollarını sağladığını göreceğiz. Öte yandan, kapitalist, ortalama emek-gücü değerini ödeme durumunda olduğu halde, bu asgari, gene de ortalamadan bir sapma gösterir. İşte bunun için, altı küçük patrondan biri, ortalama artı-değer oranından fazlasını, diğeri daha azını sızdırabilecektir. Bu eşitsizlikler toplum ölçüsünde birbirini götürür, ama aynı şey, tek tek patronlar için sözkonusu değildir. Böylece, değer üretme yasaları, tek üretici için, an-cak bir kapitalist gibi üretimde bulunduğu, çok sayıda işçiyi birarada çalıştırdığı ve bunların emeklerinin ortaklaşa nitelikleri yüzünden ortalama toplumsal emek niteliğinde olmaları nedeniyle, daha başlangıçta, bütünüyle gerçekleşmiş olur.[10]

Çok sayıda işçinin aynı zamanda çalıştırmaları, çalışma sisteminde bir değişiklik olmadan bile, emek-sürecinin maddi koşullarında bir devrime yolaçar. Çalıştıkları işyerleri, hammadde [sayfa 338] depoları, işçilerin aynı anda hep birlikte ya da sırayla kullandıkları araç ve gereçler; kısacası, üretim araçlarının bir kısmı şimdi ortaklaşa tüketilmektedir. Bir yandan, bu üretim araçlarının değişim-değeri artmamıştır; çünkü, bir metaın değişim-değeri, kullanım-değerinin daha kapsamlı ve çok daha büyük bir yararlılıkla tüketilmesiyle yükselmiş olmaz. Öte yandan, bu araçlar ortaklaşa tüketildikleri için, eskisinden daha büyük ölçüde kullanılmış olurlar. Yirmi tezgah üzerinde yirmi dokumacının çalıştığı bir oda, tek dokumacının iki çırağı ile çalıştığı odadan daha büyük olmalıdır. Ama, yirmi kişilik bir işyerinin yapımı, herbirinde ikişer dokumacının çalıştığı on odadan daha ucuza malola-caktır; yani, geniş ölçüde ve ortaklaşa kullanılmak üzere biraraya toplanan üretim araçlarının değeri, bu araçların çoğalması ve yararlı etkilerinin fazlalaşması ile doğru orantılı olarak artmaz. Ortaklaşa tüketildikleri zaman, herbir tek ürüne değerlerinin küçük bir kısmını katmış olurlar; bunun nedeni, kısmen katıldıkları değerin çok miktarda ürüne dağılması, kısmen de bunların değerlerinin, mutlak olarak daha büyük olmakla birlikte, süreçteki faaliyet alanları bakımından, tek tek üretim araçlarının değerinden nispeten

[10] Profesör Roscher, Bayan Roscher'in iki gün süreyle çalıştırdığı tek bir dikişçi kadının, bir gün süreyle birarada çalıştırılan iki dikişçi kadından daha fazla iş yaptığını keşfetmiş bulunduğunu iddia ediyor. Bilge profesör, kapitalist üretim sürecini yalnız fidanlıkta ve başroldeki kapitalistin bulunmadığı koşullar altında incelemese çok iyi eder.

daha az olmasıdır. Buna bağlı olarak değişmeyen sermayenin bir kısmının değeri düşer ve, bu düşüşün büyüklüğü ile orantılı olarak, metaın toplam değeri de düşer. Üretim araçlarının daha aza malolması halinde de aynı sonuca varılmış olur. Bu tür kullanımla sağlanan tasarruf, tamamıyla, çok sayıda işçi tarafından ortaklaşa tüketilmelerinden ileri gelir. Ayrıca toplumsal emeğin zorunlu koşullarından olan bu özellik –tek tek bağımsız işçilerin ya da küçük patronların dağınık ve nispeten daha pahalı üretim araçlarından farklı olan bu özellik– çok sayıda işçinin toplu bulundukları halde birbirlerine yardımcı olmadıkları, yalnızca yanyana çalıştıkları durumlarda bile kazanılmış olur. Emek araçlarının bir kısmı, bu toplumsal niteliği, bizzat emek-süreci kazanmadan önce kazanır.

Üretim araçlarının kullanımındaki tasarrufun, iki bakımdan incelenmesi gerekir. Önce meta fiyatlarını ucuzlatmaları ve böylece emekgücü değerinde bir düşüş yaratmaları yönünden. İkincisi, artı-değerin yatırılan toplam sermayeye oranı, yani değişmeyen ve değişen sermayenin toplam değerleri arasındaki oranı değiştirmeleri bakımından. Bu son nokta ancak üçüncü ciltte ele alınacaktır; aralarındaki yakın ilişki içersinde ele alınmalarının [sayfa 339] daha uygun olacağı düşüncesiyle, şu anda konumuzla ilgisi bulunan birçok noktayı da o cilde bırakıyoruz. Tahlilimizin gidişi, konunun böylece bölünmesini zorunlu kılıyor, ve bu bölünme, kapitalist üretimin ruhuna da çok uygun düşüyor. Çünkü bu üretim tarzında, işçi, emek aracını, kendisinden bağımsız olarak başka birisinin mülkiyeti altında bulduğu için, bunların kullanılmasındaki tasarruf, ona, kendisini ilgilendirmeyen ve bunun için de kendi kişisel üretkenliğini artıracak yöntemlerle bir ilişkisi olmayan apayrı bir işlem gibi görünüyor.

Çok sayıda işçinin, bir ve aynı, ya da farklı, ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde birarada yanyana çalışmalarına, elbirliği etmek ya da elbirliği içinde çalışmak denir.[11]

Tıpkı bir süvari taburunun saldırı gücü ya da bir piyade alayının savunma gücü, tek tek süvari ya da piyade erlerinin ayrı ayrı saldırı ya da savunma güçlerinin toplamından büsbütün farklı olduğu gibi, işçilerin tek başlarına ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı da, büyük bir ağırlığı kaldırırken, bir vincin kolunu çevirirken ya da bir engeli ortadan kaldırırken olduğu gibi, birçok kişinin aynı işe birarada katıldıkları zaman oluşan toplumsal güçten farklıdır.[12] Bu gibi durumlarda, sözkonusu olan bu ortaklaşa emekle alınan sonuç, tek tek bireysel emek tarafından ya hiç yaratılamazdı, ya büyük zaman harcayarak, ya da çok

[11] "*Concours des forces.*" (Destutt de Tracy. *l.c.*, *s.* 80.)

[12] "Parçalara bölünmesi olanaksız ve ama biraraya gelmiş işçilerin elbirliği olmaksızın yapılamayan, pek basit türden sayısız işlemler vardır. Büyük bir ağacın bir arabaya yüklenmesini örnek diye verebilirim ... kısacası, aynı ve tek bir işte ve aynı anda birbirine yardımcı olan pek çok sayıda el olmaksızın yapılamayan her şey." (E. G. Wakefield, *A View of the Art of Colonisation*, London 1849. s. 168.)

küçük boyutlarda elde edilebilirdi. Burada gördüğümüz şey, yalnızca elbirliğiyle çalışma yoluyla bireyin üretici gücünde bir artma değil, yepyeni bir gücün, yani kitlelerin ortak gücünün yaratılmasıdır.[13]

Birçok kuvvetin tek bir kuvvet halinde kaynaşmasından doğan bu yeni güç yanında, doğrudan toplumsal temas, birçok sanayide, tek tek her işçinin etkinliğini yükselten bedensel canlılığın rekabetine ve dürtüsüne yolaçar. Böylece, birarada çalışan bir düzine insan, 144 saatlik ortaklaşa işgününde, ayrı ayrı çalışan oniki kişinin 12'şer saatlik çalışmalarından, ya da birbiri ardına oniki [sayfa 340] gün çalışan tek bir kişiden çok daha fazla ürün üretirler.[14] Bunun nedeni, insanın, Aristoteles'in dediği gibi politik bir hayvan[15] olmasa bile, her halde toplumsal bir hayvan olmasıdır.

Birkaç kişi, aynı zamanda, aynı ya da benzer türden bir iş üzerinde birlikte çalışabilir, ama ortaklaşa emeğin bir parçası olarak herbirinin yaptığı iş, emek-sürecinin farklı bir evresini karşılar ve bütün bu evrelerden geçilerek elbirliği sonucu üzerinde çalıştıkları iş daha büyük bir hızla yürür. Örneğin, bir düzine duvarcı merdivenin basamaklarına sırayla dizilseler ve taşları yukarıya doğru elden ele geçirseler, herbiri aynı şeyi yaparlar, ama de onların ayrı ayrı hareketleri, bir toplam işlemin birbirine bağlı kısımlarını oluşturur; bunlar, her taşın geçmek zorunda olduğu belli evrelerdir, ve taşlar, böylece, sırayla dizilmiş 24 elin üzerinde, tek bir kişinin taşıdığı yükle merdiveni tırmanıp inmesinden daha büyük bir hızla yukarıya taşınmış olur.[16] Nesne, aynı uzaklığa daha kısa zamanda

[13] "On tonluk bir ağırlığı tek bir insan kaldıramazken ve aynı yükü on kişi güçlükle kaldırabilirken, 100 kişi, bunu, herbirinin tek bir parmağının gücüyle yapabilir." (John Bellers, *Proposals for Raising a Colledge of Industry*, London 1696. s. 21.)

[14] "Çalıştırılan işçi oranında da (aynı sayıda işçinin, herbiri 30 *acre* toprağa sahip on çiftçi yerine, 300 *acre* toprağa sahip tek bir çiftçi tarafından çalıştırılmasında) işadamları dışında herkesin kolayca anlayamayacağı bir avantaj vardır: 1'in 4'e oranı neyse 3'ün 12'ye oranı da aynı şeydir demek doğaldır, ama bu, uygulamada geçerli değildir: birçok işçinin biraraya getirilmesiyle bu türden bir beraberliği gerektiren hasat zamanı ve daha birçok çalışmalarda, iş hem daha iyi ve hem de daha hızlı yapılmış olur: örneğin hasat zamanında 2 arabacı, 2 yükleyici, 2 tırmıkçı, 2 boşaltıcı ve samanlık ya da ambarda beraberce çalışan işçiler, aynı sayıda işçinin, çeşitli çiftliklerde ayrı topluluklar halinde çıkaracakları işin iki katını çıkartırlar." ([J. Arbuthnot,] *An lnquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions and the Size of Farms*, By a Farmer, London 1773, s. 7, 8.)

[15] Aristoteles'in tanımı, tam anlamıyla, insanın kent yurttaşı olması, doğası gereğidir. Franklin'in, "insan alet yapan hayvandır" şeklindeki tanımı, Yankee'ler topluluğu için ne denli karakteristik ise, bu tanım da klasik antik toplum için o denli karkteristiktir.

[16] "On dolt encore remarquer que cette division partielle du travail peut se faire, quand même les ouvriers sont occupés à une même besogne. Des macons, par exemple, font tous la même besogne, et pourtant ile existe parmi eux une espèce de division de travail, qui consiste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donné, et que, tous ensemble, la font pervenir beacoup plus peromptement à l'endroit marqué, qu'ils le feraient si chacun d'eux portait sa brique séparement jusqu'à l'étage superieur." ["Bu parçasal işbölümünün, hatta işçilerin ayrı bir işte çalıştırıldıkları zaman bile yapılabildiğine de dikkat etmeli. Örneğin, tuğlaları elden ele bir üst iskeleye geçirmekle meşgul duvarcıların hepsi aynı işi yaparlar, ama gene de aralarında, herbirinin tuğlayı belirli bir yerden geçirmesine, ve hepsinin birarada, onu istenen yere, içlerinden herbirinin kendi tuğlasını tek başına üst kata kadar götürebileceğinden çok daha çabuk ulaştırmalarına dayanan bir çeşit işbölümü vardır."] (F. Skarbeck, *Théorie des*

taşınmıştır. Aynı şekilde, örneğin bir yapıya birkaç yerinden birden aynı zamanda başlansa, burada duvarcılar elbirliği ile aynı ya da aynı türden işi yapmakla birlikte, birliği halinde bir emek sözkonusudur. 12 duvarcının 144 saatlik [sayfa 341] ortaklaşa işgününde yapıdaki ilerleme, bir duvarcının 12 günlük ya da 144 saatlik çalışmasından daha fazla olur. Bunun nedeni, bir insan grubunun uyum içersinde çalışırken elleri ve gözlerinin hem arkada, hem önde olması ve bir ölçüde uyanık bulunmasıdır. Üzerinde çalışılan işin çeşitli kısımları, aynı anda gelişir.

Yukardaki durumlarda, insanların, aynı ya da aynı türden bir işi yapmaları üzerinde durmamızın nedeni, bu en yalın ortaklaşa emek biçiminin, en gelişkin aşamalarda bile elbirliğiyle çalışmanın rolü olmasıdır. Yapılan iş karmaşık bile olsa, elbirliği yapan insanların basit sayısı, çeşitli işlemlerin farklı kimseler arasında dağıtılması olanağını doğurur, ve bunun sonucu olarak, iş aynı zamanda, yürütülür. Bu yüzden, işin tamamının bitirilmesi için gerekli zaman kısalmış olur.[17]

Birçok sanayi kolunda, işin niteliğinin belirlediği, belirli sonuçların sağlanması gereken kritik dönemler vardır. Diyelim, bir koyun sürüsünün kırkılması ya da bir buğday tarlasının biçilip harman yapılmasında ürünün niceliği de, niteliği de, işin belli zamanda başlamasına ve bitirilmesine bağlıdır. Bu durumlarda, emek-sürecinin alacağı zaman, tıpkı ringa balığı avındaki gibi önceden saptanmıştır. Tek bir insan, doğal bir günden, diyelim 12 saatten fazla bir işgünü çıkartamaz, ama elbirliği yapan 100 kişi, işgününü 1.200 saate uzatabilir. Eldeki işin bitirilmesi için zorunlu sürenin kısalığı, o kritik anda üretim alanına çok miktarda bir emek kitlesinin sürülmesi ile karşılanır. İşin uygun zamanda tamamlanması, birçok bileşik işgününün aynı zamanda uygulanmasına bağlıdır; istenilen yeterli sonucun alınması, kullanılan işçi sayısına bağlıdır; bununla birlikte, bu sayı, aynı işin aynı sürede tamamlanması için gerekli tek tek işçilerin sayısından daima küçüktür.[18] Bu tür elbirliğinin yokluğu nedeniyle, Birleşik Devletler'in batı kesiminde [sayfa 342] büyük miktarda buğday, İngiliz yönetiminin eski toplulukları yokettiği Doğu Hindistan'ın bazı kesimlerinde büyük miktarlarda pamuk, her yıl ziyan olur.[19]

richesses sociales, 2. ed., Paris 1839, t. I., s. 97, 98.)

[17] "Est-il question d'exécuter un travail complique? Plusieurs choses doivent être faites simultanément: l'un en fait une, pendant que l'autre en fait une autre, et toutes contribuent a l'effet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient le gouvernail, et qu'un troisième jette le filet ou harponne le poisson, et la pêche a un succès impossible sans ce concours." ["Karmaşık bir işi yapmak mı sözkonusu? Birçok şey aynı anda yapılmalı; biri bir işi yaparken, öbürü de başka bir işi yapar, ve hepsi, bir tek adamın yapamayacaği bir işin yapılmasına katkıda bulunur. Biri dümeni tutarken öbürü kürek çeker, ve bir üçüncüsü de ağ atar ya da balığı zıpkınlar, ve bu elbirliği olmadıkça balık tutulamaz."] (Destutt De Tracy, *l.c.*, [s. 78].)

[18] "Onun (tarım işinin) kritik anlarda yapılmasının çok önemli sonuçları olur." (*An Inquiry into the Connexion between the Present Price*, *etc*., [London 1773], s. 9.) "Tarımda, zamandan daha önemli bir etmen yoktur." (Liebig, *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*, 1856, s. 23.)

Bir yandan, elbirliği, işin geniş ve yaygın bir alan üzerinde yürütülmesine olanak sağlar; bunun sonucu olarak, bataklıkların kurutulması, bentlerin yapımı, sulama işleri ve kanal yapımı, yol ve demiryolları yapımı gibi birtakım girişimleri zorunlu kılar. Öte yandan, üretimin boyutlarını büyütmekle birlikte, üretimin yapılmakta olduğu alanda nispi bir daralmayı da sağlar. Üretim alanındaki bu daralma ile birlikte boyutlarındaki artış, işçilerin biraraya toplanması, çeşitli süreçlerin yanyana getirilmesi ve üretim araçlarının yoğunluk kazanması, bazı gereksiz harcamalardan tasarruf edilmesini sağlar.[20]

Birleştirilmiş işgünü, eşit miktarda tek tek işgünleri toplamına göre, daha büyük miktarda kullanım-değeri üretir ve böylece belli bir sonucun alınması için gerekli emek-zamanını kısaltır. Birleştirilmiş işgünü, bu artan üretkenlik emek-gücünü, ister mekanik iş kuvvetini yükseltmekle, ister çalışma alanını daha büyük bir alana yaymakla, ya da üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla üretim alanındaki daralmayla, ya da kritik anlarda büyük emek kitlesini işe koşmakla, ya da bireyler arasındaki rekabeti körükleyerek onların bedensel canlılığını yükseltmekle, ya da birçok kimse tarafından yapılan işlere süreklilik ve çok yanlılık damgasını vurmakla, ya da farklı işlemleri aynı anda yürütmekle, ya da ortaklaşa kullanılan üretim araçlarında tasarruf sağlamakla, ya da bireysel emeğe ortalama toplumsal emek niteliğini kazandırmakla olsun – yani artışın nedeni bunlardan hangisi olursa olsun, birleştirilmiş işgününün kendine özgü üretkenlik gücü, bütün koşullar [sayfa 343] altında, emeğin toplumsal üretkenlik gücü, ya da toplumsal emeğin üretme gücüdür. Bu güç, doğrudan doğruya elbirliğinden doğmaktadır. İşçi diğer işçiler ile sistemli bir elbirliğine girdiği anda, bireyselliğin verdiği bağları parçalar, türünün yetilerini geliştirir.[21]

Genel kural olarak, işçiler, biraraya getirilmeksizin elbirliği yapamazlar: tek bir yerde toplanmaları, elbirliğinin zorunlu bir koşuludur.

[19] "Belki, Çin ile İngiltere dışında, dünyanın herhangi bir ülkesinden daha fazla emek ihraç eden bir ülkede karşılaşılması pek umulmayan diğer bir kötü durum da, pamuk toplanması için yeteri kadar işçi bulma olanaksızlığıdır. Bunun sonucu, büyük miktarda ürünün toplanmadan kalması, diğer bir kısmının ise, rengi bozulmuş ve kısmen çürümüş halde düştüğü topraktan toplanması ve böylee, tam mevsiminde işçi yokluğu nedeniyle ekicinin, İngiltere'nin büyük bir sabırsızlıkla bekledigi ürünün büyük bir kısmının kaybına göz göre göre boyun eğmek zorunda kalmasıdır." (Bengal Hurkaru, *Bi-Monthly*, *Overland Summary of News*, 2nd July, 1861.)

[20] Tarımın gelişmesiyle, "eskiden 500 *acre* toprak üzerine seyrek olarak dağılmış bulunan sermaye ile emeğin hepsi ve belki de bundan daha fazlası şımdi daha iyı ekilen 100 *acre*'da toplanmış bulunuyor. Kullanılan sermaye ve emek miktarına oranla, ekim alanı daralmakla" birlikte, "bu alan, eskiden tek bir bağımsız üreticinin elinde bulunan ya da onun tarafından işlenen üretim alanına göre daha geniştir." (R. Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Part I.,. "On Rent", London 1831, s. 191.)

[21] "La forza di ciascuno uomu ê minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuere il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione." ["Her tek insanın gücü çok küçüktür, ama küçük güçlerin biraraya gelmesi, bu güçlerin toplamından daha büyük bir bütünsel güç doğurur, öyle ki, yalnızca biraraya gelmeleri ile, eylemlerinin zamanını azaltıp alanını artırabilirler."] (G. R. Carli, Note to P. Verri, *l.c.*, t. XV, s. 196)

Ücretli işçiler aynı sermaye, aynı kapitalist tarafından, aynı zamanda çalıştırılmadıkça ve bunun için de emek-güçleri kapitalist tarafından aynı zamanda satın alınmadıkça, elbirliği yapamazlar. Bu emek-güçlerinin toplam değeri, ya da duruma göre bu işçilerin günlük ya da haftalık ücretlerinin toplamı, hangi durumda olursa olsun, işçilerin üretim süreci için biraraya toplanmalarından önce kapitalistin cebinde hazır olmalıdır. Bir tek gün için bile olsa, 300 işçinin ücretinin ödenmesi daha az sayıda işçinin bütün bir yıl haftadan haftaya ücretlerinin ödenmesinden daha fazla sermayeyi gerektirir. Bu nedenle, elbirliği yapacak emekçi sayısı, yani elbirliğinin hacmi, her şeyden önce, bir kapitalistin emek-gücü satınalmak için ayırabileceği sermaye miktarına bağlıdır; bir başka deyişle, tek bir kapitalistin, belli sayıda işçinin gereksindiği tüketim maddelerini sağlayabilme olanaklarına bağlıdır.

Değişen sermaye için sözkonusu olan şeyler, değişmeyen sermaye için de sözkonusudur. Örneğin, 300 kişi çalıştıran bir kapitalistin hammadde için yatırımı, 10 işçi çalıştıran 30 kapitalistin herbirinin aynı iş için harcayacağı paradan 30 kat daha fazladır. Ortaklaşa kullanılan emek araçlarının değeri ve miktarı, gerçekte işçi sayısı ile aynı oranda artmaz, ama gene de önemli miktarda artar. Böylece, büyük üretim araçları kütlelerinin tek kapitalistin elinde toplanması, ücretli işçilerin emek birliğinin maddi koşulu olduğu gibi, emek birliğinin hacmi ya da üretimin büyüklüğü de bu yoğunlaşmanın derecesine bağlıdır.

Daha önceki bölümde görmüştük ki, çok sayıda işçinin çalıştırılması ve dolayısıyla belli miktarda artı-değer üretilmesi için belli miktarda asgari bir sermayeye gereksinme vardır, ve bunun [sayfa 344] sonucu olarak, elde ettiği artı-değer miktarı, işvereni küçük bir patrondan bir kapitaliste dönüştürecek el emeğinden kurtaracak ve böylece kapitalist üretimi açıkça kurabilecek yeterlikte olmalıdır. Şimdi de, birbirinden ayrı ve bağımsız birçok sürecin birleşik tek bir toplumsal sürece çevrilmesi için belli asgari bir miktarda sermayenin zorunlu koşul olduğunu görüyoruz. Gene gördük ki, başlangıçta emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi, yalnızca kendi hesabına değil, kapitalist hesabına ve dolayısıyla onun egemenliği altında çalışmasının biçimsel sonucundan başka bir şey değildir. Çok sayıda ücretli işçinin elbirliği ile sermaye, bizzat emek-sürecini gerçekleştiren bir gereklilik, üretimin gerçek bir gerekliliği haline gelmiştir. Şimdi artık kapitalistin, bir generalin komutayı savaş alanında ele almasının zorunluluğu gibi, bizzat üretim alanında komutayı ele alması vazgeçilmez bir zorunluluk haline gelmiştir.

Geniş boyutlu her türlü ortaklaşa emek, bireysel etkinliklerinin uyum içersinde çalışmasının sağlanması, ayrı ayrı organların etkinliklerinden farklılık gösteren birleşmiş organizmanın çalışmasından doğan genel görevlerin yerine getirilmesi için, şu ya da bu ölçüde yönlendirici bir otoriteye gerek duyar. Tek bir kemancı kendi kendisinin yöneticisidir, ama orkestra için bir şefe gerek vardır. Sermayenin denetimi altındaki

emeğin elbirliği haline geldiği andan itibaren yönlendirme, denetleme ve düzenleme işi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. Bu, sermayenin işlevi olur olmaz, sermaye, özel nitelikler kazanır.

Kapitalist üretimin başlıca amacı ve yönlendirme dürtüsü, elden geldiğince fazla artı-değer sızdırmak,[22] dolayısıyla emek-gücünü mümkün olan en geniş ölçüde sömürmektir. Elbirliği yapan işçi sayısı arttıkça, sermayenin egemenliğine karşı direnmeleri de artar, ve bununla birlikte, sermayenin bu direnmenin üstesinden gelmesi için, karşı-baskı gereği de fazlalaşır. Kapitalistin uyguladığı denetim, yalnızca, toplumsal emek-sürecinin niteliğinden doğan ve bu sürece özgü özel bir işlev değildir, aynı zamanda, bu toplumsal emek-sürecinin sömürülmesi işlevidir ve kökleri, sömürücü ile onun sömürdüğü canlı ve çalışan hammadde arasındaki kaçınılmaz uzlaşmaz karşıtlıkta bulunur.

Ayrıca, artık işçilerin değil kapitalistin malı olan üretim [sayfa 345] araçları kütlesindeki artışla orantılı olarak, bu araçların gereği gibi kullanılmasını denetleme zorunluluğu da ortaya çıkar.[23] Bundan başka, ücretli işçilerin elbirliği tamamen bunları çalıştıran sermaye tarafından oluşturulmuştur. Tek bir üretici organ halinde birleştirilmeleri ve bireysel görevleri arasında gerekli bağlantının kurulması onların dışında ve kendilerine yabancı konular olup, işçileri biraraya getiren sermayeye ait bir iştir. Bu nedenle de, yaptıkları çeşitli işler arasındaki ilişki, onlara, kapitalistin önceden tasarladığı bir plan, pratikte gene aynı kapitaliste ait yetkinin bir uygulama şekli, ve bütün çalışmalarını kendi amaçlarına uyduran bir başka insanın güçlü iradesi gibi görünür. Eğer durum böyleyse, kapitalistin denetimi, özünde, üretim sürecinin iki yanlı niteliğinden dolayı, –bu süreç, bir yandan kullanım-değerleri üreten toplumsal bir süreç, öte yandan da artı-değer yaratan bir süreçtir– iki yanlıdır ve şekil bakımından zorbacadır. Elbirliğinin boyutları büyüdükçe, bu zorbalık da kendisine özgü biçimlere girer. Tıpkı başlangıçta, sermayenin gerçek anlamında kapitalist üretime başlayabileceği asgari miktara ulaştığı anda, kapitalistin elini fiilen çalışmadan çekmesi gibi, şimdi de, işçilerin ve işçi topluluklarının doğrudan doğruya ve devamlı denetimim, bu tür ücretli bir kimseye bırakır. Bir kapitalistin komutası altında sanayi işçilerinden kurulmuş ordu, gerçek bir ordu gibi subaylara (yöneticilere) ve astsubaylara (ustabaşı, postabaşı) gereksinme gösterir, ve bunlar, işin

[22] "Kâr ... işin biricik amacıdır." (J. Vanderlint, *l.c.*, s. 11.)

[23] Kültür yoksunu *Spectator,* "Manchester Tel Kumpanyasında" kapitalistler ile işçiler arasında bir tür ortaklığın kurulmasından sonra şöyle yazıyordu: "Alınan ilk sonuç, malzeme israfının birdenbire azalması oldu. İşçiler kendi mallarına karşı, patronların mallarına karşı olduğundan daha dikkatliydiler; ve malzeme israfı, belki de, tahsil olunamayacak borçlardan sonra, fabrikalar için en büyük zarar kaynağıdır." Aynı gazete, Rochdale kooperatif denemesinde başlıca kusur olarak şunu buluyor: "Bunlar, işçi birleşmelerinin, mağazaları, fabrikaları ve hemen hemen bütün sanayi şekillerini başarıyla yönetebileceklerini gösterdi, ve bunlar insanların durumlarını hemen düzelttiler, iyileştirdiler; ama o zaman da bunlar, patronlar için hiç bir açık yer bırakmadılar." *Quelle horreur!* [Ne korkunç! -ç.]

yapılması sırasında, kapitalist adına bu orduya komuta ederler. Denetim ve gözetim işi, bunların yerleşmiş ve özel görevleri olur. Ayrı ayrı köylü ve zanaatçıların üretim tarzını, köle emeğine dayanan üretim ile karşılaştırdığında ekonomi politikçi, bu denetim ve gözetim emeğini, üretimin *faux frais*'si* arasında sayar.[24] Ama kapitalist üretim tarzını incelerken, tersine, [sayfa 346] o, emek-sürecinin elbirliği niteliğinin gerektirdiği denetim işini, bu sürecin kapitalist niteliği ve, kapitalist ile işçi arasındaki uzlaşmaz çıkar karşıtlığının zorunlu kıldığı farklı denetim işiyle bir tutar.[25] Bir kimse, sanayiin lideri olduğu için kapitalist değil; tersine, kapitalist olduğu için sanayiin lideridir. Sanayi liderliği, sermayenin bir niteliğidir; tıpkı feodalite döneminde general ve yargıçlık görevlerinin toprak mülkiyetinin nitelikleri olduğu gibi.[26]

İşçi, satışı için kapitalistle pazarlığa giriştiği ana kadar, kendi emek-gücünün sahibidir; sahip olduğundan başka bir şeyi, yani kişisel yalıtılmış emek-gücünden fazlasını satamaz. Kapitalistin, bir kişinin emek-gücü yerine, 100 kişinin emek-gücünü satınalması, bir kişi yerine 100 tane birbiriyle ilişkisiz insanla ayrı ayrı sözleşme yapması gerçeği, bu durumu hiç bir şekilde değiştirmez. O, isterse bu 100 kişiyi hiç elbirliği yapmaksızın da çalıştırabilir. Kapitalist, birleşmiş 100 emek-gücünün değil, 100 tane birbirinden bağımsız emek-gücünün değerini ödemektedir. Birbirinden bağımsız olan bu işçiler, teker teker kapitalist ile ilişki halindedir, ama kendi aralarında herhangi bir ilişki yoktur. Bu elbirliği, ancak emek-süreci ile başlamaktadır, ama o zaman da, artık onlar kendilerine ait olmaktan çıkmaktadırlar. Bu sürece girmekle sermaye ile birleşir ve ona ait olurlar. Faaliyet halindeki bir organizmanın elbirliği halinde çalışan elemanları ve üyeleri olarak, onlar, sermayenin özel varoluş biçimlerinden başka bir şey değildirler. Bu nedenle, elbirliği halinde çalışan işçilerin geliştirdikleri üretici güç, sermayenin üretici gücüdür. İşçiler belli koşullar altına sokulduğu zaman, bu güç, ücretsiz olarak gelişir, ve onları bu koşulların içersine sokan sermayenin kendisidir. Bu güç sermayeye bedavaya geldiği için, ve öte yandan işçi de, emeği sermayeye ait olmadan önce bu gücü harekete geçirmediği için, bu, sanki sermayeye doğa tarafından bahşedilmiş bir güç olarak, yani sermayenin özünde bulunan üretici bir güçmüş gibi görünür. [sayfa 347]

* Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler. -*ç.*

[24] Profesör Cairnes, "superintendence of labour" ["emeğin denetiminin" -ç.] Kuzey Amerika'nın güney eyaletlerinde köleler tarafından yapılan üretimin başlıca özelliklerinden olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Mülk sahibi köylü (kuzeyde), emeğinin bütün ürününe sahip olduğu için, çaba harcaması için başka bir dürtüye gereksinmesi yoktur. Denetim burada tamamen ortadan kalkmıştır." (Cairnes, *l.c.,* s. 48, 49.)

[25] Çeşitli üretim tarzları arasındaki belirleyici toplumsal. farkları derhal kavramasıyla dikkate değer bir yazar olan Sir James Steuart şöyle diyor: "Manüfaktürde büyük işletmeler, özel sanayii eğer kendi işlerini köleliğin yalınlığına yaklaştırmakla yıkmıyorlarsa, hangi şekilde yıkıyorlar?" (*Prin. of Pol. Econ.,* London 1767, v. I., s. 167, 168.)

[26] Bu nedenle, Auguste Comte ile okulu, sermaye beyleri için yaptıkları gibi, aynı şekilde feodal beylerin de ebedi bir zorunluluk olduğunu gösterebilirlerdi.

Basit elbirliğinin yarattığı pek büyük etkiler, eski Asyalıların, Mısırlıların, Etrüsklerin vb. dev yapılarında görülebilir. "Geçmiş zamanlarda bu Doğulu devletlerin elinde, sivil ve askeri kuruluşların giderlerini karşıladıktan sonra, görkemli ya da yararlı yapılara harcayabilecekleri bir fazlalık bulunabiliyordu, ve bunların yapımında, neredeyse tarım-dışı bütün nüfusun elleri ve kolları üzerindeki egemenlikleri, bunların güçlerine hâlâ tanıklık eden görkemli anıtların yapımını sağlıyordu. Bereketli Nil vadisi ... karınca gibi kaynaşan tarım-dışı nüfusun besinini üretiyor ve kral ve rahiplere ait bu yiyecekler, bütün ülkeyi dolduran dev anıtların yükselmesinin gerekli araçlarını sağlıyordu. ... Taşınmaları insanı hayrete düşüren dev heykellerin ve büyük kütlelerin hareketinde hemen hemen yalnızca insan emeği hovardaca harcanıyordu. ... İşçi sayısı ile bunların çabalarının birleştirilmesi yetiyordu. Herbir parçası küçük, dayanıksız ve önemsiz olmasına karşın, okyanusun derinliklerinden yükselen mercan resiflerinin oluşturduğu büyük adalar, dayanıklı karalar görüyoruz. Bir Asya hükümdarlığının tarım-dışı işçilerinin; bedensel çabaları dışında işe yarar bir şeyleri yok gibiydi, ama bunların güçleri sayılarındaydı, ve bu kitleleri bir amaca yöneltme gücü, bugün kalıntıları bizi şaşkınlıktan ağzı açık bırakan sarayların, tapınakların, piramitlerin ve dev gibi anıtların yükselmesini sağlamıştı. İşçilerin beslenmelerini sağlayan gelirlerin bir ya da birkaç elde toplanması, bu gibi girişimleri mümkün kılmıştı.[27] Asya ve Mısır kralları ile Etrüsk teokratlarının vb. bu gücü, modern toplumda kapitaliste aktarılmıştır ve bu, tek bir kapitalist olabileceği gibi, anonim ortaklıklarda olduğu gibi, bir kolektif kapitalist de olabilir.

İnsanlığın gelişmesinin şafağında, avcılıkla[28] ya da örneğin Hint topluluklarındaki gibi tarımla geçinen soylar arasında rasladığımız bu tür elbirliği, bir yandan üretim araçları üzerindeki ortak sahipliğe, öte yandan bu gibi durumlarda bireylerin tıpkı arının kovanıyla olan bağından kendisini kurtaramaması gibi, hâlâ kendisini kabilesine ya da topluluğuna bağlayan göbek bağından kopartamaması gerçeğine dayanıyordu. Bu elbirliği, kapitalist [sayfa 348] birliğinden yukardaki her iki özelliği ile ayrılır. Eski zamanlarda, ortaçağlarda ve modern sömürgelerde, yer yer büyük ölçüde uygulanan elbirliği, boyunduruk ve kulluk ilişkilerine ve esas olarak, köleliğe dayanır. Kapitalist biçim ise, tersine, başından sonuna kadar, emek-gücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığını öngörür. Bununla birlikte tarihsel bakımdan bu biçim, köylü tarımına ve, loncalar halinde olsun olmasın, bağımsız olarak yürütülen elzanaatlarına karşı olarak gelişmiştir.[29] Bu bakımdan kapitalist elbirliği,

[27] R. Jones, *Textbook of Lectures etc.*, s. 77, 78. Londra ile diğer Avrupa başkentlerindeki eski Asur, Mısır ve başka koleksiyonlar, bize, bu tür ortaklaşa emeğin yürütülme biçimlerini göstermiş oluyorlar.

[28] Linguet, *Théorie des Lois Civiles* adlı yapıtında, avcılığın, elbirliğinin ilk şekli, insan avcılığının (savaşın) ise, avcılığın en eski şekillerinden birisi olduğunu söylemekte belki de haklıdır.

kendisini elbirliğinin özel tarihsel bir biçimi olarak ortaya koymaz, ama bu tür elbirliğinin kendisi, kapitalist üretim sürecine özgü ve onun ayırdedici bir niteliği olarak görülür.

Tıpkı, elbirliği ile harekete geçirilen emeğin toplumsal üretken gücünün, sermayenin üretken gücü şeklinde görünmesi gibi, elbirliği de, tek tek bağımsız işçiler, hatta küçük topluluklar tarafından yürütülen üretim süreci karşısında, sanki kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi gibi görünür. Fiili emek-sürecinin sermayenin boyunduruğu altına girmesiyle geçirdiği ilk değişiklik budur, ve bu değişiklik kendiliğinden olur. Çok sayıda ücretli işçinin bir ve aynı süreçte aynı zamanda çalıştırılmaları, değişikliğin zorunlu koşulu olduğu gibi, kapitalist üretimin de çıkış noktasını oluşturur. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğumu ile aynı ana raslar. Demek ki, bir yandan kapitalist üretim tarzı, kendisini, bize, tarih içersinde, emek-sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinde zorunlu bir koşul olarak göstermesi gibi, aynı şekilde, öte yandan, bu toplumsal emek-süreci biçimi de, kendisini, emeğin üretkenliğini artırarak daha kârlı bir şekilde sömürülmesi için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak gösterir.

Şimdiye kadar incelediğimiz yolun biçimi içersinde elbirliği, geniş-ölçekli her üretimin zorunlu koşulu olmakla birlikte, kendi başına, kapitalist üretim tarzının gelişmesinde belirli bir döneme özgü değişmez bir şekil olarak görünmez. Olsa olsa bu, ancak, manüfaktürün elzanaatlarına benzer başlangıcında,[30] ve [sayfa 349] manüfaktür çağına tekabül eden, ve esas olarak, köylü tarımından, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile ve bunların kullanımları için biraraya getirilmiş üretim araçlarının kütlesi ile ayrılan geniş-ölçekli tarım türünde sözkonusu olabilir. Basit elbirliği, sermayenin, büyük ölçüde faaliyet gösterdiği, ama işbölümü ile makinenin ancak ikinci derecede rol oynadığı üretim kollarında daima egemen bir biçimidir.

Elbirliği, kapitalist üretim tarzının temel şekillerinden birisini oluşturmakla birlikte, bu yalın şekliyle kapitalist üretimin özel bir biçimi olarak, bu sürecin daha gelişmiş şekilleriyle yanyana bulunmaya devam eder. [sayfa 350]

[29] Beraberce feodal fuetim tarzının temelini oluşturmuş olan ve bu sistemin çözülüp dağılmasından sonra da kapitalist üretim tarzı ile yanyana devam eden küçük çapta köylü tarımı ve bağımsız elzanaatları işletmesi, ilkel ortaklaşa toprak mülkiyeti ortadan kalktıktan sonra ve köleliğin üretimde iyice yer etmesinden önce de, klasik toplulukların en iyi çağlarında bunların ekonomik temelini oluşturmuşlardır.

[30] "Birçok kişinin hünerini, çabasını ve rekabet duygusunu aynı işte biraraya getirmek, bu işi ilerletmenin yolu değil midir? İngiltere'nin yünlü sanayiini böyle bir yetkinlik derecesine ulaştırmak başka türlü olabilir miydi?" (Berkeley, *The Querist,* London 1751, s. 56, § 521.)

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İŞBÖLÜMÜ VE MANÜFAKTÜR

BİRİNCİ KESİM - MANÜFAKTÜRÜN İKİ YANLI KÖKENİ

İşbölümüne dayanan elbirliği, tipik şeklini manüfaktürde kazanır ve asıl manüfaktür dönemi boyunca kapitalist üretim sürecinin egemen karakteristik biçimidir. Bu dönem, kabaca, 16. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın son üçte-birine kadar uzanır.

Manüfaktür iki yoldan ortaya çıkar: –

(1) Çeşitli bağımsız elzanaatlarına bağlı olan ama belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu, işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bır işyerinde toplanmaları ile. Örneğin bir binek arabası, eskiden, tekerlekçi, koşumcu, terzi, çilingir, döşemeci, tornacı, kaytan-kordon ve püskülcü, camcı, boyacı, cilacı, kaplamacı vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeğinin ürünüydü. Binek arabası manüfaktüründe ise, bütün bu çeşitli zanaatçılar, birbirlerinin yaptıkları işi tamamlayacak şekilde çalıştıkları tek bir yapı içersinde [sayfa 351] toplanmıştır. Bir arabanın yapılıp bitmesinden

önce kaplamasına geçilemeyeceği doğrudur, ama aynı zamanda birkaç tane araba yapılırsa, bunlardan bir kısmı daha önceki yapım sürecinde oldukları halde bazıları da kaplamacıların elinde olabilir. Buraya kadar biz hâlâ, insan ve diğer şeyler şeklindeki malzemeyi kullanıma hazır bulan basit elbirliği alanında bulunuyoruz. Ama çok geçmeden önemli bir değişiklik olur. Şimdi salt binek arabası yapımıyla uğraşan terzi, çilingir ve öteki zanaatçılar, yavaş yavaş artık eskisi gibi çalışmadıkları için, asıl zanaatlarını bütünüyle yerine getirme yeteneklerini yitirirler. Ama öte yandan, tek bir dala yönelen bu çalışma, bu daralmış iş alanına en iyi uyan bir biçime girer. Başlangıçta binek arabası manüfaktürü, çeşitli bağıms.ız elzanaatlarının bir birleşimi idi. Ama zamanla yavaş yavaş araba yapımının çeşitli ufak süreçlere parçalanması halini almış, ve bunlardan herbiri belli bir işçinin özel işi halinde billurlaşarak, bütünüyle manüfaktür, birbirlerine bağlı insanların birarada yürüttükleri bir iş alanı olmuştur. Aynı şekilde elbise manüfaktürü de, öteki bütün manüfaktürler dizisi de, çeşitli elzanaatlarının tek bir kapitalistin denetimi altında biraraya toplanmaları ile doğmuştur.[31]

(2) Manüfaktür, bunun tam tersi bir şekilde de doğabilir; yani, diyelim, hepsi de kağıt, hurufat ya da iğne gibi aynı ya da benzer türden işi yapan birçok zanaatçı, tek bir kapitalist tarafından bir işyerinde aynı zamanda çalıştırılmak suretiyle. Bu, en yalın şekliyle bir elbirliğidir. Bu zanaatçıların herbiri (belki de [sayfa 352] bir ya da iki çırağın yardımı ile) metaın tamamını yapar ve dolayısıyla onun üretimi için gerekli bütün işlemleri sırasıyla yerine getirir. Hâlâ eski usul elzanaatları şeklinde çalışır. Ne var ki, çok geçmeden dış koşullar, işçilerin tek bir yerde toplanmasından ve aynı zamanda çalışmalarından başka türlü yararlanılmasına yolaçar. Belli bir sürede daha çok sayıda malın teslim edilmesi gerekebilir. Bunun için eldeki iş, yeniden bölünür. Her zanaatçının çeşitli işlemleri ardarda yapması yerine, bu işlemler, yanyana yürütülen, birbi-

[31] Daha yeni bir örnek: Lyon ve Nimes ipek iplikçiliği, "est toute patriarcale: elle emploie beaucoup de femmes et d'enfants, mais sans les épuiser ni les corrompre; elle les laisse dans leurs belles vallées de la Drôme, du Var, de l'Isère, de Vaucluse, pour y élever des vers et dévider leurs cocons; ... jamais elle n'entre dans une veritable fabrique. Pour être aussi bien observé ... le principe de la division du travail s'y revêt d'un caractère special. Il y a bien des dévideuses, des moulineurs, des teinturiers, des encolleurs, puis des tisserands; mais ils ne'sont pas réunis dans un même établissement, ne dépendent pas d'un même maitre; tous ils sont indépendants." ["iyice ataerkildir; birçok kadın ve çocuk çalıştırır, ama onları tüketip bozmaksızın: onları, ipekböceği yetiştirmek ve kozalarını çözüp açmak için, o güzelim Drôme, Var, Isère, Vaucluse vadilerinde bırakır; ... hiç bir zaman gerçek bir fabrika içine girmez. Bu kadar iyi uyması için, ... işbölümu ilkesi burada özel bir niteliğe bürünür. Birçok ipek çilecisi, iplik eğiricisi, boyacı, çirişleyici, sonra dokumacı vardır; ama aynı bir kurum için biraraya toplanmış, bir tek efendiye bağlı değildirler: hepsi de bağımsızdır."] (A. Blanqui, *Cours d'Economie Industrielle,* recueilli par A. Blaise, Paris 1838-39. s. 79.) Blanqui bunu yazdığından beri, çeşitli bağımsız işçiler, bir ölçüde fabrikalarda birleşmişlerdir. [Ve Marx yukardaki pasajı yazmış olduğundan beri, makineli dokuma tezgahı, bu fabrikaları istila etmiştir ve şimdi [1886] el tezgahlarının yerine geçmektedir. (*4. Almanca baskıya ek.* – Krefeld ipekli sanayiinin de bu konuda anlatacak masalı var.) -*F.E.*]

riyle ilişkisi olmayan, tek tek işler haline getirilir; her iş, ayrı bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır. İşin böylece rasgele parçalanması yinelenir, kendine göre yararlı yanları gelişir ve giderek sistemli bir işbölümü halinde yerleşir. Bağımsız zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkan meta, herbiri bütün işlemin yalnız tek bir kısmını yapan zanaatçı topluluğunun toplumsal ürünü halini alır. Bir Alman loncasına ait kağıt yapımında, aynı işlemler, tek bir zanaatçının birbirini izleyen hareketleri halinde içiçe geçmişken, Hollanda kağıt manüfaktüründe, elbirliği yapan çok sayıda işçi tarafından yanyana yürütülen çok sayıda ayrı işlemler halini almıştır. Nuremberg loncasına bağlı iğne yapımcısı, İngiliz iğne manüfaktürünün üzerinde yükseldiği temel taş olmuştur. Ama Nuremberg'de tek bir zanaatçı belki de 20 işlemi birbiri ardına yaptığı halde, İngiltere'de çok geçmeden herbiri bu yirmi işlemden ancak bir tanesini yapan 20 iğneci yanyana çalışmaya başlamış ve kazanılan deneyimler sonucu, bu 20 işlem de tekrar parçalanmış ve ayrı bir işçinin özel işi haline gelmiştir.

Demek ki, manüfaktürün doğuş şekli, elzanaatlarından çıkıp gelişmesi, iki yanlı oluyor. Bir yandan, bağımsızlıklarından sıyrılarak, tek bir metaın üretimindeki salt yardımcı, kısmi bir süreçte uzmanlaşan çeşitli bağımsız elzanaatçılarının elbirliğinden doğuyor. Öte yandan da, bir zanaatın zanaatçılarının elbirliğinden doğuyor; manüfaktür, bu belirli zanaatı çeşitli parça işlemlere bölüyor ve herbiri belli bir emekçinin özel işi haline gelinceye kadar onları yalıtıyor ve birbirinden bağımsız hale getiriyor. Bu nedenle manüfaktür, bir yandan bir üretim sürecine işbölümü getiriyor ve bu bölünmeyi daha da geliştiriyor, öte yandan da eskiden ayrı ayrı olan elzanaatlarını biraraya topluyor. Ama özel çıkış noktası ne olursa olsun, son biçimi, daima aynıdır [sayfa 353] – parçaları insan olan bir üretim mekanizmasıdır.

Manüfaktürde işbölümünün tam olarak anlaşılabilmesi için, aşağıdaki noktaların iyice kavranması gerekir. Önce, bir üretim sürecinin, ardışık çeşitli basamaklarına ayrışması, burada, elzanaatlarının ardışık elişlemlerine çözülmesiyle tamamen çakışır. İster karmaşık, ister yalın olsun, her işlemin elle yapılması gerekir, elzanaatı niteliğini korur, ve bunun için de bireysel işçinin, araçlarını kullanmadaki gücüne, hünerine, çabukluğuna ve güvenine bağlıdır. Elzanaatı temel olmakta devam eder. Bu dar teknik temel, belirli bir üretim sürecinin gerçekten bilimsel bir tahlilini dıştalar, çünkü ürünün geçirdiği her parça işlemin elle yapılabilmesi ve kendi başına ayrı bir zanaatın konusu olması, hâlâ bir koşul olarak karşımıza çıkar. Zanaat hüneri, böylece, üretim sürecinin temelini oluşturduğu için, her işçi, yalnızca bir bölüm işe atanmış olur ve yaşamı boyunca emek-gücü, bu parça işlevin organı durumuna girer.

İkinci olarak, bu işbölümü, özel türde bir elbirliğidir ve sakıncalarının çoğu, bu özel biçiminden değil, eıbirliğinin genel niteliğinden gelmektedir.

İKİNCİ KESİM - PARÇA-İŞÇİ VE ONUN ALETLERİ

Eğer burada daha fazla ayrıntıya girersek şurası açıkça görülür ki, bütün yaşamı boyunca tek ve aynı basit işi yapan işçi, bütün vücudunu, bu işlemin otomatik ve özel aracı haline getirmiştir. Bunun sonucu, bir dizi işlemi ardarda yapan bir zanaatçıya göre, bu işi daha az zamanda yapar. Ama manüfaktürün canlı mekanizmasını oluşturan kolektif işçi, yalnızca bu gibi uzmanlaşmış parça-işçilerden meydana gelir. Böylece, bağımsız zanaata göre, belli bir zamanda daha çok üretilir, ya da emeğin üretken gücü artmıştır.[32] Üstelik, bu bölünmüş iş, bir kez, bir kişinin özel işlevi olarak yerleşince, kullandığı yöntem yetkinleşir. İşçinin aynı yalın hareketi durmadan yinelemesi ve bütün dikkatini onun üzerinde toplaması, ona, denemeleriyle istenilen sonuca en az çaba harcayarak nasıl ulaşılabileceğini öğretir. Ama [sayfa 354] daima aynı zamanda yaşayan ve belli bir malın manüfaktüründe birlikte çalışan birkaç kuşak bulunduğu için, teknik beceri ve böylece elde edilen işin incelikleri yerleşmiş hale gelir, birikir ve kuşaktan kuşağa geçer.[33] Manüfaktür, aslında, toplumda hazır bulduğu, kendiliğinden gelişmiş mesleki farklılaşmayı işyerinde yeniden oluşturmak ve sistemli bir şekilde ilerletmek yoluyla, parça-işçinin becerisini de geliştirir .Öte yandan, bölünmüş işin, bir insanın yaşamı boyunca sürecek bir uğraş haline getirilmesi, daha önceki toplumlarda görülen uğraşın kalıtsal hale getirilmesi eğilimine tekabül eder; bu, kastlar halinde taşlaşmış olabileceği gibi, belirli tarihsel koşulların bireyde kast düzeni ile çatışan bir eğilim yarattığı durumlarda, loncalar halinde katılaşmış da olabilir. Kastlar ile loncalar, bitkiler ile hayvanların, türler ve çeşitler içersinde farklılaşmasını düzenleyen aynı doğal yasaların işlemesiyle oluşurlar; ancak, belirli bir gelişme derecesine ulaştıktan sonra kastların kalıtsallığı ve loncaya dahil olmanın tekel haline gelişi, toplumsal bir yasa olarak belirir.[34] "Dakka müslinlerinin zerafetleri, Coromandel patiskaları ile diğer mallarının parlak ve dayanıklı renkleri hiç bir zaman aşılamamıştır. Böyle olmakla birlikte, bunlar, sermaye, makine, işbölümü ya da Avrupa manüfaktürünün yararlandığı araçların hiç

[32] "Çok çeşitli işleri gerektiren bir manüfaltür ne kadar fazla bölünür ve çeşitli zanaatçıların işi haline gelirse, bu işin, daha az zaman ve emek kaybıyla, daha iyi ve hızlı yapılması gerekir." *(The Advantages* of *the East-India Trade,* London 1720, s. 71.)

[33] "... Kolay iş, geçmişten aktarılan hünerdir." (Th. Hodgskin, *Popular Palitical Economy,* s. 48)

[34] "Sanatlar da ... Mısır'da gerekli yetkinlik derecesine ulaşmıştır. Çünkü burası, zanaatçıların herhangi bir şekilde diğer sınıftan yurttaşların işlerine karışmayıp, yalnızca yasayla kendi klanlarına kalıtsal yolla geçmiş bulunan mesleği izlemek zorunda oldukları tek ülkedir. ... Öteki ülkelerde, zanaatçıların, dikkatlerini pek çok konu arasında dağıttıkları görülür. Bunlar bir süre tarımı denerler, ardından ticarete geçerler ve bir başka zaman da, iki-üç işle birlikte uğraşırlar. Özgür ülkelerde bunlar sık sık halk meclislerine katılırlar. ... Mısır'da ise tersine, bir zanaatçı eğer devlet işlerine karışırsa ya da birkaç işi aynı zamanda yürütürse şiddetle cezalandırılır. Böylece, işleriyle uğraşmalarını engelleyecek hiç bir şey yoktur. ... Üstelik bunlar, atalarından birçok kuralı devraldıklarından, yeni avantajlar bulmak için didinirler." (Dlodorus Siculus, *Bibl. Hist.,* L. I. ch. 74)

biri olmadan üretilmişlerdir. Dokumacı, müşterinin siparişi üzerine, zaten birkaç çubuğun ya da çıtanın kabaca biraraya getirilmesinden yapılmış basit bir tezgahla bez dokuyan tek başına bir insandı. Kumaşın sarılması için bir araç bulunmadığından, tezgahın boylu boyunca uzatılması gerekir ve bu öylesine uzardı ki, dokumacının kulübesine sığamaz olur, adamcağız işini, elverişsiz havaların sık sık kestiği açık havada yapmak zorunda kalırdı."[35] Kuşaktan [sayfa 355] kuşağa biriken ve babadan oğula geçen özel hüner, tıpkı örümcekte olduğu gibi Hintlilere bu yeteneği ve beceriyi kazandırmıştır. Üstelik böyle bir Hintli dokumacının yaptığı iş, manüfaktür işçisininkine göre çok daha karmaşıktır.

Son şeklini alan bir malın üretiminde çeşitli ufak işlemleri birbiri ardına yapan bir zanaatçı, bazan yerini, bazan araçlarını değiştirmek zorunda kalır. Bir işlemden diğerine geçiş, iş akımında kesintiler yapar ve, deyim yerindeyse, işgününde boşluklar yaratır. Gün boyunca bir ve aynı işleme bağlanırsa bu boşluklar kapanır; işindeki değişmeler ne kadar az olursa, bunlar da o ölçüde ortadan kalkarlar. Üretme gücündeki yükselme, burada, ya belli sürede harcanan emek-gücündeki artış. – yani emeğin yoğunluğundaki artış– ya da üretken olmayan biçimde tüketilen emek-gücü miktarındaki azalma nedeniyledir. Hareketsizlikten harekete her geçiş sırasında fazladan harcanan güç, bir kez ulaşıldıktan sonra normal hız süresinin uzatılmasıyla kapatılabilir. Öte yandan, tek bir türde sürekli çalışma, insanın canlılığının yoğunluğunu ve akışını bozar; çünkü bu duygu, yapılan işteki ufak bir değişiklikle yeni bir canlılık kazanır.

Emeğin üretkenliği yalnız işçinin yetenekli oluşuna değil, çalıştığı araçların da yetkinliğine bağlıdır. Bıçak gibi, burgu gibi, zımba gibi aynı türden araçlar farklı süreçlerde kullanılabileceği gibi, aynı araç, tek bir süreçte farklı işler için kullanılabilir. Ama bir emek-sürecindeki çeşitli işlemler birbirinden ayrılıp da her küçük işlem, parça-işçinin elinde özel ve amaca uygun bir şekle girince, daha önce birden fazla amaç için kullanılan araçlarda değişiklik yapılması zorunlu hale gelir. Bu değişikliğin ne yönde yapılacağını, aracın eski şekliyle kullanıldığı zaman karşılaşılan güçlükler belirler. Manüfaktür, emek araçlarındaki farklılaşmalarla karakterize edilir – bu farklılaşma sonucu, belli türdeki bu araç, kullanıldığı işe uygun sabit bir şekil alır, ve araçlardaki özelleşme sonucu, bunlar ancak özel parça-işçinin elinde en verimli biçimde kullanılabilirler. Yalnız Birmingham'da 500 tür çekiç yapılmıştır ve bunların herbiri, yalnızca belirli bir işe uygun olmakla kalmayıp çoğu zaman bir ve aynı süreçte bunların birkaç türü yalnızca farklı işlemler için kullanılmaktadır. Manüfaktür dönemi, emek araçlarını, her parça-işçinin özel görevine

[35] *Historical and descriptice account of Brit. India etc.,* by Hugh Murray and James Wilson, etc., Edinburgh 1832, v. II. s 449. Hint dokuma tezgahı dik vaziyettedir, yani çözgüler diklemesine gerilmiştir.

uygun hale getirerek bunları basitleştirir, geliştirir ve çoğaltır.[36] Böylece [sayfa 356] manüfaktür, yalın araçların biraraya gelmesiyle oluşan makinenin varolması için gerekli maddi koşulları da yaratmıştır.

Parça-işçi ile onun kullandığı araçlar, manüfaktürün en yalın öğeleridir. Şimdi de ona bütünüyle bir gözatalım.

ÜÇÜNCÜ KESİM - MANÜFAKTÜRÜN İKİ TEMEL BİÇİMİ: HETEROJEN MANÜFAKTÜR, SERİ MANÜFAKTÜR

Manüfaktür örgütlenmesinin zaman zaman birbirine karışmış olmasına karşın, iki temel biçimi vardır; bunlar esasta farklı türdedirler ve, ayrıca manüfaktürün daha sonra makineyle yürütülen modern sanayie dönüşmesinde, çok farklı roller oynamışlardır. Bu çifte özellik, üretilen malın niteliğinden ileri gelmektedir. Bu mal, ya bağımsız olarak yapılan parça ürünlerin yalnızca mekanik olarak birleştirilmesi sonucudur, ya da son şeklini bir dizi birbiriyle ilişkili süreç ve işlem sonunda almıştır.

Örneğin bir lokomotif, 5.000'den fazla ayrı parçadan yapılmıştır. Ne var ki, lokomotif, gerçek manüfaktürün ilk türüne bir örnek olamaz, çünkü yapısı modern makine sanayiinin bir ürünüdür. Ama saat olabilir, ve William Petty de, manüfaktürde işbölümünü göstermek için saati kullanmıştır. Başlangıçta Nurembergli bir zanaatçının bireysel eseri olan saat, çok büyük sayıda parça-işçisinin toplumsal bir ürünü olmuştur: zemberek yapımcıları, kadran yapımcıları, helezon zemberek yapımcıları, elmaslı yuva yapımcıları, taşdelik yapımcıları, akrep-yelkovan yapımcıları, çerçeve yapımcıları, vidacı, çarkçı (pirinç ve çelik ayrı olmak üzere) gibi sayısız çeşitleriyle kaplamacı, milci, çalıştırma yapımcıları, *acheveur de pignon* (çarkları millere takar ve yüzeyleri parlatır vb.) mil yatağı yapımcıları, *planteur de finissage* (çarkları ve yayları yerlerine yerleştirir), *finisseur de barilet* (çarklara diş açar, uygun büyüklükte yuvalar yapar vb.) rakkas çarkı maşacısı, balans çarkı yapımcısı, saatin hareketini düzenleyen [sayfa 357] aletin yapımcısı, maşacı; sonra *repasseur de barillet* (zemberekleri ve kutuyu parlatır vb.), çelik parlatıcısı, çark parlatıcısı, vida parlatıcısı, rakam yazıcısı, kadran kaplayıcısı (bakır üzerine emaye kaplar), *fabricant de pendats* (kutunun asıldığı halkayı yapar), *finisseur de charniere* (dıştaki kutuya pirinç çengeli takar), *faiseur de secret* (kutuyu açan yayı takar), kakmacı, oymacı, *polisseur* de

[36] Darwin, türlerin kökeni konusundaki çığır açıcı yapıtında, bitki ve hayvanların doğal organları ile ilgili olarak şunları belirtir: "Bir ve aynı organ çeşitli işler yapmak durumunda olunca onun değişkenliğinin bir nedeni, doğal seçmenin biçimdeki her küçük değişimi, o organın yalnız özel bir amacı olduğu zamankinden daha az özenle saklamasında ya da engellemesinde bulunabilir. Bundan ötürü, her türlü nesneyi kesmeye uyarlanmış bir bıçak, genellikle, birbiçimli olabilir; oysa özellikle belirli bir tarzda kullanılmak için yapılmış bir alet, farklı her kullanım için farklı bir biçimde olmak gerekir." [Charles Darwin, *Türlerin Kökeni,* Onur Yayınları, Ankara 1976, s. 179. *Türlerin Kökeni'nin* çevirisinde esas alınan orijinal ile, *Capital*'de verilen dipnotun İngilizce metinleri birbirinden farklıdır. *-Ed.*].

boîte,* vb. vb., ve ensonu bütün saati biraraya getirip çalıştıran usta. Saatin ancak pek az parçası birkaç elden geçer, bütün bu *membra disjecta*,** ilk kez, bunları tek bir mekanik bütün haline getiren elde toplanırlar. Bu son şeklini almış ürün ile, çeşitli ve farklı öğeleri arasındaki dış ilişki, burada olduğu gibi buna benzer bütün tamamlanmış mallarda, parça-işçilerin tek bir işyerinde biraraya getirilip getirilmemesini raslantıya bırakmış olur. Parça işlemler Vaud ve Neufchatel kantonlarında olduğu gibi bağımsız zanaatlar olarak yürütülebilir; oysa Cenevre'de parça-işçilerin, doğrudan doğruya tek bir kapitalistin denetimi altında elbirliği yaptıkları büyük saat manüfaktürleri vardır. Ne var ki, bu ikincisinde bile kadran, zemberekler ve kutu, nadiren aynı fabrikada yapılır. Saatçilikte işçileri biraraya toplayarak manüfaktür sanayii tarzında bu işi devam ettirmek, ancak bazı koşullar altında kârlı olmaktadır, çünkü evde çalışmak isteyen işçiler arasında rekabet daha büyük olduğu gibi, işin bir dizi heterojen süreçlere bölünmesi, emek araçlarının ortaklaşa kullanılmasına pek az izin vermekte, ve işi, böylece, dağıtmakla, kapitalist, yalnızca işyeri vb. için yapacağı masraflardan kurtulmuş olmaktadır.[37] Gene de, evinde, kapitalist (manüfaktürcü, *établisseur)* hesabına çalışan bu parça-işçinin durumu, kendi [sayfa 358] müşterileri hesabına çalışan bağımsız zanaatçıdan çok farklıdır.[38]

İkinci tür manüfaktür, onun daha yetkin biçimi, birbiriyle ilişkili gelişme evrelerinden geçen, bir dizi süreci adım adım tamamlayan mallar üretir; iğne manüfaktüründe telin 72 ve bazan 92 farklı parça-işçinin elinden geçmesi gibi.

Bu tür bir manüfaktür daha işin başlangıcında, dağınık zanaatları biraraya toplar ve üretimin çeşitli evrelerini birbirinden ayıran alanı daraltır. Bir aşamadan diğerine geçiş süresi kısaldığı gibi, bu geçişi gerçekleştiren emekte de bir azalma olur.[39] Elzanaatına göre üretken güç artar, ve bu artış, manüfaktürün genel elbirliği niteliğinden gelir. Öte

* Kutu cilacısı. ç.

** Dağınık parçalar. ç.

[37] 1654'te Cenevre 80.000 saat yapmıştır ve bu, Neufchatel kantonunda yapılan saatlerin beşte-biri bile değildir. Dev bir saat fabrikası gözüyle bakabileceğimiz La Chaux-de-Fond, tek başına, yılda, Cenevre'nin iki katı saat yapmaktadır. 1850-61 yılları arasında Cenevre 720.000 saat yapmıştır. Bkz: "Report from Geneva on the Watch Trade", *Reports by H. M's. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures. Commerce, etc.*'de n° 6, 1863. Parçaların salt biraraya getirilerek takılmasıyla ortaya çıkan bir eşyanın üretim süreçleri arasında bir bağlantı olmayışı, böyle bir manüfaktürün, makineyle yürütülen büyük bir sanayi kolu haline getirilmesini çok güçleştirmektedir; ama saat konusunda ayrıca iki güçlük daha vardır: parçalarının çok küçük ve hassas olması ve bir lüks eşya özelliğini taşıması. Bu nedenle çeşitleri o kadar fazladır ki, Londra'mn kaliteli işyerlerinde, bir yılda birbirine benzeyen bir düzine saat hemen hemen yapılmaz. Makinelerin başarıyla kullanıldığı Messrs. Vacheron " Constantin saat fabrikasında, en fazla üç-dört ayrı büyüklük ve biçimde saat yapılmaktadır.

[38] Heterojen manüfaktürün klasik örneği olan saat yapımcılığında, elzanaatlarının da altkollara bölünmesinin yolaçtığı ve yukarda sözü edilen emek-araçlarının farklılaş ması ve özelleşmesi olayını tam bir doğrulukla inceleyebiliriz.

[39] "İnsanların böyle içiçe yaşadıkları bir yerde, taşımanın daha az olması zorunluluğu vardır." (*The Advantages of the East-India Trade,* s. 106.)

yandan, manüfaktürün, ayırdedici ilkesi olan işbölümü, üretimin çeşitli aşamalarının ayrı ayrı ve birbirinden bağımsız oluşunu gerektirir. Ayrı ayrı işlevler arasındaki bağın kurulması ve sürdürülmesi, malın durmadan bir elden diğerine, bir süreçten ötekine taşınmasını zorunlu kılar. Modern makineleşmiş sanayi açısından bu zorunluluk, karakteristik, masraflı ve manüfaktür ilkesinin özünde bulunan bir sakınca olarak kendini gösterir.[40]

Dikkatimizi belli bir hammadde, diyelim, kağıt manüfaktüründe paçavra, ya da iğne manüfaktüründe tel üzerinde toplarsak, bunların tamamlanana kadar çeşitli parça-işçilerin elinde birbirini izleyen bir dizi aşamadan geçtiğini görürüz. Öte yandan, işyerine bir bütün olarak bakarsak, hammaddeyi, üretimin bütün aşamalarında aynı anda görürüz. Kolektif işçi, herbiri bir tür alet tutan çok sayıdaki ellerinden bir bölümü ile teli çeker, başka aletler taşıyan bir diğer bölümü ile aynı anda teli düzeltir, bir diğeriyle keser, sivriltir ve böyle sürer gider. Zaman içersinde birbirini izleyen çeşitli parça-süreçler, bir alan içersinde yanyana giden eşzamanlı süreç halini alırlar. Demek ki, belli bir sürede daha fazla miktarda son şeklini almış meta elde edilir.[41] [sayfa 359] Bu eşzamanlılığın, sürecin bütününün genel elbirliği şeklinde olmasının bir sonucu olduğu doğrudur, ama manüfaktür yalnız elbirliğinin uygulanması için koşulları hazır bulmakla kalmaz, bunları elzanaatı emeğinin çeşitli dallara ayrılmasıyla bir ölçüde yaratır da. Öte yandan da emek-sürecinin bu toplumsal örgütlenmeye ulaşması, ancak her işçinin tek bir parça işe sıkıca bağlanmasıyla mümkün olmuştur.

Her parça-işçinin elindeki parça-ürün, aynı zamanda, son şeklini almış bir ve, aynı malın gelişme sürecinde yalnızca belli bir aşama olduğu için, her işçi ya da işçi topluluğu, bir diğer işçi ya da topluluk için hammadde hazırlayıcısıdır. Bir işçinin emek-ürünü, bir diğerinin başlangıç noktasıdır. Bir. işçi, bu nedenle, bir diğerinin başlangıç noktasıdır. Bu nedenle, bir işçi, bir diğerine doğrudan doğruya iş sağlamaktadır. İstenilen sonucu elde etmek için her parça-süreç için gerekli emek-zamanı, deneyimle öğrenilir; ve bir tüm olarak manüfaktürün işleyişi, belli bir sürede, belli bir sonucun elde edileceği varsayımına dayanır. İşte ancak bu varsayıma dayanarak çeşitli tamamlayıcı emek-süreçleri, aralıksız, eşzamanlı ve yanyana devam eder. İşlemlerin ve dolayısıyla işçilerin birbirlerine bu doğrudan doğruya bağımlılığı, herbirini, işi üzerinde gerekli olandan fazla zaman harcamamaya zorlayarak, bağımsız

[40] "El emeğnin kullanılması sonucu manüfaktürde çeşitli aşamaların birbirinden ayrılması, üretimin maliyetini büyük ölçüde artırır ve uğranılan kayıp, başlıca, salt bir süreçten diğerine geçişten ileri gelir." (*The Industry of Nations,* Lond. 1855, part. II, s. 100)

[41] "O" (işbölümü), "yapılan işi, hepsi de aynı anda yapılabilecek olan çeşitli kollarına ayırmakla, zamandan bir tasarruf da sağlar. ... Bir bireyin ayrı ayrı yapmak zorunda olduğu çeşitli süreçlerin hepsini bir anda yerine getirerek, tek bir iğnenin kesilebileceği ya da sivriltilebileceği bir sürede, birçok iğnenin son biçimini almış olarak yapılmasını sağlar." (Dugald Stewart, *l.c.,* s. 319.)

elzanaatında ve hatta basit elbirliğinde görülenden büsbütün farklı bir süreklilik, tekdüzelik, uyum, düzen[42] ve hatta emek yoğunluğu sağlar. Bir meta üzerinde harcanan emek-zamanının, onun üretimi için toplumsal olarak gerekli miktarı aşmaması kuralı, genellikle meta üretiminde salt rekabetin etkisiyle doğmuş bir zorunluluk olarak görünür; çünkü, kabaca söylemek gerekirse, her üretici, metaını piyasa fiyatı üzerinden satmak zorundadır. Oysa manüfaktürde, tersine, belli miktarda ürünün belli sürede üretilmesi, üretim sürecinin kendisinin teknik yasasıdır.[43]

Ne var ki, farklı işlemler, eşit olmayan sürelere gereksinme gösterdiği için eşit sürelerde eşit olmayan niceliklerde parça-mal [sayfa 360] üretilmiş olur. Bunun için de, aynı işçi, eğer her gün aynı işlemi yaparsa, her işlem için farklı sayıda işçi bulunması gerekir; örneğin hurufat manüfaktüründe, bir tesviyeciye karşılık, dört dökümcü, iki kırıcı vardır: dökümcü saatte 2.000 harf döker, kırıcı 4.000 harf kırar ve tesviyeci 8.000 harf parlatır, Burada gene, elbirliği ilkesini en yalın biçimiyle görüyoruz; aynı, şeyi yapan birçok kişinin aynı zamanda çalıştırılması. Ancak şimdi bu ilke, organik bir ilişkinin ifadesidir. Manüfaktürde uygulanan işbölümü, toplumsal kolektif işçinin nitelik bakımdan farklı kısımlarını yalınlaştırmak ve çoğaltmakla kalmaz, bu parçaların büyüklüklerini, yani her parça-iş için gerekli nispi işçi sayısını ya da işçi gruplarının nispi büyüklüklerini düzenleyen sabit bir matematik ilişki ya da oran yaratır. Toplumsal emek-sürecinin nitelik yönünden kısımlara ayrılmasının yanısıra, bu süreç için nicel bir kural ve oranlılık geliştirir.

Belli ölçüler içersinde üretim yaparken, çeşitli gruplardaki parça-işçi sayısı için en uygun oran bir kez denemelerle saptandıktan sonra, bu ölçü, her özel grubun katları alınarak istenildiği gibi büyütülebilir.[44] Şurasını da söylemek gerekir ki, aynı birey, belli türdeki işleri, ölçü büyüse de, gene eskisi kadar iyi yapar; örnek olarak, gözetim ve denetim işi, parça-ürünlerin bir aşamadan diğerine taşınması vb. gösterilebilir. Bu gibi işlerin ayrılması ve belli işçilere verilmesi, çalıştırılan işçi sayısında belli bir artıştan sonra ancak yararlı olabilir ; ama bu artışın da her grubu aynı oranda etkilemesi gerekir.

Belli bir işin yapılmasına ayrılan tek tek işçi grupları, benzeş öğelerden kurulmuş olur ve toplam işleyişin bir parçasını oluşturur.

[42] "Her manüfaktürde zanaatçıların çeşidi ne kadar fazla olursa ... her işin sırası ve düzeni o kadar büyük olur; aynı şey daha az zamanda yapılır, emek daha az olur." (*The Advantages, etc.*, s. 68.)

[43] Bununla birlikte, manüfaktür sistemi, sanayiin birçok kollarında bu sonuca çok eksik olarak ulaşır, çünkü üretim sürecinin genel kimyasal ve fiziksel koşullarının kesinlikle nasıl denetlenebileceğini bilmemektedir.

[44] "Her manüfaktürde ürunün kendisine özgü niteliğine göre, süreç sayısının parçalara en iyi şekilde bölünmesi ve aynı zamanda çalıştırılacak işçi sayısının da ne olacağı saptandığı zaman, bu sayının doğrudan doğruya katlarını kullanmayan diğer bütün manüfaktürler, ürünü daha büyük büyük bir maliyetle üretirler. ... Manüfaktür kuruluşların büyük boyutlarda olmasının nedenlerinden birisi de işte budur:" (C Babbage, *On the Economy of Machinery*, 1st ed., London 1832, ch XXI, s 172 173)

Bununla birlikte, çoğu manüfaktürlerde bu grubun kendisi örgütlenmiş bir iş organıdır ve, toplam işleyiş, bu yalın organizmaların bir yinelenmesi ya da toplanmasıdır. Örneğin cam şişe manüfaktürünü alalım. Bu manüfaktür, birbirinden tamamen farklı üç aşamaya ayrılabilir. İlk hazırlık aşamasında, camı oluşturan öğeler hazırlanır, kum ile kireç vb. karıştırılır ve sıkıcı bir cam kütlesi halinde eritilir.[45] Bu ilk aşama ile, [sayfa 361] şişelerin kurutma fırınından çıkartıldığı; ayrıldığı, paketlendiği vb. son aşamada çeşitli parça-işçiler kullanılır. Bu iki aşamanın ortasında ise, asıl cam kütlesinin eritilmesi ve bu akıcı kütlenin şekillendirilmesi yer alır. "Delik" adı verilen her fırının ağzında bir grup işçi çalışır; bunlardan biri şişeci ya da şekil verici, biri üfleyici, biri toplayıcı, biri istifçi ya da soğutucu, biri de taşıyıcıdır. Bu beş parça-işçi, ancak bir bütün olarak iş görebilen ve bunun için de bu beş kişinin tamamının, doğrudan elbirliği ile işleyebilen tek bir çalışma sisteminin çok sayıdaki özel organlarından biridir. Üyelerinden tek bir kişi eksik olsa, grup, iş yapamaz hale gelir. Ama bir cam fırının birkaç ağzı vardır (İngiltere'de 4 ile 6 tanedir); herbirinde, içi, erimiş cam dolu toprak bir eritme kazanı bulunur ve önlerinde gene beşer kişilik gruplar çalışır. Her grubun yapısı işbölümüne dayanır, ama çeşitli gruplar arasındaki bağ, basit elbirliği olup, aynı üretim aracını, fırını kullanmakla, tüketimde tasarruf sağlanmış olur. Dörtlü ya da altılı grupları ile böyle bir fırın, bir camevidir, ve bir cam manüfaktüründe, ilk hazırlık aşaması ile son aşama için gerekli araç ve işlerle birlikte böyle birçok camevi bulunur.

Ensonu, tıpkı manüfaktürün, çeşitli elzanaatlarının bileşiminden meydana gelmesi gibi, aynı şekilde gene çeşitli manüfaktürlerin bileşimi olarak gelişir. Örneğin büyük İngiliz cam manüfaktürleri kendi toprak eritme potalarını kendileri yaparlar, çünkü sürecin başarısı geniş ölçüde bu potalara bağlıdır. Üretim araçlarından birisinin manüfaktürü, burada, ürünün manüfaktürü ile birleşmiştir. Bir de, ürünün manüfaktürü, bu ürünün hammadde olduğu ya da sonradan kendilerinin ürünleri ile karışacağı manüfaktürler ile birleşebilir. Kristal manüfaktürünün, böylece, cam perdahı ve pirinç dökümcülüğü ile birleştiğini görüyoruz; bu sonuncusu, çeşitli cam eşyanın madeni kısımlarını yapmaktadır. Böylece birleştirilmiş çeşitli manüfaktürler, geniş bir manüfaktürün az ya da çok ayrı kısımlarını oluşturmakla birlikte, aynı zamanda, herbiri kendi içersindeki işbölümü ile bağımsız süreçlerdir. Manüfaktürün böylece birleşmelerinin sağladığı birtakım üstünlüklere karşın, bu, hiç bir zaman kendi temelleri üzerinde tam bir teknik sistem halini alamaz. Bu, ancak, makine ile yürütülen sanayie dönüşmesiyle olur. [sayfa 362]

Manüfaktür döneminin başlangıcında, meta üretiminde gerekli emek-zamanının azaltılması ilkesi[46] benimsenmiş ve formüle edilmiştir:

[45] İngiltere'de eritme fırınları, camın işlendiği cam fırınlarından farklıdır. Belçika'da, bir ve aynı fırın her iki iş için de kullanılır.

geniş ölçüde ve büyük kuvvetlerin uygulanması ile yürütülme zorunluluğu olan bazı yalın başlangıç süreçlerinde, şurada burada makine kullanıldığı görülmüştür. Böylece, kağıt manüfaktürünün başlangıç döneminde, paçavralar, büyük kağıt değirmenleri ile parçalanmıştır; metal işlerinde, cevher, büyük merdanelerde dövülmüştür.[47] Roma İmparatorluğu, su çarkları ile, bütün makinelerin ilkel biçimlerinin modelini sağlamıştır.[48]

Elzanaatları dönemi, bize, pusula, barut, matbaa ve otomatik saat gibi büyük buluşları armağan etmişti. Ama bütünüyle alındığında makine, Adam Smith'in, işbölümüne kıyasla verdiği ikinci derecede rol oynamıştır.[49] 17. yüzyılda makinenin dağınık olarak kullanılması büyük önem taşır, çünkü zamanın büyük matematikçilerine, mekanik bilimin yaratılmasında pratik bir temel, itici bir kuvvet sağlamıştır.

Çok sayıda parça-işçinin birleşmesi ile oluşan kolektif işçi, manüfaktür döneminin kendine özgü makinesidir. Bir meta üreticisinin sırayla yaptığı ve üretim sırasında birbirine eklenip karışan çeşitli işlemler, onda çeşitli yeteneklerin bulunmasını ister. İşlemlerin birinde fazla güç, diğerinde fazla beceri, bir diğerinde fazla dikkat harcanması gerekirdi; ama aynı bireyin bütün bu niteliklere eşit ölçüde sahip olması olanaksızdı. Manüfaktürün, çeşitli işlemleri ayırmasından, bağımsızlaştırmasından sonra işçiler, ağır basan niteliklerine göre bölündüler, sınıflandılar ve gruplandılar. Eğer bunların doğal yetenekleri, bir yandan, [sayfa 363] işbölümünün üzerinde yükseldiği temel ise, öte yandan, manüfaktür ortaya çıkar çıkmaz, bunlarda, niteliği bakımından uygun, ancak sınırlı ve özel işlevleri olan yeni güçler geliştirir. Kolektif işçi, şimdi, aynı yetkinlik derecesinde olmak üzere, üretim faaliyetinin gerektirdiği bütün niteliklere sahiptir ve, bunları, özel işçiler ya da işçi gruplarından oluşan bütün organlarına yalnızca kendi özel işlerini yaptırmak suretiyle en ekonomik biçimde harcar;[50] Parça-işçinin tek yanlılığı ile eksiklikleri,

[46] Bu, başkalarını saymasak bile, W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton, *The advantages of the East-India Trade* ve J. Vanderlint'te görülebilir.

[47] 16. yüzyılın sonuna kadar Fransa'da, cevherin dövülüp yıkanması için hâlâ havan ve kalbur kullanılıyordu.

[48] Makinenin gelişmesinin tüm tarihi, tahıl değirmenlerinin tarihi ile belirlenebilir. İngiltere'de fabrika, hâlâ "*mill*" ("değirmen")dir. Almanya'da bu yüzyılın ilk on yılındaki teknolojik yapıtlarda yer alan "*mühle*" terimi, yalnızca doğa kuvvetleriyle döndürülen bütün makineler için değil, aynı zamanda, aygıt yapısı itibarıyla makinenin uygulandığı bütün manüfaktürlerde bugün de kullanılmaktadır.

[49] Bu yapıtın dördüncü kitabında daha ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Adam Smith, işbölümü ile ilgili tek bir önerme getirmemiştir. Bununla birlikte, manüfaktür döneminin sözcüğün tam anlamıyla ekonomi politikçisi olarak ona özellik kazandıran şey, işbölümü konusuna ağırlık vermesidir. Onun makineye ikinci derecede bir rol tanımış olması, modern mekanik senayiinin başlangıcında Landerdale ve daha sonraki dönemde Ure tarafından polemik konusu edilmesine yolaçmıştır. A. Smith, ayrıca. parça-işçinin de bizzat faal bir rol oynadığı, iş aletlerinin farklılaşması ile, yeni makinelerin bulunmasını da birbirine karıştınr; bu sonuncuda rol oynayan, manüfaktür işçileri değil, bilgi sahibi kişiler, zanaatçılar ve hatta köylülerdir (Brindley)

[50] "Manüfaktür patronu, yapılacak işi, herbiri farklı derecede hüner ve güç isteyen çeşitli süreçlere bölmekle, her sürecin tam gerektirdiği miktarda hüner ve güç satınalabilirdi; oysa

kolektif işçinin bir parçası haline gelince, yetkinleşir.[51] Tek bir işi yapma alışkanlığı onu, hiç bir hata yapmayan bir araç haline getirirken, işleyişin bütünüyle ilişkisinde, bir makine parçasının düzeni ile çalışmaya zorlar.[52]

Kolektif işçinin, hem basit hem karmaşık, hem yüksek hem düşük düzeyde işlevleri olduğu için, üyeleri olan bireysel emek-güçlerinin de farklı eğitim dereceleri ve dolayısıyla farklı değerleri olması gerekir. Manüfaktür, bunun için, emek-güçlerinde bir kademelenmeye ve buna uygun bir ücret ıskalasının saptanmasına yolaçar. Bir yandan bireysel işçiler, yaşamları boyunca sınırlı bir işleve ayrılır ve bağlanırken, öte yandan da, kademelerdeki çeşitli işlemler, bunların doğal ve sonradan edindikleri yeteneklerine göre bu işçiler arasında bölüşülmüş olur.[53] Bununla birlikte, her üretim süreci, herkesin yapabileceği bazı basit el işlemlerini gerektirir. Bu işlemlerin de, şimdi faaliyetin daha önemli anlarıyla bağları çözülmüştür ve özel olarak bu işe atanmış işçilerin [sayfa 364] ayrı işlevleri içersinde katılaşmıştır. Böylece manüfaktür, el attığı bütün zanaatlarda, bu zanaatların hiç barındırmadığı ve adına vasıfsız işçiler denilen bir sınıf yaratır. Tek yanlı bir uzmanlaşmayı, insanın tüm çalışma kapasitesi aleyhine olmak üzere yetkinleştirdiği gibi, her türlü gelişmeden yoksunluğu da bir uzmanlık haline getirir. Kademeli derecelenmenin yanısıra, işçiler arasında, vasıflı ve vasıfsız diye basit bir ayrım başlar. Bunların ikincisi için, çıraklık gideri ortadan kalkar; birincisi için ise, yapılan işin yalınlaşması sonucu, elzanaatçısına oranla yapılan gider azalır. Her iki halde de emek-gücü değeri düşer.[54] Emek-sürecinin çözülmesi sonucu, elzanaatlarında ya pek az yeri olan ya da hiç olmayan yeni ve ayrıntılı görevlerin ortaya çıkması halinde, bu durum, sözü edilen yasanın dışında sayılır. Çıraklık dönemi eğitim giderlerinin ortadan kalkması ya da azalması sonucu emek-gücü değerindeki düşüş, kapitalist yararına artı-değerde bir artış demektir; çünkü emek-gücünün yeniden-

eğer bütün iş tek bir işçi tarafından yapılsaydı, bu kimsenin, işin gerektireceği en ince işlemleri yapabilecek hünere ve gene işin gerektireceği en yorucu işlemleri yapabilecek güce sahip olması gerekirdi." (Ch. Babbage, *l.c.*, ch, XIX.)

[51] Örneğin, bazı kasların anormal derecede gelişmesi, kemiklerin eğrilmesi vb. gibi.

[52] Soruşturma kurulu üyelerinden birisinin. bir cam manüfaktürünün genel yöneticisi olan Mr. Wm. Marshall'a yönelttiği, gençlerin çalışmalarında düzenliliğin nasıl sağlandığı şeklindeki sorusuna, yönetici çok doğru olarak şu yanıtı vermiştir: "İşlerini ihmal etmeleri olanaksızdır; bir kez işe başlayınca devam edip gitmek zorundadırlar; bunlar tıpkı bir makinenin parçaları gibidirler." (*Children's Empl. Comm.,* 4th Rep., 1865, s. 247.)

[53] Dr. Urc, modern makine sanayiini göklere çıkarttığı yapıtında, manüfaktürün kendine özgü niteliklerini, konuya onun polemikçi ilgisiyle yaklaşmayan daha önceki iktisatçılardan ve hatta matematikçi olarak kendisinden çok daha üstün olmakla birlikte, makine sanayiini yalnız manüfaktür açısından ele alan Babbage gibi çağdaşlarından daha kesin bir biçimde ortaya koyar. Ure der ki: "Bu ayrımın yapılması ... her işçiye kendiliğinden bir değer ve fiyat biçilmesi, işbölümünün esasını oluşturur." Öte yandan, o, bu bölünmeyi,. "işlerin, insanın farklı yeteneklerine uydurulması" diye tanımlar ve ensonu, manüfaktür sisteminin bütününü, "işbölümü ya da işin derecelere ayrılması sistemi" ve "işin beceri derecelerine bölünmesi" vb. olarak nitelendirir. (Ure, *l.c,* s. 1923 passim)

[54] "Tek bir nokta üzerinde pratik yaparak kendisini yetkinleştirme olanağı sağlanan ... her zanaatçı ... daha ucuz bir işçi haline geldi." (Ure, *l.c.,* s. 19.)

üretimi için gerekli emek-zamanını kısaltan her şey, artı-emek alanını genişletir.

DÖRDÜNCÜ KESİM - MANÜFAKTÜRDE İŞBÖLÜMÜ VE TOPLUMDA İŞBÖLÜMÜ

Önce manüfaktürün kökenini, sonra onun yalın öğelerini, daha sonra parça-işçi ve aletlerini ve en sonunda da işleyişin bütününü inceledik. Şimdi de, manüfaktürdeki işbölümü ile, her türlü meta üretiminin temelini oluşturan toplumsal işbölümü arasındaki ilişkiye şöyle bir değineceğiz. Yalnızca emeği gözönünde bulundurursak, toplumsal üretimin ana bölümlerine ya da *genera*'ya* –yani tarıma ve sanayie– ayrılmasına, genel işbölümü ; ve bu ailelerin, türlere ve alt-türlere ayrılmasına özel işbölümü; işyeri içersindeki işbölümüne de tekil, ya da parça-işbölümü diyebiliriz.[55] [sayfa 365]

Toplumdaki işbölümü ve buna uygun olarak bireylerin belli işlere bağlanması, tıpkı manüfaktürdeki işbölümü gibi, karşıt çıkış noktalarından hareketle gelişirler. Bir aile içersinde [55a] ve daha sonraki gelişmelerle bir kabile içersindeki işbölümü, cinslik ve yaş farklarına, salt fizyolojik temele dayanan doğal bir işbölümü meydana gelir; bu işbölümü, alanını, topluluğun yayılması, nüfusun artması, ve özellikle, çeşitli kabileler arasındaki çatışmalar sonucu bir kabilenin diğerinin boyunduruğu altına girmesiyle genişletir. Öte yandan, daha önce de belirttiğim gibi, ürünlerin değişimi, çeşitli ailelerin, kabilelerin, toplulukların birbirleriyle ilişki kurdukları noktalarda başlar; çünkü uygarlığın başlangıcında, birbirlerinin karşısına bağımsız olarak çıkan, bireyler değil, aileler, kabileler ve benzeri topluluklardır. Çeşitli topluluklar, kendi doğal çevrelerinde,

* *genus,* cins, kısım, takım. -*ç.*

[55] "İşbölümü, birbirinden son derece farklı işlerin birbirlerinden ayrılmalanyla başlar; manüfaktürde olduğu gibi, birkaç işçi, bir ve aynı ürünün hazırlanması işlemini aralarında bölüşürler." (Storch, *Cours d'Econ. Pol.*, Paris Edn.. t. I. s. 173.) "Nous rencontrons chez les peuples parvenus à un certain degré de civilisation, trois genres de divisions d'industrie: la premiére, que nous nommons générale, amène la distinction des producteurs en agriculteurs, manufacturiers et commerçants, elle se rapporte aux trois branches principales d'industrie nationale; la seconde, que l'on pourrait appeler spéciale, est la division de chaque genre d'industrie en especes. ... La trosieme division d'industrie, celle enfin que l'on devrait qualifier du titre de division de besogne ou de travail proprement dit, est celle qui s'établit dans les arts et les métiers séparés ... qui s'établit dans la plupart des manufactures et des ateliers." ["Uygarlığın belli bir derecesine erişmiş halklarda, üç türlü sanayi bölümü görüyoruz: genel adını verdiğimiz birincisi, ulusal sanayiin başlıca üç koluna tarımsal, elyapımcısı ve ticari üreticiler ayrımına uygun düşer; özel ad verilebilecek olan ikincisi, her cins sanayi türünün bölünmesidir. ... Sanayiin üçüncü, ensonu asıl çalışma ya da işbölümü adıyla nitelendirilebilecek olan bölümü de, ayrı ayrı sanat ve mesleklerde ... manüfaktür ve atelyelerin çoğunda gerçekleşen bölümdür."] (F. Skarbek; *l.c.,* s. 84. 86.)

[55a] [*Üçüncü Almanca baskıya not.* – İnsanlığın ilkel durumları üzerinde daha sonra derinlemesine yaptığı incelemeler, yazarı, başlangıçta ailenin gelişerek kabile halini almadığı, tersine, kabilenin, kan ve akrabalığa dayanan insan topluluğunun ilk ve kendiliğinden gelişmiş şekli olduğu ve kabile bağının gevşemeye başlaması ile birlikte, daha sonraları, ailenin pek çok ve çeşitli şekillerinin geliştiği sonucuna götürmüştür. – *F.E.*]

farklı üretim araçları ve farklı geçim araçları bulurlar. Böylece, üretim tarzları, yaşayışları ve ürünleri farklı olur. İşte bu kendiliğinden gelişen farklılıklar, çeşitli toplulukların ilişki kurmalarıyla ürünlerin karşılıklı olarak değişimine, ve dolayısıyla bu ürünlerin giderek metalara dönüşmesine yolaçar. Değişim, üretim alanları arasında farklılıklar yaratmaz, yalnızca bu çeşitli şeyler arasında ilişki kurarak, bunları, genişlemiş bir toplumun ortak üretiminin azçok birbirine bağlı dalları haline getirir. Burada toplumsal işbölümü, aslında birbirinden farklı ve bağımsız üretim alanları arasındaki değişimden doğar. Fizyolojik işbölümünün çıkış noktası olduğu durumda ise, birbirine kenetli bir bütünün özel organları; her şeyden önce yabancı topluluklar ile meta alış-verişi nedeniyle gevşeyerek koparlar, ve öylesine bağımsız duruma gelirler ki, çeşitli çalışma alanlarını birbirine bağlayan tek bağ, ürünlerin meta olarak birbiriyle [sayfa 366] değişilmesi olur. Bu durumda, daha önce bağımsız olanın bağımlı duruma gelmesi, diğer durumda ise daha önce bağımlı olanın bağımsızlaşmasıdır.

İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temeli, kent ile kır arasındaki ayrılıktır.[56] Toplumun bütün ekonomik tarihinin, bu antitezlerin hareketinde özetlendiği söylenebilir. Bununla birlikte, biz şimdilik bu konu üzerinde durmayacağız.

Nasıl ki, manüfaktürde işbölümü için aynı zamanda çalıştırılan belli sayıda işçi, maddi önkoşulu oluşturursa, toplumda da işbölümünün gerekli koşulu –burada, tek bir işyerinde çok sayıda işçi toplanmasına tekabül eden– nüfus büyüklüğü ve yoğunluğudur.[57] Ne var ki, bu yoğunluk azçok göreli bir şeydir. Nüfusu nispeten seyrek olan, ama ulaştırma ve haberleşme araçları gelişmiş bir ülke, bu araçları gelişmemiş daha fazla nüfuslu bir ülkeden daha yoğun nüfusa sahip olur; bu anlamda Amerika Birliğinin kuzey eyaletleri, örneğin, Hindistan'dan daha yoğun nüfusa sahiptir.[58]

Meta üretimi ile dolaşımı, kapitalist üretim tarzının genel önkoşulu olduğu için, manüfaktürde işbölümü, toplum ölçüsündeki işbölümünün daha önce belli bir gelişme düzeyine ulaşmasını gerektirir. Buna karşılık, manüfaktürdeki işbölümü, toplumdaki işbölümü üzerinde et-

[56] Sir James Steuart, bu konuyu en iyi ele alan iktisatçıdır. *Ulusların Zenginliği*'nden on yıl önce yayınlanan kitabının bugün bile ne kadar az tanındığı şu olaydan da anlaşılmaktadır ki, Malthus'un hayranları, onun nüfus konusundaki yapıtının, salt büyük laflar ettiği bölüm dışında, Steuart'tan ve daha az olmak üzere de Wallace ile Townsend'den yaptığı aktarmalar ile dolu olduğunu bile bilmiyorlar.

[57] "Hem toplumsal ilişkiler ve hem de emeğin verimini artırıcı bir güçler bileşimi için uygun düşen belirli bir nüfus yoğunluğu vardır." (James Mill, *l.c.,* s. 50.) "İşçi sayısı büyüdüğü zaman, toplumun üretken gücü, bu artışla aynı oranda yiikselir ve işbölümünün etkisiyle çoğalır." (Th. Hodgskin, *l.c.* s. 120.)

[58] 1861 yılından sonra pamuğa karşı artan büyük talep sonucu pamuk üretimi, Hindistan'ın nüfusu yoğun bazı bölgelerinde. pirinç yetiştirilmesi aleyhinde genişledi. Bu yüzden yer yer kıtlık başgösterdi ve ulaştırma araçlarındaki yetersizlik, bir bölgedeki pirinç yokluğunun başka bir bölgeden getirilecek pirinçle karşılanmasını engelliyordu.

kili olur ve onu hem geliştirir, hem de çoğaltır. İş aletlerinin farklılaşması ile birlikte, bu aletleri üreten sanayiler gitgide daha farklılaşmış hale gelir.[59] Eğer manüfaktür sistemi, daha önce ötekilerle esas ya da ikincil sanayi olarak ilişki içersinde olan tek bir üretici ile yürütülen bir sanayie elatarsa, bu sanayi kolları arasındaki ilişkiler derhal kopar ve bağımsız [sayfa 367] duruma gelirler. Eğer, bir meta üretiminde, belirli bir aşamaya elatarsa, üretimin diğer aşamaları, bir o kadar bağımsız işkolu haline gelir. Son şeklini almış bir malın, yalnızca birkaç parçasının biraraya getirilmesiyle meydana geldiği durumlarda, bu parça parça işlemlerin, gerçek ve ayrı ayrı elzanaatları haline gelebileceği daha önce belirtilmişti. Manüfaktürde işbölümünü daha yetkin biçimde yürütebilmek için, üretimin tek bir kolu, kullandığı hammaddenin çeşitliliğine ya da, bir ve aynı hammaddenin girebileceği çeşitli şekillere göre, birçok ve bir ölçüde de tamamen yeni manüfaktürlere bölünür. Buna uygun olarak yalnız Fransa'da, 18. yüzyılın ilk yarısında, 100 farklı türde ipekli kumaş dokunmuş ve Avignon'da, "her çırağın, kendisini yalnız tek bir çeşit kumaşa vermesi, birkaç çeşit kumaşın hazırlanmasını aynı zamanda öğrenmemesi", yasa halini almıştır. Belli üretim kollarını, ülkenin belli bölgelerinde yoğunlaştıran bölgesel işbölümü, her özel olanaktan yararlanan manüfaktür sisteminden taze bir dürtü kazanır.[60] Her ikisi de, manüfaktür döneminin genel varoluş koşulları içersinde olan sömürge sistemi ile dünya pazarlarının açılması, toplumda işbölümünün gelişmesi için zengin malzeme sağlar. İşbölümünün, toplumun yalnız ekonomik değil, diğer alanlarını da nasıl sardığını ve her yerde, insanı uzmanlaştırma ve türlere ayırma sisteminin temellerini nasıl attığını, ve Adam Smith'in ustası A. Ferguson'a, "Köle bir ulus yaratıyoruz, özgür vatandaş kalmıyor."[61] diye feryat ettiren, insandaki, tek bir yetinin diğerleri aleyhine nasıl geliştiğini göstermeye devam etmenin yeri burası değildir. Toplum içersindeki işbölümü ile bir işyeri içersindeki işbölümü arasında sayısız benzerlikler ve bağlar olsa bile, bunlar, yalnız derece bakımından değil, ama aynı zamanda tür bakımından da ayrıdırlar. Benzerliğin en tartışma götürmediği yer, çeşitli işkollarını birleştiren görünmeyen bir bağın varolduğu durumlardır. Örneğin, hayvan yetiştirici hamderi üretir, derici bu hamderiden deri üretir ve ayakkabıcı da kundura. Burada, herbirinin ürettiği şey, hepsinin birleşmiş emeklerinin ürünü olan son biçime doğru [sayfa 368] atılmış birer adımdan başka bir şey değildir. Ayrıca, hayvan yetiştiriciye, dericiye ve ayakkabıcıya, üretim araçları sağlayan çeşitli işkol-

[59] Böylece mekik yapımı, daha 17. yüzyılda Hollanda'da özel bir sanayi kolu halini aldı.

[60] "İngiliz yünlü dokuma manüfaktürü birkaç kısma ya da kola ayrılmış olup, kendilerine özgü yerlere yerleşmiştir ve buralarda tek ya da başlıca iş haline gelmişlerdir: ince kumaşlar Somersetshire'da, kaba kumaşlar Yorkshire'da, çift enli kumaşlar Exeter'de, ipekliler Sudbury'de, krepler Norwich'de, yarı-yünlü kumaşlar Kendal'da, battaniyeler Whitney'de, vb." (Berkeley, *The Querist,* 1751, § 520.)

[61] A. Ferguson, *History* of *Civil Society.* Edinburgh 1767, part IV, sect. II, s. 285.

ları vardır. Şimdi burada Adam Smith ile birlikte, yukardaki toplumsal işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasındaki farkın tamamen öznel olduğu, manüfaktürde, bir bakışta bir yığın işlemin aynı yerde yapıldığını gören bir gözlemci için, verilen örnekte olduğu gibi geniş bir alana yayılmış ve her işkolunda çok sayıda insanın çalıştığı toplumda bu bağın belirsizleşmesinden ileri geldiği düşünülebilir.[62] Peki öyleyse, hayvan yetiştiricisi ile dericinin ve ayakkabıcının bağımsız emekleri arasındaki bağı oluşturan şey nedir? Bu bağı sağlayan şey, hepsinin ürününün meta olmasıdır. Bu durumda, manüfaktürdeki işbölümünü karakterize eden nedir? Parça-işçinin meta üretmemesi gerçeğidir.[63] Ancak parça-işçilerin hepsinin ortak ürünü, meta halini almaktadır.[64] Toplumdaki işbölümü, çeşitli sanayi kollarının ürünlerinin satınalınması ve satışı ile doğduğu halde, bir atölyedeki parça işlemler arasındaki bağlantı, çeşitli işçilerin emek-güçlerini, bunları ortak [sayfa 369] emek-gücü olarak çalıştıracak bir kapitaliste satışları ile meydana gelir. İşyerinde işbölümü, üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde toplanması anlamını taşır; toplumda işbölümü ise bunların, bağımsız birçok meta üreticisi arasında dağılması anlamını içerir. İşyerinde, oranlılığın tunç yasası, belli görevlere belli sayıda işçinin ayrılmasını zorunlu kılar, oysa işyeri dışında, toplumda, üreticiler ile üretim araçlarının çeşitli sanayi kolları arasındaki dağılımında raslantılar ile keyfilik büyük rol oynar. Çeşitli üretim alanlarının, aralarında bir denge kurulması için sürekli bir eğilim gösterdikleri doğrudur: çünkü,

[62] Asıl manüfaktürde işbölümü daha fazlaymış gibi görünür, diyor, çünkü, "çeşitli işkollarında çalıştırılan herkes, çoğu kez aynı işyerinde biraraya getirilebilir ve bir gözcünün denetimi altına sokulabilir. Oysa, büyük halk kitlesinin geniş gereksinmelerini karşılayan büyük manüfaktürlerde (!) tersine, her işkolunda o kadar fazla işçi çalıştırılmaktadır ki, bunların aynı işyerinde biraraya toplanmaları olanaksızdır ... işbölümü o kadar açık değildir." (A. Smith, *Wealth of Nations,* b. I, ch. I.) Aynı bölümde, "Uygar ve ilerleme yolunda olan bir ülkede, en sıradan bir zanaatçının ya da gündelikçinin sahip olduğu şeylere bakınız" vb. sözleri ile başıayan ve sonra sıradan bir işçinin gereksinmelerini karşılamak için ne kadar çok sayıda ve türde sanayilerin katkıda bulunduğunu anlatan ünlü pasaj, neredeyse sözcüğü sözcüğüne, B. de Mandevilie'in, *Fables of the Bees,* or *Private Vices, Publick Benefits* yapıtında koyduğu notlardan kopya edilmiştir. (Birinci baskı, notsuz, 1706; notlu baskı, 1714.)

[63] "Artık ortada, bireysel işçinin emeğinin doğal karşılığı diyeceğimiz bir şey kalmadı. Her işçi bir bütünün yalnız bir kısmını üretmekte ve her kısım kendi başına bir değer ya da yarar taşımadığı için, işçinin elkoyup da, 'işte bu benim ürünüm, bunu ben kendime alıkoyacağım' diyebileceği bir şey yoktur." *(Labour Defended against the Claims of Capital,* Lond. 1825, s. 25.) Bu hayranlık verici yapıtın yazarı, yukarda sözünü ettiğim Th. Hodgskin'dir.

[64] Toplumdaki işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasındaki bu ayrımı Yankee'ler gözleriyle de görmüş oldular. İç savaş sırasında Washington'un koyduğu vergilerden bir tanesi de, "bütün sanayi ürünlerine" konulan %6 resimdi. Soru: Sanayi ürünü nedir? Yasakoyucunun yanıtı: Bir şey "yapıldığı zaman" üretilmiş olur, ve satışa hazır olduğu zaman yapılmış olur. Şimdi pek çok örnekten bir tanesi New York ve Philadelphia'lı manüfaktürcüler eskiden şemsiyeyi her türlü parçası ile birlikte "yaparlardı". Ama bir şemsiye, birçok parçaların *mixtum compositum'u* [karmaşık bileşim -ç.] olduğu için, yavaş yavaş bu parçalar, ayrı ayrı yerlerde bağımsız olarak yürütülen, çeşitli ayrı sanayilerin ürünleri haline geldiler. Ve bunlar, biraraya takıldıkları şemsiye manüfaktürüne ayrı metalar olarak girdiler. Yankee'ler, böylece biraraya getirilen mallara, "birleşik mallar" adını verdiler ve bu ad, bir vergiler birleşimi için tam uygun olan addı. Çünkü şemsiye "birleşimi" önce tek tek parçalarının fiyatı üzerinden %6, sonra da toplam fiyatı üzerinden tekrar %6 vergilendirilmiş oluyordu.

bir yandan, her meta üreticisi, belirli bir toplumsal gereksinmeyi karşılamak için bir kullanım-değeri üretmek durumunda iken, ve bu gereksinmelerin büyüklüğü nicel olarak değişirken, gene de, bunlar arasındaki orantıyı uygun bir sistem haline getiren bir iç bağ vardır ve bu sistem kendiliğinden doğup gelişir; öte yandan, metaların değer yasası, toplumun elinde mevcut emek-zamanından ne kadarını özel bir meta türü için harcayabileceğini sonal olarak belirler. Ama, çeşitli üretim alanlarının denge durumuna gelme yolunda gösterdiği bu sürekli eğilim, ancak bu dengenin durmadan bo-zulmasına karşı bir tepki biçiminde kendini gösterir. Bir işyerinde, işbö- lümünün dayandığı *a priori** sistem, düzenli olarak yürüdüğü halde, toplumdaki işbölümünün de, doğanın zorladığı, üreticilerin yasa tanımayan keyfiliklerini denetleyen ve pazar fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında kendini belli eden *a posteriori*** bir sistem halini alır. İş- yerinde işbölümü, kapitaliste ait bir işleyişin yalnızca bir parçasından başka bir şey olmayan insanlar üzerinde onun tartışma götürmez otoritesi demektir. Toplumdaki işbölümü ise, rekabetin otoritesinden başka otorite, karşılıklı çıkarların yarattığı baskıdan başka zorlayıcı bir güç tanımayan bağımsız meta üreticilerini temasa getirir; tıpkı hayvanlar aleminde *bellum omnium contra omnes*'in,*** azçok her türün varoluş koşullarını sürdürmesi gibi. İşçiyi, yaşamı boyunca tek bir parça işleme bağlayan ve onu tümüyle sermayenin boyunduruğu altına sokan işyerindeki işbölümünü, üretkenliği artıran emeğin bir örgütlenmesi olarak göklere çıkaran burjuva kafası – ki bu aynı burjuva kafası, üretim sürecinin toplumsal bir denetim ve düzen altına alınması yolundaki [sayfa 370] bilinçli her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin sınırsız gücü gibi kutsal şeylerin çiğnenmesi olarak yerin dibine batırmaktadır. Fabrika sisteminin tutkulu savunucularının, toplumsal emeğin genel bir örgütlenmesine karşı, böyle bir şeyin bütün toplumu muazzam bir fabrikaya dönüştüreceğini öne sürmekten öteye bir şey bulup söylememeleri, çok ilginç bir durumdur.

Kapitalist üretim biçimine dayanan bir toplumda, toplumsal işbölümünde anarşi, işyerindekinde ise zorbalık, birbirlerinin karşılıklı koşulları ise, işkollarının kendi gelişmeleri sonucu birbirlerinden ayrıldığı, billurlaştığı ve ensonu yasayla sürekli bir durum aldığı çok eski toplum biçimlerinde, tam tersine, bir yandan toplumsal işin bir plan ve zorunlu bir düzen içersinde yürütüldüğü bir örgütlenme örneğini, öte yandan, işyeri içersinde, işbölümünün ya hiç bulunmadığını ya da olsa olsa, güdük, dağınık ve raslansal bir gelişme düzeyinde bulunduğunu görüyoruz.[65]

* Önsel. -ç.

** Sonsal. -ç.

*** Herkesin herkese karşı savaşı. -ç.

[65] "On peut ... établir en règle générale que moins l'autorité préside à la division du travail dans l'intérieur de la société, plus la division du travail se développe dans l'intérieur de l'atelier,

Bazıları bugüne kadar gelen küçük ve son derece eski Hint toplulukları, ortaklaşa toprak sahipliğine, tarım ile elzanaatlarının birbirine karışımına, yeni bir topluluğun kuruluşunda hazır ve katılaşmış bir plan ve program hizmetini gören değişmeyen bir işbölümüne dayanır. 100 ile birkaç bin *acre*'lık bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün oluştururlar ve kendileri için gerekli bütün şeyleri üretirler. Ürünlerin esas kısmı topluluğun doğrudan kullanımı içindir, ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, meta değişimi ile oluşan işbölümünden bağımsızdır. Ancak ürün fazlası meta halini alabilir ve hatta bunun bir kısmı, bilinemeyecek kadar eski zamanlardan beri belli bir miktarda ayni rant biçiminde devletin eline geçtikten sonra ancak meta halini alır. Bu toplulukların yapısı, Hindistan'ın çeşitli bölgelerine göre değişir. Bunların en basit biçiminde, toprak ortaklaşa işlenir ve ürün üyeler arasında bölüşülür. Aynı zamanda, [sayfa 371] iplik eğirme ile dokuma, her ailede yardımcı zanaatlar olarak yapılır. Tek ve aynı işle uğraşan yığınların yanısıra, hem yargıç, hem polis ve vergi toplayıcı görevlerini yerine getiren "mukim-başı", toprağın ekimi ve bununla ilgili her şeyi kaydeden bir sayman; suçluları kovuşturan ve gezgin yabancıları koruyarak bitişik köye kadar bunlara yoldaşlık eden bir görevli memur; sınırları komşu topluluklara karşı koruyan bir sınır koruyucusu; sulama işleri için ortak depolardan su dağıtan bir su-gözcüsü; dinsel hizmetleri, yürüten bir budist rahip; kum üzerinde çocuklara okuma-yazma öğreten bir öğretmen; tohum ekme ile hasat ve her türlü tarımsal işler için uğurlu ve uğursuz günleri ilan eden bir takvim rahibi ya da müneccim; tarım araçlarını yapan ve onaran bir demirci ile marangoz; köyün bütün toprak kaplarını yapan bir çömlekçi; bir berber ile giyecekleri yıkayan, bir çamaşırcı; bir kuyumcu ile, bazı topluluklarda kuyumcunun, bazılarında öğretmenin yerini alan bir ozan bulunur. Bu bir düzine insanın bakımı, bütün toplum tarafından sağlanır. Nüfus artınca, boş bir toprak üzerinde aynı modele uygun yeni bir topluluk kurulur. Bütün işleyiş, sistemli bir işbölümü gösterir, ama manüfaktürde olduğu gibi bir işbölümü olanaksızdır, çünkü demirci ile marangoz vb. ancak değişmeyen bir pazar bulabilir, ve olsa olsa köyün büyüklüğüne göre, bu zanaatçılardan bir yerine iki-üç kişi olabilir.[66] Toplulukta işbölümünü düzenleyen yasa, bir doğa yasasının karşı konulmaz otoritesi ile işler, aynı zamanda,

et plus elle y est soumise à l'autorité d'un seul Ainsi l'autorité dans l'atelier et ceile dans 1a société, par rapport à la division du travail, sont en raison inverse l'une de l'autre." ["Hatta genel kural olarak denilebilir ki, toplum içindeki işbölümü ne kadar az otoriteyle yapılırsa, atelye içindeki işbölümü de o kadar gelişir ve o kadar tek kişinin otoritesi altına girer. Demek ki atelyedeki otorite ile toplumdaki otorite, işbölümü bakımından, birbirleriyle *ters orantılıdır*."] (Karl Marx, *Misére de la philosophie*, s. 130, 131, [Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları Ankara 1975, s. 141.]

[66] Lieut.-Col. Maı:k Wilks, *Historical Sketches of the South of India.* Lond. 1810-17, v. I., s. 118-20. Hint topluluklarının çeşitli biçimlerinin iyi bir betimlemesi George Campbell'in *Modern India,* Lond. 1852, adlı yapıtında bulunabilir.

her zanaatçı, demirci, marangoz ve diğerleri, işyerlerini, zanaatçılarının bütün işlerini, zorlayıcı, geleneksel olarak, ama bağımsız ve üstlerinde herhangi bir otorite olmaksızın yürütürler. Durmadan kendisini aynı biçim içersinde üreten ve raslansal olarak yokedildiği zaman da aynı yerde ve aynı adla[67] yeniden türeyen bu kendi kendine yeterli topluluklardaki üretim için örgütlenme sadeliği – bu sadelik, asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtarını verir; bu değişmezlik, asyatik [sayfa 372] devletin sürüp giden dağılmaları, yeniden kurulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karşıtlık oluşturur. Toplumun ekonomik öğelerinin yapısı, politik gökyüzündeki fırtına bulutlarının etkisi dışındadır.

Lonca kuralları, daha önce de belirttiğim gibi, tek bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlemişti. Üstelik, bu usta, ustası olduğu zanaat dışındaki alanlardan kalfa çalıştıramazdı. Loncalar, temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi olan tüccar sermayesinin her işe karışmasını şiddetle geri itmişlerdir. Bir tüccar, her türlü metaı satınalabilirdi, ama bir meta olarak emek satınalamazdı. Ona, yalnızca elzanaatı ürünlerinin bir dağıtıcısı olarak gözyumuluyordu. Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, varolan loncalar, ya aralarında türlere bölünüyor ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu; ama bütün bunlar, çeşitli elzanaatlarını tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu. Demek oluyor ki, lonca örgütü, manüfaktürün varolması için maddi koşulları yaratmada, elzanaatlarının ayrılmasına, ve yetkinleşmesine ne kadar yardımcı olursa olsun, işyerinde işbölümüne olanak vermemiştir. Tümüyle alınırsa, emekçi ve onun üretim araçları, salyangoz ile kabuğu gibi, yakın bir birlik içersinde. kalmışlar ve böylece manüfaktürün başlıca temeli olan, emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır.

Toplum ölçüsünde işbölümü, meta değişimi ile meydana gelsin ya da gelmesin, birbirinden çok farklı toplumsal ekonomik kuruluşlarda ortak bir şekildir, oysa manüfaktürde uygulandığı şekliyle, işyerindeki işbölümü ancak kapitalist üretim tarzına özgü bir durumdur.

BEŞİNCİ KESİM - MANÜFAKTÜRÜN KAPİTALİST NİTELİĞİ

Daha fazla sayıda işçinin tek bir kapitalistin denetimi altında bu-

[67] "Bu ülkenin yerlileri bu basit biçim altında ... çok eski zamanlardan beri yaşamışlardır. Köylerin sınırları ancak pek az hallerde değişrniştir; köyler, zaman zaman, savaş, kıtlık ve hastalık nedeniyle hasar görmüş ve hatta yanıp yıkılımşsa da, aynı ad, aynı sınırlar, aynı ilişkiler ve hatta aynı aileler yüzyıllarca sürüp gitrniştir. Krallıkların parçalanması ve bölünmesi köy halkını hiç ilgilendirmez; köy bütünüyle kaldığı sürece köyün hangi iktidara bırakıldığı ya da hangi hükümdarın eline geçtiği hiç umurlarında değildir; iş ekonornisi aynen devam eder." (Th. Stamford Raffles, Cava valisi müteveffa yardımcısı, *The History of Java,* London 1817, c. I, s. 285.)

lunması, genellikle elbirliğinin olduğu gibi özellikle manüfaktürün de doğal başlangıç noktasıdır. Ama manüfaktürdeki işbölümü, işçi sayısındaki bu artışı teknik bir zorunluluk haline getirir. Bir kapitalistin çalıştırmak zorunda olduğu asgari işçi sayısı, burada, daha önce yerleşmiş işbölümü ile belirlenir. Öte yandan, daha ileri [sayfa 373] bir işbölümünün sağlayacağı üstünlüklerden yararlanmak için, yalnızca işçi sayısını artırmak yetecektir ve bu da ancak çeşitli parça gruplarına eklenen katlarla yapılabilir Ama, kullanılan sermayenin değişen kısmındaki artış, değişmeyen kısmında da bir artışı zorunlu kılar; işyerlerinde, araç ve gereçlerde vb ve özellikle hammaddeye duyulan gereksinme, işçi sayısından daha büyük bir hızla artış gösterir. Belli bir sürede, belli büyüklükte emek tarafından tüketilen hammadde miktarı, emeğin işbölümü sonucu artan üretkenliği oranında fazlalaşır. Bu durumda, her kapitalistin, elinde bulundurmak zorunda olduğu asgari sermaye miktarının durmadan artma zorunluluğu, manüfaktürün yapısından doğan bir yasa olur; bir başka deyişle, toplumsal üretim araçları ile gerekli geçim araçlarının sermayeye dönüşmesi, sürekli genişlemek zorundadır.[68]

Basit elbirliğinde olduğu gibi manüfaktürde de kolektif çalışma organizması, sermayenin bir varoluş biçimidir. Çok sayıda parça işçilerden oluşan işleyiş, kapitaliste aittir Bunun için de, emeğin bir birleşiminden doğan üretken güç de, sermayenin üretken gücüymüş gibi görünür. Tam anlamıyla manüfaktür, daha önce bağımsız olan işçileri sermayenin emir ve komutası altına sokmakla kalmaz, ayrıca işçilerin de kendi aralarında kademeli bir derecelenmesine yolaçar. Basit elbirliği, bireylerin çalışma biçimini büyük ölçüde değişikliğe uğratmadığı halde, manüfaktür, bunu, baştan sona altüst eder, emek-gücünü ta kökünden kavrar. İşçinin tek bir işteki becerisini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak, onu, çoğu organlarından yoksun, garip bir yaratık haline getirir; bu, tıpkı La Plata devletlerinde, salt derisi ya da yağı için koca hayvanın boğazlanmasına benzer. Yalnızca parça-işler, farklı bireyler arasında dağıtılmakla kalmaz, bireyin kendisi [sayfa 374] de, bir parça-işlemin otomatik motoru haline getirilir[69] ve, insanı kendi vücudunun yalnızca bir parçası yapan Menenius Agrippa'nın saçma masalını gerçek-

[68] "Elzanaatlarının, alt-bölümlere ayrılması için gerekli sermayenin" (yazarın, gerekli tüketim maddeleri ve üretim araçları demesi gerekirdi) "toplumda, hazır bulunmuş olması yetmez; bu sermayenin aynı zamanda, işverenlerin elinde, büyük boyutlu işleri yürütebilmelerine yetecek miktarda birikmiş olması gerekir. ... Bölünme ne kadar fazla olursa, belli sayıda işçinin sürekli olarak çalıştırılmaları, alet, hammadde vb. için daha büyük sermaye yatırımını gerektirir." (Storch. *Cours d'Econ. Polit*., Paris Ed., t. I. s. 250, 251.) "La concentration des instruments de production et la division du travail sont aussi inséparables l'une de l'autre que le sont, dans le régime politique la concentration des pouvoirs publics et la division des intérêst privés.." ["Siyasal rejimde, kamu otoritesinin yoğunlaşması ile özel çıkarların bölünmesi ne kadar birbirlerinden ayrılmazlar ise, üretim araçlarının yoğunlaşması ve işbölümü de o kadar birbirlerinden ayrılmazlar."] (Karl Marx, *l.c.,* s. 134. *[Felsefenin Sefaleti,* s. 144.].)

[69] Dugald Stewart, manüfaktür işçilerine, "parça işlerinde kullanılan ... canlı otomatlar" adını verir. (l.c., s. 318)

leştirmiş olur.[70] Başlangıçta işçi, salt meta üretimi için gerekli maddi araçlara sahip olmadığından emek-gücünü sermayeye satıyordu, oysa şimdi aynı emek-gücü, sermayeye satılmadıkça işgörmez hale gelir. İşlevlerini, ancak satıştan sonra kapitaliste ait işyerinde bulunan bir çevrede yerine getirebilir. Kendi yaratılışına göre bağımsız bir şey yapma yeteneğini yitiren manüfaktür işçisi, üretken faaliyetini yalnızca kapitaliste ait işyerinin bir parçası olarak geliştirir.[71] Seçkin kimselerin yüzlerinde yehova'nın elyazısıyla imzasını taşımaları gibi, işbölümü de, manüfaktür işçisine, sermayenin malı damgasını vurur.

Vahşilerin tüm savaş sanatını kendi kişisel kurnazlığını kullanma haline getirmeleri gibi, bağımsız köylülerle zanaatçıların az da olsa uyguladıkları bilgi, yargı ve irade gibi yetiler, şimdi yalnızca işyerinin bütünü için gerekli şeyler olur. Üretimde zeka tek yönde gelişir, çünkü diğer birçok yönlerde yokolmuştur. Parça-işçilerin yitirdikleri, onları çalıştıran sermayede toplanmıştır.[72] İşçilerin karşısına bir başkasının malı ve, egemen bir güç olarak çıkan maddi üretim sürecinin akıl ve zeka ile ilgili yönleri, manüfaktürdeki işbölümünün bir sonucudur. Bu ayrılma, kapitalistin tek bir işçinin karşısına, birleştirilmiş emeğin bütünlüğünün ve iradesinin temsilcisi olarak çıktığı basit elbirliği ile başlar. İşçiyi, parça-işçi halinde bölük bölük eden manüfaktür içersinde gelişir. Ve bilimi, emekten farklı üretken bir güç haline getirerek sermayenin hizmetine veren modern sanayi. içersinde tamamlanır.[73] [sayfa 375]

Kolektif işçiyi ve onun aracılığı ile sermayeyi toplumsal üretme gücü bakımından zenginleştirmek için, manüfaktürde her işçinin bireysel üretme gücü yönünden yoksullaşması gerekir. "Bilisizlik, boşinanların olduğu gibi sanayiin de anasıdır. Düşünme ve tasarım gücü her zaman yanılabilir, ama eli ya da ayağı hareket ettirme alışkanlığı bunların her ikisinden de bağımsızdır. Buna uygun olarak manüfaktürler, akıla, düşünceye en az yer verilen ve işyerinin ... parçaları insan olan bir makine gibi görüldüğü yerlerde en iyi şekilde gelişirler."[74] Gerçekten de,

[70] Mercanlarda her birey, aslında, bütün topluluğun midesidir; ama o topluluğa yiyecek maddesi sağlar, yoksa Romalı patrisyen gibi ondan yiyecek maddesi çekmez.

[71] "L'ouvrier qui porte dans son bras tout un métier, peut aller u exercer son industrie et trouver des moyens de subsister; l'autre [manüfaktür işçisi] n'est qu'un accessoire qui, séparé de ses confrères, n'a plus ni capacité, ni indépendance, et qui se trouve forcé d'accepter la loi qu'on juge à propos de lui imposer." ["Kolunda tüm bir mesleği taşıyan işçi, becerisini uygulamak ve geçim araçları bulmak için her yere gidebilir; öbürü [manüfaktür işçisi), iş arkadaşlarında ayrıldıktan sonra, artık ne yeteneği, ne de bağımsızlığı kalan, ve kendisine yüklenmesi uygun görülen yasayı kabul etme zorunda bulunan bir aksesuardan başka bir şey değildir"] (Storch, l.c., edit Petersb. 1815, t. I, s 204)

[72] A Ferguson, *l.c.*, s. 281: "Diğerinin yitirdiğini, birincisi kazanmış olur."

[73] "Bilim adamı ve üretken işçi, birbirinden çok uzaklaşmış hale geldiler, ve bilim, işçinin elinde, üretken gücünü artırmasına hizmet eden bir araç olarak kalmak yerine ... hemen her yerde emeğin karşısında yer aldı ... adale güçlerini tamamamıyla mekanik ve boyun eğici hale sokmak için sistemli olarak onları (işçileri) yanlış yollara saptırdı ve ayarttı." (W. Thompson, *An Inquiry into the Principles* of *the Distribution* of *Wealth.* London 1824, s. 274.)

[74] A. Ferguson, *l.c.,* s. 280.

18. yüzyılın ortalarında bazı manüfaktürlerde, meslek sırrı sayılan belirli işler için, yarı-aptal kimselerin çalıştırılması yeğlenilmiştir.[75]

”İnsan kavrayışının büyük bir bölümü” diyor Adam Smith, “zorunlu olarak, onların günlük uğraşılarından oluşur. Tüm yaşamı, birkaç basit işlemi yapmakla geçen insanın önünde ... kavrayışını kullanacak fırsat yoktur. ... Genellikle böyle bir kimse, bir insanoğlunun olabileceği kadar aptal ve bilisiz kalır.” Parça-işçinin budalalığını anlattıktan sonra şöyle devam ediyor: “Durgun yaşamının tekdüzeliği doğal olarak zihinsel atılganlığını da yozlaştırır. ... Bedensel etkinliğini bile kısırlaştırarak, onu, alışkın olduğu işin dışındaki çalışmalarda, gücünü, canlı ve azimli bir biçimde kullanamaz hale getirir. Böylece, özel zanaatında gösterdiği beceri, onun ussal, toplumsal ve savaşımcı yetenekleri pahasına gelişmiş gibidir. Ama bu, her gelişmiş ve uygar toplumda çalışan yoksul halkın, yani halkın büyük çoğunluğunun, içine zorunlu olarak yuvarlandığı bir durumdur.”[76] Halkın büyük kısmının işbölümü ile tamamen yozlaşmasının önüne geçmek için A. Smith, halkın devlet tarafından eğitilmesini öğütler; ama bu eğitim çok dikkatli ve yeter dozlarda olacaktır. A. Smith' in Fransızca çevirmeni ve yorumcusu olup Birinci Fransız İmparatorluğu sırasında [sayfa 376] doğal olarak senatörlüğe yükselen G. Garnier, gene çok doğal olarak bu noktada ona karşı çıkıyor. Kitlelerin eğitiminin, işbölümünün ilk yasası ile birlikte “bütün toplumsal sistemimize” aykırı olduğunu şiddetle savunuyor. “Diğer bütün işbölümlerinde olduğu gibi” diyor G. Garnier, “el-işi ile kafa-işi”[77] arasındaki işbölümü, toplum” (sermaye, toprak mülkiyeti ve onların devleti için haklı olarak bu terimi kullanıyor) “zenginleştiği oranda belirgin ve kesin hal alır. Bu işbölümü de, diğerleri gibi, geçmişin bir sonucu, gelecekteki ilerlemenin bir nedenidir ... durum böyleyken, hükümetin bu işbölümüne karşı çıkması, onun doğal akışını engellemesi yerinde olur mu? Birbirinden ayrılma ve bölünme çabası içersinde olan bu iki sınıf emeğin birbirine katılıp kaynaştırılması girişimi için hükümetin, halkın parasının bir kısmını harcaması doğru mudur?”[78]

Bazı beden ve zihin cılızlıkları, toplumdaki işbölümünden bile, bütün olarak ayrılmaz durumdadır. Ama, manüfaktür, işkollarındaki bu

[75] J. D. Tuckett, *A History* of *the Past and Present State* of *the Labouring Population,* London 1846, V. 1, s. 148.

[76] A, Smith, *Wealth* of *Nations.* b. V., ch. I, art. II. İşbölümünün sakıncalı etkilerini göstermiş bulunan A. Ferguson'un öğrencisi olarak Adam Smith bu nokta üzerinde çok açıktır. İşbölümünü *ex professo* övdüğü yapıtının giriş bölümünde, ancak bunun toplumsal eşitsizliğin kaynağı olduğunu üstünkörü bir biçimde belirtir. Ancak, Devlet Gelirleri üzerine olan 5. kitapta Ferguson yeniden konuşturulmaya başlanır. *Felsefenin Sefaleti'nde,* işbölümünü eleştirmeleri yönünden Ferguson ile A. Smith, Lemontey ve Say arasındaki tarihsel bağıntıyı yeterince açıkladım ve manüfaktürde uygulanan işbölümünün, kapitalist üretim tarzının özel bir biçimi olduğunu ilk kez ortaya koymuş oldum. *(l.c.,* s. 122 vd. [*Felsefenin Sefaleti,* s. 143 vd.].)

[77] Ferguson şöyle diyordu, l.c., s. 281: “Ve düşünmenin kendisi, bu bölünmeler çağında özel bir zanaat haline gelebilir.”

[78] G. Garnier'in A. Smith çevirisi, t. V. s. 4-5.

toplumsal bölünmeyi o derece ileri götürmekte, ve aynıca kendisine özgü işbölümü ile bireyin tam candamarına saldırmaktadır ki, sanayi patolojisine ilk malzemeyi veren ve bu hastalığı bulaştıran o olmaktadır.[79]

”Bir insanı bölümlere ayırmak, eğer haketmişse onu ölüme mahkum etmek, eğer haketmemişse onu katletmektir. ... Emeğinin bölümlere ayrılması, bir halkın katledilmesidir.”[80]

İşbölümüne dayanan elbirliği, bir başka deyişle manüfaktür, [sayfa 377] kendiliğinden bir oluşum olarak başlar. Bir dereceye kadar tutarlılık ve genişlik kazanır kazanmaz, kapitalist üretimin kabul edilen yöntemli ve sistemli bir biçimi halini alır. Gerçek anlamıyla manüfaktüre özgü işbölümünün, başlangıçta, sanki onda rol çılan aktörlerin ardında cereyan ediyormuş gibi, denemelerle kendisine en uygun biçime girdiğini, ardından da, lonca elzanaatlarında olduğu gibi bu biçime nasıl sıkı sıkıya sarıldığını, ve şurada burada bu şekli yüzyıllarca korumayı başardığını tarih bize göstermektedir. Ufak tefek konular dışında, bu biçimde herhangi bir değişiklik, ancak emek araçlarındaki köklü bir değişmeyle olur. Modern manüfaktür (burada sözkonusu ettiğim, makineye dayanan modern sanayi değildir), doğup geliştiği her yerde, ya *disjecta membra poettœ*'yı,* büyük kentlerde elbise manüfaktüründe olduğu gibi biraraya toparlamayı bekler durumda, hazır bulmuş, ya da (ciltçilikte olduğu gibi) bir elzanaatının çeşitli işlemlerini belirli kimselere dağıtarak, işbölümü ilkesini kolayca uygulayabilmiştir. Bu gibi durumlarda, çeşitli işlevler için genel işçi sayısı arasındaki oranın saptanmasında, bir haftalık deneyim yeter.[81]

Elzanaatlannın çözüşmesiyle, emek araçlarının özelleşmesiyle, parça-işçilerin oluşmasıyla ve bunların tek bir işleyiş içersinde gruplandırılması ve birleştirilmesiyle manüfaktürdeki işbölümü, toplumsal üre-

* Ozanın dağınık dizeleri. - (Horace'ın taşlamalarından, 1. kitap, 4. taşlama). -*ç*.

79 Padua'da pratik tıp profesörü olan Ramazzini'nin yapıtı *De morbis artificum,* 1713'te yayınlandı ve 1781 yılında Fransızcaya çevrildi ve 1841 yılında *Encyclopedie res Sciences Médicales, 7. Dis. Auteurs Classiques*'te yeniden basıldı. Modern makine sanayii dönemi, kuşkusuz, onun iç hastalıkları kataloğunu epeyce genişletti. Bkz: Hygiéne *physique et morale* de *l'ouvrier dans les grandes vi!les* en *général et dansla vill*e *Lyon* en *particulier,* Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, ve Die *Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind.* 6 vol, Ulm, 1860, ve diğerleri, 1854 yılında *Society of Arts,* sınai patoloji konusunda bir komisyonu kurdu. Bu komisyonun topladığı belgelerin listesi *Twickenham Economic Museum'un* katoloğunda görülebilir. *Reports on Public Health* da çok önemlidir. Ayrıca bkz: Eduard Reich. M. D., *Ueber die Entartung* des *Menschen,* Erlangen 1868.

80 "To subdivide a man is to execute him, if be deserves the sentence, to assassnate him, if be does not ... the subdivision of labour is the assassination of a people" (D. Urquhart, *Familiar Words,* Lond. 1855, s 119.) İşbölümü konusunda Hegerin epeyce aykırı görüşleri vardır. *Rechtsphilosophie* adlı yapıtında şöyle der: "İyi eğitimli insan sürüsünden, biz, her şeyden önce, başkalarının yaptığı her şeyi yapabileri insanı anlarız."

81 İşbölümü konusunda, bireysel kapitalistin, *a priori* olarak gösterdiği yaratıcı dehaya karşı duyulan safça inanç, bugün, ancak, Herr Roscher tipinde Alman profesörler arasında görülmektedir; o Roscher ki, Jupiter'e benzeyen kafasından işbölümünün hazır olarak fırladığı kapitaliste, teselli mükafatı olarak "*çeşitli ücretler*" ("*diverse Arbeitslöhne*") adar. İşbölümünün az ya da çok ölçüde uygulanması, dehanın büyüklüğüne değil, kesenin büyüklüğüne bağlıdır.

tim sürecinde nitel bir derecelenme ve nicel bir oran yaratır; ve böylece toplumsal emeği belli bir örgütlenmeye kavuşturarak, toplumdaki yeni üretici güçleri geliştirir. Özgül kapitalist biçimi içersinde –ve belli koşullar altında, kapitalist biçimden başka bir biçim alamazdı– manüfaktür, nis-pi artı-değer elde etmenin, ya da işçiler aleyhine sermayenin kendi kendisini genişleterek büyütmesinin –genellikle buna toplumsal servet, "Ulusların Zenginliği" vb. deniyor– özel bir yönteminden başka bir şey değildir. Emeğin toplumsal üretken gücünü, işçi adına değil kapitalist adına artırmakla kalmaz, üstelik bunu, bireysel işçiyi güdükleştirerek yapar. Sermayenin emek üzerindeki üstünlüğü için yeni koşullar yaratır. Bu yüzden de, bir yandan, kendisini, tarihsel [sayfa 378] olarak, toplumun ekonomik gelişmesinde bir ilerleme ve bir zorunlu evre olarak gösterir. Ôte yandan da o, inceltilmiş ve uygarlaştırılmış bir sömürü yöntemidir.

Manüfaktür dönemi sırasında ilk kez bir bilim olarak ortaya çıkan ekonomi politik, toplumsal işbölümüne yalnızca manüfaktür[82] açısından bakmakta ve onda, ancak, belli miktarda emekle daha fazla meta üretmenin, ve dolayısıyla metaların ucuzlatılmasının, sermaye birikiminin hızlanmasının yollarını görmektedir. Bu nicelik ve değişim-değeri üzerinde durmanın en çarpıcı çelişkisi, klasik antikçağ yazarlarının nitelik ve kullanım-değerine özel bir ağırlık vermiş o1malarıdır.[83] Toplumsal üretim kollarının ayrılması sonucu, metalar daha iyi yapılır, insanın çeşitli eğilim ve yetenekleri daha uygun alanları seçer,[84] ve bazı sınırlamalar olmaksızın hiç bir yerde önemli sonuçlar alınamaz.[85] Demek oluyor

[82] Petty ve *Advantages* of *the East-India Trade'in* adsız yazarı gibi eski yazarlar, manüfaktürde uygulanan işbölümünün kapitalist niteliğini, A. Smith'ten daha iyi ortaya koyarlar.

[83] İşbölümü konusunda nerdeyse eskilerin izinden giden Beccaria ve James Harris gibi birkaç 18. yüzyıl yazarı, modern yazarlar arasında belki de istisna sayılabilirler. Beccaria şöyle diyor: "Ciascuno prova coll'esperienza, che applicando la mano e l'ingegno sempre allo stesso genere di opere e di produtte, egli piu facili, piu abbondanti e migliori ne traca risultati, di quello che se ciascuno isolatamente le cose tutte a se necessaire soltanto facesse. ... Dividendosi in tal maniera per la comune e privata utilità gli uomini in varie classi e condizioni." ["Herkes kendi denemesiyle bilir ki, el ve kafa daima aynı tür işler ve ürünler için kullanılırsa, bu iş ve ürünler, herkesin gereksindiği şeyi kendisinin yapmasından daha kolay, daha bol ve dana iyi yapılır ve elde edilir. ... Böylece insanlar, herkesin ve kendilerinin yararlarına, çeşitli sınıf ve katlara bölünürler."] (Cesare Beccaria, *Elementi* di *Econ. Pubblica,* ed. Custodi, Parte Moderna. t. XI, 5. 29.) St. Petersburg elçiliği "Anılar"ı ile ünlü ve daha sonraları Malmesbury kontu olan James Harris, *Dialogue Concerning Happiness,* Lond. 1841, adlı yapıtında (bu yapıt, daha sonra, *Three Treatises, etc.,* 3 Ed., Lond. 1772, adıyla basılmıştır) yazdığı bir notta, der ki: "Toplumun doğal olduğunu, (yani, işbölümüyle oluştuğunu) tanıtlamak için öne sürülen savlar ... Platon'un *Cumhuriyet'*inin [*Devlet*] ikinci kitabından alınmıştır."

[84] *Odyssey,* XIV, 228'de [Homeros, *Odysseia,* Sander Yayınları, İstanbul 1970] şöyle denir: "*Αλλοσ γαρ τ αλλοισιν ανερ επιτερπεται εργοισ.*" ("Her insanın hoşlandığı şeyler başka başka.") ve Sextus Empiricus'ta [*Adversus Mathematicos*, XI Ed. Bekker, s. 555, 1, 5] Arşilokus şöyle der: "*αλλοσ αλλο επ εργο καρδιεν ιαινεται*" ("Herkes kendi işinde ve tüm insanlar memnun.")

[85] "*Πολλ' επισταιο εργο, κακοσ δ'ηπιστανο παντα*" ("İki karpuz bir koltuğa sığmaz.") Her Atinalı kendisini, meta üretiminde bir İspartalıdan üstün görüyordu: çünkü, bir savaş sırasında İspartalı, elinin altında yeteri kadar adam bulunduruyordu ama paraya kumanda edemezdi; tıpkı, Atinalıları, Peloponez savaşına kışkırtmak için Thucydides'in Perikles'e söylediği söylev

[sayfa 379] ki, işbölümü ile hem ürün hem de üretici daha iyi hale gelmiştir. Üretilen miktardaki büyüme, eğer yer yer sözkonusu edilmişse, bu, yalnızca daha bol kullanım-değerleri üretilmesi bakımından yapılmıştır. Değişim-değeri ya da metaların ucuzlatılması konusunda tek sözcük söylenmemiştir. Yalnız kullanım-değeri açısından konunun bu yönü, işbölümünü, toplumun sınıflara bölünmesinin temeli olarak alan Platon ile,[86] karakteristik bir burjuva önsezisi ile işyerindeki işbölümüne daha fazla yaklaşan Ksenefon[87] tarafından ele alınmıştır. Platon'un Cumhuriyeti, işbölümü devletin biçimleniş ilkesi olarak ele alındığı ölçüde, Mısırlıların kast sistemlerinin, Atina tarafından idealleştirilmesinden başka bir şey değildir. Mısır, bir sanayi ülkesinin modeli olarak, Platon'un pek çok çağdaşına ve bu arada İsokrates'e[88] hizmet ettiği gibi, Roma [sayfa 380]

gibi: "*Σωμασι τε ετοιμοτεροι οι αυτουργοι τον αντηροπον ε κρεμασι πολεμειν*"' ("Ve elleriyle çalışan insanlar, savaşı, mallarından çok bedenleriyle yapmaya yatkındırlar.") (Thuc., 1, *l.c.*, c. 41.) Bununla birlikte, maddi üretim yönünden bile, işbölümünün karşısında yer alan "I'*αυταρκεια*" ("öz yeterliği") Atinalıların ideali olarak kaldı, "*παρ ων γαρ το, ευ, παρα τουτον και το αυταρκεσ*" ("Onlar kendi kendilerine yetebilme nimetine sahipler."). Burada şunu da söylemek gerekir ki, 30 Tiranın yıkıldığı tarihte, toprak mülkiyeti sahibi olmayan 5.000 Atinalı bile yoktu.

[86] Platon'a göre, toplum içindeki işbölümü, gereksirmelerir çeşitliliğinden ve bireylerin yeteneklerinin sınırlılığından doğar ve gelişir. Onun için önemli olan son nokta, işçinin kendisini işe uydurmasıdır, yoksa işin işçiye uydurulması değil; eğer işçi birkaç zanaatı birden yürütür ve bunlardan birini ikinci plana atarsa, bu son durum kaçınılmaz olur. "Çünkü iş, işçinin boş vaktini beklemez; tam tersine, işçi işe ayak uydurmak zorundadır. ... Böylece herkes, başka işleri bırakıp yeteneğine uygun tek bir işle uğraşırsa, bunu da zamanında yaparsa, hem daha çok, hem daha iyi, hem de daha kolay iş çıkarır." (Rep., 2 Ed Bailer, Orelli, etc., [Eflatun, *Devlet,* Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 76] Thucydides'te şöyle der (*l. c.*, c. 142): "Denizcilik de diğerleri gibi bir zanaattır ve durum gereği, ikinci bır uğraş olarak yürütülemez; ayrıca, başka ikinci uğraşlar da bunun yanısıra yürütülemez." Bir işin zamanı geçirildi mi, diyor Platon, o iş yapılmamış olur." (*εργον καιρον διολλψται*) [*Devlet,* s. 76.] Aynı platoncu fikir, İngiliz ağartmacı patronlarının, fabrika yasasının, bütün işçilere belirli yemek paydosları verilmesini öngören maddesine karşı giriştikleri protestoda gene karşımıza çıkar. Bunların işleri, işçinin uygun zamanını bekleyemez, çünkü "ütüleme, yıkama, ağartma, silindirden geçirme, ve boyama gibi çeşitli işlemlerin hiç birisi, işin bozulması tehlikesi göze alınmaksızın aynı anda durdurulamaz ... bütün işçilere aynı yemek saatinin tanınması, yarım kalan işlemler yüzünden sık sık değerli malların tehlikeye atılması demektir." *Le platonisme où va-t-il se nicher*! [Platonculuk nereye yuva yapacak! -ç.]

[87] Ksenefon, Pers kralının sofrasında yemek yemenin yalnızca bir onur olmayıp bu yemeklerin diğerlerinden çok daha lezzetli olduğunu da söylüyor, "Ve bunda da olağanüstü bir yan yoktur, çünkü öteki sanatların büyük kentlerde özel bir yetkinliğe ulaştırması gibi, kralın yemekleri de özel bir biçimde hazırlanıyordu. Çünkü küçük kentlerde aynı adam hem kerevet yapar, hem de kapı, saban ve masa: çoğu kez üstelik ev bile yapar ve geçimini sağlayacak kadar müşteri bulursa yaşamından memnundur. Bu kadar çok şey yapan bir insanın hepsini de iyi yapması elbette olanaksızdır. Ama büyük kentlerde. her eşyanın pek çok alıcısı olduğu için. tek bir zanaat bir insanı geçindirmeye yeter. Üstelik, çoğu kez bir insanın işin tamamını yapması da gerekmez, bir kişi erkek ayakkabısı yapar, bir başkası kadın. Şurada birisi deriyi keserek, burada bir diğeri dikerek yaşamını kazanır; birisi yalnızca kumaş keser, bir diğeri bu parçaları biraraya getirip diker. Bundan da zorunlu olarak şu sonuç çıkar ki, en basitinden bir iş yapan insan, kuşkusuz bunu başkalarından daha iyi yapar. İşte aşçılık sanatı için de böyle." (Xenophon, *Cyrop,* 1. VIII. c. 2.) İşbölümünün gelişmesinin pazarın büyüklüğüne bağlı bulunduğunu pekala bildiği halde, Ksenefon, burada, yalnızca kullanım-değerinde ulaşılacak yetkinlik üzerinde duruyor.

[88] "O". (Busiris) "hepsini özel kastlara ayırdı ... aynı kimselerin daima aynı işleri yapmalarını emretti, çünkü o, uğraşım değiştiren insanların bunların hiç birinde hüner kazanamayacağını biliyordu; oysa, tek bir işe sürekli olarak sarılanlar onu en üst yetkinliğe ulaştırırlardı. Gerçekten

İmparatorluğundaki Yunanlılar için de bu önemini korumaya devam etmiştir.[89]

Gerçek manüfaktür döneminde, yani manüfaktürün, kapitalist üretimin egemen biçimi olduğu sürece, kendisine özgü eğilimlerin iyice gelişmesine karşı koyan pek çok engeller çıkar. Manüfaktür, daha önce gördüğümüz gibi, işçilerin, vasıflı ve vasıfsız diye basit bir ayrımına ve, bununla birlikte sınıflar halinde kademeli bir derecelenmeye uğramasına yolaçmakla birlikte, bu vasıfsız işçilerin sayısı, vasıflıların daha baskın olan etkisiyle, çok sınırlı kalır. Parça-işlemler, canlı emek araçlarının çeşitli derecelerdeki olgunluğuna, gücüne ve gelişmesine göre ayarlanmakla, ve böylece kadınlarla çocukların sömürülmelerini sağlamakla birlikte, bu eğilim, bütünüyle alınırsa, erkek işçilerin, alışkanlıkları, gelenekleri ve direnmeleri ile karşılaşır ve kırılır. Elzanaatlarının bölünüp parçalanması, işçinin yetişme giderlerini azaltarak değerini düşürmekle birlikte, daha güç parça-işler için daha uzun bir çıraklık ve yetişme devresi gerekir, ve bu dönemin o kadar uzamasının gereksiz olduğu durumlarda bile işçiler bu konuda kıskançlıkla ayak direrler. Örneğin, İngiltere'de yedi yıllık çıraklık dönemini öngören çıraklık yasalarının, manüfaktür döneminin sonuna kadar yürürlükte kaldığını ve bunların ancak modern sanayiin ilerlemesiyle bir yana itildiğini görüyoruz. El becerisi, manüfaktürün temeli oldu. El becerisinin manüfaktürün temeli olması yüzünden ve bir tüm olarak manüfaktür işleyişinin işçilerin kendilerinden başka bir çerçevesi olmaması nedeniyle, sermaye, sürekli olarak işçilerin başkaldırmaları ile uğraşmak zorunda kalır. Dostumuz Ure, "İnsan doğasındaki zayıflık nedeniyle" diyor, "işçi ne derece becerili olursa, başına buyrukluğu ve dikkafalılığı o kadar artar; böyle olunca da, tümüne büyük zararlar verebileceği mekanik, sisteme o derece az uyan bir öğe halini alır.[90] Böylece bütün manüfaktür dönemi boyunca, işçiler arasında disiplin eksikliği şikayet konusu olur.[91] Çağdaş yazarların tanıklıkları [sayfa 381] olmasaydı bile, 16. yüzyıl ile büyük sanayi çağı arasındaki dönemde, sermayenin, manüfaktür işçilerinin çalışma zamanlarının bütünü üzerinde tam bir egemenlik kuramadıkları, bütün manüfaktürlerin kısa ömürlü oldukları ve dışardan gelen ya da dışarıya giden işçilerin hareketlerine uyarak ülkeden ülkeye yer değiştirmeleri gibi gerçekler, ciltler doldurabilirdi. *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın sık sık sözünü ettiğimiz yazarı, 1770 yılında, "Düzen şu ya da bu şekilde kurulmalıdır." diye feryat ediyordu. 66 yıl sonra bu "Düzen" sözü, Dr. Andrew Ure'nin ağzından yankılanıyordu! "İşbölümünün sko-

de, sanat ve zanaat yönünden bunların rakiplerini, bir ustanın acemi bir çırağı geçmesinden daha da geride bıraktıklarını görüyoruz; krallık ile devletin diğer kurumlarını ayakta tutmak için uyguladıkları düzen o kadar hayranlık verici ki, bu konuyu inceleyen en ünlü filozoflar, Mısır Devletinin anayasasını diğer bütün devletlerinkinden üstün buluyorlar." (İsocrates, Busiris, c. 8)

[89] Karş: Diodorus Siculus.

[90] Ure, *l.c.,* s. 20

[91] Bu durum, Fransa'dan çok İngiltere, ve Hollanda'dan çok Fransa için sözkonusudur.

lastik dogmasına" dayanan manüfaktürde "düzen" yoktu, ve bu "düzeni Arkwright yaratmıştı."

Aynı zamanda manüfaktür, ne toplumsal üretimi bütünüyle kavrayabilmiş, ne de kökünden değiştirebilmişti. Kentteki elzanaatları ile kırsal ev sanayiinin yarattığı geniş temel üzerinde, ekonomik bir sanat yapıtı gibi yükselmişti. Gelişmesinin belli bir aşamasında, manüfaktürün dayandığı dar teknik temel, manüfaktürün kendi yarattığı üretim gereksinmeleri ile çatışır hale gelmişti.

Yarattığı en tamamlanmış şeylerden birisi, özellikle zaten kullanılmakta olan karmaşık mekanik aygıtları da kapsayan emek araçlarının üretimi için kurulan işyerleriydi. Bir makine fabrikası, diyor Ure, "işbölümünü, çok yanlı dereceleriyle gözler önüne serer: eğeleme, delme, torna işinin herbirini, beceri derecelerine göre ayrı bir işçi yapar" (s. 21). Manüfaktürde işbölümünün ürünü olan bu işyeri, sırası geldiğinde makineler de üretir. Elzanaatçısının işini, toplumsal üretimin düzenleyici ilkesi olarak sona erdiren, işte bu makinelerdir. Böylece, bir yandan, işçinin yaşamı boyunca bir parça işe bağlanmasını gerektiren teknık neden ortadan kaldırılır. Öte yandan da, bu aynı ilkenin sermayenin egemenliğine vurduğu prangalar kırılıp atılır. [sayfa 382]

KAPİTALİST ÜRETİM

DÖRDÜNCÜ KISIM
(DEVAM)
NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ONBEŞİNCİ BÖLÜM
MAKİNE VE BÜYÜK SANAYİ

BİRİNCİ KESİM. – MAKİNENİN GELİŞMESİ

John Stuart Mill, *Principies of Political Economy* adlı yapıtında, "Bugüne kadar yapılan bütün mekanik buluşların, insanoğlunun katlandığı günlük meşakkatleri hafiflettiği kuşkuludur."[1] der. Ne var ki bu, hiç bir şekilde, makinenin kapitalistçe uygulanmasının amacı değildir. Emeğin üretkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metalann ucuzlatılması ve, işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısacası makine, bir artı-değer üretme aracıdır.

Üretim tarzında devrim, manüfaktürde emek-gücü ile, büyük [sayfa 385] sanayide emek araçları ile başlar. Öyleyse bizim ilk inceleyeceğimiz şey, emek araçlarının, alet olmaktan çıkıp makineye nasıl dönüş-

[6] "It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Mill, "of any human being not fed by other people's labour" ["başka insanların emeğiyle beslenmeyen insanın"] demeliydi, çünkü, makineler, kuşkusuz, hali-vakti yerinde aylakların sayısını büyük ölçüde artırmıştır.

tüğü ya da makine ile elzanaatı aletleri arasındaki farkların neler olduğu soruları olmalıdır. Biz, burada, yalnızca göze çarpan ve genel karakteristikler ile ilgileneceğiz, çünkü toplumun tarihindeki çağlar, jeolojik devirler gibi birbirlerinden kesin ve belirli sınır çizgileri ile ayrılmıştır.

Matematikçiler ile mekanikçiler, bir ölçüde de bazı İngiliz iktisatçıları, alete basit bir makine, makineye de karmaşık bir alet derler. Bu ikisi arasında esaslı bir fark görmedikleri gibi, manivela, eğik düzlem, vida ve kama gibi basit mekanik güçlere, makine adını verirler.[2] Aslına bakılırsa her makine, ne kadar kılık değiştirirse değiştirsin, bu gibi basit güçlerin bir bileşimidir. Tarihsel öğe eksik olduğu için, bu açıklamanın ekonomik açıdan hiç bir değeri yoktur. Başka bir açıklamaya göre de alet ile makine arasındaki fark, alette devindirici güç insan olduğu halde, makinede bu gücün insandan farklı bir şeyden, örneğin, hayvandan, sudan, rüzgardan vb. gelmesidir.[3] Buna göre, öküzle çekilen ve çok farklı tarihsel çağlarda kullanılan sabanı, bir makine, tek bir işçinin kullandığı, dakikada 96.000 ilmik atan Claussen döner çıkrığını yalnızca bir alet saymak gerekecektir. Bu kadar da değil, elle çalıştırıldığı zaman alet sayılan aynı çıkrık, buharla çalıştırılırsa, makine olacaktır. Hayvan gücünü kullanma, insanın en eski buluşlarından birisi olduğu için, makineli üretim, elzanaatı ile üretimden önce gelmiş olacaktı. John Wyatt, 1735'te, iplik eğirme makinesini muştuladığı ve 18. yüzyıl sanayi devrimi başladığı zaman, bunu, insanın yerine eşeğin çalıştıracağı konusunda tek sözetmemişti, ama bu iş gene eşeğin sırtına yüklendi. O, makinesini, "parmaksız iplik eğiren" bir makine diye tanımlıyordu.[4] [sayfa 386]

Tam gelişmiş bütün makineler, birbirinden tamamen ayrı üç

[2] Örneğin bkz. Hutton, *Course of Mathematics.*

[3] "Bu görüş açısından hareketle, alet ile makine arasında keskin bir sınır çizebiliriz: bel, çekiç, keski vb., manivela ve vida karışımı şeyler, diğer bakımlardan ne kadar karmaşık olurlarsa olsunlar, bunları devindiren güç insandır, ... hepsi de alet kavramı içersine girer; ama hayvan gücüyle çekilen saban, yel değirmenleri ve benzeri şeylerin makineler arasında sayılması gerekir." (Wilhelm Schulz, *Die Bewegung der Produktion*, Zurich 1843, s. 38.)

[4] Onun zamanından önce iplik eğirme makineleri, çok ilkel olsalar da, kullanılmıştı ve İtalya belki de bunların ilk ortaya çıktığı ülkeydi. Eleştirici bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın buluşlarından ne kadar azının, tek bir kimsenin eseri olduğunu ortaya koyabilir. Bugüne kadar böyle bir kitap yazılmamıştır. Darwin, ilgimizi, doğal teknoloji tarihine çekmiştir; yani yaşamın sürdürülmesi için, üretim aracı olarak hizmet eden, bitki ve hayvan organlarının oluşumuna dikkatimizi çekmiştir. İnsanın üretici organlarının, bütün toplumsal örgütün maddi temeli olan bu organların tarihi, aynı türden dikkate layık değil midir? Ve Vico'nun dediği gibi, insanlığın tarihini doğa tarihinden ayıran şey, ilkini bizim yapmamız ve ama ikincisini yapmamamız olduğuna göre, böyle bir tarihin derlenmesi daha kolay olmaz mı? Teknoloji, insanın doğayı ele alış biçimini, yaşamını sürdürmek için başvurduğu üretim sürecini açıklayarak, toplumsal ilişkilerin oluşum biçimini ve bu ilişkilerden doğan kavranıları ve düşünce biçimlerini ortaya koyuyor. Bu maddi temeli hesaba katmayan din tarihleri bile, eleştirici bir tarih sayılamaz. Dinin imgesel yaratıklarının bu dünyadaki özlerini inceleyerek bulmak, aslında, tersinden giderek, yaşamın gerçek ilişkilerinden yola çıkarak, bu ilişkilerin kutsallaştırılmış şekillerini bulmaktan çok daha kolaydır. Bu sonuncu yöntem, biricik materyalist ve dolayısıyla biricik bilimsel yöntemdir. Tarih ile tarihsel süreçleri dışarda bırakan, soyut doğal bilimsel materyalizmin zayıf noktaları, bunun sözcülerinin, kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkar çıkmaz ortaya koydukları soyut ve ideolojik kavramlardan derhal belli olur.

kısımdan yapılmıştır: motor mekanizması, güç iletici mekanizma ve ensonu alet ya da çalışma mekanizması. Makinenin bütününü devindiren motor mekanizmasıdır. Bu makine, devindirici gücünü, ya buhar makinesi, ısı makinesi, elektromanyetik makine vb. ile kendisi üretir, ya da bu gücü, çağlayanlardaki su çarkları, yel değirmenleri gibi zaten hazır bulunan bir doğa kuvvetinden alır. Güç iletici mekanizma, volanlar, şaft, dişli tekerlekler, kayışlar, halatlar, saplamalar ve çok çeşitli türde dişlilerden yapılmış olup, devinimi düzenler, hareket şeklini gerektiği gibi değiştirir, örneğin düz iken dairesel yapar ve bunları işletme eleri arasında böler ve dağıtır. Tüm mekanizmasının bu ilk iki kısmı, salt iş-makinelerini devindirmek ve bu devinim aracılığı ile iş konusunu ele alarak ona istenilen biçimi vermek için vardır. Makinenin işte bu aleti ya da iş-makinesi kısmı ile, 18. yüzyılda sanayi devrimi başlamıştır. Bugün bile, bir elzanaatı ya da manüfaktür, makine ile yürütülen sanayie dönüştüğü zaman, bu kısım devamlı olarak çıkış noktası görevini yerine getirir.

Gerçek anlamıyla bir iş-makinesini daha yakından incelersek, çoğu zaman epeyce değişik şekillerde olmakla birlikte, genel kural olarak, onda, elzanaatları ile manüfaktür işçilerinin kullandıkları aygıt ve aletleri buluruz; ancak şu farkla ki, bunlar, eskiden insan tarafından kullanılan aletler iken, şimdi bir mekanizmanın aletleridir ya da mekanik aletlerdir. Bütün makine, ya örneğin mekanik dokuma tezgâhında olduğu gibi,[5] eski elzanaâtı aletinin azçok değiştirilmiş mekanik bir şeklidir, ya da örneğin eğirme makinesindeki iğler, çorap tezgâhındaki iğneler, bıçkı makinesindeki [sayfa 387] testereler, kıyma makinesindeki bıçaklar gibi, eski makineye takılan iş parçalarıdır. Bu aletler ile makinenin asıl gövdesi arasındaki fark, ilk doğuşlarıyla birlikte vardır; çünkü bunlar, çoğu kez, elzanaatları ya da manüfaktür tarafından üretilmeye hâlâ devam edilir ve sonradan, makinenin ürünü olan makinenin gövdesine takılır.[6] Bunun için makine, bir kez harekete geçirildikten sonra, taşıdığı aletlerle, daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işleri yapan bir mekanizmadır. Devindirici gücün, insandan ya da başka bir makineden alınmasının bu yönden hiç bir farkı yoktur. Bir aletin insan elinden alınıp bir mekanizma içersine yerleştirilmesi ile, salt araç olan bir şeyin yerini bir makine almış olur. İnsanın kendisi ilk devindiren güç olmaya devam etse bile, aradaki fark derhal göze çarpar. İnsanın aynı anda kullanabileceği aletlerin sayısı, kendi doğal üretim araçları ile, onun bedensel organ sayısı ile sınırlıdır. Almanya'da, önceleri, bir iplikçinin

[5] Özellikle, mekanik dokuma tezgâhının ilk şeklinde, eski tezgâhı ilk bakışta farkederiz. Modern şeklinde mekanik tezgâh önemli değişikliklere uğramıştır.

[6] Ancak son 15 yıldır (yani aşağı yukarı 1850'den beri) bu mekanik aletlerin gittikçe artan bir kısmı İngiltere'de makinelerle yapılmakta ve bunları da, makine yapan aynı fabrikatörler yapmamaktadırlar. Bu mekanik aletlerin yapımı için kullanılan makinelere örnekler, otomatik bobin yapma makinesi, tarak makinesi, mekik yapma makinesi, çıkrık ve iğ yapma makinesidir.

iki eğirme aracını çalıştırmasını, yani aynı anda hem ellerini hem ayaklarını kullanmasını denediler. Bu, çok zor bir işti. Daha sonraları, iki iğli eğirme makinesi yapıldı, ama iki ipliği aynı anda eğirebilecek birisini bulmak, iki başlı insan bulmak kadar nadirdi. Oysa Jenny, daha başlangıçta, 12-18 iğle iplik eğiriyor, çorap örme tezgâhı aynı anda birkaç bin iğne ile çalışıyordu. Bir makinenin aynı anda iş gördüğü aletlerin sayısı, daha başlangıçta, bir elzanatçısının kullanabileceği aletlerin alanını daraltan organik sınırları kaldırmıştır.

Elle kullanılan araçların çoğunda, yalnızca devinim gücü sağlayan insanla, gerçek anlamıyla işçi ya da işletici insan arasındaki fark, göze çok çarpıcı bir karşıtlık gösterir. Örneğin, bir eğirme tezgâhında insan ayağı salt devinim gücü sağlar, oysa iğlerle çekme ve bükme gibi işlerle uğraşan eller, asıl eğirme işini yapmaktadır. Sanayi devriminin ilk kez elattığı şey, elzanaatları aletlerinin bu ikinci kısmı olmuş, işçiye bu yeni işi, yani makineyi gözleriyle izleme ve hatalarını elleriyle düzeltmenin yanısıra, salt devindirici güç olma gibi mekanik bir işi de bırakmıştır. Öte yandan, insanın her zaman basit devindirici güç olarak kullandığı araçlar, örneğin değirmen milinin çevrilmesi,[7] tulumba ve körüğün [sayfa 388] kolunun aşağı yukarı oynatılması, havan ve dibek dövülmesi vb. gibi işler çok geçmeden devindirici güç olarak hayvanların, suyun[8] ve rüzgârın kullanıldığı ilk araçlar olmuşlardir. Manüfaktür döneminden çok önce ve hatta bir ölçüde bu dönem sırasında, şurada burada, bu araçlar, makine haline gelmişlerdir, ama üretim tarzında herhangi bir devrim yaratmamışlardır. Büyük sanayi döneminde, bu aletlerin, el araçları halinde oldukları zaman bile zaten makine oldukları açıkça görülür hale geliyor. Örneğin, Hollandalıların 1836-7 yıllarında, Harlem gölünü boşalttıkları pompalar, basit pompa ilkesine göre yapılmıştır, aradaki tek fark, bunların pistonlarının, insan yerine dev yapılı buhar makineleriyle çalıştırılmasıydı. İngiltere'de demircilerin kullandıkları sıradan ve hiç de yetkin olmayan körükler, bazı yerlerde, kolları buhar makinesine bağlanarak hava pompası haline getirilmişlerdir. 17. yüzyılın sonunda manüfaktür döneminde icat edildiği ve 1780'e[9] kadar kullanıldığı şekliyle

[7] Musa, "Harman döven öküzün ağzı bağlanmaz." [*Deuteroneme*, (*Tevrat*, 8. Kitap), XXV, V. 4] demişti. Oysa, Almanya'daki hıristiyan insanseverler, tersine, un öğütme işinde kullandıkları serflerin boyunlarına, elleriyle ağızlarına un koymasınlar diye tahtadan geniş bir halka geçiriyorlardi.

[8] Bir, yandan üzerlerinde uygun şelaleler bulunan akarsuların yokluğu, bir yandan da başka bakımlardan bol olan sularla savaşmak zorunda kalmaları, Hollandalıları devindirici güç olarak, rüzgâra başvurmak durumunda bırakmıştır. Yel değirmenini de Hollandalılar, aslında, Almanya'dan almışlardır ve bunun oradaki icadı da, soylularla, rahipler ve imparator arasında geçen ve rüzgârın bu üçünden hangisine "ait" bulunduğu konusundaki komik bir değirmenin sonucu olmuştur. Almanya'da, hava bile kölelik getiriyor diye feryat edildiği sırada, rüzgâr, Hollandalıları özgürlüğe kavuşturuyordu. Bu durumda, boyunduruk altına aldığı şey Hollandalılar değil, Hollandalılar için topraktı. 1863 yılında bile hâlâ Hollanda'da 6.000 beygirgücünde 17.000 yel değirmeni, toprağın üçte-ikisinin tekrar bataklık haline gelmesini önlemek için kullanılıyordu.

[9] Bu makine, gerçekten de, Watt'ın ilk tek tepkili denilen makinesi ile epeyce geliştirilmişti,

buhar makinesi bile, herhangi bir sanayi devrimine yolaçmamıştır. Tam tersine, makinenin icadıdır ki, buhar makinelerinin biçiminde köklü bir devrimi gerektirmiştir. İnsan, iş konusunu bir aletle işlemek yerine, bir alet-makinenin yalnızca devindirici gücü halini alır almaz, bu devinim gücünün insan adalesi biçimine girmesi, yalnızca bir raslantıdır; bu devinim gücü, pekâlâ rüzgâr, su ya da buhar gücü olabilir. Kuşkusuz bu, aslında, yalnızca insan tarafından çalıştırılmak için yapılmış olan mekanizmada büyük teknik değişikliklerin yapılmasındaki bir biçim değişikliğini önlemez. Bugünlerde, artık, dikiş makinesi gibi, ekmek yapma makineleri gibi vb. yerleşme çabasında olan [sayfa 389] bütün makineler, kullanım yerleri gereği küçük boyutlarda olma zorunluluğu dışında, hem insan gücüyle ve hem de salt mekanik güçle çalışabilecek gibi yapılmaktadır.

Sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran, ve gücünün biçimi ne olursa olsun tek bir devindirici güç tarafından devindirilen bir mekanizmayı koyar.[10] Burada şimdi elimizde bir makine vardır, ama bu, henüz yalnızca makineli üretimin basit bir öğesi durumundadır.

Makinenin boyutları ile işlettiği araçların sayısındaki artış, onu devindirecek çok daha büyük bir mekanizmaya gereksinme gösterir; ve bu mekanizma, insanın, tekdüze ve sürekli bir devinim meydana getirme yönünden çok yetersiz bir araç olması bir yana, makinenin direncini yenebilmesi için insandan çok daha çürlü bir devindirici güce sahip olmalıdır. İnsanın salt bir motor gibi iş gördüğünü, bir makinenin, onun kullandığı aletin yerini aldığını kabul edersek, açıktır ki, onun yerine doğal güçler konabilir. Manüfaktür döneminden devralınan büyük güçler arasında en kötüsü beygir gücüydü; bunun nedeni, kısmen beygirin bir kafasının olmasından, kısmen masraflı olmasından, kısmen de fabrika içersinde kullanılma alanının sınırlı olmasındandı.[11] Gene de

ama bu şekliyle, yalnızca suyu ve tuz ocaklarında sıvı maddeleri yukarıya çıkarmak için kullanılan bir makine olarak kaldı.

[10] "Tek bir motorla devindirilen bütün bu basit aletlerin biraraya gelmesi, bir makineyi meydana getirir." (Babbage, *l.c.*, [s. 136].)

[11] 1861 Ocağında, John C. Morton, *Society of Art*'ta, "Tarımda kullanılan güçler" konusunda bir bildiri okudu. Burada şöyle diyor: "Toprak düzenini ileriye götüren her gelişme, buhar motorunun, salt mekanik güç üretimine daha fazla uygulahlasına yolaçıyor. ... Eğri-büğrü çitler ile giden engellerin düzenli bir hareketi engellediği yerlerde beygir gücü gereklidir. Bu engeller günden güne yokoluyor. Fiili kuvvetten çok, iradenin kullanılmasını gerektiren işlemlerde, tek uygulanabilir güç, her an insan aklının denetleyebileceği bir güç, diğer bir deyimle insan gücüdür." Daha sonra Mr. Morton, buhar gücünü, beygir gücünü ve insan gücünü, buhar makineleri için genellikle kuramları bir birime indirgiyor, yani 33.000 librelik bir ağırlığı bir dakikada bir *foot* yüksekliğe çıkarmak için gerekli kuvvete ve bir beygirgücünün maliyetini, saatte, buhar motoru için 3 peni, bir at için 5,5 peni olarak hesaplıyor. Ayrıca, bir at, sağlığını tam olarak sürdürmek koşuluyla bir günde 8 saatten fazla çalışmaz. Buhar gücü kullanılarak, bir yıl boyunca toprağın sürülmesinde kullanılan yedi attan en az üç tanesinden tassaruf sağlanabileceği gibi, bu, artık kullanılmasından vazgeçilen atların, kendilerinden etkili bir biçimde yararlanıldığı 3-4 aylık masraflarından daha fazla olmayan bir meblağ ile yerine getirilebilir. Son olarak, kullanılabildiği tarımsal işlemlerde buhar gücü, beygirgücüne göre yapılan işin niteliğinde bir gelişme sağlar.

beygir, büyük sanayiin çocukluk döneminde geniş ölçüde kullanılmıştır. Bunu, çağdaş tarımcıların şikayetlerinden olduğu kadar, günümüze [sayfa 390] kadar, mekanik kuvvetin ifadesi olarak kullanıla-gelen "beygirgücü" teriminden de anlıyoruz.

Rüzgâr çok kararsız ve denetimi olanaksızdı, ayrıca, büyük sanayiin doğum yeri olan İngiltere'de, su gücünün kullanılması, manüfaktür döneminde bile ağır basıyordu. Daha 17. yüzyılda, tek bir su çarkı ile çift değirmen taşının döndürülmesi için girişimlerde bulunulmuştu. Ama dişli donanımının boyutlarındaki artışa, artık su gücü yetmez olmuştu; bu durum, sürtünme yasalarının daha doğru bir açıdan incelenmesine yolaçan koşullardan birisi oldu. Aynı şekilde, bir kaldıraç kolunun itilmesi ve çekilmesiyle işletilen değirmenlerde düzenli bir devinim gücü sağlamaması, sonraları modern sanayide büyük rol oynayan volan tekerleği teorisinin bulunmasına ve uygulanmasına yolaçtı.[12] Böylece, manüfaktür dönemi sırasında, büyük mekanik sanayiin ilk bilimsel ve teknik öğeleri gelişti. Arkwright'in iplik eğirme fabrikası (*throstle spinning mill*) daha başından beri su ile döndürülüyordu. Ama bütün bunlara karşın, suyun başta gelen devindirici güç olarak kullanılması, güçlüklerle doluydu. İstenildiği gibi artırılamaması bir yana, yılın bazı mevsimlerinde gereksinmeyi karşılayamaz duruma geliyor, ve hepsinden önemlisi de tamamen yerel kalıyordu.[13] Ancak Watt'ın ikinci ve çift-tepkili buhar makinesi ile gücünü kömür ve su tüketerek sağlayan, gücü tamamıyla insanın denetimi altında olan, taşınabilir ve taşıyabilir özelliklerini kendisinde toplayan, su çarkı gibi köylü değil kentli olan, üretimin gene su çarkı gibi ülkenin şurasına burasına dağılmasına[14] yolaçmak yerine, kentlerde toplanmasına elverişli bulunan, evrensel teknik uygulamaya uygun, ve yer seçiminde yerel koşullardan pek az etkilenen bir makine bulunmuş oluyordu. Watt'ın dehasının büyüklüğü, 1784 Nisanında aldığı patent belgesinde görülür. Bu belgede [sayfa 391] buhar makinesi, belirli bir amaç için kullanılacak bir buluş olarak değil, makineli sanayiye genel olarak uygulanabilecek bir öğe olarak tanımlanmaktadır. Watt, öylesine çok uygulamalara değinmişti ki, örneğin buharlı çekiçte olduğu gibi, ancak yarım yüzyıl geçtikten sonra uygulanabilmişti. Gene de o, buharlı ma-

Bir buhar makinesinin işinin yapılması için, saatte toplam 15 şiline malolan 66 kişinin çalışmasına gerek vardır; bir atın işinin yapılması için saatte toplam 8 şiline malolan 32 insana gerek vardır.

[12] Faulhaber, 1625; De Caus, 1688.

[13] Modern türbinler, su gücünün sanayide kullanılmasını, eskiden karşılaşılan birçok engellerden kurtarmıştır.

[14] "Tekstil manüfaktürünün ilk günlerinde, fabrikanın kuruluş yeri, bir su çarkını çevirmeye yetecek güçte bir çağlayanın bulunduğu bir akarsuyun varlığına bağlıydı; ve suyla çalışan fabrikaların kuruluşu, ev sanayii sisteminin dağılışının başlangıcı olmakla birlikte, bu fabrikalar, zorunlu olarak akarsular üzerinde yer aldığı ve çoğu zaman birbirlerinden epeyce uzak mesafede oldukları için, kentten çok kırsal bir sistemin parçalarını oluştururlar; ve ancak akarsuların yerini buhar gücü aldıktan sonradır ki, fabrikalar kentlerde ve buhar elde ediimesi için yeterli miktarda kömür ile suyun bulunduğu bölgelerde toplanmıştır. Buharlı makine, fabrika kentlerinin ana-babası olmuştur." (A. Redgrave, *Reports of the Insp. of Fact.,* 30th April, 1860, s. 36)

kinelerin, deniz araçlarında kullanılabileceğinden kuşkuluydu. Kendisinden sonra gelenler, Boulton ve Watt, 1851 yılındaki sergisine, okyanus buharlı gemileri için dev büyüklüğünde buharlı motorlar göndermişlerdir.

Aletler, insanın el araçları olmaktan çıkıp da, bir mekanik aygıtın, bir makinenin araçları haline gelir gelmez, devindirici mekanizma da, insan takatının sınırlarından tamamen kurtulmuş bağımsız bir şekle giriyordu. Böylece, buraya kadar ele aldığımız bireysel makine, makine ile üretimde yalnızca bir öğe durumuna düşüyordu. Tek bir devindirici mekanizma, şimdi, pek çok makineyi birarada çalıştırabiliyordu. Devindirici mekanizma, aynı zamanda, çalıştırdığı makine sayısına bağlı olarak artıyor ve devinim iletici mekanizma yaygın bir aygıt halini alıyordu.

Bizim, şimdi, burada, aynı türden birkaç makinenin birarada çalışmasıyla, karmaşık bir makineler sistemini birbirinden ayırdetmemiz gerekir

Bunların ilkinde ürün, daha önce tek bir zanaatçının elindeki aletiyle yaptığı bütün çeşitli işlemleri yapabilen tek bir makine tarafından meydana getirilir; örneğin, dokumacının çıkrığı ile yaptığı, veya, ya ayrı ayrı ya da bir manüfaktür sisteminin üyelen olarak birkaç zanaatçının birbiri ardına çalışmasıyla oluşturturdukları ürünler gibi.[15] Sözgelişi zarf manüfaktüründe bir kişi katlayıcı ile kağıtları katlardı, diğeri zamk sürerdi, bir üçüncüsü aletin bastırıldığı tabakayı çevirirdi, dördüncüsü aleti gevşetirdi ve bu böyle devam ederdi; ve bu işlemlerin herbiri için zarfın el değiştirmesi gerekirdi. Şimdi tek bir zarf makinesi bu işlemlerin hepsini aynı anda yerine getiriyor ve saatte. 3.000'den fazla zarf yapıyor. 1862 Londra Sergisinde kesekağıdı yapmak için [sayfa 392] bir Amerikan makinesi vardı. Kağıdı kesiyor, zarnklıyor, katlıyor ve dakikada 300 tane kesekağıdı yapıyordu. Burada, manüfaktür halinde yapıldığı zaman parçalara ayrılan ve herbiri bir dizi işlemle yürütülen sürecin bütünü, çeşitli aletlerin bir karması olarak çalışan tek bir makine tarafından tamamlanıyordu. Şimdi biz, burada da, böyle bir makine, ister yalnızca karmaşık bir el aracının mekanik bir yeni yapımı, ister manüfaktürün özelleştirdiği çeşitli basit araçların bir karması olsun, her iki durumda da, fabrikada, yani yalnız makine kullanılan işyerinde basit elbirliği ile tekrar karşı karşıya geliyoruz;. bir an için işçiyi bir yana bırakırsak, bu elbirliği kendisini, bize her şeyden önce, birbirine benzer ve aynı zamanda çalışan makinelerin tek bir yerde toplanması olarak gösterir. Yani bir dokuma fabrikası, yanyana çalışan çok sayıda mekanik dokuma tezgâhından, bir dikiş fabrikası, hepsi de aynı binada iş gören çok sayıda dikiş makinelerinden

[15] Manüfaktürde işbölümü açısından dokumacılık basit bir iş olmayıp, tam tersine, karmaşık bir el işiydi; dolayısıyla, buharlı dokuma tezgâhı, çok karmaşık iş yapan bir makinedir. Modern makinelerin, başlangıçta, yalnızca işbölümünün basitleştirildiği işlemlere elattığını sanmak tamamıyla yanlıştır. İplik eğirilmesi ve dokumacılık manüfaktür dönemi boyunca, yeni türlere bölünmüş ve emek araçları değişmiş ve geliştirilmiştir; ama emeğin kendisi hiç bir şekilde bölünmemiş, elzanaatı niteliğini korumuştur. Makineye çıkış noktası olarak hizmet eden şey, emek olmamış, emek araçları olmuştur.

oluşmaktadır. Ama burada sistemin tümünde, bütün makinelerin, güçlerini, iletici mekanizma aracılığı ile ortak bir güç kaynağından aynı zamanda ve eşit derecelerde almalarından ileri gelen teknik bir birlik vardır; ayrıca bu iletici mekanizma da, herbiri bir makineye giden küçük kollara ayrıldığından, bir ölçüde hepsi için ortak demektir. Tıpkı, çok sayıda aletin, bir makinenin organlarını oluşturduğu gibi, aynı türden makineler de, devindirici mekanizmanın organlarını oluşturur.

Gerçek bir makine sisteminin, bu bağımsız makinelerin yerini alması, ancak işin konusunun, biri diğerini tamamlayan çeşitli türden bir makineler zincirinin yapmış olduğu parça süreçlerin birbirine bağlı bir dizisinden geçmesiyle mümkün olur. Burada da, gene, manüfaktürü karakterize eden işbölümünün yolaçtığı elbirliğini görürüz; ne var ki, buradaki elbirliği yalnızca parça makinelerin bir bileşimidir. Diyelim, yünlü manüfaktüründe, dövücü, tarakçı, eğirici vb. gibi çeşitli parça-işçilerin kullandıkları özel aletler, şimdi özelleşmiş makinelerin herbiri, sistemin bütünü içersinde, özel görevi olan özel bir organı oluşturan aletlere dönüşmüşlerdir. Makine sisteminin ilk kez girdiği sanayi kollarında manüfaktürün kendisi, genel bir biçimde, üretim sürecindeki bölünmenin doğal temeli ile buna bağlı örgütlenmeyi zaten sağlamış durumdadır.[16] Bununla birlikte, esaslı bir fark derhal göze [sayfa 393] çarpar. Manüfaktürde işçi, ya tek başına, ya da topluluklar halinde elindeki aletlerle, her özel parça süreci yerine getirmek zorundadır. İşçi sürece alıştığı ve ona uygun hale geldiği gibi, süreç de daha önceden işçiye uygun hale getirilmiştir. İşbölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde artık yoktur. Burada süreç, nesnel olarak tümüyle incelenmiştir, yani insan elleriyle yürütülmesi sorunu hesaba katılmaksızın, onu oluşturan evreler tahlil edilmiş, ve her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve içersinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın vb. yardımıyla çözülmüştür.[17] Ama kuşkusuz burada da teorinin geniş ölçüde birikmiş deneyimlerle yetkinleştirilmesi gerekir. Her parça-makine, sıradaki bir sonrakine hammadde hazırlar; bunların hepsi de aynı zamanda çalıştıkları

[16] Mekanik sanayi çağından önce, yünlü dokuma manüfaktürü, İngiltere'de egemen manüfaktürdü. Bu nedenle, 18. yüzyılın ilk yarısında denemelerin çoğu bu sanayide yapılmıştı. Makinelerde işlenmesi için daha az dikkatli bir hazırlığı gerektiren pamuk, yün üzerinde kazanılan deneyimlerden yararlandı; tıpkı daha sonra, yünün makineyle işlenmesinin, makineyle pamuk ipliği eğirilmesi ve dokuması çizgisinde gelişmesi gibi. Ancak, 1866 yılını hemen izleyen 10 yıl boyunca, pamuklu manüfaktürün, pamuğun taranması gibi tek başına yapılan işlemler, fabrika sistemine katılmıştır. "Mekanik gücün yün tarama sürecine uygulanması ... başta Lister tipi olmak üzere tarama makinelerinin geniş ölçüde kullanılmaya başlanması ... kuşkusuz çok sayıda işçinin işten çıkartılması sonucunu doğurmuştur. Yün, eskiden elle ve çoğu kez tarakçının kulübesinde taranırdı. Şimdi ise genellikle fabrikada taranıyor ve elle taranmış yünlerin tercih edildiği bazı özel türden işler dışında, el emeği artık ortadan kalkmış bulunuyor. El tarakçılarının çoğu fabrikalarda iş buldu, ama bunlann ürünü, makineye oranla o kadar küçük oranda kalıyor ki, tarakçıların pek çoğu işsiz kaldılar." *(Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1856, s. 16.)

[17] "Öyleyse, fabrika sisteminin ilkesi, işin zanaatçılar arasında bölünmesi ya da derecelenmesi yerine, sürenin kendi temel öğelerine bölünmesini koymak oluyor." (Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures,* Lond. 1835, s. 20.)

için, ürün, daima, yapımının çeşitli aşamalarından geçmekte, ve sürekli olarak, bir evreden ötekine geçiş durumunda bulunmaktadır. Tıpkı manüfaktürde, parça-işçilerin dolaysız elbirliğinin, özel gruplar arasındaki sayısal orantıyı saptaması gibi, bir parça-makinenin bir diğerini sürekli çalıştırdığı örgütlü bir makine sisteminde de, bunların sayıları, büyüklükleri ve hızları konusunda belli sabit bir ilişki kurulmuştur. Çeşitli türdeki tek tek makinelerin ve makine topluluklarının organize sistemi halindeki kolektif makine, sürecin tümündeki süreklilik arttığı ölçüde, yani hammaddenin ilk evresinden son evresine kadar ne kadar az duraklama olursa, o derece yetkinleşir; bir başka deyişle, bir evreden diğerine geçiş, insan eliyle değil de makineyle yapılması ölçüsünde kolektif makinenin etkinliği artar. Manüfaktürde, her parça sürecin ayrılığı, işbölümünün niteliğinden ileri gelen bir durumdur, ama tam gelişmiş bir fabrikada bu [sayfa 394] süreçlerin sürekliliği, tersine, zorunlu bir koşuldur.

Bir makineler sistemi, ister dokumacılıkta olduğu gibi benzer makinelerin birlikteliğinden, ister iplikçilikte olduğu gibi farklı makinelerin birleşiminden oluşsun, kendi kendine devinen bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, kendi başına dev bir otomat meydana getirir. Ama bütünüyle ele alındığında, fabrika, buhar makinesiyle çalıştırılmakla birlikte, bazı makineler, onların bazı hareketlerini yapmak için işçinin yardımını gerektirebilirler (otomatik iplik sarma makinesinin bulunmasından önce bu işin yapılması için ve hatta bugün bile ince iplik sarımında bu yardıma gereksinme vardır]; ya da, bir makinenin işini yapabilmesi için bazı kısımlarının, bir el aleti gibi işçi tarafından kullanılması gerekebilir; torna tezgâhının otomatik hale gelmesinden önce makine yapımında durum böyleydi. Bir makine, insanın yardımı olmaksızın yalnızca onun gözetimi altında, hammaddenin işlenmesi için gerekli bütün işlemleri yerine getirebilir duruma gelmiş ise, elimizde, ayrıntıları sürekli geliştirebilecek otomatik bir makine sistemi var demektir. Bir tek iplik kopar kopmaz iplik makinesini, makara biter bitmez buharlı dokuma tezgâhını durduran aygıtlar gibi gelişmeler, tamamen modern buluşlardır. Hem üretimin sürekliliğini ve hem de otomatiklik ilkesini görmek için, modern bir kağıt fabrikasını örnek olarak alabiliriz. Kağıt sanayiinde, genellikle, yalnız farklı üretim araçlarına dayalı üretim tarzları arasındaki farklılıkları değil, toplumsal üretim koşullarının bu üretim tarzları ile ilişkilerini de rahatlıkla inceleyebiliriz: çünkü, eski Alman kağıt yapımcılığı, bize, elzanaatı üretiminin, 17. yüzyıl Hollanda'sı ile 18. yüzyıl Fransa'sı, sözcüğün tam anlamıyla, manüfaktür tipi üretimin, ve bugünkü İngiltere'de, bu malın otomatik fabrikasyonunun bir örneğini sağlamaktadır. Bunladan başka, Hindistan ile Çin'de, bu aynı sanayiin, iki farklı antik asyatik biçimi hâlâ sürüp gitmektedir.

Hareketini bir iletim mekanizması aracılığı ile merkezi bir otomattan alan organize bir makineler sisteini, makineli üretimin en gelişmiş şeklidir. Burada, önümüzde, tek bir makine yerine, gövdesi bütün fab-

rikayı dolduran ve önceleri azman organlarının yavaş ve ölçülü devinimleri altında saklı duran şeytanca görünüşünü bir anda sayısız çalışma organlarının başdöndürücü hızıyla ortaya koyan mekanik bir dev vardır.

İşleri yalnızca iplik sarma ve buhar makineleri yapmak olan [sayfa 395] işçiler yokken de bu makineler vardı; tıpkı ortada terzi diye birisi yokken insanların giyinmeleri gibi. Bununla birlikte, Vaucanson, Arkwright, Watt ve diğerlerinin buluşları, ancak, bunların ellerinin altında manüfaktür döneminden kalma çok sayıda yetişmiş mekanik işçiyi hazır bulmaları nedeniyle gerçekleşmiştir. Bu işçilerden bazıları, çeşitli mesleklerden bağımsız zanaatlarda, diğerleri de, daha önce de belirtildiği gibi, sıkı bir işbölümünün uygulandığı manüfaktürlerde biraraya gelmişlerdi. Buluşların sayısı arttıkça ve yeni bulunan makinelere talepler fazlalaştıkça, makine yapım sanayii gitgide artan sayıda çeşitli kollara ayrıldı ve bu manüfaktürlerdeki işbölümü aynı ölçüde gelişti. Biz, burada, öyleyse, manüfaktürde, büyük sanayiin doğrudan doğruya teknik temelini görüyoruz. Büyük sanayi, manüfaktürün ürettiği makinelerle, ilk elattığı üretim alanlarındaki elzanaatları ile manüfaktür sistemlerini ortadan kaldırdı. Demek ki, fabrika sistemi, işlerin doğal gidişi içersinde yetersiz bir temel üzerinde yükselmiş oldu. Bu sistem belli bir gelişme düzeyine ulaşınca, hazır bulduğu ve bu arada eski şekli içersinde gelişmesini sürdüren temeli yıkmak ve kendi üretim yöntemlerine uygun bir temeli yeni baştan kurmak zorunda kaldı. Tıpkı yalnız insan gücüyle çalıştığı sürece makinenin güdüklüğünü sürdürmesi, ve buhar makinesinin, hayvan, rüzgâr ve hatta su gibi daha önceki devindirici güçlerin yerlerini almadan önce hiç bir makine sisteminin gerektiği şekilde gelişememesi gibi, aynı şekilde büyük sanayi de, üretiminin karakteristik aracı olan makinenin bütün varlığını bir kişinin takatine ve becerisine borçlu olduğu ve bir insanın adale gelişmesine, göz keskinliğine ve el ustalığına dayandığı sürece tam bir gelişmeye ulaşamaz; manüfaktürde parça-işçi ve elzanaatlarında elişçileri, ellerindeki güdük araçları bu sayılan niteliklere dayanarak kullanıyorlardı. Böylece, makinelerin pahalılığı bir yana –ki bu kapitalistin aklından hiç çıkmayan bir şeydir– makineyle yürütülen sanayi kollarındaki genişleme ve makinenin, üretimin yeni dallarını istila etmesi, bunların hepsi, çalıştırılmaları konusunda patronların gösterdiği marifet nedeniyle, sayıları büyük hızla artmayıp, ancak yavaş yavaş çoğalan bir işçi sınıfının büyümesine bağlıydı. Bunun yanısıra, gelişmesinin belli bir aşamasında büyük sanayi, elzanaatı ve manüfaktürün kendisine sağladığı temel ile teknolojik olarak bağdaşamaz duruma geldi. İlk devindiricilerin iletim mekanizmasının ve makinelerin kendi [sayfa 396] boyutlarındaki büyüme, el emeği ile ilk yapıldığı modelden gitgide ayrılan bu makinelerin parçalarındaki karmaşıklığın, çeşitliliğin ve düzenliliğin artması ve içinde çalıştıkları koşullardan başka bir engel tanımayan bir biçime girmesi,[18] otomatik sistemin yetkinleşmesi ve kullanılması, her geçen gün, örneğin odun yerine de-

mir gibi, işlenmesi daha zor malzemenin kullanılması – işte koşulların zorlamasıyla ortaya çıkan bütün bu sorunların çözülmesi, manüfaktürün kolektif işçisinin bile ancak sınırlı bir şekilde kırıp aşabileceği, kişisel sınırlamalar biçiminde engellerle kaçınılmaz olarak karşılaşır. Modern hidrolik pres, modern buharlı dokuma tezgâhı ve modern tarama makinesi gibi makineleri, manüfaktür hiç bir zaman sağlayamadı.

Sanayiin bir alanında üretim tarzındaki köklü bir değişme, diğer alanlarda da benzer değişiklikleri birlikte getirir. Bu, ilkönce, bir sürecin ayrı ayrı evreleri olmaları nedeniyle aralarında ilişki bulunmakla birlikte, herbiri bağımsız bir meta imal edecek şekilde toplumsal işbölümü sonucu ayrılmış sanayi kollarında olur. Böylece, makineyle iplik eğirilmesi, dokumacılığın da makineyle yapılmasını gerektirmiş, ve bunlar da, birarada, ağartmada, basmada ve boyacılıkta, mekanik ve kimyasal devrimi zorunlu hale getirmişlerdir. Gene aynı şekilde, pamuk ipliği eğirilmesindeki devrim, tohumların liflerden ayrılması için, çırçır makinesinin bulunmasına yolaçmıştır; bugünün büyük ölçüdeki pamuk üretimi, ancak bu buluşla mümkün olabilmiştir.[19] Ama sanayiin ve tarımın üretim tarzlarındaki devrim, özellikle toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında, örneğin iletişim ve ulaştirma araçlarında bir devrimi zorunlu hale getirir. Fourier'nin [sayfa 397] bir deyimiyle, ekseni, yardımcı ev sanayii ve kent zanaatları ile birlikte küçük-ölçekte tarım olan bir toplumda, iletişim ve ulaştırma araçları, manüfaktür döneminin geniş toplumsal işbölümü, emek araçları ile işçilerin yoğunlaşması ve sömürge pazarları yönünden üretici gereksinmeleri için o kadar yetersizdi ki, hepsi de köklü bir değişikliğe uğradılar. Aynı şekilde, manüfaktür döneminden devralınan iletişim ve ulaştırma araçları, başdöndürücü üretim hızı, üretimin ulaştığı dev boyutlar, bir üretim alanından diğerine sürekli sermaye ve işçi aktarılması, ve bütün dünya pazarları ile kurulan yeni bağlar nedeniyle, modern sanayi için çok geçmeden taşınması olanaksız ayakbağları halini almışlardı. Bu yüzden, yelkenli teknelerin yapımında uygulanan köklü değişiklerden başka, nehir ulaşımı, demiryolları, okyanus vapurları ve telgrafların oluşturduğu bir sistemde, iletişim ve ulaştırma araçları, giderek, mekanik sanayiin üretim tarzlarına uyarlandı. Ne var ki, büyük

[18] Mekanik dokuma tezgâhı, başlangıçta, esas olarak ağaçtan yapılırdı; geliştirilmiş modern şekli demirden yapılıyor. Üretim araçlarının eski şekilerinin, başlangıç aşamasında yeni şekillerini ne ölçüde etkilediği, diğer şeyler arasında, bugünkü mekanik tezgâhın eskisiyle, eritme fırınlarındaki modern körükle, bildiğimiz demirci körüğünün başlangıçtaki mekanik taklidinin gelişigüzel karşılaştırılması ve belki de diğerlerinden daha çarpıcı olarak da, bugünkü lokomotifin icadından önce, iki ayağı olan ve tıpkı bir at gibi ayaklarını birbiri ardına yerden kaldıran bir lokomotifin yapılması çabaları ortaya koyabilir. Mekanik bilimindeki hatırı sayılır gelişmelerle pratik deneyimlerin birikiminden sonradır ki, bir makinenin şekli, bütünüyle mekanik ilkelere uygun bir durum almış ve kendisini doğuran aletin geleneksel biçiminden kurtulmuştur.

[19] Eli Whitney'in çırçır makinesi, 18. yüzyılın diğer makinelerine göre çok yakın zamanlara kadar daha az önemli değişikliklere uğramıştır. Ancak son on yılda (yani 1856'dan beri) başka bir Amerikalı, Albany'li (New York) Mr. Emery, basit olduğu kadar etkili de olan bir geliştirmeyle Whitney'in çırçır makinesini modası geçmiş hale getirmiştir.

demir kütlelerinin, şimdi artık, dövülmesi, birbirlerine kaynatılması, kesilmesi, delinmesi ve şekillenmesi için manüfaktür döneminin yöntemleri tamamen yetersiz kalıyor, dev makinelerin kullanılmasını gerektiriyordu.

Bu yüzden büyük sanayi, karakteristik aracı olan makineyi ele almak ve makineyle makine yapmak zorunda kalmıştı. Ancak bundan sonradır ki, kendisine uygun teknik bir temel kurabilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilmiştir. Makine, bu yüzyılın ilk on yılında, giderek artan kullanımıyla birlikte, gerçek makine fabrikasyonuna derece derece elattı. Ama ancak 1866'yı izleyen on yıl içersindedir ki, demiryolları ile okyanus gemilerinin muazzam ölçülere ulaşan yapımıyla, şimdi ilk devindiricilerin yapımında kullanılan dev makinelerin yapımı gereği ortaya çıktı.

Makine ile makine üretiminin en temel koşulu, ilk devindirilecek ve aynı zamanda da tam bir denetim altında çalıştırılabilecek büyük bir güç kaynağının varlığıydı. Bu koşulu, zaten buharlı makine sağlamış bulunuyordu. Ama. aynı zamanda, makinenin parçalarının yapımı için gerekli olan geometrik bakımdan sağlıklı düz çizgilerin, düzlemlerin, çemberlerin, silindirlerin, konilerin ve kürelerin de üretilmesi gerekiyordu. Bu sorun bu yüzyılın ilk on yılında, Henry Maudsley'in, çok geçmeden otomatik hale getirilen ve başlangıçta yapılırken torna tezgâhı için düşünülmüş olan şeklinde değişiklik yapılarak, alet ve makine yapan diğer makinelere de uygulanan bir nevi sürgülü torna [sayfa 398] tezgâhını bulmasıyla çözüldü. Bu mekanik araç, yalnız bazı aletlerin yerini almakla kalmıyor, üzerinde çalışılan demir ya da diğer malzeme üzerinde kesici aleti gezdirmek suretiyle ona belli bir biçim vererek, bizzat insan elinin yerini de almış oluyordu. Böylece, "en becerili elin, birikmiş deneyimleriyle ulaşamayacağı bir kolaylık, doğruluk ve hızla"[20] makine parçalarının bu özel biçimlerini yapmak mümkün oluyordu.

Şimdi eğer dikkatimizi, asıl makinenin, makine yapımında kullanılan ve çalışma aletini oluşturan kısmı üzerinde toplarsak, el araçlarının bu kez dev ölçüler içersinde yeniden ortaya çıktığını görürüz. Örneğin delme makinesinin alet kısmı, buhar motoru ile çalışan büyük bir matkap olup, bu makine olmaksızın geniş buhar motorları ile hidrolik preslerin silindirlerinin yapımı olanaksızdır. Mekanik torna tezgâhı, basit ayaklı tornanın dev bir kopyasıdır; planya makinesi, bir marangozun tahta üzerinde kullandığı aynı aleti, demir üzerinde kullanan, demirden bir marangozdur; Londra rıhtımlarında kaplama tahtalarını kesen alet, dev bir usturadır; demiri, bir terzi makinesinin kumaşı kestiği gibi biçen

[20] *The Industry of Nations*, Land. 1855, part II, s. 239. Bu yapıtta şuna da değiniliyor: "Torna tezgâhına yapılan bu ek, basit ve dıştan önemsiz göründüğü halde, onun, makinelerin geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını Watt'ın buhar makinesinde yaptığı geliştirmeler kadar çok etkilediğini söylemenin aşırı bir iddiada bulunmak olduğuna inanıyoruz. Onun ortaya konması, bütün makinelerin birdenbire yetkinleşesine, ucuzlamasına, icat ve ilerlemenin kamçılanmasına yolaçtı."

keski aleti, dev bir makastan başka bir şey değildir; buharlı tokmak, bildiğimiz çekiç başı ile çalışır, ama öyle ağırdır ki, Thor'un kendisi gelse yerinden oynatamaz.[21] Bu buharlı tokmaklar, Nasmyth'ın bir icadı olup, herbiri 6 ton ağırlığındadır ve 36 tonluk bir örs üzerine 7 foot yükseklikten dik olarak düşerler. Bir granit kitlesini tuz-buz etmek onun için çocuk oyuncağı gibidir, ama yumuşak bir tahta parçası üzerine bir çiviyi hafif vuruşlarla çakmaya da aynı derecede elverişlidir.[22]

Makine biçimine gelen emek araçları, insan kuvveti yerine doğal kuvvetlerin konulmasını, ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçle uygulanmasını gerektirir. Manüfaktürde, toplumsal emek-sürecinin örgütlenmesi tamamen özneldi, ve parça-işçilerin b.ir birleşimiydi; makine sistemine dayanan büyük sanayide ise, tümüyle [sayfa 399] nesnel bir üretici organizma vardır ve işçi, zaten varolan maddi üretim koşullarına eklenen bir şey haline gelmiştir. Basit elbirliğinde ve hatta işbölümüne dayanan elbirliğinde, tek başına çalışan işçinin yerini kolektif işçinin alması, azçok raslantıya bağlı bir şey gibi görünür. Oysa makineler, daha sonraki durumlarda, birkaç istisna dışında, yalnızca birleşmiş emek ya da ortaklaşa emekle işletilir. Demek ki, burada, emek-sürecinin ortaklaşa niteliği, emek aracının kendisinin zorladığı teknik bir gerekliliktir.

İKİNCİ KESİM. – MAKİNEYLE ÜRÜNE AKTARILAN DEĞER

Elbirliği ile işbölümünden doğan üretken kuvvetlerin, sermayeye ayrıca bir gider yüklemediğini görmüştük. Bunlar, toplumsal emeğin doğal kuvvetleridir. Aynı şekilde, buhar, su vb. gibi fiziksel kuvvetler de, üretken sürece katıldıkları zaman [kuvvet olarak -ç.] hiç bir gidere yolaçmazlar. Ama, nasıl ki, insanın nefes alabilmesi için ciğere gereksinmesi varsa, doğal kuvvetlerin üretken bir biçimde tüketilmesi için de, insan elinden çıkma bir şeye gerek vardır. Su kuvvetinden yararlanmak için bir su çarkına, buharın genleşmesinden yararlanmak için bir buhar makinesine gerek vardır. Bir elektrik akımı alanında manyetik bir ibrenin sapma yasası, ya da çevresinde elektrik akımı dolaşan bir demirin mıknatıs özelliğini kazanacağı yasası bir kez bulununca, artık bir kuruş bile hrcamaya neden olmazlar.[23] Ama bu yasalardan, telgraf vb. amaçlar için yararlanılması, çok masraflı bir donanıma gerek gösterir. Makine,

[21] Londra'da, [geminin -ç.] yan çark şaftlarını dövmek için kullanılan bu makinelerden birisine "Thor" denir. Bu makine 16,5 ton ağırlığında bir şaftı, demircinin at nalını dövmesi gibi döver.

[22] Küçük işlerde de kullanılabilen kereste işleme makinelerinin çoğu Amerikan icadıdır.

[23] Bilim, genellikle kapitaliste hiç bir şeye malolmaz, ama bu durum, onun bilimi sömürmesine gene de engel değildir. Başkalarına ait bilim de tıpkı başkalarına ait emek gibi sermayeye katılır. Bununla birlikte, bilime olsun, maddi servete olsun, kapitalist biçimde elkoyma ile kişisel biçimde elkoyma birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Dr. Ure'nin keridisi bile, makineden yararlanan sevgili fabrikatörleri arasında mekanik bilgi konusundaki ham bilisizliğini kınıyor, ve Liebig ise, İngiliz kimyasal madde fabrikatörlerinin kimya konusundaki şaşkınlık verici bilisizliklerini anlata anlata bitiremiyordu.

gördüğümüz gibi, aletin yaşamına son vermiş olmaz. İnsan organizmasının güdük bir aletiyken, insanın yarattığı bir mekanizmanın aleti olarak genişler ve çoğalır. Sermaye, şimdi artık işçiyi bir el aleti ile değil, bizzat aletler kullanan bir makineyle işe koşar. Bu nedenle, büyük sanayiin, büyük fiziksel kuvvetleri ve doğabilimlerini üretim sürecine katarak, emeğin üretkenliğini olağanüstü derecede yükselttiği ilk bakışta görülür, ama bu artan üretken gücün, artan [sayfa 400] bir emek harcaması karşılığı satınalınmadığı derhal görülmez. Makine de, değişmeyen sermayenin bütün diğer öğeleri gibi yeni değer yaratmaz, yalnızca oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar. Makine bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer kattığı sürece, bu ürünün değerinde bir öğe oluşturur. Ürün ucuzlayacak yerde, makinenin değeri oranında pahalılaşır. Büyük sanayiin karakteristik emek araçları olan makineler ile makine sistemlerinin, elzanaatları ile manüfaktürde kullanılan araçlardan kıyaslanmayacak ölçüde daha çok değer taşıdıkları gün gibi açık bir gerçektir.

Her şeyden önce şurası gözden ırak tutulmamalıdır ki, emek-sürecine daima bütün olarak girmekle birlikte, makine, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılır. Ürüne, ortalama olarak aşınma ve yıpranma ile yitirdiğinden fazla değer katmaz. Demek oluyor ki, bir makinenin değeri ile, bu makinenin belli bir sürede ürüne aktardığı değer arasında bir fark vardır. Makinenin emek-sürecindeki yaşamı, ne kadar uzun olursa, bu fark da o kadar büyük olur. Daha önce de gördüğümüz gibi, her emek aracının emek-sürecine bütünüyle girmesine karşılık, değer yaratma sürecine, aşınma ve yıpranma ile günlük ortalama kaybı ile orantılı olarak ancak bir kısmıyla katıldığı kuşkusuz doğrudur. Ama, aletin bütünüyle, günlük aşınma ve yıpranması arasındaki bu fark, makinede alete göre çok daha büyüktür, çünkü daha dayanıklı malzemneden yapılan makinenin ömrü daha uzundur; çünkü kullanılması tamamen bilimsel yasalara göre düzenlendiği için, hem parçalarının aşınıp yıpranmasında ve hem de tükettiği malzemede daha büyük tasarruf sağlar; ve ensonu, makinenin üretim alanı, aletinkinden kıyaslanmayacak derecede geniştir. Hem makine ve hem de alet için günlük ortalama giderleri, yani günlük ortalama aşınma ve yıpranmayla ürüne aktardıkları değer, ve yağ, kömür vb. gibi yardımcı malzeme tüketimleri için gerekli indirimi yaptıktan sonra bunların her ikisinin de, tıpkı, insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı kuvvetler gibi işlerini bedavadan yaptıkları görülür. Makinenin alete göre üretme gücü ne kadar fazla ise sağladığı bedava hizmet de aynı ölçüde büyüktür. İnsanoğlu, geçmişte harcadığı emeğinin ürününü, geniş ölçüde ve tıpkı doğa güçleri gibi bedava iş gördürmeyi ilk kez biiyük sanayide başarmıştır.[24] [sayfa 401]

[24] Ricardo, makinenin (başka durumlarda, emek-süreci ile artı-değer yaratma süreci arasındaki genel ayrımdan öteye bir önem vermediği makinenin) bu etkisine ağırlık verir ki, arasıra, makinenin ürüne aktardığı değeri gözden kaçırarak onu doğa güçleri ile bir tutar. Örneğin

Elbirliği ile manüfaktür incelenirken gösterilmişti ki, binalar gibi bazı genel üretim öğeleri, tek işçinin dağınık üretim araçlarına göre, ortaklaşa tüketimden doğan bir tasarruf sağlamakta ve bu yüzden de ürünü ucuzlatmaktadır. Bir makine sisteminde, yalnız bir makinenin bütünü, onun sayısız aletleri tarafından ortaklaşa kullanılmakla kalmaz, ama güç kaynağı ile, iletme mekanizmasının bir kısmıyla birlikte, sayısız iş makineleri tarafından ortaklaşa kullanılır.

Makinenin değeri ile, bir günde ürüne aktardığı değer arasındaki fark belli ise, bu ikinci değerin ürünü pahalılaştırma derecesi her şeyden önce ürünün büyüklüğüne, yani alanına bağlı olur. Blackburn'lu Mr. Baynes'in 1858'de yayınlanan bir konuşmasında şöyle bir tahminde bulunulmaktadır: "Her gerçek mekanik beygirgücü,[24a] yardımcıları ile birlikte, 450 otomatik iplik eğirme veya 200 iplik bükme makinesini, ya da düzeltme ve çekme vb. gibi donanımları ile birlikte 40 inçlik 15 dokuma tezgâhını işletebilir." Birinci durumda 450 eğirme, ikinci durumda 200 bükme makinesinin, üçüncüde 15 mekanik tezgâhın günlük ürününe, bir beygirgücünün günlük masrafı ile, bu gücün devindirdiği makinenin aşınma ve yıpranma payı dağılır, ki böylece bir libre ipliğe ya da [sayfa 402] bir yarda kumaşa, pek küçük bir değer aktarılmış olur. Yukarda sözü edilen buharlı çekiç için de durum aynıdır. Günlük aşınma ve yıpranmasıyla, kömür tüketimi vb. her gün dövdüğü muazzam demir kitlesine yayıldığı için, yüzlerce kiloluk bir demire ancak pek küçük bir değer eklenmiş olur; ne var ki, eğer bu dev araç, çivi çakmakta kullanılsaydı, bu değer çok büyük olurdu.

Bir makinenin iş kapasitesi, yani çalışma aletlerinin sayısı ya da kuvveti sözkonusu ise, kitlesi verildiğinde, elde edilecek ürünün miktarı, çalışan kısımlarının hızlarına, örneğin eğirme makinesinde iğlerin

şöyle söyler: "Adam Smith hiç bir zaman doğal güçlerin ve makinelerin bize yaptıkları hizmetlerin değerini küçümsemez, ama haklı olarak, o, bunların metalara kattığı değerin niteliğini ayırdeder ... bunları karşılıksız olarak iş gördükleri için, bize yaptıkları yardım, değişim değerine hiç bir şey katmış olmaz. (Ric., *l.c.*, s. 336, 337.) Ricardo'nun bu gözlemi, makinelerin, "kâr"ın bir kısmını oluşturan değer yaratıcı bir "hizmet" gördüklerini sanan J. B. Say'a yöneltildiği sürece, kuşkusuz doğrudur.

[24a] [Bir beygirgücü, dakikada 33.000 foot-libre bir kuvvete eşittir; yani 33.000 libreyi bir dakikada bir foot ya da bir libreyi 33.000 foot yüksekliğe kaldıran bir kuvvete eşittir. Metinde sözü edilen beygirgücü budur. Günlük dilde ve bu yapıttaki aktarmalarda, yer yer, aynı makinenin, "nominal", "ticari" ya da "üzerinde yazılı" beygirgüçleri arasında bir ayrım yapılmıştır. Eski ya da nominal beygirgücü, yalnızca piston kolunun boyu ile silindirin çapından hesap edilir ve buhar basıncı ile piston hızını hiç dikkate almaz. Pratikte bu şu demektir: bu makine, sanki Boulton ve Watt zamanındaki gibi, aynı düşük buhar basıncı ve aynı düşük piston hızıyla çalışıyormuş gibi, diyelim, 50 beygirgücünde olabilir. Ne var ki, bu son iki etmen, o zamandan beri büyük ölçüde artmıştır. Bugün artık, bir makinenin sağladığı mekanik gücün ölçülmesi için, silindirdeki buharın basıncını gösteren bir gösterge icat edilmiştir. Piston hızı ise kolayca hesap edilebilir. Böylece, bir makinenin "üzerinde yazılı" ya da "ticari" beygirgücü, silindirin çapını, piston boyunu, piston hızını, buhar basıncını, aynı zamanda hesaba katan ve bu makinenin bir dakikada fiilen kaç tane 33.000 libre kaldırdığını gösteren mekanik bir formül ile ifade edilir. Bu yüzden, bir "nominal" beygirgücü, üç, dört ve hatta beş "belirtilen" ya da "gerçek" beygirgücünün karşılığını sağlıyor olabilir. Bu açıklama, ilerdeki sayfalardaki çeşitli aktarmaları açıklamak amacıyla yapılmıştır. -*F.E.*]

çalışma hızına ya da çekicin bir dakikadaki vuruş sayısına bağlıdır. Bu dev yapılı çekiçlerin çoğu dakikada yetmiş vuruş, Ryder'in küçük çekiçli iğ dövme makinesi dakikada 700 vuruş yapar.

Makinenin ürüne aktardığı değerin oranı belli ise, bu aktarılan değer miktarı, makinenin toplam değerine bağlı olur.[25] Makine ne kadar az emek içeriyorsa, ürüne kattığı değer o kadar azdır. Aktardığı değer ne kadar az olursa, o kadar fazla üretken olur, ve yaptığı hizmet, doğa kuvvetlerininkine o kadar fazla yaklaşır. Ama makinenin makineyle üretimi, onun değerini, büyüklük ve etkinliğine oranla azaltır.

Elzanaatları ya da manüfaktürler ile üretilen metaların fiyatlarıyla, makineyle üretilen aynı metaların fiyatları arasında yapılacak bir karşılaştırma ve inceleme, genellikle, makine ürünlerinde, emek araçlarına bağlı değerin nispi olarak arttığını, ama mutlak olarak azaldığını gösterir. Bir başka deyişle, mutlak değer büyüklüğü küçülür, ama ürünün, örneğin bir libre ipliğin toplam değerine oranla büyüklüğü artar.[26] [sayfa 403]

Şurası açıktır ki, bir makinenin üretimi için harcanan emek, eğer o makinenin kullanımıyla tasarruf edilen emek kadar ise, burada sözkonusu olan şey, yalnızca emeğin yer değiştirmesidir; sonuç olarak da, ne bir metaın üretimi için gerekli toplam emekte bir azalma olmuş, ne de emeğin üretkenliğinde bir artma. Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, bir makinenin malolduğu emek ile tasarruf ettiği emek arasındaki fark, bir başka deyişle, makinenin üretkenlik derecesi, kendi değeri ile yerini aldığı aletin değeri arasındaki farka bağlı değildir. Bir makinede harcanan

[25] Kapitalist kavramlarla dolu okur, burada, doğal olarak, makinenin, kendi sermaye değeri oranında ürüne kattığı faizi arayacaktır. Ama şurası da kolayca görülebilir ki, bir makine de, değişmeyen sermayenin diğer kısımlarından daha fazla yeni değer yaratmadığı için, ürüne "faiz" adı altında herhangi bir değer katamaz. Gene açıktır ki, artı-değer üretimini de ele aldığımız bir yerde, bu değerin herhangi bir kısmının, faiz adı altında mevcudiyetini *a priori* olarak varsayamayız. *Prima facia* saçma ve değer yaratma yasalarına aykırı görünen kapitalist hesaplama biçimi, bu yapıtın üçüncü kitabında [cildinde] açıklanacaktır.

[26] Makine tarafından eklenen değerin bu kısmı, makinelerin, maddenin biçimini değiştiren niakineler olarak değil de salt devindirici güç olarak kullanılan iş hayvanlarının, ve genellikle atların yerini almasıyla, hem mutlak ve hem de nispi olarak azalır. Bu nedenle, şurası da belirtilebilir ki, hayvanları basit makine olarak tanımlayan Descartes, durumu, manüfaktür döneminin gözüyle görüyordu, oysa, ortaçağların gözünde hayvanlar, tıpkı daha sonraları Von Haller'in *Restauration der Staatstwissenschaften* adlı yapıtında olduğu gibi, üretim biçiminde bir değişiklik olacağını bekliyordu: değişik düşünce yöntemleri sonucu, doğanın fiilen insanın boyunduruğu altına alınacağı, *Discours de la Méthode* adlı yapıtında açıkça görülür. Burada şöyle der: "Yaşam için son derece yararlı bilgilere [felsefeye uyguladığı yöntemlerle] ulaşmak, okullarda öğretilen teorik felsefe yerine, kendisinin yardımıyla ateşin, suyun, havanın, gök cisimlerinin ve çevremizdeki diğer bütün cisimlerin güç ve etkinliklerini –zanaatçılarımızın zanaatlarını öğrenmeleri gibi kesinlikle öğrenirken– aynı zamanda en uygun oldukları yerlerde ve amaçlar için kullanmayı öğrenebileceğimiz ve böylece de" insan yaşamının yetkinleşmesine katkıda bulunacağımız "pratik bir felsefe bulmak olasıdır." [Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, MEB, Ankara 1947, Altıncı Bölüm, s. 75.] Sir Dudley North'un, *Discourses upon Trade* (1691) adlı yapıtının önsözünde, Descartes'ın yönteminin ekonomi politiği, altın, ticaret vb. üzerine olan eski masallardan ve boşinanlardan kurtardığı belirtilmektedir. Bununla birlikte, genellikle ilk İngiliz iktisatçıları, filozofları olarak Bacon ve Hobbes'u benimsemişler daha sonraki dönemde ise, İngiltere, Fransa ve İtalya'da ekonomi politiğin *cat exochn* [özellikle -ç.] filozofu, Locke olmuştur.

emek ve dolayısıyla makinenin değerinden ürüne katılan kısım, işçinin aletiyle ürüne kattığı değerden daha küçük olduğu sürece, burada, daima makinenin lehine bir fark vardır. Bunun için, bir makinenin üretkenliği de, yerini aldığı insan emek-gücü ile ölçülür. Baynes'e göre, bir beygirgücü ile çalışan 450 iplik eğirme makinesi için, yardımcı makineler de dahil 2,5 işçi gerekir;[27] on saat çalışan her otomatik eğirme makinesi, ortalama kalınlıkta 13 ons iplik üretir; sonuç olarak, 2,5 işçi haftada 365 5/8 libre iplik üretir. Demek oluyor ki, verilen fireyi bir yana bırakırsak, 366 libre pamuk, ipliğe dönüşmesi sırasında yalnızca 150 saatlik emek, yani herbiri onar saatlik onbeş günlük emeği emmiş oluyor. Ama bir eğirme çarkı ile bir iplikçinin, altı saatte onüç ons iplik eğirdiğini kabul edersek, aynı ağırlıktaki pamuk, herbiri on saatlik 2.700 günlük emeği, yani 27.000 saatlik emeği emmiş olur.[28] El [sayfa 404] ile eski usul basma yapımının yerini basma makinesinin aldığı yerlerde, tek bir makine, bir insanın ya da çocuğun yardımıyla, bir saatte, eskiden 200 işçinin basabileceği kadar dört renkli basma yapar.[29] Eli Whitney, 1793'te çırçır makinesini bulmadan önce, bir libre pamuktan çekirdeğin ayrılması, ortalama bir işgününü alıyordu. Bu buluş ile, zenci bir kadın, günde 100 libre temizleyebildi; ve o günden beri de çırçır makinesinin etkinliği oldukça artmış bulunuyor. Eskiden 50 sente malolan bir libre temiz pamuk, bu buluştan sonra daha çok, karşılığı ödenmeyen emek içerir hale gelmiş ve dolayısıyla daha da fazla kârla 10 sente satılmıştır. Hindistan'da pamuğu çekirdeğinden ayırmak için, çurka denilen yarı-makine, yarı-alet kullanılır, ve bununla, bir erkek ve bir kadın, günde 28 libre pamuk temizleyebilir. Birkaç yıl önce Dr. Forbes'in bulduğu çurka ile bir erkek ve bir çocuk günde 250 libre pamuk temizleyebilir. Bunu çalıştırmak için eğer öküz, buhar ya da su kullanılırsa, makineye pamuk atmak için birkaç tane oğlan ve kız yeter. Öküz ile çalışan bu makinelerden onaltı tanesi, günde, eskiden ortalama 750 kişinin yaptığı kadar iş çıkarabilir.[30]

Daha önce de belirtildiği gibi buharlı pulluk, bir saatte, üç peniye malolan 66 kişinin 15 şiline yapacağı kadar iş yapar. Yanlış bir kanıyı aydınlığa kavuşturmak için bu örneğe dönüyorum. 15 şilin, hiç bir zaman, 66 kişinin bir saatte harcadığı emeğin para olarak ifadesi değildir. Eğer artı-emeğin gerekli-emeğe oranı %100 olsaydı, 15 şilinlik ücretleri yalnızca

[27] Essen ticaret odasının yıllık raporuna (1863) göre, Krupp dökme çelik fabrikaları, 161 fırın ve aşağı yukarı 2.400 işçi ile, 1862 yılında, otuziki buharlı makine (1800 yılında, bu hemen hemen Manchester'de çalışan bütün buharlı makinelerin sayısı kadardı), ondört buharlı tokmak (hepsi birlikte 1.236 beygirgücünde), kırkdokuz demirci ocağı, 203 alet makinesi ve onüç rrilyon libre dökme çelik üretmiştir. Burada her beygirgücüne iki işçi düşmez.

[28] Babbage, Java'da eğirme işinin tek başına, pamuğun değerine %117 bir katkıda bulunduğunu hesap etmektedir. Aynı dönemde (1832) ince iplik sanayiinde makine ve emeğin pamuğa kattığı toplam değer, pamuğun değerinin aşağı yukari %33'ü kadardır. (*On the Economy of Machinery*, s. 165, 166.)

[29] Makineyle baskı aynı zamanda boyadan da tasarruf sağlamaktadır.

[30] Dr. Watson'un 17 Nisan 1860 tarihinde *Society of Arts*'ta okuduğu, *Reporter on Products to the Government of India* başlıklı tebliğe bakınız.

yarım saatlik emeklerini temsil etmekle birlikte, bu 66 kişi bir saatte 30 şilinlik değer yaratırlardı. Bir makinenin, yerini doldurduğu 150 kişinin bir yıllık ücretlerinin, 3.000 sterline malolduğunu varsayalım; bu 3.000 sterlin, hiç bir zaman, bu 150 kişinin makinenin kullanılmaya başlamasından önce ürettikleri ürünlere kattıkları emeğin para olarak ifadesi olmayıp, yıllık emeklerinin yalnızca kendileri için harcadıkları ve ücretlerinin temsil ettiği kısımdır. Öte yandan, makinenin para değeri olan 3.000 sterlin, ücret olarak işçinin elne geçenle, artı-değer olarak kapitaliste kalan arasındaki oran ne olursa olsun, makinenin üretimi sırasında harcanan bütün emeği ifade eder. Bunun için, makinenin değeri, yerini [sayfa 405] aldığı emek-gücüne eşit olsa bile, gene de onda maddeleşen emek, yerine geçtiği canlı emekten çok daha azdır.[31]

Salt ürünü ucuzlatmak amacıyla makine kullanılması, makinenin üretimi için harcanan emeğin, bu makinenin kullanılmasıyla yerini aldığı emekten daha az olması gerekir ilkesiyle sınırlandırılmıştır. Kapitalist için bu tür kullanım daha da sınırlıdır. Kapitalist, emeğin karşılığını ödeyeceği yerde, yalnızca kullanılan emek-gücünün karşılığını ödemektedir; bunun için de, makineyi bu amaçla kullanmasının sınırı, makinenin değeriyle, makinenin yerine geçtiği emek-gücünün değeri arasındaki fark tarafından saptanmıştır. Günlük çalışmanın, gerekli ve artı-emek diye ikiye ayrılması, çeşitli ülkelere göre değiştiği gibi, aynı ülkede farklı dönemlerde ya da sanayiin farklı kollarında değişiklik gösterdiği için; ve ayrıca, işçinin fiili ücreti bazan emek-gücü değerinin altına düştüğü, bazan da bu değerin üzerine çıktığı için, makinenin üretilmesi için gerekli-emek niceliği ile, onun yerini aldığı toplam emek niceliği arasındaki fark sabit kaldığı halde, makinenin fiyatı ile, o makinenin yerini doldurduğu emek-gücünün fiyatı arasındaki fark büyük değişiklik gösterebilir.[32] Ne var ki, kapitalist için bir metaın üretim maliyetini belirleyen ve onu rekabetin zoruyla etkileyen şey, ancak birinci tür farktır. İşte bunun için bugünlerde İngiltere'de, yalnızca Kuzey Amerika'da kullanılan makineler icat ediliyor; tıpkı 16. ve 17. yüzyıllarda Almanya'da icat edilen makinelerin yalnız Hollanda'da ve 18. yüzyıldaki birçok Fransiz icadının yalnız İngiltere'de kullanılması gibi. Daha eski ülkelerde, makinenin bazı sanayi kollarında kullanılması, diğer kollarda öylesine emek bolluğu yaratıyor ki, buralarda ücretlerin, emek-gücünün değerinin altına düşmesi, makinenin kullanılmasını önler, ve kârı, kullanıldığı emeğin değil, karşılığını ödediği emeğin azalmasından gelen bu kullanım, kapitalist açısından gereksiz ve çoğu zaman olanaksoz duruma gelir. İngiltere'de yünlü manüfaktürün bazı kollarında son yıllarda çocukların çalıştırılması oldukça azalmış, bazı durumlarda da tamamen ortadan kalkmıştır. Neden?

[31] "Bu dilsiz işçiler" (makineler), "her zaman, aynı para değerinde oldukları zaman bile,. yerlerinden ettikleri emekten çok daha az emeğin ürünleridirler." (Ricardo, *l. c.,* s. 40.)

[32] Bu nedenle komünist bir toplumda makinelerin kullanımı için burjuva bir topluma göre çok daha farklı bir faaliyet alanı olacaktır.

Çünkü, fabrika yasaları, birisi altı, diğeri dört ya da herbiri beşer saat olmak üzere çocukların iki posta [sayfa 406] halinde çalıştırılmalarını gerektiriyordu. Ama ana-babalar, "yarı-zaman" çalışanları, "tam-zaman" çalışanlardan daha ucuza satmak istemiyorlardı. Bu nedenle, "yarı-zaman" çalışanların yerini makineler aldı.[33] Kadınlarla on yaşından küçük çocukların madenlerde çalışması yasaklanmadan önce, kapitalistler, çıplak kadınlarla kızların çoğu zaman erkeklerle birarada çalıştırılmasını kendi ahlak yasaları ile özellikle defteri kebirlerine öylesine uygun bulmuşlardı ki, ancak bu yasanın yiirürlüğe girmesinden sonra makineye başvurmak zorunda kaldılar. Yankee'ler bir taş kırma makinesi icat etmişlerdi. İngilizler bunu kullanmıyorlardı, çünkü bu işi yapan "wretch",[34] emeğinin o kadar az bir kısmının karşılığını alıyordu ki, makine, kapitalistin üretim masraflarını artırabilirdi.[35] İngiltere'de kanallardaki teknelerin çekimi için at yerine hâlâ şurada burada kadınlar kullanılır.[36] Çünkü at ile makinenin üretimi için gerekli-emek tamı tamına belli olduğu halde, kadının artı-nüfus olarak devamı için gerekli-emek her türlü hesabın altındadır. İşte bu yüzden, en aşağılık amaçlar için insan emek-gücünün böylesine utanmazca tüketilip gitmesi hiç bir yerde makinenin yurdu İngiltere'den daha yüzkızartıcı olamaz.

ÜÇÜNCÜ KESİM. – MAKİNENİN İŞÇİ ÜZERİNDEKİ DOLAYSIZ ETKİLERİ

Büyük sanayiin çıkış noktası, gösterdiğimiz gibi, emek araçlarındaki devrimdir, ve bu devrim, en gelişmiş biçimine bir fabrikadaki organize makine sistemi ile ulaşır. İnsan öğesinin bu nesnel organizma ile nasıl birleştiğini incelemeden önce bu devrimin işci üzerindeki genel etkilerini gözden geçirelim. [sayfa 407]

a. Sermayenin Ek Emek-gücüne Elkoyması Kadınlarla Çocukların Çalıştırılmaları

Makine, adale gücünü vazgeçilmez bir öğe olmaktan çıkardığı ölçüde, adaleleri zayıf, vücut gelişmesi eksik, ama eklem ve organları

[33] "İşverenler, onüç yaşından küçük çocuklardan oluşan iki ekibi gereksiz olarak tutmak istemiyorlar. ... Gerçekte, bir grup fabrikatör, yün iplik eğiricileri, onüç yaşından küçük çocukları, yani yarım-zamanlıları, nadiren çalıştırıyorlar. Çocukların" (yani onüç yaşından küçük olanların) "yerini alan çeşitli türden gelişmiş ve yeni makineler kullanıyorlar; çocuk sayısındaki bu azalmayı anlatmak için bir süreci burada örnek olarak vermek istiyorum; bu süreçte mevcut makinelere, parçalama makinesi denilen bir aracın eklenmesiyle her makinenin özelliğine göre, altı ya da dört yarım-zaman sistemi, parçalama makinesinin bulumnasında 'dürtü' olmuştur." (*Reports of Insp. of Fact*., 31st Oct., 1858.)

[34] "Sefil" sözü, İngiliz ekonomi politiğinde tarım işçileri için kabul edilen deyimdir. -ç.

[35] "Makineler ... emek yükselene" (ücretler demek istiyor) "kadar çoğu zaman kullanılamaz." (Ricarde, *l.c.*, s. 479.)

[36] Bkz: *Report of the Sociel Science Congress*, Edinburgh, October, 1863.

kıvrak işçileri çalıştıran bir araç halini alır. Bu nedenle de kadın ve çocuk emeği, makine kullanan kapitalist için aranan ilk şey olmuştur. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına sokarak; ücretli işçi sayısını artırmanın bir aracı olup çıkmıştır. Kapitalist hesabına yapılacak zorunlu iş, yalnız çocukların oyun alanlarına elatmakla kalmamış, aile çevresinde bireylerin kendileri için diledikleri gibi harcayabilecekleri zamana ve emeğe de elatmıştır.[37]

Emek-gücünün değeri, yalnız yetişkin işçinin yaşamının devamı için gerekli emek-zamanı ile değil, aynı zamanda ailesinin bakım için gerekli olan emek-zamanıyla da belirleniyordu. Makine, bu ailenin bütün üyelerini emek-pazarına sürerek, yetişkin erkeğin emek-gücünün değerini bütün allesinin üzerine dağıtmıştır. Böylece, erkeğin emek-gücünün değerini düşürmüştür. Dört kişilik bir ailenin emek-gücünün satınalınması, belki de, eskiden yalnız aile reisinin emek-gücünün satınalınmasından daha pahalıya malolabilir, ama buna karşılık şimdi bir günlük emeğin yerini dört günlük emek almış ve, bir kişiye göre dört kişinin artı-emeğinin fazlalığı oranında, fiyatında bir düşme olmuştur. Ailenin yaşayabilmesi için artık bu dört kişi yalnız çalışmış olmayacak, kapitalist için artı-emeği de çoğaltacaklardır. Böylece görüyoruz ki, makine, sermayenin sömürücü gücünün başlıca konusu olan insan malzemesini artırmanın[38] yanısıra, bu sömürünün [sayfa 408] derecesini de yükseltir.

Makine, ayrıca, daha önce karşılıklı ilişkilerini saptamış olan işçi ile kapitalist arasındaki sözleşmede de baştan sona bir devrim yapar.

[37] Amerikan iç savaşının yolaçtığı pamuk bunalımı sırasında, pamuk işçilerinin sağlık durumlarını incelemek için İngiliz hükümetince Lancashire, Cheshire ve başka yerlere gönderilen Dr. Edward Smith, sağlık açısından ve işçilerin fabrika atmosferinden uzaklaşmaları dışında bu bunalımın bazı yararlı yanları olduğunu bildirmiştir. Kadınların, şimdi "*Godfrey's cordial*" ile zehirlenmek yerine, bebeklerini emzirmek için yeterli boş zamanları vardı. Yemek pişirmeyi öğrenecek zamanları da vardı. Ama ne yazık ki, bu sanatı, tam da, pişirecek bir şeyleri olmadığı bir sırada öğrenmişlerdi. Sermayenin, kendini genişletme amacıyla, aile yuvaları için gerekli-emeğe bile nasıl elkoyduğunu buradan da görüyoruz. Bu bunalım, aynı zamanda, işçilerin kızlarının dikiş okullarında dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütün dünya için iplik eğiren emekçi kızların dikiş dikmeyi öğrenebilmeleri için, bir Amerikan devrimi ve uluslararası bir bunalım gerekmişti!

[38] "Erkekler yerine gitgide daha fazla kadın ve hepsinden fazla da, yetişkin işçi yerine çocuk çalıştırılması nedeniyle işçilerin sayı bakımından artışları çok fazlaydı. Onüç yaşında üç kız çocuğu, haftada 6 şilin ile 8 şilin arasında değişen ücretle, gene haftada 18 şilin ile 45 şilin arasında ücret alan tek bir yetişkin erkek işçinin yerini almıştı." (Th. de Quincey, *The Logic of Political Econ*., London 1844, s. 147, not.) Çocuk bakımı ve emzirme gibi bazı aile görevleri bütünüyle ortadan kaldırılabilir şeyler olmadığı için, sermayenin elkoyduğu analar, bunun bir çaresini bulmak zorundaydılar. Dikiş, yama ve tamir gibi ev işlerinin yerine, hazır eşya satınalınması geçecekti. Böylece evde harcanan emek azaldıkça, harcanan para miktarı artıyordu. Ailenin geçim giderleri çoğalıyor, kazanç fazlasını alıp götürüyor. Buna ek olarak, yaşamak için gerekli maddelerin tüketimi ve hazırlanmasında tasarruf ve yerinde karar verme olanaksız hale geliyordu. Resmi ekonomi politik tarafından gizlenen bu olgularla ilgili bol bilgi, *Children's Employment Commission*'un fabrika denetmenleri raporlarında ve özellikle de *Reports on Public Health*'ta bulunabilir.

Meta değişimini temel alan bizim ilk varsayımımız, kapitalist ile işçinin, serbest kişiler ve bağımsız meta sahipleri olarak karşı karşıya geldikleri, ve birisinin parayla üretim aracına, diğerinin ise emek-gücüne sahip olduğu idi. Ama şimdi kapitalist, çocukları ve reşit olmayan gençleri de satınalmaktadır. Daha önce işçi, serbest bir kimse olarak şeklen sahip bulunduğu kendi emek-gücünü satardı, şimdi ise karısını ve çocuğunu satmaktadır. Artık o bir köle tüccarı olmuştur.[39] Çocuk işçi aranırken verilen ilanlar çoğu zaman, eskiden Amerikan dergilerinde çıkan zenci köle aranırken verilen ilanlara biçim olarak pek benzer. Bir İngiliz fabrika denetmeni şöyle diyor: "Bölgemdeki en önemli sanayi kentlerinden birinin yerel gazetesinde şu ilan dikkatimi çekmişti: 12 ile 20 yaşlar arasında gençler aranıyor; 13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır. Ücret haftada 4 şilindir. Başvurma vb.."[40] "13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır" ifadesi, [sayfa 409] fabrika yasasında yer alan ve 13 yaşından küçük çocukların günde yalnızca 6 saat çalışabilecekleri hükümle ilgilidir. İşçilerin yaşlarını resmen atanmış bir hekimin saptaması da şarttı. İşte bunun için fabrikatör, 13 yaşındaymış gibi görünen çocuklar aramaktadır. Fabrikalarda çalıştırılan 13 yaşından küçük çocukların, sayısında sık sık sıçramalar gösteren azalmalar, son 20 yıllık İngiliz istatistiklerinde de şaşılacak bir şekilde görüldüğü gibi çoğu zaman, fabrika denetmenlerinin kendi tanıklıklarına göre, çocukların yaşlarını, kapitalistin sömürü hırsına ve ana-babalarını kirli ticaret gereksinmelerine uygun biçimde büyük gösteren resmi hekimlerin işidir. Londra'nın mahut Bethnal Green semtinde her pazartesi ve salı günü her iki cinsten 9 yaşında ve daha büyük çocukların, ipek fabrikatörlerine kendilerini kiraladıkları açık bir pazar kurulur. "Genellikle haftalık, 1 şilin 8 penidir (bu para, ana-babaya aittir) ve 2 peni de kendim ve çay içindir. Sözleşme yalnızca haftalıktır. Bu pazarın görüntüsü de, orada konuşulan dil de utanç vericidir."[41] Kadınların, "çocukları, işevlerinden alıp, önlerine gelene haftalığı 2 şilin 6 peniden kiralamaları" İngiltere'de de görülür.[42] Yasalara karşın, Büyük

[39] İngiliz fabrikalarında, erkek işçilerin sermayeden zorla elde ettikleri, kadın ve çocukların çalışma saatlerinin kısaltılması gibi büyük bir olgu ile taban tabana karşıt bir durumu, Çocukları Çalıştırma Komisyonunun en son raporlarında, işçi çocukların ana ve babalarının çocuklar üzerindeki aşağılık tutumları ile ilgili ve gerçekten dehşet verici ve tamamıyla köle ticaretini andırır davranışlarında görüyoruz. Ama aynı ikiyüzlü kapitalist, aynı raporlardan görülebileceği gibi, kendi eliyle yarattığı, sürdürdüğü, sömürdüğü ve üstelik, "çalışma özgürlüğü" adını taktığı bu vahşeti lanetler. "Hatta kendi günlük ekmeklerini kazanmaları için ... çocuk işçiler yardıma çağrılmıştı, Kendileri için çok ağır olan böylesine güç bir çalışmaya dayanacak güçten, gelecekteki yaşamlarına yön verecek eğitimden yoksun bir halde, fizik ve moral yönden pis bir ortam içersine fırlatılıp atıldılar. Kudüs kentinin Titüs tarafından yıkılması üzerine bir Yahudi tarihçi, insanlığını yitirmiş bir ananın korkunç açlığını gidermek için kendi öz evladını feda etmesi üzerine, bu kentin böylesine bir yıkıma uğramasına hiç şaşmamak gerektiğine dikkati çekmişti." (*Public Economy Concentrated*, Carlisle 1833, s. 66.)

[40] A. Redgrave, *Reports of Insp. of Fact*., for 31st October, 1858 s. 40, 41.

[41] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, London 1866,, s. 81, n° 31. [*Dördüncü Almanca baskıya ek*.– The Bethnal Green ipekli sanayii şimdi neredeyse yokolmuştur. - *F.E.*]

[42] Children's Employment Commission, Third Report. London 1864, s. 53, n° 15.

Britanya'da canlı baca temizleyicisi olarak kullanılmak üzere (bu iş için bir yığın makine olduğu halde) ana-babaları tarafından satılan çocukların sayısı 2.000'i aşar.[43] Emek-gücü satıcısı ile satınalıcısı arasındaki hukuksal ilişkilerde, makinenin yolaçtığı devrim, bütünüyle bu alışverişin serbest kimseler arasında bir sözleşme olması görünüşünü yitirmesine neden oldu ve İngiliz parlamentosuna da, devletin fabrikalara karışması için, hukuk ilkelerine dayanan bir mazeret hazırladı. Daha önce karışılmayan sanayi kollarında, yasa, çocukların çalışmasını ne zaman 6 saat ile sınırlasa, fabrikatörlerin şikayetleri yeniden duyulmaya başlıyordu. Bunların öne sürdüklerine göre, ana-babalar, çocuklarını, yasaların kapsamı içine sokulan sanayi kollarından çekerek, hâlâ "çalışma özgürlüğü"nün egemen olduğu yerlere, yani 13 yaşından küçük çocukların da büyükler gibi çalıştırılabildiği ve bu nedenle daha yüksek bir fiyattan kaçınılabildiği alanlara satıyorlardı. Ne var ki, sermaye, niteliği gereği eşitlikçi olduğundan, emeğin [sayfa 410] sömürülmesi koşullarında bütün üretim alanlarında eşitliği uyguladığından, sanayiin bir kolunda çocuk çalıştırılmasının yasayla sınırlandırılması, diğer kollarında da bir sınırlandırmanın nedeni olmuştur. Makinenin, önce doğrudan doğruya kendisine dayanarak yükselen fabrikalarda, sonra da dolaylı olarak geri kalan bütün sanayi kollarında, sermayenin sömürüsüne bağlı kıldığı, kadınların, çocukların ve gençlerin üzerinde yarattığı fizik bozukluklara daha önce de değinmiş bulunuyoruz. Bu nedenle burada yalnız tek bir nokta üzerinde, işçi çocuklarının doğumlarından sonraki ilk birkaç yıl içersindeki büyük ölüm oranı üzerinde duracağız. İngiltere'de onaltı nüfus kayıt bölgesinde, bir yaşından küçük her 100.000 çocuk için yılda ortalama ölüm sayısı yalnızca 9.000'dir (yalnız bir bölgede 7.047'dir); 24 bölgede ölüm sayısı 10.000'in üzerinde, ama 11.000'in altında. 39 bölgede 11.000'in üzerinde 12.000'in altında; 48 bölgede 12.000'in üzerinde ama 13.000'in altında, 22 bölgede 20.000'in üzerinde, 25 bölgede 21.000'in üzerinde, 17 bölgede 22.000'in üzerinde, 11 bölgede 23.000'in üzerinde, Hoo, Wolverhampton, Ashtonun-der-Lyne ve Preston'da 24.000'in üzerinde, Nottingham, Stockport ve Bradford'da 25.000'in, Wisbeach'de 26.000'in, Manchester'de 26.125'in üzerindedir.[44] 1861 yılında yapılan resmi bir sağlık araştırmasına göre, yüksek ölüm oranının nedenleri, yerel nedenler dışında, başlıca, annelerin dışarda çalışmaları, ve bu yüzden çocukların kötü beslenmeleri, uygun olmayan şeyler yemeleri, afyonlu mama almaları gibi ihmal ve, kötü bakımdır; bunlardan başka, anne ile çocuk arasında doğal olmayan bir yabancılaşma başlamakta ve bunun sonucu bilerek aç bırakma ve zehirlemeler görülmektedir.[45] "Kadın

[43] l. c., Fifth Report, s. xxii, n° 137.

[44] Sixth Report on Public Health, Lond. 1864, s. 34.

[45] "Bu" (1861 araştırması) "... ayrıca şunu da göstermiştir ki, anlatılan koşullar altında çocuklar, annelerinin çalışmalarından ileri gelen ihmal ve bakımsızlık yüzünden yokolup gittikleri gibi, anneler de çocuklarına karşı elem verici derecede yabancılaşmakta, çoğu kez ölümleri

çalışmasının en az olduğu tarımsal bölgelerde ise ölüm oranı çok düşüktür."[46] Bununla birlikte 1861 Araştırma Komisyonu beklenilmeyen bir sonuçla karşılaştı: Kuzey Denizi kıyılarındaki bazı tarımsal bölgelerde bir yaşından küçük çocuklar arasındaki ölüm oranı, nerdeyse, en kötü fabrika bölgelerindekine eşitti. Bu yüzden Dr. Julian Hunter, bu olayı yerinde incelemekle [sayfa 411] görevlendirildi. Dr. Hunter'in hazırladığı rapor, VI. Report on Public Health ile birleştirildi.[47] O zamana kadar çocukların sıtma ile, çukur ve bataklık bölgelere özgü diğer hastalıklardan kırıldıkları sanılıyordu. Ama inceleme bunun tam tersini ortaya koydu; yani sıtmayı ortadan kaldıran aynı neden, toprağın kışın bataklık, yazın cılız bir çayırlık halinden çıkartılıp verimli bir ekim bölgesi haline getirilmesi, çocuklar arasındaki olağanüstü ölüm oranını doğurmuştu.[48] Dr. Hunter'in bu bölgede görüştüğü 70 sağlık memuru bu nokta üzerinde "tam görüş birliği" içindeydiler. Gerçekten de, ekim tarzında devrim, tarıma sanayi sistemini sokmuştu. Erkek ve kız çocuklarla birlikte çalışma grupları halinde çalışan evli kadınlar, belli bir ücret karşılığında, bütün topluluğu kiralayan "ırgatbaşı" tarafından çiftlik sahibinin emrine verilir. "Bu çalışma grupları bazan kendi köylerinden çıkıp kilometrelerce uzağa giderler; sabah ve akşamları bunlara yollarda raslanır; kısa bir eteklik, gömlek ve çizme, bazan da pantolon giyerler; çok sağlam ve sağlıklı bir görünüşleri vardır, ama alışageldikleri hafif ahlakın yanısıra, sevdikleri bu hareketli ve bağımsız yaşamın, evlerinde kıvranan talihsiz yavrulara getirdiği öldürücü sonuçlara aldınmaz bir halleri vardır."[49] Fabrika bölgelerindeki bütün olaylar, burada, hem de daha geniş ölçülerde yinelenmektedir: gizli çocuk öldürme, çocuklara afyonlu maddeler verilmesi gibi.[50] Özel Kurul üyesi ve Halk Sağlığı Raporunun başyazarı Dr. Simon, "Yetişkin kadınların sanayide geniş ölçülerde çalıştırılması konusundaki derin kaygılarımı, bu gibi kötülükler konusunda bildiklerim haklı ve mazur gösterebilir."[51] diyor. Fabrika müfettişi Mr. Baker ise, resmi raporunda şöyle söylüyor: "İngiltere'deki sanayi bölgelerinde aile sahibi evli kadınların kumaş fabrikalarında çalışmaları yasaklandığı gün, bu bölgeler için büyük mutluluk olacaktır."[52] [sayfa 412]

karşısında fazla keder duymamakta ve hatte bazan ... bunu sağlamak için doğrudan doğruya önlem almaktadırlar." (*l.c.*)

[46] *l. c.*, s. 454.

[47] *l.c.*, s. 454-463. Dr. Henry Julien Hunter'ın, İngiltere'nin bazı kırsal bölgelerindeki fazla çocuk ölümleri üzerine raporu.

[48] *l.c.*, s. 35, 455, 456.

[49] *l.c.*, s. 456.

[50] Tarımsal bölgelerde olduğu gibi fabrika bölgelerinde de, hem erkek ve hem de kadın yetişkin işçiler arasındaki afyon tüketimi, her gün biraz daha artmaktadır. "Uyuşturucu madde satışını hızlandırmak ... bazı girişken toptancı tüccarların başlıca amacıdır. Eczacılar bunu, sürümü en fazla madde saymaktadırlar." (*l.c.*, s. 459.) Uyuşturucu madde alan çocuklar, "ihtiyar adamlar gibi kavrulmakta" ya da "küçük maymunlar gibi kartlaşmaktadırlar." (*l.c.*, s. 460.) Burada, Hindistan ile Çin'in, İngiltere'den nasıl öç aldıklarını görüyoruz.

[51] *l.c.*, s. 37.

[52] *Rep. of. Insp. of Fact.*, for 31st Oct., 1862, s. 59. Mr. Baker daha önce hekimlik yapmıştır.

Kapitalist sömürünün çocuklarla kadınlar üzerinde yolaçtığı ahlâk yozlaşması, F. Engels'in, *Lage der Arbeitenden Klasse Englands* adlı yapıtıyla ve diğer yazarlarca o kadar enine boyuna anlatılmıştır ki, ben, burada, yalnızca değinmekle yetiniyorum. Ama, henüz olgunluk çağına erişmemiş insanları, salt bir artı-değer yaratma makinesi haline getirmenin yapay olarak yarattığı entelektüel yozlaşma –bu, aklı, gelişme ve olgunlaşma yeteneklerini bozmadan kısır bir halde tutan bilisizlikten tamamen farklı bir durumdur– ensonu İngiliz Parlamentosunu bile, fabrika yasalarına giren sanayi kollarında 14 yaşından küçük çocukların "verimli" bir şekilde çalıştırılmaları için ilk öğrenimi zorunlu hale getirmek zorunda bıraktı. Kapitalist üretimin ruhu, fabrika yasalarındaki sözde öğrenim maddesinin gülünç bir şekilde kaleme alınışında, bu zorunluluğu denetleyecek yönetimsel bir mekanizmanın bulunmayışında, öğrenimle ilgili maddelere fabrikatörlerin kendilerinin karşı koymalarında, ve bunların uygulanmasından kaçınmak için başvurdukları binbir türlü hilede açıkça görülür. "Bu konuda bütün suç yasakoyucudadır: bir yandan fabrikalarda çalışan bütün çocukların *öğrenim* görecekleri konusunda yönetmelik getirirken, öte yandan bunun sağlanması için herhangi bir hüküm getirmemekte ve adeta gözboyamak için bir yasa geçirmiş olmaktadır. Yasa, çocukların haftanın belli günlerinde birkaç (üç) saat okul adı verilen dört duvar arasında bir yere kapatılmalarından ve işverenin her hafta bu işle görevlendirilmiş erkek ya da kadın öğretmenin imzasını taşıyan ve bu hususun yerine getirildiğini belirten bir belgeyi almasından başka bir hüküm getirmemektedir."[53] 1844 tarihli, değiştirilmiş fabrika yasasından önce, bu okula devam belgesinin, kendileri de yazma bilmeyen öğretmenler tarafından yalnız bir çarpı işareti konularak imzalandığı sık sık görülen olaylardandı. "Devam belgelerinin verildiği okul denilen bir yere yaptığım bir ziyaret sırasında öğretmenin bilisizliğiyle öylesine çarpıldım ki, 'Affedersiniz bayım, siz okuma biliyor musunuz?' diye sormaktan kendimi alıkoyamadım. Verdiği karşılık: 'Eh biraz!' oldu ve, belge verme yetkisini haklı göstermek için şu sözleri ekledi: 'Hiç değilse ben öğrencilerimden ilerde sayılırım.' 1844 tarihli yasa hazırlanırken [sayfa 413] denetmenler, verdikleri belgeleri, yasa gereğince kabul etmek zorunda oldukları, okul denilen yerlerin utanç verici durumunu belirtmeyi ihmal etmediler, ama elde ettikleri tek başarı, 1844 yasasının yürürlüğe girmesinden sonra, okul belgelerindeki rakamların öğretmenin elyazısı ile doldurulması ve altına da adını ve soyadını yazarak imzalaması zorunluluğu oldu."[54] İskoçya bölgesi fabrika denetmeni Sir John Kincaid de aynı türden olaylar anlatmaktadır. "Ziyaret ettiğimiz ilkokul Mrs. Ann Killin adında bir hanımın yönetimindeydi. Adını hecelemesi istenildiği zaman C harfi ile başlayarak hemen bir

[53] L. Horner, *Reports of Insp. of Fact*., for 30th June, 1857, a. 17.
[54] L. Homer, *Rep. of Insp. of Fact*., for 31st Oct., 1855, s. 18, 19.

yanlış yaptı, ama bunu derhal düzelterek K ile başladığını söyledi. Ne var ki, okul belgeleri ile ilgili deftere bakınca adını çeşitli şekillerde yazdığını gördüğüm gibi, elyazısı da, öğretmenlik yapma yeteneğinden yoksun olduğu konusunda insanda hiç kuşku bırakmıyordu. Kayıtları kendisinin tutmadığını da zaten kendisi itiraf etti. ... Ziyaret ettiğim ikinci okulda, 15 foot boyunda 10 foot eninde bir sınıf vardı ve burada, ne mırıldandıkları anlaşılmayan 75 çocuk saydım."[55] "Çocukların herhangi bir öğrenim görmeden devam belgeleri aldıkları yerler, yalnızca bu anlatılan sefil yerler değildi, yetkili bir öğretmenin bulunduğu pek çok okulda da, üç yaşından başlayarak her yaştan bir çocuk kalabalığının doldurduğu yerlerde bütün çabalar boşunaydı; öğretmenin en iyi durumda bile sefalet içinde diyebileceğimiz geçimi, bu, daracık yere doldurabildiği çocuklardan topladığı penilere bağlıydı. Buna, bir de, okuldaki pek az eşyayı, kitap ve diğer öğrenim araçları eksikliğini, kalabalık ile gürültünün bu yoksul çocuklar üzerindeki olumsuz etkisini eklemek gerekir. İçlerinde hiç bir şey yapmaksızın dizi dizi çocukların oturduğu böyle pek çok okulu ziyaret ettim; buna okula devam deniliyordu ve istatistiklerde bu çocuklar öğrenim görmüş olarak gösteriliyordu."[56] İskoçya'da fabrikatörler, okula gitmek zorunda olan çocukları işe almamak için ellerinden geleni yaparlar. "Fabrika sahiplerinin hiç hoşlanmadıkları fabrika yasasındaki eğitimle ilgili hükümlerin, bu çocukların işe alınmalarını büyük ölçüde engellediğini ve yasada öngörülen öğrenimden böylece hiç yararlanamadıklarını tanıtlamak için başka kanıtlar getirmeye gerek yoktur."[57] Özel bir yasayla düzenlenen basmacılık [sayfa 414] işinde, bu, ürkütücü bir soytarılık halindedir. Bu yasa gereğince, "basma işine alınmadan önce, her çocuğun, 150 saatten az olmamak üzere en az 30 gün okula devam etmesi gerektiği gibi, işe başlamasını izleyen altı ay içinde ve bu işte çalıştığı süre boyunca her altı ayda bir gene 30 gün ve 150 saatlik öğrenim görmesi zorunludur. ... Okul saatleri sabah 8 ile akşam 6 arasında olacaktır. Günde 2½ saatten az, 5 saatten fazla öğrenim, bu 150 saate dahil edilmeyecektir. Olağan koşullar altında, çocuklar, 30 gün sabah ve öğleden sonra en az her gün beş saat okula devam edecekler ve 30 günün sonunda 150 saati tamamlayarak kitaplarını kendi başlarına okuyacak hale geldikten sonra basmacılık işine başlayacaklar ve altı ayın sonunda yeni bir öğrenim dönemine girecekler ve kitaplarını yeni baştan okumaya çalışacaklardır. ... Gerekli saati tamamlamak için okula devam eden çocuklardan çoğunun, altı aylık işten sonra, yeniden okula dönünce, daha önce öğrendikleri her şeyi unuttukları ve tıpkı basmacı çocuklar olarak okula ilk başladıkları gündeki gibi oldukları görülmektedir. ... Başka basma işlerinde çocukların

[55] Sir John Kincaid, *Rep. of Insp. of Fact*., for 31st Oct., 1858, s. 31, 32.
[56] L. Homer, *Reports etc.,* 31st. Oct., 1857, s. 17, 18.
[57] Sir J. Kincaid, *Reports etc.,* 31st oct., 1856, s. 66.

okula devamı, tamamen fabrikanın iş durumuna bağlıdır. Her altı ay için gerekli okul saati, bir kerede 3 ile 5 saat arasında olmak üzere bölünmekte ve bazan bütün altı aya yayılmaktadır. ... Sözgelişi okula devam bir gün sabah 8 ile 11, başka bir gün öğleyin 1 ile 4 olabilir ve birkaç gün aradan sonra çocuk tekrar öğleden sonra 3 ile 6 arasında okulda boy gösterebilir; bu böylece birkaç gün ya da bir hafta sürer, sonra gene 3 hafta ya da bir ay okula hiç gitmez, ve ardından onu çalıştıranın keyfine kalmış tuhaf bir günün tuhaf bir saatinde yeniden okula başlar; böylece çocuk, 150 saatlik masal tamamlanana kadar okul ile iş arasında mekik dokur."[58]

Kadınlarla çocukların yığınlar halinde işçi saflarına katılmalarıyla, makine, ensonu, manüfaktür döneminde erkek işçilerin sermayenin zorbalığına karşı sürdürdüğü direnmeyi kırmış olur.[59] [sayfa 415]

b. İşgününün Uzatılması

Emeğin üretkenliğini yükseltmek, yani bir metaın üretimi için gerekli emek-zamanını kısaltmak için en güçlü araç olan makine, sermayenin elinde, ilk kez elattığı sanayi alanlarında, işgününü, insan doğasının koyduğu bütün sınırların ötesine uzatmak için en güçlü araç haline geldi. Makine, bir yandan, sermayeye, devamlı eğilimini rahatça uygulama olanağını sağlayan koşullar yaratırken, öte yandan da, sermayenin, başkalarının emeğini sömürmek konusundaki iştahını kamçılayacak yeni dürtüler hazırlıyordu.

Her şeyden önce emek araçları, makine biçimine girmekle, işçiden bağımsız hareket eden ve çalışan otomatik şeyler halini almıştır. Böylece emek araçları, hizmetindeki insanların zayıf vücutlarında ve güçlü iradelerindeki bazı doğal engellerle karşılaşmadığı sürece, durmadan üretime devam eden sınai *perpetuum mobile** olmuştu. Bu yüzden otomat, sermaye olarak ve sermaye olduğu için de kapitalistin kişiliğinde akıl ve iradeye sahip olması nedeniyle, itici olmakla birlikte esnek de olan bu doğal engelin, yani insanın, gösterdiği direnmeyi en düşük öl-

[58] A. Redgrave, *Rep. of Insp. of Fact*., 31st Oct., 1857, s. 41-42. Fabrika yasasının (metinde sözü edilen basma işleri yasası değil) bir süredir yürürlükte bulunduğu sanayi kollarında, eğitim maddesinin önüne çıkan engeller son yıllarda kaldırılmıştır. Yasa kapsamına girmeyen sanayi kollarında, cam fabrikatörü Mr. J. Geddes'in görüşleri hâlâ geniş ölçüde egemendir. Araştırma komisyonu üyesi Mr. White'a şu bilgileri vermiştir: "Benim gördüğüm kadarıyla, işçi sınıfının bir kısmının son yıllarda yararlandığı daha büyük ölçüdeki eğitim, kötü bir şeydir. Onları bağımsız hale getirdiği için tehlikelidir." (*Children's Empl. Comm., Fourth Report*, Lond. 1865, s. 253.)

[59] "Fabrikatör Mr. E. ... bana, buharlı dokuma tezgâhlarında yalnız kadınları çalıştırdığını ... evli kadınları ve özellikle evde bakımıyla sorumlu aileleri bulunanları yeğlediğini söyledi; bunlar, bekar kadınlara göre daha dikkatli ve yumuşakbaşlı oluyorlar ve gerekli tüketim maddelerini sağlayabilmek için bütün çabalarını harcıyorlardı. Böylece, kadına özgü erdemler, onun aleyhine olarak kullanılıyor ve fabrikalarında varolan en ince görev duygusu ve şefkat, onun köleleştirilmesi ve ıstırap çekmesi için birer araç haline getiriliyordu." (*Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley*, March 15th, Lond. 1844, s. 20.)

* Devri-daim. -ç.

çüye indirmek isteğiyle yüklüdür.[60] Bu direnme, ayrıca, makinede çalışmanın görünüşteki hafifliği ve onunla çalışan kadınlarla çocukların daha uysal ve yatkın karakterde olmaları daha da azalır.[61] [sayfa 416]

Makinenin üretkenliği, daha önce de gördüğümüz gibi, ürüne aktardığı değerle ters orantılıdır. Makinenin ömrü ne kadar uzun olursa, ürettiği ürünlere kattığı değer o kadar geniş bir kitle üzerine yayılır ve bu değerden herbir metaya eklenen miktar o kadar az olur. Bununla birlikte, bir makinenin etkin ömrü, açıkça, işgününün uzunluğuna, ya da emek-sürecinin günlük devam süresi ile, sürecin devam ettiği günlerin sayısı ile çarpımına bağlıdır.

Bir makinenin aşınma ve yıpranması çalışma süresi ile tam bir orantı içinde değildir. Böyle olsa bile, 7,5 yıl boyunca günde 16 saat çalışan bir makine, aynı makinenin 15 yıl, günde yalnız 8 saat çalıştırılması halinde kapsayacağı uzunlukta bir çalışma süresini kapsar ve ürüne aynı miktarda değer aktarır. Ama, birinci durumda makinenin değeri, ikinciye göre iki katı hızla yeniden-üretilir, ve kapitalist, makineyi böyle kullanarak, 7,5 yılda, ikinci durumdaki 15 yıla, eşit artı-değer sağlamış olur.

Bir makinenin aşınması ve yıpranması iki türlüdür. Birisi, dolaşım sırasında sikkelerin aşınması gibi, kullanımdan ileri gelir, diğeri de, kılıcın kınında paslanması gibi kullanılmamaktan ileri gelir. Bu ikinci tür, makinenin öğelerine bağlıdır. Birincisi, makinenin kullanılması ile azçok doğru orantılı, ikincisi ise bir ölçüde ters orantılıdır.[62]

Ne var ki, bir makinenin maddi aşınma ve yıpranmasının yanısıra, bir de moral yıpranma diyebileceğimiz bir aşınması vardır. Ya, aynı türden daha ucuz başka makinelerin üretilmesiyle ya da daha iyi makinelerin rekabete girmesiyle, değişim-değerini yitirir.[63] Bir makine, ne

[60] "Makinenin yaygın şekilde kullanılmasından beri, insan doğası, ortalama gücünün çok ötesinde zorlanıyor." (Rob[ert] Owen, *Observations on the Effects of the Manufacturing System*, 2. ed., Lond. 1817, [s. 16].)

[61] Bir şeyin görünüşünün en eski şeklini, onun varlık nedeni olarak görmeye eğilimli İngilizler, fabrikalardaki uzun çalışma saatlerini, kapitalistlerin, fabrika sisteminin emekleme çağında, işlevleri ile yetimhanelerden yaptıkları ve bu yoldan kendilerine, savunmasız sömürü malzemesi sağladıkları, geniş ölçüdeki çocuk hırsızlıklarına bağlamak alışkanlığındadırlar. Örneğin, kendisi de bir fabrikatör olan Fielden şöyle diyor: "Şurası açıktır ki, uzun çalışma saatleri, ülkenin her yerinden sağlanan çok sayıda kimsesiz çocuğun varlığı nedeniyle ortaya çıkmıştır; böylelikle patronlar işçilerden bağımsız duruma gelmişler ve bu şekilde sağlamış olduklan bu zavallı malzeme aracılığı ile sağladıkları usule dayanarak bunu komşularına daha büyük bir kolaylıkla kabul ettirmişlerdir." (J. Fielden, *The Curse of the Factory System*, Lond. 1836, s. 11.) Kadınların çalıştırılmasıyla ilgili olarak fabrika denetmeni Saunders, 1844 tarihli raporunda şunları söylüyor: "Kadın işçiler arasında öyleleri var ki, birkaç gün dışında ardarda birçok hafta, iki saatten az bir yemek paydosu ile sabah altıdan gece yarısına kadar çalıştırılmaktadır; böylece haftanın 5 gününde kendilerine ancak eve gidip gelmek ve yatmak için 24 saatteri 6 saat kalmaktadır."

[62] "Metal mekanizmanın hareketli hassas kısımlarındaki arızanın nedeni ... hareketsizlik olabilir." (Ure, *l.c.* s. 281.)

[63] "Daha önce sözü edilen *Manchester'li İplikçi* (*Times*, 26 Kasım 1862) bu konuya ilişkin olarak şöyle diyor: "O" (yani, "makinelerin yıpranma fonu") "makinelerin daha eskimeden daima daha yeni ve daha iyi yapılmış olanları ile değiştirilmelerinden ileri gelen kayıpları karşılamak için de konulmuştur."

kadar genç ve yaşam dolu olursa olsun, her iki durumda da, değeri, artık, onda fiilen maddeleşen emek ile değil, onu ya da daha iyisini üretmek için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Bu durumda, azçok bir değer kaybına utramış demektir. Toplam değerinin yeniden-üretim için gerekli [sayfa 417] zaman ne kadar az olursa, moral yıpranma tehlikesi o kadar az, ve işgünü ne kadar uzun olursa bu süre o. kadar kısa olur. Makine, bir sanayi koluna ilk kez girdiği zaman, onu daha ucuza üretmek için yeni yöntemler birbirini izlediği gibi,[64] onun yalnız parçalarını ve kısımlarını değil, bütün yapısını da etkileyecek geliştirme çabaları da ardarda gelir. İşte bu yüzden, makinenin ömrünün ilk günlerinde, işgününün uzatılması için bu özel dürtü kendisini daha büyük bir şiddetle duyurur.[65]

Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, işgünü uzunluğu belli ise, çalıştırılan işçilerin iki katına çıkartılarak sömürülmesi, yalnızca makine ile binalara yatırılmış bulunan değişmeyen sermaye kısmının iki katına çıkartılmasını değil, hammadde ile yardımcı maddelere yatırılan kısmının da iki katına çıkartılmasını gerektirir. İşgününün uzatılması, öte yandan, makineler ile binalara yatırılan sermaye miktarında bir değişiklik olmaksızın üretim hacminde bir artış sağlar.[66] Bu nedenle, artı-değer miktarında bir artma olmakla birlikte, bunun elde edilmesi için gerekli harcamalarda bir azalma olur. İşgününün uzatıldığı her durumda gerçi azçok böyle bir şey olur, ama şimdi incelemekte olduğumuz durumda bu değişiklik daha belirlidir, çünkü emek araçlarına dönüştürülen sermaya kısmı çok daha ağır basmaktadır.[67] Fabrika sisteminin gelişmesi, sermayenin gittikçe büyüyen kısmını, bir yandan değerini sürekli olarak kendisini büyütebileceği, öte yandan da, canlı emekle ilişkisini kopardığı anda hem kullanım-değerini ve hem de değişim-değerini yitireceği bir şekle sokar. Dokuma sanayiinin büyük patronlarından Ashworth, Profesör Nassau W. Senior'e şöyle diyordu: "Bir tarım işçisi küreğini elinden [sayfa 418] bıraktığı anda, bir süre için, onsekiz penilik bir serma-

[64] "Kaba bir tahmine göre, yeni icat edilmiş bir makinenin ilkinin yapımı, ikincisinin yapımından, aşağı yukarı beş katına malolur." (Babbage, *l.c.*, s. 211, 212.)

[65] "Yakın zamanlarda tül yapımı alanında meydana gelen gelişmeler o kadar büyük olmuştur ki, 1.700 sterlin değerinde iyi durumda bir makine birkaç yıl sonra 60 sterline satılmıştır ... gelişmeler birbirini öylesine büyük bir hızla izlemiştir ki, henüz daha son şeklini almamış durumdaki makineler, yeni gelişmeler bunları modası geçmiş hale getirdiği için yapımcıların ellerinde kalmışlardır." (Babbage, *l.c.*, s. 233) Bu fırtınalı atılım döneminde, bu nedenle, tül fabrikatörleri, çok geçmeden işgününü, iki posta çalışan işçilerle başlangıçtaki 8 saatten 24 saate çıkarmışlardır.

[66] "Şurası açıktır ki, piyasanın gelgitleri ve talebin ardarda genişlemesi ve daralması ortamında ... eğer, binalar ve makineler için ek harcama gerektirmeksizin, daha fazla hammadde işlenebilecekse, fabrikatörün, ek değişmeyen sermaye kullanmaksızın, ek değişen sermaye kullanabilmesine olanak veren fırsatlar çıkacaktır." (R. Torrens, *On Vages and Combination*, London 1834, s. 64.)

[67] Bu durum, yalnızca bir bütünlük sağlanması için sözkonusu edilmiştir, çünkü ben, kâr oranını, yani artı-değerin yatırılan toplam sermayeye oranını, üçüncü kitaba [cilde] gelene kadar ele almayacağım.

yeyi yararsız duruma getirir. Oysa adamlarımızdan birisi fabrikadan ayrıldığı anda 100.000 sterlinlik bir sermayeyi yararsız kılar.”[68] Düşününüz bir kez: 100.000 sterlinlik bir sermayenin bir an için “yararsız” duruma getirilmesi ne demektir! Adamlarımızdan tek bir kişinin bile fabrikayi terketmesi gerçek bir felakettir! Makinenin kullanım alanındaki genişleme, Ashworth’tan aldığı dersten sonra Senior’ün de iyice anladığı gibi, işgününün devamlı bir şekilde artan uzamasını “arzu edilir” bir duruma getirir.[69]

Makinenin nispi artı-değer üretmesi, yalnız emek-gücünün değerini doğrudan doğruya düşürerek ve emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli metaların fiyatlarını ucuzlatarak onun da değerini dolaylı yoldan ucuzlatmakla değil, aynı zamanda, ilk kez sanayie dağınık olarak girdiği zaman, makine sahibinin çalıştırdığı emeği, daha üstün ve daha etkili bir emek haline getirerek, üretilen malın toplumsal değerini onun bireysel değerinin üzerine çıkartarak ve böylece kapitaliste, günlük ürünün daha küçük bir parçası ile, emek-gücünün değerini yerine koyabilme olanağını sağlayarak olur. Makine kullanımının bir tür tekel olduğu bu geçiş döneminde bu nedenle yüksek kârlar elde edilir ve kapitalist, “bu ilk aşkının güneşli günlerinde” işgününü elden geldiğince uzatarak son anına kadar yararlanmak ister. Kârın büyüklüğü, kâr iştahını iyice körükler.

Belli bir sanayide makine kullanılmasının daha yaygın duruma gelmesiyle ürünün toplumsal değeri bireysel değeri düzeyine iner ve, artı-değerin, makinenin yerini aldığı emek-gücünden değil, makinenin başında çalışan emek-gücünden doğduğu konusundaki yasa kendisini göstermeye başlar. Artı-değer yalnız değişen sermayeden doğar ve, daha önce gördüğümüz gibi, artı-değer miktarı, iki öğeye bağlıdır: artı-değer oranı ile, aynı zamanda çalıştırılan işçi sayısına. İşçününün uzunluğu belli ise, artı-değer [sayfa 419] oranı, bir günlük gerekli emek-zamanının artı emek-zamanına oranıyla belirlenir. Aynı anda çalıştırılan işçi sayısı ise, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranına bağlıdır. Bu durumda, makinenin kullanılması sonucu emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, artı-emek, gerekli-emek aleyhine ne denli artarsa artsın, bu sonuca, ancak, verilen miktarda sermayeyle çalıştırılan işçinin sayısındaki azalmayla vardığı açıktır. Makine daha önce emek-gücüne yatırılmış bulunan değişen sermayeyi, değişmeyen sermaye olan makineye

[68] Senior, *Letters on the Factory Act*, London 1837, s. 13, 14.

[69] “Sabit sermayenin, döner sermayeye oranının büyüklüğü ... çalışma saatlerinin uzunluğunu istenilir duruma getirmektedir.” Makinelerin vb. daha fazla ölçüde kullanılması ile, “uzun çalışma saatlerini uzatma dürtüsünü daha da artırıyor, çünkü sabit sermayenin büyük bir kısmını kârlı duruma getirmenin tek yolu budur.” (*l.c.*, s. 11-13.) “Bir fabrikada, ister kısa, ister uzun süreli çalışma saati uygulansın, aynı oranda devam edip giden bazı giderler vardır, örneğin kiralar, vergiler, yangın sigortası, bazı devamlı hizmetlilerin ücretleri, makinelerin yıpranması ve işletmenin yüklenmek durumunda bulunduğu, kâra olan oranları, üretimin azalmasıyla yükselen diğer çeşitli giderler gibi.” (*Reports of the Insp. of Fact.,* for 31st Oct.. 1862, s. 19.)

dönüştürdüğü için artı-değer üretmez. Örneğin, 2 işçiden, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artı-değer sızdırmak olanağı yoktur. Eğer bu 14 kişiden herbiri, 12 saatte, yalnız bir saatlik artı-emek sağlasa, 24 işçi birarada 24 saatlik artı-emek sağlar, oysa 2 kişinin toplam emekleri, 24. saat eder. Demek oluyor ki, makinenin artı-değer üretimine uygulanması, içinde taşıdığı bir çelişkiyi de birlikte getiriyor: belli bir sermaye miktarının yarattığı artı-değerin iki öğesinden biri olan artı-değer oranı, diğer öğenin, yani işçi sayısının azaltılması dışında artırılamaz. Belli bir sanayi kolunda makinenin yaygın olarak kullanılmaya başlaması üzerine, makine ile üretilen bir metaın değeri, aynı türden bütün metaların değerlerinin yön verici değeri haline gelmesiyle bu çelişki ortaya çıkar; kapitalisti, bilincinde olmaksızın,[70] işçilerin nispi sayısındaki azalmayı yalnız nispi artı-emekteki bir artışla değil, mutlak artı-emekteki bir artışla da telâfi edebilmek için işgününü alabildiğine uzatmaya sevkeden işte bu çelişkidir.

Demek ki, makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan, işgününün alabildiğine uzatılması için yeni ve güçlü dürtüler sağlar ve, çalışma yöntemlerini olduğu kadar toplumsal çalışma organizmasının nitetiğini de bu eğilime karşı koyan bütün engelleri yıkacak şekilde kökünden değiştirirken, öte yandan da, kapitaliste, kısmen işçi sınıfının daha önce elatamadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını sağlayarak, kısmen de yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yolaçarak, sermayenin diktasına boyuneğmeye zorunlu, bir fazla işçi nüfusu[71] meydana getirir. [sayfa 420] Makinenin, işgününün uzatılması konusundaki her türlü ahlâki ve doğal sınırlamaları bir yana itmesi şeklinde ortaya çıkan modern sanayi tarihindeki dikkat çekici olay, işte böylece meydana gelir. Emek-zamanının kısaltılması için en güçlü aracın, emekçi ile ailesinin ömürlerinin her anını, sermayenin değerini genişletmek amacıyla kapitalistin emrine verme konusunda en şaşmaz bir aracı haline gelmesi gibi, ekonomik bir paradoksun doğmasının nedeni de gene budur. Antikçağın en büyük düşünürü, "Eğer" diyordu, "her araç, Dedalus'un yarattıklarının kendi başlarına hareket etmeleri, ya da Hephæstos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerine diledikleri şekilde gitmeleri gibi, kendisine uyan işi, gene kendi istekleriyle yapmış olsalardı, dokumacının çıkrığı kendi başına dokuma yapsaydı, ne ustalar için çırağa, ne de efendiler için köleye gerek kalmazdı."[72] Çiçero devrinde yaşayan Yunan ozanı Antipatros, buğday öğütmek için bulunan su değirmenini, bütün makinelerin bu basit şeklinin bulunmasını, kadın kölelere özgürlük veren ve altın çağı geri getiren bir buluş diye selamlamıştı.[73] Ah şu zındıklar!

[70] Kapitalist ile, onun görüşlerini aynen benimseyen ekonomi politikçilerin bu işin özünde yatan çelişkinin bilincine niçin varmadıkları, üçüncü kitabın [cildin] ilk kısmında görülecektir.

[71] Ricardo'nun en büyük yararlılıklarından biri de, makinede, yalnız meta üretme aracı değil, "*reduntant population*" ["nüfus fazlalığı" -ç.] yaratma özelliğini de görmüş olmasıdır.

[72] F. Biese, *Die Philosophie des Aristoteles,* Zweiter Band, Berlin 1842, s. 408.

Bilge Bastiat'nın ve ondan önce de, bilgelerin bilgesi MacCulloch'un keşfetmiş oldukları gibi, bunların, ekonomi politikten de, hıristiyanlıktan da bir şey anladıkları yoktu. Sözgelişi bunlar, makinenin, işgününün uzatılmasında en güvenilir araç olduğunu kavrayamamışlardı. Belki de, bunlar, bir insanın köleliğini, bir diğerinin tam gelişmesinin aracı olarak hoşgörmüşlerdi. Birkaç hamhalat ve yarı-bilisiz sonradan görmüş, "*eminent spinners*", "*extenstve sausage makers*" [sayfa 421] ve "*influential shoe black dealers*"* olabilsinler diye geniş halk kitlelerine kölelik vaızları vermeleri için, anlaşılan, bunlarda eksik olan hıristiyanlığın din kuvvetiydi.

c. Emeğin Yoğunlaştırılması

Sermayenin elinde bulunan makine aracılığı ile işgününün alabildiğine uzatılması, yaşam kaynakları tehdit edilen toplum tarafından tepkiyle karşılanır ve uzunluğu yasa ile belirlenmiş normal bir işgününe ulaşılır. Böyle olunca da daha önce karşılaştığımız bir olay, yani emeğin yoğunlaştırılması büyük bir önem kazanır. Mutlak artı-değer incelenirken, ilkönce emeğin süresi ya da. uzatılması sözkonusu edilmiş, yoğunluk derecesinin değişmediği varsayılmıştır. Şimdi ise süresi 'uzatılmış emek yerine, daha yoğunlaştırılmış emeğin geçmesi olayını ve bu yoğunluğun derecesini inceleyeceğiz.

Açıktır ki, makine kullanımının yayılması ve makineyle çalışmaya alışan özel bir işçi sınıfının deneyimlerinin birikmesiyle orantılı olarak, emeğin hızıyla yoğunluğunun da artacağı doğal bir sonuçtur. Böylece İngiltere'de yarım yüzyıl boyunca, işgününün uzatılması, fabrika işinin yoğunluğunun artmasıyla elele gitmiştir. Bununla birlikte, okur, açıkça görecektir ki, düzensizlik içersinde değil de, her gün değişmeyen bir tekdüzelik içersinde yinelenerek yapılan bir işin sözkonusu olması halinde, işgününün uzatılması ile emeğin yoğunlaştırılmasının, işgünündeki uzamanın ancak düşük bir emek yoğunluğu ile, ya da tersine, yüksek bir yoğunluk derecesinin ise yalnızca işgününün kısaltılması ile bağ-

[73] Tıpkı, işbölümü ile ilgili daha önceki aktarmalardaki anlayış içersinde, antik ve modern gürüşler arasındaki karşıtlığı aydınlığa kavuşturduğu için, bu şiirin Stolberg tarafından yapılmış çevirisini aşağıda veriyorum. "Ey değirmenci kızlar, koruyun tahıl üreten ellerinizi ve uyuyun tatlı tatlı. Horoz boşuna ötsün sabahleyin! Deo, kızların işini, Su Perileri yapsın buyurdu ve şimdi onlar çarklar üzerinde keklik gibi sekiyorlar, sarsılan dingiller dönüyor tekerlekleriyle ve çeviriyor ağır değirmen taşlarını. Gelin sürelim atalarımızın yaşamını, çekelim elimi işten ve Tanrıçaların bağışladığı şeylerin sürelim keyfini."

"Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen.
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin.
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und Lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt."
(Gedichte aus dem Griechischen übersetzt, von Christian Graf zu Stolberg, Hamburg 1782.)

* "Seçkin iplikçi", "büyük sosis fabrikatörü" ve "saygın kundura boyası tüccarı". -ç.

daşabileceği bir noktaya gelinmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. İşçi sınıfının gitgide büyüyen başkaldırışı, Parlamentoyu, çalışma saatlerini zorunlu olarak kısaltmaya ve gerçek anlamda fabrikalarda normal bir işgününün uygulanmasına zorladığı ve bunun sonucu, artı-değer üretiminin işgününün uzatılmasıyla çoğaltılması yolu bütünüyle kapatıldığı andan itibaren, sermaye, olanca gücüyle, nispi artı-değer üretimini, makinelerdeki gelişmeleri hızlandırarak elde etmeye yöneldi. Aynı zamanda nispi artı-değerin niteliğinde bir değişme oldu. Genel bir deyişle, nispi artıdeğer üretim tarzı, işçinin üretken gücünü, belli bir sürede, aynı miktarda emek harcayarak daha fazla üretimde bulunabilecek [sayfa 422] hale getirmektedir. Bu emek-zamanı, toplam ürüne tıpkı eskisi kadar değer katmakla birlikte, bu aynı değişim-değeri, şimdi daha fazla kullanım-değerine yayılmıştır; böylece herbir metaın değeri düşmüştür. Oysa, çalışma saatlerinin kısaltılması zorunlu duruma gelir gelmez başka türlü olur. Bu, üretici güçlerin gelişmesi ve, üretim araçlarında tasarruf sağlanması konularında yarattığı büyük dürtü, işçiye aynı sürede daha fazla emek harcama, emek-gücü geriliminde bir yükselme, işgününün her anını doldurma ya da, ancak kısaltılmış bir işgününün sınırları içersinde ulaşılabilecek ölçüde bir emek yoğunlaşmasına yolaçar. Daha büyük bir emek kitlesinin belli bir süre içersinde bu yoğunlaşması, şimdi de, aslında ne ise o, yani daha büyük bir emek miktarı olarak hesaba katılır. Emeğin büyüklüğünün, yani süresinin ölçülmesinin yanısıra, artık onun şiddetinin, yoğunluk derecesinin ya da yoğunluğunun ölçülmesi gibi yeni bir ölçü ortaya çıkar.[74] On saatlik işgününün bu daha yoğun saatleri, şimdi, oniki saatlik işgününün daha gözenekli saatlerinden daha fazla emek, yani harcanmış emek-gücü içerir. Bu yüzden, eski bir saatlik emeğin ürünü, sonraki $1^1/_3$ saatlik emeğin ürünü kadar ya da daha fazla değer taşır. Emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi sonucu nispi artı-değerdeki artış bir yana, şimdi kapitalist için, diyelim, $3½$ saatlik artı-emek ve $6^2/_3$ saatlik gerekli-emek, eskiden 4 saatlik artı-emek ve 8 saatlik gerekli-emek ile üretilen bir değer kitlesi sağlar.

Şimdi şu soruya gelmiş bulunuyoruz: Emek nasıl yoğunlaştırılır?

Kısalan işgününün ilk etkisi, şu açık yasanın sonucudur: emek-gücünün etkinliği, harcadığı süreyle ters orantılıdır. Bu nedenle, belli sınırlar içersinde, bu sürenin kısaltılması ile uğranılan kayıp, emek-gücündeki artan gerilimle kazanılır. Ayrıca, işçinin daha fazla emek-gücü harcaması da, kapitalistin kendisine yaptığı ücret ödeme şekliyle sağlama alınır.[75] Çömlekçilik gibi makinenin pek az ya da hiç rol oynamadığı

[74] Çeşitli sanayi kollarındaki iş yoğunluklarında, kuşkusuz daima farklılıklar vardır. Ama bu farklılıklar, Adam Smith'in de gösterdiği gibi, her türden işe özgü şekiller ile bir ölçüde birbirini telâfi eder. Bununla birlikte, değer ölçüsü olarak emek-zamanı, ancak, emeğin yoğunluğu ile süresinin bir ve aynı emek niceliğinin birbirine karşit ve biri diğerini dıştalayan ifadelerini temsil ettiği ölçüde etkilenir.

[75] Özellikle, bu kitabın [cildin] Dördüncü Kısmında inceleyeceğimiz parça-başına ödenen ücretle.

manüfaktürlerde, fabrika yasalarının uygulanması sonucu, yalnızca işçünündeki kısalma, işin düzenliliğinde olağanüstü bir düzgünlüğü, birlikteliği, düzeni, sürekliliği [sayfa 423] ve canlılığı gözler önüne sermiştir.[76] Bununla birlikte, işçinin, makinenin sürekli ve düzenli hareketlerine bağımlı bulunduğu ve sıkı bir iş düzeninin zaten yaratılmış olduğu bir fabrikada, aynı etkinin doğabileceği kuşkuyla karşılanmıştır. Bu yüzden, 1844 yılında, işgününün oniki saatin altına indirilmesi sorunu tartışılırken, patronlar, "çeşitli bölümlerdeki gözcülerin, işçilerin zaman yitirmemelerine dikkat ettiklerini", "işçilerin, uyanıklık ve dikkat derecelerinin artırılmasının hemen hemen olanak-dışı bulunduğunu" ve bu nedenle, makinelerin hızı ile, diğer koşullar aynı kalmak üzere, "iyi yönetilen bir fabrikada, işçilerin dikkatlerindeki bir artış nedeniyle herhangi önemli bir sonuç beklemenin saçma olduğunu" oybirliği ile ilan etmişlerdir.[77] Deneyimler ise, şu iddiaları yalanlıyordu. Bay Robert Gardner, Preston' daki iki büyük fabrikasında, 20 Nisan 1844'ten itibaren çalışma saatini oniki saatten onbir saate indirmişti. Aşağı yukarı bir yıllık çalışmanın verdiği sonuç şöyleydi: "Aynı masrafla aynı miktar ürün elde edilmiş ve toplam olarak işçiler şimdi onbir saat çalışarak eskiden oniki saatlik çalışmakla aldıkları kadar ücret almışlardır."[78] Şimdi, eğirme ve tarama yerlerindeki deneyimlere geçeceğim, çünkü buralarda, makinelerin hızında %2 bir artış görülmüştür. Ama ayrıca çok çeşitli kumaşların yapıldığı dokuma kısmında, çalışma koşullarında en ufak bir değişme olmamıştı. Sonuç şuydu: "1844 yılında 6 Ocak ile 20 Nisan arasında, 12 saatlik işgününde, ortalama haftalık ücret, 10 şilin 1,5 peni, 20 Nisan ile 29 Haziran arasındaki 11 saatlik işgününde, ortalama haftalık ücret, 10 şilin 3,5 peni."[79] Burada, şimdi onbir saatte eskiden oniki saatte üretildiğinden fazla ürün elde edilmektedir ve bu, tamamen, işçilerin daha düzenli çalışması ve zamandan sağlanan tasarruf sonucudur. İşçiler, aynı ücreti alır ve bir saatlik zaman kazanırlarken, kapitalist de aynı miktar ürün elde eder ve, kömür, gaz ve benzeri masraflardan bir saatlik tasarruf sağlamış olur. Horrocks ile Jacson beylerin fabrikalarında da aynı denemeler yapılmış ve aynı başarılar sağlanmıştır.[80] Çalışma [sayfa 424] saatlerinin kısaltılması, her şeyden önce, belli bir sürede işçinin daha fazla güç harcamasını sağlayarak, emeğin yoğunlaştırılması için öznel koşulları hazırlar. Bu kısaltma zorunlu duruma gelir gelmez, makineler, sermayenin elinde, belli bir sürede daha fazla emek sızdırmak için sistemli bir

[76] Bkz: *Rep. of Insp. of Fact..* for 31st October, 1865.

[77] *Rep. of Insp. of Fact.,* for 1844 and the quarter ending 30th April 1845, s. 20-21.

[78] *l.c.*, s. 19. Parça-başı ücret değişmediği için, haftalık ücretler, üretilen miktara bağlı bulunuyordu.

[79] l.c., s. 20.

[80] Yukardaki deneylerde moral öğe, önemli bir rol oynuyordu. İşçiler fabrika denetmenine şunları anlatmıştı: "Daha büyük bir zevkle çalışıyoruz, gece daha erken işten çıkma ödülü daima aklımızdadır ve en gencinden en yaşlısına kadar, bütün fabrikaya canlı ve neşeli bir ruh egemendir, birbirimize çok yardım ederiz." (*l.c.*, s. 21.)

şekilde kullanılan nesnel araçlar halini alırlar. Bu iki türlü yapılır: makinenin hızını artırarak, ve işçiye çalıştıracağı daha fazla makine vererek. Makinelerin yapımının gittikçe geliştirilmesi, kısmen makine olmaksızın işçi üzerinde daha fazla baskı yapmanın olanaksızlığından, kısmen de kısalan çalışma saatlerinin, kapitalisti, üretim giderleri üzerinde daha sıkı bir denetimde bulunmaya zorlamasından ileri gelen bir gerekliliktir. Buhar makinelerindeki gelişmeler, piston hızını artırdığı gibi, aynı zamanda, daha büyük güç tasarrufu ile, aynı ya da daha az kömür tüketimiyle, aynı donanımla, daha fazla makinenin çalıştırılmasını olanaklı duruma getirmiştir. İletim mekanizmasındaki gelişmeler, sürtünmeyi azaltmış ve, modern makineleri eskilerinden çarpıcı bir şekilde ayıran şaftların çapları ile ağırlıklarında devamlı bir küçülmeyi sağlamıştır. Ensonu, iş makinelerindeki gelişmeler, modem buharlı dokuma tezgâhlarında olduğu gibi hem boyutlarını küçültmüş ve hem de hızları ile etkinliklerini artırmıştır; ya da iplik eğirme makinelerinde olduğu gibi hem boyutlarını büyütmüş ve hem de iş yapan kısımlarının sayısını ve büyüklüklerini artırmış; ya da ayrıntılarda yapılan farkedilmeyecek kadar küçük değişikliklerle bu kısımların hızlarında bir artma olmuştur; örneğin, otomatik iplik makinelerinde iğlerin hızı, on yıl öncesine göre beşte-bir oranında artmıştır.

İşgününün 12 saate indirilmesi, İngiltere'de 1832 tarihinde başlar. 1836 yılında bir fabrikatör şöyle diyordu: "Fabrikalarda yapılan iş, bugün, makinelerin önemli derecede artan hızı yüzünden işçinin göstermek zorunda kaldığı daha büyük dikkat ve çaba sayesinde, otuz-kırk yıl öncesine göre çok daha fazladır."[81] 1844 yılında, şimdi Shaffesbury Dükü olan Lord Ashley, Avam Kamarasında belgelere dayanan şu açıklamayı yaptı:

"Manüfaktür süreçlerinde çalışanların yaptıkları iş, şimdi bu işlerin başlangıcına göre üç katı fazladır. Makineler, kuşkusuz, milyonlarca insanın enerjisini gerektiren işleri yapmaktadır; ayrıca, korku verici hareketleri ile egemenliği altına aldığı insanların çalışmalarını da inanılmayacak derecede artırmıştır. ... [sayfa 425] 1815 yılında 40 numara iplik eğiren bir çift iplik makinesinin –12 saatlik işgününde yaptıkları– hareketi izlemek, 8 millik bir yolu yürümeye eşitti. 1832'de, aynı numarada pamuk ipliği eğiren bir çift iplik makinesini izlemek için alınan yol, 20 mil ve çoğu zaman daha fazlaydı. 1835 yılında" (bu yıl 1815 ya da 1825 olabilir) "bir iplikçi her gün bu makinelerin herbirinde 820 çekme yapar ve iki makinenin toplamı 1.640 çekme ederdi. 1832'de, iplikçi, bir makinede 2.200, iki makinede 4.400 çekme yapıyordu. 1844'te çekme sayısı 2.400 ve toplam 4.800'e ulaştı; ve bazı durumlarda gereken iş miktarı daha da fazla oluyordu. ... Elimde, 1842 yılında bana gönderilmiş olan bir başka belge daha var, bu belgede deniliyor ki, iş giderek artıyor – bu artış,

[81] John Fielden, *l.c.*, s. 32.

yalnızca alınan yolun gittikçe uzaması yüzünden değil, ama çalıştırılan işçi sayısı düzenli olarak azaldığı halde üretilen malın miktarının artmasından ötürüdür, ve ayrıca, şu sıralarda, işlenmesi çok daha zor olan kötü cins pamuğun eğirilmesindendir. ... Tarama odasında da, iş büyük miktarda artmıştır. Burada bir kişi, şimdi, eskiden iki kişinin yaptığı işi yapmaktadır. Çoğu kadın olmak üzere pek çok kişinin çalıştırıldığı dokuma odasında ... eğirme makinelerinin hızının artması nedeniyle son birkaç yıl içersinde yapılan işte tam %10 oranında bir artış olmuştur. 1838 yılında haftada eğrilen *hanks** sayısı 18.000 idi, 1843'te bu 21.000'e çıkmıştır. 1819 yılında, buharlı dokuma tezgâhlarında dakikada *picks*** sayısı 60 idi, 1842'de 140 oldu ve yapılan işte büyük bir artma olduğunu gösterdi."[82]

1844 yılında Oniki Saatlik Yasa altında ulaşılmış bulunan bu dikkate değer yoğunlaşma, o sırada İngiliz fabrikatörlerinin bu yönde daha fazla bir geliştirmenin olanaksız bulunduğu ve bu nedenle bundan sonra çalışma saatlerinde yapılacak herhangi bir azaltmanın üretimin düşmesi demek olacağı yolundaki iddialarını haklı gösterir gibi görünmekteydi. Bu iddiaların görünüşteki doğruluğu, fabrikatörlerin her an uyanık bir deneticisi olan fabrika denetmeni Leonard Horner'in şu çağdaş sözlerinde en iyi şekilde görülür.

"Üretilen miktar aslında makinenin hızına bağlı olduğuna göre, bunları, aşağıdaki koşullara uymak suretiyle en hızlı bir biçimde çalıştırmak, fabrika sahibinin çıkarına olacaktır: makinelerin çabuk yıpranmaktan korunması; üretilen malın kalitesinin [sayfa 426] korunması; işçinin sürekli olarak gösterebileceği çabadan daha fazlasını harcamadan hareketi izleyebilecek durumda olması. Fabrika sahibinin çözümlemek zorunda olduğu en önemli sorunlardan birisi, bu nedenle, yukardaki koşulları gözönünde bulundurarak makineleri çalıştirabileceği en yüksek hızı bulmaktır. Çoğu zaman işi fazla hızlandırdığı, kopma ve kırılmalar ile, çıkartılan kötü işin, hız artışından ağır bastığı ve böylece işi yavaşlatmak zorunda kaldığı görülür. Bu nedenle bana kalırsa, çalışkan ve aklıbaşında bir fabrika sahibi, güvenilir bir azami hıza ulaştığında, onbir saatte oniki saatteki kadar üretimde bulunamayacaktır. Ayrıca bence, parça-başı çalışan işçi, aynı hızda devam edebileceği güce uygun en yüksek çabayla çalışacaktır."[83] Homer, bu nedenle, çalışma saatlerinin, oniki saatin altına düşmesiyle üretimin zorunlu olarak azalacağı sonucuna varmıştır.[84] Aradan on yıl geçtikten sonra, gene kendisi, her ikisi de işgününün zorunlu olarak kısaltılmasıyla son derece uzayabilen

* Çile. -ç.

** Atkı. -ç.

82 Lord Ashley, *l.c.*, s. 6-9 *passim*.

83 *Rep. of Insp. of Fact.*, for Quarter ending 30th September, 1844, and from 1st October, 1844, to 30th April, 1845, s. 20.

84 *l.c.*, s. 22.

makine ve insanın emek-gücündeki esnekliği, o yıl nasıl gereği gibi tahmin edemediğini tanıtlamak için, 1845'teki bu görüşünü nakleder.

Şimdi, On Saatlik Yasanın 1847 yılında İngiliz pamuklu, yünlü, ipekli ve keten fabrikalarına uygulanmalarını izleyen döneme gelmiş bulunuyoruz.

"İğlerin hızı çıkrık tipi makinelerde dakikada 500, bükme tipi olanlarda 1.000 devir artmıştır; yani 1839'da dakikada 4.500 olan birinci tip makinenin iğ hızı, şimdi (1862) 5.000'dir; ikinci tip makinede 5.000 olan hız ise, şimdi dakikada 6.000'dir; bu, birinci durumda onda-bir, ikinci durumda beşte-bir artış demektir."[85] Manchester yakınındaki Patricroft'lu tanınmış mühendis James Nasmyth, 1852 tarihinde Leonard Homer'e yazdığı bir mektupta, bir buharlı makinede 1848 ve 1852 tarihleri arasında yapılan gelişmeleri anlatmaktadır. Resmi kayıtlarda daima benzeri makinelerin 1828 yılındaki güçlerine göre tahmin edilen[86] buhar makinelerinin beygirgüçlerinin yalnızca nominal olduklarını ve ancak gerçek güçlerinin bir göstergesi olarak işe yarayabileceklerini belirttikten sonra, şunları söylemektedir: "Aynı ağırlıktaki [sayfa 427] buharlı makinelerden şimdi ortalama en az yüzde 50'den fazla çalışma ya da iş elde ettiğimize ve birçok durumda, dakikada 220 ayaklık sınırlı hızla çalıştığı günlerde 50 beygirgücü sağlayan buharlı makinelerin şimdi 100 beygirgücünün üzerine çıktıklarına inanmıyorum." ... "100 beygirgücündeki buharlı makineler, yapılarında ve kazanlarının kapasitesi ile yapılışındaki bazı düzeltmeler sonucu, eskisine göre daha büyük bir güçle çalışabilmektedir." ... "Beygirgüçlerine oranla eskisi kadar işçi çalıştırmakla birlikte, makineye oranla daha az işçi kullanılmaktadır.."[87] 1850 yılında, İngiltere'deki fabrikalar, 25.633. 716 iplik ve 301.445 dokuma tezgâhı işletmek için 134.217 nominal beygirgücü kullanmışlardır. 1856'da iğ ve tezgâh sayısı sırasıyla 33.503. 580 ve 369.205 idi; gerekli norminal beygirgücü 1850'dekinin aynı olsaydı, 175.000 beygirgücüne eşit bir güç gerekirdi, oysa 1856 yılı istatistiklerinde, fiili beygirgücü 161.435 olup, 1850 yılı esas alınarak hesap edildiğinde 10.000 beygirgücünden daha fazla bir noksanlık gösteriyordu."[88] "İstatistiklerin (1856 yılı) ortaya koydukları bu gerçekler, fabrika sisteminin hızla ilerlediğini göstermektedir; beygirgücüne oranla eskisi kadar işçi kullanmamakla birlikte, makinelere oranla daha az işçi çalıştırılmaktadır; buhar makinesi, güçte sağlanan tasarruf ve diğer yöntemlerle daha büyük ağırlıktaki makineleri çalıştırabilmektedir; makineler ile yapım yöntemlerinde iyileştirmeler, ve makinelerin

[85] *Rep. of Insp. of Fact*., for 31st Oct., 1862, s. 62.

[86] Bu, 1862 tarihli "Parlamento Kararı" ile değiştirildi. Burada, modern buharlı makineler ve su çarklarının fiili beygirgücünün yerini nominal beygirgücü almıştır. Çift iğler de (1839, 1850 ve 1856 kararları tersine) iplik eğirme işleri arasında yer almadığı gibi, yünlü dokuma fabrikalarında, "gigs" ["kabartma tezgâhı" -ç.] sayısı eklenmiş, bir yandan jüt ve kenevir fabrikaları, öte yandan keten fabrikaları arasında ayrım yapılmış ve ensonu çorap dokumacılığı ilk kez rapora alınmıştır.

[87] *Rep. of Insp. of Fact*., for 31st October, 1856, s. 13-14, 20 ve 1852, s. 23.

[88] *l.c*., s. 14-15.

hızında artış ve diğer çeşitli nedenlerle, daha büyük miktarda iş üretilebilir."[89]

"Her tür makinede yapılan büyük gelişmeler, bunların üretim gücünü geniş ölçüde artırmıştır. Çalışma saatlerinin kısaltılması, kuşkusuz ... bu gelişmelerde etken olmuştur. Bu gelişmeler ile birlikte, işçinin daha fazla çaba harcaması, kısaltılmış (iki saat ya da altıda-bir) işgününde, en az eskisi kadar ürün elde edilmesini sağlamıştır."[90]

Emek-gücünün, daha yoğun bir biçimde sömürülmesiyle fabrikatörlerin servetlerinin nasıl büyük ölçüde arttığını göstermeye tek bir olay yeterlidir. 1838 ile 1850 arasında İngiliz pamuklu [sayfa 428] sanayiinde ve diğer sanayilerde ortalama artış %32 idi, oysa 1850-1856 arası bu sayı %86'ya ulaşmıştır.

On saatlik işgününün etkisi altında 1848 ile 1856 arasında 8 yıl süresince İngiliz sanayiindeki gelişme ne kadar büyük olursa olsun, bunu izleyen 1856-1862 yılları arasındaki 6 yıllık dönemde bu gelişme, çok daha fazla olmuştur. Örneğin ipek fabrikalarında 1856'da 1.093. 739 iğ varken, 1862'de bu sayı 1.388.544 olmuş; dokuma tezgâhı ise 1856'da 9.260 iken 1862'de 10.709'a yükselmiştir. Böylece iğ sayısındaki artış %26,9, tezgâh sayısındaki artış %15,6 olduğu halde, bu işlerde çalışanların sayısı %7 azalmıştır. 1850 yılında yün ipliği fabrikalarında 875.830 iğ çalışıyordu. 1856'da ise 1.324.549 (artış %51,2), ve 1862'de 1.289.172 (azalış %2,7). Eğer 1856 yılı sayısında görülen, ama 1862 yılı sayısında görülmeyen iğ sayısını düşersek, 1856 yılından sonra iğ sayısının hemen hemen aynı kaldığını görürüz. Öte yandan, 1850'den sonra iğ ve tezgâhların hızı çoğu zaman iki katına çıkmıştır. Yünlü fabrikalarında buharlı dokuma tezgâhı sayısı 1850'de 32.617, 1856'da 38. 956, 1862'de 43.048'dir. İşçilerin sayısı 1850'de 79.737, 1856'da 87.794, 1862'de 86.063'tür; bu sayılara, 14 yaşından küçük olmak üzere 1850' de 9.956, 1856'da 11.228, 1862'de 13.178 çocuk dahildir. Bu nedenle, 1856' ya göre 1862'de dokuma tezgâhı sayısında büyük bir artış olduğu halde, çalışan toplam işçi sayısı azalmış, sömürülen çocuk sayısı artmıştır.[91]

27 Nisan 1863'te Bay Ferrand, Avam Kamarasında şunları söylüyordu: "Burada adlarına konuştuğum Lancashire ve Cheshire'ın 16 bölgesinden gelen delegeler, bana, makinelerdeki gelişmeler nedeniyle fabrikalardaki işin sürekli olarak arttığını söylemişlerdir. Eskiden bir kişinin iki yardımcıyla birlikte bir tezgâha bakmaları yerine, şimdi bir kişi hiç yardımcısı olmaksızın üç tezgâha birden baktığı gibi, dört tezgâha birden baktığı da sık sık görülmektedir. Oniki saatlik işin şimdi on saatten daha az bir süreye sıkıştırıldığını olaylar açıkça göstermektedir. Bütün bunlardan, fabrika işçilerinin katlandıkları zahmetin son on yıl içersinde

[89] *l.c.*, s. 20.
[90] *Reports, etc.,* for 31st October, 1858, s. 9-10. Karş: *Reports, etc.,*for 30th April, 1860, s. 30 vd.
[91] *Reports of Insp. of Fact*., for 31st Oct., 1862, s. 100 ve 130.

ne kadar büyük ölçüde arttığı apaçık ortaya çıkmaktadır."[92] [sayfa 429]

Bu nedenle fabrika denetmenleri, 1844 ve 1850 yasalarının sonuçlarını durmadan ve haklı olarak övmelerine karşın, çalışma saatlerinin kısaltılmasının, işin, işçinin sağlığını ve çalışma kapasitesini tehlikeye düşürecek şekilde yoğunlaşmasına yolaçtığını da itiraf etmekten geri kalmamışlardır. "Pamuklu, yünlü ve ipekli fabrikaların çoğunda görülen ve son birkaç yıl içersinde hızları büyük ölçüde artan makinelere işçilerin yetişebilmeleri için gerekli başdöndürücü ve tüketici heyecan Dr. Greenhow'un bu konudaki son raporunda belirttiği gibi ciğer hastalıklarından ileri gelen fazla ölümlerin nedenlerinden birisi olabilir."[93] Çalışma saatlerinin uzatılması yolları bütünüyle tıkanır tıkanmaz, emeğin yoğunluğunu sistemli bir şekilde yükseltmek ve makinedeki her gelişmeyi işçiyi sömürmede daha yetkin bir araç haline getirmek suretiyle, sermayenin uğradığı kaybı yerine koymak için, çok geçmeden çalışma saatlerini kaçınılmaz olarak yeniden kısaltacağı bir duruma getirmek zorundaydı.[94] Öte yandan, İngiliz sanayiinde, 1848 ile bugün arasındaki hızlı gelişme, on saatlik işgününün yürürlükte olduğu, 1833-1846 dönemi arasındaki gelişmeyi geçmiştir, fabrika sisteminin ilk kez ortaya çıktığı ve işgününün sınırsız olduğu son yarım yüzyıldaki ilerlemeyi daha çok aşmıştır.[95] [sayfa 430]

[92] Şimdi bir dokumacı 2 modern buharlı tezgâh ile, 60 saatlik bir haftada, belli nitelik, genişlik ve uzunlukta 26 parça iş yapmaktadır; oysa eski tezgâhı ile 4 parçadan fazla yapamazdı. Böyle bir parça kumaşın dokunma maliyeti, 1850'den hemen sonra 2 şilin 9 peniden $5^1/_8$ peniye düşmüştür.

"Otuz yıl önce" (1841) "bir iplikçi üç çırağıyla birlikte, 300-324 iğli bir çift eğirme tezgâhından fazlasına bakamazdı. Şimdi ise" (1871) "beş çırağın yardımı ile 2.200 iğe bakmak durumundadır ve 1841 yılına göre yedi katından fazla üretimde bulunabilmektedir." (Fabrika denetmeni Alex Redgrave, *Journal of the Soc. of Arts,* 5th January, 1872.)

[93] *Rep. of Insp. of Fact.*, for 31st Oct., 1861, s. 25, 26.

[94] Sekiz saatlik işgünü için hareket, şimdi (1867) Lancashire'da fabrika işçileri arasında başlamış bulunuyor.

[95] Aşağıdaki birkaç sayı, Birleşik Krallık'ta 1848'den beri, "fabrika" sayısındaki artışı göstermektedir:

	İhracat miktarı 1848	İhracat miktarı 1851	İhracat miktarı 1860	İhracat miktarı 1865
Pamuk				
Pamuk ipliği (libre)	135.831.162	143,966,106	197.343.655	103.751.455
Dikiş ipliği (libre)	–	4.392.176	6.297.554	4.648.611
Pam. kumaş (yarda)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
Keten ve Kenevir				
İplik (libre)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
Kumaş (yarda)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.329
İpekli				
İplik (libre)	466.825*	462.513	897.402	812.589
Kumaş (yarda)	–	1.181.455**	1.307.293**	2.869.837
Yünlü				
Yün ve bükme İplik (libre)	–	14.670.880	27.533.968	31.669.267
Kumaş (yarda)	–	151.231.153	190.371.537	278.837.418

* 1846. *-Ed.* ** libre. *-Ed*.

DÖRDÜNCÜ KESİM. – FABRİKA

Bu bölümün başında, fabrikanın gövdesi diyebileceğimiz şeyi, yani bir sistem halinde örgütlenen makineyi incelemiştik. Orada, makinenin, kadınlarla çocukların da emeğini katarak, kapitalist sömürünün malzemesini oluşturan insanoğlunun sayısını nasıl çoğalttığını, çalışma saatlerini alabildiğine uzatarak işçinin bütün zamanına nasıl elkoyduğunu, ve ensonu, gitgide kısalan sürelerde üretimin çok büyük ölçülerde artmasını sağlayan gelişmelerle, daha kısa sürede daha fazla iş yaptırmanın, yani emek-gücünü daha yoğun bir biçimde sömürmenin bir aracı haline nasıl geldiğini görmüştük. Şimdi, bir bütün olarak fabrikaya, onun en yetkin biçimine dönüyoruz.

Otomatik fabrikanın Pindar'ı* Dr. Ure, fabrikayı, bir yandan, "Bitmez tükenmez bir hünerle, çeşitli düzenlemelerdeki yetişkin ve genç işçilerin bileşmiş elbirliği, merkez bir güçle (bir ilk [sayfa 431] devindiriciyle) sürekli olarak çalıştırılan bir üretken makineler sistemi" olarak, öte yandan da "çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan oluşan, ortak bir nesnenin üretimi için kesiksiz bir uyum içersinde işleyen ve hepsi de kendi kendine düzenlenmiş bir devindirici güce bağlı bulunan muazzam bir otomat" olarak açıklıyor Bu iki açıklama, özdeş olmaktan çok uzaktır. Birinde, kolektif işçi ya da emeğin toplumsal gövdesi egemen özne ve mekanik otomat nesne olarak görünüyor; diğerinde ise, oto-

[95] (Devam)

	İhracat değeri 1848	İhracat değeri 1851	İhracat değeri 1860	İhracat değeri 1865
	£	£	£	£
Pamuklu				
İplik	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
Kumaş	16.753.369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
Keten ve Kenevir				
İplik	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
Kumaş	1.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
İpekli				
İplik	77.789	196.380	826.107	768.064
Kumaş	–	1.130.398	1.587.303	1.409.221
Yünlü				
İplik	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.047
Kumaş	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

Mavi kitaplara bkz: *Statistical Abstract of the United Kingdom*, n° 8 ve n° 13. Lond., 1861 ve 1866. Lancashire'da, 1839 ile 1850 arasında fabrika sayısı yalnız %4; 1850 ile 1856 arasında %19; 1856 ile 1862 arasında %33 artmıştır; oysa, yukardaki 11 yıllık dönemlerin herbirinde burada çalıştırılan işçi sayısı mutlak olarak artmış, nispi olarak azalmıştır. (Bkz: *Rep. of Insp. of Fact*., for 31st Oct., 1862, s. 63.) Pamuklu fabrikaları Lancashire'da ağır basar. Birleşik Krallık'taki toplam tekstil fabrikalarının %45,2'sinin, iğlerin %83,3'ünün; buharlı dokuma tezgâhlarının %81,4'ünün, mekanik beygirgücünün %72,6'sının, ve çalıştırılan toplam personel sayısının %58,2'sinin burada toplandığını düşünürsek, bu bölgedeki pamuklu sanayiin ezici niteliği konusunda bir fikir edinmiş oluruz. (*l.c*., s. 62-63.)

* Yunanlı lirik şair. -ç.

matın kendisi öznedir, işçiler yalnızca bilinçli organlar, ve otomatın bilinçsiz organları ile işbirliği içersinde ve onlarla birlikte merkezi devindirici güce bağlı görünürler. İlk açıklama, makinenin büyük ölçüdeki her türlü kullanımı için geçerli, ikincisi, makinenin sermaye tarafından kullanılmasına ve bu nedenle modern fabrika sistemine özgü ve onu karakterize eden bir açıklamadır. Bu yüzden Ure, devinimin geldiği merkezi makineyi, yalnız bir otomat olarak değil, otokrat olarak da açıklamayı yeğ tutar. "Bu geniş salonlarda buharın şefkatli gücü, onbinlerce gönüllü hızmetkârını çevresinde toplar."[96]

Aletle birlikte işçinin onu kullanmadaki becerisi de makineye geçer. Aletin iş yapma olanağı, insanın emek-gücünün zorunlu sınırlarından kurtulur. Böylece, manüfaktürde işbölümünün dayandığı teknik temel yıkılmış olur. Manüfaktürü nitelendiren uzmanlaşmış işçiler arasındaki kademeleşmenin yerini, otomatik fabrikaya, makineyi kullananlar tarafından yapılan her türlü işin bir ve aynı düzeye indirilmesi ve eşitlenmesi eğilimi alır;[97] parça-işçiler arasında yapay olarak yaratılmış olan farklılaşmaların yerine, yaş ve cinsiyet gibi doğal farklılıklar geçer.

Fabrikada işbölümünün yeniden ortaya çıkması, esas olarak, işçilerin özelleşmiş makineler arasında dağılımı; ve işçi kitlelerinin, fabrikanın çeşitli bölümleri arasında gruplar halinde örgütlenmemiş olmalarına karşın, herbiri, biraraya getirilmiş benzer makinelere dağılması yüzünden, aralarındaki elbirliği, basit bir elbirliğidir. Manüfaktüre özgü organik grupların yerini, ustabaşı ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantı alır. Temel bölünme, makineler üzerinde fiilen çalışan işçiler (makinelere bakan birkaç işçi de bunların içindedir) ile bu işçilerin salt çıraklığını yapanlar (hemen hemen özellikle çocuklardan oluşmuşlardır) arasındadır. İşlenecek malzemeyi makineye veren aşağı yukarı bütün [sayfa 432] "besleyiciler", çıraklar arasında sayılır. Bu bellibaşlı iki sınıfa ek olarak, işleri, bütün makinelere bakmak ve zaman zaman bunları onarmak olan, sayı bakımından önemsiz kimselerin sınıfı vardır: mühendis, makinist, marangoz vb. gibi. Bu sınıf, bazıları bilimsel öğrenim görmüş, bazıları meslekten yetişme, fabrika işçileri sınıfından farklı, yalnızca onlara eklenen daha üst bir sınıftır.[98] Bu işbölümü, tamamen teknik bir işbölümüdür.

İşçinin makine üzerinde çalışmayı, kendi hareketlerini otomatın tekdüze ve sürekli hareketine uydurabilmesi için ta çocukluk yıllarından ögrenmesi gerekir. Makineler, bütünüyle, hep birlikte ve uyum

[96] Ure, *l.c.*, s. 18.

[97] Ure, *l.c.*, s. 31. Bkz: Karl Marx, *l.c.*, s. 140-141 [*Felsefenin Sefaleti,* s. 149].

[98] Parlamento kararları, açık bir şekilde, fabrika işçileri kategorisine yalnız mühendisler ve makine işçilerini vb. değil, aynı zamanda yöneticileri, satış memurlarını, habercileri, depo işçilerini, ambalajcıları vb., kısacası fabrika sahibinden başka herkesi aldığı halde, İngiliz, fabrika yasalarının metinde son sözü edilen işçileri kapsamı dışında bırakması halinde, bunu, kasıtlı bir istatistik yanıltması diye kabul etmek gerekir; ve bu türden yanıltmaları, başka durumlar için ayrıntılı olarak tanıtlamak da pekâlâ mümkündür.

içersinde çalışan çok yanlı bir sistem meydana getirdiğine göre, buna dayanan elbirliğinin de, çeşitli işçi gruplarının farklı türdeki makineler arasında dağılımını gerektirir. Ama makinenin kullanılması, manifaktürdeki gibi belli bir adamın belli bir göreve sürekli olarak bağlı kalması biçimindeki bu dağılımın katılaşması zorunluluğunu ortadan kaldırır.[99] Sistemin bütününün devinimi, işçiden değil de makineden doğduğu için, iş kesintiye uğramaksızın, her an, herhangi bir kimsenin değişmesi mümkündür. Fabrikatörlerin 1848-1850 başkaldırmaları sırasında yürürlüğe koydukları vardiya sistemi, bunun en çarpıcı kanıtıdır. Ensonu makine üzerinde çalışmanın genç insanlara kazandırdığı hızlılık salt makine üzerinde çalışmak üzere özel bir sınıfın eğitilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırır.[100] Yalnızca çırakların yaptıkları [sayfa 433] işler, bir ölçüde, fabrikada makineler tarafından da görülebilir,[101] ve zaten son derece basit olmaları nedeniyle de bu cansıkıcı işleri yüklenenlerin sık sık ve sürekli değiştirilmeleri olanağı da vardır.

Teknik deyimiyle eski işbölümü sistemi, makine tarafından tahtından indirilmesine karşın, manüfaktürden devralınan geleneksel bir alışkanlık olarak sürüklenir gider ve daha sonra emek-gücünün sömürülme aracı olarak sermaye tarafından daha iğrenç bir şekilde sistemleştirilir ve yerleştirilir. Bir ve aynı aleti yaşam boyu kallanmanın verdiği uzmanlık, şimdi, bir ve aynı makineye yaşam boyu hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır. Makine, işçiyi, ta çocukluğundan başlayarak, parça makinenin bir kısmı haline sokmak amacıyla kötüye kullanmıştır.[102] Böylece

[99] Ure, bunu kabul eder. "Gerektiğinde" işçilerin, yöneticinin isteğine bağlı olarak, bir makineden alınıp diğerine verilebildiğini söyler ve zaten çığlığı atar: "Böyle bir değiştirme, işi bilen ve herbir iğnenin başını yuvarlatma işini bir işçiye, ucunu sivriltine işini bir başkasına veren eski uygulama ile tam bir çelişki halindedir." Oysa Ure'nin kendi kendisine, otomatik fabrikada bu "eski uygulamadan" niçin ancak "gerektiğinde" ayrılındığını sorması çok daha yerinde olurdu.

[100] Örneğin, Amerikan iç savaşı sırasında olduğu gibi büyük tehlike anında, fabrika işçileri, burjuvazi tarafından, yol yapımı vb. gibi en kaba işlere koşulurlar. 1862 yılı ile bunu izleyen yıllarda, boşta kalan pamuk işçileri için kurulan İngiliz "ateliers nationaux" ["ulusal işlikler". -ç.] 1848 yılında Fransa'da kurulmuş bulunanlardan şu bakımdan ayrılır ki, bu sonuncuda işçiler devlet hesabına üretken olmayan işlerde çalıştırıldığı halde, ilkinde işçiler, burjuvazi yararına üretken belediye işlerinde çalışmak zorundaydılar ve bu işleri normal işçiden daha düşük ücretle yaptıkları için de, bu işçiler ile rekabet haline getirilmiş oluyorlardı. "Pamuk işçilerinin fiziksel görünüşleri kuşkusuz düzeldi. Ben, bunu ... bu insanlar bakımından kamu işlerinin açık havada yapılmasına bağlıyorum." (Rep. *Of Insp. Of Fact*, 31st Oct. 1863, s. 59) Yazar, burada, Preston kırında çalıştırılan, Preston'lu fabrika işçilerini kastediyor.

[101] Bir örnek: 1844 yasasından beri, pamuklu dokuma fabrikalarına, çocuk emeğinin yerini almak üzere çeşitli mekanik aygıtlar girmiş bulunuyor. Fabrikatörlerin kendi çocukları, fabrikalarında çırak olarak bir öğrenimden geçecekleri gün, herhalde bu el değmemiş mekanik alanında ne büyük ilerlemeler olabilir. "Makineler içersinde belki de otomatik tezgâh bile diğerleri kadar tehlikelidir. Bunlardaki kazaların çoğu küçük çocukların başlarına gelmektedir; bu çocuklar, tezgâhlar hareket halindeyken yeri süpürmek için altlarına sürünerek giriyorlar. Birkaç ustabaşı bu suç yüzünden para cezasına çarptırılmış ise de, bunun pek yararı olmamıştır. Eğer makine yapımcıları, otomatik bir süpürge icat etmiş olsalardı, bu küçük çocukların makinelerin altına sürünmeleri önlenir ve bizim koruyucu önlemlerimize mutlu bir katkıda bulunulmuş olurdu." (*Reports of Insp. of Fact.,* for 31st Oct., 1866, s. 63.)

[102] Demek ki, Proudhon'un şaheser fikri buradan geliyor: o, makineleri, emek araçlarının

işçinin kendisinin yeniden-üretim masrafları büyük ölçüde azaldığı gibi, aynı zamanda, tümüyle fabrikaya ve dolayısıyla kapitaliste olan çaresiz bağımlılığı da tamamlanmış olur. Her yerde olduğu gibi burada da, toplumsal üretim sürecindeki gelişme nedeniyle artmış bulunan üretkenlikle, bu sürecin kapitalist biçimde sömürülmesi sonucu artan üretkenliği birbirinden ayırmamız gerekir. Elzanaatları ile manüfaktürde, işçi, aleti kullanırdı, oysa fabrikada, şimdi, makine, işçiyi kullanmaktadır. Orada, emek aracının hareketi işçiden geliyordu, burda ise makinenin hareketlerini izlemek zorunda olan odur. Manüfaktürde işçiler canlı mekanizmanın birer parçasıydı. Fabrikada, onun yalnızca canlı bir eklentisi olan işçiden bağımsız cansız mekanizma vardır. "Aynı mekanik işin tekrar tekrar yapıldığı bu bitip tükenmez sefil cansıkıntısı ve alınteri, aynen Sisyphus'un işine benzer. Sırtlanılan ağır iş yükü, tıpkı bir kaya parçası gibi durmadan perişan işçinin üzerine yuvarlanır."[103] Aynı [sayfa 434] zamanda, bu fabrika işi, sinir sistemini tükettiği gibi, adalelerin çok yanlı çalışmasını engeller ve, hem vücut, hem zihin faaliyetlerindeki özgürlüğün her atomunu tümüyle elinden alır.[104] Makine, işçiyi işten kurtarmadığı, ama yalnızca çalışmanın bütün ilginçliğini yokettiği için, işin hafiflemesi bile bir çeşit işkence halini alır. Her türlü kapitalist üretim, yalnızca bir emek-süreci olmayıp, aynı zamanda bir artı-değer yaratma süreci de olduğu için, şu ortak özelliği gösterir: emek araçlarını kullanan işçi değildir, tersine, işçiyi kullanan emek araçlarıdır. Ne var ki, bu tersine dönüş, ilk kez yalnız fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek-sürecinde işçinin karşısına, canlı emek-gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi, daha önce gösterdiğimiz gibi, ensonu, makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanmıştır. Fabrika işçisi için önemsiz olan her bireyin özel hüneri, bilim, dev fizik güçler, ve fabrika mekanizmasında somutlaşan ve bu mekanizma ile birlikte "patron"un kudretini oluşturan kitle emeği karşısında, küçücük bir miktar olarak yokolur gider. Beyninde, makine ve makine üzerindeki tekelin ayrılmaz bir biçimde kenetlendiği bu "patron", "işçiler"i ile ne zaman bir anlaşmazlığa düşse, onları küçümser bir eda ile şunları söyler: "Fabrika işçileri şunu bir an akıllarından çıkarmasınlar ki, onlarınki gerçekten

bir sentezi olarak değil, bizzat işçinin yararına olmak üzere, parça işlemlerin bir sentezi olarak "alıyor".

[103] F. Engels, *l.c.*, s. 217. Mr. Molinari gibi, sıradan ve iyimser bir serbest ticaret yanlısı bile şöyle diyebiliyor: "Günde onbeş saat, bir makinenin tek düze hareketini gözlemek durumunda olan bin kimse, aynı sürede kendi fizik gücünü kullanmasından daha fazla tükenir. Çok uzun süreli olmamak üzere belki de zihinsel bir jimnastik hizmeti görebilecek olan bu gözcülük, süre uzun olursa, aşırılığı nedeniyle, zihni de, vücudu da yorar." (G. de Molinari, *Études Économiques*, Paris, 1846, [s. 49].)

[104] F. Engels, *l.c.*, s. 216.

çok küçük cinsten hüner isteyen bir iştir; bundan daha kolay öğrenilebilecek ve niteliği bakımından bundan daha.fazla ücret ödenen, ya da en az uzmanlık veren çok kısa bir eğitimle bundan daha çabuk ve bol elde edilebilecek başka hiç bir iş yoktur. ... Patronun makinesi, aslında, üretim içinde, altı aylık bir eğitimin öğreteceği ve sıradan bir tarım işçisinin bile öğrenebileceği fabrika işçisinin emek ve hünerinden çok daha önemli rol oynar."[105] [sayfa 435] İşçinin, emek araçlarının tekdüze hareketlerine teknik bakımdan bağlı oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri içersinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disilplini yaratarak daha önce de sözü edilen denetim ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir; ve böylece, çalişanları, işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur. "[Otomatik fabrikada] karşılaşılan başlıca güçlük ... her şeyden önce, insanları gelişigüzel çalışma alışkanlıklarından kurtarmak ve onları karmaşık otomatın değişmeyep düzenliliği ile özdeş hale gelecek biçimde eğitmektir. Fabrikanın çalışma hızının gereklerine uygun düşen bir disiplin yönetmeliğini meydana getirmek ve uygulamak, Arkwright'in giriştiği herkülce bir iş ve soylu bir başarıdır! Sistemin en iyi biçimde örgütlendiği ve işin son derece hafifletildiği bugün bile, organik çağını geçmiş kimseleri yararlı fabrika işçileri haline getirmek adeta olanaksız haldedir."[106] Burjuvazinin başka konularda dörtelle sarıldığı sorumluluğun bölüşülmesi ilkesi ile, bundan daha da fazla beğendiği temsili sistemi hiç dikkate almaksızın, sermayenin bir yasakoyucusu gibi, işçiler üzerindeki kayıtsız şartsız egemenliğini dilediği şekilde formülleştirdiği fabrika yönetmeliği, geniş ölçüde elbirliği ve emek araçları ile özellikle makinelerin ortaklaşa kullanılmasıyla emek-sürecinin gerekli kıldığı toplumsal düzenin kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildi. Köle çalıştıranların ellerindeki kamçının yerini, şimdi, gözcülerin elindeki ceza kitabı alıyordu. Bütün cezalar eninde sonunda, doğal olarak, para cezası ve ücret biçimine gelip dayanıyor ve fabrika Lycurgus'unun yasa koyma marifeti, her şeyi öyle düzenliyordu ki, bu yasaların çiğnenmesi, onun için, yasalara uyulmasından daha kârlı oluyordu.[107] [sayfa 436]

[105] "The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquried or of ist quality more amply remunerated, or which, by a short trainin of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquried... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, , and a common labourer can learn. " (*The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee*, Manchester 1854, s. 17.) Patronların, "canlı" otomatlarını kaybetme tehlikesi ile yüzyüze geldikleri zaman büsbütün ayrı bir telden çaldıklarını daha ilerde göreceğiz.

[106] Ure, *l.c.*, s. 15. Arkwright'in yaşam öyküsünü bilen bir kimse, bu berber-dahiye hiç bir zaman "asil" unvanını veremez. 18. yüzyılın bütün büyük mucitleri içersinde o, kuşkusuz, başkalarının icatlarını çalan en büyük hırsız ve en aşağılık adamdır.

[107] "Burjuvazinin, proletaryayı bağladığı tutsaklık, hiç bir yerde fabrika sisteminden daha açıkça günışığına çıkmamıştır. Burada bütün özgürlükler hem yasada ve hem de gerçekte sona

Biz, burada, yalnızca, fabrika işinin yürütüldüğü maddi koşullara değinmiş bulunuyoruz. Her duyu organının, yapay olarak yükselen sıcaklık, toz-toprak dolu hava, kulakları sağır edici gürültü ile aynı derecede zarar görmesinin, üstüste sıralanmış makineler arasındaki ölüm ve yaralanma tehlikesinin burada sözünü bile etmiyoruz; bunlar, âdeta mevsimlerin düzenliliğiyle [sayfa 437] yayınlanan, sanayi savaşındaki ölü

erer. İşçilerin saat beşbuçukta fabrikada olmaları gerekir. Birkaç dakika geç kalsalar cezalandırılırlar; 10 dakika gecikirlerse, kahvaltıdan sonraya kadar içeriye alınmazlar ve böylece, dörtte-bir günlük ücreti kaybetmiş olurlar. Komuta ile yemek, içmek ve uyumak zorundadırlar. ... Despot çan sesiyle yatağından kaldırılır, kahvaltıdan, yemekten çağrılır. Ve fabrikada başından neler geçer? Burada patron mutlak yasakoyucudur. Gönlünün dilediği gibi yönetmelikler yapar; bunda, keyfince değişiklikler, ekler yapar; ve en budalaca şeyleri koysa, mahkemeler işçiye şöyle söyler: Bu sözleşmeye gönlünüzle girdiğinize göre, şimdi onu yürütmek zorundasınız. ... Bu işçiler, dokuz yaşından başlayarak ölene kadar, bu maddi ve manevi işkence altında yaşar." (F. Engels, *l.c.*, s. 217, sq.) "Mahkemenin ne dediğini" bir örnekle göstereceğim. Olaylardan biri, 1866 yılı sonunda Sheffield'de geçer. Bu kentte bir işçi iki yıl bir çelik fabrikasında çalışır. İşverenle yaptığı bir kavga sonucu işi bırakır ve ne olursa olsun bu patron için çalışamayacağını söyler. Sözleşmeyi bozduğu gerekçesiyle yargılanır ve iki ay hapse mahkum edilir. (Eğer sözleşmeyi patron bozmuş olsaydı, ancak hukuk mahkemesinde kovuşturmaya uğrar ve olsa olsa para cezasına çarptırılırdı.) İşçi iki aylık hapis cezasım çektikten sonra, patron, sözleşme gereğince işçiyi işbaşı yapmaya davet eder. İşçi, hayır der, sözleşmeye uymadığı için zaten cezasını çekmiştir. Patron tekrar dava açar ve yargıçlardan bir tanesi, Mr. Shee, bunu, bir insanın yaşadığı sürece, bir ve aynı suç ya da cinayet için tekrar cezalandırılmış olacağı bir hukuk garibesi olarak açıkça yermesine karşın, mahkeme, işçiyi tekrar mahkum eder. Ve bu hükmü, "*Great Unpaid*" ["Büyük Ücretsizler"-ç.], taşralı meşe odunları değil, Londra'daki en yüksek mahkemelerden biri veriyordu. [Dördüncü Almanca baskıya ek. – Bu usul artık uygulanmıyor. Havagazı gibi bazı kimyasal hizmetler dışında, İngiltere'de işçi, sözleşmenin bozulması halinde işverenle eşit koşullar içersinde ancak hukuk mahkemelerinde yargılanabiliyor. -*F.E.*] İkinci olay, 1863 Kasımının sonunda Viltshire'da geçiyor. Westbury Leigh'de, Leower's Mill'de kumaş fabrikatörlüğü yapan Harrup adında birisinin yanında çalışan 30 kadar dokuma işçisi, patronları Harrup'un, sabahları işe geç kaldikları için ücretlerinden 2 dakikaya karşılık 6 peni, 3 dakikaya karşılık 1 şilin, 10 dakikaya karşılık 1 şilin 6 peni kesmek gibi tatlı bir alışkanlığı sürdürmesi karşısında greve gidiyorlar. Bu, bir saat için 9 şilin, bir gün için 4 sterlin 10 şilin eder ki, dokumacıların bir yıldaki ortalama ücretleri hiç bir zaman haftada 10-12 şilini geçmemektedir. Ayrıca Harrup, işe başlama saatini ilan etmek üzere bir çocuk görevlendiriyor, ki bu çocuk çoğu kez sabahın altısından önce düdüğü öttürüyordu: ve eğer düdüğün bittiği anda bütün işçiler orada hazır değilseler, kapılar kapanıyor, dışarda kalan işçiler cezalandırılıyor: ve binalarda saat olmadığı için, talihsiz işçiler, Harrup yetiştirmesi genç düdükçünün insafına kalıyorlardı. Grevdeki işçiler, yani aile anaları ve kızlar, bir düdükçünün yerine bir saat konulduğu ve daha aklayatkın bir ceza uygulandığı takdirde işe başlama önerisinde bulundular. Harrup, 19 kadın ile kızı sözleşmeye uymadıkları gerekçesiyle yargıç karşısına çıkarttı. Orada bulunanların bu haksızlık karşısındaki büyük öfkesine karşın işçilerin hepsi de 6 peni para cezasına ve 2 şilin 6 peni mahkeme giderlerini ödemeye mahkum edildiler. Mahkemeden sonra Harrup'un peşine, ıslıklar çalan bir kalabalık takıldı. – Fabrikatörlerin pek sevdikleri bir şey de, istenilen malzemddeki kusurlar nedeniyle, ücretlerinden kesinti yaparak işçileri cezalandırmaktı. Bu yöntem, 1866'da İngiltere'de gömlekçilik bölgesinde genel bir greve yolaçtı. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun raporlarında (1863-1866), işçilerin yalnız ücretlerini almamakla kalmayıp, harcadıkları emek ve ceza yönetmelikleri aracılığı ile kıymetli patronlarına karşı borçlu duruma düşürüldükleri olaylar anlatılmaktadır. Son pamuk bunalımı da, ücretlerde kesinti yapma konusunda fabrika otokratlarının gösterdikleri marifetlerin ölümsüz örneklerini sağlamıştır. Fabrika denetmeni Mr. R. Baker şöyle diyor: "Bu zor ve istiraplı zamanlarda, çalıştırdığı bazı genç işçilerin herbirinden, sağlık belgesi için, yasaya göre 3 peni kesmesi gerekirken, 10 peni kesen (oysa bu belge için ancak 6 peni ödemektedir) bir pamuklu fabrikası sahibi aleyhinde, son zamanlarda, ben kovuşturma açmak zorunda kaldım. ... Bana bildirilen diğer bir olay da, yasayla çatışmadan aynı amaca ulaşmak için bir fabrikatörün, çalıştırdığı çocuklardan, çalışmaya uygun oldukları hekim belgesiyle belirtilenlerden, derhal, pamuk ipliği eğirme sanatını ve sırrını öğrenmeleri karşılığı bir şilin ücret istediği haber veril-

ve yaralı listelerinde yer almaktadır.[108] Fabrika sistemiyle, sanki bir yerde yetiştirilmiş gibi olgunlaşan ve güçlenen toplumsal üretim araçlarında sağlanan tasarruf sermayenin ellerinde, işçinin çalışırken yaşamı için zorunlu şeyi, sistemli bir soygunculuğa dönüştürür; yer, ışık, hava ve üretim sürecinin beraberinde getirdiği tehlikelere karşı onun yaşamını korumak için alınacak her türlü önlem üzerinde aynı soygun yapılır; işçinin rahatlığı için gerekli şeyler üzerindeki soygunun burada hiç sözünü etmiyoruz.[109] Fourier, fabrikaları, "islah edilmiş hapisaneler" diye adlandırdığında haksız mıydı?[110] [sayfa 438]

mekteydi. Bu nedenle, grevler gibi olağanüstü olaylar konusunda, yalnız bunların ortaya çıktıkları yerlerle ilgili değil, özellikle içinde bulunduğumuz zamanlarda görülmelerinin bazı derin nedenleri olabilir, ve bunlar açıklanmaksızın, halkın bunları anlayabilmesi olanaksızdır." Burada, 1863 Haziranında, Darwen'deki, dokuma işçileri grevine değinillyor. (*Reports of Insp. of Fact.*, for 30th April, 1863, s. 50-51.) Raporlar daima resmi tarihlerin gerisindeki olayları kapsamaktadır.

[108] Fabrika yasalarının tehlikeli makinelere karşı getirdiği koruma önlemlerinin yararlı etkileri olmuştu. "Ama ... şimdi, yirmi yıl önce bulunmayan başka tehlike kaynakları var; bunlardan en başta geleni makinenin artan hızıdır. Çarklar, silindirler, volanlar, iğler ve mekikler gitgide artan bir hızla dönmektedir; kopan bir ipliği yakalamak için parmaklar şimdi daha hızlı ve becerikli hareket etmek zorundadır, çünkü bir anlık duraksama ya da dikkatsizlik, kurban edilmelerine yolaçar. ... Kazaların büyük bir kısmı, işçilerin işlerini hızla bitirmek kaygılarından ileri gelir. Şurası unutulmamalıdır ki, makinelerin hareket halinde olması, yani iplik ve kumaş üretmesi, fabrikatörlerin en önde gelen kaygılarıdır. Bir dakikalik duraklama, yalnız bir güç kaybı değil, bir üretim kaybıdır da ve, çıkartılan iş miktarında çıkarları bulunan gözcüler, işçileri, makineleri daima hareket halinde tutmaya zorlarlar; ve ağırlık ya da parça-başına ücret alan işçiler için de, makinelerin devamlı hareket halinde olmaları daha az önemli değildir. Bunun sonucu olarak, bazı ve hatta çoğu fabrikalarda, makinelerin hareket halindeyken temizlenmeleri yasaklandığı halde, fabrikaların çoğunda ve belki de hepsinde işçilerin, herhangi bir uyarmaya ya da azarlanmaya uğramaksızın, makineler çalışır haldeyken, artıkları, kırıntıları aldıkları, silindirleri, çarkları vb. sildikleri her zaman görülen bir uygulamadır. Böylece, yalnız bu yüzden altı ay içersinde 906 kaza olmuştur. ... Her gün devamlı olarak epeyce bir temizlik yapılmakla birlikte, cumartesi günleri genellikle makinelerin genel temizliğine ayrılmıştır ve bunun da büyük bin kısmı gene makineler hareket halindeyken yapılmaktadır." Temizlik için bir ücret ödenmediğinden, işçiler bunun bir an önce bitirilmesine bakarlar. Bu nedenle, "cuma ve özellikle cumartesi günleri meydana gelen kazaların sayısı, diğer günlerden çok daha fazladır. Cuma günlerinin, haftanın ilk dört günü ortalamasına göre kaza fazlalığı neredeyse %12; cumartesi günlerinde ise, onu izleyen beş günün ortalamasına göre kaza fazlalığı %25'tir; ya da, eğer, cumartesi günlerinin çalışma saatleri hesaba katılırsa –diğer günler 101/2 saat olduğu halde cumartesi günleri 71/2 saattir– bu fazlalık %65'i bulur." (*Rep. of Insp. of Fact*, 31st October, 1866, s. 9, 15, 16, 17.)

[109] Üçüncü Kitabın [Cildin] Birinci Kısmında, fabrika yasasının, "işçileri" tehlikeli makinelere karşı koruyan maddelerine karşı İngiliz fabrikatörlerin son günlerde giriştikleri savaşımın bir öyküsünü vereceğim. Şimdilik, Leonard Horner'in resmi raporundan alınan şu parçayla yetinelim: "Bazı fabrika sahiplerinin, bazı kazalar konusunda affedilmez bir hafiflikle sözettiklerini duydum; örneğin, bir parmak kaybedilmesi önemsiz bir şeydi. Bir işçinin yaşamı ve geleceği, parmaklarına o kadar bağlıydı ki, bunlardan herhangi birisinin kaybı onun için çok ciddi bir sorundur. Bu gibi düşüncesizce sözleri işittiğim zaman, genellikle şu soruyu soruyordum: Fazladan bir işçiye gereksinmeniz olsa, başka bakımlardan eşit nitelikte iki kişi başvursa, bunlardan bir tanesi bir başparmağını ya da işaret parmağını kaybetmiş olsa, hangisini işe alırsınız? Bu sorunun yanıtında herhalde hiç duraksamazsınız." .... Fabrikatörlerin, "insanseverlik gösterisi diye tanımlandığını duydukları yönetmeliğe karşı yanlış bir önyargıları" bulunmaktadır. (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1855.) Bu fabrikatörler kurnaz kişiler doğrusu ve köle sahiplerinin ayaklanması karşısındaki sevinçleri de boşuna değil.

[110] Çalışma saatlerine zorunlu sınırlar koyan fabrika yasaları ile diğer yönetmeliklerin kapsamına uzun zaman önce girmiş bulunan fabrikalarda, eski kötüye kullanmaların çoğu ortadan kalkmıştır. Makinelerdeki her gelişme, bir ölçüde, "binaların yapımında da bazı gelişmeleri" gerektiriyor ve bu da işçinin yararına bir şeydir. (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1863, s. 109.)

BEŞİNCİ KESİM. – İŞÇİ İLE MAKİNE ARASINDAKİ ÇEKİŞME

Kapitalist ile ücretli işçi arasındaki savaşımın tarihi, sermayenin kökenine kadar gider. Bütün manüfaktür dönemi boyunca bu çekişme, şiddetle devam edip gitmiştir.[111] Ne var ki, ancak makinenin kullanılmaya başlamasıyla, işçi, sermayenin somutlaşmış şekli olan bu emek aracının kendisiyle savaşmaya başlamıştır. Kapitalist üretim tarzının maddi temeli olduğu için bu özel üretim aracı şekline karşı başkaldırmıştır.

17. yüzyılda hemen hemen bütün Avrupa'da işçilerin, kurdele ve şerit dokumakta kullanılan ve Almanya'da Bandmühle, Schnurmühle, Mühlenstuhl denilen, kurdele dokuma tezgâhına karşı ayaklandıkları görülmüştür. Bu makineler, Almanya'da icat edilmişlerdi, Abbé Lancellotti, 1579'da yazdığı ve 1636'da Venedik'te yayınlanan yapıtında şöyle diyor: "Danzig'li Anthony Müller 50 yıl kadar önce, bu kentte, aynı anda 4-6 parça kumaşı birden dokuyan olağanüstü bir makine görmüştü. Ama bu icadın, birçok işçiyi sokağa dökeceğinden kuşkulanan belediye başkanı, icadı yapanı gizlice boğazlattı ya da boğdurdu." Leyden'de, bu makine, 1629'a kadar kullanılmadı; kurdele dokumacılarının [sayfa 439] ayaklanması, ensonu, şehir meclisini bu makineyi yasaklamaya zorladı. Bu makinenin Leyden'e getirilişine değinen Boxhorn (Inst. Pol., 1663) şöyle diyor: "*In hac urbe ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo solus quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hinc turbæ ortæ et querulæ textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prahibitus est*."* Bu tezgâha karşı 1632-1639 vb. yıllarında azçok yasaklayıcı çeşitli kararnameler çıkardıktan sonra Hollanda Devlet Meclisi, sonunda, 15 Aralık 1661'de yayınlanan bir kararname ile bunun kullanılmasına belirli koşullar altında izin verdi. İngiltere'de kullanılması işçiler arasında huzursuzluklara yolaçtığı sıralarda, 1676'da, bu tezgâh, Kolonya'da da yasaklandı. 19 Şubat 1685 tarihli bir imparatorluk kararı ile bütün Almanya'da kullanılması yasaklandı. Hamburg'da ise, senatonun emriyle, halkın önünde yakıldı. 9 Şubat 1719'da, İmparator Şarl VI, 1685 tarihli kararı yeniledi ve ancak 1765'te Saksonya seçim bölgesinde

[111] Bkz: diğerleri arasında, John Houghton, *Husbandry and Trade Improved*, London 1727; *The Advantages of the East-India Trade*, 1720; John Bellers, *l.c.*, "Patronlar ile işçiler birbirleriyle ne yazık ki devamlı bir savaşım halindeler. Bunlardan ilkinin değişmeyen amacı, işlerini elden geldiğince ucuza yaptırmaktır; ve bu amaca ulaşmak için her türlü çareye başvurmaktan geri kalmıyorlar; buna karşılık ikinciler de, patronlarını daha yüksek taleplerine boyun eğmeye zorlamak için her fırsattan yararlanmaya aynı derecede dikkat ve titizlik gösterirler." (*An Enquiry into the Causes Of the Present High Price of Provisions,* s. 61-62. Yazar, Rahip Nathaniel Forster. tamamen işçilerden yanadır.)

* "Bazı kimseler 20 yıl kadar önce, bu kentte bir dokuma makinesi icat etmişlerdi. Bu makine ile bir kişi, eski yöntem ve araçlarla çalışan birçok insanın aynı sürede yapabileceklerinden daha fazla kumaşı, hem de daha kolay yapabiliyordu. Bu yüzden dokumacılar arasında huzursuzluklar ve şikâyetler başladı. Bu durum, şehir meclisinin makineyi yasaklamasına kadar devam etti." (Boxhorn, *Insp. Pol.,* 169.) -ç.

kullanılmasına izin verildi. Avrupa'yı temelinden sarsan bu makine, aslında, buharlı iplik ve dokuma tezgâhının, ve 18. Yüzyıl sanayi devriminin öncüsüydü. Bu makinede, hiç deneyimi olmayan bir çocuk, yalnızca bir kolu ileri-geri çekerek bütün makineleri harekete geçirebiliyor ve gelişmiş şekliyle aynı anda 40-50 parçayı birden dokuyabiliyordu.

1630 yıllarında Londra yakınında bir Hollandalı tarafından kurulan bir yel bıçkı değirmeni halkın taşkınlığı sonucu yıkılmıştı. 18. yüzyıl başlarına kadar su ile çalışan bıçkı tezgâhları, Parlamentonun desteği olduğu için, halkın direnişi karşısında güçlükle dayanabilmiştir. Everet, 1758 yılında, ilk kez su gücüyle çalışan yün kırpma makinesini yaptığı zaman, işsizliğe itilen 100.000 kişi makineyi ateşe vermişti. Yaşamlarını o zamana kadar yün taramakla kazanan elli bin kişi, Arkwright'ın tarama makinesine karşı, Parlamentoya dilekçe vermişlerdi. Bu yüzyılın ilk 15 yılında, İngiltere'de manüfaktür bölgelerinde görülen ve özellikle buharlı tezgâhların kullanılmasının yolaçtığı, Luddite hareketi diye bilinen, büyük ölçüde makine tahribi olayları, Sidmouth, Castleraagh [sayfa 440] ve benzerlerinin, anti-jakoben hükümetlerine, en gerici ve zorlu önlemleri alma bahanesini sağlamıştır. İşçilerin, makine ile sermayeyi birbirinden ayırdetmeleri ve saldırılarını maddi üretim araçlarına değil, bunların kullanılış tarzına yöneltmeyi öğrenmeleri için, hem zamana, hem de deneyime gereksinmeleri vardı.[112] Manüfaktürde ücret konusundaki savaşımlar, manüfaktürü önkoşul olarak kabul etmiş ve hiç bir zaman onun varlığına yöneltilmemiştir. Yeni manüfaktürlerin kurulmasına karşı direnme, işçilerden değil, loncalardan ve ayrıcalıklı kentlerden gelmiştir. Bu nedenle, manüfaktür döneminin yazarları, işbölümünü, işçileri işlerinden eden bir yöntem olarak değil, işçi noksanlığını kapatan bir yol olarak ele almışlardır. Aradaki fark besbellidir. Örneğin, İngiltere' de, simdi 500.000 kişiyle eğirilen pamuğu, eski eğirme çarklarıyla eğirmek için 100 milyon insana gerek vardır, denirse, bu, hiç bir zaman makinenin, zaten mevcut olmayan bu milyonlarca insanın yerini aldığı anlamına gelmez. Bu, yalnızca, eğirme makinesinin yerini ancak şu kadar milyon insanın doldurabileceği anlamını taşır. Öte yandan, biz, eğer İngiltere'de buharlı dokuma tezgâhının 800.000 dokumacıyı sokağa attığını söylersek, belirli sayıda işçi tarafınan yeri doldurulabilecek mevcut makineden sözetmiş olmayız, ama bu tip tezgâhlar tarafından fiilen yeri alınan ya da yerinden edilen şu kadar sayıda işçiyi sözkonusu etmiş oluruz. Manüfaktür döneminde, işbölümü ile değişmiş olmakla birlikte, el emeği hâlâ temel öğeydi. Yeni sömürge pazarlarının talepleri, ortaçağlardan kalma nispeten az sayıdaki kentli işçiler ile karşılanamıyordu, ve asıl anlamıyla manüfaktür, feodal bir sistemin dağılmasıyla topraklarından atılan kırsal bölge nüfusuna yeni üretim alanları açtı. Bu nedenle, o sıralarda, işyer-

[112] Eski tip manüfaktürlerde işçilerin makinelere karşı ayaklanmaları bugün bile, Sheffield'li, eğe yapımcıları olayındaki gibi, bazan vahşi bir şekil alabiliyor.

lerindeki işbölümü ile elbirliği, işçilerin üretim gücünü artırdığı için, daha çok olumlu bir açıdan görülüyordu.[113] Büyük sanayi döneminden çok önce, elbirliği ve emek araçlarının birkaç [sayfa 441] elde toplanması, bu yöntemlerin tarıma uygulandığı birçok ülkede, üretimin biçimlerinde, büyük, ani ve zo- runlu devrimlere ve dolayısıyla, kırsal bölge halkının yaşama koşullarıyla emek araçlarında devrimlere yolaçtı. Ama bu çatışma, başlangıçta sermaye ile ücretli işçi arasında olmaktan çok, büyük ve küçük toprak sahipleri arasında olur; öte yandan toprak işçilerinin yerini, emek araçlarının, koyunların, beygirlerin vb. aldığı durumlarda zora dayanan hareketler, sanayi devriminin başlangıcı olarak derhal görülür. İşçiler topraktan sürülmüş, ardından, yerlerine koyunlar getirilmiştir. İngiltere'de olduğu gibi büyük ölçüde toprak gaspı, geniş çapta tarımın kurulması için bir alan yaratmada atılacak ilk adımdır. [113a] Bu nedenle tarımdaki bu köklü değişim, başlangıçta daha da politik bir devrim görünüşündedir.

Emek aracı, makine şeklini alır almaz, bizzat işçinin rakibi olur.[114] Makine aracılığı ile sermayenin kendi kendisini genişletmesi, o zamandan beri geçim araçları bu makine tarafından tahrip edilen işçilerin sayısı ile doğru orantılıdır. Tümüyle kapitalist üretim sistemi, işçinin emek-gücünü bir meta olarak satması olgusuna dayanır. İşbölümü, bu emek-gücünü, belli bir aleti kullanma hünerine indirgeyerek uzmanlaştırır. Bu aletin kullanılması, makinenin işi olur olmaz, işçinin emek-gücünün kullanım-değeri ile birlikte değişim-değeri de yokolur; kâğıt paranın yasalarla dolaşımdan kalkması gibi, işçi de, şimdi satılamaz hale gelmiştir. İşçi sınıfının, makinenin fazlalık haline getirdiği bu kısmı, yani sermayenin kendi kendisini genişletmesi için hemen gereksinmesi bulunmayan bu kesim, ya eski elzanaatları ve manüfaktür ile makine arasında eşit olmayan koşullar altında geçen bir savaşımda yokolur, ya da sanayiin daha kolay ulaşılabilir kollarına akar, emek pazarını doldurur ve emek-

[113] Sir James Steuart da makineleri tam bu anlamda anlamaktadır. "Je considère done les machines comme des moyens d'augmenter [virtuellement] le nombre de gens industrieux qu'on n'est pas obligé de nourrir. ... En quoi l'effet d'une machine diffère-t-il de celui de nouveaux habitants?" ["Ben, makineleri, beslemek zorunda olmadığı hünerli insanların sayısını [bilkuvve] çoğaltan araçlar olarak görüyorum. ... Bir makinenin etkisi, yeni sakinlerin etkisinden neden farklı olsun?"1 (Fransızca çev., t. I., 1. I.. ch. XIX.) Makinelerin, "poligami"nin yerini aldığını söyleyen Petty daha saftır. Yukardaki görüş olsa olsa, Birleşik Devletler'in ancak bazı kısımları için geçerli olabilir. Öte yandan, "makineler, bireyin emeğini azaltacak şekilde başarıyla nadiren kullanılabilir; yapımı için kaybedilen zaman, kullanımı ile tasarruf edilecek zamandan daha fazla olabilir. Büyük kitleler halinde hareket ettikleri, tek bir makine binlercesinin işine yardımcı olduğu zaman ancak gerçekten yararlı olabilirler. Bu yüzden, nüfusu çok kalabalık, işsiz-güçsüz insanı çok fazla olan ülkelerde makine de fazla olur. ... Makine, insan kıtlığı nedeniyle değil, ama bu işsizleri kitle halinde işe sokabilme kolaylığı nedeniyle kullanılır." (Piercy Ravenstone, *Thoughts on the Funding System and its Effects,* London 1824, s. 45.)

[113a] [*Dördüncü Almanca baskıya not*. – Bu, Almanya için de geçerlidir. Ülkemizde, tarımın büyük boyutlarda varolduğu yerlerde, yani özellikle doğuda, büyük malikânelerin ("*Bauernnlegen*") temizlenmesi sonucu mümkün olabilmiş ve bu uygulama, 16. yüzyılda ve özellikle 1648'den beri yaygın bir hal almıştır. *–F.E.*]

[114] "Makine ile emek daimi bir rekabet halindedir." Ricardo, *l.c., s.* 479.

gücünün fiyatını değerinin altına düşürür. Istıraplarının hem geçici ("geçici bir rahatsizlık") ve [sayfa 442] hem de makinenin belli bir üretim alanının tümü üzerinde egemenliğini ancak yavaş yavaş kurması nedeniyle, yıkıcı etkisinin genişlik ve yoğunluğunun azalacağı düşüncesi, işçiler için büyük bir teselli olur. Bu iki teselliden ilki, ikincisini etkisiz kılar. Makine, bir sanayii yavaş yavaş ele geçirdiği zaman, kendisi ile rekabet eden işçiler arasında müzmin bir sefalet yaratır. Geçişin hızlı olduğu durumlarda, etkisi de şiddetli olur ve geniş kitlelerce duyulur. Tarih, İngiliz eldokumacılarının yavaş yavaş yokolmasından daha korkunç bir trajedi kaydetmez; birkaç on yıl boyunca süren bu yokolma, ensonu 1838'de sona ermiştir. Bunların çoğu açlıktan ölmüşler, pek çok aile günde 2½ peni ile uzun süre bitkisel bir yaşam sürmüşlerdir.[115] Öte yandan, İngiliz pamuklu makineleri, Hindistan'da vahim bir etki yarattı. 1834-35'te Genel Vali şöyle yazıyordu: "Buradaki sefaletin bir eşine tarihte zor raslanır. Pamuk dokumacılarının kemikleri Hindistan ovalarını beyaza boyamıştır." Hiç kuşkusuz, bu dokumacıları, bu "geçici" dünyadan göçürmekle, makine, yalnız "geçici bir rahatsızlık"tan fazlasına yolaçmamıştır. Geride kalanlara gelince, makine durmadan yeni üretim alanlarına elattığına göre, geçici etkisi aslında kalıcı ve daimidir. Demek oluyor ki, kapitalist üretim tarzının, işçiye karşı, bütünüyle emek araçları-na ve ürüne kazandırdığı bağımsız ve yabancılaşmış nitelik, makine aracılığı ile tam bir uzlaşmaz çelişki halini almaktadir.[116] İşte bunun için, makinenin ortaya [sayfa 443] çıkışıyla birlikte, ilk kez işçi, emek aracına karşı şiddetle başkaldırmaktadır.

Emek aracı, işçiyi yere serer. İkisi arasındaki bu dolaysız uzlaşmaz karşıtlık, yeni kullanılmaya başlanan bir makinenin, eski zamanlardan süregelen elzanaatları ya da manüfaktürlerle rekabet ettiği zaman, en şiddetli şekilde ortaya çıkar. Ama büyük sanayilerde bile, makinelerde-

[115] İngiltere'de eldokumacılığı ile makine dokumacılığı arasındaki rekabet, 1833 tarihli yoksullar yasasının yürüriüğe girmesinden önce, asgarinin epeyce altına düşen ücretlerin kilise yardımıy-la desteklenmesiyle uzamıştı. "1827 yılında rahip Mr. Turner, sanayi bölgesi olan Cheshire'da, Wilmslow kilisesi papazıydı. Göçmen Komitesinin sorduğu sorular ile Mr. Turner'in yanıtları, insan emeğinin makineye karşı rekabeti nasıl sürdürdüğünü gösteriyor, 'Soru: Buharlı tezgâhın kullanılması, el tezgâhının yerini almadı mı? Yanıt: Kuskusuz aldı; eğer eldokumacıları, ücret in-dirimine boyun eğecek duruma getirilmeselerdi, bu, daha da fazla olurdu, Soru: Ama, geçimine yetmeyecek bu ücreti kabul etmiş oluyor ve geriye kalan için de kilise yardımına belbağlıyor, öyle mi? Yanıt: Evet öyle ve aslında, el tezgâhı ile buharlı tezgâh arasındaki rekabet, yoksullara yardım fonu ile sürüp gidiyor.' Böylece, makinenin kullanılmaya başlanmasının çalışkan işçilere sağladığı yarar, saygıdeğer ve bir dereceye kadar bağımsız usta işçinin, alçaltıcı sadaka ekmeği ile yaşayan sürüngen sefiller haline düşmesi oluyor. İşte buna da geçici huzursuzluklar deniyor." (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*, Lond. 1834, s. 29.)

[116] "Ülkenin gelirini" (yani, Ricardo'nun aynı pasajda açıkladığı gibi, servetleri ekonomik açıdan, Ulusun Zenginliğini oluşturan, büyük toprak sahipleri ile kapitalistlerin gelirlerini) "artırabilecek aynı neden, aynı zamanda, nüfusu gereğinden fazla duruma getirebilir ve işçinin durumunu kötüleştirebilir. (Ricardo, *l.c.*, s. 479.) "Makinelerdeki her gelişmenin daimi amacı ve eğilimi, aslında, insan emeğinden büsbütün kurtulmak ya da yetişkin erkek işçinin emeğinin yerine kadın ve çocuk emeğini ya da vasıflı işçinin yerine vasıfsız işçinin emeğini koyamak, emeğin fiyatını azaltmaktır." (Ure, [*l.c.*, s. 23].)

ki sürekli iyileştirmeler ve otomatik sistemdeki gelişmeler, buna benzer etkiler yapar. "Geliştirilen bir makinenin amacı, el emeğini azaltmak ve fabrikadaki üretim sürecindeki bir halkayı insandan bir aygıt yerine demirden bir aygıt koyarak tamamlamaktır."[117] "Şimdiye kadar elle işletilen bir makineye buhar gücünün uyarlanması günlük olaylardandır ... makineler üzerinde, güç tasarrufu, daha iyi üretmek, aynı sürede daha fazla iş çıkartmak, ya da bir çocuğun, bir kadının ya da bir erkeğin yerini doldurmak gibi amaçlarla yapılan ufak-tefek düzeltmeler devamlı olup, bunlar bazan önemli şeyler gibi görünmemekle birlikte, önemli sonuçlar doğururlar."[118] "Bir sürecin hünerli ve hata yapmayan bir eli gerektirdiği durumlarda, bu iş, hünerli olmakla birlikte, her türlü düzensizliklere eğilimli işçiden derhal alınıyor ve, bir çocuğun bile denetleyebileceği kendi kendine düzenlenen özel bir mekanizmaya veriliyor."[119] "Otomatik sistemde hünerli emek gitgide önemini yitirir."[120] "Makinelerdeki gelişmeler aynı sonucu almak için eskisi kadar yetişkin işçi çalıştırma zorunluluğunu ortaan kaldırmakla kalmaz, aynı zamanda, bir tür insan emeği yerine bir diğerini, daha hünerli olan yerine daha az hünerlisini, erkek yerine kadını, yetişkin insan yerine çocuğu koymakla, işçi ücretlerinde yeni çalkantılara neden olur."[121] "Öteden beri kullanılan iplik makinesinin yerini [sayfa 444] otomatik eğirme makinesinin alması ile, erkek eğiricilerin çoğu işten çıkarıldı, delikanlılar ile çocuklar işlerinde kaldılar."[122] Birikmiş pratik deneyimler, hazır mekanik araçlar ve sürekli teknik gelişmeler nedeniyle, fabrika sistemindeki olağanüstü gelişme gücü, kısaltılmış işgününün baskısı altında, bu sistemin dev adımlarıyla ilerlemiş olduğunu bize tanıtlar. Ama İngiliz pamuklu sanayiinin en parlak yılı olan 1860'ta, Amerikan iç savaşının dürtüsüyle birbirini izleyen üç yıl içinde, makinelerdeki dörtnala gelişmeler ve bunun sonucu işçilerin işsiz kalacakları kimin aklına gelirdi? Bu konuda fabrika denetmenlerinin raporlarından alınacak birkaç örnek yeterli olacaktır. Manchester'li bir fabrikatör şöyle diyor: "Eskiden elimizde 75 tarama makinesi vardı, şimdi aynı miktarda iş çıkartan 12 makinemiz var. 14 işçi daha az çalıştırıyoruz, haftada 10 sterlin tasarruf etmiş oluyoruz. Tü-

[117] *Rep. of Insp. of Fact.,* for 31st October, 1858, s. 43.

[118] *Rep. of* Insp. of *Fact.,* for 31st October, 1856 , s. 15.

[119] Ure, *l.c*., s. 19. "Tuğla yapımında kullanılan makinenin sağladığı en büyük yarar, işvereni, hünerli işçiden büsbütün bağımsız hale getirmesidir." (*Ch. Empl. Comm*., V. Report, Lond. 1866, s. 130, n° 46.) Great Northern Railway firmasının makine bölümü şefi Mr. A. Sturrock, lokomotif yapımı ile ilgili olarak şöyle diyor: "Pahalı İngiliz işçileri her gün daha az kullanılıyor. İngiliz işyerlerinde üretim, geliştirilmiş aletlerin kullanılması ile artırılmakta ve bu aletler gene daha düşük bir emek tarafından kullanılabilmektedir. ... Eskiden bunların hünerli emekleri zorunlu olarak makinelerin bütün parçalarını üretirdi. Şimdi ise, makinenin parçaları, daha az hünerli emek, ama daha iyi aletlerle yapılıyor. Aletler derken, mühendislik makineleri demek istiyorum, torna tezgâhı, planya makinesi, matkap ve benzeri aletler gibi." (*Royal Com. on Railways, Minutes of Evidence,* Lond. 1867, n° 17862 ve 17863.)

[120] Ure, *l.c*., s. 20.

[121] Ure, *l.c*., s. 321.

[122] Ure, *l.c*., s. 23.

ketilen pamuk miktarındaki fire %10 civarında bir azalma gösterdi." "Manchester'deki bir başka ince iplik fabrikasında, bana, artan hız ve bazı otomatik süreçlerin benimsenmesiyle kullanılan işçi sayısında bir bölümde dörtte-bir, diğer bir bölümde yarıdan fazla indirim yapıldığı ve ikinci tarama yerine bir tarama makinesi konulmasıyla, bu işte çalıştırılan işçi sayısında önemli bir azalma olduğu ifade edildi." Başka bir iplik fabrikasında ise işçi sayısındaki tasarruf %10 olarak tahmin ediliyor. Manchester'li iplikçi Gilmour beyler şöyle diyorlar: "Yeni makinelerle masraflarımız havalandırma *department*'inde [bölüm. -ç.] ücret ve işçi olarak üçte-bir daha az, germe ve sarma *room*'unda, [oda. -ç.] masraf olarak aşağı yukarı üçte-bir, işçi olarak gene üçte-bir daha az; eğirme odasında masraflar yaklaşık olarak üçte-bir azdır. Ama hepsi bu kadar da değil, ipliğimiz dokumacılara gittiği zaman, yeni makinelerin uygulanmasıyla o derece kalitesi yükselmiştir ki, hem miktar olarak daha fazla bez dokuyacaktır, hem de eski makinelerle üretilen iplikten daha ucuza üretileceklerdir."[123] Bay Redgrave aynı raporda daha sonra şunları söyler: "Artan üretime karşı işçi sayısındaki azalma gerçekte daima olmakta; yünlü fabrikalarında bu azalma bir süre önce başladı ve hâlâ devam etmekte; Rochdale yakınlarındaki bir okulun müdürü, bana, birkaç gün önce, kız öğrenci sayısındaki azalmanın yalnız bunalımdan ileri gelmediğini, [sayfa 445] pamuklu fabrikalarındaki makinelerin değişmesiyle kısa süreli çalışanlar arasında 70 kişiye yol verilmesinin de bunda rolü olduğunu söylemiştir."[124]

Aşağıdaki tablo, İngiliz pamuklu sanayiinde Amerikan iç savaşı nedeniyle makinelerdeki gelişmelerin toplam sonucunu göstermektedir.

	1858	*1861*	*1868*
FABRİKA SAYISI			
İngiltere ve Gal..............	2.046	2.715	2.405
İskoçya...........................	152	163	131
İrlanda............................	12	9	13
Birleşik Krallık	2.210	2.887	2.549
BUHARLI DOKUMA TEZGAHI SAYISI			
İngiltere ve Gal..............	275.590	368.125	344.719
İskoçya...........................	21.624	30.110	31.864
İrlanda............................	1.633	1.757	2.746
Birleşik Krallık	298.847	399.992	379.329

[123] *Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1863, s. 108, 109.

[124] *l.c.,* s. 109. Bunalım sırasında, makinelerdeki hızlı gelişme İngiliz fabrikatörlerine, Amerikan iç savaşının bitiminden hemen sonra dünya pazarlarını tekrar mala boğma olanağını sağladı. 1866 yılının son altı ayında kumaş neredeyse hiç satılamaz hale gelmişti. Bunun üzerine, Hindistan ve Çin'e mal gönderilmeye başlandi ve bu da, doğal olarak, "*glut*"ı ["bolluk" -ç.] iyice yoğunlaştırdı. 1867 başlarında, fabrikatörler, güçlükten kurtulmak için her zamanki çareye başvurdular, yani ücretleri %5 indirmek istediler. İşçiler direndiler ve tek çarenin, kısa süreli olarak haftada 4 gün çalışma olduğunu söylediler; ve bu görüşleri çok yerindeydi. Bir süre dayandıktan sonra, sanayiin kendi kendilerine oy veren kaptanları, bazı yerde indirilmiş ücretle, bazılarında eski ücretle kısa süreli çalışmaya razı oldular.

İĞ SAYISI			
İngiltere ve Gal................	25.818.576	28.352.125	30.478.228
İskoçya.............................	2.041.129	1.915.398	1.397.546
İrlanda..............................	150.512	119.944	124.240
Birleşik Krallık	28.010.217	30.387.467	32.000.014
ÇALIŞTIRILAN PERSONEL SAYISI			
İngiltere ve Gal..............	341.170	407.598	357.052
İskoçya............................	34.698	41.237	39.809
İrlanda.............................	3.345	2.734	4.203
Birleşik Krallık	379.213	451.569	401.064

Demek oluyor ki, 1861 ile 1868 arasında 338 pamuklu fabrikası yokolmuş, bir başka deyişle, büyük çapta daha çok üretken makine, daha az sayıda kapitalistin elinde toplanmıştır. Buharlı dokuma tezgâhı sayısı, 20.963 tane azalmıştır; ama aynı sürede üretici güçler arttığı için, gelişmiş bir tezgâhın eskisine göre daha fazla üretimde bulunmuş olması gerekir. Ensonu, iğ sayısında 1.612.541 adetlik bir artış olduğu halde, işçi sayısında 50.505 kişilik [sayfa 446] bir azalma olmuştur. Pamuk bunalımının işçiler arasmda yarattığı, "geçici" sefalet artmış ve, makinedeki hızlı ve sürekli gelişmeyle geçici olmaktan çıkıp sürekli bir durum almıştır.

Ama makine, işçinin karşısına daima onun sırtını yere getiren ve devamlı olarak onu gereksiz kılan bir rakip gibi çıkmakla kalmaz. Aynı zamanda, o, işçiye düşman bir güçtür ve bunu, sermaye, hem bütün gücüyle ilân eder, hem de bundan yararlanır. O, grevleri, işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı bu devresel başkaldırmalarını ezmede en güçlü silahtir.[125] Gaskell'e göre, buharlı makine daha işin başında insan gücünün hasmı ve düşmanı idi, ve kapitalist, yeni doğan fabrika sistemini bir bunalımla tehdit eden işçilerin artan taleplerini ezmede bu düşmanlıktan yararlanmıştır.[126] Salt işçi sınıfının ayaklanmalarına karşı sermayenin eline silah vermek amacıyla 1830'dan beri yapılan icatların bir tarihini yazmak mümkündür. Otomatik sistemde yeni bir dönem açtığı için, bu önemli buluşların başında, kendi kendine işleyen tezgâh yer alır.[127]

Buharlı çekici bulan Nasmyth, Sendikalar Birliği Komisyonu önünde, 1851 yılında makinistlerin yaygın ve uzun süren grevleri sonucu, kendisinin makineler üzerinde yapmış olduğu gelişmeler konusunda şu açıklamalarda bulunmuştur: "Bizim modern mekanik geliştirmemizin

[125] "İşlemlerin nefesle yapıldığı cam ve şişe fabrikalarında, patron ile işçiler arasındaki ilişki, kronik bir grev halindedir." Başlıca işlemlerin makine ile yapıldığı basınçlı cam fabrikalarının gelişme nedeni işte budur. Newcastle'da, eskiden nefesle 350.000 libre billur cam üreten bir fabrika, şimdi bunun yerine basınçla 3.000.500 libre cam üretmektedir. (*Ch. Empl. Comm., Fourth Rep*., 1865., s. 262-263.)

[126] Gaskeli, The Manufacturing Population of England, London 1833, s. 3, 4.

[127] W. Fairbairn, kendine ait işyerlerindeki grevler sonucu, makine yapımında kullanılan birkaç çok önemli makine bulmuştur.

başlıca özelliği, kendi kendine hareket eden makine-aletlerin sisteme katılmasıdır. Şimdi artık her makine işçisinin ya da hatta çocuğun yapabileceği şey, bizzat çalışmak değil, güzel güzel işleyen makineye yalnızca gözkulak olmaktır. Salt hünerlerine dayanan tüm işçiler sınıfına artık gereksinme kalmamıştır. Eskiden her makinistin yanında, dört çocuk çalıştırırdım. Yeni mekanik düzenlemeler nedeniyle yetişkin işçi sayısını 1.500'den 750'ye indirdim. Böylece kârım oldukça artmış oldu."

Ure, pamuklu basma işinde kullanılan bir makine için şunları söylüyor: "Kapitalistler, ensonu bu dayanılmaz kölelikten" (yani işçiler ile yaptıkları sözleşmelerin ağır hükümlerinden) [sayfa 447] "bilimin bulacağı deneyle kurtulma yollarını aradılar ve çok geçmeden mantık kuralları gereğince, kafanın, vücudun daha aşağı derecedeki organları üzerindeki meşru egemenliğini kurdular." İplik düzeltme makinesi için şöyle diyor: "İşbölümünün eski siperleri gerisinde kendilerini çok güvenli gören hoşnutsuzlar takımı, yeni mekanik buluşlarla kanatlarının sarıldığını ve savunma hatlarının hiç bir işe yaramadığını gördüler ve ister istemez teslim olmak zorunda kaldılar." Otomatik dokuma tezgâhının bulunuşuyla ilgili olarak da şöyle diyor: "Çalışkan sınıflar arasında düzeni yeniden kurma görevini yüklenen bir yaratık. ... Bu buluş, daha önce ileri sürülmüş bulunan büyük öğretiyi doğruluyor: sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir."[128]

Ure'nin yapıtı, 30 yıl önce, fabrika sisteminin henüz pek az gelişme gösterdiği bir sırada yaymlanmış olmakla birlikte, gene de, fabrika ruhunu yetkin bir biçimde dile getirmekte ve yalnızca yüzeydeki sinisizmini değil, aynı zamanda, kapitalist beynin budalaca çelişkilerini açığa vuran bönlüğünü de yansıtmaktadır. Örneğin yukarda sözü edilen "öğreti"yi, yani sermayenin ücrete bağladığı bilimin yardımıyla daima işçinin inatçı elini uysallaştırdığını öne sürdükten sonra, "fiziko-mekanik biliminin, yoksulları ezmede bir araç olarak zengin kapitalistlere kendisini kiraladığı yolundaki suçlamalar" karşısında öfkeye kapılıyor. Makinelerdeki hızlı gelişmenin işçi sınıfı için ne kadar yararlı olduğu konusunda uzun bir vaiz verdikten sonra, dikkatsizlik ve grevlerle, bu gelişmeyi çabuklaştırdıklarını da kendilerine anımsatıyor ve diyor ki, "Bu tür şiddetli başkaldırmalar, kendi başını derde sokan dargörüşlü bir adamın bayağı karakterini açığa vurur." Oysa birkaç sayfa önce, bunun tersini söyler: "Fabrika işçileri arasındaki yanlış görüşlerden ileri gelen şiddetli çatışmalar ve iş kesilmeleri olmasa, fabrika sistemi, bütün ilgililerin yararına olmak üzere daha hızlı bir gelişme gösterirdi." Ardından tekrar feryat eder: "Makinelerdeki gelişmelerin yavaş olması, Büyük Britanya'nın pamuk bölgesindeki halkın iyiliğine olmuştur." "Makinelerdeki gelişmelerin bir kısmı yetişkin işçiyi işsiz bırakarak kazanç derecesini düşürdüğü ve böylece emeklerine olan gereksinmeye oranla sayılarını çok bollaştırdığı söylenir. [sayfa 448]

[128] Ure, *l.c.*, s. 39-370.

Bu durum, kuşkusuz, çocuk emeğine olan talebi artırır ve onların ücret derecelerini de yükseltir." Öte yandan, bu aynı teselli meleği, çocuklara verilen ücretin düşüklü-ğünü, ana-babaların çocuklarını çok küçük yaşta fabrikaya göndermelerine engel olduğu için savunur. Kitabı baştan sona, sınırsız bir işgününü haklı göstermeye dayanır; Parlamentonun 13 yaşındaki çocukların günde 12 saat çalıştırılarak tüketilmesini yasaklaması, onun liberal ruhuna, ortaçağların en karanlık günlerini anımsatır. Bu durum, gene de, onu, bütün fabrika işçilerini, makine sayesinde "ölümsüz çıkarlarını" düşünmeye daha çok zaman buldukları için yüce Tanrıya şükretmeye davet etmekten alıkoyamaz.[129]

ALTINCI KESİM. – MAKİNELERIN İŞSİZ BIRAKTIĞI İŞÇİLERLE İLGİLİ TELÂFİ TEORİSİ

James Mill, MacCulloch, Torrens Senior, John Stuart Mill ve daha bir dizi burjuva ekonomi politikçisi, işçileri yerlerinden eden bütün makinelerin aynı zamanda ve zorunlu olarak, aynı miktarda işçiyi çalıştırmaya yetecek kadar sermayeyi serbest bıraktığını öne sürerler.[130]

Diyelim ki, bir kapitalist, bir halı fabrikasinda, herbiri yılda 30 sterline 100 işçi çalıştırmaktadır. Böylece yılda yatırılan değişen sermaye miktarı 3.000 sterlin eder. Gene diyelim ki, bu kapitalist, işçilerin 50 tanesini işten çıkarsın ve geriye kalan 50'sini, kendisine 1.500 sterline malolan makinelerde çalıştırsın. Konuyu basitleştirmek için, binaları, kömürü vb. hesaba katmıyoruz. Ayrıca bu değişiklikten önce de, sonra da, yılda tüketilen hammadde 3.000 sterlin değerinde olsun.[131] Bu başkalaşım ile, serbest duruma gelen herhangi bir sermaye var mıdır? Değişiklikten önce, yarısı değişmeyen, yarısı da değişen sermayeden oluşan toplam 6.000 sterlinlik sermaye vardı. Değişiklikten sonra, bu sermaye, 4.500 sterlinlik değişmeyen (3.000 sterlin hammadde ve 1.500 sterlin makine) ve 1.500 sterlinlik değişen sermayeden oluşmuştur. Değişen sermaye, toplam sermayenin yarısı olacağı yerde [sayfa 449] şimdi yalnızca dörtte-biridir. Sermayenin bir kısmı serbest kalmak yerine, burada, emek-gücüyle değişimden çıkacak şekilde bağlanmış ve kilitlenmiştir: değişen sermaye, değişmeyen sermaye haline getirilmiştir. Diğer şeyler aynı kalmak üzere, 6.000 sterlinlik sermaye, gelecekte de 50 kişiden fazla işçi çalıştıramaz. Makinelerdeki her gelişmeyle daha da az işçi çalıştıracaktır. Eğer yeni kullanılmaya başlayan makineler, yerini aldığı emek-gücü ile aletlerden daha aza, örneğin 1.500 sterlin yerine yalnızca 1.000 sterline malolursa, 1.000 sterlinlik bir değişen sermaye, değişmeyen

[129] Ure, *l.c.*, s. 368, 7, 370, 280, 281, 321, 370, 475.

[130] Ricardo, başlangıçta bu görüşteydi, ama daha sonra, kendisine özgü bilimsel tarafsızlık ve gerçekseverlikle bunu açıkça reddetti. Bkz: *l.c.*, ch. XXXI, "On Machinery".

[131] *Nota bene*. Verdiğim örnek, yukarda adı geçen iktisatçıların verdikleri örneklerle tamamen aynı doğrultudadır.

sermayeye dönüşür ve kilitlenir; ve 500 sterlinlik bir sermaye serbest kalabilirdi. Bu 500 sterlin, işçi ücretinin değişmediği kabul edilirse, işten çıkarılan 50 işçinin aşağı yukarı 16'sını çalıştırmaya yeterli bir fon oluşturabilirdi. Dahası da var: bu fonla çalıştırılacak işçi 16'dan da az olacaktır, sermaye olarak kullanılabilmesi için bu 500 sterlinin bir kısmının şimdi gene değişmeyen sermaye olması gerektiği için, ancak geriye kalan kısmı emek-gücüne yatırılacak kısım olabilir.

Ama diyelim ki, yeni makinelerin yapımında daha fazla sayıda makine işçisi çalıştırılmaya başlansın; buna, sokağa atılan halı işçilerine karşı bir telâfi diyebilir miyiz? Olsa olsa, bunların yapımında, gene de işlerinden ettiği halı işçilerinden daha azı çalıştırılır. Eskiden halı işçilerinin ücretlerini temsil eden 1.500sterlinlik toplam, şimdi makine şeklinde şunları temsil eder: (1) bu makinenin yapımında kullanılan üretim araçlarının değerini, (2) bu yapımda çalışan makine işçilerinin ücretlerini, ve (3) bu "patronlar"ının payına düş'en artı-değeri. Üstelik, makine eskiyene kadar, yenilenmesine gerek yoktur. Bu durumda, artan sayıda makine işçisini sürekli olarak çalıştırabilmek için, halı yapımcıların, birbiri ardından, işçilerin yerine makine koyması gerekir.

Aslında, bu savunumcuların da demek istedikleri, bu tür bir serbest bırakma değildir. Bunların söylemek istedikleri, serbest duruma getirilen işçilerin geçim araçlarıdır. Yadsınamaz ki, yukardaki örnekte, makine, yalnız 50 işçiyi serbest bırakmakla ve böylece bunları başkalarının emrine hazır duruma getirmekle kalmamakta, aynı zamanda, 1.500 sterlin değerinde geçim araçlarını da işçilerin tüketiminden çekip almakta ve bunu serbest bırakmaktadır. Yeni olmamakla birlikte, yalın gerçek şudur ki, makinenin, işçileri, geçim araçlarından ayırmasının anlamı, iktisat [sayfa 450] dilinde, makinenin, geçim araçlarını işçi için serbest duruma getirmesi, ya da bunları, işçinin patronu için sermayeye dönüştürmesidir. Görüldüğü gibi, her şey, bir ifade ediş biçimine gelip dayanıyor. *Nominibus mollire licet mala.**

Bu teoriye göre, 1.500 sterlin değerindeki geçim aracı, kendilerine yol verilmiş bulunan 50 kişinin emekleriyle genişletilmiş sermaye idi. Bundan dolayı, bu sermaye, bunlar zoraki tatillerine başlar başlamaz kullanım dışına düşer ve, bu aynı 50 kişi tarafından yeniden üretken bir biçimde tüketilebileceği yeni bir yatırım alanı bulana kadar da rahat edemezdi. Sermaye ile işçi, bu nedenle, eninde sonunda yeniden biraraya gelmek zorundadır ve ancak bundan sonra telâfi tamamlanmış olur. Makinenin işinden ettiği işçilerin ıstırapları da, bu dünyanın zenginlikleri gibi gelip geçicidir.

İşinden atılan işçilerle ilişkisi yönünden bu 1.500 sterlinlik geçim aracı hiç bir zaman sermaye değildi. Gerçekte onların karşısına sermaye olarak çıkan şey, sonradan makineye yatırılan 1.500 sterlindi. Daha ya-

* Kötülükleri sözcüklerle yumuşatmak yerinde olur. -ç.

kından bakıldığında görüleceği gibi, bu 1.500 sterlin, işlerinden atılmış bulunan 50 işçi tarafından bir yıl içinde üretilen halıların bir kısmını temsil eder ve işçiler, bu kısmı, işverenden, ücret şeklinde, aynî olarak değil, para olarak almaktaydılar. İşçiler, paraya dönüşmüş halılar ile, 1.500 sterlin değerinde geçim aracı satınalıyorlardı. Bu araçlar, bu nedenle, onlar için sermaye değil, meta idi ve onlar bu meta karşısında ücretli işçi değil, satın-alıcı idiler. Makinenin, işçileri satın-alma araçlarından "azat" etmesi koşulu, bunları alıcı olmaktan çıkartır, alıcı olmayan kişiler durumuna sokar. Böylece bu metalara talep azalır – *voila tout.** Eğer bu azalma, başka yönden artan taleple karşılanmazsa, metalann pazar fiyatı düşer. Ve eğer bu durum, bir süre devam eder ve yayılırsa, bunu, bu metaların üretiminde çalışan işçilere yol verilmesi izler. Daha önce, gerekli geçim araçlarının üretimine ayrılan sermayenin bir kısmının, bir başka biçimde yeniden-üretilmesi zorunluluğu doğar. Fiyatlar düşer ve sermaye yer değiştirirken gerekli geçim araçlarının üretiminde çalışan işçiler de ücretlerinin bir bölümünden "azat" olur. Bu durumda, makinenin, işçileri, onun geçim araçlarından azat etmesiyle birlikte, bu araçları [sayfa 451] işçilerin daha sonraki çalışmaları için kullanılacak sermayeye dönüştürdüğünü tanıtlayacak yerde, savunumcu beylerimiz, tersine, her derde deva arz ve talep yasası ile, makinenin yalnız kullanılmaya başlandığı üretim alanında degil, henüz kullanılmadığı üretim kollarında da işçilerin sokağa atılmasına neden olduğunu tanıtlamış olurlar.

İktisatçıların iyimserlikleri yüzünden acayipleşen olgular gerçekte şöyledir: Makinenin fabrikadan sürüp çıkardığı işçiler, kapitalistlerin emrine amade işçi sayısını artırmak üzere doğruca emek pazarına atılırlar. Bu kitabın yedinci bölümünde görüleceği gibi, makinenin, bize, burada, işçi sınıfı için bir telâfi gibi gösterilen bu etkisi, tersine çok ürkünç bir afettir. Şimdilik yalnız şunu söylemekle yetineceğim: bir sanayi kolunda işten atılan işçi, kuşkusuz bir başka sanayi kolunda iş arayacaktır. Eğer iş bulur da, kendileriyle geçim araçları arasındaki bağı yenileyebilirse, bu, ancak, yatırım alanları arayan yeni ve ek bir sermayenin aracılığı ile olabilir; yoksa bu iş, daha önce kendilerini çalıştırıp da sonradan makineye dönüşen sermaye aracılığı ile gerçekleşemez. Yeni bir iş bulabilseler bile, ne zavallıca bir bekleyiştir onlarınki! İşbölümü ile çalışma alanları daralmış bulunan bu zavallıların eski uğraşları dışında değerleri o kadar azdır ki, ancak, aşağı türden ve zaten az ücretli işçiler ile dolup taşan sanayilerde kendilerine iş bulabilirler.[132] Üstelik, her sanayi

* İşte hepsi bu. -ç.

[132] Ricardo'nun bir öğrencisi, J. B. Say'ın saçmalıklarına karşılık olarak, bu nokta üzerinde şöyle diyor: "İşbölümünün iyice geliştiği yerlerde işçinin hüneri, yalnızca, bu hüneri kazandığı belli alanda kullanılabilir; işçinin kendisi bir tür makinedir. Bu nedenle, şeylerin kendi düzeylerini bulma yolunda bir eğilimleri olduğunu papağan gibi yinelemenin, konuya zerrece yararı yoktur. Çevremize baktığımızda, biz, yalnızca, bunların kendi düzeylerini uzun bir süre bulamadıklarını görürüz; ve buldukları zaman da, bu düzey, daima, sürecin başlangıcındakinden daha düşüktür." (*An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc*., Lond. 1821, s. 72.)

kolu, her yıl, boşlukları dolduran ve normal genişleme gereksinmesini karşılayan yeni bir insan kaynağını kendisine çeker. Belli bir sanayi kolunda çalışan işçinin bir kısmı, makine tarafından azat edilir edilmez, yedek insanlar da yeni iş kanallarına yöneltilir ve diğer kollar tarafından emilirler; bu arada makinenin ilk kurbanlarının büyük kısmı, bu geçiş döneminde açlık ve sefalet içinde kırılırlar.

Kuşku götürmeyen bir gerçektir ki, yalnızca makine, işçileri, gerekli geçim araçlarından "azat etmekte" sorumlu değildlr. Girdiği sanayi kollarında üretimi ucuzlatır ve artırır, ama [sayfa 452] başlangıçta, diğer sanayilerde üretilen geçim araçlarının kitlesinde bir değişiklik yapmaz. Böylece, makinenin sanayie girmesiyle, işlerinden edilen işçiler için toplumun sahip olduğu gerekli geçim araçları eskisinden daha fazla değilse, eskisi kadardır. Yıllık üretimin, işçi olmayanlar tarafından telef edilen büyük bir kısmı, bunun dışındadır. Ve işte bizim savunumcularımızın dayandıkları nokta budur! Makinenin kapitalist kullanımından ayrılmaz çelişki ve uzlaşmaz karşıtlıklar, makineden değil, ama aslında makinelerin kapitalist biçimde kullanımından doğduklarından ötürü, mevcut değildir diyorlar! İşte bu yüzden, makine tek başına alındığında çalışma saatlerini kısalttığı halde, sermayenin hizmetine girdiği zaman bunu uzatmakta; ve gene kendi başına, çalışmayı hafiflettiği halde, sermaye tarafından kullanıldığı zaman, işin yoğunluğunu artırmaktadır; kendi başına, o, insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde, insanları bu kuvvetlerin kölesi haline getirmektedir; kendi başına, üreticilerin servetini artırdığı halde, sermayenin elinde bunları sefileştirmektedir – bütün bu ve öteki nedenlerle, burjuva iktisatçıları, bütün bu çelişkilerin, gerçeğin bir görünümü olduğunu ve aslında ne fiilen ve ne de teorik bir varlığa sahip bulunmadıklarının gün gibi açık olduğunu rahatlıkla öne sürebiliyorlar. Böylece, o, kendisini, kafa yormaktan kurtardığı gibi, üstelik, kendi karşıtının üstü kapalı olarak, makinenin kapitalist kullanımına değil de, bizzat makineye karşı çıkacak kadar aptal olduğunu söyler.

Makinenin kapitalist biçimde kullanılması yüzünden geçici huzursuzlukların doğacağını o da yadsımaz. Ama, öbür yüzü olmayan bir madalyon nerede vardır! Makinenin, sermaye dışında herhangi bir kullanımı, onun için olanaksızdır. Bunun için de, işçinin makine tarafından sömürülmesiyle, makinenin işçi tarafından sömürülmesi ona göre özdeş şeylerdir. Makinenin kapitalist kullanımının içyüzünü ortaya koyan herkes, bu nedenle, onun herhangi bir şekilde kullanımına karşıdır ve toplumsal gelişmenin düşmanıdır.[133] Bu, ünlü Bill Sykes'in usavur-

[133] MacCulloch, diğerleri arasında, bu budalalık gösterisinde büyük üstattır. Sekiz yaşında ki bir çocuğun taklitçi saflığı ile şöyle diyor: "Eğer işinin hünerini, aynı ya da daha az bir emekle, devamlı artan miktarda meta üretebilecek şekilde gitgide geliştirmekte bir yarar varsa, bu sonuca ulaşmakta kendisine en etkin biçimde yardımcı olacak bu gibi makinelerin yardımından yararlanmak da gene onun için avantajlı olacaktır." (MacCulloch, *Princ. of. Pol. Econ.*, Lond. 1830, s. 182.)

masının aynıdır: "Sayın jüri üyeleri, bu gezginci tüccarın gırtlağı kuşkusuz kesilmiş. [sayfa 453]

Ama kabahat bende değil, bıçakta. Böyle arızî münasebetsizlikler oluyor diye, bıçağın kullanılmasını büsbütün ortadan kaldıralım mı yani? Düşünün bir kez! Bıçaksız tarım da, ticaret de olur muydu? Bıçak, anatomide meşhur bir araç olduğu gibi, cerrahlıkta da sağlığa yararlı değil midir? Ayrıca ziyafet masalarının da gönüllü bir yardımcısı değil midir? Eğer bıçağı ortadan kaldırırsanız. ... bizi barbarlığın uçurumlarına fırlatıp atmış olursunuz."[134]

Makine, kullanılmaya başlandığı sanayi kollarında zorunlu olarak işçileri işlerinden atmakla birlikte, gene de, öteki sanayi kollarındaki işçi sayısında bir artışa yolaçabilir. Bununla birlikte, bu etkinin, telâfi teorisi denilen şeyle hiç bir ilişkisi yoktur. Makine ile üretilen her mal, elle üretilen aynı maldan ucuz olduğu için, şu kesin yasaya ulaşmış oluruz: Eğer, makineyle üretilen toplam mal miktarı, daha önce elzanaatları ya da manüfaktürle ve şimdi makineyle üretilen toplam mal miktarına eşitse, bu durumda harcanan toplam emek azalmış olur. Şimdi emek araçları, makine, kömür vb. üzerinde harcanan yeni emek, makinenin kullanılmasıyla yerlerinden edilen emekten zorunlu olarak daha az olmak durumundadır; aksi takdirde, makineyle elde edilen ürünün, el emeğiyle elde edilen kadar ya da daha pahalı olması gerekirdi. Ama daha az sayıda işçiyle makinenin ürettiği mal miktarı, eşit kalma yerine, yerini aldığı toplam el ürünü, mal kitlesini aslında epeyce aşar. Diyelim makineli tezgâh üzerinde, 400.000 yarda kumaş, elle dokunan 100.000 yarda kumaştan daha az dokumacıya gereksinme gösterir. Dört kat büyümüş üründe, dört kez daha fazla hammadde bulunur. Öyleyse, hammadde üretiminin de dört katına çıkması gerekir. Ama binalar, kömür, makine ve benzeri emek aracı yönünden durum farklıdır; bunların üretimleri için gerekli ek emeğin miktarı, makine ile yapılan mal miktarı ile, aynı malın aynı sayıdaki işçinin elle yapabileceği miktar arasındaki farka göre, değişen sınırlar içinde artabilir.

Bu duruma göre, belli bir sanayi kolunda makinenin kullanılması yaygınlaştıkça, bunun görülen ilk etkisi, ona ilk üretim araçlarını sağlayan diğer sanayi kollarındaki üretimin artması [sayfa 454] oluyor. Çalışan işçi kitlesinde böylece ne kadarlık bir artış olacağı, işgününün uzunluğu ve emek yoğunluğu belli olduğuna göre, kullanılan sermayenin bileşimine, yani değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki orana bağlıdır. Bu oran ise, bu sanayi kollarına makinenin girmiş olduğu ya da gireceği ölçüde büyük değişiklikler gösterir. Kömür ve maden ocaklarında çalışmaya mahkum insanların sayısı, İngiliz fabrika sistemindeki gelişmelere

[134] "İplik eğirme makinesinin bulucusu Hindistan'ı mahvetmiştir, ama bu olgunun bizim üzerimizdeki etkisi pek azdır." A. Thiers, *De la propriété*, [s. 275]. – M. Thiers, burada, iplik makinesi ile mekanik dokuma tezgâhını birbirine karıştırmaktadır, ama "bu olgunun, bizim üzerimizdeki etkisi pek azdır".

bağlı olarak büyük ölçüde artmıştır; ama son birkaç on yıl içersinde bu artışın hızı, madenlerde yeni makinelerin kullanılması nedeniyle daha az olmuştur.[135] Makine ile birlikte yeni tip bir işçi ortaya çıkmıştır: makine yapımcısı. Makinenin bizzat bu [makine -ç.] üretimi koluna da her gün büyüyen bir ölçüde egemen olduğunu görmüş bulunuyoruz.[136] Hammaddeye gelince,[137] pamuk ipliği üretimindeki hızlı ilerlemenin, yalnız Amerika Birleşik Devletleri'nde tropikal bir bolluk içinde pamuk yetiştirilmesini, ve Afrika köle ticaretini zorlamakla kalmamış, aynı zamanda, köle yetiştirilmesini *border slave-states*'ın* başlıca uğraşı haline getirdiğine de hiç kuşku yoktur. İlk köle nüfus sayımının yapıldığı 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde köle sayısı 697.000 idi; bu sayı 1861'de neredeyse dört milyona ulaşmıştır. Öte yandan, İngiliz yünlü sanayiindeki gelişmelerin, ekilebilir toprakların koyunlar için mera haline getirilmesiyle birlikte, tarım işçilerini gereksiz hale getirerek, bunların kitleler halinde kentlere akmasına yolaçtığı da aynı derecede kesindir. Son yirmi yıl içersinde nüfusu neredeyse yarıya inen İrlanda ise, toprak sahipleri ile İngiliz yünlü fabrikatörlerinin gereksinmelerini tıpatıp karşılayacak şekilde nüfusunda daha da azalmaların görüldüğü bir süreç içinde bulunmaktadır. [sayfa 455]

Bir iş konusunun, son şeklini alıncaya kadar geçtiği başlangıç ve ara aşamalarda makine kullanımına başlandığı zaman, bu aşamalarda malzeme gereksinmesinde bir artış olduğu gibi, makinenin sağladiği ürünleri işleyen elzanaatları ile manüfaktürlerde emeğe duyulan gereksinmeler de artar. Örneğin, makineyle iplik eğirilmesiyle, o kadar ucuz ve o kadar bol iplik sağlanmıştı ki, başlangıçta, çıkrıkla çalışan dokumacılar, yatırımda bir artış olmaksızın durmadan çalışıyorlardı. Gelirleri de bu ölçüde artmıştı.[138] Böylece, Jenny dokuma ve eğirme makinelerinin pamuklu dokuma sanayiine çektiği insan seli, sonunda buharlı dokuma tezgâhları tarafından boğulana kadar 800.000 dokumacıya ulaşmıştır. Aynı şekilde, makinenin ürettiği kumaş ve diğer malzemelerin

[135] 1861 sayımına göre (vol. II., Lond. 1863) İngiltere'de ve Gal'de kömür ocaklarında çalışan işçi sayısı 246.613 olup bunların 73.545'i 20 yaşın altında, 173.067'si 20 yaşın üzerindeydi. Yirmi yaşın altında olanlardan 20.835'i 5 ile 10 yaş arasında, 30.701'i 10 ile 15 yaş arasında, 42.010'u 15 ile 19 yaş arasındaydı. Demir, bakır, kurşun, kalay ve diğer madenlerde çalışanların sayısı 319.222 idi.

[136] 1861 yılında İngiltere ile Gal'de, makine yapımında 60.807 kişi çalışıyordu; bu sayıya, patronlar ile memurlar vb., bu işkolu ile ilgili bütün çalışan kimseler giriyor, ama dikiş makinesi vb. gibi küçük makine yapımcıları ile, mekik gibi makinenin üzerinde kullanılan parçaları yapanlar girmiyordu. İnşaat mühendislerinin toplam sayısı 3.329 idi.

[137] Demir en önemli harrmaddelerden birisi olduğu için, burada şu sayıları vermek isterim: 1861 yılında İngiltere ile Gal'de 125.771 demir işçisi olup, bunların 123.430'u erkek, 2.341'i kadındı. Erkeklerin 30.810'u 20 yaşın altında, 92.620'si ise 20 yaşın üzerindeydi.

[138] "Dördü büyük ve ikisi çocuk, winders [çıkrıkçı -ç.] olarak çalışan bir ailenin, geçen yüzyılın sonu ile bu yüzyılın başında, günde on saat çalışarak haftada kazandıkları para 4 sterlindi. İşler çok fazla ise, daha fazla kazanabilirlerdi. ... Bundan önce, daima iplik sıkıntısı çekerlerdi." (Gaskell, *l.c.*, s.,25-27.)

* Sınır devletleri. -ç.

bollaşması sonucu, terzi, elbiseci ve kadın terzisi sayısı, dikiş makinesinin ortaya çıkmasına kadar artmaya devam etmişti.

Nispeten az sayıda işçinin çalışmasıyla makinelerin sağladıkları hammadde, ara ürünler, emek araçları vb. kitlesinde meydana gelen artışla orantılı olarak, bu hammaddeler ve ara ürünlerin işlenmesi ile ilgili sayısız işler ortaya çıktı ve toplumsal üretim kolları çeşit yönünden arttı. Fabrika sistemi, toplumsal işbölümünü, manüfaktüre göre çok daha ileri götürdü, çünkü girdiği işkollarında üretkenliği çok daha yüksek düzeye çıkartıyordu.

Makinelerin doğurduğu ilk sonuç, artı-değer ile, artı-değerin içinde yer aldığı ürünlerin kitlesini artırmaktı. Kapitalistler ile, kendilerine bağlı olanların tükettikleri maddeler bolaştığı için, toplumun bu katında da, bir büyüme olur. Bunların artan zenginlikleri ve gerekli tüketim maddelerini üretmek için çalıştırılan işçi sayısındaki nispî azalma, yeni, lüks gereksinme maddeleri ile birlikte, bu gereksinmeleri giderme araçlarını da doğurur. Toplumun üretiminin büyük bir bölümü, artı-ürün şeklini aldığı gibi, bu artı-ürünün daha büyük bir bölümü, daha çeşitli ve daha incelmiş biçimlerde üretilir ve tüketilir. Başka bir deyişle, lüks eşya üretimi artar.[139] Ürünlerin incelmesi ve çeşitlenmesi, [sayfa 456] aynı zamanda, büyük sanayiin yarattığı dünya pazarlarındaki yeni ilişkilerden de ileri gelir. Yerli ürünler daha hızlı miktarlarda yabancı lüks eşyalar ile değişilmekle kalmaz, daha fazla yabancı hammadde, ara-ürün ve diğer çeşitli maddeler, yerli sanayilerde üretim aracı olarak kullanılır. Dünya pazarları arasında kurulan bu ilişkiler nedeniyle, ulaştırma ve taşıma işlerinde emek talebi artar ve bu işler sayısız kollara bölünür.[140]

İşçi sayısının nispeten azalmasına karşın, üretim araçları ile tüketim maddelerindeki artış, kanallar, doklar, tüneller, köprüler vb. gibi, meyvelerini gelecekte verecek olan işlerin yapılmasında emek talebinin artmasına yolaçar. Ya doğrudan doğruya makinenin ya da onun eseri olan genel sınai değişmenin etkisiyle, yepyeni iş alanları açan yeni üretim dallarını oluşturur. Ne var ki, bu üretim dallarının genel üretim içinde tuttuğu yer, en gelişmiş ülkelerde bile önemli sayılmaz. Buralarda iş bulan işçi sayısı, doğrudan doğruya bu sanayilerin yarattığı en kaba türden el işçisine olan taleple orantılıdır. Bu türden bellibaşlı sanayiler, şimdilik, gaz işleri, telgraf, fotoğrafçılık, buharlı deniz ulaşımı ve demiryollarıdır. İngiltere ve Gal bölgesi için 1861 sayımına göre, gaz sa-nayiinde (gaz işleri ile mekanik aygıtların üretimi, gaz şirketlerinde çalışanlar vb.) 15.211 kişi; telgrafçılıkta 2.399; fotoğrafçılıkta 2.366; buharlı deniz ulaşımında 3.570; demiryollarında 70.599 kişi çalıştığını görüyoruz. Bunlardan hünersiz "denizyolu işçileri" azçok devamlı çalışıyorlardı ve

[139] F. Engels, *Lage etc.*'de bu lüks eşya işlerinde çalışanların büyük kısmının sefil durumlarına işaret eder. Ayrıca *Reports of the Children's Employment Commision*'daki sayısız örneklere bakınız.

[140] 1861'de, İngiltere ile Gal'de, deniz ticaretinde çalışan 94.665 denizci vardı.

büro işçileriyle ticaret işlerini yürüten bütün personel aşağı yukarı 28.000 kişiydi. Böylece, bu beş yeni sanayi kolunda çalışan toplam personel 94.145'e ulaşmış oluyordu.

Ensonu, büyük sanayiin olağanüstü üretkenliği, diğer bütün üretim alanlarında emek-gücünün daha geniş ve yoğun bir şekilde sömürülmesiyle elele vererek, işçi sınıfının büyük bir kesiminin üretken olmayan bir biçimde çalıştırılmasını ve, böylece eskiden ev işlerini yapan kölelerin şimdi de, erkek ve.kadın hizmetçi, uşak vb. gibi adlar altında bir hizmetkârlar sınıfı olarak tekrar ortaya çıkmasına izin vermiş olur. 1861 sayımına göre, İngiltere ile Gal'in toplam nüfusu, 9.776.259'u erkek ve 10.289.965'i kadın olmak üzere 20.066.224 idi. Çalışmak için yaşları çok küçük olanlarla ihtiyarları; üretken olmayan bütün kadınları, gençleri [sayfa 457] ve çocukları; deviet memurları ile rahipleri, hukukçuları, askerleri vb. gibi , "ideolojik" sınıfları; daha sonra başkalarının emeğini rant, faiz vb. şekillerinde sömürerek çalışmadan geçinenleri; ve ensonu, dilencileri, serserileri ve suçluları bu toplamdan düşerek, geriye her iki cinsiyetten ve her yaştan yuvarlak hesap sekiz milyon insan kalır ki, bu sayıya, herhangi bir şekilde, sanayi, ticaret ve mali işlerle uğraşan kapitalistler de dahildir. Bu 8 milyon içersinde şunlar vardır:

Tarım işçileri (çobanlar, çiftlik hizmetçileri, ve çiftçinin yanında yaşayan kadın hizmetçiler)	1.098.261
Bütün pamuklu, yünlü, yün kumaş, keten, kenevir, ipekli ve tül fabrikaları ile makineyle çorap ve dantel yapımında da çalışanlar	642.607 [141]
Bütün kömür ve maden ocaklarında çalışanlar	565.835
Her türlü metal işlerde çalışanlar (yüksek fırınlar, haddehaneler vb.) ve her türden metal yapımcılar	396.998 [142]
Hizmetkârlar sınıfı	1.208.648 [143]

Tekstil fabrikaları ile madenlerde çalışanlar birarada 1.208.442 kişi ediyor; tekstil fabrikaları ile metal sanayiinde çalışanlar birlikte alındığı zaman ise 1.039.605 kişi ediyor; her iki durumda da bu toplamlar, modern ev köleleri sayısından daha azdır. İşte makinelerin kapitalist biçimde sömürüsünden çıkan görkemli sonuç!

YEDİNCİ KESİM. – İŞÇİLERİN FABRİKA SİSTEMİ TARAFINDAN İTİLMELERİ VE ÇEKİLMELERİ PAMUKLU SANAYİİNDE BUNALIMLAR

Makinelerin girmesinin, bu makinelerin ilk rekabete girdikleri

[141] Bunlardan ancak 177.596'si 13 yaşından büyük erkektir.

[142] Bunlardan 30.501'i kadındır.

[143] Bunlardan 137.447'si erkektir. Özel evlerde çalışmayanlar, 1.208.648 sayısına dahil değildir. 1861 ile 1870 yılları arasında. erkek uşak sayısı, neredeyse iki katına çıkmıştır. Bunlar, 267.671'e

eski elzanaatları ile manüfaktürlerdeki işçiler üzerinde zararlı bir etki yaptıklarını, bütün bellibaşlı ekonomi politikçiler kabul ederler. Hemen hemen hepsi de, fabrika işçilerinin düştükleri köle durumundan yakınırlar. Peki, bunların oynadıkları büyük koz nedir? Makineler, onların ilk uygulama ve gelişme dönemindeki dehşet yatıştıktan sonra, emek kölelerinin sayısını, azaltacak yerde, uzun sürede, artırmaktadır! Evet, ekonomi politik, kapitalist üretim [sayfa 458] biçiminin ebedi ve doğal bir zorunluluk olduğuna inanan her "insansever" için çirkin bir teori ile, yani makineye dayanan fabrika sisteminin bir büyüme ve geçiş döneminden sonra, başarısının tepe noktasında bile, ilk uygulandığında sokağa fırlatıp attıklarından daha fazla işçiyi pençesinde kıvrandıracağı yolundaki o iğrenç teori ile gönül eğlendirmektedir.[144]

İngiliz yünlü ve ipekli fabrikalarında daha önce gördüğümüz gibi bazi durumlarda, fabrika sisteminin olağanüstü gelişmesinin belirli bir aşamasında, çalıştırılan işçi sayısında, yalnız nispi değil mutlak bir azalmayi da beraberinde getirebileceği doğrudur. 1860 yılında, Parlamentonun bir emriyle Birleşik Krallık'taki bütün fabrikalar ile ilgili olarak yapilan özel bir sayımda, fabrika denetmeni Bay Baker'in bölgesine giren Lancashire, Cheshire ve Yorkshire'daki fabrika sayısının 625 olduğu görülmüştür; bunlardan 570'inde, 85.622 dokuma, tezgâhı, 6.819.146 iğ (çiftli iğler hariç), 27.439 beygirgücünde buhar ve 1.390 beygirgücünde su kullanılmakta ve 94.119 kişi çalışmaktaydı. 1865 yılında, aynı fabrikalarda, 95.163 dokuma tezgâhı, 7.025.031 iğ vardı, ve 28.925 beygirgücü buhar, 1.445 beygirgücü su kullanılıyor, 88.913 kişi çalışıyordu. Bu duru-

ulaştı. 1847 yılında (büyük toprak beylerinin av korularında) 2.694 av korucusu vardı, bu sayı, 1869'da 4.921'e ulaştı. Londra'da alt orta sınıfa ait evlerde çalışan genç hizmetiçi kızlara, halk dilinde "kölecikler" denmektedir.

[144] Buna karşılık Ganilh, emek kölelerinin mutlak olarak azalan sayısını ve sonra onların yiyecekleriyle artan bir sayıda beslenen "*gens honnêtes*"in ["seçkin kişiler" -ç.] beslenmesini ve o ünlü "*perfectibilitê perfectible*"ini ["yetkinleşebilir yetkinleşebilirlik" -ç.] geliştirmesini, fabrika sisteminin sonucu sayar. Üetim hareketini o kadar az anlar ki, gelişimi sırasında ezdiğinden daha çok emek kölesi yaratırken, yaygınlaşması, çalışan işçiyi yoksullaştırırsa, makinenin çok belli bir kurum olduğunu pek az farkeder. Onun kendi görüş noktasının çarpıklığı ancak kendi sözleriyle anlatılabilir: "Les classes qui condamnées à produire et à consommer diminuent, et les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent, et élairent toute la population, se multiplient ... et s'approprient tous les bienfaits qui résultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions, et du bon marché des consommations. Dans cette direction, l'espèce humaine s'élève aux plus hautes conceptions du géine, pénètre dans les profondeurs mystérieuses de la religion, établit les principes salutaires de la morale" (ki bu 's'approprier tous les bienfaits', ibarettir), "les lois tutélaires de la liberté" ('les classes condamnées à produire?'in özgürlüğü). "et du pouvoir, de l'obéaissance et de la justice, du devoir et de l'humanité." ["Üretmeye ve tüketmeye yargılanmış sınıflar azalır, ve emeği yöneten, bütün nüfusa yatıştırıcı, avuntu ve anlayış sunan sınıflar çoğalır ... ve emek giderlerinin azaltılmasından, meta bolluğundan ve tüketim mallarının düşük fiyatindan doğan bütün çıkarlardan yararlanır. Bu insan soyu, dehanın en yüksek yaratılarına kavuşur, dinin sırlarla dolu derinliğini kavrar, ahlâkın sağlıklı temelini atar." (ki bu "bütün "çıkarları maledinmek vb."den ibarettir.) "özgürlüğü" ("Üretmeye yargılanmış sınıflar" için mi özgürlük?) "ve iktidarı, uyruğu ve adaleti, görevi ve insanlığı korumak için yasalar koyar."] Bu çapraşık sözler için bkz: *Des Systèmes d'Economie Politique etc.,* Par Mi. Ch. Ganilh, 2. Éd., Paris 1821, t. I. s. 224, ve bkz: s. 212.

ma göre, 1860 ile 1865 yılları arasında, tezgâh sayısında %11, iğ sayısında %3, beygirgücünde %3 bir artış olduğu halde, çalışanların [sayfa 459] sayısında %5½ bir azalma olmuştu.[145] 1852 ile 1862 yılları arasında, İngiliz yünlü sanayiinde önemli bir büyüme olduğu halde, burada çalışan işçi sayısı hemen hemen aynı kalmıştı; bu da, bize, yeni makinelerin, daha önceki dönemdeki işçilerin yerini ne kadar büyük ölçüde doldurduğunu göstermektedir.[146] Bazı durumlarda, işçi sayısındaki artış yalnızca görünüştedir; yani bu artış, zaten kurulmuş bulunan fabrikalardaki gelişme sonucu değil, ilgili kolların yavaş yavaş birbirine eklenmesi sonucudur; örneğin, 1838 ile 1856 yılları arasmda pamuklu sanayiindeki tezgâh ve işçi artışı yalnızca bu iş kolundaki genişlemenin sonucuydu, oysa diğer sanayi kollarındaki artış, daha önce insan gücüyle çalışan, halı, kurdele ve bez dokuma tezgâhlarına buhar gücününün uygulanması sonucuydu.[147] Bu durumda, bu iş kollarında çalışan işçi sayısındaki artış, yalnızca toplam işçi sayısındaki bir azalışın belirtisinden başka bir şey değildir. Ensonu, biz, burada, bu sorunu, metal sanayii dışında, her yerde, gençlerin (18 yaşından küçük), kadınların ve çocukların, fabrika işçileri sınıfında önemli bir yer tutması gerçeğinden tamamen ayrı olarak incelemiş bulunuyoruz.

Ne olursa olsun, makine tarafından fiilen işinden edilen ve makinenin bizzat yerini aldığı işçi kitlesine karşın, daha fazla fabrikaların açılması ve belli bir sanayi kolunda eskilerinin genişletilmesi nedeniyle fabrika işçilerinin sayısının, daha önce işlerinden atılan manüfaktür işçileri ile elzanaatçılarından daha kalabalık olabilecekleri anlaşılmış bulunuyor. Örneğin, diyelim, eski üretim tarzında, haftada kullanılan 900 sterlinlik sermayenin beşte-ikisi değişmeyen ve beşte-üçü değişen olsun, yani 200 sterlini üretim araçlarına, 300 sterlini, diyelim adam başına 1 sterlinden, emek-gücüne yatırılmış olsun. Makinenin kullanılmaya başlanmasıyla bu sermayenin bileşimi de değişecektir. Şimdi de, örnekin beşte-dördü [sayfa 460] değişmeyen, beşte-biri değişen sermaye olsun; bu durumda emek-gücü için yalnız 100 sterlin yatırılmış olacaktır. Bunun sonucu işçilerin üçte-ikisine yol verilecektir. Eğer şimdi iş genişlese ve kullanılan toplam sermaye, değişmeyen koşullar altında, 1.500 sterline yükselse, çalışan işçi sayısı, tıpkı makinenin kullanılmasından önce

[145] *Reports of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 58 vd.. Bununla birlikte aynı zamanda, 11.625 dokuma tezgâhı, 628.576 iğ ve toplam 2.695 buhar ya da su gücü ile çalışan 110 yeni fabrika, artan sayıdaki işçiler için çalışma yeri olarak hazır durumdaydı (*l.c.*).

[146] *Reports, etc.,* 31st Oct.. 1862, s. 79. Fabrika denetmeni Mr. A. Redgrave, 1871 yılı sonunda, Bradford'da, New Mechanics' Instution'da yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: "Bir süredir dikkatimi çeken şey, pamuklu dokuma fabrikalarının görünüşlerindeki değişiklikler olmuştur. Eskiden buralar, kadın ve çocuklarla doluydu, şimdi bütün işi makineler yapıyor gibi. Bir fabrikatörden bunu açıklamasını istediğim zaman şu yanıtı verdi: Eski sistemde 63 kişi çalıştırıyordum; geliştirilmiş makinelerin kullanılmaya başlanılmasıyla işçilerimin sayısını 33'e indirdim ve ;on zamanlarda, yeni ve büyük değişiklikler sonucu bu 33 kişiyi 13'e indirme durumuna geldim."

[147] Bkz: *Reports, etc.,* 31st Oct.. 1856. s. 16.

olduğu gibi 300'e çıkacaktır. Sermaye biraz daha artarak 2.000 sterline yükselse, 400 işçi çalıştırılacak, yani eski sisteme göre üçte-bir artış olacaktır. İşçi sayısında aslında 100 kadar bir artış olmuştur, ama nispi olarak, yani yatırılan sermayeye oranla 800 kişilik bir düşme olmuştur, çünkü, 2.000 sterlinlik bir sermaye eski durumda 400 kişi değil 1.200 kişi çalıştırabilirdi. Demek ki, çalıştırılan işçi sayısındaki nispi azalma, fiili bir artış ile bağdaşır. Yukarda, toplam sermaye arttığı halde, üretim koşulları değişmediği için, bu sermayenin bileşiminin aynı kaldığını varsaymıştık. Ama, makine kullanımındaki her gelişme ile, sermayenin, makineleri, hammaddeyi vb. kapsayan değişmeyen kısmın arttığı halde, emek-gücüne yatırılan değişen kısmının azaldığını yukarda görmüş bulunuyoruz. Biz, ayrıca, hiç bir üretim sistemindeki gelişmenin ve kullanılan sermayenin bileşiminin fabrika sistemindeki kadar sürekli değişikliğe uğramadığını da biliyoruz. Bununla birlikte, bu değişmeler, daima duraklama dönemleri ile kesintiye uğrarlar ve bu sürelerde, mevcut teknik temel üzerinde fabrikalarda yalnız nicel bir genişleme olur ve bu sırada işçi sayısı da artar. Böylece, 1835 yılında, Birleşik Krallık'ta, pamuklu, yünlü, keten ve ipekli fabrikalarında toplam işçi sayısı yalnızca 354.684 iken, 1861'de, yalnız buharlı dokuma tezgâhlarında çalışan (her iki cinsiyetten ve sekiz yaşından yukarı her yaştan) dokumacı sayısı 230.654'tür. El dokuma tezgâhı ile çalışan dokumacıların, aileleriyle birlikte, 1838 yılında hâlâ 800.000 kişi olduklarını gözönüne alırsak, bu büyüme kuşkusuz daha az önemli görünecektir;[148] Asya ile Avrupa'da işlerinden atılan işçilerin ise burada hiç sözünü etmedik.

Bu nokta üzerinde bir-iki şeye daha işaret etmem gerekiyor; buraya kadarki teorik incelemelerimizin henüz açıklığa kavuşturmadığı [sayfa 461] fiilen mevcut bazı ilişkilere işaret etmek istiyorum.

Belli bir sanayi kolunda, fabrika sisteminin, eski elzanaatları ile manüfaktür aleyhine genişlemesi halinde, sonucun, ateşli silahlar ile donanmış bir ordunun, ok ve yayla donanmış bir orduyla karşılaşması kadar kesin olacağı apaçıktır. Makinenin, hareket alanını ele geçirdiği bu ilk dönem, elde edilmesine yardımcı olduğu büyük kârlar nedeniyle çok önemlidir. Bu kârlar, hızı gitgide artan bir sermaye birikiminin kaynağı olmakla kalmazlar, devamlı olarak yaratılan ve yeni yatırım alanları arayan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını en uygun üretim alanlarına çekerler. Bu hızlı ve ateşli ilk faaliyet döneminin özel avantajları, makinenin istilâ ettiği bütün üretim kollarında kendisini duyurur. Bununla birlikte, fabrika eylemi belli bir büyüme ve olgunluk derecesine ulaşır ulaşmaz, ve özellikle, teknik temeli olan makinenin

[148] "Eltezgâhı dokumacılarının ıstırabı, bir Kraliyet Komisyonunun soruşturmasına konu olmuş, ama çektikleri bu sıkıntılar kabul edilmekle ve bu durum esefle karşılanmakla birlikte, durumlarının düzeltilmesi, belki de haklı olarak, raslantıya ve zamana bırakılmıştır; şimdi" (yani tam 20 yıl sonra!) "bu sefaletlerin *neredeyse* ortadan kalktığı umut edilebilir ve bunun nedeni de buharlı tezgâhların bugünkü yaygınlığı olabilir." (*Rep.* of *Insp.* of *Fact.,* 31st Oct., 1856, s. 15.)

kendisi makine ile üretilmeye başlar başlamaz; kömür ve demir madenciliği ile meta sanayileri ve ulaştırma araçlarında köklü bir devrim olur olmaz; kısacası, modern sanayi sistemiyle üretim için gerekli genel koşullar kurulur kurulmaz, bu üretim tarzı bir esneklik kazanır ve yalnızca hammadde ve sürüm pazarları bulunması dışında hiç bir engel tanımayan ani sıçramalı bir genişleme olasılığına ulaşır. Bir yandan, makine, aynı şekilde hammaddeyi çoğaltıcı bir etki yaratır; örneğin, çırçır makinesinin pamuk üretimini artırması gibi.[149] Öte yandan, makineyle üretilen malların ucuzluğu ile birlikte, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, dış pazarların ele geçirilmeleri ile silah sağlamış olur. Başka ükelerdeki elzanaatlarını ortadan kaldırarak buraları zorla hammadde ikmal alanları haline getirir. Doğu Hindistan, bu yolla, Büyük Britanya için, pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo üretme zorunda kalmıştı.[150] Büyük sanayi, işçilerin bir kısmını sürekli bir şekilde "fazlalık" haline getirerek, kök saldığı bütün ülkelerde, büyük çapta göçlere ve yabancı toprakların sömürgeleştirilmelerine yolaçar, ve bu ülkeleri anayurt için hammadde yetiştiren yerleşme yerleri haline getirir; örneğin Avustralya'nın, yün yetiştiren bir ülke haline sokulması gibi.[151] Yeni ve uluslararası bir [sayfa 462] işbölümü, büyük sanayiin başlıca merkezlerinin gereksinmelerine uyan bir işbölümü ortaya çıkarır, ve yeryüzünün bir bölümünü, temel olarak sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tarımsal üretim alanı haline getirir. Bu devrim, tarımda, burada üzerinde daha fazla durmak gereğini duymadığımız köklü değişikliklerle birarada bulunur.[152]

[149] Makinelerin, hammadde üzerindeki diğer etkileri, üçüncü kitapta [ciltte] ele alınacaktır.

[150] Hindistan'dan Büyük Britanya'ya pamuk ihracati, 1846: 34.540.143 libre; 1860: 204.141.168 libre; 1865: 445.947.600 libre – Hindistan'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı 1846: 4.570.581 libre; 1860: 20.214.173 libre; 1865: 20.679.111 libre.

[151] Güney Afrika'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 2.958.457 libre; 1860: 16.574.345 libre: 1865: 29.920.623 libre. – Avustralya'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 21.789.346 libre; 1860: 59.166.616 libre; 1865: 109,734.261 libre.

[152] Birleşik Devletler'in ekonomik gelişmesi, Avrupa ve özellikle de İngiliz modern sanayiinin bir ürünüdür. Bugünkü durumlarında (1866) Birleşik Devletler'in hâlâ bir Avrupa sömürgesi sayılması gerekir. [*Dördüncü Almanca baskıya ek.* – "O zamandan beri Birleşik Devletler, bu gelişme nedeniyle sömürge niteliğini kaybetmeksizin, sanayii, dünyada ikinci sırayı tutan bir ülke haline gelmiştir." -F.E.]

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEN BÜYÜK BRİTANYA'YA PAMUK İHRACATI
1846: 401.949.393 libre, 1852: 765.630.543 libre
1859: 961.707.264 libre, 1860: 1.115.890.608 libre

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEN BÜYÜK BRİTANYA'YA TAHIL, VB.
İHRACATI (cwt olarak)*

Buğday	16.202.312	41.033.503	Mısır	5.473.161	11.694.818
Arpa	3.669.653	6.624.800	Bere ya da Bigg**	2.039	7.675
Yulaf	3.174.861	4.426.994	Bezelye	811.620	1.024.722
Çavdar	388.749	7.108	Fasulye	1.822.972	2.037.137
Buğday unu	3.819.440	7.207.113	Kara buğday	1.054	19.571
Toplam ihracat		35.365.801	74.083.351		

* cwt = 112 libre; yaklaşık olarak 50 kg. -ç.
** Bir tür arpa.

Bay Gladstone'ın önerisi üzerine Avam Kamarası, 17 Şubat 1867' de, 1831 ile 1866 yılları arasında Birleşik Krallığın ithal ve ihraç ettiği her türden hububat, tahıl ve unun toplam miktarını gösteren bir istatistik yapılmasını emretti. Aşağıda alınan sonuçların bir özetini veriyorum. Un miktarı, quarter tahıl olarak verilmiştir.

BEŞ YILLIK DÖNEMLER VE 1856 YILI

Yıllık Ortalama	*1831-1835*	*1836-1840*	*1841-1845*	*1846-1850*	*1851-1855*	*1856-1860*	*1861-1865*	*1866*
İthalat (Qrs)	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.913.612	15.009.971	16.457.340
İhracat (Qrs)	225.263	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
İthal fazlası Qrs)	871.110	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	16.241.122
Nüfus								
Her dönemde yıllık ortalama	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.760	29.935.404
Adam başına yıllık iç ürün tüketimi fazlası (Qrs)	0.036	0.082	0.099	0.310	0.291	0.372	0.501	0.543

Fabrika sisteminin özünde bulunan ve sıçramalarla genişlemesini sağlayan muazzam güç ile, bu sistemin dünya pazarına bağımlılığı, zorunlu olarak hummalı bir üretime yolaçar ve bunu, [sayfa 463] pazarların mal fazlası ile dolması izlediği gibi, pazarların daralması da üretimi felce uğratır. Modern sınai yaşam, birbirini izleyen, ılımlı faaliyet, gönenç, aşırı üretim, bunalım ve duraklama dönemleri halini alır. Makinenin, çalışma yaşamı ve dolayısıyla işçinin varolma koşullarında yarattığı bu güvensizlik ve kararsızlık, sınai çevrimin bu dönemsel degişmeleri nedeniyle, normal görülen şeyler olur. Gönenç dönemleri dışında, kapitalistler arasında, pazarların paylaşılması için çok şiddetli bir savaşım olur. Bu pay, ürünün ucuzluğu ile doğru orantılıdır. Emek-gücünün yerini almak üzere daha gelişmiş makinelerin kullanılması ve yeni üretim yöntemlerinin uygulanması konusundaki bu savaşımın doğurduğu rekabet dışında, her sınai çevrimde, metaları ucuzlatma amacıyla ücretleri zorla emek-gücünün değerinin altına düşürme çabalarının ortaya çıktığı bir döneme gelinir.[153] [sayfa 464]

[153] Bir lokavt sonucu sokağa atılmış bulunan Leicester'li kundura yapımcıları İngiliz Ticaret Kurumuna 1866 Temmuzunda verdikleri dilekçede şöyle diyorlardı: "Yirmi yıl önce Leicester ayakkabı yapımında, dikişin yerini çivinin almasıyla büyük bir değişiklik oldu. O sıralarda iyi bir ücret kazanılabiliyordu. Çeşitli firmalar arasında, kimin en temiz malı çıkartacağı konusunda büyük rekabetler olduğu görülürdü. Ne var ki, kısa süre sonra kötü bir rekabet türü ortaya çıktı, yani birbirlerini pazardan sürme yarışına giriştiler. Çok geçmeden bunun zararlı sonuçları kendisini, ücretlerin düşmesi şeklinde gösterdi ve emeğin fiyatındaki düşüş o kadar yaygın ve hızlıydı ki, şimdi birçok firma, ilk ücretlerin ancak yarısını ödüyorlar. Ve gene de, ücretler gitgide düştüğü halde, ücret tarifesindeki her değişiklikle birlikte kârın arttığı görülüyor." Ücretleri aşırı derecede düşürerek, yani işçinin tüketim maddelerini düpedüz soyarak olağanüstü kâr sağlamak için fabrikatörler, güç ve kötü zamanlardan bile yararlanmışlardır. Bir örnek (Coventry'deki ipekli dokuma bunalımına değiniliyor): "Fabrikatörler ile işçilerden aldığım bilgiler, ücretlerde, yabancı üreticilerin rekabetinden ya da bunu gerekli kılabilecek diğer koşullardan

Bu nedenle, fabrika işçilerinin sayısındaki büyüme, fabrikalara yatırılmış bulunan sermaye miktarında, nispeten çok daha büyük bir büyümeyi zorunlu kılar. Bununla birlikte, bu büyüme, sınai çevrimdeki yükselme ve alçalmalarla koşullandırılmıştır. Ayrıca, bu büyüme, bazan yeni işçilerin yerini dolduran, bazan da eski işçileri fiilen işlerinden eden teknik gelişmeler ile sürekli olarak kesintiye uğratılır. Makine sanayiindeki bu nitel değişme, işçileri sürekli olarak fabrikadaki işlerinden uzaklaştırır, ya da yeni işçi akımlarına karşı kapılarını kapar, oysa fabrikalardaki salt nicel büyüme, yalnız işlerinden atılanları emmekle kalmaz, yeni işçilere de iş sağlar. Böylece işçiler durmadan işten atılır, işe alınır, oradan oraya sürüklenir, ve bu arada da işçilerin cinsiyetleri, yaşlari ve hünerleri konusunda sürekli bir değişme sürer gider.

Fabrika işçilerinin yazgısı, İngiliz pamuklu sanayiinin gelişme çizgisine bir gözatmakla en iyi şekilde ortaya konabilir.

Bu iş kolunda, 1770 ile 1815 arasında işler yalnız beş yıl kötü gitmiş ya da durgunluk göstermiştir. Bu 45 yıllık dönemde, İngiliz fabrikatörleri, dünya pazarları ile makine tekelini ellerinde tutmuşlardır. 1815 ile 1821 arasında bunalım, 1822 ile 1823'te gönenç görüldü; 1824'te işçi sendikalarına karşı olan yasalar ortadan kaldırıldı, fabrikalar her yerde büyük genişleme gösterdi; 1825'te bunalım; 1826'da fabrika işçileri arasında büyük sefalet ve ayaklanmalar; 1827'de biraz düzelme; 1828'de buharlı dokuma tezgâhı sayısı ile ihracatta büyük artış; 1829'da ihracat, başta Hindistan olmak üzere bütün yılları geride bıraktı; 1830'da pazarlar bozuldu, büyük sıkıntı başgösterdi; 1831'den 1833'e kadar bunalım sürdü ve, Hindistan ve Çin'le yapılan ticaretin tekeli, Doğu Hindistan şirketinin elinden alındı; 1834'te fabrika ve makine sayısında büyük artış oldu, işçi sıkıntısı görüldü. Yeni çıkartılan yoksullar yasası, tarım işçilerinin fabrika bölgelerine göçmesini hızlandırdı. Kırsal bölgelerde çocuk diye bir şey kalmadı. Beyaz köle ticareti başladı; 1835, büyük gönenç yılı ve aynı zamanda [sayfa 465] el dokumacılarının açlıktan kırılması; 1836, genel büyük gönenç yılı; 1837 ve 1838, depresyon ve bunalım; 1839, canlanma; 1840, büyük depresyon, ayaklanmalar ve askeri birliklerin çağrılması; 1841 ile 1842, fabrika işçileri arasında korkunç sefalet; 1842, tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılmasını sağlamak için fabrikatörlerin işçileri fabrikalara sokmamaları; binlerce fabrika işçisinin Lancashire ve Yorkshire kentlerine akışı, askeri birliklerce geri sürülmeleri ve işçi liderlerinin Lancaster'de yargılanması; 1843, büyük sefalet; 1844, canlanma; 1845,

daha büyük ölçüde bir indirim yapıldığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır ... dokumacıların çoğu, ücretlerinde yüzde 30 ile yüzde 40 bir indirim ile çalışmaktadırlar. Beş yıl önce dokumacıya 6 ya da 7 şilin getiren bir parça şerit, şimdi ancak 3 şilin 3 peni ya da 3 şilin 6 peni getirmektedir; eskiden 4 şilin ve 4 şilin 3 peni eden diğer işler, şimdi 2 şilin ve 2 şilin 3 peni ediyor. Ücretlerdeki indirim, talebi artırmak için gerekli olandan çok daha fazla ölçücle yapılmaktadır. Gerçekten de, dokuma giderlerindeki indirim birçok şerit türlerinde, imal edilmiş malın satış fiyatlarında buna göre bir düşüşü birlikte getirmemektedir." (Mr. F. D. Longe'un raporu, *Ch. Emp. Com. V. Rep.,* 1866, s. 114, n° 1.)

büyük gönenç; 1846, başlangıçta sürekli düzelme, sonra gerileme, Tahıl Yasalarının kaldırılması; 1847, bunalım ve "büyük somun" onuruna ücretlerde genel olarak %10 ya da daha fazla indirim; 1848, sürekli depresyon; Manchester'in askeri korunma altına alınması; 1849, canlanma; 1850, gönenç; 1851, fiyatlarda düşme, düşük ücretler, sık sık grevler; 1852, düzelmelerin başlaması, grevlerin devamı ve fabrikatörlerin yabancı işçi getirme tehditleri; 1853, ihracatın artışı. Sekiz aylık grev ve Preston'da büyük sefalet; 1854, gönenç ve pazarların malla boğulması; 1855, Birleşik Devletler, Kanada ve Doğudaki pazarlardan devamlı başarısızlık haberleri; 1856, büyük gönenç; 1857, bunalım; 1858, düzelme; 1859, büyük gönenç, fabrika sayısında artış; 1860, İngiliz pamuklu ticaretinin doruk noktası, ve Hindistan, Avusturya ve diğer pazarlar mal ile o derece boğuldu ki, 1863'te bile bu malı emmeleri mümkün olmadı; Fransa ile ticaret sözleşmesi, fabrikalar ile makinelerde muazzam artış ve büyüme; 1861, gönencin bir süre devami, geri gidiş, Amerikan iç savaşı, pamuk kıtlığı; 1862 ile 1863, tam bir çöküş.

Pamuk kıtlığının tarihi o kadar kendine özgüdür ki, buna değinilmeden geçilemez. 1860 ve 1861 yıllarında dünya pazarlarında egemen olan koşullardan da anlaşılacağı gibi, pamuk kıtlığı fabrikatörlerin tam zamanında imdatlarına yetişmiş ve bir ölçüde de yararlarına olmuştur; bu gerçeği, Manchester Ticaret Odasının raporları kabul ettiği gibi, parlamentoda, Palmerston ve Derby, bunu, açıkça ilân etmişler ve olaylar da doğrulamıştır.[154] Kuşkusuz, 1861 yılında, Birleşik Krallık'taki 2.887 pamuklu fabrikası arasında, küçük boyda olanları da çoktu. Bay A. Redgrave'in raporuna göre, bölgesindeki 2.109 fabrikadan 392'si, yani %19'u, [sayfa 466] herbiri 10 beygirgücünden daha az, 345i yani %16'si 20 beygirgücünden az, 1.372'si 20 beygirgücünün üzerinde buhar gücü kullanıyorlardı.[155] Küçük fabrikaların çoğunluğu dokuma atelyeleriyli ve birisi ipliği, bir diğeri makineleri, bir üçüncüsü binaları sağlayan spekülatörler tarafından, 1858'den sonraki gönenç dönemi sırasında yapılmıştır; daha önceleri işçibaşılık etmiş ya da fazla varlıklı olmayan kimseler tarafından işletiliyorlardı. Bu küçük fabrikatörlerin çoğu battı. Pamuk kıtlığının ertelediği ticaret bunalımı, onları da aynı akibete uğratacaktı. Toplam fabrikatör sayısının üçte-birini oluşturdukları halde, gene de onların fabrikaları, pamuklu ticaretine yatırılan sermayenin çok küçük bir kısmını temsil ediyorlardi. İş duraklamalarına gelince, güvenilir hesaplara göre 1862 Ekiminde işlerin %60,3'ü, dokuma tezgâhlarının %58'i durmuştu. Bu, pamuklu sanayiinin bütünü için sözkonusuydu ve her bölge için farklıydı. Ancak birkaç fabrika, tamzaman (haftada 60 saat), gerisi aralıklı olarak çalışıyordu. Tam zaman çalışılan yerlerde bile, alışılagelen belirli parça-başı ücrete karşın, işçilerin haftalık ücretleri, iyi pamuk yerine kötüsü, Sea Island yerine Mısır pamuğu (iince iplik eğiril-

[154] Bkz: *Reports of Insp. of Pact.*, 31st October, 1862, s. 30.

mesinde), Amerikan ve Mısır pamuğu yerine Surat pamuğu kullanılması, saf pamuğun kırpıntı ve Surat pamuğu ile karıştırılması nedeniyle, zorunlu olarak düşük oluyordu. Surat pamuğunun liflerinin kısa ve kirli oluşu, ipliğin kolayca kopması, ilmikleri tutturmak için un yerine daha ağır türden maddeler kullanılması, makinelerin hızıyla birlikte tek bir dokumacının denetleyebileceği tezgâh sayısını da azaltıyor, makinelerden kusurlu çıkan iş için harca emeği artırıyor ve üretilen ürünün kitlesindeki azalma yüzünden parça-başı ücreti düşürüyordu. Surat pamuğunun kullanıldığı yerlerde tam-zaman çalışan işçilerin kaybı yüzde 20, 30 ya da daha fazlaydı. Bu yetmiyormuş gibi fabrikatörlerin çoğu parça-başı ücreti yüzde 5,7½, 10 oranında indirmişlerdi. Bu durum karşısında, haftada yalnız 3, 3½, 4 gün, ya da günde yalnız 6 saat çalışan işçilerin durumlarının ne olduğunu anlayabiliriz. Nispi bir düzelmenin görüldüğü 1863 yılında bile, iplikçiler ile dokumacıların haftalık ücretleri, 3 şilin 4 peni, 3 ş. 10 p., 4 ş. 6 p., ve 5 ş. 1 peni idi.[156] Ne var ki, bu sefil durumda bile patronun yaratıcı zekâsı durmadan çalışıyor, ücretlerde sürekli indirmeler icat ediyordu. [sayfa 467] Bunlar, bir ölçüde, son şeklini almış maldaki kusurlar nedeniyle ceza şeklinde oluyordu, ama aslında bu kusurların nedeni kullandığı kötü cins pamuk ve elverişsiz makineler idi. Üstelik işçilerin oturdukları kulübeler eğer fabrika sahibine aitse, kiraları da bu çok düşük ücretlerden kesiliyordu. Bay Redgrave, otomatik bakıcılar (bir çift otomatik dokuma tezgâhını yöneten işçiler) için şöyle diyor: "Tam-zamanlı çalışmayla geçen iki haftanın sonunda aldıkları 8 şilin 11 peniden ev kirası kesiliyor ve fabrika sahibi, kiranın yarısını bahşiş olarak geri veriyordu. İşçiler ellerine geçen 6 şilin 11 peni ile evlerine dönüyorlardı. 1862 yılının sonlarında birçok yerlerde, otomatik dokuma tezgâhı işçilerinin haftalık ücretleri 5 ile 9 şilin, dokumacıların 2 ile 6 şilin arasındaydı."[157] Ancak kısa süreli olarak çalıştıkları zamanlarda bile ev kiraları çoğu kez işçilerin ücretlerinden kesiliyordu.[158] Lancashire'ın bazi kesimlerinde açlık hummasının başgöstermesine hiç şaşmamak gerekir. Ama bunların hepsinden daha dikkat çekici olanı, üretim sürecinde, işçilerin sırtından yapılan devrimdir. Anatomistlerin kurbağalar üzerinde yaptıkları gibi, işçilerin *experimenta in corpore vili* * yapılıyordu. Bay Redgrave şöyle diyor: "Birkaç fabrikadaki işçilerin fiili kazançlarını verdim, ama bu, hiç bir zaman, her hafta aynı miktarı kazandıkları anlamına gelmez. İşçiler, fabrikatörlerin sürekli denemelerinden ileri gelen büyük dalgalanmalar ile karşı karşıya kalırlar. ... İşçilerin kazancı, denenmekte olan pamuk karışımının niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazan bu düşüş, eski kazançlarına göre %15 olduğu halde, bir-iki hafta

[155] *l.c.*. s. 18, 19.
[156] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31st October, 1863, s. 41-45.
[157] *l.c.*, s. 41-44.
[158] *l.c.*, s. 57.
* Değersiz bedenleri üzerinde deney. -ç.

içersinde bu düşüş %50'den %60'a kadar çıkabilir."[159] Bu denemeler yalnız işçilerin geçim araçları konusunda ve onun zararına yapılmakla kalmıyordu. İşçinin beş duyusu da bunun acısını çekiyordu. "Surat pamuğu üzerinde çalışan işçilerin şikayetleri çok fazlaydı. Pamuk balyalarını açtıkları zaman dayanılmaz bir koku ile karşılaştıklarını ve bunun hastalıklara neden olduğunu söy- lüyorlardı. ... Karıştırma, kırpma ve *scribbling** odalarında pamuktan çıkan toz ve kir, solunum yollarını tahriş ediyor, öksürüğe ve nefes darlığına yolaçıyordu. Surat pamuğunda bulunan kirin tahrişinden ileri geldiğine hiç [sayfa 468] kuşku bulunmayan bir deri hastalığı da yaygındı. ... Lifler çok kısa olduğu için çok miktarda hem hayvansal ve hem de bitkisel haşıl kullanılıyordu. ... Toz nedeniyle bronşit yaygındı. Aynı nedenle iltihaplı boğaz hastalıkları da çoktu. Dokumadaki atkılar sık sık kırıldığı için, dokumacı, atkıyı tezgâhın göz deliğinden emmek zorunda kalıyor ve bu da mide hastalıklarına ve hazımsızlığa yolaçıyordu." Öte yandan, un yerine kullanılan maddeler, ipliğin ağırlığını artırdığı için fabrikatörlere para doğuran sihirli cüzdan gibi oldular, "15 libre hammadde, dokunduktan sonra 26 libre çekiyordu."[160] Fabrika denetmenlerinin, 30 Nisan 1864 tarihli raporunda şu satırları okuyoruz: "Sanayi, bu yollara, şimdi namus sınırlarını aşacak ölçüde başvuruyor. Bu işleri iyi bilen birisi, bana, 8 libre ağırlığında bir kumaşın 5½ libresinin pamuk, 2¾ libresinin hasıl olduğunu söyledi; $5^1/_4$ libre ağırlığındaki başka bir kumaşın ise 2 libresi haşıldı. Bunlar her zaman kullanılan ihraç malı gömleklik kumaşlardı. Başka cins kumaşlara bazan %50'ye kadar haşıl katıldığı oluyordu; böylece bir fabrikatör, bir kumaşı, yapıldığı ipliğin fiyatından daha ucuza satarak zengin olduğunu söyleyerek övünebilirdi ve övünüyordu da."[161] Ama işçiler, yalnız fabrika içersinde fabrika sahiplerinin, dışarda ise yöneticilerin deneylerinden, ücretlerin indirilmesinden, iş yokluğundan, yoksulluk içinde kıvranıp sadakaya muhtaç olmaktan, lordlarla avam kamarasi üyelerinin övgülü nutuklarından ıstırap çekmekle kalmıyorlardı. "Pamuk kıtlığı sonucu işlerinden atılan talihsiz kadınlar, böylece toplum dışına sürülmüş oldular; ve şimdi işler yeniden canlandığı ve iş çoğaldığı halde, bu talihsiz sınıfın üyesi olmaya devam ettiler ve belki de bu böyle sürüp gidecektir. Kasabada şimdi son 25 yılda gördüğümden çok daha fazla genç orospu var."[162]

Bu duruma göre, 1770 ile 1815 yılları arasında İngiliz pamuklu sanayiinde 45 yıl içersinde yalnızca, 5 yıllık bunalım ve duraklama olduğunu ve bunun da tekel dönemine rasladığını görüyoruz. 1815 ile 1863 arasındaki 48 yıllık ikinci dönemde, 28 yıllık depresyon ve durgunluğa

[159] *l.c.*, s. 50-51.
[160] *l.c.*, s. 62-63.
[161] *Rep. etc.,* 30th April, 1864, s. 27.
[162] Bolton Başkomiseri Mr. Harris'in bir mektubundan, *Rep. of Insp. of Fact.,* 31st October, 1865, s. 61-62.
* Tarama. -ç.

karşılık, yalnızca 20 yıllık canlanma ve gönenç dönemi var. 1815 ile 1830 yılları arasında, Kıta Avrupası ve Birleşik [sayfa 469] Devletler ile rekabet başlamıştır. 1833'ten sonra Asya pazarlarının genişlemesi, "insan soyu yokedilerek" (Hintli el dokumacılarının toptan ortadan kaldırılması) zorla gerçekleştirildi. Tahıl yasalarının kaldırılmasından sonra, 1846'dan 1863'e kadar 9 yıllık depresyon ve durgunluğa karşı, 8 yıllık ılımlı bir gidiş ve gönenç dönemi vardır. Yetişkin erkek işçilerin gönenç yıllarındaki durumları aşağıdaki nottan anlaşılabilir.[163]

SEKİZİNCİ KESİM. – BÜYÜK SANAYİİN MANÜFAKTÜRDE, ELZANAATLARINDA VE EV SANAYİİNDE YOLAÇTIĞI DEVRİM

a. Elzanaatları ile İşbölümüne Dayanan Elbirliğinin Ortadan Kalkması

Makinenin, elzanaatlarına dayanan elbirliği ile, el işçiliği arasındaki işbölümüne dayanan manüfaktürü nasıl ortadan kaldırdığını görmüştük. Bunlardan ilkine örnek, ekin biçme makinesiydi ve biçiciler arasındaki elbirliğinin yerini almıştı. İkincisi için çarpıcı bir örnek, iğne yapma makinesiydi. Adam Smith'e göre onun zamanında 10 kişi bir günde elbirliğine dayanarak 48.000'in üzerinde iğne [sayfa 470] yapıyordu. Öte yandan, 11 saatlik bir işgününde tek bir iğne makinesi 145.000 iğne yapmaktadır. Bir kadın ya da kız, bu türden dört makineyi denetleyebilir ve bir günde 600.000'e yakın, bir haftada ise 3.000.000'a kadar

[163] Dış ülkelere örgütlü göç yapılması için bir kurum kurulması aracıyla Lancashire vb. fabrika işçilerinin 1863 tarihli dilekçesinde şu satırları okuyoruz: "Fabrika işçilerinin bugün içinde bulundukları çaresiz durumdan kurtulmaları için geniş ölçüde bir göçe gerek bulunduğunu pek az kimse yadsıyabilir; her zaman için devamlı bir göç akımının gerekli olduğu ve bu göç olmaksızın işçilerin normal zamanlarda da durumlarını koruyamayacaklarını göstermek için aşağıdaki gerçeklere dikkatinizi çekmek istiyoruz: 1814 yılında ihraç edilen pamuklu malların resmi değeri 17.665.378 sterlin olduğu halde, gerçek piyasa değeri 20.070.824 sterlindi. 1858 yılında ihraç edilen pamuklu malların değeri 182.221.681 sterlin, ama, gerçek ya da piyasa değeri ancak 43.001.322 sterlin idi, ve bu satılan miktar on katına ulaştığı halde, eski fiyatın iki katından biraz fazla bir fiyat demekti. Genellikle ülke ve özellikle fabrika işçileri için bu kadar zararlı bir sonucun ortaya çıkması için birkaç neden biraraya gelmiş bulunmaktadır ve biz, bunları, eğer koşullar elvermiş olsaydı daha göze çarpacak şekilde dikkatinize sunmuş olurduk; en belirgin nedenin emek bolluğu olduğunu söylemek bugün için yeterlidir; ve yokolma tehlikesi karşısında, pazarını sürekli genişletmek zorunda olan bir işkolu, bu emek bolluğu olmaksızın yürütülemezdi. Pamuklu dokuma fabrikalarımız, devresel durgunluklar nedeniyle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabilirler ve bugünkü düzenlemeler altında bu, ölüm kadar kaçınılmaz bir şeydir, ama insan aklı devamlı faaliyet halindedir ve biz, son 25 yılda altı milyon insanın bu kıyılardan ayrıldıklarını söylerken, bu sayının daha da yüksek olduğuna inanıyoruz; ayrıca, nüfustaki doğal artış ile, üretimi ucuzlatmak için işçiye yol verilmesi sonucu, en yüksek gönenç dönemlerinde bile, yetişkin erkeklerin büyük bir kısmının hangi koşullarda olursa olsun fabrikalarda iş bulmaları olanaksız hale gelmektedir." (*Rep. of Insp. of Fact.,* 30th April, 1863, s. 51-52.) Dostumuz fabrikatörlerin, pamuklu işkolunun felaketli yıllarında bile, devlet müdahalesi de dahil, her çareye başvurarak, işçilerin göç etmelerine nasıl engel olmak istediklerini ilerdeki bölümlerde göreceğiz.

iğne üretir.[164] Tek bir makine, elbirliğinin ya da manüfaktürün yerini aldığında, elzanaatı özelliğini taşıyan bir sanayiin temeli olarak iş görebilir. Ne var ki, elzanaatlarına böyle bir dönüş, fabrika sistemine doğru bir geçişten başka bir şey değildir; fabrika sistemi, kural olarak, makineyi hareket ettirmek için insan adalesinin yerini, buhar ya da su gibi, mekanik bir gücün almasıyla ortaya çıkar. Orada burada, ama her halde kısa bir süre için, bir sanayi, küçük çapta mekanik güç ile yürütülebilir. Bu, Birmingham'daki bazı manüfaktürlerde buhar gücü kiralanarak, ya da dokumacılığın bazı kollarında olduğu gibi küçük kalorik makineler kullanılarak yapılmıştır.[165] Coventry'deki ipek dokuma sanayiinde "kulübe fabrikalar" deneyi yapılmıştır. Çepeçevre kulübelerle çevrili bir meydanın ortasına bir *engine-house** yapılmış ve kulübedeki tezgâhlar bu makine şaftları ile bağlanmıştı. Bütün bu gibi durumlarda, güç, tezgâh başına kiralanıyordu. Tezgâhlar çalışsın çalışmasın kira, haftalık olarak alınıyordu. Her kulübede, 2 ila 6 tezgâh bulunuyordu; bunlardan bazıları dokumacılara aitti, bazıları krediyle satınalınmıştı, bazıları da kiralanmıştı. Bu kulübe fabrikalar ile gerçek fabrikalar arasındaki savaşım, 12 yıldan fazla sürdü ve, 300 kulübe fabrikanın tamamıyla yokolmasıyla sona erdi.[166] Üretim sürecinin niteliğinin geniş ölçekli bir üretimi gerektirmediği durumlarda, zarf yapımı gibi, çelik kalem yapımı vb. gibi son birkaç on yılda ortaya çıkan yeni sanayiler, genel bir kural olarak, önce elzanaatı aşamasından geçtiler ve daha sonra manüfaktür aşamasının kısa bir geçiş evresiyle fabrika aşamasına ulaştılar. Bir manüfaktürün ürettiği mal, eğer, kademeler halinde bir dizi surecin sonucu değil de, çok sayıda birbirinden bağımsız süreçlerin sonucu ise, bu geçiş, çok güç olur. Bu durum, çelik kalem fabrikalarının kurulmasında büyük engel olmuştur. Bununla birlikte, 15 yıl kadar önce, 6 ayrı işlemi aynı anda [sayfa 471] yapabilen otomatik bir makine bulunmuştur. İlk çelik kalemi, 1820 yılında, elzanaatı sistemi, düzinesi, 7 sterlin 4 şiline sağlanmıştı; 1830 yılında manüfaktür, tarafından bu kalemler 8 şiline sağlanmış, ve bugün fabrika sistemi, bunları, pazara toptan 6 peni ile 2 şilin arasında değişen fiyatlara sağlamaktadır.[167]

[164] *Ch. Empl. Comm., III. Report,* 1864, s. 108, n° 447.

[165] Birleşik Devletler'de, makineye dayanan elzanaatlarının bu şekilde yeniden ortaya çıkışı sık görülür; bu nedenle de, eninde sonunda fabrika sistemine geçişte, bunu izleyen yoğunlaşma, Avrupa ve İngiltere'ye göre dev boyutlarda olacaktır.

[166] Bkz: *Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 64.

[167] Mr. Gillot, Birmingham'da, büyük çapta ilk çelik kalem fabrikasını kurdu. Daha 1851 yılında burada, yılda 180 milyon çelik kalem üretiliyor ve 120 ton çelik tüketiliyordu. Birmingham, Birleşik Krallık'ta bu sanayi kolunda tekeli elinde tutuyor ve bugün milyonlarca çelik kalem üretiyor. 1861 sayımına göre, burada çalıştırılan işçi sayısı 1.428 olup, bunların 1.268'i beş ve daha büyük yaşlarda kız ve kadınlardır.

* Makine dairesi. -ç.

b. Fabrika Sisteminin Manüfaktür ve Ev Sanayii Üzerindeki Etkisi

Fabrika sistemindeki gelişme ile onunla yürüyen tarımda devrimle birlikte, diğer sanayi kollarında üretim yalnız genişlemekle kalmaz, bunların niteliklerini değiştirir. Fabrika sisteminde uygulanan ve üretim sürecinin bütün evrelerini tahlil etme ve ortaya çıkan sorunları, mekanik, kimya ve diğer bütün doğabilimlerinin yardımıyla çözümleme ilkesi, artık, her yerde geçerli ve uygulanan bir ilke halini alır. Demek ki, makine, manüfaktür sanayilerine, bir ayrıntı süreç, daha sonra başka bir ayrıntı süreç olarak yavaş yavaş sızmış olur. Böylece, manüfaktürün eski işbölümüne dayanan örgütlenmesinin katılaşmış yapısında bir gevşeme olur, çözüşür ve sürekli değişmelerin yolunu açar. Bundan bağımsız olarak kolektif işçinin bileşiminde, birlikte çalışan kimselerin yapısında köklü bir değişme olur. Manüfaktür döneminin tersine, bundan böyle işbölümü, mümkün olan her yerde, kadınların, her yaştan çocukların, vasıfsız işçilerin çalıştırılmalarına, yani İngiltere'de karakteristik bir deyimle ifade edildiği gibi, tek sözcükle, ucuz emeğe dayanır. Bu, yalnız, makine kullanılsın kullanılmasın geniş boyutlu üretim kolları için değil, ister çalışan kimselerin evlerinde, ister küçük iş yerlerinde yapılsın, ev sanayileri denilen üretim biçimleri için de geçerliydi. Modern denilen bu ev sanayiinin, bağımşız kent elzanaatlarını, bağımsız köylü tarım işletmelerini ve her şeyden önce de, işçi ile ailesinin içinde yaşadığı bir evin varlığını önkoşul olarak gerektiren eski tarz ev sanayii ile ad benzerliği dışında ortak bir yanı yoktur. Bu eski tarz sanayi, şimdi, fabrikanın, manüfaktürün ya da eşya deposunun, bir dış bölümü halini almıştır. Sermaye, tek bir yerde [sayfa 472] de geniş kitleler halinde topladığı ve doğrudan doğruya komuta ettiği fabrika işçilerinden, manüfaktür işçilerinden ve elzanaatçılarından başka, şimdi, gözle görünmeyen iplerle, diğer bir orduyu da harekete getirmiştir: bunlar, büyük kentlerde oturanlarla birlikte bütün ülke yüzeyine yayılmış bulunan ev sanayii işçileridir. Bir örnek: Londonderry' deki Tillie gömlek fabrikasında 1.000 işçi çalışıyor, ve ülkenin her yanına dağılmış 9.000 kişi de kendi evlerinde gene bu fabrika için çalışıyorlar.[168]

Ucuz ve henüz olgunlaşmamış emek-gücünün sömürülmesi, modern manüfaktürde gerçek fabrika sisteminden çok daha utanç verici bir biçimde yapılmıştır. Bunun nedeni de, fabrika sisteminin teknik temelinin, yani adale gücünün yerini makinenin almasının ve yapılan işin hafiflemesinin, manüfaktürde hemen hemen hiç sözkonusu olmaması, ve aynı zamanda, kadınlarla çok küçük çocukların, zehirli ya da sağlığa zararlı maddelerin etkilerine en acımasız biçimde bırakılmasıdır. Bu sömürünün, ev sanayii denilen üretim kollarında manüfaktür-

[168] Ch. Empl. Comm. II. Rep., 1864. s. lxvm, n° 15.

den daha utanç verici olmasının nedeni, dağınık oldukları için işçilerdeki direnme gücünün azalması; işveren ile işçi arasında bir yığın soyguncu asalağın yer alması; ev sanayiinin, daima, ya fabrika sistemiyle, ya da aynı üretim kolundaki manüfaktür ile rekabet etme zorunda kalması; yoksulluğun işçiyi, yer, ışık, havalandırma gibi en gerekli çalışma koşullarından yoksun bırakması; çalışmanın gitgide daha düzensiz duruma gelmesi; ve ensonu, büyük sanayi ile tarımın "fazlalık" haline getirdiği yığınların son sığınakları olan bu yerlerde işçiler arasındaki rekabetin en son noktaya ulaşmasıdır. Üretim araçlarında bile ilk kez fabrika sisteminde sistemli biçimde, uygulanan tasarruf, burada, başlangıcından beri, emek-gücünün en acımasız biçimde israfı ve işçinin en normal çalışma koşullarından yoksun bırakılması sonucunu doğurmuştu – şimdi bir sanayi kolunda emeğin toplumsal üretkenliği ve birbirine bağlı süreçlerin teknik temeli ne kadar az gelişmiş olursa, bu tasarruf da, uzlaşmaz karşıt ve öldürücü yanını o derecede ortaya koyuyor.

c. Modern Manüfaktür

Yukarda ortaya konan ilkeleri açıklamak için birkaç örnek vererek konuya devam etmek istiyorum. Okur, aslında, işgünü [sayfa 473] konusundaki bölümde verilen çeşitli örneklerin ve olayların zaten yabancısı değildir. Birmingham ile çevresindeki metal eşya manüfaktürlerinde 10.000 kadından başka, 30.000 çocuk ve genç, çoğu pek ağır işlerde çalışmaktadır. Bunların sağmığa zararlı koşullar içinde pirinç dökümhanelerinde, düğme fabrikalarında, emaye, kaplama ve cilalama işlerinde çalıştıkları görülür.[169] Hem yetişkin, hem de yetişkin olmayan işçilerin aşırı derecede çalıştırılmaları nedeniyle, Londra'da, gazete ve kitapların basıldığı bazı basımevlerine şu uğursuz ad takılmıştır: "mezbaha".[170] Başlıca kurbanları, kadınlar, kızlar ve çocuklar olan ciltevlerinde, benzeri aşırı çalıştırma uygulanır; halat bükme işinde, tuz madenlerinde, mum manüfaktüründe ve kimyasal madde yapan yerlerde gece işlerinde gençler ağır işler yapmak zorundadır; makineyle yapılmayan ipek dokumacılığında, tezgâhları çevirme işinde, gençler, ölesiye çalıştırılırlar.[171] En rezil, en pis ve en kötü ücret ödenen, kadınlarla genç kızların çalıştırılması yeğlenen işlerden birisi de, paçavraların ayıklanmasıdır. Büyük Britanya, kendi muazzam paçavra depoları dışında, bütün dünyada paçavra ticaretinin merkezi olarak da ün yapmıştır. Japonya'dan, Güney Amerika'nın en uzak devletlerinden, Kanarya Adalarından, buraya paçavra akar. Ama başlıca ikmal kaynakları, Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Mısır, Türkiye, Belçika ve Hollanda' dır. Paçavralar, gübre, yatak

[169] Ve şimdi Sheffield'de, törpücülükte gerçekten çocuklar çalıştırılıyor.

[170] Ch. *Empl. Comm., V. Rep.,* 1866, s. 3, n° 24; s. 6, n° 55, 56; s. 7, n° 59, 60.

[171] *l.c.*. s. 114, 115, n° 6, 7. Komisyon üyesi haklı olarak, kural olarak makinelerin insanların yerini aldıkları halde, burada genç insanların makinelerin yerini aldığına işaret ediyor.

işi, yapay yün yapmada kullanılır ve kağıt yapımında hammadde olarak işe yarar. Paçavra ayıklayıcılar, çiçek hastalığı ile diğer bulaşıcı hastalıkların yayılma aracı oldukları gibi, ilk kurbanları da gene kendileridir.[172] Aşırı çalıştırmanın, ağır ve kötü koşullar altında yapılan işin, ve bunun çocukluk yaşından beri işçi üzerinde yaptığı korkunç etkilerin klasik bir örneğini, yalnız, genellikle kömür madenleriyle madenciler vermekle kalmıyorlar, aynı zamanda İngiltere'de, makineleri yakın zamanda bulunan ve ancak şurada burada kullanılan tuğla ve kiremit sanayiinde de aynı şeyi görüyoruz. Mayıs ile eylül ayları arasında çalışma, sabah 5'ten gece 8'e kadar devam ediyor, kurutmanın açık havada yapıldığı yerlerde çoğu zaman sabah 4'ten gece 9'a kadar sürüyor. Sabah [sayfa 474] 5'ten akşam 7'ye kadar süren iş, "kısa" ve "ılımlı" sayılıyor. Altı, hatta dört yaşında oğlan ve kız çocuklar çalıştırılıyor. Bunlar yetişkinler kadar ve çoğu kez daha uzun süre çalışıyorlar. İş ağır olduğu gibi, yaz sıcağı, daha da tüketici oluyor. Örneğin Mosley'deki bir kiremit ocağında 24 yaşında genç bir kadın, kendisine çamur taşıyan ve kiremitleri dizen iki küçük kızın yardımıyla günde normal 2.000 kiremit yapıyor. Bu küçük kızlar, 30 foot derinlikte ve 210 foot uzaklıkta kaygan balçık kuyusundan, günde 10 ton çamur taşıyorlar. "Büyük bir manevi yozlaşmaya uğramaksızın bir kiremit ocağından geçip kurtulmak bir çocuk için olanaksızdır ... en narin yıllarında kulaklarını dolduran kaba konuşmalar, hiç bir eğitim görmeden yarı-yabanil bir şekilde büyürlerken edindikleri pis, bayağı ve yüzkızartıcı alışkanlıklar, onları, daha sonraki yaşamlarında yasa tanımayan, ahlaksız ve sefih bir insan yapar. ... Yaşam tarzları korkunç bir ahlaksızlık kaynağıdır. Usta işçi ve grubun başı olan her ustabaşı yanında çalışan 7 işçiye, kulübesinde yatacak yer ve yiyecek sağlar. Ailenin üyesi olsun olmasın, erkekler, oğlanlar ve kızlar çoğu zaman iki, bazan da üç odalı havasız kulübelerde hep birarada, yerlerde yatarlar. Günlük ağır çalışmadan sonra bitkin düşen bu insanlar, ne sağlık, ne temizlik, ne de ahlak kurallarına dikkat edecek durumdadırlar. Bu kulübelerden çoğu, dağınıktır, pislik ve toz-toprak yuvasıdır. ... Genç kızları böylesine bir işte çalıştıran bu sistemin en büyük kötülüğü, bunları, ta çocukluklarından başlayarak daha sonraki bütün yaşamları boyunca sürecek bir ahlaksızlık zincirine bağlamasıdır. Daha doğanın kendilerine kadın olduklarını öğretmesine kalmadan, bu kızlar, kaba ve küfürbaz oğlan çocukları haline gelirler. Üzerlerinde birkaç kirli paçavra, bacakları yarıdan fazla açık, saçları ve suratları kir-pas içinde olan bu çocuklar, bütün ahlak ve utanma duygularını küçümsemeyi ve bunlarla alay etmeyi öğrenirler. Yemek zamanlarında çayırlara boylu boyunca uzanırlar ya da yakındaki bir kanalda yıkanan oğlanları seyrederler. Ensonu günlük ağır işleri bitince, daha iyice olan elbiselerini giyerler ve erkeklerle bir-

[172] Paçavra ticareti ve sayısız ayrıntılar için bkz: *Public Health, VIII, I. Rep.,* Lond. 1866, ek, s. 196, 208.

likte meyhanelerin yolunu tutarlar." Çocukluk yaşlarından başlayarak bütün bu sınıf arasında aşırı içki düşkünlüğü pek doğaldır. "İşin en kötü yanı, kiremitçilerin, bütün umutlarını yitirmiş olmalarıdır. Aralarında biraz iyice olan birisi, Southallfield rahibine, eğer kiremitçiyi islah ederseniz, şeytanı da islah etmeyi deneyebilirsiniz efendim, demişti!"[173] [sayfa 475]

Modern manüfaktürde (ben, gerçek fabrikanın dışında kalan bütün büyük işyerlerini buraya sokuyorum) çalışma koşullarında sermayenin sağladığı tasarruf ile ilgili olarak, resmi ve son derece zengin malzeme, *Public Health Reports IV.* (1863) ve *VI.* (1864)'te bulunabilir. İşyerleri ve özellikle Londra'daki basımevleri ile terziler konusunda anlatılanlar, roman yazarlarımızın en ürpertici imgelemlerini geride bırakır. Bu durumun işçiler üzerindeki etkisi apaçıktır. Privy Council'in başhekimi ve *Public Health Reports*'un resmi editörü Dr. Simon şöyle diyor: "Dördüncü raporunda (1863), işçilerin, en başta gelen sağlık hakları konusunda direnmelerinin aslında olanaksız olduğunu göstermiştir; bu hak, işçileri hangi iş için biraraya getirmiş olursa olsun, işverenin, işin sağlık için zararlı ve kaçınılması mümkün her türlü koşullardan arınmış olmasını sağlamasını gerektirir. İşçilerin bu sağlık hakkını kendilerinin gerçekleştiremeyeceklerini, ücretli sağlık polisi yönetiminden de etkili bir destek elde edemeyeceklerini de ayrıca belirtmiştim. ... Onbinlerce erkek ve kadın işçinin yaşamları, bugün, salt yaptıkları işin yarattığı bitip tükenmez fiziksel ıstıraplar yüzünden, gereksiz bir işkence ile geçmekte ve kısaltılmaktadır."[174] İşyerlerinin sağlık durumu üzerindeki etkisini göstermek için Dr. Simon aşağıdaki ölüm tablosunu vermektedir:[175] [sayfa 476]

d. Modern Ev Sanayii

Şimdi de, ev sanayii denilen konuya gelmiş bulunuyoruz. Sermayenin, modern mekanik sanayiin arka planında sömürdüğü bu aland-

[173] Ch. Empt. Comm., *V. Rep.,* 1866 s. xvı-xvııı, n° 86-97, ve s. 130-133, n° 39-71. Ayrıca bkz: *Rep. III.,* 1864, s. 48, 56.

[174] Public *Health, Sixth Rep.,* Lond. 1864, s. 29, 31.

[175] *l.c.*, s. 30. Dr. Simon, Londra'da 25-35'yaşları arasında, terziler ve basımevi işçileri arasında ölüm oranının aslında çok daha büyük olduğuna değiniyor; çünkü Londra'da işverenler, buraya sanatlarını ilerletmek için gelen 30 yaşına kadar pek çok genci "çırak" ve "kalfa" olarak taşradan sağlarlar. Bunlar, Londralı sayılırlar ve ölüm oranlarının hesaplandığı tüm nüfusa eklendikleri halde, bu kentteki ölüm sayısına dahil edilmezler. Bunların büyük kısmı, özellikle ağır hastalık halinde taşraya dönerler.

Ele Alınan Sanayi Kollarında Çalışan. Her Yaştaki İnsan Sayısı	Sağlık Yönünden Karşılaştırılan Sanayiler	Bu Sanayilerde, Yaşlara Göre Her 1000.000 Erkek İçin Ölüm Oranı		
		25-35 Yaş	35-45 Yaş	45-55 Yaş
958.265	İngiltere ve Gal'de tarım.	743	805	1.145
22.301 erkek	Londra'da terziler	958	1.262	2.093
12.377 kadın				
13.803	Londra'da basımevi işçileri	894	1.747	2.367

aki dehşet verici durum üzerinde bir fikir edinebilmek için İngiltere'nin uzak birkaç köyünde sürdürülen ve görünüşte pek şairane bir izlenim bırakan çivi yapımcılığını incelemek gerekir.[176] Bununla birlikte, biz, burada, henüz makinenin yardımıyla yapılmayan ve bu durumuyla da henüz fabrika ve manüfaktürler ile rekabet halinde olmayan dantelacılık ve hasır örgüsü sanayilerinden birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

İngiltere'de dantela yapımında çalışan 150.000 kişinin aşağı yukarı 10.000 kadarı 1861 tarihli fabrika yasasının kapsamı içersine girmektedir. Geriye kalan 140.000 kişinin hemen tamamı kadın, genç insan ve her iki cinsiyetten çocuklar olup, ancak erkekler pek azdır. Bu ucuz sömürü malzemesinin sağlık durumu, Nottingham, Genel Dispanseri hekimi Dr. Trueman'ın hesaplayıp düzenlediği tablodan görülecektir. Çoğunluğu 17 ile 24 yaş arasında olan dantela yapımcısı 686 kadın hastadan verem olanların sayısı şöyledir:

1852'de	45 kişiden	1 kişi	1857'de	13 kişiden	1 kişi
1853'te	28 kişiden	1 kişi	1858'de	15 kişiden	1 kişi
1854'te	17 kişiden	1 kişi	1859'da	9 kişiden	1 kişi
1855'te	18 kişiden	1 kişi	1860'ta	8 kişiden	1 kişi
1856'da	15 kişiden	1 kişi	1861'de	8 kişiden	1 kişi[177]

Verem artış hızındaki bu ilerlemenin, en iyimser ilericilik yanlılarına ve Alman serbest ticaret çığırtkanlarının en kurnaz yalancısına bile yeterli bir karşılık olması gerekir.

1861 tarihli fabrika yasası, yalnız makine ile yapılan dantela işkollarını düzenler ve bu, İngiltere'de kuraldır. Bizim şimdi burada inceleyeceğimiz sanayi kolları, işçinin manüfaktürlerde ya da depolarda değil, kendi evlerinde çalıştıkları iş kollarıdır ve bunlar ikiye ayrılırlar: (1) son elden geçirme: (2) onarım. Bunlardan ilkinde makine ile yapılan dantelaya son şekli verilir ve bu iş, sayısız alt-bölümlere ayrılır. [sayfa 477]

Son şeklini verme işi, ya "patron evleri" denilen yerlerde yapılır, ya da çocuklarının yardımıyla, ya da kendi başına çaılşan kadınlar tarafından kendi evlerinde yapılır. Bu "patron evleri"ni işleten kadınların kendileri de, aslında, yoksul kadınlardır. İşyeri, oturulan özel evin içersindedir. Hanım patron, manüfaktürcülerden, mağazalardan sipariş alır ve odalarının büyüklüğü ile iş talebinin dalgalanmalarına uygun olarak değişen sayıda kadın, kız ve çocuk çalıştırır. Bu iş odalarında çalıştırılan kadın işçilerin sayısı, bazılarında 20 ile 40, bazılarında 10 ile 20 arasında değişir. Çocukların ortalama işe başlama yaşı altı ve çoğu durumlarda da beşin altındadır. Çalışma saatleri sabah 8'den akşam 8'e kadar olup, düzensiz aralıklarla, çoğu zaman pis çalışma odalarında yenilen yeme-

[176] Burada sözünü ettiğim çiviler, çekiçle dövülerek yapılır ve makineyle kesilen ve yapılan çivilerden farklıdır. Bkz: *Ch. Empl. Comm., Third Rep.*, s. xı, xıx, n° 125-130; s. 52, n° 11; s. 114, n° 487; s. 137, n° 674.

[177] *Ch. Empl. Comm., II. Rep.*, s. xxıı, n° 166.

kler için 1½ saat ara verilir. İşlerin sıkı olduğu sıralarda, çalışma, çoğu zaman sabah 8'den ve hatta 6'dan gece 10'a, 11'e, 12'ye kadar devam eder. İngiltere'de, yönetmelikler kışlalarda, her asker için 500-600 *foot* küp yeri, askeri hastanelerde ise 1.200 *foot* küp yeri öngörür. Ama bu işyerlerinde herkese 67 ile 100 *foot* küp yer düşer. Aynı zamanda, havadaki oksijen, gaz lambaları tarafından da tüketilir. Yerler taş ve tuğla ile kaplı olduğu halde, dantelaları temiz tutmak için, çocuklar kışın bile ayakkabılarını çıkarmak zorundadırlar. "Nottingham'da 14 ilâ 20 çocuğun, belki de 12 foot kareden küçük bir odaya doldurularak günün 24 saatinin 15 saatinde, bıkkınlık verici ve tekdüze olmasıyla insanı zaten bitirip tüketen bir işte, üstelik sağlığa zararlı koşullar altında çalıştırılması, çok görülen bir şeydir. ... Çok küçük yaştaki çocuklar bile insani şaşırtacak bir hızla ve dikkatle çalışmakta, parmakları bir an için olsun dinlenmediği gibi hareketleri de yavaşlamamaktadır. Kendilerine bir soru sorulduğu zaman, bir an bile kaybetmemek kaygısı ile gözlerini işlerinden ayırmıyorlar." Çalışma saatleri uzadıkça patron hanımlar, uyarıcı olarak, "uzun sopalarını" daha sık kullanmak zorunda kalırlar. "Çocuklar giderek yorulurlar ve bu denli tekdüze ve göz yorucu bir işle uzun süre uğraşmaktan ve aynı şekilde durmaktan bitip tükenerek işin sonuna doğru kuşlar gibi huzursuzlaşırlar. Bunların çalışması kölelikten farksızdır."[178] Kadınlar ve çocuklar, evde, yani günümüzde kiralık oda ya da çatıarası anlamına gelen bir yerde çalışıyorlarsa, durumları daha da kötü demektir. Bu tür işler, Nottingham'dan, 80 mil [sayfa 478] çapında bir daire içinde dağılır. Depolardan, saat gecenin 9 ya da 10'unda çıkan çocuklara, çoğu zaman, eve götürüp orada tamamlamaları için bir çıkın dantela verilir. Kapitalisti temsil eden ikiyüzlü uşaklardan birisi bu sırada, şu kaypak tümceyi söylemeyi elbette hiç ihmal etmez: "Bu annen için." Ama bunu söylerken, çocuğun da bütün gece oturup bu iş için annesine yardım etmek zorunda olduğunu da pekâlâ bilir.[179]

Tığ dantelacılığı İngiltere'de başlıca iki tarım bölgesinde yaygındır: bir tanesi, Devonshire'ın güneyinde 20 ilâ 30 mil derinliğindeki kıyıları ile, North Devon'un birkaç bölgesini içine alan Honiton dantela bölgesidir; diğeri de, Buckingham, Bedford ve Northampton eyaletlerinin büyük bir kısmıyla, Oxfordshire ve Huntingdonshire'ın sınır kesimlerini kapsayan yerlerdir. İşler, genellikle, tarım işçilerinin kulübelerinde yapılır. Manüfaktürcülerin çoğu 3.000'e kadar dantelacı çalıştırırlar ve bunların büyük bir çoğunluğu çocuk ve genç kızlardır. Dantela yapımı ile anlatılan şeyler burada da ayrıca yinelenir, yalnız burada "patron evleri" yerine "dantela okulu" deyimi kullanılır ve buralar yoksul kadınların işlettiği kulübelerdir. Beş ya da daha küçük yaşlardan başlayarak çocuklar oniki ya da onbeş yaşlarına kadar bu okullarda çalışırlar; ilk yıl,

[178] *Ch. Empt. Comm., II. Rep.*, 1864, s. xix, xx, xxi.
[179] *l.c.*. s. xxi, xxii.

çok küçükler, dört ile sekiz saat çalışırlar, daha sonraları ise, sabah altıdan gece sekize, ona kadar çalışırlar. “Odalar genellikle küçük kulübelerin oturma odalarıdır, ocakların bacaları hava girmesin diye kapatılır, çocuklar çoğu zaman kışın bile yalnız kendi ısıları ile ısınmak zorundadırlar. Bazan da, bu sözde sınıflar, küçük depolar gibidir ve işlerinde ocak bile yoktur. ... Bu daracık yerler tıka-basa doldurulur ve böylece hava solunmayacak duruma gelir. Ayrıca bir de, lağımlar, helâların ve bu gibi küçük kulübelerin çevresinde her zaman görülen pislik, sağlığa çok zararlı etkiler yapar.” Yerin büyüklüğüne gelince: “Bir dantela okulunda 18 kız ve bir bayan öğretmeri, her insana 35 *foot* küp düşüyor; bir diğerinde, 18 kişi, insan başına 24 *foot* küp, koku dayanılmaz bir derecede. Bu sanayide, 2 ve 2½ yaşında çocukların çalıştığı da görülür.”[180]

Buckingham ve Bedford eyaletlerinde dantelacılığın bittiği yerlerde, hasır örücülüğü başlar ve Hertfordshire’ın geniş bir kısmıyla Essex’in batı ve kuzey kesimlerine kadar uzanır. [sayfa 479] 1861 yılın da, hasır örücülüğü ile hasır şapka yapiminda 40.043 kişi çalışıyordu; bunların 3.815’i her yaştan erkek, geri kalan 14.913 kişinin 7.000’i yirmi yaşın altında çocuk olmak üzere kadındı. Dantela okulları yerine buralarda da “hasır örgü okullarını” görüyoruz. Çocuklar hasır örme öğrenimine genellikle 4 yaşında, bazan da 3-4 yaş arasında başlıyorlar. Kuşkusuz, öğrenim gördükleri de yok. Çocuklar, ilkokullara, kendi aralarında, “sahici okul” diyorlar ve böylece, yarı-aç analarının öngördüğü günde 30 yardalık işi bitirmek için hapsedildikleri bu kanemici yerlerden, ilkokulları ayırdediyorlar. Bu aynı analar, bunları okuldan sonra çoğu zaman gece 10, 11, 12’ye kadar çalıştırıyorlar. Sürekli olarak ıslatmak zorunda oldukları kamış, dudaklarını ve parmaklarını kesiyor. Londra’daki bütün hekimlerin genel kanısı olarak Dr. Ballard, bir yatak odası ile işyerinde her insan için en az 300 *foot* küpe gerek olduğunu belirtiyor. Ne var ki, hasır okullarında yer, dantela okullarından daha cimrice kullanılıyor ve “bir kişiye 12½, 17, 18½ ve 22 *foot* küpün altında yer düşüyor”. Komisyon üyelerinden Mr. White, bu sayılardan en küçüğünün, eğer bir çocuk, boyutları 3 foot olan bir kutuya konulsa, burada kaplayacağı yerin yarısından daha azını temsil edeceğini söylüyor. İşte çocukların, 12 ya da 14 yaşlarına kadar yaşamdan tattıkları zevk bu. Sefil ve yarı-aç yaşayan ana-babaların düşündükleri tek şey, çocukların elden geldiğince çok para kazanmaları. Çocuklar ise biraz büyür büyümez, çok doğal olarak ana-babalarına on paralık değer vermiyorlar ve onları bırakıp gidiyorlar. “Böyle yetiştirilen insanlar arasında bilisizlik ve kötülüğün yaygın olması çok doğaldir. ... Ahlak en düşük düzeyde. Kadınların pek çoğunun evlilikdışı çocukları vardır ve bu kadınların yaşları o kadar küçüktür ki, suç istatistikleri ile ilgili olanları bile şaşkınlığa düşürür.”[181] Ve bu örnek ailelerin anayurdu, Avrupa için örnek bir hıristi-

[180] *l.c.*. s. xxix, xxx.
[181] *l.c.*, s. xı, xlı.

yan ülke oluyor; bu sözleri, hıristiyanlik üzerindeki derin bilgisi hiç kuşku götürmeyen Kont Montalembert söylüyor!

Yukarda sözü edilen sanayilerde zaten acınacak düzeyde olan ücretler (hasır örme okullarında bir çocuğun alabileceği en yüksek ücret, ender olarak 3 şiline ulaşabilir), her yerde ve özellikle dantela bölgelerinde egemen olan aynı sistemle, nominal miktarının çok daha altına düşer.[182] [sayfa 480]

e. Modern Manüfaktürden ve Ev Sanayiinden Büyük Modern Makine Sanayiine Geçiş. Fabrika Yasalarının Bu Sanayilere Uygulanması ile Bu Devrimin Hızlandırılması

Kadınlarla çocukların emeğinin düpedüz kötüye kullanılması, yaşama ve çalışma için gerekli her türlü normal koşullardan işçilerin tamamen yoksun bırakılmaları ve, aşırı-çalışma ile gece işinde uygulanan düpedüz zulüm yoluyla emek-gücünde sağlanan ucuzluk, en sonunda aşılması olanaksız doğal engellere gelip dayanır. Bu yöntemlere dayanarak meta fiyatlarında sağlanan ucuzluk ile, genellikle kapitalist sömürü de son sınırına gelmiş demektir. Ensonu bu noktaya gelindiğinde –bu, uzun yıllar alır– makine kulanma ve bundan böyle dağınık ev sanayileri ile manüfaktürlerin de fabrika sanayilerine dönüşme saati gelip çatmış demektir.

Bu hareketin en muazzam örneği, giyim eşyasi üretiminde görülür. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun sınıflandırmasına göre, bu sanayi, hasır şapka yapımcılarını, kadın şapkası yapımcılarını, berecileri, terzileri, kadın giyim eşyası yapımcılarını, gömlekçileri, korsecileri, eldivencileri, ayakkabıcıları ve kravat, yaka vb. yapımı gibi pek çok küçük kolları kapsar. 1861 yılında bu sanayilerde çalışan kadınların sayısı İngiltere ile Gal'de 586.298 olup, bunların 115.242'si hiç değilse 20 yaşın, 16.650'si de 15 yaşın altındaydı. Birleşik Krallık'ta bu işçilerin sayısı, 1861 yılında, 750.334 idi. İngiltere ile Gal'de, şapkacılıkta, ayakkabıcılıkta, eldivencilikte ve terzilikte çalışan erkeklerin sayısı 437.969 olup, bunların 14.964'ü 15 yaşın altında, 89.285'i 15 ile 20 yaş arasında ve 333.117'si yirmi yaşın üzerindeydi. Küçük sanayi kollarından çoğu, bu sayılara dahil edilmemiştir. Ama, biz, bu rakamları oldukları gibi alırsak, 1861 sayımına göre yalnız İngiltere ve Gal için 1.024.267 kişilik bir rakam elde ederiz ve bu, aşağı yukarı tarım ve hayvancılıkta çalışan insan sayısı kadardır. Böylece, makinenin yarattığı mucize ile, bu derece muazzam ürün kitlesinin doğmasına ve bu derece muazzam işçi kitlesinin serbest kalmasına niçin yolaçtığını anlamaya başlarız.

Giyim eşyası üretimi, kısmen parçaları dağınık bir şekilde zaten hazır bulunan işbölümünü, atelyelerinde, yalnızca yeniden uygulayan

[182] Child. Empl. Comm., I. Rep., 1863, s. 185.

manüfaktürlerde, kısmen küçük elzanaatı ustaları tarafından yürütülür; ne var ki, bu ustalar, eskiden olduğu gibi bireysel tüketiciler için değil de, şimdi manüfaktürler ve mağazalar [sayfa 481] için çalışmakta ve bu, öyle ölçülere ulaşmaktadır ki, bazı kent ve kasabalar ile dolaylarında, örneğin kunduracılık gibi işler, çoğu zaman bölgeyi bütünüyle içine alan uzmanlık alanları haline gelmektedir; ve ensonu bu üretim, büyük ölçülerde, manüfaktürlerin, magazaların ve hatta küçük zanaat ustalarının, işyerlerinin uzantılarını oluşturan ev sanayii işçileri tarafından sağlanır.[183] Hammadde vb., makine sanayii tarafından sağlanır, lütuf ve inayete terkedilmiş ucuz insan malzemesi kitlesi (*taillable à merci et miséricorde**) ise, makine sanayii ve geliştirilmiş tarımın "özgür hale getirdiği" insanlardan oluşur. Bu sınıftan manüfaktürler, kaynaklarını, esas olarak, kapitalistin, talepteki herhangi bir artışı karşılamak için elinin altında hazır donatılmış bir ordu bulundurma gereksinmesine borçludurlar.[184] Bununla birlikte, bu manüfaktürler, dağınık elzanaatları ile ev sanayilerinin geniş bir temel olarak varlıklarını sürdürmelerine izin vermiştir. Bu işkollarında büyük ölçüde artı-değer üretimi ve yaptıkları ürünlerin gitgide ucuzlaması, başlıca, sefil bir yaşamı sürdürmeye ancak yetecek kadar düşük ücret ödenmesi ve emek-zamanının insan vücudunun dayanabileceği son sınıra kadar uzatılması nedeniyle olmuştur. Gerçekten de, metalar haline dönüştürülen insan teri ve kanının ucuzluğu sayesinde, pazarlar, sürekli genişlemiş ve günden güne de genişlemektedir; İngiliz zevkleri ile alışkanlıklarının ağır bastığı İngiliz sömürge pazarları için durum özellikle böyledir. En sonunda kritik noktaya ulaşmıştır. Eski yöntemin temelleri, azçok sistemli bir işbölümü ile birlikte işçilerin düpedüz ve zalimce sömürülmesi, artık pazarların genişletilmesine yetmediği gibi, ondan da daha hızlı gelişen kapitalistler arasındaki rekabeti karşılamaktan uzaktı. Makinenin öne geçmesi saati gelip çatmıştı. Elbisecilik, terzilik, ayakkabıcılık, şapkacılık ve birçok benzeri gibi bu geniş üretim alanının bütününe aynı derecede saldıracak olan, kesin sonuçlu devrimci makine, dikiş makinesiydi.

Büyük sanayiin gelişmesinden beri, bütün makinelerin elattığı yeni sanayi kollarında işçi sınıfı üzerinde yapmış olduğu [sayfa 482] etkinin aynısını, dikiş makinesi yapıyor. Çok küçük yaştaki çocuklar başıboş kalmışlardı. Makinede çalışan işçilerin ücretleri, çoğu yoksulun da yoksulu olan ev işçilerine göre yükselmiştir. Daha iyi durumdaki elzanaatçılarının ücretleri, makinenin rekabetiyle düşmüştür. Yeni makine işçileri özellikle kızlar ve genç kadınlardır. Mekanik kuvvetin yardımıyla,

[183] İngiltere'de kadın şapkacılığı ve terziliği, çoğu kez, işverene ait binalarda yapılır; kadın işçilerin bazıları buralarda kalırlar, bazıları da başka yerlerde otururlar.

[184] Komisyon üyesi Mr. White, hemen hemen hepsi kadın olan, 1.000 ilâ 1.20b kişi çalıştıran askeri bir elbise manüfaktürü ile, 300 kişi çalıştıran bir ayakkabı fabrikasını ziyaret etmişti; buralarda çalışanların neredeyse yarısı çocuk ve genç işçilerdi.

* Acıma ve merhamete sığınmış. -ç.

bunlar, erkeklerin ağır işler üzerindeki tekelini yıkmışlar, hafif işlerden yaşlı kadınları ve küçük çocukları sürüp atmışlardır. Londra'da son on yılda açlık sonucu ölümlerdeki korkunç artış, dikiş makinasinin yayılması ile paralel gitmektedir.[185] Yeni kadın işçiler, şimdi, makineyi, makinenin ağırlığına, büyüklüğüne ve özelliğine göre, bazan oturarak, bazan ayakta, elleriyle ve ayaklarıyla ya da yalnız elleriyle çalıştırıyorlar ve büyük emek-gücü harcıyorlardı. Eski düzene göre daha az olmakla birlikte, uzun süre çalışmaları nedeniyle, bu yaptıkları iş sağlığı zararlıydı. Dikiş makinesinin zaten dar ve kalabalık odalara girmesiyle, sağlığa zararlı koşullar, daha da artmış oldu. Bay Lord bu konuda şöyle diyor: "Tavanları çok alçak olan ve içlerinde 30 ilâ 40 makine işçisinin çalıştıkları odalara girildiği zaman karşılaşılan durum dayanılmaz derecede ... Ütüleri kızdırmak için kullanılan gaz sobalarından doğan sıcaklık çok korkunç. ... Çalışma saatlerinin ılımlı olduğu, yani sabah saat sekizden akşam altıya kadar olduğu zamanlarda bile, böyle yerlerde her gün üç-dört kişi bayılıp kendinden geçiyor."[186]

Üretim araçlarındaki devrimin zorunlu bir sonucu olan sanayi yöntemlerindeki devrim, karmakarışık geçiş biçimleriyle sonuca ulaştı. Bu biçimle, dikiş makinesinin, şu ya da bu sanayi kolunda egemen duruma gelmesine, çalıştığı süreye, işçilerin daha önce içinde bulundukları koşeullara, manüfaktürün, elzanaatlarının ya da ev sanayiinin, bu sanayi kolundaki ağırlığına, işyerlerine ödenen kiraya vb. bağlı olarak değişiklikler gösterir.[187] Örneğin, işin büyük kısmının zaten basit elbirliği ile örgütlenmiş olduğu elbisecilikte, dikiş makinesi, başlangıçta, bu manüfaktür [sayfa 483] biçimi sanayi kolunda yalnızca yeni bir öğe oldu. Terzilikte, gömlekçilikte, kunduracılıkta vb., bütün biçimler iç içeydi. Bir yerde, gerçek anlamıyla fabrika sistemi vardı, bir diğerinde, aracılar, hammaddeyi, kapitalist *en chef** alıyor, "oda" ya da "tavan aralarında" dikiş makinelerinin çevresinde, 10-50 ya da daha fazla işçi topluyordu. Ensonu makinenin bir sistem halinde örgütlenmediği ve küçük boyutlarda da kullanılabileceği yerlerde daima olduğu gibi, zanaatçılar ile ev işçileri, kendi aileleri ya da dışardan sağlanan az miktarda emekle kendi dikiş makinelerinden yararlanıyorlardı.[188] Bugün İngiltere'de egemen olan sistemde ise, kapitalist, çok sayıda makineyi kendisine

[185] Bir örnek. Genel sayım memurunun 26 şubat 1864 tarihli haftalık raporunda, 5 tane açlıktan ölüm olayı vardı. Aynı gün *The Times,* bir başka olayı daha bildiriyordu. Tek bir haftada açlık nedeniyle altı ölüm olayı!

[186] *Child. Empl. Comm., Second Rep.,* 1864, s. lxvii, n° 406-9; s. 84, n° 124; s. lxxiii, n° 441; s. 68, n° 6: s. 84, n° 126; s. 78, n° 85; s. 76, n° 69; s. lxxii, n° 438.

[187] "Gerekli binalar ile işyerlerinin kira bedelinin, bu noktada en önemli öğe olduğu anlaşılıyor; bu nedenle, küçük girişimlere ve ailelere iş verme esasına dayanan eski sistemin en uzun sürdüğü ve en erken başladığı yer başkent olmuştur." (*l.c.*, s. 83, n° 123.) Bu tümcenin son kısmı, yalnızca kunduracılığa aittir.

[188] Eldivencilik ile işçilerin durumunun yoksullardan pek de farklı olmadığı diğer sanayilerde, bu durum görülmez.

* Şef olarak. -ç.

ait binalarda topluyor ve bu makinelerin yaptıkları nesneleri, üzerlerinde daha fazla işlenmesi için ev işçilerine dağıtıyordu.[189] Geçiş biçimlerindeki bu çeşitlilik, gene de gerçek anlamıyla fabrika sistemine dönüşme eğilimini gizleyememektedir. Bu eğilim dikiş makinesinin taşıdığı özellik ile de besleniyor ve bu makinenin çeşitli işlerde kullanılması, daha önce çeşitli kollara ayrılmış bulunan işlerin tek çatı ve yönetim altında toplanmasını kolaylaştırıyordu. Ayrıca, hazırlık niteliğindeki iğne işleri ile diğer bazı işlemlerin, makinenin bulunduğu binalarda yapılmasının daha uygun olacağı koşulları yarattığı gibi, el dikişçilerine ve kendi makineleri ile çalışan ev işçilerine de kaçınılmaz olarak elkoyar. Bu kaçınılmaz son, zaten bazılarını yakalamıştır bile. Dikiş makinelerine sürekli olarak artan miktarlarda sermaye yatırılması,[190] makine ile yapılan malların üretimini kamçılıyor, pazarları bu mallar ile doldurup taşırıyor ve böylece ev işçilerine, makinelerini satma zamanının geldiğini haber veriyordu. Bizzat bu makinelerin üretimindeki aşırılık da, sürüm güçlüğü içersinde kıvranan üreticileri, bunları haftalık olarak kiraya vermeye zorluyor, böylece de küçük makine sahiplerinin bu öldürücü rekabet altında ezilip gitmelerine yolaçıyordu.[191] Makinelerin yapısındaki sürekli değişiklikler ve gittikçe ucuzlamaları, eski tiplerin fiyatını her gün biraz daha düşürüyor, bunların, kitle halinde, gülünç fiyatlarla, bunları kârlı bir şekilde çalıştırabilecek tek insan olan büyük kapitalistlere satılmalarına [sayfa 484] neden oluyordu. Ensonu, insanın yerini buhar makinelerinin alması, bütün benzeri devrimlerde olduğu gibi burada da öldürücü darbeyi indiriyordu. Başlangıçta, buhar gücünün kullanılması, makinelerde düzensizlik, hızlarını ayarlama zorluğu, hafif olanların çabuk yıpranıp aşınması vb. gibi salt teknik güçlüklerle karşılaşılıyor ve deneyimlerle bunların hepsinin de üstesinden geliniyordu.[192] Bir yandan, birçok makinenin geniş bir manüfaktürde toplanması, buhar gücünün kullanılmasına yolaçarken, öte yandan, buharın insan adalesi ile rekabeti de, makineler ile insanların büyük fabrikalarda toplanmasını hızlandırıyordu. Böylece İngiltere, şimdi, yalnızca muazzam giyim eşyası sanayiinde değil, yukarda sözü edilen işkollarının çoğunda, manüfaktürün, elzanaatlarının ve ev işinin uzun süre örice ortaya çıkan büyük sanayiin etkisi altında tümüyle değişen ve düzeni bozulan bu üretim biçimlerinin herbiri fabrika sistemine dönüştükten sonra, bunun içerdiği toplumsal gelişme öğelerinin hiç birisine karışmadan, fabrika sisteminin bütün dehşetini daha da canlı bir biçimde yaşamaktadır.[193]

[189] *l.c.*, s. 83, n° 122.

[190] Toptancı çizme ve ayakkabı işinde yalnız Leicester'de, 1864 yılında 800 dikiş makinesi kullanılıyordu.

[191] *l.c.,* s. 84, n° 124.

[192] Örnekler: Londra'da Pimlico ordu elbise deposu, Londonderry'de Tillie ve Henderson gömlek fabrikası ve Limerick'te 1.200 işçi çalıştıran Tait elbise fabrikası.

[193] Tendency to Factory System (*l.c.*, s. lxvı. "Şu sırada bütün işkolu bir geviş durumunda olup, dantelacılığın, dokumacılığın vb. geçirdiği aynı değişikligi geçiriyor." (*l.c.*. n° 405.) "Tam

Bu kendiliğinden başlayan sanayi devrimine, fabrika yasalarının, kadınları, gençleri ve çocukları çalıştıran bütün sanayi kollarına uygulanması yapay olarak yardımcı olmuştur. İşgününün süresi, yemek ve dinlenme paydosları, başlangıç ve bitiş saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesi, çocuklar için vardiya sisteminin uygulanması, belli bir yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasağı vb., bir yandan daha fazla makine kullanılmasını[194] ve devindirici güç olarak adale yerine buhar gücünün geçmesini zorunlu kılar.[195] Öte yandan, zaman kaybını telâfi etmek için, ortaklaşa [sayfa 485] kullanılan üretim araçlarında, fırınlarda, binalarda vb., bir genişleme olur, yani kısacası, üretim araçlarında daha büyük bir yoğunlaşma ve buna uygun olarık işçilerin sayısında bir artma meydana gelir. Fabrika yasasının tehdit ettiği bu manüfaktür adına tekrar tekrar ve hararetle öne sürülen başlıca itiraz, aslında, işin eski ölçüsünde sürdürülebilmesi için daha büyük miktarda sermaye yatırılması gereğini saklamasıydı. Ama ev sanayii denen ve bunlarla manüfaktür arasındaki ara biçimlerdeki emek açısından işgünü ile çocukların çalıştırılmaları konusunda getirilen sınırlamalar, bu sanayilerin yıkımı demektir; çünkü, ucuz emek-gücünün sınırsız bir şekilde sömürülmesi, bunların rekabetteki güçlerinin tek temelidir.

Özellikle işgününün uzunluğu belirlendiği zaman, fabrika sisteminin varlığı için temel koşullardan birisi, alınacak sonuçtaki kesinlik, yani beili sürede belli miktarda meta üretilmesi ya da belli bir yararlı etkinin yaratılmasıdır. Ayrıca, işgünü boyunca verilecek paydoslar, çalışmanın zaman zaman ve birdenbire kesilmesinin üretim süreci içinde bulunan mala zarar vermeyeceği varsayımına dayanır. Ulaşılacak sonuçtaki bu kesinlik ve işe bu şekilde ara verilmesi olanağı, tamamıyla makine sanayilerinde, kuşkusuz, çömlekcilik, ağartıcılık, boyacılık, fırıncılık ve metal sanayilerinin çoğunda olduğu gibi kimyasal ve fiziksel süreçlerin daha büyük rol oynadıkları sanayilerden daha kolay gerçekleştirilir. İşgücünün sınırsız uzunluğa ulaştığı gece işinin ve sınırsız insan israfının varolduğu yerlerde, işin niteliği gereği ortaya çıkan en ufak bir aksaklık, daha iyi bir üretimin karşısına dikilmiş ebedi doğal bir engel olarak görülür. Hiç bir zehir, zararlı haşeratı, fabrika yasasının bu ebedi

bir devrim." (*l.c.*, s. xlvı, n° 318.) 1840 yılında, Çocukları Çamıştırma Komisyonunun görev tarihinde çorap yapımı henüz bir el işiydi. 1846'dan beri buharla çalışan çeşitli makineler kullanılmaya başlandı. İngiltere'de çorap yapımında her iki cinsiyetten ve 3 yaşından yukarı her yaştan çalıştırılanların toplam sayısı, 1862 yılında 120.000 kadardı. 11 Şubat 1862 tarihli Parlamento kararına göre, bunlardan ancak 4.063'ü fabrika yasaları kapsamına giriyordu.

[194] Örneğin, gömlekçilik işkolu için, Britain Pottery (Glasgow) firmasından Mr. Cochrane şöyle demiştir: "Üretim miktarını devam ettirmek için çok sayıda makine kullarıma yoluna gittik ve bunları hünersiz işçiler çalıştırmaktadırlar; eski yönteme göre daha fazla üretimde bulunabileceğimize, her geçen gün daha fazla inanmaktayız." (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 13.) "Fabrika yasaları, daha fazla makine kullanılması yolunda etki yapmaktadır." (*l.c.*, s. 13-14.)

[195] Böylece, gömlekçiliğin, fabrika yasalan kapsamına alınmasıyla, elle kullanılan çarkların yerine; çok sayıda buharlı çarklar kullanılmaya başlandı.

engelleri kaldırması kadar kesin şekilde yokedemez. "Olanaksızlıklar" konusunda dostumuz çömlekçilerin kopardığı yaygarayı kimse koparmamıştı. Bununla birlikte, 1864 yillnda, bunlar da yasa kapsamına alındı ve onaltı-ay içersinde bütün bu "olanaksızlıklar" ortadan kalktı. Fabrika yasasının öngördüğü, "Buharlaşma yerine basıncın kullanılarak balçık yapılması yöntemi, çömleklerin kurutulması için yeni yapılan fırınlar vb., çömlekçilik sanatında hepsi de önemli birer olay olup, daha önceki yüzyılın çözümleyemediği gelişmelerdir. ... Fırınlardaki ısı önemli derecede düşürülmüş, yakıtta büyük tasarruf sağlanmış, malzemenin [sayfa 486] hızı artmıştır.[196] Bütün kehanetlere karşın, seramik eşyanın fiyatı yükselmediği gibi üretilen eşyanın miktarı artmış ve, 1865 Aralığında sona eren oniki aylık dönemde yapılan ihracat, daha önceki üç yılın ortalamasını, 138.628 sterlin aşmıştır. Kibrit manüfaktüründe, çocukların, yemeklerini atıştırırken bile, zehirli buharları yüzlerine doğru yükselen fosforlu eriyiğe çöpleri batırmaya devam etmelerinin zorunlu bir geçelilik olduğu düşünülürdü. Fabrika yasası (1864), zamandan tasarruf etmeyi zorunlu hale getirince, çıkan buharın işçilerle temas etmesini engelleyen bir batırma makinesinin bulunmasını zorunlu kıldı.[197] Bugün bile dantela manüfaktürünün henüz fabrika yasası kapsamına girmeyen kollarında, çeşitli türdeki dantelaların kuruması için üç dakikadan bir saate ve daha fazlasına kadar değişebilen gerekli zamanların çok değişik olması nedeniyle, yemek zamanlarının düzenlenemeyeceği öne sürülüyordu. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun bu konudaki yanıtı şöyledir: "Buradaki koşullar, ilk raporumuzda ele alınan duvar kağıdı sanayinin benzeridir. Bu işkolundaki bellibaşlı sanayiciler, kullanılan malzemenin niteliği ve geçirdiği çeşitli işlemler nedeniyle, ciddi kayıplara yolaçmaksızın belirli bir anda yemek paydosu verilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Ama eldeki kanıtlar, gerekli özen gösterildiği ve daha önceden düzenlendiği takdirde, kaygı duyulan güçlüklerin üstesinden gelineceğini göstermiş ve Parlamentonun bu oturumunda kabul edilen, Fabrika Yasalarının Genişletilmesi Yasasının 6. kesimindeki 6. madde gereğince, bunlara, fabrika yasalarında belirlenen yemek saatlerine uymaları için, yasanın yürürlüğe girmesinden itibaren onsekiz aylık bir süre tanınmıştır."[198] Manüfaktürcü dostlarımız daha yasa yürürlüke girer girmez şu keşifte bulundular: "Fabrika yasalarının bizim işkolumuza uygulanması ile, ortaya çıkacağını sandığımız sakıncaların görülmediğini, sevinerek söylemek isterim. Üretimde herhangi bir aksaklık olmadığı gibi, aynı sürede, daha fazla üretimde bulunuyoruz."[199]

[196] Report *of Insp. of Fact.*. 31st Oct., 1865, s. 96 ve 127.

[197] Kibrit yapımında, bu ve diğer makinelerin kullanılmasıyla, yalnız tek bir bölümde, 230 kişinin yerine, 14 ile 17 yaşlarında 32 erkek ve kız çocuk çalıştırılmaya başlandı. 1865 yılında buhar gücünün kullanılmaya başlanmasıyla emekten yapılan bu tasarruf daha da ileri götürüldü.

[198] Ch. Empl. Comm., II. Rep., 1864, s. ix, n° 50.

[199] *Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 22.

Kuşkusuz, hiç kimsenin aşırı dehasından dolayı yakınmaya kalkışmayacağı [sayfa 487] İngiliz yasakoyucusu, geçirilen deneyimlerden, işgününün sınırlandırılmasına ve bir düzene sokulmasına karşı, üretim sürecinin niteliğinden ileri geldiği öne sürülen sözde engellerin basit ve zorunlu bir yasayla ortadan kalkacağı sonucuna ulaşmıştı. Böylece, fabrika yasasının bir sanayi koluna uygulanması üzerine, altı ay ile onsekiz ay arasında değişen bir süre tanınıyor ve fabrikatörlerin, yasanın uygulanmasını engelleyen bütün güçlüklerin ortadan kaldırması zorunlu tutuluyordu. Mirabeau'nun, "*Imppssible! Ne me dites jamais ce bête de mot!*"* sözü özellikle modern teknoloji için geçerlidir. Ama fabrika yasaları, böylece, manüfaktür sisteminin fabrika sistemine dönüşümü için gerekli maddi öğeleri yapay olarak olgunlaştırırken, aynı zamanda da, daha büyük sermaye yatırımını zorunlu hale getirmekle, bir yandan da küçük patronların gerilemesini ve sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırıyordu.[200]

Teknik yollardan ortadan kaldırılabilecek tamamen teknik engellerin yanısıra, işçilerin kendilerinin gelişigüzel alışkanlıkları, çalışma saatlerinin düzenlenmesini güçleştiriyordu. Bu, özellikle parça-başına ücretin egemen olduğu, günün ya da haftanın bir kısmında uğranılan zaman kaybının daha sonra yapılacak fazla çalışma ve gece işiyle karşılanabileceği durumlarda sözkonusudur ve durum, yetişkin işçiyi insanlıktan çıkardığı gibi karısıyla çocuklarının da yıkımı demektir.[201] Emek-gücünün harcanmasındaki bu düzensizlik, yorucu ve tekdüze bir işin yarattığı bıkkınlığa karşı doğal ve kaba bir tepki olmakla birlikte, daha çok, üretimdeki anarşiden ileri gelir ve bu anarşinin kendisi de, öte yandan [sayfa 488] emek-gücünün sermaye tarafından sınırsız bir şekilde sömürülmesi önkoşuluna dayanır. Sınai çevrimin genel devresel değişmeleri ve her sanayiin, etkisi altında kaldığı pazardaki özel dalgalanmaların yanısıra, yılın, deniz ulaşımı için uygun mevsimlerinin belli aralıklarla değişmelerine, modaya ya da en kısa zamanda karşılanması gereken büyük siparişlerin birdenbire yapılmasına bağlı olan ve "mevsim" adı verilen değişmeleri de hesaba katabiliriz. Bu gibi siparişler verme alışkanlığı,

* Olanaksız! Bu budalaca sözcüğü bana asla söylemeyin!

[200] "Ama şurasını da akıldan çıkarmamak gerekir ki, bazı kuruluşlarda bütünüyle uygulanan bu gelişmeler, hiç bir zaman yaygın bir durum almamıştır ve eski manüfaktürlerin çoğunda, bugünkü sahiplerinin güçleri ötesinde bir sermaye harcaması yapılmaksızın kullanılmaları da olanaksızdır." Denetmen yardımcısı May, "sevinerek belirtmek isterim ki", diyor, "böyle bir önlemin (Fabrika Yasalarının Genişletilmesi Yasası) uygulanması zorunlu olarak geçici bir düzensizliğe yolaçmakla birlikte, aslında bu. düzeltilecek bozuklukların da doğrudan doğruya bir belirtisi oluyor." (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865.)

[201] Örneğin yüksek fırınlarda, "hafta sonuna doğru iş işçilerin pazartesi günleri ile salı günlerinin bir kısmında ya da tamamında aylaklık etme alışkanlığında olmaları nedeniyle, süre olarak genellikle epeyce artmaktadır." (*Child. Empl. Comm., III. Rep.,* s. VI.) "Küçük patronların çalışma saatleri genellikle pek düzensizdir, iki-üç gün kaybederler ve sonra da bunu telâfi etmek için bütün gece çalışırlar. ... Eğer varsa daima kendi çocuklarını çalıştırırlar." (*l.c.*, s. VII.) "İşe gelmedeki düzensizlik, bunu telâfi etmek için daha ucuz çalışma olanağı ve alışkanlığı ile isteklendirilmektedir." (*l.c.*, s. XIII.) "Birtmingham'da ... bir kısmında tembellik ederek, geriye kalanında köle gibi çalışarak .. pek çok zaman kaybedilmiş olur." (*l.c.*, s. XI.)

demiryolları ve telgrafın gelişmesiyle artmıştır. "Demiryolu şebekesinin ülke yüzeyinde yayılması, kısa süreli siparişleri fazlasıyla dürtüklemektedir. Şimdi müşteriler her onbeş günde bir ya da buna yakın sürelerle, Glasgow, Manchester ve Edinburgh'tan, bizim mal verdiğimiz toptancı mağazalara geliyorlar, eskiden yaptıkları gibi stoktaki mallardan almak yerine, hemen yerine getirilmesini istedikleri ufak siparişler veriyorlar. Yıllar önce, gelecek mevsimin taleplerini karşılamak için biz daima durgun zamanlarda çalışabiliyorduk, ama şimdi, o zaman ne olacağını daha önceden kimse kestiremez."[202]

Henüz fabrika yasalarının kapsamına alınmamış fabrikalar ile manüfaktürlerde, mevsim adı verilen zamanlarda beklenmedik siparişler nedeniyle, zaman zaman çok korkunç aşırı çalışmalar görülmektedir. Fabrikalar ile manüfaktürlerin ve mağazaların dış uzantıları olan ev sanayileri denilen alanlarda çalışan ve işleri kararlılık göstermeyen işçiler, hem kullandıkları hammadde ve hem de alacakları sipariş bakımından tamamıyla kapitalistin keyfine bağlı bulunurlar ve kapitalistin, burada, binalarının ve makinelerinin aşınıp yıpranması yönünden bir kaygısı olmadığı gibi, işin durmasından dolayı da, işçinin kendi canından başka uğrayacağı bir kaybı yoktur. Böylece, kapitalist, burada, her an kullanıma hazır yedek bir sanayi ordusu kurma işine girişir ve yılın bir kısmında en insanlık-dışı koşullar altında çalıştırarak bu orduyu kırıp geçirirken, yılın diğer kısmında da işsizlik nedeniyle açlıktan öldürür. "Herhangi fazladan bir iş istendiği zaman, işverenler, ev sanayiindeki alışılagelen düzensizlikten yararlanır ve çalışma, gece 11'e, 12' ye ya da sabah 2'ye kadar, yani alışılan deyimle "bütün saatler" devam eder. Ve çalışma yeri, insanı bayıltacak derecede pis kokuludur; kapıya kadar gidersiniz, belki de açarsınız, ama [sayfa 489] korkudan bir adım atamazsınız."[203] Patronlar konusunda, kunduracı olan bir tanık şöyle söyledi: "Bunlar çok tuhaf insanlar; yılın yarısını aylak geçiren bir çocuğun, öteki yarısında çok ağır işe koşulmasında bir sakınca görmüyorlar."[204]

Teknik engeller gibi, "bir işkolundaki gelişmeyle birlikte ortaya çıkan alışkanlıklar da" ilgili kapitalistlerce, işin niteliğinden ileri gelen engeller olarak kabul edilmiştir ve edilmektedir. Fabrika yasaları pamuk ağalarının kendilerini ilk kez tehdit ettiği zaman dillerinden düşürmedikleri feryat buydu. Pamuklu sanayii, diğerlerinden daha fazla deniz ulaşımına bağlı olduğu halde, olaylar onları yalancı çıkarmıştır. O zamandan beri, iş konusunda öne sürülen her türlü sözde engel, fabrika denetmenlerince düpedüz yalan kabul edilmektedir.[205] Çocukları Çalıştırma

[202] *Child. Empl. Comm., IV. Rep.*, s. xxxii. "Demiryolu şebekesinin yaygınlaşmasının bu ani sipariş verme adetinin büyük ölçüde artmasına katkıda bulunduğu ve bunun sonucu olarak da, yemek saatlerinin ihmal edildiği, işçilerin geç saatlere kadar çalıştığı ifade edilmektedir." (*l.c.*, s. xxxi.)

[203] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep.*, s. xxxv, n° 235, 237.

[204] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep.*, s. 127, n° 56.

Komisyonunun son derece dikkatli ve dürüst incelemeleriyle, çalışma saatlerinin bir düzene bağlanmasıyla, bazı sanayilerde, daha önce harcanan emek kitlesinin bütün bir yıla eşit olarak dağılmasının sağlandığı;[206] modanın öldürücü ve anlamsız[207] olan ve zaten büyük sanayi ile bağdaşmayan kaprislerinin ilk kez bu düzenleme ile rasyonel bir biçimde dizginlendiği; okyanuslardaki deniz ulaştırması ile iletişim araçlarındaki gelişmenin genellikle mevsimlik işin dayandığı asıl teknik temeli yıktığı;[208] daha büyük binalar, ek makineler, çalışan işçi sayısındaki artış[209] ve bütün bu sayılanların [sayfa 490] işkolunun yönetim tarzında yarattığı değişiklikler karşısında, öteki bütün sözde yenilemeyen engellerin ortadan kalktığı tanıtlanmıştır.[210] Ama bütün bunlara karşın, kendi temsilcileri tarafından da tekrar tekrar ifade edildiği gibi, sermayenin, çalışma saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesi için "parlamentonun çıkartacağı genel bir yasanın baskısı"[211] olmaksızın bu gibi degişikliklerle uzlaşması olanaksızdı.

DOKUZUNCU KESİM. – FABRİKA YASALARI
BU YASANIN SAĞLIK VE EĞİTİM İLE İLGİLİ MADDELERİ
BUNLARIN İNGİLTERE'DE YAYGINLAŞMASI

Toplumun, kendi kendine gelişip şekillenen üretim biçimine karşı

[205] "Siparişlerin zamanında tamamlanmaması nedeniyle ticaretin uğradığı kayıpla ilgili olarak, bunun, 1832 ve 1833 yıllarında, fabrika patronlarının, pek sevdikleri bir iddia olduğunu anımsıyorum. Bu konuda şimdi öne sürülebilecek hiç bir şey, o sıralar, yani buharın, bütün mesafeleri yarıya indirmesinden ve ulaştırma için yerii düzenlemelerin yerleşmesinden önce, sahip olabileceğinden daha kuvvetli olamaz. Bu iddianın, o zaman gerçeklerle karşılaştırıldığında doğru olmadığı anlaşılmıştı, şimdi de gerçeklerle karşılaştırılsa doğru olmadığı kuşkusuz ortaya çıkacaktır." (*Reports of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1862. s. 54, 55.)

[206] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep*., s. xvııı, n° 118.

[207] John Bellers daha 1699 yılında şöyle demişti: "Modanın değişkenliği, gereksinme içindeki yoksulların sayısını artırır. İçinde iki büyük kötülük taşır: birincisi, kalfalar kışın işsizlikten sefil ve perişan olurlar, çünkü kumaşçılar ile dokumacı patronları, ilkyaz gelmeden ve modanın ne olacağını bilmeden, kafalarını çalışır halde tutmak için sermaye yatırmaya cesaret edemezler; ikincisi, ilkyazda yeter sayıda kalfa bulunamaz ve dokumaci patronları birçok çırak almak zorunda kalırlar; üç ya da altı ayda krallığın gereksinmesini karşılamak durumundadırlar; böylece, sabanlar sahipsiz kalır, tarlalar ırgatsız; kentler dilencilerle dolar, dilenmeken utananlar kışın açlıktan ölürler." (*Essays about the Poor, Manufactures. etc..* s. 9.)

[208] Ch. Empl. Comm.. V. Rep.. s. 171, n° 34.

[209] Bradford'lu bazı ihracat firmaları sahiplerinin ifadeleri şöyle: "Bu koşullar altında çocukların sabah 8'den akşam 7.30'a kadar çalışmalarına gerek olmadığı açıktır. Bu, yalnızca, fazladan işçi çalıştırılması ve fazla sermaye yatırımı sorunudur. Eğer bazı patronlar bu kadar açgözlü olmasalar, çocuklar geç saatlere kadar çalıştırılmazdı; ek bir makine, yalnız 16 ya da 18 sterline malolur: bu fazla çalışma, çoğu kez, araç ve yer yetersizliğinden ileri geliyor." (*Ch. Empl. Comm., V. Rep.* s. 171, n° 35. 36, 38.)

[210] *l.c*., Çalışma saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesini, diğer yönleriyle işçilerin fabrikatörlere ve fabrikatörlerin kendilerinin toptancı tüccarlara karşı bir korunma önlemi olarak gören Londralı bir fabrikatör şöyle diyor: "İşkolumuzdaki sıkışıklığın nedeni, örneğin, belli mevsimde yerine ulaşması için malları yelkenli gemi ile göndermek isteyen ve aynı zamanda da yelkenli gemi ile buharlı gemi arasındaki navlun farkını cebe indiren, ya da rakiplerinden önce dış pazarlarda olmak için, iki buharlı gemiden erken hareket edenini seçen ihracatçılardır."

[211] Bir fabrikatör şöyle diyor: "Genel bir Parlamento yasası zoruyla, tesislerdeki genişleme pahasına bundan kaçırılabilirdi," *l.c*., s. x. n° 38.

ilk bilinçli ve yöntemli tepkisi olan fabrika yasaları, gördüğümüz gibi, tıpkı pamuk ipliği, otomat ve elektrikli telgraf gibi büyük sanayilerin zorunlu bir ürünüdür. İngiltere'de bu yönetmeliğin yaygınlaşmasını incelemeye geçmeden önce, fabrika yasalarında yeralan ve çalışma saatleri ile ilgisi olmayan bazı hükümleri kısaca gözden geçireceğiz.

Kapitalistin kaçamaklı bir yol bulmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmaları bir yana, sağlıkla ilgili hükümler son derece yavan olup, aslında, duvarların badanalanması, diğer bazı konularda temizliğin sağlanması, havalandırma ve tehlikeli maddelere karşı korunma konularında hükümlerle sınırlıdır. İşçilerin sakatlanmaması için kendilerine ufak-tefek masraflar yükleyen bu maddelere karşı patronların gösterdiği fanatik direnmeye üçüncü kitapta tekrar döneceğiz; bu direnme, çıkar çatışmalarının bulunduğu bir toplumda, her bireyin kendi kişisel çıkarını korumaktan başka bir şeyi düşünmemesi ile zorunlu olarak ortak gönenci geliştireceği şeklindeki serbest ticaret dogmasına, yeni [sayfa 491] ve parlak bir ışık tutuyor! Bir örnek vermek yetecektir. Bilindiği gibi son yirmi yılda keten sanayii çok daha fazla gelişmiş ve bununla birlikte İrlanda'daki keten didikleme ve temizleme yerlerinin sayısı da artmıştır. 1864'te bu ülkede bu tür yerlerin sayısı 1.800 idi. Her sonbahar ve kış mevsiminde çevredeki küçük çiftçilerin karıları, oğulları ve kızları olan ve makineye hiç bir alışkanlıkları bulunmayan bir yığın insan, tarlalardan alınarak, bu makinenin çarklarına keten vermek için fabrikalara getirilirler. Hem sayı, hem de oluş şekli bakımından buradaki kazalar, makinenin tarihinde hiç görülmeyecek şekildedir. Cork yakınında Kildinan'da bir didikleme fabrikasında, 1852 ile 1856 arasında altısı ölüm ve altmışı ağır yaralanma ile sonuçlanan kazalar olmuştur; bu kazaların hepsi, birkaç şilin değerinde basit bir araç kullanılarak önlenebilirdi. Downpatrick'teki fabrikaların resmi cerrahı Dr. W. White, 15 Aralık 1865 tarihli raporunda şöyle diyor: "Didikleme fabrikalarındaki ciddi kazalar çok korkunç türdendir. Çoğu durumda vücudun bir kısmı gövdeden ayrılmakta, ya ölüme ya da yaşam boyu sürecek bir sakatlığa ve ıstıraba yolaçmaktadır. Ülkedeki fabrika sayısındaki artış, kuşkusuz, bu korkunç sonuçları da artıracaktır. Fabrikaların bir yasanın denetimi altına alınması, büyük bir nimet olacaktır. Kanıma göre, didikleme fabrikalarının gereği gibi denetlenmesiyle pek çok hayatın ve uzvun kaybedilmesi önlenebilir."[212]

Kapitalist üretim tarzının niteliğini, temizlikle sağlığın korunması için gerekli en basit araç ve gerecin Parlamentodan çıkacak bir yasayı zorunlu kılmasından daha iyi ne gösterebilir? 1864 tarihli fabrika yasası, çömlekçilik işkolunda, "çoğu durumda 20 yıl ve bazan da ebedi süren bir perhiz döneminden sonra, 200 işyerini badanalatmış ve temizletmiştir". (İşte kapitalistin "perhizi" budur!) "Bu işyerlerinde 27.800 zanaatçı,

[212] *l.c.,* s. xv, n° 72 *sqq.*

şimdiye kadar, uzun günler ve çoğu zaman da geceler boyunca o pis havada çalışıyorlardı; böylece, bir başka durumda nispeten zararsız olabilecek bir iş, bu yüzden hastalık ve ölüm saçıyordu. Yasa, havalandırmayı büyük ölçüde iyileştirmiştir."[213] Aynı zamanda, yasanın bu bölümü, kapitalist üretim tarzının, niteliği gereği, belli bir noktadan sonra, aklauygun her türlü düzeltmeye ve iyileştirmeye elverişli olmadığını, çarpıcı bir biçimde gösterir. Sürekli olarak [sayfa 492] çalışılan yerlerde kişi başına en az 500 *foot* küp yer olması gerektiğini İngiliz hekimlerinin hepsinin de kabul ettikleri tekrar tekrar belirtilmiştir. Şimdi, fabrika yasası, zorunlu hükümleri nedeniyle, dolaylı yoldan, küçük işyerlerinin fabrikalara dönüşümünü hızlandırmış ve böylece gene dolaylı şekilde, daha küçük kapitalistlerin mülkiyet hakkına müdahale ederek, büyüklerin tekel kurmasını güven altına aldığı gibi, eğer bir de, her işyerinde işçi başına düşecek uygun büyüklükteki yerin sağlanmasını zorunlu hale getirseydi, binlerce küçük işvereni, doğrudan doğruya malından mülkünden etmiş olurdu! Kapitalist üretim tarzının temeline, yani büyüklü-küçüklü her türlü sermayenin, emek-gücünün "serbestçe" satınalınması ve tüketilmesi aracılığı ile kendisini genişletmesi ilkesine saldırmış olurdu. Bu nedenle, fabrika yasası, 500 *foot* küplük nefes alanı sağlanamadan çıkmaza sokuldu. Sağlık yetkilileri, sanayi araştırma komisyonları, fabrika denetmenleri, bir ağızdan ve tekrar tekrar, bu 500 *foot* küplük havanın gerekliliğini ve bunu sermayenin elinden koparıp almanın olanaksız olduğunu söylediler. Böylece bunlar, aslında, işçiler arasındaki verem ve diğer göğüs hastalıklarının, sermayenin zorunlu varlık koşulları olduğunu ilân etmiş oluyorlardı.[214]

Yasanın öğrenimle ilgili hükümleri bütünüyle saçma olmakla birlikte, hiç değilse, ilköğrenimin, çocukların çalıştırılması için zorunlu koşul olduğunu ilân ediyordu.[215] Bu hükümlerin ilk başarısı, öğrenimle jimnastiğin[216] el işiyle birleştirilebileceğini ve dolayısıyla el işinin öğrenim ve

[213] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31st Oct., 1865, s. 127.

[214] Sağlıklı normal bir bireyin ortalama yoğunlukta her soluması ile, aşağı yukarı 25 inch küp hava tükettiği ve her dakikada yaklaşık 20 kez solunum yapıldığı deneylerle bulunmuştur. Böylece, bir kimsenin 24 saatte soluduğu hava, yaklaşık 720.000 *inch* küp ya da 416 *foot* küptür. Ayrıca şurası da açıktır ki, bir kez solunan hava, doğanın büyük laboratuvarında temizlenmeden tekrar aynı sürece hizmet edemez. Valentin ve Brunner'in denemelerine göre, sağlıklı bir insan, saatte, yaklaşık 1.300 *inch* küp karbondioksit verir; bu, 24 saatte akciğerlerden 8 *inch* kadar katı karbon atıldığı anlamına gelir. "Her insanın en az 800 *foot* küp havaya gereksinmesi vardır." (Huxley, [*Lessons in elementary Physiology*, London 1866, s. 105.].)

[215] İngiliz fabrika yasalarına göre, ana-babalar, 14 yaşından küçük çocuklarını aynı zamanda bunlara ilköğretim sağlamadan yasanın denetimi altına giren fabrikalara gönderemezler. Fabrikatörler de yasanın hükümlerinin yerine getirilmesinden sorumludurlar. "Fabrikanın eğitim sağlaması zorunludur ve yapılacak işin koşullarından biridir." (*Rep. of 1nsp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 111.)

[216] Fabrika işçisi çocuklarla yoksul öğrencilerin zorunlu eğitimleri ile jimnastiğin (oğlan çocukları için askeri eğitimin) birleştirilmesinin çok yararlı sonuçları konusunda, "The National Association for the Promotion of Social Science"in yedinci yıllık kongresinde N. W. Senior'un yaptığı konuşma (*Report of Proceedings etc.,* Lond. 1863, s. 63, 64.) ile *Rep. of İnsp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 118, 119, 120, 126 ve devamına bakınız.

jimnastikle birarada yürütülebileceğini [sayfa 493] ğini ilk kez tanıtlaması olmuştur. Fabrika denetmenleri, okul müdürleriyle yaptıkarı soruşturmalardan, çok geçmeden, fabrikadaki çocukların, düzenli gündüz okullarında okuyan çocukların ancak yarısı kadar öğrenim gördükleri halde, onlar kadar ve çoğu zaman daha fazla şey öğrendiklerini ortaya çıkarmışlardır. "Bu, andaç, günün yalnız yarısında okulda bulunan çocukların daima uyanık ve öğrenime hemen hemen daima hazır ve istekli olmaları gerçeği ile açıklanabilir. Yarım gün el ile çalışma, yarım gün öğrenim, ardarda bir dinlenme ve rahatlık sağlamaktadır; böylece bunların ikisi de, çocuğa, bütün gün tek biriyle ilgilenmekten çok daha yararlı oluyor. Sabahtan beri okulda bulunan bir çocuğun (özellikle sıcak havalarda) işinden uyanık ve canlı gelen bir çocukla yarışamayacağı apaçıktır."[217] Bu konuda daha fazla bilgi, 1863 yılında Edinburgh'ta yapılan Toplumsal Bilimler Kongresinde Senior'ün yaptığı konuşmada bulunabilir. Konuşmacı, burada, diğer şeyler yanında, yukarı ve orta sınıflardaki çocukların tekdüze ve yararsız derecede uzun okul saatlerinin, öğretmenin işini nasıl ağırlaştırdığını ve "onun da yalnız yararsız kalmayıp, mutlak olarak zararlı bir biçimde çocukların zamanını, sağlığını ve enerjisini boşuboşuna tükettiğini" göstermektedir.[218] Robert Owen'in ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, gelecekteki eğitimin tohumu, fabrika sistemi içinde atılmış ve filizlenmeye başlamıştır; bu tür bir eğitimle, belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi öğrenim ve jimnastik ile birarada yürütecek ve bu yalnızca üretimdeki etkinliğin artırılmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır. [sayfa 494]

Büyük sanayi, görmüş olduğumuz gibi, sahip olduğu teknik araçlarla, manüfaktürde insanın elini-ayağını bütün yaşamı boyunca tek bir parça işe bağlayan işbölümünü ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda, bu sanayiin kapitalist biçimi, bu aynı işbölümünü daha da büyük boyutlarla yeniden yaratıyor ve bunu, fabrikada, işçiyi makinenin canlı bir parçası haline dönüştürerek, fabrikanın dışındaki yerlerde ise, kısmen,

[217] *Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 118. Bir ipekli dokuma fabrikatörü, Çocukları Çalıştırma Komisyonunda safça şöyle diyordu: "Yeterli ve becerikli işçi yetiştirmenin gerçek sırrının, eğitim ile işin çocukluk döneminden başlayarak birleştirilmesinde olduğuna inanıyorum. İşin çok ağır, ürkütücü ve sağlığa zararlı olmaması gerektiğine kuşku yoktur, ama bu birliğin yararlarından da ben eminim. Benim çocuklarımın da, eğitime bir çeşitlilik verilmesi için, iş ile oyunu birarada yürütmelerini isterdim." (*Ch. Empl. Comm., V. Rep.,* s. 82, n° 36.)

[218] Senior, *l.c.*, s. 66. Belli bir düzeye ulaşan büyük sanayiin üretim tarzı ile toplumsal üretim koşullarında yarattığı devrim yoluyla, insanların kafalarında da nasıl büyük bir değişikliğe yolaçtığının çarpıcı bir örneği, Senior'ün 1863 yılında yaptığı konuşma ile, 1868 tarihli fabrika yasasına karşı sert konuşması arasında yapılacak bir karşılaştırmada, ya da yukarda sözü edilen kongrenin görüşleri ile, İngiltere'nin bazı kırsal kesimlerinde, ana-babaların açlık tehdidi ile çocuklarını eğitmekten alıkonulması olgusu arasında yapılacak bir karşılaştırmada görülebilir. Örneğin, Mr. Snoll, yoksul bir kimsenin kilise yardımı istemesi halinde, çocuklarını okuldan alma zorunda bırakılmasının Somersetshire'da yaygın bir olay olduğunu bildirmektedir. Feltham rahibi Mr. Wollarton da, "çocuklarını okula göndermekte oldukları" gerekçesiyle bazı ailelere yardım verilmediği konusunda örnekler vermektedir!

makineyle makine işçisini şurada burada çalıştırarak,[219] kısmen de, kadın, çocuk ve ucuz vasıfsız emeği üretim alanına sokmak suretiyle, yeni bir temele dayanan işbölümünü yeniden kurarak yapıyordu.

Manüfaktür tipi işbölümü ile büyük sanayiin yöntemleri arasındaki uzlaşmaz karşıtlık kendisini kuvvetle duyurur. Bu diğer şeylerin yanında modern fabrika ile manüfaktürlerde çalıştırılan çocukların büyük bir kısmının, daha ilk yıllarından beri en basit el işlerine bağlanarak, ilerdeki yıllarda, aynı fabrikalarda ya da manüfaktürlerde bile kendilerini yararlı hale getirebilecek tek bir iş bile öğretmeden, yıllarca sömürülmesi gibi korkunç bir gerçekte kendini belli eder. Örneğin, İngiltere'de kitap basımı işlerinde, bir zamanlar, eski manüfaktürler ile elzanaatlarına benzeyen bir sistem vardı ve, çıraklar kolay bir işten gitgide daha zor işlere geçerlerdi. Usta bir baskıcı olana kadar bir dizi öğrenimden geçerlerdi. Okuma-yazma hepsi için bir meslek zorunluluğu idi. Baskı makinesi ile bütün bunlar değişti. Şimdi iki çeşit işçi çalıştırıyor, birisi yetişkin makine işçileri, diğer çoğu 11 ile 17 yaşlarııda, tek işleri makineye kağıt yaymak ya da basılı kağıtları ortadan çekmek olan çocuklar. Bunlar, bu yorucu ve usandırıcı işi, özellikle Londra'da, haftanın birkaç gününde aralıksız 14, 15, 16 saat yaparlar ve sık sık da, yalnızca iki saatlik yemek ve uyku paydosu verilerek 36 saat çalışırlar.[220] Bunların çoğu okuma bilmedikleri gibi [sayfa 495] genel olarak tam bir yabanıl ve çok garip yaratıklardır. "Yapacakları iş için yetiştirilmeleri yolunda hiç bir zihinsel eğitime gerek yoktur; hünere pek az yer vardır ve uslamlamaya ise çok daha az; ücretleri diğer çocuklara göre yüksek ise de, büyüdükçe artmaz ve bunların çoğu, daha yüksek ücret ve daha fazla sorumluluk isteyen makine işçiliği gibi bir yere yükselme umuduna sahip değillerdir, çünkü her makinenin bir işçisi vardır, oysa en az iki, ve çoğu kez dört çocuk bir makinede çalışırlar."[221] Böyle bir çocuk, işi için fazla yaşlı hale gelir gelmez, yani en geç 17 yaşlarına gelince, basımevinden atılır. Bunlar, artık, suçlu ordusunun adayları haline gelmişlerdir. Başka bir yerde iş bulma çabaları, bilisizlikleri, yabanıllıkları ve, akıl ve bedence yozlaşmaları nedeniyle olumlu sonuç vermez.

Manüfaktür tipi işyerinde işbölümü neyse, toplum içindeki işbölümü de aynıdır. Elzanatları ile manüfaktür, toplumsal üretimin ge-

[219] İnsan gücüyle çalıştırılan el makinelerinin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, mekanik güçle çalışan daha fazla gelişmiş makineler ile rekabete girmesi halinde, makineyi kullanan işçi yönünden büyük bir değişiklik kendisini gösterir. Başlangıçta buharlı makine, işçnin yerini alır; sonra da işçi, buharlı makinenin yerini almak zorunda kalır. Dolayısıyla, harcanan emek-gücünün gerilimi ve miktarı dev boyutlara ulaşır ve özellikle bu işkenceye mahküm edilen çocuklar bakımından bu böyledir. Komisyon üyelerinden Mr. Longe, Coventry ile yörelerinde, daha küçük makineleri çalıştıran daha küçük yaştaki çocuklar bir yana, şerit dokuma tezgâhlarını çalıştıran 10 ile 15 yaşında çocuklar olduğunu söylüyor. "Bu olağanüstü yorucu bir iş. Çocuk yalnız buhar gücünün yerini alan bir araç." (*Ch. Empl. Comm., V. Rep.,* 1866, s 114, n° 6.) Pesmi raporların deyimiyle, "bu kölelik sisteminin" öldürücü sonuçları konusunda bkz: *l. c*., s. 114 *sqq.*

[220] *l.c.*, s. 3, n° 24.

[221] *l.c.*, s. 7, n° 60.

nel temelini oluşturdukları sürece, üreticinin tek bir üretim dalına bağlanıp kalması, yaptığı çeşitli işlerin parçalanması,[222] gelişmenin zorunlu bir adımıdır. Bu temel üzerinde her üretim kolu, ampirik olarak kendisine en uygun teknik biçimi bulur, bunu yavaş yavaş yetkinleştirir ve belli bir olgunluk düzeyine ulaşınca bu biçimi hızla billurlaştırır. Şurada burada yapılan değişikliklerin tek nedeni, ticaretin sağladığı yeni hammaddeler dışında, emek araçlarında giderek meydana gelen değişmelerdir. Ama bunların biçimleri de, bir kez belirli bir biçimde deneyinle yerleşince, binlerce yıl boyunca bir kuşaktan bir diğerine aktarılan birçok şey gibi, katılaşır. Daha 18. yüzyıla gelinceye kadar, bazı zanaatların "sır" (mystéres) sayılmaları çok ilginçtir;[223] bunların sırlarını, [sayfa 496] ancak tamamen bu mertebeye erişmiş olanlar öğrenebilirlerdi. Büyük sanayi, kendi toplumsal üretim sürecini insandan gizleyen ve, çeşitli ve kendiliğinden bölünmüş üretim kollarını yalnız dıştan bakanlara değil, bu işin içinde olanlara bile muamma haline gelen bu perdeyi yırtmıştır. İzlediği her üretim sürecini, insan eliyle yapılıp yapılamayacağını hiç dikkate almaksızın, onu oluşturan hareketlere bölme ilkesi, yeni modern teknoloji bilimini doğurmuştur. Sanayi sürecinin, çeşitli, görünüşte birbirleriyle ilişkisiz ve katılaşmış biçimleri, şimdi artık, belli yararlı etkilerin elde edilmesi için doğabiliminin bilinçli ve sistemli uygulamaları halini almışlardır. Tıpkı mekanik biliminin, en karmaşık makineleri, basit mekanik güçlerin devamlı bir yinelenmesi olarak görmesi gibi, teknoloji de, kullanılan aletlerin bütün çeşitliliğine karşın, insan vücudunun her türlü üretken faaliyetinin kendilerinde zorunlu olarak yeraldığı birkaç temel devinim biçimini keşfetmiştir.

Büyük sanayi, mevcut üretim sürecini hiç bir zaman son ve değişmez bir biçim olarak görmez ve ele almaz. Bunun için de, bu sanayiin teknik temeli devrimcidir, oysa daha önceki üretim tarzları özünde tutucuydu.[224] Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler yardımıy-

[222] "İskoç yaylalarının bazı yerlerinde, istatistiklere göre yakın zamanlara kadar her köylü, kendi işlediği deriyle kendi ayakkabısını yapıyordu. Çobanlarla çiftçilerin çoğu, yanlarında karıları ve çocukları ile, kiliseye, koyunlarından kırptıkları yünden ve tarlasında yetiştirdiği ketenden, kendi elleriyle dokuyup yaptıkları elbiseler içinde gelirler. Bunların hazırlanmasında, çuvaldız, iğne, yüksük ve dokumacılıkta kullanılan birkaç parça demir eşya dışında, pek az şey satın alınır. Boyalar bile kadınlar tarafından ağaçlardan, köklerden ve otlardan yapılır." (Dugald Stewart, *Works*, Hamilton's ed., vol. VIII, s. 327-328.)

[223] Etienne Buileau'nun ünlü *Livre des métiers*'inde, kalfaların, ustaların arasına kabul edilmesi töreninde şu yemini ettiklerini öğreniyoruz: "Kardeşlerimi, kardeşçe bir sevgi ile seveceğime, kendi sanatlarında onlara destek olacağıma, mesleğin sırlarını bilerek açığa vurmayacağıma, herkesin yararı açısından, başkalarının yaptığı mallardaki kusurlara alıcının dikkatini çekerek, kendi mallarımı tavsiye etmeyeceğime ..."

[224] "Burjuvazi, üretim araçlarını, ve böylelikle üretim ılışkilerini ve, onlarla birlikte, toplumsal ilişkilerin tümünü sürekli devrimcileştirmeksizin varolamaz. Daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varlık koşulu, bunun tersine, eski üretim biçimlerinin değişmeksizin korunmasıydı. Üretimin sürekli altüst oluşu, bütün toplumsal koşullardaki düzenin kesintisiz bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik, burjuva çağını bütün daha öncekilerden ayırdeder. Bütün sabit, donmuş ilişkiler, beraberlerinde getirdikleri eski ve saygıdeğer önyargılar ve görüşler ile birlikte tasfiye oluyorlar, bütün yeni oluşmuş olanlar kemikleşemeden eskiyorlar. Yerleşmiş olan ne varsa

la, yalnız üretimin teknik temelinde sürekli değişikliklere yolaçmakla kalmaz, işçilerin görevleriyle, emek-sürecinin toplumsal bileşiminde de değişikliklere yolaçar. Böylece aynı zamanda, toplumdaki işbölümünde de köklü değişiklikler yapmakta ve, sermaye ile işçi kitlelerini durup dinlenmeden bir üretim sürecinden diğerine atmaktadır. Bu nedenle, büyük sanayi, niteliği gereği, bir yandan, emekte değişmeyi, görevde akıcılığı, işçide genel bir hareketliliği zorunlu kılarkek, öte yandan da eski işbölümünü o katılaşmış özellik ve ayrıntılarıyla yeniden canlandırmıştır. Büyük sanayiin teknik zorunlulukları ile, bu kapitalist [sayfa 497] biçim içinde yatan toplumsal niteliği arasındaki mutlak çelişkinin, işçinin durumundaki her türlü kararlıık ve güvenliği nasıl yokettiğini; emek araçlarını elinden alarak, gerekli geçim araçlarından da yoksun bıraktığını ve,[225] parça-işlerine bile elatıp onu nasıl gereksiz duruma getirdiğini görmüş bulunuyoruz. Bu uzlaşmaz karşıtlığı, daima sermayenin emrinde olması için sefalet içinde yaşayan yedek sanayi ordusu gibi bir canavarın yaratılmasında; işçi sınıfı içinde durup dinlenmeden verilen kurbanlarda; emek-gücünü harvurup harman savurmasında ve, her ekonomik gelişmeyi toplumsal bir rekabet haline dönüştüren toplumsal anarşinin yolaçtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile görmüş bulunuyoruz. Bu, olumsuz yandır. Ama bir yandan şimdi işteki çeşitlilik, karşı konulmaz doğal bir yasa şeklinde ve her yerde direnmeyle yüzyüze gelen[226] doğal bir yasanın gözü kapalı yıkıcılığı ile kendisini gösterirken, öte yandan da, büyük sanayi, getirdiği felaketler aracılığı ile, üretimin temel yasası olarak, işin çeşitliliğinin kabul edilmesi zorunluluğunu ortaya koyarak, işçilerin, bu çeşitli işler için yatkın duruma gelmesini ve bu yeteneklerinin en geniş ölçüde gelişmesini sağlamıştır. Üretim tarzını, bu yasanının normal olarak işlemesine uydurmak, toplum için bir ölümkalım sorunu oluyor. Büyük sanayi, gerçekte, toplumu, bütün yaşamı boyunca bir ve aynı işi yineleyerek güdükleşen ve böylece bir "parçainsan" haline gelen bugünün parça-işçisinin yerini, çeşitli işlere yatkın, üretimdeki herhangi bir değişmeyi karşılamaya hazır ve yerine getirdiği çeşitli toplumsal görevleri, kendi doğal ve sonradan kazanılmış yeteneklerine serbestçe uygulama alanı sağlayan bir şey olarak benimseyen

eriyip gidiyor, kutsal olan ne varsa lânetleniyor, ve insan, kendi gerçek yaşam koşullarına ve hemcinsiyle olan ilişkilerine nihayet ayık kafa ile bakmak zorunda kalıyor." (F. Engels und Karl Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei*, Lond. 1848, s. 5. "Komünist Parti Manifestosu", "*Komünist Manifesto*"*nun Doğuşu*, Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 113-114])

225 "Geçim araçlarımı elimden almakla – Canımı almış oluyorsun." Shakespéare, [*Venedik Taciri*, sahne IV, perde I, s. 375-376.]

226 Bir Fransız işçisi San Francisco'dan dönüşünde şunları yazıyordu: "California'da çalıştırıldığım çeşitli şilerde bunların hepsini de yapabileceğimi daha önce dünyada düşünemezdim. Basımevi işinden başkasını yapamayacağıma iyice inanmıştım. ... Gömlek değiştirir gibi iş değiştiren bu serüvenci dünyanın içine düşünce ben de ister istemez herkes gibi yaptım. Madencilik yeter kazanç sağlamayınca, kente gittim ve orada, kimi zaman mürettiplik, kimi zaman lehimcilik, çatı kaplamacılığı vb. yaptım. Her tür işe yatkın olduğumu görünce, kendimi daha az salyangoz, daha çok insan görmeye başladım." (A. Corbon, *De l'enseignement professionnel*, 2. Ed.,s. 50)

tam anlamıyla gelişmiş bir bireyi koymayı, bir ölüm-kalım sorunu halinde zorlamaktadır.

Bu devrimi gerçekleştirmeye doğru kendiliğinden atılmış bir adım, teknik ve tarım okulları ile, "*écoles d'enseignement professionnel*"* kurulmasıdır; buralarda işçi çocuklarına biraz teknoloji [sayfa 498] bilgisi ile, çeşitli emek araçlarının nasıl kullanılacağı öğretilir Sermayeden zorla kopartılıp alınan ilk ve pek zayıf bir ödün olan fabrika yasası, ilköğrenimi fabrikadaki çalışmayla birleştirerek bir sınırlama getirmiş olmakla birlikte, işçi sınıfı iktidara geldiği zaman –ki bu kaçınılmaz bir şeydir–, hem pratik, hem teorik teknik eğitimin, işçi sınıfı okullarında layık oldukları yeri alacaklarına hiç kuşku yoktur. Eski tip işbölümünün ortadan kalkmasıyla sonuçlanacak olan böyle devrimci bir oluşumun, kapitalist üretim biçimi ve, işçinin bu biçim içersinde aldığı ekonomik statü ile taban tabana zıt olduğuna da hiç kuşku yoktur. Ama belli bir üretim biçiminin içinde yatan uzlaşmaz çelişkilerin tarihsel gelişimi, bu üretim biçiminin çözülüp dağılarak yerine bir yenisinin kurulmasını sağlayan tek yoldur. "*Ne sutor ultra crepidam*!"** sözü, elzanaatlarının bu *nec plus ultra**** bilgeliği, saatci-Watt'ın buharlı makineyi, berber Arkwright'in çıkrığı, kuyumcu Fulton'un buharlı gemiyi bulmalarıyla, düpedüz saçma bir söz haline gelmiştir.[227]

Fabrika yönetmeliği, yalnız, fabrikalardaki, manüfaktürlerdeki vb. emeği düzenlediği sürece, yalnızca sermayenin sömürme hakkına bir müdahale olarak görülüyordu. Ama bu düzenleme "ev-emeği"[228] denilen alana uzanır uzanmaz, bu, doğrudan doğruya *patria potestas*'a, ana-babalık otoritesine bir saldırı olarak kabul edildi. Yufka yürekli İngiliz Parlamentosu, uzun süre bu adımı atmaktan çekinmişti. Ne var ki, gerçeklerin gücü, en sonunda, büyük sanayiin, geleneksel ailenin dayandığı ekonomik temeller ile, buna bağlı bulunan aile emeğini yıkmakla, bütün geleneksel aile bağlarını da gevşettiğini kabul etmek durumunda kaldı. Çocuk [sayfa 499] haklarının ilân edilmesi zamanı gelmişti. Çocuk Çalıştırma Komisyonu, 1866 tarihli son raporunda şöyle

* "Mesleki öğrenim okulları". -ç.

** "Kunduracı, çizmeden yukarı çıkma." (Eski Yunanlı ressam Apelles, bu sözlerle, bir kunduracının resimlerine yönelttiği eleştiriyi karşılıyor.) -ç.

*** Doruğuna ulaşmış. -ç.

[227] Ekonomi politik tarihinin gerçek olgusu John Bellers, toplumun iki karşıt ucunda aşırı gelişmişliğe ve güdüklüğe yolaçan bugünkü eğitim ve işbölümü sisteminin kaldırılması gereğini, 17. yüzyılın sonunda, çok açık bir şekilde görmüştü. Diğer şeyler arasında şunu söylüyor: "Tembel bir öğrenim, tembelliğin kendisini öğrenmekten ancak bir arpa boyu daha iyidir. ... Bedensel iş, tanrının ilk yasasıdır. ... Yemek, bedenin yaşaması, çalışma sağlığı için gereklidir; aylaklıkla kaçınılan acıları insan hastalıkla çeker.. ... Çalışma yaşam lambasına yağ koyar, düşünce onu yakar. ... Çocukça budala bir iş" (bu, Basedows ile onun modern taklitçilerine karşı önsezi ile yazılmış bir uyarmadır), "çocuğun aklını budala eder." (*Proposals for Raising a Colledge of Industry of all Useful Trades and Husbandry*, Lond. 1696, s. 12, 14, 16, 18.)

[228] Dantelacılık ile hasır örmeciliğinde gördüğümüz ve Sheffield, Birmingham vb. metal işlerinde daha ayrıntılı şekilde gösterilebileceği gibi, bu tür işler genellikle küçük işyerlerinde yapılmaktadır.

diyordu: “Bütün kanıtlar şu acı ve tatsız sonucu ortaya koymuştur: her iki cinsiyetteki çocuklar, ana ve babalarına karşı, herkesten fazla korunmaya muhtaç durumdadırlar.” Genellikle çocuk emeğinin ve özellikle ev-emeğinin sınırsız bir şekilde sömürülmesi sistemi, “yalnızca, ana-babaların hiç bir denetleme ve dizginlemeye uğramaksızın bu keyfi ve zarar verici kudretlerini kendi genç ve körpe yavruları üzerinde kullanabilmeleri nedeniyle sürdürülmektedir. ... Ana-babaların, çocuklarını “haftada şu kadar ücret kazanmaları gereken” birer makine haline getirme gibi mutlak bir kudrete sahip olmamaları gerekir. ... Bu nedenle, çocukların ve gençlerin, bu gibi durumlarda, fizik güçlerini vaktinden önce tahrip eden ve, entelektüel ve moral kişiliklerini aşağılatan işlerden korunmaları için doğal bir hak olarak yasakoyucuya başvurabilmeleri gerekir.”[229] Bununla birlikte, çocuk emeğinin doğrudan ya da dolaylı yoldan kapitalistçe sömürülmesini yaratan ana-baba otoritesi olmayıp, tersine, ana-baba otoritesinin ekonomik temelini yıkan kapitalist sömürü tarzı, bunun kullanılmasını, bir gücün kötüye kullanılması şeklinde yozlaştırmıştır. Ne var ki, eski aile bağlarının kapitalist sistem altında uğradığı çözülme, ne kadar korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, üretim sürecinde, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara, ev alanının dışında önemli bir rol vermekle, daha üst düzeyde bir aile şekli ve cinsiyetler arası ilişki konusunda yeni bir ekonomik temel yaratır. Cermen-hıristiyan aile şeklini mutlak ve değişmez saymak, birarada alındığı zaman bir dizi tarihsel gelişmenin halkaları olan, eski Roma, Yunan ya da Doğu aile şekline bu özelliği vermek kadar saçmadır. Ayrıca, her iki cinsiyeten ve her yaştan bireylerden oluşan kolektif çalışma grubunun, uygun koşullar altında, zorunlu olarak, insanı geliştiren bir kaynak halini alacağı açık bir gerçektir; oysa üretim sürecinin işçi için değil, işçinin üretim süreci için varolduğu, kendiliğinden ortaya çıkan, zalim ve kapitalistçe şekliyle bu durum, durmadan çevreye yayılan bir yozlaşma ve kölelik kaynağı olur.[230] [sayfa 500]

Fabrika yasalarının, –makinenin ilk yaratıları olan– makineli eğirme ve dokumacılık ile ilgili özel yasa olmaktan çıkartılarak, toplumsal üretimi bütünüyle kapsayacak bir yasa halinde genelleştirilmesi gereği, daha önce de gördüğümüz gibi, büyük sanayiin tarihsel gelişme tarzından ileri gelmiştir. Bu sanayiin gerisinde, manüfaktürün, elzanaatlarının ve ev sanayiinin geleneksel biçimi tümüyle devrime uğramıştır; manüfaktürler sürekli olarak fabrika sistemine ve elzanaatları da manüfaktürlere dönüşmüş ve ensonu, elzanaatları ile ev sanayileri, denebilir ki, şaşılacak kadar kısa bir sürede, kapitalist sömürünün en yabanıl çılgınlıklarını serbestçe gösterdiği sefalet yuvaları haline gelmişlerdir. Burada iki

[229] *Ch. Empl. Comm., V, Rep.*, s. xxv, n° 162; ve *II. Rep.*, s. xxxviii, n° . 285, 289; s. xxv, xxvi, n° 191

[230] “Fabrika işi, ev işi kadar temiz ve yetkin olabilir ve belki de daha fazla.” (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31st Oct., 1865. s. 129.)

tavır, ibreyi değiştirmiştir: birincisi, sermaye, kendisini, bir noktada yasal denetim altında görür görmez, öteki noktalarda çok daha pervasızca, sürekli olarak telâfi yolunu yinelemiştir;[231] ikincisi, kapitalistlerin, rekabet koşullarında eşitlik, yani emeğin her türlü sömürüsü konusunda konulacak sınırlarda eşitlik için kopardıkları feryat.[232] Bu noktada şimdi şu iki yürek parçalayıcı feryada kulak verelim. Çini, zincir vb. yapımcısı Bristol'lü Bay Cooksley'ler, fabrika yasasının hükümlerini, kendiliklerinden işyerlerine uygulamışlardı. "Çevredeki işyerlerinde eski düzensiz sistem uygulandığı için, Bay Cooksley'ler kendi işçilerinin, çalışmaya bir başka işyerinde saat altıdan sonra da devam etmelerinin zararını çekiyorlar. Bunlar, doğal olarak, 'bütününe sahip olmamız gereken çocukların güçlerinin bir kısmı tüketildiğinden, bu, bizim için bir haksızlık ve kayıptır' diyorlar."[233] Bay J. Simpson (Londra'da, karton kutu ve kesekağıdı yapımcısı) Çocukları Çalıştırma Komisyonu üyeleri önünde şöyle diyor: "(Yasal müdahale) için her dilekçeyi imzalamaya hazırdı. ... Kendisi işyerini kapattıktan sonra başkalarının çalışmayı sürdürüp onun siparişlerini aldıklarını düşünerek, geceleri daima huzursuz oluyordu."[234] Komisyon, özellikle şöyle diyor: "Aynı işkollarındaki daha küçük yerlerde çalışma saatleri hiç bir yasal sınırlama altında değilken, büyük işverenlerin fabrikalarında çalışma saatlerini yasal hükümlere bağlamak bunlar için haksızlık olacaktır. Küçük işyerlerinin yasadışı tutulması halinde, çalışma saatleri yönünden yaratılacak olan eşitsiz rekabet koşullarından ileri gelen [sayfa 501] haksızlığın yanısıra, büyük fabrikatörler, yasa kapsamına girmeyen işyerlerine akan çocuk ve kadın işçileri sağlamakta da güçlük çekeceklerdir. Ayrıca, sağlık, çalışma rahatlığı, öğrenim ve halkın genel gelişmesi için hemen daima son derece uygunsuz yerler olan küçük işyerlerinin çoğalması isteklendirilmiş olacaktır."[235] Komisyon, son raporunda, hemen hemen yarısı küçük sanayilerle ev işi denilen yerlerde sömürülmekte olan 1.400.000'den fazla çocuğun, gencin ve kadının fabrika yasası kapsamına alınmasını önermektedir.[236] Bu konuda şöyle deniyor: "Parlamento, bu çok sayıdaki çocukları, gençleri ve kadınları, önerilen koruyucu yasanın kapsamına almayı uygun gördüğü takdirde, böyle bir yasanın,

[231] *Rep. of Insp. of Fact*., 31st Oct.,1865. s; 27-32.

[232] *Rep. of Insp. of Fact*.'te sayısız örnekler bulunabilir.

[233] Ch. Empl. Comm., V. Rep., s. x, n° 35.

[234] Ch. Empl. Comm., V. Rep.. s. ıx, n° 28.

[235] *l.c.,* s. xxv, n° 165-167. Büyük boyutlu sanayilerin küçük boyutlulara göre avantajları için bkz: *Ch. Empl. Comm., III. Rep.,* s. 13, n° 144: s. 25, n° 121, s. 26, n° 125; s. 27, n° 140, vb..

[236] Yasa kapsamına alınması önerilen işkolları şunlardır: dantelacılık, çorapçılık, hasırcılık, çeşitli giyim eşyaları manüfaktürü, yapay çiçekcilik, kunduracılık, şapkacılık, eldivencilik, terzilik, yüksek fırınlardan iğneciliğe kadar bütün metal işleri, kağıtçılık, camcılık, tütün fabrikaları, lastik işleri, şerit ve sırma yapımı (dokumacılık için), el halı dokumacılığı, şemsiyecilik, iğ ve mekik yapımı, basımevcilik, ciltçilik, yazı malzemesi yapımı (kesekağıdı,. kart, renkli kağıtlar vb. dahil), urgancılık, kehribar süs eşyası yapımı, kiremit ve tuğlacılık, elle ipek dokumacılığı, Coventry dokumacılığı, tuz yatakları, mumculuk, çimentoculuk, şeker rafineleri, bisküvicilik, kereste ile ilgili çeşitli sanayiler ve diğer karmaşık işler.

yalnızca en yakın amacı olan gençler ve bünyeleri zayıf olanlar için değil, bu işlerde çalışan ve dolaylı ya da dolaysız olarak etki alanına giren daha da çok sayıdaki yetişkin işçi kitlesi üzerinde de yararlı etkileri olacağı kuşkusuzdur. Düzenli ve makul çalışma saatlerini bunlar için de zorunlu duruma getirecek; işyerlerinin sağlığa uygun ve temiz tutulmasını sağlayacak; hem kendinin ve hem de ülkenin gönencinin geniş ölçüde bağlı bulunduğu fiziksel güç kaynağı gözetilmiş ve geliştirilmiş olacak; yetişmekte olan kuşakların bedence gelişmelerini engelleyen ve genç yaşta çöküp gitmelerine neden olan çok küçük yaşlarda büyük çabalar harcamaktan bunları kurtaracak; ve ensonu, bu yasa, –hiç değilse 13 yaşına kadar– ilköğrenim fırsatını sağlayacak ve böylece, yardımcı komisyon üyelerimizin hazırladıkları raporlarda gerçeğe uygun bir şekilde gözler önüne serilen ve derin bir acı ve büyük bir ulusal utanç duygusu doğuran ... o kapkara bilisizliğe bir son verecektir."[237]

*Tori hükümeti, 5 Şubat 1867 tarihli Krallık Söylevinde, Sanayi [sayfa 502] Araştırma Komisyonunun önerilerini,[238] yasa tasarıları haline getirdiğini ilân etti. Bu noktaya ulaşabilmek için diğer bir yirmi yıllık *experimentum in corpere vili*** gerekmişti. Daha 1840 yılında çocukların çalıştırılması konusunda bir Parlamento Soruşturma Komisyonu kurulmuştu. Komisyonun 1842 tarihli raporu, Nassau W. Senior'ün ifadesiyle şu açıklamada bulunuyordu: "patronlarla ana-babaların, bencilliklerini, açgözlülüklerini ve insafsızlıklarını, çocuklarla gençlerin sefaletlerini, yozlaşmalarını ve mahvedilmelerini, şimdiye kadar raslanmayan bir şekilde gözler önüne seren korkunç bir tablo. ... Raporun, geçmiş bir çağın dehşetini anlattığı sanılabilir. Ama ne yazık ki, bu dehşet verici durumun aynen devam ettiğini gösteren kanıtlar vardır. Hardwicke'in iki yıl kadar önce yayınladığı bir kitapçık, 1842 yılında şikayet edilen kötülüklerin bugün de aynı şekilde sürüp gittiğini belirtmektedir. Bu raporun 20 yıl boyunca hiç dikkati çekmemiş olması, işçi sınıfı çocuklarının ahlâk ve sağlıklarının genel olarak uğradıkları ihmalin garip bir kanıtıdır. Bu süre boyunca, 'ne ahlâk denilen şeyden, ne eğitimden, ne dinden ve ne de aile sevgisinden hiç haberi olmadan yetiştirilen' bu çocuklara, şimdiki kuşağın ana-babaları olma olanağı verilmiş bulunuyor."[239]

Toplumsal koşullar değişikliğe uğradığı için Parlamento, 1862

* Burada, çeviriye esas alınan İngilizce metin ("tori hükümeti..."nden "Şu açıklamada bulunuyordu"ya kadar) 4. Almanca baskıya uygun olarak değiştirilmiştir. -*Ed.*

** Değersiz bedenleri üzerinda deney. -ç.

[237] *l.c.,* s. xxv, n° 169.

[238] Fabrika Yasalarının Kapsamını Genişleten Yasa, 12 Ağustos 1867'de kabul edilmiştir. Bu yasa, makine atelyeleri dahil bütün dökümhanelerin, demircilerin ve metal manüfaktürlerinin çalışma saatlerini düzenlemektedir; ayrıca, camcılık, kağıtçılık, tutkalcılık ve lastikçilik, tütün işlenmesini, mürettipliği, çiftçiliği ve ensonu 50'den fazla işçi çalıştıran bütün işyerlerini kapsamına alıyordu. Çalışma Saatlerini Düzenleme Yasası, 17 Ağustos 1867'de kabul edildi ve daha küçük işyerleri ile ev sanayileri denilen iş alanlarını düzenliyordu. Bu yasalar ile 1872 tarihli yeni Maden Yasasına, İkinci Ciltte tekrar döneceğim.

[239] Senior, Social Science Congress, s. 55-58.

tarihli komisyonun isteklerini, 1840 tarihli komisyonda yaptığı gibi rafa kaldırmaya cesaret edemezdi. Böylece 1864 yılında, daha komisyon raporunun ancak ilk kısmını yayımladığı sırada, seramik sanayii (çömlekçilik dahil), duvar kağıtçılığı, kibritçilik, fişek ve kapsül sanayileri, kadifecilik, tekstil sanayiinde yürürlükte bulunan yasaların kapsamına alındılar. Zamanın tori hükümeti 5 Şubat 1867 tarihli Krallık Söylevinde, 1866 yılında çalışmalarını tamamlayan komisyonun son tavsiyelerine dayanan yasa tasarılarının hazırlandığını ilân etti.

15 Ağustos 1867'de fabrika yasalarını genişleten yasa, 21 Ağustosta [sayfa 503] işyerlerini düzenleme yasası, Krallıkça onaylandı; bunlardan birincisi büyük, ikincisi küçük sanayi kollarıyla ilgiliydi.

Birinci yasa, yüksek fırınlara, demir ve bakır işleme yerlerine, dökümhanelere, makine yapımevlerine, metal atelyelerine, kauçuk işlerine, kağıt yapımevlerine, cam işlerine, tütün yapımevlerine, basımevlerine (gazeteler dahil), ciltevlerine, kısaca, genellikle aynı zamanda 50 ve daha fazla personeli yılda en az 100 işgünü çalıştıran bunlara benzer bütün sınai işletmelere uygulanır.

İşyerleri yasasının kapsadığı alanların büyüklüğü konusunda bir fikir vermek için, tanımlarla ilgili maddesinden aşağıdaki bölümleri aktarıyoruz.

"*Elzanaatı*, bir eşyanın tamamının ya da bir kısmının şeklinin değiştirilmesi, onarımı, süslenmesi, son şeklinin verilmesi ya da satışa hazır hale getirilmesi için kazanç amacıyla yürütülen devamlı ya da geçici bir meslek olarak yürütülen herhangi bir el emeğine denir."

"*İşlik*, içinde bir elzanaatının, bir çocuk, bir genç ya da bir kadın tarafından yürütüldüğü, ve bu çocuğu, genci ya da kadını çalıştıran kimsenin girip çıkmak ve denetlemek hakkını taşıdığı bir oda ya da üstü açık veya kapalı bir yerdir."

"*İstihdam edilme*, bir elzanaatında, ücret karşılığında olsun olmasın, bir ustanın ya da bu yasada belirlenen bir velinin yönetimi altında çalışmak demektir."

"*Veli*, baba, ana, vasi ya da bir çocuğun veya gencin vesayeti ya da denetimi kendisine verilmiş bir kimse demektir."

Çocukların, gençlerin ya da kadınların, yasa hükümlerinin tersine çalıştırmaları halinde uygulanacak cezayı gösteren 7. madde, veli olsun olmasın yalnızca işyerini işleteni değil, aynı zamanda, "bir çocuğun, gencin ya da bir kadının velisini ya da bunların çalışmalarından doğrudan yarar sağlayan kimseyi de" para cezasına çarptırmaktadır

Büyük kuruluşları kapsamına alan fabrika yasalarını genişleten yasa, getirdiği bir yığın hileli istisnalar ve patronlarla yapılmış korkakça uzlaşmalarla fabrika yasasının gerisinde kalmıştır.

Bütün ayrıntıları ile zavallı bir durumda olan işyerleri yasası, uygulamasıyla yükümlü bulunan belediyeler ile yerel yöneticilerin elinde ölü bir metin olarak kaldı. 1871 yılında Parlamento, bu yetkiyi, bunların

elinden alıp fabrika denetmenleri ne verdiği zaman, [sayfa 504] bir kalemde yüzbinden fazla işyeri ile üçyüz tukla ocağını bunların denetimine verdiği halde, zaten yeterli olmayan personel kadrosuna yalnızca sekiz yardımcı verme konusunda da gerekli dikkati gösteriyordu.[240]

Bu durumda, 1867 tarihli İngiliz yasalarında dikkati çeken şey, bir yandan, egemen sınıfların parlamentosuna, kapitalist sömürünün aşırılıklarına karşı ilke olarak bu kadar olağanüstü ve geniş çapta önlemler alma zorunluluğunun yüklenmesi, öte yandan ise, bu önlemleri uygulama konusunda gösterilen duraksama, isteksizlik ve kötü niyettir.

1862 tarihli soruşturma komisyonu, maden sanayii konusunda da yeni bir yönetmelik önermişti; bu sanayi kolu, diğerlerinden, büyük toprak sahipleri ile kapitalistlerin çıkarlarının elele olması gibi ayırdedici bir özelliği ile ayrılıyordu. Bu iki çıkar arasındaki uzlaşmaz karşıtlık, fabrika yasaları için yararlı olmuştu, oysa şimdi bu uzlaşmaz karşıtlığın bulunmayışı, madenler konusundaki yönetmeliğin getirilmesindeki gecikmeleri ve düzenbazlıkları açıklamaya yetiyordu.

1840 tarihli soruşturma komisyonu, öyle müthiş, öyle sarsıcı ve bütün Avrupa'da öylesine rezalet yaratan açıklamalar yaptı ki, Parlamento, vicdanını yatıştırmak için, 1842 tarihli Maden Yasasıni çıkarttı ve yeraltı madenlerinde 10 yaşından küçük çocuklarla kadınların çalıştırılmasını yasaklamakla yetindi.

Daha sonraki 1860 tarihli Madenleri Denetleme Yasası, madenlerin bu amaç için özel olarak atanmış resmi memurlar tarafından denetlenmesi, ve 10 ile 12 yaş arasındaki oğlan çocukların okul belgeleri olmadıkça ya da belirli bir süre okula devam etmedikçe madenlerde çalıştırılamayacağı gibi hükümler getiriyordu. Bu yasa, gülünç denecek derecede az sayıdaki denetmenler, bunların yetkilerindeki darlık ve daha sonra göreceğimiz başka nedenlerle, tam anlamıyla ölü bir belgeydi.

Madenler konusunda en son Mavi kitaplardan biri, *Report from the Select Committee on Mines, together with etc. Evidence,* 23rd July, 1866'dır. Bu rapor, Avam Kamarası üyelerinden seçilmiş, tanık çağırma ve dinleme yetkisini taşıyan bir parlamento [sayfa 505] komisyonunun yapıtıdır. Rapor, büyük bir cilt meydana getiren yapıtta, komitenin söyleyedeki bir şey yoktur ve daha fazla tanık dinlenilmesi gerekir anlamını taşıyan yalnız beş satırlık bir yer tutmaktadır.

Tanıkları sorguya çekme biçimi, İngiliz mahkemelerinde tanıkların şaşırtmaca *cross examinations** yöntemini anımsatmaktadır; bu mahkemelerde avukat, saygısız, beklenmeyen, çift anlamlı, çapraşık ve birbiriyle ilişkisiz sorular sorarak tanığı küçük düşürmeye, şaşırtmaya ve

[240] Bu kuruluşun "personel" sayısı, 2 denetmen, 2 denetmen yardımcısı adayı idi. 1871 yılında sekiz tane daha denetmen adayı atandı. İngiltere'de, İskoçya'da ve İrlanda'da yasanın yürütülmesi için toplam ödenek miktarı, 1871-72 yılı için yalnızcı 25.347 sterlindi ve buna, yasaya uymayan patronlara karşı açılan kovuşturmaların yasal giderleri de dahildi.

* Sorguya çekme. -ç.

aklını karıştırmaya ve böyle zoraki karşılıklara gene zorlama bir anlam vermeye çalışır. Bu soruşturmada, aralarında maden sahipleriyle maden işletenlerin de bulunduğu komite üyeleri sorgucudur, tanıkların çoğunluğu ise çalışan maden işçileridir. Sermayenin taşıdığı zihniyeti göstermesi yönünden bütün bu komedi o derece karakteristiktir ki, rapordan bazı bölümleri buraya aktarmak gerekecektir. Kısa ve özlü olsun diye ben bunları sınıflandırdım. Sorular ile karşılıklarının İngiliz Mavi kitaplarında numaralandığını da belirtmeliyim.

I. *10 ve daha yukarı yaştaki çocukların madenlerde çalıştırılması.* – Maden ocaklarında iş, gidiş-geliş dahil, genellikle 14-15 saat sürmekte, hatta bazan sabah saat 3, 4 ve 5'ten akşam 5'e, 6'ya kadar devam etmektedir (n° 6, 452, 83). Yetişkin işçiler sekiz saatlik iki posta halinde çalışırlar, ama masraf nedeniyle çocuklarda bu değiştirme uygulanamaz (n° 80, 203, 204). Küçük çocuklar genellikle maden ocağının çeşitli yerlerinde havalandırma kapılarını açma ve kapama işinde çalıştırılırlar; daha büyükleri, kömür taşıma vb. gibi daha ağır işlerde çalıştırılırlar (n° 122, 739, 1747). Yeraltında bu uzun saatler boyunca çalışma, 18 ya da 22 yaşlarına kadar sürer ve bu yaşa gelince asıl madencilik işine başlarlar (n° 161). Çocuklarla gençler, halen, daha önceki döneme göre daha kötü muamele görmekte ve daha çok çalışmaktadır (n° 1663-1667). Madencilerin hemen hepsi de 14 yaşından küçük çocukların madenlerde çalıştırılmalarını yasaklayan bir yasanın Parlamentodan çıkmasını istemektedirler. Ve şimdi (kendisi de bir maden işleticisi olan) Hussey Vivian soruyor: "İşçinin bu konudaki düşüncesi, işçi ailesinin yoksulluğuna bağlı değil midir?" Bay Bruce: "Babanın hasta, yaralı ya da ölmüş olması ve ananın tek başına kalması halinde, 12-14 yaşları arasında [sayfa 506] bir çocuğun, ailenin geçimi için günde 1 şilin 7 peni kazanmasını engellemek, aileyi güç durumda bırakmaz mı? ... Bu konuda genel bir kural koymak zorunlu mudur? ... Ailelerin durumu ne olursa olsun 12-14 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını engelleyen bir yasanın çıkartılmasından yana mısınız?" "Evet." (n° 107-110.) Vivian: "Diyelim ki, 14 yaşından küçük çocukların çalışmalarını engelleyen bir yasa çıktı, bu, onların ana-babalarını, çocuklarını başka işlerde, örneğin, fabrikalarda çalışma olanağı aramaya yöneltmeyecek mi?" "Genellikle böyle olmayacak sanırım." (n° 174.) Kinnaird: "Çocukların bazıları kapıcılık yapıyor, değil mi?" "Evet." "Kapıların her açılıp kapanmasında genellikle çok fazla bir hava akımı olmuyor mu?" "Evet, genellikle öyle." "Bu çok kolay bir işmiş gibi görünür ama aslinda çok zordur." "Çocuk burada tıpkı bir zindanın hücresinde gibi kapatılmış haldedir." Burjuva Vivian: "Çocuğa bir lamba verilse, kitap okuyamaz mı?" "Kendisi mum falan bulabilse okuyabilir ... ama, kitap okurken yakalanırsa bence başına iş açılır, çünkü o, oraya iş yapmak için konulmuştur, yapması gerekli bir işi vardır ve her şeyden önce buna bakması gerekir, ve bana kalırsa ocakta kitap okumaya kimse izin vermez." (n° 139, 141, 143, 158, 160.)

II. *Eğitim*. – Maden işçileri de fabrikalarda olduğu gibi, çocuklarının zorunlu eğitimini öngören bir yasa istemektedirler. On ve oniki yaşlarındaki çocukların işe alınmadan önce okuldan bir belgeleri olmasını öngören 1860 yasasındaki ilgili maddelerin tamamen hayali olduğunu söylemektedirler. Tanıkların bu konudaki sorgusu tam bir maskaralıktır. "Bu yasa, patronlara karşı mı, yoksa ana-babaya karşı mı gereklidir?" "Sanırım her ikisine karşı da." "Bunlardan hangisine daha fazla gerekli olduğunu söylemez misin?" "Hayır, bu sorunun yanıtını ben ne bileyim." (n° 115, 116.) "İşverenlerin, çocukların okula gidebilmeleri için saat ayırma konusunda acaba bir eğilimleri görülüyor mu?" "Hayır, bu amaçla işsaatleri hiç kısaltılmadı." (n° 137.) Bay Kinnaird: "Madencilerin genellikle öğrenimlerini geliştirdiklerini söyleyebilir misiniz; çalışmaya başladığından beri eğitimlerini büyük ölçüde geliştirenler olmuş mudur; yoksa bunlar gerileyip eski kazandıkları yararlı şeyleri de mi kaybediyorlar?" "Genellikle daha beter oluyorlar; geliştikleri falan yok; kötü alışkanlıklar ediniyorlar; içki, kumar ve benzeri şeylere alışıyor, mahvolup gidiyorlar." (n° 211.) "Gece okuluna gitmek için [sayfa 507] bir çabaları oluyor mu?" "Ocak bölgelerinde yalnızca birkaç tane gece okulu var; buralarda belki birkaç tane çocuk bu okullara gidiyorlar; ama o derece yorgun ve bitkin haldedirler ki, okula gitmeleri zaten bir işe yaramaz." (n° 454.) Burjuva şu sonuca variyor: "Öyleyse siz eğitime karşısınız?" "Kesinlikle hayır; ama" vb.. (n° 443.) "İşverenlerin bunlardan okul belgeleri istemeleri zorunluluğu yok mu?" "Yasa gereği var; ama ben işverenlerin böyle bir belge istediklerini bilmiyorum." "Bu duruma göre sizce, yasanın bu belge isteme zorunluluğunu koyan hükümleri, madenlerde genellikle uygulanmıyor mu?" "Hayır uygulanmıyor." (n° 443, 444.) "İşçiler bu soruna (öğrenime) büyük ilgi duyuyorlar mı?" "Çoğunluğu duyuyor." (n° 717) "Yasanın uygulanmasını çok istiyorlar mı?" "Çoğunluğu istiyor." (n° 718.) "Bu ülkede çıkartılan bir yasanın, halkın kendisinin bu yasayı yürürlüğe koymak için yardımı olmaksızın gerçekten etkili olabileceğine aklınız kesiyor mu?" "Pek çok kimse böyle bir çocuğun çalıştırılmasına karşı çıkmak ister, ama bu hareketi ile belki de damgalanır." (n° 720.) "Kim tarafından damgalanır?" "Patron tarafından." (n° 721.) "Yasaya uyan bir kimseyi işverenlerin kabahatli bulacağını sanıyor musunuz?" "Evet, bence öyle." (n° 722.) "Bir işçinin 10-12 yaşlarında okuma-yazması olmayan bir çocuğu yanında çalıştırmaya itiraz ettiği hiç oldu mu?" "Bu onların isteğine bırakılmış bir şey değil ki." (n° 123.) "Parlamentonun bu işe müdahalesini gerekli görüyor musunuz?" "Eğer, madenci çocukların eğitimi için etkili bir şey yapılmak isteniliyorsa, bence bunun Parlamentonun çıkartacağı bir yasa ile zorunlu hale getirilmesi gerekir." (n° 1634.) "Bu zorunluluğu sizce yalnız madencilere mi koymak gerekir, yoksa Büyük Britanya'nın bütün işçilerine mi?" "Ben buraya yalnız madenciler adına konuşmaya geldim." (n° 1636.) "Madencilerin çocuklarını diğer çocuklardan niçin ayırıyorsunuz?" "Çünkü bunlar

kuralın dışında kalıyorlar." (n° 1638.) "Ne bakımdan?" "Fizik bakımından." (n° 1639.) "Bunlar için öğretim, diğerlerinden niçin daha fazla değerli olsun?" "Niçin daha fazla değerli olduğunu bilmem ama kuyulardaki aşırı yorgunluk nedeniyle burada çalışan çocukların kilise okullarında olsun, gündüz okullarında olsun, öğrenim görmeleri olanağı pek azdır." (n° 1640.) "Bu tür bir sorunu tek başına ele almak olanaksızdır, değil mi?" (n° 1644.) "Yeter sayıda okul var mı?" "Hayır." .... (n° 1646.) "Deviet eğer bütün çocukların okula [sayfa 508] gitmeleri zorunluluğunu koysaydıi, çocukların gidebilecekleri kadar okul bulunur muydu?" "Hayır ama, böyle bir durum ortaya çıksaydı okullar da ardından yapılırdı," (n° 1647.) "Çocukların bazıları hiç okuma-yazma bilmiyorlar sanırım?" "Çoğu bilmez. Zaten büyüklerin de çoğu bilmez." (n° 705, 725.)

III. *Kadınların Çalıştırılması*. – 1842 yılından beri kadınlar yeraltında çalıştırılmamakla birlikte, dışarda, kömür yüklenmesinde vb., küfelerin kanallara ve vagonlara çekilmesinde, ayıklanma işinde vb. çalıştırılmaktadırlar. Son üç-dört yıl içinde sayıları epeyce artmıştır. (n° 1727.) Bunların çoğu maden işçilerinin karıları, kızları ve dullarıdır, yaşları 12 ile 50 ya da 60'a kadar uzanır. (n° 645, 1779.) "Maden işçilerinin, kadınların çalıştırılması konusundaki düşünceleri nedir?" "Genellikle bunu lanetliyorlar sanırım." (n° 648.) "Bunda ne sakınca görüyorlar acaba?" "Seksi azalttığı için sanıyorum" (n° 649.) "Giyimlerinin bir özelliği var mı?" "Evet ... daha ziyade erkek gibi giyinirler, bana kalırsa bazan utanma duygusu diye bir şey kalmaz." "Sigara içerler mi?" "Bazıları içer." "Sanırım yaptıkları iş de çok pis bir iş?" "Evet çok pis." "Kararır ve yağlanırlar mı?" "Tıpkı ocaktakiler gibi kapkara olurlar. ... Bence çocuğu olan kadınlar (burada çocuğu olan pek çok kadın vardır), çocuklarına karşı ödevlerini yerine getiremezler." (n° 650-654, 701.) "Bu dul kadınların bir başka yerde burada kazandıkları kadar (haftada 8 ile 10 şilin arasında) kazanacak bir iş bulabileceklerini sanır mısınız?" "Bu konuda bir şey diyemem." (n° 709.) "Böyle olduğu halde gene de" (ey taş yürekli adam!) "bu kadınların burada yaşamlarını kazanmalarına engel olmak ister misiniz?" "Evet isterim." (n° 710.) "Kadınların çalışması konusunda ... bölgedeki genel düşünce nedir?" "Bunun aşağılatıcı bir şey olduğudur; biz madenci olarak kadınlara, onları maden kuyularının çevresinde bulundurmayacak kadar saygı duyulmasını isteriz. ... İşin bir kısmı çok ağır: bu kızlardan bazıları günde 10 ton yük kaldırırlar." (n° 1715, 1717.) "Madenlerde çalışan kadınlar arasında ahlak, fabrikada çalışanlara göre daha mı düşüktür?" "... kötülerin oranı, ... fabrikadaki kızlardan belki biraz fazladır." (n° 1237.) "Ama siz fabrikadaki ahlak durumunu da tam yeterli görmüyorsunuz değil mi?" "Hayır." (n° 1.733.) "Siz olsanız, kadınların fabrikalarda çalışmasını da yasaklar mıydınız?" "Hayır, yasaklamazdım." (n° 1734.) "Peki niçin?" "Çünkü [sayfa 509] fabrikalardaki iş, kadınlar için daha haysiyetli de ondan." (n° 1735.) "Ama gene de ahlakları için sakıncalı buluyorsunuz değil mi?" "Kömür ocaklarının

çevresinde olduğu kadar değil; ama ben bunu toplumsal yönüyle ele alıyorum, yalnız ahlak yönüyle değil. Kızlar üzerindeki toplumsal yönden aşağılanma son derece üzücü. Bu 400-500 kız, ilerde maden işçilerinin karısı olunca, erkek, bu yozlaşmadan büyük acı çekiyor ve evlerini terkedip kendilerini içkiye veriyorlar." (n° 1736.) "Kadınların çalışmasını, kömür ocaklarında durdurduktan sonra, demir fabrikalarında da durdurmak gerekmez mi?" "Başka işyerleri adına konuşamam." (n° 1737.) "Demir işleriyle, kömür madenlerinde toprak üstünde çalışan kadınların durumları arasında bir fark var mıdır?" "Bu konuyu hiç kafamda evirip çevirmedim." (n° 1740.) "Bunları birbirinden ayıran belirli bir fark görüyor musunuz?" "Bunu hiç düşünmedim, ama evlere yaptığım ziyaretlerden biliyorum ki, bizim bölgemizde durum pek berbat..." (n° 1741.) "Kadınların çalışmasının onu alçalttığı her durumda, buna müdahale eder miydiniz?" "Bu sanırım şöyle zararlı oluyor: İngilizlerde en iyi duygular, ananın öğrettikleridir." (n° 1750.) "Bu, aynı ölçüde, tarım alanındaki çalışmalara da uygulanır değil rrii?" "Evet, ama orada yalnız iki mevsim çalışılır, bizde ise yılın dört mevsiminde." (n°, 1751.) "Çoğu zaman gece-gündüz sırılsıklam su içersinde çalışıyorlar, geliş- meleri önleniyor, sağlıkları bozuluyor." "Bu konuyu belki de fazla incelemediniz?" "Gelip geçerken bütün bunları gözlerimle görüyorum ve kadınların ocak başlarında çalışmasına, benzer bir durumu hiç bir yerde görmüyorum. ... Bu, erkek işi ... hem de kuvvetli bir erkeğin işi." (n° 1753, 1793, 1794.) "Sizin bu konudaki düşüncenize göre., kendilerini yükseltmek ve insanlaştırmak isteyen kadınların ellerinden tutulacağına, onlar aşağı, itiliyorlar, öyle mi?" "Evet." (n° 1808.) Bu hileli sorular biraz daha devam ettikten sonra, bu burjuvaların, dullara, yoksul ailelere vb., duydukları "sempati"nin sırrı ensonu ortaya çıkar. "Kömür madeni sahibi, çalışmaları gözetlemek için birisini tayin eder; bunun görevi, göze girebilmek için işleri en tasarruflu şekilde yürütmektir; bu kızlar 1 şilin ile 6 peni arasında değişen yevmiye ile çalışırlar, oysa erkek işçinin günlüğü 2 şilin 6 penidir." (n° 1816.)

IV. *Ölüm nedeni soruşturması*. – "Bölgenizde, ölüm nedeni soruşturmalarında, kaza olduğu zaman, işçilerin, bu soruşturmalara [sayfa 510] güveni var mıdır?" "Hayır, yoktur." (n° 360.) "Niçin yoktur?"."Bunun başlıca nedeni, bu iş için genellikle seçilenlerin, madencilik ve benzeri işlerden hiç haberi olmayan kimseler olmasıdır." "İşçiler bu jürilere hiç çağrılmazlar mı?" "Bildiğim kadarıyla tanıklık dışında, hiç çağrılmazlar." "Bu jürilere genellikle çağrılanlar kimlerdir?" "Çoğu zaman çevredeki tüccarlar ... durumları gereği bazan bu müşterilerinin, iş sahiplerinin etkileri altında kalırlar. Bunlar, genellikle bilgi sahibi kimseler olmadığı gibi, karşılarına getirilen tanıkların dillerinden pek bir şey anlamazlar, kullanılan terimleri vb. bilmezler." "Madenlerde çalışan kimselerden kurulacak jüri daha mı iyi olurdu dersiniz?" "Evet, kısmen ... onlar (işçiler) varılan yargının, verilen ifadelerle ve kanıtlarla uygunluk halinde olma-

dığı düşüncesindeler." (n° 361, 364, 366, 368, 371, 375.) "Jüri üyelerinin en başta gelen amacı onun tarafsız olmasıdır, deği mi?" "Evet, öyle sanırım." "Çoğunluğu işçilerden kurulu bir jürinin tarafsız olabileceği düşüncesinde misiniz?" "Tarafsız hareket etmemeleri için hiç bir neden görmüyorum ... hem bunların madencilik konusunda daha sağlam bilgileri vardır." "İşçilerin, haksız şekilde ağır hükümlere varmak için bir eğilimleri olamaz mı dersiniz?" "Hayır, hiç sanmam." (n° 378, 379, 380.)

V. *Hileli tartılar ve ölçüler.* – İşçiler, onbeş gün yerine ücretlerin haftalık olarak ödenmesini, küfelerin hacimlerinin değil ağırlıklarının dikkate alınmasını, hileli tartı kullanılmasına karşı korunmalarını istemektedirler. (n° 1071.) "Küfeler hileli olarak büyütüldüğü zaman, 14 gün önceden haber veren işçi, işi bırakabilir değil mi?" "Öyle ama gideceği öteki yerde de aynı şeyle karşı karşıyadır." (n° 1071.) "Ama, işçi, haksızlığın yapıldığı her yerden ayrılabilir değil mi?" "Bu öyle yaygın ki, nereye giderse gitsin aynı şeyle karşılaşır." (n° 1072.) "14 gün önceden haber vererek işten ayrılabilir, değil mi?" "Evet." (n° 1073.) Ve gene de hallerinden memnun değiller!

VI. *Madenlerin denetlenmesi.* – İşçiler yalnız patlamaların yolaçtığı kayıplara uğramakla kalmazlar. (n° 234 vd.) "Adamlarımız, ocaklardaki havalandırmanın fena olmasından pek çok şikayet ediyorlar ... genellikle bu havalandırma o kadar kötü ki adeta nefes alınamıyor; uzun bir süre işte çalıştıktan sonra artık başka bir işte çalışamaz hale gelirler; madenin benim çalıştığım kısmında adamlar işi birakip evlerine gitmek zorunda [sayfa 511]kaldılar ... bunların bazıları, patlayıcı gaz olmayan yerlerdeki havalandırmanın berbatlığı yüzünden haftalarca işe gidemediler ... başlıca geliş-gidiş dehlizlerinde genellikle bol hava var, ama insanların çalıştığı yerlere zahmet edip de hava götürülmemiş." "Peki, denetmene niçin başvurmuyorsunuz?" "Doğruyu söylemek gerekirse, çoğu insan bu konuda çekingen; denetmene başvurma sonucu işlerini kaybeden oldu." "Niçin; yani şikayet ettiği için damgalandı mı?" "Evet." "Başka madenlerde iş bulmakta güçlükle mi karşılaşır?" "Evet." "Bölgelerinizdeki madenlerin, yasa hükümlerine uygunluğunu sağlamak için yeter derecede denetlendiği kanısında mısınız?" "Hayır, hiç denetlenmiyorlar ... denetmen bir kez ocağa inmişti, yedi yıl kadar önce. ... Benim bulunduğum bölgede yeter sayıda denetmen yok. Üçyüzden fazla ocağı denetlemek için 70 yaşını aşkın bir denetmenimiz var." "Denetmen yardımcılarından oluşan bir sınıf bulunsun istiyorsunuz öyle mi?" "Evet." (n° 234, 241, 251, 254, 274, 275, 554, 276, 293.) "Hükümetin, işçilerden bilgi almaksızın, istediğiniz her şeyin yapılabilmesi için gerekli olan bir denetmenler ordusu kurması ve bunu devam ettirmesi olanağı var mıdır?" "Hayır, bunun neredeyse olanaksız bir şey olduğunu sanıyorum." .... "Denetmenlerin daha sık mı gelmesini istiyorsunuz?" "Evet, hem de çağırmadan gelmeliler." (n° 280, 277.) "Bu denetmenlerin maden ocaklarını daha sık denetlemesi ile, gerekli havalandırmayı

sağlaması sorumluluğunun (!) ocak sahiplerinden alınıp hükümet memurlarına verilmesi sonucu ortaya çıkmış olmaz mı?” “Hayır, bence böyle bir şey olmaz, denetmenlerin yapacakları şey, zaten varolan yasa hükümlerinin yürürlüğe konulmasını sağlamaktır.” (n° 285.) “Denetmen yardımcısı derken, daha az maaşlı ve şimdiki denetmenlerden daha alt kademede memurları mı kastediyorsunuz?” “Daha iyisi bulunabilirse niçin daha alt kademleden olsun?” (n° 294.) “Yalnızca daha fazla denetmen mi istiyorsunuz, yoksa denetmen olarak daha alt sınıftan memur mu?” “Çevreyi dolaşan ve işlerin yolunda gidip gitmediğini denetleyen insan istiyoruz; yani kendi gölgesinden korkmayan birisi.” (n° 295.) “Daha alt sınıftan denetmen atanması isteğiniz yerine getirilse, böylece bilgi ve görgü vb. eksikliği tehlikesi ortaya çıkmaz mı?” “Hiç sanmam, bu noktayı, sanırım hükümet dikkate alır ve bu yere doğru-dürüst adam koyar.” (n° 297.) Bu tür soruşturma en sonunda komite başkanının da sabrını taşırmış [sayfa 512] olmalı ki, şu görüşlerle konuşmayı keser: “Sizin istediğiniz, herhalde, madende bütün ayrıntılara dikkat edebilecek tipte insanlar olmalı; bütün köşebucağa girip çıkacak ve gerçekleri görebilecek ... sonra bunları başdenetmene bildirecek ve o da bunları kendi bilimsel bilgisine göre değerlendirecektir, öyle mi?” (n° 298, 299.) “Bütün bu eski madenlerin havalandırılmaları büyük masraflara yolaçmaz mı?” “Evet, masraf olur, ama aynı zamanda insan yaşamı da korunmuş olur.” (n° 531.) Bir maden işçisi, 1860 yasasının 17. bölümüne itiraz eder ve şöyle der: “Bugün eğer bir denetmen, madenin bir kısmının çalışmaya uygun olmadığını görürse, bunu maden sahibi ile içişleri bakanlığına bildirmek zorundadir. Bundan sonra, maden sahibine, işi ele alması için 20 gün süre verilir; bu 20 günün sonunda maden sahibinin ocakta herhangi bir değişiklik yapmayı reddetme hakkı vardır, ve bunu, içişleri bakanlığına yazar, ve aynı zamanda beş tane mühendisin adını verir; bakanlık, maden sahibinin adını verdiği bu beş mühendis arasından bir tanesini, sanırım, arabulucu seçer ya da tayin eder; şimdi bu durumda, bize kalırsa, arabulucuyu zaten maden sahibi seçmiştir.” (n° 581.) Kendisi de maden sahibi olan burjuva soruşturmacı da der ki: “Ama bu ... düpedüz spekülatif bir itiraz olmuyor mu?” (n° 586.) “Öyleyse sizin, maden mühendislerinin dürüstlükleri konusundaki kanınız pek de iyi değil.” “Bu, kuşkusuz haksız ve insafsız bir yargı olur.” (n° 588.) “Maden mühendisleri bir tür kamu görevlisi özelliği taşımıyorlar mı?” “Bu, adamların kişisel karakterleri ile ilgili, bu gibi sorularınıza karşılık vermek istemiyorum. Yalnız, birçok hallerde gerçekten taraf tuttuklarına inanıyorum; insanların yaşamları sözkonusu olduğu zaman, bu iş, onların ellerine bırakılmamalı.” (n° 589.) Aynı burjuva şu soruyu sormaktan da utanmaz: “Bir patlama olunca, maden sahibinin kayba uğradığını düşünmüyor musunuz?” Ensonu, “Laneashire’daki siz işçiler, hükümetten yardım istemeksizin kendi çıkarlarınızı koruyamaz mısınız?” “Hayır.” (n° 1042.)

1865 yılında Büyük Britanya'da 3.217 kömür madeni ve 12 tane denetmen vardı. Yorkshire'lı bir maden sahibi, bütün zamanlarını alan büro çalışmaları bir yana bırakılsa bile, bir denetmenin, bir madeni ancak on yılda bir kez denetleyebileceğini hesaplamıştır. (Times, 26 Ocak 1867). Son on yılda patlamaların hem sayı ve hem de şiddet yönünden gitgide yoğunlaşmasına (bazan [sayfa 513] 200-300 kişi kaybedilmektedir) şaşmamak gerekir. İşte bunlar, "özgür" kapitalist üretimin güzellikleridir!*

1872 tarihli yasa çok yetersiz olmakla birlikte, madenlerde çalışan çocukların çalışma saatlerini düzenleyen ilk yasadır ve maden işçileri ile sahiplerini, kazalardan bir ölçüde sorumlu tutmaktadır.

Çocukların, gençlerin ve kadınların tarımda çalışmalarını incelemekle görevli 1867 tarihinde kurulan Krallık Komisyonu çok önemli raporlar yayımlamıştır. Fabrika yasalarında öngörülen ilkelerin değiştirilmiş bir şekilde tarıma da uygulanması için yapılan birkaç girişim, bugüne kadar tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Burada, benim dikkati çekmek istediğim nokta, bu ilkelerin genel uygulaması yönünde önünde durulmaz bir eğilimin varlığıdır.

Fabrika yönetmeliğinin, işçi sınıfının hem kafasını ve hem de bedenini korumak amacıyla bütün işkollarına uygulanması kaçınılmaz duruma gelirken, öte yandan da daha önce de değindiğimiz gibi, bu gelişme, sayısız tek başına küçük sanayilerin, büyük ölçüde yürütülen birkaç birleştirilmiş sanayie dönüşmesini hızlandırmakta ve böylece de sermayenin yoğunlaşmasını ve fabrika sisteminin tam egemenliğini çabuklaştırmaktadır. Bu durum, sermayenin egemenliğinin kısmen arkasında saklı bulunduğu, hem eski ve hem de geçiş şekillerini ortadan kaldırmakta ve bunların yerine sermayenin doğrudan ve açık egemenliğini koymaktadır; ama böylece de, bu egemenliğe karşı direnmeyi de genelleştirmiştir. Ayrıca, her bireysel işyerinde, birliği, düzeni, intizamı ve tasarrufu zorunlu hale getirirken, bir yandan da, işgününün sınırlandırılması ve düzenlenmesinin sonucu olarak, teknik gelişmelerin kazandığı büyük hız, kapitalist üretimin yolaçtığı anarşi ve yıkımları artırmış, iş yoğunluğunun ve makinenin, işçiyle olan rekabetini şiddetlendirmiştir. Küçük işletmeler ile ev sanayilerini ortadan kaldırmakla, "fazla nüfus"un son sığınağını da yıkmış oluyor ve onunla birlikte tüm toplumsal mekanizmanın geriye kalan tek güvenlik supabını da yokediyordu. Maddi koşulları olgunlaştırmak ve üretim sürecini toplumsal bir ölçüye ulaştırmakla, kapitalist üretini. tarzının uzlaşmaz çelişkilerini ve karşıtlıklarını da olgunlaştırıyor ve böylece, yeni bir toplumun [sayfa 514] kurulması için gerekli öğelerin yanısıra, eski toplumu yıkacak kuvvetleri de sağlıyordu.[241]

* Bu tüme İngilizce metne, 4. Almanca baskı uyarınca eklenmiştir. -Ed.

[241] Kooperatif fabrikalar ve mağazaların babası olan ve ama daha önce de belirtildiği gibi, bu birbirinden bağımsiz dönüşüm unsurlarının önemleri konusunda, izleyicilerinin hayallerini hiç bir şekilde paylaşmayan Robert Owen, yalnız fabrika sistemini denemelerinin biricik temeli

ONUNCU KESİM. – BÜYÜK SANAYİ VE TARIM

Büyük sanayiin tarımda ve tarım üreticilerinin toplumsal ilişkilerinde yolaçtığı devrim daha sonra incelenecektir. Biz, burada, yalnızca, sezgi yoluyla, birkaç sonuca değinmekle yetineceğiz. Makinenin tarımda kullanılması, çoğu zaman, fabrika işçileri üzerindeki zararlı fizik etkilerini göstermemekle birlikte, onun bu alana girişi, daha sonra ayrıntıları ile göreceğimiz gibi, işçilerin buradaki bollaşmasını çok daha fazla yoğunlaştırmakta ve [sayfa 515] daha az direnme ile karşılaşmaktadır. [241a] Örneğin, Cambridge ve Suffolk bölgelerinde, son yirmi yıl içersinde (1868'e kadar) işlenen toprakların alanı çok genişlediği halde, aynı dönemde, tarım nüfusunda yalnız nispi değil mutlak bir azalma olmuştur. Birleşik Devletler'de tarım makinesi, henüz fiilen tarım işçilerinin yerini almış değildir; yani çiftçilerin daha geniş alanları işlemesine yardımcı olmakta, ama çalıştırılan tarım işçilerini henüz fiilen işlerinden etmemektedir. 1861 yılında, İngiltere ile Gal'de tarım makinelerinin yapımında çalışan insan sayısı 1.034 idi, oysa bu makineler ile buharlı makinelerin kullanıl-

yapmakla kalmamış, bu sistemin, toplumsal devrimin çıkış noktası olduğunu da ilân etmiştir. Leyden Üniversitesi ekonoyi politik profesörü Herr Visserink, vülger ekonominin bütün yavanlıklarının yinelendiği *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, 1860-62, adlı yapıtında, elzanaatlarını, fabrika sistemine karşı kuvvetle desteklemekle, bu düşünceye katılmadığı izlenimini vermektedir. [4. Almanca baskıya ek. – İngiliz yasakoyucusunun, Fabrika Yasaları, Fabrika Yasalarının Kapsamının Genişletilmesi Yasası ve İşyeri Yasasının birbiriyle karşıt hükümleri ile yarattığı, "karmakarışık ve birbirleriyle çelişen uygulamalar içersinde" (s. 314 [bu baskıda s. 3131) ensonu dayanılmaz bir durum aldı ve böylece bu konudaki bütün yönetmelik, 1878 tarihli fabrika ve işyeri yasasında birleştirildi. Şimdi yürürlükte bulunan bu İngiliz sanayi yasasının burada ayrıntılı bir eleştirisinin yapılması kuşkusuz olanaksızdır. Aşağıdaki açıklamalarla yetinilecektir. Yasanın kapsamı: (1) *Tekstil fabrikaları.* 'Burada her şey aşağı yukarı aynı kalıyor: on yaşından büyük çocuklar günde $5^1/_2$ saat ya da cumartesi tatil yapmak üzere 6 saat çalışabilirler; gençlerle çocuklar, 5 gün 10 saat, cumartesi günleri en fazla $6^1/_2$ saat çalışacaklar. – (2) *Tekstil dışındaki fabrikalar*. Burada yönetmelikler, 1 numaradakilere şimdiye kadar olduğundan daha fazla yaklaştırılmışlar, ama hâlâ kapitalistler lehine birkaç istisna bulunduğu gibi, bunlar, bazı durumlarda içişleri bakanının özel izniyle uzatılabilecektir. – (3) *İşlikler* hemen hemen daha önceki yasadaki gibi tanımlanmıştır; buralarda çalıştırılan çocuklar, gençler ve kadınlar yönünden durum aşağı yukarı tekstil dışındaki fabrikalar gibidir, ama koşullar, ayrıntılarda daha da elverişli duruma getirilmiştir. – (4) Çocuklar, gençler ve kadınların çalıştırılmayıp, yalnızca her iki cinsiyetten 18 yaşından büyük kimselerin çalıştırıldığı işliklerde bu işçiler için daha uygun koşullar getirilmiştir. – (5) Ailenin barındığı yerlerde yalnız aile üyelerinin çalıştıkları tipte *ev işlikleri:* daha esnek hükümlerle birlikte, denetmenin, bakanlık ya da mahkemenin özel izni olmadan, aynı zamanda barınma amaçları için kullanılmayan odalara girebilme kaydı konmuş; ve ensonu, ailenin hasır ören, dantela ören ve eldiven yapan üyelerine sınırsız serbestlik tanınmıştır. Bu yasa, bütün kusurlarına karşın, 23 Mart 1877 tarihli İsviçre Federal Fabrika Yasası ile birlikte, bu alanda gene de en iyi yönetmeliktir. Bunun, sözü edilen İsviçre federal yasası ile karşılaştırılması çok ilginçtir. Çünkü böylece, iki yasa yapma yönteminin iyi ve kötü yönleri açıkça ortaya çıkıyor; durum gerektiğinde müdahalede bulunan İngiliz "tarihsel" yöntemi ile, Fransız devriminin gelenekleri üzerine kurulan ve daha fazla genellemeler yapan Kıta Avrupası yöntemi. Ne yazık ki, denetleme personelinin yeter sayıda olmaması nedeniyle, İngiliz işliklere uygutanması yönünden hâlâ büyük ölçüde boş söz olarak kalmıştır. – *F.E.*]

[241a] İngiliz tarımında kullanılan makinelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Dr. W. Hamm, *Die Landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen* Englands, 2. Aufl, 1856. İngiliz tarımının gelişme süreciyle ilgili çalışma taslağında Bay Hamm, Bay Leonce de Lavergne'i eleştirisiz izler. [Dördüncü Almanca baskıya not: Şimdi elbette eskimiştir. -*F.E.*]

masında çalışan tarım işçilerinin sayısı 1.205'i geçiyordu.

Büyük sanayi, tarım alanında, diğer alanlardan daha fazla devrimci bir etki yapmaktadır ve bu nedenle de, eski toplumun kalesi olan köylüyü yokederek, yerine ücretli işçiyi koymaktadır. Böylece, tolumsal değişme isteği ile uzlaşmaz sınıf karşıtlıkları, kırsal bölgelerde de kentlerdeki düzeye yükselmiştir. Rasyonel olmayan eski usul tarım yöntemlerinin yerini bilimsel yöntemler almıştır. Kapitalist üretim, tarım ile manüfaktürü çocukluk çağlarında birarada tutan eski birlik bağını kopartıp atmıştır. Ama aynı zamanda, gelecekte daha üst düzeydeki bir sentezin maddi koşullarını yaratır, yani tarım ile sanayiin geçici bir süre devam eden ayrılıklar sırasında kazandıkları daha yetkin biçimlere dayanan birliğini. Kapitalist üretim, nüfusu, büyük merkezlerde toplayarak, kent nüfusuna gittikçe artan bir ağırlık kazandırırken, bir yandan toplumun tarihsel devindirici gücünü yoğunlaştırdığı gibi, öte yandan da insan ile toprak arasındaki madde dolaşımını bozar, yani insanın yiyecek ve giyecek olarak tükettiği öğelerin toprağa tekrar dönüşünü engelleyerek toprağın verimliliğinin sürekli olması için gerekli koşulları bozmuş olur. Böylece aynı anda, hem kentli emekçinin sağlığını ve hem kır emekçisinin zihinsel yaşamını tahrip eder.[242] Doğada maddenin bu şekilde dolaşımının devamı için kendiliğinden gelişen koşulları bozmakla [sayfa 516] birlikte, bunun bir sistem, toplumsal üretimi düzenleyen bir yasa olarak, ve insan soyunun tam gelişmesine uygun bir biçim altında yeniden kurulmasını zorunlu kılar. Manüfaktürde olduğu gibi tarımda da üretimin, sermayenin boyunduruğu altında dönüşümü, aynı zamanda, üreticinin şehitler listesine katılması demektir; emek aracı, emekçinin köleleştirilmesi, sömürülmesi ve yoksullaştırılması için bir araç haline gelir; emek-süreçlerinin toplumsal bileşimi ve yapısı, işçinin bireysel canlılığını, özgürlüğünü ve bağımsızlığını ezmenin örgütlü bir tarzına dönüştürülür. Kır emekçilerinin geniş bölgeler üzerinde dağılmaları, bunların direnme güçlerini kırdığı halde, kent emekçilerinin yoğunlaşmaları bu gücü artırır. Kent sanayilerinde olduğu gibi modern tarımda da, emeğin üretkenliğindeki artış ve harekete geçirilen emek kitlesi, bizzat emek-gücünün israfı ve kemirilip tüketilmesi pahasına olur. Üstelik, kapitalist tarımdaki her gelişme, yalnız emekçiyi soyma sanatında değil, toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman için toprağın verimliliğinin artmasındaki her ilerleme, aynı zamanda, bu sonsuz verimlilik kaynağının mahvedilmesine doğru bir ilerlemedir. Bir ülkenin, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nin, kalkınmasına büyük sanayi ile baş-

[242] "Siz halkı iki düşman kampa bölüyorsunuz: kaba ve görgüsüz köylüler ile hadım edilmiş cüceler. Hey tanrım! Tarımsal ve ticari çıkarlar için ikiye bölünmüş bir ulus, gene de kendine akillı diyor; üstelik, yalnız böyle olmasına karşın değil, bu canavarca ve doğa-dışı bölünme sonucu, kendisirii, aydın ve uygar sayıyor." (David Urquhart, *l.c., s.* 119.) Bu alıntı, bir ve aynı zamanda bu tür eleştirinin güçlü ve zayıf yanını ortaya koyuyor; bugünü yargılamayı ve mahkum etmeyi biliyor da, onu nasıl kavrayacağını bilemiyor.

latılması ölçüsünde bu tahrip sürecinin hızı da artar.[243] [sayfa 517] Kapitalist üretim, bu nedenle, teknolojiyi geliştirir ve ancak bütün zenginliğin asıl kaynağını, yani toprağı ve emekçiyi kurutarak çeşitli süreçleri toplumsal bir bütün içinde bileştirir. [sayfa 518]

[243] Bkz: Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie,* 7. Auflage, 1862, ve özellikle birinci ciltte, *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus*. Modern tarımın olumsuz, yani yıkıcı yanını, doğabilimi açısından geliştirmiş olması, Liebig'in ölümsüz hizmetlerinden birisidir. Ayrıca, tarım tarihi özeti de, büyük yanlışlıklar içermekle birlikte, bazı konulara ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, aşağıdaki gibi gelişigüzel iddialarda bulunması gülünecek bir şeydir: "Daha fazla ufalanma ve daha sık sürülmeyle, gözenekli toprağın içersinde hava dolaşımına yardım edilmiş olur: havanın faaliyetleri ile temas eden yüzeyi artar ve yenilenir, ama şurası da kolaylıkla görülebilir ki, toprağın verimindeki artış, üzerinde harcanan emekle orantılı olmaz, bu artış çok daha küçük orandadır." Bu yasa diyor Liebig, "ilk kez John Stuart Mill tarafından, *Principles of Pol. Econ.* adlı yapıtının I. cildinin 17. sayfasında şöyle ifade edilmiştir: 'Toprağın ürünü, *cœtteris paribus*, çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışa oranla azalan bir oranda artar.'" (Mill burada, rikardocu okulun öne sürdüğü yasayı yanlış şekilde yineliyor, çünkü, 'çalıştırılan işçi sayısındaki azalma', İngiltere'de tarımın ilerlemesi ile aynı hızda gittiği için İngiltere'de keşfedilen ve oraya uygulanan bu yasa, en azından bu ülkeye uygulanamaz) " 'diyen yasa, tarımın evrensel yasasıdır.' Bu, çok dikkate değer bir şeydir, çünkü Mill, bu yasanın nedeninden habersizdir." (Liebig, *l.c.*, Bd. I, s. 143 ve not.) Liebig'in, "emek" sözcüğünü yanlış yorumlaması ve bu sözcüğü, ekonomi politiğin anladığından büsbütün farklı bir biçimde anlaması bir yana, ilk kez, A. Smith'in zamanında James Anderson tarafından yayınlanan ve 19. yüzyılın başına kadar çeşitli yapıtlarda yinelenen bir teoriyi, Bay John Stuart Mill'e maletmesi "çok dikkate değer" bir olaydır: bu teoriyi aşırma üstadı Malthus da (nüfus teorisi, baştanbaşa utanmazca bir aşırmadır) 1815'te kendisine maletmişti. Anderson ile aynı zamanda ve ondan bağımsiz olarak West tarafından geliştirilen bu teori, 1817 yılında Ricardo tarafından genel değer teorisine bağlanmış ve o andan başlayarak bütün dünyada Ricardo'nun teorisi diye tanınmış ve 1820 yılında John Stuart Mill'in babasi James Mill tarafından vülgarize edilmişti; ve ensonu, her okul çocuğunun bildiği orta-malı bir dogma haline gelen bu teoriyi, John Stuart Mill ile diğerleri yinalemişlerdi. John Stuart Mill'in, her durumda "dikkate değer" otoritesini neredeyse bütünüyle böylesine *quid-pro-quos*'a [yanlış anlamlara -ç.] borçlu olduğu da, yadsınılamaz bir gerçektir.

BEŞİNCİ KISIM
MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ONALTINCI BÖLÜM
MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER

EMEK-SÜRECİNİ, soyut tarihsel biçimlerinden bağımsız, insan ile doğa arasındaki bir süreç olarak incelemeye başladık (bkz. Yedinci Bölüm). Orada (s. 197) şöyle demiştik: "Eğer emek-sürecinin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçların, hem de emek konusunun üretim araçları olduğu, ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür." Ve aynı sayfada 7 nolu dipnotta şunu ekledik: "Üretken emeğin ne olduğunu yalnız emek-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, hiç bir zaman kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz." şimdi bu konuyu daha geniş şekilde inceleyeceğiz.

Emek-süreci tamamen bireysel olduğu sürece, bir ve aynı emekçi, sonradan ayrılacak olan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesneleri, kendi geçimi için elde ederse, o [sayfa 519] kişiyi yalnız kendisi

denetliyor demektir. Daha sonra başkalarının denetimi altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Doğal bedende kafa ile elin birbirlerine bağlı olması gibi, emek-süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmak-tan çıkar ve, kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her-biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek-sürecinin bu ortaklaşa (*cooperative*) niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir. Üretken emeğin yukarda verilen ilk tanımı, yani maddi nesnelerin üretiminin asıl niteliğinden çıkartılan tanımı, bütünüyle alındığında, kolektif emekçi için de hâlâ doğrudur. Ama onu oluşturan üyeler teker teker alındığında artık geçerliğini yitirir.

Bununla birlikte, öte yandan, bizim üretken emek kavramımızda bir daralma oluyor. Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, esas olarak artı-değer üretimidir. Emekçi, kendisi için değil, sermaye için üretir, Bu nedenle, artık yalnızca üretmesi yetmez. Artı-değer üretmek de zorundadır. Bir tek, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir. Maddi nesneler üretiminin dışında kalan bir alandan örnek alırsak, bir öğretmen, öğrencilerin kafaları üzerinde emek harcamasının yanısıra, eğer okul sahibini zenginleştirmek için de eşek gibi çalışıyorsa, üretken bir emekçi sayılır. Okul sahibinin, sermayesini, sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırmış olması hiç bir şeyi değiştirmez. Demek, oluyor ki, üretken emekçi kavramı, yalnızca, iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artı-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor. Bu nedenle, üretken emekçi olmak talih değil talihsizlik eseridir. Teori tarihinin ele alınacağı IV. Kitapta, klasik ekonomi politikçilerin [sayfa 520] artı-değer üretimini, her zaman için, üretken emekçinin ayırdedici niteliği haline getirdikleri daha açıkça görülecektir. Bu nedenle de, bunların üretken emekçi tanımı, artı-değerin niteliği üzerindeki düşünceleri ile birlikte değişir. Fizyokratlar yalnız tarımsal alanda harcanan emeğin üretken olduğunda ısrar ederler, çünkü onlara göre yalnız bu emek, artı-değer sağlar. Böyle söylemelerinin nedeni de, onlar için artı-değerin ancak rant biçiminde varolmasıdır.

İşgününün, emekçinin kendi emek-gücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artı-emeğe sermaye

tarafından elkonulması, işte bu, mutlak artı-değer üretimidir. Kapitalist sistemin genel dayanağını ve nispi artı-değer üretiminin çıkış noktasını bu oluşturur. Nispi artı-değer üretimi, işgününün, gerekli-emek ve artı-emek diye zaten iki kısma bölünmüş olduğunu öngörür. Artı-emeği uzatmak için gerekli-emek, ücretin eşdeğerini daha kısa zamanda üretmeyi sağlayan yöntemlerle kısaltılır. Mutlak antı-değer üretimi, tamamen işgününün uzunluğuna bağlıdır; oysa nispi artı-değer üretimi, işin teknik sürecini ve toplumun bileşimini kökünden değiştirir. Bu nedenle o, kendisine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, emeğin şeklen sermayenin egemenliği altına girmesiyle sağlanan temel üzerinde kendiliğinden doğup gelişen özgül bir üretim tarzını, yani kapitalist üretim tarzını öngörür. Bu gelişme sırasında, emeğin sermayeye bu biçimsel bağımlılığı, yerini, zamanla gerçek bağımlılığa bırakır.

Artı-emeğin üreticiden doğrudan doğruya ve zorla alınmadığı ve üreticinin kendisinin de henüz sermayenin biçimsel boyunduruğu altına girmediği bazı ara biçimlere, burada değinilmekle yetinilecektir. Bu gibi biçimlerde, sermaye, henüz emek-sürecini doğrudan doğruya denetimi altına almış değildir. Elzanaatları ile tarımı eski geleneksel biçimi ile sürdüren bağımsız üreticilerin yanıbaşında, bunların üzerinde asalaklar gibi beslenen tefeci ya da tüccar, tefeci sermayesi ya da tüccar sermayesi vardır. Bir toplumda bu tür sömürünün egemen oluşu halinde, kapitalist üretim tarzına burada yer olmaz; ne var ki, bu üretim tarzına, tıpkı ortaçağın sonlarında olduğu gibi, geçici bir biçim olarak hizmet edebilir. Ensonu, modern "ev sanayiinde" gösterildiği gibi, büyük sanayiin arka planında, bazı ara biçimler tamamen değişik görünüşler altında yer yer ortaya çıkabilirler. [sayfa 521]

Bir yandan, mutlak artı-değer üretilmesi için, emeğin sermayeye yalnızca şekil olarak bağlı olmasının, örneğin daha önce kendi hesabına ya da bir ustanın yanında çırak olarak çalışan elzanaatçılarının, bir kapitalistin doğrudan denetimi altında ücretli emekçi haline gelmesinin yettiğini, öte yandan da nispi artı-değer üretme yöntemlerinin aynı zamanda mutlak artı-değer üretme yöntemleri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu kadarla da kalmıyor, işgününün ölçüsüz derecede uzatılması, büyük sanayie özgü bir ürün olarak ortaya çıkıyor. Genel deyişle, özgül kapitalist üretim tarzı, bütün bir üretim koluna, ve daha da öteye, bütün önemli üretim kollarına egemen hale gelir gelmez, salt bir nispi artı-değer üretme aracı olmaktan çıkar. O zaman, genel ve toplumsal olarak, egemen üretim biçimi halini alır. Nispi artı-değer üretmenin özel bir yöntemi olarak etkinliğini, ancak, ilkin daha önce yalnızca şeklen sermayenin egemenliği altında olan sanayi kollarını ele geçirdiği, yani yayıldığı ölçüde; ikinci olarak, ele geçirdiği sanayilerin üretim yöntemlerindeki değişiklikler yoluyla devrim yapmaya devam ettiği ölçüde koruyabilir.

Bir açıdan, mutlak ve nispi artı-değer arasındaki herhangi bir

ayrım, hayali gibi görünür. Nispi artı-değer, işgününü, emekçinin kendisinin varolması için gerekli emek-zamanının ötesinde mutlak uzatılmasına zorladığı için mutlaktır. Mutlak artı-değer ise, emeğin üretkenliğinde, gerekli emek-zamanını, işgününün ancak bir kısmını oluşturacak biçimde bir gelişme olmasını şart koştuğu için nispidir. Ama artı-değerin hareket şeklini dikkate aldığımızda, bu özdeşlik görüntüsü kaybolur. Kapitalist üretim tarzı bir kez kurulup genelleşti mi, artı-değer oranında bir yükselmenin sözkonusu olduğu durumlarda, mutlak ve nispi artı-değer arasındaki fark kendisini belli eder. Emek-gücüne değerinin ödendiğini varsayarsak, şu seçenekle karşı karşıya geliriz: emeğin üretkenliği ile normal yoğunluğu belirli ise, artı-değer oranı, ancak işgününün fiilen uzatılmasıyla yükseltilebilir; öte yandan, işgününün uzunluğu belli ise, bu yükseliş, ancak işgününü oluşturan kısımların, yani gerekli-emek ile artı-emeğin nispi büyüklüklerinde bir değişiklik yapmakla sağlanabilir; burada, eğer ücretler, emek-gücünün değerinin altına düşmüyorsa, ya emeğin üretkenliğinde, ya da yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir.

Eğer emekçi, bütün zamanını, kendisi ve soyu için gerekli [sayfa 522] geçim araçlarının üretimine vermek isterse, başkaları için bedavadan çalışacak zaman kalmaz. Emeği belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, kullanabileceği böyle bir fazla zaman olmaz; böyle fazladan bir zaman olmayınca da, ne artı-emek olur ve, bu nedenle de, ne de kapitalistler, köle sahipleri, feodal beyler, tek sözcükle, büyük mülk sahipleri sınıfı.[1]

Böylece, artı-değerin doğal bir temele dayandığı söylenebilir; ancak bu, bir kimsenin kendi varlığı için gerekli olan emeği kendi sırtından atıp bir başkasının sırtına yüklemesini mutlak şekilde önleyecek doğal bir engelin bulunmadığı şeklinde çok genel bir anlamda alınmalıdır; tıpkı, örneğin, bir insanı diğer bir insanın etini yemekten alıkoyacak aşılamaz doğal engellerin bulunmaması gibi.[2] Emeğin üretkenliğinin tarih içindeki bu gelişmesiyle, bazan yapıldığı gibi, hiç bir mistik düşünce arasında bir bağ kurulmaması gerekir. Ancak insanların, kendilerini hayvanların bulunduğu düzeyin üzerine çıkartmalarından ve böylece de emeklerinin bir ölçüde toplumsallaşmasından sonradır ki, birinin artı-emeğinin, bir diğerinin varlık koşulu olduğu durumlar ortaya çıkmıştır. Uygarlığın şafağında, emeğin kazandığı üretkenlik azdır, ama, aynı şekilde, gereksinmelerini karşılama araçları tarafından ve onlarla birlikte gelişen gereksinmeleri de azdır. Ayrıca, bu ilk dönemde, toplumun, başkalarının emeğiyle yaşayan kesimi, doğrudan doğruya üretici olan

[1] "Patron-kapitalistlerin ayrı bir sınıf olarak valoluşları, emeğin üretkenliğine bağlıdır." (Ramsay, *l.c.*, s. 206.) "Eğer her insanın emeği ancak kendi yiyeceğini üretmeye yetecek kadar olsaydı, mülkiyet diye bir şey olmazdı." (Ravenstone, *l.c.*, s. 14, 15.)

[2] Son hesaplara göre, yeryüzünün keşfedilmiş kısımlarında, hâlâ en az 4.000.000 yamyam vardır.

kitle ile karşılaştırıldığında, son derece küçüktür. Emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte toplumdaki bu küçük kesim de, hem mutlak ve hem de nispi olarak artmıştır.[3] Bundan başka, sermaye, beraberinde getirdiği ilişkilerle birlikte, uzun bir gelişme sürecinin ürünü olan ekonomik bir topraktan doğar. Sermayenin temeli ve çıkış noktası hizmetini gören emeğin üretkenliği, doğanın değil, binlerce yılı kucaklayan bir tarihin armağanıdır.

Toplumsal üretimin az ya da çok gelişmiş şekli bir yana, emeğin üretkenliği fiziksel koşullarla da engellenir. Bütün bunlar, [sayfa 523] insanın kendi yapısı (ırk vb.) ile doğal çevresine bağlanabilir. Dış fiziksel koşullar iki büyük ekonomik sınıfa ayrılırlar, (1) geçim araçlarındaki doğal zenginlik, yani verimli topraklar, balık dolu sular vb.: ve (2) çağlayanlar, ulaşıma elverişli nehirler, kereste, maden, kömür vb. gibi emek araçları şeklinde doğal zenginlik. Uygarlığın şafağında ağır basan birinci sınıf doğa zenginliğidir, daha yüksek gelişme aşamasında ise ikinci sınıf. Örneğin, İngiltere ile Hindistan, ya da antikçağlarda Atina ve Korent ile Karadeniz kıyıları karşılaştırılabilir.

Karşılanmaları zorunlu doğal gereksinmelerin sayısı ne kadar az, toprağın verimliliği ile iklimin elverişliliği ne kadar fazla olursa, üreticinin yaşaması ve devamı için gerekli emek-zamanı da o kadar kısa, olur. Bu yüzden de, emeğinin, başkaları için harcayabileceği kısmı, kendisi için harcadığı kısımdan o kadar büyük olabilir. Diodorus, çok önceleri, eski Mısırlılar ile ilgili olarak buna işaret etmişti: "Çocuklarını yetiştirmek için katlandıkları zahmet ve masraf inanılmayacak kadar az. Onlar, çocuklar için elaltındaki en basit şeyleri pişiriyorlar; bunlara ayrıca papirus sapının ateşte kızartılabilecek alt kısımlarını veriyorlar; bataklık bitkilerinin kök ve saplarını, çiğ, haşlanmış ya da kızartılmış olarak yediriyorlar. Hava o kadar yumuşak ki, çocukların çoğu ayakkabısız ve çıplak dolaşıyorlar. Böylece çocuklar büyüyünceye kadar, babalarına yirmi drahmiden fazlaya malolmuyor. Mısır nüfusunun bu kadar fazla olmasının başlıca nedeni bu olduğu gibi, bu denli büyük yapıtların yaratılmasının da nedeni budur."[4] Ne var ki, eski Mısır'ın dev yapıları, nüfusun çokluğundan çok, bunun serbestçe kullanilabilecek kısmının büyüklüğü sayesinde gerçekleştirilmiştir. Tıpkı tek başına bir emekçinin, gerekli emek-zamanı ne kadar kısa olursa, o derece fazla artı-emek sağlayabilmesi gibi, çalışan nüfus için de aynı şey söylenebilir. Bu nüfusun, gerekli geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan kısmı ne kadar az olursa, başka işlere ayrılabilecek kısmı da o kadar fazla olur.

Kapitalist üretim bir kez varsayılınca, diğer koşullar aynı kalmak üzere ve işgününün uzunluğu belli olduğuna göre artı-emek miktarı,

[3] "Amerika'da yabanıl kızılderililer arasında, hemen hemen her şey emekçinindir; yüzün 99 kısmı emeğin hesabına yazılır. İngiltere'de emekçi, belki üçte-iki bile alamaz." (*The Advantages of the East-India Trade etc.,* s. 73.)

[4] Diodorus, *l.c.*, L. I., eh. 80.

emeğin fiziksel koşullarına, özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir. Ama bu, hiç bir zaman, en [sayfa 524] verimli toprağın, kapitalist üretim tarzının gelişmesi için en uygun ortam olduğu anlamına gelmez. Bu üretim tarzı, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır. Doğa, çok cömert olduğu yerlerde, "yürüme dönemindeki çocuk gibi insanın elinden tutar". Doğa, insana, kendisini geliştirmesi için herhangi bir zorunluluk yüklemez.[5] Sermayenin anayurdu, bol bitki örtüsü ile örtülü tropik bölgeler değil, ılımlı bölgelerdir. Toprağın yalnızca verimliliği değil, özelliklerindeki farklılık, doğal ürünlerindeki çeşitlilik, mevsimlerdeki değişiklik, toplumsal işbölümünün fiziksel temelini oluşturur ve, doğal çevresindeki bu değişiklikler, insanı, gereksinmelerini, yeteneklerini, emek araçlarını ve tarzlarını çeşitlendirip çoğaltmaya iter. İnsan eliyle doğal bir kuvveti toplumun denetimi altına alma ve onu tutumlu bir şekilde kullanma, geniş ölçüde bu güce sahip ya da egemen olma zorunluluğudur ki, sanayi tarihinde ilk en kesin rolü oynamıştır. Mısır, Lombardiya, Hollanda ya da Hindistan ve İran'daki sulama işleri bunun örnekleridir;[6] buralarda insan eliyle açılan kanallarla yapılan sulama, yalnız toprak için vazgeçilmez suyu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, yamaçlardan sürükleyip getirdiği yararlı mineralleri de ona katar. İspanya ile Sicilya'da, Arap egemenliği sırasında, sanayi alanında gelişmenin sırrı, onların kurmuş oldukları sulama tesisleridir.[7] [sayfa 525]

Uygun doğal koşullar, bize yalnızca bir olanak sağlar; yoksa, ne artı-emeği, ne de dolayısıyla artı-değeri ve artı-ürünü hazır durumda bize vermez. Emeğin doğal koşullarındaki farkın sonucu, aynı miktarda

[5] "İlk" (doğal servet) "son derece soylu ve kârlı olduğu için, insanları, umursamaz, mağrur yapar ve her türlü aşırılıklara götürür; oysa ikincisi, dikkatli olmaya, bilgiye, sanata ve politikaya zorlar." (*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Marchant, and now published for the commen good by his John Mun*, London, 1669, s. 181, 182.) "Bir halk topluluğu için, üzerinde beslenme ve giyinme gereksinmelerinin büyük ölçüde kendiliğinden karşılandığı ve iklimin ve giyinme ve barınma için pek az şey yapılmasına gerek gösterdiği ya da izin verdiği bir toprak parçasına bırakılmış olmaktan daha büyük bir lanet düşünemiyorum ... bunun karşıtı olan aşırı bir durum da olabilir. Emek harcanmasıyla üzerinde herhangi bir şey üretilemeyen bir toprak, emek harcanmaksızın bol ürün veren toprak kadar kötüdür." ([N. Forster,] *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, Lond. 1767, s. 10.)

[6] Nil'in yükselip alçalmasını önceden hesaplama zorunluluğu, Mısır gökbilimini yarattı ve bununla birlikte rahipler, tarımın yöneticisi olarak egemen oldular. "Le solstice est le moment de l'année où commence la crue du Nil, et celui que les Egyptiens ont dû observer avec le plus d'attention. ... C'était cette année tropique qu'il leur importait de marquer pour se diriger dans leurs opérations agricoles. Ils dutent donc chercher dans le ciel un signe apparent de son retour." ["Gündönümü, yılın, Nil'in kabarmasının başladığı ve Mısırlıların çok büyük bir dikkatle gözlemleme zorunda kaldıkları anıdır. ... Tarım işlerinde kendilerini yönetmek için belirlenmesi önemli olan, işte bu tropik yıldı. Bu nedenle, gökte, onun dönüşünü gösteren bir işaret arama zorunda kaldılar."] (Cuvier, *Discours sur les révolutions du grobe,* ed. Hœfer, Paris 1863, s. 141.)

[7] Hindistan'da devletin, küçük ve birbiriyle ilişkisiz üretim birimleri üzerindeki kudretinin maddi temellerinden birisi, suların kullanılmasının düzenlenmesi idi. Hindistan'ın müslüman yöneticileri, bunu, kendilerinin yerine geçen İngilizlerden daha iyi anlamışlardı. Bengal eyaletinin Orissa bölgesinde bir milyondan fazla Hintlinin yaşamına malolan 1866 kıtlığını anımsamak bu konuda yeterlidir.

emeğin farklı ülkelerde farklı büyüklükteki gereksinme kitlesini[8] karşılamasında ve dolayısıyla, diğer bakımlardan benzer olan koşullar altında gerekli emek-zamanının farlı olmasında görülür. Bu koşullar, artı-emeği, yalnızca doğal sınırlar olarak etkiler, yani emeğin başkaları için harcanmaya başlanabileceği noktanın belirlenmesinde rol oynarlar. Sanayideki ilerlemelerle orantılı olarak, bu doğal sınırlar geriler. Emekçinin kendi yaşamını kazanması için çalışma hakkını, karşılığında artı-emek ödeyerek satınaldığı bizim Batı Avrupa toplumumuzda, artı-ürün sağlamanın, insan emeğinin özünde bulunan bir nitelik olduğu fikri kolayca kök salabilir.[9] Ama, örneğin, ormanlarda sago ağacının kendiliğinden yetiştiği Asya Takımadalarının doğusundaki adalarda yaşayan bir yerliyi düşünelim. "Ağaç üzerinde bir delik açarak özsuyun olgunlaştığını anlayan yerliler, ağacı gövdesinden keserek birkaç parçaya ayırırlar; özsu çıkartılır, suyla karıştırılır ve süzülür: artık nişasta olarak kullanılmaya hazır demektir. Bir ağaç, genel olarak , 300 libre ve bazan da 500, 600 libre nişasta verir. Orada insanlar ormana gidip, yiyecekleri ekmeklerini tıpkı bizim yakacak odunumuzu kestiğimiz gibi kesip alırlar."[10] Şimdi diyelim böyle bir doğulu ekmek [sayfa 526] kesicisinin, bütün gereksinmelerinin karşılanması için haftada 12 saat çalışması gereksin. Doğa, ona bol bol boş zaman armağan etmiştir. Bu boş zamanı kendisi için üretken bir biçimde kullanabilmesi bir dizi tarihsel olaydan sonradır; bunu, yabancılar için artı-emek şeklinde harcaması ise, bir dış zorlamayı gerektirir. Kapitalist üretim buraya girince, saf adam, belki de, tek bir işgününün ürününü kendisine ayırabilmek için haftada altı gün çalışmak zorunda kalacaktır. Doğanın cömertliği onun şimdi niçin haftada altı gün çalışmak zorunda kaldığını, ya da niçin beş günlük artı-emek sağlamak durumuna düştüğünü açıklamaz. O, yalnızca, onun gerekli emek-zamanının haftada niçin bir gün olarak sınırlandığını açıklar. Ama onun artı-ürünü, hiç bir zaman insan emeğinin özünde bulunan gizli bir nitelikten doğmamaktadır.

Böylece, yalnız, emeğin tarih boyunca gelişen toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda, doğal üretkenliği de, kendisiyle birleştiği

[8] "Yeryüzünde, aynı emek miktarıyla, aynı sayıdaki gerekli tüketim maddelerini aynı bollukta sağlayan iki ülke yoktur. İnsanların gereksinmeleri, yaşadıkları ülke ikliminin sertliği ya da sıcaklığı ile artar ya da eksilir; bu nedenle, çeşitli ülkelerde yaşayan insanların zorunlu olarak yürütmek durumunda oldukları ticaret ve iktisadın oranı aynı olmadığı gibi, aralarındaki farkın derecesi, sıcaklığın ya da soğukluğun derecesinden ayrı hesaplanamaz; buradan şu genel sonuca ulaşılabilir ki, belli sayıda insan için gerekli emek miktarı soğuk iklimlerde en fazla, sıcak iklimlerde en azdır; çünkü, bunların ilkinde insanların yalnız giyecek gereksinmeleri daha fazla olmakla kalmaz. toprak da ikincisine göre daha fazla işlenmeye gerek gösterir." (An *Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest,* Lond. 1750. s. 59.) Bu çığır açıcı imzasız yapıtın yazarı J. Massie'dir. Hume, faiz teorisini buradan almıştır.

[9] "*Chaque travail doit*" (bu aynı zamanda, *diroits et devoirs du citoyen* [yurttaşın hak ve görevleri -ç.]'in yurttaşların hak ve görevlerinin bir kısmı gibi de görünür) "*laisser un excédant*" ["Her emeğin bir fazlalık bırakması gerekir." -ç.] Proudhon, [P.-J. Prouhdon, *Systéme des Contradictions économiques, ou philosophie de la misère*, t. 1, Paris 1846, s. 73.]

[10] F. Schouw, *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*, 2. Aufl., Leipzig 1854, s. 148.

sermayenin üretkenliği gibi görünüyor.

Ricardo, artı-değerin kaynağı ile hiç bir zaman ilgilenmemiştir. Artı-değeri, ona göre, toplumsal üretimin doğal şekli olan kapitalist üretim tarzının özünde bulunan bir şey olarak ele almıştır. Ne zaman emeğin üretkenliğini ele alsa, onda artı-değerin nedenini değil, bu değerin büyüklüğünü belirleyen nedeni araştırmaktadır. Öte yandan rikardocu okul, emeğin üretkenliğini, kârı (artı-değeri diye okuyun) doğuran neden olarak açıkça ilân etmiştir. Ne olursa olsun, bu, ürünün fiyatını, üretim maliyetini aşan kısmının değişiminden, ürünün değerinin üstünden satılmasından ileri geldiğini öne süren merkantilistlere göre, gene de bir gelişmedir. Ne var ki, rikardocu okul bu sorundan kaçınmış, onu çözümlememiştir. Aslında bu burjuva iktisatçıları, artı-değerin kaynağı gibi yakıcı bir sorunu çok fazla kurcalamanın pek tehlikeli olduğunu içgüdüleriyle pek haklı olarak farketmişlerdir. Peki, Ricardo'yu vulgarize eden izleyicilerinin zavallıca kaçamaklarını beceriksizce yineleyerek, Ricardo'dan yarım yüzyıl sonra, merkantilistlere üstün olduğunu büyük bir ciddiyetle iddia eden John Stuart Mill'e ne demeli?

Mill diyor ki: "Kârın nedeni, emeğin kendisini sağlaması için gerekli olandan fazlasını üretmesidir." Buraya kadar yeni bir şey yok, eski öykü; ama kendisinden de bir şey katmak isteyen Mill devam ediyor: "Teoremi şöyle de koyabiliriz: sermayenin [sayfa 527] kâr sağlamasının nedeni, besinlerin, giysilerin, malzeme ve araçların, bunların üretilmeleri için gerekli olan zamandan daha uzun süre dayanmalarıdır." Mill, burada, emek-zamanının süresi ile onun ürünü olan şeylerin sürelerini karıştırmaktadır. Bu görüşe göre, ürünü yalnızca bir gün dayanan bir fırıncı, işçilerinden, ürünleri 20 yıl ya da daha fazla dayanan bir makine yapımcısı kadar kâr sızdıramayacaktır. Bir kuş yuvasının ömrü, bu yuvanın yapımı için geçen süreden kısaysa, kuşkusuz, kuşların, yuva olmaksızın yaşamak zorunda kalacakları doğrudur.

Bu temel gerçek saptandıktan sonra, Mill, merkantilistler üzerindeki üstünlüğünü kurmaya geçiyor. "Gördüğümüz gibi" diye devam ediyor, "kâr, değişim olayından değil, emeğin üretken gücünden doğuyor; ve bir ülkenin toplam kârı, değişim olsun olmasın, daima emeğin üretken gücünün sonucudur. Uğraşlar arasında bir bölümne olmasaydı, alım da satım da olmazdı, ama gene de kâr olurdu.". Demek ki, Mill'e göre, değişim, kapitalist üretimin genel koşulları olan alım ve satım, yalnız raslantıya bağlı bir olaydır, emek-gücü alınmadan ve satılmadan da kâr daima pekâlâ olabilir!

"Eğer" diye devam ediyor, "bir ülkenin işçileri, ortak olarak, ücretlerinden yüzde-yirmi fazla üretimde bulunsalar, fiyatlar ne olursa olsun, kâr yüzde-yirmi olacaktır." Bu, bir yandan az raslanan bir totolojidir; çünkü eğer işçiler kapitalist için %20'lik bir artı-değer üretirlerse, kapitalistin kârı, işçilerin toplam ücretlerine oranla 20 : 100 olur. Öte yandan, "kârın yüzde-yirmi olacağını" söylemek tamamen yanlıştır. Kârlar, yatı-

rılan toplam sermaye üzerinden hesaplandığı için daima daha az olacaktır. Örneğin, kapitalist, 400 sterlini üretim araçlarına, 100 sterlini ücretlere olmak üzere 500 sterlin yatırsa ve artı-değer oranı da %20 olsa, kâr 20 : 500 olur; yani %20 değil, %4 olur.

Bunun ardından Mill'in, farklı tarihsel toplumsal üretim biçimlerini ele alma yöntemini ortaya koyan parlak bir örnek gelir. "Ben, pek az istisna dışında, her yerde görülen, işçiler ile kapitalistlerin ayrı sınıflar halinde bulunmalarını evrensel bir şey olarak kabul ediyorum; yani işçilere yapılan ödemelerin tamamı dahil, bütün harcamaların kapitalist tarafından yapıldığını varsayıyorum." Yeryüzünde henüz yalnızca istisnai bir şekilde varolan bir durumu her yerde görmek, herhalde garip bir göz yanılmasıdır. Ama biz devam edelim – Mill "Onun böyle [sayfa 528] yapmasının kalıtsal bir zorunluluk olmadığını" kabul etmeye hazırdır.* Tersine: "Emekçi, ücretinin zorunlu gereksinmeleri aşan kısmını, ve hatta, eğer elinde geçici gereksinmelerini karşılayacak kadar para varsa tümünü almak için üretimin tamamlanmasına kadar bekleyebilir. Ama bu durumda emekçi, üretimin yürütülmesi için gerekli paranın bir kısmını sağlamakla, bu işte bir ölçüde gerçek bir kapitalisttir." Mill daha da ileri giderek, zorunlu gereksinmeleri için kendi kendisine avans vermekle kalmayıp üretim araçlarına da yatırım yapan emekçinin, aslında, kendi kendisinin ücretli emekçisi olduğunu da söyleyebilirdi. Bununla da yetinmeyip, Amerikalı mülk sahibi köylünün, efendisi yerine kendisi hesabına angarya işi yapan bir köleden başka bir şey olmadığını da söyleyebilirdi.

Böylece, bize, kapitalist üretimin varolmamakla birlikte gene de daima mevcut bulunduğunu açıkça kanıtladıktan sonra Mill, bunun tersini de, yani kapitalist üretimin varolduğu zaman bile mevcut olmadığını tanıtlayacak kadar tutarlıdır. "Ve bir önceki durumda bile (ücretli emekçi olan işçiye, kapitalistin gerekli bütün tüketim maddelerini sağladığı durum) işçiye aynı gözle (yani bir kapitalist olarak) bakılabilir; emeğini piyasa fiyatının altında bir fiyatla (!) verdiği için aradaki bu farkı (?) işverene borç verdiği ve faizi ile birlikte geri aldığı söylenebilir vb.."[11] Aslında, işçi, emeğini, kapitaliste, hafta sonunda piyasa fiyatını elde etmek üzere diyelim bir hafta boyunca bedava olarak avans verir; ve işte bu durum, Mill'e göre işçiyi kapitaliste dönüştürüyor. Düzlük yerlerde küçücük tümsekler tepe gibi görünür; bugünkü burjuvazinin ahmaklık ovaları, yüce zekalarının yüksekliği ile ölçülmek gerekir. [sayfa 529]

* Marx'ın 28 Kasım 1878 tarihli mektubunda, N. F. Danielson'a yaptığı tavsiyeye göre, "Yeryüzünde" sözleriyle başlayan ve "kabul etmeye hazırdır" sözleriyle biten bu pasajın son kısmının şöyle anlaşılması gerekir: "Bunun böyle olmasının, emekçiler ile kapitalistlerin ayrı sınıflar halinde olduğu bir ekonomik sistemde bile, mutlak bir zorunluluk olmadığını Mr. Mill kabul etmeye hazırdır." – *Rusça baskısına Marksizm-Leninizm Enstitüsünün notu*.

[11] J. St. Mill, *Principles of Pol. Econ.*, Lond. 1868, s. 252-53 *passim*. [Yukardaki pasajlar, Kapital'in Fransızca baskısına göre çevrilmiştir. -*F.E.*]

ONYEDİNCİ BÖLÜM
EMEK-GÜCÜ FİYATINDA VE ARTI-DEĞERDE BÜYÜKLÜK DEĞİŞMELERİ

EMEK-GÜCÜNÜN değeri, ortalama emekçinin yaşaması için gerekli, alışılagelen tüketim maddelerinin değeriyle belirlenir. Bu gerekli tüketim maddelerinin miktarı, belli bir toplumun belli bir döneminde bilindiği için değişmeyen bir büyüklük olarak kabul edilebilir. Değişiklik gösteren, bu miktarın değeridir. Emek-gücünün değerinin belirlenmesinde etkili olan ayrıca iki etmen daha vardır. Bunlardan birisi, emek-gücünün, üretim tarzına bağlı olarak değişen gelişme giderleri; diğeri de, doğal çeşitliliği, erkek ve kadın, çocuk ve yetişkin emek-gücü arasındaki farklardır. Bu farklı emek-gücü çeşitlerinin kullanılması, üretim tarzıyla zorunlu hale gelen bir kullanılma, emekçinin ailesinin yaşama maliyetinde ve yetişkin erkeğin emek-gücünün değerinde büyük bir farklılık yaratır. Ne var ki, bu her iki etmen de aşağıdaki incelememizin dışında bırakılacaktır.[11a] [sayfa 530]

(1) Metaların değerleri üzerinden satıldıklarını; (2) emek-gücü-

[11a] [*Üçüncü Almanca baskıya not*. – 316-319. [330-334.] sayfalarda ele alınan durum, burada doğal olarak konu dışı bırakılmıştır. -*F.E.*]

nün fiyatının zaman zaman değerinin üzerine yükseldiğini, ama hiç bir zaman bunun altına düşmediğini varsayıyorum.

Bu varsayımlara dayanılarak, artı-değer ile emek-gücü fiyatının nispi büyüklüklerinin, üç şey tarafından belirlendiğini görmüştük; (1) işgünü uzunluğuna ya da emeğin büyüklüğünün genişliğine; (2) emeğin normal yoğunluğuna, yoğunluk yönünden büyüklüğüne, belli bir sürede belli bir miktarda emek harcanmasına; (3) emeğin üretkenliğine, üretim koşullarındaki gelişme derecesine bağlı olarak aynı miktarda emeğin belli bir sürede, daha çok ya da daha az ürün sağlamasına. Üç etmenden birinin değişmeyen, ikisinin değişen, ya da ikisinin değişmeyen birinin değişen ve ensonu her üçünün de aynı zamanda değişen olmalarına göre çok farklı düzenlemelerin olabileceği açıktır. Bu etmenlerin aynı anda değişmeleri halinde, herbirindeki değişikliğin miktarı ve yönü farklı olabileceğine göre, bu düzenlemelerin sayısı da artar. Aşağıda yalnızca bellibaşlı düzenlemeler gözden geçirilecektir.

I. İŞGÜNÜ UZUNLUĞU İLE EMEK YOĞUNLUĞU DEĞİŞMİYOR EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ DEĞİŞİYOR

Bu varsayımlara göre, emek-gücünün değeri ile artı-değerin büyüklüğü, üç yasa tarafından belirlenir.

(1) Belli uzunluktaki bir işgünü, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte ürünün kitlesi ve üretilen her metaın fiyatı ne denli değişirse değişsin, daima aynı miktarda değer yaratır.

Eğer oniki saatlik bir işgününde yaratılan değer, diyelim altı şilin ise, üretilen malların kitlesi, emeğin üretkenliği ile birlikte değişse bile, varolan tek sonuç, altı şilinin temsil ettiği değerin, daha çok ya da daha az sayıda mala dağılmasıdır.

(2) Artı-değer ile, emek-gücünün değeri, karşıt yönlerde değişirler. Emeğin üretkenliğindeki bir değişme, ondaki artma ya da eksilme, emek-gücü değerinde karşıt yönde, artı-değerde aynı yönde bir değişmeye neden olur.

Oniki saatlik bir işgününde yaratılan değer, değişmeyen bir miktardır, diyelim altı şilindir. Bu değişmeyen miktar, artı-değer [sayfa 531] ile işçinin bir eşdeğerle yerine koyduğu emek-gücü değerlerinin toplamına eşittir. Eğer değişmeyen bir miktar iki kısımdan oluşuyorsa, bunlardan biri eksilmeden diğerinin artamayacağı apaçıktır. Başlangıçta iki kısım eşit olsun: 3 şilin değerinde artı-değer, 3 şilin değerinde emek-gücü. Bu durumda, artı-değer üç şilinden iki şiline inmeden, emek-gücünün değeri üç şilinden dört şiline yükselemez; aynı şekilde, emek-gücünün değeri üç şilinden iki şiline düşmeden, artı-değer üç şilinden dört şiline yükselemez. Demek ki, bu durumda, ne emek-gücü değerinin ve ne de artı-değerin mutlak büyüklüklerinde, bunların nispi, yani birbirine oranla büyüklüklerinde, aynı anda bir değişme olmadan hiç bir değişiklik

olmaz. Bunların aynı anda yükselmeleri ya da düşmeleri olanaksızdır.

Ayrıca, emeğin üretkenliğinde bir yükselme olmaksızın, emek-gücünün değeri düşemez ve dolayısıyla artı-değer yükselemez. Örneğin, yukardaki durumda, emeğin üretkenliğinde, eskiden altı saatte üretilen aynı miktardaki gerekli tüketim maddesini şimdi dört saatte üretecek kadar bir artış olmaksızın, emek-gücünün değeri, üç şilinden iki şiline düşemez. Öte yandan, emeğin üretkenliğinde, eskiden altı saatte üretilebilen aynı miktardaki gerekli tüketim maddelerinin üretimi için şimdi sekiz saati gerektiren bir düşme olmaksızın, emek-gücünün değeri üç şilinden dört şiline çıkamaz. Bundan şu sonuç çıkar ki, emeğin üretkenliğinde bir artış, emek-gücü değerinde bir düşmeye ve dolayısıyla artı-değerde bir yükselmeye yolaçtığı halde, bu üretkenlikte bir azalma, emek-gücünün değerinde bir yükselmeye ve artı-değerde bir düşmeye neden olur.

Bu yasayı formülleştirirken Ricardo bir noktayı ihmal etmiştir: artı-değerin ya da artı-emeğin büyüklüğündeki bir değişme, emek-gücü değerinin büyüklüğünde ya da gerekli-emeğin miktarında ters yönlü bir değişmeye yolaçmakla birlikte, bu, hiç bir zaman bunların aynı oranda değişeceği anlamına gelmez. Bunlar aynı miktarda artar ya da azalırlar. Ama bunların orantılı artışları ya da azalışları, emeğin üretkenliğinde değişme olmadan önceki ilk büyüklüklerine bağlıdır. Emek-gücünün değeri 4 şilin, ya da gerekli emek-zamanı 8 saat ve artı-değer 2 şilin, ya da artı-emek 4 saat olsa ve emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, emek-gücü değeri 3 şiline ya da gerekli-emek 6 saate düşse, artı-değer 3 şiline ya da artı-emek 6 saate yükselir. Aynı miktar, 1 şilin ya da [sayfa 532] 2 Saat, bir durumda eklenmiş, diğerinden çıkartılmıştır. Ama her iki durumda da, büyüklüklerdeki değişme oranı farklıdır. Emek-gücünün değeri, 4 şilinden 3 şiline, yani ¼ ya da %25 kadar düştüğü halde, artı-değer, 2 şilinden 3 şiline, yani ½ ya da %50 kadar yükselir. Buradan şu sonuç çıkar ki, emeğin üretkenliğinde belli bir değişme sonucu olarak artı-değerdeki orantılı artma ya da eksilme, işgününün artı-değeri temsil eden kısmının başlangıçtaki büyüklüğüne bağlıdır; bu kısım ne kadar küçükse orantılı değişme o kadar büyük, bu kısım ne kadar büyükse orantılı değişme o kadar azdır.

(3) Artı-değerdeki artma ya da azalma daima emek-gücünün değerine tekabül eden azalma ya da artmanın bir sonucu olup, asla nedeni değildir.[12]

[12] Bu üçüncü yasaya MacCulloch, diğerleri yanında, şu saçmayı eklemiştir: kapitalistin ödediği vergilerin kaldırılması yoluyla, emek-gücünün değerinde bir düşme olmaksızın, artı-değerde bir artış -olabilir. Oysa bu vergilerin kaldırılması, kapitalistin ilk elden işçiden sızdırdığı artı-değer miktarında hiç bir değişiklik yapmaz. Bu, yalnızca, bu artı-değerin, kendisi ile üçüncü şahıslar arasındaki bölünme oranını değiştirir. Dolayısıyla, artı-değer ile emek-gücü değeri arasındaki ilişkide herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu, nedenle, MacCulloch'un istisnasi, yalnızca onun kuralı yanlış anladığını tanıtlar; bu talihsizlik, Ricardo'yu vülgerleştirirken sık sık başına gelen bir şeydir ve tıpkı, Adam Smith'i vülgerleştiren J. B. Say'ın başına gelen talihsizliğe benzer.

İşgünü, değişmeyen bir büyüklük olup değişmeyen büyüklükte bir değerle temsil edildiğine göre, artı-değerin büyüklüğündeki her değişmeye, emek-gücünün değerinde ters bir değişikliğe tekabül ettiğine göre, ve emeğin üretkenliğinde bir değişiklik olmaksızın emek-gücüün değerinde bir değişme olamayacağına göre, bu koşullar altında, artı-değerin büyüklüğündeki her değişmenin, emek-gücünün değerinde meydana gelen tersine bir büyüklük değişmesinden doğacağı sonucu açık olarak çıkar. Görmüş olduğumuz gibi, emek-gücünün değerinde ve artı-değerde, bunların nispi değer büyüklüklerinde bir değişiklik olmadan, hiç bir mutlak büyüklük değişmesi olamayacağına göre, emek-gücünün mutlak değer büyüklüğünde daha önce bir değişiklik olmaksızın, bunların nispi büyüklüklerinde herhangi bir değişikliğin olamayacağı sonucu çıkar.

Üçüncü yasaya göre, artı-değerin büyüklüğündeki bir değişme, emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin, emek-gücünün değerinde yarattığı bir hareketin varlığını öngörür. Bu değişikliğin sınırı, emek-gücünün değişen değeri ile belirlenir. Bununla birlikte, koşullar bu yasanın işlemesine elverişli olsalar bile, bazı [sayfa 533] yan hareketler olabilir. Örneğin: üretkenliğin artması sonucu, emek-gücünün değeri 4 şilinden 3 şiline ya da gerekli emek-zamanı 8 saatten 6 saate düşerse, emek-gücünün fiyatı 3 şilin 8 peninin, 3 şilin 6 peninin ya da 3 şilin 2 peninin altına düşmeyebilir, ve dolayısıyla artı-değer, 3 şilin 4 peninin, 3 şilin 6 peninin, ya da 3 şilin 10 peninin üzerine yükselmez. En alt sınırı 3 şilin olan (emek-gücünün yeni değeri) bu düşüş miktarı, bir yandan sermayenin baskısı, öte yandan işçinin direnci ile terazinin kefelerine koydukları nispi ağırlığa bağlıdır.

Emek-gücünün değeri, belli miktardaki gerekli tüketim maddelerinin değeriyle belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu tüketim maddelerinin kitlesi değil, değeridir. Bununla birlikte, üretkenlikteki artış nedeniyle, işçi de, kapitalist de, emek-gücü fiyatıyla artı-değerde herhangi bir değişiklik olmaksızın, aynı zamanda, bu tüketim maddelerinden daha büyük bir miktarını elde edebilirler. Emek-gücünün değeri 3 şilin, gerekli emek-zamanı 6 saat, artı-değer gene 3 şilin, artı-emek 6 saat olsa ve, emeğin üretkenliği, gerekli-emeğin artı-emeğe oranı değişmeksizin iki katına çıkartılsa, ne artı-değerin, ne de emek-gücü fiyatının büyüklüğünde bir değişiklik olmaz. Bunun tek sonucu, bunlardan herbiri, şimdi, eskisinin iki katı olan kullanım-değeri ile temsil edilir; ve bu kullanım-değerleri şimdi eskisinin yarısı kadar ucuzdur. Emek-gücünün fiyatı değişmemekle birlikte, değerinin üzerine çıkmış olabilir. Bununla birlikte, eğer emek-gücünün değeri, yeni değeri ile tutarlı en alt sınır olan 1 şilin 6 peniye değil de, 2 şilin 10 peniye ya da 2 şilin 6 peniye düşmüş olsa, bü düşen fiyat gene de, artan bir zorunlu maddeler kitlesini temsil eder. Bu şekilde, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte, emek-gücünün fiyatı sürekli olarak düşebilir ve bu

düşüşün yanısıra, işçinin geçim araçları kitlesinde sürekli bir büyüme olur. Ama bu durumda bile, emek-gücünün değerindeki düşüş, artı-değerde bir yükselmeye yolaçabilir ve böylece, işçi ile kapitalistin durumları arasındaki uçurum genişlemeye devam edebilir.[13]

Yukarda sözünü ettiğimiz üç yasayı, ilk kez doğru olarak formülleştiren Ricardo olmuştur. Ama o da şu hatalara düşmüştür: [sayfa 534] (1) bu yasaların geçerli olduğu özel koşulları, kapitalist üretimin genel ve başlıbaşına yasaları olarak görmüştür. Ne işgününün uzunluğunda, ne de emeğin yoğunluğunda bir değişikliği dikkate almıştır; bu nedenle de, ona göre, yalnızca bir değişken etmen, yani emeğin üretken-liği sözkonusu olabilir; (2) bu hata, yaptığı tahlillere (1)'den çok daha fazla zararlı olmuştur; o da, artı-değeri, kâr, toprak, rantı vb. gibi özel şekillerden bağımsız olarak incelemede, diğer iktisatçılardan daha fazla bir şey yapmamıştır. Bu yüzden, artı-değer oranı ile ilgili yasaları, kâr oranı yasaları ile karıştırmıştır. Kâr oranı, daha önce de söylediğimiz gibi, artı-değerin, yatırılan toplam sermayeye oranıdir; artı-değer oranı ise, artı-değerin, değişen sermaye kısmına oranı demektir. Diyelim, 500 sterlinlik bir sermayenin (S), 400 sterlini hammaddelerden, emek araçlarından, vb. (s), 100 sterlini işçi ücretlerinden (d) ibaret olsun; artı-değer (a) = 100 sterlin olsun. Bu durumda artı-değer oranı $^{a}/_{d}={}^{100}/_{100}=\%100$, ama kâr oranı $^{a}/_{s}= {}^{100}/_{500}=\%20$ olur. Ayrıca, kâr oranının, artı-değer oranını hiç etkilemeyen koşullara da bağlı bulunabileceği besbellidir. III. Kitapta [ciltte], belli bir artı-değer oranı ile çeşitli kâr oranlarını elde edebileceğimizi ve belli koşullar altında çeşitli artı-değer oranlarının, tek bir kâr oranında ifadelerini bulabileceğini göstereceğim.

II. İŞGÜNÜ DEĞİŞMİYOR
EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ DEĞİŞİYOR EMEĞİN YOĞUNLUĞU DEĞİŞİYOR

Emeğin yoğunluğunda artış, belli bir sürede, emeğin harcanmasında artış demektir. Bu nedenle, işgününün uzunluğu aynı olmak üzere, daha yoğun bir emekle geçen bir işgünü, daha az yoğun bir işgününe göre, daha fazla üründe maddeleşir. Emeğin üretkenliğindeki artışın, belli uzunluktaki bir işgününde daha fazla ürün sağlayacağı da doğrudur. Ne var ki, bu ikinci durumda, herbir ürünün değeri, daha az emeğe malolduğu için düşer; birinci durumda ise, her iki ürün daha önceki kadar emeğe malolduğu için, değer değişmeden kalır. Ürünlerin sayısı, burada, fiyatlarında bir düşme olmadan artmıştır; sayıları ile birlikte fiyatları toplamı da büyümüştür. Ama üretkenliğin artması halinde belli bir değer, daha büyük bir ürün kitlesine dağılır. Demek ki,

[13] "Sanayiin üretkenliğinde, belli bir emek ve sermaye miktarıyla, daha az ya da daha çok üretimde bulunulmasına yolaçan bir değişiklik olduğu zaman, ücret payını temsil eden miktar aynı kalırken bu payın değişebileceği, ya da ücret payı aynı kalırken bunu temsil eden miktarın değişebileceği açıktır." ([J. Cazeriove,] *Outlines of Political Economy*, etc., s. 67.)

işgününün uzunluğu değişmeden yoğunluğu artmış bir günlük emek, daha fazla bir [sayfa 535] değerde somutlaşıyor ve paranın değeri değişmemişse (faha biiyük miktarda para ile temsil ediliyor. Yaratılan değer, emeğin yoğunluğunun toplumsal ortalamadan sapması ölçüsünde bir değişiklik gösteriyor. Öyleyse, belli uzunluktaki bir işgünü, artık, değişmeyen değil, değişen bir değer yaratıyor; 12 saatlik normal yoğunluktaki bir işgününde yaratılan değer, diyelim 6 şilin olsun, ama yoğunluğun artmasıyla yaratılan değer, 7, 8 şilin ya da daha fazla olabilir. Bir günlük emekle yaratılan değerin, sözgelişi 6 şilinden 8 şiline yükselmesiyle, bu değerin iki kısmı, yani emek-gücü fiyatı ile artı-değer de, aynı zamanda, eşit ya da eşit olmayan miktarlarda artabilir. Bunların her ikisi de aynı anda 3 şilinden 4 şiline çıkabilir. Burada, emek-gücünün fiyatındaki artış, bu fiyatın zorunlu olarak emek-gücünün değeri üzerine yükseldiği anlamını taşımaz. Tersine, bu fiyattaki bir yükseliş bu değerdeki bir düşüş-le birlikte olabilir. Emek-gücü fiyatındaki artışın, daha da hızlanan aşınma ve yıpranmayı karşılamadığı durumlarda, bu durum ortaya çıkar.

Gelip geçici istisnalar dışında, emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin, emek-gücünün değerinde ve dolayısıyla artı-değerin büyüklüğünde bir değişmeye, ancak ilgili sanayi kollarında elde edilen ürünlerin, işçilerin alışılagelen tüketim malları arasında bulunması halinde yolaçtığını biliyoruz. Ele alınan durumda, bu koşul, sözkonusu değildir. Çünkü, değişikliğiri, emeğin süresinde ya da yoğunluğunda olması halinde, yaratılan değerin büyüklüğünde, bu değerin somutlaştığı malın niteliğine bağlı bulunmayan bir değişiklik daima olur.

Emeğin yoğunluğu, bütün sanayi kollarında aynı anda ve eşit derecede artacak olsa, bu yeni ve daha yüksek derecede yoğunluk, toplum için normal derece haline gelir ve ayrıca hesaba katılacak bir şey olmaktan çıkar. Ama bu durumda bile, emeğin yoğunluğu çeşitli ülkelerde farklı olur ve değer yasasının uluslararası uygulanışında değişik durumlara yolaçabilir. Bir ulusun daha yoğun olan işgünü, başka bir ulusun daha az yoğun olan işgününe oranla, daha fazla miktarda bir para ile temsil edilebilir.[14] [sayfa 536]

III. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ VE YOĞUNLUĞU DEĞİŞMİYOR. İŞGÜNÜ UZUNLUĞU DEĞİŞİYOR

İşgünü iki şekilde değişebilir: uzatılabilir ya da kısaltilabilir. Elimizdeki verilerden ve 531. sayfada yapılan varsayımların sınırları içersinde aşağıdaki yasaları elde edeceğiz:

[14] "Diğer şeyler aynı olmak koşuluyla, İngiliz fabrikatörü, belli bir sürede yabancı bir fabrikatörden önemli miktarda daha fazla iş çıkartabilir; ve bu miktar, buradaki haftalık 60 saat ile başka yerlerdeki 72 ya da 80 saati dengeleyecek kadar olabilir." (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1855, s. 65.) İngiltere ile Kıta Avrupası işsaatleri arasındaki bu farkı azaltmanın en şaşmaz yolu, Kıta Avrupasındaki fabrikalarda işgünü uzunluğunu bir yasa ile kısaltmak olabilir.

(1.) İşgünü, uzunluğu ile orantılı olarak, daha büyük ya da daha küçük miktarda değer yaratır; böylece bu, değişmeyen değil, değişen bir değer miktarıdır.

(2.) Artı-değerin büyüklüğü ile emek-gücünün değeri arasındaki ilişkideki her değişiklik, artı-emeğin ve dolayısıyla artı-değerin mutlak büyüklüğündeki bir değişiklikten ileri gelir.

(3.) Emek-gücünün mutlak değeri, ancak, artı-emeğin uzatılmasıyla emek-gücünün yıpranması ve aşınması üzerinde yapılan bir tepkinin sonucu olarak değişebilir. Bu nedenle, bu mutlak değerdeki, her değişiklik, artı-değerin büyüklüğündeki değişmenin bir nedeni değil, bir sonucudur.

Biz, işgününün kısaltıldığı durumla konuya giriyoruz.

(1.) Yukarda belirtilen koşullar altında işgününde yapılan bir kısaltma, emek-gücü değeri ve onunla birlikte gerekli emek-zamanında bir değişiklik yapmaz. Bu, artı-emek ile artı-değeri azaltır. Bu sonuncunun mutlak büyüklüğü ile birlikte nispi büyüklüğü, yani bunun emek-gücünün aynı kalan değer büyüklüğüne oranla büyüklüğü de düşer. Ancak, emek-gücünün fiyatını, değerinin altına düşürmek suretiyle, kapitalist, kendisini zarardan kurtarabilir.

İşgününün kısaltılmasına karşı her zaman öne sürülen bütün itirazlar, bunun, bizim burada varolduğunu varsaydığımız koşullar altında gerçekleştiğini kabul eder, oysa gerçekte durum bunun tam tersidir: emeğin üretkenliği ile yoğunluğundaki değişmeler, işgününde yapılan bir kısaltmadan ya önce ya da hemen sonra görülür.[15]

(2.) İşgününün uzatılması. Diyelim, gerekli emek-zamanı 6 saat, ya da emek-gücü değeri 3 şilin olsun; aynı şekilde artı-emek 6 saat ya da artı-değer 3 şilin olsun. Bu durumda işgününün tümü 12 saattir ve 6 şilinlik bir değerde somutlaşmıştır. Şimdi, eğer işgünü 2 saat uzatılır ve emek-gücünün fiyatı aynı kalırsa, artı-değer, hem mutlak, hem de nispi olarak artar. Emek-gücünün değerinde [sayfa 537] mutlak bir değişiklik olmamakla birlikte, nispi bir düşüş gösterir. I.'de varsayılan koşullar altında, emek-gücünün nispi değer büyüklüğü, bunun mutlak büyüklüğünde bir değişme olmadan değişemiyordu. Burada, tersine, emek-gücünün değerindeki nispi büyüklük değişmesi, artı-değerin mutlak büyüklüğündeki bir değişmenin sonucudur.

Bir günlük emeğin içinde somutlaştığı değer, o günün uzunluğu ile birlikte arttığına göre, artı-değer ile emek-gücünün fiyatının da aynı zamanda ya eşit ya da eşit olmayan miktarlarda yükselebileceği açıktır. Bu eşzamanlı artış, o halde iki durumda olabilir: birisi, işgününün fiilen uzatılması; diğeri, böyle bir uzatma olmaksızın, emeğin yoğunluğunda bir artma olması ile.

[15] "On Saatlik Yasanın yürürlüğe girmesiyle aydınlığa çıkan... dengeleyici koşullar vardır." (*Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1848. s. 7.)

İşgününün uzatılması halinde, emek-gücünün fiyatı, bu fiyat nominal olarak değişmediği ve hatta yükseldiği halde, değerinin altına düşebilir. Emek-gücünün günlük değeri, anımsanacağı üzere, normal ortalama süresi ya da işçiler arasındaki normal yaşam süresi ile, bedensel bakımdan oluşmuş maddesine tekabül edecek bir insan yapısına uygun düşecek şekilde, harekete dönüşümü ile ölçülür.[16] Uzatılan bir işgününün kaçınılmaz bir sonucu olarak, emek-gücünün fazla yıpranmaması, bir noktaya kadar, daha yüksek bir ücret ödenerek telafi edilebilir. Ama bu noktadan sonra yıpranma ve aşınma, geometrik dizi halinde artar ve emek-gücünün normal olarak yeniden-üretimi ve görevini yerine getirmesi için gerekli koşullar altüst olur. Emek-gücünün fiyatı ile sömürülme derecesi, ortak bir ölçü ile ölçülebilir miktarlar olmaktan çıkarlar.

IV. EMEĞİN SÜRESİNDE, ÜRETKENLİĞİNDE VE YOĞUNLUĞUNDA AYNI ANDA DEĞİŞMELER

Burada çok sayıda değişik düzenlemelerin olabileceği açıktır. Etmenlerden ikisi değişebilir, üçüncü aynen kalır, ya da üçü de aynı anda değişebilir. Bunlar aynı ya da farklı derecelerde, aynı ya da karşıt yönlerde değişebilirler ve sonuçta bu değişiklikler birbirlerini bütünüyle ya da kısmen dengelerler. Bununla birlikte, 1, II ve III'te veriler) sonuçlar gözönünde bulundurularak, mümkün olan her durumun tahlili kolaydır. Her etmeni, sırasıyla değişen [sayfa 538] ve diğer ikisini değişmeyen etmenler olarak ele alarak, mümkün olan her düzenlemenin sonucu bulunabilir. Bu nedenle, biz, burada yalnız iki önemli durum üzerinde kısaca duracağız.

(1.) Emeğin üretkenliğindeki azalmayla aynı anda işgününün uzaması

Emeğin üretkenliğindeki azalmadan sözederken, biz, burada, ürünleri, emek-gücünün değerini belirleyen sanayi kollarına işaret ediyoruz; örneğin, toprağın üretkenliğinin azaltması sonucu emeğin üretkenliğinde azalma ve toprak ürünlerinin pahalılaşması gibi. Bir işgününü 12 saat, yaratılan değer 6 şilin olsun; bunun yarısı emek-gücünün değerini yerine koymakta, diğer yarısı artı-değeri oluşturmaktadır. Diyelim, topraktan elde edilen ürünlerin pahalılaşması sonucu emek-gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline yükseliyor ve bu nedenle de gerekli emek-zamanı 6 saatten 8 saate çıkıyor. İşgününün uzunluğunda eğer bir de-

[16] "Bir insanın 24 saat içinde sağlamış olduğu emek miktarı, vücudunda meydana gelen kimyasal değişiklerin incelenmesiyle yaklaşık olarak bulunabilir, çünkü maddedeki değişikliğe uğramış şekiller, dinamik kuvvetin daha önceki hareket ve işleyişini belirler." (Grove, On the *Correlation of Physical Forces,* [London 1846, s. 308, 309.].)

ğişiklik olmazsa, artı-emek 6 saatten 4 saate, artı-değer 3 şilinden 2 şiline düşer. Eğer işgünü 2 saat uzar, yani 12 saatten 14 saate çıkarsa, artı-emek 6 saat, artı-değer 6 şilin olarak kalır, ama artı-değer, gerekli emek-zamanıyla ölçülen emek-gücü değerine oranla düşer. Eğer işgünü 4 saat uzatılır, yani 12 saatten 16 saate çıkartılırsa, artı-değer ile emek-gücü değerinin, artı-emek ile gerekli-emeğin nispi büyüklükleri değişmez, ama artı-değerin mutlak büyüklüğü 3 şilinden 4 şiline, artı-emek 6 saatten 8 saate yükselir, %33$^{1}/_{3}$'ük bir artış olur. Demek ki, emeğin üretkenliği düşerken, aynı zamanda, işgününün uzaması halinde, artı-değerin mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde nispi büyüklüğü azalabilir; nispi büyüklüğü değişmeden kaldığı halde mutlak büyüklüğü artar; ve işgününün uzaması sonucu, her ikisi de artabilir.

1799 ile 1815 yılları arasındaki dönemde, yiyecek maddeleri fiyatlarındaki artış, İngiltere'de, ücretlerde nominal bir artışa yolaçtı, oysa gerekli tüketim maddeleri ile ifade edilen gerçek ücretler düşmüştü. West ile Ricardo, bu olaydan, tarımsal alandaki emeğin üretkenliğindeki azalmanin, artı-değer oranında bir düşmeye yolaçtığı sonucunu çıkartmışlar, ve yalnız hayallerinde varolan bu varsayımı, ücretin, kârın ve toprak rantının nispi büyüklükleri konusundaki önemli incelemelerin çıkış noktası yapmışlardı. Ama aslında artı-değer, o sırada, emeğin yoğunluğundaki artış ve [sayfa 539] isgününün uzaması sayesinde hem mutlak ve hem de nispi olarak artmıştı. İşgününün insafsızca uzatılmasının bir hak olarak yerleşmesi, işte bu döneme raslar;[17] bu dönem, özellikle, burada sermaye birikimiyle, şurada sefaletin hızla artmasıyla karakterize, edilir.[18]

[17] "Tahil ile emek nadiren atbaşı giderler; ama bunların birbirinden ayrılmayacakları açık bir sınır vardır. Emekçi sınıfların pahalılık dönemlerinde gösterdikleri ve ücretlerin düşmesine yolaçan olağanüstü çaba, tanıkların ifadeleri (yani, 1814-15 tarihli Parlamento Araştırma Komisyonu önünde verilen ifadelerde) bunların çok büyük erdemli kişiler olduğunu ve sermayenin büyümesine kesenkes yardım ettiklerini ortaya koymuştur. Ama insanca duygular taşıyan hiç kimse bunların sürekli ve karşılıksız olmasını isteyemez. Geçici bir çare olarak bunlar, hayranlığa layık, kimselerdir, ama sürekli faaliyet halinde olduktarı takdirde, yiyeceğinin en son sınırlarına itilmiş bir ülke halkının bu durumundan doğabilecek sonuçlara benzer sonuçlar doğururlar." (Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, Lond.. 1815, s. 48, not.) Malthus'un, kitapçığının bir başka yerinde de dikkati çektiği bir gerçeğin, çalışma saatlerinin uzatılması üzerinde ısrarla durmasının bütün onuru kendisine aittir, oysa Ricardo ile diğerleri ne berbat gerçekler karşısında bile, işgünü uzunluğunun değişmezliğini bütün araştırmalarının temeli yapmışlardır. Ama Malthus'un hizmet ettiği tutucu çıkar çevreleri, onun, işgününün sınırsız bir şekilde uzamasıyla birlikte, makinelerdeki olağanüstü gelişmelerin, kadınlarla çocukların sömürülmesinin, kaçınılmaz olarak, işçi sınıfının büyük bir kısmını "fazlalık" haline getireceğini ve bunun, hele savaş ve İngiltere'nin dünya pazarındaki tekeli sona erince kesenkes olacağını görmekten alıkoymuşlardır. Bu "aşırı-nüfus"u, kapitalist, üretimin tarihsel yasaları yerine, doğanın sonsuz yasaları ile açıklamaya kalkışmak, Malthus'un gerçek bir rahip gibi hayran olduğu egemen sınıfların çıkarlarına kuşkusuz çok daha uygun ve onunla çok daha uyumlu idi.

[18] "Savaş sırasında. sermaye artışının başlıca nedeni, her toplumda sayıları en fazla olan emekçi sınıfların daha fazla çaba harcamaları ve belki de daha büyük bir sefalete düşmeleri idi. Çetin ve güç koşullar, daha fazla kadınla çocuğun işe girmesini zorunlu hale getirmiş, aynı nedenle eski işçiler, zamanlarının daha büyük bir kısmını, üretimi artırmaya vermek durumunda kalmışlardır." (*Essays on Pol. Econ., in which are Illustrated the Principal Causes of Present National Distress*, London 1830, s. 248.)

(2.) Emeğin yoğunluğunda ve üretkenliğinde artmayla aynı anda işgününün kısalması

Emeğin üretkenliğinde yükselme ve yoğunluğunda artış, her ikisi de benzer etkiler yaratır. Bunların her ikisi de, belli bir sürede üretilen mal kitlesini artırır. Bu nedenle her ikisi de, emekçinin kendisi için gerekli-geçim araçlarını ya da bunların eşdeğerlerini üretmesi için harcamak zorunda olduğu işgünü bölümünü kısaltır. İşgününün asgari uzunluğu, bu zorunlu, ama kısaltılmış bölümüyle saptanır. Eğer işgününün tamamı bu bölümün uzunluğu kadar daralmış olsa, artı-emek ortadan kalkardı; böyle bir sonuç, sermaye rejimi altında tamamen olanaksızdır. Ancak kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılmasıyla, işgününün uzunluğu gerekli [sayfa 540] emek-zamanına indirgenebilir. Ama bu durumda bile, bu süre, sınırlarını genişletecektir. Bunun nedeni bir yandan, "gerekli geçim araçları" kavramının büyük ölçüde genişlemesi, emekçinin tamamen farklı bir yaşam düzeyine ulaşma çabasıdır. Öte yandan, bunun nedeni, şimdi artı-emek sayılanın, o zaman gerekli-emek sayılmasıdır; bununla, yedek ve birikim için bir fonu oluşturan emeği kastediyorum.

Emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, işgünü o kadar kısaltılabilir; ve işgünü ne kadar kısaltılırsa, emeğin yoğunluğu o kadar artabilir. Toplumsal bir açıdan, emeğin üretkenliği emeğin harcanmasındaki tasarrufla aynı oranda artar, ve böylece yalnız üretim araçlarında bir tasarruf sağlamakla kalınmaz, tüm yararsız emek harcamalarından da kaçınılmış olunur. Kapitalist üretim tarzı, bir yandan her bireysel girişimde tasarrufu zorlarken, öte yandan da, yarattığı anarşik rekabet sistemi yüzünden, emek-gücü ile toplumsal üretim araçlarında en sınırsız israflara neden olur; biz, burada, bugün için vazgeçilmez görülen, ama aslında gereksiz olan bir yığın için yaratılmış olması üzerinde durmuyoruz.

Emeğin yoğunluğu ile üretkenliği belli ise, toplumun maddi üretim için ayıracağı zaman o kadar kısadır ve dolayısıyla, işin gitgide daha fazla ölçüde toplumun bütün sağlıklı üyeleri arasında eşit şekilde dağıtılması ve belli bir sınıfın elinden, doğal emek yükünü kendi omuzlarından kaldırıp toplumun başka bir tabakasının omuzlarına yükleme gücünün alınması oranında, eldeki zamanın, bireyin zihinsel ve toplumsal yeteneklerini serbestçe geliştirmesine ayrılması mümkün olacaktır. Bu yönde işgününün kısaltılması, emeğin genelleştirilmesinde, ensonu, bir sınıra ulaşmış olacaktır. Kapitalist toplumda, halk kitlelerinin bütün yaşamı emek-zamanına dönüştürülerek, tek bir sınıfa bolca boş zaman sağlanır. [sayfa 541]

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM
ARTI-DEĞER ORANI İÇİN ÇEŞİTLİ FORMÜLLER

ARTI-DEĞER oranının aşağıdaki formüllerle temsil edildiğini görmüş bulunuyoruz:

$$\text{I.}\quad \frac{\text{Artı-değer}}{\text{Değişmeyen Sermaye}}\left(\frac{a}{d}\right) = \frac{\text{Artı-değer}}{\text{Emek-gücü Değeri}} = \frac{\text{Artı-Emek}}{\text{Gerekli-emek}}$$

İlk iki formülün değerler oranı olarak gösterdiği şeyi, üçüncü formül, bu değerlerin üretimleri için harcanan zamanların oranı şeklinde göstermektedir. Biri diğerini tamamlayan bu formüller, tamamen kesin ve doğrudur. Bu nedenle, biz, bunları, klasik ekonomi politikte, bilinçsiz olmakla birlikte, oldukça işlenmiş halde buluruz. Orada, aşağıdaki türetilmiş formüllerle karşılaşırız:

$$\text{II.}\quad \frac{\text{Artı-emek*}}{\text{İşgünü}} = \frac{\text{Artı-değer}}{\text{Ürün Değeri}} = \frac{\text{Artı-ürün}}{\text{Toplam Ürün}}$$

[sayfa 542]

Bir ve aynı oran burada sırayla emek-zamanları, bu emek-zamanlarının somutlaştığı değerler ve içlerinde bu değerleri taşıyan ürünlerin oranları olarak ifade edilmiştir. “Ürün Değeri” sözü, burada, kuşkusuz, yalnızca bir işgününde yaratılan yeni değer anlamına gelmektedir ve ürünün değişmeyen değer kısmı, buna dahil edilmiyor.

Bütün bu formüllerde (II.), emeğin gerçek sömürülme derecesi ya da artı-değer oranı yanlış ifade edilmiştir. İşgünü 12 saat olsun. Daha önceki durumlardaki aynı varsayımlarla, emeğin sömürülme derecesi aşağıdaki oranlarla temsil edilir:

$$\frac{\text{6 saat artı-emek}}{\text{6 saat gerekli-emek}} = \frac{\text{3 şilinlik artı-değer}}{\text{3 şilinlik değişen sermaye}} = \%100$$

II. formüllerden çok daha farklı orantılar elde ederiz,

$$\frac{\text{6 saat artı-emek}}{\text{12 saatlik işgünü}} = \frac{\text{3 şilinlik artı-değer}}{\text{3 şilinlik yaratılan değer}} = \%50$$

Bu türetilmiş formüller, aslında, yalnızca, işgünü ya da üretilen değerin sermaye ile işçi arasında hangi oranda bölüşüldüğünü ifade ederler. Eğer bunlar, sermayenin kendi kendisini genişletme derecesinin dolaysız ifadeleri olarak ele alınırsa, şu yanlış yasa geçerlilik kazanır: Artı-emek ya da artı-değer hiç bir zaman %100’e ulaşamaz.[19] Çünkü artı-emek, işgününün, ya da artı-değer, [sayfa 543] yaratılan değerin ancak bir kısmı olduğu için, artı-emeğin daima zorunlu olarak işgününden, ya da artı-değerin yaratılan toplam değerden, daima daha az olması gerekir. Ne var ki, 100 : 100’lük bir orana ulaşılması için bunların eşit olmaları gerekir. Artı-emeğin bütün günü (yani, haftanın ya da yılın ortalama herhangi bir günü) doldurabilmesi için, gerekli-emeğin sıfıra düşmesi gerekir. Ama gerekli-emek yokolunca, artı-emek de yokolur, çünkü bu, gerekli-emeğin yalnızca bir işlevidir. Bu nedenle, $^{\text{artı-emek}}/_{\text{İşgünü}}$ ya da $^{\text{artı-değer}}/_{\text{yaratılan-değer}}$ oranı $^{100}/_{100}$ sınırına asla ulaşamaz. Hele $^{100+x}/_{100}$ hiç yüks-

[19] Örneğin bkz: *Dritter Brief an, v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo’schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851. Bu yazıya daha sonra döneceğim; toprak rantı üzerindeki yanlış teorisine karşın, kapitalist üretimin niteliğini kavramıştır. [*Üçüncü Almanca baskıya ek.* Burada Marx’ın kendinden öncekileri, onlarda gerçek bir ilerleme ya da yeni ve sağlam bir fikir bulduğu zaman nasıl övgüyle yargıladığını görüyoruz. Rodbertus’un Rud. Meyer’e yazdığı mektupların daha sonraları yayınlanması Marx’ın yukardaki övücü sözlerinin bir ölçüde sınırlandırılması gereğini ortaya koymuştur. Bu mektuplarda şöyle bir pasaj geçiyor: “Sermaye yalnız emekten değil, kendi kendisinden de kurtarılmalıdır; bu en iyi şekilde, ancak, sanayici kapitalistin girişimlerinin, sermayenin ona yüklediği ekonomik ve politik görevler diye ele alınmakla, sağladığı kâra ise bir tür maaş gözüyle bakılmakla başarılabilir, çünkü biz, henüz başka bir toplumsal kuruluşu bilmiyoruz. Ama bu maaşlar düzenlenebilir, ve ücretlerden çok fazla bir kısmını alırlarsa azaltılabilir. Marx’ın toplum içersinde yaptığı baskının –ben onun kitabına bu adı veriyorum– geriye püskürtülmesi gerekir. ... Marx’ın kitabı, bütünüyle, sermayenin incelenmesinden çok, sermayenin bugünkü şekline karşı girişilmiş bir polemiktir ve o, bu şekli, sermaye kavramının kendisiyle karıştırmaktadır.” (*Briefe, etc., von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgg. von Dr. Rud. Meyer,* Berlin 1881, Bd. I, s. 111, 48. Brief von Rodbertus.) Rodbertus’un, “toplumsal mektupları”ndaki o gözüpek saldırılar işte böylesine ideolojik bayağılıklar haline gelerek sönüp gitmiştir. -*F.E.*]

elemez. Ama artı-değer oranı, emeğin gerçek sömürü derecesi için hiç de böyle değildir. Örneğin, L. de Lavergne tarafından yapılan bir değerlendirmeyi ele alalım; buna göre, İngiliz tarım işçisi, ürününün[20] ya da bunun değerinin ancak ¼'ini alıyor, buna karşılık kapitaliste (çiftçiye)¾'ü kalıyordu; ganimetin daha sonra kapitalist ile toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşüldüğünü hiç hesaba katmıyoruz. Bu duruma göre, İngiliz tarım emekçisinin artı-emeğinin gerekli-emeğe oranı 3 : l'dir ve bu da %300'lük bir sömürü oranı demektir.

İşgününü değişmeyen bir büyüklük olarak ele alma şeklindeki gözde yöntem, II. formüllerin kullanılmasıyla yerleşik bir durum aldı, çünkü bu formüllerde artı-emek, daima uzunluğu belli bir işgünü ile karşılaştırılır, yalnızca üretilen değerin bölüşümü sözkonusu olduğu zaman da aynı şey geçerlidir. Belli bir değerde gerçekleşmiş bulunan işgünü, zorunlu olarak uzunluğu belli bir işgünüdür.

Artı-değer ile emek-gücü değerini, yaratılan değerin parçaları olarak gösterme alışkanlığı –bu, kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan bir alışkanlık olup, önenii daha sonra açıklanacaktır– sermayeye özelliğini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişen sermayenin canlı emek-gücü ile değişimini, ve sonuçta, işçinin, ürünün dışında tutulmasını gizlemektedir. Gerçekte olanın yerini, bir çağrışımın aldatıcı görüntüsü almakta ve sanki emekçi ile kapitalist, ürünü, üretimine kattıkları farklı öğelerin oranına göre aralarında paylaşmaktadır.[21] [sayfa 544]

Ayrıca II. formüller her an I. formüllere çevrilebilir. Örneğin, eğer elimizde $^{\text{6 saat artı-emek}}/_{\text{12 saatlik işgünü}}$ orantısı var ise, o halde gerekli emek-zamanı, 12 saatten 6 saatlik artı-emeğin çıkarılması olduğu için şu sonucu elde ederiz:

$$\frac{\text{6 saatlik artı-emek}}{\text{6 saatlik gerekli-emek}} = \frac{100}{100}$$

Daha önce zaman zaman sözünü etmiş olduğum üçüncü bir formül daha vardır:

$$\frac{\text{Artı-emek}}{\text{Emek-gücünün değeri}} = \frac{\text{Artı-emek}}{\text{Gerekli-emek}} = \frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$$

Yukardaki açıklamalardan sonra, artık, $^{\text{karşılığı ödenmemiş emek}}/_{\text{karşılığı ödenmiş emek}}$ formülüyle, kapitalistin emek-gücüne değil, emeğe para ödediği

[20] Ürünün, yalnızca yatırılmış bulunan değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı, doğal olarak, bu hesap içinde yer almamıştır. İngiltere'nin körükörüne hayranı Mr. L. de Lavergne, kapitalistin payını, çok yüksek görmekten fazla, çok düşük görmek eğilimindedir.

[21] Kapitalist üretimin bütün gelişmiş şekilleri, kooperasyonun şekilleri olduğu için, *A. de Laborde'un De l'Esprit d'Association dans tous les intérets de la communauté*, Paris 1818, adlı yapıtında yaptığı gibi, bunları uzlaşmaz çelişkili niteliklerinden soyutlamaktan ve tek bir sihirli sözle serbest işbirliği şekillerine dönüştürmekten daha kolay ne vardır. Yankee H. Carey, bu sihirli hileyi, yeri geldiğinde, kölelik sisteminden doğan ilişkiler için bile başarıyla kullanır.

yanlış sonucuna varılması artık mümkün değildir. Bu formül $^{\text{artı-emek}}/_{\text{gerekli-emek}}$ formülünün yalnızca yaygın bir ifadesidir. Kapitalist, emek-gücünün değeri ile fiyatı çakışmakta ise, değerini öder ve bunun karşılığında, canlı emek-gücü üzerinde tasarruf hakkını kazanır. Bu yararlanma iki döneme ayrılır. Bir dönem boyunca emekçi yalnız emek-gücünün değerine eşit bir değer yaratır, onun eşdeğerini üretir. Böylece kapitalist, emek-gücünün fiyatı olarak yatırdığı sermayeye karşılık aynı fiyatta bir ürün elde eder. O, burada, tıpkı o ürünü piyasadan hazır halde satınalmış gibidir. Diğer dönemde, artı-emek döneminde, emek-gücünün kullanılması, kapitalist için, ona bir eşdeğere malolma-yan bir değer yaratır.[22] Emek-gücünün böylece harcanması ona bedavaya malolur. İşte bu bakımdan bu artı-emeğe, karşılığı ödenmemiş emek denilebilir.

Sermaye, demek ki, Adam Smith'in dediği gibi, yalnızca emek üzerinde egemen değildir, temelde karşılığı ödenmemiş emek [sayfa 545] üzerinde egemendir. Her türlü artı-değer, sonradan (kâr, faiz, rant gibi) hangi özel biçim altinda billurlaşırsa billurlaşsın, özü bakımından, karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmesidir. Sermayenin kendisini genişletmesinin sırrı, sonunda, başkalarının karşılığı ödenmemiş belirli bir miktarda emeği üzerindeki tasarruf yetkisi olarak kendini açığa vurur. [sayfa 546]

[22] Fizyokratlar artı-değerin sırrını çözememekle birlikte, şu kadarını biliyorlardı: o, "ona satın-alma yoluyla sahip olmadığı ve kendisinin satabildiği, bağımsız ve istenildiği gibi kullanılabilir bir zenginliktir". (Turgot, *Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses,* s. 11.)

ALTINCI KISIM
ÜCRET

ONDOKUZUNCU BÖLÜM
EMEK-GÜCÜ DEĞERİNİN YA DA FİYATININ
ÜCRETE DÖNÜŞMESİ

BURJUVA toplumunun görünüşünde, işçinin ücreti, emeğinin fiyatı olarak, belli bir miktarda emek için ödenen belli miktarda para olarak görünür. Böylece, herkes, emeğin değerinden sözeder ve bunun para olarak ifadesine onun gerekli ya da doğal fiyatı der. Öte yandan, emeğin pazar fiyatından, yani onun doğal fiyatinin üstünde ya da altında oynamalar gösteren fiyatlarıhdan sözederler.

Ama bir metaın değeri nedir? Üretimi için harcanan toplumsal emeğin nesnel şeklidir. Peki biz bu değerin miktarını nasıl ölçüyoruz? Onda bulunan emeğin niceliği ile. Öyleyse bu durumda, sözgelişi 12 saatlik işgününün değeri nasıl belirlenir? 12 saatlik işgününde bulunan 12 çalışma saati ile demek, saçma bir totoloji olur.[1] [sayfa 547]

[1] "Mr. Ricardo, değerin üretim sırasında harcanan emek miktarına bağlı bulunduğu yolundaki öğretisini tehlikeye düşürecek gibi görünen bir güçlükten ustaca kaçınıyor. Eğer bu ilkeye sıkı sıkıya bağlanılacak olsa, emeğin değerinin de onu üretmek için harcanan emek miktarına bağlı olması gerekir ki, bu, düpedüz saçmadır. Bunun için ustaca bir dönüşle Mr. Ricardo, emeğin değerini, ücretlerin üretilmesi için gerekli-emek miktarı haline getiriyor; ya da onun diliyle söylersek, emeğin değerinin, ücretlerin üretimi için gerekli-emek miktarı ile belirleneceğini öne sürüyor; yani onun demek istediği, işçiye verilen para ya da metaların üretimi için gerekli-emek miktarıdır. Bu şöyle demeye geliyor: kumaşın değeri, onun üretimi için harcanan emek miktarıyla değil de, kumaşın değişildiği gümüşün üretimi için harcanan emeğin miktarıyla belirlenir." ([S. Bailey,] *A Critical Dissertation on the Nature, etc., of Value*, s. 50, 51.)

Emeğin, pazarda, bir meta olarak satılabilmesi için, her şeyden önce, satılmadan önce varolması zorunludur. Eğer emekçi, emeğine bağımsız nesnel bir varlık verebilseydi, o, emek değil, bir meta satmış olurdu.[2]

Bu çelişkilerden başka, paranın, yani gerçekleşmiş emeğin canlı emekle doğrudan değişimi, ya kapitalist üretim temeli üzerinde serbestçe gelişmesine henüz başlamış bulunan değer yasasını, ya da doğrudan doğruya ücretli emeğe dayanan kapitalist üretimin kendisini ortadan kaldırırdı. 12 saatlik bir işgünü, kendisini örneğin 6 şilinlik bir para değerinde somutlaştırır. Ya da eşdeğerler değişilmektedir ve o zaman, işçi 12 saatlik emeği için 6 şilin alır; emeğinin fiyatı ürününün fiyatına eşit olur. Bu durumda, emeğini satınalana, herhangi bir artı-değer üretmemektedir; 6 şilin, sermayeye dönüşmemiştir, kapitalist üretimin temeli ortadan kalkar. Ne var ki, işçinin, emeğini sattığı asıl temel budur, ve bu nedenledir ki, onun emeği, ücretli-emektir. Ya da işçi 12 saatlik emeği için 6 şilinden, yani 12 saatlik emeğin karşılığından daha az bir miktar para alır. Oniki saatlik emek, 10, 6 vb. saatlik emek ile değişilmiştir. Eşit olmayan miktarların böylece eşitlenmesi yalnızca değerin belirlenmesini ortadan kaldırmakla kalmaz. Böylesine kendi kendini yokedici bir çelişkinin herhangi bir şekilde, yasa olarak ifade edilmesi ya da formülleştirilmesi bile olanaksızdır.[3] [sayfa 548]

Daha fazla emeğin, daha az emekle değişilmesini bunların şekillerindeki farka bağlamak, birisinin gerçekleşmiş, diğerinin canlı olduğunu söylemek hiç bir yarar sağlamaz.[4] Bu, bir metaın değerinin, onda fiilen gerçekleşen emek miktarıyla değil, onun üretimi için gerekli canlı emek miktarıyla belirleneceğini söylemek kadar saçmadır . Bir meta, diyelim 6 işsaatini temsil ediyor olsun. Aynı şeyin 3 saatte yapılmasını sağlayacak bir buluş ortaya çıksa, daha önce üretilmiş metaın değeri bile yarıyarıya düşer. Şimdi bu meta, eskiden gerekli olan 6 saatlik toplumsal emek yerine 3 saatlik emeği temsil etmektedir. Bir metaın değerini belirleyen şey, onun üretimi için gerekli-emek miktarıdır, yok-

[2] "Eğer emeğe bir metadır denirse, bu, önce değişim amacıyla üretilen ve sonra o sırada pazarda bulunan diğer metalarla uygun oranlarda değişilmek üzere pazara getirilen bir metaya benzemez; emek, pazara getirildiği anda yaratılmış olur; daha doğrusu, emek, yaratılmadan önce pazara getirilir." (*Observation on Certain Verbal Disputes, etc.*, s. 75, 76.)

[3] "Emek bir meta ve emeğin ürünü olan sermaye diğer bir meta olarak ele alınırsa ve eğer bu iki metaın değerleri, eşit miktarlarda emekle belirlenirse belli bir miktarda emek ... aynı miktarda emek tarafından üretilmiş bulunan bir sermaye ile değişilebilir. Ama emeğin değeri, diğer metalara oranla ... eşit emek miktarıyla belirlenmez." (E. G. Wakefield'in Adam Smith'in *Wealth of Nations* adlı yapıtının kendisi tarafından hazırlanan baskısında, v. I. London 1836, s. 231, not.)

[4] "Il a fallu convenir" (a new edition of the "contrat social!") "que toutes les fois qu'il échangerait du travail fait contre du travail à faire, le dernier" (la capitaliste) "aurait une valeur supérieure au premier" (le travailleur) ["Yapılmış işin, yapılacak iş ile değişileceği her zaman, ikincisinin" (kapitalistin) "birincisinden" (emekçiden) daha yüksek bir değer elde etmesi gerekeceği üzerinde uyuşmak gerekirdi" (sanki *toplum sözleşmesi*'nin yeni baskısı!).] (Sismonde (yani, Sismondi), *De la Richesse Commerciale*, Genève 1803, t. I., s. 37.)

sa bu emeğin gerçekleşmiş şekli değildir.

Pazarda, para sahibi ile doğrudan doğruya yüzyüze gelen aslında emek değil, emekçidir. Onun sattığı, kendi emek-gücüdür. Onun emeği, fiilen başlar başlamaz, artık, ona ait olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi onun tarafından satılması sözkonusu olamaz. Emek, değerin özü, ve değerin içkin ölçüsüdür, ama kendisinin değeri yoktur.[5]

"Emeğin değeri" ifadesinde, değer fikri yalnız tamamen silinip gitmekle kalmaz, üstelik tam tersine döner. Bu, toprağın değeri gibi sanal bir ifadedir. Bununla birlikte, bu sanal ifadeler, üretim ilişkilerinin kendisinden doğmaktadır. Bunlar, temel ilişkilerin görüngüsel biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Şeylerin kendilerini, çoğu zaman tersine çevrilmiş görüntüleri içinde açığa vurdukları, ekonomi politik dışında bütün bilimlerce çok iyi bilinir.[6] [sayfa 549]

Klasik ekonomi politik, "emeğin fiyatı" kategorisini fazla eleştirmeden günlük yaşamdan almıştır, ve yalnızca, bu fiyatın nasıl belirlendiği sorusunu sormakla yetinmiştir. Çok geçmeden, arz ve talep arasındaki ilişkideki değişmenin, emeğin fiyatı bakımından, diğer bütün metalarda olduğu gibi, bu değişmeler dışında, yani pazar fiyatının belli bir ortalamanın üstünde ya da altında gösterdiği oynamalar dışında, hiç bir şeyi açıklamadığını farketmiştir. Talep ve arz denge halinde ise, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu fiyat oynamaları sona erer. Ama

[5] "Emek, değerin bu biricik ölçütü ... bütün zenginliğin yaratıcısı, meta değildir." Th. Hodgskin, *Popul. Polit. Econ*., s. 186.

[6] Öte yandan, bu gibi ifadeleri salt *licentia poetica* [şiirsel serbestlik -ç.] olarak açıklamaya kalkışma, ancak tahlilin güçsüzlüğünü gösterir. Bu nedenle, Proudhon'un: "Le travail est dit valoir, non pas en tant que marchandise lui-même, mais en vue des valeurs qu'on suppose renfermées puissanciellement en lui. La valeur du travail est une expression figurée, etc.," ["Emeğin bir meta olarak değil de, potansiyel olarak içerdiği varsayılan değerler açısından bir değer taşıdığı söylenmektedir. Emeğin değeri, mecazi bir deyimdir, vb.."] sözlerine karşı belirttim ki: "Dans le travail-marchandise, qui est d'une réalité effrayante, il (Proudhon) ne voit qu'une ellipse grammaticale. Donc, toute la société actuelle, fondée sur le travail-marchandise, est désor-mais fondée sur une licence poétiqe, sur une expression figurée. La sociéte veut-elle 'éliminer tous les inconvénients,' qui la travaillent, eh bien! qu'elle élimine les termes malsonnants, qu'elle change de langage, et pour cela elle n'a qu'à s'adresser, à l'Académie, pour lui demander une nouvelle edition de son dictionnaire." ["Bir emek-metada, ki korkunç amansız bir gerçektir, o, gramatik eksiklikten başka bir şey görmüyor. Böylece bir emek-metaın üzerine kurulmuş mevcut toplumun tümü, bundan böyle, şiirsel serbestlik, mecazi bir deyim üzerine kurulmuş bulunuyor. Eğer toplum, kendisine saldıran 'tüm sakıncaları tasfiye' etmek istiyorsa, eh, o zaman kulağa nahoş gelen tüm terimleri de tasfiye etsin, dili değiştirsin; ve bunun için de, çıkarmış bulunduğu sözlüğün yeni bir baskısını yapması için Akademiye başvurması yeterlidir."] (Karl Marx, *Misére de la Philisophie*, s. 34-35 [*Felsefenin Sefaleti*, s. 59 ve 601.) Kuşkusuz bundan daha kolayı, değer sözünden hiç bir şey anlamamaktır. O zaman, insan, her şeyi bu kategorinin altına kolayca sıralayabilir. Sözgelişi J. B. Say, "valeur"? ["değer"] sorusuna şöyle karşılık veriyor: "C'est ce qu'une chose vaut" ["Bir şey ne değerde ise odur"] ve "prix" ["fiyat"]? Yanıt: "La valeur d'une chose exprimée en monnaie." [Bir şeyin parayla ifade edilen değeridir."] "Le travail de la terre ... une valeur? Parce qu'on y met un prix." ["Toprağın işi ... niçin bir değere sahiptir? Ona bir fiyat tanınmış olmasıdır."] Demek oluyor ki, değer, bir şeyin değeridir, ve toprağın değerinin olmasının nedeni, bu değerin "parayla ifade edilmesidir". Ne olursa olsun, bu yol, şeylerin nedenini ve niçinini açıklamada çok kullanışlı, bir yöntem.

bu durumda da, talep ve arz, artık bir şey açıklamaz olur. Emeğin fiyatı, talep ile arzın denge içinde bulunduğu anda, doğal fiyatıdır ve arz-talep ilişkisinden bağımsız olarak belirlenir. Ve asıl sorun, bu fiyatın nasıl belirlendiğidir. Ya da, pazar fiyatında daha uzun bir oynamalar dönemi, diyelim bir yıl ele alınsa, bunların birbirlerini telafi ederek ortalama bir büyüklüğe, nispeten kararlı bir miktara ulaştıkları görülür. Bunun da, doğal olarak, kendi kendini gideren değişmeler dışında belirlenmesi gerekirdi. Emeğin pazardaki geçici fiyatlarına sonunda daima egemen olan ve onları düzenleyen bu fiyatı, emeğin "gerekli fiyatı" (fizyokratlar) ya da "doğal fiyatı" (Adam Smith), ancak, diğer bütün metalarda olduğu gibi, emeğin para olarak ifade edilmiş değeri olabilir. Ekonomi politik, böylece, emeğin gelip geçici fiyatları dışında, emeğin değerine nüfuz edebileceğini ummuştu. Diğer metalarda olduğu gibi, bu değer de, üretim maliyeti ile belirleniyordu. Ama [sayfa 550] bu üretim maliyeti neydi; işçinin üretim maliyeti mi, yani işçinin kendisini üretmek ya da yeniden üretmek için gerekli masraflar mıydı? Bu soru, ekonomi politikte, farkına varılmadan ilk sorunun yerini aldı; çünkü, emeğin üretim maliyetinin bu şekilde aranması, durmadan bir daire içinde dönüyor, onun dışına çıkmıyordu. İktisatçıların emeğin değeri diye adlandırdıkları şey, gerçekte emekçinin kişiliğinde varolan emekten, bir makinenin, yaptığı işten farklı olması gibi, işleviyle farklı olan emek-gücünün değeriydi. Emeğin pazar fiyatı ile değeri dedikleri şey arasındaki fark, bu değerin kâr oranıyla ve emeğin ürettiği metaların değerleriyle ilişkisi vb. üzerinde dururlarken, yapılan tahlilin, yalnız-ca emeğin pazar fiyatından, onun varsayılan fiyatına ulaşacağını değil, emeğin bu değerinin de, sonunda emek-gücünün değerine dayandığını gösteren doğrultuda olduğunu hiç bir zaman farketmemişlerdir. Klasik ekonomi, kendi tahlillerinin verdiği sonuçların bilincine asla varamamıştır; "emeğin değeri" ve "emeğin doğal fiyatı" gibi kategorileri, incelemekte olduğu değer ilişkileri için son ve yeterli ifadeler olarak hiç eleştirmeden kabul etmiş ve böylece, daha sonra göreceğimiz gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere düşmüş ve, ilke olarak yalnız görünüşlere tapan vülger iktisatçılara, yüzeysel incelemeleri için güvenli bir hareket temeli sağlamıştır.

Şimdi de, emek-gücü değerinin (ve fiyatının) bu ücret olarak dönüşmüş koşul içinde, kendilerini nasıl ortaya koyduklarını görelim.

Emek-gücünün günlük değerinin, emekçinin belli uzunluktaki ömrüne ve buna tekabül eden belli uzunluktaki işgününe göre hesaplandığını biliyoruz. Alışılagelen işgününün 12 saat, emek-gücünün günlük değerinin 3 şilin olduğunu ve bunun 6 saatlik emeği temsil eden bir değerin para olarak ifadesi olduğunu varsayalım. Eğer emekçi, 3 şilin alıyorsa, 12 saat boyunca işlev yapan emek-gücünün değerini alıyor demektir. Şimdi eğer, işgününün bu günlük değeri, bir günlük emeğin değeri olarak ifade edilirse, şu formülü elde ederiz: Oniki saatlik emeğin

3 şilinlik değeri vardır. Böylece, emek-gücünün değeri, emeğin değerini, ya da para olarak ifade edilirse onun gerekli fiyatını belirlemiş oluyor. Öte yandan, eğer emek-gücünün fiyatı değerinden sapacak olursa, aynı şekilde, emeğin fiyatı da değeri denilen şeyden sapmış olur. [sayfa 551]

Emeğin değeri, emek-gücünün değerinin yalnızca aklauygun olmayan bir ifadesi olduğu için, emeğin değerinin daima ürettiği değerden daha küçük olması zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar, çünkü kapitalist, daima emek-gücünü, kendi değerini yeniden üretmesi için gereğinden daha uzun süre çalıştırır. Yukardaki örnekte, 12 saat boyunca işlev yapan emek-gücünün değeri 3 şilindir ve bu değerin yenidenüretimi için 6 saat gerekmektedir. Oysa, emek-gücünün ürettiği değer 6 şilindir, çünkü, aslında o, 12 saat boyunca çalışmakta ve ürettiği değer, kendi değerine değil, faaliyet halinde bulunduğu zamanın uzunluğuna bağlıdır. Böylece, daha ilk bakışta saçma bir sonuca ulaşıyoruz – 6 şilinlik bir değer yaratan emek, 3 şilinlik bir değere sahiptir.[7]

Ayrıca şunu da görüyoruz: İşgününün yalnız bir bölümü –yani 6 saatlik emek– için ödenen 3 şilinlik değer, karşılığı ödenmemiş 6 saati de kapsayan 12 saatlik toplam işgününün değeri ya da fiyatı olarak görünmektedir. Demek oluyor ki, bu ücret-biçimi, işgününün gerekliemek ve artı-emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili bütün izleri silip yokediyor. Bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünüyor. Angaryada, işçinin* kendisi için harcadığı emek ile, efendisi için harcadığı yükümlü emek, birbirinden yer ve zaman olarak en açık şekilde ayrıdır. Köle-emeğinde ise, işgününün, kölenin kendi yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği, karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür.[8] Ücretli-emekte ise, tersine, artı-emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emeği, mülkiyet ilişkisi gözlerden gizler, diğerinde, ücretli işçinin karşılığı [sayfa 552] ödenmeyen emeğini, para ilişkisi gözlerden gizler.

Emek-gücünün değeri ile fiyatının ücret şekline ya da emeğin kendisinin değeri ve fiyatı şekline dönüştürülmesinin taşıdığı büyük önemi böylece anlayabiliriz. Aslında varolan ilişkileri görünmez hale

[7] Bkz: *Zur Kritik der Politischen Œkonomie*, s. 40 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 91]. Ben, bu yapıtın Sermayeyi ele alan kısmında, bu problemin çözümleneceğini ifade etmiştim: "... nasıl oluyor da, yalnız salt emek-zamanıyla belirlenen değişim-değeri temeli üzerinde üretim, emeğin değişim-değerinin, emeğin ürününün değişim-değerinden daha az olması sonucunu vermektedir?".

[8] Serbest ticaret yandaşlarının, Londra'daki saflığı budalalığa vardıran organı Morning Star, Amerikan iç savaşı sırasında, bir insanın duyabileceği bütün moral öfkeyle, "Konfederasyon Eyaletlerinde" zencilerin hiç bir karşılık almadan çalışmalarını tekrar tekrar protesto etmişti. Böyle yapacağına, bu gazete, böyle bir zencinin günlük yaşama giderini, Londra'nın doğu yakasındaki serbest bir işçinin yaşama gideri ile karşılaştırsa daha iyi ederdi.

* İngilizce metinde "*worker*" ("işçi"), Fransızca metinde "*covéble*" ("angaryacı"). -ç.

getirmesi bir yana, bir de bunları tepetaklak gösteren bir görünüm şekli, hem emekçinin ve hem de kapitalistin her türlü yasal kavramlarının, kapitalist üretim tarzmin her türlü şaşırtmacalarının, özgürlük adına bütün gözboyamalarının, vülger iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelidir.

Ücretin sırrının çözülmesi için tarihte uzun zaman geçmesi gerekmiştir, oysa bu görünüm şeklinin zorunluluğunu, *raison d'être*'i,* anlamak kadar kolay bir şey yoktur.

Sermaye ile emek arasındaki değişim, başlangıçta, kendisini diğer bütün malların alım ve satımı kılığında gösterir. Alıcı, bir miktar para verir, satıcı ise paradan farklı nitelikte bir mal. Hukukçu kafası, bunda, olsa olsa, şu eşdeğer formüllerde ifadesini bulan maddi bir fark görür: "*Do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facias*."**

Ayrıca. Değişim-değeri ile kullanım-değeri aslında ölçülemez şeyler olduğu için, "emeğin değeri", "emeğin fiyatı" deyimleri, "pamuğun fiyatı", "pamuğun değeri" deyimlerinden daha akıldışı görünmez-ler. Üstelik, emekçiye, para, emeğini harcadıktan sonra ödenir. Ödeme aracı işleviyle para, sağlanan nesnenin değerini ya da fiyatını, yani bu özel durumda sağlanan emeğin değerini ya da fiyatını daha sonra gerçekleştirir. Ve ensonu, emekçinin kapitaliste sağladığı kullanım-değeri, aslında, kendi emek-gücü değil, bunun işlevi, terzilik, ayakkabıcılık, iplikçilik işi gibi belli yararlı bir iştir. Bu, aynı emeğin, öte yandan, evrensel değer yaratma öğesi olması ve böylece diğer bütün me-talardan farklı bir özelliğe sahip bulunması, sıradan bir aklın kavrayışı ötesindedir.

Şimdi, kendimizi, 12 saatlik emek ile, diyelim 6 saatlik emeğin ürettiği değer olan 3 şilini alan bir emekçinin yerine koyalım. Onun için, aslında, bu 12 saatlik emek, bu 3 şilini satınalmanın bir yoludur. Emek-gücünün değeri, alışageldiği geçim araçlarının değerine bağlı olarak, 3 ile 4 şilin, ya da 3 ile 2 şilin arasında değişebilir; ya da eğer emek-gücünün değeri değişmeden [sayfa 553] kalıyorsa, fiyatı, değişen arz-talep ilişkileri sonucu, ya 4 şiline çıkar ya da 2 şiline düşer. Ama daima 12 saatlik emek harcamaktadır. Onun aldığı eşdeğerin miktarındaki her değişme, bu nedenle ona, 12 saatlik emeğinin değeri ya da fiyatındaki zorunlu bir değişme gibi görünür. İşgününü değişmeyen bir büyüklük[9] olarak ele alan Adam Smith'i bu durum, geçim araçlarının değeri değişse bile emeğin değerinin aynı kalacağı ve bu yüzden aynı işgününün emekçi için kendisini daha çok ya da daha az parayla temsil edebileceği gibi yanlış bir iddiayi öne sürmeye götürmüştür.

Şimdi bir de kapitalisti ele alalım. Kapitalist, elden geldiğince az

* Varlık nedeni. -ç.

** "Vermen için veriyorum, yapman için veriyorum, vermen için yapıyorum, yapman için yapıyorum." -ç.

[9] Adam Smith, parça-başına ücrete değindiği zaman işgünündeki değişikliklerin yalnızca rasgele sözünü etmiş oluyor.

parayla, elden geldiğince çok emek elde etmek isteyecektir. Bu yüzden, uygulamada onu ilgilendiren tek şey, emek-gücü fiyatıyla, bunun işlevinin yarattığı değer arasındaki farktır. Bir de, ayrıca, her türlü metaı elden geldiğince ucuza almaya çalışır ve düpedüz kandırmayı, bir şeyi değerinin altında alıp, bu değerin üzerinde satmayı kendine kâr bilir. Bu yüzden de, eğer emeğin değeri diye bir şey gerçekten varsa, ve o, bu değerin karşılığını gerçekten öderse, sermaye diye bir şeyin olamayacağını, parasının sermayeye dönüşemeyeceğini hiç bir zaman göremez.

Üstelik, ücretlerin gerçek hareketi, ödenmiş emek-gücünün değerini değil, onun işlevinin, emeğin kendisinin değerinin ödendiğini tanıtlayan görüngüler gösterir. Biz, bu görüngüleri iki büyük sınıfta toplayabiliriz: (1.) İşgünü uzunluğunun değişmesiyle ücretlerin değişmesi. Bir makinenin bir haftalığına kiralanmasının bir günlüğüne kiralanmasından daha fazla para ödemeyi gerektireceği için, makinenin değerinin değil de, onun yaptığı işin değerinin ödendiği şeklinde de düşünülebilir. (2.) Aynı işi yapan farklı emekçilerin ücretlerindeki bireysel farklar. Biz, bu bireysel farkları, emek-gücünün kendisinin, doğrudan doğruya ve açıkça hiç bir dolambaçlı yola sapmadan satıldığını kölelik sisteminde de görürüz, ama bu bizi aldatmaz. Ancak, kölelik sisteminde, emek-gücünün ortalamanın üzerinde sağladığı yarar ve bu ortalamanın altında yolaçtığı zarar yalnız köle sahibini etkiler; ücretli-emek sisteminde ise, bu emekçinin kendisini etkiler, çünkü onun emek-gücü, bir durumda, kendisi tarafından, diğer durumda bir üçüncü kişi tarafından satılır.

Ayrıca, bütün görünümler ve bunların ardında gizli bulunan [sayfa 554] temel için geçerli olan ne varsa, asıl temel ilişkiye, yani emek-gücünün değer ve fiyatına karşıt olarak ortaya çıkan, "emeğin değeri ve fiyatı," ya da "ücret" gibi görünüm şekilleri için de geçerlidir. Bunlardan sonuncusu, günlük düşünce biçimleri olarak doğrudan ve kendiliklerinden ortaya çıkarlar; ilkinin ise, önce bilim tarafından bulunup ortaya konulması gerekir. Klasik ekonomi politik, şeyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formülleştirmez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez. [sayfa 555]

YİRMİNCİ BÖLÜM
ZAMANA GÖRE ÜCRET

ÜCRETİN kendisi de çok çeşitli biçimler alır; bu gerçek, sorunun yalnız maddi yanlarıyla ilgilenen ve her türlü biçim farklarını ihmal eden, sıradan iktisat incelemelerinde farkedilmemiş bir şeydir. Bununla birlikte, bütün bu biçimlerin ortaya konulması, ücretli-emeğin özel bir inceleme konusudur ve bu nedenle, bu yapıtta yeri olmaması gerekir. Gene de iki temel biçimin burada kısaca incelenmesi gerekiyor.

Emek-gücünün satışı, anımsanacağı gibi, belirli bir zaman dönemi için olur. Günlük, haftalık vb. emek-gücü değerinin kendilerini ortaya koydukları dönüşmüş biçim, bu nedenle, zamana göre ücret, ve dolayısıyla da günlük ücrettir vb..

Emek-gücü fiyatıyla artı-değerin nispi büyüklüklerindeki değişmeler konusunda Onyedinci Bölümde öne sürülen yasaların, basit bir biçim değişikliği ile ücret yasaları haline dönüştüklerine de [sayfa 556]

burada kısmen değinmek gerekir. Bunun gibi, emek-gücünün değişim-değeri ile, bu değerin kendisine çevrildiği gerekli tüketim maddeleri kitlesi arasındaki fark, şimdi, nominal ve reel ücretler arasındaki ayrım olarak tekrar ortaya çıkar. Asıl ve temel biçim içinde incelenmiş bir şeyi, görüngüsel biçimi içinde burada yinelemek gereksiz olacaktır. Bu nedenle, biz, burada, yalnız, zamana göre ücretin ayırdedici birkaç özelliği üzerinde duracağız.

Emekçinin, günlük ya da haftalık çalışması karşılığında aldığı para miktarı,[10] onun nominal ya da değere göre hesaplanan ücret tutarını oluşturur. Ama, işgününün uzunluğuna, yani bir günde sağlanan emek miktarına göre, aynı günlük ya da haftalık ücretin, emeğin birbirinden çok farklı fiyatlarını, yani aynı emek miktarı için çok farklı para miktarını temsil edebileceği de açıktır.[11] Bunun için zamana göre ücreti de incelerken gene günlük ya da haftalık vb. ücretin toplamı ile, emek-gücünün fiyatı arasındaki ayrımı dikkate almamız gerekecektir. Bu duruma göre, bu fiyatı, yani belli bir miktardaki emeğin para değerini nasıl bulacağız? Emeğin ortalama fiyatı, emek-gücünün günlük ortalama değeri, emek-gücündeki ortalama saat sayısına bölünerek bulunur. Örneğin, emek-gücünün günlük değeri, 6 işsaatinin ürün değeri olan 3 şilin, ve eğer işgünü de 12 saat ise, 1 işsaatinin fiyatı, $^{3}/_{12}$ şilin = 3 peni olur. İşsaatinin böylece bulunan fiyatı, işin fiyatı için ölçü birimi hizmetini görür.

Bunun için, buradan, emeğin fiyatı, sürekli bir şekilde düştüğü halde, günlük, haftalık vb. ücretlerin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Örneğin, alışılagelen işgünü 10 saat, emek-gücünün günlük değeri 3 şilin olsa, işsaatinin değeri $3^{3}/_{5}$ peni olur. İşgünü, 12 saate çıksa bu değer 3 peniye, 15 saate çıksa $2^{2}/_{5}$ peniye düşerdi. Bütün bu değişikliklere karşın, günlük ya da haftalık ücret aynı kalır. Tersine, işin fiyatı aynı kalsa ve hatta düşse bile, günlük ya da haftalık ücret yükselebilir. Diyelim, işgünü 10 saat, günlük emek-gücü değeri 3 şilin olsa, bir işsaatinin fiyatı $3^{3}/_{5}$ peni olur. İşlerin artması nedeniyle emekçi 12 saat çalışacak olsa, emeğin fiyatı aynı kaldığı halde günlük ücreti, [sayfa 557] emeğin fiyatında hiç bir değişme olmadan şimdi 3 şilin $7^{1}/_{5}$ peniye yükselir. Emeğin miktarı uzunluk olarak artacak yerde, yoğunluk olarak artmış olsaydı, aynı sonuç çıkabilirdi.[12] Günlük ya da haftalık ücretin nominal

[10] Paranın kendi değeri, burada daima sabit kabul edilmiştir.

[11] "Emeğin fiyatı, belli bir emek miktarı için ödenen miktardır." (Sir Edward West, *Price of Corn and Wages of Labour*, London 1826, s. 67.) West, yazarı belirtilmeyen *Essay on the Application of Capital to Land, By a Fellow of the University College of Oxford,* London 1815, adlı denemenin yazarıdır. Bu, ekonomi politik tarihinde çığır açıcı bir yapıttır.

[12] "Emeğin ücreti, emeğin fiyatına ve harcanan emeğin miktarına bağlıdır. ... Emeğin ücretinde bir yükselme, mutlaka emeğin fiyatında yükselme anlamına gelmez. Daha tam çalıştırma ve daha büyük çaba ile, emeğin ücreti oldukça artırılabilir, oysa emeğin fiyatı aynı kalmakta devam edebilir." West, *l.c.*, s. 67, 68, 112. Ne var ki, West, "Emeğin fiyatı nasıl belirlenir?" temel sorusunu, yavan sözlerle geçiştirir.

değerindeki yükselme, bu nedenle, emeğin fiyatı aynı kaldığı ya da düştüğü zaman olabilir. Aile reisinin harcadığı emek miktarı, ailenin üyelerinin emekleriyle arttığı zaman, emekçi ailesinin geliri için de aynı şey geçerlidir. Demek oluyor ki, günlük ya da haftalik ücretler indirilmeksizin de, emeğin fiyatını düşürmenin yolları vardır.[13]

Buradan şu genel yasa çıkmış oluyor: günlük, haftalık vb. emek miktarı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, kendisi de, emek-gücünün değeriyle ya da bunun fiyatıyla değeri arasındaki farkla birlikte değişen emek fiyatına bağlı olur. Öte yandan, emeğin fiyatı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, günlük ya da haftalık emek miktarına bağlı olur.

Zamana göre ücretin ölçü birimi olan işsaati fiyatı, bir günlük emek-gücü değerinin, ortalama işgünündeki saat sayısına bölünmesiyle elde edilir. İşgünü 12 saat, emek-gücünün günlük değeri 3 şilin, ve bu 3 şilin de 6 saatlik emeğinin ürününün değeri olsun. Bu koşullar altında, işsaatinin fiyatı 3 peni, ve üretilen değer 6 peni olur. Şimdi eğer emekçi, günde 12 saatten (ya da haftada 6 günden) daha az, diyelim 6 ya da 8 saat çalışsa, bu emek fiyatına göre günlük ücreti yalnızca 2 şilin veya 1 şilin 6 peni olurdu.[14] Varsayımımıza göre, o, yalnızca emek-gücünün değerine [sayfa 558] tekabül eden günlük ücreti üretmek için günde ortalama 6 saat çalışmak zorundadır; ve gene aynı varsayım uyarınca, her saatin ancak yarısını kendisi için, yarısını da kapitalist için çalıştığına göre, 12 saatten az çalıştırılması halinde 6 saatlik ürünün değerinin tamamına sahip olamayacağı açıktır. Daha önceki bölümlerde aşırı-çalışmanın yıkıcı sonuclarını görmüştük, burada da, eksik çalıştırmanın işçiye getireceği ıstırap kaynakları ile karşılaşıyoruz.

Eğer saat-ücreti, kapitalisti, günlük ya da haftalık ücreti ödemeye zorlayacak şekilde değil de, emekçiyi keyfine göre seçtiği saatlerde çalıştırarak ücret ödeyecek şekilde saptanacak olursa, o zaman, kapitalist, emekçiyi, saat-ücretinin ya da emek ücretinin birim ölçüsünün

[13] Bunu, sorunu karışık bir şekilde koymakla birlikte, 18. yüzyıl sanayi burjuvazisinin fanatik temsilcisi ve sık sık alıntılar yaptığımız *Essay on Trade and Commerce* yazarı doğru olarak kavramıştır: "Yiyecek maddeleri ile diğer gerekli şeylerin fiyatıyla belirlenen şey" emeğin fiyatı" (o, bununla, nominal günlük ya da haftalık ücreti demek istiyor) "değil, emeğin miktarıdır: gerekli şeylerin fiyatını çok düşürürseniz, doğal olarak, emeğin miktarını da aynı oranda düşürmüş olursunuz.. Fabrika patronları, emeğin fiyatını yükseltme ve düşürmenin, nominal miktarını değiştirmekten başka çok daha çeşitli yolları olduğunu bilirler." (*l.c.*, s. 48, 61.) West'in yapıtından adını hiç anmadan yararlandığı *Three Lectures on the Rate of Wages*, London 1830, adlı yapıtında N. W. Senior şöyle der: "Emekçiyi her şeyden önce üretim miktarı ilgilendirir." (s. 15.) Bunun anlamı, emekçi, aslında, eline geçene, ücretinin nominal miktarına bakar, verdiği şeye, emeğin miktarına aldırmaz demektir!

[14] Bu türlü anormal istihdam indiriminin etkisi, işgününde yasayla yapılan genel kısaltmanın etkisinden tamamen farklı olur. Birinci durumun, işgününün mutlak uzunluğu ile hiç bir ilişkisi yoktur ve 15, 16 saatlik bir işgününde de pekâlâ olabilir. Emeğin nominal fiyatı, birinci durumda, işçinin günde ortalama 15 saat, ikinci durumda 6 saat çalışmasına göre hesaplanır. Bunun için de sonuç, birinci durumda yalnızca 7 ½, ikinci durumda yalnızca 3 saat çalışsa da gene aynı olur.

hesaplanmasında esas olarak alınacak zamandan daha kısa süre çalıştırabilir. Bu birim, $\frac{\text{emek-gücünün günlük değeri}}{\text{belli saatlik işgünü}}$ oranı ile belirlendiği için, işgünü belli saati kapsar durumdan çıkar çıkmaz bütün anlamını yitirir. Karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki ilişki yokolur. Kapitalist, şimdi artık emekçiden, emekçiye kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek-zamanını bırakmaksızın, ondan belli miktarda artı-emek sızdırabilir. Çalışmadaki bütün düzeni ortadan kaldırdığı gibi, kendi işine, keyfine ve o andaki çıkarına uygun geldiği şekilde, en korkunç aşırı-çalışmayı, nispi ya da mutlak bir iş kesilmesi izleyebilir. "Emeğe normal fiyatını" ödediği bahanesi altında, emekçiye karşılığında bir ödemede bulunmaksızın işgününü anormal derecede uzatabilir. Londra'daki inşaat işçilerinin kapitalistlerin, kendilerine bu tür bir saat ücretini kabul ettirmeye zorlamaları üzerine, 1860 yılındaki başkaldır-maları son derece aklauygun bir hareketti. İşgününün yasal sınırlandırılması, makinenin rekabeti, çalıştırılan emekçilerin niteliğindeki değişiklik ve kısmı ya da genel bunalımın neden olduğu noksan istihdam karşısında haliyle bir şey yapmamakla birlikte, bu gibi kötüye kullanmalara bir son verir.

Günlük ya da haftalık ücret artarken emeğin fiyatı nominal olarak aynı kalabilir ve hatta normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin, işsaati başına hesaplanan fiyatı aynı kalırken, işgününün normal süresinin ötesinde uzatılması halinde daima bu durum ortaya çıkar. Eğer $\frac{\text{emek-gücünün günlük değeri}}{\text{işgünü}}$ oranında, payda [sayfa 559] büyükse, pay daha da hızla büyür. Aşınmaya ve yıpranmaya bağlı olarak emek-gücünün değeri, faaliyet süresiyle artar, ve bu sürenin artışından daha hızlı bir oranda artar. Zamana göre ücretin genel kural olduğu ve ama emek-zamanının yasalarla sınırlandırılmadığı birçok sanayi kolunda bu yüzden işgününün ancak belli bir noktaya kadar, örneğin onuncu saatin bitimine kadar normal ("*normal working day*", "*the day's work*", "*the regular hours of work*"*) saymak alışkanlığı kendiliğinden yeralmıştır. Bu sınırın ötesindeki emek-zamanı, fazla-mesaidir ve ölçü birimi saat alınarak, çoğu zaman gülünç denecek derecede küçük olmakla birlikte, daha iyi bir ödeme ("fazla ödeme") yapılır.[15] Normal işgünü, burada, fiili işgününün ancak bir kısmı gibidir ve bu fiili işgünü bütün yıl boyunca normal işgününden daha uzun sürer.[16] İşgününün belli normal sınır-

* "Normal işgünü", "günlük iş", "düzenli işsaatleri". -ç.

[15] "Dantelacılıkta fazla-mesai için ödenen ücret o kadar küçüktür ki (saatte, ½ peni ile ¾ peniden 2 peniye kadar), işçilerin sağlık ve güçleri üzerindeki olumsuzluk etkileri ile tam bir karşıtlık halindedir. ... Böylece kazanılan o az miktardaki para da çoğu zaman fazla yiyecek için harcanır." (*Child. Empi. Com., II. Rep.,* s. xvi, n° 117.)

[16] Örnek: duvar kağıdı baskıcılığında, bu işkolunun daha yakın zamanda fabrika yasası kapsamına alınmasından önce. "Yemek paydosu yapmadan çalışıyoruz, böylece 10½ saatlik günlük iş, öğleden sonra 4.30'da sona eriyor ve bundan sonraki bütün çalışma, fazla-mesaidir; saat 6'dan önce işten çıktığımız pek enderdir; bu yüzden, biz, aslında, bütün yıl fazla-mesai yapmış oluyoruz." (Mr. Smith, *Evidence in Child. Empl. Comm. I. Rep.*, s. 125.)

ları ötesinde uzatılmasıyla emeğin fiyatındaki artış, Britanya'da çeşitli İngiliz sanayilerinde öyle bir şekil alır ki, normal denilen zamanlardaki düşük emek fiyatı, emekçiyi, eğer yeterli bir ücret sağlamak niyetinde ise, daha iyi bir ücretin ödendiği fazla-mesai sırasında çalışmaya devama zorlar.[17] [sayfa 560] işgününün yasal sınırlandırılması bu tatlı duruma son verir.[18]

Bir sanayi kolunda işgünü ne kadar uzunsa ücretlerin o kadar düşük olduğu genellikle bilinen bir gerçektir.[19] Fabrika denetmeni A. Redgrave, 1839 ile 1859 yılları arasındaki 20 yıllık karşılaştırmalı bir incelemeyle, bunu, gözler önüne seriyor; bu incelemeye göre, ücretler, 10 saatlik yasanın kapsamına giren fabrikalarda yükseldiği halde, işin günde 14-15 saat sürdüğü fabrikalarda düşmektedir.[20]

"Emeğin fiyatı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, harcanan emeğin miktarına bağlıdır." yasasından, her şeyden önce, emeğin fiyatı ne kadar düşük olursa emeğin miktarının o kadar büyük olması ya da, emekçinin sefil bir ortalama ücret sağlayabilmesi için işgününün o kadar uzun olması gerektiği sonucu çıkar. Emeğin fiyatının düşüklüğü, burada emek-zamanının uzatılması için bir dürtü rolü oynar.[21]

Öte yandan, emek-zamanının uzatılması da, tersine emek fi-

[17] Örnek: İskoçya'da ağartıcılık işinde, "İskoçya'nın bazı kısımlarında bu iş" (1862 tarihinde fabrika yasasının uygulanmasından önce) "fazla-mesai sistemi ile yürütülüyordu, yani günde on saat, normal çalışma saatiydi ve erkek işçilere günde 1 şilin 2 peni nominal ücret ödenirdi, her gün üç-dört saat fazla-mesai yapılır, karşılığında saatte 3 peni ödenirdi. Bu sistemin etkisi ... normal saatlerde çalışan bir işçi, haftada, 8 şilinden fazla kazanamazdı, fazla-mesai yapmadan tam bir günlük ücret elde edemezlerdi." (*Rep. of Insp. of Factories,* April 30th, 1863, s. 10.) "Daha uzun saatler çalışmak üzere erkek işçilere daha yüksek ücret ödenmesi dayanılması güç bir çekicilik taşıyordu." (*Rep. of Insp. of Fact.,* April 30th, 1848, s. 5.) Londra kentinde ciltçilik işinde, belli çalışma saatlerini öngören sözleşmelerle 14-15 yaşlarında çok sayıda genç kız çalıştırılır. Bununla birlikte, her ayın son haftasında, gece saat 10, 11, 12 ve hatta l'e kadar, daha büyük yaştaki işçilerle birlikte çok karışık bir grup içersinde çalıştırılırlar. "Patronlar, bunları, fazla ücret ve yemek vaadiyle bu işe razı ederler", ve çocuklar, bu yemeği, çevredeki meyhanede yerler. Böylece, bu "young immortals" ["genç ölümsüzler" -ç.] (*Children's Employment Comm., V. Rep.,* s. 44, n° 191) arasında büyük bir sefalet almış yürümüştür ve bu sefaletin kefaretini, diğer kitapların yanısıra çok sayıda İncil ve din kitabı ciltleyerek ödemiş olurlar.

[18] Bkz: *Reports of Insp. of Fact.,* April 30th,1863, l.c., Durumu iyi değerlendiren Londralı inşaat işçileri, 1860'taki büyük grev ve lokavt sırasında, saat ücretini ancak iki koşul altında kabul edebileceklerini ilân ettiler: (1) normal 9 ve 10 saatlik işgünleri ile birlikte işsaatinin ücreti saptanacak ve 10 saatlik işgününün ücreti, 9 saatlikten daha yüksek olacaktır; (2) normal işgününün ötesinde her saat fazla-mesai sayılacak ve bunun için belli bir oranda daha yüksek ücret ödenecekti.

[19] "Uzun işsaatlerinin kural olduğu yerlerde, ücretlerin düşük olmasının da bir kural olması ayrıca dikkati çeken bir şeydir." (*Report of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1863, s. 9.) "Bir lokma yiyecek sağlamak için yapılan iş, çoğu kez, aşırı derecede uzundu." (*Public Health, Sixth Report*., 1864, s. 15.)

[20] *Reports of Inspectors of Fact.*, 30th April, 1860, s. 31, 32.

[21] Örneğin, İngiltere'de elle çivi yapanlar, işin düşük fiyatlı oluşu yüzünden, pek acınacak bir haftalık ücret elde etmek için, günde 15 saat çekiç sallarlar. "Her gün uzun saatler (sabah 6'dan akşam 8'e kadar) çalıştıkları halde, bu ağır işin karşılığında 11 peni ya da 1 şilin kazanırlar; ayrıca, aletlerin aşınması, ateş giderleri, demir artıkları için 2,5-3 peni bu ücretten düşülür." (*Children's Employment Comm., III. Rep.* s. 136, n° 671.) Kadınlar, aynı emek-zamam için haftada ancak 5 şilin ücret alırlar. (*l.c.*, s. 137, n° 674.)

yatında bir düşmeye ve bu düşmeyle birlikte günlük ya da haftalık ücretlerde bir azalmaya yolaçar.

Emeğin fiyatının, emek-gücünün günlük değeri/belli saatlik işgünü orantısı ile belirlenmesi, eğer telafi edici bir şey sözkonusu değilse, salt işgününün uzatılmasının emeğin fiyatını düşüreceğini gösterir. Ama uzun vadede, kapitaliste, işgününü uzatma olanağını veren aynı koşullar, başlangıçta, emeğin fiyatını, artan saatlerin sayısının toplam fiyatını ve dolayısıyla günlük ya da haftalık ücretleri düşürene kadar, nominal olarak düşürme olanağını da verirler ve sonunda [sayfa 561] bunu yapmak zorunda bırakırlar. Burada iki duruma işaret etmek yetecektir. Eğer bir insan, 1,5 ya da 2 kişinin işini yaparsa, pazardaki emek-gücü arzı aynı kalmakla birlikte, emek arzı artar. Emekçiler arasında böylece yaratılan rekabet, kapitaliste emeğin fiyatını düşürme olanağını sağladığı gibi, bu fiyat düşüşü, ona, ayrıca emek-zamanını daha da uzatma olanağını vermiş olur.[22] Ne var ki, çok geçmeden, karşılığı ödenmemiş bu anormal büyüklükteki emek, yani toplumsal ortalama miktarı aşan büyüklükler üzerindeki bu egemenlik, kapitalistlerin kendi aralarında bir rekabet kaynağı halini alır. Metaın fiyatının bir kısmı, emeğin fiyatını içerir. Emeğin fiyatında karşılığı ödenmeyen kısmın, metaın fiyatında hesaba katılması gerekmez. Bu kısım, alıcıya hediye edilebilir. Rekabetin yolaçtığı ilk adım budur. Rekabetin attırdığı ikinci adım, işgününün uzatılmasıyla yaratılan anormal artı-değerin hiç olmazsa bir kısmının, metaın satış fiyatının dışında tutulmasıdır. Bu şekilde, metaın anormal derecede düşük satış fiyatı önceleri arasıra görülür ve zamanla bu, yerleşik hale gelir; bundan böyle bu fiyat, fazla emek-zamanının karşılığı olan acınacak derecede düşük bir ücretin değişmeyen temeli olur; tıpkı başlangıçta bu düşük ücretin gene aynı koşulların bir ürünü olması gibi. Rekabetin tahlili, konumuzun bu kısmına girmediği için, bu harekete burada yalnızca değinilmiş olunuyor. Gene de kapitalistin bu konuda ne dediğine bir an için kulak verebiliriz: “Birmingham’da patronlar arasında öylesine bir rekabet var ki, bunların çoğu işveren olarak, başka zaman utanç duyacakları şeyleri yapmak zorunda kalıyorlar; buna karşılık, fazla bir para kazanıldığı yok, yalnız halk bundan yararlanıyor.”[23]

Okur, Londra’da iki tür fırıncı bulunduğunu anımsayacaktır; bunlardan birisi ekmeği tam fiyatına satıyordu (“tam fiyatlı” fırıncılar), diğeri normal fiyatının altında satıyordu (“ucuzcular”, “düşük fiyatlı satıcılar”). “Tam fiyatlı” satıcılar rakiblerini Parlamento Soruşturma Komitesinin önünde suçluyorlardı: “Bunlar varlıklarını, ancak, önce halkı kandır-

[22] Örneğin, eğer bir fabrika işçisi, alışılagelen uzun saatler çalışmayı reddederse, “kısa zamanda yerine daha uzun zaman çalışabilecek bir başkası bulunur, ve böylece işten atılmış olur.” (*Reports of Inspectors of Fact.,* Evidence, 30th April, 1848, s. 39, n° 58.) “Eğer bir kişi, iki kişinin işini yaparsa... kâr oranı genel olarak yükselecektir... ek emek ikmali sonucu fiyatı düşmüş olacaktır.” (Senior, *l.c*., s. 15.)

[23] Children’s Emplement Comm., III. Rep., Evidence, s. 66, n° 22.

makla, sonra da adamlarını 12 saatlik ücret karşılığında 18 saat çalıştırmakla sürdürüyorlar. ... [sayfa 562] İşçilerin karşılığı ödenmeyen emekleri, rekabetin yapıldığı ve bugüne kadar da sürdürüldüğü kaynağı oluşturur. ... Fırıncı ustaları arasındaki rekabet, gece işini ortadan kaldırmadaki güçlüğün nedenidir. Un fiyatlarına göre ekmeği maliyet fiyatının altında satan bir ucuzcu, bunu işçilerini daha fazla çalıştırmakla telafi etmek zorundadır. Ben, işçilerimi, yalnızca 12 saat çalıştırdığım halde, eğer komşum, 18 ya da 20 saat çalıştırırsa, satış fiyatında beni doğal olarak alteder. İşçiler, eğer, çalıştıkları fazla süre için ücret istemekte ayak direrlerse, bu durum düzelir. .... Ucuzcuların çalıştırdığı işçilerin çoğu, verilen ücret ne olursa olsun kabul etmek durumunda bulunan yabancılar ile gençlerdir."[24]

Bu yakınma, kapitalistin beyninde üretim ilişkilerinin nasıl yalnızca dış yönlerinin yansıdığını göstermesi bakımından da ilginçtir. Kapitalist, emeğin normal fiyatının bile belirli bir miktarda karşılığı ödenmeyen emeği içerdiğini ve işte bu emeğin bu karşılığı ödenmeyen kısmının, kazancının normal kaynağı olduğunu bilmiyor. Artı emek-zamanı diye bir kavram onun için mevcut bile değil; çünkü bu, günlük ücretle karşılığını ödediğini sandığı normal işgününün içindedir. Ama, onun için, fazla-mesai, emeğin normal fiyatına tekabül eden sınırları ötesine, işgününün uzatılmasıyla mümkündür. Ucuzcu rakibi ile karşı karşıya gelince bu fazla-mesai için fazla ödeme yapmasında bile direnir. Gene burada da, bu fazla ödeme, tıpkı alışılmış işsaatinin fiyatı gibi, karşılığı ödenmeyen emeği içerdiğini de bilmez. Örneğin, 12 saatlik işgününün bir saatinin fiyatı 3 peni, ve bu da diyelim yarım işsaatinin değer-ürünü ise, fazla-mesainin işsaatinin fiyatı 4 peni ya da $^2/_3$ iş-saatinin değer-ürünüdür. Burada kapitalist, birinci durumda işsaatinin yarısına, ikinci durumda ise üçte-birine, karşılığını ödemeksizin elkoymaktadır. [sayfa 563]

[24] *Report, etc., Relative to the Grievances Complained of by the Journeymen Bakers*, Lond. 1862, s. LII, ve Evidence, n° 479, 359, 27. Ne var ki, tam fiyatla satanlar bile, yukarda söylendiği ve sözcüleri Bennett'in de kabul ettiği gibi, işçilerini "genellikle gece saat 11'de işe başlatıp ertesi sabah saat 8'e kadar çalıştırırlar ve bunlar, bütün gün akşam saat 7'ye kadar işte kalırlar.". (*l.c.*, s. 22.)

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM
PARÇA-BAŞI ÜCRET

PARÇA-BAŞI ücret, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey değildir. Tıpkı zamana göre ücretin, emek-gücünün değer ya da fiyatının değişikliğe uğramış şekli olması gibi.

Parça-başı ücrette, ilk bakışta, emekçiden satınalınan kullanım-değeri, onun emek-gücünün, canlı emeğinin bir işlevi gibi değil de, üründe zaten gerçekleşmiş emeği gibi görünür; ve gene bu emeğin fiyatı, zamana göre ücrette olduğu gibi, emek-gücünün günlük değeri/belli saatlik işgünü oranı ile değil de, üreticinin iş yapma yetisiyle belirleniyormuş gibi görünür.[25] [sayfa 564]

[25] "Parça-başı iş sistemi, işçilik tarihinde bir çağı belirler; kapitalistin isteğine bağlı bulunan basit gündeliçi emekçi ile, çok uzak olmayan bir gelecekte, kapitalist ile zanaatçılığı kendi kişiliğinde birleştirmeyi vaadeden lonca zanaatlarının durumu arasında yer alır. Parça-işçi, işverenin sermayesi ile çalışsa bile aslında kendi kendisinin patronudur." (John Watts, *Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies,* Manchester 1865, s. 52, 53.) Bu küçük yapıtı buraya aktarmamın nedeni, iyice kokuşmuş bayağı bir mazur gösterme çabasının lâğım çukuru olmasıdır. Daha önce ovencilik ile de alışverişi olan bu aynı Mr. Watts, 1842 yılında başka bir kitapçık daha yayınlamış: *Facts and Fictions of Political Economists*, ve bunda, diğer şeyler yanında "mülkiyetin hırsızlık" olduğunu ilân etmiştir. Eski çamlar bardak oldu!

Bu görünüşe olan güven, her iki ücret şeklinin de, aynı sanayi kollarında aynı zamanda yanyana bulunması olgusuyla ilk büyük darbeyi yer; örneğin "Londra'daki mürettipler genel kural olarak parça-başı çalışırlar, zamana göre ücret istisnadır, buna karşılık taşradakiler günlük çalışırlar, parça-başı iş istisnadır. Londra limanında gemi yapım işçileri, parça-başı çalışırlar, oysa diğer bütün yerlerde günlük çalışırlar,"[26]

Londra'da aynı saraç dükkanında, çoğu zaman aynı iş için, Fransızlara parça-başı, İngilizlere zamana göre ücret ödenir. Parça-ba-şı ücretin egemen olduğu gerçek anlamdaki fabrikalarda, bu ücret şekline uygun düşmeyen bazı tür işlerin karşılığı zamana göre ödenir.[27] Bu biçimlerden birisinin diğerine göre kapitalist üretimin gelişmesine daha uygun düşme olasılığına karşın, ücretin ödenme biçimindeki farklılığın bunun özünde herhangi bir değişiklik yapmadığı da apaçık bir şeydir.

Alışılagelen işgünü, 6 saati karşılığı ödenen, 6 saati de ödenmeyen olmak üzere 12 saat içersin. Ürün-değer 6 şilin, dolayısıyla 1 saatlik emeğinin ürün-değeri 6 peni etsin. Deneyim sonucu olarak, diyelim ki, ortalama bir yoğunluk ve beceriyle çalışan ve bu nedenle de bir şeyin üretimi için ancak toplumsal bakımdan gerekli olduğu kadar zaman harcayan bir işçi, 12 saatte, bağımsız ya da bir bütünün ölçülebilir kısımları olan 24 parça iş çıkarsın. Bu 24 parçanın değeri, bunların içerdiği değişmeyen sermaye kısmı çıkartıldıktan sonra, 6 şilin ve tek bir parçanın değeri 3 penidir. Emekçi, parça başına, 1½ peni alır ve böylece 12 saatte [sayfa 565] 3 şilin kazanmış olur. Tıpkı zamana göre ücrette, olduğu gibi, emekçinin, 6 saati kendisi için 6 saati de kapitalist için, ya da her saatin yarısını kendisi için, öteki yarısını kapitalist için çalıştığını düşünmemizin nasıl önemi yoksa, burada da, her parçanın karşılığının yarısının ödendiğini, öteki yarısının ödenmediğini, ya da 12 parçanın fiyatı yalnızca emek-gücünün değerinin eşdeğeri, buna karşılık öteki 12 parçanın artı-değerin maddeleşmiş şekli olduğunu söylememin de hiç bir önemi yoktur.

Parça-başı ücret biçimi, aynen zamana göre ücret biçimi gibi akıldışıdır. Örneğimizde, bir metaın iki parçası, bunların üretimi için tüketilen üretim araçlarının değeri çıkartıldıktan sonra, bir işsaatinin ürünü olduğu için 6 peni iken, emekçi, bunlara karşılık 3 peni alır. Parça-başı ücret, aslında, belirli bir değer ilişkisi ifade etmez. Bu nedenle de, bir

[26] T. J. Dunning, *Trades' Unions and Strikes,* Lond. 1860, s. 22.

[27] Bu iki ücret şeklinin yanyana bulunuşu, patronların düzenbazlıklarını yürütmede nasıl yararlı olmuştur: "Bir fabrikada 400 işçi çalışıyor ve bunların yarısı parça-başı ücret aldıkları için uzun süre çalışmaları işlerine geliyor. Geriye kalan 200 kişi gündelik alıyorlar ve diğerleri gibi uzun süre çalışıyorlar, ama bu fazla-mesai için hiç bir karşılık almıyorlar. ... Bu 200 kişinin günde yarım saat çalışmaları, bir kişinin 50 saat çalışmasına ya da bir kişinin bir haftalık emeğinin 5/6'sına eşittir." (*Reports of Insp. of Fact.,* 31st October, 1860, s. 9.) "Aşırı-çalışma hâlâ geniş ölçüde yürürlüktedir; ve çoğu durumda, yasanın öngördüğü saptama ve yasaklamalara karşı güven içinde yürütülüyor. Parça-başı ücret yerine haftalık ücret alarak çalışan halkın uğradıkları kaybı ... daha önceki raporlarımın çoğunda belirtmiştim." (Leonard Horner, *Reports of Insp. of Fact.,* 30th April, 1859, s. 8, 9.)

parçanın değerinin, onda somutlaşan emek-zamanı ile değil, tersine, emekçinin harcadığı emek-zamanının, ürettiği parça sayısı ile ölçülmesi sözkonusudur. Emek, zamana göre ücrette doğrudan doğruya devam ettiği süreyle, parça-başı ücrette ise, belli bir zaman süresinde somutlaştığı ürün miktarıyla ölçülür.[28] Emek-zamanının fiyatı en sonunda şu denklemle belirlenir: bir günlük emeğin değeri = günlük emekgücü değeri. Parça-başı ücret, bu yüzden, zamana göre ücret biçiminin yalnızca değişmiş bir şeklidir.

Şimdi de parça-başı ücreti belirleyen özellikleri daha yakından inceleyelim.

Emeğin niteliği, burada, işin kendisi tarafından denetlenebilir. Parça-başı fiyatın tam olarak ödenebilmesi için bu niteliğin ortalama bir yetkinlikte olması gerekir. Parça-başı ücret, bu açıdan, ücret indirimleri ile kapitalist aldatmacasının en verimli kaynağı haline gelir.

Bunlar, emeğin yoğunluğu için kapitaliste tam bir ölçü sağlarlar. Ancak daha önce belirlenen ve deneyimlerle saptanan belli bir miktardaki metada somutlaşan emek-zamanı, toplumsal gerekli emek-zamanı sayılır ve ödemeler buna göre yapılır. Bu yüzden Londra'nın büyük terzilerinde belli bir parça iş, örneğin bir yelek, bir saat ya da yarım saat sayılır, ve saati 6 penidir. Bir [sayfa 566] saatlik ortalama ürünün ne kadar olduğu deneyimle bilinir. Yeni bir moda çıktığında, onarım ve benzeri işlerde, belli bir parça için ne kadar saat sayılacağı konusunda patron ile emekçi arasında anlaşmazlık çıkar ve bu da gene deneyimlerle sonuca bağlanır. Londra'daki mobilya işyerleri ile benzeri yerlerde, benzeri durumlar görülür. Eğer emekçi ortalama bir verim gücüne sahip değilse ve her gün belli asgari bir miktar iş çıkartamaz ise kendisine yol verilir.[29]

Burada emeğin niteliği ile yoğunluğu bizzat ücret tarafından denetlendiği için, işin ayrıca gözetlenmesi büyük ölçüde gereksiz hale gelmektedir. Parça-başı ücret bu nedenle yukarda anlatılan modern "ev emeği"nin temelini attığı gibi, kademeli olarak örgütlenen sömürü ve ezme sisteminin de temelini atar.. Bu sömürü düzeninin iki temel biçimi vardır. Bir yandan parça-başı ücreti kapitalist ile ücretli-emekçi arasına asalakların girmesini, "emeğin aracıyla kiralanmasını" kolaylaştırır. Bu aracıların kazancı, tümüyle, kapitalistin ödediği emek-fiyatı ile, bunların, bu fiyatın emekçiye ulaşmasına fiilen izin verdikleri kısmı

[28] "Le salaire peut se mesurer de deux manières: ou sur la durée du travail, ou sur son produit." ["Ücretler iki şekilde ölçülebilir: emeğin süresine göre, ya da ürününe göre."] (*Abrége élémentare des principes de l'Economie Politique*, Paris 1796, s. 32.) Bu yapıtın adı belirtilmeyen yazarı, G. Garnier'dir.

[29] "Ona" (iplik eğiricisine) "şu kadar ağırlıkta pamuk verilir ve o bunu belli bir sürede ve belli bir incelikte, belli ağırlıkta, tire ya da iplik olarak teslim etmek zorundadır; ve bunun için libre başına kendisine şu kadar ücret ödenir. Eğer yaptığı iş kusurlu ise, bunun cezasını çeker; yok eğer belli sürede saptanılan miktardan az iplik yapmışsa işten çıkartılır ve yerine daha hünerli bir işçi alınır." (Ure, *l.c.*, s. 317.)

arasındaki farktan ileri gelir.[30] Bu sisteme İngiltere'de ilginç bir ad verilmiştir, "*Sweating* system" ("terletme sistemi"). Öte yandan parça-başı ücret, kapitaliste bir işçibaşıyla –manüfaktürlerde grup başıyla, madenlerde kömürü çıkartanlarla, fabrikalarda makineyi fiilen çalıştıran işçiyle– bir sözleşme yapma olanağını sağlar; kararlaştırılan fiyat üzerinden, işçibaşı, yardımcı emekçileri bulmayı ve ücretlerini ödemeyi üzerine alır. Emekçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada, emekçinin emekçi tarafından sömürülmesiyle uygulanir.[31]

Parça-başına ücret belli ise, emekçinin, emek-gücünü elinden geldiğince yoğun bir şekilde harekete getirmesi doğal olarak [sayfa 567] çıkarınadır; bu da, kapitaliste, emeğin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını verir.[32] İşgününün uzatılması şimdi artık emekçinin de kişisel çıkarınadır, çünkü böylece onun günlük ya da haftalık kazancı da yükselecektir.[33] Bu, giderek, zamana göre ücret konusunda açıklanmış olan bir tepki yaratır; işgününün uzatılmasıyla, parça-başı ücret aynı kalsa bile, emeğin fiyatında bir düşmeyi zorunlu olarak birlikte getirir.

Zamana göre ücrette birkaç istisna dışında, aynı tür iş için aynı ücret ödendiği halde, parça-başı ücrette, emek-zamanının fiyatının belli miktarda ürün ile ölçülmesine karşın, günlük ya da haftalık ücret, emekçinin gösterdiği bireysel farklılıklara göre değişir; emekçilerin bazısı belli bir sürede ancak asgari miktarda iş çıkardığı halde, bir başkası ortalamaya ulaşır, bir üçüncüsü ise ortalamanın üstüne çıkar. Bu nedenle, burada, fiilen ele geçen ücret, bireysel emekçilerin gösterdikleri

[30] "İş birkaç elden geçerse, bunların herbiri kârdan payını alır, oysa eğer işi en sondaki yaparsa, kadın işçiye ulaşan ücret son derece orantısız olur." (*Child. Emp. Comm., II. Report,* s. lxx, n° 424.)

[31] Mazeretçi Watts bile şöyle diyor: "Eğer, bir işte çalışan herkes bir sözleşmenin taraftarı olsalar ve bir kişi kendi kârı için diğerlerini aşırı-çalıştırma yolu ile çıkar sağlayacağına, herkes yeteneğine göre pay alsa, bu parça-iş sisteminde büyük bir düzelme anlamına gelir." (*l.c.*, s. 53.) Bu sistemin bayağılıkları konusunda bkz: *Child. Emp. Comm., Rep. III.,* s. 66, n° 22, s. 11, n° 124; s. xi, n° 13, 53, 59 vb..

[32] Kendiliğinden doğan bu sonuca çoğu kez yapay olarak yardımcı olunur: örneğin, Londra'da makine sanayiinde alışılagelen hileli bir yöntem kullanılır: "Birkaç işçinin başına, fizik gücü daha üstün ve eliçabuk birisi seçilerek konulur, bu adama yimibeş şilin kadar fazla bir ücret ödenir; onun görevi yalnızca sıradan ücret alan işçileri harekete geçirmek ve isteklendirmek için bütün gücüyle çalışmaktır ... bu çalışmanın, üstün hünerin ve emek-gücünün kısıtlandığı yolunda işverenlerin (sendikalı) işçilere yönelttiği suçlamaların çoğunu hiç bir yoruma gerek göstermeyecek şekilde açıklar." (Dunning, *l.c.*, s. 22, 23.) Yazarın kendisi de işçi ve sendikanın sekreteri olduğu için bu sözler abartmalı sanılabilir. Ama okur, J. Ch. Morton'un "highly respectable" ["çok saygıdeğer" -ç.] Tarım Ansiklopedisinin "Labourer" niaddesine bakarsa bu yöntemin çiftçilere gelişmiş bir yöntem olarak salık verildiğini görecektir.

[33] "Parça-başına ücret alan herkes ... işin yasal sınırlarının dışına çıkarılmasından yararlanır. Fazla-mesai yapma isteği konusundaki bu gözlem, özellikle dokumacı ve çileci olarak çalıştırılan kadınlar için geçerlidir." (*Rept. of Insp. of Fact.,* 30th April, 1818, s. 9.) "Bu sistem (parça-başı), işveren için o derece kârlıdır ki ... genç çömlekçileri, parça-başı sistemle çalıştıkları dört-beş yıl içersinde düşük bir ücretle aşırı-çalışmaya doğrudan doğruya teşvik etmiş olur. ... Bu ... çömlekçilerin vücut yapılarındaki kusurların diğer büyük bir nedeni olarak görülebilir." (*Child. Empl. Comm., I Rept.,* s. xııı.)

hünere, kuvvete, güce, dayanıklılığa vb. bağlı olarak büyük değişmeler gösterir.[34] Kuşkusuz bu durum, sermaye ile ücretli-emek arasındaki genel ilişkileri değiştirmez. Önce, bireysel farklılıklar, işyerinde bir bütün olarak birbirlerini dengelerler ve böylece belli bir emek-zamanında ortalama miktarda ürün sağlanır ve ödenen toplam ücret, bu özel sanayi kolundaki ortalama ücrettir. Sonra, ücret ile artı-değer arasındaki orantı değişmeden kalır, çünkü her bireysel [sayfa 568] emekçinin sağladığı artı-değer kitlesi, aldığı ücrete tekabül eder. Ama, parça-başına ücretin kişiye sağladığı geniş hareket alanı, bir yandan onun kişiliğini geliştirdiği gibi, ondaki özgürlük, bağımsızlık ve kendi kendini denetleme duygusunu da geliştirir; öte yandan ise aralarındaki rekabet duygusunu kamçılar. Bu yüzden parça-başı iş, bireysel ücreti ortalamanın üzerine çıkarmakla birlikte, bu ortalamanın kendisini düşürme eğilimini taşır. Ama, parça-başı ücretin özel oranının geleneklerle uzun bir süre saptanması halinde, bu ücretin düşürülmesi, bu nedenle özel güçlükler gösterir; bu gibi istisnai durumlarda, patronlar, bazan bunu zamana göre zorla ücrete dönüştürme yoluna başvurmuşlardır. Örneğin, 1860 yılında Coventry'deki kurdele ve şerit dokuma işçileri arasında bu yüzden büyük bir grev başgöstermiştir.[35] Son olarak, parça-başı ücret, bundan önceki bölümde anlatılan saat sisteminin başlıca dayanaklarından birisidir.[36] [sayfa 569]

[34] "Herhangi bir işkolundaki işin, her mesleğin yaptığı parça ile ödenmesinde ... ücretler, miktar olarak, tamamen esastan değişebilir. ... Ama günlük işte genel olarak o işkolunda çalışan işçi için verilecek ücret ölçütü, işçi ve işveren tarafından kabul edilen ... tekdüze bir orandır." (Dunning, *l.c.*, s. 17.)

[35] "Le travail des Compaknons-artisans sera réglé à la journée ou à pièce. Ces rnaitres-artisans savent à peu prés combien d'ouvrage un compagnon-artisan peut faire par jour dans chaque métier, et les payent souvent à proportion de l'ouvrage qu'ils font; ainsi ces compagnons travaillent autant qu'ils peuvent, pour leur propre intérêt, sans-autre inspection." ["Kalfa zanaatçılarının çalışması, günlük olarak ya da parça-başına ödenecek. ... Bu usta zanaatçılar, bir kalfa zanaatçının, her işte, günde ne kadar iş yapabileceğini aşağı yukarı bilir, ve onlara çoğu kez yaptıkları iş oranında öderler; böylece, bu kalfalar, başka bir yoklama olmaksizin, kendi öz çıkarları için, ellerinden geldiğince çalışırlar."] (Cantillon, *Essai sur la Nature du Commerce en général,* Amst. Ed., 1756, s. 185 ve 202. Birinci baskı: 1755.) Quesnay, Sir James Steuart ve A. Smith'in geniş ölçüde yararlandıkları Cantillon, burada, daha o zaman parça-başı ücreti, yalnızca zamana göre ücretin değişik bir şekli olarak göstermektedir. Cantillon'un Fransızca baskısı, başlığında bunun İngilizceden çeviri olduğunu belirtmektedir, ama İngilizce baskı, *The Analysis of Trade, Commerce, etc,.* by Philip Cantillon, *late of the city of London, Merchant,* yalnızca daha sonraki bir tarihte (1759) yayınlanmış olmakla kalmaz, içeriği de daha sonraki düzeltilmiş bir metin olduğunu tanıtlar: örneğin Fransızca baskıda Hume'un henüz adı geçmez, oysa İngilizce baskıda, Petty'ye artık pek az raslanır. İngilizce baskı teorik olarak daha az önem taşır, ama özellikle İngiliz ticareti, külçe altın ve gümüş işlenmesi vb, konularında. Fransızca baskıda bulunmayan sayısız ayrıntıları içerir. İngilizce baskının baş sayfasındaki "Taken chiefly from the manuscript of a very ingenious gentleman, deceased, and adaptem, etc.," ["Ölmüş bulunan çok zeki bir beyefendinin müsveddelerinden geniş ölçüde alınarak uyarlandığı, vb."] gibi sözler, bu nedenle, o zamanlar sık sık raslanan bir yakıştırma gibi görünüyor.

[36] "Combien de fois n'avons-nous pas vu, dans certains atoliers, embaucher beaucoup plus d'ouvriers que ne le demandait le travail à mettre en main? Souvent, dans la prévision d'un travail aléatoire, quelquefois méme imaginaire, on admet des ouvriers: comme on les paie aux piéces, on se dit qu'on ne court aucun risque, parce que toutes les pertes de temps seront à la charge des inoccupés." ["Bazı atelyelerde, yapılacak işin gerektirdiğinden daha çok işçi çalıştırıldığını birçok kez görmedik mi? Çoğu kez, raslantıya bağlı, hatta düşsel bir iş

Buraya kadar anlatılanlardan, parça-başı ücretin, kapitalist üretim tarzı ile en uyumlu ücret şekli olduğu sonucu çıkıyor. Yeni bir şey olmamakla birlikte, parça-başı ücret –14. yüzyılda Fransız ve İngiliz çalışma yönetmeliğinde, zamana göre ücretle resmen yanyana bulunmaktadır– ancak gerçek manüfaktür döneminde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Büyük sanayiin fırtınalı gençlik döneminde, özellikle 1797 ile 1815 yılları arasında, işgününün uzatılmasında ve ücretlerin düşürülmesinde bir kaldıraç olarak kullanılmıştır. Bu dönemdeki ücret dalgalanmaları konusunda çok önemli malzeme, Mavi kitaplarda bulunabilir: *Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws* (Parlamentonun 1813-14 yasama yılı) ve: *Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Granz, and all Laws relating thereto* (yasama yılı 1814-15). Buralarda, jakobenlere karşı savaşın başlangıcından beri emek fiyatındaki sürekli düşmeler üzerine belgesel kanıtlar buluyoruz. Örneğin, dokuma sanayiinde, parça-başı ücreti o derece düşmüştür ki, işgünündeki çok büyük uzatmalara karşın, günlük ücretler eskisinden daha düşük kalmıştır. "Pamuklu dokumacılarının gerçek kazançları şimdi eskisinden çok daha düşüktür; bunların eskiden vasıfsız emekçiye göre üstünlükleri şimdi neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Gerçekten de ... bugün vasıflı ve vasıfsız emek arasındaki ücret farkı, eski dönemlere göre çok daha azdır."[37] Parça-başı ücret nedeniyle emeğin yoğunluğu ile genişliğindeki artışın, tarım proletaryasına ne kadar az yarar sağladığı, toprak ağaları ile çiftçilerden yana bir kitaptan alınan şu satırlardan görülebilir: "Tarım işlerinin büyük bir kısmı, günlük ya da parça-başına tutulan kimseler tarafından yapılmaktadır. Bunların haftalık ücretleri 12 şilin kadar; parça-başı çalışanların daha büyük bir dürtü altında, haftalık ücrete göre 6 ya da. 2 şilin daha fazla kazanacakları düşünülebilir ise de, toplam geliri hesaplanınca, yıl boyunca işsiz kalması nedeniyle uğradığı kayıpların bu kazancı aştığı görülür. ... Ayrıca bu adamların ücretleri ile, gerekli geçim araçları arasında belli bir oranın bulunduğu genellikle görülür: böylece, iki çocuk sahibi bir işçi, kilisenin yardımına muhtaç olmaksızın ancak geçinebilir."[38] Malthus, o sırada, Parlamentonun yayınladığı bazı gerçeklerle [sayfa 570] ilgili olarak şunları söylüyordu: "Parça-başı ücret uygulamasındaki büyük artışı kaygı ile gözlemlediğimi itiraf ederim. Günün 12 ya da 14 saatinde ya da daha uzun bir süre gerçekten ağır iş, insan için çok fazladır."[39]

Fabrika yasalarının kapsamına giren işyerlerinde, parça-başı ücret

dolayısıyla, işçi alınır: parça-başına ödendiğinden, hiç bir tehlikeye koşulmadığı söylenir, çünkü tüm zaman kayıpları, çalıştırılmayanların zimmetine yazılacaktır."] (H. Grégoir, *Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles,* Bruxelles 1865, s. 9.)

[37] Remarks on the Commercial Policy of Great Britain, London 1815, s. 48.

[38] A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain, Lond. 1814, s. 4, 5.

[39] Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, Lond. 1815, [s. 49, not.]

genel kural halini alıyordu, çünkü buralarda sermaye, işgününün verimini ancak emeği yoğunlaştırarak artırabiliyordu.[40]

Emeğin üretkenliğindeki değişmeyle birlikte, aynı miktar ürün, değişik emek-zamanını temsil eder. Bu yüzden, parça-başı ücret de, belirli bir emek-zamanının para olarak ifadesi olduğu için değişecektir. Yukardaki örneğimizde, 12 saatte 24 parça iş üretiliyordu, 12 saatin ürününün değeri 6 şilindi, emek-gücünün günlük değeri 3 şilindi, işsaatinin fiyatı 3 ve parça-başına ücret 1½ peniydi. Bir parçada yarım saatlik emek bulunuyordu. Emeğin üretkenliğinin iki katına çıkartılması sonucu, eğer aynı işgününde şimdi 24 yerine 48 parça sağlanırsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, şimdi her parça, yarım-işsaati yerine, yalnızca ¾ işsaati temsil ettiği için, parça-başına ücret 1½ peniden ¾ peniye düşer. 24 x1½ peni = 3 şilin, ve aynı şekilde 48 x ¾ peni = 3 şilindir. Bir başka deyişle, parça-başı ücret, aynı zamanda üretilen parçaların sayısındaki artış[41]ve dolayısıyla aynı parça için harcanan emek-zamanındaki azalış oranında düşer. Parça-başı ücretlerdeki bu değişiklik, salt nominal olduğu sürece, kapitalist ile emekçi arasında sürekli bir savaşıma yolaçar. Çünkü, bunu, kapitalist, ya emeğin fiyatını fiilen düşürmek için bir bahane olarak kullanılır ya da emeğin üretkenliği ile birlikte yoğunluğu da artar. Ya da, emekçi, parça-başı ücretin görüntüsünü ciddiye alır, yani emek-gücünün karşılığının değil, ürününün karşılığının ödendiğini [sayfa 571] düşünerek, ürettiği metaın satış fiyatında bir düşme olmaksızın, ücretlerdeki düsmeye karşı baş-kaldırır. "İşçiler, hammadde fiyatları ile, üretilen malların fiyatlarını dik-katle izlerler ve böylece patronların elde ettikleri kâr konusunda doğru bir tahminde bulunabilirler."[42]

Kapitalist, ücretli-emeğin niteliği bakımından kaba bir yanılgı diye gördüğü bu gibi hak isteklerini haklı olarak kulak arkası eder.[43] Sanayi-

[40] "Parça-başı ücret alanlar ... belki de fabrikalardaki işçilerin beşte-dördünü oluştururlar." (*Report of Insp. of Fact.*. 30th April, 1858, [s. 9].)

[41] "İplik eğirme makinesinin üretken gücü ölçülür, ve bununla yapılan iş için ödenen para, üretme gücündeki artma kadar olmamakla birlikte, onunla birlikte azalır." (Ure, *l.c.*, s. 317.) Bu son mazur gösterme tümcesini, Ure, gene kendisi geçersiz kılar. Çıkrığın uzatılması ile işte bir artışa yolaçılacağını o da kabul eder. Demek ki, emek, üretkenliğindeki artış oranında azalmış olmaz. Ayrıca: "Bu artış ile, makinenin üretme gücü beşte-bir artırılmış olacaktır. Bundan sonra, yaptığı iş için işçiye, eskisi kadar ücret ödenmeyecektir, ama bu ücret beşte-bir oranında azalmayacağı için, bu gelişme, belli saat çalışması için kazandığı parayı artıracaktır", ama yukardaki ifadede bazı değişiklikler yapılması gereklidir. ... İplikçi, kendi ek altı şilininin bir kısmını, yetişkin işçilerin yerini alan, ek gene yardımcılara vermek durumundadır" (*l.c.*, s. 321), ve bu durumda ücretlerin yükselmesi yolunda bir eğilim sözkonusu olamaz.

[42] H. Fawcett, The *Economic Position of the British* Labourer, Cambridge and London 1865, s. 178.

[43] Londra'da yayınlanan *Standart* gazetesinin 26 Ekim 1861 tarihli sayısında, John Bright ve Ortaklarının, Rochdale magistrates'inde [sulh mahkemesi -ç.] açtıkları bir dava konusunda bir haber vadı. "Halı Dokuma İşçileri Sendikası yöneticilerine karşı bir dava açılmıştı. Bright şirketi, aynı zaman ve aynı emekle [!] eskiden 160 yarda üretirken, şimdi 240 yarda üreten yeni bir makine kullanmaya başlamıştı. İşçilerin, işverenin gelişmiş makineler için yaptığı sermaye ile elde edilen kârdan bir pay istemeleri, hiç bir şekilde sözkonusu olamazdı. Bu mantığa uygun

in ilerlemesine karşı vergi koymak anlamına gelen bu haksız isteğe karşı kıyameti koparır ve, emeğin üretkenliğinin emekçiyi hiç ilgilendirmediğini apaçık ilân eder.[44] [sayfa 572]

olarak Bright ortaklar, yarda başına ücreti 1,5 peniden 1 peniye indirmeyi önerdiler, böylece işçilerin kazancı aynı emek için tam eskisi kadar kalmış olacaktı. Ama burada, nominal bir ücret indirimi vardı ve işçilerin iddiasına göre bu indirim, gerektiği şekilde önceden haber verilmeden yapılmıştı."

[44] "İşçi sendikaları, ücretleri aynı düzeyde tutmak isteklerinde, gelişmiş makinelerin kullanılmasıyla sağlanan kâra da ortak olma çabasını gösteriyorlar.". (*Quelle horreur!* [Ne korkunç! -ç.] "... İş kısaldığı için daha yüksek ücret talep etmek, bir başka deyişle, mekanik gelişmelere vergi koymak çabası demektir" (*On Combination Of Trades,* New Edit., London 1834, s. 42.)

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM
ÜCRETLERDEKİ ULUSAL FARKLILIKLAR

ONYEDİNCİ Bölümde, emek-gücünün değer büyüklüğünde bir değişikliğe yolaçabilecek çeşitli düzenlemeleri incelemiştik; bu büyüklük, artı-değere oranla, ya mutlak ya da nispi olarak ele alınmıştı; öte yandan, emeğin fiyatının kendileriyle gerçeklik kazandığı geçim araçları miktarının da, bu fiyatın uğradığı değişikliklerden bağımsız ya da farklı dalgalanmalar gösterebileceği de görülmüştür.[45] Daha önce de belirtildiği gibi, emek-gücünün değerinin ya da fiyatının basit bir şekilde kolayca görülebilen ücret şekillerine çevrilmesi, bütün bu yasaları, ücretlerin dalgalanmalarını yöneten yasalar haline getirir. Tek bir ülkede [sayfa 573]

[45] "Ücretlerin" (burada, ücretlerin para olarak ifadesi ele alınıyor), "daha ucuz bir maldan daha fazla satınalabiliyorlar diye, yükseldiğini söylemek doğru değildir." (David Buchanan'ın yayınladığı, Adam Smith'in *Wealth etc.,* baskısında, 1814, v. I, s. 417, not.)

ücretlerdeki bu dalgalanmaların bir dizi değişik düzenlemeler olarak görünmesi, çeşitli ülkelerde, ulusal ücretler arasında aynı anda ortaya çıkan fark olarak görünebilir. Çeşitli ülkelerdeki ücretleri karşılaştırırken, bu nedenle, emek-gücünün değer büyüklüğündeki değişmeleri belirleyen bütün etmenleri hesaba katmamız gerekir; yani doğal olarak ve zaman içinde gelişen birincil gerekli geçim maddelerinin fiyatları ile oylumlarını, emekçilerin eğitim giderlerini, kadın ve çocuk emeğinin oynadığı rolü, emeğin üretkenliğini, harcanma yoğunluğunu ve büyüklüğünü dikkate almamız gerekir. En yüzeysel karşılaştırma bile, önce, farklı ülkelerdeki aynı işkollarında ödenen ortalama günlük ücretlerin, birbiçim bir işgününe indirgenmesini gerektirir. Günlük ücretlerin aynı terimlere indirgenmesinden sonra, zamana göre ödenen ücretin, tekrar parça-başı ücrete çevrilmesi gerekir, çünkü emeğin hem yoğunluğunun ve hem de üretkenliğinin ölçüsü ancak bu parça-başı ücret olabilir.

Her ülkede, emeğin belli bir ortalama yoğunluğu vardır; bir metaın üretimi için bu ortalamanın altında bir emek kullanıldığında toplumsal bakımdan gerekli-zamandan daha fazlasına gerek duyulacağı için, bu emek, normal nitelikte emek sayılmaz. Belli bir ülkede ancak ulusal ortalamanın üzerindeki bir yoğunluk derecesi, değerin salt işin devam süresi ile ölçülmesi üzerinde etkili olabilir. Tek tek ülkelerin meydana getirdiği dünya pazarında böyle bir şey sözkonusu değildir. Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; bazısında daha büyük, bazısında daha küçüktür. Bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi, evrensel emeğin ortalama birimi olan bir ıskala meydana getirirler. Bu nedenle daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun olana göre, aynı sürede, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir.

Ama değer yasasının uluslararası uygulamasında, daha üretken ulusal emek, dünya pazarında, rekabet nedeniyle, ürettiği metaların satış fiyatını değerlerinin düzeyine indirmeye zorlanmadığı sürece, yoğunluk derecesi daha yüksek emek sayıldığı için bir değişikliğe uğrar.

Bir ülkede kapitalist üretimin gelişmesiyle orantılı olarak, emeğin ulusal yoğunluğu ve üretkenliği de uluslararası düzeyin üzerine çıkar.[46] Çeşitli ülkelerde aynı emek-zamanında üretilen [sayfa 574] aynı türden metaların farklı miktarları, bu yüzden, farklı fiyatlarla, yani uluslararası değerlere göre değişen bir miktar parayla ifade edilen ve eşit olmayan uluslararası değerlere sahip olurlar. Bu nedenle de, paranın nispi değeri, kapitalist üretim tarzının daha fazla gelişmiş olduğu bir ülkede, bu üretim tarzının daha az gelişmiş olduğu bir ülkeye göre, daha küçük olur. Buradan, nominal ücretlerin, emek-gücünün para ile ifade edilen eşdeğerlerinin de, birinci ulusta, ikincisine göre daha yüksek olacağı

[46] Bu yasanın, tek üretim kolları için üretkenlik bakımından ne gibi şeyleri değiştirebileceğini bir başka yerde inceleyeceğiz.

sonucu çıkar; ne var ki, bu, hiç bir zaman, sözü edilen bu yüksekliğin, gerçek ücretler, yani emekçinin geçinmesi için de geçerli olduğunu tanıtlamaz.

Paranın bu nispi değerinin çeşitli ülkelerde farklı olması bir yana, günlük, haftalık vb. ücretlerin birinci ulusta ikincisine göre daha yüksek olduğu sık sık görülür, oysa emeğin nispi fiyatı, yani emeğin hem artı-değere ve hem de ürünün değerine göre fiyatı, ikinci ulusta birincisinden daha yüksektir.[47]

1833 Fabrika Komisyonu üyesi J. W. Cowell, iplik eğirme sanayiinde yaptığı dikkatli bir araştırmadan sonra şu sonuca varmıştır: "İngiltere'de ücretler, Kıta Avrupasına göre, işçiler için daha yüksek olmakla birlikte, kapitalistler için gerçekten daha düşüktür." (Ure, s. 314.) İngiliz fabrika denetmeni Alexander Redgrave, 31 Ekim 1866 tarihli raporunda, Kıta Avrupası devletleriyle karşılaştırmalı istatistiklerle, ücretler daha düşük ve emek-zamanı çok daha uzun olmakla birlikte, Avrupa'daki emeğin, ürüne oranla İngiltere'dekinden daha pahalı olduğunu ortaya koymuştur. Oldenburg'daki bir pamuklu fabrikasının İngiliz yönetmeni, oradaki emek-zamanının, cumartesileri de dahil, sabah 5.30'dan akşam 8'e kadar devam ettiğini ve oradaki işçilerin, İngiliz [sayfa 575] işgözcülerinin denetimi altında çalışırlarken, İngiliz işçilerinin 10 saatte ürettikleri kadar ürün sağlamadıklarını, bu gözcüler Alman olduğu zaman ise sağlanan ürünün çok daha az olduğunu açıklamıştır. Ücretler, İngiltere'dekinden çok daha düşük, çoğu zaman yarı yarıyadır, ama makineye oranla işçi sayısı çok daha fazladır ve bazı kısımlarda 5 : 3 oranındadır – Bay Redgrave, Rus pamuklu fabrikaları konusunda çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ona, bu verileri, yakın zamana kadar orada çalışan bir İngiliz yönetici sağlamıştır. Her türlü kötülüğün boy attığı bu Rus toprakları üzerinde, İngiliz fabrikalarının ilk günlerindeki bütün dehşet, olanca gücüyle egemendir. Yerli Rus kapitalistleri fabrika işinde hiç bir işe yaramadıkları için fabrika yönetmenleri, haliyle İngilizdir. Gece-gündüz süren her türlü aşırı-çalıştırmaya ve işçilere ödenen en utanç verici düşük ücretlere karşın, Rus manüfaktürü, ancak yabancı

[47] Adam Smith'e karşı giriştiği polemikte James Anderson şunları belirtir: "Toprak ürünlerinin ve genellikle hububatın ucuz olduğu yoksul ülkelerde, emeğin görünüşteki fiyatı genellikle düşük olmakla birlikte, gene de aslında çoğu kez diğer ülkelerden gerçekte daha yüksek olduğu, aynı şekilde dikkate değer bir şeydir. Çünkü, emekçiye günlük olarak verilen ücretler, her ne kadar emeğin görünüşteki fiyatı ise de, emeğin gerçek fiyatı değildir. Gerçek fiyat, belli miktarda yapılmış iş, işverene neye maloluyorsa odur; ve bu açıdan bakıldığında, hububat fiyatı ile diğer geçim araçları, yoksul ülkelerde zengin ülkelere göre genellikle daha düşük olmakla birlikte, emeğin fiyatı, hemen her zaman zengin ülkelerde, yoksul ülkelerden daha düşüktür. ... Gündelik ücret olarak hesap edilen emek, İskoçya'da İngiltere'ye göre çok daha düşüktür. ... Parçabaşına emek genellikle İngiltere'de daha ucuzdur." (James Anderson, *Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry etc*., Edinb. 1777, s. 350, 351.) – Tersine, ücretlerin düşüklüğü de emeğin pahalı olmasına yolaçar. "Emek, İrlanda'da İngiltere'den daha pahalıdır ... çünkü ücretler orada çok daha düşüktür." (n° 2074, *Royal Commission un Railways*, Minutes, 1867.)

rekabetin yasaklanması ile güçlükle yaşayabilmektedir. Burada, son olarak, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, fabrika ve iplik işçisi başına düşen ortalama iğ sayısı konusunda Bay Redgrave'in hazırladığı karşılaştırılmalı bir tabloyu veriyorum. Bay Redgrave'in kendisi de, bu rakamları, birkaç yıl önce derlediğini ve o zamandan beri fabrikaların büyüklükleri ile işçi başına düşen iğ sayısının İngiltere'de artmış olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, o, adı geçen Kıta Avrupası ülkelerinde aynı şekilde bir gelişmenin varolduğunu ve böylece rakamların karşılaştırma amacıyla bir değer taşıdıklarını kabul etmektedir.

FABRİKA BAŞINA ORTALAMA İĞ SAYISI	
İngiltere	12.600
Fransa	1.500
Prusya	1.500
Belçika	4.000
Saksonya	4.500
Avusturya	7.000
İsviçre	8.000
İŞÇİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA İĞ SAYISI	
Fransa	14
Rusya	21
Prusya	37
Bavyera	46
Avusturya	49
Belçika	50
Saksonya	50
İsviçre	55
Daha küçük Alman devletleri	55
Büyük Britanya	74

[sayfa 576]

"Bu karşılaştırma", diyor Bay Redgrave, "diğer nedenler yanında, İngiltere'deki fabrikaların büyük bir kısmında makineli dokumacılık, iplikçilikle birlikte yürütülen bir iş olması nedeniyle, bu ülkenin lehinde değildir [oysa bu tabloda, dokumacılar, genel toplamdan düşürülmemiştir]; diğer ülkeler için verilen fabrikaların çoğu, iplik eğirme fabrikalarıdır; eğer benzer şeyleri karşılaştırmak olanağı bulunsaydı, benim bölgemde bulunan ve bir tek işçi ile iki yardimcısının 2.200 iğli makinelere baktığı ve günde 220 libre ağırlığında, 400 mil uzunluğunda iplik üreten birçok pamuk ipliği fabrikasını sayabilirdim." (*Reports of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1866, s. 31-37, *passim*.)

Bilindiği gibi, İngiliz kumpanyaları, Doğu Avrupa ile Asya'da demiryollarının döşenmesini üzerlerine almış ve bunların yapımında yerli emekçilerin yanısıra bir miktar İngiliz işçisi çalıştırmıştır. Pratik zorunluluklar nedeniyle, böylece bu kumpanyalar, emeğin yoğunluğu konusunda ulusal farkları dikkate almak zorunda kalmışlar, ama bu durum onları herhangi bir kayba uğratmamıştır. Deneyimleri, ücretin yükse-

kliği, emeğin ortalama yoğunluğuna azçok tekabül ettiği zaman bile, emeğin nispi fiyatı genellikle ters yönde değişmektedir.

İlk iktisat yapıtlarından birisi olan, *Essay on the Rate of Wages*[48] adlı yapıtında H. Carey, çeşitli uluslarda, ücretlerin, ulusal işgünlerinin üretkenlik derecesi ile doğrudan orantılı olduğunu tanıtlamaya ve bu uluslararası ilişkiden de, her yerde ücretlerin emeğin üretkenliği ile orantılı olarak yükseldiği ve düştüğü sonucunu çıkartmaya çalışmaktadır. Carey alışık olduğu eleştirisiz ve yüzeysel bir biçimde karmakarışık istatistik malzeme yığınıyla uğraşacaği yerde, önermelerini tanıtlamış olsaydı, gene de, artı-değer üretimi tahlillerimizin bütünü, bu sonucun saçmalığını gösterirdi. Bu incelemenin en iyi yanı, şeylerin, gerçekte de, onun teorisine uygun biçimde olduklarını iddia etmemiş olmasıdır. Ona göre, devletin müdahalesi, doğal ekonomik ilişkileri bozmuştur. Bu nedenle, çeşitli ulusal ücretlerin devlete vergi şeklinde giden kısmının, işçinin kendisine gittiği şeklinde hesaplanması gerekir. Şu "devlet giderleri"nin de kapitalist gelişmenin "doğal" meyveleri olup olmadıkları konusunda Bay Carey'in biraz daha düşünmesi [sayfa 577] gerekmez miydi? Bu usavurma şekli, sonradan İngiltere'nin, dünya pazarı üzerindeki şeytanca etkisinin (anlaşılan bu etki ona göre kapitalist üretimin doğal yasalarından ileri gelmemektedir) zorunlu hale getirdiği devlet müdahalesini, yani doğanın ve aklın ürünü olan bu yasaların devlet eliyle korunmasını, *alias** Himaye Sistemini keşfetmek üzere işin başında rahatça ve uyum içinde işleyen kapitalist üretim ilişkilerini ancak devletin müdahalesi ile bozulan ebedi doğa ve akıl yasaları diye ilk ilân eden kimseye tam yaraşacak türden bir usavurmadır. Ayrıca, Carey, Ricardo ile diğerlerinin teoremlerinde formülleştirilen mevcut toplumsal uzlaşmaz karşıtlıklar ile çelişkilerin, gerçek ekonomik hareketin ideal ürünleri olmadıklarını, tersine, kapitalist üretimin İngiltere ile diğer yerlerde gösterdiği gerçek uzlaşmaz karşıtlıkların, Ricardo ile ötekilerin teorilerinin bir sonucu olduğunu da keşfetmiştir! Ensonu, kapitalist üretim tarzının özünde bulunan güzellikler ile uyumu bozan şeyin, en sonunda ticaret olduğunu da o keşfetmiştir. Bir adım daha atsa, belki de, kapitalist üretim tarzındaki tek kötülüğün sermayenin kendisi olduğunu da keşfedecektir. Bastiat ile günümüzün öteki serbest ticaret yanlısı iyimserlerin uyumlu bilgeliklerinin gizli kaynağı olma onuru, himayeci sapıklıklarına karşın, eleştiri yeteneğinden böyle korkunç derecede yoksun ve böylesine düzmece bir bilgin olan ancak böyle birisine ait olabilirdi. [sayfa 578]

[48] [H. Carey,] Essay on the Rate of Wages: with on Examination of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World, Philadelphia, 1853.

* Nam-ı diğer. -*ç.*

YEDİNCİ KISIM

SERMAYE BİRİKİMİ

G İ R İ Ş*

BİR para tutarının, üretim araçlarına ve emek-gücüne dönüştürülmesi, sermaye olarak işlev yapacak bir değer miktarının atacağı ilk adımdır. Bu dönüştürülme işlemi, pazarda, dolaşım alanı içinde olur. İkinci adım, üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren öğelerin değerini aşan ve bu nedenle de, başlangıçta yatırılan sermaye ile birlikte bir artı-değeri de içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanır. Bu metaların da hemen dolaşıma sokulması gerekir. Bunların satılması, değerlerin para olarak gerçekleşmesi, bu paranın tekrar sermayeye dönüşmesi ve bu hareketin durmadan yenilenmesi gerekir. Aynı evrelerin durmadan birbirlerini izledikleri bu dairesel hareket, sermayenin dolaşım biçimini oluşturur. [sayfa 579]

* Marx'ın Fransızca metne koyduğu başlıktır. -ç.

Birikimin ilk koşulu, kapitalistin elinde bulunan metaları satabilmesi ve aldığı paranın büyük kısmını sermayeye dönüştürebilmesidir. Bundan sonraki sayfalarda, biz, sermayenin normal şekilde dolaşımını varsayacağız. Bu sürecin ayrıntılı tahlili, İkinci Kitapta [ciltte] görülecektir.

Artı-değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya emekçiden kopartıp alarak bunu metalarda somutlaştıran kapitalist, aslında, bu artı-değerin ilk sahibi olmakla birlikte, hiç bir zaman onun son sahibi değildir. O, bunu, toplumsal üretim sürecinin bütünü içinde başka görevleri yerine getiren başka kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak durumundadır. Artı-değer, bu nedenle, çeşitli kısımlara ayrılır. Bu parçalar, çeşitli kategorilere ayrılan kimselere gider ve, kâr, faiz, tüccar kârı, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız farklı şekiller alır. Artıdeğerin bu değişmiş şekillerini ancak Üçüncü Kitapta [ciltte] ele alabileceğiz.

O halde, biz, burada, bir yandan, hem sermayenin dolaşım alanında büründüğü yeni şekillerle, hem de bu şekillerin ardındaki gizli somut üretim ilişkileri ile ilgilenmeksizin, kapitalistin ürettiği metaları değeri üzerinden sattığını varsayacağız. Öte yandan ise, bu kapitalist üreticiyi, bütün artı-değerin sahibi ya da belki daha iyisi, bu yağmada onunla birlikte hissesi olan herkesin temsilcisi olarak ele alacağız. Bu nedenle, biz, her şeyden önce, sermaye birikimini soyut bir açıdan, yani fiili üretim sürecinde salt bir evre olarak inceleyeceğiz.

Birikim süreci gerçekleşeceği sürece, kapitalist, elindeki metaları satmayı ve bu parayı yeniden sermayeye dönüştürmeyi başarıyla yürütüyor demektir. Ayrıca, artı-değerin parçalara bölünüşü, ne onun niteliğini değiştirir, ne de birikimin bir öğesi haline geldiği koşulları. Sanayici kapitalistin, artı-değerden kendisine alıkoyduğu ya da başkalarına bıraktığı kısımların oranı ne olursa olsun, o, daima bu artı-değere ilk elkoyan kimsedir. Bunun için, biz, gerçekte olanın dışında bir şeyi varsaymış olmuyoruz. Öte yandan, birikimi gerçekleştiren dolaşım olayı ile artı-değerin parçalara bölünmesi, bu sürecin basit temel şeklini bulanıklaştırır. Bu nedenle, birikim sürecinin tam ve kesin bir tahlili, bir süre için, iç mekanizmasının işlemesini gizleyen bütün görünümleri bir yana bırakmamızı gerektirir. [sayfa 580]

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BASİT YENİDEN-ÜRETİM

BİR toplumda üretim sürecinin şekli ne olursa olsun, bu sürecin devamlı olması, devresel olarak aynı evrelerden geçerek sürüp gitmesi gerekir. Bir toplum tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de öyle vazgeçemez. Bunun için birbiriyle ilişkili bir bütün, devamlı yenilemelerle akıp giden bir olay olarak görüldüğünde, her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda, bir yeniden-üretim sürecidir.

Üretim koşulları, aynı zamanda, yeniden-üretimin de koşullarıdır. Ürettiği ürünlerin bir kısmını, üretim araçlarına ya da yeni ürünlerin unsurlarına devamlı bir şekilde dönüştürmedikçe hiç bir toplum, üretime devam edemez, bir başka deyişle, hiç bir toplum, yeniden-üretim yapamaz. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, servetini yeniden üretinesinin ve onu bir düzeyde tutmasının tek yolu, üretim araçlarının –yani, emek araçlarının, [sayfa 581] hammaddenin, yıl boyunca tüketilen

yardımcı maddelerin– yerine, aynı türden ve eşit miktarda malların konulmasıdır; bunların, yıllık ürün kitlesinden ayrılarak, üretim sürecine yeniden sokulmaları gerekir. Demek oluyor ki, yıllık ürünün belirli bir kısmı, üretim alanına aittir. Daha başlangıçta üretici tüketim için ayrılan bu kısım, çoğu zaman bireysel tüketime tamamen uygun düşmeyen mallar biçimindedir.

Üretim, biçim olarak kapitalistliğe ait ise, yeniden-üretimin biçimi de aynı olur. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki, emek süreci sermayenin kendisini genişletmesi yolunda bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden-üretim sürecinde de, yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmenin aracından başka bir şey değildir. Bir kimse, salt parası devamlı bir şekilde sermaye olarak iş gördüğü için, ekonomik bakımdan kapitalist niteliğini kazanır. Sözgelişi eğer 100 sterlin tutarında bir para bu yıl sermayeye çevrildi ve 20 sterlin artı-değer ürettiyse, gelecek yıl ve onu izleyen yıllarda da aynı işlemi yinelemeyi sürdürmesi gerekir. Yatırılan sermayenin, devresel artışı ya da sürece katılan sermayenin devresel meyvesi olarak artı-değer, sermayeden doğan bir gelir şeklini alır.[1]

Eğer bir gelir, kapitalist tarafından salt tüketim fonu olarak kullanılırsa ve kazanıldığı süre içinde tüketilirse cæteris paribus,* [sayfa 582] basit yeniden-üretim meydana gelmiş olur. Bu yeniden-üretim, üretim sürecinin, eski boyutları içersinde, salt bir yinelenmesi olmakla birlikte, gene de bu yineleme ya da devamlılık bu sürece yeni bir nitelik kazandırır, ya da daha doğrusu, devamı olmayan tek tek bir süreç olarak sahip bulunduğu görünürdeki bazı özelliklerinin ortadan kalkmasına yolaçar.

Emek-gücünün belli bir süre için satınalınması üretim sürecinin

[1] "Mais ces riches, qui consomment les produits die travail des autres, ne peuvent les obtenir que par des échanges" (metaların satın alınması). "S'ils donnent cependant leur richesse acquise et accumulée en retour contre ces produits nouveaux qui sont l'objet de leur fantaisie, ils semblent exposés à épuiser bientôt leur fonds de réserve; ils ne travaillent point, avons-nous dit et ils ne peuvent même travailler; on croirait donc que chaque jour doit voir diminuer leurs vieilles richesses, et que lorsqu'il ne leur en restera plus, rien ne sera offert en échange aux ouvrier qui travaillent exclusivement pour eux. ... Mais dans l'ordre social, la richesse a acquis la propriété de se reproduire par le travail d'autrui, et sans que son propriétaire y concoure. La richesse, comme le travail, et par le travail, donne un fruit annuel qui peut être détruit chaque année sans que le riche en devienne plus pauvre. Ce fruit est le *revenu* qui naît du *capital*." ["Ama, başkalarının emek ürünlerini tüketen bu zenginler, bu ürünleri ancak değişimler" (metaların satın alınması) "aracıyla elde edebilirler. Heveslerinin konusu olan bu yeni ürünlere karşılık, kazanılıp biriktirilmiş servetlerini verdiklerine göre, kısa zamanda yedeklik fonlarını tüketme tehlikesi ile karşı karşıyaymış gibi görünürler; onların hiç çalışmadıklarını söylemiştik, ve hatta çalışamazlar da; öyleyse, her gün eski zenginliklerinin azalacağı ve artık ellerinde hiç bir şey kalmadığı zaman, yalnızca onlar için çalışan işçilere verilecek hiç bir şey kalamayacağı sanılabilir. ... Ama toplumsal düzende, zenginlik, kendini başkasının çalışması ile, ve zenginliik sahibi bu işe karışmaksızın, yeniden-üretir. Zenginlik de, emek gibi ve emek aracıyla, her yıl, zengin daha yoksul olmaksızın yokedilebilen yıllık bir ürün verir. Bu ürün, *sermaye*'den doğan *gelir*'dir."] Sismondi, *Nouv. Princ. d'Écon. Pol*., Paris 1819, t. I, s. 81-82.)

* Öteki şeyler aynı kalmak koşuluyla. -ç.

ilk adımıdır; bu başlangıç, emeğin satış süresi bittikçe, bir hafta ya da ay gibi belirli bir üretim dönemi sona erdikçe durmadan yinelenir. Ama emekçiye, emek-gücünün karşılığı, ancak bu gücü harcamasından sonra, ve metalarda yalnız kendi değerini değil artı-değeri de gerçekleştirdikten sonra ödenir. Emekçi, demek oluyor ki, bizim şimdilik kapitalistin özel tüketim fonu saydığımız artı-değeri üretmekle kalmaz, sonradan kendisine ücret şeklinde dönen fonu, değişen sermayeyi de üretir; ve işçinin çalıştırılması, ancak bu fonu yeniden ürettiği sürece devam eder. Onsekizinci Bölümde sözü edilen ve ücreti, üründen alınan bir pay olarak gösteren iktisatçıların bu formüllerinin çıkış noktası da işte bu oluyor.[2] Emekçiye ücret şeklinde geri denen şey, emekçinin devamlı olarak yeniden ürettiği ürünün bir kısmıdır. Kapitalistin, emekçiye ücretini para olarak ödediği doğrudur, ama bu para, onun emeğinin ürününün kılık değiştirmiş şeklinden başka bir şey değildir. Emekçi, üretim araçlarından bir kısmını ürüne dönüştürürken, daha önceki ürünün bir kısmını da paraya dönüştürür. Geçen hafta ya da geçen yılkı emeği, bu hafta ya da bu yılki emek-gücünün karşılığını ödeyen şeydir. Tek bir kapitalist ile tek bir emekçi yerine, kapitalist sınıf ile emekçi sınıfı bir tüm olarak alırsak, paranın işe karışmasıyla ortaya çıkan hayal derhal yokolur. Kapitalist sınıf, emekçi sınıfa, sürekli olarak, emekçi sınıf tarafından üretilen ve kapitalist sınıf tarafından elko-nulan metaların bir kısmı için para şeklinde ödeme makbuzları verir. Emekçiler ise gene aynı süreklilik içersinde, bu ödeme makbuzlarını kapitalist sınıfa geri verirler ve böylece kendi elleriyle ürettikleri üründen paylarını alırlar. Ürünün, meta şeklini ve metaın para şeklini alışı, bu alışverişi bir örtü ile gizler.

Değişen sermaye, bu nedenle, emekçinin kendisiyle ailesinin [sayfa 583] varlığını, sürdürmesi için gerekli ve toplumsal üretim sisteminin şekli ne olursa olsun, kendisinin üretmek ve yeniden üretmek zorunda bulunduğu tüketim maddeleri ya da emek fonunun özel tarihsel bir görünüm şeklinden başka bir şey değildir. Bu emek fonunun, emeğinin karşılığının ödenmesi için durmadan para şeklinde ona doğru akmasının nedeni, yarattığı ürünün sermaye şeklin de durmadan ondan uzaklaşmasıdır. Ama bu, bir üründe gerçekleşen emekçinin kendi emeğinin ona kapitalist tarafından önceden emek fonu olarak verilmiş olduğu gerçeğini değiştirmez.[3] Efendisi için angaryayla yükümlü bir köylüyü ele alalım. Kendi toprağı üzerinde kendi üretim araçları ile, diyelim haftanın 3 günü çalışır. Diğer 3 gün ise efendisinin malikanesinde zoraki çalışır. Bu köylü durmadan kendi emek fonunu yeniden üretmektedir

[2] "Ücretler de, kârlar da, son şeklini almış ürünün gerçek birer parçası olarak ele alınmalıdır." (Ramsay, *l.c.*, s. 142.) "Ürünün emekçiye, ücret şeklinde gelen parçası." (J. Mill, *Eléments etc.*, Parissot çevirisi, Paris 1823, s. 33, 34.)

[3] "Sermaye, işçiye ücretini ödemek için kullanıldığı zaman, emeğin devamı ve bakımı fonuna hiç bir şey katmış olmaz." (Cazenove, Malthus'un, *Definitions in Pol. Econ.*, London 1853, s. 22, baskısına eklediği not.)

ve bu durumda, bu fon, hiç bir zaman emeğinin karşılığının ödenmesi için bir başkası tarafından ödenen para şeklini almamaktadır. Ama buna karşılık, efendisi için harcadığı karşılığı ödenmeyen yükümlü emek de, hiç bir zaman karşılığı ödenen gönüllü emek niteliğini kapsamaz. Eğer güzel bir sabah, efendisi, topraka, hayvanlara, tohumluğa, kısacası köylünün üretim araçlarına elkorsa, köylü bundan böyle artık emek-gücünü, efendiye satmak durumunda kalacaktır. O, *cæteris paribus*, üç günü kendisi, üç günü efendisi için olmak üzere gene 6 gün çalışacak ve efendisi de böylece ücretli adam çalıştıran kapitalist haline gelecektir. Önceden olduğu gibi gene üretim araçlarını üretim araçları olarak kullanacak ve bunların değerini ürüne aktaracaktır. Tıpkı eskisi gibi, ürünün belirli bir kısmı, yeniden-üretime ayrılacaktır. Ama yükümlü emeğin ücretli-emeğe dönüştüğü anda, köylünün kendisinin, tıpkı eskisi gibi üretmeye ve yeniden üretmeye devam ettiği emek fonu, bu andan sonra, ücret şeklinde efendisi tarafından yatırılan sermaye biçimini alır. Görünüm biçimini, görünen şeyden ayırma yeteneğinden yoksun darkafalı burjuva iktisatçısı, yeryüzünün şurasında burasında bugün bile emek fonunun sermaye şeklinde çıkmakta olduğu gerçeğine gözlerini kapar.[4]

Değişen sermayenin, kapitalistin kendisine ait bir fondan [sayfa 584] yatırılan bir değer olma özelliğini, ancak,[5] kapitalist üretim sürecini sürekli yenilenme akışı içinde gördüğümüz zaman kaybettiği doğrudur. Ama bu sürecin de şöyle ya da böyle bir başlangıcı olması gerekir. Bu nedenle, bizim buraya kadar ki bakış açımıza göre, kapitalist, bir zamanlar, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerinden bağımsız olarak birikmiş para sahibi olan, ve bu birikimle emek-gücü alıcısı olarak, sık sık pazarda boy göstermiş bir kişi olarak görünmektedir. Her ne halse, bu süreçteki süreklilik, basit yeniden-üretim, sermayenin yalnız değişen kısmını değil, tümünü etkileyen diğer bazı olağanüstü değişiklikler meydana getirmiştir.

Eğer, 1.000 sterlinlik bir sermaye, yılda 200 sterlinlik bir artı-değer yaratır ve bu artı-değer her yıl tüketilirse, beş yılın soriunda tüketilen artı-değer 5 x 200 sterline ya da başlangıçta yatırılan 1.000 sterline ulaşacaktır. Yok eğer yalnızca bir kısmı, diyelim yarısı tüketilecek olursa, 10 yılın sonunda aynı sonuca varılacaktır, çünkü 10 x 100 = 1.000 sterlin eder.

Genel Kural: Yatırılan sermayenin değeri, yılda tüketilen artı-değere bölünürse, başlangıçta yatırılan sermayenin kapitalist tarafından ta-

[4] "Kapitalistler tarafından ödenen emeğin ücreti bu durumda, yeryüzü emekçilerinin dörttebirinden azdır." (Richard Jones, *Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations*, Hertford 1852, s. 36.)

[5] "İmalatçı" (yani manüfaktür işçisi) "ücretini patrondan almakla birlikte, aslında ona hiç bir gider yüklemiş olmaz; çünkü bu ücretlerin değeri genellikle, kârla birlikte, üzerinde emek verdiği şeyin artan değerinde toplanmış ve saklanmış olur." (A. Smith, *l.c.*, Book II, ch. III, s. 355.)

mamen tüketilmiş ve bu nedenle de yokolacağı yılların, ya da yeniden-üretim dönemlerinin sayısı elde edilir. Kapitalist, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğini, yani artı-değeri tükettiğini, oysa ilk koyduğu sermayeyi olduğu gibi tuttuğunu sanır; ama onun bu düşüncesi gerçekleri değiştirmez. Aradan belli sayıda yıl geçtikten sonra, o zaman sahip olduğu sermaye değeri, o yıllar boyunca elde ettiği artı-değer toplamına ve tükettiği toplam değer ise başlangıçtaki sermayesine eşittir. Elinde toplam miktarı değişmeyen bir sermaye bulunduğu ve bunun bir kısmının, yani binaların, makinelerin vb. daha işe giriştiği zaman varoldukları doğrudur. Ama bizi burada ilgilendiren şey, maddi öğelei değil, bu sermayenin değeridir. Bir kimse bütün varını yoğunu, bu varlığın değerine eşit bir borca girmekle tüketmiş olsa, onun bu varlığının, borçlarının toplamından başka bir şeyi temsil etmeyeceği açıktır. Kapitalist için de durum böyledir; ilk koyduğu sermayenin eşdeğeri miktarında bir değeri tüketmiş olsa, o çünkü sermayenin değeri, karşılığını ödemeksizin elde ettiği artı-değerin toplam miktarından başka bir şeyi temsil etmez. Eski sermayesinin tek bir kuruşu bile [sayfa 585] artık varolmaya devam etmez.

Demek ki, her türlü birikimin dışında, salt üretim sürecinin sürekliliği, bir başka deyişle, basit yeniden-üretim, eninde sonunda ve zorunlu olarak, her sermayeyi, birikmiş sermayeye ya da sermayeleştirilmiş artı-değere çevirir. Bu sermaye, başlangıçta, onu kullanan kimsenin kişisel emeği ile elde edilmiş bile olsa, ergeç, eşdeğeri verilmeksizin elde edilmiş bir değer, başkalarının, parada ya da başka bir metada maddeleşen karşılığı ödenmemiş emeği halini alır. Dördüncü ve Altıncı Bölümlerde gördüğümüz gibi, paranın sermayeye dönüştürülmesi için, metaların üretimi ile dolaşımından başka bir şey daha gereklidir. Bir yanda, para ya da değere sahip olan kimsenin, öte yanda, değer yaratıcı cevhere sahip olan kimsenin; bir yanda üretim ve geçim araçlarına sahip olan kimsenin, öte yanda emek-gücünden başka bir şeyi olmayan kimsenin, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeleri gerektiğini gördük. Emeğin üründen, öznel emek-gücünün, nesnel emek koşullarından ayrılması, böylece kapitalist üretimin gerçek temeli ve çıkış noktasi oluyordu.

Ama, başlangıçta yalnızca hareket noktası olan bu şey, salt sürecin sürekliliği, basit yeniden-üretim ile, kapitalist üretimin durmadan yenilenen ve yinelenen, kendine özgü bir sonucu halini alıyor. Üretim süreci, bir yandan, ardı arası kesilmeden, maddi serveti, sermayeye, kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor. Öteyandan, işçi, üretim sürecine bir servet kaynağı olarak girdiği halde, süreci, kendisinin de zenginliğinin kaynağı olabilecek bütün araçlardan yoksun olarak terkediyor. Sürece girmeden önce kendi emeği, emek-gücünün satışı ile kendisinden ayrıldığı, ona yabancılaştığı ve kapitalist tarafından elkonularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu

emek, kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır. Üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek-gücünü tükettiği bir süreç olduğu için, emekçinin ürünü sürekli olarak yalnız metalara değil, sermayeye, değer yaratıcı gücü emen değere, emekçiyi satınalan geçim araçlarına, üreticilere komuta eden üretim araçlarına da dönüşür.[6] Emekçi, bu nedenle, durup [sayfa 586] dinlenmeden, sermaye biçiminde, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir güç biçiminde, maddi nesnel zenginlik yaratır; ve kapitalist, sürekli emek-gücü üretir, ama bu üretim, içlerinde ve ancak onlarla gerçekleşebilen nesnelerden ayrı olarak, öznel bir zenginlik kaynağı biçimindedir; kısacası, o, emekçi üretir, ama ücretli emekçi.[7] Bu kesintisiz yeniden-üretim, emekçinin böylece ebedileştirilmesi, kapitalist üretimin *sine qud non*'udur.*

Emekçinin tüketimi iki yönlüdür. Üretim sırasında, emeğiyle üretim araçlarını tüketir ve bunları, yatırılan sermayeden daha değerli ürünlere dönüştürür. Bu, üretici tüketimdir. Ve aynı zamanda da, emek-gücünün, onu satınalan kapitalist tarafından tüketilmesidir. Öte yandan, emekçi, emek-gücü için kendisine öde nen parayı geçim araçlarına çevirir: bu, onun bireysel tüketimidir. Emekçinin üretken tüketimi ile bireysel tüketimi, demek ki, tamamen birbirinden farklıdır. İlkinde emekçi, sermayenin devindirici gücü olarak iş görür ve kapitaliste aittir. İkincisinde kendisine aittir ve üretim faaliyetleri dışında kendi gerekli yaşamsal işlevlerini yerine getirir. Birincinin sonucu ile kapitalist yaşar, ikincisininki ile işçi.

İşgününü incelerken, emekçinin çoğu zaman kendi bireysel tüketimini, salt üretimi ilgilendiren bir olay gibi yerine getirmek zorunda kaldığını görmüştük. Bu gibi durumlarda, tıpkı buhar makinesine kömür ile su, çarklara yağ verilmesi gibi, emek-gücünü devam ettirmek için gerekli tüketim maddelerini sağlamaktadır. Tüketim maddeleri, bu durumda, yalnızca üretim araçlarının gerektirdiği tüketim maddeleridir; onun bireysel tüketimi, doğrudan doğruya üretken tüketimdir. Bununla birlikte, bu durum, aslında kapitalist üretime ait olmayan bir kötüye kullanma gibi görünür.[8]

Tek bir kapitalisti ve tek bir işçiyi değil, kapitalist sınıf ile emekçi

* Vazgeçilmez (koşul). -ç.

[6] "Bu, üretken emeğin, kendine özgü dikkate değer bir özelliğidir. Üretken olarak tüketilen şey sermayedir ve tüketilmekle sermaye şeklini alır." (James Mill, *l.c.*, s. 242.) Ne var ki, James Mill, bu "dikkate değer özelliğin" izini hiç bir zaman yakalayabilmiş değildir.

[7] "Manüfaktürün, başlangıcında pek çok yoksula iş sağladığı gerçekten doğrudur, ama bunun devamıyla, yoksullukları yokolmadığı gibi sayıları da artar." (*Reasons for a Limited Exportation of Wool*, London 1677, s. 19.) "Çiftçi şimdi yoksulları yaşattığı gibi saçma bir iddiada bulunuyor. Bunları sefalet içinde tuttuğu gerçekten doğrudur." (*Reasons for the Late Increase of the Poor Rates: or a Comparative View of the Prices of Labour and Provisions*, London 1777, s. 31.)

[8] Rossi, eğer "üretken tüketimin" sırrına varmış olsaydı, buna, bu derece şiddetle karşı koymazdı.

sınıfını, tek bir üretim sürecini değil, bütünüyle kapitalist üretim sürecini güncel toplumsal boyutları içersinde ele aldığımız zaman, konu, bambaşka bir görünüş kazanır. Kapitalist, sermayesinin [sayfa 587] bir kısmını emek-gücüne çevirmekle, tüm sermayesinin değerini artırır. Bir taşla iki kuş birden vumaktadır. Yalnız emekçiden aldığından değil, emekçiye verdiğinden de kâr sağlamaktadır. Emek-gücü karşılığında verilen sermaye, gerekli tüketim maddelerine dönüşmekte ve bunların tüketimi ile emekçinin kasları, sinirleri, kemikleri ve beyni yeniden üretilmekte ve yeni emekçiler üretilmektedir. İşçi sınıfının tamamen zorunlu sınırlar içersinde kalan bireysel tüketimi, bu yüzden, emek-gücü karşılığında sermayece verilen geçim araçlarının, tüketilmek üzere sermayenin emrine verilen taze emek-gücüne tekrar çevrilmesidir. Bu tüketim, kapitalist için vazgeçilmez bir üretim aracı olan şeyin, yani emekçinin kendisinin üretimi ve yeniden-üretimidir. Emekçinin bireysel tüketimi, ister işyerinde, ister dışarda geçsin, üretim sürecinin bir kısmı olsun ya da olmasın, bu yüzden, sermayenin ve üretiminin ve yeniden-üretiminin bir etmenini oluşturur, tıpkı bir makinenin temizliğinin, çalışırken ya da dururken yapılması gibi. Emekçinin, geçim araçlarını, kapitalisti hoşnut etmek için değil de kendi amacına hizmet için tüketmesinin hiç bir önemi yoktur. Yemin, bir hayvan tarafından tüketilmesi, onun yediklerinden hoşlanmış olmasından dolayı üretim sürecinde zorunlu bir etmen olmaz. İşçi sınıfının yaşamaya devam etmesi ve yeniden-üretilmesi, sermayenin yeniden-üretilmesinin her zaman için zorunlu bir koşuludur. Ama kapitalist, bunun yerine getirilmesini, emekçinin hayatta kalma ve üreme içgüdüsüne rahatça bırakabilir. Bütün kapitalistler, emekçinin bireysel tüketimini elden geldiğince tamamen zorunlu olan maddelere indirgemeyi büyük dikkat gösterirler ve bu bakımdan, emekçilerini daha az besleyici yiyecekler yerine daha çok besleyici yiyecekler almaya zorlayan o zalim Güney Amerikalıları öykünmekten çok uzaktırlar.[9]

İşte böylece, kapilalistler ve onların ideolojik temsilcileri olan ekonomi politikçiler, emekçinin bireysel tüketiminden yalnız bu sınıfın devamı için gerekli olan ve bu nedenle de kapitalistlerin tüketmek üzere emek-gücü bulabilmeleri için yerine getirilmesi [sayfa 588] zorunlu olan kısmını üretken tüketim saymakta, ve bunun dışında kalan ve emekçinin kendi keyfi için yaptığı tüketimi ise üretken olmayan tüketim olarak kabul etmektedirler.[10] Sermaye birikimi, eğer ücretlerde, ser-

[9] "Günlük işi (belki de dünyada en ağır olanı) 180 ve 200 libre ağırlığında bir maden yükünü 450 *foot* derinlikten omuzlarında taşıyarak yeryüzüne çıkartmak olan G. Amerikalı maden işçileri, yalnız ekmek ve fasulye ile beslenirler; aslında bunlar yalnız ekmekle karınlarını doyurmayı yeğlerler, ama yalnız ekmekle beslenen insanların bu kadar ağır işe dayanamayacağını öğrenen patronları, bu işçilere, de sanki beygirmiş gibi davranarak zorla fasulye de yedirir; ne var ki, fasulye, ekmeğe göre gerçekten daha fazla kemik-tozu (kireçli fosfat) içerir." (Liebig, *l.c.*, c. I, s. 194, not.)

[10] James Mill, *l.c.*, s. 238 *sqq.*

maye tarafından daha fazla emek-gücü tüketilmesi olanağını birlikte getirmeyen bir yükselişe ve dolayısıyla da emekçinin tüketiminde bir artışa yolaçacak ise, bu ek sermaye, üretken olmayan bir şekilde tüketilmiş olur.[11] Aslında, emekçinin bireysel tüketimi, kendisi yönünden üretken olmayan bir tüketimdir, çünkü bu, yalnızca gereksinme içindeki bir bireyi yeniden üretmektedir; oysa bu, kapitalist ve devlet için üretken bir tüketimdir, çünkü bu, onların servetini yaratan gücü üretmektedir.[12]

Bunun için, toplumsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfı, emek-sürecine doğrudan doğruya katılmadığı zaman bile, tıpkı sıradan bir emek aracı gibi sermayenin tamamlayıcı bir parçasıdır. Bireysel tüketimi bile, belli sınırlar içinde, üretim sürecinde bir etmendir. Ne var ki, bu süreç, kendinden bilinçli araçları yüzüstü bırakmalarını önlemek için gerekli önlemleri alır ve bunların ürettikleri ürünleri daha biter bitmez onların bulunduğu kutuptan sermayenin bulunduğu karşıt kutba taşır. Bireysel tüketim bir yandan bunların varlıklarını sürdürmelerini ve yeniden üretilmelerini, öte yandan da yaşamak için gerekli tüketim maddelerini yokederek işçilerin, emek pazarında sürekli boy göstermelerini sağlar. Romalı köle prangaya vurulurdu, ücretli emekçi, sahibine, görüneyen bağlarla bağlanır. Bağımsızlık görüntüsü, işverenin devamlı olarak değişmesi ve bir de, bir sözleşmenin *fictio juris*'i* ile sağlanır ve sürdürülür.

Eskiden, sermaye, serbest emekçi üzerindeki mülkiyet hakkını güvenlik altına almak için, gerektiğinde yasal yollara başvururdu. Örneğin, 1815 yılına kadar İngiltere'de, makine yapımında çalışan mekanik işçilerin dışarıya göç etmeleri ağır cezalar konularak yasaklanmıştı.

[sayfa 589]

İşçi sınıfının yeniden-üretimi, bir kuşaktan diğerine aktarılan bir hüner birikimini de birlikte getirir.[13] Böyle hünerli bir sınıfın varlığını kapitalistin ne ölçüde kendisinin hakkı olarak bildiği, üretim etmenleri arasında saydığı ve onu hangi ölçüde kendi değişen sermayesinin gerçek şekli olarak gördüğü, kendisini bu sınıftan yoksun bırakmakla tehdit eden bir bunalımın patlak vermesiyle derhal görülür. Birleşik Devletler'deki iç savaş ve onunla birlikte ortaya çıkan pamuk kıtlığı sonucu,

[11] "Eğer emeğin fiyatı, sermayedeki artışa uymayacak şekilde, daha fazla emek kullanılamayacak derecede yükselirse, bu tür sermaye artışının, üretken olmayan şekilde tüketileceğini söyleyebilirim." (Ricardo, *l.c*., s. 163.)

[12] "Gerçek anlamıyla tek üretken tüketim, servetin, yeniden-üretim amacıyla kapitalistler tarafından tüketilmesi ya da yokedilmesidir (üretim araçlarının tüketilmesidir, demek istiyor). ... İşçi ... kendisini çalıştıran kimse için ve devlet için üretici bir tüketicidir, ama sözcüğün dar anlamıyla, kendisi için değildir." (Malthus. *Definitions etc*., s. 30.)

[13] "Biriktirildiği ve önceden hazırlandığı söylenebilecek tek şey, emekçinin hüneridir. ... Hünerli emeğin biriktirilmesi ve saklanması, bu çok önemli işlem, büyük emekçi kitleleri yönünden, hiç bir sermaye olmaksızın gerçekleştirilmiştir." (Th. Hodgskin, *Labour Defended etc.,* s. 12, 13.)

* Varsayılan hükümler. -ç.

Lancashire'daki pamuklu dokuma işleyenlerin çoğu, çok iyi bilindiği gibi işten atılmıştı. "Fazlalık haline" gelenlerin sömürgelere ya da Birleşik Devletler'e göç edebilmelerini sağlamak amacıyla, devlet yardımı ya da gönüllü ulusal yardım kampanyaları açılması için, hem işçi sınıfının kendisinden ve hem de toplumun diğer katlarından feryatlar yükselmişti. Bu sırada, *The Times*, 24 Mart 1863 tarihin de, Manchester Ticaret Odasi eski başkanı Edmund Potter'in bir mektubunu yayınladı. Avam Kamarasında, bu mektuptan, haklı olarak, fabrikatörlerin bildirisi diye sözediliyordu.[14] Sermayenin emek üzerindeki mülkiyet hakkının utanmadan ortaya konulduğu birkaç ilginç pasajı buraya aktarıyoruz.

"Ona" (işsiz kalan kimseye), "pamuklu işçilerinin çok fazla olduğu ... ve ... belki üçte-bir oranında bir indirim yapilması gerektiği ve o zaman geriye kalan üçte-iki için sağlıklı bir talep olacağı söylenebilir. ... Kamuoyu, ... göçü isteklendiriyor. ... Patron, elinin altındaki emek arzının buradan ayrılmasını istemeyebilir; bunun hem haksız, hem de yanlış bir şey olduğunu belki de haklı olarak düşünebilir. ... Eğer kamuya ait fonlar, bu göçe yardım etmek için kullanılacaksa, onun da sesini yükseltme ve belki de bunu protesto etme hakkı vardır." Bay Potter, bunun ardından, pamuklu ticaretinin yararlarını, "bu işkolunun İrlanda ile tarımsal bölgelerden çekip aldığı artı-nüfusu", ulaştığı muazzam boyutları, 1860 yılında İngiltere'nin toplu ihracatında $^{5}/_{13}$ gibi önemli bir yer tuttuğunu, birkaç yıl sonra özellikle Hindistan pazarının genişlemesi ve libresi 6 peniden bol pamuk sağlaması ile onun da tekrar nasıl genişleyeceğini gösterir. Sonra da şöyle devam [sayfa 590] eder: "Zamanla ... bir, iki ya da üç yılda, gerekli miktarı üretebilecektir. ... Şimdi sormak istediğim bir şey var. – Bu işkolu ayakta tutulmaya değer mi? Makineleri" (canlı emek makinelerini demek istiyor) "düzen altında tutmak, harcanacak çabaya değmez mi, ve bunlardan vazgeçmeyi düşünmek büyük bir çılgınlık olmaz mı? Bence olur. İşçilerin mülk olmadıklarını, Lancashire'ın ve patronların malı olmadıklarını kabul ederim, ama onlar, her ikisinin de gücüdür; onlar, kuşaklar boyu yeri doldurulamayacak zihinsel ve eğitilmiş güçlerdir; buna karşılık, bunların üzerlerinde çalıştıkları makinelerin çoğu, oniki aylık bir sürede, hem de kârlı olacak şekilde iyileştirilebilir ve yenilenebilir.[15] Emek-gücünün göç etmesini isteklendirelim ya da buna izin verelim, peki kapitalist ne olacak? ...

[14] "Bu mektuba, fabrikatörlerin bildirisi olarak bakılabilir." Ferrand, *Motion on the Cotton Famine*, H. o. C., 27th April 1863.)

[15] Olağan koşullar altında, ücretlerin indirilmesi sözkonusu olduğu zaman, bu aynı sermayenin, büsbütün ayrı bir telden çaldığı da unutulmamalıdır. O zaman patronlar koro halinde: "Fabrika işçileri, bunu bir an akıllarından çıkarmasınlar ki, onlarınki gerçekten çok küçük cinsten hüner isteyen bir iştir: bundan daha kolay öğrenilebilecek ve niteliği bakımından bundan daha fazla ücret ödenen, ya da en az uzmanlık veren çok kişi bir eğitimle, bundan daha çabuk ve bol elde edilebilecek başka hiç bir iş yoktur. ... Patronun makinesi" (şimdi bunların 12 ayda ve hem de kârla yenilenebileceğini öğreniyoruz), "aslında, üretim işinde, altı aylık bir eğitimin öğreteceği ve sıradan bir tarım işçisinin bile öğrenebileceği fabrika işçisinin emek ve hünerinden" (şimdi 30 yılda yenilenmeleri olanaksız) "çok daha önemli rol oynar." (Bu kitabın 435. sayfasına bakınız.)

işçilerin kaymak tabakasını alınız, sabit sermaye, değerini büyük ölçüde kaybeder, döner sermaye düşük nitelikte emeğin daralan arzı karşısında savaşım veremez. ... Bize, işçilerin, bunu" (göç etmeyi) "istedikleri söyleniyor. Onların bunu istemeleri çok doğaldır. ... Emek-gücünü elinden alarak ve ücret harcamalarını, diyelim beşte-bire ya da beş milyona indirerek pamuklu işkolunu küçültelim ve daraltalım, bunun hemen üzerindeki sınıfa, küçük dükkan sahiplerine ne olacaktır? Arazi ve kulübe kiraları ne olacaktır? ... Bunun etkilerini yukarıya doğru, küçük çiftçilere, ev sahiplerine ve toprak sahiplerine doğru izleyiniz, ve bir ulusun bütiin sınıfları için, en iyi fabrika işçilerini dış ülkelere göndermek ve en üretken sermaye ve zenginlik değerlerini yoketmek suretiyle bir ulusu zayıf düşürmekten daha canakıyıcı bir plan olabilir mi? ... Pamuklu bölgelerinde, yardim alanların hiç değilse maneviyatlarını yükseltmek için, özel yasal yönetmeliklerle, bir ölçüde zorunlu çalışmayı sağlamak üzere, Yoksullara Yardim Kuruluna eklenecek özel komiserler tarafından yürütülecek, iki ya da üç yıl sürecek (5-6 milyon sterlin tutarında) bir fon kurulmasını öneriyorum. Toprak sahipleri ya da, [sayfa 591] patronlar için en iyi işçilerinden ayrılmaktan ve geriye kalanları, yaygın ve tüketici bir göçle, bütün bir bölgeyi sermaye ve değerden yoksun bırakacak bir hareketle hayal kırıklığına uğratmak ve maneviyatlarını bozmaktan daha feci ne olabilir?"

Fabrikatörlerin seçkin sözcüsü Potter, her ikisi de kapitallste ait iki tür "makine" arasında bir ayrım yapıyor; bunlardan birisi fabrikada duruyor, diğeri ise geceleri ve bir de pazar günleri fabrika dışında, kulübelerde kalıyorlar. Bunlardan birisi cansız, diğeri canlı. Cansız makine yalnız aşınmakla, günden güne değerini yitirmekle kalmıyor, büyük bir kısmı sürekli teknik gelişmeyle hızla ömrünü tamamlıyor ve birkaç ay sonra yerini yeni bir makineye hem de kârlı olacak şekilde bırakıyor. Tersine, canlı makine, zaman geçtikçe ve kuşaktan kuşağa devredilen hüner ölçüsünde iyileşip gelişiyor. *The Times*, pamuklu lorduna şu karşılığı veriyor:

"Bay Edmund Potter'i, pamuklu sanayii patronlarının müstesna ve yüce önemleri öylesine etkilemiştir ki, bu sınıfı korumak ve sürdürmek, mesleklerini devam ettirmek için, yarım milyonluk işçi sınıfının, istemedikleri halde, büyük bir moral işevine kapatılmasını istiyor. 'Bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi?' diye soruyor Bay Potter, Biz, buna, 'dnurlu yollarla olmak üzere elbette' diye karşılık veriyoruz. Bay Potter, 'makineleri düzen içinde tutmaya değer mi?' diye tekrar soruyor. Burada duralıyoruz. 'Makine' sözü ile Bay Potter, insan makinesi demek istiyor; çünkü, bunların mutlak anlamda mal olarak kullanılmasını söylemek istemediğini özellikle belirtiyor. şurasını itiraf edelim ki, insan makinesini düzen içinde tutmak –yani bir yere kapatarak yağlayıp saklamak– ne bu 'çabaya değer', ne de mümkündür. İnsan makinesi, ne kadar yağlayıp silseniz, işlemeyince, gene de paslanacaktır. Ayrıca in-

san makinesi, gördüğümüz gibi, kendi dilediği zaman istim tutup patlayacak ya da büyük kentlerimizde çılgın gibi koşacak durumdadır. Bay Potter'in dediği gibi, yeni işçilerin yetiştirilmesi zaman alabilir, ama elimizde makinistler ile kapitalistler olduktan sonra, daima tutumlu, azirnli ve çalışkan adamlar bulabilir ve bunlardan, istediğimizden çok patron-fabrikatör imal edebiliriz. Bay Potter, bu işkolunun, bir, iki ya da üç yılda canlanacağından sözediyor ve 'bu emek-gücünü göç etmeye teşvik etmemeyi ya da izin vermememizi (!) bizden istiyor. İşçilerin dışarıya gitmeyi istemeleri çok doğaldır diyor: [sayfa 592] ama bu isteğe karşın, ulusun, bir yarım milyon işçiyle 700.000 kişilik ailesini, pamuklu sanayii bölgelerine kapatabileceğini sanıyor; ve bunun zorunlu bir sonucu olarak da, ulus bunların hoşnutsuzluklarını zorla bastıracak, hepsini sadakayla besleyecek ve günün birinde pamuklu sanayii patronları bu işçilere gereksinme duyana değin bu böyle sürüp gidecek. ... Bu adalar üzerindeki büyük kamuoyunun bu 'emek-gücünü' onu, demir, kömür, pamuk gibi kullanmak isteyenlerin elinden kurtarması zamanı gelip çatmıştır." [15a]

The Times'in makalesi yalnızca bir *jeu d'esprit** idi. "Büyük kamuoyu", aslında Bay Potter'in kendisiydi ve fabrika işçileri, fabrikaların taşınabilir parçaları idiler. Zaten bunların göç etmeleri de engellendi.[16] "Moral işevlerine", yani pamuklu bölgelerine kapatıldılar ve eskisi gibi, Lancashire'lı pamuklu fabrikatörlerinin "kuvveti" olmaya devam ettiler.

Kapitalist üretim, bu yüzden, emek-gücü ile emek araçları arasındaki ayrılığı, bizzat yeniden üretir. Ve böylece de, emekçinin sömürülmesi koşullarını yeniden üretmekte ve sürdürmektedir. Emekçiyi, durmadan, yaşaması için emek-gücünü satmaya zorlamakta, ve kapitaliste, daha da zenginleşmesi için bu emek-gücünü satınalma olanağını hazırlamaktadır.[17] Kapitalist ile emekçinin pazarda, satıcı ve alıcı olarak karşı karşıya gelmeleri artık bir raslantı olmaktan çıkmıştır. Emekçiyi durmadan kendi emek-gücünün satıcısı olarak pazara gerisin geriye fırlatan ve kendi ürettiği ürünü, başkasının onu satınalabileceği araçlar haline dönüştüren şey bu sürecin kendisidir. Gerçekte emekçi, daha

* Zeka oyunu. -ç.

[15a] *The Times*, 24 March 1863.

[16] Parlamento, dış ülkelere yapılan göçlere yardım için bir tek kuruş bile ayırmadığı halde, yerel yönetimlere, işçileri yarı-aç durumda tutma, yani onları normal ücretin altında çalıştırma yetkisini veren bazı yasalar çıkardı. Öte yandan, üç yıl sonra, hayvan hastalıkları salgını başgösterince, Parlamento, bütün usulleri bir yana iterek, milyoner toprakbeylerine tazminat verilmek üzere sıradan bir yasa çıkartır; oysa bu büyük çiftçiler, et fiyatlarındaki yükselme nedeniyle hiç bir kayba uğramamışlardı. 1866 yılında Parlamentonun açılışında büyük toprak sahiplerinin boğalar gibi böğürmeleri, bir insanın, Hindu olmadan da Sabala ineğine tapabileceğini, Jupiter olmadan da bir öküz şekline girebileceğini göstermiştir.

[17] "L'ouvrier demandait de la subsistance pour vivre, le chef demandait du travail pour gagner." ["İşçi, yaşamak için geçim aracı, şef, kazanmak için emek istemiştir."] (Sismondi, *l.c.*, s. 91.)

kendisini sermayeye satmadan önce, sermayeye aittir. Emekçinin kendisini devresel sürelerle satması, patron değiştirmesi ve emek-gücünün pazar fiyatındaki dalgalanmaları, onun ekonomik [sayfa 593] köleliğini[18] hem yaratan ve hem de gözlerden saklayan nedenler olmuştur.[19]

Demek oluyor ki, kapitalist üretim, birbirine bağlı, sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olması nedeniyle, yalnızca meta ve artı-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir yanda kapitalist, öte yanda ücretli emekçi olmak üzere, kapitalist ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor.[20] [sayfa 594]

[18] Bu bağımlılığın köylüce, kaba bir şekli, Durham kontluğunda gürülür. Burası, koşulların, çiftlik sahibine, tarım emekçisi üzerinde tartışmasız bir mülkiyet hakkı sağlamadığı birkaç kontluktan biridir. Maden sanayii, emekçiye ne de olsa bir seçme olanağı verir. Bu kontlukta, büyük çiftçi, başka yerlerdeki adetin tersine, yalnız üzerinde emekçi kulübeleri bulunan çiftlikleri kiralar. Kulübenin kirası, ücretin bir kısmıdır. Bu kulübelere, *"hinds' houses"* ["ırgat evleri" -ç.] denir. Bunlar, emekçiye, bazı feodal hizmetler gözönünde bulundurularak "*bondage*" ["bağlanma" -ç.] denilen bir sözleşme ile kiralanır; bu sözleşme, diğer şeyler yanında, emekçiye başka yerde çalıştığı sürece, yerine birisini, diyelim kızını bırakma yükümlülüğünü yükler. Emekçinin kendisine, "*bondsman*" [bağlanmış adam. -ç.] denir. Buradaki ilişki aynı zamanda, emekçinin bireysel tüketiminin, sermaye için yapılan bir tüketim, yani üretken tüketim haline geldiğini, bambaşka bir açıdan gösterir: "Ne gariptir ki, ırgatlar ile bağlanmış emekçilerin kazuratları bile, işini bilen beyin verdiği bahşiş sayılır ... ve efendi çevrede kendisinden başkasına ait helâ bulunmasına izin vermez, ve kendi senyörlük haklarının bir kısmından vazgeçmektense bahçe için şuraya buraya bir parça gübre bırakın." (*Public Health, Report VII*, 1864, s. 188.)

[19] Çocuk vb. emeğinin satışlarında, iradi satış formalitesinin bile unutulup gittiği akıldan çıkarılmamalıdır.

[20] "Şu halde, sermaye, ücretli-emek varsayımına, ücretli-emek de *sermaye varsa*yımına dayanır. Bunlar birbirlerinin koşuludurlar, karşılıklı *olarak birbirlerini yaratır*lar. Bir pamuk fabrikası işçisi, yalnızca pamuklu kumaşlar mı üretir? Hayır, sermaye üretir. Kendi emeğine, yeniden komuta etmeye ve onun aracılığı ile yeni değerler yaratmaya hizmet edecek değerler üretir." (Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital" [*Ücret, Fiyat ve Kâr* - Ücretli Emek ve Sermaye, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 45.] *Neue Rheinische Zeitung* gazetesinin 7 Nisan 1849 tarihli sayısı, n° 266.) *N. Rh. Z.*'de yukardaki başlık altında yayınlanan makaleler, 1847 yılında, Brüksel'de Alman "Arbeiter-Verein"de bu konuda yaptığım konuşmaların bir kısmıdır ve bunların yayınlanmaları Şubat Devrimi nedeniyle yarıda kalmıştır.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARTI-DEĞERİN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ

BİRİNCİ KESİM. – BOYUTLARI GİTTİKÇE BÜYÜYEN KAPİTALİST ÜRETİM. META ÜRETİMİNE ÖZGÜ MÜLKİYET YASALARININ KAPİTALİST ELKOYMA YASALARINA GEÇİŞİ

Buraya kadar artı-değerin sermayeden nasıl çıktığını inceledik; şimdi de sermayenin artı-değerden nasıl çıktığını göreceğiz. Artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına ve yeniden dönüştürülmesine, sermaye birikimi denir.[21]

Şimdi bu işlemi tek bir kapitalist açısından görelim. Diyelim bir iplikçi 10.000 sterlin sermaye yatırmış olsun ve bunun beşte-dördü (8.000 sterlin) pamuğa, makinelere, vb., ve beşte-biri (2.000 sterlin) ücretlere ayrılmış olsun. Yılda 12.000 sterlin değerinde 240.000 libre iplik ürettiğini kabul edelim. Artı-değer oranı %100 olsa, brüt ürünün altıda-biri olan satışı ile 2.000 sterlinlik bir değeri gerçekleştiren 40.000 librelik artı ya da net ürün artı-değeri [sayfa 595] temsil eder. 2.000 sterlin, 2.000 sterlindir. Artı-değerin izleri bu parada ne görülebilir, ne de koklanabilir. Eğer

[21] "Sermayenin birikimi; gelirin bir kısmının sermaye olarak kullanılması." (Malthus, *Definitions etc.,* ed. Cazenove, s. 11.) "Gelirin sermayeye çevrilmesi." (Malthus, *Princ. Of Pol. Econ*., 2. ed.; Lond. 1836, s. 320.)

biz belli bir değerin artı-değer olduğunu bilirsek, sahibinin bunu nasıl ele geçirdiğini de büiriz; ama bu, ne değerin, ne de paranın niteliğini değiştirir.

Bu ek 2.000 sterlini sermayeye dönüştürmek için iplikçi-patron, diğer bütün koşullar eskisi gibi kalmak üzere, beşte-dördünü (1.600 sterlin) pamuk vb. satınalmak için ve beşte-birini (400 sterlin) yeni iplik işçileri satınalmak için yatırır ve bu işçiler de, patronun kendilerine vermiş olduğu para karşılığında piyasadan gerekli tüketim maddelerini satınalırlar. Bu durumda, 2.000 sterlinlik yeni sermaye, iplik fabrikasında işlemeye başlar ve 400 sterlinlik bir artı-değer sağlar.

Sermaye değeri, başlangıçta para şeklinde yatırılmıştı. Artı-değer ise, tersine, başlangıçtaki brüt ürünün belirli bir kısmının değeridir. Eğer bu brüt ürün satılıp paraya çevrilse, sermaye değeri gene başlangıçtaki şekline kavuşur. Bundan sonra, hem sermaye değeri ve hem de artı-değer, bir miktar paradır ve bunların sermayeye dönüşmeleri tamamen aynı şekilde olur. O, bu kez boyutları daha büyümüş olarak başlayabileceği bir konumda mallarının üretimini yenileyebilecek metaları satınalmak için, birini olduğu gibi, ötekisini de yatırmıştır. Ama bu metaları satınalabilmesi için, bunları pazarda hazır bulması gerekir.

Diğer bütün kapitalistlerin yaptığı gibi, o da, yıllık ürününü pazara getirdiği için, onun ipliği de dolaşıma girmiştir. Ne var ki, bu metalar pazara getirilmeden önce, yıllık toplam ürünün, yani bireysel sermayeler toplamının ya da bireysel kapitalistlerin yalnızca birer kısmını ellerinde bulundurdukları toplam toplumsal sermayenin yıl boyunca dönüştürüldükleri her türden nesnelerin toplam kitlesinin parçaları idi. Pazardaki işlemler, yalnız, bu yıllık ürünün tek tek parçalarının değişimini, bir elden bir ele geçmesini sağlar, ama ne yıllık toplam ürünün kitlesini büyütür, ne de üretilen malların niteliğini değiştirir. Demek oluyor ki, yıllık toplam üründen yararlanma şekli, tamamen bu ürünlerin bilişimine bağlıdır, hiç bir şekilde dolaşımına bağlı değildir.

Yıllık ürünün her şeyden önce, sermayenin yıl boyunca kullanılıp tüketilen maddi öğelerini yenileyecek bütün nesneleri (kullanım-değerlerini) sağlaması gerekir. Bu kısım çıktıktan sonra, [sayfa 596] geriye, içinde artı-değeri taşıyan net ya da artı-ürün kalır. Peki bu artı-ürün nelerden oluşmuştur? Yalnız kapitalist sınıfın gereksinmeleriyle isteklerini karşılayacak olan ve dolayısıyla kapitalistlerin tüketim fonlarına giren şeylerden mi oluşmuştur? Eğer durum böyleyse, artı-değer son damlasına kadar kurutuluyor ve basit yeniden-üretimden başka bir şey olmuyor demektir.

Birikim için, artı-ürünün bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi zorunluluğu vardır. Bir mucize olmaksızın, biz, sermayeye, ancak, emek-sürecinde kullanılabilen malları (yani üretirri araçlarını) ve emekçinin geçimini sağlayan malları (yani geçim araçlarını) çevirebiliriz. Bu durumda, yatırılan sermayenin yerine konabilmesi için, gerekli olan şeyler

miktarının üzerinde ve ötesinde kalan bir kısmın, ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için yıllık artı-emekten ayrılıp kullanılması zorunludur. Kısacası, artı-değer, ancak, değerini temsil ettiği artı-ürün, yeni sermayenin maddi öğelerini zaten oluşturduğu içindir ki, sermayeye dönüştürülebilir.[22]

Şimdi, bu öğelere sermaye olarak fiilen iş gördürebilmek için kapitalist sınıfın ek emeğe gereksinmesi vardır. Eğer çalıştırılmakta olan emekçilerin sömürülmesi, yoğunluğuna ya da genişliğine artırılamıyorsa, ek emek-güçlerinin bulunması zorunludur. Bunun için, kapitalist üretim mekanizması daha önceden önlem almış, işçi sınıfını ücrete bağlı bir sınıf haline getirmiş ve eline geçecek ücretin yalnız kendi yaşamını sürdürmesine değil, çoğalmasına da yetecek kadar olmasını sağlamıştır. Sermaye için şimdi yapılacak tek şey, her yıl işçi sınıfının her yaştan emekçi olarak sağladığı bu ek emek-gücünü, yıllık ürünün kapsadığı fazla üretim araçları ile birleştirmektir; böylece artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi tamamlanmış olur. Somut bir açıdan bakıldığında, birikim, kendini, sermayenin giderek artan bir ölçüde yeniden-üretimi içersinde oluşturur. Basit yeniden-üretimin çizdiği çember, şekil değiştirir ve Sismondi'nin deyimi ile sarmal biçime dönüşür.[23] [sayfa 597]

Şimdi örneğimize dönelim. Eski bir öyküdür: İbrahim'den İshak oldu, İshak'tan Yakup oldu ve bu böyle sürdü gitti. Başlangıçtaki 10.000 sterlinlik sermaye, sermayeleşen 2.000 sterlinlik artı-değer getirir. 2.000 sterlinlik yeni sermaye, 400 sterlinlik bir artı-değer getirir ve bu da sermayeleşir, ikinci bir ek sermayeye dönüşür ve o da 80 sterlinlik bir artı-değer daha üretir. Ve top yuvarlanır gider.

Burada, biz, kapitalistin artı-değerden tükettiği kısmı inceleme dışında tutuyoruz. Tıpkı bizi, bu an için, bu ek sermayenin, başlangıçtaki sermayeye eklenmesinin ya da bağımsız olarak iş görmek üzere ayrılmasının; ya da onu biriktiren kapitalist tarafından işletilmesinin ya da bir başkasına devredilmesinin bizi ilgilendirmemesi gibi. Ancak unutmamamız gereken şey, bu yeni sermayenin yanısıra ilk sermayenin de kendini ve artı-değeri yeniden-üretmeye devam etmesi ve aynı şeyin bütün birikmiş sermaye için olduğu kadar onun doğurduğu ek sermaye için de sözkonusu olmasıdır.

İlk sermaye 10.000 sterlinin yatırılmasıyla oluşuyordu. Ama bu parayı sahibi nereden bulmuştu? Bu soruya, ekonomi politiğin sözcüleri ağızbirliği ile, "kendi emeği ve baba ve dedelerinin çalışmalarıyla"

[22] Bir ulusun, lüks mallarını, üretim araçlarına ya da tüketim maddelerine ve bunun tersine aracılık eden dış ticareti burada hesaba katmıyoruz. İnceleme konumuzu, kendi bütünlüğü içersinde, yani bozucu yan etkilerden arınmış olarak incelemek için, bütün dünyayı tek bir ulus gibi ele almak ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş ve bütün sanayi kollarına elatmış bulunduğunu varsaymak zorundayız.

[23] Sismondi'nin birikim tahlili, büyük ölçüde, "gelirin sermayeye dönüşmesi" ile ilgilenmesi ve bu işlemin maddi koşullarına inmemesi nedeniyle eksikliklerle doludur.

diye karşılık verirler.[24] Ve aslında da bu varsayımları, meta üretiminin yasaları ile uyumlu tek karşılıkmış gibi görünür.

Ne var ki, 2.000 sterlinlik ek sermaye yönünden durum başkadır. Çünkü biz, bunun nereden kaynaklandığını çok iyi biliyoruz. Bu değerde, varlığını, karşılığı ödenmeyen emeğe borçlu olmayan tek bir kuruş bile yoktur. Ek emek-gücü ile birleştirilen üretim araçları ile, emekçinin geçimini sürdürdüğü gerekli tüketim maddeleri, artı-ürünün parçalarından, yani kapitalist sınıfın, işçi sınıfından her yıl karşılığını ödemeden koparıp aldığı haraçtan başka bir şey değildir. Kapitalist sınıf, aldığı haracın bir kısmı ile, tam fiyatını ödeyerek emek-gücü satınalmakla ve böylece eşdeğer şeyler değiştirmekle birlikte, bu alışveriş, savaşta yenik düşmeden, ondan soyduğu para ile mal satınalan bütün yenenlerin başvurduğu eski bir oyundan başka bir şey değildir.

Ek sermaye, eğer onu üreten kimseyi çalıştıracak olursa, bu üretici, yalnız bu ilk sermayenin değerini çoğaltmaya devam etmek [sayfa 598] zorunda değildir, aynı zamanda daha önceki emeğinin ürünlerini, bunların maloldukları emekten daha fazlasıyla gerisin geriye satınalmak zorundadır. Kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında bir alışveriş olarak görüldüğünde, ek emekçilerin, daha önce çalıştırılan emekçilerin karşılıkları ödenmemiş emekleri ile çalıştırılmaları hiç bir şeyi değiştirmez. Kapitalist, bu ek sermayeyi, onu üretenleri işlerinden atarak, onların yerine birkaç çocuğu çalıştıracak bir makineye de çevirebilir. Bütün bu durumlarda, işçi sınıfı, bir yılın artı-emeği ile ertesi yıl ek emek kullanacak sermayeyi yaratmaktadır.[25] İşte, sermayeden sermaye yaratmak diye buna denir.

2.000 sterlinlik ilk ek sermayenin birikimi, kendi "ilkel emeği" sonucu kapitaliste ait olan ve onun tarafından yatırılan 10.000 sterlinlik bir değerin varlığını öngörür. 400 sterlinlik ikinci ek sermaye ise, tersine, yalnızca, 400 sterlini sermayeleşen artı-değer olan 2.000 sterlinlik daha önceki birikimin varlığını öngörür. Demek ki, daha önceki emek üzerindeki mülkiyet, karşılığı ödenmemiş emeğe durmadan artan ölçüde elkoymanın biricik koşulu oluyor. Kapitalist, daha önce ne kadar çok biriktirirse, o kadar çok biriktirme yeteneğine sahip olur.

Bir numaralı ek sermayeyi oluşturan artı-değer, ilk sermayenin bir kısmıyla satınalınan emek-gücünün bir sonucu olduğuna, bu satış işleminin metaların değişimi yasalarına göre yapılarak, yasal açıdan yalnızca emekçi yönünden kendi yetilerini, ve para ya da meta sahibi yönünden ise kendisine ait bulunan değerleri serbestçe satmaktan öte bir şeyi gerektirmediğine göre; iki numaralı vb. ek sermayenin salt bir

[24] "Sermayenin, doğuşunu borçlu bulunduğu ilkel emek." Sismondi, *l.c.*, ed. Paris, t. I., s. 109.

[25] "*Labour creates capital before capital employs labour*." ["Sermaye emeği kulanmadan önce emek sermayeyi yaratır."] E. G. Wakefield, *England and America*, Lond. 1833, vol. II, s. 110.

numaralı ek sermayenin ve yukarda sayılan koşulların bir sonucu olduğuna göre; tek tek her alışveriş işleminin daima metaların değişimi yasalarına uyduğu, yani kapitalistin.kabul ettiğimiz gerçek değer üzerinden emek-gücü satınalması ve emekçinin de bunu satması esasına dayandığına göre; bütün bu söylenenlerin geçerli olması halinde, meta üretimi ve dolaşımına dayanan yasaların, kendine maletme ya da özel mülkiyet yasalarının, kendi iç ve kaçınılmaz diyalektikleri ile, tam karşıtlarına dönüşecekleri açıkça görülür. Eşdeğerlerin değişimi, yani bizim yola çıktığımız ilk işlem, şimdi öylesine tersine [sayfa 599] dönmüştür ki, ortada yalnızca görüntüde bir değişim sözkonusudur. Bunun ilk nedeni, emek-gücü ile değişilen sermayenin kendisinin, bir başkasının eşdeğeri verilmeksizin elkonan emeğinin ürününün bir kısmından başka bir şey olmamasıdır; sonra, bu sermaye, onu üreten tarafından yalnız yenilenmekle kalmaz, aynı zamanda, onunla birlikte ek bir fazlanın katılması da zorunludur. Kapitalist ile emekçi arasındaki değişim ilişkisi, dolaşım sürecine, alışverişin gerçek niteliğine yabancı ve yalnızca onu gizemli hale getiren bir biçim, bir görüntü verir. Emek-gücüiiün durmadan yinelenen alımı ve satımı, şimdi yalnızca bir biçimden ibarettir; ve aslında olan şudur; kapitalist, tekrar ve tekrar, hiç bir eşdeğer vermeksizin, bir başkasının daha önce maddeleşmiş emeğinin bir kısmına elkoymakta ve bunu daha büyük bir miktarda canlı emekle değişmektedir. Başlangıçta, bize, mülkiyet hakkı, insanın kendi emeğine dayanıyormuş gibi gözükmüştü. En azından, ancak, meta üreticileri eşit haklarla karşı karşıya geldikleri için ve ancak bu yolla, bir kimse, kendi malını başkasının malıyla alışverişe sokarak, başkalarının metaına sahip olabileceği için; ve ancak yalnız bu yolla emek yerine konabileceği için, böylesine bir varsayım gerekliydi. Şimdi ise mülkiyet, kapitalist yönünden, başkalarına ait karşılığı ödenmemiş emek ya da ürüne elkoyma hakkı, emekçi yönünden, kendi ürününe sahip-çıkma olanaksızlığı olarak ortaya çıkıyor. Mülkiyetin emekten ayrılması, sanki bunların özdeşliğinden doğan bir yasanın zorunlu sonucu halini alıyor.[26]

Bu nedenle,* kapitalist tarzda elkoyma, başlangıçtaki meta üretimi yasalarına ne kadar aykırı görünürse görünsün, gene de bu yasaların çiğnenmesinden değil, tam tersine uygulanmasından ileri gelir. Son noktası kapitalist birikim olan bu hareketin birbirini izleyen evrelerini bir kez daha gözden geçirerek bu noktayı aydınlatalım.

İlkönce, başlangıçta bir miktar paranın sermayeye çevrilmesinin, değişim yasalarına tamamıyla uygun olarak gerçekleştiğini [sayfa 600]

[26] Kapitalistin, başkalarının emek ürünleri üzerindeki mülkiyeti, "tersine olarak, her işçi, kendi emeğinin ürünü üzerinde tam mülkiyet hakkına sahiptir, temel ilkesine dayandırılan mülk edinme yasasının kesin bir sonucudur". (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté*,4, Paris 1841, s. 58, bununla birlikte, diyalektik tersine dönüşüm, burada gereği gibi geliştirilmemiştir.)

* Buradan s. 604'te "kapitalist elkoyma yasalarına dönüşür"e kadar olan pasaj, 4. Almanca baskıya uygun olarak İngilizce metne eklenmiştir. —Ed.

görmüştük. Tarafların birisi emek-gücünü satıyor, diğeri satın alıyordu. Bunlardan ilki metaının değerini alıyor ve bunun kullanım-değeri –emek– alıcıya geçmiş oluyordu. Zaten mülkiyeti kendisine ait bulunan üretim araçlarını alıcı, gene kendisine ait olan emeğin yardımı ile, aynı şekilde yasal yeni bir ürüne dönüştürüyor.

Bu ürünün değeri önce kullanılıp tüketilen üretim araçlarını içerir. Yararlı emek, değerlerini yeni ürüne aktarmaksızın bu üretim araçlarını tüketemez, ama satınalabilmesi için de emek-gücünün, çalıştırıldığı sanayi kolunda yararlı emek sağlayabilecek durumda olması gerekir.

Yeni ürünün değeri, ayrıca, emek-gücünün değerinin eşdeğeri ile birlikte bir artı-değeri de içerir. Bunun nedeni, emek-gücünün değerinin –belirli bir süre boyunca, diyelim bir gün, bir hafta vb. için satılması– bu sürede kullanılmasıyla yaratılan değerden daha az olmasıdır. Ama işçi emek-gücünün değişim-değerine karşılık bir para almış ve böylece –her alım-satımda olduğu gibi–, onun kullanım-değerini elinden çıkarmıştır.

Bu özel metaın, emek-gücünün, emek sağlamak ve bu nedenle de değer yaratmak gibi özel bir kullanım-değerine sahip bulunması gerçeği, genel meta üretimi yasasını etkilemez. Bu yüzden de, ücret olarak yatırılmış bulunan değerin büyüklüğü eğer üründe aynen ortaya çıkmayıp, bir artı-değerle çoğalmış olarak görülüyorsa, bunun nedeni, satıcının aldatılmış olması değildir, çünkü o, sahibi bulunduğu metaın değerini gerçekten almıştır; bunun biricik nedeni, bu metaın satınalan tarafından kullanılıp tüketilmesidir.

Değişim yasası, ancak birbiriyle değişilen metaların değişim-değerlerinin eşitliğini gerektirir. Bu yasa, daha işin başında, bu metaların kullanım-değerleri arasında bir fark bulunmasını da öngörür, ama bunların, alım-satım işlemi tamamlandıktan sonra sözkonusu olan tüketimleriyle hiç bir ilişkisi yoktur.

Demek oluyor ki, paranın sermayeye başlangıçtaki dönüşümü, meta üretimi ile ilgili ekonomik yasalar ve bunlardan çıkan mülkiyet hakkı ile tam bir uygunluk içinde gerçekleşiyor. Bununla birlikte, getirdiği sonuçlar şunlar oluyor:

(1) ürün işçiye değil, kapitaliste ait oluyor;

(2) bu ürünün değeri, yatırılan sermayeden başka, işçiye bir emeğe malolan, ama kapitaliste hiç bir harcamaya malolmayan [sayfa 601] bir artı-değeri de içeriyor ve bu da, gene kapitalistin yasal malı oluyor;

(3) işçi, emek-gücünü hâlâ elinde bulundurmaktadır ve eğer yeni bir alıcı bulursa, bunu, gene satabilir.

Basit yeniden-üretim, bu ilk işlemin yalnızca devresel yinelenmesidir; her seferinde para yeniden sermayeye çevrilir. Böylece yasa bozulmuş olmaz, tersine, sürekli olarak işlemesi sağlanmış olur. "Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du

premier." ["Birbirini izleyen birkaç değişim işlemi, yalnızca sonuncuyu ilkinin temsilcisi yapar."] (Sismondi, *Nouveaux Principes, etc.,* [Paris 1819] s. 70.)

Bununla birlikte, basit yeniden-üretimin, bu ilk işleme tek başına bir süreç olarak alındığı ölçüde, tamamen değişik bir nitelik ile damgalanmaya yettiğini de görmüş bulunuyoruz. "Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (işçiler) "y acquiérent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (kapitalistler) "y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif." ["Aralarında ulusal geliri paylaşanlardan bir taraf" (işçiler) "her yıl yeniden yaptıkları işle bundan yeni bir pay alma hakkını elde ederler; diğer taraf" (kapitalistler) "başlangıçta yapılan işle, devamlı bir pay alma hakkını zaten elde etmiş durumdadır."] (Sismondi, *l.c.*, s. [110], 111.) Büyük evlat olma hakkının mucizeler yarattığı tek alanın emek alanı olmadığı, gerçekten dillere destan olmuştur.

Basit yeniden-üretimin yerini, birikim ile boyutları büyümüş yeniden-üretim alsa bile durum değişmez. Birinci durumda, kapitalist, artı-değerin tümünü harvurup harman savurur, ikincisinde ise, yalnız bir kısmını tüketip geriye kalanı paraya çevirerek burjuva erdemini göstermiş olur.

Artı-değer kapitalistin malıdır; zaten hiç bir zaman bir başkasına ait olmamıştır. Bunu, eğer üretim amacıyla.yatıracak olursa, bu yatırım, tıpkı pazara ilk girdiği gün olduğu gibi onun kendi fonundan yapılmış olur. Bu kez, bu fonun, çalıştırdığı işçilerin, karşılığı ödenmemiş emeklerinden toplanmış olması hiç bir şeyi değiştirmez. İşçi B'nin ücreti, eğer işçi A'nın ürettiği artı-değerden ödenmişse, önce, A, bu artı-değeri, kendisine ait metaın tam fiyatından tek bir kuruş kesilmeksizin sağlamıştır, sonra da, bu alışveriş B'yi hiç mi hiç ilgilendirmez. B'nin isteyeceği [sayfa 602] ve istemeye hakkı olduğu şey, kapitalistin, emekgücünün değerini kendisine ödemesidir. "Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (siz, du travail gratuit d'autres ouvriers, diye okuyunuz) "avant qu'il fût fait;" (siz, avant quele sien eût porté de fruit, diye okuyunuz) "le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que son salaire" (siz, produit plus de valeur que celle de son salaire, diye okuyunuz) ["Her iki taraf da kazançlıdır: çünkü işçi, daha iş yapılmadan" (siz, daha emeği meyvesini vermeden önce demektir, diye okuyunuz) "emeğinin meyvelerini" (siz, diğer işçilerin karşılığı ödenmemiş emekleri demektir, diye okuyunuz) "almıştır; işveren (le maître) ise, işçisinin emeği ödenen ücretten daha değerli" (siz, ücretlerin değerinden daha fazla değer ürettiği demektir, diye okuyunuz) "olduğu için, kazançlıdır."] (Sismondi, *l.c.*, s. 135.)

Kapitalist, üretimi, sürekli yenilenmesi ve kesintisiz akımı içinde ele alır, tek kapitalist ve tek işçi yerine bunların bütünlüğü içersinde,

kapitalist sınıf ile işçi sınıfının karşı karşıya bulunması şeklinde düşünürsek, durum, kuşkusuz tamamen farklı görünecektir. Ama böyle yaptığımız takdirde, meta üretimine büsbütün yabancı bir ölçüt uygulamış oluruz.

Meta üretiminde, her ikisi de bağımsız olan yalnızca alıcı ile satıcı karşı karşıya gelmektedir. Sözleşmede öngörülen süre biter bitmez aralarındaki ilişkiler sona ermektedir. Bu alışveriş yinelendiği takdirde, ancak eskisi ile bir ilişkisi bulunmayan yeni bir sözleşme sonucu yinelenir ve aynı satıcı ile aynı alıcının biraraya tekrar gelmeleri bir raslantıdır.

Bu duruma göre, meta üretimi ya da ona ilişkin bir süreç, eğer kendi ekonomik yasalarına göre değerlendirilirse, her değişim işlemini, kendisinden önceki ve sonraki değişim işlemlerinden ayrı, tek başına bir işlem olarak, ele almak zorundayız. Alım ve satım işleri, tek tek bireyler arasında yürütüldüğü için, bütün toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri burada aramak doğru olmaz.

Bugün iş gören sermayenin geçirdiği devresel yeniden-üretimler ve bunu izleyen birikimler dizisi ne kadar uzun olursa olsun, başlangıçtaki bekâretini daima korur. Tek tek her değişim hareketinde, değişim yasalarına uyulduğu sürece, meta üretimine tekabül eden mülkiyet hakkında bir değişiklik yapılmaksızın, ürüne elkoyma biçimi tamamıyla değiştirilebilir. Bu aynı haklar, ürünün üreticiye ait olduğu ve üreticinin sahip olduğu eşdeğeri, [sayfa 603] eşdeğeri ile değiştirerek ancak kendi emeği ile zenginliğini artırabildiği başlangıç döneminde olduğu kadar, toplumsal servetin, gittikçe artan ölçüde, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerine durmaksızın ve her an yeniden elkoyabilecek durumda olan kimselerin malı haline geldiği kapitalist dönemde de yürürlüktedir.

Bu sonuç, işçinin kendi emek-gücünü bir meta gibi serbestçe satabildiği andan itibaren kaçınılmaz hale gelir. Ne var ki, işte gene bu andan sonra meta üretimi genelleşir ve üretimin tipik biçimi haline gelir; ve gene ancak bu andan sonra, her ürün, daha baştan, satılmak için üretilir ve üretilen bütün servet, dolaşım alanından geçer. Ücretli-emek ancak meta üretiminin temeli haline geldiği anda ve yerde, bu üretim, kendisini bütünüyle topluma kabul ettirir; ve gene işte ancak o zaman ve o yerde bütün gizli kaynaklarını açığa çıkarır. Ücretli-emeğin araya girmesiyle meta üretiminin bozulduğunu söylemek, bozulmaması için meta üretiminin gelişmemesi gerektiğini söylemek gibidir. Meta üretimi, kendisine özgü yasalarıyla uygunluk içersinde, kapitalist üretim haline geldiği ölçüde, meta üretimi ile ilgili mülkiyet yasaları da, kapitalist elkoyma yasalarına dönüşür.[27]

[27] Meta üretimine dayanan ezeli mülkiyet yasalarına uygulanarak kapitalist mülkiyeti ortadan kaldırmak isteyen Proudhon'un aklına şaşmamak elden gelmez.

Basit yeniden-üretimde bile, kaynağı ne olursa olsun bütün sermayenin, birikmiş sermayeye, sermayeleşmiş artı-değere dönüştüğünü daha önce görmüştük. Doğrudan doğruya birikmiş sermaye ile, yani ister biriktirenin, ister başkalarının elinde çalıştırılan, sermayeleşen artı-değer ya da artı-ürün ile karşılaştırıldığında, başlangıçta yatırılan bütün sermaye, bu üretim seli içinde, gittikçe yokolan bir miktar (matematik diliyle, *magnitudo e va nescens**) haline gelir. İşte bu nedenle, ekonomi politik, sermayeyi, "artı-değer üretiminde tekrar kullanılan biriktirilmiş zenginlik"[28] (dönüştürülmüş artı-değer ya da gelir) olarak, kapitalisti ise "artı-değerin sahibi"[29] diye tanımlar. Bu tanım, bütün [sayfa 604] mevcut sermaye, biriktirilmiş ya da sermayeleşmiş faizdir sözünün başka türlü ifade edilmiş şeklidir, çünkü faiz artı-değerin yalnızca bir parçasıdır.[30]

İKİNCİ KESİM. – GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE YENİDEN-ÜRETİMİN EKONOMİ POLİTİK TARAFINDAN YANLIŞ ANLAŞILMASI

Sermaye birikimini ya da artı-değerin tekrar sermayeye dönüşümünü daha fazla incelemeden önce, klasik iktisatçıların ortaya koydukları bir belirsizliği aydınlatmamız gerekiyor.

Artı-değerin bir kısmı ile kendi tüketimi için kapitalistin satınaldığı metalar, değer üretimi ve yaratılması amacına ne kadar az hizmet ediyorsa, kendi doğal ve toplumsal gereksinmelerini gidermek için satınaldığı emek de o derece az üretken emektir. Artı-değeri sermayeye çevirme yerine, kapitalist, tersine, bu metaları ve bu emeği satınalmakla, onu gelir olarak tüketmekte ya da harcamaktadır. Hegel'in haklı olarak dediği gibi, eski feodal soyluluğun, "elinde avucunda ne varsa tüketmekten ibaret olan" alışılagelmiş yaşam tarzı ve özellikle kişisel hizmetli tutma lüksünde kendisini ortaya koyan bu tarz karşısında, sermaye birikiminin, her yurttaşın başta gelen ödevi olduğu düşüncesini yaymak ve, büyük bir kısmını, yapılan masraftan daha fazla gelir sağlayan ek üretici emek satınalmaya yatıracak yerde, gelirinin tüinünü yiyip bitiren bir insanın sermaye biriktiremeyeceğini durup dinlenmeden vazetmek, burjuva iktisadı için son derece önemliydi. Öte yandan, iktisatçılar, kapitalist üretimi para yığıcılığı ile karıştıran[31] ve birikmiş serveti, ya mev-

* Büyüklüğün yavaş yavaş kaybolması. -ç.

[28] "Sermaye, yani kâr sağlamak amacıyla kullanılan biriktirilmiş servet." (Malthus, *l.c.,* [s. 262].) "Sermaye ... gelirden tasarruf edilen ve kâr sağlamak amacıyla kullanılan servetten ibarettir." (R. Jones, *An Introductory Lecture on Polit. Econ*., Lond. 1833*, s. 16.)

* Almanca metinde: Text-book of lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852. -ç.

[29] "Artı-ürünün ya da sermayenin sahibi." (*The Source and Remedy of the National Difficulties.* A Letter to Lord John Russell, Lond. 1821 [s. 4])

[30] "Sermaye, tasarruf edilmiş sermayenin bütün kısımları üzerinde bileşik faizi ile, her şeye o kadar elatmıştır ki, dünyada kendisinden gelir sağlanan her türlü servet, çoktan sermaye faizi haline gelmiş bulunuyor." (London, *Economist*, 19th July, 1851.)

cut biçimi içinde yokolmaktan, yani tüketilmekten kurtarılan, ya da dolaşımdan çekilen servet sanan, halk arasında yaygın önyargılarla da savaşmak zorundaydı. Paranın dolaşımdan çıkartılması, sermaye olarak kendisini çoğaltmaktan da alıkonulması demek olduğu gibi, meta şeklindeki yığıcılık da düpedüz delilikti.[32] Büyük kitleler halinde [sayfa 605] meta birikimi, ya aşırı üretimin ya da bir dolaşım tıkanıklığının sonucudur.[33] Halkın kafasında, kuşkusuz, bir yandan zenginlerin yavaş yavaş tüketilmek iizere depo ettikleri mallar,[34] öte yandan da yedek stokların yapılması yer ediyordu; bu sonuncusu bütün üretim tarzları için ortak bir görüngü olup, dolaşım tahliline geldiğimiz zaman üzerinde kısaca duracağız. Bu nedenle, artı-ürünün üretken olmayan emekçiler tarafından değil de, üretken emekçiler tarafından tüketilmesinin, birikim sürecinin karakteristik bir özelliği olduğunu kabul etmekte klasik iktisat çok haklıydı. Ama, yanlışlar da, bu noktada başlar. Adam Smith, birikimin, artı-ürünlerin üretken emekçiler tarafından tüketilmesinden başka bir şeyi temsil etmediğini moda haline getirmişti; bu ise, artı-değerin sermayeleştirilmesinin yalnızca onun emek-gücüne dönüştürülmesi olduğunu söylemekle aynı şeydi. Örneğin Ricardo şöyle diyordu: "Bundan bir ülkenin bütün ürünlerinin tüketildiği anlaşılmalıdır; ama bunların, bir başka değeri, yeniden üretenler tarafından tüketilmesi ile üretmeyenler tarafından tüketilmesi arasında tasavvur edilemeyecek kadar büyük fark vardır. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimiz zaman, gelirin sermayeye eklendiğini söylediğimiz kısmının, üretken olmayan emekçiler tarafından değil, üretken işçiler tarafından tüketildiğini anlatmak istiyoruz. Sermayenin, tüketilmeden artırıldığını düşünmek kadar büyük yanılgı olamaz."[35] A. Smith'ten sonra Ricardo' nun ve ondan sonraki bütün iktisatçıların yineledikleri, "gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmı, üretken işçiler tarafından tüketilir" sözünden daha büyük bir yanılgı olamaz. Buna göre, sermayeye çevrilen bütün artı-değer, değişen sermaye haline gelir. Oysa, artı-değer de, başlangıçtaki sermaye gibi, değişmeyen sermaye ile değişen sermayeye, üretim araçları ile emek-gücüne bölünür. Emek-gücü, değişen sermaye-

[31] "Bugün hiç bir iktisatçı, tasarruf deyince servet yığmayı anlamaz: bu dar ve yetersiz işlemin ötesinde, bu terimin ulusal zenginlik açısından, tasarruf edilen şeyin farklı şekilde kullanılmasından ileri gelmesi gerekeir ve bu tasarruf edilen şeyle bakımı ve devamı sağlanan emeğin farklı türleri arasındaki gerçek ayrım dışında bir kullanım şekli yoktur." (Malthus, *l.c.*, s. 38, 39.)

[32] Örneğin, hırs ve tamahın her türlüsünü baştan sona inceleyen Balzac, ihtiyar tefeci Gobseck'i, öbek öbek mal biriktirmeye başladığı zaman, ikinci çocukluk çağını yaşıyordu diye anlatır.

[33] "Stokların birikmesi ... değişimin durması ... aşırı üretim." (Th. Corbet, *l.c.*, s. 104.)

[34] Bu anlamda Necker "*objets de faste et de somptuosité*" ["müsrif ve şatafatlı eşyalar"]dan sözetmektedir, ki bu, "*Le temps de grossi l'accumulation*" ["zaman birikimi büyütür"] ve "*les lois de la propriéte ont rassembles dans une seule classe de la société*" ["mülkiyet yasaları toplumun yalnız bir sınıfında toplanır"] demektir. *Œ Euvres* de M. Necker; Paris and Lausanne, 1789, t. II, s. 291.)

[35] Ricardo, *l.c.*, s. 163, not.

nin üretim süreci sırasında varoluş şeklidir. Bu süreçte emek-gücünün kendisi kapitalist [sayfa 606] tarafından tüketildiği halde, üretim araçları, işlevi sırasında emek-gücü tarafından tüketilir. Aynı zamanda, emek-gücünün satınalınması için ödenen para, "üretken emeğin" değil de, "üretken emekçinin" tükettiği gerekli tüketim maddelerine çevrilir. Adam Smith temelinden yanlış bir tahlil ile, tek tek her sermaye, değişmeyen ve değişen kısımlara ayrıldığı halde, toplumun sermayesinin yalnızca değişen sermaye haline geldiği, yani salt ücretlerin ödenmesi için harcandığı gibi saçma bir sonuca ulaşmaktadır. Örneğin, bir kumaş fabrikatörü, 2.000 sterlini sermayeye çevirsin. Bunun bir kısmını, dokuma işçisi satınalmada kullanacak, diğer kısmını ise yün ipliği, makine vb. satınalmada. Ama, onun iplik ve makine satınaldığı kimseler de, bu paranın bir kısmını, emek ve benzeri şeyleri satınalmak için kullanırlar, ve bu durum, 2.000 sterlinin tamamının ücretlerin ödenmesi için harcanmasına, yani 2.000 sterlinin temsil ettiği ürünün tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesine kadar devam eder. Görüldüğü gibi, bu sorunun bütün özü, bizi oradan oraya sürükleyen "ve benzeri şeyler" sözlerinde yatmaktadır. Aslında, A. Smith, incelemesini, tam güçlüklerin başladığı yerde bırakmıştır.[36]

Yalnızca yıllık toplam ürün gözönünde bulundurulduğu sürece, yıllık yeniden-üretim sürecini anlamak kolaydır. Ama bu ürünü oluşturan her parçanın piyasaya meta olarak getirilmesi gerekir ve güçlük de işte burada başlar. Bireysel sermayeler ile kişisel gelirlerin hareketleri, kesişir, içiçe geçer ve genel yer değiştirmeler ile toplumun servetinin dolaşımı içersinde kaybolurlar; bu durum, görüşü bulandırır ve çözümlenmesi gereken çok karmaşık sorunlar yaratır. İkinci Kitabın [cildin] Üçüncü Kısmında, bu olguların gerçek niteliklerini inceleyeceğim. Yaptıkları *Tableau économique*'te, yıllık ürünü dolaşımdan geçmiş şekliyle ilk kez bize gösterme yolundaki çabaları, fizyokratların en büyük hizmetlerinden birisi olmuştur.[37] [sayfa 607]

Bundan sonra, kapitalist sınıfın çıkarına hareket eden ekonomi politik, Adam Smith'in öğretisini, yani artı-ürünün sermayeye çevrilen

[36] John St. Mill, *Logic*'ine karşın, kendisinden önce gelenlerin yaptığı ve burjuva bilimi açısından bile düzeltilmeleri gereği apaçık ortada bulunan bu gibi hatalı tahlilleri hiç bir zaman farketmemiştir. Üstatlarının düşünce karışıklığına, bir çömeze yaraşır dogmatizmle bağlanmıştır. Burada da öyle: "Sermayenin kendisi uzun sürede bütünüyle ücret haline gelir ve ürünün satışıyla yenilendiği zaman tekrar ücret haline gelir."

[37] Yeniden-üretim ve birikim süreçleri konusunda yaptığı açıklamalarda Adam Smith, birçok bakımlardan, herhangi bir ilerleme kaydetmek şöyle dursun, kendinden öncekilerle ve özellikle fizyokratlarla karşılaştırıldığında, oldukça önemli gerilemelerde bulunmuştur. Metinde sözü edilen aldatıcı hayal de, ekonomi politiğe ondan miras kalmış gerçekten şaşırtıcı bir dogmadır; metaların fiyatının ücretlerle, kârdan (faizden) ve toprak rantından, yani ücretlerle artı-değerden meydana geldiği dogması. Bu noktadan hareket eden Storch, safça itiraz ediyor: "Gerekli fiyatı, kendisini meydana getiren en basit öğelere indirgemek olanaksızdır." (Storch, *l.c.*, Petersb., Edit. 1815, t. II, s. 141, not.) Bir metaın fiyatını en basit öğelerine indirgemenin olanaksızlığını ilân eden ne mükemmel bir ekonomi bilimi. Bu nokta, III. Kitabın [cildin] yedinci kısmında daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

kısmının tamamının işçi sınıfı tarafından tüketildiğini doğal olarak sömürmekten geri kalmamıştır.

ÜÇÜNCÜ KESİM. – ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE AYRILMASI. PERHİZ TEORİSİ

Bundan önceki bölümde, artı-değeri (ya da artı-ürünü), yalnızca kapitalistin bireysel tüketimini sağlayan bir fon olarak ele aldık. Bu bölümde ise, buraya kadar, yalnızca birikim fonu olarak inceledik. Oysa artı-değer, bunlardan ne birisi, ne de diğeridir, birarada her ikisidir. Bir kısmı kapitalist tarafından gelir[38] olarak tüketilir, diğer kısmı, sermaye olarak kullanılır, biriktirilir. Artı-değerin kitlesi belli bir büyüklükte ise, bunlardan birisi ne kadar büyükse, diğeri o kadar küçük olur. *Cæteris paribus*, bu kısımlar arasındaki orantı, birikimin büyüklüğünü belirler. Ne var ki, bu bölünmeyi yapan, artı-değerin tek sahibi olan kapitalisttir. Bu, onun bileceği iştir. Karşılığını ödemeden haraç olarak aldığı ve biriktirdiği kısım, onu yemediği için, yani bir kapitalistin kendisini zenginleştirme görevini yerine getirdiği için, onun tarafından tasarruf edilmiş sayılır.

Kişileşmiş sermaye olma dışında kapitalistin tarihsel bir değeri olmadığı gibi, bu tarihsel varolma hakkına da sahip değildir, yani şakacı Lichnowsky'nin deyimiyle, "'hiç bir tarihe sahip değildir". Onun kendi geçici varlığı için duyulan zorunluluk, yalnızca, kapitalist üretim tarzı için duyulan geçici zorunluluk ölçüsündedir. Ama kişileşmiş sermaye olduğu sürece onu harekete geçiren tek şey, kullanım-değeri üretmek ve bunlardan yararlanmak değil, değişim-değeri üretmek ve bunu çoğaltmaktır. Bizzat [sayfa 608] değeri genişletme işine kendisini büyük bir tutkuyla kaptıran kapitalist, insanoğlunu üretim için üretmeye insafsızca zorlar; böylece o, toplumdaki üretken güçlerin gelişmesini zorlar, daha yüksek bir toplum şeklinin gerçek temelini atabilecek maddi koşulları yaratır; ve bu toplumda, her bireyin kişiliğini tam ve özgürce geliştirmesi artık temel ve yön verici ilke olur. Kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermaye olarak saygıya değerdir. Bu haliyle, bir cimrinin, salt servet olduğu için servete tapma tutkusunu paylaşır. Ama cimrideki yalnızca huy ve yaratılış halindeki bu tutku, kapitalistte, yalnızca çarklarından birisi olduğu toplumsal mekanizmanın sonucu ve eseridir. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi koluna yatırılan sermayenin sürekli bir şekilde artmasını zorunlu kılar ve rekabet, kapitalist üretimin

[38] Okur, gelir teriminin çifte anlamda kullanıldığını farkedecektir: birincisi, sermayenin belirli aralıklarla verdiği meyve anlamında artı-değeri belirtmek için; ikincisi, bu meyvenin kapitalist tarafından belirli aralıklarla tüketilen ya da kendi özel tüketim fonuna eklenen kısmını belirtmek için. İngiliz ve Fransız iktisatçılarının kullandıkları dille uyum halinde olduğu için bu çifte anlamı ben de alıkoydum.

özünde yatan yasaları, dışardan gelme zorlayıcı yasalar olarak tek tek her kapitaliste kabul ettirme durumunda bırakır. Sermayesini koruyabilmesi için, kapitalisti, durmadan sermayesini genişletmeye zorlar, oysa sermayesini artırması ancak dereceli bir birikimle olabilir.

Bu nedenle, kapitalistin her türlü eylemi, salt –onun kişiliğinde bilinç ve iradeye bürünmüş sermaye olarak– sermayenin işlevi olduğu için, onun özel tüketimi, birikmiş sermaye üzerinden yapılmış bir hırsızlık gibidir; tıpkı çift kayıtlı muhasebe sisteminde, kapitalistin özel giderlerinin, sermayenin karşısında borçlu hanesinde yer alması gibi. Biriktirmek, toplumsal zenginlik alemini ele geçirmek, sömürdüğü insanların kitlesini artırmak ve böylece kapitalistin dolaysız ve dolaylı egemenliğini genişletmek demektir.[39] [sayfa 609]

Ama, ilk günah her yerde işbaşındadır. Kapitalist üretim, birikim ve servet gelişip arttıkça, kapitalist, salt kişileşmiş sermaye olmaktan çıkmaya başlar. Kendi özü, kendi kişiliği için insanca duygular beslemeye başlar ve bu yoldaki eğitimi, ona, dünya zevklerinden yoksun kalmayı, şimdi eski moda bir cimrinin önyargısı olarak görmeyi ve buna gülümsemeyi öğretmiştir. Klasik tipteki kapitalist, bireysel tüketimi, işlevine karşı işlenmiş bir günah ve biriktirmeden "perhiz etmek" olarak damgaladığı halde, modernleşmiş kapitalist, artık, biriktirmeye, zevk' ten "perhiz etmek" gözüyle bakabilmektedir.

[39] Kapitalistin o eski moda, ama durmadan yenilenen örneği olan tefeciyi ele alan Luther, iktidar sevdasının, zengin olma arzusunda bir etmen olduğunu çok yerinde olarak belirtir. "Kâfirler, tefecinin katmerli bir hırsız ve katil olduğunu aklın ışığı ile anlayabiliyorlardı. Biz hıristiyanlar ise, bunlara öylesine bir onur veririz ki, yalnız paraları için onlara düpedüz taparız. ... Bir kimse bir başkasının rızkını yerse, çalarsa, elinden alırsa, bu adamı açlıktan öldürmüş ya da düpedüz katletmiş kadar (yani bir kimsenin yapabileceği kadar) büyük bir cinayet işlemiş olur. Tefecinin de yaptığı budur ve koltuğunda rahat ve huzur içersinde oturmaktadır; oysa, darağacında sallanmalı ve leşi, eğer üzerinde bu kadar eti varsa, çaldığı guldenler sayısında kargalar tarafından gagalanıp didiklenmelidir. ... Oysa biz, küçük hırsızları asarız. ... Bunlar zindanlara tıkılır, büyük hırsızlar ise altın ve ipekler içersinde kibirlenirler. ... İşte bunun için, bu dünyada, para delisinden, tefeciden daha büyük (şeytandan sonra) insan düşmanı yoktur, çünkü o, bütün insanlar üzerinde tanrı olmak ister. Türkler, askerler, despotlar da kötü insanlardır, ama bunlar gene de insanları yaşamaya bırakırlar ve kendilerinin kötü ve düşman olduklarını itiraf ederler, üstelik arasıra bazı insanlara merhamet etmek zorunluluğunu da duyarlar. Ama bir tefeci ve para delisi, bütün dünyanın açlıktan, susuzluktan, sefaletten, yoksulluktan kırılmasını ister; böylece her şey onun olacak ve herkes sanki tanrı imiş. gibi gereksinmelerini ondan alacak, onun ebedi kölesi olacaktır. Soylu ve dindar görünmek için güzel pelerinler giyinir, altın zincirler, yüzükler takar, ağızlarını silerler. ... Tefecilik her şeyin kökünü kurutan, Cacus'dan, Gerion'dan ya da Antus'dan da beter korkunç bir canavardır. Mağarasına çekip götürdüğü öküzleri, halkın gözünden gizlemek için kendisini donatır ve dindar görünür. Ama Herkül, öküzlerin böğürmelerini ve tutsak ettiği insanların feryatlarını duyacak, Cacus'u uçurumlar ve kayalar arasında arayıp bulacak ve öküzleri bu hain ve cani kimsenin elinden kurtaracaktır. Cacus, dindar tefeci, çalan, soyan ve her şeyi yiyen habis ve cani demektir. Ve bütün bu yaptıklarının bilinmesini istemez, kimse onu bulamayacak sanır, çünkü mağaraya sürüklediği ayak izlerini, sanki mağaradan dışarıya bırakmışlar gibi düzenler. Tefeci de dünyayı böyle aldatır, sanki yararlıymış, herkese öküz dağıtıyormuş gibi davranır, oysa hepsini parçalar ve tek başına yer bitirir. ... Ve biz, eşkiyaların, katillerin, hırsızların nasıl işkenceyle kemiklerini kırıyor, kafalarını kesiyorsak, bütün tefecilerin de, kemiklerini daha beter kırmalı, öldürmeli, peşlerini bırakmamalı, lanetlemeli ve kafalarını kopartmalıyız." (Martin Luther, *l.c.*, [s. 19, 40, 41, 42].)

"İki ruh, heyhat, göğsüne bağdaş kurmuş;
"Biri durmadan diğerinden ayrılıyor."[40]

Kapitalist üretimin tarihsel şafağında –sonradan olma her kapitalist, kişi olarak bu tarihsel aşamadan geçmek zorundadır– tamah ve zenginleşme hırsı, egemen tutkulardır. Ne var ki, kapitalist üretimin ilerlemesi yalnız bir zevkler dünyası yaratmakla kalmaz, spekülasyon ve kredi sistemi ile, binlerce çabuk zenginleşme kaynağını da ortaya çıkartır. Belli bir gelişme aşamasına ulaşıldığında, aynı zamanda bir servet gösterisi ve dolayısıyla itibar kaynağı olan ve alışılagelen derecede bir israf, "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu halini alır. Lüks, sermayenin temsil masrafları arasına katılır. Üstelik, kapitalist, cimri gibi, kendi emeği ve sınırlı tüketimi ölçüsünde zenginleşmez, başkalarının emek-gücünü baskı altına alarak emdiği ve emekçileri, yaşamın zevklerinden yoksun bırakmaya zorladığı ölçüde de [sayfa 610] zenginleşir. Bunun için, kapitalistin israfı, hiç bir zaman eliaçık feodal beyin israfındaki iyiniyetli özelliği taşımadığı, tersine, bunun ardında en pis cinsten tamahkârlık ve en açgözlü hesap-kitap yatmakla birlikte, biri diğerini engellemeksizin, harcamaları da birikimiyle birlikte büyür. Bu büyümenin yanısıra, kalbinde, biriktirme tutkusu ile zevk isteği arasında faustça bir çatışma da filizlenip boy atar.

Dr. Aikin, 1795'te yayınlanan bir yapıtta şöyle diyor: "Manchester' deki sınai gelişme dört döneme ayrılabilir. İlkinde, fabrikatörler kendi geçimlerini sağlamak için çok çalışmak zorundaydılar." Bunların başlıca zenginlik kaynağı, çocukları çırak olarak kendilerine bağlı bulunan anababaları soymaktı: Bir yandan, çıraklar açlıktan ölürken, ana-babalar yüksek bir prim ödüyorlardı. Öte yandan, ortalama kâr düşüktü, biriktirebilmek için çok tutumlu olmak gerekti. Bunlar cimriler gibi yaşadılar ve sermayelerinin faizini bile yemekten uzaktılar. "İkinci dönemde, küçük servetler elde etmeye başladıkları zaman bile, gene eskisi gibi sıkı çalışıyorlardı", –çünkü her köle çalıştıranın bildiği gibi, emeğin doğrudan sömürülmesi de bir emeğe malolur– "ve gene eskisi gibi sade bir yaşam sürüyorlardı. ... Lüksün başladığı üçüncü dönemde, Krallıktaki her pazar kasabasına sipariş için atlılar gönderilerek sanayi dürtüklendi. ... 1690'dan önce, burada, 3.000 ila 4.000 sterlin sermayesi olan işkolu, ya birkaç taneydi ya da hiç yoktu. Bununla birlikte, o sıralarda ya da az sonraları, artık ellerinde para bulunan iş sahipleri, ahşap evler yerine modern tuğla evler yaptırmaya başladılar." 18. yüzyılın ilk yarısında bile, konuklarına yarım litre yabancı malı şarap ikram eden Manchester'li bir fabrikatör, bütün komşularının dikkatini çekiyor ve başsallamalarına yolaçıyordu. Makinenin ortaya çıkışından önce bir manüfaktür sahibinin, toplandıkları bir meyhanedeki gecelik masrafı, 6 penilik bir bardak punç ile, bir penilik bir tutam tütünü hiç bir zaman geçmezdi. İş sahibi

[40] Goethe, *Faust*, 1. kısım.

bir kimsenin, ilk kez kendi arabası ile görünmesi, ancak 1758 yılında olmuştur ve bu bir dönemin işaretidir. 18. yüzyılın son 30 yılını kapsayan, "Dördüncü dönem, lüks ve israfın büyük gelişme gösterdiği bir dönemdir ve atlı biniciler aracılığı ile bütün Avrupa'ya yayılan sınai gelişmelerle desteklenmiştir."[41] İyi kalpli Dr. Aikin, mezarından [sayfa 611] başını kaldırsa da bugünkü Manchester'ı görseydi acaba ne derdi?

Biriktir, biriktir! Musa da bu, peygamberler de bu! "Sanayi, tasarrufun biriktirdiği malzemeyi sağlar."[42] Bunun için, tasarruf, tasarruf; yani artıdeğerin ya da artı-ürünün elden geldiğince büyük kısmını sermayeye çeviriniz. Birikim için birikim, üretim için üretim: bu formül ile klasik iktisat, burjuvazinin tarihsel görevini ifade etmiş, servetin doğum sancıları üzerinde bir an bile kendisini aldatmamıştır.[43] Ama tarihsel zorunluluk karşısında yanıp yakılmanın ne yararı var? Klasik iktisat için, nasıl ki, proletarya bir artı-değer üretme makinesinden başka bir şey değilse, kapitalist de onun gözünde, bir artı-değeri ek sermayeye çeviren bir makineden başka bir şey değildir. Ekonomi politik, kapitalistin tarihsel görevini son derece ciddiye alır. Yüreğindeki zevk isteği ile zenginlik peşinde koşma tutkusu arasındaki korkunç çatışmayı bir sihirle söküp atmak isteyen Malthus, 1820 yıllarında, fiilen üretim işleriyle uğraşan kapitalistlere, biriktirme ödevini yükleyen, artı-değerden pay alan başkalarına, toprak sahiplerine, devlet memurlarına, rahiplere vb. ise, harcama ve israf görevini veren bir işbölümünü savunmuştu. "Harcama tutkusu ile biriktirme tutkusunu birbirinden ayrı tutmak"[44] son derece önemlidir diyordu. İyi yaşamaya ve bu dünyanın adamı olmaya uzun zamandır alışmış olan kapitalistler feryadı bastılar. Bunların sözcülerinden birisi, bir Ricardo öğrencisi, ne oluyoruz beyler, diye sesini yükseltti, üretken olmayan tüketiciler sanayicilerin sırtında devamlı bir dürtü olsunlar diye Bay Malthus, toprak rantının, vergilerin vb. yükseltilmesini salık veriyor herhalde! Slogan, ne olursa olsun üretim, durmadan artan üretim, idi, ama, "böyle bir süreç ile üretim, ileriye doğru itilmekten çok, kösteklenecektir. Üstelik, çalışmaya zorlanacak olsalar başarabilecekleri kişiliklerinden belli olan bir sürü insan, aylak yaşamlarını sürdürsünler diye, başkalarını zora koşmak hiç de adaletli bir iş değildir."[45] Bir yandan, sanayici kapitalisti tereyağlı ekmeğinden yoksun bırakarak zorlamayı adaletsiz bulurken, aynı kimse, "işçiyi gayrete [sayfa 612] getirmek için" ücretleri en alt düzeye indirmeyi zorunlu

[41] Dr. Aikin, *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester,* Lond. 1795, s. [181], 182 *sqq.*, [188].

[42] A. Smith, *l.c.*, b. II, ch. III. [s. 367].

[43] J. B. Say bile şöyle der: "Zenginlerin tasarrufu, yoksulların sırtından yapılır." "Romalı proletarya, neredeyse tamamen toplumun sırtından geçinirdi. ... Modern toplumun da, hemen hemen, proletaryanın sırtından geçindiği, emeğin ücretinden kestiği kısım ile yaşadığı söylenebilir." (Sismondi, *Études etc.,* t. I, s. 24.)

[44] Malthus, *l.c.*, s. 319, 320.

[45] An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc., s. 67

bulmaktadır. Üstelik o, artı-değerin sırrının, karşılığı ödenmeyen emeğe elkoymak olduğunu bir an bile saklamamaktadır. "Emekçiler yönünden talebin artması, bunların kendi ürünlerinden kendileri için daha küçük bir pay almaya ve bunun daha büyük bir kısmını kendilerini çalıştıranlara bırakmaya istekli olmalarından başka bir şey ifade etmez, eğer bunun, azalan tüketim (emekçiler yönünden) nedeniyle pazarda mal bolluğuna yolaçacağı söylenirse, benim buna verilecek biricik karşılığım mal bolluğu ile büyük kârların eşanlamlı şeyler olduğudur."[46]

Emekçiden sızdırılan ganimetin, sanayici kapitalist ile aylak zenginler arasında, birikime en yararlı şekilde nasıl paylaşılacağı üzerine olan bu bilgiçce tartışma, Temmuz devrimi karşısında sesini kesti. Çok geçmeden, Lyons'ta kent proletaryası devrim çanını çaldı ve İngiltere'de tarım proletaryası, çiftlikleri ve harmanları ateşe vermeye başladı. Kanalın bu yakasında ovencilik, öte yakasında simonculuk ve furiyecilik yayılmaya başladı. Vülger ekonominin son saati çalmıştı. Tam bir yıl önce Manchester'de, sermayenin kârının (faiz de dahil), onikinci saatin ürünü olduğunu keşfetmesinden tam bir yıl önce Nassau W. Senior, dünyaya başka bir bulgusunu ilân etmişti: "Ben", diyordu böbürlenerek, "sermaye sözü yerine, buna bir üretim aracı gözüyle baktığım için, perhiz sözünü koyuyorum.".[47] Bu, vülger ekonominin buluşları içinde, eşi olmayan bir örnektir! Ekonomik bir kategorinin yerine, dalkavukça bir söz konmuştur, *voila tout*.* "Yabanıl, ok yaptığı zaman" diyor Senior, "bir iş yapmış olur ama tutumlu hareket etmiş olmaz". Bu, bize, toplumun ilk zamanlarında emek [sayfa 613] araçlarının, kapitalist yönünden bir perhiz olmaksızın nasıl ve niçin yapıldığını açıklamış oluyor. "Toplum ne kadar ilerlerse, o kadar çok perhiz yapmayı gerektirir."[48] Ve bu da, özellikle başkalarının çalışmasının meyvelerine elkoyma çabasını gösterenlerden beklenir. Emek-sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün koşullar da böylece birdenbire kapitalistin uyacağı çeşitli perhiz hareketlerine dönüşmüş olurlar. Buğdayın hepsi yenmeyip bir kısmı ekilirse – kapitalistin perhizidir. Şarabın olgunlaşması için zamana gerek varsa

* Hepsi bu. -ç.

[46] *l.c.*, s. 59.

[47] (Senior, *Principes fondamentaux de l'Écon. Pol., trad. Arrivabene*. Paris 1836, s. 309.) Eski klasik okula sadık kalanlar için bu kadarı fazlaydı. "Bay Senior, emek ve kâr deyimleri yerine, emek ve perhiz terimlerini koyuyor. Gelirini sermayeye dönüştüren kimse, gelirinin harcanmasının kendisine sağlayacağı zevk ve doyumdan perhizde bulunmuş olur. Kârın nedeni, sermaye değil, sermayenin üretken olarak kullanılmasıdır." (John Cazenove, *l.c.*, s. 130, not.) Buna karşılık John St. Mill, bir yandan Ricardo'nun kâr teorisini kabul eder, öte yandan Senior'ün "*remuneration of abstinence*" ["perhizin ödülü" -ç.] görüşünü benimser. Bütün diyalektiğin kaynağı hegelci çelişkiyi kendisine çok uzak bulduğu halde, saçma çelişkiler karşısında gayet rahattır. Vülger iktisatçı, insanın her hareketine, bu hareketin zıddından "perhiz" yapma gözüyle bakılabileceği düşüncesini hiç bir zaman aklına getirmemiştir. Yemek, oruçtan perhiz yapmaktır, yürümek ayakta durmaktan perhiz yapmaktır, çalışma tembellikten perhiz yapmaktır, aylaklık, çalışmaktan perhiz yapmaktır, vb.. Bu baylar, Spinoza'nın "*Determinatio est Negatio*" [belirleme olumsuzlamadır" -ç.] formülü üzerinde bir düşünseler çok iyi ederler.

[48] Senior, *l.c.*, s. 342, 343.

– kapitalistin perhizidir.[49] "Üretim araçlarını işçiye ödünç (!) olarak verdiği zaman", yani emek-gücünü bunlarla birleştirdiği zaman, kapitalist, kendini soymaktadır, bunları, buhar makinelerini, pamuğu, demiryollarını, gübreleri, atları vb. yiyip tüketecek yerde, emek-gücünden artı-değer sızdırmakta kullanmaktadır; ya da vülger iktisatçıların çocukça söyledikleri gibi, "bunların değerlerini" lüks ve diğer tüketim mallarına yatırarak boşuna harcamaktadır.[50] Kapitalistlerin bir sınıf olarak bu işi nasıl becerecekleri, vülger iktisatçıların bugüne kadar açıklamayı inatla reddettikleri bir sırdır. Dünyanın, hâlâ, salt Vişnu'nun bu modern tövbekârı, kapitalistin kendi kendisini cezalandırması ile yoluna devam edebilmesi yetmiyor mu? Yalnızca birikim değil, yalnızca "sermayenin muhafazasi bile, onu tüketme yolundaki günah çağrısına karşı koymak için sürekli bir çabayı gerektirir".[51] Tıpkı Georgia'lı köle sahibinin, zencilerin sırtından kamçıyla sağladığı artı-ürünün hepsini şampanya ile harvurup harman savursam mı, yoksa bir kısmını daha fazla zenci ve toprağa mı dönüştürsem diye düştüğü üzüntülü çıkmazdan, yakın zamanda, köleliğin kaldırılması ile kurtarılması gibi, kapitalistin de bu eziyetten ve şeytanın kışkırtmasından kurtarılması düpedüz bir insanlık borcudur.

Ne kadar farklı olurlarsa olsunlar toplumların ekonomik [sayfa 614] biçimlerinde, yalnızca basit yeniden-üretim değil, çeşitli derecelerde ve gitgide artan boyutlarda yeniden-üretim görülür. Ne kadar çok üretilirse o kadar çok tüketilir ve dolayısıyla o kadar fazla ürün, üretim araçlarına çevrilir. Bununla birlikte, bu süreç, emekçinin üretim araçları ve onunla birlikte kendi ürünü ve geçim araçları, onun karşısına sermaye biçiminde çıkmadığı sürece, kendisini sermaye birikimi ya da kapitalistin bir işlevi olarak ortaya koymaz.[52] Haileybury Kolejinde, ekonomi politik kürsüsünde Malthus'tan sonra bulunan ve birkaç yıl önce ölen Richard Jones, bu noktayı, iki önemli olgunun ışığı altında ayrıntılı olarak incelemiştir. Hint halkının büyük çoğunluğu kendi topraklarını işleyen

[49] "Hiç kimse ... ek değer elde etme umudunda olmadan, şarabını, buğdayını ya da bunların eşdeğerlerini tüketip bitirmek yerine ... sözgelişi, buğdayını toprağa ekip de bunu oniki ay orada bırakmaz ya da şarabını yıllarca mahzende bekletmez." (Scropc, *Polit. Econ*., edit. by. A. Potter, New York 1841, s. 133-134.)

[50] "Kapitalistin sahip olduğu değeri, yararlı ya da hoş şeylere çevirerek, kişisel kullanımına ayıracağı yerde üretim araçlarına geçirerek (kaba gerçegi ince sözlerle örtmek amacıyla kullanılan bu sözler, vülger ekonominin bilinen yöntemiyle, sömürülen işçiyi, diğer kapitalistlerin ödünç para verdiği ve kendisini sömüren sanayici kapitalist ile bir tutmak için söylenmiştir,) emekçiye ödünç vermek suretiyle, kendini tüketim zevkinden uzak tutması." (G. de Molinari, *l.c*., s. 36.)

[51] "La conservation d'un capital exige ... un effort constant potir résister à la tentation de le consommer." (Courcelle-Seneuil, *l.c*., s. 20.)

[52] "Ulusal sermayenin ilerlemesine en fazla katkıda bulunan belirli gelir sınıfları, ilerlemelerinin farklı aşamalarında değişirler ve bu nedenle, bu gelişmede farklı yerlerde bulunan uluslarda tamamen farklı olurlar. ... Kârlar... toplumun ilk aşamalarında. ücret ve rantlara oranla önemsiz bir birikim kaynağıdır. ... Ulusal sanayi gücünde oldukça büyük bir ilerleme olduğu zaman, kârlar, birikim kaynağı olarak daha önemli bir yer tutarlar." (Richard Jones, *Textbook etc.,* s. 16, 21.)

köylüler oldukları için, bunların ürünleri, emek araçları ve geçim araçları, hiç bir zaman, "gelirden tasarruf edilen ve bu nedenle de daha önce bir birikim sürecinden geçmiş bulunan bir fon şeklini almaz".[53] Öte yandan da, İngiliz yönetiminin, eski sistemi en azından bozduğu eyaletlerdeki tarım-dışı alanlarda çalışan emekçiler, tarımsal artı-ürünün bir kısmını, vergi (tribute) ya da rant biçiminde alan nüfuzlu kimseler tarafından doğrudan çalıştırılırlar. Bu ürünün bir kısmı, bu nüfuzlu kimseler tarafından ayni olarak tüketilir, bir kısmı da, emekçiler tarafından, bu adamların kullanımı için lüks eşyaya ve benzeri şeylere çevrilir, geriye kalan kısım, emek araçları kendilerinin olan emekçilerin ücretlerini oluşturur. Burada, üretim ile yeniden-üretim, gittikçe artan boyutlarda, o garip evliyanın, o hüzün verici şövalyenin, yani "perhizci" kapitalistin müdahalesi olmadan devam eder gider.

DÖRDÜNCÜ KESİM. – BİRİKİMİN MİKTARINI, ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE ORANTILI BÖLÜŞÜMÜNDEN BAĞIMSIZ OLARAK BELİRLEYEN KOŞULLAR. EMEK-GÜCÜNÜN SÖMÜRÜ DERECESİ. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ. KULLANILAN SERMAYE İLE TÜKETİLEN SERMAYE ARASINDAKI FARKIN BÜYÜMESİ. YATIRILAN SERMAYENİN BÜYÜKLÜĞÜ

Artı-değerin, sermaye ile gelire bölünme oranı belli ise, [sayfa 615] birikmiş sermayenin büyüklüğünün, artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı bulunacağı açıktır. Artı-değerin yüzde 80'inin sermayeleştirildiğini, yüzde 20'sinin tüketildiğini varsayarsak, biriktirilmiş sermaye, toplam artı-değerin 3.000 ya da 1.500 sterlin olmasına göre, ya 2.400 sterlin ya da 1.200 sterlin olacaktır. Demek oluyor ki, artı-değerin kitlesini belirleyen bütün koşullar, birikimin büyüklüğünün belirlenmesinde de rol oynuyorlar. Bunları biz, burada, bir kez daha gözden geçireceğiz, ancak, bunu, birikim bakımından yeni bir görüş açısı getirmeleri yönünden yapacağız.

Artı-değer oranının, her şeyden önce, emek-gücünün sömürülmesi derecesine bağlı bulunduğu anımsanacaktır. Ekonomi politik buna o derece fazla değer vermiştir ki, emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle birikimdeki hızlanmayı, emeğin sömürülmesindeki artış sonucu meydana gelen hızlanma ile bir tutmuştur.[54] Artı-değer üretimi ile ilgili

[53] *l.c.*, s. 36 *sq.*

[54] "Ricardo diyor ki, 'Toplumun farklı aşamalarında, sermayenin ya da emeğin istihdamı' (yani sömürüsü) 'için kullanılan araçların birikimi az ya da çok hızlıdır ve her durumda, bunun emeğin üretkenlik gücüne bağlı olması gerekir. Verimli toprakların bol bulunduğu yerlerde emeğin üretkenlik gücü genellikle en büyüktür.' Eğer birinci tümcede, emeğin üretkenlik gücüyle, herhangi bir ürünün onu el emeğiyle üreten kimselerin payına düşen kısmının küçüklüğü anlatılıyorsa, bu tümce, hemen hemen aynı şeyin yinelenmesi gibidir, çünkü, geriye kalan kısım, eğer sahibinin canı *isterse* sermaye birikimi için kullanılabilecek fondur. Ama, toprağın

kısımlarda, daima, ücretlerin en azından emek-gücünün değerine eşit olduğu öngörülmüştü. Bununla birlikte, ücretlerin bu değerin altına zorla düşürülmesi, uygulamada o kadar önemli bir rol oynar ki, bunun üzerinde bir an bile durmayacağız. Bu durum, emekçinin gerekli tüketim fonunu, belli sınırlar içinde, sermayenin birikim fonuna çevirir.

"Ücretlerin" diyor John Stuart Mill, "hiç bir üretken gücü yoktur; bunlar bir üretken gücün fiyatlarıdır. Ücretler, emek ile birlikte meta üretimine, ancak, aletlerin fiyatlarının bu aletlerin kendisiyle birlikte, bu üretime katkıda bulunmaları ölçüsünde katkıda bulunurlar. Eğer emeğe satınalınmaksızın sahip olunabilseydi, ücretten pekâlâ vazgeçilebilirdi.".[55] Ama, eğer işçiler havayla yaşayabilselerdi, bunların herhangi bir fiyatla satınalınmaları da sözkonusu olmazdı. Bu nedenle, bunların sıfır maliyetleri, matematik anlamda, kendisine daima biraz daha yaklaşılabilecek, ama hiç bir zaman ulaşılamayacak bir limittir. Emeğin maliyetini bu [sayfa 616] sıfır noktasına doğru durmadan zorlamak, sermayenin değişmeyen eğilimidir. 18. yüzyılın sık sık sözünü ettiğimiz bir yazarı, *Es-say on Trade and Commerce* adlı yapıtın yazarı, İngiltere'nin tarihsel görevinin, İngiltere'deki ücretleri, Fransa ve Hollanda düzeyine zorla indirmek olduğunu ilan ettiği zaman, yalnızca İngiliz kapitalizminin ruhundaki en gizli sırrı açığa vurmuş oluyordu.[56] Diğer şeyler yanında, safça şunları da söylüyor: "Eğer bizim yoksullarımız" (emekçiler için kullandığı teknik terim) "lüks içersinde yaşayacak olurlarsa ... emek, kuşkusuz pahalı olacaktır. ... Bizim manüfaktür işçilerimizin tükettiği, konyak, cin, çay, şeker, yabancı meyveler, bira, basma, enfiye, tütün vb. şeylerin ne lüks eşyalar olduğunu bir kez düşününüz."[57] Gözlerini gökyüzüne dikerek inleyen Northamptonshire'lı bir fabrikatörün yapıtından parçalar alır: "Fransa'da emek, İngiltere'ye göre üçte-bir ucuz; çünkü onların yoksulları çok çalışıyor ve yiyecekleri ile giyecekleri daha ehvendir. Yedikleri başlıca şeyler, ekmek, meyve, otlar, kökler ve kurutulmuş balıktır; eti nadiren yerler, buğday pahalılaşınca çok az ekmek yerler."[58] Denemecimiz şöyle devam ediyor: "Bunlara bir de, yalnızca

çok verimli olduğu yerlerde genellikle bu böyle olmaz." (*Observations on Certain Verbal Disputes etc.,* s. 74, 75.)

[55] J. Stuart Mill, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, Lond. 1844, s. 90, 91.

[56] *An Essay on Trade and Commerce*, Lond. 1770, s. 44. 1866 Aralık ve 1867 Ocak sayılarında The Times gazetesi de, aynı şekilde, İngiliz maden sahiplerinin, Belçikalı maden işçilerinin mutlu durumlarını anlatan ve yüreklerinden kopup gelen yazılarını yayınlamıştı; bu işçiler, "patronları" için yaşayabilmeleri için gerekli olandan bir kuruş bile fazla istemiyorlar ve almıyorlardı. Belçikalı maden işçileri büyük ıstırap içersindeydiler, ama, The Times, onları, böyle örnek işçiler diye gösteriyordu! 1867 yılının başında bu sözlerin yanıtı geldi: Marchienne'deki Belçikalı maden işçilerinin grevi, barut ve kurşunla bastırılmıştı.

[57] *l.c.*, s. 44, 46.

[58] Northamptonshire'lı fabrikatör, yüreği bu kadar dolu olan bir kimse için, *pia fraus* [bağışlanabilen sofuca bir hilekârlık ç.] yapıyor. O, güya İngiliz ve Fransız fabrika işçilerinin yaşamlarını karşılaştırıyor, ama yukarıya alınan sözlerinde, karışık bir biçimde kendisinin de itiraf ettiği gibi, Fransız tarım işçilerinin yaşamını anlatıyor.

su ya da hafif likörler içtikleri eklenmelidir; böylece pek az para harcamış oluyorlar. Bu durumu sağlamak çok zordur, ama olanaksız değildir; çünkü hem Fransa'da ve hem de Hollanda'da pekâlâ uygulanmıştır."[59] Yirmi yıl sonra, Amerikalı bir düzenbaz, baron unvanı verilmiş bir Yankee, Benjamin Thompson (*alias** Kont Rumford), hem tanrıyı, [sayfa 617] hem insanları hoşnut edecek aynı insancıl çizğiyi izlemiştir. Onun *Denemeler*'i, işçilerin olağan pahalı yiyecekleri yerine geçebilecek her türden tarifnameler ile dolu bir yemek kitabıdır. Aşağıda okuyacağınız, bu görkemli filozofun özellikle başarılı olan bir tarifnamesidir: "5 libre yulaf unu, 7.5 peni; 5 libre mısır, 6¼ peni; 3 penilik kırmızı ringa, 1 penilik tuz, 1 penilik sirke, 2 penilik biber ve tatlı otlar; hepsi 20¾ peni eder, ve bunlarla 64 kişiyi doyurabilecek çorba yapılır; ve yulaf ile mısırın ortalama fiyatı ile ... bu çorbanın 20 onsluk porsiyonu ¼ peniye çıkartılabilir."[60] Kapitalist üretimin ilerlemesi ile birlikte gelişen hileli yiyecekler, Thompson'un bu idealini gereksiz hale getirdi.[61] 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın ilk on yılında, İngiliz çiftçileri ile toprak sahipleri, toprak emekçilerine, bir kısmını ücret ve geri kalanını kilise yardımı şeklinde ödeyerek, mutlak asgari ücreti yürürlüğe koymuş oldular. İngiliz yabanıllarının, ücretleri, "yasal" bir tarifeye bağlama işindeki soytarılıklarına bir örnek: "Norfolk eşrafı, ücretleri saptadıkları zaman, diyor Bay Burke, birlikte öğle yemeği yediler; Berkli soylular, 1795 yılında, Speenhamland'da ücretleri saptadıkları zaman, emekçilerin de yemek yemelerini herhalde uygun görmemişlerdi. ... 8 libre 11 onsluk bir somun ekmek 1 şilin iken, adam başına [haftalık] gelirin 3 şilin olmasına, ve ekmek, 1 şilin 6 peni oluncaya kadar ücretin de buna uygun olarak artırılmasına karar vermişlerdi. Ekmek bu fiyatın üstüne çıkınca, ücret,

* Nam-ı diğer. -ç.

[59] *l.c.,* s. 70, 71. *Üçüncü Almanca baskıya not*. – Bugün, dünya pazarlarında, o zamandan beri yerleşen rekabet sayesinde, daha da ilerlemiş durumdayız. Parlamento üyesi Mr. Stapleton seçmenlerine şöyle diyor: "Çin, eğer, büyük bir sanayi ülkesi haline gelirse, Avrupalı işçi nüfusunun, rakiplerinin düzeyine inmeksizin savaşımı nasıl sürdürebileceklerini anlamıyorum." (*Times*, Sept. 3rd 1873, s. 8.) İngiliz sermayesinin arzu ettiği hedef, artık Kıta Avrupasındaki ücretler değil, Çin'deki ücretlerdir.

[60] Benjamin Thompson, *Essays Political, Economical and Philosophical etc*., 3 cilt. Lond. 1796-1802, vol. I, s. 294. Sir F. M. Eden, *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc*., adlı yapıtında, işliklerdeki gözcülere , Rumford dilenci çorbasını şiddetle tavsiye ediyor ve İngiliz emekçilerini azarlayarak uyarıyor: "Pek çok fakir insan, özellikle İskoçya'da aylar boyunca yalnız su ve tuzla yapılmış yulaf ve arpa bulamacı ile pekâlâ yaşayıp gidiyorlar." (*l.c*., vol. 1, book I, ch. 2, s. 503.) 19. yüzyılda da aynı belirtiler görülür. "Sağlığa çok yararlı un bulamacını İngiliz tarım emekçileri yemek istemediler ... eğitim durumunun daha iyi olduğu İskoçya'da bu önyargı belki de yoktur." (Charles H. Parry, M. D., *The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered,* London 1816, s. 69.) Bu aynı Parryne var ki, İngiliz emekçilerinin şimdi (1815), Eden zamanından (1797) çok daha kötü durumda olmalarından yakınıyor.

[61] Tüketim maddelerine hile karıştırılması konusunda kurulan son Parlamento Komisyonunun raporlarından da görüleceği gibi, İngiltere'de ilaçlara bile hileli maddeler karıştırılması olağan şeylerdendir. Örnek: Londra'da çok çeşitli eczanelerden satınalınan 34 afyonlu ilacın incelenmesi, bunlardan 31'inin haşhaş tohumu, buğday unu, zamk, kül, kum vb. gibi maddelerle karıştırıldığını göstermektedir. Bunlardan birkaç tanesinde afyonun zerresi bile bulunmuyordu.

ekmeğin fiyatı 2 şilin oluncaya kadar, buna uygun bir oran içinde azalacaktı; ve bu durumda alınacak besin, eskiye oranla adam başına $^1/_5$ kadar *az olacaktı*."[62] 1814 tarihli [sayfa 618] Lordlar Kamarası Soruşturma Komitesi önünde. A. Bennett adında büyük bir çiftçi, yargıç, yoksul yasası uygulayıcısı ve ücret düzenleyicisine şunlar sorulmuştu: "'Emekçilerin günlük işlerinin değeri ile düşkünlük yardımı arasında bir oran gözetiliyor mu?" Yanıt: "Evet gözetiliyor; her ailenin haftalık ücreti kişi başına bir tam ekmek (8 libre 11 onsluk) ve 3 peni olarak hesaplanır! ... Haftada bir bütün somun, bizce, bütün aileye bir hafta yeter; 3 peni ise elbise içindir, ama eğer kilise elbise bulursa bu 3 peni de ücretten düşülür. Bu uygulama, Wiltshire'ın bütün batı kesiminde ve sanırım bütün ülkede yaygındır."[63] O zamanın burjuva yazarlarından biri sesini yükseltiyor: "Yıllardır bunlar (çiftlik sahipleri), "hemşerilerinden saygıdeğer bir sınıfı, işevlerine sığınma zorunda bırakarak alçaltmışlar ... ve kendi kazançlarını yükselttikleri halde, çalışan emekçilerin birikim yapmasını engellemişlerdir."[64] Artı-değerin ve dolayısıyla sermaye birikim fonunun oluşmasında, emekçinin gerekli tüketim fonundan yapılan düpedüz soygunun günümüzde nasıl bir rol oynadığı, ev sanayii denilen alana bakılarak görülebilir. (Bölüm XV, Kesim 8.) Bu konuda daha fazla bilgi, daha sonra verilecektir.

Bütün sanayi kollarında, emek araçlarını kapsayan değişmeyen sermayenin (girişimin büyüklüğü ile belirlenen) belli sayıda emekçiye yeterli olması gerekmekle birlikte, bunun, çalışmaya koyulan emek miktarıyla orantılı olarak artması zorunluluğu da yoktur. Örneğin, 100 emekçinin günde 8 saat çalıştığı bir fabrikada 800 işsaati çalışılmış olur. Eğer kapitalist, bu miktarı yarıyarıya çoğaltmak isterse, 50 işçi daha çalıştırabilir; ama bu durumda, yalnız ücretler için değil, emek araçları için de daha fazla sermaye yatırması gerekir. A ma, bu 100 emekçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırırsa, elde bulunan emek araçları yetecektir. Bu durumda, yalnızca daha çabuk tüketilmiş olurlar. Emek-gücünün daha fazla yoğunlaştırılması ile elde edilen bu ek emek, artı-ürün ile artı-değeri (yani birikimin konusunu), sermayenin değişmeyen kısmında buna tekabül eden herhangi bir yükselme olmadığı halde artıracaktır. [sayfa 619]

İstihraç sanayiinde, madenler vb. hammaddeler, yatırılan sermayenin bir kısmını oluşturmaz. Bu durumda emeğin konusu, daha önceki bir emeğin ürünü olmayıp, metallerde, minerallerde, kömürde, taşta vb. olduğu gibi, doğa tarafından sağlanmış bir lütuftur. Böyle du-

[62] G. B. Newnham (avukat), A Revieiv of the Evidence before the Committee of the two Houses of Parliament on the Corn Laws, Lond. 1815, s. 20, not.

[63] *l.c.*, s. 19, 20.

[64] C. H. Parry, *l.c.*, s. 77, 69. Toprakbeyleri, İngiltere adına verdikleri, jakobenlere karşı verdikleri savaş için kendi kendilerine "tazminat" ödemekle kalmadılar, büyük servetler de edindiler. Aldıkları toprak kiraları, iki, üç, clört katına "ve bir keresinde, 18 yılda tam altı katına çıktı". (*l.c.*, s. 100, 101.)

rumlarda, değişmeyen sermaye, nerdeyse bütünüyle (emekçilerin gündüz ve gece vardiyalar halinde çalışmaları sonucu), artan bir emek miktarını emebilecek emek araçlarından oluşur. Diğer şeyler eşit olmak üzere, ürünün değeri ve kitlesi, harcanan emekle doğru orantılı olarak artar. Üretimin ilk gününde olduğu gibi, ilk ürün-biçimlendiricileri –insan ve doğa– şimdi de sermayenin maddi öğelerinin yaratıcıları haline gelmişlerdir, gene birarada calışırlar. Emek-gücünün esnekliği sayesinde, değişmeyen sermayede daha önceden herhangi bir artış olmaksızın birikim alanı genişlemiştir.

Tarımda, işlenmekte olan toprak, daha fazla tohum ve gübre kullanılmaksızın, genişletilemez. Ama bu yatırım bir kez yapıldıktan sonra, toprağın tamamen mekanik olarak işlenmesi, alınan ürünün niiktarı üzerinde olağanüstü bir etki yaratır. Aynı miktar emekçi tarafından harcanan daha fazla emekle, emek araçlarında herhangi b.ir yeni yatırımı gerektirmeksizin, verimlilik artırılır. Burada da gene işe herhangi bir yeni sermaye karışmaksızın, insanın doğa üzerinde doğudan etkinliği, daha büyük bir birikim kaynağı halini alır.

Ensonu, manüfaktür sanayii adı verilen alanda, her ek emek harcaması, buna tekabül eden ek bir hammadde harcamasını öngördüğü halde, emek araçları için kesenkes böyle bir harcamayı gerektirmez. İstihraç sanayii ile tarım, manüfaktür sanayiine hammadde ile emek araçlarını sağladığı için, bunların ek sermaye yatırımı olmaksızın yarattığı ek ürünler de, manüfaktür sanayiinin yararınadır.

Genel sonuç: başlıca iki servet yaratıcısını, emek-gücü ile toprağı kendisiyle birleştiren sermaye, birikim öğelerini kendi büyüklüğü ile, ya da kendilerinde varolduğu, halen üretilmiş bulunan üretim araçlarının değer ve kitleleriyle açıkça belirlenen sınırlar ötesinde çoğaltmak olanağını veren bir genişleme gücü kazanır.

Sermaye birikiminde önemli diğer bir etmen de, toplumsal emeğin üretkenlik derecesidir.

Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla [sayfa 620] belli büyüklükte bir artı-değerin somutlaştığı ürün kitlesi de büyür. Artı-değer oranının aynı kalması ve hatta düşmesi durumunda, eğer bu düşüş, emeğin üretkenliğindeki yükselişe, göre daha yavaş ise, artı-ürün kitlesi büyür. Bu ürünün gelir ve ek sermayeye bölünme oranı aynı kaldığında, bu nedenle, kapitalistin tüketimi, birikim fonunda herhangi bir azalma olmaksızın artabilir. Birikim fonunun nispi büyüklüğü, tüketim fonu aleyhine artabilir, oysa metaların ucuza elde edilmesi sonucu, kapitalistin emrine eskisi kadar ve hatta daha fazla zevk aracı verilmiş olur. Ama, daha önce de gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artış, emekçinin ucuzlaması ile elele gittiği için, gerçek ücretler yükselse bile artı-değer oranı büyür. Gerçek ücretler hiç bir zaman, emeğin üretkenliği ile aynı oranda yükselmez. Bunun için de, aynı değerde değişen sermaye, daha fazla emek-gücü, dolayısıyla daha faz-

la emeği harekete getirir. Değişmeyen sermaye şeklindeki aynı miktarda değer, daha fazla üretim aracında, yani daha fazla emek aracında, emek malzemesinde ve yardımcı malzemede somutlaşır; bu nedenle, hem kullanım-değeri ve hem de değer üretimi için daha çok öğe sağlar ve bunlar ile de daha fazla emeği yutabilir. Bu yüzden, ek sermayenin değeri aynı kalsa ve hatta azalsa bile, gene de hızlanan bir birikim olur. Yeniden-üretimin boyutları, yalnız maddi olarak genişlemekle kalmaz, artı-değer üretimi de ek sermayenin değerinden daha büyük bir hızla artar.

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, üretim sürecine daha önce girmiş bulunan başlangıç sermayesi üzerinde de tepki yapar. İşlemekte olan değişmeyen sermayenin bir kısmı, makine vb. gibi kısa sürede tüketilmeyen ve bunun için de yeniden üretilmeyen ya da yerine aynı türden yenileri konmayan emek araçlarından meydana gelir. Ama her yıl bu emek araçlarının bir kısmı yokolur ya da üretken işlevinin sınırına yaklaşır. O yıl artık, yeniden-üretimi için, aynı türden yenileriyle değişilmesi için zaman gelmiş demektir. Bu emek araçlarının kullanılıp tüketilmesi sırasında, eğer emeğin üretkenliğinde bir artış olmuş ise (bu üretkenlik bilim ve teknolojideki aralıksız ilerleme ile durmadan gelişir), daha yeterli ve (bu artan yeterliliğe göre) daha ucuz makineler, araçlar, gereçler vb., eskilerinin yerini alır. Kullanılmakta olan emek araçlarındaki devamlı ufak-tefek iyileştirmeler dışında, eski sermaye, daha üretken biçimde yeniden üretilmiş olur. [sayfa 621] Değişmeyen sermayenin diğer kısmı, hammadde ile yardımcı maddeler, devamlı olarak bir yıldan daha az zamanda yeniden üretilir, tarımdaki yeniden-üretim ise çoğunlukla bir yıl alır. Bunun için, uygulanan her geliştirilmiş yöntem, yeni sermaye ile kullanılmakta olan eski sermaye üzerinde hemen hemen aynı zamanda etki yapar. Kimya alanındaki her ilerleme, yalnız yararlı maddelerin sayılarını artırmakla ve zaten bilinmekte olanlara daha da geniş kullanım alanları açmakla kalmaz, böylece sermayedeki büyüme ile birlikte yatırım alanlarında da bir genişlemeye olanak sağlar. Aynı zamanda, üretim ve tüketim artıklarının da tekrar yeniden-üretim sürecine sokulması yollarını öğreterek, önceden sermaye yatırımını gerektirmeksizin, sermayeye yeni malzemeler kazandırır. Salt emek-gücünün gerilimindeki yükselme sonucu doğa zenginliklerinin daha fazla sömürülmesi gibi, bilim ile teknoloji de, halen işletilen sermayeye, o günkü büyüklüğünden bağımsız olarak yeni bir genişleme gücü kazandırır. Bunlar, aynı zamanda, başlangıçta yatırılan sermayenin yenilenme aşamasına ulaşan kısmı üzerinde de tepki yaratırlar. Bu kısım, yeni bir biçime geçerken, eski haliyle kullanılıp tüketildiği sırada meydana gelen toplumsal gelişmeyi, karşılığında hiç bir şey ödemeksizin kendi bünyesine katar. Üretken güçteki bu gelişme, kuşkusuz, halen işlemekte bulunan sermayede kısmi bir değer kaybına yolaçar. Bu değer kaybı, kendisini, rekabet nedeniyle şiddetle duyurduğu sürece,

asıl yük, kapitalistin uğradığı zararı, kendisini daha fazla sömürerek karşılamaya çalıştığı emekçinin sırtına yüklenir.

Emek, tükettiği üretim araçlarının değerini, ürettiği ürüne aktarır. Öte yandan, belli bir emek miktarı ile harekete getirilen üretim araçlarının değerleri ile kitleleri, emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle birlikte artar. Aynı miktar emek, daima ürettiği ürüne, ancak aynı miktar yeni değer-katmakla birlikte, emek aracılığı ile ürünlere aktarılan eski sermaye-değer, emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle birlikte artar.

Örneğin, bir İngiliz ve bir Çinli iplik eğiricisi, aynı çalışma yoğunluğu ile aynı süre çalışabilirler ve bu durumda bir haftada eşit miktarda değer yaratırlar. Bu eşitliğe karşın, büyük bir otomatik makine ile çalışan İngiliz işçinin haftalık üretiminin değeri ile, bir elçıkrığı ile çalışan Çinlininki arasında büyük fark vardır. Aynı sürede Çinli bir libre pamuk eğirdiği halde, İngiliz [sayfa 622] birkaç yüz libre pamuk eğirir. Yüzlerce kez daha büyük bir eski değerler toplamı, yeni ve yararlı bir şekilde tekrar ortaya çıkarak ürünün değerini kabartır ve böylece sermaye olarak yeniden iş görebilir. Friedrich Engels'in bize öğrettiği gibi, "1782 yılında, İngiltere'de üç yıllık tüm pamuk ürünü, işçi yokluğundan öylece kalmıştı ve eğer yeni bulunan makine imdadına yetişip de eğirilmeseydi gene de öyle yüzüstü kalacaktı."[65] Makine şeklinde somutlaşan emek, kuşkusuz tek bir insan bile yaratamaz, ama az, sayıda emekcinin, nispeten küçük miktarda canlı emek ilavesiyle, yalnız pamuğun üretken bir biçimde tüketilmesi ve ona yeni bir değer katılması değil, eski değerinin de iplik vb. şeklinde korunmasını da sağlamıştır. Aynı zamanda, yünün yeniden-üretiminin artmasına da neden olmuş ve bunu isteklendirmiştir. Yeni değer yaratırken eski değeri de aktarmak, canlı emeğin doğal niteliği ve özelliğidir. Demek oluyor ki, etkinliği, oylumu ve değeri artan üretim araçları ve dolayısıyla üretken gücündeki gelişme sonucu oluşan birikim ile birlikte emek, durmadan artan bir sermaye değerini, daima yenilenen bir şekil içinde korur ve ebedileştirir.[66] Emeğin bu doğal gücü,

[65] Friedrich Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, s. 20.

[66] Klasik ekonomi, emek ve değer yaratma sürecini yetersiz ve eksik tahlil etmesi nedeniyle, Ricardo'da da görülebileceği gibi, yeniden-üretimin bu önemli öğesini hiç bir zaman doğru dürüst kavrayamamıştır. Örneğin Ricardo diyor ki, üretici güçte ne gibi bir değişiklik olursa olsun, "bir milyon insan fabrikalarda daima aynı değeri yaratırlar". Eğer bu insanların emeklerinin büyüklüğü ve yoğunluk derecesi belli ise, bu, doğrudur. Ama bu, emeklerinin üretkenlikleri farklı bir milyon insanın, kitleleri çok farklı üretim araçlarını ürün haline getirmelerine ve bu nedenle ürünlerinde çok farklı değer kitlelerini korumalarına, dolayısıyla bunlar tarafından sağlanan sonuçların çok farklı olmalarına engel değildir; Ricardo, bunu, çıkardığı bazı sonuçlarda gözden kaçırmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ricardo, bu aynı örneğe dayanarak *J. B.* Say'a, kullanım-değeri (o, burada, buna servet ya da maddi zenginlik diyor) ile değişim-değeri arasındaki farkı anlatmaya boşuna çalışmıştır. Say'ın yanıtı şudur; "Quant à la difficulté qu'élève Mr. Ricardo en disant que, par des procédés mieux entendus un million de personnes peuvent produire deux fois, trois fois autant de richesses, sans produire plus de valeurs, cette difficulté n'est pas une lorsque l'on considère, ainsi qu'on le doit, la production comme un échange dans lequel on donne les services productifs de son travail, de sa terre, et de ses capitaux, pour obtenir des produits. C'est par la moyen de ces services productifs que nous acquérons tous les produits qui sont au monde. ... Or ... nous sommes d'autant plus riches, nos

sanki, kendisiyle kaynaştığı [sayfa 623] sermayenin bir niteliği ve özelliği imiş gibi görünür; tıpkı, toplumsal emeğin üretken gücünün, sermayeye özgü nitelikler görünüşüne bürünmesi, ve gene tıpkı kapitalistlerin artı-emeğe durmadan elkoymalarının, sermayenin devamlı olarak kendi kendisini genişletmesi şeklinde görünmesi gibi.

Sermayenin artması ile birlikte, işletilen sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark da büyür. Bir başka deyişle, binalar, makineler, su boruları, iş hayvanları, türlü gereçler gibi, uzun ya da kısa bir süre için, durmadan yinelenen üretim sürecinde yer alan, ya da belirli bir yararlı etkinin sağlanmasına hizmet eden ve bu sırada yavaş yavaş aşınarak değerlerini ancak parça parça yitiren ve bu nedenle de bu değeri ürüne ancak parça parça aktaran emek araçlarının değeri ile maddi kitlesinde bir artma olur. Bu emek araçlarının, ürüne değer katmaksızın, [sayfa 624] ürün biçimlendiricisi olarak hizmet etmeleri, yani bütünüyle kulla-

services productifs ont d'autant plus de valeur, qu'ils obtiennent dans l'échange appelé production, une plus grande quantité de choses utiles." ["Bay Ricardo'nun, daha becerikli yöntemlerle, bir milyon kişi, daha çok değer üretmeksizin, eskisinden iki kez, üç kez daha çok zeninlik üretebilir diyerek önümüze diktiği güçlüğe gelince, üretim, düşünülmesi gerektiği gibi, *ürünler* elde etmek için, *emeğinin, toprağının ve sermayelerinin üretken hizmetlerinin* verildiği *bir değişim olarak* düşünüldüğü zaman, bu güçlük, bir güçlük olmaktan çıkar. Dünyada bulunan tüm ürünleri işte bu üretken hizmetler aracıyla elde ederiz. ... Öyleyse ... üretken hizmetlerimiz, *üretim adı verilen değişmde* ne kadar çok yararlı şey elde ederse, biz, o kadar zengin, üretken hizmetlerimiz de o kadar değerli demektir."] (J. B. Say, *Lettres à M. Malthus*, Paris 1820. s. 168. 169.) Aydınlığa kavuşturulması gereken "*difficulté*" ["güçlük" - ç.] –bu güçlük Ricardo için değil, Say için vardır– şu oluyor: Emeğin üretkenlik gücündeki artış nedeniyle, kullanım-değerleri miktarı arttığı zaman değişim-değeri niçin artmaz? Yanıt: bu güçlük, eğer izin verirseniz, kullanım-değerine değişim-değeri demekle karşılanmış oluyor. Değişim-değeri, *one way or another* [şu ya da bu şekilde - ç.] değişim ile ilişkili bir şeydir. Bu yüzden eğer üretime, emek ile üretim araçlarının ürünle değiştirilmesidir denilecek olursa, üretimin daha fazla kullanımdeğeri sağlaması oranında dahi fazla değişim-değeri elde edeceğiniz gün gibi açıktır. Bir başka deyişle, bir emek gücü, çorap fabrikatörüne ne kadar fazla kullanım-değeri, yani çorap sağlarsa, o, çorap bakımından o kadar zengindir demektir. Ne var ki, Say, birdenbire, "daha büyük miktarda" çorap olunca bunların fiyatlarının (bu fiyatın, kuşkusuz değişim-değeri ile bir ilgisi yoktur!) düşeceğini anımsar, "çünkü rekabet onları" (üreticileri) "ürünleri kendilerine neye maloluyorsa o fiyattan satmaya zorlar". İyi ama, eğer kapitalist, mallarını maliyet fiyatına satarsa, kâr nereden gelir? *Never* mind [aldırmayın -ç.] efendim! Say, artan üretkenlik nedeniyle şimdi herkesin, belli bir eşdeğer karşılığı bir yerine iki çift çorap sahibi olduğunu ilân eder. Böylece vardığı sonuç, Ricardo'nun, onun çürütmeye çalıştığı önermesinin ta kendisi oluyor. Bu muazzam düşünce çabasından sonra, zafer sevinci ile Malthus'a seslenir. "Telle est, monsieur, la doctrine bien liée, sans laquelle il est impossible, je de déclare, d'expliquer les plus grandes difficultés de 1'éonomie politique, et notamment, comment il se peut qu'une nation soit plus riche lorsque ses produits dimunuent de valeur, quoique richesse soit de la valeur." ["İşte Bayım, ekonomi politiğin en büyük güçlüklerinin ve bu arada, zenginlik değer olduğu halde, ürünlerinin değeri azaldığı zaman, bir ülkenin nasıl olup da daha zengin olabildiğini *iddia ediyorum*, kendisi olmaksızın açıklamanın olanaksız bulunduğu tutarlı öğreti."] (*l.c*, s. 170.) Bir İngiliz iktisatçısı, Say'ın *Lettres*'inde görülen aynı türden eliçabuklukları için şöyle söylüyor: "Bu yapmacık konuşma şekli, bütün olarak, Say'ın kendi öğretisi olduğunu söylemekten pek hoşlandığı ve halen *dans plusieurs Partıes de l'Europe* [Avrupa'nın birçok yerinde -ç.] olduğu gibi Hertford'da da okutulmasını Malthus'a ciddiyetle öğütlediği şeyi meydana getirirler. Say diyor ki: 'Eğer bütün bu önermelerde paradoksal bir nitelik görürseniz, bunların ifade ettikleri şeyleri gözünüzün önüne getiriniz, cesaretle söyleyebilirim ki, bunların çok basit ve aklauygun şeyler olduğunu göreceksiniz.' Kuşkusuz: ama gene aynı süreç sonucu, bunlar başka her şey olarak ortaya çıkarlar, ama özgün olarak asla." (*An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc.*, s. 116, 110.)

nıldıkları halde, yalnızca parça parça tüketilmeleri oranında, daha önce de gördüğümüz gibi, tıpkı su, buhar, hava, elektrik vb. gibi doğal güçlerden yararlanma şeklinde bedava hizmet ederler. Geçmiş emeğin bu bedava hizmeti, canlı bir emek tarafından ele geçirilip yaşayan bir ruhla doldurulunca, birikimin ilerleyen aşamalarıyla birlikte artar.

Geçmişte harcanan emek daima sermaye kılığına büründüğü için, yani A'nın, B'nin, C'nin vb. emeğinin pasifi, işçi olmayan X'in aktifi şeklini aldığı için, burjuvalar ile ekonomi politikçiler, İskoçyalı deha MacCulloch'a göre, faiz, kâr vb. bile alması gereken ölü ve geçmiş emeğin hizmetlerini öve öve bitiremezler.[67] Bu nedenle, geçmiş emeğin, üretim araçları biçimi içinde, canlı emek sürecine yaptığı durmadan artan ölçüdeki büyük yardım, işçideri karşılığı ödenmeden alınan ve ona yabancılaştırılan geçmiş emek şekline, yani onun kapitalistçe biçimine atfedilir. Bir köle sahibinin, emekçiyi, kölelik niteliği dışında düşünememesi gibi, kapitalist üretimin uygulayıcıları ile bunların küçük lafebesi ideologlarının da, üretim araçlarını, bugün taktıkları uzlaşmaz karşıt toplumsal maskeden ayrı olarak düşünmeleri de olanaksızdır.

Emek-gücünün sömürülme derecesi belli olduğuna göre, üretilen artı-değerin kitlesi, aynı anda sömürülen işçi sayısı ile belirlenir; bu da, değişik oranlarda olmakla birlikte, sermayenin büyüklüğü ile uygun olur. Bunun için, birbirini izleyen birikimler ile sermaye ne kadar çok artarsa, tüketim ve birikim fonlarına bölünen değerin toplamı da o kadar artar. İşte bunun için, kapitalist, hem daha keyifli bir yaşam sürer ve hem de daha fazla bir "perhiz" yapmış olur. Ve ensonu, yatırılan sermayenin kitlesiyle birlikte üretimin boyutları büyüdükçe, üretimin bütün yayları da daha büyük bir esneklikle çalışmaya başlar.

BEŞİNCİ KESİM. – SÖZDE EMEK-FONU

Sermayenin, sabit bir büyüklük olmayıp, toplumsal zenginliğin esnek ve her yeni artı-değerin, gelir (*revenue*) ve ek sermaye [sayfa 625] olarak bölünmesiyle durmadan dalgalanan bir parçası olduğu, bu inceleme sırasında görülmüş bulunmaktadır. Ayrıca, işleyen sermayenin büyüklüğü belli olsa bile, onda somutlaşmış bulunan emek-gücünün, bilim ve toprağın (bundan, ekonomik anlamda, insandan bağımsız olarak doğa tarafından sağlanan her türlü emek koşulları anlaşılmalıdır), sermayeye, belli sınırlar içinde, kendi büyüklüğünden bağımsız bir hareket alanı sağlayan esnek güçleri oluşturdukları da görülmüştü. Bu incelemede, dolaşım sürecinin, aynı sermaye kitlesinin çok farklı derecelerde etkinlik göstermesine yolaçan her türlü etkilerini de bir yana bıraktık. Kapitalist üretimin kendi getirdiği sınırları kabul ettiğimiz için,

[67] MacCulloch, "*wages of past labour*"a ["geçmişte harcanmış emeğin ücretleri" -ç.] ait patenti, Senior'ün "*wages of abstinence*"e ["perhizin ücreti" -ç.] ait patentten çok daha önce almıştı.

yani toplumsal üretim sürecini tamamıyla kendiliğinden, doğup gelişen şekli içinde ele aldığımız için, üretim araçları ve mevcut emek-gücü kitlesiyle doğrudan doğruya ve bir plana uygun olarak uygulanabilecek daha aklayatkın herhangi bir durum üzerinde hiç durmadık. Klasik iktisat, toplumsal sermayeyi, sabit bir etkinlik derecesine sahip, sabit bir büyüklük olarak kabul etmeyi daima pek sevmişti. Ama bu önyargı, ilk kez, 19. yüzyılın sıradan burjuva zekasının, yavan, ukala ve boşboğaz kahini, darkafalılar şahı Jeremy Bentham tarafından bir dogma olarak yerleştirilmişti.[68] Martin Tupper ozanlar arasında ne ise, Bentham da filozoflar arasında odur. Bunların her ikisi de, olsa olsa, ancak, İngiltere'de imal edilebilirdi.[69] Onun yerleştirdiği dogmaya göre, üretim [sayfa 626] sürecinin en yaygın olayları, örneğin birden genişlemeleri ve daralmaları, ve hatta birikimin kendisi bile, tamamen açıklanamaz şeyler haline gelir.[70] Bu dogma, Bentham'ın kendisi tarafından olduğu kadar, Malthus, James Mill, MacCulloch vb. tarafından da, mazur gösterme amaçları için kullanılmış ve özellikle de, sermayenin bir kısmını, yani değişen sermayeyi ya da emek-gücüne çevrilebilen kısmı, sabit bir büyüklük olarak göstermek üzere bundan yararlanılmıştır. Değişen sermayenin malzemesinin, yani bunun emekçiler için temsil ettiği geçim araçları kitlesinin ya da emek-fonu denilen şeyin, toplumsal servetin doğa yasaları ile belirlenmiş, değiştirilmesi mümkün olmayan ayrı bir parçası olduğu masalı uydurulmuştur. Toplumsal servetin değişmeyen sermaye ola-

[68] Diğerleri arasında karşılaştırınız: Jeremy Bentham, *Théorie des Peines et des Récompenses*, traduct. d'Et. Dumont, 3. baskı, Paris 1826, c. II, kitap IV, bölüm II.

[69] Bentham, katıksız bir İngiliz ürünüdür. Bizim filozof Christian Wolff da dahil, böylesine harcıalem bir şeyle, böylesine kendine güvenle çalım satmak hie bir devirde hiç bir ülkede görülmemiştir. Yararlılık ilkesi, Bentham'ın bir buluşu değildir. O, yalnızca, Helvetius ile başka Fransızların daha 18. yüzyılda ve hem de espri ile söylediklerini kendi sıkıcı anlatımı ile yinelemekten öte bir şey yapmamıştır. Köpeğe neyin yararlı olduğunu bilmek için, köpeğin niteliğinin ineelenmesi gerekir. Bu niteliğin kendisi, yararlılık ilkesinden çıkartılamaz, Bunu insana uygularsak, insanın bütün hareketlerini, eylemlerini, ilişkilerini vb. yararlılık ilkesi açısından incelemek isteyen bir kimse, önce insan doğasını genel bir çerçeve içersinde, sonra da her tarihsel çağda değişmiş şekliyle ele almak zorundadır. Bentham, bu işi, kısa yoldan çözümlüyor. Kupkuru bir saflıkla, modern bir bakkalı, özellikle bir İngiliz bakkalını normal bir insan olarak alır. Bu acayip normal insana ve onun dünyasına yararlı olan her şey, mutlak yararlıdır. Sonra da bu ölçütü, geçmişe, bugüne ve geleceğe uyguluyor, Sözgelişi hıristiyan dini, "yararlıdır", çünkü, onun din adına yasakladığı aynı kusurları, ceza yasaları da. hukuk adına yasaklamaktadır. Sanat eleştirisi "zararlıdır", çünkü, değerli ve soylu kimselerin Martin Tupper'den, ve benzerlerinden aldıkları zevki bozmaktadır. Gözüpek delikanlı, benimsediği, "*nulla dies sine linea*" ["çiziktirmeksizin tek bir gün geçmemeli" -ç.] özdeyişine uyarak, dağlarca kitap yazmıştır. Eğer dostum Heinrich Heine'nın yürekliliği bende de olsaydı, Bay Jeremy'ye burjuva budalalığının dehası derdim.

[70] "Ekonomi politikçiler, belli bir miktar sermaye ile belli sayıda işçiyi, aynı biçim güce sahip ya da belli ve aynı biçim yoğunlukta iş gören üretken araçlar gibi ele almaya çok yatkındırlar. Metaları ... üretimin biricik öğeleri ... olduğunu öne süren kimseler ... üretimin asla genişletilemeyeceğini tanıtlamış olurlar, çünkü, böyle bir genişlemenin vazgeçilmez koşulu, yiyeceklerin, hammaddelerin ve aletlerin daha önce çoğaltılmış olmalarını gerektirir, ki bu da, aslında, daha önce bir artış olmaksızın üretimde de bir artış olmayacağını, bir başka deyişle, artışın olanaksız bir şey olduğunu savunmak demektir." (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes*, s. 58 ve 70.) Bailey, dogmayı, esas olarak, dolaşım süreci açısından eleştirir.

rak, ya da maddi ifadesiyle üretim aracı olarak iş görecek kısmını harekete getirmek için belirli miktarda canlı emek gerekir. Bu miktar, teknik bakımdan bellidir. Ama ne bu emek-gücü kitlesini akıcı hale getirmek için gerekli emekçi sayısı bellidir (çünkü bu, bireysel emek-gücünün sömürü derecesi ile değişir), ne de bu emek-gücünün fiyatı; yalnızca bunun alt sınırı bellidir, ama o da, son derece değişkendir. Bu dogmanın temelinde yatan gerçekler şunlardır: Bir yandan, emekçinin, toplumsal servetin, emekçi-olmayanlar için keyif ve zevk aracı, ve bir de üretim aracı diye ikiye bölünmesi konusunda söz hakkı yoktur.[71] Öte yandan, emekçi, sözde emek-fonunu, ancak uygun ve istisnai durumlarda zenginlerin "gelirleri" aleyhine genişletebilir. [sayfa 627]

Emek-fonunun kapitalist bir görüşle sınırlandırılmasının, onun doğal ve toplumsal sınırlarıymış gibi gösterilme çabasının nasıl bir budalaca totoloji ile sonuçlandığı, örneğin Profesör Fawcett'te görülebilir.[72] "Bir ülkenin döner sermayesi, o ülkenin ücret fonudur. Yani eğer biz, her emekçinin aldığı ortalama ücreti para olarak hesaplamak istersek, bu sermaye toplamını işçi nüfusu sayısına bölmemiz yeter."[73] Bu, şu anlama geliyor: önce biz, fiilen ödenen bireysel ücretleri biraraya getirip toplayacağız ve sonra bunun Tanrı ve doğa tarafından belirlenip bize ihsan edilen emek-fonunun toplam değeri olduğunu tanıtlayacağız. En sonunda da, bu elde ettiğimiz toplamı, emekçi sayısına bölerek, adam başına düşen ortalama ücreti bulacağız. Bu, eşi az görülen bir hilekârlık örneğidir. Ama gene de bu, Bay Fawcett'in aynı anda şunları da söylemesine engel olmuyor: "İngiltere'de bir yıl içinde biriktirilen toplam servet, iki kısma ayrılır; bir kısmı sanayimizi devam ettirmek için sermaye olarak kullanılır, diğeri ise diş ülkelere ihraç edilir. ... Yalnızca bir kısmı ve belki de bu ülkede yılda biriktirilen servetin pek de çok olmayan bir kısmı, kendi sanayimize yatırılır."[74]

Anlaşıldığına göre, İngiliz işçilerine herhangi bir eşdeğer verilmeksizin onlardan sızdırılan yıllık artı-ürünün büyük bir kısmı, böylece, İngiltere'de değil, yabancı ülkelerde sermaye olarak kullanılıyor. Ve bu

[71] John Stuart Mill, *Principles of Political Economy* adlı yapıtında şöyle der: "Gerçekten ağır ve yorucu, gerçekten usandırıcı işler, diğerlerinden daha fazla ücret verilmek yerine hemen her zaman en düşük ücret ödenen işler olur. ... Yapılan iş ne kadar tiksindirici ise, alınacak karşılığın o kadar düşük olacağı kesindir. ... Katlanılan güçlükler ile kazanç, adaletli bir toplumda olması gerektiği gibi, doğru orantılı olacağına, genellikle bunlar, birbirleriyle ters orantılıdır." Yanlış bir anlamayi önlemek için şurasını da belirtmek isterim ki, John Stuart Mill gibi kimseler, geleneksel ekonomik dogmaları ile modern eğilimleri arasındaki çelişki nedeniyle kınanmakla birlikte. bunların, vülger ekonomik mazur göstericiler sürüsü ile aynı sınıfa sokulması çok yanlış olur.

[72] H. Fawcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge, *The Economic Position of the British Labourer*, London 1865, s. 120.

[73] Okura burada şurasını anımsatmak isterim ki, "değişen ve değişmeyen sermaye" kategorilerini ilk kez ben kullandım. Adam Smith'ten beri ekonomi politik, bu kategorilerin içerdiği temel farklılıkları, sabit ve döner sermayenin dolaşım sürecinden ileri gelen salt biçimsel farklılıklar ile karıştırmıştır. Bu nokta üzerinde daha fazla ayrıntı için, II. Kitabın [Cildin] İkinci Kısmına bakınız.

[74] Fawcett, *l.c.*. s. 122, 123.

şekilde ihraç edilen ek sermaye ile birlikte, Tanrı ile Bentham tarafından icat edilen "emek-fonu"nun bir kısmı da ihraç edilmiş oluyor.[75]

[sayfa 628]

[75] Her yıl, yalnız sermayenin değil, emekçilerin de göçmen olarak İngiltere'den ihraç edildikleri söylenebilir. Bununla birlikte, metinde, büyük kısmı emekçi olmayan göçmenlerin mallarından sözedilmemektedir. Bunların büyük kısmı çiftçilerin oğullarıdır. Faize verilmek üzere her yıl dışarıya götünülen ek sermaye, yıllık göçün yıllık nüfus artışına olan oranından çok daha büyüktür.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİST BİRİKİMİN GENEL YASASI

BİRİNCİ KESIM. – SERMAYENİN BİLEŞİMİ AYNI KALIRKEN, BİRİKİMLE BİRLİKTE EMEK-GÜCÜNE DUYULAN TALEBİN ARTMASI

Bu bölümde, sermayedeki büyümenin işçi sınıfının yazgısı üzerinde yaptığı etkiyi ele alacağız. Bu incelemede önemli etmen, sermayenin bileşimi ve birikim süreci sırasında geçirdiği değişikliklerdir.

Sermayenin bileşimi, ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer yönünden bu bileşim, sermayenin, değişmeyen sermaye ya da üretim araçlarının değeri ve değişen sermaye ya da emek-gücünün değeri, yani toplam ücretlerin tutarı olarak bölünme oranı ile belirlenir. Üretim süreci içindeki işlevleri nedeniyle maddi açıdan bakıldığında her sermaye, üretim araçları ile canlı emek-gücüne bölünür. Bu ikinci bileşim, bir yandan, kullanılan üretim araçlarının kitlesi ile, öte yandan bunların kullanılması için gerekli olan emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben, bunların ilkine, sermayenin *değer bileşimi*, ikincisine *teknik bileşimi* [sayfa 629] diyorum. Bu ikisi arasında sıkı bir bağıntı vardır. Bunu anlatmak

için sermayenin değer bileşimine, bunun, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişmeleri yansıtması açısından, sermayenin organik bileşimi diyorum. Ayrıca bir nitelendirme yapmaksızın, sermayenin bileşimi dediğim zaman, bundan, daima, sermayenin organik bileşimi anlaşılmalıdır.

Belli bir üretim koluna yatırılan pek çok bireysel sermayeler, birbirleriyle şu ya da bu derece farklı bileşime sahiptirler. Bunların bireysel bileşimlerinin ortalaması, bu üretim kolundaki toplam sermayenin bileşimini verir. Ensonu, biitün üretim kollarında bu ortalamaların ortalaması, bir ülkenin toplam toplumsal sermayesinin bileşimini verir ve biz, aşağıdaki incelememizde, en sonunda yalnız bununla ilgileneceğiz.

Sermayenin büyümesi, değişen öğesinin, yani emek-gücüne yatırılan kısmının büyümesini birlikte getirir. Artı-değerin ek sermayeye çevrilen bir kısmının daima değişen sermayeye ya da ek emek-fonuna yeniden dönüştürülmesi gerekir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, eğer sermayenin bileşimi de aynı kalıyorsa (yani, belirli bir üretim araçları kitlesinin harekete geçirilmesi için daima aynı miktarda emek-gücü gerekiyorsa), bu durumda, emeğe duyulan talep ile emekçilerin geçim-fonlarının, sermaye ile aynı oranda artacağı ve sermayenin artış hızı ne kadar fazla olursa, bu artışın da, o kadar hızlı olacağı açıktır. Sermaye, her yıl, bir kısmı başlangıç sermayesine eklenen bir artı-değer ürettiği için ve bu artış da zaten işlemekte olan sermayenin büyümesiyle birlikte çoğaldığına göre, ve ensonu yeni pazarların açılması ya da yeni ortaya çıkan toplumsal gereksinmeler vb. gibi zenginleşme isteğini kamçılayan özel dürtüler altında, sermaye yatırımı için yeni alanların ortaya çıkmasıyla, artı-değer ya da artı-ürünün sermaye ve gelire bölünmesindeki bir değişmeyle, birikimin boyutlarında ani bir artış olabilir, birikmiş sermaye gereksinmesi, emek-gücü ya da emekçi sayısındaki artıştan fazla olabilir; emekçiye duyulan talep, emek arzını aşabilir ve bu nedenlerle ücretler yükselebilir. Yukarda varsayılan koşulların devamı halinde, sonunda bu duruma ulaşılması aslında zorunludur da. Çünkü, her yıl bir öncekine göre daha fazla emekçi çalıştırılacağı için, eninde sonunda, birikimin gereksinmelerinin, her zamanki emek arzını aşmaya başlayacağı bir noktaya ulaşılması ve bu yüzden de [sayfa 630] bir ücret artışının olması zorunludur. Bütün 15. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de bu konuda feryatlar yükseliyordu. Ücretli işçi sınıfının, şu ya da bu derecede uygun koşullar altında yaşamını sürdürmesi ve çoğalmaya devam etmesi, kapitalist üretimin temel niteliğini hiç bir şekilde değiştirmez. Tıpkı basit yeniden-üretimin, sermaye ilişkisinin kendisini, yani bir yandan kapitalistlerin, öte yandan ücretli işçilerin ilişkilerini, sürekli olarak yeniden-üretmesi gibi, gittikçe büyüyen bir ölçekte yeniden-üretim, yani birikim de, büyüyen bir ölçekte sermaye ilişkisini, bir kutupta daha çok kapitalistleri ya da daha büyük kapitalisleri, öteki

kutupta da daha çok ücretli işçileri yeniden üretir. Sermayenin kendisini genişletmesi için sermaye ile durmadan kaynaşmak zorunda kalan ve sermayeden kopup ayrılması olanaksız bulunan, sermayeye köleliği, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin başka başka olmalarıyla gözlerden saklanan bu emek-gücü kitlesinin yeniden-üretimi, aslında sermayenin kendisinin yeniden-üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir.[76]

Klasik iktisat bu gerçeği o kadar iyi kavramıştır ki, Adam Smith, Ricardo, vb., daha önce de belirtildiği gibi, birikimi yanlış olarak, artı-ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesi ya da ek ücretli emekçilere dönüştürülmesi ile bir tutmuşlardır. Daha 1696 yılında John Bellers şöyle diyordu: "Bir insanin elinde yüzbinlerce *acre* toprak, bir o kadar para, bir o kadar hayvan olsa ve emekçisi olmasa, bu zengin adam emekçi olmaz da ne olur? İnsanları zengin eden emekçi olduğuna göre, ne kadar fazla emekçi olursa o kadar çok zengin olunur ... yani yoksulun emeği, zenginin madenidir."[77] 18. yüzyılın başında Bernard de Mandeville de aynı şeyi [sayfa 631] söylüyordu: "Mülkiyet iyice güvenlik altına alınınca, yoksulsuz yaşamaktansa parasız yaşamak daha kolay olur; çünkü, aksi halde, işi kim yapacaktı? ... Bunlar" (yoksullar) "açlıktan ölmeye bırakılmamalı, ama ellerine biriktirecek kadar para da geçmemeli. Eğer arasıra en alt sınıftan birisi, olakanüstü çalışması ve kemerleri sıkması nedeniyle, yetiştiği koşulların üzerine yükselirse, ona kimse engel olmamalı; ayrıca toplumda herkesin ve her ailenin tutumlu olması, kuşkusuz en akıllıca yoldur; yoksulların büyük bir kısmının hiç aylak kalmaması ve kazandıklarını durmadan harcamaları, bütün zengin ulusların çıkarınadır. ... Yaşamlarını günlük emekleri ile karşılayanları harekete getiren tek şey, bunların gereksinmeleridir; bu gereksinmelerini karşılamak akıllılık, bunları tümüyle ortadan kaldırmaya çalışmak deliliktir. Bu durumda, emeğiyle geçinenleri çalıştırmanın tek yolu, yeter miktarda paradır; çok az para, bunları, yaratılışlarına göre, ya bezginliğe ya umutsuzluğa düşürür; fazla para ise dikbaşlı ve tembel yapar. ... Bütün bu söylenenlerden şu sonuç çıkıyor ki, köleliğe izin verilmeyen özgür bir ulusta, en güvenilir

[76] Karl Marx, *l.c.,* [*Ücretli Emek ve Sermaye - Ücret, Fiyat ve Kâr,* s. 45]. – "Kitlelerin ezilmeleri aynı olmak üzere bir ülkede ne kadar çok proleter bulunursa, o kadar zengin olunur." (Colins, *L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues, Socialistes,* Paris 1857, t. III, s. 331.) Bizim "proletarya" ekonomik bakımdan, sermayeyi üreten ve artıran, ve Pecqueur'un taktığı adla "Mösyö Sermaye"nin genişleme gereksinmesi için fazlalık haline gelir gelmez sokağı atılan ücretli emekçiden başkası değildir. "İlkel ormanın hasta proleteri", Roscher'in uydurduğu boş bir imgedir. İlkel ormancı, ilkel ormanın sahibidir ve ilkel ormanı, bir orangutan maymununun rahatlığı ile malı gibi kullanır. İşte bunun için de proleter değildir. Eğer o, ilkel ormanı sömüreceğine, ilkel orman onu sömürseydi o zaman proleter olabilirdi. Sağlık durumuna gelince, böyle bir insan, yalnız modern proletarya ile değil, frengili ve sıracalı üst-sınıfların insanlarıyla da pekâlâ karşılaştırılabilirdi. Ama kuşkusuz, Herr Wilhelm Roscher, "ilkel orman" derken kendi memleketi olan Lüneburg çalılıklarını kastediyor.

[77] John Bellers, *l.c.*, s. 2.

servet kaynağı, yoksul emekçilerin çokluğudur; ayrıca bunlar, donanmanın ve orduların en güvenilir insan kaynağıdır, bunlar olmaksızın yaşamın tadı olmayacağı gibi, hiç bir ülkenin ürünü de değerli olamazdı. Toplumu" (elbette emekçi-olmayan insanlardan oluşan toplumu) "en elverişsiz koşullar altında bile mutlu etmek ve halkı rahat yaşatmak için, çoğunluğun, yoksul olduğu kadar bilisiz olması da gerekir; bilgi, arzularımızı hem çoğaltır hem de sınırlarını genişletir, oysa insanın istekleri ne kadar az olursa gerekli şeylerin karşılanması o kadar kolay olur."[78] Dürüst ve berrak kafalı olan Mandeville' in o zaman henüz göremediği şey, birikim süreci mekanizmasının sermaye ile birlikte, "emekçi yoksullar" kitlesini, yani ücretli-emekçileri artırması ve bunların da, büyüyen sermayenin genişleme gücünü gitgide artırarak, kapitalistlerde kişileşmiş olan kendi ürünlerine bağlılıklarını ebediyen çözümlemeyecek bir ilişki haline getirmeleridir. [sayfa 632] Bu bağımlılık ilişkisi ile ilgili olarak, Sir F. M. Eden, *The State of the Poor, an History of the Labouring Classes in England* adlı yapıtında şöyle diyor: "Toprağımızda yetişen doğal ürünlerin bizim yaşamamız için yeterli olmadığı kesindir; daha önce harcanmış bir emek olmaksızın, ne giyinebiliriz, ne barınabiliriz, ne de karnımızı doyurabiliriz. Toplumun hiç değilse bir kısmının durup dinlenmeden çalışması zorunludur. ... Hiç 'alınteri dökmedikleri' halde, sanayiin ürünlerine elkoyanlar ve böylece çalışmadan yaşamalarını salt uygarlığa ve düzene borçlu olanlar vardır. ... Bunlar, uygar kuruluşlarda[79] bulunan ve görülen yaratıklardır; bu kuruluşlar, bireylerin kendi emekleri dışında başka yollardan mülk sahibi olabilmelerini bir hak gibi kabul etmişlerdir. ... Bağımsız servet sahibi kimseler ... bu üstün ayrıcalıklarını, kendi yeteneklerinin üstün oluşuna değil, hemen tamamen ... başkalarının çalışmalarına borçludurlar. Zenginleri, toplumun emeğiyle geçinen kısmından ayıran şey, ne toprak sahibi olmalarıdır, ne de para; bu ayrılık, yalnızca emek üzerindeki kumanda güçlerinden ileri gelir. ... Bu" (yani Eden tarafından onaylanan plan) "mülk sahibi kimselere ... çalıştırdıkları insanlar üzerinde yeterince" (ama hiç de gereğinden fazla değil) "yetki ve egemenlik sağlayacaktır; bu, çalışan kimseleri sefil ya da köle durumuna düşürmeyecek, ama onların rahat ve huzuru için gerekli olduğunu insan doğası ile tarihini bilen herkesin kabul edeceği liberal ve sıkıntısız bir bağımlılık durumu

[78] Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees*, 5. ed.. London 1728, Remarks, s. 212, 213, 328. "Ilımlı bir yaşam ve devamlı çalışma yoksullar için akıllıca mutluluğa" (bu sözlerle herhalde, uzun çalışma günlerini ve az geçim araçlarını kastediyor olmalı) "ve devlet için" (yani toprak beyleri, kapitalistler ve bunların politikadaki kodamanları ve temsilcileri) "zenginliğe ve güçlülüğe götüren en kısa yoldur.". (*An Essay on Trade and Commerce*, London 1770, s. 54.)

[79] Eden, bu durumda, "uygar kuruluşlar" kimin yaratıklarıdır? diye sormalıydı. O, kendi hayali hukuku açısından, yasaları, maddi üretim ilişkilerinin bir ürünü olarak değil, tersine, üretim ilişkilerini yasaların bir ürünü olarak görmektedir. Linguet, Montesquieu'nun *Esprit des lois*'sını tek bir sözcükle yıkmıştır: "*L'esprit des lois, C'est la propriété*" ["Yasaların ruhu, mülkiyettir" -ç.].

yaratacaktır."[80] Bu arada şunu da belirtelim, Sir F. M. Eden, 18. yüzyılda, adı anılmaya değer yapıt ortaya koyabilen Adam Smith'in tek öğrencisidir.[81] [sayfa 633]

Şimdiye kadar varsayılan birikim koşulları altında emekçiler için en uygun olanı, sermayeye bağımlılık yönünden, dayanılabilir, ya da Eden'in dediği gibi "liberal ve sıkıntısız" bir biçim alabilmektedir. Bu bağımlılık ilişkisi, sermayenin büyümesi ile birlikte daha yoğunlaşacağı yerde, yalnızca daha fazla genişlemiştir; yani sermayenin sömürü ve egemenlik alanı, yalnızca kendi boyutları ve egemenliği altına aldığı insanların sayısı ile genişlemektedir. Kendi artı-ürünlerinden büyük bir kısmı, daima artarak ve sürekli olarak ek sermayeye dönüşerek, ödeme aracı şeklinde kendilerine geri dönmekte ve böylece zevk anlarını genişletebilmektedirler; giysi, ev eşyası vb. gibi tüketim fonlarına bazı ekler yapabilmektedirler, ve küçük bir yedek-fonu parası ayırabilmektedirler. Daha iyi giysiler ile yiyecekler, daha [sayfa 634] iyi muamele görmek ve efendinin bağışladığı daha geniş bir toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli işçininkini de işte o kadar kaldırır. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yüksel-

[80] Eden, *l.c.*, vol. I, book I, ch. I, s. 1, 2, ve önsöz, s. xx.

[81] Eğer okur, bana, 1798'de yayınlanmış olan "Essay of Population" adlı yazının yazarı Malthus'u anımsatırsa, ben de, ona, bu yapıtın ilk şeklinin De Foe'dan, Sir James Steuart'tan, Townsend'dan, Franklin'den, Wallace'dan vb. yapılmış çocukça ve üstünkörü bir aşırmadan başka bir şey olmadığını ve kendisine ait tek bir tümceyi bile içermediğini anımsatırım. Bu broşürün neden olduğu büyük sansasyon yalnızca partı çıkarları ile ilgilidir. Fransız Devrimi, Birleşik Krallık'ta ateşli savunucular buldu. 18. yüzyıl boyunca yavaş yavaş işlenen ve ardından büyük toplumsal bunalım sırasında, Condorcet'nin öğretilerine karşı şaşmaz bir panzehir olarak davul zurnayla ilân edilen"nüfus ilkesi", insanlığın ilerlemesi ve gelişmesi özlemlerini toptan yokedecek bir silah olarak İngiliz oligarşisi tarafından sevinçle karşılanmıştı. Bu başarısına pek şaşıran Malthus, kendisini, gelişigüzel topladığı malzemeyi kitabına doldurmaya, kendsi tarafından bulunmayıp yalnızca aşırılan yeni konuları eklemeye verdi. Şurasını da belirtelim: Malthus, İngiliz Devlet Kilisesine bağlı bir papaz olduğu halde, protestan Cambridge Üniversitesine *fellewship*'liğin' [üyeliğin -ç.] koşullarından birisi olan evlenmeme yeminini etmişti: "Kolej üyelerinin evlenmelerine izin verilmez, evlenen bir kimse derhal kolej üyesi olmaktan çıkar." (*Reports of Cambridge University* Commission, s. 172.) Bu durum, Malthus'u diğer protestan papazlarından, onun lehine olmak üzere ayırır; bunlar rahipliğin evlenme yasağı emrini bir yana iterek, "meyveli olunuz ve çoğalınız" sözünü İncil'in kendilerine verdiği özel bir görev diye kabullenmeyi o derece ileri götürmüşlerdir ki, bir yandan emekçilere "nüfus ilkesini" vazederken, öte yandan da nüfusun artışına gerçekten yakışıksız ölçülere varan genel bir katkıda bulunmuşlardır. İnsanın ekonomik bakımdan düşüşü, Adem babanın elması, "*urgent appetite*"a ["şiddetli arzu" -ç.] da Papaz Townsend'ın şakacı bir ifadeyle dediği gibi, "*the checks which tend to blunt the shafts of Cubid*" ["Cupid'in oklarını körleştirme eğiliminde olan bu frenlemeler" -ç.] bu nazik sorunun, saygıdeğer protestan teolojisinin ya da daha doğrusu protestan kilisesinin, dün de, bugün de tekelinde bulunması çok ilgi cekicidir. Özgün ve akıllı bir yazar olan Venedikli rahip Ortes dışında, nüfus teorisyenlerinin çoğu protestan papazlarıdır. Örneğin modern nüfus teorilerinin baştan sona incelendiği ve Quesnay ile öğrencisi Mirabeau arasındaki geçici kavgaya, aynı konu üzerinde fikirler sağlamış bulunan Bruckner'ın *Théorie du Systéme animal*, Leyde, 1767, adlı kitabı; sonra, papaz Wallace, papaz Townsend, papaz Malthus ve öğrencisi başpapaz Thomas Chalmers ile, *in this line* [bu doğrultuda -ç.] kalem oynatan daha küçük rütbede bir yığın saygıdeğer din adamı. Başlangıçta ekonomi politik, Hobbes, Locke, Hume gibi filozoflar, Thomas More, Temple, Sully, De Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin gibi iş ve devlet adamları, özellikle ve büyük bir başarıyla da Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay gibi tıp adamlarınca incelenmiştir.

me, gerçekte, ücretli işçinin kendisi için dövmüş olduğu altın zincirin uzunluğunda ve ağırlığındaki bir gevşemedir. Bu konudaki tartışmalarda, asıl gerçek, çoğu zaman görmezlikten gelinir; bu da kapitalist üretimin *differentia specifica*'sıdır.* Emek-gücü, burada, yaptığı hizmet ya da ürettiği ürün ile, satınalanın kişisel gereksinmelerini karşılamak için satılmıyor. Onu satınalanın amacı, sermayesini çoğaltmak, karşılığını ödediği emekten fazla emek içeren ve böylece kendisine hiç bir şeye malolmayan ve ancak metaın satışı ile gerçekleşen, bir değeri de içinde taşıyan metaları üretmektir. Artı-değer üretimi, bu üretim tarzının mutlak yasasıdır. Emek-gücü, ancak, üretim araçlarını sermaye olma niteliği içinde koruduğu ve devam ettirdiği, kendi değerini sermaye olarak [sayfa 635] yeniden-ürettiği, ek sermayeye kaynaklık edecek, karşılığı ödenmemiş bir emek sağladığı sürece satılabilir bir şeydir.[82] Emekçi için daha çok ya da az elverişli olsun, emek-gücünün satış koşulları, bu

Daha 18. yüzyılın ortasında zamanının dikkate değer iktisatçılarından rahip Tucker, hırs ve servet tanrısının işlerine burnunu sokmakta kendisini mazur görmüştü, Daha sonra, işte bu "nüfus ilkesi" ile protestan papazlarının günü gelmiş oldu. Nüfusa servetin temeli gözüyle bakan ve Adam Smith gibi papazların açık sözlü düşmanı olan Petty, sanki bunların beceriksizce müdahalelerini sezmiş gibi şöyle der: "Hukukun en iyi gerçekleştiği yer, nasıl ki, avukatların yapacak iş bulamadıkları yer ise, dinin de en iyi serpilip geliştiği yer, papazların nefislerine en çok çile çektirdikleri yerdir." Bunun için, protestan papazlarına, bundan böyle Aziz Paul'ün yolundan gidip, evlenmeyerek "nefislerine eza" çektirmediklerine göre "kilise vakıflarının geçimlerini sağlayabileceğinden fazla papaz üretmemelerini" salık verir, "yani bugün eğer İngiltere ve Gal'de oniki bin kişiye yetecek kadar yer varsa, 24.000 papaz üretmek doğru olmaz, çünkü sonra bu açıkta kalan oniki bin kişi kendilerine bir geçim yolu arayacaklar ve bunu, en kolay şekilde de, görevli oniki bin papazın, halkın ruhlarını zehirlediklerini ya da açlıktan öldürdüklerini, cennete giden yolda onlara yanlış öncülük ettiklerini çevreye yayarak yapacaklardır." (Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667, s. 57.) Adam Smith'in zamanının protestan rahipleri ile ilişkisini aşağıdaki yazı göstermektedir. Norwich Piskoposu Dr. Horne, *A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death, and Philosophy of his Friencl David Hume. By one of the People called Christians*, 4. ed., Oxford 1784, baylıklı yazısında Adam Smith'i, Mr. Strahan'a yazdığı bir açık mektupta, "dostu David'i", (yani Hume'u) "nasıl mumyaladığını, ölüm yatağında Hume'un iskambil ve briç oynayarak kendisini nasıl eğlendirdiğini bütün dünyaya yaydığı" ve hatta Hume hakkında şunları yazacak kadar saygısızlık ettiği için azarlamaktadır: "Ben, onu, gerek sağlığında ve gerek ölümünden sonra, insan doğasındaki zaafın izin verdiği ölçüde, kusursuz bir bilgelik ve erdem idealine yaklaşan bir insan olarak gördüm." Piskopos öfkeyle haykırır: "Din denilen ne varsa her şeye şifa bulmaz bir antipatinin tutsağı olmuş, elinden gelse, o ruhu insanların belleğinden silmek için vargücüyle çalışmış olan bir insanın kişiliğini ve tutumunu, 'kusursuz bir bilgelik ve erdem' örneği diye bize sunmaya ne hakkınız var efendim?" (*l.c.*, s. 8.) "Ama hakikat aşıkları yılmasınlar. Dinsizliğin ömrü uzun olamaz." (s. 17.) Adam Smith, "Dinsizliği ülkeye yaymak için korkunç bir ahlaksızlık gösterdi (yani *Theory of Moral Sentiments* ile). Niyetinizin iyi olduğu anlaşılıyor Doktor, ama bu kez sanırım başaramayacaksınız. David Hume örneğiyle, bizi, dinsizliğin alçak ruhlar için biricik ferahlatıcı, ölüm korkusuna karşı en iyi panzehir olduğuna inandırmak istiyorsunuz. ... Harabeye dönen Babil'e gülüyor, taş kesilip Kızıldenize yuvarlanan Firavun'u kutluyor olmalısınız." (*l.c.*, s. 21, 22.) Adam Sinith'in kolej arkadaşlarından ortodoks biri, ölümünden sonra şöyle yazıyor: "Smith'in Hume'a duyduğu hayranlık ... onun hıristiyan olmasını engelledi. ... Sevdiği dürüst insanlarla karşılaştığında bunların her söylediğine inanırdı. Değerli ve saf bir dost olarak, ayın, bazen berrak bir gökyüzünde araya bulut girmeden de kaybolacağına bile inanabilirdi. Politik ilkelerinde cumhuriyetçiliğe yaklaşırdı." (*The Bee, By James Anderson*, 18 cilt, vol. 1., s. 166, 165, Edinburgh 1791-93.) Papaz Thomas Chalmers, Adam Smith'in "üretken olmayan emekçiler" kategorisini, Tanrının bahçelerindeki kutsal çalışmalarına karşın, salt protestan papazları için icedettiği konusunda içinde bir kuşku taşır.

* Ayırdedici özellik. -ç.

nedenle, devamlı yeniden satılma zorunluluğunu ve bütün servetlerin durmadan boyutları büyüyen ölçülerde sermaye biçiminde yeniden üretilmesini kapsar. Ücretler, gördüğümüz gibi, niteliği gereği, emekçi tarafından karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeğin harcanmasını gerektirir. Emeğin fiyatı düşerken ücretin yükselmesi vb. gibi durumları tamamıyla bir yana bıraktığımızda, böyle bir artış, olsa olsa, işçinin sağlamak zorunda olduğu karşılığı ödenmemiş emek miktarında bir azalma olması anlamını taşır. Bu azalma, hiç bir zaman sistemin kendisini tehdit edecek noktaya ulaşamaz. Ücret oranı konusunda siddetli çatışmalar dışında (Adam Smith bize, bütünüyle alındığında bu gibi çatışmalarda patronun daima patron olarak kaldığını göstermiş bulunuyor) emeğin fiyatında sermaye birikimi sonucu ortaya çıkan bu artış, şu seçenekleri akla getirir:

Ya emeğin fiyatındaki yükselme, bu yükselme, birikimin ilerlemesini etkilemediği için artmaya devam eder. Bunda olağanüstü bir şey yoktur, çünkü Adam Smith'in dediği gibi, "bu" (kârlar) "düşerken bile, sermaye payları yalnız artmasına devam etmekle kalmayabilir, hatta öncekinden daha büyük bir hızla artar. ... Büyük bir sermaye payı, küçük kârlarla, genellikle, küçük bir sermaye payının büyük kârlarla artmasından daha hızla artar." (*l.c.*, II, s. 189.) Bu durumda, karşılığı ödenmeyen emek miktarındaki azalmanın, sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiç bir şekilde zararlı olmadığı açıktır. – Ya da, öte yandan, kazanç dürtüsü köreldiği için, emeğin fiyatındaki artış sonucu birikim yavaşlar. Birikim derecesi azalır, ama bu azalma ile birlikte bu azalmanın temel nedeni, yani sermaye ile sömürülen emek-gücü arasındaki oransızlık ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecine özgü mekanizma, geçici olarak kendisinin yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı, tekrar, sermayenin kendisini genişletmesi gereksinmelerine uygun bir düzeye iner; bu düzey, ücretlerin yükselmesinden önce normal [sayfa 636] sayılan düzeyin altında, bu düzeyle aynı ya da bu düzeyin üzerinde olabilir. Görüyoruz ki: Birinci durumda, sermayeyi bollaştıran şey, emek-gücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da nispi artışında meydana gelen azalma değil, tam tersine, bu sermayedeki bollaşma, sömürülebilir emek-gücünü yetersiz hale getirmektedir. İkinci durumda, sermayeyi yetersiz hale getiren şey, emek-gücünün ya da işçi nüfusun mutlak ya da nispi artışında meydana gelen yükselme değil, tam tersine. sömürülebilir emek-gücünü bollaştıran ya da daha doğrusu fiyatını aşırı derecede yükselten şey, sermayedeki nispi azalmadır. Sömürülebilir emek-gücii kitlesinin nispi hareketleri olarak yan-

[82] "Bununla birlikte, sanayi işçisinin ve emekçinin de istihdamı için sınır, yani işverenin, bunların çalışmalarının ürününden bir *kâr* sağlama olanağı aynıdır; eğer ücret oranları, patronun kazancını sermayeden sağlanacak ortalama kârın altına düşürecek şekilde olursa, patron ya bunları istihdam etmekten vazgeçer ya da bunları ancak, bir ücret indirimine razı olmaları koşuluyla çalıştırır." (John Wade, *l.c.*, s. 240)

sıyan ve bu nedenle de emek-gücünün kendi bağımsız hareketlerinden meydana gelmiş izlenimini veren hareketler, sermaye birikiminde meydana gelen işte bu mutlak hareketlerdir. Matematik bir deyişle: birikim oranı, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı, bağımsız değil bağımlı değişkendir. Böylece, sınai çevrim, bunalım aşamasında iken, meta fiyatlarındaki genel bir düşme, paranın değerinde bir yükselme olarak, gönenç evresinde ise, meta fiyatlarında genel bir yükselme, paranın değerinde bir düşme olarak ifade edilir. *Currency School* denilen okul, bundan, paranın, dolaşımda, fiyatların yüksek olduğu zaman çok az, düşük olduğu zaman çok fazla bulunacağı sonucunu çıkartır. Bunların bilisizlikleri, ve olguları tamamen yanlış anlamaları,[83] bu birikim olayını, bazan çok az, bazan da çok fazla ücretli emekçi bulunuyor diyerek yorumlayan iktisatçılar ile tam bir paralellik gösterir.

"Doğal nüfus yasası" denilen şeyin temelinde yatan kapitalist üretim yasası, kendini kısaca şuna indirgemiş olur: Sermaye birikimi ile ücret oranı arasındaki bağıntı, sermayeye dönüştürülen karşılığı ödenmemiş emek ile, bu ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli, karşılığı ödenmiş ek emek arasındaki bağıntıdan başka bir şey değildir. Bunun için, bu bağıntı, hiç bir zaman, birbirinden bağımsız iki büyüklük arasındaki bir ilişki değildir: bir yanda sermayenin büyüklüğü, öte yanda çalışan nüfusun sayısı olmak üzere, aslında daha çok, aynı işçi nüfusun karşılığı ödenmeyen emeği ile ödenen emeği arasındaki ilişkidir. İşçi sınıfı tarafından sağlanan karşılığı ödenmemiş emek miktarı, kapitilist sınıfın yaptığı birikim, onun, sermayeye dönüşmesi [sayfa 637] için, olağanüstü ödenmiş ek emeğe duyulan gereksinmeyi çok hızlı bir şekilde artırıyorsa, ücretler yükselir, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu karşılığı ödenmemiş emek, buna orantılı olarak azalır. Ne var ki, bu azalma, sermayeyi belirleyen artı-emeğin artık normal miktarlarda sağlanamayacağı noktaya gelirgelmez bir tepki kendini gösterir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeleşir; birikme aksar ve ücretlerdeki artış hareketi birden durur. Bu nedenle ücretlerdeki yükselişler yalnız kapitalist sistemin temellerini sarsmayacak sınırlar içinde tutulmakla kalmayıp, onun gittikçe artan ölçüde yeniden-üretimini de güvence altına alıp. İktisatçıların sözde doğa yasası imiş gibi göstermeye çalıştıkları kapitalist birikim yasası, aslında yalnızca şunun ifadesidir: birikimin özünde saklı niteliği, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalması ve kapitalist ilişkinin gittikçe büyüyen boyutlarda olmak üzere devamlı yeniden-üretimini ciddi şekilde telilikeye sokacak her türlü ücret artışını daima dıştalar. Mevcut maddi zenginliğin, emekçinin gelişme gereksinmelerini karşılayacak yerde, tam tersine, emekçinin. yalnızca mevcut değerlerin kendisini genişletmesi gereksinmelerini

[83] Karş: Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, s. 166 vd. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 251 -ç.].

karşılamak üzere varolduğu bir üretim tarzında da, durum, bundan başka türlü olamaz. Tıpkı bir dinde insanın kendi beyninin ürünü olan şeylerin yönetimine girmesi gibi, kapitalist üretimde de, insanoğlu, kendi elinden çıkma ürünler tarafından yönetilir.[84]

İKİNCİ KESİM. – BİRİKİM İLERLER VE BUNUNLA BİRLİKTE YOĞUNLUK ARTARKEN, SERMAYENİN DEĞİŞEN KISMININ NİSPİ AZALMASI

İktisatçıların söylediklerine bakılırsa, ücretlerin yükselmesine yolaçan şey, ne toplumsal servetin fiili oylumu ve ne de işlemekte olan sermayenin büyüklüğü olmayıp, yalnızca birikimin sürekli büyümesi ve bu büyümenin hızlılık derecesidir. (Adam Smith, Kitap I, Bölüm 8.) Buraya kadar biz, yalnız bu sürecin [sayfa 638] tek bir özel evresini gördük; bu evrede sermayenin büyümesi, teknik bileşiminde bir değişme olmadan ortaya çıkıyordu. Ama süreç bu evrenin ötesine uzanır.

Kapitalist sistemin genel temeli verildikten sonra, birikim sırasında, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışın, birikimin en güçlü kaldıracı haline geleceği bir noktaya ulaşılır. "Ücretleri yükselten aynı neden", diyor Adam Smith, "yani sermaye payındaki artış, üretken güçlerin artmasına yolaçar, ve daha küçük miktarda emeği daha büyük miktarda iş üretir hale getirir.".

Toprağın verimliliği vb. gibi doğal koşullar, bağımsız ve kendi başlarına çalışan üreticilerin hünerlerini (bu hünerler, ürünün kitlesinde, nicelikten çok, kalitesinde nitelik bakımından kendisini gösterir) bir yana bıraktığımızda, belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir emekçinin belli bir sürede, emek-gücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispi büyüklüğü ile ifade edilir. Emekçinin böylece dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi, emeğinin üretkenliği ile birlikte artar. Ama bu üretim araçları, ikili bir rol oynarlar. Bunlardan bazılarında görülen artış, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucu olduğu halde, diğerlerindeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Örneğin, manüfaktürde işbölümü ve makine kullanılması ile, aynı sürede daha fazla hammadde işlenir ve bu nedenle, daha büyük kitlede hammadde ile yardımcı öğeler emek-sürecine girerler. İşte bu, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucudur. Öte yandan, kullanılan makineler, iş hayvanları, yapay gübreler, boşaltma boruları vb., emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Binalarda biraraya getirilmiş üretim araçları,

[84] "Şimdi, sermayenin kendisinin yalnızca insan emeğinin bir ürünü olduğunu gösteren ilk incelememize dönersek ... insanın kendi ürünü olan sermayenin egemenliği altına düşmüş olması, ona boyun eğer hale gelimesi, tamamen anlaşılmaz bir şeymiş gibi görünür; ve gerçekte durum hiç tartışma götürmez şekilde böyle olduğna göre, ortaya ister istemez şu soru çıkıyor: nasıl oluyor da işçi –yarattığı– sermayenin efendisi olmaktan çıkıp onun kölesi durumuna düşebilmiştir?" (Von Thünen, *Der Isolirte Staat*, Kısım II, Kesim II, Rostock, 1863, s. 5, 6.) Bu soruyu sormak Thünen için övünülecek bir şeydir, ama verdiği karşılık çocukçadır.

fırınlar, ulaştırma araçları vb. için de durum böyledir. Ama, koşul ya da sonuç olsun, kendileriyle birleştirilen emek-gücüne oranla, üretim araçları kitlesindeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışın bir ifadesidir. Bu nedenle, emeğin üretkenliğindeki artış, kendini, kendisiyle devindiren üretim araçları kitlesine oranla, emeğin kitlesinde bir küçülme ya da nesnel etmenlere oranla emek-sürecinin öznel etmenlerinde bir eksilme ile belli eder.

Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, üretim araçları kitlesindeki bu büyüme, bunları canlandıran emek-gücü kitlesi ile karşılaştırıldığında, sermayenin değişmeyen kısmının değişen kısmı aleyhinde gösterdiği bir artışla, sermayenin değer-bileşiminde tekrar yansır. Örneğin, bir sermayenin yüzde-ellisi başlangıçta [sayfa 639] üretini araçlarına, yüzde-ellisi emek-gücüne yatırılmış olabilir, daha sonra., emeğin üretkenliğindeki gelişme sonucu yüzde-sekseni üretim araçlarına, yüzde-yirmisi emek-gücüne yatırılabilir ve bu, böyle devam eder. Sermayenin değişmeyen kısmının, değişen kısmına oranla giderek artması yasası, ister farklı ekonomik dönemleri, ister aynı dönemdeki farklı ulusları inceleyelim, meta fiyatlarının (daha önce yaptığımız) karşılaştırmalı tahlilleri ile her adımda doğrulanır. Yalnızca üretim araçlarının değerini ya da tüketilen sermayenin değişmeyen kısmını temsil eden fiyat öğesinin nispi büyüklüğü, birikimin ilerlemesi ile doğru orantılı; emeğe ücretini ödeyen (sermayenin değişen kısmı) öteki fiyat öğesinin nispi büyüklüğü, birikimin ilerlemesi ile ters orantılıdır.

Bununla birlikte, sermayenin, değişmeyene oranla değişen kısmındaki bu azalma, ya da sermayenin değer-bileşimindeki bu değişme, sermayenin maddi öğelerinin bileşimindeki değişikliği ancak yaklaşık olarak gösterir. Örneğin, iplik eğirilmesinde 18. yüzyılın başında kullanılan sermaye-değerinin ½'si değişmeyen, ½'si değişen sermaye iken, bugün $^7/_8$'i değişmeyen $^1/_8$'i değişen olarak ayrılıyor ise, öte yandan, bugün iplikçilik işkolunda emeğin üretken olarak tükettiği hammadde, emek araçları vb. kitlesi, 18. yüzyılın başına oranla yüzlerce kez daha büyüktür. Bunun basit nedeni, emeğin üretkenliğindeki artışla, yalnız tüketilen üretim araçlarının oylumu büyümekle kalmayıp, bunların kitlelerine oranla değerlerinin de azalmasıdır. Bunun için, bunların değerleri mutlak olarak yükselir, ama bu, kitleleri ile orantılı değildir. Değişmeyen sermaye ile değişen sermaye arasındaki farkta meydana gelen artış, bu nedenle, sermayenin değişmeyen kısmının dönüştürüldüğü üretim araçları kitlesi ile, değişen kısmının dönüştürüldüğü emek-gücü kitlesi durumundaki farktan çok daha azdır. Burada ilk fark, ikinci farkla birlikte artar, ama bu artışın derecesi daha küçüktür.

Ne var ki, birikimin ilerlemesi, eğer sermayenin değişen kısmının nispi büyüklüğünü azaltıyorsa, bu, hiç bir zaman, onun nispi büyüklüğünde bir yükselme olasılığını dıştalamaz. Diyelim, bir sermaye-değer, başlangıçta yüzde 50 değişmeyen, yüzde 50 değişen sermaye olarak

ayrılmış iken, sonradan bu bileşim yüzde 80 değişmeyen, yüzde 20 değişen şekline dönüşmüş olsun. Eğer bu arada ilk sermaye, diyelim 6.000 sterlin, 18.000 sterline [sayfa 640] yükselmiş ise, bunun değişen kısmı da artmıştır. Eskiden 3.000 sterlin iken şimdi 3.600 sterlin olmuştur. Ama eskiden sermayede yüzde 20 oranında bir artış, emek talebini yüzde 20 artırmaya yeterken, şimdi bu artış, başlangıç sermayesinde üç kat bir artışı gerektirir.

Dördüncü kısımda, toplumsal emeğin üretkenliğindeki gelişmenin nasıl büyük çapta elbirliğini öngördüğünü; ve nasıl ancak bu önkoşul altında bir işbölümünün ve birlikte çalışmanın örgütlenebildiği, geniş boyutlarda yoğunlaşma sayesinde üretim araçlarında tasarruf sağlandığı; emek araçlarının, nitelikleri gereği ancak ortaklaşa kullanıma elverişli olmaları nedeniyle, makineleşme gibi bir sistemin nasıl ortaya çıktığı; muazzam doğal güçlerin, üretimin hizmetine nasıl sokulduğu; ve üretim sürecinin, bilimin teknolojik uygulanması haline nasıl dönüştürüldüğü görülmüştü. Üretim araçiarinin özel kişilerin malı olduğu ve bu yüzden de zanaatçıların, ya tek başlarına ve diğerlerinden bağımsız olarak meta ürettikleri, ya da bağımsız iş görebileceği araçlardan yoksun olduğu için emek-gücünü meta olarak sattığı, meta üretimi temeline dayanan bir sistemde, geniş boyutlu bir elbirliği, ancak bireysel sermayelerin artması ve toplumsal üretim araçları ile geçim araçlarının, kapitalistlerin özel malı haline gelmesi oranında gerçekleşebilir. Meta üretiminin oluşturduğu temel, geniş boyutlu bir üretime, yalnızca kapitalist biçimde olmak koşuluyla elverişlidir. Bu nedenle, bireysel meta üreticilerinin ellerinde toplanan belli miktarda bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının zorunlu önkoşuludur. İşte bu nedenle, biz, bunun, elzanaatından kapitalist sanayie geçiş sırasında olduğunu varsaymak zorunda kalmıştık. Özgül kapitalist üretim biçiminin tarihsel sonucu olmak yerine, tarihsel temeli olması nedeniyle, buna, ilkel birikim denilebilir. Bunun nasıl oluştuğunu şimdilik burada incelememize gerek yoktur. Yalnızca çıkış noktasını söylemek yeterlidir. Ama, bu temel üzerinde gelişen emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, aynı zamanda, kendisi de birikimin yapıcı öğesi olan artı-değer ya da artı-ürün üretimini yükseltme yöntemleridir. Bu durumda, bunlar, aynı zamanda, sermayenin sermaye ile üretimi yöntemleri ya da sermaye birikimini hızlandırma yöntemleridir. Artı-değerin durmadan tekrar sermayeye dönüştürülmesi, şimdi üretim sürecine giren sermayenin [sayfa 641] büyüklüğünün devamlı artması şeklinde gözükür. Bu, ayrıca, boyutları, genişleyen üretimin, bunun beraberinde getirdiği, emeğin üretkenliğini artırma yöntemlerinin ve hızlandırılmış artı-değer üretiminin temeli olmaktadır. Demek ki, belli derecede bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözükürken, bu üretim tarzı da, tersine, sermayenin hızlı bir birikimine neden oluyor. Bunun için, sermayenin birikimi ile, özgül kapitalist üretim

tarzı gelişiyor ve bu üretim tarzı ile de sermaye birikimi hızlanıyor. Bu her iki ekonomik etken, karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları dürtülerin bileşik oranında, sermayenin teknik bileşiminde, değişmeyen kısma göre değişen kısmı gitgide küçülten bir değişikliğin olmasına yolaçmaktadır.

Her bireysel sermaye, şu ya da bu ölçüde üretim araçlarının yoğunlaşması olup, buna uygun düşen büyüklükte bir emek-ordusu üzerinde komuta yetkisi vardır. Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Sermaye olarak iş gören servetin kitlesindeki artışla birlikte yükselen birikim, bu servetin bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmasını artırır ve böylece, boyutları genişlemiş bir üretim ile, kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli genişletir. Birçok bireysel sermayelerin büyümesi, toplumsal sermayenin büyümesi sonucunu verir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bireysel sermayeler ve bunlarla birlikte üretim ararçlarının yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin parçaları olmaları oranında artar. Aynı zamanda ilk sermayenin bazı kısımları ayrılır ve yeni bağımsız sermayeler olarak işlemeye başlarlar. Diğer nedenlerin yanısıra, kapitalist aileler içinde mülk bölüşümü, bunda büyük rol oynar. Bu nedenle, sermaye birikimi ile birlikte kapitalistlerin sayısı da, şu ya da bu ölçüde artar. Doğrudan doğruya birikimden ileri gelen ve daha doğrusu onunla özdeş olan bu tür yoğunlaşmanın iki özelliği vardır. Birincisi: toplumsal üretim araçlarının, gittikçe artan ölçüde bireysel kapitalistlerin ellerinde toplanması, diğer şeyler aynı kalmak üzere, toplumsal servetin artış derecesiyle sınırlıdır. İkincisi: toplumsal servetin herbiri aynı bir üretim alanına yerleşmiş kısmı, birbirleriyle rekabet halinde bulunan bağımsız meta üreticisi kapitalistler arasında bölünür. Bu nedenle, birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan yoğunlaşma, birçok noktalara dağılmakla kalmaz, her işleyen sermayedeki artış, eski sermayenin bölünmesiyle oluşan yeni sermayeler tarafından güdükleştirilir. Böylece birikim, bir yandan, [sayfa 642] üretim araçlarının gitgide artan yoğunlaşması ve emek üzerinde, egemenliğin artması olarak görünür, öte yandan da, birçok bireysel sermayenin birbirlerini itmesi ve ayrılması olarak ortaya çıkar.

Toplam toplumsal sermayenin, böyle birçok bireysel sermayeye bölünmesi ya da parçaların birbirini itmesi, bunların birbirlerini çekmesi gibi tepkiyle de karşılaşır. Bu sonuncu hareket, üretim araçlarının basit yoğunlaşması ve onun emek üzerindeki kumandası, birikimle özdeş demek değildir. Bu, daha önce oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklarına son verilmesi, kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok küçük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesidir. Bu süreci daha önceki süreçten ayıran şey, halen varolan sermayenin dağılımında yalnızca yeni bir değişikliği öngörmesi nedeniyle, faaliyet alanının, toplumsal servetin mutlak büyüklüğü ya da birikimin mutlak sınırları ile sınırlı olmamasıdır. Başka

yerlerde birçok kapitalistin elinden çıkan sermayeler, burada, tek bir kapitalistin elinde büyük bir kitle halinde toplanır. İşte bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek anlamda sermayenin merkezileşmesidir.

Sermayenin böylece tek elde merkezileşmesi ya da sermayenin sermaye tarafından çekilmesi ile ilgili yasalar, burada ele alınıp işlenmeyecektir. Yalnızca birkaç olguya kısa bir ipucu vermek yetecektir. Rekabet savaşı, meta fiyatlarının ucuzlatılması ile verilir. Meta fiyatlarının ucuzluğu, *cæteris paribus,* emeğin üretkenliğine ve bu da, üretimin boyutlarına bağlıdır. Bunun için, büyük sermaye, daha küçüğünü yener. Ayrıca, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, bir işi normal koşullar altında yürütmek için gerekli asgari bireysel sermaye miktarında bir yükselme olacağı da unutulmamalıdır. Bu yüzden, küçük sermayeler, büyük sanayiin henüz yalnızca yer yer elattığı ya da bütünüyle ele geçirmediği üretim alanlarına akar ve buralarda toplanırlar. Burada rekabet, birbirine düşman sermayelerin sayılarıyla doğru, büyüklükleri ile ters orantılı bir şiddetle devam eder. Ve bu savaş, daima, sermayelerinin bir kısmı kendilerini yenen kapitalistlerin eline geçen, bir kısmı da yokolup giden birçok küçük kapitalistin batıp gitmesiyle sona erer. Bundan başka, kapitalist üretim ile birlikte tamamen yeni bir güç sahneye çıkar – kredi sistemi;* bu sistem ilk aşamalarında, birikimin alçakgönüllü bir yardımcısı [sayfa 643] olarak hiç sezdirmeden için içine girer ve büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklarını, görünmeyen iplerle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır ve ensonu sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür.

Kapitalist üretim ve birikimin gelişmesi ölçüsünde, merkezileşmenin en güçlü iki mekanizması da gelişir – rekabet, ve kredi. Birikimdeki ilerleme, aynı zamanda, merkezileşmeye elverişli malzemeyi, yani bireysel sermayeleri de artırır; bu sırada, kapitalist üretimin genişlemesi, bir yandan toplumsal gereksinmeleri yaratırken, öte yandan da, başarılmaları daha önceki bir sermaye birikimini gerektiren dev sanayi kuruluşları için zorunlu teknik araçları sağlar. Bu nedenle, bugün, bireysel sermayeleri biraraya toplayan çekim gücü ve merkezileşme eğilimi her zamandan daha kuvvetlidir. Her ne kadar, merkezileşmeye doğru olan hareketin nispi genişliği ile hızı, bir dereceye kadar, kapitalist servetin büyüklüğü ve ulaşılmış bulunan ekonomik mekanizmanın üstünlüğü ile belirlenir ise de, merkezileşme hareketinin gelişmesi hiç bir zaman, toplumsal sermayenin büyüklüğündeki pozitif artışa bağlı değildir. Ve bu durum, merkezileşme ile yoğunlaşma arasındaki özgül

* "Bu "sistem"den "sermayelerin toplanma dereceleri oranında fazla olur"a (s. 646) kadar olan pasaj, 4. Almanca baskıya uygun olarak, İngilizce basımda değiştirilmiştir. -Ed.

farktır; yoğunlaşma, yalnızca, büyük boyutlu yeniden-üretime verilen bir başka addır. Merkezileşme, zaten varolan sermayelerin dağılımındaki bir değişiklikten, toplumsal sermayeyi oluşturan kısımların nicel gruplanmalarındaki basit bir değişmeden meydana gelebilir. Burada, sermaye, pek çok bireysel elden çekilip tek bir elde toplandığı için, güçlü bir kitle halini alabilir. Belli bir sanayi kolunda eğer buna yatırılmış bulunan bütün bireysel sermayeler, tek bir sermaye halinde kaynaştırılırsa, merkezileşme en son sınırına ulaşır.[84a] Bir toplumda bu sınıra ancak, bütün toplumsal sermayenin, ya tek bir kapitalistin ya da tek bir kapitalist şirketin elinde toplanması halinde ulaşılmış olunur.

[sayfa 644]

Merkezileşle, sanayici kapitalistlere, iş alanlarının boyutlarını genişletme olanağını sağlayarak, birikim işini tamamlar. Bu sonuç, ister birikimin ya da merkezileşmenin eseri olsun, ister bu merkezileşme, şiddete varan ilhak yöntemleri ile gerçekleştirilsin –bazı sermayeler, diğerleri için öylesine ağırlıklı çekim merkezi haline gelirler ki, bunların bireysel bütünlüğünü parçalayarak bu parçaları kendilerine çekerler– ya da isterse, oluşmuş ya da oluşmakta olan bir kısım sermayelerin birleşmesi, anonim şirketler meydana getirmek gibi yumuşak bir yoldan sağlanmış olsun – ekonomik etki, aynı olur. Her yerde, sınai kuruluşların büyüyen boyutları, çok sayıda kimsenin ortaklaşa yapacakları işin daha kapsamlı bir düzen altına alınması için, bunların maddi devindirici güçlerinin daha da gelişmeleri için, – bir başka deyişle, alışılagelen yöntemlerle yürütülen tek başına üretim süreçlerinin, giderek, toplumsal bakımdan birleştirilmiş ve bilimsel olarak düzenlenmiş üretim süreçlerine dönüştürülmesi için çıkış noktası olur.

Ama birikim, yani dairesel bir hareket olmaktan çıkıp sarmal bir hareket haline gelen yeniden-üretimle giderek oluşan sermaye artışı süreci, toplumsal sermayeyi oluşturan parçaların yalnızca nicel gruplanmalarında bir değişikliği gerektiren merkezileşme ile karşılaştırıldığında, açıktır ki, çok yavaş bir süreçtir. Eğer dünya, demiryollarının yapımına yetecek kadar bireysel sermayelerin biraraya toplanmasını bekleseydi, bugün bile bu araçtan yoksun kalırdı. Oysa merkezileşme, bunu, anonim şirketlerin aracılığı ile, gözaçıp kapayana kadar başarmıştır. Ve merkezileşme, bir yandan böylece birikimi artırır ve hızlandırırken, bir yandan da sermayenin teknik bileşiminde değişmeyen kısmını değişen kısmı aleyhinde genişleten ve böylece emeğe olan nispi talebi azaltan köklü değişiklikleri genişletir ve hızlandırır.

Merkezileşme yoluyla bir gecede biraraya toplanıveren sermaye kitleleri, tıpkı diğer sermayeler gibi, ama daha büyük bir hızla yeniden ürer ve çoğalır ve böylece toplumsal birikimde yeni ve güçlü kaldıraçlar

[84a] [*Dördüncü Almanca baskıya not*. – En son İngiliz ve Amerikan tröstleri, bu hedefe hiç değilse tek bir sanayi kolunda bütün büyük girişimleri, pratikte tekel sağlayacak şekilde şirketler halinde birleştirmeye çalışarak ulaşmak istemektedirler. -*F.E.*]

halini alırlar. İşte bu nedenle, biz, toplumsal birikimin ilerlemesinden sözederken, –bugün– merkezileşmenin etkilerini de dolaylı biçimde anlatmış oluruz.

Normal birikim sırasında meydana gelen ek sermayeler (bkz: Yirmidördüncü Bölüm, Birinci Kesim), özellikle yeni buluşlarla keşiflerin sömürülme aracı olarak ve genellikle sanayi alanındaki iyileştirmeler için kullanılır. Ama zamanla, eski sermaye de, [sayfa 645] tepeden tırnağa yenilenme noktasına ulaşarak deri değiştirir ve diğerleri gibi daha etkin bir teknik biçim içersinde yeniden doğar; bu şekliyle, artık, daha az bir emekle daha büyük miktarda makine ve hammaddenin harekete geçirilmesi mümkün olacaktır. Bunun zorunlu sonucu olarak, emek talebindeki mutlak azalma, bu yenilenme sürecinden geçen ve merkezileşme hareketi nedeniyle biraraya gelmiş bulunan sermayelerin toplanma dereceleri oranında fazla olur.

Demek ki, bir yandan, birikim sırasında meydana gelen ek sermaye, büyüklüğü ile orantılı olarak daima daha az emekçiyi kendisine çekiyor. Öte yandan, değişik bileşim içinde devresel olarak yenidenüretilen eski sermaye, eskiden çalıştırdığı emekçilerden daima biraz daha fazlasını kendisinden uzaklaştırıyor.

ÜÇÜNCÜ KESİM. – GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE NİSPİ ARTI-NÜFUS ÜRETİMİ YA DA YEDEK SANAYİ ORDUSU

Sermaye birikimi, başlangıçta yalnızca bir miktar büyümesi olarak görünmekle birlikte, daha önce de gördüğümüz gibi, değişmeyen kısmında değişen kısmın aleyhine devamlı bir artış göstererek, bileşiminde gitgide artan bir nitel değişme ile gerçekleşir.[84b]

Özgül kapitalist üretim tarzı, emeği üretme gücünde buna uygun düşen gelişme ve sermayenin organik bileşiminde bu yüzden meydana gelen değişme, yalnızca birikimin ilerlemesine ya da toplumsal servetin büyümesine ayak uydurmakla kalmaz. Basit birikim, toplam toplumsal sermayedeki mutlak artış, bu toplamı meydana getiren bireysel sermayenin merkezileşmesi ile birlikte olduğu ve ek sermayenin teknolojik yapısındaki değişme, başlangıç sermayesinin teknolojik yapısındaki benzer değişmeyle elele gittiği için, bunlar çok daha büyük bir hızla gelişirler. Bu yüzden, birikimin ilerlemesiyle, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı değişir. Başlangıçta diyelim 1 : 1 iken, bundan sonra sırayla 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 vb. haline gelir,

[84b] [*Dördüncü Almanca baskıya not*. – Marx'ın elyazması metninde burada şu kenar notu var: "Daha sonra üzerinde işlenecek not: eğer genişleme yalnızca nicel olursa, aynı işkolundaki daha büyük ve küçük sermayeler için kâr, yatırılan sermayelerin büyüklüğüne bağlı olur. Eğer nicel genişleme nitel değişmeye yolaçarsa, daha büyük sermayenin kâr oranı aynı zamanda yükselir." - *F.E.*]

yani, sermaye artmaya [sayfa 646] devam ederken, toplam değerinin 1/2'si yerine yalnızca 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8, vb. oranında emek-gücüne dönüştüğü halde, 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8 oranlarında olmak üzere üretim araçlarına dönüşür. Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu daima küçülen bir oranda olur. Birikimin belli bir teknik temel üzerinde, üretimi basit bir şekilde genişletme görevini yerine getirdiği duraklama dönemleri kısalır. Belli sayıda ek işçiyi emebilmek, ya da hatta, eski sermayenin devamlı başkalaşımı nedeniyle, zaten işbaşında olanların çalışmaya devam etmelerini sağlamak için, toplam sermaye birikiminin yalnızca hızlı olması yetmez, bu hızın daima artan oranda olması gerekir. Öte yandan, bu artan birikim ve merkezileşme, sermayenin bileşiminde yeni bir değişmenin, yani sermayenin değişmeyen kısmına oranla değişen kısmında daha hızlı bir küçülmenin kaynağı olur. Toplam sermayenin artış hızıyla birlikte giden ve bu artıştan daha hızlı hareket eden, değişen kısımdaki bu hızlı nispi küçülme, öteki kutupta ters bir şekil alır; işçi nüfusunda mutlak bir artış olduğu görüntüsünü verir ve bu artış daima, değişen sermayeden ya da iş sağlayan araçların kitlesindeki yükselmeden daha hızlı hareket ediyor gibidir. Ama aslinda, bu nispi aşırı emekçi nüfusu, yani sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan çok daha fazla bir emekçi nüfusu, bu yüzden de bir artı-nüfusu kendi enerjisi ve büyüklüğü ile doğru orantılı olarak durmadan üreten şey, kapitalist birikimin ta kendisidir.

Toplumsal sermaye, bütünlüğü içersinde ele alındığında, birikim hareketinin, onun bütününü az ya da çok etkileyen devresel değişmelere yolaçtığı, bazan da geçirdiği çeşitli evreleri aynı anda farklı üretim alanlarına dağıttığı görülür. Bazı alanlarda, basit merkezileşmenin sonucu olarak, sermayenin mutlak büyüklüğünde bir artış olmaksızın, bileşiminde bir değişiklik olur; diğer bazı alanlarda ise, sermayedeki mutlak büyüme, değişen kısmındaki, yani bu kısmın emdiği emek-gücündeki, mutlak azalma ile birlikte olur; gene bazı üretim alanlarında, sermaye, kendi teknik [sayfa 647] temeli üzerinde bir süre büyümeye devam eder ve bu büyümeyle orantılı olarak ek emek-güçlerini kendisine çeker, oysa bir başka zaman, organik bir değişiklik geçirir ve değişen kısmı azalır; bütün bu alanlarda, sermayenin değişen kısmındaki artış ve dolayısıyla çalıştırdığı emekçi sayısı, daima, şiddetli dalgalanmalar ve geçici artı-nüfus üretimine bağlanmış durumdadır; bu artı-nüfus üretimi, çalışmakta olan emekçilerin işten atılması biçiminde açık bir şekilde olabileceği gibi, ek-emekçi nüfusunun her zamanki kanallardan daha

güç emilmesi şeklinde, daha az gerçek olmamakla birlikte, göze daha az çarpan bir biçimde de olabilir.[85] Halen işlemekte olan toplumsal sermayenin büyüklüğü ve artış derecesi, üretimin boyutlarıyla, çalıştırılan emekçi kitlesindeki artış, bunların üretkenliklerindeki gelişme ve bütün zenginlik kaynaklarındaki çoğalma ve yoğunlaşma ile birlikte, emekçilerin sermaye tarafından çekilmesi hareketinin boyutlarında bir büyüme olduğu gibi, gene sermaye tarafından itilmelerinin boyutlarında da bir büyüme görülür, sermayenin organik bileşimindeki ve teknik şeklindeki değişmenin hızı artar, gittikçe artan sayıda, üretim alanı bazan aynı anda, bazan da başka başka zamanlarda bu değişmenin etkisi altında kalır. Bu nedenle, emekçi nüfusu, kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispi ölçüde fazlalık haline getiren, nispi artı-nüfus haline çeviren araçları üretmiş olur; ve o, bunu, daima artan boyutlarda yapar.[86] Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır; ve aslında, her özel tarihsel üretim tarzının, yalnızca kendi [sayfa 648] sınırları içersinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasaları vardır.

[85] İngiltere ve Gal'de yapılan nüfus sayımı şunu gösteriyor: "Tarımda çalışan bütün insanlar (toprak sahipleri, büyük çiftçiler, bahçıvanlar, çobanlar v.b. dahil): 1851'de 2.011.447; 1861, 1.924.110. Düşüş 87.337. Yünlü sanayii: 1851, 102.714 kişi; 1861, 79.242. İpekli dokuma: 1851, 111.940; 1861, 101.678. Basma sanayii: 1851, 12.098; 1861, 12.556. Bu sanayi kolundaki büyük artış karşısında işçi sayısındaki pek küçük yükselme, çalıştırılan işçi sayısında büyük bir nispi azalmayı gösterir. Şapkacılık: 1851, 15.957; 1861, 13.814. Hasır şapka ve yün başlık 1851, 20.393; 1861, 18.176. Malt sanayii, 1851, 10.566: 1861, 10.677. Mum sanayii: 1851, 4.949; 1861, 4.686. Bu düşüş, diğer nedenler yanında, fazla aydınlanmanın artması sonucudur. Tarak yapımı: 1851, 2.038; 1861, 1.478. Bıçkıcılık: 1851, 30.552; 1861, 31.647 – bıçkı makinelerinin artışı sonucu küçük bir artış. Çivicilik: 1851, 26.949; 1861, 26.130 – makinenin rekabeti sonucu bir düşüş. Kalay ve bakir madenciliği: 1851, 31.360: 1861. 32.041. Öte yandan: Pamuk eğirme ve dokuma: 1851, 371.777; 1861, 456.646. Maden kömürü: 1851, 183.389: 1861. 246.613. "Makinenin bugüne kadar başarı ile kullanılmadığı sanayi kollarında 1851 yılından bu yana işçi sayısındaki artış genellikle en fazladır." (İngiltere ve Gal 1861 Nüfusu Sayımı, vol. III, London 1863, s. 35-39.)

[86] [*Dördüncü Almanca baskıya eklenmiştir.* – Değişen sermayenin nispi büyüklüğündeki, gitgide artan ölçüde azalma yasası ve bunun, ücretli işçi sınıfının durumu üzerindeki etkisi, klasik okulun önde gelen bazı iktisatçıları tarafından anlaşılmaktan çok sezilmiştir. Bu konuda en büyük hizmeti, diğerleri gibi, değişmeyen ve sabit, değişen ve döner sermayeyi birbirine karıştıran John Barton yapmıştır. Şöyle diyor:] "Emeğe olan talep, sabit sermayedeki değil, döner sermayedeki artışa bağlıdır. Bu iki tür sermaye arasındaki oranın her zaman ve bütün koşullar altında aynı olduğu doğru olsaydı, bundan, çalışan emekçi sayısının, devletin zenginliği ile orantılı olması sonucu çıkardı. Ama böyle bir iddianın olasılığı hiç yoktur. Doğa bilimleri geliştikçe ve uygarlık yaygınlaştıkça, sabit sermaye, döner sermayeye oranla gitgide daha büyük bir artış gösterir. Bir parça İngiliz müslinini üretmek için kullanılan sabit sermaye miktarı, aynı miktar Hint müslinini üretmek için kullanılanın en az yüz katı ve belki de bin katı daha büyüktür. Ve döner sermaye oranı, yüz ya da bin katı daha azdır ... sabit sermayeye eklenen tüm yıllık tasarrufun, emek talebini artıracak yönde bir etkisi olmazdı." (John Barton, *Observations on the Circumstances which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society,* London 1817, s. 16, 17.) "Ülkenin net gelirini artırabilecek aynı neden, aynı zamanda nüfusu bollaştırabilir ve işçi sınıfının durumunu bozabilir." (Ricardo, *l.c*., s. 469.) Sermaye artışı ile birlikte, emeğe olan "talepte nispi bir azalma olur." (*Ibid*., s. 480, not). "Emeğin devamı için ayrılan sermaye miktarı, sermayenin bütününden bağımsız olarak değişebilir. ... Sermayenin bollaşmasıyla, istihdam miktarında büyük dalgalanmalar ve büyük ıstıraplar daha sık olabilir." (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ*., Lond. 1833, s. 12.) Emeğe clan "talep, genel sermaye birikimi ile orantılı olmayacak şekilde... yükselecektir. ... Ulusal sermayede yeniden-üretime ayrılan her artış, bu nedenle, toplumun ilerlemesinde, işçinin durumu üzerinde gitgide daha az etki yapar," (Ramsay, *l.c*., s. 90, 91.)

Soyut bir nüfus yasası, ancak, ve o da insanoğlu kendilerine müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır.

Emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an elaltında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi, tümüyle sermayeye aittir. Fiili nüfus artışının sınırlarından bağımsız olarak bu artı-nüfus, sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinmelerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır. Birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan emeğin üretken gücündeki gelişmeyle birlikte, sermayenin ani genişleme gücü de büyür; bu büyümenin nedeni, salt işlemekte bulunan sermayenin esnekliğindeki artış olmadığı gibi, sermayenin yalnızca esnek bir kısmını oluşturduğu mutlak toplumsal servetin büyümesi, ya da bu servetin büyük bir kısmını her türlü özel dürtü altında ve derhal, ek sermaye şeklinde üretimin emrine veren kredi sistemi de değildir; şimdi artık, artı-ürün kitlesinin büyük bir hızla ek üretim araçlarına dönüşmesini sağlayan, üretim sürecinin –makine, [sayfa 649] ulaştırma araçları vb. gibi– teknik koşulları da bu büyümenin bir nedenidir. Birikimdeki ilerleme ile kabına sığmayacak duruma gelen ve ek sermayeye dönüştürülebilen toplumsal servet kitlesi, pazarı birdenbire genişleyen eski üretim kollarıyla. eski üretim kollarının gelişmesiyle gereksinme duyulan demiryolları vb. gibi yeni açılmış üretim kollarına büyük bir hızla akar. Bütün bu gibi durumlarda, büyük insan kitlelerinin diğer alanlardaki üretimin hacmine zarar vermeksizin, birdenbire önemli noktalara kaydırılması olanağı elde bulundurulmalıdır. Aşırı nüfus böyle bir kitleyi sağlar. Büyük sanayiin izlediği kendine özgü yol, yani (daha küçük dalgalanmalarla kesilen) on yıllık devresel dalgalanma, ortalama canlılık dönemleri, yüksek yoğunlukta bir üretim, bunalım ve duraklama, yedek sanayi ordusunun ya da artı-nüfusun durmadan meydana gelmesine, bunun az ya da çok ölçüde emilmesine ve tekrar meydana gelmesine dayanır. Ayrıca sınai devresel dalgalanmaların çeşitli evreleri artı-nüfusu sağlar ve bunun yeniden-üretiminin en canlı öğelerinden birisi halini alır. Büyük sanayiin, insanlık tarihinin daha önceki dönemlerinde görülmeyen bu kendine özgü yolu, kapitalist üretimin çocukluk döneminde de olanaksızdı. Sermayenin bileşimi ancak çok yavaş değişmiştir. Bu nedenle sermaye birikimi ile buna tekabül eden emek talebindeki bir büyüme, bütünüyle ele alındığında, aynı hızda ilerlemiştir. Modern zamanlara göre birikimdeki ilerleme daha ağır olduğu gibi, sömürülebilir emekçi nüfusun doğal sınırları ile de karşılaşmıştı; bu sınırlar, ancak daha sonra görülecek zora dayanan yollarla ortadan kaldırılıyordu. Üretimin boyutlarındaki düzensiz genişlemeler, aynı şekilde beklenmedik daralmaların da

önkoşuludur; bu daralma, tekrar genişlemeye yolaçar, ama elaltında hazır insan malzemesi olmadan, emekçi sayısında, nüfusun mutlak büyümesinden bağımsız bir artış olmadan, üretimin boyutlarında genişleme olamaz. Emekçi sayısındaki bu artış, emekçilerin bir kısmını durmadan "serbest hale getiren" basit bir süreçle, üretimdeki artışa oranla çalıştırılan emekçi sayısını azaltan yöntemlerle gerçekleştirilir. Demek oluyor ki, büyük sanayiin bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak, işsiz ya da yarı-işsiz insanlar haline getirmeye dayanıyor. Ekonomi politiğin yüzeyselliği, kendisini, sınai devresel dalgalanmaların salt bir belirtisi olan kredi hacmindeki genişleme ve daralmayı bunların nedeni olarak görmesiyle de ortaya koyar. Tıpkı [sayfa 650] belirli bir hareketle fırlatılmış bulunan gökcisimlerinin daima bunu yinelemeleri gibi, bir kez bu birikimi izleyen genişleme ve daralma hareketi içine sokulan toplumsal üretim için de durum aynıdır. Sonuçlar, sırası gelince, neden halini alırlar ve durmadan kendi koşullarını yeniden üreten sürecin tümü içersindeki değişik olaylar, devresel bir şekle bürünürler. Bu devresellik bir kez yerleşti mi, nispi artı-nüfusun yaratılmasını –yani sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan fazla bir nüfusun meydana gelmesini– ekonomi politiğin kendisi bile, büyük sanayiin zorunlu bir koşulu olarak görür.

Oxford'da Ekonomi Politik Profesörü olup sonradan İngiliz Sömürgeler Bakanlığında çalışan H. Merivale diyor ki: "Diyelim ki, bunalımlardan birisi sırasında ulus, bu fazla işçinin birkaç yüzbininden göç yoluyla kurtulma çabasına düştü; sonuç ne olur? Emeğe olan ilk talepte, bir açık ile karşılaşılacaktır. Yeniden-üretim ne kadar hızlı olursa olsun, yetişkin işçi kaybının yerine konulması birkaç kuşak boyu alacaktır. Şimdi bizim fabrikatörlerimizin kârı, her şeyden önce, talebin bol olduğu sırada bolluk anından yararlanarak, işlerin durgun olduğu zamanlarda uğranılacak kaybı karşılama gücüne dayanıyor. Bu gücü onlara veren tek şey, makine ile el emeği üzerindeki egemenlikleridir. Ellerinin altında daima hazır işçi bulunmalı, pazarın durumuna göre işlerini bazan hızlandıracak, bazan da yavaşlatacak güce sahip olmalıdırlar, aksi takdirde, ülkenin servetinin dayandığı rekabet yarışındaki üstünlüklerini devam ettiremezler."[87] Malthus bile, bu aşırı nüfusu, dargörüşlülüğüne uygun olarak, işçi nüfusunda meydana gelen nispi fazlalık ile değil de, bu nüfustaki mutlak aşırı çoğalmayla açıklamakla birlikte, büyük sanayi için bir zorunluluk olarak görmektedir. Şöyle diyor. "Başlıca geçim kaynakları sanayi ve ticaret olan bir ülkedeki emekçi sınıf arasında, evlilik konusunda basiretli tutum ve alışkanlıklar eğer fazla ileri götürülecek olursa, bu ülke için zararlı olabilir. ... Nüfusun yapısı ve niteliği gereği, işçiler arasındaki bir artış, özel bir talep sonucu, pazara, 16 ya da 18 yıl geçmeden getirilemez, oysa gelirin tasarruf yoluyla ser-

[87] H. Merivale, *Lectures on Colonization and Colonies,* 1841 ve 1842, v. I, s. 146.

mayeye çevrilmesi çok daha hızlı olabilir; emeğin bakım ve devamı için gerekli fon miktarındaki artış, bir ülkede, daima, nüfus artışından daha hızlı olabilir."[88] Ekonomi politik, böylece, [sayfa 651] emekçilerin devamlı bir nispi artı-nüfus üretiminin, kapitalist birikim için zorunlu olduğunu gösterdikten sonra, şimdi de yaşlı bir bakire kılığına bürünerek "*beau ideal*"* bir kapitalistin ağzından, kendi yarattıkları ek sermaye tarafından sokağa atılan fazlalıklara hitaben şu sözleri rahatlıkla söyleyebilir: – "Yaşamanız için gerekli sermayeyi artırmakla biz fabrikatörler, sizin için elimizden geleni yapıyoruz, siz de sayınızı geçim araçlarına göre ayarlayarak, sizlere düşeni yapmalısınız."[89]

Ne var ki, kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek-gücü miktarıyla asla yetinemez. O, rahatça at oynatabilmesi için bu doğal sınırların dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını ister.

Bu noktaya kadar, değişen sermayedeki artış ya da azalışın, çalıştırılan emekçi sayısına sıkı sıkıya denk düştüğü varsayılmıştı.

Değişen sermaye arttığı halde sermayenin komutası altındaki emekçi sayısı aynı kalabilir ve hatta düşebilir. Bireysel emekçi daha fazla emek sağladığı ve bu nedenle ücreti arttığı takdirde, emeğin fiyatının aynı kalması ya da emek kitlesindeki azalmadan daha yavaş düşme gğstermesine karşın, böyle bir durum ortaya çıkar. Bu durumda değişen sermayedeki artış, daha fazla emeğin göstergesi olur, ama çalıştırılan daha fazla emekçinin göstergesi olmaz. Gider aynı kalmak üzere, çok sayıda emekçi yerine, daha az sayıda emekçiden, belli miktarda emek sızdırmak her kapitalistin mutlaka çıkarınadır. Çok emekçi çalıştırılması halinde, değişmeyen sermaye harcaması, harekete getirilen emek kitlesi ile orantılı olarak artar, oysa az emekçi çalıştırılması halinde bu artış çok daha azdır. Üretimin boyutları ne kadar geniş olursa, bu dürtü o kadar kuvvetli olur. Bunun gücü, sermaye birikimi ile birlikte artar.

Kapitalist üretim tarzı ile emeğin üretken gücündeki gelişmenin –bunlar, birikimin hem nedeni ve hem de sonucudur– kapitaliste, aynı değişen sermaye yatırımı ile, her bireysel emek-gücünü [sayfa 652] (genişlik ya da yoğunluk bakımından) daha büyük ölçüde sömürme yoluyla, daha fazla emeği harekete geçirme olanağını sağladığını görmüş bulunuyoruz, Ayrıca, kapitalistin, giderek artan ölçüde hünerli işçi yerine daha az hünerli işçi koymak, olgun emek-gücü yerine henüz olgunlaşmamış emek-gücü, erkek yerine kadın, yetişkin yerine genç ya da çocuk çalıştırarak, aynı sermaye ile daha büyük emek-gücü kitlesi satınal-

[88] Malthus, *Principles of Political Economy*, s. 215, 319, 320. Bu yapıtta da Malthus, ensonu, Sismondi'nin yardımıyla kapitalist üretimin üç güzel meleğini keşfeder: üretim, aşırı nüfus, aşırıtüketim; *three very delicate monsters, indeed!* [gerçekten birbirinden güzel üç melek!] F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", *l.c.*, s. 107 *sqq*. [Friedrich Engels, "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", *1844 Elyazmaları*, s. 423).

[89] Harriet Martıneau, *A Manchester Strike,* 1832, s. 101.

* Eşsiz güzel.-ç.

dığını da görmüş bulunuyoruz.

Bu nedenle bir yandan, birikimdeki ilerleme ile, daha büyük bir değişen sermaye, daha fazla emekçi çalıştırmaksızın daha fazla emeği harekete geçirmekte, öte yandan da, aynı büyüklükte bir değişen sermaye, aynı emek-gücü kitlesi ile daha fazla emeği harekete geçirmekte; ve ensonu, daha yüksek emek-gücünün yerini, daha çok sayıda düşük emek-gücü almaktadır.

Nispi artı-nüfus üretimi ya da emekçileri serbest duruma getirme işlemi, bu nedenle, birikimin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan ve bu ilerlemeyle hız kazanan üretim sürecindeki teknik devrimlerden daha büyük bir hızla devam etmektedir. Üretim araçları, büyüklük ve etki güçleri bakımından artarken, daha az emekçi çalıştırma araçları haline geldikleri gibi, bu durum, bir de, emeğin üretkenliğindeki artış oranında, sermayenin emek arzını, emekçi talebinden daha büyük bir hızla yükseltmesi gerçeğiyle değişikliğe uğratılır. Bir yandan, işçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı-çalışması yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki artan baskısı, bunları, aşırı-çalışmaya boyuneğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kesiminin aşırı-çalışmayla diğer kesimi zorunlu bir işsizliğe mahküm etmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistleri zenginleştirmenin bir aracı halini aldığı gibi,[90] aynı zamanda da, yedek sanayi [sayfa 653] ordusu üretimini, toplumsal birikimin ilerlemesine uygun düşecek ölçüde hızlandırır. Nispi artı-nüfusun meydana gelişinde, bu öğenin ne denli önemli olduğu, İngiltere örneğinde görülür. Emekten tasarruf konusunda bu ülkenin sahip olduğu araçlar pek büyüktür. Gene de, eğer yarın sabah, çalışma, aklauygun sınırlara indirilse ve bu, yaş ile cinsiyete göre işçi sınıfının çeşitli kesimlerine orantılı olarak dağıtılsa, mevcut işçi nüfus, ulusal üretimi

[90] 1863 pamuk kıtlığı sırasında bile, Blackburn'lu pamuk ipliği işçilerinin bir broşüründe, fabrika yasaları nedeniyle, doğal olarak yalnız yetişkin erkek işçileri etkileyen aşırı-çalışmadan şikayet edildiğini görüyoruz: "Bu fabrikadaki yetişkin erkek işçilerin günde 12 ile 13 saat çalışmaları istenmiştir, oysa ailelerini geçindirmek ve kardeşlerini, aşırı-çalışma yüzünden genç yaşta mezara girmekten kurtarmak için, işgününün bir kısmında çalışmaya canatan ve şu anda boş gezme durumuna düşürülmüş olan yüzlerce işçi bulunmaktadır. ... Bizler, diye devam ediyor, bazı işçiler tarafından fazla-mesainin uygulanmasının patronlar ile işçiler arasında iyi duygular uyandıracağından kuşkuluyuz. Fazla-mesai yapan işçiler, ayrıca, zorla tembelliğe mahküm edilen işçilere karşı da haksızlık edildiği duygusu içersindedirler. Bölgede, adaletle dağıtıldığı takdirde herkese yetecek kadar günün bir kısmında çalışmak için iş vardır. Patronlardan, daha iyi günler gelene kadar, diğerleri işsizlik yüzünden sadakayla yaşarken, bir kısım işçilerin fazla-mesai yapmaları yerine, kısa çalışma saatlerini öngören bir sistemi uygulamalarını isterken haklı bir talepte bulunmaktayız." (*Reports of Insp. of Fact*., 31st Oct., 1863, s. 8.) *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın yazarı, nispi artı-nüfusun, çalışan işçiler üzerindeki etkisini, o her zaman ki yanılmayan burjuva içgüdüsü ile kavrıyor: "Bu hükümdarlıkta tembelliğin bir nedeni de, yeter sayıda emekçi bulunmamasıdır. ... Ne zaman mamul eşya için fazla bir talep olsa, emek kıtlaşır, emekçiler kendi önemlerini anlar, ve bunu patronlara da aynen hissettirmek isterler; şaşılacak şey doğrusu, bu insanların tutumları o derece sorumsuzcadır ki, bu gibi zamanlarda bir grup işçi salt işverene zarar vermek için bütün bir gün boyunca aylaklık eder." (*Essay etc.,* s. 27, 28.) Bu adamlar, aslında, ücretlerini yükseltmenin peşindeydiler.

bugünkü ölçüde yürütmeye kesinlikle yetmezdi. Şimdi "üretken olmayan" büyük emekçi çoğunluğunun, "üretken" hale getirilmesi zorunlu olurdu.

Bütünü ile alındığında, genel ücret hareketleri, tamamıyla, yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da, sınai çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak meydana gelir. Ücret hareketleri, bu nedenle, işçi nüfusun mutlak sayısındaki değişmeler ile belirlenmeyip, işçi sınıfının faal ve yedek işçi ordusu şeklinde bölünüşünü gösteren değişen oranlarla nispi artı-nüfus miktarındaki artış ve azalmayla, bazan emilen, bazan serbest bırakılan işçi miktarıyla belirlenir. Emek arz ve talebini, sermayenin birbirini izleyen genişleme ve daralmalarına, sermaye genişlediği için bazan nispi olarak gereksinme-altı, sermaye daraldığı için bazan da gereksinme-üstü gibi gözüken emek pazarına göre düzenlemek yerine, sermaye hareketini, nüfustaki mutlak değişmelere bağlıymış gibi göstermek isteyen ve birikimin ilerlemesiyle birbirini daha büyük bir hızla izleyen düzensiz dalgalanmalarla daha da karmaşık hale gelen on yıllık devirleri ve devresel dalgalanmalarıyla büyük sanayi için bu, gerçekten çok güzel bir yasa olurdu. Ne var ki, bu, yalnızca iktisatçıların bir dogmasıdır. Onlara göre ücretler, sermaye birikimi sonucu yükselir. Yüksek ücretler, çalışan nüfusu daha hızlı çalışmaya isteklendirir ve bu durum, emek pazarı çok dolu hale gelene ve dolayısıyla sermaye, emek arzına göre yetersiz kalana kadar sürer [sayfa 654] gider. Ücretler düşer ve şimdi de madalyonun öteki yüzü ile karşı karşıya geliriz. Ücretlerin düşmesi sonucu işçi nüfusu yavaş yavaş azalır ve böylece sermaye bunlara göre yeniden çoğalır, ya da başkalarının yaptıkları açıklamaya göre, düşen ücretler ve buna karşılık işçilerin sömürülmesindeki artış tekrar birikimi hızlandırır ve bu arada düşük ücretler işçi sınıfının çoğalmasını engeller. Sonra tekrar, emek arzının talepten az olduğu zaman gelir, ücretler yükselir ve bu böyle sürer gider. Gelişmiş kapitalist üretim için ne nefis bir devinim tarzı! Ücretlerdeki yükselme sonucu, gerçekten çalışmaya uygun olumlu bir nüfus artışı olmadan önce, sınai kampanyanın sonuçlandırılması, savaşın verilip kazanılması için gereken süre çoktan geçip gitmiş olacaktır.

1849 ile 1859 yılları arasında İngiltere'nin tarım bölgelerinde hububat fiyatlarında bir düşmeyle birlikte ücretlerde önemli olmayan bir yükselme oldu. Örneğin, Wiltshire'da haftalık ücretler 7 şilinden 8'e, Dorsetshire'da 7 ya da 8 şilinden 9'a vb. yükseldi. Bu, savaş taleplerinin, demiryollarının çok geniş ölçüde yayılmasının, fabrikaların, madenlerin vb. neden olduğu, tarımsal artı-nüfusta olağanüstü bir göçün sonucuydu. Ücretler ne kadar düşük olursa, onların ifade ettiği yükselme ne kadar önemsiz de olsa, orantı yüksektir. Haftalık ücretler, diyelim 20 şilinden 22 şiline yükselse, artış yüzde 10'dur: ama bu, yalnızca 7 şilin olup, 9 şiline yükselse, bu artış yüzde 28 $^{4}/_{7}$'dir, ve bu artış kulağa pek hoş gelir. Her yerde çiftlik sahipleri, homurdanmaya başlamışlar ve bu

açlık-ücretlerine değinen Londra *Economist*'i, ciddi bir tavırla, "*a general and substantial advance*"* diyerek çocukça laflar etmişti.[91] Peki şimdi çiftlik sahipleri ne yapmışlardı? Dogmatik iktisatçı kafaların söyledikleri gibi, tarım emekçilerinin, bu parlak ödül sonucu ücretleri tekrar düşsün diye sayıca artmalarını ve çoğalmalarını mı beklemeliydiler? Daha fazla makine kullanmaya başladılar ve bir anda tarım işçileri, çiftçilerin gözünü bile doyuracak kadar yeniden çoğaldılar. Şimdi öncesine göre tarıma "daha fazla" sermaye, daha üretken şekilde yatırılmıştı. Bununla birlikte, emeğe olan talep, yalnızca nispi değil, mutlak olarak da azalmıştı.

Yukarda sözü edilen ekonomik masal, genel ücret hareketlerini [sayfa 655] ya da işçi sınıfı arasındaki –yani toplam emek-gücü ile toplam toplumsal sermaye arasındaki– oranı düzenleyen yasalar ile, işçi nüfusu çeşitli üretim alanlarına dağıtan yasaları birbirine karıştırmaktadır. Örneğin, uygun giden koşullar nedeniyle, eğer belli bir üretim alanında birikim özel bir canlılık gösterir ve bu alandaki kâr, ortalama kârdan yüksek olursa, ek sermayeyi buraşa çeker ve emeğe olan talep arttığı için ücretler de yükselir. Yüksek ücretler, daha elverişli alana daha büyük bir işçi nüfusu çeker ve bu durum, burası emek-gücü ile doyana kadar devam eder; ücretler ensonu tekrar ortalama düzeye düşer ve eğer işçi akını çok fazla ise bu düzeyin altına bile iner. Bu durumda, sözkonusu sanayi dalına emekçi göçü durmakla kalmaz, bunların yerleşmesi de sağlanır. İşte, ekonomi politikçiler, burada, ücretlerdeki artışla birlikte emekçi sayısındaki mutlak artışın, emekçi sayısındaki bu mutlak artışla ücretlerin azalışına bakarak bunun niçinini ve nedenini gördüklerini sanırlar. Ama aslında onun gördüğü, yalnızca, belli bir üretim alanındaki emek pazarının yerel dalgalanmalarıdır – o, yalnızca, sermayenin değişen gereksinmelerine göre işçi nüfusunun farklı yatırım alanlarına bölünmeleri olayını görmektedir.

Yedek sanayi ordusu, duraklama ve ortalama gönenç dönemlerinde faal emek-ordusunu baskı altında tutar, aşırı-üretim ve coşkunluk dönemlerinde bu faal ordunun isteklerini dizginler. İşte bu nedenle, nispi artı-nüfus, emeğin arz ve talep yasasının üzerinde döndüğü eksendir. Nispi artı-nüfus, bu yasanın geçerlik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyan sınırlar içersinde tutar.

Burada, ekonomik savunucuların büyük yiğitliklerinden bir tanesine yeniden değinmenin yeri gelmiş bulunuyor. Yeni makinelerin kullanılmaya başlaması ya da eskilerin genişletilmesi üzerine değişen sermayenin bir kısmının değişmeyene çevrilmesini, sermayeyi "bağlayan" ve böylece emekçileri "açıkta bırakan" bu olayı, ekonomik savunucuların tamamen ters bir şekilde, sermayenin, emekçiler için "serbest bıra-

* "Genel ve önemli bir gelişme". -ç.

[91] *Economist*, Jan. 21. 1860.

kılması" şeklinde yorumladıkları anımsanacaktır. Bu sonuncuların yüzsüzlükleri ancak şimdi tamamıyla anlaşılabilir. Serbest bırakılan emekçiler, makinenin yolverdiği emekçiler değildir; bunların gelecekte yerini alacak olan yetişen kuşaklar ile, sanayiin eski temel üzerindeki normal gelişmesiyle rahatça emebileceği ek emekçiler de serbest hale [sayfa 656] gelmişlerdir. Şimdi işte bunların hepsi "serbest hale getirilmiştir" ve kendisine iş arayan her yeni sermaye, bunlara rahatça elatabilir. Eğer bu sermaye, pazardan makinenin buraya attığı kadar emekçi çekmeye yeterli ise, bu emekçileri ya da başkalarını çekmiş olmasının genel emek talebi üzerindeki etkisi sıfır olacaktır. Yok eğer daha az sayıda emekçiyi çalıştırabilecekse, fazla emekçi miktarı artar; daha büyük sayıda emekçi kullanırsa, emeğe olan genel talep, bu "serbest bırakılanların" üzerinde kullanılan fazlalık ölçüsünde artar. Yatırım peşinde olan ek sermayenin, genel emek talebinde bir başka durumda yaratabileceği canlılık, bu yüzden, makine nedeniyle işlerinden edilen emekçiler ölçüsünde etkisiz hale getirilmiş olur. Demek ki, kapitalist üretim mekanizması işleri öyle ayarlıyor ki, sermayedeki mutlak artışla birlikte, emeğe olan genel talepte aynı ölçüde bir artış olmuyor. Ve kendilerini yedek sanayi ordusuna sürgün eden geçiş dönemi boyunca işlerinden edilen emekçilerin, sefalet, ıstırap ve belki de ölümleri karşısında bu savunucuların telafi dedikleri şey, işte budur! Ne emeğe olan talep, sermaye artışıyla eşdeğerdir, ne de emek arzı, işçi sınıfının artmasıyla eşdeğerdir. Ortada, iki bağımsız kuvvetin birbiri üzerindeki etkisi diye bir durum yoktur. *Les dés sont pipés*.* Sermaye aynı anda, iki yanlı çalışmaktadır. Sermaye birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan emekçileri "serbest hale getirerek" emek arzını da artırmakta ve gene bu arada işsizlerin baskısı, çalışanları daha fazla emek harcamaya zorlamakta ve bu nedenle de emek arzını bir ölçüde emekçi arzından bağımsız hale getirmektedir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin tahakkümünü tamamlamaktadır. İşte bunun için, emekçiler, daha fazla çalıştıkları, başkaları için daha fazla servet ürettikleri ve emeklerinin üretken güçlerinin artması ölçüsünde, sermayenin kendisini genişletmesine araçlık eden görevlerinin kendileri için gitgide daha asılsız ve güvenilmez bir durum almasının sırrını öğrenir öğrenmez; aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin tamamıyla nispi artı-nüfusun baskısından ileri geldiğini anlar anlamaz; ve, kapitalist üretim ile ilgili bu doğal yasanın kendi sınıfları üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ya da azaltmak için, çalışanlarla işsiz kalanlar arasında düzenli bir [sayfa 657] işbirliği kurmak üzere işçi sendikaları ve benzeri yollara başvurur vurmaz, sermaye ile, kendisine dalkavukluk eden ekonomi politik, "ebedi" ve sözde "kutsal" arz ve talep yasası çiğneniyor diye feryadı basar. Çalışanlar ile işsizler arasındaki her

* Zarlar hilelidir. -ç.

yakınlaşma, bu yasanın "uyumlu" çalışmasını bozar. Ama öte yandan da, diyelim sömürgelerdeki gibi ters koşullar, bir yedek sanayi ordusunun yaratılmasını engelleyerek, işçi sınıfının kapitalist sınıfa mutlak bağımlılığını gerçekleştirmeyince, bu kez de, sermaye, mahut Sancho Panza'sı ile omuzomuza, "kutsal" arz ve talep yasasına karşı ayaklanır ve bunun kendisine ters düşen işleyişini, zorla ve devletin de işe karışmasıyla değiştirmeye kalkışır.

DÖRDÜNCÜ KESİM. – NİSPİ ARTI-NÜFUSUN FARKLI BİÇİMLERİ. GENEL KAPİTALİST BİRİKİM YASASI

Nispi artı-nüfus, olası her biçimde vardır. Her emekçi, ancak burada, yarı ya da tam işsiz olduğu zaman yer alır. Sınai çevrimin değişen evrelerinin zorladığı, bunalım sırasında, had, durgun zamanlarda tekrar kronik bir durum alan büyük devresel biçimler dikkate alınmazsa – daima üç biçimi vardır: akıcı, saklı ve durgun.

Büyük sanayi merkezlerinde –fabrikalarda, manüfaktürlerde, demir döküm yerlerinde, madenlerde vb.– emekçiler üretimin boyutlarına göre daima azalan oranda olmakla birlikte, bütünüyle alındığında çalışanların sayıları artacak şekilde büyük kitleler halinde bazan işten uzaklaştırılır, bazan da işe alınır. Burada artı-nüfus akıcı biçimdedir.

Makinenin bir etmen olarak girdiği ya da yalnızca modern işbölümünün uygalandığı bütün büyük işyerlerinde olduğu gibi, gerçek anlamıyla fabrikalarda, olgunluk yaşına gelinceye kadar çok sayıda erkek çocuk çalıştırılır. Bu yaşa ulaşır ulaşmaz, bunların ancak pek azı, aynı sanayi kollarında iş bulmaya devam eder, çoğunluğu ise düzenli şekilde işten çıkarılır. Bu çoğunluk, akıcı artı-nüfusun bir öğesini oluşturur ve büyüklükleri, bu sanayi kollarının boyutlarına göre artar. Bunların bir kısmı, aslında, sermayenin peşine düşerek dış ülkelere göç eder. Bunun sonuçlarından biri, İngiltere'de olduğu gibi, kadın nüfusun erkek nüfustan daha hızlı artmasıdır. Emekçi sayısındaki doğal artışın, sermaye birikimirin gereksinmelerini karşılamamakla [sayfa 658] birlikte, gene de bundan fazla olması çelişkisi, sermayenin kendi hareketinin özünde yatan bir çelişkidir. Sermaye daima çok sayıda genç emekçi, az sayıda yetişkin emekçi ister. Bu çelişki, işbölümünün kendilerini belli bir sanayi koluna bağlaması nedeniyle, binlerce işçi, işsiz durumdayken, işçi kıtlığından şikayet edildiği zamanki kadar göze batıcı değildir.[92]

Ayrıca, emek-gücünün sermaye tarafından tüketilmesi o kadar hızlıdır ki, emekçi, yaşamının daha yarısında iken aşağı yukarı bütün

[92] 1866 yılının son altı ayında Londra'da 80-90.000 işçi işten atılmıştı; bu altı aya ait fabrika raporu şöyle diyor: "Talebin, tam gerektiği anda daima bir arz meydana getireceğini söylemek tamamıyla doğru bir şey gibi görünmemektedir. Emek konusunda da bu böyle olmuştur, çünkü, son yıl içersinde işçi yoklulu yüzünden pek çok makine boş kalmıştır." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31st Oct. 1866, s. 81.)

ömrünü tüketmiş gibidir. Bu emekçi, ya fazlalıkların arasına katılır, ya da ıskalanın üst basamağından alt basamağına indirilir. En kısa ömre, büyük sanayi işçileri arasında raslıyoruz. Manchester Sağlık Müdürü Dr. Lee şöyle diyor: "Manchester'de üst orta-sınıfta ... ortalama insan ömrü 38, oysa işçi sınıfında aynı ortalama 17'dir; bu sayılar, Liverpool için, 35'e karşı 15'tir. Bundan da hali-vakti yerinde olan sınıfların insanlarına, daha az gözde yurttaşların kısmetine düşene oranla iki katı ömür bağışlandığı anlaşılıyor."[93] Bu durumu doğrulamak için, proletaryanın bu kesimindeki mutlak artışın, bireylerin hızla tüketilmesine karşın, bunların sayılarını artıracak koşullar altında olması gerekir. Yani, işçi kuşaklarının hızla yenilenmeleri gerekir (ve bu yasa, nüfusun öteki sınıfları için geçerli değildir). Bu toplumsal gereksinme, büyük sanayi işçilerinin, içinde yaşadıkları koşulların zorunlu bir sonucu olan erken evlenmeler ve çocukların sömürülmelerinin, bunların üretilmelerini kârlı bir iş haline getirmesiyle karşılanır.

Kapitalist üretim, tarım alanına elatar atmaz ve bu alanı ele geçirdiği ölçüde, tarımda kullanılan sermaye birikimi ilerlemekle birlikte, tarım emekçisine duyulan talep mutlak olarak azalır ve bu geri itme olayı tarım-dışı alanlarda olduğu gibi daha büyük bir çekimle telafi edilemez. Tarımsal nüfusun bir kısmı işte bunun için sürekli olarak kent ya da manüfaktür proletaryasına dönüşme noktasında ve bu dönüşüm için uygun koşulları bekler durumdadır. (Burada manüfaktür, her türlü tarım-dışı [sayfa 659] sanayi anlamında kullanılmıştır.)[94] Bu nispi artı-nüfus kaynağı böylece devamlı akış halindedir. Ama, kentlere doğru olan bu sürekli akış, kırsal bölgenin kendisinde daimi bir saklı artı-nüfus bulunmasını gerekli kılar ve bu artı-nüfusun büyüklüğü ancak akış kanalları olağanüstü genişliğe ulaştığı zaman belli olur. Tarım emekçisinin ücreti, bu nedenle, asgariye indirgenmiş durumdadır ve bir ayağı daima sefalet batağına saplanmış haldedir.

Nispi artı-nüfusun üçüncü kategorisi, durgun artı-nüfus, faal emek-ordusunun bir kesimini oluşturmakla birlikte, bir işte çalışmaları son derece düzensizlik gösterir. Böylece, sermayeye, her an elaltında bulunan bitip tükenmez bir emek-gücü deposu sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve bu durum, onu, derhal, özel kapitalist sömürü kollarının geniş tabanı haline getirir. Azami çalışma süresi ve asgari ücret, bunların ayırdedici özelliğidir. Bunla-

[93] 14 Ocak 1875'te toplanan Birmingham Sağlık Konferansında belediye başkanı (şimdi (1883) ticaret bakanı) J. Chamberlain'in açış konuşması.

[94] İngiltere ve Gal'e ait 1861 sayımında verilen 781 kentte "10.960.998 kişi oturduğu halde, köyler ile kırsal bölgelerde 9.105.226 kişi yaşıyordu. 1851 yılında kent sayısı 580 idi ve bunlar ile çevrelerindeki nüfus hemen hemen eşitti. Ama, bunu izleyen on yılda köylerle kırlardaki nüfus yarım mflyona yükseldiği halde, 580 kentteki nüfus, birbuçuk milyona ulaştı (1.554.067). Kırsal bölgelerdeki nüfus artışı yüzde 6,5, kentlerde 17,3'tür. Artış oranındaki farkın nedeni, kırlardan kentlere olan göçtür. Toplam nüfustaki artışın dörtte-üçü kentlerde olmuştur." (*Census, etc*., v. III, s. 11, 12.)

rın başlıca şeklini, “ev sanayii” başlığı altında görmüştük. Durgun artı-nüfus, büyük sanayi ile tarımdan ve, özellikle, elzanaatının yerini manüfaktüre, manüfaktürün makineye bıraktığı, çökmekte olan sanayi kollarından gelen, fazlalık halindeki kuvvetlerle beslenir. Birikimin hızı ve genişliği ile birlikte artı-nüfusun meydana gelişi hızlandığı için, bu artı-nüfus da büyür. Ama aynı zamanda, işçi sınıfının genel artışında diğer öğelere göre daha büyük bir orana sahip olduğu için, bu sınıf içinde kendi kendini üreten ve sürdüren bir öğe oluşturur. Gerçekten de, yalnız doğum ve ölümlerin sayıları değil, ailelerin mutlak büyüklükleri de ücretlerin yüksekliği ve dolayısıyla farklı emekçi kategorilerinin kullanabilecekleri geçim araçları miktarıyla ters orantılıdır. Kapitalist toplumun bu yasası, yabanıllara ve hatta uygar sömürgecilere bile saçma gelebilir. Bu yasa, insanın aklına, bireysel olarak zayıf ve sürekli izlenip avlanan hayvanların sınırsız şekilde üremelerini getiriyor.[95] [sayfa 660]

Nispi artı-nüfusun en dipteki tortusu, ensonu, sefalet alanında bulunur. Serseriler, suçlular, orospular, tek sözcükle “tehlikeli” sınıflar dışında, bu toplum katı, üç kategoriyi kapsar, önce, çalışabilecek durumda olanlar. Her bunalımda yoksulların sayısının arttığını ve iş alanındaki her canlanma ile bunların da azaldığını görmek için İngiltere’deki yoksul istatistiklerine bir gözatmak yeterlidir. İkincisi, yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklardır. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adayları olup, örneğin 1860 gönenç dönemlerindeki gibi hızla ve çok sayıda faal emek-ordusuna katılırlar. Üçüncüsü, ahlak düşkünleri, zavallılar, çalışamayacak durumda olanlar, işbölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler; normal emekçi yaşını aşan kimseler; sayıları tehlikeli makineler, madenler, kimyasal işler vb. ile artan sanayi kurbanları, sakatlar, sayrılılar, dullar. Yoksulluk, faal emek-ordusunun hastanesi, yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Sefalet, nispi artı-nüfusla birlikte ürer ve biri diğerinin zorunlu koşuludur; artı-nüfusun yanısıra yoksulluk, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir koşulunu oluşturur. Bunlar, kapitalist üretimin *faux frais*’si* arasında yer alırsa da, sermaye, bunun büyük kısmını, kendi omuzlarından kaldırıp, işçi sınıfı ile alt orta-sınıfın omuzlarına yüklemenin yolunu çok iyi bilir.

Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı, ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üret-

[95] “Yoksulluk üremeye yararlı gibi görünüyor.” (A. Smith.) Hatta bu, kibar ve esprili Abbé Galiani’ye göre, Tanrının özellikle bilgece yaptığı bir düzenlemedir. “Tanrı, en yararlı işleri yapacak insanların bolca dünyaya gelmelerini sağlayan bir düzen kurmuştur.” (Galinni, *l.c.*, s. 78.) “Sefalet, kıtlık ve kırımın son noktasına kadar, nüfusun artışını durduracak yerde artırmaya eğilim gösterir.” (S. Laing, *National Distress*, 1844.,s. 69.) Laing bunu istatistikler ile gösterdikten senra şöyle devam eder: “Eğer insanların hepsi rahat koşullar içersinde olsalardı, çok geçmeden dünya ıssızlaşırdı.” (“If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.”)

* Üretken olmadığı halde zorunlu olan maliyetler. -ç.

kenliği ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile, emrindeki emek-gücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için, yedek sanayi ordusunun nispi büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar. Ama bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. Ensonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır.* Diğer bütün yasalar gibi, bu da, işleyişi sırasında çeşitli koşullar ile [sayfa 661] değişikliğe uğrarsa da, bunların incelenmesi bizi burada ilgilendirmemektedir.

Emekçilere, sayılarını sermayenin gereklerine uydurmalarını öğütleyen ekonomik bilgeliğin budalalığı böylece ortaya çıkmış oluyor. Kapitalist üretim ve birikim mekanizması, bu ayarlamayı sürekli etkiler. Bu uymanın ilk durağı, nispi artı-nüfusun ya da yedek sanayi ordusunun yaratılması, son durağı, faal sanayi ordusunda gittikçe genişleyen bir tabakanın sefaleti ve yoksulluğun bir safra halinde çoğalmasıdır.

Toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde gitgide artan ölçüde üretim araçlarının, gitgide azalan insan gücü harcamasıyla harekete getirilmesi yasası –emekçinin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının emekçiyi çalıştırdığı–, kapitalist bir toplumda, tam tersine döner ve şöyle ifade edilir: emeğin üretkenliği ne kadar yükselirse, emekcinin istihdam araçları üzerindeki baskısı o kadar büyür ve dolayısıyla varoluş koşulları, yani başkalarının servetini ya da sermayenin genişlemesini artırmak için kendi emek-güçlerini satabilme durumları o derece düzensiz ve güvenilmez duruma gelir. Böylece, üretim araçlarıyla emeğin üretken gücünün, üretken nüfustan daha hızlı bir şekilde artması gerçeği, kapitalist bir görüşle tam tersine ifade edilerek, emekçi nüfusun, sermayenin kendi genişleme gereksinmelerini karşılamak için çalıştırılabileceğinden daha büyük bir hızla arttığı şeklini alır.

Nispi artı-değer üretimini incelerken Dördüncü Kısımda görmüş olduğumuz gibi, kapitalist sistemde emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi için kullanılan bütün yöntemler, bireysel emekçinin aleyhine kullanılıyordu; üretimi geliştirme araçlarının hepsi, üreticiler üzerinde egemenlik kurulması ve sömürülmesi araçlanna dönüşüyordu; bunlar, emekçiyi, bir parça insan haline getiriyor, onu makinenin bir parçası düzeyine indiriyor, yaptığı işin bütün sevimliliğini yokederek nefret edilen bir eziyet haline sokuyordu; bilimin bağımsız bir güç olarak sürece katılması ölçüsünde işçiyi, emek-sürecinin entelektüel yeteneklerinden uzaklaştırıyor; çalışma koşullarını bozuyor, emek-süreci sırasında nefret edilecek bir despotluğa boyuneğmek durumunda bırakıyor; tüm yaşamını yalnızca çalışma yaşamı şekline sokuyor ve karısıyla çocuklarını, sermaye, Juggernaut'un çarkları arasına sürüklüyordu. Ne var ki, bütün artı-değer üretim yöntemleri, aynı [sayfa 662] zamanda, birikim yöntemleri-

dir; ve birikimdeki her genişleme, bu yöntemlerin gelişmesi için bir araç haline gelir. Bundan da şu sonuç çıkar ki, sermaye birikimi oranında, aldığı ücret, ister yüksek ister düşük olsun, emekçinin yazgısı daha da beter olacaktır. Ensonu, nispi artı-nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu, birikimin büyüklüğü ve hızı ile daima dengeli durumda tutan yasa, emekçiyi, sermayeye, Vulcan'ın Prometheus'u kayalara mıhlamasından daha sağlam olarak perçinler. Sermaye birikimine tekabül eden bir sefalet birikimi yaratır. Bu yüzden, bir kutupta servet birikimi, diğer kutupta, yani kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde üreten sınıfın tarafında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, bilisizliğin, zalimliğin, aklı yozlaşmanın birikimi ile aynı anda olur.

Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği,[96] kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına ait olup bir ölçüde benzerlik gösteren, ama temelde farklı olgularla karıştırılmakla birlikte ekonomi politikçiler tarafından çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.

18. yüzyılın büyük iktisatçı yazarlarından birisi Venedikli keşiş Ortes, kapitalist üretimdeki bu uzlaşmaz karşıtlığı, toplumsal servetin genel doğal yasası gibi görmektedir. "Bir ulusun ekonomisinde iyilikler ile kötülükler daima birbirini dengeler (*il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura*): bazılarının servetindeki bolluk, daima, diğerlerinin servetindeki yokluğu eşittir (*la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri*): az sayıda insanın büyük servetleri daima diğer birçok insanın, yaşamak için en zorunlu şeylerden mutlak yoksunluğu ile biraradadır. Bir ulusun zenginliği [sayfa 663] nüfusuna, sefaleti zenginliğine uygun olur. Bazılarının çalışkanlığı diğerlerini tembelliğe zorlar. Yoksul ile tembel, zengin ile çalışkanın zorunlu sonucudur." vb..[97] Ortes'den aşağı yukarı on yıl sonra, İngiliz kilisesi rahiplerinden Townsend, sefaleti, zenginliğin zorunlu koşulu diye, zalim bir biçimde göklere çıkarmıştır. "[Emeğe] yasal baskı, bir yığın zahmet, şiddet ve gürültüyü de birlikte getirir. ... Oysa açlık, yalnız barı-

[96] "De jour en jour, il devient done plus clair que les rapports de production dans lesquels se meut la bourgeoisie n'ont pas un caractère un, un caractère simple, mais un caractère de duplicité; que dans les rnêmes rapports dans lesquels se produit la richesse, la misère se produit aussi; que dans les mêmes rapports dans lesquels il'y a développement des forces productives, il y a une force productive de répression; que ces rapports ne produisent la *richesse bourgeoise* c'est-â-dire la richesse de la classe bourgeoise, qu'en anéantissant continuellement la richesse des membres intégrants de cette classe et en produisant un prolétariat toujours croissant." ["Böylece, burjuvazinin içinde hareket ettiği üretim ilişkilerinin basit, tekdüze bir niteliğe sahip olmayıp, ikili bir niteliğe sahip oldukları; zenginliğin üretildiği; aynı ilişkiler içinde yoksulluğun da üretildiği; üretken güçlerin bir gelişme gösterdiği aynı ilişkiler içinde önleyici bir gücün de bulunduğu; bu ilişkilerin *burjuva zenginliğini*, yani burjuva sınıfının zenginliğini, ancak bu sınıfın tek tek üyelerinin zenginliklerini sürekli yok ederek ve durmaksızın büyüyen bir proletarya yaratarak ürettiği her geçen gün biraz daha açığa çıkmaktadır."] (Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, s. 116 [*Felsefenin Sefaleti,* s. 129].)

[97] G. Ortes, *Della Economia Nazionale libri sei*, 1774, Custodi'de Parte Moderna, t. XXI, s. 6, 9, 22, 25, vd.. Ortes şöyle diyor, *l.c.*, s. 32: "Ulusların mutluluğu için yararsız sistemler kurmak yerine, kendimi onların mutsuzluklarının nedenlerini araştırmakla sınırlayacağım."

sçı, sessiz ve sonu gelmeyen bir baskı olmakla kalmaz, gayret ve çalışmanın en doğal dürtüsü olarak, en güçlü çabayı davet eder." Bu durumda her şey, açlığı, işçi sınıfı arasında yaygın ve sürekli hale getirmeye bağlı oluyordu ve Townsend'e göre, bunu da, özellikle yoksullar arasında faal olan nüfus ilkesi sağlıyordu. "Öyle görünüyor ki, yoksulların bir ölçüde basiretsiz olması" (yani, ağızlarında bir gümüş kaşık *olmaksızın* doğacak kadar basiretsiz olmaları) "ve toplumda en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için daima bazı kimselerin bulunmaları bir doğa yasasıdır. Böylece insan mutluluğunun hazinesi çok daha artar, daha hassas ve ince yaratılışlı olanlar, yalnız, sıkıcı işlerden kurtulmakla kalmazlar ... aynı zamanda, çeşitli yeteneklerine uygun düşen uğraşları yerine getirmek için bütünüyle serbest kalırlar ... o" (yani, Yoksul Yasası), "Tanrı ile doğanın yeryüzünde kurduğu sistemin, uyum ve. güzelliğini, simetrisini ve düzenini yıkma eğilimini, gösteriyör."[98] Venedikli keşişin, sefaleti sonsuzlaştıran önüne geçilmez yazgıda, hıristiyan hayırseverliğinin, evlenmeme yemininin, manastırların ve kutsal evlerin *raison d'être*'ini* bulması gibi, tahsisatlı protestan papazı da, bunda, yoksullara bir avuç kamu yardımı [sayfa 664] yapılmasını öngören yasalara saldırmanın bahanesini bulmaktadır.

"Toplumsal servetteki ilerleme" diyor Storch, "en sıkıcı, en bayağı ve iğrenç işleri yapan, tek sözcükle hayatta hoşa gitmeyen ve aşağılatıcı ne varsa omuzlarına yüklenen ve böylece diğer sınıflara boş zaman, huzur ve alışılagelen" (*c'est bon!*)** "karakter yüceliği sağlayan bu yararlı sınıfı yaratır."[99] Bundan sonra Storch, kendisine, yığınların sefaleti ve soysuzlaşması ile bu kapitalist uygarlığın barbarlığa göre ne üstünlüğü var? diye sorar. Buna tek bir karşılık bulur: güven!

Sismondi de, "sanayi ile bilimin ilerlemesi sayesinde", diyor, "bütün emekçiler, her gün, tüketilebileceğinden fazlasını üretebiliyor. Ama eğer, emeği ile ürettiği bu servet kendi tüketimine bırakılırsa, bu, onu iş için daha az uygun bir hale getirir." Ona göre, "İnsanlar" (yani, işçi-olmayanlar), "eğer işçiler gibi sürekli ve ağır bir çalışma karşılığında satınalmak zorunda kalsalardı, her türlü artistik yaratılar ve fabrikatörle-

[98] *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher of Mankind.* (The Rev. J. Townsend) 1786, yeni baskı, Lond. 1817, s. 15, 39, 41. Sözü edilen bu yapıtı ile, *Journey* through Spain adlı yapıtından aktarmalar yaptığımız bu "hassas" insandan Malthus sık sık, sayfaları bütünüyle kopya ederse de, zaten o da öğretisinin büyük bir kısmını Sir James Steuart'dan almış, ama bunu yaparken gerekli değiştirmeleri de yapmıştır. Örneğin, Steuart: "Burada, kölelikte, insanlığı" (işçi-olmayanlar için) "gayrete getirmenin zora dayanan bir yöntemi vardı, insanlar çalışmaya" (yani başkaları için bedavadan çalışmaya) "zorlanırdı, çünkü bunlar başkalarına ait kölelerdi; insanlar şimdi zorla işe koşulurlar" (yani işçi-olmayanlar için bedeva çalışırlar), "çünkü bunlar kendi gereksinmelerinin kölesidirler." derken, şişko vakıf yöneticisi gibi, ücretli emekçinin devamlı oruç tutması gerektiği sonucuna varmaz. Tersine o, bunların gereksinmelerinin artmasını ve bu arten gereksinmelerin daha "hasas" insanlar için çalışmalarında bir dürtü olmasını ister.

[99] Storch, *l.c.*, t. III, s. 223.

* Varoluş nedeni. -ç.

** İşte bu güzel! -ç.

rin bizim için sağladıkları bütün zevklerden vazgeçmeyi yeğ tutabilirlerdi.. ... Bugün artık harcanan çaba, bunun ödülünden ayrılmış bulunuyor; önce çalışan, daha sonra dinlenen, aynı adam olmuyor; ama birisi çalıştığı için diğeri dinlenebiliyor. ... O halde, emeğin üretken gücündeki sınırsız artış, ancak, aylak zenginlerin lüks ve zevklerini artırmaktan başka bir sonuç veremez."[100]

Ensonu, ağırkanlı burjuva doktrincisi Destutt de Tracy de, şu zalimce sözleri yumurtluyor: "Yoksul uluslarda halk rahattır, zengin uluslarda ise genellikle yoksuldur."[101]

BEŞİNCİ KESİM. – GENEL KAPİTALİST BİRİKİM YASASININ ÖRNEKLENDİRİLMESİ

(a) 1846-1866 Arasında İngiltere

Kapitalist birikimin incelenmesi için modern toplumda hiç bir dönem son 20 yıllık dönem kadar uygun değildir. Bu dönem, sanki Fortunatus'un* hazinesini bulmuş gibidir. Bütün ülkeler [sayfa 665] arasında İngiltere gene klasik örneği vermektedir; çünkü, dünya pazarında ön sırayı tutmakta, kapitalist üretim yalnız burada tam olarak gelişmiş bulunmakta ve ensonu, 1846'dan beri süregelen serbest ticaretin mutluluk döneminin başlamasıyla, vülger ekonomi son sığınağından da kovulmuş bulunmaktadır. Üretimdeki dev ilerleme –bunda da son yirmi yıllık dönem, ilkini geniş ölçüde aşmaktadır– Dördüncü Bölümde yeterince işlenmişti.

Son yarım yüzyılda İngiltere nüfusundaki mutlak artış çok büyük olmakla birlikte, resmi nüfus sayımından alınan aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, nüfustaki nispi artış ya da artış oranı devamlı olarak düşmüştür.

İNGİLTERE İLE GALLER ÜLKESİNDE,
ONAR YILLIK ARAYLA YÜZDE OLARAK NÜFUS ARTIŞI

1811-1821	%1.533
1821-1831	%1.446
1831-1841	%1.326
1841-1851	%1.216
1851-1861	%1.141

Şimdi de buna karşılık zenginlikteki artışı görelim. Burada en güvenilir dayanak, gelir vergisine giren, kârın, toprak rantının vb. hare-

[100] Sismondi, *l.c.*, s. 79, 80, 85.

[101] Destutt de Tracy, *l.c.*, s. 231: "Les nations pauvres, c'est là oû le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là oû il est ordinairement pauvre." ["Yoksul uluslarda halk sıkıntı içinde değildir; ve zengin uluslarda halk her zaman yoksuldur."]

* Talih tanrıçası. -ç.

ketidir. Büyük Britanya'da 1853 ile 1864 yılları arasında gelir vergisine tâbi kârlardaki artış (çiftlikler ile diğer bazı kategoriler alınmamıştır), %50,47'ye ya da yıllık ortalama olarak %4,58'e ulaşmıştır;[102] aynı dönemde nüfustaki artış ise aşağı yukarı %12'dir. Vergiye tâbi toprak rantındaki artış (evler, demiryolları, madenler, dalyanlar vb. dahil) 1853 ile 1864 yılları arasında %38'e ya da yıllık olarak $\%3^{5}/_{12}$'ye ulaşır. Burada, aşağıdaki kategoriler en büyük artışı göstermektedir.

1864 YILINDA 1853'E ORANLA
YILLIK GELİR FAZLASI

Binalar	%38.60	%3.50
Taşocakları	%84.76	%7.70
Madenler	%68.8.5	%6.26
Demirhaneler	%39.92	%3.63
Balıkhaneler	%57.37	%5.21
Gazhaneler	%126.02	%11.45
Demiryolları	%83.29	%7.57[103]

Eğer 1853-1864 döneminin birbirini izleyen her dört yılını birbirleriyle karşılaştırırsak, gelirlerdeki artış oranının devamlı [sayfa 666] yükseldiğini görürüz. Örneğin, bu oran, kârdan gelen gelirler için 1853-1857 döneminde yılda %1,73; 1857-1861 döneminde yılda %2,74 ve 1861-64 döneminde yılda %9,30'dur. Birleşik Krallık'ta, gelir vergisine tâbi gelirlerin toplamı, 1856 yılında, 307.068.898 sterlin; 1859 yılında 328.127.416 sterlin; 1862 yılında 351.745.241 sterlin; 1863 yılında 359.142.897 sterlin; 1864 yılında 362.462.279 sterlin; 1865 yılında 385.530.020 sterlindir.[104]

Sermaye birikimi, aynı zamanda, sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini de birlikte getiriyordu. İngiltere için resmi tarım istatistikleri olmamakla birlikte (bunlar İrlanda için vardı), 10 kontlukta bunlar gönüllü olarak verilmiştir. Bunlara göre, 1851-1861 döneminde 100 acre'dan küçük çiftlik sayısı 31.583'ten 26.567'ye inmişti, yani böylece 5.016 tanesi daha geniş çiftliklere katılmıştı.[105] 1815-1825 arasında, veraset vergisine tâbi, 1.000.000 sterlini aşan taşınabilir mal yok-tu; oysa 1825-1855 arasında 8 tane, 1855'ten 1859 Haziran ayına kadar, yani 4,5

[102] *Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue*, Lond. 1866, s. 38.

[103] *Ibidem*.

[104] Bu rakamlar karşılaştırma için yeterlidir, ama mutlak olarak alınırsa hatalıdır, çünkü yılda belki de 100 milyon sterlinlik bir gelir beyan dışı kalmaktadır. İç gelirler yetkilileri, özellikle ticaret ve sanayi sınıflarının sistemli vergi kaçakçılığı konusundaki şikayetlerini bütün raporlarında yinelemektedirler. Örneğin, "Bir anonim şirket, vergilenebilir kâr olarak 6.000 sterlin göstermişti, hesap uzmanı, bu miktarı 88.000 sterline yükseltti ve sonunda vergi bu miktar üzerinden alındı. 190.000 sterlin kâr gösteren başka bir şirket, sonunda gerçek kârın 250.000 sterlin olduğunu kabul etmek zorunda kaldı." (*Ibid*., s. 42.)

[105] *Census etc*., *l.c*., s. 29. John Bright'in İngiltere topraklarının yarısının 150, İskoçya topraklarının yarısının 12 büyük toprak sahibinin elinde bulunduğu iddiası hiç bir zaman çürütülememiştir.

yılda 4 tane böyle taşınabilir mal görülmüştü.[106] Bununla birlikte bu merkezileşme, en iyi şekilde, 1864 ve 1865 yıllarında, Gelir Vergisi D Cetvelinin (çiftlikler vb. hariç, kârlar) kısa bir tahlilinden anlaşılabilir. Ba kaynaktan gelen gelirlerin ancak 60 sterlinden yukarı olanlarının gelir vergisine tâbi olduğunu önceden belirtelim. 1864 yılında, İngiltere, Galler ve İskoçya'da vergiye tâbi gelirler, 95.844.222 sterline, 1865'te 105.435.787 sterline ulaşıyordu.[107] 23.891.009 kişilik nüfusun 1864 yılında vergilendirilen insan sayısı 308.416; 1865 yılında ise 24.127.003 nüfustan 332.431 kişi idi. Aşağıdaki tablo bu gelirlerin iki yıllık dağılımını gösteriyor:

	5 Nisan 1864'te Sona Eren Yıl		5 Nisan 1865'te Sona Eren Yıl	
	Kâr Gelirleri	Kişi	Kâr Gelirleri	Kişi
	£		£	
Toplam gelir:	95.844.222	308.416	105.435.787	332.431
Toplam gelir:	57.028.290	22.334	64.554.297	24.075
Toplam gelir:	36.415.225	3.619	42.535.576	4.021
Toplam gelir:	22.809.781	822	27.555.313	973
Toplam gelir:	8.744.762	91	11.077.238	107

Birleşik Krallık'ta, 1855 yılında, 16.113.267 sterlin değerinde 61.453.079 ton kömür üretilmişti; bu sayılar 1864 yılında, 92.787.873 [sayfa 667] ton ve 23.197.968 sterlindir. 1855 yılında, 8.045.385 sterlin değerinde 3.218.154 ton pik demir üretilmişti; bu sayılar, 1864 yılında, 4.767.951 ton ve 11.919.877 sterlindir. 1854 yılında, Birleşik Krallık'ta, işleyen demiryolu uzunluğu 8.054 mildi, ödenmiş sermaye 286.068.794 sterlin, 1864 yılında uzunluk 12.789 mil, ödenmiş sermaye 425.719.613 sterlin. 1854 yılında Birleşik Krallık'ın ithalat ve ihracat toplamı 268.210.145 sterlin; 1865 yılında, 489.923.285 sterlindi. Aşağıdaki tablo ihracat hareketini göstermektedir:

1847	58.842.377 £	1860	135.842.817 £
1849	63.596.052 £	1865	165.862.402 £
1856[108]	115.826.948 £	1866	188.917.563 £

Bu birkaç örnekten sonra, İngiliz Genel Sayım yetkilisinin attığı şu zafer çığlığının nedeni anlaşılır: "Nüfus hızla artmakla birlikte, sanayi ile servetteki ilerlemeye ayak uyduramamıştır."[109] Şimdi de, bu sanayi-

[106] Fourth Report etc., of Indland Revenue, Lond. 1860. s. 17.

[107] Bunlar, yasanin tanıdığı bazı indirimlerden sonra net gelirlerdir.

[108] Şu anda, 1867 Martında Hindistan ve Çin pazarları, İngiliz pamuklu dokuma fabrikatörlerinin yaptıkları ihracatla tekrar aşırı dolu durumdadır. 1866 yılında, pamuklu dokuma işçileri arasında yüzde 5 ücret indirimi yapılmıştır. 1867'de buna benzer bir indirim yüzünden, Preston'da 20.000 işçi greve gitti. [*Dördüncü Almanca baskıya ek*. – Bu, hemen bunun ardından patlak veren bunalımın ilk perdesiydi. - *F.E.*]

[109] Census etc.. *l.c.*, s. 11.

de doğrudan çalışanlara, bu servetin yaratıcılanna, işçi sınıfına bir gözatalım. “Bu ülkenin toplumsal durumunda en hüzün verici görünüşlerden birisi” diyor Gladstone, “halkın tüketim gücündeki bir azalmaya emekçi sınıfın yoksulluğu ile sefaletinde bir artmaya karşın, aynı zamanda, üst sınıflarda devamlı bir servet birikimi, sermayede sürekli bir artış olmaktadir.”[110] İşte 13 Şubat 1843 günü bu tatlı dilli bakan, Avam Kamarasında böyle diyordu. Yirmi yıl sonra, 16 Nisan 1863 [sayfa 668] tarihinde ise, hazırladığı bütçeyi sunarken şöyle konuşuyordu: “1842-1852 yilları arasında, ülkenin vergilendirilebilen geliri yüzde 6 artmış bulunuyor. ... Oysa, 1853 ile 1861 yılları arasındaki 8 yıldaki artış, 1853 esas alınarak, yüzde 20’dir! Bu durum, inanılmayacak derecede şaşırtıcıdır. ... Bu başdöndürücü servet ve kudret artışı ... tamamıyla mülk sahibi sınıfa aittir ... ama, genel tüketim mallarının fiyatlarını düşürdüğü için dolaylı yoldan emekçi nüfusun da yararınadır. Bir yandan zenginler daha da zenginleşirken, yoksullar da daha az yoksul hale gelmektedirler. Gene de ben, burada, aşırı yoksulluğun azaldığını söyleyemem.”[111] Ne zavallı bir dönüş! İşçi sınıfı, zengin sınıflara “başdöndürücü servet ve kudret artışını” sağlaması oranında “yoksul”ken “daha az yoksul” kaldığına göre, bu sınıf, gene eskisi gibi yoksul kalıyor demekti. Aşırı yoksulluk azalmadığına göre, aşırı zenginlik arttığına göre, o da artmış demektir. Geçim araçları fiyatının ucuzlamasına gelince, resmi istatistikler, örneğin Londra Yetimler Yurdunun hesapları, 1851-1853 dönemi ile karşılaştırıldığında, 1860-1862 yılları arasındaki üç yılda ortalama olarak fiyatlarda %20 bir artış olduğunu göstermektedir. Bunu izleyen üç yılda, 1863-1865, et, tereyağı, süt, şeker, tuz, kömür ve bir yığın temel geçim araçlarının fiyatlarında, gitgide artan bir yükselme olmuştur.[112] Gladstone’un daha sonraki 7 Nisan 1864 tarihli bütçe konuşması, artı-değer yapımındaki ilerleme ve “yoksullukla yoğrulmuş” halkın mutluluğu üzerine Pindar’a yakışır bir kasidedir. Önce, “sefaletin sınırına dayanmış” kitlelerden, “ücretlerin artmamış bulunduğu” işkollarından sözetmekte ve sonunda, işçi sını-

[110] Gladstone’un Avam Kamarasında 13 Şubat 1843 tarihinde yaptığı konuşma. 14 Şubat 1843 tarihli *Times* gazetesi: “Bu ülkenin toplumsal durumunun, her türlü yadsınmanın ötesinde çok hüzün verici bir görünüşü de, şu anda, halkın tüketim gücünde bir azalma olduğu ve yoksulluk ile sıkıntının yarattığı baskı arttığı halde, aynı zamanda, üst-sınıflarda sürekli bir servet birikimi görülmekte, yaşam tarzlarında lüks daha büyük bir yer tutmakta, zevk ve eğlence olanakları artmaktadır.” (Hansard. 13 Şubat.)

[111] “From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent.. In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augrnentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption – while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do notpresume to say.” (Gladstone’un Avam Kamarasında 16 Nisan 1863’te yaptığı konuşma. *Morning Star*, 17th April.)

[112] Mavi kitaptaki resmi rakamlara bakınız: *Miscellaneous Statistics of the United Kingdom*, Kısım VI, London 189, s. 260-273, passim. Yetimevlerine ait istatistikler yerine, Kraliyet ailesinin çocukları için öngörülen çeyize ait saray kayıtları da aynı işi görebilirdi. Geçim araçlarının ateş pahası olduğunu belirtmeyi de bu belgelerde hiç ihmal etmezler.

fının mutluluğunu şu sözlerle özetlemektedir: "İnsan yaşamının, ondadokuzu, varolma savaşıdır."[113] Gladstone gibi resmi [sayfa 669] düşüncelerle bağlı olmayan Profesör Fawcett açıkça ilân ediyor: "Ücretlerin (son on yılda) sermaye artışıyla yükseldiğini kuşkusuz yadsıyacak değilim, ama bu görünüşteki yarar, gerekli tüketim maddelerinin çoğunun pahalılaşması nedeniyle kaybolmuştur." (O bunun, değerli madenlerin değerindeki düşmeden ileri geldiğine inanır.) "... Zenginler hızla daha da zengin oluyor, ama çalışan sınıfların durumunda gözle görülür bir ilerleme yoktur. ... Onlar" (emekçiler) "borçlandıkları esnafın neredeyse kölesi durumuna düşüyorlar."[114]

"İşgünü" ve "makine" bölümlerinde okur, İngiliz işçi sınıfının hangi koşullar altında, mülkiyet sahibi sınıflar için "başdöndürücü servet ve kudret artışını" yarattığını görmüş bulunuyor. Biz, burada, her şeyden önce, emekçinin toplumsal işlevi ile ilgilenmiştik. Ama, birikim yasasını iyice kavramak için işyeri dışındaki durumunun, beslenme ve barınma koşullarının da incelenmesi gerekir. Bu kitabın sınırları, bizi, burada her şeyden önce, biraraya gelince işçi sınıfının çoğunluğunu oluşturan sanayi proletaryası ile tarım emekçilerinin en düşük ücret alan kesimi ile ilgilenmeye zorluyor.

Ama önce, resmi yoksulluk ya da işçi sınıfının varlık koşulunu (emek-gücünü satma olanağını) yitiren ve ancak kamunun sağladığı sadakalarla kıtıkıtına yaşayabilen kesimi üzerinde bir-iki söz söyleyelim. İngiltere'de"[115] resmi listelere göre yoksul sayısı 1855'te 851.369 kişi; 1856'da 877.767; 1865'te 971.433. Pamuk kıtlığı sonucu bu sayı, 1863 ve 1864'te, 1.079.382'ye ve 1.014.978'e yükselmiştir. En ağır biçimde Londra'yı etkileyen 1866 bunalımı, dünya pazarının İskoçya krallığından daha kalabalık bu merkezinde, yoksul sayısında 1865'e göre, 1866 yılında, %19,5, 1864'e göre [sayfa 670] %24,4 bir artış göstermiş ve bu artış, 1866'ya göre 1867'nin ilk aylarında daha da büyük olmuştur. Yoksullukla ilgili istatistiklerin tahlilinde iki nokta dikkate alınabilir. Bir yandan, yoksul sayısındaki azalıp çoğalmalar, sınai çevrimin devresel

[113] Gladstone'un, Avam Kamarasında 7 Nisan 1864'te yaptığı konuşmanın Hansard'da çıkan şekli şöyle: "Ve genellikle insan yaşamı birçok durumda, varolma savaşımından ibarettir." Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki devamlı apaçık çelişkileri bir İngiliz yazarı, Bolieau'dan aldığı şu dizelerle nitelendirmiştir:

"Voila l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode."

["İşte insan gerçekte. Aktan karaya gider.
Akşam duygularını şafakta mahkum eder.
Başkasını bıktırır, kendisini bezdirir.
Moda gibi durmadan fikrini değiştirir."]

([H. Roy,] *The Theory of Exchanges etc.,* London 1864, s. 135 ['te anılıyor].)

[114] H. Fawcett, *l.c.*, s. 67, 82. Emekçilerin bakkallara gittikçe bağlanmalarına gelince, bu çalışmalarında sık sık ortaya çıkan dalgalanmalar ve kesilmelerin sonucudur.

[115] Gal, burada daima İngiltere'ye katılmıştır.

değişikliklerini yansıtmaktadır. Öte yandan, sermaye birikimi, sınıf savaşımı ve dolayısıyla işçi-kişinin sınıf bilincinin gelişmesiyle orantılı olarak yoksulluğun fiili büyüklüğü ile ilgili resmi istatistikler gitgide daha yanıltıcı olmaktadır. Orneğin, son iki yilda İngiliz basınının (*The Times*, *Pall Mall Gazette* vb.) yoksullara karşı barbarca davranıldığı konusunda kopardıkları gürültü yeni bir şey değildir. F. Engels, daha 1844 yılında, aynı korkunç olayları ve "sansasyon yazınının" gene aynı ve geçici yaygaralarını gözler önüne sermişti. Son on yılda Londra'da "açlık nedeniyle ölümlerdeki" korkunç artış, işçi halkın işliklerde, bu sefaletin cezaevlerinde katlandıkları köleliğin artan dehşetini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde tanıtlamaktadır.[116]

(b) İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası

1862 pamuk kıtlığı sırasında, Dr. Smith, Privy Council tarafından, Lancashire ve Cheshire bölgelerinde felakete uğrayan işçilerin beslenme koşulları konusunda bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti. Daha önceki yıllarda yaptığı incelemeler, onu, şu sonuca ulaştırmıştı: "Açlığın yolaçtığı hastalıklardan kurtulmak için" ortalama bir kadının günlük yiyeceğinde en az 3.900 *grain** karbon ve 180 *grain* azot; ortalama bir erkeğin günlük yiyeceğinde ise en az 4.300 *grain* karbon, 200 *grain* azot bulunmalıdır; aynı miktarda besleyici öğe, kadınlar için 2 librelik iyi buğdaydan yapılan ekmekte bulunur, erkekler için ise bu 1/9 fazla olmalıdır; yetişkin erkek ve kadının ortalama haftalık gereksinmesi 28.600 *grain* karbon ve 1.330 *grain* azottur. Dr. Smith'in bu hesapları, yoksulluğun, pamuk işçilerini bununla yetinmeye zorladığı, pek zavallı ve sefil yiyecek miktarı ile şaşılacak bir benzerlik göstererek doğrulamıştır. 1862 Aralığında, işçilerin, [sayfa 671] buna uygun haftalık besini 29.211 *grain* karbon ve 1.295 *grain* azottu.

1863 yılında Privy Council, İngiliz işçi sınıfının en kötü beslenme yüzünden çok kötü durumda olan kesiminde bir soruşturma açılmasını emretti. Privy Council'ın sağlık uzmanı Dr. Simon, bu iş için yukarda sözü edilen Dr. Smith'i seçti. Araştırması, bir yandan tarım emekçilerini, öte yandan ipek dokuyucuları, dikişçi kadınları, deri eldivencileri, çorap örücüleri, eldiven örücüleri ve ayakkabıcıları kapsıyordu. Son kategoridekiler, çorap dokuyucular hariç, özellikle kentlerde oturuyorlardı. Araştırmada, her kategoride, en sağlıklı aileler, ve ötekelerine göre en iyi koşullar altında olanların seçilmesi bir kural olmuştu.

[116] Adam Smith zamanından beri kaydedilen ilerlemelere, onun "işevi" sözcüğünü hâlâ arasıra "işyeri" ile eşanlamda kullanıyor olması özel bir ışık tutmaktadır; örneğin, yapıtında işbölümü konusundaki kısımın başlangıcı şöyledir: "Farklı işkollarında çalıştırılanlar sık sık aynı işevinde toplanabilirler."

* 1 grain = 0.055 gram. -ç.

Genel olarak şu sonuca ulaşılmıştı: "İncelemeye tâbi tutulan kapalı yerde çalışan işçilerden yalnız bir sınıfta, alınan ortalama azot miktarında fazlalık vardı, oysa bir başkasında tahmin edilen yeterli ölçüte" (yani, açlık nedeniyle hastalığı önleyebilecek ölçüte) "neredeyse yaklaşılıyordu ve iki sınıfta hem azot ve hem de karbon eksikliği vardı; bunlardan birindeki eksiklik çok büyüktü. Üstelik, tarımsal nüfusa dahil aileler arasında yapılan incelemeler, bunlardan beşte-birinden fazlasının, yeterli karbonlu besinden yoksun olduğunu, üçte-birinden faz-lasının, yeterli azotlu besinden yoksun olduğunu ve üç kontlukta (Berkshire, Oxfordshire ve Somersetshire) azotlu besin yetersizliği ortalama günlük besinin altındaydı."[117] Birleşik Krallık'ın en zengin bölgesi olan İngiltere'de tarım emekçileri en kötü beslenen emekçilerdi.[118] Tarım emekçileri arasında besin yetersizliği, kural olarak başlıca kadınlarla çocuklara düşüyordu, çünkü, "çalışabilmesi için erkeğin yemesi gerekti". İncelenen iki yerdeki kentli işçiler arasında daha büyük bir besin yetersizliği salgını vardı. "Bunlar o kadar kötü besleniyorlar ki, aralarında çok şiddetli mahrumiyet ve sıkıntısının bulunduğu muhakkaktır."[119] (İşte kapitalistin yatattığı "mahrumiyet", yani "işçilerinin"' sırf yaşayabilmeleri için mutlaka geçim araçlarını alabilecekleri ücretten yaptıkları "perhiz".)

Aşağıdaki tablo, hepsi de kentte oturan işçilerden yukarda sözü edilen kategorilerin, Dr. Smith tarafından kabul edilen asgari besin miktarı ve büyük kıtlık yıllarında pamuk işçilerine [sayfa 672] verilen yiyeceğe oranla beslenme durumlarını gösteriyor.

Her iki Cinsiyetten işçiler	Haftalık Ortalama Karbon	Haftalık Ortalama Azot
Kentte beş işkolu	28.876 grain	1.192 grain
İşsiz Lancashire'li işçiler	28.211 grain	1.295 grain
Eşit sayıda kadın ve erkek işçiler için Laneashire'da öngürülen asgari miktar	28.600 grain	1.330 grain[120]

İncelenen sınai emek kategorilerinden yarısı, ya da %48'i hiç bira içmediği gibi %28'i de süt içmiyor. Aile başına haftalık ortalama sıvı besin miktarı terzi kadınlar için 7 ons, çorapçılar için 24¾ ons. Süt içmeyenlerin çoğunluğunu Londra'daki terzi işçiliği yapan kadınlar oluşturuyordu. Haftada tüketilen ekmek miktarı, terzi kadınlar için 7¾ libre, ayakkabıcılar için l¼ libre idi ve yetişkinler için haftalık toplam, ortalama 9,9 libre oluyordu. Şeker (şurup vb.), deri eldivenciler için haftalık 4 ons ile çorapçılar için 11 ons arasında değişiyordu ve bütün kategoriler için toplam haftalık ortalama yetişkin işçi başına 8 onstu. Ortalama haftalık toplam tereyağı (hayvani yağlar vb.), yetişkin işçi başına

[117] Public Health, Sixth Report, 1884, s. 13.
[118] *l.c.*, s. 17
[119] *l.c.*, s. 13
[120] *l.c.*, Appendix, s. 232.

5 ons. Haftalık ortalama et (domuz vb.) çorap dokuyucuları için 7¼ ons ile deri eldivenciler için 18¼ ons arasında değişiyor ve çeşitli kategoriler için toplam ortalama 13,6 ons oluyordu. Yetişkin her işçi için haftalık ortalama yiyecek masrafı: ipek dokumacısı 2 şilin 2½ peni, terzi kadın 2 şilin 7 peni, deri eldivenci 2 şilin 9½ peni, ayakkabıcı 2 şilin 7¾ peni, çorapçı 2 şilin 6¼ peni. Macclesfield'li ipek dokumacıları için, bu ortalama, yalnız 1 şilin 8½ peni idi. En kötü durumdaki meslek sahipleri, terzi kadınlar, ipek dokumacıları ve deri eldivencilerdi.[121] Bu gerçekler konusunda Dr. Simon, Genel Sağlık Raporunda şöyle diyor: "Eksik beslenmenin hastalığın nedeni ya da hızlandırıcısı olduğunu belirten sayısız olaylar, yoksul yasaları ile ilgili sağlık personeli ile, hastanelerde ve sağlık odalarında çalışan herkes tarafından doğrulanabilir. ... Ama bu konuda kanımca çok önemli bir noktanın daha dikkate alınması gerekir. Besin yoksunluğuna çok güç katlanıldığı ve büyük yiyecek noksanlığının ancak diğer [sayfa 673] yoksulluklardan sonra ortaya çıktığını da unutmamamak gerekir. Yetersiz beslenme, sağlık yönünden kaygı verici hale gelmezden çok önce, doktorlar, yaşamayla açlıktan ölmenin sınırı üzerinde bulunan karbon ile azot miktarını ölçmeden çok önce, içinde yaşanılan evin her türlü maddi olanaktan yoksun hale gelmesi gerekir; bu durumda giyecek ile yakıtın yiyecekten de az olması doğaldır – havanın acımasızlığına karşı yeterince korunamayacaklardır – oturdukları yerin alanı, hastalığı üretecek ya da artıracak derecede dar ve kalabalık olacaktır; kapkacak ve ev eşyası, belki de yok denecek kadar az olacaktır – temizlik bile bir yük ve masraf sayılacaktır; kendilerine saygı duyma sonucu buna kalkışsalar bile, buna kalkıştıklarında açlığın acısını daha da fazla duyacaklardır. Yuva denilen yer, en ucuza sağlanan barınak halini alacak ve bu evler, sağlık denetiminden en nasipsiz, lağımları bozuk, çöpleri toplanmaz, yaşayanların huzuruna kimsenin kulak asmadığı, suyu kıt mahallelerde bulunacak ve eğer kent içindeyse ışık ve havadan yoksun olacaktır. Yiyecek bir lokma ekmek bulsa bile, yoksulun yüzyüze bulunduğu sağlık koşulları ve sağlığa yönelmiş tehlikeler işte bunlar olacaktır. Bütün bunların toplamı, yaşamın karşısına dikilmiş büyük tehlikeler olmakla birlikte gene de tek başına besin kıtlığı en korkunç beladır. ... Hele bir de bu yoksulluğun tembellikten ileri gelen bir yoksulluk sonucu olmadığı düşünülürse, bunlar çok acı verici görüntüler. Bu çalışan nüfusun başına bütün bunlar, yoksulluktan gelir. Bir lokma yiyecek sağlamak için kentli işçilerin çalıştıkları işler çoğu kez son derece uzun saatleri kapsar. Gene de bu işin, insanı yaşatabilecek şeyleri sağladığı söylenemez. ... Ve geniş ölçüde alındığında, bu sözde yaşamaya yeterlilik, sonu yoksulluğa çıkan uzun ya da kısa bir çember gibidir."[122]

[121] *l.c.,* s. 232, 233.
[122] *l.c.,* s. 14, 15.

İşçi sınıfının en çalışkan tabakalarının çektiği açlık sancısı ile, zenginlerin kapitalist birikime dayanan, kaba ya da ince aşırı tüketimleri arasındaki yakın ilişki, ancak ekonomik yasalar bilinince kendini ortaya koyar. Ama "yoksulların barınması işinde" durum böyle değildir. Üretim araçlarının bir merkezde toplanması ölçüsünde, emekçilerin belli bir yere üstüste yığıldıklarını, tarafsız her gözlemci rahatça görebilir; kapitalist birikimin hızı ne kadar büyük olursa, işçi nüfusun barındıkları yerler [sayfa 674] de o kadar sefil ve perişandır. Servetin artışıyla birlikte kentlerde görülen "imar hareketleri", eski yapı mahallelerin yıkılması, bankalar, mağazalar vb. için işhanlarının yükselmesi, iş trafiği, lüks arabalar, tramvaylar vb. için caddelerin genişletilmesi, yoksulları gittikçe daha da kötü kenar mahallelere sürer. Öte yandan, herkes bilir ki, evlerin pahalılığı ile nitelikleri ters orantılıdır ve sefalet madenini, ev spekülatörleri, Potosi'deki gümüş madenlerinden daha büyük bir kârla ve daha az masrafla sömürürler. Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği ve dolayısıyla genel olarak kapitalist mülkiyet ilişkileri[123] burada o kadar açıktır ki, bu konudaki resmi İngiliz raporları bile, "mülkiyet ve mülkiyet hakları" üzerinde alışılagelene aykırı düşen çıkışlarla doludur. Sanayiin gelişmesi, sermaye birikimi, kentlerin büyümesi ve "gelişmesi" ile birlikte kötülükler de öyle hızlı ilerlemektedir ki "saygıdeğer kişilere" bile saygısı olmayan bulaşıcı hastalık korkusu yüzünden, 1847-1864 yılları arasında sağlık konusunda Parlamentodan en az on tane yasa çıkmış ve Liverpool, Glasgow vb. gibi bazı kentlerdeki korkuya kapılan burjuvazi, belediyeleri aracılığı ile çok sıkı önlemler almıştır. Bununla birlikte Dr. Simon, 1865 tarihli raporunda şöyle diyor: "Genel bir ifadeyle, kötülüklerin İngiltere'de serbestçe kolgezdiği söylenebilir." İnceleme Kurulunun buyruğuyla, 1864 yılında tarım emekçilerinin, 1865'te de kentteki yoksul sınıfların barınma durumları üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Dr. Julian Hunter'in hayran olunacak çalışmalarının sonuçları, yedinci (1865) ve sekizinci (1866) "Halk Sağlığı" raporlarında görülebilir. Tarım emekçilerine daha sonra değineceğim. Kentteki meskenlerin durumu konusunda, bir giriş olmak üzere Dr. Simon'in genel bir görüşünü buraya alıyorum. "Benim resmi görüşüm salt sağlık açısından olmakla birlikte, insanlık duyguları, bu derdin diğer yanlarını da görmezlikten gelmemeyi emrediyor. ... En yüksek derecesinde" (yani pek kalabalık), "kaçınılmaz olarak, insanlarla bedensel faaliyetlerin pis bir şekilde birbirine karışması, hayvanca cinsel bir çıplaklığın gözler önüne serilmesi gibi, insandan çok hayvanlara yakışan, her türlü ar ve haya duygularına ters düşen bir [sayfa 675] durum yaratıyor. Sürekli olarak bu gibi durumların etkisi altında bulunmak, insanda gitgide derinleşen yozlaşmaya yo-

[123] "Kişi hakları başka hiç bir yerde mülkiyet haklarına, emekçi sınıfın barınma konusunda olduğu kadar açıkça ve utanmazca feda edilmemiştir. Her kente, insanların kurban edildiği bir yer; binlerce insanın hırs ve tamah tanrısına kurban edildiği kanlı bir tapınak gözüyle bakılabilir." S. Laing, *l.c.*, s. 150.

laçar. Bu lanetli durumun içinde doğan çocuklar, daha o anda, rezaletin ortasında vaftiz edilmişlerdir. Böylece koşullanan insanların, başka bakımlardan, özü, fizik ve ruh temizliği olan uygarlık atmosferine heves edeceklerini beklemek, boş bir umuda kapılmak olur."[124]

Londra, insanoğlunun yaşamasına kesinlike uygun olmayan, aşırı kalabalık konutlar konusunda ön sırada gelir. Dr. Hunter, "iki nokta apaçık ortadadır" diyor "bunlardan birincisi, Londra'da herbirinde yaklaşık olarak 10.000 kişinin barındığı 20 kadar geniş yerleşme noktası vardır; buralardaki sefalet İngiltere'nin başka yerlerinde görülemeyecek derecede olup, tamamıyla kötü barınma koşullarının sonucudur. Sonra, buralardaki evlerin kalabalık ve harap hali, 20 yıl öncesinden de berbattır."[125] "Londra ile Newcastle'ın bazı kesimlerinde, yaşamın, bir cehennem yaşamı olduğunu söylemek tazla abartma olmaz."[126]

Ayrıca Londra'da işçi sınıfının daha hali-vakti yerinde kesimi ile küçük esnaf ve aşağı orta-sınıfın diğer bölümleri, kentteki "gelişmeler", yani eski sokaklarla evlerin yıkılması, metropoldeki fabrikalar ile buralara insan akınının çoğalması ve ensonu, ev kiralarının toprak rantı ile yükselmesi oranında, bu berbat barınma koşullarının içine düşmektedirler. "Kiralar o derece ağırlaştı ki, bir odadan fazlasına ancak birkaç emekçinin gücü yetmektedir."[127] Londra'da, işin içine "*middle-men*"in* girmediği ev mülkiyeti yok gibidir. Londra'da arsa fiyatı, yıllık gelirine göre daima çok yüksek olduğu için, her alıcı, arsasını, ya jürinin koyacağı (yeminli jüri üyelerinin belirleyeceği kamulaştınma değeri) fiyat üzerinden tekrar elden çıkartarak spekülasyon [sayfa 676] yoluna gider, ya da çevrede kurulian büyük bir tesis nedeniyle ortaya çıkan olağanüstü değer artışını cebe indirir. Bunun sonucu olarak süresi dolan kira sözleşmelerinin alım-satımı normal ticaret halini almıştır. "Bu işi kendilerine meslek edinmiş bayların yaptıkları tek şey, evde oturdukları sürece kiracılardan çok şey koparmak ve daha sonrakilere elden geldiğinde, az şey bırakmaktır."[128]

Kiralar haftalık, olduğu için, bu baylar hiç bir kayba uğramazlar. Kentte demiryolu yapımı sonucu, "Londra'nın doğusunda birkaç ailenin, bir cumartesi gecesi, sırtlarına üç-beş parça dünya malını vurarak,

[124] Public Health, Eighth Report, 1866, s. 14. not.

[125] *l.c.,* s. 89. Sömürgelerdeki çocuklarla ilgili olarak Dr. Hunter şöyle diyor: "Yoksulların, birbiri üzerine yığılmış kalabalıklar halinde yaşadıkları bu çağdan önce, çocukların nasıl yetiştirildiklerini bize anlatabilecek insanlar artık sağ değiller; şu anda, 'tehlikeli sınıflar' olarak gelecekteki uygulamalarına hazırlık olmak üzere eğimlerini, gece yarısına kadar, her yaştan, yarı-açık, sarhoş, küfürbaz ve kavgacı insanlarla birarada oturarak tamamlayan çocukların, bu ülkede belki de daha önce bir eşine raslanmayan koşullar altında bugünkü yetişme tarzlarından, gelecekte kendilerinden neler beklenebileceğini bize söyleyebilecek kimse, herhalde cüratkar bir kâhin saymak gerekirdi." (*l.c.*, s. 56.)

[126] *l.c.*, s. 62.

[127] *Report of the Officer of Health of St. Martın's-in-the Fields*, 1865.

[128] *Public Health, Eighth Report*, 1866, s. 91.

* Komisyoncu, simsar. -ç.

işevlerinin yolunu tuttukları, son günlerde görülen manzaralar arasındadır."[129] İşevleri zaten ağzına kadar doludur ve Parlamentonun onayladığı "imar hareketi" daha yeni başlamıştır. Eski evleri yıkılarak sokağa atılan emekçiler, eski mahallelerinin yöresinden ayrılamazlar ya da ona yakın bir yerde yerleşirler. "Doğal olarak işyerlerine elden geldiğince yakın bir yerde kalmaya çalışırlar. Bura halkı, aynı ya da bitişik mahalleden öteye gitmek istemez, iki oda yerine tek bir odaya dolmuşlardır. ... Evlerini kaybedenlerden kirayı peşin ödeyenler bile, eski zavallı barınaklarını aratacak bir yeri ancak bulabilirler. ... Strand'daki işçilerin yarısı... işlerine gitmek için iki mil yol yürürler."[130] Ana caddesi, Londra'nin serveti konusunda yabancıya çarpıcı bir fikir veren bu aynı Strand, bu kentte insanların nasıl balık istifi yaşadıkları konusunda da örnek olabilir. Mahallelerinin birinde, sağlık memuru, *acre* başına 581 kişi düştüğünü hesaplamıştır; oysa Thames nehrinin yarısı da bu hesaba dahildi. Londra'da alınan her türlü sağlık önlemleri sonucu, oturulamaz evlerin yıkılması, emekçileri bir mahalleden diğerine göç etmek zorunda bırakarak, daha içiçe yaşamaya zorlamaktan başka bir işe yaramamıştır. Dr. Hunter, "Ya bütün bu işlere saçma oldukları için bir son vermek gerekir" diyor, "ya da, ellerinde birikmiş paraları olmadığı için başlarını sokacak bir yer sağlayamadıkları halde her hafta ev sahiplerine tıkır tıkır kira ödeyenlere konut sağlanması için, bugün artık kuşkusuz ulusal bir borç halini alan bu sorunun çözümlenmesi konusunda kamuoyu (!) etkin bir şekilde uyandırılmalıdır."[131] Şu kapitalist [sayfa 677] adalete nasıl hayran olunmaz! Arsa ve ev sahipleriyle işadamları, demiryolu yapımı ya da caddelerin genişletilmesi gibi "*improvements*"* nedeniyle malları kamulaştırıldığı zaman bunun tam bedelini almakla kalmazlar. Hem insanal ve hem de tanrısal adalet gereğince, bunlara, ayrıca, bu zorunlu "perhiz"lerini ödüllendirmek için dolgunca bir kâr da verilmesi gerekir. Karısıyla, çocuğuyla, eşyasıyla sokağa atılan emekçi – eğer kentin, belediye kurallarının sıkı sıkıya uygulandığı bölgelerine kalabalık bir halde giderse, sağlık gerekleri adına kovuşturmaya da uğrar!

19. yüzyılın başında İngfltere'de, Londra dışında, nüfusu 100.000'i aşan kent yoktu. Ancak beş kentin nüfusu 50.000'in üzerindeydi. Şimdi ise, nüfusu 50.000'in üzerinde 28 kent var. "Bu değişiklik, yalnız kentli sınıfın büyük ölçüde artması sonucu olmamış, eski sıkışık düzendeki küçük kentler, şimdi dörtbir yanı sarılı, açık hava nedir bilmeyen merkezler halini almış ve bu durumları ile artık zenginlerin gözlerinden düşmüşler ve bunlar, daha güzel dış mahallelere taşınmışlardır. Bu zenginlerin yerine gelenler, aile başına bir oda olmak üzere büyük binaları doldurmakta [... ve hatta bu arada bir-iki kiracıya bile yer bulmakta

[129] *l.c.*. s. 88.
[130] *l.c.*. s. 88.
[131] *l.c.*. s. 89.
* Geliştirmeler. -ç.

...] ve böylece, bunların gereksinmeleri ve durumları gözönünde bulundurulmadan yapılan bu evler, büyükler için yozlaştırıcı, çocuklar için tamamen yıkıcı birer ortam olmaktadır."[132] Bir sanayi ya da ticaret merkezi olan kentte sermaye ne denli hızla birikir, buralara, sömürülebilir insan malzemesinin akışı ne denli hızlı olursa, işçilerin sığınmak zorunda oldukları konutlar da o derece sefil ve perişan olur.

Newcastle-on-Tyne, üretimi gitgide artan bir kömür ve demir bölgesinin merkeziolarak, barınma sorununun cehennemi andırması yönünden Londra'dan sonra ikinci yeri alır. Burada, 34.000'den fazla insan tek bir odada oturur. Toplum için oluşturdukları mutlak tehlike nedeniyle, son zamanlarda pek çok ev, Newcastle ve Gateshead yetkililerince yıktırılmıştır. Yeni evlerin yapımı ağır, oysa iş hızla ilerlemekte. Bu yüzden kent, 1865 yılında ağız ağıza dolmuştu. Kiralık oda bulmak bir sorun. Newcastle Ateşli Hastalıklar Hastanesinden Dr. Embleton şöyle diyor: "Tifüsün sürüp gitmesinin ve yayılmasının en büyük nedeni, [sayfa 678] kuşkusuz, insanların üstüste yaşamaları ve oturdukları konutların pisliğidir. Çoğu durumlarda emekçilerin oturdukları odalar, çıkmaz sokaklar ya da avlular içinde dörtbir yanı kapalı yerlerdir; genişlik, aydınlık, hava ve temizlik yönünden tam bir yetersizlik ve sağlığa aykırılık örnekleri oldukları gibi, uygar toplum için yüzkarasıdır; geceleri, kadın, erkek, çocuk birarada içiçe yatarlar; erkeklerin gece vardiyaları gündüzü, gündüz vardiyaları da geceyi izledikleri için, yatakların havalanıp soğuyacak zamanları bile kalmaz; evlerde su durumu kötü olduğu gibi, hela durumu daha da kötüdür; her taraf pislik, havasızlık içinde birer mikrop yuvasıdır."[133] Bu gibi yerlerin haftalık kiraları 8 peni ile 3 şilin arasında değişir. "Newcastle-on-Tyne kenti" diyor Dr. Hunter, "ev ve sokak gibi dış koşullarla çoğu zaman neredeyse yabanıl bir yozlaşmanın çukurund yuvarlanmış köylülerimizin en güzel soylarının örneklerini verir."[134]

Sermaye ile emeğin iniş-çıkışlarına göre, sanayi kentlerindeki konutların durumu, bugün dayanılabilir, yarın ise tamamen korkunç bir durum alabilir. Ya da kent yönetimi, bu berbat yerlerin ortadan kaldırılması için ensonu bir karara varır. Ertesi gün, perişan İrlandalılar ile zavallı İngiliz tarım emekçileri, çekirge sürüleri gibi ortalığa yayılırlar. Bunlar, bodrumlara, tavan aralarına tıkılırlar ya da o zamana kadar oldukça iyi durumdaki işçi evleri, Otuz Yıl Savaşındaki asker çadırları gibi, personelin biri gidip diğeri gelen pansiyonlara dönerler. Örnek: Bradford (Yorkshire). Buralardaki kalın kafalı belediyeciler, kentin imarına dalıp gitmişlerdi. Ayrıca, 1861 yılında, Bradford'da, hâlâ 1.751 boş ev vardı. Ardından işler birden canlandı ve zenci dostu, ılımlı liberal Mr. Forster geçenlerde tatlı tatlı laflar etmeye başladı. İşlerin canlanmasıyla birlikte, doğal olarak

[132] *l.c.*, s. 55 ve 56.
[133] *l.c.*, s. 149.
[134] *l.c.*. s. 50.

durmadan kaynaşan bir "yedek ordu" ya da "nispi artı-nüfus" akımı dalga dalga ortalığı kapladı. Dr. Hunter' ın, bir sigorta şirketi temsilcisinden aldığı listede,[135] çoğu iyi ücret alan emekçilerin, korkunç durumdaki bodrumlarla odalarda oturdukları görülüyordu. Bunlar, eğer bulsalar, daha iyi yerlere daha yüksek kira ödeyebileceklerini söylüyorlardı. Bu arada, bir yandan, emekçiler gitgide kötü duruma düşer ve hastalanırken Parlamento üyesi ılımlı liberal Forster de serbest ticaretin sağladığı yararlar ve yünlü kumaş tüccarı [sayfa 679] Bradfodlu seçkin kimselerin kârları üzerine gözyaşartıcı söz-ler ediyordu. Bradford'da yoksul yasasının uygulanmasıyla görevli dok-torlardan Dr. Bell, 5 Eylül 1865 tarihli raporunda, bölgesindeki ateşli hastalıklardan ileri gelen korkunç ölüm oranının nedeni olarak, emekçilerin oturdukları yerleri gösteriyordu. "1.500 *foot* küplük küçük bir bodrumda on kişi oturuyor. ... Vincent Street, Green Air Blace ve Leys'teki 223 evde 1.450 kişi oturuyor ve ancak 435 yatak ve 36 hela var. ... Yataklarda –her türlü pis paçavra yığını ya da talaş dolu torba bunun kapsamına girer– ortalama 3,3 kişi yatıyor, çoğuna ise 5-6 kişi düşüyor; bazı insanların ise hiç yatağı bulunmadığını söylediler, bunlar elbiseleriyle tahtaların üzerinde yatıyorlar; genç erkeklerle kadınlar, evlilerle bekarlar hep birarada. Bunların, karanlık, nemli, pis, berbat kokulu, insan oturmasına hiç de uygun olmayan

[135] Şirketin Bradford'a ait listesi:

Evler			
Vulcan Street, n° 122	1 oda	16	kişi
Lumley Street, n°13	1 oda	11	kişi
Bower Street n° 41	1 oda	11	kişi
Porkland Street, n° 112	1 oda	10	kişi
Hardy Street, n°17	1 oda	10	kişi
North Street, n° 18	1 oda	16	kişi
North Street, n° 17	1 oda	13	kişi
Wymer Street, n° 19	1 oda	8	yetişkin
Jowett Street, n° 56	1 oda	12	kişi
George Street, n° 150	1 oda	3	kişi
Rifle Court, Marygate n° 11	1 oda	11	kişi
Marshall Street, n° 28	1 oda	10	kişi
Marshall Street, n° 49	3 oda	3	aile
George Street, n° 128	1 oda	18	kişi
George Street, n° 130	1 oda	16	kişi
Edward Street, n° 4	1 oda	17	kişi
George Street, n° 49	1 oda	2	aile
York Street, n° 34	1 oda	2	aile
Salt Pie Street (bottom)	2 oda	26	kişi
Bodrumlar			
Regent Square	1 bodrum	8	kişi
Acre Street	1 bodrum	7	kişi
33 Roberts Court	1 bodrum	7	kişi
Back Pratt Street, mangalcı dükkanı olarak kullanılar	1 bodrum	7	kişi
27 Ebenezer Street	1 bodrum	6	kişi (18'in üstünde erkek yok)

l.c., s. 111.

yerler olduğunu sözlerime eklememe gerek yoktur. Hastalık ve ölüm, bu yerlerden, toplumun ortasında çıbanbaşı olmasına gözyumanların [sayfa 680] yaşadıkları daha iyi durumdaki yerlere doğru yayılmaktadır."[136]

Bristol, evlerin sefaleti yönünden, Londra'dan sonra üçüncü yeri alır. "Bu Avrupa'nın en zengin kentinde, kopkoyu bir yoksulluk ve sefalet kolgezer."[137]

(c) Göçebe Nüfus

Şimdi de, kökeni tarımsal, ama uğraşı büyük ölçüde sanayi olan bir halk sınıfını ele alacağız. Bunlar, gereksinmeye göre bazan şu, bazan da bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir. Bunlar yürüyüş halinde olmadıkları zaman "konaklarlar". Göçebe emek, çeşitli inşaat, kanalizasyon, tuğlacılık, kireççilik, demiryolu yapımı vb. gibi işlerde kullanılır. Bu uçan salgın hastalıklar kolu, her kamp kurduğu yöreye, çiçek, tifo, tifüs, kolera, kızıl vb. gibi hastalıkları yayarlar.[138] Demiryolu döşenmesi gibi büyük sermaye yatırımını gerektiren işlerde, müteahhit çoğu zaman ordusuna tahta baraka ve benzeri korunma.yerleri sağlar ve buralar, her türlü sağlık koşullarından yoksun, yerel yönetimin denetimi dışında uydurma birer köy halini aldığı gibi, müteahhite, emekçiyi, hem sanayi ordusu ve hem de kiracı olarak iki yandan sömürme olanağını verir. Barakanın, 1, 2, 3 oyuklu olmasına göre, içinde oturan demiryolu işçisi ya da her ne ise, haftada, 1, 3 ya da 4 şilin ödemek zorundadır.[139] Bu konuda bir örnek yetecektir. Dr. Simon'in bildirdiğine göre, Sevenoaks bölgesi Hastalıklarla Savaşım Komitesi başkanı, İçişleri Bakanı Sir George Vrey'e 1864 Eylülünde şu şikayette bulunmuştu. – "Oniki ay öncesine kadar bu bölgede çiçek hastalığı pek az duyulan bir olaydı. Bu süreden kısa zaman önce, Lewisham'dan Tunbridge'e demiryolu yapımı başladı; bellibaşlı işlerin bu kentin hemen çevresinde yapılmasının yanısıra, yapılan bütün işlere ait bir de depo kuruldu ve burada çok sayıda insan çalışmaya başladı. Çevredeki kulübeler bu çalışanların hepsini barındırmaya yetmediği için, yol boyunca müteahhit Bay Jay tarafından birkaç yerde kulübeler yaptırıldı. Bu kulübelerde, ne havalandırma, ne de lağım vardır ve ayrıca, bunların herbiri [sayfa 681] ancak iki odalı olduğu halde, burayı tutanlar, ailesi kaç kişi olursa olsun, başka işçileri de kiracı olarak almak zorunda bulundukları için, buraların hepsi de, tıklım tıklım doludur. Aldığımız raporlara göre, bunun sonucu, geceleri, bu zavallı insanlar, pencerelerinin hemen altındaki pis ve durgun sularla helalardan çıkan berbat kokulardan boğulmamak için korkunç ıstıraplara katlanıyorlar-

[136] *l.c.*, s. 114.
[137] *l.c.*, s. 50.
[138] *Public Health, Seventh Report*, Lond. 1865, s. 18.
[139] *l. c.*, s. 165.

dı. Ensonu, bu barakalara sık sık giden bir sağlık memuru Hastalıklarla Savaşım Komitesine şikayette bulunarak buralardaki barınma koşullarını sert bir dille eleştirdi ve gerekli bazı sağlık önlemleri alınmadığı takdirde, çok ciddi sonuçlarla yüzyüze gelinebileceğini ifade etti. Bir yıl kadar önce Bay Jay, bulaşıcı hastalıklara tutulanların hemen yatırılabilecekleri bir baraka ayırmaya söz verdi. Bu sözünü 23 Temmuzda yineledi, ama bu tarihten beri birçok çiçek hastalığı görüldüğü ve aynı hastalıktan iki kişi öldüğü halde, bu sözünü yerine getirecek hiç bir şey yapmadı. 9 Eylül tarihinde operatör Bay Kelson, bana, aynı barakalarda daha başka çiçek hastalıkları olduğunu bildirdi ve buralardaki durumun çok yüzkızartıcı olduğunu söyledi. Şurasını da sizin [İçişleri Bakanının] bilgilerinize sunmak isterim ki, bölgemizde, bulaşıcı hastalıklara yakalananlar için "Salgın Hastalıklar Koğuşu" adı verilen bir tecrit evi vardır, ama burası, aylardır bu gibi hastalıkları çekenlerle doludur; tek bir ailede beş çocuk çiçekten ve hummadan öldü; bu yılın 1 Nisanı ile 1 Eylülü arasındaki beş ayda, bölgede çiçekten ölenlerin sayısı en az on kişi; bunların dört tanesi sözü edilen kulübelerden; ailelerin çoğu, bu gibi şeyleri sır gibi gizledikleri için, bu hastalığa tutulanların asıl sayılarını bilme olanağı yoktur."[140]

Kömür ve diğer madenlerde çalışan emekçiler, İngiliz proletaryasının en iyi ücret alan kategorisine girerler. Onların ücretlerini satınaldıkları fiyatlar daha önceki bir sayfada gösterilmişti.[141] Ben, burada, yalnızca bunların barınma koşullarına kısaca [sayfa 682] bir gözatacağım. Kural olarak, bir maden işleticisi, o madenin sahibi olsun, kiracısı olsun, işçileri için bir miktar kulübe yaptırır. İşçiler bu kulübelerde yaktıkları kömüre "para ödemezler" – yani bunlar, ücretlerinin aynî ödenen kısmını oluşturur. Buralarda oturmayan işçiler, buna karşılık, yılda 4 sterlin alırlar. Maden bölgeleri, maden çevresinde toplanan madenciler, zanaatçılar, küçük esnaf vb. olmak üzere, geniş bir nüfusu hızla kendisine çeker. Nüfusun yoğun olduğu bütün yerlerde olduğu gibi toprak rantı çok yüksektir. Bu yüzden patronlar, ocağın ağzından elden geldiğince dar bir yere, işçilerle ailelerinin sığışabilecekleri sayıda kulübe kurmaya gayret eder. Çevrede yeni bir maden açılması ya da eski bir madenin yeniden işletilmesi halinde bu sıkışıklık daha da artar. Kulübelerin yapımında önemle gözönünde bulundurulan tek nokta,

[140] *l.c.*, s. 18. not. - Chapel-en-le-Frith-Union, yardım memuru, genel yazmana şunları bildiriyordu: "Doveholes'da, büyük bir kireç ve kil tepesinin yamaçlarına küçük mağaralar açıldı; bu mağaracıklar, çevrede yapilmakta olan demiryollarında çalışan emekçiler ve diğerleri için barınak olarak kullanılıyor. Mağaralar küçük ve nemli, pislik ve bulaşık suları için kanal olmadığı gibi, helaları da yok: tepedeki baca deliğinden başka hava alacak yeri de bulunmamakta. Bu eksiklikler sonucu bir süredir çiçek hastalığı salgın hale gelmiş olup, bu, *mağara sakinleri arasında* ölümlere yolaçmaktadır." (*l.c.*, not 2.)

[141] Dördüncü Kısmın sonunda verilen ayrıntılar, özellikle kömür madenlerindeki işçilere aittir. Diğer madenlerdeki daha kötü koşullar hakkında, 1864 tarihli Krallık Komisyonunun büyük bir dikkatle hazırlanmış raporuna bakınız.

büsbütün kaçınılması olanaksız masraflar konusunda kapitalistin elden geldiğince "perhiz" yapmasıdır. "Northumberland ve Durham madenlerinde çalışan madencilerle diğer emekçilerin oturdukları yerler genellikle" diyor Dr. Julian Hunter, "Monmouthshire'in benzer mahalleleri dışta tutulursa, belki de İngiltere'de bu tür evler içersinde en berbatı ve pahalı olanlarıdır. ... En kötü yanları, tek bir odaya sığınan insanların çok kalabalık olması, avuç içi kadar yere bir yığın evin içiçe yapılması, su kıtlığı, hela yokluğu, birbiri üzerine durmadan ev yapılması, ya da evlerin sık sık bölünmesidir. ... Maden sahibi ya da işleticisi, sanki bu kiracılar burada oturan insanlar değil de, yalnızca burada konaklayan kimselermiş gibi davranırlar."[142]

"Aldığım talimata göre" diyor Dr. Stevens, "Durham Union'daki büyük maden köylerinin çoğunu dolaştım. ... Birkaçı dışın da, burada oturanların sağlık durumlarının korunması için hiç bir önlem alınmadığını söylemek doğru ve yerinde olur. ... Bütün madenciler, ocağı işletene ya da maden sahibine oniki ay süreyle bağlanmış" (bu, "bağlanmış" sözü, tıpkı "köle" sözü gibi ta kölelik çağından kalmıştır) "durumdadırlar. ... Eğer madenciler hoşnutsuzluk gösterir ya da 'gözcü'nün herhangi bir şekilde canını sıkacak olursa, listedeki adları karşısına bir işaret konur ve yıllık 'bağlanmada' bu gibilerine derhal yol verilir. ... Bana kalırsa, aynî ödeme sisteminin hiç bir şekli, bu yoğun nüfuslu bölgelerdeki kadar berbat bir durum alamaz. Madenci, ücretinin bir kısmını, [sayfa 683] pislik ortasındaki bir evin kirası karşılığı almış durumdadır; işçi burada çaresizlik içersindedir ve malsahibinden başka, çevrede ona elini uzatacak kimse yoktur" (yani sözcüğün tam anlamıyla serf durumundadır); "malsahibi önce bilançosuna bir gözatar ve sonuç, aşağı yukarı bellidir. Suyu da çoğu zaman malsahibi sağlar, iyi de olsa, kötü de olsa parasını ödemek zorundadır, daha olmazsa ücretinden kesilir."[143]

Sermaye, "kamuoyuna" ve hatta sağlık yetkililerinin düşüncelerine aykırı olarak, işçinin hem çalışma ve hem de yaşamını attığı kısmen tehlikeli, kısmen alçaltıcı koşulları, kâr sağlamak için zorunlu oldukları gerekçesiyle "haklı göstermekte" büyük güçlük çekmemektedir. Sermaye, fabrikalarda tehlikeli makinelere karşı koruyucu önlem alma, madenlerde havalandırma ve. güvenlik araçları bulundurma vb. konularında "perhiz" yaptığı zaman da, gene aynı şey olur. Burada, madencilerin barındırılması konusunda da aynı şey sözkonusudur. Araştırma kurulu hekimi Dr. Simon, resmi raporunda şöyle diyor: "Bu sefil barınma koşullarını mazur göstermek için, ... madenlerin genellikle kira usulüyle işletildiği öne sürülüyor; kiracının işletme süresinin (bu süre maden ocaklarında genellikle 21 yıldır), işletmenin, emekçileriyle bu işyerinde

[142] *l.c.*. s.,180, 182.
[143] *l.c.*, s. 515, 517.

çalışan diğer zanaatçıların barınmaları için elverişli daha iyi konutlar yapmaya değmeyecek kadar kısa olduğu bahanesi ortaya atılıyor; eğer işletmeci, bu konuda, daha liberal davranmak eğiliminde olsa bile, bu eğilim, toprak sahibinin yerraltı alemi sakinlerinin, yeryüzünde doğru dürüst köylerde yaşama ayrıcalığı için toprak kirası isteyeceği aşırı fiyat yüzünden engellenmiş olur; bu engelleyici fiyat, ayrıca, düpedüz bir engelleme olmasa bile, böyle bir köy kurmak isteyen başkalarını da caydırmış olur. Yukarda öne sürülen bahanelerin geçerliliği konusunda tartışmaya girişmek, bu raporun amacına yabancı düşecektir. Ayrıca, oturulabilecek gibi konutlar yapılmış olsa bile, bunun bedelinin, eninde sonunda, malsahibine mi, kiracıya mı, yoksa emekçiye, ya da halka mı yükleneceği sorusunu da burada ele almaya gerek yoktur. Ama, [Dr. Hunter'ın, Dr. Stevens'ın vb.] ilişik raporlarında sözü edilen utanç verici durumlar karşısında, buna bir çare bulmak zorunludur. ... Mülkiyet hakkı böylece kamuya zarar verecek şekilde kullanılmış oluyor. Toprak sahibi, madenin [sayfa 684] de maliki olarak, bir sanayi topluluğunu kendi topraklarında çalışmaya çağırıyor ve ardından da, toprağın mülkiyetine sahip kimse olarak, topladığı emekçilerin içglerinde yaşayacakları doğru dürüst konut bulmalarını olanaksız hale getiriyor. Madeni kiralayan [kapitalist işletmeci] adamın, bu ikili pazarlığa karşı koymasını gerektirecek herhangi bir kazancı yoktur; çünkü malsahibinin talepleri aşırı olsa bile, bunun sonuçlarına, kendisinin değil, emekçilerinin katlanmak zorunda kalacak-larını çok iyi bilir; ayrıca bu emekçilerin ne sağlık konusundaki haklarını, ne oturdukları konutların berbatlığını, ne de içtikleri suyun pisliğini bilecek kadar eğitim görmediklerini, bütün bunların, emekçileri, bir 'greve' götürecek nedenler olamayacağını da gene pekâlâ tahmin eder."[144]

(d) Bunalımların İşçi Sınıfının En İyi Ücret Alan Kesimi Üzerindeki Etkisi

Gerçek tarım emekçilerine geçmeden önce, sınai kargaşalıkların, işçi sınıfının en iyi ücret alan kısmını, aristokrasisini bile nasıl etkilediğini bir örnekle göstermek istiyorum. Anımsanacağı gibi 1857 yılı, dönemsel sınai çevrimlerin son bulduğu büyük bunalımlardan bir tanesinin patlak verdiği yıldı. Bunu izleyen bunalım, 1866 yılına raslıyordu. Çok miktarda sermayenin kendi yatırım alanından, para piyasasının büyük merkezlerine kaymasına yolaçan pamuk kıtlığı nedeniyle, bunalım, bu kez, özellikle mali bir niteliğe bürünmüştü. O koskocaman Londra Bankasının iflası ve hemen ardından bir yığın düzenbaz şirketin çöküşü, 1866 yılında bunalım patlamasının işareti oldu. Darbeyi yiyen Londra'daki büyük sanayi kollarından birisi de, saç gemi yapımı idi. Bu

[144] *l.c.*, s. 16.

alandaki büyük işadamları, satışların iyi olduğu sırada ölçüsüz aşırı üretim yapmakla kalmayıp, kredi akımının devamlı olacağı düşüncesiyle, büyük sözleşmeler de yapmışlardı. Oysa şimdi korkunç bir tepki doğmuştu ve bu, şu anda bile (Mart 1867 sonu) bu kolda ve Londra'daki diğer sanayi kollarında devam ediyordu.[145] [sayfa 685] Emekçilerin durumunu göstermek için, 1866 yılı sonu ile 1867 yılı başında, bellibaşlı felaket bölgelerini dolaşan Morning Star muhabirinin ayrıntılı haberinden şu kısmı alıyorum: "Londra'nın doğu yakasında Poplar, Milwall, Greenwich, Deptford, Limehouse ve Canning Town bölgelerinde, en az 15.000 işçi ile aileleri tam bir felaket ve yoksulluk içersindeler. (Altı ayı geçen bir işsizlik ve çaresizlik döneminden sonra) 3.000 kalifiye makine işçisi işevinde taş kırıyor. ... Aç insanların meydana getirdiği kalabalığı yarıp işevinin kapısına güçlükle ulaştım. ... Bunlar karnelerini bekliyorlardı, ama dağıtım henüz başlamamıştı. Avlu, çevresi sundurmalarla çevrili kare şeklinde büyük bir meydandı, ortaya öbek öbek kar yığılmıştı. Orta yerde, gene, koyun ağılları gibi hasırla çevrilmiş küçük bölmeler vardı, iyi havalarda insanlar burada çalışıyorlardı. Ama benim gittiğim gün buralarda o kadar çok kar vardı ki, kimse yere oturup çalışamazdı. Gene de bazıları sundurmanın altında kaldırım taşı yontmakla uğraşıyorlardı. Hepsi büyük birer taşın üzerine oturmuş, ellerindeki kocaman çekiçlerle, buz kaplı kayaları yontuyor ve 5 kilelik iş çıkardıktan sonra günlük işlerini bitirmiş oluyorlardı. ... Hakettiği yevmiye, 3 peni ile bir de yiyecek karnesiydi. Avlunun bir yanında, üzeri tahta küçük bir baraka vardı. Kapısını açtık, içersi, ısınmak için birbirine sokulmuş insanlarla doluydu. Önlerindeki üstüpüyü didikliyorlardı ve belli miktarda bir yiyecekle kimin daha uzun süre çalışabileceğini tartışıyorlardı: onlar için işe dayanıklılık bir onur sorunuydu. Bu tek bir işevindeki ... yedi bin kişi ... aldıkları yardımla yaşıyorlardı ... ve bunların yüzlercesi ... altı-sekiz ay öncesine kadar bir zanaatçıya ödenen en yüksek ücreti alıyorlardı. ... Tasarruf ettikleri bir miktar parayı bitirdikleri halde, hâlâ rehine verecek bir şeyleri olduğu için yardım almak üzere kiliseye henüz başvurmamış olanlar da hesaba katılırsa, bunların sayıları iki katına çıkabilir. İşevinden ayrılınca, Poplar çevresinde pek çok görülen tek katlı küçük evlerin çevrelediği sokaklarda yürüdüm. Bana kılavuzluk eden, işsizler komitesi üyelerinden birisiydi. ... İlk ziyaretimizi

[145] "Londra'da fakir fukaranın toptan açlıktan kırılması. ... Son birkaç gün içinde Londra'nın duvarlarına, üzerterinde aşağıdaki dikkati çekici bildiriler yazılı büyük kağıtlar yapıştırıldı: 'Semiz öküzler! Açlıktan kırılan insanlar! Açlıktan kırılan insanlar sefil inlerinde, ölüme ve çürümeye terkedilirken sırça köşklerinden inen semiz öküzler, zenginleri doyurmak için lüks kâşhanelerin yolunu tuttular.' Bu uğursuz süzleri taşıyan ilânlar, belli aralıklarla yapıştırılıyordu. Bunların üzerleri boyanır ya da kazınır kazınmaz, aynı yere ya da aynı derecede göze çarpan bir başka yere yenileri konuyordu ... bu ... Fransız halkını 1789 olaylarına hazırlayan gizli devrimci örgütlerden birini ammsatıyor. ... İngiliz işçilerinin, karıları ve çocukları ile soğuk ve açlıktan can verdikleri şu anda, milyonlarca İngiliz altını –İngiliz emeğinin ürünleri– Rusya'da, İspanya'da, İtalya'da ve diğer dış girişimlere yatırılmış bulunuyor." – *Reynolds' Newspaper,* January 20th, 1867.

yirmiyedi haftadır işsiz olan bir demir işçisine yaptık. Ailesiyle birlikte küçük bir arka odada oturuyordu. Odada az da olsa eşya [sayfa 686] vardı ve ocak da hafiften yanıyordu. Çok soğuk bir gün olduğundan, bu, küçük çocukların çıplak ayaklarının donmaması için gerekliydi. Ocağın önündeki tepside üstüpü vardı; çocuklar ile anneleri yardım alabilmek için bunu didikliyorlardı. Adam, işevindeki taşı yontma yerinde biraz yiecekle üç peni gündelik almak için çalışıyordu. Yüzünde hüzünlü bir gülümsemeyle, bize, öğle yemeğine geldiğini, karnının zil çaldığını söyledi; önündeki yemek, üzerine domuz yağı sürülmüş birkaç dilim ekmek ve bir bardak sütsüz çaydı. ... Çaldığımız ikinci kapıyı orta yaşlı bir kadın açtı, tek sözcük söylemeden bizi arka yandaki küçük bir oturma odasına götürdü. Bütün aile, burada, gözleri, sönmekte olan ateşe dikili, sessizce oturuyordu. Bu insanlarla küçük odalarını öylesine bir yalnızlık ve umutsuzluk havası doldurmuştu ki, böyle bir şeye bir daha tanık olmak istemem. Kadın, oğullarını göstererek, "Yirmialtı haftadır, dedi, hiç bir iş yaptıkları yok bayım. Bütün paramız bitti; ilk zamanlarda babayla benim bir yana koyduğumuz yirmi sterlinin hepsi. Çalışamayacağımız günleri atlatır diye biriktirdiğimiz bu para da işte tükendi." Bir banka defteri getirerek, hırsla, "Şuna bakın!" dedi; yatırılan ve çekilen paralar dikkatle birer birer yazılıydı; ilk beş şilinlik yatırımla bu küçük servetin nasıl başladığını, ufak ufak artışlarla yirmi sterline nasıl çıktığını ve bunun ardından sterlinlerin yavaş yavaş eriyerek tekrar şilinlere dönüştüğünü, en son çekilen parayla da defterin nasıl boş bir kağıt parçası gibi değersiz hale geldiğini gördük. Bu aile, işevinden yardım alıyor ve bu da ancak günde bir-iki lokmalık öğüne yetiyordu. ... Daha sonra, kocası gene işevinde çalışan bir demir işçisinin karısını ziyaret ettik. Besinsizlikten hastalanmış, üstündeki giyeceğiyle bir şilteye uzanmıştı; yatak-yorgan gibi şeylerin hepsi rehine verildiği için üzerine bir kilim parçası örtmüştü. İki perişan çocuk güya analarına bakıyorlardı, oysa onların da en az anaları kadar bakıma gereksinmeleri olduğu besbelliydi. Ondokuz haftalık zorunlu işsizlik, onları bu duruma düşürmüştü: geçmiş acı günleri anlatırken inleyen ana, geleceğe bağladığı bütün umutlarını yitirmiş gibiydi. ... Dışarı çıkınca genç bir çocuk arkamızdan koştu, evine girmemizi ve eğer mümkünse kendisine yardım etmemizi rica etti. İçerde genç bir kadın, iki güzel çocuk, bir deste rehin makbuzu ve bomboş bir odaydı bize gösterdiği. ..."

1866 bunalımı sonrası acıları konusundaki aşağıdaki parçayı bir tori gazetesinden alıyorum. Şurası unutulmamalı ki, burada [sayfa 687] ele aldığımız Londra'nın doğu yakası, yalnızca yukarda sözü edilen saç gemi yapımı merkezi değil, aynı zamanda, daima düşük ücretli olan sözde "ev sanayii"nin de merkezidir. "Başkentin bir kesiminde dün korkunç bir görünüm vardı. Doğu yakasındaki binlerce işsiz, ellerinde kara bayraklarla *en masse** geçit yapmadılar, ama insan seli gene de çok etkiliydi. Bu insanların acılarının ne olduğunu bilelim. Bunlar aç-

lıktan ölüyorlar. Yalın ve müthiş gerçek işte bu. Tam 40.000 insan bu durumda. ... Bu şahane sanayi merkezinin bir mahallesinde –dünyanın şimdiye kadar gördüğü bu muazzam servet birikiminin hemen yanıbaşında– 40.000 çaresiz insan açlıktan ölümle yüzyüze. Bu binlerce insan şimdi diğer mahallelere yayılıyor; yarı-açlıktan sefaletlerini kulaklarımıza ve gökyüzüne haykırıyorlar; sefalet içersindeki yuvalarından bize, iş bulamadıklarını ve dilenmelerinin de yararsız olduğunu söylüyorlar. Buralarda oturan vergi yükümlülerinin kendileri de, kilisenin yüklediği yardım zorunluluğu karşısında sefalet uçurumunun kenarına gelmiş durumdalar." (*Standard*, 5 Nisan 1867.)

İngiliz kapitalistleri arasında Belçika'yı, ne işçi sendikalarının, ne de fabrika yasalarının zorbaca önlemleri ile sınırlandırılmayan "çalışma özgürlüğü" ya da aynı şey olan "sermaye özgürlüğü"nün cenneti diye örnek vermek adet haline geldiği için, burada Belçikalı emekçilerin "mutluluğu" üzerine de bir-iki söz söylemek yerinde olacaktır. Bu mutluluğun sınırlarını herhalde Belçika cezaevleri ve hayır kurumları genel denetmeni ve Belçika Merkez İstatistik Komisyonu üyesi M. Ducpétiaux'dan daha iyi kimse bilemez. Bay Ducpétiaux'nun, *Budgets économiques des classes ouvriéres en Belgique,* Bruxelles 1855, adlı yapıtını alalım. Burada, biz, diğer şeyler yanında, yıllık geliri ile harcamaları çok kesin verilere dayanılarak hesaplanan ve beslenme koşulları, askerlerle, denizcilerle ve tutuklularla karşılaştırılan normal bir Belçikalı emekçi ailesini görüyoruz. Aile, "baba, ana ve dört çocuktan oluşuyor". Bu altı kişiden, "dördü, bütün yıl boyunca yararlı bir şekilde çalıştırılabilir" durumda. "Bunlar arasında ne hasta, ne de çalışamayacak durumda kimse bulumnadığı, ufak bir kilise aidati dışında, dinsel, manevi ve zihinsel amaçlar için bir harcama sözkonusu olmadığı gibi, banka tasarrufu ya da [sayfa 688] kâr getiren şirketlere para yatırılmadığı, lüks ve benzeri şeyler için para harcanmadığı" varsayılıyor. Bununla birlikte, baba ile en büyük oğul, "tütün kullanmayı" ve pazar günleri "*cabaret*'ye gitmeyi" adet edinmişler ve bu iş için haftada 86 santim harcıyorlar. "Çeşitli işlerde emekçilere verilen genel ücretlere göre erkeklere verilen en yüksek ortalama günlük ücret 1 frank 56 santim, kadınlara 89 santim, erkek çocuklara 56 santim ve kız çocuklara 55 santimdir. Bu hesaba göre ailenin toplam yıllık geliri en fazla 1.068 frank olabilir. ... Bu örnek ailede, biz, olası bütün gelir kaynaklarını hesaba kattık. Ama, ailede anneye ücret ödenmediğini varsaymakla, *ev işini kimin yapacağı sorunu ortaya çıkar*. Ev içindeki işleri kim yürütecek? Küçük çocuklara kim bakacak? Yemeği kim pişirecek, bulaşığı ve çamaşırı kim yıkayacak, sökükleri kim dikecek? Emekçilerin devamlı karşılaştıkları ikilem bunlar."

Buna göre ailenin bütçesi şöyle:

Emekçi, eğer aşağıdaki kimseler gibi beslenmiş olsaydı, ailenin

* Yığın halinde. -ç.

yıllık gideri şu açığı verirdi:

	Deniz eri 1.828 frank		760 frank açık
Baba	300 işgünü	1.56 franktan	468 frank
Ana	300 işgünü	0,59 franktan	267 frank
Erkek çocuk	300 işgünü	0,56 franktan	168 frank
Kız çocuk	300 işgünü	0,55 franktan	165 frank
		Toplam	*1.068 frank*

Kara eri	1.473 frank	405 frank açık
Mahküm	1.112 frank	44 frank açık

"Görüyoruz ki, emekçi ailelerinin çoğu, ortalama deniz ya da kara eri kadar değil, bir mahküm kadar bile beslenememektedir. 1847-1849 döneminde, çeşitli hapisanelerdeki bir mahkümun genel ortalama masrafı, 63 santim idi. Bu rakam, bir emekçinin günlük masrafı ile karşılaştırılırsa, 13 santimlik bir fark gösterir. Ayrıca şurasını da belirtmek gerekir ki, hapisanelerde, yönetim ve denetim ile ilgili gider-ler de hesaba katılmakla birlikte, buna karşın, mahkümlar, barınmaları için bir şey ödememektedirler; kantinlerden yaptıkları alıyverişler bu bakım giderlerine dahil edilmediği gibi, bu gibi yerlerde bulunan insan sayısının kabarık oluşu ile, tükettikleri yiyecek ve diğer şeylerin sözleşmelerle ya da toptan satınalınması sonucu giderler epeyce düşmektedir. [sayfa 689] ... Öyleyse bu durumda, çok sayıda emekçi ve hatta emekçilerin büyük çoğunluğu daha az giderle nasıl yaşayabiliyorlar? Bunu ... sırrını yalnız emekçilerin bildikleri bazı çarelere başvurarak beceriyorlar; örneğin, günlük yiyecek miktarını azaltıyorlar; buğday ekmeği yerine çavdar ekmeği yiyorlar; daha az et yiyorlar ya da hiç yemiyorlar, tereyağı ile baharatı da öyle; bütün ailenin üstüste oturduğu bir-iki odayla yetiniyorlar ve oğlanlarla kızlar yanyana ve çoğu zaman aynı hasırın üzerinde yatıyorlar; giyim, yıkanma ve öteki temizlik gereçlerinden kısıyorlar; pazar eğlencelerinden vazgeçiyorlar; yani kısacasi kendilerini en ıstıraplı yoksunluğa mahküm ediyorlar. Bu son sınıra dayandıktan sonra, yiyecek fiyatlarında ufak bir yükselme, işin durması, hastalık gibi nedenler, emekçinin çektiği sıkıntıyı artırıyor ve büsbütün mahvolmasına yolaçıyor; borçlar birikiyor, veresiye kesiliyor, en gerekli giyecekler ve eşyalar rehine veriliyor ve en sonunda aile, kendisini, yoksullar listesine kaydettiriyor."[145a] Gerçekten de, bu "kapitalist cennet"inde gerekli tüketim maddelerinin fiyatındaki en ufak bir değişmeyi, ölüm ve suç sayılarında bir değişme izliyor! (Bkz: *Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!* Brussel 1860, s. 15, 16.) Belçika'da toplam 930.000 aile var, resmi istatistiklere göre bunların 90.000'i servet sahibi, ve seçmen sayısı = 450.000; kentliler ile köylerdeki aşağı orta-sınıf 390.000

[145a] Ducpétiaux, *l.c.*, s. 151, 154, 155, 156.

aile ve büyük kısmı devamlı proleterleşmekte ve bunlar = 1.950.000 kişi. Ve ensonu 450.000 işçi sınıfı ailesi = 2.250.000 kişi, içlerinde iyi durumda olanlar Ducpétiaux'nun anlattığı mutluluğu tadıyorlar. 450.000 işçi sınıfı ailesinden 200.000'i aşkını yoksullar listesinde.

(e) İngiliz Tarım Proletaryası

Kapitalist üretim ve birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği hiç bir yerde, İngiliz tarımındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ile İngiliz tarım emekçisinin durumundaki gerilemede olduğu kadar kendisini zalimce ortaya koyamaz. Bugünkü duruma dönmeden önce, geriye, hızla bir gözatacağım. İngiltere'de modern tarım, üretim tarzındaki değişikliğin başlangıç noktasını oluşturan toprak mülkiyetindeki devrim daha eski tarihlere gitmekle birlikte, 18. yüzyılın ortasında başlar. [sayfa 690]

Dikkatli bir gözlemci ama yüzeyde kalan bir düşünür olan Arthur Young'ın 1771 yıllarında tarım emekçisi ile ilgili olarak söylediklerine bakılırsa, bunları şimdi, "kent ve köydeki İngiliz emekçisinin altın çağı olan" 15. yüzyıl şöyle dursun "emekçilerin bolluk içinde yaşadıkları ve servet biriktirdikleri"[146] 14. yüzyıldaki emekçilere göre çok acınacak durumdadırlar. Ama, bu kadar gerilere gitmemize de gerek yok. 1777 yılında yayınlanan çok öğretici bir yapıtta şu satırları okuruz: "Yoksul emekçi hemen hemen yerlebir olurken, büyük çiftçi nerdeyse bir *Gentleman** düzeyine yükseldi. Yalnızca kırk yıl öncekiyle bugünkü durum karşılaştırılınca, düştüğü zavallı durum apaçık ortaya çıkar. ... Toprakbeyleri ile kiracılar ... emekçiyi ... ezmek için hep elbirliği yaptılar."[147] Bunun ardından 1737 ile 1777 yılları arasında gerçek tarım emekçileri ücretinin, nerdeyse ¼, yani %25 düştüğü, ayrıntıları ile tanıtlanıyor. Dr. Richard Price da, "modern politika", diyor, "aslında yüksek sınıfların daha fazla yararınadır; zamanla vereceği sonuçlar, bütün krallığı yalnızca beyler ile dilenciler ya da efendiler ve kölelerden oluşur hale getirecektir".[148]

Gene de İngiliz tarım emekçilerinin durumu 1770 ile 1780 yılları arasında, yiyecek ve barınma bakımından olduğu kadar, kendine saygı

[146] James E. Thorold Rogers, Prof. of Polit. Econ., in the University of Oxford, *A History of Agriculture and Prices in England*, Oxford 1866, v. I, s. 690. Sabırlı ve gayretli bir çalışmanın ürünü olan bu yapıt, şimdiye kadar yayınlanan iki cildinde, yalnız 1259 ile 1400 yılları arasındaki dönemi kapsıyor. İkinci cilt yalnızca istatistikleri içeriyor. Bu yapıt, o zamana ait elimizde bulunan tek otantik "*History of Prices*" ["Fiyat Tarihi"]'dir.

* Beyefendi, centilmen. -ç.

[147] *Reasons for the Late Increase of the Poor-Rates*: or, a comparative view of the prices of labour and provisions, Lond. 1777, s. 5, 11.

[148] Dr. Richard Price, *Observations on Reversionary Payments*, 6. ed., By W. Morgan, Lond. 1803, v. II, s. 158, 159. Price, 159. sayfada şuna işaret ediyor: "Bugün, emek-gücünün nominal fiyatı, 1514 yılına göre aşağı yukarı dört ya da en çok beş katı fazladır. Oysa, buğdayın fiyatı yedi katı, etin ve giyim eşyasının fiyatları onbeş katı kadar yükselmiştir. Bu nedenle, emeğin fiyatı, geçim giderlerindeki artışla orantılı olarak yükselmiş olsa bile, bu giderlerdeki artış ile aradaki orantı yarı yarıya bile değildir."

ve eğlence vb. yönünden de, o zamandan beri, bir daha ulaşamadığı ideal olarak kalmıştır. Ortalama ücreti, 1770 ile 1771 yıllarında 90 *pint** buğday, Eden zamaninda (1797), yalnızca 65 *pint*, 1808'de ise 60 *pint* olarak ifade ediliyordu.[149]

Toprak sahiplerinin, çiftçilerin, fabrikatörlerin, tüccarların, bankerlerin, borsa spekülatörlerinin, orduya mal satanların vb. [sayfa 691] büyük servetler edindikleri Jakobenlere-Karşı Savaşın sonunda tarım emekçilerinin durumu yukarda gösterildiği gibiydi. Nominal ücretler, kısmen banknotun değerini yitirmesi, kısmen de bundan bağımsız olarak temel geçim araçlarının fiyatlarındaki artış sonucu yükselmişti. Ama reel ücret değişmesi, burada gereksiz ayrıntılara girmeksizin basit bir şekilde gösterilebilir. Yoksul yasası ile uygulanışı, 1795 ile 1814'te aynıydı. Bu yasanın kırsal bölgelerde nasıl uygulandığı anımsanacaktır: nominal ücret ile emekçinin yaşayabilmesi için gerekli nominal miktar arasındaki farkı, oradaki yardım kurumları sadaka şeklinde tamamlıyordu. Çiftçinin ödediği ücret ile, yardım kurumlarının kapadıkları ücret açığı arasındaki oran, bize, iki şeyi göstermektedir. Önce, ücretlerin, asgari düzeyin altına düştüğünü; sonra, tarım emekçisinin ne oranda ücretli emekçi ve dilenci karışımı haline geldiğini, ya da kilise yardım kurulunun kölesi haline gelme derecesini. Diğer bütün kontluklardaki ortalama durumu temsil eden tek bir kontluğu ele alalım. 1795 yılında Northamptonshire'da ortalama haftalık ücret 7 şilin 6 peniydi; 6 kişilik bir ailenin toplam yıllık gideri ise 36 sterlin 12 şilin 5 peni; bunların toplam geliri 29 sterlin 18 şilin; yardım kurumunun kapadığı açık 6 sterlin 14 şilin 5 peni. 1814 yılında aynı kontlukta haftalık ücret 12 şilin 2 peni; 5 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 54 sterlin 18 şilin 4 peni; ailenin toplam geliri 36 sterlin 2 şilin; yardım kurumunun kapadığı açık 18 sterlin 6 şilin 4 peni.[150] Kapatılan açık, 1895'te, ücretin ¼'ten azı, 1814'te yarısından fazlasıydı. Bu koşullar altında, Eden'in hâlâ tarım emekçilerinin kulübelerinde bulduğu azıcık rahat ve huzur, 1814'te büsbütün yokolmuştu.[151] Çiftçinin elinde bütün hayvanlar içinde emekçi, bu *instrumantum vocale*,** artık, en çok ezilen, en kötü beslenen ve en çok zulüm göreniydi.

Aynı durum, "1830 Swing ayaklanmaları bize" (yani egemen sınıflara), "ateşe verilen harmanların ışığında, manüfaktür İngilteresinde olduğu kadar, tarım İngilteresinde de, sefalet ve isyan ettirici kapkara bir huzursuzluğun, için için kıvılcımlandığını gösterene kadar"[152] sessizce sürdü gitti. Bu sıralarda, Sadler, Avam Kamarasında, tarım emekçilerine "beyaz köleler" adını takmış, [sayfa 692] Lordlar Kamarasında bir

[149] Barton, *l.c.*, s. 26. 18. 18. yüzyılın sonu için bkz: Eden, *l.c*.
[150] Parry, *l.c.*, s. 86.
[151] *id.*, s. 213.
[152] S. Laing, *l.c.*. s. 62.
* 0.550 litre. -ç.
** Konuşan alet. -ç.

piskopos aynı unvanı yinelemişti. O dönemin en dikkate değer iktisatçısı E. G. Wakefield şöyle diyor: “Güney İngiltere köylüsü ... ne özgür insandır, ne de köle; o, yalnızca dilencidir.”[153]

Tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılmasından önceki dönem, tarım emekçilerinin durumuna yeni bir ışık getirdi. Bir yandan, tahıl yasalarının gerçek hububat üreticilerini ne derece az koruduğunu tanıtlamak orta-sınıf çığırtkanlarının çıkarınaydı; öte yandan, toprak aristokrasisinin fabrika sistemini yermeleri, bu yozlaşmış, kalpsiz ve kibar serserilerin, fabrika işçilerinin ıstıraplarına karşı duydukları sözde anlayış ve gene bunların fabrika yasaları için gösterdikleri “diplomatik çaba”, sanayi burjuvazisini öfkeden deliye döndürüyordu. Eski bir İngiliz atasözü, “hırsızlar birbirine düşünce, namuslular kazançlı çıkar” der. Gerçekten de, egemen sınıfın iki düşman kesimi arasında, emekçileri hangisinin daha utanmazca sömürdüğü konusundaki gürültülü ve ateşli kavga, doğruların ortaya çıkmasına yaradı. Shaftesbury kontu olan Lord Ashley, fabrika sistemine karşı girişilen kampanyanın aristokrat ve insancıl başkomutanıydı. Bu yüzden o, 1845’te Morning Chronicle’ın tarım emekçilerinin durumu ile ilgili açıklamalarında en gözde hedefti. Zamanın en liberal yayın organı olan bu gazete, tarım bölgelerine özel muhabirler gönderiyor ve bunlar, yalnız genel bilgiler ve istatistiklerle yetinmeyerek, hem konuştukları emekçi ailelerinin ve hem de bunların efendilerinin adlarını yayımlıyordu. Aşağıdaki liste, Blanford, Wimbourne ve Poole yöresinde üç köye ödenen ücretleri göstermektedir. Bu köyler Bay G. Bankes ile Shaftesbury kontunun malıdır. Görüleceği üzere, bu “aşağı kilise papası”, ve İngiliz sofularının başı, tıpkı Bankes gibi, emekçilerin zaten pek zavallı olan ücretlerinin büyük bir kısmını ev kirası bahanesiyle cebe indirmektedir:

BİRİNCİ KÖY[154]

Çocuklar (a)	Aile Üyeleri Sayısı (b)	Erkeklerin Haftalık Ücreti (c)	Çocukların Haftalık Ücreti (d)		Tüm Ailenin Haftalık Geliri (e)		Haftalık Ev Kirası (f)		Kira Çıktıktan Sonra Ücretler Toplamı (g)		Adam Başına Haftalık Ücret (h)	
		ş.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.
2	4	8			8		2		6		1	6
3	5	8			8		1	6	6	6	1	3½
2	4	8			8		1		7		1	9
2	4	8			8		1		7	6	1	9
6	8	7	1	6	10	6	2	4	8	8	1	¾
3	5	7	2		7		1		5		1	1½

[153] *England and America*, Lond. 1833, c. I, s. 47.

[154] Bu amaçla toprak aristokrasisi, kendisine, hazineden, kuşkusuz Parlamento aracılığı ile çok düşük faizle avans verdi, oysa çiftçiler bunu çok daha yüksek faizle ödemek durumundaydılar.

İ K İ N C İ   K Ö Y

Çocuklar (a)	Aile Üyeleri Sayısı (b)	Erkeklerin Haftalık Ücreti (c)	Çocukların Haftalık Ücreti (d)		Tüm Ailenin Haftalık Geliri (e)		Haftalık Ev Kirası (f)		Kira Çıktıktan Sonra Ücretler Toplamı (g)		Adam Başına Haftalık Ücret (h)	
		ş.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.
6	8	7	1	6	10		1	6	8	6	1	¾
6	8	7	1	6	7		1	3½	5	8½		8½
8	10	7			7		1	3½	5	8½		7
4	6	7			7		1	6½	5	8½	1	11
3	5	7			7		1	6½	5	8½		1
Ü Ç Ü N C Ü K Ö Y												
4	6	7	2		7		1		6		1	
3	5	7	2	6	11	6		10	10	8	2	1½
0	2	5			5		1		4		2	

Tahıl yasalarının kaldırılması, İngiliz tarımı için olağanüstü bir dürtü oldu.[155] Büyük çapta boşaltma kanalları, hayvanları ahırda beslemek ve yapay otlaklar yetiştirmek için yeni yöntemler, mekanik gübreleme aygıtlarının kullanılması, killi toprağı işlemede yeni yollar, madeni gübrelerin daha fazla kullanılması, [sayfa 693] buharlı makinelerden ve her türlü yeni makinelerden yararlanma, genellikle daha yoğun bir tarım, bu devrin özelliğiydi. Krallık Tarımsal Kurumunun başkanı Bay Pusey, yeni makinelerin kullanılmasıyla, çiftlikte (nispi) giderlerin yarı yarıya azaldığını söylüyor. Öte yandan da, toprağın gerçek verimi hızla yükseldi. *Acre* başına daha fazla sermaye yatırımı ve dolayısıyla çiftliklerde daha fazla yoğunlaşma, yeni yöntemin temel koşullarıydı.[156] Aynı [sayfa 694] zamanda, işlenen toprağın alanı 1846-1856 arasında 464.119 *acre* arttı, ve doğu kontluklarında, tavşan yatağı ve cılız meralar halindeyken, mükemmel ekin tarlaları haline getirilen büyük alanları bu hesaba katmıyoruz. Bu arada, tarımda çalışan toplam emekçi sayısında bir düşme olduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz. Her iki cinsiyetten ve her yaştan fiili tarım emekçisi sayısı, 1851'de 1.241.396 iken, 1861'de, 1.163.217'ye düşmüştür.[157] Bu nedenle, İngiliz Genel Saymanı haklı olarak şöyle diyordu: "1801 yılından bu yana, çiftçi ve çiftlik emekçisi

[155] *London Economist*, March 29th, 184ş, s. 290.

[156] Orta-sınıf çiftçi nüfusundaki azalış, özellimle şu sayım kategorisinde görülebilir: "Çiftçinin oğulları, erkek torunları, kardeşleri, yeğenleri, kızları, kız torunları, kız kardeşleri"; yani çiftçinin çalıştırıldığı kendi ailesinin üyeleri. Bu kategori, 1851 yılında 216.851 kişi iken, 1861'de 176.151 kişiye inmiştir. 1851 ile 1871 yılları arasında, 20 *acre*'dan küçük çiftliklerin sayısı 900'den daha fazla bir azalma göstermiştir; 50 ila 75 *acre* arasındaki çiftlikler 8.253'ten 6.370'e inmiştir; 100 *acre*'dan küçük bütün çiftlikler için de durum aynıdır. Buna karşılık, aynı yirmi yıl boyunca, büyük çiftliklerin sayısırda bir artış olmuştur; 300-500 *acre* arasında olanlar 7.771'den 8.410'a yükselmiş, 500 *acre*'dan büyük olanlar 2.755'den 3.914'e yükselmiş, 1.000 *acre*'dan büyük olanlar 492'den 582'ye çıkmıştır.

[157] Çoban sayısı 12.517'den 25.559'a yükselmiştir.

sayısındaki artış ... tarımsal ürünlerin artışıyla hiç bir orantı göstermemektedir";[158] bu oransızlık tarım nüfusundaki azalmanın, işlenen toprakların alanındaki artış, daha yoğun bir işleme yöntemi, toprağa ve toprağın işletilmesine yatırılan sermaye birikimindeki görülmemiş büyüme, toprak ürünlerinde İngiliz tarım tarihinde eşi görülmemiş yükselme, toprakbeylerine giden payların büyük miktarlara ulaşması ve kapitalist çiftçilerin genişleyen servetleriyle elele gittiği son dönemde, daha göze batar bir durum almıştı. Bütün bunların, pazarların, yani kentlerin sürekli ve hızlı gelişmesi, ve serbest ticaretin egemenliği ile birlikte olduğu dikkate alınırsa, tarım emekçisinin, ensonu, *post tot discrimine rerum*,* kendisini mutluluktan sarhoş edecek, *secundum artem*** ortamı içinde bulması gerekir.

Ne var ki, Profesör Rogers, İngiliz tarım emekçisinin yazgısının, 14. yüzyılın son yarısı ile 15. yüzyıldakiler şöyle dursun, 1770 ile 1780 yılları arasındakiler ile karşılaştırıldığında bile çok daha beter olduğu, "köylünün tekrar serf haline" ve hem de daha kötü beslenen ve giyinen bir serf haline geldiği sonucuna varmaktadır.[159] Tarım emekçilerinin konutları konusunda devir açan yapıtında Dr. Julian Hunter şöyle diyor: "Hind'in" (tarım emekçilerinin kölelik zamanından kalma adı) "masrafları, yaşayabileceği en düşük miktar olarak saptanır ... ücreti ve barınma giderleri, kendisinden sağlanan kâra göre hesaplanmaz. Çiftçilik hesaplarında emekçi sıfırdır.[160] ... Varolma" (geçim) "araçları [sayfa 695] daima değişmeyen bir miktar olarak düşünülür.[161] Gelirinde daha da fazla bir azalma için, *nihil habeo, nihil curo**** diyebilir. Elinde ancak yaşayabilecek kadar yedek yiyeceği olduğu için, gelecekle ilgili kaygısı yoktur. Çiftçinin hesaplarına esas aldığı sıfır noktasına zaten ulaşmış durumdadır. Gelecekteki günler ne getirirse getirsin, ne bolluktan, ne de kıtlıktan payına düşecek bir şey yoktur."[162]

1863 yılında, sürgüne ve ağır hapis cezasına çarptırılmış suçluların beslenme ve çalışma koşulları konusunda resmi bir araştırma yapılmıştır. Sonuçlar iki kalın cilt Mavi kitapta yer aldı. Diğer şeyler yanında şöyle deniyordu: "İngiltere'de cezaevlerindeki mahkumların beslenme durumu ile işevlerindeki yoksullar ve aynı ülkedeki serbest emekçiler arasında yapılacak ayrıntılı bir karşılaştırma ... kuşkusuz, mahkumların diğer iki sınıftan daha iyi beslendiği sonucunu ortaya koyacaktır."[163]

[158] Census, etc., *l.c.*, s. 36.

[159] Rogers, *l.c.*, s. 693. Mr. Rogers liberal okuldandır. Cobden ve Bright'ın kişisel dostudur; bu nedenle, laudator temporis acti [geçmiş zaman aşığı -ç.] olamaz.

[160] *Public Health Seventh Report*, 1865, s. 242. Bu nedenle, toprakbeyinin, tarım emekçisinin kazancının arttığını duyar duymaz kirayı yükseltmesinde ya da, "karısı bir iş bulduğu için", çiftçinin, emekçinin ücretinde bir indirme yapmasında olağan-dışı bir şey yoktur. *l.c.*

[161] *l.c.*, s. 135.

[162] *l.c.*, a. 134.

* Bu kadar felaketten sonra. -ç.

** İkinci anayol. -ç.

*** Malı yok, derdi yok. -ç.

Oysa, “ağır hapse çarptırılmış herhangi bir mahkumdan istenen iş miktarı, gene sıradan bir gündelikçiden istenilen miktarın neredeyse yarısı kadardır.”[164] Edinburgh cezaevi müdürü John Smith’ in tanık olarak verdiği ifadeden birkaç ilginç nokta: n° 5056. “İngiliz cezaevlerindeki yiyecek durumu, İngiltere’deki sıradan emekçilerin yiyeceğinden daha iyidir.” n° 50. “İskoçya’da sıradan tarım emekçisinin ... pek seyrek et yediği bir gerçektir.” n° 3047. “Bu hükümlülerin, sıradan bir tarım emekçisinden çok daha iyi beslenmelerini gerektirecek bir neden var mıdır? – Kesinlikle yoktur.” n° 3048. “Kamu işlerinde çalıştırılan hükümlülerin beslenme durumlarını, serbest emekçilerin beslenme durumlarına yaklaştırmak irin daha başka denemeler yapılması sizce gerekli midir?”[165] ... “O” (tarım emekçisi) “şöyle diyebilir: Çok çalışıyorum ama yeteri kadar yemek yiyemiyorum, oysa cezaevindeyken, daha fazle çalışmadığım halde daha fazla yerdim; böyle olunca benim için tekrar cezaevine girmek daha iyi.”[166] Raporun birinci cildine konulan tablodan aşağıdaki karşılaştırmalı özeti derledim. [sayfa 696]

HAFTALIK OLARAK BESİN MİKTARI[167]

(Ons Olarak)

	Azotlu Öğeler Miktarı	Azotsuz Öğeler Miktarı	Madensel Öğeler Miktarı	Toplam
Portland (mahkum)	28.95	150.06	4.68	183.69
Donanma eri	29.63	152.91	4.52	187.06
Er	25.55	114.49	3.94	143.98
Araba işçisi	24.53	162.06	4.23	190.82
Mürettip	21.24	100.83	3.12	125.19
Tarım emekçisi	17.73	118.06	3.29	139.08

1863 tarihli hekimler komisyonunun, en kötü beslenen sınıfların aldıkları besin konusunda yaptığı araştırmanın genel sonuçlarını okur zaten biliyor. Tarım emekçisi ailelerinin büyük bir kısmının aldıkları besinin, “açlığın getireceği hastalıkları önleyecek” miktarın altında olduğu anımsanacaktır. Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks ve Herts gibi tamamen kırsal bölgelerde özellikle durum böyleydi. Dr. E. Smith, “Emekçinin kendisinin aldığı besin” diyor, “belirtilen ortalama miktardan fazladır, çünkü çalışabilmek için ... ailenin öteki üyelerinden ... daha fazla yemek yemek zorundadır ... daha yoksul bölgelerde hemen hemen etle domuz etinin hepsini o yer. ... Kadın-

[163] *Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Sercitude*, Lond. 189, s. 42, 50.

[164] *l.c.*, s. 77. *Memorandum by the Lord Chief Justice*.

[165] *l.c.*. s. 11, *Minutes of Evidence*.

[166] *l.c.*, s. 1, Ek. s. 280.

[167] *l.c.*, s. 274, 275.

lar ile hızlı büyüme çağındaki çocukların aldıkları besin miktarı, çoğu zaman ve hemen bütün kontluklarda, başta azot olmak üzere yetersizdir.".[168] Çiftçilerle birlikte oturan kadın ve erkek hizmetkarlar yeter derecede beslenirler. Bunların sayıları, 1851'de 288.277 iken, 1861'de 204.962'ye inmiştir. "Kadınların tarlalarda çalışması" diyor Dr. Smith "ne denli sakıncaları beraberinde getirirse getirsin ... şimdiki koşullar altında aileye büyük yarar sağlar; çünkü böylece ailenin gelirine, ayakkabı, giyecek alabilecek, kirayı ödeyebilecek ... bir ek gelir katılarak, daha iyi beslenmeleri olanağı doğar.".[169] İncelemenin en dikkate değer sonuçlarından birisi de, Birleşik Krallık'ın diğer bölgelerine göre, İngiltere'deki tarım emekçilerinin, aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi "oldukça daha kötü beslendikleridir". [sayfa 697]

ORTALAMA YETİŞKİN TARIM EMEKÇİSİNİN HAFTALIK KARBON VE AZOT TÜKETİMİ[170]

	Karbon	Azot
	grain	*grain*
İngiltere	40.673	1.594
Galler Ülkesi	48.354	2.031
İskoçya	48.980	2.348
İrlanda	43.366	2.434

Dr. Simon, resmi sağlık raporunda, "Dr. Hunter'in raporunun he-

[168] *Public Health, Sixth Report,* 1864, s. 238, 249, 261, 262.

[169] *l.c.*. s. 262.

[170] *l.c.,* s. 17. İngiliz tarım emekçisi, İrlandalı tarım emekçisine göre ancak dörtte bir oranında süt ve onun yarısı kadar ekmek elde eder. Arthur Young, bu yüzyılın başında "İrlanda Gezisi"nde buradaki emekçilerin daha iyi besin aldıklarını görmüştü. Bunun çok basit nedeni yoksul İrlandalı emekçinin, zengin İngiliz çiftçisinden kiyaslanamayacak derecede daha insancıl olmasıdır. Galler ülkesine gelince, metinde söylenenler yalnız güney-batı için geçerlidir. Buradaki bütün hekimler, verem, sıraca vb. gibi hastalıklar nedeniyle ölüm oranındaki artışın, halkın fizik koşullarındaki bozulmayla birlikte yükseldiği ve bu bozulmanın da yoksulluktan ileri geldiği kanısındadırlar. "Onun" (tarım emekçisinin) "bakım gideri günde 5 peni dolayında hesaplanmakla birlikte, birçok bölgelerde bunun çiftçiye çok daha aza malolduğu söylenmektedir." (Zaten çiftçinin kendisi de yoksuldur.) "... Bir parça tuzlanmış et ya da salam ... hazmı güç bir işe değmeyecek kadar tahta gibi kupkuru tuzlu bir şey ... bir kazan bulamaca tat versin diye kullanılır ve emekçi günlerce sabah-akşam aynı şeyi yer." Sanayideki ilerlemeler, onun için bu soğuk ve rutubetli iklimde, "sağlam ev dokuması giyeceklerini bırakarak ucuz ve sözde pamuklu denilen şeyleri giyme" ve kuvvetli içkiler yerine bulaşık suyu gibi çayı içme zorunluluklarını getirmiştir. "Tarım emekçisi, saatlerce, rüzgar ve yağmur altında çalıştıktan sonra ktilübesine girer ve içersinde turba ya da kil ile topaklanmış küçük kömür parçalarının yandığı ve çevreye bol miktarda karbonik ve sülfüroz asidi yayan ocağın karşısına oturur. Duvarlar taş ve çamurdan örülmüştür, taban ise daha kulübe yapılmadan önceki çıplak topraktan ibarettir, çatı, samanla karıştırılmış toprak ve çamurdur. Bütün çatlak ve yarıklar, sıcaklık kaybını önlemek için tıkanmıştır, cehennemi andıran bir atmosfer içersinde, yer, çamurla kaplı, biricik elbisesi sırtında kuruyan işçi, çoğu kez bulamacını burada içtiği gibi, karısı ve çocuklarıyla da burada yatar. Gecenin bir kısmını bu gibi kulübelerde geçirmek zorunda kalan ebeler, ayaklarının yerdeki çamura nasıl battığını, özel bir hava deliği açmak için duvarı kolayca nasıl oyduklarını anlatmışlardır. Toplumun çeşitli kademelerinden pek çok tanık, bu ve benzeri sayısız sağlığa zararlı etkilerin, zaten yeteri kadar beslenmeyen köylüleri, hastalıklı ve sıracalı bir topluluk haline getirdiğini söylüyorlar. ... Carmarthenshire ve Cardiganshire sağlık memurlarının ifadeleri aynı durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca, daha büyük bir felaket var: çok daha korkunç bir salgın halindeki

men her sayfası" diyor, "tarım emekçilerimizin konut durumlarındaki yetertizliğe ve sefalete tanıklık ediyor. Uzun yıllardır, bu yönden emekçilerin durumu gitgide kötüleşmektedir; bir göz oda bulmak şimdi daha da güçleştiği gibi, bulsa bile, gereksinmelerine belki şimdi geçmiş yüzyıllarda olduğundan çok daha az uygun durumdadır. Özellikle son yirmi-otuz yıldır bu kötü durum hızla artmakta ve emekçilerin konut sorunları şimdi son derece [sayfa 698] kötü bir duruma gelmiş bulunmaktadır. Emeğiyle zengin ettiği kimselerin kendisine bir tür merhametle davranmayı uygun buldukları durumlar dışında, bu konuda tam bir çaresizlik içersindedir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer bulması, bu bulduğu tek göz odanın doğru dürüst bir yer ya da domuz ağılı gibi olması, yoksulluğun baskısını geniş ölçüde azaltacak bir avuç bahçeye sahip olabilmesi – bütün bunlar, dilediği gibi bir konut bulma ya da kirasını ödeyebilme gücüne değil, başkalarının, 'mallarını keyiflerince kullanma hakkını' istedikleri gibi uygulamalarına bağlıdır. Bir çiftlik, ne kadar geniş olursa olsun, üzerindeki emekçi konutlarının ne sayısını, ne de doğru dürüst olmasını öngören bir yasa vardır; emeği, güneş gibi, yağmur gibi gerekli olan bir toprak üzerinde, emekçiye en ufak bir hak tanıyan bir yasa da yoktur. ... Bu konuya dışardan katılan bir öğe de gene onun aleyhine işler 'yoksul yasasının konut ve vergi yükümlülüğüyle ilgili maddelerinin baskısı altındadır."[171] Bu hükümler nedeniyle, her yerel kilise yönetiminin, bölgede oturan emekçi sayısını azaltmada maddi çıkarı vardır; – ne yazık ki, tarım emekçiliği, çalışkan emekçiyle ailesine güven ve sürekli bir bağımsızlık getirecek yerde, çoğu zaman sonu dilenciliğe varan kısa ya da uzun bir yol olur – ve bu yol boyunca yoksulluk ve dilencilik o kadar yakındır ki, bir hastalık ya da geçici bir işsizlik, derhal kilise yardımına muhtaç olmaya yolaçar; işte bu yüzden, bir bölgedeki tarım emekçileri nüfusu daima yoksullara yardım yükümlülüğüne namzet bir topluluktur. ... Büyük toprak sahipleri[172] ... top-

çok sayıda budalalar." Şimdi de, iklim durumu üzerine birkaç söz. "Yılın sekiz-dokuz ayında bütün ülkede esen kuvvetli bir güney-batı rüzgarı beraberinde sağanak halinde yağmur getirmekte ve bu yağışı tepelerin batı yamaçları almaktadır. Pek az ağaca, o da kuytu yerlerde raslanır; açık yerlerde olanlar, ağaçlıktan çıkmış biçimler alırlar. Kulübeler, çoğu kez bir dağın eteğine gizlenmiştir, ya da bir sel yatağına yapılmıştır; otlaklarda ancak cılız koyunlarla yerli sığırlar yaşayabilmektedir. ... Gençler doğuya, Glamorgan ve Monmuth maden bölgelerine göç ederler. Carmarthenshire, madencilerin yetişme yeri ve sakatlar yurdudur. Nüfus bu yüzden sayısını ancak koruyabilir durumdadır." İşte Cardiganshire nüfusu:

	1851	1861
Erkek	45.155	44.446
Kadın	52.459	52.955
[Toplam]	97.614	97.401

Dr. Hunter, *Public Health, Seventh Report*, 1865, s. 498-502, *passim*.

[171] 1865'de bu yasa bir dereceye kadar düzeltildi. Bu yamaların hiç bir işe yaramadığını denemeler çok geçmeden gösterecektir.

[172] Bunu izleyen satırları anlayabilmemiz için "*Close Villages*" ("Kapalı Köyler")'in sahiplerinin, bir ya da iki büyük toprakbeyi olduğunu anımsamamız gerekir. "*Open Villages*" ("Açık Köyler") ise, toprakları daha küçük toprakbeylerine ait olanlardır. Spekülatörler işte bu ikinci tip üzerinde kulübeler ve kiralık yerler yaparlar.

rakları üzerinde emekçi konutları bulundurmamaya karar vermekle, [sayfa 699] yoksullara karşı olan sorumluluklarının yarısından o anda kurtulmuş olur. İngiliz anayasasi ile yasaların, toprak üzerinde bu tür bir mutlak imülkiyet hakkına ne derece elverişli olduğu, toprakbeyine 'malını keyfince kullanma' ve toprağı elleriyle işleyenleri her an toprağından sürüp çıkartacak kadar düşmanca davranma hakkını ne ölçüde tanıdığı burada tartışmayı düşünmediğim konulardır. ... Üstelik bu topraktan sürüp atmak" (yetkisi) "... yalnızca sözde kalmaz. Çok geniş ölçüde uygulandığı gibi ... aslında bu uygulama tarım emekçilerinin konut koşullarında başlıca ilkedir. ... Bu pisliğin yaygınlığı konusunda Dr. Hunter'ın son sayımdan derlediği bir noktaya değinmek yetecektir: konuta olan gereksinme her yerde arttığı halde, son on yıldaki ev yıkımı, İngiltere'nin 821 bölgesinde ya da mahallesinde alıp yürümüş ve" (çalıştıkları bölgenin dışında oturmaya zorlanan kimseler) "hiç hesaba katılmasa bile sözü edilen bölgeler, 1861 yılında, 1851 yılına göre, yüzde $5^1/_3$ oranında daha fazla nüfusu, yüzde 4½ oranında daha az sayıdaki eve sığdırmak durumunda kalmışlardır. ... Bu ıssızlaştırma süreci tamamlandığında, diyor Dr. Hunter, sonuç, ancak çobanlarla bahçıvanların ve korucuların oturabilecekleri birkaç kulübenin bulunduğu ve yaptıkları iş gereği efendilerinden genellikle iyi muamele gören hizmetkarların yaşadıkları göstermelik köyler (*show-village*) olacaktır."[173] Ama toprağın işlenmesi gerekmektedir, oysa bu toprakta çalışan emekçiler, toprak sahibinin kiracıları olmayıp, kulübeleri yıkıldığı zaman belki de üç mil ötedeki bir komşu köyde bir damaltı bulmuşlardır ve çalışmaya oradan gelmektedirler. Durumun böyle bir gidişe yöneldiği yerlerde, hâlâ ayakta kalabilen kulübelerin bakımsız ve perişan durumları, mahkum oldukları akibet hakkında bir fikir verir. Hepsi de yavaş yavaş yıkılıp gitmek üzeredirler. Çatısı henüz yıkılmamış olanların emekçiler tarafından kiralanmasına izin verilir ve sanki doğru dürüst bir evmiş gibi kira ödediği halde, emekçi de bu durumdan memnundur. Artık görüp göreceği onarım ve bakım, ancak içindeki meteliksiz kiracının gücü yettiği ölçüde olacaktır. Ve ensonu, [sayfa 700] büsbütün barınılamaz duruma gelince –en alçakgönüllü kölelik ölçülerine göre bile içinde durulamaz duruma gelince– bir kulübe daha toprağa karışmış olacak ve gelecekteki yoksulluk vergisi biraz daha hafifleyecektir. Büyük toprak sahipleri, egemenlikleri altındaki toprak üzerindeki nüfusu seyrekleştirmek yoluyla yoksulluk vergisinden böylece kurtulurlarken, yerlerinden edilmiş emekçiler en yakın kasaba ya da açık köyün yolunu tutarlar: en yakın

[173] Bu tür bir göstermelik köyün görünüşü çok hoştur, ama Katerina II'nin Kırım yolculuğu sırasında gördüğü köyler gibi gerçekle ilgisi yoktur. Son zamanlarda çobanlar da bu köylerde görünmez oldular, sözgelişi, Market Harboro, 500 *acre* büyüklüğünde bir koyun çiftliğidir, ama ancak tek bir kişi çalıştırmaktadır. Bu güzel ovalarda, Leicester ve Northampton'ın güzel otlaklarında uzun yürüyüşleri kısaltmak için, çobana, çiftlikte bir oda ayrılıyordu. Şimdi ise, kendisine barınma bedeli olarak haftada onüç şilin veriliyor ve o da böyle bir barınağı ancak uzak bir açık köyde bulabiliyor.

diyorum ama bu ‘en yakın’, emekçinin her gün terini toprağına karıştırdığı çiftlikten üç-dört mil ötede olabilir. Bu günlük zahmetli çalışmaya, şimdi bir de, bir lokma ekmeğin hatırına altı ya da sekiz mil yolu tepmek eklenecek ve bu, kimsenin umurunda olmayacaktır. Ve eğer karısıyla çocukları da, çiftlikte çalışıyorlarsa, aynı şey onlar için de sözkonusu olacaktır. Bu uzun yolun, başına açtığı dert, bu kadar da değildir. Açık köylerde, kulübe spekülatörleri, elden geldiğince ucuza maledecekleri bir yığın ini sığdırmak üzere, küçük toprak parçaları satınalırlar. Ve işte bu sefil yerlerde (açık köylerde oldukları halde, kentteki en berbat konutun en kötü özelliklerini taşıyan bu barınaklarda) İngiliz tarım emekçileri üstüste yaşar giderler.[174] ... Ne var ki, buna karşılık, emekçinin, ekip-biçtiği toprak üzerinde oturduğu yerlerde, konut durumunun, üretken emeğine layık biçimde olduğunu sanmak yanlış olur. En büyük malikanelerde bile.... emekçinin kulübesi ... en sefil ve perişan durumda olabilir. Emekçileri ile ailelerine konut diye herhangi bir ahırı yeterli bulan toprakbeyi, [sayfa 701] kira konusunda en çetin pazarlıklara girişmekten de utanmaz.[175] Burası, ocağı, helası, penceresi, bir hendekten başka akarsuyu, bahçesi olmayan tek odalı bir kulübe olabilir, ama emekçi bu haksız durum karşısında bile çaresizdir. ... Ve sağlığı koruma yasaları, ancak kağıt üzerinde varolan ölü sözcüklerdir ... ve uygulanmaları geniş ölçüde, bu gibi inleri konut diye kiralayan malsahiplerinin keyfine bırakılmıştır. ... Parlak ama pek az görülen durumlara bakarak, İngiliz uygarlığının yüzkarası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmak haksızlık olur. Bugünkü konut durumunun berbatlığı orta-

[174] “Emekçilerin evleri” (daima aşırı kalabalık açık köylerde bulunan) “arka yüzleri, malsahibinin kendisine ait olduğunu söylediği toprağın daima son sınırına gelecek şekilde sırayla yapıldıkları için, ancak ön cepheden ışık ve hava alabilirdi.” (Dr. Hunter’ın raporu, *l.c.*, s. 135.) Çoğu kez köyün bira satıcısı ya da bakkalı aym zamanda evini kiraya verir. Bu durumda tarım emekçisi onun kişiliğinde çiftçinin yanısıra bir başka patron ile de karşı karşıyadır. Emekçi, bu adamın hem müşterisi ve hem de kiracısıdır. “On şilinlik haftalığından yıllık 4 sterlin kira düşüldükten sonra, elinde kalanla satıcının istediği fiyatla *modicum* [bir tutam -ç.] çayını, şekerini, ununu, sabununu, mumunu ve birasını ondan satınalmak zorundadır.” (*l.c.*, s. 132) Bu açık köyler, aslında, İngiliz tarım proletaryasının “açık cezaevleri”dir. Bu kulübelerden çoğu, çevredeki bütün serserilerin gelip geçtikleri kiralık yerlerden başka bir şey değildir. En kötü koşullar altında bile çoğu kez dürüstlüğünü ve saflığını şaşılacak şekilde korumuş bulunan kır emekçisi ve ailesi, buralarda berbat olup giderler. Bina spekülatörleri, küçük toprak sahipleri ve açık köyler karşısında, aristokrat tefeci takımı arasında ikiyüzlüce omuz silkip geçmek kuşkusuz moda haline gelmiştir. Bunlar, kendi “kapalı köyler”inin ve “göstermelik köyler”inin bu açık köylerin doğum yerleri olduklarını ve onlar olmaksızın varolamayacaklarını pekala bilirler. “Emekçiler ... küçük mülk sahipleri olmasaydı, çoğu kez çalıştıkları çiftliklerin ağaçları altında uymak zorunda kalırlardı.” (*l.c*.. s. 135.) “Açık” ve “kapalı” köyler sistemi, bütün *Midland* [Orta İngiltere kontlukları -ç.] ile baştanbaşa İngiltere’nin doğu kesiminde görülür.

[175] “Malsahibi ... haftada 10 şiline çalıştırdığı bir adamın sırtından ayrıca bir kâr sağlar; bu zavallı ırgattan, aslında 20 sterlin bile etmeyen evinin kirası için yılda 4-5 sterlin kira sızdırır ve bu işi ‘ya evimde oturursun ya da başka bir yere çıkarsın, ama benden bonservis falan isteme’, diyerek tehditle sürdürür. ... Bir insan, durumunu iyileştirmek istese de, demiryolu yapımında ya da taşocağında çalışmaya kalkışsa, aynı zorluk ve tehdit hazırdır: ‘Ya bu düşük ücretle benim için çalışırsın ya da haftaya buradan defolur gidersin; domuzunu al, bahçeye ektiğin patatesleri de sök götür. Malsahibi (yani çiftçi) eğer işine gelirse, bu gibi durumlarda işten ayrılanları cezalandırmak için ev kirasını da yükseltir.” (Dr. Hunter, *l.c.*, s. 132.)

dayken, bu konuda uzman gözlemcilerin, bu halin, sayıca yetersizlik karşısında çok daha küçük bir felaket olduğunu söylemeleri, durumun gerçekten korkunç olduğunu gösteriyor. Kırsal bölgedeki emekçi konutlarının ağız ağıza dolu oluşu, yalnız işin sağlık yönünü önemseyenler için değil, insanca ve ahlaklı bir yaşam sürdürülmesini dileyenler için de, yıllardır derin bir kaygı kaynağı olmuştur. Kırsal bölgelerde bulaşıcı hastalıkların yayılmasıyla ilgili haberlerde daima bu aşırı kalabalığın, hastalığın önlenmesi konusundaki her türlü çabayı etkisiz duruma getirdiği üzerinde ısrarla durulması, sanki aynı kalemden çıkmış gibi, aynı tümcelerle yinelenir durur. Kırsal yaşamın sağlık üzerindeki çok yararlı etkilerine karşın, bulaşıcı hastalıkların yayılmasına elverişli olan bu nüfus yoğunluğunun, aynı zamanda, bulaşıcı olmayan hastalıkların ortaya çıkmaları için de uygun bir ortam yarattığı gene tekrar tekrar belirtilir. Kırsal nüfustaki bu aşırı yoğunluğun kötülüklerini belirtenler, daha büyük kötülükler karşısında da susmamışlardır. Bunların başlıca konuları, yalnızca sağlığa zararlı etkiler olduğu halde, bu konudaki diğer ilişkiler üzerinde de hemen daima aynı ilgiyle durmuşlar ve dikkatleri çekmişlerdir. Evli ya da bekar her iki cinsiyetten yetişkin kimselerin, ufacık bir odada sıkış sıkış yatıp kalkmalarının çok sık görülen durumlar olduğunu ve bu durumda her türlü ar ve haya duygularının zedelendiğini, ahlakın zorunlu olarak bozulduğunu [sayfa 702] raporlarında bir inanç olarak belirtmişlerdir.[176] Örneğin, Buckighamshire'ın Wing bölgesinde, bir tifo salgını konusundaki son yıllık raporun ekinde Dr. Ord, ateşler içinde kendisine gelen, Wingrave'den bir delikanlının 'hastalığının ilk günlerinde dokuz kişiyle aynı odada uyuduğunu, iki hafta içinde bunlardan birkaç tanesinin de hastalığa yakalandığını ve birkaç hafta içinde bu dokuz kişiden beşinin ateşinin yükseldiğini ve bir tanasinin de öldüğünü' söylediğini belirtir. ... Salgın sırasında Wing'e giden St. George hastanesi hekimlerinden Dr. Harvey'den tıpkı bu rapora benzeyen bilgiler alınmıştır. ... 'Ateşli bir hastalığa tutulan genç bir kadın, babası, anası, piç çocuğu, kardeşi iki delikanlı, herbirinin birer piçi olan iki kız kardeşi ... hepsi 10 kişi ile birlikte aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta önce ise, bu odada 13 kişi kalıyordu.'"[177]

Dr. Hunter, tamamen tarım bölgelerinde değil, İngiltere'nin bütün kontluklarında, 5.375 tane tarım emekçisi kulübesinde araştırmalar yapmıştır. Bunlardan 2.195'inde yalnızca tek bir yatak odası (çoğu kez

[176] "Genç evli çiftler, yetişkin erkek ve kız kardeşler için iyi örnek oluşturmazlar: olayları görüp saptamak mümkün olmamakla birlikte, kardeş1er arası cinsel ilişkiden dolay, bu işe katılan kadınların büyük ıstıraplarla ve bazan ölümle yüzyüze geldiklerini söylemek için yeter bilgiler vardır." (Dr. Hunter, *l.c.*, s. 137.) Uzun yıllar Londra'nın en berbat mahallelerinde görev yapmış olan bir taşra polis memuru, köyündeki kızlar için şunları söylüyor: "Bunlardaki açıksaçıklığı ve utanmazlığı, Londra'nın en berbat yerlerindeki görevim sırasında bile görmedim. ... Çoğu kez, büyük oğlanlarla kızlar, analarla babalar aynı odada yatıp kalkıyorlar ve domuzlar gibi yaşıyorlar." (*Child. Empl. Com. Sixth Report*, 1867, s. 77 sq., n° 155.)

[177] *Public Health, Seventh Report*, 1865, s. 9, 14 passim.

aynı zamanda oturma odası olarak da kullanılır), 2.930'unda iki ve 250'sinde ikiden fazla oda bulunmaktadır. Aşağıda bir düzine kontluktan seçilen birkaç örnek veriyorum.

(1.) Bedfordshire

Wrestlingtworth. – Çoğu daha küçük olmakla birlikte yatak odaları 12 ayak uzunlukta 10 ayak genişliğinde. Küçük tek katlı kulübeler çoğu zaman, tahta perde ile iki yatak odasına bölünmüş, 5 ayak 6 inç yüksekliğindeki mutfakta da çoğu kez bir yatak bulunur. Kira, yıllık 6 sterlin. Kiracılar helalarını kendileri yapar, ev sahibi yalnız bir çukur sağlar. Bir kişi hela yapar yapmaz, bütün komşular bundan yararlanmaya başlarlar. Richardson denilen bir aileye ait bir ev, kusursuz bir güzellik örneğiydi. "Sıvalı duvarlar, baloya giden bir hanımın elbisesi gibi dalgalıydı. [sayfa 703] Tavanın bir ucu içeri, öteki ucu dışarı kalkıktı ve burada, fil hortumu gibi büküntülü çamur ve tahta bacasıyla talihsiz bir ocak dikilip kalmıştı. Yuvarlanmasın diye uzun direkten bir de desteği vardı. Kapısıyla penceresi baklava gibi yapılmıştı." Gezilen evden yalnızca 4 tanesinde birden fazla yatak odası vardı ve hepsi de tıka-basa doluydu. Tek yatak odasındaki serili şilteler 3 yetişkin, 3 çocuk, 6 çocuklu evli bir çift vb. barındırıyordu.

Dunton. – 4-5 sterlin arasında değişen yüksek. kiralar; haftalık işçi ücreti 10 şilin. Ailedeki hasır örmeciliği ile kirayı karşılamayı umuyorlar. Kiralar yükseldikçe, bunu karşılamak için daha çok sayıda insan çalışmak zorunda. Bir yatak odasında oturan 4 çocuklu altı yetişkin insan, 3 sterlin 10 şilin ödüyor. Dunton'da, dış ölçüleri 15 ayak uzunluğunda 10 ayak genişliğinde en ucuz evin kirası 3 sterlin. İncelenen evlerden yalnız bir tanesinin 2 yatak odası var. Köyün biraz dışında, "kiracıların, pisliklerini etrafına yaptıkları" evin kapısı, alt tarafından 9 inç çürüyüp yokolmuş; geceleri birkaç tuğla ve hasırla ustalıkla kapatılan bir giriş. Pencerede camla gerçevenin yarısı parçalanmış. Eşya diye bir şey yok, 3 yetişkin insan, 5 çocuk içiçe uzanmış; Dunton, Biggleswade Birliğinde diğer yerlerden daha kötü durumda sayılmaz.

(2.) Berkshire

Beenham. – 1864 Haziranında bir adam, karısı ve dört çocuğu ile tek katlı bir kulübede oturuyordu. Kızlarından birisi, kızıla yakalanarak işten eve döndü. Öldü. Çocuklarından birisi de hastalanıp öldü. Dr. Hunter ziyaret ettiği sırada, ana ile çocuklardan birisi tifüsten yatıyordu. Baba ile çocuklardan birisi dışarda yatıyordu, ama burayı tecrit etme güçlüğü vardı, çünkü hastalıktan kırılan evin, kirli çamaşırları, zavallı köyün kalabalık pazar yerinde yıkanmayı bekliyordu. Evin kirası haftada 1 şilindi; karı-koca ve 6 çocuk için bir yatak odası vardı. Evlerden

birisinin haftalık kirası 8 peniydi, 14 ayak 6 inç uzunluğunda, 7 ayak genişliğindeydi; mutfağın yüksekliği 6 ayaktı; yatak odası penceresizdi; ocağı, kapısı yoktu, yalnız girişe açılıyordu; bahçe de yoktu. Bir adam, burada, yetişkin kızları ve oğluyla uzun süre oturmuştu; baba ile oğul yatakta yatıyorlardı, kızlar da girişte. Aile burada otururken her iki kızın da birer çocuğu vardı, bir tanesi işevine sığındı, ama sonra eve döndü. [sayfa 704]

(3.) Buckinghamshire

30 kulübede –1.000 acre'lık yerde– 130-140 kişi yaşıyor. Bradenham mahallesi, 1.000 acre yer kaplıyor. 1851'de 36 evde 84 erkek 54 kadın yaşıyordu. Cinsiyetler arasındaki bu sayı eşitsizliği 1861'de 98 erkek ve 87 kadın olmak üzere kısmen giderildi; 10 yılda artış; 14 erkek ve 33 kadın. Bu arada ev sayısında bir eksilme.

Winslow. – Büyük kısmı oldukça iyi biçimde yeni yapı; evlere olan talep fazla, çünkü çok perişan durumdaki kulübelerin haftalığı, 1 şilin ile 1 şilin 3 peni arasında.

Water Eaton. – Burada toprakbeyleri, artan nüfus karşısında, evlerin aşağı yukarı yüzde 20'sini yıkmışlar. İşine gitmek için 4 mil kadar yol yürüyen yoksul bir emekçiye daha yakın bir kulübe bulup bulamayacağı sorulunca, "Hayır, dedi, bu kalabalık ailemle kimse bana ev vermez.".

Tinker's End, Winslow yakınında. – İçinde 4 büyük ve 5 çocuğun yatıp kalktığı bir oda; 11 ayak uzunluğunda 9 ayak genişliğinde, en yüksek yeri 6 ayak 5 inç; bir başkası, 11 ayak 7 inç uzunluğunda, 9 ayak genişliğinde, 5 ayak 10 inç yüksekliğinde ve 6 kişi barındırıyor. Bu ailelerin herbiri, bir hükümlü için gerekli görülenden daha az yerde oturuyor. Her evde tek bir yatak odası var, hiç birinde arka kapı yok; su pek az; haftalık kira, ziyaret edilen evlerde 1 ş. 4 p. ile 2 ş. arasında. Görülen 16 evden yalnız birinde, bir erkek, haftada 10 şilin kazanıyor. Yukarda anlatılan koşullarda adam başına düşen hava miktarı, boyutları 4'er ayak olan bir kutuya bütün gece kapatılmış bir insanın hava miktarı kadardır. Ne var ki, bu eski kulübeler, orasından burasından zaten havalanmakta.

(4.) Cambridgeshire

Gamblingay, birkaç toprakbeyine aittir. Buradaki kulübeler benzerlerinin en sefil ve perişanıdır. Çoğu hasırdan yapılmadır. "Öldürücü bir miskinlik, pisliğe umutsuzca boyun eğme" burada egemenliğini sürdürüyor. Merkezdeki ihmal, evlerin çürümekte olduğu kuzey ve güney dış mahallelerde öldürücü bir hal almış. Ortalıkta görünmeyen toprakbeyleri, bu zavallıların kanlarını rahatça emiyorlar. Kiralar çok yüksek;

8-9 kişi ufak bir yatak odasında üstüste; iki yerde de, herbiri 1-2 çocuklu 6 insan tek bir küçük odada yatıp kalkıyor. [sayfa 705]

(5.) Essex

Bu kontlukta, insan sayısı ile kulübe sayısındaki azalma, birçok mahallede elele gidiyor. Bununla birlikte, 22 mahallede, evlerin yıkılması, nüfus artışını önleyemedi, ya da genellikle "kentlere göç" adı altında yeralan zorunlu boşalmaları gerçekleştiremedi. Fingringhoe'da 3.443 *acre*'lık bir mahallede, 1851'de 145 ev vardı; 1861'de ise yalnız 110 ev. Ama halk buradan uzaklaşmak istemiyordu, ve bu koşullar altında çoğalmayı da başardı. 1851'de 252 kişi 61 evde oturuyordu, ama 1861'de 262 kişi 49 eve sığıştı. Basilden'de 1851'de, 157 kişi, 1.827 *acre* üzerinde, 35 evde yaşıyordu, on yılın sonunda 180 kişi 27 evde. Fingringhoe'nun mahalleleri, South Farnbridge, Widford, Basilden ve Ramsden Crags'da, 1851'de 1.392 kişi, 8.449 *acre* üzerinde 316 evde oturuyordu, 1861'de, aynı alanda, 1.473 kişi 249 evde.

(6.) Herefordshire

İngiltere'de "tahliye-isterisi"nden en çok acı çeken yer, bu küçük kasaba oldu. Nadby'de genellikle iki odalı aşırı kalabalık kulübelerin çoğu, çiftçilerindi. Bunları, yıllığı, 3-4 sterlinden kolayca kiralayabiliyorlardı, ödedikleri haftalık ücret 9 şilindi.

(7.) Huntingdonshire

Hartford'da 1851'de 87 ev vardı; kısa süre sonra bu 1.720 *acre*'lık küçük mahallede 19 kulübe yıkıldı; 1831'de nüfus 452, 1851'de 382, 1861'de 341. Tek odalı 14 kulübe ziyaret edildi. Bir tanesinde, evli bir çift, 3 büyük oğlan, 1 büyük kız, 4 çocuk – toplam 10 nüfus; bir başkasında 3 büyük, 6 çocuk. İçinde 8 kişinin yattığı odalardan biri, 12 ayak 10 inç boyunda, 12 ayak 2 inç enindeydi, yüksekliği 6 ayak 9 inçti: çıkıntılar dahil adam başına ortalama 130 ayak küp düşüyordu. 14 odada 34 büyük, 33 çocuk. Kulübenin pek azında bahçe vardı, ama oturanların çoğu, 10 ya da 12 şiline bir *rood** büyüklüğünde küçük bir toprak kiralıyordu. Bu bahçeler, zaten helası olmayan evden uzaktaydılar. Aile, "ihtiyacını defetmek için ya oraya kadar giderler", ya da bu mahallede olduğu gibi, haşa huzurdan, "bir dolabin çekmecelerini sırayla doldurarak bunları haftada bir kez gübre niyetine bahçelerine götürüp boşaltırlar". Japonya'da yaşam koşulları, herhalde bundan daha temiz ilerliyor. [sayfa 706]

* Dönümün onda biri. -ç.

(8.) Lincolnshire

Langtoft. – Burada Wright'in evinde bir adam, karısı, anası ve 5 çocuğu ile oturuyor; evde bir mutfak, bulaşıkyeri ve mutfağın üzerinde bir yatak odası var; mutfakla oda 12 ayak 2 inç boyunda ve 9 ayak 5 inç eninde; alt katın tamamı 21 ayak 3 inçe 9 ayak 5 inç. Yukardaki yatak odası tavanarasındadır ve duvarları tepe noktasında üçgen gibi birleşir, önde ufak bir pencere vardır. "Bu adam burada niçin oturuyordu? Bahçenin hatırına mı? Hayır, çünkü bahçe çok küçük. Kira ne kadar? Yüksek, haftada 1 şilin 3 peni. İşine mi yakın? Hayır, 6 mil uzak, yani günde gidiş-geliş 12 mil yol yürüyor. Burada oturmasının nedeni, burası kiralıktı" ve nerede, hangi koşulla olursa olsun, tek başına bir kulübede oturmak istiyordu. Aşağıda, Langtoft'ta 12 yatak odalı, 38 yetişkin ve 36 çocuğun oturduğu 12 evin istatistiği verilmiştir:

LANGTOFT'TA ONİKİ EV

Ev No	Yatak Odası	Yetişkinler	Çocuklar	İnsan Sayısı	Ev No	Yatak Odası	Yetişkinler	Çocuklar	İnsan Sayısı
1	1	3	5	8	7	1	3	3	6
2	1	4	3	7	8	1	3	2	5
3	1	4	4	8	9	1	2	0	2
4	1	5	4	9	10	1	2	3	5
5	1	2	2	4	11	1	3	3	6
6	1	5	3	8	12	1	3	4	6

(9.) Kent

Kennington, 1859 yılında difteri salgını çıktığı ve bölge doktorunun yoksul, sınıfların durumları üzerine bir araştırma yaptığı sıralarda çok kalabalık bir yerdi. Hekim, çok insanın çalıştığı bu bölgede, bazı kulübelerin yıkıldığını, ama yeni hiç bir kulübenin yapılmadığını gördü. Bir mahallede, kuşkafesi denilen dört ev vardı; herbirinde aşağıdaki boyutlarda (ayak ve inç olarak) 4 bölüm vardı:

Mutfak	9 ayak 5 inç;	8 ayak 11 inç;	6 ayak 6 inç
Bulaşıklık	8 ayak 6 inç;	4 ayak 6 inç;	6 ayak 6 inç
Yatak odası	8 ayak 5 inç;	5 ayak 10 inç;	6 ayak 3 inç
Yatak odası	8 ayak 3 inç;	8 ayak 4 inç;	6 ayak 3 inç

[sayfa 707]

(10.) Northamptonshire

Brinworth, Pickford ve *Floore*. – Bu köylerde kışın, 20-30 kişi

işsizlikten sokaklarda dolaşıp duruyordu. Çiftçiler daima buğday ve yumru bitkiler yetişen toprakları yeterince sürmüyorlar, toprakbeyi, iki-üç çiftliğini birleştirmeyi yeğliyordu. Böylece işsizlik başlıyordu. Bir yanda toprak, emekçiyi çağırırken, öte yanda gereksinme içinde toprak emekçileri onu istekle seyrediyorlardi. Yazın aşırı-çalışmaktan pestilleri çıkan, kışın ise neredeyse açlıktan ölecek duruma gelen emekçiler, kendilerine özgü argoları ile şöyle diyorlardi: "*the parson and gentlefolks seem frit to death at them*" ("rahiplerle soylular anlaşılan elbirliği ile bizi gebertecekler").

Floore'da ufacık bir odada, 4, 5, 6 çocuklu bir aile; 3 büyük, 5 çocuk; bir karı-koca, dede ve kızıldan yatan 6 çocuğun oturduğu görülmüştür; iki odalı iki evin birinde 8, ötekinde 9 kişi oturuyordu.

(11.) Wiltshire

Stratton. – Gezilen 31 evden 8'inde yalnız tek oda var. Pentill'de kulübe kirası, haftada 1 şilin 3 peni; içinde 4 büyük ve 4 çocuğun yaşadığı oda, yalnızca dört duvar, tabanı çakıl kaplı, tavan ise çürük bir hasırla örtülmüş.

(12.) Worcestershire

Ev yıkımı burada o kadar fazla değil; gene de 1851-1861 arasında her evde oturanların ortalama sayısı 4,2'den 4,6'ya yükselmiş durumda.

Badsey. – Burada oldukça kulübe ve küçük bahçe var. Bazı çiftçiler, kulübelern, "yoksulları buraya çektiği için başlarına bela olduğunu" söylüyorlar. Bir bey de şöyle diyor: "yoksullar için ne yapılsa fayda etmez; 500 kulübe bile yapılsa hemen kapışılır; aslında ne kadar yapsan o kadar istekleri artar." (Ona kalırsa, önce evler kiracıları doğuruyor, sonra da onlar doğal bir yasaya uyarak "barınma aracı" istiyorlar.) Dr. Hunter'ın görüşü: "Bu yoksullar da bir yerlerden geliyorlar ve Badsey'de bunları çekecek, yardım falan gibi, herhangi bir şey olmadığına göre, onları buraya gönderen daha kötü bir yerden ayrılma zorunda kalmış olmaları gerekir. Eğer herkes işine yakın bir yerde, biraz toprakla, [sayfa 708] başını sokacak bir yer bulsaydı, bir karış toprağa çiftçinin ona verdiğinin iki katı para ödediği Badsey'e gelmeye kalkışmazdı."

Kentlere sürekli göc, çiftliklerin biraraya toplanıp yoğunlaşması, ekilebilir toprakların, mera haline getirilmesi, makineleşme vb. nedeniyle kırsal bölgelerde sürekli artı-nüfus meydana gelmesi ve kulübelerin yıkılmasıyla tarımsal nüfusun zorla yerlerinden edilmeleri hep elele gider. Bir bölgede insan ne kadar seyrek olursa, "nispi arti-nüfus" o kadar fazla, çalışma araçları üzerindeki baskı o kadar büyük, tarımsal nüfusun, barınma olanaklarına göre mutlak fazlalığı o derece üstün ve dolayısıyla köylerde yerel artı-nüfus birikimi ile insanların en berbat

koşullar altında üstüste yaşamaları o denli yoğun olur. İnsanların kitle halinde, dağınık küçük köylerde ve kasabalarda toplanmaları, topraktan zorla sürülüp çıkarılmaları sonucu meydana gelir. Sayıları azaldığı ve sağladıkları ürünlerin kitlesi büyüdüğü halde, tarım emekçilerinin sürekli olarak gereksiz hale gelmeleri, sefalete düşmelerinin nedeni olur. Bu yoksul ve perişan durumları, bulundukları yerlerden sürülmelerinin nedeni ve son direnme güçlerini de kırarak onları büyük toprak sahipleriyle büyük çiftçilerin kölesi haline dönüştüren sefil barınma koşullarının başlıca kaynağıdır.[178] Böylece, en düşük ücret, onlar için doğa yasası haline gelir. Toprak, üzerindeki sürekli "nispi artı-nüfusa" karşın, gene de seyrek nüfuslu bir yerdir. Bu, yalnızca, insanların, kentlere, madenlere, demiryolu yapımına vb. doğru akttığı noktalarda yerel olarak görülmez, aynı durum, ilkyaz, ve yazın olduğu kadar hasat zamanında da, İngiliz tarımının son derece dikkatli ve yoğun çalıştığı ve ek işçiye gereksinme duyduğu dönemlerde de her yerde farkedilir. Toprağın olağan gereksinmeleri için her zaman gereğinden fazla, [sayfa 709] oysa olağanüstü ya da geçici zamanlar için her zaman gereğinden az tarım emekçisi vardır.[179] İşte bu nedenle, resmi belgelerde, aynı yerlerde ve aynı zamanlarda hem işçi eksikliği ve hem de işçi fazlalığı konusunda çelişik şikayetlere raslıyoruz. Geçici ya da yerel emek gereksinmesi, ücretlerde yükselmeye yolaçmaz, ama kadınlarla çocukların zorla tarlalara gönderilmelerine, ve giderek daha küçük yaşlarda sömürülmelerine yolaçar.

[178] "Tarım emekçisinin tanrı vergisi çalışması onun durumuna bir haysiyet kazandırır. O, bir köle değil, bir barış eridir ve toprakbeyinin, ona, evli erkeklere sulanacak türden bir ev vermesi gerekir, çünkü ondan, ülkenin askerden istediği gibi zorunlu bir emek-gücü istemektedir. Yaptığı iş için, askerin aldığından daha fazla bir ücret almamaktadır. Tıpkı asker gibi o da daha çok genç, bilisiz ve kendi işinden ve oturduğu yerden başka bir şey bilmediği bir zamanda işe alınır. Erken evlilik ve çevrenin çeşitli yasaları onun üzerinde, kura ve askeri ceza yasalarının işlemesi gibi etkili olur." (Dr. Hunter, *l.c.*, s. 132.) Arasıra çok yumuşak kalpli bir toprakbeyinin kendi eseri olan yalnızlık ve ıssızlıktan yakındığı da görülür. Lord Leicester, Hookham şatosunun tamamlanması üzerine kendisini kutlamaya gelenlere şöyle diyor: "İnsanın kendi ülkesinde yaapayalnız olması hüzünlü bir şey. Çevreme bakıyorum benimkinden başka ev yok. Ben, Devler Şatosunun deviyim ve bütün komşularımı yuttum."

[179] Son on yıldır Fransa'da buna benzer bir hareket görülüyor: kapitalist üretim, tarımı ele geçirdiği ölçüde "artı" tarımsal nüfusu kentlere sürüyor. Burada da, gene, barınma ve diğer koşullarda, artı-nüfusun kaynağındaki bozulma ve yozlaşmaları görüyoruz. Bu, toprağın parsellenmesi sisteminin yarattığı "*Prolétariat foncier*" ["toprak proletaryası" ç.] konusunda, diğerlerl arasında, Colins'in daha önceki sözü edilen yapıtına ve Karl Marx'ın, *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, 2. Aufl., Hamburg, 1869, s. 56, *sqq.,* [Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 135 vd.] adlı yapıtına bakınız. 1846 yılında Fransa'da kent nüfusu yüzde 24,42, tarımsal nüfus yüzde 75.58; 1861'de ilki yüzde 28,86, ikincisi yüzde 71.14 idi. Son beş yil içersinde, tarımsal nüfus yüzdesindeki azalma daha da belirlidir. Daha 1846 yılında Pierre Dupont, "İşçiler" şarkısında, şöyle diyordu:

Mal vétus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres,

[Üstbaş lime lime, izbe deliklerde,
Çatı katlarında, yıkıntılar içinde,
Yaşarız, karanlıkların dostu
Baykuşlar ve uğrularla birlikte.]

Kadınlarla çocukların sömürülmeleri büyük boyutlara ulaşır ulaşmaz, bu durum, erkek tarım emekçilerini artı-nüfus haline getirmenin ve ücretlerini düşürmenin bir aracı haline gelir. İngiltere'nin doğusunda bu *cercle vicieux*'nün* parlak bir sonucu olarak, burada kısaca ele alınması gereken, "ekip sistemi" denilen şeyi yaratmıştır.[180]

Bu ekip sistemi, Lincoln, Huntington, Cambridge, Norfolk, Suffolk, ve Nottingham kontluklarında bütünüyle, çevredeki Northampton, Bedford ve Rutland kontluklarında yer yer egemendir. Lincolnshire bize örnek olabilir. Bu kontluğun büyük bir kısmı eskiden bataklık halindeki yeni topraklardır ve hatta bu adı taşıyan doğu kontlukları gibi son zamanlarda denizden kazanılmıştır. Buharlı makineler su boşaltma işlerinde harikalar yaratmışlardır. Bir zarmanın bataklık ve kumlukları şimdi hububat ve yüksek rant denizi halini almışlardır. Axholme adası ile Trent kıyılarındaki diğer bölgelerde de, insan emeğiyle kazanılan alüvyon topraklar için de aynı şeyler söylenebilir. Yepyeni çiftliklerin doğup gelişmesi [sayfa 710] ölçüsünde, yeni kulübelerin yapılmaması bir yana, eskiler de. yıkılmış ve gerekli emek-gücü ancak millerce uzaktaki açık köylerden, tepelerin çevresini dolanan uzun yolların aşılmasıyla sağlanabilmiştir. Halk, kış mevsiminin sürekli su baskınlarından korunabilmek için, daha önceleri ancak buralara sığınabilmişti. 400-1.000 *acre*'lik çiftliklerde oturan emekçiler (bunlara "devamlı emekçiler" denir), yalnızca, sürekli, zor ve atla yapılan türdeki tarım işlerinde çalıştırılıyordu. Her yüz *acre*'da ortalama yalnız bir kulübe bulunuyordu. Örneğin bu bataklık arazi çiftiçilerinden biri, Araştırma Komisyonu önünde şunları söylemişti: "Hepsi de ekilebilir 320 *acre* toprak işliyorum. Çiftliğimde hiç kulübe yok. Şimdi çiftliğimde tek bir işçi var. Çevrede oturan dört at sürücüm var. Hafif işleri, biz, gezginci ekiplere yaptırıyoruz."[181] Toprak, yanan otların sökülmesi, çapa, bazı gübreleme işleri, taşların ayıklanması vb. gibi epeyce hafif işe gereksinme gösteriyor. Bu gibi işleri, açık köylerde oturan ekipler ya da örgütlenmiş takımlar yapmaktadır.

Bu ekipler, kadınlarla her iki cinsiyetten gençleri (13-18 yaş arasında, ama çoğu durumlarda 13 yaşındaki oğlan çocukları ekipten çıkartılırlar) ve gene her iki cinsiyetten çocukları (6-13 yaş arasında) kapsayan 10 ile 40-50 kişilik gruplardır. Başlarındaki ekipbaşı, daima sıradan bir tarım emekçisidir, ama genellikle külhanbeyi denilen cinsten, serseri, ayyaş, ama girişken ve *savoir faire*'dir.** Çiftçinin emrinde değil, kendi emrinde çalışan, ekibi o toplar ve kurar. Çiftçi ile genellikle parça-başı anlaşma yapar ve kazancı, ortalama olarak, sıradan tarım emekçisin-

[180] *Sixth and last Report of the Children's Employment Commission*, 1867 Martının sonunda yayınlanmıştır ve yalnız, tarımdaki ekip sistemini ele almaktadır.

[181] *Child. Emp. Comm.*, VI. Report, Evidence, n° 173, s. 37.

* Kısır döngü. -ç.

** İşbilir, becerikli. -ç.

den çok fazla olmamakla birlikte,[182] gene de başında bulunduğu ekipten en kısa zamanda elden geldiğince fazla iş sağlama konusunda göstereceği marifete bağlıdır. Çiftçiler, kadınların ancak erkeklerin yönetimi altında düzenli çalıştıklarını ve gene kadınlarla çocukların bir kez işe koyuldu mu –Fourier'nin de bildiği gibi– bütün çabalarını ve güçlerini hiç sakınmadan harcadıklarını, oysa erkeklerin güçlerini elden geldiğince az harcamak için her türlü kurnazlığı gösterdiklerini bilirler. Ekipbaşları, çiftlik çiftlik dolaşırlar ve böylece ekiplerine yılın 6 ila 8'ayında iş bulurlar. Bu nedenle, emekçi [sayfa 711] aileleri için, yalnız arasıra çocuk çalıştıran tek çiftçinin yanında çalışmaktansa, böyle bir ekipte onun emrinde çalışmak çok daha kârlı ve güvenlidir. Bu durum, ekipbaşının etkisini açık köylerde öylesine artırmıştır ki, çocuk işçi genellikle ancak onun aracılığı ile çalıştırılabilir. Bu çocukları ekipten ayrı olarak kiralamak, onun ikinci bir işidir.

Bu sistemin "kusurları" arasında, çocuklarla gençlerin aşırı çalıştırılması, çiftliklere gidiş-dönüş sırasında, 5, 6 ve bazan 7 mile ulaşan uzun yürüyüşler ve ensonu ekibin uğradığı moral çöküntü sayılabilir. Bazı yerlerde "sürücü" adı verilen ekipbaşlarının elinde uzun bir sopa olsa da, o, bunu çok seyrek kullanır ve zalimce davranışlar konusunda şikayetler pek az görülür. O, demokratik bir imparator ya da bir tür Fareli Köyün Kavalcısıdır. Bu yüzden, uyrukları arasında sevimli olmak zorundadır ve onları, kendisine, yönettiği çingene yaşamının sevimli yanlarıyla bağlar. Kaba bir özgürlük, gürültülü bir neşe ve açık-saçık bir umursamazlık, ekibe bir çekicilik kazandırır. Genellikle, ekipbaşı, ücretleri meyhanede öder ve sonra yalpalayan bir alay insanın önünde, sağında solunda iki güçlü kadının desteğiyle, çocuklarla delikanlıların izlediği, alaycı ve yakası açılmadık türküler söyleyen bir topluluk geçip gider. Fourier'nin *phanérogame** dediği dönüş yolculuğu, artık başlamıştır. 13-14 yaşındaki kızların, aynı yaştaki arkadaşlarından gebe kalmaları olağan şeylerdendir. Ekibi oluşturan açık köyler, Sodom ve Gomorra'lar[183] halini alır ve buralardaki gayrımeşru doğum oranı, ülkenin geri kalan yerlerindeki oranın iki katına ulaşır. Böyle okullarda yetişen kızların evlendikten sonrada ahlaki durumlarına yukarda değinilmişti. Doğurdukları çocuklar, eğer afyon, işlerini bitirememişse, bu ekiplerin gelecekteki üyeleri olurlar.

Klasik biçimiyle bu ekiplere, genel, ortak ya da gezginci (*public, common or tramping gang*) ekipler adı verilir. Çünkü, özel ekipler diye bir şey daha vardır. Bunlar da tıpkı genel ekip kuruluşundadır, ama üyeleri daha azdır ve ekipbaşı yerine, çiftçinin nasıl yararlanacağını

[182] Bazı ekipbaşları, bununla birlikte 500 *acre*'lik çiftliklerin ya da sıra sıra evlerin sahibi durumuna yükselmeyi başardılar.

[183] "Ludfordlu kızların yarısı bu ekipler ile düşüp kalkarak mahvoldular." *l.c.,* s 6. § 32.

* Çiçeksel döllenme. (Charles Fourier, *Le nouveau monde industriell et sociétaire*, Paris 1829, Kesim 5, 36. bölüme ek ve bölüm 6.) -ç.

bilemediği yaşlı bir çiftlik hizmetkarının yönetimi altında çalışırlar. Bunlarda, çingene neşesi yoktur, ama tanıkların söylediğine göre, çocuklara ödenen ücret ve bunlara [sayfa 712] karşı davranış daha kötüdür.

Son yıllarda devamlı bir ilerleme gösteren[184] bu gezginci ekip sistemi, kuşkusuz ekipbaşının keyfi için varolmamıştır. Asıl varlık nedeni, büyük çiftçiler[185] ve dolaylı olarak da toprakbeylerinin[186] zenginleşmesi içindir. Bu büyük çiftçiler için, emekçilerini normal düzeyin altında tuttuğu halde her fazladan iş için elinin altında daima yedekte emekçi bulundurmak, en az parayla[187] en çok emek sağlamak ve yetişkin erkek emekçiyi "bollaştırmak" için bundan daha uygun bir yol olamaz. Buraya kadar yapılan açıklamalardan, bir yandan, tarım emekçileri için az ya da çok bir iş kıtlığını kabul etmekle birlikte, öte yandan da, yetişkin erkek işçi gereksinmesi ve bunların kentlere göç etmesi yüzünden bu sistemin "zorunluluğunu" öne sürmenin asıl nedeni anlaşılmış olmalıdır.[188] Lincolnshire'ın, yabanıl otlardan arındırılmış toprakları ve yabanıl insan otları, kapitalist üretimin karşıt iki kutbudur.[189] [sayfa 713]

[184] "Ekipler son yıllarda büyük ölçüde arttılar. Bazı yerlerde bunların oldulça yakın zamanlarda kullanılmaya başlandığı söyleniyor: ekiplerin uzun zamandır ... çalıştığı yerlerde ... daha fazla ve daha genç çocuklar çalıştırılıyor." (*l.c.*, s. 79, § 174.)

[185] "Küçük çiftçiler hiç ekip kullanmıyorlar." "Yoksul topraklar üzerinde değil, 40 ile 50 şilin kira getiren topraklar üzerinde çok sayıda kadın ve çocuk çalıştırılmaktadır." (*l.c.*, s. 17, 14.)

[186] Aldığı rantın tadı damağında olan bu beylerden bir tanesi, Araştırma Komisyonuna, bütün bu gürültünün, sistemin adından ileri geldiğini öfkeyle söylemiştir. Eğer bunlara "ekip" yerine, "Kır Gençliğinin Bağımsız Sanayi Birliği" denseydi hiç kimsenin sesi çıkmazdı.

[187] "Ekip işi, diğer işten daha ucuzdur" diyor bir eski ekipbaşı, "çalıştırılmalarının nedeni de budur." (*l.c.*, s. 17, § 14.) Bir çiftçi de şöyle diyor: "Ekip sistemi, çiftçi için mutlaka en ucuzu, çocuklar için mutlaka en kötüsüdür." (*l.c.*, s. 16, § 3.)

[188] "Ekiplerde, şimdi çocukların yaptıkları işin çoğunu, eskiden, kuşkusuz, erkekler ile kadınlar yapardı. Şimdi, eskiden kadınlar ile çocukların çalıştığından fazla erkek işçi işsiz durumda." (*l.c.*, s. 43, n° 202.) Buna karşılık, şunlar da söyleniyor: "Emek sorunu bazı tarımsal bölgelerde, özellikle verimli yerlerde, göç ve büyük kentlere ulaşımı kolaylaştıran demiryolları nedeniyle o kadar ciddi bir şekil almıştır ki, ben" (yanı, büyük bir toprakbeyinin kahyası) "çocukların hizmetini, vazgeçilmez bir şey sayıyorum." (*l.c.*, s. 80, n° 180.) Çünkü, İngiliz tarım bölgelerindeki "emek sorunu", uygar dünyanın geri kalan kısmından farklı olarak, büyük toprakbeyleriyle çiftçilerin sorunu demektir; yani tarımsal nüfusun sürekli artış gösteren dış gücüne karşın, ülkede yeterli nispi artı-nüfusun nasıl devam ettirileceği ve böylece tarım emekçilerinin ücretlerinin nasıl en düşük düzeyde tutulabileceği sorunudur.

[189] Çocuk ölümleri konusunu ele alan ve bu arada da ekip sistemine değinilen Halk Sağlığı Raporundan basının ve dolayısıyla İngiliz kamuoyunun haberi olmamıştır. Buna karşılık, komisyonunun son raporu, basına, daima işine gelen, sansasyonel bir haber sağlamıştır. Liberal basın, Güney Adaları sakınlerinin ahlaklarını düzeltmek için güney kutbuna özel misyonerler gönderen kibar beylerle hanımların ve Lincolnshire'i dolduran dolgun maaşlı devlet kilisesi rahiplerinin kendi malikanelerinde ve kendi gözleri önünde böyle bir sistemin uygulanmasına nasıl izin verdiklerini sorarken, daha kibar ve ince basın, kendi öz evlatlarını böylesine bir köleliğe satabilen kırsal nüfusun bu kaba yozlaşması üzerinde derin düşüncelere dalmakla yetinmişti! Oysa bu "hassas" kişilerin tarım emekçilerini mahküm ettikleri lanetli koşullar altında, bunların kendi çocuklarını yemelerine bile şaşmamak gerekirdi. Asıl şaşılacak şey, çoğunun hâlâ sahip bulunduğu karakter sağlamlığıdır. Resmi raporlar, ekip sisteminin uygulandığı bölgelerde bile ana-babaların bu sistemi lanetlediklerini ortaya koyuyor: "Ana-babaların, çoğu durumda, karşılaştıkları baskılara ve kişisel eğilimlerine karşı koymalarında kendilerine yardımcı olabilecek yasal yükümlülükleri sevinçle karşılayacaklarını gösteren pek çok kanıt vardır. Bazan kilise yardım kurulu üyeleri, bazan patronlar tarafından, okul çağındayken çocukların

(f) İrlanda

Bu kesimi tamamlarken, İrlanda'ya kısa bir yolculuk yapmamız gerekir. Önce, bu konudaki başlıca gerçekler:

İrlanda nüfusu 1841'de 8.222.664'e ulaştı; 1861'de 6.623.985'e, 1861'de 5.850.309'a ve 1866'da 5,5 milyona, yani neredeyse 1801 düzeyine indi. Bu azalma, 1846 kıtlığı ile başladığı ve böylece İrlanda yirmi yıldan az bir zamanda nüfusunun 5/16'sından fazlasını yitirdi.[190] Göçedenlerin toplam sayısı, 1851 Mayısı ile 1865 Temmuzuna kadar 1.591.487 kişiydi: 1861-1865 yılları arasındaki toplam göç, yarım milyonu aşıyordu. Oturulan evlerin sayısı, 1851-1861 arasında 52.990 kadar azaldı. Gene 1851-1861 arasında, 15-30 *acre* büyüklüğünde kira ile tutulan çiftliklerin sayısı 61.000, 30 *acre*'dan büyük olanlarınki 109.000 kadar arttı; oysa bütün çiftliklerin toplam sayısı, 120.000'e düştü. Bu düşüşün nedeni, demek ki, 15 *acre*'dan küçük çiftliklerin ortadan kalkması, yani bunların merkezileşmesiydi. [sayfa 714]

A TABLOSU
ÇİFTLİK HAYVANLARI

	ATLAR		SIĞIRLAR		
Yıllar	Toplam	Azalış	Toplam	Azalış	Artış
1860	619.811		3.96.374		
1861	614.232	5.579	3.471.688	134.686	
1862	602.894	11.338	3.254.890	216.798	
1863	579.978	22.916	3.144.231	110.659	
1864	562.158	17.820	3.262.294		118.063
1865	547.867	14.291	3.493.414		231.120

	KOYUNLAR			DOMUZLAR		
Yıllar	Toplam	Azalış	Artış	Toplam	Azalış	Artış
1860	3.542.080			2.271.072		
1861	3.556.050		13.970	1.102.042	169.030	
1862	3.456.132	99.918		1.154.324		52.282
1863	3.308.204	147.928		1.067.458	86.866	
1864	3.366.941		58.737	1.058.480	8.978	
1865	3.688.742		321.801	1.299.893		241.413

çalıştırmaları, aksi halde kendilerine de yol verileceği tehdidi ile karşı karşıya kalırlar. ... Her türlü zaman ve güç kaybı, işçilere ve çocuklarına yüklenen ve bedeli ödenmeyen yorgunlukların verdiği acı ve ıstıraplar, kalabalık kulübeleriii ya da çalışma ekiplerinin bozucu etkilerinin, çocukların ahlakı üzerindeki tahribatı her an izleyen ana-babaların duyguları ... İşte bütün bu durumların, zavallı işçilerin kafalarında anlaşılması kolay ve ayrıntılarına girilmesi gereksiz duygular yaratır. Kendilerine verilen bu kadar büyük bedensel ve ruhsal acıların nedenlerinden kendilerinin sorumlu bulunmadıklarını herhalde bilmektedirler: ve eğer güçleri yetse, bu durumlara mutlaka boyun eğmeyeceklerdir, ama bunlarla savaşım verecek güce de sahip değillerdir." (*l.c.*, s. xx, § 82, ve xxiii, n° 96.)

[190] İrlanda nüfusu: 1801, 5.319.867 kişi; 1811. 6.084.996; 1821, 6.869.544; 1831, 7.828.347; 1841, 8.222.664.

Nüfustaki azalışı, doğal olarak ürün kitlesindeki bir azalma izledi. Bizim için, yarım milyondan fazla insanın göç ettiği ve mutlak nüfusun 1/3 milyondan fazla azaldığı 1861-1865 dönemindeki 5 yılı incelemek yeterli olacaktır. Yukardaki tablodan çıkan sonuçlar:[191]

ATLAR	SIĞIRLAR	KOYUNLAR	DOMUZLAR
Mutlak Azalış 71.944	Mutlak Azalış 112.960	Mutlak Artış 146.662	Mutlak Artış 28.821*

Şimdi de, hem insanların, hem hayvanların geçim araçlarını sağlayan tarıma bir gözatalım. Aşağıdaki tabloda, yıllık azalış ve artış, bir önceki yıla göre hesaplanmıştır. Hububat, buğday, yulaf, arpa, çavdar, bakla ve mercimeği; yeşil bitkiler, patates, şalgam, bayır turpu, pancar, lahana, havuç, kara havuç, ak burçak, vb. gibi bitkileri kapsamaktadır.

B TABLOSU
TARIM ÜRÜNLERİ EKİLEN VE OTLAK OLARAK KULLANILAN
ARAZİDEKİ ARTIŞ VE AZALIŞ
(Acre olarak)

Yıllar	Hububat		Yeşil Bitkiler		Çayır ve Yoncalar		Keten		Toplam Ekilen Arazi
	Azalış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.373	
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841	
1863	144.719	19.32			7.724		63.922		
1864	122.43	2.3171			47.486		87.761		10.493
1865	72.450		25.421		68.970	50.159		28.218	
1861-1865	428.041	108.013			82.834		122.850	330.370	

[sayfa 715]

1865 yılında, "otlak" hanesine 127.470 *acre* toprak katıldı; bunun başlıca nedeni, "bataklık ve oturulmayan kıraç bölgelerin" 101.543 *acre* kadar bir azalma göstermesidir. Eğer 1864 ile 1865 yılları arasında bir karşılaştırma yaparsak, hububatta 246.667 quarter'lık bir azalma olduğunu görürüz; bunun 48.999'u buğday, 166.605'i yulaf, 29.892'si arpa vb.'dır. 1865'te patates ekilen topraklarda bir artış olduğu halde, bu üründe, 446.398 ton bir azalma olmuştur. [Bkz: C Tablosu.]

İrlanda'daki nüfus ve tarım ürünlerindeki hareketi gördükten sonra şimdi de, toprakbeyleriyle, büyük çiftçilerin ve sanayi kapitalistlerinin keselerindeki harekete bir gözatacağız. Bu hareketler, gelir vergisindeki

[191] Daha geriye gidersek daha kötü sonuçlarla karşılaşırız: koyun 1865'te 3.688.742 idi, ama 1856'da 3.694.294'tü, domuz 1865'te 1.299.893 idi, ama 1858'de 1.409.883'tü.

* Almanca metne göre düzeltilmiştir. İngilizce metinde: atlar 72.39, sığırlar 116.626, koyunlar 146.608, domuzlar 28.819. -ç.

C TABLOSU
EKİLEN TOPRAKTA, ACRE BAŞINA ÜRÜNDE VE TOPLAM ÜRÜNDE, 1864 YILINA ORANLA, 1865 YILINDA GÖRÜLEN AZALIŞ YA DA ARTIŞ[192]

	Ekilen Toprak		1865		Acre Başına Ürün			1865		Toplam Ürün			
Ürünler	1864	1865	Artış	Azalış	Ürünler	1864	1865	Artış	Azalış	1864	1865	1865	
												Artış	Azalış
Buğday	276.483	266.899		9.494	Buğday (kental)	13,3	13,0		0,3	875.782	826.783		48.999
Yulaf	1.814.886	1.745.228		69.658	Yulaf (kental)	12,1	12,3	0,2		7.826.332	7.659.727		166.605
Arpa	172.700	177.102	4.402		Arpa (kental)	15,9	14,9		1,0	761.909	732.017		29.892
Bere Çavdar	8.894	10.091	1.197		Bere (kental)	16,4	14,8		1,6	15.160	13.989		1.171
					Çavdar (kental)	8,5	10,4	1,9		12.680	18.364	5.684	
Patates	1.039.724	1.066.260	26.536		Patates (ton)	4,1	3,6		0,5	4.312.388	3.865.990		446.398
Şalgam	337.355	334.212		3.143	Şalgam (ton)	10,3	9,9		0,4	3.467.659	8.301.6831		165.976
Turp	14.073	14.389	316		Turp (ton)	10,5	13,3	2,8		147.284	191.937	44.653	
Lahana	31.821	33.622	1.801		Lahana (ton)	9,3	10,4	1,1		297.375	350.252	52.877	
Keten	301.693	251.433		50.260	Keten (stone)*	34,2	25,2		9,0	64.506	39.561		24.945
Ot	1.609.569	1.678.493	68.924		Ot (ton)	1,6	1,8	0,2		2.607.153	3.O68.707	461.554	

yükselme ve alçalmada yansır. Şurasını da anımsatmak gerekir ki, D tablosuna (büyük çiftçilerin dışındaki kârlar), "serbest meslek" kârları, yani, avukat, doktor vb. gibi kimselerin gelirleri de dahildir; ayrıntıları gösterilmeyen C ve E tablolarına, memurların, subayların, rantıyelerin, devlet alacaklılarının vb. kazançları girer.

D TABLOSU
GELİR VERGİSİNE TABİ GELİRLER[193]
(Sterlin Olarak)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A Kategorisi Toprak rantı	12.893.829	13.003.554	13.398.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
B Kategorisi Çiftçi kârları	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.832	2.930.874	2.946.072
D Kategorisi Sanayi vb. kârları	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.846.497	4.546.147	4.850.199
Toplam A-E Kategorileri	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.658.631	23.236.298	23.930.340

D tablosunda, , 1863-1864 arasında yıllık ortalama gelir artışı yalnızca 0,93 olmuştur; oysa aynı dönemde, Büyük Britanya'da, bu, 4,58'dir.

[192] Tablodaki veriler şu malzemelerden toplandı: 1860 yılı ve sonrası için, *Agricultural Statistics, Ireland, Tables showing the estimated average Produce etc.,* Dublin 1866. Bu istatistikler resmidir ve her yıl parlamentoya sunulur. [*2. Baskıya not*. – 1872 yılı ile 1871 yılına ait resmi istatistiklerin karşılaştırılması, ekilen topraklarda 134.915 *acre*'lik bir eksilme olduğunu göstermektedir. Şalgam, havuç gibi yeşil bitkilerde bir artış; ekilen topraklarda buğday için 16.000; yulaf için 14.000; arpa ve çavdar için 4.000; patates için 66.632; kenevir için 34.667; çayır, yonca, burçak, kolza için 30.000 *acre*'lik bir azalma görülmektedir. Buğday ekilen topraklarda son 5 yıldaki azalma şöyle olmuştur: 1868. 285.000; 1869, 280.000; 1870, 259.000; 1871, 244.000; 1872, 228.000 *acre*. 1872 yılı için yuvarlak rakam olarak at sayısındı 2.600, boynuzlu hayvan sayısında 80.000, koyun sayısında 68.603 bir arış, domuz sayısında 236.000'lik bir azalma olmuştur.]

[193] *Tenth Report of the Commissioners of Inland Reveneu*, Lond. 1866.

Aşağıdaki tablo (büyük çiftçilerinki hariç) 1864 ile 1865 yılları için kârların dağılımını gösteriyor:

E TABLOSU *
D KATEGORİSİ, İRLANDA'DA (60 STERLİNİN ÜZERİNDE)
KÂR GELİRİ[194]

	1864		1865	
	Sterlin	Kişi	Sterlin	Kişi
Yillik toplam gelir	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
60-100 sterlin arasında yıllık gelir	238.726	5.015	222.575	4.703
Yıllık toplam gelir	1.979.066	11.321	2.028.571	12.184
Yıllık toplam gelirden kalan	2.150.818	1.131	2.418.833	1.194
Bunların bölünüşü	1.073.906	1.010	1.097.927	1.044
	1.076.912	121	1.320.906	150
	430.535	95	584.458	122
	646.377	26	736.448	28
	262.819	3	274.528	3

Kapitalist üretimin tamamıyla geliştiği bir sanayi ülkesi olan [sayfa 717] İngiltere, İrlanda'nın karşılaştığı türden bir nüfus boşalmasıyla herhalde kan kaybından ölmüş olurdu. Ama halen İrlanda, hububat, yün, canlı hayvan, sanayi ve ordusu için asker sağladığı ülkeden geniş bir kanalla ayrılmış ve İngiltere'nin yalnız tarımsal bir bölgesi olmuştur.

İrlanda'daki bu nüfus azalması, toprağın büyük bir kısmını işlenemez duruma getirmiş, tarım üretimini büyük ölçüde azaltmış,[195] ve hayvancılığa ayrılan çok büyük bölgelere karşın, hayvancılığın bazı kollarında mutlak bir azalmaya, bazılarında ise sürekli gerilemelerle kesintiye uğrayan, sözü edilmeye değmeyecek ilerlemelere yolaçmıştır. Gene de, nüfustaki bu azalmayla birlikte, toprak rantları ile çiftçilerin kârları –bu kârlardaki yükseliş, rantlardaki kadar kararlı olmamakla. Birlikte– yükselmiştir. Bunun nedeni, kolayça anlaşılabilir. Bir yandan, küçük çiftliklerin büyüklere katılması ve ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesiyle, toplam ürünün daha büyük bir kısmı artı-ürün haline gelmiştir. Bu artı-ürün, bir parçasını oluşturduğu toplam ürün azaldığı halde, artmıştır. Öte yandan, son 20 yılda ve özellikle bunun son on yılında İngiliz piyasasında, et, yün vb. fiyatlarının yükselmesi sonucu, [sayfa 718] bu artı-ürünün para değeri, kitlesinden daha büyük bir hızla artmıştır.

Başkalarının emeğiyle birleşerek kendi değerini artırmaksızın,

[194] D başlığı altındaki toplam yıllık gelir, yasaların sağladığı bazı indirimler nedeniyle bu tabloda, bundan sonraki tablodan farklı görülmektedir.

[195] Eğer *acre* başına verim de azalıyorsa, şurasını da unutmamak gerekir ki, yüzelli yıldır İngiltere, dolaylı olarak İrlanda toprağını da ihraç etmekte ve bunu, gücünü yitiren toprağın yararlı öğelerinin yerini alacak maddeleri çiftçilere sağlamadan yapmaktadır.

* Almanca metindeki rakamlara göre değiştirilmiştir. -ç.

üreticinin bizzat kendisine çalışma ve geçim aracı olarak hizmet eden dağınık üretim araçlarının üretici tarafından tüketilen bir ürünün meta sayılmaması gibi, bunlar da sermaye sayılmazlar. Nüfusun kitlesiyle birlikte tarımda kullanılan üretim araçları kitlesinde de bir azalma olduğu halde, bu alanda kullanılan sermaye miktarındaki büyümenin nedeni, eskiden dağınık olarak bulunan üretim araçlarının bir kısmının şimdi biraraya toplanması ve sermayeye çevrilmesidir.

İrlanda'da tarım dışında, sanayi ve ticarette kullanılan toplam sermaye, son yirmi yılda, yavaş yavaş, büyük ve sürekli dalgalanmalar göstererek birikmiştir; bu yüzden tek tek öğelerinin yoğunlaşması daha hızlı olmuştur. Bununla birlikte, sermayedeki mutlak artışın, küçük olmakla birlikte, azalan nüfusa oranla büyümesi fazla olmuştur.

Öyleyse burada, gözlerimizin önünde ve büyük ölçüde, ortodoks ekonominin, şu ünlü dogmasını desteklemek için arayıp da bulamadığı bir süreç ortaya çıkmıştır: sefalet, mutlak artı-nüfustan ileri gelir, nüfusun azalmasıyla denge yeniden kurulur. Ve bu, 14. yüzyılın ortasında görülen ve maltusçuların göklere çıkardıkları veba salgınından daha önemli bir deneydir. Yalnız işin bir de şu yanı var: eğer bu ezberci öğretmenlerin bönce yorumlarıyla, 14. yüzyılın ölçütleri, 19. yüzyılın üretim ve nüfus ilişkilerine uygulanacak olursa, veba ve beraberinde getirdiği insan kırımının, kanalın bu tarafında, İngiltere'de tarımsal nüfusun kölelikten kurtulmasını ve zenginleşmesini sağladığı halde, öte yanda, Fransa'da daha büyük bir köleliğe ve sefalete yolaçtığını bu saf kişiler farketmemişler demektir.[196]

İrlanda'daki 1846 kıtlığı, bir milyondan fazla insan öldürdü, ama bu ölenler yalnızca fakir fukaraydı. Ülkenin zenginliğine en küçük bir zararı dokunmadı. Bunu izleyen ve hâlâ da artarak sürüp giden 20 yıllık göç, örneğin Otuz Yıl Savaşlarındaki gibi, [sayfa 719] insanlar ile birlikte üretim araçlarını da yoketmedi. İrlanda dehası, sefalet sahnesinden binlerce mil ötede yoksul halkı yeniden canlandırma konusunda hiç görülmemiş bir yol buldu. Birleşik Devletler'e yerleşen sürgünler, geride kalanlara yol masrafları için her yıl topluca paralar yolluyorlardı. Bu yıl göç eden her topluluk, ertesi yıl, ardından başka bir topluluğu sürüklüyordu. Böylece, İrlanda'ya herhangi bir harcamaya malolmak şöyle dursun, bu göçler, ihracat işlerinde kârlı bir dal oluşturuyordu. Ensonu, bu, nüfusta geçici bir boşluk yaratmakla kalmayıp, her yıl doğumla yeri doldurulanlardan daha fazlasını alıp götüren, ve böylece mutlak nüfus düzeyini yıldan yıla düşüren sistemli bir süreçti.[197]

196 İrlanda, "nüfus ilkesi" için vaadedilen toprak olarak görüldügü için, Th. Sadler, nlüfus konusundaki yapıtını yayınlamadan önce, ünlü, Ireland, its Evils and their Remedies, 2. ed., London 1829, adlı kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta, tek tek eyaletlerin istatistiklerini, her eyaletin tek tek kontluklarının istatistikleri ile karşılaştırarak, buradaki sefaletin, Malthus'un dediği gibi, nüfus sayısı ile doğru değil, ters orantılı olduğunu tanıtlıyor.

197 1851 ile 1874 yılları arasında, toplam göçmen sayısı, 2.325.922'ye ulaştı.

Geride kalan ve artı-nüfustan kurtulan İrlandalı emekçiler için bunun sonuçları ne olmuştu? Nispi artı-nüfus 1846'da neyse, bugün de oydu, ücretler gene öyle düşüktü, emekçiler daha da fazla eziliyorlardı ve sefalet, ülkeyi yeni yeni bunalımlara doğru itiyordu. Gerçekler çok basitti. Tarımda devrim, göçle aynı hızla yürümüştü. Nispi artı-nüfus üretimi, nüfustaki mutlak azalmadan daha hızlı ilerlemişti. C tablosuna bir gözatmak, ekilebilir toprakların otlak haline gelmesinin, İrlanda'da İngiltere'den daha hızlı olduğunu göstermektedir. İngiltere'de yeşil bitkilerin ekimi, hayvancılıkla birlikte artmakta, İrlanda'da azalmaktadır. Daha önce ekilen büyük toprak parçaları, ya boş duruyor ya da otlak haline gelmiş, eskiden yararlanılmayan çorak arazi ile turbaların büyük kısmı, hayvan yetistiriciliğinin genişletilmesinde kullanılmaya başlanmış. Küçük ve orta çiftçiler –100 *acre*'dan fazla toprak işlemeyenlerin hepsini bunlar arasında sayıyorum– tüm çiftçi sayısının hâlâ 8/10'ini oluşturmaktadır.[198] Bunlar birbiri ardına ve daha önce bilinmeyen bir güçle, büyük sermayenin yönetimindeki tarımın rekabeti altında eziliyorlar ve bu nedenle de sürekli olarak, ücretli emekçi sınıfın saflarına katılacak yeni adaylar haline geliyorlardi. İrlanda'nın tek büyük sanayi kolu olan keten manüfaktürü nispeten az yetişkin erkeğe gereksinme gösteriyor ve 1861-1866 yıllarında pamuk fiyatlarındaki yükselmeden beri genişlediği halde, nüfusun ancak pek önemsiz bir kısmına iş sağlıyordu. Diğer bütün büyük modern sanayiler gibi kendi alanında, bünyesine aldığı insan kitlesinde mutlak bir artış olduğu halde, [sayfa 720] kesintisiz dalgalanmalar gösteren, sürekli nispi artı-nüfus üretiyordu. Tarımsal nüfusun sefaleti, işçi orduları çoğunlukla ülke yüzeyine dağılmış dev gömlek fabrikalarının üzerinde yükseldiği temeli oluşturuyorlardı. Burada tekrar, yukarda ev sanayiinde anlatılan, düşük ücret ve aşırı çalıştırma yöntemiyle, emekçi fazlalığı yaratmak için bulunan sistemle karşı karşıya geliyoruz. Ensonu, burada, nüfus azalışı, kapitalist üretimin tam olarak gelişmiş olduğu bir ülkede yaratılabileceği gibi yıkıcı bir sonuç vermemekle birlikte, iç pazar üzerinde sürekli bir tepki göstermekten de geri kalmıyor. Göçün yolaçtığı boşluk, yalnız yerel emek talebini sınırlandırmakla kalmıyor, küçük esnafın, zanaatçıların ve genellikle küçük tüccarların kazançlarını da sınırlandırmış oluyor. E tablosunda, 60 ile 100 sterlin arasındaki gelirlerde görülen azalmanın nedeni de, işte bu oluyor.

İrlanda'daki tarım emekçilerinin durumu hakkında açık bir beyan, İrlanda Yoksul Yasası denetmenlerinin raporlarında (1870) bulunabilir.[199] Süngü gücü ve bazan açık, bazan gizli bir kuşatma durumu ile varlığını ancak sürdürebilen bir hükümetin memurları olarak, İngilte-

[198] Murphy'nin Ireland Industrial, Political and Social, 1870, adlı kitabındaki bir tabloya göre, çiftliklerin yüzde 94.6'sı 100 acre'a ulaşmakta, yüzde 5,4'ü 100 acre'i geçmektedir.

[199] Report from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agriultural Labourers in Ireland, Dublin 1870. Ayrıca bkz: Agricultural Labourers (Ireland) Return etc., 8 March, 1861, London 1862.

re'deki meslektaşlarının kaçındıkları konularda dillerine her şekilde dikkat etmek zorundadırlar. Buna karşın, gene de, hükümetlerin hayal içinde oyalanmasını istemezler. Bunlara göre, ülkede ücret oranı hâlâ düşük olmakla birlikte, son 20 yılda yüzde 50-60 artmış bulunuyor ve şimdi haftada ortalama 6 şilin ile 9 şilin arasındadır. Ne var ki, bu görünüşteki yükselişin ardında, ücretlerde gerçek bir düşüş gizlidir, çünkü gerekli geçim araçlarının fiyatlarında bu arada meydana gelen yükselmelerle hiç bir uygunluk göstermemektedir. Bunun kanıtı, İrlanda'daki bir işevinin resmi hesaplarından alınan şu sayılardır.

Gerekli geçim araçlarının fiyatı, bu durumda, 20 yıl [sayfa 721] öncesine göre hemen hemen iki katı, giyecek fiyatları ise tam iki katıdır.

ADAM BAŞINA HAFTALIK ORTALAMA GEÇİM MASRAFLARI

Yıllar	Beslenme Giderleri	Giyinme Giderleri	Toplam
29 Eylül 1849'da sona eren bir yıl	1 ş. 3¼ p.	3 p.	1 ş. 6¼ p.
29 Eylül 1869'da sona eren bir yıl	2 ş. 7 ¼ p.	6 p.	3 ş. 1¼ p.

Bu oransızlık bir yana bırakılsa bile, yalnızca altınla ifade edilen ücret oranlarının karşılaştırılması, doğru olmaktan uzak bir sonuç verecektir. Kıtlıktan önce, tarımda, ücretlerin çoğunluğu aynî, ancak çok az bir kısmı para olarak ödenirdi; oysa bugün para olarak ödeme kuraldır. Bundan, gerçek ücret miktarı ne olursa olsun, para oranının yükselmesi gerektiği sonucu çıkar. "Kıtlıktan önce, emekçi, bir kulübe ile ... bir *rood* ya da yarım veya bir *acre* toprak ile ... patates yetiştirmek için gerekli şeylerden yararlanırdı. Domuz ve kümes hayvanı besleyebilirdi..... Şimdi ekmeğini bile satınalmak durumunda; domuz ya da tavuk besleyecek artığı olmadığı için, domuz, tavuk ya da yumurta satarak bir kazanç da sağlayamıyor."[200] Aslında eskiden, tarım emekçileri, küçük çiftçilerin en küçüğünden başka bir şey değildi ve çoğu zaman iş bulabildikleri orta ve büyük çiftliklerin bir tür artçılarıydı. Ancak 1846 felaketinden beri, tamamen ücretli emekçiler sınıfının bir parçasını, kendilerine ücret ödeyen patronlarla yalnız parasal ilişkileri olan özel bir sınıfı oluşturdular.

Bunların 1846'daki konut durumlarını biliyoruz. O zamandan beri bu koşullar daha da kötüleşti. Tarım emekçilerinin, sayıları günden güne azalan bir kısmı, hâlâ, çiftçilerden kiralanan aşırı kalabalık kulübelerde oturuyorlar ve bunların iğrençliği, bizim daha önceden bildiğimiz İngiliz tarım emekçilerininkinden çok daha fazla. Ve bu yargı, Ulster'in bazı mahalleleri dışında, güneyde, Cork Limerick, Kilkenny vb. kontlukları, doğuda, Wicklow, Wexford, vb. İrlanda'nın orta kesiminde King's ve Queen's County, Dublin vb., batıda, Sligo, Roscommon, Mayo, Galway, vb. için genellikle geçerlidir. Bir denetmen, "tarım emekçilerinin

[200] *l.c.*, s. 29, I.

kulübeleri” diye feryat ediyor, “hıristiyanlık ve bu ülke uygarlığı için yüzkarasıdır”.[201] Bu inlerin, emekçiler bakımından çekiciliğini artırmak için, çok eski zamanlardan beri bunlara ait bulunan toprak parçalarına sistemli bir şekilde elkonuldu. “Toprakbeyleri ile bunların adamları tarafından mahkum edildikleri bu kötü davranışlar, bunun bilincine varan emekçilerde ... kendilerine bir tür aşağı ırk muamelesi yapanlara karşı ... düşmanlık ve kin duyguları yarattı.”[202]

Tarımsal devrimin ilk işi, tarlalar üzerinde bulunan kulübelerin [sayfa 722] yıkılması oldu. Bu, çok geniş ölçüde ve sanki yüksek bir yerden alınan emre uyuluyormuş gibi yapıldı. Böylece emekçilerin çoğu köylerde ve kasabalarda sığınak aramak zorunda kaldılar. En kötü kenar mahallelerin tavan aralarına, bodrumlarına ve köşe-bucağına çöp yığını gibi fırlatılıp atılmışlardı. Böylece, ulusal önyargılarla dolu İngilizlerin de tanıklık ettikleri gibi, aile ocağına aşırı bağlılıkları, aile yaşamlarındaki kalenderce neşe ve temizlikleriyle tanınan binlerce İrlandalı aile, kendilerini birdenbire günah ve kötülüğün kucağında buldular. Erkekler, şimdi, çevredeki çiftliklerde iş aramak zorunda kalıyorlar ve ancak günlük iş bulabildikleri için en düşük ücretle çalıştırılıyorlardı. Bu nedenle, “bazan işe gidip-gelmek için uzun bir yolu yaya yürüyorlar, sırsıklam oluyorlar, büyük sıkıntı çekiyorlar ve sonu gelmeyen hastalık ve yokluk içine düşüyorlardı”.[203]

“Kentler her yıl, kırsal kesimin artı-emek saydığı nüfusu kabul etmek durumundaydı”;[204] ve insanlar, “hâlâ kentler ile köylerde emek fazlası bulunmasına karşılık, bazı kırsal yerlerde emek kıtlığı ya da böyle bir tehlikenin olmasına şaşıyorlardı”.[205] Gerçekte bu gereksinme, yalnız “hasat zamanında ya da ilkyazda ya da tarımsal çalışmaların arttığı bu gibi zamanlarda kendisini gösteriyor, yılın geri kalan zamanlarında birçok emekçi boş kalıyordu.”[206] “Başlıca ürün olan patatesin, ekim ayında başlayıp, gelecek ilkyaza kadar süren sökümü dışında ... bunlara iş yoktu.”[207] Ve ayrıca, bu hızlı çalışma dönemlerinde bile, “gün kaybına ve her türden iş kesintisine uğruyorlardı”.[208]

Tarımsal devrimin bu sonuçları, yani ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesi, makine kullanımı, emek-gücünden büyük tasarruf sağlama vb., aldıkları rantları yabancı ülkelerde harcayacak yerde, İrlanda’daki kendi malikanelerinde oturma alçakgönüllülüğünü gösteren örnek toprakbeyleri yüzünden daha da yoğunlaşıp artmıştır. Arz ve talep yasasının bozulmaması için, bu beyler, “emekçiye dlan gereksinmeleri-

[201] *l.c.*, s. 12.
[202] *l.c.*, s. 12.
[203] *l.c.*, s. 25.
[204] *l.c.*, s. 27.
[205] *l.c.*, s. 26.
[206] *l.c.*, s. 1.
[207] *l.c.*, s. 31, 32.
[208] *l.c.*, s. 25.

ni, neredeyse tamamının ... toprakbeyinin istediği anda ve o günlerde, sıradan bir emekçiye ödenen ücretin epeyce altında bir ücretle çalışmak zorunda olan [sayfa 723] kendi küçük kiracılarından karşılıyorlar ve bu emekçilerin, ekim ve hasat gibi kritik dönemlerde kendi işlerini ihmal etme durumunda kalmaları sonucu uğradıkları zarar ve ziyanı hiç hesaba katmıyorlardı.”.[209]

İş güvensizliği ve düzensizliği, sık sık ve uzun süreli işsizlik, nispi artı-nüfusun bütün bu belirtileri, işte böylece Yoksul Yasası dairesinin raporlarında, tarım proletaryasının içinde bulunduğu güçlükler olarak yer alıyordu. İngiliz tarım proletaryasında da benzer görünümlerle karşılaştığımız anımsanacaktır. Ama şu farkla ki, bir sanayi ülkesi olan İngiltere’de, sınai yedek emek-gücü kırsal bölgelerden devşirilir, oysa bir tarım ülkesi olan İrlanda’da, tarımsal yedek emek-gücü kırlardan kovularak kasaba ve kentlere sığınan tarım emekçilerinden devşirilir. Bunların ilkinde, tarım alanındaki fazlalıklar fabrika işçisi olurlar, ikincisinde, kentlere sürülmüş olanlar buralarda ücretler üzerinde bir baskı aracı olmakla birlikte, tarim emekçisi olarak kalırlar ve köylere sık sık iş aramak ve çalışmak için dönerler.

Resmi denetmenler, tarım emekçilerinin maddi durumlarını şöyle özetliyorlar: “Çok idareli bir yaşam sürdükleri halde, ücretleri, ailelerinin yiyecek gereksinmesi ile kiranın ödenmesine kıtı kıtına yetmekte, kendisinin, karısının ve çocuklarının giyinebilmesi için başka kaynaklara başvurmaktadırlar. ... Bu kulübelerin havası, öteki yoksunluklar ile birlikte, bu sınıfı, vereme ve tifüse karşı özellikle güçsüz durumda bırakmaktadır.”[210] Bu durumda, denetmenlerin ortak ifadelerine göre, bu sınıfın safları arasında koyu bir hoşnutsuzluk egemen olmasına, geçmişin özlemi içersinde yaşayıp, bugünü lanetlemelerine ve gelecekten umutlarını kesmelelerine, kendilerini, “kışkırtıcıların kötü etkilerine kaptırmalarına”, kafalarına tek bir sabit fikrin, Amerika’ya göç etme düşüncesinin yerleşmesine şaşmamak gerekir. Malthus’un her derde deva nüfus azalmasının, yeşil Erin’de [İrlanda. -ç.] yarattığı bolluk ülkesi işte budur.

İrlandalı fabrika işçisinin sürdüğü mutlu yaşamı bir örnek bize gösterecektir: İngiliz fabrika denetmeni Robert Baker, “Kuzey İrlanda’ya yaptığım son gezimde” diyor, “İrlandalı kalifiye bir işçinin, çocuklarının eğitimi için şöyle bir çaba içersinde bulunduğuna tanık oldum. Onun sözlerini burada yinelememin başlıca nedeni, [sayfa 724] hepsini kendi ağzından dinlemiş olmamdır. Manchester pazarında satılan malların yapımında çalıştırıldığını söylersem, gerçekten kalifiye bir işçi olduğu daha iyi anlaşılır. Johnson: – ’Pazartesi gününden cuma gününe kadar, sabah 6’dan gece 11’e kadar çalışırım. Cumartesileri akşam 6’da işten

[209] *l.c.*, s. 30.
[210] *l.c.*, s. 21, 13.

çıkarız, (yemek ve dinlenme için) üç saatimiz vardır. Hepsi beş çocuğum var. Bu işte haftalık kazancım haftada 10 şilin 6 penidir; karım da burada çalışır ve haftada 5 şilin alır. Oniki yaşındaki büyük kızım evi yönetir, yemeği pişirir, bütün işleri o görür. Küçükleri okula o hazırlar. Evin önünden geçen bir kız, sabah beşbucukta beni uyandırır. Karım da kalkar ve birlike çıkarız. İşe gelmeden önce bir şey (yiyemeyiz). Oniki yaşındaki kız, bütün gün küçüklere bakar, biz saat sekizde kahvaltı zamanına kadar bir şey yemeyiz. Sekizde eve gideriz. Haftada bir kez çay içeriz, diğer günler olanaklarımıza göre ya yulaf unu, ya da mısır unu ile yapılmış bulamaç içeriz. Kışın, mısır ununa biraz şeker, biraz su katarız. Yazın, ufacık bahçemize ektiğimiz patatesleri yeriz, bunlar bitince de gene bulamaca devam. Bazan elimize geçerse biraz süt içeriz. Bütün yıl boyunca, pazar günü de, haftanın öteki günleri de bu böyle sürer gider. Geceleri işim bitince daima çok yorgun olurum. Bazan sığır eti de gördüğümüz olur, ama pek seyrek. Çocuklarımizdan üçü okula gider, haftada herbirisi için 1 peni ödüyoruz. Haftalık kiramız 9 peni. Yakmak için turba kömürüne iki haftada bir en az 1 şilin 6 peni ödüyoruz."[211] İşte İrlanda'da ücretler, işte İrlanda'da yaşam!

Aslında, İrlanda'daki sefalet, İngiltere'de gene günün konusu. 1866 yılının sonu ile 1867 yılının başında İrlanda'nın büyük toprak sahiplerinden Lord Dufferin, bu duruma The Times gazetesinde bir çare buldu. "*Wie menschlich von solch' grossem Herrn*!"*

E tablosunda, 1864 yılında, 4.368.610 sterlinlik toplam kârın yalnız 262.819 sterlinini, üç büyük artı-değer yapımcısının cebe indirdiğini gördük; oysa 1865'te, 4.669.979 sterlinlik toplam kârın 274.528 sterlinini gene aynı üç "perhiz" hokkabazı cebe indirdi; 1864'te 26 artı-değer yapımcısı 646.377 sterline; 1865'te 28 artı-değer yapımcısı 736.448 sterline; 1864'te 121 artı-değer yapımcısı 1.076.912 sterline; 1865'te 150 artı-değer yapımcısı 1.320.906; 1864'te 1.131 yapımcı 2.150.818 sterline, yani neredeyse toplam yıllık kârın yarısına; 1865'te, 1.194 artı-değer yapımcısı 2.418.833 sterline, [sayfa 725] yani toplam yıllık kârın yarısından fazlasına ulaşmış bulunuyorlardı. Ama, İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da bir avuç büyük toprak sahibinin, toprağın sağladığı yıllık gelirden aldıkları aslan payı o kadar korkunçtur ki, İngiliz devletine yaraşır bilgelikle, kâr dağılımında olduğu gibi toprak rantlarının dağılımı konusunda da aynı istatistiki bilgileri çevreye yaymanın uygun düşmeyeceği sonucuna varmışlardır. Lord Dufferin de işte bu büyük toprak sahiplerinden birisi. Bu toprak rantları ile kârların "aşırı" olduğunu düşünmek, ya da aşırı zenginliğin, halkın aşırı sefaleti ile ilişkili olduğunu sanmak, kuşkusuz, "kötü niyetli" olduğu kadar "yanlış" bir düşüncedir de. Lord Dufferin olgulara değiniyor; İrlanda'da nüfus azaldıkça, toprak rantları kabarıyor;

[211] *Rept. of Insp. Of Fact.,* 31st Oct., 1866, s. 96.
* "Ne insanlık, böyle büyük bir efendide ne insanlık!" (Goeth, *Faust*.) -ç.

nüfusun azalması, büyük toprak sahiplerinin yararına olduğu için toprağın da yararına ve dolayısıyla toprağın yalnızca tamamlayıcı bir parçası olan halkın da yararına oluyor. Ve bunlara dayanarak, İrlanda'nın hâlâ daha çok kalabalık bir nüfusa sahip bulunduğunu, göç akımının istenilen hıza henüz ulaşmadığını ilân ediyor. Tam mutluluğa ulaşması için, İrlanda'nın, bir milyon emekçi halkın en az üçte-birinden kurtulması gerekir. Bütün bunlarda, sakın, bu şairane Lord'un, hastası iyileşmedikçe daima kan aldıran ve hastalıkla birlikte hastada kan tükenene kadar bu işe devam eden Sangrado okulu hekimlerine benzediği sonucunu çıkartmayın. Lord Dufferin, iki milyon yerine yalnızca bir milyonun üçte-biri kadar bir kan alma talebinde bulunuyor; gerçekten de bunlardan kurtulmaksızın İrlanda'nın altın çağı gerçekleşemez. Bunun kanıtı da hazır.

1864'TE İRLANDA'DA ÇİFTLİKLERİN SAYISI VE GENİŞLİĞİ[212]

(1) 1 acre'i geçmeyenler		(2) 1-5 acre arasında		(3) 5-15 acre arasında		(4) 15- 30 acre arasında	
Sayı	acre	Sayı	acre	Sayı	acre	Sayı	acre
48.653	25.394	82.037	238.916	76.368	1.836.310	136.578	3.051.343

(5) 30-50 acre arasında		(6) 50-100 acre arasında		(7) 100 acre'dan fazla		(8) Toplam
Sayı	acre	Sayı	acre	Sayı	acre	acre
71.961	2.906.274	54.247	3.983.880	31.927	8.227.807	20.319.924

[sayfa 726]

1851-1861 arasındaki merkezileşme, ilk üç kalegoriye girenleri, yani 1 *acre*'ın altındakilerdein ve 15 *acre*'a kadar olan çiftlikleri yoketti. Her şeyden önce, bunların yokolması gerekiyordu. Böylece, ortaya, 307.058 "fazla" çiftçi çıkar, ve en düşük ortalama 4 kişilik aile hesaba katılırsa bu sayı 1.228.232 kişiye ulaşır. Çok abartmalı bir varsayımla, tarımsal devrimin tamamlanmasından sonra bunların dörtte-birinin yeniden iş bulabileceği kabul edilse bile,. geriye, göç edecek 921.174 kişi kalır. 4, 5 ve 6 kategorileri, 15-100 *acre* arası çiftlikler, İngiltere'de uzun süredir bilindiği gibi kapitalist biçimde tahıl üretimi için çok küçük, koyunculuk için ise kaybolmak üzere olan miktarlardır. Önceki varsayıma göre, göç etmek üzere ortaya 788.761 kişi daha çıkıyor ve toplam 1.709.532 oluyor. Ve iştah, yedikçe açıldığına göre, büyük toprak sahipleri, çok geçmeden 3,5 milyonluk İrlanda'nın gene sefil olduğunu ve bu sefaletin nedeninin de aşırı nüfus olduğunu keşfedeceklerdir. Demek ki, nüfus seyrekleşmesinin daha da devam etmesi gerekiyor; böylece

[212] Toplam alan, turbalık ve kıraç toprakları da içine almaktadır.

bu ülke, gerçek yazgısı dlan, İngiliz koyun otlağı ve sığır merası olma durumuna ulaşmış bulunacaktır.[213]

Bu berbat dünyadaki bütün iyi şeyler gibi, bu kârlı [sayfa 727] yöntemin de kendi engelleri vardır. İrlanda'da toprak rantı birikimiyle birlikte, Amerika'da İrlandalı birikim atbaşı gider, koyun ve öküz tarafından yurdundan atılan İrlandalı, okyanusun öbür kıyısında bir *Fenian** olarak ortaya çıkar ve ihtiyar denizler kraliçesinin karşısında, genç Cumhuriyet, gittikçe tehdidini artıran bir dev gibi yükselir:

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis. **

[sayfa 728]

[213] Kıtlığın ve beraberinde getirdiği sonuç ve durumların, tarımsal devrimi zorla yürütmek ve İrlanda nüfusunu, toprakbeylerinin gereksinmelerine yetecek kadar seyreltmek için, hem toprakbeyleri ve hem de İngiliz yasakoyucuları tarafından, bile bile nasıl istismar edildiğini, bu yapıtın Üçüncü Cildinde, toprak mülkiyetinin ele alındığı kesimde daha ayrıntılı göstereceğim. Orada ayrıca, küçük çiftçiler ile tarım emekçilerinin durumuna tekrar döneceğim. Şimdilik tek bir alıntı yapacağım. Nassau W. Senior, ölümünden sonra yayınlanan *Journals, Conversations and Essays, relating to Ireland*, 2 cilt, London 1868; vol. II, s. 282, adlı yapıtında, diğer şeyler yanında şunları söylüyor: "Dr. G., elimizde Yoksullar Yasası var ve bu yasa, toprakbeylerine zafer kazandırmak için büyük bir silahtır dedi. Bir başka ve daha büyük bir silah da göçtür. ... İrlanda'ya dost olan hiç kimse savaşın" (büyük toprakbeyleri ile küçük Kelt çiftçileri arasındaki savaşın) "uzayıp gitmesini arzu edemeyeceği gibi, bu savaşın, kiracıların zaferiyle bitmesini de hiç dilemez. Bu savaş ne kadar çabuk biterse ve İrlanda nispeten seyrek nüfusuyla –ki, bu seyrek nüfus otlak haline gelen bir ülke için gerekli bir koşuldur– otlak bir ülke haline ne kadar çabuk gelirse, bu, bütün sınıflar için o kadar iyi olur." 1815 tarihli İngiliz Tahıl Yasası, Büyük Britanya'ya serbestçe tahıl ithal etme tekelini İrlanda'ya sağlamış oldu. Bu yasalar, bu nedenle, yapay olarak buğday tarımını isteklendiriyordu. Tahıl Yasasının 1846 tarihinde yürürlükten kaldırılması ile, bu tekel, birdenbire ortadan kalkmış oldu. Diğer koşulların yanısıra, bu olay, tek başına, İrlanda'daki ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesine, çiftliklerin yoğunlaşmasına, küçük çiftçilerin yerlerinden edilmesine yolaçtı. 1815 ile 1846 yılları arasında İrlanda toprağının verimliliği üzerine övgüler düzen, doğa tarafından, buranın, buğday yetiştirilmesi için yaratıldığını yüksek sesle ilan eden İngiliz tarımcıları, iktisatçıları ve politikacıları, şimdi birdenbire, bu toprağın, hayvan yemi üretmekten başka bir işe yaramadığını keşfettiler. M. Léonce de Lavergne, Manş'ın karşı yakasında aynı sözleri hemen yineledi. Ancak Lavergne gibi "ciddi" adamlar böyle çocukça heveslere kapılabilirlerdi.

* *Fenian*, İrlanda'yı İngiliz buyruğundan kurtarmak amacıyla 1861'de kurulan ve Amerika'ya kadar yayılmış bulunan İrlanda devrimci birliği. -ç.

** Romalıları bunaltıyor kara bir yazgı ve kardeş öldürme suçu. (Horace, *Epodes,* VIII.) -ç.

SEKİZİNCİ KISIM

İLKEL BİRİKİM

YİRMİALTINCI BÖLÜM
İLKEL BİRİKİMİN SIRRI

PARANIN sermayeye nasıl dönüştüğünü, sermaye aracılığı ile nasıl artı-değer üretildiğini, ve artı-değerden nasıl daha fazla sermaye meydana getirildiğini görmüş bulunuyoruz. Ama, sermaye birikimi, artı-değerin varlığını; artı-değer, kapitalist üretimi; kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve emek-gücü kitlesinin bulunmasını öngörür. Buradaki hareketin bütünü, bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak kapitalist birikimden önce, bu üretim tarzının sonucu değil, çıkış noktasını oluşturan bir ilkel birikimin (Adam Smith'in deyimiyle, daha önceki birikimin) bulunduğunu kabul etmekle kurtulmak mümkündür.

Ekonomi politikte, bu ilkel birikim, aşağı yukarı teolojide ilk günahın oynadığı rolü oynar. Adem baba elmayı ısırmıştır ve insanoğlu günaha bulanmıştır. Günahın başlangıcı güya böylece, [sayfa 729] geçmişe

ait bir masal gibi anlatılarak açıklanmış oluyor. Evvel zaman içinde, iki çeşit insan vardı; birisi çalışkan, akıllı ve daha önemlisi tutumlu bir seçkinler topluluğu; diğeri, ellerine geçeni ve hatta daha fazlasını harvurup harman savuran tembel serseriler topluluğu. Teolojinin ilk günah efsanesi, bize, kuşkusuz, insanın ekmeğini alnının teriyle yemeğe nasıl mahkûm edildiğini anlatıyor, ama ekonomik ilk günahın tarihi ise, bize, yeryüzünde, buna hiç de gerek duymayan insanların bulunduğunu açıklıyor. Ne zararı var! Böylece ilk tür insanlar servet biriktirmiş oldular, ikinci türdekilerin ise, ellerinde kendi postlarından başka satacak bir şeyleri kalmadı. Ve işte, bütün çalışıp didinmelerine karşın, kendilerinden başka satacak hiç bir şeyleri olmayan biiyük çoğunluğun sefaleti ve uzun süredir çalışmayı bıraktıkları halde, küçük bir azınlığın durmadan artan zenginliği, bu, ilk günahla başlar. Bu çocukça yavanlıklar, mülkiyetin savunulmasında, biz her allahın günü yinelenir durur. Örneğin, M. Thiers, bir devlet adamının bütün ciddiliğiyle, bir zamanlar her tür inceliğe sahip Fransız halkını buna inandırmaya çalışır. Ama *propriéte** sorunu ortaya çıkar çıkmaz, bir çocuğun zihinsel gıdasının, her yaşa ve ve gelişmenin her aşamasına uygun düşeceğini öne sürmek, kutsal bir ödev halini alır. Oysa tarihte, ele geçirmenin, köleleştirmenin, soymanın, öldürmenin, kısacası zorun büyük rol oynadığını herkes bilir. Ekonomi politiğin şefkatli sayfalarında sevimli bir saflık çok eskiden beri sürer gider. Hak ile "emek" her zaman için zenginliğin, tek aracı idiler, ama, içinde bulunulan yıl, her nedense hep bu kuralın dışında tutulur. Oysa, aslında, ilkel birikim yöntemleri saf ve sevimli olmaktan çok uzaktır.

Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farkli türden iki meta sahibinin, yüzyüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek-gücünü satınalarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri: öte yanda, kendi emek-güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler. İki anlamda özgür emekçiler: çünkü bunlar, ne köleler, serfler vb. gibi üretim araçlarının [sayfa 730] ayrılmaz bir parçasıdırlar, ne de mülk sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahiptirler; demek ki, bunlar, kendi üretim araçları bulunmayan, böyle bir engel ve yükten kurtulmuş kimseler olmalıdırlar. Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur. Kapitalist sistem, emekçilerin, emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde her türlü mülkiyet hakkından tamamen ayrılmış ve kopmuş olmalarını öngörür. Kapitalist üretim, ayakları üzerinde doğrulur doğrulmaz, yalnız bu ayrılığı sürdür-

* Mülkiyet. -ç.

mekle kalmaz, bunu gitgide artan boyutta yeniden-üretir de. Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz; bu süreç, bir yandan toplumsal geçim araçlarını sermayeye dönüştürür, öte yandan, doğrudan üreticileri ücretli emekçilere dönüştürür. İlkel birikim denilen şey, bu nedenle, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir. İlkel olarak görünür, çünkü, sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturur.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir. Bu ikinci toplumun da çözülmesiyle birincinin öğeleri serbest kalmıştır.

Doğrudan üretici, emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilir. Metaını, satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek-gücü satıcısı halini alabilmesi için, ayrıca, lonca düzeninden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, çalışma yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekiyordu. Demek oluyor ki, üreticiyi ücretli-işçi haline getiren tarihsel hareket, bir yandan bunların kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmaları olarak görünüyor; ve işte, burjuva tarihçilerimiz için, işin yalnız bu yanı sözkonusudur. Ama öte yandan, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile, eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonra, ancak kendi kendilerinin satıcısı haline geliyorlar. Ve onların mülksüzleştirilmesini anlatan bu öykü, insanlık tarihine, kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.

Sanayi kapitalistleri, bu yeni kudret sahipleri, yalnız elzanaatının lonca ustalarını değil, servet kaynaklarını ellerinde bulunduran feodal beyleri de yerlerinden etmek zorundaydılar. Bu [sayfa 731] bakımdan, toplumsal gücü ele geçirmeleri, hem feodal beylerin egemenliklerine ve isyan ettirici ayrıcalıklarına ve hem de, üretimin serbestçe gelişmesi ve insanın insan tarafından serbestçe sömürülmesi konusunda loncaların getirdiği kayıtlamalara karşı verilmiş başarılı bir savaşın meyveleri gibi gözükür. Bununla birlikte, *chevaliers d'industrie*,* ancak, kendilerinin de hiç bir şekilde haberdar olmadıkları olaylardan yararlanarak, kılıç şövalyelerinin ayaklarını kaydırarak başarıya ulaşabilmişlerdir. Bunlar, bir zamanlar, Roma'da özgürlüğüne kavuşan kölelerin, kendi *patronus*'larının efendileri olmak için kullandıkları türden aşağılık yöntemleri kullanarak bu yerlere yükseldiler.

Hem ücretli-emekçiyi, hem kapitalisti doğuran gelişmenin çıkış noktası, emekçinin köleleşmesiydi. Bu ilerleme, kölelik biçiminde bir değişmedir, feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesidir. Bu

* Sanayi şövalyeleri. -ç.

gidişi anlamak için, çok gerilere dönmemiz gerekmez. Kapitalist üretimin ilk başlangıcına, daha 14. ya da 15. yüzyılda, dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde raslamamıza karşın, kapitalist dönemin başlangıcı, 16. yüzyıldır. Bu üretim tarzının belirdiği yerlerde, serflik çoktan ortadan kaldırıldığı gibi, ortaçağın en yüksek ilerlemesi olan bağımsız kentlerin varlığı da, çoktan yokolma yoluna girmişti.

İlkel birikimin tarihinde, bütün devrimler, kapitalist sınıfın oluşması yolunda kaldıraç görevi gören çağ açıcı devrimlerdir; ama her şeyden çok, büyük insan yığınlarının birdenbire ve zorla geçim araçlarından kopartılarak, özgür ve "bağlantısız" proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı anlar önem taşır. Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları, bütün bu sürecin temelidir. Bu mülksüzleştirmenin tarihi, farklı ülkelerde, farklı yönler alır ve farklı evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamlarlar. Yalnız örnek aldığımız İngiltere'de klasik biçimde görülür.[1] [sayfa 732]

[1] Kapitalist üretimin en erken geliştiği İtalya'da, serfliğin ortadan kalkışı da başka yerlerden daha önce oldu. Bu ülkede serfler, toprak üzerinde herhangi bir hak elde etmeden önce özgürlüklerine kavuştular. Kurtuluşu, onu bir anda serbest bir proletere dönüştürdü ve üstelik, çoğunlukla Romalılar zamanından miras olarak kalan kentlerde onu bekleyen efendisini hazır buldu. 15. yüzyılın sonuna doğru dünya pazarlarında meydana gelen devrim, Kuzey İtalya'nın ticari üstünlüğüne son verdiği zaman, ters yönde bir hareket başladı. Kentlerdeki emekçiler, *en masse* [kitleler halinde -ç.] kırsal bölgelere sürüldüler ve bahçecilik şeklinde sürdürülen *petite cultur*'e [küçük tarıma -ç.] o zamana kadar görülmeyen bir dürtü kazandırdılar.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM
TARIMSAL NÜFUSUN TOPRAKSIZLAŞTIRILMASI

İNGİLTERE'DE serflik, 14. yüzyılın sonuna doğru hemen tamamen ortadan kalkmıştı. Nüfusun büyük bir çoğunluğu[2] o zaman, ve daha büyük ölçüde olmak üzere, 15. yüzyılda, mülkiyet hakları hangi feodal ad altında gizlenirse gizlensin, kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluşuyordu. Büyük malikanelerde, [sayfa 733] kendisi de serf

[2] "Kendi tarlalarını kendi elleriyle ekip-biçen ve geçinip giden küçük mülk sahipleri ... o zamanlar, şimdikine göre ulusun daha önemli bir kısmını oluşturuyordu. O çağın en iyi istatistik yazarlarına güvenmemiz gerekirse, aileleri ile birlikte 160 binden fazla küçük mülk sahibi, bütün nüfusun yedide-birini oluşturuyor ve geçimlerini kendilerine ait küçük serbest topraklardan sağlıyorlardı. Bu küçük toprak sahiplerinin yıllık ortalama geliri, 60 ile 70 sterlin arasında tahmin ediliyor. Kendi topraklarını sürüp eken kimselerin sayılarının, başkalarının toprakları üzerinde çiftçilik yapanlardan daha fazla olduğu hesap ediliyor." Macaulay, *History of England*, 10. ed., 1854, 1. s. 333, 334. 17. yüzyılın son üçte-birinde bile, İngiliz halkının 4/5'ü tarımla uğraşıyordu. (*l.c.*, s. 413.) Macaulay'den alıntı yapmamın nedeni, sistemli bir tarih tahrifçisi olarak, bu tür gerçekleri elden geldiğince kırparak verdiği içindir.

olan çiftlik kahyalarının yerini, serbest çiftçiler almıştı. Ücretli tarım emekçileri kısmen boş zamanlarda büyük malikanelerde çalışan köylülerden, kısmen de meydana gelen nispi ve mutlak olarak az sayıdaki, özel bağımsız ücretli-emekçiler sınıfından oluşuyordu. Bu sınıf, aynı zamanda, ücretlerinin yanısıra, kendilerine, kulübeleri ile birlikte 4 ya da daha fazla *acre* ekilebilir toprak tahsis edilmiş köylü çiftçilerdi. Bunlar bir de, diğer köylüler ile birlikte, hayvanlarını otlattıkları, kereste, odun, turba vb. sağladıkları ortak topraktan da yararlanırlardı.[3] Bütün Avrupa ülkelerinde feodal üretimin özelliği, toprağın mümkün olduğu kadar çok sayıda alt-feodaller* arasında bölünmesiydi. Feodal beyin kudreti, diğer bütün hükümdarlar gibi, mülklerinin çokluğuna değil, uyruklarının sayısına ve bu da kendi toprakları üzerinde çalışan köylülerin sayısına dayanıyordu.[4] Bu nedenle, İngiltere toprakları, Norman istilâsından sonra, herbiri çoğu zaman 900 kadar eski Anglo-Sakson beyliğini içine alan büyük baronluklara bölünmüş olmakla birlikte, ülke, küçük köylü toprakları ile kaplı bulunuyor, büyük senyör malikâneleri, ancak şurada burada dağınık halde görülüyordu. Bu koşullar, kentlerdeki 15. yüzyıla özgü gönençle birlikte, halkın, Şansölye Fortescue'nun *Laudes Legum Angliæ* adlı yapıtında pek güzel bir şekilde anlattığı bir zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı; ama bu durum, kapitalist nitelikte servet olanağını da dıştalamıştı.

Kapitalist üretim tarzının temelini atan devrimin ilk perdesi, 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yılında oynandı. Senyörlerin, Sir James Steuart'ın pek güzel söylediği gibi, "evi ve şatoyu boş yere dolduran" hizmetliler ile uşaklar takımına [sayfa 734] yol vermesiyle. emekpazarına serbest bir proletarya yığını sürülmüş oldu. Kendisi de burjuva gelişmesinin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenlik peşindeki çabasıyla. bu hizmetliler takımının dağılmasını zorlayarak hızlandırmakla birlikte, bunun tek nedeni de değildi. Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köşlüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip bulundukları topraklardan zorla söküp atarak ve ortak topraklara elkoyarak, çok daha fazla proletarya yarattılar. Flaman yünlü manüfaktürünün hızla gelişmesi ve bu yüzden İngiltere'de yün fiyatla-

[3] Şurasını da unutmamamız gerekir ki, serf bile, haraç veren bir mülk sahibi olmakla birlikte, yalnız evine ait bulunan toprak parçasının değil, ortak toprakların da ortak sahibiydi. "le paysan [köylü] (Frederick II zamanında Silezya'da) est serf [serftir]." Bununla birlikte, bu serfler, ortak topraklara sahiptirler. "On n'a pas pu encore engager les Silésiens au partage des communes, tandis que dans la nouvelle Marche, il n'y a guére de village ouù ce partage ne soit exécuté avec le plus grand succes." ["Ortak toprakları bölüp paylaşmak, Silezyalılar için henüz mümkün olmadı; oysa Nouvelle Marche'da bu paylaşmanın büyük başarıyla gerçekleşmediği köy kalmamış gibidir."] (Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne*, Londres 1788, t. II, s. 125, 126.)

[4] Katıksız feodal toprak mülkiyeti düzeni ve gelişmiş *petite culture*'ü [küçük tarımı -ç.] ile Japonya, bize, Avrupa ortaçağının, çoğu burjuva önyargıları ile dolu tüm tarih kitaplarımızdan çok daha doğru bir görünüşünü verir. Ortaçağın sırtından "liberal" olmak çok rahat bir iştir.

* Almanca metinde: "*Untersassen*", İngilizce metinde "*sub-feudatories";* Fransızca metinde "*d'hommesliges*". -ç.

rının yükselmesi, bu akını daha da hızlandırdı. Eski soylular, büyük feodal savaşlarda tükenmişlerdi. Yenileri, parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören zamane çocuklarıydı. Bunun için, ekilebilir toprakların koyun otlağı haline getirilmesi bunların sloganıydı. Harrison, *Description of England, prefixed to Holinshed's Chronicles* adlı yapıtında, küçük köylülerin topraklarının ellerinden alınmasının ülkeyi, nasıl harabettiğini anlatır. "Bizim azılı mütecavizlerin ne umurunda?" Köylülerin evleri ve emekçilerin kulübeleri yerlebir edildi ya da yıkılmaya bırakıldı. "Eğer" diyor Harrison, "büyük senyör konaklarının eski kayıtları karıştırılırsa... bazı bölgelerde, onyedi, onse-kiz ya da yirmi evin yıkıldığı görülür. ... İngiltere'nin nüfus bakımından hiç bir zaman şimdiki kadar kısır olmadığı ortaya çıkar. ... Büsbütün göçüp gitmiş, ya yarısı ya da dörtte-biri yokolmuş kentler ve kasabalar var; ancak şurada burada biraz büyüyen bir kasaba görülebilir; koyun otlağı olsun diye harap olmuş kasabalar ve içinde yalnız şatoları kalmış yerler üzerine ... çok şey söylenebilir." Bu eski anılardaki yakınmalar daima abartılmış olabilir, ama üretim ilişkilerindeki devrimin çağdaş insanlar üzerindeki izlenimleri bunlarda sadakatle yansıtılmıştır. Şansölye Fortescue ile Thomas More'un yazıları arasında yapılacak bir karşılaştırma, 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasındaki uçurumu ortaya koyar. Thornton'un haklı olarak belirttiği gibi, İngiliz işçi sınıfı, bir geçiş dönemi olmaksızın, altın çağından demir çağına yuvarlandı.

Bu devrim, yasakoyucuyu şaşkına çevirdi. Yasakoyucu, henüz "ulusal zenginliğin" ("*wealth of the nation*"), (yani sermayenin oluşumunun ve halk kitlelerinin alabildiğine sömürülmesi ve yoksullaştırılmalarının) devlet yönetme sanatının *ultima Thule** [sayfa 735] sayıldığı bu yüce uygarlık düzeyine ulaşmamıştı. Bacon, Henry VII tarihinde şöyle diyor: "O sıralarda" (1489) "çevresi çitli topraklar daha sık görülmeye başlandı; ancak aileleriyle birlikte üzerinde oturan kimselerin işleyebileceği ekilebilir toprak, birkaç çobanın kolayca dolaşabileceği otlaklar haline geldi; küçük çiftçilerin yıllardan beri oturdukları çiftlik evleri, malikâne haline getirildi. Bu yüzden, halkta bir çöküntü ve dolayısıyla, kasabalarda, aşar gelirlerinde ve benzeri şeylerde bir gerileme oldu. ... Bu kötü duruma çare bulmak için o sıralarda kralın ve parlamentonun gösterdiği dirayet hayranlık vericiydi ... nüfusu seyrekleştirilen topraklar ile meraların yayılmasına karşı önlemler alındı." Henry VII Yasası, 1489, bölüm 19, ile en az 20 *acre* arazisi olan "köy evleri"nin yıkılması yasaklandı, bu yasa, 25 Henry VIII yasasıyla yenilenmiştir. Bu yasada diğer şeyler yanında, birçok çiftliklerin ve başta koyun olmak üzere büyük hayvan sürülerinin birkaç kişinin elinde toplandığı, toprak kiraları yükseldiği halde, işlenen toprakların azaldığı, kiliselerin, evlerin yıkıldığı, şimdiye kadar kendileriyle ailelerini geçindirmek için kullandıkları araçla-

* Azami sınır. -ç.

rın bu insanların ellerinden alındıkları sözkonusu edilmektedir. Yasa, bu nedenle, eski çiftlik evlerinin onarılmasını öngörmekte ve ekim alanları ile otlaklar arasında bir oran saptamaktadır. 1533 tarihli bir yasa, bazı kimselerin ellerinde 24.000 koyun bulunduğunu öne sürerek, bu sayıyı 2.000 olarak sınırlandırmaktadır.[5] Halkın şikayetleri ve Henry VIII'den sonra, 150 yıl boyunca, küçük çiftçiler ile köylülerin mülksüzleştirilmesine karşı çıkartılan yasalar bir sonuç vermedi. Bacon, bunların etkisizliğinin ve yetersizliğinin sırrını, bize pek de farkında olmadan açıklamaktadır. "Kral Henry VII'nin çıkarttığı yasa", diyor Bacon, *Essays, Civil and Moral* adlı yapıtının 29. denemesinde, "çiftlikler ile çiftlik evlerini belirli bir ölçüde tutmakla, derin ve hayranlık vericidir; böylece, bunlara verilen belirli miktardaki toprak, uşak durumunda değil bolluk içinde yaşayan bir uyruk yetişmesini sağlayacak ve saban, yanaşmalar elinde değil de, toprak sahibinin elinde bulunacaktır.".[6] Oysa kapitalist sistemin istediği şey, halk [sayfa 736] kitlesinin, aşağılanıp neredeyse köle durumuna düş-mesi ve bunların ücretli işçiye, üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesiydi. Bu dönüşüm döneminde, yasakoyucu, tarım ücretli emek-çisinin kulübesinin çevresinde 4 *acre* büyüklüğünde bir toprak parçasının bulunmasını öngörmüş ve kulübesine kiracı almasını yasaklamıştır. James I'in saltanatı sırasında, 1627 tarihinde, Front Mill'de, Ro-ger Crocker, Front Mill malikanesi üzerinde 4 *acre* toprağı olmayan bir kulübe yaptığı için mahküm edilmişti. Charles I zamanında, 1638 tarihine kadar, eski yasaların ve özellikle 4 *acre*'lik toprak bulunmasına ilişkin hükümlerin uygulanması için özel bir komisyon kurulmuştu. Hatta Cromwell zamanında bile, Londra'da 4 mil içersinde 4 *acre* toprağı olmayan ev yapılması yasaklanmıştı. 18. yüzyılın ilk yarısına kadar, bir-iki *acre* toprağı bulunmayan tarım emekçisi kulübesi ile ilgili şikayetler görülmektedir. Bugünlerde ise, ufacık bir bahçesi bulunsa ya da kulübesinden uzaklarda biraz toprak kiralayabilse, şanslı sayı-

[5] Thomas More, *Utopia* adli yapıtında, "Başka yerlerde o kadar tatlı, o kadar tok gözlü olan bu hayvanlar [koyunlar], sizin memleketinizde [İngiltere'de] öyle açgözlü, öyle doymak bilmez olmuşlar ki, insanları bile yiyorlar, kırları, köyleri, evleri silip süpürüyorlar." diyor. *Utopia*, transl. by Robinson, ed. Arber, London 1869, s. 41, [*Ütopia*, Çan Yayınları, İstanbul 1964 s. 63]

[6] Bacon, özgür ve gönenç içindeki köylülük ile iyi bir piyade eri arasındaki ilişkiyi gösteriyor. "Sağlam bir yoksulluğa düşürmemek ve krallığın topraklarının büyük bir kısmını bey ile kiracı ve köylü arasında bir yer tutan küçük çiftçilerin ya da ortasınıf halkın mülkiyetine ve tasarrufuna vermek için yeteri kadar büyük çiftliklere sahip olmak, kralığın gücü ve gelenekleri yönünden büyük önem taşır. ... Savaş konusunda yargılarına çok güvenilir kimselerin kanısı odur ki, bir ordunun anagücü piyade ya da yaya askerdir. Ve iyi bir piyade gücü kurmak için, uşak ya da yoksul durumda değil, özgür ve bolluk içinde yetiştirilmiş insanlara gerek vardır. Bu nedenle, bir devlette soylular ile beyler çoğunlukta olup, çiftçiler ve toprağı ekip biçenler bunların uşakları, emekçileri ya da kulübe sakinleri (yani evli dilenciler) ise, elinizde iyi süvari gücü bulunabilir, ama asla sağlam ve güvenilir piyade kuvvetiniz olamaz. ... Ve bu durum, bütün nüfusu, ya soylulardan ya da yoksul köylülerden oluşan Fransa, İtalya ve, diğer bazı ülkelerde görülür. ... O kadar ki, bu ülkeler, piyade birlikleri için İsviçreli ve benzeri ülkelerden ücretli askerler kullanmak zorunda kalırlar; işte bunun için bu uluslarda nüfus kalabalıktır, ama askerleri azdır." *(The Reign of Henry VII, Verbatim reprint from Kennet's England*, ed. 1719, Lond. 1870, s. 308.)

lır. “Toprak sahipleri ile çiftçiler” diyor Dr. Hunter, “burada elele çalışıyorlar. Kulübeye eklenecek birkaç *acre*, emekçiyi, oldukça bağımsız yapar.”[7]

Halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, Reformasyon ve kilise mallarının yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik kilisesi, Reformasyon hareketi sırasında, İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastırlar ile benzeri kuruluşların kapatılması, buralarda barınanları, proletarya haline getirdi. Kilise toprakları, büyük ölçüde, [sayfa 737] açgözlü saray gözdelerine bağışlandı ya da spekülatör çiftliklerle yurttaşlara yok pahasına satıldı; bunlar da, kuşaklar boyu burada oturan küçük kiracıları, *en masse** sürüp çıkartarak, toprakları birleştirdiler. Yoksul halkın kilise aşârının bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına, sessiz sedasız elkondu.[8] Kraliçe Elizabeth ülkede yaptığı bir geziden sonra, “*pauper ubique jacet*** diye bağırmıştı. Saltanatının 43. yılında, ulus, yoksul vergisini yürürlüğe koyarak dilenciliği resmen kabul etmek zorunda kaldı. “Bu yasayı kaleme alanların buna bir neden göstermekten utandıkları anlaşılıyor; çünkü (geleneksel uygulamanın tersine) herhangi bir gerekçe gösterilmemiş.”[9] Charles I’in 16. yılında bu yasanın (böl. 4) devamlı olduğu ilân edildi ve 1834 yılında yasaya yeni ve daha sert bir biçim verildi.[10] Reformasyon hareketinin bu yakın sonuçları, çok uzun

* Yığın halinde. -ç.

** “Her yer dilenciyle dolu.” -ç.

7 Dr. Hunter, *l.c.*, s. 134. “Eski yasalarda tahsis edilen toprak miktarı, tarım emekçilerini küçük çiftçiler haline getirebilecek miktardan çok daha fazla kabul edilebilir.” (George Roberts, *The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries*, Lond. 1856, s. 184-185.)

8 “Yoksulların ondalıklarından pay alma hakkı, eski yasaların hükümleriyle kurulmuştur.” (Titckett, *l.c.*, vol. II, a. 804-805.)

9 William Cobbett, A History of the Protestant Reformation, § 471.

10 Protestanlik “ruhu” diğer şeyler yanında şu olaylardan da anlaşılabilir, Güney İngiltere’de bazı büyük toprak sahipleri ile hali-vakti yerinde çiftçiler kafa kafaya verip, Elizabeth zamanında çıkan yoksullar yasasının doğru yorumu konusunda on tane soru hazırlarlar. Ve hazırladıkları bu soruları, görüşünü almak üzere zamanın ünlü hukukçusu (daha sonra James I devrinde yargıçlık yapan) Sergeant Snigge’ye sunarlar. Soru 9: Bölgenin bazı zengin çiftçileri, bu yasanın (Elizabeth’in 43. yasasının) yürütülmesindeki bütün güçlüklerden kaçınmayı sağlayabilecek akıllıca bir plan hazırladılar. Bunların önerisine göre bölgede bir hapisane yapılacak ve civara bir duyuruda bulunarak, bu bölgedeki yoksullardan yararlanmak isteyen çiftçilerin, belli bir günde kapalı zarfla bir teklif vererek, bunları bizden almak için en düşük fiyatı bildirecekler; bu hapis-aneye kapatılmak istemeyenlerin yardımdan yararlandırılmaması yetkisi bu kurula ait olacak. Bu planı önerenler, çevredeki kontluklarda, çalışmaya niyeti olmayan, bir çiftlik ya da gemi almaya maddi olanakları elvermeyen ve böylece çalışmadan yaşamak isteyen kimselerin, bölgemize çok avantajlı önerilerde bulunacakları kanısındadırlar. Eğer yoksullardan herhangi birisi karşı tarafın himayesi altında iken bu dünyadan göçerse, günahı-vebali o tarafın boynuna olacaktır. Çünkü, bölgemiz, bu yoksullara karşı görevini yerine getirmiş bulunacaktır. Bununla birlikte, yasanın bize bu tür basiretli bir önlem alma yetkisi vermeyeceği kaygısı içindeyiz, ancak, bu kontluk ile sınırdaşımız B kontluğunun freeholders [mülk sahibi -ç.] kilise yardım kurullarına, yoksulları hapsetmek ve çalıştırmak ve bunu reddeden bir kimseye kilise yardımını kesmek hakkını veren bir yasa önerisinde bulunmaları için temsilcilerine talimat vermek konusunda bize seve seve katılacaklardır. Bu önlemlerin, sıkıntı içinde bulunan kimseleri yardım

süreli [sayfa 738] olanlar değildi. Kilisenin mülk sahibi oluşu, toprak mülkiyetinin geleneksel düzenine bir nevi kutsal dayanak sağlıyordu. Bunun yıkılmasıyla, bu düzenin savunulması ve ayakta tutulması da artık olanaksız hale geliyordu.[11]

17. yüzyılın son on yılında bile, küçük toprak sahibi bağımsız köylüler sınıfı, çiftçiler sınıfından daha kalabalıktı. Cromwell'in kuvvetinin belkemiğini bunlar oluşturuyordu ve hatta Macaulay'ın itiraflarına göre, bunlar, sarhoş taşra beyleri ile bunların uşaklarına ve efendilerinin başlarından savdıkları metreslerle evlenmek durumunda olan köy papazlarına oranla, çok daha dürüst bir tutum içindeydiler. 1750 yıllarında bu küçük toprak sahibi köylüler, ortadan kalktılar[12] ve gene 18. yüzyılın son on yılında, tarım emekçilerinin ortak topraklarla olan ilişkileri de sona erdi. Tarımsal devrimin salt ekonomik nedenlerini burada bir yana bırakıyoruz. Biz, yalnızca kullanılan zor ve şiddet yöntemlerini ele alıyoruz.

Stuartların restorasyonundan sonra, toprak sahipleri, Kıta Avrupasının her yerinde, herhangi yasal bir formalite olmaksızın, bir gasp hareketini kitabına uydurarak gerçekleştirdiler. Feodal toprak ayrıcalığını kaldırdılar, yani devlete olan bütün yükümlülüklerinden kurtuldular; devlet "zararı"nı, köylülerle diğer halk kitlelerine yüklenen vergilerle "telâfi ettiler"; yalnızca feodal bir hakka sahip bulundukları mülk-ler üzerinde modern özel mülkiyet haklarını korudular ve ensonu, İngiliz tarım emekçileri üzerinde tıpkı Tatar Boris Godunov'un fermanlarının Rus köylüsü üzerinde yaptığı etkiye eş bir etki yaratan şu *mutatis* [sayfa 739] *mutandis** yerleşme yasalarını çıkarttılar.

istemekten ve kiliseye yük olmaktan kurtaracağını umuyoruz. (R. Blakey, *The History of Political Literature from the Earliest Times*, Lond. 1855, vol. II, s. 84. 85.) İskoçya'da köleliğin kaldırılması, İngiltere'den birkaç yüzyıl sonra oldu. 1698'de Saltoun kontu Fleteher, İskoç parlamentosunda şöyle bağırıyordu: "İskoçya'daki dilenci sayısının 200.000'den az olmadığı hesaplanıyor. İlke olarak bir cumhuriyetçi olan ben, tek çare olarak eski serflik statüsünün yeniden getirilmesini, kendi geçimlerini sağlamaktan aciz olan herkesin köle haline sokulmasını öneriyorum." Eden, *l.c.*, Book I, ch. I, s. 60-61'de diyor ki: "Bağımlı köylülerin azalması, zorunlu olarak, yoksulluğun başladığı çağ olmuştur. Manüfaktür ve ticaret, bizim ulusal yoksullarımızın ana ve babalarıdır." Eden de, ilke olarak cumhuriyetçi olan İskoçyalımız gibi şurada yanılıyor: serfliğin ortadan kaldırılması değil, tarım emekçisinin toprak mülkiyetinin kaldırılması, onu, proleter ve sonunda da dilenci haline getirmiştir. Mülksüzleştirmenin başka şekilde uygulandığı Fransa'da, 1566 tarihli Moulins yasası ve 1656 buyruğu, İngiltere'deki yoksullar yasasına tekabül eder.

[11] Protestan ortodoksluğun merkezi olan Oxford Üniversitesi eski ekonomi politik profesörü Rogers bile, *History of Agriculture* adlı yapıtının önsözünde, Reformasyonun halk kitlelerinin yoksullaşmasına yolaçtığı olgusu üzerinde durur.

[12] A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart., on the High Price of Provisions, By a Suffolk Gentleman, Ipswich 1795, s. 4. Büyük çiftlikler sisteminin fanatik savunucusu ve Inquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions, London 1773, s. 139, adlı yapıtın yazarı bile şöyle diyor: "En fazla bizim küçük toprak sahiplerimizin, bu ulusun bağımsızlığını gerçekten ayakta tutan bu insanların kaybolup gitmelerine acınırım; bunların topraklarının, şimdi, küçük çifçilere kiraya veren tekelci lordların ellerinde toplanmasını görmekten üzüntü duyuyorum; bu küçük çiftçiler öyle koşullar altında kiracılık ederler ki, yapılan en ufak bir kötülüğün hesabını vermekle yükümlü emir kulları gibidirler."

* Gerekli değişiklikler yapılmış olarak. -ç.

"*Glorious Revolution*" ("şanlı devrim"), Orange Prensi William ile birlikte, iktidara, artı-değere elkoyan toprakbeyleri ile kapitalistleri getirmiş oldu.[13] Yeni devri, devlet toprakları üzerinde şimdiye kadar daha alçakgönüllü bir şekilde uygulanan hırsızlığı, büyük yağmalar biçimine sokarak, resmen açmış oldular. Bu mülkler, ona buna dağıtıldı, gülünç fiyatlarla satıldı ya da düpedüz gaspedilerek özel mülklere katıldı.[14] Bütün bunlar en ufak bir yasal formalite gözetilmeksizin yapıldı. Böyle bir hile ile ele geçirilen devlet krallık toprakları, kiliseye ait toprakların yağma edilmesiyle birlikte, cumhuriyetçi devrim sırasında tekrar kaybedilmediği ölçüde, İngiliz oligarşisinin bugünkü görkemli malikânelerinin esasını oluşturur.[15] Burjuva kapitalistler, bütün bu yapılanları, serbest ticaretin getirilmesi, modern tarımın, egemenlik alanını büyük çiftlik sistemleri üzerinde genişletmesi ve kendilerine daima elaltında bulunan serbest tarım proletaryası sağlaması açısından hoşnutlukla seyrediyor ve destekliyorlardı. Ayrıca bu yeni toprak sahibi aristokrasi, yeni *bankocracy*'nin, yumurtadan yeni çıkmış *haute finance** çevrelerinin ve o sırada koruyucu gümrüklere dayanan büyük manüfaktür sahiplerinin doğal müttefiğiydi. İngiliz burjuvazisi, tıpkı İsveç burjuvazisinin, bunun tam tersi bir işlemle ekonomik müttefikleri olan köylülerle elele vererek, krallık topraklarının oligarşinin elinden zorla kurtarılmasında krallara yardımcı olması gibi, kendi çıkarına tam bir akıllılıkla hareket etmişti. Bütün bunlar, [sayfa 740] 1604'ten beri Charles X ve Charles XI zamanında olmuştu.

Komünal mülkiyet –yukarda ele aldığımız devlet mülkiyetinden daima farklı olarak– feodalizm örtüsü altında da yaşamış bulunan eski bir Cermen kuruluşu idi. Genellikle ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesiyle birlikte ortaya çıkan bu komünal mülkiyetin gaspı olayı, 15. yüzyılın sonunda başlayıp 16. yüzyıla doğru uzanmaktadır. Ama o zamanlar, bu süreç, yasakoyucunun yüzelli yıl boyunca umutsuzca savaşım verdiği bireysel şiddet hareketleriyle sürdürüldü. 18. yüzyılın bu konuda getirdiği ilerleme şurada kendini gösteriyordu ki, şimdi, büyük çiftçiler kendilerine özgü bazı yöntemleri kullanmakla birlikte,[16]

[13] Bu burjuva kahramanın özel ahlâki niteliği konusunda, diğer şeyler yanında, bir fikir verebilir: "İrlanda'da 1691 yılında Leydi Orkney'e yapılan büyük toprak bağışları, kralın sevgisinin ve leydinin etkisinin açık bir belirtisidir. ... Leydi Orkney'in değerli hizmetleri, herhalde, foeda labiorum ministeria [dudakların iğrenç hizmeti -ç.] olmalıdır." (British Museum'da *Sloane Manuscript Collection*, n° 4224. , Elyazmasının başlığı: *The character and behaviour of King William, Sunderland, etc., as represented in Original Letters to the Dvke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon, etc*.. Bu belgeler ilginç şeylerle doludur.)

[14] "Kraliyet emlakının, kısmen satışla, kısmen hediye olarak, yasaya uymayacak biçimde elden çıkarılması, İngiltere tarihinde rezaletlerle dolu bir sayfa ... ulusa karşı işlenmiş büyük bir sahtekarlıktır." (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, s. 129, 130.) [İngiltere'nin bugünkü büyük toprak sahiplerinin buraları nasıl ele geçirdiklerinin ayrıntıları için bakınız: [N. H. Evans,] *Our Old Nobility. By Noblesse Oblige,* London 1879. - *F.E.*]

[15] Örneğin, son kolu Lord John Russell olan Bedford düklüğü konusunda E. Burke'nin yazdığı "Tomtit of Liberalism" ["Liberalizmin Çalıkuşu" -ç.] başlıklı taşlamayı okuyunuz.

* Yüksek finans. -ç.

yasanın kendisi, halka ait toprakların yağmalanmasında bir araç halini almıştı. Yağmanın, Parlamento aracılığı ile yapılan şekli, ortak toprakların çevrilmesi konusunda yasalar, bir başka deyişle, toprakbeylerinin, halka ait toprakları özel mülkiyetlerine geçirmelerini, yani halkı mülksüzleştirmelerini sağlayan kararnamelerdir. Sir F. M. Eden, bir yandan komünal mülkiyeti, feodal beylerin yerlerine geçen büyük toprakbey-lerinin özel mülkleri olarak göstermeye çalışırken, öte yandan da, bu "ortak toprakların çevrilmesi için Parlamentonun genel bir yasa" çıkarmasını (böylece, buraların özel mülkiyete dönüştürülmesi için bir parlamento *coup d'etat*'sına* gerek görmüş oluyor) ve ayrıca yasakoyucudan mülksüzleştirilen yoksullara tazminat verilmesini isteyerek, kendi kurnazca iddiasını çürütmüş oluyordu.[17]

Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere dayanan kiracı çiftçilerin, yani toprak sahibinin keyfine bağlı hizmetkârlar topluluğunun alması, devlet emlâkının yağma edilmesinin yanısıra, komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri[18] ya da tüccar çiftlikleri[19] adı [sayfa 741] verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nüfusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere "serbest kalmasına" özellikle yardımcı oldu.

Ne var ki, 18. yüzyıl, ulusal zenginlik ile halkın yoksulluğu arasındaki özdeşliği, henüz 19. yüzyılda olduğu kadar bütünüyle kavrayamamıştı. Bunun için, o zamanın iktisat yazınında en ateşli tartışma, "ortak toprakların çevrilmesi" konusunda yapılıyordu. Önümde bulunan bir yığın malzeme arasından, o zamanın durumunu çok iyi aydınlatacak birkaç örnek vereceğim. Örneğin, öfkeye kapılan birisi şöyle yazıyor: "Hertfordshire'ın bazı bölgelerinde, ortalama 50-150 *acre* büyüklüğünde 24 çiftlik, üç çiftlik içersinde eriyip gitmiştir."[20] "Northamptonshire ve Leicestershire'da ortak toprakların çevrilmesi çok geniş ölçüde yer almış, böylece ortaya çıkan, yeni lordlukların çoğu, eskiden 1.500 *acre*'ı sürülen toprakların şimdi ancak 50 *acre*'ı sürülebildiği için, otlak halini almıştır. Eski evlerle, ahırlar ve tavlaların yıkıntıları", buralarda oturanlardan kalan tek izlerdir. "Bazı açık köylerdeki yüzlerce ev ve aile, şimdi seki-

[16] "Çiftçiler, kulübelerde oturanlara, çiftlik ya da kümes hayvanı beslerlerse, bunlara bakmak için ambardan yern çalarlar bahanesiyle, kendileriyle çocukları dışında canlı hayvan bulundurmaya izin vermezler; bunlar, ayrıca, kulübede oturanlar ne kadar yoksul olurlarsa o kadar çalışkan olur derler, ama bence, asıl gerçek, çiftiçilerin kamuya ait topraklar üzerinde bütün hakları ellerinde bulundurmak istemeleridir." (*A Political Inquiry into the Consequence of Enclosing Waste Lands*, London 1785, s. 75.)

[17] Eden, *l.c.*, önsöz.

[18] "Capital farms." (Two letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a person in business, London 1767, s. 19, 20.)

[19] "Merchant-farms." (*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Privisions*, London 1767, s. 111, not.) Adsız yayınlanan bu mükemmel yapıtın yazarı Rev. Nathaniel Forster'dir.

[20] Thomas Wright, A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms, 1779, s. 2, 3.

* Hükümet darbesi. -ç.

ze, ona indi. ... Yalnızca 15-20 yıl önce etrafı çevrilen bölgelerde toprak sahipleri, buralar açık tarlalar halindeyken bulunan çiftliklere göre pek az kalmıştır. Daha önce, 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve mülk sahibinin elinde bulunan, etrafi çevrilmiş büyük bir toprak parçasını, 4-5 zengin hayvan yetiştiricisinin gasbetmesi olağan şeylerdendir. Böylece burada yaşayan ailelerin hepsi, gene geçimini buralarda sağlayan pek çok aile, yerlerinden yurtlarından atılmışlardır."[21] Çevredeki toprakbeyleri tarafından, çevrilme bahanesiyle, topraklarına katılan yalnız ekilmeyen topraklar değildi, ortaklaşa ya da topluma belli bir kira ödenerek işlenen topraklara da. elkonuyordu. "Burada sözkonusu ettiğim, açık tarlalar ile zaten ıslah edilmiş toprak-ların çevrilmesidir. Bu çevirmeleri savunan yazarlar bile, küçülen bu köylerin, çiftliklerin tekelini artırdığını, tüketim maddelerinin fiyatlarını yükselttiğini, nüfusun seyrekleşmesine yolaçtığını ... ve hatta işlenmeyen toprakların bile (şimdi yapıldığı gibi) etraflarının çevrilmesinin yoksulları geçim araçlarından yoksun bıraktığını ve [sayfa 742] yalnızca zaten büyük olan çiftliklerin genişlemesine yaradığını kabul etmektedirler."[22] Dr. Price da şöyle diyor: "Bu toprakların birkaç büyük çiftçi eline geçmesi sonucu küçük çiftçiler" (yazar, daha önce, bunları, "ailelerinin geçimini, topraktan elde ettikleri ürün, ortaklaşa besledikleri koyunlar, tavuk, domuz vb. gibi ev hayvanları yetiştirerek sağlayan ve bu nedenle, hemen hemen dışardan hiç bir geçim aracı satınalmayan, küçük mülk sahipleri ve kiracilar" olarak tanımlamıştı) "yaşamlarını başkaları için çalışarak kazanan ve gereksinmeleri olan her şeyi ancak pazardan satınalabilecek kimseler haline getirilecektir. ... Çok daha fazla zorunluluk olduğundan dolayı, belki de çok daha fazla çalışılacaktır. ... Kentler ve sanayi, daha fazla insan, iş ve barınak aramaya sürüleceği için, genişleyecektir. ... Çiftliklerin azmanlaşmasının doğal sonuçları bunlardır. Yıllardır bu ülkede zaten işlerin gidiş yönü budur."[23] Dr. Price, bu çevirme işinin etkilerini şöyle özetliyor: "Bütünüyle alındığında, alt tabakalardaki insanın durumu, her bakımdan daha kötü duruma gelmiştir. Küçük topraklar üzerinde çiftçilik yaparken, şimdi gündelikçi ve hizmetçi durumuna düşmüşlerdir; aynı zamanda, bu durumda varlıklarını sürdürmeleri de güçleşmiştir."[24] Ger-

[21] Rev. Addington, Inquiry into the Reasons for or against Enclosing Open Fields, London 1772, s. 37, 43 passim.

[22] Dr. R. Price, *l.c.*, v. II, s. 155. Forster, Addington, Kent, Price ve James Anderson'un yapıtları okunmalı ve dalkavuk MacCulloch'un *The Literature of Political Economy*, London 1845, başlıklı katoloğundaki zavallı gevezelikler ile karşılaştırılmalıdır.

[23] Price, *l.c.*, s. 147.

[24] Price, *l.c.*, s. 159. Aklımıza eski Roma geldi. "Zenginler bölünmemiş toprakların büyük bir kısmını ele geçirdiler. Bu toprakların tekrar ellerinden alınmayacağı konusunda zamanın koşullarına güvenerek, kendi topraklarına yakın yoksullara ait toprakların bazılarını sahiplerinin rızasıyla satınaldılar, bazılarını da zorla ele geçirdiier ve böylece şimdi birbirinden ayrı topraklar yerine geniş malikâneler üzerinde çiftçilik yapıyorlar. Sonra, tarım ve hayvancılık işlerinde köleleri çalıştırıyorlardı, çünkü, özgür işçiler askerlik yapmak üzere her an işten alınabilirdi. Kölelere sahip olmak kendilerine büyük kazanç sağladı; bunlar askerlikten muaf tutuldukları için rahatça

çekten de, ortak toprakların gaspı ve bununla birlikte, tarımsal devrimin tarım emekçileri üzerindeki etkisi, o kadar şiddetli olmuştur ki, Eden'e göre de, 1765-1780 yılları arasında, bunların [sayfa 743] ücretleri asgarinin altına düşmüş ve kendilerine yoksulluk yasasından resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır. Eden, bu konuda şöyle diyor: "Aldıkları ücret, yaşamın mutlak gereklerini karşılamaya bile yetmiyordu."

Şimdi de, bu toprak çevirmelerinin savunucusu ve Dr. Price'in karşısında bulunanlardan birisine kulak verelim: "Eğer insanlar açık tarlalarda emeklerini boşuboşuna harcarken görülmüyorsa, bundan, nüfusun azaldığı sonucu çıkartılmamalıdır. ... Eğer, küçük çiftçilerin, başkaları için çalışır hale dönüşmesiyle daha fazla iş yapılıyorsa, bu, ulusun" (bu ulusa, doğal olarak "dönüşenler" dahil değildir) "yararına bir şey olmalıdır. ... Bunların ortak emekleri tek bir çiftlik üzerinde birleştirildiği zaman üretim artacak, manüfaktür için daha fazla ürün bulunacak ve ulusun gelir kaynaklarından birisi olan bu işkollarında, üretilen hububat miktarıyla orantılı bir artış görülecektir."[25]

Kapitalist üretim tarzının temellerinin atılması yolunda bir zorunluluk doğar doğmaz, ekonomi politikçilerin, "kutsal mülkiyet hakkının" en utanmaz bir şekilde çiğnenmesini ve insanlara karşı girişilen en büyük şiddet hareketlerini, nasıl stoik bir gönül ferahlığı ile karşıladıklarını, hem insansever ve hem de tori olan Sir F. M. Eden göstermiştir. 15. yüzyılın son üçte-birinden başlayıp, 18. yüzyılın sonuna kadar sürüp giden ve halkın zorla mülksüzleştirilmesi olgusuyla ortaya çıkan bir dizi yağma, gasp ve sefalet, onu, yalnızca şu rahatlık verici sonuca ulaştırmıştır: "Ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki oranın saptanması gerekliydi. Bütün 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın büyük bir kısmında, 2, 3 ve hatta 4 *acre* ekilebilir toprağa karşı 1 *acre* otlak vardı. 16. yüzyılın ortalarında bu oran 2'ye karşı 2 ve sonraları, 2 *acre* otlağa 1 *acre* ekilebilir toprak olarak değişti ve ensonu, 3 *acre* otlak 1 *acre* ekilebilir toprak olmak üzere tam orantı kurulmuş oldu."

19. yüzyılda, tarım emekçisi ve komünal mülkiyet* arasındaki

çoğalabiliyor ve pek çok çocuk sahibi oluyorlardı. Böylece, güçlü kişiler, bütün serveti ele geçirdiler ve topraklar üzerinde köleler, karınca gibi kaynaştılar. Buna karşılık, İtalyanlar, yoksulluk, vergiler ve askerlik yükü altında ezildikleri için sürekli azalıyorlardı. Hatta barış geldiği zaman bile bunlar işsizliğe mahkum oldular, çünkü, toprakları zenginler ele geçirmişlerdi ve toprağı sürüp ekmek için özgür insan yerine köle kullanıyorlardı." (Appian, *Civil Wars*, I, 7.) Bu pasajda, Licinian yasalarından önceki zamana değiniliyor. Romalı pleblerin mahvını büyük ölçüde hızlandıran askerlik hizmeti, Şarlman'ın, özgür Alman köylülerini serf ve köle haline getirmede yararlandığı bellibaşlı bir araç olmuştur.

[25] [J. Arbuthnot,] *An Inquiry into the Cannexion between the Present Price of Provisions etc.,* s. 124, 129. Aynı konuda ama karşıt eğilimde bir ifade: "İşçiler kulübelerinden atılıyor ve iş aramak için kentlere gitmeye zorlanıyorlar: ama o zaman daha büyük bir ürün elde ediliyor ve böylece sermaye artmış oluyor." ([R. B. Seeley,] *The Perils of the Nation*, 2. ed.. London 1843, s. xiv.)

* Fransızca metinde: *sol cammunal* (komünal toprak). -ç.

ilişkinin anısı bile yokolup gitti. Daha yakın zamanlar için bir şey demeyelim, ama 1801 ile 1831 yılları arasında kendilerinden [sayfa 744] çalınan ve Parlamento aracılığı ile toprakbeylerinin toprakbeylerine bağışladıkları 3.511.770 acre'lık ortak toprak için kırsal nüfusa acaba bir kuruş ödenmiş midir?

Tarımsal nüfusu topraktan tümüyle yoksun bırakan en son süreç, *clearing of estates* (mülklerin temizlenmesi), yani üzerlerindeki insanların silinip süpürülmesi hareketi olmuştur. İngilizlerin uyguladığı ve buraya kadar incelenen bütün yöntemler, ensonu, bu "temizlik"te doruğuna ulaşmıştır. Daha önceki bölümde anlatılan modern koşulların yarattığı tabloda da görüldüğü gibi, ortada kendisinden kurtulu-nulacak bağımsız köylü kalmayınca, kulübelerin "temizlenmesi" başlıyordu; böylece tarım emekçileri, elleriyle ekip biçtikleri topraklar üzerinde başlarını sokacak bir yer bulamaz hale geliyorlardı. Ama biz, "clearing of estates" sözlerinin gerçek ve tam anlamını, ancak modern romancıların vaadedilmiş ülkesi İskoç yaylalarında öğrenebiliriz. Orada, bu olay, sistematik bir özellik taşımakta, çok geniş boyutlarda ve tek bir darbeyle yürütülmekte (İrlandalı beyler, bir defada birkaç köyü süpürecek kadar ileri gitmişler; İskoçya'da, Alman prenslikleri büyüklüğünde bölgeler uygulama konusu olmuştur) ve ensonu gaspedilen toprakların mülkiyet şekli ayrı bir özellik taşımaktadır.

İskoç yaylalarında oturan Keltler, herbiri yerleştikleri toprağın sahibi olan klanlar halinde örgütlenmişlerdi. Klanın temsilcisi, şefi ya, da "büyük adam"ı tıpkı İngiliz kraliçesinin, bütün ulusal toprakların yalnızca unvanından gelen sahibi olması gibi, bu mülkiyetin sözde sahibiydi. İngiliz hükümeti, bu "büyük adamlar"ın çılkardıkları iç savaşları bastırıp, ovalara yaptıkları devamlı saldırıları önleyince, bu klan şefleri, babadan kalma eşkiyalık mesleklerini gene de elden bırakmadılar, yalnızca şeklini değiştirdiler. Kendi yetkelerine dayanarak bu itibari haklarını, özel mülkiyet haklarına dönüştürdüler ve bu durum, klan halkı ile aralarında bir çatışmaya yolaçınca, kaba kuvvet kullanarak bunları yerlerinden atmaya kalkıştılar. Profesör Newman, bu konuda, "Böyle olunca, İngiltere kralı da pekâlâ uyruklarını denize dökmeye kalkışabilirdi",[26] diyor. Pretènder'in adamlarının son ayaklanmasından sonra, İskoçya'da başlayan bu hareketin ilk evreleri, Sir James Steuart[27] ile James Anderson'un[28] [sayfa 745] yazılarından izlenebilir. 18. yüzyılda peşleri bırakılmay-

[26] "A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea" (F. W. Newman, *l.c.*, s. 132.)

[27] Steuart diyor ki: "Eğer bu toprakların rantını" (bu ekonomik kategoriye, kabile reisine verilen haracı dahil ederek hataya düşüyor), "büyüklükleri ile kıyaslarsanız, çok küçük olduğu görülür. Yok eğer, buraları, beslediği insan yönünden ele alırsanız, yaylalardaki bir malikânenin, aynı değerde iyi ve verimli başka bir yere göre belki on katı insan beslediğini görürsünüz." (*l.c.*, v. I, ch. XVI, s. 104.)

[28] James Anderson, *Observations on the Means pf Exciting a Spirit of National Industry etc*., Edinburgh 1777.

an Keltlerin ülkeden göç etmeleri yasaklanmıştı; amaç, bunların zorla Glasgow'a ya da diğer manüfaktür kentlerine itilmesiydi.[29] Sutherland düşesinin 19. yüzyılda "temizlik" yapmak için uyguladığı bir yöntemi[30] örnek olarak vermek yetecektir. Ekonomi konusunda epeyce bir şeyler bilen bu düşes, yönetimin başına geçer geçmez, köklü bir çareye başvurmaya ve daha önceki benzer süreçlerle nüfusu zaten 15.000'e inen bu ülkeyi bütünüyle bir koyun otlağı haline getirmeye karar verdi. 1814'ten 1820 yılına kadar bu 15.000 kişi, aşağı yukarı 3.000 aile, sistemli olarak izlendi ve yerlerinden atıldı. Bütün köyleri yıkıldı, yakıldı, tarlaları otlağa çevrildi. İngiliz askerleri, bu sürgün hareketini desteklediler ve bunlarla çatışmaya giriştiler. Kulübesinden çıkmak istemeyen bir ihtiyar kadın, külübenin alevleri arasında yanarak öldü. Böylece bu güzel hanfendi, ta eski zamanlardan beri klana ait bulunan 794.000 *acre* toprağa elkoymuş oldu. Aile başına 2 *acre* olmak üzere deniz kıyısında 6.000 *acre* kadar toprağı, sürgün ettiği bu kimselere tahsis etti. Şimdiye kadar bu 6.000 *acre* toprak [sayfa 746] bomboş duruyor ve sahiplerine hiç bir gelir getirmiyordu. Asıl kalpli düşes, aslında bu toprakları acre başına ortalama 2,5 şiline, yüzyıllardır kendi ailesi için kanlarını döken klan halkına kiralayacak kadar ileri gitmişti. Çalınan klan topraklarının tümü, 29 büyük koyun çiftliğine bölündü ve çoğu İngiltere'den getirilmiş çiftlik uşakları olan birer ailenin yönetimine verildi. 1835 yılında, 15.000 İskoçyalı Keltin yerini 131.000 koyun almıştı. Yerlilerin artıkları kıyıya sürüldüler ve balık avlayarak yaşamaya çalıştılar. Ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı-karada yarı-suda yaşayan, ama bununla birlikte, ancak yarıyarıya yaşayan amfibiler olup çıktılar.[31]

[29] 1860'ta mülküzleştirilen insanlar, yalan yanlış bahanelerle zorla Kanada'ya .gönderildiler. Bazıları dağlara ve çevre adalara kaçtılar. Peşlerine polis takıldı, bunlarla çatıştılar ve kaçtılar.

[30] Adam Smith'in yorumcularından Buchanan, "İskoç yaylalarında, diyor, eski toprak mülkiyeti düzeni her gün zorla değiştiriliyor. ... Toprakbeyi, miras yoluyla toprağı işleyen kiracılara" (bu kategori burada yanlış kullanılıyor) "aldırmaksızın toprağını en yüksek kirayı verene kiralıyor ve o da eğer islahatçı bir kimse ise derhal yeni bir tarım sistemini benimsiyor. Eskiden küçük kiracılar ya da tarım emekçileri ile kaplı bulunan toprağın üzerinde şimdi verdiği ürünle orantılı sayıda insan yaşıyor, ama yeni ve geliştirilmiş tarım sistemi ve artmış bulunan rant nedeniyle, en az giderle en fazla ürün kaldırılıyor: ve bu anlayış içersinde, işe yaramayan işçilere yol verildiği için nüfus, toprağın besleyeceği değil çalıştırılabileceği miktara indirgenmiş oluyor. ... Mal ve mülkten yoksun hale gelen çiftçiler, geçimlerini çevre kentlerde ararlar" vb.. (David Buchanan, *Observations on etc., A. Smith's Wealth of Nations,* Edinburgh 1814. vol. IV. s. 144.) "İskoç soyluları, ailelerin ellerinden mallarını ve mülklerini, yabanıl otların kökünü kazırmış gibi aldılar, köylere ve köylülere, vahşi hayvanların sıkıştırdığı Kızılderililerin, intikam almak için kaplanlarla dolu ormanlara satdırması gibi saldırdılar. İnsan, bir koyun postu ya da etiyle trampa edildi ve bazan daha da ucuza gitti. ... Çin'in kuzey eyaletlerine saldıran Moğolların, buradaki yerli halkı yoketmek ve toprağı otlak haline getirmek için danışma kurulu toplamaları, bundan daha mı kötüydü? Bu tasarıyı birçok İskoçyalı yüce toprak sahibi kendi ülkelerinde kendi yurttaşlarına karşı uygulamıştır." (George Ensor, *An Inquiry Concerning the Population of Nations,* Lond. 1818, s. 215, 216.)

[31] Şimdiki Sutherland Düşesi, *Tom Amcanın Kulübesi* yazarı Mrs. Beecher Stone'u, Amerika Cumhuriyetindeki zenci kölelere karşı sevgisini göstermek için –her "soylu" İngiliz kalbinin köle sahipleri için çarptığı iç savaş sırasında, kendisi gibi bütün aristokratlar ile birlikte bu sevgiyi büyük bir titizlikle unutmuştu– Londra'da büyük bir debdebe ile ağırlarken, ben, *New York*

Ama kahraman Keltler, klanın “büyük adamlar”ı için, çok sevdikleri romantik ve dağlık ülkelerinin kefaretini daha da acı bir şekilde ödemek zorunda kaldılar. Kızarttıkları balıkların kokusu büyük adamların burunlarına kadar geldi. Ve bunlar bir kâr kokusunu da birlikte almış olacaklar ki, deniz kıyısını Londra’nın büyük balık tüccarlarına kiraladılar. Keltler ikinci kez yerlerinden sürülüp atıldılar.[32]

Ama ensonu, koyun otlaklarının bir kısmı geyik parkları haline getirildi. İngiltere’de gerçek anlamıyla orman bulunmadığını herkes bilir. Büyüklerin parklarındaki geyikler, Londra belediye meclisi üyesi gibi şişko, ağırbaşlı, evcil hayvanlardır. İskoçya, bunun için, bu “soylu tutkunun” son sığınağıdır. 1848 yılında Somers, “İskoçya yaylalarında” diyordu, “yeni ormanlar, mantar gibi çıkıyor. Burada, Gaick’in bu yanında işte yeni Glanfeshire ormanı ve orada, öte yanında yeni Ardverikie ormanı. Aynı çizgi üzerinde Black Mount’u görürsünüz, yeni yaratılan uçsuz bucaksız bir kır. Doğudan batıya, –Aberdeen yörelerinden Oban kayalıklarına kadar– yanyana dizilmiş bir ormanlar dizisi; yaylaların öbür tarafında ise, yeni, Loch Arcahaig, Glengarry, [sayfa 747] Glenmoriston vb. ormanları. Küçük çiftçi topluluklarının oturdukları vadilerde koyun yetiştirilmeye başlandı ve bunlar da, daha taşlık ve verimsiz topraklarda geçimlerini sağlamak üzere bu vadilerden sürüldüler. Şimdi koyunların yerini geyikler almakta ve küçük kiracılar ellerindeki bir avuç varlıklarını da yitirerek, daha da verimsiz topraklara sürülmekte ve kapkara bir sefalete düşmektedirler. Geyik ormanları[33] ile insanlar yanyana yaşayamazlar. İkisinden birisinin çekip gitmesi gerekir. Geçen, yirmibeş yılda olduğu gibi, önümüzdeki yirmibeş yılda da ormanların sayısı ve genişliği artarsa, Keltler, doğdukları topraklar üzerinde yokolup gideceklerdir. ... Buradaki mülk sahiplerinin bazıları için bu hareket bir tutku ve spor sevgisi sonucu iken, ... daha pratik görüşlü diğerleri için bu geyik yetiştirme işi yalnızca kâr amacıyla yapılmakta. Şurası bir gerçektir ki, ormanlarla kaplı bir sıradağlar dizisi, sahibi için, otlaktan çok daha kârlıdır. ... Geyik ormanı arayan bir avcı, bu işin o denli heveslisidir ki, kesesini boşaltmaya daima hazırdır. ... Bu yüksek yaylalar halkının çektiği ıstırap, Norman krallarının izlediği politikanın verdiği acıdan daha az acılı değildir. Geyik sürüleri gitgide daha büyük bölgelere yayılırken, insanlar günden güne daha daralan bir çember içersine sıkıştırıldılar. ... Halkın

Tribune’de Sutherland’lı köleler üzerine bazı gerçekleri dile getirmiştim. (Carey, *The Slav Trade*, Philadelphia 1853, s. 203, adlı yapıtında bu yazıdan parçalar almıştır.) Yazımı bir İskoç gazetesi de yayınladı ve gazete ile Sutherland’lı dalkavuklar arasında hoş bir polemiğe yolaçtı.

[32] Bu balık ticaretinin ilginç ayrıntıları Mr. David Urquhart’ın “Portfolio, New Series” adlı yazısında bulunabilir. – Nassau W. Senior’ün ölümünden sonra yayınlanan ve yukarda alıntılar yaptığımız yapıtında, “Sutherlandshire’da olup bitenlerin, insanların tanık oldukları en yararlı temizlik” olduğunu söylüyor. (*l.c.*, [s. 282].)

[33] İskoçya’daki “*deer forests*”ta (geyik ormanları) tek bir ağaç yoktur. Çıplak yamaçlardan önce koyunlar sürülüp çıkartılmış sonra yerlerine geyikler getirilmiş ve buralara “*deer forest*” denilmiştir. Buralarda, ne ağaçlandırma, ne de gerçek orman yetiştirilmesi diye bir şey vardır.

özgürlüğü birer birer yokedildi, baskı her gün biraz daha arttı. ... Büyük mülk sahiplerinin kesin bir ilke ve tarımsal bir zorunluluk olarak izledikleri, halkın temizlenmesi ve dağıtılması hareketi, tıpkı Amerikan ya da Avustralya bozkırlarında ağaç ve çalıların temizlenmesine benzer; ve bu işlem sessiz sedasız ve tam bir gerçek iş uygulaması gibi sürüp gitmekte..."[34] [sayfa 748]

[34] Robert Somers, *Letters from the Highlands: or the Famine of 1847*, London 1848, s. 12-28 passim, Bu mektuplar ilk kez The Times'ta yayınlandı, İngiliz iktisatçıları, Keltler arasında 1847 yılındaki açlığı, doğal olarak, bunların aşırı nüfusa sahip olmaları ile açıkladılar. Bunlar, daima, "yiyecek stokları üzerinde bir baskı yaratıyorlardı" "Malikânelerin temizlenmesi" ya da, Almanca adıyla "*Bauernlegen*" denilen iş, özellikle Otuz Yıl Savaşından sonra Almanya'da görüldü ve daha 1790 yılında Kursachsen'de köylü ayaklanmalarına yolaçtı. Özellikle Almanya'nın doğusunda yaygındı. Prusya eyaletlerinin çoğunda Frederick II, ilk kez köylülere mülkiyet hakkı sağladı. Silezya'nın ele geçirilmesinden sonra, büyük toprakbeylerine kulübeleri, samanlıkları vb. yeniden yapma, köylülere hayvan ve araç sağlama yükümlülüğünü yükledi. Ordusu için askere, hazinesi için vergi yükümlüsüne gereksinmesi vardı. Kaldı ki, Frederick'in maliye sistemi ve despotluk, bürokrasi ve feodalizm karması yönetiminde köylülerin sürdürdükleri tatlı yaşam, Frederick'in kaynaklarından Mirabeau'dan alınan şu satırlardan anlaşılabilir: "Le lin fait done une des grandes richesses du cultivateur dans le Nord de L'Allemagne. Malheureusement pour l'espèce humaine, ce n'est qu'une ressource contre la misére, et non un moyen de bine-être. Les impôts directs, les corvées, les servittides de tout genre, écrasent le cultivateur allemand, qui paie encore des impôts indirects dans tout ce qu'il achète ... et pour comble de ruine, il n'ose pas vendre ses productions où et comme il le veut; il n'ose pas acheter ce dont il a besoin aux marchands qui pourraient le lui livrer au meilleur prix. Toutes ces causes le ruinent insensiblement, et il se trouverait hors d'état de payer les impôts directs à l'èchéance sans la filerie; elle lui offre une ressource, en occupant utilement sa femme, ses enfants, ses servants, ses valets, et lui-même; mais quelle pénible vie, même aidée de ce secours! En été, il travaille comme un forçat au labourage et à la récolte; il couche à 9 heures et se lève à deux, pour suffire aux travaux; en hiver il devrait réparer ses forces par un plus grand repos; mais il manquera de grains pour le pain et les semailles, s'il se defait des denrées qu'il faudrait vendre pour payer les impôts. Il faut donc filer pour suppléer à ce vide ... il faut y apporter la plus grande assiduité. Aussi le paysan se couche-t-il en hiver à rninuit, une heure et se lève à cinq ou six; ou bien il se couche à neuf, et se lève à deux, et cela tous les jours de sa vie, si ce n'est le dimanche. Ces excès de veille et de travail usent la nature humaine, et de là vien qu'hommes et femmes vieillissent beaucoup plutôt dans les campagnes que dans les villes." ("Keten, öyleyse Almanya'nın kuzeyindeki ekicinin büyük zenginliklerinden birini oluşturur. İnsan dini için, ne yazık ki, bu bir gönenç aracı değil, yalnızca sefalete karşı bir dayanaktır. Dolaysız vergiler, angaryalar, her türlü bağımlılıklar, satınaldığı her şey için bir de dolaylı vergi ödeyen Alman ekicisinin ezip suyunu çıkarır ... ve, yıkımı tamamlamak için, ürünlerini istediği yerde ve istediği gibi satmaya cesaret edemez; gereksinme duyduğu şeyi, kendisine en iyi fiyatla verebilecek satıcılardan almaya cesaret edemez. Bütün bu nedenler, onu, yavaş yavaş kemirir, ve urgancılık olmasaydı, ödemesi gerektiğinde, dolaysız vergileri bile ödeyemezdi; bu iş, karısını, çocuklarını, hizmetçilerini, uşaklarını ve kendini yararlı bir biçimde kullanarak, ona bir dayanak sağlar: ama, bu dayanaklarla desteklense de ne güç bir yaşam! Yazın, çiftlik ve hasatta, bir kürek mahkümu gibi çalışır; işlerle başedebilmek için, dokuzda yatar, ikide kalkar: kışın, daha büyük bir dinlenme ile güçlerini toplayacaktır; ama eğer vergileri ödemek için satması gerekecek zahireyi elden çıkarırsa, ekmek ve ekim için buğday sıkıntısı çekecektir. Öyleyse bu boşluğu doldurmak için urgan örmek gerek; ve eşyanın doğası, bu işi kazançsız kıldığından, işe hiç ara vermeden devam etmek gerek. Bundan ötürü köylü, kışın gece yarısı, saat birde yatar, ve beşte ya da altıda kalkar; ya da dokuzda yatıp ikide kalkar, ve eğer pazarlar sayılmazsa, bu, ömür boyu böyle gider. Bu aşırı-uykusuzluk ve aşırı-çalışma, insan doğasını yıpratır, ve bunun sonucu erkekler ve kadınlar, kırlarda, kentlerde olduğundan çok daha çabuk yaşlanırlar." (Mirabeau, *l.c.*, t. III, s. 212, *sqq.*)

İkinci baskıya not. – Robert Somers'in yukarıya bir pasajo aktarılan yapıtının yayınlanmasından 18 yıl sonra, 18 Nisan 1866 yılında, Profesör Leone Levi, koyun otlaklarının geyik ormanlarına çevrilmesi konusunda Society of Arts'ta bir konuşma yaptı ve İskoç yaylalarındaki çölleşmeyi anlattı. Diğer şeyler yanında şöyle diyordu: "Nüfusun boşaltılması ve

Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlâkının gaspedilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok [sayfa 749] sevimli yöntemlerinden bazılarıydı. Kapitalist tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, "özgür" ve yasadışı* proletarya sağlanmıştı. [sayfa 750]

ülkenin otlak haline getirilmesi, harcama yapmadan gelir elde etmenin en uygun yoluydu. ... Bir otlak yerine bir geyik ormanı, yaylalarda görülen en yaygın değişiklikti. Toprak sahipleri, bir zamanlar malikânelerinden insanları sürüp çıkardıkları gibi, şimdi de koyunları atıyorlar ve yeni kiracılarına kucak açıyorlardı: vahşi hayvanlar ile tüylü kuşlara. ... İnsan, Dalhousie kontunun malikânesinden çıkıp, Forfarshire'da John o'Greats'un malikânelerine kadar devamlı ormanlık araziden geçip gidebilir. ... Bu korulutların çoğunda, tilki, vahşi kedi, zerdeva, kokarca, sansar, gelincik ve Alp tavşanı çok görülür; buna karşılık, tavşan, sincap ve tarla faresi son zamanlarda kırlara göçmüşlerdir. İskoçya istatistiklerinde üstün nitelikte ve çok geniş mera olarak kayıtlı bulunan muazzam arazilerden çoğu şimdi her türlü ekim ve islaha kapatılmış ve yılın çok kısa bir süresinde birkaç kişinin spor zevkine tahsis edilmiştir." *London Economist*, 2 Haziran 1866 tarihli sayısında şöyle diyor: "Geçen hafta çıkan bir İskoç dergisinin haberleri arasında şunu okuyoruz: 'Bu yılki kira sözleşmesinin bitmesi üzerine, geçenlerde, 1.200 sterlin yıllık kira teklif edilen, Sutherlandshire'daki en güzel koyun çiftliklerinden birisi *deer forest* haline getirilecek.' Burada, modern feodalizm içgüdülerinin ... tıpkı Norman fatihlerinin ... Yeni Ormanı yaratmak için 36 köyü yerlebir etmeleri kadar iyi işlediğini görüyoruz. ... Tam iki milyon acre arazi. ... İskoçya'nın en verimli topraklarından bazıları da içersine alarak ... bomboş yatıyor. Glen Tilt'in doğal çayırları, Perth ülkesinin en besleyici otlakları arasındaydı. Ben Aulder geyik ormanları, uçsuz bucaksız Badenach bölgesinin en güzel otlağıydı; Karadağ ormanının bir kesimi İskoç karakoyunu için en mükemmel meraydı. İskocya'da yalnız spor amacı için boş bırakılan topraklar konusunda bir fikir vermek için, buranın, tüm Perth kontluğundan daha geniş bir alanı kapsadığını söylemek yeterlidir. Ben Aulder ormanının kaynakları, bu zoraki yıkımla uğranılan kayıplar konusunda bir fikir verebilir. İskoçya'nın eski orman bölgesinin onüçte-birinden fazla olmadığı halde, bu arazi 15.000'den fazla koyunu besleyebilir ... ve gene vb. ... Bütün bu ormanlık arazi şimdi bomboş yatıyor. ... Alman Okyanusunun suları altında kalsaydı bundan beter olmazdı. ... Bu insan eliyle yaratılan çöllere, yasakoyucunun kesin müdahalesi ile bir son verilmelidir."

* Fransızca metinde: *sans feu ni lien* - yersiz yurtsuz. -ç.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM
15. YÜZYILIN SONUNDAN BAŞLAYARAK
MÜLKSÜZLEŞTİRİLENLERE KARŞI KANLI YASALAR.
ÜCRETLERİN, PARLAMENTO YASALARIYLA
DÜŞÜRÜLMEYE ZORLANMASI

FEODAL bağımlıların bağlarının çözülmesiyle ve halkın topraktan zorla uzaklaştırılmasıyla yaratılmış olan proletarya, bu "özgür" proletarya, doğmakta olan manüfaktürler tarafından aynı hızla emilemiyordu. Öte yandan, alışageldikleri yaşam tarzından birdenbire kopartılan bu insanlar, yeni durumlarının gerektirdiği disipline aynı hızla kendilerini uyduramazlardı. Bunlar, bazan eğilimlerine uyarak, ama çoğu zaman da koşulların baskısıyla, *en masse*,* dilenci, hırsız, serseri haline geldiler. Böylece, 15. yüzyılın sonuyla 16. yüzyıl boyunca bütün Batı Avrupa'da serseriliğe karşı kanlı yasalar çıkartıldı. Buçünkü işçi sınıfının ataları, zorla serseri ve dilenci haline dönüştürüldüklerinden ötürü, cezalandırılmış oluyorlardı. Yasakoyucu, bunları, [sayfa 751] "gönüllü" suçlular ola-

* Yığın halinde. -ç.

rak ele almış ve artık mevcut olmayan eski koşullar altındaki gibi çalışmaya devam etmelerini, bunların iyi niyetlerine bağlı bir şeymiş gibi görmüştü.

İngiltere'de bu yasa, Henry VII zamanında başladı.

Henry VIII, 1530. – Yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilencilere birer dilencilik belgesi verilir. Buna karşılık, sapasağlam serserilere dayak ve hapis cezası. Bir arabanın arkasına bağlanıp, bedenlerinden kan akana kadar kamçılanıyorlar ve sonra, doğdukları yere ya da son üç yıldır durdukları yere dönmeye ve "çalışmaya başlamaya" yemin ettiriliyorlar. Ne acı bir alay! 27 Henry VIII'de eski yasa uygulanmakla birlikte yeni maddelerle pekiştirildi. Serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklamada kamçılanma yineleniyor ve bir kulağın yarısı kesiliyordu; üçüncü tutuklamada ise, azılı bir cani ve kamu düşmanı olarak idam edilecekti.

Edward VI. – 1547'de, hükümdarlığının ilk yılında çıkartılan bir yasaya göre, çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisini tembel ve aylak bir kimse olarak ihbar edene kölelik etmeye mahküm edilecekti. Efendisi, bu köleyi, ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, yaşam boyu köleliğe mahküm edilecek ve alnına ya da sırtına S * damgası vurulacaktı; üç kez kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi satabilir, bağışlayabilir ya da kiralayabilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkışırsa, gene idam edilirdi. Sulh yargıçları ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne kızgın demirle V** harfi damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri, doğum yerini yanlış verirse, yaşamı boyunca, o yerin, orada oturanların ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve S harfi ile damgalanırdı. Herkes, serserilerin çocuklarını çırak olarak kullanma hakkına sahipti; bu, erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi. Bunlar eğer kaçacak olurlarsa, bu yaşları doldurana kadar efendilerinin [sayfa 752] köleleri haline getirilirler ve efendileri bunları diledikleri gibi zincire vurabilirler, kamçılarlar vb.. Efendiler, kölelerini kolayca tanıyabilmek ve iyice seçip emin olabilmek için, bunların boyunlarına, kollarına ya da bacaklarına demir bir bilezik takabilirler.[35] Bu yasanın son kısmı, bazı yoksul kimselerin, bunlara yiyecek-içecek ve iş sağlayabilecek bir kurum ya da kim-

* *Slave* (köle) sözcüğünün ilk harfi. -ç.

** *Vagabond* (serseri) sözcüğünün ilk harfi. -ç.

[35] *Essay on Trade etc*., 1770, yazarı şöyle diyor, "Edward VI'nin hükümdarlığı sırasında İngilizlerin büyük bir ciddiyetle, manüfaktürlerin kurulmasını ve yoksulların çalıştırılmalarını isteklendirdikleri görülüyor. Bunu, şu dikkat çekici yasadan da anlıyoruz: 'Bütün serseriler damgalanacaktır. vb..'" *l. c.*, s. 5.

se tarafından çalıştırılabileceğini öngörmektedir. Bu türden kilise köleleri, İngiltere'de, 19. yüzyılın ortalarına kadar, "devriye" adı altında devam etmiş gitmiştir.

Elizabeth, 1572. – 14 yaşından büyük belgesiz dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetlerine almadığı takdirde, bunlar adamakıllı dövülür ve sol kulakları damgalanır; suçun yinelenmesi halinde eğer 18 yaşından büyükseler ve herhangi bir kimse bunları en az iki yıl hizmetlerine almazsa, idam edilirler; ama üçüncü kez suç işlenmesi halinde bunlar, acımasızca idam edilirler. Buna benzer yasalar: 18 Elizabeth, böl. 13 ve bir diğeri 1597.[36]

James I. – Ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen herkes, hırsız ve serseri ilan edilir. Sulh yargıçları, bunları, ilk suçlarında [sayfa 753] meydanda kırbaçlatmaya ve 6 aya, ikincisinde 2 yıla kadar hapsetmeye yetkilidir. Hapisteyken de yargıcın uygun göreceği sürede ve sayıda kırbaçlanacaklardır. ... Islah olmayan ve tehlikeli hırsızların sol omuzları üzerine R* harfi damgalanacak ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılacaklardır; tekrar dilenirken yakalananlar derhal idam edileceklerdir. Bu hükümler, 18. yüzyıl başına kadar yürürlükte kalmış ve ancak 12 Anne, böl. 23'le yürürlükten kaldırılmışlardır.

17. yüzyılın ortasında Paris'te bir serseriler krallığının kurulduğu Fransa'da da, benzer yasalara raslanır. Louis XVI'nın krallığının başlangıcında bile (13 Temmuz 1777 tarihli buyrukla), 16-60 yaş arasında sağlığı yerinde olup da geçimini sağlayamayan ve bir iş tutmayan kimseler, kürek cezasına mahküm edilirdi. Charles V'in Hollanda için buyruğu (Ekim 1537), Hollanda eyalet ve kentlerinin ilk yasası (10 Mart 1614) ve Birleşik Eyaletler "Plakaat"ı (26 Haziran 1649) hep aynı nitelik-

[36] Thomas More, *Utopia*'sında [*Ütopia*, İstanbul 1964, s. 64] şöyle diyor: "Böyle doymakbilmez cimrinin biri, binlerce dönümlük yeri kuşatıveriyor. İçindeki namuslu çiftçileri evlerinden çıkarıyor: Kimini yalan-dolanla, kimini zorla, kimini de türlü yollardan tedirgin edip yerlerini satmak zorunda bırakarak. Doyuracak karınları paralarından çok fazla olan bu köylüler (tarım, fazla kol işi isteyen bir iştir çünkü) çoluk-çocukları, dulları, yetimleri, ana-babaları ve torunlarıyla yollara düşerler. Doğdukları evden, karınlarını doyuran topraktan ağlayarak uzaklaşır zavallılar ve barınacak yer bulamazlar. O zaman kapkacaklarını, pılılarını-pırtılarını yok pahasına satarlar. Onlar da bitince ne kalır yapılacak: çalmak ve Tanrı buyruğuyla asılmak. Yoksulluklarını dilencilikle sürdürmek isteyenler de çıkabilir: Onları da serseri diye yakalayıp zindana atıverirler. Oysa nedir suçları bu insanların? Çalışmaya canattıkları halde kendilerine iş verecek kimseyi bulamamak." Thomas More'un, hırsızlık yapmak zorunda bırakıldığını söylediği bu zavallı kaçaklardan, Henry VIII saltanatı sırasında, "72.000 büyük ve küçük hırsız idam edilmişti". (Holinshed, *Description of England*, vol. I, s. 186.) Elizabeth zamanında, "serseriler, sıralar halinde bağlanırdı ve yıl geçmezdi ki bunlardan üç-dörtyüzü darağacında can vermesin." (*Strype's Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign*, 2. ed., 1725, vol. 2.) Gene bu aynı Strype'e göre Somersetshire'da tek bir yılda, 40 kişi idam edilmiş, 35 hırsızın eli dağlanmış, 37 kişi kırbaçlanmış ve 183 kişi "ıslah olmaz serseri" diye kent dışına sürülmüştür. Bununla birlikte, o, yargıçların ihmali ve halkın budalaca merhameti yüzünden bu büyük mahküm sayısının, gerçek suçlu ve cani sayısının beşte-birini bile bulmadığını, İngiltere'nin diğer kontluklarının bu yönden Somersetshire'dan daha iyi olmadığı gibi bazılarının daha da beter durumda oldukları kanısındadır.

* *Rouge* (hırsız) sözcüğünün ilk harfi. -ç.

te yasalardı.

Önce zorla toprakları ellerinden alınan, evlerinden atılan ve işsiz-güçsüz serseriler haline getirilen tarımsal nüfus, işte böyle kırbaçlanarak, damgalanarak, müthiş yasalar yoluyla işkence edilerek, ücret sisteminin gerektirdiği disipline sokuluyordu.

Toplumun bir kutbunda emek koşullarının sermaye şeklinde kütleleşip yokunlaşması, öteki kutbunda ise emek-güçlerinden başka satacak şeyleri olmayan insanların toplanmış olması yetmiyordu. Hatta bunların emek-güçlerini isteyerek satma durumunda bırakılmaları da yetmiyordu. Kapitalist üretimin ilerlemesi, eğitim, gelenek ve edinilen alışkanlıklarla, bu üretim tarzının koşullarını doğa yasaları gibi apaçık görmeye yatkın bir işçi sınıfını da oluşturuyordu. Kapitalist üretim süreci, bir kez örgütlenmesini tamamladı mı, bütün direnmeleri kırar. Devamli bir nispi artı-nüfus yaratılması, emek-gücüne olan arz ve talebi ve dolayısıyla ücretleri daima sermayenin gereksinmelerine uygun bir düzeyde tutar. Ekonomik ilişkilerin sessiz baskısı, emekçinin, kapitalistin boyunduruğu altına girmesini tamamlar. Ekonomik koşuların dışında doğrudan doğruya kuvvet, kuşkusuz hâlâ kullanılır, ama ancak ayrıksın durumlarda. İşlerin olağan gittiği sıralarda, emekçi, "üretimin doğal yasalarına" terkedilebilir; yani üretimin kendi koşullarının yarattığı, güvence altına aldığı ve [sayfa 754] sürdürdüğü bir bağımlılığa, sermayeye olan bağımlılığına bırakabilir. Oysa kapitalist üretimin tarihsel oluşumu sırasında, durum, başka türlüdür. Yükseliş halindeki burjuvazi, ücretleri "düzenlemek", yani bunu artı-değer yapımına uygun sınırlar içinde tutmak, işgününü uzatmak ve emekçinin kendisini normal bir bağımlılık durumuna sokmak için, devletin gücünü daima kullanır. Bu, ilkel birikim denilen şeyin esas öğelerinden biridir.

14. yüzyılın son yarısında ortaya çıkan ücretli emekçiler sınıfı, o sırada ve onu izleyen yüzyılda, nüfusun ancak çok küçük bir kısmını oluşturuyordu ve taşrada bağımsız küçük köylü mülk sahipleri, kentlerde lonca düzeni ile güçlü bir şekilde korunuyordu. Kırda da kentte de, patron (usta, *Meister*) ile işçi, toplumsal bakımdan yanyana idi. Emeğin sermayeye bağımlılığı yalnız şekil yönündendi – yani üretim tarzı henüz özgül kapitalist niteliğini kazanmamıştı. Değişen sermaye, değişmeyen sermayeye geniş ölçüde egemendi. Bu nedenle, ücretli-emeğe duyulan gereksinme, her sermaye birikimi ile hızla ilerliyor, oysa ücretli-emek arzı daha ağır gidiyordu. Sonradan, kapitalist birikim fonuna dönüşen ulusal ürünün büyük bir kısmı, o sırada hâlâ emekçinin tüketim fonuna giriyordu.

Ücretli-emek ile ilgili yasal kurallar (daha baştan beri emekçinin sömürülmesini amaçlamış ve geliştikçe de hep ona karşı düşmanca bir tutum içinde olmuştu),[37] İngiltere'de 1349 yılında Edward III zama-

[37] "Yasakoyucu ne zaman patronlar ile işçileri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemeye

nında *Statute of Labourers** ile başlamıştır. Fransa'da 1350 tarihinde Kral John adına yayımlanan buyruk da bunun benzeridir. İngiliz ve Fransız yönetmelikleri parallel giderler ve amaçları da özdeştir. Emekçi yasalarının, işgününün zorunlu olarak uzatılmasını amaçlayan yönleri üzerinde, bu konu daha önce ele alındığı için (Onuncu Bölüm, Beşinci Kesim) durmayacağım.

Statute of Labourers, Avam Kamarasının ısrarlı istekleri üzerine çıkarılmıştır. Bir tori, saflıkla şöyle diyor: "Eskiden yoksullar, sanayi ile serveti tehdit edecek derecede *yüksek* ücretler istiyorlardı. Şimdi ise, ücretleri, sanayi ile serveti aynı derecede ve belki de bir başka biçimde daha fazla tehdit edecek derecede [sayfa 755] düşük."[38] Bir yasayla, kentler ile kırsal bölgeler için, parçabaşı ve günlük ücretlerin tarifesi saptandı. Tarım emekçileri, yıllığına kiralanacak, kentlerdekiler ise "serbest piyasa" koşullarına göre çalıştırılacaktı. Yasada belirlenenin üzerinde ücret ödenmesi hapis cezasıyla yasaklanmıştı, ama, yüksek ücret alanlar, ödeyenlerden daha şiddetli şekilde cezalandırılıyordu. Örneğin, Elizabeth'in çıraklarla ilgili yasasının 18. ve 19. bölümlerinde, yüksek ücret ödeyenlere on günlük hapis cezası öngörüldüğü halde bu ücreti alan, yirmibir gün hapis cezasına çarptırılıyordu. 1360 tarihli bir yasa, cezaları daha da artırmış ve patronlara yasal ücretler üzerinden dayak yoluyla zorla işçi çalıştırmak yetkisini vermişti. Duvarcı ustasıyla dülgerleri karşılıklı olarak bağlayan her türlü birleşmeler, sözleşmeler ve yeminler, geçersiz ilan edilmişti. Emekçiler arasındaki birleşmeler, 14. yüzyıldan başlayarak, sendikalara karşı çıkartılmış bulunan yasaların yürürlükten kaldırıldığı 1825 yılına kadar ağır bir suç sayılmıştır. 1349 tarihli emekçiler statüsü ile bunu izleyen yasaların asıl niteliğini ortaya koyan gerçek, bütün bunlarda, devlet tarafından ücretler için bir üst sınır çizildiği halde, bir alt sınır konulmamış olmasıdır.

16. yüzyılda emekçilerin durumu, bildiğimiz gibi çok daha beter olmuştu. Ücretler para olarak yükselmişti, ama bu yükseliş paranın değerinin düşmesi ve meta fiyatlarındaki artış oranında olmamıştı. Ücretler bu nedenle aslında düşmüştü. Böyle olduğu halde, ücretlerin düşük tutulması konusundaki yasalarla yürürlükte kaldığı gibi "kimsenin hizmete almak istemediği", insanların kulaklarının kesilmesine ve damgalanmasına devam edilmişti. 5 Elizabeth, böl. 3, Çıraklık Yasası ile, sulh yargıçlarına bazı ücretleri saptamak ve bunları mevsimlere ve meta fiyatlarına göre ayarlamak yetkisi verilmişti. James I, bu çalışma yönetmeliklerini, dokumacıları, iplik eğiricilerini ve her türlü işçileri kapsaya-

çalışsa, danışmanları daima patronlar oluyor." diyor A. Smith, "*L'esprit des lois, c'est la propriété.*" ["Yasaların ruhu, mülkiyettir." -ç.] diyor Linguet.

[38] *Sophisms of Free Trade. By a Barrister*, Lond. 1850, s. 206. Sonra alaycı bir şekilde ekliyor: "İşverenler hesabına müdahale etmeye daima hazırdık, şimdi çalışanlar için de bir şeyler yapamaz mıyız?"

* Emekçiler Yasası. -ç.

cak şekilde genişletti.[39] George II ise, emekçilerin [sayfa 756] manüfaktürlere karşı birleşmelerini engelleyen yasaları genişletti. Manüfaktür döneminde, par *excellence*,* kapitalist üretim tarzı, ücretlerle ilgili yönetmeliği hem işlemez ve hem de gereksiz hale getirecek derecede kuvvetlenmişti: ama egemen sınıflar, ne olur ne olmaz düşüncesiyle bu eski silahları bir yana bırakmak istemiyordu. 8 George II bile, Londra ve yöresindeki terzi kalfalarının, genel yas zamanları dışında 2 şilin 7,5 peniden fazla gündelik almalarını yasaklamış, 13 George III, böl. 68, sulh yargıçlarına, ipek dokumacılarının ücretlerini saptama yetkisi vermişti; gene 1796 yılında, sulh yargıçının ücretler konusundaki kararlarının tarım-dışı emekçiler için de geçerli olup olmadığının belirlenmesi için daha yüksek derecedeki iki yargıcın kararları gerekli görülmüştü; gene 1799 yılında, Parlamentodan çıkan bir yasa ile, İskoçyalı madencilerin ücretlerinin, Elizabeth zamanında çıkan yasa ve 1661 ve 1671 tarihli iki İskoç yasası ile düzenlenmeye devam edilmesi emredilmişti. Bu geçen zaman içinde koşulların ne denli değiştiğini, İngiliz Avam Kamarasında daha önce raslanamayan bir olay ortaya koymaktadır. 400 yılı aşan bir süre, ücretlerin kesinlikle aşamayacakları bir üst sınırla ilgili yasaların çıkarıldığı bu yerde, 1796 yılında, Whitbread, tarım emekçileri için yasal en düşük bir ücret önerisinde bulundu. Pitt buna karşı çıkmakla birlikte, "yoksulların durumunun feci" olduğunu itiraf ediyordu. Ensonu 1813 yılında, ücretlerin düzenlenmesi ile ilgili yasalar yürürlükten kaldırıldı. Kapitalistin, fabrikasını, kendi özel yasaları ile yönetmesi ve tarım emekçilerinin ücretlerinin, yoksulluk vergisi ile karşılanabilir en alt düzeyde tutulması karşısında zaten bunlar saçma ve gereksiz duruma gelmişlerdi. Patron ile işçi arasındaki sözleşmeler, bu sözleşmelerin feshi gibi konularda, iş yasalarında bulunan hükümler, sözleşmeyi bazan patrona karşı yalnızca hukuk davası açılmasını, oysa aynı durumdaki işçilerin [sayfa 757] ceza kovuşturması yapılmasını öngörmekte ve bu hükümler bugün (1873) bile yürürlükte bulunmaktadır. İşçi Sendikalarına (*Trade-Unions*) karşı barbarca yasalar, proletaryanın tehdit edici tutumu karşısında 1825'te kaldırıldı. Bunlar, gene de bütünüy-

[39] James I'in, böl. 6, 2 numaralı yasasının bir maddesinden, bazı kumaş yapımcılarının, sulh yargıcı sıfatıyla, kendi işyerlerindeki resmi ücret tarifelerini, gene kendileri saptamak yetkisine sahip bulunuyorlardı, – Almanya'da, özellikle Otuz Yıl Savaşından sonra, ücretleri düşük tutmayı amaçlayan yasalar yaygındı. "Hizmetçi ve emekçi kıtlığı, nüfusu seyrek bölgelerde mülk sahipleri için çok sıkıntı vericiydi. Bütün köylülere, bekar erkek ve kadınlara oda kiralamaları yasaklanmıştı; bekar olan ve hizmetkarlık yapmak istemeyen herkes, günlük ücretle köylüler için tohum ekmek ya da hububat alımı ve satımı gibi işlerle uğraşsalar bile, yetkili makamlara ihbar edilecek ve hapse atılacaktır. (*Imperial privileges and sanctions for Sitesia*, I, 25.) Bütün bir yüzyıl boyunca küçük Alman prenslerinin buyrukları, kendi ağır yazgılarına razı olmayan ve yasal ücretler ile yetinmeyen ahlaksız ve küstah ayaktakımından yapılan acı şikayetlerle doludur; bireysel toprak sahiplerinin, devletin saptadığı ücretten fazlasını vermeleri yasaklanmıştı. Gene de hizmet koşulları, o sırada, yüzyıl sonrasına göre daha iyiydi; Silezya'da çiftlik hizmetkarları 1652 yılında haftada iki kez et yiyorlardı, oysa yüzyılımızda bile, hizmetkarların yılda ancak üç kez et yedikleri bölgeler vardır. Ayrıca, savaş sonrası ücretler, bunu izleyen yüzyıldan daha yüksekti." (G. Freytag.)

* Üstün derecede. -ç.

le temizlenemedi. Eski yasanın bazı güzel parçaları 1859'a kadar sürdü. En sonun da, 29 Haziran 1871 tarihli bir yasa ile, işçi sendikalarının resmen tanınması yoluyla, bu tür yönetmeliğin son izlerinin de silindiği şeklinde bir adım atıldı. Ama, aynı tarihte gene parlamentonun çıkarttığı bir yasa ile (*An act to amend the criminal law relating to violence, threats and moles-tation**) eski durum, yeni bir biçim içersinde, tekrar kurulmuş oldu. Bu parlamento elçabukluğu ile, emekçilerin grev ya da lokavt sırasında yararlanabilecekleri hükümler, genel hukuk alanından çıkartılarak, yorumlanmaları, sulh yargıçları olmaları sıfatıyla bizzat fabrikatörlere bırakılan özel ceza yönetmeliği içine sokuldu. Oysa daha iki yıl önce, aynı Avam Kamarası ve aynı Mr. Gladstone, herkesçe bilinen dürüst bir tutumla, işçi sınıfına karşı bütün özel ceza yönetmeliğinin kaldırılması için bir tasarı getirmişlerdi. Ama bu tasarı, ikinci müzakere aşamasından öteye gidemedi ve ensonu toriler ile ittifak kuran "büyük liberal partinin", kendisini iktidara getiren proletaryaya karşı çıkma cesaretini bulması üzerine, bu konu da, rafa kaldırılmış oldu. Bu ihanet ile de yetinmeyen "büyük liberal parti", egemen sınıfların hizmetkârlığına daima hazır İngiliz yargıçlarına "devletin güvenliğine karşı girişilecek hareketler" için daha önce çıkarılmış yasaları bulup çıkartma ve bunları, emekçilerin kuracakları birliklere uygulama yolunu açtı. Görüldüğü gibi, İngiliz Parlamentosu, emekçilere karşı, kapitalistlerin sürekli bir sendikası davranışını utanmazca bir bencillik içersinde tam 500 yıl sürdürdükten sonra, kitlelerin baskısı altında ve istemediği halde, grevlere ve sendikalara karşı olan yasaları yürürlükten kaldırmıştır.

Devrimin ilk fırtınalı döneminde Fransız burjuvazisi, işçilerin elinden daha yeni kavuştukları dernek kurma hakkını geri alma cesaretini bulmuştur. 14 Haziran 1791 tarihli bir kararname ile, işçiler arasında kurulabilecek her türlü derneğin, "özgürlüğe ve insan hakları bildirisine karşı girişilmiş bir fiil" olduğu, [sayfa 758] 500 livre para cezası ve bir yıl süreyle yurttaşlık haklanndan yoksun bırakma ile cezalandırılacağı ilan edilmiştir.[40] Sermaye ile emek arasındaki savaşımı, devlet zoruyla, ser-

* Şiddet, tehdit ve tecavüz ile ilgili ceza yasasını değiştiren yasa. -ç.

[40] Bu yasanın I. Maddesi şöyle diyor: "L'anéantissemet de toutes espèces de corporations du même état et profession étant l'une des bases fondamentales de la constitution française, il est défendu de les rétablir de fait sous quelque prétexte et sous quelque forme que ce soit." ["Aynı iş ve meslekten yurttaşların Fransız Anayasasının ana temellerinden biri olduğundan, hangi biçim ve hangi bahane altında olursa olsun, bunları gerçekte yeniden kurmak yasaktır.] IV. Maddede şöyle der: "si ... des citoyens attachés aux mêmes professions, arts et métiers prenaient des délibérations, faisaient entre eux des conventions tendantes à refuser de concert ou à n'accorder qu'à un prix déterminé le secours de leur industrie ou de leurs travaux, les dites délibérations et conventions ... seront déclardes inconstitutionnelles, attentatoires à la liberté à la déclaration des droits de l'homme, etc."; ["Eğer ... aynı meslek, sanat ve işlere bağlı yurttaşlar, karar alır, aralarında beceri ya da çalışmalarının yardımına belirli bir fiyat verilmesini birlikte reddetmeye ya da yalnızca böyle bir fiyat verilmesine yönelen sözleşmeler yaparlarsa, sözü geçen karar ve sözleşmeler ... anayasaya karşı, özgürlük ve insan hakları sözleşmesine aykırı. vb.") olarak, yani eski tüzüklerdeki gibi, hainlik olarak ilan edilir (*Revolutions de Paris*, 1791, t. III, s. 523.)

mayeyi rahatsız etmeyecek sınırlar içinde tutmayı amaç edinen bu yasa, pek çok devrim ve hanedan değişikliğinden daha ömürlü olmuştur. Terör dönemi bile buna el sürmedi. Daha yakınlarda ceza yasasından çıkartıldı. Bu burjuva *coup d'état*'sı için gösterilen bahaneden daha karakteristiği doğrusu bulunamaz. Bu yasayla ilgili komisyonun raportörü Chapelier şöyle diyor: "Ücretlerin şimdikinden biraz daha yüksek olması ... işçilerin gerekli yaşam maddelerini sağlayamamaktan ileri gelen ve neredeyse köleliği andıran mutlak bağımlılık durumuna düşmelerini önleyecek bir düzeyde bulunması, her ne kadar kabul edilebilir ise de", işçilere, kendi çıkarları konusunda bir anlayışa ulaşma ve "neredeyse köleliği andıran mutlak bağımlılığı" hafifletebilecek ortak hareket etme olanağı verilmemelidir; çünkü buna gözyumulursa "*cidevant maitres*'inin* ve şimdiki girişimcilerinin özgürlüklerini" ihlâl ederler ve eski lonca ustalarının despotluğuna karşı bir birlik kurulması –arkasından ne gelecek dersiniz!– Fransız anayasasının kaldırdığı loncaların yeniden kurulması demek olur.[41] [sayfa 759]

* Eski ustalar. -ç.

[41] Buchez et Roux, *Histoire Parlementaire*, t. X, s. 195, *passim*.

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM
KAPİTALİST ÇİFTÇİNİN DOĞUŞU

BURAYA kadar, yasa-dışı bir proletarya sınıfının zorla yaratılmasını, onları ücretli-emekçilere dönüştüren kanlı disiplini; emeğin sömürülme derecesini artırmak suretiyle sermaye birikimini hızlandırmak için polisi harekete geçiren devletin utanç verici eylemini gördük, geriye şu soru kalıyor: peki kapitalistler nerden kaynaklandılar? Çünkü, tarımsal nüfusun mülksüzleştirilmesi, doğrudan doğruya yalnız büyük toprak sahiplerini yaratmaktadır. Bununla birlikte, çiftçilerin meydana gelişi sözkonusu olduğunda, yüzyıllarca süren bu yavaş oluşumu, biz, ancak, deyim yerindeyse, el yordamıyla izleyebiliriz. Serflerin yanısıra serbest küçük toprak sahipleri, çok farklı koşullar altında toprağa sahip bulunuyorlardı ve bu nedenle, bunların kurtuluşları, çok farklı ekonomik koşullar altında olmuştu. İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de serf olan çiftlik kahyasıydı. Durumu, eski [sayfa 760] Roma *villicus*'una benziyordu, ama

hareket alanı daha dardı. 14. yüzyılın ikinci yarısında, bunun yerini, tohumu, hayvanları ve tarım araçlarını toprakbeyinin sağladığı bir çiftiç aldı. Bunun durumu köylülerden pek farklı değildi. Yalnız daha fazla ücretli-emek sömürüyordu. Çok geçmeden bir *métayer*, bir yarıcı çiftçi halini aldı. Tarım için gerekli olan yatırımın yarısını o, öteki yarısını toprakbeyi sağlıyordu. Elde edilen ürünü sözleşme gereğince paylaşıyorlardı. Bu şekil İngiltere'de hızla ortadan kalkmış ve yerini, sermayeyi kendisi yatıran ve bunu ücretli-emekçi çalıştırarak çoğaltan, artı-ürünün bir kısmını para ya da aynî olarak toprakbe-yine kira olarak ödeyen gerçek çiftçi almıştır. 15. yüzyıl boyunca, bağımsız köylü ile çiftlik emekçisi, hem kendisi için ve hem de ücret karşılığı çalışarak kendi emekleriyle zenginleştikleri sürece, çiftçinin durumu da, üretim alanı da, aynı derecede orta halli idi. 15. yüzyılın son otuz yılında başlayıp neredeyse (son on yıl dışında) bütün 16. yüzyıl boyunca devam eden tarımsal devrim, kırsal nüfusun yoksullaşması ölçüsünde onu da zenginleştirdi.[42]

Ortak toprakların gaspı, elindeki hayvan sürülerini büyük ölçüde çoğaltmasını sağladığı gibi, toprağın işlenmesi için neredeyse hiç masraf etmeksizin gübre elde etmesini de kolaylaştırdı. Buna, 16. yüzyılda çok önemli bir öğe daha eklendi. O sırada çiftlikler için kira sözleşmeleri çok uzun süreli, çoğu 99 yıllık oluyordu. Değerli madenlerin, dolayısıyla paranın değerinde gitgide artan ölçülerde düşüş, çiftçilere altın meyveler sağlıyordu. Yukarda tartışılan öteki durumlar dışında, bu, ücretlerin düşmesi sonucunu veriyordu. Bu ücretlerin bir kısmı, şimdi çiftliğin kârlarına ekleniyordu. Hububat, yün, et, kısacası tarımsal ürün fiyatlarındaki sürekli artış, fazladan hiç bir çaba harcamaksızın çiftçinin para-sermayesini çoğaltıyor, oysa ödediği kira (paranın eski değeri üzerinden hesaplandığı için) aslında küçülmüş bulunuyordu.[43] [sayfa 761]

[42] Harrison, Description of England adlı yapıtında şöyle diyor: "Belki de dört sterlinlik eski kira, sözleşmenin sonuna doğru kırk sterline yükseldiği halde, eğer altı-yedi yıllık kira alacağı, elli ya da yüz sterlin olmazsa, çiftçi kazancının çok az olduğunu düşünürdü."

[43] 16. yüzyılda paranın değerinden kaybetmesinin, toplumun farklı sınıfları üzerindeki etkisi konusunda bkz: *A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days, By W. S., Gentleman*, (London 1581). Bu yapıtın diyolog biçiminde oluşu, uzun süre, onun, Shakespeare'e ait olduğu kanısını yarattı ve hatta 1751 yılında onun adıyla yayınlandı. Bu yapıtın yazarı William Stafford'dur. Bir yerinde şövalye şöyle hüküm yürütür: gece yarısı, saat birde yatar, ve beşte ya da altıda kalkar; ya da dokuzda yatıp ikide kalkar, ve eğer pazarlar sayılmazsa, bu, ömür boyu böyle gider. Bu aşırı-uykusuzluk ve aşırı-çalışma, insan doğasını yıpratır, ve bunun sonucu erkekler ve kadınlar, kırlarda, kentlerde olduğundan çok daha çabuk yaşlanırlar." (Mirabeau, *l.c.*, t. III, s. 212, *sqq.*)

"Şövalye: Siz benim komşularım, çiftçi, siz Bay Tuhafiyeci, siz iyi kalpli Fıçıcı, diğer zanaatçılarla birlikte kendinizi çok iyi geçindirebilirsiniz. Çünkü her beyin fiyatı eskisine göre ne kadar pahalanmışsa, siz de sattığınız malların ve işinizin fiyatını o kadar yükseltiyorsunuz. Ama bizim satacak bir şeyimiz yok ki fiyatını yükseltelim ve satınalacağımız şeylerin fiyatlarını böylece karşılayabilelim." Bir başka yerde şövalye, doktora sorar: "Rica ederim, siz kimleri kastettiniz; ve özellikle bundan kaybı olmayacak kimlerdir sizce? Doktor: Benim kastettiklerim alım-satımla geçimini sağlayanlar, çünkü onlar pahalı aldıklarını zaten gene pahalı satarlar. Şövalye: Size göre bundan sonra kazançlı çıkacaklar kimlerdir? Doktor: Eski fiyatla çiftlik tutan herkes, çünkü bunlar kiraya göre para öderler, yeni fiyat üzerinden satarlar; yani ektikleri toprağa az para

Böylece bu çiftçiler, hem emekçilerin ve hem de toprakbeylerinin sırtından zenginleştiler. İşte bu yüzden, İngiltere'de, 16. Yüzyılın sonunda, günün koşullarına göre zengin bir kapitalist çiftçiler sınıfının bulunmasına şaşmamak gerekir.[44] [sayfa 762]

ödedikleri halde, yetiştirdikleri her şeyi pahalı satarlar. Şövalye: Peki öyleyse, bu adamların kazançlarından daha fazla kayba uğrayanlar kimlerdir?. Doktor: Bütün soylular, beyzadeler, az bir kirayla ya da yardımla geçinenler, çiftçilik yapmayanlar, alım-satımla uğraşmayan herkes."

[44] Fransa'da, ortaçağ başlarında feodal bey yerine vergi ve kira toplayan kahyalar ve bu işi yöneten régisseur'ler çok geçmeden baskı, hile ve aldatmacayla, *homme d'affaires* [işadamları -ç.] oldular ve kendilerini kapitalist diye satmaya başladılar. Bu yöneticiler (régisseurs) bazan kendileri de soylulardandı. Örneğin: "C'est li compte que messire Jacques de Thoraisse, chevalier chastelain sor Besançon rent ès-seigneur tenant les comptes à Dijon pour monseigneur le duc et comte de Bourgoigne, des rentes appartenant à la dite chastellenie, depuis le XXV'eme jour de décembre MCCCLIX jusqu'au XXVIII'eme jour de décembre MCCCLX." (Alexis Monteil, *Traité de Matdriaux Manuscrits etc.,* s. 234, 245.) Burada da görüldüğü gibi, toplumsal yaşamın bütün alanlarında aslan payı daima aracıya düşmektedir. Ekonomik alanda, örneğin, bankerler, borsa spekülatörleri, tüccarlar, satıcılar işin kaymağın alırlar; hukuk alanında avukat, müşterileri yolar; politikada temsilci, oy verenden daha önemli, bakan da hükümdardan, dinde ise Tanrıyı, "Resulü" geri plana ittiği gibi, onu da, iyi bir çoban ile koyunları arasında aracılık etmesi kaçınılmaz olan rahipler bir köşeye atmışlardır. İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da, büyük feodal malikâneler, sayısız küçük işletmelere bölünmüş ve bu iş, halkın çok daha zararına olarak gerçekleştirilmiştir. 14. yüzyıl boyunca çiflikler ya da *terriers*'ler ortaya çıkmıştır. Bunların sayısı sürekli artmıtır. 100.000'i çok aşmıştır. Bunlar, ürünün 1/12'si ile 1/5'i arasında değişen miktarını nakdi ya da aynî rant olarak ödüyorlardı. Bu çiftlikler, malikânenin değerine ve büyüklüğüne göre *fief, sub-fief*, [=zeamet, tımar -ç.] idiler ve çoğu ancak birkaç *acre*'lık toprağı kapsıyordu. Ama bu çiftçilerin, toprak üzerinde oturan kimseler üzerinde bir dereceye kadar yargı hakkı vardı; bu da dört dereceliydi. Tarım kesimindeki nüfusun bütün bu küçük despotlar altında nasıl ezildiği anlaşılabilir. Monteil, bir zamanlar, Fransa'da 160.000 yargıç bulunduğunu söylüyor, oysa bugün, sulh mahkemeleri dahil 4.000 mahkeme yetmektedir.

OTUZUNCU BÖLÜM
TARIMSAL DEVRİMİN SANAYİ ÜZERİNDEKİ TEPKİSİ. SANAYİ SERMAYESİ İÇİN İÇ PAZARIN YARATILMASI

TARIMSAL nüfusun sürekli ve ardarda gelen mülksüzleştirilmeleri ve bulundukları yerlerden sürülmeleri olayı, gördüğümüz gibi, kentlerdeki sanayie, lonca kuruluşlarından tamamen bağımsız ve loncaların koyduğu engellerin bulunmadığı bir proletarya kitlesi sağlamıştı; ve bu mutlu durum, ihtiyar A. Anderson'u (James Anderson ile karıştırılmasın), *History of Commerce* adlı yapıtında ortaya koyduğu üzere, Tanrının bu işte doğrudan eli bulunduğuna inandırmıştı. İlkel birikimin bu öğesi üzerinde bir an için tekrar durmamız gerekiyor. Bağımsız ve kendine yeterli köylülerin seyrekleşmesi, Geoffroy Saint Hilaire'in, göksel maddelerin bir yerde yoğunlaşmasını bir başka yerdeki seyrekleşme ile açıklaması gibi, yalnız sanayi proletaryasının bir yerde toplanması sonucunu doğurmakla kalmamıştı.[45] Üzerinde çalışanların [sayfa 763] sayısında

[45] *Nations de Philosophie Naturelle*, Paris 1838, adlı yapıtında.

bir azalma olduğu halde, toprak, eskisi kadar ve hatta daha fazla ürün veriyordu; çünkü toprak mülkiyeti koşullarındaki devrimle birlikte, işleme yöntemleri gelişmiş, elbirliği ve üretim araçlarının yoğunlaşma derecesi artmış, tarım ücretli emekçileri daha sıkı[46] bir biçimde çalıştırıldığı gibi, kendileri için işledikleri tarlaların alanı gitgide daralmıştı. Bu nedenle, tarımsal nüfusun bir kısmının serbest hale getirilmesiyle bunların daha önceki beslenme araçları da serbest hale gelmişti. Şimdi bunlar, değişen sermayenin maddi öğelerine dönüştürülmüştü. Mülksüzleştirilen ve yerlerinden atılan köylü, değeri, yeni efendisinden, sanayi kapitalistinden, ücret biçiminde satınalmak zorundaydı. Geçim araçları için söylenenler, yerli tarıma dayalı sanayi hammaddeleri için de geçerlidir. Bunlar, değişen sermayenin bir öğesine dönüştürüldüler. Örneğin, diyelim Frederick II zamanında hepsi de keten eğiren Westphalia'lı köylülerden bir kısmı zorla mülksüzleştirildi ve topraklarından atıldı, kalan öteki kısmı büyük çiftliklerde gündelikçi haline geldi. Aynı zamanda da bu "serbest bırakılan" insanların şimdi çalışmakta oldukları büyük keten ipliği eğirme ve dokuma yerleri yükseliyordu. Ketenin görünüşü tıpkı eskisi gibidir. Tek bir dokusu bile değişmemiştir, ama içine şimdi yeni bir toplumsal ruh sızmıştır. Artık o, manüfaktür sahibine ait değişmeyen sermayenin bir kısmıdır. Eskiden onu eliyle yetiştiren ve ailesi içersinde eğiren çok sayıda küçük üretici arasında bölünmüş bulunan keten, şimdi, kendi hesabına onu başkalarına eğirten ve dokutan tek bir kapitalistin elinde toplanmıştır. Eskiden keten ipliği eğirmede harcanan fazladan emek, bir yığın köylü ailesinin fazladan geliri halinde gerçekleşir, ya da, diyelim Frederick II zamanında, *pour le roi de Prusse** vergi halini alırdı. Şimdi ise bu emek, birkaç kapitalistin, kârı olur. Eskiden bütün ülke yüzeyine dağılmış bulunan iğler ile çıkrıklar, şimdi, emekçiler ve hammadde ile birlikte, bir kaç büyük iş barakasında toplanmıştır. Ve iğler, çıkrıklar, hammadde, şimdi, iplikçiler ile dokumacılar için bağımsız birer varlık olan araçlar olmaktan çıkıp, bunlar üzerinde egemenlik kurmaya ve onlardan karşılığı ödenmemiş emeği emmeye yarayan araçlar halini alırlar.[47] Büyük manüfaktürler ve büyük çiftliklere [sayfa 764] bir gözatan insan, bunların, birçok küçük üretim merkezlerinin biraraya getirilmesiyle oluşturulduğunu ve sayısız küçük bağımsız üreticilerin mülksüzleştirilmesi ile vücuda getirildiğini farkedemez. Gene de halkın sezgisi yanılmamıştı. Devrimin aslanı Mirabeau zamanında, büyük manüfaktürlere, hâlâ, tıpkı bizim tek bir tarla haline getilimiş birçok tarla için dediğimiz gibi, biraraya getirilmiş işlikler, birleşik manüfaktür-

* Prusya kralı için. -ç.

[46] Sir James Steuart'ın üzerinde önemle durduğu bir nokta.

[47] Kapitalist diyor ki: "Je permettrai, que vous ayez l'honneur de me servir, à condition que vous me dennez le peu qui vous reste pour la peine que je prends de vous commander." ["Sizce emretmek için çektiğim zahmete karşılık, elinizde kalan az şeyi de vermeniz koşuluyla, bana hizmet etmek şerefine ulaşmaya izin veririm."] (J. J. Rousseau, *Discour sur L'Economie Politique*, [Genève 1756, s. 70].)

ler, *manufactures réunies* deniyordu. Mirabeau şöyle diyor: "Biz yalnızca, içinde yüzlerce insanın bir müdürün emrinde çalıştığı ve genellikle *manufactures réunies* denilen büyük manüfaktürlere önem veriyoruz. Çok sayıda işçinin ayrı ayrı ve kendi hesabına çalıştıkları yerler neredeyse hiç dikkate alınmıyor ve diğerlerinden çok ayrı tutuluyor. Bu, büyük bir hatadır, çünkü yalnız bu ikinci tür yerler ulusal gönencin gerçekten önemli kaynaklarıdır. ... Geniş işlikler (*manufactures réunie*) bir-iki girişimciyi büyük zenginliğe kavuşturacak, ama işçiler kendilerine az ya da çok ücret ödenen gündelikçiler olarak kalacaklar ve girişimin başarısından herhangi bir pay alamayacaklardır. Buna karşılık, ayrılmış işliklerde (*manufacture séparée*) kimse zengin olmayacak, ama pek çok işçi rahatlıkla geçinecektir; tutumlular ile çalışkanlar küçük bir sermaye biriktirebilecekler, doğum, hastalık, kendileri ya da yakınları için küçük bir miktar ayırabileceklerdir. Tutumlu ve çalışkan işçilerin sayıları artacaktır, çünkü bunlar, iyi hareket etmeyi ve çalışmayı, gelecek için herhangi bir önem taşımayan ve yalnız insanı günden güne biraz daha iyi yaşayabilecek hale getiren küçük ücret artışlarını değil, durumlarını esaslı bir şekilde düzeltecek bir yol olarak göreceklerdir. ... Geniş işlikleri, işçilere kendi kazançları için günü gününe ücret ödeyen birkaç kişinin girişimleri, bu özel kişilere gönenç sağlayabilir, ama bunlar, hiç bir zaman hükümetlerin dikkatine layık birer hedef olmayacaklardır. Çoğu kez küçük tarım faaliyetlerini de birlikte yürüten ayrılmış işlikler, tek serbest çalışma yerleridir."[48] Tarımsal nüfusun bir kısmının mülksüzleştirilmesi ve yerlerinden [sayfa 765] atılmaları, sanayi sermayesi için, yalnız, emekçilerle, bunların geçim araçlarını ve emek maddesini serbest hale getirmekle kalmaz, bir iç pazar da yaratmış olur.

Gerçekten de, küçük köylüleri ücretli emekçiye, bunların geçim ve emek araçlarını, sermayenin maddi öğelerine dönüştüren olaylar, aynı zamanda, bu sermaye için bir iç pazar da yaratır. Eskiden köylü ailesi, geçim araçlarını ve hammaddeleri kendisi üretir ve bunların çoğunu gene kendisi tüketirdi. Oysa şimdi bu hammaddeler ve geçim araçları, meta halini almıştır; büyük çiftçi bunları satar, pazarını manüfaktürlerde bulur. İplik, keten bezi, kaba yünlü eşyalar –her köylü ailesinin, hammaddesini kolayca bulabileceği ve kendi kullanımı için eğirip dokuyabileceği bu gibi şeyler– şimdi artık manüfaktür malına dönüşmüş ve kırsal bölgeler de, sürüm pazarları olmuştur. Dağınık zanaatçıların şimdiye kadar kendi hesabına çalışan küçük üreticiler içersinde buldukları çok dağınık müşteriler, şimdi, sanayi sermayesinin sağladığı tek bir büyük pazar içersinde yoğunlaşmıştır.[49] Böylece, kendi kendilerine

[48] Mirabeau, *l.c.*, t. III, s. 20-109 *passim*. Mirabeau'nun, ayrı işyerlerini, "birleşik" olanlara göre daha ekonomik ve verimli saymasının ve bu ikincileri, hükümetin özeni ile yetiştirilen yapay yabancı bitkilere benzetmesinin nedeni, o sırada Kıta manüfaktürünün büyük kısmının durumları ile açıklanabilir.

[49] "Yirmi libre yünün, diğer işler arasında, kendi el emekleriyle, bir emekçi ailesinin yıllık

yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile, kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, manüfaktürle tarımın birbirinden ayrılması süreci elele gitmiş oluyor. Ve ancak, kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, bir ülkenin iç pazarına kapitalist üretim tarzının gerektirdiği genişliği ve sürekliliği kazandırabilirdi. Gene de gerçek manüfaktür dönemi, bu dönüşümü, kökten ve bütünüyle gerçekleştirmeyi başaramamıştır. Gerçek anlamda, manüfaktürün, ulusal üretim alanının ancak bir kısmını ele geçirebildiği ve sonal temel olarak, daima, kentlerdeki elzanaatı ile kırsal bölgelerdeki ev sanayiine dayandığı anımsanacaktır. Eğer manüfaktür, bunları, bir biçimde, belli bir kolda ve noktada yoketmişse, hammaddenin belli bir yere kadar işlenmesine olan gereksinmesi nedeniyle, bunları bir başka yerde ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle manüfaktür, yardımcı bir çalışma olarak toprağını işlemekle birlikte, sınai faaliyeti asıl iş edinen ve bu ürettiği şeyleri ya doğrudan ya da [sayfa 766] tüccarlar aracılığı ile manüfaktürlere satan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturmuştur. İşte bu, İngiliz tarihini inceleyenleri başlangıçta şaşırtan bir olgunun, başlıca olmamakla birlikte, nedenlerinden bir tanesidir. 15. yüzyılın son üçte-birinden sonra kırsal bölgelerde kapitalist çiftliğin yaygın hale gelmesi ve köylülerin gitgide yokolmaları konusunda, belirli aralıklarla devamlı şikayetler görülür. Öte yandan, sayıları azalmış ve daima daha kötü durumda olmakla birlikte, bu köylü tarımına yeniden raslanır.[50] Bunun başlıca nedeni şudur: İngiltere birbirini izleyen dönemlerde bir zaman başlıca tahıl üreticisi, bir başka zaman hayvan yetiştiricisi durumundadır ve buna bağlı olarak köylü tarım işletmelerinin genişliğinde dalgalanmalar olmuştur. Ancak büyük sanayi, ve sonunda, makine ile, kapitalist tarımın sürekli temelini atar, tarımsal nüfusun pek büyük çoğunluğunu köklü bir şekilde mülksüzleştirir ve kırsal ev sanayiinin köklerini –iplikçilik ve dokumacılık– kazır, tarım ile kırsal ev sanayiinin ayrılmasını tamamlar.[51] Böylece de, ilkin, sanayi

giyecek eşyası haline getirildiğini düşünelim, bu, hiç bir sorun yaratmaz; ama bunu pazara getirin, fabrikaya gönderin, oradan aracıya ve satıcıya aktarın, önünüze dağ gibi ticari işlemler ve malın değerinin yirmi katına ulaşan nominal bir sermaye çıkar. ... Böylece, işçi sınıfı, sefil bir fabrika ahalisini, asalak bir esnaf takımını ve hayali bir ticaret, para ve maliye sistemini yaşatmak zorundadır." (David Urquhart, *l.c.*, s. 120.)

[50] Cromwell'in zamanı bir istisnadır. Cumhuriyetin devamınca, her sınıftan İngiliz halk kitleleri, Tudorların zamanında düşmüş oldukları perişan durumdan kurtulmuşlardır.

[51] Tuckett, modern yünlü dokuma sanayiinin, makinenin kullanılmaya başlaması üzerine, asıl manüfaktürden ve kırsal yerlerde yürütülen ev sanayilerinden doğup geliştiğini biliyor. (Tuckett, *l.c.*, v. I, s. 139-144.) "Saban, boyunduruk, tanrıların icadı ve kahramanların meslekleriydi: dokuma tezgahı, iğ, çıkrık, daha az soylu ana-babadan mı gelir? Çıkrığı sabandan, iği boyunduruktan ayırıyorsunuz ve fabrikaları, yoksul yurtlarını, kredileri, bunalımları yaratıyor, iki düşman ulus elde ediyorsunuz: biri çiftçi, diğeri tüccar." (David Urquhart, *l.c.*, s. 122.) Ama şimdi de bir Carey çıkıyor ve İngiltere'yi, diğer bütün ülkeleri yalnız birer tarım ulusu ve kendisini de onların fabrikatörü haline getirmek istediği için haklı olarak suçluyor. Türkiye'nin bu şekilde mahvedildiğini öne sürüyor, çünkü bu ülkede, "toprağın sahibi ve onu işleyerilere, İngiltere, saban ile dokuma tezgâhının, çekiç ile süngünün doğal ittifakını kurarak kendilerini güçlendirmeye izin vermemiştir". (*The Slave Trade*, s. 125.) Ona göre, İngiliz çıkarlarının serbest ticaret propagandasını bu ülkede yapmakla, Türkiye'nin iflasında başrolü oynayanlardan birisi

sermayesi için, bütün iç pazarı ele geçirir.[52] [sayfa 767]

de Urquhart'ın ta kendisidir. İşin en hoş yanı da, büyük bir Rus hayranı olan Carey'in, bu ayrılma sürecine engel olmak için bu ayrılmayı hızlandıran himaye sistemini savunmasıdır.

[52] Mill, Rogers, Geldwin Smith, Fawcett, vb. gibi insansever İngiliz iktisatçıları, John Birght ve Ortakları gibi liberal fabrikatörler, Tanrının, Habil'i ne yaptığını Kabil'e sorması gibi, İngiliz toprak aristokrasisine soruyorlar: Bizim binlerce *freeholder*'lerimiz [mülk sahipleri -ç.] nereye gitti? Öyleyse siz kendiniz nereden çıkıp geldiniz? Bu *freeholder*'lerin yokolup gitmesinden. Sorularınıza niçin şöyle devam etmiyorsunuz: Bağımsız dokumacılar, iplikçiler, zanaatçılar nereye gittiler?

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM
SANAYİCİ KAPİTALİSTİN DOĞUŞU

SANAYİCİ[53] kapitalistin doğuşu, çiftçinin doğuğu gibi yavaş yavaş yürüyen bir süreçle olmamıştır. Kuşkusuz, pek çok küçük lonca ustası, daha da fazla bağımsız küçük zanaatçı ve hatta ücretli-emekçi, küçük kapitalist haline gelmiş ve (ücretli-emeği, gitgide artan ölçüde sömürerek ve dolayısıyla birikim sağlayarak) tam kapitalist olup çıkmışlardır. Kapitalist üretimin çocukluk döneminde, işler, çoğu kez ortaçağ kentlerinin çocukluk dönemindekileri andırır, ki buralarda, kaçan serflerden hangisinin usta, hangisinin uşak olacağı sorunu çoğu zaman kaçış tarihlerine göre çözümlenirdi. Ne var ki, bu yöntemin kaplumbağa adımları, 15. yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yarattığı yeni dünya pazarlarının gereklerine hiç de uygun düşmüyordu. Ama ortaçağlardan [sayfa 768]

[53] Burada, sanayici, tarımcıya karşıt olarak kullanılmıştır. "Kategorik" anlamda çiftçi, bir fabrikatör kadar sanayici kapitalisttir.

çok farklı ekonomik, toplumsal biçimlerde olgunlaşan ve kapitalist üretim tarzı döneminden önce *quand même** sermaye sayılan birbirinden tamamen farklı iki sermaye şekli devralınmışı – tefeci sermaye ve tüccar sermayesi.

”Bugün, toplumun tüm serveti önce kapitalistin eline geçer ... toprak sahibine rantı öder, emekçilere ücretlerini, vergisini ve ondalığını verir ve yıllık emek ürününün büyük, aslında en büyük ve durmadan çoğalan kısmını kendisine alıkoyar. Kapitalistin, bugün, ona bu mülkiyet üzerinde hak tanıyan herhangi bir yasa olmadığı halde, toplumun bütün servetinin ilk elden sahibi olduğu söylenebilir ... bu değişmeye, sermaye üzerinden faiz alınması neden olmuştur ... ve bütün Avrupa'daki yasakoyucuların, bunu, örneğin tefeciliğe karşı çıkartılan yasalar gibi yasalarla önlemeye çalışmaları epeyce merak edilmeye değer bir şeydir. ... Kapitalistin bütün ülkenin serveti üzerindeki kudreti, mülkiyet hakkında tam bir değişikliktir ve bu hangi yasayla ya da yasalar dizisi ile sağlanmıştır?”[54] Yazarımızın, devrimlerin yasalarla yapılmadığını anımsaması gerekirdi.

Tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen para-sermayenin, sanayi sermayesine dönüşmesi, kırsal yerlerde feodal hukuk düzeni, kentlerde lonca örgütleri ile önlenmişti.[55] Bu engeller, feodal toplumun çözülmesi, kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi ve kısmen topraklarından atılması ile ortadan kalkmıştır. Yeni manüfaktürler, kıyı limanlarında ya da içerlerde eski belediyeler ile bunların lonca düzeninin denetiminden uzak yerlerde kurulmuştu. Bu nedenle, İngiltere'de eski ayrıcalıklı kentler *(corporate towns),* bu yeni sanayi fidanlıklarına karşı şiddetli bir savaşıma girişmişlerdir.

Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adalarının ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrika'nın, karaderi ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin bellibaşlı adımlarıydı. Bunu, [sayfa 769] savaş alanı bütün yeryuvarlağı olan, Avrupalı ulusların ticaret savaşı izler. Bu savaş, Hollanda'nın İspanya'ya karşı başkaldırmasıyla başlar, İngiltere'de jakobenlere karşı savaşta dev boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı afyon savaşı ile hâlâ sürer gider.

İlkel birikimin farklı önemli anları, şimdi, azçok bir tarih sırasıyla, özellikle, İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere üzerinde dağılmış bulunuyor. Bunlar 17. yüzyılın sonunda, İngiltere'de, sömürge-

* Gene de. -ç.

[54] *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted,* Lond. 1832, s. 98-99. Bu yazarı belirtilmeyen yapıtın sahibi: Th. Hodgskin.

[55] Daha 1794 yılında, Leeds'in küçük kumaş yapımcıları, her tüccarın bir fabrikatör olmasını yasaklayan bir yasa çıkartılması için bir dilekçe vermek üzere Parlamentoya bir heyet göndermişlerdi. (Dr. Aikin, *l.c.*.)

lerin, kamu borçlarını, modern vergi ve himaye sistemlerini kapsayan sistematik bir bütün meydana getirirler. Bu yöntemler, bazan, örneğin sömürge sisteminde olduğu gibi kaba kuvvete dayanırlar. Ama hepsi de, feodal üretim tarzının, kapitalist tarza dönüşüm sürecini yapay bir biçimde hızlandırmak ve bu geçişi kısaltmak için, devlet gücünü, toplumun bu örgütlenmiş kuvvetini kullanırlar. Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendisi, bir ekonomik güçtür.

Hıristiyanlık konusunda uzman W. Howitt, hıristiyan sömürgecilik sistemi hakkında şöyle diyor: "Hıristiyan denilen bu soyun, dünyanın dörtbir yanında boyunduruklan altına alabildikleri halklara karşı gösterdikleri vahşet ve zulmün bir benzerine, hiç bir çağda, ne kadar yabanıl, ne kadar kaba ve ne kadar merhametsiz ve utanmaz olursa olsun, başka hiç bir soyda raslanamaz."[56] Hollanda sömürge yönetiminin tarihi –Hollanda 17. yüzyılın başta gelen kapitalist ulusuydu– "en görülmemiş türden ihanetlerin, rüşvetlerin, kırımların ve bayağılıkların tarihidir".[57] Bunların, Cava'da köle olarak kullanmak üzere giriştikleri insan hırsızlığından daha karakteristik bir şey olamaz. Bu amaçla insan hırsızları yetiştiriliyordu. Hırsız, tercüman ve satıcı, bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler de, başlıca satıcılarıydı. Kaçırılan genç insanlar, köle vapurlarına gönderilecek duruma gelinceye kadar, Celebes'deki gizli zindanlara atılıyordu. Resmi bir raporda şunlar yazılı: "Örneğin Macassar'ın bu kenti, gözü doymaz bir hırsın ve zalimliğin kurbanı olan ve ailelerinden zorla koparılan, zincire vurulmuş talihsiz insanların doldurduğu birbirinden [sayfa 770] korkunç, gizli zindanlarla doludur." Malaka'yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekizli valiyi satınalmışlar-dı. Vali, bunları, 1641 yılında kente soktu. İhanetinin fiyatı olan 21.875 sterlini ödemekten kurtulmak için Hollandalılar hemen vali konağına gidip adamı öldürdüler. Adımlarını attıkları bu yeri kurutup, insandan yoksun hale getirdiler. Cava'nın bir eyaleti Bancuvangi'de 1750 yılında nüfus 80.000'in üzerinde iken, 1811'de 8.000'e indi. Tatlı ticaret!

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, herkesin bildiği gibi, Hindistan'ın politik yönetiminin yanısıra, çay ticaretinin bütün tekelini, genellikle Çin'le olan ticareti ve Avrupa ile yapılan mal taşıma tekelini de ele geçirmişti. Ama, Hindistan ile adalar arasındaki kıyı ticareti ve Hindistan'ın iç ticareti, şirketin yüksek memurlarının tekelinde idi. Tuz, afyon, hint biberi ve diğer ticaret mallarının tekeli, bitmez tükenmez servet kaynağıydı. Fiyatları bu memurların kendileri saptıyor ve zavallı Hintlileri dile-

[56] William Howitt, *Colonization and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies,* London 1838, s. 9. Kölelere karşı davranış konusunda iyi bir deneme olan şu yapıt vardır: Charles Comte, *Traité de la Législation*, 3. éd., Bruxelles 1837. Burjuvazinin kendi tasavvuruna göre dünyaya dilediği gibi şekil verebildiği yerlerde, kendisini ve emekçiyi ne duruma soktuğunu görmek için bu konunun ayrıntıları ile incelenmesi gerekir.

[57] Bu adamın müteveffa vali yardımcısı Thomes Stamford Raffles, *The History of Jawa,* Lond. 1817. [v. II, s. cxc, cxci].

dikleri gibi soyuyorlardı. Genel vali bile bu özel ticarete katılıyordu. Koruduğu kimseler, öyle koşullarla sözleşmeler yapıyorlardı ki, simyacıdan daha kurnazcasına hiç yoktan altın elde ediyorlardı. Büyük servetler bir gün içinde mantar gibi yerden bitiyor, ilkel birikim tek kuruş yatırmaksızın sürüp gidiyordu. Warren Hastings'in yargılanması böyle örneklerle doludur. İşte bir tanesi. Hindistan'ın afyon bölgelerinden çok uzak bir yere resmi bir görevle gitmek üzere olan Sullivan adinda birisine afyon üzerine bir sözleşme sağlanmıştı. Sullivan, sözleşmesini, Binn adında birisine 40.000 sterline sattı; Binn de aynı gün 60.000'e sattı ve sözleşmeyi yerine getiren en son alıcı, bütün bunlardan sonra büyük bir kazanç sağladığını söyledi. Parlamentoya sunulan listelerden birisine göre, 1757-1766 yılları arasında Şirket ve memurları, Hintlilerden hediye olarak 6.000.000 sterlin almışlardır. 1769-1770 arasında İngilizler bütün pirinçleri satınaldılar ve çok yüksek fiyatların altında satmaya yanaşmayarak yapay bir kıtlık yaratmayı başardılar.[58]

Yerlilere karşı en korkunç davranılan yerler, doğal olarak, Batı Hint Adaları gibi yalnız ihracata yönelmiş plantasyon sömürgeleri ile, Meksika ve Hindistan gibi yağma alanı haline [sayfa 771] getirilen zengin ve nüfusu kalabalık ülkelerdi. Ama gerçek anlamıyla sömürge olan ülkelerde bile, ilkel birikimin hıristiyanca niteliği kendini ortaya koymaktan geri kalmıyordu. Protestanlığın o asık yüzlü virtüozları, New England'lı Puritenler, 1703 yılında meclislerinin bir kararı ile, her kızılderili başı ve tutsak edilen her kızılderili için 40 sterlin ödül koydu: 1720'de kelle başına ödül 100 sterline yükseldi; 1744'te Massachusetts-Bay, belli bir kabileyi isyancı ilân edince, şu fiyatlar uygulandı: 12 yaş ve daha yukarısı erkek kafası için 100 sterlin (yeni para), erkek tutsak 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası 50 sterlin. Birkaç on yıl sonra sömürge sistemi, bu geçen sürede isyankârca alışkanlıklar edinmiş dindar hacıbabaların oğullarından öcünü aldı. İngiliz kışkırtması ve parasıyla, bunlar, kızılderili baltaları altında can verdiler. Britanya Parlamentosu, vahşi av tazılarını ve kelle kesilmesini "Tanrı ile doğanin kendilerine ihsan ettiği kolaylıklar" olarak ilân etti.

Sömürge sistemi, ticaret ile deniz ulaşımını bir limonluk gibi besleyip olgunlaştırdı. Luther'in "tekelci şirketleri", sermaye birikimi için güçlü araçlardı. Sömürgeler, tomurcuklanan manüfaktürler için pazar üzerindeki tekel aracılığı ile artan bir birikim sağladı. Avrupa dışında düpedüz talan, köleleştirme ve katillik yoluyla ele geçirilen servet, anayurda taşınarak sermayeye çevrildi. Sömürge sistemini ilk kez tam olarak geliştiren Hollanda, daha 1648 yılında ticari kudretinin tepe noktasında bulunuyordu. "Güney-doğu ve kuzey-batı Avrupa arasındaki ticaret ile Doğu Hindistan ticaretinin hemen tamamını elinde bulunduruyordu.

[58] 1866 yılında yalnız Orissa eyaletinde bir milyondan fazla Hintli açlıktan öldü. Buna karşın, gerekli yaşam maddelerini, Hint hazinelerini zenginleştirecek fiyatlarla açlıktan kıvranan halka satmak için girişimlerde bulunulmuştu.

Balıkçılığı, deniz ticaret filosu, manüfaktürleri, diğer ülkelerden çok daha ilerdeydi. Cumhuriyetin toplam sermayesi belki de geriye kalan Avrupa ülkelerinin toplamından daha önemliydi." Güliche yalnız şunu eklemeyi unutuyor: 1648 yılında Hollanda halkı, geriye kalan Avrupa ülkelerinin hepsinden daha yoksul, daha aşırı-çalışma içinde ve daha zalim bir baskı altındaydı.

Bugün sanayi üstünlüğü ticari üstünlük anlamını taşıyor. Oysa gerçek manüfaktür döneminde, sanayi üstünlüğü sağlayan, ticari üstünlüktür. Sömürge sisteminin o sırada oynadığı üstün rolün nedeni işte budur. Avrupa'nın ihtiyar tanrıları ile dirsek dirseğe kürsüde vâaz ederken, bir sabah aniden sille-tokat onları aşağı yuvarlayan "acayip tanrı", işte bu sistemdi. Artı-değer [sayfa 772] yapımını insanlığın tek ve biricik amacı ilân etmişti.

Köklerini daha ortaçağlarda Cenova ve Venedik'te bulduğumuz kamu kredisi, yani devlet borçları sistemi, manüfaktür dönemi sırasında, genellikle bütün Avrupa'yı sardı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürge sistemi, bunun için itici bir güç hizmetini gördü. Böylece de ilk kez Hollanda'da kök saldı. Kamu borçları, yani devletin yabancılaşması –bu devlet ister mutlakiyet, ister meşrutiyet ya da cum-huriyet olsun– kapitalist çağa damgasını vurdu. Ulusal zenginlik denilen şeyden, modern halkların ortak mülkiyetine gerçekten giren kısmı, bunların devlet borçlarıydı.[59] Bunun zorunlu sonucu olarak, bir ulus ne kadar borçlu olursa o kadar zengin olur şeklindeki modern öğreti ortaya çıktı. Kamu kredisi, sermayenin *credo*'su* halini aldı. Ve devlet borçlanmasının doğuşu ile birlikte, devlet borçlarına olan inançsızlık, kutsal ruha karşı işlenmiş, bağışlanmayan günahın yerini alır.

Kamusal borçlanma, ilkel birikimin en güçlü kaldıraçlarından birisi halini alır. Bir büyücü değneğinin dokunması gibi, kısır paraya üreme gücünü kazandırır ve onu sermayeye çevirir; ve bunu, sanayide ve hatta tefecilikte kullanıldığında bile kaçınılmaz olan zahmet ve tehlikelerle karşı karşıya bırakmaksızın yapar. Devlet alacaklıları, aslında hiç bir şey vermemişlerdir, çünkü borç verilen meblaâ, ellerinde tıpkı nakit para gibi iş görmeye devam eder, kolayca devredilebilir devlet tahvillerine çevrilmiştir. Böylece yaratılan ve yıllık geliriyle geçinen bir aylaklar sınıfı ile, hükümet ve halk arasında aracılık eden bankerlerin aniden biriken servetlerini –ve gene, her devlet istikrazının büyük bir parçasının kendilerine gökyüzünden inen bir sermaye hizmeti sağlayan, vergi mültezimlerinin, tacirlerin ve özel manüfaktürcülerin zenginliklerini– bir yana bırakalım, devlet borçlanması, bir de, anonim şirketlerin, her türlü menkul hizmetler üzerinde yapılan işlemlerin, borsa oyunlarının,

[59] William Cobbett, İngiltere'de bütün kamu kuruluşlarının adlarının başına "*royal*" ("krallık") sıfatının konulduğuna işaret ediyor; buna karşılık olmak üzere, bir de "*national*" ("ulusal") terimi vardır.

* Amentü. -ç.

kısacası borsa kumarı ile bankokrasinin doğmasına yolaçmıştır.

Ulusal adlarla süslü büyük bankalar, başlangıçta, hükümetler yanında yeralan ve elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde, [sayfa 773] devlete borç verecek duruma gelen özel spekülatörlerin kurdukları şirketlerdi. Bu nedenle, devlet borçlarındaki birikmeyi ölçmenin en şaşmaz yolu, gelişmeleri, tam anlamıyla, 1694 yılında İngiltere Bankasının kurulmasından sonra olan bankaların hisse senetlerindeki birbirini izleyen artışlardır. İngiltere Bankası, hükümete, parasını %8'den ikraz etmekle başladı; aynı zamanda, Parlamento, kendisine, banknot şeklinde halka tekrar ikrazda bulunmak suretiyle aynı sermayeden para basma yetkisini verdi. Bu banknotları, ticari senetleri iskonto etmekte, mal üzerinden avans vermekte, değerli maden satınalmakta kullanabiliyordu. Çok geçmeden bankanın kendi bastığı bu kredi-para, İngiltere Bankasının devlete yaptığı istikrazın ve devlet adına kamu borçlarının faizlerinin ödendiği para haline geldi. Bankanın bir eliyle verdiğini öteki eliyle fazlasıyla alması da yetmiyordu; geriye alırken bile, yatırılan son şiline kadar gene ulusun ebedi alacaklısı olarak kalıyordu. Yavaş yavaş, ülkenin bütün biriktirilmiş madeni servetlerini kaçınılmaz olarak kendisine çeken bir yer ve bütün ticari kredinin çekim merkezi halini aldı. Bu bankokratlar, bankerler, rantiyeler, borsa simsarları, borsa kurtları vb. sürüsünün böyle birdenbire ortaya çıkışının, çağdaşları uzerinde ne gibi bir etki yarattığı, o zamanın yazılarında, örneğin Bolingbrok'un yazılarında görülebilir.[60]

Devlet borçları ile birlikte, çoğu kez, şu ya da bu halktaki ilkel birikim kaynaklarından birini gizliyen uluslararası bir kredi sistemi doğdu. Böylece, Venedik soygun sisteminin kötülükleri, Venedik'in çö-küşü sırasında büyük paralar ihraç ettiği Hollanda'nın sermaye servetinin gizli temellerinden birini oluşturmuştur. Hollanda ile İngiltere arasında böyle olmuştur. 18. yüzyılın başında Hollanda manüfaktürleri çok geride bırakılmıştı. Hollanda, ticarette ve sanayide ağırlığı olan bir ülke olmaktan çıkmıştı. Bu nedenle, 1701-1776 yılları arasında, özellikle büyük rakibi İngiltere başta olmak üzere dışarıya büyük miktarlarda sermaye ikraz etmek, yaptığı başlıca işlerden biri olmuştu. Bugün de, İngiltere ile Amerika arasında aynı şey olmaktadır. Bugün, Birleşik Devletler'de doğum belgesi olmaksızın ortaya çıkan sermayenin çoğu, daha dün İngiltere'de sermayeleştirilmiş [sayfa 774] çocuk kanı idi.

Devlet borçlarının, desteğini, yıllık faiz vb. ödemelerini karşılamak zorunda olan kamu gelirlerinde bulması gibi, modern vergilendirme sistemi de, ulusal istikraz sisteminin zorunlu tamamlayıcısı idi. Bu istikrazlar, devlete, vergi yükümlüleri, hemen hissetmeksizin olağanüstü harcamaları karşılamak olanağını sağlamakla birlikte, eninde sonunda vergilerin yükselmesini zorunlu kılar. Öte yandan, birbiri ardına yapılan

[60] "Tatarlar eğer Avrupa'yı bugün istilâ etselerdi, onlara bizdeki bankerlerin ne olduğunu anlatmak epey güç bir şey olurdu." Montesquieu, *Esprit des lois.* t. IV, s. 33, éd. Londres 1769.

istikrazların birikmesi sonucu vergilerde meydana gelen yükselme, hükümeti, daima, yeni olağanüstü harcamalar için yeni istikrazlara zorlar. En gerekli geçim araçlarını vergilendirme (yani böylece fiyatlarını yükselllme) ekseni çevresinde dönen modern maliyecilik, böylece, otomatik ücret artışlarının tohumunu kendi içersinde taşır. Aşırı vergilendime, bir raslantı olmaktan çok, bir ilkedir. İşte bunun için, Hollanda'da bu sistem ilk kez uygulanmaya başlandığı zaman, büyük yurtsever De Witt, *Özdeyişler*'inde, bunu, ücretli-emekçiyi, uysal, tutumlu, çalışkan ve aşırı işle yüklü hale getirmenin en iyi yolu diye göklere çıkarmıştı. Bunun, ücretli-emekçinin koşulları üzerinde yaptığı yıkıcı etkiler, burada, bizi, bunun sonucu olarak, köylülerin, zanaatçıların ve tek sözcükle bütün alt orta-sınıf unsurların zorla mülksüzleştirilmelerinden daha az ilgilendirmektedir. Bu konuda burjuva iktisatçıları arasında bile görüş ayrılığı yoktur. Sistemin mülksüzleştirme yönündeki. etkinliği, onun ayrılmaz parçalarından birisi olan himaye sistemi ile daha da artırılmıştır.

Kamusal borçlar ile buna uygun düşen mali sistemin, servetin sermayeleşmesi ve halk kitlelerinin mülksüzleştirilmesinde oynadığı büyük rol, Cobbett, Doubleday ve başkaları gibi çoğu yazarları, modern halkların sefaletinin temel nedenlerini yanlış olarak burada aramaya yöneltti.

Himaye sistemi, fabrikatör imal etmeye, bağımsız emekçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve geçim araçlarını sermayeleştirmeye, ortaçağa özgü üretim tarzından modern üretim tarzına geçiş dönemini zorla kısaltmaya yarayan yapay bir araçtı. Avrupa devletleri, bu buluşun patenti için birbirlerine girdiler ve bir kez artı-değer avcılarının hizmetine girince, dolaylı yoldan koruyucu gümrükler, dolaysız yoldan ihraç primleri ile yalnız kendi halklarını bu amaca kurban etmekle kalmadılar. Aynı zamanda, kendilerine bağımlı ülkelerde de, bütün sanayiin [sayfa 775] zorla kökünü kazıdılar; örneğin, İngilizlerin, İrlanda yünlü manüfaktürüne yaptığı buydu. Kıta Avrupasında Colbert örneğinden sonra bu süreç çok daha basitleştirildi. Burada ilkel sanayi sermayesi, kısmen doğrudan devlet hazinesinden geliyordu. "Niçin" diye bağırıyordu Mirabeau, "Saksonya'nın savaştan önceki sanayi zaferinin nedeni uzaklarda aranıyor? 180 milyonluk devlet borcu var!"[61]

Sömürge sistemi, kamu borçları, ağır vergiler, himaye, ticari savaşlar vb., gerçek manüfaktür döneminin bu çocukları, büyük sanayiin çocukluk çağı boyunca dev gibi büyüdüler. Masum insanlann uğradıkları büyük katliam, bu sanayiin doğuşunun habercisiydi. Krallık donanması gibi, fabrikalar da, gerekli insanları, zor ve baskı yoluyla sağlıyordu. 15. yüzyılın son üçte-birinden kendi zamanına kadar, tarımsal nüfusun topraklarından yoksun bırakılmasının dehşeti karşısında *blasé** olan; bu

[61] Mirabeau, *l.c.*, t. VI, s. 101.
* Umursamaz, bıkkın -ç.

süreci, kapitalist tarımın yerleşmesi ve "ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki gerekli oranın" kurulması için "zorunlu" gördüğünden, sevinçle karşılayan Sir F. M. Eden, manüfaktür tipi sömürünün fabrika sömürüsüne dönüşmesi, sermaye ile emek-gücü arasında "gerçek ilişkinin" kurulması için, çocuk hırsızlığı ve çocuk köleliğinin zorunluluğu konusunda aynı ekonomik görüş keskinliğini gösteremiyor. Şöyle diyor: "Herhangi bir manüfaktürün başarıyla yürütülebilmesi için yoksul çocuklara elkoymak üzere kulübeler ile işevlerinin yağmalanmasının; gecenin büyük bir kısmında sırayla çalıştırılarak herkes için gerekli, ama genç insanlar için daha da gerekli dinlenmeden yoksun bırakılmalarının; her iki cinsiyetten farklı yaşta ve durumda bir yığın insanın birbirlerini baştan çıkarmaya ve hayasızlaşma örneği olacak şekilde aynı yerde toplanmalarına zorunluluk bulunup bulunmadığının; ve böyle bir manüfaktürün, ulusun ve bireylerin mutluluğuna katkısı olup olmayacağının incelenmesi herhalde kamunun dikkatine değer bir konudur."[62]

"Derbyshire, Nottinghamshire ve özellikle Lancashire kontluklarında" diyor Fielden, "su çarklarını çevirebilecek akarsuların kıyılarında yapılan büyük fabrikalarda yeni icadedilen makineler kullanılıyor. Kentlerden uzak bu yerlerde aniden binlerce [sayfa 776] işçiye gerek duyulmuştur; o zamana kadar nispeten seyrek nüfuslu ve kıraç topraklı Lancashire'da, özellikle şimdi, böyle bir nüfusa gereksinme var. En çok istenen de küçük çocukların ufak ve ince parmakları olduğu için, birdenbire ortaya, Londra, Birmingham, ve başka yerlerdeki çeşitli kilise işevlerinden *çırak* sağlanması âdeti çıktı. 7 ile 13-14 yaşları arasında onbinlerce küçük ve çaresiz yaratık kuzeye gönderildi. Âdete göre çırağını giydirmek, beslemek ve bir "çırak yurdu"nda barındırmak ustaya düşüyordu, çalışmaları izlmek için bir gözcü konuyordu: çocukları elden geldiğince çok çalıştırmak bunun çıkarınaydı, çünkü alacağı para, bunlardan sağlanan işle orantılıydı. Bunun sonucu, kuşkusuz, zulüm ve şiddetti. ... Manüfaktür bölgelerinin çoğunda ve, özellikle korkarım benim memleketim olan yerde [Lancashire] fabrika patronlarına terkedilmiş bu masum ve kimsesiz yaratıklara yürek parçalayıcı zulümler yapılıyordu; aşırı çalıştırma yüzünden ölecek hale geliyorlar ... dayak yiyorlar, zincire vuruluyorlar ve son derece geliştirilmiş en dehşet veriei yöntemlerle işkenceye tâbi oluyorlardı; ... çoğu zaman dayak süresince bir deri bir kemik aç bırakılıyorlar ... hatta bazan ... intihara bile sürükleniyorlardı. ... Derbyshire'ın, Nottingnamshire'ın ve Lancashire'ın herkesin gözünden uzak, güzel ve romantik vadileri, korkunç işkence ve çoğu zaman cinayet yuvaları haline gelmişti. Fabrikatörlerin kârları pek büyüktü, ama bu, yalnızca, onların doymakbilmez iştahlarını kamçılamaktan başka bir şeye yaramıyordu; ve bu yüzden fabrikatörlerin hiç bir sınır tanımayan kârlarını güvenceye almak için tutmak zorunda oldukları en uygun bir yol-

[62] Eden, *l.c.*, vol. I, book II, ch. I, s. 421.

du; "gece çalışması" denilen bir yöntem uygulanmaya başlanmıştı; bütün gün çalışan bir grup işçinin yerine gene bütün gece çalışacak başka bir grup hazır tutuluyor; gececilerin daha yeni kalktıkları yataklara gündüzcüler giriyor, gündüzcülerin kalktıkları yataklara ise gececiler. Lancashire' de *yatakları hiç soğutmamak* geleneksel bir uygulama oluyordu."[63] [sayfa 777]

Kapitalist üretimin manüfaktür dönemi boyunca gelişmesiyle birlikte, Avrupa kamuoyu, utanç ve vicdan denen şeyin son kalıntılarını da yitirmişti. Uluslar, kapitalist birikim aracı olarak kendilerine hizmet eden her türlü utancı, sinsi bir tebessümle övüyorlardı. Örneğin, saygıdeğer A. Anderson'un, şu bönce *Annals of Commerce*'ını okuyunuz. Burada, Utrecht barışında İngilizlerin İspanyollardan, Asiento sözleşmesi ile, o zamana kadar yalnızca Afrika ile İngiliz Batı Hint adaları arasında yapılan zenci ticaretinin bundan böyle Afrika ile İspanyol Amerikası arasında yapılması ayrıcalığının koparılması, İngiliz devlet yönetiminin bir zaferi olarak ilân ediliyordu. Böylece, İngiltere, 1743 yılına kadar İspanyol Amerikasına, yılda 4.800 zenci gönderme hakkını elde etmiş oluyordu. Bu, aynı zaman da, İngiliz kaçakçılığı için bir örtü de oluyordu. Liverpool, köle ticareti ile göbek bağlamıştı. Bu, onun, ilkel birikim yöntemiydi. Ve hatta bugüne kadar Liverpool, köle ticaretinin cenneti olarak "saygınlığını" devam ettirmiştir ve –Aikin'in (1795) sözü edilen yapıtına göre– "bu durum, Liverpool ticaretinin özelliği olan ve onu bugünkü gönence hızla kavuşturan,cesur serüven ruhu ile aynı zamana raslamış; deniz ticaret gemileri ile denizcilere büyük iş alanları sağlamış, ülkenin sınai ürünlerine olan talep geniş ölçüde artmıştır" (s. 339). Liverpool köle ticaretinde, 1730 yılında 15 gemi, 1751'de 53 gemi, 1760'ta 74 gemi, 1770'te 96 gemi ve 1792'de 132 gemi çalıştırmıştır.

Pamuklu sanayii İngiltere'ye çocuk köleliğini getirdiği gibi, Birleşik Devletler için de, daha önce azçok ataerkil bir nitelik taşıyan kölelik

[63] John Fielden, *l.c* , s. 5, 6. Fabrika sisteminin daha önceki rezaletleri konusunda bkz: Dr. Aikin (1795), *l.c.*, s. 219 ve Gisborne, *Enquary into the Daties of Men*, 1795, v. II. Buharlı makineler, fabrikaları, kırlardaki çağlayanlardan alıp kentlerin ortasına yerleştirince, "perhizkâr" artı-değer yapımcıları, işevlerinden köleler aramak zorunluluğundan kurtularak, ellerinin altında hazır bir malzemeyi, çocuğu buldular. 1811 yılında, Sir R. Peel ("olasılık bakanı"nın babası), çocukların korunması için hazırladığı tasarıyı parlamentoya sunduğu zaman, Bullion Committe'si-nin Lümen'i* ve Ricardo'nun yakın dostu Francis Horner, Avam Kamarasında şöyle diyordu: "Bir iflâs olayında bu çocuklardan –eğer bu deyimi kullanmaya hakkımız varsa– bir sürüsü satışa çıkartılmış ve sanki malmış gibi bu iş için gazetelere ilân vermişti. İki yıl önce, King's Berich** Mahkemesine çok iğrenç bir dava getirildi; bölge yardım kurulu, bir grup çocuğu, Londra'da bir fabrikatörün yanına çırak olarak vermişti; fabrikatör, bu çocukları bir başkasına devretmişti ve ensonu bazı hayırsever kimseler bunları açlıktan perişan bir durumda bulmuşlardır. [Parlamento] Soruşturma Komitesinde daha müthiş bir olayı öğrenmiş bulunuyorum ... daha birkaç yıl önce Londra'da bir yardım kurulu ile Lancashire'daki bir fabrikatör arasında bir anlaşma yapılmıştı; buna göre, 20 tane sağlam çocukla birlikte bir tane de geri zekâlı çocuğun kabul edilmesi hükme bağlanmış bulunuyordu."

* Lümen, ışık ölçü birimi. -ç.

** İngiltere'de, eskiden kralın başkanlık ettiği yüksek mahkeme heyeti. -ç.

düzenini, ticari bir sömürü sistemi haline getirmesi için bir dürtü olmuştur. Gerçekten de, Avrupa'da ücretli işçilerin örtülü köleliği, yeni dünyada kendisine taban olarak, katıksız ve düpedüz bir kölelik düzeninin bulunmasını gerektiriyordu.[64] [sayfa 778]

Kapitalist üretim tarzının "ebedi doğal yasalarının" yerleşmesi, emekçiler ile emek koşulları arasındaki ayrılma sürecinin tamamlanması, bir kutupta, toplumsal üretim ve geçim araçlarının sermayeye, karşıt kutupta, halk kitlelerinin ücretli-emekçiler, "özgür emekçi yoksullar"[65] modern toplumun yapay ürünleri haline dönüştürülmesi *tantæ molis erat*.* Eğer para, Augier'in[66] dediği gibi, "dünyaya, bir yanağında doğuştan kan lekesiyle geliyor"sa, sermaye tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik damlayarak geliyor.[67] [sayfa 779]

[64] 1790 yılında, İngiliz Antillerinde, bir özgür insana karşı on köle, Fransız Antillerinde bire karşı ondört, Hollanda Antillerinde bire karşı yirmiüç köle vardı. (Henry Brougham, *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*, Edin. 1803, II, s. 74.)

[65] "*Labouring poor*" ["yoksul emekçi" -ç.] deyimi, ücretli emekçiler sınıfı farkedilecek hale geldiği andan itibaren İngiliz yönetmeliğinde görülmektedir. Bu deyim, bir yandan "*idle poor*"a ["aylak yoksul" -ç.] dilencilere vb. karşıt anlamda, öte yandan henüz tüyü yolunmuş tavuğa çevrilmemiş ve hâlâ elinde kendi emek aracı bulunan emekçiler için kullanılmaktadır. Deyim, yasalardan, ekonomi politiğe geçmiş ve Culpeper, J. Child vb. tarafından Adam Smith'e ve Eden'e devredilmiştir. Bütün bunlardan sonra, insan, "*execrable political cantmonger*" ["iğrenç politik esnaf" -ç.] Edmund Burke "*labouring poor*" deyimine "*execrable political cant*" ["iğrenç politik ikiyüzlülük" -ç.] dediği zaman onun *bonne foi*'si [iyi niyeti -ç.] konusunda bir fikir edinebilir. Tıpkı, Amerika'da karışıklıklar başladığı zaman, Kuzey Amerika sömürgelerinin hizmetinde, İngiliz oligarşisine karşı liberal rolünü oynadığı gibi, İngiliz oligarşisinin hizmetinde de bu dalkavuk, Fransız devrimine karşı romantik övgüler düzmüş tam bir vülger burjuva idi. "Ticaretin yasaları, doğanın yasalarıdır ve bu nedenle, Tanrının yasalarıdır." (E. Burke, l.c., s. 31, 32.) Bu adamın, Tanrı ile doğanın yasalarına sadık kalarak kendisini daima en iyi pazarda satmasına hiç şaşmamak gerekir. Bu Edmund Burke'nin liberal olduğu zamanlardaki güzel bir portresi Rev. Mr. Tucker'in yazılarında bulunabilir. Tucker, bir papaz ve tori idi, ama gene de onurlu bir kişi ve uzman bir iktisatçıydı. Bugün egemen olan ve "ticaretin yasalarına" büyük bir sadakatle bağlı bulunan rezilce karakter yoksunluğu karşısında, kendisinden sonra gelenlerden tek bir şeyde, "yeteneklilikte" farklı bulunan bu Burke'leri tekrar tekrar teşhir etmek bizim başta gelen görevimizdir.

[66] Marie Augier, *Du Crédit Public*, Paris 1842, s. 265.

[67] "Quarterly Reviewer, sermayenin, kargaşalıktan, kavgadan kaçtığını ve ürkek olduğunu söylüyor ki, bu, çok doğrudur, ama sorunu pek eksik olarak ortaya koymaktadır. Sermaye, kâr olmadığı zaman ya da az kâr edildiği zaman hiç hoşnut olmaz, tıpkı eskiden doğanın boşluktan hoşlanmadığının söylenmesi gibi. Yeterli kâr olunca sermayeye bir cesaret gelir. Güvenli bir yüzde 10 kâr ile her yerde çalışmaya razıdır; kesin yüzde 20, iştahını kabartır: yüzde 50, küstahlaştırır; yüzde 100, bütün insanal yasaları ayaklar altına aldırır; yüzde 300 kâr ile, sahibini astırma olasılığı bile olsa, işlemeyeceği cinayet, atılmayacağı tehlike yoktur. Eğer kargaşalık ile kavga kâr getirecek olsa, bunları rahatça dürtükler. Kaçakçılık ile köle ticareti bütün burada söylenenleri doğrular." (T. J. Dunning, *l.c.*, s. 35, 36.)

* O kadar güçtü. -ç.

OTUZİKİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİST BİRİKİM TARİHSEL EĞİLİMİ

SERMAYENİN ilkel birikimi, yani tarihsel doğuşu nasıl olmuştur? İlkel birikim, köleler ile serflerin doğrudan ücretli-emekçiye dönüşmeleri ve böylece düpedüz bir biçim değişikliğine uğramaları ile olmadıkça, ancak, doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, yani sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin çözülüp yokolması anlamına gelir. Özel mülkiyet, ancak, toplumsal, kolektif mülkiyetin antitezi olarak, emek araçları ile emeğin dış koşullarının özel kişilere ait olduğu yerlerde varolur: Ama bu özel kişilerin emekçi olup olmamalarına göre, özel mülkiyetin niteliği farklı olur. Bunun ilk bakışta kendilerini gösteren sayısız çeşitleri, bu iki uç arasında yer alan ara aşamalara tekabül eder. Emekçinin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, ister tarımsal, ister manüfaktürel, ister her ikisi olsun, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme, gene, toplumsal üretim ile emekçinin [sayfa 780] kendisinin özgür kişiliğinin gelişmesinin temel koşuludur. Kuşkusuz bu küçük üretim tarzı, kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkileri altında da vardır. Ama bunun gelişip serpilmesi, tüm canlılığına kavuşması, uygun klasik şeklini alması, ancak emekçinin kendi kullandığı üretim araçlarının özel mülkiyeti ile olur: yani işlediği toprağın köylüsü, ve bir hüner sahibi olarak kullandığı

aletlerin zanaaçısı olması gerekir. Bu üretim tarzı, toprağın parçalara bölünmesini, diğer üretim araçlarının dağılmış olmasını öngörür. Bu üretim araçlarının toplanmasını dıştaladığı gibi, her ayrı üretim süreci içindeki elbirliğini, işbölümünü, toplum tarafından doğa kuvvetlerinin denetimi altına alınmasını ve üretken biçimde kullanılmasını ve toplumsal üretken güçlerin serbestçe gelişmesini dıştalar. Bu üretim tarzı, ancak, dar ve azçok ilkel sınırlar içersinde hareket eden bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir. Bunu sürgit hale getirmek, Pecqueur'ün haklı olarak dediği gibi, "alelâdeliğin evrenselliğini ilân etmek" olur. Zaten gelişmesinin belli bir aşamasında, çözülüp dağılmasına yolaçacak maddi öğeleri de yaratmış olur. O andan başlayarak, toplumun göğsünden yepyeni güçler ve tutkular filiz verir, ama eski toplum düzeni bunları engeller ve baskı altına alır. Bu düzenin yokedilmesi gerekir ve yokedilir. Bunun yokedilmesi, yani bireylerin malı olan dağınık üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, pek çok insanin cüce mülkiyetinin birkaç kişinin dev mülkiyeti haline dönüştürülmesi, büyük halk yığınlarının, topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesi; halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur. Bu, bir dizi, zor yöntemlerini içerir ve biz, bunlardan, yalnızca, ilkel sermaye birikimi yöntemi olarak çağ açıcı olan bazılarını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkuların dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Tecrit edilmiş, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, öbürlerinin itibari olarak özgür emeğinin, yani ücretli-emeğin sömürülmesine dayanan.kapitalist özel mülkiyet alır.[68] [sayfa 781]

Bu dönüşüm sureci, eski toplumu, tepeden tırnağa yeter derecede çözüp ayırır ayırmaz, emekçiler proletaryaya ve onlara ait emek araçları sermayeye çevrilir çevrilmez, kapitalist üretim tarzı, kendi ayakları üzerinde duracak hale gelir gelmez, emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması, toprak ile diğer üretim araçlarının toplumsal olarak daha fazla sömürülen ve dolayısıyla ortak üretim araçları olarak geniş ölçüde kullanılan üretim araçları haline dönüştürülmesi ve özel mülk sahiplerinin daha fazla mülksüzleştirilmeleri yeni bir biçim alır. Şimdi mülksüzleştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemesiyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. Bir kapitalist, daima birçoklarının başını yer. Emek-sürecinin, gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli teknik

[68] "Nous sommes dans une condition tout-à-fait nouvelle de la société... nous tendens à séparer toute espéce de propriété d'avec toute espèce de travail." ["Toplum için tamamıyla yeni bir durumda bulunuyoruz... her türlü mülkiyeti, her türlü emekten ayırmaya çalışıyoruz."] (Sismondi, *Nouveaux Principes d'Econ. Polit.,* t. II, s. 434.)

uygulaması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, emek araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir emek araçlarına dönüştürülmesi, bütün emek araçlarının bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanların dünya pazarları ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, bu merkezileşme ya da birçok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi ile elele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkal- dırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırıp boy atan üretim tarzının ayakbağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler.

Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsımasıdır. Ama [sayfa 782] kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsınmasını doğurur. Bu, yadsımanın yadsınmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ama ona, kapitalist dönemde edinilen elbirliği ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan bireysel mülkiyeti sağlar.

Kişisel emekten doğan dağınık özel mülkiyetin kapitalist özel mülkiyete dönüşmesi, halen toplumsallaşmış üretime fiilen dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden kuşkusuz kıyaslanamayacak kadar daha uzun süreli, daha şiddetli ve çetin bir süreçtir. Birinci durumda, halk yığınlarının birkaç gaspedici tarafından mülksüzleştirilmesi sözkonusuydu; ikincisinde ise, birkaç gaspedicinin, halk yığınları tarafından mülksüzleştirilmeleri sözkonusudur.[69] [sayfa 783]

[69] "Sanayiin, burjuvazinin elde olmayarak teşvik ettiği ilerleyişi, emekçilerin rekabetten ileri gelen yalıtılmışlıklarının yerine, birlikteliklerinden ileri gelen devrimci dayanışmalarını kor. Demek ki, büyük sanayiin gelişmesi, burjuvazinin ayaklarının altından bizzat ürünleri ona dayanarak ürettiği ve mülk edindiği temeli çeker alır. Şu halde, burjuvazinin ürettiği, her şeyden önce, kendi mezar kazıcılarıdır. Kendisinin devrilmesi ve proletaryanın zaferi, aynı ölçüde kaçınılmazdır." "Bugün burjuvazi ile karşı karşıya gelen bütün sınıflar içersinde yalnızca proletarya, gerçekten devrimci bir sınıftır. Öteki sınıflar büyük sanayi karşısında erirler ve ensonu yokolurlar; proletarya ise onun özel ve temel ürünüdür. Alt orta-sınıf, küçük imalâtçı, dükkâncı, zanaatçı, köylü, bütün bunlar, orta-sınıfın parçaları olarak varlıklarını yokolmaktan kurtarmak için, burjuvaziye karşı savaşırlar. Bunlar, şu halde, devrimci değil, tutucudurlar. Hatta gericidirler, çünkü tarihin tekerleğini gerisin geriye döndürmeye çalışırlar." (Karl Marx und Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, London 1848, s. 11, 9. ["*Komünist Parti Manifestosu*"]

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERN SÖMÜRGECİLİK TEORİSİ[70]

EKONOMİ POLİTİK, biri üreticinin kendi emeğine, diğeri başkalarının emeğinin kullanılması ilkesine dayanan çok farklı türden iki özel mülkiyet şeklini birbirine karıştırmaktadır. Bunlardan ikincisinin yalnızca doğrudan birincisinin antitezi olmakla kalmayıp, mutlaka onun mezarı üzerinde boy attığını da unutmaktadır. Ekonomi politiğin yurdu Batı Avrupa'da, ilkel birikim süreci, aşağı yukarı tamamlanmış bulunmaktadır. Burada, kapitalist rejim, ya doğrudan bütün ulusal üretim alanını egemenliği altına almıştır, ya da ekonomik koşulların henüz tam gelişmediği yerlerde, eski üretim tarzına bağlı olmakla birlikte, [sayfa 784] yavaş yavaş çözülmekte olan bu üretim tarzıyla yanyana yaşamaya devam

[70] Biz, burada, gerçek sömürgeleri, serbest göçmenlerin yerleştikleri bakir toprakları ele alıyoruz. Birleşik Devletler, ekonomik anlamda, bugün bile ancak Avrupa'nın bir sömürgesidir. Ayrıca bu kategoriye, köleliğin kaldırılması ile daha önceki koşulların tamamıyla değişmiş olduğu eski plantasyonlar da girer.

eden toplum katlarını hiç değilse dolaylı olarak denetleyecek durumdadır. Gerçekler, ideolojisinin yüzüne ne kadar yüksek sesle haykırırsa, ekonomi politikçi, bu hazır bulduğu sermaye dünyasına, kapitalizm-öncesi dünyadan devraldiği hukuk ve mülkiyet kavramlarını, o kadar büyük bir çaba ve tatlı dillilikle uygulamaktadır. Sömürgelerde durum başka türlüdür. Orada, her yerde; kapitalist rejim, kendi emek koşullarını, kapitalisti değil, kendisini zengin etmek için kullanan üreticinin direnişiyle çarpışmaktadır. Birbiriyle taban tabana karşıt bu iki ekonomik sistem arasındaki çelişki, pratikte, kendisini bir savaşım ile ortaya koyar. Anayurdun gücüne sırtını dayayan kapitalist, üreticinin kendi bağımsız emeğine dayanan üretim ve mülk edinme tarzlarını yolunun üzerinden zorla temizler. Sermaye dalkavuğu ekonomi politikçiyi, anayurtta, kapitalist üretim tarzı ile bunun karşıtının teorik özdeşliğini öne sürmeye zorlayan aynı çıkar düşüncesi, onu, sömürgelerde, bu karşıtlığı itiraf etmeye, iki üretim tarzının uzlaşmaz karşıtlığını yüksek sesle ilân etmeye zorlar. Bu amaçla, emekçiler mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak üretim araçları sermayeye dönüştürülmeden, emeğin toplumsal üretme gücünün gelişmesinin, elbirliğinin, işbölümünün, geniş ölçüde makine kullanımının vb. olanaksızlığını tanıtlamaya kalkışır. Sözde ulusal zenğinlik adına ve yararına, halkı sefilleştirecek yapay yolların araştırılması peşindedir. İşin burasında, büründüğü o mazur gösterme zırhı, çürümüş ağaç kabuğu gibi parça parça dağılır. E. G. Wakefield'in büyük meziyeti, sömürgeler[71] konusunda yeni bir şey keşfetmesi değil, ama anayurttaki kapitalist üretim koşullarının gerçeğini buralarda keşfetmiş olmasıdır. Himaye sisteminin, başlangıçta,[72] anayurtta yapay olarak kapitalist imal etme girişiminin olması gibi, İngiltere'de bir süre Parlamento yasaları ile yürütülmeye çalışılan Wakefield'in sömürgecilik teorisi de, sömürgelerde, ücretli-işçi imal etmeye yönelmiş bir girişimdi. O, buna, "sistemli sömürgecilik" adını veriyor.

Her şeyden önce Wakefield, sömürgelerde ücretli işçi, kendi [sayfa 785] özgür iradesi ile kendisini satmak zorunda bulunan başka bir insan yoksa, para, geçim araçları, makineler ve diğer üretim araçları mülkiyetinin, bir adama, henüz bir kapitalist damgası vurmadığını keşfetti. O, sermayenin bir şey olmayıp, şeylerin aracılığı ile kişiler arasında kurulan toplumsal bir ilişki olduğunu keşfetmişti.[73] Bay Peel'in, 50.000

[71] Wakefield'in modern sömürgecilik konusundaki birkaç görüşü, fizyokrat Mirabeau Baba ve hatta çok daha önce İngiliz iktisatçıları tarafından tamamıyla sezilmiştir.

[72] Sonraları bu, uluslarası rekabet savaşımında geçici bir zorunluluk halini almıştır, ama nedeni ne olursa olsun sonuçları aynıdır.

[73] "Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında bir köle durumuna gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullar altında, sermaye durumuna gelir. Bu koşullardan koparıldı mı, artık sermaye değildir, tıpkı altının kendi kendine *para* olmaması ya da şekerin, şeker *fiyatı* olamaması gibi. ... *Sermaye* de bir toplumsal üretim ilişkisidir. Bir burjuva üretim ilişkisi, burjuva toplumunun üretim ilişkisidir." (Karl Marx "*Lohnarbeit und Kapital, N. Rh. Zeitung*".) n° 266, 7 Nisan 1849 [*Ücretli Emek ve Sermaye – Ücret, Fiyat ve Kâr*, s. 40-41, 41-42.]

sterlin değerinde üretim ve geçim aracıyla birlikte, İngiltere'den kalkıp, ta Batı Avustralya'da Swan nehrine gitmesine acır. Bay Peel, ayrıca, beraberinde erkek ve çocuk 3,.000 kişilik bir işçi sınıfı götürecek kadar da ileri görüşlüydü. Gideceği yere varınca, "Bay Peel'in yanında, yatağını yapacak ya da nehirden su taşıyacak bir uşak bile kalmamıştı."[74] Zavallı Bay Peel, her şeyi önceden düşünmüştü de, İngiliz üretim tarzlarını Swan nehrine taşımayı akıl edememişti!

Wakefield'in aşağıdaki keşiflerinin anlaşılması için iki noktayı belirtelim: Üretim ve geçim araçlarının, ilk üreticinin mülkiyetinde kaldığı sürece sermaye olmadıklarını biliyoruz. Bunlar, ancak, aynı zamanda, emekçiyi hem sömürme ve hem de boyunduruk altına alma aracı olarak hizmet ettikleri zaman, sermaye halini alırlar. Ama onlardaki bu kapitalist ruh, ekonomi politikçinin kafasında, maddi özleri ile o kadar sıkı sıkıya kaynaşmıştır ki, o, bunlara, her durumda ve hatta tam tersi oldukları zaman bile sermaye adını verir. Bu, Wakefield'de de böyledir. Üstelik: üretim araçlarının, kendi hesaplarına çalışan pek çok bağımsız emekçinin bireysel mülkiyeti halinde parçalanmasına, sermayenin eşit olarak bölünmesi der. Ekonomi politikçinin, feodal hukukçudan farkı yoktur. Bu hukukçu da, salt parasal ilişkilere, feodal hukuğun sağladığı yaftaları yapıştırdı.

"Eğer" diyor Wakefield, "toplumun bütün üyeleri, sermayenin eşit kısımlarına sahip olsalardı ... hiç kimse kendi elleriyle kullanabileceğinden fazla sermaye biriktirme dürtüsüne sahip olmazdı. Toprak sahibi olma tutkusunun, ücretle tutulabilecek bir emekçi sınıfın varlığını engellediği yeni Amerikan sömürgelerinde durum bir dereceye kadar böyledir."[75] Bu nedenle, emekçi, [sayfa 786] kendisi için biriktirebildiği sürece –bunu, ancak, üretim araçlarının sahibi olarak kaldığı sürece yapabilir– kapitalist birikim ve kapitalist.üretim tarzı olanaksızdır. Bunlar için mutlaka gerekli olan bir ücretli-emekçiler sınıfı bulunmamaktadır. Bu durumda, öyleyse, eski Avrupa'da emekçinin, kendi emek koşullarından yoksun bırakılması, yani sermaye ile ücretli-emeğin birarada varlığı nasıl mümkün oldu? Oldukça özgün türden bir toplumsal sözleşme ile. "İnsanoğlu, sermaye birikimini hızlandırmak için", kuşkusuz Adem'den beri varlığının tek ve son amacı olarak hayalinde beslediği "basit bir yöntemi benimsedi: bunlar kendilerini, sermaye ve emek sahibi olarak ikiye böldüler. ... Bu bölünme, bir uyum ve birleş- menin sonucuydu."[76] Tek sözcükle: büyük insan kitlesi, "sermaye birikimi" onuruna, kendisini mülksüzleştirdi. Şimdi insan, bu fanatikçe kendini yadsıma içgüdüsünün, böyle bir toplum sözleşmesinin hayal alanından gerçek âleme geçirebileceği insanlarla koşulların ancak varolabileceği sömürgelerde, özellikle etkili olabileceğini düşünebilir. Ama eğer öyleyse, kendiliğinden ve dü-

[74] E. G. Wakefield, *England and America*, c. II, a. 33.
[75] *l.c.*, s. 17.
[76] *l.c.*, v. I, s. 18.

zenlenmemiş ve sömürgeciliğin yerine, onun tam karşıtı olan "sistemli sömürgecilik" niçin gerekli görülüyor? Ama –ama– Amerikan Birliğinin kuzey devletlerinde, halkın onda-birinin bile, ücretli-emekçiler tanımı içine girebileceği kuşkuludur. ... İngiltere'de ... emekçi sınıf halkın büyük kısmını oluşturur."[77] Ayrıca, sermayenin zaferi için, emekçi insanlıkta kendini mülksüzleştirme dürtüsü o kadar azdır ki, Wakefield'e göre, kölelik, sömürgeci zenginliğin biricik doğal temelidir. Ne var ki, o kölelerle değil; özgür insanlarla iş görmek zorunda olduğu için, onun sistemli sömürgeciliği yalnızca *pis aller*'dir.* "Saint Domingo'ya yerleşen ilk İspanyollar, hiç İspanyol emekçi bulamadılar. Ama, emekçi olmaksızın sermayeleri yokolup giderdi ya da en azından, herbirinin kendi elleriyle kullanabileceği küçük küçük parçalara bölünürdü. İngilizlerin kurdukları son sömürgede –Swan River sömürgesi– bu, fiilen böyle oldu: burada, sermayeyi kullanabilmek için gerekli emekçi yokluğundan, büyük bir sermaye, tohum, araç ve hayvan sürüsü yokoldu ve hiç kimse kendi elleriyle [sayfa 787] kullanabileceğinden fazla sermayeyi elde tutmadı."[78]

Halk yığınlarının topraktan mülksüzleştirilmesinin, kapitalist üretim tarzının temelini oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Oysa bunun tersine özgür bir sömürgenin temeli şudur: toprağın büyük kısmı hâlâ kamu mülkiyetidir ve bu nedenle her göçmen, daha sonra geleceklerin aynı şeyi yapmalarını engellemeyecek şekilde, bunun bir kısmını özel mülkü ve kişisel üretim aracı haline getirebilir.[79] Hem sömürgelerdeki gönencin ve hem de kökleşliş düşkünlüğün –sermayenin yerleşmesine karşı çıkışın– sırrı, işte buydu. "Toprağın ucuz, herkesin özgür ve dileyen herkesin kendisi için kolayca bir parça toprak edinebileceği yerde, emekçinin üründeki payı bakımdan emek, yalnız pahalı olmakla kalmaz, ne fiyata olursa olsun toplu emek bulmak da güçleşir."[80]

Sömürgelerde emekçinin, üretim araçlarından ve kökleri olan topraktan ayrılmaları diye bir durumun henüz sözkonusu olmaması, ya da tek-tük veya pek sınırlı ölçülerde görülmesinin yanısıra, ne tarım sanayiden ayrılmış ve ne de köylülüğün kırsal ev sanayii yokedilmiştir. Bu durumda, sermaye için iç pazar nereden sağlanacaktır? "Köleler ile bunların, sermaye ile emeği belli işlerde biraraya getiren patronları dışında, Amerikan nüfusunun hiç bir kesimi, yalnızca tarımla uğraşmaz. Topraklarını işleyen özgür Amerikalılar, daha başka birçok işler yaparlar. Kullandıkları eşyalar ile araçların bir kısmını, çoğu zaman kendileri yaparlar. Kendi evlerini çoğu kez kendileri yaptıkları gibi, emeklerinin ürününü de, ne kadar uzak olursa olsun, pazara kendileri götürürler. İplik eğirir,

* En kötü olasılık. -ç

[77] *l.c.,* s. 42, 43, 44.

[78] *l.c.*, v. II, s. 5

[79] "Sömürgeciliğe konu olabilmesi için, toprağın, yalnız boş ve ekilmemiş olması yetmez, özel mülkiyete dönüştürülebilir, kamu mülkiyeti altında olması da gerekir." (*l.c.*, v. II, s. 125.)

[80] *l.c.*, v..I, s. 247.

kumaş dokurlar; sabun ve mum yaptıkları gibi, çoğu zaman kendi kullanacakları ayakkabılar ile elbiseleri de kendileri yaparlar. Amerika'da toprağın işlenmesi, çoğu kez, demircinin, değirmencinin ya da bakkalın ikinci bir işidir."[81] Böylesine garip insanlar içinde, kapitalistler için, "perhiz alanı" nerededir?

Kapitalist üretimin büyük güzelliği şuradıdır: yalnız ücretli işçiyi durmadan ücretli işçi olarak yeniden-üretmekle kalmaz, aynı zamanda, sermaye birikimiyle orantılı olarak daima bir [sayfa 788] nispi ücretli işçi artı-nüfusunu da üretir. Böylece, emeğin arz ve talep yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret salınımları, kapitalist sömürü için doyurucu sınırlar içersine alınır ve ensonu, emekçinin kapitaliste toplumsal bağımlılığı, bu vazgeçilmez koşul güvenceye alınmış olur; anayurtta kurnaz ekonomi politikçinin, alıcıyla satıcı arasında, yani aynı derecede bağımsız iki meta sahibi, meta-sermaye sahibi ile meta-emek sahibi arasında serbest bir sözleşme şeklinde gösterdiği bu ilişki, aslında, tam bir bağımlılık ilişkisidir. Ama sömürgelerde bu güzel hayal yıkılır. Burada mutlak nüfus, anayurda göre çok daha büyük bir hızla artar, çünkü pek çok emekçi, bu âleme, hazır yetişmiş insan olarak adımını atar, ama emek pazarı gene de daima gerektiği kadar dolu değildir. Emeğin arz ve talep yasası, parçalanmıştır. Bir yandan eski dünya, durmadan, sömürmeye ve "perhiz"e susamış sermaye yatırır, öte yandan, ücretli-emekçinin ücretli-emekçi olarak düzenli yeniden-üretilmesi, çok münasebetsiz ve kısmen de aşılamayan engellerle karşılaşır. Sermaye birikimine oranla sayıca daima fazla ücretli-emekçi üretimine ne olmuştur? Bugünün ücretli-işçisi, yarının kendi hesabına çalışan bağımsız köylüsü ya da zanaatçısıdır. Emek pazarından çekilmiştir, ama işevine de girmemiştir. Ücretli-emekçilerin, sermaye yerine kendi hesabına çalışan, kapitalist beyler yerine kendilerini zenginleştiren bağımsız üreticilere sürekli dönüşümü, kendi bakımından, emek pazarının koşulları üzerinde çok olumsuz etkiler yapar. Yalnız ücretli-emekçinin sömürü derecesi, aşırı ölçüde düşük olmakla kalmaz. Ücretli-emekçi bağımlılık ilişkisi ile birlikte, üstelik, perhizci kapitaliste olan bağımlılık duygusunu da kaybeder. İşte size, bizim E. G. Wakefield'in bu kadar yiğitçe, böylesine dokunaklı ve veciz biçimde çizdiği uygunsuzluklar tablosu.

Ücretli-emek arzı, ne sürekli, ne düzenli, ne de yeterlidir diye yakınıyor. "Emek arzı, daima, sadece küçük değil, güvensiz ve belirsizdir de."[82] "Kapitalist ile emekçi arasında bölüşülen ürün büyük olduğu ölçüde, emekçi de o ölçüde büyük bir pay almakta ve o hızla, o da kapitalist olmaktadır. ... Ömürleri uzun olanlardan bile, çok azı, çok büyük ölçüde servet yığabilir."[83] Emekçiler açık bir şekilde, kapitalistin, emeklerinin büyük bir kısmının [sayfa 789] karşılığını vermekten kaçınmasına

[81] *l.c.*, s. 21, 22.
[82] *l.c.*. v. II. s. 116.
[83] *l.c.*. v. I, s. 131.

gözyummuyorlar. Kendi sermayeleri ile Avrupa'dan kendi ücretli-işçilerini getirme kararsızlığı da bir işe yaramıyor. Çok geçmeden, bunlar, "ücretli-emekçi ... olmaktan çıkıyorlar; bunlar ... emek pazarında eski patronlarının karşısına rakip olarak çıkmasalar bile, bağımsız toprak sahibi oluyorlar".[84] Ne facia! Erdemli kapitalistimiz ta Avrupalardan kendi parasıyla kendi rakiplerini getirmiş oluyor! Dünyanın sonu geldi zaten! Tevekkeli değil, Wakefield, sömürgelerde ücretli-işçilerden yana ne bağımlılık kaldı, ne de bağımlılık duygusu diye boşuna yakınmıyor. Cömezi Merivale, yüksek ücretler nedeniyle, sömürgelerde, "daha ucuz ve daha yumuşakbaşlı emekçilere –kapitalistin onlardan emir almak yerine kendi koşullarını zorla kabul ettirebileceği bir sınıfa büyük gereksinme bulunduğunu" söylüyor. "Eski uygar ülkelerde emekçi özgür olmakla birlikte, doğa yasası ile kapitaliste bağımlı idi; sömürgelerde bu bağımlılığın, yapay yollardan yaratılması gerekir."[85] [sayfa 790]

Şimdi Wakefield'e göre sömürgelerdeki bu kötü durumun sonuçları nedir? Üreticiler ile ulusal servetin, "barbarca parçalanıp dağılması eğilimi".[86] Üretim araçlarının, kendi hesaplarına çalışan sayısız sahipler arasında dağılması, sermayenin merkezileşmesinin yanısıra, bileşmiş emeğin bütün temellerini de yokeder. Birkaç yıl alabilecek ve sabit bir sermaye yatırımı gerektirecek her büyük girişim, yürütülmesi yönün-

[84] *l.c.*, v. II, s. 5.

[85] Merivale, *l.c.*, v. II, s. 235-314 *passim*. Ilımlı, serbest ticaret yanlısı, vülger iktisatçısı Molinari bile şöyle diyor: "Dans les colonies où l'esclavage a eté aboli sans que le travail forcé se trouvait remplacé par une quantité équivalente de travail libre, on a vu s'opérer la contre-partie du fait qui se réalise tous les jours sous nos yeux. On a vu les simples travailleurs exploiter à leur tour les entrepreneurs d'industrie, exiger d'eux des salaires hors de toute proportion avec la part légitime qui leur revenait dans le produit. Les planteurs, ne pouvant obtenir de leurs sucres un prix suffisant pour couvrir la hausse de salaire, ont été obligiés de fournir l'excédant, d'abord sur leurs profits, ensuite sur leurs capitaux mêmes. Une foule de planteurs ont été ruinés de la sorte, d'autres ont fermé leurs ateliers pour échapper à une ruine imminente. ... Sans doute, il vaut mieux voir périr des accumulations de capitaux, que des générations d'hommes [bu ne içtenlik Bay Molinari!] mais ne vaudrait-il pas mieux que ni les uns ni les autres périssent' ["Zorunlu çalışmanın, eşdeğer bir miktardaki özgür çalışma ile değiştirilmekbizin, kölelliğin kaldırılmış bulunduğu sömürgelerde, olayın *her gün* gözlerimizin önünde gerçekleşen karşılığının meydana gelişi görüldü. Bu kez basit emekçilerin sanayi girişimcilerini sömürdükleri, onlardan, ürün içinde kendilerinin *hakkı olan pay* ile hiç bir ilişkisi olmayan yüksek ücretler istedikleri görüldü. Şekerlerinden, ücret artışını karşılamak için yeterli bir fiyat elde edemeyen tarım işletmecileri (plantörler), açığı önce kârları, sonra da sermayeleri üzerinden kapama zorunda kaldılar. Birçok tarım işletmecisi bu biçimde yıkıma uğradı, öbürleri, eli kulağında bir yıkımdan kurtulmak için, atelyelerini kapadılar. ... Kuşkusuz, sermaye birikimlerinin telef olduğunu görmek, insan kuşaklarının telef olduğunu görmekten evladır [...]; ama ne birilerinin, ne de öbürlerinin telef olması daha iyi değil mi?"] (Molinari, l.c., s. 51, 52.) Bay Molinari, Bay Molinari! Öyleyse, kutsal on emir, Musa ve peygamberler, arz ve talep yasası nerede kaldı? Mademki Avrupa'da "girişimci", emekçinin hakkı olan paya eluzatıyor, Batı Antiller'de de emekçi, *entrepreneur seine part légitime*'ine [girişimcinin hakkı olan pay -ç.] pekâlâ eluzatır. Sonra izin verirseniz soralım: sizin de itiraf ettiğiniz gibi kapitalistin Avrupa'da her allahın günü ödemeyi ihmal ettiği bu "*part légitime*" ["hakkı olan pay" -ç.] nedir? Başka yerlerde otomatik olarak işleyen arz ve talep yasasını, oralarda, emekçilerin, kapitalisti "*exploiter*" ["sömürmek" -ç.] kadar "*simple*" ["basit" -ç.] olduğu sömürgelerde polis önlemleriyle rayına oturtmak için şiddetli bir istek duyuyor.

[86] Wakefield, *l.c.*, v. II, s. 52.

den engellerle karşılaşır. Avrupa'da sermaye bir an bile duraksamadan yatırım yapar, çünkü işçi sınıfı, onun, daima gereğinden fazla, daima emrinde canlı bir ekini, parçasını oluşturur. Ama sömürgeler! Wakefield son derece acıklı bir öykü anlatır. Kanadalı ve New York eyaletinden bazı kapitalistlerle konuşmuştur; buralarda göçmen dalgası sık sık durgunlaşıyor ve bir "fazla" emekçi tortusu bırakıyordu. Melodramın kişilerinden birisi "Bizim sermayemiz", diyor, "tamamlanması epeyce uzun bir zaman alacak pek çok girişimler için hazırdı, ama çok geçmeden bizi bırakıp gidecek işçilerle bu gibi girişimlere başlayamazdık. Bu göçmenleri, burada, işçi olarak alıkoyabileceğimize güvenseydik, bunu, sevinerek hemen ve hem de yüksek bir fiyatla yapardık: ve hatta bunlar bırakıp gitse bile, gerektiğinde yenilerini bulabileceğimizden emin olsaydık, gene bu işlere girişirdik.".[87]

Wakefield, İngiliz kapitalist tarımını ve onun "birleşik" emeğini, Amerikan köylülerinin dağınık tarımçılığı ile karşılaştırdıkdan sonra, farkında olmadan, madalyonun öteki yüzünü de bize gösterir. Amerikan halk kitlesini, hali-vaktinde, bağımsız, girişken ve daha kültürlü olarak betimler, oysa "İngiliz tarım emekçisi sefil bir yaratık, bir dilencidir. ... Tarımda çalışan serbest emeğin ücreti, Kuzey Amerika ile bazı yeni sömürgeler dışında hangi ülkede, emekçinin yalnızca geçimini sağlamasının ötesine geçmiştir? ... Kuşkusuz, İngiltere'de, çiftlik beygirleri, değerli bir mal olarak, İngiliz köylülerinden daha iyi beslenirler.".[88] Ama, *never mind*!* Ulusal zenginlik bir kez daha, niteliği gereği, halkın sefaleti ile özdeştir. [sayfa 791]

Peki öyleyse, sömürgelerin anti-kapitalist kanseri nasıl iyileştirilecektir? Eğer bir darbede, bütün toprak, kamu mülkiyetinden özel mülkiyete dönüştürülmek istenseydi, elbette kötülüğün kökleri, ama onunla birlikte sömürgeler de yokedilirdi. Ustalık, bir taşla iki kuş vurmaktır. Öyleyse, hükümet, bakir topraklara arz ve talep yasasının dışında, göçmenleri, toprak satınalabilecek kadar para kazanması ve kendisini bağımsız bir köylü haline getirebilmesi için uzun bir süre ücretle çalışmaya zorlayacak şekilde yapay bir fiyat biçmeliydi.[89] Toprağın, ücretli-işçilerin yanaşamayacakları bir fiyatla satılmasından, sağlanan fon,

[87] *l.c.*, s. 191, 192.

[88] *l.c.*. v. I, s. 47, 246.

[89] "C'est ajoutez-vous, grâce à l'appropriation du sol et des capitaux que l'homme, qui n'a que ses bras, trouve de l'occupation, et se fait un revenu ... c'est au contraire, grâce à l'appropriation individuelle du sol qu'il se trouve des hommes n'ayant que leurs bras. ... Quand vous mettez un homme dans le vide, vous vous emparez de l'atmosphére. Ainsi faites-vous, quand vous vous emparez du sol. ... C'est le mettre dans le vide de richesses, pour ne le laisser vivre qu'à votre volonté." ["Kollarından başka bir şeyi olmayan insan, ancak toprak ve sermaye temellükü sayesinde iş bulur ve kendine bir gelir sağlar. Tersine, ancak toprağın bireysel temellükü sayesinde, o insan, kendine kollarından başka bir şeyleri olmayan insanlar bulur. ... Bir insanı boşlukta tuttuğunuz zaman, havayı kendinize maledersiniz. Toprağı kendinize malettiğiniz zaman da böyle yaparsınız. Bu, onu ancak kendi isteğinize göre yaşatmak için, zenginlik boşluğu içinde tutmak demektir."] (Colins, *l.c.*, t. III., s. 267-271, passim.)

* Önemli değil. -ç.

yani kutsal arz ve talep yasasının ayaklar altına alınmasıyla, ücretli-emekten sızdırılan bu para ile, hükümet, bu fonla orantılı olarak Avrupa'dan sömürgelere meteliksiz insanlar getirir ve böylece ücretli-emek pazarını kapitalistler için ağzı ağzına dolu bulundurabilirdi. Bu koşullar altında, *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.** "Sistemli sömürgeciliğin" büyük sırrı buydu. Wakefield, "bu planla" diye zafer çığlığı atıyor, "emek arzı sürekli ve düzenli olmak *zorundadır*, çünkü önce, hiç bir emekçi para kazanmak için çalışmadığı sürece toprak edinmeyeceğine göre, ücret almak için birlikte çalışan bütün göçmen emekçiler, daha fazla emekçi çalıştırılması için çalışmayı bırakan ve toprak sahibi haline gelen her emekçi, toprak satınalmakla, sömürgeye taze emek getirmek için bir fon sağlamış olacaktır.".[90] Devletin koyacağı, toprak fiyatı, kuşkusuz "yeterli bir fiyat" olmalı – yani "emekçiyi, bir başkası emek pazarında yerini dolduruncaya kadar, bağımsız toprak sahibi haline gelmekten alıkoyacak"[91] kadar yüksek bir fiyat olmalıdır. Bu "yeterli toprak fiyatı", emekçinin, ücretli-emek [sayfa 792] pazarından toprağına çekilmesi için kapitaliste ödediği fidye olarak kullanılan kibarca bir laftan başka bir şey değildir. Emekçinin, önce, kapitalistin daha fazla emekçiyi sömürmesini sağlayacak "sermaye"yi üretmesi gerekiyor; sonra, emek pazarında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümetin eski patronu kapitalist için okyanus ötesinden getireceği *locum tenens*'in** masrafını karşılayacaktır.

İngiliz hükümetinin, Bay Wakefield'in özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere önerdiği bu "ilkel birikim" yöntemini yıllardır kullanmış olması, çok karakteristiktir. Uğranılan başarısızlık, kuşkusuz, Sir Robert Peel'in Banka Yasası kadar tam ve kesindi. Göç akını, yalnızca İngiliz sömürgelerinden Birleşik Devletler'e çevrilmiş oldu. Bu arada, Avrupa'da, kapitalist üretimdeki gelişme, artan hükümet baskısıyla birlikte Wakefield'in önerisini gereksiz duruma getirdi. Bir yandan, yıllar yılı Amerika'yı yöneten büyük ve bitip tükenmez insan seli, Birleşik Devletler'in doğu kesiminde, ardında kalıcı bir tortu bıraktı; Avrupa'dan gelen göç dalgası, buradaki emek pazarına, batıya doğru olan göç akınının alıp götürebileceğinden fazla insan getiriyordu. Öte yandan, Amerikan iç savaşı muazzam bir ulusal borç getirmiş ve onunla birlikte vergi baskısı arttığı gibi, aşağılık bir mali aristokrasi doğmuş, demiryollarının, madenlerin vb. sömürülmesi için spekülatör şirketler büyük parçalar halinde kamu topraklarını yağmalamış, kısacası, çok hızlı bir sermaye merkezileşmesi olmuştur. Böylece, bu büyük cumhuriyet, göçmen işçiler için vaadedilen toprak olmaktan çıkmıştır. Ücretlerin düşürülmesi ve ücretli işçilerin bağımlılığı, normal Avrupa düzeyine indirilmekten uzak olmakla birlik-

[90] Wakefield, *l.c.*, v. II, s. 192.
[91] *l.c.*, s. 45.
* Olası dünyaların en yetkinine, en iyi biçime sokulmuş olurdu. -ç.
** Yerini tutan. -ç.

te, kapitalist üretim burada dev adımlarıyla ilerlemektedir. İşlenmemiş sömürge topraklarının, Wakefield'i bile isyan ettiren bir utanmazlıkla, hükümet tarafından, aristokratlara ve kapitalistlere peşkeş çekilmesi, özellikle Avustralya'da[92] *gold-diggings*'in* çektiği insan seli ve en küçük zanaatçılarla bile rekabet eden İngiliz meta ithalâtı ile birlikte bol [sayfa 793] bir "nispi artı-emekçi nüfus" yaratır ve hemen hemen her posta, "Avustralya emek pazarının dolup taştığı" ve fuhşun yer yer Londra'daki Haymarket kadar şehvetle geliştiği konusunda cansıkıcı haberler getirir.

Her neyse, biz, burada, sömürgelerin durumu ile ilgilenmiyoruz. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi politiğinin, yeni dünyada keşfettiği ve damların üzerinden ilân ettikleri sırdır: kapitalist üretim ve birikim tarzının ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyetin, temel koşul olarak, bizzat kazanılmış özel mülkiyetin yokolması, bir başka deyişle, emekçinin mülksüzleştirilmesidir. [sayfa 794]

I. CİLDİN SONU

[92] Avustralya, kendi kendisinin yasakoyucusu haline gelir gelmez, doğal olarak göçmenler lehinde yasalar çıkarttı, ama İngiliz hükümetinin zaten becerdiği toprak yağması bir engel olarak ortadaydı. "1862 tarihli yeni toprak yasasının ilk ve ana amacı, halkın yerleşmesi için daha fazla kolaylıklar sağlamaktır." (*The Land Law of Victoria, by the Hon. C. G. Duffy, Minister of Public Lands*, Lond. 1862 [s. 3].)

* Altın arayıcılığı. -ç.

DİZİNLER

KAYNAKLAR DİZİNİ

YAZARLAR

ANONİM YAPITLAR
GAZETE VE DERGİLER
PARLAMENTO RAPORLARI VE ÖTEKİ RESMİ YAYINLAR

ADLAR DİZİNİ

YAZINSAL, İNCİLSEL VE MİTOLOJİK ADLAR

Abel – Tevrat'taki kişilerden; Adem'in oğlu. - 767.

Adem – Tevrat'taki kişilerden. - 118, 610, 614, 729.

Antaeus (*Antus*) – Eski Yunan efsane devlerinden biri, Deniz Tanrısı Poseidon ile Yer Tanrısı Gaea'nın oğlu; karada annesi ile ilişki halindeyken onu kimse yenemez; Herkül onu yerden kaldırır ve boğar. - 610.

Busgris – Yunan efsanesine göre zalim bir Mısır kralı; ülkeye gelen bütün yabancıları öldürtür; İsokrates onu erdemliliğe örnek gösterir. - 380, 381.

Casus – Roma efsanesinin ateş püskürен canavarı; Herkül onu topuzla vurarak öldürür. - 610.

Cuma – Daniel Defoe'nun Robinson *Crusoe* adli romanındaki kişilerden. 302.

Cupido – Roma aşk tanrısı. - 634.

Daedalus – Yunan efsanesinde mimarlık ustası. - 421.

Dogberry – Shakespeare'in Much Ado About Nothing ("Hiç Uğruna Çok Gürültü") adlı yapıtındaki kişilerden; pısırık, içigeçmiş bir memura alay etmek için takılan ad. - 98, 437, 618.

Don Quijote – Cervantes'in aynı adlı satirik romanının kahramanı. - 97.

Eckart (Ekkehart) – Alman halk efsanesinin vefalı kişisi. - 289.

Faust – Goethe'nin aynı adlı trajedisinin baş kahramanı. - 101, 610.

Fortunatus – Alman halk efsanesinin kişilerinden; asla boşalmayan bir para kesesi vardır. 469, 665.

Georg (Sankt Georg) – Ak bir atın üstünde ve mızrakla bir ejdarhayı öldürürken betimlenmiştir. - 45.

Gerion – Yunan efsane kişisi; üç gövdeli bir devdir; Herkül onun sığırlarını alıp götürür ve onu okla öldürür. - 610.

Gobseck – Balzac'ın romanındaki cimri tefeci. - 606.

Hephaestos – Yunan Ateş ve Demircilik Tanrısı. - 421,

Herkül (Herakles) – Yunan efsane kahramanı; Zeus'un oğlu; kuvvetin ve direncin cisimlenmesi sayılır, - 436, 610.

Hurtig – Shakespeare'in "Kral Dördüncü Henry"sindeki kişilerden. - 62.

İbrahim – Tevrat'taki kişilerden; Hebraeer'in dedesi. - 598.

İsa – 273.

Ishak – Tevrat'taki kişilerden; İbrahim'in oğlu. - 598.

Jupiter – Üstün Roma Tanrısı. - 378, 593.

Kain – Tevrat'taki kişilerden; Adem'in oğlu. - 767.

Maritorne – Cervantes'in satirik romanı "Don Quijete"un kişilerinden. - 100.

Moloch – Asur ve Fenike Doğa ve Sıcaklık Tanrısı; insan kurban edilerek tapınılır; bu ad sonradan, kudurgun, zalim, sayısız kurban isteyen bir iktidar anlamına kullanılmıştır, - 675.

Moses (*Musa*) – Tevrat'taki kişilerden; Yahudi yasakoyucusu ve peygamber. - 389, 790.

Paulus – İncil'deki kişilerden biri. - 634.

Perseus – Yunan efsane kişilerinden, Zeus'un oğlu. - 17.

Petrus – İncil'deki kişilerden. - 118.

Plutus (*Pluton*) – Yunan Zenginlik ve Ölüler Alemi Tanrısı. - 147

Polonius – Shakespeare'in Hamlet'indeki kişilerden biri. - 287.

Prometheus – Yunan efsane kişisi; Zeus'tan ateşi çalar ve insanlara getirir bunun için bir kayaya zincirlenir. - 663.

Robinson Crusoe – Daniel Defoe'nun bir romanının adı. - 91, 93, 302.

Sabala – Hint mitolojisinde tanrılık; insanlara bir inek kılığında görünür. - 593.

Sancho Panza – Cervantes'in satirik romanındaki kişilerden. - 62.

Sangrado – Lesage'nin "Gil Blas" adlı romanındaki kişilerden; hekim. - 726.

Seacoal – Shakespeare'in Much Ado About adlı yapıtındaki kişilerden; gece bekçisi. - 98.

Shylock – Shakespeare'in Venedik Taciri adlı dramındaki kişilerden biri; taş yürekli tefeci. - 301, 701.

Sikes, Bill – Charles Dickens'in Oliver Twist adlı romanındaki kişilerden biri; bir katil hırsız. - 453. [sayfa 819)

Sisyphus – Yunan efsane kişisi; Korent Kralı; tanrılara hainliğinden ötürü, yeraltında sürekli aşağı yuvarlanan bir kayayı yeryüzüne çıkarmaya yargılanır. - 148, 434.

Tepegöz (*Cyclop*) – Yunan efsanesinin, alnında bir tek gözü bulunan devi. 267, 275.

Thor – Alman efsanesinin Gök Gürültüsü Tanrısı; gök gürleten tokmağı her vuruştan sonra eline geri döner. - 399.

Ulysses (*Odysseus*) – Homerus'un Odysse adlı destanının baş kahramanı. - 268.

Vişnu – Hint dininde en yüce tanrılardan biri. - 614.

Yahova – Yahudi dininin en yüce tanrısı. - 375.

Yakup – Tevrat'taki kişilerden; İshak'ın oğlu. - 598. [sayfa 820]

AĞIRLIK, UZUNLUK, ALAN, SIĞA VE PARA ÖLÇÜLERİ

AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

Tonne (ton)	=	1016,05 kg.
Hundredweight (cwt.)	=	50,802 kg.
Quarter (qrtr., qrs.)	=	2,700 kg.
Stone	=	6.350 kg.
Pfund (pound)	=	453,592 gr.
Unze (ounce)	=	28,349 gr.
Pfund (troy pound)	=	372,242 gr.
Unze (troy ounce)	=	31,103 gr.
Gran (grain)	=	0,065 gr.

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

İngiliz mili	=	1609,329 m.
Yarda	=	91,439 cm.
Foot, ayak	=	30,480 cm.
İnch, parmak	=	2,540 cm.
Elle (Prusya)	=	66,690 cm.

ALAN ÖLÇÜLERİ

acre, akr	=	4046,7 m^2
ree	=	1011,7 m^2
Rute	=	14.21 m^2
Ar	=	100 m^2
Jugerum (Mz. jugera)	=	2523 m^2

SIĞA ÖLÇÜLERİ

Bushel	=	36,349 1.
Gallon	=	4,544 1.
Pint	=	0.59 1.

PARALAR*

Pound sterlin (£)	=	20 şilin	20,43 Mark
Şilin	=	12 peni	1,02 Mark
Peni	=	4 farthing	8,51 Fenik
Farthing	=	1/4 peni	2,12 Fenik
Dolar ($)	=	100 sent	4,20 Mark
Frank (fr.)	=	100 santim	80 Fenik
Centim (c. santim) (Fransız ufaklık para)	=		0,8 Fenik
Livre (Fransız gümüş sikkesi)	=	1 frank	80 Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parası)	=	30 gümüş kuruş	3,00 Mark
Guinee (guinca)	=	21 şilin	21,45 Mark
Soverign (İngiliz altın sikkesi)	=	1 sterlin	20,43 Mark
Cent (Sent. Amerikan sikkesi)	=		ca. 4,2 Fenik
Drahmi (eski Yunan gümüş sikkesi)	=		
Duka (Avrupa'da altın sikke, İtalyan kökenli)	=		ca. 9 Mark
Maravedi (İspanyol sikkesi)	=		6 Fenik
Rei, reis (Portekiz sikkesi)	=		0,45 Fenik

[sayfa 837]

* Mark ve fenik üzerinden hesaplama, 1871 yılına aittir (1 Mark l/2790 kg. saf altın)

KISALTMALAR

art. (*artikel*) – makale
Bd. (*Band*) – cilt
b. (*book*) – kitap
Buch – kitap
cf. – karşılaştır
ch., chap., cap. (*chapter, chapitre, caput*) – bölüm
d.d. (*de dato*) – düzenlendiği günden beri
éd., ed. (édition) – baskı
edit. – yayımlayan
Heft – fasikül
H. o. C. (*House of Commons*) – İngiliz Avam Kamarası
ib., ibid. (*ibidem*) – yanı yerde
id. (*idem*) – aynı
Kap. (*Kapitel*) – bölüm
l.c. (*loco citato*) – adı geçen yapıt, yazı, yer
l., lib. (*liber*) – kitap
M. P. (*Member of Parlament*) – parlamento üyesi
n°, no – numara
NB (*nota bene*) – dikkat ediniz, önemli not
p., pag. (*page, pagina*) – sayfa
partie – kısım
pass. (*passim*) – şurda burda, dağınık olarak
sc. (*scilicet*) – çünkü
sect. (*section*) – kesim
sq. (*sequens*) – izleyen sayfa
sqq., seqq. (*sequentes*) – izleyenler, izleyen sayfalar
S. (*Seite*) – sayfa
t. (*tom, tome*) – cilt
trad. (*traducteur, traduction*) – çeviren, çeviri
v., vol. (*volume*) – cilt
bkz: – bakınız
c. – cilt
-ç. – çeviren
-Ed. – yayımcı, editör
karş: – karşılaştırınız
s. – sayfa

[sayfa 838]

KARL
MARKS

KAPİTAL

İKİNCİ CİLT

ERİŞ YAYINLARI

İKİNCİ BASKI

K A P İ T A L
EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

İKİNCİ CİLT
SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

YAYINA HAZIRLAYAN
FRİEDRİCİH ENGELS

ÇEVİREN
ALAATTİN BİLGİ

Karl Marx'ın *Capital*, *A Critical Analysis of Capitalist Productuon*, Volume II, (Progress Publishers, Moscow 1974) adlı yapıtını İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, İkinci Cilt, adı ile, Sol Yayınları tarafından Haziran 1979 (Birinci baskı: Ağustos 1976) tarihinde yayınlanmıştır.

Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiştir - 2004.

erisyayinlari@kurtuluscephesi.org

http://www.kurtuluscephesi.com

http://www.kurtuluscephesi.org

http://www.kurtuluscephesi.net

İÇİNDEKİLER

11 Önsöz, *Friedrich Engels*
27 İkinci Baskıya Önsöz, *Friedrich Engels*

İKİNCİ KİTAP
SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ
29

BİRİNCİ KISIM
SERMAYENİN BAŞKALAŞIMI
VE BUNLARIN DEVRELERİ
31

31 BİRİNCİ BÖLÜM – Para-Sermaye Devresi
32 I. Birinci Aşama. P–M2
39 II. İkinci Aşama. Üretken Sermayenin İşlevi
42 III. Üçüncü Aşama. M'–P'
50 IV. Bir Tüm Olarak Dolaşım
60 İKİNCİ BÖLÜM – Üretken Sermayenin Devresi
61 I. Basit Yeniden Üretim
72 II. Birikim ve Genişlemiş Ölçekte Yeniden-Üretim
76 III. Paranın Birikimi
77 IV. Yedek Fon
80 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Meta Sermaye Devresi
92 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Devrenin Üç Formülü
110 BEŞİNCİ BÖLÜM – Dolaşım Zamanı
117 ALTINCI BÖLÜM – Dolaşım Maliyeti
117 I. Gerçek Dolaşım Maliyetleri
117 1. Satınalma ve Satış Zamanı
121 2. Defter Tutma
122 3. Para
123 II. Depolama Maliyetleri
124 1. Genel Olarak İkmalin Oluşumu
129 2. Tam Deyimiyle Meta-İkmal
133 III. Taşıma Maliyetleri

İKİNCİ KISIM
SERMAYENİN DEVRİ
137
137 YEDİNCİ BÖLÜM – Devir Zamanı ve Devir Sayısı

141 SEKİZİNCİ BÖLÜM – Sabit Sermaye ve Döner Sermaye
141 I. Biçim Ayrılıkları
151 II. Sabit Sermayenin Kısımları, Yerine Konması, Onarımı ve Birikimi
163 DOKUZUNCU BÖLÜM – Yatırılan Sermayenin Toplam Devri. Devir Çevrimleri
169 ONUNCU BÖLÜM – Sabit ve Döner Sermaye Teorileri. Fizyokratlar ve Adam Smıth
192 ONBİRİNCİ BÖLÜM – Sabit ve Döner Sermaye Teorileri, Ricardo
204 ONİKİNCİ BÖLÜM – Çalışma Dönemi
213 ONÜÇUNCÜ BÖLÜM – Üretim Zamanı
222 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Dolaşım Zamanı
230 ONBEŞİNCİ BÖLÜM – Devir Zamanının Yatırılan Sermayenin Büyüklüğü Üzerindeki Etkisi
238 I. Çalışma Dönemi, Dolaşım Dönemine Eşittir
241 II. Çalışma Dönemi, Dolaşım Dönemınden Daha Büyüktür
245 III. Çalışma Dönemi, Dolaşım Döneminden Daha Küçüktür
249 IV. Sonuçlar
254 V. Fiyattaki Degişikligin Etkisi
261 ONALTINCI BÖLÜM – Değişen-Sermayenin Devri
261 I. Yıllık Artı-Değer Oranı
273 II. Bireysel Değişen-Sermayenin Devri
277 III. Toplumsal Açıdan Değişen-Sermayenin Devri
283 ONYEDİNCİ BÖLÜM – Artı-Değerin Dolaşımı
288 I. Basit Yeniden-Üretim
304 II. Birikim ve Genişlemiş Ölçekte Yeniden-Üretim

ÜÇÜNCÜ KISIM
TOPLAM TOPLUMSAL SERMAYENİN YENİDEN-ÜRETİMİ
VE DOLAŞIMI
310

310 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM – G i r i ş
310 I. İnceleme Konusu
313 II. Para-Sermayenin Rolü
317 ONDOKUZUNCU BÖLÜM – Konunun Daha Önceki Serimleri
317 I. Fizyokratlar
320 II. Adam Smith
320 I. Smith'in Genel Görüş Açısı
326 2. Adam Smith, Değişim-Değerini *d+a*'ya Ayrıştırıyor
329 3. Sermayenin Değişmeyen Kısmı
333 4. Adam Smith'te Sermaye ve Gelir
339 5. Ö z e t
342 III. Daha Sonraki İktisatçılar
345 YİRMİNCİ BÖLÜM – Basit Yeniden-Üretim
345 I. Sorunun Konumu
348 II. Toplumsal Yeniden-Üretimin İki Kesimi
351 III. İki Kesim Arasında, Degişim $I_{(d+a)}$ Karşısında II_s

354 IV. Kesim II İçerisinde Degişim. Yaşam Gereksinmeleri ve Lüks Mallar
362 V. Para Dolaşımı Yoluyla Degişimin Gerçekleştirilmesi
371 VI. Kesim I'in Degişmeyen-Sermayesi
373 VII. Her İki Kesimdeki Değişen-Sermaye ve Artı-Değer
377 VIII. Her İki Kesimdeki Değişmeyen-Sermaye
381 IX. Adam Smith, Storch ve Ramsay'a Toplu Bakış
384 X. Sermaye ve Gelir: Değişen-Sermaye ve Ücretler
393 XI. Sabit Sermayenin Yerine Konması
397 1. Para Biçiminde Değerin Aşınan ve Yıpranan Kısmının Yerine Konması
401 2. Sabit Sermayenin Aynî Olarak Yerine Konması
408 B i r i n c i D u r u m
408 İ k i n c i D u r u m
409 3. Sonuçlar
411 XII. Para Malzemesınin Yeniden-Üretimi
421 XIII. Destutt De Tracy'nin Yeniden-Üretim Teorisi
429 YİRMİBİRİNCİ BÔLÜM – Birikim Ve Genişletilmiş Yeniden-Üretim
431 I. Kesim I'de Birikim
431 1. Yığmanın Oluşumu
435 2. Ek Değişmeyen-Sermaye
439 3. Ek Değişen-Sermaye
440 II. Kesim II'de Birikim
443 III. Birikimin Şematik Sunumu
447 1. Birinci Örnek
450 2. İkinci Örnek
455 3. Birikimde IIs'nin Yerine Konması
457 IV. Tamamlayıcı Düşüncele

459 DİZİNLER
461 Adlar Dizini
464 Kaynaklar Dizini
464 I. Yazarlar
467 II. Anonim Yapıtlar
467 III. Gazete ve Dergiler
467 IV. Parlamento Raporları ve Öteki Resmi Yayınlar
468 Öteki Dillerdeki Sözcük, Terim ve Deyimler
469 Ağırlık, Uzunluk, Alan, Sığa ve Para Ölçüleri
470 Kısaltmalar
471 Simgeler

K A P İ T A L
EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

İKİNCİ CİLT
SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

ÖNSÖZ

KAPİTAL'İN ikinci cildini basılabilecek duruma getirmek ve bunu, bir yandan birbiriyle bağıntılı ve elden geldiğince tam bir yapıt haline gelecek, öte yandan da, editörünün değil, tamamıyla yazarının yapıtını temsil edecek biçimde yapmak kolay bir görev değildi. Üzerinde çalışılmış bulunan eldeki metinlerin çoğunlukla parça parça bulunması bu görevi daha da güçleştiriyordu. Olsa olsa tek bir elyazması (n° IV) baştan sona düzeltilmiş ve basıma hazır hale getirilmişti. Ama büyük bir kısmı, daha sonraki düzeltme ile, büsbütün işe yaramaz hale gelmişti. Öz olarak büyük bir bölümü bütünüyle işlendiği halde, malzemenin çoğu anlatım bakımından son biçimini almamıştı. Dil, Marx'ın özet çıkartırken kullandığı dildi: çoğu kez İngilizce ve Fransızca teknik terimlerin ya da İngilizce tüm tümcelerin ve hatta sayfaların serpiştirildiği alaylı kaba deyimleri ve tümcecikleri içeren konuşma diliyle dolu özensiz bir üslup. Düşünceler, yazarın kafasında geliştiği gibi kâğıda dökülmüş. Tezin bazı kısımları tam olarak incelenmiş, aynı önemdeki diğerlerine yalnızca değinilmiş. Örnekler [sayfa 11] bakımından olgulara dayanan malzeme toplanmış sayılabilir, ama pek az düzenlenmiş, daha da az işlenmiş. Bölüm

sonlarında, yazarın bir sonraki bölüme geçme telaşı içerisinde çoğu kez, burada konunun daha fazla geliştirilmesinin tamamlanmadan bırakıldığı belirtilerek, yalnızca birkaç kopuk tümce bulunmakta. Ve son olarak, bazan yazarın kendisinin bile çözmeyi başaramadığı ünlü elyazısı.

Ben, ancak Marx'ın kendisinin değiştirebileceği yerlerde üslubu değiştirerek, ve ancak yapılmasında mutlak zorunluluk bulunan ve üstelik de, anlamın hiç kuşkuya yer vermeyecek kadar açık olduğu yerlerde, araya açıklayıcı tümceler ya da bağlayıcı ifadeler katarak, bu elyazmalarını elden geldiğince harfi harfine tekrar ortaya koymakla yetindim. Yorumlanmasında en ufak kuşkuya yer veren tümcelerin, sözcüğü sözcüğüne aktarılması yeğlendi. Yeni bir biçime soktuğum ya da sözcükler eklediğim yerler, basılı olarak ancak on sayfa kadar tutar ve yalnızca biçimle ilgilidir.

Marx'ın, ikinci cilt için bıraktığı elyazması-malzemenin yalnızca sayımı bile, büyük iktisadi buluşlarını, bunları bastırmadan önce en ince noktalarına kadar geliştirmede gösterdiği eşi bulunmaz özeni ve sıkı özeleştiriyi tanıtlamaktadır. Bu özeleştiri, konunun sunuşunu, öz olarak olduğu kadar biçim olarak da, ardı arkası gelmeyen bir incelemenin sonucu durmadan genişleyen ufkuna uyarlamasına pek seyrek izin vermiştir. Sözü edilen malzeme şunları içermektedir:

Birincisi, 1861 Ağustosu ile 1863 Haziranı arasında yazılan 23 defterde 1.472 *quarto** sayfayı içeren *Zur Kritik der Politischen Oekonomie* başlıklı bir elyazması. Bu, ilk kısmı 1859'da Berlin'de çıkan aynı başlığı taşiyan bir yapıtın devamıdır. Bu, 1-220. sayfalarda (Defter I-V) ve gene 1.159-1.472. sayfalarda (Defter XIX-XXIII), *Kapital*'in birinci cildinde incelenen konular arasından, paranın sermayeye dönüşmesinden sonuna kadar olan konuları ele almaktadır ve bunun eldeki ilk taslağıdır. 973-1.158. sayfalar (Defter XVI-XVIII), sermaye ve kârı, kâr oranını, tüccar sermayesini ve para-sermayeyi, yani daha sonra, üçüncü cilt için elyazmasında geliştirilen konuları ele almaktadır. Ikinci ciltte ele alınan temalar ile, daha sonra üçüncü ciltte ele alınanların pek [sayfa 12] çoğu henüz ayrı ayrı düzenlenmemiştir. Bunlar, geçerken, daha doğrusu, elyazmasının esas gövdesini oluşturan kesimde, yani "Artı-Değer Teorileri" başlıklı 220-972. sayfalarda (Defter VI-XV) ele alınmışlardır. Bu kesim, ekonomi politiğin esasının ve özünün, artı-değer teorisinin ayrıntılı bir eleştirel tarihini içermektedir ve buna paralel olarak, kendisinden öncekilere karşı polemiklerde, ikinci ve üçüncü ciltler için elyazmalarında ayrı ayrı ve kendi mantıki bağıntıları içerisinde incelenen noktaların çoğunu geliştirmektedir. İkinci ve üçüncü cildin kapsadığı pek çok sayıda pasajı dışarda bırakarak bu elyazmasının eleştirel kısmını *Kapital*'in dördüncü cildi olarak yayınlamayı düşünüyorum.* Değerli olmakla birlikte bu elyazmasından, bu ikinci cildin baskısında pek az yararlanılabilirdi.

* Çift yaprak dosya kağıdı. -*ç*.

Kronolojik olarak bunu izleyen elyazması, üçüncü cilde ait olandır. Bunun, hiç değilse büyük bir kısmı 1864 ve 1865'te yazılmıştır. Ancak bu elyazmasının, temel kısımlarının tamamlanmasından sonradır ki, Marx, 1867'de yayınlanan birinci cildi geliştirmeye girişmiştir. Şimdi, üçüncü cildin bu elyazmasını basıma hazırlamakla uğraşmaktayım.

Bunu izleyen döneme –birinci cildin yayınından sonra– ikinci cilt için, Marx'ın kendisinin I-IV şeklinde numaraladığı, dört çift-yapraklı bir elyazması derlemesi tekabül etmektedir. Tahminen 1865 ya da 1867'de yazılan elyazması I (150 sayfa), şimdiki II. cildin, ilk ayrı ama biraz dağınık olarak geliştirilmiş biçimidir. Burada da yararlanacak bir şey yoktu. El-yazması III, kısmen, çoğu ikinci cildin birinci kısmı ile ilgili Marx'ın özetlerini içeren defterlerine yapılan iletmelerin ve bu defterlerden yapılan alıntıların bir derlemesi olup, kısmen de, belli noktaların işlenmesi, özellikle Adam Smith'in, sabit ve döner sermaye ile [sayfa 13] kârın kaynağı ko-nusundaki önermelerinin bir eleştirisidir; ayrıca, üçüncü cilde ait bulunan, artı-değer oranının kâr oranı ile bağıntısının bir serimidir. İkinci ve üçüncü ciltler için işlenmiş metinler, daha sonraki düzeltmelerle geçersiz hale gelirlerken ve bunların büyük bir kısmı atılmak durumunda kalırken, bu iletmelerden de derlenebilecek pek az yeni bir şey vardı.

Elyazması IV, ikinci cildin birinci kısmı ile, ikinci kısmın ilk bölümlerinin baskıya hazır bir geliştirmesidir ve gerekli olan yerlerde yararlanılmıştır. Bu elyazması, Elyazması II'den daha önce yazıldığı anlaşıldığı halde, biçim olarak daha fazla tamamlanmış olduğu için, bu kitabın buna uygun düşen kısımlarında yararlı biçimde kullanılabilmiştir. Elyazması II'den birkaç eklenti yapmak yeterliydi. Elyazması II, ikinci cildin bir dereceye kadar tamamlanmış tek biçimidir ve 1870'ten itibaren yazılmaya başlanmıştır. Birazdan sözünü edeceğim son basıma ilişkin notlar, açıkça şunu söyler: "Metnin ikinci geliştirilmiş biçimi esas alınmalıdır."

Esas olarak Marx'ın sağlık durumunun iyi olmaması nedeniyle 1870'ten sonra, araya bir başka aralık daha girmişti. Marx, bu zamanını, alışageldiği gibi, tarımbilim, Amerika'da ve özellikle Rusya'da kırsal ilişkiler, para piyasası ve bankacılık ve, ensonu, jeoloji ve fizyoloji gibi doğa bilimlerini incelemekle geçirdi. Bu döneme ilişkin metin aktarmalarını içeren pek çok not defterinde, bunlardan ayrı olarak matematik çalışmaları da dikkati çekecek ölçüde yeralır. 1877 yılı başında, esas ça-

* Ölüm, Engels'in *Artı-Değer Teorileri*'ni *Kapital*'in dördüncü cildi olarak yayımlamasına engels oldu. 1905-1910'da Kautsky, yapıtın, aslından bazı keyfi sapmaları, yer değiştirmeleri, atlamaları içeren Almanca bir baskısını çıkardı. *Artı-Değer Teorileri*'nin ilk aslına uygun baskısı Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından 1954-61 yıllarında Rusça olarak yayımlandı. Çevirideki birkaç zorunlu düzeltme ve kitabın yardımcı malzemelerine eklemeler ile bu yapıt, Marks ve Engels *Toplu Yapıtları*'nın (Moskova, 1962-64) ikinci Rusça baskısının 26. cildinin üç kısmını oluşturmaktadır. 1956-62'de, 1954-61 Rusça baskısı esas alınarak Almanca bir baskı Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde yayımlandı. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde, Marks-Engels *Werke*'nin 26. cildi olarak üç kitap halinde *Artı-Değer Teorileri*'nin yeni bir baskısı üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Moskova'daki Progress Publishers, kitabın tamamını İngilizce olarak bir baskısını yayınlamış bulunumaktadır. -*Ed*.

lışmasını tekrar ele alabilecek kadar iyileşmişti. Başlangıcı Elyazması V (56 çift-yaprak) olan, ikinci cildin yeni bir geliştirmesinin temeli olma amacını taşıyan ve yukarda sözü edilen 1877 Martının sonuna kadar uzanan dört elyazmasından iletmeler ve notlar vardır. Bu, ilk dört bölümü içermektedir ve henüz pek az işlenmiştir. Temel noktalar dipnotlarda ele alınmıştır. Malzeme, ayıklanmaktan çok biraraya getirilmiştir, ama bu, birinci kısmın en önemli kesiminin sonuncu ve tam serimidir.

Bundan, baskıya hazır bir elyazması hazırlamak için ilk girişim, yalnızca 17 quarto sayfayı, yani birinci bölümün büyük bir kısmını kapsayan Elyazması VI'da (1877 Ekiminden sonra ve 1878 Temmuzundan önce) yapılmıştır. İkinci ve son bir girişim, yalnız 7 çift-yapraklı sayfayı tutan Elyazması VI'da, "2 Temmuz 1878"de yapılmıştı. [sayfa 14]

Bu sıralarda öyle görünüyor ki, Marx, sağlık durumunda esaslı bir değişiklik olmadığı takdirde, ikinci ve üçüncü ciltlerin işlemesini kendisi için tatmin edici bir şekilde hiçbir zaman bitiremeyeceğini anlamıştı. Gerçekten de, elyazmaları, V-VIII, kötüleşen sağlık durumuna karşı yoğun bir savaşımın izlerini sık sık açığa vurmaktadır. Birinci kısmın en zor parçası Elyazması V üzerinde yeniden çalışılmıştı. Birinci kısmın geriye kalanı ile, onyedinci bölüm dışında ikinci kısmın tamamı büyük teorik güçlükler çıkarmamıştır. Ama toplumsal sermayenin yeniden-üretimi ve dolaşımı ile ilgili üçüncü kısım, ona pek çok değişiklik gerektiriyor gibi görünmüştü; çünkü, Elyazması II, ilkin yeniden-üretimi, buna aracılık eden para dolaşımını hesaba katmaksızın ele almış ve sonra aynı sorunu, para dolaşımını hesaba katarak tekrar incelemişti. Bunun ayıklanması ve bu kısmın tamamının, yazarın genişlemiş ufkuna uygun düşecek biçimde yeniden kurulması gerekiyordu. Elyazması VIII, yalnız 70 *quarto* sayfayı içeren bir defter, işte böyle meydana gelmiş oldu. Ne var ki, Marx'ın bu kadarcık bir alana sıkıştırmayı başardığı çok sayıda konu, bu elyazması ile, Elyazması II'den katılan parçalar dışta bırakıldıktan sonra basılmış şekildeki üçüncü kısım ile karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir.

Bu elyazması da, gene, konunun sırf bir hazırlık niteliğinde ele alınmasıdır ve esas amacı, Elyazması II'ye üzerinde yeni olarak söylenecek bir şey bulunmayan ve dikkate alınmamış olan noktalara oranla daha yeni olarak kazanılmiş bulunan bakış açılarını sağlamlaştırmak ve geliştirmektir. Üçüncü kısım ile azçok ilişkili bulunan, ikinci kismin onyedinci bölümünün önemli bir kesimi bir kez daha yeniden yazılmış ve genişletilmiştir. Mantık sıralanışı sık sık kesintiye uğramakta, özellikle sonuçta, konunun ele alınmasında yer yer boşluklar bulunmaktadir ve çok bölük pörçüktür. Ne var ki, bu konuda Marx'ın söylemek istediği şey, burada, şu ya da bu biçimde söylenmiştir.

İşte, Marx'ın ölümünden kısa bir süre önce kızı Eleanor'a belirttiği gibi, ortaya "bir şey çıkartmam" beklenen ikinci cilde ait malzeme bu. Bu görevi ben, en dar anlamında yorumladım. Mümkün olan her yerde,

işimi, yalnız, eldeki değişik metinler arasından bir seçme ile sınırladım. Çalışmamı, daima, daha öncekiler ile karşılaştırarak, mevcut en son düzeltilmiş elyazmasına dayandırdım. Yalnız birinci ve üçüncü kısımlar bazı gerçek [sayfa 15] güçlükler, yani sırf teknik nitelikte olmasının ötesinde güçlükler gösterdi ve bunlar gerçekten de oldukça fazlaydı. Bunları, yalnız ve yalnız, yazarın anlayışı içerisinde çözmeye çalıştım.

Metindeki alıntıları, bunlar olguları doğrulamak için aktarılmış olduklarında ya da Smith'ten alınan pasajlarda olduğu gibi, konuya derinlemesine girmek isteyen herkesin özgün metni elde edebileceği durumdaysa çevirdim. Bu, yalnız, onuncu bölümde olanaksızdı, çünkü burada eleştirilen, İngilizce metnin kendisiydi.

Birinci ciltten yapılan alıntılarda sayfalar, Marx hayatta iken son çıkan ikinci baskıya göre gösterilmiştir.

Üçüncü cilt için, Zur Kritik'in elyazması biçimindeki ilk işlenmesi, Elyazması III'ün yukarda sözü edilen kısımları, çeşitli not defterlerine serpiştirilmiş, rasgele birkaç kısa not dışında yalnız şu malzemeler bulunmaktadır: Aşağı yukarı ikinci cildin Elyazması II kadar tam bir biçimde yazılmış bulunan ve yukarda değinilen 1864-65 tarihli çift-yapraklı elyazması; ayrıca 1875 tarihli bir defter: konuyu matematik olarak (denklemler halinde) ele alan Artı-Değer Oranının Kâr Oranıyla Bağıntısı. Bu cildin basıma hazırlanması hızla ilerlemekte. Şimdiye değin görebildiğim kadarıyla, birkaç ama çok önemli kesim dışında, bu, esas olarak teknik güçlükler gösterecektir.

Marx'a karşı önce ancak şurada burada fısıltı halinde, daha sonraları, ölümünden sonra ise, Alman Kürsü ve Devlet Sosyalistleri ve onların yardakçıları tarafından, tanıtlanmış bir olgu olarak ilan edilen bir suçlamayı çürütmek için burayı uygun bir yer olarak görüyorum. Marx'ın Rodbertus'un yapıtından çalıntı yaptığı öne sürülüyor. Bir başka yerde bu konuda hemen söylenmesi gerekeni zaten söyledim[1] ama şimdiye değin kesin bir kanıt öne sürme olanağını bulamadım.

Bildiğim kadarıyla bu suçlama, ilk kez, R. Meyer'in *Emancipationskampf des vierten Standes*'inde (s. 43) yapılmıştı: "Marx'ın, eleştirisinin büyük bir kısmını, bu yayımlardan derlemiş olduğu *tanıtlanabilir*" – Rodbertus'un, otuzların son yarısına ait yapıtları kastediliyor. Daha başka kanıt öne sürülene kadar, bu [sayfa 16] sava ait "bütün kanıtın", bunun böyle olduğu konusunda Rodbertus'un, Herr Meyer'e güvence vermesinden ibaret bulunduğunu pekala varsayabilirim.

1879'da Rodbertus bizzat sahnede görünüyor ve yapıtı *Zur Er-*

[1] Karl Marx'ın *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhon's Philosophie des Elends,* adlı yapıtının önsözünde. Deutsch von F. Bernstein und K. Kautsky, Stuttgart 1885. [K. Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları. Ankara 1979. s. 7-25.]

kenntniss unsrer staatwirtschaflichen Zustände, 1842, ile ilgili olarak J. Zeller'e şunları yazıyor (*Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft,* Tubingen 1879, s. 219):*

"Göreceksiniz ki, bu" (orda geliştirilen düşünce çizgisi), "benim adımı anmaksızın Marx tarafından ... pek güzel kullanılmıştır." Rodbertus'un yapıtlarının, ölümünden sonraki yayımcısı Th. Kozak, bu imayı, daha fazla merasime gerek görmeksizin yineliyor. (*Das Kapital* von Rodbertus, Berlin 1884, Einleitung, s. XV.)

Son olarak, R. Meyer tarafından 1881'de yayımlanan *Briefe und Sozialpolitische Aufsätze von D. Rodbertus-Jagetzow*'da, Rodbertus, düpedüz şöyle diyor: "Bugün, hiç adım anılmaksızın, Schaffle ve Marx tarafından *soyulmuş* olduğumu görüyorum." (Mektup n° 60, s. 134.) Ve bir başka yerde Rodbertus'un iddiası daha kesin bir biçim almakta: "Üçüncü toplumsal mektubumda ben, *özünde Marx'la aynı biçimde,* ama daha kısa ve daha açık biçimde, kapitalistin *artı-değerinin kaynağının* ne olduğunu göstermiş bulunuyorum." (Mektup n° 48, s. 111.)

Marx, hiç bir zaman bu çalıntı suçlamaları konusunda herhangi bir şey işitmemişti. *Emancipationskampf*'ın Marx'a ait nüshasında, yalnız Enternasyonal ile ilgili kısım kesilip açılmıştı. Geri kalan sayfalar onun ölümünden sonra tarafımdan kesilene kadar açılmamış durumdaydı. *Tubingen Zeitschrift*'e hiç bakmamıştı. R. Meyer'e yazmış olduğu *Briefe* vb. aynı şekilde, onun için meçhul kalmıştı ve ben de "soygun" ile ilgili bu pasajdan, Dr. Meyer'in bizzat kendisi lütfedip de 1884'te dikkatimi çekene kadar habersizdim. Bununla birlikte, Marx'ın 48 nolu mektuptan haberi vardı. Dr. Meyer, bunun aslını, Marx'ın en küçük kızına sunma inceliğini göstermişti. Kendisine yöneltilen eleştirilerin Rodbertus'ta aranması konusundaki gizemli fısıltıların bazıları Marx'ın kulağına ulaştığında, bizzat Rodbertus tarafından ileri sürülen iddialar konusunda ensonu ilk elden bilgi edindiğini söyleyerek bana bu mektubu gösterdi; eğer Rodbertus'un bütün [sayfa 17] iddiası bu idiyse, Marx'ın buna hiç bir itirazı yoktu ve Rodbertus'un, kendi açıklamasının daha kısa ve açık olduğunu kabul ederek bunun zevkini çıkarmasına pekala gözyumabilirdi. Gerçekte Marx, Rodbertus'un bu mektubu ile konuyu kapanmış saydı.

Bunu rahatlıkla yapabilirdi, çünkü, kendi *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*nin yalnız anahatları bakımından değil, daha önemli ayrıntıları ile de tamamlanmış olduğu 1859 dolaylarına kadar, Rodbertus'un yazınsal faaliyetleri konusunda en ufak bir bilgisi olmadığını ben kesinlikle biliyorum. Marx, ekonomi incelemelerine, büyük İngiliz ve Fransızlardan yola çıkarak, 1843'te Paris'te başladı. Alman iktisatçılarından yalnız Rau ve List'i biliyordu ve daha fazlasını da bilmek istemiyordu. Ne Marx, ne de ben, Berlin temsilcisi olarak yaptığı konuşmaları ve bakan olarak faaliyetlerini, 1848'de, *Neue Rheinische Zeitung*'da* eleştirmek zorunda ka-

* Rodbertus 1875'te öldü. Engels'in sözünü ettiği Zeller'e mektubu 1879'da yayımlandı. -*Ed*.

lana kadar, *Rodbertus*'un varlığı konusunda tek sözcük duymuş değildik. Her ikimiz de o kadar cahildik ki, böyle birdenbire bakan olan bu Rodbertus'un kim olduğunu Ren milletvekillerine sormak zorunda kalmıştık. Ne var ki, bu milletvekilleri de, bize, Rodbertus'un iktisadi yazıları konusunda hiç bir şey söyleyememişlerdi. Öte yandan, Marx'ın o sırada, "kapitalistin artı-değerinin" yalnız nereden değil *nasıl* meydana geldiğini Rodbertus'un yardımı olmaksızın da pekala bildiğini, ona ait *Felsefenin Sefaleti,* 1847,** ile, aynı yıl Brüksel'de verdiği ve 1849'da *Neue Rheinische Zeitung*'un 264-69. sayılarında yayınlanan ücretli emek ve sermaye konusundaki konferansları da tanıtlamaktadır.*** Ancak 1859'da Lassalle'ın aracılığıyladır ki, Marx, Rodbertus adında bir iktisatçının varlığından haberdar oldu ve bunun üzerine, British Museum'da "üçüncü toplumsal mektubu" aradı.

Gerçek durum işte böyleydi. Ve şimdi Marx'in Rodbertus'u "soymakla" suçlandığı şeyin içeriğinin ne olduğuna bir gözatalım. Rodbertus diyor ki: "Üçüncü toplumsal mektubunda ben, Marx'la aynı biçimde, ama daha kısa ve açıkça, kapitalistin [sayfa 18] artı-değerinin kaynağının ne olduğunu göstermiştim." Demek ki, sorunun özü bu: artı-değer teorisi. Ve, Marx'ta, Rodbertus'un, kendi malı diye iddia edebileceği başka ne olabileceğini söylemek gerçekten güç olurdu. Böylece Rodbertus, burada, artı-değer teorisinin gerçek yaratıcısının kendisi olduğunu ve Marx'ın bunu kendisinden çalmış olduğunu ilan ediyor.

Bakalım üçüncü toplumsal mektup, artı-değerin kökeni konusunda ne diyor? Yalnızca şunu: Toprak rantı ile kârı biraraya koyan kendisine ait "rant" terimi, bir metaın değerine bir "değer katılmasından" doğmayıp, "ücretlerden bir değer indiriminden doğmaktadır; bir başka deyişle, çünkü ücretler, ürünün değerinin ancak bir kısmını temsil eder", ve eğer emek yeter derecede üretken ise, ücretlerin, "bu değerden, sermayenin yerine konması (!) ve rant için yeter miktarda kalması amacıyla, emeğin ürününün, doğal değişim-değerine eşit olması"**** gerekmez. Ne var ki, bize, burada, bir ürünün "sermayenin yerine konması" için, dolayısıyla, hammaddelerin, araç ve gereçlerin aşınma ye yıpranmasının yerine konması için geriye hiç bir şey bırakmayan bir ürünün "doğal değişim-değerinin" ne tür şey olduğu konusunda hiç bilgi verilmiyor.

Rodbertus'un bu görkemli buluşunun Marx üzerinde ne gibi bir

* *Neue Rheiniche Zeitung. Organ der Demokratie.* - Marx'm yöneticiliği altında 1 Haziran 1848'den 19 Mayıs 1849'a kadar Köln'de yayınlanan günlük bir gazete. Çıkaranlar arasında Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Bronke, Ferdinand Freiligrath ve Heinrich Bürgers bulunmaktaydı. Gazetenin yayını Marx ve ötekilerin Prusya hükümeti tarafından cezalandırılması yüzünden son buldu. *-Ed.*

** Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1979. *-Ed.*

*** Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye - Ücret, Fiyat ve Kâr,* Sol Yayınları, Ankara 1978. *-Ed.*

**** Rodbertus-Jagetzow, Karl, *Soziale Briefe on von Kirchmann: Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grunderente und Begrändung einer neuen Rententheorie,* Berlin 1851, s. 87. *-Ed.*

izlenim yarattığını söyleyebilecek durumda olmamız bizim için büyük bir talih. *Zur Kritik*'in elyazmasında, defter X, s. 445 ve devamında şunu buluyoruz: "Konu-Dışı. Herr Rodbertus. Yeni Bir Toprak Rantı Teorisi." Bu, Marx'ın, üçüncü toplumsal mektuba baktığı biricik görüş açısıdır. Rodbertusçu artı-değer teorisi genellikle şu alaycı ifade ile bir yana itiliyor: "Bay Rodbertus, önce, toprak mülkiyeti ile sermaye mülkiyetinin birbirinden ayrılmamış bulunduğu bir ülkedeki durumu tahlil ediyor ve sonra da rantın (bununla o tüm artı-değeri kastediyor), yalnızca ödenmeyen emeğe ya da içersinde bu emeğin ifade edildiği ürünlerin niceliğine eşit olduğu şeklindeki *önemli* sonuca ulaşiyor."*

Kapitalist insan, birkaç yüzyıldır artı-değer üretmekte ve yavaş yavaş bu artı-değerin kökeni üzerinde kafa yorma noktasına ulaşmış bulunmaktadır. İlk öne sürülen görüş, doğrudan [sayfa 19] doğruya ticari uygulamadan gelişmiştir: artı-değer, ürünün değerinden yapılan bir ekten doğar. Bu düşünce merkantilistler arasında geçerliydi. Ama James Steuart, daha o zaman, bu durumda, birinin kazanacağı şeyi bir başkasının zorunlu olarak kaybedeceğini kavramıştı. Ne var ki, bu görüş, gene de, özellikle sosyalistler arasında olmak üzere, uzun süre devam etti. Ama klasik bilimden Adam Smith tarafından sürülüp atıldı.

Wealth of *Nations* ("Ulusların Zenginliği"), c. I, Bölüm VI'da şöyle diyor: "Belli kimselerin elinde sermaye (*stock*) birikir birikmez, bunlardan bazıları, bunu, doğal olarak gayretli kimseleri işe koşmakta kullanacaklar ve bunların işlerini ya da *bunların emeklerinin maddelere kattığı şeyi* satmak suretiyle bir *kâr* elde etmek için bu insanlara malzemeler ve geçim araçları sağlayacaklardır. ... İşçilerin *maddelere kattığı değer,* demek ki, bu durumda, *iki kısma* ayrışır; bunlardan birisi *işçilerin ücretlerini* karşılar, diğeri, bunların *işvereninin,* tüm malzeme stoku ve yatırmış olduğu ücretler üzerinden elde ettiği *kârlarını* karşılar."** Ve biraz ilerde şöyle diyor: "Herhangi bir ülkenin toprağının hepsi özel mülkiyet haline gelir gelmez, toprak sahipleri, diğer bütün insanlar gibi, ekmedikleri şeyi biçmeyi pek severler ve toprağın doğal ürünü için bile bir rant talep ederler. ..." Emekçi "kendi *emeğinin* derlediği ya da ürettiği şeyin *bir kısmını* toprak sahibine *vermek* zorundadır. Bu kısım ya da aynı şey demek olan bu kısmın fiyatı *toprak rantını* oluşturur."***

Marx, bu pasaj üzerinde, yukarda sözü edilen elyazması *Zur Kritik, etc.,* s. 253'te şu yorumda bulunur:

"Böylece Adam Smith *artı-değeri* –yani, artı-emeği, ödenmiş emeğin, ücretler şeklinde eşdeğerini almış olan emeğin üzerinde, harcanmış ve meta içersinde gerçekleştirilmiş emeğin fazlasını– *genel kategori* ola-

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals),* 2. Teil, Berlin 1959, s. 7-8. -*Ed.*

** A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* London 1843. Vol. 1. s. 131-32. -*Ed.*

*** *Ibid.,* s. 134. -*Ed.*

rak anlıyor ve, dar anlamı ile kâr ve toprak rantı, bu genel kategorinin yalnızca dalları oluyor."*

Adam Smith ayrıca şöyle diyor (c. l, Böl. VIII): "Toprak özel mülkiyet haline gelir gelmez, toprak sahibi, emekçinin, topraktan yetiştirdiği ya da derlediği ürünün hemen hemen tümünden bir pay talep eder. Onun rantı, *toprakta kullanılan emeğin* [sayfa 20] *ürününden ilk indirimi* oluşturur. Topragi işleyen kimse, hasadi kaldirana dek kendisini geçindirecek araçlara pek ender olarak sahiptir. Geçimi, genel olarak, kendisini çaliştiran ve onun emeginin ürününde pay sahibi olmadikça ya da kendisine ait sermayesi *(stock)* bir kâr ile birlikte yerine konulmadıkça bu emekçiyi çalıştırmakta bir çıkarı bulunmayan bir patronun, bir çiftçinin stokundan avans olarak sağlanmıştır. Bu kâr, toprakta kullanılan emeğin ürününden *ikinci bir indirimdir.* Hemen hemen öteki bütün emek ürünleri de, benzer kâr indirimine uğrarlar. Bütün zanaat ve manüfaktürlerde, işçilerin büyük bir kısmı, kendilerine iş malzemelerini ve bu iş tamamlanana kadar ücretlerini ve bakımlarını avans verecek bir patronun gereksinmesi içersindedirler. O, *bunların emeklerinin ürününü,* ya da bu emeğin, üzerinde çalıştığı malzemeye kattığı değeri *paylaşir*; ve bu pay onun kârını oluşturur."**

Marx'ın yorumu (Elyazması, s. 256): "Bu nedenle, Adam Smith, burada, açık bir dille, sermaye üzerindeki rant ve kârı, salt işçinin ürününden ya da, onun tarafından malzemeye eklenen emek miktarına eşit olan, ürününün değerinden *indirimler* olarak tanımlıyor. Bu indirim, ne var ki, Adam Smith'in kendisinin de daha önce açıkladığı gibi, emeğin ancak, işçinin, yalnız kendi ücretlerini ödeyen ya da yalnız ücretleri için bir eşdeğer sağlayan emek niceliğinin üzerinde, malzemeye eklediği kısmından, yani artı-emekten, emeğinin ödenmeyen kısmından ibaret olabilir."***

Demek ki, Adam Smith bile, "kapitalistin artı-değerinin kaynağını" ve üstelik toprak sahibininkinin kaynağını da biliyor. Marx, bunu, daha 1861'de kabul etmiş durumda, oysa Rodbertus ve devlet sosyalizminin ilkyaz sağanağı altında yerden mantar gibi biten sürü halindeki hayranları bütün bunları unutmuş görünüyorlar.

"Ne var ki," diye devam ediyor Marx, "o [Adam Smith], artı-değeri, kâr ve rantta büründüğü, özgül biçimlerden farklı olarak, kendine özgü bir kategori olarak ayırdetmiyor. Bu, onun incelemesindeki pek çok yanılgı ve yetersizliğin kaynağı olduğu gibi, Ricardo'nun yapıtında daha da fazladır."**** [sayfa 21]

* Karl Marx, *Theories of Surplus-Value* (Volume IV of *Capital),* Moscow 1963. Kısım I. s. 80-81. *-Ed.*

** A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* London 1843, Vol. 1, s. 1172-73. *-Ed.*

*** K. Marx, *Theories of Surplus-Value* (Vol. IV of *Capital),* Moscow 1963, Kısım l. s. 83. *-Ed.*

**** *Ibid.,* s. 8l. *-Ed.*

Bu ifade Rodbertus'a tıpatıp uyar. Onun "rantı", yalnızca toprak rantı ile kârın bir toplamıdır. Baştanbaşa hatalı bir toprak rantı teorisi kuruyor ve kârı, aynen kendisinden öncekilerde bulduğu gibi hiç incelemeksizin kabul ediyor.

Marx'ın artı-değeri, tersine, üretim aracı sahipleri tarafından herhangi bir eşdeğer verilmeksizin elde edilen değerler toplamının *genel biçimini* temsil eder ve bu biçim, ilk kez Marx'ın bulduğu çok özel yasalar uyarınca birbirinden farklı, kâr ve toprak rantına *dönüşmüş* biçimlerine ayrılır. Bu yasalar üzerinde üçüncü ciltte durulacaktır. Orada, genellikle artı-değerin anlaşılmasından, onun kâra ve toprak rantına dönüşmesinin anlaşılmasına, bir başka deyişle, artı-değerin kapitalist sınıf içersinde dağılımı konusundaki yasaların anlaşılmasına ulaşmak için pek çok ara halkların gerekli olduğunu göreceğiz.

Ricardo, Adam Smith'ten epeyce ötelere gidiyor. Artı-değer anlayışını, Adam Smith'te tohum halinde bulunan ama uygulamaya gelince genellikle unutulan yeni bir değer teorisine dayandırmaktadır. Bu değer teorisi, daha sonraki bütün iktisat biliminin çıkış noktası halini almıştır. Metaların değerinin bunlarda nesneleşen emek niceliği ile belirlenmesinden, o, emek tarafından hammaddelere eklenen değer miktarının, emekçiler ile kapitalistler arasındaki dağılımını ve bu değerin ücretler ile kâra (yani, burada artı-değere) bölünmesini çıkartıyor. Bu iki kısmın oranları ne olursa olsun, metaların değerinin aynı kaldığını gösteriyor ve bu yasanın pek az istisnaları olduğunu kabul ediyor. Hatta o, ücretler ile (kâr biçiminde alınan) artı-değerin karşılıklı bağıntıları konusunda, çok genel deyimlerle ifade edilmekle birlikte, bir-kaç temel yasa koyuyor (Marx, *Das Kapital,* Buch I, Kap. XV, A),* ve toprak rantının, bazı koşullar altında oluşmayan kârın üzerindeki bir fazlalık olduğunu gösteriyor.

Bu noktaların hiç birisinde Rodbertus, Ricardo'dan öteye geçemiyor. Rikardocu teorinin, bu okulun yıkılmasına neden olan iç çelişkilerine ya tamamen yabancı kalıyor ya da bunlar, onu ekonomik çözümler bulmaya itecek yerde, yalnızca, ütopik taleplerde bulunmak gibi yanlış bir yola sokuyor (onun, *Zur Erkenntnis, etc*.'sı, s. 130).

Ne var ki, rikardocu değer ve artı-değer teorisi, sosyalist [sayfa 22] amaçlar için kullanılmak üzere Rodbertus'un *Zur Erkenntnis*'ini beklemek zorunda değildi. Birinci cildin 609 sayfasında *(Das Kapital,* 2 baskı),** *The Source and Remedy of the National Difficulties, A Letter to Lord John Russell,* London 1821, başlıklı bir kitapçıktan alınmış şu aktarmayi buluyoruz: "Artı-ürünün ya da sermayenin sahipleri." Yalniz, "artı-ürün ya da sermaye" ifadesi nedeniyle bile olsa önemi dikkate alınması gereken ve Marx'in unutulup gitmekten kurtardığı bu 40 sayfalık kitapçıkta

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Onyedinci Bölüm, Birinci Kesim, Sol Yayınları, Ankara 1978.

** *Ibid.,* s. 604. -*Ed*.

aşağıdaki sözleri okuyoruz:

"... Kapitaliste düşebilecek her şeyi" (kapitalist açısından) "o ancak işçinin artı-emeğinden alabilir; çünkü işçi yaşamak zorundadır." (s. 23.) Ama, işçinin *nasıl* yaşadığı ve dolayısıyla, kapitalist tarafından elkonulan artı-emeğin ne kadar olacağı çok göreli şeylerdir. "... eğer sermaye miktar olarak artarken değer olarak azalmazsa, kapitalistler, işçilerden, yaşamları için gerekli olanın ötesindeki emeğin her saatinin ürününü kopartıp alacaklar ... ve kapitalist, en sonunda, işçiye, 'artık ekmek yemeyeceksin ... çünkü, pancar ve patatesle yaşamını sürdürmen olanağı var' diyebilir. Ve biz bu noktaya gelmiş bulunuyoruz!" (s. 23-24.) "Eğer işçi ekmek yerine patates ile beslenecek hale getirilebilirse, emeğinden daha fazla şey kopartılabileceği tartışmasız doğrudur; yani ekmek ile beslendiği zaman, kendisi ile ailesinin geçimi için, *pazartesi ve salının emeğini alıkoymak* zorunda kalacaktır ... patateste ise yalnız *pazartesinin yarısına* gereksinme duyacaktır; ve pazartesinin geriye kalan yarısı ile salının tamamı, ya devletin ya da *kapitalistin* hizmeti için *hazır bulunacaktır.*" (s. 26.) "İster rant, ister para üzerinden faiz ya da ister ticaret kârı niteliğinde olsun kapitalistlere ödenen faizin, başkalarının emeğinden ödendiği kabul edilmiştir." (s. 23.) Burada, tıpkı Rodbertus'ta olduğu gibi aynı "rant" düşüncesini görüyoruz, yalnız "rant" yerine "faiz" kullanılıyor. Marx şu yorumda bulunuyor, (elyazması *Zur Kritik,* s. 852): "Bu pek az bilinen –'akıllara durgunluk veren ayakkabı tamircisi'* MacCulloch kendisinden sözettirmeye başladığı sırada yayınlanan– kitapçik, Ricardo'ya kıyasla önemli bir gelişmeyi [sayfa 23] temsil eder. Artı-değeri ya da Ricardo'nun diliyle 'kârı' (çoğu kez de artı-ürünü) ya da faizi, kitapçığın yazarının da adlandırdığı gibi, doğrudan doğruya artı-emek, işçinin emek-gücünün değerini yerine koyduğu, yani işçinin, kendi ücretlerinin bir eşdeğerini üreten emek miktarının üzerinde bedava olarak harcadığı emek olarak adlandırıyor. *Değeri emeğe* indirgemek, bir *artı-ürün* tarafından temsil edilen artı-değeri, *artı-emeğe* indirgemekten daha önemli değildi. Bu *daha önce Adam Smith tarafından ifade edilmiştir ve Ricardo'nun tahlilinde temel bir etmeni oluşturmaktadır.* Ne var ki, onlar bunun mutlak biçimi içersinde ne böyle olduğunu söylüyorlardı, ne de bunu herhangi bir yerde saptıyorlardı."** Ayrıca, elyazmasının 859. sayfasında şunları okuyoruz: "Üstelik yazar, iktisadı kategorilerin, kendisine ulaştığı biçimiyle, tutsağıdır. Tıpkı, artı-değer ile kârın karıştırılmasının Ricardo'yu tatsız çelişkilere götürmesi gibi, bu yazar da, artı-değere, 'sermayenin faizi' adını takmakla daha iyi bir sonuca ulaşmış olmuyor. Gerçekten de, bütün artı-değeri, artı-emeğe indirgeyen ilk kişi olarak, Ricardo'yu geride

* 1826'da Edinburgh'da yayınlanan *Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy* adlı kitapçığın yazarı tarafından MacCulloch'a verilen takma ad; yazarın adı, M. Mullion diye gösterilmiştir; John Wilson'un takma adı. *-Ed.*

** K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals),* 3. Teil, Berlin 1962, 5. 23~37. *-Ed.*

bırakmaktadır. Üstelik artı-değere 'sermayenin faizi' derken, aynı zamanda, bu deyim ile, rant, para üzerinden faiz ve işletme kârı gibi özel biçimlerinden ayrı olarak, artı-emeğin genel biçimini kastettiğini vurguluyor. Ve gene de, bu özel biçimlerden birisinin adını, faizi, genel biçim için ad olarak seçiyor. Ve bu, onun iktisadı argoya düşmesine yetmiştir."*

Bu son pasaj Rodbertus'a kalıp gibi oturuyor. O da,kendisine ulaştığı biçimiyle, iktisat kategorilerinin bir tutsağıdır. O da, gene, dönüş/müş alt biçimlerinden birisinin adını, rantı, artı-değere uyguluyor, ve böylece onu iyice belirsizleştiriyor. Bu iki yanılgının sonucu iktisadı argoya düşmesi, Ricardo'ya kıyasla ileriliğini eleştirel biçimde sürdürmemesi ve bunun yerine, onun bitmemiş teorisini daha kabuğundan bile kurtulmadan, her zaman olduğu gibi getirmekte çok geç kaldığı bir ütopya için temel olarak kullanma yanlışına düşmesidir. Kitapçık 1821'de yayınlanmıştı ve Rodbertus'un 1842 tarihli "rant"ını bütünüyle önceden sezinlemiş bulunuyordu.

Bizim kitapçık, yirmilerde, rikardocu değer ve artı-değer teorisini, proletaryanın çıkarına, kapitalist üretime karşı çıkartan [sayfa 24] ve burjuvazi ile onun kendi silahlarıyla savaşan bütün bir yazının en uç karakolundan başka bir şey değildir. Owen'ın tüm komünizmi, ekonomik sorunlarda polemiğe giriştiği kadarıyla Ricardo'ya dayanıyordu. Ondan başka, Marx'ın daha 1847'de Proudhon'a karşı *(Misere de la philosophie,* s. 49)** bazılarının sözünü ettiği, Edmonds, Thompson, Hodgskin, vb., vb. "ve dört sayfa daha *ve benzeri"* gibi daha epeyce yazar vardı. Bu yazı bolluğu arasından, ben, gelişigüzel şunları seçiyorum: William Thompson, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness,* yeni bir baskı, London 1850. 1822'de yazılan bu yapıt ilk kez 1824'te yayınlandı. Burada da gene, üretici olmayan sınıflar tarafından elkonulan servet, her yerde, işçinin ürününden bir indirim olarak tanımlanmakta ve oldukça ağır sözcükler kullanılmaktadır. Yazar diyor ki: "Toplum denilen şeyin devamlı çabası, üretken emekçiyi, kendi emeğinin ürününün elden geldiğince küçük bir kısmı karşılığında çalıştırmak için kandırmak, aldatmak, korkutmak ve zorlamak olmuştur." (s. 28.) "Emeğinin mutlak ürünü bütünüyle ona niçin verilmesin?" (s. 32.) "Kapitalistler tarafından üretken emekçilerden, rant ya da kâr adı altında kopartılıp alınan bu miktar bedelin, toprağın ya da öteki nesnelerin kullanımı karşılığı olduğu iddia ediliyor. ... Onun üretken güçlerinin üzerinde ve onun aracılığı ile elde edilebileceği bütün fiziki malzemeler, çıkarları ona karşıt bulunan kimselerin ellerinde bulunduğuna ve bunları herhangi bir biçimde kullanması için onların rızası zorunlu bir koşul olduğuna göre, o daima, *kendi emeğinin meyvelerinin,* çabalarının karşılığı olarak ona vermeyi uygun görecekleri *kıs-*

* *Ibid.,* 5. 252-53. *-Ed.*
** Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları. Ankara 1979, s. 73. *-Ed.*

mı için bu kapitalistlerin merhametlerine sığınmış ya da sığınmak zorunda kalmış olmayacak mıdır?" (s., 125.) "... İster kâr, ister vergi ya da hırsızlık densin, *elkonulan ürünlerin* miktarı ile orantılı olarak, vb.." (s. 126.)

Bu satırları biraz da küçümseme duygusuyla yazdığımı itiraf etmem gerekir. İngiltere'de yirmilerin ve otuzların anti-kapitalist yazınının, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nde bile ona doğrudan değindiği ve örneğin 1821 tarihli kitapçıkta olduğu gibi, *Kapital*'in birinci cildinde Ravenstone'den, Hodgskin'den, vb. tekrar tekrar aktarmalar yaptığı halde, Almanya'da bütünüyle bilinmemesi olgusu üzerinde fazla durmak istemiyorum. Ne var ki, [sayfa 25] bu, resmi ekonomi politikteki korkunç yozlaşmayı öylesine tanıtlıyor ki, yalnız Rodbertus'un eteğine umutsuzlukla sarılan, "gerçekten hiç bir şey öğrenmemiş" *Literatus vulgaris*'in* değil, "bilgeliği ile övünen", resmen ve törenle atanmış profesörü** bile, Marx'ı, 'Adam Sınith ve Ricardo'da dahi bulunabilecek şeyleri Rodbertus'tan aşırmakla ciddi ciddi suçlayacak kadar kendi klasik ekonomi politiğini unuttuğunu gösteriyor.

İyi ama, Marx'ın, artı-değer üzerine söylediklerinde yeni olan nedir? Rodbertus da dahil kendinden önce gelen bütün sosyalist iktisatçıların teorileri herhangi bir etki yaratmaksızın yokolup gittiği halde, nasıl oluyor da, Marx'ın artı-değer teorisi, bütün uygar ülkelerde bulutsuz gökyüzünden düşen bir yıldırım gibi bir etki yaratıyordu?

Kimya tarihi bunu açıklayan bir örnek veriyor:

Geçen yüzyılın sonuna kadar *phlogistic* teorinin hâlâ egemen olduğunu biliyoruz. Bu teoriye göre, yanmanın aslında şundan ibaret olduğu varsayılıyordu: varolduğu kabul edilen bir töz, *phlogiston* adında mutlak yanıcı bir madde, yanan cisimden ayrılıyordu. Bazı olaylarda epeyce zorlanması gerekmekle birlikte bu teori, kimyasal olayların çoğunu açıklamaya yetiyordu. Ne var ki, 1774'te Priestley'in elde ettiği bir tür hava "öylesine saf ya da *phlogiston*'dan arınmıştı ki, normal hava buna göre çok karışık görünüyordu." O, buna, "*phlogistic* olmaktan çıkarılmış hava" adını verdi. Ondan kısa bir süre sonra Scheele, İsveç'te aynı türden bir hava elde etti ve bunun atmosferde varlığını gösterdi. Ayrıca o, bu tür havanın, kendi içersinde ya da normal hava içersinde bir cisim yandığı zaman yokolduğunu gördü ve bu yüzden ona, "ateş-hava" adını verdi. "Bu olgulardan şu sonuca ulaştı ki, *phlogiston* ile atmosferin öğelerinden birisinin birleşmesinden (yani, yanmadan) doğan bileşim, tüpten kaçan ateş ya da sıcaklıktan başka bir şey değildi."[2]

Priestley ile Scheele, ellerinin altındaki şeyin ne olduğunu bilmeksizin oksijen üretmiş oluyorlardı. Bunlar, "kendilerine ulaştığı biçimiyle" *phlogistic* "kategorilerin tutsağı olarak kalıyorlardı". Bütün *phlogistic* görüşleri altüst edecek ve kimyada devrim yaratacak bir öğe,

* Engels, R. Meyer'i anıştırıyor. -*Ed*.
** Engels, Alman vülger iktisatçı A. Wagner'i anıştırıyor. -*Ed*.

onların elinde kısır ve meyvesiz kalıyordu. [sayfa 26] Ama Priestley hemen bu buluşunu Paris'teki Lavoisier'ye bildirdi ve o da bu buluş aracılığı ile bütün *phlogistic* kimyayı tahlil ederek, bu yeni tür havanın yeni bir kimyasal öğe olduğu ve yanmanın, *phlogiston*'un yanmakta olan cisimden *ayrılmasından* değil, bu yeni öğenin o cisimle *bileşmesinden* ileri geldiği sonucuna ulaştı. Böylece, *phlogistic* biçim içersinde başaşağı duran bütün kimyayı ilk kez ayakları üzerine yerleştiren o oldu. Ve o, daha sonra iddia ettiği gibi, oksijeni, diğer ikisi ile aynı zamanda ve onlardan bağımsız olarak üretmiş olmamakla birlikte, onu yalnızca *ne* ürettiklerini bilmeksizin *üretmiş bulunan* ötekiler karşısında oksijenin gerçek *bulucusudur*.

Marx'ın artı-değer teorisi konusunda kendisinden öncekiler karşısındaki durumu, Lavoisier'nin, Priestley ve Scheele karşısındaki durumu ile aynıdır. Ürünlerin değerinin şimdi bizim artı-değer diye adlandırdığımız kısmının *varlığı,* Marx'tan çok önce saptanmıştı. Ayrıca, azçok bir kesinlikle bunun neden ibaret, bulunduğu, yani bu artı-değere elkoyan tarafından karşılığında hiç bir eşdeğer ödenmeyen emeğin ürününden ibaret olduğu da ortaya konmuştu. Ama, kimse daha ötesine gitmemişti. Bazıları –klasik burjuva iktisatçıları– olsa olsa, emeğin ürününün, emekçi ile üretim araçlarının sahibi arasında neye göre bölüşüldüğünü araştırmışlardı. Ötekiler –sosyalistler– ise, bu bölünmeyi adaletsiz bulmuşlar ve bu adaletsizliği ortadan kaldırmanın ütopik yollarını araştırmışlardı. Bunların hepsi de, kendilerine devredildiği biçimiyle iktisadi kategorilerin tutsağı olarak kalmışlardı.

Marx, burada sahnede görünüyor. Ve bütün kendisinden önce gelenlere tamamen karşit bir görüşü benimsedi. Onların *çözüm* diye baktıkları şeye, o, yalnızca bir *sorun* diye baktı. O, ele almak zorunda olduğu şeyin, ne *phlogistic* olmaktan çıkarılmış hava, ne de ateş-hava olmadığını, yalnızca oksijen olduğunu görmüştü – yani sorun, yalnızca bir ekonomik olguyu ortaya koymak ya da bu olgu ile sonsuz adalet ve gerçek ahlak arasındaki çatışmayı göstermek değil, tüm iktisadı kökünden değiştirecek olan ve kullanmasını bilen için bütün kapitalist üretimi anlamada bir anahtar sağlayan bir olguyu açıklamaktı. Çıkış noktası olarak bu olgu ile, tıpkı Lavoisier'nin oksijenden başlayarak, hazır bulduğu *phlogistic* kimyanın kategorilerini incelemesi gibi, o da hazır bulduğu bütün iktisat kategorilerini inceledi. Artı-değerin ne olduğunu anlamak için, Marx'ın, değerin ne olduğunu [sayfa 27] ortaya çıkarması gerekiyordu. Her şeyden önce rikardocu değer teorisini eleştirmesi gerekiyordu. Böylece, emeğin değer üreten özelliğini tahlil etti ve değeri üreten emeğin *ne* olduğunu, ve bunu niçin ve nasıl yaptığını ilk o saptadı. Değerin, *bu* tür donmuş emekten başka bir şey olmadığını buldu ve bu, Rodbertus'un son nefesini verene kadar hiç kavramadığı bir noktaydı. Ardından Marx,

[2] Roscre-Schorlemmer, *Ausführliches Lehrbuch der Chemie.* Braunschweig 1877, 1. s. 13 ve 18.

metaların para ile bağıntısını inceledi ve metaların özünde bulunan değer sayesinde, metaların ve meta-değişiminin nasıl ve niçin meta ve para karşıtlığını yaratmak zorunda bulunduğunu sergiledi. Onun bu temele dayanan para teorisi ilk tam kapsamlı teoridir ve her yerde, zımnen kabul edilmiştir. Paranın sermayeye dönüşümünü tahlil etti ve bu dönüşümün, emek-gücünün alımına ve satımına dayandığını gösterdi. Emek-gücünü, değer üretme özelliğini emeğin yerine koymak suretiyle, rikardocu okulun yıkılmasına yolaçan güçlüklerden birisini, yani sermaye ile emeğin karşılıklı değişimini, değerin emek tarafından belirlendiği yolundaki rikardocu yasa ile uyumlu hale getirilmesi olanaksızlığını bir darbeyle çözümlemiş oldu. Değişmeyen sermaye ile değişen sermaye arasındaki ayrımı ortaya koyarak, artı-değerin oluşum sürecinde izlediği gerçek yolu en küçük ayrıntılarına kadar izleyebildi ve böylece onu açıklayabildi ve kendisinden önceki iktisatçıların hiç birisinin ulaşamadığı bir şeyi başarmış oldu. Bunların sonucu, sermayenin kendi içerisinde, ne Rodbertus'un ve ne de burjuva iktisatçılarının ne işe yarayacağı konusunda en küçük bir fikre sahip bulunmadıkları, ama ikinci ciltte çarpıcı biçimde yeniden tanıtlandığı, üçüncü ciltte daha da tanıtlanacağı gibi, en karmaşık iktisadi sorunların çözümüne anahtar sağlayan bir ayrımi koydu. Artı-değer tahlilini daha da öteye götürdü ve onun iki biçimini, mutlak ve nispi artı-değeri buldu. Ve bunların, kapitalist üretimin tarihsel gelişmesinde, farklı, ve her seferinde belirleyici bir rol oynadıklarını gösterdi. Bu artı-değer temeli üzerinde elimizdeki ilk rasyonel ücret teorisini geliştirdi ve ilk kez, kapitalist birikimin tarihinin anahatlarını ve tarihsel eğilimin bir serimini düzenledi.

Ya Rodbertus? Bütün bunları okuduktan sonra, –her zamanki gibi yan tutan bir iktisatçı olarak– o, buna, "topluma bir saldırı"* gözüyle bakıyor ve artı-değerin nereden geliştiğini kendisinin, [sayfa 28] daha kısa ve açık olarak koymuş olduğunu görüyor ve ensonu bütün bunların gerçekten de "sermayenin bugünkü biçimi", yani "sermaye kavramı" için, yani Bay Rodbertus'un sermaye konusundaki ütopik düşüncesi için değil de, tarihsel olarak varolan sermaye için geçerli olduğunu ilan ediyor. Tıpkı, yaşamının sonuna kadar *phlogiston* üzerine and içip oksijen ile en ufak ilişkiye girmeyi reddeden koca Priestley gibi. Ne var ki, Priestley, oksijeni fiilen ilk üreten insan olduğu halde, Rodbertus, artı-değerinde ya da daha doğrusu "rant"ında yalnizca bilinen bir şeyi yeniden keşfetmiş oldu ve Marx, Lavoisier'den farklı olarak, artı-değerin varlığı *olgusunu* ilk kendisinin keşfettiği gibi bir iddiada bulunmaya da tenezzül etmedi.

Rodbertus 'un gösterdiği öteki iktisadi başarılar da aşağı yukarı aynı düzeyde. Artı-değeri işleyip bir ütopya haline getirmesi, *Felsefenin Sefaleti*'nde Marx tarafından farkında olmadan zaten eleştirilmiş du-

* K. Rodbertus-Jagetzow, *Briefe und sozialpolitische Aufsätze,* Herausge geben von Dr. R. Meyer. Berlin1881, Bd. 1, s. 111. -*Ed.*

rumdadır. Yapıtın Almanca baskısına yazdığım o önsözde söylemiş olduklarımdan başka ne denilebilir ki.* Rodbertus'un, ticari bunalımları, işçi sınıfının düşük tüketiminin sonuçları olarak açıklaması, Sismondi'de, *Nouveaux Principes de l'Economie politique,* Kitap IV, Bölüm IV'te zaten bulunabilir.[3] Ne var ki, Sismondi'nin aklındaki daima dünya pazarıydı, oysa Rodbertus'un ufku Prusya sınırlarının ötesine geçmiyor. Ücretlerin, sermayeden mi yoksa gelirden mi çıkarıldığı konusundaki spekülasyonları skolastiğin alanına girer ve *Kapital*'in bu ikinci cildinin üçüncü kısmında kesinlikle çözüme bağlanmıştır. Onun kendine ait rant teorisi, salt kendisine ait bir mal olarak kalmıştır ve Marx'ın onu eleştiren elyazması yayımlanana dek** yerinde rahatça uyuyabilir. Son olarak, eski Prusya toprak sahiplerinin sermayenin baskısından kurtarılması için önerileri de gene bütünüyle ütopiktir; çünkü bunlar, bu konu ile ilgili olarak ortaya çıkan biricik pratik soruna yan çizmektedir, yani: Nasıl oluyor da eski Prusyalı toprak junkerleri, yılda, diyelim 20.000 mark [sayfa 29] gelire sahip olup, hiç borca girmeksizin, yılda, diyelim 30.000 mark harcayabiliyorlar?

Rikardocu okul, aşağı yukarı 1830 yılında, artı-değer kayasına bindirdi. Ve bu okulun çözümleyemediği şey, onun izleyicileri vülger iktisat içinde daha da çözümlenemez bir şey olarak kaldı. Bu okulun başarısızlığına yolaçan, şu iki noktaydı:

1. Emek, değerin ölçüsüdür. Ne var ki, canlı emek, sermaye ile değişiminde, karşılığında değişilmiş bulunduğu maddeleşmiş emekten daha düşük bir değere sahiptir. Ücretler, belirli bir nicelikteki canlı emeğin değeri, daima, bu aynı nicelikteki canlı emeğin doğurduğu ya da bu niceliğin içerisinde somutlaştığı ürünün değerinden daha azdır. Bu biçimde konulduğunda, sorun, gerçekten de çözümlenemez durumdadır. Sorun, Marx tarafından tam ve doğru biçimde formüle edilmiş, böylece de karşılığı verilmiştir. Bir değere sahip olan şey emek değildir. Değer yaratan bir faaliyet olarak, o, yerçekiminin herhangi bir özel ağırlığa, ısının herhangi bir özel sıcaklığa, elektriğin herhangi özel bir akım kuvvetine sahip olmasından daha fazla herhangi özel bir değere sahip olamaz. Meta olarak alınıp satılan şey, emek değil, emek-gücüdür. Emek-gücü, bir meta haline gelir gelmez, onun değeri, toplumsal bir ürün olarak bu metada somutlaşan emek tarafından belirlenir. Bu değer, bu metaın üretim ve yeniden-üretimi için, toplumsal olarak gerekli emeğe eşittir. Şu halde, emek– gücünün, bu biçimde tanımlanan değeri esası üzerin-

[3] "Böylece servetin az sayıda mülk sahiplerinin ellerinde toplanması, içpazarı gitgide daha fazla daraltır ve sanayi, kendisini büyük devrimlerin tehdit ettiği yerlerde" (yani, bunun hemen ardından anlatılan 1817 bunalımında) "mallarını elden çıkartmak için, dış pazarlar aramaya giderek daha çok zorlanır." *Nouveaux Principes,* 1819 basımı, I, s. 316.

* Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1979. *-Ed.*

** Burada, daha sonra *Theorien über den Mehrwert* başligi ile yayinlanan elyazmasina işaret ediliyor, Bkz: K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals),* 2. Teil. Berlin 1959. s. 7-151 *-Ed.*

den alınıp satılması, hiç bir şekilde değerin iktisadi yasası ile çelişmez.

2. Rikardocu değer yasasına göre, eşit nicelikteki canlı emeğe eşit ödeme yapan iki sermaye, öteki koşullar eşit olmak kaydıyla, eşit zaman dönemlerinde, eşit değerde metalar ve aynı şekilde eşit nicelikte artı-değer ya da kâr üretirler. Ama, eğer bunlar, eşit olmayan nicelikle canlı emek çalıştırırlarsa, eşit artı-değerler ya da rikardocuların dediği gibi eşit kârlar üretemezler. Oysa aslında bunun tersi olur. Gerçekte, eşit sermayeler tarafından çalıştırılan canlı emek ne kadar fazla ya da az olursa olsun, eşit zamanlarda, eşit ortalama kâr üretirler. Bu nedenle burada değer yasasında Ricardo'nun kendisinin de farkına vardığı, ama okulunun da bağdaştıramadığı bir çelişki bulunmaktadır. Rodbertus da, aynı şekilde bu çelişkiyi kaydetmekten başka bir şey yapmamıştır. Ama bu çelişkiyi çözmek yerine, o, bunu, ütopyasının çıkış noktalarından birisi yapmıştır. (*Zur Erkenntnis,* [sayfa 30] s. 131.) Marx, bu çelişkiyi, daha *Zur Kritik*'in elyazmasında çözümlemiştir.* *Kapital*'in planına göre bu çözüm, üçüncü ciltte verilecektir.** Bu, yayımlanana kadar aylar geçecektir. Şu halde, Rodbertus'ta, Marx'ın gizli kaynağını ve ondan üstün bir öncüyü keşfettiklerini iddia eden iktisatçılar için, şimdi, Rodbertus'un iktisadının neleri başarabileceğini gösterme fırsatı çıkmış oluyor. Eğer, bunlar, eşit ortalama bir kâr oranının, yalnızca değer yasasını ihlal etmeksizin değil, bu yasaya dayanarak ne şekilde gerçekleşebileceğini ve gerçekleşmesi gerektiğini gösterebilirlerse, ben bu konuyu onlarla daha da tartışmaya hazırım. Ama bu arada acele etseler iyi olur. Bu ikinci cildin parlak incelemeleri ve şimdiye değin neredeyse hiç elatılmamış alanlardaki yepyeni sonuçları, Marx'ın kapitalist bir temele dayanan toplumsal yeniden-üretim sürecinin tahlilinin sonal sonuçlarını geliştiren üçüncü cildin içeriğine yalnızca bir giriştir. Bu üçüncü cilt çıktığı zaman, Rodbertus denilen iktisatçının adı pek az anılır hale gelecektir.

Kapital'in ikinci ve üçüncü ciltleri, Marx'ın tekrar tekrar belirttiği gibi, eşine adanacaktı.

Londra, Marks'ın doğum günü. FRİEDRİCH ENGELS
5 Mayıs 1885

[İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ*

Bu ikinci baskı, esas olarak, birincinin sadık bir kopyasıdır. Dizgi yanlışları düzeltilmiş, birkaç üslup kusuru giderilmiş, yalnızca yineleme-

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals),* 2. Teil Berlin 1959. -*Ed*.

** Karl Marx, *Kapital,* Üçüncü Cilt, Birinci Kısım ve İkinci Kısım, Sol Yayınları, Ankara 1978, s. 33-322. -*Ed*.

leri içeren bazı kısa paragraflar çıkartılmıştır.

Hiç beklenmeyen güçlükler gösteren üçüncü cilt, elyazması olarak hemen hemen bitmek üzeredir. Eğer sağlığım elverirse, bu sonbaharda baskıya hazır hale gelecektir. [sayfa 31]

Londra, 15 Temmuz 1893 FRİEDRİCH ENGELS

Aşağıda, kolaylık sağlamak üzere, pasajların alındıkları elyazmalarını (II-VIII) gösteren kısa bir liste verilmiştir.

BİRİNCİ KISIM

s. 35-36, Elyazması II'den; s. 36-47, Elyazması VII'den s. 47-51, Elyazması VI'dan; s. 51-127, Elyazması V'ten; s. 127-131, kitaplardan alıntılar arasında bulunan not; s. 132'den [Birinci Kısmın] sonuna kadar Elyazması IV'ten; ayrıca şunlar metne katılmıştır: s. 140-142, Elyazması VIII'den pasaj; s, 144-155 ve 151-153, Elyazması II'den notlar.

İKİNCİ KISIM

s. 164-174, Elyazması IV'ün sonudur. Buradan, bu kısmın sonuna kadar, s. 174-370, hepsi de Elyazması II'den.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Bölüm 18: (s. 371-379), Elyazması II'den.

Bölüm 19: I ve II (s. 380-411), Elyazması VIII'den; III (s. 412-414), Elyazması II'den.

Bölüm 20: I (S. 415-418), Elyazması II'den; yalnız son paragraf (s. 418), Elyazması VIII'den.

II (s. 419-421), esas olarak Elyazması II'den.

III, IV, V (s. 422-446), Elyazması VIII'den.

VI, VU, VIII, IX (s. 446-462), Elyazması II'den;

XIII (s. 508-517), Elyazması II'den. Bölüm 21: (s. 518-553), tümüyle Elyazması VIII'den. [sayfa 32]

* Başlik yayimci tarafindan konmuştur. -*Ed*.

İKİNCİ KİTAP

SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

BİRİNCİ KISIM

SERMAYENİN BAŞKALAŞIMI VE BUNLARIN DEVRELERİ

BİRİNCİ BÖLÜM
PARA-SERMAYE DEVRESİ

SERMAYENİN dairesel hareketi[1] üç aşamada yer alır ve birinci ciltteki sunuma göre aşağıdaki dizileri oluşturur.

Birinci aşama: Kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı olarak ortaya çıkar; parası metalara dönüşür, ya da P–M dolaşımından geçer.

İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Burada, o, kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi üretim sürecinden geçer. Sonuç, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan bir metadır.

Üçüncü aşama: Kapitalist, pazara satıcı olarak geri döner; metaları paraya dönüşür, ya da bunlar M–P dolaşımı hareketinden geçer.

Bu duruma göre para-sermayenin dolaşım formülü şöyledir: P–M ... R* ... M'–P'; burada noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını, M' ve P' ise, M ve P'nin, artı-değer ile artmış [sayfa 35] bulunduğunu belirti-

[1] Elyazması II'den. -*F.E.*
* R = Üretken sermaye. -*ç.*

yor. Birinci ve üçüncü aşamalar, birinci ciltte, yalnızca, ikinci aşamanın, yani sermayenin üretim sürecinin anlaşılması için gerektiği ölçüde ele alınmıştı. Bu nedenle, sermayenin farklı aşamalarında aldığı ve dolaşımının yinelenmesi sırasında bazan büründüğü bazan sıyrıldığı çeşitli biçimler incelenmemişti. Oysa şimdi bu biçimler incelememizin doğrudan doğruya konusudur.

Bu biçimleri saf halleri içerisinde kavramak için, her şeyden önce, bu biçimlerin değişmesi ve oluşması ile ilgisi bulunmayan bütün etmenlerin bir yana bırakılması gerekir. İşte bunun için burada metaların yalnız değerleri üzerinden satıldıkları değil, aynı zamanda bunun daima aynı koşullar altında yer aldığı kabul edilmiştir. Aynı şekilde, dolaşım hareketi sırasında ortaya çıkabilecek değer değişiklikleri de dikkate alınmamıştır.

I. BİRİNCİ AŞAMA. P–M[2]

P–M, bir para tutarının bir meta tutarına çevrilmesini temsil ediyor; alıcı parasını metalara, satıcılar metalarını paraya çeviriyor. Metaların bu genel dolaşım hareketini aynı zamanda bireysel bir sermayenin bağımsız dolaşımında işlevsel bakımdan belirli bir kesit haline getiren şey, esas olarak, hareketin biçimi değil onun maddi içeriği, yani para ile yer değiştiren metaların özgül kullanım niteliğidir. Bu metalar bir yandan üretim araçlarıdır, öte yandan, kendilerine özgü nitelikleri, imal edilecek özel türden mallara doğal olarak uyma zorunda bulunan metaların üretiminde kullanılan emek-gücü, malzeme ve personel gibi etmenlerdir. Eğer biz, emek-gücüne E, üretim araçlarına ÜA dersek, satın alınacak metaların toplamı M, E + ÜA'ya eşit olur, ya da kısacası $M<\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{\text{ÜA}}$ olur. Bu nedenle, özü bakımından düşünüldüğünde P–M, $P–M<\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{\text{ÜA}}$ formülü ile temsil edilir. Yani P–M, P–E ile P–ÜA'nın bileşiminden ibarettir. Para miktarı, P, iki kısma ayrılmıştır; bunlardan biri emek-gücünü, diğeri üretim araçlarını satınalmaktadır. Bu iki dizi satınalma, birbirinden tamamıyla farklı pazarlara aittir; birisi gerçek anlamıyla meta pazarına, diğeri ise emek pazarına.

P'nin kendilerine dönüştüğü metaların nitel bakımdan böylece bölünmeleri dışında, $P–M<\genfrac{}{}{0pt}{}{E}{\text{ÜA}}$ formülü, ayrıca çok [sayfa 36] karakteristik bir nicel ilişkiyi de temsil eder. Bildiğimiz gibi, emek-gücünün değeri ya da fiyatı, onu bir meta olarak satışa arzeden sahibine ücret şeklinde, yani artı-emeği içeren emek miktarının fiyatı olarak ödenir. Sözgelişi, eğer emek-gücünün günlük değeri beş saatlik emeğin üç şilin değerindeki ürününe eşit ise, bu miktar, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmede, diyelim on saatlik emeğin fiyatı ya da ücreti olarak yer alır. Eğer böyle bir sözleşme örneğin 50 işçi ile yapılmış ise, bunlar, alıcı için günde toplam 500 saat çalışacaklar demektir; bu zamanın yarısı ya da herbiri 10

[2] Temmuz 1873 tarihi ile başlayan Elyazması VII'nin başlangıcı. *-F. E.*

saatlik 25 işgününe eşit 250 saati, yalnızca artı-emeği temsil eder. Satınalınacak üretim aracı miktar ve hacminin, bu emek kitlesinin kullanımına yeterli olması gerekir.

Demek oluyor ki, $P\text{–}M < \begin{smallmatrix}E\\ \text{ÜA}\end{smallmatrix}$ formülü, yalnızca belli bir miktar paranın, diyelim 422 sterlinin, buna tekabül eden miktarda üretim aracı ve emek-gücü ile değişildiği şeklinde bir nitel ilişkiyi belirtmekle kalmıyor, aynı zamanda E, yani paranın emek-gücü için harcanan kısmı ile, ÜA, yani paranın üretim araçları için harcanan kısmı arasındaki nicel bir ilişkiyi de belirtmiş oluyor. Bu ilişki başlangıçta fazla emek miktarı ile, belli sayıda emekçinin harcadığı artı-emek miktarı ile belirlenir.

Eğer örneğin bir iplik fabrikasında 50 emekçinin haftalık ücreti 50 sterlin tutuyorsa, eğer haftalık 3.000 saatlik bir emeğin 1.500 saati artı-emek ipliğe dönüşen değer ise, bu 3.000 saatteki üretim araçlarının değeri için 372 sterlin harcanması gerekir.

Çeşitli sanayi kollarında ek emek kullanılmak suretiyle, üretim araçları biçiminde ne kadar ek değere gereksinme duyulacağını burada ele almanın yeri yoktur. Önemli olan nokta, paranın, üretim araçları için harcanan kısmının –P–ÜA ile satın alınan üretim araçlarının– mutlaka yeterli miktarda olması, yani başlangıçta ona göre hesaplanmış olması, uygun oranda saptanmış bulunmasıdır. Başka bir deyişle, üretim araçları miktarının, kendisini ürüne dönüştürecek emek miktarını emmeye yetecek kadar olması gerekir. Eğer eldeki üretim aracı yeterli değilse, satın alanın tasarrufundaki emek fazlası kullanılamayacak ve emek üzerindeki tasarruf hakkı boşa gidecektir. Yok eğer, üretim aracı miktarı elde bulunan emekten fazla ise, bunlar, emek ile doymuş hale getirilemeyecek, ürüne dönüştürülemeyecektir.

$P\text{–}M < \begin{smallmatrix}E\\ \text{ÜA}\end{smallmatrix}$ tamamlanır tamamlanmaz, alıcının tasarrufunda bazı yararlı nesnelerin üretimi için gerekli üretim araçları ile [sayfa 37] emek-gücünden daha fazlası bulunur. Emek-gücünü akıcı hale getirmekte daha büyük olanağa ya da bu emek-gücünün değerinin yerine konulması için gerekli olandan daha büyük bir emek miktarına sahiptir; aynı zamanda, bu miktardaki emeğin gerçekleşmesi ya da maddeleşmesi için gerekli üretim araçlarına da sahiptir. Bir başka deyişle, onun tasarrufu altında, şimdi, üretimin öğelerinden daha büyük değerde nesnelerin üretimini gerçekleştirecek etmenler, yani artı-değeri içeren bir meta kitlesinin üretimi için gerekli etmenler vardır. Para şeklinde yatırdığı değer, şimdi, (metalar halinde) artı-değer yaratan bir değer olarak, maddi bir biçime bürünmüştür. Kısacası, değer, burada, değer ve artı-değer yaratma gücüne sahip üretken sermaye durumunda ya da biçiminde bir varlık halindedir. Bu biçimdeki sermayeye biz R diyelim.

Şimdi R'nin değeri, E + ÜA'ya eşittir ve bu da E ve ÜA ile değişilen P'ye eşittir. P, R'nin aynı sermaye-değerindedir, ancak farklı bir varoluş biçimine sahiptir; o, para durumunda ya da biçiminde sermaye-değerdir, yani *para-sermayedir*.

P–M*para-sermayenin, üretken sermayeye* dönüşmesi oluyor. Burada irdelediğimiz dolaşım diyagramında para, sermaye-değerin ilk taşıyıcısı olarak görünüyor ve para-sermaye, bu nedenle, sermayenin yatırıldığı biçimi temsil ediyor.

Para-sermaye biçimindeki sermaye, para işlevini görebilecek bir durumdadır, ve bu durumuyla, evrensel satınalma ve evrensel ödeme aracı işlevlerini yerine getirir. (Son sözü edilen ödemede, emek-gücü, ilkönce satın alındığı halde, karşılığı, faal duruma geçirilmeden ödenmez. Üretim araçlarının pazarda hazır bulunmaması, önceden sipariş edilme zorunda kalınması ölçüsünde, P–ÜA biçimindeki para, aynı şekilde ödeme aracı olarak iş görür.) Bu olanak, para-sermayenin sermaye oluşundan değil, para oluşundan ileri gelir.

Öte yandan, para biçimindeki sermaye-değer, para işlevleri dışında herhangi bir işlevi yerine getiremez. Para işlevini sermayenin işlevine çeviren şey, bunların sermaye hareketinde oynadığı belirli roldür, ve bu nedenle, aynı zamanda, bu işlevlerin [sayfa 38] iş gördükleri aşama ile sermaye dolaşımının diğer aşamaları arasındaki iç bağıntıdır. Örneğin burada ele aldığımız durumda para, bir araya geldiklerinde üretken sermayenin maddi biçimini temsil eden metalara dönüşmüştür, ve bu biçim, zaten gizil ve potansiyel olarak kapitalist üretim sürecinin sonucunu içerir.

P–M< ifadesinde, para-sermaye işlevini yerine getiren paranın bir kısmı, bu dolaşım hareketini tamamlamak suretiyle sermaye niteliğini yitirdiği, ama para özelliğini koruduğu bir işlevi üstlenmiş olur. Para-sermaye P'nin dolaşımı, P–ÜA ve P–E'ye, yani üretim araçları satın alınması ve emek-gücü satınalınmasına bölünmüştür. Bu sözü edilen sürecin kendisini inceleyelim. P–E, emek-gücünün kapitalist tarafından satın alınmasıdır. Bu, aynı zamanda, emek-gücünün –ücret biçimi kabul edildiğine göre, biz, buna, burada emeğin diyebiliriz– sahibi bulunan emekçi tarafından satılmasıdır. Burada alıcı için P–M (= P–E) ne ise, diğer bütün satınalmalarda olduğu gibi, E–P (=M–P) satıcı (emekçi) için odur. Onun emek-gücünü satmasıdır. Bu, dolaşımın ilk aşaması, ya da metaın ilk başkalaşımıdır. (Buch I, Kap. III, 2a.)* Bu, emek satıcısı için, metaının para-biçime dönüşmesidir. Emekçi, böylece elde ettiği parayı gereksinmelerini gidermek için, tüketim nesneleri için, gerekli metalara yavaş yavaş harcar. Bu yüzden emekçinin metaının dolaşımının bütünü, E–P–M olarak ortaya çıkar; yani önce E–P (= M–P) ve sonra P–M şeklinde, metaların basit dolaşımı genel biçimi içersinde, M–P–M olarak kendini gösterir. Bu durumda para yalnızca geçici bir dolaşım aracı, bir metaın bir diğeri ile değişiminde ancak bir araçtır.

P–E, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesinde karakteristik bir andır, çünkü o, para biçiminde yatırılan değerin sermayeye,

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Birinci Kısım, İkinci Kesim, Sol Yayınları, Ankara 1978, s.119-129. -*Ed.*

artı-değer üreten bir değere gerçekten dönüşmesi için temel koşuldur. P–ÜA yalnız P–E sürecinde satın alınan emek miktarının gerçekleştirilmesi amacı bakımından gereklidir; bu konu bu görüş açısından birinci cildin ikinci kısmında, “Paranın Sermayeye Dönüşümü” başlığı altında tartışılmıştı. Bu, noktada aynı konuyu başka bir açıdan da gözden geçirmemiz gerekiyor; özellikle, sermayenin kendisini ortaya koyduğu biçim [sayfa 39] olarak para-sermaye yönünden incelememiz gerekiyor. P–E'ye, genellikle, kapitalist üretim tarzının ayırdedici özelliği olarak bakılır. Ne var ki, emek-gücü fiyatını, ücretleri yerine koymak için gerekli olanın üzerinde bir emek miktarının verilmesini öngören bir satınalma sözleşmesini temsil eden emek-gücü satın alınması; şu halde yatırılan değerin sermayeleştirilmesi ya da aynı şey demek olan artı-değer üretimi için temel koşul artı-değerin verilmesi, hiç de yukarda gösterilen nedenden ötürü değildir. Tersine, biçimi nedeniyle ona bu gözle bakılır, çünkü ücret biçimindeki *para,* emek satınalmaktadır ve bu durum, para sisteminin ayırdedici özelliğidir.

Bu, ayırdedici özellik olarak alınan biçimdeki mantıksızlık da değil-dir. Tersine, bu mantıksızlık dikkate alınmamaktadır. Mantıksızlık şu olgu-da yatmaktadır ki, değer yaratan bir öğe olarak emeğin kendisi herhangi bir değere sahip olmadığı gibi, bu yüzden de, herhangi belirli miktarda emek, fiyatında, yani eşdeğeri olan belirli nicelikte parada ifadesini bulan bir değere de sahip bulunmamaktadır. Ama biz, ücretlerin, kılık de- ğiştirmiş biçimlerden başka bir şey olmadıklarım biliyoruz; sözgelişi bir günlük emek-gücünün fiyatı, bu emek-gücünün bir günde akıcı hale getirdiği emeğin fiyatı olarak kendini gösterdiği bir biçimdir. Bu emek-gücünün diyelim altı saatlik emekle ürettiği değer, emek-gücünün oniki saatlik faaliyeti ya da işler halde olmasının değeri olarak böylece ifade edilmiştir.

P–E'ye, para sistemi denilen şeyin ayırdedici özelliği, bu sistemin alameti farikası olarak bakılır; çünkü emek, burada, sahibine ait bir meta, para da alıcı –şu halde para ilişkisi (yani insan faaliyetinin satılması ve satın alınması) nedeniyle– olarak görünür. Ne var ki para, P henüz para-sermayeye dönüşmeden, ekonomik sistemin genel niteliğinde herhangi bir değişiklik olmadan, hizmet denilen şeylerin satın alıcısı olarak çok önceden ortaya çıkar.

Ne tür bir metaya dönüştüğü para için hiç farketmez. O, yalnız fiyatları ile de olsa belli bir miktarda parayı düşünsel olarak temsil ettiklerini gösteren, paraya dönüşmeleri olasılığını taşıyan ve para ile yer değiştirmedikçe sahipleri için kullanım– değerlerine dönüşebilecekleri biçime bürünmeyen bütün metaların evrensel eşdeğeridir. Emek-gücü bir kez, sahibine ait bir meta olarak pazara gelince, ve satışı emek karşılığı ödeme [sayfa 40] biçimini alarak ücret şekline bürününce, alımı ile satımı artık herhangi bir metadan daha şaşırtıcı değildir. Burada karakteristik olan şey, emek-gücü metaının satın alınabilir oluşu değil, emek-gücü-

nün bir meta olarak ortaya çıkışıdır.

P–M< $\begin{smallmatrix}E\\ \text{ÜA}\end{smallmatrix}$, yani para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesi yoluyla, kapitalist, üretimin nesnel ve kişisel etmenlerini, bunlar metalardan oluştuğuna göre, biraraya getirmiş olur. Eğer para ilk kez üretken sermayeye dönüştürülmüş ise, ya da sahibi için ilk kez para-sermaye işlevini görüyorsa, kapitalistin işe, emek-gücünü satınalmadan önce binalar, makineler, vb. gibi üretim araçları satınalmakla başlaması gerekir. Çünkü emek-gücünü dilediği gibi harekete geçirmek durumunda kalır kalmaz, bunu emek-gücü olarak kullanabilmesi için üretim araçlarına sahip olmak zorundadır.

Durumun kapitalistçe sergilenmesi böyledir.

Emekçi açısından ise şöyledir: Satılana ve üretim araçları ile ilişki içine girene dek kendi emek-gücünün üretken biçimde uygulanması olanaksızdır. Satışından önce emek-gücü, bu yüzden, üretim araçlarından, yani uygulanmasının maddi koşullarından ayrı olarak vardır. Bu ayrılık halinde emek-gücü, ne sahibi için kullanım-değeri üretiminde doğrudan doğruya, ne de yaşamını sürdürebilmek için onun satışı ile meta üretiminde kullanılamaz. Ama satışı sonucu üretim araçları ile ilişki içine sokulduğu andan başlayarak, tıpkı üretim araçları gibi, alıcının üretken sermayesinin bir kısmını oluşturur.

P–E hareketinde para sahibi ile emek-gücü sahibinin yalnızca alıcı ve satıcı ilişkisi içersine girdikleri, birbirlerinin karşısına, para sahibi ve meta sahibi olarak çıktıkları doğrudur. Bu bakımdan bunlar salt bir para ilişkisi içersine girerler. Ama aynı zamanda alıcı, daha başlangıçta, emek-gücünün sahibi tarafından üretken bir biçimde harcanımı için maddi koşullar olan üretim araçlarının sahibi sıfatıyla da ortaya çıkar. Bir başka deyişle, bu üretim araçları, bir başkasının malı olması nedeniyle emek-gücü sahibi ile karşıtlık halindedir. Öte yandan, emeğini satan kimse, bir başkasının emek-gücüne fiyat biçen ve gerçekten üretken sermaye olabilmesi için bu emek-gücünü sermayesiyle bütünleştirmek zorunda olan bir alıcı ile yüzyüze gelir. Bu nedenle kapitalist ile ücretli-emekçi arasındaki sınıf ilişkisi, P–E hareketinde (emekçi yönünden E–P hareketinde) [sayfa 41] yüzyüze geldikleri anda başlamış demektir. Bu, bir alım-satım, bir para ilişkisidir, ama alıcının kapitalist, satıcının ücretli-emekçi olduğu kabul edilen bir alım-satımdır. Ve bu ilişkisi, emek-gücünün gerçekleşmesi için gerekli koşullardan, yani geçim araçları ile üretim araçlarının bir başkasının malı olarak emek-gücü sahibinden ayrılmış olması olgusundan doğar.

Biz, burada, bu ayrılmanın kökeni ile ilgilenmiyoruz. P–E hareketi başlar başlamaz bu ayrılık varolur. Bizi burada ilgilendiren şey şudur: Eğer P–E, burada, para-sermayenin ya da sermayenin varoluş biçimi olarak paranın bir işlevi olarak ortaya çıkıyorsa, bu, salt paranın burada, yararlı bir insan faaliyeti ya da hizmeti için ödeme aracı rolünü yüklenmesinden ileri gelmez; şu halde, bu, hiç bir zaman paranın ödeme aracı

işlevi sonucu doğmuş değildir. Paranın bu şekilde harcanabilmesinin tek nedeni, emek-gücünün kendisini, kendi üretim araçlarından (emek-gücünün kendisinin üretim aracı olarak geçim araçları da buna dahildir) ayrılmış durumda bulması ve bu ayrılığın ancak emek-gücünün üretim araçları sahibine satılmasıyla üstesinden gelinebilmesidir; işte bunun için, emek-gücünün faaliyeti –ki bu hiç bir zaman kendi fiyatının yeniden-üretimi için gerekli-emek miktarı ile sınırlı değildir-, aynı şekilde, onu satınalanı ilgilendirir. Üretim süreci sırasındaki sermaye ilişkisi, yalnızca bu ilişkinin dolaşım hareketinin, alıcı ile satıcının karşı karşıya geldikleri farklı temel ekonomik koşulların, bunların sınıf ilişkilerinin doğasında varolmasından doğar. Bu ilişkiyi yaratan, niteliği nedeniyle para değildir; daha çok, salt para-işlevinin sermaye-işlevine dönüşmesine yolaçan bu ilişkinin varlığıdır.

Para-sermaye (şimdilik biz, burada, karşımıza çıktığı, özel işlevinin sınırları içerisinde yalnız bu sermaye ile ilgileniyoruz) kavramında iki yanlış, ya birbirlerine paralel ya da kesişerek giderler. Önce, sermaye-değerin, para-sermaye niteliği içerisinde yerine getirdiği işlevler –ki, o bu işlevleri salt para biçiminde olması nedeniyle yerine getirebilir– yanlışlıkla onun sermaye niteliğine bağlanır; oysa bunlar yalnızca sermaye-değerin para biçimine, para olarak göründüğü biçime bağlıdırlar. Sonra, bunun tersine, para-işlevinin onu aynı zamanda sermaye-işlevi haline getiren özgül içeriği, paranın niteliğine (para burada sermaye ile karıştırılıyor) bağlanır; oysa para-işlevi, burada, P–E [sayfa 42] hareketinin belirttiği türden, ve salt meta dolaşımında ve buna tekabül eden para dolaşımında hiç bulunmayan toplumsal koşulları öngörür.

Köle alım-satımı, şeklen aynı zamanda bir meta alım-satımıdır, Ama kölelik olmaksızın, para bu işlevi yerine getiremez. Eğer kölelik varsa, işte o zaman köle alımına para yatırılabilir. Buna karşılık, sırf paranın varlığı köleliği olanaklı kılamaz.

Bir insanın kendi emek-gücünü (kendi emeğinin satışı biçiminde ya da ücret biçiminde) satmasının tek başına bir olgu oluşturmayıp, meta üretimi için toplumsal kesin bir koşul olabilmesi, ve bu nedenle para-sermayenin, toplumsal boyutta, yukarda tartışması yapılan P–M<$^{E}_{ÜA}$ işlevini yerine getirebilmesi için, üretim araçlan ile emek-gücü arasında başlangıçta bulunan bağın çözüldüğü tarihsel sürecin varlığı kabul edilir; bu süreç sonucudur ki, büyük halk yığını, üretim araçlarından yoksun emekçiler, bu üretim araçlarına sahip bulunan emekçi-olmayanlar ile yüzyüze gelmişlerdir. Bu durumda, üretim araçları ile emek-gücü arasındaki bağın biçiminin, çözülmeden önce, emekçinin kendisi de bir üretim aracı olarak diğer üretim araçlarına dahil bulunma biçiminde, ya da kendisi bunlara sahip olmak biçiminde olmasının bir önemi yoktur.

P–M<$^{E}_{ÜA}$ ilişkisinin ardında yatan şey dağılımdır, bu dağılım, tüketim nesnelerinin dağılımı gibi alışılagelen anlamda olmayıp, üretim öğelerinin kendisinin dağılımıdır; üretimin maddi etmenlerinin yoğunlaşması

bir yanda, emek-gücünün bir başına öte yanda olmasıdır.

Üretim araçları, üretken sermayenin bu maddi kısmı, bu nedenle P–E hareketi, evrensel, toplumsal bir hareket halini almadan önce emekçinin karşısına bu haliyle, yani sermaye olarak çıkmak zorundadır.

Kapitalist üretimin bir kez yerleştikten sonra daha sonraki gelişmelerinde yalnız bu ayrılığı yeniden yaratmakla kalmayıp bunun boyutlarını, egemen toplumsal koşul halini alıncaya kadar gitgide genişlettiğini daha önce görmüştük.* Bununla birlikte, bu sorunun başka bir yanı daha vardır. Sermayenin doğup gelişmesi ve üretimi denetimi altına alabilmesi için, ticaretin gelişmesinde belli bir aşamaya ulaşılması kabul edilir. Bu nedenle bu, aynı zamanda meta dolaşımına ve dolayısıyla meta [sayfa 43] üretimine de uygulanır; çünkü, satış için, yani meta olarak üretilmedikçe hiç bir nesne meta olarak dolaşıma giremez. Ne var ki, kapitalist üretim bunun temeli görevini yüklenene dek meta üretimi, üretimin normal ve egemen tipi haline gelemez.

Sözde köylülerin kurtuluş hareketinin sonucu, tarımı serflerin zorunlu emeği yerine ücretli-emekçilerin yardımı ile yürütmek zorunda kalan Rus toprak sahipleri iki şeyden yakınıyorlar: Birincisi, para-sermaye kıtlığından. Örneğin, daha ürün satılmadan önce, tam da ilk koşul olan nakit para kıtlığı varken oldukça çok büyük meblağların ücretli-emekçilere ödenmesi gerektiğini söylüyorlardı. Üretimin kapitalist biçimde yürütülebilmesinden önce, özellikle ücretlerin ödenmesi için sermayenin para şeklinde daima hazır olması gerekir. Ama toprak sahipleri umudu kesmemeliydiler. İnsan beklemeyi bilmeliydi; zamanı gelince sanayi kapitalisti emri altında yalnız kendisine ait parayı değil, *l'argent des autres*'u** da bulacaktı.

İkinci yakınma daha da ilginçtir. Bu yakınma, insanın elinde parası olsa bile her zaman yeter sayıda emekçi bulunmaması yolundaydı. Nedeni şuydu ki, Rus çiftlik-emekçileri, köy topluluklarında toprağın ortak mülkiyeti yüzünden, üretim araçlarından tamamen ayrılmamışlar ve dolayısıyla, sözcüğün tam anlamıyla henüz "serbest ücretli-emekçi" olamamışlardı. Ama bu ücretli-emekçinin toplumsal ölçekte varlığı, P–M için, paranın metaya çevrilmesi, para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülebilmesi için bir *sine qua non*'dur.***

Bu nedenle, şurası apaçıktır ki, para-sermayenin dolaşım formülü P–M ... R ... M'–P', ancak daha önceden gelişmiş bulunan kapitalist üretim temeli üzerinde sermaye dolaşımının doğal biçimidir; çünkü bu, toplumsal ölçekte bir ücretli-emekçiler sınıfının varlığını öngörür. Kapitalist üretimin, yalnız meta ve artı-değer yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda gitgide artan ölçüde bir ücretli-emekçiler sınıfını yeniden-ürettiğini, ve doğrudan üreticilerin büyük çoğunluğunu bu sınıfa kattığını görmüş

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Kısım. -*Ed*.
** Başkalarının parası. -*ç*.
*** Zorunlu neden *ya da* olmazsa olmaz. -*ç*.

bulunuyoruz. Bunun gerçekleştirilmesinin ilk koşulu, devamlı bir ücretli-emekçiler sınıfının varlığı olduğu için, P–M ... R ... M’–P’, üretken sermaye biçiminde bir sermayeyi, yani üretken sermaye dolaşımı biçimini öngörür. [sayfa 44]

II. İKİNCİ AŞAMA
ÜRETKEN SERMAYENİN İŞLEVİ

Bizim burada incelediğimiz sermaye dolaşımı, P–M dolaşımı hareketiyle, paranın metalara dönüşmesiyle, yani satınalmayla başlar. Dolaşımın, bu nedenle, karşıt bir başkalaşım ile, M–P ile, metaların paraya dönüşmesiyle, yani satışla tamamlanması gerekir. Ama P–M < $\begin{matrix}E\\ \text{ÜA}\end{matrix}$ hareketinin doğrudan sonucu, para biçiminde yatırılan sermaye-değer dolaşımının kesintiye uğramasıdır. Para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesiyle sermaye-değer, artık dolaşıma devam edemeyeceği, tüketime, yani üretken tüketime girmek zorunda olduğu maddi bir biçim kazanmıştır. Emek-gücünün, emeğin kullanımı, ancak emek-süreci içersinde maddeleşebilir. Kapitalist, emekçiyi kölesi olmadığı ve emek-gücünün belli bir süre için kullanma hakkı dışında bir şey satınalmadığı için bir meta gibi tekrar satamaz. Öte yandan, kapitalist, bu emek-gücünü onun yardımıyla meta yaratmak için üretim aracından yararlanma dışında kullanamaz. Demek ki, birinci aşamanın sonucu, ikinci aşamaya, sermayenin üretkenlik aşamasına giriştir.

Bu hareket, P–M< $\begin{matrix}E\\ \text{ÜA}\end{matrix}$ ... R formülü ile temsil edilmiştir ve noktalar sermaye dolaşımının kesintiye uğradığını belirtmektedir, oysa dairesel hareketi devam etmektedir, çünkü metaların dolaşım alanından üretim alanına geçmektedir. İlk aşama, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesi, bu neden1e, ikinci aşamanın, üretken sermayenin işler hale gelmesinin salt bir habercisi ve başlangıç anıdır.

P–M< $\begin{matrix}E\\ \text{ÜA}\end{matrix}$, bu hareketi yapan bireyin emrinde herhangi bir kullanım-biçiminde değerlerin bulunduğunu değil, aynı zamanda, bunlara para biçiminde sahip olduğunu, yani onun para sahibi olduğunu da öngörür. Ne var ki, bu hareket, salt bir para elden çıkarma hareketinden ibaret olduğu için, bireyin para sahibi olarak kalabilmesi ancak parayı elden çıkarma hareketinin aynı zamanda paranın dönüşü anlamını taşımasındandır. Ama para ancak metaların satışı yoluyla dönebilir. Böylece yukardaki hareket onun bir meta üreticisi olmasını varsayar.

P–E, ücretli-emekçi, yalnızca kendi emek-gücünü satarak yaşar. Emek-gücünün korunması –emekçinin kendi-kendini muhafazası– günlük tüketimi gerektirir. Böyle olunca, E–P–M [sayfa 45] ya da M–P–M hareketlerini, kendi-kendisini koruması amacıyla gerekli satın almaları yineleyebilmesi için, tüketimi için ödemelerin oldukça kısa aralıklar ile devamlı yinelenmesi gerekir. Bu. nedenle kapitalistin daima ücretli-emekçinin karşısına bir para-kapitalist niteliği ile çıkması ve sermayesinin para-

sermaye olması zorunluluğu vardır. Öte yandan, ücretli-emekçilerin, bu doğrudan üreticiler kitlesinin, E–P–M hareketini yerine getirebilmesi için, bunları daima gerekli geçim araçlarını satınalınabilecek biçimde, yani metalar şeklinde karşılarında bulmaları gerekir. Bu durum, meta biçimindeki ürünlerin dolaşımında ve aynı zamanda üretilen metaların hacminde yüksek derecede bir gelişmeyi gerekli kılar. Ücretli-emek aracılığı ile üretim evrensel hale gelince, meta üretimi, genel üretim biçimi olmak durumundadır. Bu üretim biçimi bir kez genel durum alınca, gittikçe artan toplumsal bir işbölümünü birlikte getirir; yani belli bir kapitalist tarafından üretilen nesnelerde gitgide artan bir farklılaşma olur ve birbirini tamamlayan üretim süreçleri bağımsız süreçler halinde bölünürler. P–ÜA, bu nedenle, P–E ile aynı ölçüde gelişir; yani, üretim araçları üretimi meta üretiminden, bu üretim araçlarının mülkiyeti kime ait ise o ölçüde ayrılmış olurlar. Ve üretim araçları artık her meta üreticisi karşısında, kendisinin üretmediği, ama kendi özel üretim süreci için satın aldığı metalar olarak bulunurlar. Bunlar, bağımsız olarak çalıştırılan ve onun üretim alanından tamamen ayrılmış bulunan üretim kollarından gelirler ve bu nedenle de onun kendi dalına satınalınması gerekli metalar olarak girerler. Meta üretiminin maddi koşulları, diğer meta üreticilerinin ürünleri olarak tıpkı metalar gibi gitgide artan ölçüde onun karşısına çıkarlar. Ve kapitalistin, aynı ölçüde, para-kapitalist rolünü benimsemesi gerekir; bir başka deyişle, sermayesinin, para-sermaye işlevlerini yüklenmesini gerektiren boyutlar büyümüştür.

Öte yandan, kapitalist üretimin temel koşulunu doğuran aynı koşullar, bir ücretli-işçiler sınıfının varlığı, her türlü meta üretiminin, kapitalist meta üretimine geçişini kolaylaştırır. Kapitalist üretim geliştikçe, çoğunluğu üreticilerin gereksinmelerini karşılamak için kurulmuş bulunan ve ancak ürün fazlasını metaya dönüştüren diğer bütün eski üretim biçimleri üzerinde ayırıcı, bölücü bir etki yapar. Kapitalist üretim, başlangıçta, görünüşte üretim biçimini etkilemeksizin, ürünlerin satışını ana [sayfa 46] amaç haline getirir. Örneğin, kapitalist dünya ticaretinin, Çin, Hindistan, Arap, vb. gibi uluslar üzerindeki ilk etkisi böyle olmuştu. Ama, sonraları, kök saldığı her yerde kapitalist üretim, ya üreticilerin kendi çalışmaları ya da yalnızca ürün fazlasının meta olarak satılması üzerine dayanan her çeşitten meta üretimini yok eder. Kapitalist üretim, önce meta üretimini genelleştirir, sonra da yavaş yavaş bütün meta üretimini, kapitalist meta üretimine dönüştürür.[3]

Üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ile üretim araçları daima onun etmenleri olarak kalırlar. Ama birbirlerinden ayrılmaları halinde bu etmenlerden birisi ancak potansiyel olarak bulunabilir. Çünkü üretimin devamı için bunların birleşmeleri zorunludur. Bu birleşmenin gerçekleştirildiği özgül biçim, toplum yapısının farklı ekono-

[3] Elyazması VII'nin sonu. Elyazması VI'in başlangıcı. -*F.E.*

mik devirlerini birbirinden ayırır. Şimdiki durumda, serbest işçinin üretim araçlarından ayrılması, verilmiş bulunan çıkış noktasıdır, ve biz, nasıl ve hangi koşullar altında bu iki öğenin kapitalistin elinde birleştiğini, yani sermayesinin üretken varlık biçimi olarak birleştiğini görmüş bulunuyoruz. Metaların kişisel ve maddi yaratıcıları böylece biraraya getirildikten sonra giriştikleri fiili süreç, üretim sürecinin kendisi, bu nedenle sermayenin bir işlevi oluyor; niteliği ve özü, bu yapıtın birinci cildinde ayrıntılarıyla tahlil edilen kapitalist üretim süreci oluyor. Meta üretimi ile uğraşan her girişim, aynı zamanda, tür emek-gücü sömürme girişimi haline geliyor. Ne var ki, yalnız kapitalist meta üretimi, çağ açıcı bir sömürü biçimi halini alıyor ve tarihsel gelişim seyri içersinde, emek-sürecinin örgütlenmesi ve teknikteki büyük gelişmeler yoluyla toplumun tüm ekonomik yapısını bütün eski çağları, gölgede bırakacak şekilde kökünden değiştiriyor.

Yatırılan sermaye-değerin varlık biçimleri olduklarına göre, üretim araçları ve emek-gücü, değer ve dolayısıyla artı-değer üretme süreci sırasında büründükleri farklı roller nedeniyle, değişmeyen ve değişen sermaye halinde birbirlerinden ayrılırlar. Üretken sermayenin farklı öğeleri olarak bunlar, ayrıca, kapitalistin mülkiyetindeki üretim araçları, üretim süreci dışında bile kendi sermayesi olarak kaldığı halde, emek-gücünün yalnız bu süreç içersinde bireysel sermayenin varlık şeklini alması olgusu ile de birbirlerinden farklıdırlar. Emek-gücü yalnızca [sayfa 47] satıcısının, ücretli-emekçinin elinde bir meta olduğu halde, ancak alıcısının, onun geçici bir süre için kullanma hakkını satınalanın elinde sermaye halini alır. Üretim araçları, emek-gücü, yani üretken sermayenin bu kişisel varlık biçimi kendilerinde somutlaşana kadar, üretken sermayenin maddi biçimleri ya da üretken sermaye halini alamazlar. İnsanın emek-gücü, niteliği gereği, üretim araçlarından daha fazla sermaye değildir. Bunlar bu belirli toplumsal niteliği, ancak belli tarih içerisinde gelişmiş koşullar altında kazanırlar; tıpkı, ancak bu gibi koşullar altında para niteliğinin değerli madenler ya da para-sermayenin para üzerine damgalanması gibi.

Üretken sermaye, işlevlerini yerine getirirken, daha yüksek değerde bir ürünler kitlesine dönüştürülmek amacı ile kendisini oluşturan kısımları tüketir. Emek-gücü, salt onun organlarından birisi gibi hareket ettiği için, üründeki artı-emeğin üretken sermayeyi oluşturan öğelerin değerinin üzerinde yarattığı değer fazlalığı da, gene sermayenin bir meyvesidir. Emek-gücünün artı-emek kısmı, sermaye hesabına harcanan bedava emektir; böyle olduğu için de kapitaliste artı-değer, kendisine hiç bir eşdeğer ödemeye malolmayan bir değer oluşturur. Bu nedenle ürün, yalnız bir meta olmayıp, artı-değer ile yüklü bir metadır. Metaın değeri R + *a*'ya eşittir; yani metaın üretiminde tüketilen üretken sermaye R ile, onun yarattığı artı-değer *a*'nın toplamına eşittir. Bu metaın 10.000 libre iplik olduğunu ve bu miktar ipliğin yapımında tüketilen üre-

tim araçlarının değerinin 372 sterlin, emek-gücünün değerinin ise 50 sterlin olduğunu kabul edelim. Eğirme süreci sırasında, iplikçiler, ipliğe, emekleriyle tüketilen 372 sterlin değerinde üretim aracını katmışlardır ve aynı zamanda harcadıkları emek-gücü ile orantılı olarak, diyelim 128 sterlin miktarında yeni değer yaratmışlardır. Böylece 10.000 libre iplik 500 sterlinlik bir değeri temsil etmektedir.

III. ÜÇÜNCÜ AŞAMA. M'–P'

Metalar, artı-değer yaratmış bulunan sermaye-değerin –doğrudan doğruya üretim sürecinin kendisinden doğan– bir işlevsel varlık biçimi olarak *meta-sermaye* halini alırlar. Meta üretimi, eğer bütün toplumda kapitalist biçimde yürütülüyorsa, bütün metalar, ister demir cevheri, ister Brüksel dantelası, sülfürik asit ya da puro olsun, daha başlangıçta meta-sermayenin [sayfa 48] öğeleri olurlar. Bir yığın meta arasında hangilerinin nitelikleri gereği sermaye sınıfına girecekleri, hangilerinin ise sıradan meta hizmetini görecekleri sorunu, skolastik ekonomi politiğin durup dururken icat ettiği sevimli dertlerden biridir.

Meta biçimindeki sermaye, meta işlevini yerine getirmek zorundadır. Sermayeyi oluşturan mallar özellikle pazar için üretilmişlerdir ve satılmak, paraya dönüşmek, yani M–P sürecinden geçmek zorundadırlar.

Diyelim, kapitaliste ait meta, 10.000 libre pamuk ipliği olsun. Eğer eğirme sürecinde tüketilen üretim araçlarının değeri 372 sterlin ise ve 128 sterlinlik yeni değer yaratılmış ise, ipliğin 500 sterlinlik bir değeri vardır ve bu aynı miktardaki fiyatında ifadesini bulmuştur. Gene diyelim ki, bu fiyat, M–P satışı ile gerçekleşmiş olsun. Peki bu basit meta dolaşım hareketini aynı zamanda bir sermaye-işlevi haline getiren şey nedir? Bu dolaşımda hiç bir değişiklik olmamakta, ne metaın kullanım niteliğinde –çünkü alıcının eline o gene bir kullanım nesnesi olarak geçmektedir– ne de değerinde bir değişiklik olmaktadır; çünkü bu değer, büyüklükte değil, yalnızca biçimde bir değişme geçirmiştir. O, başlangıçta iplik biçiminde vardı, şimdi ise para biçiminde vardır. Böylece, ilk aşama P–M ile son aşama M–P arasında esaslı bir ayrım olduğu apaçıktır. Orada, yatırılan para, para-sermaye görevini yerine getirmektedir, çünkü, dolaşım aracılığı ile, özgül bir kullanım-değerinde metalara dönüşmüştür. Burada ise metalar, sermaye niteliklerini, dolaşımlarına başlamadan önce, üretim sürecindeki hazır biçimiyle kendileriyle birlikte getirdikleri ölçüde ancak sermaye olarak hizmet edebilirler. Eğirme süreci sırasında iplikçiler, 128 sterlin değerinde iplik yaratmışlardır. Bu miktarın, diyelim 50 sterlini, kapitalist için yalnızca emek-gücüne yatırdığı paranın eşdeğerini temsil eder, buna karşılık 78 sterlini –emek-gücünü sömürme derecesi yüzde 156 olduğu zaman– artı-değeri oluşturur. 10.000 libre ipliğin değeri, bu nedenle, önce, tüketilen üretken sermaye R değerini içerir; bunun değişmeyen kısmı 372 sterlin, değişen kısmı 50 sterlin

olup toplamı 422 sterlin, 8.440 libre ipliğe eşittir. Şimdi, üretken sermaye R'nin de-ğeri, onu oluşturan öğelerin değeri M'ye eşittir ve bunlar P–M aşamasında kapitalistin karşısına satıcıların ellerindeki metalar olarak çıkmışlardır.

İkinci olarak, ipliğin değeri, ayrıca 78 sterlinlik bir artı-değeri [sayfa 49] içermektedir ve bu 1.560 libre ipliğe eşittir. 10000 libre ipliğin değerinin ifadesi olarak M, demek ki, M *artı* DM'dir ya da M *artı* M'deki bir artıştır (bu artış 78 sterline eşittir) ve biz, buna, m diyeceğiz, çünkü bu, şimdi, ilk M değer gibi aynı meta biçiminde vardır. 10.000 libre ipliğin 500 sterline eşit olan değeri, bu nedenle M + m = M' ile temsil edilir. 10.000 libre ipliğin değer ifadesi M'yi M' haline getiren şey, ipliğin değerinin mutlak büyüklüğü (500 sterlin) değildir; çünkü bu, diğer bir miktar metaın değer ifadesi olan herhangi bir M'de olduğu gibi, kendinde somutlaşan emek miktarı ile belirlenir. Bu, onun nispi değer-büyüklüğü, üretiminde tüketilen sermaye R'ye kıyasla değer büyüklüğüdür. O, bu değer ile birlikte bir de üretken sermayenin sağladığı artı-değeri içerir. Onun değeri daha büyüktür ve sermaye-değerinin bu artı-değer *m* kadar fazlasıdır. 10.000 libre iplik, bu artı-değer ile genişlemiş, zenginleşmiş sermaye-değerin taşıyıcısıdır ve böyle olması, kapitalist üretim sürecinin ürünü olmasından ileri gelmektedir. M' bir değer-bağıntı ifade eder; üretilen metaların değerinin, bunların üretimi için harcanan sermayenin değerine olan bağıntısını ifade eder. Bir başka deyişle, bu metaın değerinin, sermaye-değer ile artı-değerden oluştuğu olgusunu ifade eder. 10.000 libre iplik, üretken sermaye R'nin dönüşmüş bir biçimi olması nedeniyledir ki, meta-sermaye M''nü temsil eder; demek oluyor ki, başlangıçta ancak bu bireysel sermayenin dolaşımında bulunan ya da yalnızca sermayesinin yardımı ili iplik üreten kapitalist için varolan bir ilişki içersinde M''nü temsil etmektedir. Değer taşıyıcısı niteliği içersinde 10.000 libre ipliği meta-sermayeye çeviren şey, deyim yerindeyse, bir dış ilişki değil, yalnızca bir iç ilişkidir. İplik, doğuştan taşıdığı kapitalist damgayı, değerinin mutlak büyüklüğünde değil nispi büyüklüğünde, yani kendi değer büyüklüğünün, metaya dönüşmeden önce kendisinde somutlaşan üretken sermayenin taşıdığı değerle kıyaslanması ile açığa vurur. Öyleyse eğer bu 10.000 libre iplik, değeri olan 500 sterline satılırsa, bu dolaşım hareketi kendi başına düşünüldüğünde M–P ile özdeştir, yani değişmeyen bir değerin, meta biçiminden para biçimine salt bir dönüşümüdür. Ama, bireysel bir sermayenin dolaşımında özel bir aşama olarak aynı hareket, bir metada somutlaşan 422 sterlinlik bir sermaye-değer ile, gene aynı metada somutlaşan 78 sterlinlik bir artı-değerin [sayfa 50] gerçekleşmesidir. Yani bu, M'–P' hareketini temsil eder, meta-sermayenin, meta-biçiminden para-biçime dönüşmesidir.[4]

M''nün işlevi artık bütün metaların işlevidir; yani kendini paraya

[4] Elyazması VI'nin sonu. Elyazması V'in başlangıcı. -*F.E.*

dönüştürmek, satılmak, M–P dolaşım aşamasından geçmektir. Şimdi genişlemiş bulunan sermaye, meta-sermaye biçiminde kaldığı, pazarda hareketsiz durduğu sürece üretim süreci de hareketsiz durumdadır. Meta-sermaye, ne ürün yaratıcısı, ne de değer yaratıcısı olarak hareket etmektedir. Belli bir sermaye-değer, çok farklı derecelerde ürün ve değer yaratıcısı olarak hizmet eder ve yeniden-üretimin boyutları, bu sermayenin, meta-biçimden sıyrılarak para-biçime bürünmesinin özel hızına ya da satışının süratine bağlı olarak büyüyecek ya da daralacaktır. Belli bir sermayenin etkinlik derecesinin üretkenlik sürecinin olanaklarına bağlı bulunduğu ve bunun da bir ölçüde kendi değer büyüklüğünden bağımsız olduğu birinci ciltte gösterilmişti.* Burada ise, dolaşım sürecinin, sermayenin değer büyüklüğünden bağımsız yeni güçleri harekete geçirdiği ve onun etkinlik derecesini, genişlemesini ve daralmasını belirlediği görülüyor.

Metalar kitlesi M' genişlemiş sermayenin taşıyıcısı olarak ayrıca bütünüyle M'–P' başkalaşımından geçmek zorundadır. Satılan miktar burada başlıca belirleyicidir. Tek bir meta, burada yalnızca toplam kitlenin tamamlayıcı kısmı sayılır. 10.000 libre iplikte 500 sterlinlik değer mevcuttur. Eğer kapitalist ancak 7.440 libreyi değeri olan 372 sterline satmayı başarmış ise, yalnız değişmeyen sermayesinin değerini, harcanan üretim araçlarının değerini yerine koymuş olur. Eğer 8.440 libre satarsa yalnızca yatırılan toplam sermaye-değeri elde eder. Biraz artı-değer gerçekleştirmek için daha fazla satması, 78 sterlinlik (1.560 librelik ipliğin) tüm artı-değeri gerçekleştirmek için ise 10.000 librenin hepsini satması gerekir. Para olarak 500 sterlinde, yalnızca sattığı metaın eşdeğerini almış olur. Dolaşım içersinde bu alışverişi, yalnızca M–P'dir. Eğer emekçilerine ücret olarak 50 sterlin yerine 64 sterlin öderse, artı-değeri, 78 yerine ancak 64 sterlin olur ve sömürü derecesi yüzde 156 yerine yalnızca yüzde 100 olacaktır. Ama ipliğin değeri değişmeyecektir; yalnız değeri oluşturan kısımlar arasındaki bağıntı farklı olacaktır. [sayfa 51] Dolaşım hareketi M–P, gene, 10.000 libre ipliğin, değeri olan 500 sterline satışını temsil edecektir.

M', M + *m*'ye (ya da 422 *artı* 78 sterline) eşittir. M, üretken sermaye R'nin değerine eşittir ve bu da P'nin değerine, P–M hareketinde yatırılan paraya, örneğimizde 422 sterlin tutan üretim öğelerinin satın alınması için harcanan paraya eşittir. Eğer metalar kitlesi değeri üzerinden satılmış ise M 422 sterline, *m* 78 sterline, 1.560 libre ipliğin artı-ürün değerine eşittir. Eğer biz *m*'yi para olarak ifade ederek *p* dersek, M'–P' = (M + *m*) – (P + *p*) ve böylece P–M ... R ... M'–P' dolaşımı genişlemiş biçimiyle, P–M< E ÜA ... R ... (M + *m*) – (P + *p*) ile temsil edilir.

İlk aşamada kapitalist, tüketim mallarını, gerçek anlamda meta

* Bkz: Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Yedinci Kısım, Yirmidördüncü Bölüm, Dördüncü Kesim, s. 615-625. -ç.

pazarı ile emek pazarından alır. Üçüncü aşamada tekrar metaları geri sürer ama yalnız tek bir pazara, gerçek anlamda meta pazarına. Ne var ki, onun pazardan metaları aracılığı ile, ilk kez oraya sürdüğünden daha büyük bir değeri geriye almasının nedeni, yalnızca pazardan ilk kez çektiğinden daha fazla bir meta-değeri oraya geri sürmesinden ileri gelir. Pazara, o, P değerini sürer ve oradan eşdeğeri M'yi çeker; tekrar oraya M + *m*'yi sürer ve onun eşdeğeri P + *p*'yi çeker.

P, örneğimizde, 8.440 libre ipliğin değerine eşitti. Ama o, pazara 10.000 libre sürer ve dolayısıyla oradan çektiğinden daha büyük bir değeri tekrar sürmüş olur. Öte yandan, pazara bu çoğalmış değeri sürmesinin tek nedeni, üretim sürecinde emek-gücünü sömürerek (ürünün, artı-ürün diye ifade edilen bir kısmı olarak) artı-değer yaratmış olmasıdır. İşte bu sürecin ürünleri olmaları nedeniyledir ki, metalar kitlesi, meta-sermaye, genişlemiş sermaye-değer taşıyıcısı halini alırlar. M'–P', hareketi ile hem yatırılmış sermaye-değer ve hem de artı-değer gerçekleştirilmiş olur. Her ikisinin de gerçekleşmesi, bir dizi satışlarla ya da M'–P' ile ifade edilen tüm metalar kitlesinin toptan satışı ile aynı anda olmuştur. Ne var ki, aynı M'–P' dolaşım hareketi, sermaye-değer için ayrıdır, artı-değer için ayrıdır, çünkü bunlardan herbirisi için dolaşımlarının farklı bir aşamasını, dolaşım alanında geçirmek zorunda oldukları bir dizi başkalaşımın farklı bir kesimini ifade eder. Artı-değer, *m,* ancak üretim süreci sırasında dünyaya gelmiştir. Meta pazarında, ilk kez, metalar biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu onun ilk dolaşım biçimidir; *m–p* hareketi ilk dolaşım hareketi ya da karşıt dolaşım [sayfa 52] hareketi, yani tersine başkalaşım *p–m* ile tamamlanacak olan ilk başkalaşımıdır.[5]

Aynı M'–P' dolaşım hareketinde sermaye-değer M'nin yaptığı, ve onun için M–P dolaşım hareketini oluşturan dolaşımda –M burada R'ye, yani ilk yatırılan P'ye eşittir– durum farklıdır. Sermaye-değer, ilk dolaşım hareketini, P, para-sermaye biçiminde açmıştır ve M–P hareketi ile aynı biçime dönmektedir. Bu nedenle, iki karşıt dolaşım aşamasından, önce P–M sonra M–P aşamasından geçmiştir ve kendini dairesel hareketine yeni baştan başlayabileceği biçimde bir kez daha bulmuştur. Artı-değer için, meta-biçime, para-biçime ilk dönüşümü oluşturan şey, sermaye-değer için kendi dönüşünü, ya da ilk para-biçime tekrar dönüşümü oluşturur.

$P–M<^{E}_{ÜA}$ hareketi ile para-sermaye, eşdeğer bir metalar kitlesine, E ve ÜA'ya dönüşmüştür. Bu metalar artık meta işlevini, satılacak nesneler olma işlevini yerine getirmezler. Bunların değerleri şimdi artık onları satınalan kapitalistin elindedir ve onun üretken sermayesi R'nin değerini temsil eder. Ve, R'nin işlevi içersinde, üretken tüketim ile, üretim

[5] Sermaye-değer ile artı-değeri ne kadar ayırırsak ayıralım bu doğrudur. 10.000 libre iplik 1.560 libre iplik ya da 78 sterlinlik artı-değer içerir; aynı şekilde bir libre ya da bir şilinlik iplik 2.496 ons iplik ya da 1.872 penilik artı-değer içerir.

araçlarından maddeten farklı bir tür metaya, değeri yalnız korunmuş olmakla kalmayan 422 sterlinden 500 sterline artan ipliğe dönüşmüş olur. Bu gerçek, başkalaşım aracılığı ile, ilk aşamada P–M hareketinde pazardan alınan metaların yerini farklı özde ve değerde metalar almıştır ve bunlar, artık, meta işlevini yerine getirmek, paraya dönüşmek ve satılmak durumundadırlar. Üretim süreci, bu nedenle, bu noktaya kadar yalnızca ilk evresi, P–M hareketi tamamlanan sermaye-değerin dolaşım sürecinin kesintiye uğraması gibi görünür. M, ikinci ve tamamlayıcı M–P evresinden, öz ve değer olarak değişiklikten sonra geçmiş olur. Ama kendi başına ele alındığında sermaye-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, üretim sürecinde, yalnızca kullanım-biçiminde bir değişiklik olmuştur. Eskiden 422 sterlin değerinde E ve ÜA biçimindeyken, şimdi, 422 sterlin değerinde ya da 8.440 libre iplik biçiminde vardır. Demek ki, biz, artı-değerden ayrı olarak, sermaye-değerin yalnızca iki dolaşım evresini düşünürsek, onun, 1° P–M ve 2° M–P aşamalarından geçtiğini ve ikinci M'nin ilk [sayfa 53] M ile aynı değerde olduğu halde farklı bir kullanım-biçimine sahip bulunduğunu görürüz. Şu halde, burada metaın iki kez ve karşıt yönlerde yer değiştirmesinden ötürü –paradan metaya ve metadan paraya dönüşmesi– para biçiminde yatırılan değerin kendi para biçimine dönüşmesini, yani tekrar paraya çevrilmesini gerekli kılan bir dolaşım biçiminden, P–M–P evresinden geçer.

İkinci ve son başkalaşımı, para olarak yatırılan sermaye-değerin para-biçime dönüşünü oluşturan aynı M'–P' dolaşım hareketi, artı-değer için –meta-sermaye ile birlikte doğan ve onun para-biçime dönüşmesi ile birlikte gerçekleşen artı-değer için– ilk başkalaşımı, meta-biçimden para-biçime dönüşmesini, M–P, ilk dolaşım evresini temsil eder.

Buna göre, burada, bizim yapmamız gereken iki tür gözlem vardır. Önce, sermaye-değerin ilk para-biçime son olarak dönüşmesi, meta-sermayenin bir işlevidir. Sonra, bu işlev, artı-değerin kendi ilk meta-biçimden, para-biçime ilk dönüşümünü içerir. Demek ki, para-biçim burada çifte bir rol oynamaktadır. Bir yandan, başlangıçta para olarak yatırılan değerin geri döndüğü bir biçim oluyor; yani süreci başlatan değerin biçimine bir dönüş oluyor. Öte yandan ise, başlangıçta dolaşıma meta-biçimde giren bir değerin ilk dönüşmüş biçimi oluyor. Eğer meta-sermayeyi oluşturan metalar, varsaydığımız gibi, değerleri üzerinden satılırsa, M *artı m* eşdeğeri olan P *artı p*'ye dönüşür. Gerçekleşmiş olan meta-sermaye, şimdi kapitalistin elinde şu biçimde bulunur : P *artı p* (422 sterlin *artı* 78 sterlin = 500 sterlin). Sermaye-değer ile artı-değer, şimdi para biçiminde, evrensel eşdeğer biçiminde vardır.

Sürecin sonunda sermaye-değer, böylece, sürece girdiği biçimi tekrar alır ve para-sermaye olarak şimdi artık yeni bir süreci açabilir ve bu süreçten geçebilir. Bu sürecin başlangıç ve son biçimleri para-sermaye P biçimlerinde olduğu için, biz, bu biçimde dolaşım sürecine, para-sermayenin dolaşımı diyoruz. Sürecin sonunda değişmiş bulunan,

biçim değil, yalnızca yatırılan değerin büyüklüğüdür.

P *artı p*, belli büyüklükte bir para miktarından, örneğimizde 500 sterlinden başka bir şey değildir. Ama, gerçekleşmiş meta-sermaye olarak sermayenin dolaşımı sonucu bu para miktarı, sermaye-değer ile artı-değeri içerir. Ve bu değerler, artık, [sayfa 54] iplikte olduğu gibi ayrılmaz biçimde birleşmiş durumda olmayıp yanyana durmaktadırlar. Satışları her ikisine de bağımsız bir para-biçim vermiştir; bu paranın $^{211}/_{250}$'si 422 sterlinlik sermaye-değeri temsil eder ve $^{30}/_{250}$'si 78 sterlinlik artı-değeri oluşturur. Meta-sermayenin gerçekleşmesiyle meydana gelen bu ayrılmanın şimdi değineceğimiz yalnızca biçimsel bir içeriği yoktur. Sermayenin yeniden-üretimi sürecinde, *p*'nin bütünüyle ya da kısmen P ile birleşmesine ya da ona hiç katılmamasına, yani yatırılmış bulunan sermaye-değerin bir parçası olarak işlevine devam edip etmemesine bağlı olarak bu ayrılık önemli hale gelir. Hem *p* ve hem de P, birbirlerinden tamamen farklı dolaşım süreçlerinden geçebilirler.

Sermaye P''nde ilk biçimi olan P'ye, para-biçimine dönmüştür ve bu biçim içersinde sermaye olarak maddeleşmiştir.

Her şeyden önce bir nicelik farkı vardır. P iken 422 sterlin idi, şimdi P' olarak 500 sterlindir. Bu fark, hareketi yalnız üç nokta ile belirtilen dolaşımın nicel bakımından farklı uçları P ... P' ile ifade edilmiştir. P'>P, ve P'–P = *a,* artı-değerdir. Bu dairesel P ... P' hareketinin sonucu olarak, şimdi yalnızca P' kalmıştır; oluşum sürecinin kendi içersinde yokolup gittiği bir üründür. P', şimdi ona varlık kazandıran hareketten bağımsız, kendi başına vardır. Hareket yokolup gitmiştir, onun yerine şimdi P' vardır.

Ama P ile *p*'nin toplamı olan P', yani yatırılan 422 sterlinlik sermaye ile bundaki 78 sterlinlik artışın toplamı olan 500 sterlin, aynı zamanda bir nitel bağıntıyı da temsil eder; oysa bu nitel bağıntı ancak bir ve aynı miktarın parçaları arasındaki bir bağıntı olduğu için nicel bir bağıntıdır. Şimdi ilk biçimi içersinde (422 sterlin) bir kez daha bulunan yatırılan sermaye P, gerçekleşmiş sermaye olarak vardır. Yalnız kendini eski durumuyla korumakla kalmamış, aynı zamanda *p* gibi (78 sterlin) bir biçim içersinde farklılaşarak kendini sermaye olarak gerçekleştirmiştir; onunla olan bağıntısı, *kendindeki* bir artış, *kendinin* bir meyvesi, kendinin doğurduğu bir çoğalma ile olan ilişki gibidir. Değer yaratmış olan bir değer olarak gerçekleşmiş olduğu için, sermaye olarak gerçekleşmiştir. P, bir sermaye bağıntı olarak vardır. P, artık salt para olarak görünmemekte, kendini genişleten bir değer olarak ifade edilen, yani kendi kendini genişletme, sahip olduğundan daha yüksek bir değer doğurma [sayfa 55] özelliğini taşıyan para-sermaye rolünü açıkça oynamaktadır. P, yaratmış olduğu, nedeni olduğu için kendisinin sonucu olan, kendi eseri P''nün öteki kısmı ile bağıntısından dolayı sermaye halini almıştır. Böylece P', sermaye bağıntısı ifade eden, kendi içersinde farklılaşmış, işlevsel (kavramsal) yönden ayrılmış bir değerler toplamı olarak ortaya çıkar.

Ama bu, kendisinin sonucu olduğu süreç hiç işe karışmaksızın yalnızca bir sonuç olarak ifade edilmiştir.

Bu durumuyla değerin kısımları, farklı malların, somut nesnelerin, yani çeşitli kullanım biçimleri ve dolayısıyla farklı metaların –değerin salt kısımları olarak onlarla birlikte ortaya çıkmayan bir fark– değerleri dışında birbirlerinden nitelikçe farklı değillerdir. Parada, metalar arasındaki bütün farklar yokolur, çünkü para hepsinde ortak eşdeğer biçimidir. 500 sterlin tutarında bir para miktarı, yalnızca herbiri 1 sterlin olan tekdüze öğelerden oluşmuştur. Kökenindeki ara bağlar bu para miktarının yalın varlığında silinip yokolduğu ve sermayeyi oluşturan farklı kısımlar arasındaki özgül farkların bütün izleri üretim sürecinde kaybolup gittiği için, şimdi, yalnız yatırılmış sermaye, 422 sterline eşit ana paranın kavramsal biçimi ile, 78 sterlinlik fazla değer arasında bir fark vardır. P' diyelim 110 sterline eşit olsun ve bunun 100 sterlini ana sermaye P'ye, 10 sterlini de artı-değer *a*'ya eşit olsun. 110 sterlinlik tutarı oluşturan bu iki kısım arasında mutlak bir türdeşlik olup kavramsal hiç bir ayrım bulunmaz. Bu tutarın herhangi bir 10 sterlini daima 110 sterlinlik toplam tutarın $^{1}/_{11}$'ini oluşturur ve bu miktar yatırılan 100 sterlinlik sermayenin $^{1}/_{10}$'u olabileceği gibi, onun üzerindeki 10 sterlin de olabilir. Ana para ile fazla tutar, sermaye ile artı-tutar, bu nedenle, toplam tutarın kesirli parçaları olarak ifade edilebilir. Örneğimizde $^{10}/_{11}$ ana parayı, yani sermayeyi, $^{1}/_{11}$ artı-tutarı oluşturur. Bu yüzden de, gerçekleşen sermaye, para ifadesi içinde sürecin sonunda, sermaye bağıntısının irrasyonel bir ifadesi olarak görülür.

Aslında bu, M' (M *artı m*) ifadesine de uygulanır. Ama arada şu fark vardır: M ve *m*'nin yalnızca aynı türdeş metalar kitlesinin orantılı değer kısımları olan M', doğrudan ürünü olduğu, kendi kökeni R'yi gösterir, oysa doğrudan dolaşımdan çıkarılan bir biçim olan P''nde R ile olan dolaysız bağıntı kaybolmuştur. [sayfa 56]

P''nde bulunan, ana para ile artan meblağ arasındaki irrasyonel fark, P ... P' hareketinin sonucunu ifade etmesi yönünden, para-sermaye olarak tekrar aktif olarak işlemeye başlayıp da genişlemiş sanayi sermayesinin para ifadesi olarak sabit olmaktan çıkar çıkmaz ortadan kalkar. Para-sermayenin dolaşımı hiç bir zaman P' ile başlayamaz (oysa şimdi P', P'nin görevini yerine getirmektedir): Ancak P ile başlayabilir; yani hiç bir zaman sermaye bağıntının bir ifadesi olarak başlayamaz, yalnızca sermaye-değerin bir yatırılma biçimi olarak başlayabilir. 500, terlin, tekrar *a* üretmek için sermaye olarak bir defa daha yatırılır yatırılmaz, bir geriye dönüş noktası değil, bir çıkış noktası oluşturur 422 sterlinlik sermaye yerine şimdi 500 sterlinlik bir sermaye yatırılmıştır. Bu, öncekinden daha fazla para, daha fazla sermaye-değerdir, ama onu oluşturan iki kısım arasındaki bağıntı kaybolmuştur. Gerçekten de, 422 sterlin yerine 500 sterlinlik bir tutar, sermaye olarak başlangıçta hizmet edebilirdi.

P' olarak ortaya çıkmak para-sermayenin aktif bir işlevi değildir; P' olarak ortaya çıkmak daha çok M''nün bir işlevidir. Basit meta dolaşımında bile, önce M_1-P, sonra P–M_2'de para P, ikinci hareket P–M_2'ye kadar aktif olarak kendini göstermez. P biçiminde ortaya çıkışı yalnızca ilk hareketin sonucudur, ve bu nedenle ancak o zaman M'nin dönüşmüş biçimi olarak görülür. Gerçekte, P''nde bulunan sermaye bağıntısı, parçalarından birisi sermaye-değerin, diğeri bu değer artışı, sürekli yinelenen P ... P' dolaşımıyla P''nün, birisi sermaye dolaşımı, diğeri artı-değer dolaşımı olmak üzere iki dolaşıma ayrılması ölçüsünde işlevsel bir önem kazanır. Dolayısıyla bu iki kısım, yalnız nicelikçe değil, aynı zamanda nitelikçe de P'nin *p*'den farklı işlevlerini yerine getirirler. Ama tek başına alındığında P ... *p*' kapitalistin tükettiği şeyi içermeyip yalnızca sermayenin kendini genişletmesini ve, durmadan yenilenen para-sermaye yatırımlarının dönemsel büyümesi biçiminde kendini gösteren birikimi içerir.

P' *eşittir* P *artı p*, sermayenin irrasyonel biçimi olmakla birlikte, aynı zamanda bu, yalnızca, gerçekleşmiş biçimi içersinde, para üretmiş olan para biçimi içersinde para-sermayedir. Ama bu, para-sermayenin ilk aşamadaki, P–M<$^{E}_{ÜA}$ hareketindeki işlevinden farklıdır. Bu ilk aşamada P, para olarak dolaşır. [sayfa 57] Para-sermaye işlevlerini yüklenmesinin nedeni, ancak bu para durumundayken para-işlevini yerine getirebilmesi, kendisini R'nin öğelerine, karşısında metalar olarak duran E ve ÜA'ya çevirebilmesidir. Bu dolaşım hareketinde ancak para olarak işlev yapmaktadır. Ne var ki, bu hareket, sermaye-değerin süreç içersindeki ilk aşaması olduğu için, satın alınmış bulunan E ve ÜA metalarının özgül kullanım biçimleri nedeniyle, aynı zamanda para-sermayenin bir işlevidir. Buna karşılık, sermaye-değer, P ile, P'nin doğurduğu artı-değer *p*'den oluşan P', kendisini genişleten sermaye-değerin ifadesi olup, sermayenin tüm dolaşımının amacı, sonucu ve işlevidir. Bu sonucu, gerçekleşmiş para-sermaye olarak para biçiminde ifade etmesi olgusu sermayenin para-biçimde, *para-sermaye* olmasından değil, tam tersine, onun parasermaye biçiminde olmasından, sermayenin süreci bu biçim içersinde başlatmasından, para-biçimde yatırılmış olmasından ileri gelir. Bunun tekrar para-biçime çevrilmesi, gördüğümüz gibi, para-sermayenin değil meta-sermayenin M' bir işlevidir. P ile P' arasındaki farka gelince, bu (*p*) yalnızca *m*'nin para-biçimi, M'deki artıştır. P''nün P *artı p*'den oluşmasının tek nedeni M''nün M *artı m*'den oluşmasıdır Bu nedenle, M''ndeki bu fark, ve sermaye-değer ile onun doğurduğu artı-değer arasındaki bağıntı, her ikisi de P''ne, yani değerin her iki kısmının da bağımsız olarak yüzyüze geldikleri ve bunun için de ayrı ve farklı görevlerde kullanılabilecekleri bir para miktarına dönüşmeden önce vardır ve bu ifade edilmiştir.

P' yalnızca M''nün gerçekleşmesinin bir sonucudur. P''nün ve M''nün her ikisi de kendisini genişleten sermaye-değerin yalnızca farklı biçimleridir; birisi meta-biçim, diğeri para-biçimdir. Her ikisinde de or-

tak olan şey, kendilerini genişleten sermaye-değer olmalarıdır. Bu bağıntı, yalnızca bir para miktarının ya da bir meta-değerin iki kısmı arasındaki bağıntının irrasyonel biçimi olarak ifade edildiği halde, sermaye-değer, burada, artı-değer ile, ve sermaye-değerin aracılığı ile elde edilen ve ondan farklı olan ürün ile birarada bulunduğu için her ikisi de mad- deleşmiş sermayedir. Sermayenin, kendi ürettiği artı-değer ile bağıntısı ve karşıtlığı içersinde, dolayısıyla kendini genişleten değerin ifadeleri olarak P' ile M' aynıdırlar ve aynı şeyi yalnızca farklı biçimler içersinde ifade ederler. Bunlar para-sermaye ve meta-sermaye olarak değil, para ve meta [sayfa 58] olarak birbirlerinden farklılaşırlar. Kendini genişleten değeri, sermaye olarak hareket eden sermayeyi temsil ettikleri sürece, bunlar ancak sermaye-değerin değer doğurduğu biricik işlev olan üretken sermaye işlevinin sonucunu ifade ederler. İkisinde de ortak olan şey, her ikisinin de, para-sermayenin de meta-sermayenin de, sermayenin varlık biçimleri olmalarıdır. Birisi para-biçimde, diğeri meta-biçimde sermayedir. Bu duruma göre bunları birbirlerinden ayıran kendilerine özgü işlevler, para işlevi ile meta işlevi arasındaki farklardan başka bir şey olamaz. Kapitalist üretim sürecinin dolaysız ürünü olan meta-sermaye kökeninin izlerini taşıdığı için daha rasyoneldir ve daha kolay anla- şılır; oysa para-sermayede bu sürecin bütün izleri silinmiştir, tıpkı genellikle metaların bütün özel kullanım-biçimlerinin parada kaybolup gitmesi gibi. Bu nedenle P', ancak, bizzat meta-sermaye olarak iş gördüğü, ürünün dönüşmüş biçimi olmak yerine üretken sürecin doğrudan bir ürünü olduğu zaman, yani para malzemesinin kendisinin üretiminde kendi acayip biçimini kaybeder. Örneğin altın üretiminde formül, P–M<$^{E}_{\text{ÜA}}$ ... R ... P' (P *artı p*) olacaktır; burada P' meta ürün olarak görünür, çünkü R, para-sermaye ilk P'de, altının üretim öğeleri için yatırılandan daha fazla altın sağlar. Bu durumda, P ... P' (P *artı* p) ifadesinin irrasyonel niteliği ortadan kalkar. Burada, bir para miktarının bir kısmı, aynı para miktarının diğer bir kısmının anası olarak ortaya çıkar.

IV. BİR TÜM OLARAK DOLAŞIM

Pazardan satın alınan E ve ÜA metalarının, üretken sermayenin maddi ve değer öğeleri olarak tüketildiği ilk evresi, P–M<$^{E}_{\text{ÜA}}$ sonunda, dolaşım sürecinin R tarafından kesintiye uğratıldığını görmüş bulunuyoruz. Bu tüketimin ürünü, öz ve değer bakımından değişmiş yeni bir meta, M''dür. Kesintiye uğramış dolaşım süreci P–M'nin, M–P ile tamamlanması gerekir. Ama bu ikinci ve tamamlayıcı dolaşım evresinin taşıyıcısı, ilk M'den öz ve değer olarak farklı bir meta olan M''dür. Dolaşım dizisi, demek ki, 1° P–M_1; 2° M_2'–P' olarak görülür: burada, birinci meta M_1'in ikinci evresinde yerini, daha büyük değerde ve farklı kullanım-biçiminde diğer bir meta M2 almıştır ve bu, üretken sermaye R'nin varlık biçimleri olan M'nin öğelerinden M''nün üretimi, R'nin işlev yapmasının neden

[sayfa 59] olduğu kesinti sırasında olmuştur. Bununla birlikte, sermayenin karşımıza çıktığı ilk görünüş biçimi (Buch I, Kap. IV, 1),* yani P–M–P' (açılmış olarak: 1° P–M; 2° M_1–P'), aynı metaı iki kez göstermektedir. Her iki seferde de paranın birinci evrede dönüştüğü, ikinci evrede ise daha fazla paraya çevrildiği aynı metadır. Bu esaslı farka karşın her iki dolaşımda şu kadarı ortaktır: ilk evrelerinde para metalara dönüşmüştür, ikincisinde metalar paraya; ilk evrede harcanan para ikincisinde geri dönmüştür. Bir yandan, her ikisinde de paranın çıkış noktasına geri akışı ortaktır, öte yandan da, geri dönen paranın yatırılan paraya göre fazla oluşu. Bu yönden P–M–P' genel formülü, P'–M ... M'–P' formülünü içerir.

Ayrıca, her seferinde, aynı anda varolan değerlerin eşit büyüklükteki miktarları, dolaşıma dahil iki başkalaşım da, P–M ve M'–P''nde karşı karşıya gelirler ve birbirlerinin yerini alırlar. Değer değişikliği, R'nin başkalaşımına, üretim sürecine özgüdür; böylece, o, dolaşımın yalnızca biçimsel başkalaşımına göre, gerçek bir sermaye başkalaşımı olarak ortaya çıkar.

Şimdi de, toplam hareketi, P–M ... R ... M'–P''nü ya da onun daha açılmış biçimini, P–M< E ÜA ... R ... M' (M +*m*)–P' (P + *p*) formülünü gözden geçirelim. Sermaye, burada, birbirine bağlı ve birbirine bağımlı bir dizi dönüşümden, sürecin tümü kadar evreyi ya da aşamayı oluşturan bir dizi başkalaşımdan geçen bir değer olarak görülür. Bu evrelerin ikisi dolaşım alanına, birisi üretim alanına aittir. Bu evrelerin herbirinde sermaye-değerin farklı bir biçimi ve buna tekabül eden farklı ve özel bir işlevi vardır. Bu hareket içersinde yatırılan değer, yalnız kendisini korumakla kalmaz, büyür, büyüklük olarak artar. Sonuçta, tamamlayan aşamada, tüm sürecin başlangıcındaki aynı biçime döner. Tümüyle bu süreç, bu nedenle, devreler halinde hareket eden bir süreç oluşturur.

Sermaye-değerin, dolaşımının çeşitli aşamalarında büründüğü iki biçim, *para-sermaye* ve *meta-sermayedir.* Üretim aşamasına ilişkin biçim ise *üretken sermayedir.* Toplam devresi sırasında bu biçimlere bürünen, bunlardan sıyrılan ve herbirinde o özel biçime ait işlevleri yerine getiren sermaye, *sanayi sermayesidir*; sanayi, burada, kapitalist temele göre yürütülen bütün sanayi kollarını kapsayan bir anlamda kullanılmıştır. [sayfa 60]

Para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, bu nedenle, işlevleri, birbirinden ayrılmış aynı biçimde bağımsız sanayi kollarının içeriğini oluşturan bağımsız sermaye türlerini ifade etmezler. Burada, onlar, yalnızca, sanayi sermayesinin birbiri ardına her üçüne de büründüğü özel işlevsel biçimleri belirtirler.

Sermaye, devresini normal olarak, ancak, çeşitli evreleri kesintisiz birbirine geçtiği sürece belirlemiş olur. Eğer sermaye, ilk P–M evresinde kalırsa, para-sermaye, para-yığmanın katı biçimini alır; eğer üretim

* *Kapital*, Birinci Cilt, Dördüncü Bölüm. -*Ed.*

evresinde durursa, üretim araçları bir yanda işlemeden öylece yatar, öte yanda da emek-gücü kullanılmadan kalır; yok eğer sermaye, son evresi M'–P''nden öteye geçmezse, satılmamış metalar yığın halinde birikir ve dolaşımın akışı tıkanır.

Bununla birlikte, devrenin bizzat sermayenin çeşitli evrelerinde belli bir süre sabit kalmasını zorunlu kılması eşyanın niteliği gereğidir. Sanayi sermayesi her evresinde belli bir biçime bağlanmıştır: para-sermaye, üretken sermaye, meta-sermaye. Her özel biçime tekabül eden işlevi yerine getirmeksizin, yeni bir dönüşüm evresine girebileceği biçimi alamaz. Bunu açıklığa kavuşturmak için, biz, örneğimizde, üretim aşamasında yaratılan meta miktarının sermaye-değerinin, başlangıçta para biçiminde yatırılan değerler toplamına eşit olduğunu kabul ettik; ya da başka bir deyişle, para biçiminde yatırılan tüm sermaye-değerin bir aşamadan bir sonrakine olduğu gibi geçtiğini varsaydık. Ama daha önce de gördüğümüz gibi (Buch I, Kap. VI)* değişmeyen sermayenin bir kısmı, gerçek anlamıyla emek araçları (örneğin makineler), aynı üretim sürecini şu ya da bu ölçüde yineleyerek devamlı yeniden hizmet halindedirler, yani değerlerini parça parça ürüne aktarırlar. Bu durumun, sermayenin dairesel hareketini ne ölçüde değiştirdiği daha sonra görülecektir. Şimdilik şu kadarıyla yetinelim: Örneğimizde, 422 sterlin tutarındaki üretken sermaye değeri yalnız fabrika binalarının, makinelerin vb. ortalama yıpranma ve aşınmasını içeriyordu; yani yalnızca bunların, 10.600 libre pamuğun 60 saatlik bir haftalık eğirmenin ürününü temsil eden 10.000 libre ipliğe dönüşmesinde ipliğe aktardıkları değeri içeriyordu. Yatırılmış bulunan 372 sterlinlik değişmeyen sermayenin dönüştürüldüğü [sayfa 61] üretim araçları, emek araçları, binalar, makineler, vb., sanki bunlar pazardan haftalık bir ücret üzerinden kiralanmış gibi sayılıyordu. Ama bu, sorunun özünü hiç bir biçimde değiştirmez. Yapacağımız tek şey, bu sürede satın alınan ve tüketilen emek araçlarının tüm değerini ipliğe aktarmak için bir haftada üretilen iplik miktarını, yani 10.000 libre ipliği, şu kadar yıldaki hafta sayısı ile çarpmaktan ibarettir. Bu duruma göre şurası açıktır ki, yatırılan para-sermayenin önce bu araçlara dönüşmesi, yani üretken sermaye R olarak iş görebilmesi için önce P–M evresinden geçmesi gerekiyor. Gene örneğimizden şurası da belli oluyor ki, üretim süreci sırasında iplikte somutlaşan 422 sterlinlik sermaye-değer, bu duruma gelene kadar 10.000 libre ipliğin değerinin bir parçası olamaz ve M'–P' dolaşım evresine giremez. Yani eğirilmeden önce satılamaz.

Genel formülde R'nin ürünü, üretken sermayenin öğelerinden farklı maddi bir şey, üretim sürecinden ayrı bir varlığa ve üretim öğelerinden farklı bir kullanım-biçimine sahip bir nesne olarak görünür. Üretken sürecin sonucunun bir nesne biçimine büründüğü zaman, ürünün

* *Kapital,* Birinci Cilt, Sekizinci Bölüm. -*Ed.*

bir kısmı, yinelenen üretime onun öğelerinden birisi olarak yeniden girse bile durum daima böyledir. Sözgelişi tahıl kendi üretimi için tohum olarak işgörür, ama ürün yalnızca tahıldan ibarettir ve emek-gücü, aletler, gübre gibi ilgili öğelerden farklı bir biçime sahiptir. Ama bazı öyle bağımsız sanayi kolları vardır ki, üretken sürecin ürünü, yeni bir maddi ürün, bir meta değildir. Bunlar arasında, mal ve yolcu taşınmasıyla ilgili olanlar olsun, salt iletişim, mektup, telgraf, vb. ile ilgili iletimler olsun, yalnızca ulaştırma sanayii ekonomik bakımdan önemlidir.

A. Çuprov[6] bu konuda şöyle diyor: “Fabrikatör önce nesneleri üretebilir ve sonra tüketicileri arar [ürünü, son biçimini alınca üretim sürecinin dışına çıkar ve ondan ayrılmış bir meta olarak dolaşıma girer]. Üretim ve tüketim böylece zaman ve yer bakımından ayrı iki hareket gibi görünür. Herhangi yeni bir ürün yaratmayan, yalnızca insan ve nesne taşıyan ulaştırma sanayiinde bu iki hareket çakışma halindedir; hizmetleri [yer değiştirme] üretildiği anda tüketilir. Bu nedenle demiryollarının hizmetlerini satabileceği alan, yollarının her iki [sayfa 62] yanında en çok 50 verst (53 kilometre) uzanabilir.”

İnsan ya da eşya taşınmış olsun, sonuç bunların bulundukları yerdeki değişiktir. Sözgelişi iplik, şimdi, üretildiği İngiltere yerine Hindistan’da olabilir.

Bununla birlikte, ulaştırma sanayiinin sattığı şey, yer değiştirmedir. Yararlı etki, ulaştırma süreci ile, yani ulaştırma sanayiinin üretken süreci ile sımsıkı bağlıdır. İnsan ve eşya, ulaştırma araçlarıyla birlikte yolculuk ederler ve bu yolculuk, bu hareket, bu araçlar ile gerçekleştirilen üretim sürecini oluşturur. Bu yararlı etki, ancak bu üretim süreci sırasında tüketilebilir. Bu süreçten farklı, yararlı bir şey gibi bir varlığa sahip değildir. Bu süreçten farklı bir yararlılık, bir ticaret malı gibi işlev yapmayan bir kullanım şeyi olarak varolmaz ve üretilene kadar bir meta olarak dolaşmaz. Ama bu yararlı etkinin değişim-değeri, herhangi bir meta gibi, kendisinde tüketilen üretim öğelerinin (emek-gücü ile üretim aracı) değeri ve ulaştırma işinde çalıştırılan emekçilerin artı-emeğinin yarattığı artı-değerin toplamı ile belirlenir. Bu yararlı etki de, diğer metalar gibi aynı tüketim ilişkilerine tabidir. Eğer bireysel olarak tüketilirse, değeri, tüketimi sırasında ortadan kaybolur; yok eğer, taşınan metaların üretiminde kendisi de bir aşama oluşturacak bir biçimde, üretken biçimde tüketilirse, onun değeri de, ek bir değer gibi metaya geçmiş olur. Öyleyse ulaştırma sanayii için formül şöyle olacaktır, P–M $<^{E}_{ÜA}$ ... R–P’; çünkü, karşılığı ödenen ve tüketilen şey, üretim sürecinden ayrı ve ondan farklı bir şey olmayıp bu sürecin kendisidir. Şu halde bu formülün biçimi hemen hemen, değerli madenlerin üretimi ile aynıdır; aradaki tek fark, bu örnekte P’’nün, üretim sürecinde üretilen ve süreçten dışarı çıkan altın ya

[6] A. Çuprov, *Jeleznodurojnoe Huzaistvu* („Demiryolları Ekonomisi“), Moskova 1875, s. 69 ve 70.

da gümüşün maddi biçimlerini değil, bu süreç sırasında yaratılan yararlı etkinin değiştirilmiş biçimini temsil etmesidir.

Sanayi sermayesi, artı-değerin ya da artı-ürünün yalnızca ele geçirildiği değil, aynı zamanda yaratılması sermayenin bir işlevi olan, sermayenin biricik varlık biçimidir. Bu nedenle, onda, üretimin, kapitalist niteliği bir zorunluluktur. Varlığı, kapitalistler ile ücretli-emekçiler arasındaki uzlaşmaz sınıf karşıtlığını gösterir. Toplumsal üretimin denetimini ele geçirdiği ölçüde, emek-sürecinin teknik ve toplumsal örgütlenmesi kökten değişir ve bunlarla birlikte toplumun ekonomik tarihsel tipi de [sayfa 63] değişikliğe uğrar. Toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da can çekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tabi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte ve bu temelle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta ya da çökmektedir. Belli iş kollarında para-sermaye ile meta-sermaye, sanayi sermayesiyle yanyana işlevlerini yaptıkları sürece, dolaşım alanında sanayi sermayesinin bazan büründüğü bazan sıyrıldığı farklı işlevsel şekillerin varlık biçimlerinden başka bir şey değillerdir; toplumsal işbölümü nedeniyle bu biçimler bağımsız bir varlık kazanmışlar ve tek yanlı olarak gelişmişlerdir.

P ... P' devresi bir yandan metaların genel dolaşımı ile içiçe geçer, ondan çıkar, tekrar ona geri döner ve onun bir parçasıdır. Öte yandan, bireysel kapitalist için sermaye-değerin bağımsız bir hareketini oluşturur; kendisine ait bu hareket kısmen genel meta dolaşımı içersinde, kısmen de bu dolaşım dışında yer alır, ama daima bağımsız niteliğini korur. Birincisi, iki evresi sermaye hareketinin evreleri olarak P–M ve M'–P', dolaşım alanında yer aldığı için, belirli işlevsel niteliklere sahiptir. P–M' de M, emek-gücü ve üretim araçları olarak maddi yönden belirlenmiştir; M'–P''nde, sermaye-değer, artı-değer ile birlikte gerçekleşmiştir. İkincisi, R, üretim süreci, üretken tüketimi kapsadığı için. Üçüncüsü, paranın, çıkış noktasına dönüşü P ... P' hareketini kendi başına tam bir devre haline getirdiği için.

Demek ki, her bireysel sermaye iki yarım, dolaşımında, P–M ve M'–P''nde, bir yandan genel meta dolaşımının –bu dolaşımda para ya da meta olarak ister bir iş görsün, isterse hareketsiz kalsın– bir etmenidir ve böylece, metalar aleminde yer alan genel başkalaşım zincirinde bir halka oluşturur. Öte yandan, genel dolaşım içersinde kendi bağımsız devresini çizer; bu dolaşımda, üretim alanı geçici bir aşama oluşturur ve bu sermaye, çıkış noktasına, oradan çıktığı aynı biçimde döner. Üretim süreci içersinde kendi gerçek başkalaşımını da içeren kendi devresi içersinde aynı zamanda değer büyüklüğünü de değiştirir. Çıkış noktasına yalnızca para-değer olarak değil, genişlemiş, artmış para-değer olarak döner.

Son olarak, daha sonra inceleyeceğimiz öteki biçimlerin yanısıra

sermayenin dairesel yolunun özel bir biçimi olarak [sayfa 64] P–M ... R ... M'–P' hareketini gözden geçirelim. Bu hareketin şu özellikler ile bir ayrıcalık gösterdiğini göreceğiz.

1. Para-biçim içersinde sanayi sermayesi, para-sermaye olarak, kendi toplam sürecinde, çıkış ve dönüş noktalarını oluşturduğu için, para-sermaye *devresi* olarak ortaya çıkar. Formülün kendisi şu olguyu ifade eder ki, para, burada para olarak genişlememiş yalnızca yatırılmıştır, yani sermayenin salt para-biçimi, para-sermayedir. Ayrıca şunu da ifade eder ki, bu hareketin belirleyici amacı kullanım-değeri değil, değişim-değeridir. Salt, değerin para-biçimi, değerin göründüğü bağımsız ve maddi biçim olduğu için, başlangıç ve son noktaları gerçek olan para P ... P' dolaşım biçimi, kapitalist üretimin zorunlu amacını apaçık gösterir: para yapmak. Üretim süreci salt kaçınılmaz bir ara halka, para yapma uğruna katlanılan zorunlu bir bela gibi ortaya çıkar. Kapitalist üretim tarzına bağlı bütün uluslar, kendilerini işte bunun için zaman zaman üretim sürecini işe karıştırmaksızın para yapmak için hummalı bir çabanın pençesine kaptırırlar.

2. R'nin işlevi üretim aşaması bu dolaşımda, dolaşımın iki aşaması, P–M ... M'–P' evresinde bir kesintiyi temsil eder ve bu da sırası gelince, basit dolaşımda, P–M–P', yalnızca geçici bir halkayı temsil eder. Üretim süreci, bir devre çizen süreç biçiminde, biçimsel ve açıkça kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, salt bir yatırılan değeri genişletme, yani üretimin amacındaki gibi salt bir zenginleşme aracı olarak görülür.

3. Evreler dizisi P–M ile açıldığına göre, dolaşımın ikinci halkası M'–P''dür. Bir başka deyişle, çıkış noktası P, kendini genişletecek olan para-sermeyedir; son nokta P', kendini genişleten para-sermaye P *artı* p'dir ve burada P, kendi dölü olan *p* ile birlikte gerçekleşen sermaye sayılır. Bu, P devresini diğer iki R ve M' devrelerinden ayırır ve bunu iki biçimde yapar. Bir yandan, iki uçtaki para-biçimle. Ve para, değerin varlığının bağımsız ve maddi biçimi olup, metaların kullanım-değerinin bütün izlerinin yokolduğu bağımsız değer-biçim içersinde ürünün değeridir. Öte yandan, R ... R biçimi, mutlaka R ... R' (R *artı* r) haline gelmez ve M' ... M' biçiminde, iki uç arasında herhangi bir değer farkı görünmez. Bu nedenle, P–P' formülünün özelliklerinden biri, sermaye-değerin çıkış, genişlemiş sermaye-değerin dönüş noktası olmaları, böylece, sermaye-değer [sayfa 65] yatırmanın araç, genişlemiş sermaye-değerin ise bütün bu işlemlerin amacı olarak ortaya çıkması; öteki de, bu bağıntının, para-biçimde, bağımsız değer-biçimde, dolayısıyla, para doğuran para, para-sermaye içersinde ifade edilmesidir. Değerin artı-değer doğurması, sürecin yalnızca başlangıcı ve sonu olarak ifade edilmemekte, gözkamaştırıcı para-biçimi ile apaçık ortada durmaktadır.

4. P–M'nin tamamlayıcı ve son evresi M'–P''nün sonucu olarak gerçekleşen para-sermaye P', ilk devresine başladığı aynı biçime kesenkes sahip olduğuna göre, son devreden çıkar çıkmaz, artmış (birikmiş)

para-sermaye P = P + *p* olarak tekrar aynı devreye başlar. Devrenin yinelenmesinde *p*'nin dolaşımının P'ninkinden ayrıldığı P ... P' biçiminde, hiç ifade edilmemiştir. Kendi, bir defalık biçimi içersinde biçimsel olarak düşünülürse para-sermaye devresi bu yüzden, yalnızca kendini genişletme ve birikim sürecini ifade eder. Tüketim, burada P–M $<^{E}_{ÜA}$ ile yalnızca üretken tüketim olarak ifade edilmiştir ve bu bireysel sermaye devresinde içerilen yalnız bu tüketimdir. Emekçi yönünden P–E, E–P ya da M–P'dir. İşte bunun için, emekçinin bireysel tüketimini oluşturan dolaşımın ilk evresidir, yani: E–P–M (geçim araçları). İkinci evre, P–M, artık bireysel sermaye devresi içine düşmemekte, ama onun tarafından başlatılmakta ve öne sürülmektedir, çünkü emekçi, her şeyden önce yaşamak zorundadır ve dolayısıyla kapitalistin sömürebileceği bir malzeme olarak pazarda daima bulunabilmesi için bireysel tüketim ile yaşamını sürdürmesi gerekir. Ne var ki, bu tüketimin kendisi, burada, yalnızca emek-gücünün sermaye tarafından üretken tüketimi için bir koşul olarak kabul edilmiştir; yani emekçinin bireysel tüketim yoluyla emek-gücü olarak kendisini sürdürmesi ve yeniden-üretmesi ölçüsünde kabul edilmiştir. Bununla birlikte, ÜA, sermaye devresine giren gerçek anlamda metalar, yalnızca üretken tüketimin besinleridir. E–P hareketi, emekçinin bireysel tüketimini, yaşaması için gerekli maddelerin ete ve kana dönüşmesini sağlar. Kapitalistin kendisinin de orada olması, bir kapitalist işlevini yerine getirebilmesi için onun da yemesi ve tüketmesi gerektiği doğrudur. Bu amaçla, o da ancak emekçi kadar tüketmek durumundadır ve bu dolaşım süreci ancak bu kadarını öngörmektedir. Ama bu bile biçimsel olarak ifade edilmemiştir, çünkü formül P' ile sona [sayfa 66] ermektedir; yani şimdi çoğalmış bulunan para-sermayenin işlevine yeniden başlayabileceği bir sonuçla sona ermektedir.

M'–P' doğrudan M''nün satışını içerir; ama M'–P', bir kısmıyla bir satış, P–M, diğer kısmıyla bir satın almadır, ve son tahlilde bir meta, satın alınan nesnenin niteliğine göre ister bireysel ister üretken olsun tüketim sürecine girmek için (ara satışları konu dışı bırakırsak) yalnızca kullanım-değeri için satın alınmış oluyor. Ama bu tüketim, ürünü M' olan bireysel sermaye devresine girmez. Bu ürün, salt bir satış metaı olduğu için devrenin dışına çıkmıştır. M', açıkça, üreticiden başka kimseler tarafından tüketilmek için ayrılmıştır. İşte bunun için (P–M ... R ... M'–P' formülüne dayanan) merkantil sistemin bazı yandaşları, bireysel kapitalistlerin ancak emekçi kadar tüketimde bulunmaları, kapitalist ulusların kendi metalarının tüketimini ve genellikle tüketim sürecini daha az akıllı uluslara bırakmaları ve üretken tüketimi yaşamlarının başlıca amacı haline getirmeleri gerektiği konusunda uzun vaızlar vermektedirler. Bu vaızlar, insanın aklına, kilise babalarının biçim ve öz olarak bunlara benzeyen sofuca öğütlerini getiriyor.

Sermayenin devreler içersindeki hareketi, demek oluyor ki, dolaşım ve üretimin birliğidir ve her ikisini de içerir. Her iki P–M ve M'–P' evreleri de dolaşımın hareketleri olduğu için, sermaye dolaşımı, genel meta dolaşımının bir parçasıdır. Ama bunlar, işlevsel yönden, yalnız dolaşım alanı ile değil, aynı zamanda, üretim alanı ile de ilgili bulunan sermaye dolaşımının belli kesitleri, aşamaları oldukları için, sermaye, genel meta dolaşımı içersinde kendi devresinden de geçer. Genel meta dolaşımı, ilk aşamada sermayeye, sonradan üretken sermaye işlevini yerine getirebileceği biçimi almasında araç olarak hizmet eder; ikinci aşamada, sermayenin kendi devresini yenileyemeyeceği meta-işlevinden sıyrılmasına hizmet eder; aynı zamanda, sermayeye, kendi devresini, kendisine eklenmiş bulunan artı-değerin dolaşımından ayırma olanağını sağlar.

Para-sermayenin yaptığı devre, bu nedenle tamamıyla tek yanlı, ve bu durumuyla sanayi sermayesi devresinin dolaşımının görüldüğü en çarpıcı ve tipik biçimidir; bu sermayenin amacı ve itici gücü –değerin kendi-kendisini genişletmesi, para [sayfa 67] yapmak ve birikim– böylece apaçık ortaya çıkmaktadır. (Pahalıya satmak için satın almak.) İlk devrenin P–M olması olgusu, ayrıca, üretken sermayenin öğelerinin, meta-pazarından geldiğini ve genellikle kapitalist üretim sürecinin dolaşım ve ticarete dayandığını da ortaya koyar. Para-sermaye devresi, salt bir meta üretimi değildir, onun kendisi de yalnız dolaşım ile olanaklıdır ve bu dolaşımı öngörür. Bu, yalnızca dolaşıma ait P biçiminin, yatırılan sermaye-değerin, ilk ve saf biçim olarak görünmesi olgusundan da açıkça anlaşılır, oysa diğer iki devre biçiminde durum böyle değildir.

Para-sermaye devresi daima sanayi sermayesinin genel ifadesi olarak kalır, çünkü her zaman yatırılan değerin kendisini genişletmesini içerir. R ... R'de, sermayenin para ifadesi yalnızca üretim öğelerinin fiyatı, dolayısıyla, hesap parası biçiminde ifade edilen ve muhasebede bu biçim içersinde sabit kalan bir değer olarak görülür.

Yeni işlemeye başlayan bir sermaye, para biçiminde ilk kez yatırıldıktan sonra, bir sanayi kolundan diğerine geçerken ya da sanayi sermayesi iş alanından alınırken; aynı biçim içersinde geri çekildiği zaman P ... P', sanayi sermayesi devresinin özel bir biçimi halini alır. Bu, ilk kez para biçiminde yatırılan artı-değerin sermaye olarak iş görmesini içerdiği gibi, artı-değer ilk çıktığı iş kolundan başka bir yerde işlev yaptığı zaman daha açık hale gelir. P ... P' bir sermayenin ilk devresi olabileceği gibi son devresi de olabilir; ona, toplam toplumsal sermaye biçimi, olarak da bakılabilir; o, para biçiminde yeni biriktirilmiş bir sermaye olarak, ya da bir sanayi kolundan diğerine aktarılmak amacıyla tümüyle paraya dönüştürülen eski sermaye olarak, yeni yatırılmış bir sermaye biçimidir.

Bütün devrelerde daima bulunan bir biçim olan para-sermaye, bu devreyi, salt sermayenin artı-değer üreten kısmı, yani değişen sermaye için yerine getirir. Ücretin yatırımın normal biçimi para olarak

ödemedir; emekçi günügüne geçindiği için bu işin daha kısa aralıklarla yenilenmesi gerekir. Bu durumda, emekçinin karşısına kapitalistin para-kapitalist ve sermayenin de para-sermaye olarak çıkması gerekir. Bu durumda, üretim araçlarının satın alınması ve üretilen metaların satılmasında olduğu gibi doğrudan ya da dolaylı bir hesap bakiyesi bırakmak sözkonusu olamaz (böylece, para-sermayenin büyük [sayfa 68] kısmı fiilen yalnızca metalar biçiminde sayılır, para, yalnızca hesap parası biçiminde, ve ensonu nakit para, yalnızca hesap bakiyeleri içinde bulunur). Öte yandan, değişen, sermayeden doğan artı-değerin bir kısmı kapitalistin perakende alışverişi ile ilgili kişisel tüketimi için harcanır, ve bunun izlediği yol ne denli dairesel olursa olsun, bu kısım, daima, nakit olarak, artı-değerin para-biçiminde harcanmış olur. Artı-değerin bu kısmının çok ya da az olmasının bir önemi yoktur. Değişen sermaye daima ücretlere yatırılan (P–E) para-sermaye olarak, ve *p*, kapitalistin bireysel tüketiminin masrafını karşılamak üzere harcanan artı-değer olarak yeniden ortaya çıkar. Dolayısıyla, yatırılan değişen sermaye-değer P ve bundaki artış *p*, bu biçim içersinde harcanmak üzere para biçiminde elde tutulmak zorundadır.

P’ = P + *p* sonucu ile P–M ... R ... M’–P’ formülü, yatırılan ve kendini genişleten değerin, onun eşdeğeri para biçiminde bulunması yüzünden biçim olarak aldatıcı ve nitelikçe hayalidir. Ağırlık, değerin kendini genişletmesi üzerine değil, bu sürecin *para-biçimi* üzerine, sonuçta dolaşımdan para-biçimde ilk yatırılandan daha fazla değer çekilmesi olgusu üzerinde; şu halde, kapitaliste ait altın ve gümüş kitlesinin çoğalması üzerine verilmiştir. Sözde para sistemi, salt dolaşım içersinde yer alan ve bu yüzden de P–M ve M–P’ hareketlerini, M’nin ikinci harekette değerinin üzerinde satılması nedeniyle, dolaşımdan, satışı ile oraya sürülenden daha fazla çektiği biçiminde açıklayabilen bir hareketin, P–M–P’ irrasyonel biçiminin bir ifadesidir. Buna karşılık, özel bir biçim olarak sabit P–M ... R ... M’–P’ formülü, yalnız metaların dolaşımı değil, aynı zamanda, üretimi de gerekli bir öğe olarak görülen daha üst düzeyde gelişmiş merkantil sistemin temelini oluşturur.

P–M ... R ... M’–P’ formülünün hayali niteliği ve buna uygun düşen hayali yorumu, bu biçimin akıcı ve durmadan yenilenen bir biçim olarak değil de, bir defaya özgü değişmeyen bir biçim diye kabul edildiği; şu halde, devre biçimlerinden bir tanesi diye değil de devrenin biricik biçimi diye düşünüldüğü zaman sözkonusudur. Ne var ki, bu biçimin kendisi, diğer biçimlerin varlığına işaret eder.

Birincisi, bu, tüm devre, üretim sürecinin kapitalist niteliği üzerine dayanır ve bu nedenle bu süreci, kendine temel olarak oluşturduğu özgül toplumsal koşullarla birlikte ele alır. [sayfa 69]

P–M = P–M $< \begin{smallmatrix} \text{E} \\ \text{ÜA} \end{smallmatrix}$; ama P–E, ücretli-emekçinin ve dolayısıyla üretim araçlarının, üretken sermayenin bir kısmı olarak varlığını varsayar. Bu nedenle, emek ve kendini genişletme sürecini, üretim sürecini, ser-

mayenin bir işlevi olarak varsayar.

İkincisi, eğer P ... P' yinelenirse, para-biçime dönüş, tıpkı ilk aşamadaki para-biçim gibi gitgide silikleşir. R'ye yer açmak için P–M ortadan kaybolur. Durmadan yinelenen para biçiminde yatırım ve bunun gene para biçiminde sürekli geri dönmesi, devrede, ancak bir an süren hareketler olarak görülür.

Üçüncüsü,

P–M ... R ... M'–P'. P–M ... R ... M'–P'. P–M ... R ... vb.

Devrenin ikinci yinelenmesi ile başlayarak R ... M', P–M ... R, P'nin ikinci devresi tamamlanmadan önce ortaya çıkan ve böylece daha sonraki bütün devreler R ... M'–P–M ... R biçimi altında düşünülebilen ve ilk devrenin ilk evresi olan P–M, sürekli yinelenen üretken sermaye devresi için salt bir geçiş hazırlığıdır. Bu, para-sermaye biçiminde ilk kez yatırılan sanayi sermayesi için gerçekten böyledir.

Öte yandan, R'nın ikinci devresı tamamlanmadan önce, ilk devre, meta-sermaye devresi, M'–P', P–M ... R ... M' (kısaltılmışı M' ... M') zaten tamamlanmış olur. Demek oluyor ki, ilk biçim zaten diğer ikisini de içermektedir ve para-biçim, böylece, salt bir değer ifadesi olmayıp, değerin eşdeğer biçimdeki, yani para olarak ifadesi olduğu için ortadan kalkmaktadır.

Ensonu, eğer biz, ilk kez P–M ... R ... M'–P' devresini belirleyen yeni yatırılmış bir bireysel sermayeyi ele alırsak, burada, P–M hazırlık evresi, bu bireysel sermayenin geçtiği ilk üretim sürecinin öncüsüdür. Dolayısıyla, bu P–M evresi öngörülmemiş, ama daha çok, üretim sürecinin gerektirdiği ya da zorunlu kıldığı bir şeydir. Ne var ki bu, yalnız bu bireysel sermayeye uygulanır. Kapitalist üretim tarzının ve dolayısıyla kapitalist üretimin belirlediği toplumsal koşulların varlığının kabul edildiği durumlarda, sanayi sermayesinin genel devre biçimi para-sermayenin devresidir. Bu nedenle kapitalist üretim süreci, yeni yatırılmış sanayi sermayesinin ilk para-sermaye devresinde [sayfa 70] olmasa bile onun dışında bir önkoşul olarak varsayılır. Bu üretim sürecinin devamlı varlığı, durmadan yenilenen R ... R devresini öngörür. İlk aşama P–M $<\begin{smallmatrix}E\\ \text{ÜA}\end{smallmatrix}$'da bile bu önkoşul bir rol oynar, çünkü bir yandan ücretli-emekçiler sınıfının bulunmasını varsaydığı gibi, öte yandan da üretim araçlarını satın alan için ilk aşama olan P–M, bu araçları satan için M'–P''dür; dolayısıyla M' meta-sermayeyi öngörür ve böylece bizzat metalar kapitalist üretimin sonuçları ve bu nedenle de üretken sermayenin işlevleri olarak kabul edilir. [sayfa 71]

İKİNCİ BÖLÜM
ÜRETKEN SERMAYENİN DEVRESİ

ÜRETKEN sermaye devresinin genel formülü R ... M'–P'–M ... R'dir. Bu formül, üretken sermayenin işlemesinin devresel yenilenmesini, yani yeniden-üretimini ya da değerin kendisini genişletmesini amaçlayan yeniden-üretim süreci olarak bu sermayenin üretim sürecini; artı-değerin yalnız üretimini değil, devresel yeniden-üretimini; sanayi sermayesinin işlevini üretken biçimi içersinde ve bu işlevi bir kez değil devresel yinelenmesi biçiminde, ve böylece yenilenmenin çıkış noktası tarafından saptandığını belirler. M''nün bir bolümü (bazı durumlarda sermayesinin çeşitli yatırım kollarında) meta biçiminde çıktığı aynı emek-sürecine, doğrudan üretim aracı olarak tekrar girebilir. Bu, yalnızca bu bölümün değerini, gerçek para ya da itibari paraya dönüşmekten kurtarır; yoksa meta ancak hesap parası olarak bağımsız bir ifade kazanır. Değerin bu kısmı dolaşıma girmez. Böylece, dolaşım sürecine girmeyen değerler üretim sürecine girerler. Kapitalistin, M''nün artı-ürünün parçası biçiminde ayni olarak tükettiği kısmı için de aynı şey [sayfa 72] geçerlidir. Ne var ki,

kapitalist üretim için bunun pek önemi yoktur. Bu, olsa olsa ancak tarımda dikkate alınmaya değer.

Bu biçim içersinde iki şey göze çarpar.

Birincisi, ilk P ... P' biçiminde üretim süreci R'nin işlevi, para-sermaye dolaşımını kesintiye uğrattığı ve iki evre, P–M ve M'–P' evreleri arasında yalnızca bir aracı rolü oynadığı halde, burada sanayi sermayesinin tüm dolaşım süreci, dolaşım evresi içerisindeki bütün hareketi yalnız bir kesinti oluşturur ve dolayısıyla, ilk uç olarak devreyi açan üretken sermaye ile aynı biçimin diğer ucu olarak onu kapayan ve bu hareketi ile aynı biçim içersinde onu yeniden başlatan üretken sermaye arasında yalnızca bağlayıcı bir halkadır. Asıl dolaşım yalnızca yenilenmelerle devamlı hale getirilen devresel yeniden-üretimi sağlayan bir araç gibi görünür.

İkincisi, dolaşımın tamamı, para-sermaye devresinde olduğunun tam tersine bir biçim içersinde kendini gösterir. Orada değerin belirlenmesinden ayrı, P–M–P (P–M. M–P) biçimindeydi; burada gene değerin belirlenmesinde ayrı, M–P–M (M–P. P–M) biçimindedir, yani basit meta dolaşımı biçiminde.

I. BASİT YENİDEN ÜRETİM

Önce, R ... R'nin iki ucu arasında dolaşım alanında yer alan M'–P'–M sürecini gözden geçirelim.

Bu dolaşımın çıkış noktası meta-sermayedir: M' = M + *m* = R + *m.* Meta-sermayenin işlevi M'–P' (bunun içerdiği gerçekleşen sermaye-değer R'ye eşittir ve o da şimdi, M''nü oluşturan M kısmı ile, aynı miktar metaın bir kısmı olarak varolan, *m* değerine sahip artı-değer biçiminde bulunur) devrenin ilk biçimi içersinde incelenmişti. Ama orada bu işlev, kesintiye uğratılan dolaşımın ikinci evresini ve tüm devrenin tamamlayıcı evresini oluşturuyordu. Burada, devrenin ikinci, dolaşımın ise ilk evresini oluşturur. İlk devre P' ile sona erer ve hem P' hem de ilk P ikinci devreyi tekrar para-sermaye biçiminde açabilecekleri için, başlangıçta, P ile P''nün içerdiği *p*'nin (artı-değerin) yollarına birlikte devam edip etmediklerini ya da ayrı ayrı yollar izleyip izlemediklerini dikkate almak gereksizdi. Eğer biz, ilk devreyi yenilenen yolu içersinde izlemeye devam etmiş olsaydık, bu, o zaman gerekli hale gelirdi. Ama bu noktanın, üretken [sayfa 73] sermaye devresinde kararlaştırılması gerekir, çünkü. bunun daha ilk devresinin belirlenmesi ona bağlı olduğu gibi, M'–P', burada, P–M ile tamamlanması gerekli dolaşımın birinci evresi olarak görünmektedir. Formülün yalnızca basit yeniden-üretimi, ya da genişlemiş boyutlarda yeniden-üretimi temsil etmesi bu karara bağlıdır. Devrenin niteliği, alınan karara göre değişir.

Öyleyse, önce, üretken sermayenin basit yeniden-üretimini gözden geçirelim ve birinci bölümde olduğu gibi koşulların sabit kaldığını

ve metaların değerleri üzerinden alınıp satıldığını kabul edelim. Bu varsayıma göre artı-değerin tamamı kapitalistin bireysel tüketimine girer. Meta-sermaye M''nün paraya dönüşmesi gerçekleşir gerçekleşmez, paranın sermaye-değeri temsil eden kısmı, sanayi sermayesinin devresinde dolaşmaya devam eder; diğer kısmı, paraya dönüşen artı-değer, genel meta dolaşımına girer ve kapitalistten çıkan, ama bireysel sermayesinin dolaşımı dışında yer alan bir para dolaşımı oluşturur.

Örneğimizde, elimizde 500 sterlin değerinde 10.000 libre iplik olarak meta-sermaye M' vardır; bunun 422 sterlini üretken sermaye değerini temsil eder ve 8.440 libre ipliğin para-biçimi olarak M' ile başlayan sermaye dolaşımına devam eder, oysa meta-ürün fazlalığı 1.560 libre ipliğin para-biçimi 78 sterlinlik artı-değer bu dolaşımı terkeder ve genel meta dolaşımı içersinde ayrı bir yol izler.

$$M' \begin{Bmatrix} M \\ + \\ m \end{Bmatrix} \begin{matrix} - \\ -P' \\ - \end{matrix} \begin{Bmatrix} P \\ + \\ m \end{Bmatrix} \begin{matrix} -M< \begin{matrix} \scriptstyle E \\ \scriptstyle \text{ÜA} \end{matrix} \\ \\ -m \end{matrix}$$

p–m, kapitalistin, kendi aziz varlığı ya da ailesine özgü meta ya da kişisel hizmet için harcadığı parayla yaptığı bir dizi satınalmaları temsil eder. Bu satınalmalar çeşitli zamanlarda parça parça yapılır. Bu yüzden para, günlük tüketime ayrılmış geçici bir yedek ya da, para-yığma halinde bulunur, çünkü dolaşımı kesintiye uğramış para, para-yığma biçimine bürünmüştür. Paranın geçici para-yığma biçimini de kapsayan dolaşım araçlığı işlevi, para-biçim P' içersinde sermaye dolaşımına girmez, Bu para, yatırılmamış, harcanmıştır.

Yatırılan toplam sermayenin daima bütünüyle bir evreden diğerine geçtiğini varsaymıştık; şimdi burada da gene, R'nin [sayfa 74] ürettiği metaların üretken sermaye R'nin toplam değerini, yani 422 sterlin ile, üretim sürecinde yaratılan 78 sterlinlik artı-değeri temsil ettiğini varsayıyoruz. Bir tek metaı ele alan örneğimizde artı-değer, 1.560 libre iplikte bulunmaktadır; eğer bir libre ipliğe göre hesaplarsak 2.496 ons iplik biçiminde bulunacaktır. Ama eğer meta, sözgelişi, aynı değerdeki öğelerden oluşan 500 sterlin değerinde bir makine olsaydı, bu makinenin değerinin bir kısmı, 78 sterlini, artı-değer olacaktı, ama bu 78 sterlin ancak makinede bir bütün olarak bulunacaktı. Bu makine, kırılıp parçalanmaksızın, kullanım-değeri ile birlikte değeri de yokedilmeksizin, sermaye-değer ve artı-değer olarak ayrılamaz. Bu nedenle, bu iki değer öğesi, 10.000 librelik bir metaın birbirinden ayrılabilir bağımsız öğelerini temsil eden şu kadar libre iplik gibi bir M' metaının bağımsız öğeleri olarak değil de, bir metaın ancak zihnen tasarlanabilen öğeleri olarak temsil edilebilir. İlk durumda, *p*'nin kendi ayrı dolaşımına girebilmesi için, toplam metaın, meta-sermayenin, makinenin bütünüyle satılması gerekir. Öte yandan, kapitalist, 8.440 libreyi sattığı zaman, geriye kalan 1.560 librenin satışı, m (1.560 libre iplik) *–p* (78 sterlin) *–m* (tüketim malları)

biçimdeki artı-değerin büsbütün ayrı bir dolaşımını temsil eder. Ama 10.000 libre ipliğin, ürünün her bireysel bölümünün değer öğeleri, ürünün kısımları tarafından olduğu kadar toplam ürün tarafından da temsil edilebilir. Tıpkı 10.000 libre iplik; değişmeyen-sermaye (*d*), 372 sterlin değerinde 7.440 libre iplik; değişen-sermaye (*v*), 50 sterlin değerinde 1.000 libre iplik; ve artı-değer (*a*), yani 78 sterlin değerinde 1.560 libre iplik diye bölünebileceği gibi, her libre iplik de, 8.928 peni değerinde 11.906 onsa eşit *d*'ye; 1.200 peni değerinde 1.600 ons ipliğe eşit *v*'ye; ve 1.872 peni değerinde 2.496 ons ipliğe eşit *a*'ya bölünebilir. Kapitalist, ayrıca, 10.000 libre ipliğin çeşitli kısımlarını birbiri ardına satarak bunlarda bulunan artı-değer öğelerini ardarda tüketebilir, ve böylece, aynı zamanda, *d artı v* miktarlarını da ardarda gerçekleştirmiş olur. Ama son tahlilde bu işlev de, gene 10.000 librenin tümünün satışı gibidir ve bu nedenle de d ve *v*'nin değerinin yerini 8.440 librenin satışı alacaktır. (Buch I, Kap. VII, 2.)*

Her nasıl olursa olsun, M'–P' ile,, M''nde bulunan hem sermaye-değer ve hem de artı-değer, ayrılabilir bir varlık, [sayfa 75] farklı para miktarları varlığı kazanırlar. Her iki durumda da, P ve *p*, gerçekte, başlangıçta M''nde yalnızca metaın fiyatı olarak özel ve hayali bir ifadeye sahip bulunan değerin dönüşmüş bir biçimidir.

m–p–m, basit meta dolaşımını temsil eder; ilk evresi *m–p*, meta-sermayenin dolaşımında, M'–P''nde, yani sermayenin devresinde bulunur; tamamlayıcı evre *p–m* ise tersine, genel meta dolaşımında ayrı bir hareket olarak bu devrenin dışına düşer. Sermaye-değer ve artı-değerin, M' ve *m*'nin dolaşımı M''nün P''ne dönüşmesinden sonra ayrılır. Şu halde:

Birincisi, meta-sermaye, M'–P' = M'–(P + *p*) ile gerçekleşirken, M'–P' dolaşımında henüz birlikte bulunan ve aynı miktarda meta tarafından yürütülen sermaye-değer ile artı-değerin hareketi ayrılabilir duruma gelir ve bundan böyle her ikisi de ayrı para miktarları olarak bağımsız biçimlere sahip olurlar.

İkincisi, bu ayrılma olunca, p, kapitalistin geliri olarak harcandığı halde, sermaye-değerin işlevsel biçimi olan P, devrenin belirlediği yoluna devam eder, ilk hareket M'–P', daha sonraki P–M ve *p–m* hareketleriyle bağıntılı olarak iki farklı dolaşım, M–P–M ve *m–p–m* biçiminde gösterilebilir; bu dizilerin her ikisi de, genel biçimleri yönünden olağan meta dolaşımına aittir.

Yeri gelmişken şunu da belirtelim, metaların sürekliliği ve bölünemezliği durumunda değer öğelerini zihnen ayırmak, bir uygulama sorunudur. Sözgelişi, Londra'da genellikle krediyle yürütülen inşaat işlerinde müteahhit, avansları, inşaatın belli aşamalarına göre alır. Bu aşamadan hiç biri tam bir ev değil, yalnızca gelecekte tamamlanacak

* *Kapital,* Birinci Cilt, Dokuzuncu Bölüm, İkinci Kesim. -*Ed.*

bir evin halen yapılmış bulunan gerçek kısımlarıdır; dolayısıyla bu gerçekliğe karşın, tam bir evin düşüncedeki parçalarıdır, ama gene de yeni bir avans verilmesi için güven yerecek derecede gerçektir. (Bu konuda, aşağıda onikinci bölüme bakınız.)*

Üçüncüsü, M ve P'de henüz birlikte devam etmekte olan sermaye-değer ve artı-değerin hareketi, yalnızca kısmen ayrılır (artı-değerin gelir olarak harcanmayan bir bölümü) ya da hiç ayrılmazsa, sermaye-değerin bizzat kendi devresi içersinde, daha bu devre tamamlanmadan, bir değişme olur. Örneğimizde, üretken sermayenin değeri 422 sterline eşitti. Eğer bu sermaye diyelim 480 ya da 500 sterlin olarak, P–M hareketine devam ederse, [sayfa 76] devresinin sonraki aşamalarına, ilk değerine göre 58 ya da 78 sterlin bir artışla devam etmiş olur. Bu, aynı zamanda, değerinin bileşiminde bir değişme ile birlikte de olabilir.

M'–P', dolaşımının ikinci ve I. devrenin (P ... P') son aşaması, bizim devremizde ikinci, meta dolaşımında ilk aşamadır. Dolaşımla ilgisi yönünden, bunun, P'–M' ile tamamlanması gerekir. Yalnız onun ardında bulunan kendini genişletme süreci M'–P' değil (bu durumda R'nin işlevi olan ilk aşama), onun sonucu M' metaı da zaten gerçekleştirilmiştir. Demek oluyor ki, hem sermayenin kendisini genişletme süreci ve hem de genişlemiş bulunan sermaye-değeri temsil eden metaların gerçekleşmesi M'–P''nde tamamlanmış oluyor.

Ve böylece basit yeniden-üretimi, yani *p–m*'nin P–M'den tamamen ayrıldığını belirtmiş olduk. Her iki dolaşımda, hem *m–p–m* ve hem de M–P–M, genel biçimlerini ilgilendirdiği ölçüde meta dolaşımına dahil oldukları için (ve bu nedenle, dolaşımların uçlarında herhangi bir değer farkı göstermezler), kapitalist üretim sürecini tıpkı vülger ekonominin yaptığı gibi, şu ya da bu biçimde tüketilmek üzere salt bir meta ya da kullanım-değeri üretimi olarak anlamak ve gene vülger ekonominin yanılarak söylediği gibi, kapitalistin bunları yalnızca yerlerine farklı kullanım-değerleri almak ya da bu kullanım-değerleriyle değişmek için ürettiğini söylemek çok kolaydır.

M', daha başlangıçtan beri meta-sermaye olarak hareket eder ve sürecin baştan sona amacı olan zenginleşme (artı-değer üretme), kapitalistin artı-değeri (ve böylece sermayesi) arttıkça tüketiminin de artmasını hiç bir biçimde dıştalamayacağı gibi, tam tersine, bunu kesinlikle kapsar.

Gerçekten de, kapitalistin gelir dolaşımında, üretilen meta *m* (ya da üretilen meta M''nün düşünsel olarak ona tekabül eden parçası), ancak önce onun paraya sonra da paradan özel tüketime hizmet eden diğer metalara dönüşmesine yarar. Ama bu noktada, şu küçük durumu da görmezlikten gelmemeliyiz: başlangıçta meta-sermaye M''nün bir kısmı olarak sahneye çıktığı için, *m,* kapitaliste hiç bir şeye malolmayan bir

* Bkz: s. 250-251. -*Ed*.

meta-değer, artı-emeğin bir nesnelleşmesidir. Bu *m,* varlığı gereği, süreç içindeki sermaye-değerin devresine bağlıdır ve eğer bu devre durgunlaşır ya da başka bir biçimde bozulmaya başlarsa, yalnız *m*'nin tüketimi kısıtlanmakla ya da büsbütün durmakla kalmaz, [sayfa 77] *m*'nin yerini alacak metalar dizisi düzeni de bozulmuş olur. M'–P–' başarısızlıkla sona erdiği ya da M''nün ancak bir kısmı satılabildiği zaman, gene aynı şey olur.

Kapitalist gelir dolaşımını temsil eden *m–p–m*'nin sermaye dolaşımına ancak *m*'nin M''nün değerinin, meta-sermayenin işlevsel biçimi içersindeki sermayenin, bir parçası olduğu sürece girdiğini görmüş bulunuyoruz; ama *p–m* hareketi içersinde bağımsızlık kazanır kazanmaz, böylece bütün bir *m–p–m* biçimi boyunca bu gelirin dolaşımı, kapitalistin yatırdığı sermayeden kaynaklandığı halde, bu sermayenin hareketine girmez. Sermayenin varlığı kapitalistin varlığını öngördüğü ve kapitalistin varlığı da artı-değeri tüketmesi koşuluna bağlı olduğu ölçüde, bu dolaşım, yatırılan sermaye hareketi ile bağlı haldedir.

Genel dolaşım içersinde, M', diyelim iplik, yalnızca bir meta olarak işlev yapar; sermaye dolaşımında bir öğe olarak, sermaye-değerin sırasıyla bir bürünüp bir sıyrıldığı bir biçim olan *meta-sermaye* işlevini yerine getirir. İpliğin tüccara satılmasından sonra, ürünü olduğu sermayenin dairesel hareketinin dışına çıkar, ama bir meta olarak gene de genel dolaşım alanındaki hareketine devam eder. Bir ve aynı meta kitlesi, iplikçiye ait sermayenin bağımsız devresinde bir evre olmaktan çıktığı halde, dolaşıma devam eder. Demek ki, kapitalist tarafından dolaşıma sokulan meta kitlesinin gerçek belirleyici başkalaşımı, M–P, bunların tüketim alanına nihai geçişi, bu meta kitlesinin, kapitalistin meta-sermayesi olarak işlev yaptığı başkalaşımdan zaman ve yer olarak tamamen ayrı olabilir. Sermaye dolaşımında tamamlanmış bulunan aynı başkalaşım, genel dolaşım alanında henüz tamamlanması gereken bir şey olarak bulunur.

Bu ipliğin bir diğer sanayi sermayesinin devresine girmesi, bu durumu zerre kadar değiştirmez. Sermaye olarak pazara sürülmeyip bireysel tüketime giren değerlerin dolaşımı ne kadar devreden oluşuyorsa, genel dolaşım da, toplumsal, sermayenin çeşitli bağımsız kısımlarının, yanı bireysel sermayeler toplamının içiçe geçmiş o kadar devresinden oluşur.

Genel dolaşımın bir kısmını oluşturan bir sermaye devresi ile bağımsız bir devredeki halkaları oluşturan bir devre arasındaki bağıntı, P *artı p*'ye eşit olan P''nün dolaşımını incelerken daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Para-sermaye olarak P, sermayenin devresindeki hareketine devam eder; gelir olarak [sayfa 78] harcanmış *(p–m)* bulunan *p* genel dolaşıma girer, ama sermaye devresinden hemen çıkıp gider. Yalnızca ek para-sermaye işlevini yerine getiren kısmıdır ki, sermaye devresine girer. *m–p–m*'de para, yalnız sikke olarak hizmet eder; bu dolaşımın amacı, kapitalistin bireysel tüketimidir. Sermaye devresine girmeyen bu dolaşımı –üretilen değerin gelir olarak tüketilen kısmının dolaşımını– ser-

mayenin karakteristik devresi diye göstermek, vülger iktisadın tipik budalalığıdır.

İkinci evrede, P–M, R'ye eşit olan sermaye-değer P (bu noktada, sanayi sermayesi devresini başlatan üretken sermaye değeri), artı-değerden kurtulmuştur ve bu nedenle de para-sermaye devresinin ilk aşamasındaki P–M, aynı değer büyüklüğüne sahip olarak gene vardır. Yer değiştirmiş olduğu halde, meta-sermayenin şimdi dönüşmüş bulunduğu para-sermayenin işlevi gene aynıdır: yani ÜA ile E'ye, üretim araçları ile emek-gücüne dönüşmesi.

Meta-sermayenin işlevini yerine getirmesinde, M'–P''nde, sermaye-değer, *m–p* ile birlikte M–P evresinden geçmiştir ve şimdi tamamlayıcı P–M$<^{E}_{ÜA}$ evresine girmektedir. Bu nedenle de, dolaşımın tamamı M–P–M$<^{E}_{ÜA}$'dır.

Birincisi: Para-sermaye P, sermaye-değerin yatırıldığı ilk biçim olarak Biçim I'de (P ... P' devresinde) ortaya çıkmıştı; burada, daha başlangıçta, meta-sermayenin, ilk dolaşım evresi M'–P''nde kendisini dönüştürdüğü para miktarının bir kısmı olarak, dolayısıyla, daha başlangıçta, üretken sermaye R'nin, metaların satışı yoluyla para-biçime dönüşmesi olarak görülür. Para-sermaye, burada, daha başlangıçta, sermaye-değerin ne ilk, ne de son olan biçimi olarak vardır, çünkü, M–P evresini tamamlayan P–M evresi, yeniden ancak para-biçimden çıkarak gerçekleştirilebilir. Demek oluyor ki, P–M'nin aynı zamanda P–E olan kısmı, şimdi artık, emek-gücü satın alınması için salt bir para yatırımı olarak değil, emek-gücünün yarattığı meta-değerin bir kısmını oluşturan 50 sterlin değerinde aynı 1.000 libre ipliğin üretilmesi için para biçiminde yapılan bir yatırım olarak da ortaya çıkıyor. Burada emekçiye verilen para, kendi ürettiği meta-değerin bir kısmının dönüşmüş eşdeğer biçiminden başka bir şey değildir. Ve başka nedenle olmasa bile salt bu nedenle, P–M hareketi, P–E anlamına geldiği sürece, hiç bir zaman para biçiminde bir metaın kullanım-biçiminde bir meta [sayfa 79] ile değişilmesi demek değildir, bu hareket, genel meta dolaşımından bağımsız başka öğeleri de içerir.

P', kendisi, R'nin bir önceki işlevinin, üretim sürecinin bir ürünü olan M''nün dönüşmüş bir biçimi olarak ortaya çıkar. Toplam para P', bu nedenle, geçmiş emeğin para-ifadesidir. Örneğimizde 500 sterlin değerindeki 10.000 libre iplik, eğirme sürecinin ürünüdür. Bu miktardan 7.440 libre iplik, yatırılmış bulunan 372 sterlin değerinde değişmeyen sermaye *d*'ye; 1.000 libre iplik, yatırılmış bulunan 50 sterlin değerinde değişen sermaye *v*'ye eşittir ve 1.560 libre iplik ise 77 sterlin değerinde artı-değer *a*'yı temsil eder. Eğer P''nden yalnız 422 sterlinlik başlangıç sermayesi tekrar yatırılacak olsa, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, işçiye bunu izleyen haftada P–E olarak, o hafta üretilen ipliğin yalnızca bir kısmı (1.000 libre ipliğin para-değeri) ödenir. M–P'nin bir sonucu olarak, para, daima geçmiş emeğin ifadesidir. Eğer tamamlayıcı P–M

hareketi, hemen meta-pazarında yer alırsa, yani pazardaki metalar karşılığında P verilirse, bu gene geçmiş emeğin bir biçimden (paradan) başka biçime (metalara) dönüşmesidir. Ne var ki, P–M zaman bakımından M–P'den farklıdır. Bunlar nadiren aynı zamanda yer alabilir, sözgelişi P–M hareketini yapan kapitalist ile, bu hareketin kendisi için M–P anlamına geldiği kapitalistin, metalarını karşılıklı olarak sevketmeleri halinde, P, yalnızca bakiyeyi ödemek için kullanılır. M–P hareketi ile P–M hareketi arasındaki zaman farkı biraz uzun olabilir, M–P hareketinin sonucu olan P, geçmiş emeği temsil ettiği halde, P–M hareketinde, henüz pazarda bulunmayan ama gelecekte pazara sürülecek olan metaların dönüşmüş biçimini temsil edebilir, çünkü M yeniden üretilene kadar P–M hareketinin yapılmasına gerek yoktur. P, aynı şekilde, para-ifadesi olduğu M ile aynı zamanda üretilen metaların karşılığı olabilir. Örneğin, P–M değişiminde (üretim araçları satın alınmasında) kömür, henüz ocaktan çıkartılmadan satın alınmış olabilir. *p*, para birikimi olarak sayıldığı ve gelir olarak harcanmadığı sürece, ancak gelecek yıl üretilecek olan pamuğun karşılığı olabilir. Aynı şey, kapitalistin gelirinin harcanması, *p–m,* için de geçerlidir. Bu ayrıca, ücretler için de, E *eşittir* 50 ster- lin için de geçerlidir. Bu para, emekçinin geçmiş emeğinin yalnızca pa-ra-biçimi olmayıp, aynı zamanda, daha henüz gerçekleşmiş ya da gelecekte gerçekleşmesi gereken emek [sayfa 80] için yapılmış bir ödemedir. Emekçi, ücretleri ile, ancak gelecek hafta yapılacak olan bir ceket satın alabilir. Bu, özellikle, bozulmasını önlemek için, neredeyse üretilir üretilmez tüketilmesi gerekli olan çok sayıda zorunlu tüketim maddeleri için geçerlidir. Böylece emekçi, ücret olarak kendisine ödenen para ile, kendi gelecekteki emeğinin ya da diğer emekçilerin gelecekteki emeklerinin dönüşmüş biçimini almış olur. Kapitalist, emekçiye geçmiş emeğinin bir kısmını vermekle, onun gelecekteki emeği için bir bono vermiş olur. Emekçinin geçmiş emeğini karşılayacak olan ama henüz varolmayan malları oluşturan, emekçinin o andaki ya da gelecekteki emeğidir. Bu durumda, para-yığma düşüncesi bütünüyle ortadan kalkar.*

İkincisi, M–P–M<$^{E}_{ÜA}$ dolaşımında aynı para iki kez yer değiştirir; kapitalist, parayı önce satıcı olarak alır ve alıcı olarak elden çıkartır; metaların para-biçime dönüşümü, yalnızca onun bu para-biçiminden meta-biçimine tekrar dönüşümü amacına hizmet eder; sermayenin para-biçimi, para-sermaye olarak varlığı, bu yüzden, bu harekette ancak geçici bir evredir; ya da, hareketin akıcılığı ölçüsünde para-sermaye, satınalma aracı olarak hizmet ettiği zaman yalnızca bir dolaşım aracı olarak ortaya çıkar; kapitalistler birbirlerinden satın almada bulundukları ve bu nedenle de yalnızca hesaplarını karşılıklı olarak kapatmak durumunda oldukları zaman, tam anlamıyla ödeme aracı olarak iş görür.

Üçüncüsü, para-sermayenin işlevi, ister salt dolaşım aracı olsun,

* *Marx, burada, elyazmasına şu notu koymuştur*: "İkinci Cildin son kısmına aittir." *-Ed.*

isterse ödeme aracı, yalnızca M'nin yerini E ve ÜA'nin almasını sağlamaktır; yani ipliğin, üretken sermayenin sonucunu temsil eden metaın yerini (gelir olarak kullanılacak artı-değer düşüldükten sonra) onun üretim öğelerinin almasıdır; bir başka deyişle, sermaye-değerin, meta biçiminden, bu metayı oluşturan öğelere tekrar dönüşmesidir. Son tahlilde, para-sermayenin işlevi, yalnızca meta-sermayenin üretken sermayeye tekrar dönüşmesine yardımcı olmaktır.

Devrenin normal biçimde tamamlanabilmesi için, M''nün değeri üzerinden ve bütünüyle satılması gerekir. Ayrıca, M–P–M salt bir metaın yerini diğerinin almasını içermekle kalmaz, aynı kalan değer-bağıntılarının yerinin alınmasını da içerir. Biz [sayfa 81] bunun burada böyle olduğunu varsayıyoruz. Ne var ki, aslında üretim araçlarının değerleri değişiklik gösterir. Kapitalist üretimi niteleyen emeğin üretkenliğindeki sürekli değişiklik nedeniyle olsa bile, değer-bağıntılarının sürekli olarak değişmesi zaten salt bu üretim tarzına özgü bir şeydir. Üretim öğelerinin değerlerindeki bu değişme daha sonra ele alınacaktır,* biz, burada, buna yalnızca değinmiş oluyoruz. Üretim öğelerinin meta-ürünlere, R'nin M''ne dönüşmesi üretim alanında olduğu halde M''nün R'ye tekrar dönüşümü, dolaşım alanında olur. Bu, metaların basit bir başkalaşımı ile olur, ama bütünüyle bakıldığında, içeriği, yeniden-üretim sürecinde bir evredir. Bir sermaye dolaşımı şekli olarak M–P–M, işlevsel olarak belirlenmiş bir madde değişimini içerir. M–P–M ayrıca, M' meta-miktarının üretim öğelerine eşit olmasını ve bu öğelerin birbirleriyle başlangıçtaki değer-bağıntılarını korumalarını gerektirir. İşte bunun için, metaların yalnız kendi değerleri üzerinden satın alındıkları değil, aynı zamanda, dairesel hareketleri sırasında herhangi bir değer değişikliğine uğramadıkları da varsayılmıştır. Aksi takdirde, bu süreç, normal biçimde devam edemez.

P ... P' hareketinde, P, tekrar eski durumunu almak üzere elden çıkartılan sermaye-değerin ilk biçimini temsil eder. R ... M'–P'–M ... R dolaşımında, P, yalnızca süreçte bürünülen ve bu süreç sona ermeden terkedilen bir biçimi temsil eder. Para- biçim, burada, yalnızca sermaye-değerin geçici bağımsız bir biçimi olarak ortaya çıkar. M' biçimindeki sermayenin para-biçime bürünmekteki acelesi, bu biçimden P' biçimine dönüşmek üzere kurtulmak içindir; daha bu kılığa büründüğü anda kendisini yeniden üretken sermayeye dönüştürmek ister. Para kılığında kaldığı sürece, sermaye olarak görev yapamaz ve bunun için de değeri genişlemez. Sermaye atıl kalır. P, burada, bir dolaşım aracı olarak hizmet eder, ama sermayenin bir dolaşım aracı olarak.** Sermaye-değerin para-biçiminin kendi devresinin ilk biçiminde (para-sermaye biçiminde) sahip olduğu bağımsız görünüş, bu ikinci biçimde kaybolur ve bu, Biçim I'in bir eleştirisi olup, onu salt bir özel biçime indirger. Eğer ikinci

* Bkz: Onbeşinci Bölüm. V. *-Ed.*

** *Marx, burada, elyazmasına* şu *notu koymuştur*: "Tooke'a karşı." *-Ed.*

başkalaşım, P–M, herhangi bir engel ile karşılaşırsa –sözgelişi, pazarda üretim aracı yoksa– devre, yeniden-üretim sürecinin akışı, tıpkı sermayenin [sayfa 82] meta-sermaye biçiminde tutulduğu zamanki kadar kesintiye uğrar. Ama arada şu fark vardır metaların geçici biçiminden daha uzun süre para-biçiminde kalabilir. Para-sermaye, işlevlerini yerine getirmemekle, para olmaktan çıkmaz, ama meta-sermaye, işlevini yapmakta çok fazla gecikirse, bir meta, ya da genellikle kullanım-değeri olmaktan çıkar. Ayrıca, para-biçimde iken, başlangıçtaki üretken sermaye biçimi yerine başka bir biçime girebilir, ama M' biçiminde tutulduğu sürece yerinden hiç oynamaz.

M'–P'–M yalnız M' için ve onun biçimi uyarınca dolaşım hareketlerini içerir ve bu hareketler onun yeniden-üretiminin evreleridir; ama M''nün kendisini dönüştürdüğü M'nin gerçekten yeniden-üretimi, M'–P'–M dolaşımı için gereklidir. Ne var ki, bu, M' tarafından temsil edilen bireysel sermayenin yeniden-üretimi sürecinin dışında bulunan yeniden-üretim süreciyle koşullanmıştır.

Biçim I'de $P–M<\begin{smallmatrix}E\\ ÜA\end{smallmatrix}$ hareketi, yalnızca para-sermayenin üretken sermayeye ilk dönüşümünü hazırlar; Biçim II'de, bu hareket, meta-sermayenin üretken sermayeye tekrar dönüşümünü hazırlar; yani sanayi sermayesi yatırımı aynı kaldığı sürece, meta-sermayenin, kendilerinden çıktığı aynı üretim öğelerine tekrar dönüşmesi demektir. Dolayısıyla, hem bunda ve hem de Biçim I'de bu hareket, üretim sürecinin hazırlayıcı bir evresi, ona bir dönüş, onun bir yenilenmesi olarak görülür; yani yeniden-üretim sürecinin bir habercisi ve aynı zamanda değerin kendisini genişletme sürecinin bir yinelenmesidir.

Şurasını bir kez daha belirtmek gerekir ki, P–E basit bir meta değişimi olmayıp, artı-değer üretimine hizmet edecek bir metaın, E'nin satın alınmasıdır, tıpkı P–ÜA'nın yalnızca, bu amaca ulaşmak için maddeten vazgeçilmez bir işlem olması gibi.

$P–M<\begin{smallmatrix}E\\ ÜA\end{smallmatrix}$ hareketinin tamamlanması ile P, üretken sermaye R'ye çevrilmiştir ve devre yeni baştan başlar.

Bu nedenle R ... M'–P–M ... R hareketinin genişlemiş biçimi şudur:

$$R \ldots M' \begin{Bmatrix} M \\ + \\ m \end{Bmatrix} \begin{matrix} - \\ \\ - \end{matrix} \begin{Bmatrix} P \\ + \\ p \end{Bmatrix} \begin{matrix} -M< \\ \\ -m \end{matrix} \begin{matrix} E \\ ÜA \end{matrix} - R$$

Para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, meta üretimi için meta satın alınmasıdır. Tüketimin kendisi ancak üretken [sayfa 83] tüketim olduğu sürece sermaye devresine dahildir; bunun sonucu, böylece tüketilen metalar aracılığı ile üretilen artı-değerdir. Ve bu, üretimden çok farklı olduğu gibi, üreticinin varlığını amaç edinen meta üretiminden bile farklıdır. Artı-değer üretimine bu derece bağlı bulunan metaın yerine bir başka metaın konması, sırf para aracılığı ile yapılan basit ürün değişiminden tamamen farklı bir konudur. Ama iktisatçılar, bunu, aşırı-

üretimin olanaksızlığına kanıt diye almaktadır.

E ve ÜA ‘ya dönüştürülmüş bulunan P’nin üretken tüketiminden başka devre, emekçi açısından, E–P anlamına gelen ve M–P’ye eşit olan birinci terim P–E’yi içerir. Emekçi açısından dolaşımda, tüketimini de içine alan E–P–M, yalnızca birinci terim, P–E’nin sonucu olarak sermaye devresinin içine girer. İkinci hareket P–M, bireysel sermayenin dolaşımından çıktığı halde bu dolaşımın içerisine girmez. Ama, emekçi sınıfının devamlı varlığı, kapitalist sınıf için gerekli olduğu gibi, gene bu nedenle, emekçinin tüketimi P–M ile olanaklı hale getirilmiştir.

M’–P’ hareketinin sermaye-değerin devresine devam etmesi ve artı-değerin kapitalist tarafından tüketilmesi için öngördüğü tek koşul, M’’nün paraya dönüştürülmüş, satılmış bulunmasıdır. M’, kuşkusuz, bu nesnenin bir kullanım-değeri ve dolayısıyla, üretken ya da bireysel herhangi türden bir tüketim için uygun olması nedeniyle satın alınmıştır. Ama, eğer M’, diyelim ipliği satın almış bulunan tüccarın elinde dolaşıma devam ederse, bu, başlangıçta ipliği üreten ve tüccara satan bireysel sermayenin devrinin sürekliliğine hiç bir etkide bulunmaz. Bütün süreç devam eder ve onunla birlikte kapitalistin bireysel tüketimi ve bunun zorunlu kıldığı, emekçinin bireysel tüketimi de devam eder. Bu, bunalımların irdelenmesinde önemli bir noktadır.

Çünkü, M’ satılır satılmaz, paraya çevrilir çevrilmez, iş sürecinin ve böylece yeniden üretkenlik sürecinin gerçek etmenleri haline yeniden çevrilebilir. M’’nün sonal tüketici ya da tekrar satmak üzere bir tüccar tarafından satın alınmış olması, durumu etkilemez. Kapitalist üretimin kitle halinde yarattığı metalar miktarı, üretimin boyutlarına ve bu üretimi devamlı genişletme gereksinmesine bağlıdır, yoksa önceden belirlenen arz talep alanına, karşılanması zorunlu gereksinmelere değil. Kitlesel üretimin, öteki sanayi kapitalistleri dışında, toptancılardan başka doğrudan alıcısı olamaz. Belli sınırlar içerisinde, yeniden-üretim süreci, [sayfa 84] bu sürecin dışına çıkartılan metalar, bireysel ya da üretken tüketime gerçekten girmeseler bile, bu süreç aynı ya da artmış boyutlarda yer alabilir. Metaların tüketimi, bu metaların doğmuş bulundukları sermaye devresine dahil değildir. Örneğin, iplik satılır satılmaz, bu satılan ipliğin daha sonra ne olacağı hiç hesaba katılmaksızın, ipliğin temsil ettiği sermaye-değerin devresi yeniden başlayabilir. Ürün satıldığı sürece, kapitalist üretici açısından her şey yolunda demektir. Özdeşleşmiş olduğu sermaye-değerin devresi kesintiye uğramamıştır. Ve eğer bu süreç genişlerse –bu, üretim araçlarının artan üretken tüketimini içerir– sermayenin bu yeniden-üretiminin yanısıra, emekçilerin bireysel tüketimi (yani talep) artabilir, çünkü bu süreci üretken tüketim başlatmış ve devam ettirmiştir. Böylece, artı-değer üretimi ve onunla birlikte kapitalistin bireysel tüketimi artabilir, yeniden-üretim süreci tümüyle gelişme halinde olabilir, ama metaların büyük bir kısmı tüketime yalnızca görünüşte girmişlerdir, oysa gerçekte, bayilerin elinde hâlâ satılmamış halde durmakta, hâlâ pazar-

da beklemekte olabilirler. Meta akımını meta akımı izleyebilir, ama en sonunda daha önceki akımların tüketim tarafından yalnızca görünüşte emilmiş olduğunun farkına varılır. Meta-sermayeler, pazarda yer kapmak için birbirleriyle rekabet ederler. Gecikenler, satsa bile, ucuza satarlar. Ödeme zamanı geldiği halde, daha önceki akımlar hâlâ elden çıkarılmamıştır. Bu metaları ellerinde bulunduranlar ya iflas ettiklerini ilan etmek, ya da yükümlülüklerini karşılamak için, bunları ne pahasına olursa olsun satmak zorunda kalırlar. Bu satışın fiili talep durumu ile en küçük bir ilişkisi yoktur. Bu, yalnızca *ödeme talebi* ile, metaları paraya dönüştürme ivedi zorunluluğu ile ilişkilidir. Ardından bir bunalım patlak verir. Bu, yalnız, tüketici talebindeki, bireysel tüketim talebindeki doğrudan azalmayla değil, sermayenin sermayeyle değişilmesindeki, sermayenin yeniden üretkenlik sürecindeki azalmayla da görülür duruma gelir.

Eğer P'nin para-sermaye, sermaye-değer işlevini yerine getirmek üzere dönüştüğü ÜA ve E metalarının üretken sermayeye tekrar dönüşmeleri kaçınılmaz ise, eğer bu metalar farklı koşullarla satın alınacak ya da bedelleri buna göre ödenecekse, ve böylece. P–M ardarda bir dizi satın almaları ve ödemeleri temsil ediyorsa, P'nin bir kısmı P–M hareketini yaptığı halde, diğer bir kısmı para biçiminde kalmakta devam eder ve bu sürecin [sayfa 85] kendi koşullarının belirleyebileceği bir zamana dek, eşzamanlı ya da ardarda gelen P–M hareketlerini yerine getirme görevini yapmaz. Bu kısım, harekete geçmek, zamanı gelince işlevini yerine getirmek üzere, yalnızca geçici bir süre için dolaşımdan alıkonulur. Demek ki, bu birikme, sırası gelince, dolaşım amacıyla ve dolaşımı tarafından belirlenen bir işlevdir. Satınalma ve ödeme fonu olarak varlığı, hareketindeki duraklama, dolaşımdaki bu kesintili durum, paranın, para-sermaye olarak işlevlerinden birisini yaptığı bir durum oluşturacaktır. Para-sermaye olarak; çünkü bu durumda, geçici bir süre için hareketsiz kalan paranın kendisi, para-sermaye P'nin (P'–*p* = P) bir kısmı; R'ye, devreyi başlatan üretken sermayenin değerine eşit olan meta-sermaye değerinin bu kısmıdır. Öte yandan, dolaşımdan çekilen bütün paralar para-yığma biçimini taşır. Para-yığma biçimindeki para, demek ki, burada, para-sermayenin bir işlevi halini alıyor, tıpkı P–M hareketinde paranın ödeme ve satınalma aracı olma işlevinin, para-sermayenin bir işlevi haline gelmesi gibi, Bu böyledir, çünkü sermaye-değer, burada, para biçiminde vardır, çünkü para hali, burada, sanayi sermayesinin kendisini, kendi aşamalarından birisinde bulduğu ve devre içerisindeki iç bağıntıların öngördüğü bir durumdur. Aynı zamanda, burada şurası da bir kez daha tanıtlanmış oluyor ki, sanayi sermayesi devresi içerisindeki parasermaye, paranın işlevlerinden başka bir işlevi yerine getirmiyor ve bu para-işlevleri, salt bu devrenin diğer aşamaları ile olan iç bağıntıları nedeniyle sermaye-işlevlerin özelliklerini kazanmış oluyor.

P''nün, *p*'nin P'ye bağıntısı olarak, bir sermaye bağıntısı olarak gösterilmesi, doğrudan doğruya para-sermayenin değil, meta-sermaye

M''nün bir işlevidir ve *m* ile M'nin bağıntısı olarak M' de yalnızca üretim sürecinin, bu süreçte yeralan sermaye-değerin kendisini genişletmesinin sonucunu ifade eder. Eğer dolaşım sürecinin sürekliliği engellerle karşılaşır ve pazar koşulları, vb. gibi dış etkenler nedeniyle P, P–M işlevini geçici olarak kesmek zorunda kalırsa ve bu nedenle uzun ya da kısa bir süre para-biçimde kalırsa, elimizde gene para-yığma biçiminde para bulunmuş olur; ve bu durum, bir de, basit meta dolaşımında, M–P'den P–M'ye geçiş, dış koşullar tarafından kesintiye uğratılırsa ortaya çıkar. Bu istek-dışı bir para-yığma oluşumudur. Bu durumda para, dinlenme haline bırakılmış gizil para-sermaye biçimine sahiptir. Ama biz bu noktayı şimdilik daha [sayfa 86] fazla irdelemeyeceğiz.

Her ne durumda olursa olsun para-sermayenin para halinde durup kalması, uygun olsun, olmasın, isteyerek ya da istemeyerek olsun, işlevleri uyarınca ya da bunun tersine bulunsun, hareketin kesintiye uğramasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış oluyor.

II. BİRİKİM VE GENİŞLEMİŞ ÖLÇEKTE YENİDEN-ÜRETİM

Üretken sürecin ulaşacağı genişliğin boyutları keyfi olmayıp teknoloji tarafından belirlendiği için, gerçekleşen artı-değer her ne kadar sermayeleştirilmeye ayrılmış ise de, birbirini izleyen birkaç devre sonucu çoğu kez ek sermaye olarak etkili bir işlev yapmaya ya da işlev yapmakta olan sermaye-değer devresine girmeye yetecek büyüklüğe ulaşır (ve zaten bu büyüklüğe ulaşana kadar da birikmesi gerekir). Artı-değer böylece bir para-yığma biçiminde katılaşır ve bu biçim içerisinde potansiyel para-sermayeyi oluşturur: potansiyel olmasının nedeni, para-biçimde kalmaya devam ettiği sürece sermaye olarak hareket edememesidir.[6a] Para-yığmanın oluşumu, burada, kapitalist birikim sürecine dahil, ama onunla birlikte olduğu halde temelden ondan farklı bir etmen gibi gözükmektedir; çünkü, yeniden-üretim sürecinin kendisi, gizil para-sermayenin oluşumu ile genişlemiş olmaz. Tersine, burada gizil para-sermayenin oluşma nedeni, kapitalist üreticinin üretiminin ölçeğini doğrudan doğruya genişletememesidir; Eğer üretici, artı-ürününü, dolaşıma yeni altın ya da gümüş süren bir altın ya da gümüş üreticisine, ya da aynı şey demek olan, dış ülkelerden, ulusal artı-ürünün bir kısmı karşılığında ek altın ya da gümüş ithal eden bir tüccara satmış olsa, gene bu gizil para-sermayesi, ulusal altın ve gümüş yığmada bir artış oluşturur. Diğer bütün durumlarda, sözgelişi, satın alıcının elinde dolaşım aracı olan 78 sterlin, ancak kapitalistin elinde para-yığma biçimine bürünür. Demek oluyor

[6a] "*Gizil*" terimi, şimdi hemen hemen enerjinin dönüşümü teorisine yerini bırakan fizikteki gizil ısı düşüncesinden aktarılmıştır. Bu yüzden Marx, üçüncü bölümde (daha sonraki bir gözden geçirmede) potansiyel enerji düşüncesinden aldığı bir başka terimi, "potansiyel" terimini, ya da D'Alembert'in özde hızlarını anıştıran "özde sermaye" terimini kullanmaktadır. -*F.E.*

ki, bütün bunlar, yalnızca, ulusal altın ya da gümüş yığmadaki farklı bir dağılımdır.

Eğer kapitalistimizin alışverişinde para, ödeme aracı olarak [sayfa 87] hizmet ediyorsa (metaların bedelinin satın alan tarafından uzun ya da kısa vadelerle ödenmesi gerekiyorsa) sermayeleşmeye ayrılan artı-ürün, paraya dönüşmeyip, alacaklının alacağına, satın alanın mülkiyetine geçmiş bulunan ya da geçmesini umduğu bir eşdeğerin tasarruf hakkına dönüşmüş oluyor. Bu artı-ürün, diğer bireysel sanayi sermayelerinin devresine girmekle birlikte, bu devrenin yeniden üretken sürecine faiz getiren tahvillere vb. yatırılan paradan daha fazla girmez.

Kapitalist üretimin tüm niteliği, yatırılmış bulunan sermaye-değerin kendisini genişletmesi ile belirlenir; yani, önce, elden geldiğince fazla artı-değer üretimiyle; sonra (bkz: Buch I, Kap. XXII)* sermaye üretimiyle, böylece de artı-değerin sermayeye dönüşmesiyle belirlenir. Durmadan daha fazla artı-değer üretmesinin –dolayısıyla, kişisel amaç olarak kapitalistin zenginleşmesinin– aracı olarak görülen ve kapitalist üretimin genel eğiliminde bulunan birikim ya da geniş ölçekli üretim, ne var ki, sonraları, birinci ciltte gösterildiği gibi, gelişmesi gereği, her bireysel kapitalist için bir zorunluluk halini alıyor. Sermayesindeki devamlı büyüme, bu sermayenin korunmasının koşulu haline geliyor. Ama burada daha önce işlenen bir konuya yeniden dönmemize gerek yok.

Biz, önce, bütün artı-değerin gelir olarak harcandığını varsayarak basit yeniden-üretimi inceledik. Gerçekte, normal koşullar altında artı-değerin bir kısmının daima gelir olarak harcanması, diğer kısmının ise sermayeleştirilmesi gerekir. Belli bir dönemde üretilen şu miktardaki artı-değerin tümüyle tüketilmiş olması, ya da sermayeleştirilmesi pek önemli değildir. Ortalama olarak –genel formül ancak ortalama hareketi temsil edebilir– her iki durumda da görülür. Ama formülü karmaşık hale getirmemek için artı-değerin bütünüyle biriktirildiğini kabul etmek daha yerinde olur. R ... M’–P’–M’< E ÜA ... R’ formülü üretken sermayeyi temsil eder; bu sermaye, genişletilmiş ölçekte daha büyük bir değerle yeniden-üretilmiş ve artmış üretken sermaye olarak ikinci devresine başlamış, ya da aynı şey demek olan, ilk devresini yenilemiştir. Bu ikinci devre başlar başlamaz, biz, R’yi, gene başlangıç noktası olarak görürüz; ancak bu R, ilk R’den daha büyük bir üretken sermayedir. Dolayısıyla, eğer P ... P’ formülünde, ikinci devre P’ ile başlıyorsa, bu P’ P olarak, yani [sayfa 88] yatırılmış bulunan belli büyüklükte bir para-sermaye işlevini yerine getirir. Ve bu, ilk dairesel hareketi başlatan daha büyük bir para-sermayedir; ama bu değer, yatırılmış para-sermaye işlevini yüklendiği andan başlayarak, artı-değerin sermayeleştirilmesi yoluyla kendisinde meydana gelen genişlemeler artık sözkonusu olmaktan çıkar. Devresine para-sermaye biçiminde başlayan bu köken yokolur. Bu, ayrıca, yeni

* *Kapital.* Birinci Cilt. Yirmidördüncü Bölüm.

bir devrenin çıkış noktası olarak işlev yapmaya başlar başlamaz R' için de geçerlidir.

Eğer R ... R' hareketini, P. ... P' ile, ya da ilk devre ile karşılaştırırsak, bunların hiç de aynı özelliği taşımadıklarını görürüz. P ... P', yalıtık bir devre olarak tek başına ele alındığında, P'nin, para-sermayenin, (ya da, devresinde para-sermaye olarak bulunan sanayi sermayesinin) yalnızca, para doğuran para, değer doğuran değer olduğunu, bir başka deyişle, artı-değer ürettiğini ifade eder. Ama R devresinde, artı-değer üretme süreci, ilk aşamanın, üretim sürecinin bitiminde zaten tamamlanmış bulunuyor, ikinci aşamadan, M'–P' hareketinden (dolaşımın ilk aşamasından) geçtikten sonra, sermaye-değer *artı* artı-değer, ilk devresinde son uç olarak görülen gerçekleşmiş para-sermaye, M, biçiminde zaten vardır. Artı-değerin üretilmiş bulunması, ilk ele alınan P ... P formülü içinde (bkz: genişletilmiş formül, s. 83) *m–p–m* ile gösterilmektedir, ki bu, ikinci aşamada, sermaye dolaşımının dışına düşmekte ve artı-değerin gelir olarak dolaşımını temsil etmektedir. Hareketin tamamının P ... P ile temsil edildiği, dolayısıyla da iki uç arasında değer bakımından bir fark bulunmadığı bu biçimde, yatırılan değerin kendisini genişletmesi, artı-değer üretimi, P ... P''nde son aşama ve devrede de ikinci aşama olarak görünen M'–P' hareketinin R ... R dolaşımında ilk aşama olarak hizmet etmesi dışında, bu yüzden P ... P'nde olduğu gibi temsil olunur.

R ... R' hareketinde R', artı-değerin üretildiğini değil, üretilen artı-değerin sermayeleştirildiğini, dolayısıyla sermayenin biriktiğini ve bu nedenle, R'nin tersine R''nün, sermaye-değerin hareketi yüzünden, ilk sermaye-değer ile birikmiş bulunan sermaye-değeri içerdiğini belirtir.

P ... P''nün basitçe kapanışı olan P' ve bütün bu devrelerde ortaya çıktığı haliyle M', kendi başlarına alındığında, hareketi değil hareketin sonucunu ifade ederler: metalar ya da para [sayfa 89] biçiminde gerçekleşen sermaye-değerin kendisini genişletmesini ve böylece P *artı p* ya da M *artı m* biçiminde sermaye-değeri, sermaye-değerin kendi ürünü artı-değere bağıntısı olarak ifade ederler. Bunlar bu sonucu kendini genişleten sermaye-değerin çeşitli dolaşım biçimleri olarak ifade ederler. Ama, ne M' ne. de P' biçiminde, kendi başına meydana gelen sermaye genişlemesi, para- sermayenin ya da meta-sermayenin bir işlevidir. Ôzel, farklılaşmış biçimler, sanayi sermayesinin özel işlevlerine tekabül eden varlık biçimleri olarak, para-sermaye, ancak para-işlevlerini, meta-sermaye ise ancak meta-işlevlerini yerine getirebilir, aralarındaki fark, yalnızca para ile meta arasındaki fark gibidir. Bunun gibi, üretken sermaye biçimindeki sanayi sermayesi, ancak, ürün yaratan diğer herhangi bir emek-sürecinin içerdiği aynı öğeleri içerebilir: bir yandan emeğin nesnel koşullarını (üretim araçlarını), öte yandan emek-gücünün üretken biçimde (amaca uygun biçimde) işlev yapmasını içerirler. Tıpkı sanayi sermayesinin üretim alanında, ancak genellikle üretim sürecinin, dolayısıyla kapitalist

olmayan üretim sürecinin de gereklerini karşılayan bir bileşim içerisinde varolabileceği gibi, dolaşım alanında da ancak buna tekabül eden iki biçimde bulunabilir, yani meta ve para biçimlerinde. Ama üretim öğelerinin bütünüyle başlangıçta kendilerini üretken sermaye olarak ortaya koymaları, emek-gücünün başkalarına ait emek-gücü olması ve kapitalistin tıpkı üretim araçlarını bu metaların sahiplerinden satın alması gibi emek-gücünü de gene sahiplerinden satın alması olgusundan ileri gelir; işte gene bunun için, üretim sürecinin kendisi, sanayi sermayesinin üretken bir işlevi, para ve metalar aynı sanayi sermayesinin dolaşım biçimleri ve böylece de bunların işlevleri, üretken sermayenin işlevlerini ortaya koyan ya da bu işlevlerinden çıkan dolaşımın işlevleri olarak görünürler. Burada, para işlevi ve meta işlevi aynı zamanda para-sermaye ve meta-sermayenin işlevleridir, ve bunun da tek nedeni, sanayi sermayesinin, devrenin farklı aşamalarında yerine getirmek zorunda olduğu işlevlerin biçimleri olarak bunların birbirlerine bağlı olmalarıdır. Bu yüzden, paraya para, metaya meta niteliğini veren belli özellik ve işlevleri, bunların sermaye olma niteliğinden çıkarmaya çalışmak yanlış olduğu gibi, tersine, üretken sermayenin özelliklerini de üretim araçları içindeki varoluş biçiminden çıkarmaya çalışmak da yanlıştır. [sayfa 90]

P' ya da M', P *artı p* ya da M *artı m* olarak, yani sermaye-değer ile bu değerin doğurduğu artı-değer arasındaki bağıntı olarak sabit hale gelir gelmez, bu bağıntının her iki biçimde de, yani birinci durumda para-biçimde, ikinci durumda meta-biçimde ifade edilmesi, durumda en küçük bir değişiklik yapmaz. Dolayısıyla bu bağıntının kökeni, para olarak parada ya da meta olarak metada bulunan herhangi özelliklerinden ya da işlevlerinden değildir. Her iki durumda da, sermayeye özgü nitelik, yani değer doğuran değer olma niteliği, yalnızca bir sonuç olarak ifade edilmiştir. M', daima R'nin işlevinin ürünüdür ve P, de daima yalnızca sanayi sermayesinin devrinde değişmiş bulunan M''nün biçimidir. Bu nedenle, gerçekleşmiş para-sermaye kendi özel para-sermaye işlevini tekrar yüklenir yüklenmez, P, = P *artı p* denkleminin içerdiği sermaye bağıntısını ifade etmekten çıkar. P ... P' hareketi tamamlanıp da P' devreye yeniden başlayınca, P''nde bulunan artı-değerin tamamı sermayeleşse bile, *artı* P, değil, P sayılır. Bizim örneğimizde ikinci devre, birinci devredeki 422 sterlin yerine, 500 sterlinlik para-sermaye ile başlar. Devreyi açan para-sermaye, öncekinden 78 sterlin fazladır. Her devre diğeriy-le karşılaştırıldığında bu fark vardır, ama her belli devre için böyle bir karşılaştırma yapılmamıştır. 78 sterlini daha önce artı-değer olarak bulunan para-sermaye biçiminde yatırılan 500 sterlin, şimdi, başka bir kapitalistin devreyi ilk defa başlatacağı 500 sterlinden ayrı bir rol oynamaz. Üretken sermaye devresinde de aynı şey olur. Artmış bulunan R', yeni başlayan R gibi hareket eder, tıpkı R'nin R ... R basit dolaşımında yaptığı gibi.

P'–M' $<^{E}_{ÜA}$ aşamasında artan büyüklük, E' ya da ÜA' ile değil,

yalnızca M’ ile belirtilmiştir. M, E ile ÜA’nın toplamı olduğuna göre, M’, kendisinde bulunan E ile ÜA toplamının başlangıçtaki R’den daha büyük olduğunu yeterince gösterir. Ayrıca, E’ ve ÜA’ terimleri yanlış olurdu, çünkü biz biliyoruz ki, sermaye büyümesi kendi değer yapısında bir değişiklik getirir ve bu değişiklik ilerledikçe ÜA’nın değeri artar, ama E’nin değeri, daima nispi ve çoğu zaman da mutlak olarak azalır.

III. PARANIN BİRİKİMİ

Paraya dönüşmüş artı-değer *p*’nin, süreçteki sermaye-değere derhal eklenerek şimdi P’ büyüklüğüne ulaşmış bulunan P sermayesi ile birlikte devreye girip girmemesi, *p*’nin kendi varlığının [sayfa 91] dışındaki koşullara bağlıdır. Eğer *p* birincisi ile yanyana yürüyecek olan ikinci bir bağımsız işte para-sermaye olarak iş görecekse, bunun için gerekli asgari büyüklükte olmadıkça, bu amaç için kullanılamayacağı açıktır. Yok eğer, ilk girişimin genişletilmesi amacıyla kullanılması düşünülüyorsa, R’nin maddi etmenleri arasındaki bağıntı ile bunların değer bağıntıları, aynı şekilde, *p*’nin asgari bir büyüklükte olmasını gerektirir. Bu işte kullanılan bütün üretim araçlarının arasında yalnız nitel değil, bir de belli bir nicel bağıntı da vardır ve bunlar nicelikçe orantılıdırlar. Bu maddi bağıntılar ile birlikte, üretken sermayeye giren ilgili etmenlerin değer bağıntıları, *p*’nin ek üretim araçlarına ve emek-gücüne ya da üretken sermayeye bir ek olarak yalnız üretim araçlarına dönüşebilmesi için sahip olması gerekli asgari büyüklüğü belirlerler. Demek oluyor ki, bir iplik fabrikası sahibi, işindeki genişlemenin gerektireceği ek pamuk ve ücret giderleri dışında, yeter sayıda tarama ve germe tezgahı satın almaksızın iğlerinin sayısını artıramaz. Bunu yapabilmesi için artı-değerin önemli bir miktara (genellikle her yeni iğ için 1 sterlin hesap edilir) ulaşması gerekir. Eğer *p* bu asgari büyüklüğe ulaşamamışsa, sermaye dolaşımının, ardarda üretilen *p* miktarının P ile ve dolayısıyla P’–M’ $<^{E}_{ÜA}$ ile birlikte işlev yapabileceği büyüklüğe ulaşmasına kadar yinelenmesi gerekir. Salt ayrıntılardaki bir değişiklik, sözgelişi, daha üretken hale getirmek için eğirme makinesinde yapılan bir değişiklik bile, eğirilecek malzeme, daha fazla bükme makinesi vb. gibi ek harcamalara gereksinme gösterir. Bu arada *p* birikmiş olur ve bu birikim kendi işlevi olmayıp, yinelenen R ... R hareketinin sonucudur. Onun kendi işlevi, yinelenen artı-değer yaratma devrelerinden, yani dışardan yeterli bir artış alıp da kendi işlevi için gerekli asgari büyüklüğe sahip olana kadar para durumunda kalmaya devam etmektir; ancak bu asgari büyüklüğe ulaştıktan sonradır ki, para-sermaye olarak –bizim ele aldığımız durumda, işlev yapmakta olan para-sermaye P’nin birikmiş kısmı olarak– P’nin işlevi içerisine gerçekten girebilir. Ama bu arada birikmeye devam eder, ve, oluşum süreci, büyüme süreci içerisindeki bir para-yığma biçiminde varlığını sürdürür. Demek oluyor ki, paranın birikimi, yığılması, burada, gerçek birikime, sanayi

sermayesinin boyutlarındaki genişlemeye geçici bir süre eşlik eden bir süreç olarak görülüyor. Geçicidir, çünkü, para-yığma, para-yığma koşulları içerisinde kaldığı [sayfa 92] sürece sermaye işlevini yapmaz, artı-değer yaratma sürecine katılmaz, yalnızca aynı kasaya yığılan ve hiç bir şey yapmadan miktarı çoğalan bir para topluluğu olarak kalır.

Para-yığma biçimi, yalnızca, dolaşımda olmayan para, dolaşımı kesintiye uğratılan ve bu yüzden de para-biçim içerisinde sabit hale getirilen para biçimi demektir. Para-yığma sürecine gelince, bu, bütün meta üretiminde yaygın bir biçim olup, bu üretimin gelişmemiş, kapitalist-öncesi biçimlerinde kendi başına bir amaç olarak ortaya çıkar. Ama şu ele alınan durumda para-yığma, bir para-sermaye biçimi olarak ve para-yığmanın oluşumu, para, burada, *gizil para-sermaye* olarak sayıldığı için ve sayıldığı sürece, sermaye birikimine geçici bir zaman için eşlik eden bir süreç olarak görülüyor; çünkü, para-yığmanın oluşumu, para-biçimdeki artı-değerin kendini içerisinde bulduğu para-yığma olma durumu, sermayenin belirlediği ve artı-değerin gerçekten işlev yapan sermayeye dönüşmesi için gerekli devrenin dışında geçen, işlevsel yönden belirlenmiş bir hazırlık aşamasıdır. Bu tanımı gereği o, gizil para-sermayedir. Bu nedenle de, sürece girmeden önce ulaşması gerekli büyüklük, her ayrı durumda, üretken sermayenin değer bileşimince belirlenir. Ama para-yığma durumunda kaldığı sürece para-sermaye işlevlerini henüz yerine getirmez, yalnızca atıl para-sermaye durumundadır; bundan önceki durumda olduğu gibi, işlevi kesintiye uğratılan para-sermaye değil, henüz bu işlevi yerine getiremeyecek durumda olan para-sermaye halindedir.

Biz, burada, fiili bir para-yığmanın ilk gerçek biçimi içerisindeki para birikimini irdeliyoruz. Bu, ayrıca, M''nü satmış bulunan kapitalistin borçlulardan alacağı bakiye para biçiminde de olabilir. Bu gizil para-sermayenin varolabileceği başka biçimlere gelince, faiz getiren banka mevduatı, ya da her türden esham, tahvil gibi para-doğuran ara halindeki biçimler içinde olsalar bile, bunlar, buraya ait değillerdir. Bu gibi durumlardır, para biçiminde gerçekleşen artı-değer, onu doğuran sanayi sermayesinin belirlediği devre dışında özel sermaye-işlevlerini yerine getirirler, bu işlevlerin başlangıçta bu devre ile hiç bir ilgileri olmamakla birlikte, daha sonra, sanayi sermayesinin işlevlerinden farklı ve burada henüz üzerinde durulmayan sermaye-işlevlerini öngörürler. [sayfa 93]

IV. YEDEK FON

Yukarıda tartışmasını yaptığımız, artı-değerin varoluş biçimi olarak para-yığma, para birikimi için bir fon, sermaye birikiminin geçici olarak büründüğü bir para-biçim ve bu ölçüde de bu birikimin bir koşuludur. Bununla birlikte, bu birikim fonu, ikincil nitelikte özel hizmetleri de yerine getirebilir, yani bu süreç R ... R' biçimini almaksızın, dolayısıyla kapitalist yeniden-üretimde bir genişleme olmaksızın, devre içindeki sermaye

hareketine katılabilir.

Eğer M'–P' süreci normal süresinin ötesine uzatılırsa, bu nedenle de meta-sermayenin para-biçime dönüşmesi olağan sürenin ötesinde geciktirilirse, ya da eğer sözgelişi, bu dönüşümün tamamlanmasından sonra, para-sermayenin dönüşmek zorunda olduğu üretim araçlarının fiyatı, devrenin başlangıcındaki düzeyin üzerine yükselirse, birikim fonu olarak işgören yığılı-para, para-sermaye ya da onun bir kısmı yerine kullanılabilir. Demek ki, para-birikim fonu, devredeki düzensizlikleri dengelemek için yedek fon olarak hizmet edebilir.

Bu durumuyla yedek fon, R ... R devresinde tartışılan satınalma ya da ödeme aracı fonundan farklıdır. Bu araçlar, işlev yapan para-sermayenin bir kısmıdır (dolayısıyla da, genellikle süreçten geçen sermaye-değerin bir kısmının varoluş biçimleridir). Ve bu para-sermayenin kısımları işlevlerini farklı zamanlarda ve ardarda yerine getirirler. Sürekli olan üretim sürecinde yedek para-sermaye her zaman oluşur, çünkü bir gün para gelir ve ileriki bir tarihe kadar ödeme yapma zorunluluğu yoktur, bir başka gün ise çok miktarda mal satıldığı halde, büyük miktarda mal satın alınma zorunluluğu ancak daha sonraki bir tarihte sözkonusu olacaktır. Bu aralıklarda, dolaşan sermayenin bir kısmı sürekli olarak para biçimindedir. Yedek fon, buna karşılık, halen işlevlerini yerine getirmekte olan sermayenin, daha doğrusu para-sermayenin kısımlarından birisi değildir. Bu, daha çok, birikiminin başlangıç aşamasındaki sermayenin, faal sermayeye henüz dönüşmemiş artı-değerin bir kısmıdır. Geri kalanına gelince, mali bir darboğazda bulunan kapitalistin elindeki paranın hangi özel işlerlerde bulunduğu konusunda kafasını yormayacağı açıktır. O, yalnızca sermayesini dolaşımda tutmak amacıyla elindeki para neyse onu kullanır. Sözgelişi, bizim örneğimizde, [sayfa 94] P 422 sterline, P' 500 sterline eşittir. Eğer 422 sterlinlik sermayenin bir kısmı, satınalma ve ödeme aracı fonu, yedek akçe olarak ayrılmış ise, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, bütünüyle devreye girmesi ve üstelik bu amaca yetmesi gerekir. Oysa yedek fon, 78 sterlinlik artı-değerin bir kısmıdır. 422 sterlinlik sermayenin dairesel hareketine, ancak bu devre değişen koşullar altında yer aldığı ölçüde girebilir; çünkü o, birikim fonunun bir kısmıdır ve yeniden-üretimin ölçeğinde herhangi bir genişleme olmaksızın ortaya çıkar.

Para-birikim fonu, gizil para-sermayenin varlığını, yani paranın para-sermayeye dönüşmesini ifade eder.

Aşağıdaki formül, üretken sermaye devresinin genel formülüdür. Formül, basit yeniden-üretim ile gitgide artan ölçekteki yeniden-üretimi bileştirir:

$$R \ldots \overbrace{M'-P'}^{1}. \qquad \overbrace{P'-M}^{2} < \begin{matrix} E \\ \ddot{U}A \end{matrix} - R\ (R')$$

Eğer R, R 'ye eşit ise, 2 numaradaki P, P, *eksi p*'ye eşittir; eğer R,

R’’ne eşit ise 2’deki P, P’ *eksi p*’den büyüktür; yani *p* bütünüyle ya da kısmen para-sermayeye dönüşmüştür.

Üretken sermaye devresi, klasik ekonomi politiğin sanayi sermayesinin dairesel hareketini incelediği biçimdir. [sayfa 95]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
META SERMAYE DEVRESİ

META-SERMAYE devresinin genel formülü şudur:

M'–P'–M ... R ... M'

M' yalnız ürün olarak değil, aynı zamanda, daha önceki iki devrenin öncülü olarak da ortaya çıkar, çünkü üretim araçlarının hiç değilse bir kısmı devrelerini belirleyen öteki bireysel sermayelerin bizzat meta-ürünü olmaları ölçüsünde bir sermaye için P–M ne ise, bir diğeri için M'–P' odur. Bizim örneğimizde, sözgelişi kömür, makineler, vb., kömür ocağı sahibinin, kapitalist makine imalatçısının, vb. meta-sermayesini temsil eder. Ayrıca biz, birinci bölüm, 4'le, yalnız R ... R devresinin değil, M' ... M' devresinin de, bu ikinci para-sermaye devresi tamamlanmadan önce, daha P ... P' devresinin ilk yinelenmesinde varsayıldığını göster-miştik.

Yeniden-üretim eğer genişlemiş ölçekte yapılıyorsa, son M', başlangıcındaki M''nden büyüktür ve bunun için de burada M'' olarak gösterilmesi gerekir.

Üçüncü biçim ile ilk iki biçim arasındaki fark şudur: [sayfa 96]

Birincisi, bu durumda toplam dolaşım, iki karşıt evresiyle birlikte

devreyi açtığı halde, Biçim I'de dolaşım, üretim süreci tarafından kesintiye uğratılır ve Biçim II'de dolaşımın tamamı iki karşılıklı tamamlayıcı evresiyle birlikte, salt yeniden-üretim sürecini etkileyen bir araç olarak görülür ve bu nedenle R ... R arasında bir ara hareket oluşturur. P ... P' halinde dolaşım biçimi P–M ... M'–P' = P–M–P'dir. R ... R durumunda ise, ters çevrilmiş M'–P' biçimine sahiptir. P–M = M–P–M. M'–M' durumunda da gene bu son biçime sahiptir .

İkincisi, I. ve II. devreler yinelendiği zaman, P' ve R' bitim noktaları yenilenen devrelerin çıkış noktalarını oluştursalar bile, P' ile R''nün içinde oluştukları biçim yok olur. P' = P *artı p* ve R' = R *artı r*, yeni sürece P ve R olarak başlarlar. Ama Biçim III'te, devre aynı ölçekte yenilense bile, çıkış noktası M'nin, aşağıdaki nedenle, M' olarak gösterilmesi gerekir. Biçim I'de P', bu durumuyla yeni bir devreyi açar açmaz, para-sermaye P, artı-değer üretmek üzere para-biçimde yatırılan sermaye-değer olarak işlev görür. İlk devre sırasında gerçekleşen birikimle çoğalmış bulunan yatırılmış para-sermayenin büyüklüğü artmıştır. Ne var ki, yatırılan para-sermayenin büyüklüğü, ister 422 sterlin, ister 500 sterlin olsun, bu, onun basit sermaye-değer olarak ortaya çıkışı olgusunu değiştirmez. P', artık bir sermaye ilişkisi gibi, kendisini genişleten sermaye ya da artı-değere gebe sermaye olarak bulunmaz. Gerçekte o, kendisini ancak süreç sırasında genişletecektir. Aynı şey R ... R' için de doğrudur; R' durmadan, artı-değer üretecek sermaye-değer olarak iş görmek ve devreyi yeni1emek zorundadır.

Meta-sermaye devresi, tersine, salt sermaye-değer ile değil, meta-biçimde çoğalmış sermaye-değer ile başlar. Böylece, daha başlangıçta, yalnız metalar biçiminde varolan sermaye-değer devresini değil, artı-değeri de içerir. Dolayısıyla, eğer basit yeniden- üretim bu biçim içerisinde yer alırsa, bitim noktasındaki M', büyüklük olarak çıkış noktasındaki M' 'ne eşittir. Yok eğer, artı-değerin bir kısmı sermaye devresine girerse, devrenin sonunda M' yerine M'', genişlemiş bir M' görülür, ama bunu izleyen devre bir kez daha M' ile başlar. Bu, yalnızca daha önceki devredekinden daha büyük bir M' 'dür ve daha fazla birikmiş sermaye-değeri içerir. Böylece yeni devresine, nispeten daha büyük yeni yaratılmış artı-değer ile başlar. Her durumda, M', devreyi her zaman [sayfa 97] sermaye-değer ile artı-değerin toplamına eşit bir meta-sermaye olarak başlatır.

M', bireysel sanayi sermayesinin devresindeki M gibi, bu sermayenin bir biçimi olarak değil, başka bir sanayi sermayesinin bir biçimi olarak görülür; bu, üretim araçlarının bu ikinci sermayenin ürünü olması ölçüsünde böyledir. Birinci sermayenin P–M (yani P–ÜA) hareketi, bu ikinci sermaye için M'–R' 'dür.

P–M< $^{E}_{ÜA}$ dairesel hareketinde, E ve ÜA satıcılarının ellerindeki metalar olarak özdeş bağıntılar taşırlar; bir yanda emek-güçlerini satan işçiler, öte yanda, üretim araçlarını satan bu araçların sahipleri. Parası, burada para-sermaye olarak iş gören satın alıcı için, E ve ÜA, bunları

satınalana kadar , salt meta olma işlevini görürler; yani bunlar, onun, para biçimindeki sermayesi karşısında bulundukları sürece başkalarına ait metalardır. ÜA ile E, burada, yalnızca şu bakımdan ayrılırlar ki, ÜA satıcısının elinde, eğer sermayesinin meta-biçimi ise, M', yani sermaye olabilir, oysa E, emekçi için her zaman metadan başka bir şey değildir ve ancak alıcısının elinde, R'nin kısımlarından birisi olarak, sermaye haline gelir.

Bu nedenle, M', bir devreyi hiç bir zaman salt M olarak, sermaye-değerin salt meta-biçimi olarak açamaz. Meta-sermaye olarak daima iki yönlüdür. Kullanım-değeri açısından bu, dolaşım alanından gelen metalar olarak, bu ürünün yaratılmasında yalnızca etmenler olarak işlev yapmış bulunan E ve ÜA öğelerini taşıyan R'nin işlevinin ürünüdür, bu durumda ipliktir. İkincisi, değer açısından, sermaye-değer R ile, R'nin işlevi sonucu ortaya çıkan artı-değer *a*'nın toplamıdır.

Ancak M' 'nün kendisinin belirlediği devre içindedir ki, M *eşittir* R, ve gene *eşittir* sermaye-değer, M' 'nün içinde artı-değerin bulunduğu kısmı, artı-değerin içine yerleştiği artı-üründen ayırabilir ve ayırmak zorundadır. Bu iki şeyin, iplikte olduğu gibi fiilen ayrılabilir olması, ya da makinede olduğu gibi ayrılamaması önemli değildir. M', P' 'ne dönüştürülür dönüştürülmez, bunlar daima ayrılabilir duruma gelirler.

Eğer bütün meta-ürün, bizim 10.000 libre iplikte olduğu gibi bağımsız türdeş kısmi ürünlere ayrılabilirse ve, bu nedenle, eğer M'–P' hareketi bir dizi satışla temsil edilebilirse, meta biçimindeki sermaye-değer, M işlevini görebilir ve artı-değer, ve böylece M' bütünüyle gerçekleşmeden önce, M' 'nden ayrılabilir. [sayfa 98]

500 sterlin değerinde 10.000 libre ipliğin, 422 sterline eşit 8.440 libresinin değeri, sermaye-değer eksi artı-değer eşittir. Eğer kapitalist önce 8.440 libre ipliği 422 sterline satarsa, bu 8.440 libre iplik, M'yi, meta-biçimde sermaye-değeri temsil eder. M' 'nün yanısıra bulunan ve 78 sterlinlik artı-değere eşit olan 1.560 libre iplik, yani artı-ürün, bir süre dolaşıma girmez. Kapitalist, artı-ürünün M–*p*–*m* dolaşımı bitmeden önce, M–P– M< $_{ÜA}^{E}$ hareketini tamamlayabilir.

Yok eğer, önce 372 sterlin değerinde 7.440 libre ipliği, sonra da 50 sterlin değerinde 1.000 libre ipliği satarsa, M'nin ilk kısmı ile üretim araçlarını (değişmeyen sermaye *d*), ikinci kısmı ile emek-gücünü, değişen sermayeyi (*v*) yerine koyabilir, ve daha sonra da önceki gibi yoluna devam eder.

Ama eğer böyle birbirini izleyen satışlar gerçekleşir ve devrenin koşulları elverirse, kapitalist M' 'nü, $d + v + a$ biçiminde bölmek yerine, M' 'nün kesirli parçalarında olduğu gibi bir bölünme de yapabilir.

Örneğin, M''nün (500 sterlin değerinde 10.000 libre ipliğin) bir kısmı olarak değişmeyen sermayeyi temsil eden 372 sterline eşit 7.440 libre iplik, yalnızca bu değişmeyen sermayenin, yani bu miktar ipliğin üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinin yerini alan 276,768 ster-

lin değerinde 5.535,360 libre ipliğe; yalnızca değişen sermayenin yerini alan 37,200 sterlin değerinde 744 libre ipliğe; ve artı-ürün olduğu için artı-değerin taşıyıcısı olan 58,032 sterlin değerinde 1.160,640 libre ipliğe ayrılabilir. Dolayısıyla kapitalist, 1.440 libre ipliği satmakla, 6.279,360 libre ipliğin 313,968 sterlin fiyatına satışıyla bu 7.440 libre ipliğin içerdiği sermaye-değeri yerine koyar ve, 1.160,640 libre iplik ya da 58,032 sterlin tutarındaki artı-ürünün değerini, geliri olarak harcayabilir.

Aynı şekilde, değişen sermaye-değere eşit 50 sterlin değerinde diğer bir 1.000 libre ipliği aynı yolla ayırabilir ve şu şekilde satabilir: 1.000 libre ipliğin içerdiği değişmeyen sermaye-değere eşit 37,200 sterlin değerinde 744 libre iplik; yukarıda sözü edilen değişen sermaye-değere eşit 5,000 sterlin değerinde 100 libre iplik; yani, 1.000 libre ipliğin içerdiği sermaye-değerin yerini alacak 42,200 sterlin değerinde 844 libre iplik satabilir ve ensonu, bu miktar ipliğin içerdiği artı-ürünü temsil eden 7,800 sterlin değerinde 156 libre iplik de bu haliyle tüketilebilir. [sayfa 99]

Son olarak, geriye kalan 78 sterlin değerinde 1,560 libre ipliği, satmayı başarabilmesi koşuluyla, öyle bir biçimde ayırabilir ki, 58,032 sterlin değerinde 1.160,640 libre ipliğin satışı, 1,560 libre ipliğin içerdiği üretim araçlarının değerini, 7,800 sterlin değerinde 156 libre iplik değişen sermaye-değerin ve bunların toplamı olan 65,832 sterline eşit 1.316,640 libre iplik toplam sermaye-değeri yerine koyar; ensonu, 12,168 sterline eşit 243,360 libre artı-ürün ise, gelir olarak harcanılmak üzere geriye kalmış olur.

İpliğin içerdiği bütün öğeler –*d*, *v*, ve *a*– birbirini tamamlayan aynı kısımlara ayrılabildiği gibi, 1 şilin ya da 12 peni değerinde beher libre iplik de gene bu öğelere ayrılabilir.

d	=	0,744 libre iplik	=	8,928 peni
v	=	0,100 libre iplik	=	1,200 peni
a	=	0,156 libre iplik	=	1,872 peni
d+v+a	=	1 libre iplik	=	12 peni

Biz eğer yukardaki üç ayrı satışın sonucunu toplarsak, 10.000 libre ipliğin tamamının bir defada satışı ile alınan sonucun aynını elde ederiz.

Değişmeyen-sermaye:

İlk satışta	5.535,360 libre iplik	=	276,768 £
İkinci satışta	744,000 libre iplik	=	37,200 £
Üçüncü satışta	1.160,640 libre iplik	=	58,032 £
Toplam	*7.440 libre iplik*	=	*372 £*

Değişen-sermaye:

İlk satışta	744,000 libre iplik	=	37,200 £
İkinci satışta	100,000 libre iplik	=	5,000 £
Üçüncü satışta	156,000 libre iplik	=	7,800 £
Toplam	*1.000 libre iplik*	=	*50 £*

Artı-değer:

İlk satışta	1.160,640 libre iplik	=	58,032 £
İkinci satışta	156,000 libre iplik	=	7,800 £
Üçüncü satışta	243,360 libre iplik	=	12,168 £
Toplam	*1.5600 libre iplik*	=	*78 £*

Genel toplam:

Değişmeyen-sermaye	7.440 libre iplik	=	372 £
Değişen-sermaye	1.000 libre iplik	=	50 £
Artı-değer	1.560 libre iplik	=	78 £
T o p l a m	*10.000 libre iplik*	=	*500 £*

M'–P' kendi başına burada yalnızca 10.000 libre ipliğin satışını ifade etmektedir. Bu 10.000 libre iplik, diğer bütün iplikler [sayfa 100] gibi bir metadır. Satınalanı ilgilendiren şey, 1 librenin 1 şilin ya da 10.000 librenin 500 sterlin olan fiyatıdır. Eğer pazarlık sırasında, ipliğin değer-bileşimine kadar iniyorsa, bunu, salt ipliğin libresinin 1 şilinden de ucuza satılabileceğini ve satıcının bu pazarlıktan gene de kârlı çıkacağını tanıtlamak gibi sinsice bir amaçla yapar. Ama satın aldığı miktar alıcının gereksinmelerine bağlıdır. Sözgelişi, eğer o bir dokuma fabrikasının sahibi ise, bu miktar, ipliği satın aldığı iplikçinin sermaye bileşimine değil, işletmesinde işlev yapan kendi sermayesinin bileşmesine bağlıdır. M' 'nün bir yandan, kendi üretiminde tüketilen sermayenin (ya da bu sermayenin çeşitli tamamlayıcı öğelerinin) yerine konması için gerekli kısma, öte yandan ise artı-değerin harcanmasına ya da sermaye birikimi için kullanılmasına hizmet eden artı-ürüne bölünmesi oranı, ancak, 10.000 librelik iplik meta-biçime sahip sermayenin devresinde vardır. Bu oranların, satışla hiç bir ilişkisi yoktur. Örneğimizde, ayrıca, M' 'nün değeri üzerinden satıldığı varsayılmıştı ve böylece tek sorun, onun meta-biçimden para-biçime dönüşmesiydi. Üretken sermayenin yerine konulacağı bu bireysel sermayenin devresindeki işlevsel biçim, satışta, fiyat ile değer arasında, eğer varsa, ne ölçüde tutarsızlık bulunduğu M' bakımından hiç kuşkusuz kesin bir önem taşır. Ama bu, bizi, burada, salt biçim farklılıklarının incelenmesinde ilgilendirmiyor.

Biçim I'de, ya da P ... P' 'nde, üretim süreci, sermaye dolaşımının birbirini tamamlayan ve karşılıklı olarak karşıt iki evresi arasındaki yarı yolda araya giriyor. Tamamlayıcı M'–P' evresi başlamadan önce, o, geçmişe karışıyor. Sermaye olarak yatırılan para, önce üretim öğelerine dönüşüyor ve bunlardan meta-ürüne, bu meta-ürün de tekrar paraya.

Bu, para biçiminde sonuçlanan tam ve bütün bir iş devri, herkesin her şey için kullanabileceği bir şeydir. Yeni bir başlangıç bu yüzden yalnızca bir olanaktır. P ... R ... P', ya işten çekilen bireysel bir sermayenin işlevini tamamlayan son devresidir, ya da işlevine başlamakta olan yeni bir sermayenin ilk devresidir. Genel hareket, burada, P ... P', paradan daha fazla paraya giden bir harekettir.

Biçim II'de, R ... M'–P'–M ... R(R'), bütün dolaşım süreci ilk R'yi izler ve ikinci R'den önce olur; ama Biçim I'e karşıt bir düzen içerisinde cereyan eder. İlk R, üretken sermayedir [sayfa 101] ve işlevi, daha sonraki dolaşım sürecinin önkoşulu olan üretken süreçtir. Buna karşılık dolaşımı sona erdiren R ise, üretken süreç değildir; o, yalnızca sanayi sermayesinin üretken sermaye biçimindeki yenilenmiş varlık biçimidir. Ve bu, sermaye-değerin, dolaşımın son evresi sırasında, E *artı* ÜA'ya, yani biraraya gelerek üretken sermayenin varlık biçimini oluşturan öznel ve nesnel etmenlere dönüşmesinin bir sonucu gibidir, R ya da R, biçiminde olsun, sermaye, en sonunda bir kez daha üretken sermaye olarak yeni baştan iş görmek, üretken süreci tekrar başlatmak zorunda olduğu bir biçim içerisinde bulunur. R ... R hareketinin genel biçimi, yeniden-üretim biçimidir ve P ... P' 'nün tersine, değerin kendisini genişletmesini sürecin amacı olarak göstermez. Bu nedenle bu biçim, klasik ekonomi politiğin, üretim sürecinin kesin kapitalist biçimini görmezlikten gelmesini ve üretimi, bu sürecin amacı gibi göstermesini çok kolaylaştırır; yani buna göre, elden geldiğince fazla meta, elden geldiğince ucuza üretilmeli ve ürün çok değişik türde diğer ürünlerle kısmen üretimin yenilenmesi (P–M), kısmen de tüketim (*p–m*) için değişilmelidir. Böyle olunca, para ile para-sermayenin özelliklerini görmezlikten gelme olanağı vardır, çünkü P ile *p* burada salt geçici dolaşım aracı gibi görünmektedir. Tüm süreç basit ve doğal görünmektedir; yani yüzeysel akılcılığın doğallığına sahiptir. Aynı şekilde, meta-sermayedeki kâr bazan unutulmakta ve bu tür sermaye, üretim süreci bütünüyle ele alınıp tartışıldığı zaman yalnızca bir meta olarak sayılmaktadır. Ne var ki, değeri oluşturan kısımlar sözkonusu olur olmaz, meta-sermaye, meta-sermaye olarak ortaya çıkmaktadır. Birikim de, hiç kuşkusuz aynen üretim gibi sunulmaktadır.

Biçim III'te, M'–P'–M ... R ... M', dolaşım sürecinin iki evresi devreyi açıyor ve bunu, Biçim II'de, R ... R'de olduğu gibi aynı düzen içerisinde yapıyor; ardından, Biçim I'deki gibi, üretken süreç işlevi ile R izliyor; devre, üretim sürecinin sonucu M' ile kapanıyor. Tıpkı II'de devrenin, üretken sermayenin salt yenilenmiş varlığı R ile kapanması gibi, burada da devre, meta-sermayenin yenilenmiş varlığı M' ile kapanmaktadır. Tıpkı Biçim II'de sermayenin son R biçimi içerisinde, süreci tekrar üretim süreci olarak başlatmak zorunda olması gibi, burada da, sanayi sermayesinin meta-sermaye biçiminde tekrar ortaya çıkması üzerine devrenin yeniden M'–P' dolaşımı [sayfa 102] evresi ile açılması gerekir. Devrenin her iki biçimi de, P' ile, yani tekrar *paraya* dönüşmüş ve kendisini genişletmiş

sermaye-değer ile kapanmadıkları için tamamlanmamıştır. Bunun için her ikisinin de devam etmesi ve yeniden-üretimi içermeleri gerekir. Biçim III'ün toplam devresi M' ... M' 'dür.

Üçüncü biçim ilk ikisinden şu olgu ile ayrılır ki, yalnız bu devrede kendisini genişletmiş sermaye-değer -ilk sermaye-değer, hâlâ artı-değer üretmek zorunda olan sermaye-değer değil- kendi kendisini genişletmede çıkış noktası olarak görülür. M', burada bir sermaye-bağıntısı olarak çıkış noktasıdır ve böyle bir bağıntının, sermaye-değer devresi ile birlikte ilk evredeki artı-değeri de içerdiği ve artı-değer her devrede olmasa bile hiç değilse ortalama olarak kısmen gelir biçiminde harcanarak *m–p–m* dolaşımından geçmek ve kısmen de sermaye birikiminde bir öğe işlevini yerine getirmek zorunda olduğu için, devrenin tamamı üzerinde belirleyici bir etkisi vardır.

M' ... M' biçiminde, tüm meta-ürünün tüketimi, bizzat sermaye devresinin izlediği normal yolun bir koşulu olarak kabul edilmişti. Emekçinin bireysel tüketimi ile artı-ürünün biriken kısmının bireysel tüketimi, toplam bireysel tüketimi oluşturur. Böylece, bunun tamamının tüketimi -hem bireysel ve hem de üretken tüketimi- M' devresine onun bir koşulu olarak girer. Üretken tüketim (aslında bu, emekçinin bireysel tüketimini de içerir, çünkü emek-gücü, belli sınırlar içerisinde, emekçinin bireysel tüketiminin devamlı bir ürünüdür) her bireysel sermaye tarafından sürdürülür. Bireysel tüketim, bireysel kapitalistin varlığı için gerekli olan kısmın dışında, burada yalnızca toplumsal bir hareket olarak kabul edilmekle birlikte, hiç de bireysel kapitalistin bir hareketi gibi sayılmamıştır.

Biçim L ve II'de toplam hareket, yatırılan sermaye-değerin bir hareketi olarak ortaya çıkar. Biçim III'te, toplam meta-ürün biçimindeki kendini genişletmiş sermaye, çıkış noktasını oluşturur ve hareket eden sermaye, meta-sermaye biçimine sahiptir. Bunun paraya dönüşmesi tamamlanmadan önce, bu hareket, sermayenin ve gelirin hareketleri biçiminde kollara ayrılamaz. Hem toplam toplumsal ürünün ve hem de her bireysel meta-sermaye ürünün, bir yandan bireysel tüketim fonuna, öte yandan yeniden-üretim fonuna özel dağılımı, sermaye devresinin bu biçimi içerisinde bulunur. [sayfa 103]

P ... P' hareketinde, yenilenen devreye giren *p*'nin hacmine bağlı olarak, devredeki olası genişleme içerilmiştir.

R ... R hareketinde yeni devre, aynı ya da belki de daha küçük bir değer olan R ile başlayabilir ve böyle olduğu halde genişlemiş ölçekte bir yeniden-üretimi temsil edebilir; sözgelişi, emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle bazı meta öğelerinin ucuzladığı zaman olduğu gibi. Tersi de doğrudur; değer olarak artan üretken bir sermaye, bunun tersi bir durumda, maddi olarak daralmış ölçekte yeniden-üretimi temsil edebilir; örneğin, üretim öğelerinin pahalılaştığı zamanlarda olduğu gibi. Aynı şey, M' ... M' için de geçerlidir.

M' ... M' hareketinde, metalar biçimindeki sermaye üretimin

önkoşuludur. Bu devre içerisinde, ikinci M’de de, bir önkoşul olarak tekrar ortaya çıkar. Eğer bu M henüz üretilmemiş ya da yeniden-üretilmemiş ise devre tıkanmıştır. Bu M, çoğu kez, bir başka sanayi sermayesinin M’ ‘sü olarak yeniden üretilmek zorundadır. Bu devrede M’, çıkış, geçiş ve hareketin son noktası olarak vardır; şu halde daima oradadır. Yeniden-üretim sürecinin devamlı koşuludur.

M’ ... M’, Biçim I ve II’den diğer bir özelliğiyle de farklıdır. Üç devrede de ortak olan şey, sermayenin dairesel yoluna başladığı biçimde bu yolu bitirmesidir; böylece, devreyi yeniden başlattığı zaman kendisini başlangıçtaki biçimi içerisinde bulur. P, R ya da M’ başlangıç biçimi, daima (Biçim III’te artı-değerle genişlemiş) sermaye-değerin yatırılmış olduğu biçimidir bir başka deyişle, devre yönünden onun özgün biçimidir. Devreyi sona erdiren P’, R ya da M’ biçimi ise daima, ilk biçim olmayıp, devre içerisinde daha önce bulunan değişmiş işlevsel bir biçimdir.

Demek ki, I’de P’, M’ ‘nün değişmiş biçimidir; II’de son R, P’nin değişmiş bir biçimidir (ve bu dönüşüm I ve II’de, basit bir meta dolaşım hareketi ile, meta ile paranın konumunda biçimsel bir değişme meydana gelmiştir); III’te M’, üretken sermaye R’nin değişmiş biçimidir. Ama burada, III’te, dönüşüm, her şeyden önce, yalnızca sermayenin işlevsel biçimini değil, aynı zamanda değerinin büyüklüğünü de ilgilendirir; sonra, bu dönüşüm dairesel süreçle ilgili konumdaki salt bir biçimsel değişikliğin sonucu olmayıp, üretim sürecindeki üretken sermayeyi oluşturan metaların kullanım-biçimi ile değerlerinin uğradığı [sayfa 104] gerçek bir değişimin sonucudur.

Devrenin ilk ucundaki P, R ya da M’, bunlara tekabül eden I, II ya da III’ün öncülleridir. Son uçta tekrar ortaya çıkan biçim, bizzat devrenin geçirdiği bir dizi başkalaşım tarafından öngörülmüştür ve dolayısıyla meydana getirilmiştir. Bireysel bir sanayi sermayesinin devresinde bitim noktası olarak M’, ürünü olduğu aynı sanayi sermayesinin yalnızca dolaşım yapmayan R biçimini öngörür. I’in bitim noktası olarak, ve M’ (M’–P’) hareketinin tersine çevrilmiş biçimi olarak P’, P’nin alıcının elinde P ... P’ devresinin dışında varolmasını ve ancak M’ ‘nün satışı ile devreye girmesini ve kendi son biçimini almasını öngörür. Demek ki, II’deki son R, E ile ÜA (M)’nin devrenin dışında varolmasını ve buraya, P–M aracılığı ile kendi uç biçimi olarak katılmasını öngörür. Ama bu son uç dışında, bireysel para-sermaye devresi, genellikle para-sermayenin varlığını öngörmediği gibi, bireysel üretken sermayenin devresi de üretken sermayenin varlığını öngörmez. I’de P, ilk para-sermaye olabilir; II’de ise, tarihsel sahnede boy gösteren ilk üretken sermaye olabilir. Ama III’te,

$$M' \begin{cases} M - - P' \\ m - \end{cases} \begin{cases} P - M < \begin{matrix} E \\ \text{ÜA} \end{matrix} \ldots R \ldots M' \\ p - m \end{cases}$$

M iki kez devrenin dışında öngörülmüştür. İlk kez M’–P’– M< $\begin{matrix} E \\ \text{ÜA} \end{matrix}$

devresinde Bu M, ÜA'dan ibaret olduğuna göre, satıcının elinde metadır; kapitalist üretim sürecinin bir ürünü olduğuna göre, kendisi meta-sermayedir, hatta böyle olmasa bile, tüccarın elinde meta-sermaye olarak görünür. İkinci kez, *m–p–m* hareketinde ikinci *m,* aynı şekilde, satın alınabilmesi için meta olarak elde bulunması gerekir. Her ne olursa olsun, ister meta-sermaye olsunlar, ister olmasınlar. E ile ÜA en az M' kadar metadırlar ve birbirlerine karşı meta bağıntısı içerisindedirler. *m–p–m* hareketindeki ikinci *m* için de aynı şey geçerlidir. Şu halde, M' M'ye (E *artı* ÜA) eşit olması nedeniyle, kendi üretimi için gerekli öğeler olarak metalara sahiptir ve dolaşım içerisinde aynı metalar tarafından yerine konulmak zorundadır. Aynı şekilde, *m–p–m*'de ikinci *m*'nin yerini dolaşımdaki benzer metaların alması gerekir.

Kapitalist üretim tarzının egemen biçim olması halinde, [sayfa 105] satıcının elindeki bütün metaların, ayrıca meta-sermaye olması gerekir. Ve bunlar, tüccarın elinde de böyle olmaya devam ederler ya da önceden değillerse bu hale gelirler. Ya da bunların -ithal edilen nesneler gibi- ilk meta-sermayenin yerini alan metalar olması ve böylece bu tür sermayeye yalnızca başka bir varlık biçimi kazandırmaları gerekir.

R'nin varlık biçimleri olarak üretken sermaye R'yi oluşturan E ve ÜA meta-öğeleri, alındıkları çeşitli meta-pazarlarındaki aynı biçime sahip değillerdir. Bunlar, şimdi biraraya gelmişler ve üretken sermayenin işlevlerini yerine getirebilecek biçimde bileşmişlerdir.

M'nin, bizzat devrenin içerisinde yalnız bu Biçim III'te M'nin öncülü olarak görülmesinin nedeni, meta-biçimindeki sermayenin onun çıkış noktası olmasıdır. Devre M' 'nün (artı-değerin katılmasıyla artmış olup olmamasına bakılmaksızın, sermaye-değer olarak iş gördüğü sürece) kendi üretim öğeleri olan metalara dönüşmesi ile açılır. Ne var ki, bu dönüşüm tüm dolaşım sürecini, M–P–M (E *artı* ÜA'ya eşit) kapsar ve onun sonucudur. M burada her iki uçta bulunur ama, M biçimini P–M aracılığı ile dışardan, meta-pazarından alan ikinci uç, devrenin son ucu olmayıp, yalnızca dolaşım sürecini kapsayan ilk iki aşamadır. Sonucu, daha sonra kendi işlevi üretim sürecini yerine getirecek olan R'dir. İşte ancak, M' 'nün devrenin bitim noktasında ve çıkış noktasındaki aynı M' biçimi içerisinde görülmesi, dolaşım sürecinin bir sonucu değil de bu sürecin sonucudur. Buna karşılık, P ... P' ve R ... R'den son P' ve R uçları dolaşım sürecinin doğrudan sonuçlarıdır. Bu nedenle, burada, ancak sonunda, bir kez, P', diğer bir kez R'nin başkalarının ellerinde olmaları öngörülmüştür. Devre, uçlar arasında olduğu sürece, ne bir durumda, P, ne de diğerinde R -P'nin bir diğer kimsenin parası ve R'nin, bir başka sermayenin üretim süreci olması- bu devrelerin öncülleri olarak görülmezler. M' ... M', tersine, başkalarının elinde başka kimselerin metaları olarak M'nin (E *artı* ÜA'ya eşit) varlığını öngörür; bu metalar, başlangıçtaki dolaşım süreci tarafından devreye çekilerek üretken sermayeye çevrilmişler ve bunların işlevlerinin sonucu olarak M' bir kez daha devreyi

sona erdiren biçime girer. Ne var ki, bu M' ... M', kendi dolaşım alanı içerisinde, M biçiminde (E *artı* ÜA'ya eşit) diğer sanayi sermayesinin varlığını [sayfa 106] öngörmesi -ve ÜA'nın diğer çeşitli sermayeleri, bizim örneğimizde diyelim kömürü, yağı, vb. içermesi- nedeniyle, yalnız devrenin *genel* biçimi, yani tek başına her sanayi sermayesinin (ilk yatırıldığı zaman dışında) incelenebileceği toplumsal bir biçim olarak ve dolayısıyla salt bütün bireysel sanayi sermayelerinde ortak bir biçim gibi kabul edilmesini bağıra bağıra istemekle kalmaz, aynı zamanda, bireysel sermayeler toplamının, dolayısıyla kapitalist sınıfın toplam sermayelerinin hareket biçimi -bu harekette her bireysel sanayi sermayesi, diğer hareketlerle içiçe geçmiş ve bunlar tarafından gerekli kılınmış kısmi bir hareket olarak görünür- olarak da kabul edilmesini ister. Örneğin, eğer biz, belli bir ülkede üretilen yıllık metalar toplamına bakar ve bütün bireysel girişimlerdeki üretken sermayenin yerini alan kısım ile, çeşitli sınıfların bireysel tüketimlerine giren diğer kısmın hareketini incelersek, M' ... M' 'nü, toplumsal sermaye ile, onun ürettiği artı-değerin ya da artı-ürünün bir hareket biçimi olarak dikkate almış oluruz. Toplumsal sermayenin, bireysel sermayelerin (eğer hükümetler, madenlerde, demiryollarında, vb., üretken ücretli-emek kullanıyor ve sanayi kapitalisti işlevini yerine getiriyorsa anonim sermaye ya da devlet sermayesi dahil) toplamına eşit olması ve toplumsal sermayenin toplam hareketinin bireysel sermayelerin hareketlerinin cebirsel toplamına eşit olması olgusu hiç bir zaman, tek bir bireysel sermayenin hareketi biçimindeki bu hareketin, toplumsal sermayenin toplam hareketinin bir kısmı gibi düşünülmesinden, yani diğer kısımlarının hareketleriyle bağlantısı içerisinde ele alınmasından ayrı bir olayı göstermesi olasılığını ortadan kaldırmaz; bu hareket, aynı zamanda, böyle bir incelemenin sonucu olmak yerine, ayrı ve bireysel bir sermayenin devresini incelediğimiz zaman çözümlendiğini varsaymak zorunda kaldığımız sorunları da çözümlemiş olur.

M' ... M' devresi, ilk yatırılan sermaye-değerin, hareketi açan ucun ancak bir kısmını oluşturduğu, hareketin başlangıcından beri kendisini sanayi sermayesinin toplam hareketi, yani ürünün, üretken sermayeyi yerine koyan kısmının hareketi ile artı-ürünü oluşturan ve ortalama olarak kısmen gelir biçiminde harcanan, kısmen de birikim öğesi olarak kullanılan kısmının hareketi olarak kendisini açığa vuran biricik devredir. Bu devrede, artı-değerin gelir olarak harcanması yer aldığı gibi, bireysel tüketim [sayfa 107] de gene bu ölçüde yer almıştır. Bireysel tüketim, ayrıca, çıkış noktası M, meta, yani bir yararlılık biçiminde varolduğu için bu devre onu da içerir; ama kapitalist yöntemlerle üretilen her nesne, kullanım biçimi, ister üretken, ister bireysel tüketime, ister her ikisine de girsin, bir meta-sermayedir. P ... P', yalnız değer yanını, tüm sürecin amacı olarak yatırılan sermaye-değerin kendisini genişletmesini gösterir; R ... R (R') aynı, ya da artan (birikimle) büyüklükte üretken sermaye ile bir yeniden-üretim süreci olarak, sermayenin üretim sürecini göster-

ir. Devrenin daha ilk ucunda kendisini bir kapitalist meta üretim biçimi olarak açığa vuran M' ... M', başlangıcından beri, üretken ve bireysel tüketimi içerir; buradaki üretken tüketim ile değerin kendisini genişletmesi yalnız hareketinin bir kolu olarak ortaya çıkar. Ensonu, M', bir daha herhangi bir üretim sürecine giremeyecek bir kullanım-biçiminde de varolabileceği için, M' 'nün, ürünün kısımlarıyla ifade edilen çeşitli değer öğeleri, M' ... M' 'nün toplam toplumsal sermayenin hareket biçimi ya da bireysel bir sanayi sermayesinin bağımsız hareketi olarak kabul edilmesine bağlı olarak farklı bir yer tutması gerekir. Devredeki bütün bu özellikler bizi, herhangi bir salt bireysel sermayenin yalıtılmış bir devresi olarak onun sınırlarının ötesine götürür.

M' ... M' formülünde, meta-sermaye hareketi, yani kapitalistçe yaratılan toplam ürünün hareketi, yalnızca bireysel sermayenin bağımsız hareketinin öncülü olarak değil, onun bir gereği olarak da ortaya çıkar. İşte bunun için, bu formül ve formülün özellikleri kavranırsa, M'–P' ve P–M başkalaşımlarının bir yandan sermaye başkalaşımında işlevsel bakımdan belirlenmiş kesimler, öte yandan da genel meta dolaşımındaki halkalar olduğunu belirtmekle yetinmek artık yeterli olmaz. Bundan böyle, bir bireysel sermayenin, diğer bireysel sermayelerle ve toplam ürünün bireysel tüketime ayrılan kısmıyla başkalaşımlarındaki içiçe oluşun da aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Bireysel bir sanayi sermayesinin devresini çözümlerken işte bu nedenle biz incelemelerimizi başlıca ilk iki biçime dayandırıyoruz.

M' ... M' devresi, sözgelişi, hesapların üründen ürüne yapıldığı tarımda, tek bir bireysel sermayenin biçimi olarak görünür. Formül II'de ekim, Formül III'te hasat çıkış noktasıdır; ya da, fizyokratların diliyle, Formül II *avances,* Formül III *reprises* ile başlar. Sermaye-değer hareketi III'te, başlangıçta genel ürün [sayfa 108] kitlesinin hareketinin yalnızca bir kısmı olarak görünür, oysa I ve II'de, M' 'nün hareketi, yalıtılmış bir sermayenin hareketinde yalnızca bir evreyi oluşturur.

Formül III'te, pazardaki metalar, üretim ve yeniden-üretim sürecinin sürekli bir önkoşuludur. Dolayısıyla, eğer dikkatler yalnız bu formül üzerinde toplanırsa, üretim sürecinin bütün öğeleri, meta dolaşımından çıkıyormuş ve yalnızca metalardan oluşuyormuş gibi görünür. Bu tek yanlı anlayış, üretim sürecinin meta öğelerinden bağımsız diğer öğelerini görmezlikten gelir.

M' ... M' 'nde çıkış noktası, toplam ürün (toplam değer) olduğu için, (eğer dış ticaret dikkate alınmazsa) genişletilmiş ölçekte yeniden-üretim, üretkenlik sabit kalmak kaydıyla, ancak sermayeleştirilecek artı-ürün kısmı, ek üretken sermayenin maddi öğelerini içerdiği zaman yer alabilir; bu nedenle, eğer bir yıllık ürün, gelecek yılın ürünü için bir temel olacaksa, ya da eğer bu bir yıl içerisinde basit yeniden-üretim süreci ile aynı zamanda yer alabilirse, artı-ürün derhal ek sermaye işlevlerini yerine getirebilecek biçimde üretilmiş olur. Artan üretkenlik sermayenin

tözünü artırabilir ama değerini artıramaz; ama böylece, bu değerin kendisini genişletmesi için ek malzemeyi yaratılmış olur.

M' ... M', Quesnay'ın *Tableau économique*'inin temelidir, ve P ... P' 'ne karşılık (merkantil sistemden artakalan bu yalıtılmış ve katı biçim yerine) R ... R'yi değil de, bu biçimi seçmesi, kendi payına büyük ve doğru bir seçimi gösterir. [sayfa 109]

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DEVRENİN ÜÇ FORMÜLÜ

"TOPLAM dolaşım süreci" için Td kullanılarak, şu üç formül aşağıdaki biçimde konulabilir:

I. P–M ... R ... M'–P'
II. R ... Td ... R
III. Td ... R(M').

Her üç biçimi de bileştirirsek, sürecin bütün önkoşulları, kendi sonucu, kendisi tarafından ortaya konulan bir önkoşul olarak ortaya çıkar. Her öğe, bir çıkış, bir geçiş ve dönüş noktası olarak görülür. Toplam süreç, kendisini, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir birliği biçiminde ortaya koyar. Üretim süreci, dolaşım sürecinin, dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur.

Her üç devrede ortak olan şey, değerin kendisini genişletmesinin belirleyici amaç, itici güç olmasıdır. Formül I'de, bu, kendi biçimi içerisinde ifade edilmiştir. Formül II, R ile, artı-değer yaratma sürecinin kendisi ile başlar. III'te devre, kendisini genişletmiş değer ile başlar ve hareket aynı ölçeklerde yinelense bile, [sayfa 110] kendisini genişletmiş yeni değer

ile sona erer.

M–P, alıcı için P–M, ve P–M, satıcı için M–P olduğuna göre, sermaye dolaşımı yalnızca metaların olağan başkalaşımını gösterir ve dolaşımdaki para kitlesi konusunda bununla ilgili olarak geliştirilen yasalar (Buch I, Kap. III, 2) burada geçerlidir. Bununla birlikte, eğer biz, sorunun bu biçimsel yanına takılıp kalmaz da, çeşitli bireysel sermayelerin başkalaşımları arasındaki fiili ilişkiyi dikkate alırsak, bir başka deyişle, bireysel sermaye dolaşımları arasındaki ilişkiyi, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretim sürecinin kısmi hareketleri olarak incelersek, para ve metaların salt biçim değişikliği bu ilişkiyi açıklayamaz.

Devamlı dönen bir dairede her nokta aynı zamanda bir çıkış ve bir dönüş noktasıdır. Eğer dönüşü kesintiye uğratırsak, her çıkış noktası bir dönüş noktası olmaz. Böylece, gördük ki, her bireysel devre yalnız diğerlerini öngörmekle (*implicite*) kalmaz, aynı zamanda, bir biçim içerisindeki devrenin yinelenmesi diğer biçimler içerisindeki devrenin işlemesini de kapsar. Bütün fark, böylece, yalnızca biçimsel bir fark, ya da yalnız gözlemci için varolan salt öznel bir ayrım gibi görünür.

Bu devrelerden herbirisi, çeşitli bireysel sanayi sermayelerinin yaptıkları özel bir hareket biçimi olarak düşünüldüğü için, bu fark, daima, yalnızca bireysel bir fark olarak vardır. Ama gerçekte, her bireysel sanayi sermayesi, her üç devrede de aynı anda bulunur. Bu üç devre, sermayenin üç biçiminin büründüğü bu yeniden-üretim biçimleri, sürekli yanyana gerçekleşirler. Örneğin, şimdi meta-sermaye işlevini yerine getiren sermaye-değerin bir kısmı, para-sermayeye dönüşür, ama aynı zamanda da, diğer bir kısmı üretim sürecinden ayrılır ve yeni bir meta-sermaye olarak dolaşıma girer. M’ ... M’ devre biçimi, böylece sürekli belirlenmiş olur; diğer iki biçim için de aynı şey geçerlidir. Sermayenin her biçim ve aşama içerisinde yeniden-üretimi, tıpkı bu biçimlerin başkalaşımı ve ardarda üç aşamadan geçişi gibi süreklidir. Demek oluyor ki, tüm devre, aslında bu üç biçimin birbirliğidir.

Tahlillerimizde biz, sermaye-değerin, bütünüyle, ya para-sermaye, üretken sermaye, ya da meta-sermaye olarak hareket ettiğini varsaymıştık. Örneğin, şu 422 sterlin, önce elimizde tümüyle para-sermaye olarak bulunuyordu, sonra bunu bütünüyle [sayfa 111] üretilen sermayeye ve ensonu meta-sermayeye, (78 sterlin değerinde artı-değeri de içeren) 500 sterlin değerinde ipliğe çevirdik. Buradaki çeşitli aşamalar, yalnızca bir o kadar kesinti demektir. Bu 422 sterlin para-biçimini koruduğu sürece, yani P–M (E *artı* ÜA) satınalma işlemi yapılana kadar, tüm sermaye, yalnız para-sermaye olarak vardır ve bu işlevi yerine getirir. Üretken sermayeye dönüşür dönüşmez, ne para-sermaye, ne de meta-sermaye işlevlerini yerine getirir. İki dolaşım aşamasından birisinde P ya da M’ olarak işlemeye başlar başlamaz, tıpkı öte yandan tüm üretim sürecinin kesintiye uğraması gibi, bütün dolaşım süreci de kesintiye uğrar. Dolayısıyla R ... R devresi, dolaşım süreci tamamlanana kadar, yalnız üretken ser-

mayenin devresel yenilenmesini değil, aynı zamanda, işlevinin, üretim sürecinde kesintiye uğramasını temsil eder. Sürekli olarak, ilerleyeceği yerde, üretim, sıçramalarla yer alacak ve dolaşım sürecinin iki aşamasının hızlı ya da yavaş geçmesine bağlı olarak ancak raslansal dönemlerde yenilenecektir. Bu durum, sözgelişi, yalnızca özel müşteriler için çalışan ve üretim süreci yeni bir sipariş alana kadar kesintiye uğrayan Çinli bir zanaatçıya uygulanabilir.

Bu, aslında, hareket halindeki sermayenin tek tek her kısmı için doğrudur ve sermayenin bütün kısımları ardarda bu hareketten geçerler. Diyelim, 10.000 libre iplik, bir iplikçinin haftalık ürünüdür. Bu 10.000 libre iplik, bütünüyle, üretim alanından çıkar ve dolaşım alanına girer; içerdiği sermaye-değerin hepsinin para-sermayeye dönüşmesi gerekir ve bu değer, para-sermaye şeklini sürdürdüğü sürece, yeni baştan üretim sürecine giremez. Önce dolaşıma girerek tekrar üretken sermaye öğelerine, E *artı* ÜA'ya dönüşmesi gerekir. Devre belirleyen sermaye süreci, devamlı kesinti demektir; bir aşamadan çıkıp bir sonraki aşamaya girmek, bir biçimden sıyrılıp bir diğerine bürünmek demektir. Bu aşamaların herbiri daha sonrakini öngörmekle kalmaz, aynı zamanda onu dıştalar da.

Ama süreklilik, kapitalist üretimin, daima mutlak olarak ulaşılabilir olmamakla birlikte, teknik temelinin zorunlu kıldığı karakteristik işaretidir. Öyleyse, şimdi, gerçekte ne oluyor onu görelim. Örneğin, 10.000 libre iplik meta-sermaye olarak pazara çıkıyor, paraya (ödeme ya da satınalma aracı, ya da yalnızca hesap parası olmasına bakılmaksızın), yeni pamuğa, kömüre, vb., dönüşüyor, üretim sürecinde ipliğin yerini alıyor ve, böylece, [sayfa 112] para-biçimden, meta-biçimden tekrar üretken sermayeye çevrilmiş olarak işlev yapmaya başlıyor. Bu 10.000 libre iplik paraya dönüştüğü sırada, onu izleyen 10.000 libre iplik devresinin ikinci aşamasından geçiyor ve paradan tekrar üretken sermaye öğelerine çevrilmiş oluyor. Sermayenin bütün kısımları ardarda devrelerini çiziyorlar ve aynı anda farklı aşamalarda bulunuyorlar. Durmadan kendi yörüngesinde ilerleyen sanayi sermayesi, böylece, aynı anda bütün aşamalarında ve bu aşamalara tekabül eden çeşitli işlevsel biçimlerde bulunuyor. Hareket halindeki bir bütün olarak sanayi sermayesi bu devreden geçmiş bulunduğu sırada, sanayi sermayesinin ilk kez meta-sermayeden paraya çevrilen kısmı, M' ... M' devresine başlıyor. Bir el para yatırıyor, diğer el bu parayı alıyor. Bir yerde P ... P' devresinin açılması, diğer bir yerde paranın geri dönmesi ile çakışıyor. Aynı şey üretken sermaye için de geçerlidir.

Sanayi sermayesinin devamlılığı içerisindeki fiili devresi, bu nedenle, yalnız dolaşım ve üretim süreçlerinin bir birliği değil, aynı zamanda, her üç devresinin de bir birliğidir. Sermayenin bütün farklı kısımlarının, devrenin birbirini izleyen aşamalarında yoluna devam edebilmesi, bir evreden diğerine, bir işlevsel biçiminden ötekine geçebilmesi, bütün bu

kısımların tamamı olan sanayi sermayesinin çeşitli evre ve işlevlerde aynı anda bulunabilmesi ve böylece, aynı zamanda, her üç devreyi de çizebilmesi ancak böyle bir birlik ile mümkündür. Bu kısımların ardıllığı (*das Nacheinander*) burada, bir arada varolmaları (*das Nebeneinander*) ile, yani sermayenin bölünmesi ile düzenlenir. Birbirine bağlı bölümler halinde çalışan bir fabrika sisteminde ürün, daima oluşma sürecinin çeşitli aşamalarındadır ve durmadan bir üretim evresinden diğerine geçer. Bireysel sanayi sermayesi, kapitalistin olanaklarına bağlı olarak belli bir büyüklüğe sahip olduğu ve her sanayi kolu için belli bir asgari büyüklükte olması gerektiği için, buradan, bu sermayenin bölünmesinin belirli oranlara göre yer alması gerektiği sonucu çıkar. Eldeki sermayenin büyüklüğü, üretim sürecinin boyutlarını belirler ve bu da, gene eğer işlevlerini üretim süreci ile paralel şekilde yerine getiriyorlarsa, meta-sermaye ile para-sermayenin boyutlarını belirler. Bununla birlikte, üretimin devamını sağlayan bu iki sermayenin bir arada varlığının tek nedeni, sermayenin, farklı aşamalarında ardarda geçen kısımlarının hareketidir. Bir arada varolmanın kendisi, [sayfa 113] yalnızca bu ardıllığın sonucudur. Sözgelişi eğer M'–P', sermayenin bir kısmı açısından durgunlaşırsa, eğer meta satılamazsa, bu kısmın devresi kesintiye uğrar ve buna ait üretim araçları yerine konulamaz; ardından gelen ve üretim sürecinden M' biçiminde çıkan kısımlar, işlevlerindeki değişikliğin kendilerinden önce gelenler tarafından tıkandığını görürler. Eğer bu bir süre devam ederse, üretim kısıtlanır ve süreç bütünüyle duraklar. Ardarda gelen her durgunluk bir arada varoluşa bir düzensizlik getirir ve bir aşamadaki her durgunluk, yalnız sermayenin durgunlaşan kısmının devresinde değil, toplam bireysel sermayenin tüm devresinde de azçok bir durgunluğa yolaçar.

Sürecin bir sonra kendisini göstereceği biçim, evrelerin ardarda dizilmesidir; böylece, sermayenin yeni bir evreye geçişi, bir başkasından ayrılmasıyla zorunlu hale getirilir. Her ayrı devre, bu nedenle, çıkış ve dönüş noktası olarak sermayenin işlevsel biçimlerinden birisine sahiptir. Öte yandan, toplam süreç, aslında, üç devrenin birliğidir ve bu devreler, sürecin sürekliliği içerisinde kendisini ifade ettiği farklı biçimlerdir. Toplam devre, sermayenin her işlevsel biçimine kendisini onun özgül devresi gibi ortaya koyar ve bu devrelerin herbiri toplam sürecin sürekliliğinin bir koşuludur. Her işlevsel biçime ait devir, diğerlerine bağımlıdır. Bu, toplam üretim sürecinin, özellikle toplumsal sermayenin zorunlu bir önkoşuludur, ve aynı zamanda bir yeniden-üretim süreci ve böylece onun öğelerinin herbirisinin devresidir. Sermayenin çeşitli kesirli kısımları, çeşitli aşamalardan ve işlevsel biçimlerden ardarda geçerler. Bu sayede işlevsel biçim sermayenin farklı bir kısmı her zaman içerisinde ifadesini bulduğu halde, ötekilerle birlikte kendi devresinden aynı anda geçer. Sermayenin, sürekli değişen, sürekli yeniden üretilen bir kısmı, paraya çevrilen meta-sermaye olarak bulunur; diğer bir kısmı, üretken sermayeye çevrilmiş para-sermaye; bir üçüncüsü, meta-sermayeye dönüşmüş üret-

ken sermaye olarak bulunur. Her üç biçimin sürekli varlığı, toplam sermayenin işte bu üç evreden geçerken çizdiği devre ile ortaya çıkar.

Demek oluyor ki, sermaye bir bütün olarak aynı anda ve yerde, yanyana farklı evrelerinde bulunmaktadır. Ama her kısım sürekli ve birbiri ardına bir evreden, bir işlevsel biçimden bir sonrakine geçmekte ve böylece bütün işlevleri sırasıyla yerine getirmektedir. Biçimleri bu yüzden akıcıdır ve eşzamanlılıkları [sayfa 114] ardarda gelişleriyle meydana gelmektedir. Her biçim bir diğerini izler ve bir diğerinden önce gelir, öyle ki sermayenin bir kısmının belli bir biçime dönmesini, diğer bir kısmının bir başka biçime dönmesi zorunlu kılmıştır. Her kısım sürekli kendi devrini çizer, ama sermayenin bir başka kısmı daima bu biçim içerisinde bulunur ve bu özel devirler yalnızca toplam sürecin eşzamanlı ve ardarda gelen öğelerini oluştururlar. Toplam sürecin -yukarıda anlatılan kesintileri yerine- bu sürekliliğini sağlayan tek şey üç devrenin birliğidir. Toplam toplumsal sermaye daima bu sürekliliğe sahiptir ve bu sermaye süreci daima bu üç devrenin birliğini sergiler.

Yeniden-üretimin sürekliliği, zaman zaman, bireysel sermayeler yönünden azçok kesintiye uğrar. Birincisi, değer kitleleri, sık sık çeşitli dönemlerde ve eşit olmayan oranlarda çeşitli aşamalara ve işlevsel biçimlere dağılır. İkincisi, bu kısımlar, üretilen metaın niteliğine ve dolayısıyla sermayenin yatırıldığı belirli üretim alanlarına göre farklı biçimde bölünebilir. Üçüncüsü, doğal koşullar nedeniyle (tarım, ringa avcılığı, vb. gibi) ya da sözgelişi mevsimlik işler denilen yerlerde olduğu gibi geleneksel usuller nedeniyle, mevsimlere bağlı bulunan üretim kollarında bu süreklilik azçok kırılabilir. Süreç, en düzenli ve tekdüze, fabrikalar ile madenlerde devam eder. Ne var ki, çeşitli üretim dallarındaki bu farklılık, dairesel sürecin genel biçimlerinde hiç bir farka yolaçmaz.

Kendisini genişleten bir değer olarak sermaye, yalnızca sınıf ilişkilerini değil, emeğin ücretli-emek biçimde varolmasına dayanan belirli nitelikte bir toplumu da kapsar. O, bir hareket, çeşitli aşamalardan geçen devre belirleyen bir süreçtir ve bu aşamaların kendisi de, devre belirleyen sürecin üç farklı biçimini içerir. İşte bu yüzden o, duran bir şey olarak değil, ancak bir hareket olarak anlaşılabilir. Değerin bağımsız varlık kazanmasına salt bir soyutlama gözüyle bakanlar, sanayi sermayesinin hareketinin *in actu** bu soyutlama olduğunu unutuyorlar. Değer, burada, hem kendisini sürdürdüğü ve hem de aynı zamanda genişlettiği, çoğalttığı çeşitli biçimlerden, çeşitli hareketlerden geçiyor. Biz, burada, her şeyden önce bu hareketin salt biçimi ile ilgilendiğimiz için, sermaye-değerin devresi sırasında geçirebileceği köklü değişiklikleri dikkate almayacağız. Ama şurası açıktır ki, [sayfa 115] değerdeki bütün köklü değişiklikler, kapitalist üretim, ancak, sermaye-değer, artı-değer yaratacak hale geldiği sürece vardır ve devam eder; yani sermaye-değer, devresini, bağım-

* Fillen. -ç.

sızlık kazanan değer olarak sürdürdüğü ve bu nedenle de değerdeki köklü değişikliklerin üstesinden gelindiği ve bir ölçüde dengelendiği süreçe vardır. Sermaye hareketleri, meta ve emek alıcısı, meta satıcısı ve üretken sermaye sahibi işlevlerini yerine getiren ve bu nedenle de devreyi kendi faaliyetleri ile teşvik eden bireysel bir sanayi kapitalistinin faaliyeti gibi görünür. Eğer toplumsal sermaye köklü değer değişikliği geçirirse, bireysel kapitalistin sermayesi, değerlerdeki bu hareketin koşullarına kendisini uyduramayacağı için buna dayanamayabilir ve başarısızlığa uğrar. Değerdeki bu gibi köklü değişiklikler ne kadar şiddetli ve sık olursa, şimdi bağımsız hale gelen değerin otomatik hareketi, bireysel kapitalistin önlem ve hesaplarına karşı, doğal bir sürecin o denli önüne geçilmez kuvvetiyle işlemeye başlar, normal üretimin izlediği yol anormal spekülasyonlara o denli bağımlı olur ve bireysel sermayelerin varlığını tehdit eden tehlike o denli büyük olur. Değerdeki bu dönemsel köklü değişiklikler, bu nedenle, çürüttüğü kabul edilen şeyi, yani sermaye olarak değerin bağımsız bir varlık kazandığını ve bunu hareketleriyle sürdürüp güçlendirdiğini doğrulamış olur.

Süreçteki sermayenin bu birbirini izleyen başkalaşımları, devrede ilk değer ile oluşturulan sermayenin değer büyüklüğündeki bu değişikliğin sürekli bağıntısını içerir. Eğer değerin değer-yaratma gücünün kazandığı bu bağımsızlık ve emek-gücü, P–E (emek-gücünün satın alınması) hareketi ile başlarsa ve emek-gücünün sömürülmesi olarak üretim süreci sırasında gerçekleşirse, değerden yana bu bağımsızlık kazanma, paranın, metaların ve üretim öğelerinin, süreç içerisinde sermaye-değerin yalnızca birbirini izleyen biçimleri olduğu devrede yeniden ortaya çıkmaz ve değerin daha önceki büyüklüğü, sermayenin şimdiki değişmiş değer büyüklüğü ile karşılaştırılır.

Kapitalist üretim tarzının karakteristiği olan değerin elde ettiği bağımsızlığa karşı çıkan ve onu, bazı iktisatçıların hayali olarak değerlendiren Bailey, "değer" diyor "çağdaş metalar arasında bir ilişkidir, çünkü ancak böylece birbirleriyle değişilmeleri mümkün olur".* Bunu, o, farklı çağların meta-değerlerinin kıyaslanmasına karşı söylüyor; bu kıyaslama, her dönem için [sayfa 116] paranın değeri bir kez saptandıktan sonra, aynı türden metaların üretimi için çeşitli dönemlerde emek için yapılan harcamaların kıyaslanmasından başka bir şey değildir. Bu, ondaki şu genel yanlış anlayıştan ileri geliyor; o, değişim-değerinin değere eşit, değerin biçiminin, değerin kendisi olduğunu sanıyor; dolayısıyla, meta-değerler, eğer bunlar fiilen değişim-değerleri işlevini yerine getirmiyorlarsa, aralarında bir kıyaslama yapılamaz ve böylece birbirleriyle değişilmeleri de sözkonusu olamaz. Değerin, ancak kendisi ile özdeş kaldığı ve dolaşımının hiç de "çağdaş" olmamakla birlikte birbirini izleyen farklı evrelerin-

* Bkz: Bailey Samuel, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; Chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and His Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions,* London 1825, s. 72. -*Ed.*

de kendisi ile kıyaslandığı sürece, sermaye-değer ya da sermaye işlevlerini yerine getirdiği olgusunu aklının ucuna bile getirmiyor.

Devre formülünü arı biçimi içerisinde incelemek için, metaların değerleri üzerinden satıldığını kabullenmek yeterli değildir; bunun ayrıca, diğer şeyler eşit olmak üzere yeraldığını varsaymak gerekir. Örneğin, üretim sürecinde meydana gelen ve herhangi bir kapitalistin üretken sermayesini değerden düşüren her türlü teknik devrimler dikkate alınmaksızın; ayrıca, üretken sermayenin değer öğelerindeki bir değişikliğin, mevcut meta-sermayenin değeri üzerinde yaratabileceği bütün tepkileri, eldeki stok üzerinde değerlendirici ya da değerden düşürücü etkileri hesaba katılmaksızın, R ... R biçimini ele alalım. Diyelim, 10.000 libre iplik, M', değeri olan 500 sterline satılmış olsun; 422 sterline eşit 8.440 libre, M"nde bulunan sermaye-değeri yerine koysun. Ama eğer pamuğun, kömürün, vb. değeri artmışsa (biz salt fiyat dalgalanmalarını dikkate almıyoruz), bu 422 sterlin, üretken sermayenin öğelerinin bütünüyle yerine konulması için yetmeyebilir; ek para-sermaye gereklidir, para-sermaye bağlanmıştır. Bu fiyatlar düştüğü zaman ise bunun tersi olur. Para-sermaye serbest kalır. Süreç yalnız değer bağıntıları sabit kaldığı zaman bütünüyle normal bir yol izler; bu kargaşalıklar devrenin yinelendiği sırada birbirini dengelediği sürece sürecin yolu hemen hemen normaldir. Ama bu kargaşalıklar büyüdükçe, sanayi kapitalistinin, yeniden ayarlama döneminde bağlamak zorunda kalacağı para-sermaye miktarı da artar; her bireysel üretim sürecinin ölçeği ve onunla birlikte yatırılacak sermayenin asgari büyüklüğü, [sayfa 117] kapitalist üretim sürecinde arttığı için sanayi kapitalistinin işlevini gitgide daha fazla, tek başına ya da. şirket halinde iş gören büyük para-kapitalistlerinin tekeline dönüştüren diğer koşullara ek olarak, burada, bir başka durum daha ortaya çıkmış oluyor.

Burada şunu da belirtelim ki, eğer üretim öğelerinin değerinde bir değişme olursa, bir yanda P .. P' biçimi ile diğer yanda R ... R ve M' ... M' arasında bir fark ortaya çıkar.

Önce, para-sermaye olarak görülen, yeni yatırılmış sermaye formülü P ... P' 'nde, hammadde, yardımcı malzemeler vb. gibi üretim araçlarının değerindeki bir düşme, belli büyüklükte bir işi başlatmak amacı için bu düşüşten öncesine göre daha az bir para-sermaye harcamasına yolaçacaktır, çünkü üretim sürecinin ölçeği (üretkenlik gücünün gelişmesi aynı kalmak kaydıyla), belli miktarda emek-gücünün üstesinden gelebileceği üretim aracı kitlesi ile hacmine bağlıdır; ama ne bu üretim araçlarının, ne de emek-gücünün değerine bağlı değildir (emek-gücünün değeri ancak kendini genişletmenin büyüklüğünü etkiler). Bunun tersini alalım. Eğer üretken sermayenin öğelerini oluşturan metaların üretim öğelerinin değerinde bir yükselme olursa, o zaman, belli büyüklükte bir işin kurulması için daha fazla para-sermayeye gerek olacaktır. Her iki durumda da, yalnız yeni yatırım için gerekli para-ser-

maye miktarı etkilenmektedir. Belli bir sanayi kolunda yeni bireysel sanayi sermayesi artışı olağan biçimde ilerlemek koşuluyla, ilk durumda para-sermaye fazlalık halini alacak, ikincisinde bağlanır kalacaktır.

R ... R ve M' ... M' devreleri, ancak, R ile M' 'nün hareketleri aynı zamanda birikim, yani ek para, *p*, para-sermayeye çevrildiği ölçüde kendilerini P ... P' olarak gösterirler. Bunun dışında, üretken sermayenin öğelerinin değerindeki değişme ile P ... P' 'nden farklı biçimde etkilenirler; biz, burada, gene, değerdeki bu gibi değişikliklerin, sermayenin, üretim sürecine katılan parçaları üzerindeki tepkilerini dikkate almıyoruz. Burada doğrudan etkilenen ilk harcama olmayıp, birinci devresinde değil, yeniden-üretim sürecinde bulunan sanayi sermayesidir; yani, M'–M< meta-sermayenin, metalardan oluşan üretim öğelerine yeniden çevrilmesidir. Değerler (ya da fiyatlar) düştüğü zaman üç durum olabilir: yeniden-üretim süreci aynı boyutlarda devam eder; bu durumda, para-sermayenin o zamana kadar varolan bir kısmı serbest kalır ve gerçek bir birikim (genişlemiş [sayfa 118] boyutlarda üretim) ya da *p*'nin (artı-değerin) böyle bir birikimi başlatan ve onunla birlikte yürüyen birikim-fonuna dönüşmesi daha önce gerçekleşmemesine karşın, para-sermaye birikir. Ya da yeniden-üretim süreci, teknik boyutların elvermesi koşuluyla, olağan duruma göre daha yoğun bir ölçekte yürütülür. En sonu, ya da daha fazla hammadde vb. stoku yapılır.

Meta-sermayenin yerini alacak öğelerin değerinde bir artma olduğu zaman ise bunun tersi olur. Bu durumda yeniden-üretim artık normal boyutlarında yapılmaz (örneğin, işgünü kısalır); ya da eski iş hacmini sürdürmek için ek para-sermayenin kullanılması gerekir (para-sermaye bağlanmış olur); ya da eğer varsa birikime ayrılan para fonu, süreci genişletmek yerine eski boyutlarında yeniden-üretim sürecini sürdürmek için bütünüyle ya da kısmen kullanılır. Ek para-sermaye, eğer dışardan, para-piyasasından gelmeyip, sanayi kapitalistinin kendi olanaklarından geliyorsa, bu da gene para-sermayenin bağlanması demektir.

Bununla birlikte, R ... R ve M' ... M' 'nde değişiklik yapan koşullar da olabilir. Bizim iplik fabrikası sahibinin, sözgelişi, büyük bir pamuk stoku varsa (üretken sermayesinin büyük kısmı pamuk stoku biçiminde ise), üretken sermayesinin bir kısmı, pamuk fiyatlarındaki düşme nedeniyle, değerinden kaybeder; ama tersine, bu fiyatlar yükselirse, üretken sermayesinin bu kısmı değer kazanır. Öte yandan, eğer meta-sermaye biçiminde, örneğin pamuk ipliği biçiminde, büyük miktarları bağlamışsa, meta-sermayenin bir kısmı ve dolayısıyla devredeki genel sermayesinin bir kısmı, pamuk fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, değerinden kaybeder ya da, fiyatlardaki yükseliş nedeniyle, değer kazanır. Son olarak, M'–P–M<$\begin{smallmatrix}E \\ \text{ÜA}\end{smallmatrix}$ sürecini alalım. Eğer M'–P, meta-sermayenin gerçekleşmesi, M'nin öğelerinin değerinde bir değişmeden önce olmuşsa, sermaye, yalnızca birinci durumda belirtildiği biçimde, yani dolaşımın ikinci hareketinde, P–M <$\begin{smallmatrix}E \\ \text{ÜA}\end{smallmatrix}$ gerçekleştirilmiştir; yok eğer, M'–P gerçekleşmeden önce böyle

bir değişiklik olmuş ise, diğer koşullar aynı kalma kaydıyla, pamuk fiyatında bir düşüş, iplik fiyatında bir düşüşe yolaçar, pamuk fiyatında yükseliş ise, tersine, iplik fiyatını yükseltir. Aynı üretim koluna yatırılmış bulunan çeşitli bireysel sermayeler üzerindeki etki, bunların içinde bulundukları koşullara bağlı olarak büyük ölçüde farklı olabilir.

Para-sermaye, ayrıca, dolaşım süreci süresindeki, dolayısıyla [sayfa 119] dolaşımın hızındaki farklılıklar nedeniyle de serbest bırakılabilir ya da bağlanabilir. Ama bu, sermayenin devrine ilişkin konuya aittir. Bu noktada biz, yalnızca, P ... P ve diğer iki devre biçimi arasında, üretken sermaye öğelerinin değerlerindeki değişmeler yönünden açık seçik hale gelen gerçek farklar ile ilgiliyiz.

P–M<$^{E}_{ÜA}$ dolaşım kesiminde, gelişmiş ve egemen hale gelmiş bulunan kapitalist üretim biçimi çağında, ÜA'yı, üretim araçlarını oluşturan metaların büyük kısmı, bir başkasına ait meta-sermaye olarak işlev yapar. Bu nedenle satıcı açısından M'–P', meta-sermayenin para-sermayeye dönüşmesi yeralır. Ne var ki, bu mutlak bir kural değildir. Tam tersine. Sanayi sermayesinin para ya da meta olarak işlev yaptığı dolaşım süreci içerisinde, para-sermaye ya da meta-sermaye biçimindeki sanayi sermayesinin devresi, toplumsal üretimin birbirinden en değişik biçimlerinin -bunlar meta ürettikleri sürece- meta dolaşımları ile kesişir. Bu metaların, köleliğe, dayanan bir üretimin, köylü üretiminin (Çinli, Hintli rençberler), toplulukların (*communes*), üretiminin (Hollanda, Doğu Hint Adaları), devlet girişimlerinin (Rus tarihinde eski çağlarda toprak köleliğine dayanan girişimler gibi) ya da yarı-yabanıl avcı kabilelerin vb. üretiminin bir ürünü olmasının önemi yoktur – metalar ve para olarak, sanayi sermayesinin kendisini gösterdiği para ve metalar ile yüzyüze gelirler ve onun devresine kaç kez giriyorsa, meta-sermayede doğan artı-değerin -bu artı-değer gelir olarak harcanmak koşuluyla- devresine de o kadar girer; böylece, bunlar, meta-sermaye dolaşımının her iki koluna da girmiş olurlar. Bunların çıktıkları üretim sürecinin niteliği önemli değildir. Pazarda metalar olarak işlev yaparlar ve metalar olarak hem sanayi sermayesinin devresine ve hem de buna katılan artı-değerin dolaşımına girerler. Pazarın, sanayi sermayesinin dolaşım sürecini diğerlerinden ayırdedecek biçimde, dünya-pazarı olarak varolması, işte bunun için, metaların kökeninin evrensel niteliğidir. Başkalarına ait metalar için doğru olan şey, başkalarına ait para için de doğrudur. Tıpkı, meta-sermayenin paranın karşısına ancak metalar olarak çıkması gibi, bu para da, meta-sermaye karşısında ancak para olarak işlev yapar. Para burada, dünya-parasının işlevlerini yerine getirir.

Burada gene de iki noktaya değinmek gerekir.

Birincisi: P–ÜA hareketi tamamlanır tamamlanmaz, metalar [sayfa 120] (ÜA) meta olmaktan çıkarlar ve sanayi sermayesinin işlevsel biçimi üretken sermaye R'nin varlık biçimlerinden biri halini alırlar. Ne var ki, böylece, bunların kökenleri kaybolur. Bundan böyle, yalnızca sanayi ser-

mayesinin varlık biçimleri olarak bulunurlar ve onun içerisinde somutlaşmışlardır. Bununla birlikte bunların yerine konulması için yeniden üretilmeleri gerektiği, ve bu ölçüde, kapitalist üretim tarzının, kendi gelişme aşamasının dışında kalan üretim tarzlarının varlığı koşuluna dayandığı gene geçerlidir. Ne var ki, bütün üretimi alabildiğine meta üretimine dönüştürmek, kapitalist üretim tarzının eğilimidir. Bunu gerçekleştirecek ana güç, tamda, bütün üretimin, kapitalist dolaşım sürecine katılmasıdır. Ve gelişmiş meta üretiminin kendisi, kapitalist meta üretimidir. Sanayi sermayesinin işe karışması, her yerde bu dönüşümü teşvik eder, bununla birlikte, bütün doğrudan üreticilerin ücretli-emekçiler haline dönüşmesini de teşvik eder.

İkincisi: Sanayi sermayesinin dolaşım sürecine giren metalar (değişen sermayenin, emekçilere ödeme yapıldıktan sonra, emek-güçlerini yeniden-üretmek amacıyla dönüştüğü zorunlu tüketim maddeleri dahil), kökenleri ile kendilerini var eden üretken sürecin toplumsal biçimi ne olursa olsun, meta-sermaye biçimine, meta-toptancısı ya da tüccar sermayesi biçimine girmiş bulunan sanayi sermayesi ile yüzyüze gelirler. Ve tüccar sermayesi, niteliği gereği, her türlü üretim tarzına ait metaları kapsar.

Kapitalist üretim tarzı, yalnız geniş boyutlu üretimi öngörmekle kalmaz, aynı zamanda ve zorunlu olarak, geniş ölçekte satışları, yani bireysel tüketicilere değil tüccarlara satışları öngörür. Eğer bu tüketicinin kendisi üretken bir tüketici, dolayısıyla bir sanayi kapitalisti ise; yani bir üretim kolunun sanayi sermayesi, sanayiin diğer bir koluna bazı üretim araçlarını sağlıyorsa, bir sanayi kapitalisti tarafından diğer bir çok sanayi kapitalistine (sipariş, vb. şekillerde) doğrudan satış yapıyor demektir. Bu bakımdan her sanayi kapitalisti doğrudan bir satıcı ve kendi kendisinin tüccarı olduğu gibi, bir tüccara satış yaptığı zaman da gene kendisinin tüccarıdır.

Tüccar sermayesinin bir işlevi olarak meta alışverişinde bulunmak, kapitalist üretimin bir öncülüdür ve bu üretimin gelişmesiyle birlikte, o da gitgide gelişir. Bu nedenle, kapitalist dolaşım sürecinin özel yanlarını göstermek için biz bazan onun varlığını peşinen kabul ederiz; ama bu sürecin genel tahlilinde, [sayfa 121] tüccarı işe karıştırmaksızın doğrudan satış yapıldığını varsayarız, çünkü onun işe karışması, hareketin çeşitli yönlerinin anlaşılmasını zorlaştırır.

Konuyu biraz da safça ortaya koyan Sismondi'ye bakalım:

"Ticaret, ilk bakışta hareketini anlatmış bulunduğumuz sermayenin bir kısmı gibi, görünmeyen oldukça büyük bir sermaye kullanır. Kumaş tüccarının depolarında, biriken kumaşların değeri, önce, yıllık üründen, zenginin, çalıştırmak için ücret olarak yoksula verdiği kısma tamamen yabancıymış gibi görünür. Ne var ki, bu sermaye, sözünü ettiğimiz diğerilerin yalnızca yerini almıştır. Servetin gelişmesini açıkça anlamak amacıyla, onun yaratılmasıyla başladık ve onu tüketimine kadar

izledik. Kumaş fabrikatörünün kullandığı sermaye, örneğin bize daima aynı göründü; ve bu, tüketicinin geliri ile değişildiği zaman yalnız iki kısma ayrıldı, bunlardan birisi kâr biçiminde fabrikatörün geliri olarak hizmet etti, diğeri ise yeni kumaşı yaptığı zamana ait ücret biçiminde işçilerin geliri olarak hizmet etti.

"Ama çok geçmeden, bu sermayenin farklı kısımlarının birbirlerinin yerini doldurmaları halinde bunun herkesin çıkarına olacağı görüldü; fabrikatör ile tüketici arasındaki dolaşımın tamamı için eğer 100.000 *ecus* yeterli ise bunun fabrikatör ile toptancı ve perakendeci tüccar arasında eşit biçimde bölüşülmesi gerekir. Böylece fabrikatör, sermayesinin üçte-biriyle, eskiden sermayesinin tamamıyla yaptığı kadar iş yapmış olur, çünkü imalat işi tamamlanır tamamlanmaz, tüketiciden çok, malını alacak bir tüccarı hazır bulur. Öte yandan toptancının sermayesi de perakendeciye göre çok daha önce yerine konmuş olur. ... Ücretler için yatırılan miktarlar ile sonal tüketici tarafından ödenen satınalma fiyatı arasındaki fark, bu sermayelerin kârı olarak düşünülür. Aralarında görev bölümü yaptıkları andan itibaren, bu kâr, fabrikatör, tüccar ve perakendeci arasında bölüşülmüştür ve, bir yerine üç kişi ve bir yerine üç kısım sermaye gerektirdiği halde yapılan iş aynıdır." (*Nouveauz Principes,* I, s. 139 ve 140.)

"Hepside [tüccarlar] üretime doğrudan katılmışlardır; amacı tüketim olduğu için, üretilen şey tüketiciye ulaştırılmadan üretime tamamlanmış gözüyle bakılamaz." (*Ibid.,* s. 137.)

Devrenin genel biçimlerinin tartışılmasında ve genellikle bütün ikinci ciltte, simgesel para, bazı devletlerde özel kullanımlar [sayfa 122] için yapılmış salt değer alametleri ve henüz gelişmemiş kredi-para dışında, biz, parayı, madeni-para anlamında aldık. Bu, ilkin, tarihsel bir sıradır; kredi-para, kapitalist üretimin ilk dönemi boyunca ya çok küçük rol oynar ya da hiç rol oynamaz. Sonra, böyle bir sıralamanın gerekliliği teorik bakımdan şu olgu ile de tanıtlanmıştır ki, kredi-paranın dolaşımı ile ilgili olarak Tooke ile diğerlerinin o zamana kadar yaptıkları eleştirel nitelikteki bütün yorumlar, onları, tekrar tekrar, dolaşımda yalnız madeni-para bulunsaydı, acaba durum ne olurdu? sorusunu sorma zorunda bırakmıştır. Ama şurasını da unutmamak gerekir ki, madeni-para satınalma aracı olarak hizmet edebileceği gibi, ödeme aracı olarak da hizmet edebilir. Kolaylık olsun diye biz bu ikinci ciltte, genellikle onu birinci işlevsel biçimi içerisinde ele alıyoruz.

Sanayi sermayesinin, kendi bireysel devresinin yalnızca bir kısmı olan dolaşım süreci, genel meta dolaşımı içerisinde ancak bir dizi hareket olması ölçüsünde, daha önce ortaya konulan genel yasalarla (Buch I, Kap. III) belirlenir. Paranın dolaşım hızı ne kadar büyük olursa, her bireysel sermaye, kendi meta ya da para başkalaşımları dizisinden o kadar çabuk geçer ve belli bir para kitlesiyle, diyelim 500 sterlinle, ardarda dolaşıma başlayan sanayi sermayelerinin (ya da meta-sermayeler biçi-

minde bireysel sermayelerin) sayıları o kadar fazla olur. Para ne denli bir ödeme aracı olarak işlev yaparsa, denkleştirilmesi gereken şey de - örneğin bir miktar meta-sermayenin yerine onun üretim aracının konması- o denli yalnızca hesap bakiyeleridir, ve ödemelerin yapılması gereken vade, örneğin ücretlerin ödenmesinde olduğu gibi, ne denli kısa olursa, belirli bir sermaye-değer kitlesinin dolaşımı için gerekli olan para da o denli az olur. Öte yandan, dolaşımın hızı ve bütün öteki koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, para-sermaye olarak dolaşımda bulunması gereken para miktarı, metaların fiyatlarının toplamı (fiyatlar ile metalar hacminin çarpımı) ile, ya da metaların miktarı ve değeri sabit ise, bizzat paranın kendi değeriyle belirlenir.

Ne var ki, genel meta dolaşım yasaları, ancak, sermaye dolaşım sürecinin bir dizi basit dolaşım hareketlerinden oluşması halinde geçerlidir; eğer, sermaye dolaşım süreci, bireysel [sayfa 123] sanayi sermayelerine ait devrenin işlevsel yönden belirlenmiş kesimlerinden oluşuyorsa, bu yasalar uygulanamaz.

Bunu açıklığa kavuşturmak için, dolaşım sürecini, aşağıdaki iki biçimde görüldüğü gibi, kesintisiz iç bağıntıları içerisinde incelemek en iyi yoldur:

$$\text{II.} \qquad R \ldots M' \quad \begin{cases} M - \\ -P' \\ m - \end{cases} \quad \begin{cases} P - M < \begin{matrix} E \\ \text{ÜA} \end{matrix} \ldots R\ (R') \\ p - m \end{cases}$$

$$\text{III.} \qquad M' \quad \begin{cases} M - \\ -P' \\ m - \end{cases} \quad \begin{cases} P - M < \begin{matrix} E \\ \text{ÜA} \end{matrix} \ldots R \ldots M' \\ p - m \end{cases}$$

Genellikle bir dizi dolaşım hareketi olan dolaşım süreci (M–P–M ya da P–M–P biçiminde olsun), yalnızca iki karşıt meta başkalaşım dizisini temsil eder ve bunlardan herbiri, sırasıyla, meta ile karşı karşıya gelen başkasına ait meta ya da başkasına ait paranın ters yönde başkalaşımını ifade eder.

Meta sahibi yönünden M–P olan hareket, satın alan yönünden P–M demektir; metaın M–P ile birinci başkalaşımı, P biçiminde görünen metaın ikinci başkalaşımıdır; P–M için bunun tersi geçerlidir. Bir aşamadaki herhangi bir metaın diğer bir aşamada başka bir metaın başkalaşımı ile içiçe geçmesi üzerine gösterilen şeyler, kapitalistin, meta alıcısı ve satıcısı olarak işlev yapmadığı ve sermayesinin bu bakımdan, bir başkasının metaları karşısında para biçiminde, bir başkasına ait paralar karşısında ise meta biçiminde işlev yaptığı, için, sermaye dolaşımı için de geçerlidir. Ama bu içiçe geçme, sermayelerin başkalaşımlarındaki içiçe geçişle özdeşleştirilmemelidir.

Her şeyden önce, P–M (ÜA), gördüğümüz gibi, farklı bireysel sermayelerin başkalaşımlarındaki içiçe oluşu temsil edebilir. Örneğin, iplik

fabrikasının sahibinin meta-sermayesi iplik, kısmen kömür tarafından yerine konulmuştur. Para biçiminde bulunan sermayesinin bir kısmı, metalar biçimine çevrilmiştir, oysa kömür üreticisi kapitalistin sermayesi meta biçimindedir ve bu yüzden de para biçimine çevrilmiştir; ayrı dolaşım hareketi bu durumda (farklı üretim kollarında) iki sanayi sermayesinin karşıt başkalaşımlarını, dolayısıyla, bu sermayelerin başkalaşım dizilerinde bir içiçe geçmeyi temsil eder. Ama gördüğümüz [sayfa 124] gibi P'nin dönüştüğü ÜA'nın dar anlamda meta-sermaye olmasına, yani sanayi sermayesinin işlevsel biçiminde bulunmasına, kapitalist tarafından üretilmiş olmasına gerek yoktur. Bu, daima bir yanda P–M, öte yanda M–P biçimindedir, ama her zaman sermayelerin başkalaşımlarının içiçeliği sözkonusu değildir. Ayrıca, P–E, emek-gücü satın alınması hiç bir zaman sermayelerin başkalaşımlarının içiçe geçmesi değildir, çünkü,emekgücü, emekçinin metaı olduğu halde, kapitaliste satılana kadar sermaye halini almaz. Öte yandan, M'–P' sürecinde P' 'nün dönüşmüş meta-sermayeyi temsil etmesi gerekmez; bu, meta emek-gücünün (ücretler) ya da bağımsız emekçinin, kölenin, toprak kölesinin, topluluğun ürününün para olarak gerçekleşmesi olabilir.

Sonra, bireysel bir sermayenin dolaşım süreci içerisinde meydana gelen her başkalaşımın işlevsel bakımdan belirleyici bir rolü yerine getirmesi için, dünya piyasasındaki bütün üretimin kapitalistçe yürütüldüğünü varsaymak kaydıyla, bu başkalaşımın diğer bir sermayenin devresinde buna tekabül eden karşıt bir başkalaşımı mutlaka temsil etmesi hiç de gerekmez. Örneğin R ... R devresinde M' 'nü, paraya çeviren P', alıcı için, artı-değerinin (meta eğer bir tüketim nesnesi ise) ancak para olarak gerçekleşmesi olabilir; ya da P'–M' $<\begin{smallmatrix}E\\ÜA\end{smallmatrix}$ dolaşımında (ki, birikmiş sermaye zaten dahildir), P', ÜA'nın satıcısı bakımından, sermayesinin dolaşımına ancak yatırdığı sermayenin yerini almak için girebilir, ya da gelir harcamasına saptırıldığı için hiç de yeniden girmeyebilir.

Demek oluyor ki, bireysel sermayelerin yalnızca bağımsız olarak işlev yapan kısımlarını oluşturduğu toplam toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli kısımların dolaşım sürecinde -gerek sermaye, ve gerek artı-değer bakımından- karşılıklı olarak birbirlerinin yerini alma biçimi, dolaşım sürecindeki başkalaşımların basit içiçe geçişlerinden –sermaye dolaşım hareketlerinin metaların diğer bütün dolaşımları ile ortak içiçe geçişlerinden– anlaşılamaz. Bu ayrı bir araştırma yöntemini gerektirir. Şimdiye değin, daha yakından incelendiğinde, her türlü meta dolaşımında ortak olan başkalaşımların içiçe geçişinden alınan belirsiz fikirlerden başka bir şey içermediği görülen sözlerle yetinilmiştir. [sayfa 125]

Sanayi sermayesi devrelerindeki hareketin ve dolayısıyla da kapitalist üretimin en belirgin özelliklerinden birisi şu olgudur: bir yandan,

üretken sermayeyi oluşturan öğeler meta pazarından alınır, ve bunlar sürekli olarak oradan yenilenmek, metalar olarak satın alınmak zorundadır; öte yandan da, emek-sürecinin ürünü meta olarak ondan çıkar ve meta olarak yeniden sürekli satılmak zorundadır. Sözgelişi, İskoçya düzlüklerindeki modern bir çiftçi ile, Kıta-Avrupası'ndaki eski moda küçük bir köylüyü karşılaştırınız. İlki bütün ürününü satar ve bu yüzden de, gerekli bütün öğeleri, tohumluğunu bile pazardan yerine kor; ikincisi, ürünün daha büyük bir kısmını doğrudan doğruya kendisi tüketir, elden geldiğince az satar ve satın alır, kullandığı araçları, giysileri, vb., elden geldiğince kendisi yapar.

Doğal ekonomi, para-ekonomisi ve kredi-ekonomisi, bu nedenle, toplumsal üretimde, hareketin üç karakteristik ekonomi biçimi olarak birbirlerinin karşısına konulmuştur.

Önce, bu üç biçim, gelişmenin eşdeğer evrelerini temsil etmez. Kredi-ekonomisi denilen biçim yalnızca para-ekonomisinin bir biçimidir, çünkü her iki terim de, üreticilerin kendi aralarındaki değişim işlevlerini ya da biçimlerini ifade eder. Gelişmiş kapitalist üretimde, para-ekonomisi, yalnızca kredi-ekonomisinin bir temeli olarak ortaya çıkar. Para-ekonomisi ile kredi-ekonomisi, demek ki, kapitalist üretimin gelişme sürecinde ancak farklı aşamalara tekabül eder, ama bunlar hiç bir zaman, doğal ekonomi karşısında bağımsız değişim biçimleri değildir. Aynı gerekçe ile, doğal ekonominin birbirinden çok farklı biçimlerini bu iki ekonomi biçiminin karşısına eşdeğer olarak çıkarmak da mümkündür.

İkincisi, bu iki kategorinin, para-ekonomisi ile kredi-ekonomisinin ayırdedici özelliği olarak üzerinde durulan nokta, ekonomi, yani üretim sürecinin kendisi olmayıp, üretimi yürüten çeşitli kimseler ya da üreticiler arasındaki -bu ekonomiye tekabül eden- değişim biçimi olduğuna göre, aynı şey ilk kategoriye de uygulanabilir. Şu halde, doğal ekonomi yerine, değişim ekonomisi denilebilir. Peru'daki İnka devleti gibi tamamıyla tecrit edilmiş bir doğal ekonomi, bu kategorilerin hiç birisine sokulamaz.

Üçüncüsü, para-ekonomisi, bütün meta üretiminde ortaktır ve ürün, toplumsal üretimin çok çeşitli organizmasında meta [sayfa 126] olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, bu durumda, kapitalist üretimi belirleyen şey, ancak, ürünün, bir ticaret nesnesi, bir meta olarak üretilmesinin genişliği, ve böylece, ürünü oluşturan öğelerin tekrar ticaret nesnesi olarak, meta olarak, çıkmış bulunduğu ekonomiye girmesinin ölçüsü olacaktır.

Gerçekte de kapitalist üretim, genel üretim biçimi olarak, meta üretimidir. Ne var ki, böyle olmasının ve bu üretim sürecinin gelişmesi sırasında gitgide daha fazla bu hale gelmesinin tek nedeni, emeğin burada bizzat meta olarak ortaya. Çıkması, emekçinin emeğini, yani kendi emek-gücünün işlevini satması ve bizim varsayımımıza göre bunu, yeniden-üretim maliyetiyle belirlenen değeri üzerinden satmasıdır. Emeğin,

ücretli-emek haline gelmesi ölçüsünde, üretici de sanayi kapitalisti halini alır. Bu nedenle, kapitalist üretim (ve dolayısıyla da meta üretimi), doğrudan tarımsal üretim yapan kimse, ücretli-emekçi halini alana kadar, tam boyutlarına ulaşamaz. Kapitalist ile ücretli-emekçi ilişkisinde para bağıntısı, yani alıcı ile satıcı arasındaki ilişki, üretime özgü bir ilişki halini alır. Ama bu ilişkinin temeli, değişimin tarzında değil, üretimin toplumsal niteliğindedir. Değişim tarzı, üretimin toplumsal niteliğinden çıkar. Ne var ki, karanlık işler çeviren herkesin, üretim tarzının niteliğinde buna tekabül eden değişim tarzının temelini değil de bunun tersini görmesi, burjuva görüş ufku ile tam bir uyuşma halindedir.[7]

Kapitalist, dolaşıma, para biçiminde, çektiğinden daha az değerde para sürer, çünkü dolaşımdan, metalar biçiminde çektiği değerden daha fazlasını gene metalar biçiminde dolaşıma sürer. Yalnızca kişileşmiş bir sermaye olarak, bir sanayi kapitalisti olarak işlev yaptığı için, arz ettiği meta-değer daima meta-değer talebinden büyüktür. Arz ve talebi bu bakımdan birbirini karşılamış olsaydı, bu, sermayesinin hiç artı-değer üretmemiş olduğu, üretken sermaye olarak işlev yapmadığı, meta-sermayeye çevrilen üretken sermayenin artı-değer ile büyümediği anlamına gelirdi; ayrıca, sermayesi, üretim süreci sırasında, emek-gücünden, meta biçiminde herhangi bir artı-değer çekmemiş, sermaye [sayfa 127] olarak hiç bir işlev yapmamış olurdu. Kapitalist, gerçekten "satın aldığından daha pahalı satmak" zorundadır, ama bunu başarmasının tek nedeni, kapitalist üretim sürecinin ona, satın aldığı daha ucuz metaı -daha az değer içerdiği için daha ucuz- daha büyük değerde, dolayısıyla, daha pahalı bir metaya çevirme olanağını sağlamasıdır. Daha pahalıya satmasının nedeni, metaını değerinin üzerinde satması değil, elindeki metaın, üretimine giren öğelerin içerdiğinden daha fazla değer içermesidir.

Kapitalistin arzı ile talebi arasındaki fark ne kadar büyük ise, yani, arz ettiği meta-değerin, talep ettiği meta-değere göre fazlalığı ne kadar büyük olursa, kapitalistin sermayesinin değerini genişletme oranı da o kadar büyük olur. Amacı, arzı ile talebini denkleştirmek değil, bunlar arasındaki eşitsizliği, arzı ile talebi arasındaki fazlalığını olabildiğince artırmaktır.

Tek kapitalist için geçerli olan şey, kapitalist sınıf için de geçerlidir.

Kapitalistin salt sanayi sermayesinin temsilcisi olması ölçüsünde, talebi, yalnızca üretim aracı ve emek-gücüyle sınırlıdır. Değer açısından ÜA talebi, yatırdığı sermayeden küçüktür; sermayesinden daha küçük

[7] Elyazması V'in sonu. Bu blömün sonuna kadar bundan sonra gelenler çeşitli kitaplardan yapılan alıntılar arasında 1877 ya da 1878 tarihli bir defterde bulunan bir nottur. -*F. E.*

değerde üretim aracı satın alır ve bu nedenle bu, değer sağladığı meta-sermaye değerinden de daha küçüktür.

Emek-gücü talebine gelince, bu, değer açısından, değişen sermayesinin toplam sermayesine oranı ile belirlenir, yani, *d* : S'ya eşittir. Kapitalist üretimde bu talep, bu yüzden, üretim araçlarına olan talebinden nispeten daha az büyür. ÜA satın almaları düzenli şekilde E satın almalarının üzerine yükselir.

İşçi, genellikle ücretini tüketim maddelerine ve büyük bir kısmını zorunlu tüketim maddelerine çevirdiği için, kapitalistin emek-gücü talebi, dolaylı olarak aynı zamanda, işçi sınıfı için, temel tüketim nesnelerine olan taleptir. Ama bu talep *d*'ye eşittir ve bir zerre bile fazla değildir (eğer emekçi ücretlerinin bir kısmını tasarruf ederse -biz burada haliyle bütün kredi ilişkilerini konudışı tutuyoruz- ücretlerinin bu kısmını para-yığını haline çevirir ve bu ölçüde de, bir müşteri olarak, bir alıcı, olarak hareket etmemiş olur). Kapitalistin talebinin üst sınırı S, *s+d*'ye eşittir, ama arzı *s+d+a*'dır. Dolayısıyla, eğer meta-sermayesinin bileşimi $80_s + 20_d + 20_a$ ise, talebi $80_s + 20_d$'ye eşittir ve böylece değer açısından düşünülürse, arzından beşte-bir küçüktür. Ürettiği [sayfa 128] artı-değer kitlesinin, yüzdesi (kâr oranı) ne kadar büyük olursa, arz ettiği miktara oranla talebi o kadar küçülür. Üretimdeki gelişmeyle birlikte, kapitalistin emek-gücüne ve dolaylı olarak zorunlu tüketim maddelerine olan talebi, üretim araçlarına olan talebine kıyasla azalmakla birlikte, ÜA'ya olan talebinin daima sermayesinden daha küçük olduğunu da unutmamak gerekir. Üretim araçlarına olan talebinin, bu nedenle, aynı değerde sermaye ile çalışan ve eşit koşullar altında kendisine bu üretim araçlarını sağlayan kapitalistin meta-sermayesinden değer olarak daima daha küçük olması gerekir. Bu üretim araçlarının tek bir kapitalistin değil, bir çok kapitalistin sağlaması, durumu değiştirmez. Sermayesi 1.000 sterlin ve bunun değişmeyen kısmı 800 sterlin olsa, bütün bu kapitalistlerden yaptığı talep 800 sterline eşit olur. Kâr oranının aynı olduğu varsayılırsa (bunlardan herbirine beher 1.000 sterlinden ne pay düşeceğine ve herbirine ait payın toplam sermayenin hangi kısmını temsil edebileceğine bakılmaksızın) hep birlikte, bunlar, beher 1.000, sterlin için 1.200 sterlin değerinde üretim aracı sağlarlar. Dolayısıyla, değer olarak ölçüldüğünde, kendi toplam talebi ancak kendi arzının yalnızca beşte-dördü kadar olduğu halde, talebi onların arzının yalnızca üçte-ikisini kapsar.

Sırası gelmişken belirtelim, devir sorunu, bizim için hâlâ araştırılması gereken bir şey olarak durmaktadır. Kapitalistin, diyelim, 5.000 sterlinlik toplam sermayesinin 4.000 sterlini sabit, 1.000 sterlini döner sermaye olsun; bu 1.000 sterlin de, yukarda varsayıldığı gibi 800_s *artı* 200_d'den oluşsun. Kapitalistin toplam sermayesinin yılda bir kez devretmesi için döner sermayesinin beş kez devretmesi gerekir. Bu durumda onun meta ürünü 6.000 sterline eşittir, yani yatırdığı sermayeden 1.000 sterlin fazladır ve yukardaki gibi aynı artı-değer oranındadır:

$$5.000\ S : 1.000a = 100_{(s+d)} : 20_a.$$

Bu devir, demek ki, kapitalistin toplam talebinin, toplam arzına olan oranında hiç bir değişiklik yapmamaktadır. İlki, ikincisinden beşte-bir daha küçük kalmaktadır.

Sabit sermayesinin 10 yılda yenilendiğini varsayalım. Böylece kapitalist her yıl sermayesinin onda-birini, yani, 400 sterlini amortisman fonuna ayıracak ve elinde yalnızca 3.600 sterlin değerinde sabit sermaye ile bir de para olarak 400 sterlin bulunacaktır. Eğer onarımlar gerekiyor ve ortalamayı aşmıyorsa, [sayfa 129] bunlar yalnızca sonradan yatırılan sermayeyi temsil eder. Biz bu soruna aynen, onarım giderlerini daha önceden, yatırım sermayesinin değerini hesaplarken yıllık meta-ürüne girdiği ölçüde dikkate almış, ve böylece onda-bir oranındaki amortisman fonu ödemesinin kapsamına alınmış gibi, bakabiliriz. (Eğer onarım gereksinmesi ortalamanın altında ise o kadar kârlıdır, yukardaki gibiyse tersinedir. Ama bu, aynı sanayi kolunda iş yapan, kapitalist sınıfın tamamı için birbirini telafi eder.) Her ne olursa olsun, yıllık talebi, yatırdığı ilk sermaye değere eşit, 5.000 sterlin olarak kaldığı halde (toplam sermayesinin yılda bir kez devredildiği varsayılarak), bu talep, sermayesinin döner kısmı bakımından arttığı halde, sabit kısmı bakımından düzenli olarak azalır.

Şimdi yeniden-üretime gelmiş bulunuyoruz. Kapitalistin, artı-değerin, *p*'nin tamamını tükettiğini ve yalnızca sermayesi S'yi başlangıçtaki büyüklüğü ile üretken sermayeye tekrar çevirdiğini varsayalım. Bu durumda, kapitalistin talebi, değer olarak arzına eşit olur; ama bu, sermayesinin hareketi açısından değildir. Kapitalist olarak o, arzının (değer olarak) yalnızca beşte-dördü kadar bir talepte bulunur. Beşte-birini, kapitalist işlevi içerisinde değil, özel gereksinmeleri ya da zevkleri için, kapitalist olmayan bir kimse gibi tüketir.

Buna göre, yaptığı hesabın, yüzde olarak ifadesi şöyledir:

Kapitalist olarak talebi	100, arzı 120
Ehlikeyf bir insan olarak talebi .	20, arzı –
Toplam talepi	*120, arzı 120*

Bu varsayım, kapitalist üretimin mevcut olmadığını varsaymakla ve bu nedenle sınai kapitalistin kendisinin varlığını kabul etmemekle aynı şeydir. Çünkü itici güç olarak zenginleşmenin değil, kişisel tüketimin geçerli olduğunu varsaymak bile kapitalizmin kökünden yokolduğunu kabul etmek demektir.

Ayrıca böyle bir varsayım teknik yönden de olanaksızdır. Kapitalist, yalnızca, fiyat dalgalanmalarının etkisini azaltmak ve kendisine uygun satınalma ve satma koşullarını bekleme olanağınım sağlamak için bir yedek sermaye oluşturmak durumunda değil, aynı zamanda, üretimini genişletmek, teknik gelişmeleri üretim örgütüne uygulamak için de sermaye biriktirmek zorundadır.

Sermaye biriktirmek için, önce, dolaşımından elde ettiği artı-değerin bir kısmını para-biçimde dolaşımdan çekmek ve eski işini genişletmek ya da yeni bir işkolu açmasına yetecek miktara [sayfa 130] ulaşana kadar bunu istif etmek zorundadır. Bu, para-yığma oluşumu devam ettiği sürece, kapitalistin talebini artırmaz, Para hareketsiz hale getirilmiştir. Arz ettiği metalar için meta piyasasından bunların para eşdeğeri olarak herhangi bir eşdeğer meta çekmez.

Kredi burada sözkonusu edilmemiştir. Kredi, örneğin, kapitalistin bir bankada faiz getiren cari hesapta biriktirdiği parayı kapsar. [sayfa 131]

BEŞİNCİ BÖLÜM
DOLAŞIM ZAMANI[8]

SERMAYENİN üretim alanındaki hareketi ile dolaşım alanındaki iki evresinin bir dizi zaman dönemleri içerisinde yer aldığını görmüş bulunuyoruz. Üretim alanındaki seyahat süresi onun üretim zamanı, dolaşım alanındaki kalış süresi ise onun dolaşım zamanıdır. Demek oluyor ki, devresini çizdiği toplam zaman, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamımı eşit oluyor.

Üretim zamanı, doğal olarak, emek-süreci dönemini kapsıyor, ama bu, onun kapsamına girmiyor. Şurası her şeyden önce unutulmamalıdır ki, değişmeyen sermayenin bir kısmı, makineler, binalar, vb. gibi emek araçları biçiminde bulunur ve eskiyene kadar sürekli yinelenen aynı emek-sürecine hizmet ederler. Emek-sürecinin sözgelişi geceleri, devresel kesintileri, bu emek araçlarının işlevlerini kesintiye uğratır, ama üretimin yapıldığı yerde kalmalarını kesintiye uğratmaz. İşlev yaptıkları zaman olduğu kadar yapmadıkları zaman da, bu araçlar, bu iş yerine aittirler. Öte yandan, kapitalist, pazardan yapılan [sayfa 132] günlük ikmall-

[8] Elyazması IV'ün başlangıcı. -*F.E.*

erdeki aksamalara bağlı kalmadan üretim sürecini önceden belirlenen ölçülerde, daha uzun ya da kısa sürelerde sürdürebilmek için belirli bir hammadde ve yardımcı malzeme stokunu hazır bulundurmak. zorundadır. Bu hammadde vb. stoku, ancak yavaş yavaş üretken olarak tüketilir. Bunun için, bunların üretim zamanı[9] ile, işlevlerini yerine getirme zamanı arasında bir fark vardır. Üretim araçlarının üretim zamanı, bu nedenle, genellikle şunları kapsar, 1° üretim aracı olarak işlev yaptıkları ve böylece üretken sürece hizmet ettikleri zaman; 2° üretim sürecindeki duraklamalar ve böylece sürece katılan üretim araçlarının işlevlerinin kesintiye uğramaları; 3° sürecin öngereksinmeleri olarak hazır vaziyette elde bulundurdukları ve üretken sermayeyi temsil ettikleri halde üretim sürecine henüz girmedikleri zaman.

Buraya kadar gözönünde tutulan farklar, her durumda, üretken sermayenin üretim alanında kaldığı süre ile üretim sürecinde kaldığı süre arasındaki zamandır. Ama bizzat üretim süreci, emek-sürecindeki ve dolayısıyla emek-zamanındaki kesintilerden sorumlu olabilir ve bu aralıklar sırasında, emek konusu, insan emeğinin daha fazla müdahalesi olmaksızın fiziki süreçlerin faaliyetine terkedilir. Üretim süreci ve üretim araçlarının faaliyeti, bu durumda, emek-süreci ve dolayısıyla üretim araçlarının, emek aletleri olarak işlev yapmaları kesintiye uğradığı halde devam eder. Bu, örneğin, tarlaya ekilmiş bulunan tohuma, mahzende mayalanmakta olan şaraba, dericilik gibi malzemenin bir süre için kimyasal süreçlerin faaliyetine bırakıldığı birçok fabrikadaki emek-malzemesine uygulanır. Üretim zamanı burada emek-zamanından daha uzundur. İkisi arasındaki fark, üretim zamanının emek-zamanına göre fazlalığından ibarettir. Bu fazlalık, daima, üretken sermayenin, bizzat üretim sürecinde işlev yapmaksızın üretim alanında *gizil olarak* var olmasından ya da, emek-sürecinde, yer almaksızın üretken süreçte işlev yapmasından ileri gelir.

Üretken sürecin bir gereği olarak, sözgelişi bir iplik fabrikasında pamuk, kömür, vb. gibi el altında hazır bulundurulan bu gizil üretken sermayenin bu parçası, ne bir ürün ne de bir [sayfa 133] değer yaratıcısı olarak iş görür. Sermayenin bu boşu boşuna duruşu, üretim sürecinin kesintisiz akışı için esas olmakla, birlikte, bu, boş duran bir sermayedir. Bu üretken ikmalin (gizil sermayenin) depolanması için gerekli binalar, aygıtlar, vb., üretken sürecin koşuludur, ve bu nedenle yatırılmış bulunan üretken sermayeyi oluşturan parçaları teşkil ederler. Bunlar, işlevlerini, hazırlık aşamasında, üretken kısımların, saklayıcıları olarak yerine getirirler. Bu aşamada emek-süreçleri gerekli olmaları ölçüsünde, hammadde, vb., maliyetlerini artırırlar ama gene de üretken emektirler ve artı-değer üretirler, çünkü, bu emeğin bir kısmının, diğer bütün ücretli

[9] Üretim zamanı, burada aktif anlamda kullanılmıştır: Üretim araçlarının üretim zamanı, bu durumda, bunların üretimi için gerekli zaman olmayıp, bunların, belli bir metaın üretim sürecinde yer aldıkları zaman oluyor.

emekler gibi karşılığı ödenmemiştir. Üretim sürecinin tamamının normal kesintileri, üretken sermayenin işlev yapmadığı aralıklar, ne değer, ne de artı-değer yaratır. Böylece işin geceleri de sürdürülmesi isteği doğar. (Buch I, Kap. VII, 4.)

Üretim sürecinin kendisinde, yapılan işin niteliği gereği karşılaşılan kesintiler ne değer yaratır ne de artı-değer. Ama bu aralıklar ürünü geliştirir, onun yaşamının bir kısmını, geçmek zorunda olduğu bir süreci oluşturur. Aygıtların vb. değerleri, ürüne, bunların işlevlerini yaptıkları sıradaki tüm zamana orantılı olarak aktarılır; ürün, bu, aşamaya, bizzat emek tarafından getirilir ve bu araçların kullanılması, pamuğun ürüne girmeyen ve gene de değerini ürüne aktaran, kısmının toz haline getirilmesi kadar, üretimin bir koşuludur. Binalar, makineler vb. gibi gizil sermayenin öteki kısmı, yani işlevleri ancak üretken sürecin düzenli aralıkları ile kesintiye uğrayan emek aletleri –üretimin kısıtlanması, bunalımlar, vb. gibi olayların neden olduğu düzensiz kesintiler bütünüyle kayıptır– ürünün yaratılmasına girmeksizin değer ekler. Sermayenin bu kısmının ürüne kattığı toplam değer onun ortalama süreğenliği ile belirlenir, sermayenin bu kısmı, hem işlevlerini yerine getirdikleri ve hem de getirmedikleri süreler içerisinde kullanım-değerini kaybettiği için değerini kaybeder.

Ensonu, sermayenin, emek-süreci kesintiye uğradığı halde, üretken sürece devam eden değişmeyen kısmının değeri, üretken sürecin sonucunda tekrar görünür. Bizzat emek, burada, üretim araçlarını, sonucu belli bir yararlı etki ya da, kendi kullanım-değerleri biçiminde bir değişiklik olan bazı doğal süreçlerden [sayfa 134] geçecekleri koşullar içerisine sokmuştur. Emek, daima, üretim araçlarının değerini, bunları üretim araçları olarak, gerçekten uygun bir biçimde tükettiği ölçüde ürüne aktarır. Bu etkiyi yaratmak için emeğin emek aletleri aracılığı ile devamlı olarak konusuyla ilişki içerisinde bulunup bulunmamasının ya da doğal süreçler sonucu, emeğin daha fazla yardıma gerek kalmaksızın, üretim araçlarının istenilen değişikliklerden kendiliklerinden geçebilecekleri koşulları sağlayarak yalnızca bir ilk itişi vermesinin hiç bir önemi yoktur.

Üretim zamanının, emek-zamanından fazlalığının nedeni ne olursa olsun –ister üretim araçları yalnızca gizil üretken sermayeyi oluşturan ve dolayısıyla, fiili üretken sürece hâlâ bir hazırlık aşamasında bulunsun, ya da, kendi işlevleri, üretim sürecinde, duraklamaları ile kesintiye uğratılmış olsun, ya da son olarak, üretim sürecinin kendisi, emek-sürecinde kesintileri zorunlu kılsın– bu durumların hiç birinde üretim araçları, emek soğurucusu olarak işlev yapmazlar. Ve emek soğurmadıklarına göre, artı-emek de soğurmazlar. Böylece üretken sermayenin, üretim zamanının emek-zamanını aşan kısmında kaldığı sürece, bu duraklamalar sermayenin kendi kendini genişletmesi sürecinden ne kadar ayrılamaz olursa olsun, değerinde bir genişleme olmaz. Üretim zamanı ile emek-zamanı birbirlerini ne kadar fazla kapsarlarsa, belli bir üretken

sermayenin belli bir süredeki üretkenliğinin ve kendisini genişletmesinin o kadar büyük olacağı açıktır. Kapitalist üretimin, üretim zamanının emek-zamanından fazlalığını olabildiğince azaltma eğilimi işte bundan ileri gelir. Bir sermayenin üretim zamanı, emek-zamanından farklı olabilir, ama üretim zamanı daima emek-zamanını kapsar ve bu fazlalık kendi başına, üretim sürecinin bir koşuludur. Üretim zamanı, öyleyse, daima, sermayenin, ya gizil ya da değerini genişletmeksizin kaldığı zamanları kapsamakla birlikte, kullanım-değerleri ürettiği, genişlediği ve dolayısıyla üretken sermaye olarak işlev yaptığı zamandır.

Dolaşım alanında sermaye, meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunur. İki dolaşım süreci, meta-biçimden para-biçime, para-biçimden meta-biçime dönüşümünü kapsar. Metaların paraya dönüşümünün burada aynı zamanda, metalarda somutlaşan artı-değerin gerçekleşmesi, ve paranın metalara dönüşmesinin ise aynı zamanda, sermaye-değerin, üretim öğelerinin biçimine [sayfa 135] dönüşmesi ya da yeniden dönüşmesi durumu, bu süreçlerin, dolaşım süreçleri olarak, metaların basit başkalaşımı süreçleri olması olgusunu hiç değiştirmez.

DOLAŞIM zamanı ile üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dıştalarlar. Dolaşımı sırasında sermaye, üretken sermaye işlevini yerine getirmez ve bu nedenle, de, ne meta, ne de artı-değer üretir. Eğer biz, devreyi, tüm sermaye-değerin bütünüyle bir evreden diğerine geçtiği zaman olduğu gibi en yalın biçimiyle incelersek, üretim sürecinin ve dolayısıyla sermaye-değerin kendi kendisini genişletmesinin dolaşım zamanı devam ettiği sürece kesintiye uğradığını ve üretim sürecinin yenilenmesinin, dolaşım zamanının uzunluğuna bağlı olarak daha hızlı ya da daha yavaş devam ettiğini açıkça görürüz. Yok eğer tersine, sermayenin çeşitli kısımları devreden birbiri ardına geçer de, tüm sermaye-değerin devresi, kendisini oluşturan çeşitli kısımların ardarda devreleri ile tamamlanırsa, bu kısımlar dolaşım alanında ne kadar uzun süre kalırlarsa, üretim alanında işlev yapan kısmın o kadar küçük olması gerektiği açıktır. Dolaşım zamanının genişlemesi ve daralmasının, bunun için, üretim zamanının daralması ya da genişlemesi üzerinde ya da belli büyüklükte bir sermayenin üretken sermaye olarak işlev yapmasının boyutları üzerinde olumsuz sınırlandırıcı bir etkisi vardır. Bir sermayenin dolaşımındaki başkalaşımlar ideale ne kadar yaklaşırsa, yani dolaşım zamanı sıfıra ne derece eşitse ya da sıfıra yaklaşıyorsa, sermaye o kadar fazla işlev yapar, üretkenliği ve değerini genişletmesi o kadar artar. Örneğin, eğer bir kapitalist, bir siparişi, ödemenin ürünün teslimi üzerine yapılması koşuluyla yerine getirmiş ve bu ödeme kendi üretim araçları ile yapılmış ise dolaşım zamanı sıfıra yaklaşır.

Demek oluyor ki, bir sermayenin dolaşım zamanı, genel bir söyleyişle onun üretim zamanını ve dolayısıyla artı-değer üretme sürecini sınırlıyor. Ve bu süreci, o, kendi süresi ile orantılı olarak sınırlar. Bu süre,

sermayenin üretim zamanını, çok değişik ölçülerde artırabilir ya da azaltabilir ve dolayısıyla da sınırlandırabilir. Ne var ki, ekonomi politik yalnız görünürde olanı görür, yani dolaşım zamanının, genellikle, sermayenin artı-değer yaratma süreci üzerindeki etkisini görür. Bu olumsuz etkiyi, sonucu olumlu olduğu için, olumlu bir etki gibi görür. Sermayenin [sayfa 136] kendi üretim sürecinden ve dolayısıyla dolaşım alanından kendisine bir dere gibi akan emeğin sömürülmesinden bağımsız gizemli bir kendi kendisini genişletme kaynağına sahip bulunduğuna bir kanıt sağlıyormuş izlenimini verdiği için bu görünüşe daha da sıkı sıkıya sarılır. Bilimsel ekonomi-politiğin bile, bu görüntüye aldandığını daha ileride göreceğiz. Çeşitli görüngülerin bu benzerliğe renk kattığı görülecektir: 1° Kapitalist kâr hesabı yönteminde olumsuz neden olumlu bir neden gibi sayılmaktadır, çünkü yalnızca dolaşım zamanları farklı olan farklı yatırım alanlarındaki sermayelerde, daha uzun bir dolaşım zamanı fiyatlarda bir artış yaratmaya eğilim gösterir, kısacası, kârları eşitleyen nedenlerden birisi olarak hizmet eder. 2° Dolaşım zamanı, devir zamanında yalnızca bir evredir; bununla birlikte, devir zamanı, üretim ya da yeniden-üretim zamanını kapsar. Aslında devir zamanından ileri gelen şey, dolaşım zamanından ileri geliyormuş gibi görünür. 3° Metaların değişen sermayeye (ücretlere) çevrilmesi, bunların daha önce paraya çevrilmiş olmalarıyla gerekli hale getirilmiştir. Sermaye birikiminde, ek değişen sermayeye çevrilme, bu nedenle dolaşım alanında olur ya da dolaşım zamanı sırasında olur. Dolayısıyla, böylece oluşan birikim, dolaşım zamanından ileri geliyormuş gibi görünür.

Dolaşım alanında sermaye iki karşıt evreden geçer, M–P ve P–M; bunun sırası önemli değildir. Bu nedenle, dolaşım zamanı da aynı biçimde iki kısma ayrılır, yani metadan paraya çevrilmesi için gerekli zaman ve paradan metalara çevrilmesi için gerekli zaman. Metaların basit dolaşımının incelenmesinden öğrendiğimiz gibi (Buch I, Kap. III), M–P, yani satış, başkalaşımın en güç kısmıdır ve bu yüzden de olağan koşullar altında, dolaşım zamanının daha büyük kısmını alır. Para olarak değer daima çevrilebilir biçimde bulunur. Meta olarak ise, bu doğrudan doğruya çevrilebilir ve dolayısıyla daima harekete hazır biçime girmeden önce, paraya dönüşmesi gerekir. Bununla birlikte, sermayenin dolaşım sürecinde P–M evresi, sermayenin, bilinen bir girişimdeki üretken sermayenin belirli öğelerini oluşturan metalara dönüşmesiyle ilişki içerisine girmek zorundadır. Üretim araçları pazarda bulunmayabilir ve önce üretilmeleri ya da uzak pazarlardan satın alınmaları gerekir ya da olağan arzları düzensiz hale gelebilir, fiyatları değişebilir, vb., [sayfa 137] kısacası, P–M biçiminin basit değişmesinde göze çarpmayan, ama dolaşım evresinin bu kısmında da bazan fazla bazan da daha az zamana gereksinme gösteren pek çok durumlar vardır. M–P ile P–M, yalnız zaman olarak değil, yer olarak da ayrı olabilir; alış pazarı ile satış pazarı ayrı ayrı yerlerde olabilir. Örneğin fabrikalar sözkonusu olduğunda alıcı ile satıcı çoğu kez başka

başka kimselerdir. Meta üretiminde, dolaşım, tıpkı üretimin kendisi kadar gereklidir ve bu nedenle, dolaşım öğelerine de an az üretim öğeleri kadar gerek vardır. Yeniden-üretim süreci, sermayenin her iki işlevini de içerir, bu nedenle, ya kapitalistin kendi kişiliğinde ya da onun ücretli-emekçilerinin kişiliğinde bu işlevlerin temsilcilerine sahip olma zorunluluğunu içerir. Ama bu, hiç bir zaman dolaşımı yerine getiren kimselerle üretimi yerine getiren kimselerin birbirine karıştırılması için bir neden olamayacağı gibi, meta-sermaye ile para-sermayenin işlevlerinin, üretken sermayenin işlevleri ile karıştırılması için de bir neden değildir. Dolaşımı yerine getirenlere, üretimi yerine getirenler ödemede bulunmak zorundadır. Birbirlerine satan ve birbirlerinden satın alan kapitalistler, bu hareketleri ile ne değer ne de ürün yaratmadıkları gibi, işlerinin hacmi gereği ya da zoruyla bu işlevleri birbirleriyle değişmek durumunda kaldıkları zaman da durum hiç değişmiş olmaz. Bazı işlerde alıcılar ve satıcılar kâr üzerinden yüzde alırlar. Bu parayı tüketicilerin ödediğini söylemek sorunu çözmez. Tüketiciler, ancak, üretimi yapan öğeler olarak, kendileri için metalar olarak bir eşdeğer üretmeleri ölçüsünde ödemede bulunabilirler, ya da bunu üretimi yapanlardan yasal bir hakka dayanarak (ortak, vb. gibi) ya da kişisel hizmetleri karşılığında elde ederler.

M–P ile P–M arasında, metalar ile paranın biçimlerindeki farklılıkla hiç bir ilişkileri bulunmayan, ama üretimin kapitalist niteliğinden ileri gelen bir fark vardır. Aslında, M–P ve P–M hareketlerinin her ikisi de, yalnızca belli değerlerin, bir biçimden bir diğerine çevrilmesidir. Ama, M'–P' aynı zamanda M' 'nde bulunan artı-değerin gerçekleşmesidir, ama P–M değildir. Dolayısıyla, satış, satınalmadan daha önemlidir. Normal koşullar altında P–M, P ile ifade edilen değerin kendisini genişletmesi için gerekli bir harekettir, ama artı-değerin gerçekleşmesi değildir; artı-değerin üretiminde sonsöz değil, bir giriştir.

Bir metaın varoluş biçimi, kullanım-değeri olarak varlığı, [sayfa 138] meta-sermayenin dolaşımına, M'–P' hareketine belli sınırlar koyar. Kullanım-değerleri doğa tarafından yok edilebilir. Bu nedenle, kullanım amaçlarına bağlı olarak, belli bir sürede üretken olarak ya da bireysel biçimde tüketilmedikleri takdirde, bir başka deyişle, belli sürede satılmadıkları zaman bozulurlar ve kullanım-değerlerini, değişim-değeri taşıyıcısı olma özelliklerini yitirirler. İçerdikleri sermaye-değer, dolayısıyla da kendilerinde oluşan artı-değer yok olup gider. Kullanım-değerleri, devamlı yenilenmedikçe, yeniden-üretilmedikçe, aynı ya da başka bir yeni kullanım-değeri ile yerine konulmadıkça, durmadan kendini genişleten sermaye-değerin taşıyıcıları olarak kalmazlar. Son biçimlerini alan metalar biçimindeki kullanım-değerlerinin satışı, şu halde bu satış ile üretken ya da bireysel tüketim alanına girişleri, bunların yeniden-üretiminin her zaman devamlı yinelenen bir koşuludur. Varlıklarını yeni bir biçim içerisinde sürdürmek için, eski kullanım-biçimlerini belli bir zaman içerisinde değişmek zorundadırlar. Değişim-değeri, kendini, ancak

bu devamlı yenileme-aracılığı ile sürdürür. Çeşitli metaların kullanım-değerleri ergeç bozulur; üretimleri ile tüketimleri arasındaki aralık bu yüzden nispeten uzun ya da kısa olabilir; dolayısıyla M–P dolaşım evresinde, meta-sermaye biçiminde bozulmadan uzun ya da kısa bir zaman varlıklarını sürdürürler, metalar biçiminde dolaşımda kısa ya da uzun zaman kalabilirler. Bir metaın bozulma süresinin meta-sermayenin dolaşım zamanına koyduğu sınır, dolaşım zamanının bu kısmının ya da meta-sermayenin dolaşım zamanının mutlak sınırıdır. Bir meta ne kadar çabuk bozulabilirse ve bu nedenle de üretiminden sonra tüketimi ve dolayısıyla satışının ne kadar erken yapılması gerekirse, üretim yerinden taşınmaya uygunluğu o kadar sınırlı, dolaşım alanı o derece dar ve satılabileceği pazarlar o derece yereldir. Bu yüzden, bir meta ne kadar çabuk bozulabilir ve meta olarak taşıdığı fiziksel özellikleri nedeniyle, dolaşım zamanının mutlak sınırlılığı ne derece büyükse, kapitalist üretim konusu olmaya uygunluk derecesi o kadar azdır. Böyle bir meta, onun üretim alanına ancak yoğun nüfuslu bölgelerde ya da gelişmiş ulaştırma araçlarının uzaklıkları kısaltması ölçüsünde girebilir. Bir nesnenin üretiminin nüfusu yoğun bir bölgede, birkaç kişinin elinde toplanması, büyük bira fabrikalarının, süthanelerin, vb. ürünleri gibi nesneler için bile nispeten geniş bir pazar yaratabilir. [sayfa 139]

ALTINCI BÖLÜM
DOLAŞIM MALİYETİ

I. GERÇEK DOLAŞIM MALİYETLERİ

1. Satınalma ve Satış Zamanı

Sermaye biçimlerinin metalardan paraya, paradan metalara dönüşümü aynı zamanda, kapitalistin alışverişleridir, satınalma ve satış hareketleridir. Biçimlerin bu dönüşümlerinin yer aldığı zaman, kapitalist açısından öznel olarak, satınalma ve satış zamanını oluşturur; bu, onun, pazarda, satıcı ve alıcı işlevlerini yerine getirdiği zamandır. Tıpkı, sermayenin dolaşım zamanının, yeniden-üretim zamanının gerekli bir kısmı olması gibi, kapitalistin alıp sattığı ve pazarda dört döndüğü zaman da, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak işlev yaptığı zamanın gerekli bir kısmıdır. Bu, onun iş saatlerinin bir kısmıdır.

[Biz metaların değerleri üzerinden alındığı ve satıldığını varsaydığımız için, bu hareketler, yalnızca belli bir değerin, bir biçimden bir diğer biçime, meta-biçimden para-biçime ya da para-biçimden meta-biçime çevrilmesidir – varlık biçimindeki bir değişmedir. Eğer metalar değerleri üzerinden satılıyorsa, alıcı ile satıcının ellerindeki değerlerin büyüklüğü değişmeden kalıyor demektir. Yalnızca değerin varlık biçimi değişmiştir. Metalar [sayfa 140] değerleri üzerinden satılmıyorsa, dönüşen

değerlerin toplamı değişmeden kalır; bir yanda artı, öteki yanda eksidir.

M–P ve P–M, o başkalaşımları alıcılar ile satıcılar arasındaki alışverişlerdir; pazarlık ve anlaşmalarını tamamlayabilmeleri için zamana gereksinmeleri vardır ve hele herkesin karşısındakini kandırma savaşımında ve karşı karşıya gelenlerin işadamları olduğu bu durumda zamana daha fazla gereksinme vardır; ve "Yunanlı Yunanlıya raslayınca bir rekabet savaşıdır başlar".* Varlık durumunda bir değişiklik yapmak, zamana ve emek-gücüne malolur ve burada amaç değer yaratmak değil, değerin bir biçimden bir başka biçime dönüşmesini sağlamaktır. Bu fırsattan yararlanarak, karşılıklı, bu değerden fazla bir pay koparma çabaları hiç bir şeyi değiştirmez. Her iki yanın şeytanca tertipleriyle artan bu emek, ancak bir yargılama sırasında yapılan işin dava konusunun değerini artırması kadar değer yaratmış olur. Bu emek için durum –bu emek, dolaşımı kapsayan ya da onun kapsamına giren bütünüyle kapitalist üretim sürecinde gerekli bir öğedir– diyelim, ısı yaratmak için kullanılan bir maddenin yanma işinde olduğu gibidir. Yanma sürecinde zorunlu bir öğe olmakla birlikte, bu yanma işi, herhangi bir ısı yaratmaz. Sözgelişi, yakıt olarak kömür tüketmek için bunu oksijen ile birleştirmem gerekir ve bu amaçla onu katı durumdan gaz haline çevirme zorunluluğu vardır (çünkü, yanmanın sonucu karbonik asit gazında, kömür gaz halindedir); dolayısıyla, kömürün varlık biçiminde ya da içinde o bulunduğu halde fiziksel bir değişiklik meydana getirmem gerekir. Katı bir kütle halinde birleşmiş bulunan karbon moleküllerinin ayrılması ve bu moleküllerin kendi ayrı atomlarına parçalanması, yeni bileşimden önce gerçekleştirilmelidir, ve böylece ısıya dönüştürülmeyip ısıdan elde edilmiş belli miktarda bir enerji harcamasını gerektirir. Demek oluyor ki, meta sahiplerinin kapitalist olmayıp da, doğrudan bağımsız üreticiler olmaları halinde, alım ve satım için harcadıkları zaman emek-zamanlarından bir eksilmedir ve bu nedenle, bu gibi alışverişler (eski ve ortaçağlarda) bayram günlerine bırakılırdı.

Kuşkusuz, bu kapitalistlerin elinde metaların çevrilmesinin ulaştığı boyutlar, bu emeği –değer yaratmayan, ama yalnızca [sayfa 141] değerin biçiminin değişmesinde bir araç niteliğinde olan bu emeği– değer üreten bir emek haline dönüştüremez. Bu cisim değiştirme mucizesi, bir yer değiştirme ile de gerçekleştirilemez; yani sanayi kapitalistlerinin bu "yakma işini", kendileri yapmak yerine ücretini ödedikleri yalnızca bir üçüncü kişinin işi haline getirmeleri ile de gerçekleştirilemez. Bu üçüncü kişilere emek güçlerini kapitalistlere, kuşkusuz onların kara gözlerine aşık oldukları için sunmayacaklardır. Bir taşınmaz mal sahibinin kira toplayıcısı ya da bir bankada ulaklık eden bir kimse için, kendi emeklerinin, kiranın ya da bir başka bankaya çuvallarla taşınan altınların değeri-

* Nathaniel Lee'nin 17. yüzyılda yazılmış, *Rakip Kraliçeler ya da Büyük İskender'in Ölümü* adlı trajedisinden bir tümce. -*Ed.*

ne bir zerre bile katmaması hiç de önemli değildir.][10]

Kendi hesabına başkalarını, çalıştıran kapitalist için, alım ve satım başlıca bir işlev halini alır. Birçok insanın ürününü büyük bir toplumsal ölçekte ele geçirildiğine göre, bunları aynı ölçeklerde satmak, ve sonra da bunu, paradan tekrar üretim öğelerine çevirmek zorundadır. Şimdi de daha önceki gibi, ne satınalma zamanı ve ne de satma zamanı herhangi bir değer yaratır. Tüccar, sermayesinin işlevi, bir yanılgının doğmasına yolaçar. Ama burada, buna uzun boylu girmeksizin, şu kadarı daha başlangıçta apaçıktır: Eğer, yeniden-üretimin gerekli bir öğesi olmakla birlikte kendisi üretken olmayan bir işlev, birçok kimsenin arızi bir işi iken, işbölümü ile, birkaç kişinin özel işi, bir tek uğraşı haline gelirse, bu işlevin niteliği değişmiş olmaz. Bir tek tüccar (burada dikkate alınan, yalnızca metaların biçim değişmesi ile ilgili bir kimse, salt bir alıcı ve satıcıdır) yaptığı işle birçok üretici için, satınalma ve satma zamanını kısaltabilir. Bu gibi durumda ona, yararsız enerji harcamaların azaltan ya da üretim zamanının serbest kalmasına yardım eden bir makine gözüyle bakılması yerinde olur.[11] [sayfa 142]

Konuyu yalınlaştırmak için (çünkü biz, kapitalist olarak tüccarı ve tüccar sermayesini daha ileride inceleyeceğiz) bu alım ve satım işiyle uğraşan kimseyi, emeğini satan bir insan olarak kabul edeceğiz. Emek-gücünü ve emek-zamanını M–P ve P–M işlemlerinde harcamaktadır. Yaşamını, tıpkı iplik ya da hap yapan bir kimse gibi bu yoldan kazanmaktadır. Gerekli bir işlevi yerine getirmektedir, çünkü yeniden-üretim sürecinin kendisi da üretken olmayan işlevleri içermektedir. Tıpkı bir başka insan gibi çalışmakta, ama emeği, özünde, ne değer, ne de ürün yaratmaktadır. O bizzat üretimin *faux frais*'ne ait bulunmaktadır. Yararlılığı, üretken olmayan bir işlevi üretken bir işleve ya da üretken olmayan emeği üretken emeğe dönüştürmekten ileri gelmemektedir. Bir işlevin salt bir başkasına aktarılmasıyla böyle bir dönüşüm başarılabilse bu bir mucize olurdu. Onun yararlılığı, daha çok, toplumun emek-gücünün ve emek-zamanının daha küçük bir kısmının bu üretken olmayan işleve bağlanmasından ileri gelmektedir. Dahası da var. Daha iyi ücret alsa bile, bu durumun yarattığı farklılığa karşın, bizi onun yalnızca bir ücretli

[10] Köşeli parantez. içindeki metin, Elyazması VIII'in sonundaki bir nottan alınmıştır. - *F.E.*

[11] "Ticari maliyetler gerekli olmakla birlikte, buna, fazladan bir gider gözüyle bakılması gerekir." (Quesnay, *Analyse du Tableau Economique.* in Daire, *Physiocrates,* Part I. Paris,.1846, s.71.) Quesnay'ye göre, tüccarlar arasındaki rekabetten doğan "kâr", bu haliyle onları "küçük bir ödül ya da kazançla yetinmeye zorlar ... ve tam anlamıyla, ilk elde satıcı ve alıcı tüketici için bir *kaybın önlenmesinden (privation de perte)* başka birşey değildir. Şimdi, ticari maliyetler üzerinde bir kaybın önlenmesi, taşıma maliyeti olsun ya da olmasın basit bir değişim olarak kabul edildiği takdirde, *gerçek bir ürün* ya da ticaret aracılığıyla servete kavuşma değildir." (s. 145-146.) "Ticari maliyetler, eğer ara harcamalar yoksa, daima ürünleri satanlar ve bu ürünlere alıcılar tarafından ödenen fiyatların tümünden yararlanacak olanlarca ödenir." (s. 163.) Mülk sahipleri ve üreticiler, *"salarianis"* (ücret ödeyicileri), tacirler, *"salariés"* (ücret alıcılar)'dırlar. (s. 164, Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans.* in Daire, *Physiocrates,* Part I, Paris 1846.)

emekçi olduğunu varsayacağız. Aldığı ücret ne olursa olsun, ücretli emekçi olarak, zamanının bir kısmında karşılıksız çalışır. Günde sekiz işsaatlik ürünün değerini alabilir, ama gene de on saat iş yapar. Ne var ki, gerekli-emeğin aracılığı ile toplumsal ürünün bir kısmı kendisine aktarılmasına karşın, ancak sekiz saatlik gerekli-emeği nasıl bir değer yaratmıyorsa, bu iki saatlik artı-emek de değer yaratmaz. Her şeyden önce, toplum açısından bakıldığında emek-gücü, şimdi de eskiden olduğu gibi, salt dolaşım işlevinde on saat tüketilmiştir. Bu emek-gücü, herhangi bir başka şey için, üretken emek için kullanılamaz. İkincisi, bu iki saatlik artı-emek, bu işi yapan birey tarafından harcandığı halde, toplum bunun karşılığını ödemez. Toplum bundan, herhangi bir ek ürün ya da değer elde etmemektedir. Ama onun temsil ettiği dolaşım maliyetleri, on saatten sekiz saate beştebir oranında azalmıştır. Toplum, onun aracılığı ile gerçekleşen bu faal dolaşım zamanının beşte-biri için herhangi bir eşdeğer ödememektedir. Ama bu adamı bir kapitalist çalıştırıyorsa, bu iki saatin karşılığının ödenmemesi, *onun* sermayesinin dolaşım [sayfa 143] maliyetini azalttığı ve bu da gelirinden bir indirim oluşturur. Bu, kapitalist için olumlu bir kazançtır, çünkü sermaye-değerinin kendisini genişletmesinin olumsuz sınırı böylece daralmıştır. Küçük bağımsız meta üreticileri kendilerine ait zamanın bir kısmını alım ve satım için harcadıkları sürece, bu, olsa olsa, üretken işlevlerinin arasında kalan sürelerde harcadıkları zamanı ya da üretim zamanındaki bir azalmayı temsil eder.

Ne türlü olursa olsun, bu amaç için tüketilen zaman, dönüşmüş değerlere bir şey katmayan dolaşım maliyetlerinden birisini oluşturur. Bu, onların meta-biçimden para-biçime dönüştürülmelerinin maliyetidir. Bir dolaşım aracı olarak hareket edan kapitalist meta üreticisini, doğrudan meta üreticisinden ayıran şey, yalnızca daha, büyük çapta satın almalarda ve satışlarda bulunması ve bu nedenle de, bir aracı olarak, bu işlevinin daha büyük boyutlara ulaşmasıdır. Ve eğer işinin hacmi, onu, kendisine ücretli-emekçi olarak hizmet edecek ve dolaşımı yerine getirecek bir kimseyi satın almaya (kiralamaya) zorlar ya da ona bu olanağı sağlarsa durumun niteliği böylelikle değişmiş olmaz. Dolaşım sürecinde (salt bir biçim değişikliği olması ölçüsünde) belli bir miktar emek-gücü ve emek-zamanı harcanması gerekir. Ne var ki, bu, şimdi ek bir sermaye yatırımı gibi görünmektedir. Yalnız dolaşımda işlev yapan bu emek-gücünün satın alınması için, değişen-sermayenin bir kısmının yatırılması gerekir. Bu sermaye yatırımı, ne ürün ne de değer yaratır. Bu, yatırılan sermayenin üretken biçimde işlev yapacağı boyutları *pro tanto* azaltır. Sanki ürünün bir kısmı, geri kalan kısmını satan ve satınalan bir makineye dönüştürülmüş gibidir. Bu, makine üründe bir azalma meydana getirir. Dolaşımda, harcanmış olan emek-gücünü, vb., azaltabildiği halde, üretken sürece katılmaz. Dolaşım maliyetlerinden yalnız bir kısmını oluşturur.

2. Defter Tutma

Fiili alım ve satımdan ayrı olarak, defter tutma için de emek-zamanı harcanır ve bu, bir de, kalem, kağıt, mürekkep, masa, büro malzemesi gibi maddeleşmiş emeği içerir. Bu işlev, bunun için bir yandan emek-gücünün, öte yandan emek aletlerinin harcanmasını gerekli kılar. Bu da, gene aynı alım ve satım zamanında olduğu gibi aynı durumu yaratır.

Devreleri içerisinde bir birlik, hareket halinde bir değer [sayfa 144] olarak sermaye, ister üretim alanında, ister dolaşım alanının herhangi bir evresinde olsun, ancak hesap parası biçiminde, her şeyden önce meta üreticisinin, kapitalist meta üreticisinin zihninde düşünsel olarak bulunur. Bu hareket, fiyatların belirlenmesini ya da meta fiyatlarının hesaplanmasını içeren defter tutma ile saptanır ve denetlenir. Üretim hareketi ve özellikle de artı-değer üretimi hareketi –ki, burada metalar yalnızca değer taşıyıcıları, değer olarak ideal varlıkları hesap parasında kristalleşen şeylerin adları görünümündedirler– böylece tasavvurda simgesel olarak yansır. Bireysel meta üreticisi hesabını yalnızca kafasında tuttuğu sürece (örneğin bir köylü; defter tutan kiracı çiftçi, ancak kapitalist tarımın gelişmesi ile ortaya çıkmıştır) ya da masraflarını, alacaklarını, borç vadelerini vb., kendi üretim zamanının dışında ancak arızi olarak kaydediyorsa, apaçıktır ki, bu işlev ile bu işte tüketilen kağıt, vb. gibi emek aletleri, gerekli-emek-zamanının ve aletlerinin ek bir tüketimini temsil eder, ama bu üretken tüketime ayrılan zamandan ve gerçek üretim sürecinde işlev yapan emek aletlerinden bir indirimdir, ürün ve değer yaratılmasına katılır.[12] Bu işlevin niteliği, ne kapitalist meta üreticisinin elinde toplanması nedeniyle ulaştığı boyutlar ve ne de birçok küçük meta üreticisinin işlevi olarak ortaya çıkmak yerine *tek* bir kapitalistin büyük-ölçekli bir üretim süreci içerisindeki görevi olarak görünmesi olgusu ile değişmediği gibi, bir ekini oluşturduğu üretken işlevlerden ayrılması ya da salt bu işle uğraşan kimselerin bağımsız işlevleri haline getirilmesi ile de değişmez.

İşbölümü ile bağımsızlık varsayımı, bir işlevi, eğer aslında ürün ve değer yaratmıyorsa, yani işlev bağımsız hale gelmezden önce, ürün ve değer yaratır duruma getirmez. Kapitalistin sermayesini yeni baştan yatırması halinde bunun bir kısmını, bir sayman tutmak vb., ve saymanlık giderlerini karşılamak için [sayfa 145] ayırması gerekir. Yok eğer sermayesi

[12] Ortaçağlarda tarım konusunda defter tutmayı ancak manastırlarda görüyoruz. Ama biz ta ilkel Hint topluluklarında tarım için bir sayman ayrıldığını biliyoruz (Buch I, s. 343 [*Kapital,*. c. I, s. 372]). Bunlarda saymanlık bir topluluk memurunun bağımsız ve özel görevi haline getirilmiştir. Bu işbölümü, zamandan, çabadan ve giderden tasarruf sağlamıştır ama, üretim alanında üretim ve saymanlık, bir gemideki yük ve konşimento kadar iki ayrı şey olarak kalmıştır. Saymanın kişiliğinde, topluluğun emek-gücünün bir kısmı üretimden çekilmiştir ve bu görevin giderleri kendi emeğiyle değil, topluluk ürününden yapılan bir indirimle karşılanmıştır. Bir Hint topluluğundaki sayman için geçerli olan şey, *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra -ç.], kapitalist bir sayman için de geçerlidir. (Elyazması II'den.)

zaten çalışıyorsa, sermayesi devamlı yeniden-üretme sürecine girmişse, ürünün bir kısmını devamlı bir biçimde paraya dönüştürmek suretiyle, saymana, büro memurlarına ve benzeri şeylere çevirmesi zorunludur. Sermayesinin bu kısmı üretim sürecinden çekilmiştir, dolaşım maliyetleri ve toplam üründen yapılan indirimler arasına katılmıştır (bu toplam ürüne, salt bu işlev için harcanan emek-gücünün kendisi de dahildir).

Ne var ki, defter tutma maliyetleri ya da emek-zamanının üretken olmayan biçimde harcanması ile, yalnızca satınalma ve satış için harcanan zaman arasında belli bir fark vardır. Bu sonuncusu, ancak, üretim sürecinin belirli bir toplumsal biçimde bulunmasından, bunun meta üretim süreci olması olgusundan ileri gelir. Sürecin denetimi ve zihinsel sentezi olarak defter tutma, sürecin toplumsal boyutlara ulaşması ve salt bireysel niteliğini yitirmesi ölçüsünde daha gerekli duruma gelir. Bu nedenle, bu, elzanaatının ve köylü ekonomisinin dağınık üretimine kıyasla kapitalist üretimde, kapitalist üretime kıyasla kolektif üretimde daha gereklidir. Ama üretim yoğunlaştıkça defter tutma maliyetleri düşer ve bu iş, toplumsal niteliğe bürünür.

Biz, burada, yalnızca, biçimlerin başkalaşımından ileri gelen dolaşım maliyetlerinin genel niteliği ile ilgileniyoruz. Bunun bütün biçimlerini ayrıntılarıyla burada tartışmak gereksizdir. Ama salt biçim ve değer değişmeleri alanına dahil olan, dolayısıyla üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden doğan biçimlerin ve bireysel meta üreticisi sözkonusu olduğunda yalnızca geçici ve zor farkedilebilir öğeler olan bu biçimlerin kapitalistin üretken işlevlerinin yanısıra nasıl gittiği ya da bunlarla nasıl içiçe geçtiği; bunların büyük dolaşım maliyetleri olarak nasıl göze çarptığı, bu işlemler bağımsız hale geldiğinde ve bankaların vb. ya da bireysel girişimlerdeki kasadarların kendilerine özgü işlevleri olarak büyük ölçekte yoğunlaştığında salt giren ve çıkan paralardan görülebilir. Ama şurası da iyice akılda tutulmalıdır ki, bu dolaşım maliyetlerinin niteliği, görünüşlerindeki değişmelerle değişmiş olmaz.

3. Para

Bir ürün, ister meta olarak yapılmış olsun ya da olmasın, daima maddi bir servet biçimi, bireysel ya da üretken tüketime [sayfa 146] özgü bir kullanım-değeridir. Meta olarak değeri, filli kullanım-biçimi ile en küçük bir değişiklik göstermeyen fiyatında ideal ifadesini bulur. Altın ve gümüş gibi belirli metaların para işlevini görmesi ve bu halleriyle yalnızca dolaşım sürecinde kalmaları olgusu (para-yığma, yedek fon vb. biçimlerinde bile, gizil olmakla birlikte gene de dolaşım alanında kalırlar), üretim sürecinin, meta üretim sürecinin özel toplumsal biçiminin katıksız bir ürünüdür. Kapitalist üretimde ürünler, metaların genel biçimine büründükleri, ürünlerin büyük kitleler halinde meta olarak yaratıldıkları ve, bu nedenle de, para biçimine girmek zorunda oldukları için, ve metaların büyük bir

yığını, meta olarak işlev yapan toplumsal servetin bu kısmı devamlı bir büyüme gösterdiği için, dolaşım, ödeme, yedek fon vb. aracı biçiminde işlev yapan altın ve gümüş miktarı da aynı şekilde artar. Para işlevini yerine getiren bu metalar, ne bireysel ve ne de üretken tüketime girerler. Bunlar, salt dolaşım mekanizması olarak hizmet ettikleri bir biçim içinde sabitleşen toplumsal emeği temsil ederler. Ayrıca, toplumsal servetin bir kısmının bu üretken olmayan biçime girmeye mahkum bulunması olgusu ve paraların aşınması, bunların devamlı yenilenmelerini ya da ürünler biçimindeki daha fazla toplumsal emeğin daha fazla altına ve gümüşe çevrilmesini gerektirir. Bu yenileme maliyetleri, gelişmiş kapitalist uluslarda epeyce fazladır, çünkü genellikle para biçiminde bağlanan servet oranı çok büyüktür. Para metalar olarak altın ve gümüş, toplum için dolaşım maliyetleri demektir ve yalnızca üretimin toplumsal biçiminden ileri gelir. Bunlar genellikle meta üretiminin *faux frais*'sidir ve bu üretimin gelişmesiyle, özellikle kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte artarlar. Toplumsal servetin, dolaşım sürecine feda edilmesi gereken kısmını temsil ederler.[13]

II. DEPOLAMA MALİYETLERİ

Dolaşımda değerin salt biçim değiştirmesinden doğan dolaşım maliyetleri, ideal olarak düşünüldüğünde, metaların değerine girmez. Sermayenin bu tür maliyetler olarak harcanan kısımları, [sayfa 147] kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, yalnızca, üretken biçimde harcanan sermayeden yapılmış indirimlerdir. Şimdi gözden, geçireceğimiz dolaşım maliyetleri farklı niteliktedir. Bunlar, yalnızca dolaşımda sürdürülmekte olan üretim süreçlerinden doğabilirler ve üretken nitelikleri, böylece, salt dolaşım biçimi ile gizlenmiş olurlar. Öte yandan, bunlar, toplum açısından yalnızca maliyet yaşayan ya da maddeleşmiş emeğin üretken olmayan biçimde harcanması olabilirler, ama gene aynı nedenle bireysel kapitalist için üretken değer haline gelebilirler ve metalarının satış fiyatına bir ek olabilirler. Bu durum, bu maliyetlerin çeşitli üretim alanlarında farklı olmaları ve, hatta bir ve aynı üretim alanındaki farklı bireysel sermayeler için bile bazan farklı olması olgusundan ileri gelir. Metaların fiyatlarına eklenmekle, bunlar, her bireysel kapitalistin payına düşen miktara orantılı olarak bölüştürülür. Ne var ki, değer katan her emek, aynı zamanda, artı-değer de katar, ve kapitalist üretim altında daima artı-değer katacaktır, tıpkı emeğin yarattığı değerin bizzat emeğin miktarına bağlı olmasına karşılık, yarattığı artı-değerin, kapitalistin onun için yaptı-

[13] "Bir ülkede dolaşımda bulunan para, o ülke sermayesinin geriye kalan kısmının üretkenliğini kolaylaştırmak ya da artırmak için, üretken amaçlardan mutlak olarak çekilen belli bir kısmıdır. Tıpkı, herhangi bir üretimi kolaylaştırmak için bir makine yapılmasının gerekli olması gibi, altının dolaşım aracı olarak kabul edilmesi için de, bu nedenle, belli bir miktar servet gereklidir," (*Economist,* Vol. V., s. 520.)

ğı ödemenin büyüklüğüne bağlı olması gibi. Dolayısıyla metaın kullanım-değerine bir şey katmaksızın fiyatını yükselten ve, bu nedenle de, toplum yönünden, üretken olmayan harcamalar diye sınıflandırılan maliyetler, bireysel kapitalist için bir zenginleşme kaynağı olabilirler. Öte yandan, metaların fiyatlarına yapılan bu ek, bu dolaşım maliyetlerini yalnızca eşit biçimde dağıttığı için, üretken olmayan niteliklerini bir yana bırakmış olmazlar. Örneğin, sigorta şirketleri, bireysel kapitalistlerin kayıplarını kapitalist sınıf arasında bölüştürürler. Ne var ki, bu durum, bu eşitlenmiş kayıpların, toplam toplumsal sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla kayıp olarak kalmalarını önlemiş olmaz.

1. *Genel Olarak İkmalin Oluşumu*

Meta-sermaye biçiminde bulunuşu ya da pazarda kalışı boyunca, bir başka deyişle, çıktığı üretim süreci ile girdiği tüketim süreci arasındaki ara sürede ürün, bir meta ikmali oluşturur. Pazarda bir meta ve bu nedenle de bir ikmal biçiminde iken, meta-sermaye, her iki devrede, çifte bir yetiyle ortaya çıkar: bir seferinde, devresini incelemekte olduğumuz süreçteki sermayenin meta-ürünü olarak; diğer bir sefer de, pazarda satın alınmak ve üretken sermayeye dönüştürülmek üzere bulunması gerekli diğer [sayfa 148] bir sermayenin meta-ürünü olarak. Aslında bu son meta-sermaye, sipariş edilene kadar üretilmez. Bu durumda, üretilene kadar bir kesinti olur. Ama üretim ve yeniden-üretim sürecinin akışı, belli bir metalar kitlesinin (üretim araçlarının) daima pazarda bulunmasını ve böylece bir ikmal oluşturmasını gerektirir. Üretken sermaye, aynı şekilde, emek-gücü satın alınmasını kapsar ve para-biçim burada ancak zorunlu tüketim maddelerinin değer-biçimi olup bu maddelerin büyük kısmını emekçinin pazarda hazır bulması zorunluluğu vardır. Biz, bunu, bu kesimde, daha ileride, ayrıntılarıyla tartışacağız. Ama bu noktada şu kadarı zaten açıktır. Metaya dönüştürülmüş bulunan, ve şimdi satılması, yani tekrar paraya çevrilmesi gerekli olan ve bu nedenle de o an için pazarda meta-sermaye işlevini görmekte olan süreç içindeki sermaye-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, bu sermaye-değerin bir ikmal oluşturduğu durum, burada, yersiz ve gönülsüz bir kalış olarak ifade edilebilir. Satış ne kadar çabuk olursa, yeniden-üretim süreci o kadar pürüzsüz yürür. M'–P' dönüşüm biçimindeki gecikme, sermaye devresinde yer alması gereken gerçek madde değişimini engellediği gibi, ileride üretken sermaye olarak işlev yapmasını da engellemiş olur. Öte yandan, P–M bakımından, metaların pazardaki sürekli varlığı, yani meta-ikmal, yeniden-üretim sürecinin akışının ve yeni ya da ek sermaye yatırımının bir koşulu olarak ortaya çıkar.

Meta-sermayenin pazarda meta-ikmal olarak kalması, binaları, depoları, ardiyeleri, ambarları, bir başka deyişle, değişmeyen sermaye harcamasını gerektirdiği gibi, bir de, metaların buralara yerleştirilmesi

için emek-gücü ödemesini gerektirir. Üstelik metalar bozulurlar ve hava koşullarının zararlı etkilerine maruz kalırlar. Metaları bunlara karşı korumak için, kısmen malzeme biçiminde emek aletlerine, kısmen de emek-gücüne ek sermaye yatırılması gerekir.[14]

Demek oluyor ki, sermayenin, meta-sermaye ve dolayısıyla [sayfa 149] meta-ikmal biçimindeki varlığı, dolaşım maliyetleri diye sınıflandırılması gerekli maliyetlerin yükselmesine yol açmaktadır, çünkü bu maliyetler üretim alanından gelmemektedir. Bu dolaşım maliyetleri, I. başlık altında sözü edilen maliyetlerden, bir ölçüde metaların değerlerine girmeleri, yani bunların fiyatlarını artırmaları olgusuyla ayrılırlar. Her ne olursa olsun, meta-ikmalin korunması ve depolanması gereksinmesine hizmet eden sermaye ile emek-gücü, dolaysız üretim sürecinden çekilmiş bulunmaktadır. Öte yandan, sermayenin bir öğesi olan emek-gücü de dahil, bu biçimde kullanılan sermayelerin yerlerinin toplumsal üründen doldurulması gerekmektedir. Bu yüzden, bunların harcanmasının, üretken emek-gücünü azaltmak gibi bir etkisi olur, ve böylece belli yararlı bir etki elde edilebilmesi için daha büyük miktarda sermaye ve emek gerekir. Bunlar, *üretken olmayan maliyetlerdir.*

Bir meta-ikmal oluşumu için gereken dolaşım maliyetleri, salt mevcut değerlerin meta-biçimlerden para-biçime çevrilmesi için gerekli-zaman nedeniyle ortaya çıktığı, dolayısıyla üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden ileri geldiği için (yani salt, ürünün bir meta olarak meydana getiriliyor olması, ve böylece paraya dönüştürülme zorunluluğunda bulunması olgusu nedeniyle), bu maliyetler tamamen I. başlık altında sıralanan dolaşım maliyetlerine ait nitelikleri taşırlar. Öte yandan, burada metaların değerinin korunmasının ya da artmasının tek nedeni, kullanım-değerinin, ürünün kendisinin, sermaye yatırımına malolan belirli maddi koşullar içerisine konulması ve kullanım-değerleri üzerinde ek emek harcanmasını gerektiren işlemlere tabi tutulmasıdır.

Bununla birlikte, metaların değerlerinin hesaplanması, bu sürece özgü defter tutma, alım ve satım işlemleri, meta-değerlerin içinde bulunduğu kullanım-değerini etkilemez. Bunların, yalnızca meta-değerin biçimi ile ilişkisi vardır. Sözü edilen örnekte* bir ikmal oluşturulma maliyetleri (ki, bu, burada istenmeden yapılmış oluyor), yalnızca biçim değişikliğindeki bir gecikmeden ve bunun gerekliliğinden ileri gelmekle birlikte, gene de bu maliyetler I. başlık altında sözü edilenlerden, amaçla-

[14] Corbet'nin 1841'de yaptığı hesaba göre, buğdayın dokuz aylık bir mevsim için depolanma masrafı, %½ miktar kaybına, buğdayın fiyatı üzerinden %3 faize, %2 depo kirasına, %1 kaldırma ve taşıma ücretine, %½ teslimata olmak üzere, toplam %7'ye ya da 50 şilinlik beher *quarter* için 3 şilin 6 peniye ulaşmaktadır. (Tb. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals. etc.,* London 1841.) Liverpool'lu tüccarların Demiryolu Komisyonu önündeki ifadelerine göre, 1865 yılında, hububat depo maliyetleri (net) ayda beher *quarter* için aşağı yukarı 2 peniye, ya da bir ton için 9 ya da 10 peniye ulaşmaktadır. (Royal Commission on Railways. 1867, Evidence, s. 19, n° 331.)

* 14. dipnotta değinilen Corbet'nin hesaplamaları. *-Ed.*

rının değerin biçimini değiştirmek olmayıp bir ürün olarak, yararlı bir nesne olarak metada bulunan değerin korunmasıyla ayrılır; ve bu değer, ancak, ürünün, kullanım-değerinin kendisinin muhafazası, ile korunmuş olur. Kullanım-değeri burada ne yükselir, ne de artar, tersine [sayfa 150] azalır. Ama bu azalma sınırlıdır ve kullanım-değeri korunmuştur. Metaın içerdiği yatırılmış değer de burada artmamıştır; ama maddeleşmiş ve yaşayan yeni bir emek eklenmiştir.

Biz şimdi burada bir de bu maliyetlerin ne ölçüde, genellikle meta üretiminin belirli niteliğinden ve meta üretiminin genel, mutlak biçiminden, yani kapitalist meta üretiminden ileri geldiğini; ve öte yandan da bunların ne ölçüde, bütün toplumsal üretimde ortak bulunduğunu ve kapitalist üretimde yalnızca özel bir biçime, özel bir görünüş biçimine büründüğünü incelemek zorundayız.

Adam Smith, bir ikmalin oluşumunun kapitalist üretime özgü bir olay olduğu biçiminde harika bir düşünce taşıyordu.[15] Daha sonraki iktisatçılar, örneğin Lalor, tersine, bunun, kapitalist üretimin gelişmesi ile gerilediğinde ısrar ediyorlar.* Hatta, Sismondi, ikmale, kapitalist üretimin kusurlarından biri gözüyle bakar.**

Gerçekte ikmal üç biçim içinde bulunur: üretken sermaye biçiminde, bireysel tüketim fonu biçiminde ve meta-ikmal ya da meta-sermaye biçiminde. İkmalin niceliği, her üç biçimde de aynı zamanda mutlak olarak artabilirse de, bir biçimdeki ikmal artarken diğer biçimdeki nispi olarak azalır.

Üretimin, üreticinin gereksinmelerinin doğrudan karşılanması ve yalnızca küçük ölçüde değişim ya da satış için yapılması ve dolayısıyla toplumsal ürünün meta biçimine hiç bürünmemesi ya da ancak küçük bir ölçüde bürünmesi halinde, metalar biçimindeki ikmalin, yani meta-ikmalin, servetin ancak küçük ve önemsiz bir kısmını oluşturuyor olması daha başlangıçta apaçıktır. Ama burada tüketim fonu, özellikle geçim araçları fonu nispeten geniştir. Bunun için, eski moda köylü ekonomisine bir gözatmak yeterlidir. Burada ürünün büyük bir kısmı, salt sahibinin elinde kaldığı için, meta-ikmali halini almadan, doğrudan, üretim aracı ya da geçim araçları ikmaline dönüşür. Bu ürün bir meta-ikmal biçimini almaz, ve bu yüzden Adam Smith, bu üretim biçimine dayanan toplumlarda ikmal bulunmadığını ilan eder. A. Smith, [sayfa 151] ikmalin biçimi ile ikmalin kendisini birbirine karıştırmakta ve bu toplumun şimdiye kadar günü gününe yaşadığını ya da yarına allah kerim diye düşündüğüne inanmaktadır.[16] Bu çok safça bir yanlış anlamadır.

Üretken sermaye biçiminde bir ikmal, üretim sürecine girmiş du-

[15] Cilt II. Giriş. [A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes* of *the Wealth* of *Nations. A new editions in four volumes,* London 1843, c. II, s. 249-252. -*Ed.*]

* Bkz: J. Lalor, *Money and Morals: a Book for the Times,* London 1852, s. 43-44.,-*Ed.*

** J. C. L. Sismondi de Sismondi, *Etudes sur léeconomie politique,* c. I, Bruxelles 1837, s. 49 vd. -*Ed.*

rumda ya da hiç değilse üreticinin elinde ve, böylece gizil olarak zaten üretim süreci içerisinde bulunan, üretim araçları biçiminde vardır. Daha önce de görüldüğü gibi, emeğin üretkenliğindeki gelişme ve bu nedenle de kapitalist üretim tarzındaki gelişme ile birlikte –bu üretim tarzı, emeğin toplumsal üretkenlik gücünü, daha önceki bütün üretim biçimlerinden daha fazla geliştirir– üretim araçları kitlesinde (binalar, makineler, vb.) düzenli bir artış vardır ve bunlar, emek aletleri biçiminde ilk ve son olarak sürece girmişler ve buradaki işlevlerini uzun ya da kısa sürelerle düzenli yinelemelerle yerine getirmektedirler. Bu artışın, aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenlik gücünün gelişmesinin öncülü ve sonucu olduğu da görülmüştü. Servetin bu biçim içerisinde yalnız mutlak değil nispi büyümesi de (karş: Buch I, Kap. XXIII, 2) her şeyden önce kapitalist üretim biçiminin karakteristik özelliğidir. Değişmeyen sermayenin maddi varlık biçimleri, üretim araçları, ne var ki, yalnızca bu gibi emek aletlerinden ibaret olmayıp, sürecin çeşitli aşamalarındaki emek malzemeleri ile yardımcı malzemeleri de kapsar. Üretim ölçeğindeki genişleme ve elbirliği, işbölümü, makineler, vb. aracılığıyla emeğin üretkenlik gücündeki artış ile, günlük yeniden-üretim sürecine giren hammaddelerin, yardımcı maddelerin vb. miktarlarında da bir büyüme olur. Bu öğelerin üretim yerinde elaltında [sayfa 152] hazır bulunmaları gerekir. Üretken sermaye biçiminde bulunan bu ikmalin hacmi, bu nedenle mutlak olarak artar. Sürecin devam edebilmesi için –bu ikmalin günlük ya da yalnızca sabit aralıklarla yenilenebilmesi olgusu dışında– üretim yerinde, daima, diyelim günlük ya da haftalık olarak kullanılandan daha fazla miktarda, hazır hammadde vb. birikimi bulunması gerekir. Sürecin devamlılığı, onun koşullarının varlığını, satın almalar günlük olarak yapılırken olası kesintilerle tehlikeye atılmamasını gerektirdiği gibi, ürünün günlük ya da haftalık satılmasına ve dolayısıyla üretim öğelerine ancak düzensiz bir biçimde çevrilebilmesine de bağlı bulunmamalıdır. Ama şurası da açıktır ki, üretken sermaye gizil olabilir ya da tamamen farklı oranlarda bir ikmal oluşturabilir. Örneğin bir iplik fabrikası sahibinin elinde, üç aylık ya da bir aylık bir pamuk ya da kömür ikmali bulundurması gereği arasında büyük fark vardır. Açıktır ki, bu ikmal mutlak olarak artarken,

[16] Adam Smith'in yanlış olarak düşündüğü gibi, bir ikmalin yalnızca ürünün bir metaya ve tüketim-ikmalin bir meta-ikmale dönüşmesine dayanması ve bu dönüşümden ortaya çıkması yerine, bu biçim değişikliği tersine, üreticilerin kendi gereksinmeleri için üretim yapmaktan meta üretimine geçiş döneminde üreticiler ekonomisinde en şiddetli bunalımlara yolaçar. Sözgelişi Hindistan'da yakın zamanlara kadar, bolluk yıllarında karşısında çok az şey alınabilen tahılın geniş ölçüde stok edilmesi eğilimi görülüyordu. ("Return, Bengal and Orissa Famine. H. of C., 1867, I. s. 230-31, n° 74.) Amerikan İç savaşı nedeniyle pamuk ve hint kenevirine vb. olan talepteki ani artış Hindistan'ın birçok kısımlarında, pirinç ekiminde ciddi bir kısıtlamaya, pirinç fiyatlarında yükselmelere ve üreticilerin eski pirinç stoklarını satmalarına yolaçtı. Buna bir de, 1864-66'dan sonra Avustralya'ya, Madagaskar'a vb.'ye yapılan eşi görülmemiş pirinç ihracını eklemek gerekir. Bu durum, yalnız Orissa bölgesinde milyonlarca insanın hayatına malolan 1866 kıtlığının şiddetini açıklar. *(loc., cit.,* 174, 175, 213, 214 ve III: "Papers relating to the Famine in Behar", s. 32, 33; bu belgelerde "eski stokların eritilmesi" kıtlığın nedenlerinden biri olarak vurgulanmaktadır.) (Elyazması II'den.)

nispi olarak azalabilir.

Bu, hepsi de sonuçta herhangi bir kesintiye uğramasın diye, gerekli hammadde miktarını sağlamakta daha büyük bir hız, düzen ve güven istemine varan çeşitli koşullara bağlıdır.

Bu koşullara ne kadar az uyulursa, dolayısıyla ikmalin hızı, düzeni ve güvenilir oluşu ne kadar eksik ise, üretken sermayenin gizil kısmı o kadar büyük olmak durumundadır, yani üreticinin elinde işlenmeyi bekleyen hammadde vb. ikmali o kadar fazladır. Bu koşullar, kapitalist üretimin gelişme derecesi ile, şu halde toplumsal emeğin üretkenlik gücündeki gelişme ile ters orantılıdır. Aynı şey, bu nedenle, bu biçimdeki ikmal için de geçerlidir.

Bununla birlikte, burada ikmalde bir azalma olarak ortaya çıkan şey (örneğin Lalor'da olduğu gibi), kısmen, yalnızca meta-sermaye biçimindeki ikmalde, yani asıl anlamda meta-ikmalde bir azalmadır; dolayısıyla bu, yalnız aynı ikmalde bir biçim değişikliğidir. Örneğin, bir ülkede günlük üretilen kömür miktarı ve bu nedenle kömür sanayii işleminin ölçeği ve enerjisi büyük ise, iplikçinin, üretiminin sürekliliğini sağlamak için fazla bir kömür stoku yapmasına gerek yoktur. Kömür ikmalinin düzenli ve güvenli bir biçimde yenilenmesi bunu gereksiz kılmaktadır. İkincisi, bir sürecin ürününün bir başka sürece üretim aracı olarak aktarılabilme hızı, taşıma ve iletişim kolaylıklarının gelişmesine bağlıdır. Taşımanın ucuzluğu bu sorunda büyük önem taşır. Sözgelimi, taşımanın fiyatının nispeten ucuz olması halinde, kömürün [sayfa 153] ocaktan iplik fabrikasına durmadan yenilenerek taşınması, büyük miktarda kömür stokunun uzun süre depolanmasından daha pahalı olacaktır. Buraya kadar incelenen bu iki durum üretim sürecinin kendisinden ileri gelir. Üçüncü olarak, kredi sisteminin gelişmesi de bu konuda etkili olur. İplikçi, pamuk, kömür vb. ikmalinin yenilenmesi için ipliğin doğrudan satışına ne denli az bağımlı olursa –kredi sistemi ne kadar fazla gelişmişse, bu doğrudan bağımlılık o denli küçük olacaktır–, bu ikmaller nispeten o denli küçük olabilir ve gene de belli bir ölçekteki sürekli bir iplik üretimi, ipliğin satışındaki tehlikelerden bağımsız bir üretimi sağlar. Dördüncü olarak, pek çok hammadde, yarı-mamul malın, vb. üretimleri için oldukça uzun süreler gerekir. Bu, özellikle tarımın sağladığı bütün hammaddeler için geçerlidir. Üretim sürecinde kesinti olmaması için, eski ürünün yerini yeni ürünün almasına. olanak bulunmayan bütün süre için elde belli miktarda hammadde bulunması gerekir. Eğer bu ikmal, sanayi kapitalistinin elinde azalıyorsa, bu, yalnızca onun, tüccarın elinde meta-ikmal biçiminde arttığını gösterir. Ulaştırmanın gelişmesi, sözgelimi Liverpool ithalat depolarında bulunan pamuğun Manchester'e süratle sevkedilmesine olanak sağlıyorsa, fabrikatörler ikmallerini nispeten küçük oranlarda ve gerektiği biçimde ve zamanda yenileyebilir. Ama bu durumda pamuk, Liverpool'lu tüccarların elinde o denli büyük miktarlarda meta-ikmal olarak kalmış olur. İşte dolayısıyla bu, yalnızca ikmalin bu

biçimindeki değişikliktir ve Lalor ile diğerlerinin görmezlikten geldikleri şey de budur. Ama eğer toplumsal sermayeyi gözönüne alacak olursanız, her iki durumda da aynı miktar ürün, ikmal biçiminde vardır. Diyelim ki, bir yıl süreyle tek bir ülke için gerekli miktar, ulaşımdaki iyileştirmelerle azalır. Çok miktarda yelkenli ve buharlı geminin Amerika ile İngiltere arasında sefer yapması halinde, İngiltere'nin pamuk ikmalini yenileme olanağı artarken, İngiltere'de depolanması gerekli ortalama miktar azalır. Dünya pazarının gelişmesi ve bunun sonucu aynı ticari malların ikmal kaynaklarının çoğalması da aynı sonucu doğurur. Bu nesneler, çeşitli ülkelerden, farklı aralıklarla parça parça sağlanır.

2. Tam Deyimiyle Meta-İkmal

Kapitalist üretimde ürünün genel meta biçimine büründüğünü ve üretimin boyutlarının büyümesiyle bunun daha da arttığını [sayfa 154] görmüş bulunuyoruz. Dolayısıyla, üretim aynı hacimde kalsa bile, daha önceki üretim, biçimleri ya da daha az gelişmiş bir aşamadaki kapitalist üretim biçimine göre, ürünlerin çok daha büyük bir kısmı metalar biçiminde bulunurlar. Ve her meta –dolayısıyla, sermaye-değerin varoluş biçimi olarak hizmet eden metalardan başka birşey olmayan her meta-sermaye– derhal üretim alanında, üretken yada bireysel tüketim alanına geçmedikçe, yani bu arada pazarda beklemedikçe, meta-ikmalin bir öğesini oluşturur. Eğer üretimin hacmi aynı kalıyorsa, meta-ikmal (yani ürünün meta-biçiminin bu yalıtılması ve sabitleşmesi) kendiliğinden kapitalist üretim ile birlikte büyür. Yukarda da gördüğümüz gibi bu yalnız ikmalin biçimindeki bir değişmedir, yani doğrudan üretim ya da tüketim için ayrılan biçimiyle ikmal bir yanda azaldığı için, öte yanda metalar biçimindeki ikmal artmış olur. Bu, yalnızca ikmalin toplumsal biçimindeki bir değişikliktir. Aynı zamanda bu, yalnız, meta-ikmalin, toplam toplumsal sermayeye oranla nispi büyüklüğünde bir artış değil, mutlak büyüklüğünde de bir artıştır ve nedeni de, toplam ürün kitlesinin, kapitalist üretimin büyümesiyle birlikte büyümesidir.

Kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte üretimin ölçeği gitgide daha az bir biçimde, ürüne olan doğrudan taleple ve gitgide daha fazla bir biçimde, bireysel kapitalistin elinde bulunan sermaye miktarıyla, sermayenin özünde yatan kendisini genişletme zorunluluğu ve üretim sürecinin devam etme ve genişleme gereksinmesiyle belirlenir. Böylece, her belirli üretim dalında, pazarda metalar biçiminde bulunan, yani alıcı peşinde koşan, ürünler kitlesinde zorunlu bir artış vardır. Meta-sermaye biçiminde kısa ya da uzun bir süre için sabitleşmiş sermaye miktarı büyür ve şu halde meta-ikmal de büyür.

Ensonu, toplumun üyelerinin çoğunluğu, ücretli-emekçilere, ücretlerini haftalık olarak alan ve bunu günlük harcayan ve bu nedenle de geçim araçlarının ikmal biçiminde kendileri için daima hazır bulundu-

rulması gereken, günü gününe yaşayan insanlar haline dönüştürülür. Bu ikmalin ayrı ayrı öğeleri devamlı bir akış halinde olabildiği halde, ikmalin bir bütün olarak akış durumunda kalabilmesi için bunların bir kısmı daima hareketsizleşmelidir.

Bütün bu özelliklerin kökeni, üretimin biçiminde ve ürünün dolaşım sürecinde geçirmek zorunda kaldığı arızi biçim değişikliğindedir.

[sayfa 155]

Ürün-ikmalin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bunların depo edilmesini, korunmalarını sağlamak amacıyla binalar, gemiler, vb., için yatırım yapılması gerekir; ayrıca, zararlı etkilerle savaşım için de, ürünün cinsine göre, şu ya da bu ölçüde üretim aracı ve emek harcanması da gereklidir. İkmal toplumsal yönden ne denli yoğunsa, maliyetler de o denli küçüktür. Bu yatırımlar daima toplumsal emeğin maddeleşmiş ya da yaşayan bir kısmını –yani kapitalist biçimde sermaye yatırımını– oluştururlar ve bizzat ürünün oluşmasına girmedikleri için üründen yapılması gerekli indirimlerdir. Toplumsal servetin bu üretken olmayan giderleri zorunludur. Bunlar, meta-ikmalin bir öğesi olarak, varlıkları ister yalnızca üretimin toplumsal biçiminden, dolayısıyla meta-biçimden ve onun zorunlu biçim değişikliğinden ileri gelsin, ister dolaşım sürecine ait ürün-ikmal oluşturan meta-ikmal biçiminde olmadığı halde, bütün toplumlarda ortak ürün ikmallerinin ancak özel bir biçimi olarak kabul edilen meta-ikmal olsun, toplumsal ürünün korunması için gerekli maliyetlerdir.

Şimdi, bu maliyetlerin, metaların değerlerini ne ölçüde artırdığı sorulabilir.

Eğer kapitalist, üretim araçları ve emek-gücü biçiminde yatırdığı sermayeyi ürüne, satışa hazır belli miktarda metaya çevirmiş ise ve bu metalar satılmadan stok halinde kalıyorsa, bu, yalnızca yatırdığı sermaye-değerin bu süre içerisinde kendisini genişletme sürecindeki durgunluğunu göstermekle kalmaz, bu ikmalin binalarda korunması, ek emek, vb. maliyetleri, gerçek bir kayıp anlamına da gelir. Eğer en sonunda bir alıcı bulabilse bile, bu alıcı, satıcının şu sözlerine kahkahalarla gülecektir: "Mallarımı altı aydır satamadım; bu süre içerisinde bu malların saklanması yalnızca şu kadar sermayemin atıl kalmasına yolaçmadı, bir de bana şu kadar fazla masrafa maloldu." Alıcı, *"Tant pis poor vous!"** diye karşılık verir. "İşte na şuracıkta bir başka satıcı daha var ve malları daha evvelsi gün tamamlanmış. Senin malların hem taponlaşmış ve belki de acımasız zaman onları azçok yıpratmış. Bu nedenle, onları, rakibinden daha ucuza satman gerekir."

Bir metaın varoluş koşullarını, onun üreticisinin gerçek üretici ya da kapitalist üretici, yani fiilen ancak gerçek üreticinin temsilcisi olması hiç etkilemez. O, ürününü paraya çevirmek zorundadır. Ürününü me-

* Vah zavallı vah! -*ç*.

talar biçiminde. sabit tutması nedeniyle [sayfa 156] ortaya çıkan giderler, onun kişisel hesaplarının bir kısmıdır ve alıcıyı hiç ilgilendirmez. Alıcı, onun metalarının dolaşım zamanı için para ödemez. Kapitalist, mallarını, değerlerdeki fiili ya da umulan köklü bir değişiklik zamanlarında bilerek pazara sürmese bile, bu ek giderleri geri alıp almaması, bu değer değişikliğinin olup olmamasına, bu hesaplarının isabetli ya da isabetsiz oluşuna bağlıdır. Ama bu değer değişiklikleri, onun ek maliyetlerinin sonucu ortaya çıkmaz. Demek oluyor ki, eğer bir ikmalin oluşumu, dolaşımda bir durgunluk yaratırsa, bu yüzden meydana gelen giderler metaların değerini artırmış olmaz. Buna karşılık, dolaşım alanında kalmaksızın, sermaye şu ya da bu süre için meta-biçimde bulunmaksızın, herhangi bir ikmal sözkonusu olamaz; demek ki, tıpkı para rezervi oluşmadan para dolaşımı olamayacağı gibi, dolaşımda durgunluk olmadan da ikmal olamaz.

Öyleyse, meta-ikmal olmaksızın da, meta dolaşımı olamaz. Kapitalist, bu zorunluluk ile, M'–P' hareketinde yüzyüze gelmese bile, P–M hareketinde gelir; kendi meta-sermayesi ile ilgili olarak yüzyüze gelmese bile, kendisi için üretim araçları, emekçileri için geçim araçları üreten diğer kapitalistler yönünden bu durumla karşı karşıya kalır.

İkmalin oluşumu ister gönüllü, ister gönülsüz olsun, yani meta üreticisi ister bilerek bir ikmali hazır bulundursun ya da ürünleri, dolaşım sürecinin koşullarının yarattığı satış direnci sonucu, ikmal biçimine girmiş olsun, öyle görünüyor ki, sorunu esasta etkileyemez. Ama bu sorunun çözümlenmesi için, gönüllü ikmal oluşumunu, gönülsüzünden ayıran şeyi bilmekte yarar vardır. Gönülsüz ikmal oluşumu, dolaşımda, meta üreticisinin bilgisi dışında meydana gelen ve onun iradesini engelleyen bir durgunluktan ileri gelir ya da bu durgunluk ile özdeştir. Peki, gönüllü ikmal oluşumunun özelliği nedir? Her iki durumda da satıcı, mallarını her zamankinden daha hızlı olarak elden çıkarma yollarını arar. Ürünlerini daima satışa meta olarak arzeder. Eğer bunları satıştan çekmiş olaydı bu aktüel (energeia) değil, ancak potansiyel (dunamei) bir meta-ikmal öğesi olurdu. Onun için bu durumdaki meta, tıpkı eskisi kadar değişim-değeri taşıyıcısıdır ve ancak meta-biçimden sıyrılıp para-biçime bürünerek ve büründükten sonra bu rolü oynayabilir.

Belli bir süre içerisindeki talebi karşılayabilmek için, meta-ikmalin belli bir hacimde olması gerekir. Alıcılar çevresinin [sayfa 157] sürekli genişlemesini hesaba katılır. Örneğin, bir günlük gereksinmeyi karşılamak için metaların bir kısmı pazarda devamlı meta biçimde kalmak zorunda olduğu halde, diğer kısmı akıcı haldedir ve paraya çevrilir. Açıkdırki, geri kalan kısmının akıcı olmasına karşılık, hareketsiz kısmı sürekli azalır, tıpkı tümüyle satılana kadar ikmalin kendi büyüklüğünün azalması gibi. Metaların durgunluğu, demek ki, satılmalarının gerekli bir koşulu oluyor. Ayrıca bu hacmin, ortalama satıştan ya da ortalama talepten büyük olması da gerekir. Aksi halde, bu ortalamanın üzerindeki fazlalık karşılana-

mazdı. Öte yandan, sürekli çekilmekte olduğu için, ikmalin sürekli yenilenmesi gerekir. Bu yenilenme, bu son durumda, üretimden, meta-ikmalinden başka hiç bir yerden gelemez. Bunun yurtdışından gelip gelmemesinin hiç bir önemi yoktur. Bu yenilenme, metaların yenidenüretimi için gerekli olan süreye bağlıdır. Meta-ikmal, bütün bu süre için yeterli olmalıdır. İlk üreticinin elinde kalmayıp çeşitli depolardan, toptancının elinden perakendeciye geçmesi, yalnızca görünüşü değiştirir, işin aslını değil. Toplum açısından, sermayenin bir kısmı, her iki durumda o da meta-ikmal biçimini, bu metalar üretken ya da bireysel tüketime girene kadar korur. Üretici, doğrudan üretime bağlı kalmamak ve kendisine sürekli ve düzenli bir müşteri sağlamak için, ortalama talebe göre bir stok bulundurmaya çalışır. Üretim dönemlerine tekabül eden, satınalma dönemleri oluşur ve metalar, yerlerini aynı türden yeni metalar alana kadar uzun ya da kısa süreler için ikmal oluştururlar. Dolaşım sürecindeki ve dolayısıyla dolaşım sürecini de kapsayan yeniden-üretim sürecindeki değişmezlik ve süreklilik, ancak bu gibi ikmallerin oluş-masıyla güvenlik altına alınır.

M, hâlâ pazarda bulunsa bile, M'nin üreticisi için M' –P' hareketinin tamamlanmış olabileceğini unutmamak gerekir. Üretici, eğer kendi metalarını, bunlar sonal tüketiciye satılana kadar stokta tutmuş olsaydı, birisi metaların üreticisi, diğeri de tüccarı olarak iki sermayeyi hareket halinde tutmuş olacaktı. Metaya, biz ister bireysel meta, ister toplumsal sermayenin tamamlayıcı bir kısmı gözüyle bakalım, ikmalin oluşum maliyetlerinin üretici ya da A'dan Z'ye kadar bir dizi tüccarlar tarafından karşılanmasının meta yönünden önemi yoktur.

Toplumsal üretimin belli bir düzeyinde, ya üretken ikmal (gizil üretim fonu) ya da tüketim fonu (tüketim araçları rezervi) [sayfa 158] olarak bulunacak olan ürünün, meta-biçiminden başka bir şey olmadığına göre, meta-ikmal, bu biçimi ile daha önce mevcut değil idiyse, onun saklanması için gerekli harcamalar, yani ikmal oluşum maliyetleri –bu amaç için harcanan maddeleşmiş ya da canlı emek– yalnızca ya üretim ya da tüketim için toplumsal fonun sürdürülmesi amacıyla yapılan harcamalardır. Bu harcamaların metaların değerinde neden olduğu artış bu maliyetleri farklı metalar üzerine *pro rata** dağıtır, çünkü maliyet farklı tür metalar için farklıdır. Ve ikmal oluşum maliyetleri, toplumsal servetin varlık koşullarından birisini oluşturduğu halde, her zaman ki gibi, toplumsal servetten yapılan indirimdir.

Tıpkı para rezervinin oluşumu, para dolaşımının, önkoşulu olması gibi, meta-ikmal de, meta dolaşımının bir önkoşulu ve kendisi de meta dolaşımından zorunlu olarak doğan bir biçim olması ölçüsünde, bu görünüşteki durgunluk ancak kendisi bir hareket biçimi olduğu için ve işte ancak bu ölçüler içerisinde böyle bir durgunluk normaldir. Ne var

* Herkese düşen pay oranında. -ç.

ki, dolaşım haznesinde bekleyen metalar, hızla gelen yeni üretim– dalgalarına yer bırakmayacak hale gelip de hazneler aşırı dolgunluk noktasına ulaşınca, tıpkı para dolaşımı tıkandığı zaman para-yığmanın artması gibi, meta, ikmal de genişler. Bu tıkanıklığın sanayi kapitalistinin depolarında ya da tüccarın ardiyelerinde olması arasında hiç bir fark yoktur. Bu durumda artık meta-ikmal, kesintisiz satışın bir önkoşulu değil, malları satma olanaksızlığının bir sonucudur, Maliyetler gene aynıdır, ama şimdi salt bir biçimden, yani metaları paraya dönüştürme zorunluluğundan, bu başkalaşımdan geçme güçlüğünden ileri geldiği için artık bunlar metaların değerine girmez ve ancak değerin gerçekleşmesinde indirimler, değer kayıpları oluştururlar. Normal ve anormal ikmal biçimleri biçim bakımından farklı olmadıkları ve her ikisi de dolaşımı tıkadığı için bu iki olay karıştırılabilir ve bizzat üretimde bulunanı da aldatabilir, çünkü üretici için sermayesinin dolaşım süreci devam ettiği halde, şimdi el değiştirme ve tüccara ait bulunan metaların dolaşımı tamamen durdurulmuş olabilir. Üretim ile tüketim kabardığı zaman, diğer şeyler eşit kalmak kaydıyla, meta-ikmal de aynı biçimde kabarır. Meta-ikmal aynı hızla yenilenir ve soğurulur, ama hacmi daha büyüktür. Böylece, dolaşımdaki durgunluğun yol açtığı meta-ikmalin büyüyen hacmi, özellikle kredi sisteminin gelişmesi [sayfa 159] gerçek hareketi bir esrar perdesiyle gizlediği zaman, yanlışlıkla üretim sürecindeki genişlemenin bir belirtisi gibi görülebilir.

İkmal oluşum maliyetleri şunları kapsar: 1) ürünlerin kitlesinde nicel bir azalma (örneğin, un ikmalinde olduğu gibi); 2) nitel yönünden bir bozulma; 3) ikmalin korunması için gerekli maddeleşmiş ve canlı emek.

III. TAŞIMA MALİYETLERİ

Burada, ambalajlama, tasnif vb. gibi dolaşım maliyetlerinin bütün ayrıntılarına girmek gereksizdir. Genel yasa şudur: *yalnızca metaların biçim değişikliğinden ileri gelen dolaşım maliyetlerinin hepsi değerlerine katkıda bulunmaz.* Bunlar, yalnız, değerin gerçekleşmesi ya da bir biçimden diğerine çevrilmesi sırasında yapılan harcamalardır. Bu maliyetleri karşılamak için harcanan sermaye (bunun denetimi altında yapılan emek de dahil) kapitalist üretimin *faux frais*'si* arasındadır. Bunların artı-üründen karşılanmaları gerekir ve bunlar, tüm kapitalist sınıfı ilgilendirdiği kadarıyla, artı-değerden ya da artı-üründen bir indirimdir; tıpkı geçim araçlarının satın alınması için bir işçiye gerekli zamanın, bir zaman kaybı olması gibi. Ancak, ulaşım maliyetleri, birkaç kısa söz söylemeden geçilemeyecek kadar önemli bir rol oynar.

Sermaye devresi içerisinde ve onun bir kısmını oluşturan metala-

* Beklenmedik masraf. -ç.

rın başkalaşımında, toplumsal emekte karşılıklı bir madde değişimi yeralır. Bu karşılıklı madde değişimi, ürünlerin bulundukları yerde bir değişikliği, bir yerden diğerine gerçek hareketlerini gerektirebilir. Gene de metaların dolaşımı, bunlar fiziksel harekette bulunmadan da olabilir ve metalar dolaşmaksızın ve hatta doğrudan bir ürün değişimi yapılmaksızın da ürünlerin taşınması olabilir. A'nın B'ye sattığı bir ev meta olarak dolaşımda bulunduğu halde, bir yerden diğer bir yere gitmiş olmaz. Pamuk ya da dökme demir gibi taşınabilir meta-değerler, bir düzine dolaşım sürecinden geçtikleri, spekülatörler tarafından alınıp satıldıkları halde, bir süre aynı ardiyede kalabilirler.[17] Burada gerçekten hareket eden şey malların kendileri değil, mallar üzerindeki mülkiyet hakkıdır. Öte yandan, toplumsal ürün, ne meta olarak dolaştığı, ne de trampa yoluyla dağıldığı halde, taşıma, İnkalar [sayfa 160] ülkesinde önemli bir rol oynuyordu.

Dolayısıyla, taşıma sanayii kapitalist ,üretime dayandığı zaman, dolaşım maliyetlerinin bir nedeni gibi görünürse de, bu özel görünüş biçimi durumu hiç değiştirmez.

Taşımayla ürün miktarı artmış olmaz. Birkaç istisna dışında, ürünlerin taşıma sırasında doğal niteliklerindeki olası değişiklikler, bilerek elde edilen yararlı sonuçlar, değildir; bunlar, daha çok kaçınılması olanaksız zararlardır. Ne var ki, nesnelerin kullanım-değerleri ancak tüketimleri ile maddeleşir, ve bunların tüketimi, bu şeylerin yer değiştirmesini, dolayısıyla da taşıma sanayiinde ek bir üretim sürecini gerektirebilir. Bu sanayie yatırılmış bulunan üretken sermaye, kısmen ulaştırma araçlarından değer aktarmak, kısmen de ulaştırmada harcanan emek sonucu değer eklemek yoluyla, taşınan ürünlere değer katmış olur. Bu son sözü edilen değer artışı, bütün kapitalist üretimde olduğu gibi, ücretler ile artı-değerin yerine konulmasını içerir.

Her üretim sürecinde –pamuğun tarandığı yerden eğirildiği yere taşınması ya, da kömürün ocaktan yüzeye çıkarılması gibi-, emek konusunun yer değiştirmesi ve bunun için gerekli emek araçları ile emekgücü büyük bir rol oynar. Son biçimini alan ürünlerin, sonal mallar olarak, bağımsız bir üretim yerinden uzaktaki bir diğer üretim yerine geçişi aynı olayı ortaya kor, ama daha büyük bir ölçekte. Ürünlerin bir üretken kuruluştan diğerine taşınmasını, bir de son biçimini almış ürünlerin üretim alanından tüketim alanına geçişi izler. Bu hareketleri tamamlamadan, ürün, tüketim için hazır değildir.

Yukarda gösterildiği gibi, meta üretimi genel yasasına göre: emeğin üretkenliği, yarattığı değerle ters orantılıdır. Bu yasa, diğerleri için oldu-ğu gibi taşıma sanayii için de geçerlidir. Metaların belli bir uzaklığa taşın-ması için gerekli ölü ve canlı emek miktarı ne kadar az olursa, emeğin üretkenlik gücü o kadar büyüktür ve bunun tersi de doğrudur.[18]

[17] Storck, buna, *"circulation factice"* ("hayali dolaşım") diyor.

[sayfa 161]

Taşımanın metalara eklediği değerin mutlak büyüklüğü, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, taşıma sanayiinin üretken gücüyle ters, taşındıkları uzaklık ile doğru orantılıdır.

Taşıma maliyetleri nedeniyle metaların fiyatlarına eklenen değer kısmı, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, hacmi ve ağırlıkları ile doğru, değerleriyle ters orantılıdır. Ama bunu değiştiren pek çok etmen vardır. Taşıma, örneğin, azçok önemli koruma önlemlerini gerektirir, bu nedenle malların kolay kırılabilir, bozulabilir, patlayabilir, vb. oluşuna bağlı olarak azçok emek ve emek aletleri harcamasını gerektirir. Burada demiryolu kralları hayali türler icad etmekte botanikçiler ile hayvan bilimcilere taş çıkartan deha örnekleri gösterirler. İngiliz demiryollarında eşyaların sınıflandırılması, sözgelimi ciltler doldurur ve ilke olarak, malların çeşitli doğal özelliklerini, taşımanın sayısız zorluklarına ve hileli ücretler almak için sıradan bahanelere dönüştürme genel eğilimine dayanır. "İmalatta yer alan iyileştirmelerden ve gümrük vergisinin kaldırılmasından bu yana, eskiden kasası 11 Sterlin olan cam, şimdi yalnızca 2 sterlin; ama taşıma ücreti eskisinin aynı olduğu halde, kanal yoluyla taşındığında eskisinden daha yüksek. İmalatçılar, bana, eskiden tesisatçıların kullandıkları cam ile cam avadanlıkların, Birmingham'da 50 mil içerisinde tonunun aşağı yukarı 10 şiline taşındığını bildirdiler. Şimdi ise, kırılma tehlikesine karşı alınan ücret bunun üç katıdır, ki [kırılma halinde *-ç.*] nadiren ödenmesine rıza gösterilir. ... Kırılma nedeniyle öne sürülen taleplere şirketler daima karşı çıkmaktadırlar."[19] Üstelik, taşıma maliyetleri nedeniyle bir mala eklenen değerin, bu malın değeriyle ters orantılı olması gerçeği, demiryolu krallarına, bu mallara değerleriyle doğru orantılı bir vergi koymak için özel bir bahane sağlamış oluyor. Sanayiciler ile tüccarların bu konudaki yakınmaları sözü edilen rapordaki ifadelerin her sayfasında bulunabilir.

Kapitalist üretim tarzı, taşıma ve ulaştırma araçlarındaki gelişmeyle olduğu kadar, taşımadaki –artan ölçekteki– yoğunlaşma ile de bireysel metaların taşıma maliyetlerini azaltmaktadır. [sayfa 162] Bu üretim tarzı, birincisi, ürünlerin çoğunluğunu metalara çevirmek, ikincisi de yerel pa-

[18] Ricardo taşıma maliyetleri aracılığı ile ürünlerin fiyatını ya da değerini artırmasını ticaretin erdemlerinden biri sayan Say'dan alıntı yapıyor, "Ticaret" diye yazıyor Say, "bize, bir metaı bulunduğu yerde edinebilmemizi ve tüketileceği bir başka yere aktarmamızı sağlar; böylece bize, ilk yerlerindeki fiyatları ile ikinci yerdeki fiyatları arasındaki fark kadar metaın değerini artırma gücünü verir." (J. B. Say, *Traité d'économie politique.* Troisième édition. Paris 1817, c. n, s. 433. *-Ed.*) Ricardo bununla ilgili olarak şöyle der: "Doğru ama, bu ek değer ona nasıl verilir? Birincisi, üretim maliyetine taşıma harcamalarını ekleyerek; ikincisi, tüccarın yaptığı sermaye yatırımları üzerine konan kârı ekleyerek. Bütün diğer metalar, tüketiciler tarafından satın alınmazdan önce bunlara üretimlerinde ve taşınmalarında daha fazla emek harcandığı için nasıl daha değerli hale geliyorlarsa, bu meta da ancak aynı nedenle daha değerlidir. Bundan, ticaretin üstünlüklerinden biri olarak sözedilmelidir." (Ricardo, *Principles of Politica! Economy,* 3. ed., London 1821. s. 309, 310.)

[19] "Demiryolları Kraliyet Komisyonu", s. 31, n° 630.

zarların yerine uzak pazarları koymak suretiyle, metaların taşınması için harcanan canlı ve maddeleşmiş emeğin miktarını artırmaktadır.

Dolaşım, yani metaların mekan içerisinde fiili hareketi, kendisini metaların taşınmasına indirgemektedir. Taşıma sanayii, bir yandan üretimin bağımsız bir kolunu ve böylece de üretken sermayenin ayrı bir yatırım alanını oluşturmaktadır. Öte yandan ise, onun ayırıcı özelliği, dolaşım süreci *içerisinde* ve dolaşım süreci *için,* üretim sürecinin bir devamı olarak görünmesidir. [sayfa 163]

İKİNCİ KISIM
SERMAYENİN DEVRİ

YEDİNCİ BÖLÜM
DEVİR ZAMANI VE DEVİR SAYISI

BELLİ bir sermayenin tüm devir zamanının, onun dolaşım zamanı ve üretim zamanının toplamına eşit olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu, sermaye-değerin belirli bir biçim içerisinde yatırıldığı andan, işleyen sermaye-değerin aynı biçim içerisinde geriye dönmesine kadar geçen süredir.

Kapitalist üretimin itici gücü, daima, yatırılan değer aracılığı ile artı-değer yaratmaktır; yatırılan bu değerin kendi bağımsız biçimi içerisinde, yani para-biçim içerisinde ya da metalar biçiminde olmasının önemi yoktur, değer-biçim, yatırılan metaların fiyatında yalnızca ideal bir bağımsızlığa sahiptir. Her iki durumda da bu sermaye-değer, dairesel hareketi sırasında çeşitli varlık biçimlerinden geçer. Kendisi ile olan özdeşliği ka-pitalistlerin defterlerinde ya da hesap parası biçimi içerisinde sabitleş-tirilmiştir.

İster P ... P' biçimini, ister R ... R biçimini alalım, bunun anlamı şudur: (1) yatırılmış değer, sermaye-değerin işlevini görür ve artı-değer yaratmıştır; (2) sürecini tamamladıktan sonra, süreci başlattığı biçime tekrar dönmüştür. Yatırılmış değer P'nin [sayfa 164] kendini genişletmesi

ve, aynı zamanda, sermayenin bu biçime (para-biçime) tekrar dönüşü, P ... P' 'nde açıkça görülmektedir. Ama aynı şey, ikinci biçim içinde de olmaktadır. Çünkü, R'nin başlangıç noktası, belli bir değere sahip üretim öğelerinin, metaların varlığıdır. Bu biçim, bu değerin (M' ve P''nün) kendini genişletmesini ve ilk biçime tekrar dönmesini içerir, çünkü ikinci R'de yatırılmış değer gene ilk yatırıldığında sahip bulunduğu üretim öğeleri biçimine sahiptir.

Daha önce şunu görmüştük: "Üretim, biçim olarak kapitalist ise, yeniden-üretimin biçimi de aynı olur. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki, emek-süreci sermayenin kendisini genişletmesi yolunda bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden-üretim sürecinde de, yatırılmış değeri, sermaye olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmenin aracından başka bir şey değildir." (Buch I, Kap XXIII, s. 588.)

Üç biçim (1) P ... P', (II) R ... R, ve (III) M' ... M', şu farklılıkları gösterirler: biçim II'de, R ... R, sürecin yenilenmesi, yeniden-üretim süreci bir gerçek olarak ifade edildiği halde, biçim I'de yalnızca bir gizillik olarak ifade edilir. Ama her ikisi de biçim III'ten, yatırılan sermaye-değerin -ister para ister üretimin maddi öğeleri biçiminde yatırılmış olsun- çıkış noktası ve bu nedenle de aynı zamanda dönüş noktası olmasıyla ayrılır. P ... P' 'nde bu dönüş P' = P + *p* ile ifade edilir. Eğer süreç aynı ölçekte yenilenmiş ise P gene çıkış noktasıdır ve *p* sürece girmez, ama yalnızca P'nin sermaye olarak kendisini genişlettiğini ve dolayısıyla artı-değer *p*'yi yarattığını, ama bunu sürece almadığını gösterir. R ... R biçiminde, üretim öğeleri biçiminde yatırılan sermaye-değer R, gene aynı şekilde çıkış noktasıdır. Bu biçim, kendisine ait sermaye, genişlemesini de içerir. Eğer basit yeniden-üretim olursa, aynı sermaye-değer, aynı süreci, aynı R biçiminde yeniler. Eğer birikim olmuşsa R', (değer büyüklüğü olarak M' 'ne ve P' 'ne eşittir), süreci, genişlemiş sermaye-değer olarak tekrar açar. Ama süreç, öncekinden daha büyük bir sermaye-değer ile olmakla birlikte, başlangıç biçimindeki yatırılan sermaye-değer ile tekrar başlar. Biçim III'te, tersine, sermaye-değer, sürece bir yatırım olarak değil, zaten genişlemiş bir değer olarak yatırılmış bulunan sermaye-değerin bir kısmından başka bir şey olmayan metalar biçimi içerisinde mevcut toplam servet olarak [sayfa 165] başlar. Bu son biçim, bireysel sermaye hareketlerinin toplam toplumsal sermaye hareketleriyle olan ilişkisi yönünden tartışıldığı üçüncü kısım için önemlidir. Ama bu, ister para, ister metalar biçiminde olsun, daima sermaye-değer yatırımı ile başlayan ve dönen sermaye-değerin daima yatırılmış olduğu biçim içerisinde geri dönmesini gerektiren sermaye devri ile ilişkili olarak kullanılmamalıdır. I ve II devrelerinin birincisi artı-değer oluşumunda esas alarak devrin etkisinin incelenmesinde, ve ikincisi de ürün yaratılmasındaki etkisinin incelenmesinde yararlıdır.

İktisatçılar, farklı devre biçimleri arasındaki ayrımlar üzerinde uzun boylu durmadıkları gibi, bunları, sermayenin devri ile bağıntısı yönün-

den de ayrı ayrı incelememişlerdir. Bireysel kapitalistlere egemen olduğu ve hatta para, salt hesap parası biçiminde bile olsa çıkış noktası alarak hesaplarında kendilerine yardımcı olduğu için, iktisatçılar, genellikle P ... P' biçimini gözönünde tutarlar. Başkaları, ister meta, ister para biçiminde olsun, geri dönüşlerin biçimini hiç dikkate almaksızın, hasılatın elde edildiği noktaya kadar, üretim öğeleri biçimindeki yatırımlarla başlarlar. Örneğin "Ekonomik Devir, ... yatırımların yapıldığı andan hasılatın elde edildiği zamana kadar bütün üretim süreci. Tarımda, bunun başlangıcı, tohumların ekildiği ve sonu da, hasat zamanıdır." S. P. Newman, *Elements of Political Economy,* Andover and New York, s. 81. Diğerleri ise M' (üçüncü biçim) ile başlıyor: Tb. Chalmers, *On Political Economy*, 2. baskı, Glasgow 1832, s. 85 vd. adlı yapıtında şöyle diyor: "Ticaret alemi, ekonomik devir diye adlandıracağımız bir dönüş hareketi olarak anlaşılabilir; burada bir dönüş, girişimle başlar ve bir dizi ticari işlemlerle tekrar çıkış noktasına dönmüş olur. Bunun başlangıcı, kapitalistin sermayesini kendisine geri getiren hasılatı elde ettiği nokta olarak alınabilir: böylece işçilerini yeniden çalıştırmaya; işçileri arasında nafakalarını ya da geçimlerini sağlayabilecekleri şeyi ücret olarak dağıtmaya; bunlardan, son halini almış işleri, özellikle ticaretini yaptığı malları elde etmeye; bu malları pazara getirmeye, burada, satış yapmak ve bunun sonucu, o dönemin tüm yatırımları karşılığında bir hasılat elde ederek bir dizi hareketlerin çizdiği yörüngeyi sonuçlandırmaya devam eder."

Herhangi bir kapitalistin bir üretim koluna yatırdığı tüm sermaye-değer, devresini tamamlayan ne olursa olsun, tekrar kendisini başlangıçtaki biçimi içerisinde bulur ve şimdi aynı süreci [sayfa 166] yineleyebilir. Eğer değer, kendini sermaye-değer olarak devam ettirecekse ve artı-değer yaratacaksa, bunu tekrarlamalıdır. Bir bireysel devre, bir sermayenin hayatında devamlı tekrarlanan bir kesimden, böylece bir dönemden başka bir şey değildir. P ... P' döneminin sonunda sermaye gene para-sermaye biçimindedir ve, yeniden-üretimi ya da kendisini genişletme sürecini kapsayan bir dizi biçim değişikliklerinden yeni baştan geçer. R ... R dönemi sonunda sermaye tekrar üretim öğeleri biçimini alır ve bunlar devresini yenilemesinin önkoşullarıdır. Bir sermaye tarafından çizilen ve bireysel bir hareket değil de devresel bir süreç amaçlayan devreye, onun devri denir. Bu devrin süresini, üretim zamanı ve dolaşım zamanının toplamı belirler. Bu toplam zaman, sermayenin devir zamanını, oluşturur. Tüm sermaye-değerin bir devre, dönemi ile bir sonraki zaman aralığını, sermayenin yaşam sürecindeki devreselliği ya da bir başka deyişle, bir ve aynı sermaye-değerin yenilenme, yinelenme, kendisini genişletme ya da üretim süreci zamanını ölçer.

Bazı sermayelerin devir zamanını hızlandıran ya da kısaltan tek tek serüvenlerinden ayrı olarak bu zaman, farklı yatırım alanlarında birbirinden farklıdır.

Tıpkı işgününün, emek-gücünün işlevini ölçmede doğal birim ol-

ması gibi, yıl da, işleyen sermayenin devirlerinin ölçülmesinde doğal birimdir. Bu birimin doğal temeli, kapitalist üretimin anayurdu olan ılımlı iklim bölgesindeki en önemli ürünlerin, yıllık ürünler olmasıdır.

Eğer devir zamanının ölçü birimi olarak yılı Z ile, belli bir sermayenin devir zamanını z ile ve devir sayısını n ile gösterirsek, $n = Z : z$ olur. Örneğin, devir zamanı z üç ay ise n, 12: 3'e, yani 4'e eşittir; sermaye her yıl dört kez devredilmektedir. Eğer z = 18 ay ise n = 12 : 18 = 2/3, ya da sermaye bir yılda devrinin ancak üçte-ikisini tamamlıyor demektir. Eğer devir zamanı bir kaç yıl ise, bu, bir yılın katları ile hesaplanır.

Kapitalist bakış açısından sermayesinin devir zamanı, sermayesini, artı-değer yaratmak ve ilk biçimi içerisinde geri almak üzere yatırması gerekli zamandır.

Devrin, üretim ve kendini genişletme süreçleri üzerindeki etkisini daha yakından incelemeden önce, sermayeye dolaşım sürecinden eklenen ve devrinin biçimini etkileyen yeni iki biçimi incelememiz gerekiyor. [sayfa 167]

SEKİZİNCİ BÖLÜM
SABİT SERMAYE VE DÖNER SERMAYE

I. BİÇIM AYRILIKLARI

Yaratılmasına katkıda bulunduğu ürünler yönünden, değişmeyen-sermayenin bir kısmının, üretim sürecine girdiği belirli kullanım-biçimini koruduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz. (Buch I, Kap. IV.) Böylece, durmadan yinelenen emek-sürecinde aynı işlevleri uzun ya da kısa süreler için yerine getirmektedir. Bu örneğin sınai binalara, makinelere vb., kısacası emek aletleri adı altında topladığımız her şeye uygulanır. Değişmeyen-sermayenin bu kısmı, ürüne, kendi-değişim değeri ile birlikte kullanım-değerinden kaybettiği oranda değer katar. Bu de değer taşınması ya da üretim araçlarından yaratılmalarına yardım ettikleri ürüne bu biçimdeki değer geçişi, ortalamaların hesaplanmasıyla saptanır. Üretim araçlarının, üretim sürecine girdikleri andan, tamamen harcandıkları, tükenip gittikleri, aynı türden bir yenisiyle değişilmek ya da yeniden üretilmek zorunda bulundukları ana kadarki işlevinin ortalama süresiyle ölçülür.

Demek oluyor ki, bu, deşmeyen-sermayenin bu kısmının, [sayfa 168]

tam anlamıyla emek aletlerinin bir özelliğidir:

Sermayenin bir kısmı, değişmeyen sermaye, yani üretim araçları biçiminde yatırılmıştır ve bu üretim araçları, bu sürece girdikleri bağımsız kullanım-biçimlerini korudukları süre boyunca, emek sürecinin etmenleri olarak işlev yaparlar. Son biçimini alan ürün ve bu nedenle de, ürüne dönüştükleri ölçüde bu ürünün yaratıcıları, üretim sürecinden çıkarlar ve bir meta olarak üretim alanından dolaşım alanına geçerler. Ama emek aletleri, üretim alanına bir kez girdiler mi, bu alanı bir daha terketmezler. İşlevleri onları orada tutar. Yatırılan sermaye-değerin bir kısmı, süreçteki emek aletlerinin işlevlerince belirlenen bu biçim içerisinde sabit hale gelirler. Bu işlevin yerine getirilmesinde ve böylece emek aletlerinin yıpranıp aşınmasıyla, bunların değerinin bir kısmı ürüne geçtiği halde diğeri emek, aletlerinde ve dolayısıyla üretim sürecinde sabit kalır. Bu biçimde sabit kalan değer, emek aleti eskiyene, değeri uzun ya da kısa bir sürede sürekli yinelenen bir dizi emek-sürecinden çıkan ürünler kitlesine dağılarak yıpranana kadar durmadan azalır. Ama, bunlar emek aletleri olarak etkinliklerini sürdürdükleri ve aynı türden yenileriyle değiştirilmeleri gerekmediği sürece, belli miktarda bir değişmeyen sermaye-değer bunlarda sabit kalırken, başlangıçta onlarda sabit bulunan değerin diğer kısmı ürüne aktarılır ve bu yüzden meta-ikmalin bir kısmı olarak dolaşıma devam eder. Bir araç ne kadar uzun ömürlü olur, ne kadar yavaş eskirse, değişmeyen-sermaye değeri o kadar uzun zaman bu kullanım-biçimi içerisinde sabit kalır. Ama dayanıklılığı ne olursa olsun, değerini aktarma oranı daima tüm işlev yapma zamanı ile ters orantılıdır. Eğer eşit değerde iki makineden biri beş, diğeri on yılda eskiyorsa, bunlardan ilki aynı sürede, ikincisinin iki katı değer aktarır.

Sermaye-değerin emek aletinde sabit bulunan bu kısmı diğerleri gibi dolaşımda bulunur. Bütün sermaye-değerlerin sürekli dolaşımda bulunduğunu ve bu anlamda bütün sermayelerin döner sermaye olduğunu genel olarak görmüştük. Ama sermayenin şimdi incelemekte olduğumuz kısmının dolaşımı ayrı bir özellik taşır. Her şeyden önce bu kısım, kullanım-biçimi içerisinde dolaşmaz, dolaşan şey, yalnızca onun değeridir ve bu, derece derece, meta olarak dolaşan ürüne geçmesi oranında parça parça yer alır. İşlev yaptığı bütün süre boyunca değerinin [sayfa 169] bir kısmı daima, üretilmesine yardımcı olduğu metalardan bağımsız olarak kendisinde sabit kalır. Değişmeyen-sermayenin bu kısmına sabit sermaye biçimini veren özellik işte budur. Üretim sürecine yatırılmış sermayenin diğer bütün maddi kısımları, bunun karşıtı olarak, döner ya da akıcı sermayeyi oluşturur.

Bazı üretim araçları maddi olarak ürüne girmezler. Buharlı bir makinenin tükettiği kömür gibi, emek aletlerinin işlevlerini yerine getirirken tükettikleri ya da aydınlatmak için kullanılan gaz, vb. gibi yalnızca işleme yardımcı malzemeler böyledirler. Ürünlerin değerinin bir kısmını oluşturan, yalnızca bunların değerleridir. Ürün, kendi dolaşımı içerisinde

bu üretim araçlarının değerini dolaştırır. Onların sahip oldukları bu özellikleri, sabit sermaye ile ortaktır. Ama girdikleri her emek-sürecinde bütünüyle tüketilirler ve bunun için de yerlerinin her yeni emek-sürecinde aynı türden yeni üretim araçlarınca tümüyle doldurulması gerekir. Bunlar işlevlerini yerine getirirken kendi bağımsız kullanım-biçimlerini korumazlar. Bu yüzden de bunlar, işlevlerini yerine getirirken, sermaye-değerin hiç bir kısmı, ne eski kullanım-biçimleri içinde ne de maddi biçimleri içinde sabittir. Yardımcı malzemenin bu kısmının maddi olarak ürüne geçmeyip, ürünün değerine ancak kendi değerlerine göre, bu değerin bir kısmı olarak girmeleri ve bunun getirdiği şeyler, yani bu maddelerin işlevlerinin kesenkes üretim alanıyla sınırlı olması durumu, Ramsay gibi iktisatçıları, bunları sabit sermaye olarak sınıflandırma yanılgısına (Ramsay aynı zamanda sabit sermayeyi değişmeyen-sermaye ile de karıştırmıştır) düşürmüştür.*

Ürüne maddi olarak giren üretim araçlarının bu kısmı, yani hammaddeler vb., böylece kısmen, sonradan onun bireysel kullanım nesneleri olarak bireysel tüketime girmesini sağlayan biçimlere bürünürler. Asıl anlamıyla emek aletleri denilen sabit sermayenin bu maddi araçları, ancak üretken olarak tüketilirler, bireysel tüketime giremezler, çünkü yaratılmasına yardım ettikleri ürüne ya da kullanım-değerine girmeyip, tamamen eskiyene kadar kendi bağımsız biçimlerini korurlar. Taşıma araçları bu kuralın bir istisnasıdır. Üretken işlevlerini yerine getirdikleri sırada yarattıkları yararlı etki, yani üretim alanında [sayfa 170] kaldıkları sırada, yer değiştirme, aynı anda, örneğin, yolcunun bireysel tüketimine geçer. Yolcu bunların kullanımı için, diğer tüketim mallarının kullanımı için yaptığı gibi ödemede bulunur. Örneğin kimya sanayiinde hammaddelerin ve yardımcı maddelerin karıştığını gördük.** Aynı şey, emek aletleri ile yardımcı ve hammaddeler için de doğrudur. Tarımda da, gene toprağın iyileşmesi için eklenen maddeler kısmen yetiştirilen bitkilere geçer ve ürünün oluşmasına yardım eder. Öte yandan, bunların etkisi, uzun bir döneme, diyelim dört ya da beş yıla dağıtılmış olur. Bunların bir kısmı bu nedenle maddeten ürüne geçer ve böylece değerini ürüne aktarır, oysa diğer bir kısmı eski kullanım-biçimi içerisinde sabit kalır ve değerini korur. Üretim aracı olmaya devam eder ve bunun için de sabit sermaye biçimini korur. Bir iş hayvanı olarak öküz, sabit sermayedir. Eğer kesilip yenirse, artık ne emek aleti, ne de sabit sermaye olarak işlev yapar.

Üretim araçlarına yatırılan sermaye-değerin bir kısmının, sabit sermaye niteliğine sahip bulunmasını belirleyen şey, salt bu değerin kendine özgü dolaşım biçimidir. Bu belirli dolaşım biçimi, emek aletlerinin

* Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals*), 3 Teil, Berlin 1962, s, 323-25. -*Ed*.

** *Kapital.* Birinci Cilt, s. 197-198. -*Ed*.

değerini ürüne aktardıkları ya da üretim süreci sırasında değer yaratıcısı olarak hareket ettikleri belirli biçimden doğar. Bu biçim gene, emek aletlerinin emek-sürecinde işlev yapma belirli biçiminden doğar.

Bir emek-sürecinden ürün olarak çıkan bir kullanım-değerinin bir diğerine üretim aracı olarak girdiğini biliyoruz.* Bir ürünü sabit sermaye yapan şey, ancak onun bir üretim sürecinde emek aleti olarak işlev yapmasıdır. Ama üretim sürecinden meydana geldiği anda, henüz, o, hiç bir şekilde sabit sermaye değildir. Örneğin, makine fabrikatörünün bir ürünü ya da metaı olarak bir makine, onun meta-sermayesine dahildir. Onu satın alan kapitalistin elinde üretken biçimde kullanılana kadar sabit sermaye halini almaz.

Diğer koşular eşit olmak kaydıyla, sabitlik derecesi, emek aletinin dayanıklılığı ile artar. Emek aletlerinde sabit bulunan sermaye-değer ile, bu değerin yinelenen emek-süreçleri içerisinde ürüne aktardığı kısmı arasındaki büyüklük farkını belirleyen şey, işte bu dayanıklılıktır. Bu değer ne derece ağır aktarılırsa –emek-sürecinin her yinelenmesinde emek-aracının verdiği [sayfa 171] değerin hızı ne denli yavaş olursa– sabit sermaye o kadar büyük ve üretim sürecinde kullanılan sermaye ile burada tüketilen sermaye arasındaki fark o kadar fazla olur. Şu fark yok olur olmaz, emek-aracı yararlılık sürecini tamamlamış, kullanım-değeri ile birlikte değerini de yitirmiş olur. Bundan böyle artık bir değer taşıyıcısı değildir. Bir iş aracı, değişmeyen sermaye bütün öteki maddi taşıyıcıları gibi, ürüne, ancak kullanım-değeri ile birlikte kendi değerinden de kaybetmesi ölçüsünde değer kattığı için, bu kullanım-değerini ne kadar yavaş kaybederse, o kadar uzun zaman üretim sürecinde kalacağı değişmeyen sermaye-değerin kendisinde sabit kalacağı, dönemin de o denli uzun olacağı açıktır.

Yardımcı maddeler, hammaddeler, son biçimini almamış mallar, vb. gibi tam anlamıyla bir emek aleti olmayan bir üretim aracı, eğer aktarılan değer ve dolayısıyla değerinin dolaşım biçimi bakımından emek aleti gibi hareket ediyorsa, bu da gene sabit sermayenin maddi bir taşıyıcısı, bir varlık biçimidir. Yukarda sözü edilen, toprağın iyileştirilmesi konusunda, durum böyledir; toprağa katılan bu kimyasal maddelerin etkisi birkaç üretim dönemine ya da yıla dağılır. Burada değerin bir kısmı, kendi bağımsız biçimi ya da sabit sermaye biçimi içerisinde, ürünün yanısıra varolmaya devam ettiği halde, diğer kısmı ürüne geçmiştir ve bunun için de onunla birlikte dolaşımda bulunmaktadır. Bu durumda, ürüne giren yalnız sabit sermayenin değerinin bir kısmı değil, aynı zamanda, değerin bu kısmının içinde varolduğu kullanım-değeri, tözdür de.

Bu temel yanılgıdan –yani, "sabit" ve "döner sermaye" kategorilerini, "değişmeyen" ve "değişen-sermaye" kategorileri ile karıştırmadan–

* Aynı yapıt, 197. -*Ed*.

ayrı olarak, iktisatçıların şimdiye kadar kavramların tanımında düştükleri karışıklık her şeyden önce şu noktalara dayanır:

Kişi, emek aletlerine özgü bazı maddi özellikleri, doğrudan doğruya sabit sermayenin özellikleri haline getirmektedir, örneğin, diyelim bir evin fiziksel hareketsizliği. Ne var ki, bu gibi durumlarda, gene aynı biçimde sabit sermaye olan diğer emek aletlerinin bunun tam karşıtı özelliğe sahip bulunduğunu tanıtlamak daima kolaydır; örneğin, diyelim bir geminin fiziksel hareketliliği.

Ya da, değerin dolaşımından ileri gelen ekonomik biçimin kesinliği nesnel bir özellikle karıştırılmaktadır; kendiliklerinden [sayfa 172] hiçbir biçimde sermaye olmayıp, daha çok, yalnızca belli toplumsal koşullar altında sermaye haline gelen nesneler, sanki *kendiliklerinden* ve taşıdıkları nitelik gereği, belli bir biçim içinde, ya sabit ya da döner sermaye haline gelebilirlermiş gibi. Her emek-süreci içerisinde, üretim araçlarının bu sürecin yer aldığı toplumsal koşul ne olursa olsun, emek aletlerine ve emek konularına bölündüğünü gördük (Buch I, Kap V). Ama bunların her ikisi de, ancak kapitalist üretim tarzı altında, bundan önceki kısımda gösterildiği gibi "üretken sermaye" haline geldiklerinde, sermaye olurlar. Temeli emek-sürecinin niteliğinde bulunan, emek aletleri ile emek konusu arasındaki ayrım böylece yeni bir biçim içerisinde yansıyor: sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrım. Bir emek aleti işlevini yerine getiren bir şey, ancak o zaman, sabit sermaye halini alıyor. Eğer maddi özellikleri nedeniyle emek aletliği işlevi dışında başka işlevleri de yerine getirebilirse, bu gördüğü belirli işleve bağlı olarak sabit sermaye olabilir ya da olamaz. Sığırlar iş hayvanı olarak sabit sermayelerdir; ama kesim hayvanı olarak, sonunda dolaşıma bir ürün olarak katılan hammaddeler; yani sabit değil, döner sermayedirler.

BİR üretim aracının, birbiriyle ilişkili, sürekli ve bu nedenle de bir üretim dönemi –yani bir ürünün son halini alması için gerekli tüm üretim zamanı-, oluşturan yinelenen emek-süreçleri içerisinde salt uzunca bir süre yer alıyor olması, tıpkı sabit sermayenin yaptığı gibi, kapitalisti, yatırımlarını uzun ya da kısa vadeli yapmaya zorlar, ama bu, onun sermayesini sabit sermaye yapmaz. Örneğin, tohum, sabit sermaye değil, yalnızca üretim sürecinde aşağı yukarı bir yıl kalan hammaddedir. Bütün sermayeler, üretken sermaye olarak işlev yaptıkları sürece üretim sürecinde kalırlar ve bu nedenle, maddi biçimleri, işlevleri ve değerlerinin dolaşım biçimleri ne olursa olsun, üretken sermayenin bütün öğeleri için de durum budur. Bu yer alış süresinin uzun ya da kısa oluşu –bu, sözkonusu üretim sürecinin türüne ya da amaçlanan yararlı etkiye bağlı bir sorundur– sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı etkilemez.[20] [sayfa 173]

[20] Neyin sabit, neyin döner sermaye olduğunu saptamanın güçlüğü nedeniyle Herr Lorenz Stein bu ayrımın yalnızca konunun incelenmesinin kolaylaştırılması amacıyla yapıldığını sanıyor.

Emeğin genel koşullarını içeren emek aletlerinin bir kısmı, emek aleti olarak üretim sürecine girer girmez ya sınırlandırılır, yani örneğin makineler gibi üretken işlevi için hazırlanır, ya da toprağın iyileştirilmesi, fabrika binaları, yüksek fırınlar, kanallar, demiryolları vb. gibi daha başlangıçta, taşınamaz, sınırlı biçimleri içerisinde üretilmiş bulunurlar. Emek aletinin içerisinde işlev yapacağı üretim sürecine devamlı bağlılığı burada aynı zamanda onun fiziksel varlık biçimi yüzündendir de. Öte yandan, bir emek aleti fiziksel olarak sürekli yer değiştirebilir, oradan oraya gidebilir ve gene de sürekli olarak üretim sürecinde kalabilir; örneğin, bir lokomotif, bir gemi, iş hayvanları, vb. gibi. Bir durumda hareketsizlik ona sabit sermaye niteliğini kazandırmadığı gibi, diğer durumda hareketlilik onu bu nitelikten yoksun bırakmaz. Ama bazı emek aletlerinin bir yerde sınırlandırılması, sıkı sıkıya bir yere bağlanması olgusu, sabit sermayenin bu kısmına, ulusların ekonomisinde özel bir rol yükler. Bunlar ülke dışına gönderilemez, dünya pazarında metalar olarak dolaşamazlar. Bu sabit sermaye üzerindeki sahiplik hakkı değişebilir, alınıp satılabilirler ve bu ölçüde de zihinsel olarak dolaşabilirler. Bu mülkiyet hakkı, sözgelişi hisse senetleri biçiminde, dış pazarlarda bile dolaşabilir. Ama bu tür sabit sermayeye sahip olan kişilerdeki bir değişme, ulusal servetin hareketsiz ve maddi bakımdan sabit kısmının, hareketli kısmıyla ilişkisini değiştirmez.[21]

SABİT sermayenin bu kendine özgü dolaşımı, kendine özgü bir devirle sonucunu verir. Değerin, aşınıp yıpranmayla maddi biçimini kaybeden kısmı, ürünün değerinin bir kısmı olarak dolaşır. Ürün, kendi dolaşımı aracılığı ile kendisini metalardan paraya çevirir; dolayısıyla aynı şey, ürünün dolaşıma soktuğu emek aletinin değer-kısmına da uygulanır ve bu değer, bu emek aletinin, üretim sürecinde değer taşıyıcılığından kaybetmesi oranında, dolaşım sürecinden para biçiminde çıkar. Değeri böylece çifte bir varlık kazanır. Bir kısmı üretim sürecine ait bulunan kullanım-biçimine ya da madde biçimine bağlı kalır. Diğer kısmı, kendisini bu biçimden para biçimine bürünerek sıyırır. Kendi maddi biçimi içerisinde varolan emek aletinin değerinin bu kısmı, işlevini yerine getirirken sürekli azaldığı halde, paraya [sayfa 174] dönüşen kısım sürekli artar ve bu, alet ensonu tükenene ve tüm değeri gövdesinden ayrılarak paraya çevrilene kadar sürer. Burada, üretken sermayenin bu öğesinin devrindeki özellik açıkça ortaya çıkar. Değerinin paraya dönüşmesi, bu değeri taşıyan metaın para haline gelmesine ayak uydurur. Ama bu para-biçimden tekrar bir kullanım-biçime çevrilmesi, metaların diğer üretim öğelerine çevrilmelerinden ayrı olarak yer alır ve daha çok kendi yenidenüretim dönemi, yani emek aletinin eskidiği ve aynı türden bir yenisiyle değiştirilmesi gerektiği süreyle belirlenir. Eğer 10.000 sterlin değerinde

[21] Elyazması IV'ün sonu, II'nin başlangıcı. -*F.E.*

bir makine, diyelim on yıllık bir dönem dayanırsa, o zaman, bu makine için başlangıçta yatırılan değerin devir süresi on yıl olur. Bu süre sona erene kadar yenilenmesi gerekmez ve bu maddi biçimi içerisinde işlev yapmaya devam eder. Bu arada değeri, sürekli üretilmelerine yardımcı olduğu metaların değerinin bir kısmı olarak parça parça dolaşır ve böylece yavaş yavaş paraya dönüşür; bu durum, ensonu on yılın sonunda bütünüyle para biçimine bürünene ve paradan tekrar makineye çevrilene, bir başka deyişle devrini tamamlayana kadar devam eder. Bu yeniden-üretim zamanı gelene kadar, değeri, başlangıç olmak üzere bir para yedek fonu biçiminde yavaş yavaş birikir.

Üretken sermayenin geri kalan öğeleri, kısmen, yardımcı ve hammadde olarak varolan değişmeyen-sermaye öğelerini, kısmen de emek-gücüne yatırılan değişen-sermaye öğelerini içerir. Emek süreci ile artı-değer üretim sürecinin tahlili (Buch I, Kap. V), bu farklı öğelerin, ürünlerin yaratıcıları ve değer1erin yaratıcıları olarak tamamen farklı hareket ettiklerini göstermişti. Değişmeyen-sermayenin, yardımcı ve hammaddeleri kapsayan kısmının değeri –tıpkı emek aletlerini kapsayan kısmı gibi– ürünün değerinde yalnızca aktarılmış değer olarak tekrar ortaya çıktığı halde, emek-gücü, emek-süreci aracılığı ile ürüne kendi değerinin bir eşdeğerini ekler, bir başka deyişle değerini fiilen yeniden üretir. Ayrıca, yardımcı maddelerin bir kısmı –yakıt, aydınlatıcı gaz, vb.– ürüne maddeten girmeksizin emek sürecinde tüketildiği halde, diğer bir kısmı ürüne maddeten girer ve onun maddi tözünü oluşturur. Ama bütün bu farklılıklar, dolaşım ve dolayısıyla devir biçimi yönünden önemsizdir. Yardımcı maddeler ve hammaddeler, ürünün yaratılmasında [sayfa 175] bütünüyle tüketildikleri için değer1erini tümüyle ürüne aktarırlar. Böylece bu değer, ürün tarafından kendi bütünlüğü içerisinde dolaşıma sokulur ve kendisini paraya, sonra da paradan tekrar metaın üretim öğelerine dönüştürür. Devri, sabit, sermayeninki gibi kesintiye uğramayıp, biçimlerinin bütün devrelerinden kesintiye uğramaksızın geçer, öyle ki üretken sermayenin bu öğeleri sürekli olarak aynen yenilenir.

Üretken sermayenin emek-gücüne yatırılmış bulunan değişen kısmına gelince, emek-gücünün belirli bir süre için satın alındığı unutulmamalıdır. Kapitalist, emek-gücünü satınalıp da üretim sürecinde somutlaştırdığı anda, bu emek-gücü, sermayesinin bir kısmını, değişen kısmını oluşturur. Emek-gücü günde belli bir süre faaliyette bulunarak ürüne tüm gün boyunca yalnız kendi değerini eklemekte kalmaz, ayrıca bunun üzerinde bir de artı-değer katar. Biz, şimdilik bu artı-değeri ele almayacağız. Emek-gücü satın alındıktan ve işlevini diyelim bir hafta için yerine getirdikten sonra, satın alınması, alışılagelen zaman aralıkları içerisinde sürekli yenilenmelidir. Emek-gücünün, işlevini yerine getirdiği sürece ürüne eklediği ve ürünün dolaşımı sonucu paraya dönüştürülen değerinin eşdeğeri, sürekli olarak paradan emek-gücüne çevrilmek, yani sürekli olarak kendi biçim devrelerinin tümünden geçmek zorundadır;

yani sürekli üretim devresinin kesintiye uğramaması için bu değerin devredilmesi gerekir.

Demek oluyor ki, üretken sermayenin değerinin emek-gücüne yatırılmış bulunan kısmı, tümüyle ürüne aktarılır (biz, burada, artı-değer sorununu daima konu-dışı tutuyoruz) ve onunla birlikte, dolaşım alanına ait iki başkalaşımdan geçer ve bu sürekli yenilenme nedeniyle daima üretim süreci içerisinde kalır. Böylece değer yaratılması sözkonusu olduğu sürece, emek-gücü ile değişmeyen sermayenin *sabit* sermayeyi *oluşturmayan* parçaları arasındaki ilişki, bunun tersi durumda, ne denli farklı olursa olsun, sabit sermayenin tersine onun değerinin bu tür devrini emek-gücü onlarla birlikte paylaşır. Üretken sermayenin bu parçaları –değerinin emek-gücüne ve sabit sermayeyi oluşturmayan üretim araçlarına yatırılmış kısımları– onların ortak devir niteliklerinden ötürü sabit, sermayenin karşısına *döner* ya da *akıcı* sermaye olarak çıkarlar.

Kapitalistin, emek-gücünü kullanmak için emekçiye ödediği paranın, emekçiye geçim araçlarının genel eşdeğeri biçiminden [sayfa 176] ne fazla ve ne de eksik olduğunu daha önce de gösterdik.* Bu bakımdan değişen-sermaye, öz olarak, geçim araçlarını kapsar. Ama bizim devri ele aldığımız bu durumda, bu, bir biçim sorunudur. Kapitalist, emekçinin geçim araçlarını değil, emek-gücünü satın alır. Ve sermayesinin değişen kısmını oluşturan emekçinin geçim araçları değil, faaliyet halindeki emek-gücüdür. Kapitalistin emek sürecinde üretken olarak tükettiği şey, emekçinin geçim araçları değil, emek-gücünün kendisidir. Emek-gücü karşılığında aldığı parayı geçim araçlarına dönüştüren emekçinin kendisidir ve bunu, geçim araçlarını tekrar emek-gücüne dönüştürmek, yaşamını sürdürmek için yapar; tıpkı kapitalistin, sözgelimi, para karşılığında sattığı metaların artı-değerinin bir kısmını kendisi için tüketim maddelerine dönüştürmesi ve bunu, metalarını satın alanların karşılığında kendisine geçim araçları vermesini şart koşmadan yapması gibi. Eğer emekçiye ücretinin bir kısmı geçim araçları olarak, aynî olarak ödense bile, bu, şimdi ancak bir ikinci ticari işlem olur. Emek-gücünü, o, belli bir fiyata, ve bu fiyatın bir kısmının da geçim araçları olarak eline geçeceği düşüncesiyle satar. Bu, yalnızca ödeme biçimini değiştirir, fiilen sattığı şeyin kendi emek-gücü olduğu olgusunu değil. Bu, emekçi ile kapitalist arasında değil, meta alıcısı olarak emekçi ile meta satıcısı olarak kapitalist arasında geçen ikinci bir işlemdir; oysa ilk işlemde emekçi bir meta (kendi emek-gücünün) satıcısı, kapitalist ise bu metaın alıcısıdır. Bu, tıpkı bir kapitalistin metaını, diyelim bir makineyi bir demir imalatçısına satarak, onun yerine başka bir meta, diyelim demir alması gibidir. İşte bu nedenle, sabit sermayenin karşısında kesinlikle döner sermaye niteliğine bürünen, emekçinin geçim araçları değildir. Onun emek-gücü de değildir. Bu, daha çok, üretken sermayenin emek-gücü-

* *Kapital,* Birinci Cilt, Altıncı Bölüm, s. 182-192. -*Ed.*

ne yatırılan ve devir biçimi nedeniyle, değişmeyen-sermayenin bazı kısımlarıyla ortak ve bazı kısımlarıyla da karşıt düşen bu niteliği kazanan değer kısmıdır.

Döner sermayenin değeri –emek-gücü ve üretim araçları olarak– ancak ürünün üretim sürecinde bulunduğu süre için, sabit sermayenin hacminin belirlediği üretim ölçeğine uygun olarak yatırılır. Bu değer bütünüyle ürüne girer ve bu nedenle satışıyla dolaşım alanından tümüyle geri döner ve yeniden yatırılabilir. Sermayenin döner kısmının içinde varolduğu emek-gücü [sayfa 177] ile üretim aracı, son biçimini almış ürünün yaratılması ve satışı için gerekli ölçüde dolaşımdan çekilmiştir, ama bunlar, yeniden satın alınmak, para biçiminden tekrar üretim öğelerine çevrilmek suretiyle sürekli olarak yerlerine konulmalı ve yenilenmelidir. Bunlar, pazardan, her seferinde, sabit sermaye öğelerinden daha küçük miktarlarda çekilir, ama bunların pazardan tekrar çekilmelerinin daha sık olması ve bunlara yatırılan sermayenin daha kısa aralıklarla yenilenmeleri gerekir. Bu sürekli yenileme, onların tüm değerlerini dolaştıran ürünün sürekli dönüşümüyle sağlanır. Ve son olarak, yalnız değerleri yönünden değil, maddi biçimleri bakımından da tüm başkalaşım evresinden de geçerler. Bunlar durmadan metalardan tekrar aynı metaların üretim öğelerine dönüşürler.

Kendi değeriyle birlikte emek-gücü daima ürüne artı-değeri, karşılığı ödenmeyen emeğin somutlaşmış biçimini katar. Bu, son biçimini almış ürün tarafından sürekli dolaştırılır ve tıpkı değerinin öteki öğeleri gibi paraya çevrilir. Ne var ki, biz, burada, esas olarak, sermaye-değerin devriyle ilgilendiğimiz ve aynı zamanda meydana gelen artı-değerin devrini dikkate almadığımız için, şimdilik bu konuyu bir yana bırakıyoruz.

Yukardaki açıklamalardan şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Sabit ve döner sermayenin biçimlerindeki kesinlik, salt üretim sürecinde işlev yapan sermaye-değerin, yani *üretken sermayenin* farklı devirlerinden ileri gelir. Devirdeki bu farklılık kendi payına, üretken sermayenin çeşitli kısımlarının değerlerini ürüne farklı biçimde aktarmalarından doğar; bu, ürün değerin yaratılmasında bu kısımların oynadıkları farklı rollerden ileri gelmediği gibi, kendini genişletme sürecindeki, kendilerine özgü tutumlarından da ötürü gelmez. Son olarak, değerin ürüne aktarılmasındaki farklılık –ve bu nedenle, bu değerin ürün tarafından dolaştırılma ve ürünün başkalaşımları yoluyla ilk maddi biçimi içerisinde yenilenme biçimindeki farklılık-, bir kısmı tek bir ürünün yaratılması sırasında tamamen tüketilen, diğer kısmı ise yalnızca azar azar kullanılan üretken sermayenin içerisinde varolduğu maddi biçimlerindeki farklılığından ileri gelir. Bu duruma göre, sabit ve döner sermaye olarak bölünebilecek sermaye, ancak üretken sermayedir. Ne var ki, bu antitez, sanayi sermayesinin diğer iki varlık biçimine, yani meta-sermaye ile para-sermayeye uygulanmadığı gibi, bu iki biçimin üretken [sayfa 178] sermayeye antitezi olarak da bulunmazlar. Bu, *ancak üretken sermaye için ve*

onun alanında bulunur. Para-sermaye ile meta-sermaye ne kadar sermaye olarak iş görürlerse görsünler, dolaşımları ne kadar kesintisiz olursa olsun, üretken sermayenin dolaşan kısımlarına dönüşene kadar, sabit sermayeden farklı olarak, döner sermaye haline gelemezler. Ne var ki, bu iki sermaye biçimi dolaşım alanında bulundukları için, ekonomi politik, göreceğimiz gibi, Adam Smith'ten beri, bunları üretken sermayenin dolaşan kısmı ile bir araya koyma ve bunları döner sermaye kategorisi içerisine yerleştirme yanılgısına düşmüştür. Bunlar, gerçekten de üretken sermayenin tersine, dolaşım sermayesidir, ama sabit sermayenin tersine döner sermaye değildirler.

2. Sermayenin sabit kısmının devri ve dolayısıyla ayrıca bunun için gerekli devir zamanı, sermayenin dolaşan kısımlarının birkaç devrini kapsar. Sabit sermayenin bir devir yaptığı sürede, döner sermaye birkaç devir yapar. Üretken sermayenin değerini oluşturan kısımlardan birisi, kesin sabit sermaye biçimini, ancak içinde bulunduğu üretim aracı, ürünün yapımı ve meta olarak üretim sürecinden çıkması için gerekli sürede tamamen yıpranmadığı durumda kazanabilir. Değerinin bir kısmı, hâlâ korunan eski kullanım-biçiminde kalmak zorunda olduğu halde, diğer kısmı, son halini almış ürünle birlikte dolaşıma girer ve bu dolaşım, tersine, sermayeyi oluşturan akıcı kısımların tüm değerini de aynı zamanda dolaştırır.

3. Üretken sermayenin değer-kısmı, sabit sermayeye yatırılan kısım, sabit sermayeyi içeren üretim araçlarının bütün kullanım süresi için bir defada hepsi yatırılır. Dolayısıyla bu değerin tümü dolaşıma kapitalist tarafından bir seferde sokulmuş olur. Buna karşılık dolaşımdan, sabit sermayenin ürünlere parça parça eklediği değerin kısımlarının gerçekleşmesiyle ancak parça parça ve yavaş yavaş tekrar çekilir. Öte yandan, üretken sermayenin bir kısmının kendilerinde sabit hale geldiği üretim araçlarının kendisi, işlev yaptıkları bütün dönem için üretim sürecinde somutlaşmış olarak bir seferde dolaşımdan çekilir. Ama, bu dönem için, aynı türden yenileriyle yerlerinin doldurulmasını ve yeniden-üretimi gerektirmezler. Bunlar, kendilerini yenileme öğelerini dolaşımdan çekmeksizin, dolaşıma sokulan metaların yaratılmasına, uzun ya da kısa bir dönem için katkıda bulunmaya devam ederler. Böylece, bunlar, bu dönem süresince [sayfa 179] kapitalistten, yatırımında bir yenileme yapmasını gerektirmezler. Son olarak, sabit sermayeye yatırılan sermaye-değer, bu sermaye-değerin içerisinde varolduğu üretim araçlarının işlev yaptıkları dönem sırasında, kendi biçimlerinin devresinden maddeten değil, ancak değerleri bakımından bu dolaşımdan geçer ve bunu da parça parça ve yavaş yavaş yapar. Bir başka deyişle, değerinin bir kısmı, para biçiminden kendi asıl maddi biçimine tekrar çevrilmeksizin, sürekli dolaşır ve metaların değerinin bir kısmı olarak paraya çevrilir. Paranın, üretim araçlarının maddi biçimine bu tekrar dönüşmesi, üretim araçlarının tamamen tüketildiği, kendi işlev yapma döneminin sonuna dek yeralmaz.

4. Döner sermayenin öğeleri, üretim sürecine –eğer süreç kesintiye uğramayacak olursa– sabit sermayenin öğeleri kadar devamlı biçimde bağlıdır. Ne var ki, döner sermayenin bu biçimde bağlı bulunan öğeleri sürekli olarak aynen yenilendikleri halde (üretim araçları aynı türden yeni ürünlerle, emek-gücü sürekli yenilenen satınalmalarla yenilendikleri halde), sabit sermayenin öğeleri ne kendileri yenilenir, ne de bunlar varoldukları sürece satınalınmalarının yenilenmeleri gerekir. Üretim sürecinde ham ve yardımcı maddeler her zaman bulunur, ama son biçimini almış ürünün yaratılmasında eski öğelerin tüketilmesinden sonra, her zaman aynı türden yeni ürünler bulunur. Emek-gücü de aynı şekilde her zaman üretim sürecinde vardır, ama bu, ancak, sık sık kişilerin değişmesini de içeren devamlı yeni satın almalar sayesinde olur. Ama döner sermayenin yinelenen devirleri sırasında, yinelenen aynı üretim süreçlerinde aynı özdeş binalar, makineler vb. işlev yapmayı sürdürürler.

II. SABİT SERMAYENİN KISIMLARI, YERİNE KONMASI. ONARIMI VE BİRİKİMİ

Herhangi bir sermaye yatırımında, sabit sermayenin ayrı ayrı öğelerinin farklı yaşam süresi ve bu nedenle de farklı devir zamanları vardır. Örneğin demiryollarında rayların, vagonların, toprak tesviyesinin, istasyonların, köprülerin, tünellerin, lokomotiflerin, yük vagonlarının farklı işlev dönemleri ve yeniden-üretim zamanları vardır, bu yüzden de bunlara yatırılan sermayenin devir zamanları da farklıdır. Uzun yıllar, binalar, peronlar, su tankları, köprüler, tüneller, yarmalar, bentler, kısacası, İngiliz demiryolculuğunda "sanat yapıları" denilen şeyler herhangi bir [sayfa 180] yenilenmeyi gerektirmezler. En fazla eskiyen şeyler, raylar ile lokomotif ve vagonlardır.

Başlangıçta modern demiryollarının yapımında, en seçkin mühendislerce benimsenen egemen görüşe göre, bir demiryolu bir yüzyıl dayanacak ve rayların aşınma ve yıpranması o denli pek az olacaktı ki, bu, bütün parasal ve diğer pratik amaçlar bakımından hesaba katılmayabilirdi; iyi bir demiryolunun yaşam süresi 100-150 yıl diye kabul ediliyordu. Ama çok geçmeden, bir rayın hiç kuşkusuz lokomotiflerin hızına, vagonların ağırlığı ile sayısına, rayların çapına ve diğer birçok ilgili koşula bağlı bulunan yaşamının ortalama 20 yılı geçmediği ortaya çıkmıştır. Hatta bazı istasyonlar ile büyük trafik merkezlerinde, raylar her yıl aşınmaktadır. 1867 dolaylarında, demir raylara göre iki katına malolan ama en az iki misli ömre sahip çelik rayların kullanılmasına başlandı. Ahşap vagonların ömrü 12-15 yıldı. Vagonlarla lokomotiflere gelince, yük vagonlarının yolcu vagonlarından daha çabuk eskidiği saptandı. 1867'de bir lokomotifin ömrü yaklaşık 10-12 yıl olarak tahmin ediliyordu.

Aşınma ve yıpranma, her şeyden önce kullanımın bir sonucudur. Kural olarak "rayların aşınması, vagonların sayısı ile orantılıdır". (R. C., n°

17645.)[22] Hızdaki artışla birlikte bir demiryolundaki aşınma ve yıpranma, hızın karesinden daha büyük bir oranda artar; yani eğer motorun hızını iki katına çıkartacak olursanız, yolun aşınma ve yıpranma maliyetini dört katından daha fazlasına çıkartmış olursunuz. (R. C. n° 17046.)

Aşınma ve yıpranmaya, bir de ayrıca doğa güçlerinin etkisi yolaçar. Sözgelimi yolcu vagonları yalnız fiili yıpranmadan değil, küf ve pastan da eskir. "Yolun bakım maliyetleri, üzerinden geçen trafiğin aşındırma ve eskitmesinden daha çok, havayla temas eden, kerestenin, demirin, tuğlanın ve betonun niteliğine bağlıdır. Bir aylık şiddetli kötü hava, demiryoluna bir yıllık trafikten daha fazla zarar verir." (R. P. Williams, "On the Maintanence of Permanent Way", 1867 sonbaharında İnşaat Mühendisleri Enstitüsünde okunan bildiri.*) [sayfa 181]

Son olarak, modern sanayiin her yerinde olduğu gibi, burada da, manevi değer kaybı da bir rol oynar. Genellikle, eskiden 40.000 sterline malolan aynı sayıda vagon ve lokomotif, aradan on yıl geçtikten sonra, 30.000 sterline satın alınabilir. Kullanım-değerlerinde herhangi bir düşme olmadığı halde, vagon ve lokomotiflerde değer kaybı, pazar-fiyatının yüzde 25'i olarak saptanmalıdır. (Lardner, *Railway Economy*.)

"Tünel-köprüler şimdiki biçimleriyle yenilenmeyecektir." (Çünkü bu gibi köprüler için şimdi daha iyi biçimler vardır.) "Sıradan onarımlar, kısım kısım sökülme ve yenileme pratik değildir." (W. P. Adams, *Roads and Rails,* London 1862.) Emek aletleri, sanayiin ilerlemesiyle her zaman geniş ölçüde değişikliğe uğrarlar. Bu nedenle, ilk biçimleriyle değil, bu değişikliğe uğramış biçimleriyle yenilenir.

Bir yandan, belli bir maddi biçim içerisinde yatırılmış ve bu biçimiyle belli bir ortalama ömre sahip bulunan sabit sermaye kitlesi, yeni makinelerin vb. ancak yavaş yavaş kullanıma sokulmasının bir nedenini oluşturur ve bu yüzden gelişmiş emek aletlerinin hızla genel kullanıma sokulmasını engeller. Öte yandan da, rekabet, eski emek aletlerinin, özellikle kesin değişiklikler olduğu zaman, doğal ömürlerini daha tamamlamadan, yenileriyle değiştirilmelerini zorunlu kılar. Fabrika araç ve gereçlerinin oldukça geniş toplumsal boyutlarda bu gibi vaktinden önce yenilenmelerini esas olarak afetler ya da bunalımlar zorlar.

Aşınma ve yıpranma (manevi değer kaybı hariç) sözü ile, sabit sermayenin kullanılmak suretiyle, kullanım-değerindeki ortalama kaybı oranında yavaş yavaş ürüne aktardığı değer kısmı kastedilmektedir.

Bu aşınma ve yıpranma, kısmen öyle bir biçimde olmaktadır ki, sabit sermaye belli bir ortalama dayanıklılığa sahip olmaktadır. Sabit

[22] R C. işaretli alıntılar, Demiryolları Kraliyet Komisyonundandır. Komisyon üyeleri önünde alınmış Delil Tutanakları, 1867 yılında, Londra'da, hem Avam Kamarasına ve hem de Lordlar Kamarasına sunulmuştur. Sorular ile yanıtlar numaralanmış ve bu numaralar burada gösterilmiştir.

* R. P. Williams'ın bildirisi, *Money Market Review*'nun 2 Aralık 1867 tarihli sayısında yayınlanmıştır. -*Ed*.

sermaye, bütün bu dönem için, bir defada yatırılmaktadır. Bu dönemin sona ermesinden sonra; o, tümüyle yenilenmelidir. Canlı emek aletleri (*instrument*), diyelim at sözkonusu olduğu zaman, bunların yeniden üretimini doğanın kendisi zamanlar. Bunların emek aleti olarak ortalama ömürleri doğa yasalarınca belirlenir. Bu süre dolar dolmaz bunların yerlerine yenilerinin konması gerekir. At, parça parça yenilenemez; diğer bir atla yenilenmelidir.

Sabit sermayenin diğer öğelerinin, devresel ya da kısmi [sayfa 182] yenilenme olanağı vardır. Bu durumda, devresel ya da kısmi yenilenme ile, işin yavaş yavaş genişletilmesini birbirinden ayırmak gerekir.

Sabit sermaye, kısmen, aynı süre dayanmayıp, çeşitli aralıklarla parça parça yenilenen homojen parçalardan oluşur. Bu, örneğin, demiryolunun öteki kısımlarından daha sık değiştirilmesi gerekli olan istasyonlardaki raylar için geçerlidir. Bu, gene, Lardner'e göre, Belçika demiryollarında, 1840'larda* yılda yüzde 8 oranında değiştirilmeleri gereken yolcu vagonları için de geçerlidir; öyle ki, 12½ yılda bütün vagonlar yenilenmişti. Demek ki, burada, şöyle bir durumla karşı karşıyayız: sabit sermayenin belli bir türü için diyelim on yıllık bir süre için belli bir miktar yatırılıyor. Bu harcama bir defada yapılıyor. Ama bu sabit sermayenin belirli bir kısmı, değeri ürünün değerine girmiş ve paraya çevrilmiş kısım, her yıl aynî olarak yenilendiği halde, geri kalan kısmı, ilk maddi biçimi içerisinde varolmaya devam ediyor. Bu sermayeyi, sabit sermaye olarak, döner sermayeden ayıran şey, bu bir defada yatırılma durumu ile, maddi şekli içerisinde ancak kısmen yeniden üretilme durumudur.

Sabit sermayenin diğer parçaları, eşit olmayan zaman sürelerinde eskiyen ve eskidikçe yenilenmeleri gereken heterojen kısımlardan oluşur. Bu, özellikle makineler için geçerlidir. Bir sabit sermayenin farklı kısımlarının farklı dayanıklılıkları ile ilgili olarak söylediğimiz bu sözler, bu durumda, bu sabit sermayenin bir parçası olarak ortaya çıkan herhangi bir makinenin farklı kısımlarının dayanıklılığı için geçerlidir.

Kısmi yenilenme sırasında, işin yavaş yavaş genişlemesi konusunda şunları söyleyebiliriz: Gördüğümüz gibi, sabit, sermaye üretim sürecindeki işlevlerini aynî olarak yerine getirmeye devam ettiği halde, değerinin ortalama aşınma ve yıpranmasıyla orantılı bir kısmı, ürünle birlikte dolaşmış, paraya dönüşmüş ve aynî olarak yeniden-üretimini bekleyen sermayenin yenilenmesi için ayrılan yedek para fonunda bir öğe oluşturmuştur. Sabit sermayenin bu paraya çevrilen değer kısmı, işin genişletilmesi için ya da makineler üzerinde bunların yeterliğini artıracak gelişmeler yapmak üzere kullanılabilir. Böylece, yeniden-üretim uzun ya da kısa zaman sürelerinde yeralır ve bu, toplum açısından, [sayfa 183] genişletilmiş ölçekli bir yeniden-üretimdir – eğer üretim alanı geniş-

* Almanca ve Fransızca baskılarda "1850'lerde". -*ç*.

letilmiş ise yaygın (*extensive*); eğer üretim araçları daha etkin hale getirilmiş ise yoğunlaştırılmış (*intensive*) bir yeniden-üretimdir. Genişletilmiş ölçekli bu yeniden-üretici, birikimin –artı-değerin– sermayeye dönüştürülmesinin sonucu olmayıp, sabit sermayenin gövdesinden kendisini para biçiminde koparıp ayıran değerin, tekrar yeni ek sermayeye ya da hiç değilse aynı türden daha etkin sabit sermayeye çevrilmesinden ileri gelir. Kuşkusuz bu, kısmen, işin kendine özgü niteliğine, bu türden yavaş yavaş yapılan eklemeleri yapabilme ölçüsüne ve oranına, dolayısıyla bu biçimde yeniden yatırılmak üzere toplanması gerekli yedek fonların miktarına ve bunun için gerekli zamana da bağlıdır. Mevcut makinelerin ayrıntıları üzerinde, ne ölçüde daha fazla iyileştirmeler yapılabileceği, doğal olarak, bu iyileştirmelerin niteliği ile makinenin kendi yapısına bağlıdır. Demiryollarının yapımında, daha başlangıçta bu noktanın ne kadar iyi düşünüldüğünü Adams şöyle anlatmaktadır: "Tüm yapı, arı kovanına egemen olan şu ilkeye dayanmalıdır: sınırsız genişleme kapasitesi. Herhangi bir sabit ve kesinleşmiş simetrik bir yapıdan, genişleme halinde ilerde yıkılmasına gereksinme duyulacağı için kaçınmak gerekir." (s. 123.)

Bu, geniş ölçüde mevcut mekana bağlıdır. Bazı binalarda ek katlar yapılabilir; diğerlerinde ise yatay genişleme ve dolayısıyla daha fazla arazi gereklidir. Kapitalist üretimde, bir yanda geniş ölçüde malzeme savurganlığı, öte yandan ise, işin yavaş yavaş genişlemesi içerisinde (kısmen emek-gücüne zararlı) ve hiç de pratik olmayan bu tür yatay genişlemeler vardır, çünkü hiç bir şey toplumsal bir plana göre yapılmadığı gibi, her şey bireysel kapitalistin iş gördüğü sınırsız farklılıktaki koşullara, araçlara vb. bağlıdır. Bu, üretici güçlerin büyük ölçüde ziyan edilmesi sonucunu verir.

Bu yedek para fonunun (yani tekrar paraya çevrilmiş bulunan sabit sermayenin bu kısmının) bölük pörçük yatırımı, en kolay, tarımda yapılır. Belli büyüklükte bir üretim alanı, burada, sermayenin yavaş yavaş emilmesine çok büyük olanak sağlar. Ayın şey hayvan yetiştirilmesinde olduğu gibi, doğal yeniden-üretimin bulunduğu yerler için de geçerlidir.

Sabit sermaye özel bakım maliyetlerini gerektirir. Bu bakımın bir kısmını emek-sürecinin kendisi sağlar; sabit sermaye, [sayfa 184] emek-sürecinde kullanılmadığı takdirde zarar görür (Buch I, Kap, VI, s. 196 ve Kap. XIII, s. 423, kullanılmadıkları sırada makinelerin yıpranması ve aşınması konusu). İngiliz yasaları, bu nedenle, kiralanmış topraklar eğer usulünce ve adetlere göre ekilmiyor ise, bunu açıkça savurganlık saymaktadır. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law, *The Law of Landlord and Tenant,* London 1857, s. 96.) Emek-sürecindeki kullanımdan ileri gelen bu bakım, canlı emeğin özünde bulunan bir doğa vergisidir. Üstelik, emeğin bu koruyucu gücü iki yönlü bir niteliğe sahiptir. Bir yandan emek malzemelerinin değerini ürüne aktarmak suretiyle bunu korumuş olur, öte yandan da emek aletlerinin değerini, bu değeri ürüne aktar-

maksızın, bunların kullanım-değerini üretim sürecindeki faaliyeti aracılığı ile korumuş olur.

Bununla birlikte, sabit sermaye, gene de, iyi durumda kalabilmek için mutlak bir emek harcamasını da gerektirir. Makinelerin zaman zaman temizlenmesi gerekir. Bu, yapılmadığı takdirde, makinelerin yararsız hale gelecekleri ve üretim sürecinden kopartılamayacak bazı öğelerin zararlı etkilerini yoketmek için harcanan bir ek emek sorunudur; dolayısıyla, makineleri çalışır durumda tutma sorunudur. Belirtmeye gerek yok ki, sabit bir sermayenin normal dayanıklılığı, işlevlerini normal olarak yerine getirebileceği süre boyunca gerekli bütün koşulların sağlandığı varsayımına göre hesaplanmaktadır; tıpkı bir insanın ortalama ömrünün 30 yıl olduğunu söylerken, daima yıkandığını varsaydığımız gibi. Burada sözkonusu olan, makinenin içerdiği emeğin yerine konması değil, kullanılmasının zorunlu kıldığı devamlı ek emektir. Bu, makinenin harcadığı emek sorunu değil, makineye harcanan emek, içinde üretim öğesi değil hammaddenin bulunduğu emek sorunudur. Bu emek için harcanan sermaye, ürünün varlığını borçlu olduğu asıl emek-sürecine girmediği halde, döner sermaye olarak sınıflandırılmalıdır. Bu emeğin, üretimde sürekli harcanması gerektiği için değerinin de ürünün değeri tarafından sürekli yerine konması gerekir. Buna yatırılan sermaye, döner sermayenin üretken olmayan maliyetleri kapsayan kısmına girer ve yaratılan değerlere, yıllık bir ortalama hesaba göre dağıtılması gerekir. Gerçek anlamıyla sanayide bu temizleme işinin, dinlenme zamanlarında işçiler tarafından bedavadan ve bedava oluşu nedeniyle çoğu kez üretim sırasında da yapıldığını, ve [sayfa 185] kazaların pek çoğunun bu kaynağa bağlanabileceğini gördük.* Bu emek, ürünün fiyatında hesaba katılmıyor. Böyle olduğu sürece tüketici bunu bedavadan almış oluyor. Öte yandan kapitalist de, böylece, makinelerinin bakım maliyetleri için bir şey ödememiş oluyor. Bunu emekçi *in persona*** ödemiş oluyor ve bu, sermayenin kendisini korumasının sırlarından biri oluyor, ki bu, aslında, emekçiyi makineler üzerinde yasal bir hak sahibi yapıyor ve buna dayanarak burjuva yasaları açısından bile makinenin ortak sahibi oluyor. Bununla birlikte, makinelerin temizlik için üretim sürecinden çıkartılmasının gerektiği ve bu yüzden de bu temizleme işinin örneğin lokomotiflerde olduğu gibi aralarda yapılamadığı çeşitli üretim kollarında, bu bakım işi cari giderler olarak sayılmakta ve bu nedenle de döner sermayenin bir öğesi olmaktadır. Örneğin bir yük treninin lokomotifi, bir gün bakım yerine alınmaksızın 3 günden fazla çalışmamalıdır. ... Kazan eğer soğumadan yıkanmaya kalkışılırsa, bu çok zararlı olabilir. (R. C., n° 17823.)

Fiili onarım ya da parça değiştirme işleri, ilk yatırılan sermayede

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 438. not 108. -*Ed.*
** Şahsen. -*ç.*

bulunmayan ve bu yüzden de sabit sermayenin değerinin yavaş yavaş yerine konmasıyla hiç değilse her zaman yerine konamayan ve karşılanamayan sermaye ve emek harcaması gerektirir. Örneğin, eğer sabit sermayenin değeri 10.000 sterlin ve toplam ömrü de 10 yıl ise, bu 10 yılın sonunda bütünüyle paraya çevrilen 10.000 sterlin yalnız ilk yatırılan sermayenin değerini yerine koyacak, ama bu arada onarımlar için eklenen sermayeyi ya da emeği yerine koymayacaktır. Bu, bir tek seferde değil, ancak gereksinme görüldüğü zaman yatırılan değerin ek bir kısmıdır ve bunun yatırılmasının çeşitli zamanlarda oluşu, işin doğası gereği raslansaldır. Her sabit sermaye, emek aletleri ve emek-gücü için bu gibi sonradan yapılan, parçalara bölünmüş ek sermaye yatırımlarını gerektirir.

Makinelerin vb. ayrı kısımlarının başına gelebilecek hasar doğal olarak raslansal olup, bu yüzden gerektirecekleri onarım da gene raslansaldır. Bununla birlikte, azçok sabit nitelikte olan ve sabit sermayenin ömrünün çeşitli dönemlerine raslayan iki tür onarımı genel onarımlardan ayırmak gerekir. Bunlar, çocukluk dönemi hastalıkları ile çok daha fazla sayıda olan orta-yaş [sayfa 186] sonrası döneminin hastalıklarıdır. Sözgelimi bir makine çok mükemmel bir biçimde sipariş edilmiş olabilir, ama fiilen kullanılması bazı aksaklıklar ortaya çıkartır ve bunların daha sonra harcanan emekle giderilmeleri gerekir. Öte yandan bir makine ortayaş noktasını ne kadar geçerse, normal aşınıp yıpranması o kadar fazla artmış olur, içerdiği malzeme o denli eskimiş ve işe yaramaz hale gelmiş olur, ve ortalama ömrünün geri kalan kısmında onu çalışır durumda tutmak için gerekli onarımlar da o denli fazla ve önemli olur. Zamanından önce ölmeyi önlemek için, genç ve güçlü bir insana kıyasla, daha fazla tıbbi harcama yapan yaşlı bir adamın durumu da aynıdır. Böylece, raslansal niteliğine karşın, onarım işi, sabit sermayenin ömrünün çeşitli dönemlerine eşit olmayan biçimde dağılmıştır.

Yukardaki açıklamalardan ve makineler üzerindeki onarım işinin genellikle raslansal niteliğinden şu sonuçlar çıkar:

Onarımlar için fiilen emek-gücü ve emek aletleri harcanması, bu onarımları gerektiren durumlar gibi, bir bakıma, raslansaldır; gerekli olan onarımların miktarı, sabit sermayenin ömrünün farklı dönemlerine eşit olmayan biçimde dağıtılmıştır. Diğer bakımlardan sabit sermayenin ortalama ömrü hesaplanırken, kısmen temizleme ile (eklentilerin de temizliği dahil), kısmen de gerektiği zamanlarda yapılan onarımlarla, sürekli olarak iyi çalışır durumda tutulacağı kabul edilmiştir. Sabit sermayenin aşınıp yıpranması yoluyla değer aktarımı, ortalama ömrü üzerinden hesaplanmakla bitlikte, bu ortalama ömrün kendisi, bakım için gerekli ek sermayenin sürekli yatırılması varsayımına dayanır.

Ne var ki, bu fazladan yapılan emek ve sermaye harcamasıyla eklenen değerin, ortaya çıktığı anda, ilgili metaların fiyatına giremeyeceği de açıktır. Örneğin bir iplik fabrikatörü, ipliğini, o hafta, salt, çarkı kırıl-

dı ya da kayışı koptu diye geçen haftadan daha pahalı satamaz. Tek bir fabrikada böyle bir kaza oldu diye, ipliğin genel maliyetleri hiç bir şekilde değişmemiştir. Bütün değer belirlemelerinde olduğu gibi, burada da belirleyici ortalamalardır. Belli bir işkolunda yatırılmış bulunan sabit sermayenin ortalama ömrü sırasında gerekli bakım ve onarım işlerinin ortalama hacmi ile, bu gibi kazaların ortalamasını deneyim gösterir. Bu ortalama harcama, ortalama ömre dağıtılır ve buna tekabül eden kesirsiz parçalar biçiminde ürünün fiyatına eklenir; böylece, ürünün satılması yoluyla yerine konmuş olur. [sayfa 187]

Bu biçimde yerine konulan ek sermaye, harcanış biçimi düzensiz olmakla birlikte döner sermayeye aittir. Makinelerdeki her tür arızanın hemen giderilmesi büyük önem taşıdığı için, nispeten büyük her fabrika, normal fabrika gücüne ek olarak, mühendis, marangoz, mekanikçi, çilingir vb. gibi özel personel de istihdam eder. Bunların ücretleri, değişen sermayenin bir kısmı olup, emeklerinin değeri ürüne dağıtılır. Öte yandan, üretim araçları için yapılan harcamalar, yukarda, sözü edilen ortalama temeli üzerinden hesaplanır; ki buna göre bu harcamalar, fiilen düzenli olmayan dönemlerde yatırıldıkları ve bu yüzden de ürüne ya da sabit sermayeye düzensiz dönemlerde girdikleri halde, ürünün değerinin daima bir kısmını oluştururlar. Tam anlamıyla onarımlara harcanan bu sermaye, birçok bakımdan kendine özgü bir sermayedir; ne döner ve ne de sabit sermaye olarak sınıflandırılabilirse de, cari giderler arasında sayıldığı için döner sermayeye sokulması daha doğru olur.

Defter tutma biçimi, elbette ki, deftere geçirilen fiili durumu hiçbir şekilde değiştirmez. Ne var ki, birçok işkolunun, genellikle alışılageldiği gibi onarım maliyetlerini sabit sermayenin fiili aşınma ve yıpranmasıyla birlikte şu şekilde hesapladıklarını da dikkate almak önemlidir: Yatırılmış olan sabit sermaye 10.000 sterlin, dayanıklılığı da 15 yıl olsun. Bu durumda yıllık aşınma ve yıpranma $666^2/_3$ sterlindir. Ama değer kaybı ancak on yıllık bir dayanıklılık üzerinden hesaplanır; bir başka deyişle, sabit sermayenin aşınma ve yıpranması karşılığı, üretilen metaların fiyatlarına, yılda $666^2/_3$ sterlin yerine, 1.000 sterlin eklenir. Böylece, $333^1/_3$ sterlin onarım, vb. için yedek olarak ayrılmış olur. (10 ve 15 rakamları salt bir örnek olmak üzere seçilmiştir.) Sabit sermaye 15 yıl dayanabilsin diye, bu miktar, onarımlar için ortalama olarak harcanır. Böyle bir hesaplama, doğal olarak, onarımlar için harcanan sabit sermaye ile ek sermayenin farklı kategorilere ait olmasını engellemez. Bu hesaplama biçimine dayanılarak, örneğin, buharlı gemilerin bakım ve yenilenmeleri, için asgari maliyet tahmininin yılda yüzde 15 olduğu kabul edilmiş ve bu nedenle de yeniden-üretim zamanı $6^2/_3$ yıl olmuştur. 1860'larda İngiliz hükümeti, Peninsular and Oriental Şirketine, 6¼ yıllık yeniden-üretim zamanına tekabül eden, yıllık yüzde 16 oranında tazminat vermiştir. Demiryollarında bir lokomotifin ortalama ömrü 10 yıldır ama, onarımlar hesaba katıldığında değer kaybı yüzde [sayfa 188] 12½ olarak alınmaktadır,

bu da lokomotifin dayanıklılığını 8 yıla indirmektedir. Yolcu ve yük vagonlarında ise yapılan tahmin yüzde 9, ya da $11^{1}/_{9}$ yıllık bir dayanıklılıktır.

Sahipleri için sabit sermayeyi temsil eden ve bu nitelikleriyle kiraya verilen ev ve diğer nesnelerin kiralanmasında, yasakoyucu, zamanın, doğal koşulların ve normal eskimenin sonucu olan normal değer kaybı ile, evin normal ömrü ve normal kullanımı sırasındaki bakımı için zaman zaman gerekli görülen onarımlar arasında her yerde bir ayrım yapmıştır. Kural olarak bunlardan ilkini mal sahibi, ikincisini kiracı karşılar. Onarımlar, ayrıca, sıradan ve esaslı onarımlar diye ayrılır. Bu esaslı onarımlar, sabit sermayenin, maddi biçimi içerisinde kısmen yenilenmesidir ve kira sözleşmesinde tersi açıkça, belirtilmediği takdirde, aynı biçimde mal sahibinin omuzlarına yüklenir. Örneğin İngiliz yasasını alalım: "Öte yandan, kiracı, her yıl, bunlar 'esaslı' onarımları gerektirmediği sürece, kiralanan şey ve eklentilerini, havadan ve yağıştan korumanın genel olarak 'sıradan' onarımlar başlığı altına girebilecek onarımları yapmanın dışında, başka bir yükümlülük taşımaz. Kiralanan şey ve eklentilerin 'sıradan' onarımlara konu olan kısımları bakımından bile, kiralandığı andaki yaşı, genel durumu dikkate alınmalıdır; çünkü kiracı, eski ve aşınmış malzemeleri yenileriyle değiştirmek zorunda olmadığı gibi, zaman ve olağan aşınıp yıpranmadan ileri gelen kaçınılmaz değer kaybını da telafi etmek zorunda değildir." (Holdsworth, *The Law of Landlord and Tenant,* s. 90 ve 91.)

Aşınma ve yıpranmanın yerine konulması ile bakım ve onarım işinden büsbütün farklı bulunan bir de *sigorta* vardır ve bu, olağanüstü doğa olaylarının, yangının, selin, vb. yolaçtığı yıkımlarla ilgilidir. Bunun, artı-değerden karşılanması gereklidir ve bundan yapılan bir indirimdir. Ya da bütünüyle toplum açısından ele alındığında, sürekli bir aşırı-üretim, yani mevcut servetin yalnızca yerine konması ve yeniden üretilmesi için zorunlu olandan daha büyük ölçekte ve nüfus artışından tamamen ayrı bir üretim yapılması gerekir; böylece, kazalar ile doğa güçlerinin yolaçtığı olağanüstü yıkımların karşılanması için gerekli üretim araçları elaltında bulundurulmuş olacaktır.

Aslında yerine konulmak üzere gereksinme duyulan sermayenin ancak çok küçük bir kısmı yedek para fonunu içerir. En büyük kısmı, kısmen fiili genişleme olan ve kısmen de, sabit [sayfa 189] sermayeyi üreten sanayi dallarındaki normal üretim hacmine ait bulunan, bizzat üretim ölçeğinin genişlemesini içerir. Örneğin bir makine fabrikası, işlerini, müşterilerine ait fabrikaların her yıl genişleyebileceği ve bunlardan bir kısmının daima, tüm ya da kısmı yeniden-üretim gereksinmesi içinde olacağı hesabına göre ayarlamak zorundadır.

Toplumsal ortalamaya göre, aşınma ve yıpranmanın olduğu kadar onarım maliyetlerinin de belirlenmesinde, eşit koşullar altında ve aynı sanayi dalındaki eşit büyüklükte sermaye yatırımlarında bile, zorunlu olarak büyük eşitsizlikler görülür. Uygulamada bir makine vb., bir

kapitalistin elinde ortalama süreden fazla dayandığı halde, bir diğerinde bu kadar uzun süre dayanmaz. Birinde onarım maliyetleri ortalamanın üzerinde, diğerinde ise, altındadır, vb.. Ama aşınma ve yıpranma ile onarım maliyetlerinden ileri gelen ve metaların fiyatlarına eklenen miktar aynıdır ve ortalama ile belirlenir. Bu nedenle birisi bu ek fiyattan, gerçekte eklediğinden daha fazlasını elde ettiği halde, diğeri daha azını almış olur. Aynı işkolunda, emek-gücünü aynı derecede sömüren çeşitli kapitalistlerin farklı kazançlarından ileri gelen bu durum, bütün ötekiler gibi, artı-değerin gerçek niteliğinin anlaşılmasındaki güçlükleri artırma eğilimi taşır.

Gerçek anlamıyla onarım ve yerine konma ile bakım ve yenileme maliyetleri arasındaki sınır çizgisi oldukça esnektir. Örneğin, demiryolculuğunda, bazı harcamaların onarımlar için mi, yoksa yerine konmalar için mi yapıldığı, bunların cari harcamalardan mı, yoksa asıl sermaye hissesinden mi karşılanacağı yolundaki bitip tükenmez tartışmaların kökeni işte buradan gelir. Onarım harcamalarını gelir hesabı yerine sermaye hesabına aktararak, temettüleri yapay olarak şişirmek, demiryolu yönetim kurulunun pek iyi bildiği bir yöntemdir. Bununla birlikte, deneyim, bu konuda en önemli ipuçlarını sağlamıştır. Lardner'e göre, örneğin, bir demiryolunun ilk yıllarında gerekli olan ek emek, *"onarım* olarak belirtilmemeli, demiryolu yapımının esaslı bir kısmı olarak kabul edilmeli ve mali hesaplarda, gelire değil, sermayeye zimmet şeklinde gösterilmeli, aşınma ve yıpranmadan ya da trafiğin işleyişinden ileri gelen haklı harcamalar olarak değil, yolun yapımındaki ilk ve kaçınılmaz eksikliklerden doğan harcamalar diye düşünülmelidir". (Lardner, *loc. cit.,* s. 40.) "En sağlam yöntem, bu miktar, fiilen harcansın ya da harcanmasın, [sayfa 190] yıllık gelirden, bu gelirin elde edilmesi için zorunlu olarak ortaya çıkan değer kaybının düşülmesidir." (Captain Fitzmaurice, "Committee of Inquiry on caledonian Railway", *Money Market Review*'da 1867'de yayınlanmıştır.)

Sabit sermayenin, yerine konma ve bakım olarak ayrılması, hiç değilse buhar gücüyle yapılmayan tarımda fiilen olanaksız ve gereksizdir. Kirchhof'a göre (*Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre,* Dresden 1852, s. 137), "fazla olmamakta birlikte araç ve gereç (tarımsal ve diğer gereçler ve her türden çiftlik aletleri) ikmalinin tam olduğu durumlarda, bunların yıllık aşınma ve yıpranması ile bakımının, farklı koşullara göre, genel bir ortalama olarak ilk stokun yüzde 15 ila 25'i üzerinden hesaplanması adet haline gelmiştir".

Demiryollarında vagon ve lokomotiflerin onarılması ile yenilenmesini birbirinden ayırmak olanaksızdır. "Elimizdeki stoku sayı ile tutuyoruz. Kaç tane lokomotifimiz varsa bu sayıyı koruyoruz. Bir tanesi ömrü dolar da çalışamaz hale gelir ve bir yenisini yapmak gerekirse, bunu, gelirden karşılayarak elbetteki elden geldiğince eskisinin malzemesinden yararlanarak yapıyoruz ... eskisinden epey şeyler kalıyor; te-

kerlekler, dingiller, kazanlar, ve aslında eski lokomotifin büyük bir kısmı kalmış oluyor." (T. Gooch, Chairman of Great Western, Railway Co., R. C. on Railways s. 858, n° 17327-17329.) "... Onarım, yenileme demektir; ben yerine konma sözünü kabul etmiyorum...; bir demiryolu şirketi bir kez bir taşıt ya da lokomotif aldımı, bunu onarmak zorundadır ve böylece onun devamlı çalışmasını sağlamış olur." (n° 17784.) "... Lokomotifleri bu 8½ peni ile sonsuza dek korumuş oluruz. Biz lokomotiflerimizi yeniden yaparız. Bir lokomotifin tamamını satın almaya kalkışsanız, gereğinden fazla para harcamış olursunuz ... el altında daima bir çift tekerlek ya da dingil ya da lokomotifin bir kısmı bulunur ve böylece bu, neredeyse yepyeni bir lokomotifin yapım giderlerini azaltmış olur." (n° 17790.) "Şu anda her hafta yeni bir lokomotif, ya da hemen hemen yeni sayılabilecek bir lokomotif çıkartıyorum; kazanı, silindiri ya da gövdesi yeni bir lokomotif." (n° 17823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway, R.C., 1867.)

Yolcu vagonları için de aynı şey: "Zamanla bütün lokomotifler ve vagonlar sürekli onarılıyor. Bir seferinde yeni tekerlekler, bir başka seferinde yeni bir gövde takılıyor. En fazla [sayfa 191] aşınmayla yüzyüze bulunan çeşitli hareketli kısımlar yavaş yavaş değiştiriliyor; lokomotifler ile vagonlar ardarda bu gibi onarımlardan geçe geçe, çoğunda, ilk malzemeden en ufak bir şey kalmıyor. ... Bu durumda bile, yolcu vagonları ile lokomotiflerin eski malzemesi şu ya da bu ölçüde diğer vagonlara ya da lokomotiflere takılıyor ve bunlar hiç bir zaman tümüyle sefer dışı kalmıyor. Taşınabilir sermaye bu nedenle, sürekli yeniden-üretim durumu içerisinde diye kabul edilebilir; ileriki bir dönemde yolun bütünüyle yeniden döşenmesini gerektiren durum, burada, vagon ve lokomotiflerde her yıl yavaş yavaş yapılmış olmaktadır. Bunların varlığı uzun süreli olmakta ve,sürekli gençleşme halinde bulunmaktadırlar. (Laraner, *op. cit.*, s. 115-16.)

Lardner'in burada demiryolu ile ilişkili olarak anlattığı bu süreç, tek bir fabrikaya uygun düşmez, ama tek bir sanayi dalının tümü ve hatta toplumsal ölçekte ele alındığında toplam üretim içerisindeki onarımlarla içiçe geçmiş sabit sermayenin sürekli ve kısmi yeniden-üretimine bir örnek olarak pekala gösterilebilir.

Becerikli yönetim kurullarının, temettü çıkarmak amacıyla onarım ve yerine koyma terimlerinden yararlanmakta gösterebilecekleri cüretin bir kanıtı işte şudur. R. P. Williams'ın okuduğu yukarda sözü edilen bildiriye göre, çeşitli İngiliz demiryolu şirketleri, daimi yol ve binaların onarım ve bakımı için (yılda İngiliz mili başına), birkaç yılın ortalaması olarak gelir hesabından şu miktarları düşmüşlerdir:

London & North Western	370 £
Midland	225 £
London & South Western	257 £

Great Northem	300 £
Lancashire & Yorkshire	377 £
South Eastern	263 £
Brighton	266 £

Bu farklar, ancak pek küçük ölçüde, fiili harcamalardaki farklardan ileri gelmiştir; hemen hepsi, gider kalemlerinin, sermaye ya da gelir hesabına zimmet gösterilmesini gerektiren farklı hesap yöntemlerinden ileri gelmektedir. Williams, uzun uzun, iyi bir temettü için gerekli olması nedeniyle daha az gider ve bu gideri karşılayabilecek daha büyük bir gelir olması nedeniyle de daha yüksek gider gösterildiğini anlatmaktadır.

Bazı durumlarda aşınma ve yıpranma ve bu nedenle de [sayfa 192] bunların yerine konması o derece küçüktür ki, onarım giderleri dışında herhangi bir gider gösterilemez. Lardner'in demiryolculuktaki sanat yapılarına ilişkin olarak aşağıdaki sözleri genellikle, doklar, kanallar, demir ve taş köprüler vb. gibi bütün dayanıklı yapılar için geçerlidir. "Daha sağlam yapılar üzerinde zamanın yavaş yavaş yaptığı etkiler nedeniyle ortaya çıkan aşınma ve yıpranma, kısa dönemlerde bakıldığı zaman neredeyse hiç görünmeyen ama diyelim yüz yıl gibi uzun bir zaman geçmesi halinde, hatta en sağlam yapıların bile bazılarının ya da tümünün yeniden yapılmasını zorunlu kılabilir. Bu değişiklikler, evrendeki büyük cisimlerin hareketlerinde yeralan, devresel ve asırlık eşitsizliklere uygun bir biçimde benzetilebilir. Zamanın, köprüler, tüneller, kemerli köprüler, vb. gibi demiryollarındaki daha büyük sanat yapıları üzerindeki etkisi, bize, asırlık olarak adlandırılan aşınma ve yıpranma örnekleri sağlar. Kısa aralıklarla yapılan tüm onarım ya da yeniden yapımla giderilen daha hızlı ve gözle, görülür bozulmalar ise, devresel eşitsizliklerin benzeridir. Yıllık onarımlar, daha sağlam ve dayanıklı yapılarda içlerinde zaman zaman ortaya çıkan olağan hasarları kapsar; ama bu onarımlar dışında, zaman, bu yapılar üzerinde bile etkisini gösterir ve ne denli uzak olursa olsun öyle bir dönem gelir ki, yeni baştan yapımlarını zorunlu kılan bir duruma düşebilirler. Mali ve ekonomik yönden böyle bir dönem, belki de, bunun, bugünkü hesaplara katılmasını gerektirmeyecek kadar uzaktır ve bu yüzden de burada bu konuya yalnızca değinmek yeterlidir." (Lardner, *loc. cit.,* s. 38,39.)

Bu sözler, asırlık dayanıklılıktaki bütün benzer yapılar için de geçerlidir ve bu yüzden de, yatırılan sermayenin aşınma ve yıpranma ile orantılı biçimde yavaş yavaş yerine konmasına gerek yoktur, yalnızca yıllık ortalama bakım ve onarım giderlerinin, ürünün fiyatlarına aktarılması yeterlidir.

Gördüğümüz gibi, sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasının yerine konması için geri dönen paranın büyük bir kısmı her yıl ya da hatta daha kısa aralıklarla kendi maddi biçimine tekrar çevrilmekle birlikte,

gene de tek tek her kapitalist, sabit sermayesinin ancak aradan birkaç yıl geçtikten sonra bütünüyle yerine konulan kısmının yeniden-üretimi için bir itfa fonuna gerek duyar. Sabit sermayeyi oluşturan kısımlardan epeycesi, kendilerine özgü nitelikleri nedeniyle, bunların yavaş yavaş yeniden [sayfa 193] üretilmelerine olanak yoktur. Ayrıca, yeniden-üretimin, kısa aralıklarla yeni stokun, değer kaybına uğramış, eski stoka eklenmesi biçiminde parça parça yapılması halinde, bile, sanayi dalının kendine özgü niteliğine bağlı olarak, daha önce şu ya da bu miktarda bir paranın birikmiş bulunması, bu yerine koymanın gerçekleştirilebilmesi için gereklidir. Bu amaç için yalnızca herhangi miktarda bir para yeterli değildir; belirli bir miktar gereklidir.

Eğer biz, bu sorunu, daha sonra ele alacağımız kredi sistemini* hiç hesaba katmaksızın, paranın basit dolaşımı varsayımına dayanarak incelersek, bu hareketin mekanizması şöyledir: Toplumdaki mevcut paranın bir kısmı yığılmış olarak sürekli atıl kalırken, diğer kısmının dolaşım aracı ya da doğrudan doğruya dolaşan paranın ivedi yedek fonu işlevlerini yerine getirmesi durumunda, toplam para kitlesinin yığılma ve dolaşım aracına bölünme oranının sürekli değiştiği gösterilmişti (Buch I, Kap III, 3a). Şimdi ele aldığımız durumda, nispeten büyük kapitalistlerin elinde oldukça büyük miktarlarda yığılmış olarak birikmiş olması gereken para, sabit sermaye satınalınması için bir anda dolaşıma sokulmaktadır. Sonra, bu, toplumda tekrar dolaşım aracı ve yığılma olarak bölünür. Sabit sermayenin değerinin aşınması ve yıpranması oranında, kendi çıkış noktasına geri akmasına aracılık eden itfa fonu yoluyla, dolaşımdaki paranın bir kısmı, sabit sermayenin satın alınması üzerine yığılı-parası dolaşım aracına dönüşüp kendisinden çıkmış bulunan aynı kapitalistin elinde, uzun ya da kısa bir dönem için tekrar bir yığılma oluşturur. Bu, toplumda bulunan ve sırasıyla önce dolaşım aracı işlevini yapan, sonra da bir yığılma olarak dolaşımdaki para kitlesinden tekrar ayrılan yığılmanın sürekli değişen bir dağılımıdır. Modern sanayi ve kapitalist üretimin gelişmesiyle zorunlu olarak paralel giden kredi sistemindeki gelişme ile bu para artık yığılmış olarak değil, sermaye olarak hizmet eder; ne varki, bu hizmeti sahibine değil, emrine girdiği diğer kapitalistlere yapar. [sayfa 194]

* Kapitalist kredi sistemi, *Kapital*'in üçüncü cildinin dördüncü ve beşinci kısımlarında ele alınmıştır. *-Ed.*

DOKUZUNCU BÖLÜM
YATIRILAN SERMAYENİN TOPLAM DEVRİ
DEVİR ÇEVRİMLERİ

ÜRETKEN sermayeyi oluşturan kısımlardan sabit ve döner sermayelerin, çeşitli biçimlerde ve çeşitli sürelerde devrettiklerini, ayrıca bir işletmenin sabit sermayesinin çeşitli kısımlarının, farklı dayanıklılıklarına ve dolayısıyla farklı yeniden-üretim zamanlarına bağlı olarak, farklı devir sürelerinin olduğunu gördük. (Aynı işletmede kullanılan döner sermayenin farklı kısımlarının devrindeki gerçek ve görünüşteki farklılıklar için bu bölümün sonundaki 6 nolu paragrafa bakınız.)

1) Yatırılan bir sermayenin toplam devri, kendisini oluşturan çeşitli kısımların ortalama devridir; bu sermayenin dolaşım biçimi ilerde gösterilmiştir. Bu yalnızca farklı, zaman dönemleri sorunu olduğuna göre, bunların ortalamasını hesaplamaktan daha kolay hiç bir şey yoktur. Ama:

2) Burada, yalnız nicelik değil, bir de nitelik farkı vardır.

Üretim sürecine giren döner sermaye, bütün değerini ürüne aktarır ve bu nedenle, üretim sürecinin kesintisiz yürümesi için, ürünün satışıyla, sürekli aynî olarak yerine konulması gerekir. [sayfa 195] Üretim sü-

recine giren sabit sermaye, değerinin ancak bir kısmını (aşınan ve yıpranan kısmını) ürüne aktarır ve bu aşınma ve yıpranmaya karşın üretim sürecinde işlev yapmaya devam eder. Bunun için de, çeşitli uzunluktaki zaman aralıkları geçmedikçe aynî olarak yerine konmasına, hiç değilse döner sermaye kadar sık bir biçimde konmasına gerek yoktur. Bu yerine koyma zorunluluğu, yeniden-üretim süresi, sabit sermayenin çeşitli kısımları için yalnızca nicel yönden farklı olmakla kalmaz, daha öncede gördüğümüz gibi, sabit sermayenin daha uzun ömürlü olan dayanıklı bir kısmı, her yıl ya da daha kısa aralıklarla yerine konulabilir ve aynî olarak sabit sermayeye eklenir. Farklı özellikler taşıyan sabit sermaye durumunda, yerine konma, ancak dayanıklılık süresinin sonunda hep birden olabilir.

İşte bu nedenle, sabit sermayenin çeşitli kısımlarına özgü devirlerin, bağdaşık bir devir biçimine indirgenmesi zorunludur; öyle ki, yalnızca nicelik bakımından, yani devir süreleri bakımından farklı kalsınlar.

Eğer çıkış noktası olarak, sürekli üretim süreci biçimi R ... R'yi alırsak, bu nicel özdeşlik meydana gelmez. Çünkü, diğer öğeleri gerektirmediği halde R'nin belirli öğelerinin sürekli aynî olarak yerine konması gerekir. Bununla birlikte P ... P' biçimi, kuşkusuz bu devir özdeşliği verir. Sözgelimi, her yıl değerinin onda-biri, yani 1.000 sterlini her yıl paraya çevrilen, on yıllık ömre sahip 10.000 sterlin değerinde bir makineyi ele alalım. Bu 1.000 sterlin, bir yıl içerisinde para-sermayeden, üretken sermayeye ve meta-sermayeye çevrilmiş, ve sonra da tekrar buradan para-sermayeye çevrilmiştir. 1.000 sterlin, eğer biz döner sermayeyi para-biçimi içerisinde incelersek, tıpkı bu sermaye gibi ilk başlangıç biçimine, para-biçime dönmüştür; burada, 1.000 sterlinlik bu para-sermayenin, yılın sonunda bir makinenin maddi biçimine bir kez daha dönüştürülüp dönüştürülmemesinin önemi yoktur. Yatırılan üretken sermayenin toplam devrini hesaplarken bu nedenle biz onun bütün öğelerini, para-biçimi içerisinde sabit tutuyoruz ve böylece bu biçime dönüş, devri tamamlanmış oluyor. Değerin bu para-biçiminin yalnızca hesap parası olduğu sürekli üretim sürecinde bile değerin daima para olarak yatırılmış olduğunu varsayıyoruz. Böylece ortalamayı, hesaplayabiliriz.

3) Demek oluyor ki, yatırılan üretken sermayenin çok daha büyük. kısmını, yeniden-üretim ve dolayısıyla da devir dönemi [sayfa 196] birçok yılın geçmesini kapsayan sabit sermaye oluşturduğu halde, yıl boyunca devredilen sermaye-değer, döner sermayenin aynı yıl içerisindeki ardarda devirleri nedeniyle, yatırılmış bulunan toplam değerden daha büyük olabilir.

Sabit sermayenin 80.000 sterlin ve yeniden-üretim döneminin 10 yıl olduğunu kabul edersek, bunun 8.000 sterlini her yıl kendi para-biçimine döner ya da bu 80.000 sterlin, devrinin onda-birini tamamlamış olur. Gene diyelim, döner sermaye 20.000 sterlin olsun ve devrini yılda beş kez tamamlasın. Bu durumda toplam sermaye 100.000 sterlin olur.

Devredilen sabit sermaye 8.000, devredilen döner sermaye beş defa 20.000; yani 100.000 sterlindir. Öyleyse, bir yılda devredilen sermaye 108.000 sterlin, yani yatırılan sermayeden 8.000 sterlin fazladır. Sermayenin $1 + {}^{2}/_{25}$'i devredilmiştir.

4) İşte bunun için, yatırılan sermayenin *değerinin devir zamanı*, fiili yeniden-üretim zamanından ya da kendisini oluşturan kısımların fiili devir zamanlarından farklıdır. Diyelim, 4.000 sterlinlik bir sermaye yılda beş kez devretmiş olsun. Devredilen sermaye, böylece beş kez 4.000, yani 20.000 sterlin olur. Ama her devir sonunda yeniden yatırılmak üzere dönen miktar 4.000 sterlinlik ilk yapılan sermayedir. Büyüklüğü, yeni baştan sermaye işlevini yerine getirdiği süredeki devir sayısı ile değişmemiştir. (Artı-değerden ayrı olarak.)

Öyleyse, 3 nolu örnekte, bir yılın sonunda, kapitalistin eline döndüğü varsayılan miktarlar şunlardır: (*a*) sermayenin döner kısımlarına tekrar yatırdığı 20.000 sterlin tutan bir değerler toplamı ile (*b*) yatırılmış bulunan sabit sermaye değerden, aşınma ve yıpranmayla serbest kalmış bulunan 8.000 sterlin tutarında bir miktar; aynı anda bu aynı sabit sermaye, üretim sürecinde kalır, ama 80.000 sterlin yerine 72.000 sterline inmiş bir değer olarak. İşte bunun için, yatırılmış bulunan sabit sermaye ömrünü tamamlayıp, ürün ve değer yaratıcısı işlevi son bulup yerine konması gereği duyulana kadar, üretim sürecinin daha dokuz yıl devam etmesi gerekecektir. Yatırılan sermaye-değer öyleyse bir devirler çevriminden geçmek zorundadır; örneğimizde, on yıllık bir devirler çevriminin tamamlanması gerekir ve bu çevrim, kullanılan sabit sermayenin ömrü, yani yeniden-üretim ya da devir zamanı ile belirlenir.[sayfa 197]

KULLANILAN sabit sermayenin değer büyüklüğü ile dayanıklılığı, kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte geliştiğine göre, sanayi ile sanayi sermayesinin ömrü her belirli yatırım alanında, birçok yılı, diyelim ortalama on yılı kapsayacak şekilde uzar. Sabit sermayenin gelişmesi, bir yandan bu ömrü uzattığı halde, öte yandan da, bu ömür, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle aynı şekilde devamlı olarak hız kazanan üretim araçlarındaki sürekli devrimler ile kısalır. Bu, üretim araçlarında bir değişiklik ve bunlar fiziki olarak tükenmeden çok önce manevi değer kaybı nedeniyle, sürekli yenilenmeleri zorunluluğunu getirir. Modern sanayiin temel dallarında bu yaşam çevriminin ortalama on yıl olduğu varsayılabilir. Ne var ki, biz, burada, kesin rakamlar ile ilgili değiliz. Şu kadarı açıktır: bu süre içerisinde sermayenin sabit kısmı tarafından hareketsiz tutulduğu birkaç yılı kapsayan birbiriyle bağıntılı devirler çevrimi, devresel bunalımlara maddi bir temel sağlar. Bu çevrim sırasında, işler, birbirini izleyen durgunluk, orta derecede faaliyet, hızlanma ve bunalım dönemlerinden geçer. Sermayenin yatırılmış olduğu dönemlerin birbirlerinden çok farklı olduğu ve zaman bakımından çakışmaktan çok uzak bulundukları doğrudur. Ama bir bunalım, daima geniş yeni

yatırımların çıkış noktasını oluşturur. Bu nedenle, bir bütün olarak toplumun bakış açısından, bir sonraki devir çevrimine azçok yeni bir maddi temeli sağlarlar.[22a]

5) Devirlerin hesaplanması konusunda bir Amerikalı iktisatçı şöyle diyor: "Bazı işkollarında, yatırılan bütün sermaye, bir yıl içerisinde birkaç kez devreder ya da dolaşır. Diğerlerinde, bir kısmı bir yılda birden daha fazla, öteki kısmı daha az devir yapar. Kapitalistin, bütün sermayesi elinden geçerken ya da bir devir yaparken tamamladığı ortalama süreye göre kârlarını hesaplaması gerekir. Örneğin, belli bir işkolunda iş yapan bir kimsenin sermayesinin yarısını binalara ve makinelere yatırdığını kabul edelim; böylece bu kısım ancak on yılda bir kez devreder; sermayesinin dörtte-biri, avadanlığının vb. maliyeti, iki yılda bir devir yapsa, geriye kalan ve ücretlerin ödenmesiyle malzeme satın alınmasında kullanılan geriye kalan dörtte-bir de bir yılda iki devir yapmış olsa. Ve diyelim tüm sermayesi 50.000 [sayfa 198] sterlin olsa, bu durumda yıllık harcaması:

25.000 : 10	=	2.500 $
12.500 : 2	=	6.250 $
12.500 x 2	=	25.000 $
	=	33.750 $

... ve sermayesinin devrettiği ortalama süre aşağı yukarı onaltı ay olacaktır.* ... Bir başka durumu alalım, ... tüm sermayesinin diyelim dörtte-biri on yılda, dörtte-biri bir yılda, yarısı yılda iki kez dolaşımda bulunsa. Bu durumda yıllık harcaması:

12.500 : 10	=	1.250 $
12.500	=	12.500 $
25.000 x 2	=	50.000 $
Bir yılda devreden	=	63.750 $

olacaktır." (Scrope, *Pol. Econ.,* edit. Alonzo Potter, New York, 1841, s. 142, 143.)**

6) Sermayenin çeşitli kısımlarının devrindeki gerçek ve görünürdeki farklılıklar.

Aynı Scrope aynı pasaj da şöyle diyor: "Bir fabrikatörün, çiftçinin

[22a] "Kentsel üretim günlük bir çevrime, kırsal üretim ise tersine yıllık bir çevrime bağlıdır." (Adam G. Müller. *Die Elemente der Staatskunst,* Berlin 1809, III, s. 178,) Bu, romantik okulun benimsediği safça bir sanayi ve tarım anlayışıdır.

* Elyazmasında Marx, sermayenin devir süresini hesaplamaktaki böyle bir yöntemin yanlışlığına işaret ediyor. Yukardaki alıntıda verilen (16 aylık) ortalama devir süresi, 50.000 sterlinlik toplam sermaye üzerinden yüzde 7,5'luk bir kâr alınmasına göre hesaplanmıştır. Kâr düşüldüğünde, sermayenin devri 18 aya eşittir. *-Ed.*

** Sözü edilen kitap. A. Potter'in *Political Economy, Its Objects, Uses, and Principles,* New York 1840, adlı kitabıdır. Yazarın "İlanına" göre, kitabın ikinci kısmı, büyük ölçüde, G. J. P. Scrope'nın, *The Principles of Political Economy,* London 1833 adlı yapıtının (A. Potter'in yaptığı birçok değişikliklerle) yeniden basımıdır. *-Ed.*

ya da tüccarın, emekçi ücretlerinin ödenmesi için yatırdığı sermaye, senet ya da satışlarının haftalık ödentileriyle (eğer adamlarına haftalık ödeme yapılıyorsa), belki de haftada bir kez en hızlı biçimde devreder. Malzeme ile elindeki stoklara yatırdığı sermaye, eşit kredilere göre satın aldığı ve sattığı varsayılarak, birini satın aldığı ve diğerini sattığı süreler arasındaki tüketilen zamana bağlı olarak bir yılda belki iki, belki de dört kez dönerek, daha yavaş dolaşımda bulunur." Gereçlerine ve makinelerine yatırdığı sermaye, bir dizi işlemler sonucu eskiyen pek çok avadanlık olmasına karşın, ortalama olarak belki de ancak beş ya da on yılda bir kez dönerek, yani tüketilip ve yenilenerek, çok daha yavaş dolaşır. Fabrika, işyerleri, depo, ambar gibi binalara, yollara, sulama vb. işlevine yatırılan sermaye, neredeyse hiç dolaşmıyormuş gibi görünür. Ama gerçekte bu şeyler, tıpkı diğer saydıklarımız kadar, üretime katkıda [sayfa 199] bulunarak tamamıyla tüketilir ve üreticinin faaliyetlerine devam edebilmesi için yeniden-üretilmeleri gereklidir; ancak şu farkla ki, bunlar, ötekilerden daha yavaş bir tempoda tüketilir ve yeniden-üretilir ... ve bunlara yatırılan sermaye belki her yirmi ya da elli yılda devreder." [s.141-142.]

Scrope,burada, tek tek kapitalist için ödeme süreleri ve kredi koşullarının ortaya çıkardığı döner sermayenin belli kısımlarının akışındaki fark ile, sermayenin niteliğinden ileri gelen devirlerdeki farkı birbirine karıştırmaktadır. Ücretlerin, karşılığı ödenen satışlar ya da senetlerle sağlanan haftalık gelirlerden, haftalık olarak ödenmesi gerektiğini söylemektedir. Burada her şeyden önce, ödeme vadesinin uzunluğuna, yani ücretler ister haftalık, isterse aylık, üç aylık, altı aylık, vb. ödensin, emekçinin kapitaliste vermek zorunda bulunduğu kredinin süresine bağlı olarak ücretlerin kendisiyle ilişkili olarak bazı farklılıkların ortaya çıktığı gözden ırak bulundurulmamalıdır. Bu durumda, daha önce açıklanan yasa, şu biçimde geçerli olmaktadır: "bütün dönemsel ödemeler için gerekli ödeme aracı miktarı" (dolayısıyla, bir seferde yatırılması gerekli olacak para-sermaye miktarı) "bu dönemlerin uzunluğu ile ters* orantılıdır." (Buch I, Kap. III, 3b, Seite 124.)

İkinci olarak, üretim sürecinde, haftalık ürüne tümüyle giren haftalık emeğin kattığı yalnızca yeni değer değildir, ayrıca haftalık ürünün tükettiği ham ve yardımcı maddelerin değeri de ürüne katılmıştır. Bu değer, kendisini içeren ürünle birlikte dolaşır. Ürünün satışı yoluyla para biçimini alır ve tekrar aynı üretim öğelerine dönüşmek zorundadır. Bu, ham ve yardımcı maddeler için olduğu kadar, emek-gücü için de geçerlidir. Ne varki, daha önce de gördüğümüz gibi (Bölüm. VI, II, 1) üretimin sürekliliği, farklı sanayi kolları için farklı üretim araçları ikmalini gerektirdiği gibi, bir ve aynı işkolu için, örneğin kömür ve pamuk gibi, döner sermayenin bu öğesinin farklı kısımları için, gene farklı üretim araçları ikmalini gerektirir. Dolayısıyla, bu malzemelerin sürekli aynî olarak yeri-

* Bunun bir yazış hatası olduğu bellidir; burada ters değil doğru bir orantı vardır. -*Ed*.

ne konulması gerekmekle birlikte, daima yeniden satın alınmaları zorunluluğu yoktur. Bunların ne sürelerde satın alınacağı, mevcut stokun hacmi ile [sayfa 200] bunların tüketilmeleri için geçecek zamana bağlıdır. Emek-gücü konusunda ise böyle bir ikmal bulundurulmasına gereklilik yoktur.

Sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmının tekrar paraya çevrilmesi, ham ve yardımcı maddelere yatırılan kısım ile elele gider. Ama, paranın bir yandan emek-gücüne, öte yandan hammaddeye çevrilmesi, bu iki öğenin satın alınma ve ödeme koşullarındaki özellik nedeniyle, yani birinin uzun süreler için üretken ikmal olarak, diğerinin, emek-gücünün, daha kısa dönemler, diyelim bir haftalığına satın alınması nedeniyle ayrı ayrı cereyan eder. Öte yandan, kapitalist, üretim için gerekli maddelerin yanısıra bir de son biçimini almış meta stoku bulundurmak zorundadır. Satış güçlüklerini bir yana bırakalım. Belli bir miktar mal, diyelim sipariş üzerine üretilmek durumundadır. Bunların son bölümü hâlâ üretilirken, son biçimini almış bulunan ürünler sipariş tamamlanana kadar depolarda bekler. Döner sermayenin devrindeki diğer farklılıklar, ayrı öğelerinin diğerlerinden daha uzun süre üretim sürecinin bazı hazırlık aşamalarında (kerestenin kurutulmaya bırakılması, vb.) kalmak zorunda olmasından ileri gelir.

Scrope'un burada işaret ettiği kredi sistemi, ticari sermaye ile birlikte, bireysel kapitalistler için devri değiştirir. Toplumsal ölçekte bu, ancak, yalnız üretimi değil, tüketimi de hızlandırmadığı ölçüde devri değiştirir. [sayfa 201]

ONUNCU BÖLÜM
SABİT VE DÖNER SERMAYE TEORİLERİ
FİZYOKRATLAR VE ADAM SMITH

QUESNAY'DE, sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrım, kendisini, *avances primatives* ve *avances annuelles* olarak gösterir. O, doğru olarak, bu ayrımı, üretken sermaye içerisinde var olan, üretim süreci içerisine doğrudan katılan sermaye olarak gösterir. Tarımda kullanılan sermayeyi, çiftçi sermayesini, gerçekte biricik üretken sermaye olarak gördüğü için, bu ayrımları yalnızca çiftçi sermayesi için ortaya koymuştur. Sermayenin bir kısmının yıllık devir dönemi ile, diğer kısmının yıllıktan daha uzun (on yıllık) devir döneminin nedeni de budur. Gelişme sırasında fizyokratlar, bu ayrımları, zaman zaman diğer tür sermayelere ve genellikle sanayi sermayesine de uyguladılar. Yıllık yatırımlar ile, daha uzun süreli diğerleri arasındaki ayrım, toplum için önemini öylesine korur ki, Adam Smith'ten sonra bile birçok iktisatçı bu tanıma dönerler.

Bu iki tür yatırım arasındaki fark, yatırılan para, üretken sermayenin öğelerine dönüştürülmeden ortaya çıkmaz. Bu, yalnızca, üretken-sermaye içerisinde bulunan bir farktır. İşte [sayfa 202] bunun için, parayı, ya

başlangıç ya da yıllık yatırımlar arasına koymak Quesnay'in hiç aklına gelmemiştir: Üretim için yatırımlar, yani üretken sermaye olarak bunların her ikisi de, paraya olduğu kadar, pazarda bulunan metalara da karşıt durumda bulunurlar. Bundan başka, üretken sermayenin bu iki öğesi arasındaki fark, Quesnay'de, doğru olarak, bunların, son biçimini alan ürünün değerine girişlerindeki farklı biçime, dolayısıyla da bunların değerlerinin, ürünlerin değerleriyle birlikte farklı biçimde dolaşımlarına ve böylece, birinin değeri yılda bütünüyle yerine konduğu halde, diğerinin değeri hem kısmen ve hem de daha uzun aralıklarla yerine konduğu için, yerine konma ya da yeniden-üretimlerindeki farklı biçime indirgenmiştir.[23]

Adam Smith tarafından yapılan tek gelişme, kategorilerin genelleştirilmesidir. Onunla artık bu, tek bir özel sermaye biçimine, çiftçi sermayesine değil, üretken sermayenin bütün biçimlerine uygulanır. Böylece doğal olarak, bunu, tarımdaki, yıllık bir devir ile, iki ya da daha fazla yıllara ait devir arasından çıkarılan ayrımın yerini, farklı devir dönemlerindeki genel ayrımlar aldığı, ve sabit sermayenin bir tek devrinin, döner sermayenin devir dönemi ister yıllık, ister daha fazla ya da az olsun bunun devir dönemlerine bakılmaksızın, daima bu sermayenin birden fazla devri kapsadığını izler. Böylece Adam Smith'te, *avances annuelles* döner sermayeye, *avances primitives* sabit sermayeye kendilerini dönüştürür. Ne var ki, ondaki gelişme, bu kategorilerin genelleştirilmesiyle sınırlanmıştır. Ondaki uygulama, Quesnay'den çok daha düşük düzeydedir.

Smith'in araştırmasının ortaya koyduğu katı ampirik biçim, daha başlangıçta, açıklıktan yoksundur: "Bir sermayenin, kullanana bir gelir ya da kâr sağlamak üzere kullanılabileceği iki [sayfa 203] farklı yol vardır."* (*Wealth of Nations,* Book II, Chap. I, s. 189, Aberdeen edition, 1848.**)

Sermaye işlevlerini yerine getirmek ve sahibine artı-değer sağlamak üzere bir değerin yatırılabileceği yollar, sermayenin yatırım alanları

[23] Karş: Quesnay, *Analyse du Tableau Economique (Phsiocrates,* éd Daire, I partie, Paris 1846). Örneğin burada şunları okuyoruz: "Yıllık yatırımlar, tarımda kullanılan emek için her yıl yapılan harcamaları içerir; bu yatırımların, çiftçilik girişiminin kurulması için fon oluşturan ilk yatırımlardan ayrılması gerekir." (s. 59) Daha sonraki fizyokratların yapıtlarında bu yatırımlara bazan doğrudan doğruya sermaye denmiştir: *Capital ou avances.* Dupont de Nemours, *Maximes du Docteur Quesnay, ou Résume de ses Principes d'Economie Sociale* (Daire, I. s. 391); ayrıca Le Trosne şöyle yazar: "İnsan emeğinin yarattığı işlerin, çok ya da az dayanıklı olmasının sonucu olarak, bir ulus, yıllık yeniden-üretiminden bağımsız önemli bir servet fonuna sahip olur ve bu fon bir sermayeyi oluşturur; uzun bir süre sonunda biriken ve başlangıçta ürünle ödenen bu sermaye devamlı olarak korunmuş ve çoğalmıştır." (Daire. II. s. 928-29) Turgot, sermaye deyimini *yatırımlar* için daha düzenli kullanır ve fabrikatörlerin *yatırımlarını* çiftçilerinki ile daha da fazla özdeşleştirir. (Turgot, *Réflexious sur la Formation et la Distribution des Richesses*, 1766.)

* Marx, tırnak içindeki tümceyi (bkz: *Das Kapital,* Buch II. *Werke* 24, Dietz Verlag, Berlin 1963) İngilizce olarak aktarmıştır. -*ç*.

** Smith'in yapıtından yapılan alıntılarda, Marx'ın sayfa numarası göstermediği durumlarda, editör, sayfa referanslarını köşeli parantez içersinde, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations; A New editon in four volumes* adlı, 1843 Londra basımlı yapıttan vermiştir. Smith'ten yapılan bu ve diğer bütün alıntılar bu basım ile kontrol edilmiştir. - *Ed*.

kadar farklı ve çeşitlidir. Bu, sermayenin yatırılabileceği farklı üretim dalları sorunudur. Bu biçimde ortaya konulduğunda sorun daha çok şeyi kapsar. Üretken sermaye olarak yatırılmamış bile olsa, değerin sermaye olarak, örneğin faiz getiren sermaye, tüccar sermayesi vb. olarak, sahibi için işlev yapma biçimi sorununu içerir. Bu noktada, asıl inceleme konusundan, yani farklı yatırım alanlarından ayrı olarak, üretken sermayenin farklı öğelerine ayrılmasının, bunların devirlerini nasıl etkilediği sorunundan daha çok uzaktayız. .

Adam Smith hemen devam ediyor: "Önce, o, malların elde edilmesinde, yapımında ya da satın alınmasında ve tekrar bir kâr ile satılmasında kullanılabilir."* [Vol. II, s. 254.] Burada, bize, o, sermayenin, tarımda, sanayide ve ticarette kullanılabileceğinden başka bir şey anlatmış olmuyor. Bunun için de, ticaret gibi, sermayenin doğrudan üretim sürecine katılmadığı, dolayısıyla da üretken sermaye olarak işlev yapmadığı bir alanı da içerisine alan çeşitli sermaye yatırım alanlarından sözetmektedir. Böyle yapmakla, fizyokratların üretken sermaye içerisindeki ayrımları ve bunların devir üzerindeki etkilerini dayandırdıkları temeli bir yana bırakmış olmaktadır. Dahası var. O, salt ürün ve değer yaratma sürecinde bulunan üretken sermayedeki farklılıkları ilgilendiren ve bu yüzden de bu sermayenin devri ile yeniden-üretiminde farklılıklara yolaçan bir sorunda, tüccar sermayesini örnek olarak kullanıyor.

Devam ediyor: "Bu biçimde kullanılan sermaye, onu kullananın mülkiyetinde kaldığı ya da aynı biçim içerisinde devam ettiği sürece, onu kullanana, gelir ya da kâr getirmez"** [Vol. II. s. 254.] "Bu biçimde kullanılan sermaye!" Ama Smith, tarıma, sanayie yatırılan sermayeden sözediyor ve sonra da bize bu [sayfa 204] biçimde kullanılan sermayenin sabit ve döner sermayeye ayrıldığını söylüyor! Sermayenin bu biçimde yatırılması, onu, sabit ya da döner sermaye yapamaz.

Yoksa o, mal üretimi ve üretilen malları kârla satmak için kullanılan sermayenin, mallara dönüştükten sonra satılması gerektiğini ve bu satış aracılığı ile, önce satıcının mülkiyetinden satınalanın mülkiyetine geçmesi, sonra da maddi biçiminden, mallardan, para-biçimine değişmesi gerektiğini ve bu yüzden de, sahibinin mülkiyetinde kaldığı ya da aynı biçim içerisinde devam ettiği sürece sahibine yararlı olmadığını mı söylemek istiyor? Bu durumda, her şey şuna varıyor: Eskiden, üretim sürecine özgü bir biçim içerisinde, üretken sermaye biçiminde işlev yapan sermaye-değer, şimdi dolaşım sürecine özgü biçimler içerisinde meta-sermaye ve para-sermaye olarak işlev yapan ve bu süreçte artık ne sabit ve ne de döner sermaye olarak bulunmaktadır. Ve bu, ham ve yardımcı maddeler, yani döner sermaye tarafından eklenen değer öğeleri ile, emek aletlerinin aşınması ve yıpranması, yani sabit sermaye tarafından

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.
** Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

eklenen değer öğelerine de aynı ölçüde uygulanır. Bu yoldan, sabit ve döner sermaye arasındaki farka bir adım bile yaklaşmış olmuyoruz.

Bundan başka: "Tüccarın malları, bunları para karşılığında satmadan, kendisine, gelir ya da kâr sağlamayacağı gibi, para da, tekrar mallarla değiştirilene kadar pek az gelir ya da kâr sağlar. Sermayesi sürekli olarak bir biçim içerisinde ondan gitmekte, bir başka biçim içerisinde ona dönmektedir, ve işte ancak böyle bir dolaşım ya da ardarda değişme yoluyladır ki, sermayesi ona bir kâr sağlayabilir. Bu nedenle bu tür sermayelere, çok yerinde olarak döner sermayeler denebilir."* [Vol. II, s. 254.]

Adam Smith'in burada döner sermaye dediği şeye, ben, *dolaşım sermayesi* demek isterim; dolaşım sürecine, değişim yoluyla (bir öz değişimi ve bir el değişimi), bir biçim değişik1iğe ilişkin bir biçim içerisindeki sermaye; ve dolayısıyla, üretim sürecindeki biçiminden, yani üretken sermaye biçiminden farklı olarak meta-sermaye ve para-sermaye. Bunlar, sanayi kapitalistinin sermayesini bölüştürdüğü farklı türler değil, yatırılan aynı sermaye-değerin *curriculum vitae*'si sırasında, tekrar tekrar büründüğü ve ardarda sıyrıldığı farklı biçimlerdir. Adam Smith, bunu, sermaye-değerin dolaşım alanında, birbirini izleyen biçimlerin [sayfa 205] çizdiği dairesel yörüngesinde, sermaye-değer, *üretken* sermaye biçiminde bulunduğu halde ortaya çıkan biçim farklılıkları ile bir araya koymaktadır –ve bu fizyokratlara kıyasla büyük bir gerilemedir-; ve bunlar, üretken sermayenin farklı öğelerinin, değerlerin oluşmasına farklı biçimde katılmalarından ve değerlerini ürüne farklı biçimde aktarmalarından ileri gelir. Bir yandan dolaşım alanında üretken sermaye ile sermayenin (meta-sermaye ile para-sermayenin), öte yandan da sabit sermayenin döner sermaye ile bu şekilde karıştırılmasının sonuçlarını aşağıda göreceğiz. Sabit sermaye olarak yatırılan sermaye-değer, ürün tarafından, döner sermaye olarak yatırılmış olan kadar dolaştırılır ve her ikisi de, meta-sermayenin dolaşımı ile aynı ölçüde para-sermayeye çevrilir. Fark, yalnızca şu olguda yatar ki, sabit sermayenin değeri parça parça dolaşır ve bu yüzden de, uzun ya da kısa aralıklarla parça parça yerine konulmak, maddi biçimi içerisinde yeniden-üretilmek zorundadır.

Adam Smith, döner sermaye ile, burada, dolaşım sermayesinden başka bir şeyi anlatmış olmuyor; yani dolaşım süreci ile ilgili biçimler içerisindeki sermaye-değer (meta-sermaye ve para-sermaye), özellikle kötü seçilmiş örneği ile gösterilmiş oluyor. Bu amaç için, hiç bir şekilde üretim sürecine ait olmayıp yalnızca dolaşım alanında görülen ve salt dolaşım sermayesinden –tüccar sermayesinden– ibaret bulunan bir sermaye türünü seçiyor.

Seçtiği sermayenin hiç bir şekilde üretken sermaye rolünü oynamadığı bir örnekle işe başlamanın ne denli saçma olduğunu hemen

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

ardından kendisi de söylüyor: “Bir tüccarın sermayesi, örneğin, tümüyle bir döner sermayedir.”* [Vol. II, s. 255.] Gene de biraz ilerde, döner ve sabit sermaye arasındaki farkın, üretken sermayenin kendi içerisindeki temel farklardan ileri geldiği öne sürülüyor. Adam Smith’in kafasında bir yandan fizyokratların koyduğu ayrım var, öte yandan da sermaye-değerin kendi devresi içerisinde büründüğü farklı biçimler. Ve bu iki şey, birbirlerine karıştırılarak bir araya getiriliyor.

Para ve metaların biçimlerindeki değişiklikler ile, salt değerin bu biçimlerden birisinden diğerine aktarılmasıyla, bir kârın nasıl olup da meydana geldiğini anlamak epeyce güç. Burada, yalnızca dolaşım alanında hareket eden tüccar sermayesiyle işe başlamış olduğundan, bunu açıklamak tamamen olanaksız hale [sayfa 206] geliyor. Bu konuya daha sonra döneceğiz. Şimdi önce, sabit sermaye konusunda ne diyor ona kulak verelim. [Vol. II, s. 254-55.]

“İkincisi, o (sermaye), toprağın iyileştirilmesinde, yararlı makineler ile ticaret araçlarının satın alınmasında, ya da buna benzer şeylerde sahip değiştirmeksizin ya da daha fazla dolaşmaksızın bir gelir ya da bir kâr getirecek biçimde kullanılabilir. Bu yüzden, bu gibi sermayelere çok yerinde olarak sabit sermaye adı verilebilir. Farklı uğraşlar, bunlarda kullanılan sabit ve döner sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir. ... Her usta zanaatçı *(master artificer)* ya da imalatçının sermayesinin bir kısmı, işinde kullandığı araçlar içinde sabitleşmelidir. Ancak, bu kısım, bazılarında çok küçük ve bazılarında da çok büyüktür. ... Bu gibi bütün usta zanaatçıların (terziler, kunduracılar, dokumacılar gibi) sermayelerinin çok daha büyük bir kısmı, ya işçilerinin ücretleri ya da malzemelerinin fiyatları olarak dolaşımda bulunur ve işin fiyatındaki bir kâr ile geri ödenir.”*

Kârın kaynağının bu safça belirlenmesinden ayrı olarak, zayıflık ve karışıklık, şu sözlerde derhal görülür hale geliyor: Örneğin bir makine fabrikatörü için makine, meta-sermaye olarak dolaşımda bulunan kendi ürünüdür, ya da Adam Smith’in sözleriyle, “Elden çıkartılır, sahip değiştirir, dolaşıma devam eder.”* Kendi koyduğu tanıma göre, demek ki, bu makine, sabit değil, döner sermaye olur. Bu karışıklık da, Smith’in, üretken sermayenin çeşitli öğelerinin çok çeşitli dolaşımlarından ileri gelen sabit sermaye ve döner sermaye arasındaki ayrımı, üretim süreci içerisinde *üretken* sermaye ve dolaşım alanı içerisinde dolaşım sermayesi, yani meta-sermaye ya da para-sermaye olarak işlev yapan aynı sermayenin büründüğü biçimdeki farklar ile karıştırmasından doğuyor. Dolayısıyla Adam Smith’e göre, şeyler, tamamıyla sermayenin yaşam-sürecinde işgal ettiği konumları gereği, sabit sermaye olarak (emek aletleri, üretken sermayenin öğeleri olarak) ya da “döner” sermaye, meta-sermaye olarak (üretim alanından dolaşım alanına atılan ürünler olarak) işlev

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

yapabilirler.

Ne var ki, Adam. Smith, birdenbire, sınıflandırmasının dayandığı temeli tamamıyla değiştirmekte ve birkaç satır önce tüm incelemesini başlattığı metni yalanlamaktadır. Bu, özellikle şu sözlere ilişkindir: "Bir sermayenin onu kullanana bir gelir ya da bir kâr getirebilecek şekilde kullanılabilmesinin iki farklı yolu [sayfa 207] vardır."* [Vol. II, s. 254], yani döner ya da sabit sermaye olarak. Buna göre, bunlar, bu nedenle, birbirinden bağımsız farklı sermayeleri kullanmanın farklı yöntemleridir; ya sanayide ya da tarımda kullanılabilecek sermayeler gibi. Sonra şunları okuyoruz [Vol. II, s. 255]: "Farklı uğraşlar, bunlarda kullanılan sabit ve döner sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir."* Sabit ve döner sermaye, şimdi artık, sermayenin farklı, bağımsız yatırımları değil, bu sermayenin farklı yatırım alanlarındaki toplam değerinin farklı kısımlarını oluşturan aynı üretken sermayenin farklı parçalarıdır. Böylece, burada, *üretken* sermayenin kendisinin, uygun bir biçime bölünmesinden ileri gelen ve bu nedenle ancak bu bakımdan geçerli farklar vardır. Ama bu, salt döner sermaye olarak tüccar sermayesinin sabit sermayenin karşıtı olması durumuna ters düşüyor, çünkü Adam Smith'in kendisi şöyle diyor: "Bir tüccarın sermayesi, örneğin, tümüyle bir döner sermayedir." [Vol. n, s. 255.] Gerçekten de bu, salt dolaşım alanında işlevini yerine getiren bir sermayedir ve bu haliyle, genel olarak, üretken sermayeye, üretim sürecinde yer almış bulunan sermayeye karşı durur. Ama salt bu nedenle, üretken sermayenin döner öğesi olarak, bu sermayenin sabit kısmıyla karşı karşıya getirilemez.

Smith'in verdiği örnekte, "iş aletleri" sabit sermaye olarak, ve sermayenin ücretlere, yardımcı maddeler de dahil hammaddelere yatırılan kısmı döner sermaye olarak ("işin fiyatındaki bir kâr ile geri ödenen") tanımlanmaktadır.

Ve böylece o, ilkönce, bir yandan emek-sürecinin çeşitli parçalarından, emek-gücünden (emekten) ve hammaddelerden, öte yandan da emek aletlerinden yola çıkmaktadır. Ama bunlar sermayenin parçalarıdır, çünkü sermaye olarak işlev yapacak bir miktar değer bunlara yatırılmıştır. Bu yönden, bunlar, *üretken* sermayenin, yani üretim sürecinde işlev yapan sermayenin maddi öğeleri, varlık biçimleridir. İyi ama, bu kısımlardan birine niçin sabit denmiştir? Çünkü, "sermayenin bazı kısımları iş aletlerinde sabitleşmelidir."* [Vol. II, s. 254.] Ama diğer kısım da, ücretlerde ve hammaddelerde sabitleşmiştir. Bununla birlikte makineler ve "ticaret araçları ... ya da buna benzer şeyler, sahip değiştirmeksizin ya da daha fazla dolaşmaksızın bir gelir ya da kâr getirir. Bu yüzden bu gibi sermayelere, çok yerinde olarak [sayfa 208] sabit sermaye adı verilebilir.". [Vol. II, s. 254]

Örneğin, maden sanayiini alınız. Burada hiç bir hammadde, kul-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

lanılmaz, çünkü, bakır gibi emek konusu, önce emek yoluyla elde edilmesi gerekli bir doğa ürünüdür. Daha sonra meta ya da meta-sermaye olarak dolaşan ve ilk elde edilen bakır, sürecin ürünü bakır, üretken sermayenin bir öğesini oluşturmaz. Değerinin hiç bir kısmı ona yatırılmış halde değildir. Öte yandan, üretken sürecin diğer öğeleri, emek-gücü ile, kömür, su, vb. gibi yardımcı maddeler de ürüne maddi biçimde girmezler. Kömür tamamıyla tüketilir ve ancak değeri, tıpkı makinenin vb. değerinin bir kısmının girmesi gibi ürüne girer. Son olarak, emekçi, ürün, bakır karşısında aynı makine gibi bağımsız kalır; ne var ki, emeği aracılığı ile ürettiği değer şimdi bakırın değerinin bir kısmıdır. Şu halde, bu örnekte, üretken sermayenin tek bir öğesi bile "sahip" değiştirmediği gibi, bunlardan hiç biri daha fazla dolaşmaz, çünkü bunlardan hiç biri maddi olarak ürüne girmez. Bu durumda, döner sermayeye ne olur? Adam Smith'in kendi tanımına göre, bir bakır madeninde kullanılan sermayenin tamamı, sabit sermayeden ibarettir, başka bir şey değil.

Öte yandan başka bir sanayii alalım; ürününün özünü oluşturan hammaddeler ile yakıt olarak kullanılan kömürdeki kadar olmamakla birlikte ürüne maddeten giren yardımcı maddeler kullanan bir sanayi dalı olsun. Bu ürün, diyelim ki iplik, kendisini oluşturan hammaddesi pamuk ile birlikte el değiştirir. Ve üretim sürecinden, tüketim sürecine geçer. Ama pamuk, üretken sermayenin bir öğesi olarak işlev yaptığı sürece, patronu onu satmaz, işler ve iplik haline getirir. Onu elden çıkartmaz. Ya da Smith'in apaçık yanlış ve saçma sözleriyle, "onu elden çıkararak, sahip değiştirerek ya da dolaştırarak" herhangi bir kâr sağlamaz. Tıpkı makineleri gibi hammaddelerinin de dolaşımına izin vermez. Bunlar da tıpkı eğirme makineleri, fabrika binaları gibi üretim sürecinde sabittir. Gerçekten de, üretken sermayenin bir kısmı, emek aletleri biçiminde olduğu gibi, pamuk, kömür, vb. biçiminde sürekli olarak sabit kalmak zorundadır. Şu farkla ki, sözgelişi, bir haftalık iplik üretimi için gerekli pamuk, kömür vb., haftalık ürünün yapımı sırasında daima tümüyle tüketilir ve böylece bunların yerine yeni pamuk, kömür vb. ikmali gereklidir; bir başka deyişle, üretken sermayenin bu [sayfa 209] öğeleri, cins olarak özdeş kalmakla birlikte daima aynı cinsin yeni türlerini içerirler; oysa eğirme makinesi ya da aynı fabrika binası, kendi cinsinin yeni türleriyle yerine konulmaksızın, haftalık üretimler dizisinin tamamına katılmaya devam ederler. Üretken sermayenin öğeleri olarak, kendisini oluşturan bütün kısımlar sürekli olarak üretim sürecinde sabittir, çünkü süreç bunlar olmaksızın devam edemez. Ve, ister sabit, ister döner, üretken sermayenin bütün öğeleri, üretken sermaye olarak, eşit biçimde dolaşım sermayesiyle, yani meta-sermaye ve para-sermaye ile karşı karşıya gelirler.

Durum emek-gücü için de aynıdır. Üretken sermayenin bir kısmı sürekli olarak emek-gücü içerisinde sabit kalmalıdır ve belirli bir süre için aynı kapitalist tarafından her yerde kullanılan makinelerin aynı ma-

kineler olması gibi bu da aynı özdeş emek-gücüdür. Bu durumda emek-gücü ile makineler arasındaki fark, makineler ilk ve son kez satın alındıkları halde (ki, taksitle satınalındıkları zaman durum böyle değildir) emekçi için durum böyle değildir. Bu fark, daha çok, emekçinin harcadığı emeğin, ürünün değerine tüm olarak girmesine karşın, makinelerin değerinin ancak parça parça girmesidir.

Smith, sabit sermayenin karşıtı olan döner sermaye konusunda şunları söylerken farklı tanımları birbirine karıştırmaktadır: "Bu biçimde kullanılan sermaye, onu kullananların mülkiyetinde kaldığı ya da aynı biçim içerisinde devam ettiği sürece, onu kullanana, gelir ya da kâr getirmez."* [Vol. II, s. 254.] Ürünün, meta-sermayenin dolaşım alanında geçirdiği ve metaların el değiştirmesini sağlayan salt biçimsel başkalaşımı, üretken sermayenin çeşitli öğelerinin üretim süreci sırasında geçirdikleri maddi başkalaşım ile aynı düzeye koymaktadır. Metaların paraya, paranın metalara dönüşmesini ya da satınalma ile satışı, bir ayrım gözetmeksizin, üretim öğelerinin ürünlere dönüşmesi ile birbirine karıştırmaktadır. Onun döner sermaye için örnek verdiği şey, metalardan paraya ve paradan metalara çevrilen tüccar sermayesidir – metaların dolaşımına ilişkin M-P-M biçim değişikliğidir. Ama dolaşım içerisindeki bu biçim değişikliği, faaliyet halindeki sanayi sermayesi için, paranın tekrar çevrildiği metaların, üretim öğeleri (emek aletleri ve emek-gücü) oldukları ve bu nedenle biçim değişikliğinin, sanayi [sayfa 210] sermayesinin işlevini sürekli kıldığı, üretim sürecinin sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olmasını sağladığı anlamına gelir. Bütün bu biçim değişikliği, *dolaşım* içerisinde yer alır. İşte bu biçim değişikliğidir ki, metaların gerçekten elden ele geçmesini sağlar. Ama üretken sermayenin kendi üretim sürerci içerisinde geçirdiği başkalaşımlar, tersine, *emek-sürecine* ilişkin başkalaşımlardır ve, üretim öğelerinin istenilen ürüne dönüştürülmesi için zorunludurlar. Adam Smith, üretim araçlarının bir kısmının (asıl emek aletlerinin) maddi biçimlerini değiştirmeksizin, emek-sürecinde hizmet etmeleri (çok yanlış olarak ifade ettiği gibi "sahiplerine bir kâr getirmeleri") ve ancak derece derece aşınma ve yıpranmaları olgusuna; oysa diğer kısmın, malzemelerin değişmesi ve işte bu değişiklik sayesinde, üretim araçları olarak hedeflerine ulaşmaları olgusuna sarılıyor. Ne var ki, emek-süreci içerisindeki üretken sermayenin öğelerinin tutumlarındaki bu farklılık, yalnızca sabit ve sabit olmayan sermaye arasındaki farkın çıkış noktasını oluşturur, yoksa bu farkın kendisini değil. Bu olgudan çıkan tek şey, bu farklı tutumun, kapitalist ya da kapitalist olmayan, bütün üretim biçimlerinde eşit ölçüde var olmasıdır. Bununla birlikte, maddi öğelerin bu farklı tutumuna, ürüne *değerin aktarılması* tekabül eder. Ve buna da, gene, değerin, ürünün satışı ile yerine konulması tekabül eder. Sözkonusu olan farkı oluşturan şey, yalnızca ve yalnızca

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

budur. Demek oluyor ki, sermayeye, emek aletlerinde sabitleşmiş olduğu için sabit denilmiyor, bu sermayenin bir kısmının ürünün değerinin bir parçası olarak dolaşıyor olmasına karşılık, değerinin emek aletlerine yatırılan öteki kısmının bunlarda sabit kalması nedeniyle sabit sermaye deniliyor.

"Eğer o (sermaye), gelecekte kâr sağlamak için kullanılıyorsa, bu kârı, ya onunla (kullananla) kalmak ya da ondan uzaklaşmak suretiyle sağlamak zorundadır. O, bir halde sabit, öteki halde döner sermayedir."* (s. 189.)

Burada asıl dikkati çeken nokta, sıradan bir kapitalistin görüşünden devşirilen, ve Adam Smith'in daha özel anlayışı ile tam bir çelişki içerisinde olan kârın bu kabaca ampirik kavranışıdır. Ürünün fiyatıyla, yalnız ham ve yardımcı maddeler ile emek-gücünun fiyatı yerine konulmuş olmuyor, değerin emek aletlerinden aşınma ve yıpranma ile ürüne aktarılan kısmı da bu fiyatla [sayfa 211] yerine konmuş oluyor. Hiç bir durumda, bu şekilde yerine konma kâr getirmez. Bir metaın üretimi için yatırılan bir değerin, tümüyle ya da parça parça, bir seferde ya da yavaş yavaş, bu metaın satışıyla yerine konması, bu yerine konmanın biçim ve zamanı dışında hiç bir şeyi değiştiremez. Ama her ne olursa olsun, bu, her ikisinde de ortak olan şeyi, değerin yerine konulmasını, bir artı-değer yaratılmasına dönüştüremez. Bunların hepsinin temelinde şu ortak düşünce yatar: artı-değer, ürün satılana, dolaşıma girene kadar gerçekleşmediği için, bu artı-değer ancak satıştan, dolaşımdan doğar. Bu, gerçekte, kârın doğuşunun bu farklı biçimi, bu durumda, üretken sermayenin farklı öğelerinin farklı biçimde hareket etmeleri, üretken öğeleri olarak emek-sürecinde farklı biçimde hareket etmeleri olgusunu açıklamanın yanlış bir yoludur. Sonunda, bu fark, emek-sürecinden ya da kendini genişletmekten, üretken sermayenin kendi işlevinden çıkartılmıyor, bunun, bireysel kapitalist için ancak öznel olarak geçerli olduğu varsayılıyor; bu kapitaliste, sermayenin bir kısmı, bir biçimde yararlı bir hizmette bulunurken, diğer kısmı bir başka biçimde yararlı hizmette bulunuyor.

Öte yandan Quesnay ise, bu farklılıkları, yeniden-üretim süreci ile bu sürecin zorunluluklarından çıkartmıştır. Bu sürecin sürekli olabilmesi için, yıllık yatırımların değerinin, yıllık ürünün değerinden her yıl tamamıyla yerine konulması zorunludur; oysa yatırım sermayesinin değerinin yalnızca parça parça yerine konulması gerekir; öyle ki,bu, ancak diyelim on yıllık bir süre içerisinde tamamıyla (aynı türden yeni maddelerle) yerine konmayı ve dolayısıyla tamamıyla yeniden-üretilmeyi gerektirir. Bunun sonucu olarak Adam Smith, Quesnay'den çok gerilere düşmektedir.

Bu nedenle, Adam Smith'e, sabit sermayenin tanımlanmasında,

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

bunun üretim süreci içerisinde biçimlerini değiştirmeyen ve oluşmalarına yardımcı oldukları ürünlerin tersine, eskiyene kadar üretimde hizmet etmeyi sürdüren emek aletleri olduklarını söylemekten başka bir şey kalmamış oluyor. Üretken sermayenin bütün öğelerinin, sürekli olarak, ürün ile ve bir meta olarak dolaşan ürün ile maddi biçimleri içerisinde (emek aletleri, malzemeler ve emek-gücü olarak) karşı karşıya geldiklerini ve malzemelerden ve emek-gücünden oluşan bir kısım ile, emek aletlerinden oluşan kısım arasındaki farkın yalnızca şu olduğunu [sayfa 212] unutuyor: emek-gücüne gelince, bu, daima yeni baştan satın alınır (emek aletleri gibi ömürleri yettiği sürece satın alınmaz); malzemelere gelince, bunlar, bütün emek-süreci boyunca işlev yapan, aynı özdeş malzemeler değil, ama aynı türden daima yeni malzemelerdir. Aynı zamanda, sabit sermaye değerinin dolaşıma katılmadığı gibi yanlış bir izlenim yaratılmaktadır, oysa Adam Smith daha önce sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını, ürünün fiyatının bir kısmı olarak açıklamıştı.

Döner sermaye, sabit sermayeye karşıt gösterilirken, bu karşıtlığın, yalnızca bunun, üretken sermayenin *tümüyle* ürünün değeriyle yerine konması gereken ve bu nedenle de onun başkalaşımında tümüyle pay sahibi olması gereken kısmı olması yüzünden varolduğu, oysa sabit sermaye durumunda bunun böyle olmadığı olgusu üzerinde hiç durulmuyor. Bunun yerine, döner sermaye, sermayenin, meta-sermaye ve para-sermaye olarak üretim alanından dolaşım alanına geçmesi üzerine büründüğü biçimler ile gelişigüzel biraraya getirilmiştir. Ne var ki, her iki biçim de, meta-sermaye de para-sermaye de, üretken sermayenin hem sabit, ve hem de döner kısımlarının değerinin taşıyıcılarıdır. Her ikisi de, üretken sermayeden farklı olarak dolaşım sermayeleridir, yoksa sabit sermayeden farklı, döner (akıcı) sermaye değillerdir.

Son olarak, kârın üretim sürecinde kalan sabit sermaye ile, bu süreçten ayrılan ye dolaşıma giren döner sermaye tarafından sağlandığı yolundaki baştan sona yanlış açıklama yüzünden ve bir de, değişen-sermaye ile, değişmeyen-sermayenin döner kısmının devir sırasında büründükleri biçimin özdeşliği yüzünden bunların *kendini genişletme* ve artı-değer oluşumu *süreci* içerisindeki temel farklılıkları gizlenmiştir; öyle ki, kapitalist üretimin tüm sırrı böylece daha da bulanık hale gelmiştir. "Döner sermaye" ortak adı, bu temel farkı ortadan kaldırmaktadır: Ekonomi Politik daha sonra, değişen-sermaye, ile değişmeyen-sermaye arasındaki antitez yerine, temel ve tek sınırlandırma olarak, sabit ve döner sermaye arasındaki antiteze sarılmakla bu konuda daha da ileriye gitmiştir.

Adam Smith, sabit sermaye ile döner sermayeyi, herbiri kendi başına kâr getiren iki özel sermaye yatırım biçimi olarak belirledikten sonra şöyle diyor: "Hiç bir sabit sermaye, bir döner sermayenin aracılığı olmaksızın herhangi bir gelir getiremez. En [sayfa 213] yararlı makineler ile iş aletleri bile, bunların işleyeceği maddeleri ve bunları kullanan işçinin

bakımını sağlayan döner sermaye olmaksızın hiç bir şey üretemez."* (s. ,188.)

Daha önce kullanılan "*yield a revenue*"**, "*make a profit*"*** vb. deyimlerinin neyi belirlediği, yani sermayenin her iki kısmının da ürün yaratıcısı olarak hizmet ettikleri burada açığa çıkmış oluyor.

Adam Smith, bunun ardından şu örneği veriyor: "Çiftçinin, sermayesinin tarım aletlerinde kullandığı kısmı sabit, çalışan hizmetkarlarının ücretleri ve bakımı için kullandığı kısmı ise döner sermayedir."* (Burada sabit ve döner sermaye arasındaki fark, yalnızca dolaşımdaki farka, üretken sermayeyi oluşturan farklı kısımların devirlerine doğru bir biçimde uygulanmıştır.) "Bunlardan birisinin kendi mülkiyetinde tutmakla, diğerini elden çıkarmakla bir kâr yapar. İş hayvanlarının fiyatı ya da değeri sabit sermayedir", (farkın maddi öğeye değil değere uygulandığını söylerken burada gene doğrudur) "tıpkı hayvancılıkta kullanılan araçların sabit sermaye olması gibi; bunların bakımı" (yanı iş hayvanlarının bakımı) "tıpkı çalışan hizmetkarların bakımı gibi döner sermayedir. Çiftçi, kârını, iş hayvanlarını alıkoymakla, ve bunların bakımı ile ilgili sermayeyi elden çıkartmakla elde etmektedir."* (Çiftçi, hayvanların yemini alıkor, satmaz. Yemi hayvanları beslemek için kullanır, oysa hayvanların kendisini iş araçları gibi tüketir. Aradaki fark şudur: İş hayvanlarının bakımı için kullanılan yem bütünüyle tüketilir ve, ya tarım ürünlerinden ya da bunların satışından sağlanan yeni hayvan yemiyle yerine konulması gerekir; hayvanların kendisi, ancak, her biri çalışamaz hale gelince yerine konur.) "Çalıştırmak için değil satmak için satınalınan ve semirtilen hayvanların hem fiyatı, hem de bakımı döner sermayedir. Çiftçi, kârını, bunları elden çıkartmakla elde eder."* [Vol. II, s. 255-56.] (Her meta üreticisi, dolayısıyla kapitalist üretici, ürününü, üretim sürecinin sonucunu satar, ama bu durum, bu ürünün, üretken sermayesinin sabit ya da döner parçasının bir kısmını oluşturması için bir neden olamaz. Şimdi ürün, daha çok, üretim sürecinden çıkmış olduğu biçim içerisinde bulunur ve meta-sermaye olarak işlev yapmalıdır. [sayfa 214] Semirtilmekte olan hayvan sürüsü, üretim sürecinde, iş hayvanları gibi emek aleti olarak değil, hammadde olarak işlev yapar. Bu nedenle, semirilen bu hayvanlar, ürüne, töz olarak girerler ve tüm değerleri ürüne katılmış olur, tıpkı yardımcı maddeleri [yem] gibi. Semirtilen hayvanlar bu nedenle üretken sermayenin döner kısmıdır ve bunun nedeni satılan ürünün, semirtilen hayvanların, hammaddeyle, henüz semirtilmemiş hayvanlarla aynı maddi biçime sahip olmaları değildir. Bu durum raslansaldır. Aynı zamanda, Adam Smith bu örnekle, üretim süreci içerisinde, değeri sabit ya da döner sermaye olarak belirleyen şeyin üretim öğesi-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.
** "Bir gelir getirmek". -ç.
*** "Bir kâr yapmak". -ç.

nin maddi biçimi, olmayıp, onun içerisindeki işlevi olduğunu görebilirdi.) "Topumun tüm değeri de tam anlamıyla bir sabit sermayedir. Toprak ile tahıl ambarı arasında gidip gelse de hiç bir zaman sahip değiştirmez, bu nedenle de tam anlamıyla dolaşımda bulunmaz. Çiftçi, kârını, bunun satışı ile değil, artışı ile elde eder."* [Vol. II, s. 256.]

Bu noktada, Smith'çi ayrımın bütün düşüncesizliği ortaya çıkar. Ona göre, eğer "*change of masters*"** olmazsa, yeni tohum eğer doğrudan yıllık üründen yerine konulursa, bu üründen çıkartılırsa, sabit sermaye olabilir. Öte yandan, eğer bütün ürün satılır da değerinin bir kısmı ile bir başkasının tohumu satın alınırsa, bu tohum, döner sermaye olur. Bir durumda *"change of masters"* vardır, diğerinde yoktur. Smith, burada bir kez daha döner sermaye ile meta-sermayeyi karıştırıyor. Ürün, meta-sermayenin maddi taşıyıcısıdır, ama elbette ki, yalnızca dolaşıma fiilen giren ve ürün olarak çıktığı üretim sürecine doğrudan tekrar girmeyen kısmının.

Tohum ister doğrudan üründen onun bir kısmı olarak düşülmüş olsun ya da ürün tamamıyla satılıp da değerinin bir kısmı bir başkasının tohumunu satın almaya dönüştürülsün, her iki halde de salt bir yerine koyma sözkonusudur ve bu yerine koyma ile hiç bir kâr yapılmış olmaz. Bunlardan birinde tohum bir meta olarak, ürünün geri kalan kısmıyla birlikte dolaşıma girer; diğerinde ise, yalnız defter tutmada, yatırılan sermayenin değerinin bir kısmı olarak belirir. Ama her iki durumda da, üretken sermayenin dolaşan bir parçası olarak kalır. Tohum, ürünün hazır hale gelmesi için bütünüyle tüketilir ve yeniden-üretimin [sayfa 215] yapılabilmesi için tamamının üründen yerine konması gereklidir.

"Öyleyse hammadde ile yardımcı maddeler, emek-sürecine girerken taşıdıkları kendilerine özgü biçimi yitirirler. Emek aletlerinde ise, durum böyle değildir. Avadanlıklar, makineler, işyerleri ve kaplar, emek-sürecinde, ancak, ilk biçimlerini korudukları ve her sabah değişmeyen bu biçimleriyle süreci yinelemeye hazır oldukları sürece yararlıdırlar. Ömürleri boyunca, yani hizmet ettikleri emek-sürecinin devamı boyunca, üründen bağımsız olarak biçimlerini korudukları gibi, ölümlerinden sonra da bu böyledir. Makinelerin, avadanlıkların, işyerlerinin vb. cesetleri, daima, oluşmalarına yardım ettikleri üründen ayrı ve farklıdır." (Buch I, Kap. VI, s. 192.)***

Üretim araçlarının, ürünü oluşturmak için bu farklı tüketim biçimleri, bunlardan bazılarının ürün karşısında bağımsız, biçimlerini korudukları halde, diğerlerinin bunu tamamen değiştirmeleri ya da yitirmeleri –bu haliyle emek-süreci ile olduğu kadar, herhangi bir değişim olmaksızın, meta üretimi olmaksızın yalnızca kişinin kendi gereksinmelerini, sözgelimi ataerkil ailenin gereksinmelerini, karşılamayı amaçlayan emek-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -*ç*.

** "Sahip değiştirme". -*ç*.

*** *Kapital,* Birinci Cilt, Sekizinci Bölüm, s. 219. -*Ed*.

sürecine de ilişkin olan, bu fark– Adam Smith tarafından tahrif edilmiştir. Bunu şöyle yapmıştır: 1) buraya hiç ilgisi bulunmayan bir kâr tanımı getirmekle, bazı üretim araçlarının biçimlerini koruyarak sahiplerine kâr sağladığı halde diğerlerinin bu biçimleri yitirerek kâr sağladıklarını öne sürmekle; 2) emek-sürecindeki üretim öğelerinin bir kısmındaki değişmeleri, ürün değişimine, meta dolaşımına özgü olan ve aynı zamanda da, dolaşımdaki metaların mülkiyetinde bir değişmeyi içeren biçim değişikliği (satınalma ve satış) ile gelişigüzel bir araya getirmekle.

Devir, dolaşımın, dolayısıyla ürünün satılmasının, ürünün paraya çevrilmesinin ve paradan da tekrar üretim öğelerine çevrilmesinin gerçekleştirildiği yeniden-üretimi, öngörür. Ama kapitalist üreticinin kendi ürününün bir kısmı doğrudan kendisine üretim aracı olarak hizmet ettiğine göre, bunu kendi kendine satan kişi olarak görünür ve bu durum, onun kitaplarında bu şekilde ele alınmıştır. Bu durumda, yeniden-üretimin bu kısmı, dolaşımla meydana getirilmiş olmaz, doğrudan gerçekleşir. Bununla birlikte, ürünün tekrar üretim aracı olarak hizmet eden bu kısmı, sabit sermayeyi değil, döner sermayeyi yerine koyar, çünkü [sayfa 216] 1) değeri tümüyle ürüne geçer, ve 2) bunun kendisi yeni üründen sağlanan bir yeni türle, aynî olarak tümüyle yerine konmuştur.

Adam Smith, şimdi bize, sabit ve döner sermayenin neleri içerdiğini anlatıyor. Sabit sermaye ile döner sermayeyi oluşturan nesneleri, maddi öğeleri bir bir sıralıyor, sanki bu kesinlik bunların kapitalist üretim sürecindeki belirli işlevlerinden gelmiyor da, nesnelerin özünde bulunan ve doğa tarafından maddi olarak sağlanan şeylermiş gibi. Ama, gene de, aynı bölümde şuna işaret ediyor (Kitap II, Bölüm I): "hemen tüketilmek" üzere "stok" halinde ayrılan belli bir şey, diyelim bir barınak "sahibine bir gelir getirdiği ve bu nedenle ona *sermaye işlevini yerine getirdiği* halde, kamuya böyle bir gelir sağlamadığı gibi, ona sermaye işleviyle hizmette de bulunmaz ve tüm halk kitlesinin geliri hiç bir zaman bununla en ufak şekilde artmaz."* (s. 186.) Burada, Adam Smith, sermaye olma niteliğinin, her durumda şeylerin özünde bulunmayıp, bunun, koşullara göre, şeylerin bulunabilen ya da bulunmayabilen bir işlev olduğunu açıkça belirtiyor. Ne varki, genellikle sermaye için doğru olan şey, onun altbölümleri için de doğrudur.

Şeyler, emek-sürecinde yerine getirdikleri işlevlere göre, döner ya da sabit sermayeyi oluşturan kısımları oluştururlar. Örneğin bir baş hayvan, iş hayvanı (emek aleti) olarak, sabit sermayenin maddi varlık biçimini oluşturmasına karşılık, besi hayvanı (hammadde) olarak, çiftçinin döner sermayesinin bir kısmını oluşturur. Öte, yandan, aynı şey, şu anda üretken sermayenin bir kısmı olarak işlev yapabilir, bir başka zamanda da, doğrudan tüketim fonuna girebilir. Sözgelimi, bir ev, bir işyeri işlevini yerine getirdiği zaman, üretken sermayenin sabit kısmıdır, ba-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

rınak olarak hizmet ettiği zaman asla hiç bir sermaye biçimi değildir. Aynı emek aletleri, birçok durumda, ya üretim aracı ya da tüketim aracı olarak hizmet ederler.

Bu, Adam Smith'in, sabit ya da döner sermaye olma niteliğinin, şeylerin kendi içlerinde bulunan özellikler olarak anlaşılması yolundaki düşüncesinden ileri gelen yanılgılardan bir tanesidir. Yalnızca emek-sürecinin tahlili (Buch I, Kap V)*, emek aracı, emek malzemeleri ve ürün tanımlarının, bir ve aynı şeyin, süreç içerisinde oynadığı çeşitli rollere bağlı olarak değiştiğini gösterir. [sayfa 217] Sabit ve sabit olmayan sermaye tanımları da, kendi paylarına, bu öğelerin emek-sürecinde ve dolayısıyla değer oluşumu sürecinde oynadıkları role dayandırılmıştır.

İkincisi, sabit ve döner sermayelerin neleri kapsadığını sıralarken, Smith'in, aynı sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki ayrım ile – bu ayrım yalnızca üretken sermaye (üretken biçimi içerisinde sermaye) yönünden geçerlidir ve bir anlam taşır–, üretken sermayeyle, dolaşım sürecindeki sermayeyi, yani meta-sermayeyi ve para-sermayeyi ilgilendiren sermaye biçimleri arasındaki ayrımı biraraya koyduğu tamamen açığa çıkmaktadır. Aynı pasajda şunları söylemektedir (s. 137 ve 188): "Döner sermaye ... herbiri kendi dağıtıcılarının ellerinde bulunan, her türden gıda maddelerinden, malzemelerden ve son biçimini almış işlerden ve, bunların dolaşımı ve dağıtımı için gerekli paradan vb. oluşur."**

Gerçekten de, daha yakından bakarsak, daha önceki sözlerinin tersine, döner sermayenin, tekrar, meta-sermaye ile para-sermayeye, yani üretim sürecine ait bulunmayan, sabit sermayeye karşıt bir döner (akıcı) sermaye oluşturmayıp, üretken sermayeye karşıt dolaşım sermayesini oluşturan sermayenin bu iki biçimine eşitlendiğini görürüz. Üretken sermayenin malzemelere (hammaddelere ya da yarı-mamul ürünlere) yatırılan ve üretim sürecine gerçekten giren öğeleri, ancak bunların yanı sıra tekrar bir rol oynarlar. Şöyle der:

"... Toplumun genel sermayesinin doğal olarak bölündüğü üç kısmın üçüncü ve sonuncusu, özelliği ancak dolaşım ya da sahip değiştirme yoluyla bir gelir sağlama olan, döner sermayedir. Bu da gene dört kısımdan oluşmuştur: birincisi paradan ..."** (ama para, hiç bir zaman, üretken sermayenin, üretken. süreçte işlev yapan sermayenin bir biçimi değildir; o, her zaman, ancak, sermayenin dolaşım sürecinde büründüğü biçimlerden bir tanesidir); "ikincisi, kasabın, çobanın, çiftçinin mülkiyetinde bulunan ... ve satışından bir kâr elde etmeyi umdukları gıda maddeleri stokundan. ... Dördüncüsü ve sonuncusu, yapılıp tamamlanan, ama hâlâ tüccarın ve yapımcının elinde bulunan işlerden. Ve üçüncüsü, hiç işlenmemiş ya da az çok işlenmiş olsun henüz giysiler, ev eşyaları ve binalar biçimini almamış olup, üreticinin, yapımcının,

* *Kapital,* Birinci Cilt, Yedinci Bölüm. -*Ed*.
** Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -*ç*.

kumaşçının ve dokumacının, kerestecinin, marangozun [sayfa 218] ve çilingirin, tuğlacının, vb. elinde bulunan giysi, ev eşyası ve bina malzemelerinden."*

2 ve 4 numaralar, üretim sürecinden o halleri içerisinde çıkan ve satılmaları gereken ürünlerden başka bir şey değillerdir; kısacası bunlar, şimdi metalar olarak, dolayısıyla meta-sermaye olarak işlev yapan ve bu yüzden bir biçime sahip olan ve gidecekleri en son yer ne olursa olsun, yani amaçlarını (kullanım-değeri) karşılamak için en sonunda ister bireysel ister üretken tüketime ayrılmış bulunsunlar, üretken sermaye öğeleri olarak bulunmadıkları süreç içerisinde bir yer tutan ürünlerdir. 2 numarada sözü edilen ürünler gıda maddeleri; 4 numaradakiler ise, yalnızca son biçimini almış emek aletlerini ya da son biçimini almış tüketim nesnelerinden (2 numarada sözü edilenlerin dışında kalan gıda maddelerinden) oluşan bütün diğer son biçimini almış ürünlerdir.

Smith'in, aynı zamanda, tüccardan sözetmesi, içine düştüğü karışıklığı göstermektedir. Üretici, ürününü, bir kez tüccara sattı mı, artık bu ürün, sermayesinin herhangi bir biçimini oluşturmaz. Toplum açısından, üreticisinin elinden başka ellerde olmasına karşın, gerçekten de hâlâ meta-sermayedir; ama işte bir meta-sermaye olması nedeniyle, ne sabit, ne de döner sermayedir.

Üreticisinin doğrudan gereksinmelerini karşılamayı amaçlamayan her türden üretimde, ürün, meta olarak dolaşmak zorundadır; yani bir kâr elde etmek için değil, üreticisi yaşayabilsin diye, bu ürünün satılması gereklidir. Kapitalist üretimde şu durumun da buna eklenmesi gerekir, ki, bir ürün satıldığı zaman, onda somutlaşmış bulunan artı-değer de gerçekleşmiş olur. Ürün, üretim sürecinden bir meta olarak çıkar ve bu yüzden de, bu sürecin ne sabit, ne de döner öğesidir.

Bu arada Smith, burada kendisine karşı çıkmaktadır. Son biçimini almış ürünler, maddi biçimleri ya da kullanım-değerleri ne olursa olsun, yararlı etkileri burada bütünüyle meta-sermaye, yani dolaşım sürecine özgü biçimde bir sermayedir. Bu biçim içerisinde olmakla, bunlar, sahiplerinin ellerinde bulunabilecek herhangi bir üretken sermayenin kısımları değillerdir. Bu durum, onların, satışlarından hemen sonra, satın alanın elinde, üretken sermayenin sabit ya da döner kısmı *haline gelmelerine* hiç de engel değildir. Burada, açıktır ki, pazarda bir süre için, üretken [sayfa 219] sermayeye karşıt meta-sermaye olarak görülen şeyler, pazardan çekildikten sonra, üretken sermayenin döner ya da sabit kısımları olarak işlev yapabilirler ya da yapamazlar.

Pamuk eğiricisinin ürünü, iplik, onun sermayesinin meta-biçimidir ve onun açısından meta-sermayedir. Bu, artık bir kez daha, ne emek malzemesi ve ne de emek aleti olarak üretken sermayesinin bir kısmı olma işlevini yerine getiremez. Ama bu ipliği alan dokumacının elinde,

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

üretken sermayesinin döner kısmı olarak bu sermayeye katılır. Ne var ki, iplikçi için bu iplik, döner sermayesinin olduğu kadar sabit sermayenin de bir kısmının değer taşıyıcısıdır (artı-değerden ayrı olarak). Aynı şekilde, bir makine, makine imalatçısının ürünü, sermayesinin meta-biçimidir, ve onun için meta-sermayedir. Ve bu biçimde kaldığı sürece ne döner ve ne de sabit sermayedir. Ama kullanılmak üzere bir fabrikatöre satılınca, bir üretken sermayenin sabit kısmı haline gelir. Hatta, kullanım-biçimi nedeniyle bir ürün, kısmen, çıkmış olduğu sürece, örneğin, kömür, kömür üretimine üretim aracı olarak tekrar girebilir; kömür üretiminin satışa ayrılan kısmı, döner ya da sabit sermayeyi değil, meta-sermayeyi temsil eder.

Öte yandan, bir ürün, kullanım-biçimi nedeniyle, ne emek malzemesi ve ne de emek aleti olarak üretken sermayenin herhangi bir öğesini tümüyle oluşturacak durumda olmayabilir. Örneğin herhangi bir geçim aracı. Gene de bunlar üreticisi için meta-sermayedir ve, döner sermayenin olduğu kadar sabit sermayenin de değer taşıyıcısıdır; ve üretiminde kullanılan sermayenin tümüyle ya da kısmen yerine konulmasına bağlı olarak bunlardan biri ya da öteki değerini ürüne bütünüyle ya da kısmen aktarmış durumdadır.

n° 3'te, Smith'e göre, hammaddeler (işlenmemiş maddeler, yarı-mamul ürünler, yardımcı malzemeler), bir yandan, üretken sermayede somutlaşan tamamlayıcı bir öğe olarak değil, aslında, yalnızca, toplumsal ürünün içerebileceği kullanım-değerlerinin özel bir türü, 2 ve 4 numaralarda sayılan diğer maddi parçaların, geçim araçlarının vb. yanısıra varolan metaların özel bir türü olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, bu malzemeler, gerçekten de, üretken sermayeye katılmış ve bu nedenle de üreticinin elinde bu sermayenin öğeleri olarak anılmıştır. Karışıklık şu olguyla da kendisini göstermektedir ki, bunlar, kısmen [sayfa 220] üreticinin elinde ("yetiştiricilerin, fabrikatörlerin vb. elinde"*) ve kısmen de, üretken sermayenin bir öğesi olarak değil yalnızca meta-sermaye olarak bulunduğu tüccarların ("kumaşçıların, manifaturacıların, kerestecilerin"*) elinde işlev yapar halde kabul edilmektedir.

Gerçekten de, Adam Smith, burada, döner sermaye öğelerini sayarken, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı –yalnız üretken sermaye için geçerli olan– tümüyle unutmaktadır. O, daha çok, meta-sermaye ile para-sermayeyi, yani dolaşım sürecinin bu iki tipik sermaye biçimini, tamamen bilinçsiz olarak, üretken sermayeye karşıt koymaktadır.

Son olarak, döner sermayenin kısımlarını sayarken, Adam Smith'in, emek-gücünü belirtmeyi unutması çok çarpıcı bir olgudur. Bunun iki nedeni vardır.

Biraz önce gördük ki, para-sermayeden ayrı olarak, döner ser-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

maye, yalnızca meta-sermayenin bir başka adıdır. Ama emek-gücü, pazarda dolaştığı kadarıyla, sermaye değildir, meta-sermayenin bir biçimi değildir. Hiç bir biçimde sermaye değildir; pazara bir meta, yani kendisini getirdiği halde, emekçi bir kapitalist değildir. Emek-gücü satılana, üretim süreci ile birleştirilene, dolayısıyla bir meta olarak dolaşımına son verinceye kadar üretken sermayenin bir kısmı –artı-değerin kaynağı olarak değişen-sermaye, emek-gücüne, yatırılan sermaye-değerin devri bakımından üretken sermayenin dönen kısmı– haline gelmez. Adam Smith, burada, döner sermaye ile meta-sermayeyi karıştırdığı için, emek-gücünü döner sermaye başlığı altına koyamıyor. Bu yüzden de burada, değişen-sermaye, emekçinin ücretleri ile satın aldığı metalar, yani geçim araçları biçiminde gözükmektedir. Bu biçim içerisinde, ücretlere yatırılan sermaye-değerin, döner sermayeye dahil olduğu varsayılmaktadır. Üretim sürecine katılan şey, emek-gücüdür, emekçinin kendisidir, yoksa, işçinin yaşamını sürdürdüğü geçim araçları değil. Toplum açısından, işçinin bireysel tüketimi aracılığı ile kendisini yeniden üretmesinin, toplumsal sermayenin yeniden-üretim sürecinin ayrı biçimde bir kısmı olduğunu gördük (Buch I, Kap. XXI). Ama bu, bizim burada incelediğimiz bireysel ve yalıtılmış üretim sürecinde uygulanamaz. Smith'in, sabit sermaye [sayfa 221] başlığı altında sözünü ettiği "edinilmiş ve yararlı beceriler"*. (s. 187), tersine, döner sermayenin kısımlarıdırlar, çünkü bunlar, ücretli-emekçinin "becerileridir"* ve o emeğini bu "becerileri"* ile birlikte satmıştır.

Tüm toplumsal serveti, 1) doğrudan tüketim fonu, 2) sabit sermaye, ve 3) döner sermaye olarak bölmek Adam Smith'in payına büyük bir yanılgıdır. Buna göre servetin şöyle bölünmüş olması gerekirdi: 1) bazı kısımları sürekli olarak sermaye işlevi *görebildiği* halde, kendisi işlev yapan toplumsal sermayenin herhangi bir parçasını oluşturmayan bir tüketim fonu; ve 2) sermaye. Buna göre, servetin bir kısmı sermaye olarak işlev yapıyor, diğeri sermaye olmayarak ya da tüketim fonu olarak. İşte burada, her türlü sermayenin ya sabit ya da döner olma mutlak zorunluluğu ortaya çıkıyor, bir memeli hayvanın erkek ya da dişi olma doğal zorunluluğu gibi. Ama, gördük ki, sabit ve döner sermaye arasındaki antitez, yalnızca *üretken* sermayenin öğeleri için geçerli oluyor, dolayısıyla, bunların yanısıra ne sabit, ne de döner bir biçim içinde *bulunamayan* oldukça önemli miktarda bir sermaye de –meta-sermaye ve para-sermaye– vardır.

Mademki kapitalist üretim altında, toplumsal ürünlerin tüm kitlesi, ürünlerin bireysel kapitalist üretici tarafından satılmaksızın ya da satın alınmaksızın, üretim aracı olarak kendi maddi biçimi içerisinde tekrar doğrudan tüketilen kısmı dışında, pazarda meta-sermaye olarak dolaşıyor, üretken sermayenin yalnız sabit ve döner öğeleri değil, tüke-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

tim fonunun bütün öğeleri de aynı şekilde meta-sermayeden elde edilirler. Bu, kapitalist üretim temeli üzerinde, hem üretim araçlarının ve hem de tüketim mallarının, bunlar daha ilerde üretim aracı ya da tüketim nesnesi olarak yararlanmak üzere ayrılmış olsalar bile, tıpkı emekgücünün kendisinin pazarda, bir meta-sermaye olarak bulunmamakla birlikte bir meta olarak bulunması gibi, önce meta-sermaye olarak ortaya çıktıklarını söylemekle aynı şeydir.

Bu durum, Adam Smith'teki şu yeni karışıklığın nedeni olmaktadır. Şöyle diyor:

"Bu dört kısımdan" ("döner" sermayenin, yani dolaşım sürecine ait meta-sermaye ve para-sermaye biçimlerindeki iki kısmın, Adam Smith tarafından meta-sermayeyi oluşturan kısımlar [sayfa 222] arasında yaptığı maddi ayrımlarla dörde çıkartılan sermayenin bu dört kısmından) "üçü –gıda maddeleri, malzemeler ve son biçimini almış işler– ya her yıl ya da daha uzun veya daha kısa dönemlerde düzenli olarak döner sermayeden çekilir ve, ya sabit sermayeye ya da doğrudan derhal tüketime ayrılan stoklara konulur. Her sabit sermaye, hem başlangıçta bir döner sermayeden elde edilmiştir ve hem de onun sürekli desteğini gerektirir. Bütün yararlı makineler ve iş aletleri, başlangıçta, bunların yapıldıkları malzemeleri ve bunları yapan işçilerin bakımını sağlayan bir döner sermayeden elde edilmişlerdir. Bunlar da, sürekli onarım içinde tutulmak üzere, aynı türden bir sermayeyi gerektirirler."* (s. 188.)

Ürünün, doğrudan üreticisi tarafından sürekli olarak yeniden-üretim aracı olarak tüketilen kısmı dışında, kapitalist üretime şu genel önerme uygulanır: Bu ürünler, ister maddi biçimleri içerisinde kullanım-değerleri uyarınca üretken sermayenin (üretim sürecinin) öğeleri olarak, üretim araçları ve dolayısıyla üretken sermayenin sabit ya da döner öğeleri olarak işlev yapmak zorunda olsunlar ya da yapabilsinler; ya da ister, yalnızca üretken değil bireysel tüketimin araçları olarak hizmet edebiliyor olsunlar, bütün ürünler pazara, metalar olarak ulaşırlar ve bu nedenle de kapitalist açısından, sermayenin meta-biçimi olarak dolaşımda bulunurlar. Bütün ürünler pazara metalar olarak sürülürler; bütün üretim ya da tüketim araçları, üretken ya da bireysel tüketimin bütün öğeleri bu yüzden pazardan metalar olarak satın alınmak suretiyle çekilmek zorundadırlar. Herkesçe bilinen bu gerçek, kuşkusuz doğrudur. Bu nedenle, üretken sermayenin hem sabit, hem de döner öğeleri için, bütün biçimlerdeki emek aletleri için olduğu kadar emek malzemesi için de geçerlidir. (Bu, ayrıca, doğa tarafından sağlanan, ürün olmayan üretken sermaye öğelerinin de bulunduğu olgusunu görmezlikten gelir.) Bir makine, pazardan pamuk satın alınır gibi satın alınır. Ama bundan, hiç bir şekilde, her sabit sermayenin, başlangıçta herhangi bir döner sermayeden doğduğu anlamı çıkmaz; bu, ancak, dolaşım sermayesini, döner ya

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

da akıcı, yani sabit olmayan sermaye ile karıştıran Smith'vari görüşten çıkar. Ayrıca, Smith, aslında kendi kendisini çürütmektedir. Kendisine göre, makineler, metalar olarak döner sermayenin n° 4'ünün bir [sayfa 223] kısmını oluştururlar. Bunların döner sermayeden geldiklerini söylemek, yalnızca bunların makineler olarak işlev yapmadan önce meta-sermaye olarak işlev yaptıklarını, ama maddi olarak kendilerinden geldiklerini söylemek demektir; tıpkı bir iplikçinin sermayesinin döner öğesi olarak pamuğun, pazardaki pamuktan gelmesi gibi. Ama Adam Smith eğer daha sonraki açıklamasında, makinelerin yapımı için emek ile hammaddeye gereksinme bulunması nedeniyle sabit sermayeyi döner sermayeden çıkartıyor ise, şunu unutmamak gerekir ki, birincisi, makinelerin yapımı için emek aletlerine, yani sabit sermayeye de gerek vardır, ve ikincisi, hammadde yapımı için de, aynı şekilde, makineler, vb. gibi sabit sermaye gereklidir, çünkü üretken sermaye daima emek aletlerini içerir, ama her zaman emek malzemelerini içermez. Hemen ardından gene kendisi diyor ki: "Toprak, madenler, balıkhaneler, hepsi de, bunları işletmek için hem sabit ve hem de döner sermayeyi gerektirirler"; (böylece A. Smith, hammadde üretimi için yalnız döner sermayeye değil, sabit sermayeye de gereksinme olduğunu kabul ediyor) "ve" (bu noktada yeni bir yanılgı daha) "bunların ürünleri bir kâr ile yalnız bu sermayeleri değil, *toplumdaki diğer bütün sermayeleri de* yerine kor."* (s. 188.) Bu, tamamen yanlış. Bunların ürünleri, diğer bütün sanayi kolları için hammadde, yardımcı madde vb. sağlar. Ama bunların değerleri, toplumun diğer bütün sermayelerinin değerini yerine koymaz; bu, yalnızca kendi sermaye-değerini (ve *artı,* artı-değeri) yerine kor. Adam Smith, burada, gene kendi fizyokratik anılarının pençesindedir.

Toplumsal olarak düşünüldüğünde, meta-sermayenin ancak emek aleti olarak hizmet edebilecek ürünleri kapsayan kısmının –amaçsız olarak üretilmedikleri, satılmaz olmadıkları takdirde– ergeç emek aletleri olarak işlev yapmak zorunda oldukları, yani temelleri kapitalist üretim olduğuna göre, bunların, metalar olmaktan çıktıkları anda, toplumsal üretken sermayenin sabit kısmının, eskiden müstakbel öğelerini oluşturmalarına karşın, şimdi gerçek öğelerini oluşturmak zorunda bulundukları doğrudur.

Ama burada, ürünün maddi biçiminden ileri gelen bir ayrım vardır.

Örneğin, bir iplik makinesi, eğirmek için kullanılmadıkça, [sayfa 224] bu yüzden bir üretim öğesi işlevini yerine getirmedikçe ve dolayısıyla kapitalist açısından, bir üretken sermayenin sabit bir kısmı olarak işlev yapmadıkça, hiç bir kullanım-değerine sahip değildir. Ama bir iplik makinesi taşınabilirdir. Üretilmiş olduğu ülkeden ihraç edilebilir, ve doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak hammadde vb. ya da şampanya

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

karşılığında, ülke dışına satılabilir. Bu durumda, üretilmiş olduğu ülkede yalnızca meta-sermaye olarak işlev yapmıştır, ama hiç bir zaman, hatta satıldıktan sonra bile sabit sermaye olarak işlev yapmamıştır.

Bununla birlikte, fabrika binaları, demiryolları, köprüler, tüneller, doklar vb., toprak iyileştirmeleri vb. gibi toprağa bağlanarak yerel hale getirilmiş ve bu yüzden ancak yerel olarak kullanılabilen ürünler, maddi biçimleriyle oldukları gibi ihraç edilemezler. Bunlar taşınabilir değildir. Bunlar ya bir işe yaramazlar ya da satılır satılmaz, bunları üreten ülkede sabit sermaye olarak işlev yapmak zorundadırlar. Fabrikalar yapan ya da spekülatif satış amacıyla toprağı iyileştiren kapitalist üretici için bu şeyler, kendi meta-sermayesinin biçimleri, ya da Adam Smith'e göre döner sermayenin biçimleridirler. Ama toplumsal açıdan bakıldığında, bu şeyler –eğer hiç bir işe yaramaz durumda bırakılmayacaklarsa– eninde-sonunda, o ülkede, yerel bir üretim sürecinde sabit sermaye olarak işlev yapmak zorundadır. Bu söylenenlerden, hiçbir şekilde, taşınamaz şeylerin kendiliklerinden sabit sermaye oldukları anlamı çıkmaz. Konut olarak kullanılan evler vb. gibi, bunlar, tüketim fonuna ait olabilirler; ve bu durumda, sermayenin yalnızca bir parçası olduğu toplumsal servetin bir öğesini oluşturmakla birlikte, bunlar, toplumsal sermayenin hiç bir parçası değildirler. Bu şeylerin üreticisi, Adam Smith'in diliyle konuşmak gerekirse, bunların satışıyla bir kâr yapar. Ve dolayısıyla böylece, bunlar, döner sermayedirler! Bunlardan fiilen yararlanan, bunların sonal alıcısı, bunları ancak üretim sürecine uygulayarak kullanabilir. Ve dolayısıyla, bunlar, sabit sermayedirler!

Mülkiyet üzerindeki haklar, örneğin demiryolu hisseleri, her gün el değiştirebilir ve bunların sahipleri, bunların öteki ülkelerdeki satışlarıyla bile bir kâr yapabilirler; böylece demiryolunun kendisi ihraç edilebilir olmamakla birlikte, mülkiyeti üzerindeki haklar ihraç edilebilirdirler. Gene de bu şeyler, yerel hale getirildikleri o ülkede ya atıl kalmak zorundadırlar ya da bir [sayfa 225] üretken sermayenin sabit kısmı olarak işlev yapmak zorundadırlar. Aynı şekilde, fabrikatör A, fabrikasını, fabrikatör B'ye satmakla bir kâr sağlayabilir, ama bu, fabrikanın daha önceki gibi sabit sermaye olarak işlev yapmasına engel değildir.

Bu yüzden, topraktan ayrılması olanaksız, yerel olarak sabitleştirilmiş emek aletleri, üreticileri için meta-sermaye işlevini yerine getirebilirler ve *onun* sabit sermayesinin (bu sermaye, onun kendisi açısından, binaları, demiryollarını vb. yapmak için gerek duyduğu emek aletlerinden ibarettir) herhangi bir öğesini oluşturmayabilirlerse de, bütün olasılıklar altında, gene de o ülkede sabit sermaye olarak işlev yapmak zorunda olsalar bile, buradan hiçbir şekilde, sabit sermayenin zorunlu olarak taşınamayan şeylerden oluştuğu gibi ters bir sonuç çıkartılmamalıdır. Bir gemi, bir lokomotif, ancak hareketli oluşları nedeniyle etkindirler; gene de bunlar kendilerini üretenler için değil, bunları sabit sermaye olarak uygulayanlar için işlevde bulunurlar. Buna karşılık, en kesin şekilde

üretim sürecinde sabit bulunan, orada yaşayıp orada ölen, bir kez girdikten sonra artık bir daha oradan ayrılmayan şeyler, üretken sermayenin döner kısımlarıdır. Örneğin, üretim sürecinde makineyi çalıştırmak için tüketilen kömür ile, fabrikayı aydınlatmak için kullanılan gaz vb. böyledir. Bunlar üretim sürecinden ürünle birlikte maddeten çıktıkları ve metalar biçiminde dolaşıma girdikleri için değil, değerlerinin, üretilmelerine yardım ettikleri metaların değerine bütünüyle girdiği ve bu yüzden de, metaın satışıyla elde edilecek hasılatla bu değerin tamamen yerine konulması gerektiği için döner sermayedirler.

Adam Smith'ten aktarılan son pasajda, şu tümceciğe de dikkat edilmelidir: "Bunları" (makineleri, vb.) "yapan işçilerin bakımını sağlayan bir döner sermaye..."*

Fizyokratlarda, sermayenin ücretler için yatırılan kısmı, doğru bir şekilde, *avances primitives*'den** farklı, olarak, *avances annuelles**** altında sayılmıştır. Öte yandan, bunlarda, çiftçinin kullandığı üretken sermayenin bir kısmı olarak emek-gücünün kendisi değil, tarım-emekçilerine verilen geçim araçları (Adam Smith'in deyimiyle işçilerin bakımı) görülüyor. Bu, onlara özgü [sayfa 226] öğreti ile tam bir uygunluk halindedir. Çünkü onlara göre, emek tarafından ürüne eklenen değer-kısmı (tıpkı, ürüne, hammadde, emek aletleri, vb., kısacası, değişmeyen-sermayenin bütün maddi öğelerince eklenen değer-kısım gibi) yalnızca emekçilere ödenen ve, emek-gücü olarak işlev yapma yeteneklerini sürdürmek için zorunlu olarak tüketilen geçim araçlarının değerine eşittir. Değişmeyen sermaye ile değişen-sermaye arasındaki ayrımı bulmalarını engelleyen şey, gene kendi öğretileri oluyor. Eğer (kendi fiyatını yeniden-üretmesine ek olarak) artı-değeri üreten şey emek ise, o zaman, bunu, tarımda olduğu gibi sanayide de yapmaktadır. Ama, onların sistemine göre, emek, ancak bir tek üretim dalında, yani tarımda artı-değer ürettiği için,bu artı-değeri doğuran şey emek değil, doğanın bu daldaki özel faaliyetidir (yardımcı oluşudur). Ve yalnızca bu nedenledir ki, onlara göre, tarımsal emek, diğer tür emeklerden farklı olarak, üretken, emektir.

Adam Smith, emekçilerin geçim araçlarını, sabit sermayeden farklı olarak, döner sermaye olarak sınıflandırıyor.

1) Çünkü o, sabit sermayeden farklı olarak döner sermayeyi, dolaşım alanıyla ilgili sermaye biçimleriyle, dolaşım sermayesiyle karıştırıyor – eleştirilmeksizin kabul edilen bir karışıklık. A. Smith, bu nedenle, meta-sermaye ile üretken sermayenin döner kısmını birbirine karıştırıyor ve böyle olunca, toplumsal ürünün metalar biçimine büründüğü her durumda emekçilerin olduğu kadar emekçi-olmayanların da geçim araçlarının, emek malzemelerinin olduğu kadar emek aletlerinin kendilerinin de meta-sermayeden karşılanması kaçınılmaz oluyor.

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.
** İlk yatırımlardan. -ç.
*** Yıllık yatırımlar. -ç.

2) Ama, Smith'in tahlili kendi sunuşunun özel –gerçekten bilimsel– kısmına ters düşmekle birlikte, bu tahlilde fizyokratik anlayış da saklı bulunmaktadır.

Genel bir ifadeyle, yatırılan sermaye, üretken sermayeye çevrilir, yani kendileri geçmiş emeğin ürünleri olan üretim öğelerinin biçimlerine bürünür. (Bunlar arasında emek-gücüne de.) Sermaye, üretim sürecinde ancak bu biçimde işlev yapabilir. Şimdi eğer biz, sermayenin değişen kısmının kendisine çevrildiği emek-gücü yerine, emekçinin geçim araçlarını alırsak, bu araçların, bu halleriyle, değer oluşumunu ilgilendirdiği kadarıyla, üretken sermayenin diğer öğelerinden, hammaddelerden ve yukarda aktarılan pasajlardan birinde Smith'in, fizyokratlara [sayfa 227] uyarak, hammaddelerle aynı düzeye koyduğu iş hayvanı yemlerinden farklı olmayacağı açıktır. Bu geçim araçları, kendi kendilerine değerlerini genişletmezler ya da buna bir artı-değer katamazlar. Bunların değeri, üretken sermayenin diğer öğeleri gibi, tekrar, ancak ürünün değerinde ortaya çıkabilir. Ürünün değerine kendilerinin sahip olduğunun ötesinde bir değer ekleyemezler. Hammaddeler, yarı-mamul mallar vb. gibi bunlar, emek aletlerinden oluşan sabit sermayeden ancak şu bakımdan ayrılırlar ki, bunlar, oluşumuna katıldıkları üründe bütünüyle tüketilirler, (hiç değilse bunların bedelini ödeyen kapitalist açısından) ve bu yüzden de değerlerinin tümüyle yerine konulması gerekir, oysa sabit sermayede bu ancak yavaş yavaş, parça parça olur. Üretken sermayenin emek-gücüne (ya da emekçinin geçim araçlarına) yatırılan kısmı, burada üretken sermayenin diğer öğelerinden, emek-süreci ve artı-değer üretimi bakımından değil, yalnızca maddi yönden ayrılır. Bu kısım, yalnızca ürünün nesnel yaratıcılarının (Adam Smith bunlara genellikle "malzemeler"* diyor) sabit sermaye kategorisine dahil olan kısmının dışında kalan kısmıyla birlikte döner sermaye kategorisine girdiği ölçüde farklıdır.

Ücretlere yatırılan sermayenin, üretken sermayenin döner kısmına dahil bulunması ve üretken sermayenin sabit kısmının tersine, nesnel ürün yaratıcılarının bir kısmıyla, hammaddeler vb. ile akıcılık niteliğini paylaşmasının, sermayenin değişmeyen kısmından farklı olarak bu değişen kısmının, kendini genişletme sürecinde oynadığı rol ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bu, yalnızca yatırılan sermaye-değerin bu kısmının nasıl yerine konulacağıyla, yenileneceğiyle, dolayısıyla dolaşım yoluyla ürünün değerinden nasıl yeniden-üretileceğiyle ilişkilidir. Emek-gücünün satın alınması ve yeniden satın alınması, dolaşım sürecine aittir. Ne var ki, emek-gücüne yatırılan değer, belirli ve değişmez bir büyüklükten değişken bir büyüklüğe (emekçi, için değil kapitalist için) ancak üretim süreci içerisinde çevrilir ve ancak böylece, yatırılan değer, bütünüyle sermaye-değere, sermayeye, kendisini genişleten değere çevrilmiş olur.

* Marx, tırnak içindeki tümceyi, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

Ama Smith gibi, emek-gücüne yatırılan değer yerine, emekçinin geçim araçları için harcanan değeri, üretken sermayenin döner kısmı olarak sınıflandırmakla, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ayrımın [sayfa 228] anlaşılması ve böylece de genel olarak kapitalist sürecin anlaşılması olanaksız hale getirilmiştir. Ürünün maddi yaratıcıları için harcanan değişmeyen-sermayenin tersine sermayenin bu kısmının değişen-sermaye olarak belirlenmesi, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmının, sermaye devrini ilgilendirdiği ölçüde, üretken sermayenin döner kısmına ait olarak belirlenmesinin altına gömülmüştür. Ve bu gömülme, emekçinin emek-gücü yerine, onun geçim araçlarını üretken sermayenin bir öğesi olarak sıralamakla tamamlamıştır. Emek-gücünün değerinin, para olarak mı, yoksa doğrudan geçim araçları olarak mı yatırılmış olmasının bir önemi yoktur. Bununla birlikte, kapitalist üretim altında bu ikinci durum ancak bir istisna olabilir.[24]

Döner sermaye tanımını, böylece, emek-gücüne yatırılan sermaye-değerin belirleyicisi olarak saptamakla –fizyokratların öncüllerine dayanmaksızın yapılan bu fizyokratik tanım– Adam Smith, kendisini izleyenlerdeki sermayenin emek-gücüne harcanan kısmının değişen-sermaye olduğu anlayışını çok şükür ki öldürmüştür. Kendisinin başka yerlerde geliştirdiği daha derin ve doğru fikirler değil ama, bu gafı uzun ömürlü olmuştur. Gerçekten de, ondan sonra gelen diğer yazarlar, daha da ileri gitmişlerdir. Bunlar, bu tanımı, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmını, sabit sermayeye karşıt döner sermaye olarak saptayan kesin tanımı yapmakla yetinmediler; bunu, emekçilerin geçim araçlarına yatırılacak döner sermayenin esas tanımı yaptılar. Gerekli geçim araçlarını içeren emek fonunun* bir yandan emekçilerin toplumsal ürün içerisindeki paylarını fiziksel olarak sınırlayan, ama öte yandan da emek-gücü alımında tümüyle harcanması gereken belirli bir büyüklükte olduğu yolundaki öğreti bununla doğal olarak ilişkilidir. [sayfa 229]

[24] Değerin kendisini genişletmesi sürecinde emek-gücünün oynadığı rolü anlamakta Adam Smith'in kendi kendisine ne ölçüde zorluk çıkardığı, emekçilerin emeğini fizyokratlara uyarak iş hayvanlarınınki ile aynı düzeye koyan şu tümce ile tanıtlanmaktadır: "Yalnızca kendisinin (çiftçinin) çalışan hizmetkarları değil, iş hayvanları da üretken emekçilerdir." (Book II, Ch. V. s. 243.)

* *Kapital,* Birinci Cilt. s. 625-628. -*Ed.*

ONBİRİNCİ BÖLÜM
SABİT VE DÖNER SERMAYE TEORİLERİ
RİCARDO

RİCARDO, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı, salt değer kuralının istisnalarını, yani ücret hadlerinin fiyatları etkilediği durumları göstermek amacıyla ortaya koymuştur. Bu noktanın tartışılması Kitap III'e* bırakılmıştır.

Ama temeldeki belirsizlik, şu birbiriyle ilgisiz iki düşüncenin biraraya getirilmesiyle hemen kendisini açığa vurmaktadır: "Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki bu fark *ile,* iki tür sermayenin birleştirilebileceği oranlardaki bu çeşitlilik."[25]

Ve biz, kendisine, hangi iki tür sermayeye işaret ettiğini sorsak, şöyle der: "Emeğin gereksinmesini sağlayacak sermaye ile, avadanlıklara, makinelere, binalara yatırılan sermayenin oranları da, çeşitli biçimlerde birleştirilebilir."[26] Bir başka deyişle, sabit sermaye emek aletlerine ve döner sermaye de emeğe yatırılan sermayeye eşittir. "Emeğin gereksinmesini sağlayacak [sayfa 230] sermaye", Adam Smith'ten devşirilmiş an-

[25] Ricardo, *Principles, etc.,* s. 25.
[26] Loc. *cit*.
* Karl Marx, *Kapital,* Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1978, s. 211-215. -*Ed*.

lamsız bir terimdir. Bir yandan döner sermaye, burada, değişen-sermaye ile, yani üretken sermayenin emeğe yatırılan kısmı ile biraraya konulmaktadır. Öte yandan da, antitezin, değerin kendisini genişletmesi sürecinden –değişen ve değişmeyen sermayeden– değil, dolaşım sürecinden çıkartılması nedeniyle (Adam Smith'in eski karışıklığı) çifte yanılgılı tanımlar ortaya çıkmaktadır.

Birincisi: Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki farklılıklar ile, sermayenin değişmeyen ve değişen sermayeden oluşmasından ileri gelen farklılıklar eşanlamlı gibi kabul edilmektedir. Ne var ki, son sözü edilen farklılık, artı-değer üretimindeki farkı belirler; buna karşılık ilk sözü edilen farklılık ise, kendini genişletme süreci sözkonusu olduğu kadarıyla, yalnızca, belli bir değerin, bir üretim aracından ürüne aktarılma biçimine işaret eder: dolaşım süreci sözkonusu olduğu kadarıyla, bu fark, yalnız harcanmış sermayenin yenilenme dönemine, ya da, bir başka bakış açısından, hangi süre için yatırılmış bulunduğuna işaret eder. Kapitalist üretim sürecinin iç mekanizmasının derinliğine görmek yerini, yalnızca tamamlanmış olaylar dikkate alınırsa, o zaman, bu ayrımlar gerçekten çakışır. Toplumsal artı-değerin, farklı sanayi dallarına yatırılan çeşitli sermayeler arasında dağıtılmasında, sermayenin yatırılmış bulunduğu farklı zaman dönemleri arasındaki farklılıklar (örneğin, sabit sermayenin çeşitli süreğenlik dereceleri) ve sermayenin farklı organik bileşimleri (ve bu nedenle, değişmeyen ve değişen sermayelerin farklı dolaşımları) genel kâr oranının eşitlenmesine ve değerlerin, üretim-fiyatlarına çevrilmesine aynı derecede katkıda bulunur.

İkincisi: Dolaşım süreci açısından bir yanda emek aletleri –sabit sermaye; öte yanda emek malzemesi ve ücret – döner sermaye vardır. Ama, emek-süreci ve kendini genişletme açısından, bir yanda üretim araçları (emek aletleri ve emek malzemesi) – değişmeyen-sermaye; öte yanda emek-gücü – değişen-sermaye vardır. Değişmeyen-sermayenin belli bir miktardaki değerinin, çok emek aleti, az emek malzemesi ya da çok emek malzemesi, az emek aleti içermesinin sermayenin organik bileşimi için hiç bir önemi olmadığı halde (Buch I, Kap. XXIII, 2,s. 647)*, her şey, üretim aracına yatırılan sermayenin emek-gücüne yatırılan sermayeye oranına bağlıdır. Tersine: dolaşım süreci [sayfa 231] açısından, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrım konusunda, döner sermayenin belli miktardaki bir değerinin hangi oranlarda emek malzemesine ve ücretlere bölünmüş olmasının da bir önemi yoktur. Bu görüş açılarından biri bakımından, emek malzemesi, emek-gücüne yatırılan sermaye-değere karşıt olarak, emek aletleri ile aynı kategori içerisinde sınıflandırılmıştır; diğer görüş açısından, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı, emek aletlerine yatırılan kısma karşıt olarak, emek malzemesine yatırılan kısım ile aynı sınıfa dahil edilmiştir.

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, İkinci Kısım, s. 639-640. -*Ed.*

İşte bu nedenle, sermaye-değerin, emek malzemesine (ham ve yardımcı maddelere) yatırılan kısmı, Ricardo'da, bu yanlardan hiç birinde ortaya çıkmamaktadır. Tümüyle yok olmaktadır; çünkü, onun dolaşım biçimi sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı ile tamamen çakıştığı için, onu sabit sermaye ile aynı sınıfa koymak işine gelmez. Ve öte yandan, döner sermaye ile biraraya konulmamalıdır, çünkü bu durumda, Adam Smith'ten devralınan ve ısrarla sürdürülen, sabit ve döner sermaye ile değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki antitezin özdeşleştirilmesi, kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Ricardo, bunu hissetmezlik edemeyeceği kadar mantıksal içgüdüye sahiptir, ve bu nedenle, sermayenin bu kısmı onun gözünde tümüyle yok olmaktadır.

Bu noktada, ekonomi politiğin dilini kullanacak olursak, kapitalistin, ücretlere yatırılan sermayeyi, bu ücretleri haftalık, aylık, üç aylık ödemesine bağlı olarak, çeşitli süreler için önceden yatırmış bulunduğuna dikkati çekmek gerekir. Ne var ki, aslında bunun tersi olur. Ücretini haftalık, aylık ya da üç aylık almasına bağlı olarak, emeğini, kapitaliste, bir hafta, bir ay ya da üç ay için avans veren emekçinin kendisidir. Eğer kapitalist, emek-gücüne ödeme yapmak yerine onu *satın almış* olsa, bir başka deyişle, eğer emekçiye ücretlerini bir gün, bir hafta, bir ay ya da üç ay için önceden vermiş olsa, bu sürelere ait ücretleri avans olarak vermiş olduğunu öne sürmekte haklı olabilirdi. Ama emeği satınalmak ve ona devam *edeceği* süre için ödeme yapmak yerine, bu ödemeyi, emek, günlerce, haftalarca ya da aylarca devam *ettikten sonra* yaptığı için, bu, bütünüyle, bir kapitalist *quid pro quo*'ya* varmakta ve emekçinin kapitaliste emek olarak verdiği avans, kapitalistin emekçiye verdiği bir para avansına dönmektedir. Kapitalistin ürünün kendisini ya da değerini (onda [sayfa 232] somutlaşan bir artı-değer ile birlikte), onun yapımı ya da dolaşımı için gerekli farklı sürelere bağlı olarak ancak nispeten uzun ya da kısa dönemlerden sonra dolaşımdan geri alması ya da gerçekleştirmesi, durumu hiç bir şekilde değiştirmez. Bir meta satıcısı, bunu alanın ne yapacağı ile, zerre kadar ilgilenmez. Kapitalist, bir makineyi, bütün değerini bir defada ödemek zorunda olduğu halde, bu değer kendisine dolaşımdan yavaş yavaş ve parça parça döndüğünden ötürü daha ucuza satın almadığı gibi, değeri pamuktan yapılan ürünün değerine tümüyle girdiğinden ve bu nedenle de, ürünün satışıyla, bu değer, tamamıyla ve bir defada yerine konulduğundan ötürü de pamuğa daha fazla ödeme yapmaz.

Şimdi Ricardo'ya dönelim.

I. Değişen sermayenin karakteristik özelliği, sermayenin, belirli, verilen (ve böylece değişmeyen) bir kısmının, verilen bir değerler toplamının (burada, ücretlerin, emek-gücünün değerine eşit, fazlaya da eksik olması önemli olmamakla birlikte, emek-gücünün değerine eşit olduğu

* Yanlış anlama. -*ç*.

varsayılır), kendisini genişleten, değer yaratan bir güçle, yani yalnız kapitalist tarafından ödenen değerini, yeniden-üretmekle kalmayıp, aynı zamanda, bir artı-değeri, daha önce varolmayan ve herhangi bir eşdeğeri ödenmeyen bir değeri üreten emek-gücü ile değişilmiş olmasıdır. Sermayenin ücretlere yatırılmış bulunan ve onu değişen sermaye olarak değişmeyen sermayede *toto coelo** ayıran, bu kısmının bu karakteristik özelliği, sermayenin ücretlere harcanan kısmı, salt dolaşım süreci açısından düşünüldüğünde, ortadan yok olur ve, böylece, emek aletlerine yatırılmış bulunan sabit sermayeye karşıt döner sermaye olarak ortaya çıkar. Bu, yalnızca, değişmeyen-sermayenin emek malzemelerine yatırılan ve değişmeyen-sermayenin öteki bölümüne –emek aletlerine yatırılmış bulunan bölümüne– karşıt düşen kısmı ile birlikte, tek bir başlık altında –döner sermaye başlığı altında– toplanması olgusu ile de görülür hale gelir. Artı-değer, böylece de, yatırılan toplam değeri sermayeye çeviren durumun kendisi, bütünüyle dikkate alınmamış oluyor. Aynı şekilde, ücretlere yatırılan sermaye tarafından ürüne eklenen değer kısmının yeni olarak üretilmesi (ve bu nedenle, gerçekten yeniden-üretilmesi), oysa hammaddenin ürüne eklediği değer kısmının yeni olarak üretilmemesi, gerçekten yeniden-üretilmemesi, [sayfa 233] yalnızca ürünün değerinde korunması, saklanması ve, bu yüzden de, yalnızca ürünün değerinin bir kısmı olarak yeniden ortaya çıkması olgusu da görmezlikten geliniyor. Sabit ve döner sermaye arasındaki karşıtlık açısından şimdi görülen ayrım yalnızca şundan ibaret oluyor: Bir metaın üretimi için kullanılan emek aletlerinin değeri, metaın değerine ancak kısmen girer ve bu nedenle de satışıyla, ancak kısmen yerine konur, yani bütünüyle yalnızca parça parça ve yavaş yavaş yerine konur. Öte yandan, metaın üretimi için kullanılan emek-gücü ile emek konularının (hammaddeler vb.) değeri, metaya bütünüyle girer ve bu nedenle, satılmasıyla, bütünüyle yerine konur. Bu bakımdan, dolaşım sürecini ilgilendirdiği kadarıyla, sermayenin bir kısmı kendisini sabit, diğeri akıcı, ya da döner sermaye olarak ortaya koyar. Her iki durumda da, bu, belirli yatırılan değerlerin ürüne aktarılması ve ürünün satışı ile yerlerine konulması sorunudur. Aradaki fark, şimdi yalnızca, değer aktarmasının ve bunun sonucu olarak da, değerin yerine konulmasının parça parça ve yavaş yavaş mı; yoksa bir defada mı olduğuna bağlı bulunuyor. Böylece, değişen ve değişmeyen sermaye arasında bulunan ve her şeyi belirleyen ayrım ortadan silindiği gibi, artı-değer üretimi ile kapitalist üretimin bütün sırrı, kendilerini ortaya koydukları belli değerler ile şeyleri sermayeye dönüştüren koşullar yok edilmiş oluyor. Sermayeyi oluşturan bütün kısımlar şimdi salt kendi dolaşım biçimleri ile ayırdediliyorlar (ve, elbette, metaların dolaşımı da yalnızca, zaten varolan belli değerler ile ilgilenmiş oluyor); ve, ücretlere yatırılan sermayeye, sermayenin emek aletlerine yatırılan

* Taban tabana karşıt. -ç.

kısmına karşıt olarak, sermayenin hammaddelere, yarı-mamul ürünlere, yardımcı maddelere yatırılmış olan kısmıyla birlikte, kendisine özgü bir dolaşım biçimini paylaşmış oluyor.

İşte böylece, burjuva ekonomi politiğinin, Adam Smith'in "değişmeyen ve değişen sermaye" kategorilerini, "sabit ve döner sermaye" kategorileri ile karıştırmasına içgüdüsel biçimde sıkı sıkıya sarılması ve bunu hiç eleştirmeksizin yüz yıldır kuşaktan kuşağa papağan gibi yinelemesi anlaşılır bir şeydir. Sermayenin ücretlere yatırılan kısmı, burjuva ekonomi politiği, artık, hiçbir şekilde, hammaddeye yatırılan kısmından ayırdetmemekte, ancak bunu, değişmeyen sermayeden –ürün tarafından parça parça ya da bütünüyle dolaştırılması açısından– şeklen [sayfa 234] ayırdetmektedir. Böylece, kapitalist üretimin ve dolayısıyla da kapitalist sömürünün gerçek hareketinin kavranmasının temeli, bir vuruşla, yokedilmiş olmaktadır. Bu, yatırılan değerlerin yeniden ortaya çıkması sorunundan başka bir şey değildir.

Ricardo'da, Smith'çi karışıklığın eleştirisiz benimsenmesi, bu fikirlerin karşılığının pek de rahatsız edici bir şey değil, yalnızca daha sonraki mazeretçilerden daha rahatsız edici değil, Adam Smith'in kendisinden de daha rahatsız edicidir, çünkü Ricardo, değer ve artı-değer tahlillerinde, Adam Smith'in tersine, daha tutarlı, daha açık ve kesindir. Ve gerçekte o, kolay anlaşılır Adam Smith'e karşı zor anlaşılır Adam Smith'i tutmaktadır.

Fizyokratlar arasında böyle bir karışıklık yoktur. *Avances annuelles* ile *avances primitives* arasındaki ayrım, yalnızca, sermayenin, özellikle tarımsal sermayenin farklı kısımlarının farklı yeniden-üretim dönemlerine işaret etmektedir; oysa artı-değer üretimi konusundaki görüşleri, bu ayrımlardan bağımsız olan teorilerinin bir kısmını, teorinin güçlü noktası olarak sarıldıkları kısmını oluşturmaktadır. Artı-değerin oluşumu, sermayenin kendisinden doğan bir şey olarak açıklanmamakta, sermayenin tek bir özel üretim alanına, tarıma bağlanmaktadır.

İkincisi: Değişen sermayenin tanımında temel nokta –ve bu nedenle, herhangi bir değerler toplamının sermayeye çevrilmesi için temel nokta– kapitalistin, belli, verilen (ve bu anlamda da değişmeyen) büyük- lükte bir değeri, değer yaratan güç ile, bir değer büyüklüğünü değerin üretimi ile, değerin kendisini genişletmesi ile değişmesidir. Kapitalistin emekçi ye para ya da geçim araçları olarak ödemede bulunması, bu temel tanımı etkilemez. Bu, ancak, kapitalistin yatırdığı değerin varlık tarzını değiştirir; birinde, bu değer, emekçinin kendisine pazardan geçim araçları satın aldığı para biçiminde, diğerinde ise doğrudan doğruya tükettiği geçim araçları biçiminde bulunmaktadır. Gelişmiş kapitalist üretim, gerçekte, emekçiye ücretinin para olarak ödendiği varsayımına dayanır, tıpkı genellikle, üretim sürecinin, dolaşım sürecini ve dolayısıyla para sistemini öngörmesi gibi. Ama artı-değerin yaratılmasının –ve dolayısıyla yatırılan değerler toplamının sermayeleşmesinin– kaynağı,

ne ücretlerin para biçiminde ya da aynî olarak ödenmesinde, ne de emek-gücü satın alınması için yatırılan sermayededir. Artı-değer, değerin, de-ğer yaratan güçle değişilmesinden, değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir [sayfa 235] büyüklüğe çevrilmesinden doğar.

Emek aletlerinin sabitliğinin büyüklüğü ya da küçüklüğü, bunların dayanıklılık derecesine, yani fiziksel bir özelliğe bağlıdır. Diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, dayanıklıklarına bağlı olarak, er ya da geç aşınacaklar ve, bu nedenle de sabit sermaye olarak uzun ya da kısa süre işlev yapmış olacaklardır. Ama hiç bir zaman bu fiziksel dayanıklılık nedeniyle, bunlar, sabit sermaye işlevini görmezler. Metal fabrikalarındaki hammaddeler, yapım işinde kullanılan makineler kadar dayanıklıdırlar ve bu makinelerin deri ve ahşap kısımlarından daha da uzun ömürlüdürler. Bununla birlikte, hammadde olarak hizmet eden metal, döner sermayenin bir kısmını oluşturduğu halde, emek aleti belki de aynı metalden yapıldığı halde, kullanıldığı zaman sabit sermayenin bir kısmıdır. Demek oluyor ki, bir metalin bazan sabit, bazan döner sermaye kategorisine sokulması bu malzemenin fiziksel niteliği, aşınma hızındaki nispi büyüklüğü ya da küçüklüğünden ötürü değildir. Bu ayrım, daha çok bir durumda emeğin konusu, bir başka durumda emek aleti olmasıyla üretim sürecinde oynadığı rolden ötürüdür.

Bir emek aletinin üretim sürecindeki işlevi, onun, durmadan yinelenen emek-süreçlerinde ortalama olarak şu ya da bu süre hizmet etmesini gerektiriyor. İşte bu nedenle, onun kendi işlevi, yapıldığı malzemenin, az ya da çok dayanıklı olmasını belirlemiş oluyor. Ama hiç bir zaman, yapıldığı malzemenin dayanıklılığı onu sabit sermaye haline getirmiş olmuyor. Aynı malzeme, hammadde olduğu zaman döner sermaye haline geliyor ve, meta-sermaye ile üretken sermaye arasındaki ayrımı, döner ve sabit sermaye arasındaki ayrımla karıştıran iktisatçılar arasında, aynı malzeme, aynı makine, ürün olarak döner sermaye, emek aleti olarak sabit sermaye oluyor.

Bir emek aletinin yapıldığı maddenin dayanıklılığı onu sabit sermaye haline getirmemekle birlikte, böyle bir alet rolünü yüklenmiş bulunması, onun nispeten dayanıklı bir maddeden yapılmasını gerektirir. Bu nedenle de, yapıldığı malzemenin dayanıklı olması, emek aleti olarak işlevinin bir koşuludur ve dolayısıyla da onu sabit sermaye yapan dolaşım biçiminin maddi temelidir. Diğer şeyler aynı kalmak kaydıyla, yapılmış olduğu maddenin aşınma ve yıpranma derecesinin yüksekliği ya da düşüklüğü, ona yüksek ya da düşük derecede bir sabitlik damgası vurmakta ve [sayfa 236] bu yüzden de, sabit sermaye olma niteliği ile çok sıkı bir ilişki içerisinde bulunmaktadır.

Eğer sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı salt döner sermaye ve dolayısıyla sabit sermayeye karşıtlık açısından ele alınırsa ve, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrımlarla, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımlar birbirine karıştırılırsa –emek aletinin maddi ger-

çekliğinin sabit sermaye olma niteliğinin asıl temelini oluşturduğu varsayılarak– bu sermayenin, sabit sermayeye karşıt, döner sermaye olma niteliğini, emek-gücüne yatırılan sermayenin maddi gerçekliğinden çıkartmak ve gene, döner sermayeyi, değişen-sermayenin maddi gerçekliğinin yardımıyla belirlemek doğaldır.

Ücretlere yatırılan sermayenin gerçek tözü, kapitalistin, ölü, maddeleşmiş emekle değiştiği ve sermayesinde somutlaştırdığı, faal, değer yaratıcı emek-gücü, canlı emeğin kendisidir; ancak ve yalnızca bu emek sayesindedir ki, onun elindeki değer, kendisini genişleten değere dönüşür. Ama bu kendini genişletme gücü, kapitalist tarafından satılmaz. Bu daima, tıpkı kendisine ait emek aletleri gibi, üretken sermayesinin. yalnızca bir kısmıdır; bu hiçbir zaman onun meta-sermayesinin, sözgelimi sattığı sonal ürün gibi, bir parçası değildir. Üretim sürecinde, üretken sermayenin kısımları olarak emek aletleri, sabit sermaye olarak, emek-gücüne, döner sermaye olarak tanımlanan emek malzemeleri ve yardımcı malzemelerden daha fazla karşıt değildir. Emek-gücü, her ikisinin karşısına da kişisel etmen olarak çıkar, oysa –emek-süreci açısından konuşmak gerekirse– bunlar nesnel etmenlerdir. Değerin kendisini genişletme süreci açısından söylemek gerekirse, bunların her ikisi de emek-gücüne karşı, değişmeyen-sermayenin değişen-sermaye karşısındaki durumu gibi karşıt durumda bulunurlar. Ya da eğer burada, dolaşım sürecini etkilediği kadarıyla, maddi bir farklılıktan sözetmek gerekirse durum şöyledir: Maddeleşmiş emekten başka bir şey olmayan değerin niteliğinden, bu maddileştirme sürecindeki emekten başka bir şey olmayan faal emek-gücünün niteliğinden, emek-gücünün işlevini yerine getirdiği süre boyunca sürekli değer ve artı-değer yarattığı; emek-gücü yönünden, hareket ve bir değerin yaratılması olarak görünen şeyin, onun ürünü yönünden, bir durgunluk durumu içerisinde yaratılan değer olarak göründüğü sonucu çıkar. Eğer emek-gücü, işlevini yerine getirmiş ise, sermaye, artık bir yanda [sayfa 237] emek-gücünden, öte yanda üretim araçlarından oluşmaz. Emek-gücüne yatırılmış bulunan sermaye-değer, şimdi, ürüne eklenmiş bulunan bir değer (+ artı-değer)dir. Sürecin yinelenmesi için, ürünün satılması ve buradan elde edilen hasılatla sürekli yeni emek-gücü satın alınarak üretken sermayeye katılması gerekir. Bu durum, sermayenin emek-gücü ile emek malzemesine vb. yatırılan kısmına, emek aletlerinde sabit kalan sermayeye karşıt olarak, döner sermaye niteliğini verir.

Ama, bunun tersine, eğer döner sermayenin, değişmeyen-sermayenin bir kısmı (ham ve yardımcı malzemeler) ile ortak olan ikincil tanımı sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmının asıl tanımı haline getirilecek olursa, yani kendisine yatırılan değer, yaratılması için tüketildiği ürüne, sabit sermayede olduğu gibi, yavaş yavaş ve parça parça değil de, bütünüyle aktarıldığı ve bu nedenle de, ürünün satışı ile bütünüyle yerine konulmasının gerekli olduğu, esasından hareket edilirse, o

zaman, sermayenin ücretlere yatırılan kısmının da, aynı şekilde, maddi olarak faal emek-gücüne değil, emekçinin ücretleriyle satınaldığı maddi *öğe*lerden oluşması, yani toplumsal meta-sermayenin emekçinin tüketimine geçen kısmını, yani geçim araçlarını kapsaması gerekir. Bu durumda, sabit sermaye, daha yavaş yıpranabilen ve bu nedenle de daha yavaş yerine konması gereken emek aletlerinden oluşur ve emek-gücüne yatırılan sermaye de daha hızlı yerine konması gerekli geçim araçlarından oluşur.

Ne var ki, daha fazla ya da daha az yıpranabilirlik arasındaki sınır çok belirsiz ve bulanıktır.

"Emekçinin tükettiği yiyecek ve giyecek, içerisinde çalıştığı binalar, emeğine yardımcı olan aletler, hepsi de yıpranabilir niteliktedir. Gene de, bu farklı sermayelerin dayanıklılık zamanları arasında büyük bir fark vardır: bir buharlı makine, bir gemiden daha uzun ömürlüdür, bir gemi emekçinin giyeceğinden ve emekçinin giyeceği de tükettiği yiyecekten daha uzun süre dayanır."* [27]

Ricardo, hepsi de emek aletleri ile aynı dayanıklılık niteliğini taşıyan emekçinin içinde oturduğu evi, eşyalarını, bıçak, çatal, tabak, vb. gibi tüketim gereçlerini belirtmeyi unutuyor. Aynı şeyler, aynı türden şeyler, bir yerde tüketim eşyaları, başka bir yerde emek aletleri olarak ortaya çıkar. [sayfa 238]

Ricardo'nun söylediğine göre fark şudur: "Sermayenin çabuk yıpranabilir olması ve sık sık yeniden-üretilmeyi gerektirmesine ya da yavaş tüketilmesine göre, döner ya da sabit sermaye başlığı altında sınıflandırılmıştır."* [28]

Ve şu notu ekliyor: "Esas olmayan ve sınır çizgisi kesin olarak çizilemeyen bir ayrım."* [29]

Böylece, *avances annuelles* ile *avances primitives* arasında, tüketim zamanına ve dolayısıyla da, kullanılan sermayenin yeniden-üretiminin farklı zamanlarını işaret eden ayrımın yapıldığı fizyokratlar kampına çok şükür bir kez daha gelmiş bulunuyoruz. Ancak, fizyokratlarda toplumsal üretimin önemli bir olayını oluşturan ve *Tableau Economique*'te dolaşım süreci ile ilişkili olarak anlatılan şey, burada, öznel ve Ricardo'nun kendi sözleriyle gereksiz bir ayrım oluyor.

Sermayenin emeğe yatırılan kısmı, emek aletlerine yatırılan kısmından yalnız yeniden-üretim dönemi ve dolayısıyla dolaşım süreciyle ayrılır ise, ve bir kısmı geçim araçlarını, diğeri emek aletlerini kapsar ve bunlar birbirinden yalnızca daha hızlı yıpranabilir nitelikte oldukları için ayrılırlar ise, birinci grubun kendisinden bile çeşitli dayanıklılık dereceleri olduğuna göre, emek-gücüne yatırılan sermaye ile, üretim araçlarına

[27] Ricardo, *Principles, etc.,* s. 26.
[28] *Ibid*.
[29] *Ibid*.
* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. -ç.

yatırılan sermaye arasındaki bütün *differentia specifica** doğal olarak yokolup gider.

Bu, tümüyle Ricardo'nun değer öğretisi ile çeliştiği gibi, aslında artı-değer teorisi olan kâr teorisi ile de çelişir. Genel olarak Ricardo, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı, yalnızca, farklı üretim dallarında eşit büyüklükte yatırılan sermayelerde her ikisinin farklı oranlarının, değer yasasına yaptığı etki ve özellikle bu koşullar sonucu ücretlerdeki artış ya da düşüşün fiyatlar üzerindeki etkisi ölçüsünde dikkate alır. Ama bu sınırlı araştırmalarda bile, sabit ve döner sermaye ile değişmeyen ve değişen sermayeyi karıştırması nedeniyle çok vahim yanılgılara düşer. Aslında, tahlillerine bütünüyle yanlış bir temelden başlar. Birincisi, sermaye-değerin emek-gücüne yatırılan kısmının döner sermaye başlığı altında sınıflandırılması zorunluluğu açısından, bizzat, döner sermaye tanımları, özellikle sermayenin emeğe [sayfa 239] yatırılan kısmını bu başlık altına koyan koşullar, yanlış geliştirilmişlerdir. İkincisi, sermayenin emeğe yatırılan kısmını döner sermaye olarak belirleyen tanım ile, bunu, sabit sermayeye karşıt döner sermaye olarak belirleyen tanım arasında bir karışıklık bulunmaktadır.

Emek-gücüne yatırılan sermayenin, döner ya da akıcı sermaye olarak tanımlanmasının ikincil bir tanımı olduğu, üretim sürecindeki *differentia specifica*'sını yokettiği daha başlangıçta besbellidir. Çünkü, bu tanımda, bir yandan emeğe yatırılan sermayeler, hammaddeye vb. yatırılanlar ile aynı önemdedir. Değişmeyen sermayenin bir kısmını değişen sermaye ile özdeşleştiren böyle bir sınıflandırma, değişmeyen sermayeye karşıt olan değişen sermayenin *differentia specifica*'sını ele almıyor. Öte yandan, sermayenin emeğe yatırılan kısımları, gerçekte, emek aletlerine yatırılan kısımlara karşıttırlar, ama hiçbir zaman bu kısımların değer üretimine tamamen farklı biçimlerde girmesi yönünden değil, bunların her ikisinin de değerlerini ürüne yalnızca farklı zaman dönemlerinde aktarmaları yönünden.

Metaın üretim sürecine yatırılan belli bir değer, ister ücretlerin, ister hammaddelerin ya da emek aletlerinin fiyatı olsun, bütün bu durumlarda sözkonusu olan nokta, bu değerin ürüne *nasıl* aktarıldığı, dolayısıyla ürün tarafından *nasıl* dolaştırıldığı, ürünün satışıyla çıkış noktasına *nasıl* döndüğü ya da yerine konulduğudur. Buradaki biricik fark "nasıl"dadır, aktarmanın ve dolayısıyla bu değerin dolaşımının kendisine özgü biçimindedir.

Emek-gücünün, her ayrı durumda, sözleşmede daha önce belirlenmiş olan fiyatının, para ya da geçim aracı olarak ödenmesi, bunun sabit bir fiyat olma niteliğini hiçbir şekilde değiştirmez. Bununla birlikte, ücretlerin para olarak ödenmesi halinde, bizzat bu paranın üretim sürecine, değerin ve aynı zamanda üretim aracı malzemelerinin girdiği tarz-

* Ayırdedici özellik -*ç*.

da girmediği açıktır. Ama öte yandan, emekçinin ücretiyle satın aldığı geçim araçları, hammaddeler vb. ile birlikte, döner sermayenin maddi biçimi olarak aynı kategori altında sınıflandırılacak ve emek aletlerinin karşıtı olacak olursa, o zaman, sorun farklı bir yön alır. Eğer bu şeylerin, üretim araçlarının değeri, emek-sürecinde ürüne aktarılıyorsa, diğer şeylerin, geçim araçlarının değeri de, bunları tüketen emek-gücünde yeniden ortaya çıkıyor ve bu emek-gücünün işlev görmesiyle aynı şekilde ürüne aktarılıyor demektir. Her iki [sayfa 240] durumda da, bu, aynı derecede, üretim sırasında yatırılan değerlerin salt üründe yeniden ortaya çıkması sorunudur.(Fizyokratlar bunu ciddiye almışlar ve bu nedenle de, sanayideki emeğin artı-değer yarattığını yadsımışlardır.) Wayland'dan daha önce aktarılan pasaj*, şöyle der: "Bununla birlikte, biçimin bir önemi yoktur. ... İnsanoğlunun varlığı ve rahatı için gerekli çeşitli türde yiyecekler, giysiler ve barınaklar da değişikliğe uğrar. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve değerleri ... tekrar ortaya çıkar." (*Elements of Pol. Econ.,* s. 31, 32) Üretim amacıyla, hem tüketim araçları ve hem de geçim araçları olarak yatırılmış bulunan sermaye-değerler, burada, aynı şekilde ürünün değerinde ortaya çıkarlar. Böylece, kapitalist üretim sürecinin tam bir esrar perdesine bürünmesi mutlu bir biçimde başarılmış, üründe bulunan artı-değerin kaynağı tamamen gözden uzaklaştırılmıştı.

Ayrıca bu, burjuva ekonomi politiğine özgü fetişizmi, toplumsal üretim sürecinde şeylere verilen toplumsal, ekonomik niteliği, bu şeylerin maddi doğasından çıkan doğal bir niteliğe dönüştüren fetişizmi tamamlamış oluyor. Örneğin, "emek aletleri, sabit sermayedir", çelişkilere ve karışıklığa yolaçan skolastik bir tanımdır. Tıpkı emek-süreci konusunda gösterildiği gibi (Buch I, Kap. V),** bu, tamamen maddi öğelerin belli bir emek-sürecindeki rollerine, bunların işlevlerine –emek aletleri, emek malzemesi ya da ürünler olarak işlev yapmalarına– bağlıdır; böylece, emek aletleri, ancak, bu üretim süreci gerçekten kapitalist bir üretim süreci ise ve üretim araçları bu nedenle gerçekten sermaye ise ve sermayenin ekonomik kesinlik ve toplumsal niteliğine sahipse, sabit sermayedirler. Ve ikincisi, eğer değerlerini ürüne ancak belirli bir biçimde aktarıyorlar ise sabit sermayedirler. Eğer durum bu değilse, bunlar kendileri sabit sermaye olmaksızın, emek aletleri olarak kalırlar. Aynı şekilde, gübre gibi yardımcı malzemeler, emek aletlerinin büyük bir kısmı gibi, değerlerini kendilerine özgü aynı biçimde aktarıyorlar ise, emek aleti olmadıkları halde sabit sermaye olurlar. Burada sorun, şeylerin uygun düşmeleri gereken tanımlar sorunu değildir. Biz, burada, belli kategoriler içerisinde ifade edilmeleri gereken belli işlevlerle ilgiliyiz.

Eğer ücretlere yatırılan sermaye, bütün koşullar altında [sayfa 241] geçim araçlarının niteliklerini taşıyan bir sermaye diye kabul edilirse, bu,

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 223. dipnot 25. -*Ed.*
** Aynı yapıt, Yedinci Bölüm. -*Ed.*

aynı zamanda, “emeği destekleyen” bu “döner” sermayenin de bir niteliği olacaktır. (Ricardo, s. 25.) Eğer, tüketim araçları “sermaye” olmasalardı, bunlar emek-gücü gereksinmesini sağlayamazlardı; oysa, bunların, işte bu sermaye niteliğidir ki, bunlara, yabancı emek tarafından gereksinmesini sağlayan *sermaye* özelliğini verir.

Eğer bu durumlarıyla geçim araçları döner sermaye iseler –döner sermaye ücrete çevrildikten sonra– bundan ayrıca şu sonuç da çıkar ki, ücretin büyüklüğü, emekçi sayısının belli bir döner sermaye miktarına olan oranına dayanın –gözde bir iktisadi önerme– oysa, aslında, emekçi tarafından pazardan çekilen geçim aracı miktarı ve kapitalistin tüketimi için sağlanabilecek geçim araçları miktarı artı-değerin emek fiyatına olan oranına bağlıdır.

Ricardo da, Barton[29a] gibi, her yerde, değişen ve değişmeyen sermaye ilişkisini, döner ve sabit sermaye ilişkisi ile karıştırıyor. Bunun, Barton’un kâr oranı konusundaki incelemesini ne ölçüde sakatladığı daha ilerde göreceğiz.*

Ricardo, ayrıca, sermayenin devrinde, sabit ve döner sermayeler arasındaki ayrımın dışında kalan diğer nedenlerin yolaçtığı farklılıkları, şu ayrım ile özdeşleştiriyor: “Döner sermayenin, hiç de eşit olmayan sürelerde dolaşımda bulunabileceği ya da sahibine geri dönebileceği ayrıca gözönünde bulundurulmalıdır. Çiftçinin, ekmek üzere satın aldığı buğday, fırıncının ekmek yapmak için satın aldığı buğdaya göre sabit sermayedir. Bunlardan birisi buğdayı toprağa bırakır ve bir yıl süreyle hiç bir gelir elde edemez; diğeri onu öğüttürerek un haline getirtir, müşterilerine ekmek olarak satar ve bir hafta içerisinde aynı şekilde yenilemek ya da başka bir işe başlamak üzere sermayesini serbest hale getirir.”[30]

Burada karakteristik olan şey, tohumluk için kullanıldığı zaman, tüketim aracı değil hammadde olarak hizmet ettiği halde, buğday, bizatihi tüketim aracı olduğu için, önce döner sermayedir, sonra da, geri dönüşü bir yıl aldığı için, sabit sermayedir. [sayfa 242] Ne var ki, bir üretim aracını sabit sermaye yapan şey, yalnızca yavaş ya da hızlı geri dönüşü değil, ayrıca değerini ürüne aktardığı belirli biçimdir.

Adam Smith’in getirdiği karışıklık şu sonuçları doğurmuştur:

1. Sabit ve döner sermaye arasındaki ayrım, üretken sermaye ile meta-sermaye arasındaki ayrımla karıştırılmıştır. Örneğin, bir makine, pazarda meta olarak bulunduğu zaman döner sermaye, üretim sürecine sokulduğu zaman sabit sermaye sayılmıştır. Üstelik, bir tür sermayenin bir başkasından daha fazla sabit ya da döner olduğunu belirlemek

[29a] *Observations* on *the Circumstances Which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society*. London, 1817. [Bununla ilgili bir pasaj, c. I, s. 655, dipnot 79’da *Kapital,* Birinci Cilt, s. 648-649, not 86] aktarılmıştır.

[30] *Principles, etc.,* s. 26 ve 27.

* *Kapital,* Üçüncü Cilt, Birinci Bölüm - Üçüncü Bölüm. -*Ed*.

kesinlikle olanaksızdır.

2. Bütün döner sermayeler, ücretlere yatırılan ya da yatırılacak olan sermaye ile bir tutulmuştur. Bu John Stuart Mill* ile diğerlerinde böyledir.

3. Değişen ve değişmeyen sermayeler arasında bulunan ve önceleri Barton, Ricardo ve diğerleri tarafından döner ve sabit sermaye arasındaki ayrımla karıştırılan fark, ensonu, bu ikinci ayrıma indirgenmiş, örneğin Ramsay'da, bütün üretim araçları, hammaddeler vb., ve aynı zamanda da emek aletleri sabit sermaye; yalnızca ücretlere yatırılan sermaye ise döner sermaye sayılmıştır.** Ama indirgeme bu şekilde yapıldığı için, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki gerçek ayrım anlaşılmamaktadır.

4. MacLeod,*** Patterson**** ve diğerleri gibi, her şeye, bir banka memurunun tarife sığmaz darkafalı görüş açısından bakan modern İngiliz ve özellikle İskoç iktisatçıları, sabit döner sermaye arasındaki ayrımı, *money at call****** ve *money not at call******* arasındaki ayrıma dönüştürmüşlerdir. [sayfa 243]

* J. S. Mill, *Essays on Soure Unsettled Questions of Political Economy,* London 1844, s. 164. -*Ed*.

** G. Ramsey, *An Easay on the Distributiorı of Wealth,* Edinburg 1833, s. 21-24. -*Ed.*

*** H. D, MacLead, *The Elements of Political Economy*, London 1858, s. 76-80. -*Ed*.

**** R. H. Patterson, *The Science of Finance, A Practical Treatise.* Edinburg and London 1868, s. 129-144. -*Ed*.

***** Vadesiz mevduat. -*ç*.

****** Vadeli mevduat. -*ç*.

ONİKİNCİ BÖLÜM
ÇALIŞMA DÖNEMİ

EŞİT uzunlukta, diyelim her ikisi de onar saatlik işgünü olan, birisi pamuk ipliği, diğeri lokomotif fabrikası, iki işdalını alalım. Bu dallardan birisinde, belli bir miktar tamamlanmış ürün, pamuk ipliği, günlük ya da haftalık olarak çıkartılır; diğerinde, tamamlanmış mamul bir ürün, bir lokomotif yapımı için emek-sürecinin belki de üç ay yinelenmesi gerekmektedir. Bir durumda, ürün, nitelik yönünden ayrı ayrıdır ve her gün ya da her hafta aynı emek yeniden başlar. Diğerinde emek-süreci süreklidir, oldukça çok sayıda günlük emek-süreçlerini kapsar ve bu süreçler arasındaki bağıntı ve işlemlerdeki süreklilik sonucu, ancak oldukça uzun bir süre sonra ortaya tamamlanmış bir ürün çıkar. Günlük emek-süreçlerinin süresi burada aynı olduğu halde, üretken faaliyetin süresinde, yani tamamlanmış bir ürünü çıkartmak, meta olarak pazara sürmek, dolayısıyla da, onu üretken sermayeden meta-sermayeye çevirmek için gerekli, yinelenen emek-süreçlerinin süresinde çok belirgin bir fark vardır. Sabit ve döner sermaye arasında ayrımın bununla hiçbir ilişkisi yoktur. Her [sayfa 244] iki üretim dalında aynı oranda sabit ve döner sermaye kulla-

nılsaydı bile, sözü edilen ayrım, gene de varolacaktı.

Üretken faaliyetin süresindeki bu farklar, yalnızca farklı üretim alanları arasında değil, çıkartılacak ürün miktarına bağlı olarak bir ve aynı üretim alanında da görülebilir. Konut olarak kullanılan sıradan bir ev, büyük bir fabrikadan daha az zamanda yapılır ve bu yüzden de, daha az sayıda sürekli emek-süreçlerini gerektirir. Bir lokomotifin yapımı üç ay aldığı halde, zırhlı geminin yapımı bir ya da daha fazla yıl gerektirir. Tahıl üretimi yaklaşık bir yıl, büyük baş hayvan yetiştirilmesi birkaç yıl alır, oysa orman yetiştirilmesi oniki ile yüzyıl arasında değişen bir zaman gerektirir. Bir köy yolu için bir kaç ay yettiği halde, bir demiryolu yılların işidir. Sıradan bir halı yaklaşık bir haftada yapılır, ama *Gobelin** yıllar alır, vb.. Demek ki, üretken faaliyetin yerine getirilmesi sırasında tüketilen zaman pek çok değişiklik gösterir.

Eğer, yatırılan sermayeler eşitse, üretken faaliyetin süresindeki bu fark, kuşkusuz devir hızında bir farklılığa yolaçar; bir başka deyişle, belli bir sermayenin yatırılmış bulunduğu sürede bir fark meydana getirir. Bir iplik fabrikası ile lokomotif fabrikasının aynı miktarda sermaye kullandığını, bunların değişmeyen ve değişen sermaye oranının aynı, sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki oranın gene aynı, ve ensonu, işgününün eşit uzunlukta, gerekli ve artı-emeğe bölünüşünün aynı olduğunu varsayalım. Üstelik, dolaşım sürecinden doğan ve bu örneğimiz ile bir ilişkisi bulunmayan bütün durumları bir yana bırakmak için, ipliğin de lokomotifin de sipariş üzerine yapıldıklarını ve tamamlanmış ürünün teslimi üzerine ödemenin yapılacağını kabul edelim. Haftanın sonunda, iplik fabrikası sahibi, tamamlanmış ipliği teslim ederken; döner sermaye için yaptığı yatırımı (artı-değeri konu-dışı bırakıyoruz) geri aldığı gibi, ipliğin değerine katılan sabit sermayenin aşınma ye yıpranma payını da geri almış olur. Bu yüzden, aynı devreyi aynı sermaye ile yineleyebilir. Sermaye, devrini tamamlamıştır. Buna karşılık lokomotif fabrikatörü, üç ay süreyle her hafta ücretler ve hammadde için her seferinde yeni sermaye yatırmak zorundadır ve ancak üç ay sonra, lokomotifin tesliminden sonradır ki, bir ve aynı metaın yapımı için, bir ve aynı üretken faaliyete, bu [sayfa 245] arada, azar azar yatırılan döner sermaye, bir kez daha devresini yenileyebileceği bir biçim içerisine girmiş olur. Bu üç ay içersinde makinelerinin aşınıp yıpranması da, aynı şekilde, ancak şimdi yerine konmuştur. Birinin harcamaları bir hafta için yapılmıştır, diğerinin ise, haftalık harcamaları, oniki ile çarpılmıştır. Bütün öteki koşullar eşit kaldığı varsayıldığında, bunlardan birisinin emrinde diğerinin oniki katı döner sermaye bulunmak zorundadır.

Ne var ki, burada, yatırılan haftalık sermayelerin eşit olması önemli değildir. Yatırılan sermayenin miktarı ne olursa olsun, bir durumda yalnız bir hafta için, diğerinde ise oniki hafta için yatırılmıştır ve yeni bir

* Özel olarak işlenmiş bir tür duvar halısı. -ç.

işlem için kullanılabilmesi, aynı işlemin yinelenebilmesi ya da başkasının başlatılabilmesi için, her ikisinde de belirtilen sürelerin geçmesi gereklidir.

Devir hızındaki ya da aynı sermaye-değer yeni bir emek ya da kendini-genişletme sürecinde kullanılmazdan önce bireysel sermayenin yatırılması gereken zamanın uzunluğundaki fark, burada, aşağıdaki durumlardan ileri gelir:

Bir lokomotifin ya da herhangi bir makinenin yapımı için 100 işgünü gerekli olduğu kabul edilsin. İplik ya da lokomotif yapımında çalışan emekçiler yönünden bu 100 işgünü, her iki durumda da, varsayımımıza göre, birbirini izleyen farklı onar saatlik 100 emek-sürecini içeren, sürekli olmayan (kopuk kopuk) bir büyüklüğü oluşturur. Ama, ürün –makine– yönünden bu 100 işgünü, sürekli bir büyüklüğü, 1.000 işsaatlik bir işgününü, birbirine bağlı tek bir üretim faaliyetini oluşturur. Çok ya da az sayıda birbirini izleyen ve birbirleriyle ilişkili işgünlerinden oluşan böyle bir işgününe, ben, *çalışma dönemi diyorum*. Bir işgününden, söz ettiğimiz zaman, emekçinin emek-gücünü günlük olarak harcamak ve her gün çalışmak zorunda olduğu emek-zamanının uzunluğunu anlatmak istiyoruz. Ama, çalışma döneminden söz ettiğimiz zaman, belli bir sanayi dalında, tamamlanmış bir ürünün yapımı için gerekli, birbiriyle bağıntılı işgünleri sayısını kastediyoruz. Bu durumda, her işgününün ürünü, üzerinde günbegün çalışılacak ve ancak uzun ya da kısa çalışma döneminin sonunda tamamlanmış biçimini alacak yalnızca kısmi bir üründür, tamamlanmış bir kullanım-değeridir.

Örneğin, bunalımlar sonucu toplumsal üretim sürecindeki kesintiler, kargaşalıklar, bu yüzden, kopuk nitelikteki emek-ürünleri [sayfa 246] üzerinde, üretimleri için uzun ve birbiriyle bağıntılı bir dönemi gerektirenler üzerinde çok farklı etkilere sahiptir. Bunlardan birinde olan şey, bugünün belli miktardaki iplik, kömür vb. üretimini, yarının iplik, kömür, vb. yeni üretiminin izlememesidir. Gemiler, yapılar, demiryolları için ise durum böyle değildir. Burada, yalnız o günün işi değil, birbiriyle bağıntılı tüm üretim faaliyeti kesintiye uğrar. Eğer iş devam etmezse, üretiminde tüketilmiş bulunan üretim araçları ile emek boşa gider. İş yeniden başlatılsa bile, geçen zaman içinde, bunlarda bir bozulma olmuştur.

Tüm çalışma dönemi boyunca, değerin sabit sermaye tararından her gün ürüne aktarılan kısmı, ürün tamamlanana kadar tabakalar halinde birikir. Ve aynı zamanda, burada, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, uygulamadaki anlamıyla açığa çıkar. Sabit sermaye, üretim sürecine oldukça uzun bir dönem için yatırılmıştır; belki de birkaç yıllık bir dönem sona erene kadar yenilenmesine gerek yoktur. Bir buhar makinesi kendi değerini, ipliğe, kopuk bir emek-sürecinin ürününe, ister her gün parça parça, ya da isterse bir lokomotife, sürekli bir üretim faaliyetinin ürününe üç ay boyunca aktarıyor olsun, buhar makinesinin satın alınması için gerekli sermaye yatırımı yönünden bunun bir önemi yok-

tur. Bunlardan birinde buhar makinesinin değeri, küçük kısımlar, diyelim haftalık olarak, diğerinde ise büyük miktarlar, diyelim üç aylık süreler olarak geri gelir. Ama her iki durumda da, bu buharlı makinenin yenilenmesi ancak yirmi yıl sonra tamamlanabilir. Buharlı makinenin değerinin, ürünün satışı ile parça parça geriye döndüğü tek tek her dönem, makinenin ömründen daha kısa olduğu sürece, makine, birkaç çalışma dönemi boyunca üretim, sürecinde işlevine devam eder.

Ama yatırılan sermayenin döner kısımları için durum farklıdır. Belli bir hafta için satın alınan emek-gücü, aynı hafta içerisinde harcanır ve üründe somutlaşır. Hafta sonunda karşılığının ödenmesi gerekir. Ve emek-gücüne yapılan bu sermaye yatırımı, üç ay boyunca her hafta yinelenir; gene de, sermayenin bu kısmının bir hafta boyunca harcanıyor olması, kapitaliste, gelecek hafta emek satın alınması için bir olanak sağlamaz. Emek-gücünün karşılığının ödenmesi için her hafta ek sermaye harcanması gerekir ve, kredi sorunu bir yana bırakılırsa, kapitalist, emek-gücü için yalnızca haftalık parçalar halinde ödeme yapsa [sayfa 247] bile, üç aylık ücretleri yatırabilecek durumda olmak zorundadır. Döner sermayenin diğer kısmı, ham ve yardımcı malzemeler için de durum aynıdır. Emek, ürün üzerinde tabaka tabaka birikir. Emek-süreci boyunca, sürekli olarak ürüne aktarılan yalnızca harcanan emek-gücünün değeri değil, aynı zamanda artı-değer de ürüne aktarılmıştır. Ne var ki, bu ürün henüz tamamlanmamıştır, tamamlanmış bir meta biçimini henüz almamıştır, dolayısıyla da henüz dolaşımda bulunamaz. Bu, aynı şekilde, ham ve yardımcı malzemelerden ürüne tabaka tabaka aktarılan sermaye-değer için de geçerlidir.

Ürünün kendine özgü niteliğinin ya da bu ürünün yapımıyla elde edilecek yararlı etkinin gerektirdiği çalışma döneminin uzunluğuna bağlı olarak, hiç bir kısmı dolaşım yapabilecek ve dolayısıyla aynı işlemi yenileyebilecek bir biçim içerisinde olmayan sürekli bir ek döner sermaye (ücretler ile ham ve yardımcı malzemeler) yatırımı gerekir. Her parça, tersine, üretken sermaye biçiminde, olgunlaşmakta olan ürünün bir kısım olarak üretim alanında ardarda birikir. Şimdi, devir zamanı, üretim zamanı ile sermayenin dolaşım zamanının toplamına eşittir. Bu nedenle, üretim zamanındaki bir uzama, tıpkı dolaşım zamanındaki uzama gibi, devir hızını azaltır. Bununla birlikte, ele aldığımız durumda şu iki noktaya dikkat etmek gerekir:

Birincisi: Üretim alanında daha uzun kalma. Örneğin, ilk hafta sırasında, emeğe, hammaddeye vb. yatırılan sermaye ile, sabit sermaye tarafından ürüne aktarılan değer kısımları, üç ay boyunca üretim alanında öylece kalırlar ve, yalnızca olgunlaşmakta olan, henüz tamamlanmamış ürüne katıldıkları için, metalar olarak dolaşıma geçemezler.

İkincisi: Üretken faaliyetin yapılması için gerekli çalışma dönemi üç ay sürdüğü ve aslında birbirine bağlı tek bir emek-süreci oluşturduğu için, her hafta bir önceki miktara yeni bir miktar döner sermaye sürekli

olarak eklenmelidir. Ardarda yatırılan bu ek sermaye toplamı, bu yüzden, çalışma döneminin uzunluğuyla büyür.

Başlangıçta, iplikçiliğe de makine yapımı işine de eşit büyüklükte sermaye yatırıldığını, sermayelerin eşit oranlarda değişmeyen ve değişen, sabit ve döner sermaye içerdiğini, işgünlerinin uzunluklarının aynı olduklarını, kısacası, çalışma dönemlerinin uzunluğu dışında bütün koşulların eşit olduğunu kabul [sayfa 248] etmiştik. İlk haftada, her ikisi için yatırım aynıdır, ama iplikçinin ürünü, satılabilir ve bu satıştan elde edilen hasılat yeni emek-gücü, yeni hammaddeler vb. satın almak için kullanılır; kısacası, üretim aynı ölçekte yeniden başlatılabilir. Buna karşılık, makine yapımcısı, ilk haftada harcanan döner sermayeyi tekrar paraya çeviremez ve üç ay sonrasına, ürün tamamlanana kadar bu parayla işlemleri yeniden başlatamaz. Demek oluyor ki, birincisi, yatırılan özdeş miktarlardaki sermayelerin geriye dönüşlerinde bir fark vardır. Ama ikinci olarak, hem iplikçilikte ve hem de makine yapımında üç ay boyunca özdeş miktarlarda üretken sermaye kullanılmaktadır. Bununla birlikte, iplik fabrikatörünün yatırdığı sermayenin büyüklüğü, makine yapımcısınınkinden çok farklıdır; çünkü, birisinde aynı sermaye hızla yenilenmektedir ve bu yüzden de aynı işlem tekrarlanabilir, oysa diğerinde, sermayenin yenilenmesi nispeten daha yavaştır, öyle ki, yenileneceği zamana kadar eski sermayeye durmadan bir miktar yeni sermaye eklenmelidir. Bunun sonucu olarak, yalnız sermayenin belirli kısımlarının yenilenmesi için gerekli zamanın uzunluğunda ya da sermayenin yatırılmış olduğu zamanın uzunluğunda değil, (günlük ya da haftalık kullanılan sermayeler eşit olduğu halde) emek-sürecinin uzunluğuna bağlı olarak yatırılacak sermaye miktarında da bir fark vardır. Bu durum, bundan sonraki bölümde ele alacağımız durumlarda göreceğimiz gibi, yatırılacak sermaye miktarında buna tekabül eden herhangi bir artışı gerektirmeksizin, yatırım vadesinin uzatılabilmesi nedeniyle dikkate değerdir. Sermaye daha uzun bir zaman için yatırılmak zorundadır ve daha büyük miktarda sermaye, üretken sermaye biçiminde bağlanmıştır.

Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalarında, uzun bir çalışma dönemini ve dolayısıyla da uzun bir süre için yol yapımı, kanallar vb. gibi büyük bir sermaye yatırımını gerektiren girişimler, özellikle ancak büyük bir ölçekte yapılabildiklerinde, ya kapitalist temele dayanarak hiç yapılmayıp, daha çok topluluk ya da devlet hesabına (eski zamanlarda, emekgücü yönünden genellikle angarya şeklinde) yapılırlar. Ya da, üretimi uzun bir çalışma dönemini gerektiren nesnelerin ancak çok küçük bir kısmı, kapitalistin kendisinin özel olanakları ile yapılırlar. Örneğin, bir ev yapımında, evi yaptıran kimse, evi yapan müteahhide, bir dizi kısmi avans ödemelerinde bulunur. Böylece, aslında [sayfa 249] o, evin bedellini, üretim. sürecinin gelişmesi oranında parça parça öder. Ama bir yandan büyük sermayelerin tek tek bireylerin ellerinde yoğunlaştığı, öte yandan bireysel kapitalistin yanısıra ortaklaşmış kapitalistlerin (anonim şirketlerin)

ortaya çıktığı ve aynı zamanda bir kredi sisteminin oluştuğu gelişmiş kapitalist çağda, bir kapitalist yapı müteahhidi ancak ayrıksın durumlarda, özel kişilerin siparişi üzerine bina yapmaktadır. Şimdilerde artık onun işi, pazar için sıra sıra evler ve kentlerin koskoca kesimlerini yapmaktır, tıpkı müteahhit olarak demiryolu yapmak bireysel kapitalistin işi olması gibi.

Kapitalist üretimin Londra'da ev yapımını ne ölçüde kökten değiştirdiği, bir inşaatçının 1857 tarihli banka komitesi önünde verdiği ifadeden görülebilir. Gençliğinde, evlerin genellikle sipariş üzerine yapıldığını, ve ödemelerin, yapının belirli aşamaları tamamlandıkça müteahhide taksitler halinde yapıldığını söylüyordu. Pek azı spekülasyon amacıyla yapılırdı. Müteahhitler buna, adamlarını sürekli çalışır halde tutmak ve böylece birarada bulundurmak için razı olurlardı. Son kırk yıl içerisinde bütün bunlar değişmiştir. Şimdi evlerin pek azı sipariş üzerine yapılıyor. Yeni bir ev isteyen herhangi biri, ya spekülatif amaçla yapılanlar ya da henüz yapım halinde olanlar arasından bir tane seçiyor. İnşaatçılar artık müşterileri için değil, pazar için iş yapıyorlar. Diğer bütün sanayi kapitalistleri gibi, pazarda tamamlanmış nesneler bulundurmak zorundadırlar. Eskiden, bir inşaatçı, spekülatif amaçla bir seferde belki üç-dört ev yapardı, şimdi işe büyük bir arsa satın almak (Kıta Avrupası'nda kullanılan dille, kural olarak doksandokuz yıl için kiralamak), üzerine 100 ila 200 ev yapmak ve böylece olanaklarını yirmi ile elli kez aşan bir girişimde bulunmak zorundadır. Gerekli fon, ipotek yoluyla sağlanmakta ve bu para, müteahhidin eline, inşaat ilerledikçe verilmektedir. Bu durumda, eğer bir bunalım patlak verir de, avans taksitlerinin ödenmesini kesintiye uğratırsa, genellikle, tüm girişim batmaktadır. En iyi olasılıkla, evler daha iyi zamanlar gelene kadar yarım kalıyor; en kötü olasılıkta da ihaleyle maliyetlerinin yarı-fiyatına satılıyor. Bugün, büyük boyutlarda spekülatif inşaat yapmaksızın, hiç bir müteahhit barınamaz. Salt inşaattan elde edilen kâr çok küçüktür. Esas kârı, toprak rantını yükseltmekten, inşaat alanının dikkatli seçiminden ve ustaca hünerle kullanılmasından gelir. Evlere olan talebin [sayfa 250] tahminine dayanılarak yapılan bu spekülatif yöntemledir ki, neredeyse, Belgravia ile Tyburnia'nın tamamı ve Londra çevresinde binlerce villa yapılmıştır. ("Report of the Select Committee on Bank Act", Part I, 1857, Deliller, Sorular 5.413-18; 5.435-36'dan kısaltılmıştır.)

Oldukça uzun çalışma dönemlerini gerektiren girişimler ile büyükölçekli işlemler, sermaye yoğunlaşması çok belirli hale gelene ve öte yandan da, kredi sistemin gelişmesi, kapitaliste, kendi sermayesi yerine başkalarının sermayesini kullanma ve dolayısıyla tehlikeye atma olanağını sağlayana kadar, bütünüyle kapitalist üretim alanına girmez. Üretime yatırılan sermayenin, onu kullanana ait olup olmamasının, devir hızı ya da zamanı üzerinde hiç bir etkisi bulunmadığını ayrıca söylemeye gerek yoktur.

Elbirliği, işbölümü, makine kullanılması gibi tek bir işgününün ürününü artıran koşullar, aynı zamanda, birbirleriyle bağıntılı üretim faaliyetlerinin çalışma dönemini kısaltırlar. Böylece makineler, evlerin, köprülerin vb. yapım sürelerini kısaltırlar; biçme ve harman makineleri, olgun taneyi sonal ürün haline dönüştürmek için gerekli çalışma dönemini kısaltırlar. Gemi yapımındaki gelişmelerin yarattığı büyük hız, gemi yapımına yatırılan sermayenin devir zamanını azaltır. Ne var ki, çalışma dönemini ve böylece döner sermayenin yatırılması gerekli zamanı kısaltan iyileştirmeler, genellikle, sabit sermaye yatırımında bir artışla elele gider. Öte yandan, bazı üretim dallarında, çalışma dönemi, yalnızca elbirliğinin genişlemesiyle azaltılabilir. Büyük emekçi ordularının seferber edilmesi, ve işin bir çok noktalarda aynı anda yürütülmesiyle bir demiryolunun tamamlanması hızlandırılır. Bu durumda, yatırılan sermayedeki bir artışla, devir zamanı kısaltılır. Kapitalistin komutası altında daha fazla üretim aracıyla daha fazla emek-gücünün birleşmesi gerekir.

Çalışma dönemindeki kısalmanın, böylece çoğu kez, bu kısaltılmış zaman için yatırılan sermayedeki bir artış ile bağıntılı olmasına –yatırım süresi ne kadar kısa ise, yatırılan sermayenin o kadar büyük olmasına– karşın, burada, şunu da anımsamak gerekir ki, mevcut toplumsal sermaye miktarı ne olursa olsun, önemli olan nokta, üretim ve geçim araçlarının ya da bunlar üzerindeki mülkiyet hakkının tek tek kapitalistlerin elindeki dağılma ya da yoğunlaşma derecesidir; bir başka deyişle, zaten mevcut bulunan sermayenin yoğunlaşma derecesidir. [sayfa 251] Kredi sistemi, bir yandan, sermaye yoğunlaşmasını teşvik eder, hızlandırır ve artırırken, öte yandan da çalışma döneminin ve dolayısıyla da devir zamanının kısalmasına yardımcı olur.

Sürekli ya da kesintili olsun, çalışma döneminin, belirli doğal koşullarla belirlendiği üretim dallarında, yukarda sözü edilen yollarla, bir kısalma olamaz. *Political, Agricultural, and Commercial Fallacies* (London, 1866, s. 325.) adlı yapıtında W. Walter Good diyor ki: "Hasılat yılda ancak bir kez yapılabildiğine göre, bu terim, tahıl ürününe uygulanamaz. Çiftlik hayvanları yönünden, şu soruyu sormak isteriz: iki-üç yaşındaki koyun ile dört, beş yaşındaki öküzün getireceği hasılat nasıl hızlandırılabilir?"

En kısa zamanda hazır para sağlama zorunluluğu (sözgelişi, vergiler, toprak rantı, vb. gibi, sabit yükümlülüğü karşılamak için) bu sorunu çözümlüyor; yani hayvanların daha ekonomik bakımdan normal yaşa ulaşmadan, tarım için büyük zarar oluşturacak şekilde satışı ya da kesilmesiyle, bu sorun sözde çözümlenmiş oluyor. Bu, aynı zamanda, sonunda et fiyatlarında bir yükselişe yol açar. "Yazın Midland kontluklarında ahırlarını, kışın doğu kontluklarının ahırlarını dolduran özellikle hayvan yetiştiriciler, ... hububat fiyatlarındaki belirsizlik ve düşüklük nedeniyle öylesine aciz kaldılar ki, tereyağı ve peynirin yüksek fiyatından sevinerek yararlanmaktan mutludurlar; tereyağını, her hafta, pazara günlük mas-

rafları karşılamak için götürüyorlar, peynir için ise önceden tefeciden para alıyorlar ve tefeci de taşınabilecek hale gelince peyniri, hemen hemen kendi verdiği fiyat üzerinden alıp götürüyordu. Bu nedenle çiftçiliğin ekonomi politik ilkelerine göre yönetildiğini anımsayarak, beslenmek üzere mandıracılıkla geçinen kasabalardan güneye getirilen buzağılar, şimdi büyük ölçüde, bir haftalık, on günlük iken, Birmingham, Manchester, Liverpool ve çevredeki diğer büyük kentlerin mezbahalarında kurban ediliyorlar. Ama eğer malt, vergi-dışı bırakılsaydı, çiftçiler daha fazla kâr ederek hayvanlarını büyüyene ve kilo alana kadar tutma olanağını bulmuş olmakla kalmazlar, aynı zamanda, inek beslemeyen kimselerin de süt yerine bunu kullanmaları olanağı doğar, ve bugün ulusun başına gelen ve büyük tehlike gösteren genç hayvan kıtlığı büyük ölçüde önlenmiş olurdu. Hayvanlarını besleyip yetiştirmelerini öğütleyenlere bu küçük insanlar şu yanıtı veriyorlar: 'Süt için hayvan yetiştirmenin iyi para getireceğini biz de çok iyi biliyoruz, [sayfa 252] ama önce elimizi kesemize atmamız gerekiyor ki, işte bunu yapmamız olanaksız; böyle olunca da, mandıracılıkta, paramızın kısa zamanda geri dönmesi yerine, uzun süre beklememiz gerekecekti'. " (*Ibid.,* s. 11 ve 12.)

Devrin uzamasının, küçük İngiliz çiftçileri üzerindeki sonuçları bu olursa, Kıta Avrupasındaki küçük çiftçiler arasında yaratacağı karışıklığı anlamak kolaydır.

Sabit sermaye tarafından katlar halinde ürüne aktarılan değer parçaları birikir ve bu parçaların dönüşü, çalışma döneminin ve dolayısıyla da dolaşıma girebilecek metaın tamamlanması için gerekli zaman dönemiyle orantılı olarak gecikir. Ama bu gecikme, yeni bir sabit sermaye yatırımına yolaçmaz. Makine, aşınma ve yıpranmasının para biçiminde geriye dönmesi ister yavaş ister hızlı olsun, üretim sürecindeki işlevine devam eder. Döner sermaye için durum farklıdır. Sermaye, çalışma döneminin uzunluğuna orantılı olarak, yalnızca oldukça uzun bir süre için bağlanıp kalmamalı; ücretler, ham ve yardımcı maddeler biçiminde durmadan yeni sermaye de yatırılmalıdır. Geri dönmede gecikme bu nedenle her ikisi üzerinde ayrı etkiler yapar. Geriye dönüş, hızlı ya da yavaş olsun, sabit sermaye işlevine devam eder. Ama döner sermaye, eğer geri dönüş gecikirse, satılmamış ya da tamamlanmamış biçimi ile bağlanmışsa, ve henüz satılamaz ürün halinde ise, ve aynî olarak yenilenmesi için elde ek-sermaye yoksa, işlevini yerine getiremez duruma düşer.

"Köylü çiftçi açlıktan kırılırken hayvanlar semiriyor. Kırlara sürekli yağmur yağmıştı, ot boldu. Hintli köylü, semirmiş öküzünün yanı başında açlıktan ölecek. Boşinanların devam edip gitmesi, birey için zalim görünür, ama topluluk için koruyucudur; iş hayvanlarının korunması, toprağın işlenmesi için gerekli gücü, geleceğin yaşamının ve servetin kaynağını sağlarlar. Söylenmesi katı ve üzücü gelir, ama Hindistan'da, bir insanın yerinin doldurulması, bir öküzün yerinin doldurulmasından

daha kolaydır." (*Return, East India. Madras and Orissa Famine,* n° 4, s. 44.) Bu satırları, Manava-Dharma-Sastra'nın* sözleriyle (Bölüm [sayfa 253] X, s. 62) karşılaştırınız: "Bir rahibin ya da ineğin korunması uğruna, bir ödül beklemeksizin yaşamını feda etmek, ... aşağı tabakadan kabilelerin öte dünyada mutlu olmalarına neden olabilir."

Doğadır ki, beş yıldan önce beş yaşında bir hayvanın [kasaba -*ç.*] teslimi, olanaksızdır. Ama bazı sınırlar içerisinde olanaklı olan şey, bunların bakım şeklini değiştirerek daha kısa zamanda yetiştirildiği amaç için hazır hale getirmektir. Bakewell'in başardığı da tam budur. Eskiden İngiliz koyunları, 1855 yılına kadar Fransız koyunlarında olduğu gibi, dört-beş yaşına kadar kesim için elverişli değildi. Bakewell'in sistemine göre, koyunlar ancak bir yaşındayken bile semirtilebilir ve her ne olursa olsun, ikinci yılın sonundan önce tam gelişmiş hale ulaşırlar. Dishley Grange'li çiftçi Bakewell, dikkatli bir seçimle koyunların iskeletini, varlıkları için gerekli en küçük boyutlara indirmiştir. Yetiştirdiği koyunlara New Leicesters tipi deniyordu. "... Yetiştirici, şimdi pazara, eskiden bir tanesini hazırlamak için gerekli zaman içersinde üç tane gönderebiliyor, bunlar daha boylu olmasa bile, daha geniş, daha yuvarlak ve en fazla et veren kısımları daha çok gelişmiş durumdadır. Kemiğe gelince, ancak bunları taşımaya yetecek kadardır ve neredeyse bütün ağırlıkları sırf ettir." (Lavergne, *The Rural Economy of England, etc.,* 1855, s. 20.)

Çalışma dönemlerini kısaltan yöntemler, çeşitli sanayi kollarında çok değişik ölçülerde uygulanabilir ve çeşitli çalışma dönemlerinin zaman farklarını ortadan kaldırmaz. Örneğimize dönmek gerekirse; bir lokomotifin yapımı için gerekli çalışma dönemi, yeni makine aletlerin kullanılmasıyla mutlak olarak kısaltılabilir. Ama aynı zamanda, bir pamuk ipliği fabrikasında günlük ya da haftalık çıkartılan sonal ürün, geliştirilmiş süreçlerle, makine-yapımındaki çalışma döneminden daha hızlı artmakla birlikte, iplikçiliğe oranla, gene de uzunluk yönünden nispi bir büyüme gösterir. [sayfa 254]

* Manava-Dharma-Sastra ya da Manu yasası: Hintlilerin, brahmancılık öğretilerine uygun olarak görevlerini belirleyen eski bir dinsel yasal ve ayinsel Hint yasası. Bu yasaların derlenmesi, geleneksel olarak, insanın efsanevi atası Manu'ya bağlanır. Marx, buradaki alıntıyı, *Manava Dharma Sastru, or the Institutes of Manu According to the Gloss of Kulluka. Comprising the Indian, System of Duties. Religious and Civil,* Üçüncü baskı, 1863, s. 281, başlıklı kitaptan yapmıştır. -*Ed*.

ONÜÇUNCÜ BÖLÜM
ÜRETİM ZAMANI

ÇALIŞMA zamanı daima üretim zamanıdır, yani sermayenin üretim alanında kaldığı süredeki zamandır. Ama bunun tersi, sermayenin üretim sürecinde faaliyette bulunduğu zaman, mutlaka çalışma zamanı değildir.

Burada ele alınan sorun, emek-sürecinde, emek-gücünün, kendisinin doğal sınırlarının zorunlu kıldığı kesintiler değildir; oysa biz, emek-süreci* içerisindeki duraklamalarla sabit sermayenin –fabrika binalarının, makinelerin, vb.–, atıl hale gelmesinin, emek-sürecinin anormal bir biçimde uzatılmasının ve gündüz ve gece işi için bir neden haline gelmesinin hangi koşullarda olduğunu görmüş bulunuyoruz. Biz, burada, daha çok, emek-sürecinin uzunluğundan bağımsız olarak, ürünün ve ürünün yapımının niteliğinden ileri gelen duraklamaları ele alıyoruz; bu duraklamalar sırasında, emek konusu, uzun ya da kısa bir süre için doğal süreçlerden geçmekte, fiziksel, kimyasal ve fizyolojik değişikliklere uğramak zorunda kalmakta ve bu esnada da [sayfa 255] emek-süreci tamamen ya

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 270-277. -*Ed.*

da kısmen durmaktadır.

Örneğin, üzüm sıkıldıktan sonra bir süre mayalanmak ve belli bir olgunluğa erişmek için bir süre dinlenmek zorundadır. Bir çok sanayi kolunda ürünün, sözgelişi çömlekçilikte olduğu gibi bir kurutma sürecinden geçmesi ya da ağartmada olduğu gibi, kimyasal özelliklerini değiştirmek için belirli koşullar altında bekletilmesi gerekir. Kışlık tahıl ekiminin olgunlaşması için aşağı yukarı dokuz ay geçmesi gerekir. Ekim ve hasat zamanları arasında emek-süreci hemen tamamen durmuş gibidir. Orman yetiştirilmesinde, dikim ve ilgili hazırlık işleri tamamlandıktan sonra, tohumun sonal ürün haline dönüşmesi aşağı yukarı 100 yılı gerektirir ve bütün bu süre içerisinde nispeten pek az çalışmaya gereksinme gösterir.

Bütün bu durumlarda ek emek, üretim zamanının büyük bir kısmında, ancak arasıra bu alana çekilir. Bundan önceki bölümde anlatılan ve zaten üretim sürecine bağlanmış bulunan sermayeye katılması gereken ek sermaye ve emekle ilgili durum, burada yalnızca daha uzun ya da daha kısa aralıklarla ortaya çıkar.

Bütün bu durumlarda, bu nedenle, yatırılan sermayenin üretim zamanı iki dönemden oluşur: sermayenin üretim sürecine katıldığı bir dönem ile, sermayenin varlık biçiminin –henüz tamamlanmamış ürünün– o sırada emek-sürecinde bulunmaksızın, doğal sürecin etkisine terkedildiği ikinci bir dönem. Bu iki zaman döneminin şurda burda birbiri içerisine girmesinin ya da kesişmesinin hiç bir önemi yoktur. Çalışma dönemi ile üretim dönemi bu durumlarda çakışmazlar. Üretim dönemi çalışma döneminden daha uzundur. Ama ürün tamamlanmamıştır, hazır değildir, dolayısıyla da üretim dönemi tamamlanana kadar, üretken sermaye biçiminden meta-sermaye biçimine çevrilmeye elverişli değildir. Dolayısıyla devir döneminin uzunluğu, çalışma zamanından ibaret bulunmayan üretim zamanının uzunluğu ile orantılı olarak artar. Çalışma zamanını aşan üretim zamanı, eğer tahılını olgunlaşması, meşe ağacının büyümesi vb. gibi, belli doğal yasalarla saptanmamış ise, devir dönemi, çoğu kez, üretim zamanının yapay olarak kısaltılmasıyla, biraz kısaltılabilir. Ham ağartma yerine kimyasal ağartmanın ve daha etkili kurutma aygıtlarının kullanılması örneklerinde olduğu gibi. Ya da, dericilikte, tanik asidin deriye işlemesi, eski yöntemle altı ila onsekiz ay aldığı halde, yeni yöntemle, hava pompası kullanılarak, bu iş, bir-buçuk [sayfa 256] ile iki ayda yapılmaktadır. (J. G. Courcelle-Seneuil, *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, etc.,* Paris 1857, 2. édition.) Salt doğal süreçlerle ilgili üretim zamanının yapay olarak kısaltılması konusunda en muhteşem örneği demir imalatı tarihinde, özellikle son yüzyılda pik demirin çelik haline getirilmesinde, 1780'lerde bulunan dövme işlemi yerine, modern Bessemer işleminin kullanılmasında ve o zamandan beri uygulanan en yeni yöntemlerde görebiliriz. Üretim zamanı büyük ölçüde azaltılmış, ama sabit sermaye yatırımı da o ölçüde artmıştır.

Üretim zamanının çalışma zamanından ne ölçüde ayrıldığının ilginç bir örneği, Amerika'da kundura kalıbı yapımında görülür. Burada, üretken olmayan maliyetlerin önemli bir kısmı, kerestenin, daha sonra çarpılmasına engel olmak amacıyla işlenebilecek kadar kuruması için en az onsekiz ay bekletilmesi zorunluluğundan ileri gelir. Bu süre boyunca, ağaç, herhangi diğer bir emek-sürecinden geçmez. Yatırılmış bulunan sermayenin devir dönemi, bu nedenle yalnız, kalıpların yapımı, için gerekli zamanla değil, ayrıca, kuruyan kereste biçiminde üretken olmayan şekilde beklediği süreyle de belirlenmiş olur. Asıl emek-sürecine girmeden önce, üretim sürecinde 18 ay kalır. Bu örnek, aynı zamanda, toplam döner sermayenin farklı kısımlarının devir zamanlarının, dolaşım alanından ileri gelmeyen, kökenleri üretim sürecinde bulunan koşullar sonucu farklı olabileceğini de gösterir.

Üretim zamanı ile çalışma zamanı arasındaki fark, tarımda özellikle gözle görülür hale gelir. Bizim ılıman iklimlerimizde toprak yılda bir kez tahıl verir. Üretim döneminin kısalması ya da uzaması (kışlık tahıl için bu ortalama dokuz aydır), iyi ve kötü mevsimlerin ardarda gelmesine bağlıdır ve bu nedenle de, sanayide olduğu gibi önceden şaşmaz bir biçimde saptanamaz ve denetlenemez. Ancak süt, peynir, vb. gibi yan ürünler, nispeten kısa dönemlerde düzenli şekilde üretilebilir ve satılabilir. Öte yandan, çalışma zamanı takvimi şöyledir: "Almanya'nın çeşitli bölgelerinde işgünü sayısı, iklim ve diğer belirleyici koşullar gözönünde bulundurularak, üç ana çalışma dönemi için tahminen şöyledir: İlkyaz dönemi için, mart ortasından ya da nisan başından mayıs ayının ortasına kadar, aşağı yukarı 50-60 işgünü; yaz dönemi için, haziran başından ağustos sonuna kadar 65-80 [sayfa 257] işgünü, güz dönemi için, eylül başından ekim sonuna ya da kasım ayı ortasına ya da sonuna kadar 55-75 işgünü. Kış mevsimi için, gübre, odun, pazar malları, yapı malzemesi, vb. taşınması gibi yalnızca bu zamana özgü işler dikkate alınmalıdır." (F. Kirchhof, *Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre,* Dessau 1852, s. 160.)

İklim ne kadar elverişsiz, tarımda çalışma dönemi ne kadar sıkışık olursa, sermaye ile emeğin harcanacağı süre de o kadar kısa olur. Örneğin Rusya'yı alınız. Bu ülkenin kuzey bölgelerinin bazılarında tarla işi, bütün yıl boyunca ancak 130 ila 150 gün yapılabilir ve Avrupa'da yaşayan 65 milyon nüfusundan 50 milyonu, tarımsal emeğin tamamıyla durduğu kışın altı ya da sekiz ayında işsiz kalmaları halinde, Rusya'nın uğrayacağı kayıp tasavvur edilebilir. Rusya'daki 10.500 fabrikada çalışan 200.000 köylünün dışında köylerde her tarafta yerel ev sanayileri gelişmiştir. Kuşaklar boyunca, tüm köylülerin, dokumacılık, dericilik, kunduracılık, çilingirlik, bıçakçılık, vb. yaptığı köyler vardır. Bu, özellikle, Moskova, Vladimir, Kaluga, Kostroma ve Petersburg eyaletlerinde böyledir. Ne var ki, bu ev sanayiileri, gitgide, kapitalist üretimin hizmetine girmek zorunda kalmaktadır. Örneğin, dokumacılara atkı ve çözgüleri doğudan doğruya

tüccarlar ya da aracılar sağlamaktadır. (*Reports by H. M. Secretaries ol Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce, etc.,* n° 8, 1865 tarihli raporlardan kısaltılarak alınmıştır, s. 86 ve 87.) Üretim döneminin çalışma döneminden ayrılığı ile ikincinin yalnızca birincinin bir parçası olmasının, burada, tarımla yardımcı kırsal sanayilerin birleşmesi için doğal bir temel oluşturduğunu ve bu yardımcı sanayilerin de, önce tüccarın kişiliğinde işin içine giren kapitaliste elverişli durumlar sağladığını görüyoruz. Kapitalist üretim, daha sonraları, tarım ile manüfaktörün birbirinden ayrılmasını tamamlayınca, kırsal emekçi, arasıra çıkan yardımcı işlere gitgide daha fazla bağımlı hale gelmekte ve böylece de durumu gittikçe kötüleşmektedir. Sermaye için, devirdeki bütün farklılıklar, daha sonra da görüleceği gibi denkleşmektedir. Ama emekçi için değil.

Gerçek anlamıyla sanayiin, madenciliğin, ulaştırmanın vb. birçok kollarında, fiyat dalgalanmaları, işlerin bozulması, vb. gibi anormal kesintiler dışında, işlemler düzenli bir şekilde sürer, çalışma zamanı bütün yıl aynıdır ve günlük dolaşım sürecine [sayfa 258] geçen sermaye yatırımı düzenli şekilde dağılmıştır. Pazar koşulları aynı kalmak üzere, döner sermayenin geri dönüşü ya da yenilenmesi de gene aynı şekilde bütün yıla düzenli olarak dağılmıştır. Çalışma zamanının, üretim zamanın ancak bir kısmını oluşturduğu sermaye yatırımlarında, yılın çeşitli dönemleri sırasında, döner sermaye yatırımında çok büyük eşitsizlikler bulunmasına karşın, geriye dönmeler de ancak büyük miktarlarda ve doğal koşulların belirlediği zamanlarda olur. Eğer iş hacmi aynı ise, yani yatırılan döner sermaye miktarı aynı ise, çalışma dönemleri sürekli olan girişimlere göre bu sermayenin bir seferde daha büyük miktarlarda ve daha uzun dönemler için yatırılması gerekir. Burada gene, sabit sermayenin ömrü ile, gerçekten üretken olarak işlev yaptığı süre arasında oldukça büyük bir fark vardır. Çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki fark nedeniyle, yatırılan sabit sermayenin kullanılma zamanı, kuşkusuz, gene uzun ya da kısa sürelerle sürekli kesintiye uğrar, örneğin, tarımdaki iş hayvanlarında, aletlerde ve makinelerde olduğu gibi. Bu sabit sermayenin çeki hayvanlarından oluşması halinde, iş gördürüldüğü zaman olduğu gibi sürekli olarak aynı ya da hemen hemen aynı yem masrafını vb. gerektirir. Kullanılmayan ölü stok durumu da, bir miktar değer kaybını doğurur. Dolayısıyla, ürünün fiyatında genel olarak bir artış olur, çünkü buna aktarılan değer, sabit sermayenin işlediği süreye göre değil, değer kaybettiği süreye göre hesaplanmıştır. Buna benzer üretim kollarında, carî harcamalar ile birlikte olsun olmasın, sabit sermayenin atıl kalması, örneğin iplik eğirilmesinde bir miktar pamuğun kaybı gibi, normal kullanılışının bir koşulunu oluşturur; ve aynı şekilde, herhangi bir emek-sürecinde, normal teknik koşullar altında üretken olmayan bir biçimde ama kaçınılmaz olarak harcanan emek-gücü de, gene, üretken biçimde harcanmış gibi sayılır. Emek aletlerinin, hammaddenin ve emek-gücünün üretken olmayan, biçimde harcanmasını azaltan her gelişme, aynı za-

manda, ürünün değerini de azaltır.

Tarımda, daha uzun çalışma dönemini ve çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki büyük farkın bir bileşimini görüyoruz. Hodgskin haklı olarak şöyle diyor: "Tarım ve öteki emek türlerinin tamamlanması için gerekli zaman farkı" (o, burada, çalışma zamanı ile üretim zamanı arasında bir fark gözetmemekle birlikte) "tarımcıların ellerini kollarını bağlayan ana nedendir. [sayfa 259] Metalarını, pazara, bir yıldan aşağı bir zamanda getiremezler. Bütün bu dönem içerisinde, yalnızca birkaç gün, ya da haftada tamamlanan ürünlerine muhtaç bulundukları kunduracıya, terziye, demirciye, tekerlekçiye ve diğer çeşitli emekçilere borçlanmak zorunda kalırlar. Bu doğal durum nedeniyle, tarım dışındaki işlerin daha hızlı ürettikleri servet artışı nedeniyle, dünyanın bütün tekelcileri, yasaları da tekellerine aldıkları halde, ne kendilerini ve ne de hizmetkarları olan çiftçileri, toplumun en bağımlı sınıfı olmaktan kurtaramamışlardır." (Thomas Hodgskin, *Popular Political Economy,* London 1827, s. 147, dipnot.)

Tarımda, bir yandan ücretlere ve emek aletlerine yapılan harcamaların bütün yıl boyunca daha düzgün bir biçimde dağılması ve öte yandan da devrin daha çeşitli ürünlerin yetiştirilmesiyle kısaltılması, böylece bütün yıl boyunca farklı ürünlerin kaldırılmasının olanaklı kılınması gibi bütün yöntemler, üretime yatırılan, ücretlere, gübreye, tohumlara, vb. harcanan döner sermayede bir artışı gerekli kılar. Nadasa bırakılmış üçlü tarla sistemi yerine, münavebeli ürün sistemine geçişte, durum budur. Bu ayrıca, Flanderlerin *cultures dérobées*'sine de uygulanır. *Cultures dérobée*'de köklü bitkiler dikilir; aynı tarla, ardarda, önce, insanın gereksinmeleri için, hububat, keten, kolza verir, bunlar hasat edildikten sonra, hayvanların bakımı için köklü bitkiler dikilir. Boynuzlu hayvanların ahırlarda tutulmasına olanak sağlayan bu sistem, büyük miktarda gübre elde edilmesine yolaçarak, münavebeli ekimin ekseni haline gelir."

"Kumsal bölgelerde ekili alanların üçte-birinden fazlasını *cultures dérobées* kaplar; böylece sanki ekili alanlar üçte-bir oranında artmış gibidir." Köklü bitkilerden başka, yonca ve diğer yem bitkileri de bu amaçla kullanılır. "Böylece, bahçe tarımına dönüş noktasına kadar getirilmiş bulunan tarım, doğal olarak önemli bir sermaye yatırımını gerektirir. İngiltere'de hektar başına 250 frank olarak hesaplanan bu sermayenin, Flandre'da 500 frank kadar olması gerekir, ama iyi çiftçiler, kendi topraklarına göre bu rakamı kuşkusuz çok düşük bulacaklardır." (Emile de Laveleye, *Essais sur l'économie rurale de la Belgique,* Paris 1863, s. 45, 46 ve 48.)

Son olarak da orman yetiştirilmesini alalım. "Orman üretimi, öteki üretim kollarının çoğundan, esas olarak, burada, doğa güçlerinin bağımsız hareketi ve, artışın doğal olması halinde, insan [sayfa 260] gücüne ve sermayeye gereksinme göstermemesi ile ayrılır. Ormanların yapay olarak yetiştirildiği yerlerde bile insan gücü ve sermaye harcaması, doğa

güçlerinin etkisine oranla pek küçüktür. Üstelik orman, hububatın artık yetişmediği ya da ekiminin bir kâr sağlamadığı topraklarda ve bölgelerde bile varlığını sürdürür ve geliştirir. Ayrıca düzenli bir ekonomik faaliyet olarak yapılan ormancılık, hububat alanından daha geniş bir alana gereksinme gösterir, çünkü küçük arazi parçaları, ormancılık yöntemlerinin uygulanmasına elverişli değildir, topraktan ikinci derecede bir yarar sağlanmasını engeller ve ormanın korunmasını güçleştirir, vb.. Ama üretken süreç o kadar uzun dönemleri kapsar ki, tek bir çiftliğin planlamasını ve bazı durumlarda bütün bir insan ömrünü aşar. Orman arazisi satın alınmasına yatırılan sermaye" (topluluk olarak üretimde bu sermaye gereksiz hale gelir ve o zaman sorun, yalnızca, topluluğun, ekilen ve otlak için kullanılan araziden ne kadarını ormana ayırabileceği şeklini alır) "uzun bir süre geçene kadar önemli bir gelir sağlamaz, ve o zaman bile ancak kısmen devretmiş olur. Belirli türdeki ağaçların yetiştiği ormanlarda tam bir devir 150 yılı alabilir. Ayrıca, gereği gibi yönetilen bir orman işletmesinin, yıllık veriminin on ila kırk katına ulaşan sürekli bir kesilmemiş ağaç ikmaline gereksinmesi vardır. İşte bu nedenle bir kimsenin başka gelir kaynakları ve büyük bir orman arazisi olmadan, düzenli ormancılıkla uğraşması olanaksızdır." (Kirchhof, s.58.)

Uzun üretim zamanı (daha küçük çalışma zamanını kapsayan) ve buna bağlı olarak devir dönemlerindeki fazla uzunluk, ormancılığı, özel ve dolayısıyla da kapitalist girişim, –ki şirketleşmiş kapitalist, bireysel kapitalistin yerini almış olsa bile, bu girişim esas olarak özeldir– için pek de çekici olmayan bir sanayi kolu haline gelmiştir. Ekimin ve sanayiin gelişmesi, genellikle ormanların öylesine hızla yokedilmesine yolaçmıştır ki, bunların korunması ve yeniden yetiştirilmesi için yapılan her şey pek önemsiz kalmaktadır.

Kirchhof'tan yukarda yapılan alıntıdaki şu satırlar özellikle dikkate değer: "Ayrıca, gereği gibi yönetilen bir orman işletmesinin, yıllık veriminin on ila kırk katına ulaşan devamlı bir kesilmemiş ağaç ikmaline gereksinmesi vardır." Bir başka deyişle bir devir, ancak, on ila kırk yılda bir ya da daha fazla yılda olmaktadır. [sayfa 261]

Aynı şey hayvan yetiştirilmesine de uygulanır. Sürünün bir kısmı (hayvan ikmali) üretim sürecinde kaldığı halde, öteki kısmı her yıl ürün olarak satılır. Bu durumda, sermayenin yalnızca bir kısmı her yıl devredilir; tıpkı sabit sermayede, yani makinelerde, iş hayvanlarında vb. olduğu gibi. Bu sermaye, üretim sürecinde uzun zaman sabit kaldığı ve böylece toplam sermayenin devrini geciktirdiği halde, sözcüğün kesin anlamıyla, sabit sermaye değildir.

Burada ikmal edilen şey –belli miktarda sürekli ağaç ya da hayvan miktarı– üretim sürecinde (aynı zamanda emek aletleri ve emek malzemesi olarak) nispi şekilde vardır; iyi bir yönetim altında, yenidenüretiminin doğal koşullarına bağlı olarak, bu ikmalin oldukça büyük bir kısmı daima bu biçimde hazır bulundurulmak zorundadır.

Devir üzerine benzer bir etki, ancak potansiyel olarak üretken sermaye olan, ama bu ekonominin niteliği gereği, aşağı yukarı önemli miktarda birikmesi gereken ve böylece fiili üretim sürecine ancak yavaş yavaş katılmasına karşın, üretim amaçlarına uzun bir sürede yatırılan bir başka tür ikmal tarafından yaratılır. Bu kategoriye, örneğin tarlaya taşınmadan önceki gübre, ayrıca, tahıl, saman vb. ve hayvan üretiminde kullanılan tüketim maddeleri gibi ikmaller girer. "İşler sermayenin oldukça önemli bir kısmını çiftlik ikmalleri içerir. Ne var ki, bunların iyi durumda korunmaları için gerekli koruyucu önlemler alınmazsa, bunlar, değerlerini azçok kaybedebilirler. Gerekli dikkat gösterilmezse, çiftliğin ürün ikmalinin bir kısmı tamamıyla kaybedilebilir. Bu nedenle, ahırların, yem ve tahıl ambarlarının, kilerlerin dikkatle gözden geçirilmeleri, depoların daima kapalı, temiz ve havalandırılmış olması vb. gerekmektedir. Ambarda tutulan hububat ve diğer ürünler, zaman zaman iyice aktarılmalı, patatesler ile pancarlar dona, yağmura ve küfe karşı korunmalıdır." (Kirchhof, s. 292.) "Özellikle hayvan besleme konusunda, yetiştiricinin kendi gereksinmelerinin hesaplanmasında, dağılım, elde edilen ürüne ve bu ürünün ne şekilde kullanılacağına göre yapılmalıdır. Yalnız kendi olağan gereksinmelerinin karşılanmasına değil, olağanüstü durumlar için bir yedek bulundurmaya da dikkat olunmalıdır. Eğer bundan sonra, talebin, kendi üretimiyle tamamen karşılanamayacağı sonucuna varılırsa, bu açığın önce öteki ürünlerle (yardımcı ürünlerle) ya da bu [sayfa 262] eksiklerin yerine daha ucuzlarının satın alınmasıyla karşılanmasını düşünmek gerekli hale gelir. Örneğin, eğer bir saman açığı görülürse, bu, köklü bitkilerle ve ot karışımı ile giderilebilir. Genellikle, çeşitli ürünlerin asıl değerleri ile pazar değerleri, bu gibi durumlarda daima gözönünde bulundurulmalı ve tüketim buna göre düzenlenmelidir. Eğer örneğin, yulaf fiyatının yüksek, bezelye ve çavdarın nispeten düşük olması halinde, atlara verilecek yulafın bir kısmı yerine çavdar verilir ve bu artırılan yulaf satılır." (*Ibid.,* s. 300.)

İkmalin oluşumu tartışılırken,* büyük ya da küçük, belli miktarda bir potansiyel üretken sermayeye gereklilik olduğu, yani üretimde kullanılacak üretim araçlarından az ya da çok bir miktarının, üretime yavaş yavaş girmek üzere hazır bulundurulması gerektiği daha önce belirtilmişti. Bazı belirli işlerde ya da belli bir hacimdeki kapitalist işletmede, üretken ikmalin büyüklüğü, onun yenilenmesindeki güçlüklerin azlığı ya da çokluğuna, ikmal pazarlarının nispi yakınlığa, taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişmesine vb. bağlı bulunduğu da bu arada belirtilmişti. Bütün bu koşullar, üretken ikmal biçiminde hazır bulunması gereken asgari sermayeyi, dolayısıyla sermayenin yatırılması gerektiği zamanın uzunluğunu ve bir seferde yatırılacak sermaye miktarını etkiler. Devir üzerinde de etkili olan bu miktar, döner sermayenin, salt potansiyel üretken serma-

* Bkz: s. 148-154. *-Ed.*

ye olarak, üretken ikmal biçiminde bağlı kaldığı sürenin uzunluğu ya da kısalığı ile belirlenir. Öte yandan, bu durgunluk hali, çabuk yerine konmanın az ya da çok olanak içerisinde olmasına, pazar koşullarına bağlı olduğu kadar, kendisi, dolaşım zamanından, dolaşım alanına ait koşullardan doğar. "Üstelik, el aletleri, elekler, sepetler, urganlar, makine yağları, çivi, vb. gibi bütün bu tür gereç ve takımlar, derhal yerine konulmak üzere daha fazla miktarda, gecikmeksizin çevreden satın alınması olanağı varsa daha az miktarda hazır bulundurulmalıdır. Ensonu, tüm alet imali, her kış dikkatle elden geçirilmeli ve gerekli yeni satın almalar ya da onarımlar derhal yapılmalıdır. Elde çok ya da az miktarda mal ikmali bulundurulması gerektiği sorunu, her şeyden önce yerel koşullar tarafından çözümlenir. O yörede zanaatçı ya da dükkan yoksa, bunların bulundukları yerlere göre daha fazla ikmal bulundurulması zorunludur. Ama eğer gerekli ikmaller bir defa [sayfa 263] da çok miktarda satın alınırsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, uygun bir satınalma zamanı seçildiği takdirde genellikle bunları daha ucuza alma olanağı bulunur. Gerçekten de, böylece dönen işler sermayeden her defada epeyce büyük bir miktar kesinti yapılmış olur ki, bir işte bunu hazır bulundurmak daima mümkün olmayabilir." (Kirehhof, s. 301.)

Üretim zamanı ile çalışma zamanı arasındaki fark gördüğümüz gibi epey değişiklikler gösterir. Bu, döner sermaye için, asıl emek-sürecine (kundura kalıbı üretimi) girmeden önce, üretim zamanı olabilir; ya da asıl emek-sürecinden (şarap ve tohum) geçtikten sonra üretim zamanı olabilir; ya da üretim zamanı arasıra çalışma zamanı tarafından kesintiye uğratılabilir (tarım ve orman yetiştirilmesi). Dolaşıma uygun ürünün büyük bir kısmı, faal üretim sürecine katılmadan kaldığı halde, çok daha küçük bir kısmı yıllık dolaşıma girer (orman yetiştirilmesi ve hayvancılık); bir döner sermayenin potansiyel üretken sermaye olarak yatırılması için gerekli zamanın uzunluğu ya da kısalığı, dolayısıyla da, o bu sermayenin bir seferde yatırılacak miktarının büyük ya da küçük oluşu, kısmen üretken sürecin türüne (tarım), ve kısmen de pazarın yakınlığına, kısacası dolaşım alanıyla ilgili koşullara bağlıdır.

Çalışma zamanından ayrılan üretim zamanını çalışma zamanı ile bir tutma çabasının –kendi payına değer teorisinin yanlış bir uygulanmasından ileri gelen bir çabanın– sonucu o olarak MacCulloch'un, James Mill'in vb. ne denli anlamsız teorilere ulaştıklarını daha ilerde (Kitap III) göreceğiz.

Yukarda incelediğimiz devir çevrimi, üretim sürecine yatırılan sabit sermayenin kalımlığı tarafından belirlenir. Bu çevrim birçok yılı kapsadığı için, ya sabit sermayenin bir dizi yıllık devirlerini ya da o yıl içerisindeki yinelenen devirlerini kapsar.

Tarımda böyle bir devir çevrimi, ürün münavebesi sisteminden doğar. "Kira sözleşme süresi, hiç bir zaman, kabul edilmiş bulunan ürün münavebesi sisteminin tamamlanmış sürecinden az olmamalıdır. Bu nedenle, bu süre, üç tarla sisteminde, daima 3, 6, 9, vb. hesap edilir. Tam nadas sisteminde, bir tarla, altı yılda ancak dört kez ekilir; ekim yıllarında, kış ve yaz ekimler [sayfa 264] yapılır ve toprağın özellikleri gerektiriyorsa ya da uygun ise, ardarda, buğday ve çavdar, arpa ve yulaf ekilir. Her türlü tahılın aynı topraktaki verimi başka başkadır, bunlardan herbirinin değerleri farklıdır ve farklı fiyatlara satılırlar. Bu nedenle, tarlanın ekildiği her yıl verimi ayrı olduğu gibi, münavebenin ilk yarısındaki (ilk üç yıldaki) verimi, ikincisinden farklıdır. Verimlilik, yalnız toprağın iyi niteliğine değil, aynı zamanda, tıpkı fiyatların, değişen bir yığın koşullara bağlı olması gibi, her yılki hava durumuna bağlı olduğu için, münavebenin bir dönemindeki ortalama verim, diğerine eşit değildir. Eğer, bir tarlanın geliri, tüm altı yıllık münavebe döneminin ortalama verimi ve ortalama fiyatları dikkate alınarak hesap edilirse, her münavebe döneminin bir yıllık toplam geliri bulunmuş olur. Eğer gelir, yarım münavebe süresi, yani üç yıl için hesaplanırsa, o zaman [her üç yılın *-ç.*] toplam gelir rakamları birbirini tutmaz. Bütün bunlardan, üç tarla sistemine göre işlenen bir toprağın en az o altı yıllığına kiralanması gereği ortaya çıkar. Bununla birlikte, sözleşme süresinin bu sürenin katları olması her zaman kiraya veren ve kiracı için daha istenilir bir şeydir [*aynen böyle!*]; demek oluyor ki, bunun üç tarla sisteminde, 6 yıl yerine 12, 18 ve daha fazla o yıl, yedi tarla sisteminde 7 yerine, 14, 28 yıl olması gerekir." (Kirchhof, s. 117,118.)

(Burada, elyazmasında şu not var: "İngiliz ürün münavebe sistemi. Buraya bir not koyunuz.") [sayfa 265]

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DOLAŞIM ZAMANI

FARKLI sanayi kollarına yatırılan farklı sermayelerin devir dönemlerini, dolayısıyla da sermayenin yatırılması gerekli dönemleri belirleyen ve buraya kadar incelemiş bulunduğumuz bütün durumlar, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, çalışma dönemleri arasındaki fark gibi, üretim sürecinin kendisinden doğar, Ama sermayenin devir zamanı, onun üretim zamanı ile dolaşım ya da dönüş zamanının toplamına eşittir. İşte bu nedenle, dolaşım zamanındaki bir farkın, devir zamanında ve dolayısıyla, devir döneminin uzunluğunda bir farka yolaçması çok doğaldın. Bu durum, ya devri değiştiren bütün koşulların dolaşım zamanı dışında eşit olduğu iki farklı sermaye yatırımının karşılaştırılmasında, ya da yalnızca teorik olarak dolaşım zamanları değişen, ama sabit ve döner sermaye arasındaki oranı değişmeyen, çalışma dönemi vb. değişmeyen belli bir sermayenin seçilmesiyle en açık bir duruma gelir.

Dolaşım zamanının kesimlerinden birisi –nispeten en kesin olanı– satış zamanından, sermayenin, meta-sermaye durumunda [sayfa 266]

bulunduğu süreden ibarettir. Dolaşım zamanı, ve böylece de, genel olarak devir dönemi, bu satış zamanının nispi uzunluğuna bağlı olarak uzun ya da kısadır. Ek bir sermaye yatırımı, depolama vb. harcamaları sonucu, gerekli duruma gelebilir. Mamul malların satışı için gerekli zamanın, bir ve aynı sanayi kolundaki bireysel kapitalistler için oldukça büyük farklılıklar gösterebileceği daha başlangıçta apaçıktır. Bu nedenle, bu, yalnız, çeşitli sanayi kollarına yatırılmış bulunan toplam sermayeler için değil, aynı zamanda, aslında aynı üretim alanına yatırılan toplam sermayenin kısımları oldukları halde, bağımsız hale gelen çeşitli bağımsız sermayeler için de farklı olabilir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, satış dönemi aynı bireysel sermaye için, pazardaki genel dalgalanmalar ya da özel işkolunda kendisine özgü dalgalanmalar nedeniyle değişecektir. Bu nokta üzerinde daha fazla durmayacağız. Yalnızca şu basit olguyu belirteceğiz: Genellikle farklı sanayi kollarına yatırılan sermayelerin devir dönemlerinde farklılıklara yolaçan bütün koşullar, bu koşullar bireysel olarak işlemek kaydıyla (örneğin bir kapitalistin, rakibinden daha hızlı satış yapma fırsatını bulması ya da çalışma dönemini kısaltmak için ötekilerden daha başka yöntemler kullanması halinde), aynı işkolunda işleyen çeşitli bireysel sermayelerin devirlerinde de farklılıkları kendileriyle birlikte getirirler.

Satış zamanının ve dolayısıyla genel olarak devir dönemlerinin farklılaşmasında sürekli etki yapan bir neden, bir metaın üretim yeri ile satıldığı pazar arasındaki uzaklıktır. Pazara kadar yaptığı yolculuk boyunca sermaye, meta-sermaye durumunda eli kolu bağlı kalır. Eğer mallar sipariş üzerine yapılmış ise, teslim edileceği zamana kadar, yok eğer sipariş üzerine yapılmamış ise, pazara kadar yaptığı gezi zamanına bir de orada satılmayı beklediği sürenin eklenmesi gerekir. Ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, metaların yolculuk sürelerini mutlak olarak kısaltırsa da, farklı, meta-sermayelerinin yolculuklarından ileri gelen dolaşım zamanlarındaki nispi farkı ortadan kaldırmadığı gibi, farklı pazarlara göç eden aynı meta-sermayenin farklı kısımlarının dolaşım zamanlarındaki nispi farkı da yoketmiş olmaz. Örneğin yelkenli ve buharlı gemilerde, yolculuk süresini kısaltan gelişmeler, bu kısaltmayı, yakın ve uzak limanlar için eşit ölçüde yapmış olurlar. Nispi farklar, çoğu kez [sayfa 267] azalmakla birlikte, gene de vardır. Ama bu nispi farklar, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmelerle, coğrafi uzaklıklara uygun düşmeyecek bir biçimde değiştirilebilir. Örneğin, bir üretim yerinden iç kısımlardaki bir yerleşme merkezine giden bir demiryolu, demiryolu ile bağlanmamış daha yakın bir noktaya olan uzaklığı, coğrafi olarak daha uzak bir noktaya kıyasla, nispi ya da mutlak olarak uzatabilir. Aynı şekilde, aynı koşullar, üretim yerlerinin, büyük pazarlara olan nispi uzaklığını değiştirebilir ve böylece, ulaştırma ye iletişim kolaylıklarındaki değişiklikler nedeniyle, eski üretim merkezleri geriler ve yenileri doğar. (Buna, bir de, uzun mesafelere yapılan taşımaların kısa mesafelere oranla daha ucuz olduğunu

eklemek gerekir.) Üstelik, taşıma araçlarının gelişmesiyle, yalnızca yer bakımından hareketin hızı çabuklaştırılmış olmaz, aynı zamanda, coğrafi uzaklıklar da zaman bakımından kısalmış olur. Kitle ulaştırma araçlarındaki gelişmelerle, yalnız örneğin aynı limana aynı anda birçok gemi yelken açmakla ya da aynı iki nokta arasında, farklı demiryolları üzerinde aynı anda birkaç tren gidip gelmekle kalmıyor, aynı haftanın birbirini izleyen günlerinde, Liverpool'dan New York'a yük gemileri kalkıyor ya da aynı günün çeşitli saatlerinde Manchester'dan Londra'ya yük trenleri hareket ediyor. Gerçi taşıma araçlarının belirli bir kapasitesi veri olduğuna göre, mutlak hız –dolayısıyla, dolaşım zamanının bu kısmı– bu son duruma bağlı olarak değişmiş olmuyor. Ama metaların ardarda sevki, daha kısa zaman aralıkları ile geçişlerini başlatarak, fiili sevk işlemi başlamadan önce, potansiyel meta-sermaye olarak büyük miktarlar halinde birikmeden birbiri ardına piyasaya ulaşmalarını sağlar. Böylece, sermayenin dönüşü, aynı şekilde, birbirini ardarda izleyen daha kısa zaman dönemlerine dağılır ve öyle ki, bir kısmı meta-sermaye olarak dolaşırken, öteki kısmı devamlı para-sermayeye dönüşür. Sermaye dönüşü, birbirini izleyen birkaç döneme dağılarak toplam dolaşım zamanı ve aynı zamanda da devir zamanı kısalmış olur. Mevcut üretim yerleri, daha fazla üretimde bulunup, daha büyük üretim merkezleri haline geldikçe, ilkin, bunlara bağlı olarak işlev yapan taşıma araçlarının hareketliliği, örneğin trenlerin sayısı artar. Gelişme, zaten mevcut pazarlar yönündedir, yani büyük üretim ve nüfus merkezlerine, ihraç limanlarına vb. doğrudur. Öte yandan, bu özel büyük ulaştırma kolaylıkları ile, bunun sonucu, [sayfa 268] sermayenin devrindeki hızlanma (çünkü bu, dolaşım zamanına bağlıdır), hem üretim merkezlerinde ve hem de pazarlarda daha hızlı bir yoğunlaşmaya yolaçar. İnsan ve sermaye kitlelerindeki bu yoğunlaşmanın belli noktalarda hızlanması ile birlikte, bu sermaye kitlelerinin birkaç kişinin elinde yoğunlaşması da başlar. Aynı zamanda, üretim ve pazar yerlerinin nispi durumlarında, taşıma kolaylıklarındaki dönüşümlerin yolaçtığı değişiklikler sonucu, tekrar bir kayma ve yer değiştirme olduğu görülür. Bir zamanlar bir karayolu ya da kanal üzerinde bulunduğu için özel bir avantaja sahip bulunan bir üretim yeri, şimdi, kendisini, nispeten uzun aralıklar ile tren işleyen tek hatlı bir demiryolu güzergahının üzerinde bulduğu halde, eskiden ana trafik yollarından uzakta bulunan diğer bir yer, şimdi, birkaç demiryolu kavşağının üzerinde bulunabilir. Bu ikinci yerleşme yerinde bir yükseliş, ilkinde bir gerileyiş görülür. Ulaştırma araçlarındaki değişiklikler, böylece metaların dolaşım zamanlarında, satınalma, satış vb. olanaklarında yerel farklılıklar yaratır, ya da zaten bulunan yerel farklılıklar, daha başka bir biçimde dağılıma uğrar. Sermayenin devri, konusunda bu durumun taşıdığı önem, çeşitli bölgelerdeki ticaret ve sanayi temsilcilerinin, demiryolları işletmeleriyle giriştikleri kavgalarla görülür hale gelir. (Örneğin, yukarıda sözü edilen, *Bluebook of the Railway Committee*'ye bakınız.*)

Ürünlerinin niteliği gereği, sözgelişi bira fabrikaları gibi başlıca yerel tüketime dayanan bütün üretim kolları, bu nedenle, büyük ölçüde, belli başlı nüfus merkezlerinde gelişmiştir. Sermaye devrindeki daha büyük hız, buralarda, bazı üretim koşullarının, arsaların, vb. daha pahalı olmasını kısmen karşılar.

Bir yandan, kapitalist üretimdeki gelişmelerin, ulaştırma ve iletişim araçlarında oluşturduğu gelişmeler, metaların belli miktarlarının dolaşım zamanını azaltırken, ulaştırma ve iletişim kolaylıklarındaki gelişmelerin yarattığı aynı ilerlemeler ve fırsatlar da, tersine, gitgide daha uzak pazarlar için, kısacası dünya pazarları için iş yapmayı zorunlu duruma getirir. Uzak yerlere taşınacak meta kitlesi dev boyutlara ulaşır ve bununla birlikte de, dolaşım zamanı içerisinde uzun dönemler sürekli olarak meta-sermaye aşamasında kalan toplumsal sermayenin bu bölümüde, hem mutlak ve hem de nispi olarak büyür. Gene bununla [sayfa 269] birlikte, toplumsal servetin doğrudan üretim aracı olarak iş görmesi yerine, ulaştırma ve iletişim araçları ile, bunların işlemesi için gerekli sabit ve döner sermayeye yatırılan kısmında da bir büyüme olur.

Metaların üretim yerlerinden pazarlarına taşınmaları için gerekli olan nispi uzaklık, yalnızca dolaşım zamanının ilk kısmı, satış zamanı üzerinde değil; aynı zamanda, ikinci kısmı, paranın tekrar üretken sermayenin öğelerine dönüşmesi, yani satınalma zamanı üzerinde de bir fark meydana getirir. Bir metaın gemiyle Hindistan'a sevkedildiğini kabul edelim. Bu, diyelim, dört ay alır. Satış zamanının sıfıra eşit olduğunu varsayalım, yani metalar sipariş üzerine yapılmıştır ve bedelleri, teslimde, üreticinin temsilcisine ödenecektir. Paranın dönüşü (ne biçimde olursa olsun) bir dört ayı daha gerektirir. Böylece, bir sermayenin tekrar üretken sermaye olarak işlev yapabilmesi, aynı işlemi yenileyebilmesi için, toplam sekiz ay geçmesi gerekir. Bu şekilde ortaya çıkan devir farkları, çeşitli kredi vadelerinin maddi temellerinden birini oluşturur; tıpkı genel olarak denizaşırı ticaretin, örneğin Venedik ve Cenova'da, tam anlamıyla kredi sisteminin kaynaklarından birisi olması gibi. "1847 bunalımı, o zamanın banker ve tüccar topluluğuna, Hindistan ve Çin'e çekilen poliçelerin tedavül süresini" (bu ülkeler ile Avrupa arasındaki poliçelere tanınan süreyi), "on aylık tarihten altı aylık ibraz süresine indirme olanağını sağladı ve bütün hız artışlarıyla ve telgrafların tesisiyle birlikte geçen yirmi yıl içerisinde ..." dört aylık ibraza geçişin ilk adımı olarak, altı aylık ibrazdan dört aylık tarihe "bir indirimi daha ... zorunlu hale getirmiştir." "Yelkenli bir geminin, Ümit Burnu yoluyla, Kalküta'dan Londra'ya ulaşması ortalama 90 günün altındadır. Dört aylık ibraz üzerine ödeme yapma süresi, 150 günlük bir vadeye eşit olur. Şimdiki altı aylık ibraz üzerine ödeme süresi, 210 günlük bir vadeye eşittir." (*London Economist.* 16 Haziran 1866.)

* Bkz: s. 162. -*Ed.*

Öte yandan: "Brezilya'da, poliçelerin tedavül süresi, iki ve üç aylık ibraz üzerine ödeme olarak kalmakta, hesaplar Anvers''ten çekilmektedir." (Londra'da) "üç aylık tarih üzerinden işlem görmekte ve Manchester ile Bradford bile Londra'dan, üç ya da daha uzun süreli hesap çekmektedir. Zımni bir anlaşma ile tüccarlara, akla-uygun bir zaman içerisinde, vadesi dolmuş borçlara karşı çekilen hesaplarda, mallarının bedelini alma olanağını [sayfa 270] sağlamaktadır. Bu durumda, Hindistan'daki hesaplar için bugünkü ödeme süresi fazla sayılmamak gerekir. Hindistan ürünlerinin çoğu Londra'da üç ay vade ile satılmakta ve satışların yapılması için bir zaman kaybı bırakıldığında, beş ay içerisinde gerçekleşemediği halde, daha önceleri, Hindistan'da satınalma ve İngiltere'de depoya teslim arasında (ortalama) beş aylık bir süre daha geçmekteydi. Böylece toplam on aylık bir süre olduğu halde, mallar karşılığında çekilen hesap, yedi ayı geçmiyor." (*Ibid.,* 30 Haziran 1866.) Başlıca, Hindistan, Çin ve Paris *Comptoir d'Escompte* ile iş yapan beş büyük Londra bankası, 2 Temmuz 1886'da şu ilanı verdi: "1 Ocak 1867' den itibaren, Doğudaki şube ve temsilcileri ancak dört aylık vadeyi geçmeyen poliçeleri satın alacak ve satacaktır." (*Ibid.,* 7 Temmuz 1866.) Ne var ki, bu süre indirimi kötü uygulandı ve terkedilmek zorunda kalındı. (O zamandan beri, Süveyş Kanalı, bütün bunları kökünden değiştirdi.)

Elbette ki meta dolaşım süresi uzadıkça, pazar fiyatlarında bir değişiklik olması tehlikesi artar, çünkü fiyat değişikliklerinin meydana gelebileceği süre uzar.

Dolaşım süresindeki farklılıklar, aynı işkolunun çeşitli ayrı sermayeleri arasındaki kısmen bireysel, kısmen de ödemenin yerinde nakit olarak yapılmadığı zaman farklı ödeme vadelerine göre farklı işkolları arasında, alım ve satımdaki farklı ödeme vadelerinden ileri gelir. Kredi sistemi için önem taşıyan bu nokta üzerinde burada daha fazla durmayacağız.

Devir zamanındaki farklılıklar, malların teslimi için yapılan sözleşmelerin büyüklüğünden de gelir ve bunların büyüklüğü, kapitalist üretimin boyutları ve hacmiyle artar. Alıcı ile satıcı arasında bir işlem olan teslim sözleşmesi, pazar ile, dolaşım alanı ile ilgili bir işlemdir. Devir zamanında burada ortaya çıkan farklılıklar, bu nedenle, dolaşım alanından gelir ve ama hemen üretim alanını etkiler; ve bu, bütün ödeme vadelerinden, kredi koşullarından, dolayısıyla da nakit ödeme durumundan ayrı olarak meydana gelir. Örneğin, kömür, iplik, vb., ayrı ayrı ürünlerdir. Her gün, tamamlanmış ürünün belirli bir miktarını sağlar. Ama eğer, iplikçi-patron ya da maden sahibi, diyelim ki, birbirini izleyen işgünlerini içeren dört ya da altı haftalık bir dönemi gerektirecek büyük miktarlarda ürünlerin teslimini gerektiren sözleşmeler yapmışlarsa, bu sermaye yatırım zamanını ilgilendirdiği kadarıyla, bu emek-sürecinde, sanki sürekli olarak [sayfa 271] dört ya da altı haftalık bir çalışma dönemi uygulanıyormuş gibidir. Burada, kuşkusuz, sipariş edilen miktarın tama-

mının tek bir parça halinde teslim edileceği, ya da hiç değilse bedelinin toptan teslim yapıldıktan sonra ödeneceği varsayılmıştır. Tek tek ele alındığında, her gün, böylece kendisine düşen belirli miktarda tamamlanmış ürünü sağlamış oluyor. Ama bu tamamlanmış miktar, sözleşme yapılan miktarın ancak bir kısmıdır. Bu örnekte, son şeklini alan bu kısım, artık üretim sürecine dahil olmadığına göre, depoda ancak potansiyel sermaye olarak yatar.

Şimdi de, dolaşım zamanının ikinci aşamasını, satınalma zamanını, ya da sermayenin para-biçiminden tekrar üretken sermayenin öğelerine çevrildiği dönemi ele alalım. Bu dönem boyunca, kısa ya da uzun bir zaman, para-sermaye durumunda kalmak zorundadır; yani yatırılan toplam sermayenin belli bir kısmı, bu kısım sürekli değişen öğelerden oluştuğu halde, her zaman, para-sermaye durumunda olmak zorundadır. Örneğin, belli bir işe yatırılan toplam sermayenin *n* kez 100 sterlini, para-sermaye biçiminde bulunmak zorundadır, böylece, bu *n* kez 100 sterlini oluşturan bütün kısımlar sürekli olarak üretken sermayeye çevrildiği halde, bu toplam, gene de dolaşımdan, gerçekleşmiş meta-sermayeden gelen akışla doluyor gibidir. Yatırılan sermaye-değerin belli bir kısmı, bu nedenle sürekli para-sermaye halinde, yani üretim alanına değil, dolaşım alanına ilişkin bir biçimdedir.

Sermayenin, pazarların uzaklığı nedeniyle, meta-sermaye biçiminde bağlı kaldığı zamanın uzamasının, doğrudan paranın dönüşünü ve dolayısıyla da, sermayenin para-sermayeden üretken sermayeye dönüşmesini geciktirdiğini görmüş bulunuyoruz.

Ayrıca metaların satın alınmaları ile ilgili olarak, satınalma zamanının, ana hammadde kaynaklarına olan uzaklığın az ya da çok olması, uzun bir süre için hammadde satın alınmasını ve bunların üretken ikmal, gizil ya da potansiyel üretken sermaye halinde bulunmasını zorunlu kıldığını; bunun sonucu olarak, üretimin hacmi aynı ise, bir seferde yatırılacak sermaye miktarı ile bu sermayenin yatırımda kalmak zorunda olduğu süreyi artırdığını görmüş bulunuyoruz (Altıncı Bölüm).

Oldukça büyük miktarlarda hammaddenin azçok uzun sürelerle piyasaya sürülmesiyle, çeşitli işkollarında benzer bir etki yaratılır. Örneğin Londra'da, her üç ayda bir, açık artırma ile [sayfa 272] büyük yün satışları yapılır ve yün piyasası bununla denetim altına alınır. Öte yandan pamuk piyasası tüm olarak, düzenli olmasa bile, hasattan hasada devamlı bir stok ile beslenir. Bu gibi dönemler, bu hammaddelerin bellibaşlı satın alınma tarihlerini belirler. Bu üretim öğeleri için uzun ya da kısa süreli peşin ödemeleri gerektiren spekülatif alımlar üzerinde bunların etkileri büyüktür; tıpkı üretilen metaların niteliğinin, bir ürünün, uzun ya da kısa bir süre için, spekülatif ve kasıtlı olarak potansiyel meta-sermaye biçiminde tutulması üzerinde etkili olması gibi. "Tarımla uğraşanların, bir ölçüde spekülatör olmaları ve eğer günün koşulları gerektiriyor ise, ürünlerinin satışını geriye bırakmaları gereklidir. ..." Bunu birkaç genel

kural izliyor. "... Bununla birlikte, ürünlerin satışında, her şey, esas olarak, kişiye, bizzat ürüne ve bulunduğu yöreye bağlıdır. Becerikli ve şanslı [!] olmasının yanısıra, yeterli işler sermayeye de sahip bulunan bir kimse, fiyatların olağanüstü düşük bulunduğu sırada eğer bir kez için hububat ürününü bir yıl süreyle ambarında tutarsa, suçlanmamalıdır. Buna karşılık, işler sermayesi yetersiz ya da spekülatif düşünceden büsbütün yoksun [!] bir kimse, o günün ortalama fiyatlarını elde etmeye çalışacak ve ilk fırsatta malını satmak zorunda kalacaktır. Yününü bir yıldan fazla depoda bekletmek hemen her zaman bir kayba yolaçtığı halde, hububat ve yağlı tohum, özellikleri ve yüksek nitelikleri zarar görmeksizin birkaç yıl depo edilebilir. Genellikle kısa aralıklarla büyük fiyat dalgalanmaları gösteren ürünler, örneğin, yağlı tohum, şerbetçi otu, tarak otu ve benzerleri, satış-fiyatları, üretim-fiyatlarının çok altına düştüğü yıllarda, büyük yarar sağlayacak şekilde saklanabilirler. Semirtilmiş hayvan gibi korunmaları günlük gideri gerektiren, ya da meyve, patates vb. gibi bozulabilir şeylerin satışını geciktirmek hiç de doğru değildir. Çeşitli bölgelerde, belli bir ürün, belli mevsimlerde, en düşük, diğerlerinde en yüksek fiyatı getirirler. Böylece, tahılın ortalama fiyatı, St. Martin Gününde, bazı bölgelerde Noel ile Paskalya arasında olduğundan daha ucuzdur. Üstelik, bazı ürünlerin, bazı bölgelerde ancak belirli zamanlarda satışları iyidir; yün ticaretinin diğer zamanlarda durgun olduğu bölgelerdeki yün piyasalarında yünün durumu böyledir." (Kirchhof, s. 302.)

Paranın, tekrar, üretken sermayenin öğelerine çevrildiği, dolaşım zamanının ikinci yarısı incelenirken, yalnız bu dönüşüm, [sayfa 273] paranın, ürünün satıldığı pazara uzaklığına bağlı olarak geri döndüğü yalnız bu süre ele alınmamalıdır. Yatırılan sermayenin, daima para biçiminde, para-sermaye durumunda hazır bulundurulması gerekli kısmının miktarını da gözönünde tutmak gerekir, ve esas olarak da böyledir.

Bütün spekülasyonların dışında, daima üretken ikmal olarak hazır bulundurulmaları gerekli metaların satın alınma hacmi, bu ikmalin yenilenme zamanlarına, dolayısıyla da pazar koşullarına bağlı durumlara tabidir ve bu nedenle çeşitli hammaddeler için bu hacim farklıdır. Bu durumlarda, paranın, zaman zaman büyük miktarlar halinde ve toptan yatırılması gerekir. Bu para, çok ya da az hızla ama daima sermayenin devrine göre parçalar halinde geri döner. Bunun bir kısmı, yani ücretlere çevrilen kısmı, gene kısa aralıklarla sürekli harcanır. Ama diğer kısmının, yani hammaddeye vb. çevrilecek kısmının, satınalma ya da ödemede kullanılmak üzere yedek fon olarak, oldukça uzun sürelerde biriktirilmesi gerekir. Hacmi daima değişmekle birlikte, bu nedenle para-sermaye biçiminde bulunur.

Bundan sonraki bölümde, üretim ya da dolaşım sürecinden ileri gelen diğer durumların, yatırılan sermayenin belli bir kısmının, para biçiminde hazır bulundurulmasını zorunlu kıldığını göreceğiz. Genellikle iktisatçıların, bir iş için gerekli sermayenin bir kısmının, birbiri ardına, üç

aşamadan, para-sermaye, üretken-sermaye ve meta-sermaye aşamalarından geçtiğini unutmaya değil, aynı zamanda, bu sermayenin farklı kısımlarının, nispi büyüklükleri durmadan değişmekle birlikte, sürekli ve eş zamanlı olarak bu üç biçime sahip bulunduklarını da unutmaya çok yatkın olduklarını dikkate almak gerekir. İktisatçıların özellikle unuttukları şey, sermayenin, daima para-sermaye olarak hazır bulunan kısmıdır, oysa salt bu durum, burjuva iktisadının anlaşılması ve, dolayısıyla pratikteki öneminin hissedilmesi bakımından da büyük önem taşır. [sayfa 274]

ONBEŞİNCİ BÖLÜM
DEVİR ZAMANININ YATIRILAN SERMAYENİN BÜYÜKLÜĞÜ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

BU ve bundan sonraki onaltıncı bölümde, devir zamanının, sermayenin kendisini genişletmesi üzerindeki etkisini ele alacağız.

Sözgelişi, dokuz haftalık bir çalışma döneminin ürünü olan bir meta-sermayeyi alalım. Ürünün değerinin, sabit sermayenin ortalama aşınma ve yıpranması ile eklenen kısmı ile, üretim süreci sırasında ürüne eklenen artı-değeri şimdilik bir yana bırakalım. Bu durumda bu ürünün değeri, üretimi için yatırılan döner sermayeye, yani üretiminde tüketilen ücretler ile ham ve yardımcı maddelerin değerine eşittir. Bu değere 900 sterlin dersek, haftalık yatırım 100 sterlin olur. Burada, çalışma dönemi ile aynı olan üretim dönemi çakışır, bu nedenle dokuz haftadır. Bu dönemin, sürekli bir ürünün çalışma dönemi olduğunu varsaymak ya da bunun ayrı bir ürünün sürekli bir çalışma dönemi olması, bir defada pazara getirilen bu ayrı ürün miktarı, dokuz haftalık emeğe malolduğu sürece, bir önemi yoktur. Dolaşım zamanına da üç hafta diyelim. Buna göre bütün devir dönemi oniki haftadır. Dokuz haftanın sonunda, yatırılmış bulunan üretken sermaye, [sayfa 275] meta-sermayeye çevrilmiştir,

ama şimdi de üç hafta dolaşım döneminde kalmaktadır. Yeni üretim dönemi, bu nedenle, onüçüncü haftanın başlangıcından önce başlayamaz ve üretim, üç hafta için, yani toplam devir döneminin dörtte-biri için tam bir hareketsizlik halinde bulunacaktır. Gene burada, bir ortalama üzerinden ürünün satılmasının uzun zaman alması, ya da bu zaman uzunluğunun pazarın uzaklığına ya da satılan malların ödeme vadelerine bağlı olduğunu varsaymak herhangi bir değişiklik getirmez. Üretim, her üç ayda bir, üç hafta duracak ve bu da bir yılda, dört çarpı üç haftaya, yani oniki haftaya ulaşarak, yıllık devir döneminin üç ayını, ya da dörtte-birini kapsayacaktır. Demek oluyor ki, eğer üretim sürekli olacak ve her hafta aynı ölçekte yürütülecekse, ancak şu seçenek vardır:

900 sterlinin, hem çalışma dönemi ve hem de ilk devrin dolaşım zamanı boyunca işi sürdürmeye yetmesi için, üretim ölçeğinin azaltılması gerekecektir. Devir dönemi oniki hafta ve çalışma dönemi de dokuz hafta olduğu için, ilk devir dönemi tamamlanmadan önce, onuncu hafta ile birlikte, ikinci bir çalışma donemi, dolayısıyla da yeni bir devir dönemi başlayacaktır. 900 sterlin, oniki haftaya dağıtılırsa haftada 75 sterlin eder. Her şeyden önce, böylesine küçültülmüş ölçekteki bir işin, değişik boyutlarda bir sabit sermayeyi ve bu yüzden de, bütünüyle işin azaltılmasını öngöreceği besbellidir. Sonra, böyle bir indirimin yapılabileceği de kuşkuludur, çünkü her işte, üretimin gelişmesiyle orantılı olarak, rekabet olanağını sürdürebilmesi için, esas olan normal bir asgari sermaye yatırımı vardır. Bu normal asgari, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte sürekli olarak büyür, yani sabit değildir. Bilinen herhangi bir zamandaki normal asgari ile, sürekli artış gösteren normal azami arasında birçok ara basamaklar vardır ve bu, çok çeşitli hacimlerde sermaye yatırımlarına olanak sağlayan bir ortam oluşturur. Bu ortamın sınırları içerisinde indirimler görülebilir ve bu sermaye indirimlerinin en alt sınırı, o günlerdeki normal asgaridir.

Üretimde bir aksama olduğu, pazarda gereğinden fazla mal biriktiği, hammadde fiyatları yükseldiği, vb. zaman –sabit sermayenin boyutları belli olduktan sonra– normal döner sermaye yatırımı, çalışma zamanını, diyelim yarı yarıya indirerek sınırlandırır. Buna karşılık, gönenç zamanlarında, sabit sermayenin boyutları belli olduğuna göre, kısmen çalışma zamanının uzaması, [sayfa 276] kısmen de yoğunlaşması ile, döner sermayede anormal bir genişleme olur. Daha başlangıçta bu gibi dalgalanmaların hesaba katılması gereken işlerde durum, kısmen yukarıdaki önlemlere başvurulmasıyla, kısmen de demiryollarında yedek lokomotiflerin kullanılması gibi, yedek sabit sermaye uygulamasıyla birlikte çok sayıda emekçinin aynı anda çalıştırılmasıyla hafifletilebilir. Ne var ki, yalnız normal koşulların varsayıldığı burada, bu gibi anormal dalgalanmalar dikkate alınmamaktadır.

Üretimi sürekli hale getirmek için, bu nedenle, aynı döner sermaye harcaması, daha uzun bir döneme, dokuz yerine oniki haftaya dağıtıl-

mıştır. Bunun sonucu, her zaman diliminde indirilmiş bir üretken sermaye işlev görmektedir. Üretken sermayenin döner kısmı, yüzden yetmişbeşe, yani dörtte-bir indirilmiştir. Dokuz haftalık bir çalışma dönemi için işlev yapan toplam üretken sermaye miktarı, 9 kez 25'e, yani 225 sterline, 900 sterlinin dörtte-birine indirilmiştir. Ama dolaşım zamanının devir zamanına oranı da, aynı şekilde, onikide-üç, yani dörtte-birdir. Bundan şu sonuç çıkar: Eğer üretim, meta-sermayeye dönüşmüş üretken sermayenin dolaşım zamanı sırasında kesintiye uğramıyorsa, onunla birlikte ve her hafta sürekli olarak yürütülüyorsa ve bu amaç için özel bir döner sermaye elde mevcut değilse, o zaman bu, yalnızca üretken işlemlerin azaltılmasıyla, işlev yapan üretken sermayenin döner kısmında bir indirim yapılmasıyla mümkün olabilir. Dolaşım zamanı devir dönemine göre ne ise, dôner sermayenin dolaşım zamanı sırasında üretim için serbest kalan bölümü de, yatırılan toplam döner sermayeye göre odur. Daha önce de belirtildiği gibi bu, ancak, emek-sürecinin her hafta aynı ölçekte yürütüldüğü ve bu nedenle de, farklı çalışma dönemlerinde örneğin tarımda olduğu gibi değişik miktarlarda sermaye yatırımına gerek göstermeyen üretim kolları için geçerlidir.

Öte yandan, eğer biz, işin niteliğinin, üretimin ölçeğinde bir indirimi ve dolayısıyla da her hafta yatırılacak döner sermayede bir indirimi gereksiz kıldığını varsayarsak, üretimin sürekliliği, ancak, ek döner sermaye ile, yukarıdaki örnekte 300 sterlin ile sağlanabilir. Oniki haftalık devir dönemi boyunca ardarda 1.200 sterlin yatırılmıştır ve tıpkı üç haftanın oniki haftanın dörtte-biri olması gibi 300 sterlin de bu miktarın dörtte-biridir. Dokuz haftalık çalışma zamanının sonunda, 900 sterlinlik sermaye-değer, üretken sermaye biçiminden, meta-sermaye biçimine çevrilmiştir. [sayfa 277] Çalışma dönemi tamamlanmıştır, ama aynı sermaye ile yeniden açılamaz. Dolaşım alanında meta-sermaye olarak işlev yaparak kaldığı üç hafta boyunca, üretim süreci yönünden sanki hiç mevcut değilmiş gibi aynı durumdadır. Ele aldığımız örnekte, bütün kredi ilişkilerini dıştalıyoruz ve kapitalistin yalnız kendi parası ile iş gördüğünü kabul ediyoruz. Ama ilk çalışma dönemi için yatırılan sermaye, üretim sürecini tamamlayarak üç hafta süreyle dolaşım sürecinde kaldığı sırada, 300 sterlinlik ek bir sermaye yatırımı işlev görmeye başlar ve böylece, üretimin sürekliliği kesintiye uğramaz.

Şimdi bununla ilgili olarak şunları dikkate almak gerekir:

Birincisi: İlk yatırılan 900 sterlinlik sermayenin çalışma dönemi, dokuz haftanın bitiminde tamamlanır ve üç hafta dolana kadar, yani onüçüncü haftanın başlangıcına kadar geri dönmez. Ama 300 sterlinlik ek bir sermaye ile yeni bir çalışma dönemi derhal başlar. Ve böylece üretimin sürekliliği sağlanır.

İkincisi: Başlangıçtaki 900 sterlinlik sermaye ile, ilk dokuz haftalık çalışma döneminin bitiminde, ikinci çalışma dönemini, birincinin tamamlanmasından sonra herhangi bir kesintiye uğramaksızın başlatan, yeni

eklenen 300 sterlinlik sermayenin işlevleri ikinci devir döneminde birbirleriyle kesiştikleri halde, ilk devir döneminde açıkça farklıdırlar, ya da hiç değilse farklı olabilirler.

Bu konuyu biraz daha açıklayalım.

İlk devir dönemi 12 hafta. İlk çalışma dönemi 9 hafta; bunun için yatırılan sermayenin devri, 13. haftanın başında tamamlanır. Son üç hafta boyunca 300 sterlinlik ek sermaye, 9 haftalık ikinci çalışma dönemini açarak işlev yapar.

İkinci devir dönemi. 13. haftanın başlangıcında 900 sterlin geri dönmüştür ve yeni bir devire başlayabilecek durumdadır. Ama ikinci çalışma dönemi, 300 sterlinlik ek sermaye ile 10. haftada zaten açılmıştır. 13. haftanın başlangıcında bu sayede, çalışma döneminin üçte-biri zaten bitmiştir ve 300 sterlin, üretken sermayeden ürüne çevrilmiştir. İkinci devir suresinin tamamlanması için yalnızca 16 hafta gerektiğine göre, geri dönen 900 sterlinlik sermayenin ancak üçte-ikisi, yani ancak 600 sterlin, ikinci çalışma döneminin üretken sürecine girebilir. 900 sterlinlik başlangıç sermayesinin 300 sterlini, ilk çalışma döneminde 300 sterlin ek sermayenin oynadığı aynı rolü oynamak üzere serbest kalmıştır. İkinci devir döneminin 6. haftasının sonunda, ikinci [sayfa 278] çalışma dönemi bitmiştir. Buna yatırılmış bulunan 900 sterlinlik sermaye 3 hafta sonra, ya da, 12 haftalık ikinci devir döneminin 9. haftasının sonunda geri döner. Dolaşım döneminin 3 haftası boyunca, serbest kalan 300 sterlinlik sermaye faaliyete geçer. Bu, ikinci devir döneminin 7. haftasında, yani yılın 19. haftasında, 900 sterlinlik bir sermayenin üçüncü çalışma dönemini başlatır.

Üçüncü devir dönemi. İkinci devir döneminin 9. haftasının sonunda, 900 sterlinlik yeni bir geriye akış vardır. Ama, üçüncü çalışma dönemi, bir önceki devir döneminin 7. haftasında zaten başlamış ve aradan 6 hafta geçmiş durumdadır. Üçüncü çalışma dönemi bu duruma göre ancak 3 hafta daha sürer. Demek oluyor ki, geri dönen 900 sterlinin yalnız 300 sterlini üretken sürece girer. Bu devir döneminin geriye kalan 9 haftasını dördüncü çalışma dönemi doldurur ve böylece, yılın 37. haftası, dördüncü devir dönemi ve beşinci çalışma dönemiyle aynı zamanda başlar.

Bu örnekte hesabı yalınlaştırmak için, toplam 10 haftalık devir dönemi eden, 5 haftalık çalışma dönemi ile 5 haftalık bir dolaşım dönemi olduğunu varsayalım. Yılı elli hafta ve haftalık sermaye yatırımını 100 sterlin olarak kabul edelim. Bu duruma göre, bir çalışma dönemi 500 sterlinlik bir döner sermayeye ve dolaşım zamanı da 500 sterlinlik bir ek sermayeye gereksinme gösterir. Çalışma dönemleri ile devir zamanları buna göre şöyle olur:

1. çalışma dönemi 1.- 5. haftalar (mal olarak 500 £) 10 hafta sonunda döner.
2. çalışma dönemi 6.-10. haftalar (mal olarak 500 £) 15 hafta sonunda döner
3. çalışma dönemi 11.-15. haftalar (mal olarak 500 £) 20. hafta sonunda döner
4. çalışma dönemi 16.-20. haftalar (mal olarak 500 £) 25 hafta sonunda döner
5. çalışma dönemi 21.-25. haftalar (mal olarak 500 £) 30 hafta sonunda döner
ve sair

Eğer dolaşım zamanı sıfır ve bu nedenle, devir dönemi çalışma dönemine eşit ise, devir sayısı, yılın çalışma dönemlerinin sayısına eşit olur. Beş haftalık bir çalışma döneminde bu, yılda, 50/5, yani 10 devir dönemi eder ve devir yapan sermayenin değeri 500 kez 10, yani 5.000 eder. Beş haftalık bir dolaşım zamanını kabul ettiğimiz tablomuzda, yılda üretilen metaların toplam değeri de gene 5.000 sterlin eder; ama bunun onda-biri, 500 sterlini, daima meta-sermaye biçiminde bulunur ve ancak 5 hafta sonra geri döner. Yıl sonunda, onuncu çalışma döneminin ürünü (46. ile 50. çalışma haftası) devir zamanının ancak yarısını tamam- lamıştır ve dolaşım zamanı, gelecek yılın ilk beş haftası içerisine düşe-cektir. [sayfa 279]

Şimdi üçüncü bir örnek alalım: Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım zamanı 3 hafta, emek-süreci sırasında haftalık yatırım 100 sterlin.

Birinci çalışma dönemi: 1.-6. hafta. 6. haftanın sonunda 600 sterlinlik bir meta-sermaye vardır ve 9. haftanın sonunda dönecektir.

İkinci çalışma dönemi: 7.-12. hafta. 7.-9. haftalar sırasında 300 sterlinlik ek bir sermaye yatırılmıştır. 9. haftanın sonunda 600 sterlinin dönüşü. Bunun 300 sterlini 10.-12. haftalarda yatırılmıştır. 12. hafta sonunda bu nedenle, 300 sterlin serbest, 600 sterlin meta-sermaye biçiminde ve 15. haftanın sonunda dönebilir durumdadır.

Üçüncü çalışma dönemi: 13.-18. hafta. 13.-15. haftalar sırasında yukardaki 300 sterlinin yatırılması, ve sonra, 300 sterlini 1.-18. hafta için yatırılan 600 sterlinin geriye dönmesi. 18. haftanın sonunda, 300 sterlin para-biçiminde serbest, 600 sterlin de, 21. haftanın sonunda dönen meta-sermaye olarak elde bulunan değer. (Bu örneğin daha ayrıntılı bir serimi aşağıda II nolu ara başlık altında görülecektir.)

Bir başka deyişle, dokuz çalışma dönemi (54 hafta) boyunca, toplam 600 kez 9, yani 5.400 sterlin değerinde meta üretilmiştir. 9. çalışma döneminin sonunda kapitalistin elinde para olarak 300 sterlin ve bir de, dolaşım süresini henüz doldurmayan 600 sterlin değerinde meta vardır.

Bu üç örneğin karşılaştırılması, birincisi, 500 sterlinlik sermaye I ile gene 500 sterlinlik ek sermaye II'nin ardarda serbest kalmasının ancak ikinci örnekte yer aldığını, böylece sermayenin bu iki kısmının birbirinden bağımsız ve ayrı ayrı hareket ettiğini göstermektedir. Ama bunun böyle olmasının tek nedeni, çalışma dönemi ve dolaşım zamanının, devir döneminin iki eşit parçasını oluşturduğu şeklindeki çok kural-dışı bir varsayımı kabul etmemizdir. Öteki bütün durumlarda, devir dönemini oluşturan iki kısım arasındaki fark ne olursa olsun, bu iki sermayenin

hareketi, örnek I ve III'te olduğu gibi, ikinci devir döneminin başlangıcında kesişirler. Ek sermaye II, sermaye I'in bir kısmı ile birlikte, ikinci devir döneminde işlev yapan sermayeyi teşkil ettikleri halde, sermaye I'in geri kalan kısmı, sermaye II'nin ilk işlevini yerine getirmek üzere serbest kalır. Meta-sermayenin dolaşım zamanı sırasında işleyen sermaye, bu örnekte, başlangıçta bu [sayfa 280] amaç için yatırılmış bulunan sermaye II ile aynı değildir, ama aynı değer ve biçimlerde, yatırılan toplam sermayenin aynı şekilde kesirli parçalarıdır.

İkincisi: Çalışma dönemi şırasında işlev yapmış bulunan sermaye, dolaşım zamanı sırasında atıl kalır. İkinci örnekte sermaye, çalışma döneminin 5 haftasında işlev yapar, dolaşım döneminin 5 haftası sırasında atıl kalır. Bu nedenle, sermaye I'in atıl kaldığı sürenin tamamı, burada yılın yarısına ulaşır. Bu süre içerisinde işlev yapan ek sermaye II ise, önümüzdeki örnekte, gene yılın yarısında atıl kalmıştır. Ama dolaşım zamanı sırasında üretimin devamını sağlamak için gerekli ek sermaye, yıl boyunca dolaşım zamanlarının toplam miktarı ya da toplamı ile değil, ancak dolaşım zamanının devir dönemine olan oranı ile belirlenir. (Biz, burada, kuşkusuz bütün devirlerin aynı koşullar altında cereyan ettiğini varsayıyoruz.) Bu yüzden, ikinci örnekte, 2.500 değil, 500 sterlin ek sermaye gerekli oluyor. Bu da, yalnızca ek sermayenin de, devire tıpkı, ilk yatırılan sermaye gibi girmesinden ve bu nedenle de kendi büyüklüğüne gene tıpkı onun gibi, yaptığı devirlerin sayısı ile ulaşmasından ileri gelir.

Üçüncüsü: Burada ele alınan durumları, üretim zamanının, çalışma zamanından uzun olup olmaması etkilemez. Gerçi, devir dönemlerinin toplamı buna bağlı olarak uzar, ama bu uzama, emek-sürecine herhangi bir ek sermaye yatırımını gerektirmez. Ek sermaye, yalnızca, emek-sürecinde, dolaşım zamanından ileri gelen boşlukları doldurmaya yarar. Ek sermaye, salt orada, üretimi, dolaşım zamanından ileri gelen kesintilere karşı korumak için bulunur. Üretimin kendine özgü koşullarından ileri gelen kesintiler, burada tartışılması gereksiz başka yollardan önlenir. Bununla birlikte, işin ancak aralıklarla sipariş üzerine yürütüldüğü ve böylece, çalışma dönemleri arasında aralıkların bulunabileceği kuruluşlar da vardır. Bu gibi durumlarda, ek sermaye gereksinmesi *pro tanto* ortadan kalkar. Öte yandan, mevsimlik işlerin birçok durumunda geriye akış zamanı için belli bir sınır vardır. Eğer sermayenin dolaşım zamanı o sırada tamamlanmamış ise, aynı iş, bir sonraki yıl, aynı sermaye ile yenilenemez. Öte yandan, dolaşım zamanı, iki üretim dönemi arasındaki aradan daha kısa da olabilir. Bu durumda, eğer başka bir işte kullanılmaz ise, sermaye boş kalır.

Dördüncüsü: Belli bir çalışma dönemi için yatırılan sermaye [sayfa 281] –örneğin üçüncü örnekteki 600 sterlin– kısmen ham ve yardımcı maddelere, çalışma dönemi için üretken ikmale, değişmeyen döner sermayeye, kısmen de emeğin kendisinin ödenmesine, değişen döner sermayeye yatırılmıştır. Değişmeyen döner sermayeye yatırılan kısım,

aynı süre için, üretken ikmal biçiminde varolmayabilir; sözgelişi hammadde, çalışma döneminin tamamı için elde bulunmayabilir, kömür belki de ancak iki haftada bir satınalınabilir. Bununla birlikte, kredi burada hâlâ sözkonusu olmadığına göre, sermayenin bu kısmı, üretken ikmal biçiminde hazır bulunmadığı sürece, gene de elde para biçiminde bulundurulmak zorundadır, çünkü ancak böylece, gerektiğinde, gerektiği kadarı üretken ikmale çevrilebilir. Bu durum, 6 hafta için yatırılan değişmeyen döner sermaye-değerin büyüklüğünü değiştirmez. Öte yandan –önceden görülmeyen masraflar için para-ikmal, sıkıntılı anları karşılamak için gerekli yedek fona bakılmaksızın– ücretler, daha kısa aralıklar ile çoğu zaman haftalık ödenir. Bunun için, kapitalist, emekçileri, emeklerini daha uzun süre için avans vermek zorunda bırakmadıkça, ücretler için gerekli sermayenin elde para biçiminde bulunması gereklidir. Demek oluyor ki, sermayenin dönüşü sırasında bir kısmının, emeğin karşılığının ödenmesi için para-biçiminde alıkonulması gerekir, oysa geri kalan kısım, üretken ikmale çevrilebilir.

Ek sermaye, tıpkı ilk sermaye gibi bölünür. Ama bu, (kredi ilişkileri dışında) kendi çalışma dönemi bakımından elde hazır bulunabilmesi için, sermaye I'in, kendisinin katılmadığı bütün ilk çalışma dönemi boyunca yatırılmış bulunması gerektiği olgusuyla sermaye I'den ayrılır. Bu süre içerisinde, tüm devir dönemi için yatırılmış olması nedeniyle, hiç değilse kısmen, değişmeyen döner sermayeye zaten çevrilebilir. Bu biçime ne ölçüde bürüneceği ya da, bu dönüşme gerekli hale gelene kadar, ek para-sermaye biçiminde ne kadar kalacağı, kısmen belirli işkollarının özel üretim koşullarına, kısmen yerel koşullara, kısmen de hammadde vb. fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlıdır. Ama toplumsal sermaye bütünüyle gözönünde bulundurulursa, bu ek sermayenin az ya da çok önemli bir kısmı, daima oldukça uzun bir süre para-sermaye durumunda bulunacaktır. Ama sermaye II'nin ücretlere yatırılacak kısmı, daima küçük çalışma dönemleri bitip karşılığı ödendikçe, ancak yavaş yavaş emek-gücüne çevrilir. Sermaye II'nin bu kısmı, öyleyse, tüm çalışma dönemi [sayfa 282] boyunca, emek-gücüne çevrilerek üretken sermayenin işlevine katılana kadar para-sermaye biçiminde elde hazır bulunur.

Sonuç olarak, sermaye I'in dolaşım zamanının, üretim zamanına dönüşmesi için gerekli ek sermayedeki çoğalma, yalnız yatırılan sermayenin büyüklüğünü, toplam sermayenin yatırılması zorunlu olan zamanın uzunluğunu artırmakla kalmaz, yatırılan sermayenin para-ikmal, dolayısıyla para-sermaye halinde varolan ve potansiyel para-sermaye biçimine sahip bulunan kısmını da ayrıca artırmış olur.

Sermayenin, dolaşım zamanının gerekli kıldığı şekilde iki kısma, yani ilk çalışma dönemine ait sermaye ile, dolaşım zamanına ait yerine koyma sermayesine ayrılması, yatırılmış bulunan sermayedeki bir artış nedeniyle değil de, üretimin hacmindeki bir azalma yüzünden olduğu zaman –hem üretken ikmal ve hem de para-ikmal biçimindeki yatırımı

ilgilendirdiği ölçüde– gene aynı şey olur. Para-biçimde bağlanan sermaye miktarı, burada, üretimin hacmiyle bağıntılı olarak daha da büyür.

Sermayenin, böyle üretken ve ek sermaye diye ayrılmasıyla, genel olarak sağlanan şey, çalışma dönemlerinin sürekli bir biçimde birbirlerini izlemesi, yatırılan sermayenin eşit bir kısmının üretken sermaye olarak sürekli işlev yapmasıdır.

İkinci örneğe bir gözatalım. Üretim sürecinde sürekli kullanılan sermaye miktarı 500 sterlin. Çalışma dönemi 5 hafta olduğuna göre, 50 haftada (bir yıl 50 hafta diye alındığında) on kez işlemiş olur. Böylece, ürünü, artı-değer dışında, 10 kez 500 sterlin, yani 5.000 sterlindir. Üretim sürecinde doğrudan doğruya ve kesintisiz olarak çalışan bir sermaye –500 sterlinlik bir sermaye-değer– açısından, dolaşım zamanı sıfıra indirilmiş gibidir. Devir dönemi çalışma dönemi ile çakışır ve dolaşım zamanı sıfıra eşit olarak kabul edilir.

Ama eğer, 500 sterlinlik sermaye, üretken faaliyeti sırasında, düzenli olarak 5 haftalık dolaşım zamanı tarafından kesintiye uğratılır, ve ancak 10 haftalık tüm devir döneminin bitiminden sonra yeniden-üretim yapabilir hale gelirse, 50 haftalık bir yılda her biri onar haftalık olmak üzere 5 devir yapıldığını görürüz. Bu, beş tane 5 haftalık üretim zamanını, ya da, 5 kez 500 sterlin, yani 2.500 sterlin değerinde toplam bir ürün ile 25 üretken haftayı ve beş tane 5 haftalık dolaşım zamanını, ya da, gene 25 haftalık toplam dolaşım zamanını kapsar. Bu durumda biz, eğer 500 sterlinlik [sayfa 283] sermayenin, yılda 5 kez devrettiğini söylersek, her devir döneminin yarısında, 500 sterlinlik bu sermayenin üretken sermaye olarak işlev yapmadığı, işlevini topu topu ancak yılın yarısından yerine getirdiği, ama diğer yarısında hiç işlev yapmadığı apaçık hale gelir.

Örneğimizde, 500 sterlinlik yerine koyma sermayesi, sahnede beş dolaşım döneminde görünür ve devir böylece 2.500 sterlinden 5.000 sterline ulaşmış olur. Ama şimdi, yatırılan sermaye 500 yerine 1.000 sterlindir. 5.000 sterlin 1.000'e bölünürse 5 eder. Demek ki, şimdi on yerine beş devir vardır. Ve işte herkes de bunu böyle hesab eder. 1.000 sterlinlik bir sermayenin yılda beş kez devrettiği söylendiği zaman, dolaşım zamanının anısı kapitalistlerin bomboş kafalarından uçup gider ve bu sermayenin, birbirini izleyen beş devir boyunca üretim sürecinde hizmet ettiği konusunda karmakarışık bir düşünce oluşur. Ama biz, 1.000 sterlinlik sermayenin, beş devir yaptığını söylediğimiz zaman, bu, hem dolaşım zamanını ve hem de üretim zamanını içerir. Aslında, 1.000 sterlin, dolaşım sürecinde gerçekten sürekli faaliyet halinde olmuş olsaydı, ürün, bizim varsayımlarımıza göre, 5.000 sterlin değil 10.000 sterlin olacaktı. Ne var ki, 1.000 sterlini sürekli üretim sürecinde tutabilmek için, 2.000 sterlin yatırılması gerekir. Genel kural olarak, devir mekanizması konusunda söyleyecek bir şeyleri bulunmayan iktisatçılar bu ana noktayı, yani üretim sürecinin kesintisiz olarak devam edebilmesi için, sa-

nayi sermayesinin ancak bir kısmının üretim sürecine fiilen katılabileceğini görmezlikten gelirler. Bu sermayenin bir kısmı üretim döneminde iken, diğer kısmın mutlaka daima dolaşım döneminde olması gerekir. Ya da bir başka deyişle, bir kısmının üretken sermaye işlevini yerine getirebilmesi, ancak, diğer kısmının asıl üretim sürecinden meta-sermaye ya da para-sermaye biçiminde çekilmiş olması koşuluna bağlıdır. Bunu dikkate almamakla, para-sermayenin özelliği ve oynadığı rol tümüyle gözden kaçırılmış olur.

Şimdi biz, devir döneminin iki kesimi, çalışma dönemi ile dolaşım döneminin birbirine eşit, ya da çalışma döneminin dolaşım döneminden büyük ya da küçük olması halinde, devirde ne gibi farklılıklar ortaya çıkacağını ve bir de bunun, sermayenin, para-sermaye biçiminde bağlanması üzerinde nasıl bir etki yapacağını araştırmak zorundayız.

Bütün durumlarda haftalık sermaye yatırımının 100 sterlin, [sayfa 284] devir döneminin 9 hafta, ve böylece her devir döneminde yatırılması gereken sermayenin 900 sterlin olduğunu varsayıyoruz.

I. ÇALIŞMA DÖNEMİ, DOLAŞIM DÖNEMİNE EŞİTTİR

Gerçekte bu durum ancak raslantıya bağlı bir istisna olduğu halde, burada, ilişkiler, kendilerini en yalın ve anlaşılır biçimde şekillendirdikleri için, bu, araştırmamızda bize çıkış noktası olarak hizmet edecektir.

İki sermaye (ilk çalışma dönemi için yatırılan sermaye I ile, sermaye I'in dolaşım dönemi sırasında işlev yapan ek sermaye II) hareketlerinde birbirleriyle kesişmeksizin, birbiri ardından gelir. İlk dönem dışında, her iki sermaye de, bu nedenle ancak kendi devir dönemi için yatırılır. Aşağıdaki örneklerde belirtildiği gibi, devir dönemi 9 hafta ve çalışma dönemi ile dolaşım döneminin her biri 4½ hafta olsun. Bu durumda, aşağıdaki yıllık diyagram ortaya çıkar. [Tablo I.]

TABLO I

SERMAYE I

Devir Dönemleri (Hafta)		Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1.- 9.	1.- 4½.	450	4½.-9.
II.	10.-18.	10.-13½.	450	13½.-18.
III..	19.-27.	19.-22½.	450	22½.-27.
IV.	28.-36.	28.-31½.	450	31½.-36.
V.	37.-45.	37.-40½.	450	40½.-45.
VI.	46.-[54.]	46.-49½.	450	49½.-[54.][31]

[31] İkinci devir yılına düşen haftalar, parantez içerisinde gösterilmiştir.

Devir Dönemleri (Hafta)		Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4½.-13½.	4½.- 9.	450	10.-13½.
II.	13½.-22½.	13½.-18.	450	19.-22½.
III..	22½.-31½.	22½.-27.	450	28.-31½.
IV.	31½.-40½.	31½.-36.	450	37.-40½.
V.	40½.-49½.	40½.-45.	450	46.-49½.
VI.	49½.-[58½].	49½.-[54.]	450	[55.-58½.]

Burada bir yılı temsil eden 51 hafta içerisinde, sermaye I, altı tam çalışma döneminden geçiyor ve 6 kez 450, yani 2.700 [sayfa 285] sterlin değerinde, sermaye II ise beş tam çalışma döneminden geçiyor ve 5 kez 450, yani 2.250 sterlin değerinde meta üretiyor. Ayrıca, sermaye II yılın son bir-buçuk haftası içerisinde (50. haftanın ortası ile 51. haftanın sonuna kadar) 150 sterlin değerinde bir fazlalık üretmiştir. 51 haftalık toplam ürün 5.100 sterlin değerindedir. Ancak çalışma dönemi sırasında yer alan, doğrudan artı-değer üretimi yönünden, 900 sterlinlik toplam sermayenin $5^2/_3$ kez devretmiş olması ($5^2/_3$ kez 900 sterlin 5.100 sterline eşittir) gerekirdi. Oysa gerçek devri dikkate aldığımızda, sermaye I, $5^2/_3$ kez devretmiştir, çünkü 51. haftanın sonunda, altıncı devir dönemine ulaşmak için hâlâ önünde 3 hafta vardır; $5^2/_3$ kez 450 sterlin, 2.550 sterlin eder; ve sermaye II, $5^1/_6$ kez devir yapmıştır, çünkü altıncı devir döneminin ancak 1½ haftasını tamamladığı için, bunun 7½ haftası gelecek yılda devam etmektedir; $5^1/_6$ kez 450 sterlin 2.325 sterlin eder; gerçek toplam devir: 4.875 sterlindir.

Sermaye I ve sermaye II'yi, birbirlerinden tamamen bağımsız iki sermaye olarak gözden geçirelim. Bunlar hareketlerinde tamamen bağımsızdırlar; salt çalışma ve devir dönemleri birbirleri ardından geldiği için bunların hareketleri birbirini tamamlamaktadır. Bunlara, farklı kapitalistlere ait büsbütün bağımsız sermayeler gözüyle de bakılabilir.

Sermaye I, beş tam devir ve altıncı devir döneminin üçte-ikisini tamamlamıştır. Yıl sonunda, normal gerçekleşmesine üç hafta kalan meta-sermaye biçimindedir. Bu süre içerisinde üretim sürecine giremez. Meta-sermaye olarak işlev yapar ve dolaşıma girer. Son devir döneminin ancak üçte-ikisini tamamlamış durumdadır. Bu şöyle ifade edilir: Bu sermaye, zamanın ancak üçte-ikisinde geri dönmüştür, toplam değerinin ancak üçte-ikisi tam bir devir yapmıştır. Dokuz hafta içerisinde 450 sterlinin, yani 6 haftada 300 sterlinin devrini tamamladığını söylüyoruz. Ama bu ifade biçiminde, devir zamanını oluşturan birbirinden tamamen farklı kısımlar arasındaki organik ilişkiler ihmal edilmiş oluyor. Yatırılan 450 sterlinlik sermayenin $5^2/_3$ devir yaptığı ifadesinin tam anlamı yalnız-

ca, bu sermayenin, beş devri bütünüyle ve altıncı devrin ise ancak üçte-ikisini tamamladığıdır. Buna karşılık, devri tamamlanmış sermaye, $5^2/_3$ kez yatırılan sermayeye eşittir –yani yukarıdaki örneğimizde, $5^2/_3$ kez 450 sterlin 2.550 sterlin eder ifadesi doğrudur, bu demektir ki, 450 sterlinlik sermaye, diğer bir 450 sterlinlik sermaye ile tamamlandığı takdirde, bunun bir [sayfa 286] kısmı üretim sürecinde bulunduğu halde, diğer kısmı dolaşım sürecinde bulunur. Devir zamanı, devrini tamamlamış olan sermaye terimleriyle ifade edilebilirse, bu her zaman, yalnızca, mevcut değer terimleri ile (gerçekte, tamamlanmış ürün) ifade edilebilir. Yatırılan sermayenin, üretim sürecini yeniden açabilecek durumda olmadığı gerçeği ancak şu olguda ifadesini bulur: bu sermayenin ancak bir kısmı üretim yapabilecek durumdadır, kesintisiz bir üretim yapabilecek durumda olması için sermayenin bir kısmının sürekli üretim, diğerinin sürek- li dolaşım dönemlerinde bulunacak şekilde ve bu dönemler arasındaki orantıya uygun biçimde bölünmesi gerekir. Sürekli üretken sermaye iş-levini yerine getirecek miktarın, dolaşım zamanının devir zamanına oranıyla belirlendiğini ifade eden bu aynı yasadır.

Yılın sonu diye kabul ettiğimiz 51. haftanın sonunda, 150 sterlinlik sermaye II, henüz son şeklini almamış bir yığın malın üretimine yatırılmış durumdadır. Diğer bir kısmı, döner değişmeyen sermaye –hammadde vb.– biçimindedir; yani üretim sürecinde üretken sermaye işlevini yerine getirebilecek biçimdedir. Ama üçüncü bir kısmı, en az, çalışma döneminin (3 hafta) geri kalan süresinde ücretleri karşılayacak kadar miktarı, para biçiminde bulunur; ne var ki, bu ücretler, ancak her haftanın sonunda ödenir. Şimdi, yeni bir yılın, dolayısıyla yeni bir devir çevriminin başlangıcında, sermayenin bu kısmı, üretken sermaye biçiminde olmayıp, üretim sürecine katılması olanaksız para-sermaye biçiminde olduğu halde, döner değişen sermayenin yeni devrinin başlangıcında canlı emek-gücü gene de üretim sürecinde faal haldedir. Bu, emek-gücünün, çalışma döneminin başlangıcında diyelim haftalık olarak satın alınıp haftalık olarak tüketildiği halde, karşılığının haftanın sonunda ödenmesi olgusundan ileri gelir. Para burada ödeme aracı olarak hizmet eder. Bu nedenle, bir yandan para olarak kapitalistin elinde bulunduğu halde, öte yandan emek-gücü, paranın dönüştürülmekte olduğu meta, zaten üretim sürecinde faal haldedir; böylece, aynı sermaye-değer burada iki kez ortaya çıkmaktadır.

Eğer salt çalışma dönemlerine bakarsak,

Sermaye I,	6 kez 450,	yani 2.700 sterlin üretir
Sermaye II,	$5^1/_3$ kez 450,	yani 2.400 sterlin üretir
Böylece hep birlikte,	$5^2/_3$ kez 900,	yani 5.100 sterlin üretir.

Demek oluyor ki, yatırılan 900 sterlinlik toplam sermaye, yıl [sayfa 287] boyunca üretken sermaye olarak $5^2/_3$ kez işlev yapmıştır. Üretim sürecinde daima 450 sterlin, dolaşım sürecinde daima 450 sterlin bu-

lunmasının, ya da 900 sterlinin 4½ hafta üretim sürecinde ve bunu izleyen 4½ hafta dolaşım sürecinde işlev yapmasının, artı-değer üretimi yönünden hiç bir önemi yoktur.

Öte yandan, eğer devir dönemlerini ele alırsak; şu geri dönüşü elde edeceğiz:

Sermaye I,	$5^2/_3$ kez 450,	yani 2.550 sterlin
Sermaye II,	$5^1/_6$ kez 450,	yani 2.325 sterlin
Böylece toplam sermaye,	$5^5/_{12}$ kez 900,	yani 4.875 sterlin.

Toplam sermayenin devir sayısı I ve II'nin devreden toplam miktarlarının, I ve II'nin toplamına bölünmesine eşittir.

Sermaye I ve II, birbirinden bağımsız olsalardı bile, gene de, aynı üretim alanına yatırılmış bulunan toplumsal sermayenin yalnızca farklı bağımsız kısımlarını oluşturabileceklerini gözönünde bulundurmak gerekir. Bu nedenle, bu üretim alanındaki toplumsal sermaye *salt* I ve II'den oluşsaydı bile, tıpkı burada, aynı özel sermayenin I. ve II. kısımlarına uygulanması gibi, bu alandaki toplumsal sermayenin devrine de aynı hesap uygulanacaktı. Dahası var: her özel üretim alanına yatırılmış bulunan toplam toplumsal sermayenin her kısmı böylece hesaplanabilir. Ama son tahlilde, tüm toplumsal sermayenin yaptığı devir sayısı, çeşitli üretim alanlarında devrini tamamlamış bulunan sermayeler toplamının, bu alanlara yatırılan sermayelerin toplamına bölünmesine eşittir.

Ayrıca şurasını da dikkate almak gerekir ki, tıpkı, aynı özel işteki sermaye I ve II'nin, burada, tam anlamıyla farklı devir yılları olması gibi (sermaye II devir çevrimi, I'den 4½ hafta geç başladığı için, I'in devir yılı, II'den 4½ hafta önce sona erer), aynı üretim alanındaki çeşitli özel sermayeler de, işlevlerine tamamen farklı dönemlerde başlarlar ve bu yüzden de devir yıllarını, yılın farklı zamanlarında tamamlarlar. Yukarıda I ve II için kullandığımız ortalamaların aynı hesabı, burada da, toplumsal sermayenin çeşitli bağımsız kısımlarının devir yıllarını, bir tek türdeş devir yılına indirgemek için yeterlidir.

II. ÇALIŞMA DÖNEMİ, DOLAŞIM DÖNEMINDEN DAHA BÜYÜKTÜR

Sermaye I ve II'nin çalışma ve devir dönemleri, birbirlerinin ardından gelmek yerine, birbirleriyle kesişirler. Aynı anda [sayfa 288] bir kısım sermaye serbest kalır. Bundan önce gözden geçirilen durumda bu böyle değildi.

Ama bu gene de şu olguları değiştirmez: daha önceki gibi, 1° yatırılan toplam sermayenin çalışma dönemlerinin sayısı, sermayenin yatırılan her iki kısmının yıllık ürünlerinin değerleri toplamının, yatırılan toplam sermayeye bölümüne eşittir, ve 2° toplam sermayenin yaptığı devir sayısı, devrini tamamlamış olan bu iki miktarın toplamının, yatırılan iki sermayenin toplamına bölünmesine eşittir. Burada gene, sermayenin

her iki kısmını da, devir hareketlerini tamamen birbirinden bağımsız yerine getiriyormuş gibi düşünmemiz gerekir.

Böylece, biz, gene emek-sürecine haftada 100 sterlin yatırıldığını varsayıyoruz. Çalışma dönemi altı hafta ve bu nedenle de her seferinde 600 sterlinlik bir yatırımı (sermaye I) gerektirmiş olsun. Dolaşım zamanı 3 hafta ve bu yüzden de devir dönemi, önceki gibi 9 hafta olsun. 300 sterlinlik sermaye II, sermaye I'in üç haftalık dolaşım dönemi sırasında sürece gitsin. Her iki sermayeyi birbirinden bağımsız düşünerek, yıllık devir çizelgesini şu şekilde buluruz [Tablo II]:

TABLO II

SERMAYE I - 600 £

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 1.-9.	1.- 6.	600	7.-9.
II. 10.-18.	10.-15.	600	16.-18.
III. 19.-27.	19.-24.	600	25.-27,
IV. 28.-36.	28.-33.	600	34.-36.
V. 37.-45.	37.-42.	600	43.-45.
VI. 46.-[54.]	46.-51.	600	[52.-54.]

EK SERMAYE II - 300 £

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 7.-15.	7.- 9.	300	10.-15.
II. 16.-24.	16.-18.	300	19.-24.
III. 25.-33.	25.-27.	300	28.-33.
IV. 34.-42.	34.-36.	300	37.-42.
V. 43.-51.	43.-45.	300	46.-51.

[sayfa 289]

Üretim süreci, bütün yıl aynı boyutlarda kesintisiz devam eder. I ve II, iki sermaye tamamen birbirinden ayrı kalırlar. Ama bunları ayrı olarak gösterebilmek için bunların gerçek kesişme ve içiçe geçme noktalarını birbirinden koparıp ayırmak ve böylece devir sayılarını da değiştirmek zorundayız. Yukardaki tabloya göre devrini tamamlamış miktarlar şöyle olacaktır:

Sermaye I için, $5^{2}/_{3}$ kez 600, yani 3.400 sterlin ve

Sermaye II için, 5 kez 300, yani 1.500 sterlin

Bu durumda, toplam sermaye için, $5^{4}/_{9}$ kez 900, yani 4.900 sterlindir.

Ama bu doğru değildir, çünkü, göreceğimiz gibi, fiili üretim ve dolaşım dönemleri mutlak olarak yukarıdaki çizelge ile çakışmaz; bu çizelgede başlıca sorun sermaye I ve II'yi birbirinden bağımsız olarak göstermekti.

Gerçekte, sermaye II'nin sermaye I'inkinden ayrı ve farklı bir çalışma ve dolaşım dönemi yoktur. Çalışma dönemi 6, dolaşım dönemi 3 haftadır. Sermaye II, ancak 300 sterlin olduğu için, çalışma döneminin yalnız bir kısmına yetebilir. Durum aslında budur. Altıncı haftanın sonunda 600 sterlin değerinde bir ürün dolaşıma geçer ve 9. haftanın sonunda para-biçiminde geri döner. Sonra, 7. haftanın başında, sermaye II, faaliyetine başlar ve bundan sonraki, 7. ile 9. haftalardaki çalışma döneminin gereksinmelerini kapsar. Ama bizim varsayımımıza göre, 9. haftanın sonunda çalışma döneminin ancak yarısı geçmiştir. Daha yeni geri dönmüş bulunan 600 sterlinlik sermaye I, 10. haftanın başında bir kez daha işleme girer ve onunla birlikte de, 10. ile 12. haftalar için gerekli olan 300 sterlinlik ek-sermaye, bu ikinci çalışma dönemini sona erdirir. 600 sterlinlik bir ürün-değer dolaşıma girmiştir ve 15. hafta sonunda geri dönecektir. Aynı zamanda, 300 sterlin, ilk sermaye II miktarı serbest kalmıştır ve bunu izleyen çalışma döneminin ilk yarısında, yani 13.-15. haftalarda işlev yapabilecek durumdadır. Bu haftaların sonunda 600 sterlin geri döner; bunun 300 sterlini, çalışma döneminin geri kalan kısmı için yeterlidir ve 300 sterlin de sonraki çalışma dönemi için kalır.

Demek ki, işlerin gidişi şöyle oluyor:

Birinci devir dönemi: 1'inci-9'uncu hafta.

1'inci çalışma dönemi: 1'inci-6'ncı hafta. Sermaye I, 600 sterlin, işlevini yerine getiriyor.

1'inci dolaşım dönemi: 7'nci-9'uncu hafta. 9'uncu haftanın [sayfa 290] sonunda 600 sterlin geri dönüyor.

İkinci devir dönemi: 7'nci-15'inci hafta.

2'nci çalışma dönemi: 7'nci-12'nci hafta.

İlk yarı: 7'nci-9'uncu hafta. Sermaye II, 300 sterlin, işlevini yerine getiriyor.

9'uncu hafta sonunda, 600 sterlin para-biçimde geri dönüyor. (sermaye I)

İkinci yarı: 10'uncu-12'nci hafta. 300 sterlinlik sermaye I işlevini yerine getiriyor. Sermaye I'in diğer 300 sterlini serbest kalıyor.

İkinci dolaşım dönemi: 13'üncü-15'inci hafta.

15'inci hafta sonunda 600 sterlin (yarısı sermaye I'den, yarısı sermaye II'den alınmıştır) para biçiminde geri dönüyor.

Üçüncü devir dönemi: 13'üncü-21'inci hafta.

3'üncü çalışma dönemi: 13'üncü-18'inci hafta.

İlk yarı: 13'üncü-15'inci hafta. Serbest kalan 300 sterlin işlevini yerine getiriyor. 15'inci hafta sonunda, 600 sterlin para biçimde geri dönüyor.

İkinci yarı: l6'ncı-18'inci hafta, geri dönen 600 sterlinin 300 sterlini işlev yapıyor, diğer 300 sterlini gene serbest kalıyor.

3'üncü dolaşım dönemi: 19'uncu-21'inci haftanın sonunda 600 sterlin tekrar para-biçimde geri dönüyor. Bu 600 sterlinde şimdi sermaye I ve sermaye II, ayırdedilemeyecek biçimde kaynaşmıştır. .

Ve böylece 600 sterlinlik bir sermayenin, 51'inci. hafta sonuna kadar, sekiz tam devir dönemi oluyor (I: 1'inci-9'uncu hafta; II: 7'nci-15'inci hafta; III: 13'üncü-21'inci; IV: 19'uncu-27'nci; V: 25'ind-33'üncü; VI: 31'inci-39'uncu; VII: 37'nci-45'inci; VIII: 43'üncü-5l'inci hafta). Ama, 49'uncu-51'inci haftalar, sekizinci dolaşım dönemine düştüğü için, serbest kalan 300 sterlinlik sermayenin sürece girmesi ve üretimi devam ettirmesi gerekir. Demek ki, yıl sonundaki devir durumu şöyledir: 600 sterlin, devresini sekiz kez tamamlamıştır ve 4.800 sterlin olmuştur. Ayrıca, son üç haftanın (49'uncu-51'inci) ürünü vardır ama bu, 9 haftalık devresinin ancak üçte-birini tamamladığı için, devredilen toplamda ancak miktarının üçte-biri, yani 100 sterlin olarak sayılır. Öyleyse, 51 haftalık yıllık ürün 5.100 sterlin ise, devredilen sermaye ancak 4.800 *artı* 100, yani 4.900 sterlindir. Yatırılan 900 sterlinlik toplam sermaye, bu nedenle, $5^4/_9$ kez devretmiştir ki, bu, ilk örnekten [sayfa 291] pek az fazladır.

Elimizdeki örnekte, çalışma zamanının devir döneminin $^2/_3$'si dolaşım zamanının gene devir döneminin $^1/_3$' olduğu bir durumu varsaymıştık, yani çalışma zamanı dolaşım zamanının basit bir katıydı. Şimdi sorun, bu varsayım yapılmadığı zamanda da, sermayenin yukarıda gösterildiği şekilde gene serbest kalıp kalmayacağıdır .

Çalışma zamanını 5 hafta, dolaşım zamanını 4 hafta olarak kabul edelim ve haftalık sermaye yatırımı 100 sterlin olsun.

Birinci devir dönemi: 1'inci-9'uncu hafta.

1'inci çalışma dönemi: 1'inci-5'inci hafta. Sermaye I, yani 500 sterlin, işlevini yerine getirmekte.

1'inci dolaşım dönemi: 6'ncı-9'uncu hafta. 9'uncu hafta sonunda, 500 sterlin para-biçiminde geri dönüyor.

İkinci devir dönemi: 6'ncı-14'üncü hafta.

2'nci çalışma dönemi: 6'ncı-10'uncu hafta.

Birinci kesim: 6'ncı-9'uncu hafta, 400 sterlinlik sermaye II işlevini yerine getiriyor, 9'uncu hafta sonunda, 500 sterlinlik sermaye I, para-biçiminde geri döner. İkinci kesim: 10'uncu hafta. Geri dönen 500 sterlinin 100 sterlini işlevini yerine getirir. Geri kalan 400 sterlini, onu izleyen çalışma dönemi için serbest kalır.

2'nci dolaşım dönemi: 11'inci-14'üncü hafta. l4'üncü hafta sonunda 500 sterlin para-biçiminde geri döner.

14. haftanın (11'inci-14'üncü) sonuna kadar, yukarda serbest kalan 400 sterlinlik sermaye işlevini yerine getirir; o sırada geri dönen 500 sterlinin 100 sterlini, üçüncü çalışma döneminin (11'inci 15'inci hafta) gereksinmelerini karşılar, böylece 400 sterlin bir kez daha dördüncü

çalışma dönemi için serbest kalır. Her çalışma döneminde aynı şey yinelenir; çalışma dönemi başlangıcında, elde, ilk 4 hafta için yeterli 400 sterlin hazırdır. 4'üncü hafta sonunda, 500 sterlin para-biçiminde döner, bunun yalnız 100 sterlini son hafta için gereklidir, geri kalan 400 sterlin, bir sonraki çalışma dönemi için serbesttir.

Ayrıca 7 haftalık bir çalışma dönemi için 700 sterlinlik sermaye I; 2 haftalık dolaşım dönemi için 200 sterlinlik sermaye II dönemini varsayalım.

Bu durumda, ilk devir dönemi, 1'inci haftadan 9'uncu haftaya kadar sürer; ilk çalışma dönemi, 700 sterlinlik bir yatırım ile, [sayfa 292] 1'inci haftadan 7'nci haftaya, ilk dolaşım dönemi, 8'inci haftadan 9'uncu haftaya kadar sürer. 9'uncu hafta sonunda 700 sterlin para-biçiminde geri döner.

8'inci ile 16'ncl haftaya kadar süren ikinci devir dönemi, 8'inci ile 14'üncü, haftalar arasındaki ikinci çalışma dönemini kapsar. Bu dönemin 8'inci ve 9'uncu haftalarının gereksinmeleri, sermaye II tarafından karşılanır. 9'uncu hafta sonunda, yukardaki 700 sterlin döner. Bu, çalışma döneminin (10'uncu-14'üncü hafta) sonunda bu miktarın 500 sterlini kullanılır; bunu izleyen çalışma dönemi için geriye 200 sterlin serbest kalır. İkinci dolaşım dönemi 15'inci ile 16'ncı haftaya kadar sürer. 16'ncı hafta sonunda 700 sterlin bir kez daha döner. Bundan, sonra, her çalışma döneminde aynı şey yinelenir. İlk iki hafta boyunca olan sermaye gereksinmesini, bir önceki çalışma döneminin bitiminde serbest kalan 200 sterlin karşılar; ikinci haftanın sonunda 700 sterlin geri döner; ama çalışma döneminden geriye yalnız 5 hafta kalmıştır ve bu da ancak 500 sterlini tüketebilecektir; bu nedenle, gelecek çalışma dönemi için daima 200 sterlin serbest kalacaktır.

Öyleyse görüyoruz ki, çalışma döneminin dolaşım döneminden daha büyük kabul edildiği bu verilen durumda, her çalışma döneminin sonunda mutlaka bir para-sermaye serbest kalıyor ve bu para-sermayenin büyüklüğü, dolaşım dönemi için yatırılan sermaye II'nin büyüklüğü ile aynı oluyor. Ele aldığımız üç örnekte sermaye II, ilkinde 300, ikincisinde 400, üçüncüsünde 200 sterlindi. Buna göre, her çalışma döneminin sonunda serbest kalan sermaye, sırasıyla 300, 400 ve 200 sterlindi.

III. ÇALIŞMA DÖNEMİ, DOLAŞIM DÖNEMİNDEN DAHA KÜÇÜKTÜR

Gene 9 haftalık bir devir dönemi varsayımı ile başlıyoruz: bunun 3 haftası, mevcut 300 sterlinlik sermaye I ile çalışma dönemine aittir. Dolaşım dönemi 6 hafta olsun. Bu 6 hafta için 600 sterlinlik bir ek sermaye gerekir ve biz bunu, herbiri bir çalışma döneminin gereksinmelerini karşılayan, 300 sterlinlik iki sermayeye ayırabiliriz. Böylece 300 sterlinlik üç sermayemiz vardır ve bunun 300 sterlini daima üretime katılmış ol-

duğu halde 600 sterlini dolaşımdadır. [Tablo III.] [sayfa 293]

TABLO III

SERMAYE I

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 1.- 9.	1.- 3.	4.- 9.
II. 10.-18.	10.-12.	13.-18.
III. 19.-27.	19.-21.	22.-27.
IV. 28.-36.	28.-30.	31.-36.
V. 37.-45.	37.-39.	46.-45.
VI. 46.-[54.]	46.-48.	49.-[54.]

SERMAYE II

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 4.-12.	4.- 6.	7.-12.
II. 13.-21.	13.-15.	16.-21.
III. 22.-30.	22.-24.	25.-30.
IV. 31.-39.	13.-33.	34.-39.
V. 46.-48.	40.-42.	43.-48.
VI. 49.-[57.]	49.-51.	[52.-57.)

SERMAYE III

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 7.-15.	7.- 9.	10.-15.
II. 16.-24.	16.-18.	19.-24.
III. 25.-33.	25.-27.	28.-33.
IV. 34.-42.	34.-36	37.-42.
V. 43.-51.	43.-45.	46.-51.

Burada önümüzde durum I'in tam karşılığını görüyoruz; tek fark, şimdi iki yerine üç sermaye birbiri ardından geliyor. Sermayelerin kesişmeleri ve içiçe girmeleri sözkonusu değil. Herbiri, yıl sonuna kadar ayrı ayrı izlenebilir. Tıpkı durum I'de olduğu gibi, çalışma döneminin sonunda sermaye serbest kalmaz. Üçüncü haftanın sonunda tamamen yatırılan sermaye I, 9'uncu haftanın sonunda tümüyle geri döner ve 10'uncu haftanın başında tekrar işlevlerini yerine getirmeye başlar. Ser-

maye II ve III'te de böyle olur. Düzenli ve tam bir anlaşma (*relief*) herhangi bir sermayenin serbest bırakılmasını dıştalar. [sayfa 294]

Toplam devir şöyledir:

Sermaye I	$5^2/_3$ kez 300 sterlin,	yani 1.700 sterlin
Sermaye II	$5^1/_3$ kez 300 sterlin,	yani 1.600 sterlin
Sermaye III	5 kez 300 sterlin,	yani 1.500 sterlin
Toplam sermaye,	$5^1/_3$ kez 900 sterlin,	yani 4.800 sterlin

Şimdi de, dolaşım döneminin, çalışma döneminin tam katı olmadığı bir örnek alalım. Örneğin, çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım dönemi 5 hafta olsun. Buna tekabül eden sermaye miktarları şöyle olur: sermaye I - 400 £; sermaye II - 400 £; sermaye III 100 £. Biz, yalnız ilk üç devri veriyoruz [Tablo IV]:

TABLO IV

SERMAYE I

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 1.-9.	1.-4.	5.- 9
II. 9.-17.	9., 10.-12.	13.-17.
III. 17.-25.	17., 18.-20.	21.-25.

SERMAYE II

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 9.-17.	5.- 8.	9.-13.
II. 17.-25.	13., 14.-16.	17.-21.
III. 25.-33.	21., 22.-24.	25.-29.

SERMAYE III

Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I. 9.-17.	9..	10.-17.
II. 17.-25.	17.	18.-25.
III. 25.-33.	25.	26.-33.

Bu durumda, bağımsız çalışma dönemine sahip olmayan sermaye III'ün çalışma dönemi bakımından, sermayeler arasında bir içiçe geçme vardır, çünkü bu sermaye ancak bir hafta [sayfa 295] yetmekte ve sermaye I'in ilk çalışma haftası ile çakışmaktadır. Öte yandan, hem sermaye I ve hem de sermaye II'nin çalışma dönemlerinin bitiminde, sermaye III'e eşit, 100 sterlinlik bir miktar serbest kalmaktadır. Çünkü

sermaye III, sermaye I'in, ikinci ve bunu izleyen bütün çalışma dönemlerinin ilk haftasını doldurursa ve 400 sterlin, sermaye I'in tamamı, bu ilk haftanın sonunda geri dönerse, sermaye I'in çalışma döneminin geri kalan kısmı için yalnızca 3. hafta ve bunu karşılamak için de 300 sterlinlik sermaye yatırımı kalır. Böylece serbest kalan 100 sterlin, sermaye II'nin çalışma dönemini doğrudan doğruya izleyen ilk hafta için yeterlidir; bu haftanın sonunda, 400 sterlinlik sermaye II'nin tamamı geri döner. Ama başlamış bulunan çalışma dönemi ancak bir diğer 300 sterlini emebileceği için, dönemin bitiminde, 100 sterlin bir kez daha serbest kalır. Ve bu böyle devam eder. Demek oluyor ki, dolaşım döneminin, çalışma döneminin basit bir katı olmadığı zamanlar, çalışma döneminin sonunda bir sermaye serbest kalır. Ve bu serbest kalan sermaye, dolaşım döneminin, çalışma döneminin ya da çalışma dönemlerinin katının üstünde olan bir fazlalığını doldurmak durumunda kalan sermaye kısmına eşittir.

Araştırılan bütün durumlarda, çalışma döneminin de dolaşım döneminin de, burada incelenen bütün işlerde yıl boyunca aynı kaldığı varsayılmıştı. Dolaşım zamanının, sermaye devri ve yatırımı üzerindeki etkisini saptamak istediğimize göre, bu varsayım gerekliydi. Gerçekte bu varsayımın hiçbir koşula bağlı olmaksızın geçerli olmaması ve sık sık da hiç geçerli bulunmaması, durumu en küçük şekilde değiştirmez.

Bütün bu kesimde, bizim, yalnızca sabit sermayenin değil döner sermayenin devirlerini tartışmamızın yalın nedeni, ele alınan sorunun sabit sermaye ile hiç bir ilgisi bulunmamasıydı. Üretim sürecinde kullanılan emek aletleri vb., ancak bunların kullanılma zamanları, döner sermayenin devir dönemini aştığı sürece; bu emek aletlerinin, durmadan yinelenen, emek-süreçlerinde hizmet etmeye devam ettikleri zaman süresi, döner sermayenin devir döneminden büyük olduğu, yani döner sermayenin *n* devir dönemine eşit olduğu sürece, sabit sermayeyi oluştururlar. Döner sermayenin devrinin bu *n* dönemlerinin temsil ettiği toplam zaman, ister uzun ister kısa olsun, üretken sermayenin bu zaman için sabit sermayeye yatırılan kısmı, bu süre içerisinde yeniden [sayfa 296] yatırılmamıştır. Kendi eski kullanım-biçiminde işlevlerine devam etmiştir. Aradaki tek fark şudur: döner sermayenin her devir döneminin tek bir *çalışma döneminin* değişen uzunluğu oranında, sabit sermaye, bu çalışma döneminin ürününe kendi özgün değerinin daha büyük ya da küçük bir kısmını verir; ve her devir dönemine ait dolaşım zamanıyla orantılı olarak, sabit sermayenin ürüne aktardığı bu değer kısmı, daha hızlı ya da daha yavaş, para-biçimde geri döner. Bu kesimde tartışmakta olduğumuz konunun –üretken sermayenin döner kısmının devri– niteliği, işte bu kısmın niteliğinden ileri gelir. Bir çalışma döneminde kullanılan döner sermaye, devrini tamamlamadan, meta-sermayeye, meta-sermayeden para-sermayeye ve para-sermayeden tekrar üretken sermayeye dönüşmeden yeni bir çalışma döneminde kullanılamaz. Demek ki, ilk çalışma dönemini bir ikinci dönemin doğrudan izleyebilmesi için, ser-

maye yeniden yatırılmak, üretken sermayenin döner öğelerine çevrilmek, ve miktarının da, ilk çalışma dönemi için yatırılan döner sermayenin dolaşım döneminin yolaçtığı boşluğu doldurmaya yeterli olması gerekir. Döner sermayenin çalışma döneminin uzunluğunun, emek-sürecinin ölçeği ve yatırılan sermayenin bölünmesi ya da yeni sermaye kısımlarının eklenmesi üzerinde yaptığı etkinin kaynağı işte budur. Bu kesimde incelememiz gereken şey de, zaten buydu.

IV. SONUÇLAR

Yukarıdaki incelemeden şu sonuçlar çıkar:

A. Bir kısmı sürekli olarak çalışma döneminde kalırken öteki kısımları dolaşım döneminde bulunacak ve farklı bağımsız bireysel sermayeler gibi birbirlerinin ardından gelecek şekilde sermayenin farklı kısımlara bölünmesini gerektiren iki durum: (1) çalışma döneminin dolaşım dönemine eşit olduğu ve böylece devir döneminin iki eşit kesime bölündüğü; (2) dolaşım döneminin çalışına döneminden hem uzun olduğu ve hem de çalışma döneminin basit katlarını oluşturduğu, ve böylece bir dolaşım döneminin *n* çalışma dönemine eşit ve *n* katsayısının da bir tamsayı olmasını gerektiren zamanlar. Bu gibi durumlarda, ardarda yatırılan sermayenin hiç bir kısmı serbest kalmaz.

B. Buna karşılık, (1) dolaşım döneminin, yalın bir katı olmaksızın, çalışma döneminden daha uzun olduğu, ve (2) çalışma döneminin, dolaşım döneminden uzun olduğu bütün [sayfa 297] durumlarda, ikinci devirden başlamak üzere her çalışma döneminin bitiminde, toplam döner sermayenin bir kısmı sürekli ve devresel şekilde serbest kalır. Bu serbest kalan sermaye, çalışma dönemi dolaşım döneminden uzun olmak koşuluyla, toplam sermayenin dolaşım dönemi için yatırılmış bulunan kısmına eşittir; ve bu miktar, dolaşım dönemi çalışma döneminden uzun olmak koşuluyla, sermayenin dolaşım döneminin çalışma döneminden ya da çalışma dönemlerinin katından fazlalığını doldurmak durumunda kalan kısmına eşittir.

C. Buradan şu sonuç çıkar ki, toplam toplumsal sermayenin, döner kısmı bakımından, sermayenin serbest kalması kural olmalıdır; oysa sermayenin üretim sürecinde ardarda iş gören kısımlarının birbirini izlemesinin kural-dışı bir durumda olması gerekir. Çünkü çalışma ve dolaşım dönemlerinin eşitliği, ya da dolaşım dönemi ile çalışma döneminin yalın bir katının eşitliği, devir döneminin iki kısmı arasındaki bu düzenli orantının, ele alınan durumun niteliği ile hiç bir ilişkisi yoktur; bu nedenle de, bütünüyle bakıldığında, ancak kural-dışı bir durum olarak ortaya çıkar.

Toplumsal döner sermayenin yılda birkaç kez devrini tamamlayan çok önemli bir kısmı, bu nedenle, yıllık devir çevrimi sırasında dönemsel olarak serbest kalan sermaye biçiminde bulunur.

Ayrıca diğer koşullar eşit olmak üzere, serbest kalan sermayenin,

büyüklüğünün, çalışma sürecinin hacmi ya da üretimin ölçeği, yani genellikle kapitalist üretimin gelişmesiyle artacağı da açıktır. Çünkü, yukarıda, *B* (2)'de sözü edilen durumda yatırılan toplam sermaye artar; *B* (1)'de ise, kapitalist üretimin gelişmesiyle dolaşım döneminin uzunluğu büyüdüğü gibi, çalışma döneminin dolaşım döneminden küçük olduğu durumlarda devir dönemi de büyür ve bu iki dönem arasında düzenli bir oran yoktur.

Örneğin birinci durumda, haftada 100 sterlin yatırmamız gerekirdi. Bu, altı haftalık bir çalışma dönemi için 600 sterlini, 3 haftalık bir dolaşım dönemi için 300 sterlini, toplam 900 sterlini gerektiriyordu. Bu durumda 300 sterlin sürekli serbest kalır. Buna karşılık eğer haftada 300 sterlin yatırılırsa, çalışma dönemi için 1.800 sterlin, dolaşım dönemi için 900 sterlinimiz vardır. Buna göre, 300 sterlin yerine900 sterlin dönemsel şekilde serbest kalır. [sayfa 298]

D. Diyelim 900 sterlinlik toplam bir sermayenin, 600 sterlini çalışma dönemi, 300 sterlini dolaşım dönemi için olmak üzere yukardaki gibi ikiye ayrılması gerekmektedir. Emek-sürecine gerçekten yatırılan kısım, böylece, üçte-bir azalmakta, 900 sterlinden 600 sterline inmektedir; dolayısıyla üretimin ölçeği, üçte bir küçülmüştür. Öte yandan, 300 sterlin, yalnızca çalışma dönemini sürekli kılmak için, emek-sürecine yılın bu haftasında 100 sterlin yatırılabilmek için işlev yapar.

Soyut anlamda, 600 sterlinin, 6 kez 8, yani 48 hafta boyunca çalışması (4.800 sterlinlik ürün), ya da 900 sterlinlik toplam sermayenin, emek-sürecinde altı hafta boyunca harcandıktan sonra, 3 haftalık dolaşım dönemi sırasında atıl kalması, aynı şeydir. İkinci durumda, 48 hafta boyunca, 5½ kez 6, yani 32 hafta çalışmış olacak (5½ kez 900, yani 4.800 sterlinlik ürün) ve 16 hafta atıl kalacaktır. Ama bu atıl kalan 16 hafta boyunca sabit sermayenin büyük ölçüde yıpranması, yılın ancak bir kısmında çalıştırılsa bile karşılığının bütün yıl için ödenmesi gereken emeğin değerlendirilmesi dışında, üretim sürecinde bu gibi düzenli kesintiler, modern büyük sanayi işletmesi ile kesinlikle uyuşmaz. Bu süreklilik, kendi başına, emeğin üretken bir gücüdür.

Şimdi eğer biz serbest bırakılan ya da daha doğrusu geçici olarak askıya alınan sermayeye daha yakından bakarsak, bunun önemli bir bölümünün daima para-sermaye biçiminde olması gerektiğini görürüz. Örneğimize bağlı kalalım: Çalışma dönemi-6 hafta, dolaşım dönemi-3 hafta, haftalık yatırım-100 sterlin. İkinci çalışma döneminin ortasında, 9'uncu hafta sonunda, 600 sterlin dönüyor ve geriye kalan çalışma dönemi için bunun yalnız 300 sterlininin yatırılması gerekir. İkinci çalışma döneminin sonunda, bu nedenle 300 sterlin serbest kalır. Peki bu 300 sterlin ne durumdadır? Üçte-birinin ücretlere, üçte-ikisinin ham ve yardımcı maddelere yatırıldığını varsayacağız. Demek oluyor ki, geri dönen 600 sterlinin 200 sterlini, ücretler için para biçiminde, 400 sterlini üretken ikmal biçiminde, değişmeyen döner üretken sermayenin öğeleri

biçiminde bulunur. Ama İkinci çalışma döneminin ikinci yarısı için, bu üretken imalin yalnızca yarısı gerekli olduğu için, diğer yarısı, üç hafta için, bir üretken ikmal fazlası biçiminde, yani bir çalışma döneminin gereksinmelerini aşan ikmal biçiminde bulunur. Ne var ki, kapitalist, o andaki çalışma dönemi için, geri dönen sermayenin bu kısmının [sayfa 299] (400 sterlin) ancak yarısına, yani 200 sterlinine gereksinmesi bulunduğunu bilir. İşte bu nedenle, bu 200 sterlinin hepsini ya da bir kısmını derhal tekrar bir üretken ikmal fazlasına çevirmesi, ya da daha uygun pazar koşullarını bekleyerek, bunun tamamını ya da bir kısmını para-sermaye biçiminde tutması, pazar koşullarına bağlı olacaktır. Buna karşılık, ücretler için yatırılacak kısmın (200 sterlin) para-biçimde tutulması gerektiğini söylemenin gereği bile yoktur. Kapitalist, istediği zaman hammaddeyi depoladığı gibi, emek-gücünü de satın alıp ardiyelerde saklayamaz. Emek-gücünü emek-sürecine sokmak ve hafta sonunda karşılığını ödemek zorundadır. Her ne olursa olsun, serbest bırakılan 300 sterlinden bu 100 sterlininin, bu yüzden, serbest kalan para-sermaye biçiminde, yani çalışma dönemi için gerekli olmayacak biçimde bulunması gerekir. Bu nedenle, para-sermaye biçiminde serbest hale getirilen sermayenin, en azından sermayenin ücretlere yatırılan değişen kısmına eşit olması gerekir. En çoğundan da, bu kısım, tüm serbest kalan sermayeyi kapsayabilir. Gerçekte bu miktar, bu en az ve en çok arasında sürekli dalgalanır.

Salt devir hareketinin bu mekanizması ile böylece serbest bırakılan para-sermaye (sabit sermayenin, birbirini izleyen geri akışıyla serbest kalan, ve her emek-sürecinde değişen-sermaye için gerekli olan kısım ile birlikte), kredi sistemi gelişir gelişmez önemli bir rol oynamak ve aynı zamanda da onun temellerinden birisini oluşturmak durumundadır.

Örneğimizdeki dolaşım zamanının kısaldığını, 3 haftadan 2 haftaya indiğini varsayalım. Bu, normal bir değişiklik olmasın da, diyelim, bolluk zamanları, daha kısa ödeme vadeleri vb. gibi nedenlerden ileri gelmiş olsun. Çalışma dönemi sırasında yatırılmış bulunan 600 sterlinlik sermaye, zamanından bir hafta erken geri döner. Bu nedenle, bu hafta için serbest kalmıştır. Üstelik, çalışma döneminin ortasında, önceki gibi, 300 sterlin (600 sterlinin bir kısmı) serbest kalmıştır, ama bu, 3 hafta yerine 4 hafta için olmuştur. Buna göre, para piyasasında bir hafta için 600 sterlin vardır ve, 3 hafta yerine 4 hafta için 300 sterlin. Bu, yalnız tek bir kapitalisti değil, pek çoğunu ilgilendirdiği ve farklı işlerde, çeşitli dönemlerde ortaya çıktığı için, piyasada daha fazla para-sermaye görülmeye başlar. Eğer bu durum bir süre devam ederse, olanak bulunan yerlerde üretim genişleyecektir. Borç para ile [sayfa 300] iş gören kapitalistler, para-piyasasından daha az talepte bulunacaklar ve artan arz ölçüsünde piyasada bir rahatlık olacaktır; ya da ensonu, mekanizma için fazlalık haline gelen miktarlar, kesinlikle para-piyasasına sürülecektir.

Dolaşım zamanının, 3 haftadan 2 haftaya inecek şekilde daralması sonucu, devir döneminin de 9 haftadan 8 haftaya inmesiyle, yatırılan toplam sermayenin dokuzda-biri fazlalık halini alır. Altı haftalık çalışma dönemi, şimdi 800 sterlin ile, eskiden 900 sterlinle olduğu gibi gene devamlı yürütülebilir. Meta-sermayenin 100 sterline eşit olan ve daha önce paraya çevrilmiş bulunan bir değer kısmı, bu nedenle, üretim sürecine yatırılan sermaye işlevini yerine getirmeksizin, para-sermaye durumunda kalmaya devam eder. Üretim ölçeği ile, fiyatlar ve benzeri diğer koşullar aynı kaldığı halde, yatırılan sermayenin değer toplamı 900 sterlinden 800 sterline inmiş durumdadır. İlk yatırılan değerin 100 sterline ulaşan bakiyesi, para-sermaye biçiminde açığa çıkartılmıştır. Bu durumuyla para-piyasasına girer ve burada işlev yapan sermayelerin ek bir kısmını oluşturur.

Bu, para-sermaye fazlalığının ne şekilde ortaya çıkabileceğini göstermektedir ve yalnız para-sermaye arzının, talepten daha büyük olduğu anlamında da değildir; bu, daima, örneğin, bir bunalımın bitişinden sonra yeni bir çevrimi başlatan "melankoli döneminde" ortaya çıkan ancak nispi bir fazlalıktır. Ama bu, aynı zamanda, yatırılan sermaye-değerin belli bir kısmının, dolaşım sürecini içeren tüm toplumsal yeniden-üretim sürecinin işlemesi için fazlalık haline gelmesi ve bu yüzden de, para-sermaye biçiminde süreç-dışı bırakılması anlamındadır ve, üretimin ölçeği ile fiyatlar aynı kaldığı halde, salt devir dönemindeki kısalmadan ileri gelmektedir. Dolaşımdaki para miktarının, büyük ya da küçük olmasının en küçük bir etkisi yoktur.

Şimdi de, tersine, dolaşım döneminin uzadığını, diyelim, 3 haftadan 5 haftaya çıktığını kabul edelim. Bu' durumda, hemen bir sonraki devirde yatırılan sermayenin geriye akışı, 2 hafta daha geç olur. Bu çalışma döneminde üretim sürecinin son kısmı, yatırılan sermayenin devir mekanizması ile daha fazla yürütülemez. Bu durumun bir süre devamı halinde, tıpkı bundan önceki durumda genişleme olması gibi, üretim sürecinde bir daralma, hacminde bir küçülme olur. Ama süreci aynı ölçekte devam ettirmek için yatırılan sermayenin, dolaşım döneminin tüm uzama [sayfa 301] süresi için 2/9 oranında, yani 200 sterlin artırılması gerekir. Bu ek sermaye, ancak para-piyasasından sağlanabilir. Eğer bu dolaşım dönemindeki uzama bir ya da birkaç büyük iş kolunda uygulanırsa, eğer yaratacağı etki bazı karşı önlemlerle etkisiz hale getirilmez ise, para-piyasası üzerinde bir baskı yaratabilir. Bu durumda da, gene, bu baskının, yukarıda sözü edilen fazlalık gibi, ne metaların fiyatlarındaki hareketle ve ne de mevcut dolaşım aracı kitlesinin hareketiyle herhangi bir ilişkisi bulunmadığı apaçıktır.

[Bu bölümün yayıma hazırlanması epeyce güçlükler gösterdi. Cebirde sağlam bir bilgiye sahip bulunan Marx, bizzat kendisinin çözümlediği her türden ticari hesapların sayısız örneklerini içeren bir yığın defter bulunduğu halde, sayılan kullanmakta, özellikle ticari aritmetikte pek

becerikli değildi. Ama çeşitli hesap yöntemleri konusunda bilgi sahibi olmakla, günlük pratik ticari aritmetikte uygulama, elbette ki aynı şey değildir ve bunun sonucu Marx, devirlerin hesaplanmasında öylesine bir karışıklık içerisine düşmüştür ki, yarım bırakılan yerlerin yanısıra bir takım şeyler yanlış ve çelişik olmuştur. Yukarıya alınan tablolarda, ben, yalnızca en yalın ve aritmetik bakımdan doğru verileri alıkoydum. Bunu başlıca şu nedenle böyle yaptım:

Bu zahmetli hesaplamaların, kesin olmayan sonuçları, Marx'ı, benim düşünceme göre fiilen pek az önemi bulunan bir duruma gereksiz şekilde önem vermeye götürmüştür. Bununla para-sermayenin "serbest kalması" dediği şeye değiniyorum. Yukardaki varsayıma dayanan fiili durum şöyledir:

Çalışma dönemi ile dolaşım zamanı, dolayısıyla sermaye I ile sermaye II arasındaki oran ne olursa olsun, birinci devrin bitiminden sonra ve bir devir döneminin süresine eşit düzenli aralıklar ile, para biçiminde, kapitaliste, bir çalışma dönemi için gerekli sermaye, yani sermaye I'e eşit bir miktar geri dönmüş olur.

Eğer çalışma dönemi 5 hafta, dolaşım zamanı 4 hafta, sermaye I 500 sterlin ise, 9'uncu, 14'üncü, 19'uncu, 24'üncü, 29'uncu, vb. haftanın sonunda, her seferinde, 500 sterline eşit bir miktarda para geri döner.

Eğer –çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım zamanı 3 hafta, sermaye I 600 sterlin ise, 9'uncu, 15'inci, 21'inci, 27'nci, 33'üncü, vb. haftanın sonunda 600 sterlin geri döner.

Ensonu, eğer çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım zamanı 5 hafta ve sermaye I 400 sterlin ise, 9'uncu, 13'üncü, 17'nci, 21'inci, [sayfa 302] 25'inci vb. haftanın sonunda 400 sterlin geri döner.

Bu geri dönen paranın bir kısmının, eğer böyle bir kısım varsa ne kadarının fazlalık olduğunun ve böylece bu çalışma dönemi için serbest kalmasının bir önemi yoktur. Üretimin o günün ölçekleri ile kesintisiz olarak devam ettiği varsayılmıştı; bunun böyle olabilmesi için, paranın mevcut bulunması ve bu nedenle de, "serbest" olsun olmasın, geri dönmesi gereklidir. Üretim kesintiye uğradığında, aynı şekilde, serbest kalma da durur.

Bir başka deyişle: Gerçekte, serbest kalan bir para ve bu nedenle, para biçiminde gizil, yalnızca potansiyel bir sermaye oluşumu vardır. Ne var ki bu, yalnız metinde öne sürülen özel koşular altında değil, her durumda böyle olur; ve metinde varsayılandan daha büyük ölçekle ortaya çıkar. Döner sermaye I bakımından, sanayi kapitalisti, her devir sonunda, işini kurduğu zaman neyse gene aynı durumdadır: hepsi de toplu halde elindedir, ama, o bunu, ancak yavaş yavaş tekrar üretken sermayeye çevirebilir.

Metindeki temel nokta, bir yandan sanayi sermayesinin oldukça büyük bir kısmının daima para biçiminde bulunmak, öte yandan daha da büyük bir kısmının, geçici olarak para biçimine bürünmek zorunda

olmasının kanıtlanmasıdır. Bu kanıt, benim bu ek düşüncelerimle, eğer bir şey sayılırsa, daha da kuvvet kazanmıştır. *-F. E.*]

V. FİYATTAKİ DEGİŞİKLİGİN ETKİSİ

Biz biraz önce, bir yandan fiyatlar ile üretim ölçeğinin değişmediğini, öte yandan da dolaşım zamanında bir kısalma ya da uzamayı varsaymıştık. Şimdi de, tersine, değişmeyen bir devir dönemi ile değişmeyen bir üretim ölçeğini, buna karşılık da, fiyat değişikliklerini, yani hammaddeler, yardımcı mallar ve emeğin fiyatındaki düşüş ve yükselişleri, ya da yalnız sözü edilen ilk iki öğenin fiyatındaki değişmeleri varsayalım. Hammadde ve yardımcı madde fiyatları ile ücretlerin yan yarıya düştüğünü kabul edelim. Bu durumda, ele aldığımız örnekte yatırılması gerekli sermaye haftada 100 sterlin yerine 50 sterlin olacak ve 9 haftalık devir süresi için 900 sterlin yerine 450 sterlin olacaktır. Yatırılan sermaye-değerin 450 sterlini, ilkönce para-sermaye biçiminde süreçten çıkar; ama üretim süreci aynı ölçekte, aynı devir dönemi ile, ve devir döneminin bundan önceki bölünüşü ile devam eder. [sayfa 303] Yıllık verim gene kalır, ama değeri yarıya inmiştir. Para-sermaye arz ve talebindeki bir değişmeyle birlikte ortaya çıkan bu değişikliği meydana getiren şey, ne dolaşımdaki hızlanma, ne de dolaşımdaki para miktarında bir değişikliktir. Tam tersine. Üretken sermayenin öğelerinin değerinde ya da fiyatındaki yarı yarıya bir düşüş, önce, X Firmasının eski ölçekte devamı için yatırılması gerekli sermaye-değerde yarı yarıya bir azalmaya neden olur ve dolayısıyla X Firması tarafından piyasaya şimdi ancak eskisinin yarısı kadar para sürülecektir, çünkü X Firması bu sermaye-değeri önce para biçiminde, yani para-sermaye olarak yatırır. Üretim öğelerinin, fiyatları düştüğü için piyasaya sürülen para miktarında bir azalma olacaktır. İlk etkisi bu olacak.

İkinci olarak, *(a)* sırasıyla, para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerinden geçen, ve (*b*) kısmen para-sermaye, kısmen üretken sermaye ve kısmen de meta-sermaye biçimlerinde aynı zamanda ve sürekli yanyana varolan ilk yatırılan 900 sterlinlik sermaye-değerin yarısı, yani 450 sterlin, X Firmasının devresinden çıkarılacak ve böylece, ek para-sermaye olarak para-piyasasına girecek ve onu ek bir kısım olarak etkileyebilecektir. Bu serbest kalan 450 sterlin, X Firmasının işlemesi için fazla para halini aldığından ötürü değil, ilk sermaye-değerin bir kısmı olduğu ve bu niteliği ile, artık, salt bir dolaşım aracı olarak harcanmayarak, sermaye olarak işlev yapmak, üzere ayrıldığı için, para-sermaye gibi hareket eder. Bu parayı sermaye olarak işletmenin en iyi yöntemi, para-sermaye olarak para-piyasasına sürmektir. Öte yandan, üretimin ölçeği (sabit sermaye dışında) iki katına çıkabilir. Bu durumda, eski hacminin iki katına ulaşmış bir üretken süreç, 900 sterlinlik aynı sermaye yatırımı ile yürütülebilir.

Buna karşılık, üretken sermayenin dolaşım öğelerinin fiyatları yarı yarıya artırılmış olsaydı, haftada 100 sterlin yerine 150 sterlin, 900 sterlin yerine 1.350 sterlin gerekecekti. İşi aynı ölçekte yürütmek için 450 sterlin ek sermaye gerekecek ve bu, para piyasası üzerinde, duruma göre, büyük ya da küçük *pro tanto* bir baskı yapacaktır. Eğer bu piyasadaki mevcut bütün sermaye o sırada bağlanmış ise, mevcut sermaye için artan bir rekabet sözkonusu olabilir. Eğer bunun bir kısmı kullanılmamış ise, o, *pro tanto* iş başına çağrılacaktı.

Ama, üçüncü olarak, üretimin belli ölçeği verilmek, döner [sayfa 304] üretken sermaye öğelerinin devir hızları ile fiyatları aynı kalmak üzere, X Firmasının ürünlerinin fiyatları yükselebilin ya da düşebilir. Eğer X Firmasının sağladığı metaların fiyatı düşerse, sürekli olarak dolaşıma sürdüğü 600 sterlinlik meta-sermayesinin fiyatı, diyelim, 500 sterline iner, Dolayısıyla, yatırılan sermaye değerin altıda-biri, dolaşım sürecinden geri dönmez. (Meta-sermayenin içerdiği artı-değer burada dikkate alınmamıştır.) O süreçte kaybolmuştur. Ama üretim öğelerinin değeri ya da fiyatı sabit kaldığı için, bu 500 sterlinin geri akışı, sürekli üretim sürecinde bulunan 600 sterlinlik sermayenin ancak 5/6'sını yerine koymaya yeterlidir. Bu yüzden de, üretimin aynı ölçekte devam edebilmesi için, 100 sterlinlik ek bir sermayeye gereksinme duyulacaktır.

Tersine, eğer X Firmasının ürününün fiyatı yükselmiş olsaydı. 600 sterlinlik meta-sermayenin fiyatı, diyelim 700 sterline yükselmiş olacaktı. Bu fiyatın yedide-biri, yani 100 sterlin, üretim sürecinden doğmamıştır, bu, sürece yatırılmamıştır, dolaşım sürecinden gelmiştir. Ne var ki, üretim, öğelerinin yerine konulması için yalnız 600 sterlin gereklidir. Böylece 100 sterlin serbest kalmıştır.

Ama bu, buraya kadar yapılan ve ilk durumda devir döneminin niçin kısaldığını ya da uzadığını, ikinci durumda hammadde ile emeğin fiyatlarının, üçüncüsünde sağlanan ürünlerin fiyatlarının, niçin yükseldiğini ya da düştüğünü belirlemek üzere girişilen araştırmanın kapsamı içerisine girmez.

Ama şurası, bunun kapsamı içerisine girer.

Birinci Durum. – *Değişmeyen Üretim Ölçeği, Üretim Öğelerinin ve Ürünün Değişmeyen Fiyatları, ve Dolaşım Döneminde ve Böylece Devir Döneminde Bir Değişme.*

Örneğimizdeki varsayımlara göre, dolaşım dönemindeki bir kısalma sonucu olarak, dokuzda-bir daha az toplam sermaye yatırımına gerek vardır; böylece toplam sermaye 900 sterlinden 800 sterline inmiş ve 100 sterlinlik para-sermaye dıştalanmıştır.

X Firması, eskisi gibi, aynı 600 sterlin değerinde, aynı altı haftalık ürün sağlamakta ve çalışma bütün yıl kesintisiz devam ettiği için, 51 haftada, 5.100 sterlin değerinde aynı miktarda ürün sağlamaktadır. Öyleyse, bu firmanın dolaşıma sürdüğü ürün miktarı ile fiyatı bakımından bir değişme olmadığı gibi, ürününü pazara sürdüğü zamanlarda da bir

değişme yoktur. Ama dolaşım [sayfa 305] dönemindeki kısalma nedeniyle, üretim sürecinin gereksinmeleri, eskiden 900 sterlin yerine şimdi yalnızca 800 sterlin ile karşılandığı için 100 sterlin açığa çıkmıştır. Dıştalanan bu 100 sterlin, para-sermaye biçiminde bulunur. Ama bu 100 sterlin, yatırılan sermayenin, sürekli para-sermaye biçiminde işlev yapmak zorunda bulunan kısmını hiç bir şekilde temsil etmez. 600 sterlinlik yatırılan döner sermaye I'in 4/5'inin, yani 480 sterlinin, sürekli olarak üretken maddelere, ya da 120 sterlinin ücretlere yatırıldığını varsayalım. Buna göre, üretim maddelerine haftalık yatırım 80 sterlin, ücretlere ise 20 sterlindir. 300 sterlinlik sermaye II de, bu durumda, 4/5'i, yani 240 sterlini üretim maddelerine, 1/5'i, yani, 60 sterlini ücretlere olmak üzere ayrılmış olacaktır. Ücretlere yatırılan sermayenin daima para biçiminde olması gerekir. 600 sterlin değerinde meta-ürün, tekrar para-biçimine çevrilir çevrilmez, yani satılır satılmaz, bunun 480 sterlini, üretim maddelerine (üretken ikmale) dönüştürülebilir, ama 120 sterlin, altı haftalık ücretlerin ödenmesinde kullanılmak üzere, para-biçimini korur. Bu 120 sterlin, 600 sterlinlik geri dönen sermayenin daima para-sermaye biçiminde yenilenmesi ve yerine konması gerekli asgari miktarı olup bu nedenle de daima, tıpkı yatırılan sermayenin para-biçiminde işlev yapan kısmı gibi elde bulundurulmak zorundadır.

Şimdi üç hafta için dönemsel olarak serbest kalan ve 240 sterlini üretken ikmal ve 60 sterlini ücretlere olmak üzere ayrılabilen, bu 300 sterlinin 100 sterlini, dolaşım zamanının kısaltılması ile para-sermaye biçiminde devir mekanizmasının tamamen dışına atıldığına, büsbütün dışarıda bırakıldığına göre, bu 100 sterlinlik para-sermaye için para nereden gelmektedir? Bu miktarın ancak beşte-biri, devirler sırasında dönemsel olarak serbest kalan para-sermayeden meydana gelmektedir. Ama beşte-dördü, 80 sterlini, aynı değerin ek üretken ikmali tarafından zaten yerine konmuştur. Peki, bu üretken ikmal ne şekilde paraya çevrilmiştir ve bu çevirme için gerekli para nereden gelmiştir?

Eğer kısaltılan dolaşım dönemi gerçekleşmiş ise, yukarda sözü edilen 600 sterlinin, 480 sterlini yerine ancak 400 sterlini, tekrar üretken ikmale çevrilmiştir. Geriye kalan 80 sterlin para-biçimini korur ve yukardaki ücretleri karşılayan 20 sterlin ile birlikte, dıştalanan 100 sterlinlik sermayeyi oluşturur. Bu 100 sterlin, 600 sterlin değerindeki meta-sermayenin satışı yoluyla [sayfa 306] dolaşım alanından gelmekle ve, ücretler ile üretim öğelerine tekrar yatırılmamak suretiyle bu alandan çekilmekle birlikte, şurasını da unutmamak gerekir ki, para-biçiminde olduğu için bunlar bir kez daha dolaşıma ilk girdikleri biçimdedirler. Başlangıçta 900 sterlin, üretken ikmal ile ücretlere yatırılmıştı. Şimdi ise, aynı üretken süreci devam ettirmek için 800 sterline gerek vardır. Para biçiminde böylece serbest kalan 100 sterlin, şimdi yeni bir iş peşinde para-sermaye, para-piyasasının yeni bir öğesidir. Gerçi, bu sterlinler zaten önceden de dönemsel olarak serbest kalan para-sermaye, ek üret-

ken sermaye biçimindeydiler, ama bu bizzat gizil durum, üretim sürecinin yürütülmesi için gerekliydi, çünkü, sürecin sürekliliği için zorunluydu. Şimdi ise, bunlar, hiç bir şekilde mevcut toplumsal para-arzının ek öğesini (çünkü, işin başlangıcında bunlar vardı ve iş tarafından dolaşıma sokulmuştu), ve yeni bir para-yığmayı oluşturmadıkları halde, bu amaç için artık gerekli değillerdir ve bu yüzden yeni bir para-sermayeyi, para-piyasasının yeni bir öğesini oluştururlar.

Bu 100 sterlin, şimdi, aslında, para-sermayenin artık aynı işte kullanılmayan bir kısmı oldukları için dolaşımdan çekilmiştir. Ama bu çekme işlemi, ancak, meta-sermayenin paraya, ve bu paranın üretken sermayeye çevrilmesi, M'-P-M, bir hafta hızlandığı ve böylece, süreçte işleyen paranın dolaşımı da çabuklaştırıldığı için mümkün olmuştur. Bunlar dolaşımdan çekilmiştir, çünkü sermaye X'in devri için artık bu paraya gereksinme kalmamıştır.

Burada, yatırılan sermayenin onu kullanana ait olduğu varsayılmıştı. Bu sermayeyi borç almış olsa da bir şey değişmezdi. Dolaşım zamanını kısaltmakla, 900 sterlin yerine 800 sterlin borç almak durumunda bulunacaktı. 100 sterlin, borcu verene döndüğü takdirde, gene önceki gibi 100 sterlinlik yeni para-sermayeyi oluşturacaktı, ama X'in elinde değil de, Y'nin elinde. Kapitalist X, 480 sterlin değerinde üretim malzemesini kredi ile alsa ve yalnız 120 sterlini ücretler için para olarak kendi cebinden ödemiş olsaydı, şimdi 80 sterlin değerinde daha az maddeyi krediyle satın almak durumunda bulunacak ve bu miktar, krediyi veren kapitalist için fazla meta-sermaye oluşturacaktı, oysa kapitalist X, para olarak 20 sterlini dıştalayabilecekti.

Ek üretim ikmali şimdi üçte-bir azalmıştır. 300 sterlinlik ek sermaye II'nin beşte-dördü olan 240 sterlin iken, şimdi yalnız [sayfa 307] 160 sterlindir, yani 3 hafta yerine 2 haftalık ek ikmaldir. Şimdi artık her 3 hafta yerine 2 haftada bir yenilenmekte, ama, 3 hafta yerine yalnız 2 hafta için yenilenmektedir. Satın almalar, örneğin pamuk piyasasında böylece daha sık ve küçük miktarlarda olmaktadır. Piyasadan aynı miktarda pamuk çekilmektedir, çünkü ürün miktarı aynı kalmaktadır. Ne var ki, bu çekmeler, zaman olarak farklı dağılmakta, daha uzun bir döneme yayılmaktadır. Diyelim bu 3 ya da, 2 aylık bir sorun olsun. Eğer yıllık pamuk tüketimi 1.200 balyaya ulaşıyorsa, ilk durumda satışlar şöyle olacaktır:

1 Ocak	300 balya, depoda 900 balya
1 Nisan	300 balya, depoda 600 balya
1 Temmuz	300 balya, depoda 300 balya
1 Ekim	300 balya, depoda 0 balya

Ama ikinci durumda:

1 Ocak	satış 200, depoda 1.000 balya
1 Mart	satış 200, depoda 800 balya
1 Mayıs	satış 200, depoda 600 balya
1 Temmuz	satış 200, depoda 400 balya
1 Eylül	satış 200, depoda 200 balya
1 Kasım	satış 200, depoda 0 balya

Böylece, pamuğa yatırılan para, bir ay sonra, ekim yerine, kasım ayında ancak tamamıyla geri dönmektedir. Bu nedenle, eğer yatırılan sermayenin dokuzda-biri, yani 100 sterlini, dolaşım zamanının ve dolayısıyla devir zamanının kısaltılmasıyla, para-sermaye biçiminde dıştalanırsa ve eğer bu 100 sterlin, haftalık ücretlerin ödenmesi için 20 sterlin değerinde dönemsel olarak fazlalık halini almış para-sermaye ile, bir hafta için dönemsel fazla üretken ikmal olarak varolan 80 sterlinden oluşmuş ise, bu durumda, yapımcının elindeki eksilmiş fazla üretken ikmal, bu 80 sterlin bakımından, pamuk toptancısının elindeki büyümüş bir meta-ikmale tekabül eder. Bu pamuk, toptancının ardiyesinde, meta olarak ne kadar uzun süre kalırsa, yapımcının deposunda o kadar az süre üretken ikmal olarak yatar.

Buraya kadar, X Firmasında, dolaşım zamanının kısalmasının, X'in mallarını daha çabuk satmasından, bunlara ait parayı daha önce almasından, ya da, kredi sözkonusu olduğunda, daha kısa ödeme vadeleri verilmesinden ileri geldiğini varsaymıştık. Bu nedenle kısalma, metaların daha hızlı satışına, meta-sermayenin, para-sermayeye daha çabuk dönüşmesine, M'-P, yani dolaşım sürecinin ilk evresinin daha erken gerçekleşmesine [sayfa 308] bağlanmıştı. Ama bu, ayrıca, ikinci evreden, P-M' hareketinden de ileri gelebilir; yani çalışma dönemindeki ya da kapitalist X''e döner sermayesinin üretken öğelerini sağlayan Y, Z vb. sermayelerin dolaşım zamanındaki eşzamanlı bir değişmeden meydana gelir.

Örneğin, eğer pamuk, kömür vb., eski taşıma yöntemleri ile, üretildikleri ya da depolandıkları yerden, kapitalist X'in üretim yerine, üç haftada taşınıyor ise, X'in üretken ikmalinin, yeni ikmaller gelene kadar en az üç hafta yetmesi gerekir. Pamuk ile kömür, taşındıkları sırada, üretim aracı olarak hizmet edemezler. Bunlar, o sırada, daha çok, ulaştırma sanayii ile bu sanayide kullanılan sermayenin iş konularıdır; ayrıca bunlar kömür üreticisi ya da pamuk toptancısı için, dolaşım sürecindeki meta-sermayedir. Ulaştırmadaki gelişmelerin taşıma süresini iki haftaya indirdiğini kabul edelim. Bu durumda, üretken ikmal, üç haftalık ikmal olmaktan onbeş günlük ikmale çevrilebilir. Böylece bu amaç için ayrılan 80 sterlinlik ek sermaye ile, ücretlere ayrılan 20 sterlin serbest kalır, çünkü devredilen 600 sterlinlik sermaye bir hafta önce geri döner.

Buna karşılık, eğer sözgelişi, hammadde sağlayan sermayenin çalışma dönemi kısaltılır (bunun örnekleri daha önceki bölümlerde

verilmişti) ve böylece, hammadde ikmalini daha az zamanda yenileme olanakları doğarsa, üretken ikmal azaltılabilir ve yenileme dönemleri arasındaki aralık kısaltılabilir.

Yok eğer, tersine, dolaşım zamanı ve böylece devir dönemi uzatılacak olursa, ek sermaye yatırımı gerekli duruma gelir. Bunun, eğer ek sermayesi varsa, kapitalistin kendi cebinden çıkması gerekir. Ama o zaman bu, şu ya da bu biçimde, para-piyasasının bir kısmı olarak yatırılmış olacaktır. Bu biçimde varolabilmesi için de, eski biçiminden sıyrılması zorunludur. Örneğin, stoklar satılmak, fonlar çekilmek gerekir ve bu halde bile, para piyasası dolaylı olarak etkilenmiş olur. Ya da kapitalist, bunu, borç almak durumunda kalır. Ek sermayenin ücretler için gerekli olan kısmına gelince, bunun normal koşullar altında daima para-sermaye biçiminde yatırılması gerekir ve bu amaçla kapitalist X, para-piyasası üzerinde, kendi payına düşen baskıyı yapar. Üretim maddelerine yapılacak yatırım için, bu ancak, bunların karşılığını nakdi olarak ödemesi gerektiği zaman kaçınılmaz olur. Eğer bunları kredi ile alabilirse, para-piyasası [sayfa 309] üzerinde dolaysız bir etkisi olmaz, çünkü o zaman ek sermaye, ilk durumda olduğu gibi para-sermaye olarak değil, doğrudan üretken ikmal olarak yatırılır. Ama eğer krediyi açan, X'ten aldığı senedi doğrudan piyasaya sürerse, kırdırırsa vb., bu, para-piyasası üzerinde bir başkası aracılığı ile dolaylı bir etki yapar. Bununla birlikte, eğer o bu senedi, örneğin henüz vadesi gelmeyen bir borcu karşılamak için kullanırsa, bu ek sermaye yatırımı, para-piyasasını, dolaylı ya da dolaysız etkilemez.

İkinci Durum. – *Diğer Bütün Koşullar Aynı Kalmak Üzere, Üretim Maddelerinin Fiyatındaki Değişme.* ‘

900 sterlinlik toplam sermayenin, beşte-dördünün (720 sterlininin) üretim maddelerine ve beşte-birinin (180 sterlininin) ücretlere yatırıldığını varsaydık.

Eğer üretim maddeleri yarıya düşerse,6 haftalık çalışma dönemini karşılamak üzere bunlar, 480 sterlin yerine 240 sterlin, II numaralı ek sermaye için 240 sterlin yerine yalnız 120 sterlin gerektirecektir. Sermaye I, böylece, 600 sterlinden, 240 *artı* 120, yani 360 sterline ve sermaye II, 300 sterlinden, 120 *artı* 60, yani 180 sterine indirilmiş olacaktır. Demek oluyor ki, 900 sterlinlik toplam sermaye de, 360 *artı* 180, yani 540 sterline inecektir. Bu nedenle de, 360 sterlin serbest kalacaktır.

Bu dıştalanan ve şimdi işsiz-kalan sermaye, ya da para-piyasasında iş arayan bu para-sermaye, başlangıçta, para-sermaye olarak yatırılmış bulunan 900 sterlinlik sermayenin bir kısmından başka birşey değildir; dönemsel olarak tekrar çevrildiği üretim maddelerinin fiyatlarındaki bir düşüş nedeniyle, işin ölçeği genişletilmeyip aynı boyutlarda yürütüldüğü için şimdi fazlalık halini alan kısımdır. Eğer fiyatlardaki bu düşüş, rasgele durumlardan ileri gelmeyip (çok zengin bir hasat, aşırı ikmal, vb.) hammaddeleri sağlayan üretim kollarında üretken güçteki bir artıştan ileri

gelmiş ise, bu para-sermaye, para-piyasasına, genellikle para-sermaye biçiminde bulunan sermayeye mutlak bir ek olacaktır, çünkü, artık o, yatırılmış bulunan sermayenin ayrılmaz bir parçasını oluşturmamaktadır.

Üçüncü Durum. – *Ürünün Kendi Piyasa Fiyatında Bir Değişme.*

Fiyatlardaki bir düşme halinde, sermayenin bir kısmı kaybedilmiştir, ve bunun yeni bir para-sermaye yatırımı ile karşılanması gereklidir. Satıcının bu kaybı, alıcının bir kazancı olabilir. [sayfa 310] Eğer ürünün pazar fiyatı, salt raslantıya bağlı bir dalgalanma nedeniyle düşmüş ve sonradan tekrar normal düzeyine yükselmiş ise, doğrudandır. Eğer fiyatlardaki değişiklik, eski ürüne yansıyan bir değişme sonucu ise ve eğer bu ürün, bir üretim öğesi olarak tekrar başka bir üretim alanına geçerse ve *pro tanto* bir sermaye serbest kalırsa, dolaylıdır. Her iki durumda da, X'in kaybettiği ve, yerinin doldurulması için, para piyasası üzerinde baskı yaptığı sermayeyi, ona, iş arkadaşları yedek sermaye olarak sağlayabilirler. Bu durumda olup biten herşey bir transferdir.

Eğer tersine, ürünün fiyatı yükselirse, sermayenin henüz yatırılmamış bir kısmı dolaşımdan alınır. Bu, üretim sürecine yatırılan sermayenin organik bir parçası olmayıp, üretim genişletilmediği takdirde, süreç-dışı bırakılan para-sermayeyi oluşturur. Üretim öğelerinin fiyatlarının, meta-sermaye olarak piyasaya götürülmeden önce belli olduğunu varsaydığımıza göre, gerçek bir değer değişikliği, geriye doğru hareket ederek, diyelim, hammaddelerin fiyatında bir yükselmeye yolaçacağı için, fiyatlarda bir yükselmeye neden olabilirdi. Bu durumda, kapitalist X, meta-sermaye olarak dolaşan ürünü ile mevcut üretken ikmali üzerinden bir kazanç sağlayabilirdi. Bu kazanç ona ek bir sermaye sağlar ve bu da, şimdi, yeni ve daha yüksek fiyatlı üretim öğeleri ile işine devam etmesi için gerekli olabilirdi.

Ya da, fiyatlardaki yükseliş, yalnızca geçici olabilir. O zaman, kapitalist X'in, ek sermaye olarak duyacağı gereksinme, X'in ürünü, öteki işkolları için üretim öğesi oluşturması ölçüsünde, öteki taraf için serbest kalan sermaye halini alır. Birinin kaybettiğini diğeri kazanmıştır. [sayfa 311]

ONALTINCI BÖLÜM
DEĞİŞEN-SERMAYENİN DEVRİ

I. YILLIK ARTI-DEĞER ORANI

2.500 sterlinlik bir döner sermayenin beşte-dördünün, 2.000 sterlininin değişmeyen-sermaye (üretim malzemeleri), beşte-biri 500 sterlinin ise ücretlere yatırılmış değişen-sermaye olduğunu varsayalım.

Devir dönemi 5 hafta olsun: çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım dönemi 1 hafta. Bu durumda, sermaye I, 2.000 sterlin olup, 1.600 sterlinlik değişmeyen-sermaye ile 400 sterlinlik değişen-sermayeden oluşmuştur; sermaye II, 500 sterlindir, 400 sterlini değişmeyen, 100 sterlini değişen-sermayedir. Her çalışma haftasında 500 sterlinlik bir sermaye yatırılmaktadır. Elli haftalık bir yılda, 50 kez 500, yani 25.000 sterlinlik bir yıllık ürün üretilmektedir. Çalışma döneminde sürekli olarak kullanılan 2.000 sterlinlik sermaye I, böylece 12½ kez devretmektedir. 12½ kez 2.000, 25.000 sterlin eder. Bu 25.000 sterlinin beşte-dördü ya da 20.000 sterlini üretim araçlarına yatırılmış değişmeyen-sermaye, ve beşte-biri ya da 5.000 sterlini ücretlere yatırılmış değişen-sermayedir. 2.500 sterlinlik toplam sermaye, böylece, 25.000 : 2.500 ya da [sayfa 312] 10 kez devret-

mektedir.

Üretimde harcanan değişen döner sermaye, ancak, kendi değeri-nin içerisinde yeniden üretilmekte olduğu ürün satıldığı, bir kez daha emek-gücü ödemesine yatırılmak üzere meta-sermayeden para-sermayeye çevrildiği ölçüde, dolaşım süreci içerisinde yeniden hizmet edebilir. Ama aynı şey, üretime yatırılmış bulunan ve değeri, üründe, kendi değerinin bir kısmı olarak yeniden ortaya çıkan, değişmeyen döner sermaye (üretim malzemeleri) için de doğrudur. Bu iki kısımda –döner sermayenin değişen ve değişmeyen kısmında– ortak olan ve bunları sabit sermayeden ayırdeden şey, bunlardan ürüne aktarılan değerin, meta-sermaye tarafından dolaştırılması, yani ürünün meta olarak dolaşımı değildir. Ürünün değerinin bir kısmı, ve böylece, meta olarak dolaşan ürünün, meta-sermayenin değerinin bir kısmı, daima, sabit sermayenin aşınan ve yıpranan kısmını, yani üretim süreci sırasında sabit sermayenin ürüne aktardığı değer kısmını içerir. Gerçek fark şudur: Sabit sermaye, üretim sürecinde, döner sermayenin (değişmeyen döner sermaye *artı* değişen döner sermayeye eşit) daha uzun ya da daha kısa bir devir dönemleri çevrimi boyunca kendi eski kullanım-biçiminde işlev yapmaya devam eder, oysa her tek devir, üretim alanından –meta-sermaye biçiminde– dolaşım alanına geçen tüm döner sermayenin yerine konulması koşuluna bağlıdır. Değişmeyen döner sermaye ile değişen döner sermayede, dolaşımın ilk aşaması, M'–P', ortaktır. İkinci evrede bunlar ayrılırlar. Metaın tekrar çevrildiği para, kısmen bir üretken ikmale (değişmeyen döner sermayeye) dönüştürülür. Kendisini oluşturan kısımların farklı satın alınma vadelerine bağlı olarak paranın bir kısmı hemen, diğer bir kısmı daha sonra paradan üretim malzemelerine çevrilmek durumundadır, ama sonuçta tümüyle bu şekilde tüketilir. Metaın satışı ile gerçekleşen paranın diğer bir kısmı, üretim sürecine katılmış bulunan emek-gücünün ödenmesinde yavaş yavaş harcanmak üzere para-ikmal biçiminde alıkonur. Bu kısım, değişen döner sermayeyi oluşturur. Ne var ki, her iki kısmın bütünüyle yerine konması, daima sermayenin devrinden, ürüne çevrilmesinden, üründen metaya, metadan paraya çevrilmesinden kaynaklanır. Bundan önceki bölümde, değişmeyen ve değişen döner sermayenin devrinin, sabit sermaye hiç dikkate alınmaksızın birarada ve ayrı ayrı ele alınmasının nedeni işte budur. [sayfa 313]

Şimdi ele alacağımız sorunda bir adım daha atacağız ve döner sermayenin değişen kısmını, sanki döner sermayeyi tek başına oluşturuyormuş gibi ilerleyeceğiz. Bir başka deyişle, onunla birlikte devreden değişmeyen döner sermayeyi inceleme-dışı bırakacağız.

2.500 sterlinlik bir sermaye yatırılmıştır ve yıllık ürünün değeri 25.000 sterlindir. Ama döner sermayenin değişen kısmı 500 sterlindir; bu nedenle, 25.000 sterlinin içerdiği değişen-sermaye, 25.000 *bölü* 5, yani 5.000 sterlindir. Bu 5.000 sterlini 500 sterline bölecek olursak, tıpkı 2.500 sterlinlik toplam sermayede olduğu gibi, devir sayısının 10 olduğu-

nu görürüz.

Yalnızca artı-değer üretiminin sözkonusu olduğu burada, bu ortalama hesabı yapmak tamamen doğrudur; bu hesaba göre, yıllık ürünün değeri, bu sermayenin sürekli olarak bir tek çalışma döneminde kullanılan kısmının değerine değil, yatırılan sermayenin değerine bölünmektedir (yani ele aldığımız durumda, 400'e değil 500'e; sermaye I'e değil, sermaye I *artı* sermaye II'ye bölünmektedir). Bir başka görüş açısından, daha sonra göreceğiz ki, bu ortalama hesabın genellikle tam doğru olmaması gibi, bu hesap da tam olarak doğru değildir. Yani bu hesap şekli, kapitalistin pratik amaçlarına uygun düşmektedir, ama devrin bütün gerçek durumlarını tam ve gereği gibi ifade etmemektedir.

Biz, şimdiye değin, meta-sermaye değerin bir kısmını, yani meta-sermayenin içerdiği ve üretim süreci sırasında üretilen ve ürüne katılan artı-değeri görmezlikten gelmiş bulunuyoruz. Şimdi dikkatimizi bu yöne çevirmemiz gerekiyor.

Haftalık olarak yatırılan 100 sterlinlik değişen-sermayenin, %100' lük, yani 100 sterlinlik artı-değer ürettiğini kabul edersek, 5 haftalık bir devir dönemi için yatırılan 500 sterlinlik değişen-sermaye, 500 sterlinlik artı-değer üretir, yani işgününün yarısı artı-emekten oluşur.

500 sterlinlik değişen-sermaye, 500 sterlinlik bir artı-değer üretirse, 5.000 sterlin, on kez 500 sterlin, yani 5.000 sterlin artı-değer üretir. Ama yatırılan değişen-sermaye 500 sterlini bulmaktadır. Bir yıl boyunca üretilen toplam artı-değerin, yatırılmış değişen-sermayenin toplam değerine olan oranına, biz, yıllık artı-değer oranı diyoruz. Ele aldığımız durumda, bu oran 5.000'in 500'e oranı, yani %1.000'dir. Bu oranı daha yakından inceleyecek olursak, bunun, yatırılmış değişen-sermaye tarafından bir devir [sayfa 314] dönemi boyunca üretilen artı-değer oranının, değişen-sermayenin devir sayısı ile çarpımına eşit olduğunu görürüz (bu devir sayısı, tüm döner sermayenin devir sayısı ile çakışmaktadır).

İncelemekte olduğumuz durumda, bir devir dönemi için yatırılmış değişen-sermaye, 500 sterlindir. Bu süre içerisinde üretilen artı-değer de gene 500 sterlindir. Bir devir dönemi için artı-değer oranı bu nedenle $500_a : 500_d$, yani %100'dür. Bu %100, bir yıllık devir sayısıyla, 10 ile çarpıldığında, $5.000_a : 500_d$, yani %1.000 eder.

Bu, yıllık artı-değer oranıdır. Belirli bir devir dönemi süresince elde edilen artı-değer miktarına gelince, bu, bu sürede yatırılmış değişen-sermayenin değerinin, yani elimizdeki örnekte 500 sterlinin, artı-değer oranı ile, bu örnekle 500 ile 100 : 100'ün çarpımına, yani 500 kez I'e, yani 500 sterline eşittir. Eğer yatırılmış değişen-sermaye 1.500 sterlin olsaydı, aynı artı-değer oranı ile, artı-değer miktarı, 1.500 kez 100 : 100, yani 1.500 sterlin olurdu.

Yılda on devir yapan, 5.000 sterlinlik artı-değer üreten ve bu nedenle de yıllık artı-değer oranı %1.000 olan, 500 sterlinlik değişen-sermayeye, biz, sermaye A diyeceğiz..

Şimdi de, 5.000 sterlinlik diğer bir değişen-sermaye B'nin bütün bir yıl için (yani burada 50 hafta için) yatırıldığını ve böylece yılda yalnızca bir kez devrettiğini varsayalım. Ayrıca, yılın sonunda, ürünün tamamlandığı aynı gün bedelinin ödendiğini, böylece çevrildiği para-sermayenin aynı gün geri döndüğünü kabul edelim. Bu durumda, dolaşım dönemi sıfır olup, devir dönemi, çalışma dönemine, yani bir yıla eşittir. Bundan önceki durumda olduğu gibi, emek-sürecinde, her hafta 100 sterlinlik, yani 50 haftada 5.000 sterlinlik bir değişen-sermaye bulunacaktır. Artı-değer oranı aynı, yani %100 olsun, yani aynı uzunluktaki işgününün yarısı, artı-emekten oluşsun. Eğer 5 haftayı gözönüne alırsak, yatırılmış değişen-sermaye 500 sterlin, artı-değer oranı %100 ve bu nedenle de 5 haftada üretilen artı-değer miktarı 500 sterlindir. Sömürülen emek-gücü miktarı ile, sömürü yoğunluğunun, burada, sermeye A'dakiyle aynı olduğu kabul edilmiştir.

100 sterlinlik yatırılmış değişen-sermaye, her hafta, 100 sterlinlik bir artı-değer üretmekte, dolayısıyla 50 haftada, 50 x 100 = 5.000 sterlinlik yatırılmış sermaye, 5.000 sterlinlik bir artı-değer üretmektedir. Yıllık olarak üretilen artı-değer miktarı, daha önceki durumdaki gibi 5.000 sterlindir, ama yıllık artı-değer oranı [sayfa 315] tamamen farklıdır. Bu, bir yılda üretilen artı-değerin, yatırılmış değişen-sermayeye bölünmesine eşittir: 5.000_a : 5.000_d, yani %100'dür, oysa sermaye A durumunda bu, %1.000'di.

Hem sermaye A, hem de sermaye B durumunda, haftada 100 sterlinlik değişen-sermaye yatırmıştık. Kendini genişletme derecesi ya da artı-değer oranı da aynıdır, yani %100'dür, ve değişen-sermayenin büyüklüğü de aynıdır, yani 100 sterlindir. Aynı miktarda emek-gücü sömürülmekte, her iki durumda da sömürü hacmi ve derecesi eşit olmakta, çalışma günleri aynı olup, gerekli-emeğe ve artı-emeğe eşit bir biçimde bölünmektedir. Yıl boyunca kullanılan değişen-sermaye miktarı her iki durumda da 5.000 sterlindir; bu, aynı miktarda emeği harekete geçirmekte ve bu eşit iki sermaye tarafından harekete getirilen emek-gücünden aynı miktarda artı-değer, 5.000 sterlin, elde etmektedir. Ne var ki, sermaye A ve B'nin yıllık artı-değer oranlarında %900'lük bir fark vardır.

Bu görüngü, her durumda, artı-değer oranının, yalnız değişen-sermaye tarafından harekete geçirilen emek-gücünün sömürülme miktarı ile yoğunluğuna bağlı olmayıp, aynı zamanda, dolaşım sürecinden doğan açıklanması olanaksız etkilere de bağlı bulunduğu izlenimini yaratmaktadır. Ve gerçekten de bu böyle yorumlanmış ve –bu yalın biçiminde olmasa bile hiç değilse daha karmaşık ve gizli biçimi (yıllık kâr oranı) ile– yirmilerin başından hem rikardocu okulun tamamıyla kökünü kazımıştır.

Sermaye A ve B'yi, yalnız görünüşte değil, fiilen de tamamen aynı koşullar içine koyar koymaz, bu görüngünün garipliği derhal yokolmakta-

dır. Bu eşit koşullar, ancak, değişen-sermaye B, bütünüyle, sermaye A gibi aynı zaman döneminde emek-gücüne yapılan ödeme için harcandığında varolur.

Bu durumda 5.000 sterlinlik sermaye B, 5 hafta için yatırılıyor ve haftada 1.000 sterlinlik yatırım, yılda 50.000 sterlin ediyor. Artı-değer de, aynı şekilde, varsayımlarımıza göre 50.000 sterlindir. Devreden 50.000 sterlinlik sermaye, 5.000 sterlinlik yatırılmış sermayeye bölünürse, devir sayısı 10 olur. Artı-değer oranı, 5.000a : 5.000d, yani %100, devir sayısıyla, yani 10 ile çarpıldığında yıllık artı-değer oranı $50.000_a : 5.000_d$, yani 10 : l, ya da %1.000 olur. Şimdi, A ve B için yıllık artı-değer oranı aynıdır, yani %l.000'dir, ama artı-değer miktarları B için 50.000 sterlin, A için 5.000 sterlindir. Bu durumda, üretilen artı-değer miktarlarının bir [sayfa 316] birine oranı, yatırılan sermaye A ve B'nın birbirine olan oranı gibidir, yani 5.000: 500 = 10 : l'dir. Ama sermaye B, aynı süre içerisinde, sermaye A'nın harekete geçirdiği emek-gücünün on katını harekete geçirir.

Ancak fiilen emek-sürecinde kullanılan sermaye artı-değer üretir ve buna, artı-değer ile ilgili bütün yasalar ve bu arada, belli bir artı-değer oranında, artı-değer miktarının değişen-sermayenin nispi büyüklüğü ile belirlendiğini ifade eden yasa da bu sermayeye uygulanır.*

Emek-sürecinin kendisi zamanla ölçülür. Eğer işgününün uzunluğu belli ise (yıllık artı-değer oranındaki farkı açığa çıkarmak için, A ve B ile ilgili bütün, koşulların eşit olduğunu varsaydığımız burada olduğu gibi) çalışma haftası, belli sayıda işgünlerinden oluşur. Ya da, herhangi bir çalışma dönemini, örneğin 5 haftalık bu çalışma dönemini, eğer işgünü 10 saat ve çalışma haftası 6 gün kabul edilecek olursa, 300 saatlik tek bir işgünü olarak ele alabiliriz. Bu sayıyı, bir de, her gün aynı emek-sürecinde birlikte ve aynı zamanda çalışan emekçilerin sayısı ile çarpmamız gerekir. Eğer bu sayı 10 olarak alınırsa, bir haftada, 60 kez 10, yani 600 saat bulunacak ve 5 haftalık bir çalışma dönemi ise 600 kez 5, yani 3.000 saat edecektir. Artı-değer oranı ile işgünü uzunluğu aynı olduğundan, eğer eşit miktarlarda emek-gücü (emekçi sayısı ile çarpılmış aynı fiyata sahip bir emek-gücü) aynı zamanda harekete geçirilecek olursa, eşit büyüklükte değişen-sermayeler kullanılmış olur.

Şimdi başlangıçtaki örneklerimize dönelim. Hem A ve hem de B durumunda, haftalık 100 sterlinlik eşit değişen-sermayeler, bütün yıl boyunca her hafta yatırılmaktadır. Emek-sürecinde fiilen işlev yapan yatırılmış değişen-sermayeler bu nedenle eşittir, ama, yatırılmış değişen-sermayeler hiç de eşit değildir. A durumunda, her 5 hafta için 500 sterlin yatırılmaktadır ve her hafta bunun 100 sterlini kullanılmaktadır. B durumunda, ilk 5 hafta için 5.000 sterlin yatırılması gerekir ve bunun ancak 100 sterlini her hafta, yani 5 haftada 500 sterlini, ya da yatırılmış sermayenin onda-biri kullanılmaktadır. İkinci 5 haftalık dönemde 4.500 sterlin

* *Kapital,* Birinci Cilt, Onbirinci Bölüm. *-Ed.*

yatırılması gerekir, ama bunun yalnız 500 sterlini kullanılır, vb.. Belirli bir zaman dönemi için yatırılmış değişen-sermaye, ancak, emek-sürecinin dahil olduğu zaman kesimine gerçekten adım [sayfa 317] attığı, emek-sürecinde gerçekten işlev yaptığı ölçüde kullanılan, dolayısıyla fiilen işlev yapan ve etkin olan değişen-sermayeye çevrilir. Bir kısmının daha sonra kullanılmak üzere yatırıldığı aradaki zamanlarda bu kısım, emek-süreci için pratik olarak mevcut değildir ve bu yüzden de değer ya da artı-değer oluşumunda herhangi bir etkisi yoktur. Örneğin 500 sterlinlik sermaye A'yı alalım. Bu sermaye 5 hafta için yatırılmıştır, ama her hafta ardarda emek-sürecine yalnız 100 sterlin girer. Birinci haftada bu sermayenin beşte-biri kullanılır; stok halinde bulunmasına karşın beşte-dördü kullanılmadan ve bu nedenle de gelecek 4 haftadaki emek-süreçleri için yatırılmış bulunmaktadır.

Yatırılan değişen-sermaye ile kullanılan değişen-sermaye arasındaki bağıntıyı farklılaştıran koşullar, artı-değer üretimini –artı-değer oranı belli olduğuna göre–, ancak, bu koşullar, belli bir zaman dönemi içerisinde, diyelim bir hafta, 5 hafta vb. içerisinde, gerçekten kullanılabilecek değişen-sermaye miktarını farklılaştırdıkları ölçüde ve ancak bu olgu nedeniyle etkiler. Yatırılmış değişen-sermaye, değişen-sermaye olarak, ancak, kullanılmadan yatırılmış bulunduğu, stok halinde kaldığı süre içinde değil, fiilen kullanıldığı ölçüde ve sürede işlev yapar. Ne var ki, yatırılmış değişen-sermaye ile kullanılan değişen-sermaye arasındaki bağıntıyı farklılaştıran bütün koşullar, (ya çalışma dönemindeki, ya dolaşım dönemindeki, ya da her ikisindeki fark ile belirlenen) devir dönemlerindeki farka indirgenir. Artı-değer üretimi yasası, eğer artı-değer oranı aynı ise, işlev yapan eşit miktardaki değişen-sermayelerin, eşit miktarlarda artı-değer ürettiklerini ifade eder. Bu durumda, eğer sermaye A ve B tarafından, eşit zaman dönemlerinde, eşit artı-değer oranları ile, eşit miktarlarda değişen-sermaye kullanılıyorsa, bunların, belirli bir zaman dönemi için kullanılan bu değişen-sermayenin, aynı süre için yatırılan değişen-sermayeye oranı ne kadar farklı olursa olsun, ve bu yüzden de, üretilen artı-değer miktarlarının kullanılan değil genellikle yatırılmış bulunan değişen-sermayeye oranı ne kadar farklı olursa olsun, eşit zaman dönemlerinde, eşit miktarlarda artı-değer üretmeleri gerekir. Bu orandaki farklılık, ortaya konmuş bulunan artı-değer üretimi yasaları ile çelişmek şöyle dursun, bu yasaları doğrular ve bu yasaların kaçınılmaz sonuçlarından birisidir.

Sermaye B'nin ilk 5 haftalık üretken dönemini gözden geçirelim. Beşinci haftanın sonunda 500 sterlin kullanılmış ve [sayfa 318] tüketilmiştir. Ürünün değeri 1.000 sterlindir, ve dolayısıyla $500_a : 500_d$ = %100'dür. Tıpkı sermaye A'da olduğu gibi. Sermaye A'da, artı-değerin yatırılan sermaye ile birlikte gerçekleşmesine karşın, sermaye B'de, durumun böyle olmaması olgusu, sorunun yalnızca artı-değer üretimi, ve bu artı-değerin kendi üretimi sırasında yatırılmış bulunan değişen-sermayeye oranı ol-

duğu bu noktada bizi ilgilendirmiyor. Ama tersine, sermaye B'de, artı-değer oranını, yatırılan 5.000 sterlinlik sermayenin kullanılan ve dolayısıyla artı-değer üretimi sırasında tüketilen kısmı ile değil de, yatırılmış bu toplam sermayenin kendisi ile olan oranını hesaplarsak, bunun 500_a : 5.000_d, yani 1/10, yani %10 olduğunu görürüz.

Demek ki, bu oran sermaye B için %10, sermaye A için %100, yani B'nin on katı oluyor. Karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek arasında eşit bir şekilde bölünmüş bulunan eşit miktarda emeği harekete geçirmiş olan eşit sermayelerin artı-değer oranlarındaki bu farkın, artı-değer üretimi yasalarına aykırı olduğu söylenecek olursa yanıtı çok basittir ve fiili ilişkilere bir gözatmakla hemen verilebilir: Sermaye A'da, fiili artı-değer oranı, yani 500 sterlinlik bir değişen-sermaye tarafından 5 haftada üretilen artı-değerin, bu 500 sterlinlik değişen-sermaye ile olan ilişkisi belirtilmiştir. Sermaye B'de ise buna karşılık, yapılan hesap biçiminin, artı-değer üretimi ile, ya da bu üretime tekabül eden artı-değer oranının belirlenmesi ile hiç bir ilişkisi yoktur. Çünkü 500 sterlinlik bir değişen-sermaye tarafından üretilen 500 sterlinlik artı-değer, kendi üretimi sırasında yatırılmış bulunan 500 sterlinlik değişen-sermaye ile ilişkili olarak değil, onda-dokuzu, yani 4.500 sterlini, bu 500 sterlinlik artı-değerin üretimi ile hiç bir ilişkisi bulunmayıp, tersine, gelecekteki 45 hafta boyunca yavaş yavaş işlev yapmak üzere ayrıldığı için, şimdi ele alınmış bulunan ilk 5 haftalık üretim bakımından varlığı dahi sözkonusu olamayan 5.000 sterlinlik bir sermaye yönünden hesaplanmıştır. Demek oluyor ki, bu durumda, A ve B'nin artı-değer oranlarındaki fark, hiç bir sorun yaratmamaktadır.

Şimdi de, sermaye A ve B için yıllık artı-değer oranlarını karşılaştıralım. Bu, sermaye B için 5.000_a : 5.000_d == %100'dür; sermaye A için 5.000_a : 500_d = %1.000'dir. Ama, artı-değer oranlarının birbirlerine olan oranı eskisi gibi aynıdır. O zaman şöyleydi:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin Artı Değer Oranı}}{\text{Sermaye A'nin Artı Değer Oranı}} = \frac{\%10}{\%100}$$

[sayfa 319]

Şimdi ise şöyle:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin Yıllık Artı Değer Oranı}}{\text{Sermaye A'nin Yıllık Artı Değer Oranı}} = \frac{\%100}{\%1.000}$$

Ama, %10: %100 = %100 : %1.000, böylece oran aynıdır. Ama şimdi sorun değişmiştir. Sermaye B'nin yıllık oranı, 5.000_a : 5.000_d = %100, bizim bildiğimiz üretim yasasından, ve bu üretime tekabül eden artı-değer oranından, en küçük bir sapma –hatta sapma belirtisi bile– göstermiyor. Yıl boyunca 5.000d yatırılmış, üretken biçimde tüketilmiş ve bu 5.000a üretmiştir. Bu nedenle artı-değer oranı yukarıdaki 5.000_a : 5.000_d = %100 kesrine eşittir. Yıllık oran, fiili artı-değer oranına uymakta-

dır. Bu nedenle bu durumda, açıklanması gerekli bir anormallik gösteren, sermaye B değil, sermaye A'dır.

Buradaki artı-değer oranı, 5.000_a : 500_d = %1.000'dir. Birinci durumda, 5 haftanın ürünü 500_a onda-dokuzu üretimde kullanılmayan 5.000 sterlinlik bir sermaye için hesaplandığı halde, şimdi, 500_d için, yani 5.000_a'nın üretiminde fiilen kullanılan değişen-sermayenin ancak ondabiri için 5.000_a hesaplamış oluyoruz; çünkü, 5.000a bir tek beş haftalık dönemde tüketilen 500 sterlinlik bir sermayenin değil, 50 hafta boyunca üretken bir şekilde tüketilen 5.000 sterlinlik bir değişen-sermayenin ürünüdür. İlk durumda, 5 haftada üretilen artı-değer, 50 hafta için yatırılan ve bu 5 haftada tüketilenin on katı olan bir sermaye için hesaplanmıştır. Şimdi ise 50 haftada üretilen artı-değer, 5 hafta için yatırılan ve 50 hafta da tüketilenden on kez küçük olan bir sermaye için hesaplanıyor.

500 sterlinlik sermaye A, hiç bir zaman 5 haftalık bir süreden daha fazla yatırılmamıştır. Bu zamanın sonunda geri döner ve bir yıl boyunca on devir yaparak aynı süreci on kez yenileyebilir. Bundan iki sonuç çıkar:

Birincisi: A durumunda yatırılan sermaye, sermayenin, bir haftalık üretken süreçte sürekli kullanılan kısmından ancak beş kez daha büyüktür. Buna karşılık, 50 haftada ancak bir devir yapan ve bu yüzden de 50 hafta için yatırılması gereken sermaye B, bir hafta için sürekli kullanılabilecek kendi kısımlarından elli kez büyüktür. Devir, bu nedenle, yıl içerisinde üretim süreci için yatırılan sermaye ile, belli bir üretim dönemi, diyelim bir hafta için sürekli kullanılabilir sermaye arasındaki bağıntıyı değiştirmektedir. Öyleyse burada, 5 haftanın artı-değeri, bu 5 hafta boyunca kullanılan sermaye için değil, 50 hafta için kullanılan, on [sayfa 320] kez daha büyük bir sermaye için hesaplandığı birinci durumla karşı karşıyayız.

İkincisi: sermaye A'nın 5 haftalık devir dönemi yılın ancak ondabirini kapsamakta ve böylece bir yıl, 500 sterlinlik sermaye A'nın ardarda yeniden yatırıldığı böyle on devir dönemini içermektedir. Burada, kullanılan sermaye, 5 hafta için yatırılmış sermayenin, yıllık devir dönemi sayısı ile çarpımına eşittir. Yıl boyunca kullanılan sermaye, 500 kez 10, yani 5.000 sterlindir. Yıl boyunca yatırılan sermaye 5,000 : 10, yani 500 sterlindir.

Gerçekten de, bu 500 sterlin daima yeniden kullanılmakla birlikte, her 5 haftada yatırılan miktar, hiç bir zaman bu aynı 500 sterlini geçmez. Buna karşılık, sermaye B'de, 5 hafta boyunca yalnız 500 sterlin kullanılıyor ve bu 500 sterlin bu 5 hafta için yatırılmış oluyor. Ama bu durumda devir dönemi 50 hafta olduğuna göre, bir yılda kullanılan sermaye, her 5 hafta için yatırılan sermayeye değil, 50 hafta için yatırılan sermayeye eşittir. Yılda üretilen artı-değer miktarı, artı-değer oranı belli olduğuna göre, yıl boyunca yatırılan sermaye ile değil, yıl boyunca kullanılan sermaye ile orantılıdır. Bu nedenle, yılda bir devir yapan 5.000

sterlinlik bir sermaye için, bu miktar, yılda on kez devreden 500 sterlinlik sermayeninkinden daha büyük değildir. Ve böyle olmasının tek nedeni, yılda bir devir yapan sermayenin, yılda on kez devir yapan sermayeden on kez daha büyük olmasıdır.

Bir yıl boyunca devreden değişen-sermaye –dolayısıyla, yıllık ürünün ya da yıllık harcamanın bu kısma eşit olan kısmı–, o yıl boyunca fiilen kullanılan, üretken biçimde tüketilen değişen-sermayedir. Buradan şu sonuç çıkar ki, eğer bir yılda devreden değişen-sermaye A ile gene bir yılda devreden değişen-sermaye B eşit ise ve kendini genişletme eşit koşullar altında kullanılıyorsa, ve böylece artı-değer oranı her ikisi için de aynı ise o zaman, bir yılda üretilen artı-değer miktarının da, aynı şekilde, her ikisi için aynı olması gerekir. Böylece, bir yıl için hesaplanan artı-değer oranının da aynı olması gerekir, çünkü bu oran $^{\text{yılda üretilen artı-değer miktarı}}/_{\text{yılda devredilen değişen-sermaye}}$ ile ifade edildiği kadarıyla, kullanılan sermaye miktarları aynıdır. Ya da genel bir ifadeyle: Devreden değişen-sermayelerin nispi büyüklüğü ne olursa olsun, bunların yılda ürettikleri artı-değerin oranı, bu sermayelerin ortalama dönemlerdeki (diyelim, bir haftadaki ya da bir gündeki) artı-değer oranı ile belirlenir. [sayfa 321]

Artı-değer üretimi ile, artı-değer oranının belirlenmesi yasalarının tek sonucu budur.'

Şimdi, (daha önce de dediğimiz gibi, yalnız ,değişen-sermayeyi dikkate alarak) $^{\text{yılda devreden sermaye}}/_{\text{yatırılan sermaye}}$ oranı ile neyin ifade edildiğini görelim. Bu bölme, bir yılda yatırılan sermayenin yaptığı devir sayısını gösterir.

Sermaye A durumunda:

$$\frac{\text{yılda devreden 5.000 sterlinlik sermaye}}{\text{yatırılan 500 sterlinlik sermaye}}$$

Sermaye B durumunda:

$$\frac{\text{yılda devreden 5.000 sterlinlik sermaye}}{\text{yatırılan 5.000 sterlinlik sermaye}}$$

Her iki orantıda da, pay, yatırılan sermayenin, devir *sayısı* ile çarpımını ifade ediyor; sermaye A'da, 500 kez 10; sermaye B'de, 5.000 kez 1. Ya da bu, bir yıl için hesaplanan devir *zamanının* tersiyle de çarpılabilir. A için devir zamanı bir yılın $^1/_{10}$'udur; ters çevrilen devir zamanı $^{10}/_1$ yıldır; dolayısıyla 500 kez $^{10}/_1$, yani 5.000'dir. Sermaye B'de 5.000 kez $^1/_1$. yani 5.000'dir. Payda, devredilen sermayenin, ters çevrilmiş devir *sayısı* ile çarpımını ifade eder; sermaye A'da 5.000 kez $^1/_{10}$; sermaye B'de 5.000 kez $^1/_1$.

Bir yılda devreden iki değişen-sermayenin harekete geçirdiği emeğin her birinin miktarı (ödenen ve ödenmeyen emeğin toplamı) bu durumda eşittir, çünkü devreden sermayelerin kendileri eşit olduğu gibi, bunların kendini genişletme oranları da aynı şekilde eşittir.

Bir yılda devreden değişen-sermayenin, yatırılan değişen-sermayeye oranı, 1) yatırılacak sermayenin, belirli bir çalışma döneminde kul-

lanılan değişen-sermayeye oranını belirtir. Eğer devir sayısı, A durumunda olduğu gibi 10 ve bir yılda da 50 hafta olduğu kabul edilirse, o zaman, devir dönemi 5 hafta olur. Bu 5 hafta için değişen-sermaye yatırılması gerekir ve 5 hafta için yatırılacak bu sermaye, bir haftada kullanılan değişen-sermayenin 5 katı olmalıdır. Yani bir hafta boyunca, yatırılan sermayenin (örneğimizde 500 sterlinin) ancak beşte-biri kullanılabilir. Buna karşılık, devir sayısının $^1/_1$ olduğu sermaye B'de, devir zamanı 1 yıl, yani 50 haftadır. Yatırılan sermayenin, bir haftada kullanılan sermayeye oranı bu nedenle 50 : 1'dir. Eğer durum B için de A gibi olsaydı, B'nin haftada 100 sterlin yerine 1.000 sterlin yatırması [sayfa 322] gerekirdi. 2) Bundan şu sonuç çıkar ki, aynı miktarda değişen-sermayeyi, ve dolayısıyla, –artı-değer oranı belli olduğuna göre– aynı miktarda emeği (ödenen ve ödenmeyen) harekete geçirmek ve böylece yıl içerisinde aynı miktarda, artı-değer üretmek için B, A'nın on katı sermaye (5.000 sterlin) kullanmıştır. Gerçek artı-değer oranı, belirli bir dönem esnasında kullanılan değişen-sermayenin, aynı zaman içerisinde üretilen artı-değere olan oranından; ya da bu sürede kullanılan değişen-sermaye tarafından harekete geçirilen ödenmemiş emek-miktarına olan oranından başka bir şey değildir. Bunun, değişen-sermayenin, kullanılmadan yatırılmış olduğu süredeki kısmı ile hiç bir ilişkisi yoktur. Dolayısıyla, bunun gene, sermayenin, belirli bir zaman döneminde yatırılan kısmının, aynı zaman döneminde kullanılan kısmına olan oranıyla da –bu, farklı sermayeler için, devir dönemi tarafından değişikliğe uğratılan ve farklılaştırılan bir orandır– hiç bir ilişkisi yoktur.

Bu anlatılanlardan daha çok şu sonuç çıkar ki, yıllık artı-değer oranı ancak bir tek durumda, emeğin sömürülme derecesini ifade eden gerçek artı-değer oranı ile çakışır; yani, yatırılan sermayenin yılda ancak bir kez devrettiği ve böylece yatırılan sermayenin, bir yıl boyunca devreden sermayeye eşit olduğu, ve bu nedenle, o yıl boyunca üretilen artı-değer miktarının bu üretimde o yıl içerisinde kullanılan sermayeye olan oranının, yıl içerisinde üretilen artı-değer miktarının yıl boyunca yatırılan sermayeye olan oranıyla çakıştığı ve özdeş olduğu durumda.

A) Yıllık artı-değer oranı,

$$\frac{\text{yıl boyunca üretilen artı-değer miktarı}}{\text{yatırılan değişen sermaye}}$$

'ye eşittir. Ama yıl boyunca üretilen artı-değer miktarı, gerçek artı-değer oranının, bunun üretiminde kullanılan değişen-sermaye ile çarpımına eşittir. Yıllık artı-değer miktarının üretiminde kullanılan sermaye, yatırılan sermaye ile bu sermayenin devir sayısının –bu sayıya biz *n* diyeceğiz– çarpımına eşittir. Formül A, böylece şu hali alır:

B) Yıllık artı-değer oranı,

$$\frac{\text{gerçek artı-değer oranı x yatırılan değişen-sermaye x } n}{\text{yatırılan değişen-sermaye}}$$

'ye eşittir. Örneğin, sermaye B için 100 x 5.000 x 1/5.000 yani

%100, Ancak *n*'nin 1'e eşit olduğu, yani yatırılan değişen-sermaye, yılda [sayfa 323] yalnız bir devir yaptığı ve böylece, kullanılan ya da yılda bir devir yapan sermayeye eşit olduğu zamandır ki, yıllık artı-değer oranı, gerçek artı-değer oranına eşittir.

Yıllık artı-değer oranına *A',* gerçek artı-değer oranına *a'*, yatırılan değişen-sermayeye *d*, devir sayısına *n* diyelim. Buna göre,

$$A' = \frac{a' d n}{d} = a' n$$

Diğer bir deyişle, *A', a'n*'ye eşittir ve ancak *n* = 1 olduğunda *a'* 'ye eşittir, yani *A'* = *a' kez* 1, yani *a'* 'dür.

Bundan şu sonuç da çıkar ki, yıllık artı-değer oranı, daima, *a' n*'ye, yani bir devir döneminde tüketilen değişen-sermaye tarafından bu dönemde üretilen gerçek artı-değer oranının, bu değişen-sermayenin bir yıldaki devir sayısı ile çarpımına, ya da (aynı şey demek olan) bu sermayenin bir yıl için hesaplanan devir *zamanının* tersiyle çarpımına eşittir. (Eğer değişen-sermaye, yılda on kez devrediyorsa, onun devir zamanı bir yılın 1/10'udur; ters çevrilmiş devir zamanı ise 10/1, yani 10'dur.)

Ayrıca, şu sonuç da çıkar ki, *n* 1'e eşit olduğunda, *A'* = *a' . n,* 1'den büyük olduğunda, yani yatırılan sermaye yılda birden fazla devir yaptığında, ya da devreden sermaye yatırılan sermayeden daha büyük olduğunda, *A'*, *a'* 'den büyüktür.

Ensonu, *n,* 1'den küçük olduğunda, yani yıl boyunca devreden sermaye, yatırılan sermayenin ancak bir kısmı olup devir dönemi bir yıldan daha uzun olduğunda *A', a'* 'den küçüktür.

Bu son durum üzerinde biraz duralım.

Devir döneminin 55 haftaya uzatılması dışında, eski örneğimizin bütün ön varsayımlarını aynen koruyoruz. Emek-süreci, bir hafta için 100 sterlinlik bir değişen-sermaye, dolayısıyla, devir dönemi için 5.500 sterlin gerektirmekte ve her hafta 100_a üretmektedir; *a',* bu nedenle önceki gibi %100'dür. Devir sayısı, *n,* burada 50/55, yani 10/11'dir, çünkü, devir zamanı, 1 *artı* 1/10 yıl (50 hafta), yani 11/10 yıldır.

$$A' = \frac{\%100 \text{ x } 5.500 \text{ x } {}^{10}/_{11}}{5.500} = 100 \text{ x } \frac{10}{11} = \frac{1.000}{11} = \%90{}^{10}/_{11}$$

Ve bu nedenle de %100'den küçüktür. Gerçekten de, eğer yıllık artı-değer oranı %100 olsaydı, yıl boyunca 5.500_d, 5.500_a üretirdi, oysa bunun için ${}^{11}/_{10}$ yıl gerekiyor. 5.5000_d bir yıl boyunca ancak 5.000_a üretir, bu yüzden, yıllık artı-değer oranı 5.000_a : 5.500_d, yani ${}^{10}/_{11}$ ya da $\%90^{10}/_{11}$'dir.

Yıllık artı-değer oranı, yani bir yıl boyunca üretilen artı-değer [sayfa 324] ile, (yıl boyunca *devreden* değişen-sermayeden farklı olarak) genel olarak *yatırılan* değişen-sermaye arasındaki karşılaştırma, bu nedenle

salt öznel bir karşılaştırma değildir; sermayenin kendi fiili hareketi bu karşıtlığa yol açmaktadır. Sermaye A'nın sahibini ilgilendirdiği kadarıyla yatırmış bulunduğu 500 sterlinlik değişen-sermaye, yıl sonunda kendisine, 5.000 sterlinlik bir artı-değer ile birlikte geri dönmüştür. Yatırmış olduğu sermayenin büyüklüğünü ifade eden, yıl boyunca kullandığı sermaye miktarı değil, dönemsel olarak kendisine dönen miktardır. Ele alınan durumda, sermayenin, yıl sonunda, kısmen üretken, ikmal ya da kısmen para-sermaye ya da meta-sermaye biçiminde bulunmasının, ve bu farklı kısımlara hangi oranlarda bölünmüş olduğunun bir önemi yoktur. Bu, sermayenin sahibini ilgilendirdiği kadarıyla, 5.000 sterlin, yatırmış olduğu sermaye, kendisine, 5.000 sterlinlik bir artı-değer ile birlikte geri dönmüştür. Sermaye C'nin sahibi için (son sözü edilen 5.500 sterlinlik sermaye için) yıl boyunca 5.000 sterlin miktarında artı-değer üretilmiştir (5.000 sterlin yatırılmıştır ve artı-değer oranı %100'dür), ama yatırdığı sermaye ona henüz geri dönmediği gibi, üretilen artı-değer de geri dönmemiştir.

A' = *a' n*, bir devir dönemi boyunca kullanılan değişen-sermaye için geçerli artı-değer oranını belirtmektedir; yani

$$\frac{\text{bir devir döneminde üretilen } a \text{ miktarı}}{\text{bir devir döneminde kullanılan } d}$$

devir dönemlerinin sayısı ile çarpılmalıdır; yani yatırılan değişen-sermayenin yeniden-üretim dönemlerinin, devresini yenilediği dönemlerin sayısı ile çarpılmalıdır.

Gördük ki, (Buch I, Kap. IV'te) (Paranın Sermayeye Dönüşümü) ve ayrıca (Buch I, Kap. XXI'de) (Basit Yeniden-Üretim), sermaye-değer genel olarak harcanmış değil, yatırılmıştır, çünkü bu değer, devresinin çeşitli evrelerinden geçmiş olarak, çıkış noktasına döner, ve bunu da artı-değer ile zenginleşmiş olarak yapar. Bu durum, ona, yatırılmış olma niteliğini vermektedir. Çıkış anından, dönüş anına kadar geçen zaman, bu sermayenin yatırılmış bulunduğu zamandır. Sermaye-değerin çizdiği ve yatırılmasından dönüşüne kadar geçen zamanla ölçülen tüm dairesel hareket onun devrini oluşturur ve, bu devrin süresi, bir devir [sayfa 325] dönemidir. Bu dönem sona erdiği ve devre tamamlandığında, aynı sermaye-değer, aynı devreyi yenileyebilir ve bu nedenle yeniden genişleyebilir, artı-değer yaratabilir. Eğer değişen sermaye, bir yılda, sermaye A'da olduğu gibi on kez devrederse, bu aynı sermaye yatırımı, bir yıl boyunca, bir devir dönemine tekabül eden artı-değer miktarının on katını oluşturur.

Kapitalist toplum açısından bu yatırımın niteliği üzerinde açık bir anlayışa varmak gereklidir.

Yılda on devir yapan sermaye A, bir yıl boyunca on kez yatırılır. Her devir dönemi için yeni baştan yatırılır. Ama aynı zamanda, yıl boyunca A, hiç bir zaman bu 500 sterlinlik aynı sermaye-değerden fazlasını yatırmaz ve aslında, bizim incelediğimiz üretken süreç için hiç bir za-

man bu 500 sterlinden fazlasını elden çıkartmaz. Bu 500 sterlin bir devresini tamamlar tamamlamaz, A, bunu aynı devreye yeni baştan başlatır; kendi niteliği gereği sermaye, bu sermaye olma özelliğini, ancak, birbirini izleyen üretim süreçlerinde daima sermaye olarak işlev yaptığı için korur. Üstelik hiç bir zaman, bu, beş haftalık süreden fazlası için yatırılmamıştır. Devir daha uzun sürecek olursa, yetersiz kalır. Devir daha kısa sürecek olursa, bu sefer de bir kısmı fazlalık halini alır. 500 sterlinlik on tane sermaye değil, 500 sterlinlik *bir* tane sermaye, birbirini izleyen aralıklar ile on kez yatırılmıştır. Yıllık artı-değer oranı, bu nedenle, 500 sterlinlik sermayenin on yatırımı ya da 5.000 sterlinlik sermaye için değil, 500 sterlinlik bir sermayenin bir yatırımı için hesaplanmıştır. Tıpkı, bir şilinin on kez devrettiği ve 10 şilinin işlevini yerine getirdiği halde, hiç bir zaman, dolaşımdaki tek bir şilinden fazlasını temsil etmemesi gibi. Ne var ki, her el değişikliğinden sonra girdiği cepte bu para, tıpkı eskisi gibi bir şilinin sahip olduğu aynı özdeş değeri korur.

Aynı şekilde, sermaye A, ardarda her geriye dönüşünde ve gene yıl sonundaki geriye dönüşünde, sahibinin, daima 500 sterlinlik aynı sermaye-değerle iş gördüğünü belirtir. Yani her seferinde, kendisine, yalnız 500 sterlin geri döner. Yatırdığı sermaye, bu nedenle, hiç bir zaman 500 sterlinden fazla değildir. Demek oluyor ki, bu 500 sterlinlik yatırılan sermaye yıllık artı-değer oranını ifade eden kesrin paydasını oluşturmaktadır. Bunun için elimizde, yukarda sözü edilen

$$A' = \frac{a'\,d\,n}{d} = a'\,n$$

formülü vardı. Gerçek artı-değer oranı, *a'*, *a* : *d*'ye, artı-değer miktarının bu artı-değeri üreten değişen sermayeye bölünmesine eşit olduğuna [sayfa 326] göre, *a' n*'de *a'* 'nün değerinin yerine *a* : *d*'yi koyabiliriz ve *A'* = *an :* d formülünü elde ederiz.

Ama 500 sterlinlik sermaye, on-katı devriyle ve böylece, yatırımının on-katı yenilenmesi ile, on kez daha büyük bir sermayenin, 5.000 sterlinlik bir sermayenin işlevini yerine getirmektedir; tıpkı yılda on kez dolaşım yapan 500 şilinin, yılda yalnız bir dolaşım yapan 5.000 şilinin işlevini yerine getirmesi gibi.

II. BİREYSEL DEĞİŞEN-SERMAYENİN DEVRİ

"Bir toplumda üretim sürecinin biçimi ne olursa olsun, bu sürecin sürekli olması, devresel olarak aynı evrelerden geçerek sürüp gitmesi gerekir. ... Bunun için birbiriyle ilişkili bir bütün, devamlı yenilemelerle akıp giden bir olay olarak görüldüğünde, her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda, bir yeniden-üretim sürecidir. ... Yatırılan sermayenin devresel artışı ya da sürece katılan sermayenin devresel meyvesi olarak artı-değer, sermayeden doğan bir gelir biçimini alır." (Buch I, Kap. XXI, s. 588, 589.)

Sermaye A durumunda, 10 tane 5 haftalık devir dönemi vardır. Birinci devir döneminde 500 sterlinlik değişen-sermaye yatırılmaktadır; yani haftada 100 sterlin emek-gücüne çevrilmekte, böylece ilk devir döneminin sonunda emek-gücü için 500 sterlin harcanmaktadır. Başlangıçta yatırılan toplam sermayenin bir kısmı olan bu 500 sterlin, artık sermaye olmaktan çıkmıştır. Bu para, ücret olarak ödenmiştir. Emekçiler de bu parayı, geçim araçları satın almak için harcamışlar, 500 sterlin değerinde geçim araçları tüketmişlerdir. Bu değerde bir meta miktarı bu nedenle yokedilmiştir (emekçinin, para vb. biçiminde tasarruf edebileceği şeyler de sermaye değildir). Emekçi yönünden bu miktarda meta, kapitalist için vazgeçilmez bir araç olan emek-gücünun etkinliğinin korunması dışında, üretken olmayan bir biçimde tüketilmiştir.

İkinci olarak, bu 500 sterlin, gene de, kapitalist için, aynı değere (ya da fiyata) sahip emek-gücüne dönüştürülmüştür. Emek-gücü, kapitalist tarafından emek-sürecinde, üretken biçimde tüketilmiştir. 5 haftanın sonunda, 1.000 sterlin değerinde bir ürün yaratılmıştır. Bunun yarısı, 500 sterlini, emek-gücüne yapılan ödenmede harcanan değişen-sermayenin yeniden-üretilmiş değeridir. [sayfa 327] Diğer yarısı, 500 sterlini, yeni üretilmiş artı-değerdir. Ama 5 haftalık emek-gücü, sermayenin bir kısmının değişen-sermaye haline çevrildiği değişim yoluyla, üretken bir biçimde olsa bile, gene de harcanmış, tüketilmiştir. Dünkü faal emek, bugünkü faal emekle aynı değildir. Onun değeri *artı* yarattığı artı-değer, şimdi, emek-gücünden farklı birşeyin, yani ürünün değeri olarak vardır. Ama ürünü paraya çevirmek suretiyle, emek-gücünün değerinin, yatırılan değişen-sermayenin değerine eşit olan kısmı tekrar emek-gücü ile değişilebilir ve böylece gene değişen-sermaye olarak işlev yapabilir. Aynı işçilere, yani aynı emek-gücü taşıyıcılarına, yalnız yeniden-üretilen sermaye-değer tarafından değil, tekrar para biçimine çevrilmiş sermaye-değer tarafından da, iş sağlanıyor olmasının önemi yoktur. Kapitalistin, ikinci devir döneminde farklı işçiler tutma olanağı vardır.

Aslında, bu nedenle, 5'er haftalık on devir dönemi sırasında ücretlere ardarda 500 sterlin değil, 5.000 sterlinlik bir sermaye harcanmıştır ve bu ücretler emekçiler tarafından geçim araçları satınalmak için tekrar harcanacaktır. Bu şekilde yatırılmış bulunan 5.000 sterlinlik sermaye tüketilmiş olacaktır. Var olmaktan çıkacaktır. Öte yandan, 500 değil, 5.000 sterlin değerinde emek-gücü, ardarda üretken süreçle birleştirilmiş olacak ve yalnız 5.000 sterlinlik kendi değerini yeniden-üretmekle kalmayacak, bunun ötesinde 5.000 sterlinlik bir artı-değer de üretecektir. İkinci devir dönemi sırasında yatırılan 500 sterlinlik değişen-sermaye, ilk devir dönemi sırasında yatırılmış bulunan 500 sterlinlik aynı sermaye değildir. O sermaye, tüketilmiş, ücretlere harcanmıştır. Ama bunun *yerini,* ilk devir döneminde metalar biçiminde üretilen ve tekrar paraya çevrilen yeni 500 sterlinlik yeni değişen-sermaye *doldurmuştur.* Bu 500 sterlinlik yeni para-sermaye, bu nedenle, ilk devir döneminde yeni üretilmiş

bulunan meta miktarının para-biçimidir. Özdeş tutarda bir paranın, 500 sterlinin, yani artı-değerden ayrı olarak, kapitalistin tam ilk yatırdığı para-sermaye kadar bir miktarın, tekrar kapitalistin elinde bulunması olgusu, onun, yeni üretilmiş bir sermaye ile iş yapmakta olduğunu gözden saklamaktadır. (Meta-sermayenin değerinin, sermayenin değişmeyen kısımlarını yerine koyan diğer öğelerine gelince, bunların değerleri yeni üretilmemiştir, yalnızca bu değerin içinde varolduğu biçim değişmiştir.)

Üçüncü devir dönemini alalım. Burada, üçüncü kez yatırılan [sayfa 328] 500 sterlinlik sermayenin, eski değil yeni üretilmiş bir sermaye olduğu besbellidir, çünkü bu, birinci değil ikinci devir dönemine de üretilen meta miktarının, yani bu meta miktarının, değeri, yatırılan değişen-sermayeye eşit olan kısmının para-biçimidir. İlk devir döneminde üretilen metalar satılmıştır. Bu metaların değerinin yatırılan sermayenin değişen kısmının değerine eşit bölümü, ikinci devir döneminin yeni emek-gücüne çevrilmiştir; bu da yeni bir meta miktarı üretmiş ve bunlar da satılarak, değerlerinin bir kısmı, üçüncü devir döneminde yatırılan 500 sterlin sermayeyi oluşturmuştur.

Ve on devir dönemi boyunca bu böyle sürüp gider. Bunlar olurken, yeni üretilen meta miktarı (ki, bunların değeri de, değişen-sermayenin yerini doldurduğu kadarıyla yeniden üretilmiştir ve, sermayenin değişmeyen döner kısmında olduğu gibi yalnızca yeniden ortaya çıkmamaktadır), üretim sürecine durmadan yeni emek-gücü katmak için, her 5 haftada bir pazara sürülmektedir.

Demek oluyor ki, 500 sterlinlik yatırılmış değişen-sermayenin onkatı devri tarafından başarılan şey, bu 500 sterlinlik sermayenin on kez üretken bir biçimde tüketilebilmesi ya da 5 hafta dayanan bir değişen-sermayenin 50 hafta kullanılabilmesi değildir. Aslında 50 haftada on kez 500 sterlinlik değişen-sermaye kullanılmıştır ve 500 sterlinlik sermaye daima ancak 5 hafta dayanır ve bu 5 haftanın sonunda yeni üretilen 500 sterlinlik bir sermaye tarafından yeri doldurulmalıdır. Bu, aynı şekilde, sermaye A ve sermaye B için de geçerlidir. Ama bu noktada fark başlamaktadır.

Birinci 5 haftalık dönem sonunda, 500 sterlinlik bir değişen-sermaye, hem B ve hem de A tarafından yatırılmış ve harcanmıştır. Her iki sermaye de değerlerini emek-gücüne çevirmiş ve bu emek-gücü tarafından yeni yaratılmış olan ürünün değerinin yatırılan 500 sterlinlik değişen-sermayenin değerine eşit kısmı tarafından bu sermayeler yerine konulmuştur. B ve A'nın her ikisi için emek-gücü, yalnız harcanan 500 sterlinlik değişen-sermayenin değerini aynı miktarda bir değerle yerine koymakla kalmamış, aynı zamanda, bizim varsayımımıza göre aynı büyüklükte olan bir artı-değer de eklemiştir.

Ama, B durumunda, yatırılan değişen-sermayeyi yerine koyan ve ona bir artı-değer ekleyen değer-ürün üretken ya da [sayfa 329] değişen-sermaye olarak işlev yapabilecek biçimde değildir. A durumunda ise bu

biçimdedir. Ve, ilk 5 hafta ile, onu izleyen her 5 haftada harcanan B'nin elindeki değişen-sermaye, yıl sonuna kadar (yeni üretilen bir değer ve ona eklenen bir artı-değerle yerine konduğu halde), üretken ya da değişen-sermaye olarak tekrar işlev yapabileceği biçim içerisinde değildir. Gerçi, *değeri,* yeni, bir değer tarafından yerine konulmuş, dolayısıyla yenilenmiştir, ama değerinin *biçimi* (bu durumda, mutlak değer biçimi, kendi para-biçimi) yenilenmemiştir.

İkinci 5 haftalık dönem için (ve böylece, yılın birbirini izleyen her 5 haftası için) tıpkı birinci dönemde olduğu gibi, gene bir başka 500 sterlinin elde bulunması gerekir. Demek ki, kredi durumları bir yana bırakılacak olursa, yıl boyunca aslında ancak yavaş yavaş harcanıyor, emek-gücüne çevriliyor olmasına karşın; yılın başında, yatırılmış gizil bir para-sermaye olarak 5.000 sterlinin hazır bulunması gerekir.

Ama, A durumunda, devre, yatırılan sermayenin devri, tamamlandığı için, ilk 5 haftanın sonunda, yerine koyma değeri, zaten yeni emek-gücünü 5 haftalık bir dönem için harekete geçirebilecek biçimdedir – kendi özgün biçiminde, para-biçimindedir.

Hem A ve hem de B durumunda, yeni emek-gücü, ikinci 5 haftalık dönemde tüketilmiştir ve bu, emek-gücünün karşılığının ödenmesinde 500 sterlinlik yeni bir sermaye harcanmıştır. Emekçilerin ilk 500 sterlin ile ödenen geçim araçları yok olmuşlardır; hiç değilse bunların değerleri kapitalistin elinden gitmiştir. İkinci 500 sterlin ile yeni emek-gücü satın alınmış, pazardan yeni geçim araçları çekilmiştir. Kısacası, harcanmakta olan eski değil, yeni bir 500 sterlinlik sermayedir. Ama, A durumunda, bu yeni 500 sterlinlik sermaye, daha önce harcanan 500 sterlinlik değerin yeni, üretilen ikamesinin para-biçimi olduğu halde, B durumunda, bu ikame, değişen-sermaye olarak işlev yapabilecek biçimde değildir. Mevcuttur, ama, değişen-sermaye biçiminde değil. Üretim sürecinin bir sonraki 5 haftada devam edebilmesi için, 500 sterlinlik ek bir sermayenin bulunması ve mutlaka para-biçimde yatırılması gereklidir. Demek oluyor ki, 50 hafta boyunca hem A ve hem de B, eşit miktarda değişen-sermaye harcamakta, eşit miktarda emek-gücü için ödeme yapmakta ve tüketmektedir. Ancak, B, bu emek-gücünün sahip olduğu 5.000 sterlinlik toplam [sayfa 330] değere eşit bir yatırılmış sermaye ile ödemede bulunmak zorunda olduğu halde, A, bu emek-gücüne, her 5 hafta için yatırılan 500 sterlinlik sermaye için her 5 haftada üretilen ikame-değerin sürekli yenilenen para-biçimi ile ardarda ödemede bulunmaktadır. Her iki durumda da, burada, 5 hafta için gerekli olandan fazla para-sermaye yatırılmamaktadır; yani, ilk 5 hafta için yatırılmış olandan, 500 sterlinden fazla para-sermaye yatırılmamaktadır. Bu 500 sterlin bütün yıl için yetmektedir. Bu nedenle, emeğin sömürülme derecesi ile, gerçek artı-değer oranı aynı olduğunda, A ile B'nin yıllık (artı-değer) oranlarının, yıl boyunca aynı miktarda emek-gücünü harekete geçirmek için yatırılması zorunlu bulunan değişen para-sermayelerin büyüklükleri ile ters orantılı

olmaları gerektiği açıktır.

$$A: \frac{5.000_a}{500_d} = \%1.000 ; \qquad B: \frac{5.000_a}{5.000_d} = \%100$$

Ama, $500_d : 5.000_d = 1 : 10 = \%100 : \%1.000$.

Buradaki fark, devir dönemlerindeki farktan, yani belli bir süre için kullanılan değişen-sermayenin ikame-değerinin yeniden sermaye olarak, dolayısıyla yeni bir sermaye olarak işlev yapabileceği dönemlerdeki farktan ileri gelmektedir. Hem B ve hem de A durumunda, aynı dönemler boyunca kullanılan değişen-sermaye için, aynı değer ikamesi vardır. Aynı dönemlerde gene aynı miktarlarda artı-değer eklenmesi vardır. Ama, B durumunda, her 5 haftada 500 sterlinlik bir değer yerine koyma ile 500 sterlinlik bir artı-değer olduğu halde, bu ikame-değer para-biçiminde varolmadığı için, yeni bir sermaye oluşturmaz. A durumunda ise, eski sermaye-değer, bir yenisi ile yerine konulmakla kalmamış, para-biçim içerisinde yeni bir canlılık kazanmış, yani işlevini yerine getirebilecek yeni bir sermaye olarak yeri doldurulmuştur.

İkame-değerin er ya da geç, paraya ve böylece değişen-sermayenin yatırılmakta olduğu biçime çevrilmesinin, artı-değerin kendisinin üretimi bakımından bir önem taşımadığı açıktır. Bu üretim, kullanılan değişen-sermayenin büyüklüğü ile emeğin sömürülme derecesine bağlıdır. Ama bu durum, belirli miktarda emek-gücünü yıl boyunca harekete geçirmek için yatırılması gerekli para-sermayenin miktarını değiştirir ve bu nedenle de, yıllık artı-değer oranını belirler. [sayfa 331]

III. TOPLUMSAL AÇIDAN DEĞİŞEN-SERMAYENİN DEVRİ

Bu konuya bir an için toplum açısından bakalım. Bir emekçinin haftalık ücreti 1 sterlin, işgünü 10 saat olsun. A ve B durumlarının her ikisinde de, bir yıl boyunca 100 emekçi çalıştırılmakta (100 emekçi için haftada 100 sterlin, ya da 5 hafta için 500 sterlin ya da 50 hafta için 5.000 sterlin) ve her emekçi, 6 günlük bir haftada 60 saat çalışmaktadır. Böylece 100 emekçi haftada 6.000 saat, 50 haftada 300.000 saat çalışmaktadır. Bu emek-gücü A ile B'nin elinde bulunmaktadır ve bu yüzden, toplum tarafından başka bir şey için harcanamaz. Bu kadarıyla, toplumsal olarak, sorun, hem A ve hem de B için aynıdır. Ayrıca: hem A ve hem de B durumlarında, her iki tarafın çalıştırdığı 100 emekçi, yılda 5.000 sterlinlik (ya da 200 emekçinin hepsi için 10.000 sterlinlik) bir ücret almakta ve toplumdan bu miktarda geçim aracı çekmektedir. Buraya kadar sorun, A ve B durumları için toplumsal olarak aynıdır. Her iki durumda da emekçilere ücretleri haftalık olarak ödendiği için, bunlar geçim araçlarını toplumdan haftalık olarak çekmekte ve her hafta, dolaşıma, bunların eşdeğerlerini para olarak sürmektedirler. Ne var ki, farklılık burada başlamaktadır.

Birincisi. A emekçisinin dolaşıma sürdüğü para, B emekçisinde olduğu gibi, yalnızca kendi emek-gücünün değerinin para-biçimi (gerçekte, zaten tamamlanmış bulunan bir iş için ödeme aracı) değildir; bu, işyerinin açılmasından sonraki ikinci devir döneminden başlamak üzere, birinci devir dönemi sırasında yaratılan ve ikinci devir dönemi süresince emeğinin karşılığının ödendiği *kendi değerinin* (emek-gücü ile artı-değerin toplamına eşit olan değerinin) para-biçimidir. B emekçisinde bu böyle değildir. Bu emekçiyi ilgilendirdiği kadarıyla, para, burada, gerçekten de, kendisi tarafından zaten yapılmış olan bir iş için bir ödeme aracıdır, ama bu işin karşılığı, kendi üretmiş olduğu ve paraya çevrilmiş bulunan değerle (yani emeğin kendisinin üretmiş olduğu değerin para-biçimi ile) ödenmemektedir. B emekçisine bir önceki yılda kendisi tarafından üretilen ve paraya çevrilen değerle ödeme yapıldığı ikinci yılın başına kadar, bu, mümkün değildir.

Sermayenin devir dönemi ne kadar kısa olursa –bu nedenle, yıl boyunca yeniden-üretildiği aralıklar ne kadar kısa olursa– [sayfa 332] kapitalistin başlangıçta para-biçimde yatırdığı sermayenin değişen kısmının, emekçi tarafından, bu değişen-sermayenin yerine konulması için yaratılan değerin (ayrıca artı-değeri de içeren) para-biçime dönüşmesi o kadar hızlı olur; kapitalistin, kendi fonundan para yatırması gereken süre o kadar kısa olur ve genel olarak, yatırdığı sermaye, veri olan üretim ölçeğine oranla o kadar küçük olur; ve bir veri olan artı-değer oranı ile yıl boyunca elde ettiği artı-değer miktarı, nispi olarak o kadar büyük olur, çünkü emekçinin yarattığı değerin para-biçimi ile o kadar çok sık aralıklarla emekçi satın alabilir, ve bu emekçinin emeğini o kadar çok sık aralıklarla tekrar harekete geçirebilir.

Eğer üretimin ölçeği belli ise, yatırılan değişen para-sermayenin (ve genel olarak döner sermayenin) mutlak büyüklüğü, yıllık artı-değer oranı arttığı halde, devir dönemindeki azalma ile orantılı olarak azalır. Eğer yatırılan sermayenin büyüklüğü belli ise üretim ölçeği büyür; dolayısıyla, eğer artı-değer oranı belli ise, bir devir döneminde yaratılan artı-değerin mutlak miktarı da, yıllık artı-değer oranında, yeniden-üretim dönemlerindeki kısalmanın getirdiği yükselme ile birlikte aynı şekilde büyür. Yukardaki incelemelerden genel olarak şu sonuç çıkar ki, aynı miktar üretken döner sermayeyi ve sömürülme derecesi aynı olan aynı miktarda emeği harekete geçirmek için, devir dönemlerindeki farklı uzunluklar, yatırılacak para-sermayenin, çok farklı miktarlarda olmasını zorunlu kılar.

İkincisi –ve bu birinci farklılıkla bağıntılıdır–, A ve B emekçileri, satın aldıkları geçim araçlarının karşılığını, dolaşım aracına çevrilmiş olarak ellerine geçen değişen-sermaye ile öderler. Sözgelimi, pazardan yalnız buğday çekmekle kalmazlar, ayın zamanda, onu, para olarak bir eşdeğerle yerine koyarlar. Ama B emekçisinin pazardan çektiği geçim araçlarının karşılığı için ödemede bulunduğu para, A emekçisinde ol-

duğu gibi, yıl boyunca ürettiği ve pazara sürdüğü bir değerin para-biçimi olmadığına göre, geçim araçlarının satıcısına, bu satıcının, A durumunda olduğu gibi, satıştan elde edeceği hasılatla, satın alabileceği metalar değil –bu metalar üretim araçları ya da geçim araçları olabilirler–, para sağlar. Demek oluyor ki, pazardan emek-gücü çekiliyor, bu emek-gücü için geçim araçları, B işinde kullanılan emek aletleri biçiminde sabit sermaye, üretim maddeleri [sayfa 333] de çekiliyor ve bunların yerine konmak üzere para olarak, bir eşdeğer pazara sürülmüş oluyor; ne var ki, pazardan çekilen üretken sermayenin maddi öğelerini yerine koymak üzere pazara yıl boyunca herhangi bir ürün sürülmüyor. Eğer toplumu kapitalist değil komünist bir toplum olarak düşünürsek, her şeyden önce, ortada ne para-sermaye diye bir şey olacak, ne de bundan ileri gelen alışverişleri örten sahtelik. O zaman sorun, toplumun gereksinmelerini önceden hesap etmekten, toplam yıllık üretimden, emek, üretim araçları ve geçim araçları çektikleri halde, herhangi bir üretim ya da geçim aracı sağlamadıkları gibi, uzun bir süre, bir yıl ya da daha uzun bir süre, herhangi yararlı bir etkide yaratmayan örneğin demiryolları yapımı gibi, iş kollarına zarar vermeksizin, toplumun ne kadar emek, üretim aracı ve geçim aracı yatırabileceğini önceden hesap etmekten ibaret olacaktır. Toplumsal nedenin ne var ki, toplumsal anlayışın kendisini her zaman ancak *post festum* ortaya koyduğu kapitalist toplumda büyük çalkantılar yer alabilir ve sürekli olarak almalıdır da. Bir yandan para-piyasası üzerinde baskı yaratılırken, öte yandan da rahat bir para-piyasası bu gibi girişimleri kitle halinde teşvik eder ve böylece para-piyasası üzerinde daha sonradan baskıya yolaçan durumları yaratmış olur. Para-piyasası üzerine de baskı yaratılmıştır, çünkü büyük para-sermaye yatırımları burada daima uzun zaman dönemleri için gereklidir. Ve bu, sanayicilerin ve tüccarların, kendi işlerini yürütebilmek için gerekli olan para-sermayeyi, spekülatif demiryolu projelerine vb. yatırmaları, ve bunu da para-piyasasından borç alarak gerçekleştirmeleri olgusuna karşın böyledir.

Öte yandan toplumun mevcut üretken sermayesi üzerinde baskı yaratılır. Üretken sermayenin öğeleri sürekli olarak pazardan çekildiği ve ancak bunların yerine para olarak bir eşdeğer pazara sürüldüğü için, kendisi herhangi bir arz öğesi olmadığı halde, etkin bir talep ortaya çıkar. Bunun sonucu, üretken malzemelerin fiyatlarında olduğu gibi geçim araçlarının fiyatlarında da bir artış olur. Buna, bir de, borsa oyunlarının olağan bir durum alması ve büyük ölçekli sermaye transferlerini eklemek gerekir. Bir yığın spekülatör, müteahhit, mühendis, avukat vb. zengin olur. Bunlar pazarlardaki tüketim malları üzerinde güçlü bir talep yaratır, aynı zamanda da ücretler yükselir. Yiyecek maddeleri bakımından, tarım da kamçılanır. Ne var ki, bu yiyecek [sayfa 334] maddeleri bir yılda hemen artıramayacağı için, bunların ithalatı büyür, tıpkı genel olarak (kahve, şeker, şarap, vb. gibi) yabancı ülkelerden getirtilen yiyecek maddeleri ile lüks mallarda olduğu gibi. İthalat işinin bu dalındaki aşırı ithala-

tın ve spekülasyonun nedeni budur. Bu arada, üretimin hızla genişletilebileceği sanayi dallarında (asıl sanayi, madencilik vb.) yükselen fiyatlar, çok geçmeden çöküntüye uğrayacak ani genişlemelere yolaçar. Emek-pazarında da aynı etki yaratılır; çok sayıda gizil nispi fazla nüfus ve halen çalışmakta olan emekçiler de bu yeni işkollarına çekilirler. Genellikle demiryolları gibi büyük boyutlu girişimler, emek-pazarından, yalnızca güçlü delikanlılara gereksinme duyulan, tarım vb. gibi işkollarından gelebilecek belirli miktarda bir emek-gücünü çekerler. Bu durum, bu yeni girişimler, yerleşmiş işkolları halini aldıktan ve örneğin, demiryolu yapımının ölçeğinin geçici olarak ortalamanın üzerine yükselmesi halinde olduğu gibi, bunlar için gerekli, göçebe bir işçi-sınıfı oluştuktan sonra bile devam edebilir. Ücretleri düşük düzeyde tutan yedek emekçi ordusundan bir kısmı emilir. Emek-pazarının o zamana kadar iyi bir işe sahip kesimlerinde bile, genel bir ücret yükselmesi görülür. Bu durum, kaçınılmaz çöküş yedek emek ordusunu tekrar serbest bırakana ve ücretler bir kez daha asgari düzeye ve bunun da altına düşene kadar devam eder.[32]

Devir döneminin uzunluğu, uzun ya da kısa, asıl çalışma dönemine, yani ürünün pazarlanmaya hazır hale getirilmesi için gerekli döneme bağlı olması nedeniyle, bu, çeşitli sermaye yatırımlarına özgü, mevcut maddi üretim koşullarına dayanır. Tarımda, bunlar, üretimin doğal koşullarının niteliğini daha çok kazanırlar, sanayide ve madencilik sanayiinin büyük bir kısmında, üretim sürecinin kendisinin gösterdiği toplumsal gelişmeyle farklılık gösterirler. [sayfa 335]

Çalışma döneminin uzunluğu, arzın büyüklüğüne (ürünün genellikle metalar olarak pazara sürüldüğü nicel hacime) bağlı olduğuna göre, düzenli bir niteliğe sahiptir. Ama bu düzenliliğin maddi temeli, üretimin ölçeğindedir ve bu nedenle, ancak tek başına incelendiği zaman raslansal olur.

Son olarak, devir döneminin uzunluğu, dolaşım döneminin uzunluğuna bağlı olduğuna göre, kısmen, durmadan değişen pazar koşullarına, satış kolaylığının az ya da çok oluşuna ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan ürünün bir kısmının daha yakın ya da daha uzak pazarlarda satılması zorunluluğuna dayanır. Genel olarak, talep hacminden ayrı olarak, fiyat hareketleri burada büyük önem taşır, çünkü bir yandan üretim devam ettiği halde, fiyatlar düşerken, satışlar bile bile sınırlanır; tersine,

[32] Elyazmasında, buraya, ilerde genişletilmek üzere şu not konulmuştur: "Kapitalist üretim tarzındaki çelişki: meta alıcıları olarak emekçiler, pazar için önemlidir. Ama kendi metalarının –emek-gücünün– satıcılar olarak, kapitalist toplum bunları asgari fiyatta tutma eğilimindedir.

"Başka bir çelişki daha: kapitalist üretimin bütün gücünü harcadığı dönemler her zaman aşırı-üretim dönemleri olmaktadır, çünkü üretim potansiyelleri, hiç bir zaman, daha fazla değerin yalnız üretilmekle kalmayıp aynı zamanda gerçekleşebileceği ölçüde kullanılamaz; ama metaların satışı, meta-sermayenin ve dolayısıyla artı-değerin gerçekleşmesi, yalnız, genellikle toplumun tüketim gereksinmeleri ile değil, aynı zamanda, büyük çoğunluğu daima yoksul olan ve daima da yoksul kalması gereken bir toplumun tüketim gereksinmeleri ile de sınırlıdır. Ne var ki, bu konu bunu izleyen kısımla ilgilidir."

fiyatlar yükselirken ya da satışlar peşin yapılırken, üretimle satışlar birbirine ayak uydurur. Ama, üretim yerinin, pazardan olan uzaklığını gerçek maddi temel olarak düşünmemiz gerekir.

Örneğin, İngiliz pamukluları ya da pamuk iplikleri Hindistan'a satılır. İhracatçının, İngiliz pamuklu imalatçısına kendisinin ödeme yaptığını düşünelim (ihracatçı, bunu, ancak, para-piyasası güçlüyse isteyerek yapar. Ama eğer fabrikatörün kendisi, para-sermayesini bazı kredi anlaşmaları ile yerine koyuyorsa, işler o kadar iyi değildir). İhracatçı, pamuklu mallarını, yatırdığı sermaye kendisine iade edildiği Hindistan pazarlarında daha sonra satar. Bu iadeye kadar durum, üretim sürecinin belli bir ölçekte sürdürülmesi için, çalışma döneminin uzunluğunun yeni para-sermaye yatırımını gerektirdiği durumlarda olduğu gibi aynı yolu izler. Fabrikatörün emekçilerine ödeme yaptığı ve döner sermayesinin diğer öğelerini yenilediği para-sermaye, ürettiği ipliğin para-biçimi değildir. İpliğinin değeri İngiltere'ye para ya da ürün biçiminde dönene kadar durum bu olamaz. Önceki gibi ek para-sermayedir. Aradaki tek fark, bunun, fabrikatör yerine tüccar tarafından yatırılmış olmasıdır ve o da bunu pekala kredi işlemleri yoluyla elde etmiş olabilir. Aynı şekilde, bu para pazara sürülmeden önce, ya da bununla birlikte, bu parayla satın alınabilecek ve üretken ya da bireysel tüketim alanına girebilecek hiç bir ek ürün İngiliz pazarına konulmamıştır. Eğer bu durum, oldukça uzun bir zaman, oldukça büyük bir ölçekte sürecek olursa, daha önce sözü edilen çalışma döneminin uzatılmasındaki aynı etkiyi yaratır. [sayfa 336]

Şimdi bu iplik Hindistan'da tekrar kredi ile satılabilir. Bu kredi ile Hindistan'da ürünler satın alınır ve İngiltere'ye mukabil sevkiyat ya da bu miktar için çekilen poliçe olarak gönderilir. Eğer bu durum uzayacak olursa, Hindistan para-piyasası baskı altına girer ve İngiltere üzerindeki yansıması burada bir bunalım yaratabilir. Bu bunalım da, Hindistan'a yapılan külçe altın ihracı ile bağıntılı bile olsa, Hindistan bankalarından kredi almış bulunan İngiliz firmaları ile bunların Hindistan'daki şubelerinin iflası sonucu bu ülkede yeni bir bunalım yaratır. Böylece, ticaret dengesinin *lehte* olduğu pazarda olduğu gibi, *aleyhte* olduğu pazarda da aynı zamanda bir bunalım meydana gelir. Bu olay daha da karmaşık olabilir. Örneğin, diyelim ki, İngiltere, Hindistan'a külçe gümüş göndermiş olsun, ama Hindistan'ın İngiliz alacaklıları bu ülkedeki alacaklarını hızla tahsil ediyor olsunlar, bu durumda Hindistan hemen bu külçe gümüşleri İngiltere'ye geri göndermek zorunda kalacaktır.

Hindistan'a yapılan ihracat ile Hindistan'dan yapılan ithalat, ithalatın hacmi (pamuk kıtlığı, vb. gibi özel durumlar hariç), ihracatın hacmi ile belirlendiği ve teşvik edildiği halde, birbirlerini aşağı yukarı dengelemeleri mümkündür. İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret dengesi eşit gibi görünebilir ya da her iki yöne doğru da hafif dalgalanmalar gösterebilir. Ama İngiltere'de bunalım patlak verir vermez, Hindistan'da satılmayan ketenli mallar yığılır (yani meta-sermayeden para-sermayeye

çevrilmeyen mallar birikir – ve bu ölçüde bir aşırı-üretim görülür) ve öte yandan da İngiltere'de satılmayan Hint malları depoları doldurduğu gibi, bir de satılan ve tüketilen malların büyük bir kısmının da bedeli henüz ödenmemiştir. Demek oluyor ki, para-piyasasında bir bunalım gibi görünen şey, aslında, bizzat üretim ve yeniden-üretim sürecindeki anormal koşulların bir ifadesidir.

Üçüncüsü. Kullanılan döner sermayenin (değişmeyen ve değişen) kendisini ilgilendirdiği kadarıyla, devir döneminin uzunluğu, çalışma döneminden ileri geldiği için, şu farklılığı yaratır: Bir yıl boyunca birkaç devir yapılması halinde, değişen ya da değişmeyen döner sermayenin bir öğesi, örneğin kömür üretiminde, hazır elbisecilikte vb. olduğu gibi, kendi ürünü aracılığı ile sağlanabilir. Diğer hallerde bu, hiç değilse aynı yıl içerisinde olamaz. [sayfa 337]

ONYEDİNCİ BÖLÜM
ARTI-DEĞERİN DOLAŞIMI

DEVİR dönemindeki bir farkın, yılda üretilen artı-değer kitlesi aynı olsa bile, yıllık artı-değer oranında bir farka neden olduğunu görmüş bulunuyoruz.

Ama, ayrıca, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, artı-değerin sermayeleştirilmesinde, *birikimde,* ve bir yıl esnasında üretilen artı-değer miktarında zorunlu farklılıklar vardır.

Başlangıçta görüyoruz ki, sermaye A (bundan önceki bölümdeki örnekte) dönemsel bir gelir akışına sahiptir, öyle ki, işi başlatan devir dönemi dışında, yıl içerisindeki kendi tüketimini, kendi artı-değer üretiminden karşılar ve bunu, kendi fonlarından yatırımlarla kapatmak zorunda değildir. Oysa B durumunda, kapatmak zorundadır. B de, aynı zaman aralıkları ile, A kadar artı-değer üretmekle birlikte, bu artı-değer gerçekleştirilmediği için, ne üretken ne de bireysel biçimde tüketilememektedir. Bireysel tüketimi ilgilendirdiği kadarıyla, bu artı-değer beklenmektedir. Bu amaç için fonların yatırılması gereklidir.

Üretken sermayenin sınıflandırılması güç bir kısmı, yani [sayfa 338]

sabit sermayenin onarım ve bakımı için gerekli eksermaye, şimdi aynı şekilde yeni bir ışık altında görülmektedir.

A durumunda, sermayenin bu kısmı, üretimin başlangıcında –bütünüyle ya da çoğu kısmı– yatırılmamıştır. Hazır bulunmasına ya da hatta varolmasına bile gerek yoktur. Bu, artı-değerin doğrudan sermayeye çevrilmesiyle, yani doğrudan sermaye olarak kullanılmasıyla, işin kendisinden gelir. Artı-değerin, yıl içerisinde yalnız dönemsel olarak yaratılmakla kalmayıp aynı zamanda gerçekleşen bir kısmı, onarım vb. için ortaya çıkan masrafları karşılayabilir. İşi kendi ilk ölçeği ile yürütmek için gerekli sermayenin bir kısmı, böylece işin kendisi tarafından, artı-değerin bir kısmı sermayeleştirilerek, iş esnasında üretilir. Bu, B sermayesi için olanaksızdır. Sermayenin bu sözkonusu edilen kısmının, bu durumda, başlangıçta yatırılan sermayenin bir kısmını oluşturması gerekmektedir. Her iki durumda da bu kısım, kapitalistlerin defterlerinde, yatırılan sermaye olarak boy gösterir; ve aslında, bizim varsayımımıza göre bu, işi belirli bir ölçek üzerinde yürütmek için gerekli üretken sermayenin bir kısmını oluşturduğu için doğrudur da. Ama bütün fark, bunun hangi fonlardan yatırıldığıdır. B durumunda, ilk yatırılacak ya da hazır bulundurulan sermayenin gerçekten bir kısmıdır. Oysa A durumunda, sermaye olarak kullanılan artı-değerin bir kısmıdır. Bu son durum, yalnız biriken sermayenin değil, ilk yatırılan sermayenin bir kısmının da, pekala sermayeleştirilen artı-değer olabileceğini göstermektedir.

Kredi sistemindeki gelişme işin içine karışır karışmaz, ilk yatırılan sermaye ile sermayeleştirilen artı-değer arasındaki bağıntı daha da karmaşık duruma gelmektedir. Örneğin, bu amaç için, işin hemen başlangıcında kendisine ait yeter sermayeye sahip olmayan A, banker C'den, işe başlamak ya da yıl boyunca işini sürdürmek için bir miktar üretken sermaye borç alır. Banker C, ona, ancak, kapitalist D, E, F'nin vb. kendisine yatırdıkları artı-değerden oluşan bir miktar parayı borç olarak verir. A'yı ilgilendirdiği kadarıyla ortada henüz birikmiş sermaye sorunu diye bir şey yoktur. Ama D, E, F vb. bakımdan A, gerçekte, kendilerinin ele geçirdikleri artı-değeri sermayeleştiren bir unsurdan başka bir şey değildir.

Birikimin, artı-değerin sermayeye çevrilmesinin, –aslında bu genişleme, ister eskisine yeni fabrikaların eklenmesi biçiminde [sayfa 339] genişleme şeklinde ister mevcut çalışma ölçeğinin genişletilmesiyle yoğunlaşma şeklinde ifade edilsin– gitgide artan boyutlarda bir yenidenüretim süreci olduğunu görmüş bulunuyoruz (Buch I, Kap. XXII).

Üretim ölçeğinin genişletilmesi küçük kısımlar halinde olabilir; artı-değerin bir kısmı, ya kullanılmakta olan emeğin üretkenlik gücünü artırmak ya da aynı zamanda emeğin daha yoğun bir biçimde sömürülmesini sağlayan gelişmeler için kullanılır. Ya da, işgününün yasal olarak sınırlandırılmadığı yerlerde, ek bir döner sermaye (üretim maddeleri ve ücretler olarak) harcanması, günlük kullanılma süresi böylece uzatılır-

ken, devir dönemi, buna uygun olarak kısaltılan sabit sermayeye bir genişleme olmaksızın, üretimin ölçeğini artırmaya yeter. Ya da sermayeleştirilen artı-değer, uygun pazar koşulları altında, ilk yatırılan sermayenin yeterli olamayacağı işlemlere, hammaddelerdeki spekülasyona yolaçar.

Bununla birlikte, daha büyük devir dönemleri sayısının, kendisiyle birlikte, yıl boyunca, artı-değerin daha sık gerçekleştirilmesini getirdiği durumlarda, ne işgününde bir uzamaya, ve ne de ayrıntılarda bir gelişmeye gereksinme duyulmayan dönemlerin olacağı da açıktır; öte yandan, kısmen tüm girişimde, söz gelişi binalarda bir genişleme ile, kısmen de tarımda ekilen bölgelerin artırılmasıyla, işin bütününde nispi bir genişleme, ancak belirli dar sınırlar içerisinde olabilir ve ayrıca, ancak birkaç yıllık artı-değer birikiminin sağlayabileceği hacimde bir ek sermayeyi de gerektirir.

Gerçek bir birikim ya da artı-değerin üretken sermayeye çevrilmesiyle (ve buna tekabül eden, genişlemiş ölçekte bir yeniden-üretim ile) birlikte, demek ki, bir para birikimi oluyor ve artı-değerin bir kısmı, daha sonraları, ancak belirli bir hacime ulaştığı zaman ek bir faal sermaye işlevini görerek gizil para-sermaye biçiminde bir para birikimi vardır.

Bireysel kapitalist açısından durum işte böyle görünür. Ama kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, kredi sistemi de gelişir. Kapitalistin henüz kendi işinde kullanamadığı para-sermayeyi, kendi kullanımı için ona faiz ödeyen diğer kapitalistler kullanır. Bu sermaye, ona, belirli bir anlamda, üretken sermayeden farklı bir tür sermaye, para-sermaye olarak hizmet eder. Ama [sayfa 340] sermaye olarak bir başkasının elinde hizmet eder. Artı-değerin daha sık gerçekleşmesiyle ve üretildiği ölçekteki artışla birlikte, sermaye olarak para-piyasasına sürülen ve –hiç değilse büyük bir kısmı– genişleyen üretim tarafından çekilen yeni para-sermaye ya da para oranında bir artış vardır.

Ek gizil para-sermayenin temsil edilebileceği en yalın biçim para-yığmadır. Bu para-yığma değerli madenler üretken ülkeler ile yapılan değişimle dolaysız ya da dolaylı olarak sağlanan ek altın ya da gümüş olabilir. Ve ancak bu şekilde, bir ülkede yığılan para, mutlak olarak büyür. Buna karşılık, bu para-yığmanın ülke içersinde dolaşımdan çekilmiş ve bireysel kapitalistlerin elinde yığma biçimi almış paradan başka bir şey olmadığı durumlar olabilir – ve çoğu durumda da böyledir. Ayrıca, bu gizil para-sermaye, yalnızca itibari değerlerden –bu noktada kredi-parasını hala dikkate almıyoruz– ya da yalnızca, kapitalistin, yasal belgeler ile üçüncü kişilere karşı (tasarruf) haklarından ibaret olabilir. Bütün bu durumlarda, bu ek para-sermayenin varlık biçimi ne olursa olsun, *in spe** sermaye olduğu sürece, kapitalistin, gelecekteki yıllık ek toplumsal üretimle ilgili ek ve kayıtlı yasal tasarruf haklarından başka bir şey değildir.

* Gelecekte olan, gelen. -*ç*.

"Gerçek birikmiş servetin kitlesi, büyüklük olarak ... uygarlık düzeyi ne olursa olsun aynı toplumun üretim güçleriyle ve hatta bu toplumun birkaç yıllık da olsa fiili tüketimiyle kıyaslandığında, o denli önemsizdir ki, yasakoyucuları ile ekonomi politikçilerin asıl dikkatleri, şimdiye değin olduğu gibi, göze çarpan servet birikimleri yerine, 'üretken güçlere', ve bunların gelecekteki serbest gelişmelerine yöneltilmelidir. Birikmiş servet denilen şeyin çok büyük bir kısmı yalnızca nominal olup, gerçek şeylerden, gemilerden, evlerden, pamuktan, toprak üzerindeki iyileştirmelerden değil, toplumun gelecekteki yıllık üretken güçleri üzerinde, güvensizliğin çareleri ya da kurumları tarafından yaratılan ve devam ettirilen taleplerinden ibarettir. ... Toplumun gelecekteki üretken güçleri tarafından yaratılacak olan servetin sahipleri için salt bir elkoyma aracı olarak bu tür malların kullanımı (fiziksel şeylerin ya da fiili zenginliğin birikimi), dağılımın biricik doğal yasası olarak, kuvvet uygulamaksızın, bunları giderek bundan yoksun bırakacak, ya da ortaklaşa emek kullanılırsa birkaç yıl içerisinde onları yoksun bırakacaktır." (William Thompson, [sayfa 341] *An Inquiry into the Principles of the Distributionol Wealth,* London 1850, s. 453. Bu kitap ilk kez 1824'te yayınlanmıştır.)

"Toplumun fiili birikimlerinin gerek boyutları ve gerek etkileri bakımından ne kadar da küçük bir oranın insanın üretken güçlerine ve hatta bir tek kuşağın yalnızca birkaç yıllık olağan tüketimine gittiği üzerinde az kimse düşünmekte, çoğu hatta aklından bile geçirmemektedir. Bunun nedeni açık, ama etkisi, çok zararlıdır. Yıllık olarak tüketilen servet, tüketimi ile birlikte yok olarak, yalnızca bir an için görülür ve yalnızca yararlanıldığı, kullanıldığı zamanın dışında bir etki yaratmaz. Ama eşyalara, makinelere, yapılara, zenginliğin ancak yavaş yavaş tüketilebilen bölümüne gelince, onlar, karşımızda, çocukluğumuzdan yaşlılığımıza kadar insan çabasının dayanıklı anıtları olarak durur. Toprağın ve üzerinde çalışılan malzemenin, kullanılan gereçlerin, çalışırken içinde barınılan evlerin, ulusal servetin, bu sabit, kalıcı ya da yavaş yavaş tüketilen bölümünün sahipliği yoluyla, bu malları ellerinde bulunduranlar, bu emeğin yinelenen ürünlerine çok az bir bölümünü taşımış olsalar bile, toplumun gerçekten de etkin bütün üretken emekçilerinin, yıllık üretken güçlerinden kendi çıkarlarına yararlanmak için, bunlara kumanda ederler. Büyük-Britanya ve İrlanda'nın nüfusu 20 milyondur; erkek, kadın ve çocuklar dahil, kişi başına ortalama tüketim, yılda 20 sterlin dolaylarında bulunur; bu da, toplam, yılda tüketilen emek ürünü olarak, yaklaşık 400 milyon sterlinlik bir servet eder. Bu ülkelerin birikmiş sermaye toplam tutarı, 1.200 milyonu ya da topluluğun yıllık emeğinin üç katını geçmediği hesap edilmektedir; ya da eşit olarak paylaşılırsa, kişi başına 60 sterlin sermaye demektir. Bizi burada asıl ilgilendiren, bu hesaplanan tutarın mutlak doğru miktarından çok, oranıdır. Bu toplam sermayenin faizi, bütün nüfusu, güncel yaşam biçimi ile, yılın iki ayı ka- dar bir süre beslemek için yeter, ve birikmiş sermayenin tümü (eğer alı- cı bulunsaydı) bu

nüfusu çalışmaksızın tam üç yıl yaşatabilirdi! Ama sonra, ne evleri, ne giyecekleri, ne yiyecekleri olduğundan, insanların açlıktan ölmek ya da onları üç yıl boyunca yaşatmış bulunan kimselerin köleleri olmaktan başka bir yapacakları kalmazdı. Üç yılın sağlıklı bir kuşağın yaşamı için, diyelim kırk yıl için oranı ne ise, fiili zenginliğin bü- yüklüğü ve önemi, hatta en zengin topluluğun birikmiş sermayesinin de, yalnızca bir tek kuşağın üretken gücüne oranı odur; kaldı ki, bu kuşağın akıllıca [sayfa 342] bir eşit güvenlik düzenlemeleri ile, özellikle elbirliği halinde çalışarak üretebileceği şeylerden değil, ama gerçekten, mutlak bir biçimde, eksik ve cesaret kırıcı güvensizlik düzenlemeleri, ile ürettiği şeylerden sözediyoruz! ... Bugünkü zora dayanan dağılımı içerisinde kötü-lükler, cinayetler ve güvensizlik acılarının bütün iğrenç mekanizmasını elde tutmak ve bunu sürdürmek (ya da, daha doğrusu yıllık emek ürünleri üzerinde, sermaye aracıyla kazanılmış bu denetimi yürütmek) için ... görünüşte güçlü bu mevcut sermaye yığını sonsuza dek varolmanın yolunu aramıştır. Karşılanması zorunlu gereksinmeler karşılanmadıkça hiçbir şey biriktirilemediğine göre, ve insan eğiliminin büyük akışı, zevk yönüne doğru olduğuna göre, toplumun fiili servetinin, herhangi belli bir anda ancak çok önemsiz bir miktarı birikebilir. Başı sonu olmayan bir üretim-tüketim çevrimidir bu. Bu çok büyük yıllık üretim ve tüketim kitlesinin miktarı içinde, bir avuç fiili birikim kolay kolay elden kaçırılamazdı; ve gene de, esas olarak dikkati üzerine çeken üretken güç yığınından çok, işte bu bir avuç birikimdir. Ama bu bir avuç birikim, pek az kimse tarafından kapılmıştır ve kendi hemcinslerinin büyük çoğunluğunun emeğinin sürekli olarak yıllık ürünlerini kendi yararlarına dönüştürenin aracı haline getirilmiştir; böylece bu pek az kimsenin düşün-cesine göre böyle bir aracın önemi son derece büyüktür. ... Bu ülkelerin emeklerinin yıllık ürünlerinin, kamu yükümlülükleri adı altında, hemen hemen üçte-birlik bir bölümü, üreticilerin ellerinden alınmıştır ve bunun eşdeğerini, yani üreticiler için hiç de doyurucu olmayan bir eşdeğeri vermeyen kimseler tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilmektedir. ... Biriken servetlere, hele bunlar bir avuç insanın elinde toplandığında, sıradan göz bunun karşısında şaşkınlığa uğrar. Her yıl, üretilen ve tüketilen servetler, güçlü bir ırmağın sonsuz ve sayısız dalgaları gibi birbiri ardından gelir ve unutulmuş tüketim okyanusunda yitip giderler . Ve bu sonsuz tüketim, bundan ötürü, gene de bütün zevkleri ve hatta tüm insansoyunun varoluşunu egemenliği altında bulundurmaktan geri kalmaz. Düşünceyi, her şeyden önce, işte bu yıllık ürünün nicelik ve dağılımına uygulamak gerekirdi. Fiili birikim, tümüyle ikincil bir önem taşır, ve o, bu önemi, hemen tamamen yıllık ürünün dağılımı üzerinde yaptığı etkiye borçludur. ... Fiili birikim, ve dağılım burada [Thompson'ın yapıtlarında], hep üretken güce oranla ve ona bağımlı olarak gözönünde tutulmuşlardır. [sayfa 343] Hemen tüm öbür sistemlerde, üretken güç birikime ve varolan dağılım biçiminin sürdürülmesine oranla ve bunlara bağımlı olarak gö-

zönünde tutulmuştur. Bu fiili dağılımın korunmasıyla kıyaslandığında, tüm insan soyunun durmadan yenilenen sefaleti ya da mutluluğu üzerinde durulmaya bile değmez kabul edilmiştir. Zorun, aldatma- canın, raslantının sonuçlarını sonsuzlaştırmak, işte güvenlik denilen şey bu; insan soyunun tüm üretken güçleri, işte bu aldatıcı güvenliğin korunması için acımasızca kurban edilmişlerdir." (Ibid., s. 440-43.)

Yeniden-üretim için, sabit ölçekteki yeniden-üretime bile zarar veren karışıklıklar dışında, ancak iki normal durum sözkonusudur.

Ya, basit ölçekte bir yeniden-üretim vardır.

Ya da, artı-değerin sermayeleştirilmesi, birikim vardır.

I. BASİT YENİDEN-ÜRETİM

Basit yeniden-üretim halinde, bir yılda üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer, ya da yıl boyunca birkaç devir sözkonusu ise dönemsel olarak üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer, bireysel olarak, yani sahibi kapitalist tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilir.

"Ürünün değerinin, kısmen artı-değerden, kısmen de değerin, üründe yeniden-üretilen değişen-sermaye ile üründe tüketilen değişmeyen-sermayenin toplamı tarafından oluşturulan kısmından ibaret olması, meta-sermaye olarak sürekli dolaşıma giren ve, üretken ya da bireysel biçimde tüketilmek, yani üretim ya da tüketim aracı olarak hizmet etmek üzere gene sürekli dolaşımdan çekilen toplam ürünün, ne miktarında ve ne de değerinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Değişmeyen-sermaye bir yana bırakılırsa, emekçiler ile kapitalistler arasındaki yıllık ürün bölüşümü bundan etkilenmiş olur.

Basit yeniden-üretim varsayılsa bile, bu nedenle, artı-değerin bir kısmının, ürün değil, daima para biçiminde bulunması gerekir, çünkü, aksi halde, tüketim amaçları için paradan ürünlere çevrilemezdi. Artı-değerin, kendi ilk meta-biçiminden bu paraya çevrilmesinin burada biraz daha incelenmesi zorunludur. Konuyu yalınlaştırmak için, sorunu en yalın biçimiyle ele alacağız, yani [sayfa 344] salt madeni paranın, gerçek bir eşdeğer olan paranın dolaşımını öngöreceğiz.

Metaların basit dolaşım yasaları gereğince (Buch I, Kap. III'te geliştirilmişti), bir ülkedeki madeni para kitlesi, yalnız metaları dolaştırmaya değil, aynı zamanda, kısmen dolaşımın hızındaki dalgalanmalardan, kısmen metaların fiyatlarındaki bir değişmeden ve kısmen de paranın ödeme ve dolaşım aracı olarak işlevlerindeki çeşitli ve değişen oranlardan ileri gelen dolaşım dalgalanmalarını da karşılamaya yeterli olmak zorundadır. Mevcut para miktarının, yığılan ve dolaşımda bulunan paraya bölünmesindeki oran sürekli değişmekle birlikte, toplam para mik-

tarı, daima, yığılan para ile dolaşan paranın toplamına eşittir. Bu para miktarı (bu değerli maden miktarı), toplumun giderek biriktirdiği yığılıparasıdır. Bu biriken paranın bir kısmı, aşınma ve yıpranma ile tükendiği için, tıpkı diğer ürünler gibi her yıl yerine konması gerekir. Bu, gerçekte, belli bir ülkenin yıllık ürününün bir kısmının, altın ve gümüş üreten ülkelerin ürünü ile, doğrudan. ya da dolaylı değişimi ile olur. Bununla birlikte, bu işlemin uluslararası niteliği, onun izlediği basit yolu gözlerden saklar. Sorunu en yalın ve en açık ifadesine indirgemek için, altın ve gümüş üretiminin aynı ülkede yapıldığını, bu nedenle de, altın ve gümüş üretiminin her ülkede toplam toplumsal ürünün bir kısmını oluşturduğunu varsaymak gerekir.

Lüks mallar için üretilen altın ve gümüşten başka, bu ülkelerin yıllık asgari üretimlerinin, paranın dolaşımından ileri gelen yıllık madeni para aşınmalarına eşit olması gereklidir. Üstelik, yıllık üretilen ve dolaşımda bulunan metaların miktarlarının değer toplamında artış olursa, dolaşımdaki metaların değerlerinin toplamı ve bunların dolaşımı için gerekli para miktarındaki artış (ve buna tekabül eden para-yığma oluşumu), daha büyük bir hızdaki para dolaşımıyla ve bir ödeme aracı olarak paranın geniş kapsamlı bir biçimde işlev yapması ile, yani fiili para işe karıştırılmaksızın, alım ve satımların karşılıklı daha büyük ölçüde dengelenmesiyle telafi edilmediği sürece, yıllık altın ve gümüş üretimi de aynı şekilde artırılmalıdır.

Toplumsal emek-gücü ile toplumsal üretim araçlarının bir kısmının bu yüzden her yıl altın ve gümüş üretiminde harcanması zorunludur. [sayfa 345]

Altın ve gümüş üretimi ile uğraşan ve bizim basit yeniden-üretim varsayımımıza göre, üretimlerini ancak yıllık ortalama aşınma ve yıpranma ve bunun gerektirdiği yıllık ortalama altın ve gümüş tüketimi sınırları içerisinde yürüten kapitalistler –varsayımımıza göre, sermayeleştirmeksizin, yıllık olarak tükettikleri– artı-değerlerini, para-biçiminde, diğer üretim kollarında olduğu gibi, ürünün çevrilmiş biçimi olmayan doğal biçimi içerisinde, doğrudan dolaşıma sokarlar.

Ayrıca –değişen-sermayenin yatırıldığı para-biçimi olan– ücretler yönünden, bunlar da, gene ürünün satışı ile, paraya çevrilmesi ile değil, doğal biçimi daha başlangıçta para biçiminde olan ürünün kendisi ile yerine konur.

Son olarak, aynı şey, değerli madenler ürününün, yıl boyunca tüketilen, hem değişmeyen döner ve hem de değişmeyen sabit sermayeden oluşan ve devresel olarak tüketilen değişmeyen-sermayenin değerine eşit kısmı için de geçerlidir.

Değerli madenlerin üretimine yatırılan sermayenin devresini ya da devrini önce P–M ... R ... P' biçimi içersinde ele alalım. P–M hareketinde, M, yalnız emek-gücü ile üretim araçlarını değil, aynı zamanda, değerinin ancak bir kısmı R'de tüketilen sabit sermayeyi de içerdiği için, P'

‘nün, ürünün, ücretlere yatırılan değişen-sermaye *artı* üretim araçlarına yatırılan döner sabit sermaye *artı* değerin aşınan sabit sermayeye eşdeğer kısmı *artı* artı– değere eşit bir miktar para olduğu açıktır. Eğer bu miktar daha küçük olsaydı, altının genel değeri, aynı kalmak üzere, maden verimsiz olabilirdi, ya da bu genellikle böyle olsaydı altının değeri, metaların değişmeden kalan değerlerine kıyasla sonradan yükselebilirdi; yani metaların fiyatları düşebilir ve böylece de, P–M hareketine yatırılmış olan para miktarı daha küçük olabilirdi.

Eğer biz, önce, P olarak yatırılan sermayenin yalnız döner kısmını, P–M ... R ... P’ dolaşımının çıkış noktasını ele alırsak, belli bir para miktarının yatırılmış olduğunu, emek-gücüne yapılan ödeme ile üretim maddelerinin satın alınması için dolaşıma sürüldüğünü görürüz. Ama bu miktar, *bu* sermayenin devresi tarafından yeniden sürülmek üzere dolaşımdan çekilmez. Ürün, maddi biçimi içerisinde bile paradır; işte bu nedenle de, değişim yoluyla, bir dolaşım süreci ile paraya çevrilmesine gerek yoktur. Üretim sürecinden dolaşım alanına, tekrar para-sermayeye çevrilmesini gerektiren meta-sermaye biçiminde değil, tekrar [sayfa 346] üretken sermayeye çevrilecek, yani yeni emek-gücü ve üretim maddeleri satın alınacak para-sermaye olarak geçer. Emek-gücü ve üretim araçlarında tüketilen döner sermayenin para-biçimi, ürünün satışı ile değil, ürünün kendisinin maddi biçimi tarafından yerine konulmuştur; yani değeri tekrar dolaşımdan para-biçiminde çekilerek değil, yeni üretilen ek para ile yeri doldurulmuştur.

Diyelim, bu döner sermaye 500 sterlin, devir dönemi 5 hafta, çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım dönemi yalnız 1 hafta olsun. Daha başlangıçta para 5 hafta için, kısmen üretken ikmal olarak yatırılmak ve kısmen de, ücret olarak yavaş yavaş ödenmek üzere hazır olmalıdır. Altıncı haftanın başlangıcında, 400 sterlin geri dönmüş, 100 sterlin serbest kalmış olacaktır. Bu böyle yinelenip gidecektir. Burada, daha önceki durumlarda olduğu gibi, 100 sterlin, daima, devrin belli bir zamanı boyunca, serbest kalmış biçimde bulunacaktır. Ama bu da, gene diğer 400 sterlin gibi, ek, yeni üretilmiş paradan ibarettir. Bu durumda, yılda 10 devir yapılır, yıllık ürün, altın olarak 5.000 sterlindir. (Ele alınan bu durumda dolaşım dönemi, metaların paraya çevrilmesi için gerekli-zamandan değil, paranın, üretim öğelerine çevrilmesi için gerekli-zamandan olur.)

Aynı koşullar altında devreden diğer her 500 sterlinlik sermaye durumunda, durmadan yenilen para-biçim, her 4 haftada üretilen ve dolaşıma sürülen meta-sermayenin çevrilmiş biçimidir ve bu meta-sermayenin satışı ile -yani sürece ilk girdiği zaman temsil ettiği para miktarının devresel olarak çekilmesiyle– bu para-biçime tekrar tekrar girer. Burada, tersine, her yeni devir döneminde, para olarak yeni bir ek 500 sterlin, dolaşımdan sürekli olarak, üretim maddesi ve emek-gücü çekmek üzere, üretim sürecinden dolaşım sürecine sürülür. Dolaşıma sürü-

len bu para, bu sermayenin çizdiği devre tarafından tekrar buradan çekilmeyip, daha çok, sürekli yeniden-üretilen altın miktarı ile artırılır .

Şimdi de bu döner sermayenin değişen kısmına bakalım ve bunun da önceki gibi 100 sterlin olduğunu kabul edelim. Demek oluyor ki, bu 100 sterlin, 10 devir ile, emek-gücünün sürekli ödenmesi için, metaların olağan üretiminde yeterli olacaktır. Burada, altın üretiminde, aynı miktar yeterlidir. Ama geriye dönen ve kendisiyle emek-gücünün her 5 haftada bir karşılığının ödendiği 100 sterlin, kendi ürününün çevrilmiş biçimi değil, durmadan [sayfa 347] yenilenen bu ürünün bir kısmıdır. Altın üreticisi, emekçilerine, kendi ürettikleri altının bir kısmıyla doğrudan ödeme yapar. Yılda bu şekilde emek-gücüne harcanan ve emekçiler tarafından dolaşıma sokulan 1.000 sterlin, bu nedenle, bu dolaşım yoluyla kendi çıkış noktalarına dönmezler.

Üstelik, sabit sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla, bu, işin ilk kuruluşunda nispeten büyük bir para-sermaye yatırımı gerektirir ve bu sermaye böylece dolaşıma sürülmüş olur. Bütün sabit sermayeler gibi bu, da yıllar boyunca ancak parça parça geri döner. Ne var ki, bu, ürünün satışı ile ve bu satış sonucu paraya çevrilmesi ile değil, doğrudan, ürünün, altının bir kısmı olarak geri döner. Bir başka deyişle, para-biçimini, yavaş yavaş paranın dolaşımdan çekilmesiyle değil, ürünün buna tekabül eden kısmının birikimi ile alır. Böylece yerine konan para-sermaye, başlangıçta sabit sermaye için dolaşıma sokulan miktarı karşılamak için dolaşımdan yavaş yavaş çekilen bir para miktarı değildir. Bu ek bir para miktarıdır.

Son olarak, arlı-değer bakımından da, bu, gene, üretken olmayan biçimde, yani varsayımımıza göre geçim araçları ile lüks mallara harcanmak üzere, her yeni devir döneminde dolaşıma sürülen yeni altın ürünün belli bir kısmına eşittir.

Ama varsayımımız gereğince –pazardan sürekli olarak para değil emek-gücü ile üretim maddeleri çektiği halde ona sürekli yeni para miktarları ekleyen– yıllık tüm altın üretimi ancak yıl boyunca aşınan parayı yerine koyar, şimdi değişen oranlarda olmakla birlikte daima, iki biçimde, yığılı-para ve dolaşımdaki para biçimlerinde bulunan toplumsal para miktarını yalnızca eksiksiz tutar.

Metaların dalaşımı yasası gereğince, para miktarının, dolaşım için gerekli para miktarı ile, dolaşımın daralması ya da genişlemesi ile artan ya da eksilen ve özellikle zorunlu ödeme aracı yedek fonlarının oluşumuna hizmet eden, yığılı-para biçiminde tutulan bir para miktarının toplamına eşit olması gerekir. Hesap bakiyelerinin bulunmaması halinde, para olarak ödenmesi gereken şey – metaların değeridir. Bu değerin bir kısmının artı-değerden ibaret olması olgusu, yani meta satıcısına hiç bir karşılığa malolmaması, durumda hiç bir değişiklik yapmaz. Üreticilerin hepsinin, kendi üretim araçlarının bağımsız sahipleri olduğunu ve dolaşımın bu yüzden üreticilerin kendi aralarında [sayfa 348] doğrudan yer aldı-

ğını kabul edelim. Sermayelerinin değişmeyen kısmından ayrı olarak, yıllık değer ürünleri, bu durumda, kapitalist koşullara benzer biçimde iki kısma bölünebilir: yalnız geçim araçlarını yerine koyan *a* kısmı, ile, kısmen lüks mallar, kısmen de üretimin genişlemesi için tüketilen *b* kısmı. Demek oluyor ki, *a* kısmı değişen-sermayeyi, *b* kısmı artı-değeri temsil ediyor. Ama böyle bir bölünme, kendi toplam ürünlerinin dolaşımı için gerekli olan para miktarının büyüklüğü üzerinde herhangi bir etki yapmaz. Diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, dolaşımdaki rneta kitlesinin değeri aynı olacağı gibi, bu değer için gerekli olan para miktarı da aynı olacaktır. Eğer bunların devir dönemleri de eşit olarak bölünmüş ise, aynı yedek paraya da sahip olmaları gerekir, yani sermayelerinin aynı kısmı daima para biçiminde tutulmak zorundadır, çünkü üretimlerinin, bizim varsayımımıza göre, daha önceki gibi meta üretimi olması gerekir. Şu halde, metaların değerlerinin bir kısmının artı-değerden ibaret olması olgusu, işin yürütülmesi için gerekli para miktarında kesinlikle hiç bir şeyi değiştirmez.

P–M–P' formülüne sıkı sıkıya sarılan Tooke'nin bir muhalifi, ona, kapitalisin nasıl olup da dolaşımdan, daima dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çekmeyi becerdiğini soruyor. Bak dinle! Burada sözkonusu olan sorun, artı-değerin *oluşumu* değildir. Bu tek sır, kapitalist açıdan gayet olağandır. Kullanılan değerler toplamı, eğer bir artı-değerle kendisini zenginleştirmiyorsa, bu, zaten sermaye değildir. Ama varsayım olarak, bu, sermaye ise, artı-değer pek doğaldır.

Böyle olunca, sorun, artı-değerin nereden geldiği değil, bu artı-değerin dönüştüğü paranın nereden geldiğidir.

Ama, burjuva iktisadında, artı-değerin varlığı kendiliğinden anlaşılır bir şeydir. İşte bu nedenle, yalnız bu varsayımla yetinilmemiş, dolaşıma sürülen meta kitlesinin bir kısmının artı-ürün olduğu, böylece, kapitalistin sermayesinin bir kısmı olarak dolaşıma sürmediği bir değeri temsil ettiği, dolayısıyla da, ürünüyle birlikte kapitalistin, dolaşıma sermayesinin üzerinde bir artı da soktuğu ve işte dolaşımdan bu artı-değeri çektiği gibi bir varsayımla da ilişki kurulmuştur.

Kapitalistin dolaşıma sürdüğü meta-sermaye, dolaşımdan emekgücü *artı* üretim araçları biçiminde çektiği üretken sermayeden daha büyük bir değere sahiptir (bunun nereden geldiği [sayfa 349] açıklanmadığı, karanlıkta kaldığı halde, sözü edilen ekonomi politik, bunu bir olgu olarak görmektedir). Yalnızca kapitalist A'nın değil, B, C, D'nin vb. de niçin daima metalarının değişimi yoluyla dolaşımdan, başlangıçta ve sonradan yatırdıkları sermayelerin değerinden daha fazla bir değeri çekebildikleri bu varsayıma dayanılarak açığa çıkmış oluyor. A, B, C, D ve diğerleri, dolaşıma, sürekli olarak, oradan üretken sermaye biçiminde çektiklerinden daha büyük meta-değeri, meta-sermaye biçiminde sürüyorlar – bu işlem, çeşitli bağımsız işlev yapan sermaye kadar çok yanlıdır. Şu halde bunlar, herkesin kendisinin yatırmış bulunduğu üretken

sermayelerinin değerleri toplamına eşit bir değerler toplamını, kendi aralarında sürekli paylaşmak (yani her biri, kendi adına dolaşımdan bir üretken sermaye çekmek) durumundadırlar; tıpkı, hepsinin dört bir yandan kendi üretim öğelerinin değerlerinin üzerindeki meta-değer fazlalıklarını temsil eden metalar biçiminde dolaşıma sürdükleri değerler toplamını, kendi aralarında sürekli paylaşmak durumunda olmaları gibi.

Ne var ki, meta-sermayenin, üretken sermayeye yeniden çevrilmeden önce ve içerdiği artı-değer harcanmadan önce, paraya çevrilmesi gerekir. Peki, bu amaç için kullanılan para nereden gelir? Bu soru ilk bakışta güç görünüyor ve şimdiye kadar ne Tooke ve ne de bir başkası bunu yanıtlamıştır.

Para-sermaye biçiminde yatırılmış olan bu 500 sterlinlik döner sermaye, devir dönemi ne olursa olsun, şimdi toplumun, yani kapitalist sınıfın toplam döner sermayesini temsil etsin. Artı-değerde 100 sterlin olsun. Peki ama, dolaşıma sürekli olarak yalnızca 500 sterlin soktuğu halde, nasıl oluyor da, tüm kapitalist sınıf, dolaşımdan sürekli 600 sterlin çekebiliyor?

500 sterlinlik para-sermaye, üretken sermayeye çevrildikten sonra, bu sermaye, üretim sürecinde, kendisini 600 sterlin değerinde metalara dönüştürmüştür, ve dolaşımda, şimdi, yalnız ilk yatırılan para-sermayeye eşit 500 sterlin değerinde meta değil, aynı zamanda yeni üretilmiş 100 sterlinlik artı-değer de vardır.

Bu 100 sterlinlik ek artı-değer, dolaşıma metalar biçiminde sürülmüştür. Bundan hiç kuşku yok. Ama böyle bir işlem, hiç bir şekilde, bu ek meta-değerin dolaşımı için gerekli ek parayı sağlatmış olmaz.

Bu güçlüğü sözde akla-uygun kaçamaklarla savuşturmaya kalkışmak bir işe yaramaz. [sayfa 350]

Örneğin: Değişmeyen döner sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla, herkesin bunu aynı anda yatırmadığı açıktır. Kapitalist A, metalarını satar ve böylece yatırdığı sermaye para-biçimini alırken, bir yandan da, B alıcısının, üretim araçlarının –yani A'nın ürettiği şeyin– biçimini alan para-sermayesi vardır. A'nın üretilmiş bulunan meta-sermayesine, para-biçimini kazandıran aynı hareketi ile, B sermayesini tekrar üretken biçimine sokar, ve onu para-biçiminden, üretim araçları ve emek-gücü biçimine dönüştürür; bu iki yanlı süreçte, her basit satınalma M-P hareketinde olduğu gibi, aynı para miktarı işlev yapar. Buna karşılık, A, parasını tekrar üretim araçlarına çevirdiği, C'den bunları satın aldığı ve bu adam bununla B'ye ödeme yaptığı zaman vb., ve böylece bu ticari işlemler açıklanmış olur. Ama:

Metaların dolaşımındaki dolaşan para miktarı ile ilgili olarak konan yasalardan hiçbiri (Buch I, Kap: III) üretim sürecinin kapitalist niteliği tarafından herhangi bir şekilde değiştirilmez.

Şu halde, toplumun para-biçiminde yatırılması gereken döner sermayesi 500 sterlin miktarında olduğu söylendiğinde, bunun, bir yandan

aynı anda yatırılan bir miktar olduğu, öte yandan da sırayla çeşitli üretken sermayelerin para fonu olarak hizmet ettiği için, 500 sterlinden daha fazla bir üretken sermayeyi harekete geçirdiği hesaba katılmış demektir. Bu açıklama biçimi, bu durumda, varlığını açıklaması, gereken parayı zaten mevcut diye kabul etmektedir.

Ayrıca şu da denebilirdi: kapitalist A, kapitalist B'nin üretken olmayan, bireysel biçimde tükettiği malları üretir. B'nin parası, bu nedenle, A'nın meta-sermayesini paraya çevirmekte ve böylece aynı miktar para, B'nin artı-değerini, A'nın değişmeyen döner sermayesini gerçekleştirmeye hizmet etmektedir. Ne var ki, bu durumda, henüz çözüm bekleyen sorun, daha da doğrudan bir biçimde çözümlenmiş kabul edilmektedir, yani: gelirini meydana getiren parayı B nereden almaktadır? Ürününe ait artı-değerin bu kısmını kendisi nasıl gerçekleştirmiştir?

Değişen döner sermayeden, A'nın düzenli olarak emekçilerine ödediği kısmın, dolaşımdan düzenli olarak kendisine döndüğü ve ancak bunun değişen bir kısmının, ücretlerin ödenmesi için daima yakında bulunduğu da ayrıca söylenebilir. Ama harcama ile [sayfa 351] geriye dönüş arasında belli bir zaman süresi geçmektedir ve bu arada ücretlere ödenen para, diğer kullanımlar arasında, artı-değerin gerçekleşmesi için hizmet edebilir.

Ne var ki biz, birinci olarak, bu süre ne kadar uzun olursa, kapitalist A'nın sürekli *in petto** bulundurmak zorunda olduğu para ikmalinin de o kadar fazla olması gerektiğini biliyoruz. İkinci olarak, emekçi bu parayı harcar, bununla metalar satın alır ve böylece, bunların içerdiği artı-değeri *pro tanto*** paraya çevirir. Dolayısıyla değişen-sermaye biçiminde yatırılmış bulunan aynı para, artı-değeri paraya çevirme amacına da *pro tanto* hizmet eder. Bu noktada soruna daha fazla girmeden şu kadarıyla yetinelim: tüm kapitalist sınıf ile bu sınıfın hizmetlilerinin tüketimi işçi-sınıfınınki ile birlikte gider; böylece, emekçilerin dolaşıma sürdükleri para ile, aynı zamanda, kapitalistlerin de gelir olarak artı-değerlerini harcamak için, para sürmeleri gerekir. Şu halde bunun için de dolaşımdan para çekilmesi gerekir. Bu açıklama, gerekli para miktarını ortadan kaldırmaya değil, yalnızca azaltmaya hizmet edebilir.

Son olarak şöyle denebilir: ilk sabit sermaye ilk kez yatırıldığında, dolaşıma, sürekli büyük miktarda para sürülür ve bu para dolaşımdan ancak yavaş yavaş, yıllar sonra, parça parça, bu parayı dolaşıma sokan tarafından çekilmiş olur. Bu miktar, artı-değeri paraya çevirmeye yetmez mi?

Bu soruya şöyle yanıt vermek gerekir: 500 sterlinlik bu toplamın (bu miktar, gerekli yedek fonlar için para-yığmayı da içerir), onu dolaşıma

* Hazır, emre hazır. -*ç*.
** O ölçüde, o kadar. -*ç*.

sokan tarafından değilse bile, bir başkası tarafından sabit sermaye olarak kullanılması olanağını sağlar. Üstelik, sabit sermaye olarak hizmet eden ürünlerin satın alınmaları için harcanan miktar bakımından, bunların içerdikleri artı-değerin de ödendiği zaten varsayılmıştı; sorun bu paranın nereden geldiğidir.

Bunun genel bir yanıtı zaten verilmiş bulunuyor: *x* kere 1.000 sterlin değerinde bir metalar kitlesi dolaşımda bulunacaksa, bu metalar kitlesinin değeri, herhangi bir artı-değer içersin ya da içermesin, bu metalar kitlesi kapitalist biçimde üretilmiş olsun ya da olmasın, bu dolaşım için gerekli para miktarında hiç bir değişiklik yapmaz. *Bu nedenle, sorunun kendisi zaten mevcut* [sayfa 352] *değildir.* Paranın dolaşım hızı vb. gibi diğer bütün koşullar belli olmak üzere, *x* kere 1.000 sterlin değerindeki metaların dolaşımı için, bu değerin şu ya da bu miktarının, bu metaların doğrudan üreticisi olanın payına düşmesinden tamamen bağımsız olarak, belirli bir para miktarına gereksinme vardır. Burada eğer herhangi bir sorun varsa, bu, şu genel sorunla çakışmaktadır: Bir ülkenin ürettiği metaların dolaşımı için gerekli para nereden gelir?

Bununla birlikte, kapitalist üretim açısından, özel bir sorun *görünüşü* gerçekten vardır. Ele alınan durumda, hareket noktası olarak ortaya çıkan, parayı dolaşıma süren kapitalisttir. Emekçinin, geçim araçlarını ödemek için harcadığı para, daha önce, değişen-sermayenin para-biçimi olarak vardı ve bu nedenle, emek-gücü satın alınma ya da ödenme aracı olarak kapitalist tarafından başlangıçta dolaşıma sürülmüştü. Kapitalist, ayrıca, dolaşıma, değişmeyen sabit ve değişmeyen döner sermayesinin başlangıçtaki para-biçimini oluşturan parayı da sürer; bu parayı, emek aletleri ile üretim maddeleri için satınalma ya da ödeme aracı olarak harcar. Ama bunun ötesinde kapitalist, artık dolaşımdaki para miktarının çıkış noktası olarak gözükmez. Şimdi, yalnız iki hareket noktası vardır: kapitalist ve emekçi. Üçüncü kategoriye giren kimseler ya hizmetleri karşılığında bu iki sınıftan para alırlar, ya da herhangi bir hizmet karşılığı olmadan bunu aldıkları ölçüde, bunlar, rant, faiz vb. biçimindeki artı-değerin ortak sahipleridir. Artı-değerin, tümüyle, sanayi kapitalistinin cebinde kalmayıp, başkalarıyla bunun paylaşılması zorunluluğunun, ele alınan sorunla herhangi bir ilişkisi yoktur. Sorun, artı-değerini nasıl paraya çevirdiğidir, gelirin sonradan nasıl paylaşıldığı değil. Amacımız bakımından, kapitalist, hâlâ artı-değerin tek sahibi olarak ele alınabilir. Emekçiye gelince, kapitalist, emekçinin dolaşıma sürdüğü paranın birincil çıkış noktası olduğu halde, bunun ikincil olmaktan başka bir şey olmadığı zaten söylenmiş bulunuyor. Emekçi, geçim araçlarının ödenmesinde harcama yaparken, başlangıçta değişen-sermaye olarak yatırılmış bulunan para, şimdi ikinci dolaşımından geçmektedir.

Demek oluyor ki, kapitalist sınıf, para dolaşımının tek çıkış noktası oluyor. Üretim araçlarının ödenmesi için 400 sterline, emek-gücü için de eğer 100 sterline gereksinme duyuyorlarsa, [sayfa 353] dolaşıma 500

sterlin sokarlar. Ama %100'lük bir artı-değer oranıyla ürüne katılan artı-değer, değer olarak 100 sterline eşittir. Dolaşıma sürekli olarak ancak 500 sterlin sürdükleri halde bunlar nasıl oluyor da dolaşımdan sürekli 600 sterlin çekebiliyorlar? Hiçten ancak hiç gelir. Kapitalist sınıf, bir tüm olarak, daha önce sürülmemiş olan her şeyi dolaşımdan çekemez.

Biz, burada, 4.000 sterlin değerinde üretim aracı ile 1.000 sterlin değerinde emek-gücünü dolaştırmak için, on devir yapan 400 sterlin değerinde bir miktarın yetebileceği olgusu ile, diğer 100 sterlinin de aynı şekilde, 1.000 sterlin değerinde artı-değerin dolaşımı için yeterli olabileceği olgusunu bir yana bırakıyoruz. Para miktarının, bu paranın dolaştığı metaların değerine olan oranı burada önemli değildir. Sorun gene aynı kalır. Aynı para miktarı birkaç kez dolaşmadıkça, 5.000 sterlinlik bir sermayenin dolaşıma sokulması zorunlu olduğu gibi, artı-değerin paraya çevrilmesi için de 1.000 sterlin gereklidir. İster 1.000, isterse 100 sterlin olsun, sorun bu paranın nereden geldiğidir. Her ne olursa olsun, bu, dolaşıma sokulan para-sermayeye göre bir fazlalıktır .

Dolaşıma, metalara katılan artı-değerin gerçekleşmesine hizmet etmek üzere para sürenin kapitalist sınıfın kendisi olması gerçi ilk bakışta aykırı gibi gözükebilir. Ama *nota bene*,* bu parayı, o, dolaşıma yatırılmış para, yani sermaye olarak sürmemektedir. Bunu o, kendi bireysel tüketimi için satınalma aracı olarak harcamaktadır. Para, bu nedenle, dolaşımının hareket noktası olmakla birlikte kapitalist sınıf tarafından yatırılmamaktadır.

İşe yeni başlayan bireysel bir kapitalisti, örneğin bir çiftçiyi ele alalım. ilk yıl boyunca, 4.000 sterlini üretim aracına, 1.000 sterlini emek-gücüne olmak üzere, diyelim 5.000 sterlinlik para-sermaye yatırmış olsun. Artı-değer oranı %100, elde ettiği artı-değer miktarı 1.000 sterlin olsun. Bütün parası, para-sermaye olarak yatırdığı bu 5.000 sterlinden ibarettir. Ama kendisi de yaşamak zorundadır ve yıl sonuna kadar eline herhangi bir para geçmemektedir. Tüketimi 1.000 sterlin tutmuş olsun. Bu paranın elinde bulunması gereklidir. Bu 1.000 sterlini birinci yıl boyunca kendisine avans olarak vermek zorunda olduğunu söyleyebilir. Burada ancak öznel bir anlam taşıyan bu avans, kapitalistin, ilk [sayfa 354] yıl boyunca olan bireysel tüketimini, emekçilerin bedava üretimlerinden karşılamak yerine kendi cebinden ödemek zorunda kaldığından başka bir şeyi belirtmez. Bu parayı sermaye olarak yatırmamaktadır. Bunu harcamakta, tükettiği geçim araçları biçiminde bir eşdeğer için bununla ödeme yapmaktadır. Bu değer, onun tarafından para olarak harcanmış, dolaşıma sürülmüş ve oradan meta-değerler biçiminde çekilmiştir. Ve bu meta-değerleri o tüketmiştir. Böylece, bunların değerleri ile arasında herhangi bir ilişki kalmamıştır. Bu değerin karşılığı olarak ödediği para, şimdi, dolaşımdaki paranın bir öğesi olarak bulunmaktadır. Ama o, bu

* Dikkat edilsin. -*ç*.

paranın değerini, ürünler biçiminde dolaşımdan çekmiştir ve bu değer, şimdi, içinde varolduğu ürünlerle birlikte yokedilmiştir. Hepsi yokolup gitmiştir. Ama yılın sonunda, o, 6.000 sterlin değerinde metayı dolaşıma sürmekte ve bunları satmaktadır. Bu yolla şunları karşılamaktadır: 1) 5.000 sterlinlik yatırılan para-sermayesini; 2) 1.000 sterlinlik gerçekleşen artı-değeri. Sermaye olarak 5.000 sterlin yatırmış, bunu dolaşıma sürmüş ve dolaşımdan 6.000 sterlin çekmiştir – bunun 5.000 sterlini sermayesini ve 1.000 sterlini artı-değeri kapsamaktadır. Bu son 1.000 sterlin, kendisinin dolaşıma soktuğu, yatırmadığı, ama bir kapitalist olarak değil bir tüketici olarak harcadığı para ile, paraya çevrilmiştir. Şimdi bu para, ona, ürettiği artı-değerin para-biçimi olarak dönmektedir. Ve artık bu işlem her yıl yinelenir. Ama ikinci yıl ile başlayarak, harcadığı bu 1.000 sterlin, daima, onun ürettiği artı-değerin çevrilmiş biçimi, para-biçimdir. Bu parayı, o, yıllık olarak harcar ve bu para gene ona yıllık olarak döner.

Eğer sermayesi bir yılda daha sık devretmiş olsaydı, bu, durumu değiştirmeyecek, ancak zamanının uzunluğunu ve dolayısıyla da yatırmış olduğu para-sermayesinin üzerinde bireysel tüketimi için dolaşıma sürmesi gerekli para miktarını etkileyecekti.

Bu parayı, kapitalist, dolaşıma sermaye olarak sürmemiştir. Ama artı-değer dönmeye başlayana kadar elindeki olanaklarla yaşamlarını sürdürebilmek yalnızca kapitalistlere özgü bir özelliktir.

Ele alınan durumda biz, kapitalistin, sermayesinin, ilk dönüşüne kadar, bireysel tüketimini karşılamak için dolaşıma sürdüğü para miktarının, ürettiği ve bu yüzden de paraya çevirmek zorunda kaldığı artı-değere tamamen eşit olduğunu varsaymıştık. [sayfa 355] Bireysel kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla kuşkusuz bu gelişigüzel bir varsayımdır. Ama basit yeniden-üretim varsayıldığı takdirde, bütün kapitalist sınıfa uygulandığı zaman bunun doğru olması gerekir. Bu yalnızca şu varsayımla aynı şeyi ifade eder: tüm artı-değer ve yalnız o –dolayısıyla ilk yatırılan sermayenin herhangi bir kısmı değil– üretken olmayan biçimde tüketilir.

Toplam değerli maden üretiminin (500 sterline eşit olduğu kabul edilmişti), ancak paranın yıpranma ve aşınmasını yerine koymaya yetecek kadar olduğu daha önce varsayılmıştır.

Altın üreten kapitalistler, bütün ürünlerine altın olarak sahip bulunurlar – değişmeyen-sermayeyi yerine koyan kısma olduğu gibi, değişen-sermayeyi yerine koyan kısma ve aynı zamanda da artı-değeri içeren kısma. Toplumsal artı-değerin bir kısmı, bu nedenle, yalnızca dolaşım sürecinde altına çevrilen bir üründen değil, altından oluşmuştur. Daha başlangıçta bu artı-değer altından oluşmuştur ve dolaşımdan ürün çekmek için buraya sürülmüştür. Aynı şey, burada, ücretler, değişen-sermaye, yatırılan değişmeyen-sermayenin yerine konulması için de geçerlidir. Şu halde, kapitalist sınıfın bir kısmı, dolaşıma, yatırmış bulundukları para-sermayeden daha büyük değerde (artı-değer miktarı kadar fazla değerde) meta sürdüğü halde, diğer bir kısmı, dolaşıma, altın üretimi için sü-

rekli olarak dolaşımdan çektikleri metaların değerinden daha büyük değerde (artı-değer miktarı kadar fazla değerde) para sürerler. Kapitalistlerin bir kısmı, sürekli olarak, dolaşımdan, buraya sürdüklerinden daha fazla parayı çekerken, altın üreten diğer kısmı sürekli olarak dolaşıma, üretim araçları olarak çektiklerinden daha fazla para sürerler.

Altın olarak 500 sterlinlik bu ürünün bir kısmı, altın üreticisinin artı-değeri olmakla birlikte, gene de, tamamı, yalnızca metaların dolaşımı için gerekli parayı yerine koymak üzere ayrılmıştır. Bu altının ne kadarının, metalara katılmış bulunan artı-değeri paraya çevirdiği ve ne kadarının, metaları oluşturan öteki değer öğelerini paraya çevirdiği, bu amaç için önemli değildir.

Altın üretiminin bir ülkeden bir başka ülkeye taşınması, konuda herhangi bir değişiklik meydana getirmez. A ülkesinin toplumsal emekgücü ile toplumsal üretim araçlarının bir kısmı, 500 sterlin değerinde bir ürüne, diyelim keten bezine çevrilmiştir [sayfa 356] ve altın satın almak üzere B ülkesine ihraç edilmiştir. A ülkesinde bu şekilde kullanılan üretken sermaye, A ülkesinin pazarına, bu sermayenin doğrudan altın üretimi için kullanılması halinden daha fazla meta –paradan farklı olan bir meta– sürmüş olmaz. A'nın bu ürünü, altın olarak 500 sterlini temsil eder ve bu ülkenin dolaşımına ancak para olarak girer. Toplumsal artı-değerin, bu ürünün içerdiği kısmı, A ülkesi için doğrudan para biçiminde bulunur ve hiç bir zaman başka bir biçimde bulunmaz. Altın üreten kapitalistler için ancak ürünün bir kısmı artı-değeri ve diğer kısmı sermayenin yerine konmasını temsil etmekle birlikte, bu altının ne kadarının döner değişmeyen-sermaye dışında, değişen-sermayenin yerini doldurduğu ve ne kadarının artı-değeri temsil ettiği sorusu gene de tamamıyla, ücretlerin ve artı-değerin, ayrı ayrı dolaşımdaki metaların değerine oranına bağlıdır. Artı-değeri oluşturan kısım, kapitalist sınıfın çeşitli üyeleri arasında dağılır. Bu kısım sürekli olarak kapitalistlerce bireysel tüketim için harcandığı ve yeni ürünlerin satışı ile tekrar ele geçirildiği halde –artı-değerin paraya çevrilmesi için gerekli parayı aralarında dolaştıran işte bu satınalma ve satışın ta kendisidir– gene de, para biçimindeki toplumsal artı-değerin bir kısmı, değişen oranlarda olsa da, kapitalistlerin cebinde bulunur; tıpkı ücretlerin bir kısmının, hiç değilse haftanın bir bölümünde, emekçilerin cebinde para biçiminde kalması gibi. Ve bu kısım, başlangıçta, altın üreticisi kapitalistlerin artı-değerini oluşturan para-ürün kısmı ile sınırlı olmayıp, daha önce de söylediğimiz gibi, içinde, yukarda sözü edilen 500 sterlinlik ürünün kapitalistler ile emekçiler arasında genel olarak dağıldığı, ve içinde dolaşımda bulunacak meta-ikmalin, artı-değer ve değerin diğer öğelerinden oluştuğu oranla sınırlıdır.

Bununla birlikte, artı-değerin, diğer metalarda varolmayan, ama onların yanısıra para biçiminde bulunan kısmı, yıllık olarak üretilen altının bir kısmını, yalnızca yıllık altın üretiminin bir parçası, artı-değerin gerçekleşmesi için dolaşımda bulunduğu ölçüde içerir. Paranın, kapita-

list sınıfın elinde artı-değerin para-biçimi olarak değişen oranlarda sürekli olarak bulunan diğer kısmı ise, yıllık üretilen altının değil, o ülkede daha önce birikmiş olan para kitlesinin bir öğesidir.

Varsayımımıza göre, 500 sterlinlik yıllık altın üretimi, ancak paranın yıllık aşınmasını karşılamaktadır. Eğer biz, yalnız bu [sayfa 357] 500 sterlini dikkate alır ve yıllık üretilen metalar kitlesinin daha önce birikmiş bulunan para aracılığı ile dolaşımda bulunan kısmını görmezlikten gelecek olursak, meta-biçiminde üretilen artı-değer, dolaşım sürecinde, paraya çevrilmesi için gerekli parayı, *öte* yanda, salt yıllık altın biçiminde artı-değer üretilmiş olmaları nedeniyle bulmuş olacaktır. Aynı şey, 500 sterlinlik altın ürünün, yatırılan para-sermayenin yerini alan diğer kısımları için de geçerlidir.

Şimdi burada iki şey dikkate alınmalıdır.

Önce, kapitalistlerin para olarak harcadıkları artı-değerin olduğu kadar, bunların para olarak yatırdıkları değişen ve diğer üretken sermayelerin de, aslında, emekçilerin, yani altın üretimi ile uğraşan emekçilerin ürünü olduğu sonucu çıkmaktadır. Bunlar, yalnız altın ürünün, kendilerine ücret olarak "avans verilen" kısmını değil, altın ürünün, kapitalist altın üreticilerine ait artı-değerin doğrudan temsil edildiği kısmını da yeniden-üretirler. Son olarak, altın ürünün, yalnızca üretimi için yatırılmış bulunan değişmeyen sermaye-değeri yerine koyan kısmına gelince, bu, ancak, emekçilerin yıllık çalışması yoluyla para biçiminde (ya da genellikle ürün biçiminde) tekrar ortaya çıkar. İş başladığı zaman, bu, kapitalist tarafından, yeni üretilmiş olmayan ve ama toplumsal paranın döner kitlesinin bir kısmını oluşturan para biçiminde harcanmıştır. Ama yeni bir ürün, ek altın tarafından yerine konulduğu ölçüde, bu, emekçinin yıllık ürünüdür. Kapitalist yönünden avans, burada, gene varlığını, emekçinin, ne kendi üretim araçlarına ve ne de üretim sırasında, diğer emekçilerin ürettikleri tüketim araçları üzerinde bir egemenliğe sahip bulunmaması olgusuna borçlu bulunan salt bir biçim olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonra, 500 sterlinlik bu yıllık yerine konulan miktardan bağımsız olarak varolan para kitlesi, ki kısmen para-yığma ve kısmende dolaşımdaki para biçiminde bulunan para kitlesi bakımından da durum tıpkı bu 500 sterlin yönünden yıllık olarak ne ise bunlar için de aynı olması gerekir, ya da daha doğrusu başlangıçta öyle olması gerekir. Bu noktaya, bu ara-kesimin sonunda döneceğiz.* Ama ondan önce birkaç düşünceyi eklemek, istiyoruz. [sayfa 358]

Devri incelediğimiz sırada, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla,

* Bkz: s. 362-363. *-Ed.*

devir dönemlerinin uzunluğundaki değişmelerin, üretimin aynı ölçekte yürütülmesi için, para-sermaye miktarlarında da değişmeleri gerektirdiğini görmüş bulunuyoruz. Para-dolaşım esnekliğinin, bu nedenle, birbiri ardından gelen bu genişleme ve daralmaya kendisini uydurabilecek şekilde olması zorunludur.

Eğer biz, ayrıca, –emek-gücünün uzunluğu, yoğunluğu ve üretkenliği de dahil– diğer koşulların eşit kaldığını, ama ücretler ile artı-değer arasında *ürünün değerinin farklı bir bölüşüme uğradığını,* böylece de, ya ücretlerin yükseldiğini ve artı-değerin düştüğünü, ya da tersi olduğunu varsayarsak dolaşımdaki para kitlesi bu nedenle etkilenmiş olmaz. Bu değişiklik, para dolaşımında herhangi bir genişleme ya da daralma olmaksızın meydana gelebilir. Ücretlerde genel bir yükselme olduğu ve böylece, varsayımlarımız gereği, artı-değer oranında genel bir düşmenin görüleceği, ama bunun yanısıra, gene varsayımımıza göre, dolaşımdaki meta kitlesinin değerinde bir değişikliğin meydana gelmeyeceği özel bir durumu ele alalım. Bu durumda, değişen-sermaye olarak yatırılması gerekli para-sermayede ve böylece, bu işlevi yerine getiren para miktarında doğaldır ki bir artış olacaktır. Ama artı-değer ve dolayısıyla da bu artı-değerin gerçekleşmesi için gerekli para miktarı, değişen-sermaye işlevi için gerekli para miktarındaki artış kadar bir azalma gösterir. Meta-değerin gerçekleşmesi için gerekli para miktarı, böylece, bu meta-değerin kendisinden fazla etkilenmiş olmaz. Metaın maliyet-fiyatı bireysel kapitalist için yükselir, ama toplumsal üretim-fiyatı aynı kalır. Değerin değişmeyen kısmı dışında, değişen şey, metaların üretim-fiyatının, ücretler ile kâra ayrılmasındaki orandır.

Ama daha büyük bir değişen para-sermaye yatırımının (paranın değeri kuşkusuz sabit kabul edilmektedir), emekçilerin elinde daha fazla miktarda para bulunması anlamına geleceği öne sürülmektedir. Bu, emekçiler yönünden metalar üzerinde daha büyük bir talebe yolaçar. Bu da, gene meta fiyatlarında bir yükselişe neden olur. –Ya da şöyle deniliyor: Ücretler yükselirse, kapitalistler de, metalarının fiyatlarını yükseltir.– Her iki durumda da, ücretlerdeki genel bir yükselme, meta fiyatlarında bir yükselmeye neden olur. Şu halde, fiyatlardaki yükselme nasıl açıklanırsa açıklansın, metaların dolaşımı için daha büyük [sayfa 359] miktarda paraya gerek vardır.

Birinci formülasyona yanıt: ücretlerdeki bir yükselme sonucu, emekçilerin özellikle yaşam gereksinmelerine olan talebi artacaktır. Lüks mallar için talepleri daha az derecede artacak, ya da daha önce tüketim alanlarına girmeyen şeyler için bir talep gelişecektir. Zorunlu geçim araçlarına karşı olan talepteki ani ve geniş ölçekteki artış, doğal olarak bunların fiyatını derhal yükseltecektir. Sonuç: toplumsal sermayenin daha büyük bir kısmı, yaşam gereksinmelerinin üretimi için ve daha küçük bir kısmı lüks malların üretimi için kullanılacaktır, çünkü artı-değerdeki azalma nedeniyle fiyatlardaki bu düşme ve bunun sonucu olarak bu mallar

için kapitalistlerin taleplerinde de bir azalmayla sonuçlanacaktır. Öte yandan, emekçilerin kendilerinin lüks mallar satın almaları halinde, ücretlerindeki artış, yaşam gereksinmelerinin fiyatında bir artışı körüklemeyecek, yalnızca lüks mallar alıcılarında bir değişmeye yolaçacaktır. Emekçiler tarafından eskisine göre daha fazla, kapitalistler tarafından ise nispeten daha az lüks mallar tüketilecektir. *Voild tout*.* Bazı dalgalanmalardan sonra, dolaşımdaki metalar kitlesinin değeri gene eskisinin aynıdır. Geçici dalgalanmalara gelince, bunların etkisi, ancak, o zamana kadar borsada ya da dış ülkelerde spekülatif işler peşinde koşan, kullanılmayan para-sermayenin iç dolaşıma sokulması şeklinde olacaktır.

İkinci formülasyona yanıt: Eğer metalarının fiyatlarını diledikleri gibi yükseltmek kapitalist üreticilerin ellerinde olsaydı; bunu ücretlerde bir artış olmadan yapabilirlerdi ve öyle yapacaklardı. Meta fiyatları düşseydi ücretler hiç bir zaman yükselmeyecekti. Kapitalist sınıf, kuraldışı, belirli, özel biçimde ve sözde yerel koşullar altında şimdi yapmakta olduğu şeyi, her zaman ve bütün koşullar altında yapabilseydi, sendikalara hiçbir zaman karşı koymazdı; yani metaların fiyatlarını çok daha fazla yükselterek daha büyük kârları cebe indirmek için, ücretlerdeki her artışa boyun eğerdi.

Lüks mallara olan talep (bu gibi mallar satınalma olanakları azalan kapitalistlerin taleplerindeki eksilme sonucu) azaldığı için, kapitalistlerin bunların fiyatlarını yükseltebilecekleri savı, arz ve talep yasasının çok eşsiz bir uygulaması olurdu. Bu, lüks mallar alıcılarının salt bir yer değiştir- mesi olmadığına, [sayfa 360] kapitalistler ile emekçilerin bir yer değiştirmesi olduğuna göre, –ve böyle bir yer değiştirme olduğu takdirde, emekçilerin talepleri, zorunlu madde fiyatlarında bir yükselmeyi teşvik etmez, çünkü emekçiler ücretlerinin artan kısmını lüks mallara harcadıklarına göre, aynı şeyi zorunlu maddelere harcayamazlar– lüks mal fiyatları azalan talep sonucu düşer. Sermaye, bu nedenle, lüks mal arzı toplumsal üretim sürecindeki değişmiş bulunan rolüne uygun düşecek boyutlara inene kadar, bu malların üretiminden çekilecektir. Böylece azalan üretimleri ile –değerleri değişmediği halde– fiyatları normal düzeye yükselecektir. Bu daralma ya da dengeleme işlemi devam ettiği ve zorunlu maddelerin fiyatları yükseldiği sürece, talep karşılanana dek diğer üretim dallarından çekildiği kadar bu üretim alanına sermaye ikmali yapılır. Sonra denge yeniden kurulur ve bütün bu sürecin sonunda, toplumsal sermaye ve dolayısıyla da para-sermaye, yaşam gereksinmeleri ile lüks mallar üretimi arasında farklı bir oranda bölünür .

Bu itiraz, baştan sona, kapitalistler ile onların iktisat dalkavuklarının uydurdukları bir umacıdır.

Bu umacıyı haklı göstermede kullanılan olgular üç çeşittir:

1) Diğer şeyler aynı olmak kaydıyla, dolaşımdaki para miktarının,

* İşte hepsi bu. -ç.

dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamındaki yükselme ile –fiyatların toplamındaki bu büyüme ister aynı miktardaki metalara, ister daha büyük miktardaki metalara uygulansın, bu yükselme ile– birlikte arttığı, para dolaşımının genel bir yasasıdır. Buna göre, sonuç, neden ile karıştırılmaktadır. Ücretlerdeki yükselme (bu yükselme, nadiren, ancak istisnai hallerde ve orantılı olmakla birlikte) yaşam gereksinmelerinin fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte olur. Ücret yükselmeleri, metaların fiyatlarındaki artışın nedeni değil, sonucudur.

2) Ücretlerdeki, kısmi ya da yerel bir yükselme –yani yalnız bazı üretim dallarındaki yükselme– durumunda, bu, bu dalların ürünlerinin fiyatlarında yerel bir yükselmeye yolaçabilir. Ne, var ki, bu bile bir çok koşula bağlıdır. Örneğin, ücretler anormal derecede düşürülmemiştir ve, bu nedenle de kâr oranı anormal derecede yüksek değildir; fiyatlardaki yükselme ile, bu malların pazarı daraltılmamıştır (böylece fiyatlarının yükselmesinde daha önceki ikmallerinin daralması zorunlu değildir), vb..

3) Ücretlerdeki genel bir yükselme durumunda, [sayfa 361] değişen-sermayenin ağır bastığı sanayi dallarında üretilen metaların fiyatları yükselir, oysa değişmeyen ya da sabit sermayenin ağır bastığı dallarda üretilen metaların fiyatları düşer.

Metaların basit dolaşımı konusundaki incelememizde (Buch I, Kap. III, 2) metaların herhangi bir belirli miktarının para-biçiminin dolaşım alanında ancak geçici olmakla birlikte, belli bir metaın başkalaşımı sırasında bir kimsenin elinde geçici olarak bulunan paranın da gene zorunlu olarak bir başkasının eline geçtiği ve böylece ilk anda metalar yalnız çok yanlı olarak değişilmekle, ya da birbirinin yerini almakla kalmayıp, bu birbirinin yerini alma olayının çok yanlı bir para akışı ile yürütüldüğü ve onunla birlikte cereyan ettiği görülmüştü. "Bir meta ötekinin yerini alırken, para-meta daima bir üçüncü şahsın eline yapışır. Dolaşım, parayı su gibi terletir." (Buch I, s. 92.) Kapitalist meta üretimi esasına göre, bir kısım sermayenin sürekli para-sermaye biçiminde varolması ve artı-değerin bir kısmının da gene sahibinin elinde para biçiminde bulunması ile, aynı özdeş olgu ifade edilmiştir.

Bundan başka, *paranın devresi* –yani paranın kalkış noktasına *geri dönüşü*– sermaye devrinin bir evresi olarak, tekrar tekrar el değiştirerek çıkış noktasından sürekli uzaklaşmasını ifade eden *paranın dolaşımından*[33] tamamen farklı ve hatta ona karşıt bir olgudur. (Buch I, s. 94.)

[33] Bu iki olguyu hâlâ birbirine karıştırmakla birlikte, sermaye dolaşımının temel biçimi ve yeniden-üretimi sağlayan dolaşım biçimi olarak paranın çıkış noktasına bu geri akışı üzerinde ilk duranlar fizyokratlar olmuştur, "*Tableau Economique*"e bir gözatarsanız, üretken sınıfın, diğer sınıfların kendisinden ürün satın alacakları parayı sağladığını ve aynı satın almayı yapmak üze-

Gene de hızlandırılmış bir devir, *eo ipso* hızlandırılmış bir dolaşım demektir.

Önce, değişen-sermaye ile ilgili olarak: Eğer belli bir [sayfa 362] miktar para-sermaye, diyelim 500 sterlin, bir yılda değişen-sermaye biçiminde on devir yapmış olsa, dolaşımdaki para miktarının bu kısmının, değerinin on katı, yani 5.000 sterlin kadar devredeceği açıktır. Bu para-serma- ye, kapitalist ile emekçi arasında bir yılda on kez dolaşmıştır. Emekçi bu döner para miktarının aynı kısmı ile yılda on kez ücret almış ve ödeme yapmıştır. Eğer aynı değişen-sermaye yılda yalnız bir devir yapmış olsaydı, üretimin ölçeği aynı kalmak üzere, yalnız 5.000 sterlinlik tek bir sermaye devri olurdu.

Ayrıca: Döner sermayenin değişmeyen kısmı, 1.000 sterline eşit olsun. Sermaye eğer on kez devretmiş ise, kapitalist metaını ve dolayısıyla da metaının değerinin değişmeyen döner kısmını, bir yılda on kez satar. Döner para miktarının (1.000 sterline eşit) aynı kısmı, yılda on kez sahibinin elinden, kapitalistin eline geçmektedir. Bu para on kez el değiştirmektedir. Sonra, kapitalist, bir yılda on kez üretim aracı satınalmaktadır. Bu da, gene, paranın, bir elden diğerine on dolaşım yapmasıdır. 1.000 sterlin tutarında bir para ile sanayi kapitalisti, 10.000 sterlin değerinde meta satmakta ve tekrar 10.000 sterlin değerinde meta satın almaktadır. Para olarak 1.000 sterlinin 20 dolaşımı yoluyla, 20.000 sterlinlik bir meta-ikmal dolaşmaktadır.

Son olarak, devirdeki bir hızlanma ile birlikte, paranın artı-değeri gerçekleştiren kısmı da daha hızlı dolaşımda bulunur.

Ama, tersine, para dolaşımındaki bir hızlanma, mutlaka, sermayenin ve dolayısıyla da paranın daha hızlı devretmesini gerektirmez; yani mutlaka, yeniden-üretim sürecinde bir kısalma ve daha hızlı yenilenme anlamına gelmez.

Aynı para miktarıyla daha çok sayıda ticarî işlem yapılması halinde daha hızlı bir para dolaşımı olur. Para dolaşımı için teknik kolaylıklardaki değişiklikler sonucu, sermayenin aynı yeniden-üretim dönemlerinde de aynı şey olabilir. Ayrıca, paranın fiili meta değişimini temsil etmeksizin dolaştığı ticari işlem sayısında da bir artış olabilir (borsalardaki marjinal işlemler vb.). Öte yandan, bazı para dolaşımları büsbütün ortadan kaldırılabilir; örneğin, tarımcının, toprağın da sahibi olması halinde, çiftçi ile toprak sahibi arasında herhangi bir para dolaşımı yoktur; sanayi

re bir sonraki yıl geri geldikleri zaman bu sınıfların bu parayı ona geri verdiklerini göreceksiniz. ... Burada yalnızca harcamayı izleyen bir yeniden-üretimin ve yeniden-üretimi izleyen bir harcamanın oluşturduğu bir daireyi, harcama ile yeniden-üretimin ölçüsü olan paranın dolaşımı tarafından çizilen bir daireyi görürsünüz." (Quesnay, *Dialogues sur le Commerte et sur les Travaux des Artisans.* Daire edition, Physiocrats. I. s. 208-209.) "Paranın dolaşımı denilmesi gereken sermayenin bu devamlı yatırılışı ve geri dönüşüdür, toplumdaki bütün emeğe yaşam veren, politik bünyenin faaliyetini ve hayatiyetini sağlayan, ve haklı olarak hayvan vücudundaki kan dolaşımına benzetilen bu yararlı ve verimli dolaşımdır," (Turgot, *Réflexions. ete.. œuvres*. Daire édition, I, s. 45,)

kapitalistinin, sermayenin sahibi olması halinde, kendisi ile, kredi sahipleri, arasında gene bir para dolaşımı yoktur. [sayfa 363]

Bir ülkede, ilkel para-yığmanın oluşumuna ve buna bir azınlığın elkoymasına gelince, bunun şu anda ayrıntıları ile tartışılması gereksizdir.

Kapitalist üretim tarzı –ücretli-emeğe, emekçiye ödemelerin para olarak yapılmasına ve genellikle aynî ödemelerin para ödemelere dönüşmesine dayanan bu üretim tarzı– ancak dolaşım ve bu dolaşımın geliştirdiği bir para-yığmanın (yedek fonun vb.) oluşumu için yeterli bir para kitlesinin varolduğu bir ülkede, daha geniş boyutlara ve daha büyük bir yetkinliğe ulaşabilir. Bu, tarihsel bir önkoşul olmakla birlikte, önce yeterli bir para-yığmanın oluştuğu, ardından da kapitalist üretimin başladığı anlamına alınmamalıdır. Bu üretim tarzına, kendisi için gerekli olan koşulların gelişmesiyle birlikte gelişmektedir ve bu koşullardan bir tanesi de, yeterli değerli maden ikmalidir. Böylece, 16. yüzyıldan beri artan değerli maden ikmali, kapitalist üretimin gelişmesi tarihinde temel bir öğedir. Ama kapitalist üretim temeline dayanan gerekli daha, fazla para maddesi imali bakımından, bir yandan ürünlere katılmış bulunan artı-değerin, bunların paraya çevrilmesi için gerekli para olmaksızın dolaşıma sokulduklarını, öte yandan da ürünler daha önce paraya dönüştürülmeksizin, altın biçiminde artı-değer bulunduğunu görüyoruz.

Paraya çevrilecek ek metalar, gerekli para miktarını hazır bulmaktadırlar, çünkü öte yandan, metalara çevrilecek olan ek altın (ve gümüş) dolaşıma, değişim yolu ile değil, doğrudan üretim yoluyla sokulmaktadır.

II. BİRİKİM VE GENİŞLEMİŞ ÖLÇEKTE YENİDEN-ÜRETİM

Birikimin, genişlemiş yeniden-üretim biçiminde meydana geldiği için, para-dolaşım yönünden yeni bir problem getirmeyeceği açıktır.

Her şeyden önce, artan üretken sermayenin işlevini yerine getirmesi için gerekli ek para-sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla bu sermaye, kapitalist tarafından, dolaşıma, gelirin para-biçimi olarak değil, para-sermaye olarak sürülen gerçekleşmiş artı-değer kısmı ile sağlanır. Para zaten kapitalistlerin elindedir. Yalnız kullanılışı farklıdır.

Ne var ki, şimdi, ek üretken sermaye sonucu, bu sermayenin ürünü olan ek bir meta kitlesi dolaşıma sürülmüştür. Bu meta [sayfa 364] kitlesinin değeri, üretimlerinde tüketilen üretken sermayenin değerine eşit olduğuna göre, bu ek meta kitlesi ile birlikte, gerçekleşmesi için gerekli ek paranın bir kısmı dolaşıma sürülmüştür. Bu ek para miktarı,

salt ek para-sermaye olarak yatırılmıştır, ve bu yüzden, kapitaliste, sermayesinin devri ile geri döner. Burada da yukardaki soru ortaya çıkar. Şimdi, metalar biçiminde içerilen bu ek artı-değeri gerçekleştirecek para nereden gelmektedir?

Genel yanıt gene aynıdır. Dolaşımdaki metaların toplam fiyatları, belli miktardaki metaların fiyatları yükseldiği için değil, şimdi dolaşımda bulunan metaların kitlesi, fiyatlardaki bir düşme ile dengeye getirilmeksizin, daha önce dolaşımda bulunan meta kitlesinden daha büyük olduğu için artmıştır. Bu daha büyük miktardaki ve değerdeki meta kitlesinin dolaşımı için gerekli ek paranın, ya dolaşımdaki paranın daha büyük bir ekonomi ile kullanılması ile –ödemeler dengesiyle vb. aynı sikkenin dolaşımını hızlandıran önlemlerle–, ya da paranın, yığılı biçiminden dolaşım aracına dönüştürülmesi ile sağlanması gerekir. Bu ikinci çare, yalnız, atıl haldeki para-sermayenin, satınalma ya da ödeme aracı olarak işlev yapmaya başladığını, ya da yedek fon olarak işlev yapmakta olan para-sermayenin, sahibi için bu işlevi yerine getirirken, toplum için de fiilen dolaşımda bulunduğunu (sürekli olarak borç verilen banka mevduatında olduğu gibi) ve böylece çifte bir işlevi yerine getirdiğini göstermez. Aynı zamanda da, durgunluk yaratan yedek sikke fonlarının ekonomik olarak kullanıldığını da gösterir.

"Paranın, sikkeler halinde durmadan akması için, sikkelerin, para biçiminde durmadan donması gerekir. Sikkelerin, sürekli bir şekilde dolaşıp durması, dolaşım alanı içerisinde, her yanda meydana gelen sikkelerin yedek fonları içinde az ya da çok büyük miktarlar halinde durgunlaşmasıyla koşullandırılırken, aynı zamanda, bileşimleri, dağılmaları, tasfiyeleri ve yeniden oluşmaları durmadan değişen, varoluşları sürekli yokoluş, yokoluşları ise sürekli varoluş olan bu yedek fonlar da bu durgunlaşmayı koşullandırırlar. Adam Smith, her meta sahibinin, her zaman, sattığı özel metaın yanında yedek olarak, kendisiyle satın aldığı belli bir miktar genel metaya sahip olması gerektiğini söylemekle, bu sikkelerin paraya ve paranın da sikkelere dönüşümünü gösterdi. Gördük ki, M–P–M dolaşımında, ikinci [sayfa 365] P–M ucu, bir defada gerçekleşmeyen, ama P'nin bir kısmı sikkeler halinde dolaşırken, diğer kısmı da para olarak uykuya dalacak şekilde, zaman içinde birlerini izleyen bir alımlar serisi halinde dağılır. Para, gerçekten burada *gizlenmiş sikkeler*den başka bir şey değildir; ve dolaşımdaki paraya ait kitleyi meydana getiren çeşitli kısımlar, durmadan, bazan bir biçimde, bazan öteki biçimde nöbetleşe ortaya çıkarlar. Dolaşım aracının bu para haline birinci dönüşümü, demek ki, para dolaşımının salt teknik olan bir dönemini temsil eder." (Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie,* 1859, s. 105, 106.) (Paradan farklı olarak "sikke", burada, parayı diğer işlevlerine karşıt, salt bir dolaşım aracı işlevi içerisinde göstermek için kullanılmıştır.)

Bütün bu önlemlerin yeterli olmaması halinde, ek altın üretilmesi gerekir, ya da aynı şey demek olan ek ürünün bir kısmı, –değerli ma-

denlerin işletildiği ülkelerin ürünü, olan– altınla doğrudan ya da dolaylı değişilir.

Dolaşım aracı olarak kullanılmak üzere, yıllık altın ve gümüş üretiminde harcanan toplam emek-gücü ve toplumsal üretim aracı miktarı, kapitalist üretim tarzına ve genellikle meta üretimine ait *faux frais*'nin yüklü bir maddesini oluşturur. Bu, olabildiğince çok ek üretim ve tüketim aracının, yani gerçek servetin, toplumsal kullanımından aynı ölçüde uzak kalmaktır. Bu pahalı dolaşım mekanizmasının maliyetlerinin azalması ölçüsünde, üretimin belirli ölçeği ya da belirli genişleme derecesi aynı kalmak koşuluyla, toplumsal emeğin üretken gücü *eo ipso* artar. Şu halde, kredi sistemi ile birlikte gelişen kolaylıkların bu sonucu vermeleri ölçüsünde, bunlar, ya toplumsal üretimin ve emek-sürecinin büyük bir kısmını gerçek parayı herhangi bir şekilde işe karıştırmaksızın yürütmek, ya da fiilen işlev yapmakta olan para miktarının işlevsel kapasitesini yükseltmek suretiyle, kapitalist serveti doğrudan artırmış olurlar.

Bu, aynı zamanda, kapitalist üretimin bugünkü hacmiyle kredi sistemi olmaksızın da, (yalnız bu açıdan bakılsa bile) yani yalnızca madeni sikkelerin dolaşımıyla mümkün olup olmayacağı saçma sorusunu da ortadan kaldırır. Durumun bu olmadığı ortadadır. Öyle olsaydı bile, değerli madenlerin üretim hacmi [sayfa 366] konusunda engellerle karşılaşılırdı. Buna karşılık, para-sermaye sağlaması ya da bu sermayeyi harekete geçirmesi açısından, kredi sisteminin üretken gücü konusunda da büyük hayallere kapılmamak gerekir. Bu. sorunun burada daha fazla incelenmesi yersizdir.

Şimdi de, gerçek bir birikimin yer almadığı, yani üretim ölçeğinin doğrudan bir genişleme göstermediği, gerçekleşen artı-değerin bir kısmının sonradan üretken sermayeye dönüştürülmek üzere, para-yedek fon olarak uzun ya da kısa bir. süre için biriktirildiği hali araştırmamız gerekiyor.

Böylece biriken para, ek para olduğuna göre, açıklamaya gerek yok. Bu, ancak, altın üreten ülkelerden getirilen artı-altının bir kısmı olabilir. Burada şuna işaret etmek gerekir ki, karşılığında bu altının ithal edildiği yerli ürün, artık sözkonusu ülkede değildir. Bu ürün, altınla değişilmek üzere yabancı ülkelere ihraç edilmiştir.

Biz eğer aynı para miktarının hâlâ eskisi gibi ülkede bulunduğunu varsayarsak, biriken ve birikmekte olan para, dolaşımdan geliyor demektir. Yalnız bu paranın işlevi değişmiştir. Dolaşım yapmakta olan para halinden, yavaş yavaş oluşan gizil para-sermayeye çevrilmiştir.

Bu durumda birikmiş olan para, satılan metaların para-biçimi ve ayrıca, değerlerinin bu metaların sahipleri için artı-değer oluşturan kısımlarıdır. (Kredi sistemi burada yok sayılmıştır.) Bu parayı biriktiren

kapitalist, satın almada bulunmaksızın bu metaları *pro tanto* satmıştır.

Bu sürece, eğer biz, bireysel bir olgu diye bakarsak, ortada açıklanacak bir şey yoktur. Bir kısım kapitalist, ürünlerinin satışı ile gerçekleşen paranın bir kısmını, karşılığında pazardan başka ürün çekmeksizin saklar, öte yandan bir kısmı, işini yürütmek için gerekli sürekli yinelenen para-sermaye dışında, parasının tamamını ürünlere çevirir.

Artı-değer aracı olarak pazara sürülen ürünlerinin bir kısmı, üretim araçlarını, ya da değişen-sermayenin gerçek öğelerini, gerekli geçim araçlarını kapsar. Bu nedenle de, dolaysız üretimin genişlemesine hizmet edebilir. Çünkü kapitalistlerin bir kısmının para-sermaye biriktirdikleri halde, diğerlerinin [sayfa 367] artı-değeri tümüyle tükettikleri hiç bir zaman öne sürülmemiştir; yalnızca bir kısmının birikimi, para biçiminde yaptığı, gizil para-sermaye oluşturduğu halde, diğerlerinin gerçek bir birikim yaptığı, yani üretim ölçeğini büyüttükleri, üretken sermayelerini gerçekten genişlettikleri öne sürülmüştür. Sırasıyla, kapitalistlerin bir kısmı para biriktirirlerken, diğerleri üretim ölçeğini genişletseler ya da bunun tersi olsa bile, mevcut para miktarı, dolaşım gereksinmeleri için yeterli kalır. Üstelik, para birikimi, bir yanda, nakit para olmaksızın, salt bakiye alacakların birikimi ile de oluşabilir.

Ne var ki, eğer bireysel düzeyde değil de, kapitalist sınıf tarafında genel bir para-sermaye birikimini varsayarsak, bazı güçlükler ortaya çıkar. Bu sınıf dışında, bizim varsayımımıza göre –yani kapitalist üretimin genel ve mutlak egemenliği altında– işçi-sınıfından başka hiç bir sınıf yoktur. İşçi-sınıfının satın aldığı şeyler, ücretlerinin toplamına, tüm kapitalist sınıfın yatırmış olduğu, değişen sermayenin toplamına eşittir. Bu para, kapitalist sınıfa, ürünlerinin işçi-sınıfına satışı ile gerisin geriye akar. Böylece, kapitalist sınıfın değişen-sermayesi gene eski para-biçimini almış olur. Bu değişen-sermayenin toplamı x kez 100 sterlin, yani yıl boyunca yatırılmış olan değil, kullanılan değişen-sermayenin toplamı olsun. Şimdi incelemekte olduğumuz sorun, devri n hızına bağlı olarak, yıl boyunca bu değişen sermaye-değerin yatırılması için ne kadar çok ya da az paranın gerekli olması ile etkilenmiş olmaz. Kapitalist sınıf, bu x kez 100 sterlinlik sermaye ile, belli miktarda emek-gücü satın alır ya da, şu kadar sayıda emekçiye ücretlerini öder – birinci işlem. Emekçiler bu aynı miktarda para ile kapitalistlerden belli bir miktarda meta satın alır ve böylece, x kez 100 sterlinlik toplam, kapitalistlerin eline geri dönmüş olur – ikinci işlem. Ve bu böyle devam eder gider. Bu x kez 100 sterlinlik miktar, demek ki, işçi-sınıfına, hiç bir zaman, kapitalist sınıfın artı-değerini temsil eden kısmı şöyle dursun, değişmeyen-sermayeyi temsil eden üründen de bir parça satın almasına olanak vermez. Bu x kez 100 sterlin ile emekçiler, toplumsal ürünün değerinin, yatırılan değişen-sermaye değeri temsil eden değer kısmına eşit olan bir kısmından fazlasını hiç bir zaman satın alamazlar.

İçinde bu evrensel para birikiminin, ek olarak üretilen değerli

madenlerin şu ya da bu oranda çeşitli bireysel kapitalistler [sayfa 368] arasında dağılışından başka bir şeyi ifade etmeyen durumdan ayrı olarak, nasıl oluyor da bütün kapitalist sınıfın para biriktirdiği varsayılıyor?

Bunların hepsi, ürünlerinin bir kısmını, karşılığında bir şey satın almaksızın satmak zorundadırlar. Hepsinin de, tüketimleri için, dolaşım aracı olarak dolaşıma sürdükleri belli bir para fonuna sahip olmalarında ve bu paranın bir kısmının dolaşımdan kendilerine dönmesinde herhangi gizemli bir yan yoktur. Ne var ki, bu durumda bu para-fon, artı-değerin paraya dönüşmesinin sonucu olarak, salt dolaşım için bir fon olarak bulunur ve hiç bir zaman, gizil para-sermaye olarak varolmaz.

Eğer biz konuya gerçekte olduğu şekliyle bakarsak, gelecekte kullanılmak üzere biriken gizil para-sermayenin şunlardan oluştuğunu görürüz:

1) Bankalardaki mevduattan. Ve bu, aslında, bankaların hizmetinde bulunan nispeten önemsiz bir miktardır. Para-sermaye burada, ancak itibari olarak birikir. Fiilen biriken şey, salt çekilen para ile yatırılan para arasında belli bir denge doğduğu için paraya çevrilebilen (eğer çevrilirse)bakiye alacaklardır. Bir banka para olarak elinde yalnızca çok küçük bir miktar tutar.

2) Devlet tahvillerinden. Bunlar hiç bir şekilde sermaye olmayıp, yalnızca ulusun yıllık ürünü üzerinde bakiye alacaklardır.

3) Hisse senetleri. Bunlardan, sahte olmayanlar, gerçek anonim sermayeler üzerinde tasarruf hakkı ve yıllık olarak bunlardan artı-değer üzerinden gelen poliçelerdir.

Bu durumların hiç birinde para birikimi yoktur. Bir yanda para birikimi olarak görünen şey, öte yanda sürekli fiili para harcaması olarak görünüyor. Paranın, bu paraya sahip olan kimse tarafından ya da başkaları, onun borçluları olan kimseler tarafından harcanmasının bir önemi yoktur.

Kapitalist üretim esasına göre, para-yığmanın oluşumu hiç bir zaman kendi başına bir amaç olmayıp ya dolaşımdaki bir durgunlaşmanın –genellikle olduğundan daha fazla miktarda yaranın yığılma biçimini alması– ya da, devrin gerektirdiği birikimlerin bir sonucudur; ya da ensonu, para-yığma, yalnızca üretken sermaye işlevi görmek üzere geçici olarak gizil bir biçimde bulunan para-sermayenin yaratılmasıdır.

Demek oluyor ki, para olarak gerçekleştirilen artı-değerin bir kısmı bir yandan dolaşımdan çekilir, yığılı para biçiminde [sayfa 369] biriktirilirken, artı-değerin diğer bir kısmı, aynı zamanda, sürekli olarak üretken sermayeye çevrilmektedir. Ek değerli madenlerin, kapitalist sınıfın üyeleri arasında bölüşülmesi dışında, para biçiminde birikim hiç bir zaman bütün noktalarda aynı zamanda yer almaz.

Yıllık ürünün, artı-değeri metalar biçiminde temsil eden kısmı için geçerli olan şey, diğer kısmı için de geçerlidir. Bunun dolaşımı için belli bir para miktarı gereklidir. Bu para miktarı, tıpkı, her yıl üretilen ve

artı-değeri temsil eden meta kitlesi gibi kapitalist sınıfa aittir. Dolaşıma, ilk olarak, bizzat kapitalist sınıf tarafından sokulmuştur. Bu sınıfın üyeleri arasında, bizzat dolaşım aracılığıyla sürekli yeniden bölüşülür. Tıpkı genellikle sikke dolaşımında olduğu gibi, bu miktarın bir kısmı, durmadan değişen noktalarda durgunlaştığı halde, öteki kısmı sürekli dolaşır. Bu birikimin bir kısmının, para-sermaye oluşturma amacı için biriktirilmiş olup olmaması durumu değiştirmez.

Bir kapitalistin, bir başkasına ait artı-değerin ya da hatta sermayenin bir kısmına elkoyduğu ve böylece tek yanlı bir para-sermaye ve üretken sermaye birikimi ve merkezileşmesini meydana getirdiği dolaşım serüvenlerine burada yer verilmemiştir. Örneğin, A tarafından para-sermaye olarak biriktirilen aşırma artı-değerin bir kısmı, B'ye ait olan ve kendisine geri dönmeyen artı-değerin bir kısmı olabilir. [sayfa 370]

ÜÇÜNCÜ KISIM
TOPLAM TOPLUMSAL SERMAYENİN YENİDEN-ÜRETİMİ VE DOLAŞIMI

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM[34]
G İ R İ Ş

I. İNCELEME KONUSU

Sermaye üretiminin doğrudan süreci, onun, emek ve kendini genişletme sürecidir, sonucu meta-ürün, itici gücü artı-değer üretimi olan bir süreçtir.

Sermayenin yeniden-üretim süreci, bu doğrudan üretim sürecini içerdiği gibi, asıl üretim sürecinin iki evresini, yani devresel bir süreç –belirli dönemlerle kendini sürekli yineleyen bir süreç– olarak, sermayenin devrini oluşturan bütün devreyi de içerir.

İster, P ... P' biçimindeki, isterse, R ... R' biçimindeki devreyi inceleyelim, R'nin kendi dorudan üretim süreci daima bu devrede ancak bir halkayı oluşturur. Bir biçimde, bu, dolaşım sürecinin yürütücüsü, bir diğerinde ise dolaşım süreci onun yürütücüsü gibi görünür. Sürekli yenilenmesi, sermayenin, üretken sermaye olarak durmadan yeniden ortaya çıkması, her iki durumda da, dolaşım sürecindeki dönüşümleri ile belirlenir. Öte yandan, sürekli yenilenen üretim süreci, sermayenin dolaşım alanında geçirdiği sürekli dönüşümlerin, ardarda para-sermaye

[34] Elyazması II'den. -*F.E.*

ve [sayfa 371] meta-sermaye biçimlerinde ortaya çıkmasının koşuludur.

Bununla birlikte, her bireysel kapitalistin, yalnızca, kapitalist sınıfın bireysel bir öğesi olması gibi her bireysel sermaye de, yalnızca, toplam toplumsal sermayenin bireysel bir bölümü, bireysel yaşamla yüklü bir bölümüdür. Toplumsal sermayenin hareketi, bireyselleşmiş küçük parçalarının hareketlerinin toplamından, bireysel sermayelerin devirlerinden ibarettir. Tıpkı tek bir metaın başkalaşımının, metalar alemindeki başkalaşımlar dizisinde –metaların dolaşımında– bir halka olması gibi, bireysel sermayenin başkalaşımı, devri de, toplumsal sermayenin çizdiği devrede bir halkadır.

Bu toplam süreç, kendisini meydana getiren biçim değişiklikleri (maddi açıdan düşünüldüğünde, değişimler) ile birlikte hem üretken tüketimi (üretimin doğrudan sürecini) ve hem de kendileri aracılığı ile meydana geldiği biçim değişiklikleri ya da değişimler ile birlikte bireysel tüketimi kapsar. Bir yandan, değişen sermayenin emek-gücüne çevrilmesini ve bu nedenle de, emek-gücünün kapitalist üretim süreci içerisine katılmasını içerir. Burada emekçi, kendine ait bir metaın, emek-gücünün satıcısı ve kapitalist de bunun alıcısı olarak hareket eder. Ama, öte yandan, metaların satışı, aynı zamanda, bunların işçi sınıfı tarafından satın alınmalarını, yani bunların bireysel tüketimini de kucaklar. Burada, işçi sınıfı alıcı ve kapitalistlerde emekçilere meta satan kimseler olarak ortaya çıkarlar.

Meta-sermaye dolaşımı, artı-değer dolaşımını ve dolayısıyla da, kapitalistlerin bireysel tüketimleri için yaptıkları satınalma ve satışları, artı-değerin tüketimini kapsar.

Bireysel sermayelerin toplumsal sermaye olarak toplu haldeki devreleri, bu bütünlükleri içerisinde düşünülürse, yalnız sermaye dolaşımını değil, aynı zamanda metaların genel dolaşımını da içerir. Bu genel meta dolaşımı, aslında, ancak şu iki öğeden, 1) gerçek anlamda sermaye devresi ve 2) bireysel tüketime giren metaların ve dolayısıyla da, emekçinin ücretlerini, kapitalistin de artı-değerini (ya da bir kısmını) harcadığı metaların devresinden oluşabilir. Her ne olursa olsun, sermaye devresi, meta-sermayenin bir kısmı olduğu için artı-değerin dolaşımını içerdiği gibi, değişen-sermayenin emek-gücüne çevrilmesini, ücretlerin ödenmesini de kapsar. Ama bu artı-değer ile ücretlerin metalar için harcanması, hiç değilse ücretlerin harcanması bu dolaşım için esas [sayfa 372] olmakla birlikte, sermayenin dolaşımında bir halka oluşturmaz.

Kitap I'de [Birinci Ciltte], kapitalist üretim süreci, hem bireysel bir hareket ve hem de bir yeniden-üretim süreci olarak incelenmişti: yani artı-değerin üretimi ve sermayenin kendisinin üretimi olarak. Sermayenin dolaşım alanında geçirdiği biçim ve öz değişiklikleri, üzerlerinde durulmaksızın kabul edilmişti. Bir yandan kapitalistin, ürünü değeri üzerinden sattığı, öte yandan da süreci yeniden başlatmak ya da devam ettirmek için üretimin nesnel araçlarını dolaşım alanında bulduğu

öngörülmüştü. Dolaşım alanında bizim üzerinde durduğumuz tek hareket, kapitalist üretimin temel koşulu olarak, emek-gücü satın alınması ve satışı idi.

Bu Kitap II'nin [İkinci Cildin] Birinci Kısmında, sermayenin dairesel hareketi içerisinde büründüğü çeşitli biçimler ile, bu hareketin kendisinin çeşitli biçimleri gözden geçirilmişti. Şimdi, Kitap I'de irdelenen çalışma-zamanına dolaşım zamanının eklenmesi gerekiyor.

İkinci Kısımda, devre, devresel, yani bir devir olarak incelenmişti. Bir yandan sermayeyi oluşturan çeşitli öğelerin (sabit ve döner sermayelerin) devre biçimlerini farklı zaman dönemlerinde ve farklı biçimlerde nasıl tamamladıkları gösterilmiş; öte yandan da farklı çalışma dönemi ve dolaşım dönemi uzunluklarını belirleyen durumlar incelenmişti. Devrenin dönemi ile devre dönemini oluşturan kısımlar arasındaki farklı oranların, üretim sürecinin boyutları ve yıllık artı-değer oranı üzerindeki etkileri gösterilmişti. Sermayenin kendi devresi içerisinde ardarda ve sürekli olarak büründüğü ve sıyrıldığı biçimler Birinci Kısımda incelendiği halde İkinci Kısımda, belli büyüklükteki bir sermayenin bu akış ve biçim değişiklikleri içerisinde, değişen oranlarda olmakla birlikte, farklı biçimlere, üretken sermaye, para-sermaye ve meta-sermaye biçimlerine nasıl ayrıldığı ve, böylece, yalnız birbirlerinin ardından gelmekle kalmayıp, toplam sermaye-değerin farklı parçalarının sürekli olarak nasıl yanyana bulundukları ve bu farklı durumlarda nasıl işlev yaptıkları da gösterilmişti. Özellikle para-sermaye, Kitap I'de gösterilmeyen belirli özelliklerle ortaya çıkmıştı. Belli büyüklükte bir üretken sermayeyi sürekli işlev yapar halde tutabilmek için, belli bir sermayenin devir koşullarına bağlı olarak– para-sermaye biçiminde sürekli yatırılmaları ve yenilenmeleri gereken farklı büyük kısımları [sayfa 373] ile ilgili bazı yasalar bulunmuştu.

Ama hem birinci ve hem de ikinci kısımlarda daima sözkonusu olan bireysel bir sermaye, toplumsal sermayenin bireyselleştirilmiş bir kısmının hareketiydi.

Ne var ki, bireysel sermayelerin devreleri içiçe girer, birbirlerini öngörür ve zorunlu kılar, ve salt ördükleri bu ağ içerisinde toplam toplumsal sermayenin hareketini meydana getirirler. Tıpkı basit meta dolaşımında, bir metaın toplam başkalaşımları, metalar aleminin başkalaşımlar dizisinde bir halka olarak ortaya çıkması gibi, şimdi de, bireysel bir sermayenin başkalaşımı, toplumsal sermayenin başkalaşımlar dizisinde bir halka olarak ortaya çıkmaktadır. Ama basit meta dolaşımı, hiç bir zaman zorunlu olarak sermaye dolaşımını içermediği halde –çünkü basit meta dolaşımı, kapitalist-olmayan üretim temeli üzerinde de olabilir–, toplam toplumsal sermaye devresi, görüldüğü gibi, bireysel sermayenin devresi dışında kalan meta dolaşımını da, yani sermayeyi temsil etmeyen metaların dolaşımını da içerir.

Şimdi, toplam toplumsal sermayenin öğeleri olarak, bireysel sermayelerin dolaşım sürecini (bütünüyle alındığında bu, yeniden-üretim

sürecinin bir biçimidir), yani bu toplam toplumsal sermayenin dolaşım sürecini incelememiz gerekiyor.

II. PARA-SERMAYENİN ROLÜ

[Aşağıdaki konu, bu kısmın daha sonraki bir kesimine, yani toplam toplumsal sermayeyi oluşturan kısımlardan birisi olarak ele alınan para-sermayeye ait olduğu halde, burada şimdi ele alınıp incelenecek.]

Bireysel sermayenin devrinin incelenmesinde para-sermayenin iki yönü açığa çıkmıştı.

Birincisi, her bireysel sermayenin sahnede göründüğü ve sermaye olarak kendi sürecini açtığı biçimi oluşturur. Demek ki, o, tüm sürece ilk itişi veren *primus motor** olarak görünmektedir.

İkincisi, yatırılan sermaye-değerin, para biçiminde sürekli yatırılmak ve yenilenmek zorunda bulunulan kısmının harekete geçirdiği üretken sermayeye, yani sürekli üretim ölçeğine oranı, devir döneminin özel uzunluğuna ve bu dönemi oluşturan iki kısım –çalışma dönemi ile dolaşım dönemi– arasındaki özel [sayfa 374] orana bağlı olarak değişir. Ama bu oran ne olursa olsun, sermaye-değerin süreçte üretken sermaye olarak sürekli işlev yapabilecek kısmı, her zaman, yatırılan sermayenin, üretken sermayenin yanı sıra daima para-biçiminde bulunmak zorunda olan kısmı ile sınırlıdır. Burada, salt normal bir devir, soyut bir ortalama sözkonusudur. Dolaşımda olabilecek kesintileri karşılamak için gerekli ek para-sermaye bunun dışındadır.

Birinci noktaya gelince: meta üretimi meta dolaşımını, meta dolaşımı metaların para olarak ifadesini öngörür; bir metaın meta ve para diye ikiye bölünmesi, ürünün meta olarak ifadesinin bir yasasıdır. Aynı şekilde, kapitalist meta üretimi –ister toplumsal, ister bireysel açıdan düşünülsün–, hem başlangıç halindeki her işin *primus motor*'u ve hem de sürekli motoru olarak para-biçiminde sermayeyi, yani para-sermayeyi öngörür. Özellikle döner sermaye, para-sermayenin, bir motor olarak kısa aralıklarla sürekli tekrarlar halinde hareket ettiği anlamını taşır. Yatırılan sermaye-değerin tamamı, yani metaları, emek-gücünü, emek araçlarını, üretim maddelerini içeren sermayenin bütün öğeleri, tekrar tekrar para ile satın alınmak zorundadır. Burada bireysel sermaye için geçerli olan, ancak birçok bireysel sermayeler şeklinde işlev yapan toplumsal sermaye için de geçerlidir. Ama, Kitap I'de gösterdiğimiz gibi, bundan, hiç bir zaman, sermayenin işleme alanı, üretimin ölçeği –kapitalist temel üzerinde olsa bile– mutlak sınırları bakımından, işlemekte olan para-sermayenin miktarına bağlı olduğu sonucu çıkmaz.

Belli sınırlar içinde genişlemeleri, yatırılan para-sermayenin büyüklüğünden bağımsız olan üretim öğeleri de sermayeye katılmış du-

* İlk motor, ilk devindirici. -ç.

rumdadır. Emek-gücüne yapılan ödeme aynı kaldığı halde, şu ya da bu genişlikte ya da yoğunlukta sömürülebilir. Bu daha fazla sömürme ile birlikte para-sermaye artmış bile olsa (yani ücretler yükseltilmiş olsa), bu artış aynı oranda ve hele pro tanto hiç değildir.

Sermaye-değerin öğelerinden olmayan –toprak, denizler, maden cevherleri, ormanlar, vb. gibi– üretken biçimde sömürülen doğanın sağladığı maddeler, aynı miktar emek-gücünün daha büyük çabası ile, para-sermaye yatırımında bir artış olmadan da, daha yoğun ya da geniş sömürülür. Üretken sermayenin gerçek öğeleri, böylece, ek para-sermaye gerektirmeksizin çoğaltılmış olur. Ek yardımcı maddeler için böyle bir ekin gerekli hale [sayfa 375] gelmesi sözkonusu olduğunda, sermaye-değerin yatırıldığı para-sermaye, üretken sermayenin büyüyen etkinliği ile orantılı artmadığı gibi, bu, hiç de *pro tanto* bir artış değildir.

Aynı emek aletleri, ve böylece aynı sabit sermaye, günlük kullanım süreleri uzatılarak ve daha yoğun kullanılarak, sabit sermaye için ek para yatırımı yapılmaksızın, daha etkin biçimde kullanılabilir. Bu durumda, sabit sermayenin devri daha hızlanmakla birlikte, yeniden-üretime ait öğelerin daha çabuk ikmali gerekir.

Doğal cevherlerden ayrı olarak, üretken süreci şu ya da bu ölçüde etkili kılabilecek öğeler olarak iş görmek üzere, hiç bir maliyeti olmayan doğal güçlerin bu üretken sürece katılması olanağı vardır. Bunların etkinlik derecesi, kapitalist için herhangi bir maliyeti olmayan yöntemlere ve bilimsel gelişmelere bağlıdır.

Aynı şey, üretim sürecindeki emek-gücünün toplumsal bileşimi ve bireysel emekçilerin birikmiş becerileri için de doğrudur. Carey, toprağa o günkü üretkenliğini verebilmek, için çok eski zamanlardan beri katılan sermaye ya da emek için herhangi bir karşılık ödenmemesi nedeniyle, toprak sahibine ödenen paranın hiçbir zaman yeterli olmadığını hesaplamaktadır. (Burada, kuşkusuz, toprağın talan edilen verimliliğinden hiç sözedilmemektedir.) Buna göre her bireysel emekçiye, bir vahşinin modern bir makinist haline getirilmesinin tüm insanlığa neye malolduğunun hesaplanarak ödeme yapılması gerekirdi. Tersine, eğer toprağa katılan ve toprak sahibi ile kapitalist tarafından paraya çevrilen karşılığı ödenmemiş emekler üstüste konulsa, toprağa yatırılmış bulunan bütün sermayenin aşırı faiz ile birlikte tekrar ve tekrar ödendiği ve böylece toplumun toprak mülkiyetinin bedelini uzun zaman önce tekrar tekrar ödediğini düşünmek daha doğru olur.

Gerçi, emeğin üretkenlik gücündeki artış, ek bir sermaye-değer yatırımını gerektirmediği sürece aynı emekle daha fazla değişmeyen-sermayenin yeniden-üretimini ve böylece değerini korumasını sağlaması dışında ilk anda ancak ürünün değerini değil, miktarını artırır. Ama aynı zamanda, sermaye için yeni malzeme ve dolayısıyla artan sermaye birikiminin temelini oluşturur.

Toplumsal emeğin örgütlenmesi ve böylece emeğin toplumsal

üretkenlik gücünün artırılmasının, geniş-ölçekli üretimi ve böylece, bireysel kapitalistler tarafından büyük miktarlarda para-sermaye yatırımını gerektirmesi yönünden, bunun, kısmen, [sayfa 376] işlemekte olan sermaye-değerlerin büyüklüğünde ve dolayısıyla da bunların yatırılmış oldukları para-sermayenin büyüklüğünde mutlak bir artışı gerektirmeksizin, sermayelerin birkaç elde toplanması ile gerçekleştirildiğini Kitap I'de* göstermiştik. Bireysel sermayelerin büyüklüğü, bunların toplumsal toplamlarında bir büyüme olmaksızın, birkaç kişinin elinde toplanmasıyla artabilir. Bu, yalnızca bireysel sermayelerin değişen bir dağılımıdır.

Son olarak, bundan önceki kısımda, devir dönemindeki bir kısalma ile, ya aynı üretken sermayenin daha az para-sermaye ile, ya da daha fazla üretken sermayenin aynı para-sermaye ile harekete geçirilebileceğini göstermiştik.

Ama bütün bunların bizzat para-sermaye sorunu ile herhangi bir ilişkisi olmadığı bes bellidir. Yalnızca yatırılmış bulunan sermayenin –kendi serbest biçimi, kendi değer-biçimi içerisinde belli bir para miktarından oluşan belli bir değerler toplamının– üretken sermayeye çevrildikten sonra, sınırları bu sermayenin sınırları ile belirlenmeyip, tersine, belli sınırları içerisinde farklı genişlik ya da yoğunluk dereceleri ile işleyebilen üretken güçleri içerdiğini gösterir. Eğer üretim öğelerinin –üretim araçları ile emek-gücünün– fiyatları belli ise, metalar şeklinde varolan bu üretim öğelerinin belli bir miktarının satın alınması için gerekli para-sermayenin büyüklüğü belirlenmiştir. Ya da yatırılacak sermayenin değerinin büyük-lüğü belirlenmiştir. Ama bu sermayenin değer ve ürün yaratıcısı olarak hareket edeceği boyutlar esnek ve değişkendir.

İkinci noktaya gelince: aşınmış sikkeleri yerine koymak üzere para üretimi ya da satın alınması için her yıl harcanması zorunlu toplumsal emek ve üretim aracı, toplumsal üretim hacminde *pro tanto* bir azalmadır. Ama kısmen dolaşım aracı, kısmen yığma işlevini yapan para-değere gelince, bu, emek-gücünün, üretilmiş üretim araçlarının ve doğal zenginlik kaynaklarının yanısıra orada vardır, ele geçirilmiş ve hazır durumdadır. Ona bu şeylere çizilmiş bir sınır gözü ile bakılamaz. Üretim öğelerine dönüştürülmek, diğer uluslar ile değişilmek suretiyle üretimin ölçeği genişletilebilir. Ne var ki, bu, paranın, her zaman olduğu gibi dünya-parası rolünü oynamasını öngörür.

Üretken sermayeyi harekete geçirmek için, devir döneminin uzunluğuna bağlı olarak şu ya da bu miktarda para-sermayeye [sayfa 377] gereksinme vardır. Devir döneminin, çalışma zamanı ve dolaşım zamanı diye bölünmesinin, para biçiminde, gizil ya da atıl sermayede bir artışı gerektirdiğini de görmüş bulunuyoruz.

Devir dönemi, çalışma döneminin uzunluğu ile belirlendiğine göre, diğer koşullar eşit olmak üzere, bu dönem, üretim sürecinin belirli top-

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 641-646, 780-783. -*Ed.*

lumsal niteliği ile değil, bu sürecin maddi niteliği ile belirleniyor demektir. Bununla birlikte, kapitalist üretim esasına göre, nispeten uzun süreli daha geniş boyutlu işlemler, oldukça uzun süreli büyük para-sermaye yatırımlarını gerektirir. Bu gibi alanlarda üretim bu yüzden bireysel kapitalistin emrinde bulunan para-sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Bu engel, kredi sistemi ve bu sistem ile ilgili şirketler, sözgelimi, anonim şirketler ile yıkılmıştır. Para-piyasasındaki bozukluklar bu nedenle bu gibi kuruluşları işlemez duruma getirmekle birlikte, bu aynı kuruluşlar da para-piyasasında bozukluklar yaratmaktadır.

Toplumsallaştırılmış üretim temeli üzerinde, –arada, yararlı bir etki biçiminde herhangi bir ürün ikmalinde bulunmaksızın uzun bir süre için emek-gücü ve üretim aracı çeken– işlemlerin üretim hacminin, yalnız emek-gücü ve üretim araçlarını sürekli ya da yılda birkaç kez çekmekle kalmayan, ama aynı zamanda, geçim ve üretim araçları ikmalinde de bulunan üretim dallarına zarar vermeksizin yürütülebilecek şekilde önceden saptanması gerekir. Hem toplumsallaştırılmış ve hem de kapitalist üretimde, daha kısa çalışma dönemli işdallarındaki emekçiler, karşılığında herhangi bir ürün vermeksizin daha önce olduğu gibi, ancak kısa süreler için ürün çekerler; oysa daha uzun çalışma dönemli işdallarında, bunlar, herhangi bir şey vermeden daha uzun bir süre için ürün çekerler. Bu durum, demek ki, belli bir emek-sürecinin, toplumsal biçiminden değil, maddi niteliğinden ileri gelmektedir. Toplumsallaştırılmış üretim durumunda, para-sermaye ortadan kalkmıştır. Emek-gücü ile üretim araçlarını farklı üretim dallarına toplum dağıtmaktadır. Üreticiler, olsa olsa, tüketim mallarının toplumsal ikmalinden, emek-zamanlarına tekabül eden bir miktarı çekme hakkını kendilerine tanıyan bir vesika alabilirler. Bu vesikalar para değildir. Bunlar dolaşıma girmezler.

Para-sermayeye olan gereksinmenin, çalışma döneminin uzunluğundan ileri geldiğine göre, şu iki şeyle koşullandığını görüyoruz: *Birincisi,* para, genellikle, her bireysel sermayenin (krediden ayrı) kendisini üretken sermayeye çevirmek için görünmek [sayfa 378] zorunda olduğu biçimdir; bu, kapitalist üretimin ve genellikle meta üretiminin niteliğinden gelmektedir. *İkincisi,* gerekli para yatırımının büyüklüğü, emek-gücü ile üretim araçlarının, oldukça uzun bir süre paraya çevrilebilir ürünleri bu dönem boyunca topluma geri vermeksizin, toplumdan sürekli çekilmeleri durumundan ileri gelir. Birinci koşul, yatırılacak sermayenin para biçiminde yatırılması zorunluluğu, bu para ister madeni para, kredi parası ya da itibari para vb. olsun, paranın biçimi ile ortadan kalkmış olmaz. İkinci koşul, para-aracının biçimi ya da dolaşıma herhangi bir eşdeğer geri vermeksizin çekilen üretim emeğinin, geçim araçlarının ve üretim araçlarının biçimi ile hiç bir şekilde etkilenmez. [sayfa 379]

ONDOKUZUNCU BÖLÜM[35]
KONUNUN DAHA ÖNCEKİ SERİMLERİ

I. FİZYOKRATLAR

Quesnay'in *Tableau Economique*'i belirli bir değeri temsil eden ulusal üretimin yıllık mahsulünün, dolaşım aracılığı ile, diğer şeyler aynı olmak koşuluyla, basit yeniden-üretimi, yani aynı ölçekle yeniden-üretimi gerçekleştirecek şekilde nasıl dağıtıldığını birkaç kalın çizgiyle göstermektedir. Üretim döneminin başlangıç noktası gerçekte önceki yılın hasadıdır. Sayısız bireysel dolaşım hareketleri, kendilerine özgü toplumsal kitle hareketi –toplumun işlevsel olarak belirlenmiş büyük iktisadi sınıfları arasındaki dolaşım hareketi– içerisinde bir çırpıda bir araya getirilmiştir. Biz, burada, şununla ilgileniyoruz: Toplam ürünün bir kısmı –bu ürünün diğer kısımları gibi, bir kullanım-nesnesi olarak, geçen yılın emeğinin yeni bir sonucudur– aynı zamanda, yalnızca aynı maddi biçim içerisinde tekrar ortaya çıkan eski sermaye-değerin bir taşıyıcısıdır. Bu kısım dolaşıma girmeyip, sermaye olarak hizmete yeniden devam etmek üzere üreticisinin, çiftçiler sınıfının elinde kalır. Yıllık ürünün bu kısmına, değişmeyen-sermayeye, [sayfa 380] Quesnay, hiç ilgisiz öğeleri sokmakta,

[35] Elyazması VIII'in başlangıcı. -*F.E.*

ama görüş ufkunun sınırlılığı yüzünden, asıl şey üzerinde önemle durarak, tarımı, insan emeğinin artı-değer üreten biricik yatırım alanı ve dolayısıyla, kapitalist görüş açısından biricik üretken alan olarak görmektedir. Yeniden-üretimin iktisadi süreci, kendine özgü toplumsal niteliği ne olursa olsun, doğal bir yeniden-üretim süreci ile, bu alanla (tarımla) daima içiçe geçer. Bu sonuncunun açık koşulları birincinin koşullarına ışık tutmakta, ve dolaşımın aldatıcı görüntüsüyle ortaya çıkan bir düşünce karışıklığını önlemektedir.

Bir sistemin etiketi, başka eşyaların etiketinden, diğer şeyler yanında, sisteminkinin yalnız alıcıyı değil çoğu zaman satıcıyı da kandırması olgusuyla ayrılır. Hem Quesnay'in kendisi ve hem de onun doğrudan izleyicileri, kendi feodal dükkan tabelalarına inandılar. Bizim bilgiçler de bugün ve bu saatte bile aynı şeyi yapıyorlar. Ne var ki, gerçekte fizyokratların sistemi, kapitalist sistemin ilk sistematik anlayışıdır. Sanayi sermayesinin temsilcileri –mülk sahipleri sınıfı– bütün iktisadi hareketi yönetmektedir. Tarım kapitalistçe yürütülmekte, yani kapitalist çiftçinin geniş-ölçekte bir girişimi olmaktadır; toprağın doğrudan işleyicisi ücretli emekçidir. Üretim, yalnız kullanım malları değil, bunların değerlerini de yaratmaktadır; üretimin itici gücü, doğum yeri dolaşım alanı değil, üretim alanı olan artı-değerin elde edilmesidir. Dolaşımın meydana getirdiği toplumsal yeniden-üretim sürecinin araçları olarak boy gösteren üç sınıf arasında, "üretken" emeğin doğrudan sömürücüsü, artı-değer üreticisi,* kapitalist çiftçi, artı-değere yalnızca elkoyanlardan ayırdedilmektedir.

Fizyokratik sistemin kapitalist niteliği, en parlak olduğu sıralarda bile bazı itirazlara yolaçmıştır: bir yandan Linguet ile Mably, öte yandan küçük mülk sahipleri savunucuları tarafından karşı çıkılmıştır.

Adam Smith'in yeniden-üretim sürecinin tahlilinde gösterdiği gerileme,[36] örneğin "*avances primitives*" ve "*avancesi annuelles*"i [sayfa 381] genelleyerek ve bunları "sabit" ve "döner" sermaye[37] diye adlandırarak, yalnız Quesnay'in doğru tahlillerini ayrıntılarıyla incelemekle kalmayıp, tamamen fizyokratların yanılgılarının ortasında yolunu da şaşırdığı için

[36] Karl Marx, *Kapital,* Band I,. 2. Ausgabe, s. 612, Note 32 [Sol Yayınları, Ankara 1975. Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm, Üçüncü Kısım. s. 607. dipnot 37].

[37] Bazı fizyokratlar, özellikle Turgot ona burada bile yolu açmışlardır. Turgot, *avances* için sermaye deyimini Quesnay'den ve diğer fizyokratlardan daha sık kullanmış ve manüfaktürcülerin *avances*'ını ya da *capitaux*'sunu, çiftçilerinki ile daha fazla özdeşleştirmiştir. Örneğin: "Bunlar gibi (*girişimciler-manüfaktürcüler*), onlar da *(les fermiers,* yani kapitalist çiftçiler de), geri dönen sermayelerinden fazlasını elde etmelidirler, vb.." (Turgot, *Œuvres,* Daire edition, Paris 1844, Vol. I, s. 40.)

* Marx, Quesnay'in *Tableau Economique*'ini, *Theories* of *Surplus-Value* adlı yapıtında daha ayrıntılı inceliyor (bkz: İngilizce baskı: Karl Marx, *Theories of Surplus Value* [Volume IV of *Capital*], Kısım I, Moscow 1963, s. 299.333 ve 367-68). -*Ed.*

son derece dikkate değerdir. Örneğin, çiftçinin, öteki tür kapitalistlerden daha fazla değer ürettiğini göstermek için şöyle diyor: "Aynı büyüklükteki hiç bir sermaye, çiftçininkinden daha büyük miktarda üretken emeği harekete geçiremez, Yalnız çalışan hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken emekçidirler." (Çalışan hizmetkarlar için ne güzel övgü!) "Tarımda da doğa insanla birlikte *çalışır;* ve *doğanın emeği hiç bir gidere malolmaz,* ama ürünü, *en pahalı işçinin ürünü kadar değer taşır.* Tarımda en önemli işlemler bile, ürünü artırmakla birlikte, doğanın verimliliğini, insan için en kârlı bitkilerin üretimine yöneltmek kadar artıramaz. Fundalık ve çalılıklarla kaplı bir tarla, çoğu kez, en iyi işlenmiş bal ya da mısır tarlası kadar çok miktarda sebze üretebilir. Toprağı ekmek ve sürmek, doğanın etken verimliliğini canlandırmaktan çok bunu düzenler; ve yapılan bütün bu emeklerden sonra, işin büyük bir kısmı daima gene doğa tarafından yapılmak üzere kalmıştır. Tarımda çalıştırılan emekçiler ve iş hayvanları (*sic!**) bu nedenle, manüfaktürlerde çalışan işçi gibi, kendi tüketimlerine, onları kullanan sermayeye ve o sermayenin sahibinin kârlarına eşit bir değeri yeniden üretmekle kalmazlar, çok daha büyük bir değer üretirler. Çiftçinin sermayesinin ve bütün kârlarının üzerinde olarak, toprak sahibinin rantını da düzenli olarak yenidenüretirler. Bu rant, toprak sahibinin kullanımını çiftçiye kiraladığı doğa güçlerinin bir ürünü gibi düşünülebilir, Bu ürün, varlığı kabul edilen bu güçlerin genişliğine, ya da bir başka deyişle, toprağın varsayılan doğal ya da iyileştirilmiş verimliliğine bağlı olarak daha büyük ya da daha küçüktür. İnsanın işi diye kabul edilebilecek her şey düşüldükten ya da karşılandıktan sonra, geriye kalan, doğanın işidir. Bu pek az zaman tüm ürünün dörtte-birinden az, çoğu zaman üçte-birinden fazladır. Manüfaktürlerde kullanılan [sayfa 382] aynı miktar üretken emek, hiç bir zaman bu kadar büyük bir yeniden-üretimde bulunamaz. Bunlarda doğa hiç bir şey yapmaz, her şeyi insan yapar; ve yeniden-üretim, daima, işi yapan unsurların gücü ile orantılı olmak zorundadır. Tarımda kullanılan sermaye, demek ki, yalnız manüfaktürlerde kullanılan aynı miktar sermayeden daha fazla miktarda üretken emeği harekete geçirmekle kalmaz, aynı zamanda, kullandığı üretken emek miktarı ile orantılı olarak, ülkenin toprak ve emeğinin yıllık ürününe, o ülkenin halkının gerçek servetine ve gelirine daha büyük bir değer katar." (Kitap II, Böl. 5, s.242,)

Adam Smith, Kitap II, Bölüm l'de şöyle diyor; "Tohumun bütün değeri de tam anlamıyla bir sabit sermayedir." Burada da gene, sermaye, sermaye-değere eşittir; "sabit' bir biçimde bulunmaktadır. "O [tohum], toprak ile ambar arasında gidip gelmekle birlikte, hiç bir zaman sahip değiştirmez ve bu nedenle de tam anlamıyla dolaşmaz. Çiftçi onu satmakla değil, çoğaltmakla kâr yapar." (s. 186.) Burada konunun anlamsızlığı şu olguda yatmaktadır ki, Smith, kendisinden önce Quesnay'de

* Aynen böyle. -ç.

olduğu gibi, sabit sermayenin değerinin yenilenmiş biçimde yeniden ortaya çıkışını görmemekte ve bu yüzden, yeniden-üretim sürecinin önemli bir öğesini gözden kaçırmakta, yalnızca döner ve sabit sermaye arasında kendi yaptığı ayrım konusunda, hem de yanlış olmak üzere, bir örnek daha vermektedir. Smith'in "*avances primitives*" ve "*avances annuelles*"i "sabit sermaye" ve "döner sermaye" olarak çevirmesindeki ilerleme, "sermaye" sözcüğünü kullanmasındadır, ki bu kavram genelleştirilmekte ve fizyokratların, bunu yalnızca "tarımsal" alana uygulamaları konusundaki özel görüşlerinden bağımsız hale gelmektedir; gerileme ise, "sabit" ve "döner" sözcüklerinin temel ayrım olarak görülmesi ve bu şekilde tutulması olgusundadır.

II. ADAM SMİTH

I. *Smith'in Genel Görüş Açısı*

Adam Smith, Kitap I, Bölüm 6, sayfa 42'de diyor ki: "Her toplumda, her metaın fiyatı, kendisini, sonuçta, şu üç kısımdan birine ya da diğerine veya hepsine ayrıştırır (ücret, kâr, rant); ve her gelişmiş toplumda, bunların her üçü de, metaların daha büyük bir kısmının fiyatına, az ya da çok, tamamlayıcı kısım [sayfa 383] olarak girer."[38] Ya da, 63. sayfada devam ettiği gibi: "Ücret, kâr ve rant, hem bütün gelirlerin ve hem de *bütün değişilebilir değerlerin üç esas kaynağıdır.*" Adam Smith'in "metaların fiyatları"nın ya da "bütün değişilebilir değerlerin tamamlayıcı kısımları"na ilişkin bu öğretisini, aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Ayrıca şöyle diyor: "Ayrı ayrı ele alınan her özel metaya ilişkin olarak durum bu olduğuna göre, birarada alındıklarında, her ülkedeki toprağın ve emeğin *tüm yıllık ürününü* oluşturan bütün metalara ilişkin olarak da durum bu olmalıdır. Bu yıllık ürünün *tüm fiyatı ya da değişilebilir değeri,* kendisini aynı üç kısma *ayrıştırmalıdır* ve, o ülkede oturan değişik kişiler arasında, ya emeklerinin *ücreti,* sermayelerinin *kârları* olarak, ya da topraklarının *rantı* olarak *pay edilmelidir."* (Kitap II, Bölüm 2, s. 190.)

Adam Smith, tek tek bütün metaların fiyatını olduğu gibi, "her ülkedeki toprağın ve emeğin tüm yıllık ürününün ... tüm fiyatı ya da değişilebilir değeri"ni, böylece, ücrete, kâra ve ranta, ücretli işçilerin, kapitalistlerin ve toprak. sahiplerinin gelirinin üç kaynağına ayrıştırdıktan sonra, dördüncü bir öğeyi, yani sermaye öğesini, dolambaçlı bir yoldan içeriye sokuşturmak zorunda kalıyor. Bu da, brüt ile net gelir arasında bir ayrım

[38] Okurun, "metaların daha büyük bir kısmının fiyatlarının" tümceciğini yanlış anlamaması için aşağıdaki tümceler Adam Smith'in bu deyimi nasıl açıkladığını göstermektedir. Örneğin, balığın fiyatına hiç bir rant girmeyip, yalnız ücret ve kâr girmektedir; İskoç çakıl taşlarının fiyatına ise yalnızca ücret girmektedir. Şöyle diyor: "İskoçya'nın bazı kısımlarında bazı yoksul kimseler, deniz kıyısından halk arasında İskoç çakılı adı verilen küçük alacalı taşları toplamayı ticaret haline getirmişlerdir. Taş yontucuların bunlara ödediği fiyat, tümüyle toplayıcıların emeğinin ücretidir; ne rant ne de kâr bu fiyatın herhangi bir kısmını oluşturur."

yaparak başarılıyor: "Büyük bir ülkede oturanların tamamının *brüt* geliri, topraklarının ve emeklerinin *tüm yıllık ürününü* kapsar; *net* gelirleri ise, *bakım giderleri düşüldükten* sonra kendilerine kalan kısımdır; birincisi, bunların *sabit;* ve ikincisi, bunların *döner sermayesidir;* ya da, sermayelerine el atmaksızın, hemen tüketilmek ya da geçimleri, rahatları ve eğlenceleri için harcanmak üzere yedekte bulundurabilecekleri şeydir. Bunların gerçek servetleri de brüt gelirleri ile değil, net gelirleri ile orantılıdır." (*Ibid.,* s. 190.)

Bu konuda şu yorumda bulunuyoruz:

1) Adam Smith, burada, genişletilmiş ölçekte yeniden-üretimi ya da birikimi değil, açıkça, yalnız basit yeniden-üretimi ele [sayfa 384] alıyor. Yalnızca işler durumdaki sermayenin "bakım" masraflarından sözediyor. Toplumun ya da bireysel kapitalistin "net" geliri, yıllık ürünün "tüketim fonuna" geçebilen kısmına eşittir, ama bu fonun büyüklüğü, işler durumdaki "sermayeye el atmamalıdır". Hem bireysel ve hem de toplumsal ürünün değerinin bir kısmı, demek ki, ne ücrete, ne kâra, ne de ranta ayrışmıyor, ama sermayeye ayrışıyor.

2) Adam Smith, sözcükler üzerinde oynayarak, "brüt ve net gelir" arasındaki ayrım ile kendi teorisinden kaçmaktadır. Hem bireysel kapitalist ve hem de tüm kapitalist sınıf, ya da ulus denen şey, üretimde tüketilen sermaye yerine, değeri –bu ürünün birbirlerine orantılı kısımlarıyla temsil edilebilir–, bir yandan harcanan sermaye-değeri yerine koyan ve böylece bir kazanç, ya da harfi harfine söylemek gerekirse, bir gelir (*revenue* – geri dönmek *revenir* fiilinin geçmiş hali) oluşturan, ama *nota bene,* sermaye üzerinden bir gelir ya da sermaye üzerinden bir kazanç oluşturan; öte yandan da, "ülkede oturan değişik kişiler arasında, ya emeklerinin ücreti, sermayelerinin kârı olarak, ya da topraklarının rantı olarak pay edilen" –ve genellikle kazanç adı verilen– değer kısımlarını yerine koyan bir meta ürünü almaktadırlar. Şu halde, bu tüm ürünün değeri, herhangi bir kimsenin –bireysel kapitalistin ya da bütün ülkenin– kazancını oluşturuyor, ama bu, bir yandan sermaye üzerinden bir kazanç, öte yandan da bu kazançtan farklı bir "gelir" oluyor. Dolayısıyla, meta değerinin, bu değeri oluşturan kısımlara çözümlenmesi sırasında dışarı atılan şey, yan kapıdan içeriye sokulmuş oluyor: "gelir" sözcüğündeki belirsizlik. Ama ancak ürünün bu türden değer parçalarıdır ki, onda daha önceden mevcut olan şey olarak "içeriye alınabilir". Eğer *sermaye* içeriye gelir olarak girecekse, önce genişletilmiş olması gerekir.

Adam Smith ayrıca diyor ki: "En düşük olağan kâr oranı, daima, her sermaye kullanılmasında arasıra görülen kayıpları karşılamaya yetebilecek miktardan daha fazla olmalıdır. İşte net ya da çıplak kâr, yalnız bu fazlalıktır." (Kapitalist kârdan, gerekli sermaye harcamasından ne anlıyor?) "Brüt kâr adı verilen şey, çoğu kez, yalnız bu fazlalığı değil, bu gibi olağanüstü kayıpları karşılamak üzere alıkonulan miktarı da kapsar." (Kitap I, Böl. 9, s. 72.) Bunun tek anlamı, artı-değerin, brüt kârın bir

kısmı diye kabul edilen bir parçasının, üretimin güvence fonunu oluşturması [sayfa 385] gerektiğidir. Bu güvence fonu, artı-emeğin bir kısmı tarafından yaratılmaktadır ve bu bakımdan doğrudan sermaye, yani yeniden-üretim amacı taşıyan bir fon üretmektedir. Sabit sermayenin vb. "devam ettirilmesi" için gerekli harcamalar bakımından (yukardaki alıntılara bakınız) tüketilmiş olan sabit sermayenin yerine bir yenisinin konması, yeni bir sermaye yatırımı değ~il, yalnızca eski sermaye-değerin yeni bir biçimde yenilenmesidir. Adam Smith'in, gene bakım giderleri arasında saydığı sabit sermayenin onarımını ilgilendirdiği kadarıyla, bu gider, yatırılan sermayenin fiyatına girmektedir. Kapitalistin, bunun hepsini bir defada yatırmayıp, sermayenin işlev yaptığı sırada, gereğine göre, azar azar yatırması ve zaten cebine girmiş bulunan kârlardan yatırabilmesi, bu kârın kaynağını değiştirmez. Kendisini oluşturan değer öğeleri, ancak, emekçilerin güvence fonu için olduğu kadar, onarım fonu için de artı-emek sağladıklarını tanıtlar.

Adam Smith, bunun ardından, bize, tüm sabit sermayenin ve aynı zamanda döner sermayenin, sabit sermayenin bakımı, onarımı ve yenilenmesi, için gerekli bütün kısmının, ve aslında, maddi biçimi içerisinde tüketim fonuna ayrılmayan sermayenin tamamının, net gelirin, yani özgül anlamında gelirin dışında tutulması gerektiğini söyler.

"Sabit sermayenin tüm bakım giderlerinin, toplumun net gelirinin dışında tutulması gerektiği açıktır. Ne onların yararlı makineleri ile iş aletlerinin bakımı için gerekli malzemeler ... ne de bu malzemelerin istenilen biçimi alması için gerekli-emeğin ürünü, bu gelirin hiç bir zaman herhangi bir kısmını oluşturamaz. Bu şekilde çalıştırılan işçi, ücretlerinin değerinin tamamını, doğrudan tüketim için ayrılmış stoklara katabildiğine göre, bu emeğin *fiyatı* gerçekten de bunun bir kısmını oluşturabilir. Ama diğer tür emeklerde, hem *fiyat* [yani, bu emek için ödenen ücret] ve hem de *ürün* [bu emeğin katılmış olduğu ürün] bu stoka gider; fiyat, işçinin stokuna, ürün ise, geçimleri, konforları ve eğlenceleri, bu işçilerin emeği ile çoğaltılan diğer kimselerin stoklarına gider." (Kitap II, Bölüm 2, s. 190, 191.)

Adam Smith, burada, *üretim araçlarının* üretiminde çalışan emekçiler ile, doğrudan *tüketim mallarının* üretiminde çalışan emekçiler arasındaki çok önemli bir ayrıma geliyor. İlk sözü edilenler tarafından üretilen metaların değeri, ücretlerin toplamına, yani sermayenin, emek-gücünün satın alınmasına yatırılan kısmının [sayfa 386] değerine eşit bir parçayı içerir. Değerin bu kısmı, maddeten, bu emekçiler tarafından üretilmiş bulunan üretim araçlarının belirli bir niceliği biçiminde varolur. Ücret şeklinde aldıkları para, bunların gelirleridir, ama emekleri, ne kendileri ve ne de başkaları tarafından tüketilebilecek herhangi bir eşya üretmemiştir. Şu halde bu ürünler, yıllık ürünün "net gelirin" ancak kendisinde gerçekleşebileceği bir toplumsal tüketim fonu oluşturmak üzere ayrılan kısmının bir öğesi değildir. Adam Smith, burada, ücretler için

geçerli olan aynı şeyin, üretim araçlarının değerinin artı-değer olarak kâr ve rant kategorileri altında, sanayi kapitalistinin (en başta gelen) gelirini oluşturan parçası için de geçerli olduğunu eklemeyi unutuyor. Bu değer parçaları, aynı şekilde, üretim araçlarında, tüketilmesi olanaksız mallarda da vardır. Bunlar, kendileri paraya çevrilene kadar, bu ikinci tür emekçiler tarafından üretilen kendi fiyatlarına tekabül eden miktarda tüketim nesnelerini meydana getiremezler; işte ancak o zaman, bu nesneleri, sahiplerinin bireysel tüketim fonuna aktarabilirler. Ne var ki, Adam Smith'in, yıllık olarak meydana getirilen üretim araçlarının değerinin, bu üretim alanında işlev yapan üretim araçlarının –üretim aracı yapan üretim araçlarının– değerine eşit olan kısmının, yani burada kullanılan sabit sermayenin değerine eşit bir değer parçasının, yalnız, varolduğu maddi biçimi nedeniyle değil, sermaye olarak işlev yapması nedeniyle de, geliri oluşturan bir değer öğesi olamayacağını görmüş olması gerekirdi.

İkinci tür emekçilere –doğrudan tüketim nesneleri üretenlere– gelince. Adam Smith'in tanımları tam bir kesinlik taşımıyor. Çünkü, emeğin, bu türlerinde, hem emeğin fiyatının ve hem de ürünün, doğrudan tüketim için ayrılmış stoklara, "*fiyat*"ın (yani, ücret olarak alınan paranın) "*işçinin* stokuna, *ürünün* ise, geçimleri, konforları ve eğlenceleri, bu işçilerin emeği ile çoğaltılan *diğer kimselerin* stoklarına" "gittiğini" söylemektedir. Ne var ki, işçi, emeğinin "fiyatı" ile, ücretlerinin ödendiği bu para ile yaşamını sürdüremez; bu parayı, tüketim nesneleri satın alarak gerçekleştirir. Bu. nesneler, kısmen, kendi ürettiği metalar sınıfından olabilir. Öte yandan, kendi ürünü, yalnızca, emek sömürücülerinin tüketimine giden nesnelerden olabilir.

Böylece Adam Smith, sabit sermayeyi, bir ülkenin "net gelirinin" tamamen dışında bıraktıktan sonra devam ediyor:

"Ama, sabit sermayenin sürekliliğini sağlayan bütün giderler, [sayfa 387] böylece, zorunlu olarak, toplumun net gelirinin dışında bırakıldığı halde, döner sermayenin sürekliğini sağlayan giderler için durum aynı değildir. Bu ikinci sermayeyi oluşturan dört kısımdan, para, yaşam araçları, malzemeler ve tamamlanmış işten, son üç tanesi, daha önce de görüldüğü gibi, düzenli olarak bu sermayeden çekilerek ya toplumun sabit sermayesine, ya da doğrudan tüketim için ayrılan stokuna konulur. Bu tüketilebilir eşyaların, ilkinin" [sabit sermayenin] "devamı için kullanılmayan kısmının hepsi de ikinciye" [doğrudan tüketim fonuna] "gider ve, toplumun net gelirinin bir kısmım oluşturur. Döner sermayenin bu üç kısmının sürekliliği, demek ki, sabit sermayenin sürekliliği için gerekli olanın dışında, toplumun net gelirinden yıllık ürünün hiç bir kısmını çekmez." (Kitap II, Bölüm 2, s. 192.)

Döner sermayenin, üretim araçlarının üretiminde hizmet görmeyen kısmının, tüketim mallarına, bir başka deyişle, yıllık ürünün, toplumun tüketim fonunu oluşturmak üzere ayrılan kısmına gittiğini söylemek, boş bir yinelemeden başka bir şey değildir. Bununla birlikte, bunun he-

men ardından gelen pasaj önemlidir:

"Bir toplumun döner sermayesi, bu yönden, bireyinkinden farklıdır. Bireyin döner sermayesi, tümüyle kârlarından oluşması gereken net gelirin herhangi bir kısmını meydana getirmenin tamamen dışında bırakılmıştır. Ama her bireyin döner sermayesi, ait olduğu toplumun döner sermayesinin bir kısmını oluşturduğu halde, bunun, aynı şekilde, onların net gelirlerinin bir kısmını oluşturmanın tümüyle dışında kalmasının nedeni bu değildir. Bir tüccarın deposundaki eşyaların tümü, hiç bir şekilde doğrudan tüketim amacı ile kendi stokuna konulmadığı halde, bunlar, diğer fonlardan elde edilen bir gelirle, ne tüccarın ve ne de öteki kimselerin sermayesinde herhangi bir azalmaya yolaçmaksızın, düzenli bir biçimde, bu eşyaların değerlerini kârlarıyla birlikte yerine koyabilen diğer kişilerin stoklarına konabilirler." (Ibid.)

Ve böylece buradan öğreniyoruz ki:

1) Tıpkı sabit sermayenin ve bu sermayenin yeniden-üretimi (işlevini unutuyor) ve devamı için gerekli döner sermayenin, her bireysel kapitalistin, ancak kârından ibaret olabilecek, *net* gelirinin tümüyle dışında tutulması gibi, tüketim mallarının üretiminde kullanılan döner sermaye de bunun dışında tutulmaktadır. Şu halde, kendi meta-ürününün sermayesini yerine koyan kısmının, kendisi için herhangi bir gelir oluşturan değerin parçacıklarına [sayfa 388] kendisini ayrıştıramaz.

2) Her bireysel kapitalistin döner sermayesi, her bireysel sabit sermaye gibi, toplumun döner sermayesinin bir kısmını oluşturur.

3) Toplumun döner sermayesi, yalnızca bireysel döner sermayelerin bir toplamını oluşturduğu halde, her bireysel kapitalistin döner sermayesinden farklı bir niteliğe sahiptir. Bu ikinci döner sermaye hiç bir zaman *kapitalistin kendi gelirinin* bir kısmını oluşturmaz; bununla birlikte, ilk sözü edilen döner sermayenin bir kısmı (yani tüketilebilir eşyalardan ibaret olanı) aynı zamanda *toplumun gelirinin* bir kısmını oluşturabilir, ya da kendisinin yukarıda ifade ettiği gibi, toplumun net gelirini, mutlaka yıllık ürünün bir kısmı kadar azaltması gerekmez. Gerçekten de, Adam Smith'in burada döner sermaye dediği şey, tüketim malları üreten kapitalistler tarafından her yıl dolaşıma sürülen ve yıllık olarak üretilen meta-sermayeden ibarettir. Kapitalistlerin bu yıllık meta ürününün tümü, tüketilebilir eşyalardan oluşur ve bu nedenle, içerisinde toplumun net gelirlerinin (ücretler dahil) gerçekleştiği ya da harcandığı fonu oluşturur. Verdiği örnek için, tüccarın mağazasındaki eşyalar yerine, Adam Smith'in, sanayi kapitalistlerinin ardiyelerinde depolanan eşya yığınını seçmesi gerekirdi.

Eğer Adam Smith, önce kendisinin sabit sermaye dediği, şimdi de döner sermaye diye adlandırdığı şeyin yeniden-üretimini incelerken, kendilerini ona zorla kabul ettiren düşünce kırıntılarını biraraya getirmiş olsaydı, şu sonuçlara ulaşırdı:

I. Toplumun yıllık ürünü iki kesimden oluşur; bunlardan birisi

üretim araçlarını, diğeri tüketim nesnelerini kapsar. Bunların herbirinin ayrı ayrı ele alınması gerekir.

II. Yıllık ürünün, *üretim araçlarını* oluşturan kesiminin toplam değeri şöyle bölünür: Bu değerin bir kısmı, yalnız, bu üretim araçlarının yapımında tüketilen üretim araçlarının değerini temsil eder; bu, yenilenmiş bir biçim içerisinde tekrar ortaya çıkan sermaye-değerden başka bir şey değildir; öteki kısım, emek-gücüne yatırılan sermayenin değerine ya da, kapitalistlerin bu üretim alanında ödedikleri ücretlerin toplamına eşittir. Son olarak, değerin bir üçüncü kısmı, bu kategoriye giren sanayi kapitalistlerinin, toprak rantı da dahil, kârlarının kaynağıdır.

Bu kısımlardan birincisi, Adam Smith'e göre bu ilk kesimde [sayfa 389] kullanılan bütün bireysel sermayelerin sabit sermayesinin yeniden üretilmiş kısmı, bireysel kapitalistin de, toplumun da "net gelirinin bir kısmını oluşturmanın tümüyle dışındadır". Bu, daima sermaye olarak işlev yapar, hiç bir zaman gelir işlevi yapmaz. Bu bakımdan, her bireysel kapitalistin "sabit sermayesi", hiç bir biçimde toplumun sabit sermayesinden farklı değildir. Ama toplumun üretim araçlarından oluşan yıllık ürününün değerinin öteki kısımları –üretim araçlarının bu toplam miktarının kesrî parçaları olarak varolan değer kısımları–, gerçekte, aynı zamanda, *bu üretim faaliyetine katılan bütün unsurlar için gelir* oluşturur; emekçiler için ücret, kapitalistler için kâr ve toprak rantı. Toplumun yıllık ürünü, ancak, bu topluma ait olan bireysel kapitalistlerin ürünlerinin toplamlarından oluştuğu halde, bunlar, *toplum için* gelir değil, *sermaye* oluştururlar. Nitelikleri gereği bunlar, genellikle, üretim aracı olarak işlev yapmaya uygundurlar, hatta gerektiğinde, tüketim malları olarak işlev yapabilecek olanlar bile, yeni üretimin ham ve yardımcı maddeleri biçiminde hizmet görme amacı taşırlar. Ne var ki, bunlar, bu hizmeti –yani sermaye hizmetini– kendi üreticilerinin ellerinde değil, onları kullananların ellerinde görürler, yani:

III. İkinci kesimdeki kapitalistler, doğrudan *tüketim malları* üreticileri. Bunlar, bu kapitalistler için, tüketim mallarının üretiminde tüketilen sermayeyi (bu sermaye, emek-gücüne çevrilmediği, yani bu ikinci kesimdeki emekçilerin toplam ücretleri olmadığı ölçüde) yerine koyarlar, oysa şimdi bunları üreten kapitalistlerin elinde tüketim nesneleri biçiminde bulunan bu tüketilmiş sermaye –toplumsal açıdan alındığında– *birinci kesimdeki kapitalistler ile emekçilerin, gelirlerini içerisinde gerçekleştirdikleri tüketim fonunu oluşturur*.

Eğer Adam Smith, tahlillerini bu noktaya kadar sürdürmüş olsaydı, bütün problemin çözümü için pek az şey eksik kalırdı. Toplumun toplam yıllık ürününü oluşturan meta-sermayelerin *bir* türünün (üretim araçlarının) belli değer-kısımlarının, gerçekten, bunların üretimi ile uğraşan bireysel emekçiler ile kapitalistlerin gelirini oluşturduğu, ama toplumun gelirini oluşturan bir kısmını oluşturmadığı; oysa, *diğer* türün (tüketim mallarının) değer kısmı kendi bireysel sahipleri için sermaye-değeri

temsil ettiği halde, bu yatırım alanında iş yapan kapitalistler için yalnızca toplumsal gelirin bir kısmı olduğunu zaten farketmiş bulunmakla [sayfa 390] hedefe iyice yaklaşmış oluyordu.

Yukarda anlatılanlardan gene de şu kadarı açıktır:

Birincisi: Toplumsal sermaye yalnızca bireysel sermayelerin toplamına ve bu nedenle de, toplumun yıllık meta-ürünü (ya da meta-sermayesi) bu bireysel sermayelerin meta-ürünlerinin toplamına eşit olduğu halde; ve bu yüzden de, her bireysel meta-sermaye için geçerli olacak şekilde metaların değerinin, bu değeri oluşturan kısımlara çözüşmesinin bütün toplumun meta-sermayesi içinde geçerli olması gerektiği –ve aslında da, sonunda geçerli olduğu– halde, bu kısımların, toplam toplumsal yeniden-üretim sürecinde büründükleri görünüş biçimi *farklıdır.*

İkincisi: Basit yeniden-üretim biçiminde bile, yalnız ücretlerin (değişen-sermayenin) ve artı-değerin üretimi yer almaz, işgünü yalnız iki kısımdan oluştuğu, birisinde emekçinin değişen-sermayeyi yerine koyduğu, yani gerçekte, emek-gücünün satın alınması için gerekli eşdeğeri, diğerinde ise artı-değeri (kârı, rantı, vb.) ürettiği kısımlardan oluştuğu halde, yeni değişmeyen sermaye-değerin doğrudan üretimi de yer alır.

Üretim araçlarının yeniden-üretiminde harcanan –ve değeri ücretler ile artı-değerden oluşan– günlük emek, sermayenin tüketim mallarının üretilmesinde harcanan değişmeyen kısmını yerine koyan yeni üretim araçlarında kendisini gerçekleştirir.

Büyük bir kısmı bundan önceki metinde çözülen ana güçlükler ile, birikimi değil, basit yeniden-üretimi incelerken karşılaşılmıştı. Bu nedenle, Adam Smith (Kitap II) ve ondan önce Quesnay *(Tableau Economique),* ne zaman toplumun yıllık ürününün hareketi ve dolaşım yoluyla yeniden-üretimi sözkonusu olsa, basit yeniden-üretimi çıkış noktaları yapmışlardır.

2. *Adam Smith, Değişim-Değerini d + a'ya Ayrıştırıyor*

Adam Smith'in fiyatın ya da herhangi bir metaın değişilebilir değerinin *(exchangeable value)* –ve bu nedenle, toplumun yıllık ürününü oluşturan toplu haldeki bütün metaların bu değerinin (o, haklı olarak, her yerde kapitalist üretimi varsayıyor)– üç tane birbirini tamamlayan kısımdan *(component parts)* meydana geldiği, ya da ücretlere, kâra ve ranta ayrıştığı *(resolves itself into)* konusundaki dogması şu ifadeye indirgenebilir: meta-değer, $d+a$'ya eşittir; yani yatırılan değişen-sermayenin değeri ile [sayfa 391] artı-değerin toplamına eşittir. Ve biz, bu kâr ve ran/tı, Adam Smith'in müsaadeleriyle, bütün ufak tefek noktaları, yani özellikle, $d+a$ dediğimiz öğelerden oluşan meta-değer dogmasındaki herhangi bir görünür ya da gerçek sapmayı başlangıçta bir yana ittiğimiz şu

alıntıda da gösterildiği gibi, *a* denilen ortak bir birime indirgeyebiliriz.

Manüfaktürde: "İşçilerin malzemelere kattığı değer ... kendisini iki kısma ... ayırır; bunlardan birisi onların ücretlerini, diğeri ise, işverenin malzemelere ve ücretlere yatırmış olduğu sermaye üzerinden elde ettiği kârı karşılar." (Kitap I, Bölüm 6, s. 41.) "İmalatçının ücretlerinin patronu tarafından yatırılmış olmasına karşın, gerçekte onun patrona herhangi bir maliyeti yoktur, bu ücretlerin değeri, genellikle, üzerinde emeğini harcadığı konunun, daha gelişmiş değeri içerisinde, bir kâr ile birlikte, karşılanmıştır." (Kitap II, Bölüm 3, s. 221.) Sermayenin "üretken emeğin devamı için" yatırılan kısmı "... kendisine (işverene) bir sermaye işlevi gördükten sonra ... bunlar (emekçiler) için bir gelir oluşturur." (Kitap II, Bölüm 3, s. 223.)

Adam Smith yukarıya aktarılan bölümde açıkça şöyle diyor: "Her ülkenin toprak ve emeğinin tüm yıllık ürünü ... doğal olarak kendisini iki kısma ayırır. Bunlardan birisi ve çoğu zaman en büyük olanı, her şeyden önce, bir sermayenin yerine konması, ya da bir sermayeden çekilmiş olan geçim araçlarının, malzemelerin ve tamamlanmış işin yenilenmesi için ayrılmıştır; diğeri ise, ya bu sermayenin sahibine, *sermayesinin kârı* ya da bir başka kimseye *toprağının* rantı olarak bir gelir oluşturur." (s. 222.) Adam Smith'in biraz önce bize söylediğine göre, sermayenin ancak bir kısmı, yani üretken emeğin satın alınmasına yatırılan kısmı, aynı zamanda, herhangi bir kimse için gelir oluşturur. Bu kısım –değişen-sermaye–, önce onu kullananın elinde ve onun için, "bir sermaye işlevi yapar" ve sonra da, üretken emekçinin kendisi için "bir gelir oluşturur". Kapitalist, sermaye-değerinin bir kısmını, emek-gücüne, ve salt böylece değişen-sermayeye dönüştürmektedir; ve işte yalnızca bu dönüşüm yüzünden, yalnız sermayenin bu kısmı değil, bütün sermayesi, sanayi sermayesi olarak işlev yapar. Emekçi –emek-gücü satıcısı– bunun değerini, ücretler biçiminde almaktadır. Onun elinde emek-gücü, yalnızca satılabilir bir meta, onu satarak yaşadığı ve bu nedenle de gelirinin tek kaynağı olan bir metadır; emek-gücü, ancak onu [sayfa 392] satın alanın, kapitalistin elinde, değişen-sermaye olarak işlev yapar ve kapitalist bu emek-gücünün alım fiyatını ancak görünüşte önceden ödemiştir, çünkü bunun değeri, emekçi tarafından kapitaliste daha önceden verilmiştir.

Adam Smith, manüfaktürdeki bir ürünün değerinin $d + a$'ya eşit (a, kapitalistin kârını ifade ediyor) olduğunu böylece gösterdikten sonra, tarımda emekçilerin, "kendi tüketimlerine, ya da kendilerini istihdam eden [değişen] sermayeye eşit bir değeri, sermaye sahibinin kârları ile birlikte eşit olan bir değerin yeniden-üretilmesine..." ek olarak – ayrıca "çiftçinin sermayesinin ve bu sermayenin *kârlarının* ötesinde düzenli olarak, toprak sahibinin *rantının* yeniden-üretimi sağladıklarını" söylüyor. (Kitap II, Bölüm 5, s. 243.) Rantın toprak sahibinin eline geçmesi olgusu- nun, incelenmekte olan sorun için hiç bir önemi yoktur. Rantın, onun eline geçmeden önce, çiftçinin, yani sanayi kapitalistinin elinde

olması gerekir. Herhangi bir kimse için gelir haline gelmeden önce, ürünün değerini oluşturan parçalardan birisini oluşturması gerekir. Hem rant ve hem de kâr, demek ki, Adam Smith'e göre, artı-değerin kısımlarından başka bir şey değildir ve bunları, üretken emekçi, kendi ücretleri, yani değişen-sermayenin" değeri ile birlikte durmadan, üretmektedir. Şu halde, rant ve kâr, artı-değer a'nın kısımlarıdır ve böylece Adam Smith'e göre bütün metaların fiyatı kendilerini $d+a$'ya ayrıştırmaktadır.

Bütün metaların (böylece, yıllık meta-ürünün de) fiyatının, kendisini ücret *artı* kâr *artı* toprak rantına ayrıştırması dogması, Smith'in yapıtındaki arada bir kendisini gösteren anlaşılması zor kısımlarda, her metaın değerinin, şu halde, toplumun yıllık meta-ürününün değerinin, $d+a$'ya ya da emek-gücüne yatırılan ve emekçiler tarafından sürekli yenidenüretilen sermaye-değer ile, emekçilerin çalışmalarıyla kattıkları artı-değerin toplamına eşit olduğu biçimini almaktadır.

Adam Smith'in ulaştığı bu sonal sonuç, bize, aynı zamanda –daha aşağıdaki sayfalara bakınız– bir metaın değerinin kendisini ayrıştırdığı kısımlar konusundaki tek yanlı tahlilinin kaynağını da göstermektedir. Bunların, aynı zamanda, üretime katılan farklı sınıflar için, farklı gelir kaynakları olmasının, bu kısımların herbirinin büyüklüğü ve değerlerinin toplamının belirlenmesi ile hiç bir ilişkisi yoktur.

Adam Smith, "Ücret, kâr ve rant, hem, bütün gelirin ve hem [sayfa 393] de bütün değişilebilir değerin, üç asıl kaynağıdır. Diğer bütün gelirler, eninde sonunda bunlardan birisinden elde edilir." (Kitap I, Bölüm 6, s. 48) dediği zaman, her türden *quid pro quo* karmakarışık biraraya getirilmiş olmaktadır.

1) Yeniden-üretim sürecine, emekle ya da emeksiz doğrudan katılmayan toplumun bütün üyeleri, yıllık meta-ürün paylarını –başka bir deyişle, kendi tüketim mallarına–, aslında ancak ürüne ilk kez sahip olan sınıfların –üretken emekçiler, sanayi kapitalistleri ve toprak sahiplerinin– ellerinden alabilmektedirler. Bu bakımdan bunların gelirleri maddi olarak (üretken emekçilerin) ücretlerinden, kârdan ve ranttan gelmekte ve bu yüzden, asıl gelirlerin türevi olarak görünmektedir. Oysa, bu anlamda elde edilen bu gibi gelirleri alanlar, kendi toplumsal işlevleri –kral, papaz, profesör, fahişe, asker, vb.– gereği bu gelirleri aldıkları için, bu işlere, gelirlerinin asıl kaynağı gözüyle bakabilmektedirler.

2) – ve burada Adam Smith'in kırdığı gülünç pot doruğuna ulaşmaktadır. Metaların değerlerini oluşturan kısımlar ile, bunlara katılan değer-ürünün miktarını doğru bir şekilde belirleyerek işe başladıktan ve ardından bu kısımların nasıl bunca çeşitli gelir kaynaklarını oluşturduklarını gösterdikten sonra,[39] ve böylece, gelirleri değerden türettikten

[39] Bu içeriği ile hem daha öncekiler ve hem de daha sonra gelenler ile çelişir göründüğü halde bu tümceyi elyazmasından sözcüğü sözcüğüne alıyorum. Bu görünürdeki çelişki, aşağıda n° 4'te çözülmüştür: Adam Smith'te Sermaye ve Gelir.- *F.E.*

sonra, bunun tam tersi bir yönde ilerlemekte –ve bu, onda, her şeye egemen bir kavram olarak kalmaktadır– ve gelirleri "değeri oluşturan kısımlar" olmaktan çıkarıp, "bütün değişilebilir değerlerin asıl kaynakları" haline getirmekte ve böylece,kapıları ardına kadar vülger iktisada açmaktadır. (Bizim Roscher'e bakınız.*)

3. Sermayenin Değişmeyen Kısmı

Smith'in, sermaye-değerin değişmeyen kısmını, meta-değerden kaş-göz arasında nasıl yoketmek istediğini görelim.

"Tahılın fiyatında, örneğin, bir kısım toprak sahibinin rantını öder." Tıpkı, değeri oluşturan öteki kısımların kökeninin bu [sayfa 394] kısımların kâr ve ücretler biçiminde gelir kaynakları oluşturması ile bir ilişkisi olmaması gibi, bu kısmının kökeninin de, bu kısmın toprak sahibine ödenmesi ve onun için rant biçiminde bir gelir oluşturması ile bir ilişkisi yoktur.

"Diğer [kısım], onun üretiminde çalıştırılan emekçilerin" ["ve iş hayvanlarının", diye ekliyor] "ücretlerini ya da bakımlarını, ve üçüncüsü de çiftçinin kârını karşılar. Bu üç kısım, ya hemen ya da sonuçta, tahılın tüm fiyatını oluşturur gibi görünüyor."[40] Gerçekten de öyle görünüyor. Bu tüm fiyatın, yani bunun büyüklüğünün belirlenmesi, üç tür insan arasındaki dağılımından tamamen bağımsızdır. "Belki de dördüncü bir kısmın, çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da iş hayvanları ile diğer tarım aletlerinin aşınıp yıpranmalarını karşılamak için gerekli olduğu düşünülebilir. Ama şurasını da düşünmek gerekir ki, bir iş atı gibi herhangi bir tarım aletinin fiyatı da gene aynı üç kısımdan oluşmuştur: üzerinde yetiştirildiği toprağın rantı, bakımı ve yetiştirilmesi için harcanan emek, ve bir de, hem bu toprağın rantını ve hem de bu emeğin ücretini ödeyen çiftçinin kârları. Tahılın fiyatı, demek ki, atın fiyatını da bakımını da ödeyebildiği halde, fiyatın tamamı, gene de, ya hemen ya da eninde sonunda kendisini aynı üç parçaya, ranta, emeğe" (ücretlere demek istiyor) "ve kâra ayrıştırıyor." (Kitap I, Bölüm 6, s. 42.)

İşte Adam Smith'in, şaşkınlık verici öğretisini desteklemek için söyleyebildiği şeylerin tamamı sözcüğü sözcüğüne bunlar. Kanıtı yalnızca aynı savı yinelemekten ibaret. Örneğin, tahılın fiyatının yalnız $d+a$'yı değil, aynı zamanda tahılın üretiminde tüketilen üretim araçlarının fiyatını da, şu halde, çiftçinin emek-gücüne yatırmadığı sermaye-değeri de

[40] Adam Smith'in, burada, bu örneğin seçiminde özellikle talihsiz olduğu, gerçeğini görmezlikten geliyoruz. Tahılın değerinin kendisini, ücret, kâr ve rant olarak ayrıştırmasının tek nedeni, iş hayvanının tükettiği besinin, bu iş hayvanının ücreti, iş hayvanının, ücretli-emekçi ve böylece, ücretli-emekçinin kendisinin de, iş hayvanı olarak tanımlanmasıdır. (Elyazması II'den eklenmiştir. *-F.E.*)

* Marx, W. Roscher'in, *System der Volkswirtschaft. Band I*: *Die Grundlagen der Nationalökonomie.* Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg 1858, adlı yapıtına değiniyor. *-Ed.*

içerdiğini kabul ediyor. Ne var ki, gene de, bütün bu üretim araçlarının fiyatlarının, tıpkı tahılın fiyatı gibi kendilerini $d+a$'ya ayrıştırdıklarını söylüyor. Bununla birlikte, şunu eklemeyi unutuyor: ve bir de bunların yaratılmasında tüketilen üretim araçlarının fiyatlarına ayrışır. Bizi, bir üretim dalından ötekine ve ondan da bir üçüncüsüne havale ediyor. Eğer, fiyatın, kendisini derhal s (tüketilen üretim araçlarının fiyatı) $+ d + a$'ya ayrıştırdığı metaların, sonuçta, bu [sayfa 395] "tüketilen üretim araçlarını" tamamen yerine koyan ve kendileri salt değişen-sermaye yatırımı, yani salt emek-gücüne yapılan bir sermaye yatırımı ile üretilmiş bulunan metalar tarafından karşılandığını gösterebilmiş olsaydı, metaların tüm fiyatının, kendilerini, "derhal" ya da "sonuçta" $d+a$'ya ayrıştırdıkları yolundaki savı boş bir safsata olmazdı. Bu son meta-ürünlerin fiyatı o zaman derhal $d+a$ olabilirdi. Bunun sonucu olarak, s'nin sermayenin değişmeyen kısmını temsil ettiği, ilkinin fiyatı da, $s + d + a$, sonuçta, $d+a$'ya ayrışabilirdi. Verdiği İskoç çakılları toplayıcısı örneği ile, böyle bir kanıt sağlamış olduğuna Adam Smith kendisi de inanmıyordu; ona göre bu toplayıcılar, 1) herhangi bir artı-değer üretmiyorlar, yalnızca kendi ücretlerini üretiyorlardı, ve 2) herhangi bir üretim aracı kullanmıyorlardı (bununla birlikte bunlar, sepet, çuval ve çakılları taşımak için başka kaplar gibi üretim araçları kullanıyorlardı).

Adam Smith'in kendi teorisini, daha sonraları, taşıdığı çelişkilerin farkına varmamakla birlikte gene de yıktığı yukarıda görmüş bulunuyoruz. Ama bu çelişkilerin kaynağı gerçekte onun bilimsel öncüllerinde bulunabilir. Emeğe çevrilen sermaye, kendi değerinden daha büyük bir değer üretiyor. Ama nasıl? Adam Smith şöyle diyor: Üretim süreci sırasında emekçiler tarafından, üzerinde çalıştıkları şeylere, yalnız kendi satın alınma fiyatlarının eşdeğerini değil, bir artı-değeri de (kâr ve rant) oluşturan ve ama onlara değil, onları çalıştıranlara giden bir değer katılır. Onların başardıkları ve başarabileceklerinin tümü işte budur. Ve, bir günlük sanayi emeği için doğru olay şey, tüm kapitalist sınıf tarafından bir yıl boyunca harekete geçirilen emek için de doğrudur. Şu halde, toplum tarafından üretilen yıllık toplam değer kitlesi, kendisini, yalnızca $d + a$'ya, yani emekçiler tarafından, kendi emek-güçlerinin satın alınması için harcanan sermaye-değeri yerine koyan bir eşdeğer ile işverenlerine teslim etmek zorunda oldukları, bu eşdeğerin ötesinde ek bir değere ayrıştırabilir. Ne var ki, meta-değerin bu iki öğesi, aynı zamanda, üretimle uğraşan çeşitli sınıflar için gelir kaynağı oluyor: birincisi, ücretin, emekçilerin gelirinin kaynağıdır; ikincisi ise, bir kısmı kâr biçiminde sanayi kapitalisti tarafından alıkonulan ve öteki kısmı toprak sahibinin geliri olarak, rant olarak elden çıkartılan artı-değerin kaynağıdır. Yıllık değer-ürün, $d+a$'dan başka bir öğe içermediğine göre, öyleyse, değerin öteki kısmı nereden geliyor? Biz,[sayfa 396] burada, basit yeniden-üretimden hareket ediyoruz. Yıllık toplam emek miktarı, kendisini, emek-gücüne yatırılan sermaye-değerin yeniden-üretimi ve bir de artı-değerin yaratılması için

gerekli-emeğe ayrıştırdığına göre, emek-gücüne yatırılmamış olan sermaye-değerin üretimi için gerekli-emek acaba nereden geliyor?

Durum şöyle:

1) Adam Smith, bir metaın değerini, ücretli-emekçinin emeğin konusuna kattığı emek miktarı ile belirliyor. Kendisi emek ürünlerini işleyen manüfaktürü ele aldığı için, o, buna, harfi harfine "malzemeler" diyor. Ama bu, sorunu değiştirmiş olmuyor. Emekçinin birşeye kattığı (ve bu "kattığı" sözcüğü, Adam Smith'in kendisinindir) değer, değerin katıldığı bu nesnenin, bu katılmadan *önce* bir değere sahip bulunup bulunmamasından tamamen bağımsızdır. Emekçi, demek ki, meta biçiminde bir değer üretiyor. Bu, Adam Smith'e göre, kısmen, ücretleri için bir eşdeğerdir, ve bu kısım, öyleyse, emekçinin ücretlerinin değer büyüklüğü ile belirlenir; ücretlerine eşit bir değer üretmek ya da yeniden-üretmek için, bu büyüklüğe bağlı olarak bir emek katmak zorundadır. Öte yandan, emekçi, böylece çizilen bu sınırın ötesinde de bir emek katıyor ve bu, onu çalıştıran kapitalist için artı-değer yaratıyor. Bu artı-değerin tümüyle kapitalistin elinde kalması ya da bir kısmının, onun tarafından üçüncü bir kişiye verilmesi, ücretli-emekçi tarafından katılan artı-değerin nitel (yani artı-değer olup olmaması) ya da nicel (büyüklük) belirlenmesini hiç bir şekilde değiştirmez. Ürünün herhangi diğer bir kısmının değeri gibi bu da bir değerdir, ama şu bakımdan farklıdır ki, emekçi bunun karşılığında herhangi bir eşdeğer almadığı gibi, ilerde de almayacaktır, tam tersine, bu değere herhangi bir eşdeğer ödenmeksizin kapitalist tarafından elkonulur. Bir metaın toplam değeri, üretimi sırasında emekçi tarafından harcanan emek miktarı ile belirlenir; bu toplam değerin bir kısmı, ücretlerin değerine eşit olması, yani bunlar için bir eşdeğer olması olgusuyla belirlenir. İkinci kısım, bu nedenle zorunlu olarak gene aynı şekilde, artı-değer, *eşittir,* ürünün toplam değeri, *eksi,* değerinin ücretlere eşdeğer olan kısmı, biçiminde belirlenir; şu halde, artı-değer, metaın yapımı sırasında, emekçinin ücretlerine eşdeğer olan değer kısmından fazla olarak üretilen değere eşittir.

2) Herhangi bir bireysel sanayi kuruluşunda, herhangi bit bireysel emekçi tarafından üretilen bir meta için doğru olan şey, [sayfa 397] bütün iş dallarındaki yıllık ürünün tümü için de doğrudur. Herhangi bir bireysel üretken emekçinin günlük işi için doğru olan şey, tüm üretken emekçiler sınıfı tarafından harekete geçirilen yıllık iş için de doğrudur. Bu, yıllık ürün içerisinde, bir yılda harcanan emek miktarınca belirlenen toplam bir değer "saptar" (bu, Adam Smith'in deyimidir) ve bu toplam değer kendisini, yıllık emeğin, işçi-sınıfının, yıllık ücretlerine bir eşdeğer, aslında bizzat bu ücretleri yarattığı kısım tarafından belirlenen bir bölüme; ve emekçinin, kapitalist sınıf için artı-değer yarattığı ek yıllık emek tarafından belirlenen bir başka bölüme ayrıştırır. Yıllık ürünün içerdiği yıllık değer-ürün bu nedenle yalnız iki öğeden oluşur: yani işçi-sınıfı tarafından alınan yıllık ücretlerin bir eşdeğeri ile kapitalist sınıf için her yıl sağ-

lanan bir artı-değerden. Şimdi, yıllık ücretler, işçi-sınıfının geliri, yıllık artı-değer miktarı ise kapitalist sınıfın geliri oluyor: şu halde, her ikisi de, yıllık tüketim fonundaki nispi payları temsil ediyor (bu görüş, basit yeniden-üretimin açıklanmasında doğrudur) ve bu fonda gerçekleşmiş oluyorlar. Bu durumda, değişmeyen-sermaye-değer için üretim araçları biçiminde işlev yapan sermayenin yeniden-üretimi için hiç bir yer kalmamış oluyor. Ve Adam Smith, yapıtının önsözünde, metaların gelir biçiminde hizmet eden bütün değer kısımlarının, toplumsal tüketim fonu için ayrılan emeğin yıllık ürünü ile çakıştığını açıkça belirtiyor: "Halkın büyük bir bölümünün gelirlerini neyin oluşturduğunu, ya da değişik çağlarda ve uluslarda yıllık tüketimlerini karşılayan bu fonların niteliğinin ne olduğunu açıklamak bu ilk Dört Kitabın amacıdır." (s. 12.) Ve girişin hemen ilk tümcesinde şunu okuyoruz: "Her ulusun yıllık emeği, bu emeğin yıllık olarak tükettiği zorunlu ve yaşamı kolaylaştırıcı tüm şeyleri ilk elden sağlayan ve daima bu emeğin doğrudan ürününü ya da bu ürünle öteki uluslardan alınan şeyleri içeren fondur." (s. 11.)

Adam Smith'in ilk yanılgısı, yıllık *ürünün değerini yeni üretilen yıllık değere* eşitlemesindedir. Bunların ikincisi, *ancak,* bir önceki yılın emeğinin ürünüdür; ilki, yıllık ürünün yapımında tüketilen bütün değer öğelerinden başka, *bir önceki ve hatta kısmın daha da önceki yıllarda üretilenleri* de içerir: değeri yalnızca *yeniden ortaya çıkan* üretim araçları – ki, değerleri sözkonusu olduğu kadarıyla, bunlar, bir önceki yılda harcanan emek tarafından ne üretilmişler ye ne de yeniden-üretilmişlerdir. Bu karışıklık arasında Adam Smith, yıllık ürünün değerinin değişmeyen [sayfa 398] kısmını kaşla göz arasında yokediyor. Bu karışıklık, temel anlayışındaki bir başka yanılgıya dayanıyor: O, bizzat emeğin iki yönlü niteliğini birbirinden ayırdetmiyor: emek-gücü harcayarak değer yaratan emek ile, kullanım nesneleri (kullanım-değerleri) yaratan somut emeği, yararlı işi birbirinden ayırtetmiyor. Her yıl, imal edilen toplam meta miktarı, bir başka deyişle, *toplam yıllık ürün,* bir önceki yıl boyunca faal olan *yararlı* emeğin ürünüdür; işte, toplumsal olarak kullanılan emeğin, çeşitlendirilmiş yararlı türden bir emek sistemi içerisinde harcanmış olması olgusuyladır ki, bütün bu metalar vardırlar; yalnızca bu olgu yüzündendir ki, metaların üretiminde tüketilen ve yeni bir maddi biçim içerisinde yeniden ortaya çıkan üretim araçlarının değeri, kendi toplam değerleri içerisinde korunmaktadır. Toplam *yıllık ürün,* öyleyse, yıl boyunca harcanan *yararlı* emeğin sonucudur; ama yıl boyunca yıllık ürünün *değerinin* ancak bir kısmı yaratılmıştır; bu kısım, yıllık değer-üründür ve yıl boyunca harekete geçirilen emek miktarı bu üründe temsil edilmektedir.

Demek oluyor ki, Adam Smith hemen yukarıya alınan, pasajda, "Her ulusun yıllık emeği, bu emeğin yıllık olarak tükettiği zorunlu ve yaşamı kolaylaştırıcı tüm şeyleri ilk elden sağlayan ... vb. fondur" dediği zaman, bütün bu geçim araçlarına gerçekten de, tüketilebilir biçimlerini veren, tamamıyla yararlı emek konusundaki tek yanlı görüş noktasını

alıyor. Ama, bunun, daha önceki yılların sağladığı emek aletlerinin ve emek nesnelerinin yardımı olmaksızın olanaksız olduğunu; bu yüzden, "yıllık emeğin", değer üretmekle birlikte, imal ettiği ürünlerin değerinin tümünü yaratmadığını; yeni üretilen değerin, ürünün değerinden küçük olduğunu unutuyor.

Adam Smith'i, bu tahlillerinde, kendisinden önce gelenlerden daha ileri gitmediği için (fizyokratlara göre doğru yönde atılmış bir adım bulunduğu görülmekle birlikte), her ne kadar kınayamazsak da, daha sonraları bir karmakarışıklık içerisinde yolunu kaybetmektedir, ve bu da, metaların değeri konusunda tüm olarak kendisine egemen olan "içrek" ("*esoteric*") anlayışının genellikle anlayışlardan sürekli olarak gördüğü muhalefet yüzünden olmaktadır; içrek anlayışının kendisine egemen olmasına karşın, bilimsel içgüdüsü, dışrak (*exoteric*) bakış açısının zaman zaman ortaya çıkmasına izin vermektedir. [sayfa 399]

4. Adam Smith'te Sermaye ve Gelir

Her metaın (ve dolayısıyla yıllık ürünün de) değerinin, yalnız ücretlerin eşdeğerinden başka bir şey olmayan kısmı, kapitalist tarafından emek-gücüne yatırılan sermayeye, yani yatırılan toplam sermayenin değişen kısmına eşittir. Kapitalist, sermaye-değerin bu kısmını, ücretli-emekçilerin sağladıkları, metaların yeni üretilen değerinin bir kısmı ile tekrar elde etmiş olur. İster bu değişen-sermaye, kapitalistin emekçiye, henüz satış için hazır olmayan, ya da hazır olduğu halde henüz kapitalist tarafından satılmamış bulunan bir üründeki payına karşılık para olarak ödenmesi anlamında yatırılmış olsun, ister emekçi tarafından daha önceden üretmiş olduğu metaların satışı ile zaten elde edilmiş bulunan parayla ödemede bulunsun, ya da isterse bu parayı, kredi yoluyla önceden çekmiş olsun – bütün bu durumlarda kapitalist, emekçilerin eline para biçiminde geçen değişen-sermaye harcamaktadır ve öte yandan da, bu sermaye-değerin eşdeğerine, kendi metalarının değerinin, içerisinde, emekçinin, toplam değerdeki kendi payını yeni olarak üretmiş bulunduğu, bir başka deyişle, içinde emekçinin kendi ücretinin değerini üretmiş bulunduğu kısmı içerisinde sahip olmaktadır. Emekçiye, değerin bu kısmını, kendi ürününün maddi biçimi içerisinde vermek yerine kapitalist bunu ona para olarak ödemektedir. Kapitalist için, yatırdığı sermaye-değerin değişen kısmı, şimdi, metalar biçiminde vardır, oysa emekçi, satmış bulunduğu emek-gücünün eşdeğerini, para biçiminde almıştır.

Şimdi, kapitalist tarafından yatırılmış bulunan sermayenin, emek-gücünün satın alınması ile, değişen-sermayeye çevrilmiş olan kısmı, üretim sürecinin kendisinde, faal emek-gücü olarak işlev yapmaktadır ve gücün harcanması ile, metalar biçiminde, yeni bir değer olarak üretilmekte, yani yeniden-üretilmektedir –demek ki, bir yeniden-üretim ya da yatırılan sermaye-değerin yeni üretimi yapılmakla-; emekçi, satılan

emek-gücünün değerini ya da fiyatını, geçim araçlarına, emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli araçlara harcamaktadır. Değişen-sermayeye eşit bir miktar para, onun kazancını, dolayısıyla gelirini oluşturmakta ve bu gelir, ancak, emek-gücünü kapitaliste satabildiği sürece devam etmektedir.

Ücretli-emekçinin metaı –emek-gücü– ancak, kapitalistin [sayfa 400] sermayesiyle birleştiği, sermaye olarak hareket ettiği ölçüde, bir meta hizmeti görür; öte yandan, kapitalist tarafından, emek-gücü satın alınmasında, para-sermaye olarak harcanan sermaye, emek-gücü satıcısının, ücretli-emekçinin elinde gelir işlevi görür.

Burada, Adam Smith'in birbirlerinden ayırdetmediği çeşitli dolaşım ve üretim süreçleri içiçe geçmiştir.

Birincisi: Dolaşım sürecine ilişkin hareketler. Emekçi kendi metaını –emek-gücünü– kapitaliste satar; kapitalistin bu emek-gücünü satın aldığı para, kendi açısından, artı-değer üretimi için yatırılmış para, şu halde para-sermayedir; bu para harcanmamış, yatırılmıştır. (Kapitalist bu parayı nereden elde etmiş olursa olsun, "yatırımın" –fizyokratların *avance*'ının– gerçek anlamı budur. Üretken süreç amacıyla kapitalistin ödemede bulunduğu her değer, bu, ister önce ya da *post festum* yer almış olsun, onun açısından yatırılmış bulunmaktadır; bu, üretim sürecinin kendisine yatırılmıştır.) Diğer bütün meta satışlarında olduğu gibi burada da aynı şey olur: Satıcı bir kullanım-değeri (bu durumda kendi emek-gücünü) verir, ve değerini para olarak alır (fiyatını gerçekleştirir); alıcı, para verir ve karşılığında bir meta –bu durumda emek-gücü– alır.

İkincisi: Üretim sürecinde, satın alınmış olan emek-gücü, şimdi, işlev yapmakta olan sermayenin bir kısmını oluşturur ve emekçinin kendisi burada, bu sermayenin, üretim araçlarının maddi biçimi içerisinde varolan öğelerinden farklı olarak, yalnızca sermayenin özel maddi bir biçimi olarak hizmet eder. Süreç boyunca, emek-gücünü harcayarak, emekçi, bu üretim araçlarına bir değer ekler ve bunları, kendi emek-gücünün değerine eşit (artı-değer hariç) ürünlere çevirir; emekçi, böylece kapitalist için, sermayesinin ücretlere yatırılmış olan ya da yatırılmış olması gereken kısmını, metalar biçiminde yeniden-üretir, kapitaliste bu ücretlerin bir eşdeğerini üretir; şu halde, emekçi, kapitalist için, bir kez daha, emek-gücü satın alması için "yatırabileceği" sermayeyi yeniden-üretir .

Üçüncüsü: Bir metaın satışında, satış fiyatının bir kısmı, kapitalist tarafından yatırılan değişen-sermayeyi yerine kor, böylece de, bir yandan kapitalist yeni emek-gücü satın alabilecek hale geldiği gibi, öte yandan da emekçi bu emek-gücünü yeniden satabilecek duruma gelir.

Bütün meta alım ve satımlarında –incelenmekte olan şey [sayfa 401] yalnızca bu işlemler olduğu sürece– satıcının metaları karşılığında elde ettiği hasılatın ne olduğu ve satın alınan bu kullanım nesnelerinin satın alanın elinde ne hale geldiğinin, hiç bir önemi yoktur. Şu halde, salt

dolaşım sürecini ilgilendirdiği kadarıyla, kapitalist tarafından satın alınan emek-gücünün, onun için yeniden sermaye-değer üretmesinin, öte yandan da, emekçinin, emek-gücünün alım fiyatı olarak elde ettiği paranın, onun gelirini oluşturmasının hiç bir önemi yoktur. Emekçiye ait ticaret malının, emek-gücünün, değerinin büyüklüğü, ne emekçi için gelir oluşturması ile, ve ne de, bu ticaret malının, satın alan tarafından kullanılmasının, bu alıcı için yeniden sermaye-değer üretmesi ile etkilenmez.

Emek-gücünün değeri –yani bu metaın yeterli satış-fiyatı– yeniden-üretimi için gerekli-emek miktarı ile belirlendiğine göre ve bu emek miktarının kendisi, burada, emekçinin gerekli geçim araçlarının üretimi, yani varlığını sürdürülmesi için gerekli-emek miktarınca belirlendiği için, ücretler, emekçinin, onunla geçinmek zorunda olduğu gelir halini alıyor.

Adam Smith, şöyle derken, tamamıyla yanılmaktadır (s. 223): *"Sermayenin,* üretken emeğin devamı için yatırılan *kısmı* ... kendisine" [kapitaliste] "bir sermaye işlevi gördükten sonra, ... bunlar için" [emekçiler için] "bir gelir oluşturur." Satın aldığı emek-gücü için kapitalistin ödemede bulunduğu *para,* "kendisine bir sermaye işlevi görür", çünkü kapitalist, böylece, emek-gücünü, sermayesinin maddi parçaları ile birleştirir ve böylelikle de sermayesinin, tümüyle üretken sermaye işlevi görmesini sağlar. Şu ayrımı yapmak zorundayız: Emek-gücü, emekçinin elinde, sermaye değil bir *metadır,* ve emekçi, onun satışını sürekli olarak yineleyebileceği sürece, bu, kendisi için, bir gelir oluşturur; satışından *sonra,* kapitalistin elinde, üretim süreci sırasında sermaye olarak işlev yapar. Burada iki kez hizmette bulunan şey emek-gücüdür: emekçinin elinde, değeri üzerinden satılan bir meta olarak; kendisini satın alan kapitalistin elinde, değer ve kullanım-değeri üreten bir güç olarak. Ne var ki, emekçi, emek-gücünün kullanımını kapitaliste vermeden önce ve bu emek-gücü, emeğin ürününün değerinde gerçekleşmeden önce kapitalistten para almaz. Kapitalist, bu değere, onun için ödeme yapmazdan önce, sahip olur. Demek oluyor ki, iki kez hizmet gören şey, para değildir: önce, değişen-sermayenin para-biçimi ve sonra ücret olarak. [sayfa 402] Tersine, iki kez işlev yapan emek-gücüdür: birincide, emek-gücünün satışında bir *meta* olarak (ödenecek ücret miktarının kararlaştırılmasında para, yalnızca düşüncel bir değer ölçüsü olarak hareket eder ve, kapitalistin elinde bulunmasına bile gerek yoktur); ikincide, *sermaye* olarak işlev yaptığı üretim sürecinde, yani kapitalistin elinde, kullanım-değeri ve değer yaratan bir öğe olarak. Emek-gücü, emekçiye ödenecek olan eşdeğeri, daha karşılığı emekçiye para biçiminde kapitalist tarafından ödenmeden önce metalar biçiminde sağlamış bulunur. Böylece, kapitalistin ödemede bulunduğu fonu emekçinin kendisi yaratır. Ama hepsi bu değil.

Emekçinin, almış olduğu para, gene kendisi tarafından kendi emek-gücünü korumak üzere, ya da –kapitalist sınıf ile işçi-sınıfı bütünüyle alındığında– ancak onun aracılığı ile kapitalistin bir kapitalist olarak kalabileceği bir aracı kapitalist için korumak üzere harcar.

Demek oluyor ki, emek-gücünün sürekli alım-satımı, bir yandan, emek-gücünü, sermayenin bir öğesi olarak devam ettirir ve bu emek-gücü sayesinde sermaye, metaın, değere sahip kullanım nesneleri yaratıcısı olarak göründüğü gibi, üstelik gene bu emek-gücü sayesinde, sermayenin emek-gücü satın alan kısmı, emek-gücünün kendi ürünü tarafından sürekli yerine konur ve dolayısıyla emekçi, ücretlerinin ödendiği sermaye fonunu devamlı kendisi yaratmış olur. Öte yandan, emek-gücünün sürekli satışı, emekçinin yaşamını sürdürmesinin durmadan kendisini yenileyen kaynağı haline gelir ve, böylece kendi emek-gücü yaşamını sürdürdüğü geliri sağlayan bir yetenek olarak ortaya çıkar. Bu durumda, gelir, bir metaın (emek-gücünün) durmadan yinelenen satışı ile meydana gelen değerlerin elde edilmesinden ve bu değerlerin ancak satılacak bu metaın sürekli yeniden-üretimine hizmet etmesinden başka bir anlama gelmez. Ve bu bakımdan, ürünün değerinin, emekçinin kendisi tarafından yaratılan ve karşılığında kapitalistin emekçiye ücretler biçiminde bir eşdeğer ödediği kısmının, emekçi için gelir kaynağı halini aldığını söylediğinde Smith haklıdır. Ama bu, metaın değerinin bu kısmının niteliğini ya da büyüklüğünü, üretim araçlarının değerinin, sermaye-değerler biçiminde işlev yapmaları ile, ya da, bir doğru çizginin nitelik ve büyüklüğünün, bir üçgenin tabanı ya da bir elipsin çapı olarak iş görmesi ile değişmesinden daha fazla değiştirmez. Emek-gücünün [sayfa 403] değeri, tıpkı bu üretim araçlarının değerleri gibi, diğer şeylerden tamamen bağımsız olarak belirli kalır. Bir metaın değerinin bu kısmı, bu değer-kısmını oluşturan bağımsız bir etmen şeklinde, gelirden *oluşmadığı* gibi, *kendisini* gelir haline de *ayrıştırmaz.* Emekçi tarafından sürekli yeniden-üretilen bu yeni değer, onun için bir gelir kaynağı oluşturmakla birlikte,bu gelir, tersine, kendisinin ürettiği yeni değerin bir parçası değildir. Emekçinin yaratmış olduğu yeni değerden kendisine ödenen payın büyüklüğü, gelirinin değer-büyüklüğünü belirler, yoksa bunun tersi olmaz. Yeni yaratılan değerin bu kısmının, onun için bir gelir oluşturması olgusu, yalnızca bu kısmın ne olduğunu belirtir, uygulanma niteliğini gösterir ve kendi oluşumu ile diğer herhangi bir değerin oluşumu kadar ilişkisi vardır. Eğer benim aldığım para haftada on şilin ise, bu, ne on şilinin değerinin *niteliğinde,* ne de değerinin *büyüklüğünde* bir şeyi değiştirmez. Diğer bütün, metalarınki gibi, emek-gücünün değeri de, yeniden-üretimi için gerekli emek miktarı ile belirlenir; bu emeğin miktarı ise, emekçinin gerekli geçim araçlarının değeriyle belirlenir ve şu halde, yaşamının koşullarının yeniden-üretimi için gerekli-emeğe eşittir – bu, bu metaya (emek-gücüne) özgü olmakla birlikte, iş hayvanının değerinin, bakımı için gerekli yaşam araçlarının değeriyle, yani bu yaşam araçlarının üretimi için gerekli insan emeğinin miktarıyla belirlenmesi, olgusundan daha özgü değildir.

Ne var ki, Adam Smith'teki bütün zararlı karışıklıklara yolaçan da işte bu "gelir" kategorisidir. Ona göre, çeşitli türde gelirler, her yıl üreti-

len, yeni yaratılan meta-değeri "oluşturan kısımları" meydana getirirler; oysa bunun tersine, bu meta-değerin *kapitalist için* kendisini ayrıştırdığı iki kısım –emeğin satın alınmasında, para biçiminde yatırılan değişen-sermayesinin eşdeğeri ile, değerin öteki kısmı, gene ona ait olmakla birlikte kendisine, hiç bir şeye mal olmayan artı-değer–, gelirin kaynaklarını oluştururlar. Değişen-sermayenin eşdeğeri, tekrar emek-gücüne yatırılır ve bu bakımdan emekçi için ücretler biçiminde bir gelir oluşturur; öteki kısım, artı-değer, kapitalist için herhangi bir sermaye yatırımını yerine koymaya hizmet etmediğine göre, kapitalist tarafından tüketim mallarına (hem gerekli ve hem lüks) harcanabileceği gibi, herhangi, türden bir sermaye-değer oluşturmak yerine, gelir olarak tüketilebilir. Meta-sermayenin kendisi, bu gelirin bir önkoşuludur ve bunu oluşturan kısımlar, kapitalistin [sayfa 404] görüş açısından, yalnızca yatırılmış bulunduğu değişen-sermaye-değer *için* bir eşdeğer ya da *fazlalık* oluşturması bakımından farklıdırlar. Bunların her ikisi de, metaların-üretimi sırasında harcanan ve emekte akıcı hale gelen emek-gücünden başka bir şey değildir. Bunlar, kazanç ya da gelir değil, harcamadan –emek harcamasından– ibarettirler.

Meta-değerin, gelirin kaynağı olacağı yerde, gelirin,meta-değerin kaynağı haline geldiği *quid pro quo* uyarınca, metaların değeri şimdi, çeşitli türde gelirlerden "oluşmuş" bir günüme sahiptirler; bu gelirler birbirlerinden bağımsız olarak belirlenmişlerdir ve metaların toplam değeri, bu gelirlerin birbirlerine eklenmesiyle belirlenir. Ne var ki, şimdi meta-değeri oluşturacakları varsayılan bu gelirlerin, her birinin değerinin nasıl belirleneceğidir. Ücretler sözkonusu olduğunda bu yapılabilir, çünkü ücretler, kendi metalarının, emek-gücünün değerini temsil ederler ve bu değer (diğer bütün metaların değerleri gibi), bu metaın yeniden-üretimi için gerekli-emek tarafından belirlenebilir. Ama artı-değer ya da Adam Smith'in deyişiyle bunun iki biçimi, kâr ve rant, – ya bunlar nasıl belirleneceklerdir? Burada Adam Smith'in boş sözlerden başka söyleyebileceği hiçbir şey yok. Bir seferinde, ücretler ile artı-değeri (ya da ücretler ile kârı) metaların değerini ya da fiyatını oluşturan kısımlar olarak; bir başka yerde ve neredeyse aynı anda, metaların fiyatının "kendilerini ayrıştırdıkları" kısımlar olarak sunmaktadır; ama bu, tersine, meta-değerin ilk verilen şey olduğu ve verilen bu değerin farklı kısımlarının, farklı gelirler biçiminde, üretken sürece katılan farklı kimselerin payına düştüğü anlamına gelir. Bu hiç bir zaman, değerin, bu üç "birbirini tamamlayan kısımdan oluştuğu" düşüncesi ile özdeş değildir. Eğer ben üç farklı doğru çizginin uzunluklarını birbirlerinden bağımsız olarak saptar ve sonra "birbirlerini tamamlayan kısımlar" olarak bu üç çizgiden, bunların toplamlarına eşit bir dördüncü çizgi meydana getirirsem, bu, hiç bir şekilde önümde verilmiş olan doğru bir çizgiyi, herhangi bir amaçla üç farklı parçaya böldüğüm ya da "ayrıştırdığım" zaman yapmış olduğum işlemle aynı şey değildir. Birinci durumda, doğrunun uzunluğu, toplamı olduğu

üç doğrunun uzunluklarına bağlı olarak tamamıyla değişmektedir; ikinci durumda ise, doğrunun üç kısmının uzunlukları belli uzunluktaki bir doğrunun parçaları olmaları olgusuyla daha baştan sınırlandırılmıştır. [sayfa 405]

Gerçekte, eğer biz, Smith'in açıklamalarının doğru olan kısmına, yani yıllık emek tarafından yeni yaratılmış bulunan ve yıllık toplumsal meta-üründe içerilen değerin (tıpkı her bireysel metada ya da her günlük, haftalık, vb, üründe olduğu gibi), yatırılan değişen-sermayenin değeri (yani yeni emek-gücü satın almak için ayrılan değer kısmı) ile, kapitalistin kendi bireysel tüketim araçlarında gerçekleştirebileceği artı-değerin toplamına eşittir yolundaki açıklamasına bağlı kalacak olursak – basit yeniden-üretim varsayıldığında ve diğer koşullar aynı kaldığında; ve ayrıca Adam Smith'in, değer yaratan ve bir emek-gücü, ve emek harcaması olan emek ile kullanım-değeri yaratan, yani yararlı ve uygun bir biçimde harcanan emeği bir araya koyduğunu akılda tutacak olursak – o zaman, bütün anlayışı şuna varmaktadır: Her metaın değeri, emeğin ürünüdür; şu halde bu, yıllık emeğin ürününün değeri ya da toplumun yıllık meta-ürününün değeri için de geçerlidir. Ama bütün emek, kendisini, 1) emek- çinin, içerisinde yalnızca kendi emek-gücünün satın alınmasında yatırıl-mış bulunan sermaye için bir eşdeğeri yeniden-ürettiği gerekli-emek-zamanına ve 2) emekçinin, onunla, kapitalistin karşılığında herhangi bir eşdeğer vermediği bir değeri kapitaliste sağladığı, artı-emeğe, yani artı-değere ayrıştırdığına göre, bundan, bütün meta-değerlerin kendilerini ancak bu iki kısma ayrıştırabilecekleri ve böylece de, sonunda, işçi-sınıfı için ücretler biçiminde, kapitalist sınıf için artı-değer biçiminde bir gelir oluşturacakları sonucu çıkar. Değişmeyen sermaye-değere, yani yıllık ürünün yaratılmasında tüketilen üretim araçlarının değerine gelince, bu değerin, yeni ürünün değerine nasıl girdiği (kapitalistin, mallarının satışı sırasında bunu alıcıya yüklediği yolundaki tümce bir yana bırakılırsa) açıklanamaz, ama sonuçta, üretim araçlarının kendileri de emek ürünleri olduklarına göre, değerin bu kısmı da, yalnız, değişen-sermaye ile artı-değerin, gerekli-emek ile artı-emeğin ürününün bir eşdeğerinden ibaret olabilir. Bu üretim araçlarının değerlerinin, bunları kullananların elinde sermaye-değerler şeklinde işlev yapması olgusu, eğer sorunun temeline inersek, başkalarının elinde –bir süre önce olsa bile– "köken olarak" kendilerini değerin aynı iki kısmına, şu halde gelirin iki farklı kaynağa ayırmış olmalarına engel olmaz.

Burada bir nokta doğrudur: toplumsal sermayenin, yani bireysel sermayelerin toplamının hareketinde durum, kendisini, her [sayfa 406] bireysel sermaye ayrı olarak düşünüldüğünde, yani her bireysel kapitalist açısından ele alındığında göründüğünden farklı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bireysel kapitalist için metaların değeri, kendisini, 1) değişmeyen bir öğeye (Adam Smith'in deyişiyle bir dördüncüsüne) ve, 2) ücretler ile artı-değerin toplamına, ya da ücret, kâr ve ranta ayrıştırmaktadır.

Ama, toplum açısından, Adam Smith'in dördüncü öğesi, değişmeyen sermaye-değer, yokolmaktadır.

5. Ö z e t

Üç gelirin, ücret, kâr ve rantın, metaların değerini "oluşturan üç kısmı" meydana getirdikleri yolundaki anlamsız formül, Adam Smith'te, metaların değerinin "kendilerini" bu üç öğeye "ayrıştırdıkları" yolundaki daha akla yatkın düşünceden doğmaktadır. Metaların değerinin, yalnızca tüketilen emek-gücünün eşdeğeri ile bu emek-gücünün yarattığı artı-değere bölünebildiği kabul edilse bile bu düşünce gene aynı şekilde yanlıştır. Ama yanılgı burada da daha derin, gerçek bir temele dayanmaktadır. Kapitalist üretim, üretken emekçinin kendi emek-gücünü, kendisine ait bir meta olarak, kapitaliste satması ve bu gücün kapitalistin elinde, üretken sermayesinin yalnızca bir öğesi olarak işlev yapması olgusuna dayanır. Dolaşım –emek-gücünün alım ve satımı– ile ilgili bu işlem, üretim sürecini başlatmakla kalmıyor, bu sürece özgü niteliği de zımnen belirlemiş oluyor. Bir kullanım-değerinin ve hatta bir metaın üretimi (çünkü bu, bağımsız üretken emekçiler tarafından da yapılabilir) burada bir kapitalist için yalnızca mutlak ve nispi artı-değer üretme aracıdır. Bu nedenle, üretim sürecinin tahlilinde, mutlak ve nispi artı-değer üretiminin, 1) günlük emek-sürecinin süresini ve, 2) kapitalist üretim sürecinin bütün toplumsal ve teknik biçimlenişini belirlediğini görmüş bulunuyoruz. Bu süreç içerisinde, değerin (değişmeyen sermaye-değerin) salt korunması, yatırılan değerin (emek-gücünün eşdeğerinin) fiilen yeniden-üretilmesi ile, artı-değerin, yani kapitalistin karşılığında ne daha önce bir eşdeğer yatırdığı ve ne de *post festum* bir eşdeğer yatıracağı değerin üretimi arasındaki ayrım gerçekleşmektedir.

Artı-değerin –kapitalist tarafından yatırılan değerin eşdeğerinden fazla değerin– ele geçirilmesi, emek-gücünün alım ve satımı ile başlamakla birlikte, üretim sürecinin kendisinin içerisinde [sayfa 407] yapılan bir harekettir ve onun temel bir öğesini oluşturur.

Bir dolaşım hareketini –emek-gücünün alım ve satımını– oluşturan bu başlangıç hareketinin kendisi, toplumsal *ürünlerin* dağılımından önce gelen ve bu dağılımı öngören üretim *öğelerinin* dağılımına, yani emekçinin bir metaı olan emek-gücünün, emekçi olmayanların mülkiyetindeki üretim araçlarından ayrılmasına dayanır.

Bununla birlikte, artı-değerin bu ele geçirilişi, ya da değer üretiminin, yatırılan değerin bir yeniden-üretimi ile herhangi bir eşdeğeri yerine koymayan yeni bir değerin (artı-değerin) üretimi biçiminde bu ayrılması, değerin bizzat özünü ya da değer üretiminin niteliğini herhangi bir şekilde değiştirmez. Değerin özü, harcanan emek-gücünden –bu emeğin özgül ve yararlı niteliğinden bağımsız olan emeğin– başka bir şey değildir ve olmaz da, ve değerin üretimi de bu harcama sürecinden

başka bir şey değildir. Örneğin bir serf, kendi emek-gücünü altı gün harcamakta, altı gün çalışmaktadır; bu, serfin, üç gün kendisi için kendi tarlası üzerinde, üç gün de efendisi için onun tarlası üzerinde çalışmış olması, bu harcamanın niteliğini değiştirmez. Hem kendisi için harcadığı gönüllü emek ve hem de efendisi için harcadığı zoraki emek, aynı şekilde emektir; bu emek, yarattığı değerler ya da yararlı mallar yönünden düşünüldüğü sürece, serfin altı günlük emeğinde hiç bir fark yoktur. Fark, yalnızca, altı günlük emek-zamanının her iki yarısı sırasında; emek-gücünün harcandığı farklı koşullarla ilgilidir. Aynı şey, ücretli-emekçinin, gerekli-emeği ve artı-emeği için de geçerlidir.

Üretim süreci, metada sona erer. Metaın yapımında emek-gücü harcanmış olması, şimdi, bu metaın maddi bir özelliği, değere sahip olma özelliği olarak görünür. Bu değerin büyüklüğü, harcanan emek miktarı ile ölçülmektedir; bir metaın değeri kendisini bundan başka bir şeye ayrıştırmadığı gibi, bir başka şeyden de oluşmamıştır. Eğer ben, belirli uzunlukta doğru bir çizgi çizmişsem, her şeyden önce benden bağımsız bazı kurallar (yasalar) gereği yapılmakta olan çizim sanatı aracılığı ile, doğru bir çizgi "üretmiş" olurum (gerçi daha önce de bildiğim gibi ancak simgesel olarak). Eğer bu çizgiyi üç kısma bölecek olursam (bu belirli bir problemi karşılamak için yapılmış olabilir) bu parçaların herbiri gene doğru bir çizgi olarak kalır ve üç parçadan oluşan bu çizginin tamamı, bu bölünme ile kendisini, doğru bir çizgiden başka [sayfa 408] birşeye, örneğin bir tür eğriye ayrıştırmış olamaz. Belli, uzunluktaki bir çizgiyi, parçalarının toplamı, bölünmemiş çizginin kendisinden daha büyük olabilecek bir şekilde de bölemem; şu halde, bölünmemiş bir çizginin uzunluğu, parçalarının gelişigüzel saptanmış uzunlukları ile belirlenemez. Bunun tersine, bu, parçaların nispi uzunlukları, daha başlangıçta, parçaları olduğu çizginin boyu ile sınırlandırılmıştır.

Bu yönden, bir kapitalist tarafından üretilmiş olan bir meta, bağımsız bir emekçi ya da çalışan-halkın topluluğu ya da köleler tarafından üretilen metadan hiç bir bakımdan farklı değildir. Ama, ele alınan durumda, emeğin tüm ürünü ve bu ürünün tüm değeri kapitaliste ait bulunmaktadır. Diğer bütün üreticiler gibi, o da, metaını, ondan daha fazla yararlanmazdan önce satış yoluyla paraya çevirmek zorundadır; bu metaı evrensel eşdeğer biçimine çevirmek zorundadır.

Meta-ürünü, paraya çevrilmeden önceki haliyle inceleyelim. Bu, bütünüyle kapitaliste aittir. Öte yandan, yararlı bir emek ürünü, bir kullanım-değeri olarak, tümüyle geçmiş bir emek sürecinin ürünüdür. Ama değeri öyle değildir. Bu değerin bir kısmı, metaın üretiminde harcanan ve yeni bir biçim içerisinde tekrar ortaya çıkan üretim araçlarının değerinden başka bir şey değildir. Bu değer, bu metaın üretim süreci esnasında üretilmemiştir, çünkü üretim araçları, bu değere, üretim sürecinden önce ve ondan bağımsız olarak sahiptir; bu sürece, bu değerin taşıyıcıları olarak girmişlerdir; yenilenmiş ve değiştirilmiş olan, yalnızca, onun

görünüş biçimidir. Metaın değerinin bu kısmı kapitalist için, yatırılmış bulunan ve bu metaın üretiminde tüketilen, değişmeyen sermaye-değer kısmının bir eşdeğeridir. Daha önce üretim araçları biçiminde bulunuyordu; şimdi ise, yeni üretilen metaın değerinin bir parçası olarak bulunmaktadır. Bu meta-paraya çevrilir çevrilmez, şimdi para biçiminde bulunan değer, tekrar üretim araçlarına, üretim süreci ve bu süreç içerisindeki işlevi tarafından belirlenen özgün biçimine çevrilmek zorundadır. Bu değerin sermaye olarak işlev yapması, metaın değerinin niteliğinde hiç bir değişiklik yapmış olmaz.

Bir metaın değerinin ikinci bir kısmı, ücretli-işçinin kapitaliste sattığı emek-gücünün değeridir. Bu değer de, tıpkı üretim araçlarının değeri gibi, emek-gücünün katılacağı üretim sürecinden bağımsız olarak belirlenir ve bu emek-gücü, üretim sürecine [sayfa 409] girmeden önce, bir do- laşım hareketine, emek-gücünün alım-satımına bağlanır (*is fixed*). Ücretli-emekçi, kendi işlevi aracılığı –emek-gücünün harcanması– ile, emek-gücünün kullanımı için kapitalistin kendisine ödemek zorunda olduğu değere eşit bir meta-değer üretir. Bu değeri kapitaliste meta biçiminde verir ve karşılığını ondan para biçiminde alır. Meta-değerin bu kısmının kapitalist için ücretlere yatırmak zorunda olduğu değişen-sermayenin eşdeğerinden başka bir şey olmaması, bunun üretim süreci sırasında yeni yaratılan ve artı-değeri oluşturandan, yani geçmişte harcanan emek-gücünden başka bir şeyden oluşmayan bir meta-değer olması olgusunu hiç bir şekilde değiştirmez. Ne de bu gerçek, kapitalist tarafından emekçiye ücretler biçiminde ödenen emek-gücü değerinin, emekçi için bir gelir biçimine bürünmesi ve böylece yalnız emek-gücünün değil ücretli-emekçiler sınıfının da, şu halde tüm kapitalist üretimin temelinin de sürekli olarak yeniden-üretildiği olgusundan etkilenmez.

Bununla birlikte, değerin bu iki kısmının toplamı, meta-değerin hepsini kapsamaz. Geriye, bunların her ikisini de aşan bir fazlalık kalmıştır – artı-değer. Bu, ücretlere yatırılmış olan değişen-sermayenin yerini dolduran, değer kısmı gibi, üretim süreci sırasında emekçi tarafından yeni yaratılmış bulunan bir değerdir – donmuş emektir. Ama bu, tüm ürünün sahibine, kapitaliste herhangi bir şeye mal olmamaktadır. Bu durum, aslında, kapitaliste, bu değerin bir kısmını, bir başkasına, –toprak sahibine verilen toprak rantı gibi, ki, bu durumda, bu kısım, bu üçüncü şahısların gelirini oluşturur– vermek zorunda kalmadıkça, artı-değerin tamamını gelir olarak tüketme olanağını sağlar. Zaten kapitalistimizi meta yapımı ile uğraşmaya zorlayan itici güç de işte bu durumun ta kendisidir. Ama ne başlangıçta, artı-değer kopartma konusundaki hayırsever niyeti ve ne de bu değerin sonradan kendisi ya da başkaları tarafından gelir olarak harcanması, bu artı-değerin kendisini etkilemez. Bütün bunlar, ne artı-değerin karşılığı ödenmeyen donmuş emek olduğu olgusunu ve ne de, bu artı-değerin büsbütün başka koşullarca belirlenen büyüklüğünü bozar.

Ne var ki, eğer Adam Smith, metaların değerini araştırırken bile, yapmış olduğu gibi, bu değerin çeşitli kısımlarının toplam yeniden-üretim sürecindeki rolü ile uğraşmak istiyorduysa, bazı belirli kısımların gelir olarak işlev yapmasına karşılık, diğerlerinin [sayfa 410] tıpkı sermaye gibi sürekli şekilde işlev yaptıklarını açıkça görmüş olması, ve dolayısıyla, kendi mantığı uyarınca, bunların, o meta-değeri oluşturan ya da bu değerin kendisini ayrıştırdığı kısımlar şeklinde belirtilmiş olması gerekirdi.

Adam Smith, meta üretimini genellikle kapitalist meta üretimi ile özdeşleştiriyor; üretim araçları onun için daha başlangıçta "sermaye", emek daha başlangıçta ücretli-emek ve bu nedenle de "yararlı ve üretken emekçilerin sayısı ... her yerde, bunları çalıştırmak için kullanılan sermaye stokunun miktarına orantılıdır". (Giriş, s. 12.) Kısacası, emek-sürecinin –hem nesnel ve hem de kişisel– çeşitli etmenleri, daha başlangıçta, kapitalist üretim dönemine özgü maskeler ile ortaya çıkıyorlar. Demek oluyor ki, metaların değerinin tahlili, bu değerin, bir yandan ne ölçüde yalnızca yatırılan sermayenin eşdeğeri ve öte yandan ne ölçüde "serbest" değer, herhangi bir sermaye yatırımını yerine koymayan bir değer, ya da artı-değer olduğunu incelemekle doğrudan çakışıyor. Bu görüş açısıyla kıyaslandığında, meta-değerin kısımları böylece kendilerini, hiç fark ettirmeden, bu değerin bağımsız "kısımları"na ve sonuçta "bütün değerlerin kaynağı"na dönüştürmüş oluyorlar. Bir başka sonuç da, meta-değerin, çeşitli türde gelirlerden oluştuğu, ya da "kendisini" bu gelirlere "ayrıştırdığı"; bu nedenle, gelirlerin, meta-değerlerden değil, meta-değerin "gelirler"den ibaret bulunduğudur. Ne var ki, meta-değerin meta-değer, ya da paranın 'para olarak niteliği, sermaye-değer olarak işlev yapmalarıyla ne kadar az değişiyorsa, meta-değerin niteliği de, daha sonra özel bir kimse için gelir işlevi yapması nedeniyle o kadar az değişir. Adam Smith'in ele almak durumunda olduğu meta, daha başlangıçta (bu metaın üretiminde tüketilen sermaye-değere ek olarak bir artı-değer içeren) meta-sermayedir; bu yüzdende o, kapitalistçe üretilen bir meta, kapitalist üretim sürecinin bir sonucudur. Öyleyse önce bu sürecin ve aynı zamanda, kendini genişletme süreci ile, bu sürecin içerdiği değer oluşumu sürecinin tahlili zorunluydu. Bu süreç de metaların dolaşımı ile başladığına göre, bunun betimlenmesi de, metaın bir ön ve bağımsız tahlilini gerektirir. Ne var ki, Adam Smith'in zaman zaman "içrek olarak" doğru şeylere dokunduğu yerlerde bile, değerin oluşumunun, metaların tahlilinde, yani meta-sermayenin tahlilinde her zaman ancak arızi olduğunu düşünmektedir. [sayfa 411]

III. DAHA SONRAKİ İKTİSATÇILAR[41]

Ricardo, Adam Smith'in teorisini neredeyse sözcüğü sözcüğüne

[41] Buradan başlayarak bölümün sonuna kadar Elyazması II'den bir ek. *-F.E.*

yineliyor: "Bir ülkenin bütün üretiminin tüketildiğini kabul etmek gerekir; ama düşünülebilecek en büyük farkı yaratan şey, bunların, bunları üretenler tarafından mı, yoksa, başka değer üretmeyenler tarafından mı tüketildikleridir. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimizde, kastettiğimiz şey, gelirin sermayeye eklendiğini söylediğimiz kısmının, üretken olmayan emekçiler yerine üretken olanlar tarafından tüketildiğidir." (*Principles,* s. 163.)

Aslında Ricardo, Adam Smith'in, metaların fiyatının, ücretler ile artı-değere (ya da değişen-sermaye ile artı-değere) ayrıştığı yolundaki teorisini tümüyle kabul ediyor. Onunla anlaşamadığı noktalar şunlardır: 1) artı-değeri oluşturan kısımlar: Ricardo, toprak rantını, onun temel öğelerinden birisi diye kabul etmiyor; 2) Ricardo, metaın fiyatını, onu oluşturan bu kısımlara *bölüyor.* Değerin büyüklüğü öyleyse *prius** oluyor. Değeri oluşturan kısımların toplamı belli bir büyüklük olarak kabul ediliyor, çıkış noktası oluyor; oysa Adam Smith metaın değerinin büyüklüğünü, değeri oluşturan kısımların toplamından çıkarsamakla, çoğu kez bunun tersine kendi sağduyusuna karşı hareket ediyor.

Ramsay, Ricardo'ya karşı şu düşünceyi öne sürüyor: "... O, sabit sermayeyi yerine koymak için gerekli olan kısmı unutarak, daima, tüm ürünü, ücretler ve kârlara bölünmüş olarak ele alır görünüyor." (*An Essay on the Distribution of Wealth,* Edinburg 1836, s. 174.) Sabit sermaye ile Ramsay, benim değişmeyen-sermaye ile demek istediğim şeyi kastediyor: "Sabit sermaye, geleceğin metaının yaratılmasında yardımcı olmakla birlikte, emekçilerin bakımını sağlayacak bir biçim içinde bulunmaz." (*Ibid.,* s. 59.)

Adam Smith, onun yaptığı, metaların değerinin ve dolayısıyla da toplumsal yıllık ürünün değerinin,ücretler ile artı-değere ve bu nedenle de salt gelire ayrışmasının yarattığı zorunlu sonuca, –bu durumda, tüm yıllık ürünün tüketilebileceği sonucuna– karşı durmuştur. Zaten saçma sonuçlar çıkartanlar, hiç bir zaman, orijinal düşünürler değildirler. Bu işi, Say'lara, [sayfa 412] MacCulloch'lara bırakırlar.

Say, gerçekten de, sorunu kolayca çözümlüyor. Birisi için sermaye yatırımı olan şey, bir başkası için, bir gelir ve net üründür ya da öyle idi. Brüt ve net ürün arasındaki fark tamamen özneldir ve, "böylece, bütün ürünlerin toplam değeri, toplumda gelir olarak dağıtılmıştır". (Say, *Traité d'Economie Politique,* 1817, II s. 64.) "Her ürünün toplam değeri, bunun üretimine katkıda bulunmuş olan toprak sahiplerinin, kapitalistlerin ve sanayi işleriyle uğraşanların kârlarından oluşur." [Ücret, burada, *profits des industrieux*** olarak görülüyor!] "Bu, toplumun gelirini, iktisatçılar tarikatının" [fizyokratların] "inandıkları gibi, toprağın net ürünlerine değil, *üretilen brüt değere* eşit kılmaktadır." (s. 63.)

* Daha önce, önceden. -ç.
** Sanayicilerin kârları. -ç.

Diğerleri arasında Proudhon, Say'ın bu keşfine sahip çıkıyor.

Adam Smith'in öğretisini ilke olarak aynı şekilde kabullenen Storch, Say'ın onun pratikteki uygulamasını geçerli bulmuyor. "Bir ulusun gelirinin onun brüt ürününe eşit olduğu, yani bundan hiç bir sermaye" [hiç bir değişmeyen-sermaye demesi gerekirdi] "elde edilemeyeceği kabul edilecek olursa, bu ulusun, gelecekteki gelirine hiç bir zarar vermeksizin, yıllık ürününün değerinin, tamamını, üretken olmayan biçimde tüketebileceğinin de kabul edilmesi gerekir. ... Bir ulusun" [değişmeyen] "sermayesini temsil eden ürünler tüketilebilir değildirler." (Storch, *Considerations sur la nature du revenu national,* Paris 1824, s. 147, 150.)

Ne var ki, Storch, bize, sermayenin bu değişmeyen kısmının varlığının, kendisinin kabul ettiği metaların değerlerinin, yalnızca ücreti ile artı-değeri içerip, herhangi bir değişmeyen-sermayenin hiç bir kısmını içermediğini söyleyen Smith'çi fiyat tahlili ile nasıl bağdaştığını anlatmayı unutuyor. Bu fiyat tahlilinin, saçma sonuçlara ulaştığını ancak Say sayesinde farkediyor ve bu konudaki son sözleri şu oluyor: "zorunlu fiyatı, onun en yalın öğelerine ayrıştırmak olanaksızdır". *(Cours d'Economie Politique,* Petersburg 1815, II, s. 141.)

Sermayenin gelirle olan ilişkisiyle özellikle ilgilenen ve gerçekte, bu ilişkinin, kendine özgü formülasyonunu, *Nouveaux Principes*'inin *differentia specifica*'sı yapan Sismondi, bir *tek* bilimsel sözcük söylememiş, sorunun aydınlatılmasına zerrece katkıda bulunmamıştır.

Barton, Ramsay ve Cherbuliez, Adam Smith'in [sayfa 413] formülasyonlarını aşmaya çalışıyorlar. Değişmeyen sermaye-değer ile değişen sermaye-değer arasındaki, sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrımı açıklayamadıkları için sorunu daha başlangıçta tek yanlı olarak ortaya koymaları nedeniyle tökezliyorlar.

John Stuart Mill de, aynı şekilde, Adam Smith'in izleyicilerine devrettiği öğretiyi her zamanki tantanasıyla yineliyor. Bunun bir sonucu olarak, Smith'çi düşünce karışıklığı bu ana kadar sürüp gidiyor ve ortaya attığı dogma da Ekonomi Politiğin bağnaz iman mallarından biri oluyor. [sayfa 414]

YİRMİNCİ BÖLÜM
BASİT YENİDEN-ÜRETİM

I. SORUNUN KONUMU

[42]Eğer biz, toplumsal sermayenin yıllık işlevini –yani hareketleri bireysel olduğu halde, aynı zamanda da, toplam sermayenin hareketinde tamamlayıcı bir halka olan bireysel sermayelerin ancak birer parçasını oluşturdukları toplam sermayenin yıllık işlevini– ve bunun sonuçlarını incelersek; ve eğer biz, toplum tarafından yıl boyunca sağlanan meta-ürünü incelersek, o zaman, toplumsal sermayenin yeniden-üretim sürecinin nasıl yer aldığı, bu yeniden-üretim sürecini, bireysel sermayenin yeniden-üretim sürecinden ayırdeden özellikler ile, her ikisinde de ortak bulunan özelliklerin neler oldukları gözle görülür hale gelmiş olur. Yıllık ürün, toplumsal ürünün sermayeyi yerine koyan kısımlarını, yani toplumsal yeniden-üretim ile tüketim fonuna giden kısımları, emekçiler ile kapitalistler tarafından tüketilen kısımları, şu halde, hem üretken ve hem de bireysel tüketimi içerir. Bu ürün, aynı zamanda, kapitalist sınıf ile işçi-sınıfının yeniden-üretimini [sayfa 415] (yani devamını) ve böylece de,

[42] Elyazmaları II'den. -*F.E.*

tüm üretim sürecinin kapitalist niteliğini kapsar.

Tahlil etmek zorunda olduğumuz dolaşım formülü

$$M' - \begin{cases} P–M \ldots R \ldots M' \\ p–m \end{cases}$$

ile tüketimin, bunda zorunlu bir rol oynadığı açıktır; çıkış noktası için, M' = M + *m,* meta-sermaye, değişmeyen ve değişen sermaye değerin her ikisini ve artı-değeri kapsamaktadır. Hareketi, bu yüzden, hem bireysel ve hem de üretken tüketimi içerir. P–M ... R ... M'–P' ve R ... M'–P'-M ... R dolaşımlarında, *sermayenin* hareketi, çıkış ve bitiş noktasıdır. Ve kuşkusuz bu, tüketimi içermektedir, çünkü bu meta, bu ürün satılmak zorundadır. Bunun yapılmış olduğu varsayıldığında, metaların daha sonra ne oldukları, bireysel sermayenin hareketi için önemli değildir. Öte yandan, M' ... M' hareketinde, bu toplam ürünün değerinin, M' 'nün her kısmının ne olduğunun bilinmesi gereği karşısında, toplumsal yeniden-üretim koşulları apaçık görülür haldedir. Bu durumda, toplam yeniden-üretim süreci, dolaşımın meydana getirdiği tüketim sürecini olduğu kadar, sermayenin kendisinin yeniden-üretim sürecini de içerir.

Bizim şu andaki amacımız için, bu yeniden-üretim sürecinin, hem bu değerin yerine konulması açısından ve hem de, M' 'nü oluşturan bireysel parçaların özü bakımından incelenmesi gerekiyor. Bundan böyle, artık, bireysel sermayenin ürününün değerinin tahlilinde yapmış olduğumuz gibi, bireysel kapitalistin, önce, sermayesini oluşturan kısımları, metalarının satışı ile paraya çevirebileceği ve ardından da bunları, üretim öğelerinin meta-pazarında yenilenen satışları ile tekrar üretken sermayeye çevireceği *varsayımı* ile yetinmemiz olanaksızdır. Bu üretim öğeleri, nitelikleri gereği, madde olduklarına göre, bunlar da, kendileri ile değişilen ve bunların yerini alan son biçimini almış ürün kadar toplumsal sermayenin bir öğesini temsil ederler. Tersine, toplumsal meta-ürünün, ücretlerinin harcanması ile emekçi, artı-değerinin harcanması ile kapitalist tarafından tüketilen kısmının hareketi yalnız, toplam ürünün hareketinin ayrılmaz bir kısmını oluşturmakla kalmaz, bireysel sermayelerin hareketleri ile de içiçe geçer, ve işte bunun için bu süreç yalnız varsayılarak açıklanamaz. [sayfa 416]

Karşımıza doğrudan çıkan, soru şudur: Üretimde tüketilen *sermaye,* nasıl oluyor da değer olarak yıllık üründen yerine konuluyor ve bu yerine konma hareketi nasıl oluyor da, artı-değerin kapitalistler, ücretlerin emekçiler tarafından tüketilmesi ile içiçe geçiyor? Öyleyse bu, ilkin, basit ölçekli bir yeniden-üretim sorunudur. Ayrıca, ürünlerin, değerleri üzerinden değişildikleri ve bir de, üretken sermayeyi oluşturan kısımların değerlerinde köklü bir değişme olmadığı varsayılmıştı. Fiyatların değerlerden farklı olması olgusu, ne var ki, bu, toplumsal sermayenin hareketleri üzerinde herhangi bir şekilde etkili olamaz. Bireysel kapitalistler, artık, kendi yatırımları ve herbirinin teker teker ürettikleri artı-değer mik-

tarları ile orantılı değer ilişkileri içerisinde bulunmadıkları halde, bir tüm olarak ele alındığında, aynı miktar ürünlerin değişimi aynıdır. Değerdeki köklü delişmelere gelince, bunlar, genel ve düzgün şekilde dağılmış olmak koşuluyla, toplam yıllık ürünü oluşturan değer öğeleri arasındaki ilişkilerde herhangi bir şeyi değiştirmiş olmazlar. Bununla birlikte, bunların kısmi ve düzgün olmayan biçimde dağılmaları ölçüsünde, *önce*, ancak, değişmeyen değer bağıntılarından *sapmalar* olarak görüldükleri sürece bazı karışıklıkları temsil ettikleri şeklinde anlaşılabilirler; ama *ikinci* olarak, yıllık ürünün değerinin bir kısmının değişmeyen-sermayeyi, diğer bir kısmının ise değişen-sermayeyi yerine koyduğunu ifade eden yasanın tanıtlanması halinde, artık, değişmeyen ya da değişen sermayenin değerindeki köklü bir değişme, bu yasada herhangi bir değişiklik yapmayacaktır. Bu, ancak, şu ya da bu ölçüde işlev yapan değer kısımlarının nispi büyüklüklerinde bir değişiklik yapacaktır, çünkü ilk değerlerin yerini başka değerler alacaktır. Değer üretimi ile, sermayenin ürününün değerine ayrı ayrı baktığımız sürece, üretilen metaların maddi biçimi, ister makine olsun, örneğin ister hububat ya da ayna olsun, tahlil açısından hiç bir önem taşımazlar. Bu, her zaman, konuyu örneklemek sorunundan başka bir şey değildi ve üretimin herhangi bir kolu, bu amaca aynı ölçüde hizmet edebilirdi. Bizim ele aldığımız, her noktada kendini, herhangi bir bireysel sermaye süreci şeklinde ortaya koyan, doğrudan üretim süreciydi. Sermayenin yeniden-üretimini ilgilendirdiği kadarıyla, metalarda, ürünün, sermaye-değeri temsil eden kısmının, dolaşım alanında, kendisini tekrar üretim öğelerine ve böylece de üretken sermaye biçimine çevirme olanağını bulduğunu [sayfa 417] varsaymak yeterli idi; tıpkı, emekçinin de, kapitalistin de, pazarda, ücretlerini ve artı-değeri harcayabilecekleri metaları bulduklarını varsaymanın yeterli olması gibi. Bu salt biçimsel sunuş tarzı, toplam toplumsal sermaye ile bunun ürünlerinin değerinin incelenmesinde artık yeterli değildir. Ürünün değerinin bir kısmının tekrar sermayeye çevrilmesi ve bir başka kısmının kapitalist ve işçi-sınıfının bireysel tüketimine geçmesi, toplam sermayenin sonucunun içinde ifadesini bulduğu ürünün kendi değeri içerisinde bir hareket oluşturur; ve bu hareket, yalnızca değerin yerine konulması değil, aynı zamanda, maddi olarak da yerine konulması hareketi olduğu için, bunların kullanım-değerleri maddi biçimleri ile olduğu kadar, toplam toplumsal ürünü oluşturan değer-öğelerinin nispi oranları ile de sınırlıdır.

[43]Basit yeniden-üretim, aynı ölçekte yeniden-üretim, bir yandan, birikim ya da genişlemiş ölçekte yeniden-üretimin bulunmaması, kapitalist koşullar altında garip bir varsayım olduğu, ve öte yandan, üretim koşulları, farklı yıllarda tamamen aynı kalmadığı (böyle olduğu varsayılmıştı) için, bu soyutlama gibi görünebilir. Bu varsayım şudur ki, belli

[43] Elyazmaları VIII'den. *-F.E.*

büyüklükte bir toplumsal sermayenin, geçen yıl olduğu gibi bu yıl da, aynı miktar meta-değer ürettiği ve metaların biçimlerinin yeniden-üretim sürecinde değişme olanağı bulunduğu halde, aynı miktar gereksinmelere karşılık verir. Bununla birlikte, birikim olduğuna göre, basit yeniden-üretim daima bunun bir parçasıdır; bu yüzden kendi başına incelenebilir ve birikimin gerçek bir etmenidir. Kullanım-değerlerinin miktarı aynı kalabildiği halde yıllık ürünün değeri azalabilir; ya da kullanım-değerlerinin miktarı azaldığı halde değer aynı kalabilir; ya da değer ile yeniden-üretilen kullanım-değerlerinin miktarı aynı anda azalabilir. Bütün bunlar, öncekinden daha uygun ya da daha güç koşullar altında yer alan yeniden-üretime yolaçabilir ve yetersiz –kusurlu– yeniden-üretim sonucunu verebilir. Bütün bunlar, yeniden-üretimin çeşitli öğelerinin ancak nicel yönüne işaret etmektedir, bunların sürecin bütünü içerisinde, yeniden üretici sermaye ya da yeniden-üretilmiş gelir olarak oynadığı role değil. [sayfa 418]

II. TOPLUMSAL YENİDEN-ÜRETİMİN İKİ KESİMİ[44]

Toplumun toplam ürünü ve dolayısıyla toplam üretimi, iki büyük kesime ayrılabilir:

I. *Üretim Araçları,* üretken tüketime geçmek zorunda olan, ya da hiç değilse geçebilecek biçimlere sahip bulunan metaları

II. *Tüketim Malları,** kapitalist sınıf ve işçi-sınıfının bireysel tüketimine geçtikleri biçime sahip bulunan metalar.

Bu iki kesimin herbirisi ile ilişkili bütün çeşitli üretim kolların, birisinde üretim araçları ve diğerinde tüketim malları olmak üzere tek bir büyük üretim kolu oluştururlar. Bu iki üretim kolunun herbirinde kullanılan toplam sermaye, toplumsal sermayenin ayrı büyük bir kesimini oluşturur.

Her iki kesimde de sermaye iki kısımdan oluşur:

1) *Değişen-Sermaye.* Bu sermaye, *değeri* bakımından, bu üretim kolunda kullanılan toplumsal emek-gücünün değerine eşittir; bir başka deyişle, bu emek-gücü için ödenen ücretlerin toplamına eşittir. Bu, sermaye, özü bakımından ise, eylem halindeki emek-gücünden, yani bu sermaye-değerin harekete geçirdiği canlı emekten ibarettir. .

2) Değişmeyen-Sermaye. Bu, üretken amaçlar için bu kolda kullanılan bütün üretim araçlarının değeridir. Bu da gene, makineler, emek aletleri, binalar, iş hayvanları vb.. gibi *sabit* sermaye ile, ham ve yardımcı malzemeler, yarı-mamul ürünler vb. gibi üretim malzemeleri olarak *döner* değişmeyen-sermayeye ayrılır.

Bu sermayenin yardımı ile bu iki kesimin herbirinde yaratılan

[44] Esas olarak Elyazması II'den, şema olarak Elyazması VIII'den. *-F.E.*

* Almanca metinde *mittel* ("araç"), Fransızca metinde *molyen* ("araç"), İngilizce metinde *article* ("mal, nesne"). *-ç.*

toplam yıllık ürünün değeri, üretim süreci sırasında tüketilen ve ancak taşıdığı değere uygunluk içerisinde ürüne aktarılan değişmeyen-sermayeyi, *s*'yi temsil eden bir kısım ile, yıl boyunca harcanan tüm emek tarafından eklenen diğer bir kısımdan oluşur. Bu ikinci kısım da, gene, yatırılan değişen-sermaye *d*'nin yerine konması ile, bunun üzerinde bir artı-değeri, *a*'yı oluşturan fazlalığa ayrılır. Ve tıpkı, her bireysel metaın değerinde olduğu gibi, her kesimin tüm yıllık ürünü *s*+*d*+*a*'dan oluşur.

Değerin üretimde *tüketilen* değişmeyen-sermayeyi temsil eden *s* kısmı, üretimde *kullanılan* değişmeyen-sermayenin değeriyle [sayfa 419] tıpatıp aynı değildir. Doğru, üretim malzemeleri tamamıyla tüketilmiş ve değerleri bütünüyle ürüne aktarılmıştır. Ama kullanılan *sabit* sermayenin ancak bir kısmı tümüyle tüketilmiş ve değeri böylece ürüne aktarılmıştır. Sabit sermayenin, makineler, binalar, vb. gibi diğer bir kısmı ise, yıllık aşınma ve yıpranma ölçüsünde bir değer kaybetmekle birlikte, gene eskisi gibi varolmaya ve işlevlerini yapmaya devam ederler. Sabit sermayenin bu sürekli kısmı, ürünün değerini düşündüğümüz zaman, bizim için mevcut değildir. Bu, sermaye-değerin, bu yeni üretilen meta-değerden bağımsız ve onun yanısıra var olan kısmıdır. Bu, bireysel sermayenin ürününün değerinin tahlili sırasında daha önce gösterilmiş idi. (Buch I, Kap. VI, s. 192.) Ne var ki, şimdilik, orada kullanılan tahlil yöntemini bir yana bırakmamız gerekiyor. Bireysel sermayenin ürününün değerinin incelenmesinde, sabit sermayenin aşınma ve yıpranma ile yitirdiği değerin, bu sabit sermayenin bir kısmının, değer aktarılması sırasında aynî olarak yerine konulsun ya da konulmasın, aşınma sırasında yaratılan ürüne aktarıldığını görmüştük. Bu noktada, toplam toplumsal ürünün ve bu ürünün değerinin incelenmesinde, hiç değilse şimdilik, aşınma ve yıpranma ile sabit sermayeden yıllık ürüne aktarılan bu değer kısmını, sabit sermaye o yılda aynî olarak yerine konulmamış ise, hesap-dışı bırakmak zorundayız. Bu bölümün ilerideki kesimlerinden birinde, bu noktayı özellikle irdeleyeceğiz.

Biz, basit yeniden-üretim konusundaki incelememizi aşağıdaki şemaya dayandıracağız; burada *s* değişmeyen-sermayeyi, *d* değişen-sermayeyi, *a* artı-değeri temsil etmekte ve artı-değer oranı *a* : *d* yüzde 100 olarak kabul edilmektedir. Sayılar, milyon olarak mark, frank ya da sterlini belirtebilirler.

I. Üretim araçları üretimi:

Sermaye. . . . . . . $4.000^{s} + 1.000^{d} = 5.000$
Meta-ürün. . . . . $4.000^{s} + 1.000^{d} + 1.000^{a} = 6.000$

değerinde üretim aracı olarak bulunmaktadır.

II. Üretim malları üretimi:

Sermaye. . . . . . . $2.000_s + 500_d = 2.500$
Meta-ürün . . . . . . $2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000$

[sayfa 420] değerinde tüketim malları olarak bulunmaktadır.
Özetleyerek tekrar edersek: Toplam yıllık meta-ürün:

I. $4.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 6.000$ üretim araçları
ll. $2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000$ tüketim malları.

Varsayımımıza göre, sabit sermayenin kendi doğal biçiminde kalmakta devam eden kısmı dışında, 9.000 toplam değer.

Eğer biz, şimdi, tüm artı-değerin üretken olmayan biçimde tüketildiği basit yeniden-üretim esasına göre gerekli dönüşümleri incelersek ve bunu meydana getiren para dolaşımını şimdilik bir yana bırakacak olursak, daha başlangıçta üç dayanak noktası elde etmiş oluruz.

1) Emekçilerin ücretlerini temsil eden 500_d ile, kapitalistlerin artı-değerini temsil eden 500_a'nın, kesim II'de, tüketim malları için harcanması gerekir. Ama bunların değeri, kesim II'deki kapitalistlerin elinde bulunan ve yatırılan 500_d'yi yerine koyan ve 500_a'yı temsil eden, 1.000 değerinde tüketim malları biçiminde mevcuttur. Dolayısıyla, kesim II'deki ücretler ile artı-değer, bu kesim içerisinde, bu aynı kesimin ürünleri karşılığında değişilmiştir. $(500_d + 500_s)$ II = 1.000 miktarında tüketim malları, böylece toplam üründen düşülmüş olmaktadır.

2) Kesim I'deki 1.000_d *artı* 1.000_a'da, gene, tüketim malları için harcanmak zorundadır; bir başka deyişle, kesim II'nin ürünleri için harcanmaları gerekir. Böylece bunların bu ürünün değişmeyen-sermaye kısmına, 2.000_s'ye eşit geriye kalan kısmıyla değişilmeleri gerekir. Kesim II, buna karşılık, I'in ürünleri olan eşit miktarda üretim aracı almaktadır ve buna, I'in $1.000_d + 1.000_a$ değeri katılmış durumdadır. Böylece, 2.000 II_s ve $(1.000_d + 1.000_a)$ I, dolaşımdan çıkmaktadır.

3) Geride hala 4.000 Is kalmış durumdadır. Bu miktar, ancak kesim I'de tüketilmiş olan değişmeyen-sermayeyi yerine koymak üzere kullanılabilecek üretim araçlarından oluşmaktadır ve bu nedenle de, kesim I'deki bireysel kapitalistler arasındaki karşılıklı değişim ile elden çıkartılmış durumdadır; tıpkı, $(500_d + 500_a)$ II'nin emekçiler ile kapitalistler ya da II'deki bireysel kapitalistler arasındaki bir değişim ile elden çıkartılması gibi.

Bu, aşağıdaki konuların anlaşılmasını kolaylaştırmak bakımından şimdilik yeterli olsun. [sayfa 421]

III. İKİ KESİM ARASINDA, DEGİŞİM $I_{(d+a)}$ KARŞISINDA II_s[45]

İki sınıf arasındaki, büyük değişim ile işe başlıyoruz. (1.000_d + 1.000_a) I – üreticilerinin elinde, doğal biçimi içerisinde üretim araçlarından ibaret bulunan bu değerler; 2.000 II. maddi biçimleri içerisinde tüketim mallarından oluşan değerler karşılığında değişilmiştir. Kısım II'deki kapitalist sınıf, böylece, 2.000 değerindeki değişmeyen-sermayesini, tüketim malları biçiminden, tüketim mallarının üretim araçları biçimine, emek-sürecinin bir etmeni olarak ve değişmeyen sermaye-değer olarak değerin kendini genişletme amacı için, bir defa daha işlev yapabileceği bir biçime tekrar çevirmiştir. Öte yandan, emek-gücünün I (1.000_d) eşdeğeri ile, kapitalistlerin I (1.000_a) artı-değeri, böylece tüketim mallarında gerçekleşmiştir; her ikisi de, maddi üretim araçları biçimlerinden, gelir olarak tüketilebilecekleri maddi bir biçime çevrilmişlerdir.

Şimdi, bu karşılıklı değişim, bu değişimi sağlaması ölçüsünde anlaşılmasını da güçleştiren ve ama sermayenin değişen kısmı, para-sermayenin kendisini para biçiminden emek-gücüne çevirebilmesi için, sürekli para biçimini almak zorunda bulunması nedeniyle kesin bir önem taşıyan, para dolaşımı aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Değişen-sermayenin, tüm toplum alanına yayılmış bulunan ve yanyana yürütülen bütün üretim kollarında, bunların kategori I ya da II'ye dahil olmalarına bakılmaksızın, para biçiminde yatırılması gerekir. Kapitalist, emek-gücünü, daha üretim sürecine girmeden önce satın alır, ama karşılığını, ancak belirlenen zamanlarda, bu emek-gücü, kullanım-değerlerinin üretilmesinde harcandıktan sonra öder. Kapitalist, ürünün değerinin geri kalan kısmıyla birlikte, bir de bu değerin, emek-gücünün ödenmesinde harcanan paranın eşdeğeri olan, yani ürünün değerinin, değişen-sermayeyi temsil eden kısmına da sahip olur. Değerin bu kısmında emekçi, zaten kapitaliste, ücretlerinin bir eşdeğerini sağlamış durumdadır. Ama metaların paraya tekrar çevrilmesi, yani satılmaları, kapitaliste, değişen-sermayesini para-sermaye biçiminde tekrar sağlar ve o, bunu, bir kez daha emek-gücü satın alınması için yatırabilir.

Demek oluyor ki, kesim I'de, toplam kapitalist, emekçilere, [sayfa 422] *d*-kısmı olarak, yani onlar tarafından yaratılan üretim araçları olarak mevcut bulunan ürün I'in değeri için, 1.000_s'ye eşit, 1.000 sterlin (salt bu değerin *para biçiminde* olduğunu belirtmek için sterlin diyorum) ödemiştir. Bu 1.000 sterlin ile emekçiler, II. kesim kapitalistlerden aynı değerde tüketim malları satın alırlar ve böylece, değişmeyen-sermaye II'nin yarısını paraya çevirirler; II. kesim kapitalistler de bu 1.000 sterlin ile, I. kapitalistlerden 1.000 değerinde üretim aracı satın alırlar; böylece, bu I. kapitalistleri ilgilendirdiği kadarıyla, kendi ürünlerinin bir kısmı ol-

[45] Elyazması VIII'e yeniden dönülmektedir. -*F.E.*

duğu için, üretim araçlarının maddi biçimi içerisinde mevcut olan, 1.000_d'ye eşit değişen sermaye-değer tekrar paraya çevrilmiştir ve I. kapitalistlerin elinde, emek-gücüne, yani üretken sermayenin en temel öğesine çevrilmiş bulunan para-sermaye olarak yeniden işlev yapabilir. Bu şekilde, kendi değişen-sermayeleri, meta-sermayelerinin bir kısmının gerçekleşmesi sonucu, para biçiminde kendilerine geri akar.

Meta-sermaye I'in *a*-kısmını değişmeyen-sermaye II'nin ikinci yarısı ile değişmek için gerekli paraya gelince, bu, çeşitli şekillerde yatırılabilir. Gerçekte bu dolaşım, her iki kategorideki bireysel kapitalistler tarafından ayrı ayrı yapılan sayısız alım-satımları kapsar ve her zaman para, bu kapitalistlerden gelir, çünkü biz, emekçiler tarafından dolaşıma sokulan paranın ne olduğunu açıklamış bulunuyoruz. II. kategorideki bir kapitalist, üretken sermayesinden ayrı olarak sahip bulunduğu para-sermaye ile, I. kategorideki kapitalistlerden üretim aracı satın alabileceği gibi, tersine, I. kategoriden bir kapitalist de, sermaye harcamaları için değil, kişisel harcamalar için ayrılan para fonları ile, II. kategorideki kapitalistlerden tüketim malları satın alabilir. Sermaye yatırımı ya da gelir harcaması için kullanılmak üzere, belli bir para ikmalinin her türlü koşullar altında, yukarda I. ve II. kesimlerde gösterdiğimiz gibi, üretken sermayeden ayrı olarak kapitalistlerin elinde bulunduğu kabul edilir. Paranın yarısının – bu oranın, amacımız için bir önemi yoktur– II. kategorideki kapitalistler tarafından, değişmeyen-sermayelerin yerine konması için üretim araçlarının satın alınmasına yatırıldığı halde, diğer yarısının I. kategorideki kapitalistlerce tüketim malları için harcandığını varsayalım. Bu durumda, kesim II, kesim I'den üretim araçları satın almak için 500 sterlin yatırır ve böylece, sabit sermayesinin üç çeyreğini aynî olarak yerine koyar [sayfa 423] (kesim I'deki emekçilerden gelen yukardaki 1.000 sterlin dahil); elde ettiği bu 500 sterlin ile kesim I, II'den tüketim malları satın alır ve meta-sermayesinin *a* kısmının yarısı, *m–p–m* dolaşımını tamamlayarak ürününü tüketim fonunda gerçekleştirir. Bu ikinci süreç aracılığı ile, 500 sterlin, II'nin eline, üretken sermayesinin yanında varolan para-sermaye olarak döner. Öte yandan, I, ürün biçiminde hâlâ depoda bekleyen meta-sermayesinin *a*-kısmının yarısının satılacağı düşüncesiyle, II'nin tüketim mallarının satın alınması için 500 sterlin tutarında para harcar. Aynı 500 sterlin ile, II, I'den üretim araçları satın alarak, tüm değişmeyen-sermayesini (1.000 + 500 + 500 =2.000) aynî olarak yerine koyar, oysa I, tüm artı-değerini tüketim mallarında gerçekleştirir. Bütünüyle bakıldığında, 4.000 sterlin tutarındaki metaların bütün değişimi, 2.000 sterlinlik bir para-dolaşım ile gerçekleştirilebilmektedir ve bu 2.000 sterlin, ancak, yıllık ürünün tamamı, toptan, birkaç büyük parti halinde değişildiği için sağlanmıştır. Burada önemli olan nokta, II, yalnız, tüketim malları biçiminde yeniden-üretilen değişmeyen-sermayesini tekrar üretim araçları biçimine çevirmekle kalmamış, ayrıca üretim araçlarının satın alınması için dolaşıma soktuğu 500 sterlini de tekrar elde etmiştir; aynı şekilde, I,

üretim araçları biçiminde, para-biçiminde, bir kez daha doğrudan emek-gücüne çevrilebilir para-sermaye olarak yeniden ürettiği değişen-sermayesine tekrar sahip olmakla kalmaz, ayrıca, sermayesinin *a*-kısmının satışı umuduyla tüketim mallarının satın alınmasında harcadığı 500 sterline de sahip olur. Bu 500 sterlin, ona, yapılan harcama nedeniyle değil, artı-değerinin yarısını içeren meta-ürünün bir kısmının daha sonraki satışı nedeniyle gerisin geriye akmıştır.

Her iki durumda da, ürün biçiminden, sermaye olarak işlev yapabileceği biricik biçim olan, üretim araçlarının maddi biçimine tekrar çevrilmiş olan, yalnız II'nin değişmeyen-sermayesi değildir; ve gene aynı şekilde, para-biçimine ve I'in üretim araçlarının artı-değer kısmının tüketilebileceği bir biçime, gelir olarak kullanılabileceği bir biçime çevrilmiş olan yalnız I'in sermayesinin değişen kısmı değildir. Bir de, ayrıca II tarafından, değişmeyen-sermayesinin –tüketim malları biçiminde varolan– buna uygun düşen dengeleyici değer kısmının satışından önce, üretim araçlarının satın alınması için yatırılan 500 sterlinlik para-sermaye de, II'ye geri döner; ve ayrıca, *anticipando** tüketim [sayfa 424] mallarının satın alınması için onun tarafından *anticipando* harcanmış olan 500 sterlin de, I'e geri dönmüştür. Eğer, II tarafından, meta-ürünün değişmeyen kısmı pahasına, ve I tarafından da meta-ürünün artı-değer kısmı pahasına yatırılan para kendilerine geri akmış ise, bunun tek nedeni, bir kapitalist sınıfın, II'de metalar biçiminde bulunan değişmeyen-sermayeden 500 sterlin bir fazlalığı, ve diğer bir sınıfın da, I'de metalar biçiminde bulunan artı-değerden gene aynı miktarda bir fazlalığı dolaşıma sürmeleridir. Son tahlilde, bu iki kesim, kendi metaları biçimindeki eşdeğerlerin değişimi ile, karşılıklı olarak tamamen ödeşmiş durumdadırlar. Bunlar tarafından kendi metalarının değerlerinden fazla olarak, bu metaların değişimini, gerçekleştirme aracı olarak dolaşıma sürülen para, herbirinin dolaşıma sürdüğü miktar ile orantılı şekilde bu dolaşımdan kendilerine geri dönmektedir. Bunların her ikisi de, bu yoldan, tek kuruş bile zenginleşmemiştir. II, tüketim malları olarak 2.000 değişmeyen-sermaye *artı* para olarak 500'e sahip idi; şimdi, daha önceki gibi, üretim araçları olarak 2.000 *artı* para olarak 500'e sahiptir; aynı şekilde, I, gene önceki gibi, 1.000 artı-değer (şimdi, tüketim fonuna çevrilen metalardan ve üretim araçlarından oluşan) ile, para olarak 500'e sahiptir. Genel sonuç şudur: Sanayi kapitalistlerinin, kendi meta dolaşımlarını gerçekleştirmek için, ister meta-değerin değişmeyen kısmı pahasına olsun, ister metalarda bulunan artı-değerin gelir olarak harcanmaları ölçüsünde bu artı-değer pahasına olsun, dolaşıma sürdükleri para, gene bu kapitalistlerin ellerine, para-dolaşımı için yatırdıkları miktarda dönmüş olur.

Kesim I'deki değişen-sermayenin tekrar para biçimine çevrilmesine gelince, bu sermaye, I'deki kapitalistler, bunu ücretlere yatırdıktan

* Önceden. -*ç*.

sonra, önce bunlar için, emekçilerin bunlara teslim ettikleri metalar biçiminde bulunurlar. Kapitalistler, bu sermayeyi, bu emekçilere, emek-güçlerinin fiyatı olarak para biçiminde ödemişlerdir. Bu bakımdan, kapitalistler, meta-ürünlerinin değerinin, para biçiminde harcadıkları değişen-sermayeye eşit kısmının karşılığını ödemişlerdir. Bu nedenle, bunlar, meta-ürünün bu kısmının da sahibidirler. Ama işçi-sınıfının bu kapitalistler tarafından çalıştırılan kısmı, bununla yaratılan üretim araçlarını satın almazlar; bu emekçiler, II tarafından üretilen tüketim mallarını satın alırlar. Şu halde, I'deki kapitalistlerin [sayfa 425] emek-gücünün ödenmesi için yatırdıkları değişen-sermaye, bunlara, doğrudan dönmez. Bu değişen-sermaye, çalışan kimseler için zorunlu olan ve satın alabilecekleri metaların kapitalist üreticilerinin eline, emekçilerin yaptıkları satın almalar aracılığı ile geçer; bir başka deyişle, bu sermaye, kesim II'deki kapitalistlerin eline geçer. Ancak bu harcamadan sonradır ki, üretim araçlarının satın alınmasındaki para, bu dolambaçlı yoldan, kesim I'deki kapitalistlerin eline dönmüş olur.

Bundan şu sonuç çıkıyor ki, basit yeniden-üretim esasına göre, meta-sermaye I'in, $d+a$ değerler toplamı (ve bu nedenle, I'in toplam meta-ürününün buna tekabül eden orantılı kısmı), gene aynı şekilde kesim II'nin toplam meta-ürününün orantılı kısmı olarak alınan, II_s değişmeyen-sermayeye eşit olmak zorundadır; ya da $I_{(d+a)} = II_s$'dir.

IV. KESİM II İÇERİSİNDE DEGİŞİM. YAŞAM GEREKSİNMELERİ VE LÜKS MALLAR

Kesim II'deki meta-ürünlerin değeri konusunda bir de, *d artı a*'yı oluşturan öğelerin incelenmesi gerekiyor. Bu tahlilin, bizim burada ilgilenmekte olduğumuz çok önemli sorun ile, yani her bireysel kapitalist meta-ürünün $s+d+a$'ya bölünmesinin, –farklı görünüş biçimleri tarafından meydana getirilmiş olsa bile– toplam yıllık ürün için de ne ölçüde geçerli olduğu sorunu ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bu soru, kendi yanıtlarını bir yandan, II_s karşılığından, $II_{(d+a)}$ değişiminde; öte yandan, I'in yıllık ürününde I'nin yeniden-üretimi konusunda daha ileride yapılacak olan incelemede bulur, $II_{(d+a)}$, tüketim mallarının maddi biçimi içerisinde varolduğuna göre; emekçilere kendi emek-güçlerinin ödenmesi için yatırılan değişen-sermaye, genel bir deyişle, bunlar tarafından tüketim mallarına harcanmak zorunda bulunduğuna göre; ve metaların değerinin *a*-kısmı, basit yeniden-üretim varsayımına dayanılarak, tüketim malları karşılığında gelir olarak harcandığına göre, II. kategori işçilerin, II. kategori kapitalistlerden aldıkları ücretler ile, kendi ürünlerinin, ücret olarak aldıkları para-değer miktarına tekabül eden kısmını, gerisin geriye satın aldıkları *prima facia** apaçıktır. Böylece, kapitalist sınıf II, emek-gücüne

* İlk bakışta. -*ç*.

ödedikleri para-sermaye yatırımını tekrar para-biçimine çevirmektedir. Emekçilere, bu parayı, eğer, değer [sayfa 426] simgeleri ile ödemiş olsaydı durum gene tamamen böyle olurdu. Emekçiler, kendilerinin ürettiği ve ama kapitalistlere ait bulunan metaların bir kısmını satın almakla, bu değer simgelerini gerçekleştirir gerçekleştirmez, tekrar kapitalistlerin eline dönmüş olacaklardır. Ancak, bu simgeler, yalnızca değeri temsil etmekle kalmayıp, altın ya da gümüş olarak maddileşmiş bu değeri taşırlar da. Para biçiminde yatırılan değişen-sermayenin, işçi-sınıfının alıcı ve kapitalist sınıfın satıcı olarak ortaya çıktıkları bir süreç yoluyla meydana gelen bu tür geriye akışı, ilerde daha ayrıntılarıyla tahlil edeceğiz. Burada, gene de değişen-sermayenin kendi çıkış noktasına yaptığı bu dönüş ile ilgili olarak irdelenmesi gerekli değişik bir nokta sözkonusudur.

Yıllık meta üretiminin II. kategorisi, çok çeşitli üretim kollarını içermekle birlikte, ürünlerine göre iki büyük alt-bölüme ayrılabilir:

[a]* İşçi sınıfının tüketimine giren tüketim malları yaşam gereksinmeleri olmaları ölçüsünde bunlar –nitelik ve değer yönünden çoğu kez emekçilerinkinden farklı olsalar bile–, aynı zamanda, kapitalist sınıfın tüketiminin bir kısmını da oluşturur. Buradaki amacımız yönünden, tütün gibi bir ürünün psikolojik yönden gerçekten tüketicinin gereksinmesi olup olmadığına bakılmaksızın, tüm bu alt-bölümü, tüketici *gereksinmeleri* olarak adlandırabiliriz. Bunun alışkanlık olarak bir gereksinme olması yeterlidir.

[b] Yalnızca kapitalist sınıfın tüketimine giren ve bu yüzden ancak, hiç bir zaman emekçinin payına düşmeyen, harcanmak üzere ayrılan artı-değer ile değişilebilen *lüks* mallar.

Birinci kategoriyi ilgilendirdiği kadarıyla, buna ait metaların üretimi için yatırılan değişen-sermayenin doğrudan doğruya, bu yaşam gereksinmelerini üreten kapitalist sınıf II'ye (yani, II[a]'daki kapitalistlere) para biçiminde geri akması gerektiği açıktır. Kapitalistler, bunları, kendi emekçilerine, ücret olarak ödenen değişen-sermaye miktarında satarlar. Çeşitli ilgili sanayi kollarında iş gören kapitalistler arasında, bu geri dönen değişen-sermayenin *pro rata*** dağıldığı bu alışveriş işlemleri ne kadar fazla [sayfa 427] olursa olsun, bu geriye akış, kapitalist sınıf II'nin bu tüm [a] alt-bölümünü ilgilendirdiği kadarıyla *doğrudandır.* Bunlar, dolaşım araçları emekçiler tarafından harcanan parayla doğrudan sağlanan dolaşım süreçleridir. Ama bu, II[b] alt-bölümü için farklıdır. Bu alt-bölümde, $II[b]_{(d+a)}$, üretilen tüm değer kısmı, lüks malların maddi biçimi içerisinde, yani emekçi-sınıfın üretim araçları biçiminde varolan I_d meta-değeri

* Özgün metinde, I ve II. kesimlerin alt-bölümleri, "a" ve "b", "a)" ve "b)" ya da "(a)" ve "(b)"biçiminde verilmiştir. Biz, kesim I ve II'nin alt-bölümleri (alt-sınıfları) olarak gösterilen "a" ve "b"yi, artı-değerin simgesi olarak kullandığımız *"a"* dan ayırmak ve dolayısıyla karışıklığı önlemek amacıyla köşeli parantez içerisinde, yani "[a]" ve "[b]" biçiminde sunuyoruz. -*Sol Yayınları*.

** Herkese düşen pay oranında, orantılı olarak. -*ç*.

satın alabileceğinden daha fazlasını satın alamayacağı mallar biçiminde bulunurlar; oysa hem bu lüks nesneler ve hem de üretim araçları, bu emekçilerin ürünleridir. Şu halde, bu alt-bölüme yatırılan değişen-sermayeyi, kapitalist üreticilere, para-biçimi içerisinde iade eden bu geriye akış, dolaysız olamaz I_d durumunda olduğu gibi, bir aracıya gereksinme vardır.

Örneğin, tüm sınıf II'de olduğu gibi, d = 500 ve a= 500 olarak kabul edelim; ama değişen-sermaye ile buna tekabül eden artı-değer şu şekilde dağılmış olsun:

Alt-bölüm [a], yaşam gereksinmeleri: d = 400; a = 400; 400_d+400_a = 800, ya da II[a] (400_d+400_a) değerinde tüketici gereksinmeleri şeklinde bir miktar meta.

Alt-bölüm [b] lüks mallar: 100_d+100_a = 200, ya da II[b] $(100d+100_a)$ değerinde.

II[b]'deki emekçiler, emek-güçlerinin karşılığı için para olarak 100, diyelim 100 sterlin almışlardır. Bu para ile, II[a]'daki kapitalistlerden, aynı miktar için tüketim malları satın alırlar. Bu sınıf kapitalistler, aynı para ile 100 sterlin değerinde II[b] metaları satın alırlar ve bu şekilde, II[b] kapitalistlerin değişen-sermayeleri, para biçiminde kendilerine geri akar.

II[a]'da, bir kez daha, kapitalistlerin elinde, kendi emekçileri ile yaptıkları değişim sonucu elde edilen, para şeklinde 400_d mevcuttur. Ayrıca, ürünün artı-değeri temsil eden bir dördüncü kısmı, II[b]'nin emekçilerine aktarılmış ve karşılığında, lüks mallar biçiminde II[b] (100_d) elde edilmiştir.

Şimdi, II[a] ve II[b] kapitalistlerinin, gelir harcamalarını, yaşam gereksinmeleri ile lüks mallar arasında aynı oranda böldüklerini –beşte-üçünü yaşam gereksinmelerine ve beşte-ikisini lüks mallara harcadıklarını– varsayalım; II[a] alt-sınıf kapitalistleri, 400_a tutarındaki artı-değerden, gelirlerinin beşte-üçünü, yani 240'ını, kendi ürünleri olan, yaşam gereksinmelerine ve [sayfa 428] beşte-ikisini, yani 160'ını lüks mallara harcayacaklardır. II[b] alt-sınıf kapitalistleri, 100_a artı-değerlerini aynı şekilde böleceklerdir: beşte-üçünü, yani 60'ını gereksinmelere, beşte-ikisini, yani 40'ını lüks mallara; bu son kalem, kendi alt-sınıfları içerisinde üretilmekte ve değişilmektedir.

Lüks mallar olarak $(II[a])_a$ tarafından alınan 60, II[a] kapitalistlerinin eline şu tarzda geçer: Görmüş olduğumuz gibi, (II[a]) 400_a'nın 100'ü, yaşam gereksinmeleri biçiminde, $(II[b])_d$'nin lüks mallar biçiminde bulunan eşit miktarı ile, ve yaşam gereksinmelerini içeren diğer bir 60'ı, lüks malları içeren (II[b]) 60_a ile değişilmiştir. Demek ki, toplam hesap şöyle olmaktadır:

II[a]: 400_d+400_a; II[b]: 100_d+100_a

1)400_d[a], bir kısmı kendi ürünlerinden (yaşam gereksinmeleri) oluşan, II[a] emekçileri tarafından tüketilmiştir. Emekçiler bunları, ken-

di alt-bölümlerindeki kapitalist üreticilerden satın alırlar. Bu kapitalistler, böylece, bu aynı emekçilere ücret olarak ödedikleri 400 değişen-sermayelerinin değerini, 400 sterlin şeklinde para olarak geri almış olurlar. Şimdi artık bununla bir kez daha emek-gücü satın alabilirler.

2) 400_a[a]'nın, artı-değer [a]'nın dörtte-biri 100_d[b]'ye eşit kısmı, aşağıdaki şekilde, lüks mallarda gerçekleşir. [b]'deki emekçiler, kendi alt-bölümleri [b]'nin kapitalistlerinden, ücret olarak 100 sterlin almışlardır. Bu miktar parayla, artı-değer [a]'nın dörtte-birini, yani yaşam gereksinmelerinden oluşan metaları satın alırlar. Bu para ile [a]'daki kapitalistler, 100_d[b]'ye ya da, lüks mallar üretiminin tamamının yarısına eşit aynı miktarda lüks mallar satın alırlar. Bu şekilde, [b]'deki kapitalistler, değişen-sermayelerini, para biçiminde geri almış olurlar ve tekrar emek-gücü satın alarak yeniden-üretime devam edebilirler, çünkü tüm kategori II'deki değişmeyen-sermayenin tamamı, zaten $I_{(d+a)}$'nın II_s karşılığında değişilmesi ile yerine konulmuş bulunmaktadır. Lüks malların üretiminde çalışan emekçilerin emek-gücünün böylece yeniden satılabilir halde oluşunun tek nedeni, kendi ücretlerine eşdeğer olarak yaratılan kendi ürünlerinin bir kısmının, II[a] kapitalistleri tarafından kendi tüketim fonlarına çekilmiş ve paraya çevrilmiş olmasıdır. (Aynı şey, I'deki emek-gücünün satışı için de geçerlidir, çünkü karşılığında $I_{(d+a)}$'nın değişildiği II_s, hem lüks malları ve hem de yaşam gereksinmelerini içerir ve, $I_{(d+a)}$ aracılığı ile yenilenen kısım, hem lüks mallar ve [sayfa 429] hem de gereksinmelerin üretim aracını oluşturur.

3) Şimdi de yalnızca iki alt-bölüm kapitalist arasında bir değişim olan, [a] ve [b] arasındaki değişime gelmiş bulunuyoruz. Buraya kadar, değişen-sermaye (400_d) ile [a]'daki, artı-değer (100_a) kısmını ve [b]'deki değişen-sermaye (100_d)'yi elden çıkarmış bulunuyoruz. Ayrıca biz, her iki sınıfta, ortalama kapitalist gelir harcaması oranının, lüks mallar için beşte-iki, gereksinmeler için beşte-üç olduğunu varsaymıştık. Lüks mallar için harcanmış bulunan 100'den ayrı olarak, tüm alt-bölüm, orantılı olarak, [a], hâlâ lüks mallar için 60, ve [b], 40 ayırmak zorundadır.

Demek oluyor ki, $(II[a])_a$, gereksinmeler için 240 ve lüks mallar için 160, ya da 240+ 160 = 400_a (II[a]) olarak bölünmüştür.

$(II[b])_a$, gereksinmeler için 60 ve lüks mallar için 40 şeklinde ayrılmıştır; 60+40 = 100_a, (II[b]). Bu son 40, bu sınıf tarafından kendi ürününden (kendi artı-değerinin beşte-ikisi) tüketilmiştir; 60 gereksinmeler olarak, bu sınıf tarafından, kendi artı-değeri 60'ın 60_a[a] karşılığında değişilmesi yoluyla elde edilmiştir.

Demek ki, tüm kapitalist sınıf II için şu durumu görüyoruz (*d+a*, alt-bölüm [a]'da gereksinmelerden, [b]'de lüks mallardan oluşarak):

II[a] (400_d+400_a) + II[b] (100_d+100_a = 1.000; bu hareketle şöyle gerçekleşmiştir: 500_d ([a] + [b]) ve [400_d[a] ve 100_a[a]'da gerçekleşen] + 500_a ([a] + [b])[300_a[a] + 100_d[b] +100_a[b]'de gerçekleşen] = 1.000.

[a] ye [b] için, herbiri kendi başına alındığında, şu gerçekleşmeyi

elde ediyoruz:

$$[a] \quad \frac{d}{400_d[a]} + \frac{a}{240_a[a]+100_d[b]+60_a[b]} = 800$$

$$[b] \quad \frac{d}{100_a[a]} + \frac{a}{60_a[a] + 40_a\,[b] \ldots.} = \frac{200}{1.000}$$

Eğer, sadeleştirmek amacıyla, değişen ve değişmeyen sermaye arasında aynı oranın bulunduğunu (ki, bu hiç de zorunlu değildir) varsayarsak, 400_d[a] için, 1.600 değişmeyen-sermaye, ve 100_d[b] için 400 değişmeyen-sermaye elde ederiz. Demek ki, II'de şu iki, [a] ve [b] altbölümlerini görürüz: [sayfa 430]

II [a]	$1.600_s + 400_d + 400_a$	= 2.400
II [b]	$400_s + 100_d + 100_a$	= 600
toplarsak:	$2.000_s + 500_d + 500_a$	= 3.000.

Buna göre, 2.000 II_s'nin tüketim malları şeklinde 2.000 $I_{(d+a)}$ ile değişilen 1.600'ü, yaşam gereksinmelerinin üretim araçları, 400'ü ise lüks malların üretim araçları için değişilmiştir.

Demek oluyor ki, 2.000 $I_{(d+a)}$ [a] için, 1.600 yaşam gereksinmelerinin üretim araçlarına eşit (800_d+800_a) I ile, [b] için, 400 lüks malların üretim araçlarına eşit (200_d + 200_a) I'e parçalanır.

Emek aletleri ile ham ve yardımcı maddelerin vb. oldukça önemli bir bölümü, her iki kesim için de aynıdır. Ama $I_{(d+a)}$ toplam ürünün değerinin çeşitli parçalarının değişimini ilgilendirdiği kadarıyla, böyle bir bölünme hiç bir şekilde sözkonusu değildir. Yukarıda I'deki 800_d ve 200_d'nin her ikisi de ücretler, 1.000 II_s, tüketim mallarına harcandıkları için gerçekleşmişlerdir; şu halde, bu amaç için yatırılan para-sermaye de, gene, I'deki kapitalist üreticiler arasında düzgün bir biçimde dağılmış, yatırdıkları değişen-sermaye, para olarak *pro rata* yerine konmuştur. Öte yandan, 1.000 I_a'nın gerçekleşmesini ilgilendirdiği kadarıyla, kapitalistler, gene burada da (*a*'larının büyüklüğü ile orantılı olarak) II_s'nin 1.000'e eşit tüm ikinci yarısından tüketim malları biçiminde 600 II[a] ve 400 II[b]'yi düzgün bir biçimde çekeceklerdir; dolayısıyla bunu, II[a]'nın değişmeyen-sermayesini yerine koyanlar çekeceklerdir.

600_s'nin (II[a]) 480'ini (beşte-üç) ve 400_s'nin (II [b]) 320'sini (beşte-iki), toplam 800'ü II[b]'nin değişmeyen-sermayesini yerine koyanlar çekeceklerdir.

600_s'nin (II[a]) 120'si (beşte-üç) ve 400_s'nin (II[b]) 80'i (beşte-iki), toplam 200'ü. Genel toplam 1.000.

Burada keyfi olan, hem l ve hem de II'deki değişen-sermayenin değişmeyen-sermayeye oranıdır; l, II ve bunların alt-bölümleri için bu oranın özdeşliği de gene öyledir. Bu özdeşliğe gelince, burada, o, yalnızca basitleştirme amacıyla varsayılmıştı ve, farklı oranları varsaymış olsak

bile bu ne sorunun koşullarını ve ne de çözümünü herhangi bir şekilde değiştirmiş olmazdı. Bununla birlikte, basit yeniden-üretim varsayımına göre, bütün bunların zorunlu sonucu şudur:

1) Bir yıllık emek tarafından, üretim araçlarının maddi biçiminde yaratılan yeni değer (*d+a*'ya bölünebilir), yıllık emeğin diğer kısmı tarafından yaratılan ve tüketim malları biçiminde yeniden-üretilen ürünün değerinin içerdiği değişmeyen-sermayenin, $_s$'nin değerine eşittir. Eğer bu, II'den daha küçük olsaydı, II'nin [sayfa 431] kendi değişmeyen-sermayesini bütünüyle yerine koyması olanaksız olurdu; daha büyük olsaydı, bir fazlalık kullanılmadan kalırdı. Her iki halde de, basit yeniden-üretim varsayımı çiğnenmiş olurdu.

2) Tüketim malları biçiminde yeniden üretilen yıllık ürün sözkonusu olduğunda, para biçiminde yatırılan değişen-sermaye *d*, bu maddelerin alıcıları tarafından, bu kimseler lüks mallar üreten emekçiler olduğuna göre, ancak, yaşam gereksinmelerinin kendi kapitalist üreticileri için *prima facia* kendi artı-değerlerini içeren kısmında gerçekleştirilebilir; şu halde, lüks malların üretimine yatırılan *d*, değer olarak, yaşam gereksinmeleri biçiminde üretilen *a*'nın buna tekabül eden kısmına eşittir ve bu *a*'nın tamamından yani $(II[a])_a$'dan küçük olmalıdır; lüks mallar üreticisi kapitalistler tarafından yatırılan değişene-sermaye, kendilerine, para biçiminde, ancak bu *d*'nin, *a*'nın bu kısmında gerçekleşmesi yoluyla döner. Bu olay, $I_{(d+a)}$'nın, II_s'de gerçekleşmesine tamamen benzemekle birlikte, ikinci durumda $(II[b])_d$; aynı değerde $(II[a]_a$'nın bir *kısmında* kendisini gerçekleştirir. Bu oranlar, toplam yıllık ürünün her dağılımında nitelikçe belirleyici kalır, çünkü, dolaşımın meydana getirdiği yıllık yeniden-üretim sürecine fiilen girer. $I_{(d+a)}$ ancak II_s'de gerçekleşebilir, tıpkı II_a'nin üretken sermayenin bir kısmı olarak, ancak bu gerçekleşme aracılığı ile işlevini yenileyebilmesi gibi; aynı şekilde, $(II[b])_d$ ancak, $(II[a])_a$'nın bir kısmında gerçekleşebilir ve $(II[b]_d$ böylece tekrar para-sermaye biçimine çevrilebilir. Söylemeye gerek yoktur ki, bu, ancak, bunun, yeniden-üretim sürecinin gerçek bir sonucu olması ölçüsünde, yani II[b]'deki kapitalistlerin, örneğin, *d* için para-sermayeyi kredi ile başkalarından sağlamamaları ölçüsünde geçerlidir, Bununla birlikte, nicel olarak, yıllık ürünün çeşitli kısımlarının değişimleri yukarda işaret edilen orantılarda ancak, üretim ölçeği ve bundaki değer ilişkileri durağan kaldığı ve bu kesin ilişkiler, dış ticaretle değişikliğe uğratılmadığı sürece yer alabilir.

Şimdi biz, eğer, Adam Smith'vari, $I_{(d+a)}$'nın kendini, II_s'ye ve II_s'nin de kendini $I_{(d+a)}$'ya çözüştürdüğünü, ya da, daha sık ve daha anlamsız şekilde dediği gibi, $I_{(d+a)}$'nın, II_s'nin fiyatının (ya da onun ifadesiyle *value in exchange*'ın*) kısımlarını oluşturduğunu ve II_s'nin de, $I_{(d+a)}$'nın değerinin kısımlarının tamamını [sayfa 432] oluşturduğunu söyleyecek olursak,

* Değişim-değeri. -*ç.*

aynı şekilde, (II[b])$_d$’nin kendisini (II[a])$_a$’ya, ya da (II[a])$_a$’nın kendisini, (II[b])$_d$’ye böldüğünü, ya da (II[b]$_d$’nin, II[a]’nın artı-değerinin bir parçasını oluşturduğunu, ve tersine, artı-değerin böylece kendisini ücretlere, ya da değişen-sermayeye ayırdığını ve değişen-sermayenin, artı-değerin “bir kısmını” oluşturduğunu rahatça söyleyebiliriz ve söylememiz de gerekir. Bu anlamsızlık Adam Smith’te gerçekten görülür, çünkü ona göre, ücretler yaşam gereksinmelerinin değeri tarafından ve bu meta-değerler de, ücretlerin (değişen-sermayenin) değeri, ve bunların içerdiği artı-değer tarafından belirlenir. Adam Smith, bir işgününün değer ürününün, kapitalizm esasına göre bölündüğü –yani, *d artı a*’ya bölündüğü– parçalarla o derece meşguldür ki, basit meta üretiminde, çeşitli maddi biçimlerde bulunan eşdeğerlerin, karşılığı ödenmiş ya da ödenmemiş emekten oluşmalarının hiç bir önemi olmadığını tamamen unutuyor; çünkü her iki halde de, bunların üretimleri, aynı miktarda emeğe malolmaktadır; ve ayrıca, A metaının üretim aracı, B’nin bir tüketim malı olup olmamasının, bir metaın, satıştan sonra sermayenin bir kısmı olarak hizmet ettiği halde diğerinin tüketim fonuna geçmesinin ve, Adam *secundum*,* gelir olarak tüketilmesinin de bir önemi yoktur. Bireysel alıcının kendine ait bir metaı kullanması, meta değişimi kapsamına, dolaşım alanına girmez ve bu, metaın değerini etkilemez. Toplam toplumsal yıllık ürünün dolaşımının tahlilinde, bu metaın belirli kullanım amacı ile, bu ürünü oluşturan çeşitli kısımlarının tüketimi ile ilgili etmenlerin dikkate alınması gerektiği olgusu, bunu hiç bir şekilde değiştirmez.

Yukarda sözü edilen (II[b]$_d$’nin, (II[a]$_a$’nın aynı değerdeki bir kısmı karşılığında değişimi ile, (II[a])$_a$ ve (II[b])$_a$ arasındaki daha sonraki değişimlerde hiç bir zaman, ne II[a] ve II[b] bireysel kapitalistlerin ve ne de bunların oluşturdukları toplulukların, kendilerine ait artı-değeri, gerekli tüketim malları ile lüks mallar arasında aynı oranda böldükleri varsayılmamıştır. Birisi bu tüketime, bir başkası diğerine daha fazla harcamada bulunabilir. Basit yeniden-üretim esasına göre, yalnızca tüm artı-değere eşit bir değerler toplamının, tüketim fonunda gerçekleştirildiği varsayılmıştı. Sınırlar böyle verilmişti. Her kesim içerisinde birisi [a]’da ötekisi [b]’de daha fazla harcamada bulunabilir. [sayfa 433]

Ne var ki, bunlar, birbirlerini karşılıklı telafi edebilirler ve kapitalist [a] ve [b] grupları bütünüyle alındığında her ikisine de aynı oranda katılmış olabilirler. Değer bağıntıları –iki tür üreticinin, [a] ve [b]’nin, II. ürünün toplam değerindeki orantılı payları– ve dolayısıyla da, bu ürünleri sağlayan üretim kolları arasındaki kesin nicel ilişki, gene de, her iki somut durumda zorunlu olarak belirlidir; ancak örnek olarak seçilen oran varsayımsal bir orandır. Başka bir örnek seçilmiş olsaydı, bu nitel yönlerini değiştirmezdi, yalnızca nicel belirlemeler değişirdi. Ama, herhangi bir durum nedeniyle [a] ve [b]’nin nispi büyüklüklerinde fiili bir değişiklik

* Açısından. -*ç*.

ortaya çıkarsa, basit yeniden-üretim koşulları da buna bağlı olarak değişir.

$(II[b]_d$, $(II[a]_a$'nın bir eşdeğer kısmında gerçekleştiği için, yıllık ürünün lüks kısmındaki büyümeyle ve bu nedenle, lüks malların üretimine çekilen emek-gücü miktarındaki artışla orantılı olarak, $(II[b]_d$'ye yatırılan değişen-sermayenin, bu değişen-sermayenin para biçimi olarak yeniden işlev yapan para-sermayeye tekrar çevrilmesi ve böylece, işçi-sınıfının II[b]'de çalıştırılan kısmının varlığı ve yeniden-üretimi –bunlara tüketici gereksinmelerinin sağlanması– kapitalist sınıfın israfına ve bunların artı-değerlerinin önemli bir kısmının lüks mallar karşılığında değişilmesine bağlıdır.

Her bunalım, lüks malların tüketimini derhal azaltır. $(II[b]_d$'nin para-sermayeye tekrar çevrilmesini, buna ancak kısmen izin vererek ve böylece lüks malların üretiminde çalıştırılan emekçilerin bir kısmını işsiz bırakarak; öte yandan da tüketici gereksinmelerinin satışını tıkayarak ve azaltarak, tavsatır, geciktirir. Aynı zamanda işten çıkarılan üretken olmayan emekçilerinden, hizmetleri karşılığında kapitalistlerin lüks gider fonundan bir kısmını alan (ve kendileri de *protanto* lüks olan) ve yaşam gereksinmelerinin tüketimine önemli ölçüde katılan emekçilerin sözünü etmenin bile gereği yok. Gönenç dönemlerinde ve özellikle sahte gönenç zamanlarında bunun tersi olur; metalar ile ifade edilen paranın nispi değeri (değerlerde gerçek köklü bir değişme olmadığı halde) başka nedenlerle de azalır, böylece meta fiyatları kendi değerlerinden bağımsız olarak yükselir. Artan yalnız, yaşam gereksinmelerinin tüketimi değildir. İşçi-sınıfı da, şimdi, (kendi tüm yedek ordusu ile fiilen takviye edilmiş durumda) geçici olarak olağan zamanlarda olanakları dışında kalan lüks mallar ile,[sayfa 434] başka zamanlar büyük kısmı, ancak kapitalist sınıfın tüketici "gereksinmelerine" giren malları da kullanacak hale gelir. Bu da, kendi payına fiyatlarda bir yükselmeye yolaçar.

Bunalımlara, fiili tüketim ya da fiili tüketici azlığının neden olduğunu söylemek, boş bir yinelemeden başka bir şey değildir. Kapitalist sistem, fiili tüketim biçiminden başka bir tüketim biçimi, *sub forma pauperis** ya da dolandırıcılık dışında bir tüketim biçimi tanımaz. Metaların satılamaması, ancak, bunlar için fiili satın alıcı, yani tüketici bulunmaması anlamına gelir (çünkü, son tahlilde, metalar üretken ya da bireysel tüketim için satın alınırlar). Bir kimse, eğer, işçi-sınıfının kendi ürününden çok küçük bir kısım aldığını, bundan daha büyük bir pay aldığı zaman ve dolayısıyla ücretleri yükselir yükselmez bu kötülüğe bir çare bulunacağını söyleyerek bu boş yinelemeye derin bir gerekçe görüntüsü vermeye kalkışırsa, bunalımların, daima ücretlerin genellikle yükseldiği ve işçi-sınıfının, yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmından daha büyük bir pay aldığı bir dönemde hazırlandığına işaret etmek yeterli olacaktır. Bu sağlam ve "basit" (!) sağduyu savunucuları açısından, böy-

* Dilencilik kılığı altında. -ç.

le bir dönem, daha çok bu bunalımı giderir. Öyle anlaşılıyor ki, kapitalist üretim, iyi ya da kötü niyetin tamamen dışında kalan koşulları, işçi-sınıfına ancak geçici olarak nispi bir gönenç sağlayan ve bu yüzden de daima ancak yaklaşan bir bunalımın müjdecisi olan koşulları içermektedir.[46]

Biraz önce, tüketici gereksinmeleri ile lüks mallar üretimi arasındaki oranın, $II_{(d+a)}$'nın II[a] ile II[b] ve dolayısıyla II_s'nin, $(II[a]_s$ ile $(II[b]_s$ arasında bölünmesini gerektirdiğini görmüş bulunuyoruz. Şu halde, bu bölünme, üretimin niteliği ile nicel bağıntılarını ta köklerine kadar etkilediği gibi, bu üretimin genel yapısını belirleyen temel bir etmendir.

Artı-değer koparmak, bireysel kapitalistlerin itici gücü olarak görünmekle birlikte, basit yeniden-üretim, aslında, amaç olarak tüketime yönelmiştir; ama nispi büyüklüğü ne olursa olsun, artı-değer, burada, yalnız kapitalistin bireysel tüketimine hizmet etmek üzere varsayılmıştır.

Basit yeniden-üretim, genişlemiş bir hacimde bütün yıllık yeniden-üretimin bir kısmı ve hem de en önemli kısmı olduğu için, [sayfa 435] bu itici güç, kendini zenginleştirme güdüsüne hem eşlik eder ve hem de ona karşıt düşen bir nitelik gösterir. Gerçekte, sorun daha da karmaşıktır, çünkü yağmadaki –kapitalistlerin artı-değerindeki– ortaklık (*partners*), kapitalistten bağımsız tüketiciler olarak ortaya çıkar.

V. PARA DOLAŞIMI YOLUYLA DEGİŞİMİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

Buraya kadar yaptığımız dolaşım tahlillerinde, dolaşım, çeşitli üretici sınıflar arasında, aşağıdaki şemada gösterildiği gibi cereyan ediyordu:

1) Sınıf I ve sınıf II arasında:

$$\begin{array}{lllll} \text{I.} & 4.000_s + & \underline{1.000_d + 1.000_a} & & \\ \text{II.} & \ldots\ldots\ldots\ldots & 2.000_s \ldots\ldots\ldots\ldots & & + 500_d + 500_a \end{array}$$

Bu, I $(1.000_d + 1.000_a)$ karşılığında değişilen, 2.000'e eşit, II_s'nin dolaşımını elden çıkartır.

4.000 I_s'yi şimdilik bir yana bırakırsak, sınıf II'de hala $(d+a)$'nın dolaşımı vardır. Şimdi, $II_{(d+a)}$ II[a] ve II [b] alt-sınıfları arasında şu şekilde bölünmüştür:

2) II. $500_d + 500_a$ = [a] $(400_d + 400_a)$ + [b] $(100_d + 100_a)$

400_d[a] kendi alt-sınıfı içerisinde dolaşır; ücretlerini bununla alan emekçiler, kendilerini çalıştıran II[a] kapitalistlerden, kendilerinin ürettikleri gerekli geçim araçlarını satın alırlar.

Her iki alt-sınıftaki kapitalistler, artı-değerlerinin beşte-üçünü II[a]daki (gerekli) ürünlere ve beşte-ikisini II[b]'deki (lüks) ürünlere har-

[46] Rodbertusçu bunalım teorisinin izleyicileri olabilecekler için *ad notam.** -*F.E.*

* Bilgisine. -*ç.*

cadıklarına göre, [a]'nın artı-değerinin beşte-üçü,yani 240'ı II[a] alt-sınıfının kendi içerisinde tüketilir; aynı şekilde, [b]'nin artı-değerinin beşte-ikisi (lüks mallar biçiminde üretilen ve bulunan) II[b] alt-sınıfı içerisinde tüketilir. .

II[a] ile II[b] arasında değişilmek üzere geriye kalan bir yandan II[a]: 160_a;

II[b] tarafından: $100_d + 60_a$. Bunlar birbirlerini götürürler. Ücret olarak para biçiminde aldıkları 100 ile II[b]'deki emekçiler, II[a]'dan bu miktarda yaşam gereksinmeleri satın alırlar. II[b] kapitalistleri, gene aynı şekilde, II[a]'dan, artı-değerlerinin beşte-üçü miktarında, yani 60 değerinde gereksinmeler satın alırlar. II[a] kapitalistleri, böylece, yukarda varsayıldığı gibi, artı-değerlerinin beşte-ikisini, yani 160_a'yı, II[b] tarafından üretilen lüks mallara yatırmak için gerekli parayı elde etmiş olurlar [sayfa 436] (ödedikleri ücretleri yerine koyan bir ürün olarak II[b] kapitalistleri tarafından elde tutulan 100d ve 60a). Demek ki, bunun şema şöyledir:

3) II[a]. $[400_d] + [240_a] +$ 160
[b] .... $\overline{100_d + 60_a}$ $+ [40_a]$

köşeli parantez içerisindeki kalemler, ancak kendi alt-sınıfı içerisinde dolaşan ve tüketilenlerdir.

Ancak yaşam gereksinmeleri üreten II[a] kesimindeki kapitalistlerin durumunda sözkonusu olan, değişen-sermayeye yatırılan para-sermayenin dolaysız geriye akışı, yalnızca, meta üreticileri tarafından dolaşıma sokulan paranın, kendilerine, normal meta dolaşımı yoluyla döndüğü şeklinde olan ve daha önce sözü edilen genel yasanın, özel koşullar tarafından değişikliğe uğratılan bir ifadesidir. Bundan, ayrıca şu ikincil sonuç çıkıyor ki, meta üreticisinin ardında bir para-kapitalistinin bulunması ve sanayi kapitalistine para-sermaye (sözcüğün tam anlamıyla, yani para biçimindeki sermaye-değer) vermesi halinde bu paranın gerçek geriye akış noktası, bu para-kapitalistinin cebidir. Demek oluyor ki, dolaşımdaki para kitlesi, para şu ya da bu ölçüde bütün ellerde dolaştığı halde, bankalar vb. şeklinde örgütlenen ve merkezileştirilen bu para-sermaye kesimine ait bulunuyor. Bu kesimin kendi sermayesini yatırma şekli, bu bir kez daha, sanayi sermayesinin para-sermaye biçimine geriye çevrilmesi ile meydana getirildiği halde, onun para biçiminde sürekli sonal geri dönüşünü zorunlu kılar.

Metaların dolaşımı daima iki şeyi gerektirir: Dolaşıma sürülen metalar ile gene aynı şekilde dolaşıma sokulan parayı. "Dolaşım süreci ... ürünlerin doğrudan trampası gibi, kullanım-değerlerinin yer ve el değiştirmeleri ile sona ermiş olmaz. Para, belli bir metaın başkalaşım devresinin dışına düşmekle kaybolmaz. Dolaşım alanında öteki metaların boş bıraktığı yeni yerleri sürekli olarak doldurur." (Buch I, Kap. III, s. 93.)

Örneğin, II_s ile $I_{(d+a)}$ arasındaki dolaşımda, biz, buraya, II'nin para olarak 500 sterlin yatırdığını varsaymıştık. Büyük toplumsal üreticiler toplu-

lukları arasındaki dolaşımlardan oluşan sayısız dolaşım süreçlerinde, çeşitli toplulukların temsilcileri, çeşitli zamanlarda ilk kez alıcı olarak ortaya çıkarlar ve dolaşıma para sürerler. Pek özel koşullar dışında, bunu, başka bir şey [sayfa 437] gerektirmese bile, çeşitli meta-sermayelerin üretim dönemlerindeki ve dolayısıyla da devirlerindeki farklılıklar zorunlu kılar. Aynı şekilde, bu 500 sterlin ile II, I'den aynı değerde üretim aracı satın alır ve I de, II'den, 500 sterlin değerinde tüketim malları satın alır. Şu halde, bu para II'ye geri akmaktadır, ama bu kesim bu geriye akış ile hiç bir şekilde zenginleşmemektedir. Dolaşıma ilk olarak para biçiminde 500 sterlin sürmüş ve oradan aynı değerde meta çekmiştir; sonra, 500 sterlin değerinde meta satmakta ve dolaşımdan aynı miktarda para çekmektedir; böylece, bu 500 sterlin kendisine geri gelmektedir. Gerçekte, II, dolaşıma 1.000 sterline eşit olan para olarak 500 sterlin, meta olarak 500 sterlin sürmüştür. Dolaşımdan meta olarak 500 sterlin, para olarak 500 sterlin çekmektedir. Dolaşım, I metalarında 500 sterlinin ve II metalarında 500 sterlinin kullanılması için para olarak yalnız 500 sterlin gerektirmektedir; şu halde, diğer üreticilerden meta alımı için para yatıran kimse, bunu ancak kendi metaını sattığı zaman tekrar elde etmiş oluyor. Dolayısıyla, eğer I, başlangıçta II'den 500 sterlinlik meta satın almış ve daha sonra II'ye 500 sterlin değerinde meta satmış olsaydı, bu 500 sterlinin II yerine I'e dönmesi gerekirdi.

Sınıf I'de, ücretlere yatırılan para, yanı para biçiminde yatırılan değişen-sermaye, bu biçim içinde, doğrudan değil, dolambaçlı bir yoldan dolaylı olarak dönmektedir. Ama II'de 500 sterlin değerindeki ücretler, doğrudan, emekçilerden kapitalistlere dönmektedir ve bu dönüş, bu alım ve satımın, tekrar tekrar aynı kimseler arasında sırayla meta alıcısı ve satıcısı şeklinde hareket ettikleri durumlarda daima dolaysızdır. Kapitalist II, emek-gücüne para olarak ödemede bulunmaktadır; ve böylece o, bu emek-gücünü, kendi sermayesine katarak, ücretliler olarak emekçileriyle ilişkisinde bir sanayi kapitalisti rolüne bürünmekte, ama bunu, ancak, kendisi için yalnızca para-sermayenin, üretken sermayeye çevrilmesi olan bu dolaşım hareketi aracılığı ile yapmaktadır. Bunun üzerine, ilk anda bir satıcı, kendi emek-gücünün satıcısı durumunda bulunan emekçi, ikinci durumda, şimdi meta satıcısı olarak hareket eden kapitalist karşısında bir alıcı, para sahibi bir kimse olarak ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde kapitalist, ücretlere yatırdığı parayı tekrar elde etmektedir. Bu metaların satışı bir hile ve dolandırıcılık anlamına gelmeyip, meta ve para olarak eşdeğerlerin değişilmesi olduğuna göre, bu, kapitalistin [sayfa 438] kendisini zengin edebileceği bir süreç değildir. Emekçiye, önce para, sonra meta olarak iki kez ödeme yapmamaktadır. Parası, kendisine, emekçi bunu ona ait metalar ile değişir değişmez geri dönmektedir.

Bununla birlikte, değişen-sermayeye çevrilen para-sermaye, yani ücretlere yatırılan para, paranın kendi dolaşımında seçkin bir rol oyna-

maktadır, çünkü, emekçiler günü gününe yaşamak zorunda oldukları için, sanayi kapitalistlerine herhangi bir süre için kredi açacak durumları yoktur. Bu yüzden, değişen-sermayenin aynı anda para biçiminde, toplumun sayısız farklı noktalarında, farklı sanayi kollarındaki sermayelerin çeşitli devir dönemleri ne olursa olsun, bir hafta, vb. gibi belli kısa aralıklarla –kendilerini oldukça hızlı yineleyen zaman dönemleri için (ve bu dönemler ne kadar kısa olursa, bir seferde bu kanalla dolaşıma sokulan toplam para miktarı o kadar az olmaktadır)– yatırılması gereklidir. Kapitalist üretim yapan her ülkede böylece yatırılan para-sermaye, toplam dolaşımda nispeten kesin bir pay oluşturur; aynı para, kendi çıkış noktasına geri akmadan önce, ne kadar çok çeşitli kanallardan geçer, ve sayısız başka işler için dolaşım aracı olarak işlev yaparsa, bu pay, n derece büyük olur.

Şimdi de, $I_{(d+a)}$ ile II_s arasındaki dolaşımı farklı bir açıdan gözden geçirelim.

I'deki kapitalistler, ücretlerin ödenmesi için 1.000 sterlin yatırmaktadır. Bu para ile işçiler, II'deki kapitalistlerden 1.000 sterlin değerinde geçim araçları alıyorlar. Bunlar da, gene, bu aynı para ile I'deki kapitalistlerden üretim araçları satın alıyorlar. Böylece I'deki kapitalistler, değişen-sermayelerini para biçiminde geri aldıkları halde, II'deki kapitalistler, değişmeyen-sermayelerinin yansını, meta sermayeden üretken sermayeye tekrar çevirmişlerdir. II'deki kapitalistler, I'den üretim araçları almak için para olarak bir 500 sterlin daha yatırmaktadırlar. I'deki kapitalistler bu parayı II'den tüketim malları almak için harcamaktadırlar. Bu 500 sterlin, böylece II'deki kapitalistlere dönmektedir. Bunlar, bu miktarı, metalara çevrilmiş olan değişmeyen-sermayelerinin son dörttebirini, kendi üretken maddi biçimine tekrar çevirmek için yatırmaktadırlar. Bu para tekrar I'e akmakta ve o da II'den bir kez daha aynı miktarda tüketim malları çekmektedir. [sayfa 439] Böylece 500 sterlin II'ye dönmektedir. II'deki kapitalistler, şimdi, önceki gibi, para olarak 500 sterline, değişmeyen sermaye olarak 2.000 sterline sahiptir ve bu 2.000 sterlin meta-sermaye biçiminden üretken sermaye biçimine daha yeni çevrilmiştir. 1.500 sterlin aracılığı ile, 5.000 sterlin değerinde bir meta miktarı dolaşıma sokulmuş bulunmaktadır. Şöyle ki: 1) I, çalıştırdığı emekçilere, aynı değerdeki emek-güçleri karşılığında 1.000 sterlin ödemektedir; 2) bu aynı 1.000 sterlin ile işçiler II'den geçim araçları almaktadırlar; 3) aynı para ile II, I'den üretim araçları almakta ve böylece onun 1.000 sterlin, tutarındaki değişen-sermayesini para biçiminde yerine koymaktadır; 4) II, I'den 500 sterlin değerinde üretim aracı satın almaktadır; 5) aynı 500 sterlin ile I, II'den tüketim malları almaktadır; 6) aynı 500 sterlin ile II, I'den üretim araçları almaktadır; 7) aynı 500 sterlin ile I, II'den

geçim araçları almaktadır. Böylece, meta olarak dolaşıma sürdüğü ve karşılığında dolaşımdan meta olarak herhangi bir eşdeğer çekmediği 2.000 sterlinden ayrı olarak, 500 sterlin II'ye dönmüş olmaktadır.[47]

Değişim, demek ki, şu yolu izlemektedir:

1) I, emek-gücü için, yani 1.000 sterline eşit metalar için para olarak 1.000 sterlin ödemektedir.

2) Emekçiler, para olarak, 1.000 sterlin tutarındaki ücretleri ile, II'den tüketim malları, yani 1.000 sterline eşit metalar satın almaktadır .

3) Emekçilerden aldığı 1.000 sterlin ile II, I'den aynı değerde üretim aracı, yani 1.000 sterline eşit metalar satın almaktadır.

Bu şekilde 1.000 sterlin, değişen-sermayesinin para-biçimi olarak I'e dönmüş olmaktadır.

4) II, I'den 500 sterlin değerinde üretim aracı, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır.

5) Aynı 500 sterlin ile I, II'den tüketim malları, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır.

6) Aynı 500 sterlin ile II, I'den üretim araçları, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır.

7) Aynı 500 sterlin, ile I, II'den tüketim malları, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır. [sayfa 440]

Değişilen meta-değerlerin toplam miktarı: 5.000 sterlin.

II tarafından alım için yatırılan 500 sterlin kendisine dönmüş bulunmaktadır.

Sonuç şöyledir:

1) I, başlangıçta dolaşıma yatırdığı 1.000 sterlin miktarında değişen-sermayeye para biçiminde sahip bulunmaktadır. Ayrıca, kendi bireysel tüketimi için, kendi ürünlerinden 1.000 sterlin harcamıştır; yani 1.000 sterlin tutarındaki üretim araçlarının satışından aldığı parayı harcamış bulunmaktadır.

Öte yandan, para biçiminde bulunan değişen-sermayenin kendisini dönüştürmek zorunda bulunduğu maddi biçimin, yani emek-gücünün, sahibinin yaşamak için satması gereken biricik ticaret malı olması nedeniyle, tüketim yoluyla korunmuş, yeniden-üretilmiş ve tekrar kullanıma hazır hale getirilmiştir. Ücretli-emekçiler ile kapitalistlerin ilişkisi de aynı şekilde yeniden-üretilmiştir.

2) II'nin değişmeyen-sermayesi aynî olarak yerine konmuş ve bu aynı II tarafından dolaşıma sokulan 500 sterlin kendisine dönmüştür.

I'deki işçilere gelince bu M–P–M şeklinde basit bir dolaşımdır: $\overset{1}{M}$ (emek-gücü)– $\overset{2}{P}$ (1.000 sterlin, değişen sermaye I'in para-biçimi)– $\overset{3}{M}$ (1.000 sterlin tutarında yaşam gereksinmeleri) bu 1.000 sterlin,

[47] Bu sunum. s. 394.te [bu cildin 424-425. sayfaları] verilmiş olanlardan biraz farklıdır. Orada I, aynı şekilde, dolaşıma bağımsız bir 500 sterlinlik miktar sokmaktadır. Burada II, dolaşım için gerekli ek parayı tek başına sağlamaktadır. Ama bu sonal sonucu değiştirmez. *-F.E.*

metalar biçiminde, geçim araçları biçiminde varolan değişmeyen-sermaye II'nin aynı değer miktarını paraya çevirir.

II'deki kapitalistler için bu süreç, M–P'dir, bunların meta-ürünlerinin bir kısmının para-biçime dönüştürülmesidir, ve bu biçimden de üretken sermayeyi oluşturan öğelere, yani bunların gereksindikleri üretim araçlarının bir kısmına tekrar çevrilmesidir.

Üretim araçlarının diğer kısımlarının satın alınması için, II'deki kapitalistler tarafından yapılan para yatırımında (500 sterlin), II'nin henüz metalar (tüketim malları) biçiminde bulunan kısmının para-biçimini alacağı beklenmektedir; II'nin P ile I'in sattığı M'yi satın aldığı P–M hareketinde para (II), üretken sermayenin bir kısmına çevrilmiştir, oysa M (I), M-P hareketinden geçerek, paraya dönüştüğü halde, bu para, I için sermaye-değerin herhangi bir kısmını değil, paraya çevrilmiş olan ve yalnızca tüketim mallarına harcanan artı-değeri temsil eder.

P–M ... R ... M'–P' devresinde, ilk P–M hareketi, bir [sayfa 441] kapitalistin, son, M'–P' hareketi (ya da bir kısmı) bir başka kapitalistin hareketidir; P'yi üretken sermayeye çeviren M'nin, (bu M'yi para ile değişen) M'nin satıcısı için, değişmeyen-sermayenin, değişen-sermayenin, ya da artı-değerin bir kısmını temsil edip etmemesi meta dolaşımının kendisi bakımından hiç bir önem taşımaz.

Sınıf I, meta-ürününün $d + a$ kısmını ilgilendirdiği kadarıyla, dolaşımdan, bu dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çeker. İlkönce, 1.000 sterlin değişen-sermaye, ona geri döner; sonra 500 sterlin değerinde üretim araçları satar (yukarda, değişim n° 4'e bakınız); artı-değerin yarısı, böylece, paraya dönmüştür; ardından (değişim n° 6) bir kez daha 500 sterlin değerinde üretim aracı satar ve böylece artı-değerin ikinci kısmı, yani tamamı, para biçiminde dolaşımdan çekilmiş olur. Şu halde ardarda: 1) 1.000 sterline eşit değişen-sermaye, tekrar paraya çevrilmiştir; 2) artı-değerin 500 sterline eşit yarısı paraya çevrilmiştir; 3) artı-değerin 500 sterline eşit öteki yarısı, hep birlikte $1.000_d + 1.000_a$, 2.000 sterline eşit paraya çevrilmiştir. I, dolaşıma yalnız 1.000 sterlin sürdüğü halde (I_s'nin yeniden-üretimini sağlayan ve daha sonra tahlil edeceğimiz değişimler dışında), bu dolaşımdan iki katını çekmiştir. Kuşkusuz, *a*, paraya çevrilir çevrilmez tüketim mallarına harcanarak başka ellere (II) geçer. I'deki kapitalistler dolaşımdan ancak *metalar* biçiminde bu dolaşıma sürdükleri değer kadar *para* çekerler; bu değerin artı-değer olması, yani kapitalistlere hiç bir şeye mal olmamaları olgusu, bu metaların değerini hiç bir şekilde değiştirmez; meta dolaşımındaki değerlerin değişimini ilgilendirdiği kadarıyla, bu olgunun herhangi bir önemi yoktur. Artı-değerin para biçimindeki varlığı, tıpkı yatırılan sermayenin kendi başkalaşımları sırasında büründüğü diğer bütün biçimler gibi, hiç kuşkusuz, geçicidir. Bu, I'deki metaların paraya çevrilmesi ile, daha sonra I'deki paranın II'deki metalara çevrilmesi arasında geçen zamandan daha uzun ömürlü değildir.

Eğer devirlerin daha kısa olduğu varsayılacak olsaydı –ya da, basit meta dolaşımı açısından, para dolaşımının daha hızlı olduğu varsayılsaydı– değişilen meta-değerleri dolaştırmak için daha az para bile yeterli olabilirdi; bu miktar, daima –eğer birbirini izleyen değişim sayısı belli ise– dolaşımdaki metaların fiyatlarının, ya da değerlerinin toplamı ile belirlenir. Bu değerler toplamının bir yandan ne oranda artı-değer, öte yandan ne oranda [sayfa 442] sermaye-değerden oluştuğunun bir önemi yoktur.

Eğer I'deki ücretler, örneğimizde, yılda dört kez ödenecek olsaydı, bu, dört kez 250, yani 1.000 ederdi. Şu halde, I_d-½II_s dolaşımı, ve değişen-sermaye I_d ile I'deki emek-gücü arasındaki dolaşım için, para olarak 250 sterlin yeterli olurdu. Aynı şekilde, eğer I_a ile II_s arasındaki dolaşımda dört devir bulunsaydı, yalnızca 250 sterlin gerekecek, ya da 5.000 sterlin tutarındaki metaların dolaşımı için, toplam olarak 500 sterlin miktarında bir para ya da para-sermaye gerekli olacaktı. Bu durumda, her seferinde yarımşar olmak üzere ardarda iki kez yerine, her seferinde dörtte-bir olmak üzere, artı-değer, dört kez paraya çevrilebilecekti.

Eğer 4 nolu değişimde, II yerine I alıcı olarak hareket etseydi ve aynı değerde tüketim malları için 500 sterlin harcasaydı, II, bu aynı 500 sterlin ile, 5 nolu değişimde üretim araçları satın alırdı; 6) I, bu aynı 500 sterlin ile tüketim malları satın alır; 7) II, bu aynı 500 sterlin ile üretim araçları satın alır ve, böylece, 500 sterlin, daha önce II'de olduğu gibi, sonunda I'e döner. Artı-değer, burada, kapitalist üreticilerin kendileri tarafından harcanan para aracılığı ile, bireysel tüketimleri için paraya çevrilmiştir. Bu para, beklenmekte olan geliri, henüz satılmamış metaların içerdiği artı-değerden beklenen hasılatı temsil eder. 500 sterlinin bu geriye akışı ile artı-değer paraya çevrilmemiştir; çünkü, I_d metaları biçimindeki 1.000 sterlin dışında, I, 4 nolu değişimin sonunda, dolaşıma, para olarak, 500 sterlin sürmüştür ve bu, bizim bildiğimiz kadarıyla, metaların satışından elde edilen hasılat değil, ek paradır. Eğer bu para I'e geri dönerse, I, yalnızca kendi ek parasını geri almış olur, artı-değerini paraya çevirmiş olmaz. I'in artı-değerinin paraya çevrilmesi, ancak, bu artı-değerin bulunduğu I_a metalarının satışı ile olur ve her seferinde, ancak, metaların satışı ile elde edilen paranın, tüketim mallarının satın alınmasında yeniden harcanmasına kadar devam eder.

Ek para ile (500 sterlin) I, II'den tüketim malları satın alır; bu para, I tarafından harcanmıştır, ve bunun eşdeğerini II'nin metaları olarak elinde bulundurmaktadır; bu para ilk kez 500 sterlin tutarında metaın, II tarafından I'den satın alınması ile geri dönmüş olur; bir başka deyişle, para, I'in sattığı metaların eşdeğeri olarak geri döner ama bu metalar I'e hiç bir şeye mal olmazlar, bunlar I için artı-değer oluştururlar, ve *böylece, bu kesimin kendisi tarafından dolaşıma sokulan para, kendi artı-değerini* [sayfa 443] *paraya çevirir.* İkinci kez satın almakla (n° 6) I de, aynı şekilde,

kendi eşdeğerini II'nin metaları olarak elde etmiştir. Şimdi, diyelim ki, II, I'den üretim araçları satın almıyor (n° 7). Bu durumda, I, tüketim araçları için fiilen 1.000 sterlin ödemiş olur ve artı-değerinin tamamını gelir olarak tüketir; yani, bunun 500'ünü kendi I metaları olarak (üretim araçları olarak) ve 500'ünü de para olarak harcamıştır; öte yandan; elinde stok, olarak, hâlâ, kendi metaları (üretim araçları) biçiminde 500 sterlin vardır, ve buna karşılık 500 sterlini para olarak elden çıkartmış olur.

Tersine, II, kendi değişmeyen-sermayesinin dörtte-üçünü, meta-sermaye biçiminden üretken sermaye biçimine çevirmiş olur; ama dörtte-biri (500 sterlin) para-sermaye biçiminde, fiilen atıl para biçiminde, ya da işlevinden alıkonmuş para biçiminde elde tutulur. Bu durum belli bir süre devam edecek olursa, II, yeniden-üretim ölçeğini dörtte-bir azaltmak zorunda kalır.

Bununla birlikte, I'in üretim araçları olarak elinde bulunan 500, metalar biçiminde mevcut olan artı-değer değildir; bunlar, para olarak yatırılan 500 sterlinin yerini tutar ve I, bu paraya, meta-biçimindeki 1.000 sterlinlik artı-değerden ayrı olarak sahip bulunmaktadır. Para biçiminde, bunlar, daima çevrilebilir haldedirler; metalar olarak, bunlar, o an için satılamaz haldedirler. Şu kadarı açıktır ki, basit yeniden-üretim –üretken sermayenin her öğesinin hem I'de ve hem de II'de yerine konması gereken bu yeniden-üretim– ancak, I'in ilk kez salıverdiği 500 sarı kız kendisine döndüğü takdirde mümkündür.

Eğer bir kapitalist (burada, hâlâ, bütün ötekilerini temsil eden sanayi kapitalistlerini ele almak durumundayız) tüketim, malları için para harcarsa, bu para ile bir ilişiği kalmaz, bu para her ölümlünün izlediği yolu izler. Bu para kendisine, onu ancak metalarla, yani kendi meta-sermayesi ile değişerek dolaşımdan çekip çıkardığı takdirde geri döner. Tüm yıllık meta-ürünün (meta-sermayesinin) değeri, böylelikle de bu sermayenin öğelerinin herbiri, yani her bireysel metaın değeri, kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, değişmeyen sermaye-değere, değişen sermaye-değere ve artı-değere bölünebilir. Her bireysel metaın (meta-ürünü oluşturan öğeler olarak) paraya çevrilmesi, bu yüzden, aynı zamanda, tüm meta-üründe bulunan artı-değerin belli bir kısmının paraya çevrilmesidir. Bu durumda, öyleyse, artı-değerini paraya çeviren, ya da gerçekleştiren parayı –onu tüketim mallarına harcadığında– [sayfa 444] dolaşıma sürenin kapitalistin kendisi olduğu sözcüğü sözcüğüne doğrudur. Kuşkusuz bu, bir özdeş sikkeler sorunu değil, kendi kişisel gereksinmelerini karşılamak için daha önce dolaşıma soktuğu nakit paraya (ya da bu paranın bir kısmına) eşit belli miktarda bir nakit para sorunudur.

Uygulamada bu, iki şekilde olur: Eğer girişim, içinde bulunulan yılda henüz açılmış ise, kapitalistin bu işten elde edeceği hasılattan bir kısmını kendi kişisel tüketimi için kullanabilmesi için epeyce bir sürenin, en azından birkaç ayın geçmesi gerekir. Ama bu yüzden o, bir an bile tüketimine ara vermez. Kendisine hâlâ bir artı-değer koparabileceği

umuduyla bir para yatırımı (ya kendi cebinden ya da kredi aracılığı ile bir başkasının cebinden olmasının bir önemi yoktur) yapar; ama böyle yapmakla, daha sonra gerçekleşecek olan artı-değerin gerçekleşmesi için bir dolaşım aracını da yatırmış olur. Eğer tersine, girişim, uzunca bir süredir düzenle işliyorsa, ödemeler ve hasılat, bütün yıl boyunca farklı vadelere dağılmış durumdadır. Ama tek bir şey, yani kapitalistin beklediği tüketim, kesintisiz devam eder, ve bu tüketimin hacmi, alışılagelen ya da tahmin edilen gelirin belli bir oranı üzerinden hesap edilir. Satılan metaın bir kısmı ile birlikte, yılda üretilecek artı-değerin bir kısmı da gerçekleşir. Ne var ki, eğer bütün yıl boyunca, üretilen metalardan, ancak, içerdikleri değişmeyen ve değişen sermayeyi yerine koymaya yetecek kadarı satılırsa ya da eğer fiyatlar, tüm yıllık meta-ürünün satışı ile, yalnızca bu ürünün içerdiği yatırılan sermaye-değeri ancak gerçekleştirebilecek ölçüde düşmüş olsaydı, o zaman, gelecekteki artı-değere bel bağlayarak yapılan para harcamasının tahmini niteliği açıkça ortaya çıkmış olurdu. Eğer bizim kapitalistimiz, başarısızlığa uğrarsa, alacaklıları ile mahkeme, kendisinin tahmini özel harcamalarının, iş hacmi ve alışılagelen ya da normal olarak buna tekabül eden artı-değer hasılatı ile orantılı olup olmadığını araştırır.

Tüm kapitalist sınıfı ilgilendirmesi bakımından, dolaşıma, kendi artı-değerinin gerçekleştirilmesi için (ve aynı şekilde, değişmeyen ve değişen sermayesinin dolaşımı için de) gerekli parayı, gene kendisinin sürmesi gerektiği konusundaki önerme, aykırı (*paradoxical*) görünmek şöyle dursun, bütün mekanizmanın zorunlu bir koşulu olarak ortaya çıkar. Çünkü burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnız kendi emek-gücüne sahip olan işçi-sınıfı ile toplumsal [sayfa 445] üretim araçları ve para üzerinde tekeli olan kapitalist sınıf. Eğer metaların içerdiği artı-değerin gerçekleşmesi için gerekli parayı ilk anda kendi kaynaklarından yatıracak olan işçi-sınıfı olsaydı, asıl bu durum bir aykırılık (*paradox*) olurdu. Ama, bu yatırımı, bireysel kapitalist, ancak, alıcı olarak hareket etmekle, tüketim mallarının satın alınması için para *harcamakla* ya da, emek-gücü ya da üretim aracı olsun, üretken sermayesinin öğelerinin satın alınmasına para *yatırmakla* yapmaktadır. Kapitalist, karşılığında bir eşdeğer almaksızın asla parasından ayrılmaz. Dolaşıma, parayı, ancak, tıpkı bu dolaşıma metaları sürdüğü gibi sokar. Her iki durumda da, o, bunların dolaşımının başlangıç noktası gibi hareket eder.

Asıl süreci iki durum gözlerden gizler:

1) Sanayi sermayesinin, *tüccar sermayesi*nin (bu sermayenin ilk biçimi daima paradır, çünkü tüccar, tüccar olarak, herhangi bir "ürün" ya da "meta" yaratmaz) *ve para-sermaye*nin dolaşım süreci içerisinde, özel türde kapitalistler tarafından kullanılan bir nesne olarak görünmesi.

2) Artı-değerin –daima önce sanayi kapitalistinin elinde bulunması zorunlu olan artı-değerin– ortaya çıkış araçları olarak çeşitli kategorilere bölünmesi ve bu kategoriler ile, sanayi kapitalisti dışında, toprak

sahibinin (toprak rantı için), tefecinin (faiz için) vb., ayrıca, hükümet ile devlet memurlarının, irat sahiplerinin vb. ortaya çıkmaları. Bu takım, sanayi kapitalistleri karşısında alıcılar ve bu bakımdan, onun metalarını paraya çevirenler şeklinde ortaya çıkarlar; bunlar da, dolaşıma, *pro parte** "para" sürerler ve kapitalist bunu onlardan alır. Ne var ki, bunların bu parayı aslında hangi kaynaktan aldıkları ve durmadan almaya devam ettikleri daima unutulur.

VI. KESİM I'İN DEGİŞMEYEN-SERMAYESİ[48]

Şimdi geriye, kesim I'deki 4.000. tutarında değişmeyen-sermayenin tahlili kalıyor. Bu değer, bu miktar metaın üretilmesinde tüketilen üretim araçlarının –kesim I'deki meta-üründe yeniden ortaya çıkan– değerine eşittir. I'in üretim sürecinde üretilmeyip bu sürece bir önceki yıl boyunca sabit bir değer, kendi üretim [sayfa 446] araçlarının bilinen değeri olarak giren tekrar ortaya çıkan bu değer, şimdi, I'in meta kitlesinin II. kategori tarafından emilmeyen bütün kısmında vardır. Ve böylece I'deki kapitalistlerin eline kalan bu meta kitlesinin değeri, bunların tüm yıllık meta-ürünlerinin değerinin üçte-ikisine eşittir. Belirli bir üretim aracı üreten bireysel kapitalist sözkonusu olduğunda şunu söyleyebiliriz: O, kendi meta-ürününü satmaktadır; bunu paraya çevirmektedir. Bunu paraya çevirmekle o, aynı zamanda, ürünün değerinin değişmeyen kısmını da tekrar paraya çevirmiştir. Değerin paraya çevrilen bu kısmı ile, bir kez daha diğer meta satıcılarından üretim araçları satın alır ya da, ürününün değerinin değişmeyen kısmını, üretken değişmeyen-sermaye işlevine yeniden devam edebileceği maddi bir biçime dönüştürür. Ama şimdi bu varsayım olanaksız hale gelmektedir. I'in kapitalist sınıfı, üretim aracı üreten kapitalistlerin toplamını içermektedir. Üstelik, bunların eline bırakılan 4.000 değerindeki meta-ürün, toplumsal ürünün, bir başkası ile de- ğişilmesi olanaksız bir kısmıdır, çünkü yıllık üründen böyle diğer bir kısım geriye kalmamaktadır. Bu 4.000'in dışında geriye kalan hepsi, elden çıkartılmış durumdadır. Bir kısım, toplumsal tüketim fonu tarafından emilmiştir, bir diğer kısım, kesim I ile değişebileceği her şeyi zaten değişim yolu ile elden çıkartmış bulunan kesim II'nin değişmeyen-sermayesini yerine koymak zorundadır.

Meta-ürün I'in tamamının, maddi biçimi içerisinde, üretim araçlarından, yani değişmeyen-sermayenin maddi öğelerinden ibaret olduğunu anımsayacak olursak, bu güçlük kolayca çözülmüş olur. Daha önce II'de tanık olduğumuz aynı olaya, burada da, ancak farklı bir görünüş içerisinde gene raslıyoruz. II'nin durumunda bütün meta-ürün, tüketim mallarından oluşuyordu. Şu halde, bunun, ücretler ve bu üründe bulu-

[48] Buradan itibaren Elyazması II. -*F.E.*
* Kendi hesabına. -*ç*.

nan artı-değerin toplamı ile ölçülen bir kısmı kendi üreticileri tarafından tüketilebilir. Burada, I durumunda ise, bütün ürün, üretim araçlarından, binalardan, makinelerden, gemilerden, ham ve yardımcı maddelerden vb. oluşmaktadır. Bunların bir kısmı, yani bu alanda kullanılan değişmeyen-sermayeyi yerine koyan kısmı, bu nedenle, kendi maddi biçimi içerisinde, üretken sermayenin bir öğesi olarak hemen yeniden işlev yapabilir. Dolaşıma girdiği zaman da, sınıf I içerisinde dolaşımda bulunur. II'de, ürünün bir kısmı, kendi üreticileri tarafından aynî olarak bireysel bir biçimde tüketildiği halde, [sayfa 447] I'de, ürünün bir kısmı, kendi kapitalist üretici1eri tarafından aynî olarak üretken bir biçimde tüketilir.

I'in meta-ürününün 4.000_s'ye eşit kısmında, bu kategoride tüketilen değişmeyen sermaye-değer tekrar ortaya çıkar ve bunu, derhal üretken değişmeyen-sermaye işlevini yeniden. başlayabileceği maddi bir biçim içerisinde yapar, II'de, 3.000 değerindeki meta-ürünün, değeri, ücretler *artı* artı-değere eşit (1.000'e eşit) olan kısmı, doğrudan doğruya II'nin kapitalistleri ile emekçilerinin bireysel tüketimine geçer, oysa öte yandan, bu meta-ürünün (2.000'e eşit) değişmeyen-sermaye değeri, II'deki kapitalistlerin üretken tüketimine tekrar giremez, ama bunun I ile değişilerek yerine konması gereklidir.

I'de, tersine 6.000 değerindeki meta-ürünün, değeri, ücretler ile artı-değerin toplamına, eşit (2.000'e eşit) kısmı, üreticilerinin bireysel tüketimine geçmez ve bunu, maddi biçimi nedeniyle yapamaz. Önce II ile değişilmesi gereklidir. Bu ürünün değerinin 4.000'e eşit değişmeyen kısmı, tersine, –kapitalist sınıf I, bir bütün olarak alındığında– bu sınıfın değişmeyen-sermayesinin işlevini hemen devam ettirebilecek maddi bir biçim içerisindedir. Bir başka deyişle, kesim I'in tüm ürünü, maddi biçimleri nedeniyle, kapitalist üretim biçimi altında, ancak değişmeyen-sermayenin öğeleri olarak hizmet edebilecek kullanım-değerlerinden oluşmaktadır. Şu halde, 6.000 değerindeki bu ürünün üçte-biri (2.000) kesim II'nin değişmeyen-sermayesini ve öteki üçte-ikisi kesim I'in değişmeyen-sermayesini yerine koyar.

Değişmeyen-sermaye I, şu kadarı demir işlerinde, şu kadarı kömür madenlerinde vb. olmak üzere, üretim araçlarının çeşitli üretim kollarına yatırılmış bulunan çok sayıda farklı sermaye gruplarından oluşur. Bu sermaye gruplarından herbiri ya da bu toplumsal grup sermayelerden herbiri de, gene, şu ya da bu sayıdaki bağımsız işlev yapan bireysel sermayelerden oluşur. Önce, toplumun, örneğin 7.500 değerindeki (bu, milyonlar vb. anlamına da gelebilir) sermayesi, herbiri çeşitli sermaye gruplarının bileşimidir; 7.500 değerindeki toplumsal sermaye, herbiri özel bir üretim koluna yatırılmış bulunan ayrı kısımlara bölünmüştür; toplumsal sermaye-değerin, belirli üretim kollarına yatırılan her kısmı, maddi biçimi yönünden, kısmen bu belirli üretim alanında gerekli üretim araçlarından, kısmen de bu girişim için gerekli görülen ve buna göre eğitilmiş

bulunan, ve her bireysel üretim alanında [sayfa 448] yapılacak özgül iş türüne uygun düşen işbölümü ile çeşitli şekiller almış emek-gücünden oluşur. Toplumsal sermayenin her hangi bir belirli üretim koluna yatırılmış bulunan her kısmı da, gene, bu alana yatırılmış bulunan ve bağımsız olarak işlev yapan bireysel sermayelerin toplamından oluşmuştur. Bu, her iki kesime de, hem I'e ve hem de II'ye aynen uygulanır.

I'de kendi meta-ürünü biçiminde tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değere gelince, bu, kısmen, ürün olarak çıktığı belirli üretim alanına (ya da hatta bireysel girişime) üretim aracı olarak tekrar girer; örneğin, tahıl, tahıl üretimine, kömür, kömür üretimine, demir, makineler biçiminde, demir üretimine vb. tekrar girer.

Bununla birlikte, I'deki değişmeyen sermaye-değeri oluşturan kısmi ürünler, kendi özel ya da bireysel üretim alanına doğrudan dönmediklerine göre, bunlar, yalnızca yerlerini değiştirirler. Bunlar, maddi biçimleriyle, kesim I'in öteki üretim alanlarına geçerler, oysa kesim I'in geri kalan alanlarının ürünü, bunları aynî olarak yerine kor. Bu, ürünlerin salt bir yer değiştirmesidir. Bunların tümü, I'deki değişmeyen-sermayeyi yerine koyan etmenler olarak tekrar girerler, ancak I'in aynı grubu yerine başka bir grubuna girerler. Burada, I'in bireysel kapitalistleri arasında bir değişim sözkonusu olduğuna göre, bu, değişmeyen-sermayenin bir maddi biçiminin, bu sermayenin başka bir maddi biçimi ile, bir tür üretim aracının, başka türdeki üretim aracıyla değişimidir. I'deki değişmeyen-sermayenin farklı bireysel kısımlarının kendi aralarındaki bir değişimdir. Kendi alanlarında doğrudan üretim aracı şeklinde hizmet etmeyen ürünler, kendi üretim yerlerinden bir başkasına aktarılırlar ve böylece karşılıklı olarak birbirlerinin yerlerini alırlar. Bir başka deyişle (II'deki artı-değer durumunda gördüğümüze benzer şekilde), I'deki her kapitalist, bu miktar metadan, 4.000 değerindeki değişmeyen-sermayesindeki payı ile orantılı olarak, kendisi için gerekli üretim araçlarını çeker. Üretim, eğer, kapitalist olacağına, toplumsallaştırılmış olsaydı, kesim I'in bu ürünleri, düzenli olarak, bu kesimin değişik kollarına yeniden-üretim amaçları için üretim araçları olarak tekrar dağıtılır, bir kısım, ürün biçiminde çıktığı üretim alanında doğrudan kaldığı halde, bir başkası, öteki üretim yerlerine geçer ve böylece, bu kesimdeki çeşitli üretim yerleri arasında sürekli bir gidiş-geliş hareketine yol açardı. [sayfa 449]

VII. HER İKİ KESİMDEKİ DEĞİŞEN-SERMAYE VE ARTI-DEĞER

Demek oluyor ki, yıllık tüketim maddeleri üretiminin toplam değeri, yıl boyunca yeniden üretilen değişen sermaye-değer II, yeni üretilen artı-değer II'nin (yani yıl boyunca II tarafından üretilen değere eşit olan) ve yıl boyunca yeniden üretilen değişen sermaye-değer I ve yeni üretilen artı-değer I'in (yani yıl boyunca I tarafından yaratılan değer) top-

lamına eşittir.

Basit yeniden-üretim varsayımına göre, yıllık tüketim malları üretiminin toplam değeri, demek ki, yıllık değer ürüne, yani yıl boyunca toplumsal emek tarafından üretilen toplam değere eşittir; bunun zaten böyle olması gerekir, çünkü basit yeniden-üretimde bütün bu değer tüketilmektedir.

Toplam toplumsal işgünü iki kısma ayrılmıştır: 1) Yıl boyunca, 1.500_d değer yaratan gerekli-emek; 2) 1.500_a ek değer ya da artı-değer yaratan artı-emek. Bu değerlerin toplamı olan 3.000, yıllık tüketim malları üretiminin değerine eşittir – 3.000. Yıl boyunca üretilen tüketim mallarının toplam değeri, bu nedenle, toplam toplumsal işgünü tarafından o yıl boyunca üretilen değere eşittir, toplumsal değişen-sermayenin değeri ile toplumsal artı-değerin toplamına eşittir, o yılın toplam yeni ürününe eşittir.

Ama biz, bu iki değer büyüklüğünün II'deki metaların toplam değerine eşit oldukları halde, bu tüketim mallarının, toplumsal üretimin bu kesiminde üretilmediklerini biliyoruz. Bunlar, birbirlerine eşittir, çünkü II'de tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değer, I tarafından yeni üretilen değere (değişen-sermayenin değeri ile artı-değerin toplamına) eşittir; bu nedenle, $I_{(d+a)}$, II'nin ürününün, (kesim II'deki) üreticileri için değişmeyen sermaye-değeri temsil eden kısmını satın alabilirler. Öyleyse bu, II'deki kapitalistlerin ürünlerinin değerinin bu kapitalistler için *s+d+a*'ya ayrıldığı halde, toplum açısından niçin *d+a*'ya bölünebileceğini göstermektedir. Bunun tek nedeni, II_s'nin burada, $I_{(d+a)}$'ya eşit olması ve toplumsal ürünü oluşturan bu iki kısmın, değişim yoluyla maddi biçimlerini aralarında değişmeleri ve böylece de, bu dönüşümden sonra II_s'nin bir kez daha üretim araçları ve $I_{(d+a)}$'nın tüketim malları biçiminde var olmasıdır.

Adam Smith'i, yıllık ürünün değerinin kendini, *d+a*'ya ayırdığını düşünmeye sevkeden işte bu durumdur. Bu, 1) ancak, yıllık ürünün tüketim mallarını içeren kısmı için doğrudur ve, [sayfa 450] 2) bu toplam değerin II'de üretildiği ve bu ürünün değerinin, II'ye yatırılan değişen-sermayenin değeri ile, II'de üretilen artı-değerin toplamına eşit olduğu anlamında ise doğru değildir. Ancak, $II_{(s+d+a)}$'nın $II_{(d+a)} + I_{(d+a)}$'ya eşit olduğu anlamında, ya da, II_s, $I_{(d+a)}$'ya eşit olduğu için doğrudur.

Ayrıca şu sonuçlar da çıkar:

Toplumsal işgünü (yani işçi-sınıfının tamamının bütün yıl boyunca harcadığı emek), her bireysel işgünü gibi, ancak iki kısma bölünür, gerekli-emek ile artı-emeğe; ve bu işgünü tarafından üretilen değer, dolayısıyla aynı şekilde, kendisini, ancak iki kısma, yani değişen-sermayenin değerine, ya da emekçinin kendini yeniden-üretme araçlarını satın aldığı değer kısmı ile, kapitalistin kendi bireysel tüketimi için harcayabileceği artı-değere ayırır. Ne var ki, toplum açısından, toplumsal işgününün bir kısmı, salt, *yeni değişmeyen-sermayenin üretimine,* yani emek-süre-

cinde salt üretim aracı olarak ve bu nedenle de emek-sürecinin yanı sıra, değerin kendisini genişletme sürecinde değişmeyen-sermaye biçiminde işlev yapmaya ayrılan ürünlerin üretimine harcanır. Varsayımımıza göre, toplam toplumsal işgünü, kendisini, 3.000 değerinde bir para-değer şeklinde göstermekte ve bunun ancak üçte-biri ya da 1.000'i, tüketim malları, yani kendisinde değişen-sermayenin tüm değeri ile toplumun tüm artı-değerinin sonal olarak gerçekleştiği metaları imal eden kesim II'de üretilmiştir. Demek oluyor ki, bu varsayım gereğince, toplumsal işgününün üçte-ikisi, yeni değişmeyen-sermayenin üretiminde kullanılmaktadır. Kesim I'deki, bireysel kapitalistler ile emekçiler açısından, toplumsal işgününün bu üçte-ikisi, tıpkı kesim II'deki toplumsal işgününün son üçte-biri gibi, yalnızca, değişen-sermaye ile artı-değerin toplamının üretimine hizmet ediyor; toplum ve aynı şekilde ürünün kullanım-değeri açısından da, toplumsal işgününün bu üçte-ikisi, ancak, üretken tüketim sürecinde bulunan ya da bu süreçte tüketilmiş olan, değişmeyen-sermayenin karşılığını üretir. Bireysel açıdan da bakıldığında, işgününün bu üçte-ikisi, ancak değişen-sermayenin değeri ile, üretici için artı-değerin toplamına eşit bir toplam değer üretmekle birlikte, ücretlerin ya da artı-değerin harcanabileceği herhangi bir kullanım-değeri üretmemektedir; çünkü bunların ürünleri, üretim araçlarıdır.

Önce şunu dikkate almak gerekir ki, ister I'de, ister II'de olsun, toplumsal işgününün hiç bir kısmı, bu iki büyük üretim [sayfa 451] alanında kullanılan ya da işlev yapmakta olan, değişmeyen-sermayenin değerinin üretimine hizmet etmez. Bu, ancak, 4.000 I_s + 2.000 II_s'ye eşit değişmeyen sermaye-değere ek olarak, 2.000 $I_{(d+a)}$ + 1.000 $II_{(d+a)}$'ya eşit ek değer üretir. Üretim araçları biçiminde üretilmiş olan yeni değer, henüz değişmeyen-sermaye değildir. Bunun, bu işlevi, ancak ilerde yapması düşünülmüştür.

II'nin tüm ürünü –tüketim malları– kullanım-değeri olarak maddi biçimi içerisinde somut şekilde ele alınırsa, II tarafından harcanan toplumsal işgününün üçte-birinin bir ürünüdür. Bu, emeğin kendi somut biçimi içerisindeki –bu kesimde yapılan dokumacılık, fırıncılık. vb. gibi işlerde harcanan emeğin– ürünüdür; emek-sürecinin öznel bir öğesi olarak işlev yapması ölçüsünde bu emeğin bir ürünüdür. II'deki bu ürünün değerinin değişmeyen kısmına gelince, bu, ancak yeni bir kullanım-değeri, yeni bir maddi biçim içerisinde, tüketim malları biçiminde tekrar ortaya çıkmaktadır; oysa daha önce, üretim araçları biçiminde mevcuttu. Bunun değeri, emek-süreci aracılığı ile, eski maddi biçiminden yeni maddi biçimine aktarılmıştır. Ama ürün-değerin 2.000'e eşit bu üçte-ikisinin *değeri,* II'nin bu yılki kendini genişletme sürecinde üretilmemiştir.

Nasıl ki, emek-süreci açısından II'nin ürünü, yeni işlev yapan canlı emeğin, ve bu süreçte kullanıldığı varsayılan ve bu emeğin, kendi nesnel koşulları içerisinde olduğu şekilde kendini maddileştirdiği üretim araçlarının bir sonucu ise, kendini genişletme süreci açısından da, II'nin

3.000'e eşit bulunan ürününün değeri, toplumsal işgününün yeni eklenen üçte-biri tarafından üretilen yeni bir değer ($500_d + 500_a = 1.000$) ile, burada incelenmekte olan II'nin şimdiki üretim sürecinden önceki geçmiş bir toplumsal işgününün üçte-ikisini içeren değişmeyen bir değerden oluşmaktadır. II'nin ürününün değerinin bu kısmı, bu ürünün kendisinin bir kısmında ifadesini bulmaktadır. Bu kısım, 2.000 değerinde bir tüketim malları kitlesinde, ya da toplumsal işgününün üçte-ikisinde bulunmaktadır. Bu, bu değer kısmının tekrar ortaya çıktığı yeni kullanım-biçimidir. Tüketim mallarının 2.000 II_s'ye eşit kısmının, I'in, I(1.000_d + 1.000_a)'sına eşit üretim araçları ile değişilmesi, demek ki, gerçekte –bu yılın emeğinin herhangi bir kısmını oluşturmayan ve bu yıldan önce geçen– toplam işgününün üçte-ikisinin, bu yıl yeni eklenen işgününün üçte-ikisi ile değişimini temsil ediyor. Bu yılın toplumsal işgününün üçte-ikisi, içerisinde, bu yıldan önce [sayfa 452] harcanan ve gerçekleşmiş olan işgününün üçte-ikisinin nesneleştiği bir yılda tüketilen tüketim maddelerinin değerinin bir kısmı karşılığında değişilmeksizin, değişmeyen-sermayenin üretiminde kullanılamaz ve, aynı zamanda, kendi üreticileri için, değişen sermaye-değer ile artı-değerin toplamını oluşturamaz. Bu, bu yılın işgününün üçte-ikisinin, bu yıldan önce harcanan işgününün üçte-ikisi karşılığında değişimi, bu yılın emek-zamanının, geçen yılın emek-zamanı ile bir değişimidir. Bu durum, toplumsal işgününün tamamına ait değer-ürünün, bu işgününün üçte-ikisi, içerisinde, değişen sermaye ya da artı-değerin gerçekleştirilebileceği malların üretiminden çok, yıl boyunca tüketilen sermayenin yerine konması için üretim araçlarının üretiminde harcandığı halde kendisini nasıl olup da, değişen sermaye-değer ile artı-değerin toplamına ayırabildiği konusundaki gizemi açıklamaktadır. Bunun en basit açıklaması, I'deki kapitalistler ile emekçilerin, kendi ürettikleri (ve tüm yıllık ürünün değerinin dokuzda-ikisini oluşturan), değişen sermaye-değer ile artı-değerin toplamını gerçekleştirdikleri, II'nin ürününün değerinin üçte-ikisinin, salt değerleri yönünden, içinde bulunulan yıldan önceki yılın toplumsal işgününün üçte-ikisinin ürünü olmasıdır.

I ve II'nin toplumsal ürününün toplamı –üretim araçları ile tüketim malları– gerçekte, bunların kullanım-değeri açısından bakıldığında, somut, maddi biçimleri içerisinde, bu yıla ait emeğin ürünüdür; ancak, bu emeğin kendisine, bir emek-gücü harcaması, değer yaratan bir emek değil de, yararlı ve somut bir emek gözüyle bakıldığı ölçüde bu böyledir. Ve hatta, üretim araçlarının kendilerini yeni ürünlere, bu yılın ürünlerine, bunların üzerinde işlem yaparak, salt kendilerine eklenen canlı emek aracılığı ile çevirmiş bulunmaları anlamında bile, bu ilk önerme doğrudur. Tersine, bu yılın emeği, kendisinden bağımsız üretim araçları olmaksızın, emek aletleri ile üretim malzemeleri olmaksızın, kendisini ürünlere çeviremezdi.

VIII. HER iKİ KESİMDEKİ DEĞİŞMEYEN SERMAYE

Ürünün 9.000 toplam değeri ile, bunun bölündüğü kategorilerin tahlili, bireysel bir sermaye tarafından üretilen değerin tahlilinden daha büyük bir güçlük göstermez. Tersine, bunlar özdeştirler. [sayfa 453]

Burada yıllık toplumsal ürünün tamamı, herbirisi bir yıl olmak üzere üç toplumsal işgününü kapsar. Bu işgünlerinin herbirinin ifade ettiği değer 3.000 ve böylece toplam ürünün ifade ettiği değer, 3 x 3.000'e, yani 9.000'e eşittir.

Ayrıca, şimdi tahlil etmekte olduğumuz ürünün bir yıllık üretim sürecinden *önce,* bu iş zamanının aşağıdaki kısımları geçmiştir: Kesim I'de (4.000 değerinde bir ürün ile) bir işgününün üçte-dördü, kesim II'de (2.000 değerinde bir ürün ile) bir işgününün üçte-ikisi olmak üzere 6.000 değerinde bir ürün ile, toplam iki toplumsal işgünü. İşte bu nedenle, 4.000 I_s + 2.000 II_s = 6.000_s, üretim araçlarının değeri ya da toplumsal ürünün toplam değerinde tekrar ortaya çıkan, değişmeyen sermaye-değer olarak boy gösterir.

Üstelik, kesim I'de yeni eklenen bir yıllık toplumsal işgününün üçte-biri, gerekli-emek, ya da, 1.000 I_d değişen-sermayenin değerini yerine koyan ve I tarafından kullanılan emeğin fiyatını ödeyen emektir. Aynı şekilde, II'deki bir toplumsal işgününün altıda-biri, 500 değerinde gerekli-emektir. Şu halde, toplumsal işgününün yarısının değerini ifade eden, 1.000 I_d + 500 II_d =1.500_d, bu yıl eklenen ve gerekli-emekten oluşan toplam işgününün ilk yarısının değer ifadesidir.

Ensonu, kesim I'de, 1.000 değerinde bir ürün ile toplam işgününün üçte-biri, artı-emektir; kesim II'de, 500 değerinde bir ürün ile işgününün altıda-biri artı-emektir. Bunların ikisi birlikte ek toplam işgününün öteki yarısını oluşturur. Demek ki, üretilen toplam artı-değer, 1.000 I_a + 500 II_a, yani 1.500_a'ya eşittir.

Şu halde:

Toplumsal ürünün değerinin değişmeyen sermaye kısmı (*s*):

Üretim sürecinden önce harcanan iki işgünü; değer ifadesi = 6.000.

Yıl boyunca harcanan gerekli-emek (*d*):

Yıllık üretimde harcanan bir işgününün yarısı; değer ifadesi = 1.500.

Yıl boyunca harcanan artı-emek (*a*):

Yıllık üretimde harcanan bir işgününün yarısı; değer ifadesi = 1.500.

Yıllık emek tarafından üretilen değeri (d+a)= 3.000.

Ürünün toplam değeri (s+d+a) = 9.000.

Demek ki, güçlük, bizzat toplumsal ürünün değerinin tahlilinde [sayfa 454] değil. Asıl zorluk, toplumsal ürünün *değerini* oluşturan kısımlar

ile bu değerin *maddi* öğelerinin karşılaştırılmasında ortaya çıkıyor.

Değişmeyen değerin salt yeniden ortaya çıkan kısmı, bu ürünün, *üretim* araçlarından oluşan kısmına eşittir ve bu kısım içerisine katılmış durumdadır.

d+a'ya eşit yıllık yeni değer-ürün, bu ürünün, *tüketim* mallarından oluşan kısmının değerine eşittir ve bu kısım içerisine katılmış durumdadır.

Ama burada önemi olmayan istisnalar dışında, üretim araçları ile tüketim malları, tamamen farklı türden metalar, büsbütün farklı maddi ya da kullanım-biçiminde ürünlerdir ve bu yüzden de, birbirinden tamamen farklı somut emek sınıflarının ürünleridir. Geçim araçlarının üretiminde makine kullanan emek, makine imal eden emekten geniş ölçüde farklıdır. Değer ifadesi 3.000 olan toplam yıllık işgününün tamamı, 3.000'e eşit tüketim mallarının üretiminde harcanmış gibidir; $1.500_d + 1.500_a$'ya eşit olan bu 3.000, kendini, yalnız değişen sermaye-değer ile artı-değere böldüğü için, değerin değişmeyen kısmı burada tekrar görünmemektedir. Öte yandan, 6.000 değerindeki değişmeyen sermaye-değer, tüketim mallarından tamamen farklı bir ürünler sınıfında, yani üretim araçlarında tekrar ortaya çıkmaktadır, oysa gerçekte, toplumsal işgününün hiç bir kısmı bu yeni ürünlerin üretiminde harcanmamış gibidir. Daha çok, tüm işgünü, yalnız, üretim araçları değil tüketim malları biçiminde sonuç veren emek sınıflarını içeriyor gibidir. Bu gizem, zaten açıklığa kavuşturulmuş bulunuyor. O yılın emeğinin değer-ürünü, kesim II'nin ürünlerinin değerine, yeni üretilen tüketim mallarının toplam değerine eşittir. Ama bu ürünlerin değeri, yıllık emeğin tüketim malları üretimi alanında (kesim II'de) harcanmış olan kısmından üçte-iki miktarında daha büyüktür. Yıllık emeğin ancak üçte-biri, bunların üretiminde harcanmıştır. Bu yıllık emeğin üçte-ikisi, üretim araçlarının üretiminde, yani kesim I'de harcanmıştır. Bu süre içerisinde, I'de değişen sermaye-değer ile I'de üretilen artı-değerin toplamına eşit olmak üzere yaratılan değer-ürün, II'de tüketim malları biçiminde tekrar görünen II'nin değişmeyen sermaye-değerine eşittir. Demek ki, bunlar, karşılıklı olarak değişilebilir ve aynî olarak yerine konulabilir. II'nin tüketim mallarının toplam değeri, bu nedenle, I ve II'nin yeni değer-ürünlerinin [sayfa 455] toplamına, ya da $II_{(s+d+a)} = I(_{d+a)} + II_{(d+a)}$'ya, şu halde, o yıla ait emeğin *d artı a* biçiminde ürettiği yeni değerlerin toplamına eşittir.

Öte yandan, üretim araçlarının (I) toplam değeri, üretim araçları biçiminde (I) ve tüketim malları biçiminde (II) tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değerin toplamına eşittir; bir başka deyişle, toplumun toplam ürününde tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değerin toplamına eşittir. Bu toplam değer, değer olarak ifade edildiğinde, I'in üretim sürecinden önceki bir işgününün üçte-dördü ile, II'nin üretim sürecinden önceki bir işgününün üçte-ikisine, toplam, iki toplam işgününe eşittir.

Yıllık toplumsal ürün ile ilgili güçlük, bu yüzden, değerin değişmeyen kısmının, bu değişmeyen kısmının değerine eklenen ve tüketim mallarıyla temsil edilen $d+a$ yeni değerinden tamamen farklı bir ürünler sınıfı –üretim araçları– tarafından temsil edilmesi olgusundan ileri gelir. Böylece, değer açısından, tüketilen ürün kitlesinin üçte-ikisinin, toplum tarafından üretimleri için herhangi bir emek harcanmaksızın, yeni bir biçim içerisinde ve yeni bir ürün olarak tekrar bulunduğu şeklinde bir görüntü yaratılmaktadır. Oysa bireysel sermayede durum böyle değildir. Her bireysel kapitalist, kendine özgü üretim araçlarını bir ürüne dönüştüren, belirli somut türden bir emek kul1anmaktadır. Örneğin bu kapitalist bir makine yapımcısı olsun; yıl boyunca harcanan değişmeyen-sermaye 6.000_s, değişen-sermaye 1.500_d, artı-değer $1,500_a$ ürün 9.000, diyelim herbiri 500 değerinde 18 makine olsun. Burada ürünün hepsi, aynı biçimde, makineler biçiminde bulunmaktadır. (Eğer çeşitli türde makineler üretirse, her tür ayrı hesaplanır.) Meta-ürünün tamamı, yıl boyunca makine yapımında harcanan emeğin sonucudur; bu, aynı tür somut emekle, aynı üretim araçlarının bir bileşimidir. Ürünün değerinin çeşitli kısımları, bu nedenle, kendilerini aynı maddi biçimde ortaya koyarlar: 12 makine 6.000_s'yi içerir, 3 makine 1.500_d'yi, 3 makine 1.500_a'yı. Ele alınan durumda, 12 makinenin değerinin 6.000s'ye eşit olması, bu 12 makinede, yapımları sırasında harcanan emeğin değil, yalnızca bu makinelerin yapımlarından önce harcanan emeğin ona katılmış olmasından ötürü olmadığı açıktır. 18 makineye ait üretim araçlarının değeri kendiliğinden bu 12 makineye dönüşmüş olmayıp, bu 12 makinenin değeri (4.000_s + 1.000_d + 1.000_a'dan oluşan değeri), 18 makinede bulunan değişmeyen-sermayenin toplam değerine eşittir. Makine yapımcısı, bu nedenle, 18 yeni [sayfa 456] makinenin yeniden-üretimi için gereksinme duyduğu bu harcanmış değişmeyen-sermayesini yerine koymak için 18 makineden 12'sini satmak zorundadır. Harcanan emek salt makinelerin yapımında kullanıldığı halde, bunun tersi düşünülseydi, durumun açıklanması olanaksızlaşırdı ve sonuç şöyle olurdu: Bir yanda, 1.500_d + 1.500_a'ya eşit 6 makine, öte yanda, 6.000_s tutan bir değerde, demir, bakır, vidalar, kayışlar vb. yani maddi biçimleri içerisinde makinelerin üretim araçları; bildiğimiz gibi, bireysel makine yapımcısı kapitalist, bunları kendisi üretmez, dolaşım süreci aracılığı ile yerine koymak zorundadır. Ve gene de ilk bakışta, toplumun yıllık ürününün yeniden-üretimi bu saçma sapan biçimde oluyormuş gibi görünür.

Bireysel bir sermayenin, yani toplumsal sermayenin kendine ait hayatı olan ve bağımsız işlev yapabilen her parçasına ait ürünü, şu ya da bu türde maddi bir biçime sahiptir. Burada tek koşul, bu ürünün, kendisine, metalar dünyasının dolaşıma muktedir bir üyesi damgasını vuran bir kullanım-biçimine, bir kullanım-değerine gerçekten sahip olmasıdır. Ürün olarak çıktığı aynı üretim sürecine, üretim aracı olarak tekrar girebilip girememesi önemsizdir ve raslantıya bağlıdır; bir başka deyişle, bu

ürünün değerinin, sermayenin değişmeyen kısmını temsil eden parçasının, değişmeyen-sermaye olarak fiilen tekrar işlev yapabilecek maddi bir biçime sahip olup olmaması önemsizdir ve raslantıya bağlıdır. Eğer bu maddi biçime sahip değilse, ürünün değerinin bu kısmı, satış ve satınalma yoluyla, kendi maddi üretim öğelerinin biçimine tekrar çevrilir ve böylece değişmeyen-sermaye, işlev yapabilecek maddi biçim içerisinde yeniden üretilir.

Toplam toplumsal sermayenin ürünü için ise durum böyle değildir. Yeniden-üretimin bütün maddi öğeleri, kendi maddi biçimleri içerisinde, bu ürünün kısımlarını oluşturmak zorundadır. Sermayenin tüketilen değişmeyen kısmı, ancak, sermayenin üründe tekrar ortaya çıkan tüm değişmeyen kısmının, gerçekten değişmeyen-sermaye işlevini görebilecek yeni üretim araçlarının maddi biçimi içerisinde tekrar ortaya çıkması ölçüsünde toplam üretim tarafından yerine konulabilir. Şu halde, basit yeniden-üretim varsayıldığında, ürünün, üretim araçlarından oluşan kısmının değeri, toplumsal sermayenin değerinin değişmeyen kısmına eşit olmalıdır.

Ayrıca: Bireysel olarak düşünüldüğünde kapitalist, ürünün [sayfa 457] değerinde, yeni eklenen emek aracılığı ile yalnızca değişen-sermayesi ile artı-değerin toplamını üretir, oysa, değerin değişmeyen kısmı ürüne, bu yeni eklenen emeğin somut niteliği nedeniyle aktarılır.

Toplumsal açıdan düşünüldüğünde, toplumsal işgününün, üretim araçlarını üreten, dolayısıyla bunlara yeni bir değer kattığı gibi, yapımları sırasında tüketilen üretim araçlarının değerini de bunlara aktaran kısmı, kesim I ve II'nin her ikisinde eski üretim araçları biçiminde tüketilenin yerine konulması için ayrılan yeni *değişmeyen-sermayeden* başka bir şey yaratmaz. Ancak, o, üretken tüketim için ayrılan ürünü yaratır. Bu ürünün tüm değeri, demek ki, değişmeyen-sermaye olarak yeniden işlev yapabilecek, değişmeyen-sermayeyi kendi maddi biçimi içerisinde ancak geri satın alabilecek ve bu nedenle, toplumsal açıdan düşünüldüğünde, kendisini ne değişen-sermayeye ve ne de artı-değere ayrıştırabilecek tek değerdir.

Öte yandan, toplumsal işgününün, tüketim malları üreten kısmı, toplumsal yerine koyma sermayesinin herhangi bir kısmını üretmez. Yalnızca o, maddi biçimleri içerisinde, I ve II'deki, değişen-sermayenin değeri ile artı-değeri, gerçekleştirmeye ayrılan ürünleri yaratır.

Toplum açısından ele alındığında ve bu nedenle, hem toplumsal sermayenin ve hem de bireysel tüketimin yeniden üretilmesini kapsayan toplumun toplam ürünü düşünüldüğünde, Proudhon'un burjuva iktisatçılarından kopya ettiği tavrı benimseyerek, bu konuya, kapitalist üretim biçimine sahip bir topluma, *en bloc,* bir bütün olarak bakıldığında, bu kendisine özgü tarihsel ve ekonomik niteliğini sanki yitiriyormuş gibi bakmamalıyız. Hayır, tam tersine. Bu durumda, biz, toplu haldeki kapitalistleri ele almak zorundayız. Biraraya gelmiş sermaye, bütün bireysel

kapitalistlerin ortaklaşa sermaye stokları gibi görünür. Bu anonim şirketin, öteki pek çok anonim şirketlerle ortaklaşa, yani herkesin buraya ne koyduğunu bildiği halde, ondan ne alacağını *bilmemesidir*.

IX. ADAM SMİTH, STORCH VE RAMSAY'A TOPLU BAKIŞ

Toplumsal ürünün toplam değeri $6.000_s + 1.500_d + 1.500_a$ olmak üzere, 9.000'dir; yani 6.000'i üretim araçlarının değerini yeniden üretmekte, 3.000'i de tüketim mallarını. Toplumsal gelirin değeri [sayfa 458] $(d+a)$, demek ki, toplam ürünün değerinin ancak üçte-birine ulaşmakta ve tüketicilerin tamamı, emekçilerde kapitalistlerde, toplam toplumsal üründen, metaları, ürünleri ancak bu üçte-bire ulaşan miktar kadar çekebilirler ve kendi tüketim fonlarına katabilirler. Öte yandan, 6.000, ya da ürünün değerinin üçte-ikisi; aynî yerine konulması gereken değişmeyen-sermayenin değeridir. Öyleyse, bu miktarda üretim aracının tekrar üretim fonuna katılması gerekir. Storch, bunu, tanıtlayamadığı halde, esas olarak kabul etmektedir: "Şurası açıktır ki, yıllık ürünün değeri, kısmen sermayeye ve kısmen de kârlara bölünmekte, ve yıllık ürünün değerinin bu kısımlarının herbiri, hem sermayesinin devamı ve hem de tüketim fonunun yerinin doldurulması için ulusun gereksinme duyduğu ürünlerin satın alınmasında düzenli olarak kullanılmaktadır. ... Bir ulusun *sermayesini* oluşturan ürünler *tüketilemez."* (Storch, *Considerations sur la nature du revenu national,* Paris 1824, s. 134-135, 150.)

Ne var ki, Adam Smith, bugüne kadar inanılan bu şaşkınlık verici dogmayı, yalnız daha önce sözü edilen biçimiyle, yani toplumsal ürünün tüm değerinin kendisini gelire, ücretler *artı* artı-değere, ya da, onun deyişiyle ücretler *artı* kâr (faiz) *artı* toprak rantına ayırdığını yaymakla kalmadı, daha da popüler biçimiyle, *tüketicilerin* "eninde sonunda" ("*ultimately*") üreticilere *ürünün tüm değerini* ödemek zorunda olduklarını da yaygınlaştırdı. Bu, bugüne kadar, sözde ekonomi politik bilimin, iyice yerleşmiş beylik sözlerinden, ya da, daha çok ölümsüz gerçeklerinden birisidir. Bu, şu akla yakın biçimde bir örnekle anlatılmıştır: Herhangi bir malı, diyelim bir keten gömleği alalım. Önce, keten ipliği eğiricisi, keten yetiştiricisine, ketenin tüm değerini ödemek zorundadır; yani keten tohumunun, gübrenin, kullandığı hayvanların yemlerinin vb. değerini ve bir de, bu keten yetiştiricisine ait binalar, tarım araçları vb. gibi sabit sermayeden ürüne aktarılan değer kısmını; ketenin üretiminde ödenen ücretleri; ketende nesneleşen artı-değeri (kârı, toprak rantını); ensonu, ketenin üretildiği yerden eğrileceği yere kadar olan taşıma giderlerini ödemelidir. Ardından, dokumacı, keten ipliği eğiricisine, yalnız bu ketenin fiyatını değil, makinelerin, binaların vb. kısacası sabit sermayenin ketene aktarılan kısmının değerini de ödemelidir; ayrıca, eğirme sürecinde tüketilen bütün yardımcı maddeler, iplikçilerin ücretleri, artı-değer vb. ve bü-

tün bunlar, ağartıcıya, keten bezinin taşıma giderlerine [sayfa 459] ve ensonu, kendisine yalnızca hammadde sağlayan daha önceki bütün üreticilerin tüm fiyatını ödemek zorunda olan gömlekçiye kadar sürer gider. Gömlekçinin elinde, kısmen gömleklerin yapımında, emek aletleri, yardımcı maddeler vb. biçiminde tüketilen değişmeyen-sermayenin değeri ve kısmen de, gömlekçilerin ücretlerinin değeri ile gömlek imalatçısının artı-değerinin toplamını buna ekleyen emek harcaması aracılığı ile, bir değer eklemesi daha olur. Şimdi, diyelim: gömlekler biçimindeki, bu ürünün tamamı 100 sterlin olsun ve bu miktar, toplum tarafından gömleklere harcanan toplam yıllık ürünün değerinin bir kesiri olsun. Gömlek tüketicileri bu 100 sterlini öderler, yani gömleklerde, içerilmiş bulunan bütün üretim araçlarının değerini, ücretlerin değerini ve keten yetiştiricisinin, iplikçinin, dokumacının, ağartıcının, gömlek imalatçısının ve bütün taşıyıcıların artı-değerini öderler. Bu, tamamıyla doğrudur. Bunu, aslında bir çocuk bile görebilir. Ne var ki, ardından şöyle diyor: durum, öteki bütün metaların değerleri bakımından da böyledir. Şöyle demesi gerekirdi: durum, *bütün tüketim mallarının* değeri yönünden, toplumsal ürünün tüketim fonuna geçen kısmının değeri yönünden, yani toplumsal ürünün değerinin, gelir olarak harcanabilecek kısmı bakımından işte böyledir. Gerçekten de bütün bu metaların değerlerinin toplamı, bunlarda tüketilen bütün üretim araçlarının değeri (sermayenin değişmeyen kısmı) ile, son eklenen emek tarafından yaratılan değerin (ücretler ile artı-değerin toplamının) toplamına eşittir. Şu halde, bir bütün olarak tüketiciler, bu tüm değerler toplamı için ödeme yapabilirler, çünkü her bireysel metaın değeri $s+d+a$'dan oluştuğu halde, tüketim fonuna geçen bütün metaların değerlerinin toplamı, en üst düzeyinde alındığında, ancak, toplumsal ürünün, kendisini $d+a$'ya ayrıştıran kısmına, bir başka deyişle, yıl boyunca harcanan emeğin, mevcut üretim araçlarına eklediği değere, yani değişmeyen-sermayenin değerine eşit olabilir. Değişmeyen-sermayenin değerine gelince, bunun, toplumsal ürünler kitlesinden iki yönlü biçimde yerine konduğunu görmüş bulunuyoruz. Önce, tüketim malları üreten II'deki kapitalistler ile bunlar için üretim aracı üreten I'deki kapitalistler arasında bir değişimle. Birisi için sermaye olan, bir başkası için gelirdir sözünün kaynağı işte budur. Ne var ki, gerçek durum böyle değildir. 2.000 değerinde tüketim malları biçiminde bulunan 2.000_s, II'nin kapitalist sınıfı için, değişmeyen bir sermaye-değer oluşturur. Bunlar, işte bu yüzden, bu [sayfa 460] değeri, ürün, maddi biçimi içerisinde tüketime ayrıldığı halde, tüketemezler. Öte yandan, 2.000 $I_{(d+a)}$ I'e ait kapitalist sınıf ile işçi-sınıfının ürettiği ücretler ve artı-değerdir. Bunlar ,üretim araçlarının maddi biçimi içerisinde, değerlerinin tüketilmesi olanaksız şeyler halinde bulunurlar. Öyleyse önümüzde, 4.000 tutarında bir değerler toplamı var; bunun yarısı, sözkonusu değişimden önce ve sonra yalnızca, değişmeyen-sermayenin yerini alır, öteki yarısı ise ancak geliri oluşturur.

Sonra, kesim I'in değişmeyen-sermayesi, kısmen I'deki kapitalistler arasında değişim, kısmen de her bireysel girişimdeki aynî yerine koymalar ile, aynî olarak yerine konur.

Tüm yıllık ürünün değerinin, en sonunda tüketici tarafından ödenmesi gerektiği şeklindeki tümce, ancak, eğer tüketicinin birbirinden çok farklı iki türü kapsadığı kabul edilseydi, doğru olurdu: bireysel tüketiciler ile üretken tüketiciler. Bununla birlikte, ürünün bir kısmının, *üretken biçimde* tüketilmesi gerektiği, ürünün *sermaye olarak işlev yapması,* ve *gelir olarak tüketilmemesi* gerektiği anlamından başka bir anlam taşımaz.

Biz, eğer, 9.000'e eşit toplam ürünün değerini, $6.000_s + 1.500_d + 1.500_a$ şeklinde böler ve $3.000_{(d+a)}$'ya yalnız gelir niteliği açısından bakarsak, o zaman, tersine, değişmeyen-sermaye ortadan kalkıyormuş ve sermaye, toplumsal bir ifadeyle, yalnız değişmeyen-sermayeden oluşuyormuş gibi gözükür. Bu yüzden, aslında 1.500_d olarak görünen sermaye, kendisini, toplumsal gelirin bir kısmına, ücretlere, işçi-sınıfının gelirine ayrıştırmış olur ve böylece de, sermaye niteliği yok olup gider. Gerçekten bu sonuç Ramsay tarafından çıkartılmıştır. Ona göre, sermaye, toplumsal açıdan alındığında, yalnız sabit sermayeden oluşmuştur; ama sabit sermaye ile, o, değişmeyen-sermayeyi, bu üretim araçları, ister emek aletleri, ister hammadde, yarı-mamul ürün, yardımcı maddeler vb. gibi emek malzemeleri olsun, üretim araçlarından oluşan bir değerler toplamını kastediyor. Değişen-sermayeye, o, döner sermaye diyor: "Döner sermaye, yalnızca, emeklerinin ürünü tamamlanmadan önce işçilere verilmiş olanı geçim araçlarını ve öteki gerekli nesneleri içerir. ... Yalnızca sabit sermaye, döner [sermaye -ç.] değil, gerçek anlamda bir ulusal gelir kaynağıdır. ... Döner sermaye üretimde dolaysız bir öğe olmadığı gibi, onun için esas bir öğe de değildir, ama yalnızca, halk yığınlarının acınacak yoksulluğuyla zorunlu hale gelmiş bir servet aracıdır. ... Ulusal görüş açısından yalnız [sayfa 461] sabit sermaye, üretim maliyetinin bir öğesini oluşturur." (Ramsay, *l.c.,* s. 23-26, *passim*.) Ramsay, sabit sermayeyi, ki bununla değişmeyen-sermayeyi kastetmektedir, şu sözcükler ile daha açık olarak tanımlamaktadır: "Emeğin" (yani herhangi bir meta üzerinde harcanan emeğin) "ürününün herhangi bir kısmının, sabit sermaye olarak varolduğu zaman süresi; yani bu kısmın, gelecekteki metaların yaratılmasına yardım etmekle birlikte, *emekçilerin bakımlarını sağlamadığı* biçim içerisinde bulunduğu zaman süresi." (*Ibid.,* s. 59.)

Adam Smith'in değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrımla, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı birbirine karıştırmakla yolaçtığı felaketi burada bir kez daha görüyoruz. Ramsay'ın değişmeyen-sermayesi emek aletlerini, döner sermayesi geçim araçlarını içeriyor. Bunların her ikisi de, belli değerde metalardır. Bunlardan birisi, ötekinden daha çok artı-değer yaratamaz.

X. SERMAYE VE GELİR: DEĞİŞEN-SERMAYE VE ÜCRETLER[49]

Tüm yıllık yeniden-üretimi, bir yılın tüm ürünü, o yılın yararlı emeğinin ününüdür. Ama bu toplam ürünün değeri, bu değerin, yıllık emeğin, o yıl boyunca harcanan emek-gücünün katılmış olduğu kısmının değerinden büyüktür. Bu yılın *değer-ürünü,* bu dönem boyunca metalar biçiminde yeni yaratılan değer, *ürünün değerinden,* bütün yıl boyunca imal edilen metalar kitlesinin toplu değerinden küçüktür. Yıllık ürünün toplam değerinden, bu ürüne o yıl harcanan emek tarafından eklenen değerin çıkartılması ile elde edilen fark, gerçekte yeniden üretilen bir değer olmayıp, yalnızca, yeni bir varlık biçimi içerisinde tekrar meydana çıkan bir değerdir. Bu, daha önce varolan bir değerden yıllık ürüne aktarılan bir değer olup, o geçmişteki yılın toplumsal emek-sürecine katılan değişmeyen-sermayeyi oluşturan öğelerin süreğenliğine bağlı olarak, daha önceki ya da daha sonraki bir tarihe ait olabilir; dünyaya bir ya da birkaç yıl önce gelen üretim araçlarının değerinden doğabilen bir değerdir. Her ne olursa olsun bu, daha önceki yıllardan, bu yılın ürününe aktarılan bir değerdir.

Şemamızı alalım. Buraya kadar incelenen öğelerin I ile II arasında ve II içerisinde değişiminden sonra durum: [sayfa 462]

I. $4.000_s + 1.000_d + 1.000_a$ (son 2.000, II_s'nin tüketim mallarında gerçekleştirilmiştir) = 6.000.

II. 2.000_s. (I $_{(d+a)}$ ile değişim yoluyla yeniden-üretilmiştir) $+500_d + 500_a = 3.000$.

Değerler toplamı =9.000.

Yıl boyunca yeni üretilen değer, yalnız *d* ve *a*'da içerilmektedir. Bu yılın değer-ürününün toplamı, bu nedenle, *d+a*'nın toplamına ya da, $2.000\ I_{(d+a)} + 1.000\ II_{(d+a)} = 3.000$'e eşittir. Bu yılın ürününün geri kalan bütün değer kısımları, yalnızca, yıllık üretimde tüketilen daha önceki üretim araçlarının değerlerinden aktarılmış olan değerlerdir. Şimdiki yıllık emek, bu 3.000 dışında herhangi bir değer üretmemiştir. Bu, onun tüm yıllık değer-ürününü temsil eder.

Şimdi, daha önce gördüğümüz gibi, $2.000_{(d+a)}$ sınıf II için kendisine ait 2.000 II_s'yi, üretim araçlarının maddi biçimi içerisinde yerine koyar. Demek ki, kategori I'de harcanan yıllık emeğin üçte-ikisi, II'nin değişmeyen-sermayesini, hem tüm değeri ve hem de maddi biçimi ile yeni üretmiş oluyor. Toplum açısından, yıl boyunca harcanmış olan emeğin üçte-ikisi, kesim II'ye uygun düşen maddi, biçim içerisinde gerçekleşen yeni değişmeyen sermaye-değeri yaratmış oluyor. Şu halde, toplumun yıllık emeğinin büyük bir kısmı, tüketim mallarının üretiminde, harcanan değişmeyen-sermayenin değerini yerine koymak için, yeni

[49] Bu bölüm, Elyazması VIII'den. *-F.E.*

değişmeyen-sermayenin (üretim araçları biçiminde bulunan sermaye-değerin) üretiminde harcanıyor. Bu durumda, kapitalist toplumu, vahşi bir topluluktan ayıran şey, Senior'un[50] düşündüğü gibi, vahşi insanın emeğini, zaman zaman, kendisine, gelire, yani tüketim mallarına ayrıştırabilir (değişilebilir) herhangi bir ürün sağlamayacak şekilde harcama ayrıcalığı ve özelliği değildir. Hayır, bu ayrım şuradadır:

a) Kapitalist toplum, mevcut yıllık emeğinin çoğunu, ücretler ya da artı-değer biçiminde, gelire ayrışmayacak, ama ancak sermaye olarak işlev yapabilecek üretim araçlarının (dolayısıyla, değişmeyen-sermayenin) üretiminde kullanır.

b) Vahşi insan, yay, ok, taş çekiç, balta, sepet vb. yaptığı [sayfa 463] zaman, böyle kullandığı zamanını, tüketim mallarının üretiminde harcamadığını çok iyi bilir, ama böylece, gereksinme duyduğu üretim araçlarını biriktirmiş olur, başka bir şey değil. Üstelik, bir vahşi, zaman kaybına hiç kulak asmamakla, korkunç bir ekonomik günah işlemiş oluyor, ve Tylor'un[51] bize anlattığına bakılırsa, bir tek yay yapmak bazan bütün bir ay sürüyor.

Bazı ekonomi politikçilerin, teorik güçlüklerden, yani gerçek iç bağıntıların –birisi için sermaye olanın bir başkası için gelir olması, ya da bunun tersi gibi– kavranılmasında karşılaşılan güçlüklerden kendilerini kurtarmak için başvurdukları halihazır düşünce şekli, ancak kısmen doğru olup, buna evrensellik niteliği verilir verilmez büsbütün yanıltıcı olmaktadır (ve bu nedenle, yıllık yeniden-üretim sürecinde yer alan değişim sürecinin tamamının yanlış anlaşılmasına ve dolayısıyla, kısmen doğru olan gerçek temelin de yanlış kavranmasına yolaçmaktadır).

Şimdi biz, bu anlayışın kısmi doğruluğuna dayanan gerçek bağıntıları özetleyeceğiz ve böyle yapmakla bu bağıntılar, konusundaki yanlış düşünceler su yüzüne çıkmış olacaktır.

1) Değişen-sermaye, kapitalistin elinde sermaye olarak ve ücretli-işçinin elinde gelir olarak işlev yapar.

Değişen-sermaye, önce kapitalistin elinde, *para-sermaye* biçiminde bulunur; ve onunla, emek-gücü satın alarak, *para-sermaye* işlevini yerine getirir. Kapitalistin elinde para biçiminde kaldığı sürece, para biçiminde varolan belli bir değerden başka bir şey değildir; şu halde, değişen değil, değişmeyen bir büyüklüktür. Emek-gücüne çevrilebilir olması nedeniyle ancak potansiyel bir değişen-sermayedir. Ancak para-biçiminden soyunduktan sonra, kapitalist süreçte, üretken sermayenin bir kısmı olarak işlev yapan emek-gücüne çevrildikten sonradır ki, gerçekten değişen sermaye halini alır.

[50] "Vahşi insan, ok yaptığı zaman, bir iş yapmış olur, ama tutumlu hareket etmiş olmaz." (Senior, *Principes fondamentaux de l'Economie Politique,* trad. Arrivabene, Paris 1836, s. 342-43.) "Toplum ne kadar ilerlerse, o kadar çok perhiz yapmayı gerektirir." (*Ibid.,* s, 312.) (*Cf, Das Kapital.* Buch I, Kap. XXII. s. 19.) [*Kapital,* Birinci Cilt, YirmidördüncÜ Bölüm, Üçüncü Kesim, s. 635.]

[51] E. B. Tylor, *Researches into thıe Early History* of *Mankind. etc..* London 1865, s. 198-99.

İlk kez, kapitalist için, değişen-sermayenin para-biçimi olarak işlev yapan *para,* şimdi emekçinin elinde, ücretlerinin para-biçimi olarak işlev yapar, emekçi bunu geçim araçları karşılığında değişir; yani, kendisine ait emek-gücünün sürekli yinelenen satışından elde edilen *gelirin* para-biçimi olarak işlem yapar.

Burada, alıcının, bu durumda, kapitalistin *parasının,* satıcının, bu durumda emek-gücü satıcısının, emekçinin eline geçtiği [sayfa 464] şeklindeki basit olgudan başka bir şey görmüyoruz. Bu, değişen-*sermayenin,* kapitalist için sermaye ve emekçi için gelir şeklinde çifte bir olanak içerisinde işlev yaptığı bir durum değildir. Önce kapitalistin elinde kendisine ait değişen-sermayenin para biçimi, yani potansiyel değişen-sermaye olarak bulunan ve sonra, kapitalist bunu emek-gücüne çevirir çevirmez emekçinin elinde, sattığı emek-gücünün eşdeğeri olarak hizmet eden hep aynı *paradır.* Ama, aynı paranın satıcının elinde, alıcının elindekinden başka bir yararlı amaca hizmet etmesi olgusu, bütün metaların alım ve satımına özgü bir görünüştür.

P–E (bu, P–M'ye eşittir) dolaşım hareketi, kapitalist alıcı yönünden E–P hareketi olan (bu, M–P'ye eşittir) paranın emek-gücüne çevrilmesi, satıcı emekçi yönünden emek-gücü metaının paraya çevrilmesi sırasında olup bitenlere dikkat etmeden, gözlerimizi yalnızca bunlar üzerine dikip kaldığımızda, en açık bir biçimde görüleceği gibi, mazur gösterici iktisatçılar, sorunu yanlış bir tarzda sunmaktadırlar. Şöyle diyorlar: Aynı para burada iki sermayeyi gerçekleştiriyor; alıcı –kapitalist– para-sermayesini, üretken sermayesi ile birleştirdiği canlı emek-gücüne çevirmektedir; buna karşılık satıcı, emekçi kendisine ait metayı, emek-gücünü, gelir olarak harcadığı paraya çevirmekte ve bu ona kendi emek-gücünü tekrar satma ve böylece onu devam ettirme olanağını sağlamaktadır. Demek ki, emekçiye ait emek-gücü onun için, kendisine sürekli gelir sağlayan, meta-biçimindeki sermayesini temsil etmektedir. Emek-gücü, gerçekten onun (durmadan kendisini yenileyen, yeniden-üretilen) malıdır, ama onun sermayesi değildir. Bu, onun, satabileceği ve yaşamak için sürekli satmak zorunda olduğu tek metadır ve ancak alıcının, kapitalistin elinde sermaye (değişen) olarak iş görebilecek bir metadır. Bir insanın, kendi emek-gücünü, yani kendisini bir başka adama sürekli satmak zorunda bulunması olgusu, bu iktisatçılara göre, onun bir kapitalist olduğunu tanıtlar; çünkü bu adamın elinde satış için sürekli olarak (bizzat) "metalar" bulunmaktadır. Bu anlamda, bir köle de, bir başkası tarafından meta olarak bir defada ve temelli satıldığı halde bir kapitalisttir; çünkü, bu metaın, iş gören bir kölenin sahip bulunduğu nitelik nedeniyledir ki, onu satınalan kendisini yalnız her gün yeniden çalıştırmakla kalmaz, ona, sürekli çalışmasını sağlayan geçim araçlarını da verir. (Bu noktada, Sismondi ve Say'ı, Malthus'a yazılan mektuplarda karşılaştırınız.*) [sayfa 465]

2) Ve böylece, 1.000 I_d+1.000 I_a'nın 2.000 II_s karşılığında

değişiminde, bir taraf için (2.000 II_s) değişmeyen-sermaye olan, öteki tarafı için, değişen-sermaye ile artı-değer, yani genellikle gelir oluyor; ve bir taraf için değişen-sermaye ile artı-değer, yani genellikle gelir olan şey (2.000 $I_{(d+a)}$, diğerleri için değişmeyen-sermaye halini alıyor.

Önce, emekçi açısından başlayarak, I^d'nin II^s karşılığında değişimine bir gözatalım.

I'deki kolektif emekçi, I'in kolektif kapitalistine kendi emek-gücünü 1.000 karşılığında satmıştır; bu değeri, ücretler biçiminde ödenen para olarak alır. Bu para ile II'den, aynı değer tutarında tüketim malları satın alır. Emekçi, örneğin yukarda 400.** sayfada gördüğümüz gibi, 500 II_d'nin değişiminde yaptığı şekilde kendi kapitalistinden satın almada bulunsa bile, II'deki kapitalist, onun karşısına, yalnız ve yalnız bir meta satıcısı olarak çıkar. Bu metaın, emek-gücünün içinden geçtiği dolaşım biçimi, salt gereksinmelerin karşılanması, tüketim amacı için yapılan basit meta dolaşımının biçimidir: M (emek-gücü)–P–M (tüketim malları, II'nin metaları). Bu dolaşım hareketinin sonucudur ki, emekçi, I'deki kapitalist için emek-gücü olarak kendisini devam ettirir ve bu kendi kendisini devam ettirmesinin sürekli olması için de, E (M)–P–M sürecini sürekli yenilemek zorundadır. Ücretleri, tüketim mallarında gerçekleştirilir, gelir olarak harcanır, ve işçi sınıfı bir bütün olarak alınırsa, tekrar tekrar gelir şeklinde harcanır.

Şimdi de, I_d'nin II_s karşılığında bu aynı değişime, bir de kapitalist açısından bakalım. II'nin tüm meta-ürünü, tüketim mallarından, yani yıllık tüketime girmek üzere ayrılan şeylerden, şu halde, birisine ait, bu durumda I'deki kolektif emekçiye ait, gelirin gerçekleşmesinde hizmet etmek üzere ayrılan ürünlerden oluşmaktadır. Ama, II'deki kolektif kapitalist için, kendisine ait meta-ürünün 2.000'e eşit bir kısmı, şimdi, üretken sermayesinin değişmeyen sermaye-değerinin metalara çevrilmiş biçimidir. Bu üretken sermayenin, bu meta-biçiminden tekrar bir üretken sermayenin değişmeyen kısmı olarak hareket edebileceği maddi biçimine yeniden çevrilmesi gerekir. Buraya kadar II'deki [sayfa 466] kapitalistin yaptığı şey, metalar (tüketim malları) biçiminde yeniden-üretilmiş bulunan kendi değişmeyen sermaye-değerinin (1.000'e eşit) yarısını I'deki emekçilere satmak suretiyle tekrar para biçimine çevirmekten ibarettir. Şu halde, değişmeyen sermaye-değer II_s'nin birinci yarısına çevrilmiş bulunan değişen-sermaye I_d değil, I için emek-gücü değişiminde para-sermaye olarak işlev yapan ve böylece emek-gücü satıcısının eline geçen paradır, ve bu, emek-gücü satıcısı için sermayeyi değil para biçiminde geliri temsil eder, yani tüketim mallarının satın alınmasında bir araç olarak harcanır. Bu arada, I'deki emekçilerden II'deki kapitalistlerin eli-

* Marx, J. B. Say'ın *Letters à M. Malthus sur differents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce,* Paris 1820, adlı yapıtını söylemek istiyor. *-Ed.*

** Bu yapıtın 428. sayfası. *-Ed.*

ne geçen 1.000 tutarındaki para, II'nin üretken sermayesinin değişmeyen öğesi olarak işlev yapamaz. O, şimdilik, yalnızca, değişmeyen-sermayenin sabit ya da döner kısmına dönüşecek olan meta-sermayesinin para-biçimidir. Böylece, II, metalarının alıcısı olan I'deki emekçilerden almış olduğu para ile, I'den, 1.000 tutarında üretim aracı satın alır. Değişmeyen sermaye-değer II, bu şekilde, kendi toplam tutarının yarısı ölçüsünde, maddi biçimi içerisinde yenilenmiş, bir kez daha üretken sermaye II'nin bir öğesi olarak işlev yapabilecek hale gelmiştir. Bu örnekte, dolaşım, M–P–M yolunu izlemiştir: 1.000 değerinde tüketim malları –1.000 tutarında para– 1.000 değerinde üretim aracı.

Ama, M–P–M, burada, sermayenin hareketini temsil eder. M, emekçilere satıldığında, P'ye çevrilmiş ve bu P, üretim araçlarına çevrilmiştir. Bu, metaların, bu metaın yapıldığı maddi öğelere yeniden çevrilmesidir. Öte yandan, kapitalist II'nin, I karşısında yalnız bir meta alıcısı olarak hareket etmesi gibi, kapitalist I de, II karşısında yalnız bir meta satıcısı gibi hareket eder. Başlangıçta I, değişen-sermaye olarak işlev yapmak üzere ayrılan para şeklinde bulunan 1.000 ile, 1.000 değerinde emek-gücü satın almıştır. Demek ki, para biçiminde harcanan 1.000_d karşılığında bir eşdeğer almıştır. Bu para, şimdi, II'den yaptığı satın almalarla bunu harcayan emekçiye aittir. Böylece, II'nin kasasının yolunu tutan bu parayı, I, artık, aynı değerde meta satmak suretiyle tekrar buradan alıp çıkartmaksızın ele geçiremez.

Önce I'in elinde, değişen-sermaye olarak işlev yapacak olan 1.000 tutarında belli bir miktar para vardı. Para, bu işlevleri, ancak, aynı değerde emek-gücüne çevrilmekle yapar. Ama emekçi, ona, üretim sürecinin bir sonucu olarak, 6.000 değerinde bir meta, kitlesi (üretim araçları) sağlamıştır ve bunun altıda-biri, [sayfa 467] yani 1.000'i para olarak yatırılan sermayenin değişen kısmının eşdeğeridir. Bu değişen sermaye-değer, şimdi, bu meta-biçimi içerisinde, değişen-sermaye olarak daha önce para biçimi içerisinde olduğundan fazla işlev yapamaz. Bu işlevi, ancak, canlı emek-gücüne çevirdikten sonra, ve ancak bu emek-gücü üretim sürecinde işlev yaptığı sürece yerine getirir. Değişen sermaye-değer para biçimindeyken, ancak potansiyel değişen-sermayeydi. Ne var ki, doğrudan emek-gücüne çevrilebilir bir biçim içerisindeydi. Aynı değişen sermaye-değer, meta biçimindeyken henüz potansiyel para-değerdir ve ancak bu metaların satışı, ve bu nedenle, II'nin 1.000 karşılığında I'den metalar satın alması sonucudur ki, ilk para-biçime dönmüş olur. Dolaşım hareketi burada şöyledir: 1.000_d (para)–1.000 değerinde emek-gücü – metalar şeklinde 1.000 (değişen-sermayenin eşdeğeri)–1.000_d (para); şu halde, P–M ... M–P (P–E ... M–P dolaşımına eşit.) M ... M arasında, araya giren üretim sürecinin kendisi, bu dolaşım alanına dahil değildir. Yıllık yeniden-üretime ait çeşitli öğelerin karşılıklı değişiminde, bu değişim, üretken sermayenin bütün öğelerinin, hem değişmeyen ve hem de değişen öğelerinin (emek-gücünün) yeniden-üretimini içerdiği hal-

de, bu süreç ortaya çıkmaz. Bu değişime katılan herkes, ya alıcı, ya da satıcı, ya da her ikisi olarak görünür. Emekçiler yalnız meta alıcıları, kapitalistler, bir alıcı, bir satıcı olarak, ve belli sınırlar içerisinde, ya yalnız meta alıcıları ya da yalnız meta satıcıları olarak ortaya çıkarlar.

Sonuç: I, bir kez daha, sermayesinin değişen değer-öğesine, doğrudan emek-gücüne çevrilebilir para-biçiminde sahip olmaktadır; yani bu değişen sermaye-değere, üretken, sermayesinin değişen bir öğesi olarak gerçekten yatırabileceği biricik biçim içerisinde sahip olmaktadır. Buna karşılık, emekçi, tekrar meta alıcısı olarak hareket etme olanağına kavuşmadan önce, yeniden, bir meta satıcısı, yani kendisine ait emek-gücünün satıcısı olarak hareket etmek zorundadır.

Kategori II'deki değişen-sermayeyi (500 II_d) ilgilendirdiği kadarıyla,aynı sınıfa ait kapitalistler ile emekçiler arasındaki dolaşım süreci dolaysız olarak yer alır, çünkü biz, buna, kolektif kapitalist II ile kolektif işçi II arasında yer alıyormuş gözüyle bakıyoruz.

Kolektif kapitalist II, aynı değerde emek-gücü satın almak için 500_d yatırıyor. Bu durumda, kolektif kapitalist bir alıcı, kolektif [sayfa 468] emekçi bir satıcıdır. Bunun üzerine, emekçi, emek-gücünün satışı işlemiyle, kendi ürettiği metaların bir kısmının alıcısı olarak ortaya çıkar. Burada, kapitalist, bu nedenle bir satıcıdır. Emekçi, kapitaliste, kendi emek-gücünün satın alınmasında ödenen parayı, II'de üretilen meta-sermayenin bir kısmı, yani metalar şeklinde 500_d aracılığı ile yerine koymuş oluyor. Kapitalist, emek-gücüne çevrilmeden önce para biçiminde sahip olduğu aynı *d*'ye, şimdi metalar biçiminde sahip bulunmaktadır, oysa buna karşılık, emekçi, kendi emek-gücünün değerini para olarak gerçekleştirmiştir ve şimdi, o da, bu parayı, kendisi tarafından üretilen tüketim mallarının satın aldığı kısmında, kendi geliri olarak kendi tüketiminde ödemek üzere harcayarak gerçekleştirir. Bu, emekçinin, para biçimindeki gelirinin, kendi ürettiği metaların bir kısmı karşılığında, yani kapitaliste ait 500_d karşılığında değişilmesidir. Bu yoldan, bu para, kapitalist II'ye, değişen-sermayesinin para-biçimi olarak dönmektedir. Gelirin değerinin para biçiminde, bir eşdeğeri, burada, değişen sermaye-değeri, metalar, biçiminde yerine koymaktadır.

Kapitalist, emekçiye emek-gücünün satın alınmasında ödediği parayı, eşdeğer miktarda metaları ona sattığı zaman ondan geri almakla, servetini artırmış olmaz. Eğer emekçiye önce emek-gücünü satın aldığı için 500 ödemiş olsa, sonra da ek olarak, emekçilerin onun için üretmiş oldukları, 500 değerinde bir metalar kitlesini bunlara bedava vermiş olsa, emekçiye iki kez 500 değerinde ödeme yapmış olurdu. Tersine, eğer emekçi, kapitalist için 500 değerinde emek-gücünün fiyatı karşılığında 500 değerinde metalar biçiminde bir eşdeğer üretmiş olsa, kapitalist, bu alışverişten öncekinden daha iyi durumda olmazdı. Ama emekçi, 3.000 değerinde bir ürünü yeniden-üretmiştir. Emekçi, ürünün değerinin değişmeyen kısmını, yani üründe tüketilen 2.000 değerindeki

üretim aracının değerini yeni bir ürüne çevirerek aynen korumuştur. Bu değere, bir de, $1.000_{(d+a)}$ değerinde belli bir değer eklemiştir. (Kapitalistin, para olarak 500'ün geri akışı ile artı-değer kazanarak zenginleştiği konusundaki düşünce, bu bölümün XIII. kesiminde ayrıntıları ile gösterildiği gibi, Destutt de Tracy tarafından geliştirilmiştir.)

Emekçi II tarafından, .500 değerinde tüketim nesnesi satın alınmasıyla kapitalist II –önce metalar biçiminde sahip bulunduğu– 500 II'nin değerini, başlangıçta yatırdığı biçimde, para [sayfa 469] olarak tekrar elde etmiş olur. Bu alışverişin doğrudan sonucu, başka herhangi bir meta satışında olduğu gibi, belli bir değerin, metalar biçiminden para biçimine çevrilmesidir. Paranın böylece kendi çıkış noktasına doğru yaptığı geriye akışta da, öyle özel bir yan yoktur. Kapitalist II de, eğer, para biçiminde 500 ile, kapitalist I'den metalar satın almış olsaydı, ve sonra da kapitalist I'e 500 tutarında metalar satsaydı, bu 500, aynı şekilde, kendisine para biçiminde dönerdi. Para biçimindeki bu 500'lük miktar, ancak, bir metalar kitlesinin (1.000) dolaşımına hizmet etmiş olur ve daha önce açıklanan yasa gereğince, bu para, bu miktar metaı değişim amacı ile dolaşıma sokan kimseye dönmüş olurdu.

Ne var ki, kapitalist II'ye para olarak geri akan 500, bir ve aynı zamanda, para-biçimde yenilenmiş. potansiyel değişen-sermayedir. Bu, niçin böyledir? Para ve bu nedenle para-sermaye, salt emek-gücüne çevrilebilir olduğu için böyledir ve o ölçüde potansiyel değişen-sermayedir. 500 sterlinin para olarak kapitalist II'ye dönmesine, emek-gücü II'nin pazara dönmesi eşlik eder. Bunların her ikisinin karşıt kutuplara dönmesi –yani aynı zamanda para biçimindeki 500'ün yalnız para olarak değil, para-biçimde değişen-sermaye olarak da tekrar ortaya çıkışı– bir ve aynı sürece bağlıdır. 500'e eşit paranın kapitalist II'ye dönmesinin nedeni, II'deki emekçilere, 500 miktarında tüketim malları satmış olmasıdır, yani bu emekçinin ücretlerini, kendisinin ve ailesinin ve böylece de kendi emek-gücünün devamı için harcamasıdır. Yaşamını sürdürebilmesi ve tekrar meta alıcısı olarak hareket edebilmesi için, emekgücünü tekrar satmak zorundadır. Para olarak 500'ün kapitalist II'ye dönüşü, bu yüzden, aynı zamanda, para olarak 500 ile satın alınabilir bir meta niteliği içerisinde, emek-gücünün bir geri dönüşü ya da aynı yerde kalması ve böylece, para biçimindeki 500'ün, potansiyel değişen-sermaye olarak bir geriye dönüşüdür.

Lüks mallar üreten, II[b] kategorisine gelince, d –$(II[b])_d$ halinde durum– aynı I_d'de olduğu gibidir. II[b]'deki kapitalistler için, değişensermayelerini para biçiminde yenileyen para, bunlara II[a]'daki kapitalistler aracılığı ile dolambaçlı bir yoldan geri akmaktadır. Bununla birlikte, emekçilerin kendi geçim araçlarını doğrudan emek-güçlerini sattıkları kapitalist üreticilerden satınalmaları, ya da ancak aracılık yoluyla, bu parayı, dolambaçlı bir yoldan bu birincilere geri döndüren bir başka kategorideki [sayfa 470] kapitalistlerden satın almaları arasında bir fark vardır.

İşçi-sınıfı kıtı kıtına yaşayan insanlar oldukları için, ellerinde para bulunduğu sürece satın alabilirler. Ama durum, örneğin, 1.000 II_s'nin 1.000 I_d ile değişiminde olduğu gibi, kapitalistler için farklıdır. Kapitalistler kıtı kıtına yaşayan insanlar değildir. Onun için itici güç, sermayesinin en büyük ölçüde kendi kendini genişletmesidir. Eğer akla gelebilecek herhangi bir durum, kapitalist II'ye, değişmeyen-sermayesini derhal yenilemek yerine, parasını ya da bu paranın hiç değilse bir kısmını bir süre için elinde tutmasının daha büyük bir yarar sağlayacağı izlenimini veriyorsa, 1.000 II_s'nin (para olarak) I'e dönüşü, ve böylece 1.000_d'nin tekrar para biçimine gelmesi de gecikir; ve kapitalist I, ancak yedek akçesinden bir kısmını elden çıkartarak işini aynı ölçekte sürdürebilir; ve, genel bir deyişle, değişen sermaye-değerin para biçiminde geriye akışındaki çabukluk ya da yavaşlık dikkate alınmaksızın, işin kesintisiz sürüp gidebilmesi için, para biçiminde yedek bir sermayeye gereklilik vardır.

O yılın yıllık yeniden-üretiminin çeşitli öğelerinin değişimi araştırılması gerektiğinde, bir önceki yılın, zaten sonuna erişilmiş bulunan yılın emeğinin sonuçlarının da araştırılması gerekir. Bu yıllık üründe sonuçlanmış bulunan üretim süreci geride kalmıştır; ürününe katılmış geçmişin bir şeyidir bu, ve, üretim sürecinden önce gelen ya da ona paralel olan dolaşım sürecinde, potansiyel değişen-sermayenin gerçek değişen-sermayeye çevrilmesinde, yani emek-gücünün alım ve satımında, bu daha da çok böyledir. Emek-pazarı, şimdi önümüzdeki durumda olduğu gibi, artık meta-pazarının bir kısmı değildir. Emekçi, burada, yalnız, emek-gücünü satmış olmakla kalmıyor, artı-değerin dışında, bir de, emek-gücünün fiyatının bir eşdeğerini, metalar biçiminde ikmal etmiş de oluyor. Üstelik o, ücretini cebine koymuştur, bir meta (tüketim malları) alıcısı olarak yalnızca değişim sırasında boy gösterir. Öte yandan, yıllık ürünün yeniden-üretimin bütün öğelerini içermesi, üretken sermayenin bütün öğelerini, her şeyden çok da en önemli öğesi olan değişen-sermayesini yerine koymasıdır. Ve gördüğümüz gibi, aslında, değişen-sermaye bakımından değişimin sonucu şudur: Ücretlerini harcamak, satın alınan metaları tüketmek suretiyle, meta alıcısı olarak emekçi kendi emek-gücünü satmak zorunda bulunduğu bu biricik metaını devam ettirir ve yeniden-üretir. Tıpkı, kapitalist tarafından, emekçinin [sayfa 471] emek-gücünün satın alınmasına yatırılan paranın kendisine geri dönmesi gibi, emek-gücü de, para karşılığında değişilebilir bir meta niteliği içerisinde emek-pazarına geri döner. Özel olarak ele alınan 1.000 I_d örneğinde sonuç şudur ki, I'deki kapitalistler, para olarak, 1.000_d'yi ellerinde bulundururlar ve I'deki emekçiler bunlara emek-gücü olarak 1.000 arzederler ve böylece I'deki tüm yeniden-üretim süreci yenilenebilir. Bu, değişim sürecinin bir sonucudur.

Öte yandan, I'deki emekçilerin ücretlerinin harcanması, ll'de 1.000_s tutarında tüketim mallarım serbest bırakmış, bunları meta-biçimden para-biçime dönüştürmüştür. Kesim II, bunları, I'den 1.000_d'ye eşit rnetalar

satın almak suretiyle, kendi değişmeyen-sermayesinin maddi biçimine tekrar çevirmiş ve böylece I'e, değişen-sermayesinin değerini para-biçimde tekrar geri vermiştir.

I'e ait değişen-sermaye, yıllık ürünün değişiminde ya hiç kendisini göstermeyen ya da şöyle böyle görünebilen üç başkalaşımdan geçer.

1) İlk biçim, aynı değerde emek-gücüne çevrilmiş olan para olarak 1.000 I_d'dir. Bu çevrilme, kendisini, I ile II arasındaki meta değişiminde ortaya koymaz, ama, sonucu, işçi-sınıfı I, para olarak 1.000 ile, meta satıcısı II'nın karşısına çıkması olgusunda görülür; tıpkı işçi-sınıfı II'nin para olarak 500 ile, meta biçiminde 500 II_d'nin sahibi meta satıcının karşısına çıkması gibi.

2) İkinci biçim, değişen-sermayenin gerçekten değiştiği, değişen-sermaye biçiminde işlev yaptığı, değer yaratıcı kuvvetin, kendisiyle değişilen belli bir değerin yerinde göründüğü biricik biçimdir, ve tamamıyla arkamızda kalmış bulunan üretim sürecine aittir.

3) Değişen-sermayenin, üretim sürecinin sonucunda, değişen-sermaye olarak kendisini ortaya koyduğu üçüncü biçim, yıllık değer-üründür ve I. halde 1.000_d *artı* 1.000_a'ya, yani 2.000 $I_{(d+s)}$'ya eşittir. Para olarak kendi ilk 1.000 değeri yerine şimdi bu miktarın iki katı bir değer, yani metalar biçiminde 2.000 vardır. Metalar biçiminde 1.000 tutarında değişen sermaye-değer, bu nedenle, üretken sermayenin bir öğesi olarak değişen-sermayenin ürettiği değerin ancak yarısıdır. Metalar biçiminde 1.000 I_d, I tarafından başlangıçta yatırılan ve toplam sermayenin değişen kısmı olması düşünülen 1.000_d'nin para olarak tam bir eşdeğeridir. Ama, [sayfa 472] metalar biçiminde bunlar, ancak potansiyel paradırlar (satılana kadar fiilen para halini alamazlar) ve doğrudan değişen para-sermaye olmaları daha da az sözkonusudur. Bunlar, en sonunda, 1.000 I_d metaının II_s'ye satılmasıyla ve emek-gücünün, satın alınabilir bir meta, para olarak 1.000'in değişilebileceği bir madde olarak erken yeniden ortaya çıkışı ile, değişen para-sermaye halini alırlar.

Bütün bu dönüşümler sırasında kapitalist I, bu değişen-sermayeyi sürekli elinde tutar: 1) önce para-sermaye olarak; 2) sonra, üretken sermayesinin bir öğesi olarak; 3) daha sonra, meta-sermayesinin değerinin bir kısmı olarak, dolayısıyla meta-değer biçiminde; 4) ensonu bir kez daha, değişilebileceği emek-gücü ile tekrar karşı karşıya gelmiş olan para olarak. Emek-süreci boyunca kapitalist, değişen-sermayeye, belli büyüklükte bir değer olarak değil, aktif değer yaratıcı emek-gücü olarak sahiptir. Ne var ki, kapitalist, emekçiye, onun emek-gücü belirli bir süre için işlemedikçe asla ödemede bulunmadığından kapitalistin elinde, ona ödeme yapmadan önce, zaten bu emek-gücünün kendisinin yerine geçmek üzere yarattığı değer *artı* artı-değer bulunmaktadır.

Değişen-sermaye daima şu ya da bu biçimde kapitalistin elinde kaldığı için, bunun herhangi bir kimse için kendisini şu ya da bu yoldan gelire çevirdiği iddia edilemez. Tersine, metalar biçiminde 1.000 I_d,

değişmeyen-sermayesinin yarısını aynen yerine koyduğu II'ye satışı ile kendisini paraya çevirir.

Kendisini gelire ayrıştıran şey, değişen-sermaye I ya da para olarak 1.000_d değildir. Bu para, emek-gücüne çevrilir çevrilmez, değişen-sermaye I'in para biçimi olarak işlev yapmaktan çıkar; tıpkı herhangi bir meta alıcısına ait paranın, bunu, başka herhangi bir satıcının metaı karşılığında değişmesi üzerine artık kendisine ait bir şeyi temsil etmekten çıkması gibi. Ücret olarak alınan paranın, işçi-sınıfının elinde uğradığı değişiklik, değişen-sermayenin çevrilmesi değil, paraya çevrilmiş emek-güçlerinin değerinin çevrilmesidir; tıpkı, emekçinin yarattığı değerin (2.000 $I_{(d+s)}$ çevrilmesinin yalnızca kapitaliste ait bulunan ve emekçiyi ilgilendirmeyen bir metaın çevrilmiş olması gibi. Bununla birlikte, kapitalist, ve ondan da fazla teorik yorumcusu ekonomi politikçi, emekçiye ödenen paranın, hâlâ onun, yani kapitalistin parası olduğu düşüncesinden kendilerini ancak büyük bir güçlükle [sayfa 473] kurtarabilmektedirler. Bu kapitalist, eğer bir altın üreticisi ise, değerin değişen kısmı –yani emeğin satın alınma fiyatını yerine koyan metalar biçimindeki eşdeğer– kendisini doğrudan para biçiminde ortaya koyar ve dolambaçlı bir geriye akış yolu izlemeksizin değişen para-sermaye olarak yeniden işlev yapabilir. Ama, II'deki emekçiyi ilgilendirdiği kadarıyla –lüks mallar üreten emekçi dışında– 500_d, emekçinin tüketimi için ayrılan metalar şeklinde bulunur ve kolektif emekçi olarak kabul edilen emekçi bunları, kendi emek-gücünü sattığı aynı kolektif kapitalistten doğrudan tekrar satın alır. Sermaye-değer II'nin değişen kısmı, maddi biçimini ilgilendirdiği kadarıyla, çoğunluğu işçi-sınıfının tüketimine ayrılan tüketim mallarından oluşur. Ama, emekçi tarafından bu biçim içerisinde harcanan değişen-sermaye değildir, bu tüketim malları içerisinde onun gerçekleşmesiyle, kapitalistin para-biçimi içerisindeki değişen-sermaye 500 II_d'yi yerine koyan salt ücretlerdir, emekçinin parasıdır. Değişen-sermaye II_d, tıpkı değişmeyen-sermaye 2.000 II_s gibi tüketim malları olarak yeniden-üretilmiştir. Bunlardan birisi kendisini ne derece gelire çevirirse, diğeri de ancak o kadar çevirir. Her iki halde de kendilerini gelire çeviren ücretlerdir.

Bununla birlikte, yıllık ürünün değişiminde şurası da önemli bir olgudur ki, ücretlerin gelir olarak harcanması ile, para-sermaye biçimine, bir durumda 1.000 II_s, ve gene aynı şekilde, bu dolambaçlı yoldan 1.000 I_d ile yukarıda sözü edilen 500 II_d, yani hem değişmeyen ve hem de değişen sermaye tekrar sokulmuştur. (Değişen-sermayede, bu kısmen doğrudan ve kısmen de dolaylı geriye akış yoluyla olmuştur.)

XI. SABİT SERMAYENİN YERİNE KONMASI

Yıllık yeniden-üretimin değişiminin tahlilinde aşağıdaki nokta büyük bir güçlük gösterir. Konunun ortaya konulabileceği en basit biçi-

mi alırsak, şunu elde ederiz:

$$\text{I) } 4.000_s + 1.000_d + 1.000_a +$$
$$\text{II) } 2.000_s + 500_d + 500_a = 9.000.$$

Bu sonunda kendini şuna ayrıştırır:

$$4.000\ \text{I}_s + 2.000\ \text{II}_s + 1.000\ \text{I}_d + 500\ \text{II}_d + 1.000\ \text{I}_a + 500\ \text{II}_a = 6.000_s + 1.500_d + 1.500_a = 9.000.$$ [sayfa 474]

Değişmeyen-sermayenin değerinin, sözcüğün kesin anlamıyla emek aletlerini (üretim araçlarının ayrı bir kesimi olarak) içeren bir kısmı, emek aletlerinden emeğin ürününe (metaya) aktarılmıştır; bu emek aletleri, üretken sermayenin öğeleri olarak işlev yapmaya devam ederler ve bunu eski maddi biçimleri içerisinde yaparlar. Bu, onların, belli bir dönem için sürekli işlev yapmaları sırasında uğradıkları eskiyip yıpranma, tedrici aşınma payı olup, bunlar tarafından üretilen metalara, emek aletlerinden emek ürününe aktarılan bir değer öğesi olarak tekrar ortaya çıkarlar. Bu nedenle, yıllık yeniden-üretim bakımından, yalnızca sabit sermayenin bir yıldan fazla ömürlü olan kısımları, başlangıçta dikkate alınacaktır. Eğer bunlar bir yıl içerisinde tamamen eskimişlerse bunların yıllık yeniden-üretimi ile bütünüyle yerine konulmaları ve yenilenmeleri gerekir ve incelenmekte olan konu ile herhangi bir ilişkileri yoktur. Makine ve sabit sermayenin diğer daha dayanıklı öteki biçimlerinde bina ve makine bir tüm olarak çok daha uzun süre dayandığı halde, bazı kısımlarının bir yıl içerisinde baştan başa değiştirilmeleri gerekli olduğu durumlar olabilir – çoğu kez *olmaktadır.* Bu kısımlar, sabit sermayenin bir yıl içerisinde yerine konulması gerekli öğeleri ile bir kategoriye aittir.

Metaların bu değer öğesinin, onarım maliyetiyle karıştırılmaması gerekir. Meta satıldığında bu değer öğesi, bütün ötekiler gibi paraya çevrilir. Ama paraya çevrildikten sonra, diğer değer öğelerinden farkı görünür hale gelir. Metaların yeniden-üretimlerinin başlayabilmesi (ya da genellikle, meta üretim sürecinin sürekli olabilmesi) için, bunların üretimlerinde tüketilen ham ve yardımcı maddelerin aynî olarak yerine konulmaları gereklidir. Bunlar üzerinde harcanan emek-gücünün de, gene, taze emek-gücü ile yenilenmesi gerekir. Bu nedenle, metalarda gerçekleşen paranın, sürekli olarak üretken sermayenin bu öğelerine, para-biçiminden meta-biçimine tekrar çevrilmesi zorunludur. Ham ve yardımcı maddeler örneğin belli aralıklarla büyük miktarlar halinde satın alınsa –böylece üretken bir ikmal oluştursa– ve belirli dönemler boyunca yeniden satın alınmalarına gerek kalmasa, gene de durum değişmiş olmaz; ve bu yüzden –bu ham ve yardımcı maddeler bulunduğu sürece–, metaların satışından gelen para, bu amaca ayrıldığı için birikebilir ve değişmeyen-sermayenin bu kısmı, geçici olarak, fiili işlevine bir süre için ara vermiş [sayfa 475] para-sermaye olarak görünebilir. Bu, bir gelir-sermaye değildir; para-biçimde askıya alınmış üretken sermayedir. Üretim araçlarının yenilenmeleri, bu yenilenmenin –dolaşım yönünden– biçimi değişiklik göstermekle birlikte, her zaman sürüp gitmek zorundadır. Yeni

satın almalar, bunların yenilendiği ya da yerine konduğu dolaşım işlemi, daha uzun ya da kısa aralıklarla olabilir ve bir defada büyük bir miktar yatırılarak buna tekabül eden üretken bir ikmal ile telafi edilebilir, ya da, satın almalar arasındaki aralıklar kısa olabilir; küçük miktarlarda para harcamaları, küçük miktarlarda üretken ikmaller hızla birbirini izleyebilir. Bu, durumun kendisini değiştirmiş olmaz. Emek-gücü için de aynı şey geçerlidir. Üretimin, yıl boyunca aynı ölçekte sürdürülmesi halinde – tüketilen emek-gücünün yerine, sürekli olarak yenisinin konması gerekir. İşin mevsimlik olabildiği ya da, işlerin farklı kısımlarının, tarımda olduğu gibi, farklı dönemlerde uygulandığı durumlarda, emek-gücü satın alınması da buna uygun olarak bazan küçük bazan büyük miktarlarda yapılır. Ama metaların satışı ile gerçekleşmiş olan gelirler, meta-değerin sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasına eşit kısmını paraya çevirmeleri ölçüsünde, üretken sermayenin değer kaybını karşıladıkları kısmına tekrar çevrilmiş olmazlar. Üretken sermayenin yanı başına yerleşirler ve para biçiminde kalmaya devam ederler.

Paranın bu durgunluğu, değişmeyen-sermayenin sabit öğesinin, üretim sürecinde kendi eski maddi biçimi içerisinde işlev yapmaya devam ettiği az ya da çok sayıda yılları içeren yeniden-üretim dönemi geçene kadar yinelenir. Binalar, makineler vb. gibi sabit öğeler iyice eskiyip de üretim sürecinde artık işlev yapamaz hale gelir gelmez, değerleri, çökelmiş bulunan paraların toplamı tarafından tamamıyla yerine konmuş halde bu öğenin yanı sıra mevcuttur; bu değerler, sabit sermayeden, üretimlerine katıldığı metalara yavaş yavaş aktarılmış ve bu metaların satışı sonucu para biçimini almıştır. Şimdi bu para, sabit sermayeyi (ya da çeşitli öğeleri farklı süreğenliklere sahip olduğu için bunun öğelerini) aynî olarak yerine koymaya ve böylece, üretken sermayenin bu kısmının gerçekten yenilenmesine hizmet ederler. Bu para, demek ki, değişmeyen sermaye-değerin bir kısmının, yani onun sabit kısmının para-biçimidir. Bu para-yığma oluşumu, kendi başına, kapitalist yeniden-üretim sürecinin bir öğesidir; sabit sermaye, yaşamını sona erdirene ve dolayısıyla bütün değerini [sayfa 476] ürettiği metalara aktararak şimdi aynî olarak yerine konma zorunluluğu ortaya çıkana kadar, sabit sermayenin ya da bu sermayenin birkaç öğesinin değerinin –para biçiminde– yeniden üretilmesi ve bir yana yığılmasıdır. Ne var ki, bu para, sabit sermayenin yaşamı sona eren öğelerini yerine koymak üzere yeni öğelere tekrar çevrilir çevrilmez, bu yığılı biçimini kaybeder ve dolaşımın meydana getirdiği sermayenin yeniden-üretim sürecindeki faaliyetine yeniden başlar.

Tıpkı basit meta dolaşımının hiç bir şekilde, ürünler arasındaki basit değişimle özdeş olmaması gibi, yıllık meta-ürünün çevrilmesi de hiç bir zaman kendisini çeşitli öğelerinin salt bir aracısız karşılıklı değişimine çözüştüremez. Para, bunda, özellikle sabit sermayenin değerinin yeniden-üretimi biçiminde ifadesini bulan özgül bir rol oynar. (Üretimin

kolektif olması ve meta üretimi biçimini taşımaması halinde, konunun kendisini ne kadar farklı bir şekilde ortaya koyacağı daha ilerideki bir tahlile bırakılmıştır.)

Temel şemamıza dönecek olursak, sınıf* II için şunu elde ederiz: $2.000_s + 500_d + 500_a$. Bir yıl boyunca üretilen bütün tüketim nesneleri, bu durumda, değer olarak 3.000'e eşittir; toplam metalar kitlesindeki farklı meta öğelerinin herbiri, değeri bakımından, $2/3_s + 1/5_d + 1/6_a$ ya da yüzde olarak, $66^2/_{3s} + 16^2/_{3d} + 16^2/_{3a}$ bileşimindedir. Sınıf II'nin çeşitli türdeki metaları, farklı oranlarda değişmeyen-sermaye içerebilir. Aynı şekilde, değişmeyen-sermayenin sabit kısmı da farklı olabilir. Sabit sermayenin kısımlarının süreğenliği ve dolayısıyla yıllık aşınıp yıpranma ya da, bunların üretimlerine katıldıkları metalara *pro rata* aktardıkları değerin oranı da farklı olabilir. Ama bunun burada önemi yoktur. Toplumsal yeniden-üretim sürecine gelince, bu, yalnızca sınıf II ve I arasında bir değişim sorunudur. Bu iki sınıf burada birbirlerinin karşısına yalnız kendi toplumsal, kitle ilişkileri içerisinde çıkarlar. Bu nedenle, meta-ürün II'nin değerinin *s* kısmının orantılı büyüklüğü (şimdi irdelenmekte olan sorunun sonuçlarından ancak bir tanesi) eğer sınıf II'ye giren bütün üretim kolları kapsanmış ise ortalama oranı verir.

Toplam değeri, $2.000_s + 500_d + 500_a$ ifadesi altında sınıflanan [sayfa 477] her tür meta (ve bunlar çoğunlukla aynı türdendir), bu nedenle değer olarak $66^2/_{3s} + 16^2/_{3d} + 16^2/_{3a}$ ifadesine eşittir. Bu, ister *s, d* ya da *a* altında sınıflansın, metaların her 100'ü için uygulanır.

2.000_s'nin katılmış bulunduğu metalar, değer olarak ayrıca şu şekilde de bölünebilir:

1) $1.333^1/_{3s} + 333^1/_{3d} + 333^1/_{3a} = 2.000_s$;

benzer şekilde 500_d de şöyle bölünebilir:

2) $333^1/_{3s} + 83^1/_{3d} + 83^1/_{3d} = 500_d$;

ve ensonu 500_a da şu şekilde bölünebilir:

3) $333^1/_{3s} + 83^1/_{3d} + 83^1/_{3a} = 500_a$.

Şimdi, eğer biz, 1), 2) ve 3)'teki *s*'leri toplarsak, $1.333^1/_{3s}. + 333^1/_{3s} + 333^1/_{3s}. = 2.000$ elde ederiz. Ayrıca $333^1/_{3d} + 83^1/_{3d} + 83^1/_{3d} = 500$. Ve *a* için de aynı şey. Toplam, yukardaki gibi aynı toplam 3.000 değerini verir.

3.000'lik bir değeri temsil eden, metalar kitlesi II'nin içerdiği tüm değişmeyen sermaye-değer, demek ki, 2.000_s'de bulunmakta ve, ne 500_d ve ne de 500_a bundan bir zerre bile taşımamaktadır. Aynı şey, sırasıyla *d* ve *a* için de doğudur.

Bir başka deyişle, meta kitlesi II'nin, değişmeyen sermaye-değeri temsil eden ve bu nedenle de, ya kendi maddi biçimine ya da para-biçimine tekrar çevrilebilir kısmının tamamı, 2.000_s'de bulunur. II'deki metaların değişmeyen değerinin değişimi ile ilgili her şey, bu yüzden,

* Burada "sınıf I" ve "sınıf II" ile gene "kesim I" ve "kesim II" kastedilmektedir. İngilizce metinde "*class*" (s. 467), Almanca metinde "*klasse*" (s. 459), Fransızca metinde "*section*" (V. s. 111). -ç.

2.000 II_s'nin hareketi ile sınırlıdır. Ve bu değişim, ancak, I (1.000_d + 1.000_a) ile yapılabilir.

Aynı şekilde, sınıf I bakımından da, bu sınıfın değişmeyen sermaye-değerinin değişimi ile ilgili her şey, 4.000 I_s'nin dikkate alınması ile sınırlı olacaktır.

1. *Para Biçiminde Değerin Aşınan ve Yıpranan Kısmının Yerine Konması*

İşe başlamak için eğer,

$$\begin{array}{lllll} I. & 4.000_s + & \underbrace{1.000_d + 1.000_a} & & \\ II. & \ldots\ldots\ldots\ldots & 2.000_s + 500_d & & + 500_a \end{array}$$

[formülünü -ç.] alırsak, 2.000 II_s metalar kitlesinin, aynı değerde I (1.000_d + 1.000_a) metaları ile değişimi, 2.000 II_s'nin tamamının, I tarafından üretilen II'nin değişmeyen-sermayesinin doğal öğelerine ayni olarak tekrar çevrilmesini öngörür. Ama bu [sayfa 478] sonuncunun bulunduğu meta-değer 2.000, sabit sermayenin değer kaybını telafi eden bir öğeyi de içerir; değer kaybını karşılayan bu öğenin derhal ve aynî olarak yerine konulması gerekmemekte, paraya çevrilerek, sabit sermayenin maddi biçimi içerisinde yenilenmesi zamanı gelene kadar bir toplam içerisinde yavaş yavaş birikmektedir. Her yıl, şu ya da bu bireysel işte veya şu ya da bu sanayi kolunda sabit sermaye kaybı görülür. Bir ve aynı bireysel sermayede bile, çeşitli kısımlarının farklı süreğenliğe sahip olmaları nedeniyle, sabit sermayenin şu ya da bu kısmının yerine konması zorunluluğu vardır. Yıllık yeniden-üretimi, basit boyutları içersinde, yani her türlü birikimi dikkate almaksızın incelediğimiz zaman işe *ab ovo** başlamayız. İncelenmekte olan yıl, birçok yıllardan bir tanesidir; kapitalist üretimin doğumundan sonraki ilk yıl değildir. Sınıf II'ye ait çok yanlı üretim kollarına yatırılmış bulunan çeşitli sermayeler, bu yüzden, yaşça farklıdırlar. Tıpkı bu üretim kolunda görev yapan kimselerden bir kısmının her yıl ölmesi gibi, sabit sermayenin bir kısmının da her yıl ömrü tükenir ve bunların, birikmiş para fonundan aynî olarak yenilenmeleri gerekir. İşte bu nedenle, 2.000 II_s'nin 2.000 $I_{(d+a)}$ karşılığında değişimi, 2.000 II_s'nin kendi meta-biçiminden (tüketim mallarından), yalnız ham ve yardımcı maddeleri değil, aynı zamanda, sabit sermayenin, makineler, aletler, binalar vb. gibi doğal öğelerini de içeren asıl öğelere çevrilmesini kapsar. 2.000 II_s'nin değerinde *para olarak* yerine konulması gereken aşınma ve yıpranma, bu yüzden hiç bir zaman işlemekte olan sabit sermayenin tutarına tekabül etmez, çünkü bunun bir kısmının her yıl aynî olarak yerine konulması zorunluluğu vardır. Ama bu durum, bu yerine koyma

* Başlangıçtan itibaren. -ç.

işi için gerekli paranın, sınıf II kapitalistleri tarafından önceki yıllarda biriktirildiğini varsayar. Ne var ki, işte bu koşul, önceki yıllar için olduğu kadar, içinde bulunulan yıl için de aynı ölçüde geçerlidir.

I (1.000_d + 1.000_a) ile 2.000 II_s arasındaki değişimde, önce şurasını dikkate almak gerekir ki, $I_{(d+a)}$ değerler toplamı, herhangi bir değişmeyen değer öğesini, dolayısıyla da aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak bir değer öğesini, yani değişmeyen-sermayenin sabit kısmından, maddi biçimi içerisinde $d+a$'nın varolduğu metalara aktarılmış bulunan bir değeri içermez. Buna karşılık, bu öğe, II_s'de vardır ve, varlığını sabit sermayeye [sayfa 479] borçlu bulunan para-biçiminden maddi biçimine hemen çevrilmemesi gereken ve önce para biçimini korumak zorunda olan, değer öğesinin işte bu kısmıdır. İşte bu nedenle I (1.000_d + 1.000_a) ile 2.000 II_s arasındaki değişim derhal şu güçlüğü gösterir: 2.000($_{d+a}$)'nın maddi biçimi içerisinde varolduğu I'e ait üretim araçları, II'ye ait tüketim malları biçiminde bir eşdeğer karşılığında 2.000'in tam değeri ile değişilmek zorunda olduğu halde, öte yandan 2.000 II_s tüketim malları, I (1.000_d + 1.000_a) üretim araçları karşılığında, kendi tam değerleri üzerinden değişilemez, çünkü bunların değerlerinin –aşınma ve yıpranmaya ya da sabit sermayenin yerine konulması gerekli değer kaybına eşit– kısmı, ilkin, incelemekte bulunduğumuz mevcut yıllık yeniden-üretim dönemi boyunca dolaşım aracı olarak artık işlev yapmayacak olan para biçiminde birikmek zorundadır. Ama meta-değer 2.000 II_s içerisine katılmış bu aşınma ve yıpranma öğesini ödeyecek para, ancak I. kesimden gelebilir, çünkü II, bu parayı kendisi ödeyemez, ama kendi mallarının satışı yoluyla bu ödemeyi sağlar ve çünkü, varsayımlı olarak, $I_{(d+a)}$ meta 2.000 II_s'nin tamamını satın alır. Şu halde, sınıf I, bu satınalma aracılığı ile, bu aşınma ve yıpranmayı II için paraya çevirir. Ama daha önce açıklanan yasaya göre, dolaşıma sürülen para, daha sonra, eşit miktarda metaları dolaşıma süren kapitalist üreticiye döner. Açıktır ki, II_s satın almakla I, II'ye, 2.000 değerinde metalar ile birlikte bir de fazladan bir parayı karşılıksız. olarak (değişim yoluyla aynı miktarı almaksızın) veremez. Aksi halde I, meta kitlesi II_s'yi değerinin üzerinde satın almış olur. Eğer II, kendisine ait 2.000_s'yi I (1.000_d + 1.000_a) karşılığında fiilen değişiyorsa, I'den başka bir talepte bulunamaz ve bu değişim ile dolaşan para, kendisini dolaşıma sokana bağlı olarak, yani ilk kez alıcı olarak hareket eden kimseye bağlı olarak ya I'e ya da II'ye döner. Aynı zamanda II, kendi meta-sermayesinin tüm değerini, üretim araçlarının maddi biçimine tekrar çevirmiş olacaktı, oysa varsayımımıza göre, satıştan sonra bunun bir kısmını, şimdiki yıllık yeniden-üretim dönemi boyunca para biçiminden, değişmeyen-sermayesinin sabit kısmının maddi biçimine tekrar çeviremezdi. Eğer II, I'e 2.000 değerinde satış yapsa ve ondan, 2.000'den az, diyelim 1.800 değerinde satın almada bulunsa ancak o zaman kendi lehine bir para fazlalığı olurdu. Bu durumda I'in kendisine dönmeyecek olan para olarak 200 değerindeki borç fazlasını telafi et-

mesi gerekirdi, çünkü 200'e [sayfa 480] eşit bir meta kitlesini dolaşıma sürerek, yatırmış olduğu parayı dolaşımdan çekmemiş olurdu. Böyle bir durumda, II için, sabit sermayesinin aşınma ve yıpranması, hesabına konulmuş bir para fonu bulunurdu. O zaman da, diğer yanda, I'in tarafında 200 miktarında bir üretim aracı, üretim fazlası olurdu ve, üretimin çeşitli kısımları arasında tam bir oranın varsayıldığı şemamızın esası, yani aynı ölçekte yeniden-üretim bozulmuş olurdu. Bir başkasını ve daha da beterini yaratmak için güçlüklerin ancak bir tanesinden kurtulmuş olurduk.

Bu problem özel güçlükler gösterdiği ve ekonomi politikçiler tarafından şimdiye değin hiç ele alınmadığı için, olası (hiç değilse olası görünen) bütün çözümleri ya da daha çok, bu problemin formüle edilişini *seriatim** inceleyeceğiz.

İlkin, biraz önce, II'nin I'e, 2.000 değerinde metalar sattığını, ama ondan ancak 1.800 değerinde satın almada bulunduğunu varsaymıştık. Meta-değer 2.000 II_s, aşınıp yıpranmayı yerine koymak için, para olarak biriktirilmesi gerekli 200 içermektedir. Demek oluyor ki, 2.000 II_s'nin değeri, üretim araçları ile değişilecek 1.800 ile aşınma ve yıpranmanın yerini alacak ve (2.000_s'nin I'e satışından sonra) para biçiminde saklanacak 200'e ayrılabilir. Değer olarak ifade edildiğinde 2.000 II_s, 1.800_s + 200_s (d)'ye eşittir; burada *d. déchet*'i** belirtmektedir.

Bu durumda bizim aşağıdaki ifadeyi incelememiz gerekiyor:

Değişim

I. $1.000_d + 1.000_a$

II. $\underbrace{}$ $1.800_s + 200_s$ (d).

Emekçilere, emek-güçlerinin karşılığı ücret olarak verilen 1.000 sterlin ile I, tüketim malları 1.000 II_s satın almaktadır. II, bu aynı 1.000 sterlin ile üretim aracı 1.000 I_d satın almaktadır. Böylece I'deki kapitalistler, değişen-sermayelerini para biçiminde geri almakta ve gelecek yıl, aynı miktar emek-gücü satın almada kullanabilmektedirler, yani üretken sermayelerinin değişen kısmını aynî olarak yerine koyabilmektedirler.

Ayrıca, yatırılan 400 sterlin ile II, üretim araçları I_a satın almakta ve I_a, bu aynı 400 sterlin ile tüketim malları II_s satın almaktadır. II'deki kapitalistler tarafından dolaşıma sokulan [sayfa 481] 400 sterlin, böylece kendilerine dönmekte, ama yalnız, satılan metaların eşdeğeri olarak. Şimdi I, yatırılan 400 sterlin ile tüketim malları satın almakta; II, I'den 400 sterlin değerinde üretim aracı satın almakta ve bu 400 sterlin bunun üzerine I'e geri akmaktadır. Öyleyse buraya kadar hesap şöyledir:

* Sırasıyla. -ç.

** Yıpranma ve aşınma. Almanca metinde (s. 452), Engels, bu sözcüğün yanına "*Verschleiss*" ("Aşınma") yazmıştır. -ç.

I, dolaşıma, metalar biçiminde 1.000_d + 800_a sokmaktadır; dolaşıma ayrıca ücretler için para olarak 1.000 sterlin ve II ile değişim için 400 sterlin sürmektedir. Değişim yapıldıktan sonra I, para olarak 1.000_d, 800 II_s (tüketim malları) karşılığında değişilen 800_a ve para biçiminde 400 sterline sahiptir.

II, dolaşıma, metalar biçiminde (tüketim malları) 1.800_s ve para olarak 400 sterlin sürüyor. Değişimin tamamlanması üzerine, I'in metaları (üretim araçları) olarak 1.800 ve para olarak 400 sterline sahiptir.

Geride, hala, I'in tarafında 200_a (üretim araçları olarak) ve II'nin tarafında 200_s (d) (tüketim malları olarak) vardır.

Varsayımımıza göre 1.200 sterlin ile, 200 değerinde *s* (d) tüketim malları satın alıyor. Ama II, bu 200 sterlini elde tutmaktadır, çünkü, 200_s(d) aşınma ve yıpranmayı temsil etmekte olup, hemen üretim araçlarına tekrar çevrilmeyecektir. Bu nedenle 200 I_a satılamaz. Yerine konulması gerekli artı-değer I'in beşte-biri gerçekleştirilemez, yani üretim araçlarının maddi biçiminden tüketim mallarının maddi biçimine çevrilemez.

Bu, yalnız, bizim, basit ölçekli yeniden-üretim varsayımımızla çelişmiyor; bu, kendi başına, 200_s(d)'nin paraya dönüşümünü açıklayabilecek bir varsayım da değildir. Bu, daha çok, bunun açıklanamayacağı anlamına gelir. Çünkü, 200_s(d)'nin ne şekilde paraya çevrilebileceği gösterilemeyeceğine göre, yalnızca kendi 200_a'sından geriye kalanını paraya çeviremediği için, I'in, zorlandığı varsayılmıştır. Bunu, değişim mekanizmasının normal bir işleyişi diye kabul etmek, 200_s(d)'yi düzenli olarak paraya çevirmek için her yıl 200 sterlinin gökten düştüğünü düşünmekle aynı şeydir.

Ama böyle bir varsayımın saçmalığı, eğer I_a, bu durumda olduğu gibi kendi ilkel varlık biçimi içerisinde –yani üretim araçlarının değerinin bir kısmı, dolayısıyla kapitalist üreticilerinin, satış yoluyla paraya çevirmek zorunda oldukları metaların değerinin bir kısmı olarak– görünmek yerine, bu kapitalistlerin ortaklarının elinde, örneğin toprak sahiplerinin elinde toprak rantı, [sayfa 482] tefecilerin elinde faiz olarak göründüğü zaman hemen göze çarpmıyor. Ama eğer sanayi kapitalistinin, bu artı-değerin öteki ortaklarına, toprak rantı ya da faiz olarak vermek zorunda bulunduğu metaların artı-değerinin bu kısmı, uzun bir süre bu metaların satışı yoluyla gerçekleştirilemez ise, rant ve faiz ödemesi de sona erer ve toprak sahipleri ile faizciler, rant ile faizi harcamak suretiyle, yıllık yeniden-üretimin belli bir kısmını diledikleri gibi paraya çevirmek için *dei ex machina** olarak hizmet edemez hale gelirler. Aynı şey, hükümet memurları, doktorlar, avukatlar vb. ve "kamunun" üyeleri olarak, ekonomi-politikçilerin açıklamadan bıraktıklarını açıklamak suretiyle bunlara "hizmet eden" diğerleri gibi, üretken olmayan emekçiler denilen kim-

* Makine ile gelen tanrı. – Eski Yunan tiyatrosunda, hiç bir kurtuluş olasılığı kalmadığı bir anda, sahneye, yukardan kurtarıcı olarak indirilen tanrı. -ç.

selerin harcamaları için de doğrudur.

I ile II arasında, –kapitalist üreticilerin bu iki ana kesimi arasında– doğrudan değişim yerine bu işe aracı olarak tüccar da girse ve "parası" ile bütün bu güçlüklerin üstesinden gelmeye yardım etse; durumda gene de bir iyileşme olmaz. Örneğin, ele alınan durumda 200 I_a'nın kesenkes II'deki sanayi kapitalistlerine verilmesi gerekir. Bu, bir dizi tüccarın elinden geçebilir, ama bunlardan sonuncusu, bizim varsayımımıza göre kendisini II'nin karşısında, tıpkı başlangıçta I'deki –kapitalist üreticilerin aynı kötü durumunda bulur; yani bunların 200 I_a'yı II'ye satmaları olanaksızdır. Ve satın alınan bu saplanıp kalmış miktar, I ile ayın süreci yenileyemez.

Buradan da görüyoruz ki, gerçek amacımızdan ayrı olarak, toplumsal yeniden-üretim süreci, karmaşık somut biçimi içerisinde bir tahlil konusu yapılır yapılmaz, "bilimsel" bir tahlil görüntüsü veren yapmacık-lardan kurtulmak için, yeniden-üretim sürecini –ufak tefek belirsiz durumlardan arınmış– kendi asıl biçimi içerisinde gözden geçirmek zorunluluğu kaçınılmazdır.

Yeniden-üretim sürecinin (ister basit, ister genişlemiş ölçekte olsun) normal olarak yürümesi halinde, kapitalist üretici tarafından dolaşıma sokulan paranın (ister kendi parası, ister borç aldığı para olsun), çıkış noktasına dönmesi gerektiği konusundaki yasa; 200 II_s(d)'nin, I tarafından sürülen para aracılığı ile paraya çevrildiği varsayımını bütünüyle dıştalar. [sayfa 483]

2. *Sabit Sermayenin Aynî Olarak Yerine Konması*

Yukarıda ele alınan varsayımı bir yana itince, geriye, yalnızca, aşınma ve yıpranma payının para alarak yerine konması dışında, aynı zamanda tümüyle ölü hale gelmiş sabit sermayenin aynî olarak yerine konmasını da içerdiği şeklindeki olasılıklar kalmaktadır .

Buraya kadar varsaymıştık ki,

a) I tarafından ücretler biçiminde ödenen 1.000 sterlin, emekçiler tarafından, aynı miktarda II_s için harcanır; yani emekçiler bu para ile tüketim malları satın alırlar.

Bu 1.000 sterlinin I tarafından para olarak yatırılmış olması, yalnızca bir olguyu ifade etmektedir. Ücretlerin, ilgili kapitalist üreticiler tarafından para olarak yatırılması gerekir. Sonra bu para, emekçiler tarafından tüketim malları için harcanır ve tüketim malları satıcılarına, kendi değişmeyen-sermayelerini meta-sermayeden üretken sermayeye çevirmede, dolaşım aracı olarak hizmet eder. Gerçekte, bu para bir çok yollardan (bizzat emekçinin gereksinmesi olan, bakkallar, ev sahipleri, vergi tahsildarları ve doktorlar vb. gibi üretken-olmayan emekçilerden) geçer ve dolayısıyla, I'deki emekçilerin elinden kısmen doğrudan sınıf II'deki kapitalistin eline akar. Paranın akışı, azçok gecikebilir ve kapitalistin bu

yüzden yeni yedek paraya gereksinmesi olabilir. Bütün bunlar, bu temel biçim içerisindeki incelemeye girmez.

b) Bir seferde I'in, II'den satınalma için para olarak diğer bir 400 sterlin yatırdığı ve bu paranın kendisine döndüğü, oysa bir başka sefer II'nin I'den satınalma için 400 sterlin yatırdığı ve aynı şekilde bu parayı geri aldığı varsayılmıştı. Bu varsayımı yapmak gerekir, çünkü kapitalist sınıf I ya da II'nin, kendi metalarının değişimi için gerekli parayı tek taraflı olarak yatırmaları gerektiği yolundaki ters bir varsayımı kabul etmek keyfi olurdu. Çünkü, 1. arabaşlık altında gösterdiğimiz gibi, 200 II_s'(d)'yi paraya çevirmek için I'in dolaşıma ek para sürmesi varsayımının saçma diye reddedilmesi üzerine geriye, yalnızca II'nin metalarının değerinin, sabit sermayesinin aşınma ve yıpranmasını telafi edecek kısmını paraya çevirecek bir miktar parayı dolaşıma gene kendisinin sürmesi gibi, görünüşte daha da saçma bir varsayım kalır. Örneğin, Bay X'e ait iplik makinesinin, üretim sürecinde kaybettiği değer kısmı, ipliğin değerinin bir kısmı olarak tekrar [sayfa 484] ortaya çıkar. İplik makinesinin uğradığı değer kaybının, yani aşınıp yıpranmasının, öte yanda, iplikçinin elinde para olarak toplanması gerekir. X'in, Y'den 200 sterlinlik pamuk satın aldığı ve böylece dolaşıma para olarak 200 sterlin sürdüğü kabul edilirse, Y de bu durumda ondan 200 sterlinlik iplik satın alacak ve bu 200 sterlin şimdi X'e, makinesinin aşınma ve yıpranmasını karşılayacak fon olarak hizmet edecektir. Durum basitçe şuna indirgenebilir: X, yaptığı üretimden, kendisine ait üründen ve bu ürünün satışından başka, iplik makinesinin değer kaybını kendisi adına karşılamak üzere 200 sterlini *in petto* alıkor; yani makinesinin değer kaybı yoluyla kaybettiği 200 sterline ek olarak, en sonunda yeni bir iplik makinesi satın alabilmek için, kendi cebinden her yıl para olarak bir başka 200 sterlin daha ayırmak zorundadır.

Ne var ki, bu saçmalık ancak görünüştedir. Sınıf II, sabit sermayeleri çok farklı yeniden-üretim aşamalarında bulunan kapitalistlerden oluşmuştur. Bunlardan bazılarında sabit sermaye, aynî olarak tümüyle yerine konulması gerekli aşamaya ulaşmış durumdadır. Diğerlerinde ise, bu aşamadan şu ya da bu kadar uzaktır. Bu grubun bütün üyeleri için ortak nokta, sabit sermayelerinin fiilen yeniden-üretilmiş olmaması, yani aynı türün yeni bir çeşidi tarafından *in natura** yenilenmemiştir, ama değeri, para olarak ardarda birikmiştir. Birinci grup, işe başladığında, para-sermayesinin bir kısmını değişmeyen (sabit ve döner) sermayeye, bir kısmını da emek-gücüne, değişen-sermayeye çevirmek üzere pazara geldiği zaman, tamamen aynı (ya da neredeyse aynı durumda olmasının burada önemi yoktur) durumdadır. Bunlar, bir kez daha, bu para-sermayeyi, yani hem değişmeyen sabit ve döner sermayeyi ve hem de değişen-sermayenin değerini dolaşıma yatırmak durumundadırlar.

* Doğal olarak. -*ç*.

Şu halde, eğer biz, kapitalist sınıf II tarafından I ile değişim için dolaşıma sokulan 400 sterlinin yarısının, yalnız kendi metalarının aracılığı ile, döner sermayeye ilişkin üretim araçlarını değil, aynı zamanda, paraları aracılığı ile de, sabit sermayelerini aynî olarak yenilemek zorunda bulunan sınıf II'deki kapitalistlerden geldiğini, oysa bu sınıftaki kapitalistlerin öteki yarısının, paraları ile ancak değişmeyen-sermayelerinin döner kısmını aynî olarak yerine koyduklarını, ama sabit sermayelerini aynî olarak [sayfa 485] yenilemediklerini varsayarsak, bu geriye dönen 400 sterlinin (I'in bunun karşılığında tüketim malları satın alması üzerine, geriye dönen bu 400 sterlinin), II'nin bu iki grubu arasında çeşitli şekilde dağıldığını söylemekte herhangi bir çelişki yoktur. Bu para, sınıf II'ye döner, ama aynı ellere geri gelmez, bir kesimden diğerine geçerek bu sınıf içerisinde çeşitli biçimde dağılır.

II'nin bir grubu, uzun sürede, üretim araçlarının bir kısmının kendi metaları tarafından karşılanması yanında, para olarak 200 sterlini, sabit sermayenin yeni öğelerine ayni olarak çevirmiştir. İşin başlangıcında, böylece harcanan para, bu gruba, bu sabit sermaye tarafından üretilecek olan metaların değerinin aşınma ve yıpranma kısmı olarak, birkaç yıl sonra ancak yavaş yavaş dolaşımdan geri döner.

Ne var ki, II'nin öteki grubu, 200 sterlin karşılığında I'den herhangi bir meta almamıştır. Ama I, bunu, II'nin birinci grubunun, sabit sermayesinin öğeleri için harcadığı para ile öder. II'nin birinci grubu, kendi sabit sermaye-değerine bir kez daha yenilenmiş maddi biçimi içerisinde sahip olduğu halde, ikinci grup, sabit sermayesinin daha sonraki aynî olarak yerine konması için para olarak biriktirilmesi ile meşguldür.

Daha önceki değişimlerden sonra, şimdi bizim üzerinde ilerleyeceğimiz esas, metaların henüz her iki tarafça değişilmemiş bulunan kısmıdır: I tarafından 400_a ve II tarafından 400_s[52] II'nin, 800 tutarında olan bu metaların değişimi için para olarak 400 yatırdığını varsayıyoruz. 400'ün yarısı (200'ü), her ne olursa olsun, aşınma ve yıpranma değeri olarak para olarak 200 biriktiren ve bu parayı sabit sermayesinin maddi biçimine çevirecek olan, II. grubu tarafından yatırılmak zorundadır.

Tıpkı, değişmeyen sermaye-değer, değişen sermaye-değer ve artı-değerin –meta-sermaye II ve meta-sermaye I'in değerinin bölünebileceği bu kısımlar– sırasıyla, II ve I'e ait metaların özel orantılı payları tarafından gösterilebileceği gibi, değişmeyen-sermayenin kendi değeri içerisinde, sabit sermayenin maddi biçimine henüz çevrilmeyen, ama şimdilik para biçiminde biriktirilmiş bulunan değer kısmı da aynı şekilde gösterilebilir. Belirli bir miktar meta II (ele alınan örnekte geriye kalan metaların yarısı, ya da 200), burada, yalnızca, değişim yoluyla para olarak birikmek [sayfa 486] zorunda bulunan bu aşınma ve yıpranma değerinin

[52] Bu rakamlar, gene daha önce varsayılmış olanlarla çakışmamaktadır. Ama salt bir orantılar sorunu olduğuna göre, bunun bir önemi yoktur. -*F.E.*

bir aracıdır. (Sabit sermayeyi aynî olarak yenileyen II'deki kapitalistlerin birinci grubu, bu şekilde –burada yalnızca geri kalanıyla hâlâ boy gösterdiği, metalar kitlesinin aşınan ve yıpranan kısmı ile– kendi aşınma ve yıpranma değerlerinin bir kısmını bu yolla zaten gerçekleştirmiş olabilirler, ama para olarak hâlâ 200'ü gerçekleştirmeleri gerekir.)

Bu son işlemde II tarafından dolaşıma sokulan 400 sterlinin (200'e eşit) ikinci yarısına gelince, bu, I'den, değişmeyen-sermayenin döner kısımlarını satın alır. Bu 200 sterlinin bir kısmı, II'nin her iki kesimi ya da yalnız, sabit sermaye değerini aynî olarak yenilemeyen kesimi tarafından dolaşıma sokulmuş olabilir.

Bu 400 sterlin ile, demek ki, I'den şunlar alınmıştır: 1) yalnızca sabit sermayenin öğelerini içeren, 200 sterlin tutarında metalar; 2) II'ye ait değişmeyen-sermayenin döner kısmının yalnız doğal öğelerini yerine koyan 200 sterlin tutarında metalar. Böylece I, tüm yıllık ürününü, II'ye satılabilecek kadarıyla satmıştır, ama bunun beşte-birinin değeri, 400 sterlini, şimdi I'in elinde para olarak bulunmaktadır. Ne var ki, bu para, tüketim mallan için gelir olarak harcanması gereken paraya çevrilen artı-değerdir. Demek oluyor ki, I, bu 400 sterlini ile II'ye ait 400'e eşit tüm meta-değeri satın almaktadır; yani bu para, II'ye, kendisine ait metaları harekete geçirmek suretiyle geri akmaktadır. .

Şimdi biz üç ayrı durumu varsayacağız ve, sabit sermayelerini aynî olarak yerine koyan kapitalist II grubuna "grup 1", ve sabit sermayedeki değer yıpranmasını para olarak biriktirene "grup 2" diyeceğiz. Bu üç durum şöyledir: a) metalar biçiminde bir bakiye olarak II'de hâlâ bulunan 400'ün bir kısmı, 1 ve 2 grupları için, değişmeyen-sermayenin döner kısımlarının bazı bölümlerini yerine koymak zorundadır (diyelim herbiri için yarısını); b) grup 1 bütün metalarını sattığı halde, grup 2 henüz 400'ü satmak durumundadır; c) grup 2, yıpranma değerini taşıyan 200 dışında hepsini satmıştır.

Demek ki, şu dağılımı elde ediyoruz:

a) 400_s meta-değerin, 100'ünü grup 1, 300'ünü grup 2 olmak üzere, II, hâlâ elinde tutmaktadır; bu 300'den 200'ü, aşınma payını temsil etmektedir. Bu durumda, grup 1'in para halindeki 400 sterlininin ilk olarak yatırdığı 300'ü şimdi II'den metalar almak üzere 1 tarafından geri çevrilmiştir, I'den, yani aynî olarak sabit [sayfa 487] sermayenin öğelerini sağlamak için para halinde 200 ve I ile meta değişimini gerçekleştirmek için para halinde 100'ü geri çevirmiştir; Öte yandan grup 2, 400'ün ancak ¼'ünü, yani 100'ü, aynı şekilde I ile meta değişimini sağlamak üzere yatırmıştır.

Grup 1, öyleyse, para olarak 400'ün 300'ünü, grup 2, 100'ünü yatırmıştır.

Bu 400'ün dönüşü, ne var ki, şöyle olmaktadır:

Grup 1'e 100, yani yatırdığı paranın ancak üçte-biri. Ama öteki $^2/_3$ yerine, yenilenmiş 200 değerinde bir sabit sermayeye sahip olmaktadır.

Grup 1, 200 değerinde sabit sermaye öğeleri için I'e para vermiş, ama daha sonraki metaları vermemiştir. Para olarak 200'ü ilgilendirdiği kadarıyla, grup 1, kesim I'in karşısına, yalnız alıcı olarak çıkmakta, daha sonra satıcı olarak çıkmamaktadır. İşte bu yüzden, bu para, grup 1'e dönemez; aksi halde, sabit sermayesinin öğelerini I'den, bir hediye olarak almış olması gerekirdi.

Yatırdığı paranın son üçte-biri bakımından grup 1, önce değişmeyen-sermayesinin döner kısımlarının alıcısı olarak hareket etmiştir. Aynı para ile I, ondan, metalarının 100 değerindeki geri kalan kısmını satın almaktadır. Bu para, o zaman, kendisine (II. kesimin 1. grubuna) geri akmaktadır, çünkü satın alıcı olarak hareketinden hemen sonra satıcı olarak hareket etmektedir. Eğer bu para geri dönmeseydi, II (grup 1) 100'e ulaşan metalar için 1'e önce para olarak 100, sonra da metalar olarak tekrar cabadan 100 vermiş olurdu, yani II, metalarını, I'e hediye olarak vermiş olurdu.

Öte yandan, para olarak 100 yatıran grup 2, para olarak 300 geri almaktadır: önce bir alıcı olarak dolaşıma para halinde 100 sokup bunları satıcı olarak geri aldığından ötürü 100; ancak bu miktar kadar metaın bir satıcısı olarak işlev yapıp bir alıcı olarak işlev yapmadığından ötürü 200. Demek ki, paranın I'e geri akması olanaksızdır. Sabit sermayenin yıpranma payı böylece II (grup 1) tarafından, sabit sermayenin öğelerinin satın alınmasında dolaşıma sürülen para ile dengelenmektedir. Ama bu, grup 2'nin eline, grup 1'in parası olarak değil, sınıf I'e ait para olarak gelmektedir .

b) Bu varsayıma göre, II_s'nin geri kalan kısmı, grup 1 para olarak 200 ve grup 2 meta olarak 400 sahibi olacak biçimde dağılmıştır. [sayfa 488]

Grup 1, bütün metaını satmıştır, ama para olarak 200, aynî olarak yenilemek zorunda olduğu değişmeyen-sermayesinin sabit kısmının dönüşmüş bir şeklidir. Şu halde o, burada, yalnız alıcı olarak hareket etmekte ve kendi parası yerine, sabit sermayesinin doğal öğeleri biçiminde aynı değerde meta I almaktadır. Grup 2 (eğer I, I ile II arasındaki meta değişimi için herhangi bir para sürmemiş ise) dolaşıma en fazla yalnızca 200 sterlin sürmek zorundadır, çünkü kendi meta-değerinin yarısı için, I'den alıcı değil, yalnızca I'e karşı satıcıdır.

Grup 2'ye dolaşımdan 400 sterlin dönmektedir: alıcı olarak sürdüğü ve metalar olarak 200'ün satıcı olarak bunları geri aldığı için 200; I'den herhangi bir eşdeğer almaksızın, I'e 200 değerinde metalar sattığı için de 200.

c) Grup 1, para olarak 200'e, meta olarak 200_s'ye sahiptir. Grup 2, meta olarak 200_s(d)'ye sahiptir.

Bu varsayıma göre, grup 2, para olarak herhangi bir yatırımda bulunmak durumunda değildir, çünkü I'in karşısında artık alıcı değil, yalnızca satıcı olarak hareket etmekte, dolayısıyla kendisinden birisi satın almada bulunana kadar beklemek zorundadır.

Grup 1, para olarak 400 sterlin yatırmaktadır: I ile karşılıklı meta değişimi için 200, I'den salt alıcı olarak 200. Para olarak son 200 sterlin ile, sabit sermaye öğelerini satın alır.

Para olarak 200 sterlin ile I, grup 1'den 200 miktarında metalar satın almakta ve grup 1, böylece, bu meta değişimi için yatırdığı 200 sterlini para olarak tekrar ele geçirmektedir. Ve I, aynı şekilde, grup 1'den aldığı öteki 200 sterlin ile, grup 2'den 200 değerinde metalar satın almakta, böylece, grup 2'nin sabit sermayesinin yıpranma ve aşınması, para biçiminde birikmektedir.

Eğer c) halinde, sınıf II (grup 1) yerine, sınıf I'in mevcut metaların değişimini sağlamak için para olarak 200 sürmüş olduğu varsayılsaydı, durumda hiç bir değişiklik olmazdı. Bu durumda I'in, sınıf II grup 2'den, bu grubun, geriye, satmak için ancak bu metaya sahip bulunduğu varsayımına dayanarak, metalar olarak önce 200 satın alsaydı, bu 200 sterlin, I'e dönmezdi, çünkü II grup 2, tekrar alıcı olarak hareket etmemektedir. Ama sınıf II grup 1, bu durumda, satın almada harcamak üzere para olarak 200 sterline ve değişim amacı için metalar biçiminde 200'e, yani I ile alışveriş için toplam 400 tutan bir değere sahiptir. Para [sayfa 489] olarak 200 sterlin, bunun ardından II grup 1'den, I'e döner. Eğer I, tekrar, sınıf II grup 1'den metalar biçiminde 200 satın almada bu parayı harcarsa, sınıf II grup 1, metalar biçimindeki 400'ün ikinci yarısını I'in elinden alır almaz, bunlar I'e geri dönerler. Grup 1 (II), salt sabit sermaye öğelerinin alıcısı olarak para biçiminde 200 sterlin harcamıştır; bu nedenle bu para ona dönmeyip, 200_s'yi, sınıf II grup 2'nin geriye kalan metaını paraya dönüştürme hizmeti görür; oysa, I tarafından metaların değişimi için sürülen para, 200 sterlin, sınıf II grup 2 yoluyla değil, sınıf II grup 1 yoluyla I'e döner. 400'lük metaları yerine, kendisine, şimdi, 400 tutarında bir meta eşdeğer dönmüştür; onun, metalar biçiminde 800'ün değişimi için para olarak sürdüğü 200 sterlin de aynı şekilde ona dönmüştür. Bu nedenle her şey yolundadır.

Değişimde,

$$\text{I.}\quad \underbrace{1.000_d + 1.000_a}$$
$$\text{II.}\quad 2.000_s$$

[formülünde -ç.] karşılaşılan güçlük, bakiyelerin değişimindeki güçlüğe indirgenmişti:

I. . . . . 400_a.

II. (1) Para olarak 200 + metalar olarak 200_s + (2) metalar olarak 200_s. Ya da, sorunu daha açık hale getirmek için:

I. $200_a + 200_a$.

II. (1) Para olarak 200 + metalar olarak 200_s + (2) metalar olarak

200_s.

Sınıf II grup 1'de, metalar olarak 200s, (metalar olarak) 200 I_a karşılığında değişildiğine ve I ile II arasında meta olarak 400'ün bu değişiminde dolaşan bütün para, onu yatırmış olana, I ya da II'ye döndüğüne göre, I ile II arasındaki değişimin bir öğesi olan bu para, aslında, bizi, burada rahatsız eden sorunun bir öğesi değildir. Ya da, farklı bir biçimde göstermek gerekirse: 200 I_a (metalar) ile 200 II_s (sınıf II grup 1'in metaları) arasındaki değişimde, paranın, satınalma ve dolayısıyla sözcüğün dar anlamıyla "dolaşım aracı" olarak değil, ama bir ödeme aracı olarak işlev yaptığını varsayarsak, 200 I_a metaları ile 200 II_s (grup 1) 'in, değer büyüklükleri olarak eşit olmaları nedeniyle, 200'lük üretim aracının, 200'lük tüketim malları ile değişildiği ve paranın burada yalnızca ideal olarak işlev yaptığı ve taraflardan hiç birisinin, [sayfa 490] herhangi bir hesap bakiyesini ödemek için dolaşıma gerçekten bir para sürmediği açıktır. Şu halde, biz, her iki yandan da, I ve II'den, 200 I_a metaları ile bunların eşdeğerini, yani 200 II_s (grup 1) metalarını ancak düştüğümüz zamandır ki, sorun kendisini saf biçimi içerisinde ortaya kor.

Birbirini dengeleyen eşit değerde bu iki miktar metaın (I ve II) hesap-dışı edilmesinden sonra, geriye, değişim için, problemin kendisini berrak bir biçimde ortaya koyduğu bir bakiye kalır, şöyle ki,

I. Metalar olarak 200_a.

II. (1) para olarak 200_s, *artı* (2) metalar olarak 200_s.

Burada, açıktır ki, sınıf II grup 1, para olarak 200 ile sabit sermayesinin parçalarını, 200 I_a'yı satın alır. Böylece, sınıf II grup 1'in sabit sermayesi aynî olarak yenilenmiş oluyor ve I'in 200'lük artı-değeri, metabiçimden (üretim araçları ya da daha doğrusu sabit sermayenin öğelerinden) para-biçime çevriliyor. Bu para ile I, II grup 2'den tüketim malları satın alıyor ve II için sonuç, grup 1'in değişmeyen-sermayesinin sabit kısmının aynî olarak yenilenmiş olması ve grup 2 için de (sabit sermayenin aşınmasını telafi eden) diğer bir kısmın para-biçim içerisinde birikmiş olması oluyor. Ve bu, her yıl, bu son kısım da aynî olarak yenilenmesi gerekene kadar sürüp gidiyor.

Burada görülen durum açıkça şudur: değişmeyen-sermaye II'nin, değeri tamamıyla tekrar paraya çevrilmiş olan ve bu nedenle her yıl aynî olarak yenilenmesi gereken (grup 1) bu sabit kısmı, eski maddi biçimi içerisinde işlev yapmaya devam eden ve aşınma ve yıpranması, üretimine katıldığı metalara aktarılan değer kaybının önce para olarak telafi edilmesi gereken değişmeyen-sermaye II'nin öteki sabit kısmının yıllık değer kaybına eşit olmalıdır. Böyle bir denge, aynı ölçekte yeniden-üretimin bir yasası gibi görünmektedir. Bu, üretim araçları üreten sınıf I'de, emeğin orantılı olarak bölünmesinin değişmeden kalması gerektiğini söylemekle aynı şeydir, çünkü bu sınıf, kesim II'nin bir yandan değişmeyen-sermayesinin döner kısmını, öte yandan da sabit kısmını üretmektedir.

Bunu daha yakından tahlil etmeden önce, II_s (1)'in bakiyesinin, II_s (2)'nin bakiyesine eşit olmaması, daha büyük ya da daha küçük olması durumlarında, problemin alacağı şekli görmemiz gerekir. Şimdi bu iki durumu sırasıyla inceleyelim. [sayfa 491]

B i r i n c i D u r u m

I. 200_a.

II. (1) 220_s (para olarak) *artı* (2) 200_s (metalar olarak).

Bu durumda, II_s (1), para olarak 200 sterlin ile, 200 I_a metaları satın almakta ve I, bu aynı para ile, 200 II_s (2) metaları, yani sabit sermayenin para olarak birikecek kısmını satın almaktadır. Bu kısım böylece paraya çevrilmiş olmaktadır. Ama para olarak 20 II_s (1), aynî olarak sabit sermayeye tekrar çevrilemez.

Öyle görünüyor ki, bu talihsizlik I_a'nın bakiyesinin 200 yerine 220 olarak saptanmasıyla giderilebilir, böylece, daha önceki değişim ile 2.000 I'in 1.800'ü yerine, yalnızca 1.780 elden çıkartılmış olur. Buna göre durum şudur:

I. 220_a.

II. (1) 220_s (para olarak) *artı* (2) 200_s (metalar olarak).

II_s grup 1, para olarak 220 sterlin ile 220 I_a satın almakta ve ardından I, 200 sterlin ile, metalar olarak 200 II_s (2) satın almaktadır.

Ne var ki, şimdi, I'in elinde para olarak 20 sterlin, yani tüketim malları için harcayamadığı ve ancak para biçiminde tutabileceği, artı-değerin bir kısmı kalmaktadır. Güçlük, böylece, yalnızca II_s grup 1'den, I_a'ya aktarılmış olmaktadır.

Şimdi de, II_s grup 1'in, II_s grup 2'den, küçük olduğunu varsayalım; o zaman durum şudur:

İ k i n c i D u r u m

I. 200_a (metalar olarak).

II. (1) 180_s (para olarak) *artı* (2) 200_s (metalar olarak).

Para olarak 180 sterlin ile II (grup 1), 180 I_a metaları satın alır. Bu para ile I, II'den (grup 2) aynı değerde metalar, yani 180 II_s (2) satın alır. Geriye bir yanda satılması olanaksız 20 I_a, öte yanda da 20 II_s (2) -40 değerinde paraya çevrilmesi olanaksız metalar kalır.

I'in bakiyesini, 180'e eşitlemenin bize bir yararı olmaz. Gerçi o zaman I'de bir fazlalık kalmayabilir, ama gene eskisi gibi II_s (grup 2)'de, satılması ve paraya çevrilmesi olanaksız 20'lik bir fazlalık kalır.

II(1)'in, II(2)'den büyük olduğu birinci durumda, II_s (1) [sayfa 492] tarafından para-biçimde ve sabit sermayeye çevrilemeyen bir fazlalık kalır; ya da, I_a'nın bakiyesi, II_s (1)'e eşit varsayılırsa, I_a'nın tarafında, para-biçimde ve tüketim mallarına çevrilemeyen aynı fazlalık kalır.

II_s (1)'in, II_s (2)'den küçük olduğu ikinci durumda, 200 I_a ve II_s (2) tarafında bir para açığı kalır ve her iki tarafta da buna eşit bir metalar

fazlalığı bulunur, ya da, I_a'nın bakiyesi II_s (1)'e eşit kabul edilirse, bir para açığı ile II_s (2) tarafından bir metalar fazlalığı kalır.

Biz, eğer I_a'nın bakiyelerinin daima II_s (1)'e eşit olduğunu varsayarsak –üretim siparişlerle belirlendiğine ve II ve I'e ait delişmeyen-sermayelerin, bir yıl sabit kısımlarında ve onu izleyen yıl döner kısımlarında daha fazla bir üretim yapılmasıyla yeniden-üretimde herhangi bir değişiklik olmadığına göre– birinci durumda I_a, tüketim mallarına, ancak, eğer I, bununla, II'nin artı-değerinin bir kısmını satın alırsa ve II, bunu tüketmek yerine para olarak biriktirirse, tekrar çevrilebilir; ikinci durumda ise, duruma ancak I'in parayı harcaması halinde çare bulunabilir ki, biz, bu varsayımı yukarıda reddetmiştik.

Eğer II_s (1), II_s (2)'den büyükse, I_a'daki para-fazlalığını gerçekleştirmek için yabancı metaların ithal edilmesi gerekir. Yok tersine, II_s (1), II_s (2)'den küçükse, II_s'nin üretim araçlarının aşınma payını gerçekleştirmek için, II'deki metaların (tüketim mallarının) ithali gerekecektir. Sonuç olarak, her iki durumda da, dış ticaret gereklidir.

Değişmeyen ölçekte yeniden-üretimin incelenmesi için, bütün sanayi kollarındaki üretkenliğin, dolayısıyla da bunlara ait metaların orantılı değer ilişkilerinin sabit kaldığı varsayımına kesin gözüyle bakılsa bile, II_s (1)'in, II_s (2)'den büyük ya da küçük olduğunun sözü edildiği son iki durum, bu durumlarla karşı karşıya gelinilmesinin kaçınılmaz olduğu genişlemiş ölçekli üretim için, gene de, daima ilginç olacaktır.

3. *Sonuçlar*

Sabit sermayenin yerine konulması ile ilgili olarak şu noktalar dikkate alınmalıdır:

Eğer –diğer bütün şeyler ve yalnız üretimin hacmi değil, bütün bunlardan önce emeğin üretkenliği aynı kalmak kaydıyla– II_s'nin sabit öğesinin bir yıl öncesine göre daha büyük bir kısmının [sayfa 493] ömrünü tamamlaması ve dolayısıyla, daha büyük bir kısmının aynî olarak yenilenmesinin gerekmesi halinde, sabit sermayenin henüz ömrünü tamamlamak üzere bulunan ve bu arada son günü gelene kadar para olarak yerine konacak kısmının aynı oranda azalması gerekir; çünkü, II'de işlev yapan sermayenin sabit kısmının toplamının (ve değerlerinin toplamının) aynı kaldığı varsayılmıştı. Ne var ki, bu, kendisi ile birlikte şu koşulları da getirmektedir: *Birincisi:* Eğer meta-sermaye I'in daha büyük bir kısmı, II_s'ye ait sabit sermayenin öğelerinden oluşuyor ise, buna tekabül eden daha küçük kısmı, II_s'nin döner kısımlarından oluşur, çünkü I'in, II_s için toplam üretimi değişmeden kalır. Bu kısımlardan birisi artıyorsa diğeri azalır, ve bunun tersi. Öte yandan, sınıf II'nin toplam üretimi de aynı hacmi korur. Ama eğer hammaddeleri, yarı-mamul ürünleri, yardımcı maddeleri (yani II'ye ait değişmeyen-sermayenin döner öğeleri) azalıyorsa bu nasıl mümkün olur? *İkincisi:* Sabit sermaye II_s'nin, para-biçimi

almış daha büyük bir kısmı, tekrar para-biçimden kendi maddi biçimine çevrilmek üzere I'e akar. Böylece, I ile II arasında salt kendi metalarının değişimi için dolaşan paradan başka, I'e doğru daha büyük bir akış vardır; karşılıklı meta değişimini gerçekleştirmekte aracılık etmeyen, ama satınalma aracı olma işlevinde yalnızca tek taraflı hareket eden daha fazla para bulunur. Ama o zaman, aşınma ve yıpranma eşdeğerinin taşıyıcıları olan II_s metalar kitlesi –ve böylece, I'e ait metalar ile değil, ancak bu sınıfa ait para karşılığında değişilmesi zorunlu II metalar kitlesi– de orantılı olarak daralacaktır. Salt satınalma aracı olarak II'den I'e daha fazla para akabilecek ve I'in yalnızca bir alıcı olarak işlev yapması durumuna bağlı olarak, metalar kitlesi II'de bir azalma görülecektir. I_a'nın daha büyük bir kısmı, –I_d zaten, II'nin metalarına çevrildiği için– bu nedenle, II'nin metalarına çevrilebilir durumda olmayacak, ama para biçiminde kalacaktır.

Sabit sermaye II'nin belli bir yılda ömrünü tamamlayan kısımlarının yeniden-üretimlerinin daha az, ve buna karşılık aşınan kısmın daha fazla olduğu, bu karşıt durumun daha fazla tartışılmasına gerek yoktur.

Değişmeyen ölçekte yeniden-üretim olduğu durumda, bir bunalım –bir aşırı-üretim bunalımı– olur.

Kısacası, basit yeniden-üretim ve diğer değişmeyen koşullar altında –özellikle emeğin üretken gücü, toplam hacmi ve yoğunluğu [sayfa 494] değişmemek üzere– eğer, ömrü dolan (yenilenmesi gerekli) sabit sermaye ile, eski maddi biçimi içerisinde işlevini henüz sürdüren (ürünlere yalnızca aşınma payını karşılayan bir değer ekleyen) sabit sermaye arasında değişmeyen bir oran varsayılmamış ise, bir durumda, yeniden-üretilmesi gerekli döner kısımların kitlesi aynı kaldığı halde, üretilmesi gerekli sabit kısımların kitlesi artacaktır. Bu nedenle, I'in toplam üretimi artmak zorunda kalacak ya da hatta, para ilişkileri dışında, yeniden-üretimde bir açık olacaktır.

Öteki durumda, eğer aynî olarak yeniden-üretilecek sabit sermaye II'nin hacminin orantılı olarak azalması gerekiyorsa ve dolayısıyla sabit sermaye II'nin şimdi yalnız para olarak yerine konulması gerekli kısmı aynı oranda artmak durumunda ise, I tarafından yeniden-üretilen değişmeyen-sermaye II'nin döner kısımları değişmeden kaldığı halde, sabit sermayenin yeniden-üretilecek kısımları azalır. Şu halde, I'in toplam üretiminde bir azalma ya da fazlalık (ki bu daha önceki durumda bir açıktı), ve paraya çevrilemeyecek bir fazlalık olacaktır.

Gerçi, birinci durumda, aynı emek, artan üretkenlik, genişleme ve yoğunlaşma yoluyla, daha fazla ürün üretebilir ve açık böylece kapatılabilir. Ama I'e ait üretimin bir kolundan ötekisine sermaye ve emek nakledilmeksizin böyle bir değişiklik yapılamayacağı gibi, bu gibi aktarmalar geçici aksaklıklara yolaçabilir. Üstelik, (emeğin yaygınlaşmasının ve yoğunlaşmasının artması ölçüsünde) I, II'nin daha az değerine karşılık daha çok değer değişmiş olacaktır. Böylece, I'in ürününde bir değer

kaybı olacaktır.

İkinci durumda bunun tersi olacak, I, üretiminde, kendi emekçileri ile kapitalistleri için bunalım yaratabilecek bir kısıntı yapmak zorunda kalacak, ya da gene bunalımı davet edecek bir fazlalık üretecektir. Böyle bir fazlalık kendi başına bir felaket değil avantajdır, ama kapitalist üretimde bu bir felaket *olmaktadır.*

Her iki durumda da dış ticaret yardımcı olabilir: birinci durumda I'in para biçiminde tuttuğu metaları tüketim mallarına çevirmek için; ikinci durumda, meta fazlalığını elden çıkarmak için. Ne var ki, dış ticaret salt bazı öğeleri (değer bakımından da) yerine koymadığı için, bu, çelişkileri yalnızca daha geniş bir alana aktarır ve bunların boyutlarını artırır.

Kapitalist yeniden-üretim biçimi bir kez ortadan kaldırılınca, sorun, yalnızca, birbirini izleyen çeşitli yıllarda değişiklik gösteren [sayfa 495] sabit sermayenin (örneğimizde, tüketim mallarının üretiminde işlev yapan sermayenin) ömrü dolan –ömrü dolan ve bu nedenle aynî olarak yeniden-üretilmesi gereken– kısmının hacmi sorunu olur. Herhangi bir yılda bu çok büyük olunca (insanların durumunda ortalama ölüm oranının aşılması gibi), bunu izleyen yıl, bu, kuşkusuz, o oranda küçük olacaktır. Tüketim mallarının yıllık üretimi için gerekli hammadde, yarı-mamul ürün ve yardımcı madde miktarı –diğer şeyler eşit kalmak kaydıyla– bunun sonucu azalmaz. Şu halde, toplam, üretim araçları üretimi, bir durumda artacak, diğerinde azalacaktır. Bu, ancak, sürekli bir göreli aşırı-üretim ile karşılanabilir. Bir yandan, doğrudan gerekli olandan fazla üretilmiş belli bir miktar sabit sermaye bulunması gereklidir; öte yandan ve özellikle, doğrudan yıllık gereksinmelerden fazla bir hammadde vb. ikmali bulunmalıdır (bu, özellikle geçim araçları için geçerlidir). Bu tür bir aşırı-üretim, toplumun kendisine ait maddi yeniden-üretim araçları üzerinde denetim sahibi olması demektir. Ama, kapitalist toplumda bu, bir anarşi öğesidir.

Değişmeyen ölçekte yeniden-üretim esasına dayanan bu sabit sermaye örneği çarpıcıdır. Sabit ve döner sermayenin üretimleri arasındaki oransızlık, bunalımları açıklamada iktisatçıların gözde dayanaklarından birisidir. Böyle bir oransızlığın, sabit sermayenin Yalnızca. *olduğu gibi korunduğu* zaman bile ortaya çıkabileceği ve çıkmak zorunda olduğu, zaten işlev görmekte olan toplumsal sermayenin basit yeniden-üretim esasına göre ideal normal üretim varsayılsa bile, bunun böyle olabileceği ve olmak zorunda bulunduğu, bunlar için yeni bir şeydir.

XII. PARA MALZEMESİNİN YENİDEN-ÜRETİMİ

Buraya kadar, etmenlerden birisi tamamen konu-dışı bırakılmıştır: altın ve gümüşün yıllık yeniden-üretimi. Salt lüks mallar, kaplama vb.

malzemesi olarak, bunların burada özel olarak sözünün edilmesinin, herhangi başka bir ürünün sözünün edilmesi ne kadar az gerekliyse, bu da o kadar az gereklidir. Ne var ki, bunlar, para malzemesi ve dolayısıyla potansiyel para olarak önemli bir rol oynarlar. Yalın olması amacıyla burada, para malzemesi olarak yalnız altını alıyoruz.

Eski verilere göre, yıllık tüm altın üretimi, 800.000-900.000 [sayfa 496] libreye ulaşmakta ve yuvarlak hesap 1.100 ya da 1.250 milyon mark tutmaktadır. Ama Soetbeer'e[53] göre bu üretim, 1871 ile 1875 ortalaması esas alınarak ancak 170.675 kilo tutmaktadır ve yuvarlak hesap 476 milyon mark değerindedir. Bu miktarın, yuvarlak hesap 167'sini Avustralya, 166'sını Birleşik-Devletler ve 93 milyon markını Rusya sağlamaktadır. Geriye kalanı, her biri 10 milyon marktan az olmak üzere, çeşitli ülkeler arasında dağılmaktadır. Aynı dönem boyunca, yıllık gümüş üretimi, 2 milyon kilodan daha az bir miktara ulaşmakta ve değeri 354½ milyon mark etmektedir. Bu miktarın yuvarlak hesap 108'ini Meksika, 102'sini Birleşik-Devletler, 67'sini Güney Amerika, 26 milyonunu Almanya vb. sağlamaktadır.

Kapitalist üretimin ağır bastığı ülkeler arasında yalnızca Birleşik-Devletler altın ve gümüş üretmektedir. Avrupa'nın kapitalist ülkeleri, altınlarının hemen tümünü ve gümüşlerinin de bundan da büyük bir kısmını Avustralya'dan, Birleşik-Devletler'den, Meksika'dan, Güney Amerika'dan ve Rusya'dan sağlamaktadır.

Ama biz, altın madenlerinin, yıllık yeniden-üretimini burada incelemekte olduğumuz kapitalist üretim biçimine sahip bir ülkede bulunduğunu kabul ediyoruz, ve bunu da şu nedenle yapıyoruz:

Dış ticaret olmaksızın kapitalist üretim varolamaz. Ama normal yıllık yeniden-üretimin belirli bir ölçekte olduğu varsayılınca, aynı zamanda, dış ticaretin değer bağıntılarını etkilemeksizin, dolayısıyla, "üretim araçları" ile "tüketim malları"nın karşılıklı değişimlerinde iki kategori arasındaki değer bağıntılarını, ya da, bu kategorilerin her birinin ürünlerinin değerinin bölünebileceği değişmeyen-sermaye, değişen-sermaye ve artı-değer arasındaki bağıntıları etkilemeksizin, yalnızca yerli ürünlerin yerine başka kullanım malları ya da maddi biçimlerin konulmasını sağladığı da varsayılmış olur. Ürünlerin yıllık yeniden-üretilen değerlerinin tahlilinde, dış ticaretin işe karıştırılması, bu nedenle, probleme ya da bu problemin çözülmesine yeni bir katkıda bulunmaz, olsa olsa problemi karıştırır. Bu nedenle, bunun bütünüyle, konu-dışı tutulması gerekir. Ve dolayısıyla da, altın da, burada, değişim yoluyla dışardan ithal edilen bir meta öğesi olarak değil, yıllık yeniden-üretimin doğrudan bir öğesi olarak ele alınacaktır.

Altın üretimi, genellikle madenlerin üretimi gibi, sınıf I'e, [sayfa 497] üretim araçlarının üretimini kapsayan kategoriye dahildir. Yıllık altın üre-

[53] Ad. Soetbeer. *Edelmetall-Produktion,* Gotha 1879.

timinin 30'a eşit olduğu varsayılsın (kolaylık olsun diye böyle alınmıştır. yoksa bu sayı, şemamızdaki öteki sayılara göre çok yüksektir). Bu değer, $20_s+5_d+5_a$ şeklinde bölünebilir olsun; 20_s, I_s'nin öteki öğeleri ile değişilecek ve bu daha sonra incelenecektir;* 5_d+5_a (I), II_s'nin öğeleri, yani tüketim malları ile değişilecektir.

5_d'ye gelince, her altın-üretici kuruluş, emek-gücü satın almakla işe başlar, Bu, bu belirli girişim tarafından üretilen altın ile değil, ülkenin para-ikmalinin bir kısmı ile yapılır. Emekçiler bu 5_d ile II'den tüketim malları ve II de bu para ile I'den üretim araçları satın alır. II, meta malzemesi, vb. (değişmeyen-sermayesinin kısmı) olarak I'den, 2_d miktarında altın satın alıyor olsun, bu durumda 2_d zaten dolaşıma dahil olmuş para biçiminde altın üreticileri I'e geri akar. Eğer II, I'den daha başka malzeme satın almazsa, I, II'den, kendi altınını, dolaşıma para olarak sürerek satın alır, çünkü altın her metaı satın alabilir. Aradaki tek fark şudur ki, I, burada satıcı olarak değil, yalnızca alıcı olarak hareket eder. Altın madencileri I, daima metalarını elden çıkartabilirler; bu meta, daima, doğrudan değişilebilecek bir biçim içerisindedir.

Bir iplik üreticisinin, kendisi için –artı-değerden ayrı olarak– 5'e eşit bir iplik ürünü yaratan emekçilerine karşılık olarak 5_d ödediğini kabul edelim. Bu 5 ile emekçiler II_s'den alımda bulunurlar ve o da I'den para olarak 5 karşılığında iplik alır, ve böylece 5_d iplikçiye para olarak geri akar. Varsayılan bu durumda Ig (altın üreticileri için *g* diyoruz) emekçilerine, daha önce dolaşıma dahil olan 5d'yi para olarak verir. Emekçiler, bunu tüketim malları için harcar, ama 5'ten ancak 2'si II'den Ig'ye döner. Gene de Ig yeniden-üretim sürecine, tıpkı iplik üreticisi gibi yeniden başlayabilir. Çünkü, emekçileri ona altın olarak 5 sağlamışlardır; bunun 2'sini satmış ve 3'ü hâlâ elindedir; yapacağı tek şey bunları sikke haline getirmek[54] ya da, II'yi daha fazla işe karıştırmaksızın, tüm değişen-sermayesini tekrar doğrudan elinde para-biçimde bulundurmak için kağıt paraya çevirmektir.

Yıllık yeniden-üretimin bu ilk süreci bile, fiilen ya da özünde [sayfa 498] dolaşıma dahil bulunan para miktarında bir değişiklik yapmıştır. Biz, II_s'nin, malzeme olarak 2_d(Ig) satın aldığını ve Ig'nin tekrar –değişen-sermayesinin para-biçimi olarak– II içerisinde 3 yatırdığını varsaymıştık. Şu halde, yeni altın üretiminin sağladığı para kitlesinden 3'ü, II içerisinde kalmış ve I'e dönmemiştir. Varsayımımıza göre, II, gereksinmelerini altın malzemesi olarak karşılamıştır. 3, onun elinde, bir yığılı altın olarak durmaktadır. Bunlar onun değişmeyen-sermayesinin herhangi bir öğesini oluşturamayacaklarına ve II, daha önce, emek-gücü alımı için yeter para-sermayeye sahip olduğuna göre; ayrıca, bu ek 3g, aşınma payı

[54] "Önemli miktarda bir altın külçesi ... sahipleri tarafından San Francisco'daki darphaneye doğrudan götürülmüştür," (*Reportus of H.M. Secretaries of Embassy and Legation.* 1879, Part III, s. 337.)

* Bkz: Engels'in s. 500'deki 55 nolu dipnotu. *-Ed.*

öğesi dışında, bir kısmı ile değişildiği II_s içerisinde yerine getireceği bir işlev yoktur (bunlar olsa olsa, II_s(1)'in raslansal olarak II_a(2)'den küçük olması halinde *pro tanto*, aşınma payı öğesini karşılama hizmeti görebilirler); ancak öte yandan, yani aşınma payı öğesi dışında, tüm meta-ürün II_s'nin, üretim araçları $I_{(d+a)}$ karşılığında değişilmesi gerekir – bu para, tümüyle II_s'den II_a'ya aktarılmalı, ister yaşam gereksinmeleri, ister lüks mallar halinde bulunsun, ya da tersi olsun, buna tekabül eden meta-değer, II_a'dan II_s'ye aktarılmalıdır. Sonuç: Artı-değerin bir kısmı, yığılı-para olarak biriktirilir.

Yeniden-üretimin ikinci yılında, aynı oranda yıllık altın üretiminin malzeme olarak kullanılması koşuluyla, 2, tekrar Ig'ye geri akacak ve 3 aynî olarak yerine konacak, yani II içerisinde tekrar yığılmış olarak serbest kalacaktır, vb..

Genel olarak değişen-sermaye ile ilgili olarak: Kapitalist Ig, öteki bütün kapitalistler gibi, emek-gücü alımı için bu sermayeyi sürekli para olarak yatırmak zorundadır. Ama bu, *d* sözkonusu olduğu ölçüde, bunu II'den satın almak zorunda olan kapitalist değil, onun emekçileridir. İşte bu nedenle kapitalistin hiç bir zaman, II'nin girişimi olmaksızın II'ye altın süren bir alıcı olarak hareket ettiği görülemez. Ama, II'nin ondan malzeme alması ve değişmeyen-sermaye II_s'yi altın malzemesine çevirmek zorunda olması ölçüsünde, $(Ig)_d$'nin bir kısmı, I'deki öteki kapitalistlere olduğu gibi II'den kendisine geri akacaktır. Ve, durum böyle olmadığı sürece, altın olarak *d*'yi, doğrudan kendi ürününden yerine koyar. Ne var ki, para olarak yatırılan *d*'nin, II'den kendisine geri akmaması ölçüsünde, zaten mevcut bulunan dolaşım araçlarının bir kısmı (I'den alınan ve I'e geri verilmeyen kısmı), II'de yığılı paraya çevrilir ve bu nedenle, artı-değerin bir kısmı [sayfa 499] tüketim mallarına harcanmaz. Sürekli olarak yeni altın madenleri açıldığı ya da eskileri tekrar açıldığı için, Ig tarafından *d*'ye yatırılacak paranın belli bir kısmı, daima yeni altın üretiminden önce varolan paranın bir kısmıdır; bu para, Ig tarafından kendi emekçileri aracılığı ile II'ye sürülmüştür ve II'den Ig'ye dönmedikçe orada para-yığına oluşumunun bir öğesini oluşturur.

Ama, $(Ig)_a$'ya gelince, Ig, burada, daima alıcı olarak hareket edebilir. Kendisine ait *a*'yı, altın biçiminde dolaşıma sürer ve karşılık olarak oradan tüketim malları II_s çeker. Altın, II'de, kısmen malzeme olarak kullanılır ve böylece, üretken sermayenin değişmeyen kısmı, *s*'nin gerçek bir öğesi olarak işlev yapar. Durum böyle olmadığında, para biçiminde kalmaya devam eden II_a'nın bir kısmı olarak, bir kez daha para-yığma oluşumunun bir öğesi halini alır. Öyleyse görüyoruz ki, daha sonraki bir tahlile bıraktığımız[55] I_s dışında, asıl birikimi, yani genişletilmiş yeniden-üretimi dıştalayan, basit yeniden-üretim bile zorunlu olarak, pa-

[55] Kesim I'in değişmeyen sermayesi içerisinde yeni olarak üretilen altının değişiminin incelenmesi, elyazmalarında yer almamaktadır. *-F.E.*

ranın biriktirilmesini ya da yığılmasını içermektedir. Ve bu, her yıl yinelendiği için, bu durum, kapitalist üretimin tahlilinde hareket noktamız olan varsayımı, yani yeniden-üretimin başlangıcında, metaların değişimine tekabül eden bir para ikmalinin, kapitalist sınıf I ve II'nin ellerinde bulunduğunu açıklamış olur. Böyle bir birikim, dolaşımdaki paranın aşınması ile yiten altın miktarı düşüldükten sonra bile yer alır.

Söylemeye gerek yok ki, kapitalist üretim ne kadar ilerlemişse, bütün ellerde o kadar fazla para birikir ve bu nedenle, bu yığılmaya böylece eklenen mutlak miktar oldukça önemli olmakla birlikte, yeni altın üretimi ile eklenen yıllık miktar o kadar daha az olur. Tooke'ye karşı öne sürülen itiraza,* genel anlamda bir kez daha dönüyoruz; uzun vadede, kapitalist sınıfın kendisine, dolaşıma sürülen bütün paranın kaynağı olarak bakmak gerektiğine göre, nasıl oluyor da, her kapitalist, yıllık üründen, para olarak bir artı-değer çekiyor, yani sürdüğünden daha fazla parayı dolaşımdan çekebiliyor?

Daha önce (Onyedinci Bölümde) geliştirilmiş bulunan düşünceleri özetleyerek yanıtlıyoruz:

1) Burada esas olan varsayım, yani yıllık yeniden-üretim [sayfa 500] kitlesinin çeşitli öğelerinin değişimi için genellikle yeter para bulunduğu, meta-değerin bir kısmının artı-değerinden oluşması olgusu ile hiç bir şekilde değişmez. Üretimin tamamının emekçilerin kendilerine ait bulunduğu ve bunların artı-emeğinin bu yüzden, kapitalistler için değil yalnızca kendileri için artı-emek olduğu varsayılsaydı, dolaşımdaki meta-değer miktarı aynı olurdu ve diğer şeyler eşit olmak kaydıyla, bu, bunların dolaşımı için aynı miktar parayı gerektirirdi. Bu nedenle sorun, her iki durumda da, yalnızca şudur: Bu toplam meta-değerlerin dolaşımını sağlayan para nereden gelmektedir? Sorun hiç bir zaman şu değildir: artı-değeri paraya çeviren para nereden gelmektedir?

Bir kez daha dönecek olursak, her bireysel metaın $s + d + a$'dan oluştuğu, ve tüm metalar kitlesinin dolaşımının, bu yüzden bir yandan sermaye $s+d$'nin dolaşımı için belli bir miktar parayı, ve öte yandan kapitalistlerin gelirinin, artı-değer a'nın dolaşımı için başka bir miktar parayı gerektirdiği doğrudur. Bireysel kapitalist için olduğu kadar, tüm kapitalist sınıf için de, sermaye olarak yatırdıkları para, gelir olarak harcadıkları paradan farklıdır. Bu sonuncu para, nereden gelmektedir, Yalnızca kapitalist sınıfın elindeki para kitlesinden, şu halde, büyük çapta, toplumda bulunan ve bir kısmı, kapitalistlerin gelirini dolaştıran toplam para kitlesinden gelir. Yukarda gördüğümüz gibi, yeni bir iş kuran her kapitalist, artı-değerini paraya çevirmeye hizmet eden para olarak kendi yaşamı için tüketim mallarına harcadığı parayı, işleri oldukça rayına oturduktan sonra geri almış olur. Ama genel olarak söylemek gerekirse, bütün güçlük iki yerden kaynaklanır:

* Bkz: s. 349. *-Ed.*

Birincisi, eğer biz, yalnız sermayenin dolaşımını ve devrini tahlil eder, böylece, kapitaliste, bir kapitalist tüketici, zevkine düşkün bir insan gözüyle değil, yalnızca bir sermaye kişileşmesi olarak bakarsak, gerçekten de kendisinin, artı-değeri, kendi meta-sermayesinin bir kısmı olarak durmadan dolaşıma sürmekte olduğunu görürüz, ama parayı onun elinde bir gelir biçimi olarak hiç bir zaman görmeyiz. Onu, hiç bir zaman, dolaşıma, artı-değerinin tüketimi için para sürerken görmeyiz.

İkincisi, kapitalist sınıf, dolaşıma, gelir şeklinde bir miktar para sürecek olursa, sanki toplam toplumsal ürünün her kısmı için bir eşdeğer ödüyormuş ve bu kısım böylece artı-değeri temsil etmekten çıkıyormuş gibi görünür. Ne var ki, artı-değerin [sayfa 501] temsil edildiği artı-ürün, kapitalist sınıfa hiç bir şeye mal olmamıştır. Sınıf olarak kapitalistler, buna bedavadan sahip olurlar ve bundan bedava yararlanırlar; paranın dolaşımı, bu gerçeği değiştiremez. Bu dolaşımın meydana getirdiği değişiklik ancak şu olguda yatar ki, her kapitalist, artı-ürününü aynî olarak tüketeceği yerde –ki bu genellikle olanaksız bir şeydir– elde etmiş bulunduğu artı-değer miktarında her türden metaı toplumun yıllık genel artı-ürün stokundan çeker ve kendisine mal eder. Ama dolaşım mekanizmasının gösterdiği gibi, kapitalist sınıf, dolaşıma, bir yandan gelirini harcamak amacıyla para sürerken aynı zamanda da bu parayı dolaşımdan çeker ve aynı süreci, tekrar tekrar sürdürebilir; öyle ki, bir sınıf olarak ele alındığında kapitalistler, daha önce olduğu gibi, artı-değerin paraya çevrilmesi için gerekli miktarda paraya sahip olarak kalırlar. Şu halde, kapitalist, eğer artı-değerini meta pazarından, kendi tüketim fonu için metalar biçiminde çekmekle kalmayıp, aynı zamanda, bu metalar için ödediği parayı da geri alıyor ise, bu metaları, dolaşımdan herhangi bir eşdeğer ödemeksizin çektiği apaçıktır. Bunlar için para ödediği halde, bunlar, gene de ona hiç bir şeye mal olmamaktadır. Eğer ben, bir sterlin tutarında metalar satın alır ve meta satıcısı, bana hiç bir şeye mal olmayan artı-ürün için bu bir sterlini geri verirse, bu metaları bedavadan aldığım besbellidir. Bu işlemin sürekli yinelenmesi, benim sürekli metalar çektiğim ve bu metaları almak için geçici olarak ayrılsam bile bu sterline sürekli sahip olduğum gerçeğini değiştirmez. Kapitalist, kendisine hiç bir şeye mal olmayan artı-değerin para eşdeğeri olarak bu parayı sürekli geri alır.

Adam Smith'te, toplumsal ürünün tüm değerinin kendisini gelire, $d+a$'ya ayrıştırdığını ve böylece, değişmeyen sermaye-değerin sıfıra indirildiğini görmüş bulunuyoruz. Bundan, zorunlu olarak şu sonuç çıkar ki, yıllık gelirin dolaşımı için gerekli para, aynı zamanda, tüm yıllık ürünün dolaşımı için de yeterli olmak zorundadır ve bu yüzden, örneğimizde, 3.000'lik tüketim mallarının dolaşımı için gerekli para, 9.000'lik tüm yıllık ürünün dolaşımı için de yeterlidir. Bu, gerçekten de Adam Smith'in düşüncesidir ve Th. Tooke tarafından da yinelenmiştir. Gelirin gerçekleşmesi için gerekli para miktarının, tüm toplumsal ürünün dolaşımı için gerekli para miktarına olan oranı konusundaki bu yanlış kavram, toplam

yıllık ürünün çeşitli maddi öğeleri ile değerinin [sayfa 502] yeniden-üretilmesi ve yıllık olarak yerine konması konusunda gösterilen anlaşılmaz ve düşüncesiz anlayış biçiminin kaçınılmaz bir sonucudur. İşte bu, bu nedenle daha önce çürütülmüştü.

Smith ile Tooke'nin kendilerini dinleyelim.

Smith, Kitap II, böl. 2'de diyor ki: "Her ülkenin dolaşımının farklı iki kola ayrıldığı düşünülebilir: tüccarların birbirleri arasındaki dolaşım ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki dolaşım. İster kağıt olsun, ister madeni, bir ve aynı para, bazan birinde, bazan da öteki dolaşımda kullanılabilir; ama bunların her ikisi de, aynı zamanda sürüp gittiği için, bunların herbiri, bu işi devam ettirmek için şu ya da bu türden belli bir miktar paraya gereksinme gösterir. Farklı tüccarlar arasında dolaşan eşyanın değeri, hiç bir zaman, tüccarlar ile tüketiciler arasında dolaşan eşyanın değerinden fazla olamaz; tüccarların aldığı her şey, eninde sonunda tüketicilere satılmaya mahkumdur. Tüccarlar arasındaki dolaşım toptan yapıldığı için, her belirli işlem, genellikle oldukça büyük miktarı gerektirir. Tüccarlar ile tüketiciler arasındaki dolaşım ise, tersine genellikle perakende yapıldığı için bir şilin ya da hatta yarım peninin çoğu kez yeterli olması gibi çok küçük miktarları gerektirir. Ama, küçük miktarlar, büyüklerden çok daha hızlı dolaşır. ... Bütün tüketicilerin yıllık satın almaları bu nedenle hiç değilse" [bu "hiç değilse" pek güze!!] "değer olarak bütün tüccarlarınkine eşit olduğu halde, bunlar, genellikle, çok daha küçük. miktarda para ile yapılabilir." vb..

Th. Tooke, Adam Smith'in bu pasajına değiniyor (*An Inquiry into the Curreney Principle,* London 1844, s. 34-36, *passim*): "Hiç kuşkusuz burada yapılan ayrım esas olarak doğrudur ... tüketicilerin başlıca olanaklarını (*the principal means*) oluşturan, ücretlerin ödenmesini de içerisine alan tüccarlar ile tüketiciler arasındaki değişim. ... Tüccarlar ile tüccarlar arasında yapılan bütün işlemler ki, bununla, üreticinin ya da ithalatçının yaptığı, ara yapım süreçlerinin bütün aşamaları aracılığı ile yürütülen ya da perakendeci tüccara veya ihracatçı tüccara yapılan bütün satışlar anlaşılmalıdır, sermaye hareketlerine ya da transferlerine ayrıştırılabilir. Bu sermaye transferleri, ticari işlemlerin, büyük çoğunluğunda transfer anında para, yani kağıt para ya da sikke kullanılmasını –hayali değil maddi olarak demek istiyorum– zorunlu olarak varsaymadığı gibi, aslında fiilen de gerektirmez. ... Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki toplam işlem miktarı, son çare [sayfa 503] olarak, tüccarlar ile tüketiciler arasında yapılan [işlem -ç.] miktarı ile belirlenmek ve sınırlandırılmak zorundadır."

Bu son tümce kendi başına alındığında Tooke'nin, tüccarlar arasındaki değişimler ile tüccarlar ve tüketiciler arasındaki değişimler, bir başka deyişle, toplam yıllık gelirin değeri ile, bu ürünün üretildiği sermayenin değeri arasında bir oran bulunduğunu belirtmekle kaldığı sanılabilir. Ama durum böyle değildir. Adam Smith'in görüşünü bütünüyle onaylamakta-

dır. Bu nedenle, onun dolaşım teorisinin özel bir eleştirisi gereksizdir.

2) Her sanayi sermayesi, işin başlangıcında, sermayesinin tüm sabit kısmı için dolaşıma tek bir defada para sürer ve bunu, yıllık ürünlerinin satışıyla ancak yıllar geçtikçe yavaş yavaş geri alır. Demek ki, başlangıçta dolaşıma, ondan çektiğinden daha fazla para sürer. Bu, tüm sermayesinin aynî olarak her yenilenmesinde yinelenir. Bu, sabit sermayesini aynî olarak yenileyecek olan birkaç girişim için her yıl yinelenir.

Her onarımda, sabit sermayenin her kısmi yenilenmesinde, bu, parça parça yinelenir. Demek oluyor ki, bir yandan dolaşımdan ona sürülenden fazla para çekiliyor, öte yandan da bunun tersi oluyor.

Üretim dönemi –çalışma döneminden ayrı olarak–, uzun bir süreyi kapsayan bütün sanayi kollarında, kapitalist üreticiler tarafından bütün bu dönem boyunca, kısmen kullanılan emek-gücünün ödenmesi, kısmen de tüketilecek üretim araçlarının satın alınması için dolaşıma sürekli para sürülür. Üretim araçları böylece meta-pazarından doğrudan ve tüketim malları işe, ücretlerini harcayan emekçiler tarafından kısmen dolaylı olarak ve kısmen de, pazara aynı anda eşdeğer metalar sürmedikleri halde, hiç bir şekilde tüketimlerini ertelemeyen kapitalistler tarafından doğrudan çekilir. Bu dönem boyunca, bunların dolaşıma sürdükleri para, taşıdığı artı-değer de dahil, meta-değeri paraya çevirmeye hizmet eder. Bu etmen, kapitalist üretimin ileri aşamasında, anonim şirketler vb. tarafından girişilen, örneğin, demiryolları, kanallar, doklar, büyük belediye yapıları, demir gemi yapımı, büyük-ölçekte toprak akaçlaması gibi uzun süreli girişimlerde çok önemli hale gelir.

3) Öteki kapitalistler, sabit sermaye yatırımı dışında, emek-gücü ve döner sermaye öğeleri satın almak için dolaşıma sürdüklerinden daha fazlasını çektikleri halde, altın ve gümüş üreten [sayfa 504] kapitalistler, dolaşımdan yalnızca meta çekiyor olmalarına karşın, hammadde olarak hizmet eden değerli madenlerin dışında dolaşıma yalnızca para sürerler. Aşınan kısmı dışında değişmeyen-sermaye, değişen-sermayenin büyük bir kısmı ve artı-değerin tümü, kendi ellerinde birikebilecek yığılma bir yana bırakılırsa, hepsi de, dolaşıma para olarak sürülür.

4) Bir yandan, toprak parçaları, evler vb. gibi o yıl içerisinde üretilmeyen her türden şeyler meta olarak dolaşımda bulunurlar; ayrıca, hayvan sürüleri, kereste, şarap gibi üretim dönemleri bir yılı aşan mallar da. Bu ve diğer olgu nedeniyle, o andaki dolaşım için gerekli para miktarından ayrı olarak, daima, belli bir miktarın, bir dürtüyle harekete geçebilecek, işlev yapmayan gizil durumda bulunduğunu saptamak önemlidir. Üstelik, bu gibi ürünlerin değeri, evlerin birkaç yıllık kiralar içerisindeki değeri gibi çoğu kez parça parça ve yavaş yavaş dolaşırlar.

Öte yandan, paranın dolaşımıyla, yeniden-üretim sürecinin bütün hareketleri etkilenmez. Tüm üretim süreci, öğeleri bir kez sağlandı mı, dolaşımın dışında kalır. Üreticinin kendisinin, ister bireysel, ister üretken bir biçimde olsun doğrudan tükettiği bütün ürünler de gene dolaşım-

dışı kalır. Tarım emekçilerinin aynî olarak beslenmeleri de bu başlık altına girer.

Bu nedenle, yıllık ürünü dolaştıran para miktarı, toplumda, yavaş yavaş birikmiş şekilde bulunur. Belki de, sikkelerin aşınmasından ileri gelen kaybın telafisinde kullanılan altın dışında, belirli bir yıl boyunca üretilen değere bu dahil değildir.

Sorunun bu biçimde serimi, yalnız değerli madenlerin para olarak dolaştığını ve bu dolaşımda, nakit alım ve satımların en yalın biçimini öngörür – para da bir ödeme aracı olarak işlev yapabildiği ve basit madeni sikke dolaşımı esasına göre bile tarih boyunca fiilen böyle yaptığı halde ve bir kredi sistemi ile bu sistemin mekanizmasının bazı yanları bu temele dayandığı halde.

Tooke ile ona bağlı okulun olduğu kadar, bunlara karşı olanların da, kağıt paranın dolaşımı ile ilgili tartışmalarında, daima, yalnız madeni sikke dolaşımı varsayımına dönmek zorunda kalmaları gerçeğinin de gösterdiği gibi, bu, varsayım, yöntem düşünceleri önemli olmakla birlikte salt bunlara dayanılarak yapılmamıştır. Bunu *post jestum* yapmak zorunda kalmışlar, ve kaçınılmaz olarak çok üstün körü yapmışlardır, çünkü onların tahlillerindeki çıkış noktası böylece salt arızî bir nokta rolünü oynamıştır. [sayfa 505]

Ama, para dolaşımının, en *ilkel* biçimi içerisinde sunulan en basit incelenmesi –bu ilkel biçim, burada, yıllık yeniden-üretim sürecinin doğasında bulunan bir öğedir– şunları ortaya koyar:

a) İlerlemiş kapitalist üretim, ve dolayısıyla ücret sisteminin egemen oluşu varsayıldığında, para-sermaye, açıkça başta gelen bir rol oynar, çünkü bu, değişen-sermayenin yatırıldığı biçimdir. Ücret sisteminin gelişmesiyle birlikte bütün ürünler metalara dönüşmüşlerdir ve bu yüzden –birkaç önemli istisna dışında– hareketlerinin bir aşaması olarak dönüşüm yoluyla bütünüyle paraya çevrilmek zorundadırlar. Dolaşımdaki para miktarının, metaların böylece paraya çevrilmesi için yeterli olması gerekir ve bu kitlenin büyük bir kısmı, sanayi kapitalistleri tarafından, emek-gücünün ödenmesinde değişen-sermayenin para-biçimi olarak yatırılan ve emekçilerin elinde, genel bir deyişle yalnızca dolaşım aracı (satınalma aracı) şeklinde işgören ücretler biçiminde sağlanır. Bütün bağımlılık sistemleri (serflik dahil) altında, egemen olan doğal ekonomide ve bağımlılık ya da kölelik koşulları olsun ya da olmasın, azçok ilkel olan topluluklarda daha da çok olmak üzere, durum bunun tam tersidir.

Kölelik sisteminde, emek-gücünün satın alınmasına yatırılan para-sermaye, kölenin yaşamının faal dönemi boyunca, ancak yavaş yavaş yerine konan sabit sermayenin para-biçimi rolünü oynar. Bu nedenle Atinalılar arasında, köle sahibinin, kölesini sınai işlerde çalıştırmak suretiyle doğrudan ya da onu, öteki sanayi işverenlerine (örneğin madencilikte olduğu gibi) kiralamak yoluyla dolaylı olarak elde ettiği kazanç,

yatırılan para-sermaye üzerinden (aşınma payı ile birlikte) faizden ibaret olarak görünürdü; tıpkı kapitalist üretimde sanayi kapitalistinin, artı-değerinin ve sabit sermayesinin aşınma payının bir kısmını, faiz ve sabit sermayesinin yerine konması hesabına dahil etmesi gibi.

Sabit sermayesini (evler, makineler vb.) kiraya veren kapitalistlerde de kural budur. İster gerekli hizmetleri yerine getirsinler, ister gösteriş için lüks olarak bulundurulsunlar, salt ev işi yapan köleler burada dikkate alınmamıştır. Bunlar, modern hizmetliler sınıfına tekabül ederler. Ama bu köle sistemi de –Yunan ve Roma'nın ileri devletlerinde olduğu gibi, tarımda, manüfaktürde, denizcilikte vb. üretken emeğin egemen bir şekli olduğu sürece– doğal ekonominin bir öğesini muhafaza eder. Köle pazarı, emek-gücü metaı ikmalini, savaş, korsanlık vb. ile sürdürür ve [sayfa 506] bu yağmayı teşvik eden şey, dolaşım süreci değil, başkalarına ait emek-gücünü, doğrudan zor kullanarak fiilen ele geçirmektir. Birleşik-Devletler'de bile, Kuzeydeki ücretli-emek eyaletleri ile, Güneydeki köle eyaletleri arasındaki tampon bölgenin, Güney için köle üreten bir kesim haline getirilerek, pazara sürülen kölenin, bizzat, yıllık üretimin bir öğesi haline gelmesinden sonra, bu uzun süre için yeterli olmamış ve Afrika köle ticareti, pazarı doyurmak için elden geldiğince devam etmiştir.

b) Kapitalist üretim temeli üzerinde, yıllık ürünlerin değişiminde paranın akışı ve geriye akışının aynı zamanda yer alması; sabit sermayelerin değerlerinin tamamının bir seferde yatırılması ve bu değerin yıllar boyunca dolaşımdan ardarda çekilmesi; bir başka deyişle, bunların, yıllık para-yığılmaların –buna paralel olan ve yıllık yeni altın üretimi temeline dayanan para-yığılmalardan özünde farklı olan para-yığmaların– oluşumu ile bunların yavaş yavaş tekrar para-biçime getirilmesi; metaların üretim döneminin uzunluğuna bağlı olarak, paranın farklı sürelerde yatırılma zorunluluğu ve dolayısıyla, metaların satışı ile dolaşımdan tekrar çekilmeden önce durmadan yeniden yığılı-para halini alması; yalnızca üretim yerlerinin, pazarlardan farklı uzaklıklarda bulunmasından ileri gelse bile, paranın yatırılması gerekli sürelerin farklı uzunlukta olmaları; ayrıca, çeşitli işkollarında ve aynı işkolunun bireysel girişimlerinde, üretken ikmallerin durumuna ve nispi büyüklüğüne bağlı olarak, büyüklükteki ve geriye akış dönemindeki farklılık ve dolayısıyla, değişmeyen-sermaye öğelerinin satın alındıkları dönemlerin uzunluklarının farklı oluşu – bütün bunların yeniden-üretim yılı boyunca olması: işte, kendiliğinden hareketin bütün bu farklı yanlarının, kredi sisteminin mekanik uygulamalarının yöntemli olarak kullanılmasına ve mevcut ödünç verilebilir sermayelerin aranıp bulunmasına olanak sağlamak için belirtilmesi ve deneyimlerden çıkartılarak belirtilmesi ve ortaya konması gerekirdi.

Buna, bir de, üretimleri tersi durumda, normal koşullar altında aynı ölçekte sürüp giden işkolları ile, tarım gibi yılın farklı dönemlerinde çeşitli miktarlarda emek-gücü kullanan işkolları arasındaki farkı eklemek gerekir. [sayfa 507]

XIII. DESTUTT DE TRACY'NİN YENİDEN-ÜRETİM TEORİSİ[56]

Toplumsal yeniden-üretim sürecini tahlil eden ekonomi politikçilerin karmakarışık ve aynı zamanda övüngen düşüncesizliklerini, Ricardo'nun bile ciddiye aldığı ve çok seçkin bir yazar dediği (*Principles,* s. 333.) büyük mantıkçı Destutt de Tracy (*Cf.* Buch I, s. 146, Not 30)* örneği ile ortaya koyalım.

Bu "seçkin yazar", tüm toplumsal yeniden-üretim ve dolaşım süreci konusunda aşağıdaki açıklamaları veriyor:

"Bu sanayi girişimcilerinin böyle büyük kârları nasıl yapabildikleri ve bunu kimlerden sağlayabildikleri sorulabilir. Vereceğimiz yanıt, ürettikleri her şeyi, bunları üretmek için mal olduklarından daha fazlasına satarak sağladıkları ve ürettiklerini şunlara sattıkları şeklinde olacaktır:

"1) bunlar, kârlarının bir kısmı ile ödedikleri kendi gereksinmelerini karşılamak için ayrılan tüketimlerinin bütün kısmı için birbirlerine satış yaparlar;

"2) bunlar, hem kendilerinin ve hem de atıl kapitalistlerin ödemede bulundukları ücretli-emekçilere satış yaparlar; böylece bu ücretli-emekçilerden, bazan küçük tasarrufları dışında bütün ücretlerini çekip alırlar;

"3) bunlar, kendilerine, gelirlerinin, doğrudan çalıştırdıkları ücretli-emekçilere henüz ödemedikleri kısmı ile ödemede bulunan atıl kapitalistlere satış yaparlar; böylece, yıllık olarak bunlara ödedikleri rantın, tamamı, bu ya da başka şekilde kendilerine geri akmış olur," (Destutt de Tracy, *Traité de la volonte et de ses effets,* Paris 1826, s. 239.)

Bir başka deyişle, kapitalistler, artı-değerlerinin, kendi bireysel tüketimleri ya da gelir olarak tüketimleri için ayırdıkları kısmının değişiminde birbirlerini karşılıklı olarak aldatmak suretiyle kendilerini zenginleştirirler. Örneğin, eğer artı-değerlerinin ya da kârlarının bu kısmı 400 sterline eşitse, bu 400 sterlinlik miktar, her 400 sterlinlik hissedarın bu hissesini bir başkasına diyelim yüzde 25 fazlasına satmak suretiyle, 500 sterline çıkarttığı varsayılmaktadır. Ne var ki, hepsi de aynı şeyi yaptıkları için, sonuç, birbirlerine gerçek değerleri üzerinden sattıklarında elde [sayfa 508] ettikleri sonuç ile aynı olacaktır. Bunların, 400 sterlin değerindeki metaların dolaşımı için para olarak 500 sterline gereksinmeleri vardır ve toplam servetlerinin büyük bir kısmını yararsız dolaşım aracı şeklinde tutmaya zorladığı için, bu, kendilerini zenginleştirmekten çok yoksullaştırma yöntemi gibi görünmektedir. Her şey şuna indirgenmiş oluyor ki, metalarının fiyatındaki çok yanlı nominal yükselmeye karşın, kapitalist sınıfın elinde, kendi bireysel tüketimleri için aralarında payla-

[56] Elyazması II'den, *-F.E.*

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, s. 187, not 31. *-Ed.* 21*[22*] Alman mizahçısı Fritz Reuter'in (1810-74) yapıtlarından bir karakter. *-ç.*

şacakları ancak 400 sterlin değerinde meta vardır, ama bunlar, birbirlerine, 500 sterlin değerinde metaları dolaştırmak için gerekli bir miktar para aracılığı ile 400 sterlin değerindeki metaları dolaştırma iyiliğini gösteriyorlar.

Ve bu, "kârlarının bir kısmı" ve dolayısıyla, genel olarak, içerisinde kârların bulunduğu bir meta-ikmali olgusundan tamamen ayrı olarak burada varsayılmaktadır. Ama Destutt, bu kârların nereden geldiğini bize anlatmaya kalkışıyor. Kârı dolaştırmak için gerekli para miktarı, çok ikincil bir sorundur. İçersinde kârın temsil edildiği metalar kitlesinin kaynağının, kapitalistlerin, bu metaları, yalnızca birbirlerine satmakla kalmayıp, –bu kadarı bile güzel ve yeterli olsa bile– çok yüksek fiyatla satmalarından da ileri geldiği anlaşılıyor. Böylece, şimdi biz, kapitalistlerin servet kaynaklarından bir tanesini öğrenmiş oluyoruz. Bu buluş, "Entspektor Bräsig"in,* büyük yoksulluğun, büyük *"pauvreté"*den** ileri geldiği konusundaki gizemi ile aynı değerdedir.

2) Aynı kapitalistler, ayrıca, "hem kendilerinin ve hem de atıl kapitalistlerin ödemede bulundukları ücretli-emekçilere satış yaparlar; böylece bu ücretli-emekçilerden, bazan ufak tasarrufları dışında bütün ücretlerini geri alırlar."

Mösyö Destutt'a göre, öyleyse, kapitalistlerin, emekçilere ücretlerini ödedikleri biçim olan para-sermayenin geriye akışı, bu kapitalistlerin zenginleşmelerinin ikinci kaynağı oluyor.

Demek ki, kapitalistler, emekçilerine, ücret olarak sözgelişi 100 sterlin öder ve bu aynı emekçiler gene bu aynı kapitalistlerden, aynı 100 sterlin değerinde metalar satın alır ve böylece, kapitalistlerin emek-gücü alıcıları sıfatıyla yatırdıkları 100 sterlin, emekçilere 100 sterlin değerinde meta sattıkları zaman geri döner, böylelikle kapitalistler *daha zenginleşmiş olurlar.* Olağan sağduyuya sahip herkese, bu durum, bu kapitalistlerin, bu işlemden [sayfa 509] önce sahip bulundukları 100 sterline tekrar kavuştukları gibi görünecektir. İşlemin başında bunlar para olarak 100 sterline sahiptiler. Bu 100 sterlin ile emek-gücü satın alırlar. Satın alınan emek, para olarak bu 100 sterlin karşılığında, değeri bildiğimiz kadarıyla 100 sterlin tutan metalar üretir. 100 sterlin değerindeki bu metaları kendi emekçilerine satarak kapitalistler para olarak 100 sterlini tekrar elde ederler. Öyleyse kapitalistlerin elinde bir kez daha para olarak 100 sterlin ve emekçilerinde de 100 sterlin değerinde kendi ürettikleri metalar vardır. Bunun, kapitalistleri nasıl olup da daha zengin ettiğini anlamak zordur. Eğer para olarak 100 sterlin kendilerine geri akmamış olsaydı, önce emekçilere, emeklerinin karşılığı para olarak 100 sterlin vermek zorunda kalacaklar ve sonra, bu emeğin ürününü, 100 sterlin değerindeki tüketim mallarını onlara bedavadan vermek zorunda kala-

* Alman mizahçısı Fritz Reuter'in (1810-74) yapıtlarından bir karakter. -ç.
** Yoksulluk. -ç.

caklardı. Paranın bu geriye akışı, bu yüzden, olsa olsa, kapitalistlerin bu işlem ile niçin daha yoksullaşmadıklarını açıklar, niçin zenginleştiklerini asla değil.

Kapitalistlerin, nasıl olup da bu 100 sterline sahip oldukları ve emekçilerin kendi hesaplarına metalar yapmak yerine niçin emek-güçlerini bu 100 sterlin karşılığında değişmek zorunda kaldıkları, kuşkusuz başka bir sorundur. Ne var ki, bu, Destutt çapında bir düşünür için apaçık bir şeydir.

Destutt'un kendisi de, bu çözüm ile tam tatmin olmuş değildir. Ne de olsa, o, bize, bir kimsenin, bir miktar parayı, yüz sterlini harcamak ve sonra da 100 miktarında bir parayı tekrar geri almakla, dolayısıyla, yalnızca para olarak bu 100 sterlinin niçin kaybolmadığını gösteren 100 sterlinlik bir geriye atış ile zengin olduğunu söylemiyor. O, bize, kapitalistlerin, "ürettikleri her şeyi, bunları üretmek için mal olduklarından daha fazlasına satarak" zenginleştiklerini söylüyor.

Dolayısıyla, kapitalistler, aynı zamanda, emekçileriyle olan alışverişlerinde, onlara da pahalıya satarak zenginleşiyor olmaları gerekir. Çok güzel! "Bunlar ücret öderler ... ve bütün bunlar, bunlara [ürünlere] kendilerine [kapitalistlere] ücretler şeklinde malolduğundan daha fazlasını ödeyen bütün bu kimselerin harcamaları yoluyla onlara geri döner." (*Ibid.,* s. 240.) Bir başka deyişle, kapitalistler, emekçilere ücretler şeklinde 100 sterlin ödüyor ve ardından bu emekçilere kendi ürünlerini 120 sterline satıyorlar, böylece yalnız kendi 100 sterlinlerini geri almakla kalmıyor, [sayfa 510] bir de 20 sterlin kazanıyorlar? Bu olanaksızdır. Emekçiler, ancak, ücretler biçiminde aldıkları para ile ödeme yapabilirler. Kapitalistlerden eğer ücret olarak 100 sterlin alıyorlar ise, bunlar, 120 sterlin değerinde değil ancak 100 sterlin değerinde satın almada bulunabilirler. Demek ki bu sökmüyor. Ama gene de bir yol daha var. Emekçiler kapitalistlerden 100 sterlin karşılığında metalar satın alıyorlar, ama aslında yalnız 80 sterlin değerinde metalar almış oluyorlar. Demek ki, mutlak olarak, 20 sterlinlik aldatılmış oluyorlar. Ve kapitalist de, kesenkes, 20 sterlin kazançlı çıkıyor, çünkü emek-gücü için o, aslında, onun değerinden yüzde 20 eksik ödüyor ya da nominal ücretleri, dolambaçlı yoldan yüzde 20 kesiyor.

Kapitalist sınıf, başlangıçta eğer emekçilere ücret olarak yalnız 80 sterlin ödese ve daha sonra, para olarak bu 80 sterlin karşılığında, fiilen 80 sterlin değerinde metalar vermiş olsa, gene aynı sonuca ulaşmış olurdu. Kapitalistler sınıfı bir bütün olarak alındığında, bu, normal yol olarak görünür, çünkü, Mösyö Destutt'un kendisine göre, işçi sınıfının "yeterli ücret" alması gerekir (s. 219), çünkü bunların ücretleri hiç değilse "kıt kanaat geçimlerini sağlamak üzere" (s. 180) varlıklarını ve çalışma kapasitelerini sürdürmeye yeterli olmalıdır. Eğer emekçiler, böyle yeterli ücretler almazlarsa, gene aynı Destutt'a göre, bu "sanayiin ölümü" (s. 208) demektir. Ve bu nedenle, kapitalistlerin zenginleşebilecekleri bir

yol olarak gözükmemektedir. Ama, kapitalistlerin, işçi-sınıfına ödedikleri ücretlerin yüksekliği ne olursa olsun, bunun belli bir değeri, örneğin 80 sterlinlik bir değeri vardır. Eğer, kapitalist sınıf, emekçilere 80 sterlin ödeyecek olursa, o zaman, bu 80 sterlin karşılığında, onlara, 80 sterlin değerinde metalar vermek zorunda kalacak ve 80 sterlinin geri akışı, bu sınıfı zengin etmeyecektir. Eğer bunlara, para olarak, 100 sterlin öder ve bu 100 sterlin karşılığında, onlara, 80 sterlin değerinde metalar satarsa, normal ücretlerinden yüzde 25 fazlasını para şeklinde ödemiş, karşılığında yüzde 25 eksik meta vermiş olur.

Bir başka deyişle, kapitalist sınıfın genel olarak kârlarını elde ettiği fonun, emek-gücüne sahip olduğu değerden daha azını, yani ücretli-emekçiler olarak normal yeniden-üretimleri için gerekli geçim araçlarının değerinden daha azını ödemek suretiyle normal ücretlerinden yapılan indirimlerden oluştuğu varsayılıyor. Demek ki, normal ücretler ödenmiş olsa –ki, Destutt'a göre [sayfa 511] durum böyle oluyor– ne sanayi ve ne de atıl kapitalistler için kâr fonu diye bir şey olamaz.

Bu duruma göre, Destutt, kapitalist sınıfın nasıl zenginleştiği konusundaki bütün gizemini, şuna indirgemeliydi: ücretlerden yapılan bir indirim ile. Bu durumda, 1) ve 3) altında değindiği öteki artı-değer fonları varolmazlardı.

Demek oluyor ki, emekçilerin para olarak ücretinin bir sınıf olarak geçimleri için gerekli tüketim mallarının değerine indirgenmesinin gerektiği bütün ülkelerde, kapitalistler için, ne tüketim fonu, ne birikim fonu ve dolayısıyla, kapitalist sınıf için ne varolma fonu ve ne de kapitalist sınıf olurdu. Ve, Destutt'a göre, eski bir uygarlığa sahip bütün zengin ve gelişmiş ülkelerde durumun böyle olması gerekirdi, çünkü bunlarda, "bizim eski toplumlarımızda, ücretli-emekçilerin bakım fonu ... neredeyse değişmeyen bir büyüklüktür." (*Ibid.,* s. 202.)

Ücretlerden bir indirim yapmakla, önce emekçiye para olarak 100 sterlin ödeyip, sonra da kendisine bu 100 sterlin karşılığında 80 sterlin değerinde metalar sağlamakla, ve böylece, 80 sterlin değerindeki metaları, yüzde 25 fazlası, 100 sterlin aracılığı ile fiilen dolaştırmakla kapitalist zenginleşmiş olmaz. Kapitalist, artı-değerden –ürünün, artı-değeri temsil eden kısmından– başka, bu ürünün, emekçinin ücretler biçiminde alması gereken yüzde 25'lik kısmına da elkoymak suretiyle zengin olur. Kapitalist sınıf, Destutt'un düşündüğü aptalca yöntemle hiç bir şey kazanamaz. Emekçiye ücret olarak 100 sterlin öder ve sonra da bu 100 sterlin karşılığında, ona 80 sterlin değerinde kendi ürününü geri verir. Ama bir sonraki işlemde, aynı iş için tekrar 100 sterlin yatırması gerekir. Böylece, para olarak 80 sterlin yatırıp, bunun karşılığında meta olarak 80 sterlin sağlayacak yerde, para olarak 100 sterlin yatırıp, karşılığında meta olarak 80 sterlin vermek gibi hiçbir yarar sağlamayan bir işle uğraşıp du- rur. Yani değişen-sermayesinin dolaşımı için gerekli olandan yüzde 25 fazla bir para-sermayeyi sürekli olarak boşu boşuna

yatırıp durur; ki bu, pek acayip bir zenginleşme yöntemidir.

3) Ensonu, kapitalist sınıf, "doğrudan çalıştırdıkları ücretli-emekçilere henüz ödemedikleri kısmı ile ödemede bulunan atıl kapitalistlere satış yaparlar; böylece, yıllık olarak bunlara (atıl olanlara) ödedikleri rantın tamamı, bu ya da başka şekilde kendilerine geri akmış olur". [sayfa 512]

Yukarda gördüğümüz gibi, sanayi kapitalistleri, "kârlarının bir kısmı ile ödedikleri kendi gereksinmelerini karşılamak için ayrılan tüketimlerinin tamamını öderler". Bu durumda, kârlarının 200 sterline eşit olduğunu kabul edelim. Ve bunun, diyelim 100 sterlinini, bireysel tüketimlerinde kullanmış olsunlar. Ama öteki yarısı, 100 sterlini kendilerine ait değildir; bu, atıl kapitalistlere, yani toprak rantı alanlara ve faizle para veren kapitalistlere aittir. Böylece,bu 100 sterlini, bunlara ödemek zorundadırlar. Bu kimselerin, bu paranın 80 sterlinine kendi bireysel tüketimleri için, 20 sterlinine de hizmetkarlar, vb. tutmak için gereksinmeleri olsun. Bu 80 sterlin ile, bunlar, sanayi kapitalistlerinden tüketim malları satın alırlar. Demek ki, bu kapitalistler, 80 sterlin değerinde metaları elden çıkartırken, para olarak 80 sterlini, yani atıl kapitalistlere, rant, faiz vb. adı altında ödemiş oldukları 100 sterlinin beşte-dördünü geri alırlar. Ayrıca, hizmetkarlar sınıfı, atıl kapitalistlerin doğrudan ücretli-emekçileri, efendilerinden 20 sterlin almışlardır. Bu hizmetkarlar da, aynı şekilde, sanayi kapitalistlerinden 20 sterlin tutarında tüketim malları satın alacaklardır. Bu şekilde, 20 sterlin değerinde metaları elden çıkaran bu kapitalistlere, atıl kapitalistlere, rant, faiz vb. için ödedikleri 100 sterlinin son beşte-biri, 20 sterlin para olarak geri dönmüş olacaktır.

Bu "işlemin sonunda, sanayi kapitalistleri, atıl kapitalistlere, rant, faiz vb. olarak ödedikleri 100 sterlini para olarak geri almışlardır. Ne var ki, artı-ürünlerinin, 100 sterline eşit yarısı, bu arada onların elinden, atıl kapitalistlerin tüketim fonuna geçmiştir.

Şimdi tartışılmakta olan sorun için, 100 sterlinin, atıl kapitalistler ile bunların doğrudan ücretli-emekçileri arasında bölüşülmesini şu ya da bu şekilde ele almak tamamen gereksizdir. Sorun basittir: bunların rantı, faizi, kısacası, bunların 200 sterline eşit artı-değerdeki payları, bunlara, 100 sterlin tutarında para olarak sanayi kapitalistleri tarafından ödenmiştir. Bu 100 sterlin ile, doğrudan ya dolaylı olarak sanayi kapitalistlerinden tüketim malları satın almaktadırlar. Böylece, para olarak 100 sterlini bunlara geri vermekte ve onlardan 100 sterlin değerinde tüketim malları almaktadırlar.

Bu, sanayi kapitalistlerinin atıl kapitalistlere ödediği 100 sterlinin geri akışını tamamlamaktadır. Paranın bu geriye akışı, [sayfa 513] Destutt'un hayal ettiği gibi, sanayi kapitalistlerini zenginleştirmenin bir yolu mudur? Bu işlemden önce, bunların elinde, 100'ü para ve 100'ü tüketim malları olmak üzere, 200 sterline ulaşan bir değerler toplamı vardı. İşlemden sonra ise, bu ilk değerler toplamının ancak yarısı var. Para, olarak gene 100 sterline sahipler, ama şimdi atıl kapitalistlerin eline geçmiş bulunan,

tüketim malları olarak 100 sterlini kaybetmişlerdir. Bu duruma göre 100 sterlin zenginleşmek yerine, 100 sterlin yoksullaşmışlardır. Eğer önce para olarak 100 sterlin ödeyip, sonra para olarak bu 100 sterlini, 100 sterlin değerinde tüketim malları karşılığında geri almak gibi dolambaçlı bir yol izleyeceklerine, rantı, faizi vb. doğrudan kendi ürünlerinin maddi biçimi içerisinde ödeselerdi, dolaşımdan kendilerine para biçiminde geri akan 100 sterlin olmazdı, çünkü bu miktar parayı dolaşıma sürmüş olmayacaklardı. Ödeme aynî olarak yapılmış olsaydı, sorun, şu yolu izlemiş olurdu: bunlar, 200 sterlin değerindeki artı-ürünün yarısını kendilerine alıkoyarlar ve öteki yarısını, karşılığında herhangi bir eşdeğer olmaksızın atıl kapitalistlere verirlerdi. Destutt bile bunu bir zenginleşme yolu olarak ilan etmeye kalkışamazdı.

Kuşkusuz, sanayi kapitalistleri tarafından atıl kapitalistlerden ödünç alınan ve karşılığında, kendilerine ait artı-değerin bir kısmını, toprak-rantı, faiz vb. olarak ödemek zorunda bulundukları toprak ve sermaye, kendileri için kârlıdır, çünkü bu, genel olarak meta üretiminin ve, ürünün, artı-ürünü oluşturan ya da içersinde artı-değerin temsil edildiği kısmının üretiminin koşullarından bir tanesini oluşturur. Bu kâr, ödünç alınan toprağın ve sermayenin kullanımından gelir, bunlara ödenen fiyattan değil. Bu fiyat, daha çok, bu kârdan bir indirim oluşturur. Aksi takdirde, kişi, sanayi kapitalistleri, eğer, artı-değerlerinin öteki yarısını, başkasına vermek yerine kendilerine alıkoyabilselerdi, bunların zenginleşmek değil, yoksullaştıklarını ileri sürmek zorunda kalırdı. Bu, paranın geriye akışı şeklindeki dolaşım olayını, salt bu dolaşım olayının meydana getirdiği ürünlerin, dağılımı ile karıştırmaktan ileri gelen bir karışıklıktır.

Ve aynı Destutt, şunu söyleyecek kadar kurnazdır: “Bu atıl kesimin gelirleri nereden gelmektedir? Bu gelirler, bunlara ait sermayeleri çalıştıran, yani bunların fonları ile, maliyetlerinden daha fazla üreten emeğe ödemede bulunanların, tek sözcükte, sanayi kapitalistlerinin kârlarından kendilerine ödenen ranttan ileri [sayfa 514] gelmiyor mu? Bütün servetin kaynağını bulmak için daima bunlara geri dönmek zorunludur. Gerçekte, bu birincilerin çalıştırdığı ücretli-emekçileri besleyen onlardır.” (s. 246.)

Böylece şimdi bu rant vb. ödemesi, sanayi kapitalistlerinin kârından bir indirimdir. Oysa daha önce, bunların kendilerini zenginleştirdikleri bir araç idi.

Bizim Destutt’umuza hiç değilse bir teselli kalıyor. Bu iyi yürekli kapitalistler, birbirlerine ve emekçilerine nasıl davranıyorlarsa, atıl kapitalistlere de öyle davranıyorlar. Bütün metaları, bunlara, diyelim yüzde 20 daha pahalı satıyorlar. Şimdi, iki olasılık var. Ya, atıl kapitalistlerin, sanayi kapitalistlerinden her yıl aldıkları 100 sterlin dışında başka para kaynakları vardır ya da yoktur. Birinci durumda, sanayi kapitalistleri, 100 sterlin değerindeki metaları, bunlara, diyelim 120 sterlin fiyatla satıyorlar. Dolayısıyla, metalarını satmakla yalnız atıl olanlara ödedikleri 100

sterlini geri almakla kalmıyorlar, bir de, kendileri için gerçekten yeni bir değer oluşturan 20 sterlin almış oluyorlar. Şimdi durum nasıldır? Meta olarak 100 sterlini bedavadan vermişlerdir, çünkü metaları için kendilerine kısmen ödenen para biçimindeki 100 sterlin zaten kendi paraları idi. Demek ki, kendi metaları, kendi paraları ile ödenmiş oluyor. Şu halde, 100 sterlin kaybetmiş bulunuyorlar. Ama bunlar, ayrıca, metalarının fiyatı içerisinde, bu metaların, değerinin üzerinde bir de 20 sterlinlik bir fazlalık almışlardır. Böylece20 sterlinlik kazanmışlardır. Bunu, 100 sterlinlik kayıptan düşersek, gene de 80 sterlinlik bir kayıp vardır. Hiç bir zaman artmıyor, daima, eksiliyor. Atıl kapitalistlere karşı uygulanan dalavere, sanayi kapitalistlerinin kaybını azaltmıştır, ama hiç bir zaman bunların servetlerindeki küçülmeyi bir zenginleşme aracına dönüştürmemiştir. Ne var ki, bu yöntem, sonsuza kadar böyle sürüp gidemez, çünkü atıl kapitalistler, yıllar yılı para olarak yalnızca 100 sterlin aldıkları halde, para olarak 120 sterlin ödemeye devam edip gidemezler.

Geriye öteki yaklaşım kalıyor: Sanayi kapitalistleri, atıl kapitalistlere para olarak ödedikleri 100 sterlin karşılığında 80 sterlin değerinde meta satıyorlar. Bu durumda da gene önceki gibi, 80 sterlini, rant, faiz vb. olarak bedavadan vermiş oluyorlar. Bu dalavereli yoldan sanayi kapitalistleri atıl olanlara verdikleri haracı azaltmış oluyor, ama gene de bu haraç varlığını sürdürdüğü gibi bu atıl olanlar –fiyatların, satıcıların iyi niyetlerine [sayfa 515] dayandığını öne süren aynı teori gereğince– gelecekte, toprakları ve sermayeleri üzerindeki rant, faiz vb. için daha önce olduğu gibi, 100 sterlin yerine gelecekte 120 sterlin talep edecek durumda bulunuyor.

Bu parlak tahlil, bir yandan Adam Smith'ten, "emeğin, her türlü zenginliğin kaynağı olduğu"nu (s. 242), sanayi kapitalistlerinin, "sermayelerini, bir kâr ile birlikte yeniden üreten emeğin karşılığını ödemek için kullandıkları"nı (s. 246), kopya eden, ve öte yandan da, "bütün öteki insanları besleyen" bu sanayi kapitalistlerinin, "genel serveti artıran ve bütün zevk araçlarımızı yaratan biricik kimseler olduğu" (s. 242), emekçiler tarafından beslenenlerin kapitalistler olmayıp, emekçilere ödenen paranın, kendi ellerinde kalmaksızın, sürekli olarak, emekçiler tarafından üretilen metaların ödenmesinde kapitalistlere döndüğü yolundaki parlak bir nedene dayanarak, kapitalistler tarafından beslenenlerin olduğu sonucuna varan bu derin düşünüre tamamen layıktır. "Bunların yaptıkları tek şey, bir elle aldıklarını, öteki elleriyle geri vermektir. Bunların tüketimlerine, bu nedenle, buları kiralayanlar tarafından yaratıldığı şeklinde bakmak gerekir." (s. 235.)

Toplumsal yeniden-üretimin ve tüketimin, paranın dolaşımı tarafından meydana getirildiği şeklindeki bu çok ayrıntılı tahlilden sonra, Destutt, devam ediyor: "Servetin bu *perpetuum mobile*'ini* –kötü

* Herhangi bir enerjiyi gerektirmeksizin hareket eden ütopik bir makine. -*ç*.

anlaşılmış olmakla birlikte [*mal connu** desem yeridir!] haklı olarak dolaşım denilen bu hareketi– yetkinleştiren şey işte budur. Bu gerçekten de bir dairedir ve daima çıkış noktasına dönmektedir. Bu, üretimin tamamlandığı noktadır." (s. 239 ve 240.)

Destutt, *that very distinguished writer*,** *membre* de l'*Institut de France et de* la *Société Philosophique de Philadelphie*,*** ve aslında, vülger iktisatçılar arasında bir ölçüde bilgili olan bu kimse, sonunda, toplumsal sürecin yolunu gözler önüne serdiği olağanüstü açıklığa, konuya getirdiği ışık seline okurunu hayran kalmaya çağırıyor ve bütün bu aydınlığın nereden geldiği konusunda okurlarına bilgi vermek alçak gönüllülüğünü bile gösteriyor. Bunu aslından okumak gerekir:

"*On remarquera, f'espère, combien cette manière de* [sayfa 516] *considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution et en même temps* quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. *D'où viennent cet accord et cette* lucidite? *De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin.*"**** (s. 242 ve 243.)

*Voilà le cretinisme bourgeois dans toute sa béatitude!****** [sayfa 517]

* Kötü anlaşılmış. -*ç*.

** Bu seçkin yazar. -*ç*.

*** Fransız Enstitüsü ve Philadelphie Felsefe Derneği üyesi. -*ç*.

**** "Servetimizin tamamlanmasının bu tarzda incelenmesinin, onun üretimi ve dağılımı ile ilgili olarak söylediklerimizle ne kadar uyumlu olduğunun ve aynı zamanda toplumun *tüm gidiş yoluna ne denli ışık saçtığının* farkedileceğini ümit ederim. Bu uyum ve berraklık nereden geliyor? Hakikat ile karşı karşıya gelmiş olmamızdan. Bu, insana, doğru ve yerinde bakıldığı zaman, içerisinde her şeyin tam ve gerçek oranları ile yansıdığı ve ama çok yakın ya da çok uzak durulduğu zaman her şeyin karmakarışık ve kopuk göründüğü aynaların etkisini hatırlatıyor."

***** İşte size bütün güzelliği içerisinde burjuva budalalığı!

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM[57]
BİRİKİM VE GENİŞLETİLMİŞ YENİDEN-ÜRETİM

KİTAP I'de, bireysel kapitalist için birikimin nasıl olduğu gösterilmişti. Meta-sermayenin paraya çevrilmesi ile, içerisinde artı-değerin temsil *edildiği* artı-ürün de paraya çevrilmektedir. Kapitalist, böylece başkalaşmış artı-değeri, üretken sermayesinin ek doğal öğelerine tekrar çevirir. Bunu izleyen üretim çevriminde, artmış olan sermaye, artan bir ürün sağlar. Ama bireysel sermaye durumunda olan şeyin, bütünüyle yıllık yeniden-üretimde de kendisini göstermesi gerekir; tıpkı, basit yeniden-üretimi tahlil ederken meydana geldiğini gördüğümüz gibi, yani –bireysel sermaye durumunda– sabit sermayenin kullanılan kısımlarının, yığılı-para biçimindeki ardarda meydana gelen birikiminin, aynı zamanda toplumun yıllık yeniden-üretiminin içinde de ifadesini bulması gibi.

Eğer belli bir bireysel sermaye 400_s+400_d'ye ve yıllık artı-değeri 100'e eşitse, o zaman, meta-ürün, $400_s+100_d+100_a$ olur. Bu 600, paraya çevrilir. Bu paradan gene 400_s değişmeyen-sermayenin [sayfa 518] doğal biçimine çevrilir, 100_d emek-gücüne, ve –artı-değerin tamamının biriktirilmesi koşuluyla– 100_a da üretken sermayenin doğal öğelerine dönüş-

[57] Buradan başlayarak sonuna kadar, Elyazması VIII. -*F.E.*

mek suretiyle, ek değişmeyen-sermayeye çevrilir. Bu durumda varsayılmıştır ki: 1) bu miktar, belli teknik koşullar altında ya işlev yapmakta olan değişmeyen-sermayenin genişlemesine, ya da yeni bir sanayi girişiminin kurulmasına yeterlidir. Ama artı-değerin paraya çevrilmesi, ve bu paranın bu süreçten önce, yani gerçek birikimden, üretimin genişlemesinden önce, çok daha uzun bir süre yığılması gerekebilir; 2) genişletilmiş üretim, zaten fiilen yürürlüktedir. Çünkü, paranın (para-biçim olarak yığılan artı-değerin), üretken sermayenin öğelerine çevrilebilmesi için, bu öğelerin pazardan metalar biçiminde satın alınabilmesi gerekir. Bunların, tamamlanmış ürünler olarak satın alınmayıp, sipariş üzerine yapılmış olmaları hiç bir şeyi değiştirmez. Bunların bedelleri, bunlar varolana kadar ve her durumda, bunları ilgilendirdiği kadarıyla, genişletilmiş yeniden-üretim, o güne kadarki normal üretimde bir genişleme fiilen yer alana kadar ödenmez. Bunların üretimlerinin gerçekten yer alması için bir sipariş dürtüsü, yani metaların fiilen varolmazdan önce satın alınmaları ve satış beklentisi yeterli olduğuna göre, bunlar, potansiyel olarak, yani kendi öğeleri içerisinde varolmak zorundaydılar. Bir yandaki para, şu halde, öbür yanda genişletilmiş yeniden-üretimi davet eder, çünkü bu üretimin olasılığı, para olmaksızın mevcuttur. Çünkü, paranın kendisi, gerçek yeniden-üretimin bir öğesi değildir.

Örneğin, ardarda ürettiği metaların belli bir miktarını bir ya da birkaç yılda satan ve böylece, bu metaların artı-değerin –artı-ürünün– taşıyıcıları olan kısmını ya da başka bir deyişle, meta-biçimde ürettiği artı-değerin kendisini de paraya çeviren kapitalist A, bunu, yavaş yavaş biriktirir ve böylece kendisi için yeni potansiyel –kapasitesi ve görevi gereği, üretken sermayenin öğelerine çevrileceği için potansiyel– para-sermaye oluşturur. Ne var ki, aslında o, yalnızca, fiili yeniden-üretimin bir öğesi olmayan basit para-yığma işine girmektedir. Başlangıçta faaliyeti, yalnızca, dolaşımdaki parayı ardarda bu dolaşımdan çekmekten ibarettir. Kendisi tarafından böyle, kilit altında tutulan dolaşan paranın, dolaşıma girmezden önce, bir başka para-yığmanın bir kısmı olması pekala mümkündür. Yeni bir potansiyel para-sermaye olan A'nın bu para-yığması, tüketim mallarına harcandığında [sayfa 519] nasıl toplumsal servete bir ek olmayacak idiyse, şimdi de değildir. Dolaşımdan çekilen ve bu yüzden de daha önce dolaşımda mevcut bulunan para, daha önceleri, bir para-yığma parçası olarak saklanmış olabilir; ücretlerin para-biçimi olmuş olabilir; üretim araçlarını ya da başka metaları paraya çevirmiş olabilir ya da değişmeyen-sermayenin döner kısımları ya da bir kapitalistin geliri olmuş olabilir. Bu, paradan daha fazla yeni bir değer değildir, ve metaların basit dolaşımı açısından düşünülürse yalnızca kendi fiili değerinin değil, aynı zamanda, bunun on katı bir değer taşıyıcısıdır, çünkü günde on kez devir yapmıştır ve on değişik meta-değeri gerçekleştirmiştir. Metalar onsuz da vardır ve ister bir, ister on devir yapsın, gene kendisi olarak kalır (ya da aşınma yüzünden daha da azalır). Yalnı-

zca altın üretiminde –mademki altın ürün, bir artı-ürün, bir artı-değer taşıyıcıdır– yeni bir servet (potansiyel para) yaratılır ve bu yeni potansiyel para-sermayelerin para malzemesini, ancak, tüm para-ürün dolaşıma girdiği ölçüde artırır.

Para biçiminde yığılmış bu artı-değer, ek yeni toplumsal servet olmasa bile, yığılmış bulunduğu işlev nedeniyle, yeni, potansiyel para-sermayeyi temsil eder. (Yeni para-sermayenin, artı-değerin yavaş yavaş paraya çevrilmesinden başka bir yolla da ortaya çıkabileceğini daha ilerde göreceğiz.)

Daha sonra satın almada bulunmaksızın, metaların satışı yoluyla para, dolaşımdan çekilmiş ve yığılarak bir yana konulmuştur. Bu işlem, genel bir süreç diye kabul edilecek olursa –ve genel olarak kabul edilmelidir, çünkü her bireysel sermaye, birikim süreci içerisinde bulunabilir–, alıcıların nereden gelecekleri açıklanamaz hale gelir, çünkü bu süreç içerisinde, herkes para-yığmak için satmak isteyecek, ama kimse satın almak istemeyecektir.

Yıllık yeniden-üretimin çeşitli kısımları arasındaki dolaşım sürecinin düz bir çizgi boyunca yer aldığını kabul edersek –ki, bu yanlış olur, çünkü, birkaç istisna dışında o, daima, karşılıklı olarak karşıt hareketlerden oluşur–, işe, satmaksızın, satın almada bulunan altın (ya da gümüş) üreticisinden başlamamız ve diğer herkesin ona satış yaptığını varsaymamız gerekir. Bu durumda, tüm yıllık toplumsal artı-ürünün (tüm artı-değer taşıyıcısının) onun eline geçmesi ve öteki bütün kapitalistlerin, doğal olarak para biçiminde bulunan ve artı-değerinin altın içerisindeki doğal cisimleşmesi olan bu artı-ürünü aralarında pro rata [sayfa 520] bölüşmeleri gerekirdi. Çünkü, altın üreticisinin ürününün, faal sermayesini karşılayacak kısmı zaten bağlanmış ve elden çıkartılmış bulunmaktadır. Altın üreticisinin, altın şeklinde yaratılmış olan artı-ürünü, bu duruma göre, öteki bütün kapitalistlerin, kendi yıllık artı-ürünlerini paraya çevirmek için malzeme sağlayacakları biricik fon olacaktır. Bunun değerinin büyüklüğü, öyleyse, önce bir yığma kılığına bürünmesi gereken, toplumun yıllık artı-değerinin tümüne eşit olması gerekir. Bu varsayımlar saçma olduğu gibi, aynı zamanda, genel bir yığma oluşumu olanağını açıklamaktan öte bir işe yaramayacaklar, ve yeniden-üretimi de, altın üreticisi dışında, bir adım ileri götürmüş olmayacaklardır.

Bu sözde güçlüğü çözmeden önce, kesim I'deki (üretim araçlarının üretimi) birikim ile kesim II'deki (tüketim mallarının üretimi) birikimi birbirinden ayırdetmemiz gerekir. İşe kesim I ile başlayacağız.

I. KESİM I'DE BİRİKİM

1. *Yığmanın Oluşumu*

Açıktır ki, hem sınıf [yani kesim, -ç.] I'i oluşturan sayısız sanayi

dallarındaki sermaye yatırımları ve hem de bu sanayi dallarının herbirindeki farklı bireysel sermaye yatırımları, hacimlerinden, teknik koşullarından, piyasa koşullarından vb. tamamen ayrı olarak, yaşlarına, yani, işlev yapmış oldukları zaman süresine göre, para-sermaye, ister faal sermayenin genişlemesine hizmet etsin, ister yeni sanayi girişimlerinin kurulması için kullanılsın –bunlar, üretimin genişlemesinin iki biçimidir– artı-değerin ardarda potansiyel para-sermayeye dönüşüm sürecinin farklı aşamasındadırlar. Kapitalistlerin bir kısmı, uygun bir büyüklüğe ulaşmış bulunan potansiyel para-sermayelerini, durmadan üretken sermayeye çevirmekte, yani artı-değerin paraya çevrilmesiyle yığılan para ile, üretim araçları, ek değişmeyen-sermaye öğeleri satın almaktadırlar. Kapitalistlerin bir başka kısmı ise, bu arada hâlâ potansiyel para-sermaye yığmakla uğraşmaktadır. Bu iki kategoriye giren kapitalistler karşı karşıya geliyorlar: bazıları alıcı, ötekiler satıcı olarak, ve bu ikisinden herbiri yalnız bu rollerden birisi içerisinde.

Örneğin, A, B'ye (B, birden fazla alıcıyı temsil ediyor olabilir) 600 (=400s+100d+100a) satmış olsun. A, metalar olarak 600'ü [sayfa 521] para olarak 600'e satmıştır, bu paranın dolaşımdan çekmiş olduğu ve para biçiminde yığdığı 100'ü artı-değerdir. Ama para olarak bu 100, 100'lük bir değeri taşıyan artı-ürünün para-biçiminden başka bir şey değildir. Para-yığmanın oluşumu, hiç bir zaman üretim olmadığı gibi, üretimde bir artış da değildir. Kapitalistin buradaki hareketi, yalnızca, kendisine ait artı-ürünün satışı ile elde ettiği para olarak 100'ü dolaşımdan çekmek ve ona sıkı sıkıya sarılarak kilit altında tutmaktır. Bu işlemi yerine getiren yalnız A değildir; dolaşım alanının çeşitli noktalarında hepsi de eşit bir gayretle bu tür bir para-yığma oluşumunun peşinde olan başka kapitalistler de, A, A', A'' vardır. Paranın dolaşımdan çekildiği ve sayısız bireysel para-yığmalar ya da potansiyel para-sermayeler olarak biriktiği bu sayısız noktalar, dolaşım için bir yığın engeller olarak görünür, çünkü bunlar parayı hareketsiz hale getirmekte ve bir süre için onu dolaşım yeteneğinden yoksun bırakmaktadır. Ama şunu da unutmamak gerekir ki, para-yığına, metaların basit dolaşımının kapitalist meta üretimine dayanmazdan çok önce de yer almaktadır. Toplumdaki mevcut para miktarı, koşullara bağlı olarak çoğalıp azalmakla birlikte, fiilen dolaşımda bulunan miktardan daima daha fazladır. Biz, burada, gene aynı para-yığmaları ve aynı para-yığma oluşumlarını görüyoruz, ama artık bunlar kapitalist üretim sürecinin içkin bir öğesidirler.

Kredi sistemi içerisindeki bütün bu potansiyel sermayelerin, bankaların vb. ellerinde yoğunlaşarak, artık gerçekten de pasif ve geleceğin türküsü olmaktan çıkıp, durmadan büyüyen faal sermayenin işe yarar, "borç verilebilir sermaye", para-sermaye, haline gelmesinden duyulan zevki anlaşılabilir bir şeydir.

Bununla birlikte, A, bir para-yığına oluşumunu, ancak, yalnızca satıcı olarak hareket ettiği, daha sonra alıcı şeklinde hareket etmediği

ölçüde ve kendisine ait artı-ürünü ilgilendirdiği kadarıyla başarmaktadır. Kapitalistin, ardı ardına artı-ürünler üretmesi –kendisine ait artı-değeri paraya çevirecek taşıyıcıları üretmesi– bir para-yığmayı oluşturmasının önkoşuludur. Bizim yalnızca kategori I'deki dolaşımı incelediğimiz şimdiki durumda, artı-ürünün maddi biçimi, bir parçasını oluşturduğu toplam ürününki gibi değişmeyen-sermayenin bir öğesinin maddi biçimidir, yani üretim araçları üreten üretim araçları kategorisine dahildir. Bunun, B, B', B'' vb. alıcıları elinde hangi duruma girdiğini ve [sayfa 522] hangi işlevi yerine getirdiğini birazdan göreceğiz.

Bu noktada her şeyden önce şu nokta vurgulanmalıdır ki, dolaşımdan, kendi artı-değeri miktarında para çekmekle ve onu yığmakla birlikte, A, öte yandan dolaşıma, karşılığında başka metalar çekmeksizin metalar sürer. B,B', B'' vb. kapitalistleri, böylelikle, dolaşıma para sürme ve dolaşımdan yalnızca metalar çekme olanağını elde ederler. Ele alınan durumda bu metalar, maddi biçimlerine ve gidecekleri yere bağlı olarak, B, B', B'' vb. kapitalistlerinin değişmeyen-sermayesine sabit ya da döner öğe olarak girerler. Artı-ürün alıcısını, B, B', B'' vb. kapitalistleri ele aldığımızda, biraz sonra, bu konu üzerinde tekrar duracağız.

Bu arada şunu da belirtelim: Basit yeniden-üretimde olduğu gibi burada da bir kez daha görüyoruz ki, yıllık ürünün çeşitli kısımlarının değişimi, yani bunların dolaşımları (aynı zamanda sermayenin yeniden-üretimini ve aslında onun, değişmeyen, değişen, sabit, döner, para-sermaye ve meta-sermaye gibi çeşitli belirleyicileri olarak tekrar yerine konulmasını da kapsaması gerekir), ekonomi politiğin, özellikle de fizyokratlardan ve Adam Smith'ten beri serbest ticaret okulunun varsaydığı gibi, hiç bir zaman, metaların birbirleriyle fiilen katıksız bir değişimi olsun diye daha sonraki bir satışla tamamlanan salt bir meta alımını, ya da daha sonraki bir alımla tamamlanan bir satışı öngörmez. Biliyoruz ki, kendisi için bir kez harcama yapılan sabit sermaye, işlev yaptığı bütün süre boyunca yerine konmayıp, değeri yavaş yavaş para biçiminde birikirken, o, eski biçimi içerisinde hareketine devam eder. Şimdi gördük ki, sabit sermaye II_s'nin ($I_{(d+a)}$ değerinde öğelere çevrilen, tüm sermaye-değer II_s'nin) dönemsel yenilenmesi bir yandan, kendisine salt I_a'nın satışının tekabül ettiği, para biçiminden kendi maddi biçimine tekrar çevrilmiş olan II_s'nin sabit kısmının *salt alımını* öngörür; ve öte yandan da, kendisine salt I_a'nın alımının, tekabül ettiği, salt II_s'nin, değerinin, para olarak biriken sabit (değer kaybeden) kısmının *satışını* öngörür. Bu durumda, değişimin normal olarak yer alabilmesi için, II_s'nin salt alımının, değer büyüklüğü olarak, II_s'nin salt satımına eşit olduğunun, ve aynı şekilde grup 1'deki I_a'nın II_s'ye, salt satımının, grup 2'deki II_s'den yaptığı salt alıma eşit olduğu (s. 516-517) [sayfa 523] varsayılmalıdır. Aksi

takdirde, basit yeniden-üretim aksar. Buradaki salt alımın, oradaki salt bir satışla dengelenmesi gerekir. Aynı şekilde, bu durumda gene, I_a'nın A, A', ve A'' 'nün para-yığmalarını oluşturan kısmının salt satımının, I_a'nın, B, B' ve B'' 'nün para-yığmalarını, ek üretken sermaye öğelerine çeviren kısmının salt alımı ile dengelendiği varsayılmalıdır.

Dengenin, alıcının, daha sonra aynı miktarda değerin satıcısı olarak hareket etmesi ile ve bunun tersinin olması ile yeniden sağlanması ölçüsünde, para, alım için yatıran tarafa ve tekrar alımda bulunmazdan önce satış yapan tarafa geri döner. Ama fiili denge, metaların değişimini, yıllık ürünün çeşitli kısımlarının değişimini ilgilendirdiği kadarıyla, birbirleriyle değişilen metaların değerlerinin eşit olmasını gerektirir.

Ama, mademki, bir yanda bir dizi salt alım, ve öte yanda da bir dizi salt satım olmak üzere yalnız tek taraflı değişimler yapılıyor –ve gördük ki, kapitalist temel üzerinde, yıllık ürünün normal değişimi böyle tek taraflı başkalaşımları zorunlu kılmaktadır–, o zaman denge, ancak, tek taraflı alımların değer tutarının, tek taraflı satışların değer tutarına eşit olduğu varsayımı ile sağlanabilir. Meta üretiminin, kapitalist üretimin genel biçimi olması gerçeği, burada paranın yalnız dolaşım aracı rolünü değil, para-sermaye rolünü de oynadığı, ve bu üretim biçimine özgü bazı normal değişim koşullarını ve dolayısıyla, ister basit ister genişletilmiş olsun yeniden-üretimin normal akışının koşullarını salladığı anlamına gelir; bu koşullar, bu dengenin kendisinin, bu üretimin kendiliğinden niteliği yüzünden bir raslantı olduğu için, bu kadar çok anormal hareket koşulları, bu kadar çok bunalım olasılıkları haline gelir.

Ayrıca gördük ki, I_d'nin, buna tekabül eden bir değer tutarındaki II_s ile olan değişiminin sonunda, tam II_s için, buna eşdeğer olan meta-değer I tarafından, II'ye ait metalar yerine konmuştur ve bu nedenle, kesim II'deki kapitalistlerin tümünün kendi metalarının satışı, I'den aynı değer tutarındaki metaların alımı ile tamamlanmıştır. Bu, kapitalist I ile II arasında değişim değil, karşılıklı metalarının değişiminde yerine koyma işlemidir. II_s, metalarını, I'deki işçi-sınıfına satar. Bu sınıf, onun karşısına tek taraflı, meta alıcısı olarak çıkar ve II_s de işçi-sınıfının karşısına gene tek taraflı, meta satıcısı olarak çıkar. Böylece elde edilen para ile II_s, I'deki kapitalistlerinin tümünün karşısına tek taraflı, [sayfa 524] bir meta alıcısı olarak ve I'deki kapitalistlerin tümü de onun karşısına tek taraflı, ve I_d tutarında bir meta satıcısı olarak çıkar. İşte ancak bu meta satışı yoluyla, I, en sonunda değişen-sermayesini para-sermaye biçiminde yeniden üretir. Mademki sermaye I, sermaye II'nin karşısına, tek taraflı olarak I_s tutarında meta satıcısı şeklinde çıkıyor, I'deki işçi-sınıfının karşısına da, bunların emek-gücünü satın alan meta alıcısı olarak çıkar. Ve mademki, I'deki işçi-sınıfı, II'deki kapitalistin karşısına tek taraflı, bir meta alıcısı olarak (yani geçim araçları alıcısı olarak) çıkıyor, I'deki kapitalistin karşısına da tek taraflı bir meta satıcısı, yani kendi emek-gücünün satıcısı olarak çıkar.

I'deki işçi-sınıfı tarafından yapılan sürekli emek-gücü arzı, meta-sermaye I'in bir kısmının, değişen-sermayenin para-biçime tekrar çevrilmesi, meta-sermaye II'nin bir kısmının, değişmeyen-sermaye II_s'nin doğal öğeleri tarafından yerine konması – bütün bu zorunlu öncüller birbirlerini gerektirirler, ama bunlar, birbirinden bağımsız oldukları halde içiçe geçen üç dolaşım süreci de dahil olmak üzere, çok karmaşık bir süreç meydana getirir. Bu süreç öylesine karmaşıktır ki, anormal bir işleyiş için sayısız neden yaratır.

2. *Ek Değişmeyen-Sermaye*

Artı-değer taşıyıcısı artı-ürün, bunu ele geçirenlere, X'deki kapitalistlere hiç bir şeye malolmaz. Bunlar, asla, bunu elde etmek için herhangi bir para ya da meta yatırmak zorunda değillerdir. Fizyokratlar için bile, bir yatırım, üretken sermayenin öğelerinde bulunan genel bir değer biçimiydi. Şu halde, I'deki kapitalistlerin yatırdığı şey, kendi değişmeyen ve değişen-sermayelerinden başka birşey değildir. Emekçi, emeği ile yalnız bunların değişmeyen-sermayelerini korumakla kalmaz; yalnız bunların değişen-sermayelerinin değerini, buna tekabül eden metalar biçimindeki yeni yaratılan bir kısım değer ile yerine koymakla kalmaz; kendi artı-emeği ile bunlara, bir de, artı-ürün biçiminde varolan bir artı-değer sağlar. Bu artı-ürünün ardarda satışı ile bunlar bir yığılı-para, ek potansiyel para-sermaye oluştururlar. İncelemekte olduğumuz durumda, bu artı-ürün, daha baştan, üretim araçlarının üretim araçlarından oluşur. Ancak, B, B', B''vb. (I)'in eline ulaşmasıyladır ki, bu artı-ürün, ek değişmeyen-sermaye olarak işlev yapar. Ama o satılmadan önce bile, yığılı-para [sayfa 525] biriktiricilerinin, A, A', A'' vb. (I)'in elindeyken bile, işte bu *virtualiter*'dir.* Eğer yalnızca, I'in yeniden-üretiminin değer tutarını gözönünde bulunduracak olursak, hâlâ basit yeniden-üretimin sınırları içerisinde bulunuyoruz demektir, çünkü bu *virtualiter* ek değişmeyen-sermayeyi (artı-ürünü) yaratmak için hiç bir ek sermaye harekete geçirilmediği gibi, basit yeniden-üretimde olduğundan daha büyük miktarda bir artı-emek de harcanmış değildir. Buradaki fark, yalnızca harcanan artı-emeğin biçiminde, kendine özgü yararlı niteliğinin somut doğasındadır. Bu emek II_s yerine I_s için üretim araçlarına, tüketim mallarının üretim araçları yerine, üretim araçlarının üretim araçlarına harcanmıştır. Basit yeniden-üretim durumunda, tüm artı-değer I'in, gelir, yani II'nin metalarına harcandığı varsayılmıştı. Demek ki, artı-değer, yalnız değişmeyen-sermaye II'yi, maddi biçimi içerisinde yerine koyacak üretim araçlarından oluşuyordu. Basit yeniden-üretimden genişletilmiş yeniden-üretime geçişin olabilmesi için, kesim I'deki üretimin II için daha az, I için ise bir o kadar daha fazla değişmeyen-sermaye öğesi üretecek du-

* Gücül olarak, °bilkuvve. -ç.

rumda olması gerekir. Her zaman kolay olmayan bu geçiş, I'e ait bazı ürünlerin, her iki kısımda da üretim aracı biçiminde hizmet edebilmesi ile kolaylaştırılmış olur.

Bundan şu sonuç, çıkar ki, konu yalnız değerlerin hacmi açısından düşünülürse, genişletilmiş yeniden-üretimin maddi temeli, basit yeniden-üretim içerisinde yaratılmıştır. Bu yalnızca işçi-sınıfı I'in, üretim araçlarının üretiminde, özünde ek sermaye I olan sermayenin yaratılmasında doğrudan harcadığı artı-emektir. A, , A' ve A'' (I) tarafından –herhangi bir kapitalist para harcaması olmaksızın, kendi artı-ürünlerinin ardarda satılmasıyla oluşan– özünde ek para-sermayenin oluşturulması, bu nedenle yalnızca ek olarak üretilen üretim araçları I'in para-biçimidir.

Dolayısıyla, ele aldığımız durumda, özünde ek sermayenin üretimi (bunun büsbütün başka bir biçimde de oluşabileceğini daha sonra göreceğiz); bizzat üretim sürecinin bir olgusundan, üretken sermayenin öğelerinin, özel bir biçim içerisinde üretilmesinden başka bir şeyi ifade etmez.

Özünde ek para-sermayenin büyük bir ölçekte ve dolaşım alanının birçok noktasında üretilmesi, meydana gelmesi sanayi kapitalisti tarafından ek bir harcamayı gerektirmeyen özünde ek [sayfa 526] üretken sermayenin çok çeşitli üretimlerinin bir sonucundan ve ifadesinden başka bir şey değildir.

A, A', A'' vb. (I) tarafından, kendi artı-ürünlerinin birbirini izleyen satışları ile –dolayısıyla, bunu tamamlayan bir satınalma olmaksızın, ardarda tek taraflı meta satışları ile– meydana gelen bu özünde ek üretken sermayenin, özünde para-sermayeye (yığılı paraya) ardarda dönüşmesi, dolaşımdan tekrar tekrar para çekilmesi ve buna tekabül eden bir para-yığma oluşumu ile tamamlanır. Alıcının, bir altın üreticisi olması durumu dışında, bu para-yığma hiç bir zaman değerli madenler biçiminde ek servet anlamına gelmeyip, yalnızca, daha önce dolaşımda bulunan paranın işlevinde bir değişiklik demektir. Az önce, bir dolaşım aracı olarak işlev yapmaktaydı, şimdi ise bir para-yığına, oluşum süreci içerisinde, özünde yeni para-sermaye olarak işlev yapmaktadır. Demek oluyor ki, bir ülkedeki ek para-sermaye oluşumu ile, mevcut değerli madenlerin miktarı, birbiriyle herhangi nedensel bir bağıntı içerisinde değildirler.

Öyleyse bir de şu sonuç çıkmaktadır: Bir ülkede zaten işlev yapmakta olan üretken sermaye (bunun içinde yer alan emek-gücü, artı-ürünün üreticisi de dahil olmak üzere) ne denli büyük olursa, emeğin üretken gücü ve böylelikle de, üretim araçlarının üretiminin hızlı genişlemesi için teknik olanaklar ne denli fazla gelişmişse –ve dolayısıyla, hem değeri ve hem de bu değerin temsil edildiği kullanım-değeri miktarı bakımından, artı-ürün miktarı ne denli büyükse–,

1) A, A', A'' vb. elinde bulunan artı-ürün biçimindeki özünde ek üretken sermaye ile,

2) paraya çevrilmiş bulunan bu artı-ürünün miktarı ve dolayısıyla, A, A', A'' 'nün elindeki özünde ek para-sermayenin miktarı da o denli büyük olur. Örneğin Fullarton'un, olağan anlamda aşırı-üretimin sözünü etmeyip, yalnızca sermayenin, yani para-sermayenin aşırı-üretiminden sözetmesi, en iyi burjuva iktisatçılarının bile, kendi sistemlerinin mekanizmasını ne kadar az anladıklarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

A, A', A'' (I) tarafından doğrudan üretilen ve elkonulan artı-ürün, B, B' , B'' vb. (I)'in eline ulaşana kadar, bu kimlik içerisinde fiilen işlev yapmamakla birlikte, sermaye birikiminin, yani genişletilmiş yeniden-üretimin gerçek temeli olduğu halde, paranın krizalit aşamasında –bir para-yığma ve tedrici oluşum [sayfa 527] süreci içerisindeki özünde para-sermaye olarak–, tersine, hiç bir şekilde üretken değildir, ve bu biçim içerisinde, üretim süreci ile paralel gider, ama bunun dışında kalır. Bu, kapitalist üretimin darasıdır (*dead weight*). Özünde para-sermaye olarak birikmekte olan bu artı-değerden, kâr ya da gelir sağlama amacıyla yararlanma isteğine, kredi sistemi ve "kağıtlar" (*Papierchen*) ile kavuşur. Para-sermaye, böylece, başka bir biçim içerisinde, kapitalist üretim sisteminin gidişi ve heybetti gelişmesi üzerinde pek büyük bir etki kazanır.

Özünde para-sermayeye çevrilen artı-ürün, kendisini meydana getiren ve zaten işlev yapmakta bulunan sermayenin toplam tutarı ne kadar büyük olursa, o kadar büyük bir hacime ulaşır. Her yıl yeniden üretilen özünde para-sermayenin hacmindeki mutlak artış ile bölünmesi de kolaylaşır ve, ya aynı kapitalistin, ya da başkalarının (miras kalan bir mülkün bölüşülmesinde olduğu gibi aile üyelerinin) elinde, herhangi bir işe yatırılmaları hızlanır. Para-sermayenin bölünmesi ile, yeni bir para-sermaye olarak, yeni ve bağımsız bir işe yatırılmak üzere, ana sermayeden tamamen ayrılma anlatılmak istenmiştir.

Artı-ürün satıcıları, A, A', A'' vb. (I), bunu, basit yeniden üretim için gerekli olan değişmeyen ve değişen sermaye yatırımı dışında herhangi bir dolaşım hareketini öngörmeyen bir üretim sürecinin dolaysız bir ürünü olarak elde ettikleri halde; ve bunlar, böylece, genişletilmiş bir yeniden-üretimin gerçek temelini oluşturdukları ve aslında, özünde ek sermayeyi ürettikleri halde, B, B', B'' vb; (I)'in tutumları farklıdır. 1) B, B,' B'' vb. (I)'in eline ulaşana kadar, A, A', A'' vb.'nin artı-ürünü, ek değişmeyen-sermaye olarak fiilen işlev yapmayacaktır (üretken sermayenin öteki öğesini, ek emek-gücünü, başka bir deyişle, ek değişen-sermayeyi şimdilik inceleme-dışı bırakıyoruz). 2) Bu artı-ürünün, bunların eline ulaşabilmesi için, bir dolaşım hareketine gerek vardır – onların bunu satın alması gereklidir.

Nokta 1 ile ilgili olarak şurasını dikkate almak gerekir ki, artı-ürünün büyük bir kısmı (özünde ek değişmeyen-sermaye), A, A', A'' (I) tarafından belli bir yıl içerisinde üretilmiş olmakla birlikte, B', B'' (I)'in elinde, bir sonraki yıla hatta daha sonrasına kadar, sanayi sermayesi olarak işlev yapmayabilir. Nokta 2 ile ilgili olarak şu soru ortaya çıkar:

Dolaşım süreci için gerekli para nereden gelmektedir? [sayfa 528]

B, B', B'' vb. (I) tarafından yaratılan ürünler, aynî olarak kendi süreçlerine tekrar girdiklerine göre, söylemeye gerek yok ki, kendi artı-ürünlerinin *pro tanto* bir kısmı, doğrudan (dolaşıma herhangi bir müdahale olmaksızın) kendi üretken sermayesine aktarılır ve değişmeyen-sermayenin ek bir öğesi halini alır. Ve *pro tanto* bunlar, A, A' vb. (I)'in artı-ürününün paraya çevrilmesini etkilemezler. Bunun dışında, para nereden gelmektedir? Bildiğimiz gibi, B, B', B'' vb. (I) kendi para-yığmasını, A, A' vb. gibi aynı şekilde, kendilerine ait artı-ürünlerini satarak oluşturmuşlardır. Şimdi bunlar, kendi yığılmış, yalnızca özünde para-sermaye olan sermayelerinin, ek para-sermaye olarak etkin bir biçimde işlev yapacağı noktaya ulaşmışlardır. Ama bu, yalnızca bir daire içerisinde dolaşmak demektir. Soru hâlâ yerinde duruyor: B (I)'in daha önce dolaşımdan çektiği ve biriktirdiği para nereden geliyor?

Basit yeniden-üretimin tahlilinden bildiğimiz gibi, kapitalist I ve II'nin, kendi artı-ürünlerini değişebilmek için elde belli bir miktar para bulundurmaları gereklidir. Bu durumda, tüketim mallarına harcanmak üzere yalnızca gelir biçiminde hizmet eden para, kendi metalarının değişimi için yatırmış bulundukları ölçüde bu kapitalistlere dönmüştür. Burada aynı para tekrar ortaya çıkıyor, ama farklı bir işlevi yerine getirerek A'lar v,e B'ler (I), artı-ürünü özünde ek para-sermayeye çevirmek için birbirlerine sırayla para sağlamakta ve yeni oluşmuş para-sermayeyi sırayla satınalma aracı olarak tekrar dolaşıma sokmaktadırlar.

Bu durumda yapılan tek varsayım, sözkonusu ülkedeki para miktarının (dolaşım hızı vb. sabit olmak üzere) hem faal dolaşıma ve hem yedek yığılı-paraya yetecek kadar olduğudur. Gördüğümüz gibi, bu, metaların basit dolaşımı durumunda yapılması gerekmiş olan varsayımın aynısıdır. Ancak şimdiki durumda yığılı-paranın işlevi farklıdır. Üstelik, mevcut para miktarının daha büyük olması gerekir, çünkü, birincisi, kapitalist üretim altında bütün ürünler (yeni üretilen değerli madenler ve üreticinin kendisinin tükettiği birkaç ürün dışında) metalar biçiminde yaratılır ve bu nedenle paranın krizalit aşamasından geçmek zorundadırlar; ikincisi, kapitalist bir temel üzerinde, meta-sermaye miktarı ile bunun değer büyüklüğü, yalnız mutlak olarak daha büyük olmakla kalmayıp, ayrıca nispeten daha yüksek bir hızla [sayfa 529] da büyür; üçüncüsü, durmadan genişleyen bir değişen-sermayenin daima para-sermayeye çevrilmesi gerekir; dördüncüsü, yeni para-sermayelerin oluşumu, üretimin genişlemesi ile aynı hızda gittiğinden, buna tekabül eden para-yığma oluşumu için malzeme hazır bulunmak zorundadır.

Bu, kredi sisteminin bile çoğu zaman madeni para dolaşımı ile birlikte yürüdüğü kapitalist üretimin ilk aşaması için genellikle geçerli olduğu gibi, madeni dolaşımın bunun temeli olarak kalması ölçüsünde, kredi sisteminin en çok gelişkin evresi için de geçerlidir. Bir yandan ek değerli maden üretiminin, sırasıyla bol ya da kıt oluşu, burada, meta fi-

yatları üzerinde, yalnızca uzun değil, ama aynı zamanda çok kısa dönemler için de bozucu bir etki yapabilir. Öte yandan, tüm kredi mekanizması, fiili madeni dolaşımı, bir takım işlemler, yöntemler ve teknik araçlarla nispi olarak gitgide düşen bir asgariye indirmek için sürekli çaba gösterir. Mekanizmanın tamamındaki yapaylık ve normal gidişinde bir bozulma olasılığı aynı ölçüde artar.

Özünde yeni para-sermayeleri, faal sermaye olarak işlev yapmaya başlayan farklı B'ler, B' 'ler, B'' 'ler vb. (I) kendi ürünlerini (artı-ürünlerinin kısımlarını) birbirlerinden almak ya da birbirlerine satmak zorunda kalabilirler. Bunların kendi artı-ürünlerinin dolaşımı için sürdükleri *pro tanto* para, normal koşullar altında, farklı B'lere, kendi metalarının dolaşımı için yatırmış oldukları aynı oranlarda geri akar. Ancak paranın bir ödeme aracı olarak dolaşım yapması halindedir ki, karşılıklı alımlar ve satımların birbirlerini karşılamamaları ölçüsünde hesap bakiyelerinin kapatılması gerekir. Ama, her yerde olduğu gibi, burada da her şeyden önce, madeni dolaşımın en yalın ve en ilkel biçimi içerisinde varsayılması önemlidir, çünkü o zaman, akış ve geriye akış, hesap bakiyelerinin kapatılması, kısacası, kredi sistemi altında bilinçle düzenlenen süreçler olarak görünen bütün öğeler, kendilerini, varlıkları bu kredi sisteminden bağımsızmış gibi ortaya koyarlar ve durum, daha sonraki yansımış biçim yerine ilkel biçim içerisinde görünür.

3. *Ek Değişen-Sermaye*

Buraya kadar biz, yalnız, ek değişmeyen-sermaye ile ilgilendik. Şimdi de dikkatimizi, ek değişen-sermayenin gözden geçirilmesine yöneltmemiz gerekiyor. [sayfa 530]

Kitap I'de, emek-gücünün, kapitalist üretim sisteminde daima varolduğunu ve kullanılan emekçi sayısı ya da kullanılan emek-gücü miktarı artırılmaksızın, gerektiğinde daha fazla emeğin akıcı hale getirilebileceğini, uzun uzadıya açıklamış bulunuyoruz. Bu nedenle, bu konuya daha fazla girmek gereksinmesini duymaksızın, yeni yaratılan para-sermayenin, değişen-sermayeye çevrilebilir kısmının, her zaman, dönüşebileceği emek-gücünü hazır bulacağını varsayıyoruz. Belli bir sermayenin, herhangi bir birikim olmaksızın kendi üretim hacmini belli sınırlar içerisinde genişletebileceği gene Kitap I'de açıklanmıştı. Ama biz, burada, özgül anlamında sermaye birikimi ile ilgileniyoruz ve bu bakımdan, üretimin genişlemesi, artı-değerin ek sermayeye çevrilmesi ve dolayısıyla da, üretimin temelini oluşturan sermayede bir genişleme anlamına gelmektedir.

Altın üreticisi, kendi altın halindeki artı-değerinin bir kısmını, özünde para-sermaye olarak biriktirebilir. Bu, yeterli miktara ulaşır ulaşmaz, önce artı-ürününü satmak zorunda kalmaksızın doğrudan yeni değişen-sermayeye çevrilebilir. Aynı şekilde, bu, değişmeyen-sermayenin öğele-

rine de çevrilebilir. Ama bu son durumda, altın üreticisi, değişmeyen-sermayesinin maddi öğelerini hazır bulmak zorundadır. Buraya kadarki serimimizde varsaydığımız gibi, her üreticinin, stok yapmak için çalışması ve ürünlerini pazara bundan sonra getirmesi ya da siparişleri karşılaması önemli değildir. Üretimin fiilen genişlemesi, yani artı-ürün, her iki durumda da varsayılıştır; bir durumda fiilen mevcut olarak, diğerinde ise özünde mevcut teslim edilebilir durumda.

II. KESİM II'DE BİRİKİM

Biz, buraya kadar, A, A', A'' (I)'in artı-ürünlerini aynı kesim I'e dahil olan B, B', B'' vb'ye sattığını varsaydık. Ama A (I)'in kendi artı-ürününü, kesim II'deki bir B'ye satmak suretiyle paraya çevirdiği varsayılabilir. Bu, ancak, A(I)'in, daha sonra tüketim malları satın almaksızın, B(II)'ye üretim araçları satması yoluyla, yani A tarafından yalnız tek taraflı bir satış ile yapılabilir. Oysa şimdi, II_s meta-sermaye biçiminden, üretken değişmeyen-sermayenin maddi biçimine, yalnız I_d değil, hiç değilse I_a'nın bir kısmı, tüketim malları biçiminde bulunan II_s'nin bir kısmı karşılığında değişilmedikçe çevrilemez; ama şimdi A, kendi I_a'sını paraya, bu değişimi yaparak değil, daha çok, I_a'sını [sayfa 531] tüketim malları II_s ile değişmek yerine, onu satarak, II'den elde ettiği parayı dolaşımdan çekmek suretiyle çevirir – bu durumda bizim A(I)'de gördüğümüz şey, gerçektende, özünde bir ek para-sermaye oluşumudur, ama öte yandan,B(II)'nin değişmeyen-sermayesinin eşit değer büyüklüğündeki bir kısmı, meta-sermaye biçiminde bağlanmış olup, kendisini, üretken değişmeyen-sermayenin maddi biçimine dönüştüremez durumdadır. Bir başka deyişle, B(II)'nin metalarının bir kısmı, gerçekten de *prima facia* bunların satışı olmaksızın değişmeyen-sermayesini tümüyle üretken biçime tekrar çeviremeyeceği bir kısmı, satılamaz hale gelmiştir. Bu kısmı ilgilendirdiği kadarıyla, demek ki, aşırı-üretim vardır ve gene aynı kısmı ilgilendirdiği kadarıyla, bu aşırı-üretim aynı ölçekte olsa bile, yeniden-üretimi tıkamaktadır.

Bu durumda, A(I)'in özünde ek para-sermayesi, gerçekten de, artı-ürünün (artı-değerin) paralaştırılmış bir biçimidir, ama artı-ürün (artı-değer) bu haliyle dikkate alındığında, burada, henüz genişletilmiş yeniden-üretimin değil, basit yeniden-üretimin bir görüngüsüdür. Bunun her durumda *a*'nın bir kısmı için geçerli olduğu $I_{(d+a)}$'da, sonuçta II_s'nin yeniden-üretiminin aynı ölçekte yeralabilmesi için, II_s karşılığında değişilmesi gerekir. B(II)'ye kendi artı-ürününü satmakla A(I), ona, değişmeyen-sermayenin değerinin buna tekabül eden kısmım kendi maddi biçimi içerisinde sağlamıştır. Ama aynı zamanda da, dolaşımdan para çekmek –kendi satışını daha sonraki bir satınalma ile tamamlayamamak– suretiyle, B(II)'ye ait metaların eşdeğer bir kısmını satılamaz hale getirmiştir. Şu halde, hem I ve hem de II'deki kapitalistleri kapsayan tüm toplumsal

yeniden-üretimi inceleyecek olursak, A(I)'in artı-ürününün, özünde para-sermayeye çevrilmesi, B (II)'nin eşit miktarda bir değeri temsil eden meta-sermayesinin üretken (değişmeyen) sermayeye tekrar çevrilmesinin olanaksızlığını ifade eder; dolayısıyla, genişletilmiş bir özünde üretimi değil, basit yeniden-üretimin engellenmesini ve böylece de basit yeniden-üretimdeki bir yetersizliği ifade eder. A(I)'in artı-ürününün oluşumu ve satışı, basit yeniden-üretimin olağan görüngüleri olduklarına göre, burada basit yeniden-üretim temeli üzerinde bile birbirleriyle bağıntılı şu görüngüleri buluyoruz: Sınıf I'de özünde ek para-sermayenin oluşması (şu halde, II açısından düşük tüketim); sınıf II'de, üretken sermayeye çevrilemeyen meta-ikmallerin yığılması (şu halde, II'de nispi aşırı-üretim); I'de [sayfa 532] para-sermaye fazlalığı ve II'de yeniden-üretim yetersizliği.

Bu nokta üzerinde daha fazla durmaksızın, yalnızca, basit yeniden-üretimin tahlilinde, I ve II'nin tüm artı-değerinin, gelir olarak harcandığını varsaydığımıza işaret edelim. Ne var ki, aslında, artı-değerin bir kısmı gelir olarak harcanmakta, diğeri sermayeye çevrilmektedir. Fiili birikim ancak bu varsayıma dayanarak yeralabilir. Genel deyimlerle ifade edilen, birikimin tüketim pahasına yer alması gerektiği yolundaki sözler, kapitalist üretimin doğasına ters düşen bir yanılsamadır. Çünkü bu, kapitalist üretimin amaç ve itici gücünün, artı-değerin elde edilmesi ve bunun sermayeleştirilmesi, yani biriktirilmesi değil, tüketim olduğuna kesin gözüyle bakmaktadır.

Şimdi, kesim II'deki birikime daha yakından bir gözatalım.

II_s ile ilgili ilk güçlük, yani bunun, meta-sermaye II'nin bir parçasından, tekrar değişmeyen-sermaye II'nin maddi biçimine çevrilmesi, basit yeniden-üretimi ilgilendirir. Daha önceki şemayı alalım:

$(1.000_d + 1.000_a)$ I,

$2.000\ II_s$ karşılığında değişilmektedir.

Şimdi eğer, örneğin, I'in artı-ürününün yarısı, dolayısıyla 1.000_a: 2, yani 500 I_a, değişmeyen-sermaye olarak tekrar kesim I'e katılırsa, I'de alıkonan artı-ürünün bu kısmı, II_s'nin herhangi bir kısmını yerine koyamaz. Tüketim mallarına çevrilmiş olmak yerine (ve burada, I ile II arasındaki dolaşımın bu kesiminde değişim aslında karşılıklıdır, yani I'deki emekçiler tarafından 1.000 II_s yerine 1.000 I_d'nin konmasının tersine metaların konumlarında ikili bir değişiklik vardır), I'in kendisinde, ek üretim aracı olarak hizmet ettirilmiştir. O, bu işlevi, I ve II'de aynı zamanda yerine getiremez. Kapitalist, kendisine ait artı-ürünün değerini, hem tüketim malları karşılığında harcayıp, hem de bu artı-ürünü üretken bir şekilde tüketemez, yani üretken sermayesine katamaz. Bu yüzden, 2.000 $I_{(d+a)}$ yerine yalnızca 1.500, yani (1.000_d+500_a) I, 2.000 II_s karşılığında de-

ğişilebilirdir: 500 II_s, meta-biçimden, tekrar üretken (değişmeyen) sermaye II haline çevrilemez. Şu halde, II'de, I'deki üretim genişlemesi hacmine eşit bir aşırı-üretim olacaktır. II'deki bu aşırı-üretim, I üzerinde öylesine bir tepki yaratabilir ki, I'deki emekçilerin, II'nin tüketim mallarına [sayfa 533] harcadıkları 1.000'in geri akışı ancak kısmen yer alabilir, öyle ki bu 1.000, I'deki kapitalistlerin eline değişen para-sermaye biçiminde dönmez. Bu kapitalistler, böylece kendilerini, değişmeyen ölçekte bir yeniden-üretim bile yapamayacak durumda bulabilirler ve bu salt onu genişletme çabasının bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Ve, bu konuyla ilgili olarak şurasını dikkate almak gerekir ki, I'de yalnızca basit yeniden-üretim fiilen yer almış ve bunun öğeleri, şemamızda gösterildiği gibi, gelecekte, diyelim önümüzdeki yıl genişleme gözönüne alınarak yalnızca farklı bir biçimde gruplandırılmışlardır.

Bu güçlük şu şekilde atlatılmaya çalışılabilir: Aşırı-üretim olmak şöyle dursun, kapitalistler tarafından stokta tutulan ve hemen üretken sermayeye çevrilemeyen 500 II_s, tersine, yeniden-üretimin bizim şimdiye kadar ihmal ettiğimiz zorunlu bir öğesidir. Gördük ki, bir para-ikmalin birçok noktalarda toplanması ve bu nedenle paranın, kısmen I'de yeni para-sermaye oluşturma olanağını sağlamak amacıyla ve kısmen de yavaş yavaş değer yitiren sabit sermayenin değerini geçici olarak para biçiminde tutmak için dolaşımdan çekilmesi gerekir. Ama şemamızı çizerken, bütün paraları ve metaları daha baştan bütünüyle kapitalist I ve II'nin eline teslim ettiğimize göre ve burada ne tüccar, ne sarraf, ne banker ve ne de salt tüketen ve doğrudan üretmeyen sınıflar bulunduğuna göre, yeniden-üretim mekanizmasını işler durumda tutmak için, burada, kendi üreticilerinin elinde sürekli bir meta birikiminin olması kaçınılmazdır. II'deki kapitalistler tarafından stok halinde bulundurulan 500 II_s, bu nedenle, yeniden-üretimde öngörülen ve burada bir yıldan öteki yıla geçiş anlamım taşıyan tüketim sürecinin sürekliliğini sağlayan, tüketim mallarının meta-ikmalini temsil eder. Henüz, aynı zamanda onun üreticileri de olan satıcılarının elinde bulunan tüketim fonu, bir sonraki yıl sıfırdan başlamak için bu yıl sıfır noktasına düşemez, tıpkı böyle bir şeyin bugünden yarına geçişte olamaması gibi. Bu gibi meta-ikmaller, değişen hacimlerde olmakla birlikte, sürekli yeni baştan takviye edilmek zorunda olduğu için, II'deki kapitalist üreticilerimizin elinde, daima, meta-sermayelerinin bir kısmı geçici olarak metalar şeklinde bağlandığı halde, üretim süreçlerini sürdürebilmeleri için yedek bir para-sermaye bulunmalıdır. Bizim varsayımımıza göre, bunlar, tüm ticaret işini üretim işiyle birleştirmişlerdir. Şu halde, bunların emrinde, bir [sayfa 534] de, yeniden-üretim sürecindeki bireysel işlevlerin ayrıldığı ve çeşitli türden kapitalistler arasında bölündüğünde tüccarların eline geçecek olan ek bir para-sermaye bulunması gerekiyor.

Buna: şu itiraz öne sürülebilir: 1) Bu gibi ikmallerin oluşturulması ve bunu yapma zorunluluğu, hem I'deki ve hem de II'deki bütün kapita-

listler için geçerlidir. Salt meta satıcıları olarak düşünülürse, bunlar, yalnız farklı türde metaları satmaları bakımından ayrılırlar. II'ye ait bir meta-ikmali, daha önce I'e ait bir meta-ikmalini öngörür. Eğer biz, bir yandaki bu ikmali dikkate almazsak, öte yandakini de dikkate almamamız gerekir. Yok eğer, her iki yandakini de hesaba katıyorsak, sorunda herhangi bir değişiklik olmaz.

2) Bir yıl, nasıl ki, II yönünden, gelecek yıl için bir metalar– ikmali ile kapanmış ise; aynı yanda, bir önceki yıldan devralınan bir metalar-ikmaliyle açılmıştır. En soyut biçime indirgenmiş yıllık yeniden-üretimin tahlilinde, bu nedenle, bunun her iki durumda da üzerini çizmemiz gereklidir. Eğer, belli bir yıla, gelecek yıla teslim edilecek meta-ikmal de dahil olmak üzere, bütün üretimi bırakır ve aynı zamanda, ona bir önceki yıldan aktarılan meta-ikmali bundan düşersek, tahlilimizin konusu olarak ortalama bir yılın fiili toplam ürününü elde ederiz.

3) Basit yeniden-üretimin tahlilinde, çözmek durumunda olduğumuz güçlükle karşılaşmamış olmamız basit gerçeği salt, I'e ait öğelerin (yeniden-üretim ile ilgili alarak)'farklı gruplanmasından, o olmaksızın genişletilmiş yeniden-üretimin hiç bir zaman yer alamayacağı değişik bir gruplamadan ileri gelen özgül bir olgu ile karşı karşıya bulunduğumum tanıtlıyor.

III. BİRİKİMİN ŞEMATİK SUNUMU

Şimdi, yeniden-üretimi, aşağıdaki şemaya göre inceleyeceğiz.

$$\text{Şema a)} \quad \left.\begin{array}{lll} \text{I.} & 4.000_s + 1.000_d + 1.000_a & = 6.000 \\ \text{II.} & 1.500_s + 376_d + 376_a & = 2.252 \end{array}\right\} \text{Toplam } 8.252$$

Her şeyden önce, yıllık toplumsal ürünün toplam miktarını, yani 8.252'nin, birinci şemadaki 9.000'den daha küçük olduğunu görüyoruz. Bunu, çok daha büyük, diyelim on kez daha büyük bir miktar da pekala varsayabiliriz. Genişletilmiş yeniden-üretimin (burada yalnızca daha büyük bir sermaye yatırımı ile yürütülen bir üretim olarak görülmektedir), ürünün mutlak hacmi ile [sayfa 535] hiçbir ilişkisi bulunmadığını, belli bir miktar meta için bunun yalnızca belli bir ürünün çeşitli öğelerinin farklı bir düzenlenmesi ya da işlevlerinin farklı tanımlanması anlamına geldiğini, bu yüzden de, ürünün değeri sözkonusu olduğu kadarıyla bunun basit yeniden-üretimden başka bir şey olmadığını apaçık ortaya koymak için, birinci şemamızdakinden daha küçük bir miktarı aldık. Burada değişen şey, basit yeniden-üretimin belli öğelerinin nicel değil nitel belirlenmesi olup, bu değişiklik, daha sonraki genişletilmiş yeniden-üretimin maddi öncülüdür.[58]

[58] Bu Kitap I'de başka bir açıdan tartışmasını yaptığımız (Kap. XXII, 5, not 64) [*Kapital,* Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm, Beşinci Kesim. s. 627. dipnot 70] James Mill ile S. Bailey

Değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki oranı değiştirerek bu şemayı değiştirebiliriz. Örneğin şöyle:

Şema b)	I.	$4.000_s + 875_d + 875_a$	$= 5.750$	Toplam 8.252
	II.	$1.750_s + 376_d + 376_a$	$= 2.502$	

Bu şema, artı-değer biriktirilmeyip gelir olarak bütünüyle tüketildiğine göre, basit ölçekli bir yeniden-üretim için düzenlenmiş gibi görünmektedir. Her iki durumda da, hem a)'da ve hem b)'de, aynı değer büyüklüğünde bir yıllık ürün buluyoruz, ancak b)'de bunun öğeleri, işlevsel olarak öyle gruplandırılmışlardır ki, yeniden-üretim aynı ölçekte başlar, oysa a)'da, işlevsel gruplandırma, genişletilmiş yeniden-üretimin maddi temelini, oluşturur. b)'de $(875_d + 875_a)$ I, yani 1.750 $I_{(d+a)}$ herhangi bir fazlalık olmaksızın, 1.750 II_s karşılığında değişildiği halde, a)'da, 2.000 $I_{(d+a)}$'ya eşit olan $(1.000_d + 1.000_a)$ I'in 1.500 II_s karşılığında değişilmesi, sınıf I'de birikim için 500 I_a'lık bir fazlalık bırakır.

Şimdi a) şemasını daha yakından tahlil edelim. I ve II'nin her ikisinin de, artı-değerinin yarısını biriktirdiklerini, yani bunu gelir olarak harcamak yerine ek sermayelerinin bir öğesine çevirdiklerini varsayalım. 1.000 I_a'nın yarısı, yani 500, şu ya da bu biçimde biriktirileceği, ek para-sermaye biçiminde yatırılacağı, yani ek üretken sermayeye çevrileceği için, ancak $(1.000_d + 500_a)$ I gelir olarak harcanır. Şu halde, burada, yalnız 1.500, II_s'nin normal büyüklüğü olarak ortaya çıkmaktadır. Daha önce basit yeniden-üretim başlığı altında incelenmiş olduğu için, 1.500 $I_{(d+a)}$ ile 1.500 II_s arasındaki değişimi daha fazla incelemeye gerek yoktur. [sayfa 536] 4.000 II_s'nin üzerinde durulmasına da gerek yoktur, çünkü bunun, yeni başlayan yeniden-üretim (ki bu kez genişletilmiş ölçekte meydana gelecektir) için tekrar düzenlenmesi gene, basit bir yeniden-üretim süreci olarak irdelenmişti.

Mademki incelememiz için geriye kalan tek şey 500 I_a ile $(376_d + 376_a)$ II'dir, bu, bir yandan hem I ve II'nin iç bağıntıları ve öte yandan bunlar arasındaki hareket sorunudur. Çünkü biz, II'de de aynı şekilde, artı-değerin yarısının biriktirileceğini, burada 188'in sermayeye çevrileceğini ve bunun dörtte-birinin,* yani 47'sinin, yuvarlak hesap alırsak 48'inin değişen-sermaye olacağını ve değişmeyen-sermayeye çevrilmek üzere geriye 140 kalacağını varsaymıştık.

Burada, gene, varlığı, bir tür metaların başka türden metalar karşılığında, ya da metaların para, ve aynı paranın başka türden metalar ile değişileceği görüşüne sahip kimselere pek acayip gelecek yeni bir sorun ile karşılaşıyoruz. 140 II_a, üretken sermayeye, ancak, bunların yeri-

arasında sermaye birikimi konusundaki kavgaya, yani büyüklüğünü değiştirmeksizin, sanayi sermayesinin işlemesini genişletme olasılığı ile ilgili kavgaya kökünden bir son vermiştir. Buna ilerde tekrar değineceğiz.

* Bu, besbelli ki bir kalem sürçmesidir; beşte-bir olması gerekirdi; ne var ki bu, sonal sonuçları etkilememektedir. -*Ed.*

ne aynı değerdeki I_a metaları konularak çevrilebilir. I_a'nın, II_a karşılığında değişilmesi gereken kısmının, ya hem I ve II'nin ya da yalnızca II'nin üretimine girebilecek üretim araçlarını içermesi gerektiği pek doğaldır. Bizim henüz incelemediğimiz 500 I_a'lık tüm artı-ürün, I içerisinde birikim amaçlarına hizmet edeceği ve dolayısıyla II'deki metalar karşılığında değişilemeyeceği için, bu yerine koyma, ancak, II tarafından yapılacak tek yanlı bir alımla gerçekleştirilebilir; bir başka deyişle, bunun, I tarafından aynı zamanda hem biriktirilmesi ve hem de tüketilmesi olanaksızdır. Bu yüzden II, bu parayı daha sonra I'e yaptığı meta satışı ile tekrar geri almaksızın nakit karşılığı 140 I_a satın almalıdır. Ve bu, genişletilmiş yeniden-üretim olduğu sürece, kendisini her yeni yıllık üretimde sürekli yineleyen bir süreçtir. Bunun para kaynağı II'de neredeir?

II, daha çok, fiili birikime eşlik eden ve kapitalist üretim altında bunu zorunlu kılan ve başlangıçta kendisini aslında basit para-yığma olarak ortaya koyan yeni para-sermayenin oluşumu için çok verimsiz bir alanmış gibi gözükmektedir.

Başlangıçta 376 II_d vardı. Emek-gücüne yatırılmış bulunan para-sermaye 376, II'deki metaların satın alınması yoluyla, para-biçimde değişen-sermaye olarak durmadan kapitalist II'ye döner. [sayfa 537] Başlangıç noktasından, kapitalistin cebinden ayrılış ve gene aynı yere dönüş şeklindeki sürekli yinelenen bu hareket, bu daire üzerinde dönüp duran paraya herhangi bir şey eklemez. Öyleyse bu, para birikiminin bir kaynağı değildir. Ne de bu para, yığılmış, özünde yeni, para-sermaye oluşturmak üzere dolaşımdan çekilebilir.

Ama bir dakika! Burada az da olsa bir kâr yapma şansı yok mudur?

Unutmamalıyız ki, sınıf II sınıf I üzerinde bir üstünlüğe sahiptir, ve bu da kendi emekçilerinin, kendi ürettikleri metaları ondan geri satın almak zorunda olmalarıdır. Sınıf II, bir emek-gücü alıcısı ve aynı zamanda da, çalıştırdığı emek-gücünün sahiplerine meta satıcısıdır. Bu nedenle sınıf II:

1) ücretleri düpedüz normal ortalama düzeylerinin altına düşürür – ve bu, onların sınıf I kapitalistleriyle olan ortak yanıdır. Bu yoldan, değişen-sermayenin para-biçimi olarak işlev yapan paranın bir kısmı serbest kalır ve eğer bu süreç durmadan yinelenecek olursa, normal bir para-yığma ve dolayısıyla sınıf II'de ek özünde para-sermaye kaynağı halini alabilir. Sermayenin normal oluşumunu ele aldığımız. için, burada, kuşkusuz sıradan bir kâr dolandırıcılığına işaret etmiyoruz. Ama unutmamak gerekir ki, fiilen ödenen normal ücretler (ki, *ceteris paribus**, değişen-sermayenin büyüklüğünü belirler), kapitalistler tarafından iyi yüreklilikleri nedeniyle ödenmeyip, belli ilişkiler altında ödenmek zorundadır. Bu, yukardaki açıklama yöntemini konu-dışı bırakır. Eğer 376_d'nin

* Öteki koşullar aynı kalmak üzere. -*ç.*

sınıf II tarafından yatırılacak değişen-sermaye olduğunu varsayacak olursak, salt yeni ortaya çıkan bir sorunu aydınlatmak için, 376_d yerine 350_d ödeyebileceği varsayımına sığınmaya hakkımız yoktur.

2) Öte yandan, bütünüyle ele alındığında sınıf II, I karşısında, yukarıda sözü edilen üstünlüğe sahiptir, yani bir emek-gücü alıcısı olduğu gibi, aynı zamanda, kendi emekçilerine kendi metalarının satıcısıdır da. Her sanayi ülkesi (örneğin İngiltere ve ABD) bu üstünlükten yararlanma yollarının en elle tutulur tanıtlarını vermişlerdir: normal ücretleri nominal olarak ödemek, ama metalar biçiminde herhangi bir eşdeğer vermeksizin bunun bir kısmını geri almak, yani çalmak; aynı şeyi, ya takas sistemi ya da dolaşım aracında (yasa için belki de çok kaçamaklı olan bir [sayfa 538] yoldan) hileye başvurarak becermek. (Bu düşünce üzerinde bazı uygun örnekler ile ayrıntılı olarak durmak için bu fırsattan yararlan.) Bu 1)'deki işlemin aynıdır, ancak gizlenmiş ve dolambaçlı şekilde yürütülmüştür. Bu nedenle tıpkı ötekisi gibi bunun da kabul edilmemesi gerekir. Biz, burada, nominal olarak değil, fiilen ödenen ücretlerle ilgilenmekteyiz.

Gördüğümüz gibi, kapitalizmin mekanizmasının nesnel bir tahlilinde, kendisine olağanüstü bir inatla yapışmış bulunan bazı lekeler, bazı teorik güçlüklerin üstesinden gelmek için bahane olarak kullanılamaz. Ama ne gariptir ki, beni eleştiren burjuva eleştirmenlerin büyük çoğunluğu, örneğin *Kapital* Kitap I'de, kapitalistin emek-gücüne gerçek değeri üzerinden ödeme yaptığını –çoğu kez yapmadığı bir şey– varsaymakla, kapitalistlere haksızlık etmişim gibi beni azarlıyor! (Burada, bana yakıştırılan yüce gönüllülüğün bir miktarını ortaya koyup, Schliffie'den aktarma yapmak uygun olacaktır.)

Böylece, 376 II_d ile, sözünü ettiğimiz amaca bir adım bile yaklaşamayız.

Ama, 376 II_a daha da kuşkulu durumda gözükmektedir. Burada yalnızca, ürettikleri tüketim mallarını karşılıklı alıp satan aynı sınıftan kapitalistler karşı karşıya bulunmaktadır. Bu işlemler için gerekli olan para, yalnız dolaşım aracı olarak işlev yapmakta ve aynı yolu tekrar tekrar katetmek için, normal koşullar altında dolaşıma sokuldukları aynı oranlarda ilgili taraflara geri akmak zorundadır.

Bu paranın, özünde ek sermaye oluşturmak üzere dolaşımdan çekilebilmesinin yalnız iki yolu var gibi görünüyor. Ya, II'deki kapitalistlerin bir kısmı ötekileri aldatır ve paralarını hırsızlar. Yeni para-sermaye oluşumu için, dolaşım aracının ön genişlemesine gerek olmadığını biliyoruz, Gerekli olan tek şey, tarafların bazılarınca paranın dolaşımdan çekilerek yığılmasıdır. Bu para çalınmış olsaydı, ve bu yüzden de, II'deki kapitalistlerin bir kısmı tarafından ek para-sermaye oluşturulması, öteki kısım kapitalistler için mutlak bir para kaybına neden olsaydı, durum değişmezdi. Dolandırılan II'deki kapitalistler daha az tatlı bir yaşam sürmek zorunda kalırlardı, hepsi bu.

Ya da, yaşam gereksinmeleri tarafından temsil olunan II_a'nın bir kısmı, kesim II içerisinde doğrudan yeni değişen-sermayeye çevrilmiştir. Bunun nasıl yapıldığını, bu bölümün sonunda (n° IV altında) inceleyeceğiz. [sayfa 539]

1. *Birinci Örnek*

A. Basit Yeniden-Üretim Şeması

I.	$4.000_s + 1.000_d + 1.000_a$	$= 6.000$	Toplam 9.000
II.	$2.000_s + 500_d + 500_a$	$= 3.000$	

B. Genişletilmiş Yeniden-Üretim İçin Başlangıç Şeması

I.	$4.000_s + 1.000_d + 1.000_a$	$= 6.000$	Toplam 9.000
II.	$1.500_s + 750_d + 750_a$	$= 3.000$	

B şemasında, artı-değer I'in yarısı, yani 500 biriktirildiği varsayılırsa, önce, 1.500 II_s tarafından yerine konulacak (1.000_d + 500_a) I, yani 1.500 $I_{(d+a)}$ elde ederiz. Bu durumda I'de geriye şunlar kalır: 4.000_s ile biriktirilmek üzere 500_a, (1.000_d + 500_a) I'in 1.500 II_s tarafından yerine konması, daha önce incelenmiş bulunan bir basit yeniden-üretim sürecidir.

Şimdi, 500 I_a'nın 400'ünün değişmeyen-sermayeye, 100'ünün değişen-sermayeye çevrileceğini kabul edelim. Sermayeleştirilecek olan 400_a'nın I içerisindeki değişimini daha önce incelemiş bulunuyoruz. Bu nedenle, bunlar, daha fazla hadise çıkarmaksızın I_s'ye eklenebilirler ve bu durumda I için şunu elde ederiz:

$4.400_s + 1.000_d + 100_a$ (bu sonuncu 100_d'ye çevrilecektir).

II de, birikim amacı ile I'den (üretim araçları biçiminde bulunan) 100 I_a satın alır ve şimdi, bu, ek değişmeyen-sermaye II'yi oluşturur, oysa bunlar için ödediği para olarak 100, I'in ek değişen-sermayesinin para-biçimine çevrilir. Bu durumda I için 5.500 tutarında, $4.400_s + 1.100_d$ (sonuncusu para olarak) bir sermaye elde ederiz.

Şimdi II, değişmeyen-sermayesi için 1.600_s sahibidir. Bu sermayeyi çalıştırmak için, yeni emek-gücü satın almak üzere para olarak bir 50_d daha yatırmak zorundadır, öyle ki değişen-sermayesi 750'den 800'e çıkar. II'nin değişmeyen ve değişen sermayesindeki bu toplam 150'lik genişleme, kendi artı-değerinden sağlanır. Şu halde, II'deki kapitalistler için tüketim fonu olarak 750 II_a'dan geriye yalnızca 600_a kalır, ki bunların yıllık ürünleri şimdi şöyle dağılmaktadır:

II. $1.600_s + 800_d + 600_a$ (tüketim fonu), *eşittir* 3.000.

Tüketim malları olarak üretilen ve burada (100_s + 50_d) II'ye çevrilmiş bulunan 150_a, bütünüyle, maddi biçimleri içerisinde emekçilerin tüketimine gider; yukarıda açıklandığı gibi, 100'ü, [sayfa 540] I (100 I_d)'nin işçileri ve 50'si de II (50_d)'nin işçileri tarafından tüketilir. Aslında, toplam

ürünü birikime uygun biçimde hazırlanan II'de artı-değerin, *gerekli* tüketim malları biçiminde, 100 kadar daha büyük bir kısmı yeniden üretilmek zorundadır. Yeniden-üretim gerçekten genişletilmiş ölçekte başlayacak olursa, değişen para-sermaye I'in 100'ü kendi işçi-sınıfının aracılığıyla II'ye geri akar, oysa II, 100_a'yı meta-ikmal biçiminde I'e aktardığı gibi, aynı zamanda 50'yi de gene meta-ikmal biçiminde kendi işçi-sınıfına aktarır.

Birikim amacıyla değiştirilmiş bulunan düzenleme şimdi şöyledir:

I.	4.400_s	+	1.100_d	+	500 tüketim fonu	=	6.000
II.	1.600_s	+	800_d	+	600 tüketim fonu	=	3.000
					Toplam, önceki gibi,		9.000

Bu miktardan şu aşağıdakiler sermayedir:

I.	4.400_s	+	1.100_d	(para)	=	5.500	} =	7.900
II.	1.600_s	+	800_d	(para)	=	2.400		

oysa üretim şöyle başlamıştı:

I.	4.000_s	+	1.000_d	=	5.000	} =	7.250
II.	1.500_s	+	750_d	=	2.250		

Şimdi eğer, fiili birikim bu temel üzerinde yer alacak olursa, yani eğer üretim gerçekten bu genişletilmiş sermaye ile devam edecek olursa, gelecek yılın sonunda şunu elde ederiz:

I.	4.400_s	+	1.100_d	+	1.000_a	=	6.600	} =	9.800
II.	1.600_s	+	800_d	+	800_a	=	3.200		

I'deki birikimin aynı oranda devam ettiğini, ve böylece 550a'nın gelir olarak harcandığını ve 550_a'nın da biriktiriciliğini varsayalım. Bu durumda, 1.100_d önce 1.100 II_s tarafından yerine konur ve 550 I_a da, II'nin eşit miktarda metaları biçiminde gerçekleştirilmelidir, böylece toplam 1.650 $I_{(d+a)}$ eder. Ne var ki, yerine konması gereken değişmeyen-sermaye II, yalnızca 1.600'e eşittir; şu halde geriye kalan 50, 800 II_a'dan tamamlanmak zorundadır. Şimdilik para yanını bir yana bırakırsak, bu işlemin sonucu şöyledir:

I. 4.400_s + 550_a (sermayeleştirilecek); ayrıca, II_s metaları olarak gerçekleştirilen, kapitalistlerin ve emekçilerin tüketim fonu $1.650_{(d+a)}$.

II. 1.650_s (50, yukarda işaret edildiği gibi II_a'dan eklenmiştir) + 800_d + 750_a (kapitalistlerin tüketim fonu). [sayfa 541]

Ama eğer, eski *d* : *a* oranı II'de devam ettirilirse, 50_s için ek olarak 25_d yatırılması gerekir ve bu 750_a'dan alınacaktır. Bu duruma göre:

$$\text{II. } 1.650_s + 825_d + 725_a.$$

I'de, 550_a sermayeleştirilmelidir. Eğer daha önceki oran devam ettirilirse, bu miktarın 440'ı değişmeyen-sermayeyi ve 110'u değişen-

sermayeyi oluşturur. Bu 110, 725 II_a'dan alınabilir, yani 110 değerinde tüketim malı, II'deki kapitalistler yerine, I'deki emekçiler tarafından tüketilmiş ve böylece kapitalistler, tüketemedikleri bu 110_a'yı sermayeleştirmek zorunda kalmışlardır. 725 II_a'dan geriye 625 II_a kalmaktadır. Ama, eğer II böylece bu 110'u ek değişmeyen-sermayeye çevirirse bu da 55 tutarında ek bir değişen-sermaye gerektirir. Bunu da, gene, kendi artı-değerinden karşılamak zorundadır. Bu miktar da 615 II_a'dan düşülürse, II'deki kapitalistlerin tüketimi için 560 kalır ve bu durumda bütün fiili ve potansiyel aktarmaları tamamladıktan sonra aşağıdaki sermaye-değeri elde ederiz:

I.	$(4.400_s + 440_s)$	+	$(1.100_d + 110_d)$	=	4.840_s	+	1.210_d	=	6.600
II.	$(1.600_s + 50_s + 110_s)$	+	$(800_d + 25_d + 55_d)$	=	1.760_s	+	880_d	=	3.200
									8.690

İşler normal gittiği takdirde, II'deki birikimin I'den daha hızlı yer alması gerekir, çünkü tersi durumda, II_s metalarına çevrilmesi gereken $I_{(d+a)}$ kısmı, yalnız kendisi ile değişilebileceği II'den daha hızlı büyüyecektir.

Eğer yeniden-üretim bu temel üzerinde devam eder ve öteki koşullar değişmeden kalırsa, bunu izleyen yıl sonunda şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{lllllll} \text{I.} & 4.840_s & + & 1.210_d & + & 1.210_a & = 7.260 \\ \text{II.} & 1.760_s & + & 880_d & + & 880_a & = 3.520 \end{array}\right\} = 10.780$$

Eğer artı-değerin bölünme oranı değişmeden kalacak olursa, önce I tarafından gelir olarak harcanacak olan ilk şey: 1.210_d ve *a*'nın yarısı, yani 605, toplam 1.815. Bu tüketim fonu gene II_s'den 55 kadar fazladır. Bu 55'in 88oa'dan düşülmesi gerekir ve geriye 825 kalır. Ayrıca 55 II_a'nın II_s'ye çevrilmesi,buna tekabül eden 27½ tutarında bir değişen-sermayenin gene II_a'dan düşülmesini gerektirir ve geriye tüketim için 797½ II_a kalır.

I'in şimdi, sermayeleştirecek 605_a'sı vardır. Bunun 484'ü [sayfa 542] değişmeyen ve 121'i değişendir. Bu sonuncunun, hâlâ 797½'ye eşit bulunan II_a'dan düşülmesi gerekir ve geriye 676½ II_a kalır. Bunun ardından II, başka bir 121'i değişmeyen-sermayeye çevirir ve bunun için diğer bir 60½'lik değişen-sermaye gerekir; ve bu da aynı şekilde 676½'den gelir, geriye tüketim için 616 kalır.

Bu durumda şu aşağıdaki sermayeler bulunur:

I.	Değişmeyen:	4.840	+	484	=	5.324			
	Değişen:	1.210	+	121	=	1.331			
II.	Değişmeyen:	1.760	+	55	+	121	=	1.936
	Değişen:	880	+	27½	+	60½	=	968

$$\text{Toplam:}\quad \left.\begin{array}{lllll} \text{I.} & 5.324_s & + & 1.331_d & = 6.655 \\ \text{II.} & 1.936_s & + & 968_d & = 2.904 \end{array}\right\} = 9.559$$

Ve yıl sonunda ürün şudur:

$$\left.\begin{array}{llllllll} \text{I.} & 5.324_s & + & 1.331_d & + & 1.331_a & = & 7.986 \\ \text{II.} & 1.936_s & + & 968_d & + & 968_a & = & 3.872 \end{array}\right\} = 11.858$$

Aynı hesabı yineleyip, kesirleri atarsak, bunu izleyen yılın sonunda aşağıdaki ürünü elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{llllllll} \text{I.} & 5.856_s & + & 1.464_d & + & 1.464_a & = & 8.784 \\ \text{II.} & 2.129_s & + & 1.065_d & + & 1.065_a & = & 4.259 \end{array}\right\} = 13.043$$

Ve bunu da izleyen yılın sonunda:

$$\left.\begin{array}{llllllll} \text{I.} & 6.442_s & + & 1.610_d & + & 1.610_a & = & 9.662 \\ \text{II.} & 2.342_s & + & 1.172_d & + & 1.172_a & = & 4.686 \end{array}\right\} = 14.348$$

Genişletilmiş ölçekte beş yıllık bir yeniden-üretim sonunda I ve II'nin toplam sermayeleri $5.500_s + 1.750_d$ = 7.250'den $8.784_s + 2.782_d$ = 11.566'ya yükselmiştir; bir başka deyişle, 100 : 160 oranında. Toplam artı-değer başlangıçta 1.750 idi, şimdi 2.782'dir. Tüketilen artı-değer başlangıçta I için 500, II için 600, toplam 1.100 idi. Geçen yıl, I için 732 ve II için 745, toplam 1.477 idi. Demek ki 100 : 134 oranında büyümüş oluyor.

2. *İkinci Örnek*

Şimdi, sanayi kapitalistleri sınıfının elinde tümüyle bir meta-sermaye olan ve değişen-sermayenin değişmeyen-sermayeye genel ortalama oranının 1 : 5 biçiminde olduğu, 9.000'lik yıllık ürünü alalım. Bu durum, kapitalist üretimde ve dolayısıyla toplumsal emeğin üretkenliğinde önemli bir gelişmeyi, üretim [sayfa 543] ölçeğinde daha önce yeralmış olan önemli bir artışı ve ensonu, işçi-sınıfı arasında nispi bir fazla-nüfus yaratan bütün koşullardaki bir gelişmeyi öngörür. Yıllık ürün, çeşitli kesirlerin atılmasından sonra şöyle bölünecektir:

$$\left.\begin{array}{llllllll} \text{I.} & 5.000_s & + & 1.000_d & + & 1.000_a & = & 7.000 \\ \text{II.} & 1.430_s & + & 285_d & + & 285_a & = & 2.000 \end{array}\right\} = 9.000$$

Şimdi de, kapitalist sınıf I'in, artı-değerinin yarısını, yani 500'ü tükettiğini, öteki yarısını biriktirdiğini kabul edelim. Bu durumda, (1.000_d + 500_a) I, yani 1.500, 1.500 II_s'ye çevrilmek zorunda kalacaktır. Burada II_s ancak 1.430'a ulaştığı için, artı-değerden 70 eklemek gerekecektir. Bu miktar 285 II_a'dan düşülürse geriye 215 II_a kalır.

Demek ki, kapitalistler ile emekçilerin tüketim fonlarında:

I. 5.000_s + 500_a (sermayeleştirilecek) + $1.500_{(d+a)}$

bulunacaktır.

II. 1.430_s +70_s (sermayeleştirilecek) + 285_d + 215_a.

Burada, 70 II_a doğrudan II_s'ye katıldığı için, bu ek değişmeyen-

sermayeyi harekete geçirmek için, 70/5, yani 14 tutarında bir değişen-sermaye gereklidir. Bu 14 de, gene 215 II_s'den gelecek ve geriye 201 II_a kalacaktır, bu durumda:

$$II.\ (1.430_s + 70_s) + (285_d + 14_d) + 201_a.$$

1.500 $I_{(d+ ½a)}$'nın 1.500 IIs karşılığında değişimi basit bir yeniden-üretim sürecidir ve bu konuda daha fazla bir şey söylemeye gerek yoktur. Bununla birlikte, birikmekte olan yeniden-üretimde $I_{(d+½a)}$'nın yalnızca II_s ile değil, II_s ve bir de II_a'nın bir kısmı tarafından yerine konması olgusundan ileri gelen bazı özelliklere burada değinmek gerekiyor.

Söylemeye gerek yok ki, bir birikimi varsaydığımız anda, $I_{(d+a)}$ basit yeniden-üretimde olduğu gibi II_s'ye eşit değil ondan büyüktür. Çünkü her şeyden önce I, artı-ürününün bir kısmını kendi üretken sermayesine katar ve bunun altıda-beşini değişmeyen-sermayeye çevirir, bu yüzden de, bu altıda-beşi aynı anda II'nin tüketim malları ile yerine koyamaz. İkinci, olarak, I, kendi artı-ürününden, II'deki birikimin gerektirdiği değişmeyen-sermaye için malzeme sağlamak durumundadır, tıpkı Il'nin I'e, I'in artı-ürününün kendisi tarafından ek değişmeyen-sermaye olarak kullanılan bir kısmını harekete geçirecek değişen-sermaye için [sayfa 544] malzeme sağlaması gibi. Fiili ve bu nedenle aynı zamanda ek değişen-sermayenin emek-gücünden oluştuğunu biliyoruz. II'den, yaşam gereksinmeleri ikmali satın alan ya da, köle sahibinin yapmak zorunda olduğu gibi, kendisi tarafından kullanılmak. üzere, ek emek-gücü için bunları biriktiren kapitalist I değildir. II ile alış-veriş yapan emekçilerin kendileridir. Ama bu, ek emek-gücüne ait bu tüketim mallarına, kapitalistin, yalnızca eninde sonunda bu kendisine ait ek emek-gücünün üretim ve bakım araçları, dolayısıyla, değişen-sermayesinin maddi biçimi gözüyle bakmasına engel olmaz. Onun, elimizdeki örnekte I'in, ilk yapacağı şey, yalnızca, bu ek emek-gücünün satın alınması için, gerekli yeni para-sermayeyi bir yana biriktirmekten ibarettir. Bunu kendi sermayesine katar katmaz bu para, bu tüketim mallarını hazır bulmak durumunda olan bu emek-gücü için, II'deki metaların satınalma aracı halini alır.

Yeri gelmişken. Kapitalist ile ona ait basın, çoğu kez, emek-gücünün kendi parasını harcama şeklinden, bu parayı gerçekleştirdiği II'deki metalardan hoşnut değildir. Böyle zamanlarda, felsefe yapmaya başlar, uygarlık taslar ve örneğin Washington'daki İngiliz Elçiliği Sekreteri Bay Drummond gibi insancıl nutuklar atar. Ona göre, *The Nation* (bir dergi) geçtiğimiz 1879 Ekiminde, başka şeyler yanında şu pasajları da içeren ilginç bir makale yayımlamıştır: "Çalışan-halk, uygarlıkta, buluşlardaki büyümeye kültür bakımından ayak uyduramamıştır; kullanmayı bile bilmedikleri bir yığın şey, üzerlerine yığılıp kalmış ve böylece bunlar için pazar bulunamamıştır." [Her kapitalist, doğal olarak işçilerin kendi metalarını satın almalarını ister.] "Çalışan bir insanın, aynı miktarda para kazanan bir rahip, avukat ve doktor gibi aynı konfor içerisinde yaşamak istememesi için herhangi bir neden yoktur." [Bu tür avukat, rahip ve

doktorlar, gerçekten de, salt konfor arzusuyla yetinmelidirler!] "Ne var ki, o bunu yapmıyor. Bütün isteği, çalışma saatlerinin azaltılmasının ötesine geçmediği için, hiç de kolay olmayan bir işin yapılması, yani rasyonel ve sağlıklı bir yoldan daha üst düzeyde bir tüketici haline getirilmesi sorunu olduğu yerde durmaktadır; demagoglar da onu, emek saatlerinin kısaltılması yolunda teşvik edeceklerine, akli ve ahlaki yeteneklerinin geliştirilmesi yoluyla durumlarını yükseltmeye teşvik etmelidirler." (*Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce, etc., of the Countries in which they reside,* London 1879, s. 404.)

Uzun emek saatleri, akli ve ahlaki yeteneklerinin geliştirilmesi ile emekçilerin durumlarını yükseltecek ve onu akıllı bir tüketici yapacak olan akıllıca ve sağlıklı işlemin sırrı olarak görülüyor. Kapitalistlere ait metaların akıllı bir tüketicisi haline gelebilmek için, her şeyden önce kapitalistlerin, onun kendi emek-gücünü, akılsızca ve sağlıksızca tüketmelerine izin vermesi gerekiyor – ama bunu yapmasına demagoglar engel oluyorlar! Kapitalistin rasyonel tüketim ile ne demek istediği, başka şeyler yanında, kendi emekçilerine ev sağlamayı ve böylece aynı zamanda kendi emekçilerinin ev sahibi olmasını da içeren, trampa sistemi yoluyla, emekçileri ile doğrudan ticaret yapacak kadar alçakgönüllülük gösterdiği yerde açığa çıkmaktadır.

O güzelim ruhu, kapitalistlerin, işçi-sınıfının düzeyini yükseltme çabalarına meftun olan aynı Drummond, gene aynı raporda başka şeyler yanında Lowell ve Lawrence Fabrikalarında, pamuklu eşya yapımından sözediyor. Fabrikada çalışan kızların barındıkları evler, fabrikanın sahibi olan şirketlere ya da firmalara ait bulunuyor. Bu evleri yöneten kadınlar, buralarda uygulanacak kuralları saptayan aynı şirkette çalışıyorlar. Gece saat ondan sonra hiç bir kız dışarda kalamıyor. Dahası da var: bu kurallara uyulmasını sağlamak amacıyla özel bir polis devriye geziyor. Gece saat ondan sonra hiç bir kız eve giremez ve çıkamaz. Bütün kızlar şirketin binalarında oturmak zorunda oldukları gibi, her ev de şirkete haftada yaklaşık 10 dolar kira getiriyor. Ve şimdi, rasyonel tüketiciyi bütün görkemiyle seyrediyoruz: "İyi donatılmış çalışan kızlar pansiyonlarında bir piyano daima emre hazır durumdadır ve müzik, şarkı ve dans, dokuma tezgahlarında 10 saatlik düzenli bir çalışmadan sonra, dinlenmeden çok, tekdüzelikten kurtulma gereksinmesinde olan kimseler için, çalışan kızların iltifat ettikleri şeyler arasında önemli bir yer tutuyor." (s. 412.) Ne varki, emekçiyi akıllı bir tüketici haline getirmenin asıl sırrı henüz daha açıklanmadı. Bay Drummond, Turner's Falls'ın (Conneeticut River) çatal bıçak yapım yerlerini ziyaret ediyor ve buranın saymanı Bay Oakman, Amerikan çatal bıçak takımlarının kalite bakımından İngilizleri geride bıraktığını anlattıktan sonra devam ediyor: "Fiyatlar yönünden de İngiltere'yi geride bırakacağımız günler yaklaşıyor; şimdi kalite olarak ilerdeyiz, bunu herkes kabul ediyor, ama fiyatları daha [sayfa 546] da düşür-

memiz gerek, ve bunu, çeliğimizi daha ucuz ve emeğimizi daha düşük fiyatlar ile aldığımız an yapmış olacağız." (s. 427.) Ücretlerde bir indirim ve uzun emek saatleri – kültür ve buluşlardaki büyüme bakımından "üzerlerine yığılan şeyler için bir pazar oluştursunlar" diye emekçiyi rasyonel tüketici payesine yükseltecek rasyonel ve sağlıklı sürecin özü budur işte.

Dolayısıyla, tıpkı I'in kendi artı-ürününden, II'nin ek değişmeyen-sermayesini sağlamak zorunda bulunması gibi, II de aynı şekilde I için ek değişen-sermaye sağlar. II, I ve kendisi için, değişen-sermaye sözkonusu olduğu kadarıyla, toplam ürününün ve dolayısıyla özellikle artı-ürününün daha büyük bir kısmını, gerekli tüketim malları şeklinde yeniden-üretmek suretiyle birikim yapar.

Artan sermaye temeli üzerinde yapılan üretimde, $I_{(d+a)}$, II_s *artı* artı-ürünün sermaye olarak tekrar katılan kısmı *artı* değişmeyen-sermayenin II'deki üretimin genişlemesi için gerekli ek kısmına eşit olmalıdır; ve bu genişlemenin asgarisi, o olmaksızın, gerçek birikimin, yani I'deki yeniden-üretimde gerçek bir genişlemenin olanaksız olduğu sınırdır.

Şimdi son incelediğimiz duruma dönersek, orada, II_s'nin $I_{(d+½a)}$'dan, ürün I'in gelir olarak tüketim malları için harcanan kısımdan daha küçük olduğu ve böylece, 1.500 $I_{(d+a)}$'nin değişiminde, II'nin artı-ürününün 70'e eşit kısmının derhal gerçekleştiği gibi bir özellikle karşılaşırız. 1.430'a eşit II_s'ye gelince II'de basit yeniden-üretimin olabilmesi için bunun, öteki bütün koşullar aynı kalmak üzere, eşit bir değer büyüklüğü tarafından $I_{(d+a)}$'dan yerine konması gerekir ve bu bakımdan bunun üzerinde burada daha fazla durmamıza gerek yoktur. Ek 70 II_a için durum farklıdır. I için yalnızca gelir yerine tüketim mallarının konulması, yalnızca tüketim amacıyla yapılan meta değişimi olan şey, II için, basit yeniden-üretimde olduğu gibi, yalnızca değişmeyen-sermayesinin, meta-sermaye biçiminden, kendi maddi biçimine tekrar çevrilmesi olmayıp doğrudan bir birikim süreci, artı-ürününün bir kısmının tüketim malları biçiminden değişmeyen-sermaye biçimine çevrilmesidir. Para biçimindeki 70 sterlin ile (artı-değerin çevrilmesi için yedek akçe) I, eğer 70 II_a'yı satın alırsa ve eğer II, bunun karşılığında 70 I_a'yı satın almaz, ama bu 70 [sayfa 547] sterlini para-sermaye olarak biriktirirse, bu para, tekrar üretime giren bir ürün olmadığı halde, gerçekten de herzaman bir ek ürün (bir kesrini oluşturduğu II'nin artı-ürünü) demektir; ama bu durumda, II tarafından yapılan bu para birikimi, aynı zamanda, üretim araçları biçimindeki 70 I_a'nın satılamaz olduğunu gösterir. II'deki eş zamanlı yeniden-üretimde genişleme olmamasına karşılık olarak I'de de nispi bir aşırı-üretim olur.

Ama bundan ayrı olarak: I'den para olarak gelen 70 II_a tarafından 70 I_a satın alınması yoluyla bütünüyle ya da kısmen I'e dönene kadar bu

para olarak 70, II'nin elinde bütünüyle ya da kısmen ek özünde para-sermaye olarak görünür. I ve II'nin metalarının karşılıklı olarak birbirlerinin yerini alması paranın kendi çıkış noktasına dönüşünü sağlayana dek, bu, I ile II arasındaki her değişim için doğrudur. Ama işlerin normal gidişi içerisinde para, bu rolü, burada yalnızca geçici olarak oynar. Bununla birlikte, geçici olarak serbest bırakılan bütün ek paraların derhal etkin bir biçimde. bir ek para-sermaye olarak işlev yaptığının varsayıldığı kredi sisteminde, böylesine geçici olarak serbest bırakılmış olan para-sermaye, başka girişimlerde orada bulunan artı-ürünleri gerçekleştirmesi gerekirken, örneğin I'in yeni girişimlerinde hizmet etme zorunda bırakılabilir. Şurası da dikkate alınmalıdır ki, 70 I_a'nın değişmeyen-sermaye II'ye katılması, aynı zamanda, değişen-sermaye II'de 14'lük bir genişlemeyi gerektirir. Bu –I'de artı-ürün I_a'nın sermaye I_s'ye doğrudan katılmasında olduğu gibi– II'deki yeniden-üretimin, daha fazla bir sermayeleştirmeye doğru bir eğilim ile zaten devam etmekte olduğu anlamına gelir; bir başka deyişle, bu, artı-ürünün, gerekli geçim araçlarından oluşan kısmında genişleme olduğu anlamına gelir.

Eğer 500 I_a sermayeleştirilecekse, ikinci örnekteki 9.000'lik ürünün, yeniden-üretim amacı için, daha önce gördüğümüz gibi şu şekilde dağılmış olması gerekir. Böyle yapmakla, para dolaşımı bir yana bırakarak yalnız metaları dikkate almış oluruz.

I. 5.000_s + 500_a (sermayeleştirilecek) + $1.500_{(d+a)}$ tüketim fonu *eşittir* metalar olarak 7.000.

II. 1.500_s +299_d + 201_a *eşittir* metalar olarak 2.000. Genel toplam, metalar olarak 9.000.

Sermayeleştirme şu şekilde yer alıyor: [sayfa 548]

I'de, sermayeleştirilen 500_a, altıda-beş, yani 417s *artı* altıda-bir, yani 83_d olarak bölünüyor, 83_d, değişmeyen-sermaye öğelerini satın alan II_a'dan kendisine eşit bir miktar çekiyor ve bunu II_s'ye ekliyor. II_s'deki 83'lük bir artış, II_d'de 83'ün beşte-biri, yani 17'lik bir artış demektir. Bu durumda, bu değişimden sonra:

I.	$(5.000_s + 417_a)_s$	+	$(1.000_d + 83_a)_d$	=	5.417_s	+	1.083_d	=	6.500
II.	$(1.500_s + 83_a)_s$	+	$(299_d + 17_a)_d$	=	1.583_s	+	316_d	=	1.899
					Toplam				*8.399*

I'deki sermaye, 6.000'den 6.500'e çıkmış, yani $^1/_{12}$ kadar artmıştır. II'deki sermaye 1.715'ten 1.899'a çıkmış, yani $^1/_9$'luk bir artış bile gösterememiştir.

Bu temel üzerindeki yeniden-üretim, ikinci yılda sermayeyi yıl sonunda şuna ulaştırır:

I.	$(5.417_s + 452_a)_s$	+	$(1.083_d + 90_a)_d$	=	5.869_s	+	1.173_d	=	7.042
II.	$(1.583_s + 42_a + 90_a)_s$	+	$(316_d + 8_a + 18_a)_d$	=	1.715_s	+	342_d	=	2.057

Ve üçüncü yılın sonunda şu ürünü elde ederiz:

I.	5.869_s	+	1.173_d	+	1.173_a
II.	1.715_s	+	342_d	+	342_a

Eğer I, önceki gibi artı-değerinin yansını biriktiriyorsa, $I_{(d+½a)}$'nın 1.760'a eşit 1.173_d + $587_{(½a)}$ sağladığını ve bunun da tüm 1.715 II_s'nin tamamından 45 fazla olduğunu görürüz. Bu da gene, böylece 45'lik bir büyüme gösteren II_s'ye eşit miktarda üretim aracı aktarılarak dengelenmelidir ve bu da II_d'ye beşte-bir ya da 9 tutarında bir ekleme yapılmasını zorunlu kılar. Ayrıca, sermayeleştirilen 587 I_a, altıda-beş ve altıda-bir olarak, yani 489_s ve 98_d olarak bölünür. 98 ise II'de 98 tutarında yeni bir ek değişmeyen-sermaye demektir, ve bu da gene değişen-sermaye II'de beşte-bir, yani 20 tutarında bir artış anlamına gelir. Buna göre:

I.	$(5.869_s + 489_a)_s$	+	$(1.173_d + 98_a)_d$	=	6.358_s	+	1.271_d	=	7.629
II.	$(1.715_s + 45_a + 98_a)_s$	+	$(342_d + 9_a + 20_a)_d$	=	1.858_s	+	371_d	=	2.229
							Toplam sermaye	=	*9.858*

Üç yılda büyüyen yeniden-üretim ile, I'in toplam sermayesi 6.000'den 7.629'a, II'nin toplam sermayesi 1.715'ten 2.229'a ve toplam toplumsal sermaye 7.715'ten 9.858'e yükselmiştir. [sayfa 549]

3. *Birikimde II_s'nin Yerine Konması*

$I_{(d+a)}$'nın II_s karşılığında değişiminde böylece çeşitli durumlarla karşılaşıyoruz.

Basit yeniden-üretimde, bunların her ikisi de eşit olmak ve birbirinin yerini almak zorundadırlar, çünkü tersi durumda, yukarda da gördüğümüz gibi basit yeniden-üretim aksamadan ilerleyemez.

Birikimde her şeyden önce dikkate alınması gereken, birikim haddidir. Daha önceki durumlarda, I'deki birikim haddinin ½*a*I'e eşit olduğu ve ayrıca yıldan yıla da değişmeden kaldığı varsayılmıştı. Biz, yalnızca, bu birikmiş sermayenin, değişen ve değişmeyen sermayelere bölünme oranını değiştirdik. Böylece şu üç durum ortaya çıkmıştı:

1) $I_{(d+½a)}$, II_s'ye eşit ve bu nedenle $I_{(d+a)}$'dan daha küçüktür. Bu daima böyle olmak zorundadır, yoksa I birikmez.

2) $I_{(d+½a)}$, II_s'den büyüktür. Bu durumda yerine koyma, II_a'nın buna tekabül eden bir kısmını II_s'ye eklemek yoluyla sağlanır ve böylece bu miktar $I_{(d+½a)}$'ya eşit hale gelir. Burada II için yapılan yerine koyma, kendi değişmeyen-sermayesinin basit bir yeniden-üretimi değil, bir birikimdir, kendisine ait artı-ürünün, I'in üretim araçlarıyla değişilen kısmı ile, değişmeyen-sermayesindeki bir büyümedir, Bu büyüme, aynı zaman-

da, kendi artı-ürününden II'nin değişen-sermayesine buna tekabül eden bir ek yapılması anlamını taşır.

3) $I_{(d+½a)}$, II_s'den küçüktür. Bu durumda II, değişim yoluyla kendi değişmeyen-sermayesini bütünüyle yeniden üretmemekte ve bu açığı I'den yaptığı satınalma ile kapatmak zorundadır. Ama bu, değişen-sermaye II'de, herhangi bir daha fazla birikim getirmez, çünkü ona ait değişmeyen-sermayenin bütünüyle yeniden üretilmesi ancak bu işlem ile olur. Öte yandan, I'deki kapitalistlerin yalnız ek para-sermaye biriktiren kısmı, bu birikimin bir bölümünü bu işlemle zaten tamamlamış bulunmaktadırlar.

Basit yeniden-üretimin, $I_{(d+a)}$ II_s'ye eşit olduğu yolundaki öncülü, 10-11 yıllık bir sınai çevrimde bazı yılların, bir önceki yıla göre daha küçük bir toplam ürün gösterebileceği ve böylece, bir önceki yıla göre basit yeniden-üretimin bile yer alamayacağı olasılığını dıştalamamakla birlikte, yalnızca kapitalist üretim ile bağdaşmamakla kalmaz. Aynı zamanda, nüfustaki yıllık doğal artış [sayfa 550] dikkate alındığında, basit yeniden-üretim, ancak, bu artışa tekabül eden daha çok sayıda üretken olmayan hizmetlilerin, toplam artı-değeri temsil eden 1.500'den pay alması ölçüsünde gerçekleşebilir. Ne var ki, sermaye birikimi, gerçek kapitalist üretim, bu gibi koşullar altında olanaksızdır. Bu nedenle, kapitalist birikim olgusu, II_s'nin $I_{(d+a)}$'ya eşit olma olasılığını dıştalar. Bununla birlikte, kapitalist birikimde bile, daha önceki bir dizi üretim dönemleri boyunca birikim süreçlerinin izlediği yol sonucu, II_s yalnızca $I_{(d+a)}$'ya eşit değil ondan büyük hale de gelebilir. Bu, II'de bir aşırı-üretim demektir ve bu, II'nin sermayesinin bir kısmının I'e aktarılması sonucunu yaratacak olan büyük bir yıkım dışında herhangi başka bir yoldan giderilemez.

Bu, örneğin tarımda kişinin kendi yetiştirdiği tohumları gene kendisinin kullanmasında olduğu gibi, değişmeyen-sermaye II kendisini yeniden üretse bile $I_{(d+a)}$ ile II_s'nin bağıntısını da değiştirmez. II_s'nin bu kısmı I ile II arasındaki, değişimde I_s'nin alındığından daha fazla dikkate alınacak değildir. II'nin ürünlerinin bir kısmı, üretim araçları olarak I'e 'girebilecek durumda olsalar bile, bu, durumu gene de değiştirmez. Bu, I tarafından sağlanan üretim araçlarının bir kısmı ile karşılanır ve toplumsal üretimin iki büyük sınıfı, üretim araçları üreticileri ile tüketim malları üreticileri arasındaki değişimi katıksız ve berrak biçimi içerisinde incelemek istiyorsak, bu kısmın daha baştan her iki taraftan da düşülmesi gereklidir.

Demek oluyor ki, kapitalist üretim altında $I_{(d+a)}$, II_s'ye eşit olamaz, bir başka deyişle, karşılıklı değişimde bu ikisi birbirini dengeleyemez. Öte yandan, I_a'nın I'deki kapitalistler tarafından gelir olarak harcanan kısmı $I^a/_x$ diye alınacak olursa, $I_{(d+a/x)}$, II_s'ye eşit, ondan büyük ya da ondan küçük olabilir. Ama $I_{(d+a/x)}$ daima, $II_{(s+a)}$'dan, II_a'nın kapitalist sınıf II tarafından her türlü koşulda tüketilmesi gereken kısmı kadar küçük olmak zorundadır.

Şurası da dikkate alınmalıdır ki, birikimin bu seriminde, değişmeyen-sermayenin değeri, bu sermaye, üretimine yardım ettiği meta-sermayenin değerinin bir kısmı olduğu kadarıyla tamıtamına ortaya konmamıştır. Yeni birikmiş olan değişmeyen-sermayenin sabit kısmı, bu sabit öğelerin farklı niteliklerine göre, meta-sermayeye ancak yavaş yavaş ve dönemsel olarak girer. Bu nedenle, hammaddelerin, yarı-mamul malların vb. metaların üretimine büyük miktarlarda girdikleri durumda, meta-sermayenin [sayfa 551] büyük bir kısmı, döner değişmeyen parçalar ile değişen-sermayenin yerine konulmasından oluşur. (Döner kısımların kendilerine özgü devirleri nedeniyle, konunun bu şekilde sunuluşu gene de benimsenebilir. Bu durumda, döner kısım ile birlikte, sabit sermayenin değerinin buna aktarılan kısmının, yıl boyunca, arzedilen metaların toplam miktarının, değer olarak, yıllık üretime giren tüm sermayeye eşit olmasını sağlayacak kadar sık devrettiği varsayılmıştır.) Ama makine sanayii için, hammadde kullanılmayıp yalnızca yardımcı maddelerin kullanıldığı yerlerde, *d*'ye eşit emek öğesi, meta-sermaye içinde onun en büyük parçası olarak ortaya çıkmak zorundadır. Kâr oranının hesaplanmasında, sabit kısımların dönemsel olarak ürüne çok ya da az değer aktarmasına bakılmaksızın, artı-değerin toplam sermaye üzerinden hesaplanmış olmasına karşın, değişmeyen-sermayenin sabit kısmı dönemsel olarak yaratılan herhangi bir meta-sermayenin değerinin hesaplanmasına, ancak bunun aşınma ve yıpranma nedeniyle ürüne kattığı ortalama değer ölçüsünde, dahil edilir.

IV. TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

II için ilk para kaynağı, II_s'nin bir kısmı ile değişilen altın sanayii I'in $d+a$'sıdır. Altın üreticisinin $d+a$'sı, II'ye, yalnızca artı-değeri biriktirmesi ya da onu üretim araçlarına I'e çevirmesi, yani üretimini genişletmesi ölçüsünde girmez. Öte yandan, altın üreticisinin yaptığı para birikimi, sonuçta, genişlemiş bir yeniden-üretime yolaçtığı için, altın üretiminin artı-değerinin gelir olarak harcanmayan bir kısmı, altın üreticisinin ek değişen-sermayesi olarak II'ye geçer ve burada yeni para-yığmaların oluşumunu teşvik eder, ya da doğrudan I'e satış yapmaksızın, I'den satın almayı olanaklı kılacak yeni araçları sağlar. Altın üretiminin bu $I_{(d+a)}$'sından elde edilen paradan, altının, II'deki bazı üretim kollarının hammadde vb. olarak, kısacası, değişmeyen-sermayesinin yerine konulması için gerekli öğeler olarak, gereksindiği kısmının düşülmesi gerekir. I ile II arasındaki değişimde –gelecekteki genişletilmiş yeniden-üretim amacıyla– para-yığmaların ön oluşumuna ait bir öğe vardır: I için, eğer I_a'nın yalnız bir kısmı, bunu dengeleyen bir alım yapılmaksızın tek taraflı olarak II'ye satılmış ise ve burada ek değişmeyen-sermaye II olarak hizmet ediyorsa; II için, ek değişen-sermaye konusunda I açısından durum aynı olduğunda; ayrıca, I tarafından gelir olarak [sayfa 552] harcanan

artı-değerin bir kısmının II_s tarafından kapsanmaması, yani bununla II_a'nın bir kısmının satın alınması ve böylece paraya çevrilmesi halinde. Eğer $I_{(d+a/x)}$, II_s'den büyük ise, II_s'nin kendi basit yeniden-üretimi için I'den, I'in II_a'dan tükettiği metaları yerine koymasına gerek yoktur. II'deki kapitalistlerin kendi aralarındaki değişim –ki bu değişim ancak, II_a'nın karşılıklı bir değişimini içerebilir– alanında ne ölçüde bir para-yığmanın yer alabileceği sorunu ortaya çıkmaktadır. II'deki dolaysız birikimin, II_a'nın bir kısmının doğrudan değişen-sermayeye çevrilmesiyle yer aldığını biliyoruz (tıpkı I'de I_a'nın bir kısmının doğrudan değişmeyen-sermayeye çevrilmesi gibi). II'nin çeşitli işkollarındaki çeşitli yaşlardaki birikim kategorileri ve her işkolundaki bireysel kapitalistler için durum *mutatis mutandis*,* aynı I'den gibi açıklanmıştır. Bazıları hâlâ para-yığma aşamasındadır ve satın almaksızın satmaktadır; diğerleri, yeniden-üretimin fiili genişleme noktasındadır ve satmaksızın satın almaktadırlar. Ek değişen para-sermaye, gerçi, başlangıçta ek emek-gücüne yatırılmıştır, ama bu, emekçilerin tüketimine giren ek tüketim mallarının yığılı-para sahiplerinden geçim araçları satın almaktadır. Bu sahiplerden para, kendi yığma oluşumlarına *pro rata* çıkış noktasına dönmez. Bunlar parayı yığmaktadırlar. [sayfa 553]

* Gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra. -ç.

DİZİNLER

ADLAR DİZİNİ

A

Adams, William (1797-1872). - 181-184.
Alembert d', Jean Le Rond (1717-1783). - 88.
Arrivabene, Giovanni (1787-1881). -463.

B

Bailey, Samuel (1791-1870). - 117.
Bakewell, Robert (1725-1795). - 254.
Barton, John (18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı). - 242, 243.
Bessemer, Henry, Sir (1813-1898). - 257.

C

Carey, Henry Charles (1793-1879). - 376.
Chalmers, Thomas (1780-1847). - 166.
Cherbuliez, Antoine Elisee. (1797-1869). - 413.
Corbet, Thomas. - 149.
Courcelle-Seneuil, Jean Gustave (1813-1892). - 257.

Ç

Çuprov, A. I. (1842-1908). - 62.

D

Destutt de Tracy, Antoine Louis Claude, Comte (1754-1836). - 469, 508, 509, 511, 512, 515, 518.
Drummond, V. A. W. (1833-1007). - 545, 546.
Dupont de Nemours, Pierre Samuel (1739-1817). -203.

E

Edmonds, Thomas (1803-1889). - 25.

F

Fitzmaurice. - 191.
Fullarton, John (1780-1849). - 527.

G

Gooch, T. - 191.
Go*od, W. Walter.* - 252.

H

Hadgskin, Thomas (1787-1869). - 25, 260.
Holdsworth. W. A. - 185, 189.

K

Kirchof, Frfedrich. - 191, 258, 261, 262, 265, 273.
Kozak, Theophil. - 17.

L

Lalor, John (1814-18511). - 151, 153, 154.
Lardner, Dionysius (1793-1859). - 182, 183, 190, 192, 193.
Lassalle, Ferdinand (1825-1864). - 18.
Laveleye, Emile Louis Victor de (1822-1892). - 260.
Lavergne, Léonce de (1809-1880). - 254.
Lavoisier, Antoine Laurent (1743-1794). - 21, 211.
Le Trosne Guillaume Fronçois (1728-1780). - 203.
Linguet, Simon Nicolas Henry (1736-1794). - 381.
List, Friedrich (178-1846). - 18.

M

Mably, Gabriel Bonnot de (1709-1785). - 407.
MacCulloch, John Ramsay (1789-1864). - 23, 264.
Macleod, Henry Dunning (1821-1902). - 243.
Malthus, Thomas Robert (1768-1834). - 408.
Marx-Aveling, Eleanor (Tussy) (1855-1898). - 15, 17.
Marx, Jenny (1814-1881).- 31.
Marx, Karl (1818-1883). - 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 21, 28, 29, 30, 31, 88, 165, 216, 302, 321, 368, 381, 437.
Meyer, Rudolf Hermann (1839-1899). - 16, 17.
Mill, James (1773-1836). - 264, 536.
Mill, John Stuart (1606-1873). -243.
Müller, Adam Heinrich (1779-1829). - 198.

N

Newman, Samuel Phillips (1797-1842). -166.

O

Owen, Robert (1771-1858). - 25.

P

Patterson, Robert (1821-1886). - 243.
Potter, A. - 199.
Priestleu, Joseph (1733-1804). - 27, 29.
Proudhon, Pierre Joseph (1809-1865). - 16, 25, 413.

Q

Quesnay, François (1694-1774). - 109, 142, 143, 202, 203, 212, 362, 380, 381, 382,383, 39l.

R

Ramsay, George (1800-1871). - 170, 243, 412, 413, 458, 461, 462.
Rau, Karl Heinrich (1792-1870). - 18.
Ravenstone, Pfercy. (d. 1830). - 25.
Ricardo, David (1712-1823). - 22, 24, 25, 26, 28, 30, 161, 230, 232, 233, 235, 239, 242, 243, 316, 413, 508.
*Rodbertus, Johann Kar*l (1805-1875). - 17, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 29, 415.
Roscher, Wilhelm (1817-1894). - 94.
Roscoe, Henry Enfield, Sir (1833-1915). -16.
Russell, John, Lord (1792-1878). - 23.

S

Say, Jean Baptiste (1767-1832). - 161, 413, 465.
Sehäffle, Albert Elberhard Friedrich (1831-1903). - 17, 539.
Scheele, Karl Wilhelm (1742-1786). - 26, 27.
Schorlemmer, Karl (1834-1892). - 27.
Scrape, George Julius Poulett (1797-1876). -199, 200, 201.
Senior, Nassau William (1790-1864). - 463.
Sismondi, Jean Charles Leonard Simon de de (1773-1842). - 29, 122, 151, 413.
Smith, Adam (1723-1790). - 13, 21, 22, 24, 26, 151, 179, 202-231, 232, 234, 225, 243, 381, 401, 410, 411, 412, 433, 450, 458, 459, 462, 503, 516, 523.
Soetbeer Georg Adolph (1814-1892). - 497.
Stein, Lorenz von (1815:1890). - 173.
Steuart, James (1712-1780). - 20.

Storch, Heinrich Friedrich (1766-1835). - 160, 413, 418, 459.
Sturrock, Archibald. - 191.

T

Thompson, William (1785--833). - 25, 341, 343.
Tooke, Thomas (1774-1856). - 123, 341, 500, 502, 503.
Turgot, Anne Robert (1727-1781). - 203, 362, 382.
Tylor, Edward Burnett (1832-1917). - 464.

W

Wayland, Francis (1796-1865). - 241.
Williams, R. P. - 181, 192.

Z

Zelier, J. - 17.

KAYNAKLAR DİZİNİ

I. YAZARLAR

A

Adams, W[illiam] Bridges, *Roads and Rails and Their Sequences, Physical and Moral,* London 1882. - 182, 184.

B

[BAILEY, Samuel], *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; Chielly, in Reference to the writings of Mr. Ricardo and His Followers. By the Author of Essay, on the Formation, and Publication of Options*, etc.,London 1825. - 117.

BARTON, John, *Observations on the Circumstances Which Influence the Condition af the Labouring Classes of Society,* London 1817. - 242.

C

CHALMERS, Thomas, *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society.* 2nd ed., Glasgow 1832. - 166.

CORBET, Thomas. *An Inquiry into the Cause and Mode of the Wealth of Individuals; or the Prlnciples of Trade and Speculation Explained*. London 1841.- 149.

COURCELLE-SENEUIL. J. G., *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires,* 2. ed., Paris 1857. - 257..

CUPROV, A. *Jeleznodarojinoe Hazaistvo,* Kısım I, Moskova 1875. - 63. .

D

DESTUTT DE TRACY, Antoine. *Eléménts d'idéologie,* IV. et V. Parties, *Traité de la volonte et de ses effets,* Paris 1826. - 508-517.

DUPONT DE NEMQURS, Pierre Samuel, *Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'economie sociale, In: Collection de principaux Economistes,* t. II.

Physiocrates, Partie I, Ed. Daire, Paris 1846. -203.

G

GOOD, W[illiam] Walter, *Political, Agricultural and Commercial Fallacies,* London (1866) - 252, 253.

H

HODGSKIN, Thomas, *Popular Political Economy*, London 1827. - 260.

HOLDSWORTH, W. A., *The Law of Landlord and Tenant,* London 1857, -185, 189.

K

K1RCHHOF, Friedrich, *Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre, Ein Leitfaden für praktische Landwirthe zur zweckmäsigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter,* Dresden 1852. - 191, 258. 261-265.

L

LARDNER, Dionysius, *Railway Economy: A Treatise on the New Art of Transport, Its Management, Prospects and Relations, Commercial, Financial and Social,* London 1850. - 182, 190-193.

LAVELEYE, Emne de, *Essay sur l'Economie Rurale de la Belgique,* 2 ed., Paris, Bruxelles, Leipzig 1863. - 260.

LA VERGNE, Léonce de, *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland,* London 1855. - 254.

LE TROSNE, Guillaume François, *De l'Intérét social.* In: *Collection des principaux Economistes* VII, *Physiocrates,* Partie II. Ed. Daire. Paris 1846. - 203.

M

MARX, Karl. *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie,* Bd. I. - 13, 23. 39, 75, 88, 123, 134, 137, 152, 165, 168, 175, 186, 194, 200, 216,217, 230, 241, 325, 327, 340, 345, 351, 362, 373, 381, 420, 437, 463, 531, 536.

– *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie,* Bd. III. - 13, 27, 30.

– *Lohnarbeit und Kapital* In: *Neue Rheinische Zeitung,'* n° 264, 269. Köln 1849. - 18.

– *Misère de la Philosophie. Reponse* â *la Philosophie de la Misère par M. Proudhon.* Paris-Bruxelles .1847. -15, 25, 29.

– *Theorien über den Mehrwert.* - 13, 24, 30, 31.

– *Zur Kritik der politischen Oekonamie,* Berlin 1859. - 12, 16, 19, 23, 30, 366..

MEYER, Rudolf, *Der Emancipotionskampf des vierten Standes,* I. Bd., Berlin 1874. - 17.

MÜLLER, Adam Heinrich, *Die Elemente der Staatskunst,* 2.Theil, Berlin 1809. - 198.

N

NEWMAN, Samuel Phillips, *Elements of Political Economy,* Andover and NewYork 1835. - 166.

P

POTTER, A.. *Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People. With a Summary, for the Use of Students,* New York 1840. - 199.

Q

QUESNAY, François, *Analyse* du *Tableau Economique.* In: *Collection des principaux Economistes* V. II. *Physiocrates,* Partie I, Ed. Daire, Paris 1846. - 109, 142, 203, 239, 362, 381, 391.

– *Dialogues sur le Commerce et les Travaoux des Artisans,* In: *Collection des principaux Econamistes,* t. n.. *Physiocrates,* Partie I, Ed. Daire. Paris 1846. - 143, 362.

R

RAMSAY, George, *An Essay on the Distribution of Wealth,* Edinburgh 1836. - 412,414, 461, 462.

RtCARDO, David, *On the Principles of political Economy and Taxation,* 3rd ed, London 1821. - 162, 230, 238, 242, 412.
RODBERTUS-JAGETZOW, Karl, *Briefe und sozialpolitische Aufsätze,* Hrsg. von Dr. .R. Meyer, Berlin 1881. - 16.
– *Das Kapital,* Hrsg. v. Theopbil Kozak, Berlin 1884. -17.
– *Einige Briefe von Dr. Rodbertus an J. Z.* In: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft,* Hrsg. von Fricker-Leipzig, Schäffle-Stuttgart, A. Wagner-Berlin, Bd. 35, Tübingen 1879. - 17.
– *Soziale Briefe an von Kirchmann.* Dritter Brief, *Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Gruntrente und Bergründung einer neuen Rententheorie.* Berlin 1851. - 19.
– *Zur Erkentniss unsrer* staatswirt*schaftlechen Zustände.* Heft I, Neu brandenburg uııd Friedland 1842. - 17, 23, 30.
ROSCOE, H. F. und C. SCHORLEMMER, *Ausführliches Lehrbuch der Chemie*, Bd, I, Braunschweig 1887. -26.

S

SAY, Jean Baptiste, *Traite d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Maniére dont se forment, se distribuent et se consemment les Richsses,* 3 ed., t. 2. Paris 1817. - 181.413.
SENIOR, Nassau William, *Principes Fondamentaux de l'Economie Politique,* Trad. J. Arrivabene, Paris 1836. - 463.
SISMONDI, J. C. L. Simonde de, *Nouveaux Principes d'Economie Politique ou de la Riechesse dans ses Rapports avec la Population,* t. I. Paris 1819. - 29,122.
SMITH, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Ed. Aberdeen 1848. - 20, 151, 204-228, 397-399, 402, 411, 503.
SOETBEER, Adolf, *Edelmetall-Produktion und Werthverthätniss - zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika, bis zur Gegenwart.* Ergingzungschaft n° 75 zu „Petermann's Mitteilungen", Gotha 1879. - 497.
STORCH, Henri, *Cours d'Economie politique; ou Exposition des principes qui détérminent la prospèrite des nations,* Tome 2, St. Petersburg 1815. - 413.
– *Considerations sur la nature du revenue national,* Paris 1824. - 413, 459.

T

THOMPSON, William, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, Most Conducive to Human Happiness,* London 1850. - 25, 341, 343.
TOOKE, Tb., *An Inquiry into the Currency Principle; theConnection of the Curreny, with Prices, and the Expediency of a Separation of Issue from Banking,* London 1844. - 303.
TURGOT, A. R. J. *Rèflexions sur la formation et la distribution des richesse.* (1766), In: *Oeuvres,* ed. Daire. t. I, Paris 1844. - 203, 362, 382.
TYLOR. E. B., *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation*, London, John Murray, 1865. - 414.

W

WAYLAND, Francis, *The Elements of Political Economy,* Boston 1843. - 242.
WILLIAMS, R. P., *On the Maintenance and Renewal of Permanent Way,* Minutes of proceedings of the Instittution of civil engineers; with abstracts of the Discussions, v. XXV, London 1866. - 181, 192.

II. ANONİM YAPITLAR

Manara Dharma Sastra, or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil, Verbally translated from the original, with a preface by Sir William Jones, and collated with the Sanskrit text, by Graves Chamney Haughton, esq. MAFRS, etc., etc.; Prof. of Hindu literature in the East India College, 3. ed., Madras 1863. - 253.

The Source and Remedy of the National Difficulties. Deduced from Principles of Political Economy, In: *A letter to Lord John Russell.* London 1821. - 23.

III. GAZETE VE DERGİLER

Economist. London, May 8, 1847. - 147.
– June 16, 1866. - 270.
– June 30. 1866. -271.
– July 7, 1866. - 271.

Money Market Review. 1867. - 191.

Neue Rheinische Zeitung, Organ der Demokratie. Köln 1848/49. - 18.

Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Hrsg. von Fricker, Schäftleund A. Wagner, Bd. 35, Tübingen 1879. - 17.

IV. PARLAMENTO RAPORLARI VE ÖTEKİ RESMİ YAYINLAR

East India (Madras and Orissa Famine). Return to an Address of the Honourable The House of Commons, July 4. 1867. - 253.

East India (Bengal and Orissa Famine), Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and Orissa, including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India, May 31. 1861. - 152.

East India (Bengal and Orissa Famine). Papers relating to the Famine in Behar, including Mr. F. R. Cookerell's Report. Part III, May 31, 1867. - 152.

Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce. etc., of' the countries in which they reside. n° 8, London (1865). -258.
– n° 14. (1879). - 499, 545.

Report from the Select Committee on Bank Act; together with the Proceedings of the Committee Minutes of Evidence. Appendix and Index. Part I, Report and Evidence, July 30, 1857. - 251.

Royal Commission on *Railways.* Minutes of Evidence taken before the Commissioners, London 1867. - 149, 181, 186. 191, 269.

ÖTEKİ DİLLERDEKİ SÖZCÜK, TERİM VE DEYİMLER

ab ovo – başlangıçtan itibaren
ad notam – bilgisine
antici pando – önceden
argent des autres – başkalannın parası
avances – yatırımlar
avances annuelles – yıllık yatırımlar
avances primitives – ilk yatırımlar
ceteris *paribus* – öteki koşullar aynı kalmak üzere
change of masters – sahip değiştirme
cultures dérobées – bir çeşit münavebeli ekim (bkz: s. 280.)
curricuium vitale – özgeçmiş
déchet – yıpranma ve aşınma
dei ex machina – makine ile gelen tanrı (antik tiyatroda, karşılaşılan zor durumu çözmek üzere, sahneye dışardan indirilen tanrıyı taşıyan makine)
differentia specifica – ayırdedici özellik
ecu – eski bir Fransız sikkesi
en bloc – bütün olarak, blok halinde
eo *ipso* – aynı gerçekten
faux frais – üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler; beklenmedik masraf.
implicite – dahil, içine alınmış
in actu – fillen
in petto – emre hazır, hazır
in spe – gelecekte olan, gelen
in natura – doğal olarak
in persona – şahsen
make a profit – bir kâr yapmak
mal connu – kötü anlaşılmış
mutatis mutandis – gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra
nota bene – dikkat edilsin, önemli not
pouvrété – yoksulluk
perpetuum mobile – herhangi bir enerjiyi gerektirmeksizin hareket eden ütopik bir makine
phlogistic – simyaçıların yanma olayının esasını kabul ettikleri uçucu madde inanı
post festum – bayramdan sonra, iş işten geçtikten sonra
prima facia – ilk bakışta
primus motor – ilk devindirici
prius – daha önce, önceden
profits de industrieux – sanayicilerin kârları
pro parte – kendi hesabına
pro rata – herkes düşen pay oranında, orantılı olarak
pro tanto – o ölçüde, o kadar
quarto – dört sayfalık ya da çift-yaprak kağıt anlamında
quid pro quo – yanlış anlama
reprises – geri almalar
secundum – açısından
seriatim – sırasıyla
sic! – aynen böyle!
sine qua non – zorunlu neden
sub forma pauperis – dilencilik kılığı altında
Tant pis pour vous! – Vah zavallı vah!
toto coelo – taban tabana karşıt
value in exchange – değişim-değeri
voilâ taut – işte hepsi bu
virtualiter – gücül olarak, °bilkuvve
yield revunue – bir gelir getirmek

AĞIRLIK, UZUNLUK, ALAN, SIĞA VE PARA ÖLÇÜLERİ

AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

Tonne (ton)	=	1016,05 kg.
Hundredweight (cwt.)	=	50,802 kg.
Quarter (qrtr., qrs.)	=	2,700 kg.
Stone	=	6.350 kg.
Pfund (pound)	=	453,592 gr.
Unze (ounce)	=	28,349 gr.
Pfund (troy pound)	=	372,242 gr.
Unze (troy ounce)	=	31,103 gr.
Gran (grain)	=	0,065 gr.

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

İngiliz mili	=	1609,329 m.
Yarda	=	91,439 cm.
Foot, ayak	=	30,480 cm.
İnch, parmak	=	2,540 cm.
Elle (Prusya)	=	66,690 cm.

ALAN ÖLÇÜLERİ

acre, akr	=	4046,7 m^2
ree	=	1011,7 m^2
Rute	=	14.21 m^2
Ar	=	100 m^2
Jugerum (Mz. jugera)	=	2523 m^2

SIĞA ÖLÇÜLERİ

Bushel	=	36,349 1.
Gallon	=	4,544 1.
Pint	=	0.59 1.

PARALAR*

Pound sterlin (£)	=	20 şilin	20,43 Mark
Şilin	=	12 peni	1,02 Mark
Peni	=	4 farthing	8,51 Fenik
Farthing	=	1/4 peni	2,12 Fenik
Dolar ($)	=	100 sent	4,20 Mark
Frank (fr.)	=	100 santim	80 Fenik
Centim (c. santim) (Fransız ufaklık para)	=		0,8 Fenik
Livre (Fransız gümüş sikkesi)	=	1 frank	80 Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parası)	=	30 gümüş kuruş	3,00 Mark
Guinee (guinca)	=	21 şilin	21,45 Mark
Soverign (İngiliz altın sikkesi)	=	1 sterlin	20,43 Mark
Cent (Sent. Amerikan sikkesi)	=		ca. 4,2 Fenik
Drahmi (eski Yunan gümüş sikkesi)	=		
Duka (Avrupa'da altın sikke, İtalyan kökenli)	=		ca. 9 Mark
Maravedi (İspanyol sikkesi)	=		6 Fenik
Rei, reis (Portekiz sikkesi)	=		0,45 Fenik

[sayfa 837]

* Mark ve fenik üzerinden hesaplama, 1871 yılına aittir (1 Mark l/2790 kg. saf altın)

KISALTMALAR

art. (*artikel*) – makale
Bd. (*Band*) – cilt
b. (*book*) – kitap
Buch – kitap
cf. – karşilaştir
ch., chap., cap. (*chapter, chapitre, caput*) – bölüm
d.d. (*de dato*) – düzenlendiği günden beri
éd., ed. (édition) – baskı
edit. – yayımlayan
Heft – fasikül
H. o. C. (*House of Commons*) – İngiliz Avam Kamarası
ib., ibid. (*ibidem*) – yanı yerde
id. (*idem*) – aynı
Kap. (*Kapitel*) – bölüm
l.c. (*loco citato*) – adı geçen yapıt, yazı, yer
l., lib. (*liber*) – kitap
M. P. (*Member of Parlament*) – parlamento üyesi
n°, no – numara
NB (*nota bene*) – dikkat ediniz, önemli not
p., pag. (*page, pagina*) – sayfa
partie – kısım
pass. (*passim*) – şurda burda, daginik olarak
sc. (*scilicet*) – çünkü
sect. (*section*) – kesim
sq. (*sequens*) – izleyen sayfa
sqq., seqq. (*sequentes*) – izleyenler, izleyen sayfalar
S. (*Seite*) – sayfa
t. (*tom, tome*) – cilt
trad. (*traducteur, traduction*) – çeviren, çeviri
v., vol. (*volume*) – cilt
bkz: – bakınız
c. – cilt
-ç. – çeviren
-Ed. – yayımcı, editör
karş: – karşilaştiriniz
s. – sayfa

SİMGELER

a – artı-değer
a' – artı-değer oranı
A' – yıllık artı-değer oranı
d – değişen-sermaye
(d) – *déchet,* aşınma ve yıpranma
E – emek-gücü
g – *Gold prozudenten,* altın üreticileri
M – meta
m – meta
n – devir sayısı
P – Para
p – para
R – ürün
S – Sermaye (toplam sermaye, yatırılan sermaye)
s – değişmeyen-sermaye
Z – yıl
z – devir zamanı

KARL MARKS

KAPİTAL

ÜÇÜNCÜ CİLT

ERİŞ YAYINLARI

İKİNCİ BASKI

K A P İ T A L
EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ
ÜÇÜNCÜ CİLT

KARL MARX

ÜÇÜNCÜ KİTAP
BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

YAYINA HAZIRLAYAN
FRİEDRİCH ENGELS

Karl Marx'ın *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Productuon*, Volume III, (Progress Publishers, Moscow 1974) adlı yapıtını İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, Üçüncü Cilt, adı ile, Sol Yayınları tarafından Şubat 1990 (Birinci baskı: Ağustos 1978) tarihinde yayınlanmıştır.
Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiştir. 2004.
erisyayinlari@kurtuluscephesi.org
http://www.kurtuluscephesi.com
http://www.kurtuluscephesi.org
http://www.kurtuluscephesi.net

İÇİNDEKİLER

11 Önsöz, *Friedrich Engels*

ÜÇÜNCÜ KİTAP
BİR BÜTÜN OLARAK
KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ
29

BİRİNCİ KISIM
ARTI-DEĞERİN KÂRA VE
ARTI-DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ
31

31 BİRİNCİ BÖLÜM – Maliyet Fiyatı ve Kâr
43 İKİNCİ BÖLÜM – Kâr Oranı
50 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Kâr Oranının Artı-Değer Oranı ile Bağıntısı
53 I. a’ sabit, d/S değişken
55 1) a’ ve S sabit, d değişken
58 2) a’ sabit, d değişken, S, d’deki değişme yoluyla değişiyor.
58 3) a’ ve d sabit, s ve bu nedenle S değişken.
59 4) d sabit, d, s ve S’nin hepsi değişken.
61 II. a’ değişken
62 1) a’ değişken d : S sabit.
63 2) a’ ve d değişken, S sabit.
64 3) a’, d ve S değişken.
67 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi
73 BEŞİNCİ BÖLÜM – Değişmeyen Sermayenin Kullanımında Ekonomi
73 I. Genel
82 II. İş Koşullarında, İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar
89 III. Enerjinin Üretilmesinde, İletilmesinde ve Binalarda Tasarruf
93 IV. Üretim Artıklarından Yararlanma
95 V. Buluşlar Yoluyla Sağlanan Tasarruf
97 ALTINCI BÖLÜM – Fiyat Dalgalanmalarının Etkisi
97 I. Hammadde Fiyatlarında Dalgalanmalar ve Bunların Kâr Oranı Üzerindeki Doğrudan Etkileri
101 II. Sermayenin Değer Olarak Yükselmesi, Düşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması

113 III. Genel Gorünüm. 1861-65 Pamuk Bunalımı Buna Öngelen Yılların Öykusü. 1845-60
116 1861-64. Amerikan İç Savaşı. Pamuk Kıtlığı. Hammadde Kıtlığı ve Pahalılığı Yüzünden Üretim Sürecinde Kesintinin En Büyük Örneği Pamuk Artığı Doğu Hint Pamuğu (Surat) İşçi Ücretleri Üzerindeki Etki. Makinelerde İyileşmeler. Pamuğa Nişasta ve Madeni Maddelerin Katılması. Nişasta Haşılının İşçiler Üzerindeki Etkisi. İnce İplik İmalatçıları. Fabrikatörlerin Hilekarlığı.
123 C o r p o r e V i l i Deneyleri
125 YEDİNCİ BÖLÜM – Tamamlayıcı Düşünceler

İKİNCİ KISIM
KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ
129
129 SEKİZİNCİ BÖLÜM – Farklı Üretim Kollarında Farklı Sermaye Bileşimleri ve Kâr Oranlarında Bundan İleri Gelen Farklılıklar
140 DOKUZUNCU BÖLÜM – Genel Bir Kâr Oranının Oluşması (Ortalama Kâr Oranı) ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi
156 ONUNCU BÖLÜM – Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi. Piyasa-Fiyatları ve Piyasa-Değerleri. Artı-Kâr
179 ONBİRİNCİ BÖLÜM – Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim-Fiyatı Üzerindeki Etkileri
183 ONİKİNCİ BÖLÜM – Tamamlayıcı Açıklamalar
183 I. Üretim-Fiyatında Bir Değişikliği Gerektiren Nedenler
184 II. Ortalama Bileşimli Metaların Üretim-Fiyatı
186 III. Kapitalistin Telafi Konusundaki Dayandığı Nedenler

ÜÇÜNCÜ KISIM
KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI
189
189 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Yasanın Niteliği
207 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Zıt Yönde Etkiler
207 I. Sömürü Yoğunluğundaki Artış
210 II. Ücretlerin, Emek-Gücünün Değerinin Altına Düşmesi
210 III. Değişmeyen Sermaye Öğelerinin Ucuzlaması
211 IV. Nispi Aşırı-Nüfus
211 V. Dış Ticaret
214 VI. Hisse Senetli Sermayenin Artışı
215 ONBEŞİNCİ BÖLÜM – Yasanın İç Çelişkilerinin Serimi
215 I. Genel
220 II. Üretimin Genişlemesi ile Artı-Değer Üretimi Arasındaki Çatışma
223 III. Sermaye Fazlası ve Nüfus Fazlası
230 IV. Tamamlayıcı Düşünceler

DÖRDÜNCÜ KISIM
META-SERMAYENİN VE PARA-SERMAYENİN
TİCARET SERMAYESİNE VE PARA TİCARETİYLE
UĞRAŞAN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ
237

237 ONALTINCI BÖLÜM – Ticaret Sermayesi
249 ONYEDİNCİ BÖLÜM – Ticari Kâr
267 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM – Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar
278 ONDOKUZUNCU BÖLÜM – Para Ticaretiyle Uğraşan Sermaye
285 YİRMİNCİ BÖLÜM – Tüccar Sermayesi Konusunda Tarihsel Malzeme

BEŞİNCİ KISIM
KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ
298

298 YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM – Faiz Getiren Sermaye
316 YİRMİİKİNCİ BÖLÜM – Kârın Bölünmesi, Faiz Oranı. "Doğal" Faiz Oranı
327 YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Faiz ve Girişim Kârı
346 YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – Sermaye İlişkilerinin Yüzeysel Bir Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye
354 YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM – Kredi ve Fiktif Sermaye
369 YİRMİALTINCI BÖLÜM – Para-Sermayenin Birikimi. Bunun Faiz Oranı Üzerindeki Etkisi
388 YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM – Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü
394 YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM – Dolaşım Aracı ve Sermaye. Tooke ve Fullarton'un Görüşleri

ÜÇÜNCÜ KİTAP
TÜM OLARAK
KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ
411

BEŞİNCİ KISIM
KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ
FAİZ GETİREN SERMAYE
(DEVAM)
413

413 YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM – Banka Sermayesini Oluşturan Kısımlar
424 OTUZUNCU BÖLÜM – Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye I
440 OTUZBİRİNCİ BÖLÜM – Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye II (Devam)
440 1. Paranın Borç Sermayesine Dönüşmes
446 2. Sermayenin ya da Gelirin Borç Sermayesine Çevrilen Paraya Dönüşmesi
449 OTUZİKİNCİ BÖLÜM – Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye III (Son)
463 OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı
486 OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – *Currency Prlncıple* ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Yasası

502 OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM – Değerli Maden ve Kambiyo Kuru
502 I. Altın Rezervinin Hareketi
510 II. Kambiyo Kurları
511 Asya ile Olan Kambiyo Kuru
524 İngiltere'nini Ticaret Dengesi
526 OTUZALTINCI BÖLÜM – Kapitalist-Öncesi İlişkiler
541 Ortaçağlarda Faiz
543 Faizin Yasaklanması ile Kilisenin Sağladığı Çıkarlar

ALTINCI KISIM

ARTI-KÂRIN TOPRAK RANTINA DÖNÜŞMESI

544

544 OTUZYEDİNCİ BÖLÜM – G i r i ş
566 OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM – Farklılık Rantı (Diferansiyel Rant): Genel Görüşler
574 OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM – Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I)
595 KIRKINCI BÖLÜM – Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II)
605 KIRKBİRİNCİ BÖLÜM – Farklılık Rantı II – Birinci Durum: Üretim-Fiyatı Sabit
612 KIRKİKİNCİ BÖLÜM – Farklılık Rantı II – İkinci Durum: Üretim-Fiyatı Düşüyor
612 I. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalır
619 II. Ek Sermayenin Azalan Üretkenlik Oranı
620 III. Ek Sermayenin Artan Üretkenlik Oranı
626 KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM – Farklılık Rantı II – Üçüncü Durum: Yükselen Üretim-Fiyatı. Sonuçlar
647 KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM – En Kötü Ekili Toprak Üzerinde Farklılık Rantı
655 KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM – Mutlak Toprak Rantı
676 KIRKALTINCI BÖLÜM – Arsa Rantı. Madencilikteki Rant. Toprağın Fiyatı
684 KIRKYEDİNCİ BÖLÜM – Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu
684 I. Giriş
691 II. Emek-Rant
694 III. Aynî-Rant
696 IV. Para-Rant
701 V. Yarıcılık ve Küçük Ölçekli Köylü Mülkiyeti

YEDİNCİ KISIM

GELİRLER VE KAYNAKLARI

712

712 KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM – Üçlü Formül
728 KIRKDOKUZUNCU BÖLÜM – Üretim Sürecinin Tahlili Üzerine
745 ELLİNCİ BÖLÜM – Rekabetin Yarattığı Yanılsama
766 ELLİBİRİNCİ BÖLÜM – Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri
772 ELLİİKİNCİ BÖLÜM – S ı n ı f l a r

EKLER

775
777 Kapital'in Üçüncü Cildine Ek. F. Engels
778 I. Değer Yasası ve Kâr Oranı
792 II. Borsa

DİZİNLER

795
797 Kaynaklar Dizini
797 Yazarlar
802 Anonimler Gazete ve Dergiler
804 Parlamento Raporları ve Öteki Resmi Yayınlar
806 Öteki Dillerdeki Sözcük, Terim ve Deyimler
809 Kısaltmalar

ÖNSÖZ

MARX'IN başyapıtının bu üçüncü kitabını, teorik kısmın sonucunu yayına hazırlamak ayrıcalığına, ensonu kavuşmuş bulunuyorum. 1885'te ikinci cildi yayınladığım zaman, hiç kuşkusuz çok önemli birkaç kesim dışında, üçüncü cildin herhalde yalnızca teknik güçlükler göstereceğini düşünmüştüm. Gerçekten de böyle oldu. Ne var ki, o zaman, bütün yapıtın en önemli kısımlarını oluşturan bu kesimlerin bana bu denli büyük güçlükler çıkartabileceği konusunda bir fikrim olmadığı gibi, yapıtın tamamlanmasını bu denli geciktiren diğer engelleri de kestirememiştim.

İkincisi ve hepsinden önemlisi, yıllardır yazı yazma zamanımı en az sınıra indiren ve şimdi bile, yapay ışık altında yazı yazmama ancak istisnai durumlarda izin veren, gözlerimdeki zayıflıktı. Üstelik, Marx'ın ve benim daha önceki yapıtlarımızın yeni baskıları ve çevirileri, ve dolayısıyla çoğu kez yeni bir inceleme [sayfa 11] yapılmaksızın hazırlanmaları

olanaksız gözden geçirmeler, önsözler ve ekler, vb. gibi geriye bırakılamayacak başka ivedi işler de vardı. Bütün bunlardan başka, metni konusunda tüm sorumluluğunu taşıdığım ve bu nedenle zamanımın büyük bir kısmını alan bu yapıtın birinci cildinin İngilizce baskısı vardı. Son on yılda uluslararası sosyalist yazının muazzam artışını ve özellikle Marx'ın ve benim daha önceki yapıtlarımın çok sayıdaki çevirilerini biraz izlemiş olanlar, bunların çevirmenlerine yardımcı olabileceğim ve bu yüzden de yapıtlarını gözden geçirmeyi vicdanen geri çeviremeyeceğim dillerin sayısının çok sınırlı olmasını, bir talih eseri saymakta haklı olduğumu kabul edeceklerdir. Ne var ki, yazındaki bu artış, buna tekabül eden uluslararası işçi sınıfı hareketinin kendisinde bir büyümenin yalnızca bir belirtisiydi. Ve bu, bana yeni yükümlülükler yüklüyordu. Halk içersindeki faaliyetlerimizin ilk gününden beri, çeşitli ülkelerdeki ulusal sosyalist ve işçi hareketlerinde aracılık etme işinin esas yükünü omuzlayanlar, Marx ile ben olmuştuk. Bu iş, hareketin bütünündeki genişleme oranında artmıştı. Ölümüne dek burada da asıl yükü omuzlayan Marx idi. Ama onun ölümündensonra, gitgide artan hacimdeki işi tek başıma benim yapmam gerekti. O zamandan beri, çeşitli ulusal işçi partileri için, aralarında doğrudan ilişki kurmak kural haline geldi ve bu çok şükür ki gitgide artmaktadır. Gene de benden yardım istekleri, teorik çalışmalarım yönünden, benim dileyebileceğimden daha sık olmaktadır. Şu da var ki, benim gibi bu harekette elli yıldan fazla bir zaman faal olan bir kimse, bununla ilişkisi olan işlere, gecikmeye tahammülü olmayan, yerine getirilmesi zorunlu bir görev gözüyle bakar. Bizim olaylarla dolu zamanımızda, tıpkı 16. yüzyılda olduğu gibi, toplumsal konularda salt teorisyenler, ancak gericiliğin safında bulunurlar ve bu nedenle bunlar, sözcüğün tam anlamıyla teorisyen bile değil, yalnızca gericiliğin savunucularıdır.

Londra'da yaşamam nedeniyle parti ilişkilerim, kışın yalnızca yazışmalar ile sınırlı olduğu halde, yazın geniş ölçüde kişisel oluyor. Bu olgu ve sayıları devamlı artan ülkelerdeki hareketleri, ve bundan daha da büyük bir hızla çoğalan basın organlarını izleme zorunluluğu, beni, tamamlanması kesintiye tahammülü olmayan işler için, kış aylarını, özellikle yılın ilk üç ayını ayırma zorunda bıraktı. Bir insan yetmişini geçince, beynindeki Meynert çağrışımı lifleri cansıkıcı bir sakınganlıkla çalışmaya başlıyor. Zor teorik sorunlarda, araya zaman girdiğinde, bunun üstesinden eskisi kadar kolay ve çabuk gelemiyor. İşte bu yüzden bir kış üzerinde çalışılan iş, eğer o kış tamamlanmamış ise, onu izleyen kış, geniş ölçüde yeniden başlanmak zorunda kalınıyor. En güç olan beşinci kısım için durum işte böyle oldu.

Okurun aşağıdaki açıklamalardan da göreceği gibi, üçüncü cildi baskıya hazırlama işi, ikincisinin hazırlanmasından büsbütün farklı oldu. Üçüncü cilt için, elde, son derece eksik bir ilk taslak dışında hiç bir şey yoktu. Çeşitli kısımların başlangıçları kural olarak oldukça dikkatle işlenmiş ve hatta üslup olarak üzerinde durulmuştu. Ama daha ilerilere

gidildikçe, elyazması daha da taslak halinde ve eksikti; o anda ortaya çıkan ve tartışma içersindeki asıl yerleri ilerde verilecek karara bırakılan yan-sorunlara dalıp gitmeler daha da artıyordu; düşüncelerin *in statu nascendi** kaydedildiği tümceler daha da uzuyor ve karmaşık hale geliyordu. Bazı yerlerde elyazısı ile konunun sunuluşu, aşırı çalışmanın [sayfa 12] neden olduğu, ve daha başlangıçta, yazarın işini gitgide güçleştiren ve ensonu onu zaman zaman büsbütün çalışmayı bırakmaya zorlayan hastalığın belirtilerini ve yavaş yavaş ilerleyişini açıkça belli ediyordu. Buna şaşmamak da gerekir. 1863 ile 1867 arasında Marx, yalnız *Kapital'*in son iki cildinin ilk taslaklarını tamamlamakla kalmamış, birinci cildi baskıya hazırladığı gibi, Uluslararası Emekçiler Birliğinin kuruluşu ve gelişmesi ile ilgili muazzam işi de yerine getirmiştir. Bunların sonucu olarak, Marx'ı, ikinci ve üçüncü ciltlere son şeklini vermekten alıkoyan hastalığın uğursuz belirtileri, daha 1864 ve 1865'te görülmeye başlamıştır.

Okunması çoğu kez benim için bile zor olan elyazmasını baştan sona. okunabilir bir şekilde yazdırmakla işe başladım. Bu bile epeyce zaman aldı. Ancak bundan sonradır ki, asıl redaksiyona başlayabildim. Bunu en temel noktalarla sınırladım. Yeter derecede açık olduğu yerlerde ilk taslağın niteliğini korumak için elimden geleni yaptım. Marx'ın adeti olduğu üzere, konuya başka bir açıdan bakıldığı ya da hiç değilse aynı düşüncenin farklı sözcüklerle ifade edildiği yerlerde, yapılan yinelemeleri bile ayıklamadım. Yaptığım değişikliklerin ya da eklemelerin redaksiyon sınırlarını aştığı yerlerde, ya da Marx'ın olgulara dayanan malzemelerini, kendi bağımsız vargılarıma uygulamak zorunda kaldığım durumlarda, Marx'ın anlayışına olabildiğince bağlı kalınsa bile, pasajın tamamını köşeli ayraca aldım ve sonuna adımın başharflerini koydum. Dipnotlarımın bazıları köşeli ayraç içersine alınmamıştır; ama adımın başharflerini koyduğum yerlerde bütün notun sorumluluğu bana aittir.

Bir ilk müsveddede daima olabileceği gibi, elyazmasında, daha sonra açındırılacağını gösteren pek çok imlemler var, ama bu vaatler her zaman yerine getirilmemiş. Bunları, ben, yazarın ileride konuyu geliştirmeyle ilgili niyetlerini açığa vurdukları için, aynen bıraktım.

Şimdi de ayrıntılara gelelim.

Birinci kısım açısından, temel elyazması, ancak esaslı sınırlamalar ile kullanılabilir durumdaydı. Artı-değer oranı ile kâr oranı arasındaki bağıntı konusundaki matematik hesabın tamamı (bizim üçüncü Bölümümüzü oluşturuyor) en başta yer alıyor. Oysa bizde Birinci Bölümde ele alınan konu daha sonra ve fırsat düştükçe inceleniyordu. Herbiri sekiz dosya sayfası tutan iki düzeltme girişimi burada yararlı oldu. Ama bunlar bile, istenilen devamlılığa baştan sona sahip değillerdi. Şimdiki Birinci Bölüm için bunlar anamalzemeyi sağladılar. İkinci Bölüm, ana elyazmasından alındı. Üçüncü Bölüm için, bu dizi tamamlanmamış ma-

* Oluş halinde. -ç.

tematik hesaplar ile, yetmişlerden kalma ve, artı-değer oranı ile kâr oranı bağıntısını denklemler halinde ifade eden tüm ve nerdeyse tamamlanmış bir defter vardı. Birinci Cildin büyük bir kısmını İngilizceye de çevirmiş bulunan dostum Samuel Moore, eski bir Cambridge matematikçisi sıfatıyla bu iş için çok daha iyi yetişmiş bir kimse olarak, bu defteri benim adıma redaksiyondan geçirme işini üstlendi. Arasıra elyazmasından yararlanarak onun yaptığı özetten, Üçüncü Bölümü derlemiş oldum. [sayfa 13] Dördüncü Bölüm için elde bulunan tek şey başlığıydı. Ne var ki, bu bölümün konusu, devrin kâr oranı üzerindeki etkisi, büyük önem taşıdığı için, bunu ben kendim yazdım ve bu nedenle de bölümün tamamı köşeli ayraç içersine alınmıştır. Bu çalışmalar sırasında, Üçüncü Böiümde kâr oranı için verilen formülde, genel gerçeklik kazanması için bir değişiklik yapılması gereği ortaya çıktı. Beşinci Bölümden başlayarak, bazı yer değiştirmeler ve eklemeler zorunlu olmakla birlikte, kısmen geriye kalanı için ana elyazması tek kaynaktır.

Bunu izleyen üç kısma gelince, üslup ile ilgili redaksiyonlar dışında asıl elyazmalarını hemen hemen baştan sona izlemem mümkün oldu. Çoğu devrin etkisi ile ilgili birkaç pasajın, benim eklemiş bulunduğum Dördüncü Bölüm ile uyumlu duruma getirilmesi gerekti ve bunlar da gene köşeli ayraç içersine alınarak sonuna adımın başharfleri konuldu.

En büyük güçlük, cildin bütününde en karmaşık konunun ele alındığı Beşinci Kısımda ortaya çıktı. Ve işte tam bu noktada, Marx, yukarda sözü edilen ciddi hastalık nöbetlerinden birine yakalandı. Burada, gene, ne son şeklini almış taslak, ne de hatta anaçizgileri sonradan doldurulabilecek bir şema vardı; yalnızca bir başlangıç çalışması –çoğu kez düzensiz bir not yığını, yorumlar ve alıntılar. Önce, bir ölçüde Birinci Kısımda yaptığım gibi, boşlukları doldurmak, yalnızca değinilmiş olan pasajları genişletmek ve böylece en azından yazarın tasarladığı her şeyi aşağıyukarı içerebilecek şekilde bu kısmı tamamlamaya çalıştım. Bunu en az üç kez denedim ve her seferinde başarısızlığa uğradım ve böylece yitirilen zaman, bu cildin gecikmesinin başlıca nedenlerinden birisidir. En sonunda yanlış yolda olduğumu anladım. Bu alandaki ciltlerle yazını baştan sona hatmetsem bile, sonunda ortaya koyacağım şey, gene de Marx'a ait olmayan bir kitap olurdu. Yapabileceğim tek şey, mevcut malzemeye elden geldiğince bir düzen vermek ve ancak en vazgeçilmez ekleri yaparak Gordiyon düğümünü kesip atmaktı. Ve işte bu yolu seçerek, bu kısım için bellibaşlı çalışmaları 1893 ilkyazında tamamlamayı başardım.

Çeşitli bölümlere gelince, Yirmibirinci-Yirmidördüncü Bölümler esas olarak tamamdı. Yirmibeşinci ve Yirmialtıncı Bölümler başvurulan alıntıların elenmesini ve başka yerlerde bulunan malzemenin metne katılmasını gerektiriyordu. Yirmiyedinci ve Yirmidokuzuncu Bölümler hemen bütünüyle elyazmasından alınabildiği halde, Yirmisekizinci Bölüm yer yer yeniden düzenlenmek zorunda kalındı. Ne var ki, asıl güçlük

Otuzuncu Bölümde başgösterdi. Buradan sonra artık yalnız başvurulan alıntıların gerektiği gibi düzenlenmesi değil, her noktada araya giren tümcecikler ve konu-dışı şeylerle, vb. kesintiye uğrayan ve bir başka yerde gene çoğu kez rasgele devam eden düşünce zincirine gerekli düzeni vermekti. Böylece, yer değiştirmeler ve başka yerlerde kullanılanların çıkartılmaları ile Otuzuncu Bölüm biraraya getirildi. Otuzbirinci Bölüm gene büyük bir sürekliliğe sahipti. Ama elyazmasında, bunu, "Karışıklık" [sayfa 14] başlıklı ve çoğu, para, sermaye, dışarıya altın sızması, aşırı spekülasyon, vb. üzerine yirmiüç işadamı ve iktisatçının demeçlerinden derlenen ve yer yer kısa alaycı yorumların eklendiği, 1848 ve 1857 bunalımları konusundaki parlamento raporlarından yapılan alıntılardan başka bir şey içermeyen uzun bir kesim izliyordu. O sırada geçerli olan, para ile sermaye arasındaki bağıntı ile ilgili hemen hemen bütün görüşler, ya yanıtlar ya da sorular şeklinde burada sergileniyor ve anlaşılan Marx, para piyasasında görülen ve para ile sermayenin ne olduğu konusunda ortaya çıkan karışıklığı, eleştiri ve alayla ele almak istiyordu. Birçok girişimlerden sonra bu bölümün bir şekle sokulamayacağına aklım yattı. Buna ait malzeme ve özellikle Marx'ın yorumlarını taşıyanlar, uygun bulduğum yerlerde kullanılmıştır.

Ardından, oldukça düzenli olarak, Otuzikinci Bölüme koyduğum şeyler geliyor. Ne var ki, bunu hemen, bu kısımla ilgili akla gelebilecek her şey üzerine, yazarın yorumlarıyla karışmış şekilde parlamento raporlarından yapılan yeni bir alıntılar yığını izliyordu. Sona doğru bu alıntılar ile yorumlar gitgide madeni paraların hareketi ve kambiyo kurları üzerinde toplanıyordu ve her türden düşünceler ile son buluyordu. Buna karşılık "Kapitatist-Öncesi" adlı bölüm (Otuzaltıncı Bölüm) oldukça tamamlanmış durumdaydı.

"Karışıklık" başlıklı yerden başlayarak, daha önce kullanılanlar dışında kalan bütün bu malzemeden, Otuzüçüncü Bölümden Otuzbeşinci Bölüme kadar olan bölümleri meydana getirdim. Sürekliliği sağlamak amacıyla. epeyce katmalar olmaksızın bunu yapmak kuşkusuz olanaksızdı. Sırf biçimsel nitelikte olmadıkça bu katmaların bana ait oldukları açıkça belirtilmiştir. Bu şekilde, ensonu, konuyla ilgili yazara ait bütün sözleri metne katmayı başarabildim. Zaten söylenmiş olan şeyleri yineleyen ya da elyazmasının daha fazla ele almadığı noktalara değinilen küçük bir alıntılar kısmı dışında hiç bir şey dışarda bırakılmamıştır.

Toprak rantı üzerine olan kısım, bütün bu kısmın planını Marx'ın Kırküçüncü Bölümde (elyazmasında rant üzerine olan kısmın son parçası) özetlemek gereğini duymuş olmasından da anlaşılacağı gibi, gerektiği şekilde düzenlenmiş olmamakla birlikte, çok daha tam işlenmiş durumdaydı. Bu oldukça elverişli bir durumdu, çünkü, elyazması Otuzyedinci Bölümle başlıyor, ardından Kırkbeşinci Bölümden Kırkyedinci Bölüme kadar olan bölümler ve daha sonra da Otuzsekizinci Bölümden Kırkdördüncü Bölüme kadar olan bölümler geliyordu. En çok uğraştıran

şey, farklılık (differential) rantı II'ye ait tablolar ile, bu sınıf rantın üçüncü halinin, ait bulunduğu Kırküçüncü Bölümde hiç tahlil edilmemiş olmasının ortaya çıkarılması oldu.

Yetmişlerde Marx, toprak rantı konusundaki bu kısım için, büsbütün yeni, özel bir incelemeye girişmişti. Rus dostları tarafından kendisine imrenilecek bir bütünlük içersinde sağlanan, Rusya'da 1861 "reformundan" sonra kaçınılmaz duruma gelen istatistik raporlar ile toprak mülkiyeti hakkındaki öteki yayınları yıllarca Rusça asıllarından incelemiş [sayfa 15] ve bu belgelerden alıntılar yapmış ve bunların bu kısmını yeniden yazarken kullanmayı düşünmüştü. Rusya'daki hem toprak mülkiyetinin ve hem de tarımsal üreticilerin sömürülme biçimlerindeki çeşitlilik yüzünden, bu ülke, toprak rantını ele alan kısımda, İngiltere'nin, sınai ücretli emekle ilgili olarak birinci ciltte oynadığı aynı rolü oynayacaktı. Ne yazık ki, bu planı uygulama fırsatını bulamadı.

Ensonu, Yedinci Kısım tam olarak vardı, ama basılabilir duruma gelebilmesi için önce kesilmesi gerekli sonu gelmez tümceler içeren bir ilk müsvedde halindeydi. Son bölümün yalnızca başlangıç kısmı vardı. Gelişmiş kapitalist toplumun üç büyük gelir biçimine, toprak rantı, kâr ve ücretlere tekabül eden üç büyük sınıfı –toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli emekçiler– ile, bunların varlığı ile kaçınılmaz şekilde birarada bulunan sınıf savaşımı, kapitalist dönemin fiili bir sonucu olarak ele alınıp incelenecekti. Marx, bu gibi sonuç özetlerini, baskıdan hemen önceki sonal redaksiyona kadar tamamlamaz, o sıradaki tarihsel gelişmeler, şaşmaz bir düzenlilikle teorik önermelerine en güncel kanıtları sağlamış olurdu.

Sözlerini örneklemek için yapılan aktarmalar ve kanıtlar ikinci ciltte de olduğu gibi, birinciden epeyce daha azdır. Birinci ciltten alıntılar, 2. ve 3. baskıdaki sayfalara atıfta bulunmaktadır. Elyazmasında daha önceki iktisatçıların teorik anlatımlarına göndermede bulunulduğu zaman, kural olarak, yalnız isim verilmektedir; aktarmalar son redaksiyon sırasında eklenecekti. Kuşkusuz ben bunu olduğu gibi bırakmak durumunda idim. Yalnız dört parlamento raporu vardır, ama bunlar bol bol kullanılmıştır. Bunlar şunlardır:

1) Reports from Committees (of the Lower House), Volume VIII, Commercial Distress, Volume II, Part I, 1847-48, Minutes of Evidence. - Commercial Distress 1847-48 olarak aktarılmıştır.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, 1848'de basılan Rapor. Tanık ifadeleri 1857'de basılmıştır (çünkü, 1848'de çok uzlaştırıcı görülmüştür). C. D. 1848-57 olarak aktarılmıştır.

3) Report: Bank Acts. 1857. -Aynı, 1858.– Reports or the Committee of the Lower House on the Effect of the Bank Acts of 1844 and 1845 olarak aktarılmıştır.

Dördüncü cilde –artı-değer teorileri tarihine– harhangi bir olanak bulun bulmaz başlayacağım. [sayfa 16]

Kapital'in ikinci cildinin önsözünde, "Rodbertus'ta, Marx'ın gizli kaynağını ve ondan daha üstün bir öncüyü" keşfettikleri hayaline kapıldıkiarı için o sıralarda büyük bir yaygara koparan baylarla hesaplaşmak durumunda kalmıştım. Onlara, "bir Rodbertus iktisadının neyi başarabileceğini" göstermeleri için bir fırsat vermiştim. "Eşit ortalama bir kâr oranının, yalnızca değer yasasını bozmaksızın değil, bizatihı bu yasaya dayanarak nasıl meydana gelebileceği ve gelmek zorunda olduğunu" göstermelerini istemiştim. Öznel ya da nesnel, ama herhalde bilimsel olmayan nedenlerle, kahraman Rodbertus'u birinci dereceden bir iktisat yıldızı olarak göklere çıkartan bu aynı bayların bir teki bile buna bir yanıt getiremedi. Bununla birlikte, başkaları bu sqrun ile ilgilenmeyi zahmete değer buldular.

İkinci cildin eleştirisinde *(Conrads Jahrbücher,* XI, 1885, s. 452-65) Profesör Lexis, doğrudan bir çözüm bulma çabası göstermemekle birlikte, bu sorunu ele almıştır. Şöyle diyor: "Eğer çeşitli türden metalar *tek tek* ele alınır ve bunların değerleri kendi değişim-değerlerine eşit ve değişim-değerleri de fiyatlarına eşit ya da bunlarla orantılı olarak düşünülürse", (rikardocu-marksist değer yasası ile, eşit ortalama kâr oranı arasındaki) "çelişkinin çözümlenmesi olanaksızdır." Ona göre bu çözüm, ancak eğer "biz tek tek metaların değerini emeğe göre ölçmekten vazgeçer ve yalnızca metaların üretimini *bir bütün olarak* ele alır ve bunların toplam kapitalist ve işçi sınıfları arasındaki dağılımını düşünürsek" mümkün olur. "... İşçi sınıfı toplam ürünün ancak belli bir kısmını alır, ... kapitalist sınıfın payına düşen öteki kısım, marksist anlamda artı-ürünü ve dolayısıyla, ... artı-değeri temsil eder. Sonra kapitalist sınıfın üyeleri bu toplam artı-değeri, çalıştırdıkları işçi sayısına göre *değil,* toprak da sermaye-değer sayılmak üzere, herbirinin yatırdığı sermaye oranında aralarında bölüşürler." Metalarda nesneleşen emek birimleri tarafından belirlenen marksist ideal değerler, fiyatlara tekabül etmeyip, ancak bunlara "gerçek fiyatlara giden bir değişikliğin çıkış noktaları olarak bakılabilir. Gerçek fiyatlar, eşit sermaye miktarları eşit kârları talep ederler olgusuna bağlıdırlar." Bu nedenle bazı kapitalistler, kendi metaları için ideal değerlerden daha yüksek, diğerleri daha düşük fiyatlar sağlayacaktır. "Ama, artı-değer kaybı ve kazancı, kapitalist sınıf içersinde birbirini dengelediği için, toplam artı-değer miktarı, sanki bütün fiyatlar ideal değerlerle orantılı imiş gibi aynıdırlar."

Görülüyor ki, sorun, burada, herhangi bir şekilde çözümlenmiş olmamakla birlikte, oldukça gevşek ve yüzeysel de olsa, bütünüyle alındığında, doğru olarak *formüle edilmiştir.* Ve bu, aslında, yukardaki yazar gibi "vülger iktisatçı" olmaktan belli bir gurur duyan bir kimseden bekleyebileceğimizden fazla bir şeydir. Bu, daha sonra tartışacağımız öteki

vülger iktisatçıların yaptıkları işlerle kıyaslandığında, gerçekten şaşırtıcıdır. Lexis'in vülger iktisadı gene de kendisine özgü bir tür içersindedir. O, sermaye kazançlarının aslında Marx'ın belirttiği şekilde *elde edilebileceğini,* [sayfa 17] ama bu görüşü kabul etmeye, insanı hiç bir şeyin *zorlayamayacağını* söylüyor. Tersine, vülger iktisadın hiç değilse daha akla-uygun bir açıklama yaptığını söylüyor, şöyle ki: "Hammadde üreticisi, fabrikatör, toptancı ve perakendeci gibi kapitalist satıcılar, yaptlkları alışverişte, satınalma fiyatından daha yüksek bir fiyata satmak ve böylece, meta için kendilerinin ödediği fiyata belli bir yüzde eklemek suretiyle, hepsi de bir kazanç sağlarlar. Yalnız işçi kendi metaı için buna benzer bir ek değer elde edemez; kapitalist karşısında elverişsiz bir koşul içersinde bulunması nedeniyle, kendi emeğini ona malolduğu fiyata, yani geçim araçları karşılığında satmak zorunluluğundadır. Şu halde, fiyatlara yapılan bu eklemeler, tam etkisini, satın alıcı işçi yönünden korur ve toplam ürünün değerinin bir kısınının kapitalist sınıfa aktarılmasına neden olur."

Sermaye kârları konusunda "vülger iktisadın" öne sürdüğü bu açıkıamanın, uygulamada marksist artı-değer teorisi ile aynı şeye varacağını; işçilerin Lexis'e göre de, tıpkı Marx'a göre olduğu gibi aynı "elverişsiz koşul" içersinde bulunduğunu; işçi olmayan herkesin metalarını fiyatlarının üzerinde satabildikleri halde işçilerin bunu yapamamaları nedeniyle bu soygunun aynı derecede kurbanları olduğunu; bu teoriye dayanarak İngiltere'de, Jevons ve Menger'in kullanım-değeri ve marjinal fayda teorisinin temeli üzerinde kurulduğu gibi, hiç değilse aynı derecede aklayatkın bir vülger sosyalizmin kurulabileceğini görmek için, insanın düşünme gücünü fazla zorlamasına gerek yoktur. Bana kalırsa, eğer Bay George Bernard Shaw bu kâr teorisinden haberdar olmuş olsaydı, Jevons ile Karl Menger'i şöyle bir yana iter ve geleceğin Fabian kilisesini bu kaya üzerinde yeni baştan kurmak için dörtelle işe sarılırdı.

Şu da var ki, gerçekte bu teori, marksist teorinin yalnızca değişik bir ifadesidir. Fiyatlara yapılan bütün bu eklemeleri ödeyen nedir? İşçilerin "toplam ürünüdür". Ve bu, "emek" metaının, ya da Marx'ın dediği gibi emek-gücünün, fiyatının altında satılması zorunluluğu olgusundan ileri gelmektedir. Çünkü, eğer üretim maliyetlerinin üzerinde bir fiyatla satılmaları bütün metaların orlak bir özelliği ise ve, daima üretim maliyetinin altında satıldığı için, erriek bunun tek istisnası ise, emek, bu vülger iktisat dünyasına egemen olan fiyatın altında satılıyor demektir. Şu halde, bunun sonucu kapitaliste ya da kapitalist sınıfa giden ek kâr, son tahlilde, ancak, işçinin, kendi emek-gücünün fiyatı için bir eşdeğeri yeniden ürettikten sonra, karşılığı kendisine ödenmeyen bir ek ürün, yani bir artı-ürün, karşılığı ödenmeyen bir ürün ya da artı-değer üretmek zorunda bulunması olgusundan ileri gelir ve gelebilir. Lexis, deyimlerini seçerken son derece dikkatli bir insan. Yukardaki anlayışın kendisine ait olduğunu hiç bir yerde açıkça söylemiyor. Ama eğer öyleyse, kendisinin

de dediği gibi, herbirinin Marx'ın gözünde. "olsa olsa umutsuz bir budala" olduğu, sıradan vülger iktisatçılardan birisi ile değil, vülger iktisatçı kılığına bürünmüş bir marksist ile karşı karşıya olduğumuz, gün gibi açıktır. Bu kılık değiştirmenin bilinçli ya da bilinçsiz yapılması, bizi bu noktada ilgilendirmeyen [sayfa 18] psikolojik bir sorundur. Bunu araştırmaya kalkışacak bir kimsenin, Lexis gibi hiç kuşkusuz akıllı bir adamın nasıl olup da bir zamanlar çift maden sistemi gibi bir saçmalığı savunduğunu araştırması da yerinde olur.

Soruna gerçekten bir yanıt bulmaya ilk kalkışan, *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes*, Stuttgart, Dietz, 1889, başlıklı kitapçığı ile Dr. Conrad Schmidt oldu. Schmidt, piyasa fiyatlarının oluşumunun ayrıntılarını hem değer yasası ve hem de ortalama kâr oranı yasası ile bağdaştırmaya çalışıyor. Sanayi kapitalisti kendi ürününde, önce, yatırdığı sermayenin bir eşdeğerini, sonra, karşılığında hiç bir şey ödemediği bir artı-ürün alıyor. Ama, bir artı-ürün elde etmek için üretime sermaye yatırmak zorundadır. Yani, bu artı-ürünü ele geçirebilmek için, belirli bir miktar maddeleşmiş emek kullanmak zorundadır. Kapitalist için demek ki, yatırdığı sermaye, bu artı-ürünü elde etmek için toplumsal bakımdan gerekli maddeleşmiş emek niceliğini temsil eder. Bu, her sanayi kapitalisti için geçerlidir. Şimdi, metalar, değer yasasına göre, üretilmeleri için toplumsal bakımdan gerekli-emekle orantılı olarak karşılıklı değişildiği ve, kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, artı-ürünün yapımı için gerekli-emek, sermayesinde birikmiş geçmişte harcanmış emek olduğu için, buradan, artı-ürünlerin birbirleriyle, bunlarda *fiilen* maddeleşmiş emekle orantılı olarak değil, bunların üretimleri için gerekli sermayelerin miktarlarıyla orantılı olarak değişilecekleri sonucu çıkar. Şu halde, her birim sermayeye düşey pay, üretilmiş bulunan bütün artı-değerler toplamının, bunların üretiminde harcanan sermayelerin toplamına bölünmesİne eşittir. Buna göre, eşit miktarda sermayeler. eşit uzunluktaki zaman aralıklarında eşit kârlar sağlar ve bu, artı-ürünün böylece hesaplanan maliyet fiyatının, yani ortalama kârın, karşılığı ödenen, hem de ödenmeyen ürünün maliyet fiyatına eklenmesiyle ve hem karşılığı ödenen, hem de ödenmeye ürünün, bu artan fiyat ile, satılmasıyla gerçekleştirilir. Ortalama kâr oranı, Sohmidt'in de dediği gibi, değer yasası tarafından belirlenen ortalama meta fiyatlarını dikkale almadan biçimlenir.

Bu yapı son derece ustacadır. Tamamen hegelci bir örneğe göre biçimlenmiştir, ama hegelci yapıların çoğunluğu gibi doğru değildir. Artı-ürün ya da karşılığı ödenen ürün hiç farketmez. Eğer, değer yasası, ortalama fiyatlar için de *doğrudan doğruya* geçerli ise, bunların her ikisinin de, üretimleri için gereken ve üretimlerinde harcanan toplumsal bakımdan gerekli-emekle orantılı, fiyatlara satılmaları zorunludur. Değer yasası, daha başlangıçta, kapitalist düşünce biçiminden kaynaklanan bir fikre, sermayeyi oluşturan geçmişe ait birikmiş emeğin yalnızca belli bir

hazır değerler toplamı olmayıp, üretimde ve kârın oluşumunda bir etmen olduğu için, aynı zamanda değer üreten bir şey ve dolayısıyla kendine ait değerden daha büyük bir değerin kaynağı olduğu fikrine karşı çıkmıştır; bu yasa, yalnız canlı emeğin bu niteliğe sahip bulunduğunu saptar. Kapitalistlerin, sermayeleri ile orantılı eşit kârlar bekledikleri ve [sayfa 19] sermaye yatırımlarına, kârlarının bir tür maliyet fiyatı gözüyle baktıkları çok iyi bilinir. Ne var ki, eğer Schmidt, bu anlayışı, ortalama kâr oranına dayanan fiyatlar ile değec yasasını bağdaştırmada bir araç olarak kullanmaya kalkışırsa, bu yasayı onun ortak belirleyici etmenlerinden biri olarak, yasanın tümüyle çeliştiği bir düşünce halinde niteleyerek, değer yasasının kendisini yadsımış olur.

Ya birikmiş emek, aynı canlı emek gibi değer yaratır. Bu durumda değer yasası, geçerli değildir.

Ya da bu emek, değer yaratmaz. Bu durumda da Schmidt'in açıklaması değer yasası ile bağdaşrnaz. Schmidt, çözüme oldukça yakın olduğu bir sırada yolunu şaşırmıştır, çünkü, herbir metaın ortalama fiyatının değer yasasına uyduğunu göstermek için bir matematiksel formülden başka bir şeye gereksinmesi olmadığına inanıyordu. Ne var ki, hedefe çok yaklaşmışken, bu konuda yanlış bir yola sapmakla birlikte, kitapçığının geri kalan kısmı, *Kapital*'in ilk iki cildinden daha fazla sonuçları nasıl bir anlayışla çıkarttığını göstermektedir. Marx'ın, üçüncü cildin üçüncü kısmında, kâr oranının o zamana kadar doğru açıklaması yapılmamış olan düşme eğilimi konusunda geliştirdiği doğru açıklamayı bağımsız olarak bulma, ve gene, ticari kârın sınai artı-değerden geldiğini aydınlığa kavuşturma ve faiz ile toprak rantı konusunda, Marx'ın üçüncü cildin dördüncü ve beşinci kısımlarında geliştirdiği fikirlere onu daha önce götüren birçok gözlemlerde bulunma onuru ona aittir.

Daha sonraki bir makalesinde (*Neue Zeit,* 1892-93, n°3 ve 4) bu sorunu çözme çabasında, Schmidt, farklı bir yol tutar. Sermayenin, ortalamanın altında kâr sağlayan üretim kollarından, ortalamanın üzerinde kâr sağlayan üretim kollarında, ortalamanın üzerinde kâr sağlayan ürretim kollarına aktarılmasına neden olan rekabetin ortalama kâr oranını yarattığını öne sürer. Rekabetin kârların eşitlenmesinde büyük bir rol oynadığı, yeni bir buluş değildir. Ama şimdi Schmidt, kârlardaki bu dengelenme hareketinin, fazla miktarda üretilmiş metaların satış fiyatlarının, toplumun, bunlar için, değer yasasına göre ödeyebileceği bir değer büyüklüğüne indirgenmesi ile aynı şey olduğunu tanıtlamaya çalışıyor. Marx'ın, kitabın kendisinde yaptığı tahliller, bu yolun da gene hedefe götüremeyeceğinin açık kanıtlarıdır.

Schmidt'ten sonra *P. Fireman* bu sorunu ele aldı. (*Conrads Jahrbücher,* dritte Folge, III, s. 793.) Marksist tahlillerin öteki yanları üzerindeki düşüncelerine burada girmeyeceğim. Bunlar, Marx'ın yalnızca araştırdığı yerlerde, tanım yapmak istediği ve, genellikle Marx'ın yapıtlarında, insanın değişmeyen, hazırlop, her zaman için geçerli tanımlar

bulabileceği gibi yanlış varsayımlara dayanmaktadırlar. Şeyler ile bunların birbirleriyle ilişkileri sabit değil değişken olarak kabul edilip kavrandığında, bunların zihinsel imgeleri, fikirlerin de aynı şekilde değişim ve dönüşüme bağlı bulunacağı; ve bunların katı tanımlar içersinde hapsedilmiş olmayıp, tarihsel ya da mantıksal oluşum süreçleri içersinde geliştikleri apaçıktır. Bu, hiç kuşkusuz, Marx'ın birinci kitabının başlangıcında, sermayeye [sayfa 20] ulaşmak üzere tarihsel öncül olarak basit meta üretiminden niçin yola çıktığını –mantıksal ve tarihsel bakımdan ikinci dereceden bir biçimde, kapitalist biçimde değişikliğe uğramış bir metadan değil de basit bir metadan hareket ettiğini– aydınlığa kavuşturmaktadır. Ne var ki, Fireman bunu kesinlikle görememektedir. Bunları ve daha başka değişik itirazlara yolaçabilecek öteki yan konuları en iyisi bir yana bırakalım ve hemen sorunun özüne girelim. Teori, Fireman'a, belli bir artı-değer oranında, artı-değer oranının, kullanılan emek-gücü ile orantılı olduğunu öğretirken, o, deneyimden, belli bir ortalama kâr oranında, kârın, kullanılan toplam sermaye ile orantılı olduğunu öğreniyor. O, bunu, kârın yalnızca göreneksel bir görüngü (onun dilinde bu, belirli bir toplumsal oluşuma aittir ve onunla varolup yokolan bir şey demektir) olduğunu söyleyerek açıklıyor. Varlığı düpedüz sermayenin varlığına bağlıdır. Sermaye kendisi için bir kâr sağlayacak kadar güçlü olmak kaydıyla, rekabetin zoruyla, kendisine, bütün sermayeler için eşit bir kâr oranı da sağlar. Eşit bir kâr oranı olmaksızın kapitalist üretim düpedüz olanaksızdır. Bu üretim biçimi veri olduğuna göre, bireysel kapitalist için kâr miktarı, belli bir kâr oranına, yalnızca sermayesinin büyüklüğüne bağlıdır. Öte yandan, kâr, artı-değerden, karşılığı ödenmeyen emekten ibarettir. Peki öyleyse, büyüklüğü emeğin sömürü derecesine bağlı bulunan artı-değerin, büyüklüğü kullanılan sermaye miktarına bağlı bulunan kâra dönüşmesi nasıl oluyor? "Değişen ve değişmeyen sermaye ... arasındaki oranın en büyük olduğu bütün üretim kollarında metaların değerlerinin üzerinde satılmalarıyla; ama, bu ayrıca, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki $s : d$ oranının en küçük olduğu üretim kollarında, metaların değerlerinin altında ve ancak $s : d$ oranının ortalama belli bir rakamı temsil ettiği üretim kollarında gerçek değerleri üzerinden satıldıkları anlamını da taşır. Bireysel fiyatlar ile bunların kendi değerleri arasındaki bu tutarsızlık, değer ilkesini çürütür mü? Asla. Çünkü bazı metaların fiyatları değerlerinin üzerine yükselirken, ötekilerin fiyatları aynı miktarda düştükleri için fiyatların toplamı, değerlerin toplamına eşit kalır ... sonunda bu uyumsuzluk ortadan kalkar." Bu uyumsuzluk bir "düzensizliktir"; "ne var ki, pozitif bilimlerde önceden bilinebilir bir düzensizliğe bir yasanın çürütülmesi gözüyle bakılması olağan değildir".

Yukardaki sözler, Dokuzuncu Bölümdeki ilgili pasajlarla karşılaştırılırsa Fireman'ın gerçekten, dikkati çeken bir noktaya parmak bastığı görülecektir. Ne var ki, onun bu güçlü makalesinin hiç de layık

olmadığı şekilde soğuk karşılanışı, Fireman'ın tam ve kapsamlı bir çözüme ulaşabilmesi için bu buluştan sonra bile daha ne kadar çok konuları birbirine bağlayan ara halkaya gereksinme bulunduğunu göstermektedir. Çok kişi bu soruna ilgi duyduğu halde hâlâ parmaklarını yakmaktan korkuyorlardı. Ve bu, yalnız Fireman'ın buluşunu yarım bırakmasıyla değil, marksist tahlil konusundaki anlayışının inkar kabul etmez yanlışlığı ve bu yanlış anlayışa dayanarak bu konuda yaptığı genel eleştiri ile de açıklanmaktadır. [sayfa 21]

Güç bir konuda kendisini gülünç duruma düşürme fırsatını Zurich'li Herr Profesör *Julius Wolf* hiç kaçırmamaktadır. Bize, bütün sorunun nispi artı-değerde çözümlendiğini söylüyor *(Conrads Jahrbücher,* 1891, dritte Folge, II, S. 352 ve devamı). Nispi artı-değer üretimi, değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşısında artmasına dayanır. "Değişmeyen sermayedeki bir fazlalık, işçilerin üretici güçlerinde bir fazlalığı öngörür. Üretici güçteki bu fazlalık (işçilerin yaşam gereksinmelerini ucuzlatmak yoluyla) artı-değerde bir fazlalık meydana getirdiği için, artan artı-değer ile, toplam sermayede değişmeyen sermayenin payındaki artış arasında doğrudan bir bağıntı kurulur. Değişmeyen sermayedeki bir fazlalık, emeğin üretici gücünde bir fazlalığı belirtir. Değişen sermayenin aynı kalması ve değişmeyen sermayede bir artış ile artı-değerde de Marx'a göre bir artış olması gerekir. Önümeze konulan sorun buydu."

Gerçekte Marx, birinci ciltte yüzlerce yerde bunun tam tersini söylemektedir; Marx'a göre, değişen sermaye azaldığı zaman, nispi artı-değerin değişmeyen sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağı iddiası, bütün parlamento hitabet sanatını utandıracak kadar şaşırtıcıdır; gerçekte Herr Julius Wolf, nispi ya da mutlak artı-değer kavramlarını, ne nispi ve ne de mutlak olarak hiç mi hiç anlamadığını her satırında ortaya koymaktadır; ne var ki, kendisi için söylediği, "ilk bakışta, insan kendisini gerçekten bir curcuna ağı içersine düşmüş gibi hissediyor" sözleri, bütün makalesi içersinde tek doğru sözdür. Ama bütün bunların ne değeri var? Herr Julius Wolf, parlak buluşundan öylesine gurur duymaktadır ki, bunun için Marx'ın ardından övgüler düzmekten ve kendi uçsuz bucaksız budalalığını, "onun [Marx'ın] kapitalist ekonomiyi eleştirme sisteminde gösterdiği dikkatin ve uzak görüşlülüğün yeni bir kanıtı" olarak göklere çıkarmaktan kendisini alıkoyamamaktadır.

Ama ardından daha da enfesi geliyor. Herr Wolf diyorlar ki: "Ricardo da aynı şekilde, eşit bir sermaye yatırımının, tıpkı aynı emek harcamasının, aynı artı-değer (niceliği bakımından) yaratması gibi, eşit bir artı-değer (kâr) sağladığını iddia etmişti. Ve şimdi sorun, bunların birbirleriyle nasıl bağdaştığı idi. Ama Marx, sorunun bu şekilde konulmasını kabul etmiyordu. O, *her türlü kuşkunun ötesinde (üçüncü ciltte) tanıtlamıştır ki,* ikinci öneri, değer yasasının zorunlu bir sonucu olmadığı gibi, kendi değer yasasıyla bile çelişmektedir ve bu nedenle ... derhal reddedilmesi gerekir." Ve bunun üzerine Wolf, hangimiz, Marx mı yok-

sa ben mi bir hata yaptım diye yoklamaya başlar. Karanlıkta bir yol bulmaya çalışanın kendisi olduğu, doğal olarak hiç aklına gelmez.

Bu seçkin parça üzerinde bir tek boş sözcük söylemiş olsaydım, okurlarıma saygısızlık etmiş olur, durumun komikliğini görememiş olurdum. Yalnız şu kadarını eklemek isterim ki, Conrad Schmidt'in yukarda sözü edilen yapıtının, "doğrudan doğruya Engels tarafından ilham edildiği" konusunda profesörler arasında yapıldığı öne sürülen dedikoduyu ortaya dökmek için bu fırsattan yararlanmada gösterdiği küstahlık, bir [sayfa 22] zamanlar, "Marx'ın üçüncü ciltte hiç kuşkuya yer vermeyecek şekilde tanıtlamış olduğunu" söylemeye cesaret ettiği küstahlığa uygun düşmektedir. Herr Julius Wolf! Sizin yaşadığınız ve çekiştiğiniz dünyada, başkalarının önüne açıkça bir sorun atan kimsenin, bunun çözümünü gizlice yakın dostlarına sızdırması olağan sayılabilir. Sizin bu türden şeyler yapabileceğinize ben inanmaya hazırım. Ama benim yaşadığım dünyada bir kimsenin bu gibi zavallıca hilelere başvurma gereksinmesi duymayacağını bu önsöz tanıtlamış olacaktır.

Marx'ın ölümünün hemen ardından Bay *Achille Loria, Nuova Antologia*'da (April 1883) onun üzerine alelacele bir makale yayımladı. Yazının başındaki yanlış bilgilerle dolu yaşam öyküsünü, toplumsal, siyasal ve yazınsal yapıtlarının bir eleştirisi izliyordu. Marx'ın materyalist tarih anlayışını tahrif ediyor ve büyük bir amacın peşinde olduğunu açığa vuran bir güvenle çarpıtıyordu. Ve bu amaca en sonunda ulaşılıyordu. Aynı Bay Loria, 1886'da, *La teoria economica della constituzione politica* adlı bir kitap yayımladı ve burada, hayretten ağzı açık kalan çağdaşlarına, 1883'te kasten ve tamamen yanlış yorumladığı Marx'ın tarih anlayışının kendi buluşu olduğunu ilan etti. Marksist teori, doğal olarak. burada epeyce darkafalı bir düzeye indiriliyor ve kitap, dördüncü sınıf öğrencisi için bile gözyumulamayacak budalaca tarihsel örnekler ve kanıtlarla dolu bulunuyordu. Ama ne zararı var? Siyasal koşulların ve olayların her yerde daima buna tekabül eden iktisadi koşullarla açıklandığı konusundaki buluş, burada öne sürüldüğü gibi 1845'te Marx tarafından değil, 1886'da Bay Loria tarafından yapılmıştı. En azından, o, bunu, hemşerilerine ve kitabı Fransa'da çıktıktan sonra bazı Fransızlara da yutturmayı becermiş ve İtalyan sosyalistleri, anlı-şanlı Loria'yı aşırılmış tavuskuşu tüylerinden yolma fırsatını bulana kadar, şimdi de İtalya'da, yeni bir çağ açan tarih teorisinin yazarı olarak poz yapabilirdi.

Şu var ki, bu, Bay Loria 'nın tutumunun ancak küçük bir örneğidir. O, bize, Marx'ın bütün teorilerinin, bir *bilinçli* bilgiççiliğe (*un consapute sofisma*) dayandığı; ve *yanıltıcılık* [*paralogism*] (*sapendolit tali*) *olduklarını bildiği* halde bile yanıltıcılık yapmaktan vazgeçmediği vb., konusunda güvence veriyor. Ve okurlar üzerinde, Marx'a, küçük ayak oyunlarını bizim Padualı profesör gibi aynı zavallı yalanlarla tezgahlayan Loria'vari ne idüğü belirsiz bir türedi gözüyle bakmaları için bir dizi benzer aşağılık imalarla gerekli etkiyi yaptıktan sonra, onlara önemli bir sırrı

açıklıyor ve bizi döndürüp dolaştırıp tekrar kâr oranına getiriyor.

Bay Loria diyor ki: Marx'a göre, bir kapitalist sanayi kuruluşunda üretilen artı-değer (bunu, Bay Loria, burada, kârla bir tutuyor) miktarı, burada kullanılan değişen sermayeye bağlıdır, çünkü değişmeyen sermaye kâr sağlamaz. Ama bu, gerçeğe aykırıdır. Çünkü uygulamada kâr, değişen sermayeye değil, toplam sermayeye bağlıdır. Ve Marx'ın kendisi bunu görüyor (Buch I, Kap. XI - Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Onüçüncü Bölüm, Sol Yayınları, Ankara 1975. *-Ed.*) ve yüzeyde olguların teorisiyle çelişir [sayfa 23] göründüklerini kabul ediyor. Ama o, bu çelişkinin üstesinden nasıl geliyor? Okurlarına, daha sonraki henüz yayınlanmamış bir cildi salık veriyor. Loria, *kendi* okurlarına, Marx'ın yazmayı hiç bir zaman düşünmediğine inandığı bu cilt hakkında zaten bilgi vermişti, şimdi ise zafer çığlıkları atıyor: "Henüz yayınlanmadığı halde, Marx'ın kendisine karşı olanlara karşı daima öne sürdüğü bu ikinci cildin, bilimsel kanıtlar getirmeyi beceremediği zaman başvurduğu kurnazca bir bahane *(uningegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)* olduğunu iddia etmekte asla haksız değildim." Ve bütün bunlardan sonra her kim Marx'ın, *l'illustre* [ünlü. -ç.] Loria ile aynı bilimsel sahtekarlar sınıfına girdiğine inanmazsa, iflah olmaz birisidir.

Hiç değilse şu kadarını öğreniniş bulunuyoruz: Bay Loria'ya göre, marksist artı-değer teorisi, genel bir eşit kâr oranının varlığı ile kesenkes bağdaşamaz. Bundan sonra ikinci cilt ve onunla birlikte benim tam bu nokta üzerindeki açıktan açığa itirazım yayınlandı. Eğer Bay Loria bizler gibi utangaç bir Alman olsaydı, biraz olsun utanç duyabilirdi. Ama o, sıcak bir iklimden gelen kendini beğenmiş bir güneylidir ve kendinin de tanıklık edebileceği gibi orada serinkanlılık doğal bir gereksinmedir. Kâr oranı ile ilgili sorun açıktan açığa ortaya konulmuştur. Bay Loria, bunun çözümlenemez olduğunu açıkça ilan etmiştir. Ve işte şimdi tam bu nedenle, onu herkesin gözü önünde çözümleyerek kendisini aşmış olacaktır.

Bu mucize, *Conrads Jahrbücher,* neue Folge, Buch XX, s. 272 ve devamında, Conrad Schmidt'in *sözü* edilen kitapçığı ile ilgili bir makalede başarılmıştır. Loria, ticari kârın nasıl yapıldığını Schmidt'ten öğrendikten sonra, birdenbire her şey çözümlenmiş oldu. "Değerin, emek-zamanı ile be!lrlenmesi, sermayelerinin daha büyük bir kısmını ücretlere yatıran kapitalistlere avantaj sağlayacağı için, üretken olmayan" (yani ticari) "sermeye, bu ayrıcalıklı kapitalistlerden daha yüksek bir faiz" (yani kâr) "çekebilir ve böylece, bireysel sanayi kapitalistleri arasında bir eşitlik sağlayabilir. ... Örneğin, eğer A, B, C, sanayi kapitalistlerinin herbiri, üretimde 100 işgünü ve sırasıyla 0, 100, 200 değişmeyen sermaye kullansa ve eğer 100 işgünü için ücretler 50 işgünü tutsa, bunların herbirisi 50 işgünlük artı-değer elde eder ve kâr oranı, birinci kapitalist için %100, ikinci için %33,3 ve üçüncü için %20 olur. Ama eğer dördüncü bir D kapitalisti, A'dan 40 işgünü değerinde, B'den 20 işgünü

değerinde, bir faiz" (kâr) "talep eden 300'lük bir verimsiz sermaye biriktirmiş olsa, A ve B kapitalistlerinin kâr oranı, tıpkı C gibi %20'ye düşer, oysa 300'lü sermayesi ile D, 60'lık bir kâr ya da diğer kapitalistler gibi %20'lik kâr oranı sağlamış olur."

İşte böylesine şaşırtıcı bir ustalıkla *l'illustre* Loria, on yıl önce çözümlenemez diye ilan ettiği sorunu bir çırpıda çözümleyiveriyor. Ama [sayfa 24] ne yazık ki, bu "üretken olmayan sermayenin" sanayicilerden ortalama kâr oranı üzerindeki fazla kârlarını sızdırma ve tıpkı toprak sahibinin kiracının artı-karını toprak rantı diye cebe indirmesi gibi bunu kendi cebinde alıkoyma gücünü nereden aldığının sırrını bize açıklamıyor. Aslında ona kalırsa, bunun, sanayicilerden toprak rantına benzer bir haraç toplayarak bu yoldan ortalama bir kâr oranını oluşturan tüccarlar olması gerekiyor. Hemen herkesin bildiği gibi ticari sermaye gerçekten de genel kâr oranını oluşturmakta çok önemli bir etmendir. Ne var ki, ancak ekonomi politiği içten içe küçümseyen bir kalemşor, bu sermayenin, genel kâr oranı daha şekil almadan önce bile, bu genel oranındaki bütün artı-değer fazlalığını emme ve üstelik herhangi bir taşınmaz mülkiyete gereksinme olmaksızın bunu kendisi için toprak rantına çevirme sihirli gücüne sahip bulunduğunu iddia edebilir. Bundan daha az şaşırtıcı olmayan bir iddia da, ticari sermayenin, artı-değerleri, ortalama kâr oranını tıpı tıpına karşılayan belirli sanayicileri keşfetmesi ve marksist değer yasasının bu talihsiz kurbanlarının çilesini, bunlara ait ürünleri, bir komisyon bile talep etmeksizin onlar adına bedavadan satmak suretiyle hafifletmeyi kendisi için bir ayrıcalık saymasıdır. Marx'ın böylesine sefil hilelere başvurmaya gereksinmesi olduğunu hayal etmesi için bir insanın ne denli şarlatan olması gerekir!

Ne var ki, onu kuzeyli rakipleriyle, sözgelişi, o da daha dünkü çocuk olmayan Herr Julius Wolf ile karşılaştırdıktan sonradır ki, ünlü Loria bütün görkemiyle parlar. Herr Wolf, *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung* üzerine olan kalın kitabında bile, İtalya'nın yanında çenileyen köpek eniği gibi kalır. Marx'ı da, başkalarından ne daha fazla, ne de daha az, ancak Bay Loria'nın kendisi kadar bilgiç, yanıltıcı, palavracı ve şarlatan diye kabul eden –Marx'ın yazmaya gücü yetmeyeceğini ve hiç bir zaman da yazamayacağını çok iyi bildiği halde, başı dara düştüğü zamanlarda, teorisini bir sonraki ciltte tamamlayacağını açıkça vaadettiğini söyleyen, *maestronun* ender sırdaşı yanında, ne kadar da beceriksiz kaldığını söyleyerek, onu küçümseyecek ve bir patavatsızlık edecektim. Sınırsız bir küstahlıkla birlikte güç durumlardan bir yılanbalığı gibi sıyrılma hüneri, yediği tekmelere kahramanca göğüs germesi, başkalarının başarılarını elçabukluğu ile aşırması, arsız bir şamatayla reklamcılık, dost çığlıkları ile ününü yayma çabası-bütün bunlarda ona kim rakip olabilir ki?

İtalya klasizmin ülkesidir. Modern zamanların şafağının söktüğü büyük çağdan beri, Dante'den Garibaldi'ye kadar eşi bulunmaz klasik

yetkinlikte görkemli kişiler yetiştirmiştir. Ama yozlaşma ve yabancı egemenlik dönemi de, ona, aralarında özellikle iki belirgin tipin, Sganarelle ve Dolcamara'nın da bulunduğu klasik insan müsveddelerini miras bırakmıştır. Bunların her ikisinin klasik bir bileşimi bizim *illustre* Loria'da [sayfa 25] kişileşmiştir.

Konuyu bağlarken okurlarımı Atlantiğin karşı kıyısına götürmem gerekiyor. New York'lu Dr. (tıp) *George C. Stiebeling* de, soruna bir çözüm ve hem de çok basit bir çözüm bulmuştur. Gerçekten de öylesine basit bir çözüm ki, kendisini ne orada, ne de burada kimse ciddiye almamıştır. Bu, onu öfkelendirmiş ve büyük suyun her iki yakasında yayınlanan sonu gelmez kitapçık ve gazete makalelerinde bunun haksızlığından acı acı yakınmıştır. Kendisine, *Neue Zeit*'ta, bütün çözümünün matematik bir yanılgıya dayandığı anlatılmıştı. Ama bu onu pek etkilemedi. Marx da pek çok matematik yanlışlar yapmıştı, ama gene de pek çok şeyde haklı çıkmıştı. Öyleyse şimdi Dr. Stiebeling'in çözümüne bir gözatalım.

"Eşit sermayeler ve eşit zaman uzunluklarıyla çalışan ama değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki oranın farklı olduğu iki fabrika alıyorum. Toplam sermaye (s + d) = y ve değişmeyen ve değişen sermayelerin oranındaki fark = x olsun. I. fabrika için y = s + d, II. fabrika için y = (s - x) + (d + x). Bu durumda, I. fabrika için artı-değer oranı = s/d, ve II. fabrika için = k/d+x'dir. Toplam sermaye y, ya da s + d, belli bir zamanda kendisi kadar büyüdüğü toplam artı-değere (a) ben, kâr (k) diyorum; demek ki: k = a'dır. Şu halde I. fabrika için kâr oranı = k/y, ya da s/a+d ve II. fabrika için gene k/y, ya da a/(s+x)+(d+x), yani gene = a/s+d. Sorun ... böylece öyle bir durum alır ki, değer yasası gereğince, eşit sermaye ve eşit zaman ve ama eşit olmayan canlı emek miktarları ile, artı-değer oranında bir değişme, ortalama kâr oranında bir eşitlenmeye neden oıur." (G. C. Stiebeling, *Das Werthgesetz und die Profitrate,* New York, John Heinrich.)

Yukardaki hesap ne denli hoş ve aydınlatıcı olursa olsun, Dr. Stiebeling'e gene de *bir* soru sormak gereğini duyuyoruz: I. fabrikanın ürettiği artı-değer miktarının, II. fabrikanın ürettiği artı-değer miktarına eşit olduğunu nereden biliyor? s, d, y ve x'in, yani hesaptaki öteki bütün etmenlerin, her iki fabrika için eşit olduğunu açıkça söylüyor, ama a'nın hiç sözünü etmiyor. Yukarda sözü edilen artı-değer miktarının her ikisini de cebirsel olarak a ile göstermesinden, bunların mutlaka eşit olacakları sonucu çıkmaz. Oysa asıl kanıtlanması gereken şey budur, çünkü Bay Stiebeling fazla kafa yormadan, kârı da (k) artı-değerle aynı şey sayıyor. Şimdi ortada ancak iki şık var. Ya her iki a da eşittir, iki fabrikada da eşit miktarlarda artı-değer üretilmektedir ve bu yüzden, iki sermaye de eşit olduğu için eşit miktarlarda kâr sağlamaktadır. Bu durumda Bay Stiebeling, aslında kanıtlamak durumunda olduğu şeyi daha başlangıçta gerçek diye almış oluyor. Ya da, bir fabrika diğerinden daha fazla artı-

değer üretiyor ; bu durumda da bütün hesabı altüst oluyor.

Bay Stiebeling, dağlar kadar hesabı bu matematik yanılgı üzerine kurmak ve bunları halka sergilemek için ne canını, ne parasını esirgemiştir. Sırf gönül huzuru için kendisini temin ederim ki, bunların hemen [sayfa 26] hepsi aynı derecede yanlıştır ve böyle olmadığı pek az durumda da, onun tanıtlamaya çalıştığından büsbütün farklı bir şeyi tanıtlamaktadır. Örneğin, 1870 ve 1880 Amerikan sayım rakamlarını karşılaştırarak, kâr oranının fiilen düştüğünü tanıtlar, ama bunu yanlış yorumlar, ve bu deneyime dayanılarak Marx'ın sürekli kararlı kâr oranı teorisinin düzeltilmesi gerektiği sonucunu çıkartır. Bu üçüncü cildin üçüncü kısmından, bu marksist "kararlı kâr oranı" teorisinin tamamen Bay Stiebeling'in hayalinin bir ürünü olduğu ve kâr oranındaki düşme eğiliminin, Dr. Stiebeling'in belirttiğinin tamamen tersi koşullardan ileri geldiği anlaşılmış olacaktır. Dr. Stiebeling'in iyi niyetli olduğuna hiç kuşku yok, ama bilimsel sorunlarla uğraşmak isteyen bir kimsenin, her şeyden önce, yararlanmak istediği yapıtları, yazarının yazdığı gibi okumayı, daha da önemlisi bunlarda bulunmayan şeyleri bunlara katmaksızın okumayı öğrenmesi gerekir.

Bütün araştırmanın sonucu bu sorun ile ilgili olarak da bir kez daha gösteriyor ki, bu konuda bir şeyler başarmış olan gene yalnız marksist okuldur. Eğer Fireman ve Conrad Schmidt bu üçüncü cildi okurlarsa, herbiri kendi adına kendi yapıtlarından pekala memnun olabilirler. [sayfa 27]

Londra, 4 Ekim 1894 FRİEDRİCH ENGELS

ÜÇÜNCÜ KİTAP

BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

I

BİRİNCİ KISIM
ARTI-DEĞERİN KÂRA VE ARTI-DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ

BİRİNCİ BÖLÜM
MALİYET FİYATI VE KÂR

BİRİNCİ Kitapta, biz, bizatihi *kapitalist üretim sürecini* oluşturan görüngüleri, dış koşulların yaratabilecekleri her türden ikincil etkileri hiç dikkate almaksızın, dolaysız üretici süreç olarak incelemiştik. Ne var ki, bu dolaysız üretim süreci, sermayenin yaşam süresini sona erdirmiş olmaz. Bu süreç, gerçek dünyada, İkinci Kitabın konusu olan *dolaşım süreci* ile tamamlanır. İkinci Kitapta, yani *dolaşım sürecinin*, toplumsal yeniden-üretim sürecinin aracısı olarak ele a1ındığı Üçüncü Kısımda, kapitalist üretim sürecinin, bütünüyle ele a1ındığında, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir sentezini temsil ettiği ortaya çıkmıştı. Bu üçüncü kitabın ele aldığı konular düşünülürse, bu sentez üzerine bazı genel düşüncelerle yetinilmesi olanaksızdır. Tersine, *bir bütün olarak sermaye hareketlerinden* doğan somut biçimlerin saptanması ve tanımlanması gerekir. Sermayeler fiili hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut şekillerde çıkar ki, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki biçimi, tıpkı dolaşım sürecindeki biçimi gibi, yalnızca özel durumlar olarak ortaya çıkar. Bu kitapta geliştirildiği gibi, sermayenin çeşitli biçimleri, böylece, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki etkileri içersinde, rekabet içersinde, ve bizzat üretim öğelerinin olağan bilinçleri içersinde, adım adım,

[sayfa 31] toplum yüzeyinde bürünecekleri biçime yaklaşırlar.

Kapitalist yolda üretilen her metaın değeri, şu formül ile temsil edilir: S = s + d + a. Eğer ürünün bu değerinden, biz, artı-değerleri çıkartırsak, ortada yalnızca üretim öğelerine harcanmış sermaye değeri, s + d'ye karşılık, bir eşdeğer ya da mal olarak onun yerini alan bir değer kalır.

Örneğin, belli bir nesnenin üretimi, eğer 20 sterlini üretim aletlerinin aşınmasını ve yıpranmasını, 380 sterlini üretim maddelerini ve 100 sterlini emek-gücünü karşılayan 500 sterlinlik bir sermaye yatırımını gerektiriyorsa ve artı-değer oranı %100 ise, ürünün değeri = $400_s + 100_d + 100_a$ = 600 sterlin olur.

100 sterlinlik artı-değer düşüldükten sonra, geriye ya1nızca, harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan 500 sterlinlik meta-değer kalır. Metaın değerinin tüketilen üretim araçları ile emek-gücünün fiyatını yerine koyan bu kısmı, ancak, metaın kapitalistin kendisine maliyetini yerine koymuş olur. Bu nedenle de onun [yani kapitalist -ç.] için, metaın maliyet fiyatını temsil eder. Metaın kapitaliste maliyeti ile gerçek üretim maliyeti, birbirinden tamamen farklı iki büyüklüktür. Meta-değerin, artı-değerden meydana gelen kısmı, bu kısım, emekçiye, karşılığı ödenmemiş emeğe malolduğu için, kapitaliste herhangi bir şeye malolmamıştır. Ne var ki, kapitalist üretim esasına göre, işçi, üretim sürecine girdikten sonra, o, kapitaliste ait bulunan ve işlev yapan üretken sermayenin tamamlayıcı bir öğesini oluşturur. Bu nedenle metaın asıl üreticisi kapitalisttir. İşte bu yüzden, metaın maliyet fiyatı, kapitaliste, zorunlu olarak, metaın gerçek maliyeti olarak görünür. Biz, eğer maliyet fiyatına, rn dersek, S = s + d + a formülü, S = m + a şeklini, yani, meta-değer = maliyet fiyatı + artı-değer şeklini alır.

Bir metaın yalnız üretimi sırasında harcanan sermayenin değerini yerine koyan çeşitli değer kısımlarının, maliyet fiyatı başlığı altında toplanması, bir yandan, kapitalist üretimin özgül niteliğini ifade eder. Metaın kapitalist maliyeti sermaye harcanması ile, oysa metaın gerçek maliyeti emek harcanması ile ölçülür. Böylece, bir metaın kapitalist maliyet fiyatı, nicelik olarak değerinden ya da onun gerçek maliyet fiyatından farklıdır. Bu fiyat metaın değerinden küçüktür, çünkü, S = m + a eşitliğinde, m = S - a olduğu açıktır. Öte yandan, bir metaın maliyet fiyatı, hiç bir zaman yalnız kapitalist muhasebede bulunan bir kategoriden ibaret değildir. Değerin bu kısmının tek başına ayrılması, pratikte, metaın fiili üretiminde, sürekli olarak kendini gösterir, çünkü dolaşım süreci yoluyla durmadan kendi meta biçiminden üretken sermaye biçimine tekrar çevrilmek zorunda olup, böylece metaın maliyet fiyatı, daima, yapımında tüketilen üretim öğelerini tekrar satın almak

durumundadır. [sayfa 32]

Maliyet fiyatı kategorisinin, öte yandan, meta-değerin oluşmasıyla ya da, sermayenin kendisini genişletmesi süreciyle hiç bir ilişkisi yoktur. 600 sterlinlik bir metaın değerinin, altıda-beşinin, yani 500 sterlinin, onun üretiminde tüketilen 500 sterlinlik sermayenin bir eşdeğerinden fazla bir şeyi temsil etmediğini ve bu nedenle ancak bu sermayenin maddi öğelerini tekrar satın almaya yetebileceğini biliyorsam, henüz daha, ne metaın değerinin onun maliyet fiyatını temsil eden altıda-beşlik kısmının ve ne de metadaki artı-değeri oluşturan son altıda-birlik kısmının ne şekilde üretildiği hakkında bir şey biliyorum demektir. Bununla birlikte, araştırmalarımız, kapitalist iktisatta, maliyet fiyatının, değer üretiminin kendisinin sahte bir kategorisi görüntüsüne büründüğünü ortaya koyacaktır.

Tekrar örneğimize dönelim. Bir işçi tarafından ortalama toplumsal bir işgününde üretilen değerin 6 şilin = 6P ile temsil edildiğini varsayalım. Bu durumda yatırılan 500 sterlinlik sermaye = 400_s + 100_d,on saatlik $1.666^2/_3$ işgününde üretilen bir değeri temsil eder ve bunun $1.333^1/_3$ işgünü 400_s'ye eşit üretim araçlarının değerinde ve $333^1/_3$ işgünü 100_d'ye eşit emek-gücünün değerinde kristalleşmiştir. %100'lük bir artı-değer oranı varsayıldığında, yeni elde edilecek olan metaın üretiminin gerektireceği emek harcaması = 100_s + 100_d = $666^2/_3$ on saatlik işgünüdür.

Biz biliyoruz ki (bkz: Buch l, Kap. VII, s. 101-193) 600 sterlinlik yeni yaratılan ürünün değeri, 1) üretim araçları için harcanan 400 sterlinlik değişmeyen sermayenin yeniden ortaya çıkan değeri, ve 2) 200 sterlinlik yeni üretilen bir değerden oluşmuştur. Metaın maliyet fiyatı = 500 sterlin, yeniden ortaya çıkan 400_s ile, yeni üretilen 200 sterlinlik (=100_d) değerin yarısını, yani kökenleri tamamen farklı iki meta-değer öğesini kapsar.

$666^2/_3$ on saatlik işgünü boyunca harcanmış bulunan emeğin bir amaca yönelmiş niteliği sonucu, tüketilen 400 sterlin tutarındaki üretim araçlarının değeri, bu üretim araçlarından ürüne aktarılmıştır. Daha önceden varolan bu değer, böylece, ürünün değerini oluşturan bir kısım olarak yeniden ortaya çıkmıştır, ama *bu* metaın üretim sürecinde yaratılmamıştır. Metaın değerinin bir kısmı olarak varolmasının tek nedeni, yatırılan sermayenin bir öğesi şeklinde daha önce varolmasıdır. Harcanmış bulunan değişmeyen sermaye, bu nedenle, metaın değerinin, bu sermayenin bizzat o değere eklediği kısmı tarafından yerine konmuştur. Maliyet fiyatının bu öğesi, demek ki, çifte bir anlam taşımaktadır. Bir yandan, o, meta-değerin, tüketilen sermayeyi yerine koyan kısmı olduğu için, metaın maliyet fiyatına girmektedir. Öte yandan da, salt, harcanan sermayenin değeri olduğu, ya da üretim araçları şu kadara maloldukları için meta-değerin bir öğesini oluşturur.

Maliyet fiyatının öteki öğesi için durum tam tersidir. Metaın [sayfa 33] üretiminde harcanan $666^2/_3$ işgünü, 200 sterlinlik yeni bir değer yarat-

maktadır. Bu yeni değerin bir kısmı, sa1t, 100 sterlinlik yatırılan değişen sermayeyi ya da kullanılan emek-gücünün fiyatını yerine koymaktadır. Ne var ki, bu yatırılan sermaye-değer, herhangi bir şekilde, yeni değerin yaratılmasına girmemektedir. Sermaye yatırımını ilgilendirdiği kadarıyla emek-gücü, bir *değer* olarak sayılmaktadır. Ama, üretim sürecinde o, değer *yaratıcısı* olarak hareket etmektedir. Yatırılan sermaye içersinde emek- gücünün değerinin tuttuğu yeri, fiilen *işlev yapan* üretken sermayede, canlı, değer-yaratıcı emek-gücünün kendisi almaktadır.

Meta-değerin, biraraya geldikleri zaman maliyet fiyatını oluşturan bu çeşitli öğeleri arasındaki fark, sermayenin, ya harcanmış olan değişmeyen ya da harcanmış olan değişen kısmının değerinin büyüklüğünde bir değişiklik olduğu zaman göze çarpar. Diyelim, aynı üretim araçlarının ya da sermayenin değişmeyen kısmının fiyatı 400 sterlinden 600 sterline yükselmiş ya da tersine 200 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, 500 sterlinden, $600_s + 100_d = 700$ sterline yükselen yalnızca metaın maliyet fiyatı değil, 600 sterlinden, 600_s + l00d + $l00_a$ = 800 sterline yükselen metaın değeridir de. İkinci durumda, 500 sterlinden $200_s + l00_d = 300$ sterline düşen yalnızca maliyet fiyatı değil, 600 sterlinden, $200_s + 100_d + 100_a = 400$ sterline düşen metaın değeridir de. Harcanmış bulunan değişmeyen sermaye kendi değerini ürüne aktardığı için, öteki koşullar aynı kalmak üzere, ürünün değeri, bu sermaye-değerin mutlak büyüklüğü ile yükselir ya da düşer. Öte yandan, öteki koşulların değişmeden kaldığını varsayalım, aynı miktar emek-gücünün fiyatı 100 sterlinden 150 sterline yükselmiş ya da, tersine, 100 sterlinden 50 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, maliyet fiyatı 500 sterlinden, $400_s + 150_d = 550$ sterline yükselmiş, ikinci durumda 500 sterlinden, $400_s + 50_d = 450$ sterline düşmüş olur. Ama her iki durumda da, meta-değer, değişmeden 600 sterlin o1arak kalır; bir seferinde $400_s + 150_d + 50_a$, ve öteki seferinde $400_s + 50_d + 150_a$'dır. Yatırılmış olan değişen sermaye kendi değerini ürüne eklemez. Onun değerinin yerini, üründe daha çok, emek tarafından yaratılmış bulunan yeni bir değer almıştır. Bu nedenle, değişen sermayenin mutlak büyüklüğündeki bir değişiklik, salt emek-gücünün fiyatındaki bir değişikliği ifade ettiği sürece, meta-değerin mutlak büyüklüğünü en ufak şekilde değiştirmez, çünkü bu, canlı emek-gücü tarafından yaratılan yeni değerin mutlak büyüklüğünde hiç bir şeyi değiştirmiş olmaz. Böyle bir değişiklik, daha çok, yeni değerin, birisi artı-değeri oluşturan, öteki değişen sermayeyi yerine koyan ve bu yüzden metaın maliyet fiyatına geçen iki kısmının nispi oranları üzerinde etkili olur.

Maliyet fiyatının iki öğesinin, örneğimizde $400_s + 100_d$'nin tek ortak yanları, her ikisinin de meta-değerin yatırılan sermayeyi yerine koyan kısımları olmasıdır.

Ne var ki, bu gerçek durum, kapitalist üretim açısından zorunlu olarak ters bir biçimde görünür.

Kapitalist üretim tarzı, köleliğe dayanan üretim tarzından, öteki [sayfa 34] şeylerin yanısıra, onda emek-gücünün değerinin ve dolayısıyla fiyatının değerinin, emeğin kendisinin değeri ya da fiyatı, ya da ücretler olarak görülmesi olgusuyla ayrılır (Buch I, Kap. XVII). Yatırılan sermayenin değişen kısmı bu nedenle, ücretlere harcanan sermaye, üretimde harcanan bütün emeğin değeri ve dolayısıyla fiyatını ödeyen sermaye-değer olarak görünür. Örneğin, ortalama on saatlik toplumsal işgününün 6 şilin tutarındaki bir para miktarında nesneleştiğini varsayalım. Buna göre 100 sterlinlik bir değişen sermaye yatırımı, $333^1/_3$ on saatlik işgününde üretilen bir değerin para ifadesini temsil eder. Ne var ki, satın alınan emek-gücünü, yatırılan sermayede temsil eden bu değer, fiilen işlev yapan üretken sermayenin bir kısmını oluşturmaz. Üretim sürecinde onun yerini, canlı emek-gücü almıştır. Eğer, örneğimizde olduğu gibi, emek-gücünün sömürü derecesi %100 ise $666^2/_3$ on saatlik işgünü boyunca harcanır ve böylece de, ürüne 100 sterlinlik yeni bir değer katar. Ama, yatırılan sermayede, 100 sterlinlik değişen sermaye, ücretlere yatırılmış sermaye ya da $666^2/_3$ on saatlik gün boyunca iş gören emeğin fiyatı olarak görünür. 100 sterlinlik miktar, $666^2/_3$ ile bölünürse, değer olarak, beş saatlik emeğin ürününe eşit, on saatlik bir işgününün fiyatı olan 3 şilin elde edilir.

Şimdi eğer biz, bir yanda yatırılan sermayeyi diğer yandaki meta-değer ile karşılaştırırsak şunu buluruz:

I. Yatırılan sermaye 500 sterlin = üretim araçlarına harcanan 400 sterlinlik sermaye (üretim araçlarının fiyatı) + emeğe harcanan 100 sterlinlik sermaye ($666^2/_3$ işgününün fiyatı ya da aynı süre için ödenen ücret).

II. Metaların değeri 600 sterlin = maliyet fiyatını temsil eden 500 sterlin (harcanan üretim araçlarının fiyatı 400 sterlin + harcanan $666^2/_3$ işgününün fiyatı 100 sterlin) + 100 sterlin artı-değer.

Bu formülde, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı, pamuk ya da kömür gibi üretim araçlarına yatırılan kısmından, yalnız, maddi bakımdan farklı bir üretim öğesinin karşılığının ödenmesine yaraması bakımından ayrılır, yoksa hiç bir şekilde, meta-değer yaratma sürecinde ve dolayısıyla da sermayenin kendisini genişletme sürecinde işlevsel bakımdan farklı bir amaca hizmet ettiğinden ötürü ayrılmaz. Üretim araçlarının fiyatı, tıpkı yatırılan sermayede göründüğü gibi, metaların maliyet fiyatında tekrar görünür, ve böyle olmasının nedeni, bu üretim araçlarının bir amaca uygun olarak tüketilmeleridir. Bu metaların üretiminde tüketilen $666^2/_3$ işgünü için ödenen fiyat ya da ücretler de, gene, tıpkı yatırılan sermayede göründüğü gibi metaların maliyet fiyatında tekrar ortaya çıkar ve bunun da nedeni gene bu miktar emeğin bir amaca yönelik olarak harcanmış olmasıdır. Biz, yalnız, tamamlanmış ve varolan değerleri –yatırılan sermayenin değerinin, ürünün değerinin oluşmasına katılan kısımlarını– görürüz, ama yeni değerler yaratan öğeyi görmeyiz.

Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrım yokolmuştur. 500 sterlinlik tüm maliyet fiyatı, şimdi iki anlam taşır; birincisi, 600 sterlinlik [sayfa 35] meta-değerin, metaın üretiminde harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan kısmıdır; ikincisi, meta-değerin bu kısmı, salt, kullanılan üretim öğelerinin, yani üretim araçları ile emeğin maliyet fiyatı, yani yatırılan sermaye olarak daha önce varolduğu için mevcuttur. Sermaye-değer, bir metaın maliyet fiyatı olarak, ancak bir sermaye-değer şeklinde harcandığı için ve harcandığı ölçüde tekrar ortaya çıkar.

Yatırılan sermayenin çeşitli değer kısımlarının, maddi bakımdan farklı üretim öğelerine, yani emek araçlarına, ham ve yardımcı maddelere ve emeğe harcanmış olması olgusu, yalnızca, metaın maliyet fiyatının, maddi bakımdan farklı üretim öğelerinin yeniden satın alınması zorunluluğunu gerektirir. Ama, maliyet fiyatının oluşumunu ilgilendirdiği kadarıyla, burada yalnızca bir ayrım, yani sabit ve döner sermayeler arasındaki ayrım farkedilebilir. Örneğimizde biz, emek araçlarının aşınıp yıpranması için 20 sterlin koymuştuk (400_s = emek araçlarının amortismanı için 20 sterlin + üretim maddeleri için 380 sterlin). Bu emek araçlarının değeri, üretken süreçten önce, diyelim 1.100 sterlin olsun. Metalar üretildikten sonra bu değer iki biçimde varolur, metaın değerinin bir kısmı olarak 20 sterlin ve eskisi gibi kapitalistin mülkiyetinde kalan emek araçlarının geriye kalan değeri olarak 1.200 - 20 ya da 1.180 sterlin; bir başka deyişle, bunlar, kapitalistin meta-sermayesinin değil, üretken sermayesinin öğeleri olarak bulunurlar. Üretim maddeleri ile ücretler, emek araçlarından farklı olarak, metaın üretiminde tamamen tüketilmişler ve böylece bütün değerleri, üretilen metaın değerine geçmiştir. Yatırılan sermayenin bu çeşitli kısımlarının, devir ile ilişkili olarak nasıl sabit ve döner sermaye biçimlerine büründüklerini görmüştük.

Buna göre, yatırılan sermaye = 1.680 sterlin: sabit sermaye = 1.200 sterlin + döner sermaye = 480 sterlin (= 380 sterlin üretim maddelerindeki, artı, 100 sterlin ücretlerdeki).

Ama metaın maliyet fiyatı, yalnız = 500 sterlin (sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin ve döner sermaye için 480 sterlin).

Metaın maliyet fiyatı ile yatırılan sermaye arasındaki bu fark, yalnızca, metaın maliyet fiyatının, yalnızca üretiminde fiilen tüketilen sermaye tarafından oluşturulduğunu tanıtlar.

Metaın üretiminde, 1.200 sterlin değerinde üretim aracı kullanılmıştır, ama bu yatırılan sermaye-değerden yalnız 20 sterlini üretimde kaybolmuştur. Demek ki, kullanılan sabit sermaye, ancak kısmen metaın maliyet fiyatına girmektedir, çünkü onun üretiminde ancak kısmen tüketilmektedir. Kullanılan döner sermaye ise metaın maliyet fiyatına bütünüyle girmektedir, çünkü üretimde bütünüyle tüketilmektedir. Ama bu, ancak, sabit ve döner sermayelerin tüketilen kısımlarının

* Orantılı olarak, herkese düşen pay oranında. -ç.

değişmez bir biçimde, değerlerinin büyüklüğü ile *prou rata,** metaın maliyet fiyatına [sayfa 36] geçtiğini ve metaın değerinin bu kısımlarının salt üretimlerinde harcanan sermayeden doğduklarını tanıtlamaz mı? Eğer bu böyle olmasaydı, yatırılmış bulunan 1.200 sterlinlik sabit sermayenin, üretken süreç sırasında kaybettiği 20 sterlin dışında, kaybetmemiş olduğu diğer 1.180 sterlini de bu sürece niçin katmadığı açıklanamazdı.

Maliyet fiyatının hesaplanması bakımından sabit ve döner sermayeler arasındaki bu fark, bu nedenle, ancak, maliyet fiyatının görünüşte, harcanan sermaye-değerden ya da bizzat kapitalist tarafından emek de dahil harcanan üretim öğeleri için ödenen fiyattan doğmuş olmasını doğrular. Öte yandan, değerin oluşumunu ilgilendirmesi bakımından, sermayenin emek-gücüne yatırılan değişen kısmı, burada, döner sermaye başlığı altında, açıkça, değişmeyen sermaye ile (sermayenin üretim maddesinden ibaret bulunan kısmı ile) özdeşleştirilmekte ve bu, sermayenin kendisini genişletme sürecindeki sırrı tamamlamaktadır.[1]

Buraya kadar biz, metaların değerinin yalnızca bir öğesini, yani maliyet fiyatını ele aldık. Şimdi de, metaların değerinin diğer kısmına, yani maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığa ya da artı-değere gözatmamız gerekiyor. Demek ki, her şeyden önce artı-değer, bir metaın değerinin maliyet fiyatının üzerinde ve ötesinde kalan fazla kısmıdır. Ama maliyet fiyatı, kendisinin de sürekli olarak maddi öğelerine tekrar çevrildiği tüketilen sermayenin değerine eşit olduğu için, bu değer fazlası, metaın üretiminde harcanan ve kendi dolaşımı yoluyla geri dönen sermayenin değerindeki bir artış demektir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, artı-değer a ancak, değişen sermaye d'nin değerindeki bir değişmeden doğduğu ve bu nedenle, kökeni yönünden değişen sermayedeki bir artıştan başka bir şey olmadığı halde, üretim süreci sona erdikten sonra, gene de s + d'nin, harcanmış toplam sermayenin değerinde bir artış oluşturur. a'nın, emek-gücüne yatırılmış bulunan belirli bir sermaye-değer d'nin, değişken bir büyüklüğe, yani değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesiyle üretildiğini ifade eden s + (d + a) formülü, (s + d) + a olarak da temsil edilebilir. Üretim gerçekleşmeden önce elimizde 500 sterlinlik bir sermaye vardı. Üretim tamamlandıktan sonra, elimizde 500 sterlinlik bu sermaye ile, 100 sterlinlik bir değer artışı vardır.[2]

[1] Kitap I'de (Kap. VII. 216-206 Dipnot.) [Türkçe baskıda: Dokuzuncu Bölüm Üçüncü Kesim; s. 249 vd. *-Ed.*], bunun, iktisatçının kafasında nasıl bir karışıklık yaratabileceğini göstermek için N. W. Senior'un örneğini vermiştik.

[2] "Daha önce söylenenlerden biliyoruz ki, artı-değer yalnızca d'nin sermayenin emek-gücüne dönüşen bölümünün değerindeki değişmenin sonucudur; dolayısıyla d + a = d + d (ya da d, artı, d'nin bir kesri). Ama değişenin yalnızca d olması olgusu, ve bu degişmenin koşullarının sermayenin değişen kısmındaki bir artışın sonucu olması durumuyla değişme koşullarının gözle görülemez hale gelmesi yanında yatırılan sermayenin toplamında bir artış da vardır. Başlangıçta 500 £ şimdi 590 £ olmaktadır." (Buch I. Kap. VII, 1, s. 203/195.) [Türkçe baskıda: Onbirinci Bölüm, Birinci Kesim. s. 238-239. *-Ed.*]

Bununla birlikte, artı-değer, yalnız, yatırılan sermayenin, sermayenin kendisini genişletmesi sürecine giren kısmında. değil, bu sürece [sayfa 37] girmeyen kısmında da bir artış oluşturur. Başka bir deyişle, artı-değer yalnız, metaın maliyet fiyatı ile yerine konulan tüketilen sermayede değil, üretime yatırılan bütün sermayede bir artış demektir. Üretim sürecinden önce elimizde 1.680 sterlin değerinde bir sermaye vardı; yani üretim araçlarına yatırılan ve yalnız 20 sterlini, aşınıp yıpranma nedeniyle metaın değerine giren 1.200 sterlinlik bir sabit sermaye ile, üretim maddelerine ve ücretlere yatırılan 480 sterlinlik bir döner sermaye bulunuyordu. Üretim sürecinden sonra, elimizde üretken sermayenin değerini oluşturan bir öğe olarak 1.180 sterlin ile, 600 sterlinlik bir meta-sermaye bulunmaktadır. Bu iki değer miktarını topladığımızda, şimdi kapitalistin elinde 1. 780 sterlinlik bir değer bulunmaktadır. Yatırmış olduğu 1.680 sterlinlik toplam sermaye bundan çıkartıldığında, geriye 100 sterlinlik bir değer artışı kalır. 100 sterlinlik artı-değer, böylece, yatırılmış 1.680 sterlin bakımından bir artış oluşturduğu gibi, onun bir kısmı olan ve üretim sırasında harcanan 500 sterlin bakımından da bir artış demektir.

Şimdi kapitaliste, bu değer artışının, sermaye ile girişilmiş bulunan üretken süreçten doğduğu ve bu nedenle sermayenin kendisinden türediği, açık olarak görünür, çünkü, bu artış, üretim sürecinden önce ortada olmadığı halde, süreçten sonra ortaya çıkmıştır. Üretimde tüketilen sermayeye gelince, artı-değer, gene, üretim araçları ile emeği içeren bütün farklı değer öğelerinin hepsinden doğmuş gibi görünür. Çünkü maliyet fiyatının oluşumuna bütün bu öğeler eşit katkıda bulunurlar. Yatırılmış sermaye olarak edindikleri kendi değerlerini hepsi de ürünün değerine katarlar ve, değişmeyen ve değişen değer büyüklükleri olarak farklılaşmamışlardır. Biz eğer bir an için, bütün yatırılan sermayenin, ya sırf ücretlerden ya da sırf üretim araçlarının değerinden ibaret olduğunu varsayarsak, bu, apaçık hale gelir. Birinci durumda, demek ki, 400_s + 100_d + 100_a meta-değer yerine 500_d + 100_a meta-değer elde etmiş olurduk. Ücretlere yatırılmış olan 500 sterlinlik sermaye, 600 sterlinlik meta-değerin üretiminde harcanan bütün emeğin değerini temsil eder ve sırf bu nedenle, tüm ürünün maliyet fiyatını oluşturur. Ama harcanan sermayenin değerinin, ürünün değerinin bir kısmı olarak yeniden-üretilmesine yolaçan bu maliyet fiyatının oluşumu, bu meta-değerin oluşumunda bizce bilinen tek süreçtir. Biz, onun 100 sterlinlik artı-değer kısmının nasıl oluştuğunu bilmiyoruz. Meta-değerin 500_s + 100_a'ya eşit olduğu ikinci durum için de aynı şey doğrudur. Her iki durumda da, biz, artı-değerin, belli bir değerden geldiğini biliyoruz, çünkü bu değer, ister emek, ister üretim araçları biçiminde olsun, üretken sermaye biçiminde yatırılmıştı. Öte yandan, bu yatırılan sermaye-değer, genişlemiş olduğu ve bu nedenle metaın maliyet fiyatını oluşturduğu için, artı-değeri meydana getiremez. Çünkü, salt metaın maliyet fiyatını oluşturması nedeni-

yle, sermaye-değer, herhangi bir artı-değer oluşturmaz, yalnızca bir eşdeğer, harcanan sermayeyi yerine koyan bir değer oluşturur. Bu nedenle, [sayfa 38] sermaye-değerin artı-değer oluşturması ölçüsünde, bu, onun, harcanmış sermaye olarak özgül niteliğinden değil, daha çok, yatırılmış ve dolayısıyla yararlanılmış sermaye olması niteliğinden ötürü böyledir. Bu nedenle, artı-değer, yatırılan sermayenin, metaın maliyet fiyatına giren kısmından doğduğu kadar, buna girmeyen kısmından da doğar. Kısacası, artı-değer, kullanılan sermayenin hem sabit ve hem de döner kısımlarından aynı derecede meydana gelir. Emek araçlarını olduğu kadar, üretim maddelerini ve emeği de [içeren -ç.] toplam sermaye, ürünlerin yaratıcısı olarak maddi bakımdan hizmet eder. Toplam sermaye, ancak bir kısmı, kendini genişletme sürecine katılmış olsa bile, fiili emek-sürecine maddi bakımdan katılır. Belki de, maliyet fiyatının oluşumuna kısmen katıldığı halde, artı-değerin oluşumuna bütünüyle katılmasının nedeni işte budur. Her ne olursa olsun sonuç şu oluyor ki, artı-değer, yatırılan sermayenin bütün kısımlarından, aynı zamanda doğuyor. Bu tümdengelim, belki de, Malthus'un sözleriyle açıkça ve kısaca ifade edilerek epeyce kısaltılabilir: "Kapitalist ... yatırdığı sermayenin bütün kısımlarından eşit bir kâr *bekler*."[3]

Artı-değer, yatırılan toplam sermayenin, varsayılan bir yavrusu olma niteliği içersinde, *kârın* bu dönüşmüş biçimini alır. Demek oluyor ki, belli bir değer, kâr üretmek amacıyla yatırıldığı zaman sermaye oluyor,[4] ya da belli bir değer, sermaye olarak kullanıldığı için kâr meydana geliyor. Kâra, k dersek, S = s + d + a = k + a formülü S = m + k halini alır, ya da, *bir metaın değeri = maliyet fiyatı* + kâr olur.

Kâr, burada temsil edildiği haliyle, demek ki, artı-değer ile aynı şey oluyor, ancak, kapitalist üretim tarzının herhalde vazgeçilmez bir ürünü olduğundan gizemli bir biçime bürünüyor. Üretim süreci sırasında meydana gelen değer değişikliğinin kaynağının, sermayenin değişen kısmından; toplam sermayeye aktarılması gerekiyor, çünkü, varsayılan maliyet fiyatı oluşumunda, değişmeyen ve değişen sermayeler arasında gözle görülür bir ayrım bulunmamaktadır. Bir kutupta, emek-gücünün fiyatı, ücretlerin başkalaşmış biçimine büründüğü için, karşıt kutupta artı-değer, kârın başkalaşmış biçiminde görünmektedir.

Bir metaın maliyet fiyatının, değerinden küçük olduğunu görmüş bulunuyoruz. S = m + a olduğu için, m = S - a'dır. S = m + a formülü S = m, ya da, meta-değer = meta maliyet fiyatı olabilmesi için, a = 0 olması gerekir; özel piyasa koşulları, metaların satış fiyatlarını, maliyet fiyatlarının düzeyine ve hatta altına düşürebilmekle birlikte, yukardaki durum, kapitalist üretim esasında hiçbir zaman ortaya çıkmaz.

Demek oluyor ki, bu metaın değer üzerinden satılması halinde,

[3] Malthus, *Principles of Political Economy*, 2. ed. London 1836, s. 268.

[4] "Bir kâr amacıyla genişleyen şey sermayedir." Malthus, *Definitions in Political Economy*, London 1827. s. 86.

bu metaın değerinin maliyet fiyatını aşan fazlalığa eşit ve bu nedenle, bu metaın değerine katılmış bulunan tüm artı-değere eşit bir kâr gerçekleştirilmiş [sayfa 39] olur. Ne var ki, kapitalist, bir metaı değerinin altında sattığı zaman bile, onu bir kâr ile satmış olabilir. Metaın satış fiyatı, maliyet fiyatının üzerinde olduğu sürece, bu fiyat, değerinin altında olabileceği halde, bu metaya katılmış bulunan artı-değerin bir kısmı daima gerçekleşir ve böylece bir kâr sağlar. Bizim örneğimizde, metaın değeri 600 sterlin ve maliyet fiyatı 500 sterlindir. Bu meta, eğer, 510, 520, 530, 560 ya da 590 sterline satılmış ise, değerinin 90, 80, 70, 40 ya da 10 sterlin altında satılmış demektir. Gene de, onun satışından, sırasıyla 10, 20, 30, 60 ya da 90 sterlin bir kâr gerçekleştirilmiştir. Bir metaın değeri ile maliyet fiyatı arasında, sayısız satış fiyatları olabileceği açıktır. Metaın değerindeki artı-değer öğesi ne kadar büyük ise, bu ara fiyatların yer alabilecekleri dizi de o kadar büyüktür.

Bu, bazı durumlarda metaların fiyatlarının altında satılması, bazı sanayi kollarında anormal derecede düşük meta-fiyatları,[5] vb., gibi günlük rekabet olaylarını fazlasıyla açıklamış olur. Kapitalist rekabetin, ekonomi politiğin şimdiye değin kavrayamadığı temel yasası, genel kâr oranı ile, bu oranın belirlediği sözde üretim fiyatlarını düzenleyen yasa, daha ilerde göreceğimiz gibi, metaların değerleri ile maliyet fiyatları arasındaki bu farka ve bunun sonucu, bir metaın değerinin altında bir kârla satılması olasılığına dayanır.

Bir metaın asgari satış fiyatı sınırı, onun maliyet fiyatıdır. Bu maliyet fiyatının altında satıldığı takdirde, harcanmış olan üretken sermaye öğeleri, bu satış fiyatı ile bütünüyle yerine konulamaz. Bu süreç devam edecek olursa, yatırılan sermayenin değeri yokolur. İşte salt bu açıdan kapitalist, maliyet fiyatına, metaın *iç* değeri gözüyle bakmak eğilimindedir; çünkü bu, sermayesinin korunup devam etmesi için gerekli fiyattır. Ama bir de şu var ki, bir metaın maliyet fiyatı, bu metaın üretimi için bizzat kapitalist tarafından ödenen satınalma fiyatıdır ve bu nedenle, satınalma fiyatı, üretimin kendisi tarafından belirlenmiştir. Bu nedenle, metaın satışı ile gerçekleşen değer fazlalığı ya da artı-değe kapitaliste, metaın maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığı gibi değil, değerini aşan satış fiyatındaki bir fazlalık olarak görünür ve dolayısıyla, bir metaın taşıdığı artı-değer, onun satışı ile gerçekleşmiyor da, bizzat satıştan doğuyor gibidir. Biz bu yanılgıyı Birinci Kitapta daha yakından incelemiştik (Kap, IV, 2) ("Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler"), ama burada bir an için, diğerleri arasında Torrens tarafından, ekonomi politikte Ricardo'yu aşan bir ilerleme olarak öne sürülen biçim üzerinde duracağız.

"Üretimin maliyetinden ya da başka bir deyişle, metaların yetiştirilmesi ya da fabrikasyonunda harcanan sermayeden ibaret bulunan doğal fiyatı, kârı içermiş olamaz. ... Bir çiftçinin 100 *quarter* tahıl [sayfa

[5] Cf: Buch 1, Kap. XVIII, 1. 571/561 ff. [Türkçe baskıda: Yirminci Bölüm, s. 581 vd. -ed.]

40] ektiğini ve buna karşılık 120 *quarter* tahıl almış olduğunu varsayalım. Bu durumda, harcanan tahılın üzerindeki ürün fazlası 20 *quarter,* çiftçinin kârını oluşturur; ama bu fazlalığa ya da kâra, harcanan bir kısmıdır demek saçma olurdu. ... Bir imalatçı patron, belli bir miktar hammadde, iş araç ve gereçleri, emek için yaşam gereksenmeleri harcar ve karşılığında bir miktar mamul mal elde eder. Bu mamul mal, yatırılmaları ile elde edilmiş olduğu maddelerden, araçlardan ve yaşam gereksinmelerinden daha yüksek bir değişim-değerine sahip bulunmalıdır." Torrens, buradan, satış fiyatının, maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığı ya da kârın, tüketicilerin, "ya dolaysız ya da dolaylı değişim yoluyla, sermayenin bütün öğelerine, bunların üretim-maliyetlerinden daha büyük bir miktar ödemeleri" olgusundan ileri geldiği sonucunu çıkartıyor.[6] Gerçekten de, belli bir büyüklüğün üzerindeki fazlalık, bu büyüklüğün bir kısmını oluşturamaz ve bu yüzden de, kâr, bir metaın, kapitalistin harcamaları üzerindeki değer fazlalığı, bu harcamaların bir kısmını oluşturamaz. Şu halde, kapitalistin yatırdığı değer dışında bir başka öğe, bir metaın değerinin oluşumuna katılmıyorsa, hiçten herhangi bir şey çıkamayacağına göre, üretimden nasıl olup da kendisine giren değerden daha fazla bir değer çıktığı açıklanamaz bir şeydir. Ama, Torrens, bu hiçten varetme sorunundan, ancak, bunu meta üretimi alanından, meta dolaşımı alanına kaydırmak suretiyle kurtulmuş oluyor. Kâr, üretimden gelemez, diyor Torrens, yoksa, üretimin maliyetinde zaten içerilmiş olurdu ve bu maliyetin üzerinde bir fazlalık olamazdı. Kâr, metaların değişiminden önce zaten varolmasa, bu değişimden gelemez, diye yanıtlıyor Ramsay. Değiştirilen ürünlerin değerlerinin toplamının, zaten değerlerinin toplamı olduğu bu değişimde değişikliğe uğramayacağı açıktır. Bu toplam, değişimden önce de, sonra da aynıdır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Malthus, metaların kendi değerlerinin üzerinde satılmaları konusunda farklı bir açıklaması bulunduğu ya da, bu tür tartışmaların hepsinin de, aslında, bir zamanların ünlü, filojistonun negatif ağırlığı gibi, aynı noktaya gelip dayanmaları nedeniyle, bu konuda hiç bir açıklaması olmadığı halde, açıkça Torrens'in yetkesine başvurur.[7]

Kapitalist üretimin egemen olduğu bir toplumsal düzende, kapitalist olmayan üretici bile, kapitalist kavramların pençesine düşer. Genellikle gerçeği derinden kavramasıyla dikkati çeken Balzac, son romanı *Les Paysans*'da, küçük köylünün, sırf kendisine karşı iyi niyet beslesin diye, para aldığı tefecinin ufak-tefek işlerini bedavadan nasıl yaptığını ve kendi emeği kendisine bir para harcamasına malolmadığı için, tefeciye zaten karşılıksız bir şey vermediği hayaliyle nasıl avunduğunu pek güzel anlatır. Tefeciye gelince, o, böylece bir taşla iki kuş birden vurmaktadır. Ücretler için herhangi bir para harcamamış olur ve kendi emeğini har-

[6] R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, s. 51-53 ve 349.
[7] Malthus, *Definitions in Political Economy*, London 1853, s. 70, 71.

cayacağı bir tarladan yoksun kalmak suretiyle gitgide perişan olan köylüyü, tefecilik ağının derinliklerine doğru çeker. [sayfa 41]

Bir metaın maliyet fiyatının, onun gerçek değerini oluşturduğu, artı-değerin, ürünün değerinin üzerinde satılmasından doğduğu ve böylece metaların, eğer satış fiyatları, maliyet fiyatlarına eşit ise, yani tüketilen üretim araçları ile ücretlerin toplamının fiyatına eşit ise, değerlerine eşit fiyatlarla satılabileceği gibi düşüncesizce anlayışlar, dünyaya Proudhon tarafından o her zamanki sözde-bilimsel hilekârlığı ile, sanki sosyalizmin yeni keşfedilmiş sırları gibi muştulanmıştır. Gerçekten de, metaların değerinin, maliyet fiyatlarına indirgenmesi, onun Halk Bankasının temelini oluşturur. Daha önce de gösterildiği gibi, bir ürünün değerini oluşturan çeşitli öğeler, bizzat ürünün orantılı kısımları ile temsil edilebilir. Örneğin (Buch I, Kap. VII, 2, s. 211-203) eğer 20 libre ipliğin değeri 30 şilin ise – yani, 24 şilini üretim aracı, 3 şilini emek-gücü ve 3 şilini artı-değer ise– bu artı-değer, ürünün onda-biri = 2 libre iplik olarak temsil edilebilir. Şimdi eğer bu 20 libre iplik, maliyet fiyatı olan 27 şiline satılırsa, alıcı 2 libre ipliği bedava almış olur ya da mal, değerinin $^1/_{10}$'u kadar altında satılmış olur. İşçi gene eskisi gibi artı-emek harcamıştır, ama bu sefer kapitalist iplik üreticisi yerine, ipliği satın alan için harcamıştır. Bütün metaların, kendi maliyet fiyatlarına satılmaları halinde, sonucun, gerçekten, sanki hepsinin de maliyet fiyatlarının üzerinde, ama değerlerine eşit fiyatlarla satılıyormuş gibi olacağını varsaymak bütünüyle yanlış olurdu. Çünkü, emek-gücünün değeri, işgününün uzunluğu ve emeğin sömürülme derecesi her yerde aynı olsa bile, çeşitli türdeki metaların değerlerinde içerilmiş bulunan artı-değer miktarları, bu metaların üretimleri için yatırılan sermayelerin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak, gene de farklı olurdu.[8] [sayfa 41]

[8] "Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artı-değer kitlesi –emek-gücünün değeri belli ve sömürü derecesi eşit olmak üzere– bu sermayelerin değişen kısımlarının miktarı olarak, yani canlı emeğe dönüşen kısımları olarak doğrudan değişir." (Buch 1, Kap: IX, s. 321/303.) [Türkçe baskıda: Onbirinci Bölüm, s. 330-331. -*Ed.*]

İKİNCİ BÖLÜM
KÂR ORANI

SERMAYENİN genel formülü P-M-P''dür. Başka bir deyişle, dolaşımdan, daha büyük bir miktar değer çekmek için, bir miktar değer dolaşıma sokulmuştur. Bu daha büyük miktarı üreten süreç, kapitalist üretimdir. Bunu gerçekleştiren süreç, sermayenin dolaşımıdır. Kapitalist, bir metaı, ne sırf meta üretmiş olmak için, ne de, onu, kullanım-değeri ya da kendi kişisel tüketimi için üretmez. Bir üründe kapitalisti gerçekten ilgilendiren şey, bizzat somut ürün değil, üründeki, üretimi için tüketilen sermayenin değerini aşan değer fazlasıdır. Kapitalist, toplam sermayeyi, artı-değer üretiminde, bu sermayenin kısımlarının oynadığı farklı rolleri hiç dikkate almaksızın yatırır. Kapitalist, sermayeyi oluşturan bütün bu kısımları, yalnızca yatırdığı sermayeyi yeniden üretmek için değil, aslında daha çok, bu sermayeyi aşan bir değer üretmek için, aynı şekilde yatırır. Yatırmış olduğu değişen sermayenin değerini, daha büyük bir değere çevirebilmesi için tek yol, bu değişen sermayeyi, canlı emek karşılığında değiştirmek ve bu, canlı emeği sömürmektir. Ne var ki, o, bu emeği, bu emeğin işlev yapması için gerekli koşullara, yani emek araçlarına ve emeğin üzerinde işleyeceği konulara, makinelere, hammaddelere aynı anda bir yatırım yapmaksızın, yani sahibi olduğu değerin belli bir miktarını üretim koşullarına çevirmeksizin sömüremez; [sayfa 42] çünkü, o bir kapitalisttir ve emeği sömürge sürecine, ancak, eme-

ğin koşullarına sahip bulunan bir kimse sıfatıyla, yalnızca emek-gücüne sahip bulunan emekçinin karşısına çıktığı için başlayabilir. Daha önce birinci ciltte gösterildiği gibi, sırf üretim araçlarına işçi olmayanların sahip bulunmaları olgusu nedeniyledir ki, emekçiler ücretli işçiler halini ve işçi olmayanlar kapitalist halini alırlar.

Değişen sermayesinden bir kâr sağlamak için, değişmeyen sermayeye, ya da değişmeyen sermayenin değerini büyütmek için değişen sermaye yatırdığı; makineleri ile hammaddelerinin değerini yükseltmek için ücretlere, ya da emeği sömürebilmek için makineler ile hammaddelere para yatırdığı şeklinde düşünceler, kapitalisti hiç ilgilendirmez. Sermayenin yalnızca değişen kısmı artı-değer yaratmakla birlikte, bunu o, ancak öteki kısımların, üretim koşullarının da aynı şekilde yatırılmasıyla yapar. Kapitalist, emeği ancak değişmeyen sermaye yatırmakla sömürebildiğini, değişmeyen sermayesini, ancak değişen sermaye yatırımı ile artırabildiğini görerek, kafasında bütün bunları birbirine karıştırır ve, fiili kazanç oranı, bunun değişen sermayeye olan oranı ile değil toplam sermayeye olan oranı ile, artı-değer oranı ile değil, kâr oranı ile belirlendiği için bu karışıklık daha da fazla olur. Ve bu kâr oranı, daha sonra da göreceğimiz gibi, aynı kalabildiği halde gene de farklı artı-değer oranlarını ifade edebilir.

Ürünün maliyeti, değerinin kapitalist tarafından ödenmiş ya da karşılığında kapitalist tarafından üretime eşdeğeri sokulmuş bütün öğelerini içerir. Sermayenin aynen korunması ya da ilk büyüklüğünde yeniden üretilmesi için bu maliyetlerin yerine konulması gerekir.

Bir metaın içerdiği değer, üretiminde harcanan emek-zamanına eşittir ve bu emek miktarı, karşılığı ödenen ve ödenmeyen kısımlardan oluşur. Ama kapitalist için bu metaın maliyeti, yalnızca, bu metada maddeleşen emeğin, kapitalist tarafından karşılığı ödenen kısmından ibarettir. Metada içerilen artı-emek, bu emek, emekçiye tıpkı karşılığı ödenen kısım gibi bir emeğe malolduğu halde ve gene tıpkı karşılığı ödenen emek gibi değer yarattığı ve metaya değer yaratan bir öğe olarak girdiği halde, kapitaliste hiç bir şeye malolmaz. Kapitalistin kârı, karşılığında hiç bir şey ödemediği, satabileceği bir şeye sahip bulunması olgusundan ileri gelir. Artı-değer ya da kâr, tamamen, bir metaın, maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığından, yani o metada somutlaşan toplam emeğin, karşılığı ödenen miktarı aşan kısmından ibarettir. Artı-değer, kökeni ne olursa olsun, demek ki, yatırılan toplam sermaye üzerindeki bir fazlalıktır. Bu fazlalığın toplam sermayeye oranı bu nedenle $^{a}/_{s}$ oranı ile ifade edilir, ve S burada toplam sermayedir. Biz böylece artı-değer oranı $^{a}/_{d}$’ den farklı olarak, kâr *oranı,* $^{a}/_{s} = {}^{a}/_{s+d}$ ifadesini elde ederiz.

Değişen sermaye ile ölçülen artı-değer oranına, artı-değer oranı [sayfa 44] denir. Toplam sermaye ile ölçülen artı-değer oranına kâr oranı denir. Bunlar, aynı şeyin iki farklı ölçüsüdür ve farklı iki ölçüm ölçeği nedeniyle, bu varlığın farklı oranlarını ya da bağıntılarını ifade ederler.

Artı-değerin kâra dönüşmesi, artı-değer oranının kâr oranına dönüşmesinden çıkartılmalıdır, yoksa bunun tersi yapılmamalıdır. Ve aslında, tarihsel çıkış noktası kâr oranı idi. Artı-değer ile artı-değer oranı, nispeten araştırmayı gerektiren, gözle görülmeyen ve bilinmeyen özlerdir, oysa kâr oranı ve bu nedenle de artı-değerin kâr biçimindeki görünüşü, bu görüngünün yüzeyinde kendilerini açığa vururlar.

Bireysel kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, o, yalnızca, artı-değerin, ya da metalarını sattığı değer fazlalığının, bu metaların üretimi için yatırılan toplam sermaye ile olan bağıntısıyla ilgilenir; bu fazlalığın, sermayenin çeşitli kısımları ne özgül bağıntısı ve iç ilişkisi onu hiç ilgilendirmediği gibi, bu özgül bağıntı ve iç ilişki üzerine bir şal çekmek, üstelik, onun çıkarınadır.

Bir metaın onun maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığı, doğrudan üretim sürecinde şekillendiği halde, bu, ancak dolaşım sürecinde gerçekleşir, ve gerçekte, rekabet koşulları altında, fiili piyasada, bu fazlalığın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve ne ölçüde gerçekleşeceği piyasa koşullarına bağlı olduğu için, dolaşım sürecinden doğuyormuş izlenimini daha da kolay verir. Burada, bir metaın değerinin üzerinde ya da altında satılması halinde, yalnızca başka tür bir artı-değer bölüşümü olacağı, bu farklı bölüşümün, çeşitli kimselerin artı-değer paylarında yaratacağı bu değişik oranların, artı-değerin büyüklük ya da niteliğinde herhangi bir değişiklik yapmayacağı konusunda fazla bir şey söylemek gereksizdir. Dolaşım sürecinde yalnız bizim ikinci ciltte tartıştığımız başkalaşımlar yer almakla kalmaz; bunlar, fiili rekabetle, metaların değerlerinin üzerinde ya da altında satılmaları ve satın alınmaları ile birlikte olurlar ve böylece bireysel kapitalistin gerçekleştirdiği artı-değer, emeğin doğrudan sömürüsüne olduğu kadar, ticari zekasının keskinliğine de bağlıdır.

Dolaşım sürecinde dolaşım zamanı, çalışma-zamanının yanısıra etkisini göstermeye başlar ve böylece, belli bir zaman aralığında gerçekleştirilebilecek artı-değer miktarını sınırlar. Ayrıca, dolaşım sürecinden gelen diğer bazı öğeler, fiili üretim sürecine kesin olarak girerler. Fiili üretim süreci ile dolaşım süreci, sürekli olarak birbiri içine geçer ve birbirine karışır, böylece kendi tipik ayırdedici özelliklerini devamlı bozarlar. Artı-değer ve genellikle değer üretimi, daha önce de gösterildiği gibi, dolaşım sürecinde yeni tanımlar kazanırlar. Sermaye kendi başkalaşım devrelerinden geçer. Ensonu, deyim yerindeyse, kendi iç organik yaşamının dışına çıkarak, dış yaşamla bir ilişkiye, birbirlerinin karşısına sermaye ve emek olarak değil, bir durumda sermaye ve sermaye diğerinde gene yalnızca alıcı ve satıcı halinde bireyler olarak çıkan bir ilişki içersine girer. Dolaşım zamanı ile çalışma-zamanının yolları kesişir ve böylece her ikisi de artı-değeri belirliyorlarmış gibi görünür. Sermaye ile ücretli emeğin birbirlerinin karşısına çıktıkları ilk biçim, görünüşte bundan [sayfa 45] bağımsız ilişkilerin işe karışması ile kılık değiştirir. Artı-değerin kendisi, elkonulan emek-zamanının bir ürünü olarak değil, metaların satış

fiyatlarının bunların maliyet fiyatlarını aşan bir fazlalık gibi görünür; ve böylece maliyet fiyatı kolayca bunların gerçek değerleri *(valeur intrinseque)* olarak temsil edilirken, kâr, metaların satış fiyatının kendi içkin değerlerini aşan bir fazla kısım olarak görünür.

Kapitalistin başkalarının emek-zamanı üzerindeki açgözlülüğü, vb., artı-değer tahlillerimizde ortaya çıktığı gibi, artı-değerin niteliği, elbette etkisini bütün üretim süreci boyunca kapitalistin bilinci üzerinde sürdürür. Ama: 1) Fiili üretim süreci, tıpkı dolaşım sürecinin üretim süreci ile karışması gibi yalnızca dolaşım süreci ile sürekli karışan geçici bir aşamadır, öyle ki, üretim sürecinde, bu süreçte elde edilen kazancın kaynağı konusunda belli-belirsiz bir açıklıkla doğmakta olan düşünce, yani artı-değerin niteliği konusundaki seziş, olsa olsa, gerçekleşen fazlalığın üretim sürecinden bağımsız bir hareket içersinde meydana geldiği, dolaşım içersinde doğduğu, sermayenin emek ile olan ilişkisi dışında, sermaye-ye ait bulunduğu konusundaki fikir kadar geçerliliği olan bir etken olarak görünür. Ramsay, Malthus, Senior, Torrens vb. gibi modern iktisatçılar bile, dolaşım sürecindeki bu görüngüleri, sermayenin salt maddi varlığı içersinde, emekle olan ve kendisini sermaye haline getiren toplumsal ilişkiden bağımsız, emeğin yanısıra ve emekten bağımsız, başlıbaşına bir artı-değer kaynağı olduğunun doğrudan kanıtları olarak kabul etmişler-dir. 2) Ücretleri olduğu kadar, hammaddelerin fiyatını, makinelerin aşın- ma ve yıpranmasını vb. kapsayan giderler başlığı altında, karşılığı ödenmeyen emeğin sızdırılması, yalnızca, tıpkı giderler hanesinde bir nesneye yapılan ödemedeki bir tasarruf, hammaddelerin daha ucuza satın alındığı ya da makinelerin aşınma ve yıpranmasında bir azalma olduğu zaman yapılan bir tasarruf gibi, belli bir miktardaki emek için daha az bir ödemede bulunulduğu şeklinde görünür. Böylece, artı-emek sızdırılması, özgül özelliğini yitirir. Artı-değer ile olan özgül ilişkisi gözden saklanmış olur. Bu, Birinci Kitapta (Abschn. VI) gösterildiği gibi, emek-gücünün değerini, ücretler biçiminde göstermek suretiyle büyük ölçüde destek-lenmiş ve kolaylaştırılmış olur.

Sermaye ilişkileri, sermayenin bütün parçalarının, aynı ölçüde, fazla değerin (kârın) kaynağı olarak görünmesi olgusu ile belirsizleştirilir.

Artı-değerin, kâr oranı yoluyla, kâr biçimine dönüşmesi, ne var ki, üretim sürecinde daha önce yer almış bulunan özne ve nesne yer değiştirmesinin biraz daha gelişmesidir. Biz, bu üretim sürecinde, emeğin öznel üretken kuvvetlerinin, sermayenin üretken kuvvetleri olarak göründüklerini görmüş bulunuyoruz.* Bir yandan, canlı emeğe egemen olan değer ya da geçmiş emek, kapitalistte kişileşmiştir. Öte yandan, emekçi, salt bir maddi emek-gücü, bir meta olarak görülmektedir. Bu tersyüz [sayfa 46] olmuş ilişki, basit üretim ilişkilerinde bile zorunlu olarak, buna tekabül eden bazı ters kavramlar, fiili dolaşım sürecindeki başkalaşımlar

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 360-361. -*Ed.*

ve değişmeler ile daha da gelişen tersyüz olmuş bir bilinçlenme yaratır.

Rikardocu okulun bir incelemesinin gösterdiği gibi, kâr oranı yasalarını, artı-değer oranı yasaları ile özdeşleştirmek ya da bunun tersini yapmak baştan sona yanlıştır. Kapitalist, doğal olarak, bunlar arasındaki farkı görmez. $^{a}/_{S}$ formülünde artı-değer, bir kısmı bu üretimde tümüyle tüketilen ve her kısmı da yalnızca kullanılmış olan üretime yatırılmış toplam sermayenin değeri ile ölçülür. Aslında $^{a}/_{S}$ formülü, yatırılan toplam sermayenin kendisini genişletme derecesini ifade eder, ya da, artı-değerin iç kavramsal bağıntıları ve niteliğine uygun olarak alındığında, değişen sermayedeki değişme miktarının, yatırılan toplam sermayenin büyüklüğüne oranını belirtir.

Toplam sermayenin değer büyüklüğünün, artı-değerin büyüklüğü ile bizzat bir iç ilişkisi, hiç değilse doğrudan doğruya yoktur. Maddi öğelerini ilgilendirdiği kadarıyla, toplam sermaye eksi değişen sermaye, yani değişmeyen sermaye, emeğin maddeleştirilmesi için gerekli maddi öğelerinden –emek araçları ile emek maddelerinden– oluşur. Belirli bir emek niceliğinin, metalarda maddeleşmesi ve böylece de değer üretmesi için, belli miktarda emek aracı ile emek maddesi gereklidir. Emek miktarı ile, bu emeğin uygulanacağı üretim araçları arasında, uygulanan emeğin özel niteliğine bağlı olarak, belirli bir teknik bağıntı kurulur. Demek ki, gene bu ölçüde, artı-değer ya da artı-emek ile, üretim araçları kitlesi arasında belirli bir bağıntı vardır. Örneğin, eğer, ücretlerin üretimi için gerekli-emek günde altı saat tutuyorsa, altı saatlik artı-emek gerçekleştirmesi ya da %100 artı-değer üretmesi için işçinin 12 saat çalışması gerekir. Oniki saatte, altı saatte tükettiğinin iki katı üretim aracı tüketecektir. Ne var ki, bu, onun, altı saatte ürettiği artı-değerin, o altıya da oniki saatte tüketilen üretim aracının değeri ile doğrudan bir ilişkisi olduğu anlamına gelmez. Bu değerin burada hiç bir önemi yoktur; burada sözkonusu olan, yalnızca teknik bakımdan gerekli olan miktardır. Hammadde ile emek araçlarının ucuz ya da pahalı olmasının, bunlar gerekli kullanım-değerine sahip oldukları ve uygulanacak emek ile daha önceden belirlenen teknik oranda mevcut bulundukları sürece, bir önemi yoktur. Ben eğer bir saatlik eğirmede *x* libre pamuk tüketildiğini ve bunun *a* şiline malolduğunu bilirsem, doğal olarak, ben, 12 saatlik eğirmede, *12a* şiline eşit *12x* libre pamuk tüketildiğini de bilirim ve buradan, artı-değerin hem 12 ve hem de altı saatin değerine olan oranını hesaplayabilirim. Ama burada, [sayfa 52] canlı emeğin üretim araçlarının *değeri* ile bağıntısı, ancak, *a* şilinin, *x* libre pamuk için bir isim olarak hizmet etmesi ölçüsünde bir anlam taşır; çünkü, belli bir miktar pamuğun belli bir fiyatı vardır ve bu yüzden, tersine, belli bir fiyat, pamuğun fiyatı değişmediği sürece belli bir miktar pamuk için bir gösterge hizmetini de görebilir. Ben, eğer altı saatlik artı-emeğe elkoymam için işçinin 12 saat çalışması [sayfa 47] gerektiğini ve bu yüzden de kullanıma hazır olmak üzere 12 saatlik pamuk ikmali bulundurmam gerektiğini bilirsem ve gene ben,

eğer 12 saat için gerekli bu miktarlardaki pamuğun fiyatını bilirsem, pamuğun fiyatı (gerekli miktarın göstergesi olarak) ile artı-değer arasında dolaylı bir bağıntı elde edebilirim; Ama, tersine, hammadde fiyatından hiç bir zaman, altı saatte değil de diyelim bir saatteki eğirmede tüketilebilen hammaddenin miktarını çıkartamam. Öyleyse, değişmeyen sermayenin değeri ve dolayısıyla toplam sermayenin değeri (= s + d) ile artı-değer arasında zorunlu bir iç bağıntı yoktur.

Eğer artı-değer oranı biliniyorsa ve büyüklüğü de belli ise, kâr oranı gerçekte ne ise onu ifade eder, yani artı-değerin başka bir ölçülme şeklini, artı-değerin, sermayenin emek karşılığında değişilmesi yoluyla doğduğu kısmının değeri yerine, toplam sermayenin değerine göre ölçülmesini ifade eder. Ama gerçekte (yani görüngüler aleminde) bunun tersi olur. Artı-değer bellidir, ama metaın maliyet fiyatı üzerindeki satış fiyatının bir fazlalığı olarak bellidir; ve bu fazlalığın nereden geldiği gene bir sır olarak kalmaktadır – üretim sürecinde emeğin sömürülmesinden mi gelmektedir, yoksa, dolaşım sürecinde alıcının kandırılmasından mı, yoksa her ikisinden de mi gelmektedir. Belli olan bir başka şey de, bu fazlalığın, toplam sermayenin değerine oranı ya da kâr oranıdır. Yatırılan toplam sermaye bakımından, satış fiyatının maliyet fiyatını aşan bu fazlalığın hesaplanması çok önemli ve doğaldır, çünkü, fiilen toplam sermayenin genişleme oranı, yani kendisini genişletme derecesi böyle bulunur. Biz, eğer bu kâr oranından hareket edersek, bu yüzden, bu fazlalık ile, sermayenin ücretlere yatırılan kısmı arasındaki belirli bağıntılara ulaşamayız, Malthus'un, artı-değer ile bu değerin sermayenin değişen kısmı ile belirli bağıntısının sırrını bu şekilde çözmeye çabaladığı sırada ne eğlenceli taklalar attığını daha ilerdeki bir bölümde* göreceğiz. Kâr oranının fiilen gösterdiği şey, daha çok, bu açıdan, sabit ve döner sermayeler arasındaki farklılık dışında herhangi bir iç farklılık göstermeyen toplam sermayenin eşit kısımları ile bu fazlalık arasındaki değişmeyen bağıntıdır. Ve o, bu farkı da, yalnızca, bu fazlalık iki şekilde hesaplandığı için gösterir; yani, birincisi, basit bir büyüklük olarak – maliyet fiyatı üzerindeki bir fazlalık olarak. Bunda, başlangıç biçiminde, döner sermayenin tamamı maliyet fiyatına girdiği halde, sabit sermayenin yalnız aşınan ve yıpranan kısmı girer. İkinci olarak, bu fazlalığın, yatırılan sermayenin toplam değeri ile bağıntısı sözkonusudur. Bu durumda, tıpkı döner sermaye gibi, toplam sabit sermayenin değeri de hesaba girer. Demek oluyor ki, döner sermaye her ikisinde de aynı şekilde girdiği halde, sabit sermaye, ilkinde farklı, ikincisinde tıpkı döner sermaye gibi hesaba girmektedir. Bu duruma göre, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, kendisini zorla kabul ettiren tek fark oluyor. [sayfa 48]

Hegel gibi söylemek gerekirse, demek ki, bu fazlalık kendisini

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert;* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26. Teil 3, s. 25-28. - *Ed.*

kâr oranında gene kendisi içersinde tekrar yansıtmakta, ya da başka bir deyişle, bu fazlalık, kâr oranı ile daha yakından nitelendirilmekte ve sermayenin bir yıl boyunca ya da belli bir dolaşım döneminde kendi değeri üzerinde ürettiği bir fazlalık olarak görünmektedir.

Böylece, kâr oranı ile artı-değer oranı sayıca birbirinde farklı olduğu halde, artı-değer ile kâr fiilen aynı şey ve sayıca eşit olduğu gibi, kâr, gene de, artı-değerin çevrilmiş bir biçimi, kökeninin ve varlık sırrının gizlendiği ve yokolduğu bir biçim oluyor. Aslında kâr, artı-değerin kendisinin gözler önüne serdiği bir biçimdir ve artı-değerin ortaya çıkartılması için, önce tahlil yoluyla bu giysilerden soyulması gerekiyor. Artı-değerde, sermaye ile emek arasındaki ilişki çırılçıplak ortadadır; sermaye ile kâr ilişkisinde, yani sermaye ile, bir yandan dolaşım sürecinde gerçekleşen metaların maliyet fiyatı üzerindeki bir fazlalık, öte yandan toplam sermaye ile olan ilişkisiyle daha yakından belirlenen bir fazlalık olarak görünen artı-değer ilişkisinde, *sermaye, kendisiyle bir ilişki,* ilk değer toplamı olarak doğmuş olduğu yeni değerden farklı bir ilişki içersinde görünür. Sermayenin, bu yeni değeri, üretim ve dolaşım süreçlerindeki hareketi ile doğurduğu besbellidir. Ama bunun oluş şekli, bir gizem perdesi ile örtülüdür ve sanki sermayenin kendi özünde bulunan gizli niteliklerden doğmuş gibi görünmektedir.

Sermayenin kendisini genişletme sürecini ne kadar fazla izlersek, sermaye ilişkileri o kadar gizemli bir hal alır ve iç yapısının sırrı o kadar az ortaya çıkar.

Bu kısımda, kâr oranı sayı olarak artı-değer oranından farklıdır; oysa kâr ile artı-değer, aynı sayısal büyüklüğe sahip, yalnız biçim bakımından farklı şeyler olarak ele alınmıştır. Bunu izleyen kısımda, yabancılaşmanın nasıl daha ileri gittiğini, kârın, sayısal bakımdan da nasıl artı-değerden farklı bir büyüklüğü temsil ettiğini göreceğiz. [sayfa 49]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KÂR ORANININ ARTI-DEĞER ORANI İLE BAĞINTISI

BURADA, bundan önceki bölümün sonunda ve genellikle bu birinci kısmın tamamında, biz, belli bir sermayeye düşen kâr miktarının, bu sermaye tarafından belli bir dolaşım dönemi boyunca üretilen toplam artı-değer miktarına eşit olduğunu varsayıyoruz. Böylece şimdilik, bir yandan, bu artı-değerin, sermaye üzerinden faiz, toprak rantı, vergiler, vb. gibi çeşitli altbiçimlere bölünebileceği, öte yandan, bunun, ikinci kısmında incelenecek olan genel kâr oranı yoluyla elde edilen kârla kural olarak özdeş olmaması olgusunu bir yana bırakmış oluyoruz.

Kâr miktarının, artı-değer miktarına eşit olduğu varsayıldığı sürece, kârın ve kâr oranının büyüklüğü, verilmiş olan ya da her bireysel durumda saptanması mümkün basit sayısal oranlarla belirlenir. Tahliller bu nedenle önce tamamen matematiksel alanda yapılmıştır.

Birinci ve ikinci ciltlerdeki simgeleri aynen kullanacağız. Toplam sermaye S, değişmeyen sermaye s ile değişen sermaye d'den oluşmakta ve bir artı-değer a, üretmektedir. Bu artı-değerin yatırılan değişen sermayeye oranına ya da a/d'ye artı-değer oranı denir ve a' ile gösterilir. Demek ki, a/d = a', ve dolayısıyla a = a'.d'dir. Eğer bu artı-değer ile değişen sermaye yerine toplam sermaye arasında bir bağıntı kurulursa, buna kâr, k denir ve artı-değerin, a, toplam sermayeye, S, oranına ya da a/S'ye kâr oranı, k' adı verilir. Öyleyse k'=a/S=a/a+s. [sayfa 50]

Şimdi, a yerine eşdeğeri olan a'd'yi koyarsak,
k' = a'd : S= a'.d : a+s olur
ve bu denklem şu orantı ile de ifade edilebilir:

k' : a'=d : S

Burada kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki bağıntı, değişen sermaye ile toplam sermaye arasındaki bağıntı gibidir.

Bu orantıdan çıkan sonuca göre, kâr oranı, k', daima artı-değer oranından, a''den, küçüktür, çünkü, değişen sermaye, d, daima S'den, d + s'den ya da değişen sermaye, artı, değişmeyen sermayeden küçüktür; burada yalnız, pratik bakımdan olanaksız bir durum, d=S, yani kapitalist tarafından hiç bir değişmeyen sermaye, hiç bir üretim aracı yatırılmayıp yalnız ücretlere yatırım yapıldığı durum dıştalanmıştır.

Bununla birlikte, s, d ve a'nın büyüklüğü üzerinde belirleyici bir etkisi olan birkaç başka etken, tahlilimizde dikkate alındığı için bunların kısaca incelenmesi gerekiyor.

Birincisi, *paranın değeri.* Biz, bunu, incelememiz boyunca değişmiyor kabul edeceğiz.

İkincisi, *devir.* Bu etmeni biz şimdilik tamamıyla inceleme dışı bırakıyoruz, çünkü bunun kâr oranı üzerindeki etkisi, ilerdeki bir bölümde özel olarak ele alınacaktır. [Biz, burada, tek bir noktaya önceden değineceğiz: k' = a'.d/S formülü, değişen sermayenin yalnız *tek* bir devir dönemi için kesinlikle doğrudur. Ama biz, bunu, basit artı-değer oranı a' yerine, yıllık artı-değer oranı a'.n koyarak, yıllık devir için düzeltebiliriz. Burada n, değişen sermayenin bir yıl içersindeki devir sayısıdır. (*cf.* İkinci Kitap, Bölüm XVI, 1.) *–F. E.*]

Üçüncüsü, artı-değer oranı üzerindeki etkisi, Birinci Kitapta (Abschn. IV) enine boyuna tartışılan, *emeğin üretkenliğine,* gerekli dikkat gösterilmelidir. Emeğin üretkenliği de, kâr oranı üzerinde, hiç değilse bireysel sermayede, eğer bu sermaye, ortalama toplumsal üretkenliğin üzerinde işliyor ve ortalama toplumsal değerlerinin altında değerde metalar üretiyor, böylece de fazladan bir kâr gerçekleştiriyorsa, Birinci Kitapta (Kap. X, s. 323/314.) gösterildiği gibi, doğrudan bir etki yapabilir. Bununla birlikte, bu durum üzerinde şimdilik durulmayacaktır, çünkü, yapıtın bu kısmında da gene metaların normal toplumsal koşul1ar altında üretildikleri ve değerleri üzerinden satıldıkları öncülünden hareket edeceğiz. Şu halde, her durumda biz, emeğin üretkenliğinin sabit kaldığını kabul ediyoruz. Aslında, bir sanayi koluna yatırılmış bulunan bir sermayenin değer bileşimi, yani değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki belirli bir oran, daima emeğin belirli bir üretkenlik derecesini ifade eder. Bu nedenle, bu oran, değişmeyen sermayenin maddi öğelerinin değerinde salt bir değişiklik ya da ücretlerde bir değişme yapılmasından başka bir yolla değiştirilir değiştirilmez, emeğin üretkenliğinde de [sayfa 51] buna tekabül eden bir değişme olması gerekir ve biz, bu yüzden, d, s ve a etmenlerdeki değişikliklerin, emeğin üretkenliğinde

de bir değişme olduğu anlamına geldiğini sık sık göreceğiz.

Aynı şey, geriye kalan üç etmen için de geçerlidir – *işgününün uzunluğu, emeğin yoğunluğu* ve *ücretler.* Bunların, artı-değer miktarı ve oranı üzerindeki etkisi Birinci Kitapta uzun uzadıya tartışılmıştır. Basitlik sağlamak amacıyla bu üç etmenin sabit kaldığını varsaydığımız zaman bile, d ve a'da meydana gelen değişikliklerin, gene de bunların, kendi belirleyici öğelerinin büyüklüklerinde değişmeler olduğu anlamına gelebileceği anlaşılabilir. Bu bakımdan, ücretin, artı-değer miktarı ile artı-değer oranı üzerinde, işgününün uzunluğunun ve emeğin yoğunluğunun ters orantılı bir etki yaptığını kısaca anımsamamız gerekir; ücretlerde bir artış artı-değeri azaltır, oysa, işgününde bir uzama ve emeğin yoğunluğunda bir artış artı-değeri çoğaltır.

Diyelim, 100'lük bir sermaye, toplam haftalık 20 ücret karşılığında günde 10 saat çalışan 20 emekçi kullanarak 20 artı-değer üretiyor. Demekki:

$$80_s + 20_d + 20_a \text{ ; a' = \%100, k' = \%20.}$$

Şimdi, ücretler artmaksızın işgününü 15 saate çıkartalım. 20 işçi tarafından üretilen toplam değer böylece 40'tan 60'a yükselecektir (10 : 15 = 40 : 60). Emekçilere ödenen ücret, d, aynı kaldığı için, artı-değer 20'den 40'a yükselir ve:

$$80_s + 20_d + 40_a \text{ ; a' = \%200, k' = \%40 olur.}$$

Eğer tersine, ücretler, 20'den 12'ye düşerken on saatlik işgünü aynı kalırsa; toplam değer-ürün önceki gibi 40 olur, ama farklı olarak dağılır; d, 12'ye düşer ve a için geriye 28 kalır. Bu duruma göre:

$$80_s + 12_d + 28_a \text{ ; a' = \%}233^1/_3\text{, k' = 28/92 = \%}30^{10}/_{23} \text{ olur.}$$

Şu halde, görüyoruz ki, uzatılmış bir işgünü (ya da, emeğin yoğunluğunda buna tekabül eden bir artış) ve ücretlerde bir düşüş, artı-değerin miktarını ve böylece de oranını artırmaktadır. Tersine, ücretlerde bir yükselme, diğer şeyler eşit olmak *üzere,* artı-değer oranını düşürür. Dolayısıyla, eğer, d, ücretlerdeki bir artış yoluyla yükselirse, bu, daha büyük değil, daha pahalı bir emek miktarını ifade eder ve bu durumda a' ve k' yükselmez, düşer.

Bu, işgünü, emeğin yoğunluğu ve ücretlerdeki değişikliğin, d ve a ile bunların oranlarında ve dolayısıyla da, a'nın toplam sermayeye, s + d, oranı olan k''nde aynı anda bir değişme olmaksızın yer alamayacağını gösterir. Ve ayrıca şurası da açıktır ki, a'nın d'ye oranındaki değişmeler, gene, yukarda sözü edilen üç emek koşulunun hiç değilse birinde, buna tekabül eden bir değişme olduğu anlamına gelir.

Tam da bu, değişen sermayenin, toplam sermayenin hareketi ve onun kendisini genişletmesi ile olan özel organik bağıntı ile, bir de bu [sayfa 52] sermayenin değişmeyen sermaye ile olan farkını ortaya koyar. Değerin yaratılmasını ilgilendirdiği kadarıyla, değişmeyen sermaye, yalnız taşıdığı değer bakımından önemlidir. Ve, 1.500 sterlinlik bir değişmeyen sermayenin, diyelim tonu 1 sterlinden 1.500 ton demiri ya da

tonu 3 sterlinden 500 ton demiri temsil etmesinin, değerin yaratılması bakımından bir önemi yoktur. Değişmeyen sermayenin değerinin, içersinde nesneleştiği fiili malzeme miktarının, değerin oluşumu ve değişmeyen sermayenin değerinin bu değerin temsil ettiği maddi kullanım-değeri-nin kitlesine olan oranındaki artış ya da azalış ne olursa olsun, bu değerle ters orantılı değişen kâr oranı ile hiç bir ilgisi yoktur.

Değişen sermaye için bu farklıdır. Bu noktada sözkonusu olan, bu sermayenin sahip bulunduğu değer değil, kendinde maddeleşen emek değil, bu değerin harekete getirdiği ve kendisinde ifadesini bulmayan toplam emeğin –toplam emeğin bu değerde ifadesini bulan emekle olan farkı, dolayısıyla, karşılığı ödenmiş emek, yani toplam emeğin artı-değer üreten kısmı, bu değerin içerdiği emek ne kadar az ise, o kadar büyüktür– sırf bir göstergesi olmasıdır. Diyelim, on saatlik işgünü, on şilin = on mark olsun. Eğer, ücretleri yerine koymak için gerekliemek, yani değişen sermaye = 5 saat = 5 şilin ise, artı-emek = 5 saat ve artı-değer = 5 şilin olur. Gerekli emek = 4 saat = 4 şilin ise, artı-emek = 6 saat ve artı-değer = 6 şilin olur.

Demek oluyor ki, değişen sermayenin değeri, hareket geçirdiği emek miktarının göstergesi olmaktan çıkar çıkmaz ve ayrıca bu göstergenin ölçüsü değişince, artı-değer oranı karşıt yönde ve ters orantılı olarak değişecektir.

Şimdi de, yukarda sözü edilen kâr oranı denklemini, k' = a'. $^d/_S$, çeşitli olası durumlara uygulayalım. Tek tek a'. $^d/_S$ etmenlerinin değerini ardarda değiştirecek ve bu değişikliklerin kâr oranı üzerindeki etkisini belirleyeceğiz. Bu şekilde, ya bir ve aynı sermaye için ardarda değiştirilmiş işleme koşulları olarak ya da yanyana bulunan ve karşılaştırma amacıyla farklı sanayi kollarından ya da farkı ülkelerden alınan ayrı ayrı sermayeler olarak bakabileceğimiz, bir dizi farklı durumlar elde etmiş olacağız. Bu nedenle, bir ve aynı sermaye için, ardarda gelen koşullar olarak bazı örneklerimiz zorlama ya da pratik bakımdan olanaksız gibi görülürse de, bunlara bağımsız sermayelerin karşılaştırılması gözüyle bakıldığı anda bu itiraz ortadan kalkmış olur.

Öyleyse şimdi, a'. $^d/_S$ ürününü, iki etmenine, a' ve $^d/_S$'ye ayıralım. Önce a"nü sabit olarak alacağız ve $^d/_S$'nin olası değişikliklerinin etkisini araştıracağız. Bundan sonra $^d/_S$ kesrini sabit olarak ele alıp, a''nün olası değişiklikleden geçtiğini göreceğiz. En sonu, bütün etmenleri, değişken büyüklükler olarak ele alacağız ve böylece, kâr oranı ile ilgili yasaların çıkartılabileceği bütün durumları gözden geçirmiş olacağız.

I. *a' sabit, $^d/_S$ değişken*

Bir dizi alt durumları da kapsayan bu durum, genel bir formül altında [sayfa 53] toplanabilir. Değişim öğeleri d, d_1, ortak artı-değer oranları a' ve kâr oranları k' ve k'_1 olan S ve S_1 sermayelerini alalım. Bu durumda:

$k' = a' (d : S)$; $k'_1 = a' (d_1 : S)$ olur.

Şimdi, S ile S_1 ve d ile d_1 arasında bir orantı kuralım. Örneğin, S_1/S kesrinin değeri = E ve d_1/d kesrinin değeri = e olsun. Buna göre $S_1 = ES$ ve $d_1 = ed$ olur. Yukardaki denklemde, k_1, S_1 ve d_1 için bu değerleri koyarsak aşağıdaki eşitliği elde ederiz:

$$k'_1 = a' [ed : ES].$$

Gene, yukardaki iki denklemi orantı haline getirerek ikinci bir formül daha elde ederiz:

Bir kesrin değeri, payı ya da paydası aynı sayı ile çarpıldığında ya da bölündüğünde değişmeyeceği için, d:S ve d_1:S_1 kesirlerini yüzde olarak ifade edebiliriz, yani, S ve S_1'in her ikisini de 100'e eşitleyebiliriz. Böylece d : S = d : 100 ve $d_1 : S_1$ = d1 : 100 diyebiliriz ve bu orantılarda paydaları atarak şu eşitliği elde ederiz:

$$k' : k'_1 = d : d'_1,$$ ya da:

Aynı artı-değer oranı işleyen iki sermaye alındığında, bunların kâr oranlarının birbirine oranı, kendi toplam sermayelerine göre yüzde olarak ifade edilen değişen kısımlarının birbirine oranının aynıdır.

Bu iki formül, d/S'nin olası bütün değişmelerini kapsar.

Bu çeşitli durumları tek tek ele almadan önce bir noktaya daha değinelim. S, s ile d'nin, değişmeyen ve değişen sermayelerin toplamı olduğu ve artı-değer oranları, kâr oranları gibi genellikle yüzde olarak ifade edildiği için, s + d'nin toplamını da 100'e eşit diye kabul etmek, yani s ve d'yi yüzde olarak göstermek uygun olur. Kâr miktarını değilse bile, kâr oranını belirlemek için, 12.000'i değişmeyen ve 3.000'i değişen 15.000'lik bir sermayenin 3.000'lik bir artı-değer ürettiğini söylemek ile bu sermayeyi aşağıdaki yüzdelere indirgememiz arasında bir fark yoktur:

$$15.000\ S = 12.000_s + 3.000_d\ (+ 3.000_a)$$
$$100\ S = 80_s + 20_d\ (+ 20_a).$$

Her iki durumda da, artı-değer oranı a' = %100 ve kâr oranı = %20'dir.

İki sermayeyi, diyelim yukardaki ile bir başkasını karşılaştırdığımızda gene aynı şey doğrudur :

$$12.000\ S = 10.800_s + 1.200_d\ (+ 1.200_a)$$
$$100\ S = 90_s + 10_d\ (+ 10_a)$$

her ikisinde de a' = %100, k' = %10'dur ve yukardaki sermaye ile karşılaştırmada yüzde olarak ifade daha açıktır.

Öte yandan, bir ve aynı sermayede yer alan bir değişiklik sözkonusu ise, bunun yüzde olarak gösterilmesi pek az kullanılır, çünkü bu biçim, hemen hemen her zaman bu değişiklikleri belirsiz hale getirir. Yüzde olarak ifade edilen bir sermaye: [sayfa 54]

$$80_s + 20_d + 20_a$$

aşağıdaki yüzde şeklini alırsa:

$$90_s + 10_a + 10_{a'}$$

yiizde olarak, değişmiş bulunan bu bileşimin, 90d + 10s', d'deki mutlak bir artıştan mı, s'deki mutlak bir azalmadan mı, yoksa her ikisinden mi meydana geldiğini bilemeyiz. Bunu saptayabilmek için, sayı olarak mutlak büyüklüklere gereksinme vardır. Bununla birlikte, aşağıdaki tek tek değişme durumlarmı tahlil ederken her şey, bu değişikliklerin nasıl meydana geldiğine bağlıdır; $80_s + 20_d$'nin $90_s + 10_d$ haline gelişi, değişen sermayede bir değişiklik olmaksızın, değişmeyen sermayede bir artış, örneğin, $12.000_s + 3.000_d$'nin $27.000_s + 3.000_d$ halini alışı (ve buna tekabül eden 90s + 10d yüzdesine yükselmesi) ile mi; yoksa, değişmeyen sermaye aynen kaldığı halde, değişen sermayede bir azalma ile, yani $12.000_s + 1.333^1/_{3d}$ halini alması (gene buna tekabül eden $90_s + 10_d$ yüzdesi) ile mi; ya da son olarak her iki sermayenin $13.500_s + 1.500_d$ haline gelmesi (bir kez daha yüzde olarak: $90_s + 10_a$ yüzdesine tekabül eden) ile mi bu şekli almaktadır? Ama, bizim şimdi ardarda tahlil edeceğimiz durumlar işte tam da bunlardır ve bunu yaparken, kolaylık sağlayan yüzde şeklini bir yana bırakacağız ya da hiç değilse bunları yalnız ikincil bir almaşık olarak kullanacağız.

1) *a' ve S sabit, d değişken*

Büyüklük olarak d değiştiği halde S'nin aynen kalabilmesi, ancak, S'nin diğer öğesi olan s'nin, yani değişmeyen sermaye, d ile aynı miktarda ama zıt yönde değişmesi halinde mümkündür.

Eğer S ilkinde = $80_s + 20_d$ = 100 ise ve d, 10'a düşmüş ise, bu durumda s ancak 90'a yükselince S = 100 olabilir; $90_s + 10_d = 100$. Genel hir ifadeyle, d'nin d ± h haline gelebilmesi, yani d'nni h kadar artması ya da eksilmesi halinde, ele aldığımız durumun koşullarının karşılanabilmesi için, s'nin s ± h haline gelmesi, yani aynı miktarda ama ters yönde değişmesi gerekir.

Aynı şekilde, değişen sermaye d, değiştiği halde, artı-değer, oranı a', aynı kalıyorsa, artı-değer miktarı a'nın, değişmesi gerekir, çünkü a = a'd'dir ve a'd'nin çarpanlarından birisine, yani d'ye başka bir değer verilmiştir.

Ele alınan durumun varsayımları, başlangıçtaki

$$k' = a' (d : S)$$

eşitliğinin yanısıra, d'deki değişme nedeniyle, diğer bir,

$$k'_1 = a'$$

eşitliğini verir ve burada d, d_1 haline gelmiştir ve bunun sonucu değişen kâr oranı k'_1 bulunacaktır.

Bu, aşağıdaki orantı ile belirlenir:

ya da: artı-değer oranı ve toplam sermaye aynı kalırken, başlangıçtaki kâr oranının, değişen sermayedeki bir değişme ile meydana gelen yeni kâr oranına oranı, başlangıçtaki değişen sermayenin, değişmiş bulunan değişen sermayeye oranına eşittir.

Eğer başlangıç sermayesi yukardaki gibi ise: [sayfa 55]

I.15.000 S = $12.000_s + 3.000_d (+ 3.000_a)$, ve şimdi:

II. 15.000 S = $13.000_s + 2.000_d (+ 2.000_a)$ ise, her iki halde de S = 15.000 ve a' = %100'dür ve I'in kâr oranı %20'nin, II'nin kâr oranı %$13^1/_3$'e oranı, I'in değişen sermayesi 3.000'in, II'nin değişen sermayesi 2.000'e oranına eşittir, yani, %20 : %$13^1/_3$ = 3.000 : 2.000.

Şimdi, değişen sermaye yükselebilir ya da düşebillir. Önce bunun yükseldiği bir örnek alalım. Bir sermayenin başlangıçtaki bileşimi ve kullanım şekli şöyle olsun:

I. $100_s + 20_d + 10_a$; S = 120, a' = %50, k' = %$8^1/_3$.

Şimdi, değişen sermaye 30'a yükselsin. Bu duruinda, bizim varsayımımıza göre, toplam sermayenin değişmeden 120 kalması için değişmeyen sermayenin 100'den 90'a düşmesi gerekir. Artı-değer oranı değişmeden %50 kaldığına göre, üretilen artı-değer 10'dan 15'e yükselecektir. Buna göre şu sonuç elde ederiz:

II. $90_s + 30_d + 15_a$; S = 120, a'= %50, k' = %12½.

Önce, ücretlerin değişmeden kaldığı varsayımından hareket edelim. Bu durumda, artı-değer oranının öteki etmenleri, yani işgünü ile emeğin yoğunluğunun da değişmeden kalması gerekir. Bu takdirde d'nin (20'den 30'a) yükselişi, yalnız, kullanılanın bir yarısı kadar daha işçi çalıştırıldığını belirtebilir. Böyle olunca, üretilen toplam değer de yarısı kadar, 30'dan 45'e yükselecek ve tıpkı eskisi gibi 2/3'si ücretlere, 1/3'i artı-değere bölünecektir. Ama aynı zamanda, işçi sayısındaki artış ile, değişmeyen serrnaye, üretirn araçlarının değeri 100'den 90'a düşrnüş olacaktır. Bu duruma göre, emeğin üretkenliğinde bir azalma ile birlikte ve onunla eşzamanlı olarak değişmeyen sermayede bir daralma olduğunu görüyoruz. Böyle bir durum ekonomik bakımdan rnümkün müdür?

Emeğin üretkenliğinde bir azalma ve dolayısıyla çalıştırılan işçi sayısında bir artışın rahatlıkla düşürülebileceği tarım ile istihraç sanayii kollarında bu süreç, –kapitalist üretim esasına göre ve onun çerçevesi içersinde– değişmeyen sermayede bir azalma yerine bir artış ile birarada görülür. s'deki yukarda sözü edilen düşme, sırf fiyatlardaki bir düşme nedeniyle olsa bile bireysel bir sermaye, I'den II'ye geçişi ancak çok istisnai durumlarda başarabilir. Ama, farklı ülkelerde, ya da tarım ya da istihraç sanayiinin farklı kollarında, yatırılmış bulunan iki bağımsız sermaye sözkonusu ise, bir durumda değerinden daha fazla işçi çalıştırılması (ve dolayısıyla daha fazla değişen sermaye kullanılması) ve daha az değerli ya da kıt üretim aracı kullanılması tamamen olağan bir şeydir.

Ama biz, ücretlerin aynı kaldığı varsayımını bir yana bırakalım ve değişen sermayenin 20'den, 30'a yükselişini, ücretlerde yarı yarıya bir yükselme ile açıklayalım. O zaman, tamamen başka bir durum ile karşı karşıya geliriz. Aynı sayıda emekçi –diyelim yirmi– aynı ya da pek az eksilmiş üretim aracı ile çalışmaya devam eder. Eğer işgünü değişmeden kalırsa –diyelim 10 saat– üretilen toplam değer de aynı kalır. Eskiden de, şimdi de = 30'dur. Ne var ki, bu 30'un hepsi şimdi, yatırılan 30'luk

[sayfa 56] değişen sermayeyi yerine koymak için gereklidir; böyle olunca da, artı-değer yokolur. Ama biz, artı-değer oranının sabit kaldığını, yani I'deki gibi %50 olduğunu varsaymıştık. Bu, ancak, işgününün yarı yarıya uzatılmasıyla, yani 15 saate çıkarılmasıyla mümkündür. Böylece, 20 emekçi 15 saatte 45'lik bir toplam değer üretir ve bütün koşullar yerine getirilmiş olur:

II. $90_s + 30_d + 15_a$; S = 120, a' = %50, k' = %12½.

Bu durumda 20 işçi, I. durumdan daha fazla, emek aracına, alete, makineye vb. gereksinme göstermez. Ancak, ham ve yardımcı maddelerin yarı yarıya artırılması gerekecektir. Bu maddelerin fiyatlarında bir düşme olması halinde, I'den II'ye geçişin, bizim varsayımımıza göre, bireysel bir sermaye için bile daha ekonomik olması mümkündür. Ve kapitalistin, artmış bulunan kârlar yoluyla, değişmeyen sermayesindeki değer eksilmesiyle ortaya çıkan kaybı bir ölçüde telafi edilir.

Şimdi de, değişen sermayenin yükselmek yerine düştüğünü varsayalım. Bu durumda bizim yapacağımız tek şey, örneğimizi tersine çevirmek, II'yi başlangıç sermayesi diye alıp, II'den I'e geçmektir.

II. $90_s + 30_d + 15_a$ şimdi

I. $100_s + 20_d + 10_a$'ya dönüşür ve açıktır ki, bu yer değiştirme, kâr oranlarının herbirini ve bunların karşılıklı bağıntılarını düzenleyen koşulların herhangi birini hiç bir şekilde değiştirmez.

Artan değişmeyen sermaye ile 1/3 daha az işçi çalıştırıldığı için d nin 30'dan 20'ye düşmesi halinde, önümüzde modern sanayinin normal bir örneği var demektir, yani emeğin üretkenliğindeki artış ile, daha büyük bir üretim aracı kitlesi daha az işçi tarafından kullanılmaktadır. Bu hareketin, kâr oranında eşzamanlı bir düşmeyle zorunlu bir bağıntısı bulunması, bu kitabın üçüncü kısmında geliştirilecektir.

Öte yandan, eğer d, düşük ücretle aynı sayıda işçi çalıştırıldığı için 30'dan 20'ye düşse, işgünü değişmemek üzere, üretilen toplam değer, önceki gibi = 30d + 15a = 45 olur. d, 20'ye düştüğü için, artı-değer 25'e, artı-değer oranı %50'den %125'e yükselmiş olur ki, bu bizim varsayımımıza ters düşer. Ele alınan durumun koşullarına uymak için, artı-değerin, %50 oranı ile 10'a düşmesi ve bu nedenle üretilen toplam değerin 45'ten 30'a inmesi gerekirdi; bu ise, ancak işgününün üçte-bir azalması ile mümkündür. Demek ki, daha önceki gibi durum şudur:

$100_s + 20_d + 10_a$; a' = %50, k' = %8$^1/_3$.

Ücretlerde bir düşüş olması halinde, emek-zamanında böyle bir azalma yapılmasının, pratikte hiç görülmeyeceğini söylemeye bile gerek yoktur, Ama bunun önemi yoktur. Kâr oranı, birkaç değişken büyüklüğün bir işlevidir ve eğer biz bu değişkenlerin kâr oranını nasıl etkilediğini bilmek istersek, böylesine tek başına bir etkinin, bir ve aynı sermaye için ekonomik bakımdan geçerli olup olmamasına bakmaksızın, tek tek bu etkilerin herbirini sırayla tahlil etmemiz gerekir. [sayfa 57]

2) *a' sabit, d değişken, S, d'deki değişme yoluyla değişiyor.*

Bu durum, bundan önceki durumdan yalnız derece bakımından ayrılır. d'deki artma ya da eksilme kadar eksileceği ya da artacağı yerde s sabit kalmaktadır. Bugünün koşulları altında, büyük sanayiler ile tarımda değişen sermaye toplam sermayenin yalnızca nispeten küçük bir kısmıdır. Bu yüzden, ondaki artma ya da eksilme, değişen sermayedeki değişikliklerden ileri geldiği sürece, aynı şekilde nispeten küçüktür.

Biz gene bir sermaye ile başlayalım:

I. $100_s + 20_d + 10_a$; S = 120, a' = %50, k' = %8$^1/_3$,

ve bu, diyelim şu şekli alsın:

II. $100_s+30_d+15_a$; S=130, a'=%50, k'=%11$^7/_{13}$.

Değişen sermayenin azaldığı bunun tersi olan durum gene, II'den I'e tersine geçiş ile gösterilecektir.

Ekonomik koşullar, aslında bundan önceki durumda olduğu gibidir ve bu nedenle burada tekrar irdelenmesine gerek yoktur. I'den II'ye geçiş, emeğin üretkenliğinde yan yana bir azalma olduğu anlamına gelir; II için 100_s'nin kullanılması, I'e göre emekte yan yana bir artış gerektirir. Bu durum tarımda görülebilir.[9]

Ama, bundan önceki durumda, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye çevrilmesi ya da bunun tersi olması ile toplam sermaye sabit kaldığı halde, bu durumda değişen sermaye arttığı zaman ek bir sermaye bağlanması, azaldığı zaman daha önce kullanılan sermayede bir serbest kalma sözkonusudur.

3) *a' ve d sabit, s ve bu nedenle* S *değişken.*

Bu durumda denklem:

k'=a'(d : S) şeklinden k'_1=a' (d : S),

şeklini alır ve her iki yandan aynı çarpanların çıkartılmasıyla şunu elde ederiz:

k'_1 : k' = S : S_1.

aynı artı-değer oranı ve eşit değişen sermayeler ile kâr oranları toplam sermayelere ters orantılıdır.

Elimizde, örneğin üç sermaye, ya da aynı sermayenin üç farklı durumu bulunsun:

I. $80_s+20_d+20_a$; S=100, a'=%100, k'=%20;
II. $100_s + 20_d + 20_a$; S = 120, a' = %100, k' = %16$^2/_3$;
III. $60_s+ 20_d+ 20_a$; S = 80, a' = %100, k' =%25.

Buradan şu orantıları elde ederiz:

%20 : %16$^2/_3$ = 120 : 100 ve %20 : %25 = 8 : 100.

a' sabit iken d : S'nin değişmeleri için daha önce verilen genel formül şöyle idi: [sayfa 58]

[9] Elyazmasında bu noktada şu not bulunmakta: "Bu durumun, toprak rantı ile ne gibi bir ilişkisi olduğu ilerde incelenecek." -*F.E.*

$k'_1 = a' (ed : ES)$; şimdi şu hali alıyor: $k'_1 = a' (d : ES)$, d değişmediğine göre, $e = d_1 : d = 1$ oluyor.

a' d =a, artı-değer miktarı olduğu ve hem a' ve hem de d sabit kaldığı için, bundan, d'nin de S'deki bir değişmeden etkilenmediği sonucu çıkar. Artı-değer miktarı, değişiklikten sonra da, daha öncekinin aynıdır.

Eğer s sıfıra düşse idi, k' = a' olurdu, yani kâr artı-değer oranına eşit olurdu.

s'deki değişiklik, ya sırf değişmeyen sermayenin maddi öğelerinin değerindeki bir değişiklikten, ya da toplam sermayenin teknik bileşimindeki, yani belli bir sanayi dalında, emeğin üretkenliğindeki bir değişmeden ileri gelmiş olabilir. Bu son durumda, modern sanayi ve geniş-ölçekli tarımdaki gelişmeye bağlı olarak, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış, III'ten I'e ve I'den II'ye sırası içinde (yukardaki örnekte) bir geçiş ortaya koyacaktır. Kendisine 20 ödenen ve 40'lık bir değer üreten bir emek miktarı, önce, 60 değerlik bir emek aracı kullanır; eğer üretkenlik artar ve değer aynı kalırsa, tüketilen emek aracı önce 80'e sonra 100'e yükselir. Bu sıranın tersine dönüşü, üretkenlikte bir azalma olduğu anlamına gelebilir. Aynı emek miktarı daha küçük bir üretim aracı kitlesini harekete geçirir ve, tarımda, madencilikte, vb. görülebileceği gibi yapılan işin boyutları daralır.

Değişmeyen sermayede yapılan bir tasarruf, bir yandan kâr oranını artırırken öte yandan da bir miktar sermayeyi serbest bırakması nedeniyle kapitalist için önemlidir. Bunun, ve aynı şekilde, değişmeyen sermayenin öğelerinde, özellikle hammadde fiyatlarındaki bir değişikliğin yapacağı etkiyi ilerde daha yakından inceleyeceğiz.*

Değişmeyen sermayedeki bir değişikliğin, bu değişme, ister s'nin maddi öğelerindeki bir artış ya da azalmadan veya sırf bunların değerlerindeki bir değişmeden ileri gelmiş olsun, kâr oranını aynı şekilde etkileyeceği gene apaçıktır.

4) *d sabit, d, s ve S'nin hepsi değişken.*

Bu durumda, değişen kâr oranı için, başlangıçta verilen genel formül gene geçerliliğini korumaktadır:

$$k'_1 = a' (ed : ES)$$

Buradan artı-değer oranı aynı kalmak üzere şu sonuçlar çıkar:

a) Eğer E, e'den büyükse, yani eğer değişmeyen sermaye, toplam sermayenin, değişen sermayeden daha yüksek bir oranda büyüyeceği şeklinde artmış ise, kâr oranı düşer. Eğer $80_s + 20_d + 20_a$ gibi bir sermaye, $170_s + 30_d + 30_a$ şeklini alırsa, gene a' = %100 kalır, ama d : S, hem d e hem de S büyüdüğü halde, 20 : 100'den 30 : 200'e düşer ve kâr oranı da buna uygun olarak %20'den %15'e iner.

* *Kapital,* Birinci Cilt, Beşinci Bölüm. -*Ed.*

b) Ancak eğer e = E ise, yani d : S kesri, görünüşteki değişikliğe [sayfa 59] karşın aynı değeri koruyorsa, yani payı ve paydası aynı sayı ile çarpılıyor ya da bölünüyorsa, kâr oranı değişmeden kalır. $80_s + 20_d + 20_a$ ve $160_s + 40_d + 40_a$, sermayelerinin, aynı %20'lik kâr oranına sahip oldukları açıktır, çünkü a' = %100 olarak kalmakta ve d : s = 20 : 100 = 40 : 200, her iki örnekte ayrı değeri temsil etmektedir.

c) e, E'den büyükse, yani değişen sermaye, toplam sermayeden daha yüksek bir oranla büyüyorsa kâr oranı yükselir. Eğer, $80_s + 20_d + 20_a$ sermayesi $120_s + 40_d + 40_a$ halini alırsa, kâr oranı %20'den %25'e yükselir, çünkü, değişmeyen a' (d : S) = 20 : 100, bu durumda 40 : 160'a yükselmiş ya da $^1/_5$ iken ¼ olmuştur.

Eğer d ve S'deki değişiklikler aynı yönde olursa, biz, bu büyüklük değişikliklerine, bir ölçüde, sanki bunların her ikisi de aynı orantıda olmuş ve böylece d : S, o noktaya kadar değişmeden kalmış gözüyle bakabiliriz. Bu noktadan sonra, bunlardan yalnız bir tanesi değişebilir ve biz, böylece, bu karmaşık hali, bundan önceki basit hallerden birisine indirgemiş oluruz.

Örneğin eğer, $80_s + 20_d + 20_a$, $100_s + 30_d + 30_a$ halini alacak olsa, d'nin s'ye ve aynı zamanda S'ye oranı, bu değişmede, $100_s + 25_d + 25_a$'ya kadar aynı kalır. Bu nedenle de, işte bu noktaya kadar, kâr oranı da gene değişmeden kalır. Öyleyse biz, $100_s + 25_d + 25_a$'yı, çıkış noktamız olarak alabiliriz; d'nin 30_d olması için 5 kadar arttığını, bu yüzden S'nin 125'ten 130'a yükseldiğini ve böylece de, ikinci halin, yani d'nin basit değişmesi ve dolayısıyla S'de bir değişme olması halinin karşımıza çıktığını görürüz. Başlangıçta %20 olan kâr oranı, bu 5_d'nin ilavesiyle, artı-değer oranı aynı kalmak üzere, %23$^1/_{13}$'e yükselir.

Daha basit bir durumda aynı indirgeme, d ve S büyüklüklerini karşıt yönde değiştirdiklerinde yer alabilir. Örneğin, gene $80_s + 20_d + 20_a$'dan hareket edelim ve bu $110_s + 10_d + 10_a$ haline gelmiş olsun. Bu durumda, değişmenin $40_s + 10_d + 10_a$'ya kadar devanı etmesi halinde, kâr oranı aynı %20 kalacaktır. Bu ara şekle, 70_s ilave edilince, bu oran %8$^1/_3$'e düşecektir. Böylece biz, gene durumu, tek bir değişkenin, yani s'nin değişmesi haline indirgemiş oluruz.

d, s, ve S'nin aynı zamanda değişmeleri, bu nedenle, yeni bir durum ortaya çıkarmaz ve son tahlilde, yalnız tek bir etmenin değişken olduğu bir hale dönülmüş olur.

Geriye kalan en son durum da aslında böylece kapsanmış olmaktadır; yani d ile S'nin sayısal olarak aynı kaldığı halde, bunların maddi öğelerinin bir değer değiştirmesi ve böylece, d'nin, harekete geçirilen değişmiş bir emek miktarını, s'nin, harekete geçirilen değişmiş bir üretim aracı miktarını temsil etmesi hali.

$80_s + 20_d + 20_a$ halinde, diyelim 20_d, başlangıçta, günde 10 saat çalışan 20 emekçinin ücretlerini temsil etsin. Gene diyelim, bunların herbirinin ücreti 1'den 1¼'e yükselsin. Bu durumda, 20_d, 20 emekçi

yerine ancak 16 emekçinin ücretini ödeyecektir. Ne var ki, 20 emekçi eğer 200 çalışma-saatinde 40'lık bir değer üretiyor ise, günde 10 saat çalışan [sayfa 60] 16 emekçi 160 çalışma-saatinde ancak 32'lik bir değer üretir. Ücretler için 20d düşüldükten sonra 32'nin ancak 12'si artı-değer için kalır. Böylece, artı-değer oranı, %100'den %60'a düşmüş olur. Ama biz, artı-değer oranını sabit kabul ettiğimiz için, işgününün, dörtte bir uzatılması, 10'dan 12½ saate çıkartılması gerekecektir. Eğer günde 10 saat çalışan 20 emekçi = 200 çalışma-saatinde 40'lık bir değer üretiyorsa, günde 12½ saat çalışan 16 emekçi = 200 saatte aynı değeri üretecek ve $80_s + 20_d$'lik sermaye gene eskisi gibi aynı 20'lik artı-değer sağlayacaktır.

Tersine, eğer ücretler, 20d'nin; 30 emekçinin ücretlerini temsil edeceği ölçüde düşecek olsa, a ancak, işgününün 10'dan $6^2/_3$ saate inmesi halinde sabit kalabilir. Çünkü, $20x10 = 30x6^2/_3 = 200$ işgünüdür.

Bu birbirinden farklı örneklerde s'nin, para olarak ifade edilen değerler cinsinden ne ölçüde sabit kalabileceğini ve gene de, değişen koşullara göre değişen farklı miktarlarda üretim aracını temsil edebileceğini esas olarak irdelemiş bulunuyoruz. Bu durum, kendi saf şekli ile ancak bir istisna olarak mümkün olabilir.

s'nin öğelerinin değerinde, bu öğelerin kitlesini çoğaltan ya da azaltan, ama s'nin değer toplamını değişmeden bırakan bir değişikliğe gelince, bu, d'nin büyüklüğünde bir değişikliğe yol açmadığı sürece, ne kâr oranını ve ne de artı-değer oranını etkiler.

Böylece biz, bizim denklemimizdeki d, s ve S'nin değişmelerindeki bütün olası durumları görmüş bulunuyoruz. Artı-değer oranı aynı kaldığı halde, kâr oranının düşebileceğini, aynı kalabileceğini ya da yükselebileceğini, oysa, d'nin s'ye ya da S'ye olan oranında en ufak bir değişikliğin, kâr oranında da bir değişiklik olmasına yetebileceğini görmüş bulunuyoruz. Biz, ayrıca, d'nin değişikliklerinde her zaman, aşıldığı takdirde a"nün sabit kalması ekonomik bakımdan olanaksız bulunan belli bir sınır bulunduğunu da görmüş bulunuyoruz. s'nin her tek yanlı değişmesinde de, d'nin artık sabit kalamayacağı belli bir sınıra ulaşmak zorunda olduğundan, d : S'nin her olası değişmesi için, a"nün de aynı şekilde değişken hale gelmek zorunda kalacağı sınırlar olduğunu görüyoruz. Şimdi tartışmasını yapacağımız a"nün değişmelerinde, denklemimizin farklı değişkenlerinin bu karşılıklı etkisi, daha da açık olarak görülecektir.

II. *a' değişken*

d : S sabit kalsın ya da kalmasın, farklı artı-değer oranlarına göre kâr oranları için, $k' = a' (d : S)$ denklemini, $k'_1 = a'_1 (d_1 : S_1)$ şekline sokarak genel bir formül elde ederiz; k'_1, a'_1, d_1 ve S_1 burda, k', a', d ve S' nin değişmiş değerlerini temsil ederler. Buradan:

$$k' : k'_1 = a'_1 (d : S) : a'_1 (d_1 : S_1)$$

eşitliğini ve dolayısıyla:

$$k'_1 = (a'_1 : a')(d_1 : d) (S_1 : S) (k')$$

eşitliğini elde ederiz. [sayfa 61]

1) a' *değişken d : S sabit.*

Bu durumda şu denklemleri elde ederiz:

$$k' = a' (d : S) ; k'_1 = a'_1 (d : S),$$

bunların her ikisinde de d : S eşittir. Bu nedenle:

$$k' : k'_1 = a' : a'_1$$

Aynı bileşimde iki sermayenin kâr oranları arasındaki oran, bunların artı-değerlerinin birbirine oranına eşittir. d : S kesrinde sözkonusu olan, d ile, S'nin mutlak büyüklükleri olmayıp bunların birbirlerine oranı olduğuna göre, bu, mutlak büyüklükleri ne olursa olsun eşit bileşimdeki bütün sermayeler için geçerlidir.

$80_s + 20_d + 20_a$;	S = 100,	a' =%100,	k' =%20
$160_s + 40_d + 20_a$;	S= 100,	a'=% 50,	k'=%10

%100 : %50 = %20 : %10.

Eğer her iki halde de, d ve S'nin mutlak büyüklükleri aynı ise, bunların kâr oranlarının birbirlerine olan oranı da, artı-değer miktarlarının birbirlerine olan oranlarına eşittir:

$$k' : k'_1 = a'd : a'_1d = a : a_1.$$

Örneğin:

$80_s + 20_d + 20_a$;	a' =%100,	k' =%20
$80_s + 20_d + 10_a$;	a'=% 50,	k'=%10

%20 : %10 = 100 x 20 : 50 x 20 = $20_a : 10_a$.

Şurası şimdi açıktır ki, mutlak ya da yüzde olarak bileşimleri eşit sermayelerde, artı-değer oranı, ancak, ya ücretler, ya işgünü uzunluğu ya da emeğin yoğunluğu farklı ise farklı olabilir. Aşağıdaki üç durumda:

I.	$80_s + 20_d + 10_a$;	a'=% 50,	k'=%10
II.	$80_s + 20_d + 20_a$;	a' =%100,	k' =%20
III.	$80_s + 20_d + 40_a$;	a' =%200,	k' =%40

I'de üretilen toplam değer 30 ($20_d + 10_d$)'dır; II'de 40'tır; III'te 60' tır. Bu üç farklı şekilde olabilir.

Birincisi, eğer ücretler farklı ve 20d, her tek tek durumda farklı sayıda işçiyi ifade ediyorsa. Diyelim, sermaye I, $1^1/_3$ sterlin ücretle günde 10 saat çalışan 15 emekçi çalıştırıyor ye bunlar, 20 sterlini ücretleri yerine koyan, 10 sterlini de artı-değer olan 30 sterlinlik bir değer üretiyorlar. Eğer ücretler 1 sterline düşerse, 10 saat için 20 emekçi çalıştırılabilir; bunlar, 20 sterlini ücretleri yerine koyan ve 20 sterlini de artı-değer olan 40 sterlinlik bir değer üreteceklerdir. Eğer ücretler daha da düşüp $^2/_3$ sterline inerse, otuz emekçi 10 saat çalıştırılabilir. Bunlar, 20 sterlini ücretler için düşülecek olan, ve 40 sterlini de artı-değeri temsil edecek olan 60 sterlinlik bir değer üreteceklerdir.

Bu durum –sermaye bileşiminin yüzde olarak sabit, işgününün ve emeğin yoğunluğunun sabit ve artı-değer oranının ücretlerdeki değişiklik nedeniyle değiştiği bu durum– Ricardo'nun varsayımının doğru

olduğu biricik durumdur: “Kâr, ücretlerin, düşüklüğü ya da yüksekliği ile [sayfa 62] *tam bir orantı içersinde* yüksek ya da düşük olacaktır.” (*Principles,* Ch. I, Sect. III, p. 18 of the Works of D. Ricardo, ed. by MacCulloch, 1852.)

Ya da *ikincisi,* emeğin yoğunluğu değişiyorsa. Bu durumda, diyelim, aynı üretim araçları ile günde 10 saat çalışan 20 emekçi, belli bir metadan I’de 30, II’de 40, III’te 60 parça üretsin ve herbir parça, kendisine katılmış bulunan üretim araçlarının değerinden başka, 1 sterlinlik yeni bir değeri temsil etsin. Her 20 parça = 20 sterlin ücretleri yerine koyduğuna göre, geriye, I’de artı-değer için 10 parça = 10 sterlin, II’de 20 parça = 20 sterlin, ve III’te 40 parça = 40 sterlin kalır.

Ya da *üçüncüsü,* işgünü, uzunluk bakımından farklıysa. 20 emekçi, aynı yoğunluk ile I’de 9 saat, II’de 12 saat, III’te 18 saat çalışıyorsa, bunların toplam ürünleri, 9 : 12 : 18 oranı gibi 30 : 40 : 60 oranı şeklinde değişir. Ve her durumda ücretler = 20 sterlin olduğu için, geriye artı-değer olarak gene sırayla 10, 20 ve 40 kalır.

Demek oluyor ki, d : S sabit iken, ücretlerde bir yükselme ya da düşme artı-değer oranı üzerinde ters yönde, emeğin yoğunluğunda bir yükselme ya da düşme, işgününde bir uzama ya da kısalma, artı-değer oranı ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde aynı yönde bir etki yapar.

2) *a’ ve d değişken, S sabit.*

Bu durumda, aşağıdaki orantı geçerlidir:

$$k' : k'_1 = a'(d : S) : a'_1 (d_1 : S) = a'd : a'_1 d_1 = a : a_1.$$

Kâr oranları, artı-değer miktarları gibi birbirleriyle bağıntı içersine sokulmuştur.

Değişen sermaye sabit kalırken, artı-değer oranındaki değişiklikler, üretilen değerin büyüklük ve dağılımında bir değişme demekti. d ve a”nde eşzamanlı bir değişiklik de daima farklı bir dağılım anlamına gelir, ama, üretilen değerin büyüklüğünde her zaman bir değişme olduğu anlamına gelmez.

Burada üç durum olabilir:

a) d ve a”ndeki değişiklik karşıt yönlerde ama aynı miktarda olmaktadır; örneğin;

$80_s+20_d+10_a$; a'=% 50, k'=%l0

$80_s+20_d+20_a$; a' =%100, k' =%20

Her iki durumda da üretilen değer, dolayısıyla da harcanan emek miktarı eşittir; $20_d + 10_a = 10_d + 20_a = 30$. Tek fark, birinci durumda ücretler için 20 ödendiği ve artı-değer olarak geriye 10 kaldığı halde, ikinci durumda ücretlerin yalnız 10 ve bu nedenle de artı-değerin 20 olmasıdır. Bu, işçi sayısı ile, emeğin yoğunluğunun ve işgünü uzunluğunun değişmeden kaldığı halde d ile a”nün aynı zamanda değiştiği biricik durumdur.

b) a’ ve d’deki değişme, karşıt yönlerde de olur, ama aynı miktar-

da olmayabilir. Bu durumda, d ya da a"ndeki değişmelerden birisi diğerinden fazla olabilir. [sayfa 63]

I. $80_s+20_d+20_a$; a'=% 100, k'=%20

II. $72_s+28_d+20_a$; a' =%71$^3/_7$, k' =%20

III. $84_s+16_d+20_a$; a' =%125, k' =%20

Sermaye I, üretilmiş 40'lık bir değer için 20_d, sermaye II, 48'lik bir değer için 28_d ve sermaye III, 36'lık bir değer için 16_d ödemektedir. Hem üretilen değer ve hem de ücretler değişmiştir. Ne var ki, üretilen değerdeki bir değişme, harcanan emek miktarında bir değişiklik, böylece, ya emekçi sayısında, çalışma-saatlerinde, emeğin yoğunluğunda, ya da bunlardan birden fazlasında olan bir değişiklik anlamına gelir.

c) a' ve d'deki değişiklik aynı yönde olmaktadır. Bu durumda, birisi diğerinin etkisini yeğinleştirmektedir.

$90_s+10_d+10_a$; a'=% 100, k'=%l0

$80_s+20_d+30_a$; a' =%150, k' =%30

$92_s+8_d+6_a$; a' =%75, k' =%6.

Burada da gene, üretilen üç değer farklıdır, yani 20, 50 ve 14'tür. Ve, sırasıyla emek miktarlarının büyüklüğündeki bu fark gene kendisini, emekçi sayısındaki, çalışma-saatlerindeki, emeğin yoğunluğundaki ya da bu etmenlerin birkaçı ya da hepsindeki bir farka indirger.

3) *a', d ve* S *değişken.*

Bu durum yeni bir özellik göstermemektedir ve II'de verilen ve a"nün değişken olduğu genel formül ile çözümlenmiştir.

Artı-değer oranının büyüklüğündeki bir değişikliğin kâr oranı üzerindeki etkisi, böylece, şu durumları ortaya çıkartıyor:

1) d : S sabit kalırken, k', a' ile aynı oranda artıyor ya da azalıyor.

$80_s+20_d+20_a$; a' =%100, k' =%20

$80_s+20_d+10_a$; a'=% 50, k'=%l0

%100 : %50 = %20 : %10.

2) d : S, a' ile aynı yönde hareket ediyorsa, yani a' artar ya da eksilirken o da artıyor ya da eksiliyorsa, k', a"nden daha hızlı yükselir ya da düşer.

$80_s+20_d+10_a$; a' =%100, k' =%10

$70_s+30_d+20_a$; a'=% 66$^2/_3$, k'=%20

%50 : %66$^2/_3$ < %10 : %20.

3) d : S, a' ile ters orantılı, ama daha yavaş bir hızla değiştiği halde k', a"nden daha yavaş bir hızla yükselir ya da düşer.

$80_s+20_d+10_a$; a' =%50, k' =%10

$70_s+30_d+15_a$; a'=% 150, k'=% l5

%50 : %100 > %10 : %15

4) d : S, a' ile ters orantılı, ve daha büyük bir hızla değiştiği halde, a' düşerken k' yükselir ya da a ' yükselirken k' düşer. [sayfa 64]

$80_s + 20_d + 20_a$; a' =%100, k' =%20

$90_s + 10_d + 15_a$; a'=% 150, k'=%l5

a', %100'den %150'ye yükselmiş, k', %20'den %15'e düşmüştür.

5) Ensonu, d : S, a' ile ters orantılı, ama tamamen aynı oranda değişirken, k' sabit kalır, oysa a ' yükselir ya da düşer.

Biraz daha açıklamayı gerektiren durum işte yalnız bu son durumdur. Daha önce, d : S'nin değişmelerinde, bir ve aynı artı-değer oranının pek çok farklı kâr oranları ile ifade edilebileceğini gözlemlemiştik. Şimdi de, bir ve aynı kâr oranının, birbirinden pek çok farklı artı-değer oranlarına dayanabileceğini görüyoruz. Ama, a sabit kaldığı sürece kâr oranında bir fark meydana gelmesi için, d'nin S'ye olan oranında herhangi bir değişiklik yeterli olduğu halde, kâr oranının aynı kalması için, a'nın büyüklüğündeki bir değişmenin d : S'de buna uygun düşen bir ters orantılı değişmeye yolaçması gereklidir. Bir ve aynı sermaye ya da bir ve aynı ülkedeki iki sermaye için bu durum ancak olağandışı durumlarda mümkündür. Örneğin, elimizde şöyle bir sermaye olsa:

$80_s + 20_d + 20_a$; S = l00, a' =%100, k' =%20

ve ücretlerin, 20_d yerine 16_d karşılığında aynı sayıda emekçinin çalıştırılabileceği ölçüde düştüğünü kabul edelim. Diğer şeyler eşit olmak üzere ve 4_d serbest kaldığına göre durum şöyle olacaktır:

$80_s + 16_d + 24_a$; S =96, a' =%50, k' =%25

k"nün eskisi gibi şimdi de %20 olabilmesi için, toplam sermaye 120'ye ve değişmeyen sermaye de bu nedenle 104'e çıkmış olmalıdır:

$104_s + 16_d + 24_a$; S = l20, a' =%150, k' =%20

Bu ancak, ücretlerdeki düşmeyle birlikte, emeğin üretkenliğinde, sermayenin bileşiminde böyle bir değişmeyi gerekli kılan bir değişme olduğu takdirde mümkün olabilir. Ya da, değişmeyen sermayenin para olarak değeri 80'den 104'e yükselmiş olmalıdır. Kısacası, ancak, bazı koşulların, olağandışı durumlarda görülebilecek şekilde raslansal olarak çakışmasını gerektirir. Gerçekten de, a"nde meydana gelen ve d'de, dolayısıyla da d : S'de aynı anda bir değişikliği gerektirmeyen bir değişme, ancak çok belirli koşullar altında, yani yalmzca sabit sermaye ile emeğin kullanıldığı, üzerinde çalışılan maddelerin doğa tarafından sağlandığı sanayi kollarında düşünülebilir.

Ne var ki, iki farklı ülkeye ait kâr oranları karşılaştırılıyorsa, durum böyle değildir. Çünkü, o takdirde, aynı kâr oranı, gerçekte, geniş ölçüde farklı artı-değer oranlarına dayanır.

Demek ki, bütün bu beş durumdan şu sonuç çıkar ki, yükselen bir kâr oranı, düşen ya da yükselen bir artı-değer oranına, düşen bir kâr oranı yükselen ya da düşen bir artı-değer oranına, sabit bir kâr oranı, yükselen ya da düşen bir artı-değer oranına tekabül edebilir. Ve, yükselen, düşen ya da sabit bir kâr oranının da, yine, sabit bir artı-değer ora-

nıyla uyumlu olabileceğini I'de görmüş bulunuyoruz. [sayfa 65]

Kâr oranı, demek oluyor ki, iki ana etmene bağlı bulunmaktadır: artı-değer oranı ile sermayenin değer bileşimine. Bu iki etmenin etkileri, yüzde olarak bu bileşim verilmek suretiyle aşağıdaki şekilde kısaca özetlenebilir, çünkü, sermayenin iki kısmından hangisinin değişikliğe neden olduğunun bir onemi yoktur.

İki farklı sermayenin ya da birbirini izleyen iki farklı koşulda bir ve aynı sermayenin kâr oranları,

eşittir:

1) eğer, bu sermayelerin yüzde olarak bileşimleri aynı ve artı-değer oranları eşit ise;

2) eğer, bunların yüzde bileşimleri aynı olmayıp, artı-değer oranları da eşit değilken, artı-değer oranlarının, sermayelerin değişen kısımlarının yüzdeleri ile çarpımları (a' x d) aynı kalması kaydıyla, yani toplam sermayenin yüzde olarak hesaplanan artı-değer *kitleleri* (a = a'd) eşit ise; bir başka deyişle, eğer, a' ve d çarpanları her iki durumda da birbirleriyle ters orantılı ise.

Eşit değildir;

1) eğer, yüzde bileşimi eşitve artı-değer oranları eşit değilse, bu durumda bunlar artı-değer oranları gibi orantılaşmıştır;

2) eğer, artı-değer oranları aynı ve yüzde bileşimleri eşit değilse; bu durumda kâr oranları arasındaki oran, sermayenin değişen kısımları arasındaki orana eşittir;

3) eğer, artı-değer oranları eşit değil ve yüzde bileşimleri aynı değilse; bu durumda, kâr oranlarının birbirine oranı a'd çarpımına, yani toplam sermayenin yüzde olarak hesaplanan artı-değer miktarlarının birbirine oranına eşittir.[10] [sayfa 66]

[10] Elyazmasında ayrıca, artı-değer oranı ile kâr oranı arasındaki fark (a' - k') konusunda, çok ilginç özellikleri olan ve hareketleri, nerede bu oranların birbirine yaklaştığını ya da uzaklaştığını gösteren çok ayrıntılı hesaplar da bulunmaktadır. Bu hareketler eğriler ile gösterilebilir. Bu malzemeyi buraya aktarmıyorum, çünkü, bunlar, bu yapıtın ilk amaçları için az bir önem taşımaktadır ve, bu noktayı daha ileri götürmek isteyen okurlar için burada dikkatlerini çekmek yeterlidir. -*F.E.*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DEVRİN KÂR ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

[Devrin, artı-değer ve dolayısıyla kârın üretimi üzerindeki etkisi, İkinci Ciltte tartışılmıştı. Kısaca özetlenirse, devir için gerekli zaman aralığı nedeniyle, sermayenin hepsi, aynı zamanda üretimde kullanılamaz; sermayenin bir kısmı, daima, ya para-sermaye, hammadde ikmali, mamul ama henüz satılmamış meta-sermaye ya da alacak bakiyesi şeklinde atıl durur; aktif üretimdeki, yani üretim ve artı-değerin elde edilmesindeki sermaye daima bu miktar kadar eksiktir ve üretilen ve elkonulan artı-değer daima aynı ölçüde azalmıştır. Devir dönemi ne kadar kısa olursa, sermayenin bütününe oranla atıl kalan bu kısmı o kadar küçük ve bu nedenle, diğer koşullar aynı kalmak üzere, elkonulan artı-değer o kadar büyüktür.

Üretilen artı-değer miktarının, devir döneminde, ya da bunun iki kesimi olan üretim zamanı ile dolaşım zamanındaki kısaltmalar ile nasıl artırılabileceği İkinci Ciltte ayrıntılarıyla gösterilmiş bulunuyor. Ama, kâr oranı yalnız, üretilen artı-değer miktarının, bu üretimde kullanılan [sayfa 67]

toplam sermayeye bağıntısını ifade ettiği için, bu türden herhangi bir kısalmanın kâr oranını artıracağı açıktır. Daha önce İkinci Cildin İkinci kısmında, artı-değer ile ilgili olarak söylenenler, aynı şekilde, kâr ve kâr oranı için de geçerlidir ve burada bunların yinelenmesine gerek yoktur. Biz yalnız bellibaşlı birkaç nokta üzerinde durmak istiyoruz.

Üretim zamanını kısaltmanın başlıca yolu, genellikle sınai ilerleme denilen, emeğin daha yüksek verimliliğidir. Eğer bu aynı zamanda, toplam sermaye yatırımında, pahalı makinelerin, vb., kurulmasından ileri gelen önemli bir artışı, ve dolayısıyla, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranında bir azalmayı birlikte getirmiyorsa, bu oranın yükselmesi gerekir. Ve bu, metalürji ile kimya sanayiindeki son gelişmelerde pek çok durumda kesinlikle doğrudur. Demir ve çelik üretiminde, Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas, vb. gibi son zamanlarda bulunan üretim yöntemleri, eskiden pek zahmetli olan işleri, nispeten düşük maliyetlerle asgariye indirmiş bulunmaktadır. Kömür katranından çıkartılan, kırmızı boya maddesi alizarinin yapılması ve bunun, zaten mevcut bulunan kömür katranı boya yapımı tesislerinde elde edilmesi, eskiden yıllar alan bir işin birkaç haftada sonuçlandırılmasını sağlamıştır. Boya kökünün olgunlaşması bir yıl alıyor ve bu kökler işlenmeden önce genellikle birkaç yıl daha büyüsünler diye bırakılıyordu.

Dolaşım zamanını kısaltmanın başlıca yolu, gelişmiş ulaşım ve haberleşme araçlarıdır. Son elli yıl, bu alanda, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimi ile kıyaslanabilecek bir devrim yaratmıştır. Karada, kaplama şoselerin yerini demiryolları almış, denizde, ağır yollu ve düzensiz yelkenli tekneleri, süratli ve güvenilir buharlı gemiler ile geri plana itilmiş, yer yuvarlağının her yanı telgraf telleri ile örülmüştür. Süveyş Kanalı, Doğu Asya ile Avustralya'yı bütünüyle buharlı gemilerin gidiş-gelişine açmıştır. Doğu Asya'ya yapılan bir meta sevkiyatının dolaşım zamanı 1847'de en az oniki ay iken (bkz: Buch ll, s. 235*) şimdi bir o kadar haftaya indirilmiştir. 1825-57 bunalımlarının iki büyük merkezi Amerika ile Hindistan, ulaştırmadaki bu devrim ile, Avrupa'nın sanayi ülkelerine yüzde 70 ile 90 daha yakın hale gelmiş ve böylece o patlayıcı niteliklerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Toplam dünya ticaretinin devir dönemi, aynı ölçüde azalmış ve bu işte kullanılan sermayenin etkinliği iki-üç kat artmıştır. Bunun, kâr oranı üzerinde etkili olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

Toplam sermayenin devrinin kâr oranı üzerindeki etkisini seçip çıkarmak için, karşılaştırma yapılacak sermayelerin öteki bütün koşullarının eşit olduğunu varsaymamız gerekir. Artı-değer oranı ile işgünü dışında, bir de, sermayenin yüzde bileşimini eşit kabul etmemiz gereklidir. Şimdi, artı-değer oranı %100 olan ve yılda iki devir yapan, $80_s + 20_d = 100S$ bileşiminde bir A sermayesi alalım. Bu durumda yıllık ürün: [sayfa

* *Kapital,* İkinci Cilt, s. 280-281. *-Ed.*

68]

$$160_s + 40_d + 40_a$$

olur. Bununla birlikte, kâr oranını belirlemek için biz 40_a'yı, devredilen 200'lük sermaye-değer üzerinden değil, 100'lük yatırılan sermaye üzerinden hesaplıyoruz ve böylece k' = %40 buluyoruz.

Şimdi biz bu sermayeyi, aynı %100 artı-değer oranına sahip, ama yılda yalnız tek bir devir yapan bir B = $160_s + 40_d$ = 200S sermayesi ile kıyaslayalım. Bu sermayenin yıllık ürünü, demek ki, A sermayesinin aynıdır:

$160_s + 40_d + 40_a$. Ama bu sefer, 40_a ancak, %20, yani A'nın yarısı kadar bir kâr oranı sağlayan 200 tutarındaki yatırılmış bir sermaye üzerinden hesaplanmak durumundadır.

Bu durumda, yüzde olarak bileşimleri eşit, artı-değer oranları ile işgünleri eşit olan iki sermayenin kâr oranlarının, bu sermayelerin devir dönemleri ile ters orantılı olduğunu görürüz. Karşılaştırılan bu iki durumda, eğer, yüzde bileşimi, artı-değer oranları, işgünü ya da ücretler eşit değil ise, bu, doğal olarak kâr oranlarında daha başka farklılıklar yaratacaktır; ama bunların devir ile bir ilişkisi yoktur ve bu nedenle de bizi bu noktada ilgilendirmemektedir. Bunlar Üçüncü Bölümde tartışılmış bulunmaktadır. Kısaltılmış bir devir döneminin artı-değer üretimi ve bunun sonucu olarak da kârın üzerindeki etkisi, İkinci Cildin Onaltıncı Bölümünde "Değişen Sermayenin Devri"nde de gösterildiği gibi, sermayenin değişen kısmına bu suretle kazandırılan, daha yüksek etkinlikten ibarettir. Bu bölümde, yılda on defa devreden 500'lük bir değişen sermayenin, aynı artı-değer oranı ile aynı ücretlere sahip ve yılda yalnız bir defa devreden 5.000'lik bir değişen sermaye ile aynı miktarda artı-değer ürettiği gösterilmişti.

Yıllık aşınma ve yıpranma oranı %10 = 1.000 olan 10.000 sabit sermaye ile 500 döner değişmeyen ve 500 değişen sermayeden oluşan, sermaye I'i ele alalım. Değişen sermaye, %100 artı-değer oranı ile bir yılda on devir yapsın. İşi basitleştirmek için, aşağıdaki bütün örneklerde, genellikle pratikte olduğu gibi, döner değişmeyen sermayenin, değişen sermaye ile aynı sürede devrettiğini kabul edelim. Bu durumda, böyle bir devir döneminin ürünü:

100_s (aşınma ve yıpranma) + $500_s + 500_d + 500_a = 1.600$

olacak ve bu şekildeki on devir ile bütün yılın ürünü:

1.000_s (aşınma ve yıpranma) + $5.000_s + 5.000_d + 5.000_a = 16.000$,

S = 11.000, a = 5.000, k' = 5.000 : 11.000 = $\%45^{5}/_{11}$

olacaktır.

Şimdi, sermaye II'yi alalım: 9.000 sabit sermaye, yıllık aşınma ve yıpranma, 1.000, 1.000 döner değişmeyen sermaye, 1.000 değişen sermaye, artı-değer oranı %100, değişen sermayenin yıllık devri 5. Bu durumda, değişen sermayenin beher devrinin ürünü:

200_s (aşınma ve yıpranma) + $1.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 3.200$ [sayfa 69]

olacak ve beş devirden sonra toplam yıllık ürün:

1.000_s (aşınma ve yıpranma) $+ 5.000_s + 5.000_d + 5.000_a = 16.000$,

$S = 11.000$, $a = 5.000$, $k' = 5.000 : 11.000 = \%45^5/_{11}$

olacaktır.

Daha sonra, sabit sermayesi olmayan, sermaye III'ü alalım ve bu, 6.000 döner değişmeyen ve 5.000 değişen sermayeden oluşsun. %100 artı-değer oranı ile yılda bir defa devretmiş olsun. Bu durumda toplam yıllık ürün:

$6.000_s + 5.000_d + 5.000_a = 16.000$,

$S = 11.000$, $a = 5.000$, $k' = 5.000 : 11.000 = \%45^5/_{11}$

olur.

Her üç durumda da demek ki, aynı yıllık artı-değer miktarı = 5.000 olacak ve toplam sermaye de gene her üç halde eşit, yani = 11.000 olduğu için, $\%45^5/_{11}$'lik bir aynı kâr oranı elde edilecektir.

Ama eğer, sermaye I'de değişen kısım yılda 10 yerine yalnız 5 devir yapmış olsa sonuç farklı olacak ve bir devrin ürünü:

200_s (aşınma ve yıpranma) $+ 500_s + 500_d + 500_a = 1.700$

olacaktır.

Ve yıllık ürün de:

1.000_s (aşınma ve yıpranma) $+ 2.500_s + 2.500_d + 2.500_a = 8.500$,

$S = 11.000$, $a = 2.500$; $k' = 2.500 : 11.000 = \%22^8/_{11}$

olacaktır.

Devir dönemi iki katı olduğu için, kâr oranı yarıya düşmüştür.

Bir yılda ele geçirilen artı-değer miktarı bu nedenle, *değişen* sermayenin bir devrinde elde edilen artı-değer miktarının, bir yıldaki devir sayısıyla çarpımına eşittir. Bir yılda elde edilen artı-değere ya da kâra A, bir devir döneminde elde edilen artı-değere a, değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısına n dersek daha önce İkinci Cildin Onaltıncı Bölüm, I'de, gösterildiği gibi, A = an, ve yıllık artı-değer oranı A' -a'n olur.

Söylemeye gerek yoktur ki, k' = a' (d : S) = a' [d : (s + d)] formülü ancak paydaki d paydadaki d ile aynı olduğu sürece doğrudur. Paydadaki d, toplam sermayenin, ücretlerin ödenmesi için, ortalama değişen sermaye olarak kullanılan kısmının tamamını temsil etmektedir. Paydaki d ise, her şeyden önce, yalnız kendisi tarafından üretilen ve elkonulan, belli bir artı-değer niceliği = a olgusu ile belirlenmiştir ve bu miktar ile bağıntısı $^a/_d$ artı-değer oranı, a''dür. Ancak bu şekildedir ki, k' = a : (s + d) formülü, öteki, k' = a' [d : (s + d)] formülüne dönüşmüştür. Şimdi paydaki d paydadaki d'ye yani S sermayesinin tüm değişen kısmına eşit olması gerektiği olgusu ile daha doğru bir şekilde belirlenmiş olacaktır. Başka bir deyişle, k' = a : S eşitliği, k' = a' [d : (s + d)] eşitliğine ancak, a'nın, değişen sermayenin tek bir devrinde ürettiği artı-değeri temsil etmesi halinde doğru bir şekilde dönüşebilir. Eğer a, bu artı-değerin [sayfa 70] yalnızca bir kısmı ise, a = a'd gene doğru olur ama, bu d, S = s + d'deki d'den daha küçüktür, çünkü, ücretler için har-

canan tüm değişen sermayeden daha küçüktür. Ama eğer, a, d'nin tek bir devrindeki artı-değerden fazlasını temsil ediyorsa, bu d'nin bir kısmı ve belki de tamamı iki defa iş görüyor, yani birinci ve ikinci devir ile daha sonraki devirlerde iş görüyor demektir. Artı-değeri üreten ve ödenen bütün ücretleri temsil eden d, bu nedenle, s + d' deki d' den büyüktür ve hesap yanlış sonuç verir.

Yıllık kâr oranı formülünü kesinlikle doğru hale getirmek için, basit artı-değer oranı yerine, yıllık artı-değer oranını, yani a' yerine A' ya da a'n'yi koymamız gerekir. Başka bir deyişle, artı-değer oranını, a', ya da aynı şey demek olan, S'nin içerdiği değişen sermayeyi, d, bu değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısı n ile çarpmamız gerekir. Böylece biz, yıllık kâr oranı formülünü, k' = a'n (d : S). elde ederiz.

İşine yatırmış olduğu değişen sermaye miktarını, çoğu zaman kapitalistin kendisi de bilmez. İkinci Cildin Sekizinci Bölümünde gördüğümüz ve ilerde de göreceğimiz gibi, sermayesi içersinde, kapitalist üzerinde baskısını duyuran biricik temel ayrım, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımdır. Kapitalist, döner sermayenin, elinde para biçiminde bulunan kısmını, bu para bankaya yatırılmadığı sürece, bulunduğu kasadan ücretleri ödemek için alır; gene aynı kasadan, ham ve yardımcı maddeler için para alır ve bunların her ikisini de aynı kasa hesabının alacak hanesine kaydeder. Ve kapitalist, ücretler için ayrı bir hesap tutmuş olsaydı bile, yıl sonunda bu ancak, bu kalem için ödediği toplam parayı, yani dn'yi gösterecek ve ama değişen sermayenin kendisini, d, göstermeyecekti. Bunu saptamak için, burada bir örneğini verdiğimiz türden özel bir hesap tutması gerekecektir.

Bu amaçla, Birinci Ciltte (s. 209/201) sözü edilen 10.000 iğlik pamuk ipliği eğirme fabrikasını alalım ve orada 1871 Nisanının bir haftası için alınan verilerin bütün 1 yıl için geçerli olduğunu varsayalım. Makinelerde nesneleşmiş bulunan sabit sermaye 10.000 sterlin idi. Döner sermaye verilmemişti. Biz bunun 2.000 sterlin olduğunu kabul edelim. Bu oldukça yüksek bir tahmin ama, bizim burada daima yaptığımız, hiç bir kredi işleminin yürürlükte olmadığı, dolayısıyla, başkalarına ait sermayenin devamlı ya da geçici olarak kullanılmadığı varsayımı nedeniyle haklı sayılabilir. Haftalık ürünün değeri, makinelerin aşınıp yıpranması için 20 sterlin, döner değişmeyen sermaye yatırımı 358 sterlin (6 sterlin kira, 342 sterlin pamuk, 10 sterlin kömür, gaz ve yağ için), 52 sterlin ücretler için ödenen değişen sermaye ve 80 sterlin artı-değer. Demek ki,

20_s (aşınma ve yıpranma) + $358_s + 52_d + 80_a = 510$.

Bu durumda, haftalık döner sermaye yatırımı, $358_s + 52_d = 410$ idi. Yüzde olarak bu, $87{,}3_s + 12{,}7_d$ ediyordu. 2.500 sterlinlik tüm döner [sayfa 71] sermaye için bu, 2.182 sterlin değişmeyen ve 318 sterlin değişen sermaye demekti. Ücretler için bir yıllık toplam harcama, 52 defa 52 sterlin, yani 2.704 sterlin olduğuna göre, 318 sterlinlik değişen sermaye bir yılda, neredeyse tam 8½ devir yapıyordu. Artı-değer oranı $^{80}/_{52}$ =

%$153^{11}/_{13}$ idi. Kâr oranını, bu öğelere dayanarak, yukardaki değerleri, a' = $153^{11}/_{13}$, n = 8½, d = 318, S = 12.500, k' = a'n (d : S) formülünde yerine koyarak hesaplayabiliriz:

k' = $153^{11}/_{13}$ x 8½ x (318 :12.500) = %33,27.

Biz bunu, basit k' = a : S formülü ile kontrol edebiliriz. Toplam yıllık artı-değer ya da kâr, 52 defa 80 sterlin, yani 4.160 sterlin etmekte ve bunu toplam sermaye 12.500 sterline bölersek, %33,28 ya da buna çok yakın bir sonuç elde ederiz. Bu ancak o anın olağanüstü elverişli koşulları (iplik fiyatlarının çok yüksek olmasına karşın pamuk fiyatlarının çok düşük olması gibi) ile açıklanabilecek, anormal yükseklikte bir kâr oranıdır ve bütün yıl boyunca elde edilmesi, doğal olarak olanaksızdır.

k' = a'n (d : S) formülünde, a'n, daha önce de İkinci Ciltte belirtildiği gibi, yıllık artı-değer oranı denilen şeyi temsil etmektedir. Yukardaki durumda bu, %$153^{11}/_{13}$ çarpı 8½, ya da tam rakamlarıyla %$1.307^{9}/_{13}$'tür. Böylece, eğer Biedermann* adında birisi, İkinci Ciltte örnek diye kullanılan %l.000'lik yıllık artı-değer oranının anormalliği karşısında şaşkına dönmüş ise, şimdi Manchester'deki, yaşamdan alınan bu %1.300'ü aşan yıllık artı-değer oranı, kendisini belki biraz yatıştırabilir. Benzerini uzun zamandır gerçekten de görmediğimiz büyük gönenç dönemlerinde böyle bir oran hiç de ender raslanan bir şey değildir.

Bu konuda biz burada, büyük-ölçekli modern bir sanayideki fiili sermaye bileşiminden bir örnek veriyoruz. 1 2.500 sterlinlik toplam sermaye, 12.182 sterlini değişmeyen ve 318 sterlini değişen sermaye olmak üzere bölünmüş bulunmaktadır. Yüzde olarak ifade edilirse bu, $97½_s + 2½_d$ = 100S'dir. Toplam sermayenin yalnız kırkta-biri olduğu halde, yılda sekizden fazla devretmek üzere, ücretlerin ödenmesine hizmet etmektedir.

Pek az kapitalist, kendi işleri konusunda bu tür hesaplar yapmayı aklından geçirdiği için, toplam toplumsal sermayenin değişmeyen kısmı ile değişen kısmı arasındaki oran konusunda istatistiklerden bir şey öğrenmek neredeyse olanaksız. Yalnız Amerikan istatistikleri, modern koşullar altında mümkün olan şeyi, yani her işkolunda ödenen ücretlerin toplamı ile gerçekleştirilen kârları vermektedir. Kapitalistin kontrolü olanaksız beyanlarına dayanması nedeniyle, güvenilir olmamakla birlikte, bunlar, gene de çok değerli olup, bu konuda elde bulunan biricik kayıtlardır. Bizim, Avrupa'da, büyük kapitalistlerimizden bu gibi açıklamaları ummak için titizliğimiz pek fazla. -*F.E.*] [sayfa 72]

* *Biedermann* – Darkafalı. Aynı zamanda, *Deutsche Allgemeine zeitung*'un yazıişleri müdürünün adı üzerine yapılan bir sözcük oyunu. -ç.

BEŞİNCİ BÖLÜM
DEĞİŞMEYEN SERMAYENİN KULLANIMINDA EKONOMİ

I. GENEL

Değişen sermaye aynı kalır, ve böylece aynı sayıda işçiyi, fazla çalıştırılan zamanın karşılığı ödensin ya da ödenmesin, aynı nominal ücretle çalıştırırsa, mutlak artı-değerin artışı ya da artı-emek süresinin ve dolayısıyla işgününün uzaması, değişmeyen sermayenin nispi değerini, toplam sermayeye ve değişen sermayeye kıyasla azaltır, gene, artı-değer miktarında bir büyüme ve artı-değer oranında olası bir yükselme bir yana, böylece, kâr oranı artar. Değişmeyen sermayenin, fabrika binaları, makineler, vb., gibi sabit kısmının hacmi, bunlar ister 16, ister 12 saatlik iş-sürecinde hizmet görmüş olsunlar, aynı kalır. İşgünündeki bir uzama, bunda, değişmeyen sermayenin bu en pahalı kısmında herhangi bir yeni harcamayı gerektirmez. Ayrıca, sabit sermayenin değeri, böylece, daha küçük sayıda devir dönemlerinde yeniden üretilmiş olacağı için, belli bir kâr elde etmek üzere yatırılması gerekli süre kısaltılmış olur. İşgünündeki bir uzama, bu yüzden, fazla çalışmanın karşılığı ödense, ya da hatta, belli bir noktaya kadar, normal iş-saatine göre daha iyi ödeme yapılsa bile kârı artırır. Modern sanayide durmadan artan sabit sermayeyi yükseltme gereksinmesi, bu nedenle, kâr delisi kapitalistleri işgününü

[sayfa 73] uzatmaya teşvik eden başlıca nedenlerden birisi olmuştur.[11] İşgünü aynı kaldığı takdirde aynı sonuçlar elde edilemez. Bu durumda, daha büyük miktarda emek sömürebilmek için, ya işçi sayısını ve bununla birlikte belli bir ölçüde sabit sermaye miktarını, binaları, makineleri, vb., artırması gereklidir (çünkü biz burada, ücret indirmelerini ya da ücretlerin normal düzeyinin altına düşürülmesini bir yana bırakıyoruz) ya da emeğin yoğunluğu ve dolayısıyla verimliliğinin arttığı ve genellikle daha fazla nispi artı-değer üretildiği hallerde, belli bir sürede daha fazla hammadde, vb., işlendiği için, hammadde kullanan sanayi kollarında, değişmeyen sermayenin döner kısmının büyüklüğü artar; ve ikinci olarak da, aynı sayıda işçi tarafından harekete geçirilen makine miktarı ve dolayısıyla da değişmeyen sermayenin bu kısmı da büyür. Şu halde, artı-değerde bir artış, değişmeyen sermayede bir artış ile, ve emeğin daha fazla sömürülmesi, bu emeğin sômürülmesine aracılık eden üretim araçları için daha çok para harcanması ile, yani daha büyük sermaye yatırımı ile bir arada yürür. Demek ki, kâr oranı böylece bir yandan düşerken, öte yandan artmaktadır.

İşgünü ister uzun ister kısa olsun, cari giderlerin büyük bir kısmı, neredeyse ya da tamamen sabit kalır. Günde 18 çalışma saati boyunca 500 işçinin gözetim ve denetim giderleri, 12 çalışma saati boyunca 750 işçininkinden daha azdır. "Bir fabrikanın 10 saatlik çalışma giderleri, 12 saatlik işletme giderlerine neredeyse eşittir." (*Reports of Insp. of Fact.,* October 1848, s. 37.) Devlet ve belediye vergileri, yangın sigortası, çeşitli devamlı memur ücretleri, makinelerin aşınıp yıpranması, ve bir fabrikanın çeşitli diğer giderleri, çalışma süresi uzun ya da kısa olsun aynen kalır. Üretimin azalması ölçüsünde, kâra oranla bu giderler yükselir. (*Reports of Insp. of Fact.,* October 1862, s. 19.)

Makineler ile, sabit sermayenin öteki öğelerinin değerlerinin yeniden üretildiği süre, pratikte bunların yalnız ömürleri ile değil, bunların iş gördükleri ve aşınıp yıprandıkları tüm iş-süreci boyunca belirlenir. İşçilerin günde 12 saat yerine 18 saat çalışma zorunda kalmaları halinde, bu, bir haftada üç gün bir farklılık yapar ve böylece bir hafta, bir-buçuk haftaya uzatılmış, iki yıl, üç yıl haline getirilmiş olur. Bu fazla zamanın karşılığının ödenmemesi halinde, işçiler, kapitaliste normal artı-emek zamanının dışında, her üç haftada bir hafta, her üç yılda bir yıl bedavadan vermektedirler. Bu şekilde, makinelerin değerinin yeniden üretimi %50 hızlandırılmış olmakta ve, normal olarak gerekli zamanın üçte-ikisinde tamamlanmaktadır.

Gereksiz karışıklıklardan kaçınmak için biz bu tahlillerimizde, hammaddelerin fiyat dalgalanmalarında olduğu gibi (Altıncı Bölüm), artı-değer kitlesi ve oranının belli olduğu varsayımından hareket ediyoruz.

[11] Bütün bu fabrikalarda çok büyük bir miktarda bina ve makine şeklinde sabit sermaye olduğuna göre, makineleri işler halde tutmak için ne kadar çok metaya gereksinme varsa, o kadar çok geliri olacaktır. (*Reports of Insp. of Fact.,* 31st. October, 1858, s. 8.)

[sayfa 74]

Daha önce, elbirliği, işbölümü ve makineler konularının seriminde gösterildiği gibi, büyük-ölçekli üretimde görülen, üretim koşullarında ekonomi, esas olarak, bu koşulların, toplam ya da toplumsal bakımdan bileşik emeğin koşulları ve dolayısıyla emeğin toplumsal koşullar olarak etkili olmaları olgusundan ileri gelir. Üretim araçları, birbirinden kopuk olarak çalışan, ya da olsa olsa, küçük ölçekte doğrudan elbirliği yapan bir işçi kitlesi tarafından parça parça tüketilecek yerde, üretim sürecinde toplam işçi tarafından ortaklaşa tüketilir. Bir ya da iki merkezi motoru olan büyük bir fabrikada, bu motorların maliyetleri, bunların beygir güçleri ve dolayısıyla faaliyet alanları ile aynı oranda artmazlar. İletme donanımının maliyeti, harekete geçirdiği toplam iş makineleri sayısı ile aynı oranda büyümez. Bir makinenin gövdesi, kendi organları vb. gibi kullandığı araçların artan sayısı ile aynı oranda daha pahalı hale gelmez. Üstelik üretim araçlarının birarada toplanmaları, yalnız fiilen çalışmakta olan işyerleri için değil, depolama, vb. için de gerekli çeşitli binalar konusunda bir tasarruf sağlar. Aynı şey, yakıt, aydınlatma, vb. harcamalar için de geçerlidir. Diğer üretim koşulları da, ister çok ister az kişi tarafından kullanılsınlar aynı kalır.

Üretim araçlarının yoğunlaşmasından ve bunların *kitle halinde* kullanılmasından ileri gelen bu toplam ekonomi (tasarruf), ne var ki, mutlaka işçilerin biraraya toplanmasını, elbirliği yapmalarını, yani emeğin toplumsal bir bileşik haline gelmesini gerektirir. Şu halde, bu, tıpkı artı-değerin, tek başına alındığında bireysel bir işçinin artı-emeğinden doğması gibi, emeğin toplumsal niteliğinden doğmaktadır. Burada olağan ve gerekli olan sürekli iyileşmeler bile, sırf büyük ölçekte biraraya gelmiş toplam emeğin üretimiyle sağlanan ve olağan hale getirilen toplumsal deneyimlerden ve gözlemlerden doğar.

Aynı şey, üretim koşullarında, ikinci büyük ekonomi kaynağı için de doğrudur. Burada, üretim artığı denilen döküntülerin, aynı ya da başka bir sanayi kolunda, yeni üretim öğeleri haline getirilmesine; bu artık denilen şeylerin üretim ve dolayısıyla, üretken ya da bireysel tüketim devresine tekrar sokulması sürecine değiniyoruz. İlerde daha yakından inceleyeceğimiz bu tasarruf biçimi de, gene aynı şekilde, büyük-ölçekli toplumsal emeğin bir sonucudur. Bu artıkları tekrar ticaret konusu ve dolayısıyla yeni üretim öğeleri haline getiren şey, bol miktarda ortaya çıkmalarıdır. Ancak, bileşik ve dolayısıyla geniş-ölçekli üretimin bir artığı olmaları nedeniyle üretim süreci için önemli hale gelmişler ve değişim-değeri taşıyıcısı olma niteliğini korumuşlardır. Bu artık, yeni bir üretim öğesi olarak iş görmesinden başka, hammadde maliyetini, tekrar satılabilir olması ölçüsünde azaltır, çünkü bu maliyet daima normal fireyi, yani üretim sürecindeki olağan kayıp miktarını içerir. Değişmeyen sermayenin bu kısmında maliyet düşmesi, değişen sermayenin büyüklüğü [sayfa 75] ile artı-değer oranının veri olduğu kabul edilirse, kâr oranını

*pro tanto** artırır.

Eğer artı-değer belli ise, kâr oranı ancak, meta üretimi için gerekli değişmeyen sermayenin değeri azaltılmak suretiyle artırılabilir. Değişmeyen sermaye, meta üretimine girdiği ölçüde, önemli olan, onun değişim-değeri değil yalnız kullanım-değeridir. Bir iplik eğirme fabrikasında ketenin emebileceği emek miktarı, emeğin üretkenliği, yani teknik gelişme düzeyi veri olmak üzere, ketenin değerine değil, miktarına bağlıdır. Aynı şekilde, bir makinenin, diyelim üç işçiye sağladığı yardım, onun değerine değil, makine olarak kullanım-değerine bağlıdır. Bir teknik gelişme düzeyinde, kötü bir makine pahalı, bir başka düzeyde iyi bir makine ucuz olabilir.

Kapitalistin diyelim pamuk ve eğirme makinesindeki ucuzlama yoluyla elde ettiği artan kâr, emeğin daha yüksek üretkenliği sonucudur; bu yükseklik hiç kuşkusuz, eğirme işinde değil, pamuk yetiştirilmesinde ve makinelerin yapımındadır. Belli miktarda bir emeği maddeleştirmek ve böylece belli bir miktar artı-emek sızdırmak için, emek koşullarına daha az bir yatırım gerekecektir. Belli bir miktarda artı-emeğe elkoymak için gerekli giderler düşecektir.

Üretim sürecinde, üretim araçlarının, toplam ya da toplumsal bakımdan bileşik emek tarafından ortaklaşa kullanılmasının sağladığı tasarruflara daha önce değinmiş bulunuyoruz. Değişmeyen sermayede, ulaştırma ve haberleşme araçlarındaki gelişmenin egemen bir etmen olduğu, dolaşım zamanındaki kısalmadan ileri gelen öteki tasarruflar daha sonra tartışılacaktır. Bu noktada, makinelerdeki sürekli iyileşmelerin sağladığı tasarrufları ele alacağız, şöyle ki: 1) kullanılan malzemeden, örneğin, tahta yerine demir kullanılması; 2) makine yapımındaki genel gelişme nedeniyle makinelerin ucuzlaması; böylece değişmeyen sermayenin sabit kısmının değeri, emeğin büyük ölçekte gelişmesi ile birlikte artmakla birlikte, bu artış aynı oranda olmaz;[12] 3) mevcut makinelerin daha ucuz ve daha etken çalışmasını sağlayan özel iyileştirmeler; örneğin, daha sonra ayrıntıları ile ele alınacak olan, buhar kazanları, vb. kısımlardaki iyileştirmeler; 4) daha iyi makineler kullanılarak artık (fire) miktarının azaltılması.

Makinelerin ve genellikle sabit sermayenin, herhangi bir belli üretim dönemindeki aşınıp yıpranmasını azaltan her şey, her bireysel metaın, kendi fiyatında,bu aşınmanın kendisine düşen kısmını yeniden üretmesi olgusu gözönünde bulundurulursa, yalnız bu bireysel metaı ucuzlatmakla kalmaz, aynı zamanda, yatırılan sermayenin bu döneme düşen kısmını da azaltır. Onarım işi, vb., gerekli hale gelmesi ölçüsünde, makinenin ilk maliyetine eklenir. Makinenin daha fazla dayanıklı olması nedeniyle, [sayfa 76] onarım giderlerindeki azalma, bu makinenin fiyatım

[12] Fabrika yapımındaki gelişmeler üzerine Ure'e bakınız.
* O ölçüde, o kadar. -ç.

pro tanto düşürür.

Bütün bu tasarrufların da gene, genellikle ancak bileşik emek ile mümkün olduğu ve çoğu kez bunun, üretim daha büyük ölçeklerde yürütülene ve böylece de, doğrudan doğruya üretim sürecinde, emeğin daha büyük ölçüde biraraya gelmesi gerekene kadar gerçekleşemeyeceği söylenebilir.

Ama öte yanda, herhangi *bir* üretim kolundaki, örneğin doğa bilimleri ve bunların pratik uygulamaları gibi, entelektüel üretim alanındaki gelişmelere kısmen bağlı bulunan, demir, kömür, makine üretimindeki, mimarlıktaki vb. emeğin üretici gücündeki gelişme, *başka* sanayi kollarında, örneğin, tekstil sanayiinde ya da tarımda, üretim araçlarının değeri ve dolayısıyla maliyetinde bir düşmenin önkoşulu olarak ortaya çıkar. Belli bir sanayi kolunun ürünü olan bir meta, bir başkasına üretim aracı olarak girdiğine göre bu açık bir şeydir. Bunun fiyatının yüksek ya da düşük oluşu, ürün olarak çıktığı üretim kolundaki emeğin üretkenliğine bağlı olup, yalnız, üretim aracı olarak üretimine girdiği metaları ucuzlatan bir etmen olmakla kalmaz, burada öğesi halini aldığı değişmeyen sermayenin değerini de azaltarak, kâr oranını yükseltir.

Değişmeyen sermayede, sanayiin giderek ilerlemesinden ileri gelen bu tür tasarrufun belirli özelliği, *bir* sanayi kolunda kâr oranındaki yükselişin, *bir başkasında* emeğin üretkenlik gücündeki gelişmeye bağlı olmasıdır. Bu durumda gene kapitalistin çıkarına olan şey, kendi sömürdüğü işçilerin ürünü olmasa bile, toplumsal emeğin ortaya koyduğu kazançtır. Üretken güçteki böyle bir gelişme gene, son tahlilde, üretime katılan emeğin toplumsal niteliğinde, toplumdaki işbölümünde; ve başta doğa bilimleri olmak üzere entelektüel emekteki gelişmelerde izlenebilir. Kapitalistin burada yararlandığı şey, bütün toplumsal işbölümü sisteminin sağladığı avantajlardır. Kapitalist tarafından kullanılan değişmeyen sermayenin değerini nispi olarak düşüren ve dolayısıyla kâr oranını yükselten, emeğin üretken gücünün dışındaki alanlarda, ona üretim araçları sağlayan alandaki gelişmedir.

Kâr oranında bir başka yükselme değişmeyen sermaye yaratan emekte bir tasarruf ile değil, bu sermayenin kendisinin kullanılmasında tasarrufla sağlanır. Bir yandan, işçilerin yoğunlaşmaları, ve bunların büyük ölçekte elbirliği yapmaları, değişmeyen sermayede tasarruf sağlar. Aynı binalar, ısıtma ve aydınlatma donanımları, vb., küçük-ölçekli üretime göre büyük-ölçekli üretimde nispeten az gidere malolur. Aynı şey, güç ve iş makineleri için de doğrudur. Bunların mutlak değerleri artmakla birlikte bu değer, üretimin genişlemesi, değişen sermayenin büyüklüğü ya da harekete getirilen emek-gücü miktarına göre düşmektedir. Belli bir sermayenin kendi üretim alanında gerçekleştirdiği ekonomi, her şeyden önce emekte bir ekonomi, yani kendi işçilerinin karşılığı ödenen emeklerinde yapılan bir indirimdir. Öte yandan, daha önce sözü edilen ekonomi bundan şu olgu ile ayrılır ki, o, başkalarının karşılığı [sayfa 77]

ödenmeyen emeğine elden geldiğince geniş ölçüde elkoyma işini en ekonomik şekilde, yani belli ölçekteki üretimin izin vereceği en az giderle başarır. Bu ekonomi, daha önce sözü edilen ve değişmeyen sermayenin üretiminde kullanılan toplumsal emeğin üretkenliğinin sömürülmesine değil de, değişmeyen sermayenin kendisinde yapılan tasarrufa dayandığı ölçüde, ya doğrudan doğruya belli bir üretim kolu içersinde elbirliğinden ve emeğin toplumsal biçiminden ya da makine, vb. üretiminin, bunların değerlerinin, kullanım-değerleri ile aynı oranda artmadığı bir ölçekte yapılmış olmasından doğar.

Burada iki noktayı hatırda tutmak gerekir: Eğer s'nin değeri = sıfır ise k' = a', ve kâr oranı en üst düzeyde olur. Şu da var ki, emeğin kendisinin doğrudan sömürülmesi için en önemli şey sabit sermaye şeklinde olsun, ham ya da yardımcı maddeler şeklinde olsun, kullanılan sömürü araçlarının değeri değildir. Bunları, emeği soğurma araçları olarak, emeğin ve dolayısıyla da artı-emeğin kendilerinde ya da kendileriyle maddeleştiği nesneler olarak hizmet ettikleri sürece, makinelerin, binaların, hammaddelerin, vb., değişim-değerlerinin hiç bir önemi yoktur. Asıl önemli olan şey bir yandan bunların belli miktarda canlı emekle bileşmesi için teknik bakımdan gerekli miktarda bulunmaları, öte yandan, amaca uygun bulunmaları, yani yalnızca iyi makine değil, ham ve yardımcı maddelerin de iyi olmasıdır. Kâr oranı kısmen, hammaddenin iyi nitelikte olmasına bağlıdır. İyi malzeme ile daha az artık verilir. Böyle olunca da, aynı miktarda emeği soğurabilmek için daha az hammaddeye gereksinme olur. Ayrıca, iş makinelerinin üstesinden gelmek zorunda kalacakları direnç de azalır. Bu, kısmen, artı-değer ile artı-değer oranını bile etkiler. İşçiler, kötü hammadde kullanıldığında, aynı miktarı işlemek için daha çok zaman harcarlar. Ücretlerin aynı kaldığı varsayılırsa bu da artı-emeğin azalmasına yolaçar. Bu ayrıca, Birinci Ciltte gösterildiği gibi, kullanılan emeğin miktarından çok, üretkenliğine bağlı bulunan, sermayenin yeniden üretimi ve birikimi üzerinde köklü bir etki yapar.

Kapitalistin, üretim araçlarında ekonomi yapılması konusundaki delicesine direnişinde, bu nedenle, anlaşılmayacak bir yan yoktur. Hiç bir şeyin kaybolmaması ya da boşa gitmemesi ve üretim araçlarının, ancak üretimin kendisinin gerektirdiği biçimde tüketilmesi, kısmen işçilerin beceri ve kavrayışlarına, kısmen de, kapitalistin bileşik emek konusunda sağlayacağı disipline bağlıdır. Bu disiplin, parça başına işte neredeyse tamamen gereksiz hale geleceği gibi, işçilerin kendi hesaplarına çalıştıkları, toplumsal bir sistem altında da gereksiz hale gelecektir. Bu delicesine direniş, değişmeyen sermayenin değerinin değişen sermayenin değerine oranla düşürülmesinin, böylece kâr oranının yükseltilmesinin bellibaşlı araçlarından birisi olan, üretim öğelerine hile katılmasında bunun tersine bir biçimde de kendisini gösterir. Böylece, bu üretim öğelerinin, [sayfa 78] kendi değerlerinin üzerinde satılması bu üründe yeniden ortaya çıktığına göre, önemli bir aldatma öğesi niteliği kazanır. Bu uygu-

lama özellikle: Önce iyi örnekler, ardından da düşük kaliteli mallar gönderirsek halk bunu pekala yutar , ilkesini benimsemiş olan Alman sanayiinde önemli bir rol oynar. Ne var ki, bu konular rekabet alanına girdiği için bizi burada ilgilendirmemektedir.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, değişmeyen sermayenin değerini düşürmek, yani onun pahalılığını azaltmak yoluyla kâr oranında sağlanan bu yükselme, bunun yer aldığı sanayi kolunun, lüks nesneler, işçilerin tüketimi için geçim gereksinmeleri ya da genel anlamda üretim araçları üretmesine hiç bir şekilde bağlı değildir. Bu son durum ancak, esas olarak emek gücünün değerine, yani emekçinin normal gereksinmelerinin değerine bağlı bulunan artı-değer oranı sözkonusu olduğunda maddi bir önem taşıyabilir. Ama bizim ele aldığımız durumda, artı-değer ile artı-değer oranının belli olduğu varsayılmıştı. Artı-değerin toplam sermayeye oranı –ki, bu, kâr oranını belirler– bu koşullar altında, yalnızca değişmeyen sermayenin değerine bağlı olup, bu sermayeyi oluşturan öğelerin kullanım-değerlerine hiç bir şekilde bağlı değildir.

Üretim araçlarında nispi bir ucuzlama, hiç kuşkusuz, bunların mutlak toplam değerlerinde bir artış olasılığını dıştalamaz, çünkü bunların mutlak kullanım hacmi, emeğin üretkenlik, gelişme ve onunla birlikte üretim düzeyindeki büyüme ile büyük ölçüde artar. Değişmeyen sermayenin kullanımındaki ekonomi, hangi açıdan bakılırsa bakılsın kısmen üretim araçlarının bileşik emeğin ortak üretim araçları olarak işlev yapması ve tüketilmesi, böylece meydana gelen tasarrufun, doğrudan doğruya üretken emeğin toplumsal niteliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkması olgusunun tek sonucudur; ama kısmen de, sermayeye üretim araçlarını sağlayan alanlardaki emeğin üretkenliğinde gelişmenin sonucudur; böylece biz eğer yalnızca, kapitalist X'in kapitalist Y'ye oranla çalıştırdığı işçilere değil de, toplam sermayeye oranla toplam emeğe bakacak olursak bu ekonomi kendisini bir kez daha, toplumsal emeğin üretken kuvvetlerindeki bir gelişmenin ürünü olarak ortaya koyar, buradaki tek fark, kapitalist X'in, yalnız kendi kuruluşundaki emeğin üretkenliğinde değil, öteki kuruluşlardaki emeğin üretkenliğinde avantajlardan da yararlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist kendi değişmeyen sermayesindeki ekonomiyi, kendi emekçilerinden bağımsız, onlara tamamen yabancı bir durum olarak görür. Bununla birlikte o gene de, işçinin, aynı miktar parayla şu ya da bu kadar emek satın alan işverenle daima bir ilişkisi bulunduğunu çok iyi bilir (çünkü, kapitalist ile işçi arasındaki alışveriş onun zihninde böyle görünür). Üretim araçlarının kullanılmasında sağlanan bu ekonomi, en az bir yatırımla belli bir sonuç elde etme konusundaki bu yöntem, emeğin özünde yatan diğer herhangi bir güçten daha fazla, sermayenin özünde bulunan bir güç, kapitalist üretim biçimine özgü ve biçimin niteliğini oluşturan bir yöntem olarak görünür.

Bu anlayış, olgularla uyum halinde göründüğü için, ve sermaye
[sayfa 79] ilişkisi, emekçiyi, kendi emeğini maddeleştirdiği araçlarla karşı

karşıya koyan iç bağıntıyı, tam bir ilgisizlik, yalnızlık ve yabancılaşmanın ardına fiilen gizlediği için ve bu gizlenme ölçüsünde daha az şaşırtıcıdır.

Birinci olarak, değişmeyen sermayeyi oluşturan üretim araçları, yalnızca, kapitaliste ait olan parayı temsil ederler (Linguet'ya göre,* tıpkı Romalı borçlunun vücudunun, alacaklının parasını temsil etmesi gibi) ve yalnız onunla aralarında bir bağ vardır; oysa bu üretim araçları ile ancak doğrudan üretim sürecinde temasa gelen emekçi, bunlarla, yalnız üretimin kullanım-değerleri olarak, emek araçları ve üretim maddeleri olarak bir ilişki içersindedir. Bunların değerlerindeki artma ya da eksilme, bu nedenle kapitalist ile olan ilişkisinde, onu ancak, bakır ya da demir üzerinde çalışması kadar ilgilendirir. Bundan ötürü kapitalist, daha sonra belirteceğimiz gibi, üretim araçlarının değerinin artması ve böylece kâr oranının düşmesi halinde bu noktaya farklı bir açıdan bakmak eğilimindedir.

İkinci olarak, kapitalist üretim sürecinde bu üretim araçları, aynı zamanda, emeği sömürme araçları olduğuna göre, emekçi bunların nispi pahalılığı ya da ucuzluğu ile, bir atın, gem ve dizginlerinin pahalı ya da ucuzluğu ile ilgilendiği kadar ilgilenir.

Son olarak, daha önce** gördüğümüz gibi emekçi gerçekte, emeğinin toplumsal niteliğine, ortak bir amaç için başkalarının emeği ile bileştirilmesine, kendisine yabancı bir güce bakar gibi bakar; bu bileşmeyi gerçekleştiren koşul, ona ait olmayan yabancı bir şeydir ve bunda tasarruf sağlamasına zorlanmamış olsa da israf edilse, onun hiç umurunda değildir. Emekçilerin kendilerine ait fabrikalarda, örneğin Rochdale'de olduğu gibi, durum tamamen farklıdır.

Bu durumda, şurasını belirtmeye gerek yoktur ki, bir sanayi kolunda emeğin üretkenliği, bir başkasında üretim araçlarının ucuzlaması ve iyileştirilmesinin ve böylece kâr oranının yükseltilmesinin bir aracı olarak kullanıldığı sürece, toplumsal emeğin bu genel iç bağıntısı emekçilere kendilerine yabancı bir konu, aslında yalnızca kapitalisti ilgilendiren bir sorun gibi gelir. Çünkü bu üretim araçlarını satın alan da, kendisine maleden de kapitalisttir. Başka bir sanayi kolundaki işçilerin ürününü kendi sanayi kolundaki işçilerin ürünü ile satın alması ve bu nedenle diğer bir kapitalistin emekçilerinin ürününe ancak kendi işçilerinin ürününe bedavadan elkoymak suretiyle sahip olması olgusu, bereket versin ki, dolaşım süreci, vb. ile gözlerden gizlenen bir gelişmedir.

Üstelik, büyük ölçekte üretim ilk defa kapitalist biçimde geliştiği için bir yandan kâr hırsı, öte yandan, metaların elden geldiğince ucuza üretilmesini zorunlu kılan rekabet, değişmeyen sermayenin kullanılmasındaki bu ekonomiyi kapitalist üretim biçimine özgü bir şey ve bu nedenle [sayfa 80] sermayenin bir işlevi gibi gösterir.

* [Linguet,] *Teorie des loix civilles, ou principes fondamentaux de la societe,* t. 2, Londres 1767, livre V, Chapitre XX. -*Ed.*

** *Kapital,* Birinci Cilt, s. 352-353. -*Ed.*

Kapitalist üretim tarzı bir yandan, toplumsal emeğin üretkenlik gücünün gelişmesini teşvik ederken, öte yandan da, değişmeyen sermayenin kullanılmasında tasarrufu kamçılar.

Ne var ki, burada sözkonusu olan, yalnızca, emekçi, canlı emeğin taşıyıcısı ile, bu emeğin maddi koşullarının ekonomik, yani rasyonel ve tutumlu kullanılması arasında ortaya çıkan yabancılaşma ve umursamazlık değildir. Kapitalist üretim tarzı, çelişkili ve zıt niteliği gereği, emekçinin yaşam ve sağlığını bol keseden harcamayı, onun yaşam koşullarını düşürmeyi, değişmeyen sermayenin kullanımında bir tasarruf ve böylece kâr oranını yükseltmede bir araç sayacak kadar işi ileriye götürür.

Emekçi, yaşamının büyük bir kısmını üretim süreci içersinde geçirdiği için, üretim sürecinin koşulları, geniş ölçüde, onun aktif yaşam sürecinin koşulları ya da yaşam koşullarıdır, ve bu yaşam koşullarında ekonomi, kâr oranını yükseltmenin bir yöntemidir; daha önce de gördüğümüz gibi, aşırı çalıştırma, emekçiyi bir dolap beygirine çevirme, sermayeyi çoğaltmanın ya da artı-değer üretimini hızlandırmanın bir aracıdır. Bu ekonomi, daracık ve sağlığa zararlı yerlere işçileri üstüste yığmaya, ya da kapitalistin diliyle, yerden tasarrufa; güvenlik aygıtları kullanmaksızın, tehlikeli makineleri avuç içi kadar yerlere doldurmaya; sağlığa zararlı, ya da madencilikte olduğu gibi tehlikeli, vb., üretim süreçlerinde güvenlik kurallarını ihmal etmeye kadar varır. Üretim sürecini, işçi için insani, zevkli ya da hiç değilse dayanılabilir hale getirmek için gerekli koşulların ve önlemlerin hiç birinin yerine getirilmediğinin burada sözünü bile etmiyoruz. Kapitalist açısından bu tamamen yararsız ve anlamsız bir israftır. Kapitalist üretim biçimi genellikle, bütün pintiliğine karşın, kendi insan malzemesi konusunda çok hovardadır; tıpkı, tersine, ürünlerini ticari kanallardan dağıtma yöntemi ve rekabet yüzünden, malzeme ve araç bakımından çok müsrif olması ve bireysel kapitalist için kazandığını toplum adına yitirmesi gibi.

Sermayenin, doğrudan canlı emek kullanımını, yalnızca zorunlu emeğe indirgemek, ve bir metaın üretimi için gerekli emeği, emeğin toplumsal üretkenliğini sömürmek yoluyla daima azaltmak ve böylece doğrudan uygulanan canlı emekten azami tasarruf sağlamak eğilimi gibi, bir de, asgariye indirilmiş bu emeği, en ekonomik koşullar altında kullanma, yani kullanılan değişmeyen sermayenin değerini en az düzeye indirme eğilimi vardır. Eğer metaların değerini, bunların içerdiği tüm emek-zamanı değil de, gerekli emek-zamanı belirliyor ise, bu belirlemeyi gerçekleştiren, ve aynı zamanda belli bir metaın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanını da sürekli azaltan, sermayedir. Metaın fiyatı, böylece, asgarisine indirilmiştir, çünkü, onun üretimi için gerekli emeğin her kısmı, asgarisine indirgenmiştir. [sayfa 81]

Değişmeyen sermayenin kullanımı ile ilgili ekonomide bir ayrım yapmamız gerekir. Eğer, kullanılan sermayenin miktarı ve dolayısıyla toplam değeri artıyorsa, bu her şeyden önce, daha fazla sermayenin tek

bir elde toplanması demektir. Ne var ki, işte bu, daha büyük miktarda değişmeyen sermayenin tek bir elden –kural olarak, mutlak olarak daha büyük ama nispi olarak daha küçük miktarda emek ile birlikte– kullanılmasıdır ki, değişmeyen sermayede ekonomi yapılmasını sağlar. Bireysel bir kapitalist alındığında, gerekli sermaye yatırım hacmi, özellikle bunun sabit kısmı artar. Ama, işlenilen malzeme kitlesine ve sömürülen emeğe oranla bu sermayenin değeri azalır.

Şimdi bu, birkaç örnekle kısaca gösterilecektir. İşin sonundan, –emekçinin yaşama koşullarını da teşkil etmesi bakımından üretim koşullarındaki ekonomiden– başlayacağız.

II. İŞ KOŞULLARINDA, İŞÇİNİN SIRTINDAN YAPILAN TASARRUFLAR

Kömür Madenleri: En Zorunlu Harcamaların İhmali

"Kömür ocağı sahipleri ve işleticileri arasındaki rekabet altında... en gözle görülür fizik göçlükleri yenmek için, gerekli olanın dışında hiç bir harcama yapılmaz; ve genellikle yapılacak iş için gerekli olandan çok daha fazla bulunan kömür işçileri arasındaki rekabet nedeniyle, çevrelerindeki tarım işçilerinden biraz yüksek bir ücret karşılığında, bunlar büyük tehlikelere ve çok zararlı etkilere seve seve katlanırlar ve bu iş onlara ayrıca çocuklarını kârlı bir şekilde kullanma olanağını da verir. Bu çifte rekabet ... ocakların büyük bir kısmının en yetersiz drenaj ve havalandırma ile işletilmelerini sağlamaya tamamen yetmektedir; çoğu kez kuyular kötü açılmış, kötü donatılmış ve mühendisler yetersizdir; galeriler ve yollar kötü açılmış ve yapılmıştır; bunlar, cankaybına, vücut ve sağlığın bozulmasına yolaçar; bunlara ait istatistikler, korkunç bir manzarayı ortaya koyarlar." (*First Report on Children's Employment in Mines and Collieries, etc.*, April 21, 1829, s. 102)

1860'larda, İngiltere'de kömür ocaklarında haftada ortalama 15 kişi hayatlarını kaybetmiştir. Kömür madenlerindeki kazalar (6 Şubat 1862) konusundaki rapora göre, 1852-61 yıllarını kapsayan on yıl içersinde toplam 8.466 insan ölmüştür. Şu da var ki, rapor bu sayının çok düşük olduğunu kabul etmektedir, çünkü, müfettişliğin ilk kurulduğu ve bölgelerinin çok geniş olduğu ilk birkaç yılda kaza ve ölümlerin pek çoğu bildirilmemişti. Kaza sayısının, gene de çok yüksek olmakla birlikte, teftiş sisteminin kurulmasından sonra belirli şekilde azalması ve bunun, müfettişlerin sınırlı yetkileri ve yetersiz sayıda olmalarına karşın sağlanmış olması, kapitalist sömürünün doğal eğilimini ortaya koymaktadır. Bu can kayıpları çoğu kez maden sahiplerinin doymak bilmez açgözlülüklerinden [sayfa 82] ileri gelmiştir. Çoğunlukla bunlar tek bir kuyu açtırırlardı, öyle ki, yeterli havalandırma eksikliği bir yana, bu deliğin kapanması halinde başka bir çıkış yeri yoktu.

Kapitalist üretim, dolaşım süreci ile rekabetin aşırılıkları dışında ele alındığında, metalara katılmış bulunan maddeleşmiş emek bakımından çok ekonomiktir. Buna karşılık, başka herhangi bir üretim tarzından daha fazla, insan yaşamını ya da canlı emeği, ve yalnızca insan kanını ve etini değil, sinirini ve beynini de israf eder. Gerçekten de insan soyunun gelişmesi güvenlik altına alınmış ve sürdürülebilmiş ise, bu yalnızca toplumun bilinçli olarak yeniden örgütlenmesinden hemen önce gelen tarih döneminde, bireysel gelişmenin işte bu en korkunç şekilde harcanması sayesinde olmuştur. Burada tartışılan her türlü tasarruf, emeğin toplumsal niteliğinden ileri geldiği için, gerçekten de insan yaşamının ve sağlığının boşuna harcanmasına neden olan işte tam da bu, emeğin toplumsal niteliğidir. Fabrika müfettişi R. Baker tarafından ortaya atılan şu soru bu bakımdan çok dikkat çekicidir. "Üzerinde ciddi olarak düşünülmesi gereken bütün sorun, *çok kalabalık topluluklar halinde çalışmanın neden olduğu çocuk yaşamının bu kurban edilişinin* en iyi şekilde hangi yolda önlenebileceğidir." (*Reports of Insp. of Fact.,* October 1863, s.157.)

Fabrikalar. İşçilerin güvenliği, rahatı ve sağlığı ile ilgili koruyucu önlemlere gerçek fabrikalarda bile önem verilmeyişi, bu başlık altında toplanmıştır. Sanayi işçilerinden yararlanan ve ölenleri içeren kayıp listelerinin kaynağı büyük ölçüde bu ihmaldi. (bkz. yıllık fabrika raporları). Yer darlığı, havalandırma yetersizliği, vb. de buna eklenir

Daha 1855 Ekiminde Leonard Horner, pek çok fabrikatörün, yatay maden kuyularına konacak güvenlik aygıtları ile ilgili yasal gereklere karşı gösterdikleri direnmeden yakınmaktadır; oysa tehlike, birçoğu ölümle sonuçlanan kazalar ile sürekli olarak kendini göstermekteydi ve bu güvenlik aygıtları çok pahalıya malolmadığı gibi, üretimi de engelleyecek gibi değildi. (*Reports of Insp of Fact.,* October 1855, s. 6) Fabrikatörler, bu ve diğer yasal zorunluluklara karşı direnmelerinde, kendileri de çoğu kez fabrikatör ya da fabrikatörlerin dostu *olan,* ve kararlarını ona göre veren ücretsiz sulh yargıçları tarafından da destekleniyorlardı. Bu bayların ne türden kararlar verdikleri, başyargıç Campbell'in, bir karara karşı kendisine yapılan temyiz isteği ile ilgili olarak söylediği şu sözlerden anlaşılabilir: "Bu, Parlamento Yasasının bir yorumu değil, bu yasanın yürürlükten kaldırılmasıdır." (*loc cit,* s.11) Horner, aynı raporda bir çok fabrikada, işçilerin, makinelerin çalıştırılacağı zaman konusunda uyarılmadığını belirtmektedir. Makineler üzerinde, bunlar çalışmadığı zamanlar bile daima yapılacak bir şeyin olduğu için, parmaklar ve eller her zaman onunla uğraşır haldeydi ve yalnızca bir uyarı işareti verilmemesi yüzünden durmadan kazalar oluyordu (*loc cit,* s. 44). Fabrikatörler o sırada, fabrika yasasına karşı koymak için Manchester'de, National [sayfa 83] Association for the Amendment of the Factory Laws (Fabrika Yasalarının Değiştirilmesi İçin Ulusal Dernek) adı altında bir sendika kurmuşlar, 1855 Martında, fabrika müfettişleri tarafından kendilerine karşı açılan

mahkeme giderlerini karşılamak ve birlik adına davalara bakmak üzere, beygir gücü başına iki şilin hesabıyla 50.000 sterlinden fazla para toplamışlardı. Amaç, kâr uğruna olduğu zaman adam öldürmenin, cinayet olmadığını* tanıtlamaktı. İskoçya'da görevli, Sir John Kincaid adında bir fabrika müfettişi, Glasgow'da bir firmanın kendi fabrikasında bütün makineler için koruyucu bir siper yapmak üzere parça demirlerden yararlandığını ve bütün giderin 9 sterlin 1 şilin tuttuğunu anlatmaktadır. Oysa, birliğe katılmak, 110 beygir gücündeki makineleri için 11 sterlinlik bir bağışa malolacaktı ki, bu bütün koruyucu aygıtların maliyetinden daha fazlaydı. Ne var ki, bu Ulusal Dernek, 1854 yılında, sırf, bu gibi koruma önlemlerini öngören bir yasaya karşı koymak için kurulmuştu. Fabrikatörler 1844-1854 dönemi boyunca bu yasaya zerre kadar aldırış etmemişlerdir. Fabrika müfettişleri, Palmerston'un emri ile, fabrikatörlere, yasanın ciddi olarak uygulanacağını bildirince onlar da hemen bir çok seçkin üyesi sulh yargıcı olan ve bu kimlikleri ile güya bu yasayı yü- rütmekten sorumlu bulunan kendi derneklerini kurdular. 1855 Nisanında yeni İçişleri Bakanı Sir George Grey, hükümetin neredeyse sözde gü- venlik önlemleriyle yetinebileceği bir uzlaşma önerince dernek bunu bile öfkeyle reddetti. Çeşitli davalarda, ünlü mühendis William Fairbaim, sermayenin ihlal edilen özgürlüğünü savunarak, bütün şan ve şöhretiyle tasarruf ilkesini destekledi. Fabrika başmüfettişi Leonard Horner'e, fab-rikatörler tarafından akla gelebilecek her türlü baskı ve iftira yapıldı.

Ama fabrikatörler Court of Queen's Bench'den 1844 Yasasının yerden yedi ayak yükseklikteki yatay kuyular için koruyucu aygıtları öngörmediğini söyleyen bir ilam alana dek rahat durmadılar, ve sonunda 1856'da, dinleri imanları, para kesesi şövalyeleri adına kirli işler çevirmeye her an hazır olan o kutsal kişilerden birisi, yobaz Wilson Patten'in yardımlarıyla, kendileri için tamamen tatmin edici bir yasayı parlamentodan geçirmeyi başardılar. Bu yasa, işçileri, bütün özel koruma, önlemlerinden yoksun bırakıyor ve sanayi kazalarında tazminat için bunların olağan mahkemelerde dava açmalarını öngörüyordu (İngiltere'de mahkeme masraflarının ağırlığı nedeniyle bu düpedüz bir alaydı); ayrıca, bilirkişi mütalaasını öngören, çok ustaca kaleme alınmış bir madde ile, fabrikatörler için bir davayı kaybetme, neredeyse olanaksız hale getiriliyordu. Bunun sonucu, kazalar hızla arttı. Müfettiş Baker 1851 Mayısı ile Ekimi arasında altı ayda, bir önceki altı aya göre kazaların %21 arttığını bildirmektedir. Ona göre, bu kazaların %36,7'si önlenebilirdi. Kaza sayısının 1856 ile 1859'da 1845 ile 1846'ya göre daha az olduğu doğrudur. [sayfa 84] Denetlemeye tabi sanayi kollarında işçi sayısı %20 arttığı halde, kazalarda %29 bir azalma olmuştur. Ama, bunun nedeni neydi? Bu sorun

* 1657'de İngiltere'de yayınlanmış olan *Killing no Murder* adlı kitapçığa kinaye. Yazarı tasviyeci Edward Sexby idi. *-Ed*.

şimdi (1865) halledildiğine göre, bu iş genellikle, üzerlerine güvenlik aygıtlarının zaten takılmış bulunduğu ve kendilerine ek bir gidere malolmadığı için fabrikatörlerin itiraz etmedikleri yeni makinelerin kullanılmasıyla başarılmıştı. Ayrıca, birkaç işçi, kaybettikleri kolları için yüksek tazminatlar almayı ve yüksek mahkemelerde de bu yargıları onaylatmayı başarmışlardı. (*Reports of Insp. of Fact.,* April 30, 1861, s 31, ditto April 1862, s. 17.)

İşçilerin (ve bunlar arasında birçok çocuğun) hayatlarını, kollarını ve bacaklarını, makinelerin kullanılması ve çalıştırılmasında yüzyüze geldikleri tehlikelere karşı koruyan aygıtlarda gözetilen tasarruf konusunda söyleyeceklerimiz bu kadar.

Ana çizgileriyle, kapalı yerlerde çalışma. Yerde ve binalarda yapılan tasarrufun ne ölçüde işçileri daracık yerlerde üstüste sıkıştırdığı çok iyi bilinir. Bu yetmiyormuş gibi, bir de havalandırma araçlarından da tasarruf edilir. Uzun çalışma saatleri ile birleştiğinde, bu iki etmen, solunum organlarındaki hastalıklarda ve dolayısıyla ölüm oranında büyük artışa yolaçar. Aşağıdaki örnekler, *Public Health 6th, Rep.,* 1863'ten [Halk Sağlığı] alınmıştır. Bu rapor, Birinci Ciltten çok iyi tanıdığımız Dr. John Simon tarafından hazırlanmıştır.

Nasıl ki emeğin bileşik hale gelmesi ve elbirliği, makinelerin geniş ölçüde kullanılmalarına, üretim araçlarının yoğunlaşmasına ve ekonomik olarak kullanılmalarına yolaçıyorsa, aynı şekilde, kitleler halinde, kapalı yerlerde ve sağlık gereksinmelerinden çok, üretimin işine gelen koşullar altında bu birarada çalışmadır ki; işte bu kitle halinde bir ve aynı işyerinde yoğunlaşmadır ki, bir yandan kapitalist için daha büyük bir kâr kaynağının, öte yandan da daha kısa çalışma saatleri ve özel önlemlerle karşılanmadığı takdirde işçilerin yaşam ve sağlıklarının hovardaca harcanmasının nedenini oluşturur.

Dr. Simon, şu kuralı öne sürüyor ve bunu bol istatistiklerle destekliyor: "Bir bölge halkı, kapalı yerlerde birarada çalıştırıldıkları oranda, diğer şeyler eşit olmak üzere, bu bölgede, akciğer hastalıklarından ölüm oranı artacaktır". (s. 23). Bunun nedeni kötü havalandırmadır. "Ve belki de bütün İngiltere'de şu kuralın tek istisnası yoktur: kapalı yerde yapılan büyük sanayie sahip her bölgede, işçiler arasında artan ölüm oranı, bütün bölgenin ölüm istatistiklerinde, akciğer açısından belirli bir farklılık gösterir." (s. 23.)

Sağlık Kurulu tarafından, 1860 ve 1861'de, kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayi kollan için toplanılan ölüm sayıları, 15 ile 55 yaşları arasındaki aynı sayıda erkek için, verem ve öteki akciğer hastalıklarından ölüm oranının İngiltere'nin tarım bölgelerinde 100, Coventry'de 163, Blackbum ve Skipton'da 167, Congleton ve Bradford'da 168, Leicester'de 171, Leek'de 182, Macclesfield'de 184, Bolton'da 190, [sayfa 85] Nottingham'da 192; Rochdale'de 193, Derby'de 198, Salford ve Ashton-under-Lyne'de 203, Leeds'de 218, Preston'da 220 ve Manchester'de 263 ol-

duğunu göstermiştir. (s. 24.) Aşağıdaki tablo, daha da çarpıcı bir manza-

Bölgeler	Başlıca Sanayi	15-25 Arasındaki Yaşlarda Her 100.000 Kişi İçin Göğüs Hastalıklarından Ölenlerin Sayısı	
		Erkek	Kadın
Berkhampstead	Hasır örgücülük (kadınlar)	219	578
Leighton Buzzard	Hasır örgücülük (kadınlar)	309	554
Newport Pagnell	Dantelacılık (kadınlar)	301	617
Towcester	Dantelacılık (kadınlar)	239	577
Yeovil	Eldivencilik (çoğunluğu kadın)	280	409
Leek	İpek sanayii (çoğunluğu kadın)	437	856
Congleton	İpek sanayii (çoğunluğu kadın)	566	790
Macclesfield	İpek sanayii (çoğunluğu kadın)	593	890
Sağlıklı taşra bölgesi	Tarım	331	333

ra göstermektedir.

Bu tablo, her 100.000 nüfus için hesaplanan, 15 ile 25 yaşlar arasındaki her iki cins için, akciğer hastalıklarına ait ölüm oranını ayrı ayrı göstermektedir. Seçilen bölgelerde, kapalı yerlerde yürütülen sanayilerde yalnız kadınlar çalıştırılmakta; erkekler ise, bulabildikleri bütün işkollarında çalışmaktadırlar.

Fabrikalarda daha çok erkeğin çalıştığı ipek bölgelerinde, bunlara ait ölüm oranları da yüksektir. Her iki cins için, verem, vb.'den ölüm oranı, raporun da dediği gibi, "ipekli sanayiimizin çoğunun içinde faaliyet gösterdiği feci sağlık koşullarını" gözler önüne sermektedir. Ve işte bu aynı ipekli sanayiidir ki, fabrikatörler, işletmelerindeki olağanüstü uygun sağlık koşullarını öne sürerek, bir istisna olarak, 13 yaşından küçük çocuklar için uzun çalışma saatleri talep ettiler ve bunu kısmen de elde ettiler. (Buch I, Kap. VIII, 6, s. 296/286.*)

"Şimdiye kadar incelemiş olduğumuz sanayi kollarından hiç birisi belki de, Dr. Smith'in terzilik konusunda çizmiş olduğundan daha beter bir manzara göstermez – 'İşyerleri sağlık koşulları bakımından epey değişiklik gösterir ama bunların hemen hepsi, aşırı kalabalık, iyi havalandırılmamış ve sağlığa zararlı derecede sıcaktır. Bu gibi odalar zorunlu olarak sıcaktır; ama, sisli günlerde gündüzleri ve kış geceleri gaz yakıldığı zaman, ısı, 27 ve hatta 33 dereceye kadar çıkarak, müthiş terlemeye ve camlarda buharların yoğunlaşmasına yolaçar; böylece su damlacıkları duvar boyunca sızar ya da tavandan damlamaya başlar; işçiler bu durumda, soğuk alma pahasına da olsa pencerelerin bazılarını aç-

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 316-317. -*Ed.*

mak zorunda kalırlar.’ Ve Dr. Simon, Londra’nın West End bölgesinde, en [sayfa 86] önemli 16 işyerinde gördüklerini şöyle anlatıyor – ‘Bu, havalandırması çok kötü odalarda işçi başına en fazla 270, en az 105 ayak küp yer düşmekte ve bütünü alındığında adam başına ancak 156 ayak küp düşmektedir. Etrafı bir dehlizle çevrili ve yalnız tepeden ışık alan bir odada, 92 ile 100 kişiye kadar erkek çalıştırılmakta, birçok gaz lambası yanmakta ve helalar hemen bitişikte bulunmaktadır; burada adam başına ancak 150 ayak küp yer düşmektedir. Bahçede bir köpek kulübesi denilebilecek, tavandan ışık alan ve tepedeki bir delikten havalanan bir başka odada beş-altı kişi çalışmakta ve adam başına 112 ayak küp yer düşmektedir.’ ... Dr. Smith’in anlattığı bu iğrenç işyerlerinde terziler genellikle günde 12-13 saat çalışmakta ve bazen bu iş, günde 15-16 saate kadar

Çalıştırılan Kişi Sayısı	Sanayi Kolu ve Yöresi	Yaşlara Göre 100.000 Kişide Ölüm Oranı		
		25-35	35-45	45-55
958.265	Tarım, İngiltere ve Galler	743	805	1.145
22.301 Erkek ve 12.377 Kadın	Terzilik, Londra	958	1.262	2.093
13.803	Mürettipler ve baskıcılar, Londra	894	1.747	2.367

çıkmaktadır.” (s. 25, 26, 28, 30.) dikkate almak gerekir ki, bu raporun yazarı ve Sağlık Şubesi şefi John Simon’un da belirttiği gibi, Londra’da 25 ile 35 yaşları arasındaki terziler, mürettipler ve baskıcılar için ölüm oranı gerçek rakamlardan düşük gösterilmiştir, çünkü, her iki işkolunda Londralı işverenler, taşradan gelen çok sayıda delikanlıyı (muhtemelen 30 yaşına kadar gençleri) çırak ve “öğrenci”, yani ek eğitim gören kimse gibi çalıştırmaktadırlar. Londra’da, sanayideki ölüm oranlarını gösteren rakamları, bu durum şişirmiş olmaktadır. Ama bunlar, geçici olarak kaldıkları için, Londra’daki ölüm sayısına aynı oranda dahil olmamaktadır. Bu süre içersinde hastalanırlarsa, bunlar taşradaki evlerine dönmekte ve ölümleri halinde bu, orada kayda geçmektedir. Bu durum, küçük yaşlar için daha da fazla sözkonusu olmakta ve Londra’daki bu yaş gruplarına ait ölüm oranlarını, sanayiin sağlık üzerindeki kötü etkilerinin bir göstergesi olması yönünden tamamen değersiz hale getirmektedir (s. 30).

Mürettiplerin durumu da terzilerinki gibidir. Havalandırma eksikliği, zehirli hava, vb. dışında, bir de sözü edilmesi gereken gece işi vardır. Bunların olağan çalışma zamanları 12-13 saat, bazen 15-16 saattir. “Gaz lambaları yakılır yakılmaz büyük bir sıcaklık ve pis hava [sayfa 87] başlar. ... Aşağıdaki odadan gelen ve dökümhaneden çıkan dumanlar ve makineler ile lağımlardan gelen pis kokular, yukardaki odaların berbatlığını büsbütün artırır. Alttaki odaların sıcak havası tavanı ısıtarak üst odaların ısısını yükseltir ve tavanlar alçak olduğu ve çok gaz yandığı za-

man bu ciddi bir felaket olur; bunun daha da beteri, kazanların alt kattaki odada olup da bütün evi dayanılmaz bir sıcaklık ile doldurmasıdır. Genel olarak denilebilir ki, havalandırma her yerde kusurlu, akşamları ve bütün gece boyunca yanan gazın artıklarını ve sıcaklığı dışarı atmak için tamamen yetersizdir; birçok bürolarda ve özellikle evden bozma olanlarında durum felaket halindedir ve bazı bürolarda (özellikle haftalık gazetelerin bürolarında) çalışma –12 ile 16 yaşlar arasındaki çocukların da aynı şekilde katıldıkları bu çalışma– neredeyse hiç ara verilmeden iki gün ve bir gece devam eder; 'acele' iş yapan diğer basımevlerinde ise işçiler pazar günleri de dinlenemezler ve işgünü her hafta altı yerine yedi güne çıkmış olur" (s. 26, 28).

Kadın şapkacıları ile terzileri, aşırı çalıştırma ile ilgili olarak dikkatimizi Birinci Cilde (Kap. VIII, 3. s. 249-241)* çekmiş bulunuyor. Bunların işyerleri, Dr. Ord'un raporunda anlatılmaktadır. Buralar gündüzleri biraz iyi durumda olsalar bile, gaz yandığı saatler boyunca, aşırı sıcak, pis kokulu ve sağlığa zararlı hale gelirler. Dr. Ord, daha iyi türden 34 işyerinde, işçi başına düşen ortalama ayak küpü şöyle saptamıştır:

"... Bunların dördünde 500'den fazla, diğer dördünde 400 ile 500, ... bir başka yedisinde 200 ile 250, diğer dördünde 150 ile 200 ve bir başka dokuzunda ancak 100 ile 150. Çalışılan yerler çok iyi havalandırılmadığı takdirde, bunların en büyükleri bile sürekli çalışma için yetersizdir; olağanüstü bir havalandırma dışında buralarda hava, gaz yandığı sürece dayanılamayacak kadar berbatlaşır." Ve Dr. Ord'un ziyaret ettiği, aracı hesabına çalışan küçük işyerlerinden birisi konusundaki sözleri: "1.280 ayak küp büyüklüğünde bir oda; içersinde 14 kişi bulunmakta; adam başına 91,5 ayak küp. Buradaki kadınlar bitkin görünüşlü ve perişan; kazançlarının haftada 1 ila 15 şilin ve bir de çay olduğu söylendi. ... İş-saatleri sabah 8 akşam 8. Bu 14 kişinin üstüste oturdukları küçük oda kötü havalandırılmış. Açılabilir iki pencere ile bir ocak vardı ama tıkanmıştı, herhangi özel bir havalandırma aygıtı yoktur" (s. 27).

Aynı raporda, kadın şapkacıları ile terzilerinin aşırı çalışmaları konusunda şöyle deniliyor: "... bu tanınmış moda evlerinde çalışan genç kadınların aşırı çalışmaları, yılın aşağı yukarı dört ayında, birçok vesilelerle geçici bir süre kamunun şaşkınlığına ve öfkesine yolaçan bu korkunç derecelere ulaşır; buna karşılık, bu aylar boyunca kapalı yerlerde çalışan bu işçiler kural olarak günde tam 14 saat, işler sıkı olduğu zaman ise günde 17 ve hatta 18 saat olmak üzere *günlerce* çalışırlar. Yılın diğer zamanlarında evlerde çalışan bu işçilerin işi, belki de 10 ile 14 saat sürer; [sayfa 88] dışarda çalışan işçilerin ise devamlı 12-13 saattir. Masa örtüsü işleyenler, yaka yapanlar, gömlekçiler ve diğer çeşitli iğne işçilerinin (dikiş makinesinde çalışanlar da dahil), ortak işyerinde geçirdikleri süre daha kısa, genellikle 10-12 saatten fazla değildir; ama diyor Dr. Ord, bu dü-

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 277-2787. -*Ed*.

zenli iş-saatleri bazı evlerde belirli zamanlarda epeyce uzar ve fazla çalışma için fazla ücret ödenir; diğer bazı evlerde ise, iş-saatlerinden sonra yapmak üzere eve iş götürülür; şurasını da eklemek gerekir ki, her iki uygulama da çoğu kez zorunludur" (s, 28). John Simon, bu sayfaya yazdığı dipnotta diyor ki: "Birinci sınıf işyerlerinde çalışan genç kadınlarla konuşma fırsatını bulan . ... Epidemiological Society Sekreteri [Salgın Hastalıklar Derneği Yazmanı] ... Mr. Radcliffe'in muayene ettiği ve kendilerinin 'çok iyi' olduğunu söyleyen yirmi kızdan ancak bir tanesinin sağlık durumunun iyi olduğu söylenebilir; geri kalanlar çeşitli derecelerde, zafiyet sinir bozukluğu ve bunlardan ileri gelen çeşitli fonksiyonel düzensizlik belirtileri göstermişlerdir. Bu halleri o, önce, çalışma saatlerinin uzunluğuna –ölü mevsimde bile günde en az 12 saat olarak tahmin etmektedir– ve sonrada ... çalışma yerlerinin kalabalığına, havasızlığına, gaz kokusuna, yetersiz ve kötü besine, oturdukları evlerin kötü olmasına bağlamaktadır."

İngiliz Sağlık Kurulu başkanının vardığı sonuca göre: "İşçilerin teorik olarak başta gelen sağlık hakları üzerinde direnmeleri pratikte olanaksızdır; bu hak gereği, işveren, kendilerini hangi iş için toplamış ise, masrafı kendisine ait olmak üzere, bütün sağlığa zararlı durumları ortadan kaldırmak zorundadır; ... oysa işçiler, pratikte bu sağlık hukukunu kendileri adına uygulayamadıkları gibi (yasalar öngördüğü halde) *Nuisances Removal Acts* [Sağlık Yasasını] yürütmekle görevli resmi memurlardan da etkili herhangi bir yardım bekleyemezler." (s. 29.) "İşverenlerin talimat hükümlerine uymaları gereken kesin çizginin belirlenmesi hiç kuşkusuz bazı ufak teknik güçlükler gösterebilir. Ama ... ilke olarak, sağlığı koruma hakkı geneldir. Ve şimdi hayatları, sırf çalıştıkları işlerin yolaçtığı sınırsız fiziki ıstıraplar ile gereksiz şekilde perişan olan ve kısalan, onbinlerce erkek ve kadın işçinin çıkarları adına şu umudumu ifade etmek isterim ki, sağlığa uygun çalışma koşulları, hiç değilse, genel olarak gerekli yasa hükümlerine bağlanmalı, bütün kapalı işyerlerinde etkin bir havalandırma sağlanmalı, niteliği gereği sağlığa zararlı işlerde, sağlığı tehlikeye sokan belirli etkiler elden geldiğince azaltılmalıdır" (s. 31).

III. ENERJİNİN ÜRETİLMESİNDE, İLETİLMESİNDE VE BİNALARDA TASARRUF

L. Horner, Ekim 1852 tarihli raporunda, buharlı tokmağı bulan ünlü mühendis James Nasmyth of Patricroft'un bir mektubunu aktarıyor. Bu mektupta diğer şeyler arasında şu satırlar da bulunuyor:

"... Halk, (buhar makinelerinde) size sözünü ettiğim donanım değişiklikleri ve iyileştirmeler yoluyla elde edilen hareket ettirici güçte [sayfa 89] sağlanan büyük artıştan pek az haberlidir. Bu bölgenin (Lancashire) makine gücü, neredeyse kırk yıldır geleneklerin çekingen ve

önyargılı baskısı altındadır, ama şimdi, şükür, bundan kurtulmuş bulunuyoruz. Son onbeş yıldır, ama özellikle son dört yıldır (1848'den beri) buhar sıkıştırma makinelerinin çalışma donanımında bazı çok önemli değişiklikler olmuştu. ... Sonuç ... aynı tür makinelerle yapılan iş miktarında büyük bir artış ve yakıt giderlerinde gene çok önemli bir azalma olmuştur. Buhar gücünün, yukarda sözü edilen bölgelerdeki fabrikalara girmesinden sonra uzun bir süre, buhar sıkıştırma makinelerini çalıştırmak için pistonun bir dakikalık hareketi aşağı yukarı 220 ayak kabul ediliyordu; yani 5 ayak piston hareketli bir makinenin krank miline dakikada yaptıracağı dönüş, 'talimat' gereği 22 dönüşle sınırlandırılmıştı. Bu hızın ötesinde makineyi çalıştırmak elverişli ya da arzu edilir görülmüyordu; ve bütün mil dişlileri ... pistonun dakikadaki bu 220 ayak hızına göre yapıldığı için, bu ağır ve budalaca sınırlı hız, uzun yıllar bu makinelerin çalışmasına egemen oldu. Ne var ki, bir süre sonra, ya bu 'kuralın' ihmalinden ya da bazı gözüpek yenilik yandaşlarının akıllıca davranışıyla daha yüksek bir hız denendi ve sonuç çok iyi olduğu için diğerleri bunu izledi; o zamanki deyimiyle 'makinelerin dizginleri koyverildi', yani mil dişlileri genel olarak eski hızında kaldığı halde, bu mil dişlilerinin ilk hareket-kasnakları, makineyi dakikada 300 ayak ve daha hızlı çalıştıracak şekilde değiştirildi. ... Bu 'makinelerin dizginlerini koyvermek' ... makinelerde neredeyse genel bir 'hızlanmaya' yolaçtı, çünkü, aynı makinelerden daha fazla enerji elde edilmekle kalınmamış, makinelerdeki yüksek hız, volan kasnağındaki kuvveti artırdığı için, hareket daha düzenli hale gelmiş oluyordu. ... Biz ... bir buharlı makineden, sırf pistonu daha büyük bir hızla hareket ettirerek daha fazla bir güç elde ederiz (kondansatördeki buhar basıncı ile boşluk aynı kalmak üzere). Böylece, örneğin, pistonu dakikada 200 ayak hızla çalıştığı zaman 40 beygir gücü sağlayan bir makineyi eğer biz uygun değişiklikler ile pistonu dakikada 400 ayak hızla çalışacak duruma getirirsek (buhar basıncı ile boşluğu, daha önce de dediğimiz gibi aynı kalmak üzere) tam iki katı güç elde etmiş oluruz ... ve her iki halde de, buhar basıncı ile boşluk aynı kaldığı için, bu makinenin parçaları üzerindeki gerilim, 400 ayak hızda da 200 ayak hızdan daha büyük olmayacak ve hızla birlikte 'bozulma' tehlikesi de artmış olmayacaktır. Bütün fark böyle bir durumda buhar tüketimi, piston hızıyla orantılı, ya da buna yaklaşık bir oranda olacak, ve, 'yataklar' ile sürtünen kısımların aşınması ve yıpranması biraz artmakla birlikte, bu artış da pek önemli olmayacaktır. Ama, pistonun hızını artırmak suretiyle, aynı makineden daha büyük bir güç elde etmek için ... aynı kazanın altında, saatte daha fazla kömür yakılması ya da daha fazla buhar verme kapasitesi olan kazan kullanılması, yani daha büyük buhar-doğurucu güçlere gereksinme olacaktır. Bu böyle yapıldı ve eski 'hızlandırılmış' makinelere, daha çok buhar-doğuran kazanlar ya da su-buharlaştıran güçler takıldı [sayfa 90] ve yukarda sözü edilen değişiklikler ile çoğu durumda, aynı makinelerden neredeyse yüzde 100 fazla iş alındı. On yıl kadar önce,

Cornwall madencilik işlerinde kullanılan makinelerle çok ekonomik güç üretimi sağlandığı dikkati çekti; iplik sanayiinde rekabet, fabrikatörleri, 'tasarrufa' başlıca kâr kaynağı gibi bakmaya zorladı; Cornish makinelerinin, saatte beher beygir gücü için kömür tüketiminde gösterdiği dikkati çekici fark ile, Woolf'un çifte silindirli makinelerinin olağanüstü ekonomik çalışmaları, bu bölgede, yakıt tasarrufu konusunda giderek dikkati çekmeye başladı; ve Cornish ve çifte silindirli makineler, saatte 3,5-4 pound kömür ile bir beygir gücü sağladığı halde genellikle pamuk ipliği makineleri, saatte bir beygir gücü için 8- 12 pound kömür tüketiyordu; bu dikkati çekici fark, bu bölgedeki fabrika sahipleri ile makine yapımcılarını, yüksek kömür fiyatlarının, fabrikatörleri, kendi işletmelerinin bu gibi masraflı kısımlarına daha dikkatle eğilmeye zorlayan Cornwall'da ve Fransa'da olduğu gibi, olağanüstü ekonomik sonuçlar veren aynı usulleri benimsemeye sevketti. Yakıt tasarrufu konusunda gösterilen bu dikkatin sonucu, birçok yönlerden çok önemliydi. Önce, kârların yüksek olduğu o güzel geçmiş günlerde yüzeylerinin yarısı tamamen çıplak durumda, soğuk havayla temas halindeki birçok eski kazan, kalın keçe, tuğla ve plaster ile kaplanmaya başlandı, ve yığınla yakıt tüketimine malolacak olan ısının açık düzeylerden kaçmasını önlemek için başka usul ve yollara da başvuruldu. Buhar boruları da aynı şekilde 'korunmaya' başlandı ve makine silindirinin dış kısmı keçeyle kaplandı ya da tahta koruyucu içersine alındı. Ardından, 'yüksek buhar' kullanıldı, yani inç kareye 4, 6 ya da 8 libre basınçla buhar veren emniyet subapları yerine, basıncı 14 ya da 20 libreye yükseltince, yakıtta çok önemli bir tasarruf sağlandığı görüldü; diğer bir deyişle, fabrikada işler, çok daha az bir kömür tüketimi ile yürütüldü, ... ve elinde olanağı ve cesareti olanlar, inç kareye 30, 40, 50, 60 ve 70 libre basınçta buhar veren uygun kazanlar kullanarak, yüksek basınç ve 'genleşme sistemini' en son boyutlarına kadar götürdüler; bu basınçlar, eski okuldan bir mühendisin aklını başından alabilirdi. Ne var ki bu artan buhar basıncının ekonomik sonuçları, çok geçmeden en yanılmaz biçimlerde, sterlin, şilin ve peni olarak ortaya çıktıkça, sıkıştırma makinelerinin çalıştırılması için yüksek basınçlı buhar kazanlarının kullanılması, neredeyse genel bir hal aldı. Ve, işi sonuna kadar götürmek isteyenler ... çok geçmeden bütünüyle Woolf makinesi kullanmaya başladılar ve son zamanlarda kurulan fabrikalarımızın çoğu Woolf makineleri ile çalışmaktadırlar; bunlarda her makinede iki silindir bulunmakta ve bunlardan biri, kazandan gelen yüksek basınçlı buhar ile, normal atmosfer basıncı üzerinde bir güç sağlamakta ve bu yüksek basınç, eskiden olduğu gibi pistonun her hareketinden sonra atmosfere verilmek yerine, aşağı yukarı birinci silindirin dört katı büyüklüğünde bir alçak basınç silindirine geçerek, gereği kadar genişledikten sonra kondansatöre verilir; bu makinelerden elde edilen ekonomik sonuçlara [sayfa 91] göre, saatte bir beygir gücü için 3½-4 libre kömür tüketilmektedir, oysa eski sistem makinelerde ortalama kömür tüketimi saatte

bir beygir gücü için 12-14 libre idi. Ustaca yapılmış bir tertibatla, çift silindirli Woolf sistemi ya da bileşik alçak ve yüksek basınç makinesi, daha önce mevcut bulunan makinelere geniş ölçüde uygulandı ve bunların çalışması hem güç bakımından artırılmış ve hem de yakıt tasarrufu sağlanmış oldu. Aynı sonuç ... bu 8-10 yıl içersinde, bir yüksek basınç makinesinin bir sıkıştırma makinesi ile, daha önce kaybolan buharın sıkıştırma makinesine geçmesini ve onun iş görmesini sağlayacak şekilde birbirine bağlanmasıyla elde edilir olmuştur. Bu sistem birçok durumda, çok kullanışlıdır.

"Bu iyileştirmelerin bazılarının ya da hepsinin uygulandığı aynı makinelerin kapasitesinin ya da yaptığı işin artırılmasında kesin bir sonuç almak çok kolay olamazdı; ama ben eminim ki, ... aynı ağırlıktaki buhar makinesinden biz şimdi, ortalama olarak en az yüzde 50 daha fazla hizmet ve iş elde etmekteyiz ve birçok hallerde, dakikada 220 ayak hızla sınırlandırılan günlerde 50 beygir gücü sağlayan aynı buharlı makineler, şimdi 100 beygir gücü sağlamaktadır. Sıkıştırmalı buhar makinelerinin çalıştırılmasında, yüksek basınçlı buhar kullanılmasından alınan çok ekonomik sonuçlarla birlikte, fabrikaların büyümesi sonucu, aynı makinelerden çok daha yüksek güç elde etme gereksinmesi, son üç yıl boyunca, fabrika makineleri için buhar üretmede daha önce kullanılan kazanlardan çok daha ekonomik sonuçlar veren borulu kazanların kullanılmasına yol açmıştır." *(Reports of Insp., of Fact.,* October1852, s. 23-27.)

Güç üretilmesi için geçerli olan şeyler, enerjinin iletimi ve iş makineleri için de doğrudur.

"Makinelerdeki gelişmelerin, bu birkaç yıl içersinde hızlı adımlarla ilerlemesi, fabrikatörlere, ilave hareket ettirici güç olmaksızın üretimi artırma olanağını verdi. İşgünündeki kısalma, emeğin daha ekonomik kullanılmasını zorunlu kılmıştır ve iyi düzenlenmiş fabrikaların pek çoğunda, akıllı bir kafa, giderler azalırken üretimin ne şekilde artırılabileceğinin daima hesabı içersindedir. Önümde, kendi bölgemde çok akıllı bir bayın hazırlamak lütfunda bulunduğu, çalıştırılan işçi sayısını, yaşlarını, çalışmakta olan makineleri ve 1840'tan bugüne kadar ödenen ücretleri gösteren bir rapor var. 1840 Ekiminde, firması, 200'ü 13 yaşın altında olmak üzere 600 işçi çalıştırmaktadır. Geçen ekim ayında, ancak 60'ı 13 yaşın altında 350 işçi çalıştırıyordu; her iki dönemde birkaçı hariç aynı sayıda makine çalışıyordu ve ücret olarak aynı miktar ödenmişti." (*Redgrave's Report in Reports of Insp. of Fact.,* Oct.1852, s. 58-59.)

Makinelerdeki bu iyileştirmeler, yeni, uygun bir biçimde düzenlenmiş fabrikalarda kullanılana kadar, tam etkilerini göstermemektedir.

"Makinelerde yapılan iyileştirmeler bakımından önce şunu söylemek isterim ki, gelişmiş makinelerin kullanılmasına uygun fabrikaların inşasında büyük bir ilerleme vardır. ... Alt kattaki odada, bütün ipliğini çift kat haline getiriyorum ve bu tek bir taban üzerine 29.000 katlama iği

[sayfa 92] yerleştireceğim. Oda ile sundurmada en az yüzde 10 emek tasarrufu sağlıyorum; bunu iplik katlama işinde bir iyileşmede değil, makineleri tek bir yönetim altında toplayarak yapıyorum; ve bu sayıda iği tek bir mil ile çalıştırabileceğim ve aynı sayıda iğ ile çalışan öteki işyerlerine göre bu şekilde yüzde 60 ve bazı durumlarda yüzde 80 bir tasarruf sağlayacağım. Yağ, mil donanımı ve gresten büyük bir tasarruf sağlanmış olacaktır. ... Fabrikadaki daha üstün bir tertip ve gelişmiş makineler ile, en düşük tahminle, emekte yüzde 10, güçte daha büyük bir tasarruf sağlandığı gibi, kömür, yağ, donyağı, mil ve kayış donanımında önemli bir tasarruf sağlanmıştır." (Bir pamuk iplikçisinin ifadesi, *Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863, s. 109, 110.)

IV. ÜRETİM ARTIKLARINDAN YARARLANMA

Kapitalist üretim tarzı, üretim ve tüketim artıklarından yararlanmanın boyutlarını genişletir. Bunlardan birincisi ile, sanayi ve tarım artıklarını, ikincisi ile, kısmen, insan vücudunda doğal madde değişiminin meydana getirdiği artıkları, kısmen de, nesnelerin tüketimlerinden sonra geriye kalan biçimlerini kastediyoruz. Örneğin kimya sanayiinde, üretim artıkları daha küçük ölçekte bir üretimde kaybolan yan ürünlerdir; makine yapımında biriken ve demir üretimine hammadde olarak tekrar dönen demir talaşları, vb. gibi. Tüketim artıkları, insan vücudunun dışarıya attığı doğal maddeler, paçavra şeklinde giyim eşyası kalıntıları, vb. gibi şeylerdir. Tüketim artıkları tarım için büyük önem taşırlar. Bunlardan yararlanılması konusunda, kapitalist ekonomide büyük bir israf vardır. Örneğin Londra'da, dört-buçuk milyon insanın artıklarından, Thames nehrini kirletmekten ve bu iş için de bir yığın para harcamaktan daha iyi bir yararlanma şekli bulunamamıştır.

Yükselen hammadde fiyatları, hiç kuşkusuz, artık ürünlerden yararlanmada bir dürtü olmuştur.

Bu artıkların tekrar kullanılması için genel koşullar şunlardır: ancak büyük-ölçekli üretimde görülebilen büyük miktarda artık; mevcut durumları içersinde daha önce hiç bir işe yaramayan maddeleri, yeni üretim için uygun bir hale sokan gelişmiş makineler; başta kimya olmak üzere, bu gibi artıkların yararlı özelliklerini açığa çıkaran bilimsel gelişme. Lombardiya, Güney Çin ve Japonya'da olduğu gibi, küçük-ölçekli tarımda, bu tür büyük tasarruflar sağlandığı doğrudur. Ama, genellikle bu sistemde tarımdaki üretkenlik diğer üretim alanlarından çekilen insan emek-gücünün israflı şekilde kullanılmasıyla elde edilir.

Artık denilen şeyler, hemen her sanayide önemli bir rol oynar. Aralık 1863 tarihli Fabrika Raporunda, İngiliz ve İrlandalı çiftçilerin çoğunun keten yetiştirmek istememelerinin ya da pek nadiren yetiştirmelerinin bellibaşlı nedenlerinden birisi olarak bunun sözü edilmektedir: "Su ile çalışan küçük dövme fabrikalarında ... büyük fire verilir ... pa-

mukta [sayfa 93] verilen fire nispeten küçük, ama ketende çok fazladır. Yeterli bir suyla ıslatma yöntemi ve iyi bir dövme makinesi, bu sakıncayı büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır. ... Keten İrlanda'da en utanç verici bir biçimde dövülür ve böylece büyük bir kısmı kaybolur; bu miktar yüzde 28-30'a varır." (*Reports of lnsp. of Fact.,* Dec. 1863, s. 139, 142.) Oysa, bütün bunlardan, daha iyi makine kullanılarak kaçınılabilir. Yol kenarına o kadar çok kıtık dökülmüş ki, fabrika müfettişi şöyle diyor: "İrlanda'daki döğme fabrikaları ile ilgili olarak bana bildirildiğine göre, buradaki artıklar çoğu zaman dövücülerin evlerinde yakacak olarak kullanılmaktadır, oysa bunlar çok değerlidir" (Yukarıdaki Raporun 140. sayfası). Pamuk artığından, hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaları ele aldığımız zaman daha ileride sözedeceğiz.

Yünlü sanayii, keten fabrikatörlerinden daha kurnaz idi. "Artıkları ve yünlü paçavraları tekrar işlenebilecek şekilde hazırlama işine eskiden kötü gözle bakılırdı ama, Yorkshire'ın yünlü ticaretinde önemli bir dal halini alan, süprüntü ticareti ile ilgili önyargı tamamen ortadan kalktı ve hiç kuşkusuz pamuklu artık ticareti de, belirli bir gereksinmeyi sağladığı için aynı şekilde kabul edilecektir. Otuz yıl önce, yünlü paçavralar, yani sırf yün kumaş parçaları, eski kumaşlar, vb. tonu ortalama 4 sterlin 4 şilindi: son birkaç yıl içersinde bu fiyat, tonu 44 sterlin oldu ve bunlara olan istek o kadar arttı ki, pamuk ve yün karışımı kumaşlardan, yüne zarar vermeden pamuğu ayırma usulleri bulundu, şimdi binlerce kişi bu işte çalışmakta, tüketiciler ise çok düşük bir fiyata oldukça iyi kalitede kumaş bulabilmektedirler." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863. s. 107.) 1862 yılı sonunda, bu yoldan elde edilen kumaş tiftiği, İngiliz sanayiinde bütün yün tüketiminin üçte-birine ulaşmaktadır. (*Reports of lnsp. of Fact.,* October 1862, s. 81.) "Tüketicinin" elde ettiği "büyük avantaj" bu artıklardan yapılan kumaşların, eskiye göre üçte-bir oranında daha önce eskimesi ve altıda-biri kadar bir zamanda ise havını yitirmesidir.

İngiliz ipekli sanayii de aynı inişli yolu izledi. Hakiki ham ipek tüketimi, 1839 ile1862 arasında her nasılsa azaldığı halde, ipek artığı tüketimi iki katına çıktı. Gelişmiş makineler, bu başka işe yaramayan maddeden, pek çok amaçlar için yararlı bir ipek yapıyordu.

Artıklardan yararlanmada en çarpıcı örneği kimya sanayii veriyor. Yalnız yeni kullanımlar bulduğu kendi artıklarından değil, pek çok başka sanayiin artıklarından da yararlanıyor. Örneğin, önceleri neredeyse hiç bir işe yaramayan bir tür katranı, anilin boyalarına, alizarine ve son zamanlarda da ilaçlara çevirmektedir.

Yeniden kullanımları yoluyla, üretim artıklarından sağlanan bu tasarrufu, artığa engel olunmak suretiyle sağlanan ekonomiden, yani üretim artıklarını en az düzeye indirmekten ve üretimde gerekli bütün ham ve yardımcı maddelerden en üst düzeyde yararlanılmasından ayırdetmek gerekir. [sayfa 94]

Artığın azalması kısmen kullanılan makinenin niteliğine bağlıdır.

Yağ, sabun, vb. gibi şeylerden tasarruf, mekanik kısımların yapımına ve parlatılmasına bağlıdır. Bu, yardımcı maddelerle ilgili bir tasarruftur. Bununla birlikte, üretim süreci sırasında, hammaddenin büyük ya da küçük bir kısmının artık haline gelmesi, kısmen ve önemli ölçüde, kullanılan makineler ile aletlerin niteliğine bağlıdır. Ensonu bu, hammaddenin kendisinin niteliğine bağlıdır. Bu da gene kısmen, hammadde üreten tarım ile doğal maddeleri sağlayan sanayideki gelişmeye (daha kesin deyimiyle uygarlıktaki gelişmeye ve kısmen de hammaddenin, imalata girmeden önce geçtiği süreçlerdeki iyileşmelere bağlıdır.

"Parmentier, Fransa'da tahıl öğütme sanatının, pek de uzak olmayan dönemden, örneğin Louis XIV zamanından beri önemli ölçüde geliştiğini ve yeni değirmenlerin eskilerine göre, aynı miktar tahıldan yarısı kadar daha fazla ekmek yapabildiklerini göstermiştir. Bir Parislinin yıllık tüketimi gerçekten de, önce 4, sonra 3 ve ensonu 2 *setiers* iken, şimdilerde ancak 11/3 *setiers* ya da aşağı yukarı kişi başına 342 libredir. ... Uzun bir süre oturduğum Perche'de, granit ve volkanik kayalardan yapılma değirmentaşları kullanan eski değirmenlerin çoğu, son otuz yıldır hızla gelişen mekanik biliminin kurallarına göre yeniden yapılmıştır. Bunlara, La Ferte'den getirilen iyi cins değirmen taşları takılmış, tahıl iki kez öğütülmüş, un çuvallarına dairesel bir hareket verilmiş ve aynı miktar tahıldan elde edilen un altıda-bir artmıştır. Romalılar ile bizim tahıl tüketimimiz arasındaki büyük farklılık böylece kolayca açıklanabilir. Bu, sırf yetersiz öğütme ve ekmek yapma yöntemlerinden ileri gelmiştir. Pliny'nin yapmış olduğu dikkate değer bir gözlemi (XVIII, Ch. 20, 2) böylece açık-layabileceğimi sanıyorum: ... 'Roma'da un, kalitesine göre, her *modius*'u, 40, 48 ya da 96 *as*'a satılırdı. Bugünkü tahıl fiyatlarına oranla çok yüksek olan bu fiyatların nedeni, henüz çocukluk çağında bulunan, o dönemdeki değirmenlerin yetersiz durumu ve bunun sonucu olarak da öğütme işindeki büyük giderlerdi.'" (Dureau de la Malle, *Economie Politique des Romains,* Paris 1840, 1, s. 280-81.)

V. BULUŞLAR YOLUYLA SAĞLANAN TASARRUF

Sabit sermayenin kullanılmasında sağlanan bu tasarruflar, yineliyoruz, emek koşullarının geniş bir ölçekte kullanılmasından ileri gelir; kısacası bunlar, doğrudan doğruya toplumsal ya da toplumsallaştırılmış emeğin ya da üretim süreci içersinde doğrudan elbirliğinin koşulları olarak hizmet etmeleri olgusunun sonuçlarıdır. Bir yandan bu, mekanik ve kimyasal buluşlardan, metaların fiyatını artırmaksızın yararlanmak için vazgeçilmez bir gereksinmedir ve daima, *conditio sine qua non*'dur.* Öte yandan, ancak geniş ölçekte bir üretim, ortaklaşa üretken tüketimden ileri gelen tasarruflara olanak verir. Ensonu, nereden ve nasıl [sayfa 95]

* Vazgeçilmez koşul. -ç.

tasarruf sağlanacağını, buluşları uygulamada en yalın yöntemleri ve teorinin uygulama alanına konulmasında – üretim sürecinde uygulamaya geçilmesinde ortaya çıkan sürtüşmelerin nasıl yenilebileceğini, vb., ancak kolektif çalışan emekçinin deneyimleri bulur ve ortaya çıkarır.

Yeri gelmişken evrensel emek ile ortaklaşa emek arasında bir ayrımın yapılması yerinde olur. Her iki tür emek de, üretim sürecinde kendi rollerini oynar, birbiri içersine geçer, ama her ikisi gene de farklıdırlar. Evrensel emek, her tür bilimsel emek, keşifler ve buluşlardır. Bu emek kısmen, canlı emeğin elbirliğine, kısmen de daha önce yaşamış kimselerin emeklerinden yararlanmaya dayanır. Öte yandan, ortaklaşa emek ise, bireylerin doğrudan doğruya elbirliği yapmalarıdır. Bu söylenenler, sık sık yinelenen şu gözlemler ile de doğrulanır:

1) Yeni bir makinenin ilk modelinin maliyeti ile, daha sonra yapılanların maliyeti arasındaki büyük fark (bu konuda Ure* ve Babbage'a** bakınız).

2) Yeni bir buluş üzerine dayanan bir kuruluşta işletme giderlerinin, daha sonra *ex suis ossibus**** kurulan işletmelerin giderlerine göre çok daha büyük olması. Bu öylesine doğrudur ki, bir işte öncülük edenler çoğu zaman iflas ettikleri halde, daha sonra binaları, makineleri, vb., daha ucuza satın alanlar ancak bundan para kazanırlar. İşte bu yüzdendir ki, insan zekası ile ilgili evrensel emeğin bütün yeni gelişmelerinden ve bunların bileşik emek yoluyla toplumsal uygulanmasından aslan payını alanlar, genellikle, en değersiz ve sefil türden para-kapitalistleridir. [sayfa 96]

* A. Ure, *The Philosophy of Manufactures, Second* edition, London 1855. -*Ed*.

** Ch. Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufactures,* London 1832, S. 280-81. -*Ed*.

*** Onun kemiklerinden. -*ç*.

ALTINCI BÖLÜM
FİYAT DALGALANMALARININ ETKİSİ

I. HAMMADDE FİYATLARINDA DALGALANMALAR VE BUNLARIN KÂR ORANI ÜZERİNDEKİ DOĞRUDAN ETKİLERİ

Daha öncekilerde olduğu gibi, bu durumda da, artı-değer oranında hiç bir değişiklik olmadığı varsayılmaktadır. Durumu, kendi yalın biçimi içersinde çözümlemek için, bu gereklidir. Bununla birlikte, artı-değer oranı değişmeden kalan belirli bir sermaye için, hammadde fiyatlarında burada ele alıp inceleyeceğimiz dalgalanmaların yolaçtığı daralma ya da genişleme sonucu, artan ya da azalan sayıda işçi çalıştırmak mümkün olabilir. Bu durumda, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, artı-değer miktarı değişebilir. Ne var ki, bunun da, ikincil bir konu olduğu için burada bir yana bırakılması yerinde olur. Eğer, makinelerdeki iyileşmeler ve hammadde fiyatlarındaki değişiklikler aynı zamanda, ya belli bir sermaye tarafından çalıştırılan işçi sayısını ya da ücretlerin düzeyini etkiliyorsa, bu ancak şunların birarada bulunmasıyla olabilir: 1) değişmeyen sermayedeki değişikliklerin, kâr oranı üzerinde yolaçacağı etki, ve 2) ücretlerdeki değişmelerin kâr oranı üzerindeki etkisi. Böyle olunca sonuç kendiliğinden elde edilir.

Ama burada, daha önceki durumda olduğu gibi şurasını da belirtmek gerekir ki, genellikle, ya değişmeyen sermayedeki tasarruflar ya da hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle değişmeler olduğu takdirde, bunlar, ücretleri, dolayısıyla, artı-değer oranını ve mikta-

rını [sayfa 97] olduğu gibi bıraksalar bile, kâr oranını daima etkilerler. Bunlar, a' (d : S)'deki S'nin büyüklüğünü ve böylece de bütün kesrin değerini değiştirirler. Bu nedenle, bu durumda da –artı-değer konusundaki tahlillerimizde vardığımız sonucun tersine– bu değişikliklerin hangi üretim alanında olduğunun, bunların etkilediği üretim dallarının, emekçilerin geçim gereksinmelerini mi, yoksa bu tür gereksinmelerin üretimi için değişmeyen sermayeyi mi ürettiğinin hiç bir önemi yoktur. Burada çıkartılan sonuçlar, lüks nesneler üretiminde ortaya çıkan değişiklikler için de aynen geçerlidir; lüks nesneler sözü ile biz burada, emek-gücünün yeniden üretimine hizmet etmeyen bütün üretimleri kastediyoruz.

Hammaddeler burada, indigo, kömür, gaz, vb. gibi yardımcı maddeleri de içermektedir. Ayrıca, makineler bu başlık altında ele alındığında, bunların hammaddeleri de, demir, kereste, deri, vb. gibi nesnelerden oluşur. Bu makinelerin fiyatı işte bu nedenle, bunların yapımında kullanılan hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalarla değişir. Bunların fiyatı, yapıldıkları hammaddelerin, ya da çalışması sırasında tüketilen yardımcı maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle yükseldiği ölçüde, kâr oranı *pro tanto* düşer. Ya da bunun tersi olur.

Aşağıdaki tahlillerde biz, iş aracı olarak hizmet eden makinelerin hammaddesini oluşturan, ya da bu makinelerin çalışmasında yardımcı madde olarak kullanılan hammaddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar ile değil, yalnızca, bunların metaların üretim sürecine girmeleri ölçüsünde, fiyatlarındaki değişmelerle ilgileneceğiz. Yalnız, burada bir noktaya dikkat etmek gerekir: makinelerin yapımında ve çalışmalarında bellibaşlı öğeler olan, demir, kömür, kereste, vb. gibi hammaddelerde bulunan doğal zenginlik, burada kendisini sermayeye özgü doğal bir doğurganlık gibi gösterir, ve ücretlerin yüksek ya da düşük düzeyde olmasından bağımsız, kâr oranını belirleyen bir etmendir.

Kâr oranı, a : S, ya da a : (s + d) olduğuna göre, s'nin ve dolayısıyla S'nin büyüklüğünde bir değişmeye yolaçan her şeyin a ve d ve bunların karşılıklı bağıntısı aynı kalsa bile, kâr oranında da bir değişiklik meydana getireceği açıktır. O halde, hammaddeler, değişmeyen sermayenin bellibaşlı kısımlarından birisini oluştururlar. Gerçek hammadde kullanmayan sanayilerde bile, bunlar, yardımcı maddeler ya da makineleri oluşturan kısımlar, vb. olarak hesaba katılırlar ve bunlardaki fiyat dalgalanmaları böylece kâr oranını etkilenmiş olur. Hammadde fiyatında, h kadar bir düşme olsa, a : S, ya da a : (s + d), a : (S -h) ya da a : [(s -h) + d] halini alır. Böylece, kâr oranı yükselir. Tersine,eğer hammadde fiyatları yükselirse a : S, ya da a : (s + d), a : (S + h), ya da a : [(s + h)+d] halini alır ve kâr oranı düşer. Diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranı, demek ki, hammadde fiyatıyla ters orantılı olarak düşer ya da yükselir. Bu, diğer şeylerin yanı sıra, hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaların, ürünün satış alanlarında bir değişmeyle birlikte olmaması halinde bile, yani arz ve talep bağıntısının tamamen dışında, düşük hammadde

fiyatlarının sanayi [sayfa 98] ülkeleri için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca buradan, dış ticaretin, yaşam gereksinmelerini ucuzlatma yoluyla ücretler üzerindeki etkisi bir yana, kâr oranını etkilediği sonucu çıkmaktadır. Önemli olan nokta, dış ticaretin, sanayide ve tarımda tüketilen ham ve yardımcı maddeleri etkilediğidir. Kâr oranının niteliği ve artı-değer oranı ile arasındaki özgül farkın yanlış anlaşılması, bir yandan (Torrens* gibi) iktisatçıları, hammadde fiyatlarının, kâr oranı üzerindeki, pratik deneyimlerde farkına vardıkları belirli etkisini yanlış açıklamaya, öte yandan, genel ilkelere sıkı sıkıya sarılan Ricardo** gibi iktisatçıları, diyelim, dünya ticaretinin kâr oranı üzerindeki etkisini fark etmemeye kadar götürmüştür.

Hammaddelerden alınan gümrük resimlerinin kaldırılması ya da azaltılmasının sanayi için taşıdığı büyük önemi, bu durum açıklamaktadır. Koruyucu gümrük sisteminin rasyonel gelişmesi, hammaddelerden alınan ithalat resimlerinin en alt düzeye indirilmesini, başlıca ilkelerinin birisi haline getirmiştir. Bunun ve tahıl üzerindeki resmin kaldırılması pamuk üzerindeki gümrük resminin kaldırılmasıyla da yakından ilgilenen İngiliz serbest ticaret yandaşlarının ana amacı idi.

Pamuklu sanayiinde unun kullanılması, sözcüğün dar anlamıyla bir hammadde olmayıp bir yardımcı madde ve aynı zamanda da bellibaşlı bir besin olan bir nesnenin fiyatındaki bir düşmenin önemini göstermede iyi bir örnek olabilir. Daha 1837 yılında R. H. Greg[13], o sırada Büyük Britanya'da pamuklu fabrikalarında çalışan 100.000 mekanik dokuma tezgahı ile 250.000 el tezgahının, dokumayı düzgün hale getirmek için yılda 41 milyon libre un tükettiğini hesaplamıştı. Ağartma ve diğer işlemler için, bu miktarın üçte-birini daha ilave etmiş ve son on yıl için, bu şekilde tüketilen unun toplam yıllık değerini 342.000 sterlin olarak hesaplamıştır. Kıta Avrupasındaki un fiyatları ile yapılan bir karşılaştırma, tahıldan alınan gümrük yoluyla fabrikatörlere yüklenen daha yüksek un fiyatının her yıl yalnız 170.000 sterlin tuttuğunu göstermiştir. Greg, 1837 yılı için bu miktarın en az 200.000 sterlin olduğunu tahmin etmiş ve yıllık un fiyatı farkının 1.000 sterlin tuttuğu bir firmayı örnek diye göstermiştir. Sonuç olarak, "Büyük fabrikatörler, aklıbaşında ve hesabını bilen işadamları, Tahıl Yasaları kaldırıldığı takdirde, onsaatlik işgününün tamamen yeterli olduğunu söylemişlerdir." (*Reports of Insp. of Fact*., Oct. 1848, s. 98.) Tahıl yasaları kaldırıldı. Pamuk ile öteki hammaddelerden alınan resimler de. Ne var ki, hemen bunların ardından, fabrikatörlerin On Saat Çalışma Yasasına karşı çıkmaları daha da şiddetlendi. Ve, on saatlik işgünü gene de yasalaşınca, bu sefer de bunun ilk sonucu, ücretlerin azaltılması yolunda genel girişim oldu. [sayfa 99]

[13] R. H. Greg, *The Factory Question and the Ten Hours' Bill,* London 1837, s.115.

* R. *Torrens, An Essay on the Production of Wealth,* London 1821, s. 28 *et seq.-Ed.*

** D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s.131-38. *-Ed.*

Ham ve yardımcı maddelerin değerleri, yapımlarında tüketilmiş bulundukları ürünün değerine bir defada ve bütünüyle geçtiği halde, sabit sermayenin öğeleri, değerlerini, ürüne, eskime ve aşınmalarıyla orantılı olarak yavaş yavaş aktarırlar. Demek oluyor ki, kâr oranı, ürünün yapımında ne kadar tüketilmiş olursa olsun yatırılan toplam sermaye değeri tarafından belirlendiği halde, ürünün fiyatı, hammaddelerin fiyatları tarafından, sabit sermayenin değerinden çok daha fazla etkilenir. Ama açıktır ki, –biz burada hâlâ, metaların kendi değerleri üzerinden satıldıklarını varsaydığımız, bu yüzden de, rekabetin yolaçtığı fiyat dalgalanmaları bizi henüz ilgilendirmediği için, bu noktaya yalnızca değinmekle yetineceğiz– piyasanın genişlemesi ya da daralması, tek metaın fiyatına bağlıdır ve bu fiyatın yükselme ya da düşmesiyle ters orantılıdır. Bu nedenle, ürünün fiyatı, hammaddenin fiyatıyla orantılı olarak yükselmez ya da düşmez. Dolayısıyla, kâr oranı, ürünlerin değerleri üzerinde satılmaları halinde olduğundan, bir durumda daha fazla düşer, bir başka durumda daha fazla yükselir.

Ayrıca, kullanılan makinelerin miktarı ve değeri, emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte büyür, ama bu büyüme aynı oranda olmaz, yani bu, makinelerin verimi artırdıkları oranda olmaz. Bu nedenle, hammadde tüketen sanayi dallarında, yani emeğin konusunun, daha önceki bir emeğin ürünü olduğu sanayilerde, emeğin üretkenliğindeki büyüme, tam ifadesini, daha büyük bir miktardaki hammaddenin belli miktarda emeği emmesindeki oranda, ve şu halde, diyelim her saatte ürüne çevrilen ya da metalar haline getirilen hammadde miktarındaki artışta bulur. Demek ki, hammaddelerin değeri, emeğin üretkenliğindeki gelişme oranında, meta-ürünün değerinin gitgide büyüyen bir kısmını teşkil eder; bunun nedeni, yalnız hammaddenin değerinin bütünüyle meta-ürünün değerine geçmiş olması değil, toplam ürünün her parçasında, makinelerin eskimesini temsil eden kısım ile, yeni eklenen emek tarafından oluşturulan kısmın her ikisinin de sürekli azalmasıdır. Bu düşme eğilimi nedeniyle, hammaddeyi temsil eden öteki değer kısmında, hammaddenin değerinde, üretiminde kullanılan emeğin büyümekte olan üretkenliğinden ileri gelen orantılı bir düşme ile karşılanmadıkça orantılı bir artma olur.

Ayrıca, ham ve yardımcı maddeler, tıpkı ücretler gibi, döner sermayenin bir kısmını teşkil ettiği ve bu nedenle de, ürünün satışı ile, sürekli olarak bütünüyle yerlerine konması gerektiği halde, makinelerde ancak aşınıp yıpranmanın yerine konulması ve bunun da, her şeyden önce yedek fon şeklinde olması gerekir. Üstelik, toplam yıllık satışın bu fona yıllık pay şeklinde katkıda bulunduğu sürece, tek tek her satışın kendi payına düşeni bu fona katmasına hiç bir gereklilik yoktur. Metaların satışı ile gerçekleşen fiyatın, bu metaların bütün öğelerini yerine koymaya yetmemesi halinde, hammadde fiyatlarındaki bir yükselişin, tüm yeniden-üretim sürecini nasıl kısıtlayabileceğini ya da durdurabileceğini

bu bir kez daha ortaya koymaktadır. Ya da bu durum, üretim sürecinin kendi teknik koşullarının gerektirdiği bir ölçekte devamını olanaksız kılar ve böylece, ya ancak makinelerin bir kısmı çalışmaya devam eder, ya da makinelerin hepsi, olağan sürenin bir kısmında çalışır. [sayfa 100]

En sonu, artık nedeniyle katlanılan giderler hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalarla doğru orantılı olarak değişirler; bu fiyatlar yükselince artarlar, düşünce azalırlar. Ama, burada da gene bir sınır vardır. 1850 Nisan ayına ait Fabrika Raporu şöyle diyordu: "Hammadde fiyatlarındaki bir yükselmeden ileri gelen önemli bir kayıp kaynağı vardır ki, bunun ne olduğunu ancak iplik yapımcısının kendisi bilir; bu, artık nedeniyle uğranılan kayıptır. Bana bildirildiğine göre, pamuklu fiyatları arttığında, ipliğin, eğiriciye maliyeti, özellikle düşük kaliteli iplikte, fiilen ödenen fiyatın ötesinde bir oranda artar, çünkü, kaba iplik eğrilmesinde verilen fire tam yüzde-onbeştir; bu oranda bir fire, pamuk fiyatı librede 3½ peni iken ½ peni bir zarara yolaçtığı halde, pamuk fiyatı librede 7 peniye çıkar çıkmaz, libre başına zararı 1 peniye yükselir." (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1850, s. 17.) Ama, Amerikan İç Savaşı sonucu pamuk fiyatı, neredeyse 100 yıldır görülmemiş bir düzeye yükseldiği zaman, rapor, farklı şeyler söylüyordu: "Şimdi, pamuk firesi için verilen fiyat ve bunun fabrikaya pamuk artığı olarak tekrar girişi, Surat pamuğu ile Amerikan pamuğu arasındaki aşağı yukarı yüzde 12½ olan fire farkını bir ölçüde karşılamaktadır.

"Surat pamuğunda fire yüzde 25 olduğu için, iplikçiye pamuğun maliyeti, daha yapımına geçmeden dörtte-bir artmış durumdadır. Amerikan pamuğunun libresi 5 ya da 6 peni olduğu zaman, artık nedeniyle zarar pek önemli değildi, çünkü bu, librede ¾ peniyi geçmiyordu, ama libresi 2 şiline malolan pamuğun her libresinde fire nedeniyle uğranılan zararın 6 peniye çıktığı bugünlerde, bunun büyük önemi vardır."[14] (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863, s.106.)

II. SERMAYENİN DEĞER OLARAK YÜKSELMESİ, DÜŞMESİ, SERBEST KALMASI VE BAĞLANMASI

Bu bölümde incelenen görüngüler, tam bir gelişme gösterebilmeleri için, kredi sistemini ve kapitalist üretimin temeli ve hayati öğesi olan dünya piyasasında rekabeti gerektirir. Bununla birlikte, kapitalist üretimin bu daha belirli biçimleri, ancak, sermayenin genel niteliği anlaşıldıktan sonra geniş olarak ortaya konulabilir. Ayrıca bu, bu yapıtın kapsamı içersine girmeyip, daha sonraki devamına aittir. Yukardaki başlık

[14] Raporun son tümcesinde bir yanılma var. Fire nedeniyle uğranılan zararın 6 peni değil, 3 peni olması gerekir. Bu zarar, Surat pamuğu için %25, Amerikan pamuğu için ancak %12 ile %15 kadardır, ve bu sonuncu, aynı yüzdenin 5-6 peni fiyat için doğru hesaplandığı anlamına gelir. Bununla birlikte, İç savaşın son yıllarında Avrupa'ya getirilen Amerikan pamuğu sözkonusu olduğu zaman bile, fire oranının çoğu kez, öncekine göre epeyce yükseldiği doğrudur. *-F. E.*

altında sayılan görüngüler gene de, bu aşamada genel bir biçimde incelenebilir. Bunlar, önce birbirleriyle, sonra da kâr oranı ve miktarıyla bir iç bağıntı içindedirler. Bunların burada, sırf, yalnız kâr oranının değil, kâr miktarının da –bu aslında, artı-değer miktarı ile aynı şeydir– artı-değer miktarının ya da oranının hareketlerinden bağımsız olarak artabileceği ya da azalabileceği izlenimini vermeleri nedeniyle de kısaca incelenmeleri yerinde olur. [sayfa 101]

Bir yandan sermayenin serbest kalmasını ve bağlanmasını, öte yandan, değerinin yükselmesini ve düşmesini, farklı görüngüler olarak mı ele alacağız?

Sorun, sermayenin serbest kalması ve bağlanması ile ne demek istediğimiz sorunudur. Değer yükselmesi ve düşmesi, kendiliğinden anlaşılır şeylerdir. Bunların anlamı, belli bir sermayenin, belli genel ekonomik koşullar sonucu, değer olarak yükselmesi ya da düşmesidir, çünkü biz burada, bireysel bir sermayenin özel yazgısını tartışmıyoruz. Öyleyse bunun anlamı, üretime yatırılan bir sermayenin değerinin, bu sermaye tarafından çalıştırılan artı-emek nedeniyle kendisini genişletmesi olayından bağımız olarak yükselmesi ya da düşmesidir.

Sermayenin bağlanması ile biz, üretimin aynı ölçekte devam edebilmesi için, ürünün toplam değerinin bazı kısımlarının değişmeyen ve değişen sermayenin öğelerine tekrar çevrilmeleri gerektiğini kastediyoruz. Sermayenin serbest kalması ile eğer üretim daha önceki ölçekte devam edecek ise, ürünün toplam değerinin, belli bir zamana kadar, değişmeyen ya da değişen sermayeye tekrar çevrilmesi gerekli kısmının, başka yerde kullanılabilir ve fazlalık haline gelmesini kastediyoruz. Sermayenin bu şekilde serbest kalması ya da bağlanması, gelirin serbest kalması ya da bağlanmasından farklıdır. Eğer, tek başına bir S sermayesinin yıllık artı-değeri x ise, kapitalistler tarafından tüketilen metaların fiyatlarındaki bir düşme eskisi kadar aynı zevk ve tatmini vb. sağlamaya, $x- y$ yeterli olabilir. Gelirin bir kısmı $= y$ serbest hale gelir, böylece de, ya tüketimi artırmaya ya da (birikim amacı için) tekrar sermayeye çevrilmeye hizmet edebilir. Tersine, eğer eskisi gibi yaşamak için $x + y$ gerekli ise, ya bu yaşam standardının düşürülmesi ya da daha önce biriktirilen gelirin bir kısmının $= y$, gelir olarak harcanması gerekir.

Değer yükselmesi ve düşmesi, ya değişmeyen ya değişen sermayeyi ya da her ikisini etkileyebilir; değişmeyen sermayeyi etkilemesi halinde ise, bunun ya sabit ya döner ya da her iki kısmım etkileyebilir.

Değişmeyen sermaye altında, bizim, yarı-mamul ürünler de dahil ham ve yardımcı maddeleri ele almamız gerekir, ve burada bütün bunları, hammaddeler, makineler ve öteki sabit sermaye terimi altında topluyoruz.

Bundan önceki incelememizde özellikle, kâr oranına etkisi bakımından hammadde fiyat ya da değerindeki değişikliklere işaret ettik ve diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranının, hammaddelerin değeri ile

ters orantılı olduğu şeklindeki genel yasayı saptadık. Bu, içersinde yatırımın yalnızca hemen yer almakta olduğu bir iş alanına yatırılan sermaye için, yani paranın üretken sermayeye henüz çevrildiği yatırımlar için mutlak olarak doğrudur.

Ama yeni yatırılmakta olan bu sermayeden ayrı olarak, zaten işlev halindeki sermayenin büyük bir kısmı, dolaşım alanında, diğer bir kısmı ise üretim alanındadır. Bir kısmı piyasada, paraya çevrilmeyi bekleyen [sayfa 102] metalar şeklinde; diğer bir kısmı, şekli ne olursa olsun, üretim öğelerine tekrar çevrilmeyi bekleyen, elde mevcut para olarak bulunur; ensonu, bir üçüncü kısım, üretim alanındadır ve kısmen, piyasadan satın alınan ham ve yardımcı maddeler, yarı-mamul ürünler gibi, üretim araçlarının ilk biçimleriyle, makineler ve diğer sabit sermaye biçiminde ve kısmen de, henüz yapım süreci içersinde olan ürünler biçiminde bulunurlar. Değer yükselmesi, ya da düşmenin etkisi, burada, büyük ölçüde, bu öğeler arasındaki orana bağlıdır. İşi basitleştirmek için, bütün sabit sermayeyi bir yana bırakalım ve yalnızca, değişmeyen sermayenin, ham ve yardımcı maddeler ile yarı-mamul ürünlerden, piyasadaki işlenmiş metalardan ve henüz üretim sürecinde bulunan metalardan oluşan kısmını ele alalım.

Hammaddenin, diyelim pamuğun fiyatı yükselecek olsa, henüz pamuk ucuz iken imal edilen pamuklu malların –hem iplik gibi yarı-mamul malların ve hem de pamuklu kumaşlar gibi son şeklini almış malların– fiyatları da yükselir. Henüz işlenmemiş, depoda bulunan pamuk ile, yapım sürecinde bulunan pamuğun değeri de yükselmiş olur. Bu sonuncunun değeri, geçmişteki daha fazla emek-zamanını temsil etmesi ve böylece, katılmış bulunduğu ürüne kendi ilk değerinden daha fazla, yani kapitalistin karşılığını ödediği değerden daha fazla değer katması nedeniyle artar.

Şu halde, hammadde fiyatlarının artması halinde eğer piyasada önemli miktarda mamul mal varsa, bunların imalat aşamaları ne olursa olsun, bu metaların değeri yükselir ve böylece, mevcut sermayenin değerini de yükseltmiş olur. Aynı şey, üreticinin elinde bulunan hammadde, vb. ikmali için de doğrudur. Bu değer artışı, bireysel kapitalistin ya da hatta tüm kapitalist üretim alanının, hammadde fiyatlarındaki yükselme nedeniyle kâr oranındaki düşme sonucu uğradıkları kaybı telafi edebilir ya da hatta bu kaybı aşabilir. Rekabetin etkilerine ayrıntıları ile girmeksizin, bütünlüğü sağlamak amacıyla şu noktaları belirtebiliriz: 1) eğer hammadde ikmali önemli miktarda ise, hammaddenin çıkış yerindeki fiyat artışını telafi edebilir; 2) eğer yarı-mamul ve mamul mallar piyasada çok miktarda varsa, bunların fiyatlarının bu yüzden hammaddelerinin fiyatıyla orantılı olarak artması engellenir.

Hammadde fiyatları düştüğünde bunun tersi olur. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu, kâr oranını artırır. Piyasadaki metalar, üretim sürecindeki nesneler ve mevcut hammadde ikmali değerlerinden kaybe-

derler ve böylece kâr oranındaki yükselmeyi telafi ederler.

Diyelim bir iş yılının sonunda, yani tarımda hasattan sonra, piyasaya büyük miktarlarda hammaddenin sürüldüğü zaman, üretim alanında ve piyasada mevcut ikmal ne kadar küçük ise, hammadde fiyatlarının değişmesinin etkisi o kadar belirgin olur.

Bütün bu incelemelerimizde biz, fiyatlardaki yükselme ya da düşmelerin, gerçek değer dalgalanmalarını ifade ettiği varsayımından hareket [sayfa 103] ediyoruz. Ama biz burada, bu gibi fiyat değişikliklerinin kâr oranı üzerindeki etkisi ile ilgilendiğimiz için, bunların temelinde neyin bulunduğunun pek önemi yoktur. Bu söylenenler, fiyatlar, değerdeki dalgalanmalar nedeniyle değil de, kredi sisteminin, rekabetin, vb. etkisi ile yükselse ya da düşse bile gene de geçerlidir.

Kâr oranı, ürünün değeri üzerindeki fazlalığın, yatırılan toplam sermayenin değerine oranına eşit olduğuna göre, yatırılan sermayenin değer kaybı ile kâr oranında görülen yükselme, sermayenin değerinde bir kayıp ile birlikte olabilir. Aynı şekilde, kâr oranında, yatırılan sermayenin değer yükselmesi nedeniyle görülen yükselme, bir kazanç ile birlikte olabilir.

Değişmeyen sermayenin, makineler ve genellikle sabit sermaye gibi diğer kısmına gelince, bunda başlıca, binalar, taşınamaz mallar, vb. bakımından meydana gelen değer artmaları, toprak rantı teorisi olmaksızın irdelenemez ve bu nedenle de bu bölüme girmezler. Ama, değer kaybı sorunu için genel önemi olan noktalar şunlardır:

Mevcut makinelerin, binaların, vb., kullanım-değerlerini ve dolayısıyla değerlerini düşüren sürekli iyileşmeler. Bu sürecin, yeni kullanılmaya başlayan makinelerin başlangıç dönemleri boyunca, belli bir olgunluk aşamasına ulaşmadan önce, henüz kendi değerini yeniden üretmeye vakit bulamadan, sürekli olarak modası geçmesi halinde kötü bir etkisi olur. Bu, eskime ve aşınmaya ait rakamları çok yüksek göstermeksizin, makinelerin değerinin daha kısa bir zamanda yeniden üretilebilmesi için, böyle zamanlarda olağan hale gelen, normal emek-zamanının rezilce uzatılması ve gündüz ve gece vardiyaları halinde çalışılmasının nedenlerinden birisidir. Öte yandan, makinelerin etkin oldukları kısa süre (tahmin edilen iyileşmeler karşısında onun kısa hayatı) bu şekilde telafi edilmediği takdirde, bu moral değer kaybı yoluyla değerinden o kadar fazlasını ürüne aktarmış olur ki, el emeği ile bile rekabet edemez.[15]

Makineler, binaların donatımı ve genellikle sabit sermaye, belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra ve böylece hiç değilse temel yapıları bakımından uzunca bir süre kaldıkları zaman, bu sabit sermayenin yenidenüretim yöntemlerindeki iyileşmeler nedeniyle benzer bir değer kaybı or-

[15] Örneğin, diğerleri yanında Babbage'a bakınız [*On the Economy of Machinery and Manufactures,* London 1832, s. 280-81. *-Ed.*]. Her zaman başvurulan çareye –ücretlerin düşürülmesi– bu durumda da başvurulur ve böylece bu sürekli değer kaybı, Bay Carey'in "uyumlu beynindeki" hayallerin tam tersine bir etki yaratmış olur.

taya çıkar. Makinelerin, vb. değeri bu durumda, makineler hızla bollaştığı ve yeni ve daha üretken makineler tarafından bir dereceye kadar değer kaybına uğradıkları için düşmez, bunlar artık daha ucuza yeniden üretilebildikleri için değer kaybetmiş olurlar. Bu, büyük girişimlerin, çoğu kez, bir başkasının eline geçene kadar, yani bunların ilk sahipleri iflas ettikten sonra bunları ucuza satın alanların, bu nedenle, daha başlangıçta [sayfa 104] daha az bir sermaye ile işe başlamaları ile başarıya ulaşmalarının nedenlerinden biridir.

Özellikle tarımda göze çarpan bir durum, ürünün fiyatını yükselten ya da düşüren nedenlerin, tahıl, davar, vb. gibi, geniş ölçüde bu üründen oluşan sermayesinin değerini de yükseltmesi ya da düşürmesidir (Ricardo*).

Bir de değişen sermayeyi gözden geçirmek gerekiyor. Emek-gücünün değerinin bunun yeniden-üretimi için gerekli geçim araçlarının değerinde bir yükselme olduğu için yükselmesi, ya da bunların değerinde bir düşme olduğu için düşmesi nedeniyle –ve değişen sermayenin değerinin yükselmesi ya da düşmesi, aslında bu iki durumun ifadesinden başka bir şey değildir– işgünü aynı kalmak kaydıyla, artı-değerde bir düşme böyle bir değer yükselmesine ve artı-değerde bir artma böyle bir değer düşmesine tekabül eder. Ama diğer koşullar da –sermayenin serbest kalması ve bağlanması– bu gibi durumlar ile ilgili olabilir, ve biz bunları şimdiye kadar incelemediğimiz için, şimdi kısaca bunlara değineceğiz.

Ücretlerin, emek-gücünün değerinde bir düşme sonucu düşmesi halinde (bu, emeğin gerçek fiyatında bir yükselme ile birlikte bile olabilir), şimdiye değin ücretlere yatırılmış bulunan sermayenin bir kısmı serbest kalır. Değişen sermaye serbest kalmıştır. Yeni sermaye yatırımları sözkonusu ise, bu yalnızca onun daha yüksek bir artı-değer oranı ile işlemesi etkisine sahiptir. Aynı miktar emeği harekete geçirmek için, öncekine göre daha az para gerekecek ve bu şekilde, emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, ödenen kısmı aleyhine büyüyecektir. Ama, zaten yatırılmış bulunan sermaye sözkonusu ise, yalnız artı-değer oranı yükselmekle kalmayacak, daha önce ücretlere yatırılmış bulunan sermayenin bir kısmı da serbest kalacaktır. Bu kısım şimdiye kadar bağlı idi ve ürünün hasılatından düşülmesi gereken düzenli bir kısmı oluşturuyordu; işin eski hacminde yürütülebilmesi için bu kısmın ücretlere yatırılması, değişen sermaye olarak iş görmesi gerekiyordu. Şimdi, bu kısım serbest kalmıştır ve, ister aynı işin genişletilmesi için olsun, ister başka bir üretim alanında iş görmek için olsun, yeni bir yatırım gibi kullanılabilir.

Örneğin, diyelim, başlangıçta 500 işçinin çalıştırılması için haftada 500 sterlin gerektiği halde, şimdi aynı amaç için yalnız 400 sterlin

* D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, Chapter II. -*Ed.*

gereksin. Her iki durumda da üretilen değer miktarı eğer = 1.000 sterlin ise, birinci durumda haftalık artı-değer miktarı = 500 sterlin ve artı-değer oranı 500/500 = %100'dür. Ama, ücretlerdeki değişmeden sonra, artı-değer miktarı 1.000 sterlin - 400 sterlin = 600 sterlindir ve artı-değer oranı 600/400 = %150'dir. Ve artı-değer oranındaki bu yükselme, bu üretim alanında 400 sterlin değişen sermaye ve buna tekabül eden bir değişmeyen sermaye ile yeni bir işe başlamış bulunan bir kimse için [sayfa 105] sözkonusu olan tek etkidir. Ama bu, zaten faal halde bulunan bir işte olduğu zaman, değişen sermayedeki değer düşmesi, yalnız artı-değer miktarını 500 sterlinden 600 sterline, artı-değer oranını yüzde 100'den yüzde 150'ye çıkartmakla kalmaz, emeğin ayrıca sömürülmesi için 100 sterlinlik bir değişen sermayeyi de serbest bırakır. Şu halde, 500 sterlinlik aynı değişen sermaye ile, aynı miktar emek sömürüldüğü gibi, bir de, 100 sterlinin serbest kalması, daha fazla emekçinin sömürülmesine de olanak sağlamıştır.

Şimdi bunun tersi bir durum. Diyelim, çalıştırılan işçi sayısı 500, ürünün başlangıçtaki bölünme oranı = $400_d + 600_a$ = 1.000, dolayısıyla artı-değer oranı = %150 olsun. Bu durumda, işçiler haftada $^4/_5$ sterlin ya da 16 şilin alırlar. Değişen sermayede bir değer yükselmesi nedeniyle, 500 işçi haftada 500 sterlin alacak olsa, bunların herbiri haftada 1 sterlin alacak ve 400 sterlin ancak 400 işçi çalıştırabilecektir. Eğer önceki kadar işçi çalıştırırsa, demek ki, $500_d + 500_a$ = 1.000 olur. Artı-değer oranı %150'den 100'e, yani üçte-bir düşer. Yeni bir sermaye sözkonusu ise, biricik etki işte bu düşük artı-değer oranıdır. Diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranı da, aynı oranda olmasa bile buna uygun olarak düşer. Örneğin, s = 2.000 olsa, bir durumda $2.000_s + 400_d + 600_a$ = 3.000 olur. Artı-değer oranı = %150, kâr oranı = $^{600}/_{2400}$ = %25'tir. İkinci durumda $2.000_s + 500_d + 500_a$ = 3.000'dir. Artı-değer oranı = %100, kâr oranı = $^{500}/_{2500}$ = %20'dir. Ne var ki, zaten yatırılmış bulunan sermaye halinde, ikili bir etki görünecektir. 400 sterlinlik bir değişen sermaye ile ancak 400 işçi çalıştırılabilir ve artı-değer oranı %100 olur. Bu nedenle bunlar ancak 400 sterlinlik bir toplam artı-değer üretirler. Ayrıca, 2.000 sterlinlik bir değişmeyen sermaye işlemesi için 500 işçi gerektirdiği için, 400 işçi ancak 1.600 sterlinlik bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirebilir. Üretimin aynı ölçüde devam etmesi ve makinelerin beşte-birinin atıl kalmamaları için, daha önceki gibi 500 işçi çalıştırılmak üzere, değişmeyen sermayeye 100 sterlin eklenmesi gerekir. Ve bu, ancak, şimdiye değin başka bir işte kullanılabilir durumda olan, sermayenin bağlanması ile olabilir ve böylece, birikimin üretimin genişletilmesi için ayrılan kısmı, yalnızca bir açığın kapanmasına hizmet etmiş olur ya da gelir olarak ayrılan bir kısım eski sermayeye eklenir. 100 sterlin artmış bulunan her değişen sermaye, 100 sterlin daha az bir artı-değer üretir. Aynı sayıda işçiyi çalıştırmak için daha fazla sermaye gerekmiştir ve aynı zamanda da, her işçinin ürettiği artı-değer azalmıştır.

Değişen sermayenin serbest kalmasından meydana gelen yararlar ile, bağlanmasından ortaya çıkan zararların her ikisi de ancak, zaten işlemekte bulunan ve belli koşullar altında kendisini yeniden üretmekte olan sermaye için sözkonusudur. Yeni yatırılan sermaye için, bir yandan yararlar, öte yandan zararlar, artı-değer oranında bir yükselme ya da düşüş ile ve kâr oranında, orantılı olmasa bile buna tekabül eden bir değişme ile sınırlıdır. [sayfa 106]

Değişen sermayenin biraz önce incelenen serbest kalması ve bağlanması, değişen sermayenin öğelerinin değerlerinin, yani emek-gücünün yeniden üretilmesinin maliyetinin değerinin, düşmesi ya da yükselmesinin bir sonucudur.

Ne var ki, değişen sermaye, ücretler aynı kalırken, emeğin üretkenliğindeki gelişme sonucu, aynı miktar değişmeyen sermayeyi harekete getirmek için daha az işçiye gerek olduğu taktirde gene serbest kalabilirdi. Aynı şekilde, üretkenlikteki bir düşüş nedeniyle, aynı miktarda değişmeyen sermaye için daha fazla işçiye gereksinme olduğu takdirde, bunun tersine, ek değişen sermaye bağlanması olabilirdi. Öte yandan, eskiden değişen sermaye olarak kullanılan sermayenin bir kısmının, değişmeyen sermaye biçiminde kullanılması ve böylece aynı sermayenin kısımları arasında farklı bir dağılım olması halinde, bunun hem artı-değer oranı ve hem de kâr oranı üzerinde bir etkisi olur, ama bu, burada irdelenmekte olan, sermayenin serbest kalması ve bağlanması konusuna girmez.

Değişmeyen sermayenin, bizzat kendi kısımlarının değer yükselmesi ya da düşmesi ile de bağlanabileceğini ya da serbest kalabileceğini görmüş bulunuyoruz. Bundan başka, o, yalnızca emeğin üretken gücündeki artış nedeniyle aynı miktarda emeğin daha fazla ürün yaratması ve dolayısıyla daha büyük bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirmesiyle de (değişen sermayenin bir kısmının değişmeyen sermayeye çevrilmemesi koşuluyla) bağlanabilir. Aynı şey, üretkenlik azaldığı takdirde bazı koşullar altında ortaya çıkabilir; sözgelimi tarım da bu durumda, aynı miktarı elde etmek için, aynı miktar emek, tohum, gübre, sulama, vb. gibi daha fazla üretim aracına gereksinme gösterebilir. Eğer gelişme ve iyileşmeler, doğa güçlerinden yararlanma, vb., daha küçük değerde bir değişmeyen sermayeye, daha önce daha büyük değerde bir değişmeyen sermaye tarafından görülen aynı hizmetleri teknik bakımdan yerine getirme olanağını sağlarsa, herhangi bir değer düşmesi olmaksızın, değişmeyen sermaye serbest kalabilir.

İkinci Ciltte gördüğümüz gibi, metalar paraya çevrildikten ya da satıldıktan sonra, bu paranın belli bir kısmının, o özel üretim alanının teknik niteliğinin gerektirdiği oranlar içersinde, değişmeyen sermayenin maddi öğelerine tekrar çevrilmesi gerekir. Bu bakımdan, bütün üretim

kolları için en önemli öğe –ücretler, yani değişen sermaye dışında– hammadde ile yardımcı maddelerdir ve bu, örneğin madencilik ve genel olarak istihraç sanayii gibi, sözcüğün dar anlamında hammadde ile ilişkisi olmayan üretim kollarında özel bir önem taşır. Fiyatın, makinelerin eskime ve aşınmasını yerine koyan kısmı, bu makineler çalışabilir durumda olduğu sürece, esas olarak nominal bir biçimde hesaba girerler. Bunların karşılığının bugün ya da yarın veya sermayenin devrinin şu ya da [sayfa 107] bu aşamasında ödenmesinin ya da para olarak yerine konulmasının büyük bir önemi yoktur. Hammadde için ise durum büsbütün farklıdır. Hammadde fiyatlarının yükselmesi halinde, ücretler düşüldükten sonra metaların fiyatından, bunun yerine konulması olanaksız hale gelebilir. Şiddetli fiyat dalgalanmaları, bu nedenle, yeniden-üretim sürecinde, kesintilere, büyük kargaşalıklara ve hatta yıkımlara yolaçabilir. Özellikle, gerçek anlamda tarımsal ürünler, yani organik doğadan alınan hammaddeler –kredi sistemi şimdilik bir yana bırakıldığında– alınan üründeki değişiklik, vb., nedeniyle, bu gibi fiyat dalgalanmalarından etkilenir. Egemen olunamayan doğa koşulları, iyi ya da iyi geçmeyen mevsimler, vb. nedeniyle aynı miktar emek, birbirinden çok farklı miktarlarda kullanım-değerleri ile temsil edilebilir ve bu kullanım-değerlerinin belli bir miktarı bu yüzden çok farklı fiyatlara sahip olabilir. Eğer *x* değeri, bir b metaının 100 libresi ile temsil ediliyorsa, b'nin bir libresinin fiyatı = x : 100 olur; yok eğer, b'nin 1.000 libresi ile temsil ediliyorsa, b'nin bir libresinin fiyatı = x : 1.000, vb. olur. Demek ki, bu, hammadde fiyatların- daki bu dalgalanmaların öğelerinden birisidir. Bu noktada, sırf konuyu eksik bırakmamak için sözü edilen bir ikinci öğe de –rekabet ile kredi sistemi, hâlâ bizim incelememizin alanı dışında kaldığına göre– şudur: büyümeleri ve üretimleri bazı organik yasalara bağlı bulunan ve belirli doğal sürelerle sınırlı olan bitkisel ve hayvansal maddeler, doğal koşullar değişmemek kaydıyla, yeniden-üretimleri, sanayi bakımından gelişmiş bir ülkede hızla tamamlanabilen makineler, öteki sabit sermaye, kömür, maden cevheri, vb. gibi şeyler aynı derecede birdenbire çoğaltıla-mazlar; bu eşyanın doğası gereğidir. İşte bu yüzden, değişmeyen serma- yenin, sabit sermayeyi, makineleri, vb. kapsayan kısmının üretimi ve ar- tışı, organik hammaddeleri içeren kısmını önemli ölçüde geride bırakacak, ve böylece, bunlara olan talep, bunların arzından daha büyük bir hızla büyüyeceği için fiyatlarını yükseltecektir; bu tamamen mümkün ve hatta gelişmiş kapitalist üretim sistemi altında kaçınılmaz bir şeydir. Yükselen fiyatlar gerçekte şunlara yol açacaktır: 1) bu artan fiyatlar daha yüksek navlun ücretlerini karşılayacağı için bu hammaddeler daha uzak yerlerden getirilecektir; 2) doğal nedenlerle, ürünlerin miktarında bir sonraki yıla kadar bir artma olmasa da, bunların üretiminde bir artış ola- caktır; 3) daha önce kullanılmayan ve fakat aynı işi görebilecek çeşitli maddelerin kullanımı ve artıklardan daha büyük ölçüde yararlanma. Fi-yatlardaki bu yükselme, üretim ve ikmal üzerinde

hissedilir bir etki yapmaya başladığı zaman, bu çoğu zaman bir dönüm noktasına ulaşıldığını ve hammadde fiyatı ile, bu hammaddeden yapılan bütün metaların fiyatlarında sürekli yükselme nedeniyle talepte bir düşme olacağını ve bunun da hammadde fiyatını etkileyeceğini belirtir. Bunun sermayenin değer kaybetmesi yoluyla çeşitli şekillerde yolaçtığı karışıklıklardan başka, birazdan kısaca değineceğimiz başka durumlar da vardır.

Ama, buraya kadar anlatılanlardan şurası açıktır ki; kapitalist üretim [sayfa 108] ne kadar fazla gelişmiş, dolayısıyla, değişmeyen sermayenin, mahsulleri, vb., içeren kısmını birdenbire ve devamlı artırma araçları ne kadar fazla ve (özellikle bolluk zamanlarında) birikim ne denli hızlı olursa, makineler ile öteki sabit sermayenin nispi aşırı üretimi o kadar çok büyük, bitkisel ve hayvansal hammaddelerin nispi düşük üretimi o kadar sık ve bunların fiyatlarında daha önce anlatılan artışlar ve bunun tepkileri o kadar belirgin olur. Ve, yeniden-üretim sürecinde ana öğelerden birindeki şiddetli fiyat dalgalanmalarının yolaçtığı karışıklıklar o denli sık görülür.

Bununla birlikte, bu yükselen fiyatların bir yandan talepte bir düşmeye ve öte yandan, bir yerde üretimin genişlemesine, bir başka yerde, uzak ve daha önce pek az başvurulan ya da hiç başvurulmayan üretim bölgelerinden ithalat yapılmasına yolaçması ile, her iki durumda da –özel-likle eski yüksek fiyatlardan– hammadde ikmali, talebi aşarsa, bu yüksek fiyatlarda bir çökme olur ve bu sonuç farklı bir açıdan incelenebilir. Hammadde fiyatlarındaki ani çöküş bunların yeniden-üretimlerini frenler ve en uygun üretim koşullarından yararlanan ve bu hammaddeleri ilk üreten ülkelerin bu konudaki tekeli böylece tekrar kurulur; belki bu, bazı sınırlamalarla olur, ama, gene de olur. Gerçi, bu hammaddelerin yeniden-üretimi, aldığı dürtü nedeniyle, özellikle bu üretim üzerinde az çok bir tekele sahip ülkelerde, genişlemiş bir ölçekte devam eder. Ama, makinelerin, vb., genişlemesinden sonra üretimin üzerinde devam ettirildiği ve bazı dalgalanmalardan sonra yeni normal temel hizmetini görecek olan esas, yeni çıkış noktası, daha önceki devir döngüsündeki gelişme ile çok genişlemiş durumdadır. Bu arada, pek az artmış bulunan yeniden-üretim, gene, bazı ikinci derecedeki arz kaynaklarında önemli engellerle karşılaşır. Örneğin, son otuz yılda (1865'e kadar) Hin-distan'da pamuk üretiminin, Amerikan üretiminde ne zaman bir düşme olsa arttığı ve bundan sonra da, azçok bir süreklilikle tekrar düştüğü, ihracat tablolarına dayanılarak kolayca gözler önüne serilebilir. Hammaddelerin pahalılaştığı dönemlerde sanayi kapitalistleri elele vererek üretimi düzenlemek için birlikler kurarlar. 1848'de pamuk fiyatlarının yüksel- mesi üzerine, örneğin Manchester'de ve gene İrlanda'da keten üretiminde böyle yapmışlardır. Ne var ki, bu yakın dürtü sona erip de (asıl üretici ülkelerde, üretimi, bu birliklerin yapmaya çalıştıkları gibi teşvik etmek yerine, bunların ürünlerini o sırada arz edebilecekleri o

andaki fiyata hiç aldırış etmeksizin) "en ucuz piyasadan satınalma" şeklindeki genel rekabet ilkesi yeniden hüküm sürmeye başlar başlamaz, arzın düzenlenmesi tekrar "fiyatlara" bırakılır. Hammadde üretiminin, yaygın bir şekilde, kapsamlı ve uzak görüşle denetimi düşüncesi, yerini bir kez daha, talep ile arzın birbirlerini karşılıklı olarak düzenleyecekleri inancına bırakır. Ve şurasını da kabul etmek gerekir ki, böyle bir denetim, bü- tünüyle, kapitalist üretim yasalarına aykırıdır ve ebediyen dindarca bir dilek olarak kalır, ya da büyük tehlike ve karışıklık zamanlarında görülen [sayfa 109] istisnai işbirliği ile sınırlıdır.[16] Kapitalistlerin bu konudaki yanlış inançları o denli derindir ki, fabrika müfettişleri bile raporlarında şaşkınlık- tan şaşkınlığa düşmektedirler. İyi ve kötü yılların birbirini izlemesi de hiç kuşkusuz daha ucuz hammadde sağlamaktadır. Bu, talebin yükselmesi üzerindeki dolaysız etkisi dışında, kâr oranı üzerinde daha önce sözedilen etkiye ek bir dürtü de meydana getirir. Yukarıda sözü edilen hammadde üretim sürecinin, yavaş yavaş makine, vb. üretimi tarafından aşılması ile, bu süreç daha büyük ölçekte yinelenir. Hammaddelerde, yalnız arzu edilen miktar bakımından değil, Hindistan'dan Amerikan kalitesinde pamuk talep etmek gibi, kalite bakımından da gerçek bir iyileşme, Avru- pa'nın, uzun süreli, düzenli artan ve devamlı talebini gerektirir (Hintli üreticinin, kendi ülkesinde hangi ekonomik koşullar altında emek verdiği bir yana bırakılıyor). Ne var ki, hammaddelerin üretim alanı, böylece, sıçramalarla, önce birdenbire genişlemiş ve sonra hızla daralmıştır. Bütün bunlar ve genellikle kapitalist üretimin ruhu, yeniden-üretimin bellibaşlı öğelerinden birisi olan bu hammaddenin, bir süre için tamamen ortadan kalkması ile de iyice belirgin hale gelmiş olan, 1861-65 pamuk kıtlığı olgusunda çok iyi incelenebilir. Hiç kuşkusuz fiyat, arzın bol olduğu zamanda yükselebilir, ne var ki, bu bolluk koşullarının çok çetrefilli olması gerekir. Ya da, fiili bir hammadde kıtlığı da olabilir. Pamuk bunalımı sırasında, aslında bu durum egemendi.

Üretim tarihinde, zamanımıza doğru yaklaştıkça, özellikle temel sanayi kollarında, organik doğadan elde edilen hammaddelerin değerinde, sürekli olarak birbirini izleyen nispi bir yükselme ve daha sonra da bunun sonucu olan bir düşme meydana geldiğini gitgide daha düzenli

[16] Yukardaki satırlar yazıldığından (1865) beri, dünya piyasasındaki rekabet, başta Amerika ve Almanya olmak üzere bütün uygar ülkelerde sanayiin hızla gelişmesi ile önemli ölçüde yoğunlaştı. Bugün, üretken güçlerdeki hızlı ve muazzam genişleme olgusu, kapitalist meta değişme biçimine egemen olduğu sanılan yasaların denetiminden çıktı ve kapitalistlerin zihinlerinde bile gitgide daha fazla yer etmeye başladı. Bu, özellikle iki belirti ile kendisini göstermektedir. Birincisi, eski himayecilik düşüncesinden şimdi, ihraca uygun malların en iyi şekilde korunmaları ilkesi ile ayrılan, yeni ve genel bir koruyucu gümrük düşkünlüğü ile. Ve ikincisi, bütün üretim alanlarında üretimi ve dolayısıyla da fiyatları ve kârı düzenlemek üzere fabrikatörlerin kurdukları tröstler ile. Söylemeye gerek yoktur ki, bu denemeler ancak, ekonomik ortamın nispeten elverişli olması halinde uygulanabilir. İlk fırtınanın bunları altüst etmesi ve, üretimin mutlaka bir düzenlemeye gereksinmesi olmakla birlikte bu iş için kapitalist sınıfın hiç de uygun olmadığını tanıtlaması kaçınılmazdır. Bu arada tröstlerin küçük balıkların büyük balıklar tarafından daha büyük bir hızla mideye indirilmesini sağlamaktan başka bir görevleri olmayacaktır. -*F. E.*

bir biçimde görüyoruz. Buraya kadar incelediğimiz şeyler, fabrika müfettişlerinin raporlarından alınan aşağıdaki örneklerle açıklanmış olacaktır.

Tarımla ilgili diğer gözlemlerden çıkartılabilecek tarihsel ders, kapitalist sistemin rasyonel bir tarıma karşı işlediği, ya da rasyonel bir tarımın (kapitalist sistem, tarımda teknik gelişmeleri hızlandırdığı halde) kapitalist sistemle bağdaşmadığı, ve, ya kendi emeği ile yaşayan küçük çiftçinin eline, ya da biraraya gelip birleşmiş üreticilerin denetimine gereksinmesi olduğu yolundadır. [sayfa 110]

İngiliz Fabrika Raporlarından alınan ve yukarda sözü edilen örnekler aşağıdadır.

"İşlerin durumu daha iyidir; ama, iyi ve kötü zamanlan kapsayan devreler, makineler arttıkça kısalıyor ve hammadde talebi arttıkça, bunlardan birinden bir diğerine geçiş sıklaşıyor. ... Bugün, 1857 paniğinden sonra güven yeniden kurulmakla kalmadı, bu bozgun neredeyse unutulup gitti. Bu iyileşmenin sürüp sürmemesi, geniş ölçüde hammadde fiyatlarına bağlıdır. Benim gördüğüm belirtilere göre, bazı hallerde, imalatın, yavaş yavaş kârlı olmaktan çıkmaya başladığı ve bu kârın büsbütün ortadan kalkacağı en üst noktaya ulaşılmış bulunulmaktadır. Eğer örneğin, yünlü kumaş sanayiinde bol kazançlı 1849-1850 yıllarını alırsak, İngiliz taraklı yününün libresinin fiyatının 1 şilin 1 peni, Avustralya yününün 1 şilin 2 peni ile 1 şilin 5 peni arasında olduğunu ve 1845-1850 yılları arasındaki on yıllık ortalamada, İngiliz yününün ortalama fiyatının hiç bir zaman 1 şilin 2 peniyi, Avustralya yününün 1 şilin 5 peniyi geçmediğini görürüz. Ne var ki, felaketli 1857 yılının başında, Avustralya yününün fiyatı 1 şilin 11 peni idi, Aralık ayında 1 şilin 6 peniye düşünce, panik tepe noktasına vardı, ama 1858 yılı boyunca tekrar 1 şilin 9 peniye yükseldi ve şimdi de o fiyatta durmaktadır; buna karşılık İngiliz yününün fiyatı 1 şilin 8 peni ile başladı, 1857 Nisan ve Eylülünde 1 şilin 9 peniye yükseldi, 1858 Ocağında 1 şilin 2 peniye düştü ve o zamandan beri 1 şilin 5 peniye yükseldi, bu fiyat sözünü ettiğim on yıllık ortalamadan librede 3 peni yüksektir. ... Bence bu, şu üç şeyden birisini gösterir: ya, buna benzer fiyatların 1957'de neden olduğu iflasların unutulduğunu; ya, mevcut iğlerin ancak tüketilebileceği kadar yün yetiştirildiğini; ya da imal edilen nesnelerin fiyatlarının sürekli olarak daha yüksek olacağını. ... Ve geçmişteki deneyimlerimde gördüğüm gibi iğler ile dokuma tezgahları, inanılmayacak kadar kısa bir zamanda, hem sayıca artmakta ve hem de hızları yükselmektedir; Fransa'ya yaptığımız yün ihracı, neredeyse iki katına çıkmış bulunmaktadır ve artan nüfus ile, tarımcıların, "hızla paraya çevirme" dedikleri şey nedeniyle, hem içerde ve hem de dışarda koyunların yaşları gitgide küçülmektedir; ve ben, bundan habersiz kimselerin beceri ve sermayelerini, başarısı, tamamıyla, organik yasalara göre arta-

bilen ürünlere bağlı bulunan işlere yatırdıklarını gördükçe çoğu kez endişeleniyorum. ... Bütün hammaddelerin arz ve talebindeki aynı durum ... geçmiş dönemler boyunca pamuk ticaretinde görülen bir çok dalgalanmaların olduğu kadar, 1857 sonbaharında İngiliz yün piyasasında berbat sonuçlarla biten durumun da nedeni gibi görünmektedir."[17] *(R. Baker in Reports of lnsp. of Fact.,* Oct. 1858, s. 56-6f.)

Yorkshire, West-Riding yünlü kumaş sanayiinin en tatlı günleri 1849-50 yıllarıydı. Bu sanayide 1838 yılında 29.246 kişi çalışıyordu; bu [sayfa 111] sayı 1843'te 37.000 kişi; 1845'te 48.097 kişi; ve 1850'de 74.891 kişiydi. Aynı bölgedeki mekanik dokuma tezgahı sayısı 1838'de 2.768, 1841'de 11.458, 1843'te 16.870, 1845'te 19.121 ve 1850'de 29.539 idi. (*Reports of Insp. Fact.,* 1850, s. 60.) Taranmış yün sanayiinin gösterdiği bu gelişme, daha 1850 Ekiminde bazı kötü belirtiler göstermeye başlamıştı. Müfettiş yardımcısı Baker 1851 Nisan tarihli raporunda, Leeds ve Bradford ile ilgili olarak şunları söylüyor: "İşlerin durumu bugün de, bir süreden beri olduğu gibi tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Bükme yün ipliği eğiricileri, 1850'nin kârlarını hızla kaybetmekte ve birçok hallerde fabrikatörlerin durumu da pek iyi değildir. Şu sırada, öyle sanıyorum ki, bugüne kadar herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla yünlü dokuma makinesi boş duruyor ve keten ipliği yapımcıları da, işçilerine yol vermekte ve tezgahlarını durdurmaktadırlar. Gerçekte, tekstil imalatında ticari devirler şimdi son derece belirsizdir ve biz çok geçmeden ... iğlerin üretme gücü ile hammadde miktarı ve nüfus artışı arasında hiç bir karşılaştırma yapılmadığının doğru olduğunu göreceğiz" (s. 52).

Aynı şey pamuklu sanayii için de doğrudur. Ekim 1858 tarihli sözü edilen raporda şunları okuyoruz: "Fabrikalardaki çalışma-saatleri tespit edileli beri, bütün dokuma imalatındaki tüketim, üretim ve ücret miktarları, üçlü bir kurala indirgenmiş bulunmaktadır. Halen Blackburn belediye başkanı olan Mr. Baynes'in geçenlerde yaptığı bir konuşmadan, aşağıdaki satırları aktarıyorum; o, bu yöntemle, kendi bölgesindeki pamuklu istatistiklerini, en büyük yaklaşıklığa indirgemiş bulunmaktadır:

"'Her gerçek ve mekanik beygir gücü, hazırlama donanımı ile birlikte 450 otomatik iği ya da 200 kesiksiz (*throstle)* iği, ya da, sarma, çözgü ve haşıllama ile 40 inçlik kumaş dokuyan 15 tezgahı çalıştıracaktır. İplikçilikte her beygir gücü 2½ işçiye, dokumacılıkta 10 kişiye iş sağlayacak, ve bunların beherinin haftalık ortalama ücreti net 10 şilin 6 peni olacaktır. ... Eğirilen ve bükülen iplik için ortalama 30-32 numara, atkı için 34-36 numaradır; haftada iğ başına 13 ons iplik üretiliyorsa, her hafta 824.700 libre iplik eğirilecek ve bu, 28.300 sterlin tutarında 970.000 libre ya da 2.300 balya pamuğa gereksinme gösterecektir. ... Bu bölgede (Blackburn çevresinde beş mil yarıçapında bir daire içersinde) tüketilen

[17] Söylemeye gerek yoktur ki, biz Mr. Baker gibi, 1857 yün bunalımını, hammadde ve ürün fiyatları arasındaki oransızlık ile *açıklamıyoruz.* Bu oransızlığın kendisi de yalnızca bir belirti idi ve bunalım genel bir bunalımdı. *-F. E.*

toplam pamuk, haftada 1.530.000 libre ya da 3.650 balya olup, değeri 44.625 sterlindir. ... Bu, Birleşik Krallıktaki tüm pamuk ipliğinin onsekizde-biri ve tüm buharlı tezgahta dokumanın altıda-biridir.'*

"Böylece görüyoruz ki, Mr. Baynes'in hesaplarına göre, Birleşik Krallıktaki pamuk ipliği iğlerinin toplam sayısı 28.800.000 olup, bunların her zaman fultaym çalıştığı kabul edilirse, yıllık pamuk tüketiminin 1.432.080.000 libre olması gerekir. Ne var ki, pamuk ithali, ihracat düşüldükten sonra 1856 ve 1857'de ancak 1.022.576.832 libre olduğuna göre, arada 409.503.168 librelik bir açık bulunması gerekir. Bu konuyu [sayfa 112] benimle görüşmek nezaketini gösteren Mr. Baynes, Blackburn bölgesindeki kullanım miktarına dayandırılan yıllık pamuk tüketiminin, yalnız yapılan işin sayısı bakımından değil, makinelerdeki mükemmellik bakımından da gösterdiği fark nedeniyle çok yüksek tutturulmuş olabileceği kanısındadır. Birleşik Krallıktaki, yıllık toplam pamuk tüketiminin 1.000.000.000 libre olduğunu tahmin etmektedir. Eğer o haklı ise, ortada 22.576.832 librelik bir arz fazlası var demektir ve Mr. Baynes'ın kendi bölgesinde çalışmaya hazır olduğunu söylediği, aynı nedenle öteki bölgelerde de bulunması olası ilave iğ ve tezgahlar dikkate alınmaksızın, arz ile talebin neredeyse birbirlerini karşıladıkları izlenimini vermektedir" (s. 59, 60).

III. GENEL GORÜNÜM. 1861-65 PAMUK BUNALIMI
BUNA ÖNGELEN YILLARIN ÖYKÜSÜ. 1845-60

1845. Pamuk sanayiinin altın çağı. Pamuk fiyatları çok düşük. L. Horner bu konuda şöyle diyor: "Son sekiz yıldır, başta pamuk ipliği olmak üzere, geçen yaz ve sonbahardaki kadar işlerin canlı olduğu bir zamanı anımsamıyorum. Altı ay boyunca her hafta fabrikalara yeni sermaye yatırımları yapıldığı haberlerini alıyorum; ya yeni fabrikalar yapılmakta, boş fabrikalara yeni kiracılar bulunmakta, eski fabrikalar genişletilmekte, daha büyük güçte yeni makineler alınmakta ya da makineler yapılmaktadır." *(Reports of lnsp. of Fact.,* Oct.1845, s.13.)

1846. Yakınmalar başlıyor. "Epey bir zamandır, pamuklu fabrikaları sahiplerinden, işlerinin kötü gittiği konusunda çok yaygın yakınmalar işittim ... son altı hafta içersinde birkaç fabrika, kısa süreli çalışmaya, günde oniki saat yerine genellikle sekiz saat çalışmaya başladı; bu hal gitgide artacak gibi görünüyor. ... Hammadde fiyatında büyük bir yükselme oldu ... yapılan mallarda bir artış olmadığı halde ... fiyatlar, pamuk fiyatları yükselmeye başlamadan öncekinden daha da düşük. Son dört yıldır pamuklu fabrikalarının sayısındaki büyük artış nedeniyle, bir yandan, hammadde talebinde büyük bir yükselme, öte yandan, piyasadaki mamul mal arzında büyük bir artış olması gerekir; bu iki neden birara-

* Almanca (s. 117) ve Fransızca (s. 140) metinlerde: "1/16". -ç.

da, hammadde arzı ile mamul eşya tüketiminin değişmemesi varsayıldığında, kâr aleyhine bir durum yaratmış olmalıdır; ama bu düşme oranı, son zamanlarda pamuk arzının yetersizliği ve, hem iç ve hem de dış piyasalarda mamul mal talebindeki azalma ile hiç kuşkusuz daha da büyümüştür." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1846, s.10.)

Hammadde talebindeki yükselme haliyle, mamul mal ile dolu bir piyasayla elele gitti. Şurasını da belirtmek gerekir ki, o sırada sanayideki gelişme ile, bunu izleyen durgunluk yalnız pamuk bölgelerine özgü değildi. Bradford taraklanmış yün bölgesinde, 1836'da yalnız 318 fabrika vardı, 1846'da ise 490. Bu sayılar hiç bir şekilde, üretimdeki gerçek büyümeyi ifade etmemektedir, çünkü, eldeki fabrikalar da önemli ölçüde genişletildi. Bu, özellikle, keten ipliği eğirme fabrikaları için doğrudur. [sayfa 113] "Son on yılda bunların hepsi de az çok, işlerdeki bugünkü durgunluğun büyük bir kısmının nedeni olan, piyasalardaki aşırı mal yapılmasına katkıda bulunmuşlardır. Depresyon ... hiç kuşkusuz, fabrika ile makinelerdeki bu hızlı artışın sonucudur." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1846, s. 30.)

1847. Ekimde, bir para bunalımı. Iskonto %8. Bundan önce demiryolu sahtekarlığı ile Doğu Hint bonoları spekülasyonu patlak vermişti. Ama:

"Mr. Baker, bu işkollarındaki büyük genişleme nedeniyle, son birkaç yıldır, pamuk, yün ve ketene olan artan talep bakımından çok ilginç ayrıntılara girmektedir. Ürünün ortalama arzın çok altına düştüğü bir dönemde, bu hammaddelere olan artan talebi, para piyasasındaki kargaşalığı hiç hesaba katmadan bile, bu işkollarındaki şimdiki durumu açıklamaya hemen hemen yeterli buluyor. Bu düşünce hemen kendi gözlemlerim ve bu işle yakından ilgili kişiler ile yaptığım konuşmalar ile bütünüyle doğrulanmaktadır. Bu işkolları, ıskontonun yüzde 5 ve daha az olduğu zamanlarda bile çok kötü durumdaydılar. Ham ipek arzı ise tersine çok bol, fiyatlar ılımlı ve dolayısıyla da iş, para bunalımının hiç kuşkusuz, yalnız imalat işiyle fiilen uğraşan kimseleri değil, bundan daha büyük ölçüde, ipek ipliği eğiricilerinin büyük müşterisi olan, süs eşyası imalatçılarını da etkisi altına aldığı son iki-üç haftaya ... gelene kadar çok canlı idi. Yayınlanmış resmi belgeler pamuklu işinin son üç yılda neredeyse yüzde 27 arttığını göstermektedir. Bunun sonucu pamuğun libresi, yuvarlak hesap 4 peniden 6 peniye çıkmış, oysa iplik, artan arz nedeniyle eski fiyatının ancak biraz üzerine yükselmiştir. Yünlü sanayii ilerlemeye 1836 yılında başlamış ve o zamandan beri Yorkshire'da yünlü mal yapımı yüzde 40 artmış, Scotland ise daha büyük bir artış göstermiştir. Yün ipliği sanayiinde[18] artış daha da büyük olmuştur. Hesaplar, aynı dönemdeki artışın, yüzde 74'ün üzerinde olduğu sonucunu vermektedir.

[18] İngiltere'de, kısa yünden taraklanmış iplik eğiren ve bunu dokuyan (başlıca merkezi Leeds'dir) yünlü sanayii ile, uzun yünden, *worslediplik* yapan ve bunu dokuyan (başlıca merkezi Yorkshire'da Bradford'dur) yünlü sanayii arasında kesin bir ayrım yapılır. -*F. E.*

Ham yün tüketimi bu nedenle çok fazlaydı. Keten, 1839'dan beri İngiltere'de aşağı yukarı, yüzde 25, İskoçya'da yüzde 22 ve İrlanda'da neredeyse yüzde 90 artmıştır;[19] bunun sonucu, kötü ürün ile ilişkili olarak, hammadde fiyatının ton başına 10 sterlin yükselmesi, iplik fiyatının ise pakette 6 peni düşmesi olmuştur." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 184 7, s. 30-31.)

1849. 1848'in son aylarında işler yeniden canlandı. "Keten fiyatlarının, gelecekteki koşullar ne olursa olsun akla-yatkın bir kârı neredeyse garanti edecek derecede düşük olması, fabrikatörleri, işlerini düzenli olarak devam ettirmeye teşvik etmiştir. Yünlü fabrikatörleri, yılın ilk aylarında bir süre çok fazla iş yapmışlardır. Pamuklu malların konsinye olarak gönderilmesi, çoğu kez gerçek talebin yerine geçmektedir; [sayfa 114] görünüşteki bolluk dönemlerinin, yani tam istihdamın daima meşru talep dönemleri olmaması beni endişelendirmektedir. Bazı aylarda, yün ipliği (*worsted*) sanayii çok iyi durumda, gerçek bir gelişme içersinde idi. ... Sözü edilen dönemin başlangıcında yün fiyatı pek düşüktü; iplikçiler düşük fiyatlarla ve haliyle önemli miktarlarda yün almışlardı. İlkyaz satışları ile yün fiyatı yükselince, iplikçiler avantajlı durumda idiler ve mamul mallara talep artıp zorunlu hale gelince bu avantajlarını sürdürdüler." (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1849, s. 42.)

"Bundan üç-dört yıl önce krallığın sanayi bölgelerinde ortaya çıkan iş durumlarındaki değişikliklere bir gözatacak olursak, sanırım, bu yerlerde büyük bir huzursuzluk nedeninin varlığını kabul etmemiz gerekir ... ama, çoğalan makinelerin muazzam üretken gücü, aynı nedene bir başka öğe daha katmış olamaz mı?" (*Reports of Insp. of Fact.,* April 1849, s. 42, 43.)

Kasım 1848 ile 1849 Mayıs ve yazı ve ta ekim ayına kadar işler gelişti. "Bradford ile Halifax'ın büyük sanayi merkezleri olduğu yün iplik dokuma sanayii en canlılarından birisiydi; bu sanayi kolu, şimdi ulaştığına benzer bir genişlemeye hiç bir zaman ulaşamamıştır. ... Spekülasyon ile, ham pamuk ikmalindeki olası belirsizlik, her zamankinden daha fazla heyecana ve bu sanayi kolundaki durumda sık sık değişikliklere yolaçtı. Halen ... küçük iplikçilerde endişeye yolaçan ve bunlardan bazılarına ait işyerlerine kısa süreli çalışmaya zorlayarak zarar etmelerine neden olan, kaba türden yünlü mallar stokunda bir yığılma vardır." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1849, s. 64-65.).

1850. Nisan. İşler canlı gitmekte. İstisna: "Pamuk sanayiinde ... özellikle düşük numara pamuk ipliği eğirme ile uğraşan işkolları ile ağır ketenli mallar sanayiinde hammadde ikmalinde görülen kıtlığa bağlanabilecek olan büyük bir depresyon. Yakınlarda, yün ipliği sanayii için yapılan çok sayıda makinenin, benzer bir tepkiye yol açmasından korkuluyor. Mr. Baker, yalnız 1849 yılında, yün ipliği tezgahlarının ürü-

[19] İrlanda'da, makine ile keten ipliği yapımındaki bu hızlı büyüme, Almanya'da (Silezya, Lusatya ve Vestefalya'da) elle yapılan keten ipliği ihracatına bir ölüm darbesi olmuştur. *-F. E.*

nünde yüzde 40, iğlerde yüzde 25 ya da 30'luk bir artış olduğunu, ve bunların hâlâ aynı oranda artmakta olduğunu hesaplamıştır." (*Reports of Insp. of Fact,* April 1850, s.54)

1850. Ekim. "Ham pamuk fiyatlarında yükselme ... ve başta, hammaddenin, üretim maliyetinin büyük bir kısmını teşkil ettiği malları imal eden sanayi kollarında önemli depresyona yolaçmaya devam ediyor. Ham ipek fiyatlarındaki büyük artış da, aynı şekilde, bu sanayiin bir çok kollarında depresyona yolaçmıştır." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1850, s. 14.)

Ve aynı raporun 31 ve 33. sayfalarından öğrendiğimize göre, İrlanda'da Keten Yetiştirilmesinin Teşviki ve Geliştirilmesi Konusunda Krallık Derneği Komitesi, yüksek keten fiyatları ile birlikte, öteki tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüklüğün, gelecek yılki keten üretiminde önemli bir artışa yolaçacağını tahmin etmektedir. [sayfa 115]

1853. Nisan. Büyük refah; L. Horner raporunda şöyle diyor: "Son onyedi yıldır, görevim gereği yakından tanıdığım Lancashire sanayi bölgesinde böyle bir genel refah dönemi olduğunu anımsamıyorum; bütün kollarda canlılık olağanüstü." (*Reports of lnsp. of Fact.,* April 1853, s. 19.)

1853. Ekim. Pamuklu sanayiinde depresyon. "Aşırı üretim." (*Reports of lnsp. of Fact.,* Oct.1853, s.15.)

1854. Nisan. "Yünlü sanayii, canlı olmamakla birlikte, kumaş dokuyan bütün fabrikalara tam iş sağlamış olup, aynı şey pamuklu fabrikaları için de geçerlidir. Yün ipliği sanayii, geçen altı ay boyunca belirsiz ve kararsız bir durumda idi. ... Kırım savaşı yüzünden Rusya'dan hammadde ikmalinin azalması nedeniyle, keten ve kenevir sanayiinde ciddi bir gerileme beklenmekte." (*Reports of lnsp. of Fact.,* April 1854, s. 37.)

1859. "İskoç keten dokuma bölgelerinde işler hâlâ bozuk gidiyor –hammadde hem kıt, hem de fiyatlar yüksek; başlıca ikmalimizin geldiği Baltık bölgesinde geçen yılki ürünün düşük kalitede oluşu, bu bölgedeki işler üzerinde zararlı bir etki gösterecek; bununla birlikte, birçok kaba dokumalarda yavaş yavaş ketenin yerini alan hintkeneviri, ne fiyat olarak olağanüstü ne de miktar olarak kıt ... Dundee'deki makinelerin aşağı yukarı yarısı şimdi hintkeneviri eğirmekte kullanılıyor." *(Reports of lnsp. of Fact.,* April 1859, s. 19.)– "Hammadde fiyatlarındaki yükseklik yüzünden, keten iplikçiliği hâlâ kârlı olmaktan uzaktır, ve öteki fabrikalar tam zaman çalıştığı halde, keten makinelerinin durması konusunda burada birkaç örnek vardır. Hintkeneviri eğirilmesi ... şimdi çok ılımlı bir noktaya düşen hammadde fiyatlarındaki son düşüş nedeniyle epeyce tatmin edici durumdadır." (*Reports of lnsp. of Fact.,* Oct. 1859, s. 20.)

1861-64. AMERİKAN İÇ SAVAŞI. PAMUK KITLIĞI. HAMMADDE KITLIĞI VE PAHALILIĞI YÜZÜNDEN ÜRETİM SÜRECİNDE KESİNTİNİN EN BÜYÜK ÖRNEĞİ

1860. Nisan. "İşlerin durumu ile ilgili olarak, hammadde fiyatlarındaki yüksekliğe karşın, ipekli dışında bütün dokuma sanayiinde, son altı ay boyunca epeyce bir canlılık olduğunu size bildirdiğim için mutluyum. ... Bazı pamuklu bölgelerinde işçi arama ilanları vardı ve bunlar ya Norfolk'dan ya da öteki kırsal bölgelerden göç ettiler. ... Bütün işkollarında, büyük bir hammadde kıtlığı olduğu görülüyor. Bizi sınırlı olmaya zorlayan da ... işte yalnız bu yokluktur. Pamuklu sanayiinde, yeni fabrikaların yükselmesi, yeni genişleme sistemleri, işçi talebi, bana kalırsa hiç bir zaman bu kadar büyük olmamıştır. Her yerde hammadde bulmak için yeni hareketler var." (*Reports of lnsp. of Fact.,* April 1860, s. 57.)

1860. Ekim. "Pamuk, yün ve keten bölgelerinde işlerin durumu iyi idi; İrlanda'da ise, bir yıldan fazla bir süredir 'çok iyi' olduğu bildirilmişti; hammadde fiyatları yüksek olmasa bunun daha da iyi olacağı belirtiliyordu. Keten eğiricileri, kendi gereksinmelerini karşılamaya yetebilecek keten arzı için, Hindistan'ın demiryolları ile bağlanmasını ve tarımının [sayfa 116] gelişmesini her zamankinden daha büyük bir merakla bekler görünüyorlar." (*Reports of lnsp. of Fact.,* Oct. 1860, s. 37.)

1861. Nisan. "İşlerin durumu şu anda kötüdür. ... Birkaç pamuklu fabrikası kısa süreli ve epeyce ipekli fabrikası ancak kısmen çalışıyor. Hammadde fiyatları yüksek. Dokuma sanayiinin hemen bütün kollarında bu fiyat, tüketici kitlesi için imalat yapılabilecek düzeyin üzerinde." (*Reports of Insp. of Fact.,* April1861, s. 33.)

1860'ta, pamuklu sanayiinde aşırı-üretim olduğu anlaşılıyor. Bunun etkisi, kendisini, gelecek birkaç yıl boyunca hissettirmiştir. "1860'ın aşırı-üretimini dünya piyasalarının emmesi iki-üç yıl sürüyor." (*Reports of lnsp. of Fact.,* December 1863, s. 127.) "1860 yılı başlarında Doğudaki pamuklu mal piyasalarındaki durgunluk, genellikle 30.000 mekanik tezgâhın tamamının Doğuda tüketilen kumaş üretiminde çalıştığı Blackburn pamuklu sanayii üzerinde buna paralel bir etki yarattı. Bunun sonucu, pamuklu blokajının etkilerinin hissedilmesinden aylarca önce yalnızca sınırlı bir emek talebi vardı. ... Çok şükür ki, bu, birçok iplikçi ile imalatçıyı mahvolmaktan kurtardı. Stokların değeri, depoda tutuldukları sürece yükseldi ve bunun sonucu malların değerinde, böyle bir bunalımda pekala görülebilecek tehlikeli değer düşmeleri görülmedi." (*Reports of lnsp. of Fact.,* Oct. 1862, s. 29, 31.)

1861. Ekim. "İşler bir süredir çok kötü durumda.. ... Büyük bir olasılıkla kış aylarında çoğu işletmeler, ancak çok kısa süreli çalışabileceklerdir. Ne var ki, bu beklenmeliydi. ... Amerika'dan yapılan her zamanki pamuk ikmalimiz ile ihracatımızı kesintiye uğratan nedenler bir yana, son üç yılda görülen büyük üretim artışı ile, Hint ve Çin piyasalarındaki kararsız durum sonucu, bunu izleyen kış boyunca kısa süreli çalışmaya devam edilmesi gerekirdi." *(Reports of lnsp. of Fact.,* Oct.1861, s.19.)

Pamuk Artığı Doğu Hint Pamuğu (Surat) İşçi Ücretleri Üzerindeki

Etki. Makinelerde İyileşmeler. Pamuğa Nişasta ve Madeni Maddelerin Katılması. Nişasta Haşılının İşçiler Üzerindeki Etkisi. İnce İplik İmalatçıları. Fabrikatörlerin Hilekarlığı.

"Bir fabrikatör bana şöyle yazıyor 'İğ başına tüketim tahminine gelince bir olguyu yeterince hesaba kattığınızdan kuşkuluyum; pamuk fiyatı yükseldiğinde her sıradan iplik eğiren (diyelim 40 numaraya kadar) (aslında 12 ile 32 numaralar) iplikçi, numarayı elden geldiğince yükseltir, yani 12 numara eğirirken 16 numara, 16 numara eğirirken 22 numara eğirir, ve bu böyle devam eder; ve bu ince ipliği kullanan fabrikatör, bir o kadar haşıl katmak suretiyle dokuduğu kumaşa her zamanki ağırlığı verir. Halen kumaş sanayii bu çareye ayıplanacak ölçüde başvurmaktadır. İnanılır bir kimseden öğrendiğime göre, 8 libre gelen, bildiğimiz ihraç malı gömleklik kumaşta 5¼ libre pamuk, 2¾ libre haşıl bulunmaktadır. ... Başka cins kumaşlarda, bazan yüzde-elliye kadar haşıl eklenmektedir; böylece bir fabrikatör, bir pound kumaşı sırf yapıldığı iplik [sayfa 117] için ödediği paradan daha ucuza satmakla pekala övünebilir.'" (*Reports of Insp. of Fact.,* April1864, s. 27.).

"Bana bildirildiğine göre, dokumacılar sık sık hastalanmalarını, Surat pamuğunun arışlarını düzeltmede kullanılan ve eskisi gibi aynı maddeden, yani undan yapılmayan haşıla bağlarlar. Ne var ki, un yerine kullanılan bu maddenin, dokunan kumaşın ağırlığını büyük miktarda artırmak gibi çok önemli bir yarar sağladığı, 15 librelik bir hammaddenin kumaş haline getirildiği zaman 20 libre çektiği söylenmektedir." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863. Un yerine kullanılan bu madde, Çin balçığı denilen öğütülmüş talk ya da, Fransız tebeşiri denilen alçı taşı idi) "Dokumacıların (işçiler anlamında) kazançları, un yerine haşıl kullanmakla, çok azalmıştır. İpliği ağırlaştıran bu haşıl onu sert ve kırılabilir hale getirir. Arışın her ipliği tezgahta, arışı yerli yerinde tutacak kadar sağlam ipliklerden yapılan ve tezgahın 'başı' denilen bir kısımdan geçer ve arışların sert olması bu başlıktaki ipliklerin sık sık kopmalarına yolaçar; ve, her kopuşlarında bu iplikleri bağlamanın dokumacının beş dakikasını aldığı söylenmektedir; ve dokumacı bu kopuk parçalan, eskisine göre on defa daha fazla bağlamak zorunda kaldığı için, tezgahın üretken gücü, iş-saati olarak düşmüş olur." (*Ibid.,* s. 42-43.)

"Ashton, Stalybridge, Mossley, Oldham, vb.'de çalışma zamanından yapılan kısaltma tam üçte-bir idi ve bu saatler her hafta azalmaktadır. ... Zamandaki bu kısalma ile birlikte, birçok dallarda ücretler de düşmektedir." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1861, s. 12-13.) 1861 başlarında, Lancashire'ın bazı kısımlarında, mekanik dokumacılar arasında bir grev olmuştu. Birkaç fabrika sahibi, ücretlerde yüzde 5 ile 7,5 arasında bir indirim yapılacağını ilan etmişlerdi. İşçiler, iş-saatleri kısaldığı halde ücret ölçeğinin aynı kalmasında ısrar ediyorlardı. Bu istek kabul edilmedi ve grev ilan edildi. Bir ay sonra işçiler boyun eğmek zorunda

kaldılar. Ama şimdi iki amaca birden ulaşılmıştı. "İşçilerin en sonunda razı oldukları ücret indirimlerine ilaveten, birçok fabrika şimdi kısa süreli çalışmaktadır." (*Reports of lnsp. of Fact.,* April1861, s. 23.)

1862. Nisan. "Son rapor tarihinden beri işçilerin ıstırabı büyük ölçüde arttı; ama, sanayi tarihinin hiç bir döneminde, bu kadar ani ve şiddetli bir ıstıraba, bu denli sessiz bir boyun eğiş ve sabırlı bir vakarla katlanıldığı görülmemiştir." (*Reports of lnsp. of Fact.,* April1862, s. 10.) "Bu tarihte tamamen işsiz bulunan işçilerin nispi sayısı, 1848'de fabrikatörler arasında, pamuk sanayiinin durumu hakkında şimdi her hafta yayınlanmakta olana benzer istatistikler toplanmasına karar verdirecek derecede heyecan yaratır bir paniğin egemen olduğu zamandan çok daha büyük değildir. ... 1848 Mayısında Manchester'de işsiz pamuk işçisi oranı, genellikle çalışan işçi sayısına göre %15 idi, kısa süreli çalışanlar %12, tam zaman çalışanlar %70 idi. Bu yılın 28 Mayısında genellikle çalışan işçi sayısına göre yüzde 15'i işsiz idi, yüzde 35'i kısa süreli çalışıyordu, yüzde 49'u tam zaman çalışıyordu. ... Diğer bazı yerlerde, örneğin Stockport'da, kısa süreli işsiz ortalaması daha yüksek, oysa tam zamanlı çalışanlar daha azdır", çünkü burada Manchester'e göre daha kaba iplik [sayfa 118] eğirilmektedir (s.16).

1862. Ekim. "Son Parlamento istatistiklerine göre, 1861'de Birleşik Krallıkta 2.887 pamuklu fabrikası vardı ve bunların 2.109'u benim bölgemde (Lancashire ve Cheshire) idi. Bölgemdeki bu 2.109 fabrikadan çok büyük bir kısmının, ancak birkaç kişi çalıştıran küçük kuruluşlar olduğunu biliyordum ama, bu oranın ne kadar büyük olduğunu öğrenince şaşırdım. Bunlardan 392'sinde ya da yüzde 19'unda buhar makinesi ya da su çarkı 10 beygir gücünün altında, 345'inde ya da yüzde 16'sında 10 beygir gücünün üzerinde ve 20 beygir gücünün altında, ve 1.372'sinde 20 beygir gücü ve daha fazladır. ... Bu küçük fabrikatörlerin çok büyük bir kısmı –toplam sayının üçte-birden fazlası– daha, yakın zamana kadar kendileri de işçi idiler; bunların elinde sermaye yoktu. ... Bu durumda asıl yük, geriye kalan üçte-ikinin sırtına yükleniyordu." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1862, s. 18, 19.)

Gene aynı rapora göre, Lancashire ve Cheshire'deki pamuklu işçilerinin 40'ı, 146'sı ya da %13'ü tam zamanlı, 134'ü, 767'si ya da %38'i kısa zamanlı çalışıyordu; ve179'u, 721'i ya da %50,7'si işsizdi. Esas olarak ince iplik eğiren ve pamuk kıtlığından nispeten az etkilenen Manchester ve Bolton'dan gelen sayılar bundan düşülürse, durum daha da kötü görünür; yani tam çalışanlar %8,5 kısa zamanlı çalışanlar %38 ve işsizler %53,5. (s. 19 ve 20.)

"İyi ya da kötü pamuk işlenmesi, işçi için maddi bir fark yaratır. Fabrika sahiplerinin, bulabildikleri bütün uygun fiyatlı pamukları kullanmak suretiyle fabrikalarını işler halde tutmaya çabaladıkları yılın ilk aylarında, her zaman iyi pamuk kullanılan fabrikalara epeyce kötü pamuk getirildi ve işçiler için ücret farkları o kadar büyük idi ki, eski fiyatlar ile

ortalama günlük bir ücret elde edemedikleri için birçok grevler patlak verdi. ... Bazı hallerde, tam zamanlı olarak çalıştıkları halde, ücretlerinde kötü pamuk işlemekle ortaya çıkan fark yarı yarıya idi." (s. 27).

1863. Nisan. "Bu yıl boyunca, ülkedeki pamuk işçilerinin yansından fazlası için tam zamanlı çalışma olanağı bulunamayacak." (*Reports of Insp. of Fact.*,April I863, s.14.)

"Fabrikatörlerin şimdi kullanmak zorunda kaldıkları Surat pamuğuna karşı öne sürülen çok ciddi bir itiraz, yapım sırasında makinelerin hızının büyük ölçüde azaltılması zorunluluğudur. Aynı makinelerden daha fazla iş elde edebilmek için, son yıllarda, makinelerin hızını artırmak için büyük çaba gösterilmişti; bu nedenle, hızın azaltılması, işçileri olduğu kadar fabrikatörleri de etkileyen bir sorun halini almıştır; çünkü, çoğunlukla işçiler, yaptıkları işe göre ücret almaktadırlar; örneğin, iplikçiler eğirdikleri ipliğin libresi başına, dokumacılar, dokudukları parça sayısına göre ücret alırlar; ve haftalık ücret ödenen diğer sınıf işçiler için bile, üretilen daha az miktarda mal gözönünde bulundurularak bir ücret indirimi sözkonusu olabilir. Pamuk işçilerinin bu yıl içersindeki kazançları konusunda yaptığım soruşturmalar ve bana verilen bilgilere göre, [sayfa 119] eski kazançlarından ortalama yüzde 20 bir azalma olduğunu ve bazı hallerde de bu azalmanın 1861'de aynı ücret oranlarına göre, yüzde 50'yi bulduğunu gördüm" (s. 13). "... Kazanılan miktar ... işlenen malzemenin niteliğine bağlıdır. İşçilerin kazançlarının miktarları bakımından, durumları şimdi (Ekim 1863) geçen yıl bu zamana göre çok daha iyidir. Makineler gelişmiş durumda, malzeme daha iyi tanınmakta ve işçiler, başlangıçta mücadele etmek zorunda kaldıkları güçlüklerin üstesinden daha kolay gelmektedirler. Geçen ilkyazda Preston'daki bir dikiş okulunda (işsizler için bir yardım kurumu) bulunduğum sırada, iki genç kadının, fabrika sahibinin kendilerine haftada 4 şilin kazanabileceklerini teklif etmesi üzerine bir gün önce bir dokuma fabrikasına çalışmak üzere gönderildiklerini ve geri dönerek haftada 1 şilin bile kazanamadıklarından yakınarak tekrar okula alınmalarını istediklerini anımsıyorum. Bana bildirildiğine göre, otomatik tezgahta çalışan ... ve iki otomatik tezgaha bakan işçiler, iki haftalık tam çalışma sonunda 8 şilin 11 peni kazanmakta ve bundan ev kirası düşülmekte, ama fabrikatör, kiranın yarısını hediye olarak geri vermektedir. (Ne alicenaplık!) Bu işçilerin eline, 6 şilin 11 peni geçmektedir. 1862 yılının son aylarında birçok yerlerde, otomatik tezgah işçileri haftada 5 ile 9 şilin arasında, dokumacılar 2 şilin ile 6 şilin arasında kazanıyorlardı. ... Bugün, birçok bölgelerdeki kazançlarda hâlâ büyük azalmalar olmakla birlikte, işlerin durumu çok daha sağlıklıdır. Surat pamuğunun liflerinin daha kısa ve pis olmasının dışında, kazançların azalmasına yolaçan başka nedenler de vardır; örneğin, şimdi 'artıkları' Surat ile karıştırmak yaygınlaşmış ve dolayısıyla, hem iplikçilerin ve hem de dokuyucuların karşılaştıkları güçlükler artmıştır. İplikler, lifleri kısa olduğu için tezgahtan çekilirken ve iplik bükülürken daha kolay

kırılmakta ve tezgah düzenli ve sürekli çalıştırılamamaktadır. ... Bu durumda, dokuma sırasında iplikler büyük bir dikkati gerektirdikleri için, çoğu dokumacılar ancak bir tezgaha bakabilmekte ve pek az dokumacı ikiden fazla tezgahı idare edebilmektedir. İşçilerin ücretlerinde, yüzde 5, 7½ ve 10'luk doğrudan bir indirim yapılmış bulunmaktadır. ... Çoğu durumda, işçinin, malzemesini en iyi şekilde kullanması ve olağan tarifeye göre alabileceği en iyi ücreti kazanması gerekmektedir. ... Dokumacıların karşılaştıkları bir başka güçlük de, kendilerinden, düşük kaliteli malzemeden çok iyi kumaşlar yapmalarının beklenmesi, işlerindeki kusurlar için para cezasına çarptırılmalarıdır. " (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863, s. 41-43.)

İşlerin tam zamanlı olduğu yerlerde bile ücretler çok düşüktü. Pamuklu işçileri, yöneticilerin koruyuculuğuna sığınmak için (bu, aslında fabrika sahiplerinin yardımına sığınmak demekti, bkz: Birinci Cilt, s. 598/589) lağımcılık, yol yapımı, taş kırma, kaldırımcılık gibi her türlü belediye işlerinde seve seve çalışıyorlardı. Bütün burjuvazi, işçileri göz [sayfa 120] hapsine almıştı. En berbat ücretler bile teklif edilip de işçi bunu kabul etmeyince, Yardım Komitesi, adını hemen yardım listesinden siliyordu. Bir bakıma bu, fabrika sahipleri için altın çağdı, çünkü işçiler ya açlıktan ölecek ya da burjuvazi için en kârlı gelen bir fiyat karşılığında çalışacaktı. Yardım Komiteleri, bekçi köpekliği ödevini yapıyorlardı. Aynı zamanda fabrikatörler, hem işçilerin et ve kanına yatırdıkları sermayeyi hazır durumda tutabilmek, hem de işçilerden sızdırılan ev kiralarını güvence altına almak amacıyla, elden geldiğince dış göçü engellemek için hükümetle gizli anlaşma halindeydiler.

"Yardım Komiteleri bu nokta üzerinde büyük bir titizlik gösteriyordu. İş teklifi yapıldığında, teklif yapılan işçinin adı derhal listeden siliniyor, böylece de işçi teklifi kabul etmeye zorlanmış oluyordu. İşi kabul etmedikleri zamanlar ... bunun nedeni, kazançlarının yalnızca sözden ibaret ve işin son derece ağır olmasıydı." *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863, s. 97.)

İşçiler, *Public Works Act* (Kanun İşleri Yasası) ile kendilerine verilen her işi yapmaya hazırdılar. "Sanayideki çalışma yaşamını düzenleyen ilkeler, her kentte epeyce değişiklik gösteriyordu ama, açık havada yapılan işin mutlaka deneme niteliğinde olmadığı yerlerde bile ödenen ücret ya tam yardım tutarı kadar oluyor ya da buna pek yakın bulunuyordu ve böylece aslında bir iş denemesi halini alıyordu" (s. 69). "1863 *Public Works Act*'i, bu uygunsuzluğa bir çare bulmak ve işçilere günlük ücretini bağımsız bir işçi olarak kazanma olanağını sağlamak için çıkartılmıştı. Bu yasanın amacı üç yönlü idi: önce, mahalli idarelerin (Merkez Yardım Komitesi Başkanının rızası ile) Hazine İkraz Komiserlerinden borç para almalarını sağlamak; ikincisi, pamuk bölgelerindeki kentlerin gelişmelerini kolaylaştırmak; üçüncüsü, işsiz işçilere, iş ve yeterli ücret sağlamak." Bu yasa ile 1863 yılı ekim ayı sonuna kadar verilen

borç para 883.700 sterline ulaşmıştı (s. 70). Yapılan bellibaşlı işler kanalizasyon, yol yapımı, sokakların kaldırımlanması, su depoları, vb. idi.

Blackbum'daki komitenin başkanı Mr. Henderson, bu konu ile ilgili olarak fabrika müfettiş Redgrave'e şöyle yazıyordu: "İçinde bulunduğumuz ıstıraplı ve sıkıntılı dönemde hiç bir şey, beni, bu bölgenin açıkta bulunan işçilerinin, Blackbum il yönetiminin, *Public Works Act* gereğince kendilerine teklif ettikleri işleri kabul etmekte gösterdikleri sevinç kadar etkilememiş ya da bana bu hazzı vermemiştir. Bir fabrikada vasıflı bir işçi olarak çalışmakta olan bir pamuk iplikçisi ile, 14-18 ayak derinlikte bir lağımcı olarak çalışan bir işçi arasındaki derin zıtlık zor tasavvur edilebilir." (Ailesinin büyüklüğüne göre bu işçi haftada 4-12 şilin kazanıyordu ve bu muazzam para bazan sekiz nüfuslu bir ailenin geçimini sağlayacaktı. Kent halkı bu durumdan çifte yarar sağlamış oluyordu. Önce, kir pas içersindeki bakımsız kentlerini onarmak için görülmemiş düşük bir faizle para sağlamış oluyorlardı. Sonra, işçilere normalin çok altında ücret ödüyorlardı.) "Ancak tropiklerde görülebilecek bir sıcaklık [sayfa 121] altında, adale gücünün çok ötesinde bir kıvraklık ve incelik isteyen bir işte çalışmaya ve şimdi eline geçebilecek olanın iki ya da bazan üç katı fazla bir ücrete alışmış bir kimse için böyle bir işi derhal kabul etmek büyük bir fedakarlıktır ve her türlü övgüye layıktır. Blackburn'da insanlar, neredeyse her türlü açık hava işinde denenmiştir; ağır ve balçıklı bir toprağı epeyce bir derinlikten yukarıya çıkarmada, lağımcılıkta, taş ocağında, yol yapımında ve 14, 16 ve bazan 20 ayak derinliğindeki sokak lağımlarının kazılmasında çalışmışlardır. Bu şekilde çalışırken çoğu kez 10-12 inç derinliğinde bir çamur ve su içersinde dururlar ve daima belki de eşine İngiltere'nin başka bir bölgesinde raslanmayan, insanın iliklerine işleyen soğuk bir rutubetle yüzyüzedirler" (s. 91-92). "İşçilerin tutumları ve açık havada yapılan işleri kabul etme ve en iyi şekilde yapma konusundaki yatkınlıkları, hiç bir suçlamaya yer vermeyecek şekildedir" (s. 69).

1864. Nisan. "Zaman zaman çeşitli bölgelerde, işçi kıtlığı konusunda şikayetler yapılmakta ama bu eksiklik, örneğin dokumacılık gibi belli kollarda özellikle duyulmaktadır. ... Bu yakınmaların kaynağı, bu belli kollarda görülen gerçek işçi kıtlığı olduğu kadar, kullanılan ipliğin düşük kalitesi nedeniyle işçilerin elde edebildikleri ücretlerin azlığındadır. Bazı fabrika sahipleri ile bunların işçileri arasında ücretler konusunda, geçen ay sayısız anlaşmazlıklar olmuştur. Grevlere, üzüntüyle söylemek isterim, sık sık başvurulmakta... *Public Works Act*'in etkisi, fabrika sahiplerince bir rekabet şeklinde duyulmaktadır. Bacup'daki yerel komite faaliyetini durdurmuştur, çünkü, bütün fabrikalar çalışmadıkları halde gene de işçi kıtlığı duyulmakta idi." (*Reports of Insp. of Fact.,* April1864, s. 9, 10.) Gerçekten de bu, fabrikatörler için bulunmaz bir dönemdi. *Public Works Act* nedeniyle işçi talebi öylesine artmıştı ki, birçok fabrika işçileri Bacup taş ocaklarında günlüğü 4- 5 şiline çalışıyorlardı. Ve böylece, kamu

işleri yavaş yavaş kaldırıldı – bu, 1848 *Ateliers nationaux*'larının yeni bir baskısı idi, ama bu sefer, burjuvazinin çıkarları için kurulmuştu.

Corpore Vili Deneyleri*

"Birkaç fabrikada (tam zamanlı çalışan) işçilerin fiili kazançlarını vermiş bulunuyorum, ama bu, bu işçilerin her hafta aynı miktar kazandıkları anlamına gelmez. İşçiler, fabrikatörlerin, aynı fabrikada, çeşitli pamuk türleri, oranları ve artıkları üzerinde yaptıkları devamlı denemeler ve 'karışım' denilen bu nesnenin sık sık değişmesi yüzünden, büyük dalgalanmalar ile karşı karşıyadırlar; işçilerin kazançları bu karışımların niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazan eski kazançlarının yüzde 15'i kadardır, ve ardından, bir ya da iki hafta içersinde yüzde 50-60 düşmüştür." Bu raporun yazarı müfettiş Redgrave daha sonra, gerçek uygulamadan alınan ücretleri sıralamaktadır; bu konuda aşağıdaki örnekler yeterli olabilir: [sayfa 122]

A, Dokumacı, 6 kişilik aile, haftada 4 gün çalışıyor, 6 şilin 8,5 peni; B, Bükücü, haftada 4,5 gün çalışıyor, 6 şilin; C, Dokumacı, 4 kişilik ailesi var, haftada 5 gün çalışıyor, 5 şilin 1 peni; D, iplik hazırlayıcı, 6 kişilik ailesi var, haftada 4 gün çalışıyor, 7 şilin 10 peni; E, Dokumacı, 7 kişilik ailesi var, haftada 3 gün çalışıyor, 5 şilin, vb., Redgrave devam ediyor: "Yukardaki rakamlar üzerinde düşünmek gerek, çünkü bunlar, işin pek çok aile için bir talihsizlik olabileceğini gösteriyorlar; iş yalnızca geliri azaltmakla kalmaz, ailede herkesin işsiz oldukları zaman aldıkları yardıma eşit miktarda bir kazanç sağlamadığı hallerde ek bir yardım yapılmadığı takdirde; en zorunlu gereksinmelerinin pek küçük bir kısmına bile yetmeyecek bir düzeye de düşer." (*Reports of Insp. of Fact.,* Oct.1863, s. 50-53.)

"Geçen 5 Hazirandan bu yana hiç bir hafta, bütün işçiler için, iki gün yedi saat ve birkaç dakikadan fazla çalışma olmamıştır. " (*Ibid.,* 121.)

Bunalımın başlangıcından 25 Mart 1863'e kadar, Merkez Yardım Komitesi ile Mesken Komitesi *'Mansion House'* tarafından yaklaşık üç milyon sterlin harcanmıştır. (*Ibid.*, 13.)

"En ince ipliklerin dokunduğu bir bölgede ... iplikçiler Güney Denizi Adası pamuğundan Mısır pamuğuna geçilmesi sonucu, dolaylı olarak yüzde 15 bir ücret indirimine uğramışlardır. ... Birçok yerlerinde artıkların geniş ölçüde Surat pamuğu ile karıştırıldığı geniş bir bölgede ... iplikçilerden yüzde 5 bir indirim yapıldığı gibi, Surat ve artık işledikleri için ayrıca yüzde 20 ile 30 bir kayba uğramışlardır. Dokumacıların tezgah sayıları dörtten ikiye inmiştir. 1860'ta tezgah başına ortalama 5 şilin 7 peni kazanırken, 1863'te ancak 3 şilin 4 peni kazanmışlardır. Amerikan

* Değersiz bir cisim üzerinde yapılan deneyler anlamında. -ç.

pamuğu işlediklerinde (dokumacılara verilen) para cezası 3 peni ile 6 peni arasında değişirken, şimdi 1 şilin ile 3 şilin 6 peniye yükselmiştir." Mısır pamuğunun Doğu Hint pamuğu ile karıştırılarak işlendiği bir bölgede, 1860'ta bir iplikçi haftada ortalama 18 ile 25 şilin kazanırken, şimdi 10 ile 18 şilin kazanmaktadır; bunun nedeni pamuk kalitesindeki düşüklüğün yanısıra, ipliği fazladan bükebilmek için, ki eskiden tarifeye göre buna bir ücret ödenirdi, tezgahın hızının düşürülmesidir" (s. 43, 44). "Hint pamuğu fabrikatörler tarafından kârlı olarak işlenmiş olabilir, ama görüleceği üzere (bkz: s. 53'teki ücret listesi) işçiler, 1861'e kıyasla bunun zararını görmüşlerdir, ve eğer Surat pamuğu yerleşecek olursa, işçiler 1861 ücretlerini talep edecekler ve bu da ya ham pamuk ya da imal ettiği ürünlerin fiyatında bir dengeleme elde edilmediği taktirde fabrikatörlerin kârlarını ciddi bir şekilde etkilemiş olacaktır" (s. 105).

Ev kirası. "Kira, çoğu kez işçilerin ücretlerinden, oturdukları kulübelerin sahibi bulunan fabrikatörler tarafından, kısa süreli çalıştıkları zaman bile düşülür. Ne var ki, bu sınıf mülklerin değerinde bir düşme olmuştur ve bu evler, eski ev kiralarına göre yüzde 25 ile 50 indirimle bulunabilir; örneğin eskiden haftalığı 3 şilin 6 peni olan bir kulübe, şimdi [sayfa 123] haftalığı 2 şilin 4 peniye ve hatta daha ucuza bulunabilir." (s. 57.)

Göç. İşverenler, haliyle, işçilerin göç etmelerine karşıydılar, çünkü, bir yandan, "pamuklu sanayiinin bugünkü kötü durumundan kurtulacağı umuduyla, fabrikalarını en avantajlı şekilde çalıştırabilecekleri araçları elaltında bulundurmak istiyorlardı.". Öte yandan da, "birçok fabrikatörler, fabrikalarında çalışmış bulunan işçilerin oturdukları evin de sahibi oldukları için, ödenmemiş kiraların bir kısmını elde etme umudundaydılar" (s. 96).

Mr. Bernall Osborne, 22 Ekim 1864 günü seçim bölgesinde yaptığı konuşmada, Lancashire işçilerinin, eski filozoflar (stoacılar) gibi davrandıklarını söylemişti. Koyunlar gibi değil mi? [sayfa 124]

YEDİNCİ BÖLÜM
TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

BU kısımda varsayıldığı gibi, diyelim herhangi bir üretim alanındaki kâr miktarı, bu alana yatırılmış bulunan toplam sermaye tarafından üretilen artı-değer miktarına eşit olsun. Böyle bile olsa, burjuva, bu kârı, artı-değer ile, yani karşılığı ödenmemiş artı-emek ile bir ve aynı şey olarak görmeyecektir, ve o, hiç kuşkusuz şu nedenlerle böyle düşünecektir:

1) Dolaşım sürecinde o, üretim sürecini unutmaktadır. Burjuva, artı-değerin, bunların artı-değerlerinin gerçekleşmesini de içeren metaların değerini gerçekleştirdiği zaman meydana geldiğini sanır. [Elyazmasında burada bir boşluk bırakılmış olması, Marx'ın bu nokta üzerinde daha ayrıntılı olarak durmak niyetinde olduğunu göstermektedir. *-F. E.*]

2) Sömürü derecesinin aynı olduğu varsayıldığında, kredi sisteminden ileri gelen bütün değişiklikler bir yana bırakıldığında, kapitalistlerin birbirlerini atlatma ve kazıklama çabaları bir yana bırakıldığında, ve ensonu, uygun bir pazar seçme olanağı bir yana bırakıldığında, kâr oranının, –hammadde fiyatlarının düşük ya da yüksek olmasına, alıcının deneyimine, makinelerin nispi verimliliğine, etkinliğine ve ucuzluğuna, üretken sürecin çeşitli aşamalarında toplu olarak ne derece etkili bir düzen sağlanmış bulunmasına, hammadde israfının önlenmesine, yönetim ve denetimde sağlanan sadelik ve etkinliğe vb. bağlı olarak– büyük bir fark gösterebileceğini görmüş bulunuyoruz. Kısacası, belli bir [sayfa 125] değişen

sermaye için, artı-değer veri olsa bile, bu aynı artı-değerin, daha büyük ya da küçük bir kâr oranı ile ifade edilmesi ve dolayısıyla daha büyük ya da küçük miktarda bir kâr sağlaması gene de, kapitalistin ya da onun yöneticileri ile satıcılarının kişisel işbirliklerine büyük ölçüde bağlıdır. Diyelim, ücretlere yatırılmış bulunan 1.000 sterlinin ürünü, 1.000 sterlinlik aynı artı-değer, A girişiminde 9.000 sterlinlik, B girişiminde 11.000 sterlinlik değişmeyen sermaye ile elde edilmiş olsun. A için, k' = 1.000 : 10.000, ya da %10'dur. B için, k' = 1.000 : 12.000, ya da %8$^{1}/_{3}$'tür. Toplam sermaye, A girişiminde B'ye göre nispeten daha büyük bir kâr üretir, çünkü, her iki halde de yatırılan değişen sermaye = 1.000 sterlin ve her birinin ürettiği artı-değer gene = 1.000 sterlin olduğu, ve böylece her iki halde de, aynı sayıda işçinin sömürülme derecesi aynı olduğu halde, kâr oranı birisinde diğerinden daha yüksektir. Emeğin sömürülme derecesi aynı olduğu halde, aynı artı-değer kitlesinin bu farklı görünüşü, ya da kâr oranlarındaki ve dolayısıyla kârın kendisindeki farklılık, başka nedenlerden de ileri gelmiş olabilir. Ayrıca bu, tamamıyla, her iki kuruluşun yönetiminde gösterilen farklı işbilirlikten de ileri gelebilir. Ve bu durum, kapitalisti yanıltır ve elde ettiği kârın emeğin sömürüsünden değil de, hiç değilse kısmen bundan bağımsız koşullardan ve özellikle kendi kişisel faaliyetlerinden ileri geldiğine, onu inandırır.

Bu birinci kısımdaki incelemelerimiz, bireysel bir sermayenin büyüklüğündeki bir değişikliğin (toprak rantından farklı olarak, örneğin, toprak büyüklüğü aynı kaldığı halde, rantın gene de yükseldiği) kâr ile sermaye arasındaki oran ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde hiç bir etkisi olamayacağı, çünkü, kâr kitlesi büyüdüğü zaman bu kârın hesaplandığı sermaye kitlesinin de büyüyeceği, bunun tersinin de olabileceği şeklindeki görüşün (Rodbertus*) yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Bu ancak iki durumda doğrudur. İlki, –öteki bütün koşulların ve özellikle artı-değer oranının aynı kaldığı varsayıldığında– para-meta olan metaın değerinde bir değişme olduğu zaman. (Diğer koşullar aynı olmak üzere, sırf bir itibari değer değişmesinde, sırf değer sembollerinde bir yükselme ya da alçalma halinde gene aynı şey olur.) Toplam sermaye = 100 sterlin, kâr = 20 sterlin, kâr oranı = %20 olsun. Şimdi altın yarı yarıya düşecek ya da iki katına çıkacak olsa, eskiden yalnız 100 sterlin değerinde olan aynı sermaye, düşmesi halinde 200 sterlin değerinde olacak ve kâr 40 sterline ulaşacak, yani eskiden 20 sterlin ile ifade edilirken, 40 sterlin ile ifade edilecektir; yükselmesi halinde ise, 100 sterlinlik sermaye, ancak 50 sterlin değerinde olacak ve kâr, değeri ancak 10 sterlin olan bir ürün ile temsil edilecektir. Ama, her iki halde de 200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = %20'dir. Ne var ki, bütün bu örneklerde, sermaye-değerin büyüklüğünde gerçek bir değişme olmamış, yalnız, aynı değer

* Rodbertus, *Sociale Briefe an von Kirchmann, Driuer Brief Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einemeuen Rententheorie,* Berlin 1851, s. 125. *-Ed.*

[sayfa 126] ile aynı artı-değerin para-ifadesinde bir değişiklik olmuştur. Bunun için de a : S ya da kâr oranı etkilenmemiştir.

İkinci durumda, değerin büyüklüğünde gerçek bir değişme olmakla birlikte d'nin s'ye oranında bir değişme olmamış, bir başka deyişle, değişmeyen bir artı-değer oranı ile, emek-gücüne yatırılan sermayenin (değişen sermaye, harekete geçirdiği emek-gücü miktarının bir göstergesi olarak alınıyor) üretim araçlarının yatırılan sermayeye oranı aynı kalmaktadır. Bu koşullar altında elimizdeki sermaye ister S, ister nS, ya da S : n olsun, yani 1.000, 2.000 ya da 500 olsun, kâr oranı %20 iken, birincide kâr = 200, ikincide = 400 ve üçüncüde = 100'dür. Ama, 200 : 1.000 = 400 : 2.000 = 100 : 500 = %20'dir. Bunun anlamı, sermayenin bileşimi aynı kaldığı ve büyüklükteki değişiklik bunu etkilemediği için, kâr oranının aynı kalmasıdır. Demek oluyor ki, kâr miktarındaki bir artış ya da düşüş, yalnızca, yatırılan sermayenin büyüklüğünde bir artış ya da azalmayı göstermektedir.

Bu nedenle, birinci durumda, kullanılan sermayenin büyüklüğünde yalnız görünüşte bir değişiklik olduğu halde, ikincisinde, büyüklükte gerçek bir değişme olmakta, ama sermayenin organik bileşiminde, yani değişen ve değişmeyen kısımlarının nispi oranlarında herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Ne var ki bu iki halin dışında, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişme kendisini oluşturan kısımlardan birisinin değerinde ve dolayısıyla bu kısımların nispi büyüklüklerinde (artı-değerin kendisi, değişen sermaye ile birlikte değişmediği sürece) daha önce meydana gelen bir değişmenin bir *sonucudur,* ya da bu büyüklük değişmesi (geniş-ölçekli iş süreçlerinde, yeni makinelerin kullanılmasında, vb. olduğu gibi), sermayenin iki organik kısmının nispi büyüklüklerindeki bir değişmenin *nedenidir.* Bütün bu hallerde, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişikliğin, aynı zamanda, kâr oranında bir değişiklik ile birlikte olması gerekir.

Kâr oranındaki bir yükselme daima, artı-değer ile bu artı-değerin üretim maliyeti, yani yatırılan toplam sermaye arasındaki oranın nispi ya da mutlak olarak artmasından, ya da kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki farkın küçülmesinden ileri gelir.

Kâr oranındaki dalgalanmalar, sermayenin organik öğelerindeki değişmelerden ya da sermayenin mutlak büyüklüğünden bağımsız olarak yatırılmış bulunan sabit ya da döner sermayenin değerinde, bu sermayenin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanındaki bir uzama ya da kısalmanın yolaçtığı bir yükselme ya da düşme sonucu olabilir, bu uzama ya da kısalma mevcut sermayeden bağımsız olarak yer alır. Her bir metaın değeri –böylece de, sermayeyi oluşturan metaların değeri– bu metaın içerdiği gerekli emek-zamanı ile değil, onun yeniden üretim için gerekli *toplumsal* emek-zamanı ile belirlenir. Bu yeniden-üretim, başlangıçtaki üretim koşullarından farklı olarak, uygun olmayan ya da uygun koşullar altında olabilir. Değişmiş koşullar altında aynı maddi ser-

mayenin [sayfa 127] yeniden-üretimi, iki katı ya da tersine yarı yarıya zaman alıyorsa ve eğer paranın değeri aynı kalmış ise, eskiden 100 sterlin değerindeki sermaye, 200 sterlin ya da 50 sterlin değerinde olur. Eğer bu değer yükselmesi ya da kaybı, sermayenin bütün kısımlarını bir biçim olarak etkiliyorsa, kâr da aynı şekilde, iki katına çıkmış ya da yarı yarıya düşmüş bir para miktarı ile ifade edilir. Ama eğer, sermayenin organik bileşiminde bir değişiklik sözkonusu ise sermayenin değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki oranı büyümüş ya da küçülmüş ise, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı, değişen sermayedeki nispi artışla yükselir, nispi düşüşle düşer. Eğer yalnız yatırılan sermayenin para-değeri (paranın değerindeki bir değişme sonucu) yükselir ya da düşerse, artı-değerin para-ifadesi de aynı oranda yükselir ya da düşer. Kâr oranı aynı kalır. [sayfa 128]

İKİNCİ KISIM
KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ

SEKİZİNCİ BÖLÜM
FARKLI ÜRETİM KOLLARINDA FARKLI SERMAYE BİLEŞİMLERİ VE KÂR ORANLARINDA BUNDAN İLERİ GELEN FARKLILIKLAR

BUNDAN önceki kısımda, diğer şeyler yanında, artı-değer oranı aynı kaldığı halde kâr oranının değişebileceğini –yükselebileceğini ya da düşebileceğini– göstermiştik. Bu bölümde, emeğin sömürülme yoğunluğunun ve dolayısıyla artı-değer oranı ile işgünü uzunluğunun, belli bir ülkenin toplumsal emeğinin bölündüğü bütün üretim alanlarında aynı olduğunu varsayıyoruz. Adam Smith* çeşitli üretim alanlarında emeğin sömürülmesindeki sayısız farklılıkların, her türden mevcut telafilerle, ya da yerleşmiş önyargılara dayanılarak telafi kabul edilen yollarla birbirlerini dengelediklerini, bu nedenle de bunların sırf geçici ve yokolup giden ayrımlar olduklarını ve genel ilişkiler konusundaki bir incelemede önemleri bulunmadığını ayrıntıları ile göstermiş bulunmaktadır. Diğer farklılıklar, örneğin ücret ölçeğindeki farklılıklar, geniş ölçüde, Birinci Cildin başlangıcında (s. 19)** sözü edilen basit ve karmaşık emek arasındaki farka dayanır, ve bunlar, farklı üretim alanlarında çalışan emekçilere son derece eşit olmayan paylar sağlamalarına karşın, bu üretim alanlarındaki sömürünün yoğunluğu ile ilişkileri yoktur. Örneğin, bir kuyumcu işçisi eğer bir gündelikçi işçiden daha iyi ücret alıyorsa, onun [sayfa 129]

* A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Vol. 1, Chap. X - *Ed*.

** *Kapital,* Birinci Cilt, s. 66-67. -*Ed*.

artı-emeği de, ötekinin artı-emeğinden aynı oranda daha fazla artı-değer üretmektedir. Ve, ücretler ile işgünlerinin ve dolayısıyla, farklı üretim alanları ve hatta aynı üretim alanındaki çeşitli sermaye yatırımları arasında artı-değer oranlarının eşitlenmesi, her türlü yerel engellerle frenlenmekle birlikte, kapitalist üretimin ilerlemesi ve bütün ekonomik koşulların bu üretim tarzının egemenliği altına girmesiyle gene de gitgide daha fazla ölçüde gerçekleşmektedir. Bu gibi sürtüşmelerin incelenmesi, ücretler üzerinde özel bir çalışma için önemli olmakla birlikte, kapitalist üretimin genel bir incelenmesinde, gelip geçici olduğu ve konuyla yakından ilgili olmadığı için bir yana bırakılabilir. Bu tür genel bir incelemede, çoğu kez, fiili koşulların kendi kavramları ile çakışma halinde olduğu ya da aynı şey demek olan, fiili koşulların, ancak kendi genel durumlarının tipik halleri olmaları ölçüsünde temsil edildikleri varsayılır.

Farklı ülkelerde artı-değer oranlarının farklı oluşu ve dolayısıyla emeğin sömürülme derecesindeki ulusal farklılıklar, bizim bu incelememizin konusu dışında kalır. Bizim bu kısmında göstermek istediğimiz şey, yalnızca, belli bir ülkede, genel bir kâr oranının nasıl biçimlendiğidir. Ancak, açıktır ki, çeşitli ulusal kâr oranlarının bir karşılaştırılması yalnızca, daha önce incelenmiş olanlar ile burada incelenecek olanların bir karşılaştırılmasını gerektirir. Önce, ulusal artı-değer oranlarındaki farkların incelenmesi ve sonra da bu belli oranlara dayanılarak, ulusal kâr oranlarındaki farklılıklar üzerinde bir karşılaştırma yapılması yerinde olur. Bu farklılıklar, ulusal artı-değer oranlarındaki farklılıklardan ileri gelmedikleri sürece, bunların, bu bölümdeki incelemede olduğu gibi, evrensel olarak aynı, yani değişmez olduklarının varsayılmış olması gerekir.

Bundan önceki bölümde gösterdiğimiz gibi, artı-değer oranının değişmediği varsayıldığında, belli bir sermayenin sağladığı kâr oranı, değişmeyen sermayenin bir ya da öteki kısmının değerini yükselten ya da düşüren durumların sonucu olarak yükselebilir ya da düşebilir ve böylece, sermayenin değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki oranı etkiler. Ayrıca biz, bireysel bir sermayenin devir zamanının uzama ya da kısalmasının, kâr oranını da aynı şekilde etkileyebileceğini de gördük. Kâr kitlesi, artı-değer kitlesi ile ve artı-değerin kendisi ile özdeş olduğuna göre, kâr *kitlesinin* –kâr *oranından* farklı olarak– sözü edilen değer dalgalanmalarından etkilenmediğini de görmüştük. Bu dalgalanmalar ancak, belli bir artı-değerin ve dolayısıyla belli büyüklükte bir kârın kendilerini ifade ettikleri oranı değiştirirler; başka bir deyişle bunlar, yalnız, kârın nispi büyüklüğünü, yani yatırılan sermayenin büyüklüğüne kıyasla büyüklüğünü değiştirirler. Sermaye, bu gibi değer dalgalanmaları sonucu bağlandığına ya da serbest kaldığına göre, yalnız kâr oranının değil, kârın kendisinin de bu dolaylı yoldan etkilenmesi söz konusudur. Ne var ki bu, yalnız zaten yatırılmış bulunan sermaye için geçerli olup, yeni yatırımlara uygulanmıyordu. Ayrıca, kârdaki artış ya da düşme, daima,aynı [sayfa 130] sermayenin bu gibi dalgalanmalar sonucu, daha fazla ya da az

emeği harekete getirebilmesine bağlıdır; başka bir deyişle, bu, artı-değer oranı aynı kalırken, aynı sermayenin daha büyük ya da daha küçük miktarda artı-değer sağlamasına bağlıdır. Genel kural ile çelişmek ya da bunun bir istisnası olmak şöyle dursun, bu görünüşteki istisna, aslında, genel kuralın uygulanmasında yalnızca özel bir durumdu.

Bundan önceki kısımda görüldü ki, emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, değişmeyen sermayeyi oluşturan kısımların değeri ile sermayenin devir zamanındaki değişiklikler, kâr oranında değişiklikler meydana getirmektedir. Bundan şu açık sonuç çıkar ki, farklı üretim alanlarında yanyana bulunan kâr oranları, diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu farklı alanlarda kullanılan sermayelerin devir zamanları farklı olduğu ya da çeşitli üretim kollarındaki bu sermayelerin organik kısımlarının değer-ilişkisi değişik olduğu zaman farklı olurlar. Daha önce, bir ve aynı sermayede ardarda değişiklikler olarak baktığımız şeye şimdi, farklı üretim alanlarında yanyana bulunan sermaye yatırımları arasında aynı anda bulunan farklar gözüyle bakılacaktır.

Bu durumda, şunları incelememiz gerekiyor: 1) sermayelerin organik bileşimlerindeki fark, ve 2) bunların devir dönemlerindeki fark.

Bütün bu inceleme boyunca temel olarak alınan varsayım, doğaldır ki, belli bir üretim kolundaki bir sermayenin bileşimi ya da devri denildiği zaman, daima, bireysel sermayelerin raslansal farkları değil, bu üretim alanına yatırılan sermayenin ortalama normal oranları ve genellikle, bu belli üretim alanında kullanılan toplam sermayenin ortalaması kastedilmektedir.

Ayrıca, artı-değer oranı ile işgünü değişmez kabul edildiğine ve bu varsayım da ücretlerin aynı kaldığı anlamına geldiğine göre, belli bir miktar değişen sermaye, harekete getirilen belli bir miktar emek-gücünü ve dolayısıyla belli bir miktar maddeleşmiş emeği temsil eder. Bu nedenle, eğer 100 sterlin, 100 işçinin bir haftalık ücretini, 100 fiili emek-gücünü temsil ediyorsa, n defa 100 sterlin n defa 100 işçinin emek-gücünü, ve 100 sterlin : n, 100 : n işçinin ücretini temsil eder. Demek ki, değişen sermaye burada (ücretin veri olduğu durumlarda daima olduğu gibi), belli bir toplam sermaye tarafından harekete geçirilen emek miktarının bir göstergesi olarak hizmet eder. Kullanılan değişen sermayelerin büyüklüklerindeki farklarla, bu nedenle, kullanılan emek-gücü miktarındaki farkın bir göstergesi hizmetini görür. Eğer, 100 sterlin haftada 100 işçiyi belirtir ve 60 iş-saatlik haftada 6.000 iş-saatini temsil ederse, 200 sterlin 12.000, 50 sterlin yalnız 3.000 iş-saatini temsil eder.

Sermayenin bileşimi sözü ile biz, Birinci Ciltte de belirtildiği gibi, aktif ve pasif kısımları, yani değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki oranı anlatmak istiyoruz. Bu başlık altında, işte bu iki oran sözkonusu olmaktadır. Bazı koşullar altında benzer etkiler yaratabildikleri halde, [sayfa 131] bunlar eşit önemde değildirler.

Birinci oran, teknik bir temele dayanır ve üretici güçlerin belli bir

gelişme aşamasında buna veri olarak bakılması gerekir. Belli miktarda ürünü, diyelim, bir günde üretmek ve böylece –söylemeye gerek yoktur ki– belli miktarda üretim aracını, makineyi, hammaddeyi, vb. üretken olarak tüketmek, yani harekete geçirmek için, belli sayıda işçi ile temsil edilen belli bir miktarda emek-gücüne gereksinme vardır. Belli sayıda işçi, belli miktarda üretim aracına tekabül eder ve dolayısıyla belli miktarda canlı emek, üretim araçlarında maddeleşen belli bir emek miktarını karşılar. Bu oran, bütün ayrı sanayi kollarında raslansal olarak aynı ya da yaklaşık olabilirse de, farklı üretim alanlarında ve hatta çoğu kez bir ve aynı sanayiin çeşitli kollarında büyük ölçüde farklıdır.

Bu oran, sermayenin teknik bileşimini oluşturur ve onun organik bileşiminin gerçek temelidir.

Ne var ki, bu ilk oranın, değişen sermayenin, sırf, emek-gücünün bir göstergesi ve değişmeyen sermayenin ise, sırf, bu emek gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçları kitlesinin bir göstergesi olması koşuluyla, farklı sanayi kollarında da aynı olması olanağı vardır. Örneğin, bakır ve demir işçiliğinde bazı işler, emek-gücü ile üretim aracı kitlesi arasındaki oranın aynı olmasını gerektirebilirler. Ama bakır demirden daha pahalı olduğu için, değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki değer-ilişkisi her iki halde de farklı ve dolayısıyla, iki toplam sermayenin değer-bileşimi de farklıdır. Teknik bileşim ile değer-bileşimi arasındaki fark, her sanayi kolunda, sermayenin teknik bileşimi değişmediği halde, iki kısmının değer-bağıntısının değişebilirliği ve değer-bağıntısı aynı kalabildiği halde teknik bileşiminin değişebilirliği içinde kendini gösterebilir. Bu son durum, kuşkusuz, ancak, kullanılan üretim araçları ile emek-gücü arasındaki orandaki değişikliğin, bunların değerlerindeki zıt bir değişiklik ile telafi edilmesi halinde olanaklıdır.

Sermayenin değer-bileşimi, teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı ölçüde, sermayenin organik bileşimi adını alır.[20]

Bu nedenle, değişen sermaye sözkonusu olduğunda, biz, bunun, belli bir emek-gücü miktarının, belli sayıda işçinin ya da harekete geçirilen belli miktarda canlı emeğin göstergesi olduğunu kabul ediyoruz. Bundan önceki kısımda gördüğümüz gibi, değişen sermayenin değer büyüklüğündeki bir değişme, en sonunda, yalnızca, aynı emek kitlesinin daha yüksek ya da düşük bir fiyatından başka bir şeyi belirtmez. Ama, artı-değer oranı ile işgününün sabit ve belli bir iş dönemi için ücretlerin veri diye kabul edildiği burada, bu, sözkonusu değildir. Öte yandan, değişmeyen sermayenin büyüklüğündeki fark, aynı şekilde, belli miktarda [sayfa 132] bir emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçları kitlesinde bir değişikliğin göstergesi olabilir. Ama bu, bir alanda harekete geçirilen üretim araçları ile bir diğerinde harekete geçirilen üretim

[20] Yukardaki konu, Birinci Cildin üçüncü baskısında XXIII. Bölümün başında, s. 628, [*Kapital,* Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm, s. 650-651. -*Ed.*] kısaca geliştirilmiş bulunuyor. İlk iki baskı bu pasajı içermedikleri için burada yinelenmesi daha da gerekli oluyor. -*F.E.*

araçları kitlesi arasındaki değer farkından da ileri gelebilir. Bu yüzden, her iki görüş açısının da burada incelenmesi gereklidir.

Ensonu, aşağıdaki temel olguları da dikkate almak zorundayız: 100 işçinin haftalık ücreti 100 £ olsun. Haftalık iş-saati 60 £ olsun. Ayrıca artı-değer oranı %100 olsun. Bu durumda işçiler, bu 60 saatin 30 saatinde kendileri için, 30 saatinde de kapitalistler için bedavadan çalışırlar. Gerçekte, 100 £ ücret, ancak, 100 işçinin 30 iş-saatini ya da toplam 3.000 iş-saatini temsil eder, oysa emekçilerin çalışmış oldukları öteki 3.000 saat, 100 £ artı-değerde ya da kapitalistin cebe indirdiği kârda maddeleşmiştir. Bu nedenle 100 £ ücret, 100 İşçinin haftalık emeğinin maddeleştiği değeri ifade etmemekle birlikte, gene de bu (işgününün uzunluğu ile artı-değer oranı veri olduğuna göre), bu sermayenin, 100 işçiyi 6.000 iş-saati için harekete geçirdiğini belirtir. 100 £ sermaye önce bunu gösterir, çünkü harekete geçirilen işçi sayısını haftada 1 £ = 1 işçi, şu halde 100 £ = 100 işçi ile belirtmektedir; ve ikinci olarak, artı-değer oranı, %100 olarak belli olduğuna göre, işçilerden herbiri, kendi ücretinin içerdiği işin iki katını yapmakta ve böylece 1 £; yani yarım haftalık emeğinin ifadesi olan ücreti, tam bir haftalık emeği harekete getirir; tıpkı 100 sterlinin ancak 50 haftayı içerdiği halde 100 haftalık emeği harekete geçirmesi gibi. Böylece, ücretlere yatırılmış bulunan değişen sermaye ile ilgili olarak çok önemli bir ayrım yapmak gerekir. Ücretlerin toplamı, yani belli bir miktar maddeleşmiş emek olarak değerini, harekete geçirdiği canlı emek-kitlesinin sırf bir göstergesi olarak değerinden ayırmak gerekir. Bu ikincisi daima maddeleştirdiği emekten daha büyüktür ve bu nedenle de, değişen sermayenin değerinden daha büyük bir değer tarafından temsil edilir. Bu daha büyük değer, bir yandan, değişen sermaye tarafından harekete geçirilen işçi sayısı ile, öte yandan da, bu işçilerin harcadıkları artı-emek miktarı ile belirlenir.

Değişen sermayeye bu açıdan bakılmasından şu sonuçlar çıkar: Bir A üretim alanına yatırılan bir sermayede, toplam sermaye 700'ün yalnızca 100'ü değişen sermayeye, geriye kalan 600'ü değişmeyen sermayeye, B üretim alanında, 600'ü değişen sermayeye ve yalnızca 100'ü değişmeyen sermayeye yatırılmış olsa, 700 miktarındaki A sermayesi yalnızca 100'lük emek-gücünü ya da daha önceki varsayımımızdaki deyimle 100 haftalık emeği ya da 6.000 saatlik canlı emeği harekete geçirdiği halde, aynı miktardaki B sermayesi 600 haftalık emeği ya da 36.000 saatlik canlı emeği harekete geçirir. A'daki sermaye, bu durumda, 50 haftalık emeğe, ya da 3.000 saatlik artı-emeğe elkoyduğu halde, B'de aynı miktarda sermaye 300 haftalık emeği ya da 18.000 saatlik artı-emeği elde etmiş olur. Değişen sermaye yalnız kendisinde somutlaşan emeğin göstergesi değildir. Artı-değer oranı bilindiğinde, o aynı zamanda, [sayfa 133] kendisinde somutlaşanın üzerinde harekete geçen emek miktarının da, yani artı-emeğin de göstergesidir. Emeğin sömürülme yoğunluğu aynı kabul edildiğinde, birinci halde kâr = 100 : 700 = 1 : 7 = %14$^{2}/_{7}$ ve ikinci

halde 600 : 700 = 6 : 7 = %85$^5/_7$ ya da altı katlık bir kâr oranı olurdu. Bu durumda, kârın kendisi gerçekten altı katı daha büyük, A'da 100 olmasına karşı B'de 600 olurdu, çünkü aynı sermaye, altı defa fazla canlı emeği harekete geçirmiştir ve bu, aynı sömürü düzeyinde, altı katı artı-değer, dolayısıyla, altı katı kat demektir.

Ama eğer A'ya yatırılan sermaye 700 olmayıp 7.000 £, B'ye yatırılan ise yalnız 100 £ olsa ve her ikisinin de organik bileşimi aynı kalsa idi, A'daki sermaye 7.000 sterlinin 1.000 sterlinini değişen sermaye olarak kullanırdı ve bu, 1.000 işçinin haftada = 60.000 saatlik canlı emeği demekti, bunun da 30.000'i artı-emek olurdu. Gene de, A'daki sermayenin her 700 sterlini, B'deki sermayenin ancak altıda-biri kadar canlı emeği harekete geçirecek, ve, dolayısıyla ancak altıda-biri kadar artı-emek elde edecek ve ancak altıda-biri kadar kâr üretecekti. Kâr oranını ele alacak olursak, B'de 600 : 700 ya da%85$^5/_7$ olmasına karşılık, A'da 1.000 : 7.000 = 100 : 700 = %14$^2/_7$ olurdu. Eşit miktarda sermayeler alındığı halde, kâr oranları farklı olmaktadır, çünkü artı-değer oranları aynı olduğu halde, harekete geçirilen canlı emek kitlelerinin farklı olması nedeniyle, artı-değer ve dolayısıyla kâr kitleleri farklı olmaktadır.

Her iki üretim alanında teknik koşullar aynı olsa, ama kullanılan değişmeyen sermayenin öğelerinin değeri, birinde diğerinden daha büyük ya da küçük olsa, fiilen aynı sonucu elde ederiz. Her ikisinin de, değişen sermaye olarak 100 £ yatırdığını ve dolayısıyla, aynı miktar makine ile hammaddeyi harekete geçirmek için haftada 100 işçi çalıştırdığını kabul edelim. Ama makineler ile hammadde, B'de A'dan daha pahalı olsun. Örneğin, 100 £ değişen sermaye, A'da 200 sterlinlik, B'de 400 sterlinlik değişmeyen sermayeyi harekete geçirsin. Aynı %100 artı-değer oranı ile, üretilen artı-değer her ikisinde de 100 sterlindir. Şu halde, her ikisinde de kâr 100 sterline eşittir. Ama, A'da kâr oranı = 100 : (200_s + 100_d) = 1 : 3 = %33$^1/_3$, B'de ise 100 : (400_s+ 100_d) = 1 : 5 = %20'dir. Gerçekten de biz, eğer her iki durumda da toplam sermayenin belli bir bölünebilir kısmını seçersek, B'nin her 100 sterlininde ancak 20 sterlinin ya da beşte-birin değişen sermayeyi, oysa A'da, her 100 sterlinde 33$^1/_3$'ün ya da üçte-birin değişen sermayeyi oluşturduğunu görürüz. B, her 100 £ için daha az kâr üretmektedir, çünkü, A'dan daha az canlı emeği harekete geçirmektedir. Kâr oranlarındaki farklılık, bu durumda, artı-değer kitleleri nedeniyle, bir defa daha, kendisini, yatırılan sermayenin her 100 birimi tarafından üretilen kâr kitlelerindeki farklılık haline getirmektedir.

Bu İkinci örnek ile birinci arasındaki fark yalnızca şudur: bu İkinci durumda A ile B arasındaki eşitlik, teknik temel aynı kalmak kaydıyla, yalnızca ya A'da ya da B'de değişmeyen sermayenin değerinde bir değişme yapılmasını gerektirir. Ama birinci durumda, her iki üretim [sayfa 134] alanındaki teknik bileşim farklıdır ve bir eşitlik sağlanması için kökünden değiştirilmesi gereklidir.

Çeşitli sermayelerin farklı organik bileşimleri, demek oluyor ki, kendi mutlak büyüklüklerinden bağımsızdır. Önemli olan, daima, her 100 birimin ne kadarının değişen ve ne kadarının değişmeyen sermaye olduğudur.

Yüzde olarak hesaplanan farklı büyüklükte sermayeler, ya da, bu durumda, aynı şey demek olan, aynı emek-zamanı ve aynı sömürü derecesi ile iş gören aynı büyüklükteki sermayeler, artı-değer nedeniyle çok farklı miktarlarda kâr üretebilirler, çünkü farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşimindeki fark, kendi değişen kısmında, ve dolayısıyla, harekete geçirdiği canlı emek miktarında ve bu nedenle de, ele geçirdiği artı-emek niceliklerinde bir fark bulunduğu anlamını taşır. Ve bu artı-emek, artı-değerin ve dolayısıyla da kârın özüdür. Farklı üretim alanlarında, toplam sermayenin eşit kısımları, eşit olmayan artı-değer kaynaklarını oluştururlar ve artı-değerin tek kaynağı canlı emektir. Emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, 100 birimlik bir sermayenin harekete geçirdiği emek kitlesi ve bunun sonucu olarak elkonulan artı-emeğin miktarı, bu sermayenin değişen kısmının büyüklüğüne bağlıdır. Yüzde olarak bileşimi, $90_s + 10_d$ olan bir sermaye, eğer, aynı sömürü derecesi ile, $10_s + 90_d$ olan bir sermaye ile aynı miktarda artı-değer ya da kâr üretiyorsa, artı-değerin ve dolayısıyla genellikle değerin, emekten büsbütün farklı bir kaynağı olması gerekeceği ve bu durumda, ekonomi politiğin her türlü rasyonel temelden yoksun kalacağı gün gibi açıktır. Eğer biz her zaman, 1 sterlinin haftada 60 saat çalışan bir işçinin haftalık ücreti, artı-değer oranının %100 olduğunu kabul edersek, bir işçinin bir haftalık toplam değer-ürününün 2 £ olacağı apaçıktır. Bu durumda on işçi ancak 20 £ üretecektir. Ve, bu 20 sterlinin 10 sterlini ücretleri yerine koyacağına göre, on işçi, 10 sterlinden fazla artı-değer üretemeyecektir. Öte yandan, toplam ürünü 180 £ ve ücretleri 90 £ tutan 90 işçi, 90 £ tutarında artı-değer üretecektir. Kâr oranı birinci halde böylece %10 ve diğerinde %90 olacaktır. Eğer bu böyle olmasaydı, değer ile artı-değer, maddeleşmiş emekten başka bir şey olurdu. Farklı üretim alanlarında yüzde olarak –ya da eşit büyüklükte sermayeler olarak– ele alınan sermayeler, değişen ve değişmeyen sermayelere farklı biçimde bölündükleri, eşit olmayan niceliklerde canlı emeği harekete geçirdikleri, farklı artı-değerler ve dolayısıyla farklı kârlar ürettikleri için, artı-değerin yüzde olarak toplam sermayeye oranından başka bir şey olmayan kâr oranı da farklı olmak zorundadır. Şimdi, farklı üretim alanlarında, yüzde olarak hesaplanan sermayeler, yani eşit büyüklükte sermayeler, eğer, farklı organik bileşimleri sonucu, eşit olmayan kârlar üretiyorlarsa, buradan, farklı üretim alanlarındaki eşit olmayan kârların kendi büyüklükleri ile orantılı olamayacakları ya da farklı üretim alanlarındaki kârların, bu alanlara yatırılan sermayelerin büyüklükleri ile orantılı olmadıkları sonucu çıkar, Çünkü, eğer kâr, yatırılan sermayenin büyüklüğü ile *pro rata* büyüse idi bu, kârların yüzde olarak aynı olması ve böylece

farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükte sermayelerin, değişik organik bileşimlerine karşın, eşit kâr oranlarına sahip [sayfa 135] olmaları anlamına gelirdi. Ancak, sermayenin organik bileşiminin belli olduğu aynı üretim alanında ya da sermayenin organik bileşiminin aynı olduğu farklı üretim alanlarında kâr miktarları, yatırılan sermayelerin miktarları ile doğru orantılıdır. Eşit olmayan sermayelere ait kârların, bunların büyüklükleri ile orantılı olduklarını söylemek, ancak, eşit büyüklükte sermayelerin eşit kârlar sağladığı ya da büyüklükleri ve organik bileşimleri ne olursa olsun bütün serma-yeler için kâr oranının aynı olduğu anlamını taşır.

Bu savlar, metaların, kendi değerleri üzerinden satıldıkları varsayımına dayanıldığında geçerlidir. Bir metaın değeri, eşittir, içerdiği değişmeyen sermayenin değeri, artı, kendisinde yeniden-üretilen değişen sermayenin değeri, artı, bu değişen sermayedeki artış –üretilen artı-değer–. Artı-değer oranı aynı iken, bu artı-değerin miktarının, değişen sermayenin miktarına bağlı olacağı besbellidir. 100 birimlik bireysel bir sermayenin ürününün değeri, bir durumda, $90_s + 10_d + 10_a = 110$, diğerinde, $10_s + 90_d + 90_a = 190$'dır. Metalar değerleri üzerinden satılıyorsa, birinci ürün 110'a satılmıştır ve bunun 10'u artı-değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eder; ikinci ürün 190'a satılmıştır ve bunun 90'ı artı-değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eder.

Çeşitli ülkelerdeki kâr oranlarının karşılaştırılmasında bu özellikle önemlidir. Diyelim, Avrupa'da bir ülkede artı-değer oranı %100'dür, yani işçi, işgününün yarısında kendisi için, öteki yarısında işveren için çalışmaktadır. Gene diyelim ki, Asya'da bir ülkede artı-değer oranı %25'tir ve işçi, işgününün beşte-dördünde kendisi için, beşte-birinde işveren için çalışmaktadır. Avrupa ülkesinde ulusal sermayenin bileşimi $84_s + 16_d$ ve; daha az makine, vb. kullanılan ve belli bir sürede, belli miktarda emek-gücünün, nispeten daha az miktarda hammaddeyi üretken olarak tükettiği Asya'daki ülkede ise $16_s + 84_d$ olsun. Bu durumda şu hesap elde edilir.

Avrupa'daki ülkede ürünün değeri $= 84_s + 16_d + 16_a = 116$; kâr oranı = 16 : 100 = %16.

Asya'daki ülkede ürünün değeri $= 16_s + 84_d + 21_a = 121$; kâr oranı =%21.

Şu halde, Asya ülkesinde artı-değer oranı, Avrupa ülkesindekinin dörtte-biri olduğu halde, kâr oranı Avrupa'dakine göre %25'ten daha büyüktür. Carey, Bastiat gibileri ve *tutti quanti,* tam bunun tersi bir sonuca ulaşırlardı.

Yeri gelmişken belirtelim, ulusal kâr oranları, çoğu kez, farklı ulusal artı-değer oranlarına dayanır. Ama biz, bu bölümde, aynı artı-değer oranından doğan, eşit olmayan kâr oranlarını karşılaştırıyoruz.

Sermayelerin organik bileşimlerindeki farklar ve bu nedenle farklı emek kitleleri ve dolayısıyla –diğer koşullar aynı kalmak üzere– çeşitli üretim alanlarında aynı büyüklükte sermayelerin harekete geçirdikleri

farklı artı-emek kitleleri dışında, kâr oranları için başka bir eşitsizlik kaynağı daha vardır. Bu, farklı üretim alanlarında sermayenin farklı [sayfa 136] devir dönemlerine sahip olmasıdır. Biz, Dördüncü Bölümde, diğer koşullar eşit olmak üzere, aynı organik bileşimdeki sermayelerin kâr oranlarının, bunların devir dönemleri ile ters orantılı olduklarını görmüş bulunuyoruz. Gene biz, farklı devir sürelerinde devreden aynı değişen sermayelerin, farklı miktarlarda yıllık artı-değer ürettiğini de görmüş bulunuyoruz. Demek ki, devir dönemlerindeki farklılık, farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit dönemlerde, eşit kârlar üretmemesinin ve dolayısıyla, bu farklı alanlardaki kâr oranlarının farklı olmasının başka bir nedeni oluyor.

Ne var ki, sermayenin bileşimindeki sabit ve döner sermaye oranını ilgilendirdiği kadarıyla, bu, kendi içinde kâr oranını en ufak şekilde etkilemez. Bu, kâr oranını, ancak, bileşimdeki bu farkın, değişen ve değişmeyen kısımlar arasındaki farklı oranla aynı olması ve böylece kâr oranındaki farkın, sabit ve döner sermayeler arasındaki farklı orandan değil, bu farktan ileri gelmesi halinde etkiler; bir diğer durumda ise, eğer sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki farklı oran, belli bir kârın gerçekleşeceği devir döneminde bir farka yolaçar ise gene kâr oranını etkilemiş olur. Sermayelerin, sabit ve döner sermayelere farklı oranlarda bölünmeleri halinde bu, doğal olarak, daima devir dönemini etkiler ve bunda farklılıklara neden olur. Ama bu, aynı sermayelerin belli kârları gerçekleştirdikleri devir döneminin farklı olduğu anlamına gelmez. Örneğin, A, ürününün daha büyük bir kısmını, hammaddeye, vb. çevirmek zorunda kaldığı halde, B, aynı makineleri, vb. daha uzun süre kullanabilir ye daha az hammaddeye gereksinme duyabilir, ama hem A ve hem de B, üretimde bulundukları sürece sermayelerinin bir kısmını bir şeye bağlamış olurlar; birisi hammaddeye, yani döner sermayeye, diğeri makinelere, vb., ya da sabit sermayeye bağlamış durumdadır. A, sürekli olarak sermayesinin bir kısmını, meta-biçiminden para-biçimine ve bundan da tekrar hammadde biçimine çevirir, oysa B, sermayesinin bir kısmını daha uzun bir süre böyle bir çevirmeye başvurmaksızın emek aracı olarak kullanmaya devam eder. Her ikisinin de aynı miktarda emek çalıştırması halinde, bunlar, yıl boyunca, değerleri eşit olmayan ürün kitleleri satacaklar, ama her iki ürün kitlesi de eşit miktarlarda artı-değer içerecek ve yatırılan tüm sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranları, bu sermayelerin, sabit ve döner kısımlarının bileşimleri ile devir dönemleri farklı olduğu halde aynı olacaktır. Devir dönemleri farklı olduğu halde her iki sermaye de eşit sürelerde eşit kârları gerçekleştirecektir.[21]

[21] Dördüncü Bölümden çıkan sonuca göre, yukardaki anlatımdan doğru bir biçimde, ancak, A ve B sermayeleri kendi değerlerine göre farklı bileşimde oldukları zaman geçerlidir, ama değişen bölümlerinin yüzdeleri, devir dönemlerine orantılıdır, yani devir sayılarına ters orantılıdır. A sermayesinin şöyle bir bileşimi olduğunu varsayalım: 20, sabit + 70, döner, ve böylece $90_s + 10_d = 100$. %100 bir artı-değer oranıyla, 10_d bir devirde 10_a üretir, bu, bir devir için %10 bir kâr

Devir [sayfa 137] dönemindeki farklılığın kendisinin, belli bir sürede belli bir sermaye tarafından ele geçirilen ve gerçekleştirilen artı-emek kitlesini etkilemesi dışında bir önemi yoktur. Bu nedenle, sabit ve döner sermayeye farklı bir biçimde bölünme, zorunlu olarak, kendisi de farklı bir kâr oranına yolaçacak olan farklı bir devir dönemi anlamına gelmiyorsa, kâr oranlarında bu gibi bir fark olduğunda, bunun, sabit ve döner sermayenin farklı bir oranda olmasından değil, bu farklı oranın daha çok, kâr oranını etkileyen devir dönemlerindeki bir eşitsizliği belirtmesi olgusundan ileri geleceği apaçıktır.

Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki, değişmeyen sermayenin sabit ve döner kısımları bakımından çeşitli üretim kollarında farklı bir bileşimde olması, kendi başına kâr oranı üzerinde etkili değildir, çünkü, bu konuda belirleyici olan, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranıdır; değişmeyen sermayenin değeri ve dolayısıyla da bunun değişen sermayeye göre büyüklüğünün, kendisini oluşturan kısımların sabit yada döner nitelikte olması ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bununla birlikte, –çoğu kez yanlış sonuçlara götürür– sabit sermayenin önemli ölçüde büyük olduğu durumlarda, bu, yalnızca, üretimin geniş ölçekte olduğunu, dolayısıyla, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeyi epeyce aştığını ya da, bu sermayenin çalıştırdığı canlı emek-gücünün, kullandığı üretim aracı kitlesine göre küçük olduğunu ifade ettiği görülebilir.

Böylece biz, farklı sanayi kollarında, sermayelerinin organik bileşimlerindeki farklara ve belirli sınırlar içersinde bunların farklı devir dönemlerine bağlı olarak farklı kâr oranları bulunduğunu; devir sürelerinin aynı olduğu kabul edildiğinde, kârların, sermayelerin büyüklükleri ile orantılı olduklarını ve dolayısıyla, eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit sürelerde eşit kârlar sağlayacağı yasasının (genel bir eğilim olarak), artı-değer oranı aynı olsa bile, ancak, organik bileşimleri aynı olan sermayelere uygulanacağını göstermiş bulunuyoruz. Bu söylenenler, bütün incelemelerimizde esas alınan varsayıma, yani metaların değerleri üzerinden satıldıkları varsayımına dayanıldığında geçerlidir. Öte yandan, hiç kuşku yoktur ki, öze ilişkin olmayan, raslantıya bağlı ve birbirlerini telafi eden ayrılıklar dışında, çeşitli sanayi kollarında ortalama kâr oranındaki farklılıklar gerçekte varolmadığı gibi, bütün kapitalist üretim sistemi ortadan kalkmadıkça da varolamaz. Şu halde, öyle görünüyor ki, burada değer teorisi, fiili süreç ile, gerçek üretim görüngüsü ile bağdaşmamaktadır ve bu nedenle de bu görüngüyü anlamaya çalışmaktan vazgeçmek, yerinde olacaktır.

Bu cildin Birinci Kısmından şu sonuç çıkmaktadır ki, farklı üretim alanlarındaki ürünlerin maliyet-fiyatları, üretimleri için yatırılmış bulunan

oranı sağlar. Sermaye B = 60, sabit + 20, döner, dolayısıyla $80_s + 20_d = 100$ olsun. 20_d, yukardaki artı-değer oranı üzerinden, bir devirde, 20_a üretir, bu da bir devirde = %20 bir kâr oranı sağlar ki, A'nın iki katıdır. Ama A, yılda iki kez, B ise yalnızca bir kez devir yaparsa, o zaman 2 x 10 da yılda 20, getirir, ve her ikisi için de yıllık kâr oranı aynıdır, yanı %20'dir. *-F E.*

sermayelerin büyüklükleri eşit ise, bu sermayelerin organik bileşimleri farklı olsa bile eşittir. Değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki ayrım, maliyet-fiyatında kapitalistin gözünden kaçmaktadır. Üretimi için, 100 £ yatırmak zorunda olduğu bir meta, bu miktarı ister [sayfa 138] $90_s + 10_d$ ya da $10_s + 90_d$ şeklinde yatırmış olsun, ona bu kadar paraya malolur. Her iki halde de bu meta ona 100 sterline mal olmuştur; ne bir kuruş fazla, ne de bir kuruş eksik, üretilen değerler ve artı-değerler ne kadar fark ederse etsin, farklı üretim alanlarındaki eşit sermayeler için maliyet-fiyatları aynıdır. Maliyet fiyatlarındaki bu eşitlik, ortalama bir kârın oluşmasına aracılık eden sermaye yatırımları arasındaki rekabet için temel teşkil eder. [sayfa 139]

DOKUZUNCU BÖLÜM
GENEL BİR KÂR ORANININ OLUŞMASI (ORTALAMA KÂR ORANI) VE META DEĞERLERİNİN ÜRETİM FİYATLARINA DÖNÜŞMESİ

SERMAYENİN organik bileşimi, herhangi belli bir zamanda şu iki koşula bağlıdır: birincisi, kullanılan emek-gücü ile kullanılan üretim aracı arasındaki teknik bağıntıya; ikincisi, bu üretim araçlarının fiyatına. Bu bileşimin, gördüğümüz gibi, yüzde oranlara dayanılarak incelenmesi gerekir. Biz, $^4/_5$'i değişmeyen ve $^1/_5$'i değişen sermayeden oluşan bir sermayenin organik bileşimini $80_s + 20_d$ formülü ile ifade ediyoruz. Bu karşılaştırmada, ayrıca, artı-değer oranının değişmediği de varsayılmıştır. Bu gelişigüzel seçilen bir oran, diyelim %100 olsun. $80_s + 20_d$ bileşimindeki sermaye, bu durumda 20_a kadar bir artı-değer üretir ve bu da, toplam sermaye üzerinden %20 bir kâr oranı verir. Bu sermayenin ürününün gerçek değerinin büyüklüğü, değişmeyen sermayenin sabit kısmının büyüklüğüne ve sabit sermayeden aşınma ve eskime yoluyla ürüne geçen kısma bağlıdır. Nevar ki, bu durumun, kâr oranı ve şu halde bu inceleme üzerinde hiç bir etkisi bulunmadığı için sırf kolaylık olsun diye, değişmeyen sermayenin, her yerde, bu sermayelerin yıllık ürününe aynı şekilde ve bütünüyle aktarıldığını varsayacağız. Bundan başka, farklı üretim alanlarında sermayelerin bir yılda, kendi değişen kısımlarının büyüklüğü ile orantılı olarak aynı miktarlarda artı-değer gerçekleştirdiğini de varsayacağız. Bu nedenle şimdilik, devir sürelerindeki değişiklikler tarafından bu bakımdan doğurabilecekleri farkı bir yana bırakacağız. Bu

[sayfa 140] nokta daha sonra ele alınacaktır.

Şimdi beş ayrı üretim alanı alalım ve bunların herbirinde sermayenin organik bileşimi şöyle olsun:

Sermayeler	Artı-Değer Oranı	Artı-Değer	Ürünün Değeri	Kâr Oranı
I. 80_s+20_d	%100	20	120	%20
II. $70_s + 30_d$	%100	30	130	%30
III. $60_s + 40_d$	%100	40	140	%40
IV. $85_s + 15_d$	%100	15	115	%15
V. $95_s + 5_d$	%100	5	105	%5

Burada, aynı sömürü derecesinin olduğu farklı üretim alanlarında, bu sermayelerin farklı organik bileşimlerine tekabül eden epeyce farklı kâr oranları olduğunu görüyoruz.

Bu beş üretim alanına yatırılan sermayelerin toplamı = 500; bunların ürettikleri artı-değer toplamı -110; bunların ürettikleri metaların toplam değeri = 610. Bu 500 değerindeki sermayeyi tek bir sermaye ve I'den V'e kadar sermayeleri, bunu oluşturan kısımlar olarak (örneğin, bir pamuklu fabrikasında, taraklama, eğirmeye hazırlama, eğirme ve dokuma bölümlerinde, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı farklı olan, ama ortalama oranının ancak fabrikanın bütünü için hesaplanması gerekli) kabul edersek, 500 büyüklüğünde bu sermayenin ortalama bileşimi = $390_s + 110_a$, ya da yüzde olarak = $78_s + 22_d$ olur. 100 değerinde sermayelerin her birisine toplam sermayenin beşte-biri gözüyle bakılırsa, bunlardan bir tanesinin bileşimi bu ortalama $78_s + 22_d$ bileşime eşit olur; her 100 için ortalama 22 artı-değer olacaktır; demek ki, ortalama kâr oranı = %22, ve en sonu bu 500 tarafından üretilen toplam ürünün her beşte-birinin fiyatı = 122 olacaktır. Öyleyse, yatırılan toplam sermayenin her beşte-birinin ürününün 122'den satılması gerekecektir.

Ama, tamamen yanlış sonuçlardan kaçınmak için, bütün maliyet-fiyatlarının = 100 kabul edilmemesi gerekir.

Bileşimi $80_s + 20_d$, artı-değer oranı = %100 olan 100 büyüklüğündeki sermaye I tarafından üretilen metaların toplam değeri, değişmeyen sermayenin tamamının yıllık ürüne girmesi koşuluyla = $80_s + 20_d + 20_a$ = 120 olur. Şimdi bu durum, bazı koşullar altında bazı üretim alanlarında görülebilir. Ama, s : d = 4 : 1 oranının olduğu yerlerde bu durum pek olamaz. Bu nedenle bizim, farklı sermayelerin her 100'ü tarafından üretilen değerleri karşılaştırırken, bunların, s'nin, sabit ve döner kısımları bakımından farklı bileşimde olmalarına bağlı olarak farklılık göstereceklerini ve bu farklı sermayelerin herbirinin sabit kısımlarının, duruma göre yavaş ya da hızlı değer kaybına uğrayacaklarını böylece de ürüne, eşit sürelerde, kendi değerlerinin eşit olmayan miktarlarını aktaracaklarını akıldan çıkarmamamız gerekir. Ama bu, kâr oranı için önemli değildir. 80s'nin

yıllık ürüne 80, 50 ya da 5 kadar bir değer aktarmasının ve [sayfa 141) dolayısıyla yıllık ürünün = 80s + 20d + 20a = 120; ya da 50s + 20d + 20a =90, veya 5s + 20d + 20a = 45 olmasının bir önemi yoktur; bütün bu durumlarda, ürünün değerinin, maliyet-fiyatından fazlalığı = 20 olur ve kâr oranının hesaplanmasında hepsinde bu 20, 100 büyüklüğündeki sermayeye oranlanır. Şu halde, sermaye I'in kâr oranı, her durumda %20'dir. Bunu daha da açık hale getirmek için, değişmeyen sermayenin farklı kısımlarının, aynı beş sermayenin ürününün değerine aşağıdaki şekilde girdiğini kabul ediyoruz:

Şimdi eğer biz tekrar I'den V'e kadar sermayeleri tek bir toplam

Sermayeler	Artı-değer Oranı	Artı-değer	Kâr Oranı	Harcanan s	Metaların Değeri	Maliyet Fiyatı	
I. 80_s+20_d	100%	20	20%	50	90	70	
II. 70_s+30_d	100%	30	30%	51	111	81	
III. 60_s+40_d	100%	40	40%	51	131	91	
IV. 85_s+15_d	100%	15	15%	40	70	55	
V. 95_s+5_d	100%	5	5%	10	20	15	
390_s+110_d	--	110	110%	--	--	--	Toplam
78_s+22_d	--	22	22%	--	--	--	Ortalama

sermaye olarak düşünürsek, bu durumda da, yine, bu beş sermayenin toplamının bileşiminin= 500 = 390s + 110d olduğunu, böylece, aynı ortalama bileşimi = 78s + 22d elde ettiğimizi ve aynı şekilde ortalama artı-değerin = 22 kaldığını görürüz. Bu artı-değeri, I'den V'e kadar sermayeler arasında eşit şekilde bölecek olursak aşağıdaki meta-fiyatlarım elde ederiz:

Sermayeler	Artı-Değer	Metaların Değeri	Metaların Maliyet Fiyatı	Metaların Fiyatı	Kâr Oranı	Fiyatın Değerden Sapması
I. 80_s+20_d	20	90	70	92	22%	+2
II. 70_s+30_d	30	111	81	103	22%	-8
III. 60_s+40_d	40	131	91	113	22%	-18
IV. 85_s+15_d	15	70	55	77	22%	+7
V. 95_s+5_d	5	20	15	37	22%	+17

Birlikte alındığında metalar değerlerinin, 2 + 7 + 17 = 26 üzerinde ve 8 + 18 = 26 altında satılmışlar ve böylece, fiyatın değerden sapması, artı-değerin eşit olarak bölünmesi ya da yatırılan sermayenin her 100 [sayfa 142] birimi için 22'1ik ortalama kârın, I'den V'e kadar metaların herbirinin maliyet-fiyatlarına eklenmesi yoluyla dengelenmiş olur. Metaların bir kısmı kendi değerleri üzerinde satıldığı halde, diğer kısmı aynı oranda olmak üzere değerlerinin altında satılmış olur. Ve, metaların an-

cak böyle fiyatlarla satılmasıdır ki, I'den V'e kadar olan sermayeler için kâr oranının, bu sermayelerin farklı organik bileşimde olmalarına karşın yine de eşit olarak %22 olmasını sağlar. Farklı üretim alanlarında, çeşitli kâr oranlarının ortalamalarının bulunarak bu farklı üretim alanlarındaki maliyet-fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen fiyatlar, *üretim-fiyatlarını* meydana getirirler. Bunlar, önkoşul olarak, genel bir kâr oranının varlığını gerektirdiği gibi, bu da gene, her bireysel üretim alanındaki kâr oranlarının, kendi başına alındığında, daha önce, bir o kadar ortalama kâr oranına indirgenmiş olmasını öngörür. Bu özel kâr oranı = a : S'nin her üretim alanında, bu kitabın Birinci Kısmında olduğu gibi, metaların değerlerinden çıkartılmış olmaları gerekir. Böyle bir çıkarma olmaksızın, genel kâr oranı (ve dolayısıyla metaların üretim-fiyatı) boş ve anlamsız bir kavram olarak kalır. Şu halde, bir metaın üretim-fiyatı, maliyet-fiyatı ile buna genel kâr oranına uygun olarak yüzde şeklinde, eklenen kârın toplamına ya da başka bir deyişle, maliyet-fiyatı ile ortalama kârın toplamına eşittir.

Farklı üretim kollarına yatırılmış bulunan sermayelerin farklı organik bileşimleri nedeniyle ve dolayısıyla –belli büyüklükteki bir toplam sermaye, içersinde, değişen sermayenin sahip bulunduğu farklı yüzdeye bağlı olarak– eşit büyüklükte sermayelerin çok farklı miktarlarda emeği harekete geçirmesi nedeniyle, bu sermayeler, çok farklı niceliklerde artı-emeğe elkoymuş olurlar ya da çok farklı niceliklerde artı-değer üretirler. Buna uygun olarak, çeşitli üretim kollarında egemen olan kâr oranları köken olarak çok farklıdır. Bu farklı kâr oranları, rekabet aracılığı ile, bütün bu farklı kâr oranlarının ortalaması olan tek bir genel kâr oranına eşitlenirler. Organik bileşimi ne olursa olsun belli bir büyüklükteki bir sermayeye bu genel kâr oranı uyarınca isabet eden kâra, ortalama kâr denir. Bir metaın, kendi maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında yatırılmış bulunan (yalnızca tüketilmiş olan değil) toplam sermaye üzerinden, devir koşulları gereğince, yıllık ortalama kârdan kendisine düşen payın toplamına eşit olan fiyatına, bu metaın üretim-fiyatı denir. Örneğin, 100'ü sabit sermaye olan 500'lük bir sermaye alalım ve bunun %l0'u 400'lük döner sermayenin bir devri sırasında yıpranmış ve aşınmış olsun. Bu devir dönemindeki ortalama kâr % 10 olsun. Bu durumda, bu devir sırasında yaratılan ürünün maliyet-fiyatı, aşınma için 10_s, artı 400 (s + d) döner sermaye = 410, ve üretim-fiyatı, 410 maliyet-fiyatı, artı (500 üzerinden %10 kâr) 50 = 460 olur.

Demek oluyor ki, çeşitli üretim alanlarındaki kapitalistler, metalarını satmakla, bunların üretimlerinde tüketilen sermayenin değerini geri almakla birlikte, bunlar, kendi alanlarında, bu metaların üretimleri ile [sayfa 143] yaratılmış olan artı-değeri ve dolayısıyla kârı elde etmiş olmazlar. Onların elde etmiş oldukları şey, yalnızca, tek-düze olarak dağıtıldığında, bütün üretim alanlarında toplumsal sermaye tarafından belli bir sürede üretilen toplam toplumsal artı-değer ya da kârdan toplam toplumsal

sermayenin her kesrine düşen pay miktarındaki artı-değer ve dolayısıyla kârdır. Yatırılmış bulunan bir sermayenin her 100 birimi, bileşimi ne olursa olsun, bir yılda ya da herhangi bir sürede, her 100 biriminin payına, aynı dönemde, toplumsal sermayenin *n* kısmına düşen kadar kâr getirir. Kâr sözkonusu olduğu sürece, çeşitli kapitalistlerin durumu, kârın, aralarında her 100 birime göre bölündüğü hisse senetli bir şirketteki hisse sahipleri gibidir; böylece, bireysel kapitalistler bakımından kârlar, burada, herbirisinin toplam girişime yatırdığı sermaye miktarına göre, yani bütün olarak toplumsal üretimdeki yatırımına, hisse sayısına göre değişir. Demek ki, metaların fiyatında, bu metaların üretimi sırasında tüketilen sermaye öğelerini yerine koyan kısım, ve dolayısıyla, bu tüketilen sermaye-değerin tekrar satın alınması için harcanması gereken kısım, yani bu metaların maliyet-fiyatı, tamamıyla, kendi üretim alanlarındaki sermaye yatırımına bağlıdır. Ama metaların fiyatındaki öteki öğe, bu maliyet-fiyatına eklenen kâr, belli bir üretim alanında, belli bir sermaye tarafından, belli bir sürede üretilen kâr miktarına bağlı değildir. Bu, toplumsal üretime yatırılan toplam toplumsal sermayenin kesirli bir kısım olarak, belli bir sürede her bireysel sermayeye ortalama olarak düşen kâr kitlesine bağlıdır.[22]

Bir kapitalist, metalarım, üretim-fiyatına sattığı zaman, bu nedenle, bunların üretiminde tüketilen sermayenin değerine orantılı bir para elde eder ve toplam toplumsal sermayede kesirli bir kısım olarak yatırdığı sermayeye orantılı bir kâr sağlar. Kapitalistin maliyet-fiyatları belirlidir. Ama, bunlara eklenen kâr, yatırılan sermayenin her 100 birimi için basit bir ortalama olarak, kapitalistin özel üretim alanından bağımsızdır.

Yukarıdaki örnekte, I'den V'e kadar olan beş ayrı yatırımın da tek bir kişiye ait olduğunu varsayalım. Metaların üretiminde, I'den V'e kadar her kısımda yatırılan her 100 birim sermaye için tüketilen değişen ve değişmeyen sermaye miktarı bilinebilir ve I'den V'e kadar, metaların değerinin bu kısım, söylemeye gerek yoktur ki, bunların fiyatlarının bir kısmını oluşturur, çünkü, en azından bu fiyat, sermayenin yatırılan ve tüketilen kısımlarının yerlerine konulması için gereklidir. Bu maliyet-fiyatları, demek ki, I'den V'e, her sınıf meta için farklı olabilir ve bu nedenle de, sahibi tarafından farklı olarak saptanabilir. I'den V'e kadar, üretilen farklı miktarlarda artı-değer ya da kâr bakımından, bunlara, kapitalist, pekala, yatırdığı toplam sermaye üzerinden kâr gözüyle bakabilir ve böylece her 100 birime kârın belli kesirli bir kısım düşerdi. Şu halde, I'den V'e çeşitli kısımlarda üretilen metaların maliyet-fiyatları farklı [sayfa 144] olurdu; ama bunların satış fiyatlarının, her 100 birim sermayeye eklenen kârdan elde edilen kısmı, bütün bu metalar için aynı olurdu. I'den V'e metaların toplam fiyatları, bu yüzden, bunların toplam değerlerine, yani I'den V'e maliyet-fiyatlarının toplamı, artı, I'den V'e üretilen artı-

[22] Cherbuliez *Richesse ou Pouvreté,* Paris 1841, s.71-72. *-Ed.*

değer ya da kârların toplamına eşit olurdu. Şu halde bu, I'den V'e metalarda somutlaşmış olan geçmiş ve yeni harcanmış emeğin toplam miktarının para-ifadesi olabilirdi. Ve aynı şekilde, toplumda üretilen bütün metaların üretim-fiyatlarının toplamı –bütün üretim kollarının hepsi– bunların değerlerinin toplamına eşittir.

Bu ifade, kapitalist üretim sisteminde, üretken sermayenin öğelerinin kural olarak piyasadan satın alındığı, bu nedenle de, bunların fiyatlarının, zaten gerçekleştirilmiş bulunan kârın içerdiği ve dolayısıyla kendisinde bulunan kâr ile birlikte, o sanayi kolundaki üretim-fiyatım da içerdiği, böylece, bir sanayi kolundaki kârın, bir diğerinin maliyet-fiyatına girdiği olgusu ile çelişiyor gibi görünür. Ama eğer biz, tüm ülkenin metalarının maliyet-fiyatlarının toplamını bir yana, artı-değer ya da kâr toplamlarını öte yana koymuş olsaydık, bu hesabın doğru olması gerekeceği besbellidir. Örneğin, bir A metaını alalım. Bunun maliyet-fiyatı, B'nin, C'nin, D'nin, vb. kârlarını içerebilir; tıpkı B'nin, C'nin, D'nin, vb. maliyet-fiyatlarının, A'nın kârlarını içerebileceği gibi. Şimdi, biz hesabımızı yaparken, A'nın kârı, kendi maliyet-fiyatında içerilmiş olmayacağı gibi, B'nin, C'nin, D'nin, vb. kârları da bunların maliyet-fiyatlarında içerilmez. Hiçkimse kendi kârını, kendi maliyet-fiyatına katmaz. Bu nedenle, eğer *n* kadar üretim alanı olsa, ve bunların herbiri *k* tutarında kâr sağlamış olsa, bunların toplam maliyet-fiyatı = m - nk olurdu, Bu hesap bütünüyle ele alındığında görürüz ki, bir üretim alanındaki kârlar, bir diğerinin maliyet-fiyatına geçtiği için, bunlar bu nedenle son-ürünün toplam fiyatının öğeleri olarak hesaba katılmışlardır ve kâr tarafında bir ikinci kez görünmeleri olanaksızdır. Eğer bunlardan birisi hesabın bu yanında gene de görünmekte ise, bunun tek nedeni, sözkonusu metaın kendisinin bir son-ürün olması ve üretim-fiyatının, bir başka metaın maliyet-fiyatına geçmemesidir.

Eğer bir metaın maliyet-fiyatı, üretim araçlarının üreticilerinin kârlarını temsil eden bir k miktarını içeriyor ve eğer bu maliyet-fiyatına bir kâr = k_1 ekleniyor ise, toplam kâr K = k+ k_1 olur. Kârı temsil eden kısımlar dikkate alınmaksızın bir metaın toplam maliyet-fiyatı, demek ki, onun kendi maliyet-fiyatı, eksi K olur. Bu maliyet-fiyatına m dersek, m + k = m + k + k_1 olacağı açıktır. Birinci Kitapta (Kap. VII, 2, s. 211/203) artı-değeri incelerken, bir sermayenin ürününün, sanki bunun bir kısmının yalnız sermayeyi yerine koyuyor, öteki kısmının ise yalnız artı-değeri temsil ediyormuş gibi ele alınabileceğini görmüştük. Bu yaklaşımı, toplumun toplam ürününe uygularken, bazı düzeltmeler yapmamız [sayfa 145] gerekiyor. Topluma bütünü ile bakarken, diyelim ketenin fiyatında yer alan kâr iki kez görünemez – hem keten bezinin fiyatının bir kısmı olarak ve hem de ketenin kârı olarak ortaya konamaz.

Artı-değer ile kâr arasında, diyelim A'nın artı-değeri, B'nin değişmeyen sermayesine geçtiği sürece bir fark olamaz. Bununla birlikte, metaların değeri için, içerdikleri emeğin karşılığının ödenmiş ya da

ödenmemiş olmasının hiç bir önemi yoktur. Bu, yalnızca, A'nın artı-değerinin karşılığını B'nin ödediğini gösterir. A'nın artı-değerinin, toplam hesaba iki kez girmesi olanaksızdır.

Ama arada şu fark vardır: Belli bir ürünün, diyelim B sermayesinin ürününün fiyatının, B'de gerçekleşen artı-değerin B'nin ürünlerinin fiyatına eklenen kârdan büyük ya da küçük olabilmeleri nedeniyle, bu ürünün değerinden farklı olması dışında, aynı durum, B sermayesinin değişmeyen kısmını teşkil eden ve dolaylı olarak da, işçilerin yaşam gereksinmeleri olması nedeniyle değişen kısmını da oluşturan metalar için de geçerlidir. Sermayenin değişen kısmını ilgilendirdiği kadarıyla, bunun kendisi, maliyet-fiyatı, artı, artı-değer, şu halde burada, maliyet-fiyatı, artı, kâra eşittir ve bu kâr, yine, temsil ettiği artı-değerden daha büyük ya da daha küçük olabilir. Değişen sermayeye gelince, ortalama günlük ücret, gerçekte daima, işçilerin yaşam gereksinmelerini üretmek için çalışmak zorunda oldukları saatte üretilen değere eşittir. Ne var ki, bu saatlerin sayısı da, yaşam gereksinmelerinin üretim-fiyatlarının bunların değerlerinden gösterdiği sapma nedeniyle kesinliğini yitirir. Gene de bu, daima, bir metaın çok az artı-değer taşımasına karşın, bir diğerinin çok fazla taşımasına gelir dayanır ve böylece, üretim-fiyatlarının taşıdığı değerlerdeki sapmalar birbirlerini yokederler. Kapitalist üretimde genel yasa, ancak çok karmaşık ve yaklaşık biçimde egemen bir eğilim ve sürekli dalgalanmaların hiç bir zaman kesinlikle belirlenemeyen ortalaması olarak işler.

Genel kâr oranı, belli bir süre, diyelim bir yıl için yatırılmış olan her 100 birim sermayeye ait çeşitli kâr oranlarının ortalaması alınmak suretiyle belirlendiğine göre, bundan, farklı sermayelerin farklı devir dönemlerinin yarattığı farkın da ortadan kalktığı sonucu çıkar. Ne var ki, bu farklar, ortalaması genel kâr oranını veren, çeşitli üretim alanlarındaki farklı kâr oranları üzerinde kesin bir rol oynar.

Ortalama kâr oranının oluşması ile ilgili daha önceki örneğimizde, her üretim alanındaki sermayeyi = 100 diye kabul etmiş ve bunu, yüzde olarak kâr oranlarındaki fark ile, eşit miktarlarda sermayeler tarafından üretilen metaların değerlerindeki farkı göstermek için yapmıştık. Ama söylemeye gerek yoktur ki, her üretim alanında üretilen gerçek artı-değer miktarı, yatırılan sermayelerin büyüklüğüne bağlıdır, çünkü her üretim alanındaki sermaye bileşimi bellidir. Gene de, belli bir üretim alanındaki gerçek kâr *oranı* üzerinde, yatırılan sermayenin 100, ya da *n* defa 100 yada *xn* defa 100 olmasının bir etkisi yoktur. Toplam kâr ister 10 : 100, ister 1.000 : 10.000 olsun, kâr oranı gene %10'dur. [sayfa 146]

Bununla birlikte, çeşitli üretim alanlarında kâr oranları, değişen sermayenin toplam sermayeye olan oranına bağlı olarak, bu alanlarda üretilen pek çok farklı miktarlardaki artı-değer ya da kâr ile farklı olacağı için, toplumsal sermayenin 100 birimine ait ortalama kârın ve şu halde ortalama ya da genel kâr oranının, çeşitli alanlara yatırılmış bulunan

sermayelerin büyüklükleri uyarınca çok farklı olacakları açıktır. A, B, C, D diye dört sermaye alalım. Hepsi için artı-değer oranı = %100 olsun. Toplam sermayenin her 100 birimi için değişen sermaye, A'da 25, B'de 40, C'de 15 ve D'de 10 olsun. Bu durumda, toplam sermayenin her 100 birimi A'da 25, B'de 40, C'de 15 ve D'de 10 artı-değer ya da kâr sağlar. Bunların toplamı 90 eder bu dört sermaye aynı büyüklükte olsalar, ortalama kâr oranı 90/4 ya da %22½ olurdu.

Ama toplam sermayeler şu şekilde olsa: A = 200, B = 300, C = 1.000, D = 4.000. Bu durumda üretilen kârlar, sırasıyla = 50, 120, 150 ve 400 olurdu. Bu, dört sermayenin toplamı 5.500 için 720 bir kâr ve %13$^{1}/_{11}$ ortalama bir kâr oranı ederdi.

Üretilen toplam değerin kitleleri, A, B, C, D'ye yatırılmış bulunan, toplam sermayelerin büyüklüklerine bağlı olarak değişiklik gösterir. Ortalama bir kâr oranının oluşumu, bu nedenle, çeşitli üretim alanlarındaki farklı kâr *oranlarının* basit bir ortalamasını elde etme sorunu olmaktan çok, bu ortalamanın oluşumunda bu farklı kâr oranlarının sahip olduğu nispi ağırlık sorunudur. Ne var ki, bu, her alana yatırılan sermayenin nispi büyüklüğüne ya da her alana yatırılan sermayenin toplam toplumsal sermayenin ne kadarını teşkil ettiğine bağlıdır. Toplam sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir kısmının, daha yüksek ya da daha düşük bir kâr oranı üretmesine bağlı olarak, doğal olarak çok büyük bir fark olacaktır. Ve bu da gene, toplam sermayeye oranla değişen sermayenin nispeten küçük ya da büyük olduğu, üretim alanlarına ne kadar sermaye yatırıldığına bağlıdır. Bu, tıpkı, farklı faiz oranları ile, diyelim yüzde 4, 5, 6, 7 vb. ile çeşitli miktarlarda sermayeleri borç veren bir tefecinin elde ettiği ortalama faize benzer. Elde edeceği ortalama oran tamamen, bu farklı faiz oranlarının herbirine göre ikaz ettiği sermaye miktarına bağlı olacaktır.

Genel kâr oranı, demek ki, iki etmen tarafından belirlenir:

1) Farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimi ve böylece, bireysel alanlardaki farklı kâr oranları ile.

2) Toplam toplumsal sermayenin, bu farklı alanlardaki dağılımı ve böylece, her özel alana, bu alanda egemen olan belli kâr oranı üzerinden yatırılmış bulunan sermayenin nispi büyüklüğü, yani her bireysel üretim alanının, toplam toplumsal sermayeden aldığı nispi pay ile.

Birinci ve İkinci Ciltlerde biz yalnız metaların *değerlerini* inceledik. Şimdi bir yandan, *maliyet-fiyatı,* bu değerin bir kısmı olarak ayrılmış bulunuyor, öte yandan da, metaların *üretim-fiyatı,* kendi dönüşmüş biçimi içersinde gelişmiş bulunuyor. [sayfa 147]

Ortalama toplumsal sermayenin bileşimi, diyelim $80_s + 20_d$ ve yıllık artı-değer oranı a' = %100 olsun. Bu durumda, 100 değerinde bir sermaye için ortalama yıllık kâr = 20 ve genel yıllık kâr oranı %20 olur. 100'lük bir sermayenin yılda ürettiği metaların maliyet-fiyatı ne olursa olsun, bunların üretim-fiyatı m + 20 olacaktır. Sermaye bileşiminin =

$(80 - x)_s + (20 + x)_d$ olduğu üretim alanlarında, fiilen üretilen artı-değer ya da bu alanda üretilen yıllık kâr 20 + x, yani 20'den büyük olacak ve üretilen metaların değeri = m + 20 + x, yani m + 20'den büyük olacak ve üretilen metaların değeri = m + 20 + x, yani m + 20'den büyük, ya da bunların üretim-fiyatından büyük olacaktır. Sermaye bileşiminin = $(80 + x)_s + (20 - x)_d$ olduğu alanlarda, yılda üretilen artı-değer ya da kâr = 20 - x, ya da 20'den küçük olacak ve dolayısıyla metaların değeri m + 20 - x, m + 20 olan üretim-fiyatından daha az olacaktır. Devir dönemlerindeki olası farklılıklar dışında, metaların üretim-fiyatları, yalnız, bileşimin raslansal olarak $80_s + 20_d$ olduğu alanlarda kendi değerlerine eşit olur.

Her belirli üretim alanında, emeğin toplumsal üretkenliğindeki özgül gelişme, belli miktarda bir emek tarafından, şu halde, belli sayıda emekçi tarafından belli bir işgününde harekete geçirilen üretim araçları kitlesinin ne kadar büyük ve dolayısıyla, belli miktarda üretim aracı için gerekli-emek miktarının ne kadar küçük olduğuna bağlı olarak değişir, daha yüksek ya da daha düşük olur. Bu nedenle ortalama toplumsal sermayeden, yüzde olarak daha büyük değişmeyen ve daha küçük değişen sermaye içeren sermayelere, *yüksek* bileşimli sermayeler ve, tersine, bileşimindeki değişmeyen sermaye ortalama toplumsal sermayeye göre nispeten daha küçük, değişen sermaye ise nispeten daha büyük olan sermayelere, *düşük* bileşimli sermayeler denilmektedir. En sonu, bileşimi ortalama toplumsal sermayenin bileşimine eşit olan sermayelere, ortalama bileşimli sermayeler diyoruz. Ortalama toplumsal sermayenin bileşimi yüzde olarak $80_s + 20_d$ olsa, bileşimi $90_s + 10_d$ olan bir sermaye, toplumsal ortalamadan *yüksek,* bileşimi $70_s + 30_d$ olan bir sermaye ise toplumsal ortalamadan *düşüktür.* Genel bir deyişle, e ve f değişmeyen büyüklükler ve e + f = 100 olmak üzere, eğer ortalama toplumsal sermayenin bileşimi = $e_s + f_d$ ise, $(e + x)_s + (f - x)_d$ formülü, yüksek bileşimli, $(e - x)_s + (f + x)_d$ formülü, düşük bileşimli bireysel bir sermayeyi ya da sermayeler topluluğunu temsil eder. Ortalama bir kâr oranı saptandıktan ve yılda bir devir yaptıkları kabul edildikten sonra, bu sermayelerin işlevlerini ne şekilde yerine getirdikleri, aşağıdaki sıralamada, gösterilmektedir; burada l, ortalama kâr oranı %20 olan ortalama bir bileşimi temsil etmektedir.

I. $80_s + 20_d + 20_a$. Kâr oranı = %20.
Ürünün fiyatı = 120. Değer = 120.
II. $90_s + 10_d + 10_a$. Kâr oranı = %20.
Ürünün fiyatı= 120. Değer= 110. [sayfa 148]
III. $70_s + 30_d + 30_a$. Kâr oranı = %20.
Ürünün fiyatı = 120. Değer = 130.

Sermaye n tarafından üretilen metaların değeri, demek ki, bunların üretim-fiyatından küçük, III'ün metalarının üretim-fiyatı, kendi değerlerinden küçük; ve yalnız sermaye I'de, bileşimin, toplumsal ortalama ile raslansal olarak aynı olduğu üretim kollarında, değer ile üretim-fiyatı

eşit olur. Ne var ki, bu koşulların herhangi özel bir duruma uygulanmasında, s ile d arasındaki oranda görülen sapmanın, teknik bileşimdeki bir farktan çok, değişmeyen sermaye öğelerinin değerindeki bir değişmeden ileri gelip gelmediğine dikkat etmek gerekir.

Bu söylenenler, her halde, metaların maliyet-fiyatlarının belirlenmesi ile ilgili ilk varsayımı değişikliğe uğratmaktadır. Biz, başlangıçta, bir metaın maliyet-fiyatının, üretiminde tüketilen metaların *değerine* eşit olduğunu varsaymıştık. Ne var ki, alıcı için, belli bir metaın üretim-fiyatı, onun maliyet-fiyatıdır ve bu nedenle diğer metaların fiyatlarına, maliyet-fiyatı olarak geçebilir. Üretim-fiyatı, bir metaın değerinden farklı olabileceği için, bu üretim-fiyatım içeren bir başka metaın maliyet-fiyatı, onun toplam değerinin, metaın üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinden gelen kısmının üzerinde ya da altında olabilir. Maliyet-fiyatının bu değişikliğe uğramış anlamını unutmamak ve belli bir üretim alanında üretilmiş olan bir metaın maliyet-fiyatının, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri ile eşit görülmesi halinde daima bir yanılma olasılığının bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Bizim bu incelememiz, bu noktanın daha yakından araştırılmasını gerektirmemektedir. Gene de, bir metaın maliyet-fiyatının, daima, o metaın değerinden küçük olduğu doğrudur. Çünkü, bir metaın maliyet-fiyatı, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinden ne kadar farklı olursa olsun, geçmişteki bu hatanın kapitalist için bir önemi yoktur. Belli bir metaın maliyet-fiyatı, veri olan ve kapitalistimizin üretiminden bağımsız bulunan kesin bir koşuldur, oysa kapitalistin üretiminin sonucu olan şey, artı-değeri ve dolayısıyla, metaın maliyet-fiyatının üzerinde bir değer fazlalığını içeren bir metadır. Diğer bütün amaçlar için, bir metaın maliyet-fiyatı, değerinden küçüktür önermesi, şimdi, bir metaın maliyet-fiyatı üretim-fiyatından küçüktür önermesi şeklinde değişmiştir. Üretim-fiyatının, değere eşit olduğu toplam toplumsal sermaye bakımından, bu önerme, daha önceki önerme ile, yani maliyet-fiyatının değerden küçük olduğu önermesi ile özdeştir. Ve bu önerme, bireysel üretim alanları için değişikliğe uğramakla birlikte, toplam toplumsal sermaye sözkonusu olduğunda, bu sermayenin ürettiği metaların maliyet-fiyatının bunların değerlerinden küçük olduğu ya da toplumsal metaların toplam kitlesi sözkonusu olduğunda bunların maliyet-fiyatının, bunların değeri ile özdeş olan üretim-fiyatlarından küçük olduğu temel gerçeği daima geçerlidir. Bir metaın maliyet-fiyatı, yalnız bu metaın içerdiği karşılığı ödenmiş emek miktarını belirtir, oysa bu metaın değeri, bu metaın içerdiği, karşılığı ödenmiş ve [sayfa 149] ödenmemiş bütün emeği belirtir. Üretim-fiyatında ise, karşılığı ödenmiş emek ile, belli bir üretim alanı için kendi denetimi dışındaki koşullar tarafından belirlenen karşılığı ödenmeyen bir emek miktarının toplamı sözkonusudur.

Bir metaın üretim-fiyatını ifade eden, m + k formülü, yani maliyet-fiyatı, artı, kâr; şimdi daha kesinlikle, k = mk' (k', genel kâr oranını

gösterir) ile ifade edilir. Şu halde, üretim-fiyatı = m + mk''dür. Eğer, m = 300 ve k' = %15 ise üretim-fiyatı m + mk' = 300 + 300 (15 : 100), yani 345'tir.

Belli bir üretim alanında metaların üretim-fiyatı, büyüklük olarak değişebilir:

1) Bu üretim alanında metaların değeri aynı kaldığı (bunların üretiminde eskisi gibi aynı miktarda billurlaşmış ve canlı emek harcandığı) halde, genel kâr oranı olarak değişirse.

2) Genel kâr oranı aynı kaldığı halde, bu üretim alanında, teknik değişiklikler ya da bu alandaki değişmeyen sermayenin öğelerini oluşturan metaların değerinde bir değişme olması sonucu bir değer değişmesi varsa.

3) Ensonu, yukarda sözü edilen iki durum bir arada meydana gelirse.

Bireysel üretim alanlarındaki fiili kâr oranlarında, göreceğimiz gibi, sürekli büyük değişiklikler olmasına karşın, genel kâr oranında gerçek bir değişme, olağanüstü ekonomik olayların istisnai bir biçimde yarattıkları bir şey olmadıkça, çok uzun bir döneme yayılan ve genel kâr oranında bir değişiklik meydana getirmek üzere birbirlerini kararlı ve dengeli hale getirmeleri epeyce zaman alan bir dizi dalgalanmaların gecikmiş etkileridir. Bütün kısa dönemlerde (piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmaların tamamen dışında) üretim-fiyatlarındaki bir değişiklik, bu yüzden, daima *prima facie,* metaların değerlerindeki fiili değişikliklere, yani bunların üretimleri için gerekli toplam emek-zamanı miktarındaki değişikliklere bağlanabilir. Aynı değerlerin sırf para-ifadelerindeki değişikler, haliyle burada hiç dikkate alınmamıştır.[23]

Öte yandan, toplam toplumsal sermaye açısından, bu sermayenin ürettiği metaların değerinin (ya da para olarak ifade edildiğinde bunların fiyatının) = değişmeyen sermayenin değeri + değişen sermayenin değeri + artı-değer olduğu açıktır. Emeğin sömürü derecesinin değişmediği kabul edilirse, artı-değer kitlesi aynı kaldığı sürece, ya değişmeyen ya değişen sermayenin ya da her ikisinin değerinde bir değişiklik olmadıkça, dolayısıyla S ve böylece,genel kâr oranını temsil eden a/S değişmedikçe, kâr oranı değişemez. Demek ki, bu durumların herbirinde, genel kâr oranında bir değişme, değişmeyen ya da değişen sermayenin ya da her ikisinin öğelerini oluşturan metaların değerinde bir değişme olduğu anlamını taşır. [sayfa 150]

Ya da, emeğin sömürü derecesi değiştiği zaman, metaların değeri aynı kaldığı halde genel kâr oranı değişebilir.

Ya da, emeğin sömürü derecesi aynı kaldığında, genel kâr oranı, emek-sürecindeki teknik değişikliklerin sonucu olarak, değişmeyen ser-

[23] Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals,* London 1841 -*Ed.* s. 174.

mayeye oranla kullanılan emek miktarında bir değişme olduğu zaman değişebilir. Ne var ki, bu gibi teknik değişiklikler daima kendilerini, şimdi üretimleri eskisine göre daha fazla ya da az emeği gerektiren metaların değerlerindeki bir değişmede gösterirler ya da böyle bir değişiklik ile birlikte ortaya çıkarlar.

Artı-değer ile kârın, kitleleri açısından özdeş olduklarını Birinci Kısımda görmüş bulunuyoruz. Ama, kâr oranı, daha ilk başta sırf farklı bir hesaplama biçimi gibi görünen artı-değer oranından daha başlangıçta ayrıdır. Ne var ki, bu, aynı zamanda gene daha başlangıçta artı-değerin gerçek kökeninin bir esrar perdesi arkasında saklanmasına yardım eder, çünkü, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, kâr oranı yükselebilir ya da düşebilir ve bunun tersi alabilir, çünkü kapitalist, pratikte yalnızca kâr oranı ile ilgilidir. Şu da var ki, büyüklük farkı, artı-değerin kendisi ile kâr arasında değil, yalnız kâr oranı ile artı-değer oranı arasındadır. Kâr oranında, artı-değer toplam sermayeye göre hesaplandığı ve toplam sermaye onun standart ölçüsü olarak alındığı için, artı-değer toplam sermayeden çıkıyormuş, bu sermayenin bütün kısımlarından aynı şekilde doğuyormuş gibi görünür ve böylece, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki organik fark, bu kâr kavramı içersinde kaybolur. Kâr kılığına bürünen artı-değer, fiilen kendi kökenini yadsır, kendi niteliğini yitirir ve tanınmaz hale gelir. Bununla birlikte, şimdiye değin kâr ile artı-değer arasındaki ayrım yalnızca nitel bir değişikliğe ya da biçim değişikliğine uygulandı, oysa artı-değerle kâr arasındaki bu ilk değişme aşamasında gerçek bir büyüklük farkı olmayıp, bu fark, yalnız, kâr oranı ile artı-değer oranı arasında vardır.

Genel kâr oranı ve böylece de, çeşitli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayenin veri olan büyüklüğüne tekabül eden bir ortalama kâr saptanır saptanmaz, durum değişir.

O zaman, belli bir üretim alanında fiilen üretilen artı-değerin ve dolayısıyla kârın, bir metaın satış fiyatının içerdiği kâr ile aynı olması ancak bir raslantı olur. Demek ki, kural olarak, yalnız artı-değer oranı ve kâr oranı değil, artı-değer ve kâr da farklı büyüklüklerdir. Belli bir sömürü derecesinde, belli bir üretim alanında üretilen artı-değer kitlesi, bu durumda, toplumsal sermayenin toplam ortalama kârı ve dolayısıyla genellikle kapitalist sınıf için, belli bir üretim dalında iş gören bireysel kapitalist için olduğundan daha önemlidir. Bu, bireysel kapitalist için,[24] kendi dalında üretilen artı-değer miktarı, ortalama kârı düzenlediği sürece ve [sayfa 151] ölçüde önemlidir. Ama bu, onun arkasında olup biten, göremediği, anlayamadığı ve aslında onu ilgilendirmeyen bir süreçtir. Çeşitli üretim alanlarında –yalnızca kâr oranı ile artı-değer oranı arasında değil– kâr ile artı-değer arasındaki fiili büyüklük farkı, şimdi kârın gerçek

[24] Ücret indirimleri, tekel fiyatları, vb. yoluyla, fazladan geçici bir kâr elde etme olasılığını biz haliyle şimdilik bir yana bırakıyoruz. *F. E.*

niteliği ile kökenini, yalnız, bu konuda kendisinin kandırmada özel bir çıkarı olan kapitalistin değil, emekçinin gözünden de bütünüyle gizler. Değerlerin üretim-fiyatlarına dönüşmesi değerin kendisinin belirlenmesi için gerekli temeli gizlemeye hizmet eder. Ensonu, yalnızca, artı-değerin kâra dönüşmesi, metaın değerinde kârı oluşturan kısmı, maliyet-fiyatını oluşturan kısımdan ayırdettiği için, değer kavramının, bu önemli anda kapitalistin gözünden kaçması doğaldır, çünkü o, metaya giren toplam emeği değil, toplam emeğin, yalnız canlı ya da cansız üretim araçları biçiminde karşılığını ödediği kısmını görmekte ve böylece, elde ettiği kâr, ona, metaın özündeki değerin dışında bir şeymiş gibi görünmektedir. Kendi özel üretim alanı açısından, maliyet-fiyatına eklenen kârın, fiilen, kendi üretim alanı içersindeki değer oluşumunun sınırları tarafından değil de, tamamen dış etkilerle belirlenmesi, şimdi bu düşünceyi tamamen doğrular, güçlendirir ve değişmez hale getirir.

Bu iç ilişkinin ilk kez burada açığa vurulması; bu zamana kadar ekonomi politiğin, bunu izleyen Dördüncü Kitapta göreceğimiz gibi değerin belirlenmesi işini temel olarak alıkoyabilmek için, ya kendisini, artı-değer ile kâr ve bunların oranları arasındaki ayrımlardan zorla soyutlaması, ya da bu görüngüde göze çarpan farklılıklara sarılabilmek için, bu değer belirlenmesini ve onunla birlikte de, bilimsel yaklaşımdan geriye kalan ne varsa hepsini bir yana bırakması olgusu – teorisyenlerin düştükleri bu karışıklık, rekabet savaşında gözü kararmış, bunun ardındaki görüngülere inebilme yeteneğinden bütünüyle yoksun pratik kapitalistin, dış görünüşün ardında bu süreci nasıl özünü ve iç yapısını kavramakta ne derece aciz kalacağını en iyi şekilde ortaya koyar.

Kâr oranının yükselmesi ve düşmesi ile ilgili olarak Birinci Kısımda ortaya konulan bütün yasalar, gerçekte, şu ikili anlamı taşır:

1) Bir yandan bunlar, genel kâr oranı yasalarıdır. Kâr oranını yükselmesine ya da düşmesine yolaçan bir yığın farklı nedenler karşısında, bütün bu söylenenlerden sonra, genel kâr oranının her gün değişmek zorunda olduğu sanılabilir. Ne var ki, bir üretim alanındaki bir hareket bir başka alandaki hareketle telafi edilir, bunların etkileri birbirleriyle kesişir ve birbirlerini felce uğratırlar. Bu dalgalanmaların ensonunda nerede toplanacaklarını daha sonra inceleyeceğiz. Ama bunlar yavaş hareket ederler. Bireysel üretim alanlarındaki dalgalanmaların birden ortaya çıkışları, çok sayıda ve farklı sürede olmaları, bunların ortaya çıkış sıralarına göre birbirlerini telafi etmelerine yolaçar, fiyatlarda bir düşmeyi bir yükselme ve bir yükselmeyi bir düşme izler ve böylece bunlar mevzii, yani bireysel alanlar içersinde sınırlı kalırlar. En sonu, çeşitli mevzii dalgalanmalar birbirlerini nötralize ederler. Her bireysel üretim alanında [sayfa 152] değişiklikler, yani genel kâr oranından sapmalar olur; bunlar, bir yandan, belli bir sürede birbirlerini telafi ederler ve böylece genel kâr oranı üzerinde herhangi bir etkileri olmaz, öte yandan da, eşzamanlı diğer mevzii dalgalanmalar ile dengelendikleri için, genel kâr oranı üzerinde

etkide bulunamazlar. Genel kâr oranı, yalnız, her alandaki ortalama kâr oranı ile belirlenmeyip, toplam toplumsal sermayenin farklı bireysel alanlar arasında dağılımı ile de belirlendiği ve bu dağılım sürekli değiştiği için, bu da genel kâr oranında değişikliğin başka bir devamlı nedeni olur. Ne var ki bu, bu hareketin kesintisiz oluşu* ve çok yönlülüğü nedeniyle, kendi kendisini en fazla felce uğratan bir değişme nedenidir.

2) Her üretim alanında, bir dalgalanmanın, genel kâr oranını etkilemek ve dolayısıyla mevzii olmaktan öteye bir önem taşımak üzere zaman kazanmak için, yükselme ya da düşmeyi izleyen yeteri kadar kararlı hale gelmeden önce, bu alanın kâr oranının içersinde uzun ya da kısa bir süre dalgalanabileceği bir aralık vardır. Bu kitabın Birinci Kısmında geliştirilen kâr oranı yasaları, aynı şekilde, bu yer ve zaman sınırları içersinde geçerliliklerini korumaktadırlar.

Artı-değerin kâra ilk dönüşümü ile ilgili teorik anlayış, yani bir sermayenin her parçasının aynı şekilde kâr getireceği,[25] pratik bir olguyu ifade eder: Bir sanayi sermayesinin bileşimi ne olursa olsun, ister dörttebiriyle billurlaşmış emeği, dörtte-üçüyle canlı emeği ya da ister dörtteüçüyle billurlaşmış emeği, dörtte-biriyle canlı emeği harekete geçirsin, ister bir durumda ötekisine göre üç katı artı-emek emsin ya da artı-değer üretsin, emeğin sömürü derecesi aynı olmak ve bireysel farklılıklar –bu bireysel farklılıklar, her iki halde de, biz, tüm üretim alanının ortalama bileşimini ele aldığımız için ortadan kalkar– bir yana bırakılmak üzere her iki durumda da aynı kârı sağlar. Dar görüşlü bireysel bir kapitalist (ya da, her bireysel üretim alanındaki bütün kapitalistler), kârının, sırf kendi çalıştırdığı emekten ya da kendi üretim alanından gelmediğine, haklı olarak inanır. Kendi kâr oranını ilgilendirdiği kadarıyla, bu, oldukça doğrudur. Ama bu kârın ne ölçüde, emeğin, toplam toplumsal sermaye, yani bütün kapitalist meslektaşları tarafından topluca yapılan sömürüsü ile gerçekleştiği, bu iç bağıntı, bireysel kapitalist için tam bir sırdır; burjuva teorisyenleri, ekonomi politikçiler şimdiye değin bu sırrı aydınlatmadıkları için kapitalistin bu bilgisizliği daha da katmerlenmiştir. Emek tasarrufu –yalnız, belli bir ürünü üretmek için gerekli emekten değil, çalıştırılan işçi sayısında da yapılacak tasarrufu– ve daha fazla billurlaşmış emek (değişmeyen sermaye) kullanmak, ekonomik açıdan yapılacak en sağlam işlem gibi görünür ve bunun genel kâr oranı ile ortalama kâr üzerinde en ufak bir etkisi olmayacağı sanılır. İyi ama, üretim için gerekli-emek miktarında yapılacak bir azaltmanın, kâr üzerinde [sayfa 153] hiç bir etkisi olmayacağı kabul edildiğine göre, nasıl olup da canlı emek kârın tek kaynağı olacaktır? Üstelik, belli koşullar altında canlı emek, en azından bireysel kapitalist için kârı artırmanın en yalın kaynağı

[25] Malthus *Principles of Political Economy,* 2. ed., London 1836, s. 268 *-Ed.*

* Özgün metinde "kesintiye uğradı" *Unterbrochenheit*. Marx'ın elyazmalarından düzeltilmiştir. *-Ed*.

olarak görünmektedir.

Belli bir üretim alanında, maliyet-fiyatının, değişmeyen sermayenin değerini temsil eden kısmında bir yükselme ya da düşme olduğunda, bu kısım, dolaşımdan gelir ve daha başlangıçta büyümüş ya da küçülmüş olarak, metaın üretim sürecine geçer. Öte yandan, aynı sayıda işçinin, aynı sürede daha fazla üretimde bulunması ve böylece, işçi sayısı aynı kaldığı halde, belli miktardaki metaın üretimi için gerekliemek miktarının değişmesi halinde, maliyet-fiyatının, değişen sermayenin değerini temsil eden kısmı aynı kalabilir, yani toplam ürünün maliyet-fiyatına aynı miktarda katkıda bulunur. Ama, toplamları, toplam ürünü meydana getiren bireysel metaların herbirisi, daha fazla ya da daha az emeği (karşılığı ödenmiş ve dolayısıyla da ödenmemiş emeği) paylaşırlar ve dolayısıyla, bu emek için yapılan daha büyük ya da daha küçük harcamayı, yani ücretlerin daha büyük ya da daha küçük kısmım paylaşırlar. Kapitalistin ödediği toplam ücret aynı kalır, ama her meta başına hesaplandığında ücret farklı olur. Demek oluyor ki, metaın maliyet-fiyatının bu parçasında bir değişme sözkonusudur. Bireysel bir metaın maliyet-fiyatı (ya da, ola ki, belli büyüklükte bir sermaye tarafından üretilen metalar toplamının maliyet-fiyatı) ister kendi değerinde, ister kendisini oluşturan öğelerin değerindeki değişiklikler nedeniyle yükselse ya da düşmüş olsa, ortalama kâr, diyelim %10 ise, gene %10 kalır. Gene de, bireysel bir metaın bu %10'u, kabul ettiğimiz bu gibi değer değişiklikleri ile bireysel bir metaın maliyet-fiyatında meydana gelen büyüklük değişmesine bağlı olarak, çok farklı nicelikleri temsil edebilir.[26]

Değişen sermayeyi ilgilendirmesi bakımından –en önemlisi budur, artı-değerin kaynağı olduğu ve bununla, kapitalistin servet biriktirmesi arasındaki ilişkiyi gizleyen her şey, tüm sistemin bir esrar perdesine bürünmesine hizmet ettiği için– durum daha da kabalaşır ya da kapitaliste şöyle görünür: 100 sterlinlik bir değişen sermaye, diyelim 100 işçinin haftalık ücretini temsil eder. Eğer bu 100 işçi, belli bir emek-zamanında, 200 parça meta üretse ve bu 200S'ye eşit olsa, bu bir parça metaın, 1 S, maliyet-fiyatı -maliyet-fiyatının değişmeyen sermaye tarafından eklenen kısmından ayrı olarak– 100 £ = 200S olduğu için, 100 £ : 200 = 10 şilin olur. Şimdi emeğin üretkenliğinde bir değişiklik olduğunu kabul edelim. Diyelim iki katına çıksın; böylece aynı sayıda işçi, şimdi eskiden 200 S üretmek için geçen sürede, iki defa 200S üretecektir. Bu durumda (maliyet-fiyatının yalnız ücretlerden oluşan kısmı dikkate alındığında) 1 S = 100 £ : 400 = 5 şilindir, çünkü şimdi 100 £ = 400S'dir. [sayfa 154] Üretkenlik yarıya düşmüş olsa, aynı emek ancak = 200, : 2 üretirdi, çünkü, 100 £ = 200, : 2, 1 S = 200 £ : 200 = 1 sterlindir. Metaların üretimi için gerekli emek-zamanındaki değişiklikler, şu halde, bunların değerlerindeki

[26] Corbet *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, London* 1841, s. 20. *-Ed*

değişiklikler, demek ki, maliyet-fiyatı ve dolayısıyla üretim-fiyatı bakımından, aynı ücret karşılığında, aynı emek-zamanında üretilen metaların miktarının büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bağlı olarak, daha fazla ya da az metaların karşılığı olarak aynı ücretin farklı bir biçimde dağılımından ibaretmiş gibi görünür. Burada kapitalistin ve dolayısıyla ekonomi politikçinin gördüğü şey, karşılığı ödenen emeğin metaın her parçasına düşen kısmının, emeğin üretkenliği ile değiştiği ve gene, her parçanın değerinin de buna göre farklı olduğudur. Bunların göremedikleri şey ise, aynı şeyin, herbir metaın içerdiği karşılığı ödenmemiş emek için de geçerli olduğudur; ortalama kâr, fiilen, ancak, bireysel kapitalistin üretim alanında emilmiş bulunan karşılığı ödenmemiş emek tarafından raslansal olarak belirlendiği için, bunu fark etmek daha da güçleşir. Metaların değerlerinin, içerdikleri emekle belirlendikleri olgusu bize kendisini ancak işte böyle, incelikten yoksun ve saf biçim içerisinde sezdirir.

[sayfa 155]

ONUNCU BÖLÜM
GENEL KÂR ORANININ REKABET YOLUYLA EŞİTLENMESİ
PİYASA-FİYATLARI VE PİYASA-DEĞERLERİ
ARTI-KÂR

BAZI üretim kollarında kullanılan sermaye bizim, 'ortalama' ya da 'vasat' diye tanımlayabileceğimiz bir bileşime sahiptir; yani bunların bileşimi, toplam toplumsal sermayenin ortalamı ile aynı, ya da neredeyse aynıdır.

Bu üretim alanlarında üretim-fiyatı, üretilen metaın değerinin para olarak ifadesinin tamamen ya da neredeyse aynıdır. Matematik bir sınıra ulaşmanın eğer başka bir yolu olmasaydı, bu bir sınır olabilirdi. Rekabet, toplumsal sermayeyi çeşitli üretim alanları arasında öylesine taksim eder ki, her alandaki üretim-fiyatları, ortalama bileşime sahip bu alanlardaki üretim-fiyatlarının modeline göre şekil alır, yani bunlar = m + mk', (maliyet-fiyatı, artı, ortalama kâr oranı ile maliyet-fiyatının çarpımına eşit) olurlar. Ne var ki, bu ortalama kâr oranı, kâr ile artı-değerin de aynı olduğu, ortalama bileşimli alanlarda, yüzde olarak gösterilen kârdan başka bir şey değildir. Şu halde, bütün üretim alanlarında kâr oranı aynıdır, çünkü, ortalama sermaye bileşimine sahip üretim alanlarındaki ortalamaya göre eşitlenmiştir. Dolayısıyla, bütün üretim alanlarındaki kârlar toplamının, artı-değerler toplamına eşit olması gerekir ve toplam toplumsal ürünün üretim-fiyatlarının toplamı, bu ürünün toplam değerine eşittir. Ama şurası da açıktır ki, farklı bileşimli üretim alanları arasındaki dengenin, bunları, ortalama bileşime sahip alanlar ile eşitleme eğiliminde olması ve tamamen ya da yaklaşık olarak toplumsal ortalamaya getirmesi gerekir. Ortalama bileşime azçok yaklaşık bileşimli alanlar arasında da, gene eşitlemeye doğru, ideal ortalamayı, yani gerçekte mevcut

[sayfa 156] olmayan bir ortalamayı aramaya doğru bir eğilim, yani bu ideali bir ölçüt olarak almaya doğru bir eğilim vardır. Bu şekilde, üretim-fiyatlarını, değerin yalnızca değişmiş biçimleri yapma ya da kârı, sırf artı-değerin kısımları haline getirmek için zorunlu olarak bir eğilim egemen olmaktadır. Bununla birlikte, bunlar, her özel üretim alanında üretilen artı-değerle orantılı olarak değil, daha çok, her alanda kullanılan sermayenin kitlesi ile orantılı olarak dağıtılmıştır ve böylece bileşimi ne olursa olsun kitleleri eşit olan sermayeler, toplam toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden eşit büyüklükte paylar alırlar.

Ortalama ya da ortalamaya yakın bileşimli sermayelerde üretim-fiyatı, demek ki, değerle aynı ya da neredeyse aynı ve kâr da, bu sermayelerce üretilen artı-değerle aynıdır. Bileşimleri ne olursa olsun, diğer bütün sermayeler, rekabetin baskısı altında bu ortalamaya doğru gelme eğilimindedir. Ama ortalama bileşimli sermayeler, ortalama toplumsal sermaye gibi aynı ya da yaklaşık olarak aynı yapıya sahip oldukları için, ürettikleri artı-değer ne olursa olsun, bütün sermayeler, kendi metalarının fiyatlarında kendi artı-değerlerini gerçekleştirmekten çok, ortalama kârı, yani üretim-fiyatlarını gerçekleştirme eğilimini taşırlar.

Öte yandan, ortalama bir kârın ve dolayısıyla genel bir kâr oranının meydana geldiği her yerde –bu ne şekilde meydana gelirse gelsin– bu ortalama kârın, toplamı, artı-değerin toplamına eşit olduğu ortalama toplumsal sermaye üzerinden sağlanan kârdan başka bir şey olamayacağı da söylenebilir. Ayrıca, bu ortalama kârın maliyet-fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen kârlar, üretim-fiyatlarına dönüşmüş değerlerden başka bir şey olamazlar. Bazı belli üretim alanlarındaki sermayelerin, herhangi bir nedenle, eşitlenme sürecine tabi olmamaları hiç birşeyi değiştirmiş olmaz. Bu durumda ortalama kâr, toplumsal sermayenin, eşitlenme sürecine giren kısmı üzerinden hesaplanır. Ortalama kârın, farklı üretim alanlarında, çeşitli niceliklerdeki sermayelerin, kendi büyüklükleri oranında sağladıkları artı-değerin toplam kitlesinden başka bir şey olamayacağı da açıktır. Kapitalistlerin payına düşen metaların ve paranın toplam kitlesi içinde temsil edilen karşılığı ödenmiş canlı ya da cansız emek gibi gerçekleşen, karşılığı ödenmemiş toplam emek ve bu toplam kitledir.

Gerçekten güç sorun şudur: genel kâr oranının bir çıkış noktası olmayıp bir sonuç olduğu ortada iken, kârların bir genel kâr oranı içersinde eşitlenmesi nasıl olmaktadır.

Önce, metaların, değerlerinin, diyelim para cinsinden belirlenmesinin, ancak bunların değişiminin bir sonucu olabileceği apaçıktır. Bu nedenle, eğer biz böyle bir değer belirlenmesini kabul edecek olursak, buna, bir meta-değerin bir başka meta-değer karşılığında fiilen değişilmesinin bir sonucu gözüyle bakmamız gerekir. Ama metaların kendi gerçek değerleri üzerinden bu değişimleri nasıl gerçekleşiyor? [sayfa 157]

Önce, farklı üretim alanlarındaki bütün metaların, kendi gerçek

değerleri üzerlerinden satıldıklarını varsayalım. Bunun sonucu ne olur? Yukardaki varsayıma göre, çeşitli üretim alanlarında çok farklı kâr oranları egemen olacaktır. Bu, metaların kendi değerleri üzerinden mi satıldığı (yani, içerdikleri değerlerle orantılı ve kendi değerlerine tekabül eden fiyatlarla değişilmeleri) ya da bunların satışlarının, kendi üretimleri için yatırılmış bulunan eşit sermaye kitleleri için eşit kârlar sağlayacak fiyatlar üzerinden mi satıldığı, *prima facie,* tamamen farklı iki sorundur.

Eşit olmayan miktarlarda canlı emek kullanan sermayelerin, eşit olmayan miktarlarda artı-emek ürettikleri olgusu, en azından, sömürü derecesi ile artı-değer oranının belli ölçüde aynı olduğu ya da bunlardaki mevcut farkların gerçek ya da sanal (konvansiyonel) telafi ilkeleri ile eşitlendikleri varsayımını öngörür. Bu da, emekçiler arasında rekabeti ve bunların bir üretim alanından diğerine sürekli göç etmesi yoluyla eşitliğin sağlanmasını varsayar. Böyle bir genel artı-değer oranı –diğer bütün ekonomik yasalar gibi buna da bir eğilim olarak bakılmaktadır– teorik basitleştirme amacıyla varsayılmış bulunmaktadır. Ama gerçekte bu, İngiltere'de tarım işçilerine ait iskan yasaları gibi, azçok yerel farklılıklara yolaçan pratik sürtüşmeler ile şu ya da bu ölçüde engellenmiş olsa bile, kapitalist üretim tarzının gerçek bir öncülüdür. Ama teorik olarak, kapitalist üretime özgü yasaların, kendi saf biçimleri içersinde işledikleri varsayılmıştır. Gerçekte ise, ancak yaklaşık bir durum vardır; ne var ki, kapitalist üretim tarzı ne kadar fazla gelişmiş ve daha önceki ekonomik koşulların artıkları ile ne derece az bozulmuş ve karışmış ise bu yaklaşıklık o kadar büyük olur.

Bütün güçlük, metaların, yalnızca basit *metalar* olarak değil, toplam artı-değer kitlesinden kendi büyüklükleri ile orantılı ya da eşit büyüklükte oldukları takdirde eşit miktarda pay talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak değişilmeleri olgusundan ileri gelir. Ve bu talebin, belli bir zaman aralığında, belli bir sermaye tarafından üretilen metalara ait toplam fiyat tarafından karşılanması gerekir. Ne var ki, bu toplam fiyat, yalnızca bu sermaye tarafından üretilen bireysel metaların fiyatlarının toplamıdır.

Konuya şu açıdan yaklaşırsak *punctum saliens** en iyi biçimde ortaya çıkacaktır: Diyelim, emekçilerin kendileri kendi üretim araçlarına sahiptir ve kendilerine ait metaları birbirleriyle değişmektedirler. Bu durumda bu metalar, sermayenin ürünleri olmayacaktır. Bu çeşitli emek araçları ile hammaddelerin değeri, farklı üretim alanlarında harcanan emeklerin teknik niteliklerine bağlı olarak değişecektir. Ayrıca, bunların kullandıkları üretim araçlarının değerlerinin farklı olması dışında, belli bir metaın bir saatte, bir diğerinin bir günde, vb., yapılıyor olmasına bağlı olarak, belli bir miktar emek için buralarda farklı miktarlarda üretim aracı gerekecektir. Bir de, farklı emek yoğunluklarından vb.,. ileri gelen

* Sorunun özü. -ç.

[sayfa 158] telafiler hesaba katılarak, emekçilerin, eşit ortalama bir süre çalıştıklarını varsayalım. Böyle bir durumda, iki emekçinin her ikisi de, önce, kendi masraflarını tüketileni üretim araçlarının maliyet-fiyatlarını kendi günlük çalışmalarının ürünü olan metalarda yerine koyacaklardır. Bu masraflar, kendi emeklerinin teknik niteliğine bağlı olarak değişecektir. Sonra, her iki emekçi de eşit miktarlarda yeni değer yani üretim araçlarına katmış oldukları işgünü yaratmış olacaklardır. Bu değer, kendi ücretleri ile artı-değeri içerecek ve bu artı-değer, kendi gerekli gereksinmeleri karşılandıktan sonra geriye kalan artı-emeği, temsil eden artı-değeri, her halükârda kendisine ait olan ürünü kapsayacaktır. Kapitalistçe söylemek gerekirse, her ikisi de aynı ücretleri ve aynı kârı, ya da, diyelim, on saatlik bir işgününün ürünü ile ifade edilen aynı değeri alacaklardır. Ama her şeyden önce, bunların metalarının değerleri farklı olacaktır. Örneğin, meta I'de, tüketilen üretim araçlarına tekabül eden değer kısmı, meta II'den daha büyük olabilir. Ve, bütün olası farklılıkları hesaba katmak üzere, biz hemen, meta I'in meta II'den daha fazla canlı emek emdiğini ve dolayısıyla, üretilmesi için daha fazla emek-zamanını gerektirdiğini kabul edebiliriz. Bu nedenle, meta I ve II'nin değerleri çok farklıdır. Bunun gibi, belli bir sürede I ve II'deki emekçilerin harcadıkları emeğin ürününü temsil eden metaların değerlerinin toplamı da farklıdır. Biz eğer kâr oranını, artı-değerin, yatırılan üretim araçlarının toplam değerine oranı diye kabul edersek, I ve II'ye ait kâr oranları da önemli ölçüde değişecektir. Üretim sırasında I ve II tarafından bir günde tüketilen ve ücretlerin yerini tutan temel geçim araçları, burada, yatırılmış bulunan üretim araçlarının, genellikle değişen sermaye denilen kısmını oluştururlar. Ama eşit çalışma dönemlerine ait artı-değerler, I ve II için aynı olacak, ya da daha doğrusu, I ve II'nin herbirisi, bir günlük işin ürününün değerini elde ettikleri için her ikisi de, yatırılmış bulunan "değişmeyen" öğelerin değeri düşüldükten sonra, eşit büyüklükte değerler elde ederler ve bu eşit değerlerin bir kısmına, üretim sırasında tüketilen temel geçim araçlarının karşılığı, diğer kısmına ise bu karşılığı aşan artı-değer gözüyle bakılabilir. Eğer emekçi I'in harcamaları daha büyük ise bunlar bu "değişmeyen" kısmı yerine koyan metaının değerinin daha büyük bir bölümü ile karşılanırlar ve bu yüzden o, ürününün toplam değerinin daha büyük bir kısmını, bu değişmeyen kısmın maddi öğelerine tekrar çevirmek zorunda kalır, oysa emekçi II bunun için daha az almakla birlikte, aynı oranda daha az bir miktarı tekrar çevirmek durumunda bulunur. Bu koşullar altında demek ki, kâr oranlarındaki farkın hiç bir önemi kalmıyor; tıpkı bugün ücretli emekçi için, kendisinden sızdırılan artı-değer miktarının hangi kâr oranı ile ifade edildiğinin bir önemi bulunmaması; ve tıpkı, uluslararası ticarette, çeşitli ulusal kâr oranlarındaki farkın, meta değişiminde bir önemi olmaması gibi.

Demek oluyor ki, metaların değerleri ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden değişimleri, belli bir kapitalist gelişme düzeyini gerekti-

ren, [sayfa 159] üretim-fiyatları üzerinden değişimlerine göre çok daha düşük bir gelişme düzeyini gerektirir.

Çeşitli metaların fiyatları birbirine göre başlangıçta ne şekilde saptanmış ya da düzenlenmiş olursa olsun, bunların hareketleri, daima değer yasasınca yönetilir. Bu metaların üretimleri için gerekli emek-zamanı kısalırsa fiyatlar düşer; uzarsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, yükselir.

Fiyatlar ile fiyat hareketlerinin, değer yasasının egemenliği altında olması bir yana, metaların değerlerine, yalnız teorik değil, tarihsel bakımdan da, üretim-fiyatlarına öngeldiği gözüyle bakılması tamamen yerinde olur. Bu, üretim araçlarının emekçiye ait olduğu koşullar için geçerlidir ve hem eski çağlarda ve hem de modern dünyada kendi emeği ile yaşayan toprak sahibi çiftçiye ve zanaatçıya uygulanır. Bu, bizim daha önce ifade ettiğimiz görüşle,* ürünlerin metalar haline gelişinin, aynı topluluğun üyeleri arasında değil, farklı topluluklar arasındaki değişimden ileri geldiği görüşü[27] ile de uygunluk halindedir. Bu vargı, yalnız bu ilkel koşul için değil, aynı zamanda köleliğe ve serfliğe dayanan daha sonraki koşullar ve her üretim kolu ile ilgili üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak güçlükle aktarılabildiği ve bu nedenle çeşitli üretim alanlarının, dış ülkeler ya da komünist topluluklarda olduğu gibi, birbirleriyle belli sınırlar içersinde ilişkide bulunduğu sürece, lonca biçiminde örgütlenmiş elzanaatları için de geçerlidir.

Metaların değişim fiyatlarının, bunların değerlerine yaklaşık olarak tekabül etmesi için, yalnız şunlar yeterlidir: 1) çeşitli metaların değişimi, salt raslansal ya da ancak arasıra olmaktan çıkmalıdır; 2) metaların doğrudan değişimleri sözkonusu olduğu sürece, bu metaların, karşılıklı gereksinmeleri karşılamak üzere, aşağı yukarı yeter miktarlarda üretilmeleri gerekir; bu, ticarette karşılıklı deneyimlerden öğrenilen bir şey olup, sürüp giden alışverişin doğal bir ürünüdür; ve 3) satışı ilgilendirdiği kadarıyla, taraflardan hiç birisine, metalarını kendi değerlerinin üzerinde satmalarını sağlayacak ya da bu değerlerin altından satmaya zorlayacak doğal ya da yapay bir tekel kurulmamış olmalıdır. Raslansal bir tekel sözü ile biz, bir alıcı ya da satıcının, raslansal bir arz ve talep durumu ile elde ettiği bir tekeli kastediyoruz.

Çeşitli üretim alanlarına ait metaların, kendi değerleri üzerinden satıldıkları varsayımı, kuşkusuz, yalnızca, bunların değerlerinin birer ağırlık merkezi olduğu, fiyatlarının bu merkez çevresinde dalgalandığı ve bu değerlerin sürekli yükselme ve düşmelerinin birbirlerini eşitleme eğiliminde olduğu anlamına gelir. Ayrıca bir de –daha sonra ele alınacak– farklı üreticiler tarafından üretilen belli metaların bireysel değerlerinden

[27] 1865'te, bu, tamamen Marx'ın görüşüydü. Bugün Maurer'den Morgan'a kadar uzanan ilkel toplulukların niteliği konusunda yoğun araştırmalardan sonra, herhangi bir yerde pek de yadsınamayacak, benimsenmiş bir olgudur. -*F. E.*

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 109-110. -*Ed.*

[sayfa 160] ayırdedilmesi gereken bir *piyasa-değeri* vardır. Bu metaların bazılarının bireysel değeri, kendi piyasa-değerinin altında kaldığı halde (yani bunların üretimleri için, piyasa-değeri ile ifade edilenden daha az emek-zamanı gerekmiştir) diğerlerinin değeri, piyasa-değerini aşacaktır. Piyasa-değeri, bir yandan, tek bir alanda üretilen metaların ortalama değeri, öte yandan, kendi üretim alanlarının ortalama koşulları altında üretilen ve bu alanın ürünlerinin büyük bir kısmını oluşturan metaların bireysel değerleri olarak görülmek durumundadırlar. En kötü ya da en iyi koşullar altında üretilen metalar, ancak olağanüstü durumlarda piyasa-değerini düzenlerler ve bu piyasa-değeri, şimdi, piyasa-fiyatları için bir dalgalanma merkezi oluşturur. Ne var ki, bu piyasa-fiyatları, aynı tür metalar için aynı olur. Eğer, ortalama değerde, yani iki uç arasında orta yerde yer alan metaların arzı ile normal talep karşılanıyor ise, bireysel değerleri, piyasa-değerinin altında kalan metalar, fazladan bir artı-değer ya da artı-kâr gerçekleştirdikleri halde, bireysel değerleri piyasa-değerini aşan metalar, içerdikleri artı-değerin bir kısmını gerçekleştiremezler.

En elverişsiz koşullar altında üretilen metaların satışının, bunların, talebin karşılanması için gerekli olduklarını tanıtladığını söylemek hiç bir şey ifade etmez. Varsayılan durumda, fiyat, ortalama piyasa-değerinden yüksek olsaydı, talep daha küçük* olurdu. Bir meta, belli bir fiyatta, piyasada belli bir yer tutar. Bir fiyat değişikliği halinde, fiyatın yükselmesiyle birlikte, metaın arzında bir azalma, fiyatın düşmesiyle birlikte, malın arzında bir artma olduğu takdirde bu yer aynı kalır. Fiyatın, en elverişsiz koşullar altında üretilen metaların değeri tarafından düzenlenmesi halinde, eğer talep, daralmayacak kadar kuvvetli ise, bu metaların değeri, piyasa-değerini belirler. Bu, talep normalin üzerinde olmadıkça ya da arz olağan düzeyin altına düşmedikçe olanaksızdır. Ensonu, eğer üretilen metaların kitlesi, ortalama piyasa-değerleri üzerinden sürülebilecek olandan büyük ise, en uygun koşullar altında üretilen metalar, piyasa-değerini düzenler. Örneğin bunlar, tam kendi değerleri ya da bu değere yaklaşık bir değer üzerinden satılabilirler ve bu durumda en uygun olmayan koşullar altında üretilen metalar kendi maliyet-fiyatlarını bile gerçekleştiremediği halde, normal koşullar altında üretilenler, içerdikleri artı-değerin ancak bir kısmını gerçekleştirirler. Burada, piyasa-değeri üzerine söylenmiş olanlar, piyasa-değerinin yerini alır almaz üretim-fiyatı için de geçerlidir. Üretim-fiyatı her alanda düzenlendiği gibi, özel koşullar tarafından da düzenlenir. Ve bu üretim-fiyatı da gene, etrafında günlük piyasa-fiyatlarının dalgalandığı bir merkezdir ve belli dönemler içersinde birbirini eşitleme eğilimini gösterir. (Üretim-fiyatının, en kötü koşullar altında çalışanlar tarafından belirlenmesi konusunda Ricardo'ya bakınız.)** [sayfa 161]

Fiyatlar nasıl yönetiliyor olursa olsun, biz şu sonuçlara ulaşırız: 1)

* Asıl metinde "daha büyük" [*grösser*] yazılı. Marx'ın elyazmasına göre düzeltilmiştir. -*Ed*.

** D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 60-61. -*Ed*.

Fiyat hareketleri, üretim-fiyatlarında düşme ya da yükselmelere yolaçan gerekli emek-zamanındaki azalma ya da artış ile değer yasasının egemenliği altındadır. İşte bu anlamda olmak üzere (kendi üretim-fiyatlarının, metaların değerinden sapmalar gösterdiğini hiç kuşkusuz anlamış bulunan) Ricardo, "Okurun dikkatini çekmek istediğim araştırma, metaların mutlak değerlerindeki değil, nispi değerlerindeki değişikliklerin etkileriyle ilgilidir."* der.

2) Üretim-fiyatlarını belirleyen ortalama kârın, daima, toplam toplumsal sermayenin bir parçası olması nedeniyle, bireysel sermayenin payına düşen artı-değer miktarına yaklaşık olarak eşit olması gerekir. Genel kâr oranının ve dolayısıyla ortalama kârın, para-değer olarak ifadesinin, gerçek ortalama artı-değerin para-değerinden daha büyük olduğunu kabul edelim. Kapitalistleri ilgilendirdiği kadarıyla, bunların karşılıklı olarak %10 ya da %15 oranında kâr sağlamaları önemli değildir. Para olarak fazla fiyat karşılıklı olduğu için, bu yüzdelerin hiç biri ötekinden daha fazla gerçek meta-değere tekabül etmez. Emekçiye gelince (varsayımımıza göre, o, normal ücretini almaktadır ve bu yüzden, ortalama kârdaki bir yükselme, ücretindeki fiili bir indirimden ileri gelmemekte, yani bu yükselme, kapitalistin normal artı-değerinden tamamen farklı bir şeyi ifade etmektedir) meta fiyatlarında, ortalama kârdaki bir artışın yolaçtığı bir yükselmenin, değişen sermayenin para-ifadesindeki bir yükselmeye tekabül etmesi gerekir. Kâr oranı ile ortalama kârda, fiili artı-değerin toplam yatırılan sermayeye oranı ile saptanan sınırı aşan böyle bir genel nominal artış, gerçekte, ücretlerde ve ayrıca değişmeyen sermayeyi oluşturan metaların fiyatlarında bir artış olmaksızın olanaksızdır. Düşme halinde ise bunun tersi doğrudur. Metaların toplam değeri, toplam artı-değeri ve bu da ortalama kâr ve dolayısıyla genel kâr oranının düzeyini –genel bir yasa ya da dalgalanmaları yöneten bir yasa olarak– belirlediğine göre, buradan, değer yasasının üretim-fiyatlarını düzenlediği sonucu çıkıyor.

Rekabetin ilkönce tek bir alanda başardığı şey, metaların çeşitli bireysel değerlerinden, tek bir piyasa-değeri ve piyasa-fiyatı oluşturmaktır. Farklı alanlardaki kâr oranlarını birbirlerine eşitleyerek üretim-fiyatını ilk meydana getiren, farklı alanlardaki sermayelerin rekabetidir. Bu ikinci süreç, kapitalist üretimin birinciye göre daha yüksek düzeyde gelişmesini gerektirir.

Aynı üretim alanında, aynı türde, aşağı yukarı aynı kalitede metaların, değerleri üzerinden satılabilmeleri için şu iki koşul gereklidir:

Birincisi, farklı bireysel değerlerin *tek bir* toplumsal değere, yukarıda adı verilen piyasa-değerine eşitlenmesi gerekir; bu da, aynı türden metaların üreticileri arasında rekabeti ve mallarını satışa arzedecekleri [sayfa 162] ortak bir piyasanın varlığını gerektirir. Herbirisi farklı bireysel

* D. Ricardo, *Principles of Political Economy,* ed by Macculloch, 1852, s. 15, -*Ed*.

koşullar altında üretilmiş olsalar bile özdeş metaların herbirinin piyasa-fiyatlarının, piyasa-değerine, uygun düşmesi, bu değerin üzerine çıkarak ya da altına düşerek herhangi bir sapma göstermemesi için, farklı satıcıların birbirleri üzerindeki baskılarının, piyasaya, toplumsal gereksinmeleri karşılamaya yetecek miktarda, yani toplumun, piyasa-değerini ödeyebileceği miktarda bir meta kitlesini getirmelerini sağlamaya yetecek kadar kuvvetli olması gerekir. Bu ürünlerin kitlesi bu talebi aşacak olursa, metaların piyasa-değerlerinin altında satılmaları durumu ortaya çıkar; tersine, ürünlerin kitlesi bu talebi karşılamaya yetecek büyüklükte değil ise, ya da aynı şey demek olan satıcılar arasındaki rekabetin baskısı, bu miktar ürünü piyasaya getirmeye yetecek kadar kuvvetli değil ise, metaların, piyasa-değerlerinin üzerinde satılmaları gerekir. Piyasa-değerinin değişmesi halinde, bu toplam metalar kitlesinin satılabilecekleri koşullarda bir değişikliği de zorunlu kılar. Piyasa-değeri düşerse, bu, ortalama toplumsal talepte (bu daima efektif talep anlamında kullanılmaktadır) bir artış yaratır ve belli sınırlar içersinde, daha büyük bir meta kitlesi emilebilir. Piyasa-değeri yükselirse, bu, toplumsal talepte bir azalma demektir ve daha küçük bir metalar kitlesi emilmiş olacaktır. Şu halde, arz ve talebin, piyasa-fiyatını ya da daha çok, piyasa-fiyatının piyasa-değerinden gösterdiği sapmaları düzenlemesi gibi, piyasa-değeri de, arz ile talep arasındaki orantıyı ya da arz ve talepteki dalgalanmaların çevresinde piyasa-fiyatlarının oynamalar yapmasına yolaçtığı merkezi düzenler.

Daha yakından bakıldığında, tek bir metaın değerine uygulanabilecek koşulların, burada, belli türden bir meta topluluğunun değerini yöneten koşullar olarak yeniden ortaya çıktığını görürüz. Kapitalist üretim, daha başlangıçtan beri bir kitle üretimidir. Diğer daha az gelişmiş üretim tarzlarında bile, sayıları çok olsa dahi, küçük çapta üreticiler tarafından ortak ürün olarak nispeten küçük miktarlar halinde üretilen şeyler –hiç değilse ana metalar sözkonusu olduğunda– büyük kitleler halinde nispeten az sayıda tacirin elinde toplanır. Bu tacirler bunları birarada biriktirirler ve bütün üretim kolunun ya da bunun azçok önemli bir kısmının ortak ürünü olarak satarlar.

Burada şurasını da belirtmek yerinde olur: "toplumsal talep", yani talep ilkesini düzenleyen etmen, aslında, farklı sınıfların karşılıklı ilişkilerine, bunların kendi ekonomik konumlarına ve bu nedenle özellikle, önce, toplam artı-değerin ücretlere oranına, sonra da, artı-değerin bölündüğü (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler, vb. gibi) çeşitli parçalar arasındaki bağıntıya tabidir. Ve bu da, arz ile talep arasındaki bağıntının hangi temele dayandığı saptanmadan, arz ve talep ilişkisi ile hiç bir şeyin açıklanamayacağını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Meta ile paranın her ikisi, değişim-değeri ile kullanım-değerinin bir birliğini temsil ettikleri halde, satınalma ve satışta bu fonksiyonların, iki karşıt uçta kutuplandıklarını, metaın (satıcı) kullanım-değerini ve pa-

ranın [sayfa 163] (alıcı) değişim-değerini temsil ettiğini daha önce (Buch I, Kap. l, 3) görmüş bulunuyoruz. Satışın önkoşullarından birisi, bir metaın kullanım-değerine sahip bulunması ve bu nedenle toplumsal bir gereksinmeyi karşılaması idi. Öteki önkoşul ise, metaın içerdiği emek miktarının, toplumsal bakımdan gerekli-emeği temsil etmesi, yani bireysel değerinin (ve, şimdiki varsayımımıza göre aynı şey demek olan, metaın satış-fiyatının) toplumsal değeri ile aynı olmasıdır.[28]

Şimdi bunu, piyasada bulunan ve bütün alanın ürününü temsil eden metalar kitlesine uygulayalım.

Tek bir üretim kolu tarafından bu tüm metalar kitlesine *tek bir* meta ve birçok özdeş metaların fiyatlarının toplamına *tek bir* fiyat gözüyle bakılması, konuyu en kolay biçimde ortaya koyacaktır. Böyle olunca, tek bir meta için söylenen her şey, bütün bir üretim koluna ait piyasada bulunan metalar için de harfi harfine geçerlidir. Bir metaın bireysel değerinin, onun toplumsal değerine tekabül etmesi koşulu, bu kitlenin üretimi için gerekli toplumsal emeği içermesi ve bu kitlenin değerinin, onun piyasa-değerine eşit olması ile şimdi gerçekleşmiş ya da daha fazla saptanmıştır.

Şimdi diyelim ki, bu metalar kitlesi, aşağı yukarı benzer normal toplumsal koşullar altında üretilmiş olsun ve böylece bu değer, aynı zamanda, bu kitleyi oluşturan bireysel metaların bireysel değeri olsun. Şimdi, bu metaların nispeten küçük bir kısmı bu koşulların altında, diğer bir kısmı üzerinde üretiliyor ve bu yüzden bir kısmın bireysel değeri, metalar kitlesinin ortalama değerinden daha büyük, diğer kısmın daha küçük ise, ama bu iki uçtaki sapmalar birbirlerini telafi edecek bir orantıda oldukları için, bu iki uçtaki metaların ortalama değeri, merkezdeki metaların değerine eşit bulunuyorsa, bu durumda piyasa-değeri, ortalama koşullar altında üretilen metaların değeri ile belirlenir.[29] Toplam metalar kitlesinin değeri, ister ortalama koşullar, ister bu ortalamanın altında ya da üzerinde kalan koşullar içersinde üretilmiş bulunsun, hepsi birarada bütün bireysel metaların değerlerinin fiili toplamına eşittir. Bu durumda, metalar kitlesinin piyasa-değeri ya da toplumsal değeri –içerdikleri gerekli emek-zamanı– büyük ortalama kitlenin değeri ile belirlenir.

Bunun tersine diyelim ki, piyasaya getirilen sözkonusu metaların toplam kitlesi aynı kaldığı halde, daha az uygun koşullar altında üretilen metaların değeri, daha uygun koşullar altında üretilen metaların değerini dengeleyemesin ve böylece metalar kitlesinin daha elverişsiz koşullar altında üretilen kısmı, ortalama kitleye ve diğer uca göre nispeten daha büyük bir miktar oluştursun. Bu durumda, daha elverişsiz koşullar altında üretilen kitle, piyasa-değerini ya da toplumsal değeri düzenler.

Son olarak diyelim ki, ortalama koşullar altında üretilenden daha

[28] Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Œkonomie,* Berlin 1859.
[29] *Ibid*.

iyi [sayfa 164] koşullar altında üretilen metaların kitlesi, daha kötü koşullar altında üretilmiş bulunan kitleyi epeyce aşsın ve hatta, ortalama koşullar altında üretilenlere göre de büyük olsun. Bu durumda, en uygun koşullar altında üretilen kısım, piyasa-değerini belirler. Biz, burada, en uygun koşullar altında üretilen kısmın daima piyasa-fiyatını düzenlediği, aşırı dolu piyasayı dikkate almıyoruz. Burada, biz piyasa-değerinden farklı bulunduğu sürece, piyasa-fiyatını değil, piyasa-değerinin kendisinin çeşitli belirleniş durumlarını ele alıyoruz.[30]

Aslında, kesin anlamda (kuşkusuz bu, gerçekte ancak yaklaşık olarak ve binlerce değişik şekillerde görülür) tüm metalar kitlesinin, ortalama değerler ile düzenlenen piyasa-değeri, durum I'de, bunların bireysel değerlerinin toplamına eşittir; oysa, her iki uçta üretilen metalar sözkonusu olduğunda, bu değer, bunlara zorla kabul ettirilen ortalama bir değer olarak ortaya konmuştur. En kötü uçta üretimde bulunanlar, bu durumda metalarını bireysel değerin altında satmak zorunda kaldıkları halde, en iyi uçta üretimde bulunanlar, bu değerin üzerinde satarlar.

Durum II'de, iki uçta üretilen meta-değerlerin bireysel parçaları birbirlerini dengelemezler. Daha çok, en kötü koşullar altında üretilenler, sonucu belirlerler. Her bireysel metaın ya da toplam kitlenin herbir kısmının ortalama fiyatı ya da piyasa-değeri, kesin anlamıyla, farklı koşullar altında üretilen metaların değerlerinin birbirlerine eklenmesiyle elde edilen kitlenin toplam değeri ve bu toplam değerden her bireysel metaın payına düşen değer parçasına göre belirlenir. Böylece elde edilen piyasa-değeri, yalnız uygun uca ait olan metaların bireysel değerinin değil, ortalama uçta üretilen metaların bireysel değerlerinin de üzerinde olur. Ne var ki, bu piyasa-değeri, uygun olmayan uçta üretilen metaların bireysel değerlerinin gene de altındadır. Piyasa-değerinin, bireysel değere ne denli yaklaşabileceği ya da en sonunda bu değerle çakışabileceği, tamamıyla, uygun olmayan uçta üretilen metaların, sözkonusu meta alanında kaplayacağı hacme bağlıdır. Eğer talep arzdan ancak birazcık

[30] Storch ile Ricardo arasındaki toprak-rantı ile ilgili olarak, piyasa-değerinin (ya da daha çok onlardan ilkinin piyasa-fiyatı ve ikincisinin üretim-fiyatı dediği şeyin) uygun olmayan koşullar altında üretilen metalar tarafından mı (Ricardo) [*On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 60-61. *-Ed.*] yoksa, uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından mı (Storch) [*Cours d'economie politique, ou exposition des principes, qui déterminent la prosperiti des nation,* tome II, St-petersbourg 1815, s. 78-79. *-Ed.*] yönetildiği konusundaki tartışma (bu yalnız konu ile ilgili bir tartışmadır; aslında, iki taraf da birbirini hiç dikkate almazlar) son tahlilde, her ikisinin de haklı ve her ikisinin de haksız olduğuna ve her ikisinin de ortalama durumu gözönünde tutamamasına gelir dayanır. Fiyatın en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlendiği durumlar konusunda Corbert ile [*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals,* London 1841, s. 42-44. *-Ed.*] karşılaştırınız. "O" (Ricardo), "bir şapka ve bir çift kundura gibi iki farklı nesnenin, iki belli türün, eşit miktarlarda emek tarafından üretildikleri zaman birbiriyle değiştirileceğini öne sürmüyor. Burada 'meta' sözünden biz 'bir meta türünü' anlamalıyız, belli tek bir şapkayı ya da bir çift ayakkabıyı, vb. değil. İngiltere'de bütün şapkaları üreten emeğin tamamı, bu bakımdan, bütün şapkalar arasında bölünüyormuş gibi düşünülmelidir. Bu bana, daha başlangıçta ve bu öğretinin genel ifadelerinde belirtilmemiş gibi geliyor." (*Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, etc.,* London 1821, s. 53-54.)

büyük ise, uygun olmayan uçta üretilen metaların bireysel değeri piyasa-fiyatını düzenler. [sayfa 165]

En sonu, uygun uçta üretilen metalar kitlesi, diğer uçta üretilenden ve de durum III'te olduğu gibi, ortalama koşullarda üretilen metalar kitlesinden de daha büyük bir yer işgal ederse, piyasa-değeri ortalama değerin altına düşer, iki uçta ve ortadaki değerlerin toplamının birbirine eklenmesiyle hesaplanan ortalama değer, burada, ortadaki değerin altında kalır ve uygun uçta üretilen metaların değer toplamının tuttuğu yere bağlı olarak, bu değere yaklaşır ya da uzaklaşır. Talebin arzdan zayıf olması halinde, uygun yerde bulunan kısım, büyüklüğü ne olursa olsun, fiyatını kendi bireysel değerine indirmek suretiyle, zorla kendisine bir yer açar. Arzın talebi büyük ölçüde aştığı durumlar dışında, piyasa-değeri, en uygun koşullar altında üretilen metaların bu bireysel değeri ile hiç bir zaman aynı olamaz.

Piyasa-değerlerinin, burada *soyut olarak* açıklamış olduğumuz bu belirleniş biçimi, gerçek piyasada, talebin, bu şekilde saptanan değerler üzerinden meta kitlesini emmeye yetecek büyüklükte olması koşuluyla, alıcılar arasındaki rekabet yoluyla kurulur ve gelişir. Ve bu bizi başka bir noktaya getirir.

İkincisi, bir metaın kullanım-değeri olduğunu söylemek, yalnızca, bunun herhangi bir toplumsal gereksinmeyi karşıladığını söylemektir. Biz yalnız bireysel metalar ile ilgilendiğimiz sürece, belli bir meta için gereksinme olduğunu –bunun miktarı, bu gereksinmenin karşılanması için gerekli olan miktar konusunda daha fazla araştırma yapmaksızın metaın fiyatı ile zaten belirlenmiştir– varsayabilirdik. Ne var ki bu miktar, bütün bir üretim koluna ait ürün bir yana ve buna olan toplumsal gereksinme öte yana konur konmaz büyük bir önem kazanır. O zaman bunun büyüklüğünü, yani bu toplumsal gereksinmenin miktarını gözönünde bulundurmak zorunlu hale gelir.

Piyasa-değerinin yukardaki biçimde belirlenişinde üretilen metalar kitlesinin veri olduğu, yani aynı kaldığı, ancak bu metaları oluşturan ve farklı koşullar altında üretilen öğelerin oranlarında bir değişme olduğu, şu halde, aynı metalar kitlesinin piyasa-değerinin farklı biçimde düzenlendiği varsayılmıştı. Üretilen metaların bir kısmının, geçici olarak piyasadan çekilebileceği olasılığını bir yana bırakarak, bu kitlenin, büyüklük olarak normal talebe tekabül ettiğini kabul edelim. Şimdi, bu kitleye olan talep de aynı kaldığı takdirde, bu meta, piyasa-değerini yukarda sözü edilen üç durumdan hangisi düzenlerse düzenlesin, kendi piyasa-değeri üzerinden satılacaktır. Bu metalar kitlesi, yalnız bir gereksinmeyi karşılamakla kalmıyor. Bunu tam toplumsal ölçüleri içersinde karşılamış oluyor. Bunların miktarı, bunlara olan talepten daha az ya da çok olsaydı, piyasa-fiyatı ile piyasa-değeri arasında sapmalar görülecekti. Ve ilk sapma, arzın çok az olması halinde piyasa-değerinin daima uygun olmayan koşullar altında üretilen, arzın çok fazla olması halinde ise dai-

ma, en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlenmesidir; bu nedenle sırf farklı koşullar altında üretilen metalar kitlesinin gösterdiği [sayfa 166] orana bağlı olarak farklı bir sonuca ulaşılması olgusuna karşın, piyasa-değerini belirleyen şey, uçlardan birisi oluyor. Talep ile mevcut ürün miktarı arasındaki fark önemli ölçüde ise, piyasa-fiyatı da buna uygun olarak, piyasa-değerinin önemli ölçüde altında ya da üstünde olacaktır. Şimdi, üretilen metaların miktarı, ile piyasa-değeri üzerinden satılan miktar arasındaki fark, iki nedene bağlı olabilir. Ya, çok küçük ya da büyük hale gelerek bu miktarın kendisi değişir, öyle ki, yeniden-üretim, o sıradaki piyasa-değerini düzenleyen ölçekten farklı bir ölçekte yer alacaktır; Bu durumda, talep aynı kaldığı halde arz değişmiştir ve bu yüzden nispi bir aşırı üretim ya da eksik üretim vardır. Ya da, yeniden-üretim ve böylece arz aynı kaldığı halde, çeşitli nedenlerden ileri gelebileceği gibi, talep daralmış ya da artmıştır. Arzın mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde, nispi büyüklüğü, talebe göre, büyüklüğü, ya da taleple ölçülen büyüklüğü değişmiştir. Etki, birinci durumdakinin aynıdır, ama ters yöndedir. Son olarak, her iki yanda da değişiklik olmuştur, ama bu ister ters yönlerde ister aynı yönde olsun, aynı ölçüde olmadıkları için her iki yanda da değişiklik olmuştur, ama bu, iki yan arasındaki oranı değiştirir ve nihai sonucun daima, yukarda sözü edilen iki durumdan birisine varması gerekir.

Arz ve talebin genel bir tanımının yapılmasındaki gerçek güçlük, bunların bir totoloji görüntüsüne bürünür gibi görünmeleridir. Önce arzı, piyasadaki mevcut ürünü ya da piyasaya getirilebilecek ürünü alalım. Yararsız ayrıntılara girmekten kaçınmak için biz, yalnızca, her belli üretim kolunda yılda yeniden üretilen kitleyi gözönünde bulunduracak, çeşitli metaların şu ya da bu derecede sahip bulundukları, piyasadan çekilebilme ve diyelim gelecek yıl tüketilmek üzere saklanma özelliğini dikkate almayacağız. Bu, yıllık yeniden-üretim, bu metalar kitlesinin, ayrı ayrı öğeler halinde ya da sürekli ölçülmesine bağlı olarak –ağırlık ve sayıca– belli bir miktar ile ifade edilir. Bunlar yalnız, insan gereksinmelerini karşılayan kullanım-değerleri olmayıp, piyasada belirli miktarlarda bulunan kullanım-değerleridir. İkinci olarak, bu metalar kitlesinin, birim olarak iş gören metaın ya da bu metaın ölçüsünün, piyasa-değerinin katlarıyla ifade edilebilen özgül bir piyasa-değeri vardır. Bu nedenle, piyasadaki metaların miktar olarak hacmi ile bunların piyasa-değeri arasında zorunlu bir ilişki yoktur, çünkü, örneğin, birçok metaların özellikle yüksek bir değeri, diğerlerinin özellikle düşük bir değeri olduğu için, belli bir değerler toplamı, bir metaın çok büyük, bir başka metaın çok küçük bir miktarı ile temsil edilebilir. Piyasada bulunan nesnelerin miktarı ile bu nesnelerin piyasa-değerleri arasında ancak şu ilişki vardır: Belirli bir emek üretkenliği esas olmak üzere, belli bir üretim alanında belli bir miktarda nesnenin üretimi, bu oran farklı üretim alanlarında değişik olmakla birlikte, ve bununla, bu nesnelerin yararlılığı ya da bunların kullanım-değer-

lerinin özel niteliği arasında herhangi bir iç bağıntı bulunmamakla birlikte, belli bir miktarda toplumsal emek-zamanını gerektirir. [sayfa 167] Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bir metaın bir *a* miktarı *b* kadar emek-zamanına mal oluyorsa, aynı metaın bir *na* miktarı, *nb* emek-zamanına malolacaktır. Ayrıca, toplum eğer, bir gereksinmeyi karşılamak ve bu amaç için bir nesnenin üretilmesini istiyorsa, bunun karşılığını ödemek zorundadır. Gerçekte, meta üretimi, işbölümünü gerektirdiğine göre, toplum, bu nesnenin karşılığını, mevcut emek-zamanının bir kısmını bunun üretimine ayırmakla ödemektedir. Demek ki, toplum, kendi kullanımındaki emek-zamanının belli bir miktarı ile bunu satın almaktadır. Toplumun, işbölümü aracılığı ile kendi emeğini bu özel nesnenin üretiminde kullanan kısmının, toplumun gereksinmelerini karşılayan nesnelere katılmış bulunan toplumsal emekten bir eşdeğer alması gerekir. Ne var ki, toplumsal bir nesneye harcanan toplumsal emeğin toplam miktarı ile, yani toplumun toplam emek-gücünün, bu nesnenin üretimine tahsis edilen kısmı arasında, ya da, bir yanda, bu nesnenin üretiminin toplumsal üretim içersinde tuttuğu yer ile, öte yandan, toplumun sözkonusu nesne ile karşılamak istediği gereksinmenin büyüklüğü arasında zorunlu olmaktan çok raslansal bir ilişki vardır. Her bireysel meta ya da bir metaın belli bir miktarı, gerçekte ancak, üretimi için gerekli toplumsal emekten daha fazlasını içermez, ve bu açıdan, bu metaın tamamının piyasa-değeri yalnız gerekli-emeği temsil eder, ama eğer bu meta, mevcut toplumsal gereksinmeyi aşan miktarda üretilmiş ise, toplumsal emek-zamanının bir o kadarı boşa harcanmıştır ve bu meta kitlesi, piyasada, fiilen kendisine katılmış bulunan toplumsal emekten çok daha küçük miktarını temsil eder hale gelir. (Üretimin yalnız, toplumun fiili ve önceden belirleyen denetimi altında bulunduğu hallerde, toplum, belirli nesnelerin üretiminde harcanacak toplumsal emek-zamanının hacmi ile, bu nesneler tarafından karşılanacak toplumsal gereksinmenin hacmi arasında bir bağıntı kurar.) Bu yüzden bu metalar, piyasa-değerlerinin altında satılmak zorunda kalır ve hatta bunların bir kısmı büsbütün satılamazlar bile. (Belli bir tür metaın üretiminde kullanılan toplumsal emek miktarının bu metaya olan toplumsal talebi karşılamaya yetmeyecek kadar olması halinde ise, bunun tersi olur.) Ama belli bir nesnenin üretiminde harcanan toplumsal emek miktarı, bu nesneye olan toplumsal talebe uygun düşüyor ve böylece üretilen miktar, yeniden-üretimin normal ölçeğine tekabül ediyor ve talep aynı kalıyorsa, bu nesne, kendi piyasa-değeri üzerinden satılır. Metaların kendi değerleri üzerinden değişimleri ya da satışları, rasyonel düşen bir durum, yani bunlar arasındaki dengenin doğal yasasıdır. Sapmaları açıklayan, bu yasa olup, bunun tersi, yani yasayı açıklayan sapmalar değildir.

Şimdi öteki yana, talebe bir bakalım.

Metalar, üretken ya da bireysel tüketime girmek üzere, üretim araçları ya da temel geçim aracı olarak satın alınırlar. Bazı metaların her

iki amaca da hizmet etmesi, durumu değiştirmez. Demek ki, bu metalar için, bir üreticiler tarafından (burada kapitalistler, çünkü biz, üretim [sayfa 168] araçlarının, sermayeye dönüştürülmüş bulunduklarını varsaymıştık) ve bir de tüketiciler tarafından talep vardır. İlk bakışta bunların her ikisinin de, talep tarafında, öte yanda, çeşitli üretim kollarındaki toplumsal üretimin belli miktarına tekabül eden, belli bir miktarda toplumsal gereksinmeyi öngördükleri görülür. Pamuklu sanayiinin, yıllık yeniden-üretimini belli bir ölçekte sürdürebilmesi için, hem normal bir pamuk ikmaline ve hem de, diğer koşullar aynı kalmak üzere, sermaye birikiminin yıllık yeniden-üretimine neden olduğu genişlemeyi karşılamak üzere ek bir miktar pamuğa gereksinmesi vardır. Bu, temel geçim araçları için de aynen böyledir. İşçi sınıfının, yaşamını alışılagelmiş ortalama biçimde sürdürebilmesi için, farklı türdeki metalar arasında, azçok farklı bir dağılım gösterse bile, hiç değilse aynı miktar yaşam gereksinmelerini hazır bulması gerekir, ayrıca yıllık nüfus artışına yetebilecek ek bir miktarın da bulunması gerekir. Aynı şey, azçok bir değişiklikle, diğer sınıflar için de geçerlidir.

Buna göre, talep tarafında, karşılanmaları için belli bir miktar metaın piyasada bulunmasını gerektiren, belli büyüklükte bir toplumsal gereksinmeleri, olduğu görünüyor. Ama nicel olarak, belirli toplumsal gereksinmeler çok esnek ve değişkendir. Bunların sabitliği ancak görünüştedir. Temel geçim araçlarının daha ucuz ya da para-ücretlerin daha yüksek olması halinde, "'talepleri" kendi fiziksel gereksinmelerinin en dar sınırlarının bile altında kalan fakir fukara bir yana bırakıldığında, emekçiler bu temel geçim araçlarından daha fazlasını satın alabilirler ye bunlara olan "toplumsal gereksinme" artmış olur. Öte yandan, örneğin pamuğun daha ucuz olması halinde, kapitalistlerin pamuğa olan talepleri artacak ve pamuklu sanayiine vb. daha fazla sermaye yatırılacaktır. Şurasını hiç unutmamamız gerekir ki, üretken tüketim talebi, bizim varsayımımıza göre, kapitalistin bir talebidir, onun asıl amacı artı-değer üretmektir. Ne var ki, bu kapitalistin piyasada, diyelim pamuk alıcısı olarak göründüğü sürece, bu pamuğa olan gereksinmeyi temsil etmesine engel değildir; tıpkı, pamuk satıcısı için satıcının bu pamuğu gömleklik kumaşa ya da baruta çevirmesinin ya da bunu hem kendi ve hem de bütün dünyanın kulakları için tıkaç yapmaya niyetlenmesinin hiç bir önemi olmaması gibi. Ama bunun, kapitalistin ne tür bir alıcı olduğu üzerinde oldukça önemli bir etkisi vardır. Pamuğa olan talebi, onun kâr sağlamak konusundaki gerçek gereksinmesini gizlemesi olgusu tarafından temelden bir değişikliğe uğrar. *Piyasada* metalara duyulan gereksinmenin, talebin sınırları, *gerçek toplumsal* gereksinmeden nicel bir farklılık gösterdiği gibi, farklı metalar için de, doğal olarak epey farklı olur; burada demek istediğim, metaların talep edilen miktarı ile, başka para-fiyatlarında ya da alıcıların içersinde bulunabilecekleri başka para ya da yaşam koşulları içersinde talep edebilecekleri miktar arasındaki

farktır.

Arz ile talep arasındaki tutarsızlığı ve bunun sonucu olarak piyasa-fiyatlarının piyasa-değerlerinden gösterdikleri sapmaları anlamaktan daha kolay bir şey yoktur. Asıl güçlük, arz ve talep eşitliği ile neyin [sayfa 169] kastedildiğin saptamaktır. Arz ile talep arasındaki karşılıklı oranların, belli bir üretim koluna ait metalar kitlesinin, piyasa-değerlerinin ne altında ne de üzerinde, tam kendi piyasa-değerleri üzerinden satılabilecek şekilde olduğu zaman, arz ve talep eşittir, denir. Bu bizim ilk saptadığımız şeydir.

İkincisi ise şudur: Metaların, kendi piyasa-değerleri üzerinden satılmaları halinde, arz ile talebin eşit olduklarıdır.

Arz talebe eşit olduğu zaman bunların hareketleri durur ve işte bu nedenle, metalar piyasa-değerleri üzerinden satılırlar. İki kuvvet zıt yönlerde eşit olarak etki gösterirlerse birbirlerini dengelerler, hiç bir dış etkide bulunmazlar ve bu koşullar altında yer alan herhangi bir görüngünün, bu iki kuvvetin etkileri dışında başka nedenler ile açıklanmaları gerekir. Arz ile talebin birbirlerini dengelemeleri halinde, bunlar, herhangi bir şeyi açıklamaktan çıkar ve piyasa-değerleri üzerinde herhangi bir etkileri olmaz, ve bu yüzden de, piyasa-değerinin, bir başka miktarla değil de, niçin tamı tamına bu kadar para ile ifade edilmesinin nedenleri konusunda bizi gene bir karanlık içersinde bırakmış olurlar. Kapitalist üretimin gerçek iç yasalarının, arz ile talebin karşılıklı etkileri ile (bu iki toplumsal itici gücün, burada yapılması yersiz olabilecek daha derin tahlilleri dışında) açıklanamayacakları besbellidir, çünkü, bu yasalar kendi saf halleriyle, arz ile talep, etki yapmayı bırakana, yani eşit olana kadar görülemezler. Gerçeklikte arz ile talep hiç bir zaman eşit olamaz, ya da eşit olurlarsa bu sırf raslansaldır ve şu halde bilimsel olarak = 0'dır ve buna hiç olmamış gözüyle bakılır. Ne var ki, ekonomi politik, arz ile talebin birbirleriyle çakıştığını varsayar. Niçin böyle yapar? Bunu, görüngüleri kendi temel bağıntıları, kendi kavramlarına uygun düşen biçimleri içersinde inceleyebilmek, yani arz ve talep hareketlerinin yolaçtığı görünüşler dışında bunları ele almak için yapar. Başka bir neden de, bunların hareketlerindeki gerçek eğilimleri bulmak ve bir ölçüde bunları kaydetmektir. Tutarsızlıklar uzlaşmaz çelişki niteliğinde olduğu, ve birbirlerini sürekli izledikleri için, birbirlerini, zıt hareketleriyle ve karşılıklı çelişmeleriyle dengelerler. Demek oluyor ki, arz ile talep, hiç bir durumda birbirine asla eşit olmadığı için, aralarındaki farklar birbirlerini öyle izlerler ki –ve bir yöndeki sapmanın sonucu, zıt yönde bir sapmayı gerektirdiği için– arz ve talep, belli bir dönemde, duruma bütünüyle bakıldığında, daima eşit olurlar, ama, ancak geçmişteki hareketlerin bir ortalaması ve yalnız kendi çelişkilerinin sürekli bir hareketi olarak. Bu şekilde, piyasa-değerlerinden sapan piyasa-fiyatları, bunların ortalama sayıları açısından bakıldığında, sapmalardaki artı ve eksiler birbirlerini yokettikleri için, piyasa-değerlerini eşitlemek üzere kendi kendilerini ayarlarlar. Ve

bu ortalamanın sermaye için sırf teorik bakımdan önemi olmayıp, yatırımı azçok sabit bir dönemdeki dalgalanmalara ve dengelenmelere göre hesaplanan sermaye için de pratik bir önemi vardır. [sayfa 170]

Arz ve talep bağıntısı, bu neden1e bir yandan yalnız, piyasa-fiyatlarının piyasa-değerlerinden gösterdiği sapmaları açıklar, öte yandan da, bu sapmaların, yani talep ve arz bağıntısının etkisinin yokedilmesi eğilimini açıklar. (Fiyatları olduğu halde değerleri bulunmayan metalar gibi istisnalar burada inceleme konusu yapılmamıştır.) Arz ve talep, aralarındaki farkın yolaçtığı etkiyi, çok çeşitli yollardan yokedebilir. Örneğin, eğer talep ve dolayısıyla piyasa-fiyatı düşerse, sermaye çekilir ve böylece arzda bir daralmaya neden olur. Piyasa-değerinin kendisi, gerekli emek-zamanını kısaltan buluşların sonucu olarak daralabilir ve piyasa-fiyatı ile dengelenir. Tersine, eğer talep artar ve dolayısıyla piyasa-fiyatı piyasa değerinin üzerine yükselirse, bu, gereğinden fazla sermayenin bu üretim koluna akmasına yolaçabilir ve üretim öylesine genişler ki, piyasa-fiyatı piyasa-değerinin altına bile düşebilir. Ya da, talebi daraltan bir fiyat artışına yolaçabilir. Bazı üretim kollarında uzun ya da kısa bir dönem için piyasa-değerinin kendisinde bir yükselme meydana getirebilir; bu dönem boyunca, talep edilen ürünlerin bir kısmı kötü koşullar altında üretilmek zorunda kalınmıştır.

Arz ve talep, piyasa-fiyatını belirler, piyasa-fiyatı ile piyasa-değeri de, daha ileri bir tahlilde arz ve talebi belirler. Bu, talep sözkonusu olduğunda besbellidir, çünkü bu, fiyatlara zıt bir yönde hareket eder, fiyatlar düştüğünde büyür, yükseldiğinde azalır. Ama bu, arz için de doğrudur, çünkü, arz edilen metalara katılmış bulunan üretim araçlarının fiyatları, bu üretim araçlarına olan talebi ve dolayısıyla, arzları, bu üretim araçlarına olan talebi de kapsayan metaların arzını da belirler. Pamuk fiyatları, pamuklu eşyanın arzında belirleyicilerdir.

Bu karışıklığa –fiyatların talep ve arzla ve aynı zamanda arz ve talebin fiyatlarla belirlenmesi– bir de, tıpkı arzın talebi belirlemesi gibi talebin arzı, üretimin piyasayı ve piyasanın üretimi belirlemesini de katmak gerekir.[31] [sayfa 171]

[31] Aşağıdaki kurnazlık düpedüz budalalıktır: “Bir malın üretimi için gerekli ücretler, sermaye ve toprak miktarı, eskisine göre farklı hale geldiğinde, Adam Smith’in, bu malın doğal fiyatı dediği şey de değişir ve daha önce bu malın doğal fiyatı olan bu fiyat, bu değişiklik nedeniyle onun piyasa-fiyatı olur; çünkü, ne arz ne de talep edilen miktar değişmemekle birlikte” -piyasa-değeri ya da Adam Smith’e göre üretim-fiyatı, değer değişikliği sonucu değiştiği için, burada her ikisi de değişir– “bu arz şimdi, üretim-maliyeti olan şeyi ödeyebilecek ve ödemeye istekli kimselerin talebini tam karşılamaya yeterli olmayıp, bundan ya daha fazla ya da daha azdır; böylece arz ile, yeni üretim-maliyetine göre fiili talep arasındaki oran eskisine göre değişmiştir. Bu durumda, eğer önünde bir engel yoksa arz oranında bir değişiklik meydana gelecek ve en sonunda, metaı yeni doğal fiyatına getirecektir. Bazı kimselere, metaın, arzdaki bir değişme ile kendi doğal fiyatına gelmesi nedeniyle, piyasa-fiyatı, arz ile talep arasındaki orana ne kadar bağlıysa, doğal fiyatın da,bu orana o kadar bağlı bulunduğunu; ve dolayısıyla, doğal fiyatın, aynı piyasa-fiyatı kadar, talep ile arz arasındaki orana bağlı bulunduğunu söylemek yerindeymiş gibi gelebilir.” (“O büyük arz ve talep ilkesi, A. Smith’in, doğal fiyatlar dediği şeyde olduğu gibi piyasa-fiyatlarının belirlenmesinde de gene imdada yetişiyor.” Malthus.) [*Principles of Political Eco-*

Arz ve talep arasındaki oranın, arz ya da talepte, dış koşullar tarafından bir değişiklik meydana getirilmeksizin, metaların piyasa-değerinde bir değişme sonucu değişebileceğini, sıradan bir iktisatçı bile (dipnota bkz.) kabul etmektedir. Piyasa-değeri ne olursa olsun, bunun belirlenmesi için, arz ve talebin eşit olmak zorunda olduğunu o bile kabul etmek durumundadır. Başka bir deyişle, arz ile talep arasındaki oran piyasa-değerini açıklamaz, tersine, daha çok, bu piyasa-değeri, arz ve talep dalgalanmalarını açıklar. Dipnota, alınan pasajdan sonra *Observations* yazarı şöyle devam ediyor: "Bu oranın" (arz ile talep arasındaki) "ne var ki, eğer biz hâlâ, 'arz' ile 'doğal fiyat' sözleri ile, Adam Smith'ten biraz önce sözederken kastettiğimiz şeyi anlatmak istiyorsak, daima bir eşitlik oranı olması gerekir; çünkü ancak arz, fiili talebe, yani doğal fiyatı ödemenin ne üzerinde ve ne de altında kalan bir talebe eşit olduğu zaman, doğal fiyat gerçekten ödenmiş olur; dolayısıyla, aynı meta için farklı zamanlarda, iki, çok farklı doğal fiyat olabilir ve gene de, arzın talebe oranı, her iki halde de aynı, yani bir eşitlik oranı olabilir." Bu duruma göre, farklı zamanlarda iki farklı doğal fiyatı olan aynı metaın, eğer meta her iki halde de kendi doğal fiyatı üzerinden satılacak ise, arz ile talebin daima birbirini dengeleyebileceği ve dengelemek zorunda olduğu kabul edilmiş oluyor. Her iki durumda da, arzın talebe olan oranında bir fark bulunmayıp, doğal fiyatın kendi büyüklüğünde bir fark olduğuna göre, bundan,bu fiyatın arz ve talepten bağımsız belirlendiği ve dolayısıyla bunlar tarafından belirlenmesinin pek az sözkonusu olabileceği sonucu çıkar.

Bir metaın piyasa-değeri üzerinden, yani içerdiği gerekli toplumsal emekle orantılı bir değer üzerinden satılabilmesi için, bu metaın toplam kitlesini üretmekte kullanılan toplumsal emek miktarının, buna olan toplumsal gereksinme miktarına, yani fiili toplumsal gereksinmeye tekabül etmesi gerekir. Rekabet, piyasa-fiyatlarında, arz ve talepteki dalgalanmalara tekabül eden dalgalanmalar, her tür meta için harcanan toplam emek miktarını sürekli olarak bu ölçeğe indirme eğilimindedir. Arz ve talep bağıntısı, önce, kullanım-değeri ile değişim-değeri, meta ile para, alıcı ile satıcı bağıntısı, ve sonra, her ikisi de bir üçüncü taraf, tüccar tarafından temsil ediliyor bile olsa, üretici ile tüketici bağıntısını içerir. Alıcı ile satıcı arasındaki bağıntıyı incelerken, bunlar arasındaki ilişkiyi göstermek için, bunları tek tek karşı karşıya getirmek yeterlidir. Bir metaın geçireceği tam başkalaşımı için ve, dolayısıyla bütünüyle alındığında, satış ve satınalma süreci için üç birey yeterlidir. A, kendine ait metaı, bu

nomy, London 1820, s 75. *-Ed.*] (*Observartions on Certain Verbal Disputes, etc.*,London 1821, s. 60-61.) Bu iyi kalpli insan, talepteki bir değişikliğe ve ele alınan durumda, arz ile talep arasındaki bir değişmeye neden olan şeyin, sırf üretim-maliyetinde ve dolayısıyla değerdeki bir değişmeden ileri geldiği olgusunu kavrayamıyor. Bu, bizim iyi kalpli düşünürümüzün tanıtlamak istediği şeyin tam tersini tanıtlar. Üretim-maliyetindeki değişiklik, hiç bir şekilde, talep ile arz arasındaki orana bağlı olmayıp, daha çok bu oranı belirler.

metaı sattığı B'nin parasına çevirir ve C'den satın almada bulunmak için bu parayı kullandığı zaman parasını tekrar metalara çevirir; sürecin tamamı bu üç kişi arasında yer alır. Ayrıca, para incelenirken, metaların kendi değerleri üzerinden satıldıkları varsayılmıştı; çünkü, sırf, metaların paraya dönüşmesi ve paradan tekrar metalara çevrilmesi sırasında geçirdikleri bir şekil değişikliği sorunu olduğu için, fiyatların değerler– den saptığını düşünmek için hiç bir neden yoktu. Bir metaın satılmış [sayfa 172] olması ve bunun geliri ile yeni bir meta satın alınması halinde, karşımızda tam bir başkalaşım var demektir ve bu süreç için bu metaın fiyatının değerinin üzerinde ya da altında bulunmasının hiç bir önemi yoktur. Metaın değeri, bir temel olarak önemini korumaktadır çünkü, para kavramı başka bir temel üzerinde geliştirilemeyeceği gibi, genel anlamıyla, fiyat, para biçiminde bir değerden başka bir şey değildir. Dolaşım aracı olarak paranın incelenmesinde, her ne olursa olsun, bir metaın yalnız tek bir başkalaşımı olmadığı varsayılmıştı. Burada incelenmiş olan daha çok, bu başkalaşımların toplumsal iç bağıntılarıdır. Ancak bu yoldan biz, paranın dolaşımına, ve bir dolaşım aracı olarak işlevinin gelişmesine ulaşabiliriz. Ne var ki, bu ilişkinin, paranın dolaşım aracına çevrilmesindeki ve bunun sonucu olarak biçim değiştirmesindeki önemi ne olursa olsun, bunun bireysel alıcı ve satıcılar arasındaki alışverişte hiç bir önemi yoktur.

Bununla birlikte, arz ve talep sözkonusu olduğunda, arz, belli bir tür metaın satıcılarının ya da üreticilerinin toplamına, talep ise, aynı tür metaın (hem üretken ve hem de bireysel) alıcılarının ya da tüketicilerinin toplamına eşittir. Bu toplamlar birbirleri üzerinde, birimler biraraya gelmiş kuvvetler olarak etkide bulunurlar. Birey burada ancak, toplumsal gücün bir parçası, kitlenin bir atomu sayılır ve işte bu biçim içersindedir ki, rekabet, üretim ve tüketimin *toplumsal* niteliğini ortaya çıkartır.

Rekabetin o an için zayıf olan yanı, aynı zamanda, bireyin, karşısındaki rakipler kitlesinden bağımsız ve çoğu kez de doğrudan doğruya bu kitleye karşı çıktığı yandır ve bireylerin birbirlerine bağımlılığı işte gene bu biçim içersinde kendisini gösterir, kuvvetli taraf daima, hasmına karşı azçok birleşmiş bir bütün olarak hareket eder. Bu özel tür metaya karşı talep arzdan daha büyük ise, bu alıcı diğerini –belli sınırlar içersinde– fazla fiyat vererek alteder ve böylece, bu metaın fiyatını, hepsi için, piyasa-değerinin üzerine yükseltir ve bir yandan da satıcılar, yüksek piyasa-fiyatı üzerinden mal satmak üzere birleşir. Yok eğer bunun tersine, arz talebi aşarsa, satıcı mallarını daha ucuza elden çıkarmaya başlar ve bunu diğerleri de izler ve bir yandan da alıcılar, piyasa-fiyatını, elden geldiğince piyasa-değerinin altına düşürmek üzere birleşirler. Ortak çıkar, birey için ancak, bu ortak hareket kendisine daha fazla kazanç sağladığı sürece önemlidir. Ve, şu ya da bu taraf daha zayıf hale geldiği an, hareket birliği sona erer ve herkes kendisi için elden geldiğince fazla çıkar sağlamaya çalışır. Gene, daha ucuza üretimde bulunup daha çok

mal satabilen ve böylece, piyasa-fiyatı ya da piyasa-değeri altında satış yaparak piyasada kendisine daha fazla yer sağlayabilen kimse bu durumu devam ettirir ve diğerlerini, toplumsal bakımdan gerekli emeği yeni ve daha düşük bir düzeye indirgeyen daha ucuz üretim tarzları uygulamaya zorlayan bir hareketi başlatmış olur. Bir taraf daha avantajlı durum sağlayınca, bundan, o yanda bulunan herkes yararlanır. Bunlar, sanki kendi [sayfa 173] ortak tekellerini kurmuş gibidirler. Taraflardan birisi zayıf duruma düşünce, herkes (örneğin, daha ucuz üretim-maliyetleri ile çalışanlar) daha güçlü hale gelmek ya da en azından, elden geldiğince ucuza kurtulmak için kendi başının çaresine bakmaya kalkışabilir; bu gibi hallerde attığı her adım yalnız kendisini değil bütün kader arkadaşlarını da etkileyeceği halde, herkes, ben kendimi kurtarayım da geriye kalanın canı cehenneme, der.[32]

Talep ve arz, değerin, piyasa-değerine çevrilmesi anlamını taşır ve bunların kapitalist bir temelde yürümeleri ölçüsünde, metaların sermayenin ürünleri olmaları ölçüsünde, bunlar, kapitalist üretim sürecine, yani sırf mal alım ve satımından büsbütün farklı ilişkilere dayanırlar. Burada sözkonusu olan, metaların değerlerinin fiyatlara biçimsel bir dönüşümü, yani sırf bir biçim değişikliği değildir. Sözkonusu olan, piyasa-fiyatlarının, piyasa-değerlerinden ve daha sonra da üretim-fiyatlarından nicel olarak gösterdiği belirli sapmalardır. Basit satınalma ve satışta, meta üreticilerinin, bu sıfatlarla karşı karşıya gelmeleri yeterlidir. Arz ve talep, daha ileri bir tahlilde, toplumun toplam gelirini aralarında paylaşan ve bunu gelir olarak harcayan ve dolayısıyla gelirin yarattığı talebi oluşturan, farklı sınıfların ve sınıfların farklı kesimlerinin varlığını öngörür. Oysa öte yandan bu, üreticilerin üretici olarak aralarında yarattıkları arz ve talebin anlaşılabilmesi için de, kapitalist üretim sürecinin bütün yapısının derinden kavranılmasını gerektirir.

Kapitalist üretimde, sorun, yalnızca metalar biçiminde dolaşıma sürülen bir değerler kitlesi karşılığında, başka bir biçimde –para ya da başka bir meta biçiminde– eşit bir değer kitlesi elde etmek olmayıp, daha çok, üretim amacıyla yatırılmış bulunan sermaye karşılığında, aynı büyüklükte herhangi diğer bir sermaye kadar, ya da hangi üretim dalında kullanılırsa kullanılsın, kendi büyüklüğü ile *pro rata* bir artı-değer ya da kâr gerçekleştirilmesi sorunudur. Bu nedenle, sözkonusu olan, hiç değilse en azından, metaları, ortalama bir kâr sağlayacak fiyatlar, yani üretim-fiyatları üzerinden satmaktır. İşte bu biçimde sermaye, *toplumsal bir güç* olarak kendi bilincine varır ve her kapitalist, toplam toplumsal sermayedeki payı ile orantılı olarak bu güce katılır.

[32] "Bir sınıfın bir bireyi, eğer, bütününün kazanç ve varlığından belli bir hisseye ya da bölüme hiç bir zaman sahip olamazsa, bu kimse, kazancını artırmak için kolayca birleşebilir"; (arz ve talep arasındaki oran buna elverir elvermez böyle yapar da) "işte bu tekeldir. Ama, eğer bir kimse, bütün miktarı azaltacak bir işlemle kendi payına düşecek mutlak miktarı herhangi bir yolla artırabileceğine aklı keserse, çoğu kez bunu yapar; işte bu rekabettir." (*An Inquiry into Those Principles Respecting the Nature of Demand, etc.,* London 1821, s.105.)

Önce, kapitalist üretimin kendisi, ürettiği özel bir kullanım-değerine ve herhangi bir metaın ayırdedici özelliklerine karşı ilgisizdir. Her üretim alanında o yalnızca, artı-değer üretmekle ve emeğin ürününe katılmış bulunan, belli bir miktardaki karşılığı ödenmemiş emeğe elkoymakla ilgilidir. Ve gene aynı şekilde, sermayenin boyunduruğu altına girmiş [sayfa 174] bulunan ücretli-emeğin niteliği gereği, o, yaptığı işin kendisine özgü niteliğine karşı ilgisiz olup, sermayenin gereksinmeleri uyarınca biçim almaya, bir üretim alanından ötekine aktarılmaya boyun eğmek zorundadır.

Sonra, bir üretim alanı aslında, tıpkı bir başkası kadar iyi ya da kötüdür. Bunların her biri aynı kârı sağlar ve her biri ürettiği meta eğer bir toplumsal gereksinmeyi karşılamıyorsa, tamamen yararsız olur.

Şimdi, metalar kendi değerleri üzerinden satıldıklarında, görmüş olduğumuz gibi, çeşitli üretim alanlarında, bunlara yatırılmış bulunan sermaye kitlelerinin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak çok farklı kâr oranları ortaya çıkar. Ne var ki, sermaye, kâr oranı düşük alandan çekilir ve daha yüksek kâr oranı sağlayan öteki alanlara akar. Bu sürekli çıkış ve girişler, ya da kısacası, kâr oranının bir yerde düşmesi, bir başka yerde yükselmesine bağlı olarak sermayenin çeşitli alanlar arasında dağılımı, arz ile talep arasında öyle bir oran yaratır ki, çeşitli üretim alanlarındaki ortalama kâr aynı olur ve dolayısıyla da değerler, üretim-fiyatlarına çevrilir. Sermayenin bu denge durumuna ulaşmadaki başarı derecesi, o ülkede, kapitalist gelişmenin derecesine, yani ülkedeki koşulların kapitalist üretim tarzına ne ölçüde uygun hale getirildiğine bağlıdır. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, bu üretim tarzı kendi koşullarını da geliştirir ve üretim sürecinin dayandığı bütün toplumsal önkoşulları, kendisine özgü niteliğe ve kendi özel yasalarına bağımlı kılar.

Devamlı sapmaların sürekli bir biçimde dengelenmeleri, 1) sermaye ne kadar hareketli ise, yani bir üretim alanından bir diğerine ne kadar kolay kaydırılabilirse; 2) emek-gücü, bir alandan diğerine, bir üretim bölgesinden ötekine ne denli kolay aktarılabilirse, o kadar çabuk olur. Birinci koşul, toplumda tam bir ticaret özgürlüğünü ve doğal olanların dışında kalan, yani kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan bütün tekellerin kaldırılmasını gerektirir. Bu, ayrıca, inorganik kullanılabilir toplumsal sermaye kitlesini, bireysel kapitaliste karşı bir arada toplayan kredi sisteminin gelişmesini gerektirir. Son olarak bu, çeşitli üretim alanlarının, kapitalistlerin denetim altına girmesini gerektirir. Bu son koşul, bizim varsayımımızda zaten bulunmaktaydı, çünkü biz, bütün kapitalist biçimde sömürülen üretim alanlarında, değerlerin, üretim-fiyatlarına çevrilmekte olduklarını kabul etmiştik. Ne var ki, bu eşitlenme, kapitalist esasa göre işletilmeyen çok sayıda ve büyük üretim alanlarının (küçük çiftçiler tarafından toprağın işletilmesi gibi), kapitalist girişimler arasına sızdığı ve onlarla bağlandığı durumlarda, büyük engellerle karşılaşır. Büyük bir nüfus yoğunluğu bir başka önkoşuldur. – İkinci koşul, işçilerin

bir üretim alanından diğerine, bir üretim merkezinden bir başka üretim merkezine aktarılmalarını engelleyen bütün yasaların yürürlükten kaldırılmasını; emekçinin, yapacağı işe karşı ilgisiz hale gelmesini; bütün üretim alanlarında emeğin, elden geldiğince basit emeğe indirgenmesini, emekçiler arasında, meslekleri ile ilgili bütün önyargıların yok edilmesini; ve ensonu, ama özellikle, emekçinin, kapitalist-üretim tarzının [sayfa 175] egemenliği altına sokulmasını gerektirir. Bu konuyla ilgili ayrımlar, rekabet konusunda yapılacak özel bir incelemeye girer.

Yukardaki incelemeden şu sonuç çıkar ki, her özel üretim alanında bireysel kapitalist ve bütün olarak kapitalistler, toplam sermaye tarafından, toplam işçi sınıfının belli bir sömürü derecesi ile sömürülmelerine, yalnız genel bir sınıf sevgisi ile değil aynı zamanda, doğrudan ekonomik nedenlerle doğrudan doğruya katılırlar. Çünkü bütün diğer koşullar –bunlar arasında, toplam yatırılan sermaye değerin– veri kabul edildiğinde, ortalama kâr oranı, toplam emek miktarının, toplam sermaye tarafından sömürülmesinin yoğunluğuna bağlıdır.

Ortalama kâr, her 100 birim sermaye için üretilen, ortalama artı-değerle aynıdır ve artı-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, yukarda söylenenler kuşkusuz onun için de geçerlidir. Ortalama kâr bakımından, yatırılan sermayenin değeri, kâr oranını belirleyen ek bir etmen olur. Gerçekten de, kapitalist ya da sermaye tarafından herhangi bir bireysel üretim alanında, doğrudan doğruya orada çalışmakta olan emekçilerin sömürülmesi konusunda gösterilen dolaysız ilgi, ya aşırı çalıştırma, ya ücretleri ortalamanın altına indirme, ya da kullanılan emeğin olağanüstü üretkenliği yoluyla fazladan bir kazanç, ortalamayı aşan bir kâr ile sınırlıdır. Bunun dışında, kendi üretim kolunda, hiç değişen sermaye kullanmayan ve dolayısıyla hiç işçi çalıştırmayan (bu aslında abartılmış bir varsayımdır) bir kapitalist, gene de, diyelim, yalnız değişen sermaye kullanan (bir başka abartma daha) ve böylece tüm sermayesini ücretlere yatıran bir kapitalist kadar, işçi sınıfının sermaye tarafından sömürülmesiyle ilgilidir ve kârını gene onun kadar karşılığı ödenmeyen artı-emekten sağlamaktadır. Ne var ki, emeğin sömürü derecesi, işgünü belli ise, emeğin ortalama yoğunluğuna, sömürünün yoğunluk derecesi belli ise, işgününün uzunluğuna bağlıdır. Emeğin sömürü derecesi, artı-değer oranını ve dolayısıyla belli bir toplam değişen sermaye için artı-değer kitlesini ve böylece kârın büyüklüğünü belirler. Bireysel bir kapitalistin, kendi faaliyet alanının bütününden ayrı olarak, kendisi tarafından sömürülen işçilerin sömürüsüne karşı duyduğu özel ilgi ve çıkarı, belli bir üretim alanındaki sermayeden, bu alandaki toplam sermayeden ayrı olarak, doğrudan doğruya kendisi tarafından çalıştırılan işçilerin sömürüsü konusundaki özel ilgi ve çıkarının aynıdır.

Öte yandan, her özel sermaye alanı ve her bireysel kapitalist, toplam sermaye tarafından çalıştırılan toplumsal emeğin üretkenliği konusunda aynı ilgiyi duyar. Çünkü, iki şey bu üretkenliğe bağlıdır: Birinci-

si, ortalama kârın ifade edildiği kullanım-değerleri kitlesi; bu ortalama kâr, yani sermaye birikimi için ve tüketime harcanmak üzere gelir için bir fon biçiminde iş göreceği için, bu, iki katlı bir önem taşır. İkincisi, kapitalist sınıfın tamamı için, artı-değer ya da kâr miktarı veri ise, yatırılan toplam sermayenin (değişmeyen ve değişen) değeri, kâr oranını, ya da belli bir miktar sermaye üzerinden kârı belirler. Herhangi bir üretim alanında ya [sayfa 176] da bu alanın bireysel bir girişimindeki emeğin özel üretkenliği yalnız, bununla doğrudan doğruya uğraşan kapitalistleri ilgilendirir, çünkü bu, o özel alanın, toplam sermaye karşısında ya da o bireysel kapitalistin, kendi alanı karşısında fazladan bir kâr elde etmesine olanak sağlar.

İşte bu, kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabet sözkonusu olduğunda birbirlerinin gözünün yaşına bakmadıkları halde, bütünüyle işçi sınıfı karşısında birbirine tutkun bir mason derneği kurmalarının nedenini, matematik bir kesinlikle kanıtlamış olur.

Üretim-fiyatı, ortalama kârı içerir. Biz buna üretim-fiyatı diyoruz. Bu, gerçekte, Adam Smith'in *natural price* (doğal-fiyat), Ricardo'nun *price of production* (üretim-fiyatı) ya da *cost of production* (üretim-maliyeti) ve fizyokratların *prix necessaire* (gerekli-fiyat) dedikleri şeydir, çünkü bu, uzun sürede, her bireysel alanda metaların arz ve yeniden-üretimlerinin önkoşuludur.[33] Ama bunlardan hiç biri, üretim-fiyatı ile değer arasındaki farkı açıklamamıştır. Ama biz, metaların değerinin, emek-zamanı ile, yani bunların içerdikleri emek miktarı ile belirlenmesine karşı çıkan aynı iktisatçıların niçin böyle yaptıklarını ve piyasa-fiyatlarının etrafında dalgalandıkları merkezler olarak niçin daima üretim-fiyatlarının sözünü ettiklerini şimdi daha iyi anlıyoruz. Üretim-fiyatının, metaların değerinin tamamen dışında ve bu değerin *prima facie* anlamsız bir biçimi olması, rekabette ve bu yüzden kaba kapitalistin ve dolayısıyla da kaba iktisatçının kafasında ortaya çıkan bir biçim olması nedeniyle bunların böyle davranmak işlerine gelmektedir.

İNCELEMELERİMİZ, piyasa-değerinin (ve bununla ilgili olarak söylenen her şey, uygun değişikliklerle, üretim-fiyatı için de geçerlidir) belli bir üretim alanında en uygun koşullar altında üretimde bulunanlar için, bir artı-kârı nasıl kapsadığını ortaya çıkarmış bulunuyor. Bunalımlar ve genellikle aşırı-üretim halleri dışında, bu, piyasa-değerlerinden ya da üretimin piyasa-fiyatlarından ne kadar sapmış olurlarsa olsunlar, bütün piyasa-fiyatları için de doğrudur. çünkü, piyasa-fiyatı, metalar, birbirinden çok farklı bireysel koşullar altında üretilmiş bulunsalar ve dolayısıyla epeyce farklı maliyet-fiyatlarına sahip olsalar da, aynı tür metalar için aynı fiyatın ödeneceğini ifade eder. (Biz burada, yapay olsun, doğal olsun, terimin alışılagelen anlamında tekellerin sonucu olan artı-kârlardan

[33] Malthus, *(Principles of Political Economy,* London 1836, s. 77-78. *-Ed.*

sözetmiyoruz.)

Bazı üretim alanları, eğer, kendi metalarının değerlerinin üretim-fiyatlarına çevrilmesi ve böylece kârlarının ortalama kâra inmesini önleyebilecek durumda iseler, bu artı-kârın da ortaya çıkması sözkonusudur. Artı-kârın bu iki biçiminin gösterdiği başka değişiklikler üzerinde, toprak rantı ile ilgili kısımda daha fazla durulacaktır. [sayfa 177]

ONBİRİNCİ BÖLÜM
GENEL ÜCRET DALGALANMALARININ ÜRETİM-FİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

TOPLUMSAL sermayenin ortalama bileşimi $80_s + 20_d$ ve kâr %20 olsun. Artı-değer oranı bu durumda %100 olur. Ücretlerde genel bir artış, diğer her şey aynı kalmak üzere, artı-değer oranında bir azalma demektir. Ortalama sermaye için, kâr ve artı-değer özdeştir. Ücretler %25 yükselsin. Bu durumda, daha önce 20 ile harekete geçirilen aynı miktar emek, şimdi 25'e malolacaktır. Böyle olunca, $80_s + 20_d + 20_k$ yerine, $80_s + 25_d + 15_k$ devir değeri elde ederiz. Değişen sermaye tarafından harekete geçirilen emek, gene önceki gibi 40'lık bir değer üretir. Eğer d, 20'den 25'e yükselirse, a ya da k fazlalığı ancak 15 olur. 105 tutarındaki bir sermaye üzerinden 15'lik kâr, şimdi %$14^2/_7$'dir ve bu, yeni ortalama kâr oranıdır. Ortalama sermaye tarafından üretilen metaların üretim-fiyatları, bunların değerleri ile çakıştığı için, bu metaların üretim-fiyatı aynı kalacaktır. Bir ücret artışı, bu nedenle, kârda bir düşmeye yolaçacaktır, ama metaların değerinde ve fiyatında bir değişiklik olmayacaktır.

Daha önce, ortalama kâr %20 olduğu sürece, bir devir döneminde üretilen metaların üretim-fiyatı, bunların maliyet-fiyatı, artı, bu maliyet- fiyatı üzerinden %20 bir kâra eşit idi ve bu nedenle = m + mk' = m + (20m : 100) idi. Bu formülde m, metalara giren üretim araçlarının [sayfa 178] değerine ve sabit sermaye tarafından ürüne aktarılan aşınıp yıpranma miktarına bağlı olarak değişen, değişken bir büyüklüktür. Üretim-

fiyatı, öyleyse şimdi, m + ($14^2/_7$m : 100) olacaktır.

Şimdi bileşimi, başlangıçta 80s + 20d olan ortalama toplumsal sermayenin (bu da şimdi $76^4/_{21s}$ + $23^{17}/_{21d}$ olmuştur) bileşiminden daha düşük, diyelim 50_s + 50_d olan bir sermaye alalım. Bu durumda, ücret artışından önce yıllık ürünün üretim-fiyatı, kolaylık olsun diye, sabit sermayenin tamamının aşınma ve yıpranma ile ürüne geçtiği ve devir döneminin birinci örnektekinin aynı olduğu varsayıldığında, 50_s + 50_d + 20_k = 120 olur. Aynı miktar emeğin harekete geçirilmesi için ücretlerde %25 bir artış, değişen sermayenin 50'den 62½'ye yükselmesi demektir. Yıllık ürünün, eski üretim-fiyatı 120 üzerinden satılması halinde bu bize 50_s + $6½_d$ + $7½_k$ ya da %$6^2/_3$'lük bir kâr oranını verir. Ama yeni ortalama kâr oranı %$14^2/_7$'dir ve biz, bütün öteki koşulların aynı kaldıklarını kabul ettiğimiz için, 50_s + $62½_d$ bileşimindeki sermayenin de bu kârı sağlaması gerekir. Şimdi, 112½'lik bir sermaye %$14^2/_7$ bir kâr oranı ile $16^1/_{14}$'lük bir kâr sağlamaktadır. Demek oluyor ki, bu sermaye ile üretilen metaların üretim-fiyatı, şimdi, 50_s + $62½_d$+ $16^1/_{14k}$ = $128^8/_{14}$ olur. Bu nedenle, %25 bir ücret artışı yüzünden, aynı metaların aynı miktarının üretim-fiyatı, burada 120'den $128^8/_{14}$'e ya da %7'den fazla yükselmiş oluyor.

Tersine, bileşimi, ortalama sermayenin bileşiminden daha yüksek, diyelim, 92_s + 8_d olan bir üretim alanı alalım. Başlangıç ortalama kârı, bu durumda hâlâ 20 olacak ve eğer biz gene sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne geçtiğini ve devir döneminin I ve II'dekinin aynı olduğunu varsayarsak, metaın üretim-fiyatı burada da 120 olur.

Ücretlerde %25 bir artış nedeniyle, aynı miktar emek karşılığı değişen sermaye, 8'den 10'a, metaların maliyet-fiyatı 100'den 102'ye yükseldiği halde, ortalama kâr oranı %20'den %$14^2/_7$'ye düşer. Ama, 100 : $14^2/_7$ = 102 : $14^4/_7$'dir. Şimdi 102'nin payına düşen kâr, böylece %$14^4/_7$'dir. Bu nedenle, toplam ürünün satış-fiyatı, m + mk' = 102 + $14^4/_7$ = $116^4/_7$ olur. Demek ki, üretim-fiyatı 120'den $116^4/_7$'ye ya da $3^3/_7$ düşmüştür.

Sonuç olarak, ücretler %25 yükseldiğinde:

1) Ortalama toplumsal bileşimde bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı değişmez;

2) Daha düşük bileşimdeki bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı yükselir, ama bu kârdaki düşüş oranında değildir;

3) Daha yüksek bileşimdeki bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı düşer, ama bu kârdaki düşüş oranında değildir.

Ortalama sermayelerle üretilen metaların üretim-fiyatı aynı kaldığı, ürünün değerine eşit olduğu için, bütün sermayelere ait ürünlerin üretim-fiyatlarının toplamı da aynı kalır ve toplam sermaye tarafından üretilen değerlerin toplamına eşittir. Bir yandaki yükselme ve öte yandaki düşme, toplam sermaye için ortalama toplumsal sermaye düzeyinde bir dengeleme sağlar. [sayfa 179]

Üretim-fiyatı, örnek II'de yükselir ve örnek III'te düşerse, artı-de-

ğer oranında bir düşme, ya da genel bir ücret artışı ile meydana gelen bu zıt etki, ücretlerdeki bir yükselmenin fiyatlar ile telafi edilemeyeceğini gösterir, çünkü, III'te üretim-fiyatındaki düşme, kapitalist için kârdaki düşmeyi telafi edemediği gibi, II'deki fiyat yükselmesi de kârdaki düşmeye engel olamaz. Daha çok, her iki durumda da, ister fiyat yükselsin ister düşsün, kâr, fiyatın aynı kaldığı haldekinin, ortalama sermaye kârının aynı olur. Bu, hem durum II'de, hem durum III'te, $5^5/_7$ kadar düşen, ya da %25'in biraz üzerinde bulunan aynı ortalama kârdır. Buradan şu sonuç çıkar ki, eğer fiyat II'de yükselmemiş ve III'te düşmemişse, II, yeni düşük ortalama kârın altında, III, bu kârın üzerinde satmak durumundadır. Besbellidir ki, her 100 birim sermaye için, 50, 25 ya da 10 birimin ücretlere yatırılmasına bağlı olarak sermayesinin $^1/_{10}$'ini ücretlere yatırmış bulunan bir kapitalist üzerindeki bir ücret artışının etkisi, sermayesinin ¼'ini ya da %½'ini yatırmış olandan tamamen farklıdır. Sermayenin bileşiminin, ortalama toplumsal bileşimin altında ya da üzerinde olmasına bağlı olarak, üretim-fiyatında bir yanda artış, öte yanda düşme olması, ancak, kârın, yeni düşük ortalama kâr düzeyine uydurulması süreciyle gerçekleşir.

O halde, ücretlerde genel bir düşme ve kâr oranında, dolayısıyla ortalama kârda buna karşılık genel bir yükselme, ortalama toplumsal bileşime zıt yönlerde sapmalar gösteren sermayelerin ürettikleri metaların üretim-fiyatları üzerinde nasıl bir etki yapar? Bu sorunun yanıtını bulmak için (Ricardo bunu çözümleyememiştir) yukardaki açıklamayı tersine çevirmek yetecektir.

I. Ortalama sermaye = $80_s + 20_d = 100$; artı-değer oranı %100; üretim-fiyatı = metaların değeri = $80_s + 20_d + 20_k = 120$; kâr oranı = %20. Ücretlerin dörtte-bir düştüğünü varsayalım. Şimdi, aynı değişmeyen sermaye, 20d yerine 15d ile harekete geçirilecektir. Öyleyse metaların değeri = $80_s + 15_d + 25_k = 120$'dir. d tarafından yapılan işin miktarı değişmemiş, ama onun yeni yarattığı değer, kapitalist ile emekçi arasında farklı bir şekilde bölüşülmüştür. Artı-değer, 20'den 25'e, artı-değer oranı $^{20}/_{20}$'den $^{25}/_{15}$'e ya da %l00'den $\%166^2/_3$'e yükselmiştir. 95 üzerinden kâr şimdi = 25 ve böylece 100 birim için kâr oranı = $26^6/_{19}$ olmuştur. Sermayenin yüzde olarak yeni bileşimi şimdi $84^4/_{19}$s + $15^{15}/_{19}$d = 100'dür.

II. Düşük bileşimli sermaye. Yukarda olduğu gibi, başlangıçtaki bileşim $50_s + 50_d$'dir. Ücretlerde dörtte-bir oranında bir düşme olması nedeniyle, d, 37½'ye ve bunun sonucu, yatırılan toplam sermaye 50_s + $37½_d$ = 87½'ye düşmüştür. Şimdi eğer biz, buna $\%26^6/_{19}$'luk yeni kâr oranını uygularsak, 100 : $26^6/_{19}$ = 87½ : $23^1/_{38}$ elde ederiz. Daha önce 120'ye malolan aynı metalar kitlesi şimdi, 87½ +$23^1/_{38}$ = $110^{10}/_{19}$'a mal olur ve bu yaklaşık %10 bir fiyat düşmesi demektir.

III. Yüksek bileşimli sermaye. Başlangıçta, $92_s + 8_d = 100$. Ücretlerde dörtte-bir kadar bir indirim 8_d'yi 6_d'ye ve toplam sermayeyi 98'e indirmektedir. Sonuç olarak, 100 : $26^6/_{19}$ = 98 : $25^{15}/_{19}$ olur. Metaın daha

[sayfa 180] önce 100 + 20 = 120 olan üretim-fiyatı, ücret indiriminden sonra şimdi, $98 + 25^{15}/_{19} = 123^{15}/_{19}$ olur ve bu yaklaşık 4'lük bir artıştır.

Bu nedenle, besbelli ki, gerekli değişikliklerle birlikte ters yönde aynı gelişmeyi İzlemekten başka bir şey yapamayız; ücretlerde genel bir düşme, artı-değer ile artı-değer oranında ve diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, farklı oranda ifade edilse bile, kâr oranında genel bir yükselmeye yolaçmaktadır; düşük bileşimli sermayeler tarafından üretilen metaların üretim-fiyatlarında bir düşme ve daha yüksek bileşimli sermayeler tarafından üretilen metaların üretim-fiyatlarında bir yükselme sözkonusudur. Bu sonuç, ücretlerde genel bir yükselme olduğu zaman görülenin tam tersidir.[34] Her iki halde de –ücretlerin yükselmesi ve düşmesinde– işgününün ve temel geçim araçlarının fiyatlarının aynı kaldığı varsayılmıştı. Bu durumlarda, ücretlerde bir düşme, ancak, eğer bu ücretler emeğin normal fiyatının daha üzerine çıkmış ise ya da bu fiyatın daha altına inmiş ise mümkündür. Ücretlerdeki bir yükselme ya da düşmenin, genel olarak emekçilerin tükettiği metaların değerinde ve dolayısıyla üretim-fiyatında bir değişiklikten ileri gelmesi halinde, sorunun nasıl bir değişiklik göstereceği, toprak rantı ile ilgili bölümde daha uzunboylu incelenecektir. Bu noktada, gene de, son olarak şu düşünceleri belirtmek yerinde olacaktır:

Ücretlerdeki yükselme ya da düşmenin, yaşam gereksinmelerinin değerindeki bir değişmeden ileri gelmesi halinde, yukarda ulaşılan sonuçlarda, ancak, fiyatlarındaki değişmenin, değişen sermaye miktarını artıran ya da azaltan metaların, aynı zamanda, değişmeyen sermayenin öğeleri olarak bu sermayeye girmeleri ve bu nedenle, sadece ücretleri etkilemekle kalmadıkları ölçüde bir değişiklik olabilir. Yok eğer bunlar yalnız ücretleri etkiliyorsa, yukardaki tahliller, söylenmesi gerekli her şeyi kapsar.

Bütün bu bölümde, genel bir kâr oranı ile ortalama kârın oluşması ve dolayısıyla, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmeleri, veri olarak kabul edilmişti. Sorun, yalnızca, ücretlerdeki genel bir yükselme ya da düşmenin, metaların kabul edilmiş bulunan üretim-fiyatlarını nasıl etkiledikleri idi. Bu, bu kısımda çözümlenen diğer önemli noktalar ile karşılaştırılırsa, ancak ikinci derecede bir sorundur. Şu da var ki, bu, daha ileride göreceğimiz gibi* Ricardo tarafından ele alınan tek sorundu ve üstelik o, bunu, tek yanlı ve yetersiz bir biçimde ele almıştı. [sayfa 181]

[34] Çok gariptir ki, Ricardo [*On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 36-41. -*Ed.*] (değerlerin, üretim-fiyatları düzeyine indirilmesini anlayamayan Ricardo, haliyle bizden farklı bir yolda ilerlemektedir) bu olasılığı bir defa bile düşünmemiş yalnız birinci durumu, ücretlerde bir yükselme ve bunun, metaların üretim-fiyatları üzerindeki etkilenmesini incelemiştir. Ve, *servum pecus imitatorum*** [*Hurace, Epistles,* Book I, *Epistle19*. -*Ed.*] bu son derece açık ve aslında totolojik, pratik uygulamayı yapmayı denememişlerdir bile.

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil 2, s.181-94. -*Ed.*

** Taklitçi köleler. -ç.

ONİKİNCİ BÖLÜM
TAMAMLAYICI AÇIKLAMALAR

I. ÜRETİM-FİYATINDA BİR DEĞİŞİKLİĞİ GEREKTİREN NEDENLER

Bir metanın üretim-fiyatı ancak iki nedenle değişebilir:

Birincisi. Genel kâr oranında bir değişiklik. Bu ancak, ortalama artı-değer oranında her değişiklikten, ya da eğer ortalama artı-değer oranı aynı kalıyorsa, elkonulan artı-değerler toplamının, yatırılan toplam toplumsal sermaye miktarına olan oranında bir değişmeden ileri gelebilir.

Artı-değer oranındaki değişiklik, eğer, ücretlerin normal düzeyin altına düşmesinden ya da bu düzeyin üzerine çıkmasından ileri geliyorsa –bu tür hareketlere ancak gelişigüzel dalgalanmalar gözüyle bakılmak gerekir– yalnız, ya emek-gücü değerinde bir yükselmeden ya da düşmeden meydana gelebilir; oysa, temel geçim araçlarını üreten emeğin üretkenliğinde, yani emekçi tarafından tüketilen metaların değerinde bir değişme olmaksızın, bunun her ikisinin de olması da aynı derecede olanaksızdır.

Ya da, elkonulan artı-değer toplamının, yatırılan toplam toplumsal sermayeye oranında bir değişme ile olabilir. Bu durumda değişmeye artı-değer oranı yol açmadığına göre, bunun, toplam sermaye, ya da daha çok, toplam sermayenin değişmeyen kısmı tarafından yaratılmış olması gerekir. Bu kısmın kitlesi, teknik olarak ele alındığında, değişen sermaye ile satın alınan emek-gücü miktarıyla orantılı olarak artar ya da

azalır ve [sayfa 182] değerinin kitlesi, böylece, kendi kitlesinin artması ya da azalması ile artar ya da azalır. O da, bu nedenle değişen sermayenin değer kitlesine orantılı olarak artar ya da azalır. Aynı miktar emek eğer daha fazla değişmeyen sermayeyi harekete getiriyorsa, daha üretken hale gelmiş demektir. Tersi olursa, üretkenliği azalmıştır. Demek ki, emeğin üretkenliğinde bir değişme olmuştur ve bazı metaların değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir.

Şu halde, aşağıdaki yasa her iki durum için de geçerlidir: Bir metaın üretim-fiyatı, genel kâr oranındaki bir değişme sonucu değişirse, bu metaın kendi değeri değişmeden kalmış olabilir. Ne var ki. öteki metaların değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir.

İkincisi. Genel kâr oranı değişmeden kalmıştır. Bu durumda, bir metaın üretim değeri, ancak, o metaın kendi değeri değişmiş ise değişir. Bu, ya son biçimi içersinde bu metaı üreten emeğin ya da bu metaın üretimine giren metalar üreten emeğin üretkenliğindeki bir değişme nedeniyle, sözkonusu metaın yeniden-üretimi için daha çok ya da daha az emek gerekmiş olmasından ileri gelebilir. Pamuk ipliğinin üretim-fiyatı, ya pamuk hammaddesinin eskisine göre daha ucuza üretilmesi ya da ipliği eğiren emeğin, gelişmiş makineler nedeniyle daha üretken hale gelmesi ile düşebilir.

Üretim-fiyatı, görmüş olduğumuz gibi = m + k, yani maliyet-fiyatı artı kâra eşittir. Ne var ki, bu = m + mk' ifadesinde maliyet-fiyatı m, değişken bir büyüklüktür ve farklı üretim alanlarında değiştiği gibi, bunların hepsinde metaın üretiminde tüketilen değişmeyen ve değişen sermayenin değerine eşittir ve k', yüzde olarak ortalama kâr oranıdır. Eğer, m = 200, k' = %20 olursa, üretim-fiyatı m + mk' = 200 + 200 (20 : 100) = 200 + 40 = 240'tır. Metaların değerinde bir değişiklik olsa bile, bu üretim-fiyatının aynı kalabileceği açıktır.

Metaların üretim-fiyatlarındaki bütün değişmeler, son tahlilde, değer değişikliklerine indirgenir. Ama, metaların değerlerindeki bütün değişiklikler, mutlaka, kendilerini, üretim-fiyatında bir değişme ile ifade etmezler. Üretim-fiyatı, yalnız tek bir metaın değeri ile değil, bütün metaların toplam değeri ile belirlenir. Bu nedenle, A metaında bir değişiklik, B metaında zıt bir değişiklik ile dengelenebilir ve böylece genel bağıntı aynı kalır.

II. ORTALAMA BİLEŞİMLİ METALARIN ÜRETİM-FİYATI

Üretim-fiyatları ile değerler arasındaki sapmanın, aşağıdaki nedenlerden nasıl ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz:

1) Bir metaın maliyet-fiyatına, içerdiği artı-değer yerine, ortalama kârın eklenmesi;

2) Üretim-fiyatı değerinden böylece sapan bir meta, başka metaların maliyet-fiyatına, onun öğelerinden birisi olarak girer ve bu neden-

le, bir metaın maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında tüketilmiş bulunan üretim [sayfa 183] araçlarının değeri arasında, ortalama kâr ile artı-değer arasındaki farktan doğabilecek kendisine ait sapmadan tamamen ayrı bir sapma bulunabilir.

İşte bu yüzden, ortalama bileşimli sermayelerin ürettikleri metaların maliyet-fiyatları bile, üretim-fiyatının bu kısmını oluşturan öğelerin değerlerinden farklı olabilir. Ortalama bileşim, diyelim, $80_s + 20_d$ olsun. Şimdi, bu bileşimdeki fiili sermayelerde, 80_s, s'nin, yani değişmeyen sermayenin değerinden büyük ya da küçük olabilir, çünkü, bu s, üretim-fiyatları, değerlerinden farklı olan metalardan meydana gelmiş olabilir. Aynı şekilde, ücretlere ait tüketim, üretim-fiyatları kendi değerlerinden sapan metaları içeriyor ise, 20_d kendi değerinden sapabilir; bu durumda, işçi bunları geri satın alabilmek (bunları yerine koyabilmek) için, daha uzun ya da daha kısa bir süre çalışmak durumunda kalır ve böylece, bu gibi yaşam gereksinmelerinin üretim-fiyatı, bunların değerleri ile çakıştığı zaman istenilenden daha fazla ya da az, gerekli-emek harcamak zorunda kalır.

Ne var ki, bu olasılık, ortalama bileşimli metalar için ortaya konmuş olan teoremlerin doğruluğunda en ufak bir eksiklik yapmaz. Bu metalara düşen kâr miktarı, bunların içerdikleri artı-değer miktarına eşittir. Örneğin, bileşimi $80_s + 20_d$ olan bir sermayede, artı-değerin belirlenmesinde en önemli şey, bu sayıların fiili değerlerin ifadesi olup olmadıkları değil, bunların birbirine olan oranlarıdır, yani toplam sermayeye göre, $d = {}^1/_5$ ve $s = {}^4/_5$ olmasıdır. Durum böyle olduğunda, d tarafından üretilen artı-değer, varsayıldığı gibi, ortalama kâra eşittir. Öte yandan, bu artı-değer, ortalama kâra eşit olduğu için, üretim-fiyatı = maliyet-fiyatı artı, kâr = m + k = m + a'dır; yani pratikte, metaın değerine eşittir. Bunun anlamı, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, üretim-fiyatını, m + k, ancak, metaların değerlerini değiştirdiği ölçüde değiştirebileceği, yalnızca, buna tekabül eden zıt yönlü bir harekete, kâr oranında bir düşme ya da yükselmeye yol açacağıdır. Eğer, burada, ücretlerdeki bir yükselme ya da düşme, metaların değerinde bir değişiklik meydana getirecek olsa, ortalama bileşimli bu alanlardaki kâr oranı, öteki alanlardaki düzeyin üzerine çıkar ya da altına düşer. Ortalama bileşimli alan, diğer alanlar ile aynı kâr düzeyini, ancak, fiyat değişmeden kaldığı sürece devam ettirir. Bunun pratikteki sonucu, bu nedenle, ürünlerinin gerçek değerleri üzerinden satılmaları halinde neyse öyledir. Çünkü, metaların, fiili değerleri üzerinden satılmaları halinde, diğer koşullar eşit olmak kaydıyla, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, kârda buna tekabül eden bir düşme ya da yükselmeye neden olacakları, ama, metaların değerinde bir değişikliğe yol açmayacakları, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, bütün koşullar altında, hiç bir zaman, metaların değerini etkilemeyip, yalnız artı-değerin büyüklüğünü etkileyeceği apaçık ortadadır. [sayfa 184]

III. KAPİTALİSTİN TELAFİ KONUSUNDAKİ DAYANDIĞI NEDENLER

Rekabetin, farklı üretim alanlarındaki kâr oranlarını, ortalama bir kâr oranına eşitlediği ve böylece, bu farklı alanlara ait ürünlerin değerlerini, üretim-fiyatlarına dönüştürdüğü belirtilmiş bulunuyor. Bu, sermayenin bir üretim alanından sürekli olarak, o an için, kârın, ortalamanın üzerinde bulunduğu başka bir üretim alanına aktarılması ite olur. Bununla birlikte, belli bir sanayi dalında belli sürelerde, birbirini izleyen, iyi ve kötü yılların yol açtığı kâr dalgalanmalarının da dikkate alınmaları yerinde olur. Sermayenin, farklı üretim alanları arasındaki bu aralıksız giriş ve çıkışı, kâr oranında, yükselme ve düşme eğilimleri yaratır ve bu, birbirini azçok eşitleyerek, her yerde kâr oranının aynı ortak ve genel düzeye indirgenmesi eğilimini taşır.

Sermayelerin bu hareketine, her şeyden önce, kârları bir yerde genel ortalamanın üzerine çıkartan, diğer bir yerde ise altına indiren, piyasa-fiyatlarının düzeyi neden olur. Bu noktada bizi henüz ilgilendirmeyen tüccar sermayesini bir yana bırakıyoruz: biz bunu, bazı çok aranan mallarda ani spekülasyon nöbetleri halinde ortaya çıkarak, kitleler halinde sermayeyi bir işkolunda olağanüstü bir hızla çekip, bir başka işkoluna aynı hızla sürmesinden tanıyoruz. Böyle olmakla birlikte, her fiili üretim alanında –sanayi, tarım, madencilik, vb.– sermayenin bir alandan diğerine aktarılması, özellikle mevcut sabit sermaye yüzünden, oldukça büyük güçlükler gösterir. Ayrıca, deneyimler göstermiştir ki, diyelim pamuklu sanayii gibi bir sanayi kolunun, bir dönemde olağanüstü yüksek kâr sağlaması, bir başka zamanda ise, çok az kârlı olması ve hatta zarar etmesi halinde, belli yılları kapsayan bir dönemde ortalama kâr, diğer sanayi kollarındaki kârın hemen hemen aynı olur. Ve sermaye, çok geçmeden bu deneyimi hesaba katmayı öğrenir.

Bununla birlikte, rekabetin *göstermediği* şey, üretim hareketine egemen olan değerin belirlenmesi; ve, üretim-fiyatlarının temelinde yatan ve son kertede bunları belirleyen değerlerdir. Buna karşılık rekabet şunları gösterir: 1) farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşiminden ve bu nedenle de, belli bir sömürü alanındaki belli bir sermaye tarafından elkonan canlı emek kitlesinden, bağımsız olan ortalama kârları; 2) üretim-fiyatlarında, ücretlerin düzeyindeki değişmelerin yolaçtıkları yükselme ve düşmeleri; ilk bakışta, metaların değer bağıntısıyla tam bir çelişme halindeki bir görüngüyü; 3) metaların ortalama piyasa-fiyatını, belli bir sürede, *piyasa-değerine* değil de, bu piyasa-değerinden oldukça büyük bir sapma gösteren, çok farklı bir üretimin piyasa-fiyatına indirgeyen, piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmaları. Bütün bu görüngüler, değerin, emek-zamanı ile belirlenmesiyle olduğu kadar, karşılığı ödenmeyen artı-emekten ibaret bulunan artı-değerin niteliği ile de çelişiyormuş *gibi görünür. Böylece, rekabette her şey tersine çevrilmiş*

görünür. Ekonomik [sayfa 185] ilişkilerin, yüzeyden nihai gibi görünen biçimleri, kendi gerçek varlıkları ve dolayısıyla, bu ilişkilerin taşıyıcıları ve aracılarının bunları anlamaya çalıştıkları kavramları içersinde, bunların asıl ama gizlenmiş öz biçimlerinden ve bunlara tekabül eden kavramlarından, son derece farklı ve gerçekte bunların tam tersidir.

Üstelik. Kapitalist üretim, belli bir gelişim düzeyine ulaşır ulaşmaz, bireysel alanlardaki farklı kâr oranlarının, genel bir kâr oranına eşitlenmesi, bundan böyle, sırf, piyasa-fiyatlarının sermayeyi çektiği ya da ittiği, çekme ve itme hareketleriyle gerçekleşmez. Ortalama fiyatlar ile, bunlara tekabül eden piyasa-fiyatları, bir süre için kararlı hale geldikten sonra bireysel kapitalistler, bu eşitlenmenin, *belirli farkları* dengelediğinin *bilincine varırlar* ve bu durumu, kendi karşılıklı hesaplarında dikkate alırlar. Bu farklar, kapitalistlerin zihninde mevcuttur ve onlar bunu, telafi nedenleri olarak hesaba katarlar.

Ortalama kâr, temel kavramdır ve eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit zaman aralıklarında eşit kâr sağlamaları gerektiği anlamına gelir. Bu da gene bir üretim alanındaki sermayenin, toplam toplumsal sermaye tarafından emekçilerden sızdırılan toplam artı-değerden, kendi büyüklüğü ile *pro rata* pay alması gerektiği; ya da, her bireysel sermayeye, yalnızca, toplam toplumsal sermayenin bir kısmı ve her kapitaliste, gerçekte, toplam toplumsal girişimde, toplam kârdan, kendi sermayesinin büyüklüğü ile *pro rata* pay alan bir hisse sahibi gibi bakılması anlayışına dayanır.

İşte bu anlayış, örneğin, metalarının üretimi daha uzun zaman aldığı ya da daha uzak pazarlarda satıldıkları için, sermayesinin devri, başka sermayelere göre daha yavaş olan kapitalistin hesabında, bu şekilde kaybettiği kârı hesaba dahil etmek ve fiyatı yükselterek bunu telafi etmek için bir dayanak hizmetini görür. Ya da, örneğin, şilepçilik gibi, daha büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunan yatırımlar daha yüksek fiyatlarla telafi edilir. Kapitalist üretim ve onunla birlikte, sigortacılık işi gelişir gelişmez, tehlikeler fiilen bütün üretim alanları için eşit hale gelmiştir. (bkz: Corbet*); ne var ki, daha tehlikeli işkolları, daha yüksek sigorta primi öder ve bunları, metalarının fiyatlarında geri alırlar. Pratikte, bütün bunların anlamı şudur ki, bir üretim kolunu –belli sınırlar içersinde bütün üretim kolları aynı derecede gerekli sayılır– daha az, bir başkasını daha fazla kârlı kılan her durum, bu telafiyi hesaplamada kullanılan nedenler ya da etmenleri haklı kılmak için, rekabetin yenilenmiş hareketine her zaman gerek duyulmaksızın, telafi için geçerli bir zemin olarak kesin bir biçimde hesaba katılır. Kapitalistin burada unuttuğu –ya da daha doğrusu, rekabet yoluyla dikkati çekilmediği için göremediği– şey, farklı üretim kollarına ait metaların fiyatlarını hesaplarken kapitalist-

* Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals,* London 1841. s. 100-02. -*Ed*.

ler tarafından karşılıklı olarak öne sürülen bütün bu telafi nedenlerinin, [sayfa 186] bunların hepsinin de, ortak ganimetleri, toplam artı-değerden, kendi sermayelerinin büyüklüğü ile *pro rata,* eşit talepte bulunmaları olgusundan başka bir şey olmadığıdır. Bu, daha çok, onlara, ceplerine indirdikleri kâr, ele geçirdikleri artı-değerden farklı olduğu için, bu telafi nedenlerinin, toplam artı-değere katılmalarını eşitlemeyip, metalarının maliyet-fiyatına, şu ya da bu nedenle yapılan eklemelerden elde olunuyormuş gibi görünen *kârın kendisini yaratıyormuş* gibi gelir.

Diğer bakımlardan kapitalistin, artı-değerin, kaynağı konusundaki varsayımları ile ilgili olarak Yedinci Bölümün 116. sayfasında söylenenler, ortalama kâr için de geçerlidir. Ele alınan durum, yalnız, metaların piyasa-fiyatı ile emeğin sömürü derecesi veri kabul edildiğinde, maliyet-fiyatındaki bir tasarruf, yalnızca bireysel işbilirlilik, açıkgözlük, vb. gibi şeylere bağlı bulunduğu için farklı görünür. [sayfa 187]

ÜÇÜNCÜ KISIM
KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM
YASANIN NİTELİĞİ

ÜCRET ile işgünü veri kabul edildiğinde, diyelim 100'lük bir değişen sermaye, belli sayıdaki çalışan işçiyi temsil eder. Bu sermaye, bu sayının bir göstergesidir. 100 £, diyelim 100 işçinin bir haftalık ücreti olsun. Bu işçilerin, eşit miktarlarda gerekli ve artı-emek harcadıkları, günde, kendileri için, yani ücretlerinin yeniden-üretimi için çalıştıkları kadar, kapitalist için, yani artı-değer üretmek için çalıştıkları kabul edilirse, bunların toplam ürünlerinin değeri = 200 £ ve ürettikleri artı-değer miktarı 100 £ olacaktır. Artı-değer oranı, a/d = %100 olurdu. Ama gördüğümüz gibi, bu artı-değer oranı, kendisini, kâr oranı a : S olduğu için, değişmeyen sermaye s ve dolayısıyla toplam sermaye S'nin farklı buyüklüklerine bağlı olarak, çok farklı kâr oranları ile ifade eder. Artı-değer oranı %100 olduğuna göre:

s = 50	ve d = 100 ise	k' = 100 : 150 = %66$^2/_3$
s = 100	ve d = 100 ise	k' = 100 : 200 = %50
s = 200	ve d = 100 ise	k' = 100 : 300 = %33$^1/_3$
s = 300	ve d = 100 ise	k' = 100 : 400 = %25
s = 400	ve d = 100 ise	k' = 100 : 500 = %20 olur.

Bu, aynı artı-değer oranının, kendisini, değişmeyen sermayenin maddi olarak büyümesinin —aynı oranda olmasa bile— aynı zamanda

[sayfa 188] kendi değerinde ve dolayısıyla da toplam sermayenin değerinde bir büyümeyi gerektirmesi nedeniyle, emeğin sömürü derecesi aynı olduğu halde, düşen bir kâr oranı ile nasıl ifade edeceğini gösteriyor.

Eğer bir de, sermayenin bileşimindeki bu yavaş değişmenin, yalnız bireysel üretim alanları ile sınırlı kalmayıp, aşağı yukarı bütün ya da hiç değilse, önemli üretim alanlarında da meydana geldiği ve bu yüzden, bir toplumun toplam sermayesinin ortalama organik bileşiminde değişmelere neden olduğu varsayılırsa, artı-değer oranı ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre tedrici büyümesi, zorunlu olarak, genel kâr oranında tedrici bir düşmeye yolaçar. Görmüş olduğumuz gibi, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, değişen sermayede, değişmeyen sermayeye, ve dolayısıyla, harekete geçirilen toplam sermayeye oranla nispi bir azalma olması, kapitalist üretimin bir yasasıdır. Bu ifade, kapitalist sistemde gelişmiş bulunan kendisine özgü üretim yöntemleri nedeniyle, belli değerde bir değişen sermaye tarafından harekete geçirilen aynı sayıda işçinin, yani aynı miktarda emek-gücünün, aynı sürede, gittikçe artan miktarlarda emek aracını, makineyi, her türden sabit sermayeyi, hammaddeyi, —ve dolayısıyla, değeri durmadan artan değişmeyen sermayeyi— işlettiği, işlediği ve üretken biçimde tükettiğini söylemenin bir başka biçimidir. Değişen sermayede, değişmeyen ve dolayısıyla toplam sermayeye göre bu sürekli azalma, toplumsal sermayenin, kendi ortalamasında, gitgide daha yüksek bir organik bileşime ulaşması demektir. Bu, aynı şekilde, aynı sayıda işçinin, daha fazla makine ve genellikle daha çok sabit sermaye kullanılması sayesinde, aynı sürede, yani daha az emekle, gitgide artan miktarda ham ve yardımcı maddeleri ürüne çevirmesi olgusuyla kendisini gösteren, emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişmenin bir başka ifadesidir. Değişmeyen sermayedeki bu sürekli değer artışına —bu, değişmeyen sermayenin maddi olarak yalnızca yaklaşık bir biçimde kapsadığı kullanım-değerlerinin gerçek kitlesinin büyümesini göstermekle birlikte— ürünlerde sürekli bir ucuzlama tekabül eder. Her tek tek ürün, kendi başına alındığında, ücretlere yatırılan sermayenin, üretim araçlarına yatırılan sermayeye kıyasla daha büyük bir yer tuttuğu, daha düşük üretim düzeyine göre, daha az miktarda emek içerir. Bu bölümün başında verilen ve varsayıma dayanan diziler, bu nedenle, kapitalist üretimin gerçek eğilimini ifade eder. Bu üretim tarzı, değişmeyen sermayeye kıyasla, değişen sermayede gitgide nispi bir azalma, ve dolayısıyla toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselme yaratır. Bunun doğrudan sonucu, aynı ya da hatta artan bir emek sömürü derecesinde, artı-değer oranının sürekli düşme güsteren bir kâr oranı ile temsil edilmesidir. (Bu düşmenin kendisini niçin mutlak bir biçimde değil de; artan bir düşme eğilimi şeklinde gösterdiğini daha ileride göreceğiz.) Bu nedenle, genel kâr oranındaki bu sürekli düşme [sayfa 189] eğilimi, tam da emeğin toplumsal

üretkenliğindeki sürekli gelişmenin, kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesidir. Bu, kâr oranının, başka nedenlerle geçici olarak bir düşme gösteremeyeceği anlamına gelmez. Böylece, kapitalist üretim tarzının niteliğinden hareket edilerek, bu üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, genel ortalama artı-değer oranının kendisini, düşen bir genel kâr oranı ile ifade etmek durumunda kalması, mantıki bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış oluyor. Çalıştırılan canlı emek kitlesi, harekete geçirdiği maddeleşmiş emek kitlesine, yani üretken biçimde tüketilen üretim araçları kitlesine kıyasla sürekli bir azalma gösterdiği için, canlı emeğin, karşılığı ödenmeyen ve artı-değerde nesneleşen kısmının da, yatırılan toplam sermaye ile temsil edilen değer miktarına kıyasla sürekli bir azalma göstermesi gerekir. Artı-değer kitlesinin yatırılan toplam sermayenin değerine oranı, artı-değer oranını verdiğine göre, bu oranın da sürekli düşmesi gerekir.

Bütün bu söylenenlerden, bu yasanın böylesine basit olduğu ortadayken, şimdiye değin bütün ekonomi politik, bunu ortaya çıkarmada, daha ilerde* göreceğimiz gibi pek az başarı göstermiştir. İktisatçılar bu görüngünün farkına varmıştır ve onu yorumlamak için epey kafa yormuşlardır. Kapitalist üretim için bu yasa büyük önem taşıdığı halde, çözümü Adam Smith'ten beri bütün ekonomi politiğin hedefi olan, ve Adam Smith'ten beri çeşitli okullar arasındaki farkın, bu çözüme yaklaşmadaki farktan ibaret bulunan bir sır olduğu söylenebilir. Öte yandan, bugüne kadar ekonomi politiğin, değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki ayrım etrafında dönüp durduğu haide, bunu doğru biçimde nasıl tanımlayacağını hiç bir zaman bilemediğini; artı-değeri kârdan bir türlü ayıramadığı gibi, kârı, sanayi kârı, ticari kâr , faiz, toprak rantı gibi farklı ve bağımsız kısımlarından ayırdeden kendi saf şekli içersinde hiç bir zaman incelemediğini; sermayenin organik bileşimindeki farkları hiç bir zaman doğru dürüst çözümlemediği, ve bu nedenle genel kâr oranının oluşumunu çözümlemeyi de aklından bile geçirmediğini gözönüne aldığımızda —bütün bunları gözönünde tuttuğumuzda— bu bilmeceyi çözmedeki başarısızlığına şaşrnamak gerekir.

Kârın, farklı bağımsız kategorilere ayrılmasına geçmeden önce, bu yasaya özellikle değiniyoruz. Bu incelemenin, kârın, farklı kategorilerdeki kimselerin payına düşen farklı kısımlara bölünmesinden bağımsız olarak yapılması oıgusu, daha başlangıçta, bu yasanın bütünüyle bu bölünmeden ve bundan doğan kâr kategorilerinin karşılıklı ilişkilerinden bağımsız olduğunu göstermektedir. Burada sözünü ettiğimiz kâr, yalnız, doğmuş bulunduğu değişen sermayeden çok, toplam sermaye ile bağıntısı içersinde sunulan, artı-değerin kendisine verilen bir başka addan başka bir şey değildir. Kâr oranındaki düşme, demek ki, artı-değerin yatırılmış toplam sermayeye oranında bir düşmeyi ifade etmektedir ve

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil 2, 5. 435-66, 541-43. *-Ed.*

bu nedenle, bu artı-değerin çeşitli kategoriler arasındaki her türlü bölünmesinden bağımsızdır. [sayfa 190]

Kapitalist gelişmenin, sermayenin organik bileşiminin, s : d, 50 : 100 olduğu belli bir aşamasında, %100'lük bir artı-değer oranının %$66^{2}/_{3}$'lük bir kâr oranı ile ifade edildiğini; s : d, 400 : 100 olduğu daha yüksek bir aşamasında ise, aynı artı-değer oranının ancak %20'lik bir kâr oranı ile ifade edildiğini daha önce görmüştük. Bir ülkede, birbirini izleyen farklı gelişme aşamaları için söylenenler, çeşitli ülkelerde, birarada bulunan farklı gelişme aşamaları için de doğrudur. Sermayenin yukarda sözü edilen ilk bileşiminin ortalamayı oluşturduğu gelişmemiş bir ülkede, kâr oranı = %$66^{2}/_{3}$ olduğu halde, sermayenin ikinci bileşiminin ortalamayı oluşturduğu daha yüksek bir gelişme düzeyinde bulunan bir ülkede bu oran = %20 olabilir.

Daha az gelişmiş ülkede, emek daha az üretken olsaydı ve daha büyük bir emek miktarı, aynı metaın daha küçük bir miktarı ile, daha büyük bir değişim-değeri, daha az kullanım-değeri ile temsil edilseydi, iki ulusal kâr oranı arasındaki fark ortadan kalkabilir ya da hatta tersine dönebilirdi. Bu durumda emekçi zamanının daha büyük bir kısmını kendi temel geçim araçlarını ya da bunların değerlerini yeniden-üretmek için, ve daha küçük bir kısınını artı-değer üretmek için harcardı; dolayısıyla, daha az artı-emek harcar ve artı-değer oranı daha düşük olurdu. Az gelişmiş ülkede, emekçinin, işgününün $^{2}/_{3}$'ünde kendisi için ve $^{1}/_{3}$'ünde kapltalist için çalıştığını varsayalım; yukardaki örnek uyarınca aynı emek-gücünün karşılığı $133^{1}/_{3}$ ile ödenecek ve ancak $66^{2}/_{3}$ değerinde bir fazlalık sağlayacaktır. 50 değerinde bir değişmeyen sermaye, $133^{1}/_{3}$ değerinde bir değişen sermayeye tekabül edecektir. Artı-değer oranı $66^{2}/_{3}$ $133^{1}/_{3}$ = %50; ve kâr oranı $66^{2}/_{3}$: $183^{1}/_{3}$ ya da yaklaşık %36½ olacaktır.

Buraya kadarki incelemelerimizde henüz, kârı oluşturan farklı kısımları incelemediğimiz, yani bunlar şimdilik bizim için varolmadıkları için, sırf yanlış anlamalardan kaçınmak için şu düşünceleri önceden öne sürmek istiyoruz: Farklı gelişme aşamalarındaki ülkeleri karşılaştırırken, ulusal kâr oranı düzeyini, diyelim ulusal faiz oranı düzeyi ile ölçmek, yani gelişmiş kapitalist üretime sahip ülkeler ile, gerçekte emekçi, kapitalist tarafında sömürülüyor olmakla birlikte, emeğin henüz resmen sermayenin boyunduruğu altına girmediği ülkeleri (örneğin, Hindistan da, tefeci, yalnız bütün artı-değeri faiz yoluyla soymakla kalmayıp, kapitalistçe bir deyimle, ücretinin bir kısmım bile sızdırdığı halde, Hintli çiftçi, çiftliğini bağımsız bir üretici olarak yönetir, ve üretimi, bu niteliği ile henüz sermayenin egemenliği altına girmemiştir) karşılaştırırken böyle yapmak büyük bir hata olur. Bu faiz, gelişmiş kapitalist üretime sahip ülkelerdeki gibi, sırf, üretilen artı-değerin ya da kârın bir kısmını ifade etmek yerine, bütün kârı ve hatta bu kârdan daha da fazlasını kapsar. Öte yandan, faiz oranı, bu durumda, aslında, kâr ile bir ilişkisi bulunmayan ve daha çok, tefeciliğin toprak rantını ne derecede ele geçirdiklerini

belirten ilişkiler ile (tefecilerin, toprak rantı alan büyük toprak sahiplerine verdikleri borçlar) belirlenir.

Kapitalist üretimin farklı aşamalarına, ve dolayısıyla, farklı organik [sayfa 191] bileşimlerde sermayelere sahip ülkelere gelince, normal işgünü diğerlerinden daha kısa olan bir ülke, daha yüksek bir artı-değer oranına sahip olabilir (kâr oranını belirleyen etmenlerden bir tanesi). *Birinci olarak,* İngiltere'de on saatlik işgünü, yoğunluğundaki yükseklik nedeniyle eğer Avusturya'daki 14 saatlik bir işgününe eşit ise, her iki halde de işgününün eşit olarak bölünmesi ile, 5 saatlik İngiliz artı-emeği, dünya piyasasında 7 saatlik bir Avusturya artı-emeğini temsil edebilir. *İkinci olarak,* İngiliz işgününün, Avusturya işgününden daha büyük bir kısmı, artı-emeği temsil edebilir.

Aynı ya da hatta yüksek bir artı-değer oranını ifade eden düşen kâr oranı yasası, başka bir deyişle, bir miktar ortalama toplumsal sermayenin, diyelim, 100'lük bir sermayenin, gittikçe büyüyen bir kısmının emek araçlarını ve gittikçe azalan bir kısmının canlı emeği kapsadığını ortaya koyar. Demek oluyor ki, üretim araçlarını kullanan toplam canlı emek kitlesi, bu üretim araçlarının değerine oranla azaldığı için, karşılığı ödenmeyen emeğin ve bu emeğin ifade edildiği emek kısmının da, yatırılan toplam sermayenin değerine kıyasla düşmesi gerekir. Ya da yatırılan toplam sermayenin gittikçe daha küçük bir kesri, canlı emeğe çevrilir ve bu nedenle toplam sermaye, kullanılan emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, aynı zamanda, karşılığı ödenen kısma oranla büyüme gösterebileceği halde, kendi büyüklüğüne oranla, gitgide daha az artı-emek emer. Değişen sermayedeki nispi azalma ve değişmeyen sermayedeki nispi artış, ne miktarda olursa olsun, bu her iki kısım da mutlak büyüklük olarak artabilir ve bu, daha önce söylediğimiz gibi, yalnızca, emeğin üretkenliğindeki artışın bir başka ifadesidir.

100 değerinde bir sermaye $80_s + 20_d$'den oluşsun ve $20_d = 20$ emekçi olsun. Artı-değer oranı %100 olsun, yani emekçiler, günün yarısında kendileri için, öteki yarısında kapitalist için çalışsınlar. Şimdi, daha az gelişmiş bir ülkede 100'lük sermaye $= 20_s + 80_d$ ve $80_d = 80$ emekçi olsun. Ama günün 2/3'ü bu emekçilere ait olacak ve bunlar günün yalnızca 1/3'inde kapitalist için çalışacaklardır. Diğer bütün şeyler eşit olmak üzere, emekçiler, birinci örnekte 40'lık bir değer, ikinci örnekte 120'lik bir değer üretirler. Birinci sermaye $80_s + 20_d + 20_a = 120$ üretir. Kâr oranı = %20'dir. İkinci sermaye $20_s + 80_d + 40_a = 140$ üretir, kâr oranı = %40'tır. İkinci örnekte, demek ki, kâr oranı, birincidekinin iki katıdır; oysa, birincide artı-değer oranı = %100 olup, bu oran ikincide ancak %50 olduğu için onun iki katıdır. Bu duruma göre, aynı büyüklükte bir sermaye, birinci örnekte yalnız 20 emekçinin artı-emeğine, ikinci örnekte 80 emekçinin artı-emeğine elkoymaktadır.

Kâr oranının gitgide düşmesi ya da canlı emek tarafından harekete geçirilen maddeleşmiş emek kitlesine kıyasla ele geçirilen artı-

emek miktarındaki nispi azalma, toplumsal sermaye tarafından harekete geçirilen sömürülen emeğin mutlak kitlesinin ve dolayısıyla. ele geçirdiği artı-emeğin mutlak kitlesinin büyüyebileceği olasılığını ortadan kaldırmadığı [sayfa 192] gibi, bireysel kapitalistlerin denetimindeki sermayelerin, gitgide büyüyen bir emek kitlesine ve dolayısıyla, çalıştırdığı emekçi sayısında bir artış olmasa bile gitgide büyüyen bir artı-emek miktarına elkoymaları olasılığını da ortadan kaldırmaz

Çalışan nüfus, diyelim iki milyon olsun. Ayrıca, ortalama işgününün uzunluğu ile yoğunluğunun, ücretlerin düzeyinin, dolayısıyla, gerekli ve artı-emek arasındaki oranın veri olduğunu kabul edelim. Bu durumda, bu iki milyonun toplam emeği, artı-değerde ifadesini bulan artı-emekleri, daima aynı değer büyüklüğünü üretir. Ne var ki, bu emeğin harekete geçirdiği değişmeyen (sabit ve döner) sermaye kitlesinin büyümesiyle birlikte, üretilen bu değer miktarı, bu sermayenin, aynı oranda olmasa bile, kitlesiyle birlikte büyüyen değerine oranla düşer. Bu oran, ve dolayısıyla kâr oranı, kullanılan canlı emek kitlesi eskisinin aynı olduğu ve sermayenin ondan sızdırdığı artı-emek miktarı eskisi gibi kaldığı halde düşer. Bu oran, canlı emek kitlesi azaldığı için değil, canlı emek tarafından harekete geçirilen maddeleşmiş emek kitlesi arttığı için değişir. Bu, mutlak değil nispi bir artıştır ve gerçekte, harekete geçirilen emeğin ve artı-emeğin mutlak büyüklüğü ile bir ilişkisi yoktur. Kâr oranındaki düşme, toplam sermayenin değişen kısmındaki mutlak azalmadan değil, bundaki nispi azalmadan, bunun değişmeyen sermayeye göre azalmasından ileri gelir.

Belli bir emek ve artı-emek kitlesi için geçerli olan şey, artan sayıda emekçi için de geçerlidir ve böylece, yukardaki varsayıma göre, genellikle, artmakta olan kumanda edilen emek kitlesi ve özellikle, bunun karşılığı ödenmeyen kısmı, artı-emek için de geçerlidir. Çalışan nüfusun iki milyondan üç milyona çıkması, ücretlere yatırılan değişen sermayenin de, eski iki milyondan üç milyona yükselmesi, oysa, değişmeyen sermayenın dört mılyondan, onbeş milyona çıkması halinde, yukarıdaki varsayım gereği, işgünü ve artı-değer oranı değişmediğine göre, artı-emek ve artı-değer kitlesi, yarıyarıya, yani %50 artar, iki milyondan üç milyona yükselir. Bununla birlikte, artı-emek ve şu halde, artı-değer kitlesindeki bu %50'lik mutlak artışa karşın, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, 2 : 4'ten 3 : 15'e düşer ve artı-değerin toplam sermayeye oranı (milyon olarak) şöyle olabilir:

I. $4_s + 2_d + 2_a$; S = 6, k' = %33$^1/_3$
II. $15_s + 3_d + 3_a$; S = 18, k' = %16$^2/_3$

Artı-değer kitlesi, yarıyarıya yükseldiği halde, kâr oranı, yarıyarıya düşmüştür. Bununla birlikte, kâr , yalnızca, toplam toplumsal sermayeye göre hesaplanan artı-değer ve kâr kitlesidir, bu kitlenin mutlak büyüklüğü, toplumsal bakımdan, bu artı-değerin mutlak büyüklüğüne eşittir. Kârın mutlak büyüklüğü, onun toplam miktarı, bu nedenle, yatırılan top-

lam sermayeye kıyasla çok büyük nispi azalma olduğu halde ya da genel kâr oranında çok büyük bir azalma olmasına karşın, %50 artmıştır. Sermaye tarafından çalıştırılan emekçi sayısı, şu halde, sermayenin harekete [sayfa 193] geçirdiği emeğin mutlak kitlesi ve bu nedenle, emmiş olduğu artı-emeğin mutlak kitlesi, ürettiği artı-değerin kitlesi ve dolayısıyla ürettiği kârın mutlak kitlesi sonuçta *artabilir* ve kâr oranındaki gitgide artan düşmeye karşın gitgide *artabilir.* Ve bu, yalnız böyle *olabilir* değil, kapitalist üretim esasına göre, geçici dalgalanmalar dışında, böyle olmak *zorundadır.*

Kapitalist üretim süreci, aslında, aynı zamanda bir birikim sürecidir. Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, yalnızca yeniden-üretilmesi ya da aynen sürdürülmesi gereken değerler kitlesinin, çalıştırılan emekgücü değişmeden kalsa bile, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte büyüdüğünü göstermiş bulunuyoruz. Ne var ki, emeğin toplumsal üretkenliğindeki artışla birlikte, üretim araçlarının bir kısrnını oluşturduğu, üretilen kullanım-değerlerinin kitlesi daha da büyür. Ve ancak kendisine elkonulmak suretiyle bu ek servetin tekrar sermayeye çevrilmesini sağlayacak olan ek emek, bu üretim araçlarının (temel geçim araçları da dahil) değerine değil kitlesine bağlıdır, çünkü, üretim sürecinde işçi, bu üretim araçlarının değeriyle değil, kullanım-değeriyle ilgilidir. Şu da var ki, birikimin kendisi, ve bununla birlikte giden sermaye yoğunlaşması, artan üretkenliğin maddi araçlarıdır. Dolayısıyla, üretim araçlarındaki bu büyüme, çalışan nüfusta bir büyümeyi, artı-sermayeye tekabül eden ya da hatta onun genel gereksinmelerini aşan çalışan bir nüfusun yaratılmasını kapsar ve böylece, aşırı bir işçi nüfusunun oluşmasına yolaçar. Artı-sermayenin kumanda etmiş olduğu çalışan nüfus üzerindeki geçici fazlalığın iki yönlü bir etkisi olabilir. Bir yandan, ücretleri yükselterek, emekçilerin çoluk çocuğunu kırıp geçiren elverişsiz koşulları yumuşatır ve aralarında evliliği kolaylaştırarak nüfusu yavaş yavaş artırır. Öte yandan ise, nispi artı-değer sağlayan yöntemler (makinelerin kullanılmaya başlanması ve iyileştirilmeleri) uygulayarak, çok daha hızlı, yapay, nispi bir aşırı-nüfus yaratır ve bu da kapitalist üretimde, sefalet, nüfus ürettiği için, gerçekten hızlı bir nüfus çoğalmasının üretme alanı olabilir. Bu nedenle, kapitalist üretim sürecinin yalnızca bir yüzü olan kapitalist birikim sürecinin niteliği gereği, artan ve sermayeye çevrilecek olan üretim aracı kitlesi, karşısında, artmış ve hatta gereğinden fazla çoğalmış, sömürülebilir bir işçi nüfusu bulur. Üretim ve birikim süreci geliştikçe, bu yüzden, mevcut ve elkonulan artı-emek kitlesi ve dolayısıyla, toplumsal sermaye tarafından ele geçirilen mutlak kâr kitlesi büyümek *zorundadır.* Ne var ki, bu büyüyen hacimle birlikte, aynı üretim ve birikim yasası, değişmeyen sermayenin değerini de, sermayenin canlı emeğe yatırılmış bulunan değişen kısmına göre, gitgide artan büyük bir hızla artırır. Şu halde, aynı yasalar, toplumsal sermaye için, büyüyen mutlak bir kâr kitlesi ve düşen bir kâr oranı yaratmış olur.

Kapitalist üretimin ilerlemesi, ve bununla birlikte, toplumsal emeğin üretkenliğinde gelişme, ve üretim kollarının, dolayısıyla da ürünlerin çoğalmasıyla birlikte, aynı büyüklükte bir değerin, gittikçe artan bir kullanım-değerleri ve zevk araçları kitlesini temsil etmesi olgusunu biz burada [sayfa 194] tamamen bir yana bırakıyoruz.

Kapitalist üretim ve birikimin gelişmesi, emek-süreçlerini, gitgide genişleyen ölçeklere ulaştırır ve böylece bunlara gitgide büyüyen boyutlar kazandırarak, her bireysel kuruluş için daha geniş yatırımlar yapılmasını gerekli kılar. Sermayelerin yogunlaşmasındaki artış (ve bununla birlikte, daha küçük ölçekte olmakla birlikte, kapitalistlerin sayısındaki artış) bu nedenle, bu gelişmenin sonuçlarından birisi olduğu kadar, onun maddi gerek. lerinden birisidir de. Bununla elele ve karşılıklı bir etkilenmeyle, az ya da çok, doğrudan üreticilerin, gitgide artan ölçüde mülksüzleştirilmesi başlar ve yürür. Bu duruma göre, bireysel kapitalistler için, gitgide büyüyen emekçi ordularına komuta etmek doğaldır (değişen sermayenin, değişmeyene göre ne denli azalmış olmasının bir önemi yoktur) ve bunların elegeçirdikleri artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesinin, kâr oranındaki düşmeyle birlikte ve bu düşmeye karşın büyümesi de gene doğaldır. Emekçi kitlelerini bireysel kapitalistlerin komutası altında toplayan nedenler, yatırılan sabit sermaye ile ham ve yardımcı maddeleri, çalıştırılan canlı emek kitlesine kıyasla gitgide büyüyen oranlarda çoğaltan nedenlerin tamamen aynıdır.

Bu noktada, şurasını da şöyle bir belirtmek yeterli olacaktır: emekçi nüfus veri iken, artı-değer kitlesinin, dolayısıyla mutlak kâr kitlesinin, artı-değer oranının, ister işgününün uzaması ya da yoğunlaşması, ister emeğin üretkenliğindeki artma nedeniyle ücretlerin değerindeki bir düşme yoluyla büyümesi halinde artması gerekir, ve bunun, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye göre nispi bir azalma göstermesine karşın böyle olması gerekir.

Toplumsal emeğin üretkenliğindeki aynı gelişme, toplam sermayeye göre değişen sermayedeki nispi azalmayla ve birikimdeki hızlanmayla —oysa bu birikim de kendi başına, üretkenliğin daha da gelişmesi ve değişen sermayede daha fazla nispi bir azalma olması için bir çıkış noktası olur— kendisini açığa vuran aynı yasalar, bu aynı gelişme, geçici dalgalanmalar dışında, kullanılan toplam emek-gücünün gitgide artmasında ve artı-değer ve dolayısıyla kârın mutlak kitlesinin gittikçe artmasında kendisini gösterir.

Şimdi, kâr *oranında* bir azalma ve bununla aynı zamanda ve bunu doğuran aynı nedenlerden dolayı, kârın mutlak *kitlesinde* bir artma olacağını ifade eden, bu iki yönlü yasanın biçimi ne olmalıdır? Bu, belli koşullar altında, ele geçirilen artı-emek ve dolayısıyla artı-değer kitlesinin artması ve toplam sermayeyi ya da toplam sermayenin bir parçası olarak bireysel sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla, kâr ile artı-değerin özdeş büyüklükler olması olgusuna dayanan bir yasa biçiminde midir?

Sermayenin, kâr oranını hesapladığımız bir kesri olan, örneğin, 100'lük bir kısmını alalım, Bu 100, toplam sermayenin, diyelim, 80_s + 20_d olan ortalama bileşimini temsil etsin. Bu kitabın ikinci kısmında gördüğümüz gibi, çeşitli üretim kollarında ortalama kâr oranı, her bireysel [sayfa 195] sermayenin kendi özel bileşimi ile değil, ortalama toplumsal bileşimle belirlenmektedir. Değişen sermaye, değişmeyene ve şu halde 100'lük toplam sermayeye oranla azaldıkça, kâr oranı, ya da artı-değerin nispi büyüklüğü, yani yatırılan 100'lük toplam sermayeye olan oranı, sömürünün yoğunluğu aynı kalsa ve hatta artsa bile düşer. Ama, düşen yalnızca bu nispi büyüklük değildir. 100'lük toplam sermaye tarafından emilen artı-değerin ya da kârın büyüklüğü de mutlak olarak düşer, %100 bir artı-değer oranı ile, bileşimi 60_s+ 40_d olan bir sermaye, 40 tutarında bir artı-değer, şu halde kâr kitlesi üretir; bileşimi 70_s + 30_d olan bir sermaye 30'luk bir kâr kitlesi üretir; ve 80_s + 20_d bileşiminde bir sermayede kâr 20'ye düşer. Bu düşme, artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesiyle ilgilidir ve, 100'lük toplam sermayenin daha az canlı emek çalıştırması ve emeğin sömürü yoğunluğu aynı kalarak daha az artı-emeği harekete geçirmesi ve bu yüzden daha az artı-değer üretmesi olgusundan ileri gelir. Toplumsal sermayenin, yani ortalama bileşimli bir sermayenin herhangi bir kısmını artı-değeri ölçmek için birim olarak aldığımızda —ve bu, bütün kâr hesaplarında böyle yapılır— artı-değerdeki nispi bir düşme, genellikle, ondaki mutlak düşmeyle özdeştir. Yukarıda verilen örneklerde, kâr oranı, %40'tan %30'a ve %20'ye düşmektedir. Çünkü, gerçekte aynı sermaye tarafından üretilen artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesi, mutlak olarak 40'tan 30'a ve 20'ye düşmektedir. Artı-değerin ölçüldüğü sermayenin değer büyüklüğü 100 olarak verildiği için, artı-değerin bu belli büyüklüğe olan oranındaki bir düşme, ancak, artı-değerin ve kârın mutlak büyüklüğündeki bir azalmanın bir başka ifadesi olabilir. Bu aslında bir totolojidir. Ama, görüldüğü gibi bu azalma, kapitalist üretim sürecinin gelişmesinin niteliğinden doğan bir olgu olarak, daima kendisini gösterir.

Bununla birlikte öte yandan, belli bir sermaye üzerinden, artı-değerde, şu halde kârda ve dolayısıyla yüzde olarak hesap edilen kâr oranında, mutlak bir azalrna meydana getiren aynı nedenler, toplumsal sermaye tarafından (yani, tüm olarak alındığında bütün kapitalistler tarafından) ele geçirilen artı-değerin ve dolayısıyla kârın mutlak kitlesinde bir artış yaratırlar. Peki bu nasıl olur, bunun olabilrnesinin tek yolu, ya da, bu görünüşteki çelişkide geçerli koşullar nelerdir?

Toplumsal sermayenin her 100'e eşit parçası ve dolayısıyla ortalama toplumsal bileşimli sermayenin her 100 birimi, belli bir büyüklük ise, ve bu nedenle, burada ölçü birimi olarak kullanılan sermaye, değişmeyen bir büyüklük olduğu için, kâr oranında bir düşme, kârın mutlak büyüklüğünde bir düşme ile çakışıyorsa, toplumsal sermayenin büyüklüğü, bireysel kapitalistlerin ellerindeki sermayeler gibi, değişkendir ve

bizim varsayımımıza göre, bunun, kendi değişen kısmındaki azalma ile ters orantılı olarak değişmesi gerekir.

Yüzde bileşiminin $60_s + 40_d$ olduğu bundan önceki örneğimizde, buna tekabül eden artı-değer ya da kâr 40 ve dolayısıyla kâr oranı %40 idi. Bu bileşim aşamasında toplam sermayenin bir milyon olduğunu [sayfa 196] kabul edelim. Bu durumda toplam artı-değer ve dolayısıyla toplam kâr 400.000'e ulaşır. Şimdi, eğer daha sonraki bileşim = 80s + 20d olur ve buna karşılık, emeğin sömürü derecesi aynı kalırsa, artı-değer ya da kâr her 100 için = 20 olur. Ama, kâr oranında bir azalmaya ya da her 100 sermaye ile daha az artı-değer üretilmesine karşın, artı-değerin ya da kârın mutlak kitlesi, daha önce gösterildiği gibi, büyüdüğü için —diyelim 400.000'den 440.000'e çıkmış olsun— bu ancak, bu yeni bileşim sırasında oluşan toplam sermayenin 2.200.000'e yükselmesi nedeniyle olabilir. Kâr oranı %50 düştüğü halde, harekete geçirilen toplam sermayenin kitlesi %220'ye çıkmıştır. Toplam sermaye yalnızca iki katına çıkmış olsaydı %20'lik bir kâr oranı ile ancak eski 1.000.000'luk sermayenin %40 kâr oranı ile üretebileceği kadar bir artı-değer ve kâr kitlesi üretebilirdi. Bu sermaye eğer iki katından daha az büyümüş olsaydı, daha önceki bileşimde 400.000'lik artı-değeri 440.000'e çıkartmak için yalnız l.000.000'dan 1.100.000'e çıkması gereken l.000.000'luk eski sermayenin ürettiğinden daha az artı-değer ya da kâr üretirdi.

Burada gene, daha önce tanımlanan yasayla, değişen sermayedeki nispi bir azalmanın, böylece, emeğin toplumsal üretkenliğindeki bir gelişmenin; aynı miktar emek-gücünü harekete geçirmek ve aynı miktarda artı-emek sızdırmak için, gitgide büyüyen bir toplam sermaye kitlesini gerektirdiği üzerine olan yasayla yüzyüze geliyoruz. Bundan şu sonuç çıkar ki, emekçi nüfusta nispi fazlalık olasılığı, toplumsal emeğin üretkenliğinde *azalma* değil *artma* olduğu için, kapitalist üretimin gösterdiği gelişme oranında artar. Demek ki, bu, emek ile temel geçim araçları ya da bu temel geçim araçlarının üretimi için gerekli araçlar arasındaki mutlak oransızlıktan değil, emeğin kapitalistçe sömürülmesinden doğan bir orantısızlıktan, sermayedeki sürekli büyüme ile, artan nüfusa olan gereksinmesindeki nispi daralma arasındaki orantısızlıktan ileri gelir.

Kâr oranı %50 düşerse, o da yarısı kadar azalır. Kâr kitlesinin aynı kalabilmesi için sermayenin iki katına çıkması gerekir. Düşen bir kâr oranında, kâr kitlesinin aynı kalabilmesi için, toplam sermayede büyümeyi gösteren çarpanın, kâr oranındaki düşmeyi gösteren bölene eşit olması gerekir. Kâr oranının 40'tan 20'ye inmesi halinde, aynı sonucun elde edilmesi için, toplam sermayenin, tersine, 20 : 40 oranında artması gerekir. Kâr oranının 40'tan 8'e düşmesi halinde, sermayenin 8: 40 oranında ya da beş katı artması gerekir. 1.000.000'luk bir sermaye %40 kâr oranı ile 400.000'lik ve 5.000.000'luk bir sermaye %8 kâr oranı ile gene 400.000'lik bir kâr üretir. Eğer aynı sonucu elde etmek istiyorsak bunun

böyle olması gerekir. Ama eğer sonucun daha büyük olması isteniyorsa, sermayenin, kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir oranla artması gerekir. Başka bir deyişle, toplam sermayenin değişen kısmının mutlak olarak aynı kalmayıp, toplam sermaye içersindeki yüzdesi düştüğü [sayfa 197] halde, mutlak olarak artması için, değişen sermayenin düşme yüzdesinden daha büyük bir oranla büyümesi gerekir. Toplam sermayenin yeni bileşimi içersinde, emek-gücü satın alabilmek için, değişen kısmının eskisinden daha büyük bir oranda olması gerekeceği için önemli miktarda artması zorunludur. 100'lük bir sermayenin değişen kısmının 40'tan 20'ye düşmesi halinde, 40'tan daha büyük bir değişen sermaye çalıştırabilmesi için, toplam sermayenin, 200'den daha büyük bir miktara yükselmesi gerekir.

Sömürülen çalışan nüfus kitlesi aynı kalsa ve yalnız işgününün uzunluğu ile yoğunluğu artsa bile, yatırılan sermaye kitlesinin gene de artması gerekirdi, çünkü, sermayenin bileşimi değiştikten sonra, eski sömürü koşulları altında aynı emek kitlesini çalıştırabilmek için büyümesi zorunlu olacaktı.

Şu halde, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, emeğin toplumsal üretkenliğindeki aynı gelişme, kendisini, bir yandan, kâr oranında gitgide artan bir düşme eğiliminde, öte yandan, ele geçirilen artı-değer ya da kârın mutlak kitlesinde meydana gelen devamlı bir büyümede ifade etmekte ve böylece bütünüyle alındığında, değişen sermayede ve kârda nispi bir azalma, bunların her ikisinde mutlak bir büyüme ile birlikte yürür. Bu iki yönlü etki, daha önce de gördüğümüz gibi, kendisini ancak, toplam sermayenin, kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir hızla büyümesinde gösterebilir. Daha yüksek bileşimli ya da değişmeyen kısmın nispeten daha fazla arttığı bir sermayede, mutlak olarak artan bir değişen sermaye kullanabilmek için, toplam sermayenin yalnız, bu yüksek bileşimine oranla büyümesi yetmez, daha da büyük bir hızla artması gerekir. Buradan şu sonuç çıkar ki, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, artan miktardaki bir yana, aynı miktarda emek-gücünü çalıştırmak için gitgide büyüyen miktarda sermaye gereklidir. Demek ki, kapitalist bir temel üzerinde, emeğin üretkenliğindeki artış zorunlu ve sürekli olarak, emekçi halkta görünüşte bir aşırı-nüfus yaratır. Değişen sermaye, eskiden toplam sermayenin ½'si iken, şimdi yalnızca $^1/_6$'sı olsa, aynı miktar emek-gücünün çalıştırılması için toplam sermayenin üç katına çıkması gerekir. Ve eğer, iki katı emek-gücü çalıştırılacak ise, toplam sermayenin altı kat artması gerekir.

Kâr oranındaki düşme eğilimi yasasını şimdiye değin açıklayamayan ekonomi politik, ister bireysel kapitalist, ister toplumsal sermaye için olsun, kendisini teselli edercesine, kâr kitlesine, yani kârın mutlak büyüklüğündeki artışa dikkati çekerdi, ama bu da gene, sırf lafebeliğine ve spekülasyona dayanırdı.

Kâr kitlesinin, iki etmen tarafından, ilki kâr oranı ve ikincisi bu

oranla yatırılan sermaye kitlesi tarafından belirlendiğini söylemek, düpedüz totolojidir. İşte bu yüzden, aynı zamanda kâr oranı düştüğü halde, kâr kitlesinde bir büyüme olasılığı bulunduğunu söylemek, bu totolojinin doğal bir sonucundan başka bir şey değildir. Bu bizi bir adım bile [sayfa 198] ileri götürmez, çünkü, sermayenin, kâr kitlesinde bir büyüme olmadan ve hatta bu kâr kitlesinde düşme olurken bile, büyüyebilmesi olasılığı gene vardır. 100, %25 ile 25, 400, %5 ile ancak 20 sağlar.[35] Ne var ki, kâr oranını düşüren aynı nedenler, eğer, birikimi, yani ek serma- ye oluşumunu birlikte getiriyorsa ve eğer, her ek sermaye, ek emek çalıştırıyor ve ek artı-değer üretiyorsa; eğer. öte yandan, sırf kâr oranındaki bir düşme, değişmeyen sermayede ve onunla birlikte eski toplam sermayede bir büyüme olduğu anlamını taşıyorsa, bu sürecin esrarlı bir yanı kalmaz. Kâr oranında bir düşme ile birlikte, kâr kitlesinde bir artma olabileceği olasılığını, elçabukluğu ile yoketmek için, bazı kimselerin, hesaplarında ne gibi kasıtlı hilelere başvurduklarım daha ilerde göreceğiz.*

Genel kâr oranında bir düşme eğilimi meydana getiren aynı nedenlerin, sermaye birikiminde bir hızlanmayı ve dolayısıyla, sermayenin elkoyduğu artı-emeğin (artı-değer ve kârın) mutlak büyüklüğünde ya da toplam kitlesinde bir artışı nasıl zorunlu kıldığını göstermiş bulunuyoruz. Rekabette ve dolayısıyla rekabete katılan unsurların bilinçlerinde nasıl ki her şey tepetaklak görünüyorsa, bu yasa da, bu görünüşteki iki çelişki arasındaki iç ve zorunlu ilişki de gene öyle görünür. Yukarıda belirtilen oranlar içersinde, daha büyük bir sermaye yatırımında bulunan bir kapitalistin, görünüşte yüksek kârlar sağlayan küçük bir kapitalistten daha büyük bir kâr kitlesi elde edeceği apaçıktır. Rekabetin şöyle bir incelenmesi bile, ayrıca, bazı koşullar altında, büyük kapitalistlerin piyasada

[35] "Sermayenin *(stock) kâr* oranları, sermayenin toprakta birikimi ve ücretlerin artışı sonucu ne denli azalırsa azalsın gene de toplam kâr miktarının artacağını da beklememiz gerekir. Böylece 100.000 sterlinin yinelenen birikimi ile kâr oranının %20'den 19'a, 15'e, 17'ye, sürekli azalan bir oranda düştüğünü varsayarak, sermayenin bu birbirini izleyen sahipleri tarafından elde edilen toplam kâr miktarının daima arttığını, sermaye 200.000 sterlin olduğu zaman 100.000 sterlin olduğu zamankinden daha fazla olacağını, 300.000 sterlin olduğu zaman daha da çok fazla olacağını, ve sermayenin her artışıyla azalan bir oranda olmasına karşın artacağını beklememiz gerekir. Bu giderek artış, ne var, ancak belli bir zaman için doğrudur; böylece, yani 200.000 sterlinin, %19 üzerinden 100,000 sterlinin %20 üzerindekinden daha fazladır; gene %18'den 300.000 sterlinin, %19'dan 200.000 sterlininkinden daha fazladır; ama sermaye büyük miktara ulaştıktan ve kârlar düştükten sonra, daha fazla birikim toplam kârları azaltır. Böylece birikim 1.000.000 sterlin olduğu ve kârın %7 olduğu varsayıldığında, toplam kâr miktarı 70.000 sterlin olacaktır; ama şimdi eğer bir milyona 100.000 sterlin daha eklenecek olursa, ve kâr da %6'ya düşecek olursa, sermaye miktarı 1.000.000'dan 1.100.000 sterline çıktığı halde, sermaye sahiplerinin alacağı miktar 66.000 sterlin ya da 4.000 sterlinlik daha az bir miktardır." – Ricardo, *Political Economy,* Chap. VI. (*Works,* ed, by MacCulloch, 1852, s. 68-69.) –Buradaki olgu, sermayenin 1.000.000'dan 1.100.000'e çıktığı, yani %10 bir artış yapıldığı halde, kâr oranı 7'den 6'ya düştüğü, böylece kâr oranında %14$^{2}/_{7}$'lik bir düşüş olduğu varsayımıdır. *Hinc illae lacriame!*** [Publius, Trence, *Andria,* Act I, Scepe 1 -*Ed*.]

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil, 2, s. 435-66, 541-43. -Ed.

** Bu gözyaşları nereden! -ç.

kendilerine yer açmak ve bunalım sıralarında olduğu gibi daha küçük kapitalistleri ortadan silmek istediklerinde, bundan yararlandıkları, yani küçük kapitalistleri iyice sıkıştırmak için, kâr oranlarını kasten düşürdüklerini gösterir. İlerde ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz tüccar sermayesi de, kârdaki azalmayı, iş hayatındaki genişlemenin ve dolayısıyla sermayedeki genişlemenin bir sonucuymuş gibi gösteren görüngüler ortaya [sayfa 199] koyar. Bu yanlış anlayışın bilimsel ifadesi ilerde verilecektir. Serbest rekabet altında ya da tekel şeklinde çalışmalarına göre ayrılan, bireysel işkollarındaki kâr oranlarının karşılaştırılmasından, buna benzer yüzeysel gözlemler ortaya çıkar. Rekabeti yürütenlerin kafalarındaki bu son derece sığ anlayış, kâr oranında bir indirimin "daha akıllıca ve insanca"* olduğunu söyleyen Roscher'de görülür. Kâr oranındaki bu düşme, burada, sermayedeki bir artışın ve bununla birlikte, kapitalistin daha küçük bir kâr oranı ile daha büyük bir kârı cebe indirebileceği hesabının bir *sonucu* gibi görünür. Bütünüyle bu anlayış (daha ileride sözünü edeceğimiz Adam Smith dışında),** genel kâr oranının ne olduğu konusundaki tamamen yanlış bir anlayışa ve, fiyatların, gerçekte, metaların asıl değerlerine azçok keyfi bir kâr payı eklenerek belirlendiği şeklindeki kaba düşünceye dayanır. Bu düşünceler ne denli kaba olsalar da, kapitalist üretimin özünde yatan yasaların rekabet içersinde aldıkları ters biçimden zorunlu olarak çıkarlar.

Üretkenlikteki gelişme nedeniyle kâr oranında bir düşüşün, kâr kitlesinde bir artışla birlikte olacağı yasası, kendisini ayrıca, bir sermaye tarafından üretilen metaların fiyatında bir düşmenin, bunlarda bulunan ve satışları ile gerçekleşen kâr kitlelerinde nispi bir artışla birlikte görüleceği olgusuyla da ifade eder.

Üretkenlikteki gelişme ve sermayenin buna tekabül eden daha yüksek bileşiminin, gitgide artan üretim aracı kitlesini, gitgide azalan bir emek miktarı ile harekete geçirmesi nedeniyle, toplam ürünün her ayrı parçası, yani her bireysel meta ya da toplam ürün kitlesindeki her özel meta topluluğu, daha az canlı emek emer ve hem kullanılan sabit sermayedeki aşınıp eskime ve hem de tüketilen ham ve yardımcı madde biçiminde daha az maddeleşmiş emek içerir. Şu halde, her tek meta, üretim araçlarında maddeleşen emek ile üretim sırasında yeni eklenen emeğin toplamından daha az emek içerir. Bu, bireysel metaın fiyatında bir düşmeye neden olur. Ne var ki, bireysel metaların içerdikleri kâr kitleleri, mutlak ya da nispi artı-değer oranının büyümesi halinde gene de artabilir. Meta daha az yeni eklenen emek içerir, ama bunun karşılığı

* Roscher, *Die Grundlage der Nationalökonomie,* 3 Auflage, 1858, § 108, s. 192. -Ed.

** K. Marx, *Theorien über den Mehrwert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil 2, s. 214-28. -Ed.

ödenmeyen kısmı, karşılığı ödenen kısmına oranla büyür, Bu gene de, ancak belli sınırlar içersinde sözkonusudur. Bireysel metalara yeni katılan canlı emeğin mutlak miktarı, üretim geliştikçe görülen büyük azalma ile birlikte, bu metaların içerdikleri karşılığı ödenmemiş emeğin mutlak miktarı da, karşılığı ödenen kısma oranla ne kadar büyümüş olursa olsun, aynı şekilde azalacaktır. Emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte, her [sayfa 200] bireysel metaya düşen kâr kitlesi, artı-değer oranındaki büyümeye karşın önemli ölçüde küçülür. Ve bu azalma, tıpkı kâr oranındaki düşmede olduğu gibi, ancak değişmeyen sermayenin öğelerindeki ucuzlama ve bu kitabın birinci kısmında belirtildiği gibi, kâr oranını, veri olan ve hatta düşen bir artı-değer oranında yükselten diğer koşullar tarafından geciktirilir.

Biraraya geldiklerinde, sermayenin toplam ürününü oluşturan bireysel metaların fiyatının düşmesi, yalnızca, belli bir miktar emeğin, daha büyük bir metalar kitlesinde gerçekleşmesi ve böylece her bireysel metaın, eskisine göre daha az emek içermesi anlamını taşır. Değişmeyen sermayenin, hammadde vb. gibi bir kısmının fiyatı yükselse bile, durum gene böyle olur. Birkaç durum dışında (örneğin, emeğin üretkenliğinin, hem değişmeyen ve hem de değişen sermayenin bütün öğelerini aynı şekilde ucuzlatması gibi) daha yüksek artı-değer oranına karşın, kâr oranı düşer, 1) çünkü, yeni eklenen emeğin daha küçük toplam miktarındaki karşılığı ödenmemiş daha büyük bir parça bile, daha önceki daha büyük miktarın, karşılığı ödenmemiş daha küçük bir parçasından daha küçüktür , ve 2) çünkü, sermayenin daha yüksek bileşimi, kendisini, bireysel bir metada, bu metaın değerinin, yeni eklenen emekte maddeleşen kısmının, bu değerin, ham ve yardımcı maddeler ile sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını temsil eden kısma oranla azalması olgusu ile ifade eder. Bireysel metaların fiyatında çeşitli parçaların oranındaki bu değişme, yani fiyatta, yeni eklenen canlı emeğin maddeleştiği kısmındaki azalma ile daha önce maddeleşmiş emeği temsil eden kısmındaki artma, değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla meydana gelen azalmayı, bireysel metaların fiyatı aracılığı ile ifade eden biçimdir. Bu azalma nasıl ki, belli bir miktar, diyelim 100'lük bir sermaye için mutlak ise, yeniden-üretilen sermayenin bir kesri olarak, her bireysel meta için de mutlaktır. Bununla birlikte, eğer kâr oranı, bireysel metaın fiyatını oluşturan öğelere dayanılarak hesaplanırsa, aslında olduğundan farklı olabilir. Ve bu, aşağıdaki nedenle böyle olur:

[Kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanır, ama, belli bir süre için, fiilen bir yıl için hesaplanır. Kâr oranı, bir yılda üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer ya da kârın, yüzde olarak hesaplanan toplam sermayeye oranıdır. Bu nedenle, bu kâr oranı, bir yıla göre değil de, yatırılan sermayenin devir dönemine göre hesaplanan kâr oranına zorunlu olarak eşit değildir. Bu ikisi, ancak sermayenin tam bir yılda devretmesi halinde çakışırlar.

Öte yandan bir yıl boyunca sağlanan kâr, bu aynı yıl boyunca üretilen ve satılan metalardan elde edilen kârların toplamıdır. Şimdi, metaların maliyet-fiyatları üzerinden kârı hesaplayacak olursak, kâr oranını elde ederiz =k : m, burada k, yıl boyunca gerçekleştirilen kârı, m ise aynı dönemde üretilen ve satılan metaların maliyet-fiyatlarının toplamını ifade eder. Açıktır ki, bu kâr oranı k : m, fiili kâr oranı k : S ile, kâr kitlesi [sayfa 201] bölü toplam sermaye ile ancak, m = S, yani sermayenin tam bir yıl içersinde devretmesi halinde eşit olur.

Bir sanayi sermayesinin üç farklı durumunu ele alalım.

I. 8.000 sterlinlik bir sermaye yılda bir metadan 5.000 parça üretmekte ve parçasını 30 şilinden satarak yılda 7.500 sterlinlik bir ciro yapmaktadır. Parça başına 10 şilin ya da yılda 2.500 £ kâr sağlamaktadır. Demek ki, her parça, 20 şilin yatırılan sermaye ve 10 şilin kâr içermekte ve buna göre parça başına kâr oranı 10 : 20 = %50 olmaktadır. 7.500 sterlinlik toplam ciro 5.000 sterlinlik yatırılan sermaye ile 2.500 sterlinlik kârdan oluşmaktadır. Her devir için kâr oranı k : m gene %50 olmaktadır. Ama, toplam sermaye üzerinden hesaplanırsa, kâr oranı k : S = 2.500 : 8.000 = %31¼ olur.

II. Sermaye 10.000 sterline çıkmaktadır. Emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle yılda bir metadan 10.000 parça üretmektedir ve parça başına maliyet-fiyatı 20 şilindir. Bu metaın 4 şilin kârla, yani 24 şiline satıldığını kabul edelim. Bu durumda, yıllık ürünün fiyatı = 12.000 £ olup, bunun 10.000 sterlini yatırılan sermaye, 2.000 sterlini kârdır. Parça başına kâr oranı k : m = 4 : 20, ve yıllık devir için 2.000 : 10.000 ya da her iki halde de %20'dir. Ve toplam sermaye, maliyet-fiyatlarının toplamına eşit, yani 10.000 £ olduğu için, gerçek kâr oranı, k : S, bu durumda da gene %20'dir.

III. Emeğin üretkenliğindeki sürekli artma nedeniyle, sermaye 15.000 sterline yükselmiş ve parça başına maliyet-fiyatı 13 şilinden bir metadan yılda 30.000 parça üretmiş, ve parçasını 2 şilin kârla ya da 15 şiline satmış olsun. Bu durumda, yıllık devir = 30.000 x 15 şilin = 22.500 £ olup, bunun 19.500 sterlini yatırılan sermaye ve 3.000 sterlini kârdır. Öyleyse kâr oranı k : m = 2 : 13 = 3.000 : 19.500 = %$15^{5}/_{13}$ olur. Ama k : s = 3.000 : 15.000 = %20'dir.

Demek oluyor ki, yalnız II. durumda, devreden sermaye-değerin toplam sermayeye eşit olduğu durumda, parça başına kâr ya da toplam devir miktarına göre hesaplanan kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranı ile aynıdır. Devir miktarının toplam sermayeden küçük olduğu I. durumda, metaın maliyet-fiyatı üzerinden hesaplanan kâr oranı daha yüksek; toplam sermayenin, devredilen miktardan daha küçük olduğu III. durumda kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanan gerçek orandan daha düşüktür. Bu genel bir kuraldır.

Ticari uygulamada devir genellikle yanlış hesaplanır. Gerçekleşen meta-fiyatları toplamı, yatırılan toplam sermaye tutarına eşit olur olmaz,

sermayenin bir devir yaptığı kabul edilir. Oysa, *sermaye,* tam bir devri, ancak, gerçekleşen metaların *maliyet-fiyatlarının* toplamı, toplam sermaye tutarına eşit olduğu zaman tamamlayabilir. -*F. E.*]

Kapitalist üretimde, bireysel metalara ya da belli bir döneme ait meta-ürüne, tek ve kendi başlarına, sırf metalar olarak değil de, yatırılan sermayenin ürünleri olarak ve bunları üreten toplam sermaye ile ilişkileri içersinde bakmanın ve ele almanın ne kadar önemli olduğunu, bu bir [sayfa 202] kez daha göstermektedir.

Kâr *oranının,* üretilen ve gerçekleşen artı-değer kitlesinin yalnız sermayenin tüketilen ve metalarda tekrar ortaya çıkan kısmı ile olan ilişkisiyle değil, bu kısım, ve bir de, tüketilmemiş ama kullanılan ve üretimde iş görmeye devam eden kısmı ile olan ilişkisiyle ölçülmesi gerekir. Bununla birlikte, kâr *kitlesi,* metaların kendilerinde bulunan ve satışlarıyla gerçekleşecek olan kâr ya da artı-değer kitlesinden başka bir şeye eşit olamaz.

Sanayiin üretkenliği yükselirse, bireysel metaların fiyatı düşer. Bunlarda, daha az emek, daha az ödenen ve ödenmeyen emek bulunur. Aynı emek, diyelim eskisinin üç katı üretimde bulunsun. Bu durumda bireysel ürüne düşen emek 2/3 oranında daha azdır. Ve kâr , bireysel bir metaın içerdiği emek miktarının ancak bir kısmını oluşturduğu için, bireysel bir metadaki kâr kitlesinin azalması gerekir; artı-değer oranı yükselse bile, belli sınırlar içersinde bu böyle olur. Hiç bir halde, toplam ürün üzerinden kâr kitlesi, sermaye aynı sayıda işçiyi aynı sömürü derecesi ile çalıştırdığı sürece, başlangıçtaki kâr kitlesinin altına düşmez. (Daha yüksek bir sömürü derecesi ile daha az sayıda işçi çalıştırması halinde bu gene böyle olabilir.) Çünkü, bireysel ürün üzerinden kâr kitlesi, ürün sayısındaki artışla orantılı olarak azalır. Kâr kitlesi aynı kalır ama, toplam meta miktarına farklı biçimde dağılmıştır. Bu, yeni eklenen emek tarafından yaratılan değer kitlesinin, emekçiler ile kapitalistler arasındaki bölüşümünü değiştirmez. Aynı miktar emek kullanıldığı sürece, karşılığı ödenmeyen artı-emek artmadıkça ya da sömürü derecesi aynı kalmak üzere, işçi sayısı artmadıkça, kâr kitlesi büyüyemez. Ya da, bu sonucu doğurmak için bu nedenlerin her ikisi biraraya gelebilir. Bütün bu durumlarda –varsayımımıza göre, değişmeyen sermayede değişene oranla bir artış ve toplam sermayenin büyüklüğünde bir çoğalma öngörülmektedir– bireysel meta daha küçük bir kâr kitlesi içermekte ve bireysel meta üzerinden hesaplanmış olsa bile kâr oranı düşmektedir. Belli bir miktardaki yeni eklenen emek, daha büyük bir meta kitlesinde maddeleşmektedir. Bireysel metaın değeri düşmektedir. Soyut olarak düşünüldüğünde, emeğin üretkenliğindeki büyümenin bir sonucu olarak bireysel metaın fiyatı düştüğü ve bununla birlikte, bu daha ucuz metaın sayısı arttığı halde, örneğin, emeğin üretkenliğindeki artış, eğer metaın bütün öğeleri üzerinde aynı şekilde ve aynı anda etki yapar ve böylece toplam fiyatı; emeğin üretkenliğindeki artış ile aynı oranda düşer

ama öte yandan, metaın fiyatının farklı öğelerinin karşılıklı bağıntıları aynı kalırsa, kâr oranı aynı kalabilir. Artı-değer oranında bir yükselme, eğer, değişmeyen ve özellikle sabit sermayenin öğelerinin değerinde önemli bir düşme ile birlikte meydana gelirse, kâr oranında artma bile olabilir. Ama, görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı gerçekte, uzun dönemde düşer. Bireysel bir metaın fiyatındaki bir düşme, tek başına, hiç bir zaman kâr oranı konusunda bir fikir veremez. Her şey, metaın üretimine yatırılan toplam sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Örneğin, eğer kumaşın bir [sayfa 203] yardasının fiyatı 3 şilinden $1\frac{2}{3}$ şiline düşer ve eğer biz bu fiyat düşmesinden önce bunun, $1\frac{2}{3}$ şilin değişmeyen sermaye, iplik, vb., $\frac{2}{3}$ şilin ücretleri, $\frac{2}{3}$ şilin kârı içerdiğini, oysa düşmeden sonra, 1 şilin değişmeyen sermaye, $\frac{1}{3}$ şilin ücretleri, $\frac{1}{3}$ şilin kârı içerdiğini bilirsek, kâr oranının aynı kalıp kalmadığını söylememiz olanaksızdır. Bu, yatırılan toplam sermayenin artıp artmamasına, ne miktar artmış olduğuna ve belli bir sürede kaç yarda fazla kumaş ürettiğine bağlıdır.

Kapitalist üretim tarzının niteliğinden doğan, emeğin üretkenliğindeki artışın, bireysel metaın ya da belli bir metalar kitlesinin fiyatında bir düşmeye, metaların sayısında bir artmaya, bireysel metaya düşen kâr kitlesi ile toplam metalar üzerinden kâr oranında bir azalmaya ve ama, toplam meta miktarına düşen kâr kitlesinde bir büyümeye yolaçacağı görüngüsü yüzeyde yalnızca, bireysel meta üzerinden kâr kitlesinde bir azalma, fiyatında bir düşme, toplam toplumsal sermaye ya da bireysel bir kapitalist tarafından üretilen metaların artmış toplam sayılarına göre kâr kitlesinde bir artma şeklinde görünür. Ve böylece, bireysel metaların fiyatına kapitalistin kendi serbest isteği ile daha az kâr eklediği, ve uğradığı zararı, daha çok sayıda meta üreterek telafi ettiği görüntüsü ortaya çıkar. Bu anlayış, feragat yoluyla kâr (*profit upon alienation*) fikrine dayanır ve bu da tüccar sermayesi kavramından çıkarılmıştır.

Daha önce I. Kitapta (4 ve 7. Kısımlar) gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte metalar kitlesindeki büyüme ve böylece bireysel metaların ucuzlaması (bu metalar, emek-gücünün fiyatına belirleyici öğeler olarak girmedikleri sürece), bireysel metalarda karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki oranı, fiyatlar düştüğü halde etkilememektedir.

Rekabette her şey çarpık, yani ters göründüğü için, bireysel kapitalist: 1) fiyatlarını indirmek suretiyle, bireysel metalar üzerinden sağladığı kârı azalttığını ama, daha çok miktarda meta satarak gene de daha büyük bir kâr elde ettiğini; 2) bireysel metaların fiyatını saptadıktan sonra, çarpımla, toplam ürünün fiyatını belirlediğini hayal edebilir, oysa, yapılan ilk işlem aslında bir bölme işlemidir (bkz: Book l, Kap. X, s. 281) ve çarpma, bu bölmeye dayandığı için ancak ona bağlı olarak doğrudur. Kaba iktisatçının ise yaptığı tek şey, rekabetin kölesi olan kapitalistlerin o acayip anlayışlarını, görünüşte daha teorik ve genel bir dille ifade etmek ve bu düşüncelerin doğruluğunu temellendirmeye uğraşmaktır.

Meta fiyatlarındaki düşme ve bu metaların büyüyen kitlesi üzerinden kâr kitlesindeki yükselme, gerçekte, kâr kitlesinde artışla eşzamanlı olarak kâr oranının düşeceği üzerine olan yasanın bir diğer ifadesinden başka bir şey değildir.

Kâr oranında bir düşmenin ne ölçüde yükselen fiyatlar ile aynı [sayfa 204] olabileceğinin incelenmesi; ancak bundan önceki 1. Kitapta (bkz: s. 280-81) nispi artı-değer ile ilgili inceleme kadar, buraya ait bir konudur. Gelişmiş ama henüz genellikle benimsenmemiş üretim yöntemleri ile çalışan bir kapitalist, piyasa-fiyatının altında ama kendi bireysel üretim-fiyatının üzerinde satış yapar; sağladığı kâr oranı, rekabet bunu eş bir düzeye indirene kadar yükselir. Bu eşitleme dönemi boyunca, ikinci koşul, yatırılan sermayenin genişlemesi kendisini gösterir. Bu genişlemenin derecesine bağlı olarak kapitalist, eski işçilerinin bir kısmını, belki de gerçekte hepsini ya da daha fazlasını, yeni koşullar altında çalıştırma olanağını bulacak ve dolayısıyla aynı ya da daha büyük bir kâr kitlesi üretebilecektir. [sayfa 205]

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ZIT YÖNDE ETKİLER

TOPLUMSAL emeğin üretken güçlerinde, daha önceki dönemlere göre yalnızca son 30 yıldaki büyük gelişmeleri gözönünde bulundurursak; ve özellikle, asıl makineler dışında, bütünüyle toplumsal üretim sürecine giren muazzam sabit sermaye kitlesini düşünürsek, şimdiye değin iktisatçıları rahatsız eden güçlük, yani düşen kâr oranını açıklama güçlüğü, yerini, bunun tersine, yani bir düşüşün niçin daha büyük ve daha hızlı olmadığını açıklama güçlüğüne bırakır. Genel yasanın etkisine ters düşen ve onu yokeden, ona yalnızca kendine özgü bir eğilim niteliği veren ve bu yüzden, genel kâr oranındaki düşmeden, bir düşme eğilimi olarak sözetmemize neden olan bazı zıt yönde etkilerin işe karışmaları gerekir.

Zıt yönde etki yapan güçlerin en genel olanları şunlardır:

I. SÖMÜRÜ YOĞUNLUĞUNDAKİ ARTIŞ

Emek sömürü derecesi ve elkonulan artı-emek ve artı-değer miktarı, özellikle, işgününün uzatılması ve emeğin yoğunlaştırılması ile yükseltilir. Bu iki nokta, Birinci Ciltte, mutlak ve nispi artı-değer üretimi ile

[sayfa 206] ilgili olarak enine-boyuna ele alınmıştı. Bir işçiyi daha çok sayıda makineyi işletme zorunda bırakmak gibi, değişen sermayeye göre değişmeyen sermayede bir artış ve dolayısıyla kâr oranında bir düşme anlamına gelen emeği yoğunlaştırmanın birçok yolları vardır. Bu gibi durumlarda –ve nispi artı-değer üretimine yarayan süreçlerin çoğunda– artı-değer oranını yükselten aynı nedenler, belli miktarlardaki yatırılan toplam sermaye açısından, artı-değer kitlesinde bir düşmeye de yolaçabilir. Ama emek yoğunluğunu artırmanın, makinelerin hızlarının yükseltilmesi gibi, aynı sürede daha fazla hammadde tüketen, ama sabit sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla makineleri bir o kadar hızla aşınıp yıprandıran ve böyle olduğu halde bunların değeriyle, kendilerini harekete geçiren emeğin fiyatı arasındaki oranı hiç bir şekilde etkilemeyen başka yönleri de vardır. Ne var ki, özellikle işgününün uzatılması, kullanılan emek-gücü ile, harekete geçirdiği değişmeyen sermaye arasındaki oranı esas olarak değiştirmeksizin, ve daha çok bu sermayeyi nispi olarak azaltma eğilimi ile elkonulan artı-emek kitlesini artıran, modern sanayiin bu buluşudur. Ayrıca daha önce gösterildiği gibi –ve bu, kâr oranındaki düşme eğiliminin gerçek sırrıdır– nispi artı-değer üretme hüneri, bütünüyle bakıldığında, bir yandan, belli bir miktar emek kitlesini elden geldiğince çok artı-değere çevirmek, öte yandan, yatırılan sermayeye oranla elden geldiğince az emek kullanmaktadır; böylece, sömürü yoğunluğunu yükseltmeye yarayan aynı nedenler, aynı sermaye ile eskisi kadar emek sömürülmesini olanaksız kılmaktadır. Bunlar, artı-değer oranında bir yükselme meydana getirirken, aynı zamanda, artı-değer kitlesinde ve dolayısıyla, belli bir sermaye tarafından üretilen kâr oranında bir düşme eğilimi yaratan karşıt güçte eğilimlerdir. Burada, kadın ve çocuk emeğinin de yaygın biçimde kullanılmasına, ve bütün ailenin, ücretlerinin toplam miktarı artsa bile –ki bu, daima böyle değildir– sermaye için eskisinden daha fazla artı-emek harcamaları demektir. Yatırılan sermayenin büyüklüğü değişmeksizin, tarımda olduğu gibi sırf yöntemlerdeki iyileştirmeler ile nispi artı-değer üretimini teşvik eden her şey aynı etkiyi yaratır. Bu gibi durumlarda, gerçi, değişmeyen sermaye, kullanılan emek-gücü miktarının göstergesi olarak baktığımız ölçüde, değişen sermaye ile orantılı olarak artmaz, ama, ürünün kitlesi, kullanılan emek-gücü ile orantılı olarak büyür. Emeğin üretkenliği (bu emeğin ürünü, ister emekçinin tüketimine girsin, ister değişmeyen sermayenin öğeleri içersinde yer alsın) ulaştırmanın koyduğu engellerden, zamanla engel halini alan keyfi ya da diğer sınırlamalardan; ve değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını doğrudan etkilemeksizin her türlü bağ ve zincirden kurtulmuş olsa, aynı şey olur.

Kâr oranındaki düşmeyi önleyen ama son tahlilde bu düşmeyi daima hızlandıran etmenler arasında, geçici olmakla birlikte her zaman yinelenen buluşları, vb., bunlar başka yerde kullanılmadan önce uygulayan bireysel kapitalistlerin yararına olmak üzere, bazan bu bazan şu [sayfa

207] üretim kolunda ortaya çıkan artı-değerde genel düzeyin üzerindeki yükselmeler de bulunuyor mu sorusu sorulabilir. Bu soruya olumlu yanıt vermek gerekir.

Belli büyüklükte bir sermayenin ürettiği artı-değerin kitlesi, iki etmenin ürünüdür: artı-değer oranı, çarpı, bu oranla çalıştırılan işçi sayısı. Bu kitle, bu nedenle, artı-değer oranı veri iken, çalıştırılan işçi sayısına ve işçi sayısı veri iken artı-değer oranına bağlıdır. Demek ki, genellikle bu, değişen sermayenin mutlak büyüklüğü ile artı-değer oranının bileşik oranına bağlıdır. Şimdi bizi ortalama olarak, nispi artı-değer oranını yükselten aynı etmenlerin, kullanılan emek-gücü kitlesini düşürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte şurası da açıktır ki, bu durum, bu zıt hareketlerin ulaştıkları belirli oranlara bağlı olarak, daha büyük ya da küçük ölçüde meydana gelecek ve kâr oranındaki düşme eğilimi, özellikle, işgününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artı-değer oranındaki bir yükselme ile zayıflayacaktır.

Kâr oranını incelerken, bu orandaki bir düşmenin, genellikle, kullanılan toplam sermayenin kitlesindeki büyüme nedeniyle, kâr kitlesindeki bir artışla birlikte meydana geldiğini görmüş bulunuyoruz. Toplumun toplam değişen sermayesi açısından, bu sermayenin ürettiği artı-değer, ürettiği kâra eşittir. Artı-değerin hem mutlak kitlesi ve hem de oranı büyümüştür; bunlardan birisi, toplum tarafından kullanılan emek-gücü kitlesi büyüdüğü için, diğeri de, bu emek-gücünün sömürü yoğunluğu yükseldiği için artmıştır. Ama, belli büyüklükte, diyelim 100 büyüklüğünde bir sermaye sözkonusu olduğunda, ortalama kitle küçüldüğü halde, artı-değer oranı artabilir; çünkü bu oran, değişen sermayenin değer üretme oranıyla belirlendiği halde, sözü edilen kitle, değişen sermayenin toplam sermayeye olan oranı ile belirlenir.

Artı-değer oranında yükselme, artı-değer kitlesini ve dolayısıyla da kâr oranını belirleyen bir etmendir, çünkü, bu özellikle, daha önce gördüğümüz gibi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla ya hiç artmadığı ya da onunla orantılı olmayacak biçimde arttığı koşullar altında meydana gelir. Bu etmen, genel yasayı ortadan kaldırmaz. Ama, yasanın daha çok, bir eğilim olarak, yani mutlak işleyişe ters yönde etki eden güçlerle denetim altına alınan, geciktirilen ve zayıflatılan bir yasa olarak işlemesine neden olur. Ne var ki, artı-değer oranını yükselten aynı nedenler (emek-zamanının uzatılması, geniş-ölçekli sanayiin bir sonucu olsa bile) belli bir sermaye tarafından çalıştırılan emek-gücünü azaltma yönünde etkili olduğu için, bunların, ayrıca, kâr oranında bir düşme ve bu düşmeyi yavaşlatma yönünde etkili oldukları görülür. Bir işçi eğer, normal olarak en az iki işçinin yapacağı kadar iş yapma zorunda bırakılır ve bu iş, bu bir işçinin, üç kişinin yerini doldurabileceği koşullar altında yapılırsa, bu bir işçi, daha önce iki işçinin harcadığı kadar artı-emek harcamış olacak ve artı-değer oranı da buna göre yükselecektir. Ama bu [sayfa 208] işçi, üç işçinin harcadığı kadar artı-emek harcamayacak ve artı-

değer kitlesi buna uygun olarak düşecektir. Ne var ki, artı-değer kitlesindeki bu azalma, artı-değer oranındaki artma ile karşılanacak ya da sınırlandırılacaktır. Eğer bütün nüfus, daha yüksek bir artı-değer oranında çalıştırılacak olsa, nüfus aynı kaldığı halde artı-değer kitlesi, artmış olacaktır. Nüfus artacak olsa bu kitle daha da artacaktır. Ve bu, çalıştırılan işçi sayısında, toplam sermayenin büyüklüğüne oranla görülen nispi azalmaya bağlı olduğu halde, bu düşme, artı-değer oranındaki yükselme ile hafifletilir ya da sınırlandırılır.

Bu konuyu bitirmeden önce, belli büyüklükte bir sermaye, ile, artı-değer *kitlesi* azaldığı halde, artı-değer *oranının* yükselebileceğini, ya da bunun tersinin olabileceğini bir kez daha vurgulamak gerekir. Artı-değer kitlesi, artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımına eşittir; ne var ki, bu oran hiç bir zaman toplam sermaye üzerinden değil, yalnız değişen sermaye üzerinden, aslında ise ancak her işgünü için hesaplanır. Öte yandan, belli büyüklükte bir sermaye-değer ile, kâr *oranı, artı-değer kitlesi* de yükselmeksizin ya da düşmeksizin, ne yükselir ve ne de düşebilir.

II. ÜCRETLERİN, EMEK-GÜCÜNÜN DEĞERİNİN ALTINA DÜŞMESİ

Bunun burada yalnız deneysel olarak sözü edilmiştir, çünkü, burada sayılabilecek pek çok şey gibi. bunun da, sermayenin genel tahlili ile hiçbir ilgisi olmayıp, bu yapıtta yer almayan rekabetin tahliline aittir. Gene de bu, kâr oranının düşme eğilimini durduran en önemli etmenlerden birisidir.

III. DEĞİŞMEYEN SERMAYE ÖĞELERİNİN UCUZLAMASI

Bu kitabın Birinci Kısmında, artı-değer oranı aynı kalırken ya da artı-değer oranından bağımsız olarak kâr oranını yükselten etmenler konusunda söylenen her şey buraya aittir. Şu halde, toplam sermaye ile ilgili olarak, değişmeyen sermayenin değeri de, onun maddi büyüklüğü ile aynı oranda artmış olmaz. Örneğin, modern bir fabrikada tek bir Avrupalı iplik eğiricisi tarafından işlenen pamuk miktarı, daha önce çıkrık ile işlediği miktara göre büyük ölçüde artmıştır. Böyle olduğu halde, işlenen pamuğun değeri, kitlesi ile aynı oranda büyümemiştir. Aynı şey, makineler ile diğer sabit sermaye için de geçerlidir. Kısacası, değişmeyen sermaye kitlesini değişene oranla artıran aynı gelişme, bunun öğelerinin değerini, emeğin üretkenliğindeki artışın bir sonucu olarak azaltmaktadır ve bu nedenle, değişmeyen sermayenin değerini, bu değer sürekli olarak artmakla birlikte, maddi hacmi, yani aynı miktar emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının maddi hacmi ile aynı oranda artmaktan alıkoymaktadır. Tek tek durumlarda bazan, değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin kitlesi, değeri aynı kaldığı ya da düştüğü [sayfa 209] halde artabilir de.

Yukarda söylenenler, mevcut sermayede (yani, bu sermayenin maddi öğelerinde), sanayiin gelişmesiyle meydana gelen değer kaybı ile birbirine bağlıdır. Bu kâr sağlayan sermayenin kitlesini azaltmak suretiyle bazı koşullar altında kâr kitlesi için zararlı olmakla birlikte, kâr oranındaki düşmeyi denetim altında tutan ve sürekli olarak işleyen diğer bir etmendir. Kâr oranında düşme eğilimi meydana getiren aynı etkilerin, aynı zamanda, bu eğilimin etkilerini hafiflettiğini, bu, bir kez daha göstermektedir.

IV. NİSPİ AŞIRI-NÜFUS

Bu aşırı-nüfusun oluşması, kâr oranında bir düşme ile ifade edildiği gibi, emeğin üretkenliğindeki gelişmeden ayrılamaz, ve bu gelişme ile hızlandırılır. Bir ülkede kapitalist üretim tarzı ne denli gelişmiş ise, nispi aşırı-nüfus da o denli gözle görülür hale gelir. Bu da gene, bir yandan, birçok üretim kollarında, emeğin sermayenin boyunduruğu altına alınmasının eksik bir biçimde sürüp gitmesinin ve ilk bakışta, genel gelişme düzeyine uygun görülen süreden daha uzun devam etmesinin bir nedenidir. Bu durum, kullanıma hazır ya da işsiz ücretli-emekçilerin ucuzluğu ve bolluğunun, ve bazı üretim kollarının, nitelikleri gereği, el işini makine üretimine dönüştürmede gösterdikleri direncin bir sonucudur. Öte yandan, özellikle, lüks eşya üretimi için yeni üretim kolları açılır, ve çoğu kez öteki üretim kollarında değişmeyen sermayedeki artış nedeniyle serbest kalan bu nispi aşırı-nüfusu kendilerine temel olarak işte bu yeni açılan kollar alırlar. Bu yeni üretim kollarında başlangıçta canlı emek egemendir ve yavaş yavaş öteki üretim kollarının geçtikleri aynı evrimlerden geçerler. Her iki halde de, değişmeyen sermaye, toplam sermayenin oldukça büyük bir kısmını teşkil eder ve ücretler ortalamanın altındadır, dolayısıyla, hem artı-değer oranı ve hem de artı-değer kitlesi bu üretim kollarında olağanüstü yüksektir. Genel kâr oranı, bireysel üretim kollarındaki kâr oranlarının eşitlenmesiyle oluştuğuna göre, kâr oranında düşme eğilimini yaratan aynı etmen, tekrar, bu eğilime zıt yönde güçler oluşturur ve onun etkilerini azçok kırar.

V. DIŞ TİCARET

Dış ticaret, kısmen değişmeyen sermaye öğelerini ve kısmen de, karşılığında değişen sermayenin değişildiği yaşam gereksinmelerini ucuzlattığı için, artı-değer oranını yükseltmek ve değişmeyen sermayenin değerini düşürmek suretiyle, kâr oranını yükseltme eğilimi gösterir. Dış ticaret, genellikle, üretimin ölçeğinin genişlemesine yolaçarak, bu yönde etkili olur. Böylece, bir yandan birikim sürecini hızlandırırken, öte yandan değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayede daralmaya neden olur ve dolayısıyla, kâr oranının düşmesini çabuklaştırır. Bunun

gibi, dış [sayfa 210] ticarette gelişme, çocukluk çağında kapitalist üretim tarzının temeli olmakla birlikte, bu üretim tarzındaki daha ileri aşamalarda, kapitalist üretimin iç zorunluluğu ve durmadan büyüyen piyasa gereksinmesi nedeniyle, onun kendi ürünü halini alır, Burada bir kez daha, bu etkinin iki yönlü niteliğini görüyoruz. (Ricardo, dış ticaretin bu yönünü bütünüyle gözden kaçırmıştır.*)

Başka bir soru da –aslında, özel niteliği nedeniyle bizim bu incelememizin sınırları dışındadır– şudur: Genel kâr oranı, dış ve özellikle sömürgelerle yapılan ticarete yatırılan sermayelerin getirdiği daha yüksek kâr oranı ile yükselir mi?

Dış ticarete yatırılan sermayeler , daha yüksek bir kâr oranı sağlayabilirler, çünkü, önce, diğer ülkelerde, daha geri üretim kolaylıkları ile üretilen metalar ile rekabet sözkonusu olup, daha ileri durumdaki ülke, mallarını, rakip ülkelerden daha ucuz olsa bile, değerlerinin üzerinde satar. Daha ileri ülkenin emeği burada, daha yüksek özgül ağırlıkta bir emek olarak gerçekleştirildiği sürece, kâr oranı yükselir, çünkü, bu emeğin karşılığı, daha yüksek nitelikte bir emek olarak ödenmediği halde, satışı böyle bir emek olarak yapılmıştır. Meta ihraç edilen ülke ile meta ithal edilen ülke sözkonusu olduğunda da aynı sonuç elde edilebilir; yani meta ithal edilen ülke, *ayni olarak* aldığından daha fazla maddeleşmiş emek verebilecek durumdadır ve böylece metaları gene de kendi üretebileceğinden daha ucuza elde edebilir. Tıpkı yeni bir buluşu yaygın hale gelmeden önce kullanan bir fabrikatörün, mallarını rakiplerinden daha ucuza sattığı halde, gene de bireysel değerinin üzerinde satması, yani artı-emek olarak yararlandığı emeği, özgül olarak üretkenliği daha yüksek bir emek olarak gerçekleştirmesi halinde olduğu gibi. Böylece o, bir artı-kâr sağlamış olur. Öte yandan sömürgelere, vb. yatırılan sermayelere gelince, buralarda kâr oranı, sırf düşük bir gelişme düzeyinde olmaları ve ayrıca köleler ve kuliler, vb. kullanıldığı için emeğin sömürülmesi nedeniyle daha yüksek olabilir. Belli üretim kollarına yatırılmış bulunan sermayelerin gerçekleştirdiği ve kendi ülkesine gönderdiği bu daha yüksek kâr oranları, kendilerine tekeller engel olmadıkça, niçin genel kâr oranının eşitlenmesi sürecine katılmasın ve dolayısıyla bu oranı *pro tanto* yükseltmesin ki.[36] Bu yatırım alanlarındaki sermaye, serbest rekabet yasalarına bağımlı olduğuna göre, bunun için daha da az neden vardır. Ricardo'nun hayal ettiği, aslında şudur: dışarda gerçekleştirilen daha yüksek fiyatlarla, orda bunun karşılığında meta satın alınır ve kendi ülkesine gönderilir. Bu metalar böylece, iç piyasada satı-

[36] Bu konuda Adam Smith, "Kârlardaki eşitliğin, kârlardaki genel bir yükselmeyle meydana geleceğini öne sürüyorlar; ve benim kanıma göre, uygun koşullar altındaki ticaret ile sağlanan kârlar hızla genel düzeye inecektir." diyen Ricardo'nun tersine, haklıydı. *(Works.* ed. By MacCulloch, s. 73.)

* D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition. London 1821, Ch. VII. *-Ed.*

lır, ama bu olgu, olsa olsa, bu daha uygun üretim alanlarının, diğerleri üzerinde geçici bir [sayfa 211] ek avantaj sağlamaları demektir. Bu yanılsama kendi para-biçiminden çıkar çıkmaz önemini yitirir. Aradaki bu fark, bu başkalık, emek ile sermaye arasındaki her değişmede olduğu gibi, belli bir sınıf tarafından cebe indirilmekle birlikte, daha iyi durumdaki ülke, daha az emeğe karşılık daha fazla emek elde etmiş olur. Kâr oranı daha yüksek olduğuna göre, bu nedenle de, sömürge ülkelerde genel olarak bu oran daha yüksek olduğu için, doğal koşulların uygun olması kaydıyla, düşük meta-fiyatları ile elele gider. Bir eşitlenme olur, ama bu, Ricardo'nun sandığı gibi, eski düzeye doğru bir eşitlenme değildir.

Bu aynı dış ticaret, yurt içinde kapitalist üretim tarzını geliştirir; ve bu da, bir yandan, değişen sermayede değişmeyen sermayeye göre bir azalmaya, öte yandan, dış pazarlar yönünden aşırı-üretime yolaçar ve dolayısıyla uzun sürede, gene zıt bir etki yaratır.

Biz, böylece, genel kâr oranında düşme eğilimi yaratan aynı etkilerin, aynı zamanda, bu düşüşü engelleyen, yavaşlatan ve kısmen de felce uğratan karşı etkileri de meydana getirdiklerini, genel çizgileriyle görmüş bulunuyoruz. Bunlar, yasayı ortadan kaldırmazlar, ama etkisini azaltırlar. Böyle olmasaydı, genel kâr oranındaki düşmenin değil, daha çok, bundaki nispi yavaşlamanın anlaşılması güç olurdu. Demek ki, yasa, yalnızca bir eğilim olarak işlemektedir. Ve ancak, bazı koşullar altında ve uzun süren dönemlerden sonra etkileri göze çarpar hale gelmektedir.

Konumuza devam etmeden önce, yanlış anlamalardan kaçınmak için, tekrar tekrar ele alınan şu iki noktayı anımsamamız yerinde olur:

Birincisi: Kapitalist üretim tarzının gelişmesi sırasında metaların ucuzlamasını sağlayan aynı süreç, metaların üretimine yatırılan toplumsal sermayenin organik bileşiminde değişikliğe neden olur ve dolayısıyla kâr oranını düşürür. Bu nedenle bizim, bireysel bir metaın nispi maliyetinde meydana gelen ve makinelerin aşınıp yıpranmalarını da kapsayan düşmeyi, değişmeyen sermayenin değerinde değişen sermayeye oranla meydana gelen yükselme ile, her ne kadar, değişmeyen sermayenin nispi maliyetindeki her düşme, tersine olarak, bu sermayenin maddi öğelerinin hacmi aynı kaldığı ya da arttığı varsayıldığında, kâr oranını yükseltici, yani kullanılan değişen sermayenin küçülen oranlarına karşılık değişmeyen sermayenin değerini *pro tanto* düşürücü bir etki yaparsa da, aynı şey saymaktan kaçınmamız gerekir.

İkincisi: Birarada alındığında sermayenin ürününü oluşturan ve bireysel metalarda yer alan yeni eklenen canlı emeğin, içerdikleri maddelere ve tüketmiş oldukları emek araçlarına oranla azalmaları olgusu; ve bu nedenle, bu metaların üretimi, toplumsal üretkenlikteki gelişmeyle birlikte daha az emek gerektirdiği için, bunlarda gitgide azalan miktarlarda ek canlı emek maddeleşmesi olgusu – bu olgu metaların içerdik-

leri canlı emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş kısımlarının birbirlerine oranını değiştirmez. Tam tersine. Metaların içerdikleri ek canlı emeğin toplam miktarı azaldığı halde, karşılığı ödenen kısma oranla ödenmeyen [sayfa 212] kısım, ödenen kısımdaki mutlak ya da nispi azalma nedeniyle büyür; çünkü, bir metadaki ek canlı emeğin toplam miktarını azaltan aynı üretim tarzı, mutlak ve nispi artı-değerde bir yükselmeyi de birlikte getirir. Kâr oranında düşme eğilimi, artı-değer oranında bir yükselme eğilimi ve dolayısıyla emeğin sömürü oranında bir büyüme eğilimi ile içiçedir. İşte bu yüzden, kâr oranındaki düşmeyi, istisna olarak görülebilirse de, ücretlerin oranındaki bir yükselme ile açıklamak kadar saçma bir şey yoktur. Kâr oranına biçim veren koşullar iyice anlaşılmadan, farklı dönemlerde ve ülkelerdeki ücret oranlarının gerçek bir tahlilini istatistik yoluyla yapmak olanaksızdır. Kâr oranı, emek daha az üretken hale gel- diği için değil, daha çok üretken hale geldiği için düşer. Artı-değer oranındaki yükselme de, kâr oranındaki düşme de, emeğin büyüyen üretkenliğinin kapitalizm altında ifadesini bulan özgül biçimlerden başka bir şey değildir.

VI. HİSSE SENETLİ SERMAYENİN ARTIŞI

Yukardaki beş nokta, burada derinlemesine incelenmesi olanaksız bulunan bir konu ile tamamlanabilir. Hızlanmış birikim ile elele giden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, sermayenin bir kısmı, yalnız faiz getiren sermaye olarak hesaplanır ve kullanılır. Bu, sanayi kapitalisti, yatırımcının kârını cebine indirirken, sermaye ikraz eden her kapitalistin, faiz ile yetindiği anlamına gelmez. Bunun, genel kâr oranının düzeyi ile bir ilgisi yoktur, çünkü bu kâr = faiz + her türlü kâr + toprak rantıdır, ve [sayfa 252] bu özel kategorilere ayrılmasının bir önemi yoktur. Bunun anlamı, bu sermayeler, büyük üretken yatırımlara yatırılmış olmakla birlikte, bütün masraflar düşüldükten sonra, ancak, büyük ya da küçük miktarlarda faiz, sözde temettüler sağlarlar. Örneğin, demiryollarındaki gibi. Bunlar, bu nedenle, genel kâr oranının eşitlenmesine girmezler, çünkü ortalamadan daha düşük bir kâr oranı sağlarlar. Bunlar kâr oranına girmiş olsalar, genel kâr oranı çok daha düşük olurdu. Teorik olarak bunlar hesaba katılabilirler, ama sonuç, görünüşte varolan ve kapitalistler için büyük önem taşıyan orandan daha düşük bir kâr oranı olurdu; çünkü özellikle bu girişimlerde değişmeyen sermaye, değişen sermayeye oranla en yüksek düzeydedir. [sayfa 213]

ONBEŞİNCİ BÖLÜM
YASANIN İÇ ÇELİŞKİLERİNİN SERİMİ

I. GENEL

Bu cildin birinci kısmında, kâr oranının artı-değer oranını daima gerçekte olduğundan daha düşük ifade ettiğini görmüş bulunuyoruz. Biraz önce ise, yükselen bir artı-değer oranının bile kendisini, düşen bir kâr oranı ile ifade etme eğiliminde olduğunu görmüş bulunuyoruz. Kâr oranı, artı-değer oranına, ancak S = 0, yani toplam sermayenin, ücretlerin ödenmesi için kullanılması halinde eşit olabilir. Düşen bir kâr oranı, düşen bir artı-değer oranını, ancak, değişmeyen sermayenin değerinin, bu sermayeyi harekete geçiren emek-gücü miktarına oranının değişmeden kalması ya da emek-gücü miktarının, değişmeyen sermayenin değerine oranla artması halinde ifade eder.

Ricardo, kâr oranını çözümlediğini öne sürerken aslında yalnız artı-değer oranını çözümlemektedir ve bunu da ancak işgününün, uzunluk ve yoğunluk bakımından değişmeyen bir büyüklük olduğu varsayımına dayanarak yapmaktadır.

Kâr oranında bir düşme ve hızlandırılmış bir birikim, aynı sürecin yalnızca, her ikisinin de üretkenliğindeki gelişmeyi yansıtması ölçüsünde farklı ifadeleridir. Birikime gelince, emeğin büyük ölçekte yoğunlaşmasını ve böylece daha yüksek bileşimli bir sermayeyi ifade etliği ölçüde, kâr oranındaki düşmeyi hızlandırır. Öte yandan, kâr oranındaki bir [sayfa 214] düşme de gene, küçük kapitalistlerin, henüz ellerinde alına-

bilecek bir şeyleri bulunan bir avuç doğrudan üreticinin mülksüzleştirilmeleri yoluyla, sermaye yoğunlaşmasını ve sermayenin merkezileşmesini hızlandırır. Bu durum, birikim oranı, kâr oranı ile birlikte düştüğü halde, birikimi kitle olarak hızlandırır.

Öte yandan, toplam sermayenin kendini genişletme oranı ya da kâr oranı, kapitalist üretimin (tıpkı sermayenin kendini genişletmesinin onun tek amacı olması gibi) dürtüsü olduğu için, ondaki düşme, yeni bağımsız sermayelerin oluşumunu yavaşlatır ve böylece, kapitalist üretim sürecinin gelişmesi için bir tehditmiş gibi görünür. Bu düşme, aşırı-üretimi, spekülasyonu, bunalımları ve artı-nüfusla birlikte artı-sermayeyi besleyip büyütür. Bu nedenle, Ricardo gibi kapitalist üretim tarzına mutlak gözüyle bakan iktisatçılar, bu noktada onun kendisi için bir engel yarattığını düşünürler ye bu yüzden de, bu engeli üretime değil doğaya (toprak rantında olduğu gibi) bağlarlar. Ama onların düşen kâr oranı konusunda duydukları asıl dehşet, kapitalist üretimin, kendisine ait üretici güçlerin gelişmesinde, servetin servet olarak üretimi ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir engelle karşılaştığı duygusudur; ve bu kendine özgü engel, kapitalist üretim tarzının sınırlılığını ve ancak tarihsel ve geçici bir niteliğe sahip bulunduğunu doğrular; servet üretimi için, bunun mutlak bir biçim olmadığına, üstelik belli bir aşamada, kendi gelişmesiyle çatışma haline girdiğine tanıklık eder.

Ricardo ile okulunun, yalnız, faizi de içersine alan sanayi kârını incelediği doğrudur. Ama toprak rantının oranı da, aynı şekilde, mutlak kitlesi arttığı halde bir düşme eğilimine sahiptir ve sanayi kârından nispi olarak daha fazla büyüyebilir. (Toprak rantı yasasını Ricardo'dan önce geliştiren Ed. West'e* bakınız.) Toplam toplumsal sermaye S'yi incelerken, faiz ve toprak rantı çıktıktan sonra sanayi kârına k1, faize f ve toprak rantına r dersek, $a/S = k/S = (k1+f+r)/S = k1/S + f/S + r/S$ olur. Toplam artı-değer miktarı a'nın kapitalist gelişme boyunca sürekli olarak büyüdüğü halde, a/S'nin, S'nin a'dan daha da hızlı büyümesi nedeniyle devamlı küçüldüğünü görmüş bulunuyoruz. Şu halde, $a/S+k/S$ ile $k1/S$, f/S ve r/S oranlarından herbiri kendi başına sürekli olarak küçüldüğüne göre, k1, f ve r'nin herbirinin kendi başına ve düzenli olarak artış göstermesi ya da k1'in f'ye ya da r'nin k1'e ya da k1'in f'ye oranla artması, asla bir çelişki değildir. Toplam artı-değer ya da kâr a = k yükselir , aynı zamanda kâr oranı $a/S = k/S$ düşerken, a = k'yi oluşturan, k1, f ve r kısımlarının oranları, a'nın toplam miktarına konulan sınırlar içersinde, a ya da a/S'nin büyüklüğünü etkilemeksizin istediği gibi değişebilir. k1, f ve r'nin karşılıklı değişmesi, sırf a'nın çeşitli sınıflar arasında farklı şekilde bölünmesidir. Dolayısıyla, $k1/S = f/S$ ya da r/S, yani bireysel sanayi sermayesinin oranı, faiz oranı ve toprak rantının toplam sermayeye oranı, a/S, genel kâr oranı düşerken, birbirine oranla [sayfa 215] yükselebilir. Burada tek koşul, bunların üçünün

* [E. West,] *Essay on the Application of Capital to Land*, London 1815. -Ed.

toplamının = $^{a}/_{s}$ olmasıdır. Artı-değer oranı = %100 olan belli bir sermayenin bileşimi, diyelim $50_s + 50_d$ iken $75_s + 25_d$ olduğu için, kâr oranı %50'den %25'e düşerse, 1.000'lik bir sermaye, birinci halde 500'lük bir kâr, ikinci halde 4.000'lik bir sermaye 1.000'lik bir kâr sağlar. Görüyoruz ki, k' yarıyarıya düşerken, a ya da k iki katına çıkıyor. Ve eğer %50 daha önceki gibi, 20 kâra, 10 faize ve 20 ranta bölünüyor ise $^{k1}/_{s}$ = %20, $^{f}/_{s}$ = % 10 ve $^{r}/_{s}$ = %20 olur. Eğer, kâr oranı %50'den %25'e indikten sonra da bu oranlar aynı kalsalardı, $^{k1}/_{s}$ = %10, $^{f}/_{s}$ = %10 ve $^{r}/_{s}$ = %10 olurdu. Bununla birlikte, $^{k1}/_{s}$= %8'e ve $^{f}/_{s}$ = %4'e düşecek olsa, $^{r}/_{s}$ = %13'e yükselir. r'nin nispi büyüklüğü, k_1, ve f'ye göre büyüdüğü halde k gene de aynı kalacaktı. Her iki varsayım altında da k_1, f ve r'nin toplamı, dört katı büyüklüğünde sermaye tarafından üretildiği için artacaktı. Ayrıca, Ricardo'nun başlangıçtaki sanayi kârının (artı-faiz), tüm artı-değeri içerdiği şeklindeki varsayımı, tarih ve mantık bakımından yanlıştır. Burada, daha çok, kapitalist üretimdeki ilerlemedir ki, 1) kârın tamamını, daha sonra dağıtmak üzere doğrudan doğruya sanayi ve ticaret kapitalistlerine vermektedir, ve 2) rantı, kârın üzerindeki fazlalığa indirgemektedir. Bu kapitalist temel üzerinde, kârın (yani, toplam sermayenin ürünü olarak görünen artı-değerin) bir parçası olan, ama ürünün kapitalist tarafından cebe indirilen özgül kısmı olmayan rant, tekrar büyüyor.

Gerekli üretim araçları, yani yeterli sermaye birikimi mevcut ise, artı-değer yaratılması, artı-değer oranı, yani sömürünün yoğunluğu veri iken, yalnız, emekçi nüfus ile sınırlıdır; eğer emekçi nüfus veri ise, sömürünün yoğunluğundan başka bir sınır sözkonusu değildir. Ve kapitalist üretim süreci esas olarak artı-üründe ya da, üretilen metaların kendisinde karşılığı ödenmeyen emeğin maddeleştiği kısmında temsil edilen, artı-değer üretiminden ibarettir. Şurasını hiç unutmamak gerekir ki, bu artı-değerin üretimi –ve bunun bir kısmının tekrar sermayeye çevrilmesi ya da birikim, bu artı-değer üretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturur–, kapitalist üretimin ilk ve en yakın amacı ve itici gücüdür. Bu nedenle, kapitalist üretimi, olmadığı bir şey gibi, yani ilk ve en yakın amacı kapitalistler için zevk ve tatmin ya da bu zevk ve tatmin araçlarının yapımı gibi göstermek hiçbir işe yaramaz. Bu, onun bütün kendi özünde açığa vurduğu, özgül niteliğini görmezlikten gelmek olur.

Bu artı-değerin elde edilmesi, doğrudan üretim sürecini oluşturur, ve bunun, daha önce de söylediğimiz gibi, yukarda sözü edilenlerden başka sınırı yoktur. Elden geldiğince çok artı-emek sızdırılıp metalarda maddeleşir maddeleşmez, artı-değer üretilmiş olur. Ne var ki, bu artı-değer üretimi, kapitalist üretim sürecinin ancak birinci perdesini —doğrudan üretim sürecini– tamamlar. Sermaye, şu kadar miktarda karşılığı ödenmeyen emek emmiştir. Süreçte, kendisini kâr oranındaki düşmede ifade eden gelişme ile birlikte, böylece üretilmiş bulunan artı-değer kitlesi muazzam boyutlara ulaşır. Şimdi sürecin ikinci perdesi gelir. Tam [sayfa 216] metalar kitlesi, yani değişmeyen ve değişen sermayeyi yerine

koyan kısmı ile artı-değeri temsil eden parçayı da içeren toplam ürünün satılması gerekir. Eğer bu yapılmaz ise, ya da kısmen veya üretim-fiyatlarının altında kalan fiyatlarla yapılırsa, işçi aslında sömürülmüştür, ama bu sömürü, kapitalist için sömürü olarak gerçekleşmemiştir ve bu durum, işçiden sızdırılan artı-değerin, hiç gerçekleştirilmemesi ya da kısmen gerçekleştirilmesi, ve hatta, sermayenin kısmen ya da bütünüyle kaybedilmesi ile sonuçlanabilir. Doğrudan doğruya sömürü koşulları ile, bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşulları özdeş değildir. Bunlar yalnız yer ve zaman olarak değil, mantıken de birbirinden farklıdır. Birincisi yalnız, toplumun üretici gücü ile, ikincisi ise, çeşitli üretim kollarının aralarındaki orantılı bağıntı ve toplumun tüketim gücü ile sınırlıdır. Ama bu son sözü edilen güç, ne mutlak üretim gücü ile ve ne de mutlak tüketim gücü ile belirlenmeyip, toplumun büyük bir kesiminin tüketimini, azçok dar sınırlar içersinde değişen bir asgariye indirgeyen uzlaşmaz karşıtlık halindeki bölüşüm koşulları temeline dayanan tüketim gücü ile belirlenir. Bu, bir de, birikim eğilimi ile; sermayeyi genişletme ye genişlemiş ölçekte artı-değer üretme dürtüsü ile sınırlandırılmıştır. Bu, üretim yöntemlerindeki devamlı devrimlerin, buna bağlı olarak mevcut sermayenin uğradığı sürekli değer kaybının, genel rekabet savaşımının ve yokolup gitme tehdidi altında sırf kendi nefsini koruma aracı olarak, üretimi iyileştirme ve ölçeğini genişletme gereksinmesinin zorunlu kıldığı kapitalist üretim yasasıdır. Piyasanın bu nedenle sürekli genişlemesi ve böylece piyasa ilişkilerinin ve bunları düzenleyen koşulların, gitgide üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimine girmesi ve her geçen gün daha denetlenemez hale gelmesi zorunludur. Bu iç çelişki, kendisini, üretimin dışa dönük alanlara doğru yayılması ile çözümlemeye çalışır. Ne var ki, üretkenlik geliştikçe, kendisini, tüketim koşullarının dayandığı dar temeller ile o denli çatışır bulur. Büyüyen bir artı-nüfus ile birlikte ve aynı zamanda bir sermaye fazlası bulunması, bu kendinden çelişkili temel üzerinde hiç de çelişki sayılmaz. Çünkü, bu ikisinin biraraya gelmesi, gerçekte, üretilen artı-değer kitlesini artırırken, aynı zamanda da, bu artı-değerin üretildiği koşullar ile gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi yeğinleştirir.

Belli bir artı-değer oranı verilmiş ise, kâr oranı, daima, yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlı olacaktır. Ne var ki, bu durumda birikim, bu kitlenin tekrar sermayeye çevrilen kısmı ile belirlenir. Bu kısma gelince, bu, kâr, eksi, kapitalistler tarafından tüketilen gelire eşit olduğu için, yalnız bu kitlenin değerine değil, aynı zamanda, kapitalistin bununla satın alabileceği metaların ucuzluğuna bağlıdır; bu metalar, kısmen kapitalistin tüketimine geçen, onun kendi geliridir, kısmen de onun değişmeyen sermayesine giren metalardır. (Ücretler burada veri olarak kabul edilmiştir.)

İşçinin harekete geçirdiği ve emeğiyle değerini koruduğu ve yarattığı üründe yeniden-ürettiği sermaye kitlesi, işçinin ürüne kattığı de-

ğerden [sayfa 217] tamamen farklıdır. Sermaye kitlesi = 1.000 ve eklenen emek = 100 ise, yeniden-üretilen sermaye = 1.100'dür. Eğer bu kitle = 100 ve eklenen emek = 20 ise, yeniden-üretilen sermaye = 120'dir. Birinci durumda kâr oranı = %10, ikincisinde = %20'dir. Ve gene l00'den, 20'ye göre daha fazla birikim yapılabilir. Ve böylece, sermaye nehri (üretkenliğin artışı nedeniyle, sermayedeki değer kaybı bir yana) ya da sermaye birikimi, kâr oranı ile orantılı olarak değil, zaten sahip bulunduğu hız ile orantılı olarak akar. Bu da, yüksek bir artı-değer oranına bağlı bulunduğuna göre, yüksek bir kâr oranı, emek fazla üretken olmadığı halde, ancak işgünü çok uzun olduğu zaman mümkündür. Mümkündür, çünkü, emeğin kendisi üretken olmamakla birlikte işçilerin gereksinmeleri de çok az, dolayısıyla ortalama ücretler çok düşüktür. Düşük ücretler, işçilerde enerji eksikliğine tekabül edecektir. Bu durumda sermaye, kâr oranı yüksek olduğu halde yavaş birikir. Nüfus durgundur ve ürünün malolduğu çalışma zamanı, işçiye ödenen ücret düşük olmakla birlikte uzundur.

Kâr oranı, işçi daha az sömürüldüğü için değil, genellikle, yatırılan sermayeye oranla daha az emek kullanıldığı için düşmektedir.

Kâr oranındaki düşme, gösterildiği gibi, kâr kitlesinde bir artma ile birlikte görüldüğü için, yıllık emek ürününün daha büyük kısmı, sermaye kategorisi altında (tüketilmiş bulunan sermayeyi yerine koymak için) ve nispeten daha küçük bir kısmı kâr kategorisi altında, kapitalist tarafından ele geçirilmektedir. İşte, Papaz Chalmers'in,* yıllık ürünün ne kadar azı kapitalistlerce sermaye olarak harcanırsa, cebe indirdikleri kâr o kadar büyük olur, şeklindeki akılalmaz düşüncesi buradan gelmektedir. Bu durumda, artı-ürünün büyük bir kitlesinin sermaye olarak kullanılması yerine tüketilmesi konusunda, devlet kilisesi onların yardımına koşar. Rahip, neden ile sonucu birbirine karıştırmaktadır. Üstelik, kâr kitlesi, kâr oranındaki küçülmeye karşın, yatırılan sermaye ile birlikte büyür. Ne var ki, bu aynı zamanda sermayede bir yoğunlaşmayı gerektirir, çünkü böyle bir durumda üretim koşulları, daha büyük ölçekte sermaye kullanılmasını zorunlu kılar. Gene bu, sermayede bir yoğunlaşmayı, yani küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulmasını, sermayeden yoksun bırakılmalarını da gerektirir. Bu da gene, üretim koşullarım uğraşılarında kendi emekleri rol oynamaya devam ettiğinden ötürü bu küçük kapitalistlerin dahil olmakta devam ettiği üreticilerden –ikinci güce çıkararak– koparmaktan başka bir şey değildir. Bir kapitalistin emeği, sermayenin büyüklüğü ile, yani kapitalist olma derecesiyle tamamen ters orantılıdır. Üretim koşulları bir yanda, üreticiler öte yanda olmak üzere işte bu ayırma işlemidir ki, sermaye kavramına biçim verir. Bu, ilkel birikimle başlar (Buch, I, Kap. XXIV), sermaye birikimi ve

* Th. Chalrriers, *On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society,* Second edition, Glasgow 1832, s. 88. -*Ed.*

merkezileşmesinde devamlı bir süreç olarak görünür ve ensonu, mevcut sermayelerin [sayfa 218] birkaç elde toplanması ve birçok kimsenin sermayelerinden yoksun bırakılması (mülksüzleştirme şimdi bu hali almıştır) şeklinde kendisini ifade eder. Bu süreç, eğer merkezcil olanın yanısıra, sürekli olarak merkezden uzaklaştırıcı bir etkiye sahip ters yönlü eğilimler bulunmasaydı, çok geçmeden kapitalist üretimi yıkımla yüzyüze getirirdi.

II. ÜRETİMİN GENİŞLEMESİ İLE ARTI-DEĞER ÜRETİMİ ARASINDAKİ ÇATIŞMA

Emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişme, kendisini iki şekilde ortaya koyar: birincisi, üretilmiş bulunan üretici güçlerin büyüklüğü ile, yeni üretimin yürütüldüğü üretim koşullarının değeri ve kitlesi ile, birikmiş bulunan üretken sermayenin mutlak büyüklüğü ile; ikincisi, toplam sermayenin ücretlere yatırılan kısmının nispi küçüklüğü ile, yani belli büyüklükte bir sermayenin yeniden-üretimi ve kendisini genişletmesi, kitle üretimi için gerekli canlı-emeğin nispi küçüklüğü ile. Bu, aynı zamanda, sermayenin yoğunlaşması demektir.

Kullanılan emek-gücü bakımından, üretkenlikteki gelişme kendisini gene iki şekilde ortaya koyar: Birincisi, artı-emeğin artması ile, yani emek-gücünün yeniden-üretimi için gereken, gerekli emek-zamanındaki azalma ile. İkincisi, belli büyüklükte bir sermayenin harekete geçirmek üzere, genellikle kullanılan emek-gücü miktarında (işçi sayısında) azalma ile.

Bu iki hareket yalnız elele gitmekle kalmaz, karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve, aynı yasanın kendisini ifade ettiği görüngülerdir. Ne var ki, bunlar, kâr oranını zıt yollarda etkilerler. Toplam kâr kitlesi toplam artı-değer kitlesine eşittir, kâr oranı = $^{a}/_{S}$ = $^{\text{artı-değer}}/_{\text{yatırılan toplam sermaye}}$. Bununla birlikte artı-değer, toplam olarak, önce kendi oranıyla ve sonra, bu oranda aynı anda kullanılan emeğin kitlesiyle ya da aynı şey demek olan, değişen sermayenin büyüklüğü ile belirlenir. Bu etmenlerden birisi, artı-değer oranı büyür, diğeri, işçi sayısı (mutlak ya da nispi olarak) düşer. Üretici güçlerdeki gelişme, kullanılan emeğin karşılığı ödenen kısmını azalttığı kadar , artı-değeri de, oranını büyüttüğü için, artırır; ama, belli bir sermaye tarafından çalıştırılan toplam emek kitlesini azaltması ölçüsünde, artı-değer kitlesini elde etmek için, artı-değer oranının çarpıldığı çarpanı küçültür. Her ikisi de günde 12 saat çalışan iki işçi, hava ile yaşasalar, yani kendileri için hiç çalışma zorunda bulunmasalar bile, günde yalnız 2 saat çalışan 24 işçinin ürettikleri kadar artı-değer üretemezler. Bu bakımdan, demek ki, işçi sayısındaki azalmanın, sömürü derecesini yoğunlaştırma yoluyla kapatılması bazı aşılamaz sınırlandırmalar ile karşı karşıya bulunuyor. İşte bu yüzden, kâr oranındaki düşmeye pekala karşı koyabilir, ama bunu büsbütün önleyemez.

Kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, bu nedenle, kâr kitlesi, kullanılan sermayenin büyüyen kitlesiyle birlikte arttığı halde, kâr oranı [sayfa 219] düşer. Kâr oranı veri iken, sermayenin kitlesindeki mutlak büyüme, mevcut büyüklüğüne bağlıdır. Ama öte yandan, eğer bu büyüklük veri ise, sermayedeki büyüme oranı, yani ondaki artış oranı, kâr oranına bağlıdır. Üretkenlikteki artış (bu ayrıca, yineliyoruz, daima mevcut sermayedeki değer kaybı ile elele gider) mevcut sermayenin değerini doğrudan doğruya, ancak kâr oranını yükseltmek suretiyle, yıllık ürünün değerinin tekrar sermayeye çevrilen kısmını artırarak büyütebilir. Emeğin üretkenliğiyle ilgili olarak, bu, ancak (bu üretkenliğin, mevcut sermayenin *değeri* ile doğrudan hiç bir ilişkisi bulunmadığı için) nispi artı-değeri yükselterek ya da değişmeyen sermayenin değerini azaltarak, ya emekgücünün yeniden-üretimine giren metaları ya da değişmeyen sermayenin öğelerini ucuzlatarak meydana gelebilir. Bunların her ikisi de mevcut sermayede değer kaybını gerektirir ve her ikisi de, değişen sermayede değişmeyene oranla bir azalmayla elele gider. Her ikisi de, kâr oranında bir düşmeye neden olur ve her ikisi de bunu yavaşlatır. Üstelik, yükselen bir kâr oranı, emeğe olan talebi artıracağına göre, bu, çalışan nüfusu ve böylece, sermayeyi sömürüsü ile gerçek sermaye haline getiren malzemeyi artırıcı yönde etki yapar.

Bununla birlikte, emeğin üretkenliğindekı gelişme, aynı değişimdeğerini temsil eden ve maddi özü, yani sermayenin maddi öğelerini, değişmeyen sermayeyi doğrudan doğruya, değişen sermayeyi en azından dolaylı olarak oluşturan maddi nesneleri oluşturan kullanım-değerlerinin kitlesini ve türlerini artırmak suretiyle, mevcut sermayenin değerinin yükselmesine dolaylı biçimde katkıda bulunur. Aynı sermaye ve aynı emekle, değişim-değeri şu ya da bu olan ve sermayeye çevrilebilecek daha fazla ürün yaratılmış olur. Bu ürünler, ek emeğin, dolayısıyla da ek artı-emeğin emilmesine hizmet edebilirler ve bu yüzden ek sermaye yaratırlar. Bir sermayenin kumanda edebileceği emek miktarı, onun değerine bağlı olmayıp, değerleri ne olursa olsun, hepsi biraraya geldiğinde kendisini oluşturan, ham ve yardımcı maddelerin kitlesine, makineler ile sabit sermayenin öğelerine ve yaşam gereksinmelerine bağlıdır. Kullanılan emek kitlesi ve dolayısıyla artı-emeğin kitlesi büyüdükçe yeniden üretilen sermayenin değeri ile buna yeni eklenen artıdeğerde de bir büyüme olur.

Ne var ki, birikim sürecinin kapsamına giren bu iki öğenin, Ricardo'nun yaptığı gibi, yalnızca yanyana, sükunet içersinde duran şeyler gibi, görülmemesi gerekir. Bunlar, kendilerini çelişkili eğilimler ile görüngülerde ortaya koyan çelişkileri içerirler. Bu zıt güçler aynı zamanda birbirlerini zıt yönde etkilerler.

Toplam toplumsal ürünün sermaye olarak iş gören kısmındaki artıştan kaynaklanan çalışan nüfustaki fiili bir artışın itkileri yanısıra, yalnızca nispi bir aşırı-nüfus yaratan öğeler de vardır.

Kâr oranındaki düşmenin yanısıra, sermayelerin kitlesi büyür ve mevcut sermayede, bu düşüşü durduran ve sermaye-değerlerin birikimini [sayfa 220] hızlandıran bir değer kaybı da yanyana gider.

Üretkenlikteki gelişmenin yanısıra, sermayenin bileşimi daha yüksek bir düzeye çıkar, yani değişen sermayenin değişmeyen sermayeye olan oranında nispi bir artış olur.

Bu farklı etkiler, egemen bir biçimde, bir seferinde yer olarak yanyana işlerler ve bir başka seferde zaman olarak birbirlerini izlerler. Zaman zaman bu zıt etmenlerin çatışması, bunalımlarda açığa çıkar. Bunalımlar, daima, mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleridir. Bunlar, bir süre için bozulmuş dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır.

Çelişki, genel bir deyişle, kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değerin içerdiği artı-değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşımasından ileri gelir; öte yandan ise, bu üretim tarzının amacı, mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır (yani, bu değerin gitgide artan bir hızla büyümesini sağlamaktır). Bu üretim tarzının kendine özgü niteliği, sermayenin mevcut değerini, bu değeri en yüksek noktaya ulaştırmada bir araç olarak kullanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler, kâr oranında düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan üretici güçler aleyhine geliştirmektir.

Mevcut sermayenin devresel değer kaybı –kar oranındaki düşmeyi durdurmak ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye-değer birikimini hızlandırmak için, kapitalist üretim tarzına özgü araçlardan birisi– sermayenin dolaşımı ve yeniden-üretim süreçlerinin yer aldıkları belirli koşulları bozar ve bu yüzden, üretim sürecinde ani duraklamalara ve bunalımlara yolaçar.

Değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla meydana gelen ve üretici güçlerdeki gelişmeyle elele giden azalma, bir yandan sürekli bir yapay aşırı-nüfus yaratırken, çalışan nüfusun büyümesini teşvik eder. Düşen bir kâr oranı, kullanım-değerlerinin birikimini daha da hızlandırmak üzere, değer olarak sermaye birikimini yavaşlatırken, bu da gene değer olarak birikime yeni bir iti verir.

Kapitalist üretim, sürekli olarak, kendi niteliğinden gelen bu engellerin üstesinden gelmeye çalışır, ama bunu ancak, bu engelleri tekrar kendi yoluna ve hem de daha heybetli ölçekte koyarak becerir.

Kapitalist üretimin *gerçek engeli sermeyenin kendisidir.* İşte bu sermaye ve onun kendisini genişletmesidir ki, üretimin hem çıkış ve hem de sonuç noktası, hem itici gücü, hem amacı olarak görünür; üretim yalnız sermaye için üretimdir, ama bunun tersi doğru değildir; üretim araçları, sırf, üreticiler *toplumunun* yaşama sürecinde, devamlı bir

gelişmenin araçları değillerdir, Sermayenin değerinin, büyük üretici kitlelerin mülksüzleştirilmelerine ve yoksullaştırılmalarına dayanan kendisini koruma [sayfa 221] ve genişletme sürecinin içersinde devam ettiği sınırlar yalnız başına hareket edebilirler; – bu sınırlar, sermaye tarafından kendi amaçları için kullanılan ve üretimin sınırsız büyümesine, üretimin kendisinin bir amaç haline gelmesine, emeğin toplumsal üretkenliğinin hiç bir koşula bağlı olmadan gelişmesine doğru yolalan üretim yöntemleri ile sürekli bir çatışma haline girerler. Araçlar –toplumun üretici güçlerinin hiç bir koşula bağlı olmadan gelişmesi–, sınırlı bir amaçla, mevcut sermayenin kendisini genişletmesi amacı ile devamlı çatışma içersine girerler. Kapitalist üretim tarzı, bu nedenle, maddi üretim güçlerinin gelişmesi ve uygun bir dünya piyasası yaratılmasının tarihsel bir aracı olup, aynı zamanda da, bu tarihsel görevi ile, buna uygun düşen kendi toplumsal üretim ilişkileri arasında sürekli bir çatışmadır.

III. SERMAYE FAZLASI VE NÜFUS FAZLASI

Kâr oranında bir düşme ile birlikte, emeğin üretken bir biçimde kullanılması için bireysel bir kapitaliste gerekli olan asgari sermayede bir yükselme olur; burada gerekli olan, hem genellikle emeğin sömürülmesi ve hem de, tüketilen emek-zamanının, metaların üretimi için gerekli emek-zamanına yetecek kadar olması ve böylece, metaların üretimi için gerekli ortalama toplumsal emek-zamanını aşmamasıdır. Bununla birlikte yoğunlaşma artar, çünkü, belli sınırların ötesinde, küçük bir kâr oranı ile büyük bir sermaye, kâr oranı yüksek küçük bir sermayeden daha hızlı birikir. Belli yükseklikte bir noktadan sonra, bu artan yoğunlaşmanın kendisi de, kâr oranında yeni bir düşmeye yolaçar. Küçük, dağınık sermaye kitleleri, böylece zorla, spekülasyon, kredi sahtekârlıkları, sermaye dolandırıcılığı ve bunalımlarla dolu maceralı bir yola itilmiş olurlar. Sermaye fazlalığı denilen şey daima, aslında, kâr oranındaki düşmenin kâr kitlesi ile telafi edilmediği sermaye fazlalığı –bu, yeni filizlenen sermaye sürgünleri için daima doğrudur– ya da kendi başına iş görmeyen sermayeleri, büyük işletmelerin yöneticilerinin emrine kredi biçiminde veren sermaye fazlalığı için geçerlidir. Bu sermaye fazlalığı, nispi bir aşırı-nüfus yaratan aynı nedenlerden ileri gelir ve bu yüzden, zıt kutuplarda bulundukları halde –kullanılmayan sermaye bir kutupta, işsiz çalışan nüfus öteki kutupta– nispi aşırı-nüfusu tamamlayan bir olgudur.

Bireysel metaların değil, sermayenin aşırı-üretimi, bu nedenle –sermayenin aşırı-üretimi daima, metaların aşırı-üretimini kapsamakla birlikte– yalnızca sermayenin aşırı birikimidir. Bu aşırı birikimin ne olduğunu değerlendirmek için (bunun daha yakından incelenmesi ileride yapılacaktır) bunun yalnızca mutlak olduğunu kabul etmek yeterli olacaktır. Sermayenin aşırı-üretimi ne zaman mutlak olur? Şu ya da bu veya birkaç önemli üretim alanını etkilemekle kalmayıp, tam kapsamıyla mut-

lak olan ve dolayısıyla bütün üretim alanlarını içersine alan aşırı-üretim nedir? [sayfa 222]

Kapitalist üretimin amaçları için ek sermaye = 0 olur olmaz, mutlak bir aşırı sermaye üretimi var demektir. Ne var ki, kapitalist üretimin amacı, sermayenin kendisini genişletmesi, yani artı-emeğin ele geçirilmesi, artı-değer, kâr üretimidir. Bu nedenle sermaye, emekçi nüfusa oranla, ne bu nüfus tarafından sağlanan mutlak emek-zamanı ve ne de nispi artı emek-zamanı daha fazla artırılamayacak kadar (bu son durum, emeğe olan talebin, ücretlerde bir yükselme eğilimi doğacak kadar güçlü olduğu bir zamanda herhalde sözkonusu olamaz) büyür büyümez; dolayısıyla, artan sermayenin, ancak kendisinde meydana gelen büyümeden önceki kadar ya da hatta daha az artı-değer ürettiği noktada, mutlak bir aşırı sermaye üretimi olacaktır; yani artmış bulunan sermaye S + ΔS, S sermayesinin ΔS kadar genişlemeden önce ürettiğinden daha fazla kâr üretemez ya da hatta bundan daha az kâr üretebilir. Her iki halde de, genel kâr oranında şiddetli ve ani bir düşme olabilir, ama bu kez bu düşme, sermayenin bileşiminde, üretici güçlerdeki gelişmenin neden olduğu bir değişiklikten değil, daha çok, (ücretler arttığı için) değişen sermayenin para-değerinde bir yükselme ve buna karşılık da artı-emeğin gerekli-emeğe oranında bir düşme olması nedeniyle meydana gelen bir değişikliğin sonucu olabilir.

Gerçekte bu, sermayenin bir kısmının tamamen ya da kısmen atıl kalması (çünkü, bu sermayenin kendi değerini genişletmeden önce, bir kısım faal sermayeyi bir yana itmesi zorunludur) ve öteki kısmının, hiç kullanılmayan ya da kısmen kullanılan sermayenin baskısı yüzünden daha düşük kâr oranında değerler üretmesi biçiminde görülebilir. Ek sermayenin bir kısmının, eski sermayenin yerini alıp almamasının ve bu sermayenin ek sermaye içinde bir yer almasının bu bakımdan bir önemi yoktur. Biz, daima, eski sermaye toplamını bir yanda, ek sermaye toplamını ise öte yanda göreceğiz. Kâr oranındaki düşme, bu durumda, kâr kitlesinde mutlak bir azalma ile birlikte meydana gelecektir, çünkü, varsaydığımız koşullar altında, kullanılan emek-gücü kitlesi artırılıp artı-değer oranı yükseltilemediği için artı-değer kitlesi de artırılamaz. Ve azalan kâr kitlesinin, artmış bulunan bir toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekecektir. Ama kullanılan sermayenin, eski kâr oranı üzerinden kendini genişletmeye devam ettiği ve şu halde kâr kitlesinin aynı kaldığı kabul edilse bile, bu kitlenin gene de, artan toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekecektir, ki bu da gene kâr oranında bir düşme demektir. 1.000'lik bir toplam sermaye, 100'lük bir kâr sağlar ve 1.500'e çıkartıldıktan sonra da hâlâ 100 kâr sağlarsa, bu ikinci durumda 1.000 ancak $66^2/_3$ sağlayabilir. Eski sermayenin kendisini genişletmesi, mutlak anlamda azaltılmış demektir. 1.000'lik sermaye, yeni koşullar altında, eskiden $666^2/_3$'lük bir sermayenin getirdiği kârdan daha fazla bir kâr sağlayamaz.

Böyle olmakla birlikte, açıktır ki, eski sermayenin bu fiili değer kaybı bir savaşım olmaksızın meydana gelemez ve ΔS ek sermayesi de, bir [sayfa 223] savaşım olmaksızın sermaye işlevlerini yüklenemez. Kâr oranı, rekabetin etkisi altında, aşırı sermaye üretimi nedeniyle düşmektedir. Daha çok bunun tersi olabilir; düşen kâr oranı nedeniyle rekabet savaşımı başlar ve sermayenin aşırı-üretimi de aynı koşullardan doğar. ΔS'nin işlevlerine devam eden eski kapitalistlerin ellerindeki parçası, kendi ilk sermayelerinin değer kaybına uğramasını engellemek ve üretim alanındaki yerini daraltmamak için, azçok atıl durumda bırakılır. Ya da onlar, bunu, ek sermayeyi atıl tutma gereksinmesini yeni gelenlere ve genellikle rakiplerinin omuzlarına yüklemek için, geçici bir kayıp pahasına da olsa kullanırlar.

DS'nin, yeni ellerde bulunan parçası, kendisi için, eski sermayenin aleyhine bir yer edinmeye çalışabilir ve bunu da, eski sermayenin bir kısmını atıl kalmaya zorlayarak kısmen becerebilir. Eski sermayeyi, eski yerini bırakmaya ve kullanılmayan ek sermayeye bütünüyle ya da kısmen katılmaya zorlayabilir.

Eski sermayenin bir kısmı, her türlü koşul altında kullanılmadan kalmak zorundadır; sermaye olarak faaliyet gösterdiği ve bu yönüyle değer ürettiği sürece, kendine özgü sermaye niteliğine son verir. Sermayenin hangi kısmının özellikle etkileneceğini rekabet savaşımı belirleyecektir. İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının eşitlenmesi halinde gördüğümüz gibi, kapitalist sınıf arasında bir kardeşlik havası estirir ve böylece herbiri, ortak yağmadan kendi yatırımı oranında pay alır. Ama sorun, kârın değil zararın paylaşılması halini alır almaz, herkes kendi payına düşen zararı en aza indirme ve bunu bir başkasının sırtına yükleme çabasına düşer. Kapitalist sınıf için, kayba uğramak kaçınılmazdır. Her kapitalistin, bu zararın ne kadarını yüklenmek zorunda kalacağı, yani bunu ne ölçüde paylaşmak durumunda kalacağı, göstereceği güce ve kurnazlığa bağlıdır ve o zaman rekabet, düşman kardeşler arasında bir savaşa dönüşür. Her bireysel kapitalistin çıkarları ile bütünüyle kapitalist sınıfın çıkarları arasındaki uzlaşmazlık, tıpkı daha önce, aralarındaki çıkar özdeşliğinin pratikte rekabet yoluyla ortaya çıkması gibi, suyüzüne çıkar.

Peki, bu çatışma nasıl çözümlenir ve kapitalist üretimin "sağlıklı" işlemesine uygun koşullar nasıl kurulur? Bu çözümün biçimi, çözümü tartışılan zıtlığın daha ortaya çıkışında belirmiş durumdadır. Çözüm, ek sermaye ΔS'nin tüm değeri tutarında ya da en azından bir kısmı tutarında bir sermayenin çekilmesini ve hatta kısmen yok olmasını gerektirir. Bu çatışma açıklanırken gösterildiği gibi, uğranılan kayıp hiç bir zaman bireysel kapitalistler arasında eşit olarak dağılmayıp, bu dağılım daha çok rekabet savaşımı ile belirlenir ve sahip olunan özel avantajlar ya da daha önce elde olunan konumlara bağlı olarak çok farklı oranlarda bölünmüş olur, böylece, bir sermaye kullanılmaz durumda bırakılır, diğ-

eri yok olur ve bir üçüncüsü nispeten az bir kayıpla kurtulur ya da geçici değer kaybına uğrar, vb. [sayfa 224]

Ama asıl denge, her ne olursa olsun, şu ya da bu miktarda sermayenin çekilmesi ya da hatta yokolması ile ancak kurulabilir. Bu hal, kısmen, sermayenin maddi varlığına kadar uzanabilir, yani bir kısım üretim aracı, sabit ve döner sermaye, çalışamaz, sermaye olarak iş göremez duruma düşer; işlemekte olan kuruluşlardan bazıları işlerini durdururlar. Bu bakımdan, zaman, bütün üretim araçlarına (toprak hariç) saldırır ve bunları bozarsa da, işlerin durması, gerçekte üretim araçları için çok daha büyük zararlara yolaçar. Bununla birlikte, bu durumda asıl önemli olan, bu üretim araçlarının üretim aracı olarak işlevlerini yerine getirememeleri, bu işlevin kısa ya da uzun bir dönem için kesintiye uğramış olmasıdır.

Ama asıl zarar en şiddetli nitelikte olanı, sermaye ile ilgili olarak meydana gelir, ve bu sermaye, değer niteliğini taşıdığı ölçüde, bu kayıp sermayelerin *değerleri* bakımından meydana gelmiş demektir. Sermayenin değerinin yalnızca gelecekteki artı-değerden, pay talebi biçimindeki kısmı, yani aslında, çeşitli şekillerdeki üretimden bono biçiminde kâr talebi, hesaplandıkları gelirlerdeki düşme nedeniyle hemen değer kaybına uğrar. Altın ve gümüşün bir kısmı atıl kalır, yani sermaye olarak işlev yapmazlar. Piyasadaki metaların bir kısmı, dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerini, ancak, fiyatlarında büyük düşme olması yoluyla, dolayısıyla, temsil ettikleri sermayede değer kaybıyla tamamlayabilirler. Sabit sermaye öğeleri, gene aynı şekilde, şu ya da bu ölçüde değer kaybına uğrarlar. Şunu da eklemek gerekir ki, belirli ve önceden saptanan fiyat ilişkileri, yeniden-üretim sürecini yönettiği için, bu süreç, fiyatlardaki genel düşmeyle kesintiye uğrar ve karışıklık içersine düşer. Bu karışıklık ve durgunluk, paranın, gelişmesi sermayedeki gelişmeye bağlı bulunan ve önceden belirlenen fiyat ilişkilerine dayanan ödeme aracı işlevini felce uğratır. Belirli tarihlerde vadeleri dolan ödemeler zinciri, yüzlerce yerinden kopar. Karışıklık, sermaye ile birlikte gelişen kredi sistemindeki çökmeyle daha da büyür ve, şiddetli, ağır bunalımlara, ani ve zoraki değer kayıplarına, yeniden-üretim sürecinde fiili durgunluklara ve kesintilere ve böylece de yeniden-üretimde gerçek bir düşmeye yolaçarlar.

Ne var ki, daha başka güçler de bu arada işlemeye başlayabilirler. Üretimdeki durgunluk, işçi sınıfının bir kısmını işsiz bırakır ve böylece çalışan kısmını, ücretlerin ortalamanın altına düşmesine boyun eğecek bir duruma sokar. Bunun sermaye üzerindeki etkisi, tıpkı, ortalama ücretlerde nispi ya da mutlak artı-değerde bir artma olduğu zaman yaptığı etki gibidir. Gönenç, işçiler arasında daha fazla evliliklere yolaçar ve çocuk ölümlerini azaltır. Bu, nüfusta gerçek bir artış anlamına gelirse de, fiilen çalışan işçi nüfusunda bir artış demek değildir. Ama emekçinin sermaye ile olan ilişkisini, fiilen çalışan işçilerin sayısının artması halinde olduğu gibi etkiler. Öte yandan, fiyatlardaki düşme ve rekabet savaşımı,

her kapitalisti, toplam ürününün bireysel değerini, yeni makineler, yeni ve ileri çalışma yöntemleri, yeni tertipler kullanarak genel değerinin altına düşürmeye, yani belli bir miktar emeğin üretkenliğini artırmaya, [sayfa 225] değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını düşürmeye ve böylece bazı işçilere yol vermeye, kısacası, yapay bir aşırı-nüfus yaratmaya itebilir. Ensonu, değişmeyen sermaye öğelerinin değer kaybı, bizzat kâr oranının yükselmesine yolaçabilir. Kullanılan değişmeyen sermayenin kitlesi, değişene oranla yükselmiş olabilir, ama değeri düşebilir. Böylece üretimde meydana gelen durgunluk –kapitalist sınırlar içersinde– gene üretimde daha sonraki bir genişlemeyi hazırlamış olabilir.

Ve böylece, devre yeni baştan başlamış olur. Sermayenin, işlevsel durgunlaşma sonucu değer kaybına uğrayan kısmı, eski değerini tekrar kazanabilir. Bundan sonra, aynı kısır döngü, genişlemiş üretim koşulları altında, genişlemiş bir piyasa ve artmış üretici güçlerle bir kez daha çizilmiş olur.

Ne var ki, varsaydığımız en aşırı koşullar altında bile, sermayenin bu mutlak aşırı-üretimi, mutlak bir aşırı-üretim değildir, üretim araçlarının mutlak bir aşırı-üretimi değildir. Bu ancak, üretim araçlarının *sermaye olarak iş görmesi* ve dolayısıyla, bir değer genişlemesini içermesi, artan kitleye oranla ek bir değer üretmesi ölçüsünde, üretim araçlarının aşırı-üretimi olur. Gene de bu, bir aşırı-üretim olabilir, çünkü, sermaye, emeği, kapitalist üretim sürecinin "sağlıklı" ve "normal" gelişmesinin gerektirdiği derecede, hiç değilse, kâr kitlesini kullanılmakta olan sermayenin büyüyen kitlesiyle birlikte artıran bir derecede, bu nedenle de, kâr oranının, sermayenin büyümesi ölçüsünde ya da hatta bu büyümeden daha hızlı düşmesini önleyecek bir derecede sömürebilecek durumda olmayabilir.

Aşırı sermaye üretimi, hiç bir zaman, sermaye olarak, yani emeğin belli bir derecede sömürülmesine hizmet edebilecek üretim araçlarının –emek araçları ile yaşam gereksinmelerinin– aşırı-üretiminden fazla bir şey değildir; ne var ki, sömürü yoğunluğunun belli bir noktanın altına düşmesi, kapitalist üretim sürecinde rahatsızlıklara, kesintilere yolaçar, bunalımlar ve sermaye tahripleri görülür. Bu aşırı sermaye üretiminin, azçok önemli miktarda nispi aşırı-nüfusla birlikte görülmesi bir çelişki değildir. Emeğin üretkenliğini artıran, üretilen metalar kitlesini büyüten, piyasaları genişleten, hem kitlesi ve hem de değeri bakımından sermaye birikmesini hızlandıran ve kâr oranını düşüren bu aynı koşullar, kendilerinin ancak istihdam edilebilecekleri *sömürü* derecesinin düşük olmaları yüzünden ya da en azından belli bir sömürü derecesinde sağlayacakları kâr oranının düşük olması nedeniyle, artı-sermaye tarafından istihdam edilmeyen, nispi bir aşırı-nüfus, aşırı bir emekçiler nüfusu ya-ratmışlardır ve yaratmaya da devam etmektedirler.

Sermaye eğer dışarıya gönderiliyorsa, bu, mutlaka içerde kullanılmadığı için değil, dış bir ülkede daha yüksek bir kâr oranı ile kullanı-

labildiği içindir. Ama böyle bir sermaye, çalışmakta olan işçi nüfusu için ve genellikle sermayeyi gönderen ülke için, mutlak fazla sermayedir. Böyle bir sermaye, nispi aşırı-nüfus ile yanyana bulunur ve bu durum, her ikisinin [sayfa 226] de yanyana nasıl bulunduklarını ve karşılıklı olarak birbirlerini nasıl etkilediklerini gösteren bir örnektir.

Öte yandan, kâr oranında, birikimle bağlı olarak görülen bir düşme, zorunlu olarak bir rekabet savaşımına yolaçar. Kâr oranında bir düşmenin, kâr kitlesinde bir yükselme ile telafi edilmesi, ancak, toplam toplumsal sermaye için, büyük ve iyice yerleşmiş kapitalistler için geçerlidir. Bağımsız çalışan yeni ek bir sermaye, böyle bir telafi koşulundan yararlanamaz. Bu koşulları henüz elde etme durumundadır ve bu yüzden kâr oranında bir düşme, kapitalistler arasında bir rekabet savaşımına yolaçar, yoksa bunun tersi olmaz. Hiç kuşkusuz, rekabet savaşımıyla birlikte, ücretlerde geçici bir yükselme ve dolayısıyla kâr oranında geçici, ama daha fazla bir düşme olacaktır. Aşırı bir meta üretiminde piyasaların fazla malla dolmasında da aynı şey görülür. Sermayenin amacı, belli gereksinmeleri karşılamak olmayıp, kâr üretme olduğu ve bu amacı, üretimin ölçeğini üretimin kitlesine uyduracak yerde, bunun tersini sağlayan yöntemlerle gerçekleştirdiği için, kapitalizm altında sınırlı boyutlarda tüketim ile, durmadan bu kendisine özgü engeli aşmaya çalışan üretim arasında sürekli bir gedik olması zorunludur. Üstelik, sermaye, metalar oluştuğu için, aşırı sermaye üretimi, aşırı meta üretimi demektir. Aşırı meta üretimini yadsıyıp da aşırı sermaye üretimini kabul eden iktisatçıların garip hali işte buradan gelir. Genel bir aşırı- üretim bulunmadığını, ancak daha çok, çeşitli üretim kollarında bir orantısızlık olduğunu söylemek, toplam üretimin birbirlerine olan bağımlılığı, üretim öğeleri üzerinde kendisini, bunların ortak akılları tarafından kavranarak ve böylece denetim altında tutularak, üretken süreci kendi ortak denetimleri altına sokan bir yasa olarak değil de kör bir yasa olarak kabul ettirdiği için kapitalist üretimde tek tek üretim kollarının orantılılığının, sürekli bir süreç olarak orantısızlıktan ileri geldiğini söylemekle aynı şeydir. Bu, ayrıca, kapitalist üretimin gelişmediği ülkelerin kapitalist üretimde bulunan ülkelere uyacak oranlarda tüketimde ve üretimde bulunmaları gerektiğini istemeye varır. Aşırı-üretimin ancak nispi olduğu söylenecek olursa, bu tamamen doğrudur, ama tüm kapitalist üretim tarzı, sınırları mutlak olmayan nispi bir üretim tarzıdır. Ve bunlar, ancak, bu tarz için, yani onun dayandığı temel üzerinde mutlaktır. Böyle olmasaydı, halk kitlelerinin eksikliğini çektiği aynı metalar için, nasıl olur da talep yetersizliği olurdu? Ve içerde emekçilere ortalama miktarda yaşam gereksinmelerini ödeyebilmek için, bu talebin dışardan, yabancı piyasalardan aranması nasıl mümkün olurdu? Bunun mümkün olabilmesinin tek nedeni, bu özgül kapitalist ilişkiler içersinde, artı-ürünün, ona sahip olanın, bunu kendisi için tekrar sermayeye çevirmeden önce, tüketime sunamayacağı bir biçime bürünmesidir. Ve ensonu, kapitalistlerin, kendileri-

ne ait metaları yalnız kendi aralarında değiştirmek ve tüketmek durumunda oldukları söylenecek olursa, kapitalist üretim tarzının tüm niteliği gözden kaçırılmış olur; ve ayrıca, sözkonusu sermayenin tüketilmesi değil, değerinin genişletilmesi olgusu olduğu da unutulmuş olur. [sayfa 227] Kısacası, apaçık aşırı-üretim olayına karşı öne sürülen bütün itirazlar (oysa bu olgu, bu itirazlara aldırış bile etmemektedir), *kapitalist* üretimin engellerinin, *genel olarak üretimin* engelleri olmadığı ve bu nedenle, bu, özgül, kapitalist üretim tarzının engelleri bulunmadığı tartışmasına gelir dayanır. Oysa, kapitalist üretim tarzının çelişkisi, sermayenin içersinde hareket ettiği ve tek başına hareket edebildiği, özgül üretim *koşulları* ile sürekli çatışma içersine giren, üretici güçleri mutlak bir biçimde geliştirmeye doğru bir eğilim taşımasından doğar.

Mevcut nüfusa oranla, çok fazla yaşam gereksinmesi üretilmemiştir. Tam tersine. Büyük kitlelerin gereksinmelerinin doğru dürüst ve insanca karşılanması için pek az üretim yapılmıştır.

Nüfusun, çalışabilir durumda olan kısmının istihdamı için, çok fazla üretim aracı üretilmemiştir. Tam tersine. Önce, üretken nüfusun çok büyük bir kısmı, gerçekten çalışabilir durumda değildir ve içersinde bulundukları koşulların zoruyla, başkalarının emeğinin sömürüsüne ya da, ancak sefil bir üretim tarzı altında kendisine emek denilebilecek bir işe bağımlı hale getirilmiştir. Sonra, tüm çalışabilir durumda olan nüfusun, en üretken koşullar altında çalıştırılmasını sağlayacak ve böylece bunların çalışma sürelerini, iş-saatleri boyunca kullanılan değişmeyen sermayenin kitlesi ve yeterliliği yoluyla kısaltabilecek miktarda üretim aracı üretilmemektedir,

Öte yandan, emekçilerin belli bir kâr oranı üzerinden sömürülmelerini sağlayan araçlar olarak kullanılmak üzere, zaman zaman gereğinden fazla emek aracı ve yaşam gereksinmesi üretilir. İçerdikleri değeri ve artı-değeri, kapitalist üretime özgü bölüşüm ve tüketim koşulları altında gerçekleştirebilmek ve yeni sermayeye çevirebilmek, yani bu süreci durmadan yinelenen patlamalara meydan vermeksizin sürdürebilmek için gereğinden fazla meta üretilir. Fazla zenginlik üretilmez. Ama, zaman zaman, kendi kapitalist ve kendi kendisiyle çelişen biçimleri içersinde çok fazla servet üretilir.

Kapitalist üretim tarzının sınırları, suyüzüne çıkmıştır:

1) Emeğin üretkenliğindeki gelişme, kâr oranındaki düşmeden, belli noktalarda bu gelişme ile uzlaşmaz bir çelişki içersine giren ve bunalımlar ile sürekli yenilmesi gereken bir yasa yaratır;

2) Üretimin genişlemesi ya da daralması, karşılığı ödenmeyen emeğe elkonulması ve bu karşılığı ödenmeyen emeğin genel olarak maddeleşen emeğe oranı ile, ya da, kapitalistlerin diliyle; kâr ve bu kârın kullanılan sermayeye oranı ile, dolayısıyla, üretimde toplumsal gereksinmeler, yani toplumsal olarak gelişmiş insanoğlunun gereksinmeleri arasındaki bağıntıdan çok, belirli bir kâr oranı ile belirlenmektedir. İşte

bu nedenle, kapitalist üretim tarzı, üretimin belirli genişleme aşamasında engellerle karşılaşır ve başka bir öncülden hareket edildiğinde, tersine, tamamen yetersiz görülebilir. Bu üretim tarzı, gereksinmelerin karşılandığı noktada [sayfa 228] değil, kâr üretiminin ve bu kârın gerçekleştirilmesinin saptadığı bir noktada durağan hale gelmektedir.

Kâr oranı düştüğünde, bir yandan, bireysel kapitalistlerin, gelişmiş yöntemler vb. ile, kendi metalarının değerini, toplumsal ortalamanın altına düşürebilmelerini ve böylece, o günkü piyasa-fiyatlarında fazladan bir kâr gerçekleştirebilmelerini sağlamak için, sermaye gayrete gelir. Öte yandan, hepsi de, genel ortalamadan bağımsız ve bu ortalamayı aşan fazladan bir kâr koparma amacına dayalı yeni üretim yöntemleri, yeni sermaye yatırımları, yeni serüvenler ile, gözü dönmüşçesine girişimler yoluyla, bir kapkaççılık ve bu kapkaççılığı yaygın hale getiren ve isteklendiren bir ortam belirir.

Kâr oranı, yani sermayedeki nispi artış, her şeyden çok, kendilerine bağımsız bir yer bulmaya çalışan bütün yeni sermaye sürgünleri için önemlidir. Ve sermaye oluşumu, düşen kâr oranının, kâr kitlesi ile telafi edildiği birkaç büyük yerleşmiş sermayenin eline düşmesi halinde, üretimin yaşam alevi bütünüyle sönebilir. Yokolup gider. Kâr oranı, kapitalist üretimin itici gücüdür. Nesneler , ancak, bir kâr ile üretilebildikleri sürece üretilir. İngiliz iktisatçılarının, kâr oranındaki düşme ile ilgilenmelerinin nedeni işte budur. Böyle bir olasılığın bile Ricardo'yu kaygılandırması olgusu, onun, kapitalist üretimin koşullarını ne denli derinden kavradığını gösterir. Ona karşı yapılan itiraz, "insanları" hiç önemsemediği, insan ve sermaye-değer olarak neye malolursa olsun, bütün dikkatini sırf üretici güçlerdeki gelişmeye çevirdiği itirazları, asıl onunla ilgili önemli şeylerdir. Toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişme, sermayenin tarihsel işlevi ve varoluş nedenidir. İşte bu şekildedir ki, o, farkında olmadan, daha yüksek bir üretim tarzının maddi gereksinmelerini yaratır. Ricardo'yu kaygılandıran şey, kâr oranının, kapitalist üretimin isteklendirici ilkesinin, birikimin temel öncülü ve itici gücünün, üretimin kendisindeki gelişmeyle tehlikeye düşmesi olgusudur Ve burada nicel orantı her şey demektir. Aslında, bunun ardında, onun ancak bulanık bir şekilde farkına vardığı daha derin bir şey vardır. Burada, o, sırf ekonomik bir biçimde yüzeye çıkıyor –yani burjuva bakış açısından, kapitalist anlayışın sınırları içersinde, kapitalist üretimin kendi açısından– bu üretim tarzının kendi engelleri bulunduğu, nispi olduğu, mutlak olmayıp, ancak, üretimin maddi gereksinmelerinin gelişmesinde, belirli bir sınırlı döneme tekabül eden tarihsel bir üretim tarzı olduğu ortaya çıkıyor.

IV. TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, çeşitli üretim kollarında çok

orantısız bir biçimde olduğu ve bu gelişme yalnız derece bakımından orantısız olmayıp, çoğu kez zıt yönlerde de olduğu için, buradan ortalama kâr (= artı-değer) kitlesinin, üretkenliğin en ileri üretim kollarında gösterdiği [sayfa 229] gelişmeden sonra, doğal olarak umulan düzeyin önemli ölçüde altında bulunmak zorunda kalacağı sonucu çıkar. Üretkenliğin farklı üretim kollarında çok farklı oranlarda ve hatta çoğu kez zıt yönlerde gelişmesi olgusu, sadece rekabet kargaşasından ve burjuva üretim tarzının özelliğinden ileri gelmez. Emeğin üretkenliği, ayrıca, üretkenlik büyürken –bunun toplumsal koşullara bağlı olması ölçüsünde– çoğu kez daha az üretken hale gelen doğal koşullar ile de bağımlı durumdadır. Böylece, bu farklı alanlardaki zıt hareketler, bir yerde ilerlerken bir başka yerde geriler. Örneğin, muazzam hammadde kitlelerinin kendisine bağlı bulunduğu mevsimlerin etkilerini, ormanların, kömür ve demir madenlerinin, vb. tükenmelerini düşününüz.

Değişmeyen sermayenin, hammaddeler, vb. gibi, döner kısmı, emeğin üretkenliğine oranla kendi kitlesini sürekli biçimde artırdığı halde, binalar, makineler, aydınlatma ve ısıtma araçları, vb. gibi sabit sermaye konusunda durum böyle değildir. Bir makine, maddi kitlesinin büyümesi ölçüsünde mutlak olarak daha pahalılaşırsa da, nispi olarak ucuzlar. Eğer beş işçi, bir metaın eskisinin on katını üretecek olsa, bu durum, sabit sermaye yatırımını on kat artırmaz; değişmeyen sermayenin bu kısmının değeri, üretkenlikteki gelişmeyle birlikte büyüdüğü halde, hiç bir zaman bu büyüme aynı oranda olmaz. Değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranındaki farka, kâr oranındaki düşmede ifade edildiği biçimde ve gene aynı orandaki farka, emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte, bireysel meta ve bu metaın fiyatıyla ilişkisi bakımından ifade edildiği biçimiyle sık sık işaret etmiş bulunuyoruz.

[Bir metaın değeri, kendisinde maddeleşmiş bulunan geçmiş ve canlı emeğin toplam emek-zaman ile belirlenir. Emeğin üretkenliğinin yükselmesi, canlı emeğin payı azaldığı halde geçmiş emeğin payının artması ve bunun, bu metada maddeleşen toplam emek miktarının azalması şeklinde, yani canlı emekteki azalmanın, geçmiş emekteki artmadan daha fazla olması şeklinde gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Bir metaın değerinde bulunan geçmiş emek –sermayenin değişmeyen kısmı– bu metaın ham ve yardımcı madde olarak bütünüyle tükettiği değişmeyen sermayenin, kısmen aşınan ve yıpranan sabit ve kısmen de döner parçalarından oluşur. Değerin, ham ve yardımcı maddelerden gelen kısmının, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte azalması gerekir, çünkü, bu maddeler bakımından üretkenlik, kendisini, tamamen, bunların değerinde yarattığı azalmayla ifade eder. Öte yandan, değişmeyen sermayenin sabit kısmının, büyük ölçüde çoğalması ve bununla birlikte, değerinin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara aktarılan kısmının büyümesi, emek üretkenliğindeki yükselmenin en karakteristik yanıdır. Yeni bir üretim yönteminin, üretkenlikte gerçek bir

artışı temsil etmesi için, bu yöntemle, metaın her birimine, sabit sermayeden aşınma ve yıpranma şeklinde aktarılan ek değer kısmının, canlı emekten sağlanan tasarrufla metaın değerinden eksilen bir kısımdan küçük olması gerekir; [sayfa 230] kısacası, bu yöntemin, metaın değerini düşürmesi gerekir. Bazı durumlarda olduğu gibi, metaın değerine, sabit sermayenin aşınma ve yıpranması karşılığı giren ek değerin üzerinde, daha fazla ya da pahalı ham ve yardımcı madde kullanılması nedeniyle bir ek değer girse bile, yöntemin gene de bu sonucu sağlaması gerektiği açıktır. Değere yapılan bütün eklerin, metaın değerinde, canlı emekteki azalmadan gelen düşmeyi telafi edecek miktardan daha büyük olması gerekir.

Bir metaya giren toplam emek miktarındaki bu azalma, bu nedenle, üretim hangi toplumsal koşullar altında yapılırsa yapılsın, emeğin üretkenliğindeki artışın temel bir ölçütü olarak görünmektedir. Emeğin üretkenliği gerçekten de, üreticilerin üretimlerini önceden yapılmış bir plana göre düzenledikleri bir toplumda ya da hatta basit meta üretiminde bile her zaman bu ölçüt ile ölçülmelidir. Ama, kapitalist üretimde acaba durum nasıldır?

Diyelim, belli bir kapitalist sanayi kolu, bir metaın normal bir birimini aşağıdaki koşullar altında üretmektedir: Sabit sermayenin aşınıp yıpranması, parça başına ½ şilin tutmaktadır; bu ürüne, parça başına 17½ şilin ham ve yardımcı madde girmekte, ücretler 2 şilin ve %100 artı-değer oranı üzerinden artı-değer 2 şilin tutmaktadır. Toplam değer = 22 şilin etmektedir. Kolaylık olsun diye, bu üretim kolundaki sermayenin ortalama toplumsal sermaye bileşiminde olduğunu, böylece metaın üretim-fiyatının değeri ile, ve kapitalistin kârının, yaratılan artı-değerle özdeş olduğunu kabul ediyoruz. Bu duruma göre, metaın maliyet-fiyatı = ½ + 17½ + 2 = 20 şilin, ortalama kâr oranı $^2/_{20}$ = %10, metaın parça başına üretim-fiyatı, değeri gibi = 22 şilin olur.

Metaın her parçası için gerekli canlı emeği yarıyarıya azaltan, ama değerinin, sabit sermayenin aşınıp yıpranmasını temsil eden kısmını üç katına çıkartan bir makine bulunduğunu varsayalım. Bu durumda hesap şöyle olur: Aşınıp yıpranma = 1½ şilin, ham ve yardımcı maddeler, önceki gibi 17½ şilin, ücretler 1 şilin, artı-değer 1 şilin, toplam 21 şilin. Meta şimdi değer olarak 1 şilin düşmüştür; yani makine, kuşkusuz, emeğin üretkenliğini artırmıştır. Ama kapitalist, durumu şöyle görür: şimdi maliyet-fiyatı, aşınma için 1½ şilin, ham ve yardımcı maddeler için 17½ şilin, ücretler için 1 şilin, toplam, önceki gibi 20 şilin. Kâr oranını yeni makine hemen değiştirdiğine göre, maliyet-fiyatı üzerinden %10, yani 2 şilin elde edecektir. Üretim-fiyatı, demek ki, değişmeden = 22 şilin olarak kalacak, ama değerinin 1 şilin üzerinde bulunacaktır. Kapitalist koşullar altında üretim yapan bir toplum için bu metada herhangi bir ucuzlama olmamıştır. Yeni makine, bu toplum için bir iyileştirme *değildir.* Bu yüzden de kapitalist, bu makineyi kullanmaya niyetli değildir. Ve bu maki-

neyi kullanmamakla, elindeki henüz eskimemiş makineler hemen değersizleşeceği, bir hurda yığını halini alacağı, şu halde mutlak bir kayba uğrayacağı için, onun hesabına hayalcilik olan bu yanılgıya düşmemek için gözünü dört açacaktır. [sayfa 231]

Emeğin artan üretkenliği yasası, demek ki, sermaye için mutlak geçerli değildir. Sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla üretkenlik, genellikle canlı emekte sağlanan bir tasarrufla artmaz, bu ancak, Birinci Ciltte (Kap. XIII, 2. s 409/398) kısaca belirtmiş olduğumuz gibi, canlı emeğin *karşılığı* ödenen kısmında, geçmişte harcanan emeğe kıyasla sağlanan tasarrufla yükselir. Kapitalist üretim tarzı, burada, bir başka çelişkiyle karşılaşır. Onun tarihsel görevi, insan emeğinin üretkenliğini, hiç bir sınır tanımadan geometrik dizi içersinde geliştirmektir. Burada olduğu gibi üretkenlikteki gelişmesini engellediği her zaman, tarihsel görevine ihanet eder. Böylece o, gittikçe yaşlandığını ve miyadını doldurduğunu bir kez daha göstermiş oluyor.][37]

Rekabet altında, bağımsız bir sanayi kuruluşunun başarıyla çalışabilmesi için, üretkenlikteki artışla birlikte, gerekli asgari sermaye artışı, aşağıdaki durumları gösterir: Yeni ve daha pahalı donanımlar yaygın olarak kullanılmaya başlanır başlanmaz, küçük sermayeler bu sanayi kolunda artık barınamaz hale gelir. Küçük sermayeler, çeşitli sanayi alanlarında ancak mekanik buluşların başlangıç döneminde bağımsız olarak iş görmeye devam ederler. Demiryolları gibi değişmeyen sermayenin olağanüstü yüksek oranda olduğu çok büyük girişimler, öte yandan, ortalama kâr oranını sağlayamazlar, bunun bir kısmını, ancak bir faiz sağlarlar. Aksi halde, genel kâr oranı daha da düşebilir. Ama bu durum, hisse senetleri biçimindeki büyük sermaye yoğunlaşmaları için doğrudan bir kullanım alanı sağlamış olur.

Sermayedeki büyüme, dolayısıyla sermaye birikimi, sermayenin organik bileşiminin oranında yukarıda sözü edilen değişiklikler ile birlikte meydana gelmedikçe, kâr oranında bir düşmeyi gerektirmez. Öyle durumlar olabilir ki, üretim tarzındaki günlük sürekli değişikliklere karşın, toplam sermayenin kimi zaman bu ve kimi zaman şu büyüklükteki ya da küçüklükteki kısmı, sermayeyi oluşturan bu öğelerin belli ortalama oranlarına dayanarak, belirli dönemler için birikmeye devam eder ve böylece, büyümesiyle birlikte organik bir değişme olmadığı gibi, kâr oranında da bir düşmeye yolaçmamış olur. Yanısıra, yeni yöntemler uygulamaya başladığı halde, sessiz sedasız devam eden eski üretim yöntemlerine dayanan bu sürekli sermaye genişlemesi ve dolayısıyla üretimdeki büyüme, kâr oranının, toplumun toplam sermayesindeki büyüme oranında düşmesinin bir başka nedenidir.

[37] Yukardaki bölümlerin köşeli parantez içersine alınmasının nedeni, özgün elyazmasındaki notların bir yinelenmesi olmakla birlikte, bazı noktalarda asıl metinde bulunan malzemenin sınırlarını aşmalarıdır. -F. E.

Ücretlere yatırılan değişen sermayedeki nispi azalmaya karşın, işçilerin mutlak sayısındaki artış bütün üretim kollarında meydana gelmediği gibi, bu, düzenli bir biçimde de olmaz. Tarımda, canlı emek öğesindeki azalma mutlak olabilir. [sayfa 232]

Ne var ki, ücretli emekçi sayısındaki nispi azalmaya karşın, mutlak olarak artış, zaten kapitalist üretim tarzının bir gereksinmesidir. Emek-gücünü günde 12-15 saat çalıştırmak artık zorunlu olmaktan çıkar çıkmaz, bu üretim tarzı için emek-gücü artık bollaşmış demektir. Üretici güçlerde mutlak işçi sayısının azalmasına yolaçabilecek, yani bütün ulusun kendi toplam üretimini daha kısa zamanda yapabilmesini sağlayacak bir gelişme, nüfusun büyük bir kısmını işsiz bıraktığı için, bir devrime neden olabilir. Bu, kapitalist üretimin özgül sınırının bir başka belirtisidir ve bu, üretim tarzının, üretici güçlerin gelişmesi ve servet yaratılması için hiç bir zaman mutlak bir biçim olmadığını, daha çok, belli bir noktada bu gelişmeyle çatışma haline geldiğini de gösterir. Çalışan nüfusun bazan şu, bazan bu kısmının, eski istihdam biçimi altında fazlalık haline gelmesinden doğan devresel bunalımlarda bu çatışma kısmen görünür duruma gelir. Kapitalist üretimin sınırı, işçilerin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazla zaman onu ilgilendirmez. Üretkenlikteki gelişme, onu, sadece, işçi sınıfının artı emek-zamanını artırdığı ölçüde ilgilendirir, yoksa, genellikle maddi üretim için gerekli emek-zamanını azalttığı için değil. Böylece bir çelişki içersinde hareket eder.

Büyüyen sermaye birikiminin, büyüyen bir sermaye yoğunlaşması demek olduğunu görmüş bulunuyoruz. Sermayenin gücü işte böylece büyür, toplumsal üretimin kapitalistte kişileşen koşullarının, gerçek üreticilerden yabancılaşması böyle artar. Sermaye gitgide, hareket ettiricisi kapitalist olan toplumsal bir güç olarak ön plana geçer. Bu toplumsal gücün, artık, tek bir bireyin emeğinin yaratabileceği şeyle herhangi bir olası bağıntısı kalmaz. Toplumla karşıtlık içersinde bir nesne, kapitalistin güç kaynağı olan bir şey biçiminde, yabancılaşmış, bağımsız toplumsal bir güç halini alır. Bir yanda sermayenin kendisine dönüştüğü bu genel toplumsal güç, ve öte yanda bireysel kapitalistlerin bu toplumsal üretim koşulları üzerindeki özel kişisel güçleri arasındaki çelişkiler gittikçe daha uzlaşmaz bir durum alır, ama, aynı zamanda, üretim koşullarının, genel, ortak toplumsal koşullara dönüşmesini de birlikte getirdiği için, sorunun çözümünü de içersinde taşır. Bu dönüşüm, kapitalist üretim altında üretici güçlerin gelişmesinden, ve bu gelişmenin meydana geliş biçiminden doğar.

Hiç bir kapitalist, kâr oranını düşürdüğü sürece, yeni bir üretim yöntemini, ne denli fazla üretken olursa olsun, artı-değer oranını ne kadar çok artırırsa artırsın, hiç bir zaman gönüllü olarak uygulamaya

koymaz. Ne var ki, bu türden her yeni üretim yöntemi, metaları ucuzlatır. Şu halde, kapitalist, aslında bunları, üretim-fiyatlarının ya da belki de değerlerinin üzerinde satar. O, metaların maliyet-fiyatları ile, daha yüksek maliyet-fiyatı ile üretilen aynı metaların piyasa-fiyatları arasındaki farkı cebe indirir. O, bunu, bu son metaların üretimi için toplumsal bakımdan gerekli ortalama emek-zamanının, yeni yöntemler ile yapılan üretim için [sayfa 233] gerekli olan emek-zamanından daha fazla olduğu için yapabilir. Onun üretim yöntemi, toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ama, rekabet bunu yaygın hale getirir ve genel yasaya tabi kılar. Bunu –belki önce bu üretim alanında ve sonunda ötekileri ile de aynı düzeye gelmek üzere– kâr oranında bir düşme izler; ve böyle olduğu için de, kapitalistin iradesinden tamamen bağımsızdır.

Bu noktada şurasını da eklemek gerekir ki, bu aynı yasa, ürünleri ne doğrudan doğruya ne de dolaylı olarak emekçilerin tüketimine girmeyen ya da bunlara ait gereksinmelerin üretildikleri koşullara geçmeyen üretim alanları için de geçerlidir; ve dolayısıyla da, bu yasa, nispi artı-değeri artırmak ya da emek-gücünü ucuzlatmak için metalarda bir ucuzlamanın olmadığı üretim alanlarına da uygulanır. (Bütün bu üretim kollarında, değişmeyen sermayede bir ucuzlama, emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, kâr oranını daima yükseltebilir.) Yeni üretim yöntemleri yaygın hale gelip de, bu metaların gerçekten daha ucuza üretilebilecekleri somut bir biçimde kanıtlanınca; eski üretim yöntemleriyle çalışan kapitalistler, ürünlerini, üretim-fiyatlarının altında satmak zorunda kalırlar, çünkü ürünlerinin değeri düşmüştür. Ve bunların üretilmeleri için gerekli emek-zamanı, toplumsal ortalamadan daha büyüktür. Tek sözcükle –ve bu, rekabetin bir etkisi gibi görünür– bu kapitalistler de, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını azaltmış bulunan yeni üretim yöntemlerini uygulamak zorunda kalırlar.

Üretilen metaın fiyatını ucuzlatan makinelerin kullanılmasına yolaçan bütün durumlar, son tahlilde, tek bir parça meta tarafından emilen emek miktarında bir azalmaya; ve ikinci olarak da, makinelerde, değeri tek bir parça metaya geçen aşınma ve yıpranma payında bir azalmaya gelir dayanır. Makinelerde aşınma ne kadar yavaş olursa, bu kısmın dağıldığı metalar o kadar fazla ve yeniden-üretim dönemi gelinceye dek yerine koyduğu canlı emek miktarı o kadar büyük olur. Her iki durumda da, sabit değişmeyen sermayenin miktarı ve değeri, değişene oranla artar.

"Değer bütün şeyler eşit olmak üzere, bir ulusun, kârlarından tasarruf etme gücü, kâr oranı ile birlikte değişir; kârlar yüksekse büyük, kârlar düşükse küçük olur; ama kâr oranı düşerken diğer bütün şeyler aynı kalmaz. ... Düşük bir kâr oranı, çoğu kez, İngiltere'de olduğu gibi nüfusun sayısına oranla, hızlı bir birikim oranıyla birlikte görülür. ... Yüksek bir kâr oranı ise, nüfusun sayısına oranla, daha yavaş bir birikim oranıyla birlikte meydana gelir. Örnekler: Polonya, Rusya, Hindistan, vb."

(Richard Jones, *An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833, s. 50 vd..) Jones, düşen kâr oranına karşın, biriktirme nedenlerinin ve kolaylıklarının arttığına haklı olarak parmak basmaktadır; önce, büyüyen nispi aşırı-nüfus nedeniyle, ikincisi, emeğin üretkenliğindeki büyüme ile birlikte, aynı değişim-değeri ile temsil edilen kullanım-değerlerinin kitlesinde, şu halde, sermayenin maddi öğelerinde bir artma olduğu için; üçüncüsü, üretim kolları daha çeşitli hale geldiği için; [sayfa 234] dördüncüsü, kredi sisteminin, hisse senetli şirketlerin vb. gelişmesi ve bunun sonucu, sanayi kapitalisti haline gelmeden parayı sermayeye çevirme olanağının bulunması nedeniyle; beşincisi, servete olan gereksinme ve hırs arttığı için; ve altıncısı, sabit sermaye yatırımlarının kitlesi büyüdüğü için, vb..

Kapitalist üretimin üç temel olgusu:

1) Üretim araçlarının az sayıda elde toplanması ve böylece bunların, doğrudan kullanan işçilerin mülkiyetinden çıkıp, toplumsal üretim güçleri halini alması. Bunlar hatta başlangıçta kapitalistlerin özel mülkiyetinde olsalar bile. Kapitalistler, burjuva toplumun güvenilir kişileridir, ama bu güvenin bütün nimetlerini cebe indirirler.

2) Emeğin kendisinin toplumsal emek halinde örgütlenmesi: elbirliği, işbölümü ve emeğin, doğal bilimlerle birleştirilmesi yoluyla.

Bu, her iki anlamda da, kapitalist üretim tarzı, özel mülkiyeti ve özel emeği, çelişkili biçimlerde olsa bile ortadan kaldırır.

3) Dünya pazarının yaratılması.

Kapitalist üretim altında, nüfusa oranla gelişen muazzam üretkenlik ve sermaye-değerlerin (bunun yalnızca maddi varlığının değil) aynı oranda olmasa bile, nüfustaki artıştan çok daha büyük bir hızla büyümesi, genişleyen servete oranla sürekli daralan ve bütün bu muazzam üretkenliğin kendisi için çalıştığı temelle çelişir. Bunlar, aynı zamanda, bu büyüyen sermayenin kendi değerini artırdığı koşullar ile de çelişirler. Ve bunun sonucu bunalımlar. [sayfa 235]

DÖRDÜNCÜ KISIM

META-SERMAYENİN VE PARA-SERMAYENİN TİCARET SERMAYESİNE VE PARA TİCARETİYLE UĞRAŞAN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ (TÜCCAR SERMAYESİ)

ONALTINCI BÖLÜM

TİCARET SERMAYESİ

TÜCCAR ya da ticaret sermayesi, iki biçime ya da iki alt bölüme ayrılır; ticari sermaye ve para ticareti ile uğraşan sermaye; biz, bunları, şimdi, sermayeyi kendi temel yapısı içersindeki çözümlemelerimiz için gerekli oldukları ölçüde daha yakından inceleyeceğiz. Modern ekonomi politik, en iyi temsilcilerinin kişiliğinde bile, ticaret sermayesi ile sanayi sermayesini, aralarında hiç ayrım gözetmeksizin bir araya koyduğu ve gerçekte, ticaret sermayesinin kendine özgü özelliklerini tümüyle görmezlikten geldiği için, böyle bir inceleme daha da zorunlu hale geliyor.

Meta-sermayenin hareketleri İkinci Kitapta* incelenmiş bulunuyor. Toplumun toplam sermayesi ele alındığında, bunun bir kısmı –daima farklı öğelerden oluştuğu ve hatta büyüklük olarak değiştiği halde– her zaman piyasada paraya çevrilecek metalar biçiminde bulunur. Diğer bir kısım ise piyasada, metalara çevrilecek para biçiminde varolur. Daima bu geçiş, bu biçimsel başkalaşım süreci içersindedir. Dolaşım süreci içersindeki sermayenin bu işlevi, özel bir sermayenin özel bir işlevi [sayfa 236] olarak ayrıldığı ve işbölümü sayesinde özel bir kapitalistler topluluğu-

* *Kapital,* İkinci Cilt, s.153-169. -Ed.

nun yerleşmiş bir işlevi halini aldığı ölçüde, meta-sermaye, ticari sermaye biçimine girer.

Ulaştırma sanayiinde, metaların dağıtıma hazır bir biçimde depolanma ve dağıtımının, ne ölçüde dolaşım sürecinde devam eden üretim süreçleri olarak görülebileceklerini daha önce (İkinci Cilt, Altıncı Bölüm, "Dolaşım Maliyetleri", 2 ve 3) açıklamış bulunuyoruz. Meta-sermayenin dolaşımıyla ilgili bu olay, bazan, tüccar ya da ticaret sermayesinin tamamen farklı işlevleriyle karıştırılır. Bazan bunlar uygulamada gerçekten de, bu farklı özgül işlevlerle bağlı haldedirler, oysa, toplumsal işbölümünün gelişmesiyle tüccar sermayesinin işlevi, arı bir biçim içersinde, yani gerçek işlevlerden ayrılmış ve bunlardan bağımsız bir biçim içersinde gelişmiştir. Amacımız, sermayenin bu özel şeklinin özgül farkını belirlemek olduğu için, bu işlevler zaten bizi ilgilendirmemektedir. Sırf dolaşım sürecinde iş gören sermaye olarak, özel ticaret sermayesi, kısmen bu işlevleri kendi özgül işlevleri ile birleştirir ve kendi arı biçimi içersinde görünmez. Biz onun kendi arı biçimini, bütün bu geçici işlevlerden sıyırdıktan sonra elde ederiz.

Sermayenin, meta-sermaye olarak varlığının ve piyasada dolaşım alanında meta-sermaye olarak geçirdiği başkalaşımların –satınalma ve satıştan, meta-sermayenin para-sermayeye ve para-sermayenin meta-sermayeye çevrilmesinden oluşan başkalaşımların– sanayi sermayesinin yeniden-üretim sürecinde, dolayısıyla bütünüyle üretim sürecinde bir evre oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte, bu sermayenin, dolaşım sermayesi şeklinde işlev yaparken, üretken sermaye şeklinde işlev yaptığından farklı bir durumda olduğunu da görmüş bulunuyoruz. Bunlar aynı sermayenin iki farklı ve ayrı varlık biçimleridir. Her ne kadar her bireysel sermaye, meta-sermaye olarak kendi varlığıyla ve meta-sermaye olarak geçirdiği başkalaşımlarla yalnızca durmadan kaybolan ve durmadan yenilenen düğüm noktalarını, yani kendi üretim sürecinin devamlılığında birer geçiş aşamasını temsil ediyorsa da, ve her ne kadar piyasadaki meta-sermaye öğeleri, meta-piyasasından durmadan çekilerek ve üretim sürecinin yeni ürünleri olarak gene aynı devresellikle bu piyasaya geri dönerek devamlı bu nedenle değişiyorsa da, toplumsal sermayenin bir kısmı, bu başkalaşım sürecinden geçerek piyasada sürekli olarak dolaşım sermayesi biçiminde bulunur.

Ticaret sermayesi, devamlı piyasada bulunan, her an kendi başkalaşım sürecinden geçen, daima, dolaşım alanında kalan, bu dolaşım sermayesinin bir kısmının değişmiş şeklinden başka bir şey değildir. Bir kısmının diyoruz, çünkü, meta alım-satımının bir kısmı, daima, doğrudan doğruya sanayi kapitalistleri arasında olur. Bu kısmı, biz, bütünüyle bu tahlilin konusu dışında bırakıyoruz, çünkü bunun, ne kavramın belirlenmesinde, ve ne de tüccar sermayesinin özgül niteliğinin anlaşılmasında bir yararı olmadığı gibi, bu konu, İkinci Kitapta amacımıza uygun [sayfa 237] olarak enine boyuna ele alınmış bulunmaktadır. Meta ticareti yapan

kimse, genellikle kapitalist olarak piyasada her şeyden önce, kapitalist olarak yatırdığı belli bir miktar paranın temsilcisi şeklinde görünür; yani o, bu belli miktardaki parayı, x'i (başlangıçtaki değeri), x + Δx (başlangıçtaki miktar, artı, kâr) haline getirmek ister. Ama o –genel anlamda bir kapitalist olmayıp, özel anlamda meta ticaretiyle uğraşan bir kimse olduğu için–, sermayesinin önce piyasaya para-sermaye biçiminde girmesi gerektiğini de bilir; çünkü kendisi meta üretmemektedir. O, sadece bunların ticaretini yapmakta, hareketlerini sağlamaktadır ve bunlarla iş görmesi için önce bunları satın alması ve bu yüzden de, para-sermayeye sahip olması gerekmektedir.

Bir meta tüccarının 3.000 sterlini olduğunu ve bunu ticaret sermayesi olarak yatırdığını varsayalım. Bu 3.000 £ ile diyelim bir keten bezi yapımcısından, yardası 2 şilinden 30.000 yarda keten bezi satın alsın. Ve bu 30.000 yarda bezi satsın. Yıllık ortalama kâr oranı = %10 ise ve o, bütün ilgili giderler çıktıktan sonra yıllık %10 kâr sağlıyorsa, yıl sonunda 3.000 sterlinini 3.300 sterline çevirmiş olur. Bu kârı nasıl sağladığı sorununu daha sonra tartışacağız. Şimdilik amacımız, sırf ona ait sermayenin hareket biçimini incelemektir. 3.000 sterlini ile o, keten bezi satın almaya ve satmaya devam etmektedir; sürekli olarak o, bu satmak için satınalma işlemini, P–M–P', sermayenin tamamen dolaşım süreci içinde aldığı basit biçimi, kendi hareketi ve işlevi dışında kalan üretim süreci ile kesintiye uğratılmaksızın devamlı yinelemektedir.

Şimdi, bu ticaret sermayesi ile, sanayi sermayesinin salt bir varlık biçimi olarak meta-sermaye arasında ne gibi bir bağıntı vardır? Keten bezi yapımcısını ilgilendirdiği kadarıyla, bezinin değerini tüccarın parasıyla gerçekleştirmiş ve böylece, meta-sermayesinin başkalaşımında ilk evreyi –onun paraya çevrilmesini– tamamlamıştır. Diğer koşullar eşit olmak üzere, şimdi tekrar parasını ipliğe, kömüre, ücretlere, vb., ve gelirinin tüketimi için geçim araçlarına çevirebilir. Şu halde, gelirini harcaması bir yana, şimdi gene yeniden-üretim sürecine devam edebilir.

Ne var ki, keten bezinin satışı, paraya dönüşümü, üretici olarak onun için gerçekleşmiştir, ama, keten bezinin kendisi için henüz gerçekleşmemiştir. O hâlâ piyasada, ilk başkalaşımdan geçmek, satılmak için meta-sermaye olarak beklemektedir. Bu keten bezine, sahip değiştirme dışında, hiç bir şey olmamıştır. Onun amacı bakımından, süreçteki yeri yönünden, o hâlâ meta-sermaye, satılabilir bir metadır; aradaki tek fark, şimdi yapımcısının elinde olmak yerine tüccarın elinde olmasıdır. Onu satma işlevi, başkalaşımının ilk evresini gerçekleştirme işlevi, yapımcıdan tüccara geçmiş, tüccarın özel uğraşı halini almıştır; oysa daha önce bu, üretim işlevini tamamladıktan sonra üreticinin kendisinin yerine getirmek zorunda olduğu bir işlevdi.

Keten bezi yapımcısının pazara 3.000 £ değerinde bir başka 30.000 yarda keten bezi getirmesi için, gerekli olan zaman aralığı içersinde, [sayfa 238] tüccarın 30.000 yardalık keten bezini satamadığını varsayalım. Tüc-

car bunu gene satın alamaz, çünkü elinde hâlâ para-sermayeye tekrar çeviremediği 30.000 yarda bez öylece beklemektedir. Bir tıkanma, yani yeniden-üretim sürecinde bir kesinti kendisini gösterir. Bez üreticisinin elinde, kuşkusuz, ek bir para-sermaye bulunabilir ve üretim sürecine devam etmek üzere, 30.000 yarda bezin satışını beklemeden bunu üretken sermayeye çevirebilir. Ama bu, durumu değiştirmez. 30.000 yarda beze bağlanan sermaye bakımından, bunun yeniden-üretim süreci kesintiye uğramıştır ve bu durum devam etmektedir. Burada kolayca görülebileceği gibi, aslında tüccarın yaptığı şey, üreticinin meta-sermayesini paraya çevirmek için her zaman yapılması gerekli işlemden başka bir şey değildir. Bunlar, meta-sermayenin dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerindeki işlevlerini gerçekleştiren işlemlerdir. Eğer, satış ve aynı zamanda da alım, bağımsız bir tüccar yerine özel olarak üreticinin bir adamının üzerine yüklenmiş olsaydı, bu ilişki bir an için bile gözden gizlenmiş olmazdı.

Ticaret sermayesi, bu nedenle, üreticinin henüz paraya çevrilme sürecinden geçmesi gereken –piyasada meta-sermaye işlevini yerine getirmesi gereken– meta-sermayesinden başka bir şey değildir; aradaki tek fark, şimdi, üreticinin geçici bir işlevini temsil etmek yerine, özel türde bir kapitalistin, tüccarın, özel bir işi olmuştur ve özel bir sermaye yatırımı işi olarak ayrılmıştır.

Bu ayrıca, ticaret sermayesinin özgül dolaşım biçiminde de gözle görülür hale gelir. Tüccar bir meta satın almakta ve sonra da satmaktadır: P–M–P'. Basit meta dolaşımında ya da hatta, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde görüldüğü gibi metaların dolaşımında, M'–P–M hareketinde bile, dolaşım, her parça paranın iki kez el değiştirmesi ile gerçekleştirilir. Keten bezi yapımcısı, metaını, bezi satar, onu paraya çevirir; alıcının parası onun eline geçer. Bu aynı para ile o, iplik, kömür, emek, vb. satın alır, parayı, bezin değerini, bezin üretim öğelerini oluşturan metalara tekrar çevirmek için harcar. Satın aldığı meta, aynı meta değildir, sattığı meta ile aynı türden değildir. Ürün satmış, üretim aracı satın almıştır. Ama tüccar sermayesinin hareketi bakımından durum böyle değildir. Elindeki 3.000 £ ile bez taciri 30.000 yarda keten bezi satın almaktadır: para-sermayesini (3.000 £ ile kâr) dolaşımdan geri çekmek üzere aynı 30.000 yarda bezi satmaktadır. Burada iki kez yer değiştiren şey, aynı para parçaları değil, daha çok aynı metadır; meta, satıcının elinden alıcının eline ve şimdi satıcı haline gelen alıcının elinden de bir başka alıcının eline geçer. Meta iki kez satılmıştır ve bir dizi tüccarlar aracılığı ile de tekrar tekrar satılabilir. Ve işte bu, yinelenen satış, aynı metaın bu iki yönlü yer değiştirmesiyledir ki, onun satın alınması için ilk alıcı tarafından yatırılan para geri alınmış, paranın kendisine dönüşü gerçekleşmiştir. Bir durumda, M'–P–M, aynı paranın iki kez yer değiştirmesini, metaın bir biçimde satışını ve diğer bir biçimde satın [sayfa 239] alınmasını gerçekleştirir. Öteki durumda, P–M–P', aynı metaın iki kez yer değiştirmesini, yatırılan

paranın dolaşımdan çekilmesini sağlar. Açıktır ki, meta, üreticinin elinden tüccarın eline geçmekle nihai olarak satmış olmaz, tüccar yalnızca satış işlemini devam ettirir, ya da meta-sermayenin işlevini gerçekleştirir. Ama aynı zamanda şurası da bellidir ki, üretici kapitalist için sermayesinin geçici meta-sermaye biçimindeki işlevinden başka bir şey olmayan M–P, tüccar için, yatırdığı para-sermayenin değerinde belirli bir artış, P–M–P''dür. Metaların başkalaşımında bir evre, burada tüccar bakımından P–M–P' biçiminde, yani farklı türde bir sermaye evrimi olarak görünür.

Tüccar, en sonu, metaını, yani keten bezini tüketiciye, bu tüketici, ister üretken tüketici (örneğin, ağartıcı), ister bu bezi kendi özel kullanımı için alan bir birey olsun, satar. Böylece o, yatırdığı sermayeyi (bir kârla birlikte) geri alır ve bu işlemi yeni baştan yineleyebilir. Para, sırf keten bezinin satın alınmasında ödeme aracı olarak hizmet etmiş olsaydı ve böylece tüccar ancak altı hafta sonra ödeme durumunda bulunsaydı ve bu süre tamamlanmadan önce satış yapmayı başarsaydı; kendisine ait para-sermayeyi hiç yatırmadan, keten yapımcısına bir ödemede bulunabilirdi. Eğer bezi satmamış olsaydı, 3.000 sterlini, malın teslim edilmesi üzerine değil, sürenin sonunda kendi kasasından yatırmak zorunda kalırdı. Ve eğer, piyasa-fiyatlarındaki bir düşme, onu, malı alım-fiyatının altında satmak zorunda bıraksaydı, aradaki farkı, kendi sermayesinden kapatmak zorunda kalırdı.

Bu durumda, ticaret sermayesinin, üretici, kendi malını kendisi sattığı zaman; kendi sermayesinin dolaşım alanında kaldığı sırada yeniden-üretim sürecinin özgül bir evresinde sırf özel bir biçim olduğu açıkça belliyken, şimdi ona bağımsız iş gören bir sermaye niteliğini kazandıran şey nedir?

Birincisi: Meta-sermayenin nihai olarak paraya çevrilmesi, başkalaşımının ilk aşamasından geçmesi, yani meta-sermaye niteliğiyle piyasada kendisine özgü işlevi yerine getirmesi, üreticinin değil, bir başka aracının elinde iken olur, ve meta-sermayenin bu işlevi, tüccarın kendi faaliyeti, satınalma ve satma işlemi sırasında tüccar tarafından gerçekleştirilir ve böylece bu işlemler, sanayi sermayesinin öteki işlevlerinden farklı, ayrı bir iş –şu halde bağımsız bir girişim– görünüşüne bürünürler. Bu, toplumsal işbölümünün farklı bir biçimidir ve bu nedenle, normal olarak, sermayenin yeniden-üretim sürecinin özel bir evresinde –burada dolaşımda– yerine getirilen işlevin bir kısmı, üreticiden ayrı, özgül bir dolaşım aracısının sırf ona ait bir işlevi olarak görünür. Ne var ki, bu tek başına, bu özel işe, yeniden-üretim sürecinde çalışmakta olan sanayi sermayesinden ayrı ve ondan bağımsız, özgül bir sermayenin niteliğini hiç bir zaman kazandıramaz; gerçekten de, ticaretin, gezginci satıcılar ya da sanayi kapitalistlerinin doğrudan doğruya kendisine bağlı bulunan başka kimseler tarafından yapılması halinde, durum böyle görünmez. İşte bu nedenle, ikinci bir öğenin de işin içine karışması gerekir. [sayfa 240]

İkincisi: Bu, bağımsız bir dolaşım aracısı sıfatıyla tüccarın (kendi-

sine ait ya da borç aldığı) para-sermayeyi yatırması olgusundan ortaya çıkar. Yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesi için sadece M–P, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi ya da sırf satış olan işlem tüccar için P–M–P' biçimini, ya da aynı metaın satın alınması ve satışı ve böylece, satın almada kendisinden ayrılan para–sermayenin, satışla kendisine geri dönmesi biçimini alır.

Tüccar, üreticilerden meta satın almak için sermaye yatırdığından, M–P, meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi, daima tüccar için P–M–P biçimini alır; üretici için, ya da yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesi için aynı işlem, P–M, paranın tekrar metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, başkalaşımın ikinci evresi olabildiği halde, tüccar için, daima, meta-sermayenin birinci başkalaşımıdır. Keten bezi üreticisi için, birinci başkalaşım M–P, meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi idi. Tüccar için aynı hareket, P–M, para-sermayesinin meta-sermayeye çevrilmesi olarak görünür. Şimdi, eğer bu bezi bir ağartıcıya satarsa, bu, ağartıcı için, P–M, yani para-sermayenin üretken sermayeye çevrilmesi, meta-sermayesinin ikinci başkalaşımı demektir, oysa tüccar için, M–P, satın aldığı keten bezinin satışı anlamına gelir. Ama gerçekte, keten bezi yapımcısı tarafından üretilen meta-sermaye, işte ancak bu noktada nihai olarak satılmış olur. Başka bir deyişle, tüccarın bu P–M–P hareketi, iki yapımcı arasındaki M–P için bir aracı işlevinden başka bir şey değildir. Ya da, bez fabrikatörünün, sattığı bezin değerinin bir kısmı ile bir iplik satıcısından iplik satın aldığını varsayalım. Bu onun için P–M hareketidir. Ama iplik satan tüccar için, M–P, ipliğin tekrar satışıdır. İpliği, meta-sermaye olması bakımından ilgilendirdiği kadarıyla, bu onun nihai satışıdır ve böylece dolaşım alanından tüketim alanına geçmektedir; yani M–P hareketidir, birinci başkalaşımının sona ermesidir. Tüccar, ister sanayici kapitalistten satın almada bulunsun, ister ona satış yapsın, P–M–P hareketi, tüccar sermayesinin devresi, daima sırf M–P hareketini ya da yalnızca birinci başkalaşımının tamamlandığım, meta-sermaye bakımından, yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesinin geçici bir biçimini ifade eder. Tüccar sermayesinin P–M hareketi, ürettiği meta-sermaye için değil, yalnızca sanayi kapitalisti için M–P'dir. Bu, meta-sermayenin, sanayi kapitalistinden, dolaşım aracısına aktarılmasından başka bir şey değildir. Tüccar sermayesi M–P hareketini tamamladıktan sonradır ki, işlev yapmakta olan meta-sermaye, en son M–P hareketini yerine getirir. P–M–P, aynı meta-sermayenin sadece iki M–P hareketinden, onun sırf son ve nihai satışını gerçekleştiren birbirini izleyen iki satışından başka bir şey değildir.

Şu halde, meta-sermaye, ticaret sermayesinde, bağımsız tipte bir sermaye biçimine girmektedir, çünkü, tüccar, ancak, sırf meta-sermayenin başkalaşımına, meta-sermaye olarak işlev yapmasına, yani paraya çevrilmesine aracılık etmekle gerçekleşen ve sermaye olarak işlev yapan [sayfa 241] para-sermaye yatırır ve para-sermaye, bunu, sürekli meta

alımı ve satışı ile başarır. Bu onun kendisine özgü işidir. Sanayi sermayesinin dolaşım-sürecini gerçekleştirme faaliyeti, tüccarın iş gördüğü para-sermayenin kendisine özgü işlevidir. Bu işlev aracılığı ile tüccar, parasını para-sermayeye çevirir, kendisine ait P'yi P–M–P haline getirir ve aynı süreç ile, meta-sermayeyi ticaret sermayesine dönüştürür.

Ticaret sermayesinin, meta-sermaye biçiminde bulunduğu sürece ve ölçüde –toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi açısından– sanayi sermayesinin, piyasada başkalaşım süreci içersinde meta-sermaye olarak varolan ve işlev yapan bir parçasından başka bir şey olmadığı apaçıktır. Bu nedenle, tüccar-sermayesi, yalnız, sırf alım ve satım için kullanılan, bu yüzden de, meta-sermaye ve para-sermaye dışında herhangi bir biçime asla bürünmeyen, üretken sermaye şekline hiç girmeyen ve daima sermayenin dolaşım alanında kalan, tüccar tarafından yatırılmış *para-sermayedir* – sermayenin tüm yeniden-üretim süreci ile ilgili olarak ele alınacak olan, işte yalnız bu para-sermayedir.

Üretici, keten bezi yapımcısı, 30.000 yarda bezi, 3.000 £ karşılığında tüccara satar satmaz, elde ettiği bu parayı, gerekli üretim araçlarını satın almak için kullanır ve böylece de sermayesi üretim sürecine geri dönmüş olur. Üretim süreci kesintisiz devam eder. Onu ilgilendirdiği kadarıyla, kendisine ait metaın paraya çevrilmesi tamamlanmıştır. Ama keten bezinin kendisine gelince, gördüğümüz gibi, onun başkalaşımı henüz olmamıştır. Henüz nihai olarak tekrar paraya çevrilmemiş, kullanım-değeri olarak henüz üretken ya da bireysel tüketime geçmemiştir. Başlangıçta piyasada keten bezi yapımcısı tarafından temsil edilen aynı meta-sermayeyi, şimdi keten bezi tüccarı temsil etmektedir. Keten bezi yapımcısı için dönüşüm süreci, ancak tüccarın elinde devam etmek üzere kesintiye uğramıştır.

Keten bezi üreticisi, bezinin bir meta olmaktan gerçekten çıkmasını, son alıcısının eline, üretken ya da bireysel tüketimi için geçmesini beklemek zorunda olsa, kendi üretim süreci kesintiye uğramış olurdu. Ya da bunu kesintiye uğratmamak için, üretimini kısmak, bezinin daha küçük bir kısmını, ipliğe, kömüre, emeğe, vb., kısacası, üretken sermayenin öğelerine çevirmek, ve bunun daha büyük bir kısmını, yedek akçe olarak elde tutmak zorunda kalır, böylece sermayesinin bir kısmı piyasada metalar biçiminde bulunur, öteki kısmı üretim sürecine devam ederdi; bir kısmı piyasada metalar biçiminde bulunurken, diğer kısmı para biçiminde dönmüş olurdu. Sermayesindeki bu bölünme, tüccarın işe karışmasıyla ortadan kalkmaz. Ama, o olmadan, dolaşımdaki sermayenin nakdi yedek kısmı, daima, üretken sermaye biçiminde kullanılan kısma oranla daha büyük olurdu ve üretimin ölçeğinin de buna göre sınırlandırılması gerekirdi. Oysa şimdi, yapımcı, sermayesinin daha büyük bir kısmını sürekli olarak kullanabiliyor ve daha küçük bir kısmı yedek akçe olarak bulunuyor. [sayfa 242]

Ne var ki, öte yandan, toplumsal sermayenin diğer bir kısmı, tüc-

car sermayesi biçiminde, sürekli olarak dolaşım alanı içersinde tutuluyor. Bu, daima, sırf satınalma ve satış amacı için kullanılıyor. Bu yüzden de, sermayeyi ellerinde tutan kişilerin yer değiştirmesinden başka bir şey yokmuş gibi görünüyor.

Tüccar, tekrar satmak amacıyla, 3.000 £ değerinde keten bezi almak yerine, bu 3.000 sterlini üretken biçimde kullanmış olsaydı, toplumun üretken sermayesi artmış olurdu. Gerçekten de, şimdi keten bezi yapımcısı, sermayesinin daha büyük bir kısmını yedek akçe olarak tutmak zorunda kalırdı ve artık sanayi kapitalisti haline gelen tüccar için de aynı şey sözkonusu olurdu. Buna karşılık, tüccar, tüccar olarak kaldığı takdirde, yapımcı, satış işinden kazandığı zamanı, üretim sürecinin denetimine ayırabilir, tüccar da bütün zamanını satış işine vermek zorunda kalırdı.

Tüccar sermayesi kendi gerekli orantılarını aşmıyorsa, buradan şu sonuçlar çıkar:

1) İşbölümü sonucu olarak sırf alım ve satım işine ayrılan sermaye (bu, yalnız meta satın alınması için gerekli parayı değil, tüccara ait kuruluşların yürütülmesi için gerekli emeğe ve depolar, taşıma, vb. gibi değişmeyen sermayesine yatırılması zorunlu olan parayı da içerir) sanayi kapitalistinin işinin tüm ticari yanını da kendisi yürütmek zorunda kalsaydı, gerekli olacak miktardan daha küçüktür.

2) Tüccar bütün zamanını sırf bu işe ayırdığı için üretici metalarını daha büyük bir hızla paraya çevirebilir, ve üstelik, meta-sermayenin kendisi de, üreticinin kendi elinde olacağından daha büyük bir hızla kendi başkalaşımından geçer.

3) Toplam tüccar sermayesine, sanayi sermayesine oranı açısından bakıldığı zaman, tüccar sermayesinin bir devri, yalnız, bir üretim alanındaki birçok sermayenin devirlerini değil, çeşitli üretim alanlarındaki çok sayıdaki sermayelerin devirlerini de temsil edebilir. Örneğin, keten bezi tüccarı 3.000 sterlini ile bir bez yapımcısının ürününü satın aldıktan sonra bunu, aynı yapımcı piyasaya aynı miktarda başka mal getirmeden satsa ve bir başka ya da birkaç başka ürünü satın alıp tekrar satsa ve böylece keten yapımcıları aynı üretim alanında farklı sermayelerin devirlerini gerçekleştirseler, birinci durum sözkonusu olur. Örneğin, tüccar, keten bezini sattıktan sonra ipek satın alsa ve böylece, farklı üretim alanındaki sermaye devrini gerçekleştirse ikinci durum sözkonusudur. Genel olarak, sanayi sermayesinin devrinin, yalnız dolaşım zamanı ile değil, üretim zamanı ile de sınırlı olduğu söylenebilir. Tek bir tür meta ile iş yapan tüccar sermayesinin devri, sırf tek bir sanayi sermayesinin devri ile değil, aynı üretim alanındaki bütün sanayi sermayelerinin devri ile sınırlıdır. Tüccar, bir üreticinin keten bezini satın alıp sattıktan sonra, bu birinci üretici piyasaya aynı maldan getirmeden önce, bir başkasının [sayfa 243] malını alıp satabilir. Şu halde aynı tüccar sermayesi, belli bir üretim alanına yatırılan sermayelerin farklı devirlerini ardarda gerçekleş-

tirebilir, ama bu sermayenin devri, tek bir sanayi sermayesinin devirleriyle özdeş değildir ve bu nedenle de, bu tek sanayi kapitalistinin *in petto** elde bulundurmak zorunda olduğu tek bir yedek akçenin yerini almaz. Tüccar sermayesinin, tek bir üretim alanında devri, doğal olarak, alandaki toplam üretim tarafından sınırlandırılmıştır. Ama, bu devir, üretimin ölçeğiyle ya da aynı alandaki herhangi bir sermayenin, ya da bu serma-yenin devir dönemi kendi üretim zamanıyla belirlendiği sürece, sınırlı değildir. Diyelim A, üretimi üç ay alan bir meta sağlamaktadır. Tüccar bu metayı, diyelim bir ayda alıp sattıktan sonra, aynı ürünü bir başka yapımcıdan satın alabilir ve satabilir. Ya da, diyelim, bir çiftçinin tahılını sattıktan sonra, aynı para ile bir başka çiftçinin tahılını alıp satabilir vb.. Sermayesinin devri, belli bir dönemde, diyelim bir yılda, ardarda satın alabildiği ve satabildiği tahılın kitlesiyle sınırlı olduğu halde çiftçinin sermayesinin devri, devir zamanıyla kayıtlı olmayıp, bir yıl süren üretim za-manıyla sınırlıdır.

Ne var ki, aynı tüccar sermayesinin devri, pekala, farklı üretim kollarındaki sermayelerin devirlerini gerçekleştirebilir.

Aynı tüccar sermayesi, farklı meta-sermayeleri sırayla paraya çevirmek üzere farklı devirlerde işgördüğü, bunları ardarda satın almada ve satmada hizmet ettiği sürece, para-sermaye olarak, meta-sermaye karşısında, genel olarak paranın, metalar karşısında, belli bir dönemdeki bir dizi devirleriyle yerine getirdiği aynı işlevi yerine getirir.

Tüccar sermayesinin devri, eşit büyüklükte bir sanayi sermayesinin devri ya da tek bir kez yeniden-üretimi ile özdeş değildir; daha çok bu, aynı ya da farklı üretim alanlarında olsun, böyle birkaç sermayenin devirlerinin toplamına eşittir. Tüccar sermayesi ne kadar hızlı devrederse toplam para-sermayenin, tüccar sermayesi olarak iş gören kısmı o kadar küçük olur; ve tersine ne kadar yavaş devrederse, bu kısım o kadar büyük olur. Üretim ne kadar az gelişmiş ise, tüccar sermayesinin toplamı, piyasaya sürülen metaların toplamına oranla o kadar büyük olur; ama mutlak olarak ya da daha fazla gelişmiş koşullara oranla daha küçüktür ve bunun tersi de doğrudur. Bu nedenle, bu gibi az gelişmiş koşullarda, fiili para-sermayenin daha büyük bir kısmı, zenginlikleri başkalarının karşısında para-serveti oluşturan tüccarların ellerinde bulunur.

Tüccar tarafından yatırılan para-sermayenin dolaşım hızı, 1) üretim sürecinin yenilenme ve farklı üretim süreçlerinin birbirlerine bağlanan hızları ile 2) tüketimin hızına bağlıdır.

Yukarıda incelediğimiz devrin tamamlanması için tüccar sermayesinin, önce metaları tam değer tutarları karşılığında satın alması ve sonra da satması gerekmez. Bunun yerine, tüccar, her iki hareketi de aynı anda yapar. Sermayesi böylece iki kısma bölünmüş olur. Parçalar-

* Hazır, emre hazır. -ç.

dan birisi meta-sermaye, diğeri para-sermayeden oluşur. Bir yerde, satın almada [sayfa 244] bulunur ve parasını metalara çevirir. Bir başka yerde, satış yapar ve meta-sermayesinin bir başka kısmını paraya çevirir. Bir yanda, sermayesi kendisine para-sermaye biçiminde geri döner, öte yanda ise meta-sermaye almış olur. Bir biçimde bulunan kısım ne kadar büyük olursa, öteki biçimde bulunan kısım o kadar küçük olur. Bunlar birbiri ardına gelir, birbirlerini dengelerler. Paranın dolaşım aracı olarak kullanımı, ödeme aracı olarak kullanımı ve dolayısıyla kredi sisteminin gelişmesi ile bir arada bulunursa, tüccar sermayesinin para-sermaye kısmı, bu tüccar sermayesinin gerçekleştirdiği ticari işlemlerin hacmine oranla daha da küçülür. Üç ay vade ile 3.000 sterlin değerinde şarap satın alır ve bütün şarabı bu vade bitmeden peşin parayla satarsam, bu işlemler için tek bir kuruş yatırmam gerekmez. Bu durumda şurası da açıktır ki, burada tüccar sermayesi olarak iş gören para-sermaye, kendi para-sermaye biçiminde, yani para-biçiminde geriye akış süreci halinde sanayi sermayesinden başka bir şey değildir. (3.000 £ değerindeki şarabı üç ay vade ile satan üreticinin, elindeki alacak senedini bankada iskonto ettirmesi olgusu, durumu hiç değiştirmez ve bunun tüccar sermayesi ile bir ilişkisi yoktur.) Piyasa-fiyatları bu sırada, diyelim $^{1}/_{10}$ kadar düşse, tüccar kâr etmek bir yana, 3.000 £ yerine, ancak 2. 700 £ elde etmiş olurdu. 300 sterlini cebinden ödemek durumunda kalırdı. Bu 300 £ sırf fiyat farkını telafi eden bir yedek ödevi görmüş bulunurdu. Ama aynı şey yapımcı içinde geçerlidir. Düşük fiyatlar ile satış yapmış olsa, o da gene 300 £ kaybeder ve yedek sermaye olmaksızın üretimi aynı ölçüde yineleyemezdi.

Keten bezi tüccarı, yapımcıdan 3.000 £ değerinde bez satın alır. Yapımcı, bu 3.000 sterlinin, diyelim 2.000 sterlinini iplik için öder. Bu ipliği, o, bir iplik tüccarından satın alır. Yapımcının, iplik tüccarına ödediği para, bez tüccarının parası değildir, çünkü, bez tüccarı, bu para tutarında meta almış bulunmaktadır. Bu, yapımcının kendi sermayesinin para-biçimidir. Şimdi iplik tüccarının elinde bu 2.000 £ geri dönmüş para-sermaye olarak görünür. Ama bu para, para-biçiminden sıyrılmış keten bezini ve para-biçimine bürünmüş ipliği temsil eden 2.000 sterlinden ne ölçüde farklı ve ayrıdır? Eğer iplik tüccarı,kredi ile satın almada bulunsa ve borç vadesi sona ermeden önce peşin satış yapsa, bu 2.000 £ sanayi sermayesinin kendisinin, devresi sırasında büründüğü para-biçiminden ayrı ve farklı tüccar sermayesinin tek bir kuruşunu bile içermez. Şu halde, ticaret sermayesi, meta ya da para-sermaye olarak tüccarın elinde bulunan sanayi sermayesinin sırf bir biçimi olmadığı sürece para-sermayenin doğrudan doğruya tüccara ait olan ve metaların alım ve satışlarında dolaşımda bulunan kısmından başka bir şey değildir. Bu kısım, üretim için yatırılan sermayenin, sanayicinin elinde daima yedek akçe ve ödeme aracı olarak bulunması gereken ve her an onun para-sermayesi olarak dolaşımda kalması zorunlu olan kısmını, küçültülmüş

bir ölçekte temsil eder. Bu kısım, küçültülmüş bir ölçekte, şimdi tüccar kapitalistlerin ellerindedir ve bu haliyle dolaşım sürecinde işlevlerini yerine getirir. [sayfa 245] Bu kısım, gelir olarak harcanan parça bir yana, toplam sermayenin, yeniden-üretim sürecinin devamlılığını sağlamak için, satınalma aracı olarak piyasada sürekli dolaşmak zorunda bulunan kısmıdır. Yeniden-üretim süreci ne kadar hızlı ve ödeme aracı olarak paranın işlevi, yani kredi sistemi ne ölçüde gelişmiş ise,[38] bu kısım, toplam sermayeye oranla o kadar küçük olur.

Tüccar sermayesi, dolaşım alanında işlev yapan sermayeden başka bir şey değildir. Dolaşım süreci, toplam yeniden-üretim sürecinin bir evresidir. Ne var ki, dolaşım sürecinde hiç bir değer, dolayısıyla hiç bir artı-değer üretilmez. Ancak, aynı değer kitlesinin biçim değişiklikleri sözkonusudur. Gerçekte, burada, metaların başkalaşımları dışında bir şey olmaz ve bunun da, değer yaratılması ya da değişikliği ile bir ilişkisi yoktur. Üretilen metaların satışı ile bir artı-değer gerçekleşmiş ise, bu, sırf bu artı-değerin zaten metalarda bulunması nedeniyle olmuştur. İkinci harekette, para-sermayenin metalara (üretim öğelerine) karşılık tekrar değiştirilmesinde, bu nedenle, alıcı da herhangi bir artı-değer gerçekleştirmiş olmaz. Yaptığı tek şey, parasını, üretim araçları ve emek –gücü karşılığında değişmek yoluyla, artı-değer üretimini başlatmaktır. Ne var ki, bu başkalaşımların, dolaşım zamanını gerektirmeleri ölçüsünde –bu zaman boyunca, sermaye, artı-değer üretmek şöyle dursun, hiç bir değer üretmez– değer yaratılmasını sınırlandırır ve artı-değer, kendisini, dolaşım döneminin uzunluğu ile ters orantılı, kâr oranı ile ifade eder. Tüccar sermayesi işte bunun için ne değer ne de artı-değer yaratır hiç değilse doğrudan doğruya yaratmaz. Dolaşım zamanının kısalmasına katkıda bulunduğu ölçüde, sanayi kapitalistleri tarafından üretilen

[38] Tüccar sermayesini, üretken sermaye olarak sınıflandırabilmek için Ramsay, bunu, ulaştırma sanayii ile karıştırmakta ve ticarete "metaların bir yerden bir başka yere taşınması" (*An Essay on the Distribution of Wealth,* s. 19) demektedir. Aynı karışıklık Verri'de (*Meditazioni sulla Economia Politica,* § 4 [*Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna,* t. XV, s. 32. -*Ed.*]) ve Say'de de (*Traité d'économie politique,* l, 14, 15) görülür. *Elements of Political Economy* (Andover and New York, 1835) adlı yapıtında S. P. Newman şöyle diyor: "Toplumun bugünkü ekonomik düzeyinde, üretici ile tüketici arasında bulunan ve üreticiye sermaye verip karşılığında ürün alan ve sonra da bu ürünleri tüketiciye aktararak karşılığında sermayeyi geri alan tüccarın bu hareketi hem toplumun ekonomik süreçlerini kolaylaştıran ve hem de elinden geçen ürünlere değer katan ticari bir işlemdir" (s. 174). Üretici ve tüketici, böylece, tüccarın aracılık etmesiyle, zaman ve paradan tasarruf sağlar. Bu hizmet, bir sermaye, ve emek yatırımını gerektirir ve "aynı ürünler tüketicilerin elinde, üreticilerin elinde oldukları zamankinden daha değerli oldukları için ürünlere değer kattığına göre" ödüllendirilmelidir. Ve böylece ticaret ona, tıpkı M. Say'e olduğu gibi, "tam anlamıyla bir üretim hareketi" (s. 175) olarak görünmektedir. Newman'ın bu görüşü temelinden yanlıştır. Bir metaın *kullanım-değeri,* tüketicinin elinde üreticinin elinde olduğundan daha büyüktür, çünkü, ilk kez tüketici tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü, bir metaın kullanım-değeri, bu meta tüketim alanına girene kadar, kendi amacına hizmet etmez, işlevini yerine getirmeye başlamaz. Meta, üreticinin elinde bulunduğu sürece, ancak potansiyel biçimde vardır. Ama, bir kimse bir meta için iki kez, ilkinde onun değişim-değeri ve sonra da kullanım-değeri için ödemede bulunmaz. Metaın değişim-değerinin karşılığı ödenmekle, onun kullanım-değeri elde edilmiş olur. Ve, metaın değişim-değeri, üreticiden ya da aracıdan tüketiciye aktarılmakla zerre kadar artmaz.

artı-değerin artmasına dolaylı olarak yardım edebilir. Piyasanın genişlemesine, [sayfa 246] sermayeler arasında işbölümünün gerçekleşmesine, dolayısıyla sermayenin daha geniş ölçekte iş görmesine yardımcı olması ölçüsünde, işlevi, sanayi sermayesinin üretkenliğini ve birikimini teşvik etmektir. Dolaşım zamanını kısalttığı ölçüde, artı-değerin yatırılan sermayeye oranını, şu halde kâr oranını yükseltir. Ve, sermayenin daha küçük bir kısmını, para-sermaye biçiminde dolaşım alanında bağlı tuttuğu ölçüde, sermayenin, doğrudan üretime katılan kısmını artırmış olur. [sayfa 247]

ONYEDİNCİ BÖLÜM
TİCARİ KÂR

SERMAYENİN dolaşım alanındaki saf işlevlerinin –sanayi kapitalistinin, önce metaların değerini gerçekleştirmek ve sonra da bu değeri üretim öğelerine tekrar çevirmek için yerine getirmek zorunda olduğu işlemler, meta-sermayenin başkalaşımını M'–P–M hareketini, şu halde, satma ve satınalma hareketlerini gerçekleştiren işlemlerin– ne değer, ne de artı-değer ürettiklerini İkinci Kitapta* görmüş bulunuyoruz. Daha çok, bu amaç için, nesnel olarak metalar ve öznel olarak kapitalist bakımından gerekli-zamanın, değer ve artı-değer üretimini sınırladığı görülmüştü. Genel olarak meta-sermayenin başkalaşımı için doğru olan şey, kuşkusuz, bunun bir kısmının, ticari sermaye şeklini alması ya da meta-sermayenin başkalaşımını gerçekleştiren işlemlerin, özel bir kapitalistler topluluğunun özel işi ya da para-sermayenin bir kısmının özel işlevi olarak görünmesi olgusu ile en ufak bir şekilde değiştirilemez. Sanayi kapitalistlerinin bizzat kendileri tarafından yapılan satınalma ve satış –meta-sermayenin başkalaşımı, M'–P–M, olan şey– eğer, değer ya da artı-değer yaratan işlemler değilse, bu işlemlerin sanayi kapitalistlerinden başkaları tarafından yapılması halinde de ne değer, ne de [sayfa 248] artı-

* *Kapital,* İkinci Cilt, S. 99-101. *-Ed.*

değer yaratılamayacağı doğaldır. Üstelik, eğer toplam toplumsal sermayenin, yeniden-üretim sürecinin, dolaşım süreci tarafından kesintiye uğratılmaması ve sürekli olarak devam etmesi için, her an para-sermaye biçiminde elde bulundurulması gereken kısmının, – eğer bu para-sermaye ne değer, ne de artı-değer üretmiyorsa, bunun, sanayi kapitalistleri dışında kalan bir kapitalistler kesimi tarafından aynı işlevi yerine getirmek üzere sürekli olarak dolaşıma sürülmesiyle, değer ve artı-değer yaratma niteliklerini kazanamayacağı açıktır. Tüccar sermayesinin ne ölçüde dolaylı olarak üretken olabileceğini yukarda belirtmiştik, bu noktayı daha geniş biçimde ilerde tartışacağız.

Ticari sermaye, demek ki, –depolama, taşıma, ulaştırma, toptan ve perakende dağıtım gibi kendisiyle bağıntılı olabilecek bütün heterojen işlevlerden sıyrılmış ve asıl işlevi satmak için satınalma işiyle sınırlandırılmış durumda– ne değer ne de artı-değer yaratır, ama bunların gerçekleştirilmelerinde ve böylece aynı zamanda metaların fiili değişiminde, yani elden ele geçmesinde, toplumsal metabolizmada aracı olarak hareket eder. Ne var ki, sanayi sermayesinin dolaşım evresi, yeniden-üretim sürecinin üretim kadar bir evresini oluşturduğu için, dolaşım sürecinde bağımsız iş gören sermayenin de, tıpkı, çeşitli üretim alanlarında işgören sermayeler gibi, yıllık ortalama bir kâr sağlaması gerekir. Tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinden daha yüksek bir yüzde ortalama kâr sağlaması halinde, sanayi sermayesinin bir kısmı kendisini tüccar sermayesine çevirir. Daha düşük ortalama kâr sağlaması halinde ise bunun tersi olur. Tüccar sermayesinin bir kısmı, sanayi sermayesine çevrilir. Hiç bir tür sermaye, amacını ya da işlevini, tüccar sermayesinden daha büyük bir kolaylıkla değiştiremez.

Tüccar sermayesinin kendisi artı-değer üretmediğine göre, ortalama kâr biçiminde cebe indirdiği artı-değerin, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı olacağı açıktır. Ama, şimdi de şu soru ortaya çıkıyor: Tüccar sermayesi, üretken sermaye tarafından üretilen artı-değer ya da kârdan kendi payını nasıl kendisine çeker?

Ticari kârın, metaların fiyatlarına, kendi değerlerini aşan sırf bir ekten ya da bunun üzerinde nominal bir artıştan ibaret olduğu tam bir yanılsamadır.

Tüccarın bu kârı, ancak, sattığı metaların fiyatından çekebileceği ortada olduğu gibi, metalarını satmakla elde ettiği kârın da, satınalma ve satış fiyatları arasındaki farka, yani ikinci fiyatın birinci fiyattan fazlalığına eşit olacağı da daha açık bir gerçektir.

Metalar satın alındıktan sonra ve satılmadan önce, ek giderlerin (dolaşım giderlerinin) metalara girmeleri olasılığı bulunduğu gibi, bu olmayabilir de. Böyle bir şey olmuşsa, satış-fiyatının alış-fiyatı üzerindeki fazlalığının hepsinin kâr olmayacağı açıktır. İncelememizi basitleştirmek için, şimdilik böyle bir giderin olmadığını kabul ediyoruz. [sayfa 249]

Sanayici kapitalisti için, metalarının satış ve satınalma fiyatları

arasındaki fark, bunların üretim-fiyatları ile maliyet-fiyatları arasındaki farka ya da toplam toplumsal sermaye açısından, metaların değeri ile bunların kapitalistler için maliyet-fiyatları arasındaki farka eşittir, ki bu da gene, bunlarda maddeleşen toplam emek miktarı ile karşılığı ödenen emek miktarı arasındaki fark demektir. Sanayici kapitalist tarafından satın alınmış olan metalar, satılabilir metalar olarak tekrar piyasaya sürülmeden önce fiyatlarının yalnız kâr olarak gerçekleşecek kısmının yaratıldığı üretim sürecinden geçerler. Ama tüccar için durum farklıdır. Metalar tüccarın elinde, ancak dolaşım sürecinde bulunduğu sürece vardır. O, yalnızca bunların satışlarını, üretken kapitalist tarafından başlatılan fiyatlarının gerçekleştirilmesi işlemini sürdürür ve bu yüzden de onların tekrar artı-değer emebilecekleri bir ara-süreçten geçmelerine neden olmaz. Sanayici kapitalist yalnızca daha önce yaratılmış bulunan artı-değeri ya da kârı dolaşım sürecinde gerçekleştirdiği halde, tüccar, kârını yalnız dolaşım sırasında ve dolaşım aracılığı ile gerçekleştirmek durumunda değildir, ama önce bunu yaratmak zorundadır. Bunun böyle olması için tek yol da, öyle görünüyor ki, tüccarın sanayi kapitalistinden, üretim-fiyatları üzerinden ya da toplam meta-sermaye açısından aldığı metaları, üretim-fiyatlarını aşan bir fiyatla satması, fiyatlarına nominal bir ilavede bulunması, şu halde, bunları, toplam meta-sermaye açısından değerlerinin üzerinde satması, bunların nominal değerlerinin gerçek değerlerini aşan kısmını cebe indirmesi; kısacası, bunları değerlerinden daha pahalıya satmasıdır.

Bu fazladan fiyat ekleme yöntemi kolay anlaşılır bir şeydir. Sözgelimi, bir yarda keten bezinin maliyet-fiyatı 2 şilin olsun. Eğer bunu tekrar satarak %10 bir kâr elde etmek istiyorsam, fiyata $^{1}/_{10}$ oranında bir ekleme yapmam, dolayısıyla bezin yardasını 2 şilin $2^{2}/_{5}$ peniye satmam gerekir. Metaın gerçek üretim-fiyatı ile satış-fiyatı arasındaki fark, demek ki $= 2^{2}/_{5}$ penidir ve bu, 2 şilin üzerinden %10 bir kârı temsil eder. Bu, benim bir yarda bezi, alıcıya gerçekte 1 $^{1}/_{10}$ yarda bezin fiyatına satmam demektir. Ya da aynı kapıya çıkan, alıcıya 2 şilin karşılığında yalnız bir yardanın $^{10}/_{11}$'i kadar bez satmam ve geriye kalan $^{1}/_{11}$ yarda bezi kendime saklamam demektir. Gerçekte ben, $2^{2}/_{5}$ peni karşılığında, yardası 2 şilin $2^{2}/_{5}$ peni fiyatla, $^{1}/_{11}$ yarda bezi geri satın alabilirim. Bu, demek ki, metaların fiyatlarında nominal bir yükseltme yaparak, artı-değer ve artı-üründen pay almanın yalnızca dolambaçlı bir yoludur.

Bu, ilk anda görüldü şekliyle, metaların fiyatını yükselterek, ticari kârın gerçekleştirilmesidir. Ve gerçekten de, kârın, metaların fiyatlarında nominal bir yükselmeden ya da değerleri üzerinde bir fiyatla satışlarından meydana geldiği düşüncesi, ticari sermayenin gözlemlenmesinden kaynaklanır.

Ama daha yakından yapılan bir inceleme, bunun sırf aldatıcı bir yanılsama olduğunu hemen ortaya. koyar. Kapitalist üretimin egemen [sayfa 250] olduğu varsayılıyorsa, ticaret kârı bu şekilde gerçekleştirilemez.

(Burada sözkonusu olan, tek tek olaylar değil, daima, ortalamalardır.) Tüccarın, metalarını, üretim-fiyatlarının %10 üzerinde satmakla, diyelim ancak %10 bir kâr gerçekleştirebildiğini niçin varsayıyoruz? Çünkü biz, bu metaların üreticisinin, sanayi kapitalistinin (kişileşmiş sanayi sermayesi olarak o, dış dünyanın önünde *üretici* olarak görünür), bu malları üretim-fiyatları üzerinden tüccara sattığını kabul ediyoruz. Eğer metaların, tüccarın ödediği satınalma fiyatları, bunların üretim-fiyatlarına ya da son tahlilde değerlerine eşitse ve böylece, üretim-fiyatı ya da son tahlilde, değer, tüccarın maliyet-fiyatını temsil ediyorsa, gerçekten de, tüccarın satış-fiyatının satınalma fiyatını aşan fazlalığın –ve bu fark onun kârının tek kaynağıdır– metaların ticari-fiyatının, onların üretim-fiyatını aşan bir fazlalık olması gerekir ki, son tahlilde tüccarın bütün metalarını, metalarının değerlerinin üzerinde sattığı sonucu çıkar. Ama, sanayi kapitalistinin, metalarını tüccara üretim-fiyatlarıyla sattığı niçin varsayılmıştı? Ya da, daha doğrusu, bu varsayımda kesin kabul edilen neydi?

Bu, tüccar sermayesinin, genel kâr oranının oluşumuna girmemesi idi (Biz, burada, hâlâ, yalnız onun ticari sermaye olması niteliği ile ilgileniyoruz). Biz, genel kâr oranını tartışırken zorunlu olarak bu öncülden hareket etmiştik, çünkü, önce, ticaret sermayesi diye bir şey bizim için o sırada yoktu, ve sonra ortalama kârın, dolayısıyla genel kâr oranının, önce, farklı üretim alanlarındaki sanayi sermayeleri tarafından fiilen üretilen kârları ya da artı-değerleri aynı düzeye getirici olarak geliştirilmesi zorunluluğu vardı. Ama tüccar sermayesinde, biz, üretime katılmadığı halde, kâra ortak olan bir sermaye ile karşı karşıyayız. Şu halde şimdi bizim daha önceki açıklamalarımızı tamamlamamız gerekiyor.

Yıl boyunca yatırılmış olan toplam sanayi sermayesi = 720_s + 180_d = 900 (diyelim milyon sterlin) ve a' = %100 olsun. O halde ürün 720_s + 180_d + 180_a olur. Bu ürüne ya da üretilen meta-sermayeye S diyelim, bunun değeri ya da üretim-fiyatı (çünkü bunların her ikisi de toplam metalar bakımından özdeştirler) = 1.080 ve 900'lük toplam toplumsal sermaye için kâr oranı = %20 olur. Bu %20, bizim daha önceki çözümlemelerimize göre, ortalama kâr oranıdır, çünkü, artı-değer, burada, herhangi özel bir bileşimde şu ya da bu sermaye üzerinden değil, ortalama bileşimde toplam sanayi sermayesi üzerinden hesaplanmıştır. Demek ki, S = 1.080 ve kâr oranı = %20'dir. Ne var ki, şimdi, bu 900 sterlinlik sanayi sermayesinden başka, 100 sterlinlik bir tüccar sermayesi bulunduğunu ve tıpkı sanayi sermayesi gibi, kârdan, kendi büyüklüğüyle *pro rata** pay aldığı varsayalım. Bizim varsayımımıza göre bu, 1.000'lik toplam sermayenin $^1/_{10}$'idir. Bu nedenle, 180'lik toplam artı-değerden $^1/_{10}$ oranında pay alır ve böylece %18 bir kâr sağlar. Öyleyse, toplam sermayenin diğer $^9/_{10}$'u arasında bölüşülecek kâr yalnız = 162 ya da 900'lük [sayfa 251] sermaye üzerinden aynı şekilde = %18'dir. Şu halde

* Orantılı olarak, herkese düşen pay oranında. -ç.

900'lük sanayi sermayesinin sahipleri tarafından S'nin tüccarlara satılacağı fiyat = $720_s + 180_d + 162_a + 1.062$ olur. Tüccar, şimdi, 100'lük sermayesine ortalama %18 kâr ekleyecek olursa, bu metaları, 1.062 + 18 = 1.080'den, yani üretim-fiyatı üzerinden ya da toplam meta-sermaye açısından, elde edeceği kârı ancak dolaşım süreci sırasında ve bu süreç aracılığı ile ve yalnız, satış-fiyatının satınalma fiyatını aşan fazlalığından sağladığı halde, değerlerine eşit fiyatla satar. Gene de tüccar, bu metaları, sırf onları sanayi kapitalistinden, değerlerinin altında ya da üretim-fiyatlarının altında satın almış olduğu için, değerlerinin üzerinde ya da üretim-fiyatlarının üzerinde satmaz.

Şu halde, tüccar sermayesi, genel kâr oranını oluşumuna toplam sermayedeki yeriyle *pro rata* bir belirleyici olarak girer. Demek ki, verilen örnekte, eğer toplam sermayenin $^1/_{10}$'i tüccar sermayesi olmayıp da genel kâr oranı bu nedenle $^1/_{10}$ kadar düşmüş olsaydı, %18 dediğimiz ortalama kâr oranı, %20 olurdu. Bu, bizi üretim-fiyatının daha yakın ve kapsamlı bir tanımına götürür. Üretim-fiyatı dediğimiz zaman, biz, daha önce de olduğu gibi, metaın fiyatı = onun maliyeti (içerdiği değişmeyen + değişen sermayenin değeri) + ortalama kârı anlarız. Ama bu ortalama kâr, şimdi farklı bir biçimde belirlenmektedir. Şimdi o, toplam üretken sermaye tarafından üretilen toplam kâr ile belirlenmektedir; ama yalnız toplam üretken sermaye üzerinden hesaplandığı gibi olmayıp, yukarda varsayıldığı gibi eğer bu = 900 ve kâr = 180 ise, ortalama kâr oranı = 180/900 = %20 olurdu. Oysa bu, toplam üretken + tüccar sermayesi üzerinden hesaplandığında, 900 üretken ve 100 tüccar sermayesi ile ortalama kâr oranı = 180/1000 = %18 olur. Bu durumda, üretim-fiyatı, m (maliyet giderleri) + 20 yerine m + 18 olur. Toplam kârdan, tüccar sermayesinin payına düşen, böylece ortalama kâr oranında yer almış olmaktadır. Toplam meta-sermayenin fiili değeri ya da üretim-fiyatı, bu nedenle = m + k + t (t burada ticaret kârını gösteriyor) olmaktadır. Üretim fiyatı ya da sanayici kapitalistin metalarını sanayici kapitalist olarak sattığı fiyat, böylece, metaın fiili üretim-fiyatından daha küçüktür; ya da bütün metalar bir arada alındığında, sanayici kapitalistler sınıfının metalarını sattıkları fiyatlar, bu metaların değerlerinden daha düşüktür. Böylece, yukardaki durumda, 900 (maliyetler) + 900 üzerinden %18 ya da 900 + 162 = 1.062 olur. Buradan şu sonuç çıkar ki, karşılığında 100 ödediği bir metaı 118'e satmakla, tüccar, gerçekten bu fiyata %18 eklemiştir, ama karşılığında 100 ödediği bu meta, aslında 118 değerinde olduğu için, onu değerinin üzerinde bir fiyatla satmamaktadır. Üretim-fiyatı terimini biz bundan böyle, bu daha kesin anlamında kullanmış olacağız. Demek oluyor ki, sanayi kapitalistinin kârı, metaın üretim-fiyatının, maliyet-fiyatı üzerindeki fazlalığa; bu sanayi kârından farklı olarak ticari kârın, satış-fiyatının, tüccar için metaın satınalma fiyatı olan üretim-fiyatı üzerindeki fazlalığa eşit olduğu; ama, metaın fiili fiyatının = üretim fiyatı + ticari [sayfa 252] kâr olacağı açıktır. Tıpkı sanayi sermayesi-

nin yalnız, metaların değerinde zaten artı-değer olarak varolan kârları gerçekleştirmesi gibi, tüccar sermayesi de, ancak tüm artı-değer ya da kârın, sanayi kapitalisti tarafından metalar için gösterilen fiyatta henüz tamamen gerçekleşmemiş olması nedeniyle bir kâr gerçekleştirir.[39] Tüccarın satış-fiyatı böylece, bu fiyat, toplam değeri aştığı için değil, satınalma fiyatı bu değerin altında olduğu için, satınalma fiyatını aşar.

Tüccar sermayesi, demek ki, artı-değer üretiminde yer almadığı halde, artı-değerin ortalama kâr düzeyine getirilmesine katılmış oluyor. Şu halde, genel kâr oranı, tüccar sermayesi nedeniyle artı-değerden bir indirimi, dolayısıyla, sanayi sermayesinin kârından bir indirimi içermektedir.

Bütün bunlardan aşağıdaki sonuçlar çıkar:

1) Sanayi sermayesine oranla tüccar sermayesi ne kadar büyük olursa, sanayi kâr oranı o kadar küçük olur, ve bunun tersi de doğrudur.

2) Birinci kısımda gösterildiği gibi, kâr oranı, daima fiili artı-değer oranından düşük olmakta, yani sömürünün yoğunluğunu daima küçük göstermektedir; yukardaki örnekte, $720_s + 180_d + 180_a$, artı-değer oranın %100 ve kâr oranı ancak %20 olmaktadır. Tüccar sermayesine düşen pay da hesaba katılırsa, ortalama kâr oranı %20'den %18'edüşerek daha da küçük göründüğü için, aradaki fark daha da büyük hale gelir. Doğrudan sömürücü kapitalistin ortalama kâr oranı, bu yüzden, aslında olduğundan daha küçük bir kâr oranını ifade eder.

Öteki bütün koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, tüccar sermayesinin nispi hacmi (melez bir tipi temsil eden küçük tüccar dışında) kendi devir hızıyla, şu halde genellikle yeniden-üretim sürecinin gücüyle ters orantılıdır. Bilimsel tahlil boyunca, genel bir kâr oranının oluşumu, sanayi sermayeleri ile bunların rekabetinden ileri gelir görünür ve ancak sonraları, tüccar sermayesinin, araya girmesiyle düzelir, tamamlanır ve değişikliğe uğrar. Ne var ki, tarihsel gelişmesi boyunca, bu süreç gerçekten tersine dönmektedir. Metaların değerlerini, az çok kendi değerlerine uygun olarak ilk belirleyen tüccar sermayesi olup, genel kâr oranının ilk şekillendiği alan yeniden-üretim sürecini sağlayan ve teşvik eden dolaşım alanıdır. Sanayi kârını başlangıçta belirleyen ticari kârdır. Ancak kapitalist üretim tarzının kendisini kabul ettirmesinden ve üreticinin kendisi tüccar haline geldikten sonradır ki, ticari kâr, toplam artı-değerin, toplumsal yeniden-üretim sürecine katılan toplam sermayenin bir parçası olarak tüccar sermayesinin payına düşen kısmına indirgenir.

Kârların, tüccar sermayesinin araya girmesiyle tamamlanan eşitlenmesi olayında, tüccarın para-sermaye yatırımı ile, metaların değerine ek bir öğe girmediği, fiyatlara kendi kârını sağlamak üzere tüccar tarafından [sayfa 253] yapılan ilavenin, yalnızca, metaların değerinin, üretim-

[39] JohnBellers [*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, London 1699, s. 10. -*Ed.*]

fiyatında üretken sermayenin hesaba katılmayan, yani hesap dışı bırakılan kısmına eşit olduğu daha önce görülmüştü. Bu para-sermayenin durumu, sanayi kapitalistinin sabit sermayesinin durumuna benzer, çünkü, bu sermaye tüketilmediği için, değeri de, metaın değerinin bir öğesini oluşturmaz. Meta-sermayenin satınalma fiyatında, tüccar, onun üretim-fiyatını = P, para olarak yerine koyar. Tüccarın kendi satış fiyatı, daha önce gösterildiği gibi P + ΔP olup, burada ΔP, metaların fiyatına yapılan ve genel kâr oranı ile belirlenen ilaveyi temsil eder. Tüccarın, metalarını satması üzerine, bunları satın almak için, yatırdığı ilk para-sermaye, kendisine bu ΔP ile birlikte geri döner. Bir kez daha görüyoruz ki, tüccarın para-sermayesi, sanayici kapitalistin, para-sermayeye çevrilmiş meta-sermayesinden başka bir şey değildir ve bu para-sermaye, meta-sermayenin değer büyüklüğünü, meta-sermaye, tüccar yerine, doğrudan nihai tüketiciye satılmış olsaydı ne kadar etkilerse ancak o kadar etkiler. Bu para-sermaye fiilen, yalnızca tüketicinin yapacağı ödemeyi bekler durumdadır. Ne var ki, bu, yalnızca şimdiye kadar varsayılan koşula bağlı olarak doğrudur, yani tüccarın hiç bir genel gideri olmadığı ya da üreticiden metaları satın almak için yatırmak zorunda olduğu para-sermaye dışında, meta başkalaşımı sürecine, satınalma ve satış sürecine, döner ya da sabit herhangi diğer bir sermaye yatırımı yapmasına gerek bulunmadığı varsayıldığında doğrudur. Ama bu, dolaşım maliyetlerinin incelenmesinde görmüş olduğumuz gibi, gerçekte böyle değildir (İkinci Kitap, Altıncı Bölüm). Bu dolaşım maliyetleri, kısmen, tüccarın, dolaşımla ilgili diğer kimselerden geriye talep etmek zorunda olduğu ve kısmen de, doğrudan doğruya kendi özgül işinden doğan giderlerdir.

Bu dolaşım maliyetleri ne türden olurlarsa olsunlar –ister tüccara ait kuruluşun sırf ticari niteliğinden ileri gelsinler ve dolayısıyla, tüccarın özgül dolaşım giderlerine girsinler, ister, gönderme, ulaştırma, depolama, vb. gibi dolaşım sürecine eklenen daha sonraki üretim süreçlerine ait giderleri temsil eden kalemler olsunlar– bunlar, daima, tüccarın, metaların satın alınması için yatırdığı para-sermaye dışında, bu gibi dolaşım araçlarının satın alınması ve ödenmesi için ek bir sermaye bulundurmasını gerektirirler. Bu maliyet öğesi, döner sermayeden oluştuğu ölçüde, metaların satış-fiyatına ek bir öğe olarak, bütünüyle, ve sabit sermayeden oluştuğu ölçüde, ancak aşınması ve yıpranması ölçüsünde geçer. Ama bu öğe, tıpkı saf ticari dolaşım maliyetleri gibi metalara herhangi gerçek bir değer eklemese bile, yalnız nominal bir değer oluşturur. Ne var ki, ister sabit, ister döner olsun, bu ek sermayenin tamamı, genel kâr oranının oluşumuna katılır.

Saf ticari dolaşım maliyetleri (yani gönderme, ulaştırma, depolama, vb. giderleri dışında kalanlar) kendilerini, metaların değerlerini gerçekleştirmek, bu değeri, metalardan paraya ya da paradan metalara dönüştürmek, bunların değişimlerini sağlamak için gerekli giderler haline

[sayfa 254] getirirler. Biz, burada, dolaşım sürecinde devam edebilecek ve ticari işin kendisinden tamamıyla ayrılabileceği her türlü olası üretim sürecini bütünüyle inceleme dışı bırakıyoruz; gerçekten de, örneğin, asıl ulaştırma sanayii ile gönderme işi, ticaretten tamamen ayrı sanayi kolları olabilir ve böyledir de; ve alınıp satılabilir metalar, doklarda ve başka genel binalarda depolanarak depolama gideri üçüncü kişiler tarafından, kendisine düştüğü ölçüde tüccardan talep edilebilir. Bütün bunlar, tüccar sermayesinin, başka işlevlerle karışmamış kendi saf biçimi içersinde göründüğü, gerçek toptan ticarette yer alırlar. Taşıma şirketi sahibi, demiryolları yöneticisi, armatör, "tüccar" değildir. Bizim burada dikkate aldığımız giderler, satın alma ve satış giderleridir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bunlar, muhasebe, defter tutma, pazarlama, yazışma, vb. gibi kısımlara ayrılırlar. Bu amaçlar için gerekli değişmeyen sermaye, büro, kağıt, posta vb. gibi giderlerden oluşur. Diğer giderler, ticaret işiyle uğraşan ücretli işçilerin çalıştırılması için yatırılan değişen sermayeye ayrılır. (yollama ücreti, ulaştırma giderleri, gümrük resimleri, vb. kısmen, metaların alımında tüccar tarafından yatırılmış gibi düşünülebilir ve böylece, onu ilgilendirdiği kadarıyla, satınalma fiyatına girerler.)

Bütün bu giderler, metaların kullanım-değerinin üretimi sırasında değil, değerlerinin gerçekleştirilmesi sırasında yapılırlar. Bunlar saf dolaşım giderleridir. Bunlar, doğrudan üretim sürecine girmezler, ama dolaşım sürecinin bir kısmı oldukları için, toplam yeniden-üretim sürecinin de bir kısmıdırlar.

Bu giderlerden bizi bu noktada ilgilendiren tek kısım, değişen sermaye olarak yatırılmış olanıdır. (Aşağıdaki sorunların da incelenmesi gerekir: Birincisi, metaların değerine yalnız gerekli-emeğin girdiği şeklindeki yasa, dolaşım sürecinde nasıl işler? İkincisi, tüccar sermayesinde birikim nasıl olur? Üçüncüsü, toplumun gerçek toplam yeniden-üretim sürecinde tüccar sermayesi nasıl işlev yapar?)

Bu giderler, ürünün, bir metaın ekonomik biçimine sahip olmasından doğarlar.

Sanayi kapitalistlerinin, metalarını doğrudan doğruya birbirlerine satmakla kaybettikleri emek-zamanı –yani nesnel bir deyişle, metaların dolaşım zamanı– bu metalara değer katmadığına göre, bu emek-zamanının, sanayi kapitalisti yerine tüccarın payına düşmüş olmasıyla onun niteliğinde hiç bir değişiklik yapmayacağı açıktır. Metaların (ürünlerin) paraya ve paranın metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, sanayi sermayesinin zorunlu bir işlevidir ve bu yüzden de, aslında, kendi bilincine ve iradesine sahip bulunan kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan kapitalistin yerine getirmesi gerekli bir iştir. Ne var ki, bu işlevler, ne değer, ne de artı-değer üretirler. Üretken kapitalist elini çektikten sonra, bu işlevleri yerine getirerek ve sermayenin işlevlerini dolaşım alanında devam ettirerek tüccar, yalnızca, sanayici kapitalistin yerini almış olur. Bu işlemlerin gerektirdiği emek-zamanı, sermayenin yeniden-üretim [sayfa

255] sürecinin bazı gerekli işlemlerine harcanmaktadır, ama ek bir değer yaratmamaktadır. Tüccar bu işlemleri yerine getirmemiş olsaydı (şu halde, bunun gerektirdiği emek-zamanım harcamasaydı), sermayesini, sanayici kapitalistin dolaşım aracı olarak kullanmamış olurdu; bu durumda, sanayici kapitalistin kesintiye uğrayan işlevini sürdüremez, ve dolayısıyla da, sanayici kapitalistler tarafından üretilen kâr kitlesine, kapitalist olarak, yatırdığı sermaye ile, *pro rata* katılamazdı. Artı-değer kitlesinden pay alabilmek ve yatırdığı paranın değerini sermaye olarak genişletebilmek için, ticari kapitalistin, ücretli işçi çalıştırması gerekmez. Eğer yaptığı iş ile sermayesi küçük ise, çalışan tek işçi o olabilir. Alacağı karşılık, kârın, metalar için ödediği fiyat ile bunların gerçek üretim-fiyatları arasında kalan farktan kendisine düşen kısmıdır.

Öte yandan şu da var ki, tüccarın, küçük bir sermaye yatırımı ile gerçekleştirdiği kâr, iyi bir ücret alan, usta bir işçinin alacağı ücretten daha fazla olmayabilir ve hatta bundan daha da az olabilir. Gerçekten de, o, ücret biçiminde ya da her satıştan sağlanan kârdan (yüzde, prim gibi) bir pay biçiminde, aynı ya da daha yüksek bir gelir elde eden alıcı, satıcı, gezginci esnaf gibi, üretken kapitalistin birçok doğrudan ticari aracıları ile yanyana işgörür. Birinci durumda tüccar bağımsız bir kapitalist olarak ticari kârı cebe indirir; diğerinde ise, satıcı, sanayi kapitalistinin ücretli işçisi, kârın bir kısmını, ya ücret biçiminde ya da doğrudan doğruya aracısı olduğu sanayi kapitalistinin kârından orantılı bir pay olarak alır, oysa patronu, hem sanayi ve hem de ticaret kârını cebe indirir. Ama bütün bu durumlarda, dolaşıma aracılık eden kimseye, sağladığı gelir, sıradan bir ücret, yerine getirilen bir işin karşılığı olarak görünse, ve hatta böyle görünmese bile, bu kâr, iyi ücret alan bir işçinin ücretinden daha büyük olmayabilir, geliri sırf ticari kârdan elde edilmiştir. Bu, onun emeğinin, değer üretmeyen bir emek olmasından ileri gelir.

Dolaşım hareketinin uzaması, sanayi kapitalisti için şu anlama gelir: 1) Üretken sürecin yöneticisi olarak, işlevini bizzat yerine getirmekten alıkoyduğu için, kişisel bir zaman kaybı; 2) ürününün, para ya da meta-biçimde, dolaşım sürecinde, böylece de, değer yaratmayan ve doğrudan üretim-sürecinin kesintiye uğradığı bir süreçte daha uzun bir zaman kalması. Üretim sürecinin kesintiye uğramaması için, ya üretimin kısıtlanması ya da üretim sürecinin aynı ölçekte devam etmesi için, daha fazla para-sermaye yatırılması gerekir. Bu, her seferinde, ya şimdiye değin yatırılan sermaye üzerinden daha az bir kâr sağlaması, ya da daha önceki kârın elde edilmesi için, ek para-sermaye yatırılması gerektiği anlamına gelir. Bütün bunlar, sanayici kapitalistin yerini tüccar aldığı zaman değişmez, aynen kalır. Dolaşım sürecine, sanayici kapitalist daha fazla zaman vereceğine, şimdi tüccar daha fazla zaman vermiş olur; dolaşıma ek sermaye yatıran, sanayici kapitalist yerine tüccardır; ya da aynı şey demek olan, dolaşım sürecine sanayi sermayesinin daha büyük bir kısmı yöneltilmek yerine, bu sürece bütünüyle tüccar sermayesi

bağlanmış olur; ve, daha küçük bir kâr sağlamak yerine, sanayici kapitalist, kârının [sayfa 256] bir kısmını bütünüyle tüccara aktarmak durumunda kalır. Tüccar sermayesi, gerekli sınırlar içersinde kaldığı sürece, aradaki tek fark, sermayedeki bu işlev bölümü, tamamen dolaşım sürecinde kullanılan zamanı kısaltır, bu amaç için daha az ek sermaye yatırılır ve toplam kârdan, ticaret sermayesi şeklinde uğranılan kayıp, başka türlü olacağından daha küçük olur. Eğer yukardaki örneğimizde, $720_s + 180_d + 180_a$, 100'lük bir tüccar sermayesinin yardımıyla sanayi kapitalist için 162'lik ya da %18'lik bir kâr üretir, şu halde 18'lik bir azalmaya yolaçarsa, bu bağımsız tüccar sermayesi için, gerekli ek sermaye belki de 200 olurdu ve sanayici kapitalistin 900 yerine 1.100 toplam yatırımda bulunması gerekir, 180'lik bir artı-değer üzerinden sağlanacak kâr oranı ancak %$16^4/_{11}$ olurdu.

Aynı zamanda kendi tüccarı olarak iş gören bir sanayi kapitalisti, yalnız dolaşım sürecindeki ürünleri tekrar paraya çevrilmeden önce yeni metalar satın almak için ek sermaye yatırmakla kalmayıp, bir de, meta-sermayesinin değerini gerçekleştirmek ya da başka bir deyişle, dolaşım süreci için başka sermaye (büro giderleri ye ticari işlerde çalışan personelin ücretleri için) yatıracak olsa, bu ilaveler ek sermaye oluştururlar, ama artı-değer yaratmazlar. Bunların, metaların değerinden yerine konulması gerekir, çünkü, bu metaların değerinin bir kısmının tekrar bu dolaşım giderlerine çevrilmesi zorunludur. Ama böylece hiç bir artı-değer üretilmiş olmaz. Toplumun toplam sermayesini ilgilendirdiği kadarıyla, bu aslında, onun bir kısmının, sermayenin kendisini genişletme sürecinin bir parçasını oluşturmayan ikincil işlemler için bir tarafa konulması ve toplumsal sermayenin bu kısmının, bu amaç için sürekli yeniden üretilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu, bireysel kapitalist ve tüm sanayici kapitalistler sınıfı için kâr oranını düşürür, ve aynı değişen sermaye kitlesini harekete geçirmek için böyle bir sermaye gerektiği zamanlarda her yeni ek sermaye yatırımından ileri gelen bir sonuçtur.

Dolaşım işine bağlı bu ek giderler sanayici kapitalistten ticari kapitaliste aktarıldığı ölçüde, kâr oranında benzer bir düşme olur, ama bu düşme daha az derecede ve farklı biçimdedir. Durum, şimdi, eğer bu giderler olmasaydı, tüccarın, gerekli olandan daha fazla sermaye yatırmış bulunacağı, ve bu ek sermaye üzerinden kârın, ticari kâr miktarını artıracağı ve böylece, ortalama kâr oranının eşitlenmesi işleminde, daha çok, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine katılarak ortalama kârın düşmesi biçiminde bir gelişme gösterir. Yukardaki örneğimizde, 100'lük tüccar sermayesine, sözkonusu giderlerin karşılanması için, 50'lik bir ek sermaye yatırılacak olursa, 180 tutarındaki toplam artı-değer, 900'lük bir üretken sermaye, artı, 150'lik bir tüccar sermayesi, toplam = 1.050'lik sermayeye göre bölüşülmüş olacaktır. Ortalama kâr, bu yüzden %$17^1/_7$'ye düşecektir. Sanayi kapitalisti, metalarını tüccara, $900 + 15^2/_7 = 1054^2/_7$ üzerinden ve tüccar da l.130 (1.080 + 50 geri almak zorunda

olduğu giderler karşılığı) üzerinden satacaktır. Ayrıca, şurasını [sayfa 257] da kabul etmek gerekir ki, tüccar sermayesi ve sanayi sermayesi arasındaki bölünme, ticari giderlerde bir merkezleşmeyi ve dolayısıyla bunlarda bir azalmayı birlikte getirecektir.

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: Ticari kapitalist tarafından, burada tüccar tarafından çalıştırılan, ticari ücretli işçilerin durumları nedir?

Bir bakıma, bu gibi ticaret işlerinde çalışanlar, diğerleri gibi ücretli işçilerdir. Her şeyden önce, bunların emek-gücü, gelir olarak harcanan parayla değil, tüccarın değişen sermayesi ile satın alınmıştır ve dolayısıyla bu güç, özel hizmetler için değil, kendisine yatırılan sermayenin değerinin genişletilmesi amacıyla satın alınmıştır. Sonra, onun da emek-gücünün değeri ve şu halde ücreti, diğer işçilerinki gibi belirlenmiştir, yani emeğinin ürünü ile değil, onun özgül emek-gücünün üretim ve yenidenüretiminin maliyeti ile belirlenmiştir.

Bununla birlikte, sanayi sermayesi ile tüccar sermayesi, dolayısıyla sanayici kapitalist ile tüccar arasında bulunan aynı ayrımı, onunla doğrudan doğruya sanayi kapitalisti tarafından çalıştırılan ücretli işçi arasında da yapmak zorundayız. Tüccar, sırf bir dolaşım aracı olarak ne değer, ne de artı-değer üretmediğine göre (giderler aracılığı ile tüccarın metalara kattığı ek değer, burada kendi değişmeyen sermayesinin değeri-ni nasıl koruduğu sorusu ortaya çıkmakla birlikte, daha önce mevcut değerlere bir ilave niteliğinde olduğu için) tüccar tarafından bu aynı işlevlerde çalıştırılan ticaret işçilerinin de, onun için doğrudan doğruya artı-değer üretmeyecekleri sonucu çıkar. Üretken emekçilerde olduğu gibi burada da ücretlerin emek-gücünün değeri ile belirlendiğini, şu halde, tüccarın, ücretleri düşürerek kendisini zenginleştirmediğini bunun için de maliyet hesabına, ancak kısmen ödemede bulunduğu emek için bir avans göstermediğini, başka bir deyişle, memurlarını, vb. kandırarak kendisini zenginleştirmediğini varsayıyoruz.

Ticaret ücretli işçileri ile ilgili güçlük, hiç bir zaman bunların, doğrudan doğruya herhangi bir artı-değer (kâr bunun ancak değişmiş bir şeklidir) yaratmaksızın, kendilerini çalıştıran için nasıl olup da doğrudan kâr ürettiklerini açıklamaktan ileri gelmiyor. Bu sorun, aslında, ticari kârların genel tahlilinde çözümlenmiş bulunuyor. Tıpkı sanayi sermayesinin, kârı, metalarda somutlaşan ve gerçekleşen, karşılığında bir eşdeğer ödenmeyen emeğin satışıyla sağlaması gibi, tüccar sermayesi de, kârı, metaların içerdiği (üretimleri için yatırılmış sermaye, toplam sanayi sermayesinin bir kısmı olarak işlev yaptığı ölçüde, metaların içerdiği) karşılığı ödenmeyen emeğin tamamı için üretken sermayeye tam bir ödemede bulunmayarak ve metaların hâlâ içermekte olduğu bu karşılığı ödenmemiş kısım için, satış yapılırken bir karşılık isteyerek sağlar. Tüccar sermayesi ile artı-değer arasındaki bağıntı, sanayi sermayesi ile artı-değer arasındaki bağıntıdan farklıdır. Sanayi sermayesi, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine doğrudan doğruya elkoyarak artı-değer üretir. Tüc-

car sermayesi, artı-değerin bir kısmına, bu kısmı, sanayi [sayfa 258] sermayesinden kendisine aktararak, sahip çıkar.

Ticaret sermayesi, yeniden-üretim sürecinde, ancak değerleri gerçekleştirme işlevi aracılığı ile, sermaye olarak iş görür ve böylece, toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerden pay alır. Bireysel tüccarın elde edeceği kâr kitlesi, bu süreçte kullanabileceği sermayenin kitlesine bağlı olup, çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği ne kadar fazla olursa o kadar fazla sermayeyi satınalma ve satma işinde kullanabilir. Tüccarın parasını sermaye haline getiren işlev, büyük ölçüde, bu işte çalıştırılanlar tarafından yerine getirilir. Çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği artı-değer yaratmamakla birlikte, onun bu artı-değere elkoymasını sağlar ve bu da, sonuçta, sermayesi bakımından aynı şey demektir. Bu nedenle de o, tüccar için bir kâr kaynağıdır. Aksi halde ticaret hiç bir zaman büyük ölçekte ya da kapitalist biçimde yürütülemezdi.

Tıpkı, işçinin karşılığı ödenmeyen emeğinin, üretken sermaye, için doğrudan doğruya artı-değer yaratması gibi, ticari ücretlilerin karşılığı ödenmeyen emeği de, tüccar sermayesi için bu artı-değerden bir pay sağlar.

Güçlük şuradan gelir: Tüccarın emek-zamanı ve emeği, kendisi için, zaten üretilmiş bulunan artı-değerden bir pay sağladığı halde, bu emek-zamanı ve emek, değer yaratmadığına göre, tüccarın, ticari emekgücü satın almak için yatırdığı değişen sermaye bakımından durum nedir? Bu değişen sermaye, yatırılan tüccar sermayesinin maliyet giderleri içersinde yer alacak mıdır? Eğer almayacaksa, bu, kâr oranının eşitlenmesi yasası ile çelişiyor gibi görünür; yatırılan sermayeyi ancak 100'lük bir sermaye olarak hesaba katacaksa, hangi kapitalist 150'lik bir sermaye yatırımına yanaşır? Eğer yer alacaksa, bu, tüccar sermayesinin niteliği ile çelişir görünür, çünkü, bu tür sermaye, sanayi sermayesi gibi, başkalarının emeğini harekete geçirmekle sermaye olarak hareket etmez, o daha çok, kendi işini yapmakla, yani satınalma ve satış işlevlerini yerine getirmekle, ve bu onun, sanayi sermayesi tarafından üretilen artı-değerin bir kısmını almasının tek yolu ve nedeni olduğu için, sermaye olarak hareket etmiş olur.

İşte bu nedenle, şu noktaları da çözümlememiz gerekir: tüccarın değişen sermayesi; dolaşım alanındaki gerekli-emek yasası; tüccarın emeğinin, kendi değişmeyen sermayesinin değerini nasıl devam ettirdiği; tüccar sermayesinin, bütün olarak yeniden-üretim sürecinde oynadığı rol; ve ensonu, bir yanda meta-sermaye ve para-sermaye, öte yanda ticaret sermayesi ve para ticareti yapan sermaye biçimindeki ikilik.)

Eğer her tüccarın, ancak kendi işini kendi emeğiyle çevirebilecek kadar sermayesi olsaydı, tüccar sermayesi sonsuz bir bölünmeye uğrardı. Bu küçülme, kapitalist üretim tarzının ileriye gidişi sırasında, üretken sermayenin üretimi artırması ve daha büyük bir kitleyi harekete geçir-

mesi oranında artardı. Böylece, bu ikisi arasındaki oransızlık büyürdü. Sermaye, üretim alanında merkezileştiği oranda, dolaşım alanında [sayfa 259] merkezileşmesini yitirirdi. Sanayi kapitalistinin saf ticari işi ve dolayısıyla saf ticari giderleri böylece sonsuz büyürdü, çünkü, bu durumda, diyelim 100 yerine 1.000 tüccarla iş yapmak zorunda kalırdı. Böylece, bağımsız iş gören tüccar sermayesinin sağladığı yararlar, büyük ölçüde kaybolurdu. Ve yalnız sırf ticari giderler artmakla kalmaz, depolama, gönderme, vb. gibi öteki dolaşım giderleri de artardı. Bütün bunlar sanayi sermayesini ilgilendiren şeylerdir. Şimdi de tüccar sermayesini düşünelim. Önce, sırf ticaretle ilgili işlemleri görelim. Büyük sayılarla uğraşmak, küçüklerle uğraşmaktan daha fazla zaman almaz. 100 sterlinlik 10 satın almada bulunmak, 1.000 sterlinlik *tek bir* satın almadan on katı fazla zaman alır. 10 küçük tüccarla yazışmak, *tek bir* büyük tüccarla yazışmaktan on katı fazla yazışmaya, kağıda, posta giderine neden olur. Bir kişinin defter tuttuğu, bir başkasının para işleriyle uğraştığı, bir üçüncünün yazışmalarla ilgilendiği, birinin satın aldığı, ötekinin sattığı, bir üçüncüsünün seyahat ettiği, vb. bir ticari firmadaki açıkça belirlenmiş işbölümü, emek-zamanından büyük tasarruf sağlar ve bu yüzden de toptan ticaretle uğraşan firmalarda çalışan işçi sayısı, hiç bir zaman, kuruluşun nispi büyüklüğü ile orantılı değildir. Bunun nedeni, ticaretle, sanayide olduğundan daha fazla, aynı işlev, ister büyük ister küçük ölçekte yapılsın, aynı emek-zamanını gerektirir. Tarihsel olarak, ticaret işlerindeki yoğunlaşmanın, sanayi işyerlerinden daha önce görünmesinin nedeni işte budur. Değişmeyen sermaye yatırımlarına gelince. Yüz küçük büro, tek bir bürodan, 100 küçük işyeri, tek bir büyük işyerinden çok daha fazlaya mal olur. Ticari kuruluşların hesaplarına hiç değilse yatırım giderleri olarak dahil olan ulaştırma giderleri, küçülmelerle artmış olur.

Sanayici kapitalist, işinin ticari kısmına daha fazla emek ve dolaşım gideri yatırmak zorunda kalırdı. Aynı tüccar sermayesi, birçok küçük kapitalist arasında bölündüğünde, bu küçülmeler nedeniyle, işlevlerinin yerine getirilmesi için daha fazla emekçiye gereksinme olacaktı, ayrıca, aynı meta-sermayenin devri için daha fazla tüccar sermayesine gereksinme olacaktı.

Diyelim B, metaların alım ve satımında doğrudan kullanılan tüccar sermayesinin tamamı ve b de, ticari işlerde çalışanların ücretlerine ödenen değişen sermaye olsun. Eğer her tüccar yardımcısız işlerini yürütebilse ve bu yüzden b için hiç bir yatırımda bulunmasa, B + b, toplam tüccar sermayesi B'den daha küçük olur. Ne var ki, güçlüğün henüz üstesinden gelmiş değiliz.

Metaların satış-fiyatının, 1) B + b üzerinden ortalama kârı ödemeye yeterli olması gerekir. Bunu, yalnız, genellikle B + b'nin b olmaksızın gerekli olabilecekten daha küçük bir tüccar sermayesini temsil eden başlangıçtaki B'den bir indirim olması olgusu bile açıklayabilir. Ama bu satış fiyatının, 2) yalnız, b üzerinden ek kârı kapsamaya değil,

ödenen ücretleri, tüccarın değişen sermayesini = b yerine koymaya yeterli olması gereklidir. İşte bu son hesap güçlüğe yolaçar. Bu b, fiyatın yeni bir öğesini [sayfa 260] mi temsil eder, yoksa, B + b aracılığı ile elde edilen kârın, yalnız, ticari işlerde çalışan ücretli işçiyi ilgilendirmesi bakımından ücret olarak görünen tüccar bakımından ise sadece değişen sermayeyi yerine koyan bir parçası mıdır? İkinci halde, tüccarın, yatırdığı sermaye, B + b üzerinden kârı genel kâr oranı nedeniyle B'ye düşen bir kâr ile, ücretler biçiminde ödediği, ama kendisi bir kâr sağlamayan b'nin toplamına eşit olur.

Asıl sorun, gerçekte, b'nin sınırlarını (matematik anlamıyla sınırlarını) bulmaktır. Önce, sorunu doğru bir biçimde ortaya koyalım. Doğrudan doğruya metaların satın alınması ve satışına yatırılan sermayeye B, bu işlevde tüketilen değişmeyen sermayeye (fiili ticaret giderleri) K ve tüccarın yatırdığı değişen sermayeye b diyelim.

B'nin geri alınması hiç bir güçlük çıkartmaz Çünkü, tüccar için, bu sadece gerçekleşen satış fiyatıdır, yapımcı için üretim fiyatıdır. Bu, tüccarın ödediği fiyattır ve tekrar satmakla B'yi, o, satış fiyatının bir kısmı olarak geri alır; ayrıca bu B'ye ek olarak, daha önce açıklandığı gibi, B üzerinden bir kâr sağlar. Örneğin, metaın maliyeti 100 £ ve kâr %10 olsun. Bu durumda, meta 110 sterline satılır. Meta daha önce 100'e mal olmuştu ve 100'lük tüccar sermayesi buna sadece 10'luk bir ilavede bulunmuştur.

Şimdi K'ye bakacak olursak, bu, olsa olsa en çok, sabit sermayenin, üreticinin satınalma ve satış işinde tüketebileceği parçası kadar olur, ama aslında, bundan küçüktür; ne var ki, bu, üreticinin doğrudan doğruya üretiminde gereksinme duyacağı değişmeyen sermayeye bir ek teşkil edebilir. Gene de bu kısmın sürekli olarak metaın fiyatı ile karşılanması gerekir ya da aynı şey demek olan, metaın buna tekabül eden kısmının, sürekli olarak bu şekilde harcanması, ya da toplumun toplam sermayesi açısından, devamlı olarak bu biçimde yeniden üretilmesi gerekir. Yatırılan değişmeyen sermayenin bu kısmının, tıpkı doğrudan doğruya üretime yatırılan tüm değişmeyen sermaye kitlesi gibi, kâr oranı üzerinde sınırlayıcı bir etkisi vardır. Sanayi kapitalisti, işinin ticaret yanını tüccara bıraktığı sürece, sermayenin bu kısmını yatırmak durumundan kurtulur. Bunu onun yerine tüccar yatırır. Bir bakıma tüccar bunu ancak nominal olarak yapar, çünkü tüccar, tükettiği değişmeyen sermayeyi (aslında ticari giderler) ne üretir, ne de yeniden üretir. Bunun üretimi, yaşam gereksinmeleri üreticilerine, değişmeyen sermaye sağlayanlarınkine benzer bir rol oynayan bazı sanayi kapitalistlerinin ayrı bir işi ya da en azından işlerinin bir bölümü gibi görünür. Tüccar, bu yüzden, önce, kendisi için bu değişmeyen sermayenin karşılığını alır, ve sonra da bunun üzerinden bir kâr sağlar. Bu nedenle bu ikisi aracılığıyla, sanayici kapitalistin kârı azalmış olur. Ama, işbölümüne bağlı olarak sağlanan tasarruf ve yoğunlaşma nedeniyle, kârındaki azalma, bu sermayeyi kendisinin yatır-

ması haline göre daha az olur. Böylece yatırılan sermaye daha az olduğu için kâr oranındaki azalma da daha küçük olur. [sayfa 261]

Buraya kadar satış fiyatı, demek ki, B + K + B + K üzerinden kârın toplamına eşittir. Satış fiyatının bu kısmı bundan başka bir güçlük göstermez. Ama şimdi, tüccar tarafından yatırılan değişen sermaye b, bunun içine girer.

Bunun sonucu olarak da satış fiyatı, B + K + b + B + K üzerinden kâr + b üzerinden kârdır.

B, sadece satınalma fiyatını yerine koyar, ve ona B üzerinden kârdan başka bir şey eklemez. K, yalnız K üzerinden kârı eklemekle kalmaz, kendisini de ekler; ne var ki, K + K üzerinden kâr, yani dolaşım giderlerinin değişmeyen sermaye biçiminde yatırılan kısmı + buna uygun kâr oranı, sanayi kapitalistinin elinde tüccarın elinde olduğundan daha büyük olurdu. Ortalama kârdaki düşme, yatırılan sanayi sermayesinden B + K düşüldükten sonra hesaplanan tam ortalama kâr biçiminde ve B + K üzerinden ortalama kârdan indirimin tüccara ödenmesi şeklinde görünür, ve bu indirim, şimdi, özgül bir sermayenin, tüccar sermayesinin kârı gibi ortaya çıkar.

Ama, b + b üzerinden kâr ya da, kâr oranının = %10 kabul edildiği örneğimizde, b + $^{1}/_{10}$b sözkonusu olunca durum değişir. Ve asıl güçlük de işte buradadır.

Tüccarın b ile satın aldığı şey, varsayımımıza göre, ticari emekten, yani sermayenin dolaşımdaki işlevlerini yerine getirmesi, M-P ve P-M hareketi için gerekli-emekten başka bir şey değildir. Ne var ki, ticari emek, bir sermayenin, tüccar sermayesi olarak iş görmesi, metaların paraya ve paranın metalara çevrilmesine yardımcı olmak için genellikle gerekli olan emektir. Bu, değerleri gerçekleştiren, ama kendi değer yaratmayan bir emektir. Ve ancak bir sermaye, bu işlevleri yerine getirdiği -şu halde, bir kapitalist bu işlemleri ya da bu işi, sermayesi ile yerine getirdiği- sürece, tüccar sermayesi olarak hizmet eder ve genel kâr oranının düzenlenmesine katılır, yani toplam kârdan kendi payını alır. Ne var ki, (b + b üzerinden kâr) önce, emek karşılığında ödemeyi (çünkü, ister sanayi kapitalisti, kendi emeği için tüccara, ister tüccarın ücretlerini verdiği kimselerin emeği için ödemede bulunsun, bu hiç bir şeyi değiştirmez) ve sonra da, tüccarın şahsen yerine getirmiş olabileceği bu emek için yaptığı ödeme üzerinden kârı içerir görünür. Tüccar sermayesi önce, kendisine ait b'yi geri alır ve sonra bunun üzerinden bir kâr elde eder. Demek ki, bu, şu olgudan ileri geliyor; önce o, *tüccar* sermayesi olarak yerine getirdiği iş için bir ödemede bulunmasını istiyor ye sonra da, *sermaye* olarak iş gördüğü, yani işleyen bir sermaye olarak kendisine bir kâr ödenmesini gerektiren bir işi yerine getirmesi nedeniyle bir kâr talep ediyor. İşte bu nedenle çözümlenmesi gereken sorun da budur.

Diyelim, B = 100, b = 10 ve kâr oranı = %10 olsun. Buraya ait olmayan ve zaten hesap edilmiş bulunan, satınalma fiyatının bu öğesini

konu-dışı bırakmak için K = 0 alıyoruz. Şu halde, satış fiyatı = B + k + b + k (= B + Bk' + b + bk'; burada k', kâr oranını temsil eder) [sayfa 262] = 100 + 10+ 10+ 1 = 121 olur.

Ama eğer b, tüccar tarafından ücretlere yatırılmamış olsaydı - çünkü b, yalnız ticari emeği, şu halde, sanayi sermayesi tarafından piyasaya sürülen meta-sermayenin değerini gerçekleştirmek için gerekli-emeği öder- durum şöyle olurdu: tüccar B = 100'e almak ya da satmak için zaman ayırmak durumunda kalırdı ve biz bu zamanın, tüccarın kullanabileceği tek zaman olduğunu kabul ediyoruz. b ya da 10 tarafından temsil edilen ticari emek, ücretler yerine kâr ile ödenecek olsa, bu %10'dan b = 10 yapacağı için, başka bir tüccarın 100'lük sermayesinin varlığını öngörürdü. Bu ikinci B = 100, ek olarak metaların fiyatına girmezdi, ama %10 girerdi. Böylece, 100'lük iki işlem = 200 olur ve metalar 200 + 20 = 220 üzerinden satın alınırdı.

Tüccar sermayesi kesenkes dolaşım sürecinde iş gören sanayi sermayesinin bir kısmının bireyselleşmiş bir biçiminden başka bir şey olmadığı için bununla ilgili bütün sorunlar, tüccar sermayesine özgü görüngülerin henüz bağımsız olarak görünmedikleri, tersine hâlâ sanayi sermayesinin bir kolu olarak onunla doğrudan doğruya ilişkisi içersinde oldukları bir biçimde ortaya konularak çözümlenmelidir. Bir işlikten farklı bir büro olarak ticaret sermayesi, sürekli şekilde dolaşım sürecinde iş görür. İşte burada -bizzat sanayi kapitalistlerinin bürosunda- şimdi incelemekte olduğumuz b'yi önce çözümlememiz gerekir.

Bu büro, daha işin başında, daima sanayi işliğine göre son derece küçüktür. Bundan sonra ise, açıktır ki, üretimin boyutları genişledikçe, meta-sermaye şeklindeki ürünün satışı, buradan elde edilecek paranın üretim araçlarına çevrilmesi, bütün süreçle ilgili hesabın tutulması gibi işler, sanayi sermayesinin dolaşımı için gerekli ticari işlemleri sürekli şekilde çoğaltır. Fiyatların hesaplanması, defterlerin tutulması, kasa hesabı, yazışmalar, hep bu başlık altında toplanır. Üretimin ölçeği ne denli gelişirse, sanayi sermayesinin ticari işlemleri, ve dolayısıyla değer ve artı-değerin gerçekleşmesi ile ilgili emek ve diğer dolaşım giderleri, aynı oranda olmasa bile, o kadar büyük olur. Bu durum, gerçek büro personelini teşkil eden, ticari ücretli işçilerin çalıştırılmalarını gerekli kılar. Bu harcamalar, ücret biçiminde yapıldıkları halde, üretken emeğin satın alınmasında kullanılan değişen-sermayeden farklıdır. Sanayi kapitalistinin harcamalarını, yatırılacak sermayenin kitlesini, doğrudan doğruya artı-değeri artırmaksızın büyütür. Çünkü bu, sırf daha önce yaratılan değerin gerçekleşmesinde kullanılan emek için yapılan bir harcamadır. Bu türden diğer harcamalar gibi, yatırılan sermayeyi artırdığı, ama artı-değeri artırmadığı için kâr oranını küçültür. Yatırılan sermaye, $(S + \Delta S)$'ye yükseldiği halde artı-değer *a* aynı kalıyorsa, kâr oranı $a : S$ daha küçük bir kâr oranına $a : (S + \Delta S)$ yerini bırakır. Sanayi kapitalisti bu nedenle, tıpkı değişmeyen sermayesine ait giderler gibi, bu dolaşım giderlerini de

en alt düzeyde tutmaya çalışır. Şu halde, sanayi sermayesi, ticari ücretli iş- çilerine karşı, üretken ücretli işçilerine gösterdiği aynı davranışı [sayfa 263] göstermez. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, ne kadar fazla üretken işçi çalıştırırsa, verim o kadar büyük, artı-değer ya da kâr da o kadar fazla olur. Tersine, üretimin ölçeği ne kadar büyür, gerçekleştirilecek değer ve artı-değer miktarı ne kadar artarsa, üretilen meta-sermaye o kadar fazla olur, nispi olmasa bile mutlak büro giderleri o kadar artar ve bir tür işbölümünün doğmasına yolaçar. Kârın, bu harcamalar için ne ölçüde bir önkoşul olduğu, diğer şeyler yanında, ticari ücretlerin artmasıyla birlikte bunların bir kısmının, çoğu kez kârdan verilen pay ile ödenmesi olgusundan da görülür. Kısmen değerlerin hesaplanması, kısmen bunların gerçekleştirilmesi ve kısmen de gerçekleştirilen paranın tekrar üretim araçlarına çevrilmesiyle ilişkili sırf ara işlemlerden ibaret bulunan emeğin, bu nedenle, büyüklüğü, gerçekleştirilecek olan üretilmiş değerlerin miktarına bağlı bir emek olması, üretken emek gibi, bu değerlerin büyüklük ve kitlelerin bir nedeni olmaktan çok, bir sonucu gibi hareket etmesi, eşyanın doğası gereğidir. Aynı şey, öteki dolaşım maliyetleri için de geçerlidir. Çok ölçü, tartı, ambalaj, taşıma işi yapmak için, elde çok şeyin bulunması gerekir. Ambalaj, ulaştırma, vb. miktarı, bu işlerin konusu olan metaların kitlesine bağlıdır; bunun tersi doğru değildir.

Ticari işçi doğrudan doğruya artı-değer üretmez. Ama emeğinin fiyatı emek-gücünün değeriyle şu halde bunun üretiminin giderleriyle belirlenir, oysa, bu emek-gücünün uygulanması, kullanılması, enerji harcaması, aşınıp yıpranması, öteki bütün ücretli emekçilerde olduğu gibi, hiç bir şekilde değeriyle sınırlı değildir. Bu nedenle de, ücreti, gerçekleşmesinde kapitaliste yardım ettiği kâr kitlesi ile zorunlu bir orantı içersinde değildir. Kapitaliste neye malolduğu ile, onun için neler sağladığı, iki ayrı şeydir. Doğrudan doğruya artı-değer yaratmaz, ama karşılığı ödenmeyen emek harcaması ölçüsünde, artı-değeri gerçekleştirme giderini azaltması için ona yardım ederek, kapitalistin gelirini artırır. Sözcüğün gerçek anlamında ticari işçi, emeği vasıflı emek olarak sınıflandıran ve ortalama emeğin üzerinde sayılan, daha yüksek ücret alan ücretli işçiler sınıfına girer. Gene de bu ücret, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, ortalama emeğe göre bile bir düşme eğilimi gösterir. Bu kısmen bürodaki işbölümünden ileri gelir ve emeğin kapasitesinde tek yanlı bir gelişme olduğu için, bunun gideri bütünüyle kapitaliste yüklenmez, çünkü, işçinin becerisi, işini yapa yapa kendi başına gelişmiştir, ve işbölümü bunu tekyanlı yaptığı ölçüde de, bu gelişme o kadar hızlı olmuştur. Sonra, gerekli eğitim, ticari bilgi, yabancı dil vb., bilim ve halk eğitimindeki gelişmeyle birlikte gitgide daha hızlı, kolay, yaygın ve ucuz bir biçimde yeniden üretildikçe, kapitalist üretim tarzı da öğretim yöntemlerini, vb., pratik amaçlara doğru yöneltmeye başlar. Halk eğitiminin yaygınlaşması, kapitalistleri, bu gibi işçileri, eskiden bu işlere giremeyen ve daha düşük

bir yaşam düzeyinde bulunan sınıflardan sağlama olanağına kavuşturur. Üstelik bu, arzı artırdığı için rekabeti de artırır. Pek az istisna ile bu kimselerin emek-gücü, bu yüzden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle değer [sayfa 264] kaybına uğrar. Emeğin kapasitesi arttığı halde bu işçilerin ücretleri düşer. Kapitalist, gerçekleştirilecek değer ve kârı arttıkça, bu işçilerin sayılarını çoğaltır. Bu emekteki artış hiç bir zaman artı-değerdeki artışın nedeni değil, daima onun bir sonucudur.[39a]

Demek ki, ortada bir ikilem var. Bir yandan, meta-sermaye ve para-sermaye olarak (dolayısıyla, bir de tüccar sermayesi olarak) adlandırılan işlevler, sanayi sermayesinin büründüğü genel belirli biçimlerdir. Öte yandan ise, özgül sermayeler, ve dolayısıyla özgül kapitalist gruplar, sırf bu işlerle uğraşmaktadırlar; ve böylece bu işlevler, sermayenin kendisini genişlettiği özgül alanlar haline gelmektedir.

Ticari sermayede, ticari işlevler ve dolaşım giderleri, ancak bağım-sızlaşmış biçimde bulunurlar. Sanayi sermayesinin dolaşıma ayrılan yanı, yalnız sürekli olarak, meta-sermaye ve para-sermaye şeklinde bulunmakla kalmaz, aynı zamanda işyerinin yanında büroda da bulunur. Ama, ticari sermayeden bağımsız hale gelir. Bu sermaye için büro, onun tek işyeridir. Sermayenin dolaşım maliyetleri biçiminde kullanılan kısmı, sanayiciye göre, büyük tüccar için daha büyük görünür, çünkü, sanayicinin, her sanayi işyeri ile bağlı kendi bürolarının yanı sıra, sermayenin, tüm sanayi kapitalistleri sınıfı tarafından bu iş için kullanılacak kısmı, birkaç tüccarın elinde toplanmıştır ve bunlar, dolaşım işlevlerini yerine getirirken, bunların gerektirdiği artan giderleri de karşılarlar.

Sanayi sermayesine, dolaşım maliyetleri, üretken olmayan giderler olarak görünürler, ve böyledirler de. Tüccara ise bunlar, genel kâr oranı belli iken, büyüklükleri ile orantılı bir kâr kaynağı gibi görünürler. Bu dolaşım maliyetleri için yapılacak yatırımlar, bu yüzden, tüccar sermayesi için üretken bir yatırımdır. Ve bu nedenle, tüccar sermayesinin satın aldığı emek de kendisi için aynı şekilde doğrudan doğruya üretken emektir. [sayfa 265]

[39a] Ticaret proletaryasının kaderi konusunda, 1865'te yazılmış bulunan bu tahminin, zaman içersinde nasıl doğrulandığı, bütün ticari işlemlerde eğitim görmüş, üç-dört dil bilen yüzlerce Alman büro işçisinin, haftada 25 şilin ücretle -ki bu ücret, iyi bir tornacının ücretinin çok altındadır- London City'de boşu boşuna iş aramalarıyla görülmektedir. Elyazmasındaki iki boş sayfa, bu noktanın, daha uzun boylu ele alınacağını göstermektedir. Okur, daha fazlası için, bu başlık altına giren çeşitli konuların incelendiği İkinci Kitaba (Bölüm VI, s. 148-169, "Dolaşım Maliyeti" [*Kapital,* İkinci Cilt, Altıncı Bölüm, s. 148-154 -*Ed*] başvurabilir. -*F.E.*

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM
TÜCCAR SERMAYESİNİN DEVRİ
FİYATLAR

SANAYİ sermayesinin devri, kendi üretim dönemi ile dolaşım zamanının bir birliğidir, ve bu nedenle tüm üretim sürecini kapsar. Tüccar sermayesinin devri, öte yandan, aslında meta-sermayenin bağımsızlaşmış bir hareketinden başka bir şey olmadığı için, özgül bir sermayenin geri dönüş hareketi olarak, metaın başkalaşımında ancak birinci evreyi, M-P, temsil eder; P-M, M-P, ticari açıdan, tüccar sermayesinin devridir. Tüccar satın alır, parasını metalara çevirir, sonra satar, metaları tekrar paraya çevirir, ve bu böyle sürer gider. Dolaşım süreci içersinde, sanayi sermayesinin başkalaşımı, daima, kendisini M_1-P-M_2 biçiminde gösterir; üretilen meta M_1'in satışı ile gerçekleşen para, yeni üretim araçlarının, M_2'nin satın alınması için kullanılır. Bu doğrudan doğruya M_1'in M_2 ile değiştirilmesi demektir ve aynı para böylece, iki kez el değiştirmektedir. Paranın bu hareketi, iki ayrı türden metaın, M_1 ile M_2'nin değişimine aracılık eder. Tüccara gelince, tersine, aynı meta, P-M-P' hareketi ile iki kez el değiştirmektedir. Bu sadece paranın kendisine dönmesini sağlamaktadır.

Örneğin, 100 sterlinlik bir tüccar sermayesi olsa ve bu 100 ile tüccar meta satın alsa ve 110 sterline satsa, 100 sterlinlik sermayesi tek bir devri tamamlamış olur ve bu devirlerin bir yıldaki sayısı, bu P-M-P' [sayfa

266] hareketinin kaç kez yinelendiğine bağlı olur. Biz burada, satınalma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktan doğabilecek giderleri bir yana bırakıyoruz, çünkü bunlar şimdi incelemekte olduğumuz biçimi hiç bir şekilde etkilemezler.

Belli bir tüccar sermayesinin devir sayısı bu durumda, demek ki, sırf bir dolaşım aracı olarak paranın yinelenen devirlerine benzer. Tıpkı aynı talerin, on devir yaparak, meta şeklinde kendi değerinin on katını satın alması gibi, tüccara ait aynı para-sermaye de, on devir yaptığında, değerinin on katını metalar biçiminde satın alır ya da değerinin on katı tutarında bir toplam meta-sermayeyi gerçekleştirir; örneğin 100'lük bir tüccar sermayesinin on katı = 1.000'dir. Ama arada şu fark vardır: Dolaşım aracı olarak paranın devrinde, aynı para parçaları farklı ellerden geçerler, dolayısıyla aynı işlevi tekrar tekrar yerine getirirler, böylece kendi dolaşım hızlarıyla, dolaşımdaki para parçaları kitlesini oluştururlar. Ama, tüccar sözkonusu olduğunda, hangi para parçalarının biraraya gelmesiyle oluşursa oluşsun, değeri tutarındaki meta-sermayeyi tekrar satın alan ve satan, bu nedenle, P + ΔP, yani değer, artı, artı-değer olarak aynı ellere, aynı başlangıç noktasına dönen, aynı para-sermaye, aynı para-değerdir. Bu, onun devrini, bir sermaye devri olarak belirler. Burada, dolaşımdan, daima dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çeker. Her ne olursa olsun, hızlandırılmış bir tüccar sermayesi devrinin (gelişmiş bir kredi sisteminde, paranın ödeme aracı olarak işlevi egemen durumdadır) aynı miktarda paranın daha hızlı dolaşım yaptığı anlamına geldiği apaçıktır.

Bununla birlikte, tüccar sermayesinin yinelenen devri, hiç bir zaman yinelenen bir satınalma ve satış işleminden daha fazla bir şey ifade etmediği halde, sanayi sermayesinin yinelenen devri (tüketim sürecini de içeren) tüm yeniden-üretim sürecinin devreselliğini ve yenilenmesini de ifade eder. Tüccar sermayesi için bu yalnızca dış bir koşul olarak görünür. Tüccar sermayesinin hızla devrini sürdürebilmesi için sanayi sermayesinin sürekli olarak piyasaya meta sürmesi ve çekmesi gerekir. Yeniden-üretim süreci ağır gidiyorsa, tüccar sermayesinin devri de yavaşlar. Tüccar sermayesinin, üretken sermayenin devrini sağladığı doğrudur, ama o bunu ancak, onun dolaşım zamanını kısalttığı sürece başarır. Sanayi sermayesinin devir dönemi için de bir sınır teşkil eden, üretim zamanı üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. Bu, tüccar sermayesinin devri ile ilgili birinci engeldir. İkinci olarak, yeniden üretken tüketimin koyduğu engel dışında, tüccar sermayesinin devri, kaçınılmaz olarak, bir de toplam bireysel tüketimin hızı ve hacmi ile sınırlıdır, çünkü, tüketim-fonunun bir kısmı olan bütün meta-sermaye ona bağlıdır.

Bununla birlikte (bir tüccarın bir diğerine daima aynı metaı sattığı ve bu tür dolaşımın spekülasyon zamanlarında çok kârlı görünebileceği, ticaret alemindeki devirler bir yana) tüccar sermayesi, her şeyden önce, üretken sermaye için M-P evresini kısaltır. Sonra, modem kredi sistemi

[sayfa 267] altında, toplam toplumsal para-sermayenin büyük bir kısmını eli altında bulundurur, ve böylece daha önce satın alınan malı daha elinden çıkartmadan önce bile, tekrar satın almada bulunabilir. Ve bu durumda, tüccarımızın doğrudan doğruya nihai tüketiciye ya da tüketiciyle arasındaki bir düzine başka aracı tüccara satış yapmasının hiç bir önemi yoktur. Daima belli sınırların ötesine itilme olanağı bulunan, yeniden-üretim sürecindeki büyük esneklik nedeniyle, üretim sürecinin kendisinde, herhangi bir engelle karşılaşmaz, karşılaşsa bile bu engel çok esnektir. Metaların niteliklerinden ileri gelen M-P ve P-M'nin ayrılmaları dışında, hayali bir talep yaratılır. Bağımsız bir duruma sahip olduğu halde, tüccar sermayesinin hareketi, hiç bir zaman, sanayi sermayesinin, dolaşım alanı içersindeki hareketinden başka bir şey değildir. Ne var ki, bu bağımsız durumu sayesinde, belli bir ölçüde, yeniden-üretim sürecinin bağlı olduğu sınırlardan bağımsız hareket eder ve böylece onun bu sınırlarını daha öteye iter. Bu iç bağımlılık ve dış bağımsızlık, tüccar sermayesini, iç bağıntının bir bunalımla zorla yeniden kurulduğu bir noktaya iter.

Bunalımların, önce doğrudan tüketimle ilgili perakende ticarette değil de, toptan ticarette ve toplumun para-sermayesini onun emrine veren bankacılıkta ortaya çıkması ve patlak vermesi görüngüsünün nedeni işte budur.

Yapımcı, aslında, ihracatçıya ve ihracatçı da kendi dış müşterisine mal satabilir; ithalatçı hammaddeyi yapımcıya ve yapımcı da ürünlerini toptancı tüccara, vb. satabilir. Ama gözle görülmeyen belli bir noktada mallar satılmadan kalır, ya da gene bütün üreticiler ve aracılarda yavaş yavaş aşırı bir mal yığılması olur. Tüketim bu anda en yüksek noktadadır ve bunun nedeni ya bir sanayi kapitalistinin diğerlerini ardarda harekete geçirmesi, ya da çalıştırılan işçilerin tam çalışma halinde olması ve her zamankinden fazla harcama yapabilecek durumda bulunmalarıdır. Kapitalistlerin harcamaları da, büyüyen gelirleriyle birlikte artar. Ayrıca daha önce de gördüğümüz gibi (İkinci Kitap, Bölüm III) değişmeyen sermaye ile değişmeyen sermaye arasında (hızlanmış bir birikim dikkate alınmasa bile) sürekli bir dolaşım yer alır. Başlangıçta bu, bireysel tüketime hiç girmediği için, bu tüketimin dışındadır. Ama bu tüketim gene de bu dolaşımı kesinlikle sınırlar, çünkü, değişmeyen sermaye hiç bir zaman kendisi için üretilmez, sırf ürünleri bireysel tüketime giren üretim alanlarında ona daha fazla gereksinme olduğu için üretilir. Bununla birlikte, bu dolaşım, gelecekteki talebe bel bağlayarak, bir süre sessiz-sedasız devam edebilir, ve bu nedenle, bu gibi üretim kollarında, tüccarlar ile sanayicilerin işleri canlı bir biçimde devam eder. Uzak dış piyasalara satış yapan (ya da malları iç piyasada da yığılan) tüccarların alacakları yavaşlar ve azalır, bankalar ödeme için baskı yapar ya da satın alınan mallar için verilen borç senetlerinin vadeleri bu mallar satılmadan [sayfa 268] önce dolunca, bunalımlar başlar. Ardından zorunlu satışlar, ödeme-

lerin karşılanması için gerekli satışlar başlar. Daha sonra da, bu hayali gönenci birdenbire sona erdiren çöküntü gelir.

Tüccar sermayesinin devrinin yüzeyselliği ve mantıksızlığı bir ve aynı tüccar sermayesinin devrinin birkaç üretken sermayenin devirlerini aynı anda ya da ardarda sağlayabilmesi nedeniyle daha da büyür.

Tüccar sermayesinin devri, sadece birkaç sanayi sermayesinin devirlerini sağlamakla kalmaz, ayrıca, meta-sermayenin başkalaşımındaki zıt evreleri de hızlandırabilir. Örneğin, tüccar, yapımcıdan keten bezi satın almakta ve bunu ağartıcıya satmaktadır. Bu durumda demek ki, aynı tüccar sermayesinin devri –gerçekte, aynı M-P, keten bezinin gerçekleştirilmesi– iki farklı sanayi sermayesi için, iki zıt evreyi temsil eder. Tüccar bu malı üretken tüketim için sattığı sürece onun M-P hareketi daima bir sanayi kapitalisti için P-M, ve P-M hareketi, bir başka sanayi kapitalisti için daima M-P'dir.

Biz eğer, bu bölümde yapmış olduğumuz gibi K'yi, dolaşım giderlerini dikkate almazsak, bir başka deyişle, sermayenin tüccarın metaları satın almak için gerekli parayla birlikte yatırdığı kısmını bir yana bırakırsak bu ek sermaye üzerinden sağlanan ek kârı ΔK'yi de hesaba katmamış oluruz. Biz eğer, tüccar sermayesinin kârının ve devrinin fiyatları nasıl etkilediğini öğrenmek istiyorsak, bu tamamen mantığa uygundur ve matematiksel olarak doğrudur.

Bir libre şekerin üretim-fiyatı 1 sterlin ise, tüccar 100 £ ile 100 libre şeker alabilirdi. Bu miktar şekeri eğer o bir yıl boyunca satın alıyor ve satıyorsa ve eğer ortalama yıllık kâr oranı %15 ise, 100 sterline 15 sterlin ve 1 libre şekerin üretim-fiyatı olan 1 sterline 3 şilin katmış olurdu; Yani, 1 libre şekeri 1 sterlin 3 şiline satardı. Ama, eğer libre şekerin üretim-fiyatı 1 şiline düşecek olsa, tüccar 100 £ ile 2.000 libre şeker satın alabilir ve şekerin libresini 1 şilin $1^{4}/_{5}$ peniye satardı. Şeker işine yatırılmış olan sermayenin yıllık kârı her 100 £ için gene 15 £ olurdu. Ne var ki tüccar birinci halde 100, ikinci halde 2.000 libre şeker satmak durumundadır. Üretim-fiyatının yüksek ya da alçak düzeyde oluşunun, kâr oranı ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Ama bu, bir libre şekerin satış fiyatının, kendisini tüccar kârına çeviren kısmını, yani belli bir miktar meta ya da ürün üzerinden tüccarın fiyata yaptığı ilaveyi büyük ölçüde ve kesinlikle etkileyebilir. Bir metaın üretim-fiyatı küçük ise, tüccarın, satınalma fiyatı için, yani bu metaın belli bir miktarı için yatıracağı miktar da küçük olur. Şu halde, belli bir kâr oranı ile, bu miktardaki ucuz meta üzerinden sağlayacağı kârın miktarı da az olur. Ya da aynı şey demek olan, belli bir miktar sermaye ile, diyelim 100 ile, bu ucuz metalardan daha büyük bir miktar satın alabilir ve her 100 için elde ettiği 15'lik toplam kâr, bu metalar kitlesine ait bulunan her tek parça ya da kısma, küçük kesirler halinde bölünmüş olur. Eğer bunun tersi olursa, bunların tersi doğrudur. Bu tamamen, tüccarın ürünlerini alıp sattığı, sanayi [sayfa 269] sermayesinin üretkenliğinin büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bağlıdır. Hollanda Doğu

Hint Kumpanyasının zamanında olduğu gibi, tüccarın tekelci olması ve aynı zamanda üretimi tekeline alması hali dışında, bunun, tüccarın az bir kârla çok meta ya da metaların her parçası üzerinden daha büyük kârla az meta satmasına bağlı olduğu yolundaki yaygın düşünceden daha gülünç bir şey olamaz. Tüccarın satış fiyatının iki sınırı şunlardır: bir yandan, üzerinde hiç bir denetimi olmayan metaların üretim-fiyatı; öte yandan, gene üzerinde hiç bir denetimi bulunmayan ortalama kâr oranı. Ona düşen tek şey, pahalı ya da ucuz metaların alım-satımı ile uğraşmayı seçmektir ve bu konuda bile, elindeki sermaye ile diğer koşulların etkisi vardır. İşte bu yüzden, tüccarın izleyeceği yol, kendi iyi niyetine değil, tamamen kapitalist üretim tarzının gelişme derecesine bağlıdır. Üretim üzerinde tekele sahip eski Hollanda Doğu Hint Kumpanyası gibi tamamıyla ticari bir şirket, olsa olsa kapitalist üretimin başlangıç dönemine uyan bir yöntemin, bütünüyle değişmiş koşullar altında devam edebileceğini hayal edebilirdi.[40]

Diğer şeylerin yanısıra aşağıdaki hususlar, halk arasında yaygın önyargının sürüp gitmesine yardım ederler ve kâr, vb. konusundaki bütün yanlış anlayışlar gibi, salt ticaret ve tüccar önyargısının dikkate alınmasından ileri gelirler:

Birincisi: rekabet görüngüsü, ama bunun yalnız, ticari kârın, bireysel tüccarlar, toplam tüccar sermayesinin hissedarları arasında dağılımı ile ilişkisi olanı; örneğin, rakiplerini piyasadan atmak için, birisinin daha ucuza satması.

İkincisi: Profesör Roscher çapında bir iktisatçı, Leipzig'de hâlâ, satış-fiyatlarında değişikliği meydana getiren şeyin, "sağduyu ve insancıl"* nedenlere dayandığını, köklü değişiklik geçiren üretim tarzının bir sonucu olmadığını hayal edebiliyor.

Üçüncüsü: üretim-fiyatları, emeğin üretkenliğindeki yükselme sonucu düşer ve satış-fiyatları da aynı nedenle düşerse, talep ve onunla birlikte piyasa-fiyatları, çoğu kez arzdan daha hızlı artar, ve böylece satış-fiyatları ortalama kârdan daha fazlasını sağlar.

Dördüncüsü: bir tüccar, daha büyük bir sermayenin, daha hızlı devretmesini sağlamak için, satış-fiyatını indirebilir (bu indirim hiç bir zaman, fiyata eklediği normal kârdan fazla olmaz). Bütün bunlar, yalnızca, tüccarların kendi aralarındaki rekabeti ilgilendiren şeylerdir. [sayfa 270]

Bir metaın fiyatı, ve onunla birlikte bu fiyatta bulunan artı-değer

[40] "Kâr, genel ilke olarak, fiyat ne olursa olsun daima aynıdır; yükselen ya da alçalan bir deniz üzerindeki yüzen bir cisim gibi daima yerini korur. Bu nedenle fiyatlar yükselirken tüccar fiyatları yükseltir; fiyat düşerken tüccar da fiyatı düşürür." (Corbet, *An Inquiry into the Causes, etc., of the Wealth of Individiuals,* London 1841, s. 20.) Burada, genellikle metinde olduğu gibi, sözkonusu olan normal ticarettir, spekülasyon değil. Spekülasyonun tahlili ve ticari sermayenin bölünmesiyle ilgili diğer şeyler, bizim inceleme alanımızın dışına düşüyor. "Ticaret kârı, sermayeye eklenen ve fiyatları bağımsız olan bir değerdir. İkincisi ise" (spekülasyon) "sermayenin değerinde ya da fiyatın kendisindeki değişikliğe dayanır" (*l.c.,* s. 128).

* Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* 3. Auflage, 1858, s. 192. *-Ed.*

payı, belli bir miktar emek tarafından üretilen metaların nispi büyüklüğüne bağlı olarak daha büyük ya da daha küçük olduğu halde, yüksek ya da düşük meta-fiyatlarının, ne belli bir sermaye tarafından üretilen artı-değer kitlesini ve ne de artı-değer oranını belirlemediğini Birinci Kitapta göstermiş bulunuyoruz. Bir metaın her özgülleşmiş miktarının fiyatı, bunlar değerlere tekabül ettikleri ölçüde, bu metada maddeleşen toplam emek miktarı ile belirlenir. Eğer çok metada az emek maddeleşmişse, metaın birim fiyatı düşük, ve içerdiği artı-değer küçük olur. Bir metada maddeleşen bu emeğin, karşılığı ödenen ve ödenmeyen emeğe nasıl bölündüğünün, bu nedenle, fiyatının hangi kısmının artı-değeri temsil ettiğinin, ne bu toplam emek miktarıyla ve dolayısıyla ne de o metaın fiyatıyla herhangi bir ilişkisi vardır. Ne var ki, artı-değer oranı metaın birim fiyatında bulunan artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı değildir. Bu oran, artı-değerin nispi büyüklüğüne ve onun aynı metada yer alan ücretlere oranına bağlıdır. İşte bu yüzden, metaın her birimindeki artı-değerin mutlak büyüklüğü küçük olduğu halde, artı-değer oranı büyük olabilir. Metaın her parçasındaki artı-değerin bu mutlak büyüklüğü, birinci derecede, emeğin üretkenliğine ve ancak ikinci derecede, bu emeğin karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş biçimde bölünmesine bağlıdır.

Şimdi, ticari satış-fiyatı sözkonusu olduğunda, üretim-fiyatı, belirli olan bir dış varsayımdır.

Daha önceleri, yüksek ticari meta-fiyatları, 1) yüksek üretim-fiyatlarından, emeğin üretken olmayışından; 2) tüccar sermayesinin, sermayelerin daha büyük bir genel hareketlilik içersinde olmaları halinde payına düşebilecek miktardan çok daha büyük artı-değer kitlesini emmesi sonucu, genel bir kâr oranının bulunmayışından ileri geliyordu. Her iki bakımdan da bu durumun sona ermesi demek ki kapitalist üretim tarzının gelişmesi sonucudur.

Tüccar sermayesinin devirleri, farklı ticaret dallarında süre bakımından değişir ve dolayısıyla yıllık devir sayıları daha fazla ya da az olur. Aynı ticaret kolunda sermayenin devri, ekonomik çevrimin farklı evrelerinde daha hızlı ya da daha yavaştır. Gene de, deneyimle belirlenen ortalama bir devir sayısı vardır. Tüccar sermayesinin devrinin, sanayi sermayesinin devrinden farklı olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu, eşyanın doğası gereğidir. Sanayi sermayesinin devrinde tek bir evre, bağımsız hale gelmiş bir tüccar sermayesinin, ya da bunun bir kısmının tam bir devri gibi görünür. Ayrıca bu, kâr ve fiyat saptanması bakımından farklı bir bağıntı içersinde bulunur.

Sanayi sermayesi sözkonusu olduğunda, bunun devri, bir yandan, yeniden-üretimin devreselliğini ifade eder ve bu yüzden belli bir dönemde piyasaya sürülen metaların kitlesi ona bağlıdır. Öte yandan, bu [sayfa 271] sermayenin dolaşım zamanı, bir engel, uzayabilen bir engel yaratır ve üretim sürecinin hacmini etkilediği için, değer ye artı-değer yaratılması üzerinde, azçok kısıtlayıcı bir rol oynar. Devir, bu nedenle,

yıllık üretilen artı-değer kitlesi, ve dolayısıyla genel kâr oranının oluşmasında belirleyici bir öğe olarak etki yapar ama bu olumlu bir öğe olmaktan çok, sınırlayıcı etkisi olan bir öğedir. Tüccar sermayesi için ise tersine, ortalama kâr oranı, belli bir büyüklüktür. Bu sermaye, kâr ya da artı-değerin yaratılmasına doğrudan doğruya katılmaz, ve genel kâr oranının şekillenmesine de ancak, sanayi sermayesince üretilen kâr kitlelerinden, toplam sermaye içersindeki payı ile orantılı bir hisse aldığı sürece katılır.

Sanayi sermayesinin, İkinci Cildin, İkinci Kısmında anlatılan koşullar altında yaptığı devir sayısı ne kadar fazla olursa yarattığı kâr kitlesi de o kadar büyük olur. Gerçi, genel bir kâr oranının oluşması yoluyla, toplam kâr, farklı sermayeler arasında, bunların bu toplam kârın üretimine katılma oranlarına göre değil, toplam sermaye içersinde tuttukları yere göre, yani kendi büyüklükleri ile orantılı olarak dağılır. Ama bu, sorunun özünü değiştirmez. Toplam sanayi sermayesinin devir sayısı ne kadar büyük olursa, kâr kitlesi, yıllık üretilen artı-değer kitlesi ve dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı o kadar büyük olur. Tüccar sermayesinde durum farklıdır. Tüccar sermayesi için kâr oranı belli bir büyüklüktür ve bu, bir yandan, sanayi sermayesi tarafından üretilen kâr kitlesiyle, öte yandan, toplam tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü, bunun üretim ve dolaşımı süreçlerinde yatırılmış bulunan toplam sermayeye olan nicel oranı ile belirlenmiştir. Bu sermayenin devir sayısı gerçekten de, toplam sermayeye olan oranını ya da dolaşım için gerekli tüccar sermayesinin nispi büyüklüğünü, belirleyici bir biçimde etkiler, çünkü, gerekli tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğü ile bunun devir hızının ters orantılı oldukları apaçıktır. Ne var ki, diğer koşullar aynı kalmak üzere, tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü ya da toplam sermaye içersinde tuttuğu yer, bu sermayenin mutlak büyüklüğü ile belirlenir. Toplam sermaye 10.000 ve tüccar sermayesi bunun 1/10'i ise bu = 1.000; toplam sermaye 1.000 ise bunun 1/10'i = 100 olur. Tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü aynı kaldığı halde, mutlak büyüklüğü, toplam sermayenin büyüklüğüne bağlı olarak değişir. Ama biz burada, onun nispi büyüklüğünü, diyelim toplam sermayenin 1/10'i olduğunu veri olarak kabul ediyoruz. Ne var ki bu nispi büyüklük de gene devir ile belirlenir. Devri hızlı iken, mutlak büyüklüğü, örneğin, birinci durumda = 1.000 £, ikinci durumda = 100 £ ve şu halde nispi büyüklüğü 1/10 olacaktır. Daha yavaş bir devir ile, mutlak büyüklüğü, birinci durumda diyelim = 2.000, ikinci durumda = 200 olacaktır. Böylece nispi büyüklüğü, toplam sermayenin 1/10'i iken 1/5'ine yükselecektir. Tüccar sermayesinin devrini, örneğin ulaştırma araçlarındaki gelişme gibi, kısaltan durumlar, tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğünü de *pro tanto* azaltır ve böylece de, genel kâr oranını artırır. Eğer durum tersi olursa, bunun tersi doğrudur. Gelişmiş bir [sayfa 272] kapitalist üretim tarzı, daha önceki koşullara göre, tüccar sermayesi üzerinde iki yönlü bir etki yapar. Bir yandan,

fiilen işlev yapan daha küçük bir tüccar sermayesi kitlesiyle, aynı miktar meta devredilir; tüccar sermayesinin daha hızlı devri ve buna bağlı olarak, daha hızlı bir yeniden-üretim süreci nedeniyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine oranı küçülür. Öte yandan, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, bütün üretim meta üretimi halini alır ve böylece bütün ürünler, dolaşıma aracılık edenlerin elinden geçer. Şurasını da eklemek gerekir ki, küçük ölçekte üretimde bulunulan daha önceki üretim tarzı koşullarında, üreticilerin çok büyük bir kısmı, mallarını doğrudan doğruya tüketicilere sattıkları ya da kişisel siparişler üzerine çalıştıkları gibi, ürünlerin bir kısmını doğrudan doğruya üreticinin kendisi ayni olarak tüketir, bir kısım hizmetler ayni olarak yerine getirilirdi. Bu yüzden, daha önceki üretim tarzlarında ticari sermaye, devrini sağladığı meta-sermayeye oranla daha büyük olduğu halde:

1) mutlak olarak daha küçüktü, çünkü, toplam ürünün, kıyas kabul etmeyecek kadar küçük bir kısmı meta olarak üretilir ve tüccarın eline düşerek meta-sermaye olarak dolaşıma geçerdi. Daha küçüktü, çünkü, meta-sermaye daha küçüktü. Ama aynı zamanda yalnızca devrinin çok yavaş olması nedeniyle değil, ve yalnızca devrettirdiği metaların kitlesi yönünden değil, orantılı olarak da daha büyüktü. Bir de, bu metalar kitlesinin fiyatı ve dolayısıyla bunlar için yatırılacak tüccar sermayesi emeğin üretkenliğindeki düşüklük yüzünden kapitalist üretim koşullarında daha büyük olması nedeniyle daha büyüktü, böylece, aynı değer, daha küçük bir metalar kitlesinde maddeleşmişti.

2) Kapitalist üretim temeli üzerinde, yalnızca daha büyük bir metalar kitlesi üretilmekle kalmaz (bu metalar kitlesinin değerindeki düşme de hesaba katılmak üzere), ama aynı ürünler kitlesi, örneğin tahıl, daha büyük bir meta kitlesi teşkil eder, yani tahıl, gitgide daha fazla bir ticaret nesnesi haline gelir. Bunun sonucu olarak, yalnız tüccar sermayesinin kitlesinde değil, deniz ulaştırması, demiryolları, telgraf, vb. gibi, dolaşımda kullanılan bütün sermaye kitlesinde de bir artış olur.

3) Ne var ki bu, "sermayeler arası rekabetin" tartışılmasına giren bir konudur: boş duran ya da ancak yan yana işlev yapan tüccar sermayesi, kapitalist üretim tarzındaki gelişmeyle, perakende ticarete girme kolaylığı ile, spekülasyonla, serbest kalan sermaye bolluğuyla büyür.

Ama, tüccar sermayesinin toplam sermayeye oranla nispi büyüklüğü veri kabul edildiğinde, çeşitli ticaret kollarındaki devir farkları, ne tüccar sermayesinin payına düşen toplam kârın büyüklüğünü ve ne de genel kâr oranını etkiler. Tüccarın kârını belirleyen şey, devrettirdiği meta-sermayenin kitlesi değil, bu devri sağlamak için yatırdığı para-sermayenin boyutlarıdır. Yıllık genel kâr oranı %15, yatırılan sermaye 100 £ ise ve bu sermaye yılda bir devir yapıyorsa, tüccar metalarım 115 sterline satacaktır. Eğer sermayesi yılda beş devir yapacak olursa, 100 sterline [sayfa 273] satın aldığı meta-sermayeyi, yılda beş kez 103 sterline, şu halde 500'lük bir meta-sermayeyi 515'e satacaktır. Bu, yatırdığı 100'lük

sermayesi üzerinden, 15'lik aynı yıllık kârı verir. Böyle olmasaydı, tüccar sermayesi, devir sayısına oranla, sanayi sermayesinden çok daha yüksek bir kâr sağlamış olurdu ki, bu da genel kâr oranı yasası ile çelişirdi.

Demek oluyor ki, çeşitli ticaret kollarındaki tüccar sermayesinin devir sayısı, metaların ticari fiyatları üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Ticari fiyata eklenen miktar, belli bir sermayenin ticari kârının, bir metaın üretim-fiyatına düşen kısmı, çeşitli ticaret kollarındaki tüccar sermayelerinin devir sayısı ile ya da devir hızı ile ters orantılıdır. Bir tüccar sermayesi, yılda beş devir yaparsa, bu sermaye, aynı değerdeki meta-sermayeye, yılda yalnız bir devir yapan diğer bir tüccar sermayesinin, aynı değerdeki meta-sermayeye kattığının yalnız 1/5'i kadar bir ek yapar.

Farklı ticaret kollarındaki sermayelerin ortalama devir sürelerine bağlı olarak satış-fiyatlarında görülen değişiklikler, sonunda şu anlamı taşır: Belli büyüklükteki tüccar sermayesi için, genel yıllık kâr oranı tarafından, şu halde, bu sermayenin ticari işlemlerinin özgül niteliğinden bağımsız olarak belirlenen aynı kâr kitlesi, eşit değerdeki metalar kitleleri arasında –devir hızı ile orantılı olarak– farklı dağılır, ve böylece, örneğin, bir tüccar sermayesi yılda beş devir yaparsa, metaların fiyatına %15/5 = %3, yılda bir devir yaparsa %15 ek yapar.

Farklı ticaret kollarındaki ticari kârın aynı yüzdesi, bu nedenle, metaların satış-fiyatlarını, tamamen bunların devir sürelerine bağlı olarak, bu metaların değerlerinin tamamen farklı yüzdeleri ile yükseltir.

Öte yandan, sanayi sermayesinde devir dönemi, belirli bir sermaye tarafından belli bir sürede üretilen değerlerin ve artı-değerlerin kitlesini, sömürülen emeğin kitlesini etkilediği için etkilemekle birlikte, üretilen bireysel metaların değer büyüklüğünü hiç bir şekilde etkilemez. Bu, hiç kuşkusuz, gözlerden saklı bir şeydir, ve üretim-fiyatlarına bakılır bakılmaz da başka türlü görünür. Ama bunun tek nedeni, daha önce incelenen yasalar gereğince, çeşitli metaların üretim-fiyatlarının, bunların değerlerinden sapması olgusudur. Ama biz, bütünüyle üretim sürecine, toplam sanayi sermayesi tarafından üretilen metalar kitlesine bakacak olursak, genel yasanın geçerli olduğunu hemen görürüz.

Şu halde, devir döneminin, sanayi sermayesi tarafından üretilen değerlerinin oluşumu üzerindeki etkisinin daha yakından incelenmesi, bizi tekrar genel yasaya, ekonomi politiğin temeline, metaların değerlerinin, içerdikleri emek-zamanı ile belirlendiği olgusuna götürdüğü halde, tüccar sermayesinin devrinin ticari-fiyatlar üzerindeki etkisi, birleştirici halkaların çok kapsamlı bir tahlili yapılmaksızın, fiyatların tamamen keyfi belirlendiğine işaret eder görünen bir görüngüyü açığa çıkartır; yani bu fiyatlar, yalnızca yılda belli bir miktar kârı cebe indirmeye azmetmiş bir sermaye tarafından saptanmaktadır. Sırf devirlerin bu etkisi yüzünden, belli sınırlar içersinde, dolaşım sürecinin kendisi, meta-fiyatlarını, üretim [sayfa 274] sürecinden bağımsız olarak belirliyormuş gibi görünür. Bütün

olarak yeniden-üretim süreci konusundaki her türlü yüzeysel ve yanlış anlayışlar, tüccar sermayesinin incelenmesinden ve bu sermayenin kendisine özgü hareketlerinin, dolaşıma aracılık edenlerin kafalarında uyandırdığı düşüncelerden çıkmışlardır.

Okurun büyük bir dehşetle farkettiği gibi, eğer kapitalist üretim sürecinin gerçek iç bağıntılarının tahlili, çok çetrefil ve uçsuz bucaksız bir iş ise; ve eğer, gözle görünür, tamamen dışsal bir hareketi, gerçek içsel bir harekete indirgemek bilimin görevleri arasında ise, kapitalist üretimi ve dolaşımı yürüten kişilerin kafalarında, üretim yasaları konusunda beliren kavramların, bu gerçek yasalardan bambaşka şeyler, ve sadece gözle görünen hareketlerin bilinçli ifadeleri olacağı besbellidir. Tüccar, borsa spekülatörü ve banker üzerine olan kavramlar, zorunlu olarak tamamen çarpıtılmıştır. Yapımcılar üzerine olan kavramlar, sermayelerinin tabi olduğu dolaşım hareketleri, ve genel kâr oranının eşitlenmesi yüzünden bozulmuştur.[41] Aynı şekilde rekabet de, bunların kafalarında, baştan sona çarpıtılmış bir role bürünmüştür. Değer ile artı-değerin sınırları belirli ise sermayeler arasındaki rekabetlerin, değerleri üretim-fiyatlarına ve daha sonra da, tüccar fiyatlarına, artı-değeri ortalama kâra nasıl dönüştürdüğünü kavramak kolaydır. Ama bu sınırlar olmaksızın, rekabetin niçin genel kâr oranını bu değil de şu düzeye, örneğin, %1.500 yerine %15'e indirgediği, kavranılması olanaksız bir şey olur. Rekabet olsa olsa, ancak genel kâr oranını *bir* düzeye indirgeyebilir, ama içinde bu düzeyin kendisini belirleyebilecek bir öğe taşımaz.

Tüccar sermayesi açısından işte bunun için, fiyatları belirleyen şey devrin kendisi gibi görünür. Buna karşılık, sanayi sermayesinin devir hızı, bir sermayenin daha çok ya da az emek sömürmesini sağladığı sürece, kâr kitlesi ve dolayısıyla, genel kâr oranı üzerinde belirleyici ve sınırlayıcı bir etki yaptığı halde, bu kâr oranı, tüccar sermayesi için dışsal bir olgu halini alır ve artı-değer üretimi ile içsel ilişkisi görünmez hale gelir. Diğer bütün koşullar eşit olmak üzere ve özellikle aynı organik bileşime sahip, aynı sanayi sermayesi yılda iki yerine dört devir yapsa, iki katı artı-değer ve dolayısıyla kâr üretir. Ve bu sermaye, bu daha hızlı devri olanaklı kılan, gelişmiş üretim yöntemi üzerinde tekele sahip olur olmaz ve olduğu sürece, bu durum görünür hale gelir. Tersine, farklı ticaret kollarında, devir dönemlerindeki farklar, belli bir meta-sermayenin devri üzerinde sağlanan kârın, bu meta-sermayeyi devrettiren para-sermayenin devir sayısı ile ters orantılı olgusunda kendilerini gösterirler. *Small profits and quick returns**, *shopkeeper*'a**, sırf ilke olarak izlediği

[41] Bu çok safça ama aynı zamanda çok doğru saptamadır: "Bir ve aynı metaın, farklı satıcılardan, oldukça farklı fiyatlarla elde edilebilmesi olgusu hiç kuşkusuz çoğu kez bir hesap yanlışlığından ileri gelmektedir." (Feller and Odermann, *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik,* 7th ed., 1859, s. 451]. Bu, fiyatların saptanmasının nasıl tamamen teorik, yani soyut hale geldiğini göstermektedir.

* Küçük kârlar ve hızlı devirler. -*ç*.

** Dükkancı. -*ç*.

bir ilke gibi görünür. [sayfa 275]

Gerisine gelince, biri diğerini izleyen, karşılıklı olarak birbirini telafi eden, daha hızlı ve daha yavaş devirler bir yana, tüccar sermayesinin devri konusundaki bu yasanın, her ticaret alanında, ancak belirli bir alana yatırılan tüccar sermayesinin tamamının yaptığı devirlerin ortalaması için geçerli olduğu açıktır.

B ile aynı alanda iş yapan A'ya ait sermaye, ortalama devir sayısından daha fazla ya da daha az devir yapabilir. Bu durumda diğerleri, daha az ya da daha çok devir yaparlar. Bu, bu alana yatırılmış bulunan toplam tüccar sermayesi kitlesinin devrini değiştirmez. Oysa bunun, bireysel tüccar ya da dükkancı için büyük bir önemi vardır. Tıpkı, sanayi kapitalistlerinin daha iyi ortalama koşullar altında üretim yaptıklarında fazladan kâr sağlamaları gibi, o da bu durumda fazladan bir kâr elde eder. Rekabet onu zorlarsa, kârını ortalamanın altına düşürmeksizin, mallarını rakiplerinden daha ucuza satabilir. Sermayesini daha hızlı devrettirmesini sağlayan koşulların kendileri, eğer elverişli bir dükkan yeri gibi satılık şeyler ise, bunun için fazladan bir rant ödeyebilir, yani artı-kârının bir kısmını toprak rantına çevirebilir. [sayfa 276]

ONDOKUZUNCU BÖLÜM
PARA TİCARETİYLE UĞRAŞAN SERMAYE

SANAYİ sermayesinin ve (sanayi sermayesinin dolaşım hareketinin bir kısmını kendi özel hareketi gibi üzerine aldığı için) şimdi ona ilave edebileceğimiz ticaret sermayesinin dolaşım sürecinde paranın yaptığı sırf teknik hareketler, tam bu hareketleri ve yalnız bu hareketleri, kendisine özgü işlemler olarak yerine getiren özel bir sermayenin işlevi halinde bağımsızlaşırlarsa, bu sermaye, para ticaretiyle uğraşan sermaye şeklini almış olur. Sanayi sermayesinin, ve daha doğrusu ticaret sermayesinin bir kısmı, her zaman yalnız genellikle para-sermaye olarak para-biçiminde bulunmaz, ama sırf bu teknik işlevleri yerine getiren para-sermaye olarak da para-biçiminde bulunur: Toplam sermayenin belirli bir kısmı, kendisini geri kalan kısımdan bağımsızlaştırır ve kapitalist işlevi, yalnızca, tüm sanayici ve tüccar kapitalistler sınıfı için bu işlemleri yerine getirmekten ibaret bulunan, para-sermaye biçiminde onlardan ayrılır. Ticaret sermayesinde olduğu gibi, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde para-sermaye biçiminde iş gören bir kısmı, geri kalan kısımdan ayrılır, ve yeniden-üretim sürecindeki bu işlemleri, diğer bütün sermayeler için yerine getirir. Bu para-sermayenin hareketleri bu nedenle, gene, yeniden-üretim sürecine katılan sanayi sermayesinin bağımsızlaşmış bir kısmının hareketlerinden başka bir şey değildir. [sayfa 277]

Sermaye ancak yeni yatırıldığı zaman ve sürece –bu, birikim için de geçerlidir– para biçiminde sermaye, hareketin başlangıç noktası ve bitiş noktası olarak görünür. Ama dolaşım sürecinde iş görmekte bulunan bütün sermayeler için, bu birinci ve sonuncu noktalar, yalnızca geçiş noktaları olarak görünür. Basit meta dolaşımında görülmüş olduğu gibi, sanayi sermayesi, üretim alanından çıktığı andan bu alana tekrar girdiği ana kadar, M'-P-M başkalaşımından geçtiği için, P, aslında, başkalaşımın bir evresinin, bu evreyi tamamlayacak karşıt evrenin başlangıç noktasını teşkil etmek üzere olan bitiş noktasını temsil eder. Ve, sanayi sermayesinin M-P hareketi, daima, tüccar sermayesi için P-M-P olduğu halde, tüccar sermayesi için de fiili süreç, bu kez işlev yapmaya başlayınca sürekli M-P-M olur. Ama o, M-P ve P-M hareketlerini aynı zamanda yapar. Bunun anlamı, bir başka sermaye P-M evresinde iken, bir sermaye M-P evresinde bulunuyor ve ama, aynı sermaye, üretim sürecinin sürekliliği nedeniyle, bir ve aynı zamanda sürekli satın alıyor ve sürekli satıyor. Bir ve aynı zamanda daima her iki aşamada bulunuyor demektir. Bir kısmı, daha sonra tekrar metalara çevrilmek üzere paraya çevrilirken, bir diğeri tekrar paraya çevrilmek üzere aynı anda metalara çevrilmektedir.

Paranın burada, dolaşım aracı olarak mı yoksa ödeme aracı olarak mı iş gördüğü, tamamen meta değişiminin biçimine bağlıdır. Her iki halde de kapitalist, sürekli olarak birçok insana para ödemek ve sürekli olarak birçok kimseden para almak durumundadır. Para ödeme ve para alma şeklindeki bu tamamen teknik işlem, para ödeme aracı olarak iş gördüğü sürece, ödeme bilançoları yapmayı ve bilanço hesapları tutmayı gerekli kılan başlıbaşına bir emektir. Bu emek, bir dolaşım gideridir, yani değer yaratan bir emek değildir. Bu iş, özel bir araçlar ya da kapitalistler topluluğu tarafından, geriye kalan kapitalist sınıf adına yürütülmek suretiyle kısaltılır.

Sermayenin belirli bir kısmının, bir yığma olarak, potansiyel parasermaye olarak – yedek bir ödeme aracı, yedek bir satınalma aracı, çalıştırmayı bekleyen para şeklinde boş duran bir sermaye gibi, her an elde bulunması gerekir. Diğer bir kısım, sürekli olarak bu biçimde geriye akar. Para toplama, ödeme, defter tutma dışında, bu, yığma halindeki paranın korunmasını da gerektirir ki, bu da başlıbaşına bir işlemdir. Gerçekten de, bu, sürekli olarak yığma paranın, dolaşım ve ödeme araçlarına çevrilmesi, ve satışlar ile süresi dolan alacak ödemelerinden sağlanan para aracılığı ile tekrar yığılması demektir. Sermayenin, kendi işlevleriyle ilişiğini kesen ve para olarak bulunan sermayenin bu kısmının işte bu devamlı hareketi, bu tamamen teknik işlev, dolaşım maliyetleri olarak sınıflandırılan, kendi başına bir emeğe ve harcamaya yolaçar.

İşbölümü, sermayenin işlevlerine bağlı bulunan bu teknik işlemlerin, tüm kapitalist sınıf için, elden geldiğince kendi özel işlevleri olarak, özel [sayfa 278] bir aracılar ya da kapitalistler topluluğu tarafından yapıl-

masını – ya da bu işlerin bunların ellerinde toplanmasını gerektirir. Tüccar sermayesinde olduğu gibi burada da işbölümü iki anlamda sözkonusudur. Uzmanlık isteyen bir iş haline gelir ve tüm sınıfın para mekanizması için, özel bir iş olarak yapıldığından, belirli ellerde toplanır ve büyük ölçekte yürütülür. Hem çeşitli bağımsız kollara ayrılma ve hem de işin bu kollar arasında (büyük bürolar, sayısız sayman ve veznedarlar, alabildiğine geniş bir işbölümü) parçalanması yoluyla daha da ileri bir işbölümü yer alır, Para ödeme ve tahsil etme, hesapların kapatılması, cari hesapların tutulması, paranın korunması, vb. gibi bütün bu işler, bu teknik işlemleri zorunlu kılan faaliyetlerden ayrılarak, bu işlevler için yatırılmış sermayeyi, para ticaretiyle uğraşan sermaye haline getirir.

Özgül işler halinde bağımsızlaşmalarının, para ticaretine yolaçtığı çeşitli işlemler, paranın kendisinin çeşitli amaçlarından, ve sermayesinin para-biçiminde yürütmek zorunda bulunduğu işlevlerinden doğarlar.

Paranın, başlangıçta, farklı topluluklar arasındaki ürün değişiminden doğup geliştiğine daha önce değinmiştim.[42]

Para ticareti, para-meta ticareti, bu nedenle, önce uluslararası ticaretten gelişmiştir. Farklı ulusal sikkelerin varolmalarından beri, yabancı ülkelerden satın almada bulunan tüccarlar, kendi ulusal sikkelerini yerel sikkeler ile değiştirmek ve bunun tersini yapmak ya da farklı sikkeleri, henüz sikke haline getirilmemiş saf gümüş ya da altınla –dünya parası ile– değiştirmek zorundaydılar. Modern para ticaretinin doğal temellerinden birisi olarak görülebilecek kambiyo işi böylece doğmuştur.[43] Bundan, gümüşün (ya da altının), ulusal paradan farklı olan dünya pa-

[42] *Zur Kritik der politischen Ekonomie*, s. 27 (Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, Sol Yayınları, Ankara 1974, s. 76). Ayrıca bkz. *Kapital*, 1. C. 2. Bölüm. *-Ed.*

[43] "Sikke basma ayrıcalığına sahip bulunan birçok prensler ile kentlerin bastıkları sikkelerin, ayar ve baskılarıyla ilgili olarak sikkeler arasındaki büyük farklılıklar, tüccarların, farklı sikkelerin tasfiyesi için, gerektiğinde yerel parayı kullanabilmelerini sağlamak için bu işle ilgili kurumların yaratılmasını zorunlu kılmıştı. Yabancı piyasalara giden tüccarlar, nakit ödemelerde bulunabilmek için yanlarında sikke haline getirilmemiş saf gümüş ya da altın bulunduruyorlardı. Aynı şekilde, yerel piyasalardan aldıkları parayı da, yurtlarına dönerken sikke haline getirilmemiş gümüş ya da altınla değiştiriyorlardı. Para değiştirme işi, sikke haline getirilmemiş değerli madenlerin yerel sikkeler ile değiştirilmesi işi ya da bunun tersi, böylece yaygın ve kârlı bir iş haline geldi." (Hüllmann, *Städtwesen des Mittelalters,* Bonn 1826-29, 1, s. 437-38.) "Kambiyo baskıları, bu adlarını, poliçe çıkartmaları olgusundan değil ... sikkeleri değiştirmeleri olgusundan alırlar. Amsterdam Kambiyo Bankasının 1609'da kurulmasından çok önce, Hollanda'nın ticaret kentlerinde, sarraflar, kambiyo yerleri ve hatta kambiyo bankaları vardı. ... Bu sarrafların işleri, ülkeye yabancı tüccarlar tarafından getirilen sayısız türdeki sikkeleri, resmi sikkelerle değiştirmekti. Yavaş yavaş bunların faaliyet çevreleri genişledi. ... Bunlar zamanın bankerleri ve kasadarları haline geldiler. Ama, Amsterdam hükümeti, kasadarlık ve kambiyo işlerinin birleştirilmesini tehlikeli gördü ve bu tehlikeyi önlemek için, hem kasadarlık ve hem de kambiyo işlemlerini yerine getirebilecek, yetkili ve büyük bir kurum kurmaya karar verdi. Bu kurum 1609'da kurulan ünlü Amsterdam Kambiyo Bankası idi. Aynı şekilde, Venedik, Cenova, Stockholn, Hamburg kambiyo bankaları kökenlerini, sürekli para değiştirme zorunluluğuna borçludurlar. Bunlar arasında Hamburg Kambiyosu bugün hâlâ iş yapan tek kurumdur, çünkü, kendisine ait darphanesi olmayan bu ticaret kentinde böyle bir kuruma hâlâ gereksinme duyulmaktadır, vb." (S. Vissering, *Handboek van Praktische Staathuishoudkunde,* Amsterdam 1860-61, 1, s. 247-48.)

rası –şimdi banka parası ya da ticaret parası denilmektedir– olarak iş gördüğü kambiyo bankaları doğmuştur. Bir ülkedeki bir sarraf, [sayfa 279] seyyahlara, bir başka ülkedeki sarraf için ödenmek üzere verdiği poliçe anlamında olmak üzere, kambiyo işlemi, eski Roma ve Yunan'da, gerçek para değişiminden doğup gelişmişti.

Metalar olarak (lüks eşyalar yapımı için hammadde olarak) altın ve gümüş ticareti, külçe ticaretinin ya da evrensel para olarak paranın işlevleri için bir araç ödevini yerine getiren ticaretin doğal temelidir. Bu işlevler, daha önce de açıklandığı gibi (Buch I, Kap. III, 3, c) iki yönlüdür: uluslararası ödemelerde denge sağlamak için, ve faiz peşindeki sermaye göçleriyle ilgili olarak, çeşitli ulusal dolaşım alanları arasındaki ileri-geri para hareketi; bununla eşzamanlı olarak, değerli madenlerin, üretim kaynaklarından dünya piyasası yoluyla akışı ve bunların çeşitli ulusal dolaşım alanları arasında dağılımı. İngiltere'de, 17. yüzyılın büyük bir kısmında kuyumcular hâlâ bankerlik yapıyorlardı. Uluslararası ödemelerin dengelenme işlerinin daha sonraları kambiyo ticaretinde nasıl geliştiğini, vb. ve değerli senetler ile ilgili işlemler konusundaki her şeyi tamamen bir yana bırakacağız; kısacası, kredi sisteminin bizi burada henüz ilgilendirmeyen bütün özel şekillerini dikkate almayacağız.

Ulusal para, evrensel para olarak iş görürken yerel niteliğinden sıyrılır, bir ulusal para bir başkası ile ifade edilir ve böylece bunların hepsi de nihayet içerdikleri altın ya da gümüşe indirgenir ve bunlar da, dünya parası olarak dolaşımda bulunan iki meta oldukları için, aynı anda, sürekli değişiklik gösteren kendi karşılıklı değer oranlarına indirgenirler. Para ticareti yapan adamın kendi özel uğraşı haline getirdiği şey işte bu ara işlemlerdir. Sarraflık ile külçe ticareti, demek ki para ticaretinin başlangıçtaki biçimleri olup, paranın, ulusal para ve dünya parası olarak iki yanlı işlevinden doğarlar.

Kapitalist üretim süreci, ve genellikle ticaret, kapitalizm öncesi üretim biçimlerine dayandığı zaman bile şu sonuçlara ulaşır:

Birincisi, paranın yığma olarak biriktirilmesi, yani burada, sermayenin yedek bir ödeme ve satınalma fonu olarak para-biçiminde daima elde bulundurulması gereken kısmı. Bu, para yığmanın, kapitalist üretim tarzı altında tekrar görünen ve genellikle tüccar sermayesinin gelişmesiyle, en azından bu sermayenin amaçları için ortaya çıkan ilk biçimidir. Her iki nokta da, ulusal olduğu kadar uluslararası dolaşım için de geçerlidir. Para yığma, sürekli bir akış içersindedir, durmadan dolaşıma akar ve durmadan ordan geri döner. Bu para yığmanın ikinci biçimi, atıl halde duran ve, yeni biriken ve henüz yatırılmamış bulunan para-sermaye de dahil, geçici olarak kullanılmayan para şeklindeki sermayedir. Bu para yığmanın oluşmasıyla ortaya çıkan işlevler, her şeyden önce, paranın saklanmasıdır, defter tutulmasıdır, vb..

İkincisi, ne var ki bütün bunlar, satın almalar için para harcanmasını, satışlardan para toplanmasını, ödemeler yapılmasını ve yapılacak

[sayfa 280] ödemelerin kabulünü, bilançoları, vb. gerektirir. Para ticaretiyle uğraşan kimseler bütün bu hizmetleri, başlangıçta, tüccarlar ile sanayici kapitalistlerin basit *kasadarları* olarak yerine getirirler.[44]

Para ticareti, ilk evrelerinde bile, bu normal işlevlerine bir de borç verme, borç alma, kredi katılır katılmaz, iyice gelişir. Faiz getiren sermayenin ele alındığı bundan sonraki kısımda, bu konuda daha fazla durulacaktır.

Külçe ticaretinin kendisi de, altın ya da gümüşün bir ülkeden diğerine aktarılması, sırf meta ticaretinin bir sonucudur. Uluslararası ödemelerin durumunu ve çeşitli piyasalardaki faiz oranlarını ifade eden kambiyo kurları ile belirlenir. Külçe ticaretiyle uğraşan kişi, bu haliyle, bu sonuçların salt bir aracısı olarak işgörür.

Para ile para hareketlerinin ve biçimlerinin, basit meta dolaşımından nasıl geliştiğini tartışırken (Buch I, Kap. III), satınalma ve ödeme aracı olarak dolaşımda bulunan para kitlesinin hareketlerinin, metaların başkalaşımına, ve şimdi tüm yeniden-üretim sürecinde bir evreden başka bir şey olmadığını bildiğimiz bu başkalaşımın hacmi ile hızına bağlı bulunduğunu görmüştük. Para malzemesinin –altın ile gümüşün– bunların üretim kaynaklarından sağlanmasına gelince, bu doğrudan doğruya meta değişimi, meta olarak altın ile gümüşün diğer metalar ile değişimi yoluyla olur. Şu halde bunun kendisi de, demir ya da öteki madenlerin sağlanması gibi, meta değişiminde ancak bir evredir. Ne var ki, değerli madenlerin dünya piyasasındaki hareketlerini ilgilendirdiği kadarıyla (biz burada, borç yoluyla sermaye aktarılmasını ifade eden –bu, meta-sermaye şeklini de alabilen bir tür aktarmadır– hareketleri bir yana bırakı-

[44] "Kasiyerlik kurumu belki de, Hollanda ticaret gelirlerinde olduğu kadar hiç bir yerde başlangıçtaki bağımsız niteliğini korumamıştır" (Amsterdam'da kasadarlık işinin kökeni konusunda bkz: E. Lusac; *Holland's Rykdom,* Part III). "Onun işlevleri kısmen, eski Amsterdam Kambiyo Bankasının işlevleriyle çakışmaktadır. Kasiyer, hizmetlerinden yararlanan tüccarlardan belli bir miktar para alır ve bunun karşılığında onlar için defterinde bir "kredi" açar. Tüccarlar daha sonra ona borç senetlerini gönderirler, kasiyer onlar adına bunları tahsil ederek hesaplarına alacak olarak geçirir. Aynı zamanda, bunların çektikleri senetler (*kassiers briefes*) için ödemelerde bulunur ve bu miktarları hesaplarında borçlandırır. Bu tahsilat ve ödemeler için küçük bir ücret alır ve bu, ona yaptığı iş karşılığında ancak, taraflar arasındaki devir işlemlerinin hacmiyle orantılı bir gelir sağlar. Eğer ödemeler, aynı kasiyer ile iş yapan iki tüccar arasında yapılıyorsa, bu gibi ödemeler, kendi defterlerine yapılan karşılıklı kayıtlar ile çok basit şekilde tasfiye edilir. Çünkü, kasiyerler bunların karşılıklı alacaklarını günü gününe tasfiye eder. Kasiyerlerin asıl işi böylece, ödemelerdeki bu aracılık işi oluyor. Bu nedenle, kasiyerlik, sanayi girişimlerini, spekülasyonu, sınırsız krediler açmayı, konusu dışında bırakıyor; çünkü, kasiyerin, kendisinde hesabı bulunan bir kimseye alacağının üzerinde ödemede bulunmaması, bu işte bir kural olması gerektir." (Vissering, *loc. cit.,* s. 134) Venedik'teki banka birlikleri üzerine: "Külçe taşınmasının, başka yerlerden daha az uygun olduğu Venedik'te gereksinmeler ile yerel durum, bu kentin büyük tüccarlarını, gerekli güven, denetim ve yönetim altında banka birlikleri kurmaya yöneltti. Bu gibi birliklerin üyeleri, belli bir miktar para yatırıyorlar, alacaklılarına bu hesap üzerinde ödeme senetleri düzenliyorlar ve bu ödenen miktar, bu amaç için tutulan defterde borçlunun hesabından düşülerek, aynı defterde alacaklının hesabına kaydediliyordu. Bu, ciro bankaları denilen kurumların en eski öncüleridir. Bu birlikler gerçekten eskidirler. Ama. 12. yüzyıla bağlanacak olurlarsa, 1171'de kurulan Devlet İstikraz Kurumu ile karıştırılırlar." (Hüllmann, *loc. cit.,* s. 453-54.)

yoruz) bu da tıpkı paranın, ulusal satınalma ve ödeme aracı olarak hareketinin, iç piyasadaki meta değişimi ile belirlenmesi gibi, uluslararası [sayfa 281] meta değişimi ile belirlenir. Değerli madenlerin, bir ulusal dolaşım alanından diğerine giriş-çıkışları, sırf ulusal paradaki değer kaybı ya da çifte standart uygulanması ile meydana geldiği sürece, para dolaşımına yabancı şeylerdir ve sadece devlet kararnameleri ile keyfi yaratılan sapmaların düzeltilmesini temsil ederler. Son olarak, ister iç ister dış ticarette satınalma ve ödeme aracı için yedek fon teşkil eden, ve gene sırf geçici olarak boş kalan bir sermaye biçimini temsil eden para yığmaya gelince, bunlar her iki halde de, dolaşım sürecinin zorunlu tortularıdır.

Tüm para dolaşımı, eğer hacim, biçim ve hareket olarak, meta dolaşımının sırf bir sonucu ise, ve bu da kapitalist açıdan yalnızca sermayenin dolaşım süreci ise (gelirin harcanması perakende ticaret yoluyla yapıldığı sürece, sermayenin gelir ile, ve gelirin gelir ile değişmesini de kapsamak üzere), para ticaretinin, yalnızca meta dolaşımının sırf bir sonucu ve görüngüsü olan para dolaşımını sağlamadığı apaçıktır. Bu para dolaşımının kendisi, meta dolaşımındaki bu evre, para ticaretinde zaten kendiliğinden varsayılır. Para ticaretinin sağladığı şey, yalnızca para dolaşımının teknik işlemlerini toplu, kısa ve basit hale getirmektir. Para ticareti, para yığmayı oluşturmaz. Bu yığma, isteyerek yapıldığı sürece (yani, kullanılmayan sermayenin ya da yeniden-üretim sürecindeki bir bozukluğun ifadesi olmadığı sürece) onun oluşumunun ekonomik asgariye indirgenebileceği teknik olanakları sağlar, çünkü, bütünüyle kapitalist sınıf için kullanıldığında, yedek satınalma ve ödeme aracı fonları, her kapitalistin bu işi kendisi yapması halinde olması gerekenden daha fazla olmak zorunda değildir. Para ticaretiyle uğraşanlar, değerli madenler satın almazlar. Onlar, yalnızca, meta ticareti bunları satın alır almaz, dağılımlarını sağlarlar. Para, ödeme aracı olarak iş gördüğü sürece, para ticareti yapanlar, ödemeler dengesinin sağlamlaştırılmasını kolaylaştırırlar ve bu yapay dengeleme mekanizması yoluyla, bu amaç için gerekli para miktarını azaltmış olurlar. Ama bunlar ne karşılıklı ödemeler arasındaki ilişkileri ve de bu ödemelerin hacmini belirlerler. Örneğin, bankalar ile kliring bürolarında birbirleriyle karşılıklı olarak değiştirilen poliçeler ile çekler, tamamen bağımsız ticari işlemleri temsil ederler ve belirli işlemlerin sonucudurlar; sözkonusu olan, bu sonuçların teknik bakımdan daha iyi bir biçimde dengelenmesidir. Para, satınalma aracı olarak dolaşımda bulunduğu sürece, satınalma ile satışların hacim ve sayısının, para ticareti ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Para ticareti ancak, satınalma ve satışla ilgili teknik işlemleri kısaltabilir ve böylece, metaların devri için gerekli nakit para miktarını azaltır.

Para ticareti, burada incelediğimiz yalın biçimiyle, yani kredi sisteminden ayrı olarak, öyleyse, meta dolaşımının belli bir evresinin, yani para dolaşımının tekniği ile, ve paranın kendi dolaşımından ileri gelen farklı işlevlerle ilgilidir.

Bu, para ticaretini, metaların başkalaşımını ve değişimini sağlayan ya da hatta meta-sermayenin bu sürecine sanayi sermayesinden ayrı bir [sayfa 282] sermayenin süreci görünüşünü veren, meta ticaretinden esaslı şekilde ayılır. Bu nedenle, tüccar sermayesinin kendi dolaşım biçimi, P-M-P olduğu, burada metaın iki kez yer değiştirdiği ve böylece paranın geriye akışını sağladığı, oysa bundan farklı olan M-P-M biçiminde paranın iki kez el değiştirerek meta değişimini sağladığı halde, para ticareti yapan sermaye için böyle özel biçim yoktur.

Para-sermaye, ayrı bir kapitalistler sınıfı tarafından para dolaşımının bu teknik yanını sağlamak için yatırıldığı sürece –bu, diğer bir durumda, bu amaçlar için tüccarlar ile kapitalistlerin bizzat yatırmak zorunda kalacakları ek sermayeyi daha küçük ölçekte temsil eden bir sermayedir– sermayenin genel biçimi, P-P' burada da görülür. P yatırmak suretiyle bu kapitalist P + ΔP sağlar. Ama, P-P' sağlaması, burada, başkalaşımın maddi değil teknik sürecini ilgilendirir.

Para ticaretiyle uğraşan kimselerin kullandıkları para-sermaye kitlesinin, tüccarlar ile sanayi kapitalistlerinin, dolaşım sürecindeki para-sermayeleri olduğu, bu kimsenin yaptığı işlemlerin aslında tüccarlar ile sanayi kapitalistlerinin işlevi olduğu, onun yalnızca aracılık ettiği açıktır.

Para ticaretiyle uğraşanların kârlarının, bunlar zaten gerçekleşmiş olan değerlerle (bunlar, alacaklı hakları biçiminde gerçekleştiği zaman bile) işgördükleri için, artı-değerden bir indirimden başka bir şey olmadığı aynı derecede açıktır.

Tıpkı meta ticaretinde olduğu gibi burada da ikili bir işlev vardır. Çünkü, para dolaşımı ile ilişkili teknik işlemlerin bir kısmını meta tacirleri ile meta üreticilerinin kendilerinin yapması zorunluluğu vardır. [sayfa 283]

YİRMİNCİ BÖLÜM
TÜCCAR SERMAYESİ KONUSUNDA
TARİHSEL MALZEME

TÜCCAR sermayesi ile para ticareti yapan sermayelerin, para olarak özel birikim biçimi bundan sonraki bölümde incelenecektir.

Buraya kadar söylenenlerden, tüccar sermayesine, ister meta ister para ticareti yapan sermaye şeklinde olsun, sanayi sermayesinin, diyelim, madencilik, tarım, hayvancılık, imalat, ulaştırma, vb. gibi, toplumsal işbölümü ile ortaya çıkan ve bu nedenle farklı yatırım alanları teşkil eden yan kolları gibi özel bir türü gözüyle bakmaktan daha saçma bir şey olamayacağı apaçıktır. Her sanayi sermayesinin, kendi yeniden-üretim sürecinin dolaşım evresinde, meta-sermaye ve para-sermaye işlevlerini, yani tüccar sermayesinin iki biçiminin sırf kendilerine özgü işlevleri gibi görünen aynı işlevleri yerine getirdiğinin gözlenmesi bile, böylesine kaba bir düşüncenin yanlışlığını ortaya koymaya yeter. Öte yandan üretken sermaye olarak sanayi sermayesi ile, dolaşım alanındaki aynı sermaye arasındaki farklar, ticari ve para ticaretiyle uğraşan sermayelerde, sermayenin bir süre için büründüğü belirli biçimlerin ve işlevlerin, sermayenin ayrı bir kısmının, bağımsız biçimleri ve işlevleri olarak görünmesi ve özellikle bu sermayeye bağlanması olgusuyla, bağımsız bir nitelik kazanırlar. Sanayi sermayesinin değişmiş biçimi ile, farklı sanayi kollarına yatırılan üretken [sayfa 284] sermayeler arasındaki bu çeşitli üretim kol-

larının niteliğinden ileri gelen maddi farklar, birbirlerinden çok farklı şeylerdir.

İktisatçıların, gerçekte yalnızca konunun maddi yanı ile ilgilendikleri için, biçim ayrılıklarını incelerken daima gösterdikleri üstünkörü tutumlarının yanısıra, vülger iktisatçılarda bir de, bu karışıklığın iki nedeni daha vardır. Birincisi, tüccar kârının kendine özgü niteliğini açıklamaktaki yetersizliği, ve ikincisi, meta-sermaye ile para-sermaye ve daha sonra da ticaret sermayesi ile para ticaretiyle uğraşan sermaye biçimlerini bu biçimler her şeyden önce temel olarak meta ve dolayısıyla para dolaşımını öngören kapitalist üretimin kendine özgü biçiminden ileri geldikleri halde, üretim sürecinin kendisinden zorunlu olarak doğan şekiller gibi ortaya koymak yolundaki mazur gösterme çabalarıdır.

Tüccar sermayesi ile para ticaretiyle uğraşan sermayenin tahıl üretiminden farkı, tahıl üretimi ile hayvancılık ve imalat arasındaki farktan daha fazla değilse, üretimle kapitalist üretimin tamamen özdeş şeyler olduğu ve diğer şeyler arasında, toplumsal ürünlerin toplumun üyeleri arasındaki dağılımının ister üretken ister bireysel tüketim için olsun, tıpkı et tüketiminin hayvancılık, elbise tüketiminin elbise sanayii tarafından sağlanması gibi devamlı olarak tüccarlar ve bankerler tarafından yönetilmesi gerekeceği gün gibi ortadadır.[45]

Smith, Ricardo, vb. gibi büyük iktisatçılar, sermayenin temel şeklini, sanayi sermayesi olarak sermayeyi inceledikleri ve sırf her sermayenin yeniden-üretim sürecinde bir evre olması nedeniyle dolaşım sermayesini (meta-sermaye ile para-sermaye) gözönünde bulundurdukları için, özel bir tür olarak ticaret sermayesi karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir. Değer, kâr, vb. oluşumuyla ilgili olup, doğrudan doğruya sanayi sermayesi konusundaki, incelemelerinden çıkardıkları kurallar, tüccar sermayesini doğrudan kapsamına almamaktadır. Bu yüzden, tüccar sermayesini bütünüyle bir yana bırakmakta ve yalnız sanayi sermayesinin bir türü olarak sözünü etmektedirler. Bunu özel olarak inceledikleri zaman da, Ricardo'nun dış ticareti ele alırken yaptığı gibi; bu sermayenin değer (ve dolayısıyla artı-değer) yaratmadığını ortaya koy-

[45] Bilge kişi Bay Roscher [*Die Grundlagen, der Nationalökonomie,* 3. Auflage, 1858, § 60, s. 103. -*Ed.*] o derin düşüncesiyle, bazı kimseler ticareti, üreticiler ile tüketiciler arasında *aracılık etmek* diye nitelendirdiklerine göre,üretimin kendisinin de pekala tüketimin *aracılığı* olarak (kimler arasında acaba?) nitelendirilebileceği sonucuna varmıştır ki, bu da hiç kuşkusuz, tüccar sermayesinin de, tarım ve sanayi sermayesi kadar, üretken sermayenin bir kısmı olduğu anlamına gelir. Başka bir deyişle, ben, insanın tüketimine ancak üretim araçları yoluyla aracılık edebileceğini (ve o bunu Leipzig'de öğrenim görmeden de yapmak zorundadır), ya da Doğanın ürünlerini ele geçirmek için emeğin gerekli olduğunu (buna *aracılık* da denebilir) söyleyebileceğime göre, bundan haliyle şu sonuç çıkar ki, üretimin özgül toplumsal biçiminden doğan toplumsal *aracılığın* -aracılık *olduğu için*- aynı mutlak zorunlu niteliğe ve öneme sahip bulunduğu sonucu çıkar. *Aracılık* sözü her şeyi çözümlemektedir. Şu da var ki, tüccarlar, üreticiler ile tüketiciler (üreticilerden farklı olarak tüketiciler; yani kendileri üretim yapmayan tüketiciler şimdilik bir yana bırakılmıştır) arasında aracılık etmezler, bu üreticilerin kendi aralarındaki değişime aracılık ederler. Bunlar yalnızca, binlerce kez kendileri olmaksızın da yapılagelen değişim işleminde aracılık eden kimselerdir.

maya çalışırlar. Ne var ki, dış ticaret için doğru olan şey iç, ticaret için de doğrudur. [sayfa 285]

Tüccar sermayesini buraya kadar, sırf kapitalist üretim tarzı açısından ve onun sınırları içersinde gözden geçirmiş bulunuyoruz. Ne var ki, yalnızca ticaret değil tüccar sermayesi de kapitalist üretim tarzından daha eskidir ve gerçekte tarih içersinde, sermayenin en eski serbest varlık biçimidir.

Para ticaretinin ve bunun için yatırılan sermayenin gelişmelerinin yalnızca toptan ticaretin ve daha sonra da ticari sermayenin varlığını gerektirdiğini daha önce gördüğümüz için biz burada yalnızca ikincisi, ticaret sermayesi üzerinde duracağız.

Tüccar sermayesi, dolaşım alanı içersinde bağlı bulunduğuna ve işlevi de sırf metaların değişimini sağlamak olduğuna göre, varlığı –doğrudan doğruya trampadan doğan gelişmemiş şekiller dışında-, metaların ve paranın basit dolaşımı için gerekli olan koşullardan başka bir koşulun bulunmasını gerektirmez. Ya da daha doğrusu para dolaşımı *onun* varlık koşuludur. Meta olarak dolaşıma girmiş bulunan ürünler hangi üretim esasına göre üretilmiş olurlarsa olsunlar, ister ilkel topluluk, ister köleci üretim, küçük köylü ve küçük-burjuva ya da kapitalist üretim temeline dayansınlar, bu ürünlerin meta olma niteliklerini değiştirmezler ve bu ürünler meta olarak değişim sürecinden ve bu sürece bağlı biçim değişikliklerinden geçmek zorundadırlar. Aralarında tüccar sermayesinin aracı olarak hareket ettiği uçlar, tıpkı para için ve paranın hareketleri için olduğu gibi onun için de veridir. Gerekli olan tek şey bu uçların meta olarak elde bulunmasıdır; üretimin bütünüyle bir meta üretimi olmasının ya da sırf kendi tüketimleri için üretimde bulunan bağımsız üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladıktan sonra ürün fazlasını piyasaya sürmelerinin burada bir önemi yoktur. Tüccar sermayesi, yalnızca kendi varlığının önkoşulu olan bu uçların, bu metaların hareketlerini sağlamaktadır.

Ürünlerin ne ölçüde ticaret alanına girerek tüccar elinden geçeceği, üretim tarzına bağlı olup, ürünlerin doğrudan doğruya geçim araçları olarak değil de sırf bir meta olarak üretildikleri, kapitalist üretimin tam gelişmesi halinde en üst düzeye erişir. Öte yandan, her türlü üretim tarzında ticaret, üreticilerin (burada, ürünlerin sahipleri demektir), yararlanacakları olanakları ya da servetlerini artırmak üzere değişim alanına girecek artı-ürünlerin üretimini kolaylaştırır. Demek oluyor ki, ticaret, üretime, gitgide daha fazla değişim-değeri üretmeye yönelten bir nitelik kazandırır.

Metaların başkalaşımı, bunların hareketleri, 1) maddi bakımdan, farklı metaların birbirleriyle değişimlerinden, ve 2) biçimsel bakımdan,

metaların satış yoluyla paraya ve paranın satınalma yoluyla metalara çevrilmesinden ibarettir. Ve tüccar sermayesinin işlevi, işte bu meta satın alınması ve satışından oluşur. Şu halde, o, yalnızca metaların [sayfa 286] değişimini sağlamaktadır; gene de bu değişimin daha başlangıçta, sırf doğrudan üreticiler arasında bir meta değişimi olarak anlaşılmaması gerekir. Kölelik, feodalizm ve vasallık altında (ilkel toplulukları ilgilendirdiği kadarıyla), ürünlerin sahibi ve dolayısıyla satıcısı olan, köle sahibi, feodal toprakbeyi ve haraç alan devlettir. Tüccar birçok insan için satın alır ve satar. Satın almalar ve satışlar onun elinde toplanır ve dolayısıyla artık, alıcının (tüccar olarak) doğrudan doğruya gereksinmeleri ile sınırlı değildir.

Ne var ki, tüccarın meta değişimini sağladığı üretim alanlarının toplumsal örgütlenme biçimi ne olursa olsun, tüccarın serveti daima para-biçiminde bulunur ve parası da daima sermaye olarak iş görür. Bunun hareketi daima P-M-P' biçimindedir. Para, değişim-değerinin bağımsız biçimi, çıkış noktasıdır ve değişim-değerinin artması kendi başına amaçtır. Meta değişiminin kendisi ve bunu sağlayan işlemler –üretimden ayrılan ve üretici olmayanlar tarafından yürütülen bu işlemler–, sırf, serveti servet olarak artırmanın değil, serveti en evrensel toplumsal biçimde, değişim-değeri olarak artırmanın bir aracıdırlar. Burada, itici güç ve belirleyici amaç, P'nin P +ΔP haline çevrilmesidir. P-P' hareketini sağlayan P-M ve M-P' işlemleri, yalnızca, P'yi P +ΔP haline getirmede, geçici evreler olarak görünürler. Bu P-M-P' tüccar sermayesinin bu kendine özgü hareketi, onu, M-P-M hareketinden, son amacı kullanım-değerlerinin değişimi olan, üreticiler arası dolaysız meta ticaretinden ayırır.

Üretim ne kadar az gelişmişse, para olarak o kadar fazla servet tüccarların elinde toplanır, ya da tüccar servetinin özgül biçimi içersinde görünür.

Kapitalist üretim tarzında –yani sermaye, üretim üzerinde egemenliğini kurarak ona tamamen değişmiş, özgül bir biçim verir vermez– tüccar sermayesi, sırf, *özgül* işlevi olan bir sermaye olarak gözükür. Daha önceki bütün üretim, tarzlarında ve hele üretimin üreticilerin en yakın gereksinmelerinin karşılanması için yapıldığı durumlarda, tüccar sermayesi, sermayenin işlevini *mükemmelen* yerine getirir görünür.

İşte bu yüzden, tüccar sermayesinin, sermaye daha üretim üzerindeki egemenliğini kurmadan çok önce, sermayenin tarihsel biçimi olarak görünmesinin nedenini anlamak hiç de zor bir şey değildir. Bu sermayenin varlığı ve belli bir düzeye kadar gelişmesi, 1) para-servetin yoğunlaşmasının önkoşulu olarak ve 2) kapitalist üretim tarzı, ticaret için üretimi, tek tek müşterilere değil geniş ölçekte satışı ve dolayısıyla da, kendi kişisel gereksinmelerini karşılamak için değil birçok alıcının satın almalarını kendi tek bir alımında toplayan bir tüccarın varlığını öngördüğü için, kapitalist üretimin gelişmesinin bizzat tarihsel önkoşuludur. Öte yandan, tüccar sermayesindeki bütün gelişmeler, üre-

time gitgide daha fazla değişim-değeri üretimi niteliğini verme ve ürünleri gitgide daha fazla metalar haline getirme eğilimindedir. Ne var ki, tüccar sermayesinin gelişmesi, [sayfa 287] biraz ileride göreceğimiz gibi tek başına, ne bir üretim tarzından diğerine geçişi sağlayabilir ne de bunun açıklanması için yeterlidir.

Kapitalist üretimde tüccar sermayesi, eski bağımsız durumundan, sermaye yatırımında özel bir evreye indirgenmiştir ve kârların eşitlenmesi de onun kâr oranını genel ortalamaya indirgemektedir. O, yalnız, üretken sermayenin bir aracısı olarak işlev yapmaktadır. Tüccar sermayesinin gelişmesiyle şekillenen özel toplumsal koşullar artık burada egemenliğini yitirmiş durumdadır. Tersine, tüccar sermayesinin hâlâ egemen olduğu yerlerde, geri koşulların bulunduğunu görüyoruz. Bu, hatta bir ve aynı ülke için bile geçerlidir, örneğin, özellikle tüccar kenti niteliğini taşıyan kentler, sanayi kentlerine göre, geçmiş dönemin koşulları ile daha çarpıcı bir benzeşme gösterirler.[46]

Sermayenin, tüccar sermayesi olarak bağımsız ve egemen bir biçimde gelişmesi, üretimin sermayeye tabi olmaması, ve dolayısıyla sermayenin kendisinden de bağımsız, yabancı bir toplumsal üretim tarzı temeli üzerinde gelişmesi demektir. Tüccar sermayesinin gelişmesi, demek ki, toplumun genel ekonomik gelişmesiyle ters orantılıdır.

Sermayenin egemen biçimi olarak bağımsız ticari servet, dolaşım sürecinin kendi uçlarından ayrılmasını temsil eder ve bu uçlar, kendileri değişimde bulunan üreticilerdir. Bu uçlar dolaşım sürecinden bağımsız kalırlar; tıpkı dolaşım sürecinin onlardan bağımsız kalmaları gibi. Ürün, ticaret yoluyla meta haline gelir. Burada ürünleri meta haline getiren ticarettir, yoksa üretilen metalar, hareketleriyle ticareti doğurmazlar. Şu halde sermaye burada önce, dolaşım sürecindeki sermaye olarak ortaya çıkıyor. Para işte bu dolaşım sürecinde sermaye halini alıyor. Ürünler önce bu dolaşım sürecinde, değişim-değerleri, metalar ve para olarak gelişiyor. Sermaye, dolaşım sürecinin uçlarını –aralarında dolaşımın aracılık ettiği çeşitli üretim alanlarını– denetimi altına almayı öğrenmeden önce, dolaşım sürecinde oluşabilir ve oluşmak zorundadır. Para ve meta dolaşımı, iç yapıları hâlâ geniş ölçüde kullanım-değerleri üretimine uyarlanmış, çok farklı örgütlenmiş üretim alanları arasında aracılık edebilir. İçersinde üretim alanlarının bir üçüncü şey aracılığı ile birbirlerine bağlandıkları dolaşım sürecinin bu bağımsızlaşması iki anlam taşır. Bir

[46] Bay W. Kiesselbach (*Der Gang des Welthandels im Mittelalter,* 1860 adlı yapıtında) hâlâ, tüccar sermayesinin, sermayenin genel biçimi olduğu bir dünya hayali içersindedir. Sermayenin modern anlamı üzerinde en ufak bir fikri olmadığı gibi, bu fikri de, Mommsen'in Roma tarihinde, "sermaye ve sermayenin egemenliği" konusunda söylediklerinden daha öteye geçmemekte. Modern İngiliz tarihinde, gerçek anlamda ticaret çevreleri ile tüccar kentleri de gene, politik bakımdan gerici ve sanayi sermayesine karşı, toprak sahipleri ve mali çevreler ile birlik halindedir. Örneğin, Liverpool'un politik rolü ile Manchester ve Birmingham'ın rollerini karşılaştırınız. Sanayi sermayesinin tam egemenliği, tahıl yasasının, vb. yürürlükten kaldırılmasından sonradır ki, ancak İngiliz tüccar sermayesi ve finans çevrelerince kabul edildi.

yandan, bu dolaşım, üretim üzerinde henüz bir egemenlik kurmamıştır, ama onunla belli bir önkoşul bağıntısı içersindedir. Öte yandan, üretim süreci, henüz dolaşımı üretimin sırf bir evresi olarak içersine almamıştır. Ne var ki, bunların her ikisi de kapitalist üretimde gerçekleşmiştir. [sayfa 288] Üretim süreci bütünüyle dolaşıma dayanır ve dolaşım, içersinde, meta olarak yaratılan ürünün gerçekleştirildiği ve gene metalar olarak yaratılan üretim öğelerinin yerlerine yenilerinin konduğu üretimin sırf bir geçiş evresidir. Doğrudan doğruya dolaşımdan doğup gelişen bu sermaye biçimi –tüccar sermayesi– burada yalnızca, sermayenin, kendi yeniden-üretim sürecinde ortaya çıkan biçimlerinden biri olarak görünür.

Tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesinin, kapitalist üretimin gelişme derecesiyle ters orantılı olduğu yasası, Venedikliler, Cenovalılar, Hollandalılar, vb.'de olduğu gibi komisyonculuk ticareti (*carrying trade)* tarihinde özellikle açık olarak görülür; buralarda başlıca kazanç, böylece, yerli ürünlerin ihracı ile değil, ticari ve diğer ekonomik bakımlardan gelişmemiş toplumların ürünlerinin değişimini sağlayarak ve her iki üretici ülkeyi sömürerek elde edilir.[47] Burada tüccar sermayesi, uçlardan –aralarında aracılık ettiği üretim alanlarından– ayrılmış, kendi saf biçimindedir. Bu, onun gelişmesini sağlayan başlıca kaynaktır. Ne var ki, komisyonculuğa dayanan bu ticaret tekeli ve onunla birlikte bu ticaretin kendisi, iki yönlü olarak sömürdüğü ve gelişmemiş durumları kendi varlığının dayanağı olan halkların ekonomik kalkınmalarıyla orantılı olarak çözülüp dağılır. Komisyonculuk ticaretinde, bu, yalnızca özel bir ticaret kolunun çökmesi olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda, tamamen ticaretle uğraşan ulusların egemenliklerinin ve genellikle bu komisyonculuğa dayanan ticari servetlerinin zayıflaması şeklinde de görünür. Ama bu, yalnızca, kapitalist üretimin gelişmesiyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesinin egemenliği altına girdiğini ifade eden özel bir biçimdir. Tüccar sermayesinin üretime egemen olduğu yerlerdeki tutumu, yalnız genellikle sömürge ekonomisi (sömürgecilik sistemi denilen şey) ile değil, Hollanda Doğu Hint Kumpanyasının uyguladığı yöntemlerle tamamen özel bir biçimde de çarpıcı olarak ortaya konmuştur.

Tüccar sermayesinin hareketi P-M-P' olduğuna göre, tüccar kârı önce, yalnızca dolaşım sürecinde geçen hareketlerde, yani satınalma ve satış şeklindeki iki harekette sağlanır; ve sonra, son harekette, satışta gerçekleştirilir. Demek ki bu, *protif upon alienation*'dur.* *Prima facie*,**

[47] "Ticaret kentlerinin yerleşik halkı, daha zengin ülkelerin geliştirilmiş mallarını ve pahalı lüks eşyalarını ithal ederek, bu gibi şeyleri, kendi ülkelerinin ham ürünlerinden büyük miktarlar vererek satın almaya pek hevesli bulunan büyük toprak sahiplerinin gösteriş meraklarını beslemiş oldular. O sıralarda, Avrupa ticaretinin büyük bir kısmı böylece, kendi ham ürünlerini, daha uygar ulusların mamul ürünleri karşılığında değiştirmekten oluşuyordu. ... Bu zevk alışkanlığı, oldukça önemli bir talebe yolaçacak biçimde yaygınlaştığında, tüccarlar, taşıma giderlerinden tasarruf sağlamak için, doğal ki, aynı türden bazı manüfaktürleri kendi ülkelerinde kurma çabasına düştüler." (Adam Smith [*Wealth of Nations*],Book III, Ch. III, London 1776, s. 489-490.)

* Devir ve ferağa dayanan kâr. -*ç.*

** İlk bakışta. -*ç.*

saf ve bağımsız bir ticari kâr, ürünler kendi değerleri üzerinden satıldıkları sürece olanaksız görünür. Pahalı satmak için ucuza satın almak, ticaretin kuralıdır. Şu halde, eşdeğerlerin değişilmesi değildir. Değer [sayfa 289] kavramı, burada, çeşitli metaların hepsi değerler ve dolayısıyla para oldukları ölçüde yer alır. Nitelik bakımından hepsi de toplumsal emeğin ifadeleridir. Ama bunlar, eşit büyüklükte değerler değildir. Ürünlerin nicel değişim oranları önceleri tamamen gelişigüzeldir. Bunlar, değiştirilebilir nesneler, yani bir ve aynı üçüncü bir şeyin ifadeleri oldukları ölçüde meta biçimine bürünürler. Sürekli değişim ve değişim için daha düzenli yeniden-üretim, gitgide bu gelişigüzel durumu azaltır. Ne var ki, bu, önce, üretici ile tüketici için değil, bunların aracıları para-fiyatları karşılaştıran ve aradaki farkı cebe indiren tüccarlar için sözkonusudur. Tüccar kendi hareketleriyle, eşdeğerleri saptar.

Tüccar sermayesi, başlangıçta denetlemediği uçlar arasında, ve yaratmadığı önkoşullar arasındaki basit harekettir.

Tıpkı, paranın, sırf meta-dolaşımının yalın biçiminden, M-P-M, yalnız bir değer ölçüsü ve dolaşım aracı olarak değil, aynı zamanda metaın ve dolayısıyla servetin ya da para-yığmanın mutlak biçimi olarak da çıkması ve böylece para şeklinde kalması ve birikiminin kendi başına bir amaç haline gelmesi gibi, para da, yığılmış para da, varlığını sırf elden çıkarma, devir ve ferağ yoluyla koruyan ve artıran bir şey olarak, tüccar sermayesinin yalın dolaşım biçiminden, P-M-P' hareketinden çıkar.

Eskiçağların tüccar ulusları, Epikür'ün, evrenin ara alemlerinde yaşayan tanrıları ya da daha doğrusu, Polonya toplumunun gözeneklerine yerleşen Yahudiler gibi varlıklarını sürdürüyorlardı. İlk bağımsız, gelişmiş ticaret kentleri ile tüccar ulusların ticareti, aralarında aracılık ettikleri üretici ulusların barbarlığına dayanan katkısız bir komisyonculuk ticareti idi.

Toplumun, kapitalist-öncesi aşamalarında, ticaret, sanayie egemendi. Modern toplum için bunun tersi doğrudur. Ticaret, aralarında yürütüldüğü topluluklar üzerinde hiç kuşkusuz azçok karşıt bir etki yapacaktır. Lüks nesneler ile geçim araçlarını, ürünlerin doğrudan kullanımından çok satışına bağımlı hale getirerek, üretimi gitgide değişim-değerinin boyunduruğu altına sokacaktır. Böylece o, eski ilişkileri çözüp dağıtır. Para dolaşımını artırır. Artık yalnızca üretim fazlasını ele geçirmekle kalmaz, üretimi gitgide daha fazla pençesine alır ve bütün üretim kollarını kendisine bağımlı hale getirir. Ne var ki bu çözücü, dağıtıcı etki, gene de büyük ölçüde üretici topluluğun niteliğine bağlıdır.

Tüccar sermayesi, gelişmemiş toplumlar arasında ürünlerin değişimini teşvik ettiği sürece, ticari kâr yalnız bir dolandırıcılık ve aldatma olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda büyük ölçüde bundan doğar. Bu sermayenin, çeşitli ülkelere ait ürünlerin fiyatları arasındaki farkı sömürmesi olgusu bir yana (ve bu bakımdan o, metaların değerlerini eşitleme ve saptama yönünde bir eğilim taşır), tüccar sermayesinin,

kısmen esas olarak kullanım-değeri üretmeye devam eden ve ürünlerinin dolaşıma giren kısmının satışıyla ilgili ekonomik örgütlenmelerinin ve dolayısıyla da ürünlerin değerleri üzerinden satışının ikincil derecede [sayfa 290] önem taşıdığı topluluklar arasında bir aracı olarak, ve kısmen de bu eski üretim tarzları içersinde tüccarın ilişki içine girdiği, artı-ürünün bellibaşlı sahiplerinin, yani köle sahiplerinin, feodal beylerin ve devletin (örneğin Doğulu despotun), Adam Smith'in daha önce aktarılan feodal zamanlarla ilgili pasajlarında doğru olarak sezinlediği gibi, tüccarın tuzağa düşürmeye çalıştığı tüketim zenginliğini ve lüksü temsil etmeleri nedeniyle, o üretim tarzları, tüccar sermayesinin artı-ürünün büyük bir kısmına elkoymasına yolaçar. Egemen bir duruma ulaştığında tüccar sermayesi her yerde bir yağma düzeninden yanadır,[48] ve bu nedenle, eski ve yeni zamanlarda tüccar uluslar arasında gösterdiği gelişme, daima, yağmayla, korsanlıkla, köle hırsızlığı ile ve sömürgelerin ele geçirilmesi ile doğrudan doğruya elele gitmiştir; Kartaca'da, Roma'da ve daha sonraları, Venedikliler, Portekizliler, Hollandalılar, vb arasında olduğu gibi.

Ticaretin ve tüccar sermayesinin gelişmesi, her yerde, değişim-değerleri üretimine doğru bir eğilim yaratmış, hacmini artırmış, çeşitlendirmiş, kozmopolitleştirmiş, ve parayı, dünya-parası haline getirmiştir. Ticaret, bu nedenle hazır bulduğu ve farklı biçimleri, geniş ölçüde, kullanım-değeri gözönünde bulundurularak yürütülen üretim örgütleri üzerinde azçok çözücü bir etkide bulunmuştur. Bunun, eski üretim tarzında meydana getireceği çözülmenin genişliği, kendi sağlamlığına ve iç yapısına bağlıdır. Ve, bu çözülme sürecinin nereye varacağı, başka bir deyişle, eski üretim tarzının yerini hangi yeni üretim tarzının alacağı ticarete bağlı olmayıp, eski üretim tarzının kendisinin niteliğine bağlıdır. Antik

[48] "Şimdi tüccarlar arasında, soylular ya da eşkıyalar konusunda çok yakınmalar var, çünkü bunlar, büyük tehlikeler altında ticaret yapmak zorundalar ve kaçırılmak, dövülmek, şantaj yapılmak ve soyulmak tehlikesi ile yüzyüzedirler. Eğer bunlar, bu ıstıraplara adalet hatırına katlanmış o!salardı, tüccarlar kutsal kişiler olurlardı. ... Ne var ki, böylesine büyük haksızlıklar ve hıristiyanlığa yakışmayan hırsızlıklar ve soygunlar, bütün dünyada ve hatta kendi aralarında tüccarlar tarafından yapıldığına göre, Tanrının haksız kazanılan böyle büyük bir serveti tekrar kaybettirmesi ya da çaldırması ve kendilerinin de kellelerinden olmaları ya da tutsak edilmelerinde şaşılacak ne var? ... Ve prensler, böylesine haksız alışverişleri gereken şiddetle cezalandırmalı ve uyruklarının tüccarlar tarafından böylesine feci bir biçimde kandırılmamaları için dikkatli olmalıdırlar. Onlar bunu yapmadıkları için Tanrı, şövalyeler ile eşkıyaları kullanıyor ve tüccarları, yaptıkları haksızlıklar yüzünden bunlar aracılığı ile cezalandırıyor ve gene onları kendi şeytanları gibi kullanıyor; tıpkı Mısır ile bütün dünyanın başına şeytanları bela etmesi ya da düşmanlar aracılığı ile onları yoketmesi gibi. Böylece o, tüccarlar dünyayı her gün soyarlarken, şövalyelerin yılda bir-iki kez soymalarına karşın, şövalyelerin tüccarlardan daha az eşkıya olduklarını kabul etmeyerek; bunları birbirine kırdırıyor." "İşaya'nın dediği gibi hareket ediniz: Prensleriniz eşkıyaların yoldaşları oldular. Çünkü onlar, bir ya da yarım gulden çalan hırsızı astırırlar ama bütün dünyayı soyan ve büyük bir rahatlıkla hırsızlık yapanlar ile dost olular, böylece özdeyiş doğru çıktı: Büyük hırsızlar küçük hırsızları asarlar; Romalı senatör Cato'nun dediği gibi: Ufak hırsızlar zindanda, posugaları içinde, ama resmi hırsızlar, altın ve ipeklilere bürünmüşler. Ama Tanrının sonsözü ne olacak? Ezekiel'e dediği gibi yapacak: Prenslerle tüccarları, bir hırsızla bir diğer hırsızı, kurşun ve demir gibi kaynaştıracak ve kent yanıp kül olduğunda ne prensler kalacak ne de tüccarlar." (Martin Luther, *Von Kauffshandlung und Wucher,* 1524, s. 296-97.)

dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi, daima bir köle ekonomisi ile sonuçlanmıştır; çıkış noktasına bağlı olarak, ancak, doğrudan geçim araçlarının üretimiyle uğraşan ataerkil bir köle sisteminin, artı-değer üretimiyle uğraşan bir köle sistemine dönüşmesiyle [sayfa 291] sonuçlanmıştır. Ne varki, modern dünyada bu, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır. Bütün bunlardan şu sonuca varılır ki, bu sonuçların kendileri, tüccar sermayesinin gelişmesinden daha başka koşullardan ileri gelirler.

Kent sanayii, kent sanayii olarak, tarımsal sanayiden ayrılır ayrılmaz, ürettiği ürünlerin de daha işin başında meta olmaları ve bu yüzden de, satışları için ticaretin aracılığını gerektirmeleri eşyanın doğası gereğidir. Ticaretin, kentlerin gelişmesine dayanması ve buna karşılık da kentlerin ticarete bağımlı bulunması da doğal bir şeydir. Ne var ki, sanayideki gelişmenin ne ölçüde gelişmeyle elele gideceği, büsbütün başka koşullara bağlı bulunur. Eski Roma, daha sonraki cumhuriyetçi günlerinde, zanaat alanında herhangi bir gelişme göstermeksizin, tüccar sermayesini, eski dünyada hiç görülmemiş bir düzeye yükseltmişti, oysa Korent ile, Avrupa ve Küçük Asya'daki öteki Yunan kentlerinde ticaretteki gelişme, yüksek derecede gelişmiş bir zanaatla birlikte olmuştur. Buna karşılık, kentlerdeki büyüme ve bununla ilgili koşullardaki gelişmenin tam tersine, ticaret ruhu ve tüccar sermayesindeki gelişme, çoğu kez, yerleşik olmayan göçebe halklar arasında da görülen bir şeydir.

Hiç kuşkusuz –ve, baştan aşağı yanlış sonuçlara yolaçan da işte bu olgudur– 16. ve 17. yüzyıllarda coğrafi buluşlar ile ticarette görülen ve tüccar sermayesinin gelişmesini hızlandıran büyük devrimler, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi kolaylaştıran belli başlı öğelerden birisini oluşturur. Dünya pazarındaki ani genişleme dolaşımdaki metaların çoğalması, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine sahip çıkmak için Avrupa uluslarının gösterdikleri hırs ve rekabet, sömürgecilik sistemi – bütün bunlar, üretim üzerindeki feodal zincirlerin parçalanmasına maddi katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte, ilk dönemde –manüfaktür döneminde– modern üretim tarzı, ancak, kendisi için gerekli koşulların, ortaçağlarda oluştuğu yerlerde gelişmişti. Örneğin, Hollanda ile Portekiz'i karşılaştırınız.[49] Ve, eğer 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki ani genişleme ve, yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim tarzının yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten varolan kapitalist üretim tarzı temeli

[49] Diğer koşulları bir yana, Hollanda'nın gelişmesinde balıkçılığın, manüfaktürün ve tarımın nasıl önde gelen bir temel olduğu, Massie gibi 18. yüzyıl yazarlarınca zaten açıklanmış bulunuyor. Asya'da, antikçağda ve ortaçağlarda, ticaretin hacmini ve önemini küçümseyen eski görüşlere karşılık şimdi, bunun önemini abartmak adet halini aldı. Bu anlayışa karşı en iyi çare, İngiltere'nin 18. yüzyılın başındaki ithalat ve ihracatını incelemek ve bunu modern ithalat ve ihracat ile karşılaştırmaktır. Ve gene de bunlar, daha önceki herhangi bir tüccar ulusunkinden, karşılaştırılamayacak derecede büyük idiler. (Bkz: Anderson, *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce*. [vol. II, London 1764, s. 261 vd., *-Ed.*])

üzerinde oluşmuştu. Bizzat dünya pazarı, bu üretim tarzı için temel teşkil eder. Öte yandan, bu üretim tarzının, gitgide büyüyen bir ölçekte üretimde bulunma yolunda kendi özünde bulunan zorunluluk, sürekli olarak dünya pazarını genişletme eğilimini yaratır ve bu durumda, sanayide devrimlere yolaçan şey, ticaret olmaz, ticareti sürekli [sayfa 292] biçimde kökünden değiştiren sanayi olur. Ticari üstünlüğün kendisi, şimdi büyük sanayi için koşulların şu ya da bu derecede bir ağırlıkta olmasıyla bağlı durumdadır. Örneğin, İngiltere ile Hollanda'yı karşılaştırınız. Hollanda'nın egemen bir tüccar ulus olarak gösterdiği gerilemenin tarihi, tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girmesinin tarihidir. Kapitalist-öncesi ulusal üretim tarzlarının iç sağlamlığı ile örgütlenmesinin ticaretin çözücü ve bozucu etkilerine karşı koyduğu engeller, İngiltere'nin Hindistan ve Çin ile ilişkilerinde çarpıcı bir biçimde görülür. Üretim tarzının geniş temeli, bu ülkelerde küçük ölçekli tarım ve ev sanayiinin birliği ile oluşturulmuştur ve Hindistan'da, buna, ortak toprak mülkiyeti üzerinde kurulan köy topluluk1arını eklemek gerekir ki, Çin'de de bu, ilkel biçimi ile vardı. İngilizler, Hindistan'da ülkenin egemenleri ve sahipleri olarak bu küçük ekonomik toplulukları bozup parçalamak için, doğrudan doğruya kendi politik ve ekonomik güçlerini kullanma konusunda hiç zaman yitirmemişlerdir.[50] İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yapmış ve düşük fiyatlı mallarıyla, bu sınai ve tarımsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir öğesi olan iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde, bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır. Ve böyle bile olsa, bu çözülme çok yavaş ilerler. Hele, doğrudan politik güçle desteklenmediği Çin'de, bu çözülme daha da ağır gitmektedir. Tarım ile manüfaktürün birliğinin zamandan sağladığı büyük tasarruf ve ekonomi, onlara egemen olan dolaşım sürecinin *faux frais*'sini* de içeren fiyatlarıyla, büyük sanayiin ürünlerine karşı inatçı bir direnç göstermektedir. Öte yandan, İngilizlerin tersine, Rus ticareti, Asya tipi üretimin ekonomik temelini, dokunmadan olduğu gibi bırakmaktadır.[51]

Feodal üretim tarzından geçiş iki farklı biçimde olur. Üretici, doğal tarımsal ekonomi ve ortaçağların kent sanayilerinin loncaya bağlı elzanaatlarının tersine, tüccar ve kapitalist halini alır. Bu, gerçekten devrim yapan bir yoldur. Ya da tüccar, üretim üzerinde doğrudan bir egemenlik kurar. Tarihsel yönden bir basamak taşı olarak ne denli fazla hizmet

[50] Herhangi bir ulusun tarihi eğer, bir ekonomik deneyimler tarihi ise, İngiltere'nin Hindistan'daki tarihi, ardarda diziler, yararsız ve gerçekten saçma (uygulamada rezilce) bir ekonomik deneyimler tarihidir. Bengal'de, geniş İngiliz malikanelerinin bir karikatürünü yarattılar; güneydoğu Hindistan'da, küçük parçalara bölünmüş mülkiyetin bir karikatürünü; kuzey-batıda, ortak toprak mülkiyetine dayanan Hint ekonomik topluluğunu, kendi karikatürüne dönüştürmek için ellerinden geleni geri koymadılar.

[51] Rusya, tamamen kendi iç ve komşusu Asyatik pazara dayanan kendi kapitalist üretimini geliştirmek için, ateşli bir çaba içersine gireli beri, bu da değişmeye başlamış bulunuyor. *-F. E.*

* Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler. *-ç.*

ederse de –dokumacıları, bağımsız oldukları halde, kendilerinin yünlerini onlara satmak ve onların kumaşlarını satın almak suretiyle denetimi altına alan 17. yüzyıl İngiliz kumaşçılarında olduğu gibi– kendiliğinden, eski üretim tarzının alaşağı edilmesine yardımcı olmaz, ancak kendi önkoşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimini taşır. Örneğin, Fransız [sayfa 293] ipek sanayiinde ve İngiliz çorap ve dantela sanayilerinde, yapımcı, 19. yüzyılın ortasına kadar çoğu kez ancak ad bakımından yapımcıydı. Gerçekte ise, dokumacıları eski örgütlenmemiş düzende çalıştıran, ve ancak, bunların gerçekten kendisi için çalıştıkları bir tüccarın denetim gücüne sahip düpedüz bir tüccardı.[52] Bu sistem, her yerde, gerçek kapitalist üretim tarzı için bir engel olmuş ve onun gelişmesiyle yokolup gitmiştir. Üretim tarzında köklü bir değişiklik yapmaksızın, yalnızca doğrudan üreticilerin durumunu daha da kötüleştirir, ve bunları, sermayenin yakın denetimi altındakinden daha beter koşullar altında çalışan düpedüz ücretli işçiler ve proleterler haline getirir, ve artı-emeklerine, eski üretim tarzı esasına göre elkoyar. Aynı koşullar, biraz değişmiş biçimde, bir ölçüde Londra'da elişi mobilya yapımında da vardır. Bu usul, özellikle Tower Hamlets'de büyük ölçüde uygulanmaktadır. Üretimin tamamı, birbirinden bağımsız çok sayıda ayrı iş koluna bölünmüştür. İşyerlerinden birisi yalnız sandalye, diğeri yalnız masa, bir üçüncüsü yalnız dolap, vb. yapmaktadır. Ama bu işyerleri, aşağı yukarı elzanaatlarında olduğu gibi bir tek patron ve birkaç kalfa ile yönetilirler. Ne var ki, üretim doğrudan doğruya özel kişilere çalışmaya elvermeyecek kadar büyüktür. Alıcılar, mobilya mağazaları sahipleridir. Cumartesi günleri patron bu mağazalara gider, yapılan işleri satar, ve alışveriş, rehin karşılığında borç veren tefeci dükkanlarında olduğu gibi, çekişe çekişe bir sonuca bağlanır. Patronlar, başka bir nedenle olmasa bile, gelecek hafta için hammadde satınalabilmek ve ücretleri ödeyebilmek için, bu haftalık satışlara bağımlıdırlar. Bu koşullar altında, aslında bunlar, tüccar ile kendi işçileri arasında yalnızca aracıdırlar. Tüccar ise, artı-değerden aslan payını cebe indiren gerçek kapitalisttir.[53] Aşağı yukarı aynı şeyler, daha önce elzanaatları ya da kırsal sanayilerin yan dalları olarak yürütülen iş kollarından manüfaktüre geçiş için de geçerlidir. Geniş ölçekli sanayie geçiş –elzanaatı şeklinde yürütülen işi uygun makinelerin kullanılmaları halinde– bu küçük ve sahibi tarafından çalıştırılan işyerlerinin teknik gelişmesine bağlıdır. Makine, el yerine buharla çalışmaktadır. Bu, örneğin, son zamanlarda, İngiliz çorap sanayiinde böyle olmuştur.

Şu halde, üçlü bir geçiş şekli sözkonusudur. *Birincisi,* tüccar, doğru-

[52] Aynı şey, Ren bölgesindeki şerit ve sırma yapımcıları ile ipekli dokumacıları için de doğrudur. Kırsal bölgelerde yaşan bu el-dokumacıları ile kentli ''yapımcıların'' karşılıklı-ilişkileri için Krefeld yakınlarında bir demiryolu bile yapılmıştı. Ama bu daha sonraları, mekanik dokuma sanayii tarafından el-dokumacılarıyla birlikte bir yana atıldı. -*F. E.*

[53] Bu sistem, 1865'ten beri, daha da büyük ölçüde gelişmiştir. Ayrıntılar için bkz: *First Report of the Selected Committee of the House of Lord on the Sweating System,* London 1888. -*F. E.*

dan doğruya sanayi kapitalisti haline gelmektedir. Ticaret üzerine kurulmuş zanaatlarda ve özellikle, İtalya'nın 15. yüzyılda İstanbul'dan getirdiği gibi, dış ülkelerden hammaddesiyle birlikte işçilerinin de getirildiği lüks eşyalar üreten zanaatlarda bu böyle olur. *İkincisi,* tüccar, küçük patronları kendi aracısı haline getirir ya da doğrudan doğruya bağımsız üreticiden satın almada bulunarak, sözde onun bağımsızlığına [sayfa 294] dokunmamış, üretim biçimini değiştirmemiş olur. *Üçüncüsü,* sanayici, tüccar haline gelir ve doğrudan doğruya toptan piyasa için üretim yapar.

Ortaçağlarda tüccar, yalnızca, Poppe'un doğru olarak söylediği gibi,* loncalar ve köylüler tarafından üretilen malları "aktaran" bir kimseydi. Tüccar, sanayici haline gelmekte ya da daha doğrusu, zanaatkarları, özellikle de küçük kırsal bölge üreticilerini kendi adına çalıştırmaktadır. Tersine, üretici, tüccar haline gelir. Örneğin, dokumacı ustası, işlediği yünü tüccardan parça parça alarak kalfalarıyla birlikte onun hesabına çalışmak yerine, yünü ya da ipliği kendisi satın alır ve dokuduğu kumaşı tüccara satar. Üretim öğeleri, üretim sürecine, dokumacının kendi satın aldığı metalar olarak girer. Ve, tek bir tüccar için ya da belirli müşteriler için üretmek yerine, ticaret alemi için üretimde bulunur. Şimdi, üreticinin kendisi tüccardır. Tüccar sermayesi, dolaşım sürecini yürütmekten başka bir şey yapmaz. Başlangıçta ticaret, elzanaatlarının, kırsal ev sanayilerinin ve feodal tarımın, kapitalist işletmelere dönüşümü için önkoşuldu. Ticaret, kısmen meta için pazar yaratarak, kısmen yeni meta eşdeğerleri ortaya çıkarmak ve üretime yeni ham ve yardımcı maddeler sağlamak suretiyle, hem iç ve dış piyasalar için yapılacak üretim, hem de dünya piyasasında doğacak üretim koşulları bakımından, daha başlangıçta ticarete dayalı yeni üretim kollarının açılmasına neden olarak ürünü meta şekline sokar. Manüfaktür ve özellikle büyük ölçekli sanayi yeterli güce ulaşır ulaşmaz, kendi metaları aracıyla, onu elegeçirerek, kendisi için bir pazar yaratır. Bu noktada ticaret, piyasanın sürekli genişlemesi kendisi için hayati zorunluluk halini alan sanayi üretiminin hizmetine girer. Gitgide büyüyen kitle üretimi mevcut piyasaya sel gibi akar, ve böylece, bu piyasanın daha da genişlemesi, sınırlarını parçalaması için sürekli çalışır. Bu kitle üretimini sınırlayan şey (mevcut talebi ifade ettiği sürece) ticaret olmayıp, kullanılan sermayenin büyüklüğü ile emeğin üretkenliğinin gelişme düzeyidir. Sanayici kapitalistin önünde daima bir dünya piyasası vardır ve kendi maliyet-fiyatlarını yalnız iç piyasa-fiyatları ile değil, bütün dünya piyasa-fiyatları ile de karşılaştırır, ve bu karşılaştırmayı sürekli olarak yapmak zorundadır. Daha önceki dönemde, bu gibi karşılaştırmaları yapmak neredeyse bütünüyle tüccarlara düşerdi, ve böylece, tüccar sermayesinin sanayi sermayesi üzerinde egemenliğini sağlardı.

* Poppe, *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften is an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Band 1, Göttingen 1807, s. 70. *-Ed.*

Modem üretim tarzı üzerinde ilk teorik inceleme –merkantil sistem– zorunlu olarak, dolaşım sürecinin ticaret sermayesinin hareketlerinde bağımsızlık kazanmış olan yüzeysel görüngülerinden hareket etmiş ve bu yüzden de sorunların ancak dış yüzlerini kavrayabilmiştir. Bunun öyle olmasının nedeni; kısmen, tüccar sermayesinin, genellikle sermayenin ilk varlık biçimi olması ve kısmen de, feodal üretimin ilk köklü [sayfa 295] değişiklik dönemi boyunca –modem üretimin doğuşunda– yaptığı muazzam etkidir. Gerçek modern ekonomi bilimi, ancak, teorik tahlillerin, dolaşım sürecinden üretim sürecine geçmesiyle başlar. Faiz getiren sermaye de, aslında, sermayenin çok eski bir biçimidir. Ama, merkantilizmin bunu niçin hareket noktası yapmayıp, yalnızca buna karşı bir polemik açmasının nedenini daha ilerde göreceğiz. [sayfa 296]

BEŞİNCİ KISIM

KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

FAİZ GETİREN SERMAYE

GENEL ya da ortalama kâr oranını ilk incelediğimiz zaman (bu cildin İkinci Kısmında), bu oran önümüzde kendi tam biçimi içersinde bulunmuyordu, kârın eşitlenmesi, ancak, farklı alanlara yatırılmış bulunan sanayi sermayeleri arasında kârların eşitlenmesi olarak görünüyordu. Bu inceleme, tüccar sermayesinin bu eşitlenme işlemine katılışı ve ticari kâr ile ilgili sorunların ele alındığı bundan önceki kısımda tamamlandı. Genel kâr oranı ile ortalama kâr şimdi, öncekinden daha dar sınırlar içersinde görünüyordu. İncelememiz boyunca şurasını unutmamak gerekir ki, bundan böyle, genel kâr oranı ya da ortalama kara değindiğimizde, bu son aldığı şekli, yani yalnız ortalama kârın bu son biçimini anlatmak istiyoruz. Ve bu oran, ticaret sermayesi için de sanayi sermayesi için de aynı olduğundan, bu ortalama kârı ilgilendirdiği kadarıyla, sınai ve ticari kâr arasında bir ayrım yapmak artık gerekli değildir. Sermaye, ister üretim alanına sanayi, ister dolaşım alanına ticaret sermayesi olarak yatırılmış olsun, büyüklükleri ile *pro rata* aynı ortalama yıllık kârı sağlarlar.

Para –burada, fiilen ister para ister meta şeklinde varolan belli bir miktarda değerin bağımsız ifadesi olarak alınmaktadır– kapitalist üretim esası üzerinde sermayeye çevrilebilir, ve böylece belli bir değer [sayfa 297]

olmaktan çıkıp kendisini genişleten ya da artan bir değer haline dönüştürülebilir. Para, kâr üretir, yani kapitaliste, emekçilerden belli bir miktar karşılığı ödenmemiş emek, artı-ürün ve artı-değer sızdırma ve buna sahip çıkma olanağını verir. Böylece para, para olarak kendi kullanım-değeri dışında, ek bir kullanım-değeri, yani sermaye olarak hizmet etmekten ileri gelen bir kullanım-değeri niteliği kazanır. Paranın bu kullanım-değeri, demek ki, sırf, sermayeye çevrildiği zaman ürettiği kârı kapsar. Para, bu potansiyel sermaye niteliği içersinde, kâr üretme aracı olarak, bir meta halini alır, ama *sui generis** bir meta. Ya da, aynı şey demek olan, sermaye, sermaye olarak bir meta haline gelir.[54]

Yıllık ortalama kâr oranının %20 olduğunu kabul edelim. Bu durumda, ortalama koşullar altında, ortalama bir beceri ve bir amaca yönelik çaba ile sermaye olarak kullanılan 100 sterlin değerinde bir makine, 20 sterlin bir kâr sağlar. Demek ki 100 sterlini olan bir kimse, bu 100 sterlini 120 sterlin haline getirme ya da 20 sterlinlik bir kâr üretme gücüne sahip bulunur. 100 sterlinlik bir potansiyel sermayeye sahiptir. Eğer o, bu 100 sterlini bir başkasına bir yıllığına verecek olsa, ve o da bunu gerçek sermaye olarak kullansa, ona 20 sterlin bir kâr üretme gücünü vermiş olur ki, bu 20 sterlinlik artı-değer, karşısındakine bedavadan gelmiştir ve karşılığında hiç bir eşdeğer ödememiştir. Eğer bu kimse, yıl sonunda 100 sterlinin sahibine, ürettiği kârdan diyelim 5 sterlin verse, 100 sterlinin kullanım-değerinin –sermaye olarak işlevinin, 20 sterlinlik bir kâr üretme işlevinin kullanım-değerinin– karşılığını ödemiş olur. Kârın paranın sahibine ödenen bu kısmına faiz denir; faiz, kârın, işlev yaptığı süreçte sermayenin kendi cebine indirecek yerde, sermaye sahibine verdiği kısmına takılan bir diğer addan ya da özel bir terimden başka bir şey değildir.

Açıktır ki, 100 sterline sahip olmak, bunun sahibine, faizi, onun sermayesi ile üretilen kârın belli bir kısmını cebine indirme gücünü verir. Eğer 100 sterlini sahibi, bir başkasına vermemiş olsaydı, bu kimse herhangi bir kâr üretemez, ve bu 100 sterlinle ilgili olarak bir kapitalist gibi hiç bir zaman hareket edemezdi.[55]

Burada, Gilbart'ın yaptığı gibi, doğal adaletten sözetmek (nota bakınız) saçmadır. Üretimi yürütenlerin arasında geçen işlemlerin adaleti, bunların, üretim ilişkilerinin doğal sonuçlarından ileri geldikleri olgusuna dayanır. Bu ekonomik işlemlerin, ilgili tarafların iradi hareketleri olarak, kendi ortak iradelerinin ifadeleri olarak ve bir üçüncü tarafa karşı

[54] Bu noktada, iktisatçıların sorunu böyle anladıklarını gösteren bazı pasajlar aktarılabilir: "Siz (İngiltere Bankası) *sermaye metaı* ile iş yapan çok büyük tüccarlarsınız, değil mi?" sorusu, bu bankanın müdürüne, tanık olarak, Banka Yasaları Raporu için bilgisine başvurulduğu zaman sorulmuştu. (H.of C.1857,s.104.)

[55] "Bir kâr sağlamak amacıyla borç para alan bir kimsenin, sağladığı kârın bir kısmını borç verene vermek durumunda olması, doğal adaletin apaçık bir ilkesidir." (Gilbart, *The History and Principles of Banking,* London 1834, s. 163.)

* Kendine özgü. -*ç*.

yasa zoruyla kabul ettirilebilir sözleşmeler olarak göründükleri hukuki [sayfa 298] biçimler, sırf biçimler olarak bu içeriği belirleyemezler. Bunlar onu yalnızca ifade ederler. Bu içerik üretim tarzına tekabül ettiği, ona uygun düştüğü yerde adaletlidir. Bu biçimle çeliştiği yerde adaletsizdir. Kapitalist üretim temeli üzerinde kölelik adaletsizdir; tıpkı, metaların kalitesine hile karıştırmanın adaletsiz olması gibi.

100 sterlin 20 sterlin kâr üretiyor, çünkü, ister sınai ister ticari olsun sermaye olarak işlev yapıyor. Ama bu işlevin sermaye olarak *sine qua non*'u,* bu paranın sermaye olarak harcanması, yani (sanayi sermayesi halinde) üretim araçlarının satın alınması, (tüccar sermayesi halinde) metalar satın alınması için harcanmış olmasıdır. Ama harcanabilmesi için, bu paranın varolması gerekir. Eğer o, 100 sterlinin sahibi olan A, bu parayı ya kişisel tüketimi için harcasa ya da yığılmış para olarak elinde tutsaydı, işlev yapmakta olan kapitalist B, onu, sermaye olarak yatıramazdı. B, kendi sermayesini değil, A'ya ait sermayeyi harcıyor; ne var ki, A'ya ait sermayeyi B, onun rızası olmadan harcayamaz. Bu nedenle, aslında kapitalist olarak, 100 sterlinin sermaye biçiminde bu yatırımı sınırlı olmakla birlikte, bu 100 sterlini sermaye olarak harcayan, başlangıçta A'dır. Bu 100 sterlin bakımından B, ancak A kendisine bu parayı ödünç verdiği ve dolayısıyla onu sermaye olarak harcadığı için, kapitalist olarak hareket etmektedir.

Önce, faiz getiren sermayenin kendine özgü dolaşımını gözden geçirelim. Daha sonra, bunun, özel bir şekilde meta gibi nasıl satıldığını, yani büsbütün elden çıkarmak yerine, onun nasıl ödünç verildiğini irdeleyeceğiz.

Hareket noktası, A'nın B'ye borç verdiği paradır. Bu, bir güvence karşılığı olabilir de, olmayabilir de. Birinci şekil, meta ya da poliçe, hisse senedi, vb. gibi değerli senetler karşılığında borç verme sayılmazsa, epeyce eskidir. Bu özel şekiller bizi bu noktada ilgilendirmemektedir. Burada biz, olağan şekli içersindeki faiz getiren sermaye ile ilgileniyoruz.

Para, B'nin elinde fiilen sermayeye çevrilir, P–M–P' hareketini yapar ve A'ya P' olarak, P + ΔP olarak döner; burada ΔP faizi temsil eder. Basite indirmek için, biz, burada, sermayenin B'nin elinde uzun süre kaldığı, faizin düzenli aralıklarla ödendiği durumu ele almayacağız.

Demek ki, hareket şöyledir:

P–P–M–P'–P'.

Burada iki kez görünen şey, 1) paranın sermaye olarak harcanması, ve 2) gerçekleşmiş sermaye olarak, P' ya da P + ΔP olarak geriye dönüşüdür.

Tüccar sermayesinin hareketinde, P–M–P', aynı meta iki kez el değiştirmekte ya da eğer tüccar tüccara satarsa, ikiden de fazla el değiştirmektedir. Ne var ki, aynı metaın bu şekildeki her yer değiştirmesi, bu

* Zorunlu koşul. -ç.

[sayfa 299] süreç o meta tüketime girene kadar kaç kez yinelenirse yinelensin, bir başkalaşımı, o metaın alım ve satımını gösterir.

Öte yandan M-P-M hareketinde, aynı para iki kez el değiştirmekte, ama bu önce paraya ve sonra da paradan tekrar bir başka metaya çevrilen metaın tam başkalaşımını göstermektedir.

Ne var ki, faiz getiren sermayede, P'nin ilk kez el değiştirmesi, hiç bir zaman ne meta başkalaşımında ne de sermayenin yeniden-üretiminde bir evre değildir. Para, ancak, onunla ticaret yapan ya da onu üretken sermayeye dönüştüren faal kapitalistin elinde, ikinci kez harcandığında bir evre olur. P'nin ilk el değiştirmesi, burada, onun A'dan B'ye aktarılması olgusundan öte bir şey ifade etmez ve bu aktarma, çoğu kez, belli yasal biçimler ve koşullar altında yapılır.

Paranın sermaye olarak, birincisi, yalnızca A'dan B'ye aktarılmasından ibaret olan bu ikili harcanmasına, gene ikili dönüşü tekabül eder. Para, süreçten P' ya da P + ΔP olarak B'ye, kapitalist işlevini yapan kişiye geri döner. Sonra kapitalist, parayı A'ya, gerçekleşmiş sermaye olarak getirdiği kârın bir kısmı ile birlikte P + ΔP şeklinde geri verir; burada ΔP kârın tamamı değil, yalnızca bir kısmıdır – faizdir. Para, B'ye, ancak, nasıl harcanmışsa öyle, işlev yapan sermaye olarak, ama A'nın malı olarak döner. Paranın geri dönüşünün tamamlanması için B'nin bunu A'ya sonunda geri vermesi gereklidir. Ama B'nin bir de sermayeye ek olarak, A'ya, kârın bir kısmını, faiz adı altında anılan ve bu sermaye ile elde ettiği bir kısmını geri vermesi de gereklidir; çünkü, A, B'ye parayı ancak sermaye olarak, yani hareketi sırasında yalnızca kendisini korumakla kalmayıp, bir de sahibi için artı-değer yaratan bir değer olarak vermiştir. Para, B'nin elinde ancak işleyen sermaye olduğu sürece kalır. Ve –belirlenen tarihte– geri dönmesiyle sermaye olarak işlevi sona erer. Ne var ki, artık sermaye olarak iş görmediği anda, daima onun yasal sahibi olmakta devam eden A'ya tekrar geri verilmesi zorunluluğu vardır.

Bu metaya, meta şeklindeki sermayeye özgü olan ve satış yerine başka işlemlerde de görülen bu borç verme biçimi, sermayenin burada meta olarak görünmesi ya da sermaye olarak paranın meta haline gelmesi basit özelliğinden gelmektedir.

Burada bir ayrım yapmak gerekir.

Daha önce de görmüş olduğumuz, (İkinci Cilt, Birinci Bölüm) gibi, dolaşım sürecinde, sermayenin, meta-sermaye ve para-sermaye olarak hizmet ettiğini bu noktada kısaca anımsatalım. Ne var ki, her iki biçimde de, sermaye, sermaye olarak, meta haline gelmez.

Üretken sermaye meta-sermayeye çevrilir çevrilmez, meta olarak satılmak üzere piyasaya sürülmek zorundadır. O, burada sırf bir meta olarak hareket eder. Tıpkı alıcının sırf meta alıcısı olması gibi, kapitalist de piyasada yalnızca meta satıcısı olarak görünür. Ürünün, meta olarak dolaşım sürecinde satış yoluyla kendi değerini gerçekleştirmesi,

kendi dönüşmüş para-biçimine girmesi gerekir. Bu nedenle, bu metaın tüketici [sayfa 300] tarafından yaşam gereksinmesi ya da kapitalist tarafından üretim aracı, yani sermayenin öğeleri olarak satın alınmasının, hiç bir önemi yoktur. Meta-sermaye, dolaşım hareketinde, sermaye olarak değil, yalnızca bir meta olarak hareket eder. Sıradan bir metadan ayrı olarak, bu, bir meta-sermayedir, 1) çünkü, bir artı-değerle yüklüdür. Bu yüzden de, değerinin gerçekleşmesi aynı zamanda artı-değerin de gerçekleşmesi olgusudur; ama, bu onun, bir meta, belli fiyatı olan bir ürün olarak basit varlığında hiç bir şeyi değiştirmez; 2) çünkü, bir meta olarak işlevi, sermaye olarak kendi yeniden-üretim sürecinde bir evredir ve bu nedenle, meta olarak hareketi ancak kendi sürecinin kısmi bir hareketi, aynı zamanda kendisinin sermaye olarak hareketidir. Ne var ki onun bu hale gelişi, satış işleminin kendisiyle değil, ancak bu satış işleminin, belirli miktardaki bu değerin sermaye yetisi içersindeki tüm hareketiyle olan bağıntısı yoluyla olur.

Tıpkı, para-sermaye gibi, gerçekte yalnızca para olarak, yani metaları (üretim öğelerini) satınalma aracı olarak hareket eder. Bu paranın, aynı zamanda para-sermaye, sermayenin bir biçimi olması olgusu, satınalma işleminden, burada para olarak yerine getirdiği fiili işlevden değil, bu işlevin, sermayenin toplam hareketi ile olan bağıntısından doğar, çünkü, sermayenin para olarak yerine getirdiği bu hareket, kapitalist üretim sürecini başlatır.

Ama bunlar, fiilen işlev yaptıkları, yani süreçte fiilen rol oynadıkları sürece, meta-sermaye burada yalnız meta, para-sermaye ise yalnız para olarak iş görür. Tek başına bakıldığında, başkalaşımın hiç bir anında kapitalist, metalarını, alıcıya, bu metalar kendisi için sermayeyi temsil ettikleri halde, ne *sermaye* olarak satar; ne de satıcıya sermaye olarak para öder. Her iki halde de, metalarını düpedüz meta olarak ve parasını düpedüz para olarak, yani metaları satınalma aracı olarak elden çıkarır.

Ancak sürecin bütünü ile ilgili olarak, çıkış noktasının aynı zamanda geri dönüş noktası olarak göründüğü anda, P–P' ya da M–M' hareketinde, sermaye, dolaşım sürecinde, sermaye olarak görünür (oysa, üretim sürecinde sermaye, işçinin kapitalistin egemenliği altına girmesi ve artı-değer üretimi yoluyla, sermaye olarak görünür). Ne var ki, bu dönüş anında, aradaki bağ kaybolur. Bu anda gördüğümüz şey , P' ya da P + ΔP, ilk yatırılan para ile bir artışın –gerçekleşen artı-değerin– toplamına eşit bir para miktarıdır (ΔP kadar artmış bulunan değer miktarı, para, metalar ya da üretim öğeleri biçiminde bulunabilir, bunun bir önemi yoktur). Ve işte tam bu dönüş noktasında sermaye, gerçekleşmiş sermaye genişlemiş bir değer olarak bulunur ve –bu nokta, ister gerçek, ister sanal olsun, bir durgunluk noktası olarak sabitleştiği sürece– sermaye bu biçimi içersinde hiç bir zaman dolaşıma girmez, daha çok, toplam sürecin sonucu olarak dolaşımdan çekilmiş görünür. Bu sermaye tekrar harcandığında, hiç bir zaman bir başkasına *sermaye* olarak

verilmiş olmaz, ancak ona düpedüz bir meta olarak satılmış ya da bir meta [sayfa 301] karşılığında düpedüz bir para olarak verilmiş olur. Kendi dolaşım sürecinde sermaye, hiç bir zaman sermaye olarak görünmez, ancak meta ya da para olarak görünür ve bu noktada bu onun, *başkaları* için tek varlık şeklidir. Metalar ve para burada, metalar paraya ya da para metalara çevrildiği için, satıcılar ya da alıcılar ile olan fiili ilişkileri bakımından sermaye değildir, ancak kapitalistle olan ideal ilişkileri (öznel açıdan) ya da yeniden-üretim sürecinde evreler olmaları (nesnel açıdan) nedeniyle sermayedirler. Sermayenin sermaye olarak varlığı, fiili hareket içersinde, dolaşım sürecinde değil ancak üretim sürecinde, emek-gücünün sömürüldüğü süreçte sözkonusudur.

Ne var ki, durum, faiz getiren sermaye bakımından farklıdır, ve ona kendisine özgü niteliği veren de işte bu farktır. Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, bunu bir üçüncü kişiye devreder, onu dolaşıma sokar ve *sermaye* olarak meta haline getirir; sırf kendisi için değil başkaları içinde sermaye haline getirir. Para, yalnızca onu veren kimse için *sermaye* olmayıp, daha başlangıçta bir üçüncü kişiye sermaye olarak artı-değer yaratan, kâr yaratan bir kullanım-değeri ile yüklü bir değer olarak verilmiştir; bu, kendi hareketinde kendisini devam ettiren ve işlevini yerine getirdikten sonra, ilk sahibine, bu örnekte paranın sahibine dönen bir değerdir. Şu halde para, ondan, yalnızca belirli bir süre için ayrılmakta, geçici bir süre için sahibinin zilyetliğinden çıkıp, iş yapmakta olan kapitalistin zilyetliğine geçmekte ve böylece ne ödeme şeklinde elden çıkartılmakta ne satılmakta, ama yalnızca ödünç verilmekte, ve önce, belli bir zaman aralığından sonra çıkış noktasına dönmek ve ikinci olarak da, gerçekleşmiş sermaye olarak – kullanım-değerini, artı-değer yaratma gücünü gerçekleştirmiş bir sermaye olarak– geri dönmek koşuluna bağlı olarak elden çıkarılmaktadır.

Sermaye olarak ödünç verilen metalar, taşıdığı özelliklere bağlı olarak ya sabit ya da döner sermaye olarak ödünç verilirler. Para, bu her iki şekilde de borç verilebilir. Örneğin, eğer para, yıllık gelir şeklinde ödeniyor ve böylece, faizle birlikte sermayenin bir kısmı geri geliyorsa, sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Binalar, gemiler, makineler, vb. gibi belli metalar, kullanım-değerlerinin niteliği gereği ancak sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Ne var ki, ödünç verilen her türlü sermaye, şekli ne olursa olsun ve kullanım-değeri geri dönüşünü nasıl değişikliğe uğratırsa uğratsın daima para-sermayenin ancak özgül bir biçimidir. Bunun nedeni, ödünç verilen şeyin daima belli bir miktar para olması ve faizin bu miktar üzerinden hesaplanmasıdır. Borç verilen şey, eğer ne para ne de döner sermaye ise, bu da gene, sabit sermayenin geriye dönüşü şeklinde ödenir. Borç veren, devresel olarak bir faiz ve bir de, sabit sermayenin kendisinin tüketilen kısmının değerini, devresel aşınıp yıpranmanın eşdeğeri olarak elde eder. Ve, belirli sürenin sonunda, borç verilen sabit sermayenin tüketilmeyen kısmı, ayni olarak geri

döner. Eğer borç verilen sermaye, döner sermaye ise, bu da gene, döner sermayeye özgü şekilde geri döner. [sayfa 302]

Geriye dönüş *tarzı,* demek ki daima, yeniden-üretim halindeki sermayenin ve bu sermayenin özgül çeşitlerinin fiilen izledikleri dolaşım devresi ile belirlenir. Oysa, borç verilen sermayeye gelince, bunun geriye dönüşü, geriye ödeme *biçimini* alır, çünkü, bu sermayenin bir başkasına aktarılması, borç biçiminde olur.

Biz bu bölümde, yalnızca, borç verilen sermayenin diğer biçimlerinin de çıktığı, gerçek para-sermayeyi inceliyoruz.

Borç verilen sermaye, iki şekilde geriye döner. Yeniden-üretim sürecinde, faal kapitaliste döner ve sonra bu dönüş, bir kez daha, borç verene, para-kapitaliste aktarma, gerçek sahibine, yasal çıkış noktasına geri ödenmesi şeklinde kendisini yineler.

Fiili dolaşım sürecinde sermaye daima, bir meta ya da para olarak görünür ve hareketi her zaman, bir dizi satınalma ve satışlara bölünmüştür. Kısacası, dolaşım süreci, metaların başkalaşımı halini alır. Yeniden- üretim sürecini bütünüyle dikkate alacak olursak, durum farklı olur. Paradan hareket edecek olursak (ve metalardan hareket etsek de aynı şeydir, çünkü biz metaların değerinden yola çıkmış oluruz, yani onları paranın *sub specie*'leri* olarak dikkate alırız), belli bir miktar paranın harcandığını ve belli bir süre sonra, bir artışla birlikte geri döndüğünü görürüz. Yatırılan bir para miktarı, bir artı-değerle birlikte geri dönmektedir. Bu para olduğu gibi kalır. Bu para kendisini korumuş ve belirli bir dolaşım devresini tamamlayarak çoğalmıştır. Ama şimdi, para, sermaye olarak borç verildiği için, kendini koruyan ve genişleten belli bir süre sonra bir artışla birlikte geri dönen ve daima aynı süreci yeni baştan yinelemeye hazır bir para miktarı olarak borç verilmiştir. Ne para ne de meta olarak harcanmıştır; şu halde, para-biçiminde yatırıldığı zaman, bir meta karşılığında değiştirilmediği gibi, meta olarak yatırıldığı zaman da para karşılığında satılmamıştır; daha çok, sermaye olarak harcanmıştır. Sermayenin kendi kendisiyle bu ilişkisi sermayenin para doğuran para olarak göründüğü kapitalist üretim sürecine bir bütün ve tek bir birlik olarak bakıldığı zaman, sermayenin kendisini ortaya koyduğu bu ilişki herhangi bir ara-hareket olmaksızın, burada ona kendi öz niteliği ve sıfatı olarak verilmiştir. Ve para, sermaye olarak borç verildiği zaman, işte bu niteliği ile elden çıkartılır.

Para-sermayenin rolü konusunda Proudhon'un acayip bir anlayışı vardır. (*Gratuite du Credit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon,* Paris 1850). Borç verme, satış olmadığı için Proudhon'a bir kötülük gibi görünür. Faiz karşılığı borç vermek, "satılan nesnenin sahipliğinden hiç bir zaman ayrılmaksızın, aynı nesneyi tekrar tekrar satmak ve fiyatını tekrar tekrar elde etmek yeteneğidir" (s. 9).** Nesne [sayfa 303] –para, ev,

* Alt türleri. -*ç*.

vb.– satışta ve satınalmada olduğu gibi, sahip değiştirmez. Ama Proudhon, faiz getiren sermaye biçiminde verilen paraya karşılık olarak bir eşdeğer elde edilmediğini görmüyor. Arada değişim süreçlerinin bulunduğu her satınalma ve satış hareketinde, sözkonusu nesnenin elden çıkartıldığı gerçi doğrudur. Satılan nesnenin sahipliği daima sona erer. Ama o nesnenin değerinden vazgeçilmiş değildir. Satışta meta elden çıkartılır, ama değeri değil; bu değer, para-biçiminde, ya da burada onun başka bir biçimi olan, borç senedi veya ödeme vaadi belgesi şeklinde geri alınır. Satınalmada, para elden çıkartılır, ama değeri değil; bu değer, metalar biçiminde, yerine konulur. Sanayi kapitalisti, aynı değeri, bütün yeniden-üretim süreci boyunca (artı-değer hariç), yalnızca biçimleri farklı olmak üzere elinde tutar.

Bir değişim, yani metaların değişimi sözkonusu olduğu sürece değerde bir değişme yoktur. Aynı kapitalist daima aynı değeri elinde tutar. Ama, artı-değer kapitalist tarafından üretildiği süre boyunca değişim yoktur. Değişim olur olmaz, artı-değer metalarda zaten maddeleşmiş bulunur. Biz, eğer, tek tek değişim işlemlerini değil de sermayenin yaptığı tüm devreyi, P–M–P', gözönünde bulundurursak belli miktarda bir değerin sürekli olarak yatırıldığını ve bu aynı miktar ile birlikte, artı-değer ya da kârın dolaşımdan çekildiğini görürüz. Filli değişim işlemleri, hiç kuşkusuz, bu sürecin nasıl oluştuğunu açıklayamaz. Ve, para borç veren kapitalistin faizinin temeli ve bu faizin kaynağı, P'nin sermaye olarak geçirdiği işte bu süreçtir.

"Aslında," diyor Proudhon, "şapka satan, şapka yapımcısı, bunların değerini elde eder, ne fazlasını ne de eksiğini. Ama para borç veren kapitalist ... yalnızca sermayesini geri almaz, sermayesinden fazlasını, değişime soktuğundan fazlasını geri alır; sermayesinin üstünde ve ötesinde bir faiz alır" (s. 69). Şapkacı burada, borç veren kapitalistten ayrı ve farklı olarak üretken kapitalisti temsil eder. Proudhon, üretken kapitalistin metaları değerlerine eşit fiyatlarla sattığı halde (üretim fiyatları yoluyla eşitlenme, burada, onun anlayışı için önemsizdir) nasıl olup da değişime soktuğu sermayenin üzerinde ve ötesinde bir kâr elde ettiğini, besbelli ki kavrayamıyor. 100 şapkanın üretim fiyatının = 115 sterlin olduğunu, bu üretim fiyatının, şapkanın değeri ile raslansal olarak çakıştığını, yani şapka üreten sermayenin, ortalama toplumsal sermaye ile aynı bileşimde olduğunu kabul edelim. Kâr = %15 ise, şapkacı, mallarını 115 sterlinlik değerleri üzerinden satmakla 15 £ kâr elde eder. Bunlar ona yalnızca 100 sterline malolmuştu. Eğer bu şapkaları kendi sermayesi ile üretmiş ise, bu 15 £ fazlalığın hepsini cebine indirir, yok eğer, borç aldığı sermaye ile üretmişse 5 sterlini faiz olarak vermek zorunda kalabilir. Bu durum, şapkaların değerinde hiç bir değişiklik yap-

** Aktarılan sözler, *La Voix du Peuple* gazetesinin editörlerinden ve *Gratuite du Credit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon,* (Paris 1850) adlı kitapta "Birinci Mektup"un yazan Cheve'e aittir. -*Ed.*

maz, ancak, bu değerin içerdiği artı-değerin farklı kimseler arasındaki dağılımını etkiler. Bu nedenle, şapkaların değeri, faiz ödemekle değişmediğine göre, şunları söylemek Proudhon hesabına saçmalık olur; "Ticarette, sermaye üzerinden faiz, metaların fiyatını oluşturmak üzere, [sayfa 304] işçilerin ücretlerine eklenmesi nedeniyle, işçinin kendi emeğinin ürününü geriye satınalabilmesi olanaksızdır. *Vivre en travaillant*,* faizin egemenliği altında, içersinde çelişki taşıyan bir ilkedir" (s. 105).[56]

Proudhon'un sermayenin niteliğini ne denli az anladığım, genel olarak sermayenin hareketini faiz getiren sermayeye özgü hareket olarak anlattığı şu sözleri ortaya koymaktadır: "Para-sermaye, faiz birikimi yoluyla değişimden kendi kaynağına döndüğüne göre, bundan, aynı kimse tarafından sürekli olarak yapılan yeniden yatırımın, aynı kişiye sürekli kazanç getirdiği sonucu çıkar." (s. 154.)

Faiz getiren sermayenin kendisine özgü hareketinde onun hala çözemediği şey nedir? Kategorileri şunlardır: satınalma, fiyat, nesnelerden ayrılma ve artı-değerin burada göründüğü dolaysız biçim; kısacası, sermayenin sermaye olarak bir meta haline gelmesi, dolayısıyla satışın borç vermeye ve fiyatın kârdan alınan bir paya dönüşmesi görüngüsü.

Sermayenin kendi çıkış noktasına dönüşü, genellikle, kendi toplam devresindeki, sermayenin karakteristik hareketidir. Bu hiç bir zaman yalnız faiz getiren sermayenin bir özelliği değildir. Onu diğerlerinden ayıran şey, daha çok, herhangi bir devre işe karışmaksızın, geri dönüşündeki dışsal şekildir. Borç veren kapitalist, herhangi bir eşdeğer almaksızın, sermayesini elden çıkarmakta, sanayi kapitalistine aktarmaktadır. Onun bu aktarması, sermayenin gerçek dolaşım sürecine hiç bir şekilde ait olan bir iş değildir. O yalnızca, sanayici kapitalistin başlattığı bu devrenin açılmasına yardım etmektedir. Paranın bu ilk konum değiştirmesi –ne satınalma ve ne de satış şeklinde– bir başkalaşımı ifade etmez. Sahiplik sona ermemiştir, çünkü, ortada ne değişim vardır ne de bir eşdeğer alınmıştır. Paranın, sanayi kapitalistinin elinden, borç veren kapitalistin eline dönüşü, yalnızca, sermayenin ilk elden çıkartılma işlemini tamamlamaktadır. Para şeklinde yatırılan sermaye dairesel süreç yoluyla para şeklinde tekrar sanayici kapitaliste döner. Ne var ki bu para, yatırdığı zaman kendisine ait olmadığı için, dönüşümde de ona ait olamaz. Yeniden-üretim sürecinden geçmekle, sermaye hiç bir zaman sanayici kapitalistin mülkiyetine geçmiş olmaz. Bu yüzden kapitalist bu

[56] "Bir ev","para".vb., eğer Proudhon'a bakılacak olursa, "sermaye" olarak ödünç verilemeyecek, ancak "maliyet fiyatı ile ... metalar" olarak satılacaklardır. Luther bir bakıma Proudhon'dan üstündür. O, kâr elde etmenin, borç verme ya da satın almanın şekline bağlı olmadığını biliyordu: "Onlar satın almayı da tefeciliğe çeviriyorlar. Ama bu, gerçekten de hemen üstesinden gelinemeyecek kadar büyük bir konu. Biz önce tek bir şey üzerinde, borç vererek tefecilik yapmak üzerinde durmak zorundayız, buna bir son verdikten sonra (kıyamet gününden sonra) *satınalma yoluyla tefeciliğin* üstesinden gelmekten de geri kalmayacağız." (Martin Luther, *An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen,* Wittenberg 1540.)

* Kendi emeğiyle yaşamak -ç.

sermayeyi onu ödünç verene geri vermek zorundadır. Sermayeyi borç verenden borç alana aktaran ilk harcama, fiili yeniden-ürerim süreciyle hiç bir ilişkisi olmayan, yasal bir işlemdir. Bu işlem yalnızca bu süreç için bir giriştir. Borç alandan borç verene akmış bulunan sermayeyi tekrar aktaran geri ödeme, diğer bir yasal işlemdir ve birinciyi tamamlar. Biri fiili süreci [sayfa 305] başlatır, diğeri ise bu süreci tamamlayan bir işlemdir. Çıkış noktası ile dönüş noktası, borç verilen sermayenin elden çıkartılması ve geri alınması, böylece, sermayenin fiili hareketinden önce ve sonra yer alan ve bu hareketin kendisi ile hiç bir ilişkisi bulunmayan, yasal işlemler ile oluşan keyfi hareketler olarak görünür. Sermaye daha başlangıçta sanayici kapitaliste ait olsa ve bu nedenle de kendisine ait bir şey olarak ona dönmüş olsaydı, bu fiili hareket bakımından her şey gene aynı olurdu.

İlk başlangıç işleminde, borç veren, sermayesini borç alana verir. Tamamlayıcı ve sona erdirici işlemde borç alan, bu sermayeyi borç verene geri verir. Bu ikisi arasındaki alışveriş bakımından –ve faiz şimdilik bir yana bırakılırsa– borç veren ve borç alan arasındaki ödünç verilen sermaye hareketi ile ilgili olarak bu (sermayenin fiili yeniden-üretim sürecinin içersinde geçtiği, daha uzun ya da daha kısa bir zaman aralığı ile ayrılan bu iki işlem) demek ki, hareketin tamamını kapsar. Ve bu hareket, iade edilme koşuluyla elden çıkarma, *per se*,* borç verme ve borç alma hareketini, koşula bağlı olarak paradan ya da metadan ayrılmanın özgül biçimini teşkil eder.

Genellikle sermayenin karakteristik hareketi, paranın kapitaliste dönüşü, yani, sermayenin kendi çıkış noktasına dönüşü, faiz getiren sermayede, kendisinin bir biçim olduğu gerçek hareketten ayrılmış tamamen dışsal bir görünüm alır. A, parasını, para olarak değil sermaye olarak verir. Sermayede hiç bir dönüşüm olmamaktadır. Yalnızca el değiştirmektedir. B'nin eline geçene kadar onun sermayeye gerçek dönüşümü gerçekleşmez. Ama, B'ye verir vermez, para, A için sermaye halini alır. Sermayenin, üretim ve dolaşım süreçlerinden gerçek geriye akışı yalnız B için sözkonusu olur. Ama, A için geriye akış, elden çıkarış gibi aynı şekle girer. Sermaye B'den A 'ya geri döner. Elden çıkarma, yani parayı belli bir süre için borç verip, faiz (artı-değer) ile birlikte geri almak, faiz getiren sermayenin kendine özgü hareketinin tam biçimidir. Borç verilen paranın sermaye olarak gerçek hareketi, borç veren ile borç alan arasındaki işlemlerin dışında yer alan bir işlemdir. Bunların arasındaki ara-hareket gölgede kalmış, görünmez hale gelmiş ve doğrudan doğruya içerilmemiştir. Özel bir tür meta olarak sermaye, gene kendine özgü bir elden çıkarılma biçimine sahiptir. İşte bu nedenle, geri dönüşü de kendisini, bir dizi belirli ekonomik sürecin sonu ve sonucu olarak değil, satıcı ile alıcı arasındaki özgül bir yasal anlaşmanın sonucu

* Bizatihi, kendisi. -ç.

şeklinde ifade eder. Geri dönüş süresi, yeniden-üretim sürecindeki gelişmeye bağlıdır; faiz getiren sermayede, sermaye olarak geriye dönüş, sırf borç veren ile borç alan arasındaki anlaşmaya bağlı *görünür.* Böylece, bu işleme göre, sermayenin geri dönüşü, bundan böyle, yeniden-üretim sürecinden doğan bir sonuç olarak görünmez; sanki borç verilen sermaye, para-biçimini hiç kaybetmemiş gibi görünür. Hiç kuşkusuz bu işlemler, aslında, gerçek [sayfa 306] yeniden-üretken geri dönüşlerle belirlenirler. Ama bu, işlemin kendisinde görünür durumda değildir. Uygulamada da bu her zaman mutlaka böyle değildir. Vade sona erdiğinde gerçek geriye dönüş olmamışsa, borçlu, alacaklıya karşı yükümlülüklerini yerine getirmek için başka kaynaklara başvurmak zorunda kalır. Sermayenin bu yalın *biçimi* –belli bir A miktarı olarak harcanan ve belli bir süre sonra, bu süre dışında herhangi başka bir ara-işlem olmaksızın, $A + {}^{1}/_{x}A$ miktarı olarak geri dönen para-sermayenin gerçek hareketinin yalnızca anlamsız bir biçimidir.

Sermayenin gerçek hareketinde, sermayenin dönüşü, dolaşım sürecindeki bir evredir. Para önce üretim araçlarına çevrilmiştir; üretim bunları metalara dönüştürür; metaların satışı ile bunlar tekrar paraya çevrilir ve bu biçim içersinde, başlangıçta para şeklinde sermaye yatıran kapitalistin eline dönerler. Ne var ki faiz getiren sermayede, bu dönüş, elden çıkartma gibi, sermaye sahibi ile, bir ikinci taraf arasındaki yasal işlemin sonucudur. Biz burada yalnız elden çıkartmayı ve geri ödemeyi görürüz. Arada olup bitenler silinip yokolmuştur.

Ne var ki, sermaye olarak yatırılmış bulunan para, onu yatıran kimseye, sermaye olarak harcayan kişiye geri dönme özelliğini taşıdığı için, ve P–M–P' dolaşımı, sermayenin kaçınılmaz hareket biçimi olduğu için, paranın sahibi işte bu nedenle onu sermaye olarak çıkış noktasına dönme, ve hareketi sırasında değerini koruma ve artırma özelliğine sahip bir şey olarak bir başkasına borç verebilir. Para sahibi onu sermaye olarak elden çıkartır, çünkü bu para, sermaye olarak kullanıldıktan sonra çıkış noktasına döner, şu halde, para, borcu alana geri döndüğüne göre o bunu belli bir süre sonra borcu verene geri vermek olanağına sahiptir.

Bu nedenle, paranın sermaye olarak borç verilmesi –belli bir süre sonra geri verilmek koşuluyla elden çıkartılması– bu paranın gerçekten sermaye olarak kullanılmasını, çıkış noktasına gerçekten geri dönmesini öngörür. Paranın sermaye olarak yaptığı gerçek çevrim, bu yüzden, borç alanın parayı borç verene geri vermesini zorunlu kılan yasal işlemin önkoşuludur. Borç alan bu parayı sermaye olarak kullanmazsa bu onun bileceği bir şeydir. Borcu veren, parayı sermaye olarak borç verir ve bu niteliği ile paranın, kendi çıkış noktasına para-biçiminde geri dönene kadar, para-sermaye devresini kapsamak üzere, sermayenin işlevlerini yerine getirmesi varsayılır.

Belli bir miktar değerin, para ya da meta olarak işlev yaptığı, P–M ve M–P' dolaşım hareketleri, ara süreçlerden, toplam hareketin birer

evresinden başka bir şey değildir. O, sermaye olarak, tüm P-P' hareketini yerine getirir. Para ya da şu veya bu biçimde bulunan belli bir değerler toplamı olarak yatırılmıştır ve belli bir değerler toplamı olarak geri dönmektedir. Borç para veren, bunu, meta satın almak için harcamamakta, ya da bu değerler toplamı, meta-biçimde ise, para karşılığında [sayfa 307] satmamaktadır. O bunu, sermaye, P-P' olarak, belli bir süre sonra çıkış noktasına geri dönen bir değer olarak yatırmaktadır. Alım ya da satımda bulunmak yerine, parayı borç vermektedir. Demek ki, bu borç verme işlemi, değerden, para ya da meta olarak ayrılma yerine, *sermaye* olarak ayrılmanın uygun biçimi oluyor. Ne var ki buradan, borç vermenin, kapitalist yeniden-üretim süreci ile hiç bir ilişkisi olmayan işlemler biçimini de alamayacağı sonucu çıkamaz.

Buraya kadar biz yalnız, borç verilen *sermayenin,* sahibi ile sanayici kapitalist arasındaki hareketlerini gözden geçirdik. Şimdi de, *faizi* incelememiz gerekiyor.

Borç veren, parasını sermaye olarak harcamaktadır; onun bir başkasına verdiği değer miktarı sermayedir ve bu nedenle kendisine dönmektedir. Ne var ki, sırf bu dönüş, borç verilen değer miktarının *sermaye* olarak geriye akışı anlamına gelmeyebilir, yalnızca borç verilen bir değer miktarının dönüşü olabilir. Sermaye olarak geri dönmesi için yatırılan değer miktarının, hareket sırasında yalnız kendisini koruması değil, aynı zamanda genişlemesi, değer olarak artması, yani bir artı-değerle birlikte P + ΔP olarak geri dönmesi gerekir; buradaki ΔP, faiz ya da ortalama kârın bir kısım olup, faal kapitalistin elinde kalmayarak para-kapitalistin payına düşer.

Para-kapitalistin parayı sermaye olarak elden çıkarması olgusu, bunun kendisine P + ΔP olarak geri verilmesi gerektiği anlamını taşır. Daha ilerde arada geçen zaman boyunca, geriye dönmesi ancak oldukça uzun bir dönemde yer alacak olan sermaye sözkonusu olmaksızın, belirli aralıklarla yapılan faiz ödenmesi biçimini dikkate alıp incelememiz de gerekecektir.

Para-kapitalisti, borç alana, sanayici kapitaliste ne vermektedir? Ona gerçekten devrettiği şey nedir? İşte ancak paranın bu devir işlemidir ki, borç para vermeyi, parayı sermaye olarak elden çıkartmaya, yani sermayenin bir meta olarak elden çıkartılmasına çevirir.

Ve işte ancak bu elden çıkartma hareketiyledir ki, sermaye, para olarak borç veren kimse tarafından bir meta olarak borç verilmiş olur ya da bu kimsenin tasarrufundaki meta, bir başkasına sermaye olarak veril-miş olur.

Olağan bir satışta, elden çıkartılan şey nedir? Herhalde, satılan metaın değeri değil, çünkü bu onun yalnızca biçimini değiştirmektedir.

Bir metada değer, bu değer fiilen satıcının eline para olarak geçmeden, önce, metaın fiyatı olarak düşünsel biçimde mevcuttur. Aynı değer ve aynı değer miktarı yalnızca kendi biçimlerini değiştirir. Bir durumda bunlar, meta-biçimde, diğer durumda para-biçiminde vardırlar. Satıcı tarafından gerçekten elden çıkartılan ve dolayısıyla, alıcının bireysel ya da [sayfa 308] üretken tüketimine geçen şey, metaın kullanım-değeri, kullanım-değeri olarak metadır.

Şimdi, para-kapitalistin, borç süresince elden çıkarttığı ve üretken kapitaliste –borç alana– devrettiği kullanım-değeri nedir? Bu, paranın, sermaye haline gelebilme, sermaye işlevlerini yerine getirebilme ve bu süreç sırasında kendi ilk değer büyüklüğünü koruyabilmesinin yanısıra belirli bir artı-değer, ortalama kâr (bu ortalamanın üzerinde ya da altında olması burada sırf raslantıya bağlı bir şey olarak görünür) yaratma gücü nedeniyle sahip olduğu kullanım-değeridir. Diğer metalar sözkonusu olduğunda, bu kullanım-değeri tamamıyla tüketilir. Bunların özü, ve onunla birlikte değerleri ortadan kalkar. Buna karşılık, meta sermayenin, kullanım-değerinin tüketilmesiyle, değerini ve kullanım-değerini hala korumasının yanısıra bir de bunu artırması gibi kendine has bir özelliği vardır.

Para-kapitalistin, sanayi kapitalistine borç verilen sermayeyi onun emrine verdiği dönem boyunca elden çıkarmış olduğu paranın sermaye olarak –ve bu ortalama kâr üretme yetisi– bu kullanım değeridir.

Böylece borç verilen paranın, emek-gücünün, sanayi kapitalisti karşısındaki durumu ile bu bakımdan belli bir benzerliği vardır. Şu farkla ki, sanayi kapitalisti emek-gücünün değerini ödediği halde, borç verilen sermayenin değerini yalnızca iade eder. Emek-gücünün sanayi kapitalisti için kullanım-değeri, emek-gücünün, tüketimi ile, kendi sahip bulunduğundan ve maliyetinden daha fazla değer (kâr) yaratmasıdır. Bu ek değer, sanayi kapitalisti için kullanım-değeridir. Ve tıpkı bunun gibi, borç verilen sermayenin kullanım-değeri de, onun değer doğurma ve değer artırma yetisi gibi görünür.

Para-kapitalist, aslında, bir kullanım-değerini elden çıkarmaktadır ve böylece, verdiği şey, meta olarak verilmiş olmaktadır. Bir meta ile benzerlik işte bu ölçüde, *per se* tamdır. Her şeyden önce, bir elden diğerine geçen bir değerdir. Basit bir meta sözkonusu olduğunda, meta olarak metada, aynı değer, satın alanın ve satıcının ellerinde kalır, yalnız şekilleri farklıdır; her ikisi de, alışveriş işleminden önce sahip oldukları ve şimdi elden çıkardıkları –birisi meta biçiminde, diğeri para biçiminde– aynı değere sahiptirler. Aradaki fark, borç vermede para-kapitalist, bu alışveriş işleminde elinden değer çıkartan tek kimsedir; ama, o da ilerde yapılacak olan ödeme işlemiyle bu değeri gene de korumaktadır. Borç verme işleminde, yalnız bir taraf değer elden çıkarttığı için, diğer taraf değer elde eder. – İkinci olarak, bir yanda gerçek bir kullanım-değeri elden çıkartılmakta, diğer yanda bu değer alınmakta ve tüketilmek-

tedir. Ne var ki, sıradan metaların tersine, bu kullanım-değerinin kendisi bir değerdir, yani paranın sermaye olarak kullanılması yoluyla gerçekleşen ilk değeri aşan bir değer fazlasıdır. Kâr, bu kullanım-değeridir.

Borç verilen paranın kullanım-değeri, sermaye olarak hizmet edebilmesi sermaye olarak ortalama koşullar altında ortalama kâr [sayfa 309] üretebilmesi olgusunda yatar.[57] Öyleyse, şimdi, sanayici kapitalist ne öder, ve dolayısıyla, borç verilen sermayenin fiyatı nedir? "*That which man pay as interest for the use of what they barrow*" [insanların borç aldıkları şeyin kullanımı için faiz olarak ödedikleri] Massie'ye göre "*a part of the profit it is capable of producing*" [o şeyin üretebildiği kârın bir kısmı]dır.[58]

Sıradan bir metaı satın alan kimsenin satın aldığı şey, bu metaın kullanım-değeridir; karşılığında ödeme yaptığı şey onun değeridir. Bunun gibi, borç para alan kimsenin satın aldığı şey de, bu paranın sermaye olarak kullanım-değeridir, ama, neyin karşılığı için ödeme yapmaktadır? Hiç kuşkusuz, sıradan bir metada olduğu gibi, bu metaın fiyatı ya da değerinin karşılığı için değil. Borç alan ve borç veren arasında alınıp verilen değerde, satıcı ile alıcı arasında, bir durumda para-biçiminde diğer bir durumda meta-biçiminde olduğu gibi, bir biçim değişikliği olmaz. Elden çıkartılan ve geri dönen değerin aynı oluşu, burada kendisini büsbütün farklı bir şekilde ortaya koyar. Bir değer miktarı, yani para, herhangi bir eşdeğer alınmaksızın elden çıkartılmakta, ve belli bir süre sonra geri dönmektedir. Borç veren kendi elinden borç alanın eline geçtikten sonra bile, daima aynı değerin sahibi olarak kalmaktadır. Bildiğimiz basit meta değişiminde para, daima, satın alan tarafından gelir; oysa borç vermede satıcı tarafından gelir. Belli bir süre için parayı elden çıkartan odur, sermaye alıcısı ise, onu, bir meta olarak alan kimsedir. Ne var ki böyle bir şey ancak, para, sermaye olarak iş gördüğü, ve dolayısıyla yatırıldığı sürece olabilir. Borç alan, parayı sermaye olarak, daha fazla değer üreten bir değer olarak borç alır. Ama, yatırıldığı anda bu para, herhangi başka bir sermayenin çıkış noktasında, yatırıldığı anda olduğu gibi hala potansiyel bir sermayedir. Ancak bu para kullanıldıktan sonradır ki, değerini genişletir ve sermaye olarak kendisini gerçekleştirir. Ne var ki bu paranın, borç alan tarafından *gerçekleşmiş* sermaye olarak, şu halde, değer artı, artı-değer (faiz) olarak geri döndürülmesi zorunluluğu vardır. Ve bu artı-değer (faiz) ancak, gerçekleştirilen kârın bir kısmı olabilir. Ancak bir kısmı, hepsi değil. Çünkü, borç alana borç verilen

[57] "Faiz almanın adilliği, bir kimsenin kâr edip etmemesine bağlı olmayıp, o şeyin" (borç alınan şeyin) "yerinde kullanıldığı takdirde kâr üretebilme yetisine sahip olmasıdır." *(An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, where in the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered,* London 1750, s. 49. Bu anonim yapıtın yazan, J. Massie'dir.)

[58] "Zengin kimseler paralarını kendileri kullanmak yerine ... onu, kendileri için kâr sağlamak ve böylece sağlanan kârdan sahipleri için bir pay ayırmak üzere başkalarına borç verirler." (*l.c.,* s. 23-24.)

sermayenin kullanım-değeri, borç alan için kâr üretmesidir. Böyle olmasaydı, borç verenin, kullanım-değerini elden çıkartması diye bir şey sözkonusu olamazdı. Öte yandan, kârın hepsi de borcu alanın payına düşmemektedir. Yoksa, elden çıkartılan kullanım-değeri karşılığında herhangi bir şey ödemez ve yatırılan parayı borç verene, sermaye olarak, ancak P + ΔP olarak gerçekleşmiş sermaye olduğu için gerçekleşmiş sermaye olarak değil, yalnızca basit para olarak geri vermiş olurdu. [sayfa 310]

Her ikisi de, borç veren de borç alan da, aynı para miktarını sermaye olarak harcarlar. Ama ancak bu ikincisinin elindedir ki, para, sermaye olarak iş görür. İki kişi için sermaye olarak, aynı miktar paranın, çifte varlığı ile kâr , iki kakına çıkmaz. Bu para ancak kârın bölüşülmesiyle, her ikisi için de sermaye olarak iş görür. Borç verenin payına düşen kısma faiz denir.

Bütün bu alışveriş, varsayıldığı gibi, iki tür kapitalist arasında, para-kapitalist ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasında yer alır.

Şurasını da hiç unutmamak gerekir ki, burada, sermaye, sermaye olarak daima metadır ya da burada meta olarak irdelenen şey sermayedir. Bu nedenle, burada görülen bütün ilişkiler, sıradan bir meta açısından ya da yeniden-üretim sürecinde meta-sermaye olarak iş gördüğü sürece sermaye açısından irrasyonel olurdu. Satma ve satınalma yerine, borç verme ve borç alma, burada, metaın –sermayenin– özgün niteliğinden doğan bir ayrımdır. Aynı şekilde, burada ödenen şey, metaın fiyatı değil, faizidir. Para sermayenin fiyatına faiz diyecek olursak, bu, metaların fiyat kavramından büsbütün ayrı, irrasyonel bir fiyat şekli olur.[59] Burada fiyat, şu ya da bu şekilde bir kullanım değeri olarak işgören bir şey için ödenen, belli bir miktar parayı gösteren, tamamen soyut ve anlamsız bir biçime indirgenmiş olur; oysa fiyat kavramı bir kullanım-değerinin para ile ifade edilen değerini gerçekten gösterir.

Sermayenin fiyatını belirleyen bir şey olarak faiz, daha başlangıçta tamamen irrasyonel bir ifadedir. Sözkonusu meta ikili bir değere sahiptir; önce bir değere, sonra da bu değerden farklı bir fiyata; oysa fiyat, değerin para olarak ifadesini temsil eder. Para-sermaye, bir miktar paradan, ya da bir miktar para olarak saptanmış belli bir miktar metaın değerinden başka bir şey değildir. Bir meta, sermaye olarak borç verildiğinde, o ancak, bir miktar paranın kılık değiştirmiş biçimidir. Çünkü, sermaye olarak borç verilen şey, şu ya da bu kadar libre pamuk değil, ama pamuk biçiminde onun değeri olarak varolan, şu ya da bu miktarda paradır. Bu nedenle, sermayenin fiyatı, Bay Torrens'in düşündüğü

[59] "'Değer' terimi, dolaşım aracına uygulandığında üç ayrı anlam taşır ... 2) ilerdeki bir tarihte elde edilecek olan aynı miktardaki dolaşım aracına kıyasla ... fiilen elde bulunan para. Bu durumda paranın değeri, faiz oranı ne ölçülür ve faiz oranı da, borç verilebilir sermaye miktarı ile, buna olan talep arasındaki oranla belirlenir." (Colonel R Torrens, *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844, etc.*, 2nd ed., 1847, s. 5, 6.)

gibi (bkz. dipnot 59) *currency* [dolaşım aracı] olmasa bile, bir miktar para olarak sermaye anlamına gelir. Peki öyleyse, bir miktar değer, kendi fiyatı, kendi para-biçimi ile ifade edilen fiyatından ayrı olarak nasıl olur da bir fiyata sahip olabilir? Fiyat, ensonunda, bir metaın, kendi kullanım-değerinden farklı olan değeridir (bu aynı zamanda, değerden nitel olarak değil, ama yalnızca nicel olarak farklı bulunan, yalnız değerin büyüklüğü ile ilgili olan piyasa-fiyatı için de doğrudur). Değerden nitel [sayfa 311] olarak farklı bir fiyat, saçma bir çelişkidir.[60] Sermaye, sermaye oluşunu, kendisini genişletme yoluyla ortaya koyar. Kendisini büyütme derecesi, kendisini sermaye olarak gerçekleştirmesinin nicel derecesini ifade eder. Ürettiği artı-değer ya da kâr –bunun oranı ya da büyüklüğü– ancak yatırılan sermayenin büyüklüğü ile karşılaştırılarak ölçülebilir. Bu nedenle faiz getiren sermayenin kendisini daha fazla ya da az genişletmesi de, bunun gibi, ancak, faiz miktarının toplam kârdaki payının yatırılan sermayenin değeriyle karşılaştırılmasıyla ölçülebilir. Bundan dolayı, eğer fiyat metaın değerini ifade ediyorsa, faiz de, para-sermayesinin kendisini genişletmesini ifade eder ve böylece, bu değer genişlemesi için, borç verene ödenen fiyat gibi görünür. Satınalma ve satışta, para aracılığıyla sağlanan basit değişim ilişkilerinin, Proudhon'un yaptığı gibi burada uygulanmasının daha başlangıçtan beri ne kadar saçma olduğunu bu da göstermektedir. Temel önkoşul kesinlikle şudur ki, para, sermaye olarak işlev yapar, ve dolayısıyla işte bu niteliği ile, yani potansiyel sermaye olarak bir üçüncü kişiye aktarılabilir.

Ne var ki, sermaye burada, piyasaya arzedildiği ve paranın kullanım-değeri sermaye olarak fiilen elden çıkartıldığı için bir meta olarak görünür. Ancak onun bu kullanım-değeri, kâr üretmesinden doğar. Sermaye olarak kullanılan para ya da metaların değeri, bunların para ya da metalar olarak kendi değerlerine değil, sahipleri için ürettikleri artı-değer miktarı ile belirlenir. Sermayenin ürünü kârdır. Kapitalist üretim esasına göre, paranın para olarak harcanması ya da sermaye olarak yatırılması, yalnızca onun farklı şekilde kullanımıdır. Para ya da metaların kendileri, aslında potansiyel sermayedir, tıpkı emek-günün potansiyel sermaye olması gibi. Çünkü, 1) para, üretim öğelerine çevrilebilir, ve sanki sırf bunların soyut ifadesi – değer olarak varlığıdır; 2) servetin maddi öğeleri, sermaye haline gelebilme özelliğini taşırlar, çünkü, bunları sermaye haline getirecek olan tamamlayıcı karşıtları, yani ücretli-emek, kapitalist üretim temeli üzerinde zaten mevcuttur.

Maddi servetin çelişkili toplumsal özelliği –ücretli-emek olarak emekle arasındaki zıtlığı– üretim sürecinden bağımsız olarak, kapitalist

[6] "'Paranın ya da dolaşım aracının değeri' teriminin belirsizliği, terim, hiç bir ayrım gözetmeksizin, hem metaların değişim-değerlerini ve hem de sermayenin kullanım-değerlerini belirlemek için kıllanıldığında sürekli bir karışıklık kaynağı olur." (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* s. 77.) Tooke, asıl karışıklığı (konunun kendisinde bulunan karışıklığı) değerin, değer olarak (faiz) sermayenin kullanım-değeri haline gelişini gözden kaçırıyor.

mülkiyette, bu mülkiyetin niteliğinde ifadesini bulmuştur. İşte bu özel olgu, sürekli sonucu olduğu, ve sürekli sonucu olduğu için de devamlı önkoşulu haline geldiği kapitalist üretim sürecinden ayrı olarak, kendisini, paranın da metaların da gizli, potansiyel sermaye olmalarında, bu yüzden de sermaye olarak satılabilmelerinde ve bu biçim içersinde, başkalarının emeği üzerinde, bu emeğe elkoyma olanağını sağlayan bir kumandaya sahip olmalarında, dolayısıyla da, kendisini genişleten değerleri [sayfa 312] temsil etmelerinde ifade eder. Şurası da apaçık hale gelir ki, kapitalist tarafından bir eşdeğer şeklinde öne sürülen emek değil, işte bu ilişki, başkalarının emeğine elkoyma hakkını ve bunun yollarını sağlar.

Ayrıca, kârın faize ve asıl kâra bölünmesi, tıpkı metaların piyasa-fiyatlarında olduğu gibi, arz ve taleple, yani rekabetle düzenlendiği ölçüde, sermaye, bir meta olarak görünür. Ne var ki buradaki fark, tıpkı benzerlik kadar açıktır. Arz ile talep aynı olduğu takdirde, metaların piyasa-fiyatları, üretim-fiyatlarına tekabül eder, yani bunların fiyatı, rekabetten bağımsız olarak kapitalist üretimin kendi iç yasaları ile düzenlenir görünür, çünkü, arz ve talepteki dalgalanmalar, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlarından gösterdikleri sapmalardan başka bir şeyi açıklamaz. Bu sapmalar karşılıklı olarak birbirlerini dengelerler ve böylece belli uzunluktaki dönemler boyunca ortalama piyasa-fiyatları, üretim-fiyatlarını eşitlerler. Arz ile talep çakışır çakışmaz, bu güçler artık işlemez, biri diğerini telafi eder ve fiyatları belirleyen genel yasa şimdi tek tek durumlara uygulanır hale gelir. Piyasa-fiyatı, yalnız piyasa-fiyatı hareketlerinin ortalaması olarak değil, kendi öz biçimi içersinde bile, üretim tarzının kendi iç yasaları ile düzenlenen üretim-fiyatlarına tekabül eder. Aynı şey ücretler için de geçerlidir. Arz ile talebin çakışması halinde, bunlar birbirlerinin etkisini yokederler ve ücretler, emek-gücünün değerine eşit olur. Ama, para-sermaye üzerinden faiz için, durum farklıdır. Rekabet, bu durumda, kuraldan sapmaları belirlemez. Rekabetin zorladığı bölünme yasası dışında bir yasa yoktur, çünkü, daha ilerde de göreceğimiz gibi, "doğal" faiz oranı diye bir şey yoktur. Doğal faiz oranı sözü ile halk yalnızca, serbest rekabet ile saptanan oranı kasteder. Faiz oranı için "doğal" sınırlar yoktur. Eğer rekabet yalnız sapmalar ile dalgalanmaları belirlemiyorsa ve bu nedenle zıt güçlerin birbirlerini yoketmesi eğer her türlü belirlenmeye bir son veriyorsa, belirlenecek şey, keyfi ve yasaya sığmaz bir hal alır. İzleyen bölümde bu konu üzerinde daha fazla durulacaktır.

Faiz getiren sermayede her şey yüzeysel görünür: sermaye yatırımının, sırf borç verenden borç alana yapılan bir aktarımı; gerçekleşen sermayenin geriye akışı, borç alandan borç verene sermayenin sırf geriye devredilmesi, faizle birlikte geriye ödenmesi gibi. Aynı şey, kapitalist üretim tarzının özünden gelen ve kâr oranının, yalnız tek bir devirden elde edilen kârın, yatırılan sermaye-değere oranıyla değil, aynı zamanda

bu devir döneminin uzunluğu ile, şu halde, sanayi sermayesinin, belirli bir zaman aralığında sağladığı kâr olarak belirlenmekte olduğu olgusu için de doğrudur. Faiz getiren sermayede bu da gene, borç verene belli bir zaman aralığı için belirli bir faiz ödendiği anlamına gelmek üzere, aynı şekilde yüzeyde bir olgu olarak görünür.

Şeylerin iç ilişkilerine nüfuz etmede gösterdiği o her zamanki yetisiyle, romantik Adam Müller şöyle diyor (*Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, Dritter Theil, s. 138): "Şeylerin fiyatlarının belirlenmesinde, [sayfa 313] zaman dikkate alınmaz; oysa, faizin belirlenmesinde zaman başta gelen etmendir." Meta fiyatlarının belirlenmesine, üretim zamanı ile dolaşım zamanının nasıl girdiğini, ve sermayenin belli bir devir dönemi için kâr oranını belirleyen şeyin de zaten bu olduğunu, belirli bir dönem için kârın böylece belirlenmesiyle faizin de belirlenmiş olacağını görmüyor. Buradaki bilgeliği de gene, her yerde olduğu gibi, yüzeydeki toz bulutlarına bakarak, burnu havada bir tavırla bu toz bulutlarının gizemli ve önemli bir şey diye ilân etmekten öteye geçmiyor. [sayfa 314]

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM
KÂRIN BÖLÜNMESİ
FAİZ ORANI
"DOĞAL" FAİZ ORANI

BU bölümün konusu, kredi ile ilgili daha sonra karşılaşacağımız diğer bütün görüngüler gibi burada ayrıntılarıyla incelenemez. Borç verenler ile borç alanlar arasındaki rekabet ve bunun sonucu olarak para piyasasındaki ufak tefek dalgalanmalar, bu incelememizin sınırları dışında kalır. Faiz oranının sınai çevrim sırasında izlediği devrenin ortaya konabilmesi için bu çevrimin tahlil edilmesi gerekir ki, bu da gene burada yapılamaz. Aynı şey, faiz oranının dünya piyasasındaki çok ya da az yaklaşık eşitlenmesi için de geçerlidir. Biz burada, faiz getiren sermayenin bağımsız biçimi ile, kârdan farklı olarak faizin bağımsızlaşması ile ilgilenmekteyiz.,

Daha önceki varsayımımıza göre faiz, kârın yalnızca sanayi kapitalisti tarafından para-kapitaliste ödenen kısmı olduğuna göre faizin üst sınırı kârın kendisi olur ve bu durumda üretken kapitalistin cebe indireceği kısım = 0 olurdu. Faizin kârdan büyük olabileceği istisnai durumlar dışında –böyle bir durumda faiz zaten kârdan ödenemez– faizin üst sınırı olarak, toplam kârdan, yönetim ve denetim ücretlerine (*wages of superintendence)* giden kısım (bu daha sonra incelenecektir) çıktıktan sonra geriye kalan miktar düşünülebilir. Faizin alt sınırının belirlenmesi ise [sayfa 315] tamamen olanaksızdır. Herhangi bir alt düzeye düşebilir. Ne

var ki bu durumda daima, onu tekrar bu nispi alt düzeyinin üzerine yükseltecek zıt yönlü etkiler görülecektir.

"Bir sermayenin kullanımı için ödenen miktar ile sermaye arasındaki bağıntı, para olarak ölçülen faiz oranını ifade eder. " "Faiz oranı, 1) kâr oranına ve; 2) toplam kârın borç veren ile borç alan arasındaki bölünme oranına bağlıdır." (*Economist,* January 22, 1853.) "Eğer bir kimsenin borç aldığı paranın kullanımı için faiz olarak ödediği şey, bu kimsenin üretebildiği kârın bir kısmı ise, bu faizin, daima bu kârla belirlenmesi gerekir" (Massie, *l.c.,* s. 49.)

Önce, toplam kâr ile, bunun, faiz olarak para-kapitaliste ödenmesi gerekli kısmı arasında sabit bir bağıntı bulunduğunu varsayalım. Bu durumda, faizin, toplam kârla birlikte yükseleceği ya da düşeceği ve toplam kârın, genel kâr oranı ve bu orandaki dalgalanmalar ile belirleneceği açıktır. Örneğin, ortalama kâr oranı = %20 ve faiz = kârın ¼'i ise, faiz oranı = %5; eğer ortalama kâr oranı = %16 ise, faiz oranı = %4 olurdu. %20 bir kâr oranı ile, faiz oranı; %8'e yükselebilir ve sanayi kapitalisti gene de, kâr oranı = %16 ve faiz oranı = %4 olduğu zamanki kadar, yani %12 kâr elde ederdi. Faiz, yalnızca %6 ya da %7'ye yükselecek olsa, kârın gene de büyük bir kısmını kendisine alıkoyabilirdi. Faiz, ortalama kârın değişmeyen bir miktarına eşit olsa, buradan, genel kâr oranı ne kadar yüksek olursa, toplam kâr ile faiz arasındaki mutlak farkın o kadar büyük olacağı ve toplam kârdan üretken kapitalistin cebe indireceği kısmın o kadar büyük olacağı, ve bunların tersi olduğu zaman da, sonucun bunun tersi olacağı sonucu çıkar. Faiz = ortalama kârın 1/5'i olsun. 10'un beşte-biri 2'dir; toplam kâr ile faiz arasındaki fark = 8 olur. 20'nin beşte-biri = 4'tür; fark = 20 - 4 = 16; 25'in 1/5'i = 5; fark = 25 - 5 = 20; 30'un 1/5'i = 6; fark = 30 - 6 = 24; 35'in 1/5'i = 7; fark = 35 - 7 = 28." %4, 5, 6, 7'lik farklı faiz oranları burada daima, toplam kârın ancak 1/5'ini ya da %20'sini temsil ederler. Kâr oranları farklı iseler, farklı faiz oranları, toplam kârın aynı kesirli parçalarını ya da toplam kârın aynı yüzdelerini ifade ederler. Bu gibi değişmeyen faiz oranları ile, sanayi kârı (toplam kâr ile faiz arasındaki fark) genel kâr oranıyla orantılı olarak yükselir ve bunun tersi de doğrudur.

Diğer bütün koşullar eşit olmak üzere, yani faiz ile toplam kâr arasındaki oranın, azçok değişmeyen bir oran olduğu varsayıldığında, işlev yapmakta olan kapitalist, kâr oranının düzeyiyle doğru orantılı olarak, daha yüksek ya da daha düşük bir faiz ödemeye hazırdır ve isteklidir.[61] Görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı, kapitalist üretimin gelişmesiyle ters orantılı olduğuna göre, buradan, bir ülkedeki daha yüksek ya da düşük faiz oranının, hiç değilse faiz oranındaki fark fiilen kâr oranlarındaki farkı ifade ettiği ölçüde, sanayiin gelişme derecesiyle gene ters orantılı [sayfa 316] olacağı sonucu çıkar. Daha ilerde, bunun, daima böyle

[61] "Doğal faiz oranı, bireylerin ticari kararlarıyla düzenlenir." (Massie, *l. c.,* s. 51.)

olması gerekmeyeceği görülecektir. Bu anlamda olmak üzere, faizin kârla ya da daha doğrusu genel kâr oranıyla düzenlendiği söylenebilir. Ve bu düzenleme biçimi, faizin ortalaması için bile geçerlidir.

Her ne olursa olsun, ortalama kâr oranına, faizin üst sınırının nihai belirleyicisi gözüyle bakılabilir.

Faizin, ortalama kârla ilişkisi olgusu şimdi daha uzun uzadıya ele alınacaktır. Kâr gibi, özgül varlığa sahip bir bütünün iki parçaya ayrılması sözkonusu olduğunda, sorun her şeyden önce, doğal olarak bölünecek olan varlığın büyüklüğü üzerinde düğümlenir, ve bu kârın büyüklüğü, kendi ortalama oranı ile belirlenir. Belli bir büyüklükte bir sermayenin, diyelim, 100'lük bir sermayenin genel kâr oranı, şu halde kârın büyüklüğü veri olsa. Bu durumda, kârdaki değişmelerin, kârın, borç aldığı sermaye ile çalışan üretken kapitalistin elinde kalan parçaları ile ters orantılı olacağı açıktır. Ve, bölüşülecek kârın, karşılığı ödenmemiş emeğin ürettiği değerin miktarını belirleyen koşullar, kârın bu iki tür kapitalist arasında bölüşümünü belirleyen koşullardan büyük ölçüde farklıdırlar ve çoğu kez, büsbütün zıt yönde etki yaratırlar.[62]

Modern sanayiin üzerinde hareket ettiği çevrimlere bakacak olursak –hareketsizlik hali, artan canlılık, gönenç, aşırı-üretim, bunalım, durgunluk, hareketsizlik durumu, vb. gibi inceleme alanımızın dışında kalanlar– düşük bir faiz oranını genellikle bir gönenç ya da fazla kâr dönemine tekabül ettiğini, faizdeki yükselmenin gönençten ayrı düştüğünü, ya da bunun tersinin olacağını, ve tefeciliğin en uç noktasına kadar ulaşan azami bir faiz düzeyinin, bunalım dönemine rasladığını görürüz.[63] 1843 yazı, çarpıcı bir gönenç döneminin başlangıcıydı; 1842 ilkyazında hala %4 ½ olan faiz oranı, 1843 ilkyazı ile yazında %2'ye düştü;[64] eylül ayında ise %1½'ye kadar düştü (Gilbart, I, s.166); daha sonra, 1847 bunalımı sırasında, %8'e ve bunun da üstüne yükseldi.

Bununla birlikte, düşük bir faizin durgunluk ılımlı bir yükselme gösteren faizin, canlanan bir faaliyet sırasında görünmeleri de olanaklıdır.

Faiz oranı, ödemelerin karşılanabilmesi için ne pahasına olursa olsun borç para alındığı bunalım sıralarında doruk noktasına ulaşır. Faizde bir yükselme, değerli senetlerin fiyatlarında bir düşme anlamına gel-

[62] Bu noktada elyazmasında şu belirleme var: "Bu bölümün gidişi, kârın dağılım yasalarını çözümlemeden önce, nicel bir bölünümün, nitel bir bölünüm haline nasıl geldiğini araştırmanın daha uygun olacağını gösteriyor. Bundan önceki bölümden buraya bir geçiş yapmak için, faizin, kârın belirli olmayan bir kısım olduğunu varsaymak yeterli olacaktır."

[63] "İlk dönemde, hemen bunalımdan sonra, spekülasyon olmaksızın para boldur; ikinci dönemde, para boldur ve spekülasyon da boldur; üçüncü dönemde, spekülasyon gerilemeye başlar ve para aranır olmuştur, dördüncü dönemde, para kıttır ve bunalım gelip çatmıştır." (Gilbart, *A Practical Treatise on Banking,* 5th ed., Vol. I, London 1849, s. 149.)

[64] Tooke, bunu, "daha önceki yıllarda kârlı yatırımların kıtlığı nedeniyle zorunlu olarak oluşan, aşırı-sermaye birikimi, biriktirilmiş bulunan paraların piyasaya sürülmesi ve umut veren ticari girişimlere olan güvenin canlanması ile" açıklıyor. (*History of Prices from 1839 till 1847;* London 1848, s. 54.)

diğinden, bu durum, elinde para-sermaye bulunan kimselere, işlerin [sayfa 317] gidişi sırasında, faiz oranı tekrar düşer düşmez, hiç değilse ortalama fiyatlarına yeniden yükselecek olan bu gibi faiz getiren senetleri, gülünç derecede düşük fiyatlarla ele geçirmek için güzel bir fırsat sağlar.[65]

Bununla birlikte, faiz oranı, kâr oranındaki dalgalanmalardan tamamen bağımsız bir düşme eğilimini de taşır. Ve, gerçekten, iki ana neden buna yolaçar:

I. "Sermayenin, hiç bir zaman üretken bir kullanım dışında borç alınmadığını kabul etsek bile, faizin, brüt kâr oranında herhangi bir değişiklik olmadan da değişebileceğini pek olası sayıyorum. Çünkü, bir ulus zenginlik yolunda ilerledikçe, kendilerini, atalarının emeği sayesinde, yalnız faizleri ile rahatça yaşatabilecek birikmiş bir paranın sahipleri halinde bulan bir sınıf insan türer ve bunlar gitgide artar. Gençliklerinde ve orta yaşlılıklarında fiilen iş hayatına katılmış bulunan bir çoğu da, yaşlanınca kendi biriktirdikleri meblağların faizleriyle sakin bir hayat sürmek üzere iş hayatından çekilirler. Bu her iki sınıf da, ülkenin artan zenginliği ile birlikte büyüme eğilimindedir, çünkü, oldukça büyük bir sermaye ile işe başlayanların az bir sermaye ile başlayanlara göre daha çabuk bağımsızlığa ulaşmaları olasılığı vardır. İşte bu yüzden, eski ve zengin ülkelerde, sermayeleri olup da, bunu kendileri kullanmak zahmetine girmek istemeyenlere ait ulusal sermaye miktarının, toplumun tüm üretken sermayesine olan oranı, yeni yerleşen ve daha yoksul bölgelere göre daha büyüktür. İngiltere'de ... nüfusa oranla *rantiyeler* sınıfı ne denli daha kalabalıktır! *Rantiyeler* sınıfı ne denli çoğalırsa, borç sermaye verenler sınıfı da o denli artar, çünkü bunlar bir ve aynı sınıftır." (Ramsay , *An Essay on ıhe Distribution of Wealth,* s. 201-02.)

II. Kredi sistemindeki gelişme ve bununla birlikte, sanayiciler ile tüccarların, toplumun bütün sınıflarının tasarrufları üzerinde bankerler aracılığı ile kurdukları gittikçe artan denetimleri ve para-sermaye olarak iş görebilecek bu tasarrufların miktar olarak gitgide yoğunlaşması, faiz oranı üzerinde ayrıca bir baskı yaratır. Bu konu üzerinde ilerde daha fazla durulacaktır.

Faiz oranının belirlenmesiyle ilgili olarak Ramsay şöyle diyor: "Faiz oranı kısmen brüt kâr oranına ve kısmen de, bunun sermaye kârı ile girişim kârına bölünme oranına bağlıdır. Bu oran da, gene, borç sermaye verenler ile borç sermaye alanlar arasındaki rekabete bağlıdır; bu rekabet, hiç bir şekilde, gerçekleşmesi umulan brüt kâr oranı tarafından tümüyle düzenlenmemekle birlikte, onun etkisi altındadır."[66] Ve, reka-

[65] "Bir bankerin eski bir müşterisinin, 200.000 sterlinlik tahvil karşılığında borç verilmesi isteği reddedildi; ödemeleri durduracağını bildirmek için tam ayrılacağı sırada kendisine, bunu yapmasına gerek bulunmadığı, o günkü koşullar altında bankerin tahvilleri 150.000 sterline satın alabileceği anlatıldı." ([H. Roy.] *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844, etc.,* London 1869, s. 80.)

betin niçin sırf bu neden tarafından düzenlenmemesine gelince, bir yandan [sayfa 318] çoğu kimse, parayı, üretken bir kullanım amacı gütmeksizin borç almaktadır; öte yandan, borç verilebilir tüm sermaye oranının, brüt kârdaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak ülkenin zenginliğiyle değişiklik göstermesidir." (Ramsay, *l.c.,* s. 206-07.)

Ortalama faiz oranını belirlemek için, 1) ortalama faiz oranının, büyük sanayi çevrimleri içinde gösterdiği değişiklikler sırasında hesaplanması; ve 2) uzun vadeli sermaye borçlanmalarını gerektiren yatırımları için faiz oranının bulunması gerekir.

Bir ülkede egemen olan –ve sürekli dalgalanmalar gösteren piyasa oranlarında farklı bulunan– ortalama faiz oranı, herhangi bir yasa ile belirlenemez. Burada, iktisatçıların doğal bir kâr oranından ve doğal bir ücret oranından sözettikleri anlamda doğal bir faiz oranı diye bir şey yoktur. Massie bu konuda haklı olarak şöyle der (s. 49): "Bir kimsenin bu konuda kuşku duyabileceği tek şey, bu kârın hangi kısmının hak olarak borç alana, ve hangi kısmının borç verene ait olduğudur; ve bunu, genellikle borç alanlar ile borç verenlerin düşüncelerinden başka belirleyecek bir yöntem bulunmamaktadır; haklı ya da haksız, bu konuda genel rızaya uygun olarak yapılan ne ise odur." Arz ve talebin eşitlenmesi –ortalama kâr oranı veri kabul edildiğinde– hiç bir anlam taşımaz. Bu formüle başvurulan diğer hallerde (ve bu o zaman pratik olarak doğrudur), rekabetten bağımsız olan ve daha çok onu belirleyen temel kuralı (düzenleyici sınırları ya da sınırlayıcı büyüklükleri) bulmaya yarayan bir formül olarak iş görür; özellikle, rekabetin pratiği ve görüngülerinin ve bu görüngülerden doğan kavramların tutsağı olanların, ekonomik ilişkilerin, rekabetin çerçevesi içersinde kazandıkları içsel bağlar üzerine, gene yalnızca yüzeysel bir fikre ulaşmalarına yarayan bir formül olarak hizmet eder. Bu, rekabetle birlikte giden değişikliklerden, bu değişikliklerin sınırlarına ulaşmak için bir yöntemdir. Ortalama faiz oranında durum böyle değildir. Ortalama rekabet koşullarının, borç verenle borç alan arasındaki dengenin, niçin borç verene sermayesi üzerinden, %3, 4, 5, vb. gibi bir faiz oranı ödenmesini, ya da brüt kârın, diyelim %20 ya da %50 gibi belli bir kısmının verilmesini gerektirdiğini söylemek için hiç bir akla-uygun neden yoktur. Rekabetin, sırf rekabet olarak herhangi bir şeyi belirlemesi halinde, bu belirleme raslantıya bağlı, tamamen görgücül bir belirlemedir ve ancak bilgiçlik ya da hayalcilik, bu raslantıyı bir zorunluluk gibi göstermeye kalkışabilir.[67] Banka mevzuatı ve ticari [sayfa

[66] Faiz oranı genellikle ortalama kâr oranı ile belirlendiği için, aşırı dolandırıcılık çoğu kez, düşük bir faiz oranı ile bir aradadır. Örneğin, 1844 yazındaki demiryolu sahtekarlığında olduğu gibi, İngiltere Bankasının faiz oranı, 16 ekim 1844'e kadar %3'e yükseltilmemişti.

[67] Örneğin, J. G. Opdyke, *Treatise on Political Economy* (New York 1851) adlı yapıtında, %5'lik bir faiz oranının evrenselliğini; ebedi yasalar ile açıklamak için çok başarısız bir girişimde bulunmuştur. Bay Karl Arnd, *Dienaturgemüsse Volkswirtschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus, etc.,* Hanau 1845, daha da bönce şu sözleri eder: "Nesnelerin üretiminin doğal seyrinde tek *bir* görüngü vardır ki, tamamen yerleşilmiş ülkelerde bir ölçüde faiz oranını

319] bunalımlarla ilgili 1857 ve 1858 yıllarına ait parlamento raporlarında, İngiltere Bankası müdürlerinin, Londralı bankerlerin, taşralı bankerlerin ve profesyonel teorisyenlerin, "fiilen oluşan faiz oranı" üzerindeki ileri-geri gevezeliklerini ve "borç verilebilir sermayenin kullanımı için ödenen fiyatı, bu tür sermayenin arzına bağlı olarak değişebilir", "yüksek bir faiz oranı ve düşük bir kâr devamlı varolamaz", gibi ve bunlara benzer daha bir yığın orta-malı ve şatafatlı saçmalıkları dinlemekten daha eğlendirici bir şey olamaz.[68] Görenek ve gelenek, hukuksal gelenek, vb., ortalama faiz oranının belirlenmesinde, bu salt bir ortalama olarak değil, daha çok, gerçek bir büyüklük olarak varolduğu sürece, rekabetin kendisi kadar rol oynarlar. Faiz oranının hesaplanmasını gerektiren birçok hukuksal anlaşmazlıkta, ortalama bir faiz oranının yasal bir oran olarak kabul edilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Eğer bir bir adım daha atar ve ortalama bir faiz oranının sınırlarının niçin genel yasalardan çıkartılamadığını soracak olursak, bu sorunun yanıtının, düpedüz faizin özünde saklı olduğunu görürüz. Faiz yalnızca ortalama kârın bir parçasıdır. Aynı sermaye, iki ayrı rolde görünür – borç verenin elinde, borç verilebilir sermaye olarak, ve faal kapitalistin elinde sanayi ya da ticaret sermayesi olarak. Ama bu sermaye, tek bir kez işlev yapar ve tek bir kez kâr üretir. Üretim sürecinin kendisinde, sermayenin borç verilebilir sermaye olma niteliği herhangi bir rol oynamaz. Kâr üzerinde hak iddia eden tarafların bunu nasıl bölüştükleri sorunu, tıpkı bir iş ortaklığında ortak kârın, yüzde paylar olarak bölüşülmesinde olduğu gibi, o olayla sınırlı ve tamamen görgücül bir şeydir. Esas olarak kâr oranını belirleyen artı-değer ile ücretler arasındaki bölünmede, birbirinden tamamen farklı iki öğe –emek-gücü ile sermaye– belirleyici etmenlerdir; bunlar, birbirlerini sınırlayan, iki bağımsız değişkenin işlevleridir; ve bunların *nitel farkı,* üretilen değerin *nicel bölünümünün* kaynağıdır. Artı-değerin rant ile kâra bölünmesinde de aynı şeyin olduğunu daha ilerde göreceğiz. Faiz konusunda ise böyle bir şey olmamaktadır. Burada *nitel farklılaşma,* biraz sonra göreceğimiz gibi, daha çok, aynı artı-değer miktarının *tamamen nicel bölünmesinden* ileri gelmektedir.

Bütün bu anlatılanlardan "doğal" faiz oranı diye bir şeyin olmadı-

düzenler görünmektedir: bu olay Avrupa ormanlarında kerestenin, yıllık büyüme ile artma oranıdır. Bu yeni büyüme, kendi değişim-değerlerinden tamamen bağımsız, yüzde 3-4 oranında olur." (Ağaçların kendi değişim-değerlerinden bağımsız olarak daha her yıl büyümeleri ne kadar garip değil mi!) "Buna göre, faiz oranının, en zengin ülkelerde bugünkü düzeyinin altına düşmesi beklenemez." (s. 124.) (Demek istediği, ağaçların değişim-değerleri, büyümelerine ne kadar bağlı olursa olsun, bunların büyümesi değişim-değerlerinden bağımsızdır.) Buna, "ilk orman faiz oranı" denilse yeridir. Bunun kaşifi bu yapıtta. "bilimimize," "köpek vergisi filozofu" olarak övgüye değer bir katkıda daha bulunmuştur. (Marx, kitabındaki özel bir paragrafta (§ 88, s. 420-421) bu vergiyi savunduğu için, K. Arnd'a alaylı bir ifadeyle, "köpek vergisi filozofu" diyor. *-Ed.*)

[68] İngiltere Bankası, açık piyasada egemen olan oranı, doğal olarak her zaman gözönünde tutarak, iskonto oranını, altının ithal ve ihracına göre yükseltiyor ve alçaltıyor. "Böylece, banka hadlerindeki değişmeleri tahmin ederek iskonto oyunlarına girişmek şimdi para merkezinin", yani Londra para-piyasasının, "büyükbaşlarının uğraşlarının yansı haline gelmiş bulunuyor. " ([H.Roy,] *The Theory of the Exchanges, etc.,* s.113.)

ğı sonucu çıkar. Ne var ki, genel kâr oranının tersine, bir yandan ortalama faizin sınırlarının ya da sürekli dalgalanan piyasa faiz oranlarından farklı olarak, ortalama bir faiz oranının belirlenmesi için, genel bir yasa yoktur, [sayfa 320] çünkü bu salt brüt kârın, sermayenin farklı adlar taşıyan iki sahibi arasında bir paylaşılması sorunudur; öte yandan faiz oranı –ister ortalama, ister her özel durum için geçerli piyasa oranı olsun– tekbiçimli, belirli ve somut bir büyüklük olarak, genel kâr oranından tamamen farklı bir görünüş içersindedir.[69]

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bağıntı, bir metaın piyasa-fiyatı ile kendi değeri arasındaki bağıntıya benzer. Faiz oranı, kâr oranı ile belirlendiği sürece, bu oran, özel bir sanayi kolunda egemen olan özgül bir kâr oranı ile, ya da hele, belli bir iş alanında herhangi bir kapitalistin elde edebileceği fazladan bir kâr ile değil, daima genel bir kâr oranı ile belirlenir.[70] Bu nedenle, ortalama faiz oranı, genel kâr oranının saf ya da güvenilir ifadesi olmamakla birlikte, genel kâr oranı, aslında, ortalama faiz oranında görgücül ve bilinen bir gerçek olarak görünür.

Faiz oranının kendisinin, borç alanlar tarafından verilen farklı güvence derecelerine göre ve borç vadesinin uzunluğuna bağlı olarak değişeceği gerçi doğrudur; ama, faiz oranı, bu derecelerin herbiri için belli bir anda tek biçimdedir. Bu ayrım da demek ki, faiz oranının sabit ve tekbiçimdeki görünüşünü değiştirmemektedir.[71]

[69] "Metaların fiyatı sürekli dalgalanır; bu metalar, farklı kullanmalar için imal edilmişlerdir; para, bütün amaçlara hizmet eder. Metalar, aynı türden olanlar bile, nitelik bakımından farklıdırlar; nakit para daima aynı değerdedir, ya da hiç değilse böyle kabul edilmiştir. Bu ne-denle, paranın, bizim faiz terimi ile belirlediğimiz fiyatı, diğer şeylerden daha büyük kararlılığa ve tekbiçimliliğe sahiptir." (J. Steuart, *Principies of Political Economy,* Fransızca çeviri, 1789, IV, s. 27.)

[70] "Ne var ki bu, kârın bölünmesi kuralı, her borç verene ve alana özel olarak değil, genellikle borç verenlere ve alanlara uygulanır ... önemli büyüklükte ve küçüklükte kazançlar, borcu verenle hiç bir ilişkisi bulunmayan bir becerinin ya da bilgi noksanlığının muvafakatıdır; borç verenler, uğranılan kayıptan zarara uğramadıklarına göre, kazançtan da yararlanmamaları gerekir. Aynı işi yapan tek bir kimse için söylenenler, özel türden işler için de geçerlidir; herhangi bir iş kolunda iş gören tüccarlar ile işadamları borç aldıkları para ile, aynı ülkedeki diğer tüccar ve işadamlarının sağladığı olağan kârdan daha fazlasını elde ederlerse, bu fazladan kazanç, bunu elde etmek yalnızca olağan bir beceri ye bilgiyi gerektirdiği halde, kendilerine aittir; yoksa, o parayı kendilerine sağlayan borç verene değil ... çünkü, borç verenler paralarını, genel kâr oranının altında bir ödemede bulunmaya ancak elveren koşullarda iş gören bir iş kolunda kullanılmak için borç vermezler; ve bu nedenle, paralarıyla, sağlanan kazanç ne olursa olsun, bundan fazlasını almayı haketmemişlerdir." (Massie, *l.c.,* s. 50, 51.)

[71] Banka iskonto oranı	%5
Piyasa iskonto oranı, 60 gün vadeli senetler	%3$^{5}/_{8}$
Piyasa iskonto oranı, 3 ay vadeli senetler	%3½,
Piyasa iskonto oranı, 6ay vadeli senetler	%3$^{5}/_{16}$
Poliçe simsarlarına borç, günlük	%1-2
Poliçe simsarlarına borç, bir hafta vadeli	%3
Ondört gün için son oran, hisse senedi simsarlarına borç	%4¾-5
Mevduat faizi (bankalar)	%3½
Mevduat faizi (iskonto kurumları)	%3-3¼

Bu farkın, bir ve aynı gün için ne denli büyük olabileceği, 10 Aralık tarihli *Daily News*'ın kent haberlerinden alınan, 9 aralık 1819'da Londra para-piyasasındaki faiz hadleri ile ilgili yukardaki rakamlarda görülmektedir. En düşüğü %1, en yükseği %5'dir. [*F. E.*]

Ortalama faiz oranı, her ülkede, oldukça uzun dönemlerde sabit bir büyüklük olarak görünür, çünkü genel kâr oranı –özgül kâr oranlarının, bir alandaki değişikliğin, bir başka alandaki zıt yönlü bir değişiklik ile telafi edilmek üzere, sürekli değişiklik göstermesine karşın– ancak daha uzun dönemlerde değişir. Ve bunun göreli değişmezliği, ortalama, ya da [sayfa 321] ortak kâr oranının tam da bu aşağı yukarı değişmez niteliğinde ortaya çıkarılır.

Bununla birlikte, sürekli dalgalanan piyasa faiz oranına gelince, bu tıpkı metaların piyasa-fiyatı gibi her an sabit bir büyüklük olarak bulunur, çünkü, para piyasasında, bütün borç verilebilir sermaye, toplu bir kitle olarak faal sermayenin karşısında yeralır, ve böylece, bir yanda borç verilebilir sermaye arzı ile, öte yanda buna olan talep arasındaki bağıntı, faizin herhangi bir andaki piyasa düzeyini belirler. Kredi sistemi ne kadar fazla gelişir ve bununla birlikte yoğunlaşarak borç verilebilir sermayeye ne kadar fazla toplumsal bir nitelik kazandırır ve onu hep birlikte para piyasasına sürerse, bu o kadar çok böyle olur. Öte yandan genel kâr oranı, hiç bir zaman özgül kâr oranlarının eşitlenmesi eğiliminden, bunların eşitlenmesi hareketinden başka bir şey değildir. Kapitalistler arasındaki rekabet, –ki, kendisi bu eşitlenme yönünde harekettir– burada, kârın oldukça uzun bir süre ortalamaların altında kaldığı alanlardan sermayeyi yavaş yavaş çekerek, kârın ortalamanın üzerinde bulunduğu alanlara yavaş yavaş kaydırılması şeklindedir. Ya da, ek sermayenin bu alanlar arasında yavaş yavaş ve değişen oranlarda dağılması biçimindedir. Bu farklı alanlar bakımından, sermayenin arzı ve çekilmesinde sürekli bir değişme sözkonusudur; faiz oranının belirlenmesinde olduğu gibi, eşzamanlı bir kitle etkisi hiç bir zaman sözkonusu olamaz.

Faiz getiren sermayenin, metadan mutlak farklı bir kategori olmakla birlikte, *sui generis* bir meta haline geldiğini ve böylece faizin, sıradan bir metaın piyasa-fiyatı gibi her zaman arz ve taleple saptanan fiyatı halini aldığını görmüş bulunuyoruz. Piyasa faiz oranı da, bu nedenle, sürekli bir dalgalanma içersinde olduğu halde, belli bir anda, tıpkı bir metaın her ayrı durumdaki piyasa-fiyatı gibi, devamlı olarak belirlenmiş ve tekbiçimde bir hali gibi görünür. Para-kapitalistler bu metaı arzederler ve faal kapitalistler onun için sürekli bir talep yaratarak, bu metaı satın alırlar. Eşitlenme süreci genel bir kâr oranı yarattığında, böyle bir şey olmaz. Meta fiyatları, bir alanda, üretim-fiyatının üzerinde ya da altında ise (her ayrı girişimde, sınai çevrimlerin çeşitli evreleri ile birlikte görülen dalgalanmaları burada özellikle bir yana bırakıyoruz) denge, sermayenin bireysel üretim alanlarına akması ya da bu alanların dışına çıkmasına bağlı olarak, üretimin genişlemesi ya da daralması, yani sanayi sermayeleri tarafından piyasaya sürülen metaların kitlesindeki büyüme ya da küçülme ile sağlanır. Metaların ortalama piyasa-fiyatlarının, bu şekilde, üretim-fiyatlarına eşitlenmesiyle, özgül kâr oranlarının, genel ya da ortalama kâr oranlarından gösterdiği sapmalar düzeltilmiş olur. Bu

süreçte, sanayi ya da ticaret sermayesi, *bu sermaye niteliğiyle,* faiz getiren sermayede olduğu gibi, alıcı karşısında hiç bir zaman metalar görünüşüne bürünemez. Böyle bir görünüşe girse bile, bu ancak, metaların piyasa-fiyatlarının dalgalanmalarında ve üretim-fiyatlarına eşitlenmelerinde olur, yoksa ortalama kârın doğrudan doğruya belirlenmesi şeklinde [sayfa 322] olmaz, Genel kâr oranı gerçekte, 1) toplam sermaye tarafından üretilen artı-değer ile, 2) bu artı-değerin, toplam sermayenin değerine oranıyla, ve 3) rekabet ile –ama ancak, belli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayelerin, bu artı-değerden, kendi nispi büyüklükleri ile orantılı olarak eşit paylar almaya çalıştığı bir hareket olduğu ölçüde, bu rekabet ile– belirlenir. İşte bunun için, genel kâr oranı gerçekte, doğrudan doğruya ve derhal arz ve talep arasındaki oranla belirlenen piyasa faiz oranından çok daha farklı ve çok daha karmaşık nedenlerden doğmaktadır, bu yüzden de faiz oranı gibi somut ve açık bir olgu değildir. Çeşitli üretim alanlarındaki tek tek kâr oranlarının kendileri az çok belirsiz şeylerdir; ama göründükleri kadarıyla, farkedilen şey, bunların tekbiçimde olmaları değil; farklılıklarıdır. Genel kâr oranı ise, gerçek kâr oranının görgücül ve doğrudan doğruya görülebilir biçimi olarak değil, ancak kârın en alt sınırı olarak görünür.

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bu farkı vurgularken, faiz oranının sağlam bir temele oturmasına yardım eden şu iki noktayı hala bir yana bırakıyoruz: 1) faiz getiren sermayenin, tarihsel olarak önceden varoluşu ve geleneksel bir genel faiz oranının varlığı; 2) dünya piyasasının, faiz oranının oluşması üzerinde, bir ülkenin ekonomik koşullarından bağımsız olarak, kâr oranı üzerindeki etkisine kıyasla, çok daha büyük olan doğrudan etkisi.

Ortalama kâr, doğrudan doğruya yerleşmiş bir olgu gibi ortaya çıkmaz, o daha çok, zıt yönlü dalgalanmaların eşitlenmelerinin nihai bir sonucu olarak belirlenecek bir şeydir. Faiz oranı için durum böyle değildir. Faiz oranı, kendi genel ve hiç değilse yerel gerçekliği içersinde günü gününe saptanan –sanayi ve ticaret sermayesinin kendi işlemlerinin hesaplanmasında bir etmen ve hatta önkoşul olarak hizmet eden– bir şeydir. Her 100 sterlin tutarındaki bir para miktarının, 2, 3, 4, 5 sterlin sağlamak üzere, taşıdığı genel bir yeti halini almıştır. Meteoroloji raporları hiç bir zaman barometre ve termometreden alınan sonuçları, borsa raporlarının faiz oranının, şu ya da bu sermaye için değil, para piyasasındaki sermaye, yani genellikle borç verilebilir sermaye için gösterdiğinden daha büyük bir doğrulukla gözler önüne seremezler.

Para piyasasında yalnız borç verenlerle borç alanlar karşı karşıya gelirler. Meta aynı biçime sahiptir: para. Özel bir üretim ya da dolaşım alanına yatırılmış olmasına göre sermayenin aldığı bütün özel biçimler burada yokolmuştur. Şimdi o, bağımsız bir değerin, farklılaşmamış, türdeş biçiminde –para biçiminde– bulunur. Özel alanlardaki rekabet onu etkilemez. Bunların hepsi, borç para alanlar şeklinde biraraya toplanmışlardır

ve sermaye, onların karşısına, henüz ilerdeki yatırım tarzıyla ilgisiz bir biçim içersinde çıkmaktadır. Sanayi sermayesinin, ancak, çeşitli bireysel alanlar arasındaki hareket ve rekabetle ortaya koyduğu şeyi, borç verilen sermaye, burada, *esas olarak sınıfın ortak sermayesi* olarak, sermayenin arz ve talebinde en kesin biçimde ortaya koyar. Öte yandan, [sayfa 323] para piyasasındaki para-sermaye, fiilen, kendi özgül kullanımına kayıtsız bir biçimde bulunur ve her özel alanın üretim gereksinmelerinin gerektirdiği şekilde, çeşitli alanlar arasında, kapitalist sınıf arasında ortak bir öğe olarak dağıtılır. Ayrıca, geniş-ölçekli sanayiin gelişmesiyle, para-sermaye piyasada bulunduğu sürece, herhangi bir kapitalist, piyasadaki sermayenin şu ya da bu kadar kısmına sahip bulunan bir kimse tarafından temsil edilmez, fiili üretimden büsbütün farklı bir bankerler topluluğunun, yani toplumsal sermayenin temsilcilerinin denetimi altındaki, yoğunlaşmış, örgütlenmiş bir kitle niteliğine bürünür. Böylece talep bakımından, borç verilebilir sermaye bütünüyle bir sınıf ile karşı karşıya bulunduğu halde arz alanında, *kitle haline* gelen şey, borç verilebilir sermayenin kendisidir.

Genel kâr oranının, büyüklüğü dalgalansa bile, borç alanların karşısına, hepsi için aynı şekilde değiştiği için, daima belli ve sabit bir öğe olarak çıkan, belirli faiz oranının yanında puslu ve sisli görünmesinin nedenlerinden bazıları işte bunlardır. Tıpkı, paranın değerindeki değişmelerin, onun bütün metalar karşısında aynı değere sahip olmasına engel olmaması; tıpkı metaların piyasa-fiyatlarındaki günlük dalgalanmaların, bunların günü gününe gazetelerde bildirilmelerine engel olmaması gibi, faiz oranı da tıpkı onlar gibi düzenli şekilde "paranın fiyatı" olarak bildirilir. Bunun böyle olmasının nedeni, sermayenin kendisinin burada para-biçiminde bir meta olarak arzedilmesidir. Fiyatının saptanması ise, böylece, öteki bütün metalarda olduğu gibi, onun da piyasa-fiyatının saptanmasıdır. Faiz oranı, bu nedenle, daima genel faiz oranı olarak, şu kadar para için şu kadar para şeklinde, belirli bir miktar olarak görünür. Öte yandan kâr oranı, aynı alan içersindeki fiyatı aynı olan metalar için bile farklı sermayelerin aynı metaı, ürettikleri farklı koşullara bağlı olarak değişebilir, çünkü, bireysel bir sermayenin kâr oranı, metaın piyasa-fiyatı ile belirlenmeyip, daha çok, piyasa-fiyatı ile maliyet-fiyatı arasındaki farkla belirlenir. Ve bu farklı kâr oranları –önce aynı alan içersinde ve sonra farklı alanlar arasında– ancak sürekli dalgalanmalar yoluyla bir dengeye ulaşabilirler.

(Daha sonra işlenmek üzere not.) Kredinin özgül bir biçimi: Bilindiği gibi, para, satınalma aracı yerine ödeme aracı olarak hizmet ettiğinde, meta elden çıkartılır, ama değeri ancak daha sonra gerçekleşir. Eğer ödeme ancak tekrar satıldıktan sonra yapılacak olursa, bu satış, satın

almanın bir sonucu olarak görünmez; daha çok, bu satış yolu iledir ki, satınalma gerçekleşmiş olur. Başka bir deyişle, satış, satınalmanın aracı olur. İkinci olarak: borç senetleri, poliçeler, vb., alacaklı için ödeme araçları olurlar. Üçüncü olarak, borç senetlerinin birbiriyle değiştirilmesi paranın yerini tutar. [sayfa 324]

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FAİZ VE GİRİŞİM KÂRI

FAİZ, bundan önceki iki bölümde görmüş olduğumuz gibi, kökeni bakımından, faal kapitalistin, sanayicinin ya da tüccarın, kendi sermayesi yerine borç alınan sermayeyi kullandığında, para-sermaye sahibine ve onu ödünç verene ödemek zorunda olduğu kârın, yani artıdeğerin yalnızca bir parçası gibi görünür, ve kökeninde, onun bir parçası olduğu gibi, gerçekte onun bir parçası olarak da kalır. Kapitalist eğer yalnız kendi sermayesini kullanıyorsa, bôyle bir kâr bölüşümü olmaz, kârın hepsi onun olur. Gerçekten de, sermaye sahipleri bunu kendi yeniden-üretim sürecinde kullandıkları sürece, faiz oranının belirlenmesinde rekabet halinde değillerdir. Bu bile, tek başına, faiz kategorisinin – bir faiz oranı belirlenmeksizin varlığı olanaksız olan bu kategorinin– sanayi sermayesinin sermaye olarak hareketlerine yabancı bir şey olduğunu göstermektedir.

"The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, annually, or for any longer or shorter period for use of a certain amount of rnoneyed capital... When tlıe owner of a capital employs it actively in reproduction, he does not come under tlıe head of tlıose capitalists, the [sayfa 325] proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest."* (Th. Tooke, *History of Prices,* London 1838, II, pp.

355-56.) Gerçekten de, kârın bir kısmını faize dönüştüren, genellikle faiz kategorisini yaratan şey, kapitalistlerin kendi aralarında böylece, para-kapitalistler ve sanayi kapitalistleri diye ikiye ayrılmaları olduğu gibi, faiz oranını yaratan şey de işte bu iki tür kapitalist arasındaki rekabetten başka bir şey değildir.

Sermaye yeniden-üretim sürecinde işlev yaptığı sürece, –bu sermayenin sanayici kapitaliste ait olduğunu ve onu borç verene geri vermek zorunda olmadığını kabul etsek bile– kapitalist, özel bir birey olarak, bu sermayenin kendisi üzerinde değil, ancak gelir olarak harcayabileceği kâr üzerinde tasarrufta bulunur. Sermayesi, sermaye olarak işlev yaptığı sürece, yeniden-üretim sürecine aittir, bu sürece bağlanmış durumdadır. O, gerçekten de bu sermayenin sahibidir, ama bu sahiplik, ona, bunu emeğin sömürüsü için sermaye olarak kullandığı sürece başka bir şekilde tasarrufta bulunabilme olanağını vermez. Aynı şey, para-kapitalist için de doğrudur. Sermayesi borç verildiği ve böylece para-sermaye olarak hizmet ettiği sürece, kendisine bir faiz, kârın bir kısmını getirir , ama o, ana para üzerinde tasarrufta bulunamaz. Bu durum, sermayesini, diyelim bir yıl ya da daha uzun bir süre için borç verdiği ve kararlaştırılan tarihlerde ana parası kendisine dönmeksizin faiz aldığı zaman açıkça belli olur. Ne var ki, ana paranın geri dönüşü bile, burada bir şey değiştirmez. Sermayesi geri dönmüş olsa bile, bu para kendisi için sermaye olarak –burada para-sermaye olarak– işlev yaptığı sürece, daima o bunu tekrar borç vermek durumundadır. Bu parayı kendi elinde tuttuğu sürece, ona ne faiz getirir ne de sermaye olarak iş görür; ve ona faiz getirdiği, sermaye olarak iş gördüğü sürece de onun elinde bulunmaz. Sermayeyi her zaman için borç verebilme olanağı işte buradan gelir. Tooke'nin Bosanquet'ye yönelttiği aşağıdaki görüşler işte bunun için baştan sona yanlıştır. Önce Bosanquet'den şu aktarmayı (*Metallic, Paper and Credit Currency*, London 1842, s. 73) yapıyor: "Faiz oranı %1'e düşecek olsa, borç alınan sermaye neredeyse sahip bulunulan sermaye ile bir görülebilir." Tooke buna şu kenar notunu ekliyor: "Bu ya da daha düşük bir oran ile borç alınan sermayenin, sahip bulunulan sermaye ile neredeyse bir tutulması iddiası, öylesine garip bir iddiadır ki, böylesine zeki ve konu üzerinde yer yer böylesine derin bilgi sahibi bir yazardan gelmemiş olsaydı, ciddiye almaya bile değmezdi. Varsayım gereği, geriye ödemenin zorunlu bir koşul olduğunu görmemezlikten mi geldi, yoksa bunun pek önemli olmadığını mı düşünüyor?" (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle,* 2nd ed., London 1844, s. 80.) Faiz = 0 [sayfa 326] olacak olsa, borç sermaye ile çalışan sanayi

* "Faiz oranı, belli bir miktardaki para-sermayenin kullanımı için, yıllık ya da daha uzun ya da kısa bir süre için, borç verenin almaya ve borç alanın da vermeye hazır olduğu nispi bir miktar olarak tanımlanabilir. ... Sermaye sahibi bu sermayeyi yeniden-üretim sürecinde fiilen kullandığı zaman, bu kimse. borç alanların sayılarına olan oranlarının faiz oranını belirlediği kapitalistler bölümüne girmez." -ç.

kapitalisti, kendi sermayesini kullanan kapitalist ile aynı durumda olur. Her ikisi de, aynı ortalama kârı cebe indirirler ve, ister borç alınmış olsun ister olmasın, sermaye, ancak kâr ürettiği sürece sermaye olarak hizmet eder. Geriye ödeme koşulu hiç bir şeyi değiştirmez. Faiz oranı ne kadar sıfıra yaklaşırsa, diyelim %1'e düşerse, borç alınan sermaye, sahip olunan sermaye ile aynı duruma o kadar yaklaşmış olur. Para-sermaye, para-sermaye olarak varolduğu sürece daima o günkü faiz oranı üzerinden, diyelim %1 üzerinden ve daima aynı sanayi ve ticari kapitalistler sınıfına borç verilmek zorundadır. Bunlar, kapitalist olarak işlev yaptıkları sürece, borç alınan sermaye ile iş yapanla, kendi sermayesi ile iş yapan arasındaki tek fark, bunlardan ilkinin faiz ödemek zorunda olduğu halde ikincisinin böyle bir zorunluluğunun bulunmamasıdır; bir tanesi bütün kârın, k'yi, ötekisi ise, k - f'yi, kâr eksi faizi cebe indirir. Faiz sıfıra ne denli yaklaşırsa, k - f, k'ye o kadar yaklaşır ve şu halde bu iki sermaye, aynı tutulabilir hale gelir. Bir tanesi, sermayeyi geri vermek ve yeni baştan borç almak zorundadır; diğeri ise, sermaye olarak işlev yapacaksa, sermayesini tekrar tekrar üretim sürecine yatırması gerekir, ve bu durumda da onu, bu süreçten bağımsız, istediği gibi kullanamaz. Bu ikisi arasında geriye kalan tek açık fark ise, birisinin sermayesinin sahibi olması, diğerinin ise olmamasıdır.

Şimdi ortaya çıkan soru şudur: Kârın, net kâr ve faiz şeklindeki bu tamamen nicel bölünmesi, nasıl oluyor da, nitel bir bölünme halini alıyor? Diğer bir deyişle, nasıl oluyor da, borç değil de yalnızca kendi sermayesini kullanan bir kapitalist, brüt kârının bir kısmını, özgül faiz kategorisi altında sınıflandırıyor ve bunu böylece ayrı olarak hesaplıyor? Ve ayrıca, borç alınmış olsun ya da olmasın her sermaye, faiz getiren sermaye olarak, nasıl oluyor da kendisinden net kâr getiren sermaye olarak ayrılıyor?

Anlaşıldığına göre, kârın her raslansal nitel bölünmesi, bu şekilde nitel bir bölünme halini almıyor. Örneğin, bazı sanayi kapitalistleri biraraya gelip bir iş kuruyorlar ve sonra kârı, aralarında yasal bir anlaşma uyarınca bölüşüyorlar. Diğerleri ise, herbiri, ortağı olmaksızın kendi işini yapıyor. Bu sonuncular kârlarını iki başlık altında, bir kısmı bireysel kâr, diğer kısmı varolmayan ortaklar için şirket kârı olarak hesaplıyorlar. Bu durumda, nicel bölünme demek ki, nitel bir bölünme halini almıyor. Bu, mülkiyetin raslansal olarak birkaç tüzel kişiye ait bulunması halinde olur. Durum böyle değilse böyle bir şey sözkonusu değildir.

Bu soruyu yanıtlamak için bizim, faizin oluşumunda, fiili çıkış noktası üzerinde biraz daha durmamız gerekiyor; yani para-kapitalist ile sanayi kapitalistinin birbirlerinin karşısına yalnızca yasal yönden farklı kişiler olarak değil, yeniden-üretim sürecinde büsbütün farklı roller oynayan kimseler, ya da ellerinde,aynı sermayenin gerçekten iki yönlü ve tamamen farklı hareketler yaptığı kişiler olarak çıktıkları varsayımından [sayfa 327] hareket etmemiz gerekiyor. Bunlardan birisi sermayeyi yalnızca

borç veriyor, diğeri ise onu üretken olarak kullanıyor.

Borç sermaye ile çalışan üretken kapitalist için, brüt kâr, iki kısma bölünür: borç verene ödemek zorunda olduğu faiz ile, kârdan kendi payına düşen ve faizin üzerinde kalan fazlalık. Eğer, genel kâr oranı veri ise, bu ikinci kısım faiz oranı ile, eğer faiz oranı veri ise, genel kâr oranı ile belirlenir. Ve ayrıca, brüt kâr, toplam kârın fiili değeri, her özel durumda ortalama kârdan ne kadar saparsa sapsın, faal kapitaliste ait olan kısım, faiz ile belirlenir, çünkü bu (özel yasal sözleşmeler bir yana bırakılırsa) genel faiz oranı ile saptanmış olup, üretim süreci başlamadan önce, dolayısıyla, sürecin sonucu olan brüt kâr elde edilmeden önce verilmiş varsayılır. Görmüş olduğumuz gibi, sermayenin gerçek özgül ürünü artı-değerdir ya da daha doğrusu kârdır. Ama borç verilen sermaye ile çalışan kapitalist için bu, kâr değil, kâr, eksi, faiz, kârın faiz ödendikten sonra kendisine kalan kısmıdır. Bu nedenle kârın bu kısmı ona zorunlu olarak, faal olduğu sürece sermayenin bir ürünü olarak görünür; ve bu, onu ilgilendirdiği kadarıyla böyledir de, çünkü, o sermayeyi, ancak faal bir sermaye olarak temsil eder. Sermaye işlev yaptığı sürece o, bu sermayenin kişileşmiş şeklidir, ve sermaye, sanayi ya da ticarete kârlı biçimde yatırıldığı sürece işlev yapar; bu gibi işlevler bu sermaye ile ilgili sanayi kolunun öngördüğü biçimde ve bir girişimci aracılığı ile yerine getirilir. Brüt kârdan, parayı borç verene ödemek zorunda olduğu faizden ayrı ve farklı olarak, kârdan onun hissesine düşen kısım zorunlu olarak, sanayi ya da ticari kâr biçimini, ya da bunların her ikisini de kapsayan Almanca bir terimle, *Unternehmergewinn* (girişim kârı) biçimini alır. Brüt kâr eğer ortalama kâra eşit olursa, girişim kârının büyüklüğü yalnızca faiz oranı ile belirlenir. Brüt kâr eğer ortalama kârdan saparsa, bunun ortalama kârdan farkı (her ikisinden de faiz düşüldükten sonra), ister özel bir alandaki kâr oranının genel kâr oranından, ister belirli bir alanda bireysel bir kapitalistin elde ettiği kârın bu alandaki ortalama kârdan gösterdiği sapma şeklinde olsun, geçici bir süre için bir sapmaya yolaçan bütün koşullar tarafından belirlenir. Bununla birlikte, görmüş olduğumuz gibi, üretim sürecinin kendi içersinde kâr oranı yalnızca artı-değere bağlı olmayıp ayrıca, üretim araçlarının satınalma fiyatları, ortalamadan daha üretken olan yöntemler, değişmeyen sermayeden sağlanan tasarruflar, vb., gibi birçok başka koşullara da bağlıdır. Ve üretim-fiyatlarının dışında bir de bazı özel durumlara, her alışveriş işleminde kapitalistin gösterdiği kurnazlık ve çabanın derecesine, üretim-fiyatlarının ne ölçüde üzerinde ya da altında satın aldığına ya da sattığına ve böylece dolaşım sürecindeki toplam artı-değerin ne kadar büyük ya da küçük kısmına elkoyduğuna bağlıdır. Her ne olursa olsun, brüt kârın nicel bölünümü burada nitel bir bölünüme dönüşür ve nicel bölünümün kendisi, bölünecek olan *şeye,* faal, kapitalistin sermayesini işletme *tarzına,* işlev yapan bir kapitalist olarak, yani faal kapitalist olarak işlevlerinin [sayfa 328] sonucunda sermayenin kendisine sağladığı

brüt kâra bağlı olduğu için, bu daha da fazla böyle olur. İşlev yapmakta olan kapitalistin, burada, sermayenin sahibi olmadığı kabul edilmiştir. Onun bakımından sermayenin sahipliğini, para-kapitalisti, borç veren kimse temsil eder. Bu nedenle, para-kapitaliste ödediği faiz, brüt kârdan, sermayenin mülkiyetine bu niteliğiyle ödenmesi gerekli kısım olarak görünür. Kârdan faal kapitaliste düşen kısım bundan farklı olarak, şimdi, yeniden-üretim sürecinde sırf bu sermaye ile yerine getirdiği işlem ya da işlevlerden, yani özellikle sanayi ya da ticarette, girişimci olarak yaptığı işlevlerden doğan girişim kârı olarak görünür. Onun bakımından faiz, bu yüzden ona, sahip bulunulan sermayenin, "çalışmadığı", işlev yapmadığı için sermayenin yeniden-üretiminden soyutlanmış sermayenin ürünü olarak görünür; girişim kârı ise ona, sırf bu sermaye ile yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak, sermayenin hareket ve faaliyetinin, ona, üretim sürecine katılmayan para-kapitalistin hareketsizliği karşısında kendi hareketliliği olarak görünen bir faaliyetin bir ürünü olarak görünür. Brüt kârın iki kısmı arasındaki bu nitel ayrım, faizin, bizzat sermayenin, üretim süreciyle bir ilişkisi bulunmayan bir sermaye mülkiyetinin bir ürünü, girişim kârının ise, faal sermayenin, üretim sürecinde işlev yapan sermayenin ve dolayısıyla, sermayeyi kullananın yeniden-üretim sürecinde oynadığı faal rolün bir ürünü olduğu şeklindeki bu ayrım, hiç bir zaman, bir yanda para-kapitalistin, öte yanda sanayi kapitalistinin sırf öznel bir düşüncesi değildir. Bu, nesnel bir olguya dayanır; çünkü faiz, para-kapitaliste, sermayenin sırf sahibi olan kimseye, şu halde, sermayenin mülkiyetini ancak üretim sürecinden önce ve o süreç dışında temsil eden borç verene gittiği halde, girişim kârı yalnız sermayenin sahibi olmayan faal kapitaliste gider.

Brüt kârın, her ikisi de aynı sermaye ve dolayısıyla bu sermayenin ürettiği kâr üzerinden farklı yasal haklara sahip iki ayrı kimse arasında sırf nicel bölüşümü böylece, hem borç alınan sermaye ile iş gördüğü sürece sanayi kapitalisti için ve hem de, sermayesini bizzat kendisi kullanmadığı sürece para-kapitalist için nitel bir bölünüm halini alır. Kârın bir kısmı şimdi *bir* biçim içersindeki sermayeden bu haliyle gelen bir ürün olarak, faiz olarak görünür; diğer kısmı, sermayenin özgül bir ürünü olarak, karşıt bir biçim içersinde, ve dolayısıyla girişim kârı olarak görünür. Birisi, sırf sermaye ile iş görmenin bir ürünü, faaliyet halindeki sermayenin ya da faal kapitalist tarafından yerine getirilen işlevlerin bir ürünü olarak görünür. Ve brüt kârın iki kısmının birbirleri karşısında, sanki temelden farklı iki kaynaktan geliyorlarmış gibi böylece katılaşmaları ve bağımsızlaşmaları, şimdi tüm kapitalist sınıf ve toplam sermaye için kesin ve sağlam bir şekil alır. Ve öyle ki, faal kapitalistin kullandığı sermayenin borç alınmış olup olmamasının, para-kapitaliste ait sermayenin kendisi tarafından kullanılıp kullanılmamasının bir önemi kalmaz. Her sermayenin kârı ve dolayısıyla sermayelerin eşitlenmesi yo-luyla saptanan ortalama kâr, nitelik bakımından farklı, karşılıklı ola-

rak bağımsız ve [sayfa 329] kendi başına bireyselleşmiş iki kısma bölünmüş ya da ayrılmıştır: faiz ve girişim kârı; ve bunların her ikisi de ayrı yasalar ile belirlenmişlerdir. Kendi sermayesi ile çalışan kapitalist de, borç alınan sermaye ile iş gören kapitalist gibi, brüt kârını, sermayenin sahibi ve kendi kendisine borç veren olarak faize, ve, işlevini yerine getiren faal bir kapitalist olarak kendisine düşen girişim kârına ayırır. Bu bölünme bakımından demek ki, nitel bir bölünme olması nedeniyle, kapitalistin gerçekten bir başkasıyla bölüşmek zorunda olup olmamasının bir önemi yoktur. Sermayeyi kullanan, kendi sermayesi ile iş görürken bile, iki kişiliğe bölünür: sermayenin sahibi ve sermayenin kullanıcısı; sermayesinin getirdiği kâr kategorileri bakımından kendi sermayesi de gene, sermaye-*mülkiyete,* üretim süreci *dışında* bulunan ve kendi kendisine faiz getiren sermayeye ve, üretim süreci *içersinde* bulunan ve işlevi sonucu girişim kârı getiren sermayeye bölünür.

Bu nedenle faiz artık, sanayici kapitalistin bir başkasına ait sermaye ile iş görürken zaman zaman ortaya çıkan ve üretim için bir önem taşımayan brüt kârın bir bölünmesi olarak görünmeyecek biçimde iyice yerleşmiş oluyor. Sanayi kapitalistinin kârı, kendisine ait sermaye ile çalıştığı zaman bile, faiz ve girişim kârına bölünür. Sırf nicel bir bölünme, böylece nitel bir bölünme halini alır. Bu dönüşme, sanayici kapitalistin, kendisine ait sermaye ile çalışıp çalışmaması gibi raslantıya bağlı bir duruma bağlı olmayarak meydana gelir. Burada sözkonusu olan, yalnız, kârdan, farklı kimselere ayrılan farklı paylar değil, sermaye ile ilişkisi farklı olan, şu halde, sermayenin farklı yönleriyle ilişkisi bulunan iki farklı kâr kategorisidir.

Şimdi, brüt kârın faize ve girişim kârına bu bölünmesi nitel bir bölünme halini alınca, bunun, toplam sermaye ve tüm kapitalistler sınıfı için, niçin nitel bir bölünme niteliğini aldığının nedenlerini bulup çıkartmak kolaydır.

Birinci olarak bu, sanayici kapitalistlerin çoğunluğu farklı sayısal oranlarda olsa bile, hem kendi sermayeleri ve hem de borç alınan sermayeler ile iş görmeleri ve değişik zamanlarda, kendi sermayeleri ile borç alınan sermaye arasındaki oranın değişmesi gibi, basit bir görgücül durumdan ileri geliyor.

İkinci olarak, brüt kârın bir kısmının faiz biçimine dönüşmesi, onun diğer kısmını girişim kârına çevirir. Bu kâr gerçekte, brüt kârın faizden sonra kalan fazla kısmının, faiz bağımsız bir kategori olarak varlık kazanır kazanmaz aldığı karşıt biçimden başka bir şey değildir. Brüt kârın nasıl olup da faiz ve girişim kârı olarak farklılaştığı sorunu konusundaki bütün tahliller, sonunda, nasıl olup da brüt kârın bir kısmının genel olarak faiz şeklinde katılaşıp bağımsızlık kazandığının araştırılması halini alır. Ne var ki, tarih içersinde, faiz getiren sermaye, bütünleşmiş geleneksel bir biçim olarak ve şu halde, faiz de sermayenin ürettiği artıdeğerin bütünleşmiş bir alt-bölümü olarak, kapitalist üretim tarzından

ve [sayfa 330] beraberinde getirdiği sermaye ve kâr kavramlarından çok daha önce varolmuştur. İşte bu nedenle halkın kafasında para-sermaye ya da faiz getiren sermaye, hâlâ, sermaye deyince, onun *par excellence** şekli olarak yaşamaktadır. Öte yandan, Massie'nin zamanına kadar egemen olan, karşılığında faiz ödenen şeyin para olarak para olduğu şeklindeki düşüncenin nedeni de işte budur. Borç verilen sermayenin, ister fiilen sermaye olarak kullanılsın ister kullanılmasın –sırf tüketim için borç alındığı zaman bile– faiz getirmesi olgusu, bu sermaye biçiminin bağımsız olarak varolduğu düşüncesine güç kazandırır. Kapitalist üretim tarzının başlangıç dönemi boyunca, faizin kâr karşısında ve faiz getiren sermayenin sanayi sermayesi karşısında sahip bulunduğu bağımsızlığın en iyi kanıtı, faizin, brüt kârın yalnızca bir kısmı olduğu gerçeğinin, ancak 18. yüzyılın ortalarında (önce Massie** ve ondan sonra Hume*** tarafından) keşfedilmesi, ve böyle bir buluşa genel bir gereksinme duyulmuş olmasıdır.

Üçüncü olarak, sanayici kapitalistin, kendisine ait ya da borç alınan sermaye ile iş görmesi, para-kapitalistler sınıfının onun karşısına, özel türde kapitalistler, para-sermayenin özel türde bir sermaye, ve faizin, bu tür sermayeye özgü bağımsız bir artı-değer biçimi olarak çıkması olgusunu hiç bir şekilde değiştirmez.

Nitel deyişle, faiz, sırf sermaye sahipliğiyle sağlanan artı-değerdir; bu artı-değeri, sermaye sahibi, yeniden-üretim sürecinin dışında kalmış olsa bile, sermaye, sermaye olarak sağlamıştır. Demek ki, faiz, sermayenin, kendi süreci dışında gerçekleştirdiği artı-değerdir.

Nicel deyişle, kârın faizi teşkil eden kısmı, sermaye olarak sanayi ya da ticaret sermayesi ile değil, para-sermaye ile ilişkili görünmektedir, ve artı-değerin bu kısmının oranı, faiz oranı, bu ilişkiyi güçlendirmektedir. Çünkü, her şeyden önce, faiz oranı, genel kâr oranına bağlı olduğu halde, bağımsız olarak belirlenir; sonra, faiz oranı, metaların piyasa-fiyatı gibi, kavranılması güç kâr oranının tersine, sabit, tekbiçimli, somut ve ne kadar değişirse değişsin daima belli bir bağıntı içersinde görünür. Bütün sermaye, sanayi kapitalistlerinin elinde olsaydı, faiz ve faiz oranı diye bir şey olmazdı. Brüt kârın nicel bölünümünün aldığı bağımsız biçim, nitel bir bölünüm yaratıyor. Sanayi kapitalisti kendisini, para-kapitalist ile karşılaştıracak olsa, onu karşısındakinden ayırdeden şey, yalnız elde ettiği girişim kârı, brüt kârın, ortalama faizi –bu ortalama faiz, faiz oranı sayesinde belli bir görgücül büyüklük gibi görünür– aşan fazlalığı olurdu. Yok eğer kendisini, borç aldığı sermaye ile değil kendi sermayesi ile çalışan kapitalist ile karşılaştıracak olsa, bu kapitalist ondan yalnızca, bir

* En üstün, en yetkin. -*ç.*

** [J. Massie,] *An Essay on the Governing Causes ofthe Naturai Rate of Interest,* London 1750. -*Ed.*

*** D. Hume, "On Interest", *Essays and Treatises on Several Subjects,* Vol. I, London 1764. -*Ed.*

[sayfa 331] başkasına faiz ödeyecek yerde, faizi cebe indiren bir para-kapitalist olması bakımından ayrılırdı. Brüt kârın faizden farklı olan kısmı, ona, her iki durumda da girişim kârı olarak, ve faizin kendisi de, sermayenin, üretken biçimde kullanılmamış olsa bile, sermaye olarak getirdiği artı-değer olarak görünürdü.

Bu, bireysel kapitalist için pratik anlamda doğrudur. Bireysel kapitalist, sermayesinden, ya faiz getiren sermaye şeklinde ödünç vererek, ister sermayesi başlangıçta para-sermaye biçiminde olsun ister henüz para-sermayeye çevrilecek halde bulunsun, ya da üretken sermaye gibi kullanıp değerini genişleterek yararlanmak üzere bir seçim yapma olanağına sahiptir. Ama bunu, bazı vülger İktisatçıların yaptıkları gibi toplumun toplam sermayesine uygulamak, ve hele, kârın nedeni olarak gösterecek kadar ileriye gitmek haliyle mantıksızlık olur. Para şeklindeki nispeten küçük bir kısım dışında kalan ve, toplam sermayeyi oluşturan üretim araçlarını satın alacak ve bunlardan yararlanacak kimseler olmaksızın, bütün sermayeyi para-sermayeye çevirme fikri, hiç kuşkusuz düpedüz saçmalıktır. Hele, sermayenin, herhangi bir üretken işlevi yerine getirmeksizin, yani faizin ancak bir kısmını teşkil ettiği artı-değeri yaratmaksızın, kapitalist üretim temeli üzerinde faiz sağlayabileceğini; kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim olmaksızın da yoluna devam edebileceğini düşünmek daha da büyük saçmalık olur. Eğer kapitalistlerin çok büyük bir kısmı, sermayelerini para-sermayeye çevirecek olsaydı, para-sermayede korkunç bir değer kaybı, faiz oranında müthiş bir düşme olur, pek çoğu hemen, faizle yaşamlarını sürdüremeyecek hale gelir ve tekrar sanayi kapitalisti haline gelmek zorunda kalırlardı. Ama, yineliyoruz, bu ancak bireysel kapitalist için sözkonusudur. İşte bunun için, bireysel kapitalist, kendi sermayesi ile iş görürken bile, ortalama kârının, ortalama faize eşit olan kısmını zorunlu olarak, sermayesinin sermaye olarak, üretim sürecinden ayrı ve bağımsız bir ürünü olarak görür; ve brüt kârın, faiz şeklinde bağımsızlaşmış bu kısmından farklı olarak, arta kalan kısmını, girişim kârı sayar.

Dördüncü olarak, [elyazmasında bir boşluk].

Böylece görmüş oluyoruz ki, kârın, borç alınan sermayenin sahibine, işlev yapmakta olan kapitalist tarafından ödenmesi gerekli kısmı, borç alınmış olsun olmasın bütün sermayelerin sermaye olarak, faiz adı altında sağlamış oldukları bir kısım kâr için bağımsız bir biçime dönüşmüş oluyor. Bu kısmın büyüklüğü, ortalama faiz oranına bağlıdır. Bunun kökeni hâlâ kendisini, işlev yapmakta olan kapitalistin, sermayesinin sahibi olduğu zaman, bu faiz oranının belirlenmesinde rakip durumunda –hiç değilse faal rakip durumunda– bulunmaması olgusunda ortaya koyar. Kârın, kâr üzerinde farklı yasal hakları olan iki kişi arasında bu tamamen nicel bölünümü, sermaye ile kârın kendi öz niteliklerinden doğarmış gibi görünen nitel bir bölünme halini alıyor. Çünkü, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, kârın bir kısmı, her zaman ve her yerde, faiz [sayfa 332]

biçimine girer girmez, ortalama kâr ile faiz arasındaki fark ya da kârın faizin üzerinde kalan kısmı, faize zıt bir biçime – girişim kârı biçimine giriyor. Bu iki biçim, faiz ve girişim kârı, ancak zıt biçimler olarak varolurlar. Öyleyse, yalnızca farklı kategoriler, başlıklar ya da adlar altına konulan kısımları olarak bunların artı-değerle değil, daha çok birbirleriyle bir bağıntıları vardır. Sırf kârın bir kısmı faize dönüştüğü içindir ki, diğer kısım girişim kârı olarak görünür.

Biz burada kâr dediğimiz zaman daima ortalama kârı anlatmak istiyoruz, çünkü, ister bireysel kârlarda, ister farklı alanlardaki kârlarda olsun, görülen değişiklikler, öyleyse, rekabet savaşımı ile, ortalama kârın ya da artı-değerin dağılımını etkileyen diğer durumlardan doğan değişiklikler, bu incelemede bizi ilgilendirmemektedir. Bu, genellikle bütün bu inceleme için geçerlidir.

Demek ki faiz, sermaye sahipliğinin, ister yeniden-üretim sürecinin dışında kalan borç verene, ister sermayesini üretken bir biçimde kullanan sermaye sahibine olsun, bu sermaye sahipliği niteliği ile sağladığı, Ramsay'ın verdiği adla, net kârdır. Ne var ki sermaye bu ikinci durumdaki sahibine de bu net kârı, üretken kapitalist olduğu için değil, para-kapitalist, kendi sermayesini faiz getiren sermaye şeklinde, faal kapitalist niteliğiyle kendisine borç veren bir kimse olduğu için sağlar. Paranın ve genel olarak değerin sermayeye çevrilmesi nasıl kapitalist üretimin devamlı bir sonucu ise, sermaye olarak varlığı da gene onun devamlı önkoşuludur. Üretim araçlarına dönüşebilme olanağıyla, para olarak karşılığı ödenmeyen emeğe kumanda eder ve böylece, metaların üretim ve dolaşım süreçlerini, sahibi için artı-değer üretimine çevirir. Bu nedenle faiz, genellikle değerin –onun genel toplumsal biçiminde maddeleşen emeğin-, fiili üretim sürecinde üretim araçlarının biçimine giren değerin, canlı emek-gücünün karşısına bağımsız bir güç olarak çıkması ve karşılığı ödenmeyen emeğe elkoymasının bir aracı olması olgusunun bir ifadesidir; ve değerin böyle bir güç olmasının nedeni de, emekçinin karşısında, bir başkasının malı olarak yeralmasıdır. Ama öte yandan, ücretli emek karşısındaki bu zıt durum, faiz biçiminde yokolur; çünkü, faiz getiren sermayenin, faiz getiren sermaye olarak karşıtı, ücretli emek değil, üretken sermayedir. Borç veren kapitalist, borç veren kapitalist olarak, yeniden-üretim sürecinde, fiili işlevini yerine getiren kapitalistin karşısına, kapitalist üretim altında, üretim araçlarından tamamen yoksun hale getirilmiş ücretli emekçi olarak çıkmaz. Faiz getiren sermaye, *işlev olarak sermayeden* farklı ve ayrı, *mülkiyet olarak* sermayedir. Ne var ki sermaye, işlevini yerine getirmediği sürece emekçiyi sömürmez ve emekle bir zıtlık içersine girmez.

Öte yandan, girişim kârı, ücretli emek ile zıt bir ilişki içersinde olmayıp, yalnız faizle zıtlık içersindedir.

Birincisi, ortalama kâr veri kabul edilirse, girişim kârı oranı, ücretlerle değil, faiz oranı ile belirlenir. Faiz oranı ile ters orantılı olarak [sayfa 333]

yüksektir ya da düşüktür.[72]

İkincisi, işlev yapan kapitalistin, girişim kârı üzerindeki hakkı, dolayısıyla girişim kârının kendisi, sermaye üzerindeki sahipliğinden değil, sermayenin yalnızca durgun bir mülkiyet halinde olduğu belirli bir biçiminden farklı olarak, sermayenin işlevinden doğar. Kapitalistin, borç alınan sermaye ile iş yaptığı ve bu yüzden de faiz ile girişim kârının farklı kimselere gittiği durumlarda, bu, hemen göze çarpan bir zıtlık halinde kendisini ortaya koyar. Girişim kârı, sermayenin, yeniden-üretim sürecindeki işlevinden, şu halde, işlev yapan kapitalistin, sanayi ve ticaret sermayesinin bu işlevlerini yerine getirmesini sağlayan işlem ve hareketlerinin bir sonucu olarak doğar. Ama, işlev yapan sermayeyi temsil etmek, faiz getiren sermayeyi temsil etmek gibi, eli-kolu bağlı oturmakla olmaz. Kapitalist üretimde, kapitalist, üretim ve dolaşım süreçlerini yönetir. Üretken emeğin sömürülmesi, ister bizzat kendisi, ister onun adına bir başkası onu sömürmüş olsun, bir çaba harcamayı gerektirir. Bu nedenle, girişim kârı ona, faizden farklı, sermayenin sahipliğinden bağımsız olarak, daha çok, mülksüz bir kimse – bir *emekçi* olarak işlevinin bir sonucu gibi görünür.

İşte bu nedenle, onda, zorunlu olarak, elde ettiği girişim kârının, ücretli emeği zıt düşen bir şey olmaktan çok uzak, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğiyle bir ilişkisi olmayan, emeğin denetim ve yönetimiyle ilgili, ve sıradan bir işçininkinden daha yüksek bir *ücret* ya da ücretler olduğu konusunda bir düşünce yereder; bu ücretlerin daha yüksek olmasının nedenleri de, 1) onun yaptığı işin çok daha karmaşık olması, ve 2) bu ücretleri onun kendi kendisine ödemesidir. Kapitalist olarak işlevinin, artı-değer, yani karşılığı ödenmeyen emek yaratmak ve bunu en ekonomik koşullar altında yapmaktan ibaret bulunduğu olgusu, faizin kapitalist işlevini yerine getirmediği, sırf sermaye sahibi olduğu zaman bile kapitalistin payına düşmesi, ve buna karşılık, iş gördüğü sermayenin sahibi olmasa bile, işlev yapan kapitalistin girişim kârını pay olarak alması zıtlığı içersinde tamamen gözden kaybolur. Kârın, şu halde artı-değerin bölündüğü iki kısmının birbirine zıt biçimleri nedeniyle, o, bu her iki kısmın da, yalnızca artı-değerin kısımları olduğunu, ve bu bölünmenin, artı-değerin niteliği, kökeni ve varlık biçiminde hiç bir şeyi değiştirmediğini unutur.

Yeniden-üretim sürecinde işlev yapan kapitalist, sermayeyi, ücretli emekçilerin karşısında bir başkasının malı olarak temsil eder, ve işlev yapan kapitalist tarafından temsil edilen para-kapitalist, emeğin sömürülmesine katılır. Yatırım yapan kapitalistin, işlevini, emekçileri kendi hesabına çalıştırmak ya da ancak işçilerin karşısında üretim araçlarının kişileşmiş şekli olarak, üretim araçlarını sermaye gibi kullanmakla [sayfa

[72] "İşletmenin kârları, sermayenin kârlarına bağlıdır, sermayenin kârları işletmenin kârlarına bağlı değildir." (Ramsay, *Essay on the Distribution of Wealth,* s. 214. Ramsay için net kâr, her zaman faiz demektir.)

334] yerine getirebileceği olgusu, sermayenin yeniden-üretim sürecindeki işlevi ile, yeniden-üretim süreci dışındaki yalnızca sahipliği arasındaki çelişki içersinde unutulup gitmiştir.

Gerçekte, kârın, yani artı-değerin iki kısmının girdikleri, faiz ve girişim kârı biçimleri, bunların emekle hiç bir bağıntısını ifade etmez, çünkü, bu bağıntı yalnız emekle kâr , ya da daha doğrusu, bir toplam, bir bütün olarak artı-değer, bu iki kısmın birliği arasında vardır. Bu kârın bölünme oranı, bu bölünmeyi öngören farklı yasal haklar, kârın zaten mevcut bulunduğu varsayımına dayanır. Bu nedenle, eğer kapitalist kullandığı sermayenin sahibi ise, tüm kârı ya da artı-değeri cebe indirir. Kapitalistin bunu böyle yapmasının ya da kârın bir kısmını bir üçüncü kişiye vermek zorunda olmasının işçi için hiç bir anlamı bulunmadığı apaçıktır. Kârın, iki tür kapitalist arasında bölünme nedenleri, böylece, farkında olmadan, bölünecek kârın ve sermayenin sermaye olarak, daha sonra herhangi bir bölünme olmaksızın yeniden-üretim sürecinden sağladığı artı-değerin varlık nedenleri halini alırlar. Faiz girişim kârına ve girişim kârı da faize karşı olduğuna ve her ikisi de emeğe değil birbirine karşı zıt durumda yer aldıklarına göre, buradan, girişim kârı, artı, faizin, yani kârın, ve daha sonra da artı-değerin nereden geldikleri sorusu ortaya çıkar. Kârın bu iki kısmının, birbirine zıt tarzlarından mı! Ne var ki kâr, bu bölünme daha yapılmadan önce, böyle bir bölünmenin sözkonusu olması henüz olanaksızken üretilmiştir.

Faiz getiren sermaye bu niteliği içersinde, ancak, borç verilen para gerçekten sermayeye çevrildiği ve bununla, faizin bir kısmını teşkil ettiği bir fazlalık üretildiği sürece kalabilir. Ama bu durum, üretim sürecinden bağımsız olarak faiz sağlamanın sermayenin organik özelliği olmasını ortadan kaldırmaz. Bunun gibi, emek-gücü de, değer üretme özelliğini, ancak, emek-sürecinde kullanıldığı ve maddeleştirildiği sürece korur, ama bu gene de onun potansiyel bir güç olarak değer yaratan bir faaliyet ve kuvvet olduğu, ve bu niteliği gereği, üretim sürecinden çıkmayıp, daha çok, bu süreçten önce varolduğu olgusuna karşı bir iddia olamaz. Emek-gücü, işte bu değer yaratma yetisi nedeniyle satın alınır. Bir kimse onu, üretken biçimde çalıştırmaksızın da, sırf kişisel amaçları için, örneğin, kişisel hizmetler, vb. için de satın alabilir. Aynı şey sermaye için de geçerlidir. Sermayeyi sermaye olarak kullanmak, dolayısıyla, onun özünde bulunan artı-değer yaratma niteliğini fiilen harekete geçirip geçirmemek, onu borç alanın bileceği bir şeydir. Onun karşılığında ödeme yaptığı şey, her iki durumda da, bir meta olarak sermayenin özünde taşıdığı potansiyel artı-değerdir.

Şimdi girişim kârını biraz daha ayrıntılarıyla görelim.

Kapitalist üretimde, sermayenin kendisine özgü toplumsal nite-

liği [sayfa 335] –başkalarına ait emek-gücüne kumanda etme niteliği– sabit hale geldiğine ve böylece faiz, bu iç bağıntı içersinde sermayenin ürettiği artı-değerin bir kısmı olarak göründüğüne göre, artı-değerin öteki kısmı –girişim kârı– zorunlu olarak, sermaye olarak sermayeden değil, farklı varlık biçimi sermaye üzerinden faiz teriminde ifadesini bulan, kendi özgül toplumsal niteliğinden ayrılmış bulunan üretim sürecinden geliyormuş gibi görünür. Oysa, sermayeden ayrılmış üretim süreci, düpedüz emek-sürecidir. Bu nedenle, sanayici kapitalist, sermaye sahibinden farklı olarak, sermaye işleten olarak değil, daha çok, sermaye ile ilişkisi bulunmayan bir görevli, ya da genellikle emek-sürecinin düpedüz bir yürütücüsü, bir işçi ve gerçek ücretli bir emekçi gibi görünür.

Faiz bu niteliği ile, emek koşullarının varlığını, emeğe karşı toplumsal koşulları içersinde, emek karşısında ve emek üzerinde kişisel bir güce dönüşmüş bir durumda, kesenkes sermaye olarak ifade eder. Faiz, sermaye sahipliğini, başkalarının emek ürünlerinin ele geçirilmesi aracı olarak ifade eder. Ne var ki o, sermayenin bu özelliğini, üretim sürecinin dışında ona ait bulunan ve hiç bir şekilde, bu üretim sürecinin kendisinin özellikle kapitalist niteliğinin bir sonucu olmayan bir şeymiş gibi temsil eder. Faiz, bu niteliği, doğrudan emeğe karşıt bir durum olarak değil de, daha çok, emekle ilişkisi bulunmayan ve düpedüz bir kapitalistten diğerine bir ilişki olarak temsil eder. Dolayısıyla, bu, sermayenin emekle olan ilişkisinin dışında ve onunla herhangi bir bağıntısı olmayan bir niteliktir. İşte bu yüzden, faizde, sermayenin çelişkili niteliğinin bağımsız bir biçime kavuştuğu kârın bu özgül şeklinde bu iş sözü edilen çelişkinin tamamen ortadan silindiği ve soyutlandığı bir tarzda yapılmıştır. Faiz, kapitalist ile emekçi arasında değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir.

Öte yandan, faizin bu şekli, kârın diğer kısmına, nitel bir girişim kârı biçimini ve daha sonra da yönetim ve denetim ücretleri biçimini kazandırır. Kapitalistin kapitalist olarak yerine getirmek zorunda bulunduğu ve emekçiden farklı ve onun karşısında bulunduğu için kendisine düşen özgül işlevler, düpedüz emeğe ait işlevlermiş gibi gösterilir. Kapitalist, *kapitalist* olarak çalıştığı için artı-değer yaratmaz, kapitalist kimliğine bakılmaksızın, sırf *o da* çalıştığı için artı-değer yaratır. Böyle olunca, artı-değerin bu kısmı artık artı-değer değil, onun karşıtı, harcanan bir emeğin eşdeğeridir. Sermayenin yabancılaşmış niteliği, emekle olan zıtlığı, fiili sömürü sürecinin dışında bir yere, yani faiz getiren sermayeye aktarıldığı için, bu sömürü sürecinin kendisi de, içersinde faal kapitalistin, yalnızca emekçiden farklı türde bir emek harcadığı, yalın bir emek-süreci olarak görünür. İşte böylece, sömüren emekle sömürülen emeğin her ikisi de, emek olarak, özdeş görünür. Sömüren emek de, tıpkı sömürülen emek kadar emektir. Sermayenin toplumsal biçimi faize aktarılmıştır, ama tarafsız ve ilişkisiz bir biçimde ifade edilmiş olarak. Sermayenin ekonomik işlevi, girişim kârına aktarılmıştır ama, bu işlevin özgül

[sayfa 336] kapitalist niteliğinden soyutlanmış olarak.

Kapitalistin bu durumda da, aklından, bu kitabın ikinci kısmında, ortalama kârın eşitlenmesi ile ilgili telafi nedenleri üzerine söylenen aynı şeyler geçer. Artı-değerin bölüşümüne belirleyici olarak giren bu telafi nedenleri, kapitalistin kafasında, kârın kökeninin ve (öznel) haklı gösterme nedenlerinin temeli gibi görülecek şekilde çarpıtılmıştır.

Girişim kârını, emeğin yönetim ve denetim ücretleri olarak kabul eden ve girişim kârının faize karşıtlığından doğan anlayış, kârın bir kısmının gerçekten de ayrılabilmesi ve uygulamada da ücretler olarak ayrılmış olması ya da daha doğrusu tersine, kapitalist üretimde ücretlerin bir kısmının, kârın bütünleyici bir parçası olarak görünmesi olgusu ile daha da güç kazanmıştır. Bu kısım, Adam Smith'in doğru olarak anladığı gibi, bir yandan kârdan (faiz ve girişim kârının toplamı olarak kârdan) ve öte yandan, faiz düşüldükten sonra, hacimleri, vb., bir yönetici için özel bir maaşı haklı gösteren yeterli bir işbölümüne izin veren işkollarının yönetim giderlerinde girişim kârı olarak geriye kalan kâr parçasından tamamen bağımsız ve bütünüyle ayrılmış, katıksız biçimi içersinde kendisini gösterir.

Denetim ve yönetim emeği, doğal olarak doğrudan üretim sürecinin bileşik toplumsal bir süreç biçimini aldığı yerlerde gereklidir, ve bağımsız üreticilerin tek başına olan emeklerinde değil.[73] Ne var ki bu, ikili bir niteliğe sahiptir.

Bir yandan, bir çok bireyin elbirliği yaptığı her iş, zorunlu olarak, sürecin düzenlenmesini ve birliğini sağlayacak yön verici bir iradenin ve tek tek işlemlere değil de, tıpkı bir orkestra şefinde olduğu gibi işyerinin toplam faaliyetine uygulanacak görevlerin bulunmasını gerektirir. Bu, her bileşik üretim biçiminde yapılması gerekli üretken bir iştir.

Öte yandan, –herhangi bir ticari bölümden tamamen, ayrı olarak– bu denetim işi, doğrudan üretici olan işçi ile, üretim araçlarının sahibi arasındaki karşıtlığa dayanan bütün üretim tarzları için zorunlu olarak ortaya çıkar. Bu uzlaşmaz karşıtlık ne denli büyük olursa, denetimin oynadığı rol de o denli büyük olur. Dolayısıyla, kölelik sisteminde doruk noktasına ulaşır.[74] Ne var ki bu, kapitalist üretim tarzında da vazgeçilmez bir şeydir, çünkü, buradaki üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek-gücünü tükettiği bir süreçtir. Tıpkı despotik devletlerde, hükümet denetiminin ve her işe karışmanın, hem bütün toplulukların niteliklerinden doğan ortak faaliyetlerin yerine getirilmesini ve hem de, hükümet ile halk kitleleri arasındaki zıtlıktan doğan özel işlevleri kapsaması gibi.

[73] "Yönetim ve denetim burada" (çiftlik sahibi durumunda) "tamamen gereksizdir." (J. E. Cairnes, *The Slave Power,* London 1862, s. 48.)

[74] "Eğer yapılan işin niteliği, işçilerin" (yani kölelerin) "geniş bir bölgeye yayılmalarını gerektiriyorsa, gözcülerin sayısı ve dolayısıyla bu denetimin gerektirdiği işin niteliği, bununla orantılı olarak artacaktır." (Caimes, *l.c.,* s. 44.)

Köle sistemini karşılarında bulan eski çağ yazarlarının yapıtlarında, [sayfa 337] denetim işinin her iki yanı, pratikte olduğu gibi teoride de ayrılmaz biçimde birbirine bağlıdır. Tıpkı, kapitalist üretim tarzına mutlak gözüyle bakan modern iktisatçıların yapıtlarında olduğu gibi. Öte yandan, hemen bir örnekle göstereceğim gibi, modern köle sisteminin savunucuları, tıpkı ücret sistemini haklı göstermek için öteki iktisatçıların yaptıkları gibi, köleliği haklı göstermede, denetim işinden yararlanırlar.

Cato zamanındaki *villicus*: "Köle ekonomisinde (*familia rustica*) malikanenin başında, devşiren ve harcayan, satınalan ve satan, efendisinden emirler alan, yokluğunda emir veren ve ceza kesen yönetici (*villa*'dan gelen *villicus*) bulunur. ... Yöneticinin, doğal olarak, öteki kölelerden daha çok hareket özgürlüğü vardı; Magon kitapları bunların evlenmelerine, çocuk yetiştirmelerine ve mal sahibi olmalarına izin verilmesini öğütlemekte, Cato da bunların kadın yöneticilerle evlenmelerini salık vermektedir; iyi davranışları karşılığı efendisinden özgürlüğünü sağlama umudu olan belki de yalnız bunlardı. Geri kalanların hepsi ortak bir aile oluşturuyorlardı. ... Her kölenin, yönetici de dahil, geçim gereksinmeleri belirli aralıklarla ve sabit oranda efendileri tarafından karşılanıyordu, ve bunlarla geçinmek zorundaydılar. ... Bu miktar, emeğe göre değişiyordu, ve örneğin işi öteki kölelerden daha hafif olan yöneticinin, onlardan daha az bir pay alması bu yüzdendi." (Mommsen, *Römische Geschichte,* 2nd ed.,1856, I, s. 809-10.).

Aristoteles: "Ο γαρ δεσποτηζ ουχ εν κτασθαι τουζ δουλουζ, αλ–λεν τω χρηθαιυ ουλουζ" ("Çünkü efendi" –kapitalist– "efendiliğini köle elde ederek değil" –ona emek-gücü satınalma gücünü veren sermaye sahipliği ile değil– "ama köleleri çalıştırmakla" –üretim sürecinde emekçi, şimdi ücretli emekçi kullanarak– "tanıtlar".) "Εστι δε αυτη η επιστημη ουδεν μεγα εχουσα ουδε σεμνον." ("Ama bu bilimin büyük ya da yüce hiç bir yanı yok.") "α γαρ τον δουλον επιστασθαι δει ποιειν εχεινον δει ταυτα επιστασθ αι επιταττειν" ("Ama kölenin yapabilme zorunda olduğu her şeyi efendi emredebilmelidir.") "Διο οσοιζ εξουσια μη αυτουζ χαχοπαθειν επιστοποζ λαμβανει ταυ – την την τιμην, αυτοι δε πολι–τευονται η φιλοσοφοσιν." ("Efendilerin, denetim işini kendilerine dert edinmek zorunda olmadığı durumlarda, yönetici, bu *onurlu* görevi üstlenir ve efendiler de kendilerini devlet işlerine ya da felsefe öğrenimine verirler.") (Aristotle, *De republica,* Bekker edition, Kitap l, 7.)

Aristoteles, birkaç sözcükle, politik ve ekonomik alanlardaki üstünlüğün yönetim işlevlerini de egemen güçlerin omuzlarına yüklediğini ve dolayısıyla bunların, ekonomik alanda da, emek-gücünü tüketme sanatını bilmeleri gerektiğini söylüyor. Ve ardından, bu denetim işinin, pek de önemli bir şey olmadığını, bu nedenle de, efendinin, olanak bulur bulmaz, bu cansıkıcı işin "onurunu," bir gözcüye bıraktığını ekliyor.

Yönetim ve denetim işi –her türlü bileşik toplumsal emeğin nite-

liğiyle belirlenen özel bir işlev olmaktan çok, üretim araçlarının sahibi ile [sayfa 338] sırf emek-gücüne sahip bulunan insan arasındaki zıtlıkla belirlendiği sürece, ister bu emek-gücü, kölelik düzeninde olduğu gibi, emekçinin kendisinin satın alınmasıyla elde olunsun, ister emekçinin kendisi kendi emek-gücünü satsın ve böylece, üretim süreci de, sermayenin, işçinin emek-gücünü tükettiği bir süreç olarak görünsün-, doğrudan üreticilerin köleleştirilmelerinden doğan bir işlev , hemen her zaman, bu ilişkinin gerekçesi gibi gösterilmiştir. Ve sömürü, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine elkoyma, çoğu kez, sermaye sahibine bu emeği için haklı olarak verilmesi gerekli bir ödül gibi gösterilmiştir, ama bunu hiç kimse, Birleşik Devletler'de köle düzeninin savunuculuğunu yapan, O'Connor adlı avukatın, 19 Aralık 1859 tarihinde New-York'ta yapılan bir mitingte, "Güneye Adalet" sloganı altında yaptığından daha iyi becerememiştir. Büyük bir alkış tufanı arasında, "şimdi baylar," diyor, "zenciyi bu köle durumuna koyan şey, doğanın kendisidir. O kuvvetlidir ve çalışma gücüne sahiptir, ama, bu gücü yaratan doğa, ondan, hem yönetme yeteneğini ve hem de çalışma isteğini esirgemiştir." (alkışlar.) "Bunların her ikisi de ondan esirgenmiştir. Ve ondan bu çalışma isteğini esirgeyen doğa, bu isteği zorla yaratacak, hem kendisi ve hem de onu yönetecek efendisi için yararlı bir yaşam sürebileceği bir ortamda hizmet etmesini sağlayacak bir efendi ihsan etmiştir. ... İnanıyorum ki, zenciyi doğanın uygun gördüğü durumda bırakmak, kendisini yönetecek bir efendi vermek asla adaletsizlik değildir ... karşılık olarak onu çalışmaya zorlamak ve onu yönetmek, hem kendisi ve hem de toplum için yararlı duruma getirmek yolunda emek ve yeteneğini harcayan efendisine hakkı olan bir karşılık vermeye zorlamak, haklarından herhangi birisini elinden almak demek değildir."*

Şimdi, tıpkı köle gibi ücretli emekçinin de, kendisini işe koşacak ve yönetecek bir efendiye sahip olması gerekiyor. Ve bu efendi-köle ilişkisinin varlığı kabul edilince, ücretli emekçiyi, hem kendi ücretini ve hem de kendisini yönetme ve denetleme işi için, ya da "onu yönetmek, hem kendisi ve hem de toplum için yararlı hale getirmek yolunda emek ve yeteneğini harcayan efendisine bir karşılık olarak", denetim ücretlerini de üretmeye zorlamak çok yerinde bir şey olur. Denetim ve yönetim işi, sermaye ile emek arasındaki zıtlıktan, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinden doğduğuna, ve bu nedenle, kapitalist üretim tarzı gibi, sınıf çelişkilerine dayanan bütün üretim tarzlarında ortak olduğuna göre, kapitalist düzen altında da, bütün bileşik toplumsal emeğin bireylere kendi özel görevleri olarak verdiği üretken işlevler ile doğrudan doğruya ve ayrılmaz bir biçimde bağlı bulunur. Feodal Fransa'daki adıyla bir *epitropos*** ya da *regisseur*'ün*** ücreti, yapılan iş, böyle bir yöneticiye

* *New-York Daily Tribune,* November 20, 1859, s. 7-8.
** Eski Yunan'da: "sürveyan". -ç.
*** Yönetmen yardımcısı. -ç.

bir ücret ödemeye elveren boyutlara [sayfa 339] ulaştığı zaman, kârdan tamamen ayrılır ve vasıflı emek için ödenen ücret biçimine girer; oysa, bütün bunlara karşın, bizim sanayi kapitalistlerimiz, "kendilerini devlet işlerine vermekten ya da felsefe öğrenimi yapmaktan" pek uzaktırlar.

Bay Ure[75] daha uzun zaman önce, "sanayi sistemimizin ruhunun" sanayici kapitalistler değil, sanayi yöneticileri olduğuna parmak basmıştı. Bir girişimin ticaretle ilgili yanları üzerinde bundan önceki kısımda gerekli olan şeyleri söylemiş bulunuyoruz.

Kapitalist üretim tarzı, durumu, sermaye sahipliğinden tamamen ayrılmış bulunan denetim işinin kolayca sağlanabileceği bir noktaya getirmiştir. Böylece, denetim işi, kapitalistin kendisinin yapması gerekli bir iş olmaktan çıkmıştır. Bir orkestra şefinin bütün orkestranın çalgılarına sahip olması gerekmediği gibi, şef olarak, diğer müzisyenlerin "ücretleri" ile de görev bakımından herhangi bir ilgisi bulunmaz. Kooperatif fabrikalar, kapitalistin, tıpkı onun tepedeki tüneğine oturup, büyük toprak sahiplerini gereksiz bulması gibi, üretimde bir işlev sahibi kişi olarak gereksiz hale geldiğini tanıtlamış oluyor. Kapitalistin işi, sırf üretim sürecinin kapitalist niteliğinden doğmadığına, ve dolayısıyla, sermaye, sermaye olmaktan çıktığında kendiliğinden ortadan kalkmadığına göre; yalnızca başkalarının emeğini sömürme işleviyle sınırlı olmadığına göre; ve bu nedenle o, emek-sürecinin toplumsal biçiminden, ortak bir sonucun alınması için birçok kimsenin biraraya gelmesinden ve elbirliği etmesinden doğduğuna göre, tıpkı bu biçimin kapitalist kabuğunu kırar kırmaz yaptığı gibi, sermayeden bağımsız olur. Bu işin kapitalist bir iş olarak ya da kapitalistin bir işlevi olarak zorunlu olduğunu söylemek, ancak, *vulgus*'ın,* kapitalist üretimin bağrında, kendi zıt kapitalist niteliklerinden ayrı ve arınmış olarak gelişen biçimlerini kavrayamamak anlamına gelir. Sanayi kapitalisti, para-kapitaliste göre bir işçidir ama, kapitalist anlamda bir işçidir, yani başkalarının emeğinin sömürücüsüdür. Bu iş için hak iddia ettiği ve cebe indirdiği ücret, tam, başkalarının elkonulan emek miktarına eşittir ve sömürü için gerekli çabayı gösterdiği sürece, bu emeğin sömürü derecesine doğrudan bağlıdır; ne var ki bu, böyle bir sömürünün gerektirdiği ve ılımlı bir ücret karşılığında bir yöneticiye devredebildiği çabanın derecesine bağlı değildir. Her bunalımdan sonra İngiliz fabrika bölgelerinde, eskiden kendilerine ait bulunan fabrikaları, çoğu kez alacakları olan yeni sahipleri adına düşük ücretlerle yöneten eski fabrikatörlere sık sık raslanır.[76] [sayfa 340]

Hem ticaret ve hem de sanayi yöneticilerine ait yönetim ücretle-

[75] A. Ure, *Philosophy of Manufactures,* Fransızca çeviri, 1836, I, s. 67. Fabrikatörlerin bu Pindar'ı aynı zamanda, fabrikatörlerin çoğunun, harekete geçirdikleri mekanizma üzerine en ufak bir bilgileri olmadığına da tanıklık eder.

[76] Benim de bildiğim bir olayda, 1868 bunalımından sonra, iflas etmiş bir fabrikatör, eski işçilerinin, ücretli işçisi haline geldi. Fabrika, sahibi iflas ettikten sonra, bir işçi kooperatifi tarafından işletildi ve eski sahibi de orada yönetici olarak çalıştırıldı. *-F. E.*

* Halk, çokluk, yığın. -ç.

ri, emekçilere ait kooperatif fabrikalar ile hisse senetli kapitalist şirketlerde, girişim kârlarından tamamen ayrılmış durumdadır. Yönetim ücretlerinin girişim kârlarından başka zamanlardaki ayrılığı sırf raslantıya bağlı olduğu halde, burada devamlıdır. Kooperatif fabrikada, denetim işinin zıt niteliği yokolur, çünkü, yöneticinin ücreti, emekçiye karşıt durumda sermayeyi temsil edenin yerine, emekçiler tarafından ödenir. Hisse senetli şirketlerde –bunlar, kredi sistemi ile gelişmişlerdir– genellikle bu yönetim işini, ister kendilerine ait olsun, ister borç alınsın, sermaye sahipliğinden bir işlev olarak ayırma konusunda gitgide artan bir eğilim vardır. Tıpkı, burjuva toplumundaki gelişmenin, yargıçlık ve yöneticilik işlevlerinin feodal zamanlarda kendi nitelikleri olan toprak mülkiyetinden ayrılmasına tanık olması gibi. Ne var ki, bir yandan, sırf sermayenin sahibi, para-kapitalist, işlev yapan kapitalistin karşısına çıkmak zorunda olduğu halde, para-sermayenin kendisi, kredi sisteminin gelişmesiyle toplumsal bir niteliğe bürünür, bankalarda toplanarak, ilk sahipleri yerine artık buralardan borç verilir, öte yandan da, ister borç alınmış olsun ister olmasın, sermaye üzerinde herhangi bir hakkı bulunmayan bir yönetici, işlev yapan kapitaliste kapitalist olarak ait bulunan bütün gerçek işlevleri yerine getirir, ve böylece, yalnızca görev yapan yönetici kalarak, kapitalist, bir fazlalık gibi üretim sürecinde ortadan kalkar.

İngiltere'deki kooperatif fabrikaların resmi hesaplarından[77] –tıpkı öteki işçilerin ücretleri gibi, yatırılan değişen sermayenin bir kısmını oluşturan yönetici ücretleri düşüldükten sonra– kârın, zaman zaman bunlar özel fabrikatörlerden çok daha yüksek faiz ödedikleri halde, ortalama kârdan daha yüksek olduğu görülmektedir. Bütün bu durumlarda, elde edilen daha büyük kârların kaynağı, değişmeyen sermayenin kullanımında gösterilen daha büyük tasarruf olmuştur. Ama bizi burada asıl ilgilendiren şey, ortalama kârın (= faiz + girişim kârı) kendisini burada fiilen ve göze çarpacak şekilde, yönetim ücretlerinden tamamen bağımsız bir büyüklük olarak göstermesi olgusudur. Burada kâr , ortalama kârdan daha yüksek olduğu için, girişim kârı da, normalin üzerinde idi.

Aynı durum, hisse senetli bankalar gibi bazı hisse senetli kapitalist şirketlerde de görülmektedir. 1863'te, Union Bank of London ile diğer bankalar %15'lik yıllık temettü ödedikleri halde, London and Westminster Bank, %30'luk yıllık temettü ödemiştir. Burada, yöneticilerin ücretlerinden başka, mevduata ödenen faizler de brüt kârdan düşülmüştür. Yüksek kâr burada, ödenmiş sermayenin mevduata oranının oldukça küçük olmasıyla açıklanır. Örneğin, London and Westminster Bank'ın 1863'teki durumunda: ödenmiş sermaye = 1.000.000 £; mevduat, 14.540.275 £. Union Bank of London, 1863'te: ödenmiş sermaye,

[77] Yukardaki satırlar 1865'te yazıldığı için, buraya alınan hesaplar 1864'ten öteye gidemez. - *F.E.*

600.000 £; mevduat, 12.384.173 £ idi. [sayfa 341]

Girişim kârı ile denetim ya da yönetim ücretleri, faizin, kârın fazlalığı bakımından girdiği zıt biçim nedeniyle, köken olarak birbirine karıştırılmıştır. Bu karışıklık, daha sonraları, kârı karşılığı ödenmeyen emekten elde edilen artı-değer olarak değil de, kapitalistin yaptığı iş karşılığında aldığı ücret olarak göstermek için harcanan mazur gösterme çabalarıyla daha da artırılmıştır. Buna, sosyalistler, kârın fiilen, teorik olarak iddia edilen düzeye, yani sırf denetim ücretlerine indirilmesi isteğiyle karşı çıktılar. Ve bu istem, teorik gözboyacılığı için, bir yandan, sayısız sanayi ve ticari yöneticiler sınıfının[78] gelişmesi ile bu denetim ücretlerinin diğer herhangi bir ücret gibi gitgide daha belirli bir düzeye ve belirli bir piyasa-fiyatına ulaşması ve öte yandan, diğer bütün vasıflı emek ücretleri gibi, özel eğitim gören emek-gücünün üretim giderlerini azaltan gelişmeyle birlikte gösterdiği düşmeyle daha da uygunsuz hale geldi.[79] İşçiler yönünden elbirliğinin, burjuvalar yönünden, hisse senetli girişimlerin gösterdikleri gelişmeyle, girişim kârı ile yönetim ücretlerinin karıştırılması için son bahane de ortadan kalktı ve kâr, teoride apaçık belli olduğu gibi, pratikte de, düpedüz bir artı-değer, karşılığında herhangi bir eşdeğerin ödenmediği bir değer, gerçekleşmiş karşılığı ödenmemiş emek olarak ortaya çıktı. İşte o zaman, işlev yapan kapitalistin, emeği gerçekten sömürdüğü ve borç alınan sermaye ile çalışıldığında bu sömürünün meyvesinin, faiz ile girişim kârına, kârın faizden sonra kalan fazlalığına bölündüğü görüldü.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, hisse senetli girişimlerde, yönetim ücretleri ile ilgili yeni bir üçkağıtçılık yöntemi gelişti ve fiili yöneticinin üzerinde bir yığın yönetim ve denetim kurulları peydahlandı; bunlar için denetim ve yönetim yalnızca ortakları soymanın ve keselerini doldurmanın bir bahanesi oldu. Bu konuyla ilgili çok ilginç ayrıntılar, *The City or the Physiology of London Business; With Sketches on Change, and the Coffee Houses,* London 1845, adlı incelemede bulunabilir. "Bankerler ile tüccarların, sekiz-dokuz farklı şirketin yönetimi ile, elde ettikleri kazanç şu örnekten görülebilir: İflas etmesi üzerine Bay Timothy Abraham Curtis'in İflas Mahkemesine sunduğu özel bilançoda, yöneticilikten, bu bayın ... yılda 800 ile 900 sterlin arasında net bir gelir sağladığı görülüyordu. İngiltere Bankası ve Doğu Hint Şirketi ile yakın ilişkisi bulunan bir kimse olarak Bay Curtis'in kurulunda hizmetini sağlamak, bir

[78] "Ustalar da, bunların kalfaları da işçidirler. Bu bakımdan bunların çıkarları, adamlarıyla tamamen aynıdır. Ama bunlar aynı zamanda ya kapitalist ya da kapitalistlerin aracılarıdır, ve bu bakımdan çıkarları, işçilerin çıkarları ile kesinlikle zıttır." (s. 27). "Eğitimin, bu ülkenin mekanik ustaları arasında yaygınlaşması, hemen hemen bütün ustaların ve işverenlerin emek ve becerilerinin değerlerini, bu bilgilere sahip olan kimselerin sayısını artırmakla her gün biraz daha azaltmaktadır." (s. 30, Hodgskin, *Labour Defended Against the Classes of Capital. etc.,* London 1825).

[79] "Öteden beri varolan engellerde görülen genel gevşeme, artan eğitim olanakları, vasıfsız emeğin ücretlerini yükseltmek yerine vasıflı emeğin ücretlerini düşürme eğilimini göstermektedir." (J. S. Mill, *Principles of Political Economy,* 2nd ed., London 1849, I, s. 479.)

şirket için büyük bir şans sayılıyordu" (s. 81, 82). Böyle bir şirketin yöneticileri için, haftalık her toplantıya ait huzur hakkı en az bir İngiliz altın lirasıydı. İflas Mahkemesinin tutanakları, bu denetim ücretlerinin, kural olarak, bu sözde yöneticilerin yerine getirdikleri gerçek denetimle ters orantılı olduğunu göstermektedir. [sayfa 342]

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SERMAYE İLİŞKİLERİNİN YÜZEYSEL BİR BİÇİMİ OLARAK FAİZ GETİREN SERMAYE

SERMAYE ilişkileri, faiz getiren sermayede, en yüzeysel ve en fetiş biçime ulaşır. Biz, burada, P-P' hareketini, bu iki ucu meydana getiren süreç olmaksızın, daha çok, para yaratan parayı, kendisini genişleten değeri görüyoruz. Tüccar sermayesinde, P-M-P', sırf dolaşım alanı içersinde kaldığı halde, ve bu nedenle de kâr, sırf elden çıkarma ile sağlanan kâr olarak göründüğü halde, hiç değilse genel bir kapitalist hareket biçimi vardır; ama hiç değilse burada kâr, sırf bir *şeyin* ürünü olarak değil, toplumsal bir *ilişkinin* ürünü olarak görünür. Tüccar sermayesinin biçimi, en azından bir süreci, zıt evrelerin birliğini, iki zıt işleme –metaların satın alınması ve satışı– bölünen bir hareketi temsil eder. Bu, P-P' hareketinde, faiz getiren sermayenin biçiminde yokolur. Örneğin, 1.000 sterlini bir kapitalist %5 faiz ile borç verse, 1.000 sterlinlik değer, bir yılda sermaye olarak = S + Sf' olur; burada S sermaye, f' faiz oranıdır. Şu halde, %5 = $^5/_{100}$ = $^1/_{20}$, ve l.000 + 1.000 x $^1/_{20}$ = 1.050 £. Sermaye olarak 1.000 sterlinin değeri = 1.050 sterlindir, yani sermaye yalın bir büyüklük değildir. Sermaye, bir büyüklükler *ilişkisidir,* ama paranın kendi kendisiyle, belli bir değer olarak, kendisini genişleten bir değer olarak, bir artı-değer üretmiş olan ana para olarak ilişkisidir. Ve sermaye, görmüş olduğumuz gibi, sermaye olarak, ister kendilerine ait ister borç alınan sermaye ile iş görüyor olsun, bütün faal kapitalistler için, bu, doğrudan [sayfa

343] doğruya kendisini genişleten değer biçimini alır.

P-P': Biz burada, sermayenin ilk çıkış noktasını görüyoruz; P-M-P' formülünde para, kendi iki ucuna, P-P''ne indirgenmiştir ve burada P' = P + ΔP, daha fazla para yaratan paradır. Bu, sermayenin, anlamsız bir özet haline getirilmiş ilk ve genel formülüdür. Bu, hazır sermaye, üretim süreci ile dolaşım sürecinin bir birliği ve dolayısıyla, belli bir dönemde belli bir artı-değer sağlayan sermayedir. Faiz getiren sermaye biçiminde bu, arada üretim ve dolaşım süreçleri olmaksızın doğrudan doğruya görünür. Sermaye, faizin, gizemli ve kendi kendisini yaratan bir artışın kaynağı –kendi artışının kaynağı– olarak görünür. Bu *şey* (para, meta; değer) şimdi sırf bir şey olarak sermayedir, ve sermaye, sırf bir şey olarak görünür. Tüm yeniden-üretim sürecinin sonucu, bu şeyin kendi içersinde taşıdığı bir özellik gibi görünür. Bu, ister para olarak harcamak istesin ister sermaye olarak borç versin, paranın, yani her an değiştirilebilir biçimdeki metaın sahibine bağlıdır. Bu nedenle, faiz getiren sermayede, bu otomatik fetiş, kendini genişleten değer, para doğuran para, kendi saf hali içersinde ortaya çıkarılır ve bu biçim içersinde artık kökenini gösteren hiç bir işaret taşımaz. Toplumsal ilişki, bir şeyin paranın, kendi kendisiyle ilişkisi içersinde tamamlanmış olur. Paranın sermayeye fiilen dönüşmesi yerine, burada biz yalnız, içeriksiz bir biçim görüyoruz. Emekgücünde olduğu gibi, paranın kullanım-değeri, burada, onun değer yaratma yetisi, içerdiğinden daha büyük bir değer yaratma özelliğidir. Para, para olarak, kendi kendini genişleten potansiyel değerdir, ve bu acayip metaın satış biçimi olan bu özelliği nedeniyle, borç verilmektedir. Böylece, değer doğurmak ve faiz sağlamak paranın bir özelliği halini almaktadır; tıpkı armut ağacının armut vermesi gibi. Ve para borç veren, parasını böylece, faiz getiren bir şey olarak satmaktadır. Hepsi bu kadar da değil. Fiilen işlev yapan sermaye, görmüş olduğumuz gibi, kendisini öyle bir ışık altında gösterir ki, sanki faizi, işlev yapan sermaye olarak değil, bizatihi sermaye olarak, para-sermaye olarak sağlamaktadır.

Bu da gene, çarpıtılır. Faiz, kârın, yani faal kapitalistin işçiden sızdırdığı artı-değerin bir parçasından başka bir şey olmadığı halde, şimdi tam tersine, faiz sanki sermayenin tipik ürünü, asıl öğesi ve, girişim kârı şeklindeki kâr ise, yalnızca yardımcı bir öğe ve yeniden-üretim sürecinin bir yan ürünü olarak görünür. İşte böylece, sermayenin fetiş biçimine ve fetiş sermaye kavramına ulaşmış oluruz. P-P' hareketinde, sermayenin anlamsız biçimini, üretim ilişkilerinin son derece çarpıtıldığı ve somutlaştığı faiz getiren sermaye biçimini, kendi yeniden-üretim sürecinden önce gelen, basit sermaye biçimini görüyoruz. Bu, paranın ya da bir metaın, yeniden-üretim sürecinden bağımsız olarak kendi değerini genişletme yeteneğini – sermayenin çok kaba bir biçimde bir esrar perdesiyle örtülmesidir.

Sermayeyi, değerin, değer yaratmanın bağımsız bir kaynağı gibi [sayfa 344] gösterme çabasında olan vülger ekonomi politik için, bu biçim

büyük bir keşiftir; ve bu biçim içersinde kârın kaynağı artık farkedilemez hale geldiği gibi, kapitalist üretim sürecinin sonucu –sürecin kendisinden ayrılarak– bağımsız bir varlık kazanmaktadır.

Sermaye, kendi kendisini büyütme yetisi her seferinde o günkü faiz oranıyla ifade edilen, belirli bir fiyata sahip bir meta haline, ancak para-sermaye halini almakla dönüşebilir.

Faiz getiren sermaye olarak, ve özellikle faiz getiren para-sermayenin dolaysız biçimi içersinde (faiz getiren sermayenin bizi burada ilgilendirmeyen diğer biçimleri, gene bu biçimden türerler ve onun varlığını öngörürler), sermaye kendi saf fetiş biçimini alır ve P-P' bir özne, satılabilir bir şeydir. *Önce,* para olarak sürekli varlığı nedeniyle, bu biçim içersinde bütün özgül nitelikleri yokolmuş ve gerçek öğeleri görünmez hale gelmiştir. Çünkü para, kullanım-değerleri olarak metaların bütün ayırdedici özelliklerinin ve dolayısıyla, bu metalar ile bunların üretim koşullarından oluşan sanayi sermayelerinin de yine ayırdedici niteliklerinin yokoldukları bir biçimdir. İşte paranın bu biçimi, değerin –bu durumda sermayenin– bağımsız bir değişim-değeri olarak varolduğu biçimdir. Sermayenin yeniden-üretim sürecinde, bu para-biçim, yalnızca geçici bir biçim – sırf bir geçiş noktasıdır. Ama, para piyasasında sermaye daima bu biçim içersinde bulunur. *Sonra,* ürettiği artı-değer de, burada gene para-biçiminde, onun özünde taşıdığı bir kısım olarak görünür. Büyüme süreci ağaç için neyse, para doğurma da (*tocoz*) [faiz ve döl -ç.], sermayenin, para-sermaye biçiminde özünde taşıdığı bir şey gibi görünür.

Faiz getiren sermayede, sermayenin hareketi kısaltılmış, araya giren süreç atlanmıştır. Böylece, kendisi 1.000'e eşit bir şey olarak sabit bulunan 1.000'lik bir sermaye, tıpkı belli bir süre için mahzende tutulan şarabın, kendi kullanım-değerini iyileştirmesi gibi, belli bir süre sonra, 1.100 haline gelir. Sermaye şimdi bir şeydir, ama bir şey olarak sermayedir. Para şimdi gebedir.* Borç verilir verilmez ya da yeniden-üretim sürecine yatırılır yatırılmaz (para, faal kapitaliste, sahibi olarak faiz getirdiği ölçüde girişim kârından ayrılır), ister uykuda ister uyanık, ister evde ister dışarda, ister gündüz ister gece olsun, üzerinde faiz büyümeye başlar. Böylece, faiz getiren para-sermaye (ve bütün sermaye, değeri bakımından para-sermayedir ya da para-sermayenin ifadesi olarak kabul edilir), para yığıcının en ateşli isteğini yerine getirmiş olur. Tefeciliğe karşı bütün gücüyle giriştiği safça saldırıda Luther'in bütün dikkatini çeken şey, işte, bu bir şey olarak –artı-değer üretiminin sermaye aracılığıyla burada ortaya çıkışı böyledir– para-sermayenin özünde taşıdığı faizdir. Borç alınan bir paranın saptanan tarihte borç verene ödenmemesi yüzünden, kendisi de bir ödemede bulunmak zorunda olan [sayfa 345] alacaklının zarara uğraması halinde, ya da bir alışveriş, örneğin bir bahçe satın alınması üzerine sağlayacağı bir kâr fırsatını kaçırmasına neden

* Goethe, *Faust,* Part I. Scene 5. -*Ed*.

olunduğunda, bir faiz talep edilebileceğini gösterdikten sonra Luther şöyle devam ediyor: "Şimdi ben sana onları (100 guldeni) borç verdiğim için, sen benim, hem bir yandan ödeme yapamadığım, hem de öte yandan satın almama engel olduğun için ikili bir zarara uğramama neden oluyorsun ki, buna *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis** denir.. .. Ahmet'in, 100 gulden borç vermekle zarara uğradığını ve bu zararlar için adil bir tazminat istediğini duyar duymaz hemen harekete geçer ve her 100 gulden için çifte ödemede bulunulmasını, yani hem paraların ödenmediği ve hem de yapacakları alışveriş üzerinden kâr sağlamalarına engel olunduğu için tıpkı *iki türlü zarara uğramış gibi* çifte tazminat talep ederler; böylece, ne zaman ellerinde 100 guldenleri olsa ve bunu borç verseler, hiç uğramadıkları bu iki zararın tazmin edilmesini isterler.. .. Bu nedenle, hiç uğramadığını ne ispat ne de hesap edebileceğin hayali bir kayıp için komşunun parasından tazminat alan sen, bir tefecisin. Bu tür zararlara, hukukçular, *non verum, sed phantasticum interesse*** derler. Bu, herkesin kendi kafasından uydurduğu bir zarardır. Bu yüzden, ödeyemediğini ya da satın alamadığım için kayba uğradığımı öne sürmem hiç bir işe yaramaz. Yoksa bu *ex contingentenecessarium**** olmayan bir şeyden bir şey yaratmak, belirsiz bir şeyi mutlak bir şey haline getirmek olurdu. Böyle bir tefecilik dünyayı birkaç yılda yiyip bitirmez mi?. ..Eğer istemediği halde başına kötü bir kaza gelse ve bundan kurtulmak zorunda kalsa, bunun için tazminat talep edebilir, ama ticarette bu böyle değil, tam tersinedir. Orada gereksinme içinde bulunan komşularının sırtından kâr sağlamak, servet toplayıp zengin olmak, hiç bir çaba, tehlike ya da kaybı göze almaksızın başkalarının emeği ile tembellik ve aylaklık edip lüks içersinde yaşamak için planlar yapılır. Ocağın karşısına geçip oturacaksın, 100 guldeni ülkede senin için servet toplasın diye borç vereceksin ve bu para borç verildiği için hiç bir tehlikesi ya da riski olmadan gene de cebinde sayılacak – kim istemez böylesini a benim dostum?" (Martin Luther, *An die Pharherm wider den Wucher zu predigen, etc.,* Wittenberg 1540.)

Kendi kendisini yeniden üreten ve kendi kendisini genişleten, özünde taşıdığı nitelikler sayesinde –yani, skolastiklerin gizli nitelikleri sayesinde– ebediyen varolan ve büyüyen değer olarak, sermaye kavramı, Dr. Price'ın, simyacıların fantezilerine taş çıkartan renkli hayaller kurmasına yolaçmıştır; bunlar, Pitt'in bütün ciddiyetiyle inandığı ve itfa fonuyla ilgili yasalarında, mali yönetimin temel direkleri olarak kullandığı hayallerdir. [sayfa 346]

"Bileşik faiz getiren para önce yavaş yavaş artar. Ama, artış oranı gitgide hızlandığı için, bir süre sonra aklın alamayacağı bir hıza ulaşır.

* Çifte zarar, biri uğranılan kayıp ve biri kaçırılan kazanç fırsatı. -ç.
** Gerçek olmayan, hayali zararlar. -ç.
*** Raslantıdan zorunluluk yaratmak. -ç.

Kurtarıcımızın* doğduğu gün, yüzde 5 bileşik faizle borç verilen bir peni, şimdiye kadar, hepsi de som altından 150 milyon tane dünyanın içerebileceğinden daha büyük bir miktara ulaşmış olurdu. Yok eğer basit faizle verilmiş olsaydı, aynı zaman içinde, ancak yedi şilin dörtbuçuk peni olurdu. Hükümetimiz, şimdiye değin para işlerini düzeltmede bu iki yoldan, birincisinden çok ikincisini seçmiştir."[80]

Yazarın hayali, *Observations on Reversionary Payments, etc.,* London, 1772, adlı yapıtında daha da yüksek bulutlar üzerinde dolaşıyor. Şöyle diyor: ''Bir şilin, Kurtarıcımızın doğumunda, %6 bileşik faizle verilmiş olsa" (herhalde Kudüs Tapınağında) ''Satürn'ün yörüngesinin çapına eşit çapta bir kürenin kapsayabileceğinden daha büyük ... bir miktara ulaşırdı." "Bu nedenle bir devletin hiç bir zaman sıkıntıya düşmesine gerek yoktur; çünkü, çok küçük bir tasarrufla, faizlerin gerektirebileceği pek kısa zamanda en büyük borçları bile ödeyebilirdi." (s. XIII, XIV.) İngiliz devlet borçları için, ne hoş teorik bir başlangıç!

Geometrik dizinin ulaştığı dev boyutlar karşısında Price'ın düpedüz gözleri kamaşıyor. Çünkü, ne yeniden-üretim ve ne de emek koşullarını hiç dikkate almaksızın, sermayeye, devridaim makinesi, sırf kendi kendini artıran bir sayı gözüyle bakıyor; tıpkı Malthus'un, nüfus sorunu ile ilgili olarak, geometrik dizisinde yaptığı gibi,** $t = S (1 + f)^n$ formülde, t = sermaye + bileşik faiz toplamı, S = yatırılan sermaye, f = faiz oranı (yüzün kesirleri olarak ifade edilmiş) ve n, bu sürecin yer aldığı yılların sayısını ifade etmektedir, sermayenin büyüme yasasını bulduğu düşüncesiyle şaşkına dönmüştür.

Pitt, Dr. Price'ın, sermayeyi bir esrar perdesine bürümesini iyiden iyiye ciddiye alıyor. 1786 yılında Avam Kamarası, kamu yararı için 1 milyon sterlin toplanmasına karar verdi. Pitt'in pek güvendiği Price'a göre, bu para toplandıktan sonra gerekli "birikimin" sağlanması ve böylece, bileşik faizin göstereceği sihirle ulusal borçları kayıplara karıştırmak [sayfa

[80] Richard Price, *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt,* 2nd ed., London 1774, s. 19. Yazar şu bönce şakayı yapıyor: "Bileşik faizle çoğaltmak için, basit faizle para borç almak." (R. Hamilton, *An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain,* 2nd ed., Edinburgh 1814, s. 133.) Buna göre, borç almak, özel kişilerin servet toplaması için de en güvenli yol olabilir. Ama eğer , %5 yıllık faiz ile 100 £ borç alırsam, yıl sonunda 5 £ ödemem gerekir ve bu borç 100 milyon yıl bile sürecek olsa, bu arada ben her yıl yalnız 100 £ borç vermek ve 5 £ ödemek durumunda olurum. Hiç bir zaman 100 £ borç aldığım halde 105 £ borç verecek hale gelemem. Ve, nasıl olur da, %5 faizi ödeyebilirim? Yeni borçlarla ya da devlet sözkonusu ise yeni vergilerle. Şimdi, eğer sanayici kapitalist borç para alırsa ve kârı diyelim %15'e ulaşırsa, %5 faiz ödeyebilir, %5 özel giderleri için harcayabilir (her ne kadar geliri ile birlikte iştahı da kabarsa da) ve %5 de sermayesine katabilir. Bu süreç devam edecek olursa, kâr oranı, daha önceki bölümlerde belirtilen nedenlerle, %15'ten, diyelim %10'a düşer. Ne var ki Price, %5'lik bir faizin %15'1ik bir kâr oranını öngördüğünü tamamıyla unutuyor ve bunun, sermaye birikimi ile sürüp gideceğini varsayıyor. Onun, gerçek birikim süreciyle en ufak bir ilişkisi bulunmayıp, daha çok yalnız paranın borç verilmesi ve bileşik faiz ile geri alınmasıyla uğraşıyor. Bunun nasıl yapılacağının onun için bir önemi yok çünkü bu, faiz getiren sermayenin zaten özünde taşıdığı bir nitelik.

* İsa'nın doğduğu tarih sözkonusudur. -ç.

** [Malthus,] *An Essay on the Principle of Population,* London 1798, s. 25-26. -*Ed*.

347] için, hiç kuşkusuz halka vergi yüklemekten başka çıkar yol olamazdı. Avam Kamarasının çıkarttığı bu kararı, hemen Pitt'in, ''vadesi gelmiş borçlar ile, fonun yılda 4.000.000 sterline ulaşmasına kadar,'' 250.000 sterlinin biriktirilmesini emreden bir yasası izledi. (Act 26, George III, Chap, 31.*). Devlet borçlarının itfasına ayrılan miktarın artırılmasını önerdiği 1792 tarihli konuşmasında Pitt, İngiltere'nin ticari üstünlüğünün nedenleri arasında, makineleri, krediyi, vb., sayıp döktü, ama "en yaygın ve sürekli neden, birikim" idi. Bu ilkenin Smith'in bu dehanın yapıtında baştan sona geliştirildiğini söylüyor ... ve bu birikimin, gelecek yıl aynı şekilde kullanılmak ve böylece sürekli bir kâr sağlamak için, ana sermayeyi artırmak amacıyla yıllık kârın en az bir kısmının bir yana ayrılmasıyla oluşturulduğunu sözlerine ekliyordu. Pitt, böylece, Dr. Price'ın yardımıyla, Smith'in birikim teorisini, borçların biriktirilmesi yoluyla, bir ulusun zenginleşmesi teorisine çeviriyor ve bu yolla, tatlı bir borçlar sonsuzluğu dizisine –borç ödemek için borçlar dizisine– ulaşıyor.

Modern bankacılığın babası Josiah Child, çok daha önce, 100 sterlinin, %10 bileşik bir faizle 70 yılda 102.400 sterline ulaşacağını söylemişti. (*Traite surlecommerce, etc.,* par J. Child, traduit, etc., Amsterdam et Berlin, 1754, s.115. Yazılış tarihi: 1669.)

Dr. Price'ın düşüncelerinin modern iktisatçılar tarafından nasıl düşüncesizce uygulandığını, *Economis*'ten alınan aşağıdaki satırlar göstermektedir: "Tasarruf edilen sermayenin her parçasının sağladığı bileşik faiz ile sermaye öylesine dalbudak salmıştır ki, dünyada gelirin elde edildiği bütün servet, uzun zamandır artık sermayenin faizi halini almıştır. ... Şimdi bütün rant, daha önce toprağa yatırılan sermayeye ödenen faizdir." (*Economist,* July 19, 1851.) Sermaye, faiz getiren sermaye niteliği içersinde, üretilebilen bütün servete sahip çıkıyor ve şimdiye değin elde ettiği her şey, onun, yalnızca her tarafa dalbudak salan iştahını doyurmak için ödenen bir taksit oluyor. Özünde bulunan yasalar gereği, insanoğlunun bugüne kadar harcadığı bütün artı-emek ona aittir. Moloch.

Konuyu, romantik Müller'in aşağıdaki laf salatası ile bağlayalım: "Dr. Price'ın sözettiği, muazzam bileşik faiz artışı, ya da insanın kendiliğinden hız artıran güçlerindeki muazzam büyüme, böylesine muazzam bir etki yaratmak için bölünmemiş ya da kesintisiz, tekdüze bir uygulamayı öngörür. Sermaye bölünür bölünmez ve pek çok bağımsız büyüyen sürgünlere ayrılır ayrılmaz, güçlerin birikim süreci bütünüyle yeniden başlar. Doğa, her işçinin ortalama olarak payına düşen enerji toplamını, aşağı yukarı 20-25 yıllık bir zamana dağıtmıştır(!). Bu süre dolduktan sonra emekçi işini bırakır ve emeğinin bileşik faizi ile biriken sermayeyi yeni bir emekçiye aktarması gerekir, çoğu kez bunu, birkaç

* "Her üç ayın sonunda, Ulusal Borç Fonuna yatırılmak üzere, ilgili komisyonlara belli bir miktarın ödenmesini öngören bir yasa." (Anno Georgii III, *Regis*, cap. 31). *-Ed.*

emekçi ya da çocuk arasında dağıtır. Bunlar, paylarına düşen sermaye üzerinden fiilen herhangi bir bileşik faiz almadan önce, bunu harekete geçirmeyi ve kullanmayı [sayfa 348] öğrenmek zorundadırlar. Ayrıca, uygar bir toplumun elde ettiği muazzam miktardaki sermaye en hareketli topluluklarda bile, uzun yıllarda yavaş yavaş birikmiştir ve işin hemen büyütülmesi için kullanılmamıştır. Bunun yerine, önemlice bir miktar biraraya getirilir getirilmez, bu, bir başka bireye, bir emekçiye, bankaya ya da devlete borç adı altında devredilmiştir. Ve bunu alan, sermayeyi fiilen harekete geçirir, bundan bileşik faiz alır ve böylece borç verene basit faiz ödemeyi kolayca üstlenir. Nihayet eğer yalnız üretim ya da tutumluluk yasası tek başına egemen olsaydı, insanın gücü ve bu gücün ürünlerinin durmadan artacağı bu muazzam birikime, tüketim, açgözlülük ve israf yasası karşı koyar." (A. Müller, *Elemente der Staatskunst,* III, s. 147 -49.)

Bu kadar az satırda bu kadar çok tüyler ürpertici saçmalığı biraraya getirmek her yiğidin kârı değildir. Emekçi ile kapitalistin, emek-gücünün değeri ile sermaye üzerinden faizin, vb. böylesine gülünç bir şekilde karıştırılması bir yana, bileşik faiz talebi, sermayenin bileşik faiz getirmek üzere borç verilmesi olgusuyla sözde açıklanmış oluyor. Bizim Müller'in uyguladığı yöntem, yaşamın her alanında görülen romantizmin tipik bir örneğidir. Bunlar şeylerin en yüzeysel görünüşlerinden derlenen günlük önyargılardan oluşurlar. Ardından da, bu yanlış ve basmakalıp içeriğin, esrarlı bir ifade tarzıyla "yüceltilmesi" ve ululaştırılması işi kalıyor.

Sermaye birikimi süreci, ancak, kârın (artı-değerin) tekrar sermayeye çevrilen, yani daha fazla artı-emek emmek için hizmet eden kısmına eğer faiz adı verilebilirse, bu anlamda, bileşik faiz birikimi olarak düşünülebilir.

Ne varki:

1) Her türlü dıştan gelen etkenler bir yana, mevcut sermayenin büyük bir kısmı, yeniden-üretim süreci boyunca sürekli olarak azçok değer kaybına uğrar, çünkü metaların değeri, üretimlerinde kökensel olarak harcanan emek-zamanı ile değil, yeniden-üretimlerinde harcanan emek-zamanıyla belirlenir ve bu zaman, emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişme nedeniyle sürekli azalır. Daha yüksek bir toplumsal üretkenlik düzeyinde, mevcut bütün sermaye, bu nedenle, uzun bir sermaye birikimi sürecinin sonucu olmak yerine, daha kısa bir yeniden-üretim döneminin sonucu gibi görünür.[81]

2) Bu cildin Üçüncü Kısmında gösterildiği gibi, kâr oranı, artan sermaye birikimi ve buna tekabül eden ve tüm ifadesini sermayenin

[81] Mill ile Carey'e ve Roscher'in bu konudaki yanlış yorumuna bakınız. [Marx şu yapıtlara işaret ediyor: J. St. Mill, *Principles of Political Economy,* Second edition, vol. 1, London 1849, s. 91-92; H. Ch. Carey, *Principles of Social Science,* vol. III, Philadelphia 1859, s. 71-73; W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* 3 Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 45. -*Ed.*]

değişmeyen kısmına göre değişen kısmındaki nispi ve kademeli azalmada bulan toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışla orantılı olarak düşer. Tek bir emekçi tarafından harekete geçirilen değişmeyen sermaye on katı artırıldıktan sonra aynı kâr oranının meydana gelmesi için artı [sayfa 349] emek-zamanın on katı artması gerekir ki, çok geçmeden toplam emek-zamanı ve ensonu günün 24 saatini sermaye bütünüyle ele geçirmiş olsa bile buna yetmez. Ne var ki, kâr oranının düşmediği düşüncesi, Price'ın sözünü ettiği dizinin, ve genellikle de, "bileşik faizli sermayenin her yeri kaplaması" sözünün temelidir.[82]

Artı-değerle artı-emeğin özdeşliği, sermaye birikimi için nitel bir sınır koyar. Bu sınır, *toplam işgünü* ile aynı anda sömürülebilir işgünlerinin sayısını sınırlayan, üretken güçlerin ve nüfusun o günkü gelişme derecesinden oluşur. Yok eğer, artı-değer, anlamsız bir biçim olan faiz olarak kabul edilirse, bu sınır sırf niceldir ve her türlü hayal ve fanteziye açıktır.

Şimdi artık, bir fetiş olarak sermaye kavramı, emeğin birikmiş ürününe, üstelik de para şeklinde sabitleşmiş şekline, özünde saklı bir güç, bir otomat gibi, geometrik dizi içersinde artı-değer yaratma niteliği veren bir kavram olarak, faiz getiren sermaye de en yüksek noktasına ulaşmıştır; böylece, *Economis*'in düşündüğü gibi, emeğin birikmiş ürünü, dünyanın bütün servetini, her zaman için, ona ait bir şey ve haklı olarak ona giden bir şey olarak bu sermayeye, bir fiyat indirimi ile çoktan devretmiştir. Geçmiş emeğin ürünü, geçmiş emeğin kendisi, burada, bugünkü ya da gelecekteki canlı artı-emeğin bir kısmına kendiliğinden gebedir. Oysa biz, gerçekte, geçmiş emeğin ürünlerinin değerlerinin korunmasının ve bu bakımdan yeniden-üretimlerinin, *ancak* bunların canlı emekle biraraya gelmesinin sonucu olduğunu; ve sonra da, geçmiş emeğin ürünlerinin canlı emek üzerindeki egemenliğinin ancak, geçmiş emeğin bağımsız ve çok ağır basar biçimde canlı emeğe egemen bulunduğu özel toplumsal ilişkilere dayanan sermaye ilişkilerinin devamı süresince devam ettiğini biliyoruz. [sayfa 350]

[82] "Açıktır ki, hiç bir emek, hiç bir üretken güç, hiç bir beceriklilik ve hüner, bileşik faizin çok ağır taleplerini karşılayamaz. Ne var ki, bütün tasarruflar, kapitalistin gelirinden yapılır ve böylece bu talepler fiilen sürekli yinelenir ve emeğin üretken gücü bunları karşılamayı sürekli reddeder. Bu nedenle, bir tür denge sürekli kurulmuş olur." (*Labour Defended Against the Clains of Capital,* 5. 23. By Hodgskin.)

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM
KREDİ VE FİKTİF SERMAYE

KREDİ sistemi ile, bu sistemin kendi kullanımı için yarattığı araçların (kredi-para, vb.) çok ayrıntılı bir incelemesi bizim planımızın dışında kalır. Biz burada yalnızca, genellikle kapitalist üretim tarzının karakterini ortaya koymak için gerekli birkaç özel nokta üzerinde durmak istiyoruz. Burada yalnız ticari kredi ile banka kredisini ele alacağız. Bu kredi biçimi ile, kamu kredisinin gelişmesi arasındaki ilişki burada incelenmeyecektir. Ödeme aracı olarak paranın işlevinin ve buradan da, metaların üreticileri ile ticaretini yapanlar arasında alacaklı ve borçlu ilişkisinin, metaların basit dolaşımından nasıl geliştiğini, daha önce göstermiş bulunuyorum (Buch I, Kap. III, b). Ticaretin ve sırf dolaşım amacıyla üretimde bulunan kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kredi sisteminin bu doğal temeli genişler, yaygınlaşır ve işlenmiş hale gelir. Para, burada, genellikle sırf bir ödeme aracı olarak hizmet eder, yani metalar para karşılığında değil, belli bir tarihte ödeme yapılmak üzere yazılı bir ödeme vaadi belgesi karşılığında satılır. Bütün bu borç senetlerini, sırf kısa olsun diye, poliçe genel başlığı altında toplayabiliriz. Bu poliçeler de gene, [sayfa 351] ödeme tarihleri gelene kadar ödeme aracı olarak dolaşımda

bulunurlar, ve bunlar fiili ticaret parasını teşkil ederler. Bunlar, alacak ve borçların dengelenmesi yoluyla en sonunda birbirlerini eşitledikleri sürece ve ölçüde, tam olarak gerçek paraya dönüşmedikleri halde, mutlak olarak para işini görürler. Üreticiler ile tüccarların bu karşılıklı avansları nasıl ki kredinin gerçek temelini oluşturuyorsa, bunların dolaşım aracı poliçe de, asıl kredi-parasının, banknotların, vb. gerçek temelini teşkil eder. Bunlar, ister madeni olsun ister devletin çıkardığı kağıt para olsun, para dolaşımına dayanmamıştır, daha çok, poliçe dolaşımına dayanırlar.

W. Leatham (Yorkshire'lı banker), *Letters on the Currency,* 2nd ed., London 1840, adlı kitabında şunları yazıyor: "1839 yılının tamamı için toplam miktarın ... 528.493.842 £, olduğunu" (yabancı poliçelerin, bu toplamın aşağı yukarı beşte-biri kadar olduğunu kabul ediyor) "ve bu yıl, aynı anda, dolaşımdaki senetler tutarının 132.123.460 £ olduğunu hesapladım" (s. 56.) Poliçeler, "miktar olarak onu oluşturan bir kısmını bütün birarada bulunan geriye kalanlardan daha büyük" yapar (s. 3.). "Poliçelerden oluşan bu muazzam üstyapı, banknotlar ile altın miktarının teşkil ettiği temele dayanır (!) ve olaylar sonucu bu temel çok daraldığında, sağlamlığı ve hatta varlığı tehlikeye düşer" (s. 8). "Bütün nakit parayı" (banknotlar demek istiyor) "ve bankalar ile taşra bankerlerinin, talep üzerine ödenecek borçlarını hesap edecek olursam, 153 milyonluk bir miktar bulurum ve yasaya göre bunun altına çevrilebilmesi gerekir ... ve bu talebi karşılayacak altın miktarı" yalnızca 14 milyondur (s. 11). "Poliçeler ... para bolluğunu önleme ve bunların bir kısmını yaratan, ve büyük ve tehlikeli şekilde genişlemelerini teşvik eden, aşırı ve düşük faiz oranları ile iskontoya engel olma dışında herhangi bir denetim altına alınmamıştır. Bunların ne kadarının, fiili alım-satım gibi gerçek *bonâ fide* işlemlerden doğduğunu ya da ne kadarının fiktif ve sırf yenileme poliçelerinden, yani şu kadar miktar dolaşım aracı yaratarak bir fiktif sermaye meydana getirmek üzere keşide edilen poliçelerden ibaret olduğuna karar vermek olanaksızdır. Paranın bol ve ucuz olduğu zamanlarda bunun çok büyük miktarlara ulaştığını biliyorum." (s. 43-44.) J. W. Bosanquet, *Metallic paper and Credit Currency,* London 1842: "Yılın her işgününde, 3.000.000 sterline ulaşan ortalama bir ödeme *Clearing House* (Londralı bankerlerin, vadesi dolmuş senetleri ve ödenmiş çekleri değiştirdikleri yer) aracılığı ile yapılıyor ve bu amaç için gerekli günlük para miktarı, 200.000 sterlini biraz geçiyordu" (s. 86). [1889'da, *Clearing House*'ın toplam devir tutarı 7.618¾ milyon sterline ulaşmıştı ve aşağı yukarı 300 işgünü hesabıyla, günlük ortalama 25½ milyon sterlin ediyordu. -*F. E.*] "Poliçe," mülkiyeti, ciro yoluyla elden ele aktardığı ölçüde, "hiç kuşkusuz paradan bağımsız olarak, dolaşım aracı olarak işlev yapar" (s. 92). "Ortalama olarak, dolaşımdaki her senedin iki kez ciro edildiği ve ... her senedin, vadesi gelmeden iki ödemeyi yerine getirdiği" kabul edilebilir. "Bu varsayıma göre, 1839 yılında, yalnız senetlerin cirosuyla, günde 3.000.000 sterlinden fazla olmak üzere, 528.000.000'un iki katı,

yani [sayfa 352] 1.056.000.000 sterlin değerinde bir mülkiyet transferi yapılmış görünür. Bu nedenle, sonuç olarak mevduat ile poliçelerin birarada, paranın yardımı olmaksızın günde 18.000.000 sterlinden az olmamak üzere, mülkiyeti elden ele aktarmak suretiyle paranın işlevlerini yerine getirdiklerini güvenle söyleyebiliriz" (s. 93).

Tooke, genel olarak kredi üzerine şunları söylüyor: "En basit ifadesiyle kredi, bir kimsenin, bir başka kimseye, belli bir miktarda sermayeyi para olarak, ya da para olarak hesaplanan değeri üzerinde anlaşmaya varılmış mallar şeklinde, ve her iki halde de, belli bir vadenin sonunda ödenmek üzere, emanet vermesine yolaçan, sağlam ya da çürük bir temele dayalı güvendir. Sermayenin, para olarak, yani ya banknot ya da nakit kredi veya bir muhabire havale şeklinde borç verilmesi halinde sermayenin kullanımı için, geriye ödenecek miktara, her 100 £ için bir şu kadar miktar ilave yapılır. Para olarak değerleri üzerinde anlaşmaya varılmış ve bir satış teşkil eden mallar sözkonusu olduğunda, geriye ödenmesi kararlaştırılan miktar, ödeme için saptanan dönemin sonuna kadar, sermayenin kullanımı ve riski için bir tazminatı içerir. Belli tarihlerde yazılı ödeme taahhütleri çoğu kez bu kredilerle birlikte verilir, ve belli tarihten sonra devredilebilir taahhütler ya da borç-senetleri, para ya da mal şeklindeki sermayelerini, ellerindeki borç senetlerinin vadeleri dolmadan önce kullanma olanağı bulan alacaklılar için, kredileri, senetler üzerinde kendi adlarına ilaveten başka adlarla kuvvetlenmiş olacağı için, çoğu kez daha uygun koşullarla borç almak ya da satın almak olanağını sağlayan bir araç olurlar." *(Inquiry into the Currency Principle,* s. 87.).

Ch. Coquelin, *Du Credit et des Banques dans l'Industrie, Revue des Deux Mondes,* 1842, Tome 31: "Her ülkede kredi işlemlerinin çoğu, sınai ilişkiler çerçevesi içersinde yer alır. ... Hammadde üreticisi, imalatçı fabrikatöre kredi açar ve ondan belli bir tarihte ödeme yapmak için taahhüt alır. Kendi payına düşen işi tamamlayan fabrikatör de şimdi ürününü benzer koşullarla, onu daha fazla işleyecek olan başka bir fabrikatöre kredi ile verir ve bu şekilde kredi, birinden diğerine uzanıp giderek tüketiciye kadar ulaşır. Toptancı tüccar, bir yandan fabrikatörden ya da komisyoncu aracıdan kredi aldığı halde, perakendeci tüccara kredi ile mal verir. Hepsi de bazan para, ama çoğu kez ürün olmak üzere bir eliyle borç alır, öteki eliyle borç verir. İşte bu şekilde, sınai ilişkiler içersinde bütün yönlere doğru uzanan ve birbiriyle kesişen aralıksız bir avans alış-verişi yeralır. Kredinin gelişmesi, işte bu karşılıklı avansların çoğalması ve büyümesiyle olur ve onun gerçek güç kaynağı da budur."

Kredi sistemlerinin diğer yanı, kapitalist üretimde, hiç kuşkusuz meta ticaretiyle elele giden, para ticaretindeki gelişmeyle bağlı bulunur. İşadamlarına ait yedek fonların yönetiminin, para toplama, para ödeme, uluslararası ödemeler ve külçe ticareti ile ilgili teknik işlemlerin, para ticaretiyle uğraşan kimselerin ellerinde nasıl toplandığını bundan önceki

[sayfa 353] kısımda (Yirmidokuzuncu Bölüm) görmüş bulunuyoruz. Kredi sisteminin öteki yanı – faiz getiren sermayenin ya da para-sermayenin yönetimi, para-ticareti yapan kimselerin özel bir işlevi olarak bu para ticaretinin yanısıra gelişir. Paranın borç alınması ve borç verilmesi bunların uğraştıkları özel işleri haline gelir. Bunlar, para-sermayeyi fiilen borç verenle borç alan arasında aracılık ederler. Genel bir deyişle, bankacılık işinin bu yanı, büyük miktarlarda borç verilebilir para-sermayenin bankerlerin ellerinde toplanarak, bireysel borç verenler yerine bu bankerlerin, sanayi kapitalistleri ile ticaret kapitalistlerinin karşısına, bütün borç para verenlerin temsilcileri olarak çıkmasından ibarettir. Bunlar, para-sermayenin genel yöneticileri haline gelirler. Öte yandan, tüm ticaret alemi adına borç para topladıkları için, borç alanları borç verenler karşısında toplamış olurlar. Bir banka, bir yanda, borç verenlerin toplaşmasını, öte yanda da borç alanların para-sermayesinin toplaşmasını temsil eder. Genel olarak kârı, borç alırken verdiği faize göre, borç verirken aldığı oranın daha yüksek olmasından oluşur.

Bankaların, üzerinde tasarrufta bulundukları borç verilebilir sermaye, bunlara çeşitli yollardan gelir. Her şeyden önce, sanayici kapitalistlerin kasadarları olarak, her üreticinin ve tüccarın yedek fon olarak bulundurmak zorunda olduğu ya da ödemelerden gelen para-sermaye, bunların ellerinde toplanır. Bu fonlar böylece borç verilebilir para-sermayeye çevrilmiş olur. Bu yoldan, ticaret aleminin yedek fonu, ortak bir hazinede toplandığı için, gerekli en alt düzeyine indirilmiş bulunur ve, aksi halde, yedek sermaye olarak atıl kalacak para-sermayenin bir kısmı borç verilir ve faiz getiren sermaye olarak hizmet eder. Sonra, bankaların borç verilebilir sermayesi, para-kapitalistlerin borç verilme işini kendilerine bıraktıkları mevduatlardan oluşur. Ayrıca, banka sistemindeki gelişmeyle, ve özellikle bankalar mevduat üzerinden faiz ödemeye başlar başlamaz, her sınıfa ait tasarruf edilen paralar ile, geçici olarak atıl halde bulunan paralar, bankalara yatırılmaya başlanır. Herbiri kendi başına para-sermaye olarak iş görecek halde bulunmayan küçük miktarlar, büyük kitleler halinde biraraya gelir ve böylece bir para gücü oluştururlar. Küçük miktarların bu biraraya toplanması, bankacılık sisteminin özgül bir işlevi olarak, onun, asıl para-kapitalistler ile borç alanlar arasındaki, aracılık faaliyetlerinden ayrılması gerekir. Son tahlilde, çoğunlukla ancak yavaş yavaş tüketilen gelirler de gene bankalara mevduat olarak verilir.

Borç (biz burada, dar anlamda ticari krediyi kastediyoruz) poliçelerin iskonto edilmesiyle –poliçeleri vadeleri gelmeden paraya çevirmekle– çeşitli türde avanslarla verilir: doğrudan doğruya kişisel krediye bağlı avanslar, rehin karşılığı verilen borçlar, faiz getiren senetler, devlet tahvilleri, her türlü hisse senetleri ve özellikle, konşimento, doklara teslim belgesi ve metalar üzerinde mülkiyet hakkını gösteren tasdikli belgeler karşılığında verilen avanslar ile mevduatı aşan avanslar, vb. gibi.

Bankerin verdiği kredi, başka bankalara çekilmiş poliçeler, çek-

ler, aynı türden kredi hesapları, ve ensonu, eğer banka, banknot çıkarmaya [sayfa 354] yetkili ise, bankanın kendisinin çıkardığı banknotlar gibi çeşitli biçimler alabilir. Banknot, bankaca üzerine çekilmiş, her an hamiline ödenir, ve banker tarafından özel senet yerine verilmiş bir çekten başka bir şey değildir. Bu son kredi biçimi, bu konuya yabancı olan kimseye, özellikle önemli ve çarpıcı görünür, çünkü, önce, kredi-parasının bu biçimi, sırf ticari dolaşımın sınırlarını aşarak genel dolaşıma girer ve burada para olarak hizmet eder; sonra, çoğu ülkelerde, banknot çıkartan büyük bankalar, ulusal ve özel bankaların kendine özgü bir karışımı oldukları için aslında arkalarında onları destekleyen ulusal bir kredi vardır ve bunların çıkardıkları banknotlar azçok geçerliği olan paralardır; ensonu, banknot, dolaşımda bulunan sırf bir kredi senedi olduğu için, burada bankerin kredi ticareti yaptığı besbellidir. Ne var ki banker, kendisine yatırılmış mevduatla, nakit olarak avans verse bile, diğer bütün kredi biçimleriyle de iş yapmak zorundadır. Gerçekte, banknot yalnızca toptan ticaretin bozuk parasını temsil eder ve bankalarda asıl ağırlığı taşıyan mevduattır. Bunun en iyi kanıtını İskoç bankaları sağlarlar.

Özel banka biçimleri gibi, özel kredi kurumlarının da daha fazla incelenmesine, amacımız bakımından gerek yoktur.

"Bankerlerin işi ... iki kola ayrılabilir. ... Bu kollardan birisi, sermayelerini hemen kullanamayacak olanlardan sermaye *toplamak* ve bunu kullanacak olanlara dağıtmak ya da aktarmaktır. Diğer kol, müşterilerinin *gelirlerini mevduat* olarak kabul etmek ve bunların tüketim nesnelerine yapacağı harcamalar için gerekli miktarı ödemek. ... Bunlardan birincisi *sermaye,* diğeri *nakit para* dolaşımıdır..." Biri, "bir yandan sermaye yoğunlaşması, öte yandan, sermaye dağılımı ile ilgilidir," diğeri "o bölgenin yerel amaçları için dolaşımın sağlanmasında kullanılır." Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* s. 36, 37. Bu alıntıya, daha ilerde, Yirmisekizinci Bölümde tekrar döneceğiz.

Reports of Committees, vol. VIll. Commercial Distress, vol. II, part l, 1847-48, Minutes of Evidence. (Bundan böyle Commercial Distress, 1847-48 olarak anılacaktır.) Binsekizyüzkırklarda, Londra'da poliçelerin iskontosunda çoğu kez banknot yerine bir bankadan diğerine 21 gün vadeli çekler kabul ediliyordu. (Taşralı banker J. Pease'ın ifadesi, n° 4636 ve 4645.) Gene aynı rapora göre, bankerler, para kıtlaştığı zamanlarda, yaptıkları ödemelerde düzenli olarak bu gibi poliçeler vermeyi adet haline getirmişlerdi. Müşteri banknot istediği zaman, bu poliçeyi tekrar iskonto ettirmek zorundaydı. Bu, bankalar için, para çıkarma ayrıcalığı demekti. Bay Jones, Loyd ve ortakları, para kıtlaşır ve faiz oranı %5'in üzerine çıkar çıkmaz, "anımsanamayacak kadar eski zamanlardan beri" bu şekilde ödeme yapıyorlardı. Müşteri bu gibi poliçeleri almaktan çok hoşnuttu, çünkü Jones, Loyd ve ortaklarına ait poliçeleri iskonto ettirmek, kendi poliçelerini iskonto ettirmekten daha kolaydı; ayrıca bunlar çoğu kez yirmi-otuz el değiştiriyordu. (Ibid., n° 901-904, 905, 992.)

[sayfa 355]

Bütün bu şekiller, ödeme taleplerinin devredilebilir hale gelmesine hizmet ederler. –"Kredinin, paranın işlevlerini yerine getirmek için zaman zaman başvurulmak üzere alamayacağı hiç bir biçim yok gibidir; ve ister bu biçim banknot, ister poliçe, ister çek olsun, süreç her esas, özel durumda aynıdır ve sonuç da aynıdır." Fullarton, *On the Regulation of Currencies,* 2nd ed., London 1845, s. 38.- "Banknotlar kredinin ufak paralarıdır." (s. 51.)

Aşağıdaki satırlar, J. W. Gilbart'ın *The History and Principle of Banking,* London 1834 adlı yapıtından alınmıştır: "Bir bankanın ticari sermayesi iki kısma ayrılabilir: yatırılmış sermaye (*invested capital*) ve borç alınmış banka sermayesi *(banking capital)"* (s. 117). Banka ya da borç alınan sermayenin toplanmasında üç yol vardır. Birincisi, mevduat kabul etmek; ikincisi, banknot çıkartmak; üçüncüsü, tahvil çıkartmak. Bir kimse eğer bana hiç bir karşılık istemeksizin 100 £ borç verirse, ben bu 100 sterlini bir başkasına yüzde-dört faizle borç verir ve bir yılda bu alışverişle 4 £ kazanırım. Gene bir kimse, eğer benim 'ödeme vaadimi' (*"I promise to pay"* sözü, İngiliz banknotları için yaygın olarak kullanılan bir deyimdir) alır ve yıl sonunda geri getirerek, bunun için, tıpkı ona 100 İngiliz lirası ödünç vermişim gibi yüzde-dört verirse, bu alışverişten 4 £ kazanmış olurum; ve gene, bir taşra kentinden bir kimse bana, 100 £ getirse ve yirmibir gün sonra Londra'da bir başkasına aynı miktarı ödemem koşuluyla verse, yirmibir gün boyunca bu paradan sağlayacağım faiz, benim kârımı teşkil eder. Bu bankacılık işlemlerinin, ve mevduat, banknot ve senetler aracılığı ile banka sermayesi yaratmanın aklauygun bir açıklamasıdır." (s. 117.) "Bir bankerin kârı genellikle, kendi banka sermayesi ya da borç alınan sermaye miktarı ile orantılıdır. ... Bir bankanın gerçek kârını bulmak için, yatırılan sermaye üzerinden faizin, brüt kârdan düşülmesi gerekir, ve geriye kalan, bankacılık kârıdır." (s. 118.) *"Bankerlerin müşterilerine verdikleri avanslar, başkalarına ait parayla yapılır."* (s. 146.) "Banknot çıkartmayan bankerler, banka sermayesini, senetleri iskonto etmek yoluyla yaratırlar. Bunlar, mevduatlarını çoğaltmada, iskonto işlemlerinden yararlanırlar. Londralı bankerler, kendilerinde mevduat hesapları bulunan müesseseler dışında iskonto işlemi yapmazlar." (s. 119.) "'Senet iskonto ettiren ve bunun tutarı üzerinden faiz ödeyen bir kurum, bunun bir kısmını, faiz almaksızın bankere bırakmak zorundadır. Böylece banker, fiilen avans verilen para üzerinden, cari faiz oranından daha yüksek bir faiz elde eder ve kendi eline kalan bakiyeler tutarında bir banka kredisi yaratır." (s. 119- 20.) Yedek fonlarda, mevduatta, çeklerde tasarruf sağlama: "Mevduat bankaları, dolaşım aracının kullanılmasında tasarruf sağlamaya hizmet eder. Bu, alacakların aktarılması ilkesine dayanılarak yapılır. ... Böylece mevduat bankaları ... büyük tutardaki ticari işlemlerin, küçük miktarda para ile yapılmasını sağlar. Bu yoldan serbest kalan parayı banker, müşterilerine, iskontolu

ya da başka şekilde avans vermede kullanır. Şu halde, bu aktarma ilkesi, mevduat sistemine daha da etkinlik kazandırır...” (s. 123.) [sayfa 356]

“Birbirleriyle iş yapan iki tarafın, aynı bankerde ya da farklı bankerlerde hesabı olmasının bir önemi yoktur; çünkü, bankerler, ellerindeki çekleri, *Clearing House*’da birbirleriyle değiştirirler. ... Mevduat sistemi böylece, aktarma yoluyla, madeni paranın kullanımını tamamen ortadan kaldıracak derecede genişletilebilir. Herkesin bir bankada mevduat hesabı olsa ve bütün ödemelerini çekle yapsalar, para ortadan kalkabilir ve çekler tek dolaşım aracı haline gelebilir. Ne var ki bu durumda, bankerin ellerinde para bulunduğunu varsaymak gerekir, yoksa çeklerin bir değeri kalmaz.” (s. 124.) Yerel işlemlerin bankaların ellerinde toplanması şu yollardan sağlanır: 1) Banka şubeleri. Taşra bankalarının, bölgelerindeki küçük kentlerde şubeleri bulunur, ve Londra bankalarının, kentin çeşitli semtlerinde şubeleri vardır. 2) Temsilciler. “Her taşralı banker, banknotlarını ve senetlerini ödemek ... ve Londra’da oturan kimselerin taşrada oturanlar hesabına yatırdıkları meblağları kabul etmek üzere, Londra’da bir temsilci kullanır” (s. 127). Her banker, başkalarının banknotlarını alır, ama bunları tekrar kullanmaz. Bütün büyük kentlerde, haftada bir-iki kez biraraya gelirler ve bunları değiştirirler. Bakiye, Londra üzerine çekilen bir havaleyle ödenir (s. 134). “Bankacılığın amacı ticarete kolaylık sağlamaktır, ve ticareti kolaylaştıran her şey, spekülasyonu da kolaylaştırır. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkıfıkıdırlar ki, hangi noktada ticaretin bitip hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır. Banka bulunan yerlerde, sermaye daha kolay ve daha düşük faiz oranıyla elde edilir. Ucuz sermaye, spekülasyonu kolaylaştırır, tıpkı, ucuz dana etiyle biranın, oburluğu ve ayyaşlığı kolaylaştırması gibi.” (s. 137, 138.) “Dolaşım bankalarının, *(Bank of circulation*) daima kendi banknotlarını çıkardıkları için, iskonto işlerini tamamen çıkardıkları banknotlardan oluşan sermaye ile yaptıkları sanılır, ama bu böyle değildir. Bir banker kendi iskonto ettiği bütün senetler için pekala kendi banknotlarıyla ödeme yapabilir ve gene de elindeki senetlerin onda-dokuzu gerçek sermayeyi temsil edebilir. Çünkü, her ne kadar senetler karşılığı bankerin çıkardığı banknotlar veriliyorsa da, bu banknotlar senetlerin vadeleri gelene kadar dolaşımda kalmayabilirler –senet üç ay vadeli olduğu halde banknotlar üç günde geriye dönebilir.” (s. 172.) “Nakdi kredi hesabından, hesabın üzerinde para çekilmesi, iş hayatında olağan bir şeydir; gerçekte, nakdi kredi açmanın amacı da budur. ... Nakdi kredi yalnız kişisel güvene dayanılarak verilmez, değerli senetler karşılığı da verilir.” (s. 174, 175.) “Mal teminatı karşılığı borç verilen sermaye, senetlerin iskontosu yoluyla verilen sermaye ile aynı etkiyi gösterir. Bir kimsenin, mallarının teminatı karşılığı 100 sterlin borç almasıyla, malını 100 sterlinlik bir senet karşılığı satması ve bu senedi bankere iskonto ettirmesi aynı şeydir. Ne var ki bu yoldan avans alması, malını daha iyi bir piyasa için elde tutmasını sağlar, ve aksi halde acil

gereksinmelerini karşılamak için para bulmak üzere katlanmak zorunda kalabileceği fedakarlıklardan kaçınmış olur." (s. 180- 81.). [sayfa 357]

The Currency Theory Reviewed, etc., s. 62-63: "Bugün A'ya yatırdığınız 1.000 sterlinin yarın yeniden kullanılabileceği ve B'de mevduat teşkil edebileceği hiç kuşkusuz doğrudur. Ertesi gün bu parayı B elden çıkartabilir ve C'de mevduat halini alabilir ... ve bu böyle sonsuza kadar devam edebilir; para olarak aynı 1.000 sterlin böylece, ardarda yapılan aktarmalar ile, mutlak olarak sonsuz mevduat toplamı şeklinde kendisini çoğaltabilir. Bu nedenle, *Birleşik Krallık'taki bütün mevduatın ondadokuzu,* bunlardan sorumlu olan bankerlerin *defterlerindeki kayıtlardan öte bir varlığa sahip olmayabilir.* ... Böylece, örneğin İskoçya'da dolaşımdaki para (üstelik de çoğu, kağıt para) hiçbir zaman 3 milyon sterlini aşmamıştır, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin olduğu tahmin edilmektedir. Bankalardaki mevduatın hepsi birden çekilmedikçe, aynı 1.000 sterlin gerisin geriye yoluna devam edecek olursa, aynı kolaylıkla, gene belirsiz bir miktarı tasfiye edebilir. Bir tüccara olan borcunuzu kendisi ile bugün tasfiye ettiğiniz aynı 1.000 sterlin, yarın bir başka tüccara olan borcunu, ertesi gün tüccarın bir bankaya olan borcunu tasfiye edebilir ve bu böylece sürer gider; demek ki aynı 1.000 sterlin, elden ele, bankadan bankaya dolaşır ve akla gelebilecek herhangi bir mevduat miktarını tasfiye edebilir."

[Gilbart'ın daha 1834 yılında, "ticareti kolaylaştıran şeyin, spekülasyonu da kolaylaştırdığını," bildiğini görmüş bulunuyoruz. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkıfıkıdırlar ki, hangi noktada ticaretin bittiğini, hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır. "Satılmamış metalar üzerinden avans almak ne kadar kolay olursa, bu gibi avanslar o kadar fazla alınır, ve sırf karşılık göstererek avans para almak için meta imali ya da zaten imal edilmiş bulunan metaları uzak piyasalara sevketmek şeklindeki yersiz teşvik o kadar büyük olur. Bir ülkenin tüm iş aleminin böylesine bir sahtekârlık dalgasıyla ne ölçüde kuşatılabileceğini ve bunun sonunun neye varacağını, 1845-4 7 yılları arasındaki İngiliz ticaret tarihi bütün çıplaklığı ile gözler önüne serebilir. Kredinin neler yapabileceğini bu bize gösterir. Aşağıdaki örneklere geçmeden önce, birkaç noktaya işaret edelim.

İngiliz sanayiinin 1837 yılından beri neredeyse kesintisiz olarak karşı karşıya kaldığı baskı, 1842 yılının sonunda azalmaya başladı. Bunu izleyen iki yıl boyunca, İngiliz mamul mallarına karşı yabancı talepler daha da arttı; 1845 ve 1846 yılları, en yüksek bir gönenç dönemini belirler. 1843'te Afyon Savaşı, Çin'i, İngiliz ticaretine açtı. Bu yeni pazar, başta pamuklu sanayi olmak üzere, zaten genişlemekte olan sanayiye yeni bir itici güç oldu. O sıralarda Manchester'li bir fabrikatör, bu satırların yazarına, "Bu kadar fazla nasıl üretimde bulunabiliriz? 300 milyon insanı giydirmek zorundayız." diyordu. Ne var ki, bütün yeni yapılmış fabrikalar, buharlı makineler, eğirme ve dokuma tezgahları, Lancashire'den akan

artı-değeri emmeye yetmiyordu. Üretimi genişletmede gösterilen aynı büyük çabayla, halk, demiryolu yapımına girişti. Fabrikatör ile [sayfa 358] tüccarların, spekülasyon hırsı, önce bu alanda bir tatmin yeri buldu, ve hem de 1844 yazında. Hisse senetleri tamamen, yani ilk ödemeleri karşılayacak para olduğu ölçüde satıldı. Gerisi allah kerimdi! Ama, geriye kalan ödemelerin zamanı gelince, –Soru 1059, C. D. 1848/57, demiryollarına 1846-47 yılları arasında yatırılan sermayenin 75 milyon sterline ulaştığını göstermektedir– krediye başvurmak zorunda kalındı ve çoğu hallerde, firmanın temel girişimleri de zor duruma düştü.

Ve birçok durumda, bu temel girişimler de zaten ağır yük altındaydı. Çok çekici yüksek kârlar, mevcut likit kaynakların karşılayabileceğinin çok ötesinde girişimlere yol açtı. Ama kredi sağolsun – hem elde edilmesi kolay hem de ucuzdu. Banka iskonto oranı düştü: 1844'te %1$^{3}/_{4}$ ile %2$^{3}/_{4}$, 1845 Ekimine kadar %3'ten daha düşük, bir süre için (1846 Şubatı) %5'e yükselmiş, ardından 1846 Aralığında tekrar %3$^{1}/_{4}$'e düşmüş durumda. İngiltere Bankasının kasalarında duyulmamış derecede bir altın stoku bulunmaktaydı. Bütün iç borsa değerleri, görülmemiş yükseklikteydi. Öyleyse bu mükemmel fırsat kaçırılır mıydı? İnsanın bütün gücüyle yüklenmesinin tam zamanı değil miydi? Üretilebilen her şeyi, İngiliz mallarına canatan dış piyasalara göndermemek için ne neden vardı? Ve bir yandan Uzak Doğu'ya iplik ve kumaş satarak, öte yandan da İngiltere'ye mal taşıyarak elde ettiği çifte kazancı, fabrikatörün kendisi niçin doğrudan cebe indirmesindi?

Böylece, Hindistan ile Çin'e, avans ödemeler karşılığında kitle halinde mal gönderme sistemi ortaya çıktı ve çok geçmeden bu aşağıdaki notlarda daha ayrıntılı olarak anlatılan ve kaçınılmaz olarak pazarların aşırı malla dolmasına ve çöküntülere yolaçan bir sistemin, sırf avans almak için mal gönderme sisteminin gelişmesiyle sonuçlandı.

Bunalımı, 1846 yılında alınan ürünün kötü olması hızlandırmıştı. İngiltere ve özellikle İrlanda, başta tahıl ve patates olmak üzere çok büyük miktarlarda besin maddesi ithal etmek zorundaydı. Ne var ki, bu maddeleri sağlayan ülkelere, bunların karşılığı, ancak çok sınırlı ölçülerde İngiliz sanayii ürünleriyle ödenebilirdi. Değerli madenlerle ödeme yapmak zorunluydu. En az dokuz milyon değerinde altın dışarıya gönderilmişti. Bu miktarın tam yedibuçuk milyonu İngiltere Bankasının hazinesinden çıktı ve bankanın para piyasasındaki hareket özgürlüğü böylece önemli ölçüde sınırlanmış oldu. Yedekleri İngiltere Bankasında tutulan ve uygulamada bu bankanın yedekleriyle özdeş olan diğer bankalar da, böylece, borç verme işlemlerini kısıtlamak durumuna düştüler. Hızlı ve kolay ödeme akışı, önce burada, sonra bir başka yerde, ardından da her yerde tıkandı; 1847 Ocağında hala %3-%3½ olan banka iskonto oranı, paniğin ilk patlak verdiği nisan ayında %7'ye yükseldi. Durum, yaz aylarında biraz yatışır gibi oldu (%6½, %6), ama yeni ürün de kötü olunca, panik yeniden ve daha da beter patlak verdi. Resmi asgari ban-

ka iskontosu ekimde %7'ye, kasımda %l0'a yükseldi; yani büyük bir poliçeler kitlesi, ya ancak inanılmaz faiz oranlarıyla iskonto ediliyor ya da [sayfa 359] hiç iskonto edilemiyordu. Ödemelerin genel olarak durması, birkaç önde gelen ve pek çok orta büyüklükte ve küçük firmaların iflasına yol açtı. 1844 tarihli, ustalıkla hazırlanmış Banka Yasasının getirdiği sınırlamalar yüzünden, Bankanın kendisi tehlikeye düştü. Hükümet kopartılan gürültüye boyun eğdi ve 25 Ekimde Banka Yasasını yürürlükten kaldırarak Banka üzerine konan saçma yasal bağları bir yana itmiş oldu. Şimdi Banka, elindeki banknotları, hiç bir engel olmaksızın dolaşıma sürebilecekti. Bu banknotların güvenliği pratikte ulusun kredisiyle garanti edildiği ve dolayısıyla sağlam olduğu için, para darlığında hemen ve önemli ölçüde bir ferahlama oldu. Haliyle, umutsuzca birbirine kenetlenmiş epeyce irili-ufaklı firma gene de iflastan yakalarını kurtaramadı, ama bunalımın doruk noktası aşılmış oldu, ve banka iskontosu aralıkta %5'e düştü; 1848 yılı boyunca, iş hayatında 1849 yılında Kıta Avrupa'sında devrimci hareketlerin hızını yavaşlatan ve 1850'lerde görülmemiş bir refahı başlatan, ama ardından gene 1857 bunalımı ile sona eren bir canlılık belirdi. -*F. E.*]

1. 1848'de Lordlar Kamarası tarafından yayınlanan bir doküman, 1847 bunalımı sırasında devlet tahvilleri ile hisse senetlerinde görülen muazzam değer kaybını ele almaktadır. Bu belgeye göre, 23 Ekim 1847' deki değer kaybı, aynı yılın şubat ayına göre şöyledir:

İngiliz devlet tahvillerinde	93.824.217 £
Dok ve kanal hisse senetlerinde	1.358.288 £
Demiryolları hisse senetlerinde	19.579.820 £
Toplam	*114.762.325 £*

II. Metalar satın alınmış olunduğu için artık senet çekilmeyen, ama daha çok iskonto edilebilir, paraya çevrilebilir senet çekebilmek için meta satın alındığı, Doğu Hint ticareti sahtekarlığı ile ilgili olarak 24 Kasım 184 7 tarihli *Manchester Guardian* şöyle diyor:

Londra'da Bay A, Doğu Hindistan'daki Bay D'ye sevkedilmek üzere, Manchester'deki fabrikatör C'den meta satınalması konusunda Bay B'ye talimat verir. B, C'ye, C tarafından B üzerine çekilmiş altı ay vadeli senetle ödemede bulunur. B, A üzerine çekilmiş altı aylık bir senetle kendisini güvence altına alır. Mallar gemiye yüklenir yüklenmez A, postayla gönderilen konşimento karşılığında, D üzerine altı aylık bir senet çeker. "'Gönderici ve alıcı her ikisi de böylece, malların bedelini fiilen ödemeden, aylarca önce fonların sahibi olurlar; ve çoğu kez, uzun zaman alan böyle bir alışverişte, karşılığın gelmesi zaman alacağı bahanesiyle bu senetler vadesi geldiğinde yenilenmiştir.' Böyle bir ticaretteki kayıplar, onun daralmasına yolaçacak yerde, ne yazık ki, doğrudan doğruya büyümesine yol açtı. Bu insanlar yoksullaştıkça yeni avanslarla

geçmişteki maceralı işlerde kaybettikleri sermayeyi elde etmek için, daha büyük satın almada bulunmak zorunda kaldılar. Böylece satın almalar , birer arz ve talep sorunu olmaktan çıkıp, güç koşullar altında iş gören [sayfa 360] bir firmanın mali işlemlerinin en önemli bir kısmı halini aldılar. Ne var ki bu, manzaranın yalnızca bir yanıdır. İçerde, malların ihracı ile ilgili olarak olup biten şeyler, dışarda, ürünlerin satın alınmasında *ye* sevkinde yineleniyordu. Senetleri iskonto edilebilecek derecede kredisi olan Hindistan'daki firmalar, Londra'dan aldıkları son mektupta bildirilen fiyatların, Hindistan'da o günkü fiyatlara göre bir kâr sağlayacağı umudunu verdiği için değil, Londra'daki firma üzerine daha önce çekilmiş senetlerin vadeleri yakında dolacağı, bunlara karşılık bulunması gerektiği için, şeker, indigo, ipek ya da pamuk satın alıyorlardı. Bir şilep dolusu şeker alıp, bedelini Londra'daki firma üzerine çekilen on ay vadeli senetle ödemekten ve sevk belgelerini posta ile göndermekten daha basit ne olabilirdi; ve daha iki ay geçmeden, mallar daha açık denizdeyken ya da belki henüz Hugli kanalına bile geçmeden, Lombard Street'te rehine verilir – ve böylece Londra'daki firma, bu mallar için verilen senedin vadesinin dolmasına daha sekiz ay varken paraya kavuşmuş olur. Ve bütün bunlar, kambiyo tellallarının elinde, konşimento ve dok belgeleri karşılığında avans verebilecek 'hazır' bol para bulunduğu ve Hindistan'daki firmaların, Mincing Lane'deki seçkin firmalar üzerine çektikleri poliçeleri sınırsız bir şekilde iskonto edebildikleri sürece, kesintisiz ya da herhangi bir güçlükle karşılaşmaksızın sürüp gitti."

[Bu hileli usul, Hindistan'a giden ve Hindistan'dan gelen mallar, yelkenli gemilerle Ümit Burnunu dolaşmak zorunda oldukları sürece, moda halinde devam etti. Ama mallar, buharlı gemilerle Süveyş Kanalı yoluyla gönderildiğinden beri, bu hayali sermaye imal etme yöntemi, dayandığı temelden, malların uzun bir seyahat etmekle sağladığı temelden yoksun kaldı. Ve telgraf hatları, İngiliz işadamlarına, Hint piyasası ve Hintli tüccarlara İngiliz piyasası üzerine hemen aynı gün bilgi aktarmaya başladığından beri, bu yöntem büsbütün pratik olmaktan çıktı. -*F. E.*]

III. Aşağıdaki satırlar, Cornmercial Distress, 1847 -48 üzerine daha önce aktarılan rapordan alınmıştır: "1847 Nisanının son haftasında, İngiltere Bankası, Liverpool Krallık Bankasına, bu bankayla yaptığı iskonto işlemlerini yarı yarıya azaltacağını bildirdi. Bu haber çok kötü bir etki yaptı, çünkü, Liverpool'a ödemeler son zamanlarda nakitten çok, senetlerle yapılıyordu; çünkü, senetlerini ödemek için genellikle bankaya çok miktarda nakit para getiren tüccarlar son günlerde ancak pamukları ve öteki ürünleri karşılığında aldıkları senetleri verebiliyorlardı ve bu durum, güçlükler arttıkça hızla artıyordu. ... Bankanın tüccarlar adına ödemek durumunda olduğu ... poliçeler, çoğunlukla dışardan bunlar üzerine çekilmiş poliçelerdi ve tüccarlar bunları şimdiye kadar, ürünleri karşılığında aldıkları ödemelerle karşılıyorlardı. ... Tüccarların, eskiden genellikle getirdikleri para yerine ... şimdi getirdikleri senetler ... vadeleri ve türleri

çeşitli senetlerdi; bunların önemli bir kısmı üç ay vadeli ve çoğu pamuk karşılığı banker senetleri idi. Bu poliçelerin banker senedi [sayfa 361] olanları Londralı bankerler, akla gelebilen çeşitli işlerle uğraşan tüccarlar – Brezilyalı, Amerikalı, Kanadalı ve Batı Hint adalılardan– tarafından alınıyordu. ... Tüccarlar birbirleri üzerine poliçe çekmiyorlardı; ama tüccarlardan ürün satın alan yerli firmalar, tüccarlara, Londra'daki bankalar ya da Londra'daki çeşitli firmalar ya da herhangi bir kimse üzerine çekilmiş poliçelerle ödeme yapıyorlardı. İngiltere Bankasının bildirisi, yabancı ürünlerin satışlarına karşı çekilen ve eskiden çoğu kez üç ayı aşan vadelerinde bir kısalmaya yol açtı." (s. 26, 27.) İngiltere'de 1844'ten 1847'ye kadar süren gönenç dönemi yukarda anlatıldığı gibi, birinci büyük demiryolu sahtekarlığı ile bağlı idi. Yukarda sözü edilen raporda, sahtekarlığın, genellikle iş hayatı üzerindeki etkisi konusunda şunlar söyleniyor: 1847 Nisanında, "aşağı yukarı bütün ticaret firmaları ... ticari sermayelerinin bir kısmını demiryolları için çekerek ... kendi işlerini az çok yönetmeye başlamışlardı." (s. 42.) "Demiryolu hisse senetleri karşılığında, yüksek bir faiz oranı ile, diyelim %8 ile, özel kişilerden, bankerlerden ve sigorta şirketlerinden borç alınıyordu." (s. 66.) "Ticari firmaların demiryollarına bu kadar geniş ölçüde borç vermesi, bu firmaları, kendi ticari işlerini senet kırdırmak yoluyla yürütmek için bankalar üzerine fazlaca yüklenmek zorunda bıraktı." (s. 67.) (Soru:) "Demiryolları ödemelerinin" (1847) "nisan ve ekiminde" (para piyasası üzerindeki) "baskının meydana gelmesinde büyük etkileri olduğunu söyleyebilir misiniz?" – (yanıt:) "Nisan ayındaki baskının yaratılmasında bunun hemen hemen hiç bir etkisi olmadığını söyleyebilirim; bana kalırsa nisan ayına ve belki de yaza kadar bunlar bankerlerin gücünü zayıflatmaktan çok, bazı bakımlardan artırmışlardır; çünkü yapılan harcamalar, demiryolu senetleri için yapılan ödemelerin hızında olmuyor ve bunun sonucu, bankaların çoğunun elinde, yılın başında oldukça büyük miktarda demiryoluna ait para bulunuyordu." (Bu, bankerlerin, C. D. 1848-57 raporunda yer alan sayısız ifadeleriyle doğrulanıyordu.) "Bu para yazın yavaş yavaş eridi ve 31 Aralıkta epeyce azaldı. Ekimdeki baskının ... bir nedeni bankacıların ellerindeki demiryolu parasının yavaş yavaş azalmasıydı; 22 Nisan ve 31 Aralık arasında elimizdeki demiryolu bakiyeleri üçte-bire inmişti; demiryolu ödemeleri, bütün Birleşik Krallık ölçüsünde ... bu etkiyi göster-mişti; bunlar bankaların mevduatlarını yavaş yavaş kurutmuştu." (s. 43, 44.) – Samuel Gurney (mahut, Overend, Gurney ve ortakları firmasının başkanı) buna benzer şekilde diyordu ki: "1848 yılı boyunca ... demiryollarının yapımı için önemli miktarda sermaye talebi olmuştu ... ama bu, paranın değerini artırmadı. ... Küçük miktarlar büyük kitleler halinde biraraya toplandı ve bu büyük kitleler, bizim piyasada kullanıldı; böylece, bütünüyle bunun etkisi, kentin para piyasasına, buradan çekilenden daha fazla para sürülmesi oldu" [s. 159].

Liverpool Joint-Stock Bankası müdürü A. Hodgson, poliçelerin ne

ölçüde bankaların yedeğini teşkil edebileceğini göstermektedir: "Bütün [sayfa 362] mevduatımızın en az onda-dokuzunu ve başka kimselerden elde edilen paranın tamamını, senet kasamızda, her gün vadeleri dolan senetler halinde tutmak adetimizdi ... öyle ki, toplu halde para çekildiği süre boyunca vadesi gelen senetler aşağı yukarı, her gün bizden çekilen para miktarına eşitti" (s. 53).

Spekülatif senetler. – "5092. Bu senetler (satılmış pamuklar karşılığında çekilenler) genellikle kimler tarafından kabul ediliyordu?" – (R. Gardner, bu yapıtta sık sık adı geçen pamuklu fabrikatörü:) "Mal komisyoncuları tarafından: bir kimse pamuk satın alır, bunu komisyoncuya teslim eder ve bu komisyoncu üzerine bir poliçe çekerek bunu iskonto ettirir."– "5094. Ve bunlar, Liverpool'daki bankalara götürülür ve orada iskonto edilir, değil mi? Evet, ve ayrıca başka yerlerde. ... Sanırım, başta Liverpool bankaları tarafından olmak üzere böyle kolaylıklar sağlanmamış olsaydı, geçen yıl, pamuğun libresi 1½ ya da 2 peni kadar daha yüksek olamazdı." – "600. Spekülatörler tarafından Liverpool'daki pamuk komisyoncuları üzerine çekilen çok miktardaki poliçenin dolaşıma sokulduğunu söylediniz; bu sistem, sizin, pamuk karşılığında olduğu gibi, başka sömürge ürünleri ve yabancı ürünler karşılığında verdiğiniz avansları da kapsıyor mu?" (Liverpool'lu banker A. Hodgson:) "Her türlü sömürge ürünlerini, ama en çok ve özellikle pamuğu kapsıyor." – "601. Bir banker olarak, bu tür senetlerden elden geldiğince kaçınır mısınız? – Hayır; biz bu tür senetleri, sınırlı tutulmak koşuluyla çok yasal senetler olarak kabul ederiz. Bu tür senetler sık sık yenilenirler."

Doğu Hint ve Çin Piyasalarındaki Sahtekarlık, 1847: – Charles Turner (Liverpool'daki önde gelen Doğu Hint firmalarından birinin başkanı): "Mauritius ticareti ve bu türden diğer işlerle ilgili olarak meydana gelen bütün olayları hep biliyoruz. Komisyoncular ... yalnız, mallar geldikten sonra, bu mallara karşılık çekilmiş senetleri ödemek için –ki bu tamamen yasaldır– ve konşimento üzerine avans vermeyi adet haline getirmemişler ... ama ... mal henüz sevkedilmeden önce ve bazı durumlarda daha imal edilmeden önce avans vermişlerdi. Şimdi kendi başımdan geçen bir olayı anlatayım: bir seferinde Kalküta'da altı-yedi bin sterlin tutarında senet satın almıştım; senetlerin karşılığı, şeker yetiştirilmesinde kullanılmak üzere Mauritius'a gitti; senetler İngiltere'ye gitti, yarıdan fazlası protesto edilmişti; çünkü, şekerlerin sevk zamanı geldiğinde, bu senetlerin ödenmesi için alı konulacağı yerde ... daha sevkedilmeden önce, aslında neredeyse daha kaynatılmadan önce üçüncü kişilere rehin edilmiş olduğu anlaşıldı." (s. 78.) "Şimdi fabrikatörler, nakit üzerinde ısrar ediyorlar ama bu da pek işe yaramıyor, çünkü, alıcının eğer Londra'da kredisi varsa, *Clearing House* üzerine poliçe çekiyor ve bunu iskonto ettiriyor; iskontonun şimdi ucuz olduğu Londra'ya gidiyor; [sayfa 363] poliçeyi iskonto ettiriyor ve fabrikatöre nakit ödeme yapıyor. ... Hindistan'a mal gönderen bir kimsenin eline bunun bedeli en az oniki ay sonra

geçer ... elinde on-onbeş bin sterlin bulunan bir kimse, Hindistan ile ticaret işine girebilir; Londra'daki bir firma adına önemli miktarda kredi açtırarak bu firmaya yüzde-bir verir; Londra'daki firma üzerine, sevkedilen malların bedelinin, Londra'daki firmaya geri gönderilmesi koşuluyla poliçe çeker ama, her iki taraf da Londra'daki kimseye nakdi avans verilmeyeceği konusunda tamamen anlaşmış durumdadırlar; yani başka bir deyişle, malların bedeli gelene kadar bu senetler yenilenecektir. Bu senetler, Liverpool'da, Manchester'de ... ya da Londra'da iskonto edilmişlerdir ... bunların çoğu İskoç bankalarında durmaktadırlar." (s. 79.) – "786. Geçenlerde Londra'da bir firma iflas etti ve yaptığı işlerin incelenmesinde, bu türlü bir işlemin yapıldığı ortaya çıktı; Manchester'de de bir işyeri var, bir başkası da Kalküta'da; bunlar, Londra'daki bir firma için 200.000 sterlin kredi hesabı açmışlar; yani bunun anlamı Glasgow'dan ve Manchester'den Doğu Hint firmasına mal gönderen Manchester'deki bu firmanın dostlarının Londra'daki firma üzerine 200.000 £ tutarında senet çekmek gücüne sahip olmasıdır; aynı zamanda, aradaki anlaşmaya göre, Kalküta'daki firma da Londra'daki firma üzerine 200.000 £ tutarında senet çekebilecekti; Kalküta'da satılan bu senetlerin geliriyle, başka senetler satın alacaklar ve Glasgow'dan çekilen ilk senetleri karşılamak için bunlar Londra'daki firmaya gönderilecekti. ... Böylece, bu işlem üzerine 600.000 £ tutarında senet yaratılmış oluyordu." – "971. Halen, Kalküta'da bir firma," (İngiltere'ye sevkedilmek için) "mal satın alır ve karşılık olarak Londra'daki muhabir firması üzerine çekilmiş kendi senetlerini verirse, ve konşimentoları bu ülkeye gönderirse, bu konşimentolar ... Lombard Street'de avanslar için hemen emirlerine hazır olur ve böylece, daha muhabirlerin senetlerini ödemelerine sekiz ay varken, bu parayı kullanabilir hale gelmiş olurlar."

1V. Lordlar Kamarasınca 1848'de kurulmuş gizli bir komite, 1847 bunalımının nedenlerini araştırmıştı. Ne var ki, bu komiteye verilen ifadeler 1857'ye kadar gizli tutuldu (184 7 bunalımının nedenlerini araştırmak üzere Lordlar Kamarası tarafından kurulan Gizli Komite önünde alınan İfadelerin Zabıtları; kısaca, C. D. 1848-57 olarak anılmıştır). Burada Liverpool Union Bankasının müdürü Mr. Lister, ifadesinde diğer şeyler arasında şunları söylemiştir:

"2444. İşadamları, sermayelerini, yaptıkları işlerden demiryollarına aktardıkları ve gene de işlerini aynı ölçüde sürdürmek istedikleri için ... 1844 baharında kredilerde beklenmeyen bir genişleme oldu. Önce bunlar belki de demiryolu hisselerini kârla satabileceklerini ve elde edecekleri parayı yeniden işlerine yatırabileceklerini sandılar. Belki de bunun mümkün olmadığını gördüler ve daha önce nakit olarak ödeme yaptıkları işler için kredi almaya başladılar. İşte bu yüzden kredilerde bir genişleme oldu." [sayfa 364]

"2500. Bankaların, ellerinde tuttukları için zarara uğradıkları senetler başlıca tahıl üzerine mi yoksa pamuk üzerine mi olan senetlerdi?

– Bunlar, her türden ürün için, tahıl, pamuk, şeker için, her türden yabancı ürün için çekilmiş senetlerdi. O sırada belki yağ dışında fiyatı düşmeyen hiç bir şey yok gibiydi." – "2506. Senet kabul eden bir komisyoncu, bunu, değer bakımından iyi bir zarar payı tanınmaksızın yapmıyordu."

"2512. Ürüne karşı çekilen iki türlü senet vardır; birincisi, dışarda ürün ithal eden tüccar üzerine çekilen orijinal senettir. ... Ürüne karşı çekilen bu senetlerin vadesi çoğu kez ürün gelmeden dolar. Bu yüzden tüccar, ürün geldiğinde yeterli sermayesi yoksa, ürünü satacağı zamana kadar komisyoncuya rehin vermek zorunda kalır: Ardından, Liverpool'daki tüccar tarafından, komisyoncuya, ürünün sağladığı teminata dayanılarak yeni tür bir senet çekilir. ... Bundan sonra, komisyoncudan, ürünü alıp almadığını ve ne ölçüde avans verdiğini öğrenmek, bankanın işidir. Komisyoncunun, zarar ettiği takdirde kendisini koruyabilecek varlığa sahip olduğunu saptamak gene bankerin işidir."

"2516. Biz dışardan da senet kabul ederiz. ... Bir kimse dışardan İngiltere üzerine çekilmiş senet satın alır ve bunu İngiltere'de bir firmaya gönderir; biz bu senedin, akıllıca mı yoksa akılsızca mı çekildiğini, karşılığında mal mı yoksa hava mı olduğunu kestiremeyiz."

"2533. Siz neredeyse her tür yabancı malın büyük bir kayıpla satıldığını söylediniz. Bu, sizce, o mal üzerinde girişilen ve yasaya uymayan spekülasyon sonucu mudur? – Bu, çok geniş ölçüde yapılan ithalat ve bunu kaldıracak denk bir tüketim olmayışından ileri geliyordu. Öyle görünüyor ki, tüketim epeyce düşmüştür." – "2534. Ekim ayında ürün neredeyse satılamaz haldeydi."

Bunalım en yüksek noktasına ulaştığında, herkesin nasıl bir genel *sauve qui peut* [can telaşı. -ç.] içine düştügü, Overend, Gurney ve Ortaklari firmasindan, birinci sinif uzman, saygideger üçkagitçi Quaker Samuel Gurney'in ayni raporunda açiklanmaktadir: "1262. ... Panik başladı mı insan artık kendisine, banknotları karşılığında ne elde edebileceğini ya da hazine bonoları satışıyla, yüzde-bir, iki ya da üç zarara ugrayıp uğramayacağı sorusunu sormaz. Bir kez içersine korku girdi mi, gözü ne kâr görür ne zarar, yalnızca kendisini güven altına alır, ve dünya alemin canı cehenneme der."

V. İki piyasanın karşılıklı doyum hali ile ilgili olarak, Doğu Hint ticaretiyle uğraşan Bay Alexander, Avam Kamarasının, 1857 tarihli Bankalar Yasası konusundaki Komitesinde (B. C. 1857 olarak anılır) şöyle diyor: "4330. Şu anda, Manchester'de 6 şilin yatırsam, Hindistan'da 5 şilin elde ederim; Hindistan'da 6 şilin yatırsam, Londra'da 5 şilin elde ederim." Demek ki, Hindistan piyasası İngiltere, ve İngiliz piyasası Hindistan tarafından aşırı malla doldurulmuş bulunuyordu. Gerçekten de 1857 yazında durum buydu; hem de, acı 1847 deneyiminin üstünden yalnızca on yıl geçtikten sonra! [sayfa 365]

YİRMİALTINCI BÖLÜM
PARA-SERMAYENİN BİRİKİMİ
BUNUN FAİZ ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

"İNGİLTERE'DE, en sonunda para-biçimini alma eğilimini taşıyan, düzenli bir ek servet birikimi oluyor. Şimdi, para kazanmak arzusunun hemen yanısıra belki de, bunu faiz ya da kâr getirecek türde bir yatırım için tekrar elden çıkartma isteği geliyor; çünkü, paranın kendisi, para olarak ne faiz getirir, ne de kâr. Bu nedenle, bu sürekli artı-sermaye akımı ile birlikte, bunun kullanımı için gerekli alanın sürekli ve yeterli bir biçimde genişlemesi olmaksızın, yatırım alanı arayan paranın, olayların gidişine bağlı olarak, az ya da çok miktarda devresel birikimi ile karşı karşıya kalırız. Uzun yıllar boyunca, İngiltere'nin servet fazlalığını en fazla emen, devlet borçlarımız oldu. ... 1816 yılında bu borçlar en üst düzeyine ulaşır ulaşmaz, ve artık bu emme işini bırakır bırakmaz, en az her yıl yirmiyedi milyonluk bir miktar başka yatırım kanalları aramak zorunda kaldı. Buna ek olarak, bir de, çeşitli sermayeler geri ödendi. ... Büyük sermaye yatırımlarını gerektiren ve zaman zaman kullanılmayan sermaye fazlalığı için bir akış yeri yaratan girişimler ... hiç değilse ülkemizde, toplumun her zamanki kullanım alanlarında yer bulamayan servet fazlalığının devresel birikimlerinin bir düzene sokulması için mutlak olarak gereklidir." *(The Currency Theory Reviewed,* London 1845, s. 32-34.) Aynı yapıtta 1845 yılı için şöyle deniyor: "Çok yakın bir süre içersinde [sayfa 366] fiyatlar, depresyonun en düşük noktasından yukarı doğru sıçradılar. ... Devlet borçları pariteye ulaştılar. ... İngiltere Bankasının kasalarındaki

külçeler ... bu kurumun kuruluşundan beri en yüksek düzeye ulaştı. Her türden hisse senetleri, ortalama olarak daha önce hiç görülmemiş fiyatlarda ve faiz yalnızca nominal orana inmiş bulunuyor. Eğer bütün bunlar, şu anda İngiltere'de, diğer bir kullanılmayan büyük servet birikiminin ve başka bir spekülatif telaş döneminin eşiğinde olduğumuzun belirtileri değilse." *(Ibid.,* s. 36.)

"Külçe altın ithali ... dış ticaret kazancının güvenilir bir işareti olmamakla birlikte, başka bir açıklama nedeni olmadığına göre gene de bu altının bir kısmı, *prima facie** böyle bir kazancı temsil eder." (J. G. Hubbard, *The Currency and the Country,* London 1843, s. 40-41.) "Diyelim ... düzenli bir ticaret, uygun fiyatlar ... tam ama aşırı olmayan bir dolaşım döneminde, kötü bir ürün yılı, tahıl ithaline ve beş milyon değerinde altın ihracına yolaçmış olsun. Dolaşım [Birazdan göreceğimiz gibi, bununla dolaşım aracı değil, atıl para-sermaye anlatılmak isteniyor. *-F.E.*] hiç kuşkusuz, aynı miktarda azalmış olacaktır. Buna eşit miktarda dolaşım aracı, bireyler elinde hala tutuluyor olabilir, ama tüccarların bankalardaki mevduatları, bankerlerin kendi para-simsarları ile olan bakiyeleri ve kendi kasalarındaki yedekleri, hepsi azalmış olacaktır; ve, kullanılmayan sermaye miktarındaki bu azalmanın en yakın sonucu, faiz oranındaki bir yükselme olacaktır. Bunun yüzde-dörtten yüzde-altıya yükseldiğini kabul ediyorum. İşler sağlıklı bir durumda olduğundan, güven sarsılmayacak ama kredi daha yüksek değerde olacaktır." (*Ibid.,* s. 42.) "Ama ... bütün fiyatların düştüğünü düşünelim. ... Fazla paralar, artan mevduatlar halinde bankalara dönerler – kullanılmayan sermaye bolluğu, faiz oranını asgari düzeye düşürür ve bu durum, ya yüksek fiyatların geri gelmesine, ya daha faal bir ticaretin hareketsiz duran parayı tekrar hizmete sokmasına, ya da yabancı hisse senetlerine veya yabancı mallara yapılan yatırımlar yoluyla emilmesine kadar sürer." (s. 68.)

Aşağıdaki alıntılar da, gene, 1847-48 Ticari Bunalımı konusunda parlamento araştırma raporundan yapılmıştır. – 1846-47 kötü ürün ve kıtlık dönemi yüzünden, büyük ölçüde besin maddesi ithali zorunlu hale gelmiştir. "Bu durum, ülkenin ithalatının ... ihracatını büyük ölçüde aşmasına, bankalar üzerinde önemli bir baskıya ... senetlerin iskonto edilmesi için ... iskonto simsarlarına daha fazla başvurulmasına yolaçtı. ... Simsarlar senetleri daha ince eler sık dokur hale geldiler. Firmaların kaynakları, çok ciddi ölçüde daralmaya ve zayıf olanlar iflas etmeye başladı. Kredilerine güvenen firmalar ... perişan oldular. Bu, daha önce duyulan kaygıyı artırdı; bankerler ile diğerleri, kendi yükümlülüklerini karşılamak amacıyla, ellerinde bulunan senetler ile diğer değerli kağıtları paraya çevirmede, eskiden olduğu gibi aynı rahatlıkla bunlara [sayfa 367] güvenemeyeceklerini anladıklarından, firmalara sağladıkları kolaylıkları daha da kısıtladılar ve bir çok durumda bu gibi istekleri tamamen geri

* İlk bakışta. -ç.

çevirdiler; çoğu kez kendi yükümlülüklerini karşılamak için banknotları üzerine kilit vurdular; bunlardan ayrılmaktan ödleri kopuyordu. ... Kaygı ve karışıklık günden güne arttı; ve Lord John Russel ... o mektubu bankaya göndermiş olsaydı ... genel bir iflas kaçınılmaz olurdu." (s. 74-75.) Russell'ın mektubu Banka Yasasını yürürlükten kaldırdı. – Daha önce adı geçen Charles Turner'ın ifadesi: "Bazı firmalar büyük olanaklara sahipti, ama nakit paraları yoktu. Bunların bütün sermayeleri, Mauritius'daki çiftliklerde, indigo ya da şeker fabrikalarında bağlanmış durumdaydı. Daha önceki borçların toplamı 500.000-600.000 sterline ulaştığı için, senetlerini ödeyecek nakit paraları yoktu, ve sonunda anlaşıldığına göre, senetlerini ödemek için bunlar tamamen kredilerine güvenmişlerdi." (s. 81.) Yukarda adı geçen S. Gurney diyordu ki [1664]: "Bugün (1848) bir iş darlığı ve büyük bir para bolluğu var." – "1763. Bunun, sermaye kıtlığından ileri geldiğini sanmıyorum; ortaklıktaki telaş ve korku yüzünden faiz oranı böylesine yükselmiştir."

1847 yılında, İngiltere, yabancı ülkelere, ithal ettiği yiyecek maddeleri için en az 9 milyon sterlin tutarında altın ödemiştir. Bu miktarın 7½ milyon sterlini İngiltere Bankasından ve 1½ milyonu diğer kaynaklardan çıkmıştır. (s. 245) – İngiltere Bankası Guvernörü Morris: "Ülkedeki kamu fonları ile, kanal ve demiryolu hisse senetleri, 23 Ekim 1847 tarihinde, toplam 114.752.225 £ tutarında bir değer kaybına uğramış bulunuyordu." (s. 312.) Lord G. Bentinck'in aşağıdaki sorularını gene aynı Morris şöyle yanıtlıyordu: "Değerli senetler ile her türden ürüne yatırılan bütün sermayelerin aynı şekilde değer kaybettiğini; ham pamuk, ham ipek ve işlenmemiş yünün aynı düşük fiyatla Kıta Avrupasına gönderildiğini ... ve şeker, kahve ve çayın zoraki satışlarla zararına elden çıkartıldıklarını bilmiyor muydunuz? – Geniş yiyecek maddesi ithali sonucu ortaya çıkan külçe altın kaybını karşılamak amacıyla ülkenin önemli fedakarlıklarda bulunması ... kaçınılmazdı." – "Altını geri almak için böylesine fedakarlıklara katlanılacağına, bankanın kasalarında yatan 8.000.000 sterline el atılması daha iyi olmaz mıydı? – *Hayır, bence olmazdı.*" – Şimdi, bu kahramanlık üzerine yorumlar. Disraeli, İngiltere Bankası Müdürü ve eski Güvernörü Mr. W. Cotton'a soruyor: "Bankanın, 1844'te ortaklarına ödediği kâr payı oranı neydi? – O yıl yüzde 7 idi." – "1847'ye ait kâr payı ... ne idi? – Yüzde dokuz." – "Banka bu yıl ortakları adına gelir vergisi ödüyor mu? – Ödüyor." – "1844'te de ödedi mi? – Ödemedi."[83] – "Öyleyse bu Banka Yasası (1844 tarihli) ortakların epeyce hayrına işlemiş? ... Sonuç olarak, yasanın yürürlüğe [sayfa 368] girmesinden beri ortaklara ödenen kâr payı yüzde 7'den yüzde 9'a yükselmiş ve yasanın çıkmasından önce ortakların ödediği gelir vergisini şimdi banka

[83] Başka bir deyişle, daha önce, ilkin kâr payı saptanır ve ortaklara ödeme yapılırken gelir vergisi bu kârdan düşülürdü; ama, 1844'ten sonra, banka, önce, toplam kârı üzerinden gelir vergisini ödüyor ve sonra kâr payını "vergi almadan" ortaklara dağıtıyordu. Bu nedenle, aynı nominal yüzdeler ikinci durumda, vergi tutarı kadar fazla oluyordu. -*F.E.*

ödemiş oluyor? – *Evet, öyle*."(n° 4356-61.)

Taşralı bir banker, Bay Pease, 1847 bunalımı sırasında bankalarda yığılan para ile ilgili olarak şöyle diyor: "4605. Banka, faiz oranını daha da yükseltmek zorunda kalınca herkes büyük bir kaygıya kapıldı; taşralı bankerler ellerindeki altın külçesini artırdılar, ve yedek banknotlarını çoğalttılar; belki de ancak birkaç yüz sterlinlik altın ve banknot bulundurmak alışkanlığında olan biz bankerlerin çoğu, iskontolar ile piyasadaki senetlerimiz konusunda görülen kararsızlık karşısında hemen masalarımıza, çekmecelerimize binlerce sterlinlik altın ve banknot doldurduk, böylece genel bir para yığılması oldu." Bir komite üyesi diyor ki: "4691. Buna göre, son 12 yıl boyunca, neden ne olursa olsun, sonuç, genellikle üretken sınıflardan çok, Yahudilerle para tüccarlarının çıkarına olmuştur."

Bunalım zamanlarında, para tüccarlarının bundan nedenli yararlandıklarını Tooke şöyle anlatıyor: "Warwickshire ve Staffordshire'daki madeni eşya yapımı bölgelerinde, pek çok sipariş kabul edilmiyordu, çünkü, yapımcının senetlerini kırdırmak için ödemek zorunda olduğu faiz oranı, bütün kârını alıp götürüyordu." (n° 5451.)

Şimdi, daha önce de sözü edilen bir başka parlamento raporuna göz atalım: Report of Select Committee on Bank Acts, comminicated from the Commons to the Lords, 1857 (bundan böyle B. C. 1857 diye anılacaktır). Bu raporda, İngiltere Bankası direktörü ve *Currency Principle* savunucularının önde gelenlerinden Bay Norman'a yöneltilen sorular ve alınan yanıtlar yeralıyor:

"3635. Faiz oranının, banknot miktarına değil, sermaye arz ve talebine bağlı olduğu düşüncesinde olduğunuzu söylediniz. 'Sermayeye', banknotlar ile sikkeler dışında neleri dahil ettiğinizi söyleyebilir misiniz? – Buna göre, 'sermaye'nin yaygın olarak kullanılan tanımı, üretimde kullanılan metalar ya da hizmetlerdir. – "3636. Faiz oranı dediğiniz zaman, 'sermaye' sözcüğünün bütün metaları içerdiğini mi anlatmak istiyorsunuz? – Üretimde kullanılan bütün metaları." – "3637. Faiz oranını düzenleyen şeylerden sözederken, 'sermaye' sözcüğüne bütün bunları koyuyor musunuz? – Evet. Diyelim bir fabrikatörün fabrikası için pamuğa gereksinmesi var; bunu elde etmesinin yolu, belki de, bankerinden bir avans almaktır; böylece sağladığı banknotlarla Liverpool'a gider ve orada satın almada bulunur. Onun asıl istediği pamuktur; o, pamuk elde etmenin bir aracı olması dışında, ne banknot, ne de altın ister. Ya da, işçileri için ödeme aracı isteyebilir; o zaman da gene, banknot borç alır ve bunlarla işçilerinin ücretlerini öder; ve işçilerin de gene, yiyeceğe ve barınmaya gereksinmeleri vardır, para bunların ödeme aracı olur." – "3638. Ama faiz para için ödenir, değil mi? – İlk durumda öyle; ama başka bir durumu ele alalım. Pamuğu, avans için bankaya gitmeden [sayfa 369] kredi ile satın almış olsun; bu durumda, hazır-para fiyatı ile, vadesi geldiğinde ödeyeceği kredi-fiyatı arasındaki fark,

faizin ölçüsüdür. Faiz, ortada hiç para olmasaydı da gene mevcut olurdu."

Bu kendini beğenmiş saçmalık, *Currency Principle*'ın bu güçlü dayanağına ne kadar da yaraşıyor. Önce, banknotların ya da altının, bir şey satınalma aracı olduğu, sırf banknot ya da altın oldukları için borç alınmadıkları konusundaki parlak buluş. Ve bu, faiz oranının düzenlenişini açıklamak için öne sürülüyor – ama neyle? Metaların arz ve talebiyle düzenlenirmiş; oysa şimdiye değin, bunun, metaların piyasa-fiyatını düzenlediği bilinirdi. Ne var ki, metaların aynı piyasa-fiyatlarına, çok farklı faiz oranları tekabül edebilir. – Ama şimdi de şu kurnazlık. Kendisine şu haklı soru yöneltiliyor: "Ama faiz, para için ödenmiyor mu?" Bu soru kuşkusuz şu anlamı taşıyor: "Meta ticareti ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bankerin elde ettiği faizin bu mallarla ne ilgisi olabilir? Ve fabrikatörler, aldıkları parayı, çok farklı piyasalara, yani üretimde kullanılan metalar için çok farklı talep ve arz koşullarının bulunduğu piyasalara yatırdıkları halde, aynı faiz oranı ile almıyorlar mı?" Bütün bu sorulara bizim ünlü dehanın verebildiği yanıt ise, fabrikatörün pamuğu kredi ile alması halinde, "hazır-para fiyatı ile, vadesi geldiğinde ödeyeceği kredi-fiyatı arasındaki farkın, faizin ölçüsü" olduğudur. Tam tersine, büyük deha Norman'dan, nasıl belirlendiğinin açıklanması istenen cari faiz oranı, nakit-fiyat ile vade gününe kadar olan kredi-fiyatı arasındaki farkın ölçüsüdür. Önce pamuk nakit-para fiyatı ile satılır, ve bu, piyasa-fiyatı ile belirlenir, bunu da, arz ve talebin durumu saptar. Diyelim fiyat = 1.000 £ olsun. Bu, fabrikatör ile pamuk komisyoncusu arasında, satış ve satınalma ile ilgili işlemi tamamlar. Şimdi, ikinci bir işlem gelir. Bu, borç verenle borç alan arasındaki işlemdir. 1.000 sterlinin değeri fabrikatöre pamuk olarak avans verilir ve o bunu para olarak, diyelim üç ayda ödemek zorundadır. Ve 1.000 £ için piyasa faiz oranı tarafından belirlenmiş bulunan üç aylık faiz, nakit-fiyatın üstünde ve ötesinde, fazladan bir ödeme oluşturur. Pamuğun fiyatı, arz ve talep tarafından belirlenir. Oysa, avans verilen pamuğun değerinin fiyatı, yani üç ay için avans verilen 1.000 sterlinin fiyatı, faiz oranı tarafından belirlenir. Ve işte bu olgu, pamuğun böylece para-sermayeye çevrilmesi olgusu, Bay Norman'a, para hiç mevcut bulunmasaydı bile, faizin gene de mevcut olacağını kanıtlar. Ama, para hiç mevcut olmasaydı, doğal olarak, genel faiz oranı diye de bir şey olmazdı.

Ortada, bir de, sermayeyi "üretimde kullanılan metalar" olarak gören kaba bir anlayış var. Bu metalar , sermaye olarak iş gördükleri sürece, *metalar* olarak değerlerinden farklı olan, *sermaye* olarak değerleri, bunların üretken ya da ticari kullanımlarından doğan kârda ifadesini bulur. Ve kâr oranının, her zaman için, satın alınan metaların piyasa-fiyatı ile, bu metaların arz ve talebi ile bir ilişkisi vardır, ama bu oran, tamamen farklı koşullar tarafından belirlenir. Ve hiç kuşku yoktur ki, faiz [sayfa 370] oranı genellikle kâr oranı ile sınırlıdır. Ne var ki, Bay Norman'ın bize, işte bu sınırın nasıl belirlendiğini anlatması gerekir. Ve bu sınır,

öteki sermaye biçimlerinden *farklı olarak* para-sermayenin arz ve talebi ile belirlenir. Bir de şu soru sorulabilirdi: para-sermayenin arz ve talebi nasıl belirlenir? Maddi sermayenin arzı ile para-sermayenin arzı arasında zımni bir ilişki bulunduğu hiç kuşkusuz doğrudur, ve bunun gibi, sanayi kapitalistinin para-sermayeye olan talebi, fiili üretim koşulları ile belirlenir. Bizi bu nokta üzerinde aydınlatacağı yerde, Norman, bize, para-sermayeye olan talebin, para olarak paraya olan taleple aynı şey olmadığı yolunda bir bilgelik taslıyor; ve bu bilgelikle de kalıyor, çünkü, o, Overstone ve diğer Currency peygamberleri, sermayeyi, yasa koyucunun yapay müdahalesi ile dolaşımın kendisinden çıkartmak ve faiz oranını yükseltmek çabasında oldukları için sürekli bir vicdan azabı içersindedirler.

Şimdi, ülkesinde "sermaye" bu kadar kıt olduğuna göre "parası" için neden %10 aldığını açıklaması istenen Lord Overstone'a, namı diğer Samual Jones Loyd'a kulak verelim.

"3653. Faiz oranındaki dalgalanmalara şu iki nedenden biri yolaçar: Sermayenin değerindeki bir değişiklik" (mükemmel! Sermayenin değeri, genel bir deyişle, faiz oranının ta kendisi demektir. Faiz oranındaki bir değişiklik böylece, faiz oranındaki bir değişiklikten doğmuş oluyor. "Sermayenin değeri" başka bir yerde göstermiş olduğumuz gibi, hiçbir zaman teoride başka türlü düşünülmemiştir. Ya da eğer Lord Overstone, "sermayenin değeri" sözü ile, kâr oranını kastediyorsa, bu derin düşünür, faiz oranının kâr oranı ile belirlendiği düşüncesine dönmüş olur!) "ya da ülkedeki para miktarındaki bir değişme. Faiz oranındaki bütün büyük dalgalanmalar, ister dalgalanmaların süresi, ister büyüklüğü bakımından olsun, sermayenin değerindeki değişikliklere kadar açıkça izlenebilir. Bu olguyu, hiçbir şey, 1847 yılında ve son iki yıl boyunca (1855- 56) faiz oranında görülen yükselme kadar, iki çarpıcı pratik örnek kadar gözler önüne seremez; faiz oranında, para miktarındaki değişmelerden ileri gelen küçük dalgalanmalar, hem boyut ve hem de süre bakımından küçüktürler. Bunlar sık sık görülür ve ne denli hızlı ve sık olurlarsa, kendi amaçlarını gerçekleştirmede o denli etkili olurlar." Yani, Overstone gibi bankerleri zenginleştirme amacını gerçekleştirirler. Dost Samuel Gurney, bunu Lordlar Komisyonunda, C.D. 1848 [1857] pek safça ifade ediyor: "1324. Faiz oranında son yılda görülen büyük dalgalanmalar, bankerler ile para ticareti yapanlar için sizce yararlı olmuş mudur olmamış mıdır? – Bence bu dalgalanmalar, para ticareti yapanlar için yararlı olmuştur. Ticaret hayatındaki bütün dalgalanmalar, işbilir kimseler için yararlı olur." – "1325. En iyi müşterilerini yoksulluğa düşürmesi nedeniyle yüksek faiz oranları eninde sonunda banker için de zararlı olmaz mı? – Hayır; bu etkiyi hissedilebilir ölçüde göstereceğini sanmıyorum." – *Voilà ce que parler veut dire*.* [sayfa 371]

* İşte size dört dörtlük bir söz. -*Ed*.

Mevcut para miktarının faiz oranı üzerindeki etkisine en sonunda döneceğiz. Ama burada hemen belirtmek gerekir ki, Overstone gene bir *quid pro quo** yapmaktadır. 1847 yılında para-sermayeye olan talepte (ekim ayından önce, para darlığı ya da onun deyimiyle "para miktarı" konusunda herhangi bir kaygı yoktu) tahıl ve pamuk fiyatlarındaki yükselme, fazla-üretim nedeniyle şekerin yeterli alıcı bulamaması, demiryolu spekülasyonu ve bunalım, yabancı piyasaların pamuklu mallarla dolup taşması, poliçe spekülasyonu amacıyla Hindistan ile yukarda anlatıldığı şekilde yapılan zorlama ithal ve ihraç gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak bir artma olmuştu. Bütün bunlar; sanayide aşın-üretim ve tarımda üretim yetersizliği –yani tamamen farklı nedenler– para-sermaye, yani kredi ve para için artan bir talep yarattı. Para-sermayeye olan bu artan talebin kökeni, üretken sürecin kendi gidişinde idi. Ama, neden ne olursa olsun, faiz oranını, para-sermayenin değerini yükselten şey, *para*-sermayeye olan talepti. Overstone eğer, para-sermayenin değeri, faiz oranı yükseldiği *için* yükselmiştir demek istiyorsa, bu, totoloji olur. Yok eğer, "sermayenin değeri" sözü ile, faiz oranındaki yükselmenin nedeni olarak, kâr oranındaki bir yükselmeyi anlatmak istiyorsa, bunun da yanlış olduğunu hemen göreceğiz. Para-sermayeye olan talep, ve dolayısıyla "sermayenin değeri", kâr düştüğü halde bile yükselebilir; para-sermayenin nispi arzı daralır daralmaz, "değeri" yükselir. Overstone'un kanıtlamak istediği şey, 1847 bunalımının ve bununla birlikte ortaya çıkan yük sek faiz oranının, "para miktarı" ile, yani esin kaynağı olduğu 1844 tarihli Banka Yasası hükümleri ile herhangi bir ilişkisi olmadığıdır; oysa gerçekte, banka yedeklerini tüketme korkusu –Overstone'un bir buluşu– 1847-48 bunalımına bir para paniği ile katkıda bulunduğu ölçüde, faiz oranının bunlarla ilişkisi vardı. Ama, burada konumuz o değil. Eldeki olanaklara göre aşırı ölçüde işlere girişilmiş olmanın yolaçtığı, ve kötü bir ürün, demiryollarına yapılan aşırı yatırımlar, özellikle pamuklu mallarda olmak üzere aşırı-üretim, Hindistan ve Çin'le yapılan ticarette girişilen hileli işler, spekülasyon, gereksiz şeker ithalleri, vb. yüzünden yeniden-üretim sürecinde ortaya çıkan düzensizliklerin hızlandırdığı bir parasermaye kıtlığı vardı. Bir *quarter*'ı 120 şiline tahıl satın alan bir kimsenin, fiyat 60 şiline düştüğü zaman elinden giden şey, fazladan ödediği 60 şilin ile, tahıl karşılığı Lombart Street avanslarında bu miktara tekabül eden kredi idi. Bunların, tahıllarını 120 şilinlik eski fiyatları üzerinden paraya çevirmelerine engel olan şey hiçbir zaman banknot kıtlığı değildi. Aşırı şeker ithal eden ve neredeyse hepsi de ellerinde kalan kimseler için de, aynı şey geçerliydi. Bunun gibi, dolaşan sermayelerini demiryollarına bağlayıp da, "yasal" işlerinde bu sermayeyi kredi ile yerine koyacaklarına güvenen baylar da aynı durumdaydılar. Bütün bunlar Overstone için, "Parasının yükselmiş değerinin moral anlamını" belirten [sayfa 372]

* Elçabukluğu. -*ç.*

şeylerdir. Ne var ki para-sermayenin bu yükselen değerine öte yandan doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (meta-sermaye ve üretken sermaye) düşmüş para-değeri tekabül ediyordu. Bir biçimdeki sermayenin değeri düştüğü için diğer biçim sermayenin değeri yükseliyordu. Oysa Overstone, farklı türden sermayelerin bu iki değerini genellikle sermayenin tek bir değerinde özdeşleştirmeye çalışıyor ve bunu, bunların her ikisini de, dolaşım aracı kıtlığına, mevcut para kıtlığına karşı çıkartarak yapmaya çabalıyordu. Ne var ki, aynı miktar para-sermaye, çok farklı dolaşım aracı miktarlarıyla borç verilebilir.

Şimdi onun, 1847 örneğini alalım. Resmi banka faiz oranı ocak ayında %3-3½; şubatta %4-4½. Martta genel olarak %4. Nisanda (panik) %4-7½. Mayısta %5-5½, haziranda genellikle %5. Temmuzda %5. Ağustosta %5-5½. Eylülde, %5¼, 5½, 6 gibi küçük değişikliklerle %5. Ekimde %5, 5½, 7. Kasımda %7-10. Aralıkta %7-5. – Bu durumda faiz, kâr azaldığı ve metaların para-değerleri büyük ölçüde düştüğü için yükselmişti. İşte bu nedenle, eğer Overstone burada, 1847'de faiz oranının, sermayenin değeri yükseldiği için arttığını söylerse, sermayenin değeri sözü ile yalnızca para-sermayenin değerini anladığını ifade etmiş olur ve para-sermayenin değeri de faiz oranıdır, başka bir şey değildir. Ama, daha sonra bir elçabukluğu yapıyor ve sermayenin değerini, kâr oranı ile özdeşleştiriyor.

1856'da ödenen yüksek faiz oranına gelince, Overstone bunun kısmen, faizi kendi kârlarından değil başkalarının sermayeleri ile ödeyen kredi tüccarlarının ön plana geçmelerinin bir belirtisi olduğunun gerçekten farkında değildi; 1857 bunalımından hemen birkaç ay önce, "iş hayatının tamamen sağlıklı" olduğunu öne sürüyordu.

İfadesine devam ediyordu: [B. C.1857.] "3722. "Ticaret kârının, faiz oranındaki bir yükselme ile yokolması düşüncesi tamamen hatalıdır. Önce, faiz oranında bir yükselmenin uzun süre devam etmesi pek az görülür; sonra, eğer bu uzun sürer ve büyük ölçüde olursa, bu, aslında sermayenin değerinde bir yükselmedir, ve sermayenin değeri niçin yükselir? Kâr oranı arttığı için." – Böylece, burada biz hiç değilse, "sermayenin değerinin" ne anlama geldiğini öğrenmiş oluyoruz. Üstelik, kâr oranı uzun bir süre yüksek olabilir ama, faiz oranı, kârın büyük bir kısmını yutacağı noktaya kadar, girişim kârı düşebilir ve faiz oranı yükselebilir.

"3724. Faiz oranındaki yükselme, ülke ticaretindeki büyük artışın ve kâr oranındaki büyük yükselmenin bir sonucudur; ve faiz oranındaki yükselmeden, kendi nedeni olan iki şeyi yokediyor diye yakınmak, bir tür mantık saçmalığıdır ki, insan buna ne diyeceğini bilemiyor." – Bunun mantıklılığı, eğer o şu sözleri söylemiş olsaydı, bu sözlerin mantıklılığı kadar olurdu: Kâr oranındaki yükselme meta-fiyatlarında spekülasyonun yarattığı yükselmenin bir sonucudur ve, fiyatlardaki yükselmenin kendi nedeninden, yani spekülasyondan yakınmak, bir mantık saçma-

lığıdır, vb.. En sonunda kendi nedenini yokedebilen herhangi bir şey ancak, gözünü yüksek faiz hırsı bürümüş bir tefeci için bir mantık [sayfa 373] saçmalığıdır. Romalıların büyüklüğü, fetihlerin nedeni idi ve fetihleri, onların büyüklüklerini yoketti. Servet lüksün nedenidir ve lüksün servet üzerinde yıkıcı bir etkisi vardır. Aman ne espri! Günümüz burjuva dünyasının budalalığını hiç bir şey, milyoner *–dunghill aristocrat–* "mantığının" bütün İngiltere'de uyandırdığı saygıdan daha iyi anlatamaz. Üstelik, eğer yüksek bir kâr oranı ile iş hayatındaki genişleme, yüksek bir faiz oranının nedeni olursa, yüksek bir faiz oranı hiç bir şekilde yüksek bir kârın nedeni olamaz demektir. Sorulacak asıl soru, böyle bir yüksek faizin (bunalım sırasında fiilen görüldüğü gibi) devam edip etmediği ya da üstelik, yüksek kâr oranı çoktan öte dünyayı boyladıktan sonra, tepe noktasına ulaşıp ulaşmadığı sorusudur.

"3718. İskonto oranındaki büyük artışa gelince, bu tamamen sermayenin yükselen değerinden ileri gelen bir durum olup, sermayenin bu artan değerinin nedenini, bence herkes tam bir açıklıkla görebilir. Bu yasanın yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca bu ülke ticaretinin 45.000.000 sterlinden 120.000.000 sterline yükselmesi olgusuna daha önce de değinmiştim. Bu kısacık ifadenin içerdiği bütün olaylar üzerinde bir an düşünülsün; ticaretteki böyle dev bir artışın yürütülmesi amacıyla sermayeye olan muazzam talep ile birlikte, bu büyük talebin karşılanacağı doğal kaynağın, yani bu ülkenin yıllık tasarruflarının, son üç-dört yıldır, hiç bir kâr getirmeyen savaş giderleri için tüketildiği gözönünde bulundurulsun. Bu durumda ben, faiz oranının şimdikinden niçin daha yüksek olmadığına, yani bu dev işlerin yürütülmesi için gerekli sermaye üzerindeki baskının, sizin gördüğünüzden niçin daha şiddetli olmadığına şaştığımı itiraf etmek isterim."

Bizim tefecilik üzerine mantık üstadından ne şahane laf salatası! Burada gene, artan sermaye değeri ile ortaya çıkıyor! Ona göre, bir yanda, yeniden-üretim sürecinde bu muazzam genişleme, dolayısıyla, reel sermaye birikimi yeralıyor, öte yanda ise, ticaretteki bu dev artışı karşılamak için "muazzam bir talebin" doğduğu bir "sermaye" bulunuyor! Bu muazzam üretim artışı, sermayenin kendisinde bir artış değil miydi, ve bu bir talep yarattığına göre bir arz da ve onunla birlikte artmış bir para-sermaye arzı da yaratmamış mıydı? Eğer faiz oranı çok yükselmiş ise, o zaman, bu sırf, para-sermayeye olan talebin, bunun arzından daha da hızlı artmış olmasından ileri gelmektedir, başka bir deyişle, bu, sanayi üretiminin genişlemesiyle birlikte, kredi sistemine dayanan temelinin de genişlemesi demektir. Yani, fiili sınai genişleme, "kredi" için artan bir talebe neden olmuştu, ve bizim bankerin "sermaye için muazzam talep" derken herhalde kastettiği bu son taleptir. İhracatı, 45 milyon sterlinden 120 milyon sterline yükselten şey mutlaka yalnızca sermayeye olan bu *talep* değildi. Ve üstelik, Kırım Savaşının yuttuğu ülkenin yıllık tasarruflarının bu büyük talep için arz kaynakları olduğunu söylerken

Overstone ne demek istiyor? Önce, küçük Kırım Savaşından çok daha farklı bir savaş olan, 1792-1815 birikimini İngiltere acaba nasıl gerçekleştirdi? [sayfa 374] Sonra, doğal kaynak kuruduğuna göre, sermaye acaba hangi kaynaktan akıyordu? İngiltere'nin, yabancı ülkelerden borç para istemediğini herkes bilir. Yok eğer, doğal kaynağın yanısıra bir de yapay kaynak varsa, bir ülke için doğal kaynağı savaşta, yapayı da ticarette kullanmak ne güzel olurdu. Ama eğer yalnız eski para-sermaye mevcutsa, bu, onun etkinliğini yüksek bir faiz oranı ile iki katına çıkartamaz mıydı? Bay Overstone, öyle görünüyor ki, ülkenin yıllık tasarruflarının (ne var ki bu durumda güya tüketilmiş bulunuyorlar) yalnız para-sermayeye çevrildiğini düşünüyor. Oysa eğer, gerçek bir birikim, yani üretimin genişlemesi ve üretim araçlarının çoğalması yer almamışsa, bu üretimin üzerinden, alacaklı para taleplerinin birikmesi ne işe yarardı?

"Sermayenin değerinde", yüksek bir kâr oranından ileri gelen artışı Overstone, para-sermayeye olan daha fazla talebin yolaçtığı artışla özdeşleştiriyor. Bu talep, kâr oranından tamamen bağımsız nedenlere bağlı olarak da artabilir. 1847'deki, reel sermayenin değer kaybı sonucu görülen yükselmeyi, o kendisi, örnek diye veriyor. İşine geldiği gibi, sermayenin değerini ya reel sermayeye ya da para-sermayeye bağlıyor.

Bankacı lordumuzun samimiyetsizliği ile, didaktik bir hava taşıyan darkafalı banker görüş açısı, şu satırlarda daha da sırıtıyor (3728. Soru:) "İskonto oranının tüccar için önemli olmadığını düşündüğünüzü ifade ettiniz; sizce normal kâr oranının ne olduğunu lütfen bize söyler misiniz?" – Bay Overstone bu soruya karşılık vermenin "olanaksız" olduğunu beyan ediyor. – "3729. Ortalama kâr oranının diyelim %7-10 arasında olduğu kabul edildiğinde, iskonto oranında %2-7 ya da 8 arasındaki bir değişikliğin, kâr oranını önemli ölçüde etkilemesi gerekir, değil mi?" (Bu sorunun kendisi girişim kârı oranı ile kâr oranını bir sepete koymakta ve kâr oranının faiz ile girişim kârının ortak kaynağı olduğu olgusunu görmezlikten gelmektedir. Faiz oranı belki kâr oranını etkilemeyebilir ama girişim kârını değil. Overstone yanıtlıyor:) "Her şeyden önce işadamları kârlarını ciddi şekilde engelleyen bir iskonto oranı ödemeyeceklerdir; bunu yapmaktansa, işlerini durdurmayı yeğ tutacaklardır." (Evet, eğer kendilerini mahvetmeden bunu yapabilirlerse. Kârları yüksek olduğu sürece, istedikleri için iskonto öderler, düşük olduğu zaman ise zorunlu oldukları için.) "İskonto ne demektir? Bir kimse bir senedi niçin iskonto ettirir? ... Daha büyük miktarda sermayenin kumandasını ele geçirmeyi istediği için." *(Halte-la!** Çünkü, bağlanmış olan sermayenin para olarak geri döneceğini umar da onun için; işinin durmasına engel olmak ister de onun için; vadesi gelmiş borçlarını ödemek zorundadır da onun için. Ancak işi iyi olduğu zaman ya da işler kötü gitse de bir başkasının sermayesi üzerinde spekülasyon yaparken daha fazla serma-

* Dur Bakalım! Artık yeter! -*ç*.

ye talep eder. İskonto hiç bir zaman bir iş genişletme aracı olamaz.) "Ve niçin, daha büyük miktarda sermayenin kumandasını ele geçirmek ister? Çünkü bu sermayeyi [sayfa 375] kullanmak ister, peki bu sermayeyi niçin kullanmak ister? Çünkü böyle yapmak kendisi için kârlıdır da ondan; eğer iskonto bu kârını ortadan kaldıracak olsa, bu artık onun için kârlı olmaktan çıkar."

Bu kendini beğenmiş mantıkçı, poliçelerin ancak, işi genişletmek amacıyla iskonto ettirildiğini, ve işin kârlı olduğu için genişletildiğini varsayıyor. Birinci varsayım yanlıştır. Normal işadamı, sermayesinin, parabiçimde kendisine döneceğini beklediği ve böylece yeniden-üretim sürecinin akışına devam etmesini istediği için senet iskonto ettirir; yoksa işini genişletmek ya da ek sermaye sağlamak için değil, verdiği kredi ile aldığı krediyi dengelemek için bu yola başvurur. Ve eğer işini krediye dayanarak genişletmek isterse, senet iskonto ettirmek pek işine yaramaz, çünkü, bu yalnızca elinde bulunan para-sermayeyi bir biçimden bir başka biçime çevirmekten başka bir şey değildir; bu durumda uzun vadeli bir borç almayı tercih edecektir. Kredi dolandırıcısı, işlerini genişletmek için, bir kirli işini bir başkasıyla kapatmak için; kâr etmek için değil, bir başkasına ait sermayeyi ele geçirmek için borç senetlerini iskonto ettirecektir.

Bay Overstone böylece iskontoyu (sermayeyi temsil eden senetlerin nakit paraya çevrilmesiyle özdeşleştireceği yerde) ek sermaye borç almakla özdeşleştirdikten sonra, azıcık sıkıştırılınca hemen geriye çekilir. – (3730. Soru:) "Bir işle uğraşan tüccarlar, iskonto oranında geçici bir artış olsa bile, belli bir süre için işlerini sürdürmek zorunda değiller midir?" – (Overstone:) "Hiç kuşku yok ki, herhangi belirli bir işlemde, bir kimse,sermaye üzerinde, yüksek bir faiz oranı yerine düşük bir faiz oranı ile kumanda etmeyi sağlayabilirse, konu bu sınırlı açıdan alındığında, bu, onun için elverişli bir durum olur." – Ama, öte yandan, Bay Overstone'un birdenbire yalnız kendi sermayesinin, banker sermayesinin "sermaye" olduğunu anlamasını ve ona poliçe iskonto ettiren kimseyi, sırf sermayesi metalar biçiminde varolduğu için, ya da Bay Overstone'un bir başka para-biçime çevirdiği sermayesinin para-biçiminin poliçe şeklinde olması nedeniyle, sermayesiz bir kimse olarak kabul etmesini sağlayan bakış açısı ise, çok sınırsız bir bakış açısı oluyor.

"3732. 1844 tarihli yasayla ilgili olarak ortalama faiz oranının, bankadaki külçe miktarına yaklaşık olarak oranının ne olduğunu bize söyleyebilir misiniz? Külçe miktarı 9.000.000 ya da 10.000.000 sterlin iken, faiz oranının yüzde 6-7, 16.000.000 sterlin olduğu zaman ise, diyelim yüzde 3-4 olması acaba gerçek olabilir mi?" (Soruyu soran, onu, bankadaki külçe miktarıyla etkilendiğine göre ve sermayenin değeriyle etkilendiğine göre faiz oranını açıklamaya zorlamak istiyor.) – "Böyle olduğunu sanmıyorum ... ama eğer öyleyse, 1844 yasasının getirdiğinden daha sıkı önlemler almamız gerektiği kanısındayım, çünkü, eğer külçe

ihtiyatı ne kadar büyük olursa, faiz oranının o kadar düşük olacağı doğru ise, bu durumda bizim, yedek külçeyi sınırsız bir miktara çıkartmak [sayfa 376] için işe koyulmamız gerekir; böylece faizi sıfıra indirmiş olurduk." – Soruyu soran Cayley bu tatsız şakaya aldırmayarak devam eder: "3733. Eğer böyle ise, 5.000.000 sterlinlik külçenin bankaya geri geldiğini kabul edersek, bunu izleyen altı ay içersinde külçenin tutarı diyelim 16.000.000 sterline yükselir ve böylece faiz oranının yüzde 3 ya da 4'e düştüğünü varsayarsak, faiz oranındaki bu düşmenin, ülke ticaretindeki büyük azalmadan ileri geldiği nasıl söylenebilir? – Ben faiz oranındaki düşmenin değil, son yükselmenin, ülkenin iş hayatındaki büyük artışla yakın ilişkisi olduğunu söyledim." – Ama Cayley'in söylediği şuydu: Eğer, faiz oranındaki bir yükselme, altın yedeğindeki bir daralma ile birlikte, iş hayatındaki bir genişlemenin belirtisi ise, faiz oranında bir düşme, altın rezervindeki genişleme ile birlikte, iş hayatındaki bir daralmanın belirtisi olmak gerekir. Overstone'un buna verecek yanıtı yok. – (3736. Soru:) "Sizin" (metinde daima "Lord Hazretleri" deniyor) "paranın, sermaye elde etme aracı olduğunu söylediğinizi farkettim." (Yanlışlık işte burada, parayı bir araç olarak anlamakta; oysa para, sermayenin bir biçimidir.) "İngiltere Bankasının altın yedeğindeki bir tükenme, tersine, *kapitalistler* için para bulmada büyük bir güçlük yaratmaz mı?" – (Overstone:) "Hayır, para elde etmek isteyenler kapitalistler değil, kapitalist olmayanlardır ve bunlar niçin para elde etmek isterler? ... Çünkü para aracılığı ile bunlar, kapitalist olmayan kişilerin işlerini yürütmek için kapitalistin sermayesinin kumandasını ele geçirmiş olurlar." Burada artık fabrikatörler ile tüccarların kapitalist olmadıklarını, kapitalistin sermayesinin yalnızca para-sermaye olduğunu açıkça ilan etmiş oluyor. – "3737. Bu durumda, poliçe çeken kimseler kapitalist değiller mi? Poliçe çeken kimseler kapitalist olabilirler de olmayabilirler de." –Burada sıkışıp kalıyor.

Daha sonra kendisine, tüccarların poliçelerinin, satılan ya da sevkedilen metaları temsil edip etmediği soruluyor. Burada, o, poliçelerin, metaların değerini banknotların altının değerini temsil ettiği gibi temsil ettiklerini inkar ediyor. (3740, 3741.) Bunlar biraz küstahça.

"3742. Tüccarın amacı para elde etmek değil mi? – Hayır; para elde etmek poliçe çekmekte amaç değildir; para elde etmek poliçeyi iskonto ettirmede amaçtır." – Poliçe çekmek, metaları bir kredi-parası biçimine çevirmektir, tıpkı poliçe iskonto ettirmenin, bu kredi-parasını bir başka biçime, yani banknota çevirme olması gibi. Bay Overstone hiç değilse burada, iskonto ettirmenin amacının para elde etmek olduğunu kabul ediyor. Bir süre önce, iskontonun, sermayeyi bir biçimden bir başka biçime çevirmenin değil, ek sermaye elde etmenin bir yolu olduğunu söylemişti.

"3743. Sizin 1825, 1837 ve 1839'da görüldüğünü söylediğiniz gibi, bir paniğin baskısı altında, ticaretle uğraşan bir topluluğun büyük arzusu nedir; bunların amacı, sermaye elde etmek midir, yoksa yasal geçerli

ödeme aracı elde etmek midir? – Bunların amacı, işlerini desteklemek için sermaye üzerinde kumanda elde etmektir." Bunların amacı, o sıralardaki kredi kıtlığı nedeniyle vadesi gelmiş senetlerini karşılamak için, [sayfa 377] ödeme aracı elde etmektir; böylece metalarım düşük fiyatlarla elden çıkartmak zorunda kalmayacaklardır. Bunların ellerinde kendilerine ait hiç sermayeleri olmasa bile, bunu ödeme aracıyla birlikte elde etmiş olmuyorlardı, çünkü, herhangi bir eşdeğer vermeksizin değer elde ediyorlardı. Bu şekildeki para elde etme isteği, daima, değeri, metalar ya da alacaklı hakkı şeklinden, para-biçimine çevirme isteğinden ibarettir. Bu nedenle, bunalımlar bir yana bırakılsa bile, borç sermaye almak ile iskonto arasındaki büyük fark, iskontonun yalnızca parasal hakların bir biçiminden diğerine ya da gerçek paraya çevrilmesi olgusunda yatar.

[Burada editör olarak birkaç noktayı eklemek üzere araya girmek isterim.

Norman'a ve Loyd-Overstone'a göre banker, daima başkalarına "sermaye avans veren" kimsedir ve müşterileri de, ondan "sermaye" talep eden kimselerdir. İşte bunun için Overstone, "sermaye üzerinde kumanda elde etmek istedikleri için" bu kimselerin banker aracılığı ile poliçelerini iskonto ettirdiklerini (3729) ve *"sermaye üzerinde kumandayı* düşük bir faiz ile elde edebilmelerinin" bu kimseler için hoş bir şey olacağını söylüyor (3730). "Para, sermaye elde etme aracıdır." (3736), ve panik sırasında, ticaretle uğraşan topluluğun büyük isteği *"sermaye* üzerinde kumanda elde etmektir" (3743). Sermayenin ne olduğu konusunda Loyd-Overstone'un düştüğü bütün yanılgılar içersinde hiç değilse şu kadarı açıktır ki, o, bankerin müşterilerine verdiği şeye sermaye diyor ve bunu müşterinin daha önce sahip bulunmadığı, ama elinde bulunana ek olarak kendisine avans verilen sermaye olarak tanımlıyor.

Banker, para-biçimde bulunan toplumsal sermayenin (borç verme yoluyla) dağıtıcısı olarak hareket etmeye o kadar alışmıştır ki, elinden para çıkmasına yolaçan her işlevi, borç verme olarak görüyor. Ödediği bütün paralar ona, bir borç verme gibi görünüyor. Paranın doğrudan doğruya borç verilmesi halinde bu tamamen doğrudur. Yok eğer para, senet iskonto etme işlemi için verilmiş ise, aslında bu, senedin vade gününe kadar verilmiş bir avans olur. Böylece onda, yaptığı bütün ödemelerin avans olduğu düşüncesi yer eder; üstelik bunlar, faiz ya da kâr elde etme amacıyla yapılan her para yatırımının, ekonomik bakımdan, ilgili para sahibinin, özel bir kişi niteliğiyle, bir girişimci olarak gene kendisine verdiği bir avans anlamında değil, ama belirli bir anlamda bankerin müşterisine, halen elinde bulundurduğu sermayeyi çoğaltan bir miktar parayı borç vermesi anlamında avanslardır.

Bankerin bürosundan ekonomi politiğe sıçrayan işte bu anlayıştır ki, bankerin, müşterisinin tasarrufuna verdiği nakit paranın sermaye mi, yoksa düpedüz para, dolaşım aracı ya da kullanılagelen para mı olduğu konusundaki yanıltıcı tartışmayı doğurmuştur. Aslında –pek basit olan–

bu tartışmayı çözümlemek için kendimizi bir banka müşterisinin yerine koymak gerekir. Her şey bu müşterinin ne istediğine ve aldığına bağlıdır. [sayfa 378]

Eğer banka, ondan herhangi bir güvence istemeksizin yalnızca kişisel kredisine dayanarak borç verirse, sorun açıktır. Bu durumda müşteri, zaten yatırmış olduğu sermayeye ek olarak belli bir miktarda değeri avans almış olur. O, bunu para-biçiminde alır; şu halde, aldığı şey düpedüz para değil, aynı zamanda *para-sermayedir* de.

Buna karşılık eğer müşteri bu avansı, tahvil, senet, vb. karşılığında alırsa,o zaman bu, geriye ödenme koşuluyla kendisine ödenen para anlamında bir avanstır. Ama bu bir sermaye avansı değildir. Çünkü bu değerli senetler de sermayeyi temsil ederler ve hem de verilen avanstan daha büyük bir miktarı. Bu nedenle de avansı alan, güvence olarak bankaya verdiğinden daha az sermaye-değer almış olur; bu onun için, ek bir sermaye elde edilmesi demek değildir. O, bu işe, sermayeye gereksinmesi olduğu için değil –çünkü o buna, değerli senetler halinde zaten sahiptir– paraya gereksinmesi olduğu için girmiştir. İşte bu yüzden burada, sermaye değil bir *para* avansı sözkonusudur.

Yok eğer borç, poliçelerin iskontosu ile verilirse, o zaman avansın *biçimi* bile yokolur. Şimdi, sırf bir alım-satım sözkonusudur. Poliçe, ciro yoluyla bankanın mülkiyetine, buna karşılık, para da müşterinin mülkiyetine geçer. Müşteri bakımından bir geriye ödeme sözkonusu değildir. Müşteri eğer, poliçe ya da benzeri bir kredi aracı ile nakit para satın alacak olsa, bu, nakit parayı, pamuk,demir ya da tahıl gibi diğer metaları ile satın almasından, ne daha fazla, ne de daha az avans sayılır. Ama buna bir *sermaye* avansı demek daha az sözkonusudur. İki tüccar arasındaki her satınalma ve satış, bir sermaye transferidir. Bir sermaye avansı ancak, sermaye transferi karşılıklı değil tek taraflı olduğu ve bir süreyle sınırlandırıldığı zaman sözkonusudur. İskonto yoluyla sermaye avansı, bu nedenle, ancak, poliçenin, satılan herhangi bir metaı temsil etmeyen ve asıl niteliğini bilse hiç bir bankerin kabul etmeyeceği spekülatif bir poliçe olması halinde mümkündür. Normal iskonto işlemi ile banka müşterisi, demek ki, ne sermaye ve ne de para olarak avans almış olur. Müşterinin aldığı şey, satılan metalar karşılığında elde ettiği paradır.

Müşterinin bankadan sermaye istediği ve elde ettiği durumlar, demek ki, yalnızca para avans aldığı ya da para satın aldığı durumlardan açıkça farklıdır. Ve hele Bay Loyd-Overstone, bankasının fonlarını, çok ender durumlar dışında karşılıklı güvence olmaksızın avans vermediği için (o benim Manchester'deki firmanın bankeri idi), onun, sermaye darlığı çeken fabrikatörlere cömert bankerler tarafından borç verilen büyük miktarlardaki sermaye ile ilgili göz yaşartıcı tasvirlerinin kuyruklu yalanlar olduğu da aynı şekilde açıktır.

Şu da var ki, otuzikinci bölümde Marx da aslında aynı şeyi söylüyor: "Ödeme araçlarına olan talep, tüccarlar ile üreticiler; sağlam güven-

celer verebildikleri ölçüde sırf bir *paraya çevrilebilme* talebidir; maddi bir teminatın sözkonusu olmadığı ve böylece, ödeme araçları avansının, kendilerine yalnız *para-biçimini* sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda [sayfa 379] gereksinmeleri olan, şekli ne olursa olsun, ödeme yapmaya elverişli bir *eşdeğer* sağladığı zaman bu talep, *para-sermaye* talebidir." – Ve yine otuzüçüncü bölümde: "Paranın bankerlerin elinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, parayı avans verenler, *en azından nominal olarak* bu bankerlerdir. Bu avans yalnız dolaşımdaki parayla ilgilidir. Bu bir *dolaşım* avansıdır, dolaşımda bulunan sermaye avansı değildir." Bu konuyu bilmesi gereken Bay Champman da, iskonto işlemi üzerine olan bu anlayışı doğruluyor: B. C. 1857: "Bankerin elinde poliçe vardır, banker bu *poliçeyi satın almıştır.*" İfade sorusu 5139.

Ne var ki biz bu konuya yirmisekizinci bölümde tekrar döneceğiz. *-F.E.*]

"3744. Lütfen bize 'sermaye' ile fiilen ne demek istediğinizi anlatır mısınız?" – (Overstone:) "Sermaye, ticaretin kendileriyle yürütüldüğü çeşitli metalardan oluşur; (*capital consists of various commodities, by the means of which trade iscarried on)* sabit sermaye vardır ve döner sermaye vardır. Gemileriniz, doklarınız, rıhtımlarınız ... sabit sermayedir; yiyecekleriniz, giyecekleriniz, vb., döner sermayedir."

"3745. Dışarıya külçe akışı altında ülke çok sıkışmış durumda mıdır? – Sözcüğün rasyonel anlamında değil." (Ardından eski rikardocu para teorisi geliyor.) ... "Eşyanın doğal halinde, dünyadaki para, çeşitli ülkeler arasında belli oranlarda dağılmıştır; bunlar öyle oranlardır ki," (paranın) "bu şekilde dağılımı ile, bir ülke ile dünyanın diğer bütün ülkeleri arasındaki ilişki ortaklaşa bir değişim ilişkisi halini alır; ne var ki, bu dağılımı etkileyen, denge bozucu durumlar ortaya çıkar ve bu gibi hallerde, belli bir ülkenin parasının belli bir kısmı, diğer ülkelere geçer." – "3746. Lord Hazretleri şimdi 'para' terimini kullanıyorlar. Sizi daha önce iyi anladımsa, bunun bir sermaye kaybı olduğunu söylemiştiniz. – Sermaye kaybı denen acaba neydi?" – "3746. Külçe ihracı mı? – Hayır, ben böyle demedim. Külçeyi eğer sermaye sayarsanız, hiç kuşkusuz bu bir sermaye kaybıdır; dünya parasını oluşturan değerli madenlerin belli bir kısmından ayrılmaktır." – "3748. Anladığıma göre Lord Hazretleri, siz, faiz oranındaki bir değişikliğin sırf sermayenin değerindeki bir değişikliğin işareti olduğunu söylemiştiniz, değil mi? – Evet söyledim." – "3749. Ve iskonto oranı genellikle, İngiltere Bankasındaki külçe stokunun durumu ile değişiyordu, değil mi? – Evet, ama ben daha önce, bir ülkede para miktarındaki (demek ki, onun burada kastettiği, fiilen mevcut altın miktarıdır) değişiklikten doğan faiz oranı dalgalanmalarının çok küçük olduğunu ifade etmiştim."

"3750. Lord Hazretleri iskonto oranında normale göre daha sürekli, ama geçici bir artış olduğu zaman, eskisine göre bir sermaye azalması mı olduğunu söylemek istiyorlar? – Sözcüğün bir anlamında daha

az. Sermaye ile sermayeye olan talep arasındaki oran değişmiştir; bu, sermaye miktarındaki bir azalmadan değil, talepteki artıştan ileri gelebilir." (Oysa biraz önce, sermaye = para ya da altın idi, ve daha önce de, faiz oranındaki [sayfa 380] yükselmeyi, işlerin ya da sermayenin daralmasından çok genişlemesinden ileri gelen, yüksek kâr oranı ile açıklamıştı.)

"3751. Siz, sermaye ile özellikle neyi kastediyorsunuz? – Bu tamamen, her kimsenin istediği sermayenin ne olduğuna bağlıdır. Bu, bir ülkenin işlerini yürütmek için kumandası altında bulunan sermayedir , ve bu iş iki katına çıkınca, bunun yürütüleceği sermayeye olan talepte de büyük bir artış olması gerekir." (Bu kurnaz banker önce iş faaliyetini iki katına çıkartıyor, sonra da bunu iki katına çıkartacak sermayeye olan talebi. Gözü, Bay Loyd'dan, iş hacmini iki katına çıkartabileceği miktarda sermaye rica eden müşterisinden başkasını görmüyor.) – "Sermaye herhangi başka bir meta gibidir," (ama Bay Loyd'a göre sermaye, metaların toplamından başka bir şey değildir) "Fiyatı, arz ve talebe bağlı olarak değişir." (Şu halde metalar, fiyatlarını, bir kez meta ve bir ikinci kez sermaye olarak iki kez değiştiriyor.)

"3752. İskonto oranındaki değişiklikler genellikle, bankanın kasalarında bulunan altın miktarlarındaki değişikliklerle bağlı durumdadır. Lord Hazretlerinin işaret ettikleri sermaye acaba bu sermaye midir? – Hayır" – "3753. Acaba Lord Hazretleri, İngiltere Bankasında büyük bir sermaye stoku varken, iskonto oranının da yüksek olduğu bir durumu örnek gösterebilir mi? – İngiltere Bankası sermaye depo edilen bir yer değil; para depo edilen bir yerdir" – "3754. Lord Hazretleri, faiz oranının, sermaye miktarına bağlı bulunduğunu söylediler; lütfen bize hangi sermayeyi kastettiğinizi söyler misiniz ve bankada büyük bir külçe stoku bulunduğu bir sırada faiz oranının da yüksek olduğu bir durumu örnek olarak gösterebilir misiniz? – Çok olasıdır ki (bak hele!) bankadaki külçe birikimi düşük bir faiz oranı ile aynı zamana rasgelebilir, çünkü sermayeye olan talebin azaldığı bir dönem" (yani, para-sermaye; burada değinilen 1844 ve 1745 dönemi, bir gönenç dönemi idi) "hiç kuşkusuz, sahiplerine sermaye üzerinde kumanda sağlayan araç ya da aletlerin birikebildiği bir dönemdir." – "3755. Öyleyse siz, iskonto oranı ile, bankanın hazinesindeki külçe miktarı arasında bir bağıntı olmadığı inancındasınız? – Bir bağıntı olabilir ama bu, ilke olarak bir bağıntı değildir" (oysa, 1844 tarihli kendi Banka Yasası, faiz oranının, bankanın sahip olduğu külçe miktarı ile düzenlenmesini, İngiltere Bankasının bir ilkesi haline getirmişti), "zaman bakımından bir çakışma olabilir (*there may be a coincidence of time).*" – "3758. Eğer sizi doğru anladımsa, yüksek iskonto oranı sonucu olarak baskı altında bulunan bu ülke tüccarlarının zorluklarının, sermaye elde etmek olduğunu, para elde etmek olmadığını söylemiştiniz değil mi? – Siz, benim aralarında bu şekilde ilişki kurmadığım iki şeyi biraraya getiriyorsunuz; onlar hem sermaye bulmada ve hem de para bulmada sıkıntı çekiyorlar. Para elde etme ve sermaye

elde etme güçlüğü, kendi gelişmesinin birbirini izleyen iki aşaması olarak alındığında, aynı güçlüktür." – Burada balık gene ağa düşmüştür. Birinci güçlük, poliçe iskonto ettirmek ya da meta güvencesi [sayfa 381] karşılığı borç elde etme güçlüğüdür. Bu, sermayeyi ya da sermayeyi temsil eden ticari bir sembolü paraya çevirme güçlüğüdür. Ve bu güçlük, kendisini, diğer şeyler arasında, yüksek faiz oranında belli eder. Ama, para elde edildiğine göre ikinci güçlük de ne oluyor? Sırf bir ödeme sözkonusu olduğuna göre, bir kimsenin elindeki paradan kurtulmasında ne gibi bir güçlük olabilir? Ve eğer sözkonusu olan satınalma ise, bir kimsenin, bunalım sıralarında satın almada güçlük çektiği görülmüş şey midir? Ve sırf konuyu aydınlatmak için diyelim ki, eğer bu, tahıl, pamuk, vb. gibi özel bir kıtlık ile ilgili ise, bu güçlük ancak bu metaların fiyatları bakımından sözkonusu olabilir, yoksa para-sermayenin değeri, yani faiz oranı bakımından değil; ve bu güçlük de son tahlilde, bizim kahramanımızın şimdi bunları alacak parası olması olgusu ile aşılmış olur.

"3760. Ama yüksek bir iskonto oranı, para elde etmede artmış bir güçlük değil midir? – Para elde etmede artmış bir güçlüktür, ama bu güçlük paraya sahip olmak istemenizden ileri gelmiyor; bu yalnızca, sermaye elde etmede, uygar bir devletin karmaşık ilişkilerine göre artmış güçlüğün kendisini ortaya koyduğu biçimdir" (ve işte bu biçim, bankerin cebine kâr getirir).

"3763. (Overstone yanıtlıyor:) Banker, bir yandan mevduat kabul eden ve öte yandan bu mevduatı, kişilerin ellerine *sermaye biçiminde* güvenle tevdi ederek kullanan bir aracıdır."

En sonunda, onun sermayeden ne anladığını görüyoruz. O, parayı, güvenle tevdi ederek, kibarcası, faiz karşılığı borç vererek sermayeye çeviriyor.

Bay Overstone, iskonto oranındaki bir değişikliğin, bankadaki altın rezervi miktarındaki ya da mevcut para miktarındaki değişiklikle esaslı bir ilişkisi bulunmadığını, olsa olsa zaman bakımından bir çakışmanın sözkonusu olabileceğini ifade ettikten sonra yineliyor:

"3805. Ülkedeki para dışarıya akarak azaldığı zaman değeri artar ve İngiltere Bankası, paranın değerindeki bu değişikliğe kendisini uydurmak zorunda kalır" (burada sözkonusu olan, *sermaye olarak* paranın değerindeki, başka bir deyişle faiz oranındaki değişikliktir, çünkü paranın *para olarak* değeri, metalara kıyasla aynı kalır) "ve teknik deyimiyle bu, faiz oranının yükselmesi demektir."

"3819. Ben bu ikisini hiç bir zaman birbirine karıştırmam." – Para ile sermayeyi demek istiyor; çünkü, zaten hiç bir zaman bunlar arasında bir ayrım yapmıyor ki.

"3834. Ülkenin zorunlu yiyecek maddelerinin ikmali için" (1847 yılında tahıl için) "ödenmek zorunda kalınan ve *aslında sermaye olan* çok büyük miktar."

"3841. İskonto oranındaki değişmelerin, hiç kuşkusuz" (İngiltere

Bankasının) "rezerv durumu ile çok yakın ilişkisi vardır, çünkü, bu rezerv durumu, ülkedeki para miktarındaki artış ya da azalmanın göstergesidir; ve ülkedeki para miktarındaki artış ya da azalma ile orantılı [sayfa 382] olarak, paranın değeri de artar ya da azalır; banka iskonto oranının da bu değişikliğe uyması gerekir." – Böylece Overstone, n° 3755'te, şiddetle reddettiği şeyi burada kabul etmiş oluyor. – "3842. Bunlar arasında sıkı bir ilişki vardır." Yani, bir yanda, bankanın tedavül kısmındaki külçe miktarı ile, öte yanda, bankacılık kısmındaki banknot rezervini kastediyor. Faiz oranındaki değişmeyi, burada para miktarındaki değişmeyle açıklıyor. Ama bu söyledikleri yanlıştır. Ülkede, dolaşımdaki para arttığı için, yedek para azalabilir. Halk daha fazla banknot aldığı ve meta yığma azalmadığı zaman, durum böyle olur. Ama böyle bir durumda faiz oranı yükselir, çünkü, İngiltere Bankasının banka sermayesi, 1844 tarihli yasa ile sınırlandırılmıştır. Ama bunu söylemeye onun dili varmıyor, çünkü bu yasa yüzünden bankanın iki kısmı arasında hiç bir ilişki kalmamış bulunuyor.

"3859. Yüksek bir kâr oranı daima sermaye için büyük bir talep yaratacak; sermaye için yüksek bir talep onun değerini yükseltecektir." – İşte sonunda, yüksek bir kâr oranı ile sermayeye olan talep arasındaki ilişkiyi Overstone'un anladığı şekliyle görüyoruz. Şimdi, örneğin 1844-45'te pamuklu sanayiinde, pamuklu eşyaya karşı talep fazla olduğu halde, ham pamuk ucuz olduğu ve ucuz kaldığı için yüksek bir kâr oranı görülüyordu. Sermayenin değeri (ve daha önceki bir ifadesinde Overstone sermayeye, herkesin kendi işi için gereksinme duyduğu şey diyordu), bu örnekte demek ki ham pamuğun değeri, fabrikatör için artmamış oluyordu. ... Bu yüksek kâr oranı, bazı pamuklu fabrikatörlerini, işlerini genişletmek amacıyla krediyle para elde etmeye itmiş olabilir. Böylece fabrikatörün, *para-sermayeye* karşı talebi yükselmiştir, yoksa başka hiç bir şeye karşı değil.

"3889. Tıpkı kağıdın banknot olabilmesi ya da olmaması gibi, külçe de para olabilir de olmayabilir de."

"3896. Lord Hazretlerini doğru anlıyorsam, 1840'ta benimsemiş olduğunuz, İngiltere Bankasının çıkarttığı banknotlardaki dalgalanmaların, külçe miktarındaki dalgalanmalara uyması gerektiği görüşünü bırakmış bulunuyorsunuz? – Şu ölçüde bırakmış bulunuyorum ki ... elimizde bulunan bilgilere göre, İngiltere Bankasının dolaşımda bulunan banknotlarının, İngiltere Bankasının banka rezervlerinde bulunan banknotlara eklenmesi gerekiyor." – İşte bu mükemmel. Bankanın, hazine dairesindeki altın kadar ve bundan da 14 milyon fazla kağıt para basabileceği üzerine olan keyfi hüküm hiç kuşkusuz. onun çıkarttığı kağıt paraların, altın rezervlerindeki dalgalanmalar ile dalgalanacağı anlamını taşıyor. Oysa, bugün "elimizde bulunan bilgiler", bankanın böylece basabileceği (ve *Issue Department*'ın *Banking Department*'a devredeceği) banknot kitlesinin, İngiltere Bankasının iki kısmı arasında, altın rezervindeki dal-

galanmalar ile dalgalanan bu dolaşımın, İngiltere Bankası dışındaki banknot dolaşımındaki dalgalanmaları belirlemediğini açıkça ortaya koyduğu için, bu son –gerçek dolaşım– banka yönetimi için önemsiz [sayfa 383] bir sorun haline gelmiş, bankanın iki kısmı arasında cereyan eden ve gerçek dolaşımla arasındaki fark, rezervlerde yansıyan dolaşım tek başına kesin bir önem kazanmıştır. Dış alem için bu içerdeki dolaşım, yalnız rezervlerin, bankanın, banknot çıkartma konusundaki yasal azamiye ne derece yaklaştığını ve müşterilerinin, *banking department*'tan daha ne kadar alabileceklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Aşağıdaki satırlar, Overstone'un *mala fides*'inin* parlak örneğidir: "4243. Sizce, sermaye miktarı aydan aya, son yıllarda iskonto oranındaki dalgalanmalarda görüldüğü gibi, değerini değiştirecek derecede dalgalanır mı? – Sermaye talebi ile arzı arasındaki ilişki, hiç kuşkusuz çok kısa dönemlerde bile dalgalanabilir. ... Diyelim Fransa yarın, çok büyük bir miktar borç alacağını bildirecek olsa, hiç kuşku yoktur ki, bu derhal, bu ülkede *paranın değerinde* yani *sermayenin değerinde* büyük bir değişikliğe yolaçar."

"4245. Fransa, herhangi bir amaçla, birdenbire 30 milyon değerinde meta istediğini bildirse, daha bilimsel ve daha yalın bir terimle, *sermaye* için büyük bir talep doğar."

"4246. Fransa'nın, aldığı borçla satın almak istediği *sermaye bir* şeydir, sermayeyi kendisiyle satın alacağı *para başka* bir şeydir; burada, değer bakımından değişen *para* mıdır, değil midir? – Bu soruyla bana öyle geliyor ki, asıl yeri bu komisyon odasından çok, bir bilgenin hücresi olması gereken, eski soruyu yinelemiş oluyoruz." Ve bunu söyleyerek çekiliyor, ama bilgenin hücresine değil.[84] [sayfa 384]

[84] Sermayeyle ilgili konularda, Overstone'un düştüğü kavram kargaşası üzerinde Otuzikinci Bölümün sonunda daha fazla durulacaktır. [- *F. E.*]

* Kötü niyet. -*ç*.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİST ÜRETİMDE KREDİNİN ROLÜ

KREDİ sistemi konusunda buraya kadar yapılan genel açıklamalar şunlar olmuştur:

I. Kâr oranının eşitlenmesini, ya da tüm kapitalist üretimin dayandığı bu eşitlenme hareketlerini sağlamak üzere kredi sisteminin zorunlu gelişmesi.

II. Dolaşım giderlerinin azalması.

1) Dolaşım giderlerinden başta gelen birisi, bizatihi değer olması nedeniyle paranın kendisidir. Bu giderde, kredi aracılığı ile üç şekilde tasarruf sağlanır.

A. Ticari işlemlerin büyük bir bölümünde paranın tamamen bir yana bırakılmasıyla.

B. Dolaşım aracının dolaşımını hızlandırmakla.[85] Bu kısmen [sayfa 385] aşağıda, 2)'de belirtilecek olan şeylere tekabül eder. Bir yanda bu hızlandırma teknik bir işlemdir; yani tüketime ait metaların, fiili devir

[85] "Yıl boyunca dolaşımdaki banknot tutarı 1812 yılında 106.538.000 frank; 1818'de 101.205.000 frank idi; oysa para dolaşımı ya da her türlü hesaba ait yıllık toplam ödemeler ve tahsilat, 1812'de 2.837.712.000 frank, 1818'de 9.665.030.000 frank idi. Fransa'da para dolaşım faaliyeti bu nedenle 1818 yılında 1812'ye göre üçte-bir oranında idi. Dolaşım hızının en büyük düzenleyicisi kredidir. Bu durum, para-piyasası üzerindeki şiddetli bir baskının niçin genellikle dolu bir dolaşımla eşzamanlı olduğunu açıklar." *(The Currency Theory Reviewed, etc.,* s. 65.) – "1833 Eylülü ile 1843 Eylülü arasında, bütün Birleşik Krallık'ta yaklaşık 300 banka, banknot çıkartan bankalar arasına katıldı; bunun sonucu, dolaşımda ikibuçuk milyon miktarında bir azalma oldu; 1833 Eylülü sonunda 36.035.244 sterlin, 1843 Eylülü sonunda 33.518.554 sterlin idi." *(Lc.,* s. 53.) – "İskoçya'daki olağanüstü dolaşım faaliyeti 100 sterlin ile İngiltere'de 420 sterlini gerektirecek miktarda parasal işlemi gerçekleştiriyordu." *(Lc.,* s. 55. Bu son örnek yalnız bu işlemin teknik yanı ile ilgilidir.)

büyüklükleri ve sayısı aynı iken; daha küçük miktarda para ya da para simgesi aynı işlevi yerine getirir. Bu, bankacılık tekniğine bağlı bulunan bir şeydir. Öte yandan, kredi, metaların başkalaşım hızlarını artırarak, paranın dolaşım hızını da artırmış olur.

C. Altın para yerine kağıt paranın konulması.

2) Kredi aracılığı ile, dolaşımın ya da metaların başkalaşımının, daha sonra da sermayenin başkalaşımının bireysel evrelerinin hızlandırılması ve bununla birlikte genellikle yeniden-üretim sürecinin hız kazanması. (Öte yandan, kredi, satınalma ve satma hareketlerinin birbirinden uzun süre ayrılmalarına yardım eder ve böylece spekülasyon için bir temel hizmeti görür.) Yedek fonlarda, şu iki şekilde görülebilecek daralma: bir yandan, dolaşım aracında bir azalma olarak, öte yandan, sermayenin, daima para-biçiminde bulunması gereken kısmında bir eksilme olarak.[86]

III. Hisse senetli şirketlerin kuruluşu. Böylece:

1) Üretimin ve girişimin ölçeğinde, bireysel sermayeler için olanaksız bulunan muazzam bir genişleme aynı zamanda, daha önce hükümet girişimleri olan kuruluşların kamu girişimi haline gelmesi.

2) Kendisi toplumsal üretim biçimine dayanan ve üretim araçları ile emek-gücünün toplumsal yoğunlaşmasını öngören sermaye, burada, özel sermayeden farklı olarak, doğrudan doğruya toplumsal sermaye (doğrudan biraraya gelmiş bireylerin sermayeleri) biçimini alır ve bunun girişimleri, özel girişimlerden ayrı ve farklı toplumsal girişimler şekline girer. Bu, özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretimin kendi çerçevesi içersinde ortadan kalkmasıdır.

3) Fiilen işlev yapan kapitalistin yalnızca bir yönlendirici, başkalarına ait sermayenin yöneticisi, ve sermaye sahibinin sırf bir sahip, sırf bir para-kapitalist haline dönüşmesi. Bunların aldıkları temettüler, faiz ile girişim kârını, yani toplam kârı içerse bile, (çünkü, yöneticinin ücreti, fiyatı, herhangi başka bir emek gibi emek-piyasasında düzenlenen, belirli türden vasıflı bir emeğin ücretidir ya da böyle olmalıdır), bu toplam kâr bundan böyle ancak faiz biçiminde elde edilmekte, yani tıpkı yöneticinin kişiliğinde, bu işlevin sermaye sahipliğinden ayrılmış olması gibi, fiili yeniden-üretim sürecindeki işlevden şimdi tamamen ayrılmış bulunan sermaye mülkiyeti için sırf bir tazminat olarak alınmaktadır. Kâr , böylece (artık yalnız, hakkını borç alanın kârından alan kısmı, yani faiz değil), üretim araçlarının sermayeye dönüşmesinden, yani bu üretim araçlarının, gerçek üreticiler karşısında yabancılaşmalarından, bir başkasının mülkiyeti olarak, yöneticiden en son gündelikçi işçiye kadar [sayfa 386] üretimde fiilen yeralan bütün bireyler arasında bulunan zıtlıktan doğan, başkalarının artı-emeğine sırf bir elkoyma olarak

[86] "Bankaların kuruluşundan önce ... dolaşım amaçları için çekilen sermaye miktarı, her zaman, fiili meta dolaşımının gerektirdiğinden fazlaydı." (*Economist,* 1845, s. 238.)

görünür. Hisse senetli şirketlerde, işlev, sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır, dolayısıyla da emek, üretim araçları sahipliğinden ve artı-emekten tamamen ayrılmıştır. Kapitalist üretimin sonal gelişmesinin bu sonucu, her ne kadar artık bireysel üreticilerin özel mülkiyeti olmaktan çok, biraraya gelmiş üreticilerin doğrudan toplumsal mülkiyeti haline gelmişse de, sermayenin, üreticilerin mülkiyetine yeniden dönüşmesine yönelik zorunlu bir geçiş evresidir. Öte yandan bu hisse senetli şirketler, yeniden-üretim sürecinde, hala kapitalist mülkiyet ile bağlı bulunan bütün işlevlerin, sırf biraraya gelmiş üreticilerin işlevlerine, toplumsal işlevlere dönüşmesi yönünde bir geçiş evresidir.

Daha ileriye gitmeden dikkate alınması gerekli, ekonomik bakımdan önemli bir de şu olgu var: Kâr, burada, faizin katıksız bir biçimine büründüğü için, bu tür girişimler, sırf faiz sağlasalar bile gene de olanaklıdır, ve bu, genel kâr oranındaki düşmeyi durduran nedenlerden biridir, çünkü, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının pek büyük olduğu bu gibi girişimler, genel kâr oranının eşitlenmesine zorunlu olarak girmezler.

[Marx yukardaki satırları yazalı beri, bildiğimiz gibi, ikinci ve üçüncü derece hisseli şirketleri temsil eden yeni sanayi girişim biçimleri gelişmiş bulunuyor. Bugün geniş-ölçekli sanayiin bütün alanlarında üretimin her gün artan bir hızla gelişmesi, bu artan ürünlere ait piyasaların büyümelerinde görülen yavaşlama ile dengelenir. Hızla gelişen üretimin bir ayda ürettiğini, piyasa bir yılda zor emebilir. Buna, bir de, her sanayi ülkesinin kendisini diğerlerinden ve özellikle İngiltere'den ayıran ve üstelik ülke içersindeki üretimin verimini yapay olarak artıran koruyucu gümrük politikasını eklemek gerekir. Sonuç, genel, kronik bir aşırı-üretim, düşük fiyatlar, düşen ve hatta büsbütün yokolan kârlar; kısacası, göklere çıkartılan rekabet özgürlüğü, artık sabrının son noktasına ulaşmıştır ve kendi apaçık, rezilce iflasını kendi ağzıyla ilan etmek zorundadır. Ve bu, her ülkede belli bir alandaki büyük sanayicilerin, üretimin düzenlenmesi için kartel halinde birleşmesi yoluyla yer alır. Bir komite, her kuruluşun üreteceği miktarı saptar ve gelen siparişlerin dağılımında son söz sahibidir. Bazan İngiliz ve Alman demir sanayilerinde olduğu gibi, uluslararası karteller bile kurulmuştur. Ne var ki, bu tür üretim ortaklıkları bile yeterli olmamıştır. Firmalar arasındaki çıkar çatışmaları bu ortaklığı sık sık bosmuş, rekabeti geri getirmiştir. Bu, üretimin ölçeğinin olanak verdiği bazı sanayi kollarında, bu sanayi kolundaki tüm üretimin tek bir yönetim altında, tek bir büyük anonim şirket halinde toplanmasına yolaçar. Amerika'da bu tekrar tekrar,denenmiştir; Avrupa'da bugüne kadar bunun en büyük örneği, bütün İngiliz alkali üretimin tek bir firmanın eline toplayan United Alkali Trust'tür. Otuzu aşkın firmanın eski sahipleri tüm kuruluşlarının yaklaşık değerinin karşılığı olarak, tröstün sabit [sayfa 387] sermayesini temsil eden, aşağı yukarı 5 milyon sterlin tutarında hisse senedi almışlardır. Teknik yönetim, aynı eski ellerde kalmakta, ama iş

yönetimi ve denetimi, genel bir idarenin elinde toplanmaktadır. Yaklaşık 1 milyon sterlin tutarında dolaşan sermaye *(floating capital),* satın alınmak üzere kamuya sunulmuştur. Toplam sermaye bu nedenle 6 milyon sterline ulaşmış bulunuyor. İşte böylece, tüm kimya sanayiinin temelini teşkil eden bu kolda rekabetin yerini İngiltere'de tekel almış ve gelecekte tüm toplumun, ulusun, en tatlı biçimde soyulması için yol açılmıştır. - *F. E.*]

Bu kapitalist üretim tarzının, bizzat kapitalist üretim tarzı içersinde ortadan kaldırılmasıdır ve dolayısıyla *prima facie* yeni bir üretim biçimine geçişin yalnızca bir evresini temsil eden, kendi kendini çözümleyen çelişkidir. Bu böyle bir çelişki olarak, kendisini, kendi sonuçlarıyla da ortaya koyar. Bazı alanlarda tekel kurar ve böylece devlet müdahalesini gerekli kılar. Yeni bir finans aristokrasisi, kurucular, spekülatörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; birleşik kuruluşlar, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonları yoluyla tam bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur. Bu, özel mülkiyetin denetimi olmaksızın, özel bir üretim biçimidir.

IV. Kapitalist özel sanayiin, kapitalist sistemin kendi temeli üzerinde yokedilmesini temsil eden ve yeni üretim alanlarına yayıldıkça ve buraları egemenliği altına aldıkça özel sanayii ortadan kaldıran hisse senetli şirketler işi dışında, kredi, bireysel kapitaliste ya da kendisine kapitalist gözüyle bakılan kimseye, belli sınırlar içersinde başkalarının sermayesi ve malı, ve böylece de başkalarının emeği üzerinde mutlak bir denetim olanağı sağlar.[87] Kendi bireysel sermayesi üzerinde değil de toplumsal sermaye üzerindeki bu denetim, ona, toplumsal emek üzerinde denetim olanağını verir. Bir kimsenin gerçekten sahip olduğu ya da kamuoyunca sahip bulunduğu kabul edilen sermayenin kendisi, artık yalnızca kredi üstyapısının oturduğu bir temel haline gelir. Bu, özellikle, toplumsal ürünün çok büyük bir kısmının kendisinden geçtiği toptan ticaret için doğrudur. Bütün standart ölçüler, kapitalist üretimde hala azçok haklı görülebilecek bütün mazeretler burada yokolur. Spekülasyon yapan toptancı tüccarın tehlikeye attığı mülkiyet, *kendi mülkiyeti değil,* toplumsal mülkiyettir. Sermayenin kökeninin tasarruf olduğu yolundaki söz de, burada gene çıkarcı bir anlama bürünür; çünkü onun

[87] Örneğin, 1857 gibi bir bunalım yılında iflas eden firmaların *Times'*taki listesine bakınız ve bu iflas edenlerin özel mülklerini borç miktarları ile karşılaştırınız. "Şurası bir gerçektir ki, sermaye ve krediye sahip kimselerin satınalma gücü, spekülatif piyasalar konusunda bilgisi bulunmayan bir kimsenin düşünebileceğinin çok daha ötesindedir." (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* s. 79.) "Normal işini yürütmeye yetecek kadar sermayesi bulunduğu bilinen ve işinde iyi bir krediden yararlanan bir kimse eğer ticaretini yaptığı nesnenin fiyatında bir yükselme olacağına inanırsa ve giriştiği spekülasyonun başında ve gelişmesi sırasındaki koşullar kendisine yardım ederse, sermayesi ile kıyaslanamayacak kadar muazzam miktarlarda satın almada bulunabilir." (*Ibid.,* s, 136.) "Tüccarlar, fabrikatörler, vb., ticari işlemlerini, yalnız kendilerine ait sermayenin kullanımıyla yapabileceklerinin çok daha ötesine götürürler. Sermaye, bir ticari kuruluşunun girişeceği işlemin sınırı olmaktan çok, iyi bir kredinin üzerine kurulabileceği bir temeldir." (*Economist,* 1847, s. 333.)

istediği şey, [sayfa 388] kendisi için *başkalarının* tasarrufta bulunmasıdır. [Tıpkı, son zamanlarda bütün Fransa'nın elbirliğiyle Panama Kanalı dolandırıcıları için birbuçuk milyon frank tasarrufta bulunmaları gibi. Aslında, Panama Kanalı ile ilgili sahtekarlığın baştan sona öyküsü, daha bu iş olmadan, tam yirmi yıl önce burada kesinlikle beklenen ve bilinen bir şeydi. *-F.E.*] Tutumlulukla ilgili öteki sözler de, gene, şimdi kendisi de bir kredi aracı haline gelen lüks ile düpedüz çürüğe çıkartılmış haldedir. Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalarında bir anlam taşıyan kavramlar burada tamamen anlamsız hale gelmiştir. Başarı ve başarısızlığın her ikisi de burada, sermayenin merkezileşmesine ve böylece en görülmemiş ölçüde mülksüzleştirmeye varır. Mülksüzleştirme burada, doğrudan üreticilerden başlar, daha küçük ve orta boy kapitalistlerin kendilerine kadar uzanır. Bu, kapitalist üretim tarzı için çıkış noktasıdır ve başarılması, bu üretim tarzının hedefidir. Son kertede, bütün bireylerin üretim araçlarından yoksun bırakılmasını, kendisine amaç edinmiştir. Toplumsal üretimin gelişmesiyle birlikte üretim araçları, özel üretimin araçları ve özel üretimin ürünleri olmaktan çıkar ve bundan sonra ancak biraraya gelmiş üreticilerin elinde, üretim araçları, yani bunların toplumsal ürünleri oldukları için gene bunların toplumsal mülkiyeti olabilirler. Ne var ki bu mülksüzleştirme, kapitalist sistem içersinde çelişkili bir biçimde, toplumsal mülkiyetin bir azınlık tarafından ele geçirilmesi biçiminde görünür; ve kredi sistemi bu azınlığa gitgide daha fazla sırf bir maceralar topluluğu niteliğini verir. Mülkiyet burada, hisse senedi biçiminde bulunduğu için, hareketi ve eldeğiştirmesi, tamamen, küçük balıkların köpek balıkları tarafından yutuldukları ve kuzuların borsa kurtları tarafından mideye indirildikleri, borsada oynanan bir kumar halini alır. Hisse senetli şirketlerde toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyet gibi göründüğü eski biçime karşı bir düşmanlık vardır, ama hisse senedine dönüşme, hala kapitalizmin ağları içersinde kapana sıkışmış haldedir; bu nedenle, servetin toplumsal servet ve özel servet olarak nitelikleri arasındaki zıtlığı aşacak yerde, bu şirketler bunu yalnızca yeni bir biçim içersinde geliştirirler.

İşçilere ait kooperatif fabrikalar, fiili kuruluşlarının her yerinde, mevcut sistemin bütün kusur ve eksikliklerini doğal olarak yeniden ürettikleri ve üretmek zorunda kaldıkları halde, eski biçim içersinde, yeninin ilk sürgünlerini temsil ederler. Ama sermaye ile emek arasındaki zıtlık, buralarda, önce, ancak biraraya gelmiş emekçileri kendi kendilerinin kapitalistleri haline getirmek, yani bunlara, üretim araçlarını kendi emeklerinden yararlanmak için kullanma olanağını vermek şeklinde olsa bile aşılmış olur. Bunlar, maddi üretim güçlerindeki ve buna tekabül eden toplumsal üretim biçimindeki gelişme belli bir aşamaya ulaştığı zaman, yeni bir üretim tarzının eskisinden doğallıkla nasıl doğup büyüdüğünü gösterirler. Kapitalist üretim tarzının doğurduğu fabrika sistemi olmasa, kooperatif fabrikalar olmazdı. Ne de bunlar , aynı üretim tarzın-

dan [sayfa 389] doğan kredi sistemi olmaksızın gelişebilirdi. Kredi sistemi yalnız, kapitalist özel girişimlerin kapitalist hisse senetli şirketlere yavaş yavaş dönüşmesi için belli başlı temel olmakla kalmaz, bu kooperatif girişimlerin, az-çok ulusal bir ölçekte yavaş yavaş genişlemesi için de aracılık eder. Kapitalist hisse senetli şirketler de kooperatif fabrikalar kadar, kapitalist üretim tarzından ortaklaşa üretim tarzına geçişte geçici biçimler olarak kabul edilmelidir; aradaki tek ayrım, zıtlığın, birisinde negatif diğerinde ise pozitif olarak çözülmesidir.

Buraya kadar kredi sisteminin gelişmesini –ve kapitalist mülkiyetin bu gelişmenin özünde yatan ortadan kalkışını– başlıca, sanayi sermayesi ile ilişkisi bakımından inceledik. Aşağıdaki bölümlerde kredi sistemini, faiz getiren sermaye ile faiz getiren sermaye olarak ilişkisi ve bu sermaye üzerindeki etkisi bakımından ve böylece büründüğü şekil açısından ele alacağız; ve genellikle bir de hala belirtilmesi gereken özellikle ekonomik birkaç nokta kalıyor.

Ama önce şu:

Kredi sisteminin, aşırı-üretimin ve ticarette aşırı-spekülasyonun ana manivelaları gibi görünmesinin biricik nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden-üretim sürecinin burada son sınırlarına kadar zorlanmasıdır; ve bu zorlanmaya da, toplumsal sermayenin büyük bir kısmının, bunun sahibi olmayan ve dolayısıyla işleri, bizzat kendi işini yürüttüğü zaman kendi malı olan sermayesinin sınırlarını dikkatle ölçüp biçtiği halde şimdi bambaşka bir biçimde ele alan kimseler tarafından kullanılması yolaçar. Bu yalnızca şu olguyu gözler önüne serer ki, kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini genişletmesi, ancak belli bir noktaya kadar gerçek serbest bir gelişmeye izin verir ve böylece, aslında, sürekli olarak kredi sistemi ile yıkılması ve kopartılması gereken kaçınılmaz engeller ve bağlar yaratır.[88] Dolayısıyla, kredi sistemi, üretken güçlerin maddi gelişmelerini ve bir dünya-piyasası kurulmasını hızlandırmaktadır. Yeni bir üretim tarzının bu maddi temellerini böyle bir yetkinlik derecesine yükseltmek, kapitalist üretim sisteminin tarihsel görevidir. Aynı zamanda, kredi, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını –bunalımları– hızlandırır ve böylece eski üretim biçimini çözüp dağıtacak öğeleri oluşturur.

Kredi sisteminin özünde yatan iki karakteristiğinden birisi, kapitalist üretimin itici gücü olan, başkalarının emeğinin sömürülmesi yoluyla zenginleşmeyi, en katıksız ve en dev boyutlara ulaşmış bir kumar ve sahtekarlık sistemi halini alıncaya kadar geliştirmek, ve toplumsal serveti sömüren azınlığın sayısını gitgide azaltmak, diğeri de, yeni bir üretim tarzına geçiş biçimini oluşturmaktır. Kredi sisteminin Law'dan Isaac Pereire'e kadar belli başlı sözcülerine, dolandırıcı ve peygamber karması o tatlı özelliği veren de, işte onun bu belirsiz niteliğidir. [sayfa 390]

[88] Th. Chalmers [*On Political Economy,* etc., Glasgow 1832, -*Ed.*]

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM
DOLAŞIM ARACI VE SERMAYE
TOOKE VE FULLARTON'UN GÖRÜŞLERİ

DOLAŞIM aracı ile sermaye arasında, Tooke,[89] Wilson ve diğerlerinin çizdikleri ayrım, ve dolayısıyla para olarak dolaşım aracı, genellikle para-sermaye olarak dolaşım aracı ile, faiz getiren sermaye olarak [sayfa 391] (İngilizcedeki para getiren sermaye "*moneyed capital*" anlamın-

[89] Burada, Tooke'dan s. 390'da [bu baskıda: s. 355.] Almancasından aktardığımız konuyla ilgili pasajın aslını veriyoruz: "Bankerlerin yaptıkları iş, talep üzerine ödenebilecek banknotların çıkartılması bir yana bırakıldığında, tüccarla tüccar ve tüccarla tüketiciler arasındaki işlemlerin Dr. (Adam) Smith tarafından işaret edilen ayrımına uygun olarak iki kola ayrılabilir. Bankerlerin işlerinin bir kolu sermayelerini hemen kullanma durumunda olmayan kimselerden *sermaye* toplamak ve bunu, bu olanağa sahip kimselere dağıtmak ya da aktarmaktır. Diğer kolu, müşterilerinin *gelirlerinden* mevduat kabul etmek ve tüketim nesnelerine yaptıkları giderleri için istenilen miktarları bunlara ödemektir. .. bunlardan ilki *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* dolaşımıdır. " (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* London, s. 36.) Birincisi "sermayenin bir yandan toplanması ve diğer yandan dağılımıdır."; ikincisi, "çevrenin yerel amaçları için dolaşımın düzenlenmesidir." (*Ibid.,* s. 37.) Kinnear'ın aşağıya alınan satırlarında çok daha doğru bir anlayış belirtilmekte: "Para. .. aslında farklı iki işlemi yerine getirmek için kullanılır. ... Tüccarlar ile tüccarlar arasında, bir değişim aracı olarak, sermayenin aktarılmasını sağlayan bir araçtır; yani para olarak belli bir miktar sermayenin, metalar şeklinde eşit miktarda sermaye karşılığında değişilmesidir. Ama ücretlerin ödenmesinde ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki satınalma ve satışta kullanılan para-sermaye olmayıp, gelirdir; topluluğun gelirlerinin, günlük harcamalara ayrılan kısmıdır. Bu, sürekli günlük kullanım için dolaşımda bulunur ve sözcüğün tam anlamıyla dolaşım aracı denilebilecek kısımdır. Sermaye avansları, tamamen, banka ile diğer sermaye sahiplerinin isteklerine bağlıdır, çünkü borç alacaklar nasıl olsa her zaman bulunur; oysa dolaşım aracı miktarı, paranın günlük harcamalar amacı nedeniyle içinde dolaştığı topluluğun gereksinmelerine bağlıdır." (J. G. Kinnear, *The Crisisand the Currency,* London 1847, [s. 3-4].)

da) dolaşım aracı arasındaki ayrımlar, karmakarışık edilmiştir ve şu iki şeye varır.

Dolaşımdaki para, bir yandan *gelirin harcanmasını,* dolayısıyla, bireysel tüketiciler ile perakendeci tüccarlar –tüketicilere, üretken tüketicilerden ya da üreticilerden farklı olarak satış yapan bütün tüccarlar bu kategoriye girerler– arasındaki trafiği sağladığı sürece, *sikke* (para) olarak dolaşımda bulunur. Burada para, sürekli olarak *sermayenin yerini aldığı* halde, sikke işlevi ile dolaşım yapar. Bir ülkedeki paranın belli bir kısmı, bu kısım devamlı değişen sikkelerden oluştuğu halde, sürekli olarak bu işleve ayrılmıştır. Ne var ki, para, ister satınalma aracı (dolaşım aracı), ister ödeme aracı şeklinde olsun, *sermayenin transferini* sağladığı sürece, *sermayedir.* Bu nedenle, parayı sikkeden ayıran şey, ne satınalma araçlığı ve ne de ödeme araçlığı işlevidir, çünkü o, tüccar ile tüccar arasında, bunları birbirlerinden nakit parayla satın almada bulundukları sürece, satınalma aracı olarak da iş görebileceği gibi, tüccar ile tüketici arasında, kredi verildiği ve gelir daha ödenmeden harcandığı sürece ödeme aracı olarak da iş görebilir. Demek ki, aradaki fark, ikinci durumda bu paranın yalnız bir taraf için, satıcı için sermayeyi yerine koymakla kalmayıp, diğer taraf olan alıcı tarafından sermaye olarak harcanması, elden çıkartılmasıdır. Dolayısıyla, fark, gerçekte, *gelirin para-biçimi* ile *sermayenin para-biçimi* arasındadır, yoksa, dolaşımdaki para ile sermaye arasında değildir; çünkü, belli bir miktardaki para, tüccarlar arasındaki alım-satımlarda olduğu kadar, tüketiciler ile tüccarlar arasındaki alış-verişlerde de *dolaşım yapar.* İşte bunun için, *her iki* işlevinde de aynı derecede dolaşımdaki paradır. Tooke'un görüşü, bu soruna çeşitli yollardan karışıklıklar getirmektedir:

1) İşlevsel özellikleri karıştırarak;

2) Her iki işlevde bir arada dolaşan para miktarı sorununu ortaya atarak.

3) Her iki işlevi yerine getirmek için dolaşımda bulunan ve böylece, yeniden-üretim sürecinin her iki alanında yeralan para miktarlarının nispi oranları sorununu öne sürerek.

1. nokta üzerinde: Paranın bir biçimde dolaşım aracı ve diğerinde sermaye olduğu yolundaki işlevsel ayrımları birbirine karıştırma. Para, ister gelirin gerçekleştirilmesi, ister sermayenin transferi için olsun, bir ya da diğer işlevi yerine getirdiği sürece, satın almada ve satışta, ya da ödemede, satınalma ya da ödeme aracı olarak, ve sözcüğün daha geniş anlamıyla, dolaşım aracı olarak işlev yapar. Paranın, onu harcayan ya da alanın hesaplarında, onun için sermaye ya da geliri temsil etmesi konusunda taşıdığı anlam, hiçbir şeyi değiştirmez, ve bu iki kez görünmektedir. İki ayrı alanda dolaşımda bulunan paranın türleri farklı olmakla birlikte, aynı para parçası, örneğin, beş sterlinlik bir banknot bir alandan, diğerine geçer ve her iki işlevi ardarda yerine getirir; ve bu yalnız, perakendeci tüccarın, sermayesine para-biçimini ancak müşterilerinden al-

dığı [sayfa 392] sikke şeklinde verebilmesi nedeniyle bile olsa kaçınılmaz bir şeydir. Gerçek bozuk paranın, dolaşım alanının ağırlık merkezinin, perakende ticaret alanı olduğu kabul edilebilir; perakendeci tüccarın para bozmak için her zaman buna gereksinmesi vardır ve müşterilerin yaptıkları ödemelerde gene devamlı olarak bu paraları geri alır. Ama o, bir de, para, yani değer ölçüsü olarak hizmet eden madenden yapılma sikke de alır; İngiltere'de, bir sterlinlik sikkeler hatta banknotlar özellikle beş-on sterlinlik banknotlar vardır. Bu altın sikkeler ile banknotları ve ayırabildiği bozuk parayı perakendeci tüccar her gün ya da her hafta bankasına yatırır ve satın almalarının karşılığını, bankadaki mevduatı üzerine çektiği çeklerle öder. Ne var ki, aynı altın sikkeler ve banknotlar da, tüketici olarak tüm halk tarafından, gelirlerinin para-biçimi şeklinde, bankalardan, doğrudan doğruya ya da dolaylı (örneğin, ücretlerin ödenmesi için fabrikatörlerin çektikleri bozuk paralar) yoldan devamlı çekilir ve, sürekli biçimde perakendeci tüccarlara geri dönerek, sermayelerinin bir kısmını ve aynı zamanda da gelirlerinin bir kısmını tekrar gerçekleştirmiş olurlar. Bu son durum önemlidir ve Tooke bunu tamamen gözden kaçırmıştır. Ancak paranın, para-sermaye olarak harcandığı yeniden-üretim sürecinin başlangıcında (Kitap II, Kısım 1), sermaye-değer, saf sermaye-değer olarak bulunur. Çünkü, üretilen metalar, sırf sermayeyi değil, artı-değeri de içerirler; bunlar artık bizatihi sermaye olmakla kalmayıp, sermaye olarak gerçeklik kazanmış sermaye, kendilerine bir gelir kaynağı katılmış sermayedirler. Perakendeci tüccarın, kendisine dönen paraya karşılık verdiği şey, metaları, bu nedenle, onun için sermaye *artı* kâr, sermaye *artı* gelirdir.

Ayrıca perakendeci tüccara dönmekle dolaşımda bulunan para, sermayesinin para-biçimini yerine konulmuş olur.

Bu nedenle gelirin dolaşımı olarak dolaşım ile, sermayenin dolaşımı arasındaki farkı, dolaşımdaki para ile sermaye arasındaki farka indirgemek tamamen yanlıştır. Bu ifade biçimi, Tooke'un örneğinde onun düpedüz, kendi banknotunu çıkartan bir bankerin görüşünü benimsemiş olmasından ileri geliyor. Bu banknotların, sürekli olarak halkın elinde bulunan ve dolaşım aracı olarak iş gören kısmı (devamlı değişik banknotlardan oluşsa bile) bankere, kağıt ve baskı giderleri dışında herhangi bir gidere malolmazlar. Bunlar, onun kendi adına düzenlenmiş, dolaşımda bulunan borç senetleridir (poliçelerdir), ama kendisine para getirmekte ve böylece, sermayesini genişletme aracı olarak hizmet etmektedirler. Gene de bunlar ister kendisine ait olsun, ister borç alınmış olsun, kendi sermayesinden farklıdırlar. İşte bunun için banker bakımından, dolaşımdaki ile sermaye arasında bu terimlerin tanımlanmalarıyla ve hele Tooke tarafından yapılan tanımlamalarla hiç bir ilişkisi bulunmayan özel bir ayrım vardır.

Bu farklı nitelik –ister gelirin para-biçimi olarak, ister sermayenin [sayfa 393] para-biçimi olarak hizmet etsin– paranın bir dolaşım aracı olma

niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez; bu işlevlerden hangisini yerine getirirse getirsin, o, bu niteliğini daima korur. Gerçekte para, satınalma ve satışların dağınıklığı ve geliri harcayanların çoğunluğunun, işçilerin kredi ile nispeten az şey satın alabilmeleri nedeniyle, gelirin para-biçimi olarak iş gördüğü hallerde, daha çok, fiili dolaşım aracı (sikke, satınalma aracı) olarak hizmet eder; oysa, dolaşım aracının, sermayenin para-biçiminde bulunduğu, ticaret aleminin trafiği içersinde para, kısmen yoğunlaşma ve kısmen de mevcut kredi sistemi nedeniyle, esas olarak ödeme aracı hizmeti görür. Ama, ödeme aracı olarak para ile, satınalma aracı (dolaşım aracı) olarak para arasındaki ayrım, paranın kendisine ilişkin bir ayrımdır. Bu, para ile sermaye arasındaki bir ayrım değildir. Perakende ticarette daha fazla bakır ve gümüş, toptan ticarette daha fazla altın dolaşım yapar, ama bu, bir yandan gümüş ile bakır, öte yandan altın arasındaki ayrım, dolaşım ile sermaye arasındaki fark demek değildir.

2. nokta üzerinde: Her iki işlevle birarada dolaşımda bulunan para miktarı sorununun öne sürülmesi; para, ister satınalma aracı, ister ödeme aracı olarak –bu iki alandan hangisinde bulunursa bulunsun, ve gelir ya da sermayeyi gerçekleştirme işlevinden bağımsız olarak– dolaşımda bulunduğu sürece, dolaşımdaki kitlesinin miktarı, daha önce, metaların basit dolaşımını irdelerken geliştirilmiş olan yasalara (Buch I, Kap. III, 2, b) tabidir. Dolaşım hızı, dolayısıyla, aynı para parçalarının belli bir süre içersinde satınalma ve ödeme aracı olarak yerine getirdikleri işlevlerin kaç kez yinelendiği, eşzamanlı satın almaların satışların ya da ödemelerin kitlesi, dolaşımda bulunan metaların fiyatlarının toplamı ve ensonu aynı sürede tasfiye edilecek ödeme bilançoları, her iki durumda da, dolaşımdaki paranın, dolaşım aracının kitlesini belirler. Bu şekilde kullanılan paranın, ödeyici ya da parayı alan için sermayeyi ya da geliri temsil etmesinin hiç bir önemi yoktur ve durumu hiç bir şekilde değiştirmez. Bu paranın kitlesi, yalnızca, satınalma ve ödeme aracı olarak yaptığı işlev ile belirlenir.

3. nokta üzerinde: Her iki işlevi yerine getiren, ve dolayısıyla, yeniden-üretim sürecinin her iki alanında dolaşımda bulunan dolaşım aracı miktarlarının nispi oranları sorunu konusunda. Her iki dolaşım alanı birbirleriyle içsel bir bağlantı halindedir, çünkü, bir yandan, harcanacak olan gelirlerin kitlesi, tüketimin hacmini ifade eder, ve öte yandan, üretim ve ticarette dolaşımı yapan sermaye kitlelerinin büyüklüğü, yeniden-üretim sürecinin hacmini ve hızını ifade eder. Bununla birlikte bu aynı koşullar, her iki işlevde ya da her iki alanda dolaşımda bulunan para miktarı üzerinde, ya da İngilizlerin bankacılık dilinde kullandıkları deyimle dolaşım aracı miktarı üzerinde, hatta zıt yönlerde işleyen farklı etkide bulunurlar. Ve, bu Tooke'un, sermaye ile dolaşım aracı arasında [sayfa 394] yaptığı kaba ayrım için yeni bir neden sağlamış olur. Currency Theory'yi savunan beylerin, iki şeyi birbirine karıştırmaları olgusu, bunları iki farklı

kavram gibi göstermenin nedeni olamaz.

Bolluk zamanlarında, yeniden-üretim sürecindeki yoğun genişleme, hızlanma ve canlanma dönemlerinde, işçiler tam istihdam halindedirler. Genellikle ücretlerde de bir yükselme olur, ve bu, ticari çevrimin diğer dönemlerinde ortalamanın altına düşen ücretleri bir ölçüde telafi eder. Aynı zamanda, kapitalistlerin gelirleri de önemli ölçüde büyür. Tüketim genellikle artar. Meta-fiyatları, hiç değilse, ticaretin çeşitli hayati kollarında düzenli bir yükselme gösterir. Dolayısıyla dolaşımdaki para miktarı, en azından belirli sınırlar içersinde artar, çünkü dolaşımın hızındaki büyüme, bir yandan da, dolaşım aracı miktarındaki büyümeye bazı engeller koyar. Toplumsal gelirin ücretleri oluşturan kısmı, başlangıçta sanayi kapitalistleri tarafından değişen sermaye biçiminde ve daima parabiçiminde yatırıldığı için, bu, bolluk zamanlarında dolaşımı için daha fazla parayı gerektirir. Ama bizim, bunu, –önce, değişen sermayenin dolaşımı için gerekli para, sonra da emekçilerin gelirinin dolaşımı için gerekli para olarak– iki kez hesaba katmamız gerekir. İşçilere ücret olarak ödenen paralar, perakende ticarette harcanır ve daha küçük çevrimler içersinde çeşitli ara işlemlerden geçerek, aşağı yukarı haftada bir kez, bankalara, perakendecilerin mevduatları olarak dönerler. Bolluk zamanlarında, paranın geriye akışı, sanayi kapitalistleri için yumuşak ve düzenlidir, bu nedenle de paraya olan gereksinme, daha fazla ücret ödenme zorunluluğu yüzünden ve değişen sermayenin dolaşımı için daha fazla paraya gereksinme olduğu için artmış olmaz.

Toplam sonuç, gönenç dönemlerinde, gelirin harcanmasına hizmet eden dolaşım aracı kitlesinin önemli ölçüde artmasıdır.

Sermayenin transferi, şu halde, kapitalistlerin yalnız kendi aralarında gerekli dolaşıma gelince, canlı bir iş dönemi, aynı zamanda, en esnek ve kolay kredi dönemidir. Kapitalist ile kapitalist arasındaki dolaşımın hızı, doğrudan doğruya kredi ile düzenlenir ve bakiyelerin ödenmesi için gerekli dolaşım aracı kitlesi, nakit satın almalarda bile, buna uygun olarak azalır. Bu kitle mutlak anlamda artabilir, ama yeniden-üretim sürecinin genişlemesine kıyasla, her türlü koşul altında nispi olarak azalır. Bir yandan, daha büyük bir ödemeler kitlesi, paranın aracılığı olmaksızın yapılır; öte yandan, sürecin canlılığı nedeniyle, aynı para miktarının hem satınalma ve hem de ödeme aracı olarak hareketinde bir hızlanma olur. Aynı miktar para, daha çok sayıda bireysel sermayelerin geriye akışını sağlar.

Bütünüyle bakıldığında, bu gibi dönemlerde para dolaşımı, I. Departmanı (gelirin harcanması) mutlak anlamda genişlediği halde II. Departmanı (sermayenin transferi), hiç değilse nispi olarak daralsa bile, tamamen dolu *(full)* görünür. [sayfa 395]

Sermayenin geriye akışları, ikinci cildin birinci kısmında yenidenüretim sürecinin irdelenmesi sırasında gördüğümüz gibi, meta-sermayenin paraya çevrilmesini, P-M-P' ifade eder. Kredi, para-biçimde geriye

akışı, hem sanayi kapitalisti ve hem de tüccar için, fiili geriye akış zamanından bağımsız kılar. Bunların her ikisi de kredi ile satış yapar; bunların metaları, böylece, kendileri için tekrar paraya çevrilmeden önce, dolayısıyla, kendilerine para-biçimde geriye akmadan önce elden çıkartılmış olur. Buna karşılık, bunlar, kredi ile satın almada bulunurlar ve bu şekilde, metalarının değerleri, bu değer gerçekten paraya dönüştürülmeden önce bile, yani meta-fiyatları vadesi gelip ödenmeden önce, üretken ya da meta-sermayeye çevrilmiş olur. Bu gibi gönenç zamanlarında geriye akış yumuşak ve kolay geçer. Perakendeci toptancıya, toptancı fabrikatöre, fabrikatör hammadde ithalcisine, vb. güvenle ödemede bulunur. Bu hızlı ve güvenli geriye akış görüntüsü, daima, gerçekte sona erdikten sonra da, kredilerin hâlâ devam etmesi nedeniyle epeyce bir süre daha devam eder, çünkü, kredi geriye dönüşleri, gerçek geriye dönüşlerin yerini almıştır. Bankalar, müşterileri, paradan çok poliçe ile ödeme yapmaya başlar başlamaz tehlikenin kokusunu alırlar. Liverpool'lu banka direktörünün, s. 398'deki ifadesine bakınız.

Daha önce belirttiğim bir şeyi buraya almak istiyorum: "Kredinin egemen olduğu dönemlerde, paranın dolaşım hızı, meta-fiyatlarından daha hızlı artar, oysa, kredinin azaldığı dönemlerde, meta-fiyatları, dolaşımın hızından daha yavaş düşer." (*Zur Kritik der politischen Ökonomie,* 1859, s. 83, 84.)

Bunalım döneminde bunun tersi doğrudur. I No'lu dolaşım daralır, fiyatlar düşer, ücretler de aynı şekilde düşer; çalışan işçi sayısı azalır, ticari işlemlerin kitlesi küçülür. Tersine, paraya olan gereksinme, kredinin daralmasıyla, II No'lu dolaşımda artar. Bu noktayı daha ayrıntılarıyla hemen inceleyeceğiz.

Hiç kuşku yoktur ki, yeniden-üretim sürecindeki durgunluk ile elele giden kredi azalması ile, I No. için, gelirin harcanması için gerekli dolaşım kitlesi daralır, oysa II No. için, sermayenin transferi için gerekli olan kitle genişler. Ne var ki, bu ifadenin Fullarton ve diğerlerinin düşünceleri ile ne derecede uyuştuğu, incelenmesi gereken bir şeydir: "Borca dayanan bir sermaye talebi ile, ek dolaşım aracı talebi tamamen ayrı şeylerdir ve çoğu kez aralarında bir bağ yoktur." (Fullarton, *l.c.,* s. 82, Beşinci Bölümün başlığı.)[90] [sayfa 396]

[90] "Parasal araçlara" (yani sermaye borç almak için) "olan talebin, ek dolaşım araçlarına olan taleple özdeş olduğunu ya da hatta çoğu kez bunların birbirine bağlı olduğunu tasavvur etmek gerçekten büyük bir yanılgıdır. Bu taleplerden herbiri, özellikle kendisini etkileyen koşullar içersinde ortaya çıkar ve birbirlerinden çok farklıdır. Her şeyin elverişli göründüğü, ücretlerin yüksek olduğu, fiyatların yükselmekte ve fabrikaların faal bulunduğu sıralarda, daha büyük ve daha fazla sayıda ödemeler yapmak zorunluluğuna sıkı sıkıya bağlı ek işlevlerin yerine getirilmesi için genellikle ek bir dolaşım aracı arzı gerekli olur; buna karşılık, herşeyden önce ticari döngünün daha ileri bir aşamasında, güçlüklerin kendilerini göstermeye başladığı, piyasaların malla dolduğu, geriye ödemelerin geciktiği, faizin yükseldiği sıralarda, banka üzerinde *sermaye* avansları için bir baskı doğar. Bankanın sermaye avansı vermek için kendi banknotları dışında bir aracı bulunmadığı, bu nedenle de banknot çıkartmayı reddetmenin, kredi saptamayı reddetmek olduğu doğrudur. Ama, bir kez kredi sağlandı mı, her şey kendisini piyasa gereksinmelerine

Her şeyden önce şurası açıktır ki, yukarda sözü edilen iki durumdan ilkinde, dolaşım aracı kitlesinin artmak zorunda olduğu gönenç dönemleri boyunca buna olan talep artar. Ama, bunun gibi şu da açıktır ki, bir fabrikatör, para-biçiminde daha fazla sermaye harcamak zorunda kaldığı için, bankadaki mevduatından, şu ya da bu miktarda altın ya da banknot çekerse, onun sermayeye olan talebi bu yüzden artmış olmaz. Artan şey, yalnızca, sermayesini harcadığı bu özel biçime olan talebidir. Talep, yalnız, sermayesini dolaşıma soktuğu teknik biçimle ilgilidir. Tıpkı, kredi sistemindeki farklı gelişmelerde olduğu gibi, örneğin aynı değişen sermaye ya da aynı miktar ücret, bir ülkede diğerine göre, daha büyük bir dolaşım aracı kitlesine gereksinme gösterir; örneğin, İngiltere'de İskoçya'dan, Almanya'da İngiltere'den daha fazla olması gibi. Bunun gibi tarımda, yeniden-üretim sürecinde iş görmekte olan aynı sermaye, işlevini yerine getirebilmek için, farklı mevsimlerde farklı miktarlarda paraya gereksinme gösterir.

Ama Fullarton'un sözünü ettiği zıtlık doğru değildir. Depresyon dönemini gönenç döneminden ayıran şey, hiçbir zaman Fullarton'un dediği gibi, borç sermayeye olan kuvvetli talep değil, bu talebin gönenç [sayfa 397] dönemlerinde kolaylıkla, depresyon dönemlerinde güçlükle karşılanmasıdır. Gönenç dönemi boyunca kredi sistemlerindeki pek

uygun biçimde ayarlar; borç öylece kalır ve dolaşım aracı, eğer kendisine gereksinme duyuluyorsa, kendisini çıkartana geri götürecek yolu bulur. Buna göre, Parlamento Raporlarının şöyle bir gözden geçirilmesi insanı şuna inandırabilir ki, İngiltere Bankasının elindeki tahviller ile senetler, dolaşımdaki kendi banknotlarıyla çoğu kez aynı yönde değil, zıt yönde bir dalgalanma gösterir ve bu nedenle bu büyük kurumun ortaya koyduğu örnek, taşra bankerlerinin, banknot dolaşımının normal olarak kullanıldığı amaçlar için zaten yeterli olması halinde hiçbir bankanın kendi dolaşımını genişletmeyeceği, ama bu sınır aşıldıktan sonra, avanslarına yapacağı her ekin kendi sermayesinden yapılması ve kendi rezervindeki bazı değerli senetlerin satışı ya da bu gibi senetlere daha fazla yatırım yapmaktan kaçınarak sağlanması gerekeceği yolunda sıkı sıkıya sarıldıkları doktrine bir istisna teşkil edemez. Bir önceki sayfada sözünü ettiğim 1833 ve 1840 yılları arasındaki döneme ait Parlamento Raporlarından derlenen tablo, bu gerçeğin sürekli örneklerini sağlar; ve bunlardan iki tanesi o denli dikkat çekicidir ki, bunların ötesine gitmeye benim için hiçbir gerek yoktur. Bankanın kaynaklarını, krediyi ayakta tutmak ve para piyasasının güçlüklerini karşılamak için sonuna kadar zorlandığı 3 Ocak 1837 tarihinde, borç ve ıskonto yoluyla verdiği avansların, 17.022.000 sterlin gibi muazzam bir tutara ulaştığını görüyoruz; bu, savaştan beri pek görülmeyen bir miktar olduğu gibi, bu arada 17.076.000 sterlin gibi düşük bir noktada öylece hareketsiz kalan tüm toplam çıkartılmış banknot miktarına neredeyse eşittir. Öte yandan, 4 Haziran 1833'te dolaşımdaki banknot 18.892.000 sterlin, elde bulunan özel senetlerin toplamı ancak 972.000 sterlin kadardı ve bu son yarım yüzyılda görülen belki de en düşük miktardı!" (Fullarton, *l.c.,* s. 97, 98.) Parasal araçlara olan talep ile altına (Wilson, Tooke ve diğerleri buna sermaye diyorlar) olan talebin hiçbir şekilde özdeş şeyler olması gerekmediği, İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Weguelin'in şu ifadesinden de anlaşılmaktadır: ''Bu ölçüdeki poliçe ıskontosu" (ardarda üç gün için, günlük bir milyon) "halk daha büyük miktarda aktif dolaşım talep etmedikçe, rezervleri" (banknot rezervlerini) "azaltamaz. Poliçelerin ıskontosu üzerine çıkartılan banknotlar, bankerler aracılığı ile ve mevduat yoluyla dönecektir. Bu işlemler altın ihracı amacıyla yapılmadıkça ve ülke içersinde halkı banknotlarını kasalarına kitlemeye yöneltecek derecede bir panik hali yoksa ... rezervleri bu işlemlerin büyüklüğü etkilemez." – "Banka günde bir-buçuk milyonluk ıskonto yapabilir ve bu, rezervleri en ufak şekilde etkilenmeksizin sürekli yapılabilir, banknotlar mevduat olarak geri döner, yalnızca bir hesaptan diğerine yapılan aktarma dışında hiçbir değişiklik olmaz." (*Report on Bank Acts,* 1857, Evidence, n° 241, 500.) Banknotlar, burada, demek ki, sırf kredi transferinin bir aracı gibi hizmet etmektedir.

büyük gelişme ve dolayısıyla borç sermayeye olan talepteki muazzam artış ile bu talebin kolayca karşılanması, depresyon dönemindeki kredi darlığının kesin nedenidir. İşte bunun için, her iki döneme, taşıdıkları özelliği veren, borç sermayeye olan talebin hacmindeki farktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, her iki dönemi de birbirinden ayıran başlıca olgu, tüketiciler ile tüccarlar arasında dolaşım aracına olan talep, gönenç dönemlerinde, kapitalistler arasında dolaşım aracına olan talep, depresyon döneminde ağır basar. Depresyon döneminde bunlardan ilki azalır, ikincisi artar.

Fullarton ile diğerlerine kesin bir önem taşıyormuş gibi görünen şey, böyle dönemlerde, İngiltere Bankasının sahip olduğu *security*'ler [tahvil ve senetler] arttığı halde, dolaşımdaki banknotların azalmakta olması, ya da bunun tersinin görülmesidir. Ne var ki bu *security*'lerin [tahvil ve senetlerin] düzeyi, nakdi istikrazların, ıskonto edilmiş poliçelerin, alınıp satılabilir teminatlar karşılığı verilen avansların hacmini ifade eder. Böylece, Fullarton, yukarıya alınan pasajda (s. 435, dipnot 90). İngiltere Bankasının elinde bulunan *security*'lerin çoğu kez, dolaşımına ters düşen bir yönde dalgalandığı ve bunun, çoktan beri özel bankaların benimsedikleri, hiçbir bankanın, kendi çevresinin gereksinmeleri ile belirlenen belli bir noktanın ötesinde banknot çıkartamayacağı; ama eğer bir banka, avanslarını bu sınırın ötesine çıkarmak isterse, bunu sermayesinden yapmak zorunda olduğu, şu halde, ya senet ve tahvilleri paraya çevireceği ya da başka bir durumda bunlara yatıracağı mevduatı kullanmak zorunda kalacağı görüşünü doğruladığını söylüyor.

Şu da var ki, bu, Fullarton'un sermayeden ne anladığını da ortaya koyuyor. Sermaye burada ne anlama geliyor? Banka artık, kendisine haliyle hiçbir gidere malolmayan kendi banknotları ya da ödeme vaatleri ile avans vermediğine göre, bu durumda, başka neyle avans verecektir? *Securities in reserve*'ün [ihtiyat olarak tutulan tahvil ve senetlerin], yani devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin ve diğer faiz getiren senetlerin satışından elde edeceği hasılat ile. Peki ama, bu gibi değerli senetlerin satışı karşılığında ne alır? Para-altın, ya da İngiltere Bankasının çıkardığı gibi, yasal ödeme araçları olan banknotlar. Demek ki, bankanın avans verdiği şey, her türlü koşul altında, paradır. Bu para, ne var ki, şimdi bankanın sermayesinin bir kısmını oluşturur. Eğer banka bunu altın olarak veriyorsa, bunda anlaşılmayacak bir şey yoktur. Yok eğer banknot olarak verirse, banka bunlar karşılığında faiz getiren senet gibi gerçek bir değeri elden çıkarttığı için, bu banknotlar, sermayeyi temsil ederler. Özel bankalar sözkonusu ise, bunların ellerindeki değerli senetlerin satışıyla sağladıkları banknotlar, aslında, İngiltere Bankasının ya da [sayfa 398] kendilerinin çıkarttıkları banknotlardan başkası olamaz, çünkü, diğerleri, değerli senetlerin ödenmesinde hemen hemen hiç kabul edilmezler. Ama, İngiltere Bankasının kendisi sözkonusu ise geriye aldığı kendi banknotları, ona sermayeye, yani faiz getiren senetlere malolur. Üstelik banka,

böylece dolaşımdan kendi banknotlarını çekmiş olur. Bu banknotları yeniden dolaşıma soksa, ya da bunların yerine aynı miktarda yeni banknotlar çıkartsa, bunlar şimdi sermayeyi temsil ederler. Ve bunlar, kapitalistlere avans vermek için ya da daha sonra, nakdi istikrazlara olan talep azaldığında, değerli senetlere yeniden yatırımda bulunmak için kullanıldığında, gene sermayeyi temsil ederler. Bütün bu durumlarda sermaye terimi yalnız banker açısından kullanılmıştır ve bankerin sırf kendi kredisinden daha fazlasını borç verme zorunda kaldığı anlamına gelir.

Bilindiği gibi, İngiltere Bankası, bütün avanslarını kendi banknotlarıyla verir. Şimdi eğer, böyle olduğu halde, bankanın dolaşımda bulunan banknotları, kural olarak, ıskonto edilen poliçeler ile elindeki diğer değerli senetlere oranla azalır ve böylece verdiği avanslar artarsa – dolaşıma sokulan banknotlara ne olur? Bunlar nasıl bankaya geri dönerler?

Her şeyden önce, parasal araçlara olan talep, aleyhte ulusal bir ödemeler dengesinden doğuyor ve bu yüzden dışarıya bir altın akımı olduğu anlamına geliyorsa, sorun çok basittir. Poliçeler, banknotlarla ıskonto edilir. Banknotlar, bankanın *issue department*'ında [kendi tedavül servisinde] altınla değiştirilirler ve bu altın ihraç edilir. Banka sanki, poliçeleri ıskonto ederken, banknotlar araya girmeksizin doğrudan doğruya altın ödemiş gibidir. Bazı durumlarda 7-10 milyon sterline ulaşa-bilen böyle bir talep artışı, doğal olarak, ülkenin iç dolaşımına, tek bir beş sterlinlik banknot bile katmaz. Şimdi eğer, bankanın, dolaşım aracı değil sermaye avans verdiği söylenecek olursa, bunun iki anlamı vardır. Önce, banka, kredi değil, gerçek değerleri, kendi sermayesinin ya da kendisine yatırılan sermayenin bir kısmını avans vermektedir. İkincisi, banka, iç dolaşım için değil, uluslararası dolaşım için avans vermekte, dünya-parası avansı vermektedir; ve bu amaç için, paranın, daima kendi para-yığma biçiminde, madeni halde varolması gerekir; bu biçim içersinde o sırf bir değer-biçimi değil, değerin kendisi, değerin para-biçimidir. Bu altın şimdi, her ne kadar hem banka ve hem de ihracatçı altın-tüccarı için sermayeyi, yani banka ya da ticaret sermayesini temsil ederse de, ona olan talep, sermayeye değil, para-sermayenin mutlak biçimine karşı olan taleptir. Bu talep, tam da, yabancı piyasaların satılamayan İngiliz meta-sermayeleri ile dolup taştığı anda ortaya çıkar. Bunun için, istenilen sermaye, *sermaye* olarak sermaye değil, paranın dünya piyasasının evrensel metaı biçimindeki, *para* olarak sermayesidir; ve bu onun, ilk ve asıl değerli maden biçimidir. Bu nedenle, dışarıya altın akış- ları, Fullarton'un Tooke'un, vb. öne sürdükleri gibi, *a mefe question of capital* [sırf bir sermaye sorunu] değildir. Bu, daha çok, özgül bir işlevde olsa bile bir *question of money*'dir [para sorunudur]. Bunun, Currency Theory'nin [sayfa 399] savunucularının öne sürdükleri gibi, bir *iç* sorun olmaması olgusu, Fullarton ile diğerlerinin sandıkları gibi, sırf bir *question of capital* [sermaye sorunu] olduğunu tanıtlamaz. Bu, paranın uluslararası

bir ödeme aracı biçimi içersindeki, bir *question of money* [para sorunu] dur. "Bu sermayenin" (ülke içersinde kötü bir ürün sonucu, dışarıdan getirilen bir milyon *quarter* buğdayın satınalma fiyatı) "mal olarak mı yoksa madeni para ile mi transfer edileceği, bu alışverişin niteliğini hiçbir şekilde etkilemeyen bir noktadır." (Fullarton, *l.c.,* s. 131.) Ama bu, dışarıya bir altın akışı olup olmaması sorununu önemli ölçüde etkiler. Sermaye, değerli madenler biçiminde transfer edilmiştir, çünkü, ya hiç transfer edilme olanağı yoktur, ya da ancak, metalar şeklinde büyük bir kayıp pahasına sevkedilebilir. Modern bankacılık sisteminin dışarıya altın akışı konusunda duyduğu korku, değerli madenleri tek gerçek servet kabul eden parasal sistemin o güne kadar hayal edebileceği her şeyi geride bırakır. Örneğin, İngiltere Bankası Guvemörü Morris'in, 1847-48 bunalımı konusunda Parlamento Komitesinde verdiği aşağıdaki ifadeyi alınız: (3846. Soru:) "Ben, stoklardaki ve sabit sermayedeki değer kaybından söz ettiğim zaman, stoklara ve her türden ürüne yatırılmış bulunan bütün sermayenin, aynı şekilde değer kaybettiğini; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlenmemiş yünün Kıta Avrupasına aynı düşük fiyatlarla gönderildiğini, şekerin, kahvenin ve çayın, zorlama satışlarda olduğu gibi feda edildiğini bilmiyor muydunuz? – Büyük miktarda besin maddesi ithalinin sonucu ortaya çıkan *dışa altın akışının* karşılanması amacıyla, ülkenin *önemli ölçüde fedakarlıkta* bulunması kaçınılmazdı." – "3848. Altını geri almak için, böylesine bir fedakarlığa katlanılacak yerde, bankanın kasalarında yatan 8 milyon sterline el atmak daha iyi olmaz mıydı dersiniz? – *Hayır, olmazdı."* Burada tek gerçek servet sayılan şey, altındır.

Fullarton, Tooke'un keşfini aktanyor: *"with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of exchange, followed by a drain of gold, that has occurredduring the last half-century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa."** (Flullarton, p. 121.) Bu keşif, bu gibi dışarıya altın akışlarının, genellikle, bir canlılık ve spekülasyon döneminden sonra *"the signal of a collapse already commenced ... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisams starving, and a general stagnation of industry and enterprise."*** (p. 129) olarak görüldüğünü tanıtlamakta-

* "Tatminkar bir açıklaması yapılabilecek yalnız bir-iki istisna dışında, son yarım yüzyıl boyunca görülen, dışarıya bir altın akışının izlediği borsadaki her önemli düşme, baştan sona, dolaşım aracında nispi bir düşük düzeyle aynı zamana raslar, ve bunun terside doğrudur."-*ç.*

** "Zaten başlamış bulunan bir çöküşün işareti ... aşırı dolu piyasaların, ürünlerimize karşı dış taleplerin durmasının, geciken ödemelerin ve bütün bunların zorunlu sonucu olarak, ticari itibarsızlığın, fabrikaların kapanmasının, zanaatkarların açlıktan kırılmalarının, sanayi ve ticarette genel bir durgunluğun bir belirtisi". -*ç.*

dır. Bu, kuşkusuz, Currency Theory [sayfa 400] savunucularının, "*a full circulation drives out bullion and the low circulation attracts it*"* yolundaki iddialarının en iyi şekilde hemen çürütülmesi demektir. Tersine, İngiltere Bankası genellikle, bir gönenç dönemi boyunca kuvvetli bir altın yedeği bulundurduğu halde, bu yığma çoğu zaman bir fırtınayı izleyen durgunluk döneminde oluşur.

Dışarıya altın akışıyla ilgili bütün bu bilgiçlik, demek ki en sonunda, *uluslararası* dolaşım ve ödeme aracı talebinin, *iç* dolaşım ve ödeme aracı talebinden farklı olduğunu (ve bu nedenle, söylemeye gerek yoktur ki, Fullarton'un yapıtının 112. sayfasında belirttiği gibi, *"the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation."*)** ve değerli madenlerin ihracı ve bunların uluslararası dolaşıma sokulması, banknotların ya da sikkelerin iç dolaşıma sokulmaları ile aynı şey olmadığını söylemeye gelir dayanır. Gerisine gelince, daha önce bir başka nedenle, uluslararası ödemeler için toplanmış bulunan bir yığılma hareketlerinin, dolaşım aracı olarak paranın hareketleriyle bir ilişkisi bulunmadığını göstermiştim.*** Şu da var ki sorun, yığmanın, benim paranın niteliğinden geliştirdiğim farklı işlevlerinin –ülke içinde vadesi gelen ödemeleri karşılayacak yedek ödeme araçları fonu olma işlevi, yedek dolaşım araçları fonu olma işlevi; ve ensonu, dünya-parasının yedek fonu olma işlevinin– burada tek bir yedek fona indirgenmesi ile karmaşık bir duruma gelmektedir. Bundan bir de, bazı koşullar altında, Bankadan iç piyasaya olan altın akışının, dışarıya altın akışı ile birleşebileceği sonucu da çıkmaktadır. Sorun, bu yığmaya bir de kredi sistemi ile kredi-parasının geliştiği ülkelerde banknotların çevrilebilirliğini garanti eden fon olarak hizmet etmek gibi, ek bir işlevin de keyfi olarak yüklenmesiyle, daha karmaşık hale gelmiştir. Ve bütün bunlara ek olarak, 1) ulusal yedek fonun tek bir merkez bankasında toplanması, ve 2) bunun elden gelen en küçük düzeye indirilmesi. İşte Fullarton da bundan yakınıyor (s. 143): *"One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass of in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure at the Bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in. this respect which a metallic currency possesses."***** Ne var ki biz şimdi dışanya altın akışım bir yana bıraksak bile, İngiltere Bankası gibi banknot çıkartan bir banka,

* "Dolu bir dolaşımın altını ittiği ve düşük bir dolaşımın altını çektiği". -*ç*.

** "Dışa olan bir akışın varlığı, içerdeki dolaşım aracı talebinde zorunlu olarak herhangi bir azalma olduğu anlamına gelmez," -*ç*.

*** *Kapital,* Birinci Cilt, s. 165-166 -*Ed*.

**** ''Bankadaki altın stoklarının tükenmeye yüz tutar gibi olduğunda İngiltere'de daima görülen ateşli huzursuzluk ve endişe haline bakarak, Kıta Avrupa ülkelerindeki kambiyo değişikliklerinin genellikle nasıl bir sükunet ve kolaylıkla geçiştirildiğini görmek, ister istemez, insanı, madeni paranın bu bakımdan taşıdığı büyük yararı düşünmeye zorluyor." -*ç*.

çıkardığı banknotların miktarını artırmadan nasıl olur da, kendi sağladığı parasal araçların miktarını artırabilir?

Bankayı ilgilendirdiği kadarıyla, duvarları dışındaki bütün [sayfa 401] banknotlar, ister dolaşımda bulunsun, ister özel kimselerin elinde yığılmış olsun, dolaşımda sayılır, yani elinden çıkmış durumdadır. Şu halde, eğer banka, ıskonto ve borç verme işlerini genişletecek olursa, değerli senetler karşılığı verdiği avanslar ile, bu amaç için çıkarttığı bütün banknotların geriye dönme zorunluluğu vardır, çünkü böyle olmazsa, dolaşım hacmini artıracaktır ki, bunun olması hiç istenmez. Bu geriye dönüş iki şekilde olabilir.

Birincisi: Banka, A'ya, değerli senetler karşılığı banknot verir; A bunlarla B'ye vadesi gelen poliçeleri karşılamak için ödemede bulunur ve B bu banknotları tekrar bankaya yatırır. Bu, banknotların dolaşımını sona erdirir ama, borç varlığım hâlâ sürdürür. ("The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer."* Fullarton, p. 97.) Bankanın A'ya avans verdiği banknotlar, şimdi kendisine geri dönmüştür; ama banka, A'nın ya da A'nın iskonto ettirdiği poliçeyi çeken her kimse onun alacaklısı, ve sözü edilen banknotların ifade ettiği değer tutarında B'ye borçlu durumundadır; böylece B, banka sermayesinin bu miktara tekabül eden kısmı üzerinde tasarruf hakkına sahiptir.

İkincisi: A, B'ye ödemede bulunur ve B kendisi ya da banknotlarla ödeme yaptığı C, bu banknotları, bankaya vadesi gelen senetleri ödemek için doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak kullanır. Bu durumda bankaya, kendi banknotları ile ödeme yapılmış olur. Böylece işlem tamamlanmış olur (geriye yalnız, A'nın bankaya yapacağı ödeme kalmıştır).

Şimdi, bankanın A'ya verdiği avansa, ne ölçüde sermaye avansı ya da sırf bir ödeme aracı avansı olarak bakmak gerekecektir?[91]

[Bu, verilen borcun kendi niteliğine bağlıdır. Şu üç durumu birbirinden ayırdetmek gerekir.

Birinci durum. – A, bankadan bu miktardaki borcu, karşılığında herhangi bir güvence vermeksizin sırf kendi kişisel kredisine dayanarak almıştır. Bu durumda, yalnızca ödeme aracı elde etmiş olmakla kalmaz, kesinlikle yeni bir sermaye de elde etmiş olur ve bunu, vadesi gelene kadar, kendi işinde de kullanabilir ve ek bir sermaye olarak gerçekleştirebilir.

İkinci durum. – A, bankaya güvence olarak, değerli senetler, devlet tahvilleri ya da hisse senetleri ve bunlara karşılık olarak, parasal değerlerinin, diyelim üçte-ikisi tutarında nakit borç almıştır. Bu durumda,

[91] Asıl metinde bunu izleyen kısım, bu konuyla ilgisi bakımından anlaşılmaz haldedir ve köşeli parantezin sonuna kadar editör tarafından yeniden yazılmıştır. Bu noktaya, bir başka bakımdan, Yirmialtıncı Bölümde değinilmiş bulunuluyor. [Bu baskıda: s. 366. -*Ed.*] -*F. E.*

* "Borç hâlâ vardır ve eğer gereksinme yoksa dolaşım aracı, tekrar kendisini çıkartana geri dönme yolunu bulur." -ç.

gereksinmesi olan ödeme aracını almıştır, ama ek bir sermaye almamıştır, çünkü bankaya, ondan aldığından daha büyük bir sermaye-değeri emanet etmiştir. Ne var ki bu daha büyük sermaye-değer, bir yandan onun parasal gereksinmeleri için (ödeme aracına olan gereksinmesi için) [sayfa 402] mevcut bulunmuyordu, çünkü belli bir faiz getiren sermaye biçiminde yatırılmıştı; öte yandan, A'nın bu sermaye-değeri satmak suretiyle doğrudan doğruya ödeme aracına çevirmek istememesinin kendisine göre nedenleri vardı. Bu değerli tahvil ve senetler, diğer şeyler yanında, yedek sermaye olarak da iş görüyordu ve o bunları işte bu nitelikleriyle harekete geçirmişti. Bu nedenle, A ile banka arasındaki alışveriş, geçici bir karşılıklı sermaye transferinden ibaretti ve o, istediği ödeme aracını aldığı halde, ek bir sermaye elde etmemiş oluyordu (tam tersine!). Öte yandan banka için bu alışveriş, para-sermayenin geçici olarak borç biçimine sokulması, para-sermayenin bir biçimden diğerine çevrilmesidir ve bu çevrilme, bankacılığın temel bir işlevidir.

Üçüncü durum. – A, bankaya, bir poliçe ıskonto ettirir ve değerini, ıskonto miktarı düşüldükten sonra alır. Bu durumda o, bankaya, likit olmayan bir para-sermayeyi, likit biçimdeki bir değer karşılığında satmıştır. Henüz vadesi dolmamış bir poliçeyi nakit para karşılığında satmıştır. Poliçe şimdi bankanın malıdır, Poliçenin bankaya ödenmemesi halinde, son ciro eden A'nın bundan bankaya karşı sorumlu olması, sorunu değiştirmez. O bu sorumluluğu, diğer ciro edenlerle ve poliçeyi çekenle paylaşmaktadır ve bunların hepsi de ona karşı sorumludurlar. Bu durumda, öyleyse karşımızda bir borç verme değil, yalnızca düpedüz bir alım-satım vardır. Bu yüzden A, bankaya hiç bir şey geri ödemek zorunda değildir. Vadesi geldiğinde, banka poliçeyi para olarak tahsil eder. Burada gene, A ile banka arasında bir sermaye transferi olmuştur ve bu tıpkı diğer herhangi bir başka metaın alım-satımı gibi yapılmıştır, ve bu nedenle de A herhangi bir ek sermaye almamıştır. Onun gereksinmesi olan şey de, aldığı şey de ödeme aracıydı ve o bunu, bankanın, ona ait para-sermayeyi –poliçesini– bir biçimden bir başka biçime –paraya– çevirmesiyle elde etmiştir.

İşte bunun için, ancak birinci durumda, gerçek bir sermaye avansı sözkonusu olabilir; ikinci ve üçüncü durumlarda, soruna, ancak her sermaye yatırımının "bir sermaye avansı"nı temsil ettiği ölçüde, böyle bakılabilir. Bu anlamda banka, A'ya para-sermaye avansı verir; ama bu A için, olsa olsa, genellikle sermayesinin bir kısmı olması anlamında *para-sermayedir.* Ve o bunu, özellikle sermaye olarak istemez ve kullanmaz, daha çok, özellikle ödeme aracı olarak ister ve kullanır. Böyle olmasaydı, kendisiyle ödeme aracı sağlanan her sıradan meta satışını, bir sermaye avansı diye kabul etmemiz gerekirdi.- *F. E.*]

Kendileri banknot çıkartan özel bankalar sözkonusu olduğunda, arada şu fark vardır ki, eğer bu banknotlar, yerel dolaşımda kalmıyorlar, mevduat şeklinde ya da vadesi gelmiş poliçeleri ödemek için kendileri-

ne dönmüyorlarsa bunlar, özel bankayı, bu banknotları altın ya da İngiltere Bankasının banknotları ile ödemek durumunda bırakan kimselerin ellerinde bulunuyor demektir. Bu durumda demek ki, bankanın verdiği borç, aslında, İngiltere Bankasının banknotları ile verilen bir avansı ya da özel banka için aynı şey demek olan, altın ile verilen bir avansı, [sayfa 403] dolayısıyla banka sermayesinin bir kısmını temsil eder. Aynı şey, banknot çıkartmak için yasal bir üst düzeyin saptandığı, İngiltere Bankasının kendisi ya da bir başka banka, kendi banknotlarını dolaşımdan çekmek için tahvil ve senet satmak ve sonra da bunları avans şeklinde tekrar çıkartmak zorunda kalırsa, onlar için de geçerlidir; böyle bir durumda, bankanın banknotları, kendi harekete geçirilmiş banka sermayesinin bir kısmını temsil eder.

Dolaşım tamamen madeni parayla olsa bile, 1) bir altın akışı [Marx'ın burada, hiç değilse bir kısmı dışarıya giden bir altın akışından sözettiği anlaşılıyor -*F.E.*] hazineyi boşaltabilirdi, ve 2) altın başlıca, ödemeleri yapmak için (eski işlemlerin kapatılması için) banka tarafından istendiğinden, maddi güvence karşılığı verilen avanslar önemli ölçüde artabilirdi, ama bunlar mevduat ya da vadesi gelen poliçelerin ödenmesi şeklinde geri gelirlerdi; böylece bir yandan bankanın elindeki değerli tahvil ve senetler artarken, toplam para varlığı azalırdı, öte yandan da banka, eskiden sahibi olarak elinde bulundurduğu aynı miktarı, şimdi mevduat sahiplerinin borçlusu olarak elinde bulundurur, ve ensonu, toplam dolaşım aracı miktarı azalırdı.

Buraya kadar, verilen avansların banknot olarak yapıldığını ve bu yüzden de, bunun, çıkartılan banknot miktarında, bir anda gözden kaybolsa da, geçici bir artışa yolaçacağını varsaymış bulunuyoruz. Ama buna gerek de yoktur. Banka, kağıt banknot yerine, A adına bir kredi hesabı açabilir ve bu durumda A, bankanın borçlusu, onun sanal mevduat sahibi haline gelir. A, alacaklılarına, banka üzerine çektiği çeklerle ödeme yapar ve bu çekleri alanlar bunları kendi bankerlerine aktarırlar; banka bunları *Clearing House*'da, adına çekilmiş çeklerle takas eder. Bu durumda, araya banknot hiç girmemiş olur ve tüm işlem, bankanın kendi borcunu, kendi üzerine çekilmiş bir çekle kapatmasından ibarettir; bunun fiili karşılığı ise bankanın A'dan olan alacağıdır. Burada banka A'ya, adına açtığı kredi nedeniyle, kendi banka sermayesinin bir kısmını borç vermiştir.

Parasal araçlara olan bu talep, sermaye talebi olduğu sürece, bu ancak para-sermaye talebidir. Bu yalnız banker açısından sermaye, yani altın (dışarıya altın ihracı halinde) ya da Ulusal Bankanın banknotlarıdır ve özel bir banka bunları ancak bir eşdeğer karşılığında satın alabilir ve bu nedenle de onun için sermayeyi temsil eder. Ya da gene faiz getiren değerli senetler, devlet tahvilleri, hisse senetleri, vb. gibi, altın ya da banknot elde edilmesi için satılmaları zorunlu olan senetler sözkonusudur. Bununla birlikte, bu değerli senetlerden devlet tahvilleri yalnız bun-

ları satın alan için ve bu nedenle kendisi için satınalma fiyatını bunlara yatırdığı sermayeyi temsil eden kimse için sermayedir. Bunların kendileri sermaye değil, yalnız devlet borcuna karşılık verilen alacak senetleridir. Eğer bunlar ipotek senetleri ise, yalnızca, gelecekteki toprak rantı üzerinde hak saklayan belgelerdir. Ve eğer bunlar hisse senetleri ise, [sayfa 404] yalnızca elinde bulundurana gelecekteki artı-değerden pay alma hakkını sağlayan mülkiyet belgeleridir. Bütün bunlar gerçek sermaye değillerdir. Bunlar, sermayeyi oluşturan öğeler olmadıkları gibi, bizatihi değer de değillerdir. Bunlara benzer işlemlerle, bankaya ait para, mevduata çevrilebilir ve böylece banka, bu paranın sahibi olmak yerine borçlusu haline gelir ve onun üzerinde farklı bir mülkiyet hakkına sahip olur. Bu, banka için ne kadar önemli olursa olsun, yedek sermaye kitlesinde ya da hatta belli bir ülkedeki para-sermaye kitlesinde hiç bir şeyi değiştirmez. Bu nedenle sermaye burada yalnız para-sermayeyi temsil eder ve fiilen para– biçiminde mevcut değilse, yalnızca sermaye üzerinden bir hakkı gösterir. Bu çok önemlidir, çünkü, *banka* sermayesinde bir kıtlık ve bu sermayeye olan şiddetli talep, bu gibi durumlarda, tersine, üretim aracı ve ürünler biçiminde pek bol bulunan ve piyasayı dolduran *fiili* sermayedeki azalma ile karıştırılır.

İşte bunun için, toplam dolaşım aracı kitlesi aynı kaldığı ya da azaldığı halde, bankanın elinde güvence olarak tutulan değerli senetlerin kitlesinin nasıl olup da arttığını, dolayısıyla parasal araçlara olan artan talebin banka tarafından nasıl karşılanabildiğini açıklamak kolaydır. Bu toplam kitle, bu gibi para darlığı dönemlerinde iki şekilde denetim altına alınır; 1) bir altın akışı ile; 2) çıkartılan banknotların derhal geri dönmesi halinde; ya da işlemlerin, banknotların aracılığı olmaksızın, yalnızca açık kredi hesap yoluyla yapıldığı ve dolayısıyla ödemelerin basit kredi işlemleriyle gerçekleştirildiği; bu ödemelerin tasfiye edilmesi, işlemin tek amacı olduğu hallerde, sırf ödeme aracı olması nedeniyle paraya olan talep ile. Paranın sırf ödemelerin tasfiyesinde hizmet ettiği durumlarda (ve bunalım zamanlarında borçlar, satın almaktan çok ödemek için; yani işlemleri başlatmak için değil, eskileri sonuçlandırmak için alınır) bakiyelerin paranın aracılığı olmaksızın sırf kredi işlemleri ile tasfiye edilmediği zamanlarda bile dolaşımının ancak bir anlık olması ve bu yüzden de parasal araçlara karşı şiddetli bir talebin bulunduğu sırada, dolaşımı genişletmeksizin bu gibi işlemlerin çok büyük boyutlarda yapılabilmesi, paranın bir özelliğidir. Ancak, İngiltere Bankasının dolaşımının, kendisi bakımından, parasal araçların genişlemesiyle birlikte kararlı kalması ya da hatta azalması olgusu tek başına, Fullarton, Tooke ve diğerlerinin (parasal araçlar ile ek sermaye olarak *capital on loan* [borç sermaye] almayı özdeş saymakla düştükleri hatalı düşüncenin sonucu) varsaydıkları gibi, paranın (banknotların) ödeme aracılığı işlevi içersindeki dolaşımının artmadığını, genişlemediğini *prima facie* tanıtlamaz. Banknotların satınalma aracı olarak dolaşımı, parasal araçların böyle bol

olmasını gerektiren depresyon dönemlerinde azaldığı için, ödeme aracı olarak dolaşımları artabilir ve toplam dolaşım miktarı, satınalma ve ödeme aracı olarak işlev yapan banknotların toplamı, aynı kalabilir ve hatta azalabilir. Kendilerini çıkartan bankaya hemen geri dönen banknotların, ödeme aracı olarak yaptıkları dolaşım, bu iktisatçıların gözünde düpedüz [sayfa 405] dolaşım sayılmamaktadır.

Ödeme aracı olarak dolaşımın hızı, satınalma aracı olarak dolaşımın hızında görülen azalmadan daha büyük bir oranda artacak olsa, satınalma aracı olarak hizmet eden para, miktar olarak önemli ölçüde azalmış olmakla birlikte, toplam dolaşım artabilir. Ve bu bunalımın belirli dönemlerinde, yani kredinin tamamen çöktüğü, yalnız metalar ile değerli senetlerin satılamaz hale geldiği değil, poliçelerin ıskonto ettirilemediği, parayla ya da tüccar diliyle nakitle yapılan ödemeler dışında hiç bir şeyin geçerli olmadığı zamanlarda da fiilen ortaya çıkar. Fullarton ve diğerleri, banknotların ödeme aracı olarak dolaşımlarının, bu gibi para kıtlığı dönemlerinin karakteristik özelliği olduğunu bilmedikleri için onlar bu görüngüyü raslantı olarak ele alırlar. *"With respect again to those examples of eager competition for the possession of bank-notes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange, the demand in such cases is not for circulation*" (satınalma aracı olarak dolaşım diye okuyunuz), *"but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis"* (yani, yedek bir ödeme aracı için), *"after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination."** (Fullarton, p. 130.)

Ödeme aracı olarak parayı incelerken (Buch I, Kap. III, 3, b); ödemeler zincirinin birdenbire kesintiye uğradığı zaman paranın nasıl kendi düşünsel biçiminden çıkıp, değerin maddi ve aynı zamanda da metalar karşısında mutlak bir biçimine girdiğini açıklamış bulunuyoruz. Bu, bazı örneklerle (dipnot 100 ve 101) gösterilmişti. Bu kesintinin kendisi, kredideki kararsızlığın ve bununla birlikte görülen, piyasaların aşırı malla dolması, metaların değer kaybetmesi, üretimin kesintiye uğraması, vb. gibi durumların kısmen bir sonucu ve kısmen de bir nedenidir. Bununla birlikte şurası açıktır ki, Fullarton, satınalma aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para arasındaki ayrımı, *currency* [dolaşım aracı]

* "Banknot ele geçirmek için girişilen ve panik dönemlerini belirleyen, bazan da 1825 yılının sonunda olduğu gibi, ülke dışına altın akımı henüz devam ederken bile görülebilen o hırslı rekabet örneklerine tekrar dönecek olursak, bence bunları düşük kambiyo kurlarının doğal ya da zorunlu sonuçları gibi görmemek gerekir; bu gibi hallerde talep, dolaşım için değildir, para yığmak içindir, korkuya kapılan bankerler ile kapitalistlerin, genellikle bunalımın son perdesinde dışarıya uzun süreli bir altın akışının sonucu olarak ortaya çıkan ve bunalımın sona ereceğini müjdeleyen bir taleptir." -ç.

ile sermaye arasındaki asılsız bir ayrım haline sokmaktadır. Bu da gene, dolaşımın, darkafalı banker anlayışından ileri gelmektedir.

Şöyle bir soru da sorulabilirdi: bu gibi darlık dönemlerinde sıkıntısı çekilen, sermaye midir yoksa ödeme aracı olarak özgül bir işlevi olan [sayfa 406] para mıdır? Ve bu ünlü bir tartışma konusudur.

Her şeyden önce, bu darlık altın akışı ile kendisini gösterdiği sürece, talep edilen şeyin uluslararası ödeme aracı olduğu açıktır. Ne var ki para kendi özgül uluslararası ödeme aracı niteliği içersinde, bizatihi değerli bir cevher, bir değer miktarı olarak, kendi madeni gerçekliği ile altındır. Aynı zaman da, o, sermaye, meta-sermaye olarak değil para-sermaye olarak sermaye, metalar biçiminde değil para-biçiminde (ve sözcüğün seçkin anlamıyla paranın, içersinde evrensel dünya piyasa metaı olarak varolduğu biçimde) sermayedir. Burada, ödeme aracı olarak paraya olan talep ile, sermayeye olan talep arasında bir çelişki yoktur. Çelişki daha çok, para-biçim içersindeki sermaye ile meta-biçim içersindeki sermaye arasındadır; ve onun burada talep edildiği ve işlevini yerine getirebileceği tek biçim, para-biçimidir.

Bu altın (ya da gümüş) talebi dışında bu gibi bunalım dönemlerinde, herhangi bir sermaye kıtlığı olduğu söylenemez. Tahıl fiyatlarındaki yükselme ya da pamuk kıtlığı, vb. gibi olağanüstü durumlarda böyle bir şey olabilir; ama bunlar, böyle dönemlerde mutlaka ve zorunlu olarak birlikte görülmezler; ve böyle bir sermaye kıtlığının varolduğu, sırf parasal araçlara karşı büyük bir talep bulunması olgusuna bakılarak hemen söylenemez. Tam tersine, piyasalar aşırı derecede dolmuş, metasermayeye boğulmuştur. Şu halde, bu darlığın nedeni, hiç bir şekilde *meta*-sermaye kıtlığı olamaz. Bu soruna, ilerde tekrar döneceğiz. [sayfa 407]

ÜÇÜNCÜ KİTAP

TÜM OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

II

BEŞİNCİ KISIM

KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ
FAİZ GETİREN SERMAYE

(DEVAM)

YİRMİDOKUZUNCU BOLÜM
BANKA SERMAYESİNİ OLUŞTURAN KISIMLAR

ŞİMDİ, banka sermayesini oluşturan kısımları daha ayrıntılı olarak incelemek gerekiyor.

Fullarton ile diğerlerinin dolaşım aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para –dışarıya altın akışını ilgilendirdiği sürece evrensel para da dahil– arasındaki ayrımı, dolaşım aracı (*currency*) ile sermaye arasındaki ayrım haline getirdiklerini biraz önce görmüş bulunuyoruz.

Sermayenin bu konuda oynadığı acayip rol, banker ekonomi biliminin, paranın gerçekten *par excellence* sermaye olduğunu savunmasının olduğu kadar, aydınlanmış ekonomi biliminin de paranın sermaye olmadığında ayak diremesinin nedenidir.

İlerdeki tahlillerimizde, para-sermayenin, burada, faiz getiren sermaye anlamında *moneyed capital* (nakdi sermaye) ile karıştırılmakta olduğunu, oysa asıl anlamında para-sermayenin, diğer sermaye biçimlerinin, yani meta-sermaye ile üretken sermayenin tersine, daima yalnızca geçici bir sermaye biçimi olduğunu ortaya koyacağız.

Banka sermayesi, 1) nakit para, altın ya da banknotlar ve, 2) değerli senetlerden oluşur. Değerli senetler de iki alt-bölüme ayrılabilir: bir süre için geçerli olan, zaman zaman vadesi dolan ve iskonto edilmeleri, [sayfa 411] bankerlerin asıl işini oluşturan ticari senetler ya da poliçeler; ve

devlet tahvilleri, hazine bonoları, her türden hisse senetleri gibi kamu tahvilleri, kısacası, poliçelerden önemli ölçüde farklı, faiz getiren senetler. İpotekler de buraya katılabilir. Bu somut kısımlardan oluşan sermaye de, gene, bankerin yatırdığı sermaye ile, onun banka sermayesini ya da borç alınmış sermayesini oluşturan mevduata ayrılabilir. Banknot çıkartan bankalar sözkonusu olduğunda, bunların da banka sermayesi arasına alınması gerekir. Biz, şimdilik, mevduat ile banknotları konu-dışı bırakacağız. Her ne olursa olsun şurası açıktır ki, banker sermayesini fiilen oluşturan kısımlar (para, poliçeler, mevduat), çeşitli öğelerin, bankerin kendi sermayesini ya da mevduatı, yani başkalarının sermayesini temsil etmesi nedeniyle etkilenmiş olmazlar. Banker, işini, ister yalnız kendi sermayesi ile ister yalnız mevduat sermayesiyle yürütsün, bu bölünme aynen kalır.

Her belirli ve düzenli para gelirinin, bir sermaye üzerinden doğmuş olsun olmasın, bir sermaye üzerinden sağlanan faiz gibi görünmesi olgusundan sorumlu olan faiz getiren sermaye biçimidir. Para gelir, önce faize çevrilir ve bu faizden, insan, onun hangi sermayeden doğduğunu saptayabilir. Bunun gibi, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, her değer miktarı, gelir olarak harcanmadığı sürece sermaye olarak görünür; yani bu değer miktarı, getirebileceği olası ya da fiili faiz karşısında ve ona zıt olarak, ana para gibi görünür.

Sorun basittir. Yıllık ortalama faiz oranı %5 olsun. 500 sterlinlik bir miktar, bu durumda, faiz getiren sermayeye çevrilecek olursa, yılda 25 sterlin getirir. Yıllık 25 sterlinlik her sabit gelire, öyleyse 500 sterlinlik bir sermaye üzerinden alınan faiz gözüyle bakılabilir demektir. Ne var ki, bu, 25 sterlinin kaynağının, ister yalnızca bir mülkiyet ya da tasarruf hakkı olsun, ister taşınamaz mal gibi gerçek bir üretim öğesi olsun, doğrudan doğruya aktarılabilir olması ya da aktarılabilecek duruma gelebileceği bir biçime girmesi durumları dışında tamamen hayali bir anlayıştır ve böyle bir görüş olarak da kalır. Ulusal borçlar ile ücretleri örnek olarak alalım.

Devlet her yıl alacaklılarına, kendilerinden borç aldığı sermaye için belli bir miktar faiz ödemek zorundadır. Bu durumda alacaklı yatırdığı sermayeyi borçlusundan geri alamaz, ancak hakkını ya da mülkiyet hakkını satabilir. Sermayenin kendisi tüketilmiştir, yani devlet tarafından harcanmıştır. Artık mevcut değildir. Devlet alacaklısının elinde, 1) diyelim, 100 sterlin tutarında bir borç senedi vardır., ve 2) bu borç senedi, alacaklıya, devletin yıllık gelirinden, yani yıllık vergi gelirinden, belli bir miktar, örneğin 5 sterlin ya da %5 tutarında bir hak sağlar; 3) alacaklı, 100 sterlinlik bu borç senedini dilediği bir kimseye satabilir. Faiz oranı %5 ve devletin verdiği güvence sağlamsa, alacaklı A, bu borç senedini kural olarak B'ye 100 sterline satabilir; B için 100 sterlini yıllık %5 faizle vermek ya da 100 sterlin ödemek suretiyle devletten yılda 5 sterlin tutarında haraç sağlamak hiç farketmez. Ne var ki, bütün bu durumlarda

[sayfa 412] insanların gözünde bir sürgün (faiz) doğuran burada devlet ödemeleri kabul edilen bu sermaye, hayaldir, hayali sermayedir. Yalnız devlete borç verilen bu meblağ artık mevcut olmamakla kalmayıp, zaten hiç bir zaman onun sermaye olarak harcanması düşünülmemişti, ve o ancak sermaye olarak yatırılmakla, kendisini koruyan değere dönüştürülebilirdi. İlk alacaklı A için, yıllık vergilerden kendisine düşen pay, sermayesi üzerinden faizi temsil eder; tıpkı mirasyedinin servetinden tefeciye düşen payın ona faiz olarak görünmesi gibi; oysa her iki durumda da borç verilen meblağ sermaye olarak yatırılmamıştır. Devlete ait borç senedinin satış olanağı, A için, kendi ana parasını geri almanın potansiyel aracını temsil eder. B'ye gelince, onun sermayesi kendi görüş açısından, faiz getiren sermaye olarak yatırılmıştır. Arada geçen işlemi ilgilendirdiği kadarıyla, B, devletin geliri üzerinden A 'ya ait bulunan hakkı satın almakla, yalnızca A'nın yerini almış durumdadır. Bu işlem kaç kez yinelenirse yinelensin, devlet borcu sermayesi, tamamen hayali olarak kalır, ve o borç senetleri satılamaz duruma gelir gelmez, bu sermaye hayali artık görünmez olur. Bununla birlikte, bu hayali sermayenin de, birazdan göreceğimiz gibi, kendi hareket yasaları vardır.

Şimdi de biz, –nasıl ki faiz getiren sermaye, genel olarak bütün o saçma-sapan biçimlerin kaynağı, ve böylece de örneğin borçlar, bankere metalar olarak görünebiliyorsa– olumsuz bir niceliğin sermaye olarak göründüğü ulusal borç sermayesinin karşıtı olarak emek-gücünü ele alalım. Ücretler burada, faiz olarak anlaşılmakta ve bu yüzden emek-gücü de bu faiz getiren sermaye olarak düşünülmekte. Örneğin, bir yıllık ücret 50 sterlin ve faiz oranı da %5 ise, yıllık emek-gücü 1.000 sterlinlik bir sermayeye eşit olmaktadır. Kapitalist anlayış biçiminin saçmalığı burada tepe noktasına ulaşmaktadır, çünkü, sermayedeki genişleme, emek-gücünün sömürüsüne dayanılarak açıklanacak yerde, sorun tersine çevriliyor ve emeğin üretkenliği, faiz getiren sermayenin bu esrarlı niteliği, emek-gücünün kendisine bağlanarak açıklanıyor. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında, bu, gözde bir anlayış olabilirdi (örneğin, Petty'nin) ama bugünlerde bile bazı vülger iktisatçılar tarafından ve özellikle de bazı Alman istatistikçileri tarafından büyük bir ciddiyetle kullanılmaktadır.[1] Ne yazık ki, iki tatsız, cansıkıcı olgu, bu yalın kat anlayışı bozuyor. Her şeyden önce, emekçinin, bu faizi elde etmesi için çalışması gerekiyor. Sonra da, işçi kendi emek-gücünün sermaye-değerini, transfer ederek nakite çeviremiyor. İşin doğrusu, işçinin emek-gücünün yıllık değeri, onun ortalama yıllık ücretine eşittir ve alıcıya karşılık olarak emeği aracılığı ile vermek zorunda olduğu şey, bu aynı değer, artı, bir artı-

[1] "İşçi, yıllık ücretinin para-değerinin, faizden alınan gelir olarak kabul edilmesiyle elde edilen bir sermaye-değere sahiptir. ... Ortalama günlük ücreti %4 üzerinden ... sermayeleştirerek, erkek bir tarım işçisi için şu ortalama değeri elde ederiz: Avusturya'da, 1.500 taler; Prusya'da, 1.500; İngiltere'de, 3.750; Fransa'da, 2.000; orta Rusya'da, 750 taler." (Von Reden, *Vergleichende Kulturstatistik,* Berlin, s. 434.)

değer, yani emeğiyle eklenen artıştır. Köleci toplumda, işçinin bir [sayfa 413] sermaye-değeri vardır, yani onun satınalma fiyatı. Ve kiralanması halinde, kiralayanın önce, bu satınalma fiyatı üzerinden faiz ödemesi ve ayrıca da, sermaye üzerinden yıllık aşınıp yıpranmayı yerine koyması gerekir.

Hayali sermaye oluşumuna, sermayeleştirme deniyor. Her devresel gelir, ortalama bir faiz oranı ile borç alınan bir sermaye tarafından gerçekleştirilebilecek bir gelir gibi, faiz oranı üzerinden hesaplanarak sermayeleştirilir. Örneğin, yıllık gelir 100 sterlin, faiz oranı %5 ise, 100 sterlin, 2.000 sterlin üzerinden yıllık faizi temsil eder ve bu 2.000 sterline, yıllık 100 sterlin üzerinden yasal mülkiyet hakkının sermaye-değeri gözüyle bakılır. Bu mülkiyet hakkını satın alan kimse için, 100 sterlinlik yıllık gelir gerçekten de, %5 faizle yatırılmış sermayesi üzerinden alınan faizi temsil eder. Böylece, sermayenin fiili genişleme süreci ile olan bütün bağları tamamen kaybolmuş ve dolayısıyla, otomatik olarak kendi kendisini genişletme özelliğini taşıyan bir şey olarak sermaye kavramı kuvvetlendirilmiş oluyor.

Borç senedinin –güvencenin– devlet borçlarında olduğu gib tamamen hayali bir sermayeyi temsil etmemesi halinde bile, bu gibi senetlerin sermaye-değerleri gene de tamamen aldatıcıdır. Kredi sisteminin ortaklaşa sermayeyi ne şekilde yarattığını daha önce görmüştük. Senet, bu sermayeyi temsil eden mülkiyet hakkı olarak iş görür. Demiryollarına, madenlere, deniz ulaşım şirketleri ve benzerlerine ait hisse senetleri gerçek sermayeyi, yani bu gibi girişimlere yatırılan ve işleyen sermayeyi ya da bu gibi girişimlerde sermaye olarak kullanılmak amacıyla hissedarlar tarafından yatırılan para miktarım temsil eder. Doğal olarak bu, bütün bunların düpedüz bir dolandırıcılığı temsil edebilme olasılığını da ortadan kaldırmaz. Ama bu sermaye, bir defasında, mülkiyet hakkının (hisse senetleri) sermaye-değeri, diğer bir defasında, bu girişimlere yatırılan ya da yatırılacak olan fiili sermaye olarak, iki kez var olamaz. Yalnız ikinci biçimde vardır, ve bir hisse senedi yalnızca, artı-değerin, kendisi tarafından gerçekleştirilecek kısmına tekabül eden bir mülkiyet hakkıdır. A, bu hakkı B'ye ve B de C'ye satabilir. Bu alışverişler, sorunun niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez. A ya da B, mülkiyet hakkını sermaye biçiminde elde tutmakta, ama C, sermayesini, hisse senetli sermayeden gelmesi beklenen artı-değerden alacağı sırf bir mülkiyet hakkına çevirmiş bulunmaktadır.

Yalnız hükümet bonolarının değil, hisse senetlerinin de mülkiyet haklarının değerlerinin bağımsız hareketi, bunların üzerlerinde hak sahibi olabilecekleri sermaye ya da talebin yanı sıra, gerçek sermayeyi teşkil ettikleri hayaline kuvvet kazandırır. Çünkü bunlar, fiyatları bağımsız olarak saptanan ve kendine özgü hareketleri olan metalar halini alırlar. Bunların piyasa değerleri, gerçek sermayenin değerinde (değerdeki genişleme değişse bile) herhangi bir değişme olmaksızın, kendi nomi-

nal değerlerinden farklı biçimde saptanır. Bir yandan bunların piyasa [sayfa 414] değerleri, yasal hak sağladıkları gelir miktarına ve güvenine bağlı olarak dalgalanma gösterir. Hissenin nominal değeri, yani başlangıçta bu hissenin temsil ettiği yatırılan meblağ 100 sterlin ise ve bu kuruluş %5 yerine %10 faiz veriyorsa, hissenin piyasa değeri, diğer şeyler aynı kalmak üzere, faiz oranı %5 olduğu sürece 200 sterline yükselir, çünkü, %5 üzerinden sermayeleştirilmiş iken, şimdi 200 sterlinlik hayali bir sermayeyi temsil etmektedir. Bunu 200 sterline satın alan kimse, bu sermaye yatırımı üzerinden %5'lik bir gelir elde eder. Girişimin geliri azalınca, bunun tersi doğrudur. Bu senedin piyasa değeri kısmen spekülatiftir, çünkü bu yalnız fiili gelir ile değil, aynı zamanda, önceden hesaplanan, beklenen gelir ile de saptanmıştır. Ama gerçek sermayedeki genişlemenin değişmez olduğu ya da devlet borçlarında olduğu gibi sermayenin mevcut olmadığı durumlarda yıllık gelirin yasa ile saptandığı ve güvenlik altına alındığı kabul edilirse, bu senetlerin fiyatı, faiz oranı ile ters orantılı olarak yükselir ya da düşer. Faiz oranının %5'ten %10'a yükselmesi halinde, 5 sterlinlik bir gelir garanti eden senetler şimdi yalnız 50 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Tersine, faiz oranı %2½'ye düşecek olsa, aynı senetler 200 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Bunların değerleri daima, yalnızca sermayeleştirilmiş gelir, yani hayali bir sermaye üzerinden o günkü faiz oranıyla hesaplanan gelirdir. Bu nedenle, para piyasasının daralması halinde, bu senetlerin fiyatı iki nedenle düşecektir: önce, faiz oranı yükseldiği için, sonra da, nakite çevirmek üzere daha büyük miktarlarda senet piyasaya sürüldüğü için. Fiyattaki bu düşme, ister bu senetlerin sahiplerine sağlayacakları gelir, devlet tahvillerinde olduğu gibi değişmez olsun, ister, sanayi kuruluşlarında olduğu gibi temsil ettiği gerçek sermayedeki genişleme, olasılıkla yeniden-üretim sürecindeki bozukluklarla etkilenmiş olsun, bunlara bakılmaksızın gerçekleşir. Son durumda, sözü edilene eklenmesi gerekli bir başka değer kaybı da vardır. Fırtına sona erer ermez bu senet, işteki bir başarısızlığı, ya da sahtekarlığı temsil etmemesi ölçüsünde gene eski düzeyine yükselir. Bunalım sıralarındaki değer kaybı, servetlerin biraraya toplanmasında güçlü bir araç hizmetini görür.[2]

Bu senetlerin değerindeki düşme ya da artmanın, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden bağımsız olması ölçüsünde, ulusun sahip olduğu servet, değerdeki düşme ya da yükselmeden sonra da gene eski büyüklüğündedir. "Kamu hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisseleri 23 Ekim 1847 tarihine kadar toplam 114.752.225 sterlin

[2] [Metalar ile değerli senetlerin son derece değer kaybettiği ve tamamen satılamaz hale geldiği Şubat Devriminden hemen sonra, Liverpool'daki İsviçreli bir tüccar -babama anlattığına göre- varını-yoğunu paraya çeviriyor, elinde parayla Paris'e geliyor ve Rothschild'i bularak, birlikte bir girişimde bulunmayı öneriyor. Rothschild gözlerini adama dikiyor, ona doğru koşuyor, omuz1arından tutuyor ve soruyor: *"Avez-vous de l'argent sur vous?"* - *"Oui, M. le baron."* - *"Alors vous étes mon homme*!"("Yanınızda para var mı?" - "Evet, Baron." - "Öyleyse siz benim adamımsınız.") - Ve ikisi birlikte kârlı bir iş yaptılar. -*F.E.*]

tutarında değer kaybetmiş bulunuyordu.” (Morris, İngiltere Bankası Guvernörü, 1847-48 Ticari Bunalımı Konusundaki rapordaki ifadesi [sayfa 415] [n° 3800].) Bu değer kaybının, üretimde ve kanallar ve demiryolları üzerindeki gidiş-gelişte fiili bir durmayı, ya da başlamış bulunan girişimlerin askıya alınmasını ya da sermayenin beş para etmeyen serüvenler peşinde çarçur edilmesini yansıtması dışında, ulus, nominal para-sermayenin bu sabun köpüğünün patlamasıyla zerre kadar yoksullaşmış olmaz.

Bu senedin aslında temsil ettiği şey, ya devlet borçlarında olduğu gibi, parası ya da sermaye-değeri, sermayeyi hiç bir şekilde temsil etmeyen, ya da temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden bağımsız olarak yönetilen gelecekteki üretimler üzerinden birikmiş alacaklar ya da yasal haklardan başka bir şey değildir.

Kapitalist üretime dayanan bütün ülkelerde bu türden büyük miktarlarda sözde faiz getiren sermaye ya da para getiren sermaye vardır. Ve para-sermaye birikimi ile aslında anlatılmak istenilen şey, üretim üzerinde biriken bu haklardan, piyasa-fiyatlarının, bu hakların hayali sermaye-değerlerinin birikiminden başka bir şey değildir.

Banker sermayesinin bir kısmı şimdi bu sözde faiz getiren senetlere yatırılmış durumdadır. Bu aslında, yedek sermayenin, fiili bankacılık işinde hiç bir işlevi yerine getirmeyen bir kısmıdır. Bu senetlerin en önemli kısmı, poliçelerden, yani sanayi kapitalistleri ya da tüccarlar tarafından yapılan ödeme vaatlerinden oluşur. Borç para veren için, bu poliçeler faiz getiren poliçelerdir, bir başka deyişle, bunları satın aldığında o, vadesi gelene kadar geçecek zamana ait faizi düşmüştür. Buna iskonto etmek deniliyor. Poliçenin temsil ettiği meblağdan ne miktar indirim yapılacağı, o sıradaki faiz oranına bağlıdır.

Ensonu banker sermayesinin son kısmı, onun, altın ye banknot olarak para rezervinden oluşur. Belli bir süre için anlaşmayla bağlı bulunmayan mevduat her zaman mevduat sahibinin tasarrufundadır. Bunlar sürekli dalgalanma durumundadır. Ama, bir mevduat sahibi mevduatından para çekerken bir diğeri yatırır ve böylece, genel ortalama toplam mevduat miktarı normal iş dönemlerinde pek az dalgalanma gösterir.

Kapitalist üretimin geliştiği ülkelerde, bankaların yedek fonları daima ortalama olarak yığma biçiminde mevcut para miktarını ifade eder ve bu yığmanın bir kısmı da, bizatihi hiç bir değeri olmayan senetlerden, sırf altın üzerine çeklerden ibarettir. Banker sermayesinin büyük kısmı bu nedenle tamamen hayalidir ve, senetlerden (poliçelerden), hükümet tahvillerinden (bunlar harcanmış sermayeyi temsil ederler) ve hisse senetlerinden (gelecekteki gelir üzerine çeklerden) oluşur. Ve şurasını da unutmamak gerekir ki, bankerin kasasındaki bu senedin temsil ettiği sermayenin, para-değerinin kendisi, senedin, garanti edilen gelir üzerinden çeklerden (örneğin, hükümet tahvillerinden) ya da gerçek sermaye üzerine mülkiyet haklarından (örneğin, hisse senetlerinden) ibaret bu-

lunması ölçüsünde hayalidir, ve bu değer, senedin hiç değilse kısmen temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden farklı olarak belirlenir; ya da, senedin, sermaye üzerinden değil de gelir üzerinden bir hakkı temsil etmesi [sayfa 416] durumunda, aynı gelir üzerindeki hak, sürekli değişen hayali bir para-sermaye ile ifade edilir. Buna ek olarak, bu hayali banker sermayesinin, geniş ölçüde, kendisine ait sermayeyi değil, ona ister faiz getiren ister getirmeyen biçimde olsun mevduat yatıran kamuya ait sermayeyi temsil ettiğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Mevduat, daima, para, altın, banknot ya da bunlar üzerine çeklerle yapılır. Fiili dolaşımın gereksinmelerine uygun olarak daralan ya da genişleyen yedek fon dışında bu mevduat aslında daima bir yandan, poliçeleri iskonto edilen ve böylece avans alan sanayi kapitalistleri ile tüccarların elindedir; öte yandan. da, değerli senet ticareti yapanların (borsa simsarlarının), kendilerine ait tahvil ve senetleri satmış bulunan özel kuruluşların ya da (hazine tahvilleri ve yeni borçlar halinde) hükümetin elinde bulunur. Mevduatın kendisi çifte bir rol oynar. Bir yandan bunlar, biraz önce belirttiğimiz gibi, faiz-getiren sermaye olarak borç verilmişlerdir ve bu yüzden de, bankanın kasalarında bulunmayıp, yalnızca defterlerinde, mevduat sahiplerinin alacakları olarak görünürler. Öte yandan bunlar, sahiplerinin karşılıklı alacakları, mevduatları üzerine çeklerle hesaplanabildikleri ve birbirlerine göre kapatılabildikleri sürece sırf bu gibi kayıtlar şeklinde işlev yaparlar. Bu bakımdan, bu mevduatların aynı bankere yatırılmış olup da bu bankerin, çeşitli hesapları birbirleriyle dengeleyebilmesinin ya da farklı bankalarda bulunup da, bu bankaların karşılıklı olarak çekleri değiştirip, yalnız bakiyeleri birbirlerine ödemelerinin hiç bir önemi yoktur. Faiz getiren sermaye ve kredi sistemindeki gelişmeyle, bütün sermaye kendisini çiftleştirmiş ve bazan da üçleştirmiş gibi görünür; aynı sermaye, ya da hatta belki de aynı alacak talebi, çeşitli şekillerde farklı ellerde, farklı biçimlerde görünürler.[3] Bu "para-sermaye"nin daha büyük bir kısmı tamamen hayalidir. Yedek fon dışında bütün mevduat, banker üzerinden alacak talebidir ve

[3] [Sermayenin, bu iki katına, üç katına ulaşması, son yıllarda, örneğin Londra Borsasının raporlarında kendi başına bir başlığı işgal eden mali tröstler aracılığı ile oldukça büyük bir gelişme gösterdi. Belli sınıftan faiz getiren senet, örneğin, yabancı devlet tahvilleri, İngiliz belediye ya da Amerikan devlet bonoları, demiryolu hisse senetleri, vb. satın almak için bir şirket kuruldu. Sözgelimi, 2 mi!yon sterlinlik bir sermaye, hisse senetlerinin satışıyla toplandı. Müdürler kurulu sözkonusu değerleri satın alıyor ya da bunlar üzerinde az çok aktif spekülasyon yapıyor, ve giderleri düştükten sonra, yıllık faizi ortaklara temettü olarak dağıtıyordu. Üstelik bazı anonim şirketleri, normal hisse senetlerini, tercihli ve ertelemeli diye iki sınıfa ayırma usulünü benimsediler. Tercihliler, toplam kârın izin vermesi koşuluyla, değişmeyen bir faiz, diyelim %5 alıyorlardı; bundan arta kalan olursa, bunu da ertelemeliler alıyordu. Bu kentte, tercihli senetlere yapılan "sağlam" sermaye yatırımı, -ertelemeli senetli- fiili spekülasyondan azçok ayrılıyordu. Birkaç büyük kuruluş bu yeni usulü benimsemek istemedikleri için, yeni şirketlerin kurulması gibi bir yola başvuruldu. Bunlar, eski şirketlerin hisse senetlerine bir ya da birkaç milyon sterlin yatırıyorlar ve satın alınan hisselerin nominal değeri tutarında yeni senetler çıkarıyorlar, ama bunların yarısı tercihli, yarısı ertelemeli olarak çıkartılıyordu. Bu gibi durumlarda ilk hisse senetleri, yenilerinin çıkartılmasına dayanak hizmeti gördükleri için iki katına çıkmış oluyordu. -*F.E.*]

ama mevduat olarak hiç bir zaman mevcut değildir. Kliring odalarındaki işlemlerde hizmet gördükleri ölçüde, bankerler için –bankerler bunları borç verdikten sonra– sermaye işlevini yerine getirirler. Bankerler, karşılıklı çeklerini, varolmayan mevduat [sayfa 417] üzerinden kendi karşılıklı hesaplarını tasfiye ederek öderler.

Adam Smith, para borç vermede sermayenin oynadığı rolle ilgili olarak şunları söylüyor: "Ne. var ki, para-ticaretinde bile, para, para olarak sahiplerinin bizzat kullanmak istemedikleri sermayelerin, bir elden diğerine aktarılmasını sağlayan feragat senedinden başka bir şey değildir. Bu sermayeler, aktarılmada araç olarak hizmet eden paranın miktarından, oran kabul etmeyecek kadar büyük olabilir; aynı para parçaları, birçok farklı borç vermelere olduğu kadar, birçok farklı satın almalara da ardarda hizmet ederler. Örneğin A, W'ye 1.000 sterlin borç verir ve W bu para ile derhal B'den 1.000 sterlin değerinde mal satın alır. Bu parayı kendisi kullanma olanağı bulunmayan B, aynı para parçalarını X'e borç verir ve o da hemen bu paralarla C'den 1.000 sterlin değerinde mal satın alır. C, aynı şekilde ve aynı nedenle bu paraları Y'ye borç verir ve o da gene bunlarla D'den mal satın alır. Bu şekilde, sikke ya da kağıt, aynı para parçaları birkaç gün içersinde, herbirisi değer olarak, bu parçaların toplamına eşit, üç farklı borç verme ve üç farklı satın almada araç olarak hizmet ederler. Ellerinde para bulunan A, B ve C gibi üç kişinin, borcu olan üç kişiye, W, X ve Y'ye devrettikleri şey, bu satın almaları yapma gücüdür. Bu güç, borcun hem değerini ve hem de kullanımını içerir. Bu üç paralı kimsenin borç verdiği sermayeler, kendisiyle satın alınabilecek malların değerine eşittir, ve satın almaların yapıldığı paranın üç katıdır. Bununla birlikte verilen bu borçlar, farklı borçlular tarafından satın alınan mallar, borcun vadesi geldiğinde, bir kârla birlikte, sikke ya da kağıt para olarak eşit bir değeri geri getirecek şekilde kullanıldığı takdirde tam bir güvenlik altında olabilir. Ve, aynı para parçaları böylece, üç kişiye verilen üç ayrı borcun araçları olarak ya da aynı nedenle, değerlerinin otuz katı tutarında hizmet edebilecekleri gibi, aynı şekilde, ardarda geriye ödeme araçları olarak da hizmet edebilirler." ([*An Inquiry into the Nature and Causes ofthe Wealth of Nations,* Aberdeen, London 1848, s. 236. -*Ed.*] Book ll, Chap. IV.)

Aynı para parçası, dolaşım hızına bağlı olarak çeşitli satın almalar için kullanılabildiğine göre, bunun gibi çeşitli borçlar için de kullanılabilir, çünkü, satın almalar onu bir kimseden bir başka kimseye taşır ve borç, satınalma araya girmeksizin, bir kimseden bir başkasına yapılan aktarmadan başka bir şey değildir. Her satıcı için para, metalarının dönüşmüş biçimini temsil eder. Her değerin sermaye-değer olarak ifade edildiği bugünlerde çeşitli borç vermelerde ardarda çeşitli sermayeleri temsil eder. Bu, yalnızca, paranın ardarda çeşitli meta-değerleri gerçekleştirebileceği şeklindeki daha önceki bir sözün bir başka ifadesidir. Aynı zamanda, para, gerçek sermayelerin kişiden kişiye aktarılması için, dolaşım

aracı olarak hizmet eder. Borç verme sözkonusu olduğunda, para, kişiden kişiye, dolaşım aracı olarak geçmez. Borç verenin elinde kaldığı sürece, dolaşım aracı olarak değil, ona ait sermayenin varlık biçimi olarak mevcuttur. Ve o, parayı, bir başkasına borç verirken, bu biçim içersinde aktarır. Eğer A parayı B'ye ve o da C'ye, arada herhangi bir [sayfa 418] satın-alma olmaksızın borç vermiş ise, aynı para üç sermayeyi değil, sadece bir sermayeyi –*tek* bir sermaye-değeri– temsil eder. Onun gerçekten temsil ettiği sermayelerin sayısı, çeşitli meta-sermayelerin değer-biçimi olarak kaç kez işlev yaptığına bağlıdır.

Adam Smith'in borç vermeler için genel olarak söylediği şeyler, kamunun bankerlere verdiği borçların yalnızca bir başka adı olan mevduat için de geçerlidir. Aynı para parçaları, şu ya da bu sayıda mevduat için araç olarak hizmet edebilir.

"Bugün A'ya yatırmış olduğunuz 1.000 sterlinlik mevduatın, yarın tekrar kullanılarak B'de bir mevduat olması, hiç kuşkusuz doğrudur. Ertesi günü ise B tarafından tekrar kullanılır ve C'de bir mevduat teşkil edebilir ... ve bu böylece devam edip gider; ve para olarak aynı 1. 000 sterlin böylece, ardarda yapılan transferler ile, mutlak olarak sonsuz bir mevduat toplamı halinde çoğalır. Demek oluyor ki, Birleşik Krallık'taki bütün mevduatın onda-dokuzunun, bunlardan sorumlu bulunan bankerlerin defterlerindeki kayıtlardan öte bir varlığa sahip bulunmamaları pekala olasıdır. ... Böylece, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki para hiç bir zaman 3 milyon sterlini geçmediği halde, bankalardaki mevduatın 27 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bankalardan toplu halde para çekilmediği takdirde aynı 1.000 sterlinin yoluna devam etmesi halinde, aynı kolaylıkla, sonsuz miktarda borcu tasfiye etmesi olasıdır. Perakendeciye olan borcunuzu bugün kapattığınız aynı 1.000 sterlin ile o da yarın tüccara olan borcunu, tüccar da ertesi günü bankaya olan borcunu kapatabilir ve bu böyle sürer gider; böylece aynı 1.000 sterlin, elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve akla gelebilecek miktarlarda borcu kapatabilir." (*The currency Theory Reviewed,* s. 62-63.)

Bu kredi sisteminde her şeyin çiftleşmesi, üçleşmesi ve yalnızca tasavvurda bulunan bir hayalete dönüşmesi, insanın ensonu somut bir şeyi yakaladığı umuduna kapıldığı "yedek fonda" aynen geçerlidir.

İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Morris'e bir kez daha kulak verelim: "Özel bankaların rezervleri, mevduatlar halinde İngiltere Bankasının elindedir. Bir altın İhracı her şeyden önce İngiltere Bankasının rezervleri üzerinde etkisini gösterir; ama bu, İngiltere Bankasındaki rezervlerinin bir kısmının çekilmesi anlamına da geldiği için, diğer bankaların rezervleri üzerinde de etkili olur. Bu, ülkedeki bütün bankaların rezervleri üzerinde etkisini gösterir." *(Commercial Distress,* 1847-48, n° 3639, 3642.) Demek ki, en sonunda bu yedek fonlar, İngiltere Bankasının yedek fonu ile kanıp giderler.[4] Bununla birlikte, bu yedek fon da çifte bir varlığa sahiptir. Bankacılık şubesindeki (*banking departmant)* yedek fon, bank-

anın, dolaşımdaki banknotların üzerinde ve ötesinde çıkartmakla yetkili bulunduğu banknot fazlalığına eşittir. Banknot çıkartılmasının yasal üst düzeyi 14 milyon sterlin (bunun için külçe rezervine [sayfa 419] gerek yoktur; bu, devletin Bankaya borçlu bulunduğu, yaklaşık meblağdır) artı, Bankanın değerli madenler stoku miktarıdır. Bankanın değerli madenler stoku 14 milyon sterline ulaştığı takdirde, Banka, banknot olarak; 28 milyon sterlin çıkartabilir ve eğer bunun 20 milyon sterlini dolaşımda bulunursa, bankacılık şubesinin (*banking department)* yedek fonu 8 milyon sterlin olur. Demek ki, 8 milyon değerindeki bu banknot, Bankanın tasarrufundaki yasal banker sermayesi ve aynı zamanda, mevduatları için yedek fondur. Şimdi eğer dışarıya bir altın akışı olur ve Bankadaki değerli maden stoku 6 milyon sterlin azalırsa –bu durum buna eşdeğer sayıda banknotun yokedilmesini gerektirir– bankacılık şubesinin (*banking department)* yedeği 8 milyon sterlinden 2 milyon sterline düşer. Banka bir yandan faiz oranını epeyce bir miktar yükseltir, öte yandan, bankada mevduatı bulunan başka bankalar ile diğer mevduat sahipleri, Bankada kendi kredilerini içersine alan yedek fonda büyük bir azalma olduğunu görürler. 1857 yılında Londra'daki dört büyük hisseli banka, İngiltere Bankası, 1844 tarihli Banka Yasasını yürürlükten kaldıran bir "hükümet kararı" sağlamadığı takdirde, bütün mevduatlarını çekmekle ve böylece bankacılık şubesini (*banking department)* iflas ettirmekle bu bankayı tehdit ettiler.[5] Böylece 1847 yılında olduğu gibi bankacılık şubesi,

[4] [O zamandan beri bunun nasıl bir yoğunluk kazandığı, 18 Aralık 1892 tarihli *Daily News*'ten alınan ve 1892 Kasımında Londra'daki onbeş büyük bankanın, banka rezervlerine ait aşağıdaki resmi tabloda görülmektedir:

Bankanın Adı	Borçlar (Pasif)	Nakit Rezervler	Yüzde
City	£9.317.629	£746.551	8.01
Capital and Counties	11.392.744	1.307.483	11.47
Imperial	3.987.400	447.157	11.22
Lloyds	23.800.937	2.966.806	12.46
Lon. And Westminster	24.671.559	3.818.885	15.50
Lon. And S. Western	5.570.268	812.353	14.58
London Joint Stock	12.127.993	1.288.977	10.62
London and Midland	8.814.499	1.127.280	12.79
London and County	37.111.035	3.600.374	9.70
National	11.163.829	1.426.225	12.77
National Provincial.	41.907.384	4.614.780	41.01
Parrs and the Alliance	12.794.489	1.532.707	11.98
Prescott & Co	4.041.058	538.517	13.07
Union of London.	15.502.618	2.300.084	14.84
Williams, Deacon & Manchester & Co.	10.452.381	1.317.628	12.60
Toplam	*£232.655.823*	*£27.845.807*	*11.97*

Yaklaşık 28 milyonluk bu toplam rezervin en az 25 milyonu, İngiltere Bankasında mevduat olarak yatırılmış halde, en fazla 3 milyonu, 15 bankanın kendi kasalarında nakit olarak bulunmaktadır. Ne var ki, İngiltere Bankasının bankacılık şubesinin nakit rezervi, aynı 1892 Kasım ayı boyunca 16 milyonu bile bulmuyordu. *-F.E.*]

[5] 1844 tarihli Banka Yasasının yürürlükten kalkmasıyla, Banka, sahip bulunduğu altın rezervini dikkate almaksızın istediği kadar banknot çıkartabiliyordu; böylece, dilediği miktarda

(*banking department),* bankanın tedavül şubesinin [sayfa 420] (*issue department)* elinde birkaç milyon (örneğin, 1847'de 8 milyon) bulunduğu halde dolaşımdaki banknotların çevrilebilirliğini garanti edemez duruma gelecektir. Ama bu da gene hayali idi.

"Bankerlerin kendilerinin hemen gereksinmeleri bulunmayan (mevduatların) büyük bir kısmı, *bill brokers'*lerin [borsa simsarlarının] eline geçiyor ve bunlar da aldıkları ve avans karşılığı güvence olarak, Londra'da ve ülkenin diğer yerlerinde bulunan kimselere ait zaten iskonto etmiş oldukları ticari senetleri bankerlere veriyorlardı. Banker istenildiğinde bu paranın ödenmesi için *bill broker*'a karşı sorumlu oluyordu; ve bu gibi işlemler öylesine boyutlara ulaşmıştı ki, Bankanın [İngiltere Bankasının] şimdiki Guvernörü Mr. Neave ifadesinde şöyle diyordu: 'Bir *brokerın* [simsarın] 5 milyonu olduğunu biliyorduk ve bir başkasının 8 ile 10 milyon arasında bir miktara sahip bulunduğu inancına varmıştık; bir tanesinin 4, bir başkasının 3½ milyonu vardı ve bir üçüncününkü 8 milyonun üzerindeydi. Bu söylediklerim *broker'*lara [simsarlara] verilen mevduatlardır.'" (*Report of Committee on Bank Acts,* 1857-58, S. 5, Section 8.)

"Londralı *bill broker*'lar [borsa simsarları], yaptıkları muazzam ticari işlemleri, hiç bir nakit yedeğe sahip olmaksızın, vadesi gelen poliçelerin ödenmesine ya da çok sıkışmaları halinde, iskonto edilmiş poliçelerin güvencesi karşılığında İngiltere Bankasından avans elde etme gücüne güvenerek yürütüyorlardı." (*Ibid.,* s. VIll, Section 17.) "Londra'daki iki *bill broking* [borsa simsarlığı yapan] firması 1847'de ödemeleri durdurdu; daha sonra her ikisi de yeniden işe başladı. 1857'de her ikisi de tekrar ödemeleri durdurdu. Bir firmanın 1847'deki borç toplamı yuvarlak hesap 2.683.000 sterlin, sermayesi ise 180.000 sterlin idi; aynı firmanın 1857'deki borç toplamı 5.300.000 sterlin ve sermayesi belki de 1847'dekinin dörtte-biri kadardı. Öteki firmanın borç toplamı, ödemeyi durdurduğu her dönemde 3.000.000 ile 4.000.000 sterlin arasındaydı, sermayesi ise ancak 45.000 sterlin kadardı." (*Ibid.,* s. XXl, Section 52.) [sayfa 421]

hayali kağıt para-sermaye yaratılıyor ve bunlar bankalara, komisyonculara, ve bunlar aracılığıyla da ticarete borç vermek amacıyla kullanılıyordu. [- *F.E.*]

OTUZUNCU BÖLÜM
PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE
I

KREDİ sistemi ile ilgili olarak şimdi yaklaşmakta olduğumuz güç sorunlar şunlardır:

Birincisi : Gerçek para-sermayenin birikimi. Bu, ne ölçüde gerçek bir sermaye birikiminin, yani genişlemiş ölçekte yeniden-üretimin bir göstergesidir ve ne ölçüde değildir? Sermaye bolluğu denilen şey – yalnız faiz getiren sermaye, yani para getiren sermaye ile ilgili olarak kullanılan bir ifade– yalnızca sınai aşırı-üretimi ifade etmenin özel bir şekli midir, yoksa onun yanı sıra apayrı bir görüngü mü oluşturur? Bu bolluk ya da para-sermaye arzındaki bu fazlalık, durgunlaşmış para kitlelerinin (külçe, altın sikke ve banknotlar) varolması ile aynı zamana mı rastlıyor, ve böylece bu aşırı para bolluğu, borç sermaye bolluğunun bir ifadesi ve dışsal bir biçimi mi oluyor?

İkincisi: Para kıtlığı, yani borç sermaye yokluğu, gerçek sermaye (meta sermaye ve üretken sermaye) kıtlığını ne ölçüde ifade eder? Ve bu, öte yandan, para olarak para kıtlığı ve dolaşım aracı kıtlığı ile ne ölçüde aynı zamana raslar?

Para-sermayenin ve genellikle para-servetin buraya kadar gözden geçirdiğimiz kendine özgü birikim biçimi, ensonu, emek üzerinde [sayfa 422] mülkiyet hakkı birikimi şeklini almış bulunuyor. Ulusal borç ser-

mayesinin birikimi, yalnızca, vergi gelirinin belli bir kısmı üzerinde kesin bir hak ayrıcalığına sahip bulunan devlet alacakları sınıfında bir artış olduğu anlamını taşıdığını ortaya koymuştu.[6] Bu olgular aracılığıyla böylece, borçlardaki bir birikim bile bir sermaye birikimi gibi görünebilir ve kredi sisteminde yeralan çarpıklığın ulaştığı boyutlar gözle görülür duruma gelir. Aslında borç alınan ve çoktan harcanmış bulunan sermaye için verilen bu borç senetleri, tüketilmiş bulunan sermayenin bu kağıttan kopyaları, bunları ellerinde bulunduranlar için, sanki bunlar satılabilir ve dolayısıyla da ve tekrar sermayeye çevrilebilir metalarmış gibi sermaye olarak hizmet ederler.

Toplum hizmetleri, demiryolları, madenler, vb., üzerindeki mülkiyet hakları, aslında, gördüğümüz gibi, gerçek sermaye üzerinde mülkiyet hakkıdır. Ama bu mülkiyet hakları, bu sermayeyi bir kimsenin tasarrufu altına sokmaz. Bu sermaye geri çekilemez. Bu haklar, yalnızca, bu sermaye tarafından üretilecek artı-değerin bir kısmı üzerinde yasal haklar sağlar. Bu haklar da gene, gerçek sermayenin kağıt üzerindeki bir kopyası halini alırlar; sanki bir mala ait yükleme belgeleri, yüklenilen maldan bağımsız, ve onunla eşzamanlı ayrı bir değere sahip bulunabilirmiş gibi. Bunlar, mevcut olmayan bir sermayeyi nominal olarak temsil eder hale gelirler. Çünkü, gerçek sermaye, bunlarla yanyana bulunur ve bu kopyaların bir kimseden bir başka kimseye aktarılması ile el değiştirmiş olmaz. Bunlar, yalnız belli bir geliri garanti ettikleri için değil, satışları yoluyla, sermaye-değerler olarak karşılıklarının elde edilebilmesi nedeniyle de faiz getiren sermaye biçimine girerler. Bu hakların birikmesi, demiryollarında, madenlerde, buharlı gemilerde, vb. bir birikmeyi ne ölçüde ifade ederse, fiili yeniden-üretim sürecindeki genişlemeyi de aynı ölçüde ifade eder; tıpkı örneğin taşınabilir mallarla ilgili bir vergi listesindeki büyümenin, bu mallardaki büyümeyi göstermesi gibi. Metalar gibi alım-satım işlemlerinin konusu olan ve dolayısıyla sermaye-değerler gibi dolaşabilen kağıt üzerindeki bu kopyalar, bu nitelikleriyle hayalidirler, ve değerleri, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden tamamen bağımsız olarak düşebilir ya da yükselebilir. Bunların değerleri, yani Borsadaki fiyatları, zorunlu olarak, faiz oranındaki bir düşmeyle –para-sermayenin kendine özgü hareketlerinden bağımsız olarak bu düşme, sırf kâr oranındaki bir düşme eğiliminden ileri geldiği ölçüde– bir yükselme eğilimine sahiptir; bu nedenle bu hayali servet, başka

[6] Kamu fonu, yıllık gelirin borçları ödemek üzere bir yana ayrılan kısmını temsil eden hayali sermayeden başka bir şey değildir. Eşdeğer miktarda bir sermaye harcanmıştır; borçlar için payda olarak hizmet eden budur, ama kamu fonunun temsil ettiği şey bu değildir; çünkü, sermaye artık mevcut değildir. Sanayiin çalışmasıyla yeni bir servetin yaratılması gerekir; harcanmış bulunan bu serveti borç verenler için, bu servetin bir kısmı yıllık olarak bir yana ayrılır; bu kısım, onu üretenlerden, vergiler yoluyla alınır ve devletin alacaklılarına verilir, ve ülkede sermaye ile faiz arasındaki adet haline gelmiş orana göre, bu alacaklıların alacakları yıllık geliri sağlayabilecek sermayeye eşdeğer hayali bir sermaye varsayılır. (Sismondi, *Nouveaux principes* [Second editions, Paris 2827], II, s. 230.)

[sayfa 423] bir neden olmasa bile kapitalist üretim sırasında, başlangıçta özgül nominal değerin her bir parçası için ifade edilen değere bağlı olarak genişler.[7]

Bu değerli senetlerin fiyatlarındaki dalgalanmalar yoluyla elde edilen kazançlar ya da uğranılan kayıplar, ve bunların demiryolları krallarının, vb. elinde toplanması, öz ve nitelikleri gereği gitgide daha fazla bir kumar konusu haline gelir, ve sermaye, servet elde etmenin asıl yöntemi olarak, emeğin yerini alıyormuş gibi görünür ve aynı zamanda, açık şiddetin yerine geçer. Bu tür sanal para-servet, yalnız özel kimselerin para– servetlerinin değil, daha önce de belirttiğimiz gibi, banker sermayesinin de çok önemli bir kısmını oluşturur.

Bu sorunu kısa yoldan çözümlemek için, şunu belirtelim ki, para-sermaye birikimi ile, servetin, bir yandan özel para-kapitalistleri ve öte yandan devlet, topluluklar ve parayı borç alan ve yeniden üretenler arasında aracılık eden bankerlerin (meslekleri borç para vermek olan kimselerin) elinde birikmesi de kastedilebilir. Çünkü, kredi sistemindeki uçsuz bucaksız genişleme, ve genellikle bütün kredi, kendi özel sermayeleri gibi bunlar tarafından sömürülür. Bu adamlar daima sermayeye ve para-biçiminde gelire ya da para üzerinde doğrudan doğruya bir hakka sahiptirler. Bu sınıfın servet birikimi, gerçek birikimden tamamen farklı bir biçimde olabilir, ama ne olursa olsun bu, bu sınıfın, gerçek birikimin büyük bir kısmını cebe indirdiğini tanıtlar.

Önümüzdeki sorunun ölçeğini küçültelim. Devlet tahvilleri, hisse senetleri ve her türden diğer senet ve tahviller gibi, borç verilen sermaye için –faiz getirmek üzere ayrılan sermaye için– yatırım alanlarıdır. Bunlar, bu tür sermayenin borç verildiği biçimlerdir. Ama bunların kendileri, kendilerine yatırılmış bulunan borç sermayesi değillerdir. Öte yandan, kredi sisteminin yeniden-üretim sürecinde doğrudan doğruya rol oynadığı ölçüde, sanayicilerin ya da tüccarların, bir senedi iskonto ettirmek ya da borç almak istedikleri zaman gereksinme duydukları şey, ne hisse senedidir ne de devlet tahvili. Onun istediği şey paradır. Bunun için, başka türlü para bulamayınca bu tahvilleri ya rehine koyar ya da satar. Bizim burada ele almak durumunda olduğumuz da işte bu borç sermayesinin birikimidir ve özellikle de, borç verilebilir para-sermayenin birikimidir. Biz, burada, binaların, makinelerin ya da diğer sabit sermayenin borç verilmesi üzerinde durmuyoruz. Sanayiciler ile tüccarların, metalar şeklinde ve yeniden-üretim sürecinin sınırları içersinde birbirlerine verdikleri avanslarla da ilgilenmiyoruz; oysa bu noktayı da önce

[7] Birikmiş borç verilebilir para-sermayenin bir kısmı gerçekte yalnızca sanayi sermayesinin bir ifadesidir. Örneğin, İngiltere, 1851 yılında, Amerikan demiryolları ile öteki girişimlere 80 milyon sterlin yatırım yaptı, bu yatırımın nerdeyse tamamı, Amerikalıların karşılık olarak ödeme zorunda bulunmadıkları İngiliz mallarının ihracıyla gerçekleştirildi. İngiliz ihracatçıları, bu metalar için Amerika'ya poliçe çektiler ve bunlarla İngiliz hisse senedi aracıları satın aldılar ve hisse senedi satın alınması için Amerika'ya gönderdiler.

daha ayrıntılı olarak incelememiz gerekir. Biz burada yalnızca, bankerlerin [sayfa 424] aracı olarak sanayicilere ve tüccarlara verdikleri para-borçlarla ilgileniyoruz.

Önce, ticari krediyi, yani yeniden-üretim sürecinde iş gören kapitalistlerin birbirlerine verdikleri krediyi tahlil ederek işe başlayalım. Bu, kredi sisteminin temelini teşkil eder. Bu, bir poliçe ile belli bir ödeme vadesi olan bir borç senedi ile, yani ertelemeli bir ödeme belgesi ile temsil edilir. Herkes birbirine kredi verir , birbirinden kredi alır. Şimdilik büsbütün ayrı bir alan olan banker kredisini bir yana bırakalım. Bu poliçeler, tüccarların kendi aralarında birbirlerine ciro edilerek –iskonto ettirilmeksizin– ödeme aracı olarak dolaştığı sürece ve ölçüde, sırf bir alacağın A'dan B'ye transferidir ve görünüşü hiç bir biçimde değiştirmez. Yalnızca, bir kimse yerine bir başkası geçer. Ve bu anlamda, borçların ödenmesi bile, para araya girmeksizin yapılabilir. Örneğin, iplikçi A, pamuk simsarı B'ye ve bu da ithalatçı C'ye bir senet ödemek zorundadır. Şimdi eğer, çoğu kez olduğu gibi C aynı zamanda iplik ihraç ediyorsa, A'dan poliçe ile iplik alabilir ve iplikçi A, simsar B'ye, simsarın C'den ödeme şeklinde aldığı kendi senedi ile ödemede bulunabilir. Olsa olsa, bir bakiyenin para olarak ödenmesi gerekecektir. Demek ki bütün işlem, pamuk ile ipliğin değiştirilmesinden ibaret olur. İhracatçı yalnız iplikçiyi ve pamuk simsarı, pamuk üreticisini temsil eder.

Bu tamamen ticari kredi devresinde, iki şeyi dikkate almak gerekir.

Birincisi: Bu karşılıklı alacakların tasfiyesi, sermayenin geriye akışına, yani yalnızca ertelenmiş bulunan M-P hareketine bağlıdır. İplikçi eğer pamuklu mallar yapımcısından poliçe almış ise, yapımcı, bu ödemeyi ancak, piyasadaki pamuklu malları o arada satılmış ise yapabilir. Eğer tahıl spekülatörü aracısına bir poliçe çekmiş ise, aracı bu parayı, tahılın o arada umulan fiyatla satılmış olması halinde ödeyebilir. Bu ödemeler demek ki, yeniden-üretimin, yani üretim ve tüketim süreçlerinin akıcılığına bağlıdır. Ama, krediler karşılıklı olduğu için birinin ödenmesi ötekinin ödenmesine bağlıdır; çünkü, poliçe çekerken taraflardan birisi, ya kendi işindeki sermayenin geriye akışını ya da o arada poliçesinin vadesi gelecek bir üçüncü şahsın kendi işindeki sermayenin geriye dönüşünü hesaba katmıştır. Sermayenin geriye akışının gecikmesi halinde, senetlerini karşılayabilmek için, sermayenin beklenen geriye akışı dışında ödemeler, ancak poliçeyi çeken kimsenin tasarrufundaki yedek sermaye aracılığı ile yapılabilir.

İkincisi: Bu kredi sistemi, nakit ödemeler zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. Her şeyden önce, giderlerin büyük bir kısmının, sözgelimi, ücretlerin, vergilerin, vb. daima nakit olarak ödenmesi gerekir. Ayrıca,

C'den nakit ödeme yerine poliçe alan kapitalist B, bu poliçenin vadesi gelmeden önce, D'ye vadesi dolmuş bulunan kendi poliçesini ödemek zorunda da olabilir ve bu durumda elinde nakit parası olması gerekir. [sayfa 425] Yukarda varsayıldığı gibi tam bir yeniden-üretim devresi, yani pamuk ekicisinden pamuk iplikçisine ve geriye doğru olan devre, ancak bir istisna olabilir; bu devre, birçok noktalarda sürekli kesintiye uğrayacaktır. Yeniden-üretim sürecinin irdelenmesinde görmüş olduğumuz gibi (İkinci Kitap, Üçüncü Kısım) değişmeyen sermaye üreticileri, değişmeyen sermayeyi kısmen kendi aralarında değiştirirler. Bunun sonucu, poliçeler azçok birbirlerini karşılamış olurlar. Bunun gibi, yükselmekte olan üretim çizgisi üzerinde de, pamuk simsarı pamuk iplikçisine, iplikçi, pamuklu mal yapımcısına, fabrikatör ihracatçıya, ihracatçı –belki gene de pamuk– ithalatçıya poliçe çeker. Ama bu alışverişlerin yaptığı devre, ve dolayısıyla alacaklar dizisinin dönüşü aynı zamana denk gelmez. Örneğin, iplikçinin dokumacıdan olan alacağı, kömür tüccarının makina yapımcısından olan alacağı ile tasfiye edilemez. Çünkü iplikçinin, kendi işinde, makine yapımcısından herhangi bir karşı-alacağı olamaz, çünkü, ürünü olan iplik hiç bir zaman, makina yapımcısının yeniden-üretim sürecine bir öğe olarak girmez. Bu yüzden bu gibi alacakların parayla tasfiyesi gerekir.

Bu ticari kredinin sınırları, kendi başlarına düşünüldüğünde şunlardır: 1) sanayiciler ile tüccarların serveti, yani geriye dönüşlerin gecikmesi halinde, yedek sermaye üzerindeki komuta gücü; 2) bu dönüşlerin kendileri. Bu geriye ödemeler geciktirilebilir ya da metaların fiyatları bu arada düşebilir veya durgun bir piyasa yüzünden metalar geçici olarak satılamaz hale gelebilir. Poliçelerin vadeleri ne denli uzun olursa, yedek sermayenin de o denli büyük olması gerekir, ve fiyatlarda bir düşme ya da piyasadaki aşırı yığılma nedeniyle, geriye dönüşlerdeki azalma ya da gecikme olasılığı o denli büyük olur. Ve üstelik, başlangıçta yapılan alışverişler, meta-fiyatlarındaki yükselme ya da düşme üzerine oynanan spekülasyona ne denli fazla dayandırılmış ise dönüşler o denli az güvenli olur. Ama şurası da açıktır ki, emeğin üretkenlik gücünde ve dolayısıyla geniş-ölçekli üretimdeki gelişmeyle birlikte: 1) piyasalar genişler ve üretim alanından daha uzak hale gelir; 2) dolayısıyla kredilerin de uzatılması gerekir; 3) spekülatif öğe böylece, gitgide daha fazla, ticari işlemlere egemen hale gelir. Geniş ölçekte ve uzak piyasalar için yapılan üretim, toplam ürünü ticaretin ellerine teslim eder; ne var ki, bir ulusun sermayesinin, ticaretin, tüm ulusal ürünü kendi sermayesiyle satın alabilecek ve sonra da satacak biçimde, kendini iki katına çıkartması olanaksızdır. Kredi, bu yüzden burada vazgeçilmez bir şeydir; bu kredinin hacmi, üretimin değerinin hacmindeki büyüme ile büyüdüğü gibi, vadesi de, piyasaların artan uzaklıkları ile birlikte uzar. Burada karşılıklı bir etki sözkonusudur. Üretim sürecindeki gelişme krediyi genişletir ve kredi de, sınai ve ticari işlemlerin genişlemesine yolaçar.

Bu krediyi, banker kredisinden ayrılmış olarak incelediğimiz zaman [sayfa 426] bunun, sanayi sermayesinin kendi hacmindeki artış ile birlikte büyüdüğü açıktır. Borç sermayesi ile sanayi sermayesi burada özdeştir. Borç verilen sermaye, ya nihai bireysel tüketim ya da üretken sermayenin değişmeyen öğelerinin yerine konulması için ayrılan meta-sermayedir. Burada borç sermayesi olarak görünen şey, daima, yeniden-üretim sürecinin belli bir evresinde mevcut bulunan, ama satınalma ve satış aracılığı ile bir kimseden bir başkasına geçtiği halde, eşdeğeri, satın alan tarafından ilerdeki belirlenen bir tarihe kadar ödenmeyen sermayedir. Örneğin pamuk, iplikçiye, iplik, pamuklu mallar yapımcısına, pamuklular, tüccara bir poliçe karşılığında transfer edilir; bu mallar tüccarın elinden ihracatçıya ihracatçıdan da Hindistan'daki bir tüccara poliçe karşılığında aktarılır ve bu tüccar da pamukluları satarak yerine indigo, vb. satın alır. Bu elden ele geçiş sırasında, pamuğun, pamuklu mallara dönüşümü gerçekleştirilir ve pamuklular da en sonunda Hindistan'a ihraç edilir ve indigo ile değiştirilerek bu indigo Avrupa'ya sevkedilir ve tekrar yeniden-üretim sürecine girer. Yeniden-üretim sürecinin çeşitli evreleri burada, iplikçi pamuğa, pamuklu mallar fabrikatörü ipliğe, tüccar pamuklu mallara, vb., herhangi bir ödeme yapmaksızın kredi ile gerçekleştirilmiştir. Sürecin ilk aşamalarında meta, pamuk, çeşitli üretim evrelerinden geçer ve bu geçişi kredi sağlar. Ama, pamuk, üretim sürecinde meta olarak son şeklini alır almaz, aynı meta-sermaye, ancak, onun uzak pazarlara taşınmasını sağlayan çeşitli tüccarların ellerinden geçer ve bunlardan sonuncusu, ensonu bu metaları tüketicilere satar ve bunların yerine başka metalar satın alır; bu metalar da ya tüketilir ya da yeniden-üretim sürecine girer. Öyleyse burada iki aşama arasında bir ayrım yapmak gerekiyor: birinci aşamada kredi, aynı nesnenin üretiminde fiili ardarda evreleri başlatıyor; ikincisinde kredi yalnızca o nesnenin bir tüccardan diğerine taşınmasını da içeren transfer işlemini, başka bir deyişle M-P sürecini gerçekleştiriyor. Ne var ki burada da meta gene hiç değilse dolaşım sürecinde, yani yeniden-üretim sürecinin bir evresindedir.

Buradan şu sonuç çıkıyor ki, burada borç verilen sermaye, hiç bir zaman atıl sermaye olmayıp, sahibinin elinde biçimini değiştirmek zorunda olan sermayedir; sahibi için o yalnızca meta-sermaye biçiminde, yani tekrar dönüştürülmesi zorunlu bir biçimde, ilk adımda en azından paraya çevrilmesi gereken sermaye biçiminde bulunur. Demek oluyor ki, burada kredinin başlatıp gerçekleştirdiği şey metaların başkalaşımıdır; yalnız M-P değil, aynı zamanda P-M ve fiili üretim sürecidir. Yeniden üretken devre içersindeki büyük bir kredi miktarı (banker kredisi dışında), borç verilmeye hazır durumda bekleyen ve kârlı yatırım arayan büyük bir atıl sermaye olduğu anlamına gelmez. Bu daha çok, yeniden– üretim sürecinde, daha çok sermaye kullanıldığı anlamına gelir. Kredi, demek ki, burada, 1) sanayi kapitalistlerini ilgilendirdiği kadarıyla, sanayi ser-

mayesinin bir evreden diğerine geçişini, birbiriyle ilgili ve birbirine yakın üretim alanlarının bağlantısını; 2) tüccarları ilgilendirdiği kadarıyla, [sayfa 427] metaların, para karşılığında kesin satışlarına ya da başlıca metalarla değiştirilmelerine kadar, bir kimseden bir başkasına taşınmasını ve geçişini sağlar.

Azami kredi burada, sanayi sermayesinin tam istihdamı ile özdeştir, yani tüketim sınırları dikkate alınmaksızın, yeniden üretken gücünün en üst düzeyde harcanması demektir. Bu tüketimin sınırları, yenidenüretim sürecinin kendi çabalarıyla genişletilir. Bir yandan bu, emekçilerle kapitalistlerin gelirlerinde tüketimi artırır, öte yandan da, üretken tüketim çabalarıyla özdeştir.

Yeniden-üretim süreci sürekli olduğu, ve dolayısıyla geriye akış güven altına alındığı sürece, bu kredi vardır ve genişler, ve genişlemesi, yeniden-üretim sürecinin kendisindeki genişlemeye dayanır. Geriye dönüşlerdeki gecikmeler, aşırı dolu piyasalar ya da düşen fiyatlar sonucu, yeniden-üretim sürecinde bir duraklama olur olmaz, sanayi sermayesinde aşırı bir bolluk görülür, ama işlevlerini yerine getiremeyecek bir biçim içersindedir. Muazzam miktarlarda meta-sermaye vardır ama, satılamaz durumdadır. Muazzam miktarda sabit sermaye vardır, ama yeniden-üretim sürecindeki tıkanıklık nedeniyle çoğu kullanılmaz durumdadır. Kredi, 1) bu sermaye boş kaldığı, yani yeniden-üretim evrelerinden bir tanesinin içersinde hapsedildiği, başkalaşımlarını tamamlayamadığı için; 2) yeniden-üretim sürecinin sürekliliğine olan güven sarsıldığı için; 3) bu ticari krediye olan talep azaldığı için, daralır. Üretimini kısan ve deposunda bir yığın satılmamış iplik bulunan iplikçi, krediyle pamuk satınalma gereksinmesi duymaz; elinde gereğinden fazla mal bulunan tüccar, krediyle başka meta alacak durumda değildir.

Dolayısıyla, yeniden-üretim sürecindeki bu genişlemede ya da hatta normal akışta bir bozukluk olunca kredi de kıtlaşıyor; kredi ile meta elde etmek güçleşiyor. Bununla birlikte, nakit ödeme talebi ile, kredili satışlara karşı gösterilen titizlik, bir çöküşü izleyen sanayi çevrimi evresinin özellikleridir. Bizzat kriz sırasında, herkesin elinde ürün bulunduğu, bunları satamadığı, ama ödemeleri karşılayabilmek için satmak zorunda olduğundan, kredi kıtlığının en üst düzeye ulaştığı (ve bu nedenle banker kredisine ait iskonto oranının en yüksek olduğu) sırada, en büyük miktarlarda bulunan, atıl ya da yatırım arayan sermaye kitleleri değil, daha çok, kendi yeniden-üretim sürecinde engellenmiş bulunan sermaye kitlesidir. O sırada yatırılmış bulunan sermaye, yeniden-üretim süreci tıkandığı için, büyük kitleler halinde gerçekten atıl durumdadır. Fabrikalar kapanır, hammaddeler yığılır, son şeklini almış ürünler, metalar olarak piyasayı kaplar. İşte bu nedenle, bu gibi durumlarda, suçu, üretken sermaye kıtlığına yüklemek son derece yanlıştır. Kısmen, normal ama geçici olarak küçülmüş ölçekte yeniden-üretim sürecine, ve kısmen de, felce uğramış tüketime oranla, üretken sermayedeki aşırı

bolluk, asıl bu gibi zamanlarda sözkonusudur.

Bütün toplumun yalnız sanayi kapitalistleri ile ücretli işçilerden [sayfa 428] oluştuğunu kabul edelim. Ayrıca, toplam sermayenin büyük bir kısmının, ortalama oranlarında kendilerini yerine koymaktan alıkoyan ve özel1ikle kredi ile gelişmiş bulunan tüm yeniden-üretim sürecinin genel iç bağıntıları nedeniyle her zaman geçici nitelikte genel bir duraklamayı davet eden fiyat dalgalanmalarını da dikkate almayalım. Kredi sisteminin uygun bir ortam sağladığı, hileli alışverişlerle spekülasyonları da bir yana bırakalım. Bu durumda bir bunalım, ancak ekonominin çeşitli kollarındaki üretimde görülen orantısızlığın, ve kapitalistlerin tüketimi ile birikimleri arasındaki orantısızlığın bir sonucu olarak açıklanabilirdi. Ama, görüldüğü gibi, üretime yatırılmış bulunan sermayenin yerine konması, geniş ölçüde, üretken olmayan sınıfların tüketim gücüne bağlı bulunuyor; oysa işçilerin tüketim gücü kısmen ücretler yasası ile, kısmen de, bunların kapitalist sınıf tarafından kârlı bir biçimde çalıştırılabildiği sürece kullanılmaları olgusu ile sınırlıdır. Bütün gerçek bunalımların son nedeni, daima kapitalist üretimin üretici güçleri sanki yalnız toplumun mutlak tüketim gücü bu güçlerin sınırını teşkil edermişçesine geliştirme çabasına zıt olarak, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir.

Hiç değilse gelişmiş kapitalist uluslar arasında gerçek bir üretken sermaye kıtlığından, ancak, bellibaşlı besin maddelerinde ya da bellibaşlı sanayi hammaddelerinde genel bir kötü ürün zamanlarında sözedilebilir.

Ne var ki bu ticari krediye ek olarak önümüzde bir de gerçek para kredi bulunmakta. Sanayiciler ile tüccarların aralarında alıp verdikleri avanslar, bunlara bankerler ve borç para verenlerin yaptıkları para avanslarla birbirine karışmış durumdadır. Poliçe iskontolarında avans yalnızca nominaldir. Fabrikatör ürününü, poliçe karşılığı satar ve bunu bir *bill broker*'a [simsara] kırdırır. Gerçekte, simsarın verdiği avans, bankerden sağladığı kredidir ve banker de bu parayı simsara, mevduat sahiplerinin para-sermayesinden vermiştir. Bu mevduat sahipleri, sanayi kapitalistleri ile tüccarların kendilerinden ve (tasarruf bankaları aracılığı ile) işçilerden – ayrıca, toprak rantı alanlardan ve öteki üretken olmayan sınıflardan ibarettir. Böylece, bir bireysel sanayici fabrikatör ve tüccar, büyük bir yedek fon bulundurmak ve kendisine yapılacak fiili ödemelere bağlı kalmak zorunluluğundan kurtulmuş olur. Öte yandan, kısmen poliçe dalavereleri, kısmen de sırf poliçe icadetmek için yapılan meta alışverişi ile bütün süreç öylesine karmaşık hale gelir ki, geriye ödemelerin gerçekte uzun zaman sonra ve ancak, kısmen dolandırılan paraikrazcılarının ve kısmen de dolandırılan üreticilerin sırtında yapıldığı hallerde bile, geriye ödemelerin düzenli olduğu çok kârlı bir iş görüntüsü uzun süre devam eder. Böylece işler daima, çöküşün tam arifesinde, neredeyse fazlasıyla sağlıklı bir görünüştedir. Bunun en iyi kanıtını örneğin, 1857 ve 1858 tarihli Banka Yasaları üzerine Raporlar vermektedir-

ler. Bu raporlarda, 1857 Ağustosunda bunalımın patlak vermesinden yalnızca bir ay önce, bütün banka müdürlerinin, tüccarların, [sayfa 429] kısacası başlarında Lord Overstone olmak üzere davet edilen bütün uzmanların, gönenç, ve işlerdeki sağlıklı durum nedeniyle birbirlerini kutladıkları görülmektedir. Ve ne gariptir ki, Tooke, *History of Prices* adlı yapıtında, bunalımlarla ilgili bir tarihçi olarak bu hayali görünüşe bir kez daha aldanmaktadır. Birdenbire patlak veren çöküşe kadar işler daima tepeden tırnağa sağlıklı, ve kampanya bütün hızıyla devam etmektedir.

Şimdi, para-sermaye birikimine bir kez daha geri dönüyoruz. Borç verilebilir sermayedeki her büyüme, gerçek bir sermaye birikimini ya da yeniden-üretim sürecindeki bir genişlemeyi göstermez. Bu, büyük miktarlarda borç sermayesinin bomboş kaldığı, bir bunalımı hemen izleyen sanayi çevrimi evresinde çok açık duruma gelir. Üretim sürecinin daraldığı (1847 bunalımından sonra, İngiliz sanayi bölgelerinde üretim üçtebir azalmıştı), meta-fiyatlarının en alt düzeye indiği, girişim ruhunun felce uğradığı bu gibi zamanlarda faiz oranı düşüktür ve burada o, tam da sanayi sermayesindeki daralışın, ve iş görememenin bir sonucu olarak borç verilebilir sermayedeki artıştan fazla bir şeyi ifade etmez. Meta-fiyatları düştüğü, alışveriş sayısı azaldığı ve ücretlere yatırılan sermaye eksildiği zaman, daha az miktarda dolaşım aracına gereksinme bulunacağı apaçıktır; öte yandan, dış borçlar, ya altın ihracıyla ya da iflasların sonucu olarak tasfiye edildikten sonra, dünya-parası olarak işlev yapmak üzere ek bir paraya da gereksinme olmayacaktır; en sonu, poliçe iskontosu ile ilişkili işlerin hacmi, poliçelerin kendi sayılarındaki ve büyüklüklerindeki azalma ile orantılı olarak küçülecektir. Şu halde, dolaşım aracı ya da ödeme aracı olarak iş görecek olan borç verilebilir para-sermayeye olan talep (yeni sermaye yatırımı hala konu-dışıdır) azalacak ve dolayısıyla bu sermaye nispeten bollaşacaktır. Bu gibi koşullar altında, ne var ki, borç verilebilir sermaye arzı da, daha ilerde göreceğimiz gibi artacaktır.

İşte bu yüzden, 1847 bunalımından sonra, durum, "alışverişlerde bir daralma ve büyük bir aşırı para bolluğu", (Commercial Distress, 1847-48, Evidence, n° 1664) sözleriyle nitelendiriliyordu. Faiz oranı, "ticaretin neredeyse büsbütün yokedilmesi ve paranın kullanılması ile ilgili yolların neredeyse büsbütün ortadan kalkması" nedeniyle çok düşüktü (*loc. cit.,* s. 45, Liverpool Krallık Bankası müdürü Hodgson'un ifadesi). Bu olguları açıklamak için bu bayların uydurdukları saçmalıklar (üstelik Hodgson bunların en iyilerinden biriydi) şu satırlardan görülebilir: "Bunalım" (1847) "ülkede, kısmen dünyanın her yerinden yapılan ithalat için altın olarak ödemede bulunmak zorunluluğunun kısmen de dolaşan sermayenin (*floating capital*) sabit sermaye içersinde erimesinin yolaç-

tığı, para-sermayedeki gerçek bir azalmadan doğmuştur." [*l.c.,* 39.] Dolaşan sermayenin sabit sermayeye çevrilmesinin, nasıl olup da bir ülkedeki para-sermayeyi azalttığını anlamak olanaksızdır. Çünkü, demiryolları [sayfa 430] örneğinde, yani o sırada sermayenin bellibaşlı yatırıldığı bu alanda, köprüler ve raylar için ne altın ne de kağıt para kullanılmıştı, ve demiryolu hisse senetlerine yatırılan para, sırf ödemeler şeklinde yatırılmış bulunması ölçüsünde, bankalara yatırılan diğer paraların yerine getirdiği işlevlerin tamamen aynısını yerine getirmiş ve hatta yukarda gösterildiği gibi, borç verilebilir para-sermaye miktarını geçici olarak artırmıştır bile; ama, yapım işleri için fiilen harcanması ölçüsünde, ülke içersinde, satınalma ve ödeme aracı olarak dolaşımda bulunmuştur. Ancak sabit sermayenin ihraç edilememesi ölçüsünde ve bu olanaksızlık karşısında, ihraç edilen mallar karşılığında yapılan geriye ödemelerden sağlanan sermaye –nakit ya da külçe olarak yapılan geriye ödemeler de dahil– hesap-dışı kalır ve ancak bu ölçüde para-sermaye etkilenebilir. Ne var ki o sırada İngiliz ihraç malları da dış piyasalarda dağlar gibi yığılmıştı ve satılamıyordu. Kendi normal iş sermayelerinin bir kısmını demiryolları hisse senetlerine bağlayan ve bu yüzden de işlerini yürütmek için borç sermayeye muhtaç hale gelen Manchester'li tüccarlar ile fabrikatörlerin *floating capital*'ları gerçekten de sabit hale gelmişti ve bunlar bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardı. Ama bunlar, işlerine ait olup da oradan çektikleri sermayeyi, demiryolu yerine diyelim ki madenlere yatırmış olsalardı –demir, kömür, bakır gibi madencilik ürünlerinin kendileri *floating capital* olduğu halde– durum gene aynı olurdu. Kötü bir ürün yılı, hububat ithali ve altın ihracı nedeniyle, mevcut para-sermayedeki fiili azalma, hiç kuşkusuz, demiryolu sahtekarlığı ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir olguydu. –"Ticari sermayelerinin bir kısmını demiryolları için çekmeleri nedeniyle ... hemen bütün ticari firmalar, işlerini azçok sermaye kıtlığı ile karşı karşıya bıraktılar."– "Ticari firmaların demiryollarına yaptıkları büyük ölçüdeki borç vermeler [*loc. cit.,* s. 42] bunları ... senetlerini iskonto ettirmek ve böylece ticari işlemlerini yürütmek için bankalara çok fazla yüklenmek zorunda bıraktı" (aynı Hodgson'un sözleri, *l.c.,* s. 67). "Demiryolu spekülasyonları sonucu Manchester'de muazzam zararlara uğranıldı." (R. Gardner, daha önce, Buch I, Kap. XIII, 3. c'de ve başka birkaç yerde de anılmıştı; ifade n° 4884, *loc. cit.*)

1847 bunalımının belli başlı nedenlerinden biri, piyasaların mallarla dolup taşması ve Doğu Hindistan'da yapılan meta ticaretiyle ilgili inanılmaz sahtekarlıktı. Ama, bu alanda iş yapan çok zengin firmaları bile iflas ettiren başka nedenler de vardı: "Bunların büyük olanakları vardı ama, hazır, elaltında değildi. Sermayelerin hepsi, Mauritius'daki çiftliklerde, indigo fabrikalarında ya da şeker fabrikalarında bağlanmış durumdaydı. 500.000-600.000 sterline kadar büyük borçlara giren firmaların elinde senetlerini ödeyecek hazır kıymetleri yoktu, ve en sonunda,

senetlerini ödemek için tamamen kredilerine dayanmak zorunda bulundukları [sayfa 431] gerçeği ortaya çıktı." (Ch. Turner, Liverpool'da büyük bir Doğu-Hint tüccarı n° 730, *loc. cit.*) Ayrıca bkz: Gardner (n° 4872, *loc. cit.*): "Çin ile yapılan ticaret anlaşmasından hemen sonra, ülkemiz için, Çin ile yapılan ticaretimizde büyük bir genişleme olacağı konusunda öylesine büyük bir umut belirdi ki, özellikle Çin piyasası için alınan türden kumaşların yapımı için, sırf bu ticaret gözönünde bulundurularak büyük kumaş fabrikaları kuruldu, ve eski fabrikalarımız da bütün bunlara eklenmiş oldu." –"4874. Peki bu ticaretin sonu ne oldu? – Neredeyse tarife sığmaz büyük bir felaket; 1844 ile 1845'te Çin'e yapılan tüm sevkiyatın üçte-ikisinden fazlasının hiç bir zaman geriye ödendiğini hiç sanmıyorum; geriye yapılacak ödemeler için çayın bellibaşlı meta olması ve zaten kendisine gereksinme bulunması sonucu, biz fabrikatörler, çaydan alınan gümrükte yapılacak büyük bir indirime güvenmiştik." – Ve ardından, İngiliz fabrikatörlerinin pek bönce ifade edilen amentüleri geliyor: "Bizim dış piyasa ile olan ticaretimizin hiç biri, onların mal satınalma güçleri ile sınırlı değildir ama, bizim mallarımız karşılığında onlardan aldığımız şeyleri tüketebilme olanaklarımızla sınırlıdır." (İngilizlerin ticaret yaptıkları nispeten yoksul ülkeler hiç kuşkusuz ne miktarda olursa olsun İngiliz mallarının karşılığını ödüyor ve tüketiyordu ama ne yazık ki zengin İngiltere, karşılık olarak gönderilen ürünleri yutamıyordu.) – "4876. İlk partide bazı mallar gönderdim ve bu mallar yaklaşık yüzde 15 zararına satıldı; aracılarımın satın alacağı çay fiyatının, bu ülkede o açığı kapatacak kadar büyük bir kâr sağlayacağına tam bir güvenim vardı, oysa ... kâr sağlamak şöyle dursun, bazı hallerde yüzde 25 ve yüzde 50'ye kadar zarar ettim." – "4877. Fabrikatörler genellikle kendi hesaplarına mı ihracat yaparlardı? – Esas olarak; bence tüccarlar çok geçmeden bu işlerin yararlı olmadığını gördüler ve kendileri doğrudan doğruya ilgileneceklerine, fabrikatörleri sevkiyat yapmaya teşvik ettiler." – Öte yandan 1857'de, zararlar ile başarısızlıklar geniş ölçüde tüccarlara yüklendi, çünkü fabrikatörler, dış piyasaları malla doldurma görevini "kendi hesaplarına" onların üzerine yıktılar.

Bankacılıktaki genişleme karşısında (1857'yi hemen izleyen birkaç yıl içersinde, kapitalist çiftçilerin mevduatlarının dört katına çıktığını gösteren, aşağıdaki İpswich örneğine bakınız), daha önce özel yığma ya da yedek sikke olarak bulunan paranın, belli bir süre için daima borç verilebilir sermayeye çevrilmesi olgusundan doğan para-sermaye artışı, Londra'daki hisse senedi bankalarının, mevduata faiz ödemeye başlamaları üzerine, mevduatta görülen artışları daha fazla, üretken sermayede bir büyüme olduğunu göstermez. Üretimin ölçeği aynı kaldığı sürece bu genişleme, ancak borç verilebilir para-sermayede, üretken para-serma-

yeye göre daha fazla bir bolluğa yol açar. Dolayısıyla faiz oranı düşer. [sayfa 432]

Yeniden-üretim süreci, aşırı gerilimden önceki gönenç haline tekrar ulaşır ulaşmaz, ticari kredi fazlasıyla genişler; bu, gerçekten de gene, kolay geriye akışlar ve genişlemiş üretim için "sağlam" bir temel teşkil eder. Bu durumda, asgarinin üzerine yükselmekle birlikte faiz oranı hala düşüktür. Bu aslında, düşük bir faiz oranı ve dolayısıyla borç verilebilir sermayede nispi bir bolluğun, sanayi sermayesinde gerçek bir genişleme ile aynı zamana rasladığının söylenebileceği *biricik* zamandır. Geriye ödemelerin düzenli ve rahat akışı, geniş ticari kredi ile birlikte, talep artmış olmakla birlikte, borç sermayesinin arzını sağlar ve faiz oranının yükselmesini engeller. Öte yandan, herhangi bir yedek sermayeleri olmaksızın ya da hiç sermayeleri bulunmaksızın çalışan ve tamamen parakrediye dayanarak iş gören açıkgözlerin sayıları, ilk kez kabarmış görünür. Şimdi buna bir de, her türden sabit sermayede bir genişleme, ve büyük ve geniş-ölçekli yeni girişimlerin açılmaları eklenir. Faiz artık normal düzeyine yükselir. Yeni bir bunalım başlar başlamaz da tekrar en yüksek düzeyine ulaşır. Kredi birdenbire kesilir, ödemeler durur, yeniden-üretim süreci felce uğrar, ve daha önce sözü edilen istisnalar ile, aşırı bol bir atıl sanayi sermayesi, neredeyse mutlak bir borç sermaye yokluğu ile yanyana görülür.

Genellikle, borç sermayesinin faiz oranında ifadesini bulan hareketi, sanayi sermayesinin hareketiyle zıt yöndedir. Düşük ama asgarinin üzerinde bir faiz oranının, bunalımdan sonraki "iyileşme" ve artan güvenle bir arada görüldüğü evre, ve özellikle faiz oranının, en düşük ile en yükseğin tam ortasında, ortalama düzeye eriştiği evre, borç sermayesindeki bollukla, sanayi sermayesindeki büyük genişlemenin aynı zamana rasladığı biricik iki dönemdir. Ama, sınai çevrimin başlangıcında, düşük bir faiz oranı, sanayi sermayesinde bir daralmayla, ve sınai çevrimin sonunda, yüksek bir faiz oranı, sanayi sermayesinde bir bollukla aynı zamanda görülür. "İyileşme" ile birlikte görülen düşük bir faiz oranı, ticari kredinin, henüz kendi kendine yettiği için banka kredisine ancak pek az gereksinme gösterdiğini ortaya koyar.

Sınai çevrim öyle bir niteliktedir ki, bir kez ilk hareket verildi mi, aynı devrenin, devresel olarak kendi kendini yeniden üretmesi gerekir.[8]

[8] [Bir başka yerde de değindiğim gibi [*Kapital,* Birinci Cilt, s. 37-38, *-Ed.*] son büyük genel bunalımdan beri burada bir değişiklik olmuştur. Daha önceki on yıllık döngüleriyle, devresel süreçlerin had biçimi, yerini -çeşitli sanayi ülkelerinde çeşitli zamanlarda yer alan- işlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen, daha kronik ve daha uzun süreli biçimlere bırakmış görünmektedir. Ama bu, belki de, yalnızca, döngülerin sürelerinin uzaması sorunudur. Dünya ticaretinin ilk yıllarında, 1815-47 arasında, bu döngülerin yaklaşık beş yıl sürdüğü gösterilebilir; 1847 ile 1867 arasında, döngü açıkça on yıldır; şimdi, acaba, bugüne değin eşi görülmemiş yeni bir dünya bunalımının hazırlık aşamasında mı bulunuyoruz? Pek çok şey bu yöne işaret ediyor. Son l867 genel bunalımından beri, bir çok derin değişiklikler olmuştur. Ulaştırma ve iletişim araçlarındaki dev genişleme -okyanuslardaki şilepler, demiryolları, telgraf, Süveyş Kanalı- gerçek bir dünya piyasasını bir olgu haline getirmiştir.

Gevşeme dönemi boyunca üretim, bir önceki çevrimde ulaştığı ve şimdi kendisi için gerekli teknik temelin kurulduğu düzeyin altına düşer. Gönenç döneminde –ara dönemde– bu temel üzerinde gelişmeye devam eder. Aşırı-üretim ve spekülasyon döneminde, üretim sürecinin kapitalistçe sınırlarını aşana kadar, üretken güçleri sonuna dek zorlar. [sayfa 433]

Bunalım dönemi boyunca, ödeme aracı kıtlığı olduğu açıktır. Poliçelerin paraya çevrilebilmesi, metaların kendi başkalaşımlarının yerini alır , ve yalnızca kredi ile iş gören firmaların oranı ne kadar büyükse, bu gibi zamanlarda bu, o kadar fazla olur. 1844-45'de görüldüğü gibi, bilisizlik içeren ve hatalı banka yasaları bu para bunalımını daha da yoğunlaştırabilir. Ama hiç bir banka yasası bu bunalımı önleyemez.

Yeniden-üretim sürecinin tüm sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire kesildiği ve ancak nakit ödemelerin geçerli olduğu sıralarda –ödeme araçlarına olan büyük hücum karşısında– bir bunalımın mutlaka ortaya çıkacağı açıktır. Bu yüzden, ilk bakışta bütün bunalım sırf bir kredi ve para bunalımı gibi görünür. Ve aslında bu, yalnızca, poliçelerin paraya çevrilebilme sorunudur. Ne var ki bu poliçelerin çoğunluğu, fiili alım-satımları temsil eder ve bu alım-satımların genişliğinin toplumun gereksinmelerinin çok üzerinde olması, en sonunda, bütün bu bunalımın temelidir. Aynı zamanda, bu poliçelerin muazzam bir miktarı, şimdi günışığına çıkan ve sabun köpüğü gibi sönen düpedüz bir dolandırıcılığı; ayrıca, başkalarının sermayesi ile yapılan başarısız spekülasyonları; ve ensonu, değer kaybeden ya da hiç satılmayan meta-sermayeyi, ya da hiç bir zaman tekrar gerçekleştirilemeyecek olan geriye dönüşleri temsil eder. Yeniden-üretim sürecindeki zoraki genişlemeye dayanan bu baştan sona yapay sisteme, hiç kuşkusuz, İngiltere Bankası gibi bir bankanın, bütün dolandırıcılara, senetleri yoluyla değersiz sermaye vermesi ve değer kaybetmiş bütün metaları eski nominal değerleri üzerinden satın almasıyla çare bulunamaz. Ayrıca burada her şey çarpıtılmış bir görünüştedir, çünkü bu senet dünyasında, gerçek fiyat ile bunun gerçek temeli hiç bir yerde görünmez, yalnız külçeler, madeni sikkeler, banknotlar, poliçeler, senetler vardır. Özellikle, ülkenin Londra gibi tüm para işlerinin toplandığı merkezlerde, bu çarpıklık daha göze batar haldedir; süreç baştan sona anlaşılmaz hale gelmiştir; üretim merkezlerinde bu, daha az böyledir.

İngiltere'nin sanayideki eski tekeline bir takım rakip sanayi ülkeleri karşı çıkmıştır; dünyanın her yanında, Avrupa'daki fazla sermaye yatırımı için, uçsuz bucaksız ve çeşitli alanlar açılmış, böylece daha geniş bir alana dağılması ve yerel aşırı-spekülasyonun daha kolay önlenmesi olanağı sağlanmıştır. Bütün bunlar aracılığı ile, eski bunalımı üreten ortamlar ve bunların gelişmesini sağlayan olanaklar, ya yokedilmiş ya da çok azaltılmıştır. Aynı zamanda, karteller ve tröstler karşısında, iç piyasadaki rekabet gerilediği halde, dış piyasalarda, İngiltere dışında bütün büyük sanayi ülkelerinin çevresini çevirdikleri koruyucu gümrük tarifeleriyle sınırlandırılmış bulunmaktadır. Ne var ki, bu koruyucu gümrük tarifeleri, dünya piyasasına kimin egemen olacağını kararlaştıracak olan, son genel sanayi savaşı için yapılan hazırlıklardan başka bir şey değildir. Şu halde, eski bunalımların yinelenmesine karşı işleyen her etmen, kendi içersinde, gelecekteki çok daha güçlü bir bunalımın tohumlarını taşımaktadır. *-F.E.*]

Bunalım sırasında görülen aşırı sanayi sermayesi bolluğu ile ilgili olarak şunların da dikkate alınması gerekir: meta-sermayenin kendisi aynı zamanda para-sermaye, yani metaların fiyatlarında ifadesini bulan [sayfa 434] belli bir değer miktarıdır. Kullanım-değeri olarak bu, belli nicelikte kullanım nesneleridir ve bunalım zamanlarında bunların mevcudunda bir fazlalık vardır. Ama bizatihi para-sermaye olarak, potansiyel para-sermaye olarak, sürekli genişlemeye ve daralmaya tabidir. Bunalım arifesinde ve bunalım sırasında, potansiyel para-sermaye niteliği içersindeki meta-sermaye daralmıştır. Sahibi ve alacaklıları için, satın alındığı, ve iskonto ve rehin işlemlerinin kendisine dayanılarak yapıldığı zamana göre, daha az para-sermayeyi (poliçeler ve borçlar için teminatı) temsil eder. Bir ülkede para-sermayenin, darlık zamanlarında azaldığını iddia etmenin anlamı eğer buysa, bu, meta-fiyatlarının düştüğünü söylemekle aynı şeydir. Fiyatlardaki böyle bir çöküntü yalnızca, bunlarda bulunan daha önceki enflasyonu dengelemiş olur.

Üretken olmayan sınıflar ile, sabit gelirleriyle yaşayanların gelirleri, aşırı-üretim ve aşırı-spekülasyon ile elele giden fiyat enflasyonu sırasında genellikle aynı kalır. Dolayısıyla, bunların tüketim kapasiteleri ve bununla birlikte de, toplam yeniden-üretimin normal olarak bunların tüketimine giren kısmını yerine koyma olanakları da nispi olarak azalır. Talepleri nominal olarak aynı kaldığı zaman bile, gerçekte azalır.

İthalat ve ihracat ile ilgili olarak şu noktayı dikkate almak gerekir ki, birbiri ardına bütün ülkeler, bunalıma sürüklenmiş olurlar ve o zaman, birkaçı dışında hepsinin de, gereğinden fazla ithalat ve ihracat yaptıkları, bu yüzden de *hepsinin, aleyhlerinde bir ödeme dengesine sahip oldukları* ortaya çıkar. Bu nedenle, rahatsızlık, aslında ödemeler dengesinde değildir. Örneğin, İngiltere, dışarıya bir altın akışından mustariptir. Çok fazla ithalat yapmıştır. Ama aynı zamanda, bütün öteki ülkelerde de, İngiliz malları ile aşırı bir dolma olmuştur. Demek ki, onlar da aşırı-ithalatta bulunmuşlar ya da aşırı-ithalat yapma durumuna sokulmuşlardır. (Krediyle ihracat yapan bir ülke ile, krediyle pek az ihracat yapan ya da hiç yapmayan ülke arasında gerçi bir fark vardır, ama o sırada bu ikincisi de kredi ile ithalat yapma durumundadır; ve ancak malların bu ülkeye konsinye olarak gönderilmesi halinde, durum böyle değildir.) Bunalım, önce İngiltere'de, ödemeler dengesi nedeniyle en fazla kredi veren ve en az kredi alan, hemen tasfiye edilmesi gerekli vadesi gelmiş ödemeler dengesinin genel ticaret dengesi *lehte* olsa bile *aleyhte* olduğu ülkede patlak verebilir. Bu durum, kısmen verilmiş bulunan kredilerin ve kısmen de, dış ülkelere büyük miktarlarda sermaye borç verilerek, fiili ticaretin sağladığı geriye dönüşlere ek olarak, geriye büyük kitleler halinde meta akışına yolaçılmasının bir sonucu şeklinde açıklanmaktadır. (Bununla birlikte, bunalım, zaman zaman, ticaret ve sermaye kredisinin çoğunu İngiltere'den alan Amerika'da patlak vermiştir.) İngiltere'de dışarıya altın akışı ile başlayan ve onunla birlikte

görülen çöküntü, İngiltere'nin ödemeler dengesini, kısmen ihracatçılarının iflası ile (aşağıda bu konuda daha fazla durulacaktır), kısmen metasermayesinin bir kısmını düşük fiyatlarla dış ülkelerde elden çıkartmakla ve kısmen de, yabancı değerli [sayfa 435] senetlerin satışı ve İngiliz değerli senetlerinin satın alınması ile dengelemektedir. Şimdi bir başka ülkeye sıra gelmiştir. Ödemeler dengesi kısa bir süre için bu ülke lehindeydi; ama şimdi, ödemeler dengesi ile ticaret dengesi arasında normal olarak bulunan zaman aralığı ortadan kalkmış ya da en azından bunalım nedeniyle kısalmıştır: şimdi birdenbire bütün ödemelerin hemen yapılması bekleniyor. Aynı şey şimdi burada yineleniyor. İngiltere'de şimdi geriye bir altın akışı var, diğer ülkelerde ise dışarıya doğru. Bir ülkede aşırı ithal olarak görünen şey, diğerinde aşırı ihraç olarak görünüyor ve tersi. Ne var ki, aşırı ithal ve aşırı ihraç bütün ülkelerde yapılmıştır (biz burada, kötü üründen falan değil, genel bir bunalımdan sözediyoruz); yani kredinin teşvik ettiği bir aşırı-üretim ve bununla elele giden genel bir enflasyon.

1857'de, Birleşik Devletler'de bunalım patlak verdi. Bunu, İngiltere'den Amerika'ya bir altın akışı izledi. Ne var ki Amerika'daki balon patlar patlamaz, bu sefer de, bunalım İngiltere'de patlak verdi ve altın, Amerika'dan İngiltere'ye aktı. İngiltere ile Kıta Avrupası arasında da aynı şey oldu. Ödemeler dengesi, genel bunalım zamanlarında her ulus için, hiç değilse ticari bakımdan gelişmiş bir ulus için aleyhtedir, ama daima her ülke için, yaylım ateşi gibi, yani herbirine ödeme yapma sırası gelir gelmez, bu böyledir. Ve bir kez bunalım patlak verdi mi, örneğin İngiltere'deki gibi, bu, süreler dizisini, çok kısa dönemler halinde sıkıştırır. İşte o zaman bütün bu ulusların aynı zamanda aşırı-ihracat yaptıkları (yani aşırı-üretimde bulundukları) ve aşırı-ithalat yaptıkları (yani, aşırı-ticaret yaptıkları), hepsinde fiyatların şiştiği, ve kredinin gereğinden fazla yayıldığı ortaya çıkar. Ve hepsinde aynı çöküş olur. Dışarıya altın akışı görüngüsü hepsinde ardarda yer alır ve bu da tam da genel niteliği ile, 1) dışarıya altın akışının, bunalımın nedeni değil, yalnızca bir görüngüsü olduğunu; 2) bunalımın çeşitli ülkelere isabet sırasının yalnızca bu ülkelerin kıyamet günlerinin ne zaman olduğunu, yani bunalımın ne zaman başladığını ve durağan haldeki öğelerin buralarda ne zaman ortaya çıktığını gösterdiğini tanıtlar.

İngiliz iktisat yazarlarının –1830'dan beri sözü edilmeye değer iktisat yazını ana çizgileriyle, dolaşım aracı (*currency),* kredi ve bunalımlar konularında yazın halini almıştır– bellibaşlı özelliği, bunalım zamanlarında, kambiyo kurlarındaki dönüşe karşın, değerli madenlerin ihracına, sırf ulusal bir görüngü olarak yalnızca İngiltere açısından bakmaları ve bunalım zamanlarında kendi bankaları faiz oranını yükselteceği zaman, öteki bütün Avrupa bankalarının da faiz oranını yükseltmeleri, ve dışarıya altın akışı konusunda bugün kendi ülkelerinde yükselen tehlike çığlıklarının, yarın Amerika'nın, ertesi günü de Almanya ve Fransa'nın izlemele-

ri olgusuna gözlerini sıkı sıkıya kapatmalarıdır.

1847 yılında, "bu ülkenin" [çoğunlukla tahıl için] "üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gerekiyordu. Ne yazık ki bunlar büyük ölçüde iflaslarla karşılanıyordu" [zengin İngiltere, Kıta Avrupasına ve Amerika'ya karşı olan yükümlülüklerine, iflaslarla çare bulmuştu], "ama [sayfa 436] bunlar iflaslarla karşılanmadıkları ölçüde, altın ihracı ile karşılanıyorlardı." (*Report of Committee on Bank Acts,* 1857.) Başka bir deyişle, İngiltere'de bir bunalımın banka yasası ,ile yoğunlaştırıldığı ölçüde, bu yasa, kıtlık dönemlerinde tahıl ihraç eden ülkeleri, önce tahılları üzerinden sonra da tahıla ödenecek para üzerinden dolandırmada bir araç oluyordu. Kendileri şu ya da bu ölçüde kıtlık içersinde ter döken ülkeler için, bu gibi dönemlerde tahıl ihracını yasaklamak, bu nedenle, İngiltere Bankasının, tahıl ithali için "yükümlülüklerini iflaslarla karşılama" planını suya düşürmek için çok akıllıca bir önlem olur. Tahıl üreticileri ile spekülatörlerinin, kârlarının bir kısmını ülkelerinin çıkarı için kaybetmeleri, İngiltere'nin çıkarları için sermayelerini kaybetmelerinden herhalde çok daha iyidir.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur ki, bunalım sıralarında ve genellikle işlerin iyice durgunlaştığı dönemlerde meta-sermaye, potansiyel para-sermaye olma niteliğini geniş ölçüde yitirmektedir. Aynı şey, borsada para-sermaye olarak dolaşımda bulunduğu ölçüde, hayali sermaye, faiz getiren senet için de doğrudur. Yükselen faiz ile birlikte fiyatı düşer. Ayrıca, sahibi para sağlamak için piyasaya büyük miktarlarda meta yığmak zorunda kalacağı için, genel bir kredi kıtlığının sonucu olarak da meta-sermayenin fiyatı düşer. Ensonu, hisse senetleri sözkonusu olduğunda, kısmen, çeklerini teşkil ettiği gelirlerdeki azalmanın ve kısmen de, çoğu kez temsil ettiği firmaların sahte kimliğinin sonucu olarak da düşer. Bu hayali para-sermaye bunalım zamanlarında büyük ölçüde azalır ve bununla birlikte de, sahibinin piyasada onun üzerinden borç para alma olanağı da. Bununla birlikte, bu senetlerin borsa listesindeki para eşdeğerlerinin küçülmesinin, temsil ettikleri gerçek sermaye ile hiç bir ilişkisi yoktur, ama sahiplerinin borçlarını tasfiye etmeleri ile gerçekten yakın ilişkisi vardır. [sayfa 437]

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM
PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE
II
(DEVAM)

ŞU soru ile henüz işimiz bitmiş değil: borç verilebilir para-sermaye biçimindeki sermaye birikimi, gerçek birikimle, yani yeniden-üretim sürecinin genişlemesiyle ne ölçüde çakışır?

Paranın borç verilebilir para-sermayeye dönüşmesi, paranın üretken sermayeye dönüşmesinden çok daha basit bir sorundur. Ama burada şu iki şeyi birbirinden ayırmak gerekir:

1) paranın, borç sermayesine basit dönüşümü;

2) sermayenin ya da gelirin, borç sermayesine dönüştürülmüş paraya dönüşmesi.

Gerçek bir sanayi sermayesi birikimi ile bağlı bulunan, pozitif bir borç sermayesinin birikimini, ancak bu son nokta içersine alabilir.

1. PARANIN BORÇ SERMAYESİNE DÖNÜŞMESİ

Üretken birikim ile bağlı büyük bir borç sermaye yığılması ya da fazlalığının, ancak, onunla ters orantılı olması ölçüsünde meydana gelebileceğini görmüş bulunuyoruz. Sınai çevrimin iki evresinde durum böyledir; ilki, sanayi sermayesinin, hem üretken ve hem de meta-sermaye biçiminde daraldığı sırada, yani bunalımdan sonra çevrimin başlangıcında; ve ikinci olarak da, iyileşmeler başladığı, ama ticari kredinin daha henüz banka kredisini büyük ölçüde kullanmadığı sırada. Birinci durumda, [sayfa 438] daha önce üretimde ve ticarette kullanılan para-ser-

maye, atıl borç sermayesi olarak görünür; ikincisinde, artan ölçüde, ama çok düşük bir faiz oranı ile kullanılır görünür, çünkü sanayi ve ticaret kapitalistleri, şimdi, para-kapitalistlere kendi koşullarını kabul ettirmektedirler. Borç sermayesi bolluğu, birinci durumda, sanayi sermayesinde bir durgunluğu, ikincisinde –geriye ödemelerin akıcılığı, kısa vadeli krediler ve çoğu işlemlerin kendi sermayesi ile yapılması nedeniyle– ticari kredinin banka kredisinden nispi bir bağımsızlığım ifade eder. Başkalarının kredi sermayesine güvenen spekülatörler, henüz sahneye çıkmamıştır; kendi sermayeleri ile çalışan kimseler, aşağı yukarı saf kredi işlemlerinden henüz uzaktırlar. İlk evrede, borç sermaye fazlalığı, gerçek birikimin tam karşıtını ifade eder. İkinci evrede, yeniden-üretim sürecindeki yenilenen bir genişleme ile aynı zamana raslar; onunla birlikte görülür, ama onun nedeni değildir. Borç sermaye bolluğu artık azalmaktadır, yani talebe göre henüz ancak nispidir. Her iki durumda da, gerçek birikim sürecinin genişlemesini, düşük bir faizin –bu, birinci durumda düşük fiyatlarla, ikincisinde yavaş yavaş yükselen fiyatlarla aynı zamanda görülür– kârın, girişim kârına dönüşmüş bulunan kısmını artırması olgusu sağlamıştır. Faizin, gönenç döneminin doruğa ulaştığı sırada ortalama düzeyine yükseldiği, gerçekten büyüdüğü, ama kârla orantılı olmadığı zamanlarda, bu, daha da büyük ölçüde yer alır.

Öte yandan, borç sermayesi birikiminin, gerçek bir sermaye birikimi olmadan da yer alabileceğini, yani bankacılık sistemindeki genişleme ve yoğunlaşma, dolaşım yedeklerinde ya da özel ödeme araçları yedek fonunda sağlanan ve kısa bir süre için daima borç sermayesine çevrilen tasarruflar gibi sırf teknik yollardan da meydana gelebileceğini görmüş bulunuyoruz. Bu yüzden kendisine dolaşan sermaye (*floating capital*) de denilen bu borç sermayesi, daima ancak kısa süreler için borç sermayesi biçiminde (ve gerçekte, ancak kısa bir süre, iskonto için de kullanılabilir) kalmakla birlikte, sürekli bir yükselme ve alçalma durumundadır. Birisi çökecek olsa bir başkası ilave yapar. Dolayısıyla, borç verilebilir para-sermaye kitlesi, gerçek birikimden tamamen bağımsız olarak büyür (biz burada, birkaç yıl için verilen borçlardan değil, yalnız poliçeler ve mevduat üzerinden kısa vadeli olanlardan sözediyoruz).

Banka Komitesi. 1857. Soru 501. "'*Floating capital*' sözü ile neyi kastediyorsunuz?" – [İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Weguelin'in yanıtı:] "Bu, kısa süreli borç para için kullanılıyor. ... (502) İngiltere Bankası banknotları ... taşra bankaları dolaşım araçları, ve ülkedeki toplam madeni para." – [Soru:] "Komiteye sunulan belgelere göre, eğer siz *floating capital* ile aktif dolaşımı" [İngiltere Bankası banknotlarının dolaşımını] "kastediyorsanız, aktif dolaşımda çok büyük dalgalanmalar olduğu anlaşılıyor mu?" [Ama bu aktif dolaşımın, para-ikrazcısı ya da bizzat yeniden-üretimde bulunan kapitalist tarafından avans verilmesi arasında çok büyük bir fark vardır. Weguelin'in yanıtı:] "Ben *floating capital*'a, önemli [sayfa 439] dalgalanmalar gösteren, bankerlerin yedeklerini de katıyorum."

– Bunun anlamı, mevduatın bankerler tarafından henüz tekrar borç verilmemiş bulunan, ama bunların yedekleri olarak kabul edilen, ve büyük bir kısmı, yatırıldıkları İngiltere Bankasının da yedeği olan kısmında önemli dalgalanmalar olduğudur. En sonu, aynı bay şöyle diyor: *floating capital,* külçe altın, yani çubuk ya da sikke olabilir (503). – Para piyasasının, bu anlaşılması güç kredi dilinde, ekonomi politiğin bütün kategorilerinin nasıl bambaşka bir anlam ve biçime girdiklerini görmek, gerçek bir harika. *Floating capital,* orada, kuşkusuz büsbütün farklı bir şey olan, *circuleting capital* [döner sermaye] için kullanılan bir terim oluyor; ve, para, sermaye; külçe altın, sermaye; banknotlar, dolaşım aracı; sermaye, bir meta; borçlar, metalar ve sabit sermaye, satışı zor senet şeklinde yatırılmış para oluyor!

"Londra'daki hisse senetli bankalar ... 1847'de 8.850.774 sterlin olan mevduatlarını 1851'de 43.100.724 sterline yükselttiler. ... Komitenize verilen ifadeden şu sonuç çıkıyor ki, bu muazzam meblağın büyük bir kısmı, bu amaç için o zamana kadar mevcut bulunmayan kaynaklardan sağlanmıştır; ve bankalarda hesap açmak ve mevduat bulundurmak alışkanlığı, daha önce sermayelerini (!) bu şekilde kullanmayan çok sayıda sınıflara da yayılmıştır. Özel Taşra Bankerleri Birliğinin" [bunlar hisse senetli bankalardan farklıdır] "Başkanı olan ve komiteye ifade vermekle görevlendirilen Mr. Rodwell, İpswich çevresinde bu uygulamanın, son zamanlarda bölge çiftçileri ve esnafları arasında dört kat arttığını; neredeyse bütün çiftçilerin, yılda ancak 50 sterlin rant ödeyenlerin bile, şimdi bankalarda mevduat bulundurduklarını söylemiştir. Bir araya gelen bu mevduat hiç kuşkusuz ticarette kullanılmak üzere bir yol buluyor ve özellikle ticari faaliyetin merkezi olan Londra'da toplanarak, önce senetlerin iskontosunda ya da Londra bankerlerinin müşterilerine verilen diğer avanslarda kullanılıyor. Ayrıca, bankerlerin kendilerinin hemen gereksinmeleri olmayan bu büyük kısım ise *bill broker*'ların [simsarların] eline geçiyor; bunlar, karşılığında bankere, kendilerine verilen meblağın teminatı olarak, Londra'da ve ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan kimseler için zaten iskonto edilmiş ticari senetleri veriyorlar." (*Bank Committee,* 1858, s.v.)

Bill broker'a, zaten daha önce kendisinin iskonto ettiği poliçeler karşılığı avans vermekle, banker aslında bunları reeskont etmiş oluyor; ne var ki gerçekte bu senetlerin pek çoğunu *bill broker* zaten reeskont etmiş bulunuyor ve, *bill brokerin* senetlerini reeskont etmek için bankerin kullandığı aynı para ile *bill broker* şimdi yeni senetleri reeskont ediyor. Bunun neye yol açtığını şu satırlar gösteriyor: "Karşılıksız poliçeler ve açık krediler ile, büyük hayali krediler yaratılmış oldu; taşradaki hisse senetli bankaların bu gibi poliçeleri iskonto ederek ve bunları gerçek niteliklerine bakmaksızın yalnız bankanın kredisine dayanarak, Londra piyasasındaki *bill broker*'lara reeskont ettirerek büyük olanaklar [sayfa 440] sağlanmış oldu." (*loc. cit.,* s. xxı.) Bu reeskont ve borç verilebilir para-

sermayeyi artırma yolunda başvurulan bu tekniğin kredi sahtekarlıklarına sağladığı yardım konusunda, *Economist*'ten yapılan şu alıntı ilginçtir: "Son birkaç yıldır sermaye" [yani, borç verilebilir para-sermaye] "ülkenin bazı bölgelerinde, kullanılabileceğinden daha büyük bir hızla birikti, oysa diğer bölgelerde, sermayeyi kullanma araçları, sermayenin kendisinden daha büyük bir hızla arttı. Bütün ülke boyunca tamamen tarımsal bölgelerdeki bankerler, mevduatlarını kendi bölgelerinde, kârlı ve güvenli bir şekilde kullanacak yeterli olanak bulamadıkları halde, büyük ticaret kentleri ile, fabrika ve madencilik bölgelerindeki bankerler, sermayeye karşı, kendi olanakları ile karşılayamayacakları ölçüde bir taleple karşılaştılar. Farklı bölgelerdeki bu farklı durumlar son yıllarda sermaye dağılımı için yeni tür firmaların kurulmalarına ve hızla genişlemelerine yolaçtı; genellikle *bill broker* denilen bu kimseler gerçekte büyük ölçekte iş yapan bankerlerdir. Bu firmaların işi bu gibi dönemlerde, bankerlere ait sermaye fazlalığını; bunu kullanamayan bölgelerden, ve bir de halka açık şirketler [*public companies*] ile, büyük ticari kuruluşların geçici olarak kullanılmayan paralarını, daha önce kararlaştırılan bir faiz oranı ile almak ve bunları genellikle onların müşterilerinden alınan senetleri reeskont ederek, daha büyük sermaye talebi olan bölgelerdeki bankerlere daha yüksek bir faiz oranı ile vermektir ... böylece, Lombard Street, yedek sermayenin, bunun kârlı olarak kullanılamadığı ülkenin bir bölgesinden, bu sermayeye talep bulunan bir başka bölgesine transferinin, ya da aynı koşullar altındaki bireyler arasında sermaye aktarılmasının yapıldığı büyük bir merkez olmuştur. Başlangıçta bu işlemler, neredeyse tamamen banka değerli senetleri üzerine borç alma ve borç vermeden ibaretti. Ama, ülkedeki sermaye hızla birikip de, banka kuruluşları tarafından daha fazla tasarruf edilir hale gelince, bu 'iskonto firmalarının' tasarrufundaki fonlar öylesine genişledi ki, bunlar, önce *dock warrants of merchandise* (doklardaki metaların depolama dokümanları) ve ardından da, henüz ülkeye gelmemiş, genellikle olmasa bile bazan tüccarın kendi simsarı üzerine çektiği çeklerle sağlanan malları temsil eden yükleme belgeleri karşılığında avans vermeye başladılar. Bu uygulama, İngiltere ticaretinin bütün niteliğini hızla değiştirdi. Lombard Street'te böylece sağlanan olanaklar Mincing Lane'deki simsarlara büyük bir güç verdi ... ve bunlar da, bütün bu avantajı ithalatçı tüccarlara sundular; ithalatçı tüccarlar bundan öylesine yararlandılar ki, 25 yıl önce bir tüccarın, yükleme belgesi ya da hatta *dock warrants* üzerinden avans almış olması, kredisinin mahvı demek olduğu halde, bu uygulama son yıllarda öylesine yaygınlaşmıştı ki, şimdi, 25 yıl önceki gibi artık az görülen bir istisna değil, genel bir kural halini aldığı söylenebilir. Bu kadarla da kalmadı, bu sistem o kadar ileri götürüldü ki, uzak sömürgelerin *gelecekteki* ürünlerine karşı çekilen çeklerle Lombard Street'te büyük [sayfa 441] meblağlar toplandı. İthalat yapan tüccarlara sağlanmış bulunan bu gibi olanaklar, bunların dış ülkelerdeki işlemlerini genişletmelerine ve şimdiye

değin işlerini çevirdikleri dolaşan (*floating*) sermayelerini, üzerlerinde pek az ya da hiç denetimde bulunamayacakları, ne olacağı belirsiz sabit değerlere –yabancı plantasyonlara– yatırmalarına yolaçtı. Ve böylece biz, kırsal bölgelerde, taşra bankalarında mevduat şeklinde küçük meblağlar halinde toplanan ve kullanılmak üzere Lombard Street'te biraraya gelen ülke sermayesinin doğrudan doğruya krediye dönüşerek, önce, madencilik ve fabrika bölgelerindeki bankalara senet reeskont etmek suretiyle buralardaki işlemlerin genişletilmesi için; sonra da, *dock warrants* ve sevk evrakı üzerinden avans vererek yabancı ürünlerin ithali için daha büyük olanaklar sağlamakta kullanıldığını ve böylece, yabancı ülkelerle sömürgelerde iş yapmakta olan firmaların 'yasal' ticari sermayesini serbest bırakarak, yabancı plantasyonlara en uygunsuz yatırımların yapılmasına fırsat verildiğini görüyoruz." (*Economist,* November 20, 184 7, s. 1334.) Bu, kredilerin nasıl "güzelce" yenilip yutulduğunu gösteriyor. Taşradaki mevduat sahibi, yalnız bankerine para yatırdığını sanıyor, ve üstelik, bankeri bir başkasına borç verdiği zaman, bu borcu, kendi tanıdığı özel kişilere verdiğini hayal ediyor. O, bu bankerin, mevduatını, yaptığı işler üzerinde en ufak bir denetimleri bulunmayan Londralı bir *bill brokerin* emrine verdiği konusunda en ufak bir kuşku duymuyor.

Demiryolları gibi büyük kamu kuruluşlarının, yatırılan mevduatların, gerçekten kullanılana kadar, belli bir süre daima bankerlerin tasarrufunda kalmaları nedeniyle borç sermayesini geçici olarak nasıl artırabileceklerini daha önce görmüş bulunuyoruz.

Şu da var ki, borç sermayesinin kitlesi, dolaşım aracı miktarından tamamen farklıdır. Dolaşım aracı miktarı ile biz burada, değerli madeni çubuklar da dahil, bir ülkede mevcut olan ve dolaşımda bulunan bütün banknotlar ile sikkelerin toplamını kastediyoruz. Bu miktarın bir kısmı, bankaların büyüklükleri sürekli değişiklik gösteren yedeklerini oluşturur.

"1857 yılı 12 Kasımında" [1844 tarihli Banka Yasasının yürürlükten kaldırıldığı tarih] "Londra Bankasının (Londra ve bütün şubeleri dahil) bütün yedeği ancak 580.751 sterlindi; aynı tarihteki mevduat tutarı 22.500.000 sterlindi ve bunun yaklaşık altı buçuk milyonu Londralı bankerlere aitti. (*Bank Acts,* 1858, s. LVII)

Faiz oranındaki değişmeler (daha uzun dönemlerde meydana gelenler ya da çeşitli ülkeler arasında faiz oranında görülen değişiklikler dışında kalanlar; bunlardan ilki, genel kâr oranındaki değişmelere, ikincisi, kâr oranları ile, kredinin gelişme derecesindeki farklılıklara bağlıdır) borç sermayesinin (öteki bütün koşullar, güven durumu, vb. eşit olmak [sayfa 442] üzere), yani para, sikke ve banknot biçiminde borç verilen sermayenin arzına bağlıdır; ve bu, yeniden-üretimi yürütenlerin kendi aralarında ticari kredi aracılığı ile borç verdikleri sanayi sermayesi ile

–meta-biçimindeki– sanayi sermayesi olarak karşıtlık halindedir.

Bununla birlikte, bu borç verilebilir para-sermayenin kitlesi, dolaşımdaki para kitlesinden farklı ve ondan bağımsızdır.

Örneğin, 20 sterlin günde beş kez borç verilse, 100 sterlinlik bir para-sermaye borç verilmiş olur ve bu aynı zamanda bu 20 sterlinin üstelik en az dört kez satınalma ya da ödeme aracı olarak hizmet ettiği anlamına gelir; çünkü, eğer araya, satınalma ve ödeme girmemiş olsaydı –ve böylece sermayenin (emek-gücü de dahil metaların) çevrilmiş biçimini en az dört kez temsil etmemiş olsaydı– 100 sterlinlik bir sermaye teşkil etmez, ama ancak herbiri 20 sterlinlik beş alacağı oluştururdu.

Kredi sistemi gelişmiş ülkelerde, borç verilmeye hazır bütün parasermayenin, bankalarda ve faizcilerde, mevduat biçiminde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bu varsayım, hiç değilse, bir tüm olarak, iş yaşamı için doğrudur. Ayrıca, işlerin iyi gittiği zamanlarda, gerçek spekülasyon daha başlamadan önce –kredinin kolay, güvenin tam olduğu sıralarda– dolaşım işlevlerinin çoğu, sikke ya da kağıt paranın yardımı olmaksızın, basit bir kredi transferi ile çözümlenir.

Nispeten küçük miktarda dolaşım aracı varken, büyük meblağlar halinde mevduatın bulunması olasılığı, yalnızca şuna bağlıdır:

1) aynı sikkenin yerine getirdiği satın almalar ve ödemeler sayısına;

2) geriye dönüş yolculuklarının sayısına; böylece o, bankalara mevduat olarak geriye döner, öyle ki, bir ödeme ve satınalma aracı olarak yinelenen işlevi, mevduata yenilenen dönüşmesiyle sağlanmış olur. Örneğin, küçük bir esnaf her hafta bankaya para olarak 100 sterlin yatırır; banker, fabrikatörün mevduatının bir kısmını bununla öder; fabrikatör bununla işçilerine ücretlerini öder; ve işçiler bu parayı küçük esnafla alışverişte kullanırlar ve o da tekrar bankaya yatırı. Böylece, bu küçük esnafın bankaya yatırdığı 100 sterlin önce fabrikatöre mevduatını ödemek için; ikinci olarak, işçilere ödeme yapmak için; üçüncü olarak esnafın kendisine ödemede bulunmak için; dördüncü olarak, aynı küçük esnafın para-sermayesinin diğer bir kısmını mevduat olarak yatırmak için hizmet etmiştir; demek ki, yirmi haftanın sonunda, bu esnaf kendi parasına karşılık, bankadan para çekmek zorunda kalmazsa, aynı yüz sterlin aracılığı ile bankaya 2.000 sterlin yatırmış olur.

Bu para-sermayenin ne ölçüde atıl olduğunu, yalnızca bankaların ek fonlarındaki yükselip alçalmalar gösterir. Bu nedenle, 1857'de İngiltere Bankasının Guvernörü olan Mr. Weguelin, İngiltere Bankasının altınlarının "biricik" yedek sermaye olduğu sonucuna varmaktadır: "1258. Bence pratikte iskonto oranı, ülkede bulunan kullanılmayan sermaye miktarı ile belirlenir. Kullanılmayan sermaye miktarını, tamamen külçe rezervi olan İngiltere Bankasının yedekleri temsil eder. Bu nedenle, [sayfa 443] ne zaman bu külçe çekilecek olsa, ülkedeki kullanılmayan sermaye miktarı azalır ve dolayısıyla geriye kalanın değeri yükselir." – [Newmarch]

"1364. İngiltere Bankasındaki külçe rezervi gerçekte, ülkenin bütün ticaretinin kendisine dayanılarak yürütüldüğü merkezi rezerv ya da birikmiş hazinedir. ... Döviz işlemleri de işte daima bu rezerv ya da birikim üzerinden yapılır." (*Report on Bank Acts,* 1857 [s.108, 119].)

İhracat ve ithalat istatistikleri, gerçek, yani üretken ve meta-sermaye birikiminin bir ölçüsünü sağlamaktadır. Bunları, İngiliz sanayinin on yıllık çevrimsel gelişme dönemleri boyunca (1815-1870) bunalımdan *önceki* son gönenç azamisinin, daima, bunu izleyen gönenç asgarisi olarak tekrar göründüğünü ve bunun üzerine yeni ve çok daha yüksek bir zirveye tırmandığını göstermektedir.

1824 gönenç yılında Büyük Britanya'dan ve İrlanda'dan ihraç edilen ürünlerin gerçek ya da bildirilen değeri, 40.396.300 sterlindi. 1825 bunalımı ile birlikte, ihracat tutarı bu meblağın altına düşüyor ve yılda 5 ile 39 milyon arasında oynuyor. 1834'te gönencin geri dönüşüyle birlikte, daha önceki azaminin üzerine, 41.649.191 sterline yükseliyor ve 1836'da yeni bir azamiye, 53.368.571'e ulaşıyor. 1837 ile başlayarak tekrar 42 milyona düşüyor ve böylece yeni asgari, eski azamiden daha yüksek oluyor ve ardından 50 ile 53 milyon arasında dalgalanıyor. Gönencin dönüşü, ihracat tutarını 1844'te, 58.500.000 sterline yükseltiyor ve böylece 1836'nın azamisi gene aşılmış oluyor. 1845'te 60.111.082 sterline ulaşıyor; 1846'da tekrar 57 milyonun üzerinde bir rakama düşüyor, 1847'de yaklaşık 59 milyona yükseliyor, 1848'de yaklaşık 53 milyon oluyor, 1849'da 63.500.000 sterline, 1853'te neredeyse 99 milyona yükseliyor. 1854'te 97 milyon, 1855'te 94.500.000, 1856'da yaklaşık 116 milyon oluyor ve 1857'de 122 milyonla tepe noktaya ulaşıyor. 1858'de, 116 milyona düşüyor, 1859' da 130 milyona, 1860'te yaklaşık 136 milyona yükseliyor ve 1861'de ancak 125 milyon oluyor (yeni düşük düzey burada gene daha önceki azamiden daha yüksektir), 1863'te 146.500.000 sterline yükseliyor.

Aynı şey, kuşkusuz, piyasalardaki genişlemeyi gösteren ithalat durumları ile de ortaya konabilir; burada yalnız, üretimin ölçeği sözkonusudur. [Hiç kuşkusuz bu ancak, İngiltere'nin fiili sanayi tekelini elinde tuttuğu zaman için geçerlidir; ama bu genellikle, dünya piyasası hala genişleme halinde olduğu sürece, modern geniş ölçekte sanayiye sahip bütün ülkeler topluluğu için geçerlidir. -*F.E.*]

2. SERMAYENİN YA DA GELİRİN BORÇ SERMAYESİNE ÇEVRİLEN PARAYA DÖNÜŞMESİ

Biz, burada, ticari kredinin akışındaki bir duraklamanın ya da bir [sayfa 444] tasarrufun –bu, ister fiili dolaşım aracında, ister yeniden üretim sürecinde iş gören kimselerin yedek sermayesinde bir tasarruf olsun–

ifadesi olmaması ölçüsünde para-sermaye birikimini inceleyeceğiz.

Bu iki durum dışında, para-sermaye birikimi, Avustralya ve Kaliforniya'daki yeni altın madenlerinin sonucu olarak, 1852 ve 1853 yıllarında görüldüğü gibi, olağandışı bir altın akışıyla da meydana gelebilir. Bu altın, İngiltere Bankasına yatırıldı. Altını yatıranlar, bunun karşılığında, doğrudan doğruya tekrar bankerlerine yatırmadıkları senetler aldılar. Bu şekilde dolaşım aracı olağandışı arttı. (Weguelin'in ifadesi, *Bank Committee,* 1857, n° 1329.) Banka, iskonto oranını %2'ye düşürerek bu mevduattan yararlanmaya çalıştı. 1853 yılının altı ayı boyunca, Bankada biriken altın kitlesi, 22-23 milyona yükseldi.

Bütün borç para veren kapitalistlerin birikimi, doğal olarak, doğrudan doğruya para-biçimde oluyor, oysa, görmüş olduğumuz gibi, sanayi kapitalistlerinin fiili birikimi, kural olarak, üretken sermayenin kendi öğelerindeki artışla gerçekleşir. Dolayısıyla, kredi sistemindeki gelişme ve borç para verme işinin, büyük bankaların elinde büyük boyutlarda toplanması, tek başına, gerçek birikimden farklı bir biçim olarak borç verilebilir sermaye birikimini hızlandıracaktır. Bu nedenle, borç sermayesindeki bu hızlı gelişme, gerçek birikimin bir sonucudur, çünkü, yenidenüretim sürecindeki gelişmenin getirdiği bir sonuçtur; ve, bu para-kapitalistler için birikim kaynağını teşkil eden kâr, yalnızca, yeniden üretken kapitalistlerin aşırdıkları artı-değerden bir indirimdir (ve aynı zamanda, *başkalarına* ait tasarruflardan sağlanan faizin bir kısmına elkonulmasıdır). Borç sermayesi, hem sanayi ve hem de ticaret kapitalistlerinin zararına birikir. Sınai çevrimin aleyhteki evrelerinde, faiz oranının geçici olarak, özellikle güç durumda bulunan bazı işkollarındaki bütün kârı yutacak derecede yükselebileceğini görmüştük. Aynı zamanda, devlet tahvilleri ile diğer tahvillerin fiyatları da düşer. Böyle zamanlarda, para-kapitalistler, bu değer kaybetmiş tahvillerden büyük miktarlarda satın alırlar ve bunlar daha sonraki evrelerde hemen eski düzeylerine ulaşırlar ve bunun üzerine yükselirler. Bunlar tekrar satılarak, halka ait para-sermayenin bir kısmı böylece cebe indirilmiş olur. Satılmayan kısım ise, itibari değerden düşük satın alındığı için, daha yüksek bir faiz sağlar. Ama para-kapitalistler, bütün kârları, ve bunlarla tekrar sermayeye çevrilmiş olanları, önce borç verilebilir para-sermayeye çevirirler. Borç verilebilir sermaye birikimi –onun bir sürgünü olmakla birlikte gerçek birikimden farklı olarak-, biz yalnız para-kapitalistleri, bankerleri, vb. tek başlarına dikkate aldığımız zaman bile, bu özel kapitalistler sınıfının bir birikimi olarak yer alır. Ve bu birikim, yeniden-üretim sürecindeki gerçek birikimle birlikte ortaya çıkan kredi sistemindeki her genişlemeyle birlikte büyür.

Faiz oranı düşükse, para-sermayedeki bu değer kaybı, bankalara değil, esas olarak mevduat sahiplerinin sırtına yüklenir. Hisse senetli [sayfa 445] bankaların gelişmesinden önce, İngiltere'deki tüm mevduatın dörtte-üçü, bankalarda faiz getirmeksizin yatıyordu. Şimdi bunlara faiz

ödenmekle birlikte, bu, cari faiz oranından en az %1 azdır.

Öteki kapitalist sınıfların para birikimine gelince, biz, faiz getiren senetlere yatırılmış olanlar ile, bu biçimde biriken kısmı dikkate almıyoruz. Biz, yalnızca, borç verilebilir para-sermaye olarak piyasaya sürülen kısmı dikkate alıyoruz.

Önce önümüzde, kârın gelir olarak harcanmayıp, birikim için bir yana ayrılan, ama sanayi kapitalistlerinin kendi işlerinde o an için gereksinmeleri bulunmayan kısım var. Bu kâr, doğrudan doğruya meta-sermaye şeklinde bulunmakta, onun değerinin bir kısmını oluşturmakta ve onunla birlikte para olarak gerçekleşmektedir; Şimdi eğer o, meta-sermayenin üretim öğelerine tekrar çevrilmemiş ise (şimdilik, ilerde ayrı olarak irdeleyeceğimiz tüccarı konu-dışı bırakıyoruz), bir süre için para-biçiminde kalmak zorundadır. Bu miktar, kâr oranının düşmesi halinde bile, sermayenin kendi miktarı ile birlikte artar. Gelir olarak harcanacak kısım yavaş yavaş tüketilir, ama, o arada, mevduat olarak banker için borç sermayesi oluşturur. Demek ki, kârın gelir olarak harcanan kısmındaki büyümenin kendisi bile, yavaş ve sürekli yinelenen borç sermayesi birikimini ifade eder. Aynı şey, birikim için ayrılan diğer kısım için de geçerlidir. Bu nedenle kredi sisteminde ve örgütlenmesindeki gelişmeyle, gelirdeki bir artış bile, yani sanayici ve tüccar kapitalistlerin tüketimi, kendisini, borç sermayesinin bir birikimi olarak ifade eder. Ve bu, yavaş yavaş tüketildikleri sürece, bütün gelirler için, başka bir deyişle, toprak rantı için, daha yüksek biçimleri içersinde ücretler için üretken olmayan sınıfların gelirleri için, vb. doğrudur. Bunların hepsi de, belli bir süre için, para gelir biçimini alırlar ve dolayısıyla, mevduata ve böylece de borç sermayesine çevrilebilir haldedirler. Bütün gelir –ister tüketim için, ister birikim için ayrılmış olsun– herhangi bir para-biçiminde varolduğu sürece, paraya çevrilmiş meta-sermayenin değerinin bir kısmıdır ve bu yüzden de, gerçek birikimin bir ifadesi ve sonucudur, ama kendisi üretken sermaye değildir. Bir iplikçi, ipliğini pamuk karşılığında –geliri teşkil eden kısmını da para karşılığında– değiştirdiğinde, onun sanayi sermayesinin gerçek varlık biçimi, dokumacının ya da belki de özel bir tüketicinin eline geçmiş bulunan ipliktir, ve bu iplik aslında –ister yeniden-üretim için, ister tüketim için olsun– sermaye-değerin olduğu kadar, içerdiği artı-değerin de varlık biçimidir. Paraya dönüştürülmüş bulunan artı-değerin büyüklüğü, ipliğin içerdiği artı-değerin büyüklüğüne bağlıdır. Ama, paraya çevrilir çevrilmez, bu para artık, bu artı-değerin, yalnızca, değer varlık biçimidir. Ve bu biçim içersinde iken, borç sermayesi olmasına ancak bir adım kalmıştır. Bu amaca ulaşmak için, eğer sahibi tarafından henüz borç verilmiş değilse yapılacak tek şey onu mevduata çevirmektir. Buna karşılık, üretken sermayeye tekrar çevrilebilmesi için, daha önce belli bir asgari sınıra ulaşmış olması gerekir. [sayfa 446]

OTUZİKİNCİ BÖLÜM
PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE
III
(SON)

BU şekilde tekrar sermayeye çevrilecek olan büyük para kitlesi, muazzam bir yeniden-üretim sürecinin sonucudur; ama, borç verilebilir para-sermaye olarak tek başına alındığında, bu, bizatihi bir yeniden üretken sermaye kitlesi değildir.

Buraya kadarki serimimizdeki en önemli nokta, gelirin tüketime ayrılan kısmındaki genişlemenin (geliri değişen sermayeye eşit olduğu için işçiyi konu-dışı bırakıyoruz) kendisini başlangıçta, bir para-sermaye birikimi olarak göstermesidir. Bu nedenle gerçek sanayi sermayesi birikiminden büsbütün farklı bir şey olan para-sermaye birikimine bir etmen girmektedir; çünkü, yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmı, hiç bir şekilde sermaye haline gelmez. Bunun bir kısmı sermayeyi, yani tüketim araçları üreticilerinin değişmeyen sermayesini *yerine koyar,* ama fiilen sermayeye çevrildiği ölçüde, bu değişmeyen sermayenin üreticilerinin gelirinin doğal biçiminde bulunur. Geliri temsil eden ve sırf tüketimin sağlanmasına hizmet eden aynı para, bir süre için, düzenli olarak borç verilebilir sermayeye çevrilir. Bu para, ücretleri temsil ettiği ölçüde, aynı zamanda değişen sermayenin para-biçimidir; ve tüketim araçları üreticilerinin değişmeyen sermayesini yerine koyduğu sürece de, değişmeyen sermayelerin geçici olarak büründüğü ve değişmeyen sermayelerin aynen yerine konulması gereken öğelerinin satın alınmasına hizmet eden [sayfa 447] para-biçimdir. Ne birinci ve ne de ikinci biçimde, büyüklüğü,

yeniden-üretim sürecindeki genişlemeyle birlikte artmakla birlikte, bizatihi kendisi birikimi temsil etmez. Bununla birlikte, geçici olarak borç verilebilir para, yani para-sermaye işlevini yerine getirir. Dolayısıyla bu bakımdan, para-sermaye birikimi, bireysel tüketimin genişlemesi olgusu nedeniyle, daima daha büyük bir sermaye birikimini yansıtmak zorundadır; çünkü bu, para aracılığı ile gerçekleştiği gerçek birikim açısından, yani yeni sermaye yatırımlarına izin veren para açısından, para-biçimi sağladığı için, para- sermaye birikimi olarak görünür.

Demek oluyor ki, borç verilebilir para-sermaye birikimi, kısmen yalnız, sanayi sermayesinin devresi sırasında dönüştüğü bütün paranın, üretken kapitalistler tarafından *yatırılan* paranın değil, bunlar tarafından *borç alınan* paranın biçimine girmesi olgusunu ifade eder, ve böylece gerçekten de, yeniden-üretim sürecinde yer alması gereken paranın yatırımı, borç alınan paranın yatırımı olarak görünür. Gerçekte, ticari kredi esasına göre, bir kimse bir başka kimseye yeniden-üretim süreci için gerekli parayı ödünç verir. Ama bu, şimdi şu biçimi almaktadır: bir grup yeniden üretken kapitalistten borç olarak para alan bir banker, bu parayı, bir başka grup yeniden üretken kapitaliste borç vermekle, yüce bir velinimet rolünde görünür; ve aynı zamanda, bu sermaye üzerindeki denetim, tamamıyla, aracı olma kimliğini taşıdığı için, bankerin eline geçmiş olur.

Hala sözü edilmesi gerekli birkaç özel para-sermaye birikim şekli daha kalıyor. Örneğin, üretim öğelerinin, hammaddelerin, vb. fiyatlarındaki düşme ile sermaye serbest kalır. Sanayi kapitalistinin, yeniden-üretim sürecini hemen genişletememesi durumunda, para-sermayenin bir kısmı, fazlalık olarak devre dışına çıkar ve borç verilebilir para-sermayeye çevrilir. İkinci olarak, tüccarın işinde bir kesinti olduğu sıralarda, para-biçiminde bir sermaye, özellikle tüccar tarafından serbest bırakılır. Eğer tüccar, bir dizi ticari işlemi tamamlamış ve bu gibi kesintiler nedeniyle bir yeni diziye hemen başlayamıyorsa, gerçekleşen bu para onun için ancak bir birikmiş para yığmayı, artı-sermayeyi temsil eder. Ama aynı zamanda bu, doğrudan bir borç verilebilir para-sermaye birikimini temsil eder. Birinci durumdaki para-sermaye birikimi, yeniden-üretim sürecinin daha uygun koşullar altında yinelenmesini, daha önce bağlı bulunan sermayenin bir kısmının fiilen serbest kalmasını; başka bir deyişle, yeniden-üretim sürecinin, aynı miktar para ile genişletilmesi için bir olanağı ifade eder. Ama öteki durumda, yalnızca ticari işlemlerin akışındaki bir kesintiyi ifade eder. Bununla birlikte, her iki durumda da, borç verilebilir para-sermaye haline çevrilmesi –birisinde, gerçek birikim sürecindeki bir ilerlemeyi, diğerinde bir engellemeyi ifade ettiği halde– bir birikimi ifade eder ve para piyasası ile faiz oranını aynı derecede etkiler. Ensonu, para-sermaye birikimini, küpünü doldurup da yeniden-üretim sürecinden elini eteğini çeken kimselerin sayısı da etkiler. [sayfa 448] Sanayi çevrimi sırasında elde edilen kârlar ne kadar büyük olursa, bunların sayısı da

o kadar kabarık olur. Bu durumda borç verilebilir para-sermaye birikimi, bir yandan, gerçek bir birikimi (nispi büyüklüğüne uygun olarak) ve öte yandan da, ancak sanayi kapitalistlerinin, sırf para– kapitalistlere ne ölçüde dönüştüğünü ifade eder. Kârın, gelir olarak tüketilmeye ayrılmayan öteki kısmına gelince, bu kısım ancak, kendisinin sağlanmış olduğu üretim alanındaki işin genişletilmesinde yatırılmak üzere hemen bir yer bulunamadığı takdirde, para-sermayeye çevrilir. Bunun iki nedeni olabilir. Ya bu üretim alanı sermaye ile doymuş haldedir, ya da birikimin sermaye olarak hizmet edebilmesi için, önce, bu özel alanda gerekli olan yeni sermayenin yatırım büyüklüklerine bağlı olarak belli bir hacme ulaşması gerekmektedir. Şu halde, bu kısım bir süre için borç verilebilir para-sermayeye çevrilir, ve diğer alanlarda, üretimin genişletilmesinde iş görür. Öteki bütün koşullar eşit olmak üzere, tekrar sermayeye çevrilmek için ayrılan kâr miktarı, elde edilen kârın kitlesine ve dolayısıyla yeniden-üretim sürecinin kendisinin genişliğine bağlıdır. Ancak eğer bu yeni birikim, yatırım alanı bulunmaması, yani üretim alanlarındaki fazlalıklar ve aşırı borç sermayesi arzı nedeniyle, kullanılması için güçlüklerle karşılaşıyorsa, bu borç verilebilir para-sermaye bolluğu, yalnızca *kapitalist* üretimin sınırlılığını gösterir. Bunun ardından gelen kredi sahtekarlıkları, bu artı-sermayenin kullanılmasının yolu üzerinde hiç bir gerçek engelin bulunmadığını tanıtlar. Bununla birlikte, sermayenin kendi genişleme yasalarında, yani sermaye olarak kendisini gerçekleştirebileceği sınırlarda gerçekten kaçınılmaz bir engel vardır. Para-sermaye olarak para-sermaye bolluğu, mutlaka bir aşırı-üretimi göstermediği gibi, sermaye için yatırım alanı kıtlığına da işaret etmez.

Borç sermayesi birikimi, yalnızca, paranın, borç verilebilir para olarak üstüste yığılması olgusundan ibarettir. Bu süreç, paranın sermayeye gerçek dönüşümünden çok farklıdır; bu, yalnızca, paranın, sermayeye dönüştürülebilecek bir biçim içersinde birikimidir. Ama bu birikim, daha önce de gösterdiğimiz gibi, gerçek birikimden çok farklı olayları yansıtabilir. Gerçek birikim devamlı olarak genişlediği sürece, bu uzayan para-sermaye birikimi kısmen onun sonucu, kısmen onunla birlikte görülen, ama ondan tamamen farklı bulunan durumların, ve ensonu, kısmen de, gerçek birikimin yolu üzerindeki engellerin sonucu bile olabilir. Borç sermayesi birikiminde, gerçek sermayeden bağımsız olmakla birlikte onunla birlikte ortaya çıkan durum ve koşulların yol açtığı enflasyon olmasa bile, çevrimin belirli evrelerinde sürekli olarak bir para-sermaye, şişkinliği olması ve bu şişkinliğin kredideki genişlemeyle büyümesi zorunlu bir şeydir. Ve bununla birlikte, üretim sürecini, kapitalist sınırlarının ötesine ve ilersine götürme zorunluluğu şunları da geliştirmek zorundadır: aşırı-ticaret, aşırı-üretim ve aşırı-kredi. Aynı zamanda da, bunun daima, bir tepkiyi davet edecek biçimler içersinde ortaya çıkması gerekir. [sayfa 449]

Para-sermaye birikiminin, toprak rantından, ücretlerden, vb. ileri

gelmesi ile ilgili olarak burada bu konunun incelenmesine gerek yoktur. Yalnız konunun bir yönünü vurgulamak gerekir: kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan işbölümü sonucu, (iddiharcıların) fiili tasarruf ve perhiz işi, birikimin öğelerini oluşturmaları ölçüsünde, bu öğelerin asgarisini alan ve bankalar iflas ettiği zaman, emekçiler gibi, çoğu kez tasarruflarını bile kaybedenlere bırakılmıştır. Bir yandan, sanayici kapitalist, sermayesini bizzat kendisi "tasarruf" etmemiştir, yalnızca başkalarının tasarrufları üzerinde, sermayesinin büyüklüğü ile orantılı olarak bir kumanda gücüne sahiptir; öte yandan, para-kapitalist, başkalarına ait tasarrufları kendi sermayesi haline getirir ve yeniden üretici kapitalistlerin halktan sağladıkları ve birbirlerine verdikleri krediyi, kendisini zenginleştirmek için özel bir kaynak haline getirir. Kapitalist sistemin, sermayenin, bir kimsenin kendi emeğinin ve tasarruflarının meyvesi olduğu konusundaki hayali de böylece yıkılmış olur. Kâr, yalnız başkalarının el konulan emeğini değil, bu başkalarına ait emeği harekete geçiren ve sömüren sermayeyi de kapsar; sermaye de, para-kapitalistin, sanayi kapitalistinin tasarrufuna verdiği ve buna karşılık da kendi adına onu sömürdüğü, başkalarına ait mülkiyetten oluşur.

Kredi sermayesi konusunda birkaç düşüncenin daha eklenmesi gerekir.

Aynı para parçasının kaç kez borç sermayesi olarak iş görebileceği, daha önce de göstermiş olduğumuz gibi:

1) Satış ya da ödeme ile kaç kez meta-değer gerçekleştirdiğine, dolayısıyla sermaye transfer ettiğine ve ayrıca kaç kez gelir gerçekleştirdiğine bağlıdır. Sermayenin ya da gelirin gerçekleşen değeri olarak, kaç kez el değiştirmesinin, fiili alışveriş işlemlerinin genişliğine ve büyüklüğüne bağlı olduğu besbellidir.

2) Bu, ödemelerdeki tasarrufa ve kredi sistemindeki gelişme ve örgütlenmeye bağlıdır.

3) Ensonu, kredi işlemlerinin yoğunlaşmasına ve hızına bağlıdır; böylece bir noktada bir mevduat toplanır toplanmaz, bir başka noktada borç olarak hareket eder.

Borç sermayesinin varlık biçiminin yalnızca gerçek paranın, altının ya da gümüşün –tözü, değer ölçüsü olarak iş gören metaın– varlık biçimi olduğu varsayılsa bile, bu para-sermayenin büyük bir kısmı daima zorunlu olarak düpedüz hayali, yani tıpkı kağıt para gibi değer üzerinde sahiplik hakkıdır. Para, sermayenin devresinde işlev yaptığı sürece, gerçekten de bir an için para-sermaye oluşturur; ama kendisini borç verilebilir sermaye haline dönüştürmez; daha çok, üretken sermayenin öğeleri ile değişilir, ya da gelirin gerçekleştirilmesinde dolaşım aracı olarak ödenir ve dolayısıyla da kendisini, sahibi için borç sermayesine çevirmez. Ama, borç sermayesine dönüştürüldüğü ve aynı para tekrar tekrar [sayfa 450] borç sermayesini temsil ettiği sürece, ancak tek bir noktada madeni para biçiminde, diğer bütün noktalarda yalnızca sermaye üzerinde

hak biçiminde varolduğu açıktır. Yapılan varsayıma göre, bu hakların birikimi, gerçek birikimden, yani meta-sermayenin, vb. değerinin paraya çevrilmesinden doğar; ama şu da var ki, bu hak ya da alacakların birikimi, doğmuş oldukları gerçek birikimden farklı olduğu gibi, bu paranın borç verilmesiyle sağlanan gelecekteki birikimden de (yeni üretim sürecinden) farklıdır.

Prima facie, borç sermayesi, daima para-biçiminde[9] daha sonrada para üzerinde hak olarak varolur; çünkü, başlangıçta varolduğu para, şimdi borç alanın elinde gerçek para-biçimdedir. Borç veren için ise, para üzerinde bir hakka, bir sahiplik hakkına dönüşmüştür. Bu nedenle, aynı gerçek para kitlesi, çok farklı para-sermaye kitlelerini temsil edebilir. İster gerçekleşmiş sermayeyi, ister gerçekleşmiş geliri temsil etsin, düpedüz para, sırf bir borç verme hareketi ile, gelişmiş kredi sistemindeki genel biçimi içersinde ele alırsak, mevduat şekline dönüştürülmesi ile, borç sermayesi halini alır. Mevduat, mevduat sahibi için para-sermayedir. Ama bankerin elinde, sahibinin kasası yerine bankerin kasasında boşuboşuna yatan, sırf bir potansiyel para-sermaye olabilir.[10] [sayfa 451]

[9] B. A.1857 Banker Twells'in tanıklığı: "4516. Banker olarak siz, sermaye ile mi yoksa para ile mi iş yapıyorsunuz? - Biz para ile iş yapıyoruz." - "4517. Bankanıza mevduatlar ne olarak yatırılır? - Para olarak." - "4518. Nasıl ödenir? - Para olarak." - "4519. Bu durumda, bunlara, paradan başka bir ad verilebilir mi? - Hayır."

Overstone (bkz: Yirmialtıncı Bölüm) sürekli olarak "sermaye" ile "para"yı birbirine karıştırmaktadır. "Paranın değeri", aynı zamanda, onun için faiz demektir, ama para kitlesi tarafından belirlendiği sürece; "sermayenin değeri"nin faiz olması gerekiyor, ama üretken sermayeye olan talep ve bu sermaye ile elde edilen kâr tarafından belirlendiği sürece. Şöyle diyor: "4140. 'Sermaye' sözcüğünün kullanılması çok tehlikelidir." - "4148. Bu ülkeden altın ihracı, bu ülkedeki para miktarındaki bir azalmadır, ve bu ülkedeki para miktarında azalma, kuşkusuz, genellikle para piyasası üzerinde bir baskı yaratır", [ama buna göre, sermaye-piyasası üzerinde yaratmıyor]. - "4112. Ülkeden para çıktığına göre, ülkedeki miktar azalmış olur. Ülkede kalan miktardaki bu azalma, o paranın değerinde bir artış meydana getirir", [bu, aslında onun teorisinde, para olarak paranın değerinde, dolaşımdaki daralma yoluyla, metaların değerlerine oranla bir artış demektir; yani paranın değerindeki bir artış, metaların değerindeki bir düşme ile aynı şeydir. Ne var ki, o bile, bu arada, dolaşımdaki para kitlesinin fiyatları *belirlemediğine* her türlü kuşkunun ötesinde inanmış bulunuyor; şimdi artık, dolaşım aracı olarak paradaki azalmanın, faiz-getiren sermaye olarak onun değerini ve dolayısıyla faiz oranını yükselttiği sanılıyor]. "Ve, geriye kalan paranın artan değeri, para çıkışını durdurur ve bozulan dengenin yeniden kurulması için gerekli miktarda parayı geri getirene kadar aynı düzeyde tutulur. "
Overstone'un çelişkilerinden başka örnekler daha ilerde görülecek.

[10] Karışıklık bu noktada başlıyor: bu iki şeyin her ikisi de "para" sanılıyor; yani, bankerin ödemesi gerekli hak olarak mevduat, ve bankerin elinde bulunan yatırılmış para. Banker Twells, 1857 tarihli Banka Komitesinde şu örneği veriyor: "İşe eğer 10.000 sterlin ile başlarsam, 5.000 sterlin ile meta satın alır ve bunu depoya koyarım. Diğer 5.000 sterlini, gerektiğinde çekmek ve kullanmak üzere bir bankaya yatırırım. Bu, benim için, 5.000 sterlini mevduat ya da para şeklinde olduğu halde, hala 10.000 sterlinlik sermayedir" (4528). Şimdi bu, aşağıdaki garip tartışmaya yol açıyor. - "4531. Siz elinizdeki 5.000 sterlini bir başkasına vermiş bulunuyorsunuz değil mi? - Evet." - "4532. Şimdi onun elinde 5.000 sterlin mevduat var? - Evet." - "4533. Ve size geriye 5.000 sterlin kalıyor? - Çok doğru." -"4534. Onun elinde para olarak 5.000 sterlin, sizin elinizde para olarak 5.000 sterlin bulunuyor? - Evet." - "4535. Ama ensonu bu, paradan başka bir şey değil, değil mi? - Hayır." Bu karışıklığın nedeni, kısmen, 5.000 sterlini bankaya yatırmış bulunan A'nın, bu parayı, hala elindeymiş gibi çekebilmesi ve elden çıkarabilmesidir. Bu bakımdan bu, onun için, potansiyel para olarak hizmet ediyor. Ne var ki, mevduatından para çektiği her durumda mevduatını *pro tonto* yoketmiş oluyor. Eğer gerçek para çekiyor ve kendi parası zaten bir

Maddi servetin büyümesiyle birlikte, para-kapitalistler sınıfı da büyür; bir yandan, işten elini eteğini çekmiş kapitalistlerin, rantiyelerin sayısı ve serveti artar; öte yandan, kredi sisteminde gelişme daha da hızlanır, ve bankerlerin, borç para verenlerin, parababalarının sayısını çoğaltır. Mevcut para-sermayedeki gelişmeyle birlikte, faiz getiren senetlerin, devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin miktarı, daha önce de gördüğümüz gibi büyür. Şu da var ki, aynı zamanda, mevcut para-sermayeye olan talep de büyür ve bu senetler üzerinde spekülasyon yapan *jobbers* [komisyoncular], para piyasasında egemen bir rol oynarlar. Bu senetlerin bütün alım ve satımı, gerçek sermaye yatırımlarının bir ifadesi olmuş olsaydı, bunların, borç sermayesine olan talep üzerinde bir etkileri olamayacağını söylemek doğru olurdu; çünkü, A, senedini sattığı zaman, B'nin bu senede yatırdığı kadar parayı çekmiş olurdu. Senedin aslında temsil ettiği sermaye (hiç değilse para-sermaye olarak) değil de, yalnızca senedin kendisi varolduğu zaman bile, bu, daima, bu gibi para-sermaye için *pro tanto** yeni bir talep yaratır. Ama, ne olursa olsun, bu, daha önce B'nin tasarrufunda olup da, şimdi A'nın tasarrufunda olan para-sermayedir.

B. A. 1857, n° 4886. "İskonto oranını belirleyen nedenleri anlatırken, bunun, diğer tür senetlerden farklı olarak tüccar senetlerinin iskontosunda kullanılan piyasadaki sermaye miktarı ile saptandığını söylemek sizce doğru mudur?" – [Chapman:] "Hayır, faiz sorununu, cari nitelikteki bütün çevrilebilir senetler (*all convertible securities of a current character*) etkiler; bunu, yalnızca, senetlerin iskontosu ile sınırlandırmak yanlış olur, çünkü, son zamanlarda çok yaygın olduğu gibi, rehin karşılığında ya da hatta hazine senetleri karşılığında, ticari haddin çok üzerinde bir faiz ile büyük bir para talebi varken, ticaret dünyamızın bundan etkilenmediğini söylemek saçma olur; bu durumun onun üzerinde kesin sonuçlu etkileri olmuştur." – "4890. Bankerlerce de kabul edilen sağlam ve geçerli senetler piyasada bulunuyor ve herkes bunlar üzerinden para çekmek istiyorsa, hiç kuşkusuz bunun ticari senetler üzerinde bir etkisi görülecektir; örneğin parasını aynı zamanda, rehin ya da benzeri bir teminat karşılığında %6 faiz ile borç verme durumunda bulunan bir kimseden, ticari senetler karşılığında bana parasını %5 faiz ile borç vermesini beklemem yersiz olur; bu bizi aynı şekilde etkiliyor; paramı %6

başkasına borç verilmiş bulunuyorsa, ona ödenen kendi parası değil, başka mevduat sahiplerinin parasıdır. B'ye olan borcunu kendi bankeri üzerine bir çekle öder ve B de bu çeki kendi bankasına yatırırsa ve A'nın bankerinin elinde de B'nin bankeri üzerine çekilmiş bir çek varsa, bu iki banker yalnızca çekleri değişirler, A'nın yatırmış olduğu para, para işlevini iki kez yerine getirmiş olur; önce, A'nın yatırdığı parayı alan kimsenin elinde, sonra da A'nın kendi elinde. İkinci işlevinde, yalnızca alacakların (A'nın kendi bankerinden ve bu bankerin, B'nin bankerinden alacaklarının) tasfiyesi, para kullanılmaksızın yapılmış olur. Burada mevduat iki kez para olarak iş görür; gerçek para olarak ve para üzerinde bir hak olarak. Sırf para üzerinde haklar, ancak alacakların tasfiyesinde paranın yerini alabilir.

* O ölçüde, o kadar. -ç.

üzerinden borç verme olanağım varken, kimse benim senetlerimi %5½'den iskonto etmemi bekleyemez." – "4892. Para piyasasını maddi [sayfa 452] bakımdan etkilemek üzere, 2.000 ya da 5.000 ya da 10.000 sterlin satın alan yatırımcılardan sözetmiyoruz. Rehin karşılığındaki faiz oranı bana soracak olursanız, yüzbinlerce sterlin ile iş yapan, büyük miktarlarda borç alan ya da piyasada satın almada bulunan ve halkın bir kâr karşılığında bu parayı alana kadar bu parayı ellerinde tutan ve kendilerine *jobbers* denilen kimselerden sözetmek isterim; bu adamlar da, bu nedenle para isterler."

Kredi sistemindeki gelişmeyle birlikte, Londra gibi, aynı zamanda bu senetler için ana ticaret merkezi olan, biraraya toplanmış büyük para piyasaları doğdu. Bankerler, halka ait muazzam miktarlarda para-sermayeyi, bu çirkin işadamları güruhunun emrine verdiler ve böylece de kumarbazlar sürüsü çoğaldı. İngiltere Bankası Guvernörlüğü ile görevli James Morris, 1848'de Lordlar Kamarası Gizli Komitesinde, "Borsada para, genel bir ifadeyle, başka yerlerden daha ucuzdur," diyordu (C.D. 1848, baskı 1857, n° 219).

Faiz getiren sermayeyi irdelerken, faiz oranının, uzun bir yıllar dizisinde, diğer koşullar eşit kalmak üzere, kendisi kâr eksi faizden fazla bir şey olmayan girişim kârı ile değil, ortalama kâr oranı ile belirlendiğini görmüş bulunuyoruz.

Ticari faizdeki, yani borç para verenler tarafından, ticaret dünyasındaki iskontolar ve borçlar için hesaplanan faizdeki değişmeler için de, sanayi çevrimi sırasında, faiz oranının kendi asgarisini aştığı ve ortalama düzeyine eriştiği (ki, daha sonra bunu aşar) bir evreye ulaşılacağı ve bu hareketin kârdaki yükselmenin bir sonucu olduğu da daha önce belirtilmişti ve bir başka yerde ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

Bu arada iki şeyi burada belirtmek gerekir.

Birincisi: Faiz oranı uzun bir süre için aynı düzeyde kalıyorsa (biz burada, İngiltere gibi, ortalama faiz oranının uzun bir dönem için veri olduğu, ve kendisini, uzun vadeli borçlar karşılığı ödenen faizde –buna özel faiz de denebilir– gösteren belli bir ülkedeki faiz oranından sözediyoruz), bu *prima facie* faiz oranının bu dönem boyunca yüksek olduğunun bir kanıtıdır, ama bu, girişim kârı oranının yüksek olduğunu zorunlu olarak tanıtlamaz. Bu son ayrım, genellikle kendi sermayeleri ile iş gören kapitalistler için azçok ortadan kalkmıştır; bunlar kendi kendilerine faiz ödedikleri için yüksek bir kâr oranı gerçekleştirirler. Uzun süreli yüksek bir faiz oranı olasılığı, kâr oranı yüksek olduğu zaman vardır; ne var ki bu söylenenler, fiili sıkışıklık evreleri için değildir. Ama, bu yüksek kâr oranı, yüksek bir faiz oranı düşüldükten sonra, geriye ancak düşük bir girişim kârı oranı bırakabilir. Yüksek kâr oranı sürüp gittiği halde, girişim kârı oranı düşebilir. Bu bir kez başlayınca girişimin devam etmesi zorunluluğu nedeniyle olasıdır. Bu aşama boyunca işler büyük ölçüde sırf kredi sermayesi ile (başkalarının sermayesi ile) yürütülür; ve yüksek

[sayfa 453] kâr oranı kısmen spekülatif ve gelecekte umulan nitelikte olabilir. Yüksek bir faiz oranı, yüksek bir kâr oranı ile ama azalan bir girişim kârı ile ödenebilir. Bu ödeme (ve bu kısmen spekülasyon dönemleri boyunca yapılır) kârdan değil, borç alınan sermayenin kendisinden yapılır ve bu bir süre böyle devam edebilir.

İkincisi: Para-sermayeye olan talebin ve dolayısıyla faiz oranının, kâr oranı yüksek olduğu için büyüdüğünü söylemek, sanayi sermayesine olan talebin arttığını ve dolayısıyla faiz oranının yüksek olduğunu söylemekle aynı şey değildir.

Bunalım zamanlarında borç sermayesine olan talep ve dolayısıyla faiz oranı en üst düzeyine yükselir; kâr oranı ve bununla birlikte sanayi-sermayesine olan talep büsbütün yokolup gitmiştir. Bu gibi zamanlarda herkes, daha önce bağlanmış olduğu yükümlülüklerini tasfiye için, yalnızca ödemede bulunma amacıyla borç alır. Buna karşılık, bunalımdan sonraki canlanan faaliyet döneminde, borç sermayesi, satınalma amacıyla ve para-sermayeyi üretken ya da ticari sermayeye çevirme amacıyla talep edilir. Ve o sırada bu talebi yapan ya sanayi kapitalisti ya da tüc- cardır. Sanayi kapitalisti bunu üretim araçları ile emek-gücüne yatırır.

Emek-gücü talebi kâr oranıyla belirlendiği için, buna karşı artan talep, hiç bir zaman kendi başına kâr oranının yükselmesinin bir nedeni değildir. Yüksek ücretler her ne kadar sanayi çevriminin bazı özel evreleri sırasında daha yüksek kârların bir sonucu olabilirse de, yüksek kârın bir nedeni değildir.

Emeğin sömürüsü özellikle uygun koşullar altında yeraldığı için emek-gücüne olan talep artabilir ama, emek-gücüne ve dolayısıyla değişen sermayeye olan talepteki bu yükselme, kendi başına kârı artırmaz; tersine, onu *pro tanto* düşürür. Ne var ki değişen sermayeye olan talep oranını gene de aynı zamanda artırabilir, böylece de faiz oranını yükseltebilecek para-sermayeye olan talep de artabilir. Emek-gücünün piyasa-fiyatı, ortalamanın üzerine yükselir, ortalamanın üzerinde emekçi çalıştırılır ve faiz oranı aynı zamanda, bu gibi koşullar altında para-sermayeye olan talep arttığı için yükselir. Emek-gücüne olan talepteki bu yükselme, bu metaın fiyatını, diğer metalara olan talepteki yükselmenin o metaın fiyatını artırması gibi yükseltir; ama, özellikle bu metaın nispi ucuzluğuna geniş ölçüde bağlı bulunan kâr, artmış olmaz. Ama aynı zamanda – varsayılan koşullar altında– bu, para-sermayeye olan talebi artırdığı için faiz oranını da yükseltir. Para-kapitalist, eğer parayı borç vermek yerine kendisini sanayi kapitalistine dönüştürecek olursa, emek-gücü için daha fazla ödemede bulunmak zorunda kalması olgusu kârını yükseltmez, daha çok, bununla orantılı olarak düşürür. İşlerin gidişi öyle olabilir ki, kârı gene de yükseltebilir, ama bunun nedeni hiç bir zaman, emeğe daha fazla ödemede bulunması değildir. Bununla birlikte, bu durum para-sermayeye olan talebi artırdığı sürece, faiz oranını yükseltmek için ye-

terlidir. İşlerin başka bakımlardan uygun gitmediği sırada ücretlerin [sayfa 454] bazı nedenlerle yükselmesi halinde, bu ücret artışları, kâr oranını düşürür, ama faiz oranını, para-sermayeye olan talebi artırdığı ölçüde yükseltir.

Emek bir yana bırakıldığında, Overstone'un "sermayeye olan talep" dediği şey yalnızca metalara olan talepten ibarettir. Metalara olan talep, ya ortalamanın üzerine yükseldiği ya da metaların arzı ortalamanın altına düştüğü için fiyatlarını yükseltir. Sanayi kapitalisti ya da tüccar, aynı miktar meta için eskiden 100 sterlin öderken şimdi diyelim 150 sterlin ödemek durumunda kalırsa, 100 sterlin yerine şimdi 150 sterlin borç almak ve eğer faiz oranı %5 ise, eskiden 5 sterlin öderken şimdi 7½ sterlin faiz ödemek zorundadır. Ödeyeceği faiz tutarı şimdi daha fazla sermaye borç almak zorunda olduğu için yükseltmiştir.

Bay Overstone'un bütün çabası, borç sermayesi ile sanayi sermayesinin faizlerini özdeş şeyler olarak göstermektir; öte yandan da onun *Bank Act*'i tamamen, faizler arasındaki bu aynı farkı, para-sermayenin çıkarına sömürmek için düzenlenmiştir.

Metalara olan talebin, bunların arzının ortalamanın altına düşmesi halinde, eskisinden daha fazla para-sermaye çekmemesi olasılığı vardır. Bunların toplam değeri için aynı meblağın ya da daha küçük bir meblağın ödenmesi gerekecektir, ama aynı meblağ karşılığında daha küçük miktarda kullanım-değeri alınmış olacaktır. Bu durumda, metalara olan talep, bunların arzlarına göre artacağı ve dolayısıyla metaların fiyatı yükseleceği halde, borç sermayesine olan talep aynı kalacak ve bu yüzden de faiz oranı yükselmeyecektir. Borç sermayesine olan toplam talep artmadıkça faiz oranında bir değişme olamaz ve yukardaki varsayımlar gereği durum böyle değildir.

Bir nesnenin arzı, tahılda, pamukta, vb., kötü bir ürün alındığında olduğu gibi ortalamanın altına da düşebilir; ve bu metalarda yapılacak spekülasyon, fiyatlarda meydana gelebilecek daha da fazla yükselmeyi hesaba kattığı ve bunu geçici olarak yükseltmenin en iyi yolu da arzın bir kısmını piyasadan çekmek olduğu için, borç sermayesine karşı talep artabilir. Ama, satın alınan metaların bedelini bunları satmaksızın ödemek için para, ticari "poliçe işlemleri" yoluyla sağlanır. Bu durumda, borç sermayesine olan talep artar ve faiz oranı, bu metaın piyasaya arzına yapay olarak engel olmak için girişilen bu manevranın sonucu olarak yükselebilir. Bu yükselen faiz oranı, öyleyse, meta-sermaye arzındaki yapay azalmayı yansıtır.

Buna karşılık, bir nesneye olan talep, arzındaki artış ve o nesnenin ortalama fiyatının altında satılması nedeniyle büyüyebilir.

Bu durumda, borç sermayesine olan talep aynı kalabilir ya da hatta düşebilir, çünkü, aynı miktar para ile daha fazla meta elde edilebilir. Üretim amaçları için en uygun anın avantajlarından yararlanmak amacıyla, ya da fiyatlarda ilerde meydana gelecek yükselme umuduyla,

spekülatif amaca dayalı stok yığılması da olabilir. Bu durumda, borç sermayesine olan talep büyüyebilir ve faiz oranında görülen yükselme üretken [sayfa 455] sermaye öğelerinin aşırı stok yığılmasına yapılan sermaye yatırımını yansıtır. Biz burada yalnız, meta-sermayeye olan talebin ve meta-sermaye arzının, borç sermayesine karşı olan talebi etkilemesini incelemekteyiz. Sanayi çevrimi evrelerinde yeniden-üretim sürecinin değişen durumlarının borç sermayesi arzını nasıl etkilediğini yukarda irdelemiş bulunuyoruz. Piyasa faiz oranının, (borç) sermaye arzı ve talebi tarafından belirlendiği yolundaki saçma önermeyi Overstone kendi önermesiyle, yani borç sermayesinin genel olarak sermaye ile eşdeğer olduğu yolundaki önermesiyle kurnazca birleştirmiştir, ve böylece o, tefeciyi biricik kapitalist ve sermayesini de biricik sermaye haline getirmeye çabalamaktadır.

Darlık sıralarında, borç sermayesine olan talep, ödeme aracına olan taleptir ve başka bir şey değil; bu hiç bir zaman, satınalma aracı olarak paraya olan bir talep değildir. Aynı zamanda, faiz oranı, gerçek sermaye, yani üretken ve meta sermaye ister bol ister kıt olsun, çok fazla yükselebilir. Ödeme aracına talep tüccarlar ile üreticiler sağlam bir güvence gösterebildikleri sürece sırf bir *paraya* çevrilmeye olan taleptir; bu güvence yoksa bu talep *para-sermaye* talebidir, böylece aldıkları ödeme aracı avansı bunlara yalnız *paranın biçimini* vermiş olmaz, aynı zamanda da, ödemede bulunmaları için, biçimi ne olursa olsun ellerinde bulunmayan bir *eşdeğeri* de sağlamış olur. Şimdiki bunalım teorisi üzerindeki tartışmada her iki tarafın da hem haklı ve hem de haksız olduğu nokta işte budur. Yalnızca bir ödeme aracı kıtlığı bulunduğunu söyleyenlerin kafasında, ya yalnız *bona fide* güvencelere sahip kimseler vardır, ya da bunlar, bütün müflis dolandırıcıları, kağıt-parçaları aracılığı ile ödeme gücü olan ve saygıdeğer kapitalistlere dönüştürmenin, bankaların görevi olduğuna ve buna güçlerinin de yettiğine inanan budalalardır. Yalnızca bir sermaye kıtlığı olduğunu söyleyenler ise, ya düpedüz sözcük oyunu yapmaktadırlar, çünkü, işte tam böyle zamanlarda, aşırı-ithalatın ve aşırı-üretimin bir sonucu olarak, *çevrilemeyen* [*inconvertible*] bir sermaye kitlesi vardır, ya da bunlar yalnızca, şimdi gerçekten, kendi işleri için artık başkalarına ait sermayeyi elde edemeyecekleri bir duruma düşen ve gene şimdi bankanın yalnız kaybettikleri sermayeyi ödemeleri için yardımda bulunmakla kalmayıp, dolandırıcılıklarını sürdürmelerini sağlamasını da isteyen kredi şövalyelerinden sözetmektedirler.

Paranın, değerin bağımsız bir biçimi olarak, metalara karşıt bir durumda bulunması ya da değişim-değerinin parada bağımsız bir biçime bürünmek zorunda olması, kapitalist üretimin temel bir ilkesidir; ve bu da ancak, belli bir metaın, değeri diğer bütün metaların ölçüsü haline gelen bir madde halini alarak, genel bir meta –diğer bütün metalardan farklı– *par excellence* bir meta şeklini almasıyla mümkündür. Bunun,

kendisini, özellikle, paranın yerine, bir yandan kredi işlemlerini, öte yandan kredi-parasını geniş ölçüde koyan, gelişmiş kapitalist uluslar arasında iki bakımdan ortaya koyması zorunlu olur. Kredilerin kısıldığı ya da büsbütün kesildiği darlık zamanlarında, para birdenbire, biricik ödeme [sayfa 456] aracı ve diğer bütün metalarla mutlak bir karşıtlık içersinde, değerin gerçek bir varlık biçimi olarak ortaya çıkar. Metaların evrensel değer kaybı, bunların paraya, yani tamamıyla kendi hayali biçimlerine dönüştürülmesindeki güçlük ya da hatta olanaksızlık işte buradan gelir. İkinci olarak, kredi-parasının kendisi de, ancak, nominal değeri tutarındaki gerçek paranın mutlak olarak yerini aldığı ölçüde paradır. Dışarıya bir altın akışı ile çevrilebilirliği, yani gerçek altınla özdeşliği kuşkulu hale gelir. Bu çevrilebilirliğin koşullarının korunması amacıyla alınan, faiz oranının yükseltilmesi, vb. gibi zoraki önlemlere de işte bunun için başvurulur. Bu durum, hatalı para teorilerine dayanan ve Overstone ve aynı soydan para-tüccarlarının çıkarları için ulusun sırtına yüklenen yalan-yanlış yasalarla, şu ya da bu uçlara kadar götürülebilir. Ne var ki bunun asıl temelini hazırlayan, üretim tarzının kendisinin dayandığı temeldir. Kredi-parasındaki bir değer kaybı (para olarak taşıdığı tamamen hayali niteliğini kaybetmesinin burada sözünü bile etmiyoruz) bütün mevcut ilişkileri altüst eder. Bu yüzden de, paradaki bu değerin hayali ve bağımsız varlığını korumak amacıyla, metaların değerleri feda edilir. Parade-ğer olarak, ancak para güvenli olduğu sürece o da güvenlidir. Para olarak birkaç milyon için, meta olarak birçok milyonların bu nedenle feda edilmesi gerekir. Kapitalist üretimde bu kaçınılmazdır ve onun hoş yanlarından birisi de budur. Daha önceki üretim tarzlarında bu olmaz, çünkü dayandıkları dar temel üzerinde ne kredi ne de kredi-parası pek fazla gelişmez. Emeğin *toplumsal* niteliği metaların *para-varlık biçimi* ve dolayısıyla da gerçek üretime yabancı bir *şey* olarak göründüğü sürece para bunalımları –gerçek bunalımlardan bağımsız ya da bunların yoğunlaşmış şekli olarak– kaçınılmazdır. Öte yandan, bir bankanın kredisi sarsılmadığı sürece, bu gibi durumlarda, kredi-parasını artırmak suretiyle paniği hafifleteceği ve daraltmak suretiyle de şiddetlendireceği açık bir şeydir. Modern sanayiin bütün tarihi, içerdeki üretimin örgütlenmiş olması koşuluyla, madeni paraya ancak uluslar arası ticaretin dengesi geçici olarak bozulduğu zamanlarda gerçekten gereksinme duyulabileceğini göstermiştir. İç piyasanın şimdi bile madeni paraya gereksinmesi olmadığını, sözde ulusal bankaların nakit ödemeleri geçici olarak durdurmaları ve bu yola ancak olağanüstü durumlarda biricik çare olarak başvurmaları da göstermektedir.

İki birey sözkonusu olduğunda, bunların birbirleriyle alışverişlerinde her ikisinin de aleyhte bir ödemeler dengesine sahip olduklarını söylemek gülünç olur. Bunların karşılıklı olarak birbirlerinin alacaklısı ve borçlusu olmaları halinde, eğer karşılıklı alacakları birbirini götürmüyorsa, bakiye için birisinin alacaklı, ötekisinin ise borçlu olması gerekeceği

açıktır. Uluslar sözkonusu olduğunda durum hiç de böyle değildir. Bir ulus için, ticaret bilançosunun eninde sonunda kapatılması gerektiği halde, ödemeler bilançosunun lehte ya da aleyhte olabileceğini kabul eden bütün iktisatçılar da durumun böyle olmadığını kabul ederler. [sayfa 457]

Ödemeler bilançosu, ticaret bilançosundan, ticaret bilançosunun belli bir tarihte kapatılması gerekmesi bakımından ayrılır. Bunalımların şimdi gerçekleştirdikleri şey, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasındaki farkı, kısa bir aralık halinde daraltmaktır; bunalım geçiren ve bu nedenle de ödemelerini zamanında yerine getirmeyen bir ulusun karşı karşıya kaldığı belirli durumlar zaten hesapların tasfiyesi zamanında böyle bir kısalmaya yolaçmıştır. Önce, dışarıya değerli maden sevki; ardından, gönderilen malların düşük fiyatlarla satışı; elden çıkarılmak ya da içerde onlar karşılığında para avansları elde etmek için meta ihracı; faiz oranını yükseltmek, kredileri kesmek, senet ve tahvillerin değerlerini düşürmek, yabancı tahvilleri elden çıkartmak, bu değeri düşürülmüş tahvillere yatırılmak üzere yabancı sermayeyi çekmek, ve ensonu, bir yığın alacağı tasfiye eden iflas. Aynı zamanda, bunalımın patlak verdiği ülkeye çoğu kez hala madeni para gönderilmektedir, çünkü bu ülkeye çekilen çekler güvenli olmamakta ve madeni parayla ödeme en güvenilir olmaktadır. Üstelik, Asya bakımından, bütün kapitalist uluslar, genellikle aynı zamanda –doğrudan doğruya ya da dolaylı– onun borçlusudurlar. Bu çeşitli koşullar, diğer ilgili ulus üzerinde tam etkisini gösterir göstermez, o da aynı şekilde altın ve gümüş ihraç etmeye başlar, kısacası, ödemeler vadesinde yapılamamaktadır ve aynı olaylar yinelenmektedir.

Ticari kredide, faiz –kredi fiyatı ile nakit fiyat arasındaki fark olarak– metaların fiyatına ancak, poliçeleri normal vadenin üzerinde oldukları sürece girer. Tersi durumda girmez. Ve bunu herkesin bir eliyle aldığı krediyi bir başka eliyle vermesi olgusu açıklar. [Bu, benim deneyimlerime uymuyor. *-F.E.*] Ama, iskonto, buraya bu biçim içersinde girdiği sürece, bu, bu ticari kredi ile değil, para piyasası tarafından belirlenir.

Eğer faiz oranını belirleyen para-sermaye arzı ve talebi, Overstone'un öne sürdüğü gibi, fiili sermayenin arz ve talebi ile aynı şey olsaydı, faiz, çeşitli metalara ya da ele alınan aynı metaın çeşitli evrelerine (hammadde, yarı mamul ürün, son şeklini almış ürün) bağlı olarak, aynı zamanda düşük ve yüksek olurdu. 1844'te İngiltere Bankasının faiz oranı, %4 (ocaktan eylüle) ile, %2½ ve 3 (kasımdan yıl sonuna kadar) arasında oynuyordu. 1845'te %2½, 2¾, ve ocaktan ekime kadar %3, geriye kalan aylarda %3 ile 5 arasındaydı. Temiz Orleans pamuğunun ortalama fiyatı 1844'te 6¼ peni, 1845'te 47/8 peni idi. 3 Mart 1844 tarihinde Liverpool'daki pamuk stoku 627.042 balya ve 3 Mart 1845'te 773.800 balya idi. Pamuğun düşük olan fiyatlarına göre faiz oranının 1845'te düşük olması gerekirdi, ve gerçekten de bu sürenin büyük bir kısmında düşüktü.

Ama, iplik fiyatlarına göre faiz oranının yüksek olması gerekirdi, çünkü, fiyatlar nispi olarak, kârlar mutlak olarak yüksekti. Libresi 4 peni olan pamuktan 1845'te, 4 peni eğirme gideriyle (iyi cins *secunda mule twist* No 40) ya da iplikçiye ödenen 8 peni toplam giderle iplik eğrilebilir, ve bu iplik, 1845 eylül ve ekiminde libresi 10½ ya da 11½ peniden [sayfa 458] satılabilirdi. (Bkz: aşağıda, Wylie'nin tanıklığı.) Bütün sorun şu şekilde çözümlenebilir: Borç sermayesi arzı ve talebi, genellikle sermaye arzı ve talebi ile aynı olurdu (bu son söz saçma olduğu halde; çünkü, sanayici ya da tüccar kapitalist için meta, onun sermayesinin bir biçimidir, ama o hiç bir zaman sermaye olarak böyle bir meta talep etmez, o ancak belli bir metaı meta olarak talep eder ve, kendi sermayesinin devresinde onun oynamak zorunda olduğu role bakmaksızın bir meta olarak, örneğin tahıl ya da pamuk olarak bu metaı satın alır ve karşılığını öder), eğer ortada borç para verenler olmasaydı ve onların yerine borç veren kapitalistler, makinelere, hammaddelere, vb. sahip olsaydılar ve bunları şimdi evlerin kiraya verilmesi gibi, bu nesnelerden bazılarına kendileri de sahip bulunan sanayi kapitalistlerine borç ya da kiraya vermiş olsalardı. Böyle bir durumda, borç sermayesi arzı, sanayi kapitalistleri için üretim öğelerinin ve tüccarlar için metaların arzı ile aynı şey olurdu. Ama açıktır ki, o zaman da, borç veren ile borç alan arasındaki kâr bölüşümü, borç verilen ve onu kullanmakta olanın mülkiyetinde bulunan sermayenin oranına bağlı olurdu.

Bay Weguelin'egöre (B. A., 1857), faiz oranı "kullanılmayan sermaye miktarı" tarafından belirlenir (252); o, ''kullanım yeri arayan büyük bir sermaye kitlesinin bir göstergesinden başka bir şey değildir'' (271); daha sonra bu kullanılmayan sermaye *floating capital* (dolaşan sermaye) halini alıyor ve bu sözle o "İngiltere Bankası banknotları ile ülkedeki diğer tür dolaşım araçlarını, örneğin, taşra bankaları dolaşım araçlarını ve ülkedeki sikke miktarını" kastediyor "... *floating capital*'a (dolaşan sermayeye) ben bankerlerin rezervlerini de katıyorum" diyor (502, 503) ve daha sonra külçe altınları da buna ekliyor (503). Böylece aynı Bay Weguelin, İngiltere Bankasının faiz oranı üzerinde "Biz" [İngiltere Bankası] "kullanılmayan sermayenin daha büyük bir kısmını elde bulundurduğumuz" zaman büyük etkisi olduğunu söylediği (1198) halde Bay Overstone'un yukardaki tanıklığına göre, İngiltere Bankası, "sermaye için bir yer değildir." Bay Weguelin şunları da söylüyor: "Bence iskonto oranı, ülkede bulunan kullanılmayan sermayenin miktarı ile belirlenir. Kullanılmayan sermaye miktarını, tamamı külçe rezervi olan, İngiltere Bankasının rezervleri temsil eder. Bu nedenle, bu altın çekildiğinde ülkedeki kullanılmayan sermaye miktarı azalır ve dolayısıyla da, geriye kalanın değeri artmış olur" (1258). J. Stuart Mill şöyle diyor (2102): "Banka, *banking department'nın* borçları karşılayabilmesi için, bu kısımda rezervleri doldurabilmek için elden geleni yapmak zorundadır; ve bu nedenle dışarıya bir altın akışının gelişerek devam ettiğini farkeder etmez,

rezervlerini güven altına almak ve iskontoları ya da senet satışlarını daraltmaya başlamak zorundadır." – Rezerv, yalnız *banking department* bakımından düşünüldüğünde, yalnız mevduatlar için rezerv demektir. Overstone'lara göre *banking departmen*'ın "otomatik" banknot [sayfa 459] çıkartılmasıyla ilgilenmeksizin, yalnız banker olarak hareket etmesi gerekir. Ama, gerçek darlık zamanlarında Banka, *banking department*'ın yalnız banknotlardan ibaret bulunan yedeklerinden bağımsız olarak, altın rezervini dikkatle izler ve, iflas etmek istemiyorsa izlemek zorundadır da. Çünkü, külçe rezervi suyunu çektiği ölçüde, banknot rezervi de erir ve bunu, hiç kimse, 1844 tarihli *Bank Act* ile bunun böyle olmasını akıllıca düzenleyen Bay Overstone'dan daha iyi bilemez. [sayfa 460]

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KREDİ SİSTEMİNDE DOLAŞIM ARACI

"DOLAŞIM hızının büyük düzenleyicisi kredidir. Bu, para piyasası üzerindeki şiddetli baskının genellikle niçin dolu bir dolaşımla çakıştığını açıklar." (*The Currency Theory Reviewed,* s. 65.)

Bunu iki anlama almak gerekir. Bir yandan, dolaşım aracında tasarruf sağlayan bütün yöntemler, kredi üzerine dayanırlar. Öte yandan, örneğin 500 sterlinlik bir banknot alalım. A, bunu bir poliçeyi ödemek için belli bir tarihte B'ye verir; B, aynı gün bunu bankerine mevduat olarak yatırır; banker gene aynı gün bununla, C için bir poliçe iskonto eder; C, bununla bankaya ödeme yapar ve banka da bunu *bill broker*'a [simsara] avans olarak verir, vb.. Banknotun satınalma ve ödemeye hizmet etmek üzere burada yaptığı dolaşımın hızını, tekrar tekrar bir kimseye mevduat biçiminde geri dönmesi ve tekrar bir başkasına borç biçiminde devredilmesinin hızı etkiler. Dolaşım aracındaki basit tasarruf, en gelişmiş biçimde *clearing house*'da –vadesi gelen poliçelerin düpedüz değiştirilmelerinde– ve paranın sırf bakiyelerin tasfiyesi için ödeme aracı olarak gördüğü genel işlevde görülür. Ne var ki, bu poliçelerin kendi varlıkları da, gene, sanayiciler ile tüccarların karşılıklı olarak birbirlerine verdikleri krediye bağlıdır. Bu kredi azalırsa, poliçelerin ve özellikle uzun vadeli olanların sayıları da azalır, dolayısıyla da, hesapların tasfiyesi ile ilgili bu [sayfa 461] yöntemin etkinliği azalır. Parayı alışveriş işlemlerine karıştırmadan ibaret bulunan, ve bütünüyle, paranın ödeme aracı

olarak işlevine –ki, bu da gene krediye dayanır– dayanan bu tasarruf, ancak iki türde olabilir (bu ödemelerin bir araya toplanmasıyla ilgili olarak şu ya da bu ölçüde gelişmiş teknikler dışında); poliçelerin ya da çeklerin temsil ettiği karşılıklı alacaklar, ya aynı banker tarafından tasfiye edilir ve bu banker, yalnızca, birinin hesabındaki alacağı diğerinin hesabına aktarır, ya da çeşitli bankerler kendi aralarında bu tasfiye işlemini yaparlar.[11] Sekiz-on milyonluk poliçenin, örneğin Overend, Gurney and Co. firması gibi, bir *bill broker*'ın elinde toplanması, hesapların bu şekilde aynı yerde karşılıklı olarak denkleştirilmesini daha geniş boyutlara ulaştırmanın bellibaşlı yollarından biriydi. Dolaşım aracının etkinliği bu şekildeki tasarruf ile, yalnızca hesapların kapatılması için gerekli olan küçük bir miktarın elde bulundurulması derecesine kadar artırıldı. Öte yandan, dolaşım aracı olarak akan paranın hızı tamamen (bu yolla da parada tasarruf sağlanmıştır), para ile ardarda yapıldıkları sürece, satınalma ve satışların akışına, ödemeler zincirine bağlıdır. Ama dolaşımın hızını kredi etkiler ve dolayısıyla da artırır. Örneğin tek bir para parçası, kredinin aracılığı olmaksızın, ancak beş hareketi gerçekleştirebilir ve sırf dolaşım aracı olarak her bireyin elinde daha uzun süre kalır; ilk sahibi olan A, B'den, B, C'den, C, D'den, D, E'den ve E, F'den satın almada bulunur, yani elden ele geçişi sırf gerçek satın almalar ve satışlar yoluyla olmuştur. Ama, A, B'nin yaptığı ödeme ile aldığı parayı bankaya yatırır ve banka da bunu C'nin poliçelerini iskonto etmekte kullanır, C, D'den satın alır, D parayı bankasına yatırır ve banka da bunu E'ye borç verir ve E'de Fden satın alırsa, sırf dolaşım aracı (satınalma aracı) olarak hızı bile, birkaç kredi işlemiyle, B'nin parayı bankere vermesi, bankerin C'ye ait senedi iskonto etmesi, D'nin parayı bankerine vermesi, bankerin E'ye ait senedi iskonto etmesi ile, yani dört kredi işlemi aracılığı ile artırılmış olur. Bu kredi işlemleri olmaksızın, aynı para parçası, peşpeşe beş satın almayı belli bir, sürede yerine getiremezdi. Filli alım ve satımlarda aracılık etmeksizin, mevduat olarak yatırılma ve iskonto işlemleri yoluyla onun el değiştirmesi olgusu, burada, bir dizi fiili alım-satımda el değiştirmesini hızlandırmıştır. [sayfa 462]

Bir ve aynı banknotun, birkaç bankada mevduat teşkil edebileceğini daha önce görmüştük. Bunun gibi, aynı bankada, çeşitli mevduatları da teşkil edebilir. Banker, A'nın yatırmış olduğu banknotla B'nin

[11] Bir banknotun dolaşımda kaldığı ortalama gün sayısı:

Yıllan	5 £ Banknot	10 £ Banknot	20-100 £ Banknot	200-500 £ Banknot	£1,000 £ Banknot
1792	?	236	209	31	22
1818	48	137	121	48	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(İngiltere Bankası kasadarı Marshall tarafından derlenmiştir. *Report on Bank Acts*, 1857, Appendix II, s. 300-301.)

poliçesini iskonto eder. B, C'ye ödeme yapar ve C, aynı banknotu aynı bankaya yatırır.

Basit para dolaşımını irdelerken (Buch I, Kap III, 2), fiili dolaşımdaki para kitlesinin, dolaşım hızı ile ödemelerdeki tasarruf veri kabul edildiğinde, metaların fiyatları ve alışverişlerin miktarı ile belirlendiğini göstermiş bulunuyoruz. Aynı yasa, banknotların dolaşımını da düzenlemektedir.

Aşağıdaki tabloda, İngiltere Bankasının, halkın elinde bulunduğu sürece yıllık ortalama banknot sayısı gösterilmektedir; 5-10 sterlin, 20-100 sterlin, 200 ve 1.000 sterlin arasında daha büyük miktarlar ve bir de, bu grupların herbirinin toplam dolaşımdaki yüzdeleri bu tabloya alınmıştır. Miktarlar biner şeklindedir, yani son üç sıfır yazılmamıştır. [Bkz: aşağıdaki tablo.]*

(B. A. 1858, s. xxvı.) Dolaşımdaki banknotların toplam tutarı, de-

Yıllar	£ 5-10 Banknot	%	£ 20-100 Banknot	%	£ 200-1,000 Banknot	%	Toplam
1844	9.263	45,7	5.735	28,3	5.253	26,0	20.241
1845	9.698	46,9	6.082	29,3	4.942	23,8	20.722
1846	9.918	48,9	5.778	28,5	4.590	22,6	20.286
1847	9.591	50,1	5.498	28,7	4.066	21,2	19.155
1848	8.732	48,3	5.046	27,9	4.307	23,8	18.085
1849	8.692	47,2	5.234	28,5	4.477	24,3	18.403
1850	9.164	47,2	5.587	28,8	4.646	24,0	19.398
1851	9.362	48,1	5.554	28,5	4.557	23,4	19.473
1852	9.839	45,0	6.161	28,2	5.856	26,8	21.856
1853	10.699	47,3	6.393	28,2	5.541	24,5	22.653
1854	10.565	51,0	5.910	28,5	4.234	20,5	20.709
1855	10.628	53,6	5.706	28,9	3.459	17,5	19.793
1856	10.680	54,4	5.645	28,7	3.323	16,9	19.648
1857	10.659	54,7	5.567	28,6	3.241	16,7	19.467

mek ki, ticari işler, ihracat ile ithalatın gösterdiği gibi, iki katından fazla arttığı halde, 1844'ten 1857'ye kadar mutlak bir azalma göstermiştir. 5 ve 10 sterlinlik daha küçük banknotlar, tabloda da görüldüğü gibi, 1844'te 9.263.000 sterlinden, 1857'de 10.659.000 sterline yükselmiştir. Ve bu, o sıradaki, altın dolaşımında görülen özellikle büyük artışla aynı zamanda olmuştur. Buna karşılık, daha yüksek değerdeki banknotlarda (200-1.000 sterlin) 1852'de 5.856.000 sterlinden, 1857'de 3.241.000 sterline bir azalma, yani 2½ milyon sterlinden fazla bir düşme olmuştur. Bu şöyle açıklanır: "8 Haziran 1854'te, Londra'daki özel bankerler, hisse senetli

* Bu tablo, Marx'ın değindiği kaynağın fotokopisinin örneğidir. Bazı rakamlar yanlıştır. *-Ed.*

bankaların, Clearing House kuruluşuna katılmalarına izin vermişler, ve kısa bir süre sonra kesin kliring işleri, İngiltere [sayfa 463] Bankası içersinde örgütlenmiştir. Günlük takaslar şimdi, çeşitli bankaların bu kuruluştaki hesaplarındaki transferler ile yapılmaktadır. Bu sistemin kabul edilmesiyle bankerlerin eskiden hesaplarının kapatılması için kullandıkları büyük banknotlar artık gereksiz hale gelmiştir." (B. A. 1858, s. v.)

Toplam ticarette kullanılan paranın nasıl çok küçük bir asgariye indirilmiş bulunduğu, Kitap I'e alınan (Kap. III, not 103), tablodan çıkartılabilir. Bu tabloyu, Londra'daki firmaların en büyüklerinden birisi olan ve küçük bir tüccarın gerekli her tür malı satın alabileceği Morrison, Dillon and Co., Banka komitesine sunmuştur.

W. Newmarch'ın Banka Komitesinde (1857) yaptığı tanıklığa (n° 1741) göre, dolaşım aracındaki tasarrufa başka koşullar da yardımcı olmaktadır: bir peni ile gönderilen posta havalesi, demiryolları, telgraf, kısacası, gelişen ulaştırma ve haberleşme araçları; böylece şimdi İngiltere, aşağı yukarı aynı banknot dolaşımı ile, beş-altı kez daha fazla işin yürütülmesini sağlayabilmektedir. Bu ayrıca büyük ölçüde, dolaşımdan 10 sterlinin üzerindeki banknotların çekilmesinden de ileri gelmiştir. Bir sterlinlik banknotların da dolaşımda bulunduğu İskoçya ile İrlanda'da banknot dolaşımının yaklaşık %31 yükselmiş olması olgusunun doğal açıklamasını, Newmarch burada görmektedir (1747). Birleşik Krallık'ta, bir sterlinlik banknotlar da dahil, toplam banknot dolaşımının 39 milyon sterlin olduğu söylenmiştir (1749). Altın dolaşımı ise 70 milyon sterlin (1750). İskoçya'da, banknot dolaşımı 1834'te 3.120.000 sterlin, 1844'te 3.020.000 sterlin ve 1854'te 4.050.000 sterlindi (1752).

Yalnız bu sayılardan bile, banknot çıkartan bankaların, bu banknotların her an altın paraya çevrilebildikleri sürece dolaşımdaki banknot sayısını hiç bir şekilde artıramayacağı açıktır. [Likit olmayan kağıt para burada hiç dikkate alınmamıştır; likit olmayan banknotlar ancak, şimdi Rusya'da olduğu gibi devlet kredisi ile fiilen desteklendiği yerlerde genel dolaşım aracı halini alabilir. O zaman bunlar, Kitap I'de (Kap. III, 2, c) "Sikke ve Değer Sembolleri" başlığı altında incelenmiş bulunan, devlet tarafından çıkartılan likit olmayan kağıt para ile ilgili yasalara tabidirler. *-F. E.*]

Dolaşımdaki banknot miktarı, devir gereksinmelerince düzenlenir ve her fazla banknot, kendisini çıkartana doğru gerisin geri döner. İngiltere'de yalnız İngiltere Bankasının banknotları, yasal ödeme aracı olarak genel dolaşımda bulundukları için, biz bu noktada taşra bankalarının, önemsiz ve yalnızca yerel olan banknot dolaşımlarını dikkate almayabiliriz.

1858 Banka Komitesi önünde, İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Neave şöyle tanıklık ediyor: "n° 947. (Soru:) Halka sunulduğunu [sayfa 464] söylediğiniz aşağı yukarı 20.000.000 sterlinlik banknot miktarının aynı kalması için hangi önlemleri alıyorsunuz? – Olağan zamanlarda, halkın

kullanması için yaklaşık 20.000.000 sterline gereksinme olduğu görülüyor. Yıl boyunca bazı özel dönemlerde bu miktar 1.000.000 ya da 1.500.000 sterlin daha artıyor. Halkın daha fazlasını istemesi halinde, bunu daima İngiltere Bankasından alabileceğini söylemiştim." – "948. Panik arasında halkın banknot miktarını azaltmanıza izin vermeyeceğini söylediniz; bunu açıklamanızı istiyorum. – Panik sırasında bence halk istediği kadar banknot elde edebilir; ve hiç kuşkusuz bankanın bir taahhüdü olduğu sürece, halk bu taahhüdü Bankadan banknot almak için kullanabilir." – "949. bu duruma göre, öyle görünüyor ki, her an yaklaşık 20.000.000 sterlin tutarında geçerli para gerekmektedir? – Halk için, 20.000.000 sterlin tutarında banknot; bu, değişiklik gösteriyor. 18.500.000, 19.000.000, 20.000.000, vb. sterlin kadar, ama ortalama alınırsa 19-20 milyon sterlin diyebilirsiniz."

Commercial Distress (C. D. 1848-57) (Ticari Bunalımı konusunda Lordlar Komitesinde, Thomas Tooke'un tanıklığı, n° 3094: "Bankanın, halkın elindeki kendi dolaşım aracı miktarını genişletme konusunda bir yetkisi yoktur; ama bankanın, çok şiddetli bir işleme başvurmaksızın halkın elindeki banknot miktarını azaltma yetkisi vardır."

Nottingham'da 30 yıl bankerlik yapan J. C. Wright, bu taşra bankası için dolaşımda halkın gereksinme duyduğu ve istediğinden fazla banknot tutulabilme olanaksızlığını uzun uzun açıkladıktan sonra, İngiltere Bankası için şunları söylüyor (C.D. 1848-57) n° 2844: "İngiltere Bankası üzerinde" (banknot çıkartılması için) "herhangi bir denetim bulunduğunu bilmiyorum ama, herhangi bir dolaşım fazlalığı mevduata geçecek ve böylece başka bir ad almış olacaktır."

Aynı şey, neredeyse tamamen kağıt paranın dolaşımda bulunduğu İskoçya için de doğrudur, çünkü hem burada ve hem de İrlanda'da, bir sterlinlik banknotlar da kullanılmakta ve "İskoçlar altından nefret etmektedir." Bir İskoç bankasının müdürü Kennedy diyor ki, bankalar kendi banknot dolaşımlarını bile daraltamazlar ve "yapılabilmeleri için banknot ya da altına gereksinme bulunan iç alışverişler olduğu sürece, bankerlerin, ya mevduat sahiplerinin talepleri yoluyla, ya da şu veya bu şekilde, bu alışverişlerin gerektirdiği miktarda dolaşım aracını sağlamaları gerekir İskoç bankaları, işlemlerini sınırlandırabilirler ama, dolaşım araçlarını denetleyemezler." (Ibid., n° 3446, 3448.) Bunun gibi, Union Bank of Scotland'ın müdürü Anderson da diyor ki (Ibid., n° 3578): "kendi aranızdaki" [İskoç bankaları arasındaki] "değişim sistemi, herhangi bir bankanın aşırı banknot çıkartmasını engelliyor mu? – Evet; değişim sisteminden daha güçlü bir engel daha var" [aslında bununla hiç bir ilgisi bulunmuyor, ama, her bankanın banknotlarının bütün İskoçya'da dolaşımda bulunmasını gerçekten de sağlamış oluyor], "İskoçya'da yaygın olan bu bankada hesap bulundurma uygulaması; elinde parası olan herkesin bir banka hesabı var ve hemen gereksinmesi [sayfa 465] olmayan parayı her gün bu hesaba yatırıyor, böylece işgününün sonunda, halkın

cebindeki para bir yana, bankaların dışında pek az para bulunuyor."

Aynı şey, İrlanda Bankası Guvernörü MacDonnel ile İrlanda Provincial Bank'ın Müdürü Murray'ın aynı Komitedeki tanıklıklarının da belirttiği gibi İrlanda için de geçerlidir.

Banknot dolaşımı, İngiltere Bankasının isteğinden bağımsız olduğu gibi, bu banknotların altına çevrilebileceğini garanti eden bankanın kasalarındaki altın rezervinin durumundan da bağımsızdır. "18 Eylül 1846 tarihinde, İngiltere Bankasının dolaşımdaki banknotları 20.900.000 sterlin, Bankadaki külçe altın ve gümüş tutarı 16.273.000 sterlindi; ve 5 Nisan 1847'de dolaşımdaki banknot 20.815.000 sterlin ve külçe tutarı 10.246.000 sterlindi. ... Ülkede dolaşımdaki parada herhangi bir daralma olmaksızın altı milyon altının ihraç edildiği apaçıktı." (J. G. Kinnear, The Crisis and The Currency, London 1847, s. 5.) Kuşkusuz, bu ancak, İngiltere'de bu-günkü koşullar altında olmuştur ve burada bile ancak, yasaların, banknot çıkartılması ile değerli maden rezervi arasında farklı bir oranı öngör- mediği sürece olabilmiştir.

Demek oluyor ki, yalnız iş ve ticaretin gereksinmeleri, dolaşımdaki para –banknot ve altın– miktarı üzerinde etkili olmaktadır. Burada her şeyden önce işlerin genel durumundan bağımsız olarak, her yıl kendilerini yineleyen devresel dalgalanmaları dikkate almak gerekir; böylece son 20 yılda "dolaşım bir ayda yüksek, diğerinde düşük ve bir başka ayda orta düzeyde olmaktadır." (Newmarch, B. A. 1857, n° 1650.)

Bu nedenle her yıl ağustos ayında hasat giderlerini ödemek için, genellikle altın olarak birkaç milyon İngiltere Bankasından iç dolaşıma geçmektedir; çünkü, ücretler bu ayda yapılan bellibaşlı ödemelerdir ve banknotlar İngiltere'de bu amaç için pek geçerli olmamaktadır. Yıl sonuna kadar bu para tekrar bankaya dönmektedir. İskoçya'da, altın lira yerine, neredeyse bir sterlinlik banknotlardan başka bir şey bulunmamakta ve bu yüzden banknot dolaşımı, buna benzer durumlarda, yani yılda iki kez, mayıs ve kasım aylarında, 3 milyondan 4 milyona yükselmektedir; iki hafta sonra geriye akış başlamakta ve yaklaşık bir ay içersinde tamamlanmaktadır. (Anderson, C. D. 1848-57, n° 3595-3600.)

İngiltere Bankasının banknot dolaşımı da her üç ayda bir, "temettü", yani devlet borçları üzerinden faiz ödenmesi nedeniyle geçici dalgalanmalar göstermekte, banknotlar önce dolaşımdan çekilmekte ve sonra da tekrar piyasaya çıkmaktadır; ama çok geçmeden de gene geriye dönmektedir. Weguelin (B. A. 1857, n° 38) banknot dolaşımındaki bu dalgalanmanın ikibuçuk milyona ulaştığını söylemektedir. Ne var ki, mahut Overend, Gurney ve Ortakları firmasından Bay Chapman, para piyasasında bu yüzden doğan dalgalanmanın çok daha yüksek olduğunu tahmin etmektedir. "Bu temettülerin ödenmesi için 6-7 milyon sterlini çektiğiniz zaman, bu arada bu meblağın yerini doldurabilecek birisinin aracı olarak bulunması gerekir." (B. A. 1857, n° 5196.) [sayfa 466]

Dolaşım aracı miktarında, sanayi çevriminin çeşitli evrelerine te-

kabül eden dalgalanmalar çok daha önemli ve uzun sürelidir. Şimdi de bu konuda adı geçen firmanın bir başka *ortağının,* saygıdeğer Quaker Samuel Gurney'in söylediklerine kulak verelim (C. D. 1848-57, n° 2645): "Ekim (1847) sonunda, halkın elindeki banknot tutarı 20.800.000 sterlindi. O dönemde, para piyasasında banknot elde etmede büyük bir güçlük vardı. Bu, 1844 tarihli yasanın koyduğu sınırlandırmalar sonucu, bunları elde edememek kaygısından ileri geliyordu. Halen [Mart 1848] halkın elindeki banknot miktarı ... 17.700.000 sterlindir ama, şu anda herhangi bir ticari panik bulunmadığı için bu miktar gerekli olanın çok üzerindedir. Londra'da, elinde kullanabileceğinden daha çok miktarda banknot bulundurmayan ne banka vardır ne de sarraf." – 2650. İngiltere Bankasının kasaları dışında bulunan ... banknot miktarı, aktif bir dolaşımın devamı için tamamen yetersiz kalmakta, iş dünyasının hali ve kredi durumu ... aynı şekilde dikkate alınmamış bulunmaktadır." – "2651. Halen halkın elinde bulunan dolaşım miktarı ile ilgili olarak taşıdığımız fazlalık duygusu, büyük ölçüde, içinde bulunduğumuz büyük durgunluk durumundan gelmektedir. Yüksek fiyatlar ve alışverişlerdeki canlılık karşısında, 17.700.000 sterlin bize bir sınırlama duygusu vermektedir."

[İşlerin durumu böyle olduğu ve verilen borçların geriye dönüşü düzenli olduğu ve dolayısıyla kredi sarsılmadığı sürece, dolaşımdaki genişleme ve daralma, yalnızca, sanayiciler ile tüccarların gereksinmelerine bağlı bulunmaktadır. Altın hiç değilse İngiltere'de, toptan ticarette söz– konusu haline gelmediği ve altın dolaşımına, mevsimlik dalgalanmalar dışında, uzun bir süre için oldukça değişmez gözüyle bakılabildiği için, İngiltere Bankasının banknot dolaşımı, bu değişmelerin yeterli doğrulukta bir ölçütünü oluşturur. Bunalımı izleyen durgunluk döneminde dolaşım en alt düzeyindedir; canlanan taleple birlikte, dolaşım aracına karşı daha büyük bir gereksinme doğar ve artan gönençle birlikte büyür; dolaşım aracı miktarı, aşırı-gerilim ve aşırı-spekülasyon döneminde tepe noktasına ulaşır; bunalım çığ gibi patlak verir ve daha dün yığınla bulunan banknotlar piyasada görülmez olur ve onunla birlikte, senet kıranlar, senet ve tahvil karşılığında borç verenler ve meta satın alıcıları da, İngiltere Bankası imdada çağrılır, ama onun gücü de çok geçmeden tükenir, çünkü 1844 tarihli *Bank Act,* bütün dünya banknot diye feryat eder ve meta sahipleri ellerindekini satamadıkları halde borçlarını ödemeye çağrılır ve banknot bulabilmek için her türlü fedakarlığı yapmaya hazırken, bankayı banknot dolaşımını kısmaya zorlamaktadır. "Panik sırasında," diyor daha önce adı geçen Wright (*loc. cit.,* n° 2930), "ülke, bankerler ile başkaları dolaşım aracını istif halinde biriktirdikleri için, olağan zamana göre iki katı dolaşım aracına gereksinme duyar."

Bunalım bir kez patlak verdi mi, artık yalnızca, bir ödeme aracı sorunu halini alır. Ama herkes, bu ödeme aracını ele geçirmek için bir başkasına bağlı olduğu ve hiç kimse, vadesi geldiğinde karşısındakinin [sayfa 467] ödemeyi yapıp yapamayacağından emin olmadığı için, piyasada

bulunan bu ödeme aracı, yani para için bir hücumdur başlar. Herkes eline geçirebildiği parayı bir yana istif eder ve böylece, en çok gereksinme duyulduğu bir günde banknotlar ortalıkta görünmez olur. Samuel Gurney (1848-57 C. D. n° 1116), 1847 Ekiminde, böyle bir bunalım sırasında, kasalara kitlenen banknot miktarının 4-5 milyona ulaştığını tahmin etmektedir. -*F. E.*]

Bu konuda, Gurney'in daha önce adı geçen ortağı Chapman'ın, 1857 tarihli Banka Komitesindeki sorgusu özellikle ilginçtir. Buraya, ben, bu tanıklığın, değinilen bazı noktaları daha sonra incelenecekse de, bellibaşlı yerlerini alacağım.

Bay Chapman şöyle diyor:

"4963. Herhangi bir kapitalistin (Londra'da olduğu gibi), para piyasası üzerinde, dolaşım aracının çok düşük düzeyde olduğu bir sırada, büyük bir kıtlık ve baskı yaratacak güce sahip bulunmasının doğru bir şey olmadığı inancını taşıdığını da hiç tereddüt etmeden söyleyebilirim. Bir amaca ulaşmak istedikleri takdirde piyasadan 1 ya da 2 milyon sterlin tutarında banknot çekebilecek güçte birden fazla kapitalistin bulunması da ... mümkündür." – 4965.* Büyük bir spekülatör, 1 ya da 2 milyon sterlin tutarında devlet eshamı satabilir ve böylece piyasadan para çeker. Daha çok yakınlarda böyle bir şey oldu ve "çok şiddetli bir baskı yaratıyor".

4967. Bu sırada banknotlar gerçekten de üretken değildir. "Ama bu, onun [spekülatörün -*ç.*] büyük amacını eğer gerçekleştiriyorsa hiç bir şey değildir; onun büyük amacı, devlet fonlarının fiyatını düşürmek, kıtlık yaratmaktır ve bunu yapmak tamamen onun gücü içersindedir." – Bir örnek: Bir sabah borsada paraya karşı büyük bir talep vardı; hiç kimse bunun nedenini bilmiyordu; birisi Chapman'dan %7'den 50.000 sterlin borç vermesini istedi. Chapman çok şaşırdı, çünkü onun faiz oranı çok daha düşüktü; kabul etti. Biraz sonra adam gene geldi, %7½'den 50.000 sterlin daha aldı ve ardından da %8'den 100.000 sterlin daha; ve %8½'den daha da istiyordu. Bu durumda Chapman bile tedirgin oldu. Az sonra, piyasadan birdenbire önemli miktarda para çekildiği açığa çıktı. Ama Chapman şöyle diyor, "%8'den epeyce borç verdim; daha öteye gitmekten korktum; ne olacağını bilmiyordum."

Şurasını hiç unutmamak gerekir ki, halkın elinde neredeyse her zaman banknot olarak 19-20 milyon sterlin bulunduğu varsayılmakla birlikte, bu banknotların fiilen dolaşımda bulunan kısmı ile, bankalarda yedek olarak atıl tutulan kısmı, birbiriyle orantısı bakımından sürekli önemli ölçüde değişir. Eğer bu yedek büyük ve dolayısıyla fiili dolaşım küçük ise, bu, para piyasası açısından dolaşımın dolu, paranın bol olduğu (*the circulation is full, money is plentiful*) anlamına gelir, yok eğer bu [sayfa 468] yedek küçük, dolayısıyla da fiili dolaşım dolu ise, para piya-

* 1894 Almanca baskısında bu sayı 4995'tir. -*Ed*.

sası diliyle dolaşım düşük, para kıt (*the circulation is low, money is scarce)* – diğer bir deyişle, atıl borç sermayeyi temsil eden kısım küçüktür. Dolaşımda, sanayi çevriminin evrelerinden bağımsız gerçek bir genişleme ya da daralma –halkın gereksinmesi olan miktar gene de aynı kalmak üzere-, ancak teknik nedenlerle meydana gelir; örneğin, vergilerin ya da devlet borçları ile ilgili faizlerin ödendiği zamanlarda. Vergiler ödendiği zaman, normalin üzerinde banknot ve altın İngiltere Bankasına akar, ve aslında gereksinmeleri dikkate alınmaksızın dolaşım daralmış olur. Devlet borçları üzerinden temettü ödendiği zaman bunun tersidir. Birinci durumda, dolaşım aracı elde etmek için bankadan borç alınır. İkinci durumda, yedekleri geçici olarak büyüdüğü için özel bankalarda faiz oranı düşer. Bunun, mutlak dolaşım aracı miktarı ile bir ilişkisi yoktur; ne var ki bu, bu dolaşım aracını harekete geçiren ve bu süreç, kendisi için borç sermayesinin elden çıkarılması anlamına gelen ve dolayısıyla da kârı cebe indiren bankayı yakından ilgilendirir.

Bir durumda, dolaşım aracı yalnızca geçici olarak yer değiştirmiştir ve İngiltere Bankası bunu, üç aylık vergilerden ve devlet borçları üzerinden ödenen üç aylık temettülerin ödenmesinden hemen önce, kısa vadeli borçlar vererek dengeler; bu fazla banknotların çıkartılması önce, vergilerin ödenmesinin yolaçtığı boşlukları doldurur ve çok geçmeden bunların bankaya yapılan ôdemelerle geriye dönüşü ise, temettülerin ödenmesi ile halkın eline geçen fazla banknotları geriye getirmiş olur.

Diğer durumda ise, düşük ya da dolu dolaşım, daima yalnızca, aynı miktar dolaşım aracının, fiili dolaşım ve mevduata, yani borç verme aracına, farklı bir şekilde bölüşümü sorunudur.

Öte yandan, eğer örneğin, İngiltere Bankasına altın akışına dayanılarak çıkartılan banknot sayısı artmış ise, bu banknotlar, Banka dışında poliçelerin iskontosuna yardımcı olur ve borçların tekrar ödenmesi yoluyla tekrar Bankaya dönerler, böylece dolaşımdaki mutlak banknot miktarı ancak geçici olarak artmış olur.

Dolaşım eğer işlerdeki genişleme nedeniyle dolu ise (bu, fiyatlar nispeten düşük olduğu durumda bile olabilir), yükselen kârlar ile artan yeni yatırımlar sonucu, borç sermayesine olan talep nedeniyle, faiz oranı nispeten yüksek olabilir. İşlerdeki daralma ya da belki de kredi bolluğu nedeniyle dolaşım düşük ise, faiz oranı, fiyatlar yüksek olsa bile düşük olabilir. (Bkz: Hubbard.)

Mutlak dolaşım miktarının, ancak darlık zamanlarında faiz oranı üzerinde belirleyici bir etkisi vardır. Dolu dolaşım için talep, 1847'de *Bank Act*'in yürürlükten kaldırılmasının dolaşımda herhangi bir genişlemeye yolaçmayıp, yalnızca, istif edilmiş banknotları meydana çıkararak bunları dolaşıma aktarmasında olduğu gibi, kredi eksikliği nedeniyle, [sayfa 469] ya sırf, bir yana yığılan dolaşım aracına olan talebi (para dolaşımının azalan hızı ile aynı özdeş para parçalarının sürekli olarak borç sermayesine çevrilmesi dikkate alınmazsa) yansıtabilir; ya da, 1857'de

Bank Act'in yürürlükten kaldırılmasından bir süre sonra olduğu gibi, o günkü koşullar altında, daha fazla dolaşım aracına fiilen gereksinme olabilir.

Yoksa mutlak dolaşım aracı miktarının, faiz oranı üzerinde herhangi bir etkisi yoktur, çünkü –dolaşım aracındaki tasarruf ile hızının değişmediği kabul edildiğinde– faiz oranını belirleyen şey, önce, meta-fiyatları ile yapılan alışverişlerin miktarı (böylece, bunlardan biri genellikle diğerinin etkisini nötralize eder) ve ensonu, kredi durumudur, oysa, mutlak dolaşım miktarı, hiç bir şekilde, faiz oranı üzerinde ters bir etki göstermez; ve ikinci olarak da, çünkü meta-fiyatları ve faizin, birbirleri üzerinde herhangi bir doğrudan karşılıklı ilişki içersinde bulunmaları zorunluluğu yoktur.

Bank Restriction Act'in yürürlükte kaldığı sürece (1797-1819) bir *currency* [dolaşım aracı] fazlalığı vardı, ve faiz oranı, daima, nakit ödemelerin yeniden başlamasından sonraki düzeye göre, daha yüksekti. Daha, sonra, banknot çıkartılmasının sınırlandırılması ve kurların yükselmesiyle, hızla düştü. 1822, 1823 ve 1832'de genel dolaşım düşük ve faiz oranı da öyleydi. 1824, 1825 ve 1836'da dolaşım dolu idi ve faiz oranı yükseldi. 1830 yazında dolaşım dolu ve faiz oranı düşüktü. Yeni altın madenlerinin bulunmasından beri para dolaşımı bütün Avrupa'da genişledi ve faiz oranı yükseldi. Bu nedenle, faiz oranı, dolaşımdaki para miktarına bağlı değildir.

Dolaşım aracı çıkartılması ile sermaye borç verilmesi arasındaki farkı, en iyi, fiili yeniden-üretim süreci ortaya koymaktadır. .

Üretimi oluşturan farklı kısımların birbirleriyle ne şekilde değişildiklerini görmüş bulunuyoruz.(Kitap II, Part III [İkinci Cilt, Üçüncü Kısım. -*Ed.*]) Örneğin, değişen sermaye, maddi bakımdan, emekçilerin geçim araçlarından, kendi ürünlerinin bir kısmından oluşmaktadır. Ama bu onlara, parça parça, para olarak ödenmektedir. Kapitalist bunu yatırmak zorundadır, ama yeni değişen sermayeyi gelecek hafta, bir önceki hafta ödediği eski parayla ödeyebilmesi büyük ölçüde kredi sistemi örgütüne bağlıdır. Aynı şey, toplam toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli kısımlar arasında örneğin tüketim araçları ile, tüketim araçlarının üretim araçları arasındaki değişim için de geçerlidir. Bunların dolaşımı için paranın, görmüş olduğumuz gibi, değişimi yapan tarafların birisi ya da her ikisi tarafından yatırılmış olması gerekmektedir. Para bunun üzerine dolaşımda kalmakta, ama değişim tamamlandıktan sonra kendisini yatırana geri dönmektedir, çünkü, bu para, onun fiilen kullanılan sanayi sermayesinin üzerinde ve ötesinde yatırılmış bulunmaktadır. (Kitap II, Yirminci Bölüm). Gelişmiş bir kredi sisteminde, paranın bankerlerin [sayfa 470] elinde toplanmasıyla bu parayı yatıran, hiç değilse nominal olarak bankerler olmaktadır. Bu yatırım yalnızca dolaşımdaki parayla ilgilidir. Bu bir sermaye yatırımı değil, dolaşıma yapılan bir yatırımdır.

Chapman: "5062. Halkın elinde büyük miktarlarda para olduğu

halde,bunlara sahip olunamadığı zamanlar olabilir." Panik sırasında da para vardır; ama herkes bunu, borç verilebilir sermayeye, yani borç verilebilir paraya çevirmemek için gözünü dört açmaktadır; herkes bu paraya, gerçek ödeme gereksinmelerini karşılamak amacıyla sıkı sıkıya sarılmaktadır.

"5099. Kırsal bölgelerdeki taşra bankerleri kullanmadıkları bakiyeleri size ve diğer firmalara gönderiyorlar değil mi? – Evet." – "5100. Öte yandan Lancashire ve Yorkshire bölgeleri sizden, işlerinde kullanmak üzere senetlerinin iskonto edilmesini istiyorlar? – Evet." – "5101. Demek ki, ülkenin bir kısmındaki fazla para, ülkenin öteki kısmındaki talebi karşılamak için kullanılıyor? – Evet, tamamen öyle."

Chapman, bankaların, kendi fazla para-sermayelerini, kısa dönemler için eshama ve hazine bonolarına yatırma adetlerinin, son zamanlarda, bu paranın *at call* [emre hazır] yani istenildiğinde ödenilmek üzere borç verilmesinin yaygınlaşmasından beri epeyce azaldığını söylemektedir. O, şahsen bu gibi bonoların satın alınmasının hiç de pratik olmadığı kanısında. Bu yüzden o, parasını güvenilir poliçelere yatırıyor ve bunların bir kısmının her gün vadesi geldiği için, daima, günü gününe ne miktarda paranın eline geçeceğini bilmiş oluyor. [5101-5105.]

İhracattaki büyüme bile kendisini az çok her ülke için, ama özellikle krediyi veren ülke için, iç para piyasası üzerinde, darlık dönemine kadar pek de hissedilmeyen artan bir talep olarak ortaya koymaktadır. İhracat arttığı zaman İngiliz fabrikatörleri, sevkedilen İngiliz mallarına karşılık ihracatçı tüccarlar üzerine genellikle uzun vadeli poliçeler çekiyorlar (5126). – "5127. Genellikle bu poliçelerin zaman zaman tekrar çekileceği konusunda bir uzlaşma sözkonusu değil mi? – [Chapman:] Bu, bizden saklanan bir şeydir; biz bu tür bir poliçeyi kabul edemeyiz. ... Bunun yapıldığını söyleyebilirim, ama böyle bir konu üzerinde konuşmam." [Masum Chapman.] "5129. Ülke ihracatında, geçen yıl olduğu gibi 20 milyon sterlinlik büyük bir artış olunca, bu, doğal olarak, bu ihracatı temsil eden poliçelerin iskontosu için büyük sermaye talebine yolaçmayacak mıdır? – Hiç kuşkusuz." – "5130. Bu ülke genel kural olarak, yapılan bütün ihracatlar için yabancı ülkelere kredi verdiğine göre, bu, bir süre için, buna tekabül edecek şekilde artmış bir sermayenin emilmesi olmayacak mıdır? – Bu ülke, muazzam kredi vermektedir; ama, daha sonra kendi hammaddesi için kredi almaktadır. Bize Amerika'dan daima 60 gün, öteki ülkelerden 90 gün vade tanınmaktadır. Öte yandan biz de kredi veriyoruz; Almanya'ya mal gönderdiğimizde, iki ya da üç ay veriyoruz."

Wilson, Chapman'dan, İngiltere üzerine poliçelerin, ithal edilen bu [sayfa 471] hammaddeler ile sömürge mallarının gemiye yüklenmesiyle aynı anda çekilip çekilmediğini ve bu poliçelerin, yükleme belgeleriyle birlikte gelip gelmediğini soruyor (5131). Chapman öyle sanıyor, ama bu gibi "ticari" işlemler konusunda bilgisi bulunduğunu itiraf etmiyor, ve

bu alanda uzman olanlardan sorulmasını tavsiye ediyor. – Chapman Amerika'ya ihracat yaparken, "malların transit olarak simgelendiğini," söylüyor 5133; bu karışık söz herhalde, İngiliz ihracatçısının, metalarına karşılık Londra'daki büyük Amerikan bankalarından birisine dört ay vadeli bir poliçe çektiği ve bu firmanın Amerika'dan maddi bir teminat getirdiği anlamına geliyor.

"5136. Genel kural olarak, daha uzak yerlerle ticaret yapan, ve sermayesini, mallar satılana kadar bekleyen tüccarlar da yok mu? Kendilerine ait büyük servetleri olan, kendi sermayelerini yatırabilen ve mallarına karşılık avans almayan firmalar bulunabilir; ama, mallarının büyük kısmı, ünlü bazı eski firmaların poliçeleri ile avanslara çevrilmiş durumdadır." – "5137. Bu firmalar ... Londra'da ya da Liverpool'da, ya da bir başka yerde bulunmakta." – "5138. Bu nedenle, fabrikatörün kendi parasını yatırması ya da Londra'da ya da Liverpool'da para verecek bir tüccar bulması farketmemektedir; bu gene de bu ülkede verilen bir avans mıdır? – Tamamen öyle. Pek az durumda fabrikatörün bununla bir ilgisi vardır" [ama 1847'de neredeyse bütün durumlarda vardı]. "Diyelim, Manchester'de mamul mal ticareti yapan bir kimse, mal satın alır ve bunları Londra'daki dürüst bir firma aracılığı ile sevkeder; Londra'daki firma, bu malların hepsinin anlaşmaya uygun biçimde sandıklandığına kanaat getirirse, Hindistan'a, Çin'e ya da bir başka yere gönderilen bu mallar karşılığında, Londra'daki bu firma üzerine altı ay vadeli poliçe çeker; şimdi artık bankacılık alemi işe karışır ve bu poliçeyi onun için iskonto eder; böylece, malların bedelini ödeme zorunda olduğu tarihte, bu poliçenin iskonto edilmesi yoluyla para sağlamış olur." – "5139. O, bu parayı elde etmiştir ama, banker de kendi parasını elinden çıkartmıştır, değil mi? – *Bankerin elinde de poliçe vardır, banker bu poliçeyi satın almıştır;* o, kendi banka sermayesini, bu şekilde, yani ticari poliçeleri kırmak suretiyle kullanmaktadır." [Demek ki, Chapman bile poliçe iskonto etmeye bir para avansı olarak değil, ama bir meta satın alınması olarak bakmaktadır. *-F. E.*] – "5140. Bu gene de, Londra'da para piyasası üzerindeki talebin bir kısmını teşkil etmektedir? – Hiç kuşkusuz, bu, para piyasasının ve İngiltere Bankasının bellibaşlı uğraşıdır. İngiltere Bankası bu poliçeleri elde etmekten bizim kadar memnundur, çünkü bunun iyi bir yatırım olduğunu bilirler." – "5141. Bu şekilde, ihracat arttıkça, para piyasası üzerindeki talep de artmış olmuyor mu? – Ülkenin gönenci arttıkça biz" [Chapman'lar] "buna katılmış oluyoruz." – "5142. Demek ki, sermayenin kullanımı için bu çeşitli alanlar birdenbire artınca, hiç kuşkusuz, bunun doğal sonucu olarak, faiz oranı da yüksek olacaktır? – Kesinlikle öyle." [sayfa 472]

5143'te Chapman, "yapılan büyük ihracatımız karşısında, külçe için böylesine bir gereksinmemiz olduğunu hiç anlayamıyor."

5144'te saygıdeğer Wilson soruyor: "İhracatımız için, yaptığımız ithalat için, almış olduğumuzdan daha fazla kredi vermiş olmuyor muy-

uz? – Ben de bu noktada kuşkuluyum. Bir kimse, Manchester'deki mallarının Hindistan'a gönderilmesini kabul ettiğinde, sizin on aydan daha kısa bir süreyi kabul etmemiz olanaksızdır. Hindistan bize ödeme yapmadan bir süre önce, pamuğu için bizim Amerika'ya ödeme yapmamız gerekiyor (bu tamamen doğrudur); ama gene de o, işlerinde oldukça hassastır." – "5145. Geçen yıl olduğu gibi mamul mallar ihracatımızda 20 milyon sterlinlik bir artış olsa, bu artan mal miktarını telafi etmemiz için hammadde ithalatımızda eskisine göre çok büyük bir artış olması zorunlu olacaktır" [ve bu şekilde, aşırı-ihracat, aşırı-ithalat ile aşırı-üretim, aşırı-ticaret ile bir tutulmuş oluyor] "değil mi? – Hiç kuşkusuz öyle." – "5146. Çok önemli miktarda hesap bakiyesi ödememiz gerekecek, yani hiç kuşkusuz o sırada hesap bakiyesi aleyhimizde olacak, ama uzun vadede Amerika ile ... döviz hesabı lehimizdedir ve bir süredir Amerika'dan büyük miktarda külçe almaktayız."

5148. Wilson, tefecibaşı Chapman'a, aldığı yüksek faiz oranını, büyük bir gönencin ve yüksek bir kâr oranının belirtisi diye kabul edip etmediğini soruyor. Chapman besbelli bu lafebesinin bönlüğüne şaşarak, doğal olarak, bunu doğruluyor, ama şunları ekleyecek kadar da dürüst davranıyor: "Başı sıkışan kimseler de vardır ve bunların yerine getirmek zorunda olduğu yükümlülükleri vardır; kârlı olsun olmasın bunları yerine getirmeleri gerekir; ama bunun sürekliliği" [yani, yüksek faiz oranının devamı] "gönencin belirtisi olabilir." – Her ikisi de, yüksek bir faiz oranının, aynı zamanda, 1857'de olduğu gibi, ülkenin, başkalarının cebinden ödedikleri için yüksek bir faizi ödeyebilen (ve böylece de, herkes için faiz oranının belirlenmesine yardımcı olan) gezginci kredi şövalyeleri tarafından perişan edildiğinin, oysa bu arada kendilerinin gelecek kârlar üzerinden beyler gibi yaşadıklarının belirtisi olabileceğini de unutuyorlar. Aynı zamanda bu, fabrikatörler ile başkaları için de çok kârlı bir iş sağlayabilir. Borç sisteminin sonucu olarak geriye ödemeler tamamen aldatıcı hale gelir. Faiz oranı yüksek olduğu sırada, başkalarından daha düşük bir oranla iskonto yaptığı için, İngiltere Bankasını ilgilendirdiği kadarıyla, herhangi bir açıklamayı gerektirmemekle birlikte, aşağıdaki noktaları da açıklığa kavuşturmuş olur.

"5156. Diyebilirim ki," diyor Chapman, "uzun bir süredir yüksek bir faiz oranının bulunduğu şu sıralarda, iskontolarımız en üst düzeydedir." [Chapman bu sözleri, çöküntüden iki ay önce, 21 Temmuz 1857'de söylemişti.] – "5157. 1852'de" [faiz oranı küçük iken] "iskontolarımız bu kadar yüksek değildi." Çünkü işler, o sırada gerçekten epeyce daha sağlıklıydı.

"5159. Piyasada büyük bir para akışı varken ... ve banka oranı düşük [sayfa 473] iken, bir poliçe azalması olur. ... 1852'de, tümüyle farklı bir gidiş vardı. Ülkenin ithalat ve ihracatı hiç bir zaman şimdiki düzeyde olmamıştı." – "5161. Bu yüksek iskonto oranı ile iskontolarımız, 1854'teki kadar çoktu." [Faiz oranının 5 ile 5½ arasında olduğu sırada.]

Chapman'ın tanıklığının çok eğlenceli bir kısmı, bu insanların, halkın parasına gerçekten nasıl kendi paraları gözüyle baktıklarını ve iskonto ettikleri poliçelerin devamlı çevrilebilirlik hakkını nasıl kendilerinde gördüklerini açıklamaktadır. Sorular ve yanıtlar büyük bir bönlüğü ortaya koymakta. Büyük firmalarca kabul edilen poliçelerin her an paraya çevrilmesini sağlamak, ve İngiltere Bankasının, her türlü koşul altında bunların *bill broker*'lar için reeskontunu sağlamasını temin etmek, yasakoyucunun yükümlülüğü haline geliyor. Ve gene de 1857'de, 8 milyon olan borçlarıyla kıyaslandığında çok küçük sermayeleri olan, böyle üç *bill broker* iflas etti. "5177. Bu sözlerinizle onların," [yani, Baring'ler ya da Loyd'lar tarafından kabul edilen poliçelerin] "şimdi İngiltere Bankasının zorunlu olarak altınla değiştirilebilir banknotları gibi, zorunlu olarak iskonto edilmesi gerektiği inancında olduğunuzu mu söylemek istiyorsunuz?, – Bunların iskonto edilmemesinin çok esef verici bir şey olacağı inancındayım; elinde, Smith, Payne and Co., ya da Jones, Loyd and Co. firmalarının poliçeleri bulunan bir kimsenin, bunları iskonto ettiremediği için ödemeyi durdurmak zorunda kalması çok olağanüstü bir durum." – "5178. Messrs. Baring'in sözleşmesi, poliçenin vadesi geldiğinde belli bir miktar paranın ödenmesini zorunlu kılmıyor mu? – Bu tamamen doğru; ama Messrs. Baring, bu sözleşmeyi yaptığında ve, böyle bir sözleşmede bulunan diğer her tüccar bunu hiç bir zaman altın sterlin olarak ödemeyi akıllarına bile getirmezler; bunu, *Clearing House*'da ödeyeceklerini düşünürler." – "5180. Halka henüz poliçenin vadesi gelmeden, bunu herhangi bir kimseye iskonto ettirecek para isteme hakkını verebilecek bir sistemin bulunmasını mı düşünüyorsunuz? – Hayır, poliçeyi kabul edenden değil; ama eğer siz bununla, bizim iskonto edilmiş ticari poliçeleri elde etmemizin olanaksızlığını anlatmak istiyorsanız, durumu baştan sona değiştirmemiz gerekir." – "5182. Öyleyse siz onun," [ticari poliçenin] "aynı, İngiltere Bankası banknotlarının altına çevrilebilir olması gibi, paraya çevrilebilir olması gerektiği kanısındasınız? – Bazı koşullar altında tamamen öyle." – "5184. Demek ki, sizce *currency* ile ilgili mevzuat öyle olmalı ki, sağlam nitelikte bir poliçe her an, tıpkı banknot gibi kolayca değişilebilmelidir? – Evet öyle." – "5185. İngiltere Bankasının ya da herhangi bir kimsenin yasayla bunu değiştirme zorunda olması gerektiğini mi söylemek istiyorsunuz? – Benim söylemek istediğim, *currency* ile ilgili yasa hazırlanırken, sağlam ve yasal olması kaydıyla ülkedeki poliçelerin paraya çevrilmeme olasılığını engelleyen hükümler getirilmelidir." – Banknotların altına çevrilmesine oranla, ticari poliçelerin paraya çevrilmesi işte budur. [sayfa 474]

"5190. Ülkedeki para-tüccarları aslında yalnızca halkı temsil ederler." Tıpkı Bay Chapman'ın daha sonraları, Davidson davasında, mahkeme önünde halkı temsil etmesi gibi. Bkz: *Great City Frauds*.*

* S. Laing, *New Series of the Great City Frauds of Cole, Davidson, and Cordon,* London. *-Ed.*

"5196. Üç ayın sonunda" [temettüler ödendiği zaman] "mutlaka ... İngiltere Bankasına gitmemiz gerekiyor. Temettülerin ödenmesi için dolaşımdan, gelirin 6-7 milyon sterlinini çektiğinizde, o arada birisinin bunu sağlaması gerekir. " – [Bu duruma göre, sözkonusu olan, sermaye ya da borç sermayesi değil, para arzıdır.]

"5169. Bizim ticari çevremizi tanıyan herkesin bilmesi gerekir ki, hazine tahvillerini satma olanağını bulamadığımız, Hindistan tahvillerinin hiç bir işe yaramadığı, birinci derecede ticari poliçeleri iskonto ettiremediğiniz bir duruma düşünce, yaptıkları iş gereği, talep üzerine dolaşım aracı ödemek durumunda bulunanların –ki, bütün bankerler bu durumdadır– büyük bir endişeye kapılmaları doğaldır. Bunun sonucu ise herkesin rezervini iki katına çıkartması oluyor. Aşağı yukarı 500 dolayında bulunan bütün taşra bankerlerinin, Londra'daki muhabirlerine banknot olarak 5.000 sterlin göndermelerini istemeleri üzerine, bütün ülkede bunun etkisinin ne olacağını görürsünüz. Böylesine sınırlı miktarı ortalama olarak alsak bile, –ki düpedüz abes bir şeydir– dolaşımdan 2.500.000 sterlin çekilmiş olacaktır. Peki bu miktarı kim sağlayacak?"

Öte yandan, elinde parası bulunan özel kapitalistler, vb., faiz ne olursa olsun parayı vermeye yanaşmıyorlar; bunlar da Chapman'ın ağzıyla konuşuyorlar: "5195. Gerektiğinde parayı geri almak kuşkusunu taşımaktansa hiç faiz almamak yeğdir."

"5173. Sistemimiz şöyledir: Bir anda ulusal sikke ile ödenmesi talep edilebilecek 300 milyon sterlin borç bulunsa, bu miktarın tamamının karşılığı 23.000.000 kağıt sterlin ya da buna yakın bir meblağ tutar; bu bizi her an kıvrandırabilecek bir durum değil midir? İşte bunalım sırasında kredi sisteminden birdenbire para sistemine geçişin sonucu.

Bunalım sırasında ülke içersindeki panikten başka, bir para miktarından, ancak külçe altın, evrensel para olduğu ölçüde sözedilebilir. Oysa Chapman'ın hiç sözünü etmediği de bu; o yalnız banknot olarak kağıt paradan sözediyor.

Aynı Chapman: "5218. Para piyasasındaki düzensizliğin bellibaşlı nedeni" [1847 Nisan ayı ile daha sonra ekim ayındaki] "o yılki olağanüstü ithalat sonucu, takaslarımızı düzenlemek için gerekli para miktarı idi".

Her şeyden önce, bu dünya piyasası para rezervi o sırada en alt düzeye indirilmişti. Sonra bu aynı zamanda, kredi-parası ile banknotların çevrilebilirliği için güvence olarak iş görüyordu. Bu şekilde, tamamen farklı iki işlevi birleştiriyordu, ama bunların her ikisi de, paranın niteliğinden ileri geliyordu, çünkü, gerçek para daima dünya piyasa parasıdır [sayfa 475] ve kredi-parası daima dünya piyasa parası üzerine dayanır.

1847'de, 1844 tarihli *Bank Act* yürürlükten kaldırılmaksızın, *"Clearing House*'ların, işlerini düzenlemesi olanaksızdı." (5221.)

Ama Chapman ne de olsa kaçınılmaz bunalımı sezmişti: "5236. Para piyasasında bazı durumlar vardır ki (ve bugünkü durum buna çok

yakındır); para elde edilmesi son derece güçtür ve Bankaya başvurulması zorunludur ".

"5239. Bizim, Bankadan, 1847 Ekiminin 19, 20, ve 22'sinde, cuma, cumartesi ve pazartesi günleri aldığımız meblağlar ile ilgili olarak, eğer biz gelecek çarşamba günü senetleri alabilirsek ne mutluydu bize; para tekrar bize doğrudan doğruya akmış, panik bitmişti." – 23 Ekim salı günü *Bank Act* yürürlükten kaldırılmış ve böylece bunalım sona ermişti.

Chapman, aynı Londra üzerine çekilen poliçelerin, 100-120 milyon sterlin tuttuğuna inanıyor (5274). Bu meblağ, taşra firmaları üzerine çekilen yerel poliçeleri içermiyor.

"5287. 1856 Ekiminde, halkın elindeki banknot tutan, 21.155.000 sterline ulaştığı halde, para bulmada olağanüstü bir güçlük vardı; halkın elinde bu kadar para olduğu halde biz elimizi süremiyorduk." – Bu durum, Eastern Bank'ın bir süre için (Mart 1856) içine düştüğü sıkışıklığın yolaçtığı korkudan ileri geliyordu.

5290-92. Panik sona erer ermez, "kârlarını faizden sağlayan bütün bankerler, hemen parayı kullanmaya başladılar."

5302. Chapman, banka rezervleri azaldığı andaki huzursuzluğu, mevduatlar ile ilgili endişeye bağlı olarak açıklamıyor, ama daha çok, birdenbire büyük paralar ödemek zorunda kalabilecek kimselerin hepsinin de, para piyasasında bir darlık olduğu anda, son sığınak olarak bankaya başvurabileceklerini çok iyi bildiklerini söylüyor; ve "eğer bankaların rezervleri çok küçük ise, bunlar bizi görmekten pek hoşlanmazlar, tam tersine."

Ne varki bu rezervlerin gerçek büyüklük olarak eriyip gittiğini görmek de çok hoş. Bankerler günlük işlerinin gerektirdiği kadar küçük bir miktarı, ya kendi ellerinde ya da İngiltere Bankasında tutmakta, *bill broker*'lar, herhangi bir rezerv olmaksızın "ülkedeki akışkan banka parasını" elde bulundurmakta. Ve İngiltere Bankasının elinde mevduatlar karşılığı borçlarını dengelemek için, bankerlere ve başkalarına ait yedeklerle, çok düşük bir düzeye, diyelim 2 milyon sterline kadar düşmesine izin verdiği bazı *public deposits* (devlet mevduatı), vb. dışında bir şey bulunmamakta. Kağıt olarak bu 2 milyon dışında, demek ki bütün bu spekülasyonun, darlık zamanlarında külçe rezervinden başka bir yedeği bulunmamakta (ve bu da yedeği azaltmakta, çünkü dışarı giden külçeye karşılık gelen banknotların da geçersiz kılınması gerekmektedir), ve böylece, dışarıya altın akışı yoluyla bu yedekteki her küçülme, bunalımı artırmaktır.

"5306. *Clearing House*'da ticari işlemleri tasfiye etmek için para [sayfa 476] bulunmadığı takdirde, bence bundan sonraki tek seçenek, bir araya gelerek, ödemelerimizi birinci sınıf poliçelerle, Hazine üzerine, Messrs, Smith, Payne, vb., üzerine çekilecek poliçelerle yapmaktır." – "5307. Demek oluyor ki, hükümet size dolaşım aracı sağlamakta başarı gösteremediği taktirde, bunu siz kendiniz icad edeceksiniz? – Başka ne

yapabiliriz? Halk gelip dolaşım aracını elimizden alıyor; para bulunmuyor." – "5308. Onların haftanın her günü Manchester'de yaptıklarını, demek, siz de Londra'da yapmış olacaksınız? – Evet."

Cayley'in (Attwood okuluna bağlı bir Birmingham'lı), Overstone'un sermaye anlayışıyla ilgili olarak sorduğu bir soruya Chapman'ın yanıtı özellikle kurnazcadır: "5315. Bu komitede, 1847 bunalımı gibi bir bunalım sırasında, herkesin aradığı şeyin para değil sermaye olduğu söylendi, bu konuda düşünceniz nedir? – Bunu anlayamadım; biz yalnızca para ticareti yapıyoruz; bununla ne demek istediğinizi anlayamıyorum." – "5316. Eğer siz onunla [ticari sermaye] bir kimsenin kendi işinde kullandığı para miktarını kastediyorsanız, buna sermaye diyorsanız, birçok durumda, bu, kendisine halk tarafından" –Chapman'ların aracılığı ile– "verilen kredi yoluyla işlerinde kullandığı paranın çok küçük bir kısmını oluşturur."

"5339. Bizim madeni parayla ödeme yapmamıza son verdiren şey, zenginlik isteği midir? – Kesinlikle değil. ... Bunun nedeni zenginlik isteğimiz değil, çok yapay bir sistem içersinde hareket etmemizdir; dolaşım aracımız üzerinde çok büyük bir talebin eşiğine vardığımızda *(superincumbant),* bu dolaşım aracını elde etmemizi engelleyen durumlar doğabilir; ülkenin bütün ticari sanayii felce mi uğrayacak? Bütün istihdam yollarını kapatacak mıyız?" – "5338. Ödemelerimizi madeni parayla yapmaya devam mı edelim, yoksa, ülke sanayiini mi devam ettirelim sorusu sorulsa, ben, bunu bırakalım demekte hiç duraksamam."

"Bunalımı artırmak ve sonuçlarından yararlanmak amacıyla," [5358] banknot istif edilmesiyle ilgili olarak, bunun çok kolay olabileceğini söylüyor. Bunun için, üç büyük banka yeterli olabilir. "5383. Bu ticaret merkezindeki büyük alışverişlerle yakın ilgisi bulunan bir insan olarak, kapitalistlerin, pençelerine düşen kimselerin mahvolup gitmelerinden büyük kârlar sağlamak için bu bunalımlardan yararlandıklarını bilmeniz gerekmez mi? – Bunun böyle olduğuna hiç kuşku yok." – Ve biz bu konuda; ticari bir deyişle "kurbanların mahvolup gitmesinden muazzam kârlar" elde etme çabası içersinde, ensonu kendi ipini kendi eliyle çekmekle birlikte, bay Chapman'a pekala inanabiliriz. Ortağı Gurney de şöyle diyor: Bu işleri bilen için, işlerdeki her değişiklik bir yarar sağlar, Chapman diyor ki: "Toplumun bir kesiminin, öteki kesimden hiç haberi yok; bunlardan birisi, örneğin, kıtaya ihracat yapan, ya da kullandığı hammaddeyi ithal eden fabrikatör; bunun, külçe işiyle uğraşan kimse ile ilgili hiç bir bilgisi yok." (5046.) – Ve böylece, günlük güneşlik bir günde Gurney ile Chapman'ın kendileri de, "bu konuda bilgileri olmadığı" [sayfa 477] için, o mahut iflasla yüzyüze geldiler.

Daha önce de gördüğümüz gibi, banknot çıkartılması her zaman bir sermaye avansı anlamını taşımıyor. Tooke'un, Lordlar Kamarasının C. D. 1848 Komitesindeki aşağıdaki tanıklığı, yalnızca, bir sermaye avansının, yeni banknotlar çıkartılması yoluyla bir banka tarafından bile

gerçekleştirilmiş olsa bile, mutlaka dolaşımdaki banknot sayısında bir artışı belirtmediğini göstermektedir.

"3099. Örneğin, İngiltere Bankasının, avanslarını büyük ölçüde genişlettiği halde, ek banknot çıkartılmasına yolaçmayacağına inanıyor musunuz? – Bunu kanıtlayan pek çok olgu var; en çarpıcı örneklerden birisi 1835'te, Bankanın, Doğu Hint mevduatları ile Doğu-Hint Kumpanyasından alınan borçları, halka verilen daha büyük avanslarda kullanmasıydı. O sırada halkın elinde bulunan banknot miktarı aslında daha da azalmıştı. Ve 1846'da, demiryolu mevduatının bankalara ödenmesi sırasında da buna benzer bir tutarsızlık görülmüştü; senet ve tahviller (iskonto edilen ve mevduat olarak) yaklaşık otuz milyona çıkmıştı, oysa bunun halkın elindeki banknot miktarında farkedilebilir bir etkisi olmamıştı."

Banknotlar dışında, toptan ticaretin, çok daha önemli bir başka dolaşım aracı daha vardır: poliçeler. Sağlam poliçelerin her yerde ve her koşul altında kabul edilmesinin, işlerin düzenli akışı için ne denli önemli olduğunu Bay Chapman bize göstermişti. *"Gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!"** Bu İki dolaşım aracı arasında acaba ne gibi bir bağıntı vardır?

Gilbart bu konuda şöyle yazıyor: "... Banknot dolaşım miktarındaki azalma, poliçe dolaşım miktarını düzenli olarak artırır. Bu poliçeler iki sınıftır: ticari poliçeler ve banker poliçeleri ... para kıtlaşınca borç para verenler, 'bizim üzerimize poliçe çekin, biz kabul ederiz' derler. Ve bir taşra bankeri, nakit verecek yerde, müşterisi için poliçe iskonto edince, ona, Londra'daki temsilcisi üzerine yirmibir günlük kendi çekini verir. Bu poliçeler, dolaşım aracı olarak hizmet ederler."(J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure, etc.*, s. 31.)

Bunu Newmarch biraz değişik bir biçimde doğruluyor, B. A. 1857, n° 1426:

"Poliçe dolaşım miktarındaki dalgalanmalar ile banknot dolaşımındaki dalgalanmalar arasında bir bağıntı yoktur ... oldukça düzenli biricik sonuç ... para piyasası üzerinde, iskonto oranındaki bir yükselme ile kendisini gösteren bir baskı olduğu sıralarda, poliçe dolaşım hacminde büyük bir artış olduğudur, ve bunun tersi de doğrudur."

Bununla birlikte, bu gibi zamanlarda çekilen poliçeler hiç bir zaman, Gilbart'ın dediği gibi yalnız kısa vadeli banka-çekleri değildir. Tersine [sayfa 478] bunlar çoğunlukla ve gerçek alışverişleri hiç bir şekilde temsil etmeyen ya da yalnızca üzerlerine poliçe çekilmesi amacıyla yapılan işlemleri temsil eden hatır senetleridir; bunların her ikisinin de yeteri kadar örneğini vermiş bulunuyoruz. *Economist* (Wilson) bu poliçeler ile banknotların güvenilirliğini karşılaştırırken şöyle diyor: "Talep üzerine

* "Eğer Tausves-Jontof da bir hiçse,
Geriye ne kalır? Aşağılık iftiracı!"
Heine, *Disputation. -Ed.*

ödenilebilir banknotların fazlalığı, hiç bir zaman piyasada tutulamazlar, çünkü bu fazlalık, ödeme için daima bankaya dönecektir, oysa, iki ay vadeli poliçeler, çok fazla miktarlarda çekilebilir, çünkü bunların vadesi gelip de diğerleri ile değiştirilmelerine kadar herhangi bir denetim sözkonusu değildir. Uzak bir tarihte ödenecek olan poliçelerin dolaşımının güvenilir diye kabul edilip de, talep üzerine ödenen kağıt paranın dolaşımının güvenliğine karşı çıkmak bizim için tamamen açıklanamaz bir şeydir. " (*Economist,* May 22, 1847, s. 575.)

Dolaşımdaki poliçe miktarı bu nedenle, tıpkı banknotlar gibi yalnızca, iş ve ticaretin gereksinmeleri ile belirlenir; olağan zamanlarda, Birleşik Krallık'ta 1850 ile 1860 arasında, dolaşımda, 39 milyon banknota ek olarak, yaklaşık 300 milyon poliçe bulunuyordu ve bu poliçelerin 100-120 milyonu yalnız Londra üzerine çekilmişti. Dolaşımdaki poliçe hacminin, banknot dolaşımı üzerinde bir etkisi yoktur, ancak para darlığı sırasında, poliçe miktarı artıp da nitelikleri bozulunca, dolaşımdaki banknot miktarının, poliçe miktarı üzerinde bir etkisi olduğu görülür. Ensonu, bunalım döneminde, poliçe dolaşımı bütünüyle çöker; herkes nakit ödeme kabul ettiği için, ödeme vaadi artık geçersiz duruma gelir; yalnızca banknot, hiç değilse İngiltere'de, dolaşım gücünü korur, çünkü, toplam serveti ile ulus, İngiltere Bankasını desteklemektedir.

Ne de olsa kendisi de 1857'de para piyasasının kodamanlarından olan Bay Chapman'm bile Londra'da, istediği anda tüm para piyasasını altüst edebilecek ve böylece daha küçük para ticareti yapanlara kan kusturabilecek güçte birkaç büyük para-kapitalistin bulunduğundan acı acı yakındığını görmüş bulunuyoruz. Bir-iki milyon değerinde esham satıp, piyasadan buna eşit banknot (ve aynı zamanda borç sermayesi) çekerek, bir darlığı önemli ölçüde yoğunlaştırabilecek böyle birkaç para kapkaççısının olduğunu söylüyordu. Üç büyük bankanın elele vermesiyle mevcut darlık buna benzer manevralarla bir paniğe çevrilebilirdi.

Londra'daki en büyük sermaye gücü hiç kuşkusuz İngiltere Bankasıdır, ama, yarı-hükümet kuruluşu olarak statüsü, yetkisini böyle zalim bir şekilde ortaya koymaktan onu alıkoyuyordu. Gene de, özellikle 1844 tarihli Banka Yasasından beri o da, küpünü doldurmanın yollarını öğrenmişti.

İngiltere Bankasının 14.553.000 sterlinlik bir sermayesi olduğu gibi, buna ek olarak da emrinde 3 milyon sterlinlik "bakiye", yani dağıtılmamış [sayfa 479] kâr ve, gerekli olana kadar Bankaya yatırılması gereken vergi, vb. olarak hükümet tarafından toplanan bütün para bulunuyordu. Biz buna bir de, normal zamanlarda yaklaşık 30 milyon sterlin tutarındaki öteki mevduatlar ile, herhangi bir rezerve dayanmaksızın çıkartılan banknotları katarsak, Newmarch'ın aşağıdaki sözlerinin (B. A. 1857, n° 1889)

oldukça ılımlı bir tahmin olduğunu görürüz: "Para piyasasında (Londra) sürekli olarak kullanılan fonların tutarının, 120 milyon sterlin kadar bir şey olabileceğini rahatlıkla söyleyebilirim; bu 120 milyon sterlinin çok önemli bir kısmı, aşağı yukarı yüzde 15-20 kadarı, İngiltere Bankası tarafından kullanılmaktadır."

Bankanın, kasalarındaki külçe rezervi tarafından karşılanmamak üzere çıkarttığı banknotlar ile, kendisi için yalnız dolaşım aracı değil, bu karşılıksız banknotların nominal tutarında –hayali olsa bile– bir ek sermaye teşkil eden değer sembolleri de yaratmış olur. Ve bu ek sermaye, ek kâr getirir. – 1857 Banka Yasasında Wilson, Newmarch'a soruyor: "1563. Bir bankerin dolaşım aracı, ortalama düzeyde tutulduğu sürece, bu bankerin fiili sermayesine bir ektir, değil mi? – Tabii öyle." – "1564. Demek ki, bu dolaşımdan elde ettiği kâr, fiilen sahip bulunduğu sermayeden değil, krediden sağlanan bir kâr oluyor? – Elbette."

Aynı şey, banknot çıkartan özel bankalar içinde doğrudur. 1866-1868 numaralı yanıtlarında Newmarch, bunlar tarafından çıkartılan bütün banknotların üçte-ikisini (son üçte-birin, bu bankalardaki külçe rezervler tarafından karşılanması gerekiyor), bu miktarda sikke tasarruf edildiği için, "bir o kadar sermaye yaratılması olarak" kabul ediyor. Bunun sonucu olarak bankerin kârı, öteki kapitalistlerden daha büyük olmayabilir. Böyle de olsa, bu kârı onun, bu ulusal sikke tasarrufundan sağladığı gerçeği gene ortadadır. Ulusal bir tasarrufun özel bir kâr halini alması olgusu burjuva iktisatçılarını zerre kadar şaşırtmamakta, çünkü genellikle kâr, ulusal emeğe elkonulmasıdır. Örneğin –çıkarttığı banknotların sırf devlet sayesinde kredisi olan– İngiltere Bankasının (1797-1817) devletten, yani halktan, devlet borçları üzerinden faiz biçiminde ödemeler alarak, devletin aldığı güce dayanarak aynı banknotları kağıttan paraya çevirmesinden ve sonra da bunu tekrar devlete borç vermesinden daha saçma bir şey olabilir mi?

Ne var ki, bankaların sermaye yaratma için başka yolları da var. Gene Newmarch'a göre, taşra bankaları, yukarda söylendiği gibi, ellerindeki fazla fonları (yani, İngiltere Bankası banknotlarını), iskonto edilmiş poliçeler karşılığında Londra'daki *bill broker*'lara göndermeyi adet haline getirmişler. Bu poliçeler ile banka kendi müşterilerine hizmet etmekte, çünkü kendi yerel müşterilerinden aldığı poliçeleri, yaptığı ticari işlerin kendi yöresinde bilinmesine engel olmak için tekrar kullanmama kuralını izlemektedir. Londra'dan alınan bu poliçeler yalnız, Londra'da doğrudan doğruya ödemeler yapmak zorunda bulunan ve bankanın Londra üzerine kendi çekini tercih etmeyen müşterilere hizmet etme [sayfa 480] amacını yerine getirmekle kalmaz, ayrıca, bankerin cirosu bunlar için yerel kredi sağladığı için, yerel ödemelerin tasfiye edilmelerine de hizmet etmiş olurlar. Böylece, örneğin Lancashire'da, bütün yerel bankaların kendi banknotları ile, İngiltere Bankasına ait banknotların büyük bir kısmı, bu gibi poliçeler tarafından dolaşım dışına sürülmüştür. (*Ibid.*,

1568-1574.)

Böylece biz, burada, bankaların, 1) kendi banknotlarını çıkartmak, 2) Londra'ya, vadesi 21 gün olan ama çekilir çekilmez karşılığı nakit olarak hemen kendilerine ödenen çekler çekmek ve, 3) her şeyden önce ve aslında banka aracılığı ile yapılan ciro nedeniyle –hiç değilse o bölgeyi ilgilendirdiği kadarıyla– bir krediye haiz bulunan iskonto edilmiş poliçelere ödeme yapmak suretiyle bankaların nasıl kredi ve sermaye yarattıklarını görmüş bulunuyoruz.

İngiltere Bankasının gücünü, piyasa faiz oranını düzenlemesi ortaya koyar. Normal faaliyet sıralarında Banka, külçe rezervinden dışarıya olan ılımlı altın akışına, ödeme aracına olan talep, son otuz yıl boyunca önemli ölçüde sermaye gücü kazanan özel bankalar, hisse senetli bankalar ve *bill broker*'lar tarafından karşılandığı için, iskonto oranını yükselterek[12] engel olamaz. Böyle bir durumda, İngiltere Bankasının başka çarelere başvurması gerekir. Ama Banker Glyn'in (Glyn, Mills, Currie ve Ortakları firmasından), 1848-57 ticari bunalımını araştıran *Commercial Distress* Komisyonunda söylediği sözler kritik dönemler için hâlâ gerçekliğini korumaktadır: – "1709. Ülke üzerindeki büyük baskı koşulları altında, İngiltere Bankası faiz oranını düzenler." – "1710. Olağanüstü bunalım dönemlerinde ... özel bankerler ile simsarların (*brokers*) iskontoları nispeten sınırlı hale gelince, bu işi yerine getirmek İngiltere Bankasının üzerine düşmekte ve o zaman piyasa oranını düzenleme gücüne bu banka sahip bulunmaktadır."

Şu da var ki, hükümetin koruması altında bulunan ve bunun getirdiği ayrıcalıklardan yararlanan bir kamu kuruluşu olan İngiltere Bankası, gücünü, öteki özel girişimlerin yaptığı gibi, insafsızca kötüye kullanamaz. Bu nedenle Hubbard, Bankacılık Komitesinde (B. A. 1857) şöyle demektedir: "2844. [Soru:] İskonto oranı en yüksekken, Banka, gidilecek en ucuz yer ve en düşükken *bill broker*'lar en ucuz firmalardır, değil mi? – [Hubbard:] Bu daima böyle olacaktır, çünkü İngiltere Bankası hiç bir zaman rakipleri kadar düşük düzeye inmemekte ve iskonto oranı en yüksekken, hiç bir zaman aynı yükseklikte olmamaktadır." [sayfa 481]

Ne yazık ki, darlık zamanlarında İngiltere Bankasının, özel deyimiyle piyasayı sıkıştırması, yani zaten ortalamanın üzerinde bulunan faiz oranını daha da yükseltmesi, iş hayatında gene de ciddi bir olaydır.

[12] Londra Union Bank hissedarlarının 17 Ocak 1894'te yaptıkları genel toplantıda Başkan Ritchie, İngiltere Bankasının iskonto oranını, 1893'te, temmuzda %2½'den 3'e ve ağustosta %4'e çıkarttığını ve dört hafta içersinde, buna karşın o zamandan beri altın olarak tam 4½ milyon sterlin kaybettiğini, banka oranını %5'e yükselttiğini ve bunun üzerine altının kendisine geri döndüğünü, banka oranının eylülde %4'e ve ekimde de %3'e düşürüldüğünü anlatmaktadır. Ama bu banka oranı piyasada kabul edilmemişti. "Banka oranı %5 iken, iskonto oranı %3½ idi ve para için oran %2½; banka oranı %4'e düşünce iskonto oranı %2$^{3}/_{8}$ ve para oranı %1¾; banka oranı %3 iken iskonto oranı %½'ye ve para oranı bunun da altında bir şeye düşmüştü." (*Daily News*, January 18, 1894.) *-F. E.*

“Banka, piyasayı sıkıştırmaya başlar başlamaz, dışarıya ihracat için bütün satın almalar hemen kesilmekte ... ihracatçılar, fiyatlar, depresyonun en düşük noktasına ulaşana kadar beklemekte ve ancak o zaman satın almada bulunmaktadırlar. Ama bu noktaya varılınca kurlar düzenlenmekte – depresyonun en düşük noktasına ulaşana kadar, altın ihracı durmaktadır. İthalat için mal satın alınması, dışarıya gönderilmiş bulunan altının bir kısmının geriye gelmesini sağlayabilir ama bunlar, dışarıya akışa engel olamayacak kadar geç gelmektedirler.” (J. W, Gilbart, *An lnquiry into the Causes of the Pressure on the Money-Market,* London 1840, s. 35.) – “Dolaşım aracını, döviz kurları ile düzenlemenin bir başka etkisi de, kıtlık sıralarında, çok yüksek bir faiz oranına yolaçmasıdır.” (*loc. cit.,* s. 40.) “Kambiyo kurlarının düzeltilmesinin yükü, ülkedeki üretken sanayiin omuzlarına yüklenmekte, oysa, bu sırada İngiltere Bankasının kârları, işlerini daha az miktarda değerli madenle yürütmesi sonucu, fiilen büyümektedir.” (*loc. cit.,* s. 52.)

Ama, Samuel Gurney dostumuz da der ki: “Faiz oranındaki büyük dalgalanmalar, bankerler ile tefeciler için yararlıdır – konjonktürdeki bütün dalgalanmalar, işini bilen kimse için yararlıdır.” Piyasadaki istikrarsızlığı insafsızca sömürerek Gurney’ler işin kaymağını topladığı halde, İngiltere Bankası bunu aynı rahatlıkla yapamıyor ama, işlerin genel durumunu saptama konusunda sahip oldukları olağanüstü olanaklar sayesinde, yöneticilerin ceplerine dolan kişisel kârlar bir yana, gene de oldukça tatlı bir kâra konuyor. Nakit ödemelere başlandığında, 1817 tarihli Lordlar Kamarası Komitesine sunulan bilgilere göre, 1797’den 1817 tarihine kadar geçen bütün dönem için İngiltere Bankasının sağladığı bu kârlar şu şekilde idi:

Bonolar ve temettü artışları	7.451.136
Sahipleri arasında bölüşülen yeni hisse senetleri	7.276.500
Sermayenin artan değeri	14.553.000
Toplam	*29.280.636*

Bu sonuç, 11.642.100 sterlin üzerinden 19 yıllık bir dönemde alınan bir sonuçtur. (D. Hardcastle, *Banks and Bankers,* 2nd ed., London 1843, s. 120.) Nakit ödemeleri 1797’de durduran İrlanda Bankasının toplam kazancını da aynı yöntemle değerlendirecek olursak, şu sonuçları elde ederiz:

1821'de verilmesi gereken temettüler	4.736.085
Deklere edilen bonolar	1.225.000
Aktif artışı	1.214.800
Sermayenin artan değeri	4.185.000
Toplam	*11.360.885*

Bu, 3 milyon sterlinlik bir sermaye üzerinden alınan sonuçtur. (Ibid., s. 363-64)* [sayfa 482]

Ve bütün bunlar, merkezileşmenin faziletleri üzerine yapılan konuşmalardan sonra! Odak noktası sözde ulusal bankalar ile büyük para tüccarları ve bunların çevresindeki tefecilerden oluşan kredi sistemi, büyük bir merkezileşmeyi içermekte ve bu parazitler sınıfına yalnızca, zaman zaman sanayici kapitalistleri soyma olanağını vermekle kalmamakta, aynı zamanda da fiili üretime en tehlikeli biçimde burnunu sokma gücünü vermektedir – ve bu çete, üretim konusunda hiç bir şev bilmediği gibi, onunla en ufak bir ilgisi de bulunmamaktadır. 1844 ve 1845 tarihli yasalar, sayılan, maliyeciler ve *stock-jobbers* [borsa komisyoncuları] ile artan bu eşkıyaların büyüyen gücünün bir kanıtıdır.

Eğer hâlâ bu saygıdeğer eşkıyaların, hem ulusal ve hem de uluslararası üretimi sırf üretimin çıkarları için sömürdüklerinden ve kendilerinin de sömürüldüğünden, kuşkulanan varsa, bankerlerin yüksek ahlaki değerleri konusundaki şu vaazdan çok şeyler öğrenebilir: “Bankacılık kuruluşları ... ahlaki ve dini kurumlardır. ... Bankerlerin uyanık ve azarlayıcı gözleri tarafından görülmek korkusu, kaç genç tüccarı, yaygaracı ve müsrif kimselerle dostluk kurmaktan alıkoymuştur? ... Bankerinin gözünde itibarını sürdürmek endişesi aynı şey midir? Bankerinin bir kaş çatmasının onun üzerindeki etkisi, arkadaşlarının çığlık ve cesaret kırıcı sözlerinden daha büyük değil midir? Kuşkuya yolaçması ve dolayısıyla parasal olanaklarının kısıtlanması ya da kesilmesi sonucunu verebilecek bir hilekarlık ya da yalancılıkla suçlanma olasılığı onu tirtir titretmez mi? ... Ve onun için bankerlerin dostça tavsiyesi, papazınkinden daha da değerli değil midir?” (G. M. Bell, İskoçyalı bir banka müdürü, *The Philosophy of Joint-Stock Banking,* London 1840), s.46, 47.) [sayfa 483]

* Almanca baskıda bu sayı 163’tür. -*Ed.*

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CURRENCY PRINCIPLE
VE 1844 TARİHLİ İNGİLİZ BANKA YASASI

[BUNDAN önceki bir yapıtta,[13] Ricardo'nun meta-fiyatlarıyla ilgili olarak, paranın değeri üzerine olan teorisi, incelenmişti; bu nedenle, burada, biz, kendimizi yalnız zorunlu olan noktalarla sınırlandırabiliriz. Ricardo'ya göre, madeni paranın değeri, onda maddeleşmiş bulunan emek-zamanı ile belirlenir; ama, ancak, para miktarı, değişilecek olan metaların miktarı ve fiyatı ile tam bir orantı içersinde bulunduğu sürece. Eğer para miktarı, bu oranın üzerine çıkacak olursa, değeri düşer, meta-fiyatları yükselir; yok eğer bu normal oranın altına düşerse, değeri yükselir, meta-fiyatları düşer – diğer bütün koşullar eşit olarak kabul ediliyor. Birinci durumda, bu altın fazlalığının bulunduğu ülke, değeri düşmüş bulunan altını ihraç edecek ve meta ithal edecektir; ikinci durumda, altın, kendi değerinin üzerinde değer biçilen ülkelere akacak, buna karşılık, değerinin altına düşen metalar bu ülkelerden, normal fiyatlarına ulaşacakları diğer piyasalara akacaktır. Bu koşullar altında, "altının kendisi, sikke ya da külçe olarak, kendi değerinden daha büyük ya da daha küçük-büyüklüğün madeni değerinin bir simgesi haline gelebilir ve şurası da açıktır ki, dolaşımdaki altına çevrilebilir banknotların da aynı [sayfa 484] yazgıyı paylaşmaları zorunludur. Banknotlar altına çevrilebilir ve dolayı-

[13] Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ekonomie,* Berlin 1859, s. 150 vd. (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 217 vd.)

sıyla da gerçek değerleri nominal değerlerine tekabül edebilir, ama madeni ve altına çevrilebilir banknotlardan oluşan toplam dolaşım aracı (*the aggregate currency, consisting of metal and of convertible notes*), dolaşımdaki metaların değişim-değerleri ve altının madeni değeri ile belirlenen düzeyin üzerine yükselerek ya da altına düşerek yukarda sayılan nedenlerle, toplam miktarlarına bağlı olarak değer kazanabilir ya da kaybedebilir. Altına oranla kağıdın değil, bir arada alınan altın ve kağıdın ya da bir ülkenin toplam dolaşım aracının bu değer kaybı, Ricardo'nun temel buluşlarından biridir ve Lord Overstone ile ortakları bunu kendi hizmetlerine alarak Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 tarihli banka yasasının temel ilkesi yapmışlardır." (*loc. cit.,* s. 155.)

Adı anılan yapıtta verilen bu rikardocu teorinin yanlışlığını burada tekrar ortaya koymaya gerek yoktur. Bizi, burada, yalnızca, Peel'in yukarda sözü edilen Banka Yasalarını dikte eden banka teorisyenleri okulunun, Ricardo'nun tezlerini işleyiş biçimleri ilgilendiriyor.

"19. yüzyıl ticari bunalımları, özellikle 1825 ve 1836 büyük bunalımları, Ricardo'nun para teorisinin gelişmesine değil, ama yeni bir uygulamasına olanak sağladı. Bunlar, artık, Hume'e göre 16. ve 17. yüzyıllarda değerli madenlerin değerden düşmeleri, ya da Ricardo'ya göre 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında kağıt paranın değerinin düşmesi gibi, tek başına ekonomik görüngüler değildi; bunlar, şimdi içersinde kapitalist üretim sürecinin bütün öğelerinin çatışmalarını ortaya döktüğü ve kökeni ve çaresi bu sürecin en yüzeysel, en soyut alanında, para dolaşımı alanında aranan, dünya pazarının büyük fırtınalarıydı. Bu iktisadi meteoroloji peygamberleri okulunun hareket noktasını oluşturan gerçek teorik varsayım, gerçekte, Ricardo'nun salt madeni dolaşım yasalarını bulmasına neden olan dogmaya varmaktadır. Bunlara kalan iş, kredi ya da banknot dolaşımını, bu yasalara bağımlı kılmaktan ibaretti.

"Ticari bunalımların en genel, en göze görünür olayı, meta-fiyatlarının oldukça uzun süreli bir genel yükselişi izleyen, ani ve genel düşüşüdür. Meta-fiyatlarındaki genel düşme, paranın bütün metalara oranla göreli değerinin yükselmesi gibi ve, tersine, fiyatların genel yükselişi paranın göreli değerinde bir düşme gibi gösterilebilir. Her iki durumda da görüngünün sözü edilmekte, ama açıklanmamaktadır. ... Farklı söyleyiş biçimi, sorunu Almancadan İngilizceye çevriliyormuş gibi bir ufak değişiklikle yerinde bırakmaktadır. Demek ki, Ricardo'nun para teorisi, tam zamanında geliyordu, bu teori, aynı fikrin yersiz yinelenmesine bir neden-sonuç ilişkisi görüntüsü kazandırıyordu. Meta-fiyatlarının genel dönemsel düşüşü neden ileri gelmektedir? Paranın göreli değerinin dönemsel yükselişinden. Meta-fiyatlarının genel dönemsel yükselişi neden ileri gelmektedir? Paranın göreli değerinde dönemsel bir düşüşten. Aynı biçimde gene doğru sayılması gereken bir ifadeyle denilebilirdi ki, [sayfa 485] fiyatların dönemsel yükselişi ve düşüşü, fiyatların dönemsel yükselişi ve düşüşünden ileri gelir. ... Bilinen şeylerin yinelenmesine bir neden-

sonuç ilişkisi görünüşü kazandırması bir kez kabul edildikten sonra, geri kalan şey, kolaylıkla bundan çıkarılabilir. Meta-fiyatlarının yükselmesi, paranın değerinin düşmesinden ileri gelir, ama paranın değerinin düşmesi, Ricardo'nun bize öğrettiği gibi, dolaşımda bir aşırı bolluktan, yani dolaşan para kitlesinin paranın kendi içkin değeriyle ve metaların içkin değeriyle belirlenen düzeyi aşmasından ileri gelir. Gene aynı biçimde, meta- fiyatlarında genel bir düşüş, dolaşımda bulunan paranın kıtlığı sonucunda paranın değerinin kendi içkin değerinin üzerine çıkmasıyla açıklanır. Demek ki, dönemsel olarak fazla ya da eksik para dolaşımda bulunduğu için, fiyatlar dönemsel olarak yükselirler ya da düşerler. Eğer şimdi fiyatların yükselmesinin para dolaşımında bir azalmayla, fiyatların düşmesinin ise bir artmayla birlikte gitmesi sözkonusuysa, bu istatistiki olarak kanıtlanamasa da dolaşımda bulunan meta kitlesindeki herhangi bir azalma ya da çoğalma sonucu, dolaşımdaki para miktarının mutlak olmasa bile, hiç değilse göreli bir şekilde artmış ya da azalmış olduğu söylenebilir. Gördük ki, Ricardo'ya göre fiyatların bu genel dalgalanmaları, salt madeni bir dolaşımla zorunlu olarak birlikte meydana gelirler, ama ardarda gelişleriyle birbirlerini denkleştirirler, böylece örneğin yetersiz bir dolaşım, fiyatlarda bir düşmeye, metaların yabancı ülkelere ihracına neden olur, ama, bu ihracat, dışardan içeriye bir altın ithaline yolaçar, gene bu da fiyatların yükselmesini doğurur; metaların ithal ve altının ihraç edildiği çok fazla dolaşım durumunda ise bunun tersi olmaktadır. O halde Ricardo'nun dolaşımı ile kusursuz bir uyum içinde olan fiyatlardaki bu genel dalgalanmalara karşın, bu dolaşımın şiddetli ve had biçimi, yani bunalım biçimi, gelişmiş kredi sistemi dönemlerine ait olduğuna göre, banknot basımının tamı tamına madeni dolaşım yasalarıyla düzenlenmediği apaçık ortadadır. Madeni dolaşım, derhal sikke olarak dolaşıma giren ve böylece içeri ya da dışarı akışıyla meta-fiyatlarında düşmeye ya da yükselmeye neden olan değerli madenlerin ithalinde ve ihracında kendine çare bulur. Şimdi meta-fiyatları üzerinde aynı etkiyi elde etmek için, bankaların, yapay olarak madeni dolaşımın yasalarını taklit etmeleri gerekecektir. Eğer altın dışardan içeriye akın ederse, bu dolaşımda yetersizlik olduğunun, paranın değerinin fazla yüksek, meta-fiyatlarının ise fazla düşük olduğunun bir kanıtıdır ve, bunun sonucu olarak, yeni ithal edilen altına orantılı olarak banknotları dolaşıma koymak gerekir. Bunun tersi durumda, ülkeden çıkan altının miktarıyla orantılı olarak, banknotları dolaşımdan çekmek gerekir. Başka bir deyişle, banknotların dolaşıma sürülüşü, değerli madenlerin ithalat ve ihracatına göre ya da kambiyo kuruna göre düzenlenmelidir. Ricardo'nun, altının ancak sikke olduğu ve, sonuç olarak, ithal edilen her altının dolaşan parayı artırdığı, dolayısıyla fiyatları yükselttiği; ihraç edilen her altının sikkeyi azalttığı ve, sonuç olarak, fiyatları düşürdüğü yolundaki yanlış varsayımı, bu [sayfa 486] teorik varsayım, burada, ayrı ayrı *her durumda mevcut olan altın kadar sikkeyi dolaşıma koymaktan ibaret olan pratik de-*

neyim haline gelir. Lord Overstone (Jones Loyd'un bankeri), Albay Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot ve İngiltere'de *Currency Principle* okulu adı altında tanınan daha pek çok yazar, bu öğretiyi yalnızca öğütlemekle kalmadılar, Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 Banka Yasaları sayesinde, bu teoriyi, hâlâ yürürlükte olan İngiliz ve İskoç banka mevzuatının temeli yaptılar. En geniş anlamıyla bütün ülke ölçüsünde yapılan deneyimlere göre, onların, pratik planda olduğu gibi teorik plandaki utanılacak fiyaskoları ancak kredi teorisinde açıklamasını bulabilecektir." (*loc. cit.,* s.165-168.*)

Bu okulun eleştirisini, Thomas Tooke, James Wilson (*Economist,* 1844-1847) ve John Fullarton yapmışlardır. Ne var ki, biz, bazı vesilelerle, özellikle bu cildin Yirmisekizinci Bölümünde, bunların da, altının niteliği konusunda ne kadar eksik bilgi sahibi olduklarını ve, para ile sermaye ilişkisi konusunda nasıl belirsizlik içersinde bulunduklarını görmüş bulunuyoruz. Biz, burada, yalnızca, Peel'in Banka Yasaları (B. C. 1857) ile ilgili olarak, 1857 tarihli Avam Kamarası Komitesindeki tartışmalardan bazı bölümleri almakla yetineceğiz. *-F. E.*]

İngiltere Bankası eski Guvernörü J. G. Hubbard'ın tanıklığı: "2400. Külçe ihracının ... meta-fiyatları üzerinde hiç bir etkisi olmamıştır. Bunun etkisi, çok önemli bir etkisi, faiz getiren tahvillerin fiyatı üzerinde olmuştur, çünkü faiz oranı değişince, bu faizi içeren metaların değeri zorunlu olarak önemli ölçüde etkilenir." – Hubbard, 1834-1843 ve 1845-1853** yıllarını kapsayan iki tablo veriyor. Bu tablolar, başlıca onbeş ticari maldaki fiyat değişmelerinin, altın ihraç ve ithali ile, faiz oranından tamamen bağımsız olduğunu gösteriyor. Öte yandan bu tablolar, gerçekte, "bizim yatırılmamış sermayemizin temsilcisi olan" altın ihracatı ve ithalatı ile, faiz oranı arasındaki yakın ilişkiyi gösteriyor. "[2402] 1847'de çok büyük miktarda Amerikan tahvil ve değerli senedi tekrar Amerika'ya ve Rus tahvil ve senetleri tekrar Rusya'ya, ve diğer Kıta Avrupası tahvil ve senetleri, hububat ikmalimizi sağladığımız yerlere transfer edilmiştir."

Hubbard'ın aşağıdaki tablolarının dayandığı başlıca onbeş mal şunları içermektedir: pamuk, pamuk ipliği, pamuklu dokumalar, yün, yünlü kumaş, keten, keten bezi, indigo, dökme demir, kalay, bakır, donyağı, şeker, kahve ve ipek. [sayfa 487]

Hubbard'ın bu konudaki yorumu: "1834-43 yılları arasındaki 10 yılda olduğu gibi, 1844-53 yılları arasındaki 10 yılda, bankanın külçe altın rezervindeki dalgalanmalar da, her zaman, iskonto üzerine avans verilmiş borç verilebilir paranın değerindeki bir azalma ya da artış ile birlikte olmuştur; bu ülkede meta-fiyatlarındaki değişmeler, İngiltere Bankasının külçe rezervindeki dalgalanmalarda görüldüğü gibi, dolaşım miktarından tam bir bağımsızlığı ortaya koymaktadır." (*Bank Act Report,* 1857, II,

* Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 234- 231. *-Ed.*
** 1894 Almanca baskıda: 1856. *-Ed.*

II. 1834-1843

Tarih	Bankanın Külçe Rezervi £	İskontonun Piyasa Oranı	Başlıca Onbeş Malın		
			Fiyat Artışı	Fiyat Azalışı	Değişmeyen
1 Mart 1834	9.104.000	%2¾	-	-	-
1 Mart 1835	6.274.000	%3¾	7	7	1
1 Mart 1836	7.918.000	%3¼	11	3	1
1 Mart 1837	4.077.000	%5	5	9	1
1 Mart 1838	10.471.000	%2¾	4	11	-
1 Eylül 1839	2.684.000	%6	8	5	2
1 Haziran 1840	4.571.000	%4¾	5	9	1
1 Aralık 1840	3.642.000	%5¾	7	6	2
1 Aralık 1841	4.873.000	%5	3	2	-
1 Aralık 1842	10.603.000	%2½	2	13	-
1 Haziran 1843	11.566.000	%2¼	1	14	-

II. 1844-1853

Tarih	Bankanın Külçe Rezervi £	İskontonun Piyasa Oranı	Başlıca Onbeş Malın		
			Fiyat Artışı	Fiyat Azalışı	Değişmeyen
1 Mart 1844	16.162.000	%2¼	-	-	-
1 Aralık 1845	13.237.000	%4½	11	4	-
1 Eylül 1846	16.366.000	%3	7	8	-
1 Eylül 1847	9.140.000	%6	6	6	3
1 Mart 1850	17.126.000	%2½	5	9	1
1 Haziran 1851	13.705.000	%3	2	11	2
1 Eylül 1852	21.853.000	%1¾	9	5	1
1 Aralık 1853	15.093.000	%5	14	-	I

s. 290, 291.)

Metaların arz ve talebi piyasa-fiyatlarının belirlediğine göre, iskonto oranında ifadesini bulan borç verilebilir para-sermayeye olan talebi (ya da daha doğrusu bunun arza göre gösterdiği sapmaları), gerçek "sermaye" talebi ile özdeşleştirmekle Overstone'un nasıl bir yanılgıya düştüğü burada açık hale geliyor. Meta-fiyatlarının, *currency* [dolaşım aracı -ç.] miktarındaki dalgalanmalar tarafından düzenlendiği yolundaki sav, şimdi, iskonto oranındaki dalgalanmaların, para-sermayeden farklı olarak, gerçek maddi sermayeye olan talepteki dalgalanmalarla ifade edildiği şeklindeki tümce ile gizleniyor. Aynı komitede hem Norman'ın ve [sayfa 488] hem de Overstone'un fiilen bu savı öne sürdüklerini ve özellikle ikincinin, en sonunda köşeye sıkıştırılana kadar, durmadan kaçamak yollara başvurmak zorunda kaldığını görmüş bulunuyoruz. (Bölüm XXVI.) Belli bir ülkede mevcut altın miktarındaki değişikliklerin, dolaşım

aracı hacmini artırmak ya da azaltmak suretiyle, bu ülkedeki meta-fiyatlarını yükseltmesi ya da düşürmesi gerekeceği, aslında eski bir martavaldır. Eğer altın ihraç ediliyorsa, demek ki, bu *Currency* teorisine göre, meta-fiyatlarının bu altını ithal eden ülkede yükselmesi gerekir ve böylece, altın ihraç eden ülkeden yapılan ihracatın değerinin de, altın ithal eden ülkenin piyasası üzerinde yükselmesi gerekir; buna karşılık, altın ithal eden ülkenin ihracat değerinin, iç piyasada, yani altını alan ülkede bir yükselme meydana getirdiği halde, altın ihracatçısı ülkenin piyasasında düşmesi gerekecektir. Ama aslında, altın miktarındaki bir azalma, yalnızca faiz oranını yükseltir, oysa, altın miktarındaki artış, faiz oranını düşürür; faiz oranındaki dalgalanmalar, maliyet-fiyatlarının belirlenmesine ya da arz ve talebin belirlenmesine girmemiş olsaydı, meta-fiyatları da bundan hiç etkilenmemiş olurdu.

Aynı raporda, Hindistan ile iş yapan büyük bir firmanın yöneticisi N. Alexander, 1850'lerde Hindistan'a ve Çin'e büyük gümüş akışı konusunda aşağıdaki görüşleri öne sürüyor. Bu, kısmen, Çin'de İngiliz dokumalarının satışını engelleyen Çin İç Savaşının ve kısmen de, Avrupa'da ipekböcekleri arasında görülen ve İtalya ile Fransa'daki ipekböceği yetiştirilmesini büyük ölçüde azaltan hastalığın bir sonucuydu.

"4337. Gümüş akışı Çin'e mi yoksa Hindistan'a mıdır? – Gümüşü Hindistan'a gönderiyorsunuz ve bunun büyük bir kısmı ile afyon satın alıyorsunuz; bu afyonun hepsi de, ipek satın alınması için fon oluşturmak üzere Çin'e gidiyor; Hindistan'daki pazarların durumu (buradaki gümüş birikimine karşın), tüccar için, mal ya da İngiliz mamulleri göndermek yerine, gümüşle ödemede bulunmayı daha kârlı hale getiriyor." – "4338. Gümüş elde etmek için, Fransa'dan dışarıya büyük bir akış olmamış mıdır? – Evet, çok büyük." – 1344. Fransa'dan ve İtalya'dan ipek ithal etmek yerine, biz, oralara, hem Bengal'den ve hem de Çin'den büyük miktarlarda ipek gönderiyoruz."

Başka bir deyişle, gümüş, o kıtanın para madeni, Asya'ya metafiyatları, bu metaları üreten ülkede (İngiltere'de) yükseldiği için değil, bu metaları ithal eden ülkedeki aşırı ithal sonucu fiyatlar düşmüş olduğu için, meta yerine gönderilmiştir; ve bu, gümüşü İngiltere Fransa'dan aldığı halde ve karşılığını kısmen altınla ödemek zorunda olduğu halde böyle olmuştur. *Currency* teorisine göre, fiyatların, yapılan bu gibi ithaller sonucu İngiltere'de düşmesi, Hindistan'da ve Çin'de yükselmesi gerekirdi.

Bir başka örnek. Lordlar Kamarası Komitesinde (C. D. 1848-57) Liverpool'lu ilk tüccarlardan birisi şöyle tanıklık ediyor: – "1994. 1845 yılı sonunda [pamuk iplikçiliğinden] daha kazançlı ve böylesine büyük kârlar sağlayan bir başka iş yoktu. Pamuk stoku büyük ve iyiydi, işe [sayfa 489] yarar pamuğun libresi 4 peniye satın alınabilirdi, ve bu pamuktan, iyi *secunda mule twist* No 40, 4 peniyi geçmeyen bir maliyetle yapılabilir, yani iplikçi için libre başına bütün gider 8 peniyi geçmezdi. Bu iplik,

büyük miktarlarda satılır ve libresi 10½ ve 11½ peniden eylül ve ekim ayları için büyük sözleşmeler yapılırdı, ve bazı durumlarda iplikçiler, pamuğtın ilk maliyetine eşit kâr sağlarlardı." – "1996. Bu iş kolu, 1864 başlarına kadar kazançlı olmaya devam etti." – "2000. 3 Mart 1844'te pamuk stoku [627.042 balya] bugünkünün [3 Mart 1848'de 301.070 balya olan stokun] iki katı idi ama fiyatı libre başına 1¼ peni daha pahalı idi." [5 peniye karşılık 6¼ peni.] Aynı zamanda, *secunda mule twist* No 40 iyi makine ipliğinin libresi 1847 Ekim ayında 11½-12 peniden 9½ peniye, aralık sonunda 7¾ peniye düştü; iplik, eğirildiği pamuğun satınalma fiyatına satıldı (*Ibid.,* n° 2021 ve 2022). Bu, sermaye "kıt" olduğu için, paranın "pahalı" olması gerektiğini söyleyen Overstone'un bilgeliğindeki bencilliği ortaya koymaktadır. 3 Mart 1844'te banka faiz oranı %3 idi; 1847 Ekim ve Kasımında %8 ve 9'a yükseldi, ve 3 Mart 1848'de hâlâ %4 idi. Pamuk fiyatları satışlarının büsbütün durması ve bunu izleyen yüksek faiz oranıyla birlikte ortaya çıkan panik sonucu, ikmal durumuna tekabül eden fiyatların çok altına düştü. Dolayısıyla bir yandan 1848 yılında ithalatta büyük bir düşme, öte yandan da, Amerika'daki üretimde bir azalma görüldü; böylece, 1849 yılında pamuk fiyatlarında bir yükselme oldu. Overstone'a kalırsa, ülkede pek çok para olduğu için metalar da fazla pahalıydı.

"2002. Pamuklu sanayiindeki son gerileme, hammadde stoku çok fazla azalmakla birlikte fiyatlar daha düşük göründüğüne göre, hammadde kıtlığına bağlanamaz." Overstone, fiyatları ya da metaların değerini paranın değeriyle, yani faiz oranıyla ne güzel de birbirine karıştırıyor. Soru 2026'ya verdiği yanıtta Wylie, *Currency* teorisi üzerine genel yargısını özetliyor, ve buna dayanarak da 1847 Mayısında Cardwell ile Sir Charles Wood, "1844 tarihli Banka Yasasını bütün hükümleriyle uygulama zorunluluğunu teyit ediyorlar." – "Bu ülkeler bana öyle geldi ki, nitelikleri gereği, paraya yapay olarak yüksek bir değer ve bütün meta ve ürünlere yapay ve mahvedici düşük bir değer vereceklerdir." – Bu Banka Yasasının genellikle iş hayatı üzerindeki etkileri ile ilgili olarak da şunları söylüyor: "İmalatın yapıldığı kentlerden, Birleşik Devletler'e giden malların satın alınmaları için tüccarlar ile bankerler üzerine çekilen ve normal dört ay vadeli olan poliçeler, büyük fedakarlıklara katlanılmaksızın iskonto ettirilmediği için, bu dört aylık poliçelerin iskonto edilmez hale geldiği 25 Ekim tarihli (Banka Yasasının yürürlükten kaldırıldığı) Hükümet Genelgesine kadar, siparişlerin yerine getirilmesi büyük ölçüde engelleniyordu." (2097). – Daha sonra, Banka Yasasının yürürlükten kaldırılmasının taşrayı da ferahlattığım görüyoruz. – "2102. Geçen ekim ayında [1847] burada mal satın alıp da siparişlerinin, ne kadar mümkünse o kadarını hemen kesintiye uğratmayan Amerikalı alıcı, yok [sayfa 490] gibiydi; ve paranın pahalılığı haberi Amerika'ya ulaşınca bütün yeni siparişler kesildi." – "2134. Tahıl ile şekerin özel bir durumu vardı. Tahıl piyasasını, alınacak ürünün durumu, şekeri ise büyük stoklar ile ithalat

etkilemişti." – "2163. Amerika'ya olan borçlarımızın ... bir kısmı, sevkedilen malların zorunlu satışları ile tasfiye edildi ve korkarım ki, geriye kalanı da, buradaki iflaslar ile iptal edildi." – "2196. Doğru anımsıyorsam, 1847 *Ekiminde bizim borsada yüzde 70 faiz ödendi*.".

[Uzun süren yan etkileriyle 1837 bunalımını 1842'de normal bunalım-sonrası dönem izledi ve aşırı-üretimi kabul etmemekte –çünkü böyle bir şey, vülger ekonomiye göre saçma ve olanaksızdı– ayak direyen sanayiciler ile tüccarların bencil körlüğü en sonunda öyle bir karışıklığa yolaçtı ki, *Currency Okulu* kendi dogmasını ulusal ölçüde uygulamaya koyma olanağını buldu. 1844 ve 1845 tarihli banka mevzuatı yasalaştı.

1844 tarihli Banka Yasası, İngiltere Bankasını, iki kısma, para basma kısmı ile bankacılık işlemleri kısmına ayırdı. Birinci kısım, 14 milyon tutarında teminat –bellibaşlı kısmı devlet borçları– ile, bütün madeni birikimi –bunun dörtte-birinden fazlası gümüş olamaz– kabul eder ve bu toplam tutarında banknot çıkartır. Bu banknotlar, halkın elinde bulunmadığı sürece, bankacılık kısmında alıkonulur ve, günlük kullanım için gerekli küçük bir sikke miktarı (bir milyon kadar) ile birlikte, her an emre hazır yedeğini teşkil eder. Banknot çıkartan kısım, halka, banknot karşılığında altın ve altın karşılığında banknot verir; halkla olan diğer işlemleri bankacılık kısmı yürütür. İngiltere ile Galler'de 1844'de kendi banknotlarını çıkartma yetkisi verilen özel bankaların bu ayrıcalıkları devam etti, ancak çıkartacakları miktar saptandı; bu bankalardan birisi kendi banknotlarını çıkartmaya son verdiği takdirde, İngiltere Bankası, böylece ortaya çıkan miktarın üçte-ikisi kadar kendi karşılıksız banknotlarını artırabilir; bu şekilde çıkarttığı banknotlar 1892 yılında 14 milyondan 16½ milyon (tam olarak söylenirse 16.450.000) sterline çıkmış oldu.

Demek ki, bankanın hazinesinden çıkan her altın beş sterlin için, beş sterlinlik bir banknot, banknot çıkartma kısmına döner ve yokedilir; hazineye giden her beş altın sterlin için yeni bir beş sterlinlik banknot, dolaşıma girer. Bu şekilde, Overstone'un, madeni dolaşım yasalarını sıkı sıkıya izleyen ideal kağıt para dolaşımı uygulamaya konulmuştur ve böylece, *Currency* teorisi savunucularına göre, bunalımlar artık tümüyle sona erdirilmiştir.

Oysa aslında, Bankanın birbirinden bağımsız iki kısma ayrılması, kritik zamanlarda, yönetimi, bankanın bütün mevcut olanaklarından rahatça yararlanma olasılığından yoksun bırakmıştır; böylece, öyle durumlar olabilir ki, bankacılık kısmı iflasın eşiğinde olduğu halde ihraç kısmının elinde, 14 milyonluk teminata ek olarak, hiç el sürülmeyen bir-kaç milyon altın bulunabilir. Ve bu, hemen hemen her bunalımda, büyük [sayfa 491] kısmı, bankanın değerli maden rezervi ile "karşılanması gereken büyük bir altın ihracının yeraldığı dönem bulunduğu için çok daha da kolay olabilir. Ne var ki, o zaman dışarıya giden, her altın beş sterlin için, ülke-içi dolaşım beş sterlinlik bir banknottan yoksun kalacak ve böylece, dolaşım aracı miktarı tam da kendisine en fazla gereksinme bulunduğu

sırada azalacaktır. Demek ki, 1844 tarihli Banka Yasası, bütün ticaret alemini, böylece, bunalımın patlak verdiği anda yedek bir banknot istifi yapmaya teşvik etmekte, başka bir deyişle, bunalımı hızlandırmakta ve yoğunlaştırmaktadır. Kritik anlarda, parasal araca, yani ödeme araçlarına karşı talebin bu gibi yapay yollardan yoğunlaştırılması ve aynı anda da arzın sınırlandırılması ile Banka Yasası, faiz oranını, bunalım sırasında şimdiye değin görülmeyen bir yüksekliğe çıkartmış oluyor. Dolayısıyla, yasa, bunalımları yokedeceği yerde, ya bütün sanayi aleminin ya da Banka Yasasının yokolup gideceği bir noktaya kadar yoğunlaştırmış oluyor. Hem 25 Ekim 1847'de ve hem de 12 Kasım 1857'de bunalım böyle bir noktaya kadar ulaştı; hükümet o sırada, 1844 tarihli yasayı yürürlükten kaldırarak, Bankanın banknot çıkartma tahdidini kaldırdı ve bu da her iki halde, bunalımın üstesinden gelinmesine yetti. 1847'de, birinci sınıf teminatlar karşılığında tekrar banknot çıkartılacağı konusunda verilen güvence, istifteki 4-5 milyon sterlinlik banknotun yeniden gün ışığına çıkmasına ve dolaşıma sokulmasına yetti; 1857'de, yasal miktarı aşan banknot çıkartılması, neredeyse bir milyona ulaştı, ama bu ancak çok kısa bir süre devam etti.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, 1844 mevzuatı hâlâ, madeni parayla yapılan ödemelerin durdurulduğu ve banknotların devalüe edildiği bir dönem olan 19. yüzyılın ilk yirmi yılını anımsatan izleri taşımaktadır. Banknotların taşıdıkları güvenceyi kaybedecekleri korkusu hâlâ açıkça bellidir. Ama bu kaygı tamamen dayanaksızdır, çünkü 1825 yılında bile, dolaşımdan çekilmiş bulunan bir sterlinlik eski banknot stokunun ortaya çıkartılarak dolaşıma sokulması, bunalımı sona erdirdi ve böylece, en yaygın ve derin güvensizlik zamanlarında bile, banknotların güvencesinin sarsılmadığını tanıtlamış oldu. Ve bunun anlaşılması hiç de güç değildir, çünkü ne olursa olsun bütün ulus, kendi güvencesi ile bu değer sembollerini desteklemektedir. *–F. E.*]

Şimdi de, Banka Yasasının etkisi üzerine yapılan birkaç yoruma gözatalım. John Stuart Mil1, 1844* tarihli Banka Yasasının aşırı-spekülasyonu engellediğine inanıyor. Ne mutlu ki, bu bilge kişi, 12 Haziran 1857'de konuştu. Dört ay sonra bunalım patlak verdi. O, düpedüz, "banka müdürleri ile genellik1e ticaret erbabını, bunlar, ticari bunalımın niteliğinden daha iyi anladıkları, ve aşırı-spekülasyonu desteklemekle hem kendilerine ve hem de halka yaptıkları büyük kötülük için" kutladı. (B.C. 1857, n° 2031.) [sayfa 492]

Bilge kişi Bay Mill, "Ücret ödeyen fabrikatörler ile diğerlerine avans olarak verilmek üzere," bir sterlinlik banknot çıkartıldığı takdirde, "... bu banknotların, bunları tüketim için harcayan kimselerin ellerine geçebileceğini ve bu durumda, bu banknotların kendilerinin, metalar için bir talep teşkil edeceğini ve bir süre için fiyatlarda bir yükselmeye yolaçabi-

* 1894 Almanca baskıda: 1847. *-Ed.*

leceğini" [2066] düşünüyor. Acaba Bay Mill, fabrikatörlerin işçilere altın yerine kağıtla ödeme yaptıkları için daha yüksek bir ücret mi ödeyeceklerini sanıyor? Yoksa o, fabrikatör, 100 sterlinlik banknot halinde aldığı borcu altınla değiştirmiş olsa, bu ücretlerin, derhal bir sterlinlik, banknotlarla ödenmesi halinden daha mı az bir talep teşkil edeceğine inanıyor? Örneğin o, bazı maden bölgelerinde, ücretlerin yerel bankanın banknotları ile ödendiğini ve bu yüzden birkaç işçinin birarada tek bir beş sterlinlik banknotu aldığını bilmiyor mu? Şimdi bu onların taleplerini artırmış mı oluyor? Yoksa bankerler fabrikatörlere, büyüklere göre küçük banknotlarla daha kolay ve daha çok miktarda mı para veriyor?

[Mill'in bir sterlinlik banknotlara karşı olan bu garip korkusu, ekonomi politik üzerine olan tüm yapıtı, çelişkiye karşı hiç duraksama göstermeyen bir seçmeciliği açığa vurmamış olsaydı, anlaşılmaz ve açıklanamaz bir şey olurdu. Bir yandan, Overstone'a karşı Tooke ile birçok noktada fikir birliği halinde; öte yandan, meta-fiyatlarının, mevcut para miktarı ile belirlendiğine inanıyor. İşte bunun için, öteki bütün koşullar eşit olmak üzere, her çıkartılan bir sterlinlik banknot için, bir altın sterlinin, Bankanın kasalarına doğru yola koyulacağına hiç aklı kesmiyor. Dolaşım aracı miktarının artabileceğinden ve dolayısıyla değerinin düşeceğinden, yani meta-fiyatlarının yükseleceğinden korkuyor. Yukarda sözü edilen kaygının ardında yatan işte yalnızca budur. *-F. E.*]

Tooke, C. D. 1848-57 önünde, Bankanın iki kısma ayrılması, ve banknotların madeni paraya çevrilmesini garanti altına almak için alınan gereksiz önlemlerle ilgili olarak şu görüşleri öne sürüyor:

1837 ve 1839 yıllarına göre, faiz oranında 1847'de görülen daha büyük dalgalanmaların biricik nedeni, Bankanın iki kısma ayrılmasıdır (3010). – Banknotların güveni ne 1825'te ve ne de 1837 ile 1839'da etkilenmiş oldu (3015). 1825'te altına karşı olan talebin tek amacı, taşra bankalarının bir sterlinlik banknotlarına olan güvenin bütünüyle sarsılmasıyla ortaya çıkan boşluğun doldurulmasıydı; bu boşluk, İngiltere Bankası da bir sterlinlik banknotlar çıkartana kadar yalnız altın ile doldurulabildi (3022). – 1825 Kasım ve Aralığında, ihracat amaçları için altına karşı en ufak bir talep bulunmuyordu (3023).

"İçerde olduğu kadar dışarda da görülen bu güven kaybı karşısında, temettüler ile mevduatların ödenmesinin durdurulması, banknotların ödenmesinin durdurulmasından çok daha tehlikeli sonuçlar verebilirdi (3028)."

"3035. Eninde sonunda banknotların altına çevrilebilmesini tehlikeye atabilecek bir durumun, bir ticari bunalım sırasında daha da ciddi [sayfa 493] güçlükleri birlikte getirebilecek bir durum olduğunu söyleyemez misiniz? – Kesinlikle söylenemez."

"1847 yılı boyunca ... daha fazla miktarda dolaşım aracı çıkartılması, 1825 yılında olduğu gibi, bankanın kasalarının tekrar dolmasına katkıda bulunabilirdi" (3058).

1857 B. A. Komitesinde Newmarch şöyle tanıklık ediyor: "1357. (Bankanın) kısımlarının bu şekilde ayrılmalarının ... birinci kötü etkisi ... ve, külçe rezervinin ikiye bölünmesinin kaçınılmaz sonucu, İngiltere Bankasının, bankacılık işlemlerinin, yani İngiltere Bankasının, onu ülkenin ticaret hayatı ile en yakın temasa getiren işlemlerinin tamamının, daha önceki rezerv miktarının ancak yarısıyla yürütülmesi olmuştur. Rezervin böylece ikiye bölünmesiyle öyle bir durum ortaya çıkmıştır ki, bankacılık kısmının rezervi, küçük ölçüde bile olsa bir azalma gösterdiği anda, Bankanın iskonto oranı üzerinde değişiklik yapması zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla, bu azalan rezervler, iskonto oranında sık sık değişikliklere ve ani yükselmelere yolaçmaktadır." – "1358. 1844'ten beri değişikliklerin" [1857 Haziranına kadar] "sayısı altmışı bulmuştur, oysa 1844' ten önce, aynı süredeki değişiklikler hiç kuşkusuz bir düzineye bile ulaşmamıştır."

1811'den beri İngiltere Bankasının müdürü ve bir süre için de Guvernörü olan Palmer'in, C. D.. 1848-57 Lordlar Kamarası Komitesindeki tanıklığı özellikle ilginçtir:

"828. 1825 Aralığında, bankada kalan külçe rezervi yaklaşık 1.100.000 sterlindi. Eğer bu Yasa [1844 tarihli Banka Yasası] yürürlükte bulunsaydı banka o sırada kuşkusuz *in toto** iflas ederdi. Aralıkta, sanırım, bir haftada 5-6 milyon banknot çıkartıldı ve o sırada panik hafifletilmiş oldu."

"825. Banka eğer o sırada görmüş bulunduğu işlemleri yürütmeye kalkışmış bulunsaydı, bugünkü Yasanın başarısızlığa uğrayacağı birinci dönem [1 Temmuz 1825'ten beri] 28 şubat 1837 idi; o dönemde bankanın elinde 3.900.000-4.000.000 sterlin değerinde külçe vardı, ve Bankanın rezervinde yalnızca 650.000 sterlin kalmış olacaktı. Diğer bir dönem 1839 yılında, 9 Temmuzdan 5 Aralığa kadar devam eden dönemdi.". – "826. Bu dönemdeki rezerv miktarı neydi? Yedek, 5 Eylülde toplam 200.000 sterlin daha azdı (*the reserve was minus altogether £ 200.000*). 5 Kasımda, yaklaşık bir, bir-buçuk milyona yükseldi." – "830. 1844 tarihli Yasa, bankanın, 1837 yılında Amerikan ticaretine yaptığı yardımı engellerdi." – "831. Belli başlı Amerikan firmalarından üçü iflas etti. ... Amerika'yla ilgili hemen bütün firmalar, güvenilemez bir duruma düştüler ve Banka o sırada yardıma gelmeseydi, bir-iki firmadan fazlasının, işlerini sürdürebileceklerini sanmıyorum." – "836. 1837 bunalımı, [sayfa 494] 1847 bunalımı ile kıyaslanamaz. 1837 yılındaki bunalım başlıca Amerika ticaretine inhisar ediyordu." – 838. (1837 Haziran başında banka yönetimi bunalıma çare bulma sorununu tartıştı.) "Bazı baylar ... uygulanacak en doğru ilkenin faiz oranının yükseltilmesi olduğu düşüncesini savundular, böylece meta-fiyatları düşürülmüş olacaktı; kısacası, parayı pahalılandırıp metaları ucuzlatarak, dış ödemeler yapılabilecekti." – "906.

* Tamamıyla. -ç.

Bankanın gücünün, yani fiili sikke miktarının eski ve doğal yöntemlerle sınırlandırılması yerine, 1844 tarihli yasa ile yapay bir sınırlandırma getirilmesi, yapay güçlükler yaratma eğilimini taşır ve dolayısıyla, meta-fiyatları üzerinde gereksiz bir işlem Yasa hükümleri uyarınca gerekli olabilir." – "968. 1844 tarihli Yasa hükümlerini işleterek, normal koşullar altında külçe rezervini fiilen dokuz-buçuk milyonun altına indiremezsiniz. O zaman bu, fiyatlar ile kredi üzerinde bir baskıya yolaçar ve dış ülkelerle yapılan ticarette kambiyo kurlarında, altın ithalini artıracak bir karışıklık yaratarak emisyon kısmının kasalarındaki altın miktarını büyütür." – "996. Şimdi sizin (bankanın) tabi olduğunuz sınırlandırmalar altında siz, kambiyo kurları üzerinde etkin olabilmek için gümüş gerektiği bir sırada, elinizin altında yeterli ölçüde gümüş bulunmayacaktır." – "999. Bankanın kasalarındaki gümüş miktarını beşte-bir olarak sınırlandıran hükmün amacı nedir? – Bu soruyu yanıtlayamam."

Bunun amacı, parayı pahalandırmaktı; *Currency* teorisi dışında, bankanın iki kısma ayrılması ve İskoç ve İrlanda bankalarının, belli bir miktarın ötesinde çıkartacakları banknotların karşılığı olarak altın rezervi bulundurma zorunluluğunun konulması aynı amaca dayalıydı. Bu usul, maden rezervinin bir merkezde toplanmaması sonucunu doğurdu ve böylece aleyhteki kambiyo kurlarının düzeltme gücü azaltılmış oldu. Aşağıdaki bütün koşulların amacı faiz oranını yükseltmekti: İngiltere Bankası, karşılığında altın rezervi bulunması hali dışında, 14 milyonun üzerinde banknot çıkartamayacaktı; bankacılık kısmı, sıradan bir banka gibi yönetilecek para bolken faiz oranını düşürmeye, para kıtken faiz oranını yükseltmeye çalışacaktı; Kıta Avrupası ve Asya ile kambiyo kurlarının başlıca düzeltme aracı olan gümüş rezervinin sınırlandırılması; İskoç ve İrlanda bankaları ile ilgili olan ve ihracat için hiç bir şekilde altına gereksinme göstermeyen, ama şimdi, bunların çıkarttıkları banknotların tamamen hayali olan çevrilebilirliğini sağlamak bahanesiyle altın bulundurulmasını zorunlu kılan hükümler. Gerçek şudur ki, 1844 tarihli yasa, İskoç bankalarında ilk kez 1857 yılında altına karşı bir hücuma neden oldu. Yeni Banka mevzuatı, dışarıya altın akışı ile iç piyasa amaçları için olan altın akışı arasında herhangi bir ayrım da yapmıyor; ama söylemeye gerek yoktur ki, bunların etkileri tamamen farklıdır. Dolayısıyla da, piyasa faiz oranında sürekli büyük dalgalanmalar meydana geliyor. Gümüş ile ilgili olarak Palmer, iki ayrı nedenle, 992 ve 994 numaralı yanıtlarında, bankanın yalnızca kambiyo kurlarının İngiltere lehine olduğu zaman, yani gümüş çok bollaştığında, banknot karşılığında gümüş [sayfa 495] satın alabildiğini söylüyor; çünkü: "1003. Gümüş olarak önemli miktarda külçe bulundurmanın tek amacı, kambiyo kurları ülke aleyhine olduğu sürece, dış ödemeleri kolaylaştırmaktır." – "1004. Gümüş ... dünyanın her yerinde para olan bir metadır, ve dolayısıyla da [dış ödemeler] amacı için ... en dolaysız metadır. Son zamanlarda Birleşik Devletler yalnızca altın kabul etmektedir.".

Ona göre, aleyhte olan kambiyo kurları, dış ülkelere altın akışına yolaçmadığı sürece, darlık zamanlarında bankanın faiz oranını eski %5'lik düzeyin üzerine çıkartmasına gerek yoktu. 1844 tarihli yasa olmasaydı, banka, kendisine getirilen bütün birinci sınıf poliçeleri hiç güçlük çekmeden iskonto edebilirdi. [1018-20.] Ama, 1844 tarihli yasa ve bankanın 1847 Ekiminde içinde bulunduğu durum karşısında, "bankanın kredi firmalarından isteyebileceği ve bunların da, ödemelerini yapabilmek için vermekten kaçınabilecekleri hiç bir faiz oranı yoktu" [1022]. Ve bu yüksek faiz oranı da, Yasanın tam amacıydı.

"1029. ... Faiz oranının dış talepler [değerli madenler için] üzerindeki etkisi ile ülke içersindeki bir kredi sıkışıklığı döneminde Banka üzerindeki baskıyı frenlemek amacıyla faiz oranındaki yükselme arasında benim çizmek istediğim büyük ayrım." –"1023. 1844 tarihli yasadan önce ... kurlar ülkenin lehinde iken ve bütün ülkede kesin bir panik ve endişe varken, banknot çıkartılması için konulmuş hiç bir sınır yoktu ve bu bunalım durumu ancak böyle hafifletilebilirdi."

İngiltere Bankasının yönetiminde 39 yıl bir yer işgal eden bir kimse işte bunları söylüyor. Şimdi de, özel bir bankeri, 1801'den beri Spooner, Attwood and Co. firmasının ortaklarından olan Twells'e kulak verelim. 1857 tarihli B. C.'de dinlenen tanıklar arasında yalnız o, ülkenin içersinde bulunduğu gerçek durumu görmemize yardım ediyor ve yaklaşan bunalımı görüyor, Ne var ki o da, başka bakımlardan Birmingham'lı bir little-shilling adamıdır; tıpkı, bu okulun kurucuları olan ortakları Attwood kardeşler gibi. (Bkz: *Zur Kritik der pol. (Ek.,* s. 59.*) Şöyle tanıklık ediyor: "4488. Sizce, 1844 tarihli yasa nasıl işledi? – Sorunuzu eğer bir banker olarak yanıtlamam gerekirse, Yasanın fazlasıyla iyi işlediğini söyleyebilirim, çünkü, bankerler ile her türden [para] kapitalistler için zengin bir verim sağladı. Ama bu yasa işlerini güvenle düzenleyebilmesi için iskonto oranının kararlı olmasını isteyen dürüst ve çalışkan işadamları için çok kötü işlemiş oldu. ... Borç para vermeyi pek kârlı bir iş haline getirdi," – "4489. O, [Banka Yasası] Londra'daki ticaret bankalarının, hisse senedi sahiplerine %20-%22 kâr vermelerini sağlamış oldu değil mi? – Geçen gün bunlardan birisi %18, ve sanırım bir başkası %20 veriyordu; bunların, 1844 tarihli yasayı çok kuvvetle desteklemeleri gerekir." – "4490. Büyük sermayesi olmayan küçük işadamları ile saygıdeğer tüccarları ... gerçekten de çok büyük sıkıntıya sokuyor [sayfa 496] – Benim bu konuda bilgi edinmemi sağlayan tek yol, bunlara ait olan ve şaşırtıcı miktarlara ulaşan ödenmemiş poliçeleri görmemdir. Bunların, hepsi de daima küçük meblağlar, belki de 20 ile 100 sterlin arasında; bunların büyük bir kısmı ödenmemiş ve ülkenin her yanına ödenmemiş olarak geri dönüyorlar; bu her zaman, küçük esnaf ... arasındaki büyük sıkıntının bir belirtisidir." – 4494. Şimdi o, işlerin kârlı olmadığını söylüy-

* *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 111. *-Ed.*

or. Aşağıdaki sözleri, hiç kimsenin bir bunalımdan en ufak bir kuşku bile duymadığı sırada, bunalımın gizli varlığını farkettiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

"4494. Malların fiyatı Mincing Lane'de aynı kalıyor, ama hiç bir şey sattığımız yok, ne fiyatta olursa olsun satamıyoruz; nominal fiyatı koruyoruz." – 4495. Şu olayı anlatıyor: Bir Fransız, Mincing Lane'deki bir komisyoncuya belli bir fiyatta satılmak üzere 3.000 sterlinlik mal gönderiyor. Komisyoncu istenilen fiyatı kabul edemiyor ve Fransız da bu fiyatın altında satamıyor. Metalar satılmıyor, ama Fransız'a para gerek. Bu durumda komisyoncu ona 1.000 sterlin avans veriyor ve Fransız da, mallarını teminat göstererek komisyoncuya üç ay vadeli 1.000 sterlinlik bir poliçe çekiyor. Üç ay sonra poliçenin vadesi geliyor ama mallar gene satılmıyor. Komisyoncu poliçeyi ödemek zorunda kalıyor ve 3.000 sterlinlik teminata sahip olduğu halde bunu nakite çeviremiyor ve bunun sonucu güç duruma düşüyor. Böylece bir kimse kendisiyle birlikte bir başkasını da zor duruma sokmuş oluyor. – "4496. Büyük ihracatla ilgili olarak ... ülke içersinde işlerde bir durgunluk olduğunda, bu zorunlu olarak ihracatı kamçılıyor." – "4497. Ülke içersindeki tüketimin azaldığını mı sanıyorsunuz? – *Gerçekten çok fazla ... büyük ölçüde* ... küçük esnaf bu konuda en iyi otoritedir." – "4498. İthalat gene de çok büyük; bu, tüketimin fazla olduğunu göstermiyor mu? – Gösteriyor, *eğer satabilirseniz,* ama depoların çoğu bu mallarla dolu; sözünü ettiğim şu olayda, elde, satılmayan 3.000 sterlin değerinde mal var."

"4514. Para değerli olduğunda, sermayenin ucuz olduğunu söyleyebilir misiniz? – Evet." – Demek ki bu adam, yüksek bir faiz oranı değerli bir sermaye ile aynı şeydir diyen Overstone ile hiç de aynı fikirde değil.

Aşağıdaki satırlar işlerin nasıl yürütüldüğünü gösteriyor: "4616. Diğerleri, çok ileri gidiyor ve şaşılacak ithalat ve ihracat işleri çeviriyorlar; sermayelerinin kendilerine sağladığının çok ötesinde büyük işler; bütün bunlardan hiç kuşku yok. Bu adamlar başarıya ulaşabilirler; giriştikleri tehlikeli işte şansları yardım eder, büyük servetler elde edebilirler, işlerini yoluna koyarlar. Şimdi işlerin büyük ölçüde yürütüldüğü sistem işte bu. Bir sevkiyatta yüzde 20, 30, 40 kaybı göze alanlar var, bir dahaki riskli iş bu kayıplarını geriye getirebilir. Ardarda başarısızlığa uğrarlarsa mahvolup giderler; son zamanlarda bu gibi durumlara sık sık raslıyoruz; ticari firmalar geriye bir kuruş bırakmadan iflas edip gidiyorlar." [sayfa 497]

"4791. Düşük faiz oranı [son on yıldaki] bankerler aleyhine işliyor, doğrudur, ama sizlere defterleri göstermeden şimdiki kârların [kendi kârlarının], eskisine göre ne denli yüksek olduğunu anlatmak çok güç olur. Fazla para çıkartılması nedeniyle faiz düştüğü zaman, büyük mevduatlarımız bulunur; faiz yüksek olursa, bundan bu şekilde yararlanırız." – "4794. Para, ılımlı bir faiz oranında iken bize daha fazla talep yapılır; daha fazla borç veririz; bu iş [biz bankerler için] böyle işler. Faiz oranı

yükselince biz de ortalamanın üzerinde faiz alırız; almamız gerekenin üzerinde faiz alırız."

İngiltere Bankasının çıkarttığı banknotların kredisinin, bütün uzmanlarca her türlü kuşkunun ötesinde kabul edildiğini görmüş bulunuyoruz. Gene de Banka Yasası bu banknotların çevrilebilirliği için, altın olarak dokuz-on milyonu tamamen bağlıyor. Bu rezervin kutsallığı ve dokunulmazlığı böylece, eski zamanlardaki iddiharcılar arasında görülenden çok daha ileriye götürülmüş oluyor. Mr. Brown (Liverpool), C. D.1847-57 Komisyonunda şöyle tanıklık ediyor: "2311: Bu para [emisyon kısmındaki maden rezerv], Parlamento Yasasını ihlal etmeksizin el sürülemediğine göre, denize dökülmüş gibidir."

Daha önce de adı geçen ve yaptığı tanıklık, Londra'daki modem inşaat sistemini göstermek için de kullanılan (Kitap II, Bölüm XII) inşaat müteahhidi E. Capps, 1844 tarihli Banka Yasası konusundaki kanısını şöyle özetliyor [B. A. 1857]: "5508. Bütünüyle bakıldığında ... şimdiki sistem [Banka Yasasının getirdiği sistem] demek ki size göre sanki, sanayiin kârlarını zaman zaman tefecinin cebine aktarmak için kurnazca düzenlenmiş bir plan gibidir, öyle mi ? – Evet öyle. Yapı işinde bunun böyle işlediğini biliyorum."

Daha önce de söylendiği gibi İskoç bankaları da, 1845 tarihli Banka Yasası ile, İngiliz bankalarına benzeyen bir sistem altına zorla sokulmuştu. Bunlar, her banka için saptanan sınırın ötesinde banknot çıkartmak için altın rezervi bulundurma zorundaydılar. Bunun sonucu, 1848-57 C. D. Komisyonundaki şu tanığın sözlerinden anlaşılabilir.

Bir İskoç Bankasının müdürü Kennedy: "3375.1845 tarihli Yasanın yürürlüğe girmesinden önce İskoçya'da, altın dolaşımı diyebileceğimiz bir şey var mıydı? – Hayır, hiç yoktu." – "3376. O zamandan beri, herhangi ek bir dolaşım oldu mu? – Hayır olmadı; halk altından hoşlanmaz." – 3450. İskoç bankalarının 1845'ten beri tutmak zorunda oldukları yaklaşık 900.000 sterlin tutarındaki altın, onun kanısınca, yalnızca zararlı olabilir ve "İskoçya'nın sermayesinin bu kadarlık bir kısmını kâr getirmeyecek bir biçimde emmektedir. "

Ayrıca, *Union Bank of Scotland*'ın müdürü Anderson da diyor ki: "3588. İskoç bankalarının altın için İngiltere Bankası üzerindeki tek baskısı döviz içindi öyle mi? – Öyle, ve bu baskı, Edinburgh'ta altın [sayfa 498] tutmakla kalkmış olmayacaktır." – "3590. İngiltere Bankasında" [ya da İngiltere'deki özel bankalarda] "aynı miktarda teminata sahip olmakla, İngiltere Bankasına bir altın akışı yapmadan önce ne kadar gücümüz varsa gene o kadar gücümüz var."

Ensonu, *Economist*'ten (Wilson) bir yazı aktarıyoruz: "İskoç bankaları, Londra'daki şubelerinde, kullanılmayan nakit meblağları tutuyorlar; bu şubeler de bunları İngiltere Bankasına koyuyor. Bu durum İskoç bankalarına, bu meblağların sınırları içersinde bankanın madeni rezervleri üzerinde kullanma hakkı sağlıyor, ve bu para, dış ödemelerin yapıl-

ması gerektiği anda gerekli bulunan bu yerde daima bulunmaktadır." – Bu sistem, 1845 tarihli Yasa ile bozulmuş bulunuyor: 1845 tarihli Yasanın İskoçya üzerindeki etkisi sonucu "son zamanlarda bankanın sikkelerinde, İskoçya'daki sırf olasılığa dayalı bulunan ve belki de hiç yapılamayacak olan bir talebin karşılanması için büyük bir akış görülmüştür. ... Bu döneme kadar, büyük bir miktar, düzenli olarak Londra ile İskoçya arasında gidip gelirdi. Bir İskoç bankasının, kendi banknotları için artan bir talep beklediği bir an gelince, Londra'dan bir sandık altın getirildi; bu dönem geçince de aynı sandık, çoğu kez açılmadan Londra'ya geri gönderildi." (*Economist,* October 23, 1847 [s. 1214-1215].)

[Ve, Banka Yasasının babası, banker Samuel Jones Loyd, namı diğer Lord Overstone bütün bunlara ne diyor?

Daha 1848'de, Ticari Bunalım konusundaki Lordlar Kamarası Komitesinde 25 Ekim 1847 tarihli Hükümet Mektubunun verdiği, banknot çıkartılmasının artırılması *yetkisinin* bile bunalımın şiddetini azaltmaya yettiği olgusuna karşın, "yeterli sermaye yokluğunun neden olduğu bunalım ve yüksek faiz oranının, fazladan banknot çıkartılmasıyla ortadan kaldırılamayacağını" (1524) yinelemişti:

O, "Yüksek faiz ile sanayi kârlarındaki düşmenin, sanayi ve ticaret amaçları için kullanılabilecek *maddi* sermayedeki azalmanın zorunlu bir sonucu" (1604) olduğu görüşünü savunuyordu. Ve bununla birlikte, aylardır sanayiin içersine düştüğü bunalım, depoları dolduran, taşıran, ama fiilen satılamayan maddi meta-sermayeden ibaret bulunuyordu; işte sırf bu yüzden, maddi üretken sermaye, daha fazla satılması olanaksız meta-sermaye üretmemek için, bütünüyle ya da kısmen boşu boşuna beklemektedir.

Ve, 1857 tarihli Banka Komitesinde de şöyle diyordu: "1844 tarihli yasa ilkelerine olan kesin bağlılık ve uygulanmasında gösterilen çabukluk ile her şey düzen ve yumuşaklık içersinde geçti, parasal sistem güvenli ve sağlamdır, ülkedeki gönenç tartışılamaz durumdadır, 1844 tarihli yasanın erdemine olan kamu güveni günden güne güçlenmekte, ve eğer komite, bu yasanın dayandığı ilkelerin sağlamlığı ya da sağladığı yararlı sonuçların daha başka pratik örneklerini görmek istiyorsa, komiteye verilecek doğru ve yeterli yanıt: çevrenize bakınız, ülkenin bugünkü iş ve ticaret durumuna bir gözatınız, ... halkın memnunluğuna bakınız, [sayfa 499] toplumun bütün sınıflarına yayılan servet ve gönence bakınız; ve bunu yaptıktan sonra komite, bu sonuçların alınmasını sağlayan yasanın devamına engel olup olmamak konusunda, yerinde ve adaletli bir karar verebilecektir." (B. C.1857; n° 4189.)

Overstone'un 14 Temmuzda Komite önünde okuduğu övgüye, aynı yılın 12 Kasımında, banka yönetimine yazılan mektup biçimindeki yanıtta, geriye kalanların kurtarılabilmesi için, 1844 tarihli, mucizeler yaratan yasanın, hükümetçe yürürlükten kaldırıldığı bildiriliyordu. -*F. E.*]
[sayfa 500]

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM
DEĞERLİ MADEN VE KAMBİYO KURU

I. ALTIN REZERVİNİN HAREKETİ

Darlık zamanlarında banknot birikimi bakımından şurasını dikkate almak gerekir ki, bu, en ilkel toplum koşulları altında, karışıklık zamanlarında değerli maden yığmanın bir tekrarıdır. 1844 tarihli yasanın işleyişi ülkedeki bütün değerli madenleri dolaşım aracı haline sokmak istediği için de ilginçtir; bu yasa, dışarıya bir altın akışını, dolaşım aracındaki daralma ile, içeriye bir altın akışını, dolaşım aracındaki genişleme ile bir tutmak istemektedir. Ama, sonuçta denemeler, bunun tersinin doğru olduğunu tanıtlamıştır. Biraz ilerde sözünü edeceğimiz tek bir istisna dışında, İngiltere Bankasının dolaşımdaki banknot miktarı, 1844'ten beri hiç bir zaman, kendisine çıkartma yetkisi verilen azami düzeye ulaşmamıştır. 1857 bunalımı, öte yandan, bazı koşullar altında bu azaminin de yeterli olmadığını tanıtlamıştır. 1857 yılı 13 Kasımından 30 Kasımına kadar, bu azaminin üzerinde günde ortalama 488.830 sterlin dolaşımda bulunuyordu (B. A. 1858, s. xı). O sırada, yasal azami 14.475.000 sterlin, artı, bankanın mahzenlerindeki maden rezerv miktarı idi.

Değerli maden girişi ve çıkışı ile ilgili olarak şunları dikkate almak gerekir:

Birincisi, bir yandan altın ve gümüş üretmeyen bir bölge içersinde, ileri-geri maden hareketi ile, öte yandan, altın ve gümüşün üretim [sayfa 501] kaynaklarından, çeşitli diğer ülkelere akışı ve bu ek madenin

bunlar arasındaki dağılımı arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Rusya'daki altın madenlerinden önce, Kaliforniya ile Avustralya, etkilerini hissettiriyorlardı, 19. yüzyılın başından beri altın ikmali, aşınan sikkelerin değiştirilmesine, lüks eşyaların yapımına ve Asya'ya gümüş ihracına ancak yetiyordu.

Bununla birlikte, önce, o zamandan beri Asya'ya gümüş ihracı, Amerika ile Avrupa'nın Asya ile yaptığı ticaret nedeniyle olağanüstü artış gösterdi. Avrupa'dan ihraç edilen gümüşün yerini, geniş ölçüde ek altın arzı aldı. Sonra, yeni ithal edilen altının bir kısmını, içerdeki para dolaşımı emdi. 1857 yılına kadar, altın olarak yaklaşık 30 milyonun, İngiltere'nin iç dolaşımına eklendiği tahmin edilmiştir.[14] Ayrıca, Avrupa ve Amerika'nın bütün merkez bankalarındaki ortalama maden rezervi düzeyi 1844'ten beri artış gösterdi. Aynı zamanda, daha büyük miktarlarda altın sikke iç dolaşımdan çıktığı ve hareketsiz hale geldiği için, paniği izleyen durgunluk döneminde banka rezervlerindeki daha hızlı büyüme sonucu iç para dolaşımında bir genişleme oldu. Ensonu: lüks eşyaların yapımı için değerli maden tüketimi, yeni altın yataklarının bulunmasından beri artan zenginlik sonucu, büyüme gösterdi.

İkincisi, değerli maden, altın ya da gümüş üretmeyen ülkeler arasında gider gelir, aynı ülke sürekli olarak bu madeni hem ithal etmekte ve hem de ihraç etmektedir. Bu hareketin şu ya da bu yöndeki ağırlığıdır ki, son tahlilde, dışarıya bir altın akışı mı yoksa içerde bir büyüme mi olduğunu belirler, çünkü, düpedüz gidip gelmeler ve çoğu kez paralel hareketler, geniş ölçüde birbirini eşitler. Ne var ki, bu nedenle, sonucu ilgilendirdiği kadarıyla, bu süreklilik ve çoğu kez de, her iki hareketin birbirine paralel oluşu dikkate alınmamıştır. Daha büyük bir değerli maden ithali ya da ihracı, daima, meta ithali ya da ihracı arasındaki oranın bir sonucu ve ifadesi olarak yorumlanmıştır, oysa, bu aynı zamanda meta alışverişinden tamamen bağımsız olarak, bizzat değerli maden ithali ile ihracı arasındaki bağıntının bir göstergesidir.

Üçüncüsü, ithalatın ihracattan fazla oluşu ya da bunun tersi, genellikle, merkez bankalarının maden rezervlerindeki artışla ya da azalmayla ölçülmüştür. Bu ölçütün hassaslık derecesi, doğal olarak, genellikle bankacılığın merkezileşme derecesine bağlıdır. Çünkü buna bağlı ola-

[14] Bunun para piyasası üzerinde yaptığı etkiyi, Newmarch'ın aşağıdaki tanıklığı göstermektedir: "1509. 1853 yılının sonunda, halk arasında oldukça büyük bir kaygı vardı ve o yılın eylülünde, İngiltere Bankası, iskonto oranını üç nedenle yükseltti. ... Ekim ayı başlarında, halk arasında önemli derecede bir kaygı ve korku vardı. Bu kaygı ve korku, Avustralya'dan yaklaşık 5 milyon sterlin tutarında değerli madenin gelmesi sonucu, kasım ayı sona ermeden çok büyük ölçüde azaldı ve neredeyse yokoldu ... Ekim ve kasım aylarında yaklaşık 6 milyon sterlin tutarında değerli madenin gelmesiyle, 185 güzünde gene aynı şey oldu. Üç ayda, eylül, ekim ve kasımda, yaklaşık 8 milyon sterlin tutarında değerli maden gelmesiyle, bir kaygı ve korku dönemi olduğunu bildiğimiz 1855 güzünde tekrar aynı şey oldu; ve sonra, geçen yılın, 1856'nın sonunda gene tamamen aynı şeyin olduğunu görüyoruz. Gerçekte, herhangi bir mali baskının doğal ve tam çözümü için, altın bir geminin erişmesini bekleme alışkanlığına kapılıp kapılmadığımız konusunda, hemen her komite üyesinin gözlemlerine başvurabilirim." [B. A. 1857.]

rak, [sayfa 502] ulusal bankalar denilen kuruluşlarda genellikle birikmiş bulunan değerli madenlerin hacmi, ulusal maden rezervini temsil eder. Ama bunun böyle olduğu kabul edildiğinde, bu sağlıklı bir ölçek değildir, çünkü, ek olarak yapılan bir ithal, bazı koşullar altında, iç dolaşım ve lüks eşya yapımında daha fazla altın ve gümüş kullanılmasıyla emilmiş olabilir; ayrıca, ek bir ithal yapılmaksızın, iç dolaşım için, altın sikke çekilmiş olabilir ve böylece maden rezervi, ihracatta aynı zamanda bir artış olmaksızın azalabilir.

Dördüncüsü, azalma hareketi uzun bir süre devam ettiğinde, altın ihracı dışarıya bir altın akışı biçimini alabilir ve bu azalma, hareketin eğilimini temsil eder ve bankanın maden rezervini, ortalama düzeyinin epeyce altına, neredeyse ortalama asgarisine doğru düşürür. Bu asgari düzey, banknotların ödenmelerini güvence altına alan yasalarla her ayrı durum için farklı şekilde belirlendiği için, azçok keyfi olarak saptanmıştır. Dışarıya altın akışının İngiltere'de ulaşabileceği nicel sınırlar konusunda, Newmarch, 1857 Banka Yasası Komitesinde şöyle tanıklık etmiştir (Tanıklık n° 1494): "Deneyimlere göre, dış ticaretteki dalgalanmalardan doğan dışarıya altın akışının, 3-4 milyon sterlini aşması olasılığı pek azdır." – 1847'de, İngiltere Bankasının altın rezervi düzeyinde 23 Ekimde meydana gelen en düşük nokta, 26 Aralık 1846'ya göre 5.198.156 sterlin, ve 1846 yılının (29 Ağustos) en yüksek düzeyine göre 6.453.748 sterlin bir azalma olduğunu göstermiştir.

Beşincisi, ulusal bankalar denilen kurumların maden rezervlerinin saptanması, ki, bu saptanma, bu maden birikiminin büyüklüğünü bizzat düzenlemez, çünkü bu büyüklük sırf iç ve dış ticaretin felce uğraması ile büyüyebilir, üç yönlü bir işlevi yerine getirir: 1) uluslararası ödemeler için yedek fon, bir başka deyişle, dünya-parası yedek fonu; 2) ardarda genişleyen ve daralan iç maden dolaşımı için yedek fon; 3) mevduatların ödenmesi ve kağıt paranın altına çevrilmesi için yedek fon (bu son işlev, bankanın işlevleri ile ilgili olup, para olarak paranın işlevleri ile hiç bir ilişkisi yoktur). Bankaların bu yedek-fonları, dolayısıyla, bu üç işlevin herbirini etkileyen koşullar tarafından da etkilenebilir. Böylece uluslararası bir fon olarak, ödemeler dengesi –bu dengeyi belirleyen etmenler ve ticaret dengesine oranı ne olursa olsun– tarafından da etkilenebilir. İç maden dolaşımına ait yedek fon olarak da, bu dolaşımdaki genişleme ya da daralma tarafından etkilenebilir. Üçüncü işlev –teminat fonu olma işlevi-, söylendiği gibi, maden rezervinin bağımsız hareketini belirlemez, ama iki yönlü etkisi olur. İç dolaşımda madeni paranın (gümüşün değer-ölçüsü olduğu ülkelerde gümüş sikkeler de dahil) yerini alan banknotların çıkartılması halinde, yedek fonun 2)'deki işlevi geçersiz olur. Ve değerli madenin bu işlevin yerine getirilmesine hizmet eden kısmı, uzun bir süre dış ülkelerin yolunu tutar. Bu durumda, maden sikkeler iç dolaşım için çekilmemişlerdir ve böylece, maden rezervinin, dolaşımdaki sikke haline getirilmiş madenin bir kısmının hareketsiz

hale [sayfa 503] getirilmesiyle artması da bununla birlikte ortadan kalkmış olur. Ayrıca, mevduatların ödenmesi ve banknotların altına çevrilmesi için her zaman asgari bir maden rezervi bulundurulması gerekiyorsa, bu da kendine göre, dışarıya ya da içeriye altın akışının sonuçlarını etkiler; bu, rezervin, bankanın her zaman bulundurma zorunda olduğu kısmını ya da, belli zamanlarda, yararsız olduğu için elden çıkartmak istediği kısmı etkiler. Dolaşım, tamamen madeni ise ve bankacılık sistemi toplaşmış ise, banka da kendi maden rezervini, kendi mevduatlarının ödenmesi için teminat olarak düşürme zorundadır ve dışarıya bir maden akışı, 1857'de Hamburg'da görüldüğü gibi bir paniğe yolaçabilir.

Altıncısı, belki de 1837 dışında, gerçek bunalımlar, daima, ancak kambiyo kurlarındaki bir değişmeden sonra, yani değerli maden ithali, ihracına göre tekrar ağırlık kazanır kazanmaz patlak verirler.

1825'te gerçek çöküş, altın akışı kesildikten sonra gelmişti. 1839' da, bir altın akışı vardı, ama bu bir çöküntüye yolaçmadı. 1847'de altın akışı nisan ayında kesildi ve çöküntü ekim ayında geldi. 1857'de, dış ülkelere altın akışı, kasım ayı başında kesildi ve çöküntü aynı ayın sonlarında geldi.

Bu, 1847 bunalımında özellikle belliydi; altın akışı, hafif bir bunalım başlangıcına yolaçtıktan sonra nisan ayında kesildi ve gerçek ticari bunalım ancak ekim ayında başladı.

Aşağıdaki tanıklık, 1848 [*Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress*'de] Ticari Bunalımı Konusundaki Lordlar Kamarası Gizli Komitesinde yapılmıştı. Bu tanıklık 1857 yılına kadar basılmamıştı. (Biz bunu da C. D.1848-57 olarak aktarmıştık.)

Tooke'un tanıklığı: 1847 Nisan'da, sözcüğün tam anlamıyla paniğe varmamakla birlikte bir darlık başlamıştı, ama nispeten kısa süreli oldu ve önemli bir ticari iflas görülmedi. Ekim ayında para darlığı, nisan ayındakinden çok daha yoğundu ve neredeyse hiç görülmemiş sayıda ticari iflaslar oldu (2996). – Nisan ayında kambiyo kurları, özellikle Amerika ile, olağandışı büyüklükte ithalatın ödenmesinde bizi önemli miktarda altın ihracına zorladı ancak büyük bir çabayla Banka dışarıya altın akışını durdurdu ve oranları yükseltti (2997). – Ekim ayında kambiyo kurları İngiltere'nin lehine idi (2998). – Kambiyo kurlarında değişme, nisanın üçüncü haftasında başladı (3000). – Temmuz ve ağustosta dalgalandı (3001). – Ağustosta altın akışı, iç dolaşım için bir talepten ortaya çıktı (3003).

İngiltere Bankası Guvernörü J. Morris: Kambiyo kuru 1847'den beri İngiltere'nin lehinde olduğu ve dolayısıyla altın ithali yapıldığı halde, bankanın külçe rezervi azaldı. "2.200.000 sterlin, iç talep sonucu, ülkeden çıktı"(137). – Bu, bir yandan, demiryolu yapımında daha fazla işçi çalışmasıyla, öte yandan, "bunalım sırasında ellerinde altın bulunmasını arzu eden bankerler" ile açıklandı (147). [sayfa 504]

1811'den beri, İngiltere Bankasının eski guvernörü ve müdürle-

rinden, Palmer: "684. 1847 Nisanının ortalarından 1844 tarihli yasanın sınırlandırıcı maddesinin kaldırıldığı güne kadar geçen dönem boyunca, döviz durumu bu ülkenin lehine idi."

1847'de kendi başına bir parasal panik yaratan dışa altın akışı, bu nedenle, her zaman olduğu gibi, yalnızca bir bunalımın habercisiydi, ve patlak vermeden önce, tersine bir akış başlamıştı bile: 1839'da, tahıl, vb. satın alınması için, dışarıya kuvvetli bir altın akışı oldu, ama ne bunalım vardı, ne de parasal panik.

Yedincisi, genel bunalımlar yerleşir yerleşmez, altın ile gümüş –üretici ülkelerden içeri akan yeni değerli madenler bir yana– çeşitli ülkelerin kendi birikimleri olarak, varoldukları eski denge durumu içersinde orantılı olarak dağılırlar. Öteki koşular eşit olmak üzere, her ülkedeki birikimin büyüklüğü, o ülkenin, dünya piyasasında oynadığı rol ile belirlenecektir. Bu birikim, normal payından daha fazlasına sahip bulunan ülkeden, normal miktarın daha azına sahip olan ülkelere doğru akar. Bu gidiş-geliş hareketleri, yalnızca çeşitli ulusal rezervler arasındaki başlangıçta varolan dağılımı yeniden sağlar. Ne var ki, bu yeniden dağılım, kambiyo kurlarını incelerken ele alacağımız, çeşitli koşulların etkisi ile meydana gelir. Normal dağılım yeniden kurulur kurulmaz –bu andan başlayarak– bir büyüme aşamasına girilir ve ardından tekrar dışa akış hareketi başlar. [Bu son tümce, kuşkusuz, dünya para piyasasının merkezi olarak, yalnızca İngiltere için geçerlidir. *-F. E.*]

Sekizincisi, dışarıya maden akışı, genellikle, dış ticaret durumunda bir değişmenin belirtisidir ve bu değişiklik de, yaklaşan yeni bir bunalımın ön habercisidir.[15]

Dokuzuncusu, ödemeler dengesi. Asya lehinde ve, Avrupa ile Amerika aleyhinde olabilir.[16]

Başlıca iki dönemde, değerli maden ithali yer alır. Bir yandan, bu bunalımı izleyen ve sınırlı bir üretimi yansıtan, düşük faiz oranının birinci evresinde yer alır; ve sonra, faiz oranının yükseldiği ama ortalama düzeyine henüz ulaşmadığı ikinci evrede. Bu, geriye ödemelerin çabuk geldiği, ticari kredinin bol olduğu ve dolayısıyla da, borç sermayesine olan talebin, üretimdeki genişlemeyle aynı oranda artmadığı bir evredir.

[15] Newmarch'a göre, dış ülkelere altın akışı şu üç nedenden ileri gelebilir 1) tamamen ticari koşullardan yani 1836-1844 arası ve tekrar 1847'de olduğu gibi, eğer ithalat ihracattan fazla olmuş ise - belli başlı büyük bir hububat ithali; 2) 1857'de Hindistan'da demiryolu yapımında olduğu gibi, dış ülkelerde İngiliz sermaye yatırımı için araç sağlamak için, ve 3) 1853 ve 1854'te Doğu'da, savaş amaçları için olduğu gibi, dış ülkelerde belirli harcamalar nedeniyle.

[16] 1918. Newmarch. "Hindistan ile Çin'i bir araya getirirseniz, Hindistan ile Avustralya arasındaki alışveriş hesaba katılırsa ve daha da önemlisi Çin ile Birleşik Devletler arasındaki ticaret dikkate alınırsa, bu üçgensel işlemde denge bizim aracılığımız ile sağlanmaktadır ... ve bu durumda, ticaret dengesinin yalnız bu ülkenin değil, Fransa ile Birleşik Devletler'in de aleyhinde olduğu doğrudur." - (B A. 1857.)

Her iki [sayfa 505] evrede de, nispeten bol borç sermayesi ile, altın ve gümüş biçiminde, yani yalnızca başlıca borç sermayesi olarak iş görebileceği bir biçimde ek sermaye fazlalığı, zorunlu olarak, faiz oranını ve onunla birlikte de piyasanın genel durumunu ciddi olarak etkiler.

Öte yandan, bir maden akışı, sürekli ve büyük ölçüde bir değerli maden ihracı, geriye ödemeler akışı durur durmaz ve piyasalar malla dolar dolmaz başlar, ve bir gönenç görüntüsü ancak kredi aracılığı ile sürdürülür; başka bir deyişle, borç sermayesine karşı büyük ölçüde artan bir talep ve dolayısıyla da faiz oranı en azından ortalama düzeyine ulaşır ulaşmaz bu maden akışı başlar. Kendisini dışarıya altın akışında ortaya koyan bu koşullar altında, sermayenin, doğrudan doğruya borç verilebilir sermaye biçiminde sürekli şekilde çekilmesinin etkisi önemli ölçüde yoğunlaşır. Bu, zorunlu olarak, faiz oranı üzerinde dolaysız bir etki yapar. Ama, faiz oranındaki yükselme, kredi işlemlerini sınırlama yerine bunları genişletir ve bütün kredi kaynakları üzerinde büyük bir baskıya yolaçar. İşte bu yüzden, bu dönem, çöküntüden önce gelen dönemdir.

Newmarch'a soruldu (B. A. 1857): "1520. Ama o zaman, dolaşımdaki senetlerin hacmi, iskonto oranı ile birlikte artıyor mu? – Öyle görünüyor." – "1522. Tamamen olağan zamanlarda, ana hesap defteri gerçek değişim aracıdır; ama bir güçlük ortaya çıktığında, örneğin demin sözünü ettiğim koşullar altında, banka iskonto oranında bir yükselme olur ... o zaman, işlemler, doğal olarak, poliçe çekilmesine dökülür; bu poliçeler, yalnız, yapılan alışverişin yasal kanıtları olması bakımından daha uygun olmakla kalmaz, başka yerlerdeki satın almaları gerçekleştirmek için de daha elverişli oldukları gibi, sermaye sağlayabilecek bir kredi aracı olmaları yönünden de çok elverişlidirler." – Üstelik, bazı tehlikeli durumlar bankayı, iskonto oranını yükseltme durumunda bırakır bırakmaz –böylece, aynı zamanda, bankasının iskonto edeceği senetlerin vadelerini kısaltma olasılığı da ortaya çıkmış olur– bunun hızla yükseleceği konusunda genel bir kaygı ortalığı kaplar. Herkes, ve her şeyden önce de kredi sahtekarları, böylece, gelecekteki senetleri iskonto ettirmek ve belli bir tarihte elden geldiğince çok kredi aracını ellerinde bulundurma çabasına düşerler. Bu nedenler, öyleyse şuna varıyor: etkisini hissettiren şey, ithal ya da ihraç edilen değerli madenin, değerli maden olarak düpedüz miktarı değil, önce, değerli madenin para biçiminde sermaye olarak taşıdığı özgül nitelik sayesinde ve sonra da, terazinin bir kefesine eklendiğinde sallanmakta olan göstergenin kesinlikle bir yana dönmesine yeterli olan bir tüy gibi hareket etmesi ile bu etkisini göstermiş olur; yapılacak bir ekin şu ya da bu yanının ağır basmasına yeteceği koşullar altında ortaya çıktığı için bu etkiyi gösterir. Böyle olmasaydı, diyelim 5-8 milyon sterlin tutarındaki bir altın çıkışının –ve bu, bugüne kadar görülen en üst sınırdır– hissedilebilir bir etki yaratmasını açıklamak olanaksız olurdu. İngiltere'de ortalama altın olarak dolaşımda

bulunan 70 milyon sterlin ile kıyaslandığında bile önemsiz görülen, sermayenin [sayfa 506] bu küçük azalması ya da artışı, İngiltere'ninki gibi bir üretim hacmi ile kıyaslandığında gerçekten de ihmal edilebilir ufak bir büyüklüktür.[17] Ama, bir yandan bütün para-sermayeyi üretimin emrine sokmaya (ya da aynı şey demek olan, bütün para geliri sermayeye çevirmeye) yönelmiş bulunan, öte yandan, çevrimin belli evresinde maden rezervini en aza indirerek yerine getirmesi gerekli işlevleri yapmasına olanak vermeyen, işte bu gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir ki, bütün organizmadaki bu aşırı hassaslığı yaratmaktadır. Üretimin daha az gelişmiş aşamalarında, birikimin, ortalama düzeyinin altına düşmesi ya da üzerine yükselmesi nispeten önemsiz bir sorundur. Bunun gibi, sınai çevrimin kritik döneminde ortaya çıkmadığı takdirde, çok önemli ölçüde bir altın akışı bile nispeten etkisizdir.

Yapmış olduğumuz açıklamalarda, kötü bir ürün döneminin, vb. sonucu olarak yer alan, dışarıya altın akışı durumlarını incelemedik. Bu gibi durumlarda, bu altın akışında ifadesini bulan, üretimin dengesindeki büyük ve ani sarsıntı, bu akışın etkileri bakımından daha fazla bir açıklamayı gerektirmez. Bu sarsıntının, üretimin bütün hızıyla ilerlediği bir döneme raslaması ölçüsünde, yapacağı etki de o kadar büyük olur.

Biz, bir de, banknotların altına çevrilebilirliğinin teminatı ve tüm kredi sisteminin ekseni olarak, maden rezervinin işlevini inceleme-dışı bıraktık. Merkez bankası, kredi sisteminin eksenidir. Ve maden rezervi de bankanın eksenidir.[18] Kitap I'de ödeme araçlarının irdelenmesinde (Kap. III) göstermiş olduğum gibi, kredi sisteminden parasal sisteme geçiş, gereklidir. Maden esasına dayalı bir sistemin kritik bir anda devam ettirilmesi için, gerçek servetten çok büyük fedakarlıklar yapılması gerektiğini, Tooke da, Loyd-Overstone da kabul etmişlerdir. Tartışma, yalnızca bir fazlalık ya da eksikliğin denge haline getirilmesi ve doğacak sonucun az ya da çok rasyonel bir biçimde ele alınması şeklini alıyor.[19] Toplam üretimle kıyaslandığında önemsiz belli bir miktar maden, sistemin eksen noktası olarak kabul edilmiştir. Bunalımlar sırasında eksen

[17] Örneğin, Weguelin'in gülünç yanıtına bakınız [B. A. 1857], burada, Weguelin, beş milyonluk altın akışının bir o kadar sermaye eksilmesi olduğunu söylüyor ve böylece, fiyatlarda belirsiz büyüklükte bir artış ya da gerçek sanayi sermayesinde değer kaybı genişleme ya da daralma olduğu zaman meydana *gelmeyen* belirli olayları açıklamaya çalışıyor. Bu görüngüleri, doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (bu sermayenin maddi öğeleri açısından düşünüldüğünde) kitlesindeki bir genişleme ya da daralmanın belirtileri olarak açıklamaya kalkışmak da gene aynı derecede gülünçtür.

[18] Newmarch (B. A. 1857): "1364. İngiltere Bankasındaki külçe rezervi aslında, ülkenin tüm ticaretinin dayandığı merkezi rezerv ya da maden birikimidir; ülkedeki bütün öteki bankalar, İngiltere Bankasına, yedek sikkelerini çekebilecekleri, merkezi bir birikim ya da depo olarak bakmaktadırlar; ve kambiyo kurlarının etkisi işte daima bu birikim ya da hazine üzerinde kendisini gösterir."

[19] "Demek ki, pratikte hem Bay Tooke ve hem de Bay Loyd, altına karşı olan fazla talebi ... zamanında ... faiz oranını yükseltme ve sermaye yatırımını sınırlandırma yoluyla krediyi daraltma ile karşılayacaklardır. ... Ne var ki, Bay Loyd'un ilkeleri, çok ciddi huzursuzluklar yaratacak olan ... bazı [yasal] sınırlamalara ve mevzuata yolaçar." (*Economist* [11 Aralık], 1847, s. 1418.)

noktası olarak sahip bulunduğu bu niteliğin dehşet verici açıklanması bir yana, işte size birinci sınıf teorik bir ikicilik. Her şeyi iyi bilen ekonomi politik, [sayfa 507] "sermayeyi", *ex profess** ele aldığı sürece, altın ve gümüşe tepeden, küçümseyerek bakıyor ve bunları en ilgisiz ve yararsız sermaye biçimleri olarak görüyor. Ama, bankacılık sistemini ele aldığı anda, her şey tepetaklak ediliyor ve, altın ile gümüş *par excellence*** sermaye oluveriyor ve korunmaları için, diğer her türden sermaye ile emek feda ediliyor. Ama, altın ile gümüş, öteki servet biçimlerinden nasıl ayırdediliyor? Değerlerinin büyüklükleri ile değil, çünkü bu, onlarda maddeleşen emek miktarı ile belirlendiği için bunların değerinin büyüklüğü ile değil, servetin *toplumsal* niteliğinin bağımsız somutlaşmalarını temsil etmesi, ifade etmesi olgusuyla ayırdedilirler. [Toplumun serveti, ancak, kendileri bu servetin özel malikleri olan, özel bireylerin serveti olarak vardır. Bu servet, toplumsal niteliğini, ancak, bu bireylerin, kendi gereksinmelerini karşılamak için karşılıklı olarak farklı nicelikte kullanım-değerlerini değişmeleri olgusunda ortaya koyar. Kapitalist üretim sisteminde, bunu, ancak para aracılığı ile yapabilirler. Yani bireyin serveti, ancak, para aracılığı ile toplumsal servet olarak gerçekleşir. Servetin toplumsal niteliği, işte bu şeyde, parada somutlaşmıştır. *-F. E.*] Servetin bu toplumsal varlığı böylece, toplumsal servetin gerçek öğelerinin yanısıra ve onların dışında, bir şeyin, maddenin ve malın ötesinde bir görünüşe bürünür. Üretim akış halindeyken bu unutulur. Kendisi de servetin toplumsal bir biçimi olan kredi, parayı bir yana iter ve onun yerine geçer. Üretimin toplumsal niteliğine olan güvendir ki, ürünlerin para-biçiminin, bir şey, uçucu, düşsel, sırf hayali bir şey görünüşüne bürünmesine izin verir. Ne var ki, kredi sarsılır sarsılmaz –ve, modern sanayi çevriminde bu evre zorunlu olarak daima ortaya çıkar– bütün gerçek servet, fiilen ve hemen paraya, altın ve gümüşe çevrilecektir; sistemin kendisinden zorunlu olarak doğup gelişen çılgınca bir istek ortaya çıkar. Ve, bu muazzam talebi karşılaması beklenen altın ve gümüşün hepsi, topu topu, bankanın mahzenlerindeki birkaç milyondan ibarettir.[20]

Dışarıya altın akışlarının etkileri arasında, demek ki, toplumsal üretim olarak üretimin, gerçekte toplumsal denetim altında olmaması olgusu, servetin toplumsal biçiminin onun dışında bir şey olarak var olmasıyla çarpıcı bir biçimde ortaya konmuş olur. Kapitalist üretim sistemi, aslında, bu özelliği, meta ticaretine ve özel meta değişimine dayandıkları sürece, daha önceki üretim sistemleriyle paylaşır. Ama ancak kapitalist üretim sistemindedir ki, bu, en çarpıcı ve acayip, saçma çelişki

[20] "Altına olan talebin, faiz oranını yükseltme dışında değiştirilemeyeceği görüşüne tamamen katılıyor musunuz?" – Chapman (Büyük borsa simsarlığı firması Overend, Gurney ve Ortaklarının, kurucularından): "Katıldığımı söyleyebilirim. ... Külçe rezervimiz belli bir noktaya düşünce, hemen tehlike çanlarını çalmamız, gücümüzün kesildiğini ve dışarıya para gönderen herkesin böylece kendisini felakete attığını söylememiz yerinde olur." (B. A. 1857, Evidence n° 5057.)

* Mesleki olarak, açıkça. *-ç.*

** En üstün. *-ç.*

ve paradoks biçiminde, göze görünür hale gelir, çünkü, her şeyden önce, doğrudan kullanım-değeri, üreticilerin kendi tüketimleri için üretim, kapitalist [sayfa 508] üretimde tamamen ortadan silinmiş, böylece de servet, ancak, birbiri içine geçen üretim ve dolaşım şeklinde ifade edilen toplumsal bir süreç olarak varolmaktadır; sonra da, kredi sisteminin gelişmesiyle kapitalist üretim, servetin ve servete ait hareketlerin aynı anda maddi ve hayali engeli olan maden engelini aşmak için durmadan bir yol aramakta, ama her seferinde başını bu duvara çarpmaktadır.

Bunalım sırasında, bütün poliçelerin, senetlerin ve metaların, aynı anda, banka parasına, ve bütün bu banka parasının da altına çevrilebilir olması talep edilmektedir.

II. KAMBİYO KURLARI

[Kambiyo kuru, para olarak kullanılan madenlerin, uluslararası hareketine ait barometre olarak bilinmektedir. Eğer İngiltere'nin Almanya'ya, Almanya'nın İngiltere'ye yapması gerekenden daha fazla ödeme yapması gerekiyorsa, markın, sterlinle ifade edilen fiyatı Londra'da yükselir, ve sterlinin markla ifade edilen fiyatı, Hamburg ve Berlin'de düşer. Eğer İngiltere'nin Almanya'ya olan bu ödeme yükümlülüklerindeki fazlalık, örneğin, Almanya'nın İngiltere'den yapacağı satın almalardaki fazlalıkla tekrar dengelenmezse, Almanya üzerine mark olarak çekilen poliçelerin sterlin fiyatının, İngiltere'den Almanya'ya ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek üzere, poliçe yerine maden (altın sikke ya da külçe) göndermeye yetecek noktaya kadar yükselmesi gerekir. Olayların izlediği tipik yol budur.

Eğer bu değerli maden ihracı, daha büyük boyutlara ulaşır ve daha uzun bir süre sürecek olursa, bundan, İngiltere'de banka rezervleri etkilenir ve İngiltere para piyasası, özellikle de İngiltere Bankası koruyucu önlemler almak zorunda kalır. Bunun başlıca yolu, daha önce de gördüğümüz gibi, faiz oranını yükseltmektir. Dışarıya altın akışı önemli bir ölçüye ulaşınca, kural olarak para piyasası daralır, yani para-biçiminde borç sermayesine olan talep, arzı epeyce aşar ve bunu doğal olarak daha yüksek bir faiz oranı izler; İngiltere Bankasınca saptanan iskonto oranı bu duruma uyar ve piyasada kendisini hissettirir. Bununla birlikte, dışarıya külçe akışı normal ticari işlemler karışımından başka nedenlerle de olabilir (örneğin, yabancı devletlere borçlar, dış ülkelere sermaye yatırımları, vb. gibi), ve böyle durumlarda Londra para piyasası, faiz oranında fiili bir yükselmeyi haklı gösterecek durumda değildir; İngiltere Bankası böyle olunca, önce, özel deyimiyle, "açık piyasada" büyük ikrazlarla "parayı kıtlaştırmak" zorunda kalır ve böylece, faiz oranında bir yükselmeyi haklı gösterecek ya da gerekli kılacak bir durumu yapay olarak yaratır; bu gibi manevralar yıldan yıla güçleşmektedir. *-F. E.*]

Faiz oranındaki bu yükselmenin kambiyo kurları üzerindeki etki-

si, 1857 banka mevzuatı ile ilgili Avam Kamarası Komitesindeki (alıntılarda, B. A. ya da B. C. 1857 olarak geçmektedir) şu ifadelerle gösterilmektedir. [sayfa 509]

John Stuart Mill: "2176. Ticari bir güçlük durumunda daima ... tahvil fiyatlarında önemli bir düşme olmakta ... yabancılar, bu ülkede demiryolu hisse senetleri satın almakta, ya da İngiliz yabancı demiryolu hisse sahipleri bunları dış ülkelerde satmaktadırlar ... külçe transferi bu ölçüde önlenmektedir." – "2182. Çeşitli ülkeler arasındaki, faiz oranı ile ticari baskının dengelenmesinin genellikle bunlar aracılığı ile sağlandığı, tahvil ve hisse senetleri üzerine iş yapan zengin bir bankerler ve simsarlar sınıfı. ..yükselmesi olası senetlerle tahvi11eri satın almak için, her an pusuda beklemektedirler. ... Bunların senet ve tahvil satın alacakları ülkeler, dışarıya külçe göndermekte olan ülkelerdir." – "2184. Bu sermaye yatırımları 1847 yılında, dışarıya altın akışının azalmasına yetecek derecede, büyük bir ölçüde yapıldı."

1838'den beri İngiltere Bankasının müdürlerinden ve bankanın eski Guvernörü J. G. Hubbard: "2545. Avrupa'da çeşitli para piyasalarında dolaşımda bulunan ... Avrupa ülkelerine ait büyük miktarlarda tahvil vardır, ve bunların değeri ... bir piyasa yüzde 1 ya da 2 düşer düşmez, bunlar, değerlerini henüz korudukları piyasalara gönderilmek üzere derhal satın alınırlar." – "2565. Dış ülkeler, bu ülkenin tüccarlarına epeyce borçlu değiller mi? – Evet, büyük ölçüde." – "2566. Öyleyse, bu borçların tahsili, bu ülkede çok büyük bir sermaye birikimine neden olabilir? – 1847'de, durumumuz, Amerika'nın ve Rusya'nın bu ülkeye olan, şu kadar milyonluk eski borçlarına bir çizgi çekmekle, kesinlikle düzeltilmiş oldu." [aynı zamanda, İngiltere de bu aynı ülkelere hububat için olan "şu kadar milyonluk" borcunun büyük bir kısmına İngiliz borçluların iflasları yoluyla "bir çizgi çekmekten" geri kalmadı. Bkz: B. A. 1857, Otuzuncu Bölüm, s. 31. *-F. E.*] – "2572. 1847'de, bu ülke ile St. Petersburg arasında kurlar çok yüksek idi. Bankaya, 14 milyon sterlinlik sınırlandırmaya bakmaksızın [altın rezervinin üzerinde ve ötesinde *-F. E.*] banknot çıkartma yetkisini veren Hükümet Mektubu yayınlanınca, iskonto oranının %8 olması bekleniyordu. O anda, o sıradaki iskonto oranı ile, St. Petersburg'dan Londra'ya altın sevketmek ve bu altını, satın alınması karşılığında çekilecek üç ay vadeli poliçe ile %8 üzerinden borç vermek çok kârlı bir işti." – "2573. Altın üzerine yapılan bütün işlemlerde, dikkate alınması gerekli pek çok nokta vardır; [altına karşılık çekilen. *-F. E.*] poliçenin vadesi boyunca yatırımlar için sözkonusu olan bir kambiyo kuru ve bir faiz oranı vardır."

ASYA İLE OLAN KAMBİYO KURU

Aşağıdaki noktalar, bir yandan, İngiltere'nin, Asya ile olan kambiyo kurlarının aleyhinde olduğu zaman uğradığı zararları, Asya'dan yap-

tıkları ithalatı İngiltere'deki aracılar yoluyla ödeyen diğer ülkeler zarar hesabına nasıl telafi ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öte [sayfa 510] yandan, bunlar bir de, Bay Wilson'un değerli maden ihracının kambiyo kurları üzerindeki etkisini, genellikle sermaye ihracının bu kurlar üzerindeki etkisi ile bir tutmak için burada bir kez daha budalaca bir girişimde bulunmasını göstermesi bakımından da önemlidir; her iki durum da altın ihracı, ödeme ya da satınalma aracı olarak değil, sermaye yatırımı için yapılmaktadır. Her şeyden önce, söylemeye gerek yoktur ki, Hindistan demiryolu yatırımı için şu kadar milyon sterlin tutarında değerli maden göndermek ile demir ray göndermek arasında hiç bir fark yoktur; bunlar, yalnızca, aynı miktar sermayeyi bir başka ülkeye transfer etmenin iki farklı biçimidir; yani bu, normal ticari dolaşıma girmeyen ve ihracatçı ülkenin, bu demiryollarının sağlayacakları kazançtan, gelecekte ellerine geçecek yıllık bir gelirden başka bir ödeme beklemedikleri bir transferdir. Bu ihracat eğer değerli maden biçiminde yapılırsa, ihracatçı ülkenin para piyasası ve onunla birlikte de faiz oranı üzerinde doğrudan bir etkisi olacaktır; zorunlu olarak, her türlü koşul altında olmasa bile, daha önce özetlenen koşullar altında bu etkiyi gösterir, çünkü, değerli maden, değerli maden olarak doğrudan doğruya borç verilebilir para-sermaye ve bütün para sisteminin esasıdır. Gene bu değerli maden ihracı, döviz kurunu da doğrudan doğruya etkiler. Değerli maden, ancak, diyelim Hindistan üzerine çekilen ve Londra para piyasasına arzedilen poliçelerin, bu fazladan ödemeleri karşılamaya yetmemesi nedeniyle ve bu ölçüde ihraç edilmiştir. Başka bir deyişle, Hindistan üzerine çekilen poliçeler için, bunların arzını aşan bir talep bulunmaktadır ve böylece kurlar, Hindistan'a borçlu olduğu için değil, olağanüstü meblağları Hindistan'a göndermek zorunda olduğu için, bir süre İngiltere'nin aleyhine dönmektedir. Uzun sürede, Hindistan'a bu şekilde gönderilen değerli madenlerin, Hindistan'da İngiliz mallarına karşı olan talepleri artıracak bir etki yaratması gerekir, çünkü dolaylı olarak Hindistan'ın Avrupa mallarına karşı tüketim gücünü yükseltir. Ama sermaye, eğer ray, vb. biçimde gönderilmiş ise, döviz kuru üzerinde herhangi bir etkisi olamaz, çünkü, Hindistan'ın bunu telafi edecek bir geriye ödemede bulunması sözkonusu değildir. İşte sırf bu nedenle, para piyasası üzerinde herhangi bir etkisi olamaz. Wilson, böyle bir etkinin varlığını, bu gibi bir fazladan harcamanın, parasal araca karşı ek bir talep yaratacağı ve dolayısıyla da faiz oranını etkileyeceğini söyleyerek kurmak istemektedir. Böyle bir durum olabilir; ama bütün durumlarda bunun böyle olacağını öne sürmek tamamen yanlıştır. Raylar nereye gönderilirse gönderilsin, ister İngiltere, ister Hindistan toprağına döşensin, bunlar, belli bir alanda İngiltere üretiminin belirli bir genişlemesinden başka bir şeyi ifade etmezler. Çok geniş sınırlar içersinde bile, üretimdeki bir genişlemenin, faiz oranını yükseltmeksizin olamayacağını söylemek saçma olur. Parasal araçlar, yani kredi işlemlerini kapsayan, yapılan toplam

işler büyüyebilir; ama bu kredi işlemleri, faiz oranı aynı kaldığı halde artabilir. Binsekizyüzkırklarda İngiltere'de demiryolu humması sırasında durum fiilen böyleydi. [sayfa 511] Faiz oranı yükselmedi. Ve açıktır ki, gerçek sermayeyi, bu durumda metaları ilgilendirdiği kadarıyla, para piyasası üzerindeki etki, bu metalar ister yabancı ülkelere gönderilsin, ister ülke içersinde tüketilsin, gene aynı olacaktır. Bu, ancak, İngiltere'nin dış ülkelere yaptığı sermaye yatırımlarının, onun ticari ihracatı, yani karşılığında ödeme yapılmasını gerektiren ihracatı üzerinde kısıtlayıcı bir etki yaptığı ve böylece bir geriye akışa yolaçtığı zaman, ya da bu sermaye yatırımları, zaten, aşırı kredi genişlemesine ve kredi sahtekarlığı işlemlerinin başlangıcına işaret eden genel belirtiler olması ölçüsünde farkedilebilirdi.

Wilson'un sorularıyla Newmarch'ın bunlara verdiği yanıtlar şöyle: "1786. Bir başka gün siz, Doğu için olan gümüş talebi ile ilgili olarak, Doğuya sürekli olarak gönderilen büyük miktarlarda külçeye karşın, Hindistan ile kambiyo kurlarının bu ülkenin lehine olduğuna inandığınızı söylemiştiniz; kurların, bu ülkenin lehine olduğunu kabul etmenizin herhangi bir dayanağı var mı? – Evet var. ... 1851 yılında Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan ihracatın gerçek değeri 7.420.000 sterlindi; buna, *India House* çeklerinin tutarını, yani kendi giderlerini karşılamak amacıyla, Doğu Hint Kumpanyasının, Hindistan'dan çektiği fonları da eklemek gerekir. O yıl, bu çeklerin toplamı 3.200.000 sterlindi ve böylece, Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan toplam ihracat 10.620.000 sterlindi. 1855'te ... Birleşik Krallık'tan ihraç edilen malların gerçek değeri 10.350.000 sterline yükseldi ve *India House* çekleri 3.700.000 sterlindi, böylece de bu ülkeden yapılan toplam ihracat 14.050.000 sterlindi. 1851 yılıyla ilgili olarak, bence, Hindistan'dan bu ülkeye yapılan ithalatın gerçek değerinin ne olduğunu söylemek için bilgi bulunmamakta, ama 1854 ve 1855'te bir gerçek değer bildirimi var; 1855'te Hindistan'dan bu ülkeye ithal edilen malların toplamı gerçek değeri 12.670.000 sterlindi ve bu miktar, daha önce söylediğim 14.050.000 sterlin ile karşılaştırılınca, iki ülke arasındaki doğrudan ticaret bakımından Birleşik Krallık lehine 1.380.000 sterlinlik bir bakiye bırakır." [B.A.1857.]

Bunun üzerine, Wilson, kambiyo kurlarının da, dolaylı ticaret tarafından etkilendiğini belirtiyor. Örneğin, Hindistan'dan Avustralya ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracat, Londra üzerine çeklerle karşılanıyor ve bu nedenle de sanki bu mallar Hindistan'dan doğrudan doğruya İngiltere'ye gitmiş gibi kambiyo kurlarını etkiliyor. Üstelik, Hindistan ile Çin bir arada düşünülünce, bilanço, İngiltere'nin aleyhine oluyor, çünkü Çin, devamlı olarak Hindistan'a afyon için ağır bir ödeme yapmak, ve İngiltere de Çin'e ödemede bulunmak zorunda ve böylece, bu meblağlar, bu dairesel yoldan Hindistan'a gitmekte (1787, 1788).

1791. Wilson, şimdi de, sermayenin, ister "demir ray ve lokomotif, ister sikke biçiminde gitmiş olsun", döviz kurları üzerindeki etkisinin

aynı olup olmayacağını soruyor. Newmarch doğru olarak şöyle yanıtlıyor: Son birkaç yılda, demiryolu yapımı için Hindistan'a gönderilmiş [sayfa 512] bulunan 12 milyon sterlin, Hindistan'ın düzenli aralıklarla İngiltere'ye ödemek zorunda olduğu, yıllık bir ödeneğin satın alınmasına hizmet etmiştir. "Ama, külçe piyasası üzerindeki ilk etkisi bakımından, bu 12 milyon sterlinlik yatırım, ancak külçenin fiili bir para yatırımını gerçekleştirmesi ölçüsünde etkili olabilirdi."

1797. [Weguelin soruyor:] "Bu demir (raylar) için geriye bir ödeme yapılmadığına göre, kurları etkilediği nasıl söylenebilir? – Yapılan harcamaların, metalar biçiminde gönderilmiş bulunan kısmının, kurları etkilediğini sanmıyorum. ... İki ülke arasındaki kurlar, denilebilir ki, yalnızca, bir ülkede arzedilen senet ya da poliçe miktarı ile, diğer ülkede buna karşılık arzedilen miktar tarafından saptanır; kurlar üzerine olan rasyonel teori işte budur. Şimdi, bu 12 milyon sterlinin dışarıya gönderilmesine gelince, para her şeyden önce bu ülkede toplanmıştır ... şimdi, eğer yapılan alışverişin niteliği gereği, bu 12 milyon sterlinin hepsinin, Kalküta, Bombay ve Madras'ta hazineye yatırılmış bulunması gerekiyorsa ... gümüş fiyatları ve kurlar üzerinde ani bir talep çok şiddetli bir şekilde kendisini gösterir; tıpkı Hindistan Kumpanyasının, yarın, senetlerinin, 3 milyondan 12 milyon sterline yükseltileceğini ilan etmesi gibi. Ne var ki, bu 12 milyon sterlinin yarısı ... bu ülkede metalar ... demir raylar, keresteler ve diğer malzemenin ... satın alınmasında harcanmıştır ... bu, bu ülkeye ait sermayenin, Hindistan'a gönderilecek özel bir türdeki meta için bu ülkede harcanmasıdır, ve bu, burada sona erer." – "1798. [Weguelin:] Ama, demiryolları için gerekli demir ve kereste gibi nesnelerin üretimi, yabancı malların büyük ölçüde tüketimine yolaçar ve bu da kurlarını etkileyebilir? – Hiç kuşkusuz."

Wilson şimdi, demirin, büyük bir ölçüde, emeği temsil ettiğini ve bu emek için ödenen ücretin, büyük bir ölçüde ithal edilen malları temsil ettiğini düşünüyor (1799) ve şöyle soruyor:

"1801. Ama tamamen genel bir ifadeyle, karşılığında ürün ya da başka bir şekilde herhangi bir şey almaksızın, ithal edilen nesnelerin tüketimi ile üretilen malları dış ülkelere gönderdiğimiz takdirde, kambiyo kurları bu ülkenin aleyhine dönmüş olmaz mı? – Büyük demiryolu harcamaları sırasında bu ülkede geçerli olan, işte bu ilkenin kendisiydi [1845]. Üç, dört ya da beş yıl, demiryolları için 30 milyon sterlin harcandı, ve bunun hemen hepsi de, ücretlerin ödenmesine gitti. Üç yıl boyunca, demiryolu, lokomotif, vagon ve istasyonların yapımında, bütün fabrika bölgelerinde çalışanlardan daha fazla sayıda insan çalıştırıldı. Bu kimseler ... aldıkları ücretleri, çay, şeker, alkollü içkiler ve diğer yabancı malların satın alınmasında harcadılar; bu metalar ithal edilmişti; ama şu da bir gerçektir ki, bu büyük harcamaların yapıldığı sırada, bu ülke ile diğer ülkeler arasındaki kambiyo kurları büyük ölçüde karışıklığa uğramadı. Dışarıya külçe akışı olmadı, tersine, içeriye bir akışda oldu."

1802. Wilson, İngiltere ile Hindistan arasında eşit bir ticaret dengesi ve kambiyo kurları ile, fazladan demir ve lokomotif gönderilmesinin, [sayfa 513] "Hindistan'la aradaki kambiyo kurlarını etkileyeceği", üzerinde ısrar ediyor. Newmarch, raylar oraya sermaye yatırımı olarak gönderildiği ve Hindistan da bunlar için şu ya da bu şekilde bir ödemede bulunmadığı sürece, bunu bu şekilde görmüyor; şöyle ekliyor: "Bir ülkenin, ticaret yaptığı diğer bütün ülkeler ile sürekli olarak kendi aleyhinde, ters bir kambiyo kuru durumuna sahip olamayacağı ilkesini kabul ediyorum; bir ülkeyle aleyhte bir kur, bir başkasıyla lehte bir kur yaratır." – Wilson, şu saçmalıkla itiraz ediyor: "1803. Sermaye şu ya da bu biçimde gönderilmiş olsun, sermaye transferi gene aynı olmayacak mıdır? – Borç bakımından aynı olabilir." – "1804. Demek ki, Hindistan'da demiryolu yapımının etkisi, ister külçe, ister malzeme gönderilsin, sanki hepsi de külçe olarak gönderilmiş gibi, sermayenin değerini burada artırması bakımından sermaye piyasası üzerinde aynı olacak mıdır?"

Demir fiyatları eğer yükselmemişse, bu, herhalde, rayların içerdiği "sermayenin değerinin" artmamış olduğunun bir kanıtı idi. Bizi burada ilgilendiren şey, para-sermayenin değeri, yani faiz oranıdır. Wilson, para-sermayeyi, genel olarak sermaye ile özdeşleştirmek istiyor. Aslında yalın gerçek şu ki, İngiltere'de 12 milyon sterlin, Hint demiryolları için toplanmıştı. Bu, kambiyo kurları ile doğrudan hiç bir ilgisi bulunmayan bir sorun olduğu gibi, bu 12 milyonun gönderilmesi de para piyasası için bir önem taşımaz. Eğer para piyasası iyi durumda ise, bunun üzerinde mutlaka etkili olması gerekmez; tıpkı İngiliz demiryolu hisse senetlerinin 1844 ve 1845'te para piyasasını etkilememesi gibi. Yok eğer para piyasası, her nasılsa dar bir boğazda ise, faiz oranını gerçekten de etkileyebilir, ama kuşkusuz bu etki yükseltici bir yöndedir; ve bu, Wilson'un teorisine göre, İngiltere için kambiyo kurlarını lehte etkileyecek, yani bu, Hindistan'a olmasa bile bir başka ülkeye değerli maden ihracı eğilimini frenleyecektir. Bay Wilson, bir konudan diğerine atlıyor. Soru 1802'de, etkileneceği kabul edilen şey kambiyo kurlarıdır. Soru 1804'de ise, "sermayenin değeri"; oysa bunlar birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Faiz oranı kurları, kurlar faiz oranını etkileyebilir, ama kurlar dalgalanırken faiz oranı kararlı, faiz oranı dalgalanırken kurlar kararlı olabilir. Dışarıya gönderilen sermayenin sırf biçimi nedeniyle böylesine farklı bir etki yaratacağını, yani sermayenin biçimindeki farkın, özellikle para-biçiminde oluşunun bu denli önemli olduğunu –ki bu aydınlanmış ekonomiye çok ters düşmektedir– Wilson bir türlü kafasına sokamıyor. Newmarch'ın Wilson'a verdiği yanıt tek yanlıdır, çünkü o, birdenbire ve neden yokken kambiyo kurundan faiz oranına niçin atladığını belirtmiyor. Newmarch'ın, Soru 1804'e verdiği yanıt belirsiz ve kaçamaktır: "Kuşkusuz, eğer 12 milyon sterlinin toplanması için bir talep varsa, genel faiz oranı bakımından bu 12 milyonun, külçe ya da malzeme olarak gönderilmek üzere istenmesinin bir önemi yoktur. Bununla birlikte bence" [söylediğinin

tam tersini söylemek istediği zaman, bu “bununla birlikte” ne güzel bir geçiştir] “bu pek de önemsiz değildir” (önemsizdir, ama gene [sayfa 514] de önemsiz değildir, “çünkü, bir durumda 6 milyon sterlin derhal geri dönecektir, diğerinde o kadar çabuk geri dönmeyecektir. Bu nedenle, 6 milyon sterlinin bu ülkede harcanmasının ya da tamamen ülke dışına gönderilmesinin bazı farkları” [ne kesinlik!] “olabilir.” Altı milyonun derhal geri döneceğini söylerken ne demek istiyor acaba? İngiltere’de harcanmış bulunan 6 milyon sterlin, Hindistan’a sevkedilmiş olan raylar, lokomotifler, vb. şeklinde bulunmakta, dolayısıyla geriye dönmemektedir; bunların değeri amortisman yoluyla çok yavaş dönmektedir; oysa, değerli maden olarak bu altı milyon, belki de, ayni olarak, çok hızlı dönebilirdi. Öteki altı milyon ücretlere harcandığı için, bu para tüketilmiştir; ama ödemeler için kullanılan para, her zamanki gibi ülke içersinde dolaşımda bulunmaktadır ya da rezerv oluşturmaktadır. Aynı şey, ray üreticilerinin kârları ve altı milyonun, değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı için de doğrudur. Demek ki, geriye dönüşlerle ilgili bu belirsiz sözler, yalnızca, doğrudan doğruya şunu söylemekten kaçınmak için söylenmiştir: Para ülkede kalmıştır ve, borç verilebilir para-sermaye olarak iş gördüğü sürece, para piyasası için tek farkı (dolaşımın daha fazla sikke emebileceği olasılığı dışında) B yerine A’nın hesabına geçirilmesidir. Sermayenin, başka ülkelere değerli maden değil metalar şeklinde transfer edildiği bu tür bir yatırım, kambiyo kurunu (ama, ihraç edilen sermayenin yatırıldığı ülke ile olan kuru değil) ancak, bu ihraç edilen metaların üretimi, başka yabancı metaların fazladan ithalini gerektirdiği ölçüde etkiler. Bu üretim, demek ki, fazladan yapılan bu ithali dengeleyememektedir. Bununla birlikte, ister sermaye yatırımı için, ister normal ticari amaçlar için olsun, krediyle yapılan bütün ihracat için aynı şey olmaktadır. Üstelik, bu ithal fazlalığı, İngiliz malları için, örneğin, sömürgeler ya da Birleşik Devletler tarafından, bir tepki şeklinde ek bir talep fazlalığını da davet edebilir.

Daha önce [1786] Newmarch, Doğu Hint Kumpanyasının senetleri nedeniyle İngiltere’den Hindistan’a yapılan ihracatın, ithalattan daha fazla olduğunu söylemişti. Sir Charles Wood, onu, bu nokta üzerinde sorguya çekiyor. İngiltere’nin Hindistan’a yaptığı ihracatın Hindistan’dan yaptığı ithalattan olan bu fazlalığını, aslında, Hindistan’dan yapılan ve karşılığında İngiltere’nin bir eşdeğer ödemediği ithalat oluşturuyor. Doğu Hint Kumpanyasının (şimdi Doğu Hint hükümeti) poliçeleri, Hindistan’dan alınan bir haraç haline geliyor. Örneğin, 1855’te Hindistan’dan İngiltere’ye ithalat, 12.610.000 sterline ulaşıyor; İngiltere’nin Hindistan’a ihracatı ise 10.350.000 sterline; Hindistan lehine olan 2.250.000 sterlin.* “Eğer bütün

* Yaklaşık 2¼ milyon; daha doğrusu 2.320.000.-*Ed*.

durum bu ise, bu 2.250.000 sterlinin [sayfa 515] herhangi bir şekilde Hindistan'a ödenmesi gerekirdi. Ama, o sırada, *India House*'dan* haberler geliyor. *India House,* Hindistan'daki çeşitli eyaletler üzerine, 3.250.000 sterline kadar poliçe çekilmesini kabul edeceğini ilan ediyor. (Bu meblağ, Doğu Hint Kumpanyasının Londra'daki giderleriyle, hisse senedi sahiplerine ödenecek temettüler için toplanıyordu.] Ve böylece, yalnız yapılan ticaretten ileri gelen 2.250.000 sterlinlik açık kapatılıyor, 1.000.000 sterlinlik bir fazlalık da ödeniyordu." (1917.) [B. A.1857.]

"1922. [Wood:] Demek ki, bu *India House* poliçelerinin etkisi, Hindistan'a yapılan ihracatı artırmak değil, bunu *pro tanto* azaltmak oluyor?" [Bunun anlamı: Hindistan'dan yapılan ithalatı, bu ülkeye yapılacak aynı miktar ihracat ile karşılama zorunluluğunda bir indirim yapılmasıdır.] Newmarch bunu, İngiltere'nin bu 3.700.000 sterlin karşılığında Hindistan'a "iyi bir hükümet" ihraç ettiğini söyleyerek açıklıyor (1925). Eski bir Hindistan Bakanı olan Wood, İngiltere'nin Hindistan'a ithal ettiği "iyi hükümetin" ne olduğunu çok iyi biliyor ve haklı olarak şu alaylı yanıtı veriyor: "1926. Öyleyse, sizin bu söylediğiniz, Doğu Hint Kumpanyası poliçeleriyle sağlanan ihracat, ürün değil, iyi hükümet ihracatı oluyor." – İngiltere, dış ülkelerde, "iyi bir hükümet" kurmak için ve sermaye yatırımı olarak "bu şekilde" epeyce ihracat yaptığına ve böylece, normal ticaret düzeninin tamamen dışında bir ithalata –kısmen, ihraç ettiği "iyi hükümet" karşılığı aldığı haraç ve kısmen de, sömürgelere, ve başka yerlere yatırılan sermayenin, gelirleri biçiminde, yani karşılığında herhangi bir eşdeğer ödemek zorunda bulunmadığı haraçlar biçiminde bir ithalata– sahip bulunduğuna göre, karşılığında herhangi bir şey ihraç etmeksizin, aldığı bu haracı düpedüz tükettiği zaman, kambiyo kurlarının bundan etkilenmeyeceği apaçıktır. Şu halde, İngiltere bu haracı, İngiltere'de değil dış ülkelerde, üretken ya da üretken olmayan biçimde –sözgelimi, bununla Kırım'a silah ve cephane gönderdiği zaman– yeniden yatırdığı zaman, kambiyo kurlarının bundan etkilenmeyeceği de açıktır. Üstelik dışardan yapılan ithalatın, İngiltere'nin gelirine girmesi ölçüsünde –hiç kuşkusuz bunların, karşılığında herhangi bir eşdeğer ödemeyi gerektirmeyen haraç biçiminde ödenmesi gerekir ve, bu karşılığı ödenmeyen haracın değişimi ya da normal ticari yollardan– İngiltere bunları hem tüketebilir ve hem: de sermaye olarak yatırabilir. Bu her iki durumda da kambiyo kurları etkilenmez, ve işte bizim bilge Wilson bunu göremiyor. Yerli ya da yabancı bir ürünün, gelirin bir kısmını teşkil etmesi halinde –yabancı ürün sözkonusu ise, yerli ürünün yalnızca yabancı bir ürünle değiştirilmiş olması yeterlidir-bu gelirin, üretken ya da üretken olmayan biçimde tüketimi, belki üretimin ölçeğini değiştirebilir ama, kambiyo kurları üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Aşağıdaki satırları, bunu akıldan çıkartmadan okumak gerekir: [sayfa 516]

* Eskiden Hindistan'da üç büyük eyalet: Madras, Bombay ve Bengal. -ç.

1934. Wood, Kırım'a gönderilen savaş malzemesinin, Türkiye ile olan kambiyo kurlarını nasıl etkileyebileceğini Newmarch'a soruyor. Newmarch yanıtlıyor: "Sırf savaş malzemesi gönderilmesinin kurları mutlaka etkileyeceğini sanmıyorum ama; değerli maden gönderilmesi mutlaka kurları etkileyecektir." Burada o, para-biçimindeki sermayeyi, öteki biçimlerdeki sermayelerden böylece ayırmış oluyor. Ama şimdi Wilson soruyor:

"1935. Karşılığında herhangi bir ithalat yapılmamak üzere, herhangi bir maldan büyük bir miktarda ihraç ederseniz" (Bay Wilson, "iyi hükümet" ya da daha önce ihraç edilen sermaye yatırımları dışında, İngiltere'ye, karşılığında herhangi bir ihracat yapılmaksızın çok önemli ölçüde ithalat –hiç bir zaman normal ticari harekete girmeyen ithalat– yapıldığını unutuyor. Ama bu ithalat tekrar, diyelim, Amerikan ürünleriyle değiştiriliyor ve, bu Amerikan mallarının, karşılığında herhangi bir ithalat yapılmaksızın ihraç edilmiş olması, bu ithalatın değerinin, dışarıya bir eşdeğer akışı olmaksızın tüketilebileceği olgusunu değiştirmiyor; bunlar, karşılığında bir ihracat yapılmaksızın alınmıştır ve bu nedenle de ticaret dengesine girmeksizin tüketilebilir], "ithalatınız ile yaratmış olduğunuz dış borçları ödememiş oluyorsunuz" [ama eğer siz, bu ithalatları, örneğin, dışarıya verilmiş kredi ile ödemiş durumda iseniz, yeni bir borca girmiş olmazsınız ve bu sorunun da uluslararası ticaret dengesi ile bir ilgisi kalmaz; sorun, yalnızca tüketilen ürünler ister yerli, ister yabancı olsun, üretken ve üretken olmayan harcamalar şeklini alır], "ve bu yüzden yaptığınız ihracatın karşılığında bir ithalat yapılmadığı için, dış borçların ödenmemesi nedeniyle, bu işlemle, kambiyo kurlarını etkilemiş olmanız gerekmez mi? – Genel olarak alındığında, ülkeler bakımından bu doğrudur."

Wilson'un bu sözleri şunu söylemeye varıyor; karşılığında ithalat olmayan her ihracat aynı zamanda, karşılığında bir ihracat bulunmayan bir ithalattır, çünkü, yabancı, yani ithal edilmiş metalar, ihraç edilen malların üretimine girmektedir. Buradaki varsayım, bu türden her ihracın, karşılığı ödenmeyen ithalata dayandığı ya da yarattığıdır ve dolayısıyla dışarıda bir borcu öngörmektedir. Aşağıdaki iki durum dikkate alınmadığı zaman bile bu varsayım yanlıştır: 1) İngiltere, bazı ithalatını, yani Hindistan'dan yaptığı ithalatın bir kısmını, bedavadan yapmakta, karşılığında bir eşdeğer ödememektedir. Bu malları, Amerika'dan yaptığı ithalat ile değiştirebilir ve bunları, karşılığında ithalat yapmaksızın ihraç edebilir; her halükarda, değeri ilgilendirdiği kadarıyla yaptığı iş, kendisine bedavaya mal olan bir şeyi ihraç etmekten ibarettir. 2) İngiltere, yaptığı ithalatın karşılığını, sözgelimi Amerika'dan yaptığı ithalatı ödeyebilir ve bu, ek bir sermaye teşkil eder; eğer o bunları, üretken olmayan biçimde; diyelim savaş malzemesi olarak tüketirse, bu, Amerika'ya karşı herhangi bir borç teşkil etmez ve Amerika ile olan kurları etkilemez. Newmarch, 1934 ve 1935 numaralı yanıtlarında kendisiyle çelişiyor ve

[sayfa 517] Wood, 1938 numaralı soruda dikkatini buna çekiyor: "Karşılığında ithalat yapılmaksızın ihraç edilen nesnelerin [savaş malzemesinin] yapımında kullanılan malların hiç birisi, bu nesnelerin gönderildiği ülkeden gelmiyor ise, nasıl olur da bu ülke ile olan kambiyo kurları bundan etkilenir; Türkiye ile olan ticaretin, normal denge durumunda olduğu kabul edilirse, bu savaş malzemesinin Kırım'a gönderilmesi ile, bu ülke ile Türkiye arasındaki kurlar nasıl etkilenmiş olabilir? Burada, Newmarch soğukkanlılığını yitiriyor ve aynı basit soruyu 1934 numarada doğru olarak yanıtladığını unutarak şöyle diyor: "Bana öyle geliyor ki, biz, artık pratik soruları tükettik ve şimdi başka bir alemdeki metafizik tartışmalara daldık."

[Wilson 'un, ister değerli maden, ister meta biçiminde olsun, bir ülkeden bir başka ülkeye yapılan her sermaye transferinin, kambiyo kurlarını etkilediği konusundaki iddiasının bir değişik şekli daha var. Wilson, kuşkusuz, faiz oranının, özellikle, karşılıklı kambiyo kurları sözkonusu olan iki ülkedeki faiz oranları arasındaki oranın, kambiyo kurunu etkilediğini biliyor. Şimdi eğer o, genel olarak sermaye fazlalıklarının, yani her şeyden önce, değerli maden de dahil her tür metaın, faiz oranını etkilemede bir rolü olduğunu gösterebilirse, hedefine bir adım daha yaklaşmış olacaktır; bu sermayeden önemli bir miktarın bir başka ülkeye transferi, bu durumda, her iki ülkede de faiz oranını zıt yönlerde olmak üzere değiştirecektir. Böylece ikincil bir yoldan, her iki ülke arasındaki kambiyo kuru da değişmiş olacaktır. *-F. E.*]

İşte böylece, o sırada yayınlamakta olduğu *Economist*'in 22 Mayıs 1847 tarihli sayısının 574. sayfasında şöyle diyor:

"... Kuşkusuz, külçe dahil her türden büyük meta stokların ortaya koyduğu gibi, bu sermaye bolluğu, zorunlu olarak, yalnızca meta-fiyatlarının düşmesine yolaçmayacak, sermayenin kullanımı için daha düşük bir faiz oranını da birlikte getirecektir[1]). Eğer elimizde bulunan meta stoku, önümüzdeki iki yıl için ülkeye yetecek miktarda ise, belli bir süre için bu metalar üzerinde tasarruf etme gücü, bu stokların yalnızca iki ay yeterli olabileceği duruma kıyasla, daha düşük bir faiz oranı üzerinde elde edilebilir[2]). Bütün para ikrazları, hangi şekil altında yapılırsa yapılsın, yalnızca, metalar üzerindeki tasarruf gücünün, bir kimseden bir başkasına aktarılmasından ibarettir. Bu nedenle, metalar bol olduğu zaman, paranın faizinin düşük olması, metalar kıt olduğu zaman ise paranın faizinin yüksek olması gerekir[3]). Metalar bollaştığında, satıcı sayısı, alıcı sayısına oranla artar, ve hemen kullanılmak üzere gerekli olanın üzerindeki miktar oranında, daha büyük bir kısmının ilerde kullanılmak üzere saklanması gerekir. Bu koşullar altında, malı elinde bulunduranın, gelecekte yapılacak bir ödeme için ya da kredi ile satış yapmaya razı

olacağı [sayfa 518] oranlar, birkaç hafta içersinde elindeki bütün stokun eriyeceğine güveni bulunması haline göre daha düşük olacaktır[4]).”

[1])'inci yargı ile ilgili olarak, bunalımı izleyen dönemde daima olduğu gibi, *içeriye* büyük bir değerli maden *akışının,* üretimde bir *daralma* ile eşzamanlı olarak yer alabileceğini dikkate almak gerekir. Bir sonraki evrede, değerli maden, başlıca değerli maden üreten ülkelerden gelebilir; diğer metaların ithali genellikle bu dönem boyunca yapılan ihracatla dengelenir. Bu iki evrede, faiz oranı düşüktür ve ancak yavaş yavaş yükselir, bunun nedenini irdelemiş bulunuyoruz. Bu düşük faiz oranı, “her türden büyük meta stoklarının” etkisine başvurmaksızın, her zaman açıklanabilir. Ve bu etki nasıl meydana gelir? Düşük pamuk fiyatı, örneğin iplikçilerin, vb. yüksek kâr sağlamalarını olanaklı hale getirir. Ve şimdi, niçin faiz oranı düşüktür? Kuşkusuz, borç alınan sermaye üzerinden elde edilebilecek kâr yüksek olduğu için değil. Ama yalnızca ve sırf, o günkü koşullar altında, borç sermayesine karşı talep, bu kârla orantılı olarak büyümediği için; başka bir deyişle, borç sermayesinin, sanayi sermayesinden farklı bir harekete sahip olması nedeniyle. Oysa *Economist*'in tanıtlamak istediği şey bunun tam tersidir, yani borç sermayesinin hareketiyle, sanayi sermayesinin hareketinin özdeş olduğudur.

[2])'nci yargı ile ilgili olarak, eğer biz, iki yıllık stoklarla ilgili saçma varsayımı, bir anlam ifade etmeye başlayacağı noktaya indirgersek, bu, piyasanın aşırı dolu olduğunu gösterir. Bu, fiyatlarda bir düşmeye neden olur. Bir balya pamuğa daha az para ödenmesi gerekecektir. Ve bu, hiç bir zaman, bu pamuğun satın alınması için gerekli paranın daha kolay borç alındığı şeklinde bir sonuca ulaşılmasını haklı göstermez. Bu, para piyasasının durumuna bağlıdır. Para eğer daha kolay borç alınabiliyorsa, bunun tek nedeni, ticari kredinin, normal banka kredisinin kullanımından daha az gereksinme gösterecek bir durumda bulunmasıdır. Piyasayı dolduran metalar, ya geçim araçlarıdır ya da üretim araçları. Her ikisinin de düşük fiyatta olması, sanayici kapitalistin kârını artırır. Sanayi sermayesi ile paraya olan talep arasındaki özdeşlikten çok, bir zıtlık sözkonusu değilse, bu niçin faiz oranını düşürsün? Koşullar öyledir ki, tüccar ile sanayici kapitalist, birbirine daha kolay kredi verebilmektedirler; ticari kredideki bu kolaylık nedeniyle, sanayici de tüccar da daha az banka kredisine, muhtaç durumdadır; dolayısıyla faiz oranı düşük olabilir. Bu düşük faiz oranının, her ikisi de, birbirine paralel bir yol izleyebilmesine karşın, değerli maden girişiyle hiç bir ilgisi yoktur, ve, ithal edilen malların fiyatlarının düşük olmasını sağlayan aynı nedenler, aynı zamanda, bir ithal edilen değerli maden fazlalığı da yaratabilir. Eğer ithal piyasası gerçekten tıkabasa dolu ise, bu, ithal mallarına karşı talebin azalmış olduğunu tanıtlar ve bu durum, iç sınai üretimde bir daralmaya bağlanmamış ise, düşük fiyatlar ile açıklanamaz; ama bu gene, düşük fiyatlarla aşırı-ithalat olduğu sürece, açıklanması olanaksız bir durum olur. Fiyatlardaki

bir düşmenin, faiz oranındaki bir düşmeye eşit olduğunu tanıtlamak için [sayfa 519] bir yığın saçmalık. Bunların her ikisi de aynı zamanda yanyana bulunabilir. Böyle olduğu zaman da, bu, sanayi sermayesinin hareketi ile borç verilebilir para-sermayenin hareketinin yönlerindeki zıtlığın bir yansıması olacaktır. Yoksa, bunların özdeşliğinin bir yansıması değil.

[3])'üncü nokta ile ilgili olarak, bu açıklamadan sonra bile, bol bol meta bulunurken, para faizinin niçin düşük olması gerektiğini anlamak güçtür. Meta ucuzken, belli bir miktarı satın almak için eskiden 2.000 sterlin gerekirken şimdi yalnızca 1.000 sterlin yeterli olabilir. Ama belki de ben, 2.000 sterlin yatırırım da eskisinin iki katı meta satın alabilirim. Böylece, borç alabileceğim aynı sermaye yatırımı ile, işimi genişletmiş olurum. Daha önceki gibi, 2.000 sterlin değerinde metalar satın alırım. Meta piyasası üzerindeki talebim, meta-fiyatlarındaki düşme ile birlikte yükseldiği halde, para piyasasındaki talebim, bu nedenle aynı kalabilir. Ama eğer, metalara karşı bu talep azalır, yani üretim, meta-fiyatlarındaki düşme ile genişlemezse –bu, *Economist*'in bütün yasalarını yalanlayan bir olaydır-; kâr arttığı halde, borç verilebilir para-sermayeye olan talep azalırdı. Ama bu artan kâr, borç sermayesine karşı bir talep yaratır. Şu da var ki, meta-fiyatlarının düşük düzeyi, belki de şu üç nedenden ileri gelebilir: Birincisi, talep noksanlığı. Bu durumda, faiz oranı, metalar ucuz olduğu için değil; üretim felce uğradığı için düşüktür, çünkü, bu düşük fiyatlar, felce uğrayan üretimin yansımalarından başka bir şey değildir. İkincisi, arzın talebi aşmasından ileri gelebilir. Bu, piyasa, vb. üzerinde aşırı bir yığılmanın sonucu olabilir, ve bir bunalıma yolaçabilir ve bunalım boyunca yüksek bir faiz oranı ile aynı zamanda görülebilir; ya da bu, metaların değerindeki bir düşmenin sonucu olabilir, böylece aynı talep daha düşük fiyatlarla karşılanabilir. Bu son durumda, faiz oranı niçin düşer? Kâr arttığı için mi? Eğer bu, aynı üretken ya da meta-sermayenin elde edilmesi için daha az para-sermayenin gerekli olmasından ileri geliyorsa, bu yalnızca, kâr ile faizin birbirleriyle ters orantılı olduklarını tanıtlar. Her ne olursa olsun, *Economist*'in genel yargısı yanlıştır. Metaların düşük para-fiyatları ile, düşük bir faiz oranı, mutlaka bir arada bulunmaz. Böyle olmasaydı, ürünlere ait para-fiyatlarının düşük olduğu en yoksul ülkelerde faiz oranı en düşük, tarımsal ürünlere ait para-fiyatların en yüksek olduğu en zengin ülkelerde faiz oranının en yüksek olması gerekirdi. Genel olarak, *Economist* de kabul ediyor: Paranın değeri düşerse, faiz oranı üzerinde bir etkisi olmuyor, 100 sterlin, her zamanki gibi 105 sterlin getiriyor. Eğer 100 sterlinin değeri daha az olursa, 5 sterlininki de öyle oluyor. Bu bağıntı, ilk meblağın değer kazanması ya da kaybetmesi ile değişmiş olmuyor. Değer açısından düşünüldüğünde, belli bir miktar meta, belli bir miktar paraya eşittir. Bu değer artarsa, daha büyük bir para miktarına eşit olur. Düştüğünde ise bunun tersi doğrudur. Eğer değer 2.000'e eşitse, %5 = 100; eğer 1.000'e eşitse, %5 = 50'dir. Ama bu, faiz oranını hiç bir şekilde değiştirmez. Bu sorunun tek rasyonel

tarafı, aynı miktar metaın satış değeri, 2.000 sterlin tuttuğu [sayfa 520] zaman gerekli olan para miktarının, l.000 sterlin tuttuğu zamanki paradan daha fazla tutmuş olmasıdır. Ama bu, yalnızca, kâr ile faizin burada birbiriyle ters orantılı olduğunu gösterir. Çünkü, değişmeyen ve değişen sermayeleri oluşturan kısımların fiyatları ne kadar düşük olursa, kâr o kadar yüksek ve faiz o kadar düşüktür. Ama bunun tersi de olabilir ve çoğu kez de öyle olur. Örneğin, iplik ve dokuma için talep olmadığından, pamuk ucuz olabilir; ve, pamuklu sanayiideki büyük kârlar, pamuğa karşı büyük bir talep yarattığı için pamuk nispeten pahalı olabilir. Öte yandan, sırf pamuk fiyatı düşük olduğu için, sanayicilerin kârları yüksek olabilir. Hubbard'ın tablosu, faiz oranı ile meta-fiyatlarının, tamamen bağımsız hareket ettiklerini, oysa, faiz oranının hareketlerinin, maden rezervi ile kambiyo kurlarının hareketlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu tanıtlamaktadır.

Economist diyor ki: "Bu nedenle, metalar ne zaman bol olursa, paranın faizinin düşük olması gerekir." Bunalım sırasında bunun tamamen tersi olur. Metalar aşırı boldur, paraya çevrilemez ve bu yüzden de faiz oranı yüksektir; çevrimin bir başka evresinde metalara olan talep büyüktür ve dolayısıyla geriye ödemeler hızlıdır, ama aynı zamanda, bu hızlı geriye ödemeler nedeniyle faiz oranı düşük olduğu için, fiyatlar yükselmektedir. "Ne zaman onlar (metalar) kıt ise, paranın faizinin yüksek olması gerekir. " Bunalımı izleyen gevşek dönemde bunun tersi doğrudur. Metalar, talebe oranla değil mutlak anlamda kıttır; ve faiz oranı düşüktür.

[4])'üncü yargıyla ilgili olarak, bir meta sahibinin, bunu nasıl olsa satabileceği kaydıyla, mevcut stokun hızla tükenmesi haline göre, piyasanın malla dolup taştığı sıralarda elindekileri daha ucuz fiyatla elden çıkarması akla-yatkın bir şeydir, ama bu yüzden niçin faiz oranının düşmesi gerektiği, o kadar açık değildir.

Piyasanın, ithal mallarıyla dolup taştığı bir sırada, meta sahiplerinin, mallarını piyasaya sürmekten kaçınmak için, borç sermayesine karşı artan bir talepte bulunmaları sonucu, faiz oranı yükselebilir. Ticari kredinin akıcılığı, banka kredisine olan talebi nispeten düşük tutabileceği için, faiz oranı düşebilir.

Economist, 1847'de, yükselen faiz oranlarının ve para piyasası üzerinde basınç yapan diğer durumların, kambiyo kurları üzerindeki hızlı etkisinden sözediyor. Ama şunu da unutmamak gerekir ki, kambiyo kurlarındaki değişmeye karşın, dışarıya altın akışı, nisan ayı sonuna dek devam etti; mayıs başlarına dek bunda bir dönüş olmadı.

1 Ocak 1847'de, bankanın maden rezervi 15.066.691 sterlindi; faiz oranı %3½; Paris üzerinde üç aylık kambiyo kuru 25,75; Hamburg'da

13,10; Amsterdam'da 12,¼ idi. 5 Martta, maden rezervi 11.595.535 sterline düştü; iskonto oranı %4'e yükseldi; kambiyo kuru Paris üzerinde [sayfa 521] 25,67½'ye düştü. Hamburg üzerinde 13,9¼'e, Amsterdam üzerinde 12,2½'ye düştü. Altın akışı devam etti. Aşağıdaki tabloya bakınız:

1847	İngiltere Bankası'nın Külçe Rezervi £	Para Piyasası	En Yüksek Üç Aylık Kurlar		
			Paris	Hamburg	Amsterdam
20 Mart	11.231.630	Banka İskonto Oranı %4	25,67½	13,9¾	12,2½
3 Nisan	10.246.410	Banka İskonto Oranı %5	25,80	13,10	12,3½
10 Nisan	9.867.053	Para çok kıt	25,90	13,10½	12,4½
17 Nisan	9.329.841	Banka İskonto Oranı %5,5	26,02½	13,40¾	12,5½
24 Nisan	9.243.890	Piyasa sıkışık	26,05	13,12	12,6
4 Mayıs	9.337.746	Sıkışıklık Artıyor	26,45	13,123/4	12,6½
8 Mayıs	9.588.759	Sıkışıklık en üst düzeyde	26,27½	13,15½	12,7¾

1847'de, İngiltere'den toplam değerli maden ihracı 8.602.597 £'e ulaştı.

Amerika Birleşik Devletleri'ne	£ 3.226.411
Fransa'ya	£ 2.479.892
Ticaret ortaklığı olan Avrupa kentlerine	£ 958.781
Hollanda'ya	£ 247.743

Mart sonunda kurlarda meydana gelen değişikliğe karşın, altın akışı, belki de Amerika'ya, tam bir ay daha devam etti.

"Biz böylece," [diyor *Economist,* 2 Ağustos 1847, s. 954] "faiz oranındaki yükselmenin etkilerinin ve aleyhteki kurları düzeltme ve altın akışını tekrar bu ülkeye çevirme işlemlerini izleyen baskının ne kadar hızlı ve güçlü olduğunu görmüş oluyoruz. Bu etki, ticaret dengesinden tamamen ayrı olarak ortaya çıkmıştır. Daha yüksek bir faiz oranı, hem yabancı ve hem de İngiltere'ye ait tahvillerin fiyatlarının düşmesine, ve yabancılar hesabına büyük satın almaların yapılmasına yolaçtı; bu, bu ülkeden çekilecek poliçe miktarını artırdı, öte yandan yüksek faiz oranı ile, para elde edilmekte çekilen güçlük öylesine büyüktü ki, miktarları arttığı halde bu poliçelere olan talep düştü. ... Aynı nedenle ithalatla ilgili siparişler iptal edildi ve, dış ülkelerdeki İngiliz sermaye yatırımları paraya çevrildi ve kullanılmak üzere bu ülkeye getirildi. Böylece, örneğin, 10 mayıs tarihli *Rio de Janeiro Price Current*'da şunları okuyoruz: 'Kurlar, [İngiltere ile] esas olarak [Brezilya] devlet tahvillerinin, İngiliz müşteriler hesabına yapılan büyük ölçüde satışlarının ödenmesi için piyasa üzerinde meydana gelen baskının sonucu olarak bir gerileme daha gösterdi.' Bu ülkeye ait olan ve faiz oranı burada çok düşük iken dış ülkelerdeki devlet ve diğer tahvillere yatırılan sermaye, faiz oranı yükselince böylece

[sayfa 522] tekrar geri getirildi.

İNGİLTERE'NİNİ TİCARET DENGESİ

Yalnız Hindistan, "iyi hükümet", İngiliz sermayesinde faiz, temettü, vb. karşılığı İngiltere'ye 5 milyon haraç vermek zorundaydı ve bu miktara, resmi memurların maaşlarından yaptıkları tasarruflar ile İngiliz tüccarlarının, İngiltere'ye yatırılmak üzere kârlarından ayırarak her yıl ana-yurda gönderdikleri meblağlar dahil değildi. Her İngiliz sömürgesi, aynı nedenler için büyük ödemeler yapmak zorundaydı. Avustralya, Batı Hint Adaları ve Kanada'daki bankaların çoğu, İngiliz sermayesi ile kurulmuştur ve temettüler İngiltere'de ödenebilir. Aynı şekilde, İngiltere, üzerinden faiz aldığı bir çok yabancı –Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika– hazine bonolarına sahiptir. Buna ek olarak, yabancı demiryolları, kanallar, madenler, vb. üzerinde hisseleri bulunmakta ve buralardan temettü almaktadır. Bütün bunlar için ödemelerin hemen hepsi, İngiliz ihracat tutarının üzerinde ve ötesinde kalan ürünlerle yapılmıştır. Buna karşılık, İngiltere'den, yabancı ülkelerdeki İngiliz hisse senetleri sahipleriyle, dış ülkelerdeki İngilizlerin tüketimi için gönderilen meblağ, buna kıyasla önemsizdir.

Ticaret dengesini ve borsa kurlarını ilgilendirdiği kadarıyla, sorun, "her dönemin kendine özgü sorunudur". Genellikle ... İngiltere, ihracatına uzun vadeli krediler vermekte, oysa ithalata peşin para ödemektedir. Belirli zamanlarda, uygulamadaki bu farkın kurlar üzerinde önemli etkileri olmaktadır. İhracatımızın çok önemli ölçüde arttığı bir zamanda, örneğin 1850'de, sürekli ve artan bir İngiliz sermaye yatırımının devam etmesi gerekir ... bu şekilde, 1850'ye ait ödemeler, 1849'da ihraç edilen mallar karşılığı yapılabilir. Ama, 1850'deki ihracatın 1849'daki ihracatı 6 milyondan fazla aşması halinde, bunun pratikteki sonucu, bu miktarda bir fazla paranın dışarıya gönderilmesi ve aynı yıl içersinde dönmesi olmak gerekir. Ve bu şekilde, kambiyo kurları ile faiz oranı üzerinde bir etki meydana getirilmiş oluyor. Bunun tersine, ticari bir bunalım sonucu işlerimiz bozulunca ve ihracatımız büyük ölçüde azalınca, geçen yılların büyük ihracatına ait ödemeler ithalatımızın değerini önemli miktarda aşıyor, kurlar bununla orantılı olarak lehimize dönüyor, içerde hızla sermaye birikiyor, faiz oranı düşüyor." (*Economist,* 11 Ocak 1851 [s. 30].)

Kambiyo kurları şunlara bağlı olarak değişebilir:

1) Nedeni ne olursa olsun –tamamen ticari ya da dışarıya sermaye yatırımı ya da savaş için hükümet harcamaları, vb. gibi, dış ülkelere nakit ödemeler yapıldığı sürece– o andaki ödemeler dengesi sonucu.

2) Belli bir ülkede –metal ya da kağıt- paranın değer kaybetmesi sonucu. Bu tamamen nominaldir. Eğer 1 sterlin, eskisine göre ancak onun yarısı kadar bir parayı temsil ediyorsa, 25 frank yerine 12,5 frank sayılması doğaldır. [sayfa 523]

3) “Para” olarak birisi gümüş öteki altın kullanan iki ülke arasındaki kambiyo kurları sözkonusu olduğunda, kurlar, bu iki madenin değerindeki nispi dalgalanmalara bağlıdır, çünkü bunlar zorunlu olarak, iki maden arasındaki pariteyi değiştirirler. 1850’deki kurlar buna örnek olabilir: İngiltere’nin ihracatı büyük ölçüde arttığı halde, bu kurlar İngiltere aleyhine idi. Gene de dışarıya bir altın akışı olmadı. Bu durum, altın karşısında gümüşün değerindeki geçici yükselmenin bir sonucuydu. (Bkz: *Economist,* 30 Kasım 1850 [s.1319-1320].)

1 sterlinin kur paritesi: Paris, 25 frank 20 sent; Hamburg, 13 mark 10,5 şilin; Amsterdam 11 florin 97 selit. Paris kurlarının 25,20 frankı geçmesi ölçüsünde, Fransa’nın İngiliz borçluları ya da Fransız metalarının alıcıları için daha lehte olmaktadır. Her iki durumda da, amacını gerçekleştirmek için, daha az sterline gereksinmesi olacaktır. Değerli madenin kolayca elde edilemediği daha uzak ülkelerde, İngiltere’ye yapılacak ödemeler için gerekli poliçeler kıt ve yetersiz olduğunda, bunun doğal sonucu, kendilerine karşı büyük bir talep olduğu için genellikle İngiltere’ye gönderilen ürünlerin fiyatlarını, poliçe yerine bunları göndermek amacıyla yükseltmektedir; Hindistan’da çoğu kez durum budur.

İngiltere’de para çok bolken, faiz oranı düşük, tahvil ve senet fiyatları yüksek iken bile, kurlar aleyhte olabilir ya da hatta dışarıya bir altın akışı bile meydana gelebilir.

1848 yılı boyunca, sağlam poliçeler, pek az ve orta derecede olanlar, 1847 bunalımı ve Hindistan ile yapılan ticarette genel bir kredi azlığı sonucu, kolayca kabul edilmedikleri için, İngiltere, Hindistan’dan büyük miktarlarda gümüş kabul etti. Bütün bu gümüşler daha İngiltere’ye gelir gelmez, devrimin pek çok para-yığma oluşumuna yolaçtığı Kıta Avrupası’nın yolunu tuttu. Aynı gümüş kitlesi, bu sefer de kambiyo kurları kârlı hale getirdiği için 1850’de tekrar Hindistan yolculuğuna çıktılar.

Parasal sistem esas olarak bir katolik, kredi sistemi ise protestan kurumudur. *The Scotch hate gold.* [“İskoçlar altından nefret eder.”] Metaların, kağıt biçimindeki parasal varlığı, ancak toplumsal bir varlıktı. Kurtuluşu getiren, imandır. Metaların özünde taşıdığı ruh olarak paradeğere iman, üretim tarzına ve onun getirmesi kaçınılmaz düzene iman, sırf kendisini genişleten sermayenin kişileşmesi olarak üretime aracılık eden bireylere iman. Ne var ki, protestanlık kendisini katolikliğin temellerinden ne kadar kurtarmış ise, kredi sistemi de ancak o kadar kendisini parasal sistemin esaslarından kurtarmıştır. [sayfa 524]

OTUZALTINCI BOLÜM
KAPİTALİST-ÖNCESİ İLİŞKİLER

FAİZ getiren sermaye ya da arkaik biçimiyle söylersek tefeci sermaye, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim tarzından çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimlerine aittir.

Tefeci sermayenin varlığı, ancak, ürünlerin hiç değilse bir kısmının metalara dönüşmüş olmasını ve paranın, çeşitli işlevleri içersinde, meta ticaretinin yanısıra gelişmiş bulunmasını gerektirir.

Tefeci sermayenin gelişmesi, tüccar sermayesinin gelişmesiyle ve özellikle para-ticareti yapan sermayenin gelişmesiyle bağlı haldedir. Eski Roma'da, manüfaktürün, antik dünyadaki ortalama gelişme düzeyinin çok altında bulunduğu Cumhuriyetin son yıllarından başlayarak, tüccar sermayesi, para-ticareti yapan sermaye ve tefeci sermaye, antik biçim içersinde kendi en üst düzeylerine kadar gelişti.

Biz, para yığmanın zorunlu olarak parayla birlikte ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz. Ama profesyonel iddiharcılar, ancak tefeciye dönüştükten sonra önem kazanmışlardır. [sayfa 525]

Tüccar, kâr sağlamak, sermaye olarak kullanmak, yani yatırmak için borç para alır. Dolayısıyla, ilksel toplum biçimlerinde faizcinin tüccarla ilişkisi, modern kapitalistle olan ilişkisi ile aynıdır. Bu özgün ilişki katolik üniversiteler tarafından da uygulandı. "Alcala, Salamanca, Ingolstadt, Breisgau'daki Freiburg, Mayence, Cologne, Treves üniversiteleri, birbiri ardına, ticari borçlar için faizin yasallığını kabul ettiler. Bu onaylamaların ilk beş tanesi Lyons kenti konsüllüğünün arşivlerinde saklanmış ve Bruyset-Ponthus'un *Traité de l'usure et des intérêts,* Lyons, adlı yapıtının ekinde yayınlanmıştır." (M. Augiet, *le Crédit Public, etc.,* Paris 1842, s. 206.) Köle ekonomisinin (ataerkil türde değil de daha sonra Yunan ve Roma zamanlarında) servet yığma ve dolayısıyla paranın, köle, toprak vb., satın alınması yoluyla başkalarının emeğine elkonulması aracı olarak hizmet ettiği bütün biçimlerde, para, sırf bu şekilde yatırılabildiği için, sermaye olarak harcanabilir, yani faiz getirebilir.

Bununla birlikte, kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermayenin varolduğu karakteristik biçimler iki türdür. Ben, karakteristik biçimler deyimini özellikle kullanıyorum. Bu aynı biçimler, kapitalist üretimde, kendilerini yinelerler, ama yalnızca ikincil biçimler olarak. O zaman bunlar artık, faiz getiren sermayenin niteliğini belirleyen biçimler değillerdir. Bu iki biçim şunlardır: *birincisi,* üst sınıfların bol keseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine,borç para vererek tefecilik; *ikincisi,* kendi emek araçlarına sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik. Bunlar, zanaatçıları kapsar, ama esas olarak köylüleri kapsar, çünkü, özellikle kapitalist-öncesi koşullar altında, bu koşulların, küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin verdiği sürece köylü sınıfı bunların ezici çoğunluğunu oluşturur.

Bir yandan zengin toprak sahiplerinin tefecilik yüzünden yıkımı, öte yandan küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşması, büyük miktarlarda para-sermayenin oluşumuna ve yoğunlaşmasına yol açmıştır. Ne var ki, bu sürecin, modern Avrupa'da olduğu gibi, ne ölçüde eski üretim tarzına son verdiği ve bunun yerine kapitalist üretim tarzını geçirip geçirmediği, tamamen tarihsel gelişme aşamasına ve bununla birlikte ortaya çıkan koşullara bağlıdır.

Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermaye, bizzat çalışan köylü ile küçük usta zanaatçının yürüttüğü küçük-ölçekli üretimin egemenliğine tekabül eder. Emekçi, emek araçları ve emeğin ürünü ile sermaye biçiminde gelişmiş kapitalist üretim koşullarında olduğu gibi, karşı karşıya gelince, bir üretici olarak, herhangi bir borç para alma olanağına sahip değildir. Borç para alsa hile, bunu, artık, örneğin, kişisel gereksinmelerini karşılamak için rehinci dükkanından almaktadır. Oysa, emekçi, ister gerçek, ister sözde olsun, emek araçları ile ürününün sahibi olduğu zaman, borç sermayesinin karşısına üretici olarak çıkar, ve borç sermayesi de onun karşısında tefeci sermaye olarak bulunur. Banker, zenginlere, oysa tefeci, fakirlere borç verdiği için, banke-

re [sayfa 526] saygı duyulduğu halde tefecinin küçümsendiğini ve nefret edildiğini söylerken Newman konuyu hafife almış oluyor. (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy,* London 1851, s. 44.) Newman, iki toplumsal üretim tarzı arasındaki farkın ve bunlara tekabül eden toplumsal düzenlerin, konunun özünü oluşturduğunu ve bu durumun, zengin ile fakir arasındaki ayrımla açıklanamayacağı olgusunu göremiyor. Üstelik, küçük üreticinin kanını emip kurutan tefecilik, zengin büyük malikane sahibinin kanını kurutan tefecilikle elele gider. Romalı patrisyenlerin faizciliği, Romalı plebleri, bu küçük köylülerin kökünü kazır kazımaz, bu tür sömürü sona erdi ve bu küçük köylü ekonomisinin yerini katıksız bir köle ekonomisi aldı.

Kıtı kıtına geçim araçlarının üzerindeki tüm fazlalık (daha sonra üreticilerin ücretleri halini alan miktar), faiz biçimi içersinde, tefecilik tarafından tüketilebilir (bu, sonra, kâr ve toprak rantı biçimini alır), dolayısıyla, devletin hak talep ettiği pay dışında kalan *bütün* artı-değeri yutan *bu faiz* düzeyini, faizin normal olarak hiç değilse ancak artı-değerin bir kısmını oluşturduğu modern faiz oranı düzeyi ile karşılaştırmak çok saçmadır. Böyle bir karşılaştırma, ücretli işçinin, kârı, faizi ve toprak rantınım, yani tüm artı-değeri ürettiği ve kendisini çalıştıran kapitaliste verdiği olgusunu görmezlikten gelmiş oluyor. Carey, bu saçma karşılaştırmayı, sermayedeki gelişmenin ve buna bağlı olarak faiz oranındaki düşmenin, emekçi için ne denli yararlı olduğunu göstermek amacıyla yapıyor. Üstelik, ele geçirdiği kurbanından artı-emek sızdırmakla yetinmeyen tefeci, onun elindeki emek araçlarının, toprağın, evin, vb. bile mülkiyetini yavaş yavaş eline geçirmekte ve sürekli olarak onu mülksüzleştirme çabası içersinde bulunmaktadır; ve burada gene emekçinin, kendi emek araçlarından bu şekilde tamamen mülksüzleştirilmesinin, kapitalist üretim tarzının ulaşmak istediği bir sonuç değil, daha çok, onun çıkış noktası için bir önkoşul olduğu unutulmaktadır. Ücretli-köle, tıpkı gerçek köle gibi, durumu nedeniyle –hiç değilse üretici olma niteliği içersinde– bir alacaklının kölesi haline gelemez; ücretli-kölenin, tüketici olma niteliği içersinde bir alacaklının kölesi haline gelebileceği de doğrudur. Tefeci sermaye, bu biçim içersinde, gerçekten de, üretim tarzını değiştirmeksizin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmektedir; böyle olunca emek araçlarının, üreticilerin mülkiyet ya da tasarrufunda bulunması – ve buna tekabül eden küçük-ölçekli üretim– onun temel önkoşuludur; böylece, bir başka deyişle, sermaye, emeği doğrudan doğruya boyunduruğu altına almaz, ve dolayısıyla onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmaz, – bu tefeci sermaye, üretim tarzını yıkıma uğratır, üretici güçleri geliştirmek yerine felce uğratır, ve ayın zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin, kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, emeğin kendi aleyhine de olsa gelişemediği sefil koşulları devam ettirir.

Tefecilik. böylece, bir yandan, antik ve feodal servet ve antik ve feodal mülkiyet üzerinde zayıflatıcı ve yıkıcı bir etki yapar. Öte yandan

da, [sayfa 527] küçük-köylü ve küçük-kasabalı* üretimini, kısacası, üreticinin hala kendi üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü bütün biçimleri zayıflatır ve yıkar. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında, emekçi, üretim araçlarının yani ekip biçtiği toprağın, işlediği hammaddelerin, vb. sahibi değildir. Oysa bu sistemde, üreticinin, üretim araçlarından ayrılması, üretim tarzının kendisinde fiili bir devrimi yansıtır. Birbirinden ayrı emekçiler, ayrın ama birbirine bağlı faaliyetleri yerine getirmek amacıyla büyük işyerlerinde biraraya getirilmişlerdir; alet, makine haline gelmiştir. Üretim tarzının kendisi, artık küçük mülkiyetle birarada olan üretim aletlerinin dağılmasına izin vermediği gibi, emekçinin kendisinin de tek başına çalışmasına izin vermez. Kapitalist üretimde, tefecilik, artık, üreticiyi kendi üretim araçlarından ayıramaz, çünkü zaten üreticiler üretim araçlarından ayrılmışlardır.

Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti biraraya toplar. Üretim tarzını değiştirmez, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden-üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında devam etmek zorunda bırakır. Üretim araçları mülkiyetinin, üreticinin kendilerine ait olmasının, aynı zamanda, politik statünün, yurttaşın özerkliğinin temelini oluşturduğu antik dünyada pek belirgin bir biçimde görülen tefecilere karşı nefretin kökeninde işte bu yatmaktadır.

Köleliğin egemenliği ölçüsünde ya da artı-ürünün feodal bey ve maiyeti tarafından tüketilmesi ölçüsünde, köle sahibi ya da feodal bey, tefecinin pençesine düşer, ama üretim tarzı hala aynı kalır; yalnızca, emekçinin durumu daha da ağırlaşır. Borca batan köle sahibi ya da feodal bey daha da zalimleşir, çünkü, kendisi de daha fazla ezilmektedir. Ya da en sonu, antik Roma'da şövalyelerin olduğu gibi, kendisi de toprak sahibi ya da köle sahibi haline gelen tefeciye yerini bırakır. Ne de olsa, büyük ölçüde bir politik iktidar aracı olduğu için, sömürüsü de az çok ataerkil kalan bu eski sömürücünün yerini, katı, para-delisi bir sonradan görme almıştır. Ama, böylece üretim tarzı değişmemiştir.

Tefecilik, ancak sağlam temeli ve sürekli yeniden-üretiminin dayandığı politik örgütlenmenin de temeli olan mülkiyet biçimlerini yokettiği ve çözüştürdüğü ölçüde bütün kapitalist-öncesi üretim tarzının üzerinde devrimci bir etkiye sahiptir. Asya biçimleri altında, tefecilik, ekonomik çöküntü ve politik yozlaşma dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun süre devam edebilir. Ancak kapitalist üretimin diğer önkoşullarının bulunduğu yer ve zamanda, tefecilik, bir yandan feodal bey ile küçük-ölçekli üreticiyi mahvetmek, öte yandan, emek araçlarını sermaye içersinde toplamak suretiyle, yeni üretim tarzının kurulmasında yardımcı araçlardan biri halini alır. [sayfa 528]

* Almanca özgün metinde *"kleinbürgerliche"*, Fransızca çeviride *"petite bourgeoise"* olmakla birlikte, İngilizce çeviride *"small-burgher"* olan bu terimi, "*küçük-burglu*" karşılığı, *"küçük-kasabalı"* olarak çeviriyoruz, -*ç*.

Ortaçağda hiç bir ülkede genel bir faiz oranı yoktu. Kilise daha başlangıçta, faizle borç verilmesini yasaklamıştı. Yasalar ile mahkemeler, borç para verilmesiyle ilgili pek az koruyucu önlem koyuyordu. Tek tek durumlarda ise alınan faiz çok yüksekti. Sınırlı para dolaşımı, çoğu ödemeleri nakit yapma gerekliliği ve hele poliçe işlemlerinin henüz daha gelişmemiş bir düzeyde bulunması, halkı borç para almaya zorluyordu. Hem faiz oranlarında ve hem de tefecilik anlayışında büyük farklılıklar vardı. Charlemagne zamanında %100 faiz, tefecilik sayılıyordu. Constance gölü üzerinde Lindan'da 1348'de bazı kasabalılar %2162/3 alıyorlardı. Zürih'te Kent Meclisi, yasal faiz oranının %431/3 olmasını kararlaştırmıştı. İtalya'da normal faiz oranı, 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar %20'yi geçmediği halde, bazan %40 ödenmesi zorunlu hale geliyordu. Verona, %12½ faiz oranını yasal oran olarak saptadı. İmparator Frederik II, faiz oranını %10 olarak saptadı, ama yalnızca Yahudiler için. Hıristiyanlar için de bir şey söylemeye tenezzül etmedi. Almanya'nın Ren eyaletlerinde, 13. yüzyıldan beri %10 faiz oranı kuraldı. (Hüllmann, Geschishte des Städtewesens, II, s. 55-57.)

Tefeci sermaye, sermayenin üretim tarzının henüz bulunmadığı bir sermayeye özgü bir sömürü yöntemi kullanmaktadır. Bu durum, kendisini, burjuva ekonomisi içersinde geri kalmış sanayi kollarında ya da modem üretim tarzına geçişe direnen sanayi kollarında yinelemektedir. Örneğin eğer biz, İngiltere'deki faiz oranını Hindistan'daki ile karşılaştırmak istiyorsak, İngiltere Bankasının faiz oranını değil, örneğin küçük makineleri kiraya verenlerin, ev sanayilerinde çalışan küçük üreticiye uyguladıkları faiz oranını almamız gerekir.

Tefecilik, tüketici servete zıt, kendisi sermaye doğuran bir süreç olması bakımından tarihsel olarak önemlidir. Tefecinin sermayesi ile tüccarın serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin oluşmasını teşvik eder. Ne kadar az ürün meta niteliğine girerse ve değişim-değerinin üretim üzerindeki egemenliği ne kadar az ve sınırlıysa, para, o kadar fazla fiili ve asıl servet –kullanım-değerlerindeki sınırlı temsil edilişine zıt–, genel olarak servet şeklinde görünür. İşte para-yığmanın temeli budur. Dünya-parası ve para-yığma olarak, para olması dışında o, özellikle, ödeme aracı biçimidir ve böyle olduğu için de, metaların mutlak biçimi olarak görünür. Ve özellikle bu ödeme aracı işlevi, faizi ve dolayısıyla da para-sermayeyi geliştirir. Çarçur edici ve yozlaştırıcı zenginliğin istediği şey, para olarak para, her şeyi satınalma (ve bu arada da borçlarını ödeme) aracı olarak paradır. Küçük üreticinin paraya, her şeyden önce ödeme yapmak için gereksinmesi vardır. (Toprakbeyleri ile devlete ayni olarak yapılan hizmetin ve ödenen vergilerin, para-ranta ve para-vergilere dönüşmesi burada büyük bir rol oynar.) Her iki durumda da, para olarak para gereklidir. Öte yandan, para-yığmayı ilk kez gerçek hale getiren ve para-yığıcının rüyalarını gerçekleştiren şey, tefeciliktir. Bu para-yığmanın sahibinden istenen şey, sermaye değil para olarak

[sayfa 529] paradır; ama, faiz aracılığı ile o, bu birikmiş parayı, sermayeye, yani artı-emeğin bir parçasını ya da tamamını ele geçirme aracına çevirir ve aynı şekilde, üretim araçlarının bir kısmını, bunlar nominal olarak başkalarının mülkiyetinde kalsa bile elde etmek ister. Tefecilik, üretimin gözeneklerinde yaşar, tıpkı Epikür'ün tanrılarının, dünyalar arasındaki boşlukta yaşaması gibi. Para bulmak ne kadar güçleşirse, meta-biçim, ürünlerin genel biçimini o kadar az oluşturur. Dolayısıyla, tefeci, paraya gereksinmesi olanın ödeme ya da direnme gücü dışında hiç bir engel tanımaz. Küçük-köylü ve küçük-kasabalı üretiminde para, emekçinin üretim araçları (bu üretim tarzında emekçi hala büyük ölçüde bu üretim araçlarının sahibidir), beklenmedik durumlar ya da olağanüstü kargaşalıklar sonucu elinden çıktığı ya da normal yeniden-üretim yoluyla yerine konulmadığı zamanlarda, belli başlı satınalma aracı olarak iş görür. Geçim araçları ile hammaddeler, bu üretim gereksinmelerinin önemli bir kısmını oluşturur. Bunlar eğer çok pahalı hale gelirlerse, ürün için yapılan ödemeler ile yerine konma olasılığı ortadan kalkabilir, tıpkı normal bir kötü ürün döneminin, köylünün tohumluğunu yerine koymasına engel olması gibi. Romalı patrisyenlerin plebleri askere almaya zorlayarak mahvettikleri, ve onların emek araçlarını yeniden-üretmelerine engel olan, ve bu nedenle de, bunları dilenci haline sokan bu savaş (yoksullaşma ve yeniden-üretim için gerekli koşullardan yoksun bırakma burada egemen biçimdir), patrisyenlerin hazinelerini, depolarını, o zamanın parası olan yağma edilmiş bakırla doldurdu. Bunlar, pleblere gerekli metaları, hububatı, atları, sığırları doğrudan vermek yerine, kendileri için işe yaramayan bu bakırları borç verdiler ve bu durumdan, çok aşırı tefeci faizler kopartmak için yararlanarak, plebleri, kendilerine borçlu köleler haline getirdiler. Charlemagne zamanında Frank köylüleri gene böyle savaşlarla perişan oldular ve önlerinde, borçlu olmak yerine serf haline gelme dışında bir seçenekleri kalmadı. Roma İmparatorluğunda, bilindiği gibi, çekilen büyük açlık çoğu kez çocukların satılmasına ve özgür insanların kendilerini köle olarak zenginlere satmalarına yolaçtı. İşte bütün bunlar genel dönüm noktaları ile ilgili şeyler. Bireysel durumlarda ise, küçük üreticilerin, üretim araçlarının devamı, ya da kaybı, binlerce beklenmedik olaya bağlı olup, bu olayların ya da kayıpların herbiri, yoksulluğun belirtisi ve asalak tefecinin yavaşça sokulacağı ve yerleşeceği bir yara olabilir. Yalnızca bir ineğinin ölümü bile, küçük-köylünün yeniden-üretimini eski ölçeğinde yenilemesine engel olabilir. Ardından tefecinin pençesine düşer ve bir kez bu pençeye düştü mü oradan zor kurtulur.

Tefecinin gerçekten önemli ve kendisine özgü alanı, ne var ki, ödeme aracı olarak paranın işlevidir. Belli bir tarihte vadesi dolan bir ödeme, toprak rantı, haraç, vb. kendisiyle birlikte, bu amaç için para bulma gereksinmesini de getirir. Bu nedenle, antik Roma'dan modern zamanlara kadar büyük ölçüde tefecilik, vergi tahsildarlarına, *fermiers*

généraux,[sayfa 530] *receveurs généraux*'ya* dayanır. Demek ki, ticaret ve meta üretiminin genelleşmesiyle birlikte, satınalma ve ödemenin zaman olarak birbirinden ayrılmasında da bir gelişme olur. Paranın belli bir tarihte ödenmesi zorunlu olur. Bunun nasıl olup da, bugünlerde bile, para-kapitalist ile tefecinin birbirine karıştığı bir duruma yolaçabileceğini, modern para bunalımları göstermektedir. Ne var ki, bu aynı tefecilik, üreticileri gitgide daha fazla borca batırarak ve tek başına faiz yükü normal yeniden-üretimi olanaksız hale getirdiği için, olağan ödeme araçlarını yok ederek, ödeme aracı olarak paraya karşı olan gereksinmeyi daha da artırmanın başlıca yollarından biri durumunu alır. Bu noktada tefecilik, ödeme aracı olarak parayı birden ortaya çıkarır ve paranın bu işlevini, sanki kendi alanıymış gibi, genişletir.

Kredi sistemi, tefeciliğe karşı bir tepki olarak gelişir. Ama bu, ne yanlış anlaşılmalıdır, ne de antik yazarlar, kilise pederleri, Lutherya da ilk sosyalistlerin yaptığı gibi yorumlanmalıdır. Bu, faiz getiren sermayenin kapitalist üretim tarzının koşullarına ve gereksinmelerine boyun eğmesinden ne fazla ve ne de az bir şeyi ifade eder.

Genellikle, faiz getiren sermaye, modern kredi sisteminde, kapitalist üretim tarzının koşullarına uymuştur. Tefecilik, bu niteliğiyle yalnızca, devam etmekle kalmayıp, gelişmiş kapitalist üretime sahip uluslarda, daha önceki bütün yasaların getirdiği engellerden de kurtulmuştur. Faiz getiren sermaye, kişiler ya da sınıflarla ilişkisi bakımından, ya da borç almanın, kapitalist üretim tarzına tekabül eden anlamda yapılmadığı ve yapılamayacağı; borç almanın, bir rehincide olduğu gibi kişisel bir gereksinmenin sonucu yapıldığı; paranın sağa-sola saçmak amacıyla müsrif zenginlerce borç alındığı, ya da, üreticinin, küçük çiftçi ya da zanaatçı gibi kapitalist olmayan bir üretici olduğu ve bu yüzden de, doğrudan üretici olarak henüz kendi üretim araçlarının sahibi bulunduğu; en sonu, kapitalist üreticinin bizzat çok küçük ölçekte üretim yapması nedeniyle, kendi başına iş gören üreticilere benzediği yer ve durumlarda, tefeci sermayesi biçimini hâlâ korur.

Faiz getiren sermayeyi –kapitalist üretim tarzının temel bir öğesi olması ölçüsünde– tefeci sermayeden ayıran şey, hiçbir zaman, bu sermayenin niteliği ya da özelliği değildir. Bu, salt, sermayenin işlem gördüğü değişik koşullardır ve bu nedenle de borç para verenle karşı karşıya gelen borç alanın tümüyle dönüşmüş bir özelliğidir. Serveti olmayan bir kimse sanayici ya da tüccar kişiliği ile kredi aldığı zaman bile, bu, onun kapitalist olarak işlev yapacağı ve borç alınan sermaye ile, karşılığı ödenmeyen emeğe elkoyacağı düşüncesiyle yapar. Krediyi, o, potansiyel kapitalist kişiliğiyle alır. Serveti olmayan, ama enerjisi, kararlılığı, yeteneği ve ticari zekası olan bir kimse, bu şekilde kapitalist olabilir –ve her bireyin ticari değin, kapitalist üretim tarzında oldukça doğru olarak [sayfa 531]

* Mültezim, genel tahsildar. -ç.

tahmin edilebilir– ve bu durum, kapitalist üretim tarzının mazur göstericileri tarafından büyük bir hayranlıkla karşılanır. Bu durum sürekli olarak, bireysel kapitalistlerin zaten bulundukları alanlara, onlara sahip olacak bir yığın yeni sanayi şövalyesi getirmekle birlikte, aynı zamanda, sermayenin kendi üstünlüğünü takviye eder, dayandığı temeli genişletir ve, toplum katlarından kendisi için devamlı yeni güçler devşirmesini de sağlar. Bunun gibi, ortaçağda katolik kilisesinin, toplumsal durumuna, doğumuna ve servetine bakmaksızın, kilise hiyerarşisini ülkenin en iyi beyinlerinin oluşturması, dinsel egemenliği kurup sağlamlaştırmasının ve halkı ezmesinin başlıca yollarından birisi olmuştur. Yönetici sınıf, yönetilen sınıfın en önde gelen kafalarını ne kadar fazla bünyesi içersinde eritebilirse, egemenliği o denli sağlam ve o denli tehlikeli hale gelir.

Modern kredi sistemini başlatanlar, kendilerine çıkış noktası olarak, genellikle faiz getiren sermayeye karşı bir aforozu değil, tersine, onun açıkça tanınmasını alıyorlardı.

Biz, burada, tefeciliğe karşı uyanan ve yoksul halkı, örneğin *Monts-de-piété* (1350'de Franché-Comté de Sarlins'de, ve daha sonra, 1400 ve 1479'da İtalya'da Perugia ve Savona'da) gibi kuruluşlara karşı korumayı amaçlayan tepkileri sözkonusu etmiyoruz. Bunlar, dindarca istekleri, bunların gerçekleştirilmeleri sırasında tam tersine çeviren tarihin cilvelerini ortaya dökmeleri bakımından dikkate değerdir. Ilımlı bir tahlile göre, İngiliz işçi sınıfı, *Monts-de-piété*'nin modern izleyicileri olan rehinci dükkanlarına %100 faiz ödüyor.[21] 17. yüzyılın son on yılı boyunca, İngiliz aristokrasisini, gayrimenkule dayanan kağıt para kullanan çiftçi bankaları aracılığı ile tefecilikten kurtarmaya kalkışan Dr. Hugh Chamberleyne ya da John Briscoe gibi kimselerin kredi hayallerinden de söz etmiyoruz.[22]

Venedik ve Cenova'da, 12. ve 14. yüzyılda kurulan kredi kurumları, deniz ticareti ile ona bağlı bulunan toptan ticareti, modası geçmiş tefecilikten ve para işindeki tekelden kurtarmak gereksinmesinden doğmuştur. Bu kent cumhuriyetlerinde kurulan gerçek bankalar, aynı anda, devletin ilerdeki vergi gelirleri karşılığında borç aldığı kamu kredi kurumları halini almışlardır, ama şurasını da unutmamak gerekir ki, bu kurumların [sayfa 532] kuran tüccarların kendileri bu devletlerin önde gelen

[21] "Bir ay içersinde sık sık görülen dalgalanmalar ve küçük bir meblağ elde etmek için rehine verilen bir eşyanın kurtarılması için bir başkasının rehine verilmesi ile, paraya karşılık ödenen faiz bu denli artmaktadır. Başkentte yaklaşık 240 izinli rehinci var, ülkede ise nerdeyse 1.450. Bu iş için kullanılan sermayenin bir milyon sterlini geçtiği tahmin ediliyor, ve bu sermaye bir yılda üç devir yapıyor ve her seferinde ortalama yaklaşık %33$^1/_3$ faiz sağlıyor; yapılan bir hesaba göre, İngiltere'de alt tabaka, bir süre için aldığı borç karşılığı yılda yaklaşık bir milyon ödemektedir ve ceza olarak elkonulan eşyaları bu miktarın dışındadır." (J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Populution*, London 1846, I, s. 114.)

[22] Yapıtlarının başlarında bile, başlıca amaçları olarak şunları belirtiyorlar: "Toprak sahiplerinin genel yararı, toprağın değerindeki büyük artış," "soyluların, büyük toprak sahiplerinin, vb. vergi" dışı tutulması, "yıllık gelirlerinin artırılması, vb.". Yalnız, tefeciler, soylular ile çiftçilere, Fransa'dan gelen bir istilâ ordusunun yapabileceğinden daha fazla zarar veren, o beterin beteri ulus düşmanları zarar etmeye katlanabilirler.

yurttaşları idiler ve, faizcilerin pençelerinden kendilerini olduğu kadar devleti de kurtarmak[23] ve aynı zamanda da, devlet üzerinde daha sıkı ve güvenli bir denetim kurmak istiyorlardı. İngiltere Bankası kurulduğu zaman, Tory'ler işte bunun için karşı çıkmışlardı: "Bankalar cumhuriyetçi kuruluşlardır. Venedik'te, Cenova'da, Amsterdam'da ve Hamburg'da gelişmiş bankalar vardır, ama Fransa Bankası ya da İspanya Bankası diye bir şeyi duyan var mıdır?"

Amsterdam Bankası (1609), modern kredi sisteminin gelişmesinde, Hamburg Bankasından (1619) daha fazla çağ açıcı değildi. Bu, salt bir mevduat bankasıydı. Verdiği çekler, aslında, yatırılmış bulunan sikke haline getirilmiş ve getirilmemiş değerli madenler karşılığında makbuzlardı ve ancak alıcıların sıraları ile dolaşımda bulunuyordu. Ama, Hollanda'da, ticari kredi ve para ticareti, ticaret ve manüfaktür ile elele gelişti, ve faiz getiren sermaye, bu gelişme sırasında, sınai ve ticari kredinin egemenliği altına girdi. Bu, düşük faiz oranında zaten görülebilir. Ne var ki, Hollanda, 17. yüzyılda, İngiltere'nin şimdi olduğu gibi, ekonomik gelişmenin modeli kabul ediliyordu. Yoksulluk temeline dayanan eski usul tefecilik tekeli, bu ülkede, kendi ağırlığı ile çöktü.

Bütün 18. yüzyıl boyunca, ticaret ve sanayi sermayesi, faiz getiren sermayeye boyun eğeceğine, bunun tersini sağlamak için Hollanda örnek gösterilerek, faiz oranının zorunlu olarak indirilmesi (ve yasaların buna göre düzenlenmesi) için feryat ediliyordu. Bu hareketin başlıca sözcüsü, o günkü İngiliz özel bankacılığın babası Sir Josiah Child idi. Tefecilerin tekeline karşı, toptan hazır elbise yapımcıları Moses & Son şirketinin, "özel terziler" tekeline karşı verdiği savaşımda yaptığı gibi verip veriştiriyordu. Bu aynı Josiah Child, İngiliz *stock-jobbing*'inin (borsa spekülatörlüğünün) de babasıydı. Böylece Doğu Hint Kumpanyasının bu otokratı, bu kumpanyanın tekelini serbest ticaret adına savunuyordu. Thomas Manley'e (*Interest of Money Mistaken*)* karşı şöyle diyordu. "Çekingen ve titreyen tefeciler güruhunun savunucusu sıfatıyla, en ağır toplarını, benim en zayıf olduğunu ilan ettiğim noktalar üzerine çeviriyor ... düşük faiz oranının servetin nedeni olduğunu düpedüz yadsıyor ve bunun yalnızca onun sonucu olduğuna yemin ediyor." (*Traitis sur le Commerce,* etc., 169, trad. Amsterdam et Berlin, 1754.) "Bir ülkeyi [sayfa 533] zenginleştiren ticaret olduğuna göre ve faiz oranını indirmek de tica-

[23] "Zengin sarraf (bankaların öncüsü), örneğin, İngiltere'de Charles II'ye, yüzde-yirmi, yüzde otuz faiz ödetiyordu. Bu kârlı iş, sarrafı, gitgide daha fazla krala borç vermeye, bütün gelire gözkoymaya, Parlamentonun sağladığı bütün olanakları bu olanaklar sağlanır sağlanmaz, rehin almaya, ve aynı zamanda, senetlerini, firmaları ve haraçları satın ve rehin almaya teşvik etti; ve böylece bütün gelirler, bunların elinden geçiyordu." (John Francis, *History of the Bank of England,* London 1848, I, s. 31.) "Bir banka kurulması, bundan önce birkaç kez önerilmişti. En sonu, bu bir zorunluluktu." (*l. c.,* 38.) "Parlamentonun kabul edeceği ödeneklerin teminatı üzerine, akla-yatkın bir faiz oranı ile para bulabilmek için, tefecilerin kanını kuruttuğu hükümetin kendisi için, bir banka kurulması zorunluydu." (*l. c.,* s. 59, 60.)

* Thomas Manley, bu kitabın yazarı değildi. Kitap, yazarının adı konmadan 1668'de Londra'da yayımlanmıştı. *-Ed.*

reti artırdığına göre, tefecilikte faizin düşürülmesi ya da kısıtlanması, kuşkusuz, bir ulusun servetinin en verimli başlıca nedenidir. Bir şeyin aynı anda bazı koşullar altında bir neden ve diğer koşullar altında bir sonuç olabileceğini söylemek hiç de saçma değildir. (*l. c.,* s. 155.) Yumurta tavuğun nedeni ve tavuk da yumurtanın nedenidir. Faizi düşürmek, servette bir artışa neden olabilir ve servette her artış, faiz oranında daha da fazla bir indirime neden olabilir. (*l. c.,* s. 156.) Ben çalışmayı savunuyorum, bana karşı olan kimse ise tembelliği ve miskinliği." (s. 779.)

Tefeciliğe karşı bu şiddetli savaş, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine boyuneğmesi için gösterilen bu istek, modem bankacılık sisteminde, kapitalist üretimin bu önkoşullarını kuran organik buluşların habercilerinden başka bir şey değildir; bankalar, bir yandan, bütün atıl para rezervlerini biraraya toplayıp, bunları para piyasasına sürerek, tefeci sermayesinin tekelini elinden almakta, öte yandan da, kredi parasını yaratarak, değerli maden tekelini sınırlandırmaktadır.

Bizim, yukarda Josiah Child örneğinde gördüğümüz gibi, tefeciliğe aynı karşı çıkma, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine boyuneğmesi için bu istek, 17. yüzyılın son otuz yılı ile 18. yüzyılın başlarında İngiltere'de bankacılık üzerine bütün yazılarda görülecektir. Biz, ayrıca bunlarda, kredinin mucizeler yaratan etkileri, değerli maden tekeline son verilmesi ve bunun yerini kağıdın alması, vb. konularında çok büyük hayallere raslıyoruz.

İngiltere Bankası ile İskoçya Bankasının kurucusu İskoçyalı William Peterson şöyle diyor:

İngiltere Bankasına karşı, "bütün sarraflar ile rehinciler büyük bir yaygara kopardılar." (Macaulay, *History of England,* IV, s. 499.). "İlk on yıl boyunca banka, büyük zorluklara karşı savaşım verdi; büyük dış kavgalar; çıkardığı banknotlar ancak nominal değerlerinin çok altında kabul ediliyordu ... sarraflar (bunların elindeki değerli maden ticareti, ilkel bankacılığın temeli olarak iş görüyordu), bankayı, yaptıkları işler azaldığı, iskonto oranları düştüğü, devlette yaptıkları işler, rakiplerinin eline geçtiği için kıskanıyorlardı." (J. Frances, *l. c.,* s. 73.)

İngiltere Bankası kurulmadan önce, 1683'te bir Ulusal Kredi Bankası kurulması için bir plan önerilmişti. Bu bankanın amaçları arasında, "elinde önemli miktarda mal bulunan bir tüccar, bu bankanın yardımı ile bu malları rehine koyarak kredi sağlar ve bunları zararına satacağı yerde, iyi bir piyasa bulana kadar, personelini çalıştırır ve ticaretini geliştirir." [J. Frances, *l. c.,* s. 39-40.] Birçok girişimlerden sonra bu Kredi Bankası, Bishopsgate Street'de Devonsbire House'da kuruldu. Banka, sanayicilerle tüccarlara, rehin edilen mallar karşılığında ve değerlerinin dörtte-üçü tutarında, poliçe biçiminde borç veriyordu. Bu poliçelerin dolaşımını sağlamak için, her iş kolundan, birkaç kişi bir dernek oluşturdular ve bu poliçelerin sahipleri buralardan sanki nakit ödemede bulunuyormuşçasına, [sayfa 534] kolayca mal alabiliyordu. Bu banka işi ge-

lişmedi. Mekanizması fazla karışıktı ve malın değer kaybetmesi halinde, göze alınan risk çok fazlaydı.

Eğer biz, İngiltere'de, modern kredi sisteminin kurulmasına öncülük eden ve onu teorik olarak özendiren bu kayıtların gerçek içeriklerine gözatarsak, bunlarda gördüğümüz tek koşul, faiz getiren sermaye ile genel olarak borç verilebilir üretim araçlarının, kapitalist üretim tarzının boyunduruğu altına sokulması isteğidir. Öte yandan, eğer biz, yalnızca kullanılan sözlere bakarsak –ifade biçimi de dahil– Saint-Simon'un izleyicilerinin, bankacılık ve kredi konusundaki hayalleriyle tam bir anlaşma halinde bulunduğumuzu çoğu kez şaşırarak görüyoruz.

Tıpkı fizyokratların yazılarında *cultivateur*'ün,* toprağı fiilen ekip biçen kimse için değil, büyük çiftçi karşılığı kullanılması gibi, Saint-Simon ile onu izleyenlerde, *travailleur*** için değil, sanayici ve tüccar kapitalist için kullanılmıştır. *"Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, d'ouvriers; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux son productifs."**** ([Enfantin] *Religion saint-simonienne. Economie politique et Politique,* Paris 1831, s. 104.)

Gerçekte şunu unutmamak gerekir ki, Saint-Simon, yalnız son yapıtı, *Le Nouveau Christianisme*'de doğrudan doğruya işçi sınıfı adına konuşmakta ve onların özgürlüğe kavuşturulmasının, çabalarının hedefi olacağını ilan etmektedir. Daha önceki bütün yazıları, aslında, feodal düzene karşı modern burjuva toplumun ya da Napoleon döneminin mareşalleri ile yasa koyucularına karşı, sanayici ile bankerin övgüsünden başka bir şey değildir. Owen'ın aynı dönemdeki yazılarıyla karşılaştırıldığında, ne büyük bir fark![24] Saint Simon'un izleyicileri için, sanayi kapitalist, yukarıya alınan pasajda da görüldüğü gibi, gene *travailleur par excellence*.***** kalmaktadır. Bunların yazılanın eleştirel bir gözle okuduktan sonra, insan, bunların kredi ve banka hayallerinin, Saint-Simon'un eski izleyicisi Emile Pereire tarafından kurulan *crédit mobilier*'de gerçekleştiğini görünce, şaşırmayacaktır. Şu da var ki, bu

[24] Müsvedde üzerinde tekrar çalışmış olsaydı, Marx, kuşkusuz bu kısmı epeyce değiştirirdi. Bunun nedeni, Marx'ın tam bu satırları yazdığı sırada, Fransa'da İkinci İmparatorluk döneminde, Saint-Simon'un eski izleyicilerinin oynadıkları rol olmuştur; bu okulun, dünyayı borçtan kurtaracak olan kredi hayalleri, tarihin cilvesiyle, hiç görülmemiş ölçekte muazzam bir dolandırıcılık şeklinde gerçekleştirilmişti. Daha sonraları Marx, Saint-Simon'un dehasından ve ansiklopedik zekasından yalnız hayranlıkla sözetmiştir. Daha önceki yapıtlarında Saint-Simon'un burjuvazi ile proletarya arasında tam o sırada meydana gelmeye başlayan zıtlığı görmemesi ve, *travailleun* arasına, burjuvazinin üretime faal olarak katılan kısmını da sokması, Fourier'nin, sermaye ile emeği uzlaştırma çabası üzerindeki anlayışına tekabül eder ve Fransa'nın o günlerdeki ekonomik ve politik durumu ile açıklanır. Bu konuda, Owen'ın daha uzak görüşlü olması, bulunduğu ortamın farklı oluşundan ileri geliyor, çünkü Owen, sanayi devrimi ve sınıf zıtlaşmasının adamakıllı keskinleştiği bir dönemde yaşamıştı - *F. E.*

* Çiftçi tarımcı. -*ç.*

** Emekçi. -*ç.*

*** "Bir *travailleur* (işçi), yardımcılara, destekçilere, *emekçilere* gereksinme duyar; bunların zeki, becerikli, bağlı olmasını ister; o bunları işe koşar ve bunların emeği üretkendir." *(Religion saint-simonienne, Economie politique et Politique,* Paris 1831, s. 104.)

**** En üstün emekçi. -*ç.*

biçim ancak, Fransa gibi, ne kredi sisteminin ve ne de büyük-ölçekli sanayiin henüz [sayfa 535] modem gelişme düzeyine ulaşmadığı bir ülkede egemen olabilirdi. Bu, İngiltere ve Amerika'da kesinlikle olanaksızdı. *Crédit mobilier*'in çekirdeği, *Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première annee,* 1828-29, 3. ed., Paris 1831, adlı yapıttan alınan kısımlarda zaten bulunmaktadır. Bankerlerin, kapitalistler ile özel tefecilerden daha ucuza borç para verebilecekleri anlaşılabilir bir şeydir. Bu bankerler, bu nedenle, "sanayicilere, borç verebilecekleri kimsenin seçiminde daha kolay yanılabilen gayrimenkul sahipleri ile kapitalistlerden daha ucuza, yani *daha düşük faizle* araç sağlayabilirler" (s. 202). Ama yazarların kendileri dipnotta şunları ekliyorlar: "Bankerlerin, aylak zenginler ne *travailleur*'ler arasındaki aracılıktan sağladıkları çıkar, çoğu kez bizim örgütlenmemiş toplumumuzun verdiği ve kendisini çeşitli sahtekarlıklar ve gözboyayıcılık şeklinde ortaya koyan fırsatlarla dengelenir ya da hatta ortadan kaldırılır. Bankerler çoğu kez *travailleur*'ler ile aylak zenginler masında toplumun zararına, her ikisini de sömürmek amacıyla, yolunu bulurlar." *Travailleur,* burada, *capitaliste industriel** anlamına gelir. Ne var ki, modern bankacılık sisteminin emrindeki araçları sırf aylak kimselerin araçları olarak görmek de yanlıştır. Her şeyden önce bu, sermayenin, sanayiciler ve tüccarlar tarafından, geçici olarak para rezervi ya da yatırılacak sermaye şeklinde, boş duran para-biçiminde tuttukları kısmıdır. Şu halde, bu, aylak sermayedir, ama aylakların sermayesi değildir. Sonra, genellikle bu, bütün gelir ve tasarrufların, geçici ya da sürekli olarak biriktirilecek kısmıdır. Her ikisi de banka sisteminin niteliğinde esastır.

Ama şunu da her zaman akılda tutmak gerekir ki, önce para –değerli maden biçimindeki–, kredi sisteminin, kendi niteliği gereği, *hiç bir zaman* kendisini kopartamayacağı temel olarak kalır. Sonra, kredi sistemi, toplumsal üretim araçlarının özel kimselerin (sermaye ve toprak mülkiyeti biçiminde) tekelinde bulunmasını öngörür ve kendisi, bir yandan, kapitalist üretim tarzının özünde taşıdığı bir şekildir, öte yandan da, onun en yüksek ve nihai biçimine ulaşmasında itici güçtür.

Bankacılık sistemi, resmi örgütlenmesini ve merkezileşmesini ilgilendirdiği kadarıyla, kapitalist üretim tarzının meydana getirdiği yapay ve en gelişmiş ürünüdür; bu olgu, daha 1697 yılında, *Some Thoughts of the Interests of England* adlı yapıtta ifade edilmişti. Bu, İngiltere Bankası gibi kurumların, gerçek hareketleri tamamen kendi alanları dışında kaldığı ve bunların karşısında pasif bir rol oynadığı halde, ticaret ve sanayi üzerindeki muazzam kudretinin nedenidir. Bankacılık sistemi, gerçekte genel bir defter tutma ve üretim araçlarının toplumsal bir ölçekte dağılma biçimine sahiptir; ama, yalnızca bu biçime. Görmüş olduğumuz gibi, bireysel kapitalistin ya da bir bireysel sermayenin ortalama kârı, her

* Sanayici kapitalist. -ç.

sermayenin ilk elden ele geçirdiği artı-emek miktarıyla değil, toplam sermayenin ele geçirdiği toplam artı-emek miktarı tarafından belirleniyordu [sayfa 536] ve her bireysel sermaye, ancak toplumsal sermayedeki payıyla orantılı olarak bir kâr alıyordu. Sermayenin bu toplumsal niteliği, ancak kredi ve bankacılık sisteminin tam olarak gelişmesiyle ortaya çıkmış ve bütünüyle gerçekleşmiştir. Öte yandan, bu sistem daha da ileri gitmiştir. Bu sistem, toplumun henüz faal olarak kullanılmayan bütün mevcut ve hatta potansiyel sermayesini, sanayici ve tüccar kapitalistlerin emrine verir; dolayısıyla, bu sermayeyi ne borç veren ve ne de borç alan, onun gerçek sahibi ya da üreticisi değildir. Böylece, o, sermayenin özel niteliğini yokeder ve dolayısıyla, sermayenin kendisinin ortadan kaldırılmasını, fiilen, ama ancak fiilen içerir. Bankacılık sistemi aracılığı ile, özel bir iş olarak sermaye bölüştürülmesi, bu toplumsal işlev, özel kapitalistler ile tefecilerin elinden alınmıştır. Ama aynı zamanda, bankacılık ve kredi, böylece, kapitalist üretimi bizzat kendi sınırlarının ötesine itmede en güçlü manivela, ve bunalımlar ile spekülasyonların en etkili araçlarından birisi halini almıştır.

Bankacılık sistemi, ayrıca, paranın yerine, çeşitli dolaşan kredi biçimlerini koyarak, paranın, aslında emeğin ve emeğin ürünlerinin toplumsal niteliğinin özel bir ifadesinden başka bir şey olmadığım göstermektedir; ne var ki, özel üretimin temeli ile zıtlık halinde bulunan bu niteliği ile para, son tahlilde daima bir şey, diğer metaların yanısıra özel bir meta olarak görünmek zorundadır.

En sonu, kuşkusuz kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından, biraraya gelmiş emeğe dayanan üretim tarzına geçiş sırasında güçlü bir manivela olarak hizmet edecektir; ama doğal olarak, ancak üretim tarzının kendisindeki öteki büyük organik devrimler ile bağıntılı bir öğe olarak. Buna karşılık, sosyalist anlamda, kredi ve bankacılık sistemiyle ilgili hayaller, kapitalist üretim tarzı ve onun şekillerinden birisi olarak kredi sistemi konusunda tam bir bilgisizlikten ileri gelmektedir. Üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesi sona erer ermez (bu, toprak üzerinde özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını da içerir) kredi artık bir şey ifade etmez hale gelir. Ne var ki, bunu, Saint-Simon'un izleyicileri bile anlamışlardı. Öte yandan, kapitalist üretim tarzı varolmaya devam ettiği sürece, faiz getiren sermaye de, onun biçimlerinden birisi olarak varlığını sürdürür ve gerçekte, ona ait kredi sisteminin temelini oluşturur. Yalnız, meta üretimini sürdürmek ve parayı ortadan kaldırmak isteyen sansasyonel yazar Proudhon,[25] o acayip yaratık *crédit gratuit*'yi*, küçük-burjuva sınıfının dindarca isteğinin bu sözde gerçekleşmiş şeklini hayal edebilecek güçteydi.

Religion saint-simonienne, Economie politique et Politique'in 45.

[25] Karl Marx, *Misère de la Philosophie,* Bruxelles et Paris, 1847. - Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Œkonomie,* s. 64 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 116. *-Ed.*]

* Karşılıksız kredi. -ç.

sayfasında şunları okuyoruz: "Kredi, bazı kimselerin çalışma yeteneği ve [sayfa 537] isteği olmaksızın sınai aletlere sahip bulunduğu ve diğer çalışkan kimselerin ise, emek aletlerinden yoksun olduğu bir toplumda, bu araçların, sahiplerinin elinden bunları nasıl kullanacağını bilenlerin eline, mümkün olduğu kadar kolay şekilde aktarılması amacına hizmet eder. Bu tanımın, krediye, *mülkiyetin* oluşum şeklinin bir sonucu olarak baktığına dikkat ediniz." Bu nedenle kredi, mülkiyetin bu oluşumuyla birlikte ortadan kalkar. Daha ilerde 98. sayfada, bugünkü bankalar, "kendi alanları dışında yeralan işlemlerin başlattıkları, ama kendilerinin ilk itici kuvveti sağlamadıkları hareketleri izlemeyi kendi işleri saymaktadırlar; başka bir deyişle, bankalar, kendilerine borç verdikleri *travailleurs* bakımından, kapitalistlerin rolünü oynamaktadırlar." Bankaların, kendilerinin yönetimi ele almaları ve "yönettikleri kurumlar ile yaptıkları işlerin sayısı ve yararlılığı ile" (s. 101) kendilerini göstermeleri fikri, *crédit mobilier*'yi çekirdek olarak içermektedir. Aynı şekilde, Charles Pecqueur, bankaların (Saint-Simon'un izleyicileri buna *Systeme général des banques* diyor) "üretimi yönetmesini" istiyor. Pecqueur, aslında, Saint-Simon'un bir izleyicisidir, ama çok daha radikaldir. O "kredi kurumunun ... bütün ulusal üretim hareketini denetlemesini" istiyor. – "Gereksinme içersindeki yetenekli ve erdemli kimselere, araç ve gereçler verecek, ama bu borçluları zorla sıkı bir üretim ve tüketim birlikteliğine sokmadan, tersine, kendi değişim ve üretimlerini düzenlemelerine yardım edecek ulusal bir kredi kurumunun kurulmasına çalışın. Bu şekilde, başaracağınız tek şey, özel bankaların zaten şimdi yaptıkları şey, yani anarşi, üretim ve tüketim arasında oransızlık, bir kimsenin birden bire mahvolması ve bir başkasının birdenbire zengin olması olur; böylece kuracağımız kurum, bir kimseye belli bir miktar çıkar sağlamaktan, buna karşılık, bir başkasının bunun ceremesini çekmesinden başka bir iş yapmış olmayacaktır ... ve siz, yalnızca, tıpkı şimdi kapitalist patronların yaptıkları gibi, yardım ettiğiniz ücretli-emekçilere birbirleriyle rekabet etmeleri için araç sağlamış olacaksınız."(Ch. Pecqueur, *Theorie Nouvelle d'Economie Sociale et Politique,* Paris 1842, s. 434.)

Tüccar sermayesi ile faiz getiren sermayenin en eski sermaye biçimleri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Ama bunlardan faiz getiren sermayenin halkın kafasında *par excellence* sermaye biçimini alması doğaldır. Tüccar sermayesinde, araya, siz ister buna kandırma, emek ya da başka bir şey deyin, aracının faaliyeti girmektedir. Oysa, faiz getiren sermayede, sermayenin kendi kendisini üretici niteliği, kendisini genişleten değer, artı-değer üretimi tamamen gizemli bir özellik gibi görünmektedir. İşte bunun için, bazı iktisatçılar bile, özellikle Fransa gibi, sanayi sermayesinin henüz tamamen gelişmediği ülkelerde, faiz getiren sermayeye temel sermaye biçimi olarak sarılmakta ve örneğin toprak rantına, borç biçimi burada da egemen olduğu için, sırf onun değişik bir biçimi gözüyle bakmaktadırlar. Böylece, kapitalist üretim tarzının iç dü-

zenlenmesi tamamen yanlış anlaşılmakta ve toprağın da sermaye gibi yalnız kapitalistlere [sayfa 538] borç verildiği olgusu gözden kaçırılmış olmaktadır. Kuşkusuz, makineler ve bürolar gibi üretim araçları da, para yerine aynen borç verilebilir. Ama o zaman bunlar, belli bir para miktarını temsil ederler, ve faize ek olarak, aşınma ve yıpranma için bir kısım ödenmesi olgusu, bunların kullanım-değerleri, yani sermayenin bu öğelerinin özgül doğal biçimlerine bağlıdır. Burada, kesin rol oynayan etmen, gene, bunların doğrudan üreticilere mi –ki bu da, hiç değilse bu olayın geçtiği alanda kapitalist üretim tarzının bulunmaması önkoşulunu gerektirir–, yoksa sanayici kapitalistlere mi –ki bu da tamamen, kapitalist üretim tarzına dayanan varsayımdır– ödünç verilmiş olmasıdır. Burada, binaların, vb. bireysel kullanım için kiralanması halini ayrıca tartışma konusu etmek, hem konu-dışı ve hem de anlamsız bir şey olur. İşçi sınıfının, bu yollarla da, hem de çok büyük ölçüde soyulduğu apaçıktır, ama bunu da, gene, işçilere, geçim araçlarını satan perakendeci tüccarlar yapmaktadır. Ve bu, üretim sürecinin kendisinde yeralan asıl sömürüye paralel giden ikincil bir sömürü şeklidir. Satma ile borç verme arasındaki ayrım, bu durumda tamamen önemsiz ve yalnızca biçimseldir, ve daha önce de değinildiği gibi,* sorunun gerçek niteliğine büsbütün yabancı olanlar dışında, hiç kimseye önemli bir şeymiş gibi görünmez.

Tefecilik, ticaret gibi, belli bir üretim tarzını sömürür. O, bu biçimi yaratmaz, ama onunla dışsal ilişki içersindedir. Tefecilik onu daima yeni baştan sömürebilmek için, doğrudan doğruya devam ettirmeye çabalar; tutucudur ve bu üretim tarzını yalnızca daha sefil hale getirir. Üretim sürecine meta olarak ne kadar az üretim öğesi girer ve oradan meta olarak çıkarsa, bunların ilk biçimleri olan para, ayrı bir hareket olarak o kadar fazla görünür. Toplumsal yeniden-üretimde dolaşımın oynadığı rol nedenli önemsiz olursa, tefecilik o denli gelişip serpilir.

Para-servetin, özel bir tür servet olarak gelişmesi, tefeci sermaye bakımından, bu sermayenin bütün alacaklarının, para alacak biçiminde bulunduğu anlamına gelir. Bir ülkede, üretimin ana gövdesi ne kadar fazla doğal hizmetlerle, yani kullanım-değerleriyle sınırlı ise, bu sermaye o kadar fazla gelişir.

Tefecilik, aşağıdaki ikili rolü oynadığı ölçüde, sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmekte güçlü bir mekanizmadır: birincisi, genellikle, tüccar servetinin yanı sıra, bağımsız bir para-servet oluşturmak; ikinci olarak da, emek araçlarına elkoymak, yani emek araçlarının eski sahiplerini mahvetmek.

* Bu baskıda s. 302-309. -*Ed.*

ORTAÇAĞLARDA FAİZ

"Ortaçağlarda nüfus, tamamen tarımsaldı. Bu feodal sistem içersinde [sayfa 539] ancak az bir alışveriş olabilirdi ve dolayısıyla kâr da küçük olurdu. Dolayısıyla, tefeciliğe karşı olan yasalar ortaçağlarda haklıydı. Ayrıca, tarımsal bir ülkede, bir kimse fakirliğe ya da sefalete düşmedikçe, ancak ender olarak borç para almak ister. ... Henry VIII zamanında faiz %10 olarak sınırlandırılmıştı. James I bunu yüzde 8'e indirdi. ... Charles II, yüzde 6'ya indirdi; Kraliçe Anne'ın saltanatı sırasında, bu, yüzde 5'e indirildi. ... O devirlerde, borç verenlerin, aslında, yasal olmakla birlikte fiili bir tekelleri vardı, ve bu nedenle de, öteki tekelciler gibi bunların da bir düzen içersine sokulması gerekiyordu. Zamanımızda, faiz oranını düzenleyen, kâr oranıdır. O devirlerde ise, kâr oranını düzenleyen şey faiz oranı idi. Borç para veren, tüccardan yüksek bir faiz oranı istedi mi, tüccar da mallarına yüksek bir kâr oranı koymak zorundaydı. Böylece, büyük bir miktar para, alıcıların cebinden alınıp, borç para verenlerin cebine konuyordu." (Gilbart, *History and Principles of Banking.* s. 163, 164, 165.)

"Bana söylendiğine göre, her Leipzig Fuarında yılda şimdi 10 gulden, yani her yüz gulden için 300 gulden alınıyormuş;* bazıları, Neuenburg Fuarını da ekleyince, bu, her yüz gulden için 40 gulden ediyormuş; acaba bu böyle mi bilmiyorum. Utanç verici! Bunun şeytanca sonucu ne olacaktır? ... Şimdi Leipzig'de 100 florini olan herkes yılda 40 florin alıyor ve bu, her yıl bir köylü ya da kasabalıyı paralayıp gövdeye indirmekle aynı şeydir. Bir kimsenin 1.000 florini varsa ve yılda 400 florin alıyorsa, bu, her yıl bir şövalye ya da zengin soyluyu gövdeye indirmek demektir. Eğer bir kimsenin elinde 10.000 florini varsa, yılda 4.000 florin alıyorsa, bu, her yıl zengin bir kontu yiyip yutmak demektir. Eğer bir kimsenin, büyük tüccarlar gibi, 100.000 florini varsa ve yılda 40.000 florin alıyorsa, bu, her yıl varlıklı bir prensi çiğnemeden yutmak demektir. Yok eğer bir kimsenin elinde 1.000.000 florin var da, yılda 400.000 florin alıyorsa; bu, her yıl haşmetli bir kralın gövdeye indirilmesi demektir. Ve o, böylece, ne kendisini, ne malını-mülkünü tehlikeye atmakta, iş güç yapmamakta, ocağın karşısına geçip patates kızartmaktadır; aşağılık bir eşkıya evde oturup da on yılda bütün dünyayı işte böylece gövdeye indirebilir." (Bu parça, *Bücher vom Kaufhandel und Wueher* vom Jahre 1524 adlı yapıttan alınmıştır; Luther's *Werke,* Wittenberg 1589, Teil 6, s.312.)

"Onbeş yıl önce, öylesine tehdit edici bir şekilde yayılmıştı ki, her hangi bir düzelmeyi pek de ummadığım bir sırada, tefeciliğe karşı kalemi elime aldım. O zamandan heri öylesine saldırgan hale geldi ki, artık, kötülük, günah ya da ayıp diye sınıflandırılmasına tenezzül etmiyor ve

* Yazar burada, yılda üç kez, -Yeni yılda, Paskalya'da ve St. Michael Gününde– kurulan Leipzig Fuarında üç taksitte, faizle birlikte ödenen 100 gulden borçtan sözediyor. *-Ed.*

sanki halk için büyük bir yarar ve hıristiyanca hizmet sağlıyormuş gibi, katıksız erdem ve onur gibi övülmek istiyor. Şimdi bizim, onura [sayfa 540] dönüşen bu utançtan, erdeme dönüşen bu kötülükten kurtulmamıza kim yardım edecek?" (Martin Luther, *An die Pfarherrn wider den Wueher zu predigen,* Wittenberg 1540.)

"Yahudiler, Lombardlar, tefeciler, gasp edenler, bizim ilk bankerlerimiz, bizim ilkel para tüccarlarımızdı, bunların karakteri biraz adice idi. ... Bunlara, Londralı sarraflar da katıldı. Bir bütün olarak ... bizim ilkel bankerler ... kötü bir takım idi; bunlar açgözlü tefeciler, taş kalpli vampirlerdi." (D. Hardcastle, *Banks and Bankers,* 2nd ed., London 1843, s.19, 20.)

"Venedik'in (bir banka kurmakla) gösterdiği örnek, böylece hemen taklit edildi; bütün kıyı kentleri, ve genellikle, bağımsızlıkları ve ticaretleriyle ün yapmış bütün kentler, ilk bankalarını kurdular. Gemilerinin çoğu kez uzun zaman alan dönüş yolculuğu, kaçınılmaz olarak krediyle iş yapılmasına yolaçtı. Bunu, Amerika'nın bulunması ve bu kıta ile yapılan ticaret daha da yoğunlaştırdı." (Esas nokta da buydu.) Gemilerin kiralanması büyük borçları zorunlu hale getirdi; bu, eski Atina'da ve Yunan'da uygulanmış bulunan bir usuldü. 1308'de, Bruges tüccar loncasının bir sigorta şirketi vardı. (M. Augier, *l. c.,* s. 202, 203.)

Modern kredi sisteminin gelişmesinden önce, 17. yüzyılın son otuz yılında İngiltere'de bile hâlâ görülen ve büyük toprak sahiplerine ve genellikle zevküsefa peşinde koşan varlıklı kişilere verilen borçların ne boyutlara ulaştığı, diğer şeyler arasında, Sir Dudley North'un yapıtlarında görülebilir. Sir North, yalnız ilk İngiliz tüccarlarından birisi değil, aynı zamanda, zamanının en önde gelen teorik iktisatçılardan birisiydi: "Bu ülkede ticaretle uğraşan kimselere işlerini yürütmek için verilen miktar, faizle kullanılan paranın onda-biri bile değildir; faizle verilen paranın büyük bir kısmı, lüks eşya ve büyük toprak sahipleri olduğu halde, topraklarının getirdiğinden daha fazla harcayan kimselerin giderlerinin karşılanması için kullanılıyordu; bunlar malikanelerini satmaktansa rehine koymayı tercih ediyorlardı." *(Discourses upon Trade,* London 1691, s. 6-7.)

18. Yüzyılda Polonya: ''Varşova, başlıca temeli ve amacı bankerlerin tefecilik yapması olan, çok canlı bir poliçe ticaretiyle uğraşıyordu. Müsrif toprakbeylerine %8 faizle borç verecekleri parayı sağlamak için, dış ülkelerden açık poliçe kredisi arıyorlar ve buluyorlardı; bu kredi her hangi bir meta ticaretine dayanmıyordu ve poliçeyi çeken yabancı, bu dalavere ile yapılan geriye ödemeleri aldığı sürece devam ediyordu. Ne var ki bunlar, yaptıkları bu işin bedelini, Tapper ve diğer çok saygıdeğer Varşovalı bankerlerin iflasları sonucu çok ağır biçimde ödediler." (J. G.

Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung, ete.,*. 3rd. ed., Hamburg 1808, vol.II., s. 232, 233.) [sayfa 541]

FAİZİN YASAKLANMASI İLE KİLİSENİN SAĞLADIĞI ÇIKARLAR

"Faiz alınması kilisece yasaklanmıştı, ama sıkıntı ve darlık sırasında, para bulmak amacıyla mal-mülk satılması yasaklanmamıştı. Borcu alanın borcunu ödemesine kadar belli bir süre için güvence olarak, borcu verene mal ve mülkün devredilmesi de yasaklanmamış, alacaklıya parasından ayrı kalmasına ödül olarak, bu maldan serbestçe yararlanma hakkı tanınmıştı. ... Bizzat kilise, kiliseye bağlı topluluklar ve *pia corpora** bu uygulamadan, özellikle haçlı seferleri sırasında büyük çıkarlar sağlamışlardır. Böylece, ulusal servetin çok büyük bir kısmı, "ölü el" denilen bir kurumun tasarrufuna geçmiş oldu; hele Yahudiler, bu gibi tefecilikle uğraşmaktan men edildikleri ve bu gibi gayrimenkul ipotekleri tasarruf etmenin saklanması olanaksız olduğu için, bu servet daha da büyüktü. ... Faiz üzerine konulan bu yasaklama olmasaydı, kilise ile manastırlar hiç bir zaman bu kadar büyük servet sahibi olamazlardı." (*l. c.*, s. 55.) [sayfa 542]

* Hayır kurumları. -*ç*.

ALTINCI KISIM
ARTI-KÂRIN TOPRAK RANTINA
DÖNÜŞMESI

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM
G İ R İ Ş

TOPRAK mülkiyetinin çeşitli tarihsel biçimlerinin tahlili bu yapıtın kapsamı dışında kalır. Bununla ancak, sermaye tarafından üretilen artı-değerin, toprak sahibinin payına düşen bölümü ölçüsünde ilgileneceğiz. Şu halde tıpkı manüfaktürde olduğu gibi, tarımda da kapitalist üretim tarzının egemen olduğunu varsayıyoruz; bir başka deyişle, tarım, diğer kapitalistlerden, esas olarak sermayelerinin ve bu sermayenin harekete geçirdiği ücretli emeğin yatırılma biçimiyle ayırdedilen kapitalistler tarafından yürütülmektedir. Bizi ilgilendirdiği kadarıyla, nasıl fabrikatör, iplik ya da makine üretirse, çiftçi de, buğday vb. üretir. Kapitalist üretim tarzının, tarımı da denetimine aldığı varsayımı, bu üretim tarzının, üretimin ve burjuva toplumunun bütün alanlarında hüküm sürmesi demektir, yani onun önkoşulları, örneğin sermayeler arasında serbest rekabet, sermayenin bir üretim alanından diğerine aktarılması olanağı ve ortalama kârın bir düzeyde olması vb. tümüyle olgunlaşmıştır. Burada inceleyeceğimiz toprak mülkiyeti biçimi, sermayenin ve kapitalist üretim tarzının etkisi ile, ya feodal toprak sahipliğinden ya da toprak ve tarlanın *zilyetliğinin* doğrudan üretici için üretimin önkoşullarından biri olduğu ve onun toprağa *sahip olmasının, kendi* üretim tarzının gelişmesi açısından [sayfa 543] en elverişli koşul olarak gözüktüğü, bir geçim aracı olarak

küçük-köylü tarımından *dönüşen,* özellikle tarihsel bir biçimdir. Nasıl, kapitalist üretim tarzı, daima, emeğin koşullarının, emekçilerin elinden alınmasına dayanıyorsa, bu, tarımda da, tarım emekçilerinin topraktan kopartılmalarını ve tarımı kâr amacıyla yürüten kapitaliste bağlı kılınmalarını öngörür. Böylece, tahlilimizin amacı açısından başka toprak mülkiyeti ve tarım biçimlerinin var olmuş olması, ya da hâlâ var olduğu yolundaki itiraz, tamamen yersizdir. Böyle bir itiraz, ancak, tarımdaki kapitalist üretim tarzını ve buna tekabül eden toprak mülkiyeti biçimini, tarihsel değil de, ebedi kategoriler olarak alan iktisatçılara uygulanabilir.

Bizim, toprak mülkiyetinin modern biçimini inceleme nedenimiz sırf, sermayenin toprağa yatırılmasından doğan bütün özgül üretim ve değişim ilişkilerini inceleme gereksinmesine dayanır. Bu yapılmadıkça, sermaye tahlilimiz tamamlanmış olmayacaktır. Bu nedenle, biz, yalnızca sermayenin bizzat tarıma, yani belli bir halkı besleyen ana tarım ürününün üretimine yatırılması üzerinde duracağız. Bu amaç için, buğdayı kullanabiliriz, çünkü buğday, kapitalist yönden gelişmiş modern ulusların başlıca geçim aracıdır. (Ya da, tarım yerine, madenciliği kullanabiliriz, çünkü her ikisi için de yasalar aynıdır.)

Adam Smith'in en büyük katkılarından biri, keten ve boya eczası gibi tarımsal ürünlerin üretimine ve bağımsız sığır yetiştiriciliğine vb. yatırılan sermaye için toprak rantının, ana geçim maddesinin üretimine yatırılan sermayeden elde edilen toprak rantı tarafından belirlendiğini göstermiş olmasıdır.* Gerçekten de, o zamandan beri, bu konuda başka hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. Bütün sınırlamalar ya da eklemeler, toprak mülkiyeti üzerine ayrı bir incelemede yapılmalıdır, burada değil, bu yüzden, –buğday üretimine ayrılmış toprak kastedilmedikçe– *ex professo* toprak mülkiyetinden sözetmeyeceğiz, buna, yalnızca, yeri gelince, örnek olarak başvuracağız.

Eksik bir şey kalmasın diye, toprak deyiminin içine, toprağın bir eki olarak bir kimseye ait oldukları sürece, suyu, vb. kattığımızı da belirtelim.

Toprak mülkiyeti, bazı kişilerin, yeryüzünün belli bölgelerini, başka herkesi dıştalayarak, tamamen, kendi özel irade alanları şeklinde tekelleri altına almalarını öngörür.[26] Bunu aklımızda tutarsak, sorun, kapitalist

* Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Aberdeen, London 1848, s. 105-106.-Ed.

[26] Hiç birşey, Hegel'in geliştirdiği özel toprak mülkiyetinden daha komik olamaz. Buna göre, insan bir birey olarak, iradesini, dışsal doğanın ruhu olarak gerçekliğe vermelidir, ve bu yüzden bu doğaya sahip olmalı ve onu kendi özel mülkü yapmalıdır. Eğer bu, *"birey"in,* bir birey olarak insanın yazgısıysa, bundan, her insanın, gerçek bir birey olmak için, bir toprak sahibi olması gerektiği çıkacaktır. Çok yeni bir ürün olan toprağın serbest özel mülkiyeti Hegel'e göre belirli bir toplumsal ilişki değil, bir birey olarak insanın "doğa"yla bir ilişkisi, insanın, her şeyi mülk edinmekte mutlak bir hakkıdır. (Hegel, *Philosophie des Rechts,* Berlin 1840, s. 79.) En azından şu kadarı açıktır: birey, aynı toprak parçasına dayanarak, aynı biçimde gerçek bir birey haline gelmek isteyen bir baka bireyin iradesine karşı, salt kendi "irade"si ile bir toprak sahibi olarak varlığını koruyamaz. Bu, kesinlikle, iyi niyetten başka bir şeyi de gerektirir. Üstelik, "birey"in

[sayfa 544] üretim temeli üzerinde, bu tekelin gerçekleştirilmesini, yani iktisadi değerini araştırmaktır. Bu kişilerin, yeryüzünün bazı bölgelerini kullanmada ya da kötüye kullanmada, yasal güce sahip olmalarıyla, hiç bir şey çözümlenmiyor. Bu gücün kullanılması, tümüyle, onların istemlerinden bağımsız olan, iktisadi koşullara dayanır. Yasal görüş, tek başına, yalnızca, bütün diğer mal sahipleri, mallarıyla ne yapabiliyorlarsa, toprak sahibinin de toprakla aynı şeyi yapabileceği anlamına gelir. Ve bu görüş, bu toprağın serbest özel mülkiyeti konusundaki yasal görüş, eski dünyada, ancak toplumun organik düzeninin dağılmasıyla ve modern dünyada, ancak kapitalist üretimin gelişmesiyle ortaya çıkar. Bu, Asya'ya, Avrupalılar tarafından ancak bazı bölgelerde sokulabilmiştir. İlkel birikimi incelediğimiz bölümde (Buch I, Kap. XXIV), bu üretim tarzının, bir yandan, doğrudan üreticilerin, toprağın (vasallar, serfler, köleler vb. şeklinde) yalnızca bir eki olma durumundan çıkmalarını, öte yandan da, insan yığınlarının topraktan kopartılmalarını şart koştuğunu görmüştük. Bu ölçüde, toprak mülkiyetinin tekeli tarihsel bir öncüldür ve yığınların şu ya da bu biçimde sömürülmesine dayanan bütün önceki üretim tarzlarında olduğu gibi, kapitalist üretim tarzının da temeli olmaya devam etmektedir. Ama, başlangıç halindeki kapitalist üretim tarzının karşısında bulduğu toprak mülkiyeti biçimi ona uymaz. O, önce, tarımı, sermayeye bağlı kılarak, kendisi için, gerekli olan biçimi yaratır. Böylece –hukuki biçimleri ne kadar farklı olursa olsun– feodal toprak mülkiyetini, klan mülkiyetini, mark komünlerindeki küçük köylü mülkiyetini, bu üretim tarzının gereklerini karşılayan iktisadi biçimlere dönüştürür. Kapitalist üretim tarzının, belli başlı sonuçlarından biri, bir yandan, tarımı, toplumun en azgelişmiş kesimince uygulanan, kendi kendine devam eden salt deneysel ve mekanik bir süreç olmaktan çıkartıp, özel mülkiyet koşulları altında bu ne kadar mümkünse, tarımbilimin bilinçli, bilimsel bir [sayfa 545] uygulaması haline sokması;[27] yani bir yandan, toprak mülki-

iradesini gerçekleştirmek için nereyi sınırladığını – bu iradenin gerçekleşmesi için bütün bir ülkeyi mi, yoksa, mal edinilmeleriyle, "iradenin, eşya üzerinde üstünlüğünün kendini gösterebileceği" [s. 80] bütün bir ülkeler grubunu mu gerektirdiğini saptamak, kesinlikle olanaksızdır. Burada Hegel tam bir çıkmaza giriyor. "Mal edinme, çok özel bir türdendir; bedenimle değebileceğimden fazlasına sahip olmam, ama öte yandan açıktır ki, dışsal şeyler tutabileceğimden daha yaygındır. Böyle bir şeye böylece sahip olmakla, bir başkası, dolayısıyla ona bağlanmaktadır. Mal edinme eylemini elimle uygularım, ama bunun kapsamı genişletilebilir." (s. 90.) Bu, "kavram"ın, olağanüstü bir saflıkla kabul edilmesidir, ve ta başlangıçta, –burjuva toplumuna ait– çok belirli bir hukuki toprak mülkiyeti görüşünü mutlak olarak kabul eden bu kavramın, bu toprak mülkiyetinin gerçek yapısını "hiç" anlamadığını tanıtlar. Bu, aynı zamanda, toplumsal, yani iktisadi gelişme gerekleri değiştikçe, "pozitif hukukun" belirlenmelerinin de değişebileceği ve değişmesi gerektiğinin kabulünü de içerir.

[27] Johnston gibi çok tutucu tarım kimyacıları, gerçekten rasyonel bir tarımın, her yerde, özel mülkiyetten kaynaklanan aşılmaz engellerle karşılaştığını kabul etmektedirler. Dünyadaki özel mülkiyet tekelinin *ex professo* savunucuları olan yazarlar da bunu kabul etmekteler; örneğin Charles Comte'un, özel amacı, özel mülkiyetin savunulması olan iki ciltlik yapıtında olduğu gibi. "Bir Ulus" diyor, "onu besleyen toprağın her bölümü, genel çıkarla en iyi uyuşan amaca ayrılmadıkça, niteliği ile bağdaşan bir gönenç ve güç derecesine erişemez. Ulusun zenginliğinde güçlü bir gelişme sağlamak için, tek ve özellikle son derece bilgili bir iradenin, eğer mümkünse,

yetini, egemenlik ve kulluk ilişkilerinden koparması, öte yandan da, bir üretim aracı olarak toprağı, toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden –ki onun için toprak, yalnızca, tekeli sayesinde sanayici kapitalistten, kapitalist çiftçiden topladığı belli bir para miktarını temsil eder– tümüyle ayırmasıdır; [kapitalist üretim tarzı] toprak sahipliği ile toprak arasındaki bağlantıyı öylesine kökünden çözer ki, malikaneleri İskoçya'da olduğu halde, toprak sahibi bütün yaşamını İstanbul'da geçirebilir. Böylece, toprak mülkiyeti, bütün eski siyasal ve toplumsal süslerini ve ilişkilerini, kısacası, daha sonra göreceğimiz gibi, hem sanayici kapitalistlerin kendilerinin, hem de onların teorik sözcülerinin toprak mülkiyetine karşı giriştikleri savaşımın ateşiyle yararsız ve saçma fazlalıklar diye verdikleri bütün bu geleneksel ekleri üzerinden atarak, saf iktisadi biçimini alır. Bir yandan, tarımın rasyonelleştirilerek ilk kez toplumsal bir ölçüde işlenebilir hale getirilmesi, öte yandan da topraktaki mülkiyetin *ad absurdum** azaltılması, kapitalist üretim tarzının büyük başarılarıdır. Bütün diğer tarihsel ilerlemeleri gibi, bunları da, önce, doğrudan üreticileri tümüyle yoksullaştırarak elde etmiştir.

Esas konumuza geçmeden önce, yanlış, anlamaya meydan vermemek için, başlangıç niteliğinde birkaç söz daha söylemek gerekiyor.

Kapitalist üretim tarzının önkoşulları o halde şunlardır: Toprağı gerçekten işleyenler, bir kapitalist tarafından, tarımla, yalnızca sermayenin özel bir sömürü alanı olarak, özel bir üretim dalındaki sermayesi için bir yatırım olarak uğraşan bir kapitalist çiftçi tarafından istihdam edilen ücretli işçilerdir. Kapitalist çiftçi, toprak sahibine, kullandığı toprağın sahibine, sermayesini, bu özel üretim dalına yatırma hakkı karşılığında sözleşme ile saptanmış belirli dönemlerde, örneğin her yıl, (tıpkı para-sermaye ödünç alanın belirli bir faiz ödemesi gibi) bir miktar para öder. İster tarımsal toprak, yapı arsaları, madenler, balıkçılık bölgeleri ya da [sayfa 546] "ormanlar için olsun ödenen bu para miktarı toplamına, toprak rantı adı verilir. Bu, toprak sahibinin, toprağını, kapitalist çiftçiye kiralamayı kabul ettiği bütün dönem için ödenir. Bu nedenle, toprak rantı, burada, topraktaki mülkiyetin, iktisadi açıdan gerçekleştiği, yani değer ürettiği biçimidir. O halde, burada, birlikte ve karşılıklı zıtlık halinde, mo-

mülkünün her parçasının görevini vermeyi ve her parçasının bütün ötekilerin gönencine katkıda bulunmasını sağlamayı üstlenmesi gerekir. Ama böyle bir iradenin varlığı ... toprağın özel parçalara bölünmesiyle ... ve her mal sahibine güvence verilen, mülkünü hemen hemen mutlak bir biçimde kullanma yetkisiyle bağdaşmayacaktır." [*Traite de la propriéte*,Tome I, Paris 1834, s. 228. -*Ed*.] – Johnston, Comte ve ötekiler, mülkiyet ile rasyonel bir teknik tarım arasındaki bir çelişkiden sözettiklerinde, yalnızca bir bütün olarak belli bir ülkenin toprağının işlenmesi zorunluluğunu düşünüyorlar. Ama, özel tarımsal ürünlerin ekiminin piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı oluşu ve bu ekimdeki bu fiyat dalgalanmalarından doğan sürekli değişiklikler –hemen para kazanılması amacına yöneltilmiş olan kapitalist üretimin tüm ruhu-, ardarda kuşaklar zincirinin gereksinme duyduğu tüm sürekli yaşam gereksinmeleri dizisini sağlamak zorunda olan tarımla çelişki halindedir. Ancak ender olarak, yani özel mülk olmayıp, devlet denetimine tabi oldukları zaman bir bütün olarak toplumun çıkarlarına azçok uygun düşen bir biçimde yönetilen ormanlar, bunun çarpıcı bir örneğini verirler.

* Anlamsızca, saçma olarak. -ç.

dern toplumun çerçevesini oluşturan üç sınıfın hepsi – ücretli işçiler, sanayici kapitalistler ve toprak sahipleri ortaya çıkmış oluyor.

Sermaye, ya kimyasal nitelikte iyileştirmeler, gübreleme vb. ile olduğu gibi geçici bir biçimde, ya da drenaj kanalları, sulama çalışmaları, düzleme, çiftlik binaları vb. ile olduğu gibi daha sürekli bir biçimde toprağa katılarak, ona bağlanabilir. Başka yerlerde, toprağa bu biçimde uygulanan sermayeye *la terre-capital** adını verdim.[28] Bu, sabit sermaye kategorisine dahildir. Toprağa katılan sermayenin faizi, ve bir üretim aracı olarak bu yolla onda meydana getirilen iyileştirmeler, kapitalist çiftçinin toprak sahibine ödediği rantın bir bölümünü oluşturabilir,[29] ama ister doğal, ister işlenmiş durumda olsun, toprağın o haliyle kullanımı için ödenen gerçek toprak rantını oluşturmaz. Bizim şimdiki araştırma alanımız dışında kalan toprak mülkiyeti üzerine yöntemli bir incelemede, toprak sahibinin gelirinin bu bölümü, uzun uzadıya tartışılmalıdır. Burada, onun hakkında birkaç söz söylemek yetecektir. Tarımdaki alışılmış üretim süreçlerine eşlik eden, daha geçici sermaye yatırımlarının istisnasız hemen hepsi, kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Tarım rasyonel bir biçimde yapılırsa, yani örneğin Birleşik Devletler'in eski köle-sahipleri arasında moda olduğu gibi, toprağın vahşice yağma edilmesine indirgenmezse, genel olarak asıl tarım gibi, bu yatırımlar da, toprağı iyileştirirler,[30] ürününü artırırlar, ve toprağı salt malzeme olmaktan çıkarıp toprak-sermayeye dönüştürürler; bununla birlikte, kibar toprak sahipleri bu tip uygulamalara karşı sözleşme ile kendilerini güvence altına almışlardır. İşlenmiş bir tarla, aynı doğal nitelikteki işlenmemiş bir tarladan daha değerlidir. Toprağa katılan ve daha uzun bir süre içinde tüketilen, daha sürekli, sermaye yatırımları da, esas olarak ve bazı alanlarda çoğu kez tümüyle kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Ama sözleşmede yükümlenilen zaman sona erer ermez, –ve kapitalist üretimin gelişmesi [sayfa 547] ile, toprak sahiplerinin sözleşme süresini mümkün olduğu kadar kısaltmaya çalışmalarının nedenlerinden biri de budur-, toprağa katılmış olan iyileştirmeler, asıl maddenin, toprağın ayrılmaz bir niteliği olarak toprak sahibinin malı olurlar. Toprak sahibi, yeni yaptığı sözleşmede,

[28] *Misère de la Philosophie,* s. 165 [Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 171, 172. -*Ed.*] Burada *terre-matière* ve *terre-capital* arasında bir ayrım yapmıştım. "Zaten üretim araçları biçimine dönüştürülmüş bulunan topraklara salt daha çok sermaye yatırma olgusu, toprağa madde olarak, yani toprağın boyutlarına bir şey eklemliksizin, toprağı sermaye olarak artırır. ... Sermaye olarak toprak, herhangi bir başka sermayeden daha ölümsüz değildir. ... Sermaye olarak toprak, sabit sermayedir; ama sabit sermaye de, tıpkı, döner sermaye gibi, tüketilir."

[29] "Oluşturabilir" diyorum, çünkü bazı koşullar altında, bu faiz, toprak rantı yasasıyla düzenlenir ve bu yüzden büyük doğal verimliliğe sahip bakir topraklar arasındaki rekabette olduğu gibi, ortadan kaybolabilir.

[30] Bkz: James Anderson, [*A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain,* London 1801, s. 35-36, 38, -*Ed.*] ve Carey [*The Past, The Present and The Future,* Philadelphia 1848, s. 129-131. -*Ed.*]

* Sermaye olarak toprak, toprak-sermaye. -*ç.*

toprağa katılan sermayenin faizini, toprak rantının kendisine ekler. Ve bunu, şimdi toprağı ister bu iyileştirmeleri yapan kapitalist çiftçiye, ister bir başka çiftçiye kiralasın, gene yapar. Böylece rantı artmış olur, ve eğer toprağını satmak isterse (toprağın fiyatının nasıl belirlendiğini birazdan göreceğiz), şimdi değeri daha yüksek olacaktır. Yalnızca toprağı değil, iyileştirilmiş toprağı karşılığında hiç bir şey ödemediği toprağa katılan sermayeyi de satmaktadır. Bizzat toprak rantının hareketlerinden tamamen ayrı olarak, toprak sahiplerinin artan bir biçimde zenginleşmesinin, rantlarının, sürekli artmasının ve iktisadi gelişme süreci ile birlikte, malikanelerinin para-değerinin durmadan büyümesinin sırlarından biri de burada yatar. Böylece, toplumsal gelişmenin, kendi yardımları olmaksızın yaratılmış bir ürününü cebe indirirler – *fruges consumere nati*.* Ama bu, aynı zamanda, tarımın rasyonel gelişmesinin önüne çıkan en büyük engellerden de biridir, çünkü kiracı çiftçi, kiralama dönemi boyunca tam kazancını almayı umut edemeyeceği bütün iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçınır. Yalnızca, 18. yüzyılda, modern rant teorisinin** gerçek bulucusu –ayrıca zamanının becerikli bir kapitalist çiftçisi ve ileri bir tarımbilimcisi olan– James Anderson'un değil, aynı zamanda, günümüzde, İngiltere'deki toprak mülkiyetinin bugünkü yapısına karşı çıkanların da, bu durumu bir engel sayarak, bıkıp usanmadan şiddetle yerdiklerini görüyoruz.

A. A. Walton,*** *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland,* London 1865'te, bu konuda şöyle diyor (s. 96, 97): "Ülkenin her yerindeki pek çok tarımsal birliğin tüm çabaları, bu iyileştirmeler, kiracı çiftçinin ya da emekçinin koşullarını düzeltmekten çok, toprakbeyinin malikanesinin ve kiraya verdiği malların değerinin çok daha büyük ölçüde artması anlamına geldiği sürece, tarımsal iyileşmenin gerçek ilerlemesi açısından çok geniş ve gerçekten dikkate değer sonuçlar veremeyeceklerdir. Genellikle, çiftçiler, toprakbeyi ya da onun aracısı kadar, ya da hatta Tarımsal Birliğin başkanı kadar, toprağın iyice temizlenmesi ve işlenmesinde daha çok emek istihdamı ile birlikte, iyi drenaj, bol gübre ve iyi yönetimin, hem iyileştirmede, hem üretimde fevkalade sonuçlar vereceğinin farkındalar. Ancak, bütün bunların yapılabilmesi için epeyce harcama gerekmektedir, ve çiftçiler şunun da farkındalar ki, toprağı [sayfa 548] ne kadar iyileştirseler ya da değerini artırsalar; uzun dönemde esas kârı, daha yüksek rant ve malikanelerinin artan değeri biçiminde, toprakbeyleri alacaklardır. ... Bu söylevcilerin [tarım şenliklerinde konuşan toprakbeyleri ve aracılarının] garip bir dikkatsizlikle onlara söylemeyi ihmal ettikleri şeyi –yani yaptıkları bütün iyileştirmelerde, aslan

* Toprağın meyvelerini tüketime yetenekli. -ç. - (Horace, *Epistles.* Book I. 2, 27. *Ed.*)

** J. Anderson'un rant teorisi konusundaki bkz. K. Marx, *Theorien über den Mehwert* (K. Marx-F.Engels, Werke, Band 26, 2. Teil, s.103-106, 110-114, 134-139).-*Ed*.

*** Asıl mesleği mimarlık olan Alfred A. Walton, demokratik davaların aktif bir destekleyicisi ve Birinci Enternasyonal'in 1867'den 1870'e kadar Genel Konsey üyesiydi -*Ed*.

payının, uzun vadede mutlaka toprakbeylerinin cebine gideceğini-, görebilecek kadar uyanıktırlar. ... İlk kiracı, çiftliği ne kadar iyileştirirse, onun ardılı, toprakbeyinin, rantı, her zaman, önceki iyileştirmelerden doğan topraktaki değer artışıyla orantılı olarak artıracağını görecektir."

Asıl tadımda bu süreç, toprağın yapı amacıyla kullanıldığı haldeki kadar açıklıkla henüz görülmez. İngiltere'de yapı amacıyla kullanılan, ama *freehold** olarak satılmamış olan toprağın çok büyük bir bölümü, toprak sahiplerince, 99 yıllığına, ya da mümkünse daha kısa bir süre için kiralanmıştır. Bu dönemin sona ermesinden sonra, yapılar, toprağın kendisiyle birlikte, toprak sahibinin eline geçer. ''Onlar [kiracılar] kiralarının bitimine kadar aşırı bir toprak rantı ödedikten sonra, kiralamanın bitimiyle, evi oturulabilir bir halde büyük toprakbeyine devretmek zorundadırlar. Kiralama biter bitmez, aracı ya da denetçi gelecek, evinizi inceleyecek, ve onu iyice onarmanızı sağlayacak, sonra da ona elkoyacak ve beyinin mülküne katacaktır. ... İşin aslı şudur ki, eğer bu sistemin oldukça uzun bir süre tam olarak işlemesine izin verilirse, hem krallıktaki ev mülkiyetinin tamamı, hem de toprak, büyük toprakbeylerinin elinde toplanacaktır. Temple Bar'dan kuzeye ve güneye, Londra'nın Batı Yakasının tümü, yarım düzine büyük toprakbeyine aittir denilebilir, hepsi çok yüksek kiralarla verilmiştir ve kiralamaların tamamen sona ermediği yerlerde de bunların vadesi yakında dolacaktır. Krallıktaki bütün kentler için aşağı yukarı aynı şey söylenebilir. Bu gözüdoymaz dıştalama ve tekel sistemi, burada da kalmaz. Liman kentlerimizdeki dok yerlerinin hemen tümü, aynı gasp süreci ile, karadaki büyük levyatanların** elinde toplanmıştır." (*l.c.,* s. 93.) Bu durumda, açıktır ki, 1861 nüfus sayımı, İngiltere ve Gal için toplam nüfusu 20.066.224 ve toprakbeylerinin sayısını 36.032 olarak verirken, evsahiplerinin, ev sayısına ve nüfusa oranı, büyük toprakbeyleri bir yana, küçükler öte yana konulduğunda tümüyle farklı gözükecektir.

Bu yapı sahipliği örneği önemlidir. Her şeyden önce, gerçek toprak rantı ile, toprak rantına bir ek olabilecek, toprağa katılan sabit sermaye faizi arasındaki farkı açıkça göstermektedir. Tarımdaki kiracı tarafından toprağa katılan sermayenin faizi gibi, yapıların faizi de, kiralama sürdüğü sürece, sanayici kapitalistin, yapı spekülatörünün ya da kiracının eline geçer ve toprağın kullanımı için, belirlenmiş tarihlerde yıllık olarak ödenmesi gereken toprak rantı ile hiç bir ilgisi yoktur. İkinci olarak, [sayfa 549] başkalarınca toprağa katılan sermayenin sonunda toprakla birlikte toraksahibinin eline geçtiğini ve bunun faizinin kirayı artırdığını da göstermektedir.

Bazı yazarlar, ya toprakbeyliğinin sözcüsü gibi hareket ederek ve burjuva iktisatçılarının saldırılarına karşı şiddetle savunmaya geçerek, ya da Carey gibi, kapitalist üretim sistemini, bir çelişkiler sistemi olmaktan çıkartıp, bir "uyumluluklar" sistemine dönüştürmeye çalışarak, toprak

* Mülk, mülkiyet. -ç.

** Tevratta ve hıristiyan yazımında çoğu kez kötülüğü simgeleyen bir deniz canavarı. -ç.

rantını toprak mülkiyetinin bu özgül ikisadi anlatımını, faizle özdeşmiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Böylece, toprakbeyleri ile kapitalistler arasındaki karşıtlık ortadan kalkacaktı. Kapitalist üretimin ilk aşamalarında ise karşıt yöntem kullanılmıştır. O zamanlar, halk arasında toprak mülkiyetine hâlâ özel mülkiyetin eski ve saygıdeğer biçimi gözüyle bakılıyor, sermaye faizi, tefecilik olarak yeriliyordu. Bu yüzden, nasıl Turgot,* faizi haklı gösterecek nedenleri toprak rantının varlığından çıkarmışsa, Dudley North, Locke ve diğerleri de, sermaye faizini toprak rantına benzer bir biçimde sundular. Toprak rantının toprağa katılan sermayenin faizi için herhangi bir ekleme olmaksızın saf biçimiyle varolabileceği ve varolduğu gerçeği bir yana, yakın zamanın bu yazarları unutuyorlar ki, toprakbeyi, bu yolla, ona hiç bir şeye malolmayan başka kişilerin sermayelerinin faizini almakla kalmaz, aynı zamanda, başkalarına ait bu sermayeyi, karşılığını vermeden cebe indirir. Belirli bir üretim tarzının karşılığı olan bütün diğer mülkiyet biçimleri gibi, toprak mülkiyetini de haklı çıkaracak neden şudur: üretim tarzının kendisi geçici bir tarihsel zorunluluktur ve buna, ondan çıkan üretim ve değişim ilişkileri de dahildir. İlerde göreceğimiz gibi, toprak mülkiyetinin diğer mülkiyet biçimlerinden şu bakımdan farklı olduğu bir gerçektir: gelişmenin belli bir aşamasında kapitalist üretim tarzının bakış açısından bile toprak mülkiyeti gereksiz ve zararlı görünmektedir.

Toprak rantı bir başka şekilde de faizle karıştırılabilir ve böylelikle onun özgül niteliği yanlış yorumlanabilir. Toprak rantı, toprakbeyinin gezegenimizdeki belirli bir toprak parçasını kiraya vermek yoluyla topladığı belirli bir miktar para biçimine bürünür. Görmüştük ki, her özel para toplamı sermayeye dönüştürülebilir, yani sanal bir sermayenin faizi olarak düşünülebilir. Örneğin, eğer, ortalama faiz oranı %5 ise,yılda 200 sterlinlik bir toprak rantı, 4.000 sterlinlik bir sermayenin faizi olarak kabul edilebilir. Bu yolla sermayeye dönüştürülen toprak rantı, toprağın alış-fiyatını ya da değerini oluşturur. Bu, emeğin fiyatı gibi, *prima facie*** akla-uygun olmayan bir kategoridir, çünkü yeryüzü, emeğin ürünü değildir ve bu yüzden değeri yoktur. Ama öte yandan, bu akla-uygun [sayfa 550] olmayan biçimin arkasında, gerçek bir üretim ilişkisi gizlenmiştir. Eğer bir kapitalist, yılda 200 sterlin rant getiren bir toprak satın alır ve bunun için 4.000 sterlin öderse, sanki bu sermayeyi faizli senetlere yatırmış veya doğrudan doğruya %5 faizle ödünç vermiş gibi, 4.000 sterlinlik sermayesi üzerinden, yılda, ortalama %5 faiz almış olur. Bu, 4.000 sterlinlik bir sermayenin %5'ten genişlemesi demektir. Bu varsayıma göre, toprağının alış-fiyatını, onun getirdiği gelirle yirmi yıl içinde karşılayabile-

* Anne-Robert Jacques Turgot (1827-81); l'Auhie baronu, Quesnay'ını öğrencisi ve kendisi de Fizyokrat yazar. *Rèflecxions sur la formation et la distribution du richesses*'i 1766'da yayımladı. Quesney'nin 1774'de ölümünden sonra XVI. Louis'nin maliye bakanı olarak F'ızyokratçı görüşleri uygulamak istedi ama başarılı olamadı. -*Ed*.

** İlk bakışta. -*ç*.

cektir. Bu nedenle, İngiltere'de malikanelerin alış-fiyatı, şu kadar "yıllık alım" olarak hesaplanmaktadır. Bu da yalnızca toprak rantının sermayeye dönüştürülmesini ifade etmenin bir başka yoludur. Gerçekten de bu, –toprağın değil onun getirdiği toprak rantının– olağan faiz oranına göre hesaplanmış alış-fiyatıdır. Ama, tersine olarak, rant, sermayeye dönüştürülmesiyle açıklanamaz ve ondan çıkartılamazken, rantın sermayeye dönüştürülmesi, rantın varlığını öngörür. Rantın satışından bağımsız olarak varlığı, araştırmanın başlangıç noktası olarak daha doğrudur.

O halde, bundan şu sonuç çıkar: eğer toprak rantının sabit bir büyüklük olduğunu varsayarsak, faiz oranı yükselip düştükçe, toprağın fiyatı da tersine olarak yükselip düşebilir. Olağan faiz oranı %5'ten %4'e düşecek olursa, yılda 200 sterlinlik bir toprak rantı, 4.000 sterlin yerine, 5.000 sterlinlik bir sermayenin gerçekleştirilmesini temsil edecektir. Böylece, aynı toprak parçasının fiyatı, 4.000 sterlinden 5.000 sterline, ya da 20 yıllık alımdan 25 yıllık alıma yükselmiş olur. Karşıt durumda, bunun tersi olacaktır. Bu, toprağın fiyatının, toprak rantının kendisinden bağımsız olan ve yalnızca faiz oranı ile düzenlenen bir hareketidir. Ama görmüş olduğumuz gibi, toplumsal gelişme sırasında kâr oranı düşme eğilimi gösterdiğine göre, ve bu yüzden bir kâr oranı ile düzenlendiği ölçüde, faiz oranı da aynı eğitime sahip olduğuna göre ve üstelik, faiz oranı, kâr oranının etkisinin dışında, ödünç verilebilir sermayenin büyümesi sonucu da düşme eğilimi gösterdiğine göre, bundan şu sonuç çıkar: toprağın fiyatı, toprak rantının hareketinden ve rantın da bir bölümünü oluşturduğu, toprağın ürünlerinin fiyatlarından bile bağımsız olarak, bir yükselme eğilimine sahiptir.

Toprak rantının kendisinin, toprağı satın alan kişi açısından büründüğü faiz biçimiyle karıştırılması –toprak rantının niteliğini hiç bilmemekten doğan bir karıştırmadır bu– insanı zorunlu olarak en saçma sonuçlara götürür. Bütün eski ülkelerde toprak mülkiyeti özellikle kibar bir mülkiyet biçimi ve toprak alımı da fevkalade güvenli bir sermaye yatırımı sayıldığından, toprak rantının satın alındığı faiz oranı diğer uzun vadeli sermaye yatırımlarınınkinden genellikle daha düşüktür; öyle ki, gayrimenkul satın alan bir kimse, aynı sermaye için diğer yatırımlarda %5 alacakken, alış-fiyatı üzerinden yalnızca %4 faiz alır. Bir başka deyişle, toprak rantı için diğer yatırımların getireceği aynı miktarda yıllık gelir miktarı için ödediğinden daha fazla sermaye öder. Bu, Mr. Thiers'i,* *La Propriété* üzerine yazdığı genellikle çok zayıf yapıtında [sayfa 551] (Fransız Ulusal Meclisinde, 1849'da Proudhon'a karşı yaptığı bir konuşmanın yeniden basımı**) toprak rantının düşük olduğu sonucuna götürmüştür, oysa

* Louis-Adolphe Thiers (1797-1877), tarihçi, politikacı ve devlet adamı. Louis-Philippe döneminde içişleri bakanı ve başbakan. Üçüncü Cumhuriyette, 1871-73 arası ilk başkan. 1871 Paris Komününün kanlı kasabı. Kepazece biyografisini izleyen Marx, Fransa'da İç Savaş'ta onun için, "Thiers, şu bacaksız canavar," der. -*Ed.*

** Proudhon'un konuşması, "Compte rendu des séances de l'Assamblee Nationale" de (Tome II, Paris 1849, s. 666-71) yayınlanmıştır. -*Ed.*

ki bu, yalnızca onun alış-fiyatının yüksek olduğunu kanıtlamaktadır.

Sermayeye dönüştürülmüş toprak rantının, toprağın fiyatı ya da değeri gibi görülmesi, öyle ki, böylelikle toprağın herhangi bir mal gibi alınıp satılması gerçeği, bazı savunucuların toprak mülkiyetini haklı göstermelerine bir neden olmuştur, çünkü, tıpkı diğer mallarda olduğu gibi, alıcı, toprak için bir karşılık ödemektedir; ve toprak mülkiyetinin büyük bir bölümü bu yolla el değiştirmiştir. Bu durumda aynı neden, köleliği haklı göstermek için de kullanılabilir, çünkü köle sahibince satın alınan kölenin emeğinin getirdiği kazanç, yalnızca bu alıma yatırılan sermayenin faizini temsil etmektedir. Toprak rantının varlığını haklı gösterecek nedeni, onun alım ve satımından çıkarmak, genel olarak, onun varlığını, gene kendi varlığı ile haklı göstermek anlamına gelir.

Toprak rantının –yani kapitalist üretim tarzı temeline dayanan toprak mülkiyetinin bağımsız ve özgül iktisadi biçiminin– bilimsel bir tahlili için, onu, anlamı çarpıtan ve insanı şaşırtan, konuyla ilgisiz her şeyden arınmış saf biçimiyle incelemek ne kadar önemli ise, toprak mülkiyetinin fiili etkilerinin anlaşılması için –hatta, toprak rantı kavramıyla ve toprak rantının niteliğiyle çelişen ve gene de toprak rantının varoluş biçimleri gibi görünen pek çok gerçeğin teorik olarak kavranılması için– teoride bu karışıklıklara yolaçan kaynakları öğrenmek de o kadar önemlidir.

Uygulamada, kiracının toprak sahibine, toprağı işleme hakkı karşılığında, kira parası olarak ödediği her şey, toprak rantı gibi görünür. Bu haracın bileşimi ve kaynakları ne olursa olsun, gerçek toprak rantı ile ortak yanı şudur: toprak sahibi denen kişinin, gezegenimizin bir bölümünü tekel altına alması ona böyle bir haraç almak ve böyle bir değer biçmek olanağını vermektedir. Bunun gerçek toprak rantı ile ortak yanı şudur: bu haraç, daha önceden de belirttiğimiz gibi, toprağın kiralanmasından gelen sermayeye dönüştürülmüş gelirden başka bir şey olmayan toprağın fiyatını belirlemektedir.

Yukarda gördük ki, toprağa katılan sermayenin faizi, toprak rantının böyle dışardan gelme bir parçasını oluşturabilir; bu, iktisadi gelişme ilerledikçe, ülkenin toplam rantı üzerinde sürekli olarak büyüyen fazladan bir ekleme haline gelecek bir parçadır. Ama bu faizden ayrı olarak, kira parası kısmen ya da bazı durumlarda, yani gerçek toprak rantının hiç olmadığı –bu yüzden de toprağın gerçekten de değersiz olduğu– bir durumda tamamen, ya ortalama kârdan ya normal ücretlerden, ya da her ikisinden birden yapılan bir indirimi gizleyebilir. İster kârdan, ister [sayfa 552] ücretlerden olsun, bu bölüm burada, toprak rantı olarak görünür, çünkü normal olarak sanayici kapitalistin ya da ücretli işçinin eline geçeceği yerde, kira parası biçiminde toprakbeyine ödenmektedir. İktisadi açıdan, bu bölümlerden ne biri ne de diğeri, toprak rantını oluşturur; ama uygulamada, gerçek toprak rantı kadar toprakbeyinin gelirini, tekelin iktisadi gerçekleşmesini oluşturur ve toprak fiyatları üzerinde aynı

derecede belirleyici etkisi vardır.

Biz, şimdi, toprak rantının, kapitalist üretim tarzındaki toprak mülkiyetini ifade etme yolunun, kapitalist üretim tarzının kendisi varolmadan, yani ne kiracının kendisi bir sanayici kapitalist ne de yönetimi kapitalist bir yönetim tipi olmadan, resmen var olduğu koşullardan sözetmiyoruz. Örneğin *İrlanda*'da durum budur. Orada kiracı, genellikle bir küçük çiftçidir. Rant olarak toprakbeyine ödediği miktar çoğu kez yalnızca kendi kârının, yani (kendi emek aletlerinin sahibi olması sıfatıyla hakkettiği) kendi öz artı-emeğinin bir kısmını değil, ayın zamanda bir başka durumda aynı miktar emek karşılığında alabileceği, normal ücretinin de bir kısmını içine alır. Bunun yanı sıra, toprağın iyileştirilmesi için hiç bir şey yapmayan toprakbeyi, kiracının çoğunlukla toprağa kendi emeğiyle kattığı küçük sermayesine de elkoyar. Bu, tıpkı tefecinin benzer koşullarda yapacağı şeye benzer; tek fark tefecinin, bu işte, hiç olmazsa kendi sermayesini de tehlikeye atacağıdır. Bu sürekli yağma, İrlanda Kiracılık Hakları Yasası üzerindeki tartışmanın özüdür. Bu yasanın temel amacı, kiracısına topraktan çıkmasını emrettiği zaman, toprakbeyini toprakta yaptığı iyileştirmeler ya da toprağa kattığı sermayesi karşılığında kiracıya tazminat vermeye zorlamaktır. Palmerston, şu alaycı yanıtla, bu talebi hep bir kenara atmıştır: "Avam Kamarası, toprak sahiplerinin meclisidir."*

Ayrıca toprakbeyinin toprağın verdiği toplam ürün ile hiç bir ilişkisi olmayan –kapitalist üretime sahip ülkelerde bile– yüksek bir kirayı kabul ettirebileceği, istisnai koşullardan da sözetmiyoruz. Örneğin, İngiliz fabrika bölgelerinde, küçük toprak parçalarının ya küçük bahçeler halinde ya da boş zamanlarda amatör çiftçilik için işçilere kiralanması böyle bir nitelik taşımaktadır. (*Reports of Inspectors of Factories.*)

Bizim burada sözünü ettiğimiz, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki tarımsal ranttır. Örneğin, İngiliz kiracıları arasında, öğretim, eğitim, gelenek, rekabet ve diğer durumlarla sermayelerini tarıma kiracı olarak yatırmaya yöneltilmiş ve zorlanmış birçok küçük kapitalist bulunmaktadır. [sayfa 553] Ortalama kârdan daha az bir kârla yetinmek ve bunun bir kısmını rant olarak toprakbeylerine devretmek zorundadırlar. Ancak bu koşulla sermayelerini, toprağa, tarıma yatırmalarına izin verilmektedir. Toprakbeyleri, her yerde, yasama üzerinde önemli, İngiltere'de ise üstelik, ezici bir etkiye sahip olduklarından, bu durumdan, bütün kiracılar sınıfını aldatarak soymak amacıyla yararlanabilmektedirler. Örneğin, her-

* Marx'ın bu cilt üzerinde çalıştığı sırada, Parlamento'nun 1862-63 oturumunda, İrlanda grubunun, İrlandalı kiracı çiftçilerin hakları için giriştikleri yeni bir mücadeleye tanık olundu. Palmerston, 23 haziran 1863'de o mahut sözleri söyledi ve 'komünist doktrinler' diye tanımlanan, toprak kiralama sistemindeki ufaktefek reformlara saldırdı. Marx bu konuya, Uluslararası İşçi Birliğinin yıllık toplantısında yaptığı konuşmada yer verdi. O sıralar, İrlanda Kiracılık Hakları Yasası çıkalı zaten on yıl olmuştu. Bu yasa ilk çıktığında Marx, *New York Daily Tribune*'de (11 Temmuz 1853) bunun getirdiği hükümleri analiz eden bir makale de yazmıştı. Bu yazı, *Marx* ve *Engels İrlanda Konusunda* (Londra, 1971) başlıklı yapıtta yayınlandı. -*Ed*.

kesin kabul edeceği gibi, jakobenlere-karşı savaş sırasında anormal bir biçimde artan kiraların, aylak toprakbeylerinin çıkarına uygun olarak devam etmesini sağlamak için, ülkeye yüklenen bir ekmek vergisi –1815 Tahıl Yasaları–, olağanüstü zengin harmanlar dışında, gerçekten de, tarımsal ürünlerin fiyatlarının, tahıl ithalatının kısıtlanmadığı bir durumda düşeceği düzeyden daha yukarda tutulması sonucunu yarattı. Ama bu yasalar, fiyatların, toprakbeylerinin, yabancılara ait tahılın ithalatında yasal sınırı oluşturacak biçimde, normal fiyat görevini yapmak üzere ilan ettikleri düzeyde tutulması sonucunu yaratmadı. Ama, kira ilişkileri, bu normal fiyatların yarattığı hava içinde sözleşmeye bağlandı. Bu aldanma ortadan kalkar kalkmaz, yeni normal fiyatları içeren yeni bir yasa yapıldı, ki bu da açgözlü toprakbeyinin hayallediği şeyin, eski yasalar kadar güçsüz bir ifadesiydi. Bu yolla, kiracılar, 1815'ten otuzlara kadar dolandırıldılar. Bundan, bütün bu dönem boyunca süren bir tarımsal sıkıntı sorunu doğdu. Bundan, bu dönemde, bütün bir kiracılar kuşağının mülksüz-leştirilmesi ve yıkımı ve bunların yerlerine yeni bir kapitalistler sınıfının geçmesi sonucu doğdu.[31]

Ancak, çok daha genel ve önemli olan bir gerçek, gerçek çiftlik-emekçisinin ücretinin normal ortalamanın altına düşmesidir, öyle ki, bu ücretin bir kısmı, kira parasının bir bölümünü oluşturmak üzere çıkartılır ve böylece, topak rantı kisvesi altında, emekçinin yerine, toprakbeyinin cebine akar. Örneğin, İngiltere'de ve İskoçya'da uygun konuma sahip birkaç ilçe dışında durum, hemen hemen genellikle böyledir. İngiltere'de, Tahıl Yasalarının kabulünden önce atanmış olan parlamento denetleme komitelerinin, ücretlerin düzeyi üzerine yaptığı araştırmalar –bunlar 19. yüzyılda, ücret tarihine yapılan en değerli ve hemen hemen hiç yararlanılmamış katkılardır ve aynı zamanda da İngiliz aristokrasisi ve burjuvazisinin kendileri için diktikleri bir teşhir direğidir– inandırıcı bir biçimde ve her kuşkunun ötesinde kanıtladı ki, jakobenlere-karşı savaş sırasındaki yüksek kira oranlan ve toprak fiyatlarındaki buna tekabül eden artış, kısmen, ücretlerden düşülen miktardan ve ücretleri asgari fiziksel gereksinmelerin bile altına düşürülmesinden, başka bir deyişle, normal ücretin bir kısmının toprakbeylerine devredilmesinden başka bir nedene bağlı değildir. Paranın değerinin düşmesi ve tarımsal bölgelerde Yoksulları Koruma Yasalarının kötüye kullanılması gibi çeşitli olaylar, [sayfa 554] kiracıların gelirlerinin büyük ölçüde arttığı ve toprakbeylerinin şaşılacak servetler topladığı bir zamanda, bu işin yapılmasını mümkün kıldı. Gerçekten de, tahılın vergilendirilmesi için kiracıların ve toprakbeylerinin öne sürdükleri esas iddialardan biri, çiftlik-emekçilerinin ücretlerini daha aşağı düşürmenin fiziksel açıdan olanaksız olmasıydı. Bu durum, önem-

[31] Bkz: *Anti-Corn Law Price-Essays*. Ancak, Tahıl Yasaları, her zaman fiyatları yapay olarak daha yüksek bir düzeyde tutmuştur. Daha iyi yerlerdeki kiracılar için, bu, lehte bir durumdur. Bunlar, koruyucu gümrüklerin, haklı ya da haksız olarak istisnai ortalama fiyata güvenen büyük kiracılar yığınını pasif tutmasından kazanç sağladılar.

li ölçüde değişmemiştir ve bütün Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, İngiltere'de de, normal ücretlerin bir kısmı, her zamanki gibi, toprak rantı tarafından emilmektedir. Hayırsever aristokratlardan Kont Shaftesbury, sonraları Lord Ashley, İngiliz fabrika işçilerinin durumları karşısında çok olağanüstü bir biçimde duygulandı ve on saatlik işgünü ajiasyonu sırasında parlamentoda onların sözcüsü olarak hareket ettiği zaman, sanayicilerin sözcüleri, ona ait köylerde çalışan tarım emekçilerine ait ücret istatistiklerini yayınlayarak intikamlarını aldılar (bkz: Buch. I, Kap. XXIII, 5, e). ("İngiliz Tarım Proletaryası"), bunlar bu hayırseverin aldığı toprak rantının bir kısmının, kiracılarınca, onun için, tarım emekçilerinin ücretlerinden aşırılan ganimetten oluştuğunu açıkça göstermekteydi. Bu yayın, şu bakımdan da ilginçtir: onun ortaya çıkardıkları, 1814 ve 1815 komitelerince yapılan en kötü açıklamalar yanında cesaretle yer alabilir. Koşullar, tarım emekçilerinin ücretinde geçici bir artış olmasını zorlar zorlamaz, kapitalist kiracı çiftçiler, aynı zamanda toprak rantı da düşürülmedikçe, ücretleri, sanayiin diğer dallarında yükseltildiği gibi normal düzeye yükseltmenin olanaksız olacağı ve onları mahvedeceği yolunda çığlık atmaya başlarlar. Burada, toprak rantının içinde, emekçilerin ücretlerinden düşülen ve toprakbeylerine devredilen bir miktarın bulunduğu itirafı yatmaktadır. Örneğin, İngiltere'de, 1849'dan 1859'a kadar, tarım emekçilerinin ücretleri, önemli olayların biraraya gelmesiyle artış gösterdi; bu olaylar, İrlanda'dan gelen tarım emekçileri arzını kesen İrlanda'yı terk olayı; tarımsal nüfusun fabrikalarca olağanüstü bir biçimde emilmesi; savaş dönemine özgü bir asker talebi; Avustralya ve Birleşik Devletler'e (Kaliforniya) fevkalade geniş ölçüde göç edilmesi, ve burada üzerinde durmamıza gerek olmayan diğer durumlardır. Aynı zamanda, bu dönem boyunca, 1854 ve 1856 kötü tarım yılları dışında, ortalama tahıl fiyatları %16'dan fazla düştü. Kiracı çiftçiler kiraların düşürülmesi için yaygara kopardılar. Tek tek bazı durumlarda başarılı oldular, ama, bir bütün olarak, bu talebi gerçekleştiremediler. Başka şeylerin yanı sıra, buharlı-motorların ve yeni makinelerin seri olarak üretimi ile, ki bunlar bir dereceye kadar atların yerini almış, onları ekonominin dışına itmiş, ama aynı zamanda, kısmen, tarımsal gündelikçi işçileri işlerinden ederek yapay bir nüfus fazlalığı yaratmış ve böylece ücretlerde yeni bir düşüşe yolaçmıştır, üretim maliyetlerinde bir indirim yoluna gittiler. Ve bu, bu onyıl boyunca, toplam nüfustaki büyümeye karşılık tarımsal nüfustaki nispi azalmaya karşın, ve tamamen tarımcı olan bazı bölgelerdeki tarımsal nüfusun mutlak azalmasına karşın [sayfa 555] oldu.[32] Bu yüzden, o zamanlar Cambridge'de ekonomi politik profesörü olan Fawcett [1884'te Posta ve Telgraf Bakanı iken ölmüştür] 12 Ekim 1865'teki Sosyal Bilim Kongresinde şöyle diyordu: "İşçiler göç etmeye başlıyorlardı ve çiftçiler, daha

[32] John C. Morton, *The Forces Used in Agriculture*, Londra Sanat Derneğindeki konuşma, 1860; 12 İskoç ve 35 İngiliz kontluğundaki 100 kiracıdan toplanan gerçek belgelere dayandırılmıştır.

şimdiden, göç yüzünden emek daha pahalı hale gelmeye başladığı için, eskiden ödedikleri kadar yüksek kiralar ödemeyeceklerine dair yakınıyorlardı." O halde, burada da, yüksek toprak rantı, doğrudan doğruya, düşük ücretlerle bir tutulmaktadır. Ve toprak fiyatlarının düzeyi bu durumla belirlendiği sürece –artan rant– toprağın değerindeki bir yükseliş emeğin değer yitirmesi ile, yüksek toprak fiyatı, düşük emek fiyatı ile özdeştir.

Aynı şey, Fransa için de geçerlidir. "Rant artıyor, çünkü bir yandan ekmeğin, şarabın, etin, sebzelerin ve meyvenin fiyatları artıyor, öte yandan emeğin fiyatı aynı kalıyor. Eğer yaşlı kişiler, 100 yıl kadar geriye giderek, babalarının hesaplarını incelerlerse, kırsal Fransa'da bir günlük emeğin fiyatının bugünkünün aynısı olduğunu göreceklerdir. O zamandan beri, etin fiyatı üç katına çıkmıştır. ... Bu devrimin kurbanı kimdir? Bir mülke sahip olan zengin adam mı, yoksa orda çalışan yoksul adam mı? ... Ranttaki artış, genel bir felaketin kanıtıdır." (*Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre*, M Rubichon, 2. baskı, Paris 1837, s. 101.)

Bir yandan ortalama kârdan, öte yandan da ortalama ücretlerden düşülen miktarı temsil eden ranta ait örnekler:

Daha önce de aktarma yaptığımız, emlak komisyoncu ve tarım makinisti Morton* diyor ki, birçok yerde, büyük mülklerin rantının küçüklerinkinden daha düşük olduğu görülmektedir; çünkü, "ikinciler için rekabet, birinciler için olan rekabetten genellikle daha fazladır ve çiftçilikten başka bir işle uğraşmayı düşünebilen pek az küçük çiftçi bulunduğundan, uygun bir iş bulma kaygısı, çoğu durumda, onları mantıken onaylayabilecekleri ranttan daha yüksek rant ödemeye sürüklemektedir." (John L. Morton, *The Resources of Estates*, London 1858, s. 116.)

Ancak, İngiltere'de bu farkın yavaş yavaş ortadan kalktığı düşünülmektedir. Morton bunu büyük ölçüde tam da küçük kiracılar sınıfının göç etmesine bağlıyor. Ayın Morton, bir örnekle, bizzat kiracının ücretinin ve daha da kesin bir biçimde, onun emekçilerinin ücretlerinin, toprak rantı yüzünden bir miktar düştüğünü göstermektedir. Bu, iki atlı sabanın kullanılamadığı 70-80 akrdan (30-34 hektar) az kira topraklarında ortaya çıkmaktadır. "Çiftçi, herhangi bir emekçi kadar zahmetle, kendi elleriyle çalışmadıkça, çiftliği onun geçimini karşılamayacaktır. Eğer işin yapılmasını işçiye bırakır ve kendisi yalnızca onları gözlemeye [sayfa 556] devam ederse, pek uzak olmayan bir dönemde, rantını ödeyemediğini görmesi çok mümkündür." (*l. c.*, s. 118.) Bu nedenle, Morton, belirli bir yerdeki kiracılar çok yoksul olmadıkça, kiralanan yerin 70 akrdan küçük olmaması gerektiği sonucuna varır, öyle ki, kiracılar iki ya da üç at kullanabilsinler.

* Marx burada yanılmış. Buradaki alıntı, önceki dipnotta (32) adı anılan John Chalmers Mortan'dan (1821-88) değil, John Lockbart Morton'dan yapılmış. Aynı çağda yaşayan her iki Morton da tarım bilimiyle uğraşmışlardır. *-Ed*.

Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture, Mösyö Leonce de Lavergne olağanüstü bir basiret gösteriyor. *Economie Rurale de l'Angleterre* adlı yapıtında, (alıntılar İngilizce çevirisindendir, London 1855), Fransa'da kullanılan, ama sığırın yerine atın geçtiği İngiltere'de kullanılmayan, sığırdan elde edilen yıllık kazanca ilişkin aşağıdaki karşılaştırmayı yapıyor (s. 42):

FRANSA		İNGİLTERE	
Süt	4 milyon £	Süt	16 milyon £
Et	16 milyon £	Et	20 milyon £
Emek	8 milyon £	Emek	-
	28 milyon £		36 milyon £

Ama onun söylediğine göre, İngiltere'de daha büyük bir toplam elde edilmesinin nedeni, İngiltere'de sütün, Fransa'dakinden iki kat pahalı olmasıdır. Oysa, her iki ülkedeki et fiyatları eşit alınmıştır (s. 35); bu nedenle, İngiliz süt üretimi 8 milyon sterline ve toplam da 28 milyon sterline düşer, bu da Fransa'dakine eşittir. Mr. Lavergne, hem miktar, hem de fiyat farklılıklarının ikisini birden hesaplamalarına katınca, gerçekten de biraz fazla oluyor, öyle ki, İngiltere bazı maddeleri Fransa'dan daha pahalıya üretince bu, İngiliz tarımının bir üstünlüğü gibi görünüyor, oysa bu, olsa olsa kiracılar ve toprakbeyleri için daha büyük bir kâr anlamına gelir.

Mr. Lavergne'in, yalnızca İngiliz tarımının başarılarından haberli olmakla kalmayıp, ayrıca İngiliz kiracılarının ve toprakbeylerinin önyargılarını da onayladığı 48. sayfada anlaşılıyor: "Genel olarak bütün tahıllar bir büyük sakınca taşırlar. ... Bunlar, yetiştikleri toprağın gücünü tüketirler." Mr. Lavergne, diğer bitkilerin buna yolaçmadığına inanmakla kalmıyor, ayrıca, yem ürünlerinin ve yumrulu ürünlerin toprağı zenginleştireceğine de inanıyordu. "Yem bitkileri, büyümeleri için gerekli esas unsurları atmosferden alır, toprağa ondan aldıklarından daha çok şey verirler; böylece, hem doğrudan doğruya, hem de, hayvan gübresine dönüşmek suretiyle, tahılların ve genel olarak toprağın gücünü tüketen bütün ürünlerin verdiği zararı, iki yolla giderirler; bu nedenle, ilkelerden biri, bu ürünlerle en azından almaşık ekilmelerdir; Norfolk almaşık ekimi bundan ibarettir." (s. 50-51.)

Tevekkeli değil, bu İngiliz köy peri masallarına inanan Mr. Lavergne, tahıl üzerine konan gümrük vergisi kaldırıldığından beri, İngiliz çiftlik-emekçilerinin ücretlerinin eski anormalliklerini yitirdiğine de inanıyor. (Bu konuda daha önce söylenenlere bakınız: [sayfa 557] Buch I, Kap. XXIII, 5, s. 701-729.) Ama, Mr. John Bright'ın, 14 Aralık 1865'te, Birmingham'da yaptığı konuşmayı da dinleyelim. 5 milyon ailenin, tümüyle, parlamentoda temsil edilmediğine değindikten sonra, şöyle devam ediyor: "Birleşik Krallık'ta, bunlardan bir milyonu ya da bir milyondan fazlası, talihsiz

yoksullar listesine dahildir. Bir milyonu da yoksulluğun tam biraz üstünde, ama her zaman yoksulluğa düşecekler diye korku içindedirler. Koşulları ve umutları bundan daha lehte değildir. Şimdi, toplumun bu kesiminin bilisiz ve aşağı tabakasına bakalım. Düşük koşullarına, yoksulluklarına, acılarına, ve herhangi bir düzelme konusundaki kesin umutsuzluklarına bakalım. Neden Birleşik Devletler'de, –hatta Güney devletlerinde, köleliğin hüküm sürdüğü dönemde bile– her zenci, kendisi için bir genel azatlık yılı geleceğine inanıyordu? Ama bu insanlar için –bu ülkedeki, bu en aşağı tabakadaki sınıf için– burada ilan ediyorum ki, ne daha iyi bir şey umudu, ne de onu elde etmek için birazcık heves vardır. Bir Dorsetshire emekçisi olan John Cross hakkında son zamanlarda gazetelerde çıkan bir küçük yazıyı okudunuz mu? Haftada altı gün çalışıyordu, ve haftada sekiz şilin karşılığında yirmidört yıl boyunca yanında çalıştığı patronu, ona mükemmel bir bonservis vermişti. John Cross, bu ücretle, ahır gibi bir evde yaşayan yedi çocuğunu – zayıf karısını ve ufak bebeğini geçindirmek zorundaydı. John Cross, altı penilik bir tahta parmaklık aldı – hukuken, çaldı sanırım. Bu suç için, sulh yargıçlarınca yargılandı ve 14 veya 20 günlük hapse mahkum oldu. ... Diyebilirim ki, John Cross' unkine benzeyen binlerce durum, bütün ülkede, özellikle Güneyde görülebilir, ve bunların koşulları öyledir ki, şimdiye kadar en gayretli araştırmacı bile nasıl sağ kaldıkları esrarını çözememiştir. Şimdi ülkeye bir gözatın ve bu beş milyon aileye ve bu tabakanın umutsuz koşullarına bakın. Özgür olmayan ulusun durmadan çalıştığı ve hemen hemen hiç dinlenme bilmediği doğru değil m? Yönetici sınıfla karşılaştırın bunu – ama o zaman komünistlikle suçlanacağım. ... Ama, çalışan ve özgür olmayan bu büyük ulusu, yönetici sınıflar diyebileceğimiz kesimle karşılaştırın. Onun zenginliğine bakın, gösterişine bakın, lüksüne bakın. Bıkkınlığına tanık olun –çünkü onlar arasında da bıkkınlık vardır, ama bu, doygunluğun getirdiği bıkkınlıktır– sanki yeni bir zevk peşindelermiş gibi, oradan oraya koşuşmalarına bakın." (*Morning Star*,14 Aralık1865.)

Aşağıda, artı-emeğin ve dolayısıyla artı-ürünün, toprak rantıyla – en azından kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, artı-ürünün, nitel ve nicel olarak özellikle belirlenmiş parçasıyla– nasıl genellikle karıştırıldığını göreceğiz. Genel olarak artı-emeğin doğal temeli, yani onun yokluğu halinde bu emeğin var olamayacağı doğal önkoşul şudur: Doğa –toprağın hayvansal ya da bitkisel ürünleri, balıkçılık bölgeleri vb. biçiminde– gerekli geçim araçlarını, bütün bir işgününü tüketmeyecek bir emek [sayfa 558] harcanması koşullarında sağlamalıdır. Bu tarımsal emeğin doğal verimi, (bunun içine basit toplama, avlanma, balıkçılık ve sığır yetiştiriciliği için harcanan emek de girer), bütün artı-emeğin temelidir, çünkü bütün emek, her şeyden önce ve başlangıçta yiyecek elde etmeye ve üretmeye yöneliktir. (Hayvanlar, aynı zamanda, soğuk iklimlerde ısınmak için deri sağlarlar; ayrıca mağara-konutlar vb..)

Artı-ürünle toprak rantının ayın biçimde birbirine karıştırılmasının,

Mr. Dove'da* daha farklı bir biçimde ifade edildiği görülür. Başlangıçta tarımsal ve sınai emek ayrılmamışlardı; ikincisi birincinin bir ekiydi. Toprağı işleyen kabilenin, ev komününün ya da ailenin artı-emeği ve artı-ürünü, hem tarımsal, hem de sınai emeği. kapsıyordu. Her ikisi birarada yürüyordu. Uygun aletler olmaksızın avlanmak, balıkçılık ve tarım olanaksızdı. Dokuma, eğirme vb. önce tarımsal bir yan uğraş olarak uygulanıyordu.

Daha önceleri gösterdik ki, nasıl, bir tek işçinin emeği gerekli-emeğe ve artı-emeğe ayrılırsa, işçi sınıfının toplam emeği de aynı şekilde bölünebilir; öyle ki, işçi sınıfı için toplam geçim araçlarını (bu amaç için gerekli olan üretim araçları dahil) üreten kısım, toplumun tümü için gerekli-emek görevini yerine getirir. İşçi sınıfının geri kalanınca harcanan emeğe de artı-emek gözüyle bakılabilir. Ama gerekli-emek, hiç de, yalnızca tarımsal emekten oluşmuş değildir, ayrıca, emekçinin ortalama tüketimine zorunlu olarak giren bütün diğer ürünleri üreten emeği de kapsar. Üstelik, toplumsal açıdan, bazıları yalnızca gerekli-emek harcar, çünkü başkaları yalnızca,artı-emek harcamaktadır, ve tersi de söylenebilir. Bu, aralarındaki bir işbölümünden başka bir şey değildir. Aynı şey, genel olarak tarım ve sanayi emekçileri arasındaki işbölümü için de geçerlidir. Bu yanda emeğin salt sınai niteliği, öte yanda salt tarımsal niteliğine tekabül eder. Bu salt tarımsal emek hiç de doğal değil, daha çok –toplumsal gelişmenin– bir ürünüdür –hem de her yerde henüz erişmemiş olan çok modern bir ürünü– ve üretimin gelişmesinde çok belirli bir aşamaya tekabül eder. Nasıl ki, 'tarımsal emeğin bir kısmı, ya yalnızca lüks gereksinmeleri karşılayan, ya da sanayide hammadde görevi yapan, ama bırakın yığınlar için yiyecek olarak hizmet etmeyi, hiç bir şekilde yiyecek görevi yapmayan ürünler içinde maddeleşirse, öte yandan sınai emeğin bir kısmı da, hem tarım hem de tarım-dışı emekçiler için gerekli tüketim araçları görevi yapan ürünler içinde maddeleşmiştir. Toplumsal bir bakış açısından, bu sınai emeğe, artı-emek gözüyle bakmak yanlıştır. Tarımsal emeğin gerekli kısmı kadar, bu da, kısmen, gerekli-emektir. Ayrıca, önceden doğal olarak tarımsal emeğe bağlı olan sınai emeğin bir kısmından bağımsız kılınmış bir biçiminden, şimdi ondan ayrılmış olan, özellikle tarımsal emeğin zorunlu bir karşılıklı ekinden başka bir şey değildir. (Salt maddi açıdan, örneğin makine ile çalışan 500 dokumacı, çok [sayfa 559] büyük bir ölçüde artı-kumaş, yani kendi giyimleri için gerekenden fazla kumaş üretir.)

En sonu, toprak rantının, yani toprağın üretim yada tüketim amaçlarıyla kullanılması karşılığında, toprak rantı adı altında, toprakbeyine ödenen kira parasının çeşitli görünümleri incelenirken, şu da akılda tutulmalıdır: kendilerinin değeri olmayan, yani toprak gibi emek ürünü olmayan, ya da antikalar ve bazı büyük ustaların sanat eserleri vb. gibi

* P. Dave, *The Elements of Political Science*, Edinburgh 1854, s. 264, 273. -*Ed*.

emek harcanarak yeniden üretilemeyecek olan şeylerin fiyatı, birçok raslansal düzenlemelerle belirlenebilir. Bir şeyi satmak için, bu şey tekel altına alınmak ve yabancılaştırılmak olanağını taşısın yeter; başka bir şeye gerek yoktur.

Toprak rantının analizini karanlık hale getiren ve onu incelerken kaçınılması gereken üç büyük hata vardır.

1° Toplumsal üretim sürecinin farklı gelişme aşamalarına ait olan çeşitli rant biçimlerinin birbirine karıştırılması.

Rantın özgül biçimi ne olursa olsun, bütün tipler şu ortak niteliğe sahiptir: Rantın maledinilmesi, toprak mülkiyetinin gerçekleştirildiği biçimdir ve toprak rantı da, buna karşılık, toprak mülkiyetinin varlığını, gezegenimizin belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür. Sahip, Asya'da, Mısır'da vb. olduğu gibi, topluluğu temsil eden bir kişi olabilir, ya da bu toprak mülkiyeti kölelikte ya da serflikte olduğu gibi, yalnızca, herhangi bir kişinin, dolaysız üreticilerin kendilerine sahip olmasının raslansal bir sonucu olabilir; ya da, üretici olmayanların, doğanın salt özel mülkiyetine sahip olması, toprak üzerinde yalnızca bir hak olabilir; en sonu, kolonistlerde ve toprak sahibi küçük köylülerde olduğu gibi, doğrudan doğruya –ayrı ve toplumsal olarak gelişmemiş emeğe– belirli toprak parçalarının ürünlerinin, dolaysız üreticiler tarafından üretilmesi ve maledilmesinin kapsamına giriyor görünen, toprakla olan bir ilişki de olabilir.

Çeşitli rant biçimlerindeki bu *ortak öğe*, –yani rantın toprak mülkiyetinin, iktisaden gerçekleştirilmesi oluşu, bazı kişilerin, gezegenimizin ,bazı bölümlerinde özel hakka sahip olmalarına olanak sağlayan hukuksal masal– farklılıkların gözden kaçmasını mümkün kılmaktadır.

2° Toprak rantının tümü artı-değerdir, artı-emeğin ürünüdür. Ayni rant olarak gelişmemiş biçiminde, hâlâ doğrudan doğruya artı-ürünün kendisidir. Buradan, kapitalist üretim tarzına tekabül eden rantın –ki bu, her zaman, kârın üstünde, yani kendisi artı-değerden (artı-emek) oluşan metaların bir değer bölümünün üstünde bir fazladır– artı-değerin bu özel ve özgül parçasının, yalnızca genel olarak artı-değerin ve kârın varlığının genel koşullarının açıklanmasıyla açıklandığı yolunda yanlış bir düşünce çıkar. Bu koşullar şunlardır: dolaysız, üreticiler kendi [sayfa 560] emek-güçlerini yeniden-üretmek için, kendi yeniden-üretimleri için gerekli olan zamanın ötesinde çalışmalıdırlar. Genel olarak artı-emek harcamalıdırlar. Bu, öznel koşuldur. Nesnel koşul ise, artı-emek harcaya*bilmeleri* gerektiğidir. Doğal koşullar öyle olmalıdır ki, mevcut emek-zamanlarının bir *bölümü*, üreticiler olarak yeniden-üretimlerine ve kendi geçimlerine yetmelidir, gerekli geçim araçlarının üretimi bütün emek-güçlerini tüketmemelidir. Doğanın verimliliği, burada bir sınır, bir baş-

langıç noktası, bir temel yaratıyor. Öte yandan, emeklerinin toplumsal üretken gücünün gelişimi, öteki sırrı oluşturur. Daha yakından incelersek, geçim araçlarının üretimi, doğrudan üreticilerin varlıklarının ve genel olarak bütün üretimin en birinci koşulu olduğuna göre, bu üretimde kullanılan emek, yani en geniş iktisadi anlamıyla tarımsal emek, yeterince verimli olmalıdır ki, bütün mevcut emek-zamanını, doğrudan üreticiler için geçim araçlarının üretiminde soğurmasın, yani tarımsal artı-emek ve dolayısıyla tarımsal artı-ürün mümkün olsun. Daha geliştirirsek, toplam tarımsal emek, toplumun bir parçasının hem gerekli, hem de artı-emeği, toplumun tümü için, yani tarım-dışı emekçiler için de gerekli geçimi sağlamaya yetmelidir. Dolayısıyla bu demektir ki, tarımsal ve sınai emek arasındaki büyük işbölümü mümkün olmalıdır; ve gene bunun gibi, geçim araçları üretim çiftçilerle, hammadde üretenler arasındaki işbölümü de mümkün olmalıdır. Geçim araçlarının doğrudan üreticilerin emeği, kendi açılarından, gerekli-emek ve artı-emek olarak bölünürse de, bu emek, toplumsal açıdan, yalnızca, geçim araçlarını üretmek için harcanan gerekli-emeği temsil eder. Bu arada aynı şey, tek tek atölyelerdeki işbölümünden farklı olarak, toplumun tümü içindeki bütün işbölümü için de geçerlidir. Bu emek, belirli maddelerin üretimi için, bu belirli maddelerle, toplumun belirli bir gereksinmesinin karşılanması için gerekli olan emektir. Eğer bu işbölümü orantılı ise, çeşitli grupların ürünleri değerleri üzerinden (gelişmenin sonraki bir aşamasında üretim-fiyatları üzerinden satılırlar) ya da, bu değerlerin belirli bir değişik biçimi olan fiyatlar üzerinden, ya da genel yasalarla belirlenen üretim-fiyatları üzerinden satılırlar. Bu, gerçekten de, değer yasasının tek tek metalar ya da maddeler dolayısıyla değil de, işbölümü ile bağımsız kılınmış belirli toplumsal üretim alanlarının her bir toplam ürüne dolayısıyla yaptığı bir etkidir, öyle ki, yalnızca her özgül meta için, gerekli emek-zamanından fazlası kullanılmamış oluyor, aynı zamanda, toplam toplumsal zamanın yalnızca gerekli oransal miktarı, çeşitli gruplarca tüketilmiş oluyor. Çünkü metaın, kullanım-değerini temsil etmesi koşulu geçerlidir. Ama eğer bireysel metaların kullanım-değeri, bunların özel bir gereksinmeyi karşılayıp karşılamadıklarına bağlıysa, toplam ürün kitlesinin kullanım-değeri, her özel ürün çeşidi için duyulan belirli nicelikte toplumsal gereksinmeyi, yeterli bir biçimde karşılayıp karşılamadığına ve dolayısıyla, emeğin bu, nicel olarak belirlenmiş toplumsal gereksinmelere uygun olarak, farklı alanlar arasında orantılı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığına [sayfa 561] bağlıdır. (Bu noktaya, sermayenin üretimin, çeşitli alanları arasında dağılımında değinilecektir.) Toplumsal gereksinme, yani toplumsal ölçekte kullanım-değeri, burada, üretimin çeşitli özgül alanlarında harcanan toplam toplumsal emek-zaman miktarı için belirleyici öğe olarak görünmektedir. Ama bu, yalnızca, önceden tek tek metalara uygulanmış olan yasanın aynısıdır, yani bir metaın kullanım-değeri, onun değişim-değerinin ve dolayısıyla değerinin temelidir. Ancak bu oranın ihlali, metaın

değerinin, dolayısıyla onun içerdiği artı-değerin gerçekleştirilmesini olanaksız kıldığı ölçüde, bu nokta, gerekli-emek ve artı-emek arasındaki ilişki açısından bir anlam taşır. Örneğin, toplam üründe gerçekleşen emek-zamanı, belli koşullar altında gerekli olan kadar olduğu halde, üretilen pamuklu mallar nispeten fazla olabilir. Ama burada, toplumun genel emeğinin fazla bir miktarı bu özel üretim kolunda harcandığı için, ürünün bir kısmı yararsızdır. Bu nedenle, sanki ancak gerekli oranda üretilmiş gibi satılır. Gerekli emek-zamanı, burada, farklı bir anlama bürünmüş olsa da, çeşitli özel üretim alanları için kullanılabilecek bu toplumsal emek-zamanı payının nicel sınırı, genel olarak değer yasasının daha gelişmiş bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bunun ancak bu kadarı, toplumsal gereksinmelerin karşılanması için gereklidir. Burada ortaya çıkan sınırlama, kullanım-değeri yüzündendir. Toplum, mevcut üretim koşulları altında, toplam emek-zamanının ancak bu kadarını bu özel üretim türü için kullanabilmektedir. Ama artı-emeğin ve artı-değerin öznel ve nesnel koşullarının, genel olarak, ne kâr ne de rantın özel biçimi ile hiç bir ilgisi yoktur. Bu koşullar, hangi özel biçime bürünürse bürünsün, artı-değer için geçerlidirler. Bu nedenle, toprak rantını açıklamazlar.

3° Aşağıdaki ayırdedici özellik, esas olarak, toprak mülkiyetinin iktisaden gerçekleştirilmesinde, toprak rantının gelişmesinde, ön plana çıkar: yani, toprak rantının miktarı hiç de alıcının hareketleriyle belirlenmez, daha çok alıcının hiç katılmadığı toplumsal emeğin bağımsız gelişmesiyle belirlenir. Bu yüzden, kolayca, gerçekte meta üretimine –ve özellikle, bütünüyle meta üretimi olan kapitalist üretime– dayanan bütün üretim dallarının ve onların bütün ürünlerinin ortak bir niteliği olan şeye, rantın (ve genel olarak tarımsal ürünlerin) bir özelliği olarak bakılmış olabilir.

Toprak rantının miktarı (ve onunla birlikte toprağın değeri) toplam toplumsal emeğin bir sonucu olarak, toplumsal gelişme ile büyür. Bu, bir yandan toprağın ürünlerinin piyasasının ve bu ürünlere olan talebin genişlemesine yolaçar, öte yandan da, bizzat toprağa olan talebi canlandırır, bu da bütün iş faaliyeti dallarında, hatta tarımsal olmayanlarda bile rekabetçi bir üretimin önkoşuludur. Daha tam bir ifadeyle, –eğer yalnızca gerçek tarımsal rant gözönünde tutulursa– rant ve dolayısıyla toprağın değeri, toprak ürünleri piyasası ile ve böylece de geçim araçları ve hammaddelere gereksinme duyan ve talep eden tarım-dışı nüfusun [sayfa 562] artması ile birlikte gelişir. Tarım-dışı nüfusa oranla tarımsal nüfusu sürekli olarak azaltmak, kapitalist üretimin niteliğinde vardır, çünkü sanayide (dar anlamda) değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre artışı, değişen sermayede, nispi bir azalma olsa da, mutlak bir artışla birarada gider; öte yandan, tarımda, belirli bir toprak parçasından yararlanmak için gerekli olan değişen sermaye mutlak olarak azalır; böylece, bu, ancak yeni toprak1arın ekime açılması ölçüsünde artabilir, ama

bu da, gene, önkoşul olarak, tarım-dışı nüfusta daha da fazla bir büyümeyi gerektirir.

Gerçekten de, biz, burada, tarımın ve onun ürünlerinin ayırdedici bir özelliğini incelemiyoruz. Tam tersine, aynı şey, meta üretimine ve onun mutlak biçimi olan kapitalist üretime dayanan bütün öteki üretim dallan için de geçerlidir.

Bu ürünler, ancak diğer metalar onlar için bir eşdeğer oldukları, yani diğer ürünler onların karşısına metalar ve değerler olarak çıktıkları ölçüde, böylece de, üreticilerin kendileri için doğrudan geçim aracı olarak üretilmeyip de metalar olarak, ancak değişim-değerlerine (para) dönüşmeleriyle, yabancılaşmalarıyla, kullanım-değeri haline gelen ürünler olarak üretildikleri ölçüde, metadırlar, ya da gerçekleştirilecek, paraya dönüştürecek bir değişim-değerine sahip kullanım-değerleridirler. Bu metaların piyasası, toplumsal işbölümü ile gelişir; üretken emeklerin ayrılması, karşılıklı olarak onların ürünlerini, metaya, birbiri için eşdeğere dönüştürür; onları karşılıklı olarak piyasa görevi yapar duruma getirir. Bu, hiç de tarımsal ürünlere özgü değildir.

Rant, para-rant olarak, ancak meta üretimi temeli üzerinde özellikle de kapitalist üretimde gelişebilir ve tarımsal üretim meta üretimi haline geldiği ölçüde, yani tarım-dışı üretim tarımsal üretimden bağımsız olarak geliştiği ölçüde gelişir; çünkü, tarımsal ürün, bu ölçüde, meta, değişim-değeri ve değer haline gelir. Kapitalist üretim ile meta üretimi, ve böylece değer üretimi geliştiği sürece, artı-değer ve artı-ürün üretimi de gelişir. Ama sonuncunun geliştiği oranda, toprak mülkiyeti, toprak tekeli aracılığıyla, bu artı-değerin gitgide artan bir bölümünü ele geçirme ve böylelikle de rantının değerini ve bizzat toprağın fiyatını yükseltme yeteneğine kavuşur. Kapitalist, hâlâ, bu artı-değerin ve artı-ürünün gelişmesinde faal bir görev yapmaktadır. Ama toprak sahibi, bu büyümeye hiçbir katkıda bulunmadan, yalnızca artı-ürün ve artı-değerdeki büyüyen payı maledinme durumundadır. Onun durumunun ayırdedici özelliği budur; toprağın ürünlerinin ve böylece bizzat toprağın değerinin, bunların piyasası genişlediği ölçüde, bunlara olan talep ve bununla birlikte, toprak ürünlerinin karşısına çıkan metalar alemi –başka bir deyişle, tarım-dışı meta üreticileri yığını ve tarım-dışı meta üretimi– büyüdüğü ölçüde artması gerçeği değil. Ama bu, toprak sahibi hiç bir şey yapmadan gerçekleştiğinden, değer toplamını, artı-değer toplamının ve artı-değerin bir bölümünün toprak rantına dönüşmesinin, toplumsal üretim sürecine, genel olarak meta üretiminin gelişmesine bağlı olması, ona, eşsiz bir şey gibi [sayfa 563] görünür. Bu nedenle, Dove, örneğin rantı bundan çıkarmaya çalışır. Dove der ki, rant, tarımsal ürün toplamına değil, onun değerine bağlıdır;* ama bu da, tarım-dışı nüfusun toplamına ve verimliliğine bağlıdır. Ama bütün diğer ürünler için şu da doğrudur ki, o ürün,

* P. Dove, *The Elements of Political Science*, Edinburgh 1854, s. 279. -*Ed*.

kendine eşdeğer oluşturan, bütün diğer metaların kısmen toplamı, kısmen de çeşidi arttıkça, bir meta olarak gelişir. Bu, daha önce, değerin genel sunuluşu ile bağıntılı olarak gösterilmişti.* Bir yandan, bir ürünün değişilebilirliği, genel olarak, ona ek olarak var olan metaların çeşitliliğine bağlıdır. Öte yandan da, özellikle, bu ürünün, meta olarak üretilebileceği miktar, ona bağlıdır.

İster sınai, ister tarımsal olsun, hiç bir üretici, tek başına ele alındığında, değer ya da meta üretmez. Onun ürünü ancak belirli toplumsal karşılıklı-ilişkiler, kapsamı içinde bir değer ve bir meta haline gelir. Birincisi, toplumsal emeğin bir ifadesi olarak göründüğü sürece, bu nedenle de. Birey olarak üreticinin emek-zamanı genel olarak toplumsal emek-zamanının bir parçası sayıldığı sürece bu böyledir ve ikincisi, emeğinin bu toplumsal niteliği, parasal niteliği aracılığıyla ve fiyatı ile belirlenen genel değişilebilirliği aracılığıyla, ürününe damgasını vurmuş görünür.

Bu yüzden. eğer bir yandan rant yerine artı-değer, ya da daha da dar bir biçimde, genel olarak artı-ürün açıklanıyorsa, öte yandan da, metalar ve değerler olmak sıfatıyla bütün ürünlere ait olan bir özelliği, yalnızca tarımsal ürünlere atfetmek hatasına düşülür. Bu, değerin genel belirlenmesinden, belirli bir metaın değerinin gerçekleştirilmesine geçenler tarafından, daha da kabalaştırılır. Her meta, değerini, ancak dolaşım süreci içinde gerçekleştirebilir ve değerini gerçekleştirip gerçekleştirmediği ya da hangi ölçüde gerçekleştirdiği, mevcut piyasa koşullarına bağlıdır.

O halde, tarımsal ürünlerin değer haline gelmeleri ve değer olarak gelişmeleri, yani diğer metaların karşısına meta olarak çıkmaları ve tarım-dışı ürünlerin onların karşısına meta olarak çıkması; ya da toplumsal emeğin özgül ifadeleri olarak gelişmeleri, toprak rantının bir özelliği değildir. Toprak rantının özelliği, daha çok şudur: tarımsal ürünlerin, değerler (metalar) olarak geliştikleri koşullarla birlikte ve onların değerlerinin gerçekleştiği koşullarla birlikte, toprak mülkiyetinin kendi yardımı olmaksızın üretilmiş olan bu değerlerin artan bir bölümünü maledinme gücü de büyür; ve böylece, artı-değerin artan bir bölümü, toprak rantına dönüşür. [sayfa 564]

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 106. -*Ed*.

OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM
FARKLILIK RANTI (DİFERANSİYEL RANT): GENEL GÖRÜŞLER

TOPRAK rantı tahliline, şu varsayımla başlayacağız: bu tür bir rant ödeyen ürünler, artı-değerin bir kısmının ve dolayısıyla toplam fiyatında bir kısmının, toprak rantı haline döndüğü ürünler, yani hem tarım, hem de madencilik ürünleri, bütün diğer metalar gibi, üretim-fiyatları üzerinden satılırlar. (Bizim amacımız için, kendimizi tarım ve madencilik ürünleriyle sınırlamamız yeterlidir.) Bir başka deyişle, satış-fiyatları şu öğelerden oluşur: maliyetleri (tüketilen değişmeyen ve değişen sermayenin değeri), artı, genel kâr oranı tarafından belirlenen ve tüketilsin ya da tüketilmesin yatırılan toplam sermaye üzerinden hesaplanan bir kâr. O halde, biz, bu ürünlerin ortalama satış-fiyatlarının, üretim-fiyatlarına eşit olduğunu varsayıyoruz. Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: bu koşullar altında toprak rantının gelişmesi nasıl mümkün oluyor; yani kârın bir bölümünün toprak rantına dönüşmüş hale gelmesi, böylece meta-fiyatının bir bölümünün toprakbeyine düşmesi nasıl mümkün oluyor.

Toprak rantının bu biçiminin genel niteliğini sergilemek için, belirli bir ülkedeki fabrikaların çoğunun güçlerini, buharlı makinelerden elde ettiklerini, daha küçük bir kısmının da, doğal çağlayanlardan elde ettiklerini varsayalım. Ayrıca varsayalım ki, birincilerde, 100'lük bir sermaye tüketen bir meta miktarı için, üretim-fiyatı 115'tir. %15 kâr, yalnızca [sayfa 565] tüketilen 100'lük sermaye üzerinden değil, bu meta-değerin

üretilmesinde kullanılan toplam sermaye üzerinden hesaplanmıştır. Daha önce göstermiştik ki, bu üretim-fiyatı, bireysel üreticinin bireysel maliyet-fiyatı tarafından değil, bütün üretim alanındaki ortalama sermaye koşulları altındaki metaın ortalama maliyet-fiyatı tarafından belirlenir. Bu, gerçekten de, üretimin piyasa-fiyatı, dalgalanmalarından ayrı olarak, ortalama piyasa-fiyatıdır. Metaların değerinin niteliği, kendini, bu değerin belirli bir meta miktarının ya da tek başına bir metaın üretimi için, tek başına herhangi bir üretici açısından gerekli emek-zamanıyla değil de, toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıyla, yani mevcut ortalama toplumsal üretim koşulları tarafında, piyasadaki toplumsal bakımdan gerekli meta türlerinin toplam miktarının üretimi için gerekli emek-zamanıyla belirlenmesini, genel olarak piyasa-fiyatı biçiminde ve üstelik, düzenleyici piyasa-fiyatı, ya da üretimin piyasa-fiyatı biçiminde ortaya kor.

Bu durumda kesin rakamlar önem taşımadığından, ayrıca, su gücü ile işleyen fabrikalardaki maliyet-fiyatının 100 yerine 90 olduğunu varsayacağız. Bu meta miktarına ait, üretimin düzenleyici piyasa-fiyatı, %15 kârla, 115 olduğuna göre, makinelerini su gücüne dayanarak işleten fabrikatörler de metalarını 115'ten, yani piyasa-fiyatını düzenleyen ortalama fiyat üzerinden satacaklardır. O zaman, kârları 15 yerine 25 olacak, düzenleyici üretim-fiyatı, onlara %10'luk bir artı-kâr sağlayacaktır, bunun nedeni, metalarını üretim-fiyatının üzerinde satmaları değil, üretim-fiyatına satmalarıdır, çünkü onların metaları, istisnai uygun koşullar altında, yani bu alanda hüküm süren ortalamadan daha uygun koşullar altında üretilmektedir, ya da sermayeleri bu uygun koşullarda işlemektedir.

İki şey, hemen ortaya çıkıyor.

Birincisi, doğal bir çağlayanı devinim gücü olarak kullanan üreticilerin artı-kârı, her şeyden önce, dolaşım sürecindeki alışverişlerin piyasa-fiyatlarındaki raslansal dalgalanmaların, raslansal sonuçları olmayan tüm artı-kârda (üretim-fiyatlarını tartışırken bu kategoriyi tahlil etmiştik) aynı sınıfa dahildir. Bu durumda, bu artı-kâr da, diğerleri gibi, bu uygun durumdaki üreticilerin bireysel üretim-fiyatları ile, bütün bu üretim-alanındaki, piyasayı düzenleyen genel toplumsal üretim-fiyatı arasındaki farka eşittir. Bu fark, metaların genel üretim-fiyatının, bireysel üretim-fiyatlarının üzerinde kalan fazlasına eşittir. Bu fazlanın, iki düzenleyici sınırı, bir yandan bireysel maliyet-fiyatı, ve dolayısıyla, bireysel üretim-fiyatı ve öte yandan da, genel üretim-fiyatıdır. Su gücü ile üretilen metaların değeri daha küçüktür, çünkü onların üretimi için daha küçük bir toplam emek miktarı gereklidir, yani daha az emek –maddeleşmiş bir biçimde– değişmeyen sermayenin içine onun bir parçası olarak girer. Burada kullanılan emek daha üretkendir, onun bireysel üretken gücü, aynı türden fabrikaların çoğunluğunda istihdam edilenden daha büyüktür. Onun daha büyük üretken güce sahip olduğu, aynı miktarda meta

[sayfa 566] üretmek için, ötekilere göre daha az miktarda değişmeyen sermaye daha az miktarda maddeleşmiş emek gerektirmesi gerçeği ile gösterilmiştir. Ayrıca da, daha az canlı emek gerektirir, çünkü su ile işleyen çarkın ısıtılmasına gerek yoktur. İstihdam edilen emeğin bu daha büyük bireysel verimliliği, değeri düşürür, ama maliyet-fiyatını ve böylelikle, metaın üretim-fiyatını da düşürür. Birey olarak sanayici kapitalist için, bu, kendini metalarının daha düşük maliyet-fiyatı biçiminde ortaya kor. Daha az miktarda maddeleşmiş emek için ödeme yapmak ve istihdam edilen daha az canlı emek-gücü için, daha az ücret ödemek zorundadır. Metalarının maliyet-fiyatı düşük olduğundan, bireysel üretim-fiyatı da düşüktür. Maliyet-fiyatı, 100 yerine 90'dır. Bu nedenle, bireysel üretim-fiyatı, 115 yerine yalnızca 103½ olacaktır (100 : 115 = 90 : 103½). Bireysel üretim-fiyatı ile genel üretim-fiyatı arasındaki fark, onun bireysel maliyet-fiyatı ile genel maliyet-fiyatı arasındaki fark tarafından sınırlanmıştır. Bu, onun artı-kârının sınırlarını oluşturan büyüklüklerden biridir. Diğeri, genel üretim-fiyatının büyüklüğüdür ki, genel kâr oranı, düzenleyici öğelerden biri olarak bunun içine girer. Eğer kömür ucuzlarsa sanayici kapitalistin bireysel maliyet-fiyatı ile, genel maliyet-fiyatı arasındaki fark ve bununla birlikte artı-kârı azalacaktır. Eğer, metalarını bireysel değerleri üzerinden ya da bireysel değerleri tarafından belirlenen üretim-fiyatı üzerinden satmak zorunda bırakılırsa, bu fark yok olacaktır. Bu, bir yandan, metaların genel piyasa-fiyatları, bireysel fiyatların rekabet vasıtasıyla eşitlenmesinden doğan fiyat üzerinden satılması gerçeğinin, ve öte yandan da onun harekete geçirdiği emeğin daha büyük bireysel veriminin, bütün emeğin verimliliği gibi; emekçiye değil, işverene yarar sağlaması, sermayenin verimliliği gibi görünmesi gerçeğinin bir sonucudur.

Genel üretim-fiyatı, bu artı-kârın sınırlarından biri olduğuna göre, genel kâr oranı düzeyi onun öğelerinden biri olduğundan, bu artı-kâr, ancak genel ve bireysel üretim-fiyatı arasındaki farktan ve bunun sonucu olarak, genel ve bireysel kâr oranı arasındaki farktan doğabilir. Bu farkın üstünde bir fazlalık, ürünlerin piyasa tarafından düzenlenen üretim fiyatına değil, bu fiyatın üstünde satılmasını öngörür.

İkincisi, buraya kadar, buhar yerine doğal sugücü kullanan fabrikatörün artı-kârı, başka herhangi bir artı-kârdan hiç bir şekilde farklı değildir. Bütün normal artı-kâr, yani raslansal satışlar ya da piyasa-fiyatı dalgalanmaları yüzünden olmayan bütün artı-kâr, belirli bir sermayenin metalarının bireysel üretim-fiyatı ile, genel olarak bu üretim alanındaki sermaye tarafından üretilen metaların piyasa-fiyatlarını ya da bir başka deyişle, bu üretim dalına yatırılan toplam sermayenin metalarının piyasa-fiyatlarını düzenleyen genel üretim-fiyatı arasındaki farkla düzenlenir.

Ama şimdi bu farka bakalım.

Mevcut durumda, sanayici kapitalist, artı-kârını, genel kâr oranı tarafından düzenlenen üretim-fiyatından kişisel olarak kendisi için doğ-

an artıyı hangi duruma borçludur? [sayfa 567]

Bunu ilkönce, doğada hemen hazır olarak bulunan ve suyu buhara dönüştüren kömür gibi, kendisi bir emek ürünü olmayan doğal bir güce –çağlayanın devindirici gücüne– borçludur. Kömürün değeri vardır, onun için bir eşdeğer ödenmek zorundadır ve bir maliyeti vardır. Çağlayan, üretimine hiç emek girmeyen doğal bir üretim öğesidir.

Ama hepsi bu değil. Buharla işgören fabrikatör de, ona hiç bir şeye malolmayan, ama emeği daha verimli yapan ve böylece emekçiler için gerekli olan geçim araçlarının yapımını ucuzlaştırdıklarına göre, artı-değeri ve böylelikle kârı artıran doğal güçler kullanır. Bu doğal güçler, böylece, elbirliğinden, işbölümünden vb. doğan, emeğin toplumsal doğal güçleri gibi, sermaye tarafından tekel altına alınırlar. Fabrikatör, kömür için ödeme yapar, ama suyun fiziksel durumunu değiştirme, buhara dönüşme niteliği için, buharın esnekliği vb. için yapmaz. Bu doğal güçlerin tekel altına alınması, yani onların ürettiği emek-gücündeki artış,* buhar makineleriyle çalışan bütün sermayeler için geçerlidir. Bu durum, emek ürününün, artı-değeri temsil eden kısmını,ücretlere dönüştürülen kısmına bakarak artırabilir. Bunu yaptığı sürece, genel kâr oranını artırır, ama hiç bir artı-değer yaratmaz, çünkü, bu, bireysel kârın ortalama kâr üzerinde kalan kısmından oluşur. Bu yüzden, bu durumda, doğal bir gücün, bir çağlayanın kullanılmasının artı-kâr yaratması gerçeği yalnızca, buradaki artan emek veriminin doğal bir güç uygulanmasından doğması durumuna bağlı olamaz. Değişiklik yaratan başka durumlar gereklidir.

Tersine olarak, doğal güçlerin, sanayide, yalnızca uygulanması, genel kâr oranı düzeyini etkileyebilir, çünkü bu, gerekli geçim araçlarım üretmek için gerekli olan emek miktarını etkiler. Ama kendi başına genel kâr oranından hiç bir sapma yaratmaz ve bizim burada ilgilendiğimiz işte tam bu noktadır. Ayrıca, bir bireysel sermayenin özel bir üretim alanında başka yoldan gerçekleştirdiği artı-kâr –çünkü çeşitli üretim alanlarında görülen kâr oranlarındaki sapmalar, sürekli olarak bir ortalama oranda dengelenirler-, raslansal sapmalardan ayrı olarak, maliyet-fiyatında, üretim-maliyetlerinde bir düşüş yüzündendir. Bu düşüş, ya sermayenin ortalamadan daha büyük miktarlarda kullanılması gerçeğinden doğar, öyle ki, üretimin *faux frais*'si** düşürülür, emeğin verimliliğini artıran genel nedenler (elbirliği, işbölümü vb.), daha fazla yoğunlukla, daha yüksek ölçüde etken hale gelebilir, çünkü bunların faaliyet alanı daha genişlemiştir; ya da, bu düşüş, işler sermaye miktarından ayrı olarak, daha iyi emek yöntemleri, yeni buluşlar, geliştirilmiş makineler, kimyasal imalat sırları vb., kısacası yeni ve gelişmiş, ortalamadan iyi üretim araçları ve üretim yöntemleri kullanılması gerçeğinden doğar.

* Bunu emek-gücündeki artış yerine emeğin üretkenliğindeki artış diye almak belki daha doğru olur. -*Ed.*

** Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler; beklenmedik masraf. -*ç.*

Maliyet-fiyatındaki düşüş ve bundan doğan artı-kâr, burada, işlev gören sermayenin yatırılma biçiminin sonucudur. Bunlar, ya sermayenin bir kişinin elinde [sayfa 568] olağanüstü büyük miktarlarda toplanması gerçeğinden (ortalama olarak, eşit büyüklükte sermaye kullanılır kullanılmaz, ortadan kalkan bir koşul) ya da, belirli bir büyüklükteki sermayenin özellikle verimli bir biçimde kullanılması gerçeğinden (istisnai üretim yöntemi genelleşince, ya da daha gelişmiş bir yöntem onu geçince yok olan bir koşul) doğar.

O halde, artı-kârın nedeni, burada, ister daha fazla bir büyüklükte sermaye kullanılması yüzünden olsun, ister sermayenin daha etkin uygulanması yüzünden olsun, sermayeden (ki bu, onun harekete geçirdiği emeği de kapsar) doğar; ve işin aslında, aynı üretim alanındaki bütün sermayenin aynı biçimde yatırılmaması için hiç bir özel neden yoktur. Tam tersine, sermayeler arasındaki rekabet, bu farklılıkları gitgide daha çok ortadan kaldırır. Değerin, toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıyla belirlenmesi, metaların ucuzlamasıyla ve metaların aynı uygun koşullar altında üretilmesi yolundaki zorlama ile kendini ortaya kor. Ama çağlayandan yararlanan bir sanayici kapitalistin artı-kârında durum başkadır. Onun kullandığı emeğin artan üretkenliği, ne sermayenin ve emeğin kendinden gelir, ne de sermayeden ve emekten farklı olan, ama sermayeye katılmış olan bir doğal gücün salt uygulanmasından gelir. Bu, örneğin buharın esnekliği gibi, bir doğa gücünün, ama aynı üretim dalındaki tüm sermayenin emrinde olmayan bir doğa gücünün uygulanmasına bağlı olan, emeğin daha büyük doğal üretkenliğinden doğar. Bir başka deyişle, ne zaman bu üretim alanına sermaye genel olarak yatırılırsa, bunun da uygulanacağı sanılmamalıdır. Tam tersine, bu, yalnızca yeryüzünün ve eklentilerinin belirli bölümlerini elinde tutanların emrinde olan, çağlayan gibi, tekel altına alınabilir bir doğa gücüdür. Daha büyük bir emek üretkenliği için bu doğal öncülün yaratılması, herhangi bir sermayenin, suyu buhara dönüştürebilmesi gibi, sermayenin gücü dahilinde değildir. Bu, ancak, doğada yerel olarak bulunur ve bulunmadığı yerde, belirli bir sermaye yatırımı ile kurulamaz. Makineler ve kömür gibi emeğin üretebildiği ürünlere değil, toprağın bazı bölümlerinde hüküm süren özgül doğal koşullara bağlıdır. Çağlayanlara sahip olan fabrikatörler, sahip olmayanların bu doğal gücü kullanmalarına engel olurlar, çünkü toprak, özellikle sugücüne sahip toprak, enderdir. Ama belli bir ülkedeki çağlayanlar sınırlı da olsa, bu, sınai amaçları için kullanılması mümkün olan sugücü miktarının artmasını engellemez. Devindirici gücünden tamamen yararlanabilmek için, insan, çağlayanı elektrik enerjisi üretmede kullanabilir. Eğer böyle bir durum varsa, sugücünden mümkün olduğu kadar yararlanabilmek için, su çarkı geliştirilebilir; sıradan çarkın su miktarına uygun düşmediği yerlerde, tribünler kullanılabilir vb.. Bu doğal güce sahip olunması, ona sahip olanın elinde bir tekel oluşturur; bu, yatırılmış sermayenin üretkenliğinde, bizzat sermayenin

üretim süreci ile yaratılamayacak bir artışın koşuludur;[33] bu biçimde tekel altına [sayfa 569] alınabilen bu doğal güç, her zaman toprağa bağlıdır. Böyle bir doğal güç, sözkonusu üretim alanının genel koşullarına dahil değildir, bu üretim alanının genellikle yaratılabilen koşullarına da dahil değildir.

Şimdi varsayalım ki, çağlayanlar, ait oldukları topraklarla birlikte, yeryüzünün bu bölümlerinin sahibi olduğu kabul edilen kişilerin, yani toprak sahiplerinin elinde olsun. Bu sahipler çağlayanlara sermaye yatırılmasını ve bunlardan sermaye tarafından yararlanılmasını engellesinler. Böyle bir yararlanmaya izin verebilirler de, yasaklayabilirler de. Ama sermaye kendi başına çağlayan yaratamaz. Bu nedenle, bu çağlayanların kullanılmasından doğan artı-kâr, sermaye yüzünden değil, sermaye tarafından tekel altına alınabilen, ve tekel altına alınmış olan bir doğal gücün kullanılması yüzündendir. Bu koşullar altında artı-kâr, toprak rantına dönüştürülür, yani bir çağlayanın sahibinin eline geçer. Eğer, fabrikatör, çağlayanın sahibine yılda 10 sterlin öderse, onun kârı 15 sterlindir, yani bu durumda üretim-maliyetini meydana getiren 100 sterlin üzerinden %15'tir; ve, kendi üretim alanında buharla çalışan bütün öteki kapitalistler kadar, ya da onlardan daha iyi bir durumda olması olasıdır. Eğer, kapitalistin kendisi bir çağlayanın sahibi olsaydı, bu, durumda hiç bir değişiklik yaratmayacaktı. Böyle bir durumda, eskiden olduğu gibi 10 sterlinlik artı-kârı, çağlayan sahibi sıfatıyla cebine atacaktı, kapitalist sıfatıyla değil; ve bu fazla, gerçekte sermayesinden değil, tekel altına alınabilen, sermayesinden ayrı, kıt bir doğal gücün denetiminden kaynaklandığı içindir ki, toprak rantına dönüştürülür.

Birincisi, açıktır ki, bu rant, her zaman bir farklılık rantıdır, çünkü metaların genel üretim-fiyatına belirleyici bir öğe olarak dahil olmaz, daha çok ona dayanır. Değişmez bir biçimde, bir yanda tekel altına alınmış doğal güce egemen olan özel bir sermayenin, bireysel üretim-fiyatı ile, öte yanda sözkonusu üretim alanına yatırılan toplam sermayenin genel üretim-fiyatı arasındaki farktan doğar.

İkincisi, bu toprak rantı, kullanılan sermayenin ya da onun tarafından elkonulan emeğin üretkenliğindeki mutlak artıştan doğmaz, çünkü bu, ancak metaların değerini düşürebilir; bu, belirli bir, üretim alanına yatırılmış özgül ayrı sermayenin, üretkenliği kolaylaştıran bu istisnai ve doğal koşulların dışında tutulan sermaye yatırımlarıyla karşılaştırıldığında, sahip olduğu daha fazla nispi verimlilik yüzündendir. Örneğin, kömürün değeri olması ve sugücünün değeri olmaması gerçeğine karşın, eğer buharın kullanılması, sugücünün kullanılmasının sağlamadığı ezici bir yarar sağlıyorsa, ve bu yararlar, masrafı fazlasıyla karşılıyorsa, o zaman, sugücü kullanılmayacak ve hiç bir artı-kâr üretemeyecek ve dolayısıyla

[33] Fazla kâr için. bkz: *Inquiry* [*into those Principles, Respecting the Nature of Demand and the Necesseıy of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus,* London 1821. -*Ed.*] (Malthus'a karşı).

da hiç rant üretemeyecektir.

Üçüncüsü, doğal güç, artı-kârın kaynağı değil, yalnızca doğal temelidir, çünkü bu doğal temel, emeğin üretkenliğinde istisnai bir artışı mümkün kılmaktadır. Aynı biçimde, kullanım-değeri, genel olarak, değişim-değerini taşır, ama onun nedeni değildir. Eğer aynı kullanım-değeri [sayfa 570] emeksiz elde edilebilseydi, hiç bir değişim-değerine sahip olmayacak, ama gene de, eskiden olduğu gibi, kullanım-değeri olarak aynı doğal yararlılığa sahip olacaktı. Öte yandan, kullanım-değerine sahip olmadıkça, yani emeğin doğal bir taşıyıcısı olmadıkça, hiç bir şey değişim-değerine sahip olamaz. Çeşitli değerlerin, üretim-fiyatları biçiminde ve çeşitli bireysel üretim-fiyatlarının, piyasayı düzenleyen, genel bir üretim-fiyatı biçiminde ortalamaya ulaşmaları gerçeği olmasaydı, çağlayanın kullanılması yoluyla ortaya çıkan emeğin üretkenliğindeki salt artış, bu metaların içerdiği kâr payını artırmaksızın, yalnızca, bu çağlayanın. Yardımıyla üretilen metaların fiyatını düşürecekti. Öte yandan, bunun gibi, sermayenin kendi malı gibi kullandığı emeğin doğal ve toplumsal üretkenliğini maledinmesi gerçeği olmasaydı, emeğin artan üretkenliği kendi başına artı-değere dönüştürülmeyecekti.

Dördüncüsü, kendi başına çağlayanın özel mülkiyetinin, artı-değer (kâr) bölümünün yaratılmasıyla, ve dolayısıyla, genel olarak çağlayan aracılığıyla üretilen metaın fiyatının yaratılmasıyla hiç bir ilgisi yoktur. Eğer toprak mülkiyeti olmasaydı, örneğin çağlayanın bulunduğu toprak, fabrikatör tarafından hak iddia edilmeyen toprak olarak kullanılmış olsaydı, bu artı-kâr gene mevcut olacaktı. Bu nedenle, toprak mülkiyeti, değerin artı-kâra dönüştürülen bölümünü yaratmaz, yalnızca, toprak sahibinin, çağlayanın sahibinin, bu artı-kârı, fabrikatörün cebinden kendi cebine aktarmasını mümkün kılar. Toprak mülkiyeti, bu artı-kârın yaratılmasının nedeni değildir, onun toprak rantı biçimine dönüştürülmesinin, ve dolayısıyla kârın ya da meta-fiyatının bu bölümünün toprağın ya da çağlayanın sahibi tarafından maledinilmesinin nedenidir.

Beşincisi, açıktır ki, çağlayanın fiyatı, eğer toprak sahibi onu bir üçüncü tarafa, ya da hatta fabrikatörün kendisine satacak olursa alacağı fiyat, fabrikatörün bireysel maliyet-fiyatına girse de, metaların üretim-fiyatına hemen girmez; çünkü burada rant, buhar makinesi tarafından üretilen benzer metaların üretim-fiyatından doğar ve bu fiyat, çağlayandan bağımsız olarak düzenlenmiştir. Üstelik, bir bütün olarak çağlayanın bu fiyatı, akla-aykırı bir ifadedir, ama onun arkasında gerçek bir iktisadi ilişki saklıdır. Genel olarak toprak gibi ve herhangi bir doğal güç gibi, çağlayanın da bir değeri yoktur, çünkü hiç bir maddeleşmiş emeği temsil etmemektedir ve dolayısıyla, normal olarak, değerin, para terimi ile ifadesinden başka bir şey olmayan fiyata da sahip değildir. Değer yoksa, *eo ipso** para ile ifade edilebilecek bir şey de yoktur. Bu fiyat, sermaye-

* Aynı gerçekten. -ç.

ye çevrilmiş ranttan başka bir şey değildir. Toprak sahipliği, toprak sahibinin bireysel kârla ortalama kâr arasındaki farkı maledinmesini mümkün kılar. Bu yolla elde edilen, her yıl yenilenen kâr, sermayeye çevrilebilir ve o zaman, bizzat doğal gücün fiyatı gibi gözükebilir. Eğer çağlayanı kullanan fabrikatörün gerçekleştirdiği artı-kâr, yılda 10 sterlin tutuyorsa, [sayfa 571] ve ortalama faiz %5 ise, o zaman, bu 10 sterlin, 200 sterlinlik bir sermayenin yıllık faizini temsil eder ve o zaman yıllık 10 sterlinin –ki çağlayan, sahibinin, bunu, fabrikatörden almasını mümkün kılmıştır– sermayeye çevrilmesi, bizzat çağlayanın sermaye-değeri gibi görünür. Çağlayanın kendisinin değeri olmadığı, onun fiyatının, kapitalistçe hesaplanan, maledinilmiş artı-değerin salt bir yansıması olduğu, hemen şu gerçekten ortaya çıkar: 200 sterlinlik fiyat, yalnızca, 10 sterlinlik bir artı-kârın, 20 yıl ile çarpılmasıyla elde edilen sonucu temsil eder, oysa, diğer koşullar eşit kalırsa, aynı çağlayan, sahibinin, bu 10 sterlini, her yıl, sayısız yıllar boyunca –30 yıl, 100 yıl ya da x yıl– maledinmesini mümkün olacaktır ve oysa öte yandan, sugücü ile uygulanamayan yeni bir üretim yöntemi, buhar makinesi ile üretilen metaların maliyet-fiyatını 100 sterlinden 90 sterline düşürecek olursa, artı-kâr, ve böylelikle rant ve böylece de çağlayanın fiyatı yok olacaktır.

Şimdi, farklılık rantı kavramını genel olarak tanımladığımıza göre asıl tarım içindeki incelenmesine geçeceğiz. Tarım için söyleyeceklerimiz, bütünüyle madencilik için de geçerlidir. [sayfa 572]

OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM
FARKLILIK RANTININ BİRİNCİ BİÇİMİ
(FARKLILIK RANTI I)

RICARDO'nun aşağıdaki saptamaları tamamen doğrudur:

"Rant, her zaman, eşit noktalarda iki sermaye ve emek kullanımı ile elde edilen ürünler arasındaki farktır." (*Principles*, [London 1852], s. 59.) (Farklılık rantı kastediliyor, çünkü, Ricardo, farklılık rantından başka rant olmadığını varsaymaktadır.) Bu, genel olarak artı-kârı değil; toprak rantını ilgilendirdiğinden, "eşit toprak parçaları üzerinde" diye eklemesi gerekirdi.

Bir başka deyişle artı-kâr, eğer normalse ve dolaşım sürecindeki raslansal olgular yüzünden değilse, her zaman iki eşit miktarda sermaye ve emeğin ürünleri arasındaki fark olarak üretilir, ve bu artı-kâr, iki eşit miktarda sermaye ve emek, eşit sonuç vermeyen eşit toprak parçaları üzerinde kullanıldığı zaman, toprak rantına dönüşür. Ayrıca, bu artı-kârın, yatırılan eşit miktarlardaki sermayenin, eşit olmayan sonuçlarından doğması, hiç de mutlaka gerekli değildir. Çeşitli yatırımlar, eşit olmayan miktarlarda da sermaye kullanabilirler. Gerçekten de, durum genellikle böyledir. Ama örneğin, herbiri 100 sterlinlik eşit oranlar, eşit olmayan sonuçlar yaratırlar; yani bunların kâr oranları farklıdır. Bu, herhangi bit sermaye yatırımı alanında artı-kârın varlığının, genel önkoşuludur. İkinci önkoşul, bu artı-kârın toprak rantı biçimine (ya da kârdan ayrı bir [sayfa 573]

biçim olarak genel olarak ranta) dönüştürülmesidir; her durumda, bu dönüşümün ne zaman, nasıl ve hangi koşullarda gerçekleştiği araştırılmalıdır.

Ricardo, farklılık rantıyla sınırlı kalmak koşuluyla, aşağıdaki gözlemde de haklıdır:

"Hangi neden olursa olsun, aynı ya da yeni topraktan elde edilen üründeki eşitsizliği azaltırsa, toprak rantını da düşürmeye eğilim gösterir, ve hangi neden olursa olsun, bu eşitsizliği artırırsa, zorunlu olarak karşı bir etki yaratır ve toprak rantını yükseltmeye eğilim gösterir." (s. 74.)

Ancak bu nedenler arasında yalnızca genel nedenler (verimlilik ve yer) değil, şunlar da bulunur: 1) aynı biçimde işleyip işlemediği açısından, vergilerin dağılımı; İngiltere'de olduğu gibi vergilerin dağılımı merkezileştirilmediği ve vergi, rant üzerine değil de, toprak üzerine konduğunda, daima ikinci durum sözkonusudur; 2) ülkenin farklı kısımlarında, tarımsal gelişmedeki farklılıktan doğan eşitsizlikler, çünkü, bu üretim dalı, geleneksel niteliği yüzünden, manüfaktüre göre daha zor eşitleşir; ve 3) sermayenin kapitalist kiracılar arasında dağılımındaki eşitsizlik. Tarımın, kapitalist üretim tarzı tarafından istilası, bağımsız olarak üretimde bulunan köylülerin ücretli-işçilere dönüştürülmesi, gerçekten de, bu üretim tarzının son fethi olduğundan, burada, bu eşitsizlikler, bütün diğer üretim dallarında olduğundan daha büyüktür.

Bu başlangıç sözlerinden sonra, önce, Ricardo'nunkinin tersine, benim tahlilimin kendine özgü özelliklerinin kısa bir özetini sunacağım.

Önce, eşit ölçüdeki farklı toprak parçalarına uygulanan eşit miktarlarda sermayenin, eşit olmayan sonuçlarını, ya da eşit olmayan ölçüdeki toprak parçaları sözkonusu ise, eşit olanlara dayanılarak hesaplanan sonuçları göreceğiz.

Bu eşit olmayan sonuçların –sermayeden tamamen bağımsız olan– iki genel nedeni şudur: 1) *Verimlilik.* (Bu birinci hususa ilişkin olarak, toprağın doğal verimliliği ile ne kastedildiğini ve hangi öğelerin işe karıştığını tartışmak gerekli olacaktır.) 2) Toprağın *yeri.* Bu, koloniler durumunda belirleyici bir öğedir ve genel olarak toprak parçalarının ekilebileceği sırayı belirler. Ayrıca, açıktır ki, farklılık rantının bu iki nedeni –verimlilik ve yer– karşıt yönlerde işleyebilir. Belirli bir toprak parçası, çok uygun bir yere sahip olabilir, ama verimliliği çok düşük olabilir, ya da tersi olabilir. Bu durum önemlidir. Çünkü belirli bir ülkenin toprağının ekime açılmasında, iyiden kötüye doğru, ya da kötüden iyiye doğru, aynı şekilde pekala nasıl ilerlenebileceğini açıklar. En sonu, açıktır ki, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesi, bir yandan yerel piyasalar yaratmak ye haberleşme ve ulaştırma olanakları sağlayarak yerleri [sayfa 574] iyileştirmek yoluyla, toprak rantının bir nedeni olarak yerden doğan

farklılıkları gidermek etkisine sahiptir, öte yandan da tarımı, manüfaktürden ayırarak ve bir yandan büyük üretim merkezleri kurup, öte yandan da tarımsal bölgeleri nispeten tecrit ederek toprak parçalarının ayrı ayrı yerleri arasındaki farkları artırır.

Ancak, şimdilik, yerle ilgili bu sorunun üzerinde durmayacağız ve doğal verimlilikle yetineceğiz. Doğal verimlilikteki farklılık, iklimsel öğelerden vb. başka, toprağın üst tabakasının kimyasal bileşimine, yani bitkinin besini olan farklı içeriğine bağlıdır. Ancak, iki toprak parçası için kimyasal bileşimin ve bu açıdan doğal verimliliğin aynı olduğunu varsaysak bile, gerçek etkin verimlilik, bu bitki besini unsurlarının azçok kolaylıkla emilecek ve ekinleri beslemek üzere hemen kullanılabilecek bir biçimde olup olmamasına bağlı olarak değişir. Bu nedenle, benzer doğal verimliliğe sahip toprak parçaları üzerinde aynı doğal verimliliğin ne ölçüde sağlanabileceği, kısmen tarımdaki kimyasal gelişmelere, kısmen de mekanik gelişmelere bağlı olacaktır. Verimlilik, toprağın nesnel bir niteliği olmakla birlikte, her zaman, iktisadi bir ilişki, tarımdaki mevcut gelişmenin kimyasal ve mekanik düzeyiyle olan bir ilişki anlamına gelir, ve, bu yüzden, bu gelişme düzeyiyle değişir. İster kimyasal yollarla (sert killi toprak üzerinde bazı sıvı gübrelerin kullanılması ve ağır killi toprakların kireçlendirilmesi gibi), ister mekanik yollarla (ağır topraklar için özel sabanlar gibi), eşit verimlilikte bir toprağı, gerçekte daha az verimli yapan engeller, yokedilebilir (ağaçlama da bu bölüme dahildir). Ya da hatta, ekime açılan toprak tiplerinin sırası buna uyarak değiştirilebilir , örneğin, İngiliz tarımının belirli bir gelişme döneminde, hafif kumlu toprakla ağır killi toprağın düzeltilmesi gibi. Bu, bir kez daha göstermektedir ki, tarihsel olarak, ekime açılan toprakların sıralanmasında tersi olduğu gibi, daha verimli topraktan daha az verimli toprağa da geçilebilir. Aynı sonuç, toprak bileşiminde, yapay olarak yaratılan bir iyileştirme ile, ya da, yalnızca tarımsal yöntemlerde bir değişiklikle elde edilebilir. En sonu, toprakaltı da işlenmeye ve üst tabakalara döndürülmeye başlanır başlanmaz, toprak tiplerinin farklı toprakaltı koşullarına bağlı olan, hiyerarşik düzenlenmesinde bir değişiklikle de aynı sonuç yaratılabilir. Bu, kısmen, (yem bitkilerinin ekimi gibi) yeni tarımsal yöntemler kullanılmasına, kısmen de, ya toprakaltını üst tabakalara çeviren, üst toprakla karıştıran ya da toprakaltını çevirmeden eken mekanik araçların kullanılmasına bağlıdır.

Çeşitli toprak parçalarının farklı verimliliği üzerindeki bütün bu etkiler öyledir ki, iktisadi verimlilik açısından, emeğin üretkenliğinin düzeyi, bu durumda tarımın, doğal toprak verimliliğini hemen yararlanılabilir kılma yeteneği –çeşitli gelişme dönemlerinde farklı olan bu yetenek-, doğal toprak verimliliği denen şeyde, onun kimyasal bileşimi ve diğer doğal özellikleri kadar bir etken oluşturur.

O halde, tarımda belirli bir gelişme aşamasının mevcut olduğunu [sayfa 575] varsayıyoruz. Ayrıca, toprak tiplerinin hiyerarşik düzenlenmesi-

nin bu gelişme aşamasına uyduğunu varsayıyoruz ki, kuşkusuz, farklı toprak parçaları üzerindeki eşzamanlı sermaye yatırımlarında durum her zaman böyledir. O zaman farklılık rantı, ya yükselen ya da alçalan bir sıra oluşturur, çünkü gerçekte ekilen toprak parçalarının tümü için bu sıra belirlenmiş bulunsa da, bu sıranın oluşmasına yolaçan bir dizi hareket, aralıksız meydana gelmiştir.

Dört toprak türünün mevcut olduğunu varsayalım: A, B, C, D. Ayrıca, bir *quarter* buğdayın fiyatının = 3 sterlin ya da 60 şilin olduğunu varsayalım. Rant, yalnızca farklılık rantı olduğuna göre, en kötü toprak için *quarter* başına bu 60 şilinlik fiyat, üretim-fiyatına eşittir, yani sermaye *artı* ortalama kâra eşittir.

A, harcanan her 50 şilin karşılığında 1 *quarter* = 60 şilin getiren en kötü toprak olsun; dolayısıyla, kâr, 10 şilin ya da %20 olacaktır.

B, aynı harcama karşılığında 2 *quarter* = 120 şilin getirsin. Bu 70 şilinlik kâr, ya da 60 şilinlik bir artı-kâr demektir.

C, aynı harcama için 3 *quarter* = 180 şilin getirsin; toplam kâr = 130 şilin; artı-kâr = 120 şilindir.

D, 4 *quarter* = 240 şilin = 180 şilinlik artı-kâr getirsin.

O zaman aşağıdaki sırayı elde etmiş olacağız [Tablo I]:

TABLO I

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Kâr		Rant	
	Quarter	Şilin		Quarter	Şilin	Quarter	Şilin
A	1	60	50	$^{1}/_{6}$	10	-	-
B	2	120	50	$1^{1}/_{6}$	70	1	60
C	3	180	50	$2^{1}/_{6}$	130	2	120
D	4	240	50	$3^{1}/_{6}$	190	3	180
Toplam	*10*	*600*				*6*	*360*

Herbirinin rantı şöyledir: D = 190 şilin = 10 şilin, ya da D ile A arasındaki fark; C = 130 şilin = 10 şilin, ya da C ile A arasındaki fark; B =70 şilin = 10 şilin, ya da B ile A arasındaki fark; ve B, C, D için toplam rant = 6 *quarter* = 360 şilin, D ve A, C ve A, B ve A arasındaki farkların toplamına eşittir.

Belirli bir koşuldaki belirli bir ürünü temsil eden bu sıra, soyut olarak düşünüldüğünde (durumun gerçekte niçin böyle olabileceğinin nedenlerini zaten sunmuş bulunuyoruz), D'den A'ya, verimli topraktan, [sayfa 576] gitgide daha az verimli toprağa doğru alçalabilir, ya da A'dan D'ye, nispeten zayıf topraktan, gitgide daha çok verimli toprağa doğru yükselebilir, ya da, ensonu, dalgalanabilir, yani bir yükselerek, bir alçalarak – örneğin D,den C'ye, C'den A'ya ve A'dan B'ya dalgalanabilir.

Alçalan bir sıra durumunda süreç aşağıdaki gibi olurdu: Bir *quar-*

ter buğdayın fiyatı, yavaş yavaş, diyelim 15 şilinden 60 şiline yükseldi. D tarafından üretilen 4 *quarter* (bu 4 *quarter,* şu kadar milyon *quarter* olarak alınabilir), artık yetişmemeye başlayınca, buğdayın fiyatı, arz eksikliğinin, C tarafından üretilebileceği bir noktaya yükseldi. Yani buğdayın fiyatının *quarter* başına 20 şiline yükselmesi gerekti. *Quarter* başına 30 şiline yükseldiğinde, B, ekime açılabildi; ve 60 şiline ulaştığında, A ekime açılabildi; ve yatırılan sermaye, %20'den daha aşağı bir kâr oranı ile yetinmek zorunda kalmadı. Bu yolla, D için bir rant oluşmuş oldu, önce *quarter* başına 5 şilinden = ürettiği 4 *quarter* için 20 şilin; sonra *quarter* başına 15 şilinden = 60 şilin, sonra da *quarter* başına 45 şilinden = 4 *quarter* için 100 şilin.

Eğer, D'nin kâr oranı, başlangıçta, aynı şekilde %20 idiyse, o zaman D'nin 4 *quarter* buğday üzerinden toplam kârı da 10 şilinden ibaretti, ama, bu fiyat 15 şilin olduğunda, fiyatın 60 şilin olduğu durumdan daha fazla tahılı temsil ediyordu. Ama tahıl, emek-gücünün yeniden-üretimine dahil olduğundan ve her *quarter*'ın bir kısmı ücretlerin bir kısmını, öteki kısmı da değişmeyen sermayeyi karşılamak zorunda olduğundan, bu koşullar altında, artı-değer ve böylece, diğer şeyler eşit ise, kâr oranı da daha yüksek oluyordu. (Kâr oranı sorununun özel olarak ve ayrıntısıyla tahlili gerekecek.)

Öte yandan, eğer sıra ters düzende ise, yani eğer süreç A'dan başladıysa, o zaman, buğdayın fiyatı, önce, yeni toprak ekime açılmak zorunda olunca *quarter* başına 60 şilinin üzerine çıkacaktır. Ama, gerekli arz, 2 *quarter*'lık bir arz, B tarafından üretileceği için, fiyat, tekrar 60 şiline düşecektir; çünkü B, buğdayı, *quarter* başına 30 şilin maliyetle üretti, ama 60 şiline sattı, çünkü arz, tam talebi karşılamaya yetmektedir. Böylece önce B için 60 şilin olmak üzere ve C ve D için de aynı yolla, bir rant oluştu; C ve D'nin, sırasıyla *quarter* başına 20 ve 10 şilinlik bir gerçek değere sahip buğday üretmesine karşın, baştan beri, piyasa-fiyatının 60 şilinde kaldığı varsayıldı, çünkü, toplam talebin doyurulmasında A'nın ürettiği bir *quarter*'lık arza her zamanki kadar gerek vardı. Bu durumda, talepteki, arzın üzerine çıkan, önce A tarafından sonra A ve B tarafından doyurulan artış, sırasıyla B, C ve D'nin ekilmesini mümkün kılmış olmayacak, yalnızca, ekim alanında genel bir genişlemeye yolaçacak ve daha verimli topraklar ancak sonraları ekime açılabilecekti.

Birinci sırada, fiyattaki bir artış, rantı yükseltecek ve kâr oranını düşürecektir. Böyle bir azalma, karşı etki yapan koşullar tarafından, tamamen ya da kısmen engellenebilir. Bu nokta, ilerde daha ayrıntılı [sayfa 577] açıklanmalıdır. Unutulmamalıdır ki, genel kâr oranı, *bütün* üretim alanlarında, artı-değer tarafından, ayın biçimde belirlenmez. Sınai kârı belirleyen, tarımsal kâr değildir, bunun tersi doğrudur. Ama bundan, başka zaman sözedelim.

İkinci sırada, yatırılan sermaye üzerinden kâr oranı aynı kalacaktır. Kâr miktarı daha az tahılla temsil olunacaktır; ama tahılın nispi fiyatı,

diğer metalarınkine kıyasla artmış olacaktır. Ancak, kârdaki artış, böyle bir artışın yeraldığı her yerde, kapitalist kiracı çiftçinin cebine akacağı ve büyüyen bir kâr olarak gözükeceğine, rant biçiminde kârdan ayrılır. Ancak, tahılın fiyatı, burada varsayılan koşullar altında değişmeden sabit kalabilir.

Farklılık rantının gelişmesi ve büyümesi, hem sabit, hem de artan fiyatlar için, ve hem daha kötü topraktan daha iyi topraklara doğru devamlı bir ilerleme için, hem de daha iyi topraktan daha kötü topraklara doğru devamlı bir gerileme için aynı kalacaktır.

Şimdiye kadar varsaydık ki: 1) fiyatlar bir sırada artar, ötekinde değişmeden kalır; 2) daha iyi topraktan daha kötüye, ya da daha kötü topraktan daha iyiye sürekli bir ilerleme vardır.

Ama şimdi, varsayalım ki, tahıla olan talep, başlangıçtaki 10 rakamından 17 *quarter*'a çıksın; ayrıca, en kötü toprak A'nın yerini, 60 şilinlik üretim-fiyatıyla (50 şilin maliyet, *artı* 10 şilin, %20 kâr) $1^1/_3$ *quarter* üreten bir başka A toprağı alsın, öyle ki, *quarter* başına üretim-fiyatı = 45 şilin olsun; ya da, belki, eski A toprağı sürekli, rasyonel ekimle iyileştirilmiş olabilir, ya da aynı maliyetle, örneğin yoncaya vb. geçilmesiyle daha verimli olarak işletiliyor olabilir, öyle ki, aynı sermaye yatırımıyla ürünü, $1^1/_3$ *quarter*'a yükselir. Ayrıca, varsayalım ki, B, C, ve D tipi topraklar, eskiden olduğu gibi aynı ürünü versinler, ama örneğin verimi A ve B arasında olan A', ve ayrıca B ve C arası verimlilikte B' ve B" gibi yeni toprak türleri de ortaya çıkarılsın. O zaman aşağıdaki olguyu gözlemleyeceğiz:

Birincisi: Bir *quarter* buğdayın üretim-fiyatı, ya da düzenleyici piyasa-fiyatı 60 şilinden 45 şiline, ya da %25 düşüyor.

İkincisi: Ekim, daha fazla verimli topraktan daha az verimliye doğru, ve daha az verimli topraktan, daha fazla verimliye doğru, bir arada ilerliyor. A' toprağı, A toprağından daha verimli, ama, şimdiye kadar ekilmiş olan B, C ve D topraklarından daha az verimlidir. B' ve B", A'dan, A"den ve B'den daha verimli, ama C ve D'den daha az verimlidir. Sıra, böylece, çapraz biçimde ilerliyor. Ekim, A'dan vb. mutlak olarak daha az verimli toprağa doğru değil, şimdiye kadar en verimli toprak tipleri olan C ve D'ye göre, nispeten daha az verimli toprağa doğru ilerliyor; öte yandan, ekim, mutlak olarak daha verimli toprağa değil, şimdiye kadar en az verimli toprak olan A'ya göre, ya da A ve B'ye göre nispeten daha fazla verimli toprağa doğru ilerler.

Üçüncüsü: B'nin rantı düşer; onun gibi C ve D'nin rantı da düşer; [sayfa 578] ama tahıl olarak toplam rant 6 *quarter*'dan $7^2/_3$ *quarter*'a yükselir; ekilen ve rant getiren toprak miktarı artar, ve ürün miktarı 10 *quarter*'dan 17 *quarter*'a çıkar. Kâr, A için aynı kalmasına karşın, tahıl olarak ifade edilirse artar, ama kâr oranının kendisi artabilir, çünkü nispi artı-değer artar. Bu durumda, ücret, yani değişen sermaye yatırımı, ve dolayısıyla toplam harcama, ucuzlayan geçim araçları yüzünden azalır. Para

olarak ifade edilen bu toplam rant, 360 şilinden 345 şiline düşer.

Yeni sırayı yazalım. [Tablo II.]

TABLO II

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Kâr		Rant		Quarter Başına Üretim-Fiyatı (Şilin)
	Quarter	Şilin		Quarter	Şilin	Quarter	Şilin	
A	$1\frac{1}{3}$	60	50	$\frac{2}{9}$	10	-	-	45
A'	$1\frac{2}{3}$	75	50	$\frac{5}{9}$	25	$\frac{1}{3}$	15	36
B	2	90	50	$\frac{8}{9}$	40	$\frac{2}{3}$	30	30
B'	$2\frac{1}{3}$	105	50	$1\frac{2}{9}$	SS	1	45	$25\frac{3}{7}$*
B''	$2\frac{1}{3}$	120	50	$1\frac{5}{9}$	70	$1\frac{1}{3}$	60	$22\frac{1}{2}$
C	3	135	50	$1\frac{8}{9}$	85	$1\frac{2}{3}$	75	20
D	4	180	50	$2\frac{8}{9}$	130	$2\frac{2}{3}$	120	15
Toplam	*17*					*$7\frac{1}{3}$*	*345*	

* 1894 Almanca baskıda: $25\frac{2}{7}$. -Ed.

Ensonu, eğer eskisi gibi, yalnızca A, B, C ve D toprak türleri ekilmiş olsaydı, ama bunların verimliliği öyle bir şekilde yükselseydi ki, A, 1 *quarter* yerine 2 *quarter;* B - 2 yerine 4 *quarter;* C - 3 yerine 7 *quarter;* D - 4 yerine 10 *quarter* üretse, aynı nedenler, çeşitli toprak tiplerini farklı biçimde etkilediğinden, toplam üretim 10 *quarter*'dan 23'e çıkar. Nüfustaki bir artış ve fiyatlardaki bir düşüş vasıtasıyla, talebin bu 23 *quarter*'ı emeceğini varsayarsak, aşağıdaki sonucu elde edeceğiz [Tablo III]:

TABLO III

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Quarter Başına Üretim-Fiyatı	Kâr		Rant	
	Quarter	Şilin			Quarter	Şilin	Quarter	Şilin
A	2	60	50	30	$\frac{1}{3}$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2\frac{1}{3}$	70	2	60
C	7	210	50	$8\frac{4}{7}$	$5\frac{1}{3}$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8\frac{1}{3}$	250	8	240
Toplam	*23*						*15*	*450*

[sayfa 579]

Bu ve diğer tablolardaki sayısal oranlar rasgele seçilmişlerdir, ama varsayımlar tamamen akla-uygundur.

İlk ve esas varsayım, tarımda bir iyileştirmenin farklı topraklar üzerinde farklı etki yapacağı ve bu durumda en iyi toprak tipleri olan C

ve D'yi, A ve B tiplerinden daha fazla etkileyeceğidir. Deneyim, bunun karşıtı da ortaya çıkabilse bile, genel olarak durumun böyle olduğunu göstermiştir. Eğer iyileştirme daha kötü topraklan iyilerinden daha fazla etkileseydi, sonuncuların rantı yükseleceğine düşerdi. Ama, biz, tablomuzda, bütün toprak tiplerinin verimindeki mutlak büyümenin, daha iyi toprak tipleri olan C ve D'nin, daha fazla olan nispi verimlerindeki bir artışı da birlikte getirdiğini varsaydık; bu, aynı sermaye yatırımındaki ürün arasındaki farkta bir artış ve dolayısıyla, farklılık rantında bir artış demektir.

İkinci varsayım, toplam talebin, toplam üründeki artışa ayak uydurduğudur. *Birincisi,* böyle bir artışın daha çok kerteli olarak –III. sıra kuruluncaya kadar– değil de, birdenbire doğacağını düşünmeye gerek yok. *İkincisi,* yaşam gereksinmeleri tüketiminin, bunlar ucuzladıkça artacağı doğru değildir. İngiltere'de Tahıl Yasalarının kaldırılması bunun tersinin geçerli olduğunu tanıtladı. (bkz: Newman*); karşıt görüş, yalnızca, hava durumunun basit sonuçları olan, hasattaki büyük ve ani değişikliklerin, tahıl fiyatlarında bir seferinde olağanüstü bir düşüş, öteki seferinde de olağanüstü bir artış yaratması gerçeğinden kaynaklanır. Böyle bir durumda, fiyattaki ani ve kısa ömürlü azalma, tüketimin genişlemesi üzerinde tam etkisini gösterecek zamanı bulamazken, bu azalma, düzenleyici üretim-fiyatının kendisinin alçalmasından doğarsa, yani uzunvadeli bir nitelik taşırsa, bunun tersi geçerlidir. *Üçüncüsü,* tahılın bir kısmı, brandi ya da bira olarak tüketilebilir; ve bu her iki maddenin artan tüketimi, hiç de dar sınırlar içinde hapsolmuş değildir. *Dördüncüsü,* sorun, kısmen nüfustaki artışa, kısmen de İngiltere'nin 18. yüzyılın ortasından çok sonraları hâlâ yaptığı gibi, ülkenin tahıl ihraç etmesi gerçeğine bağlıdır, öyle ki, talep, yalnızca ulusal tüketim sınırları içinde düzenlenmez. *En sonu,* buğday üretimindeki artış ve fiyat azalması, çavdar ya da yulaf yerine buğdayın yığınların temel tüketim maddesi olması sonucunu verebilir, öyle ki, ona olan talep, yalnızca bu nedenle bile olsa artabilir, tıpkı üretim azalıp, fiyat yükselince bunun tersinin yer alabileceği gibi. – Böylece, bu varsayımlarla ve daha önce seçilen oranlarla, sıra III. *quarter* başına fiyatın 60 şilinden 30 şiline, yani %50 düşmesi; üretimin, sıra I'e kıyasla, 10'dan 23 *quarter*'a, yani %130 yükselmesi; rantın, B toprağı için sabit kalması, C için %25,** ve D için %33$^{1}/_{3}$*** artması; ve toplam rantın 18 sterlinden 22% sterline:**** yani %25***** yükselmesi sonucunu verir. [sayfa 580]

Ya toplumun herhangi bir aşamasındaki belirli sıralamalar oldukları, örneğin yanyana, üç farklı ülkede mevcut bulundukları, ya da aynı ülkenin gelişmesindeki farklı dönemlerde birbirlerini izledikleri

* F. Newrnan, *Lectures on Political Economy,* London 1851, s. 158. -*Ed*.
** 1894 Almanca baskısında: iki katına çıkması. -*Ed*.
*** *lbid.*: iki katından fazlasına çıkması. - *Ed*.
**** *Ibid.:* 22. -*Ed*.
***** *Ibid.:* %221/9. -*Ed*.

düşünülebilecek olan bu üç tablonun bir karşılaştırması (ki bununla sıra I, A'dan D'ye yükselerek ve D'den A'ya alçalarak, iki kez ele alınacaktır) şunu gösterir:

1) Sıra, tamamlandığında, oluşum sürecinin seyri ne olursa olsun, her zaman aşağı inen bir çizgideymiş gibi görünür; çünkü, rantı tahlil ederken, başlangıç noktası, daima en fazla rant getiren toprak olacaktır, ve ancak sonunda hiç rant getirmeyen toprağa geleceğiz.

2) En kötü toprak, yani hiç rant getirmeyen toprak üzerindeki üretim-fiyatı, her zaman piyasa-fiyatını düzenleyen fiyat olacaktır; Tablo I'deki piyasa-fiyatı, eğer sırası yükselen bir çizgide oluşmuşsa, gittikçe daha iyi toprak durmadan ekime açıldığından, salt sabit kalsa da, bu böyledir. Böyle bir durumda, en iyi toprakta üretilen tahılın fiyatı, A tipi toprağın düzenleyici olarak kalması, bu tip toprakta üretilen miktara bağlı olduğu sürece, düzenleyici bir fiyattır. Eğer, B, C ve D, talebin gerektirdiğinden daha fazla üretirse, A, düzenleyici olmaktan çıkar. Storch, en iyi toprak tipini düzenleyici olarak aldığında, müphem bir biçimde bunu gözönünde tutmaktadır.* Bu yolla, Amerikan tahıl fiyatı, İngiliz tahıl fiyatını düzenlemektedir.

3) Farklılık rantı, (coğrafi yer sorununu şimdilik bir yana bırakırsak), tarımsal gelişmedeki her belirli aşama için belirli olan, toprağın doğal verimliliğindeki farklılıklardan doğar; bir başka deyişle, en iyi toprak alanının sınırlı oluşundan ve eşit olmayan toprak tiplerine eşit miktarda sermaye yatırılması gereğinden doğar, öyle ki, ayın miktarda sermaye, eşit olmayan bir ürün sonucunu verir.

4) Farklılık rantının ve dereceli bir farklılık rantının varlığı daha iyi topraklardan daha kötüye ilerleyen alçalan bir sıra halinde gelişebildiği gibi, daha kötü topraklardan daha iyiye doğru karşıt yönde ilerleyen yükselen bir sıra halinde de gelişebilir, ya da almaşık hareketlerle, dama biçiminde ortaya çıkabilir. (Sıra I, D'den A'ya; ya da A'dan D'ye ilerleyerek oluşturulabilir; sıra II, her iki tip hareketi içerir.)

5) Oluşma biçimine bağlı olarak, farklılık rantı, toprak ürünlerinin, durağan, yükselen ya da düşen fiyatıyla birlikte gelişebilir. Düşen bir fiyat durumunda, toplam üretim ve toplam rant artabilir ve en kötü toprak olan A'nın yerini daha iyisi almış olsa da, ya da A'nın kendisi iyileşmiş olsa da ve daha iyi, ya da hatta en iyi olan diğer toprak üzerindeki rant azalabilse, de, şimdiye kadar rantsız olan toprakta rant gelişebilir (Tablo II); bu süreç, ayrıca, (para olarak) toplam rantta bir azalma ile bağıntılı olabilir. En sonu, ekimdeki genel bir iyileştirme yüzünden [sayfa 581] fiyatların düştüğü bir zamanda, öyle ki en kötü toprağın ürününün ve bunun fiyatının azaldığı bir zamanda, daha iyi toprakların rantı aynı kalabilir ya da düşebilirken, bu rant en iyi topraklarda artabilir. Gene de, her topra-

* H. Storch, *Cours d'économie politique au Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations,* Tome II, St.-Petersburg 1815. s. 78-79. *-Ed*.

ğın farklılık rantı, en kötü toprağa oranla, eğer ürünlerin miktarındaki farklılık verilmiş ise, diyelim bir *quarter* buğdayın fiyatına bağlıdır. Ama fiyat verildiğinde, farklılık rantı ürünlerin miktarındaki farkın büyüklüğüne bağlıdır ve eğer bütün toprakların mutlak veriminin artmasıyla, daha iyi toprakların verimi, daha kötülerinkine nispeten daha fazla büyürse, bu farkın büyüklüğü de orantılı olarak büyür. Bu yolla, (bkz: Tablo I), fiyat 60 şilin olduğunda, D üzerindeki rant onun A'ya oranla farklılık ürünü ile belirlenir; bir başka deyişle, 3 *quarter*'lık fazla ile belirlenir. Bu yüzden, rant = 3 x 60 = 180 şilindir. Ama Tablo III'te, fiyat = 30 şilinken, rant, A = 8 *quarter*'a kıyasla, D'nin artı-ürün miktarı ile belirlenir; bu nedenle de, 8 x 30 = 240 şilin elde ederiz.

Böylece, –West, Malthus ve Ricardo'da hâlâ görülen– farklılık rantına ilişkin birinci yanlış varsayım, yani bunun, zorunlu olarak gittikçe daha kötü topraklara doğru bir hareketi, ya da toprağın veriminin sürekli azalmasını öngördüğü varsayım halledilmiş oluyor.* Gördüğümüz gibi, bu, gittikçe daha iyi topraklara doğru bir hareketle de oluşabilir; daha iyi bir toprak, önceden en kötü toprağın işgal ettiği en düşük mevkiye geçince oluşabilir; tarımdaki ileriye dönük bir iyileşme ile bağıntılı olabilir. Önkoşul, yalnızca, farklı toprak türlerindeki eşitsizliktir. Verimlilikteki artış açısından, toplam alanın mutlak verimindeki artışın bu eşitsizliği ortadan kaldırmadığını, artırdığını, olduğu gibi bıraktığını, ya da azalttığını varsayar.

18. Yüzyılın başından ortalarına kadar İngiltere'nin tahıl fiyatları, düşen altın ve gümüş fiyatlarına karşın sürekli olarak düşerken, aynı zamanda (bu dönemin tümüne bir bütün olarak bakarsak), rantta, rantın toplam miktarında, ekili toprak alanında, tarımsal üretimde ve nüfusta bir artış vardı. Bu, yükselen bir çizgide, ama en kötü toprak olan A'nın ya iyileştirdiği ya da tahıl üretimi alanından silindiği bir biçimde, Tablo II ile bağıntılı olarak ele alınan Tablo I'e tekabül eder; ancak bu demek değildir ki, A, başka tarımsal ya da sınai amaçlar için kullanılmamaktadır.

19. yüzyılın başlarından (tarih daha kesin belirlenmelidir) 1815'e kadar tahıl fiyatlarında, ranttaki, toplam rant miktarındaki, ekili toprak alanındaki, tarımsal üretimdeki ve nüfustaki düzenli bir artışla birlikte giden sürekli bir artış vardı. Bu, alçalan bir çizgide, Tablo I'e tekabül eder. (Burada bu dönemdeki düşük nitelikli toprağın ekimi üzerine kaynaklar göster.) [sayfa 582]

Petty'nin ve Davenant'ın zamanlarında, çiftçiler ve toprak sahipleri, iyileştirmelerden ve yeni toprağın ekime açılmasından yakınırlardı; daha iyi toprağın rantı azalıyor, ve rant getiren toprak alanının geniş-

* [West] *Essay on the Application of Capital to Land,* London 1815. - Malthus, *Principles of Political Economy.* London 1836. - Malthus, *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated.* London 1815. - Ricardo, *On the Principle of Political Economy and Taxation,* Third edition, London 1821, Chap. II. -*Ed.*

lemesiyle rant miktarı artıyordu.

(Bu üç nokta, ilerde, alıntılarla açıklanmalıdır; bunun gibi, belli bir ülkedeki toprağın, ekili çeşitli kısımlarının verimindeki fark da açıklanmalıdır.)

Genel olarak farklılık rantına bakıldığında, belirtmek gerekir ki, piyasa-değeri, her zaman, toplam ürün miktarına ait toplam üretim-fiyatının üzerindedir. Bir örnek olarak, Tablo I'i alalım. On, *quarter*'lık toplam ürün 600 şiline satılmaktadır, çünkü piyasa-fiyatı *quarter* başına 60 şilin tutan üretim-fiyatı ile belirlenmektedir. Ama gerçek üretim-fiyatı şöyledir:

A	1 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 60 şilin
B	2 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 30 şilin
C	3 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 20 şilin
D	4 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 15 şilin
	10 *quarter* = 240 şilin		Ortalama 1 *quarter* = 24 şilin

Bu 10 *quarter*'ın gerçek üretim-fiyatı 240 şilindir; ama bunlar 600 şiline, yani üretim-fiyatının %250'sine satılmaktadır. 1 *quarter* için gerçek ortalama fiyat 24 şilindir, piyasa-fiyatı, 60 şilin, yani gene üretim-fiyatının %250'sidir.

Bu, kapitalist üretim temeli üzerinde, rekabet yoluyla kendini ortaya koyan piyasa-değeri tarafından bir belirlenmedir; bu sonuncusu sahte bir toplumsal değer yaratır. Bu, toprağın ürünlerinin tabi olduğu piyasa-değeri yasasından doğar. Böylece tarımsal ürünler de dahil olmak üzere, ürünlerin piyasa-değerinin belirlenmesi her ne kadar toplumsal açıdan bilinçsiz ve kasıtsız bir davranış olsa da, toplumsal bir davranıştır. Zorunlu olarak ürünün değişim-değerine dayanır, toprağa ve onun verimindeki farklara değil. Eğer kapitalist, toplum biçiminin yıkıldığını ve toplumun bilinçli ve planlı bir birlik olarak örgütlendiğini varsayarsak, o zaman, 10 *quarter*, 240 şilinin içerdiğine eşit bir bağımsız emek-zamanı miktarını temsil edecektir. O zaman toplum, bu tarımsal ürünü, onun içindeki gerçek emek-zamanının iki-buçuk katına satın almayacak ve toprak sahipleri sınıfının temeli böylece yıkılacaktır. Bu, ürünün fiyatında, ithalattan doğan miktar kadar bir azalma ile aynı etkiyi yaratacaktır. Bu nedenle, mevcut üretim tarzını koruyarak, ama, farklılık rantının da devlete ödendiğini varsayarak, diğer şeyler eşit olmak koşuluyla, tarımsal ürünlerinin fiyatlarının aynı kalacağı doğruyken, eğer kapitalist üretimin yerine, birlik geçerse, ürünlerin değerinin aynı kalacağını söylemek de o derece yanlıştır. Aynı türden metalar için piyasa-fiyatının özdeşliği, değerin toplumsal niteliğinin, kapitalist üretim ve genel olarak, bireyler arasında metaların değişimine dayanan herhangi bir üretim temeli [sayfa 583] üzerinde kendini ortaya koyuş biçimidir: Toplumun, tüketici kimliğiyle, tarımsal ürünler için yaptığı fazla ödeme, emek-zamanının tarım-

sal üretimdeki gerçekleştirilmesinde eksi olan şey, şimdi toplumun bir kesimi için, toprakbeyleri için bir artıdır.

Gelecek bölümde II başlığıyla verilecek tahlil için önemli olan bir ikinci durum da şöyledir:

Sorun, yalnızca, akr başına, ya da hektar başına rant sorunu değil, genel olarak üretim-fiyatı ile piyasa-fiyatı arasındaki, ya da, akr başına, bireysel ve genel üretim-fiyatı arasındaki fark sorunu değil; ayrıca da, her tip topraktan ne kadar akrın ekili olduğu sorunudur. Burada önem taşıyan nokta, doğrudan doğruya yalnızca rantın büyüklüğüyle, yani tüm ekili alanın toplam rantıyla ilgilidir; ama aynı zamanda da ne fiyatlarda bir yükselme, ne de fiyatlar düştüğünde çeşitli toprak tiplerinin nispi verimlerindeki farklarda bir artış yokken, *rant oranındaki* bir yükselmenin incelenmesinde bir temel taşı olarak bize yardımcı olur.

Yukarda şunu vermiştik [Tablo I]:

TABLO I

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı (Sterlin)	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)
A	1	3	1	0	0
B	1	3	2	1	3
C	1	3	3	2	6
D	1	3	4	3	9
Toplam	*4*		*10*	*6*	*18*

Şimdi, ekili dönümlerin sayısının, her kategoride, iki katına çıktığını varsayalım. O zaman durum şu olur [Tablo Ia]:

TABLO Ia

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı (Sterlin)	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)
A	2	6	2	0	0
B	2	6	4	2	6
C	2	6	6	4	12
D	2	6	8	5	18
Toplam	*8*		*20*	*12*	*36*

[sayfa 584]

İki durum daha varsayalım. Birinci durumda, üretimin, iki en fakir toprak tipi üzerinde aşağıdaki biçimde yayıldığını düşünelim [Tablo Ib]:

TABLOIb

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı		Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Quarter)
		Akr Başına (Sterlin)	Toplam (Sterlin)			
A	4	3	12	4	0	0
B	4	3	12	8	4	12
C	2	3	6	6	4	12
D	2	3	6	8	6	18
Toplam	*12*		*36*	*26*	*14*	*42*

Ve en sonu, 4 toprak kategorisi için, üretimde ve ekili alanda eşit olmayan bir genişleme varsayalım [Bkz: Tablo Ic].

Her şeyden önce, bütün bu durumlarda, –I, la, Ib ve Ic– akr başına rant aynı kalır, çünkü, gerçekte, ayın toprak tipindeki akr başına aynı sermaye yatırımının sonucu değişmeden kalmıştır. Biz, yalnızca, herhangi bir ülkede, verilen herhangi bir anda geçerli olan şeyi, yani çeşitli toprak tiplerinin, toplam ekili alanla belirli oranlar halinde bulunduğunu varsaydık. Ve, ayrıca, karşılaştırılan herhangi iki ülke için, ya da farklı dönemlerdeki aynı ülke için, her zaman geçerli olan şeyi, yani toplam ekili alanın farklı toprak tipleri arasında dağılma oranlarının değiştiğini varsaydık.

TABLO Ic

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı		Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Quarter)
		Akr Başına (Sterlin)	Toplam (Sterlin)			
A	1	3	3	1	0	0
B	2	3	6	4	2	6
C	5	3	15	15	10	30
D	4	3	12	16	112	36
Toplam	*12*		*36*	*36*	*24*	*72*

Ia'yı, I ile karşılaştırırsak, görürüz ki, dört kategorinin hepsindeki toprağın ekimi, aynı oranda artarsa, ekili akr miktarının iki katına çıkması toplam üretimi iki katına çıkarır ve aynı şey, tahıl ve para-rant için de geçerlidir. [sayfa 585]

Ancak, eğer Ib'yi ve sonra da Ic'yi I ile karşılaştırırsak, görürüz ki, her iki halde de, ekim altındaki alan üç katına çıkmıştır. Her iki halde de, 4 akrdan 12 akra çıkmıştır, ama Ib'de, artışa en fazla katkıda bulun-

anlar A ve B sınıfları olmuş, A hiç rant getirmemiş ve B en küçük miktarda farklılık rantı getirmiştir. Böylece yeni ekilmiş 8 akrdan, A ve B'nin herbiri 3, yani birlikte 6 akr yükümlenirken, C ve D'nin herbiri 1, yani birlikte 2 akr yükümlenirler. Başka bir deyişle, artışın üç-çeyreğini A ve B, ve ancak bir-çeyreğini C ve D yükümlenir. Bu öncülle, Ib'nin I ile karşılaştırılmasında, üç kat artmış ekim alanı, ürünün üç kat artması sonucunu vermez, çünkü ürün 10'dan 30'a değil, yalnızca 26'ya çıkar. Öte yandan artışın önemli bir kısmı, hiç rant getirmeyen A ile ilgili olduğundan ve daha iyi topraklardaki artışın büyük bir kısmı, B ile ilgili olduğundan, tahıl-rant, yalnızca 6 *quarter*'dan 14 *quarter*'a ve para-rant 18 sterlinden 42 sterline çıkar.

Ama eğer Ic'yi I ile karşılaştırırsak, ki burada hiç rant getirmeyen toprak, alan olarak artmakta ve asgari bir rant getiren toprak ancak pek az artmaktadır, C ve D ise, artışın esas kısmını yükümlenmiştir, görürüz ki, ekili alan üç katına çıktığında üretim 10'dan 36 *quarter*'a yani başlangıçtaki miktarının üç katından fazlasına yükselir. Tahıl-rant 6'dan 24 *quarter*'a ya da, başlangıçtaki miktarın dört katına ve para-rant da bunun gibi, 18 sterlinden 72 sterline çıkar.

Bütün bu durumların hepsinde, tarımsal ürünün fiyatının değişmeden kalması, eşyanın doğası gereğidir. Bütün durumlarda, toplam rant, bu genişleme, tamamen, hiç rant getirmeyen toprak üzerinde olmadıkça, ekimin genişlemesiyle artar. Ama bu artış değişir. Eğer bu genişleme daha iyi toprak tiplerini işin içine katıyorsa, ve dolayısıyla toplam ürün yalnızca alanın genişlemesiyle orantılı olarak değil de, bunun yerine, ondan daha hızlı artıyorsa, tahıl ve para-rant da o ölçüde artar. Eğer, genişlemede esas sözkonusu olan, en kötü toprak ve ona yakın toprak tipleri ise (bununla en kötü toprağın sabit bir tipi temsil ettiği varsayılıyor), toplam rant, ekimin yayılmasıyla orantılı olarak artmaz. Böylece, hiç rant getirmeyen A toprağının aynı kalitede olduğu iki ülke verilmişse, rant, toplam ekili alandaki en kötü toprak ve düşük toprak tipleri tarafından temsil edilen kısımla ters orantılıdır ve bu yüzden de, eşit toplam toprak alanları üzerinde eşit sermaye yatırımları varsayarsak, üretimle ters orantılıdır. Böylece belli bir ülkenin toplam toprak alanı içindeki, en kötü ekili toprak miktarıyla, daha iyi ekili toprak miktarı arasındaki bir ilişki, toplam rant üzerinde, en kötü ekili toprağın kalitesi ile, daha iyi ve en iyisinin kalitesi arasındaki ilişkinin, akr başına rant üzerindeki ve –başka şeyler aynı kalmak koşuluyla– toplam rant üzerindeki etkisinin, tersi bir etki yapar. Bu iki noktanın karıştırılması, farklılık rantına karşı ileri sürülen her türden hatalı itirazlara yolaçmıştır.

O halde, toplam rant, ekimin yalnızca genişlemesiyle ve bunun sonucu olarak toprağa daha büyük sermaye ve emek yatırılmasıyla artar.

Ama en önemli nokta şudur: Çeşitli toprak türleri için, akr başına
[sayfa 586] rantların oranının ve dolayısıyla da her akra yatırılan sermayeye

ilişkin olarak düşünülen rant oranının aynı kalacağını varsaymamıza karşın, genelde, aşağıdaki durum gözlemlenecektir: Eğer Ia'yı I ile karşılaştırırsak, ekili akr sayısının ve bunlara yatırılan sermayenin orantılı olarak arttığı bu durumda, görürüz ki, toplam üretim, genişleyen ekili alanla orantılı olarak arttıkça, yani her ikisi de iki katına çıktıkça, rant da iki katına çıkar. Nasıl ki akr sayısı 4'ten 8'e çıktıysa; rant da 18 sterlinden 36 sterline çıkmıştır.

Eğer 4 akrlık toplam alanı ele alırsak, görürüz ki, toplam rant 18 sterlini bulmuştur ve böylece, hiç rant getirmeyen toprak da dahil olmak üzere, ortalama rant 4½ sterlindir. Örneğin, 4 akrın hepsine sahip olan bir toprakbeyi bu hesaplamayı yapabilir; ve bu yolla, ortalama rant, bütün ülke için istatistiki olarak hesaplanmış olur. 18 sterlinlik toplam rant, 10 sterlinlik bir sermaye yatırımı ile elde edilmiştir. Bu iki rakamın oranına rant oranı adını veriyoruz, dolayısıyla, mevcut durumda, bu, %180'dir.

4 yerine 8 akrın ekildiği Ia'da aynı rant oranı elde edilir, ama bütün toprak tipleri, artışa aynı oranda katkıda bulunmuştur. 36 sterlinlik toplam rant, 8 akr ve 20 sterlinlik bir sermaye yatırımı için, akr başına 4½ sterlin ortalama rant ve %180'lik bir rant oranı verir.

Ama, artışın esas olarak iki düşük kaliteli toprak kategorisi üzerinde yer aldığı Ib'yi ele alırsak, 12 akr için 42 sterlinlik bir rant ya da akr başına, 3½ sterlinlik bir ortalama rant elde ederiz. Yatırılan toplam sermaye 30 sterlin, dolayısıyla da rant oranı = %140'dır. Böylece akr başına ortalama rant 1 sterlin azalmış ve rant oranı %180'den %140'a düşmüştür. O halde, burada, toplam rantta, 18 sterlinden 42 sterline bir artış, ama hem akr başına hem de sermaye temeli üzerinde hesaplanan ortalama rantta bir düşüş görüyoruz: düşüş, üretimdeki bir artışa paralel olarak yer alır, ama bununla orantılı değildir. Bu durum, bütün topraklar için hem akr başına, hem de sermaye harcaması temeli üzerinden hesaplanan rant aynı kalsa da, gene ortaya çıkar. Ortaya çıkar, çünkü, artışın üç çeyreği hiç rant getirmeyen A toprağında ve ancak asgari rant getiren B toprağındadır.

Eğer Ib durumunda, genişlemenin tümü, yalnızca A toprağında yer alsaydı, A'da 9 akr; B'de 1 akr, C'de 1 akr ve D'de 1 akr olacaktı. Toplam rant eskisi gibi 18 sterlin olacaktı; dolayısıyla da 12 akr için ortalama rant, akr başına 1½ sterlin olacaktı; ve 30 sterlinlik bir sermaye yatırımı üzerinden 18 sterlinlik bir rant %60'lık bir rant oranı verecekti. Toplam rant artmamışken, hem akr başına, hem de yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan ortalama rant, büyük ölçüde azalmış olacaktı.

Ensonu, Ie'yi I ve Ib ile karşılaştıralım. I ile karşılaştırıldığında alan üç katına çıkmıştır. Sermaye de öyle. Toplam rant 12 akr için 72 sterlin, ya da, akr başına –Durum I'deki 4½ sterline karşın– 6 sterlindir. Yatırılan sermaye üzerinden rant oranı (72 sterlin: 30 sterlin) %180 yerine, [sayfa 587] %240'tır. Toplam ürün, 10 *quarter*'dan 36'yaçıkmıştır.

Toplam ekili akr miktarının, yatırılan sermayenin ve ekili toprak

tipleri arasındaki farkların aynı olduğu, ancak dağılımın farklı olduğu Ib ile karşılaştırıldığında, ürün, 26 *quarter* yerine 36 *quarter,* akr başına ortalama rant 3½ sterlin yerine 6 sterlin,ve yatırılan aynı toplam sermayeye ilişkin rant oranı %140 yerine %240'tır.

Tablo Ia, Ib ve Ic'deki çeşitli koşullarını ister farklı ülkelerde aynı zamanda yanyana bulunuyorlar gözüyle bakalım, ister aynı ülkede birbiri arkasından varoluyorlar gözüyle bakalım, aşağıdaki sonuçlara ulaşırız: En kötü, rantsız toprağın ürünü aynı kaldığından, tahılın fiyatı değişmeden kaldığı sürece; ekili çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki farklılık aynı kaldığı sürece; herbirinin ürünü, dolayısıyla, her toprak tipindeki ekili alanın eşit tam parçaları (akrları) üzerindeki belli eşit sermaye yatırımları aynı kaldığı sürece; bu yüzden, her toprak kategorisinin akr başına rantları arasındaki oran sabit kaldığı ve aynı toprak türünün her parçasına yatırılan sermayenin rant oranı sabit kaldığı sürece: *Birincisi,* bütün artışın, rantsız toprakta olduğu durum dışında, rant, ekili alanın genişlemesiyle ve bunun sonucu olan artan sermaye yatırımı ile, durmadan çoğalır. *İkincisi,* hem akr başına ortalama rant (toplam rant *bölü* toplam ekili akr sayısı), hem de, ortalama rant oranı (toplam rant *bölü* yatırılan toplam sermaye), çok büyük ölçüde değişebilir ve gerçekten de, her ikisi de, aynı doğrultuda, ama birbirleriyle farklı orantıda değişirler. Eğer, genişlemenin yalnızca rantsız toprak A'da olduğu durumu hesaba katmazsak, görürüz ki akr başına ortalama rant ve tarıma yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı, çeşitli toprak gruplarının toplam ekili alan içindeki oranlarına; ya da, aynı anlama gelen, kullanılan toplam sermayenin değişik verimlilikteki toprak çeşitleri arasındaki dağılımına bağlıdır. İster çok, ister az toprak ekilsin, ve bu yüzden toplam rant ister daha büyük, ister daha küçük olsun (genişlemenin yalnızca A'da kaldığı durum dışında), akr başına ortalama rant, ya da yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı, toplam ekili alan içindeki çeşitli toprak kategorilerinin oranları değişmediği sürece, aynı kalır. Ekimin genişlemesi ve sermaye yatırımının yayılması ile, toplam rantta, hatta çok büyük ölçüde bir artış meydana gelmesine karşın, rantsız toprağın ve ancak, pek az farklılık rantı getiren toprağın genişlemesi, daha büyük rant getiren üstün nitelikteki toprağın genişlemesinden daha fazla olduğu zaman, akr başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı azalır. Tersine olarak, daha iyi toprak, toplam alanın nispeten daha büyük bir kısmını oluşturduğu ve dolayısıyla yatırılan sermayeden nispeten daha büyük bir pay aldığı ölçüde, akr başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı, bununla orantılı olarak artar.

Bundan dolayı, eğer, ya aynı dönemdeki farklı ülkeleri, ya da aynı ülkenin farklı dönemlerini karşılaştırırken, istatistiki çalışmada genellikle yapıldığı gibi, toplam ekili toprağın akrı ya da hektarı başına ortalama [sayfa 588] rantı ele alırsak, görürüz ki, akr başına ortalama rant düzeyi ve bunun sonucu olarak toplam rant, belli bir ölçüye, kadar, (hiç bir zaman

daima aynı kalmayan, ama tersine daha hızlı artan) belli bir ülkenin toprağının, nispi değil, mutlak verimliliğine; yani aynı alanın verdiği ortalama ürün miktarına uyar. Çünkü, toplam ekili alanda, üstün toprakların payı ne kadar büyükse, eşit büyüklükteki toprak alanları üzerindeki eşit sermaye yatırımlarının ürünü o kadar büyük; ve akr başına ortalama rant o kadar yüksek olur. Tersi durumda, bunun karşıtı olur. Böylece rant, farklı verimlilik oranı ile değil, mutlak verimlilikle belirleniyor görünür ve farklılık rantı yasası geçersiz görünür. Bu nedenle, bazı olgular reddedilir, ya da onları, ortalama tahıl fiyatlarındaki ve ekili toprağın farklı verimliliğindeki varolmayan farklarla açıklamak için çaba harcanır, oysa bu, olgular, yalnızca, toplam rantın, toplam ekili toprak alanına ya da topraktaki toplam sermaye yatırımına oranının –rantsız toprağın verimliliği aynı kaldığı ve dolayısıyla üretim fiyatları ve çeşitli toprak türleri arasındaki farklar değişmediği sürece– yalnızca akr başına rant ya da sermaye üzerinden rant oranı tarafından değil, bunun kadar da, ekili akrların toplam sayısı içindeki her toprak tipine ait dönümlerin nispi sayısı ile; ya da, aynı şey demek olan yatırılan toplam sermayenin çeşitli toprak tipleri arasındaki dağılımı ile belirlenmesi gerçeğinden doğar. İşin garibi, şimdiye kadar bu gerçek tamamıyla gözden kaçırılmıştır. Her ne olursa olsun, görüyoruz ki (ve bu bizim daha ileri tahlilimiz için önemlidir), fiyatlar aynı kaldığı, çeşitli toprakların farklı verimliliği değiştirilmediği ve akr başına rant, ya da gerçekten rant getiren her toprak tipinde akr başına sermaye yatırımı için, yani gerçekten rant getiren bütün sermaye için rant oranı değişmeden kaldığı sürece, akr başına ortalama rantın nispi düzeyi ve ortalama rant oranı, (ya da toplam rantın, toprağa yatırılan toplam sermayeye oranı), ekimin yalnızca yaygın bir biçimde genişlemesiyle, yükselebilir ya da düşebilir.

I başlığı altında ele alınan farklılık rantı biçimine ilişkin olarak aşağıdaki ek hususları da belirtmek zorunludur; bunlar, farklılık rantı II için de kısmen geçerlidir.

Birincisi, görüldü ki, fiyatlar sabit olduğu ve ekilen toprak parçalarının farklı verimliliği değiştirilmeden kaldığı zaman, akr başına ortalama rant, ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı ekimin genişlemesiyle artabilir. Belli bir ülkenin bütün toprakları maledinilir edinilmez, ve topraktaki yatırım, ekim ve nüfus belli bir düzeye erişince –kapitalist üretim tarzı egemen hale gelince ve tarımı da kucaklayınca, bütün bunlar veri olan koşullardır– değişen kalitede ekilmemiş toprağın fiyatı (yalnızca farklılık rantının varlığını varsayarsak) aynı kalitede ve eşdeğer yerdeki ekili toprak parçalarının fiyatı tarafından belirlenir. Bu toprak, [sayfa 589] hiç rant getirmese de –yeni toprağı ekime açmanın maliyeti çıkarıldıktan sonra– fiyat aynıdır. Toprağın fiyatı, gerçekten de, sermayeye çevrilmiş

ranttan başka bir şey değildir. Ama ekili toprak durumunda bile, fiyat yalnızca, gelecek rantları öder, örneğin mevcut faiz oranı %5 iken ve yirmi yıllık rant önceden bir kerede ödendiği zaman olduğu gibi. Toprak satıldığı zaman rant getiren toprak olarak satılır ve rantın gelecekte olma niteliği (ki burada, bu toprağın bir ürünü olarak ele alınıyor, oysa, yalnızca öyle gibi görünmektedir), ekili toprağı ekilmemiş topraktan ayırmaz. Ekilmemiş toprağın fiyatı, onun rantı gibi, –rantın, sözleşmeli biçimini temsil eden şeyin fiyatı– toprak gerçekte kullanılmadıkça tamamen gerçek-dışıdır. Ama bu biçimde *a priori* olarak belirlenmiştir ve alıcı bulunur bulunmaz gerçekleştirilir. Bu yüzden, belirli bir ülkedeki gerçek ortalama rant, onun yıllık, gerçek ortalama rantı ve bu sonuncunun toplam ekili alanla bağıntısı tarafından belirleniyorken, ekilmemiş toprağın fiyatı, ekili toprağın fiyatı ile belirlenir ve bu nedenle, ekili toprağa yatırılan sermayenin ve oradan elde edilen sonuçların bir yansımasından başka bir şey değildir. En kötüsü dışında, bütün topraklar rant getirdiğine göre, (ve bu rant, farklılık rantı II başlığı altında görebileceğimiz gibi, sermaye miktarı ve buna tekabül eden ekim yoğunluğu ile artar), ekilmemiş toprak parçalarının nominal fiyatı böylece oluşur ve bunlar böylece metalar haline, sahipleri için bir zenginlik kaynağı haline gelirler. Bu, aynı zamanda, –bütün bir bölgede, hatta ekili olmayan kısımda bile, toprak fiyatının neden arttığını da açıklar (Opdyke). Örneğin Birleşik Devletler'de toprak spekülasyonu, tamamen, sermaye ve emeğin ekilmemiş topraktaki bu yansımasına dayanır.

İkincisi, ekili toprakların genişletilmesinde, ilerleme, genel alarak ya düşük kalitede topraklara doğru ya da çeşitli belli toprak tipleri üzerinde, bunlarla karşılaşılan biçime bağlı alarak, değişen ürünlarda yer alır. Düşük kalitede toprak üzerinde genişleme, doğal olarak asla isteyerek yapılmaz, bir kapitalist üretim tarzı varsayarsak, ancak yükselen fiyatlardan doğabilir ve herhangi bir başka üretim tarzında ise ancak zorunluluktan doğabilir. Ama bu, mutlaka böyle değildir. Zayıf toprak, genç ülkelerdeki her ekim genişlemesinde kesin önem taşıyan, yer nedeniyle nispeten daha iyi bir toprağa yeğ tutulabilir; üstelik, belli, bir bölgedeki toprak oluşumu, genel alarak verimli diye sınıflandırılabilse bile, gene de daha iyi ve daha kötü toprakların karmakarışık bir durumundan oluşabilir, öyle ki, düşük kalitedeki toprak, salt üstün kalitedeki toprağın hemen yakınında bulunması nedeniyle bile olsa, ekilmek zorunda olabilir. Eğer düşük kaliteli toprak üstün toprakla çevrelenmişse, sonuncusu, ona, henüz ekili alanın bir parçası haline gelmemiş alan ya da gelmek üzere olan daha verimli toprağa kıyasla, yer üstünlüğü sağlar.

Böylece, Michigan eyaleti, tahıl ihracatçısı haline gelen ilk Batı eyaletlerinden biri olmuştur. Oysa, toprağı, bir bütün alarak zayıftır. Ama, New York eyaletine yakınlığı ve Göller ve Erie kanalından geçen su [sayfa 590] yolları, ona başlangıçta, doğanın daha verimli toprak bahşettiği ama Batıya daha uzak olan eyaletlere bakarak üstünlük sağlamıştır. New York

eyaleti ile kıyaslanan eyaletin oluşturduğu örnek de, üstün kaliteli topraktan düşük kaliteli toprağa geçişi sergiler. New York eyaleti toprağı, özellikle batı kısmı, buğday ekimi için oranlama kabul etmez bir biçimde daha verimlidir. Bu verimli toprak, açgözlüce ekim yöntemleriyle verimsiz toprak haline dönüştürülmüştür ve şimdi Michigan toprağı daha verimli görünmektedir.

"1838'de, buğday unu, Batıya gitmek üzere Buffalo'dan gemilere yüklenirdi ve New York ile Yukarı Kanada'nın, buğday bölgesi, bu arzın ana kaynaklarıydılar. Şimdi, yalnızca oniki yıl sonra, büyük bir buğday ve un arzı, Erie gölü boyunca Batıdan getirilmekte ve Erie Kanalı üzerinden Dağuya yollanmak üzere, Buffalo ve bitişik Blackrock limanında gemilere yüklenmektedir. ... Batı eyaletlerinden gelen bu büyük arzın –ki bu arz, Avrupa'daki kıtlık sırasında anormal bir biçimde canlanmıştı– etkisi Batı New York'ta buğdayın değerini düşürmek, buğday ekimini daha az kazançlı yapmak ve New York çiftçilerinin dikkatini, daha çok otlakçılığa ve süt veren hayvan yetiştiriciliğine, meyve yetiştiriciliğine ve Kuzey-Batının onlarla böyle doğrudan doğruya rekabet edemeyeceğini düşündükleri kırsal ekonominin öteki dallarına çevirmek olmuştu." (J. W. Johnston, *Notes on North America,* London 1851, I, s. 220-223.)

Üçüncüsü, kolonilerdeki ve genel olarak, daha ucuz fiyatlarla tahıl ihraç edebilen genç ülkelerdeki toprağın, zorunlu olarak daha büyük doğal verimlilikte olması gerektiği yanlış bir varsayımdır. Böyle durumlarda tahıl, yalnızca değerinin altında değil, üretim-fiyatının da altında, yani daha eski ülkelerdeki ortalama kâr oranının belirlediği üretim-fiyatının da altında satılır.

Johnston'un dediği gibi (s. 223), bizim, "büyük doğal üretkenlik ve sınırsız zengin toprak parçaları fikri ile her yıl Buffalo limanına akan büyük buğday arzını sağlayan yeni eyaletler arasında bir ilişki kurmayı adet edinmiş olmamız gerçeği, her şeyden önce, iktisadi koşulların bir sonucudur. Örneğin Michigan gibi bir alanın tüm nüfusu, önce, hemen yalnızca, çiftlikle ve özellikle sınai ürünlerle ve tropikal mallarla değişilebilen tek şey alan tarımsal yığın ürünleri üretimiyle uğraşırlar. Bu yüzden bu nüfusun tüm artı-üretimi tahıl biçiminde ortaya çıkar. Bu, başından itibaren, modern dünya piyasası temeli üzerinde kurulmuş olan koloni devletleri, daha önceki, özellikle eski zamanlardaki devletlerden ayırır. Bunlar, dünya pazarı aracılığıyla, başka koşullar altında kendileri üretmek zorunda olacakları giysi ve aletler gibi mamul malları alırlar. Ancak böyle bir temel üzerindedir ki, Birleşik Devletler'in Güney eyaletleri, pamuğu, ana ürünleri yapabildiler. Dünya pazarındaki işbölümü bunu mümkün kılar. Dolayısıyla, gençlikleri ve nispeten küçük nüfusları hesaba katıldığında büyük bir artı-üretime sahip *görünüyorlarsa,* bu ne [sayfa 591] topraklarının verimliliğine de emeklerinin verimli oluşu yüzünden değil, daha çok, emeklerinin ve dolayısıyla da bu emeğin katıldığı artı-ürünün tek yanlı biçimi yüzündendir.

Üstelik, yeni ekilmiş olan ve daha önce uygarlığın hiç dokunmadığı nispeten düşük kalitede bir toprak, iklim koşullarının o zamanlar tümüyle aleyhte olmaması kaydıyla –hiç olmazsa toprağın üst tabakalarında– kolayca emilen, büyük ölçüde bitki besini biriktirmiştir. Öyle ki, gübre uygulanması olmaksızın ve hatta çok yüzeysel bir ekimle bile uzun bir süre ürün verecektir. Batının kırları, ek olarak, hemen hiçbir temizleme masrafı gerektirmeme üstünlüğüne sahiptirler, çünkü doğa onları ekilebilir yapmıştır.[33a] Bu tür daha az verimli alanlarda fazla, toprağın yüksek veriminin, yani akr başına ürünün bir sonucu olarak değil, daha yaşlı ülkelere oranla toprağın çiftçi için maliyeti hiç ya da hiçe yakın bir şey olduğundan hiç bir işleme yapılmadan ekilebilen büyük akr miktarının bir sonucu olarak üretilir. Örneğin, New York'un, Michigan'ın, Kanada'nın vb. bazı kısımlarında olduğu gibi, yarıcılığın var olduğu yerlerde durum budur. Bir aile, işlemeden, böyle, diyelim 100 akr eksin, akr başına ürün fazla olmasa da 100 akrdan gelen ürün, satış için önemli bir fazla bırakır. Buna ek olarak, doğal otlaklarda, sığır hemen hiç bir maliyeti olmadan, yapay otlaklar gerektirmeden otlatılabilir. Burada belirleyici olan toprağın niteliği değil, niceliğidir. Böyle işlenmeden ekim olanağı, doğal olarak, azçok hızlı bir biçimde, yani yeni toprağın verimiyle ters orantılı ve ürünlerinin ihracı ile doğru orantılı olarak, tüketilir. "Ve gene de, böyle bir ülke, buğdayın bile ilk mükemmel ürünlerini verecek ve ülkenin kaymağını alanlara, pazara gönderilmek üzere tahıldan büyük bir artı sağlayacaktır." (*l.c.,* s. 224.) Daha olgun uygarlıklara sahip, ekilmeyen toprağın fiyatının ekileninki ile belirlendiği vb, ülkelerdeki mülkiyet ilişkileri, böyle ekstansif bir ekonomiyi olanaksız kılar.[33a] [Son zamanlarda Malthus'un ünlü "nüfus, geçim araçları üzerinde bir yüktür" sözünü, gülünç hale koyan ve onun yerine, nüfus üzerinde bir yük olan geçim araçları onlardan zorla uzaklaştırılmadıkça. tarımın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkılacağı yolundaki tarımcı feryatları doğuran şey, tam da bu kırlık ya da bozkır bölgelerin hızla büyüyen ekimidir. Bu bozkırların, kırların, pampaların, Ilanoların vb. ekimi, gene de yalnızca başlangıç halindedir: bu yüzden bunun Avrupa tarımındaki devrim yapıcı etkisi, gelecekte, şimdiye kadar olduğundan daha da fazla kendini duyuracaktır. *-F.E.*]

Bu yüzden bu toprağın, Ricardo'nun düşündüğü gibi aşırı ölçüde zengin olması gerekmediği ya da eşit verimlilikte toprakların ekilmesi gerekmediği, şu aşağıdaki örnekten anlaşılabilir. Michigan eyaletinde, 1848'de 465.900 akra buğday ekilmişti ki, bu, 4.739.300 *bushel* ya da akr

[33a] [Son zamanlarda Malthus'un ünlü "nüfus, geçim araçları üzerinde bir yüktür" sözünü, gülünç hale koyan ve onun yerine, nüfus üzerinde bir yük olan geçim araçları onlardan zorla uzaklaştırılmadıkça. tarımın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkılacağı yolundaki tarımcı feryatları doğuran şey, tam da bu kırlık ya da bozkır bölgelerin hızla büyüyen ekimidir. Bu bozkırların, kırların, pampaların, Ilanoların vb. ekimi, gene de yalnızca başlangıç halindedir: bu yüzden bunun Avrupa tarımındaki devrim yapıcı etkisi, gelecekte, şimdiye kadar olduğundan daha da fazla kendini duyuracaktır. *-F.E.*]

başına ortalama $10^1/_5$ *bushel* veriyordu; tohumluk tahılı çıkardıktan sonra bu, akr başına 9 *bushel*'den az bırakıyordu. Bu eyaletin 29 ilçesinden 2'si ortalama 7 *bushel,* 3'ü ortalama 8 *bushel,* 2-9, 7-10, 6-11, 3-12, 4-13 *bushel* ve yalnızca bir ilçe ortalama 16 *bushel* ve bir diğeri akr başına 18 *bushel* üretmiştir. (*l. c.*, s. 225.)

Pratik ekim için, daha yüksek toprak verimliliği, bu verimlilikten hemen yararlanmada daha büyük yetenekle elele gider. Sonuncusu [sayfa 592] doğal olarak zayıf bir toprakta olduğundan daha büyük olabilir, ama bu, bir kolonistin ilk ele alacağı ve sermaye eksik olduğu zaman ele alması gereken toprak türüdür.

Ensonu, ekimin daha büyük alanlara –şimdiye kadar ekilmiş olan topraktan daha düşük kalitede toprağa başvurulması gereken az önce değinilen durum dışında– A'dan D'ye kadar çeşitli tür topraklara yayılması, böylece, örneğin B ve C'den daha büyük parçaların ekilmesi, tahıl fiyatlarında hiç de, örneğin pamuk eğirmedeki bir önceki yıllık yayılmanın, iplik fiyatlarında sürekli bir artış gerektirmesinde olduğundan daha fazla bir ön artış gerektirmez. Piyasa-fiyatlarındaki önemli artış ya da düşüşler üretimin hacmini etkilerse de, (kapitalist ilişkiler içinde işleyen bütün öteki üretim dallarında olduğu gibi) tarımda buna bakılmaksızın, gene de, üretimi ne geciktirici ne de olağanüstü bir biçimde canlandırıcı bir etki yapan düzeydeki ortalama fiyatlarda bile, sürekli bir nispi fazla-üretim vardır; bu fazla-üretim, aslında, birikimle özdeştir. Öteki üretim tarzlarında bu nispi fazla-üretimi, doğrudan doğruya nüfus artışı, kolonilerde ise sürekli göç, harekete geçirir. Talep sürekli olarak artar ve bunu önceden gören yeni sermaye, bu yatırım, farklı tarımsal ürünler için koşullara göre değişse de, sürekli olarak yeni toprağa yatırılır. Bunu yaratan, aslında, yeni sermayelerin oluşumudur. Ama bireysel kapitalist açısından, o, üretiminin hacmini, onu hâlâ kendisi denetleyebildiği ölçüde mevcut sermayesinin hacmi ile ölçer. Onun amacı, piyasanın mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünü ele geçirmektir. Eğer herhangi bir fazla-üretim olursa, suçu kendi üzerine almayacak, rakiplerinin üzerine atacaktır. Bireysel kapitalist, mevcut piyasanın daha büyük bir oranını kendine ayırarak ya da bizzat piyasayı genişleterek üretimini genişletebilir. [sayfa 593]

KIRKINCI BÖLÜM
FARKLILIK RANTININ İKİNCİ BİÇİMİ
(FARKLILIK RANTI II)

BURAYA kadar, farklılık rantını, yalnızca, farklı verimlilikteki eşit toprak alanlarına yatırılmış eşit sermaye miktarlarının değişen üretkenliği olarak ele aldık, öyle ki, farklılık rantı, en kötü, rantsız toprağa yatırılan sermayeden gelen ürün ile üstün kalitedeki topraktan gelen ürün arasındaki farkla belirleniyordu. Farklı toprak parçalarına yatırılmış yanyana sermayeler bulunuyordu, öyle ki, her yeni sermaye yatırımı, toprağın daha yaygın ekimini, ekili alanda bir genişlemeyi ifade ediyordu. Ancak, son tahlilde, farklılık rantı, niteliği gereği, yalnızca toprağa yatırılan eşit sermayelerin farklı üretkenliğinin sonucuydu. Ama, eğer farklı üretkenlikteki sermayeler ardarda aynı toprak parçasına, ya da yanyana, farklı toprak parçalarına yatırılırsa, sonuçlar aynı olmak kaydıyla, bir şey fark eder mi?

Her şeyden önce, yadsınamaz ki, artı-kârın oluşumu açısından A'nın bir akrı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 1 *quarter* getirmesi, öyle ki 3 sterlin, üretim-fiyatı ve 1 *quarter*'ın düzenleyici piyasa-fiyatı olurken, B'nin bir akr başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 2 *quarter,* böylelikle 3 sterlin artı-kâr getirmesi, bunun gibi, C'nin bir akrı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 3 *quarter* ve 6 sterlin artı-kâr getirmesi ve en sonu, D'nin bir akrı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 4 *quarter* ve 9 sterlin [sayfa 594] artı-

kâr getirmesi ile aynı sonucun bu 12 sterlinlik üretim-fiyatının ya da 10 sterlinlik sermayenin, bir ve aynı akra, aynı sıra içinde, aynı başarı ile uygulanmasından elde edilmesi arasında bir fark yoktur. Her iki durumda da, herbiri 2½ sterlinlik olan değer bölümleri, ardarda –ister yanyana değişik verimlilikte dört akra, ister ardarda tek ve aynı akr toprağa– yatırılan 10 sterlinlik bir sermaye sözkonusudur ve bunların değişik ürünlerinden dolayı, bir bölüm hiç artı-kâr getirmezken, öteki bölümler, rantsız yatırıma göre ürün farklarıyla orantılı olarak,artı-kâr getirirler.

Artı-kâr ve sermayenin farklı değer bölümleri için çeşitti artı-kâr oranları her iki durumda da aynı biçimde oluşur. Ve rant onun özünü oluşturan bu artı-kârın bir biçiminden başka bir şey değildir. Ama ne olursa olsun, ikinci yöntemde, artı-kârın ranta dönüştürülmesiyle, artı-kârın kapitalist kiracıdan toprak sahibine aktarılmasını içeren bu biçim değişikliği ile ilgili bazı zorluklar vardır. İngiliz kiracıların resmi tarım istatistiklerinde direnişlerinin nedeni budur. Ve sermaye yatırımlarının gerçek sonuçlarının belirlenmesi konusunda toprakbeylerine karşı giriştikleri savaşımın nedeni de budur (Morton). Çünkü rant, toprak kiraya verildiği zaman saptanır ve bundan sonra, ardarda sermaye yatırımlarından doğan artı-kâr, kiralama devam ettiği sürece kiracının cebine akar. İşte bunun için kiracılar, uzun süreli kiralamalar için savaşmışlar, öte yandan da, toprak beylerinin daha büyük güce sahip olmaları yüzünden isteğe göre saptanan kira sürelerinin, yani her yıl iptal edilebilen kiralamaların sayısında bir artış olmuştur.

Bu yüzden, ta baştan beri açıktır ki, eşit sermayelerin, yanyana, eşit toprak alanlarına eşit olmayan sonuçlarla mı yatırıldığı, yoksa bunların aynı toprağa ardarda mı yatırıldığı, artı-kârın oluşum yasası açısından önemsiz olsa da, artı-kârın toprak rantına dönüştürülmesi açısından, büyük ölçüde farkeder. İkinci yöntem, bu dönüştürmeyi, bir yandan daha dar sınırlar içine, bir yandan da daha değişken sınırlar içine hapseder. Bu nedenle, entansif ekim uygulayan ülkelerde, vergi tahakkuk memurunun işi, Morton'un *Resources of Estates** adlı yapıtında gösterdiği gibi, çok önemli, karmaşık ve güç bir meslek haline gelir (ve iktisadi açıdan, entansif ekimle, sermayenin, bitişik birkaç toprak parçası arasında bölünmesi yerine, aynı toprak parçası üzerinde yoğunlaşmasından başka bir şeyi kastetmiyoruz). Eğer toprak iyileştirmeleri daha sürekli bir nitelikteyse, toprağın yapay olarak yükseltilmiş farklılık verimliliği, kiralama sona erer ermez, doğal farklılık verimliliğiyle çakışır, ve bu yüzden rantın değerlendirilmesi, genel olarak, farklı verimlilikteki parçaları üzerinde rant saptanmasına tekabül eder. Öte yandan, artı-kârın oluşumu, aktif sermayenin büyüklüğü ile belirlendiği sürece, belirli bir miktar aktif sermaye için rant miktarı, ülkenin ortalama rantına eklenir ve böylece, yeni kiracının ekime aynı entansif biçimde devam etmesi için yeterince ser-

* London 1858, s. 209, cd. -*Ed.*

mayeye hükmetmesinin ortamı hazırlanır. [sayfa 595]

Farklılık rantı II'nin incelenmesinde, aşağıdaki hususlar gene vurgulanmalıdır.

Birincisi, bunun temeli ve hareket noktası, yalnızca tarihsel açıdan değil, ayrıca herhangi bir belli zaman dönemindeki hareketleri sözkonusu olduğu sürece de, farklılık rantı I'dir, yani eşit olmayan verimlilikte ve farklı yerlerdeki toprakların yanyana, aynı zamanda ekilmesidir; bir başka deyişle, toplam tarımsal sermayenin eşit olmayan bölümlerini, eşit olmayan nitelikteki toprak parçalarına, yanyana, aynı zamanda uygulanmasıdır.

Tarihsel olarak bu açıktır. Kolonilerde, kolonistlerin yatıracak pek az sermayeleri vardır; başlıca üretim araçları emek ve topraktır. Her ailenin başı, kendisi ve akrabaları için, komşu kolonistler yanında bağımsız bir iş alanı arar. Kapitalist-öncesi üretim tarzlarında bile, asıl tarımsal durum genellikle böyle olsa gerek. Bağımsız üretim dalları olarak koyun çobanlığı ve sığır yetiştiriciliğinde, genel olarak topraktan yararlanma, azçok ortaklaşadır ve bu yararlanma ta baştan beri oldukça yoğundur. Kapitalist üretim tarzının hareket noktası, üretim araçlarının, gerçekten ya da hukuken, bizzat toprağı işleyenin malı olduğu daha önceki üretim tarzlarıdır, tek sözcükle, tarımla elsanatı gibi meşgul olunmasıdır. Eşyanın doğası gereği, bu sonuncusu, ücretli-emekçilere dönüşen doğrudan üreticiler karşısında, üretim araçlarının yoğunlaşmasına ve bunların sermayeye dönüşmesine ancak kademeli olarak izin verir. Kapitalist üretim tarzı, burada, tipik olarak ortaya çıktığı ölçüde, önce, özellikle koyun çoban- lığı ve sığır yetiştiriciliğinde oluşur. Ama bu haliyle, sermayenin nispeten küçük bir toprak alanı üzerinde yoğunlaşmasında değil, atların bakım masraflarından ve öteki üretim-maliyetlerinden tasarruf eden daha geniş-ölçekli üretimde, ama aslında, aynı toprağa daha fazla yatırım yapmamakla kendini gösterir. Üstelik tarla tarımının doğal yasalarına uygun olarak sermaye, –burada, aynı zamanda, daha önce üretilmiş olan üretim araçları anlamında kullanılmaktadır– ekim, belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı ve toprak buna uygun olarak kuvvetini tükettiği zaman, toprağın ekiminde belirleyici öğe haline gelir. İşlenen alan işlenmeyen alana oranla küçük olduğu ve toprağın gücü tüketilmediği sürece (ve gerçek tarımın ve bit- kisel beslenmenin egemen olmasından önceki dönemde, sığır yetişti- riciliğinin ve et tüketiminin hüküm sürdüğü sırada durum budur), yeni gelişen üretim tarzı, köylü üretiminin karşısına, esas olarak bir kapitalist için işlenen toprağın yaygınlığı ile, bir başka deyişle, gene sermayenin daha büyük toprak alanlarına yaygın uygulanışı ile çıkar. Bu yüzden, başından beri anımsanmalıdır ki, farklılık rantı I, bir hareket noktası görevi yapan tarihsel temeldir. Öte yandan, herhangi bir belli anda, farklılık rantı II'nin hareketi, yalnızca, kendisi de farklılık rantı I'in rengarenk te-melinden başka bir şey olmayan bir alan içinde olur. [sayfa 596]

İkincisi, II. biçimindeki farklılık rantında kiracılar arasında sermayenin dağılımındaki (ve kredi elde etme olanağındaki) farklılıklar da, verimlilikteki farklılıklara eklenir. Gerçek imalat (manüfaktür -ç.) sanayiinde, her iş dalı, hızla, kendi asgari iş hacmini ve buna tekabül eden sermayeyi geliştirir, bunun altında hiç bir bireysel iş, başarı ile yürütülemez. Aynı biçimde, her iş dalı, bu asgarinin üstünde, üreticiler yığınının hükmedeceği ve hükmettiği, bir normal ortalama sermaye miktarı geliştirir. Daha büyük bir sermaye hacmi, fazla-kâr üretebilir, daha küçük bir hacim, ortalama kârı bile getirmez. Kapitalist üretim tarzı, tarımda, kapitalist üretim tarzının klasik yurdu olan İngiltere'de görülebileceği gibi, ancak yavaşça ve eşit olmayan bir biçimde gelişir. Serbest tahıl ithalatı mevcut olmadığı sürece, ya da hacim küçük olduğu için etkisi ancak sınırlı olduğu sürece, düşük kalitedeki toprağı işleyen ve dolayısıyla, ortalama üretim koşullarından daha kötü koşullar altında olan üreticiler, piyasa-fiyatını saptarlar. Çiftçiliğe yatırılan ve genel olarak buna elverişli olan toplam sermaye yığınının büyük bir bölümü onların elindedir.

Şurası bir gerçektir ki, örneğin, köylü, küçük toprak parçası üzerinde daha çok emek harcar. Ama bu emek, üretkenliğin nesnel toplumsal ve maddi koşullarından tecrit edilmiş emektir; bu koşullardan zorla kopartılan ve yoksun bırakılan emektir.

Bu durum, gerçek kapitalist kiracıların, artı-kârın bir bölümünü maledinmelerini mümkün kılar – eğer kapitalist üretim tarzı, tarımda da manüfaktürde olduğu kadar eşit bir biçimde gelişseydi, en azından bu nokta sözkonusu olduğu ölçüde, bu durum ortadan kalkabilirdi.

Önce, şimdilik bu artı-kârın, toprak rantına dönüşmesinin hangi koşullar altında gerçekleşebileceğinin üzerinde durmadan, farklılık rantı II ile artı-kârın oluşumunu ele alalım.

Bu durumda ortadadır ki, farklılık rantı II, yalnızca farklı bir biçimde ifade edilmiş olan, ama özünde ona özdeş olan, farklılık rantı I'dir. Çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki değişiklik, farklılık rantı I durumunda, ancak toprağa yatırılan sermayelerden eşit olmayan sonuçlar elde edildiği ölçüde, yani ya eşit sermaye büyüklüklerine, ya da orantılı miktarlara göre elde edilen ürün miktarları eşit olmadığı ölçüde etkisini gösterir. Bu eşitsizlik, ister aynı toprağa ardarda yatırılan çeşitli sermayeler için olsun ister farklı tipte birkaç toprak parçasına yatırılan sermayeler için olsun – bu, ne verimlilikteki farklılıkta, ne toprağın ürününde hiç bir değişiklik yapamaz ve dolayısıyla da sermayenin daha üretken biçimde yatırılan bölümleri için farklılık rantının oluşumunda hiç bir değişiklik yapamaz. Bu, gene, şimdi de, eskiden olduğu gibi, aynı sermaye yatırımıyla farklı verimlilik gösteren topraktır, şu farkla ki, farklılık rantı I durumunda, çeşitli toprak türlerinin bunlara yatırılan toplumsal sermayenin farklı eşit parçaları için yaptığını, burada, aynı toprak, farklı parçalar halinde ardarda yatırılan bir sermaye için yapar. [sayfa 597]

Eğer Tablo I'de [Bkz: s. 576] gösterilen, çeşitli kiracılar tarafından

herbiri 2½ sterlinlik bağımsız sermayeler biçiminde, dört toprak tipinin, A, B, C, ve D'nin her akrına yatırılacak olan 10 sterlinlik sermayenin aynısı, bunun yerine, D'nin tek ve aynı akrına ardarda yatırılsaydı, öyle ki birinci yatırım 4 quarter, ikincisi 3, üçüncüsü ve dördüncüsü 1 quarter (ya da bunun tersi bir sıralama ile) getirseydi, o zaman en az üretken olan sermayenin sağladığı quarter'ın fiyatı, yani = 3 sterlin, hiç farklılık rantı getirmeyecek, ama üretim-fiyatı 3 sterlin olan buğday arzına gereksinme olduğu sürece, üretim-fiyatını belirleyecekti. Ve kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğünü varsaydığımıza göre, öyle ki, 3 sterlinlik fiyat, genel olarak 2½ sterlinlik bir sermayenin getirdiği ortalama kârı içereceğine göre, öteki 2½ sterlinlik üç bölümden her biri, üretimdeki farka göre artı-kâr getirecektir, çünkü bu üretim, kendi üretim-fiyatında değil, 2½ sterlinlik en az üretken yatırımın üretim-fiyatında satılmaktadır; sonuncu yatırım hiç rant getirmez ve ürünlerinin fiyatı, üretim-fiyatları genel yasası ile belirlenir. Artı-kârın oluşumu, Tablo I'deki gibi olacaktır.

Burada bir kez daha görülmektedir ki, farklılık rantı II, farklılık rantı I'i önceden varsayar. 2½ sterlinlik bir sermayeden elde edilen, yani en kötü topraktan elde edilen asgari üretim, burada, 1 quarter varsayılmaktadır, Ayrıca, 4 quarter getiren ve kiracının 3 quarter'lık bir farklılık rantı ödediği 2½ sterlinden başka, D tipi toprakla iş gören kiracının, bu aynı toprağa, tıpkı en kötü toprak A üzerindeki aynı sermaye gibi, yalnızca 1 quarter getiren 2½ sterlin yatırdığı da varsayılmaktadır. Bu, rant getirmeyen bir sermaye yatırımı olacaktır, çünkü ona yalnızca ortalama kâr sağlamaktadır. Ranta dönüştürülebilecek hiç artı-kâr olmayacaktır. Öte yandan, D'deki ikinci sermaye yatırımının bu azalan ürünü, kâr oranı üzerine hiç bir etki yapmayacaktır. Sanki, 2½ sterlin A tipi toprağın ek bir akrına yeniden yatırılmış gibi olacaktır, bu artı-kârı ve dolayısıyla, A, B, C ve D topraklarının farklılık rantını hiç bir biçimde etkilemeyecek bir durumdur. Ama, kiracı için, D'deki bu 2½ sterlinlik ek yatırım, varsayımımıza uygun olarak, D'nin akrı başına yapılan başlangıçtaki 2½ sterlinlik yatırım kadar kârlı olabilecektir, bu sonuncusunun 4 quarter getirmesine karşın, bu böyledir. Dahası, eğer herbiri 2½ sterlinlik iki başka yatırım, sırasıyla 3 quarter ve 2 quarter'lık ek bir ürün getirecek olurlarsa, gene, D'deki, 4 quarter, yani 3 quarter'lık bir artı-kâr getiren 2½ sterlinlik ilk yatırımdan gelen ürüne oranla bir azalma olmuş olacaktır. Ama bu, yalnızca artı-kârın miktarındaki bir azalma olacaktır ve ne ortalama kârı ne de düzenleyici üretim-fiyatını etkilemeyecektir. Sonuncu durum, ancak, eğer, bu azalan artı-kârı getiren ek üretim, A'daki üretimi gereksiz kılar ve akr A'yı ekim dışına atarsa, sözkonusu olacaktır. Böyle bir durumda, eğer akr B, rantsız toprak ve piyasa-fiyatının düzenleyicisi haline gelmişse, akr D'deki ek sermaye yatırımının azalan üretkenliğine, üretim-fiyatında, örneğin 3 sterlinden 1½ sterline bir düşüş eşlik edecektir.

[sayfa 598]

D'nin ürünü şimdi = 4 + 1 + 3 + 2 = 10 *quarter* olacaktır, oysa

eskiden = 4 *quarter* idi. Ama B'nin düzenlediği *quarter* başına fiyat 1½ sterline düşmüş olacaktır. D ve B arasındaki fark = 10 - 2 = 8 *quarter, quarter* başına 1½ sterlin üzerinden = 12 sterlin olacaktır, oysa D'den gelen para-rant önceden = 9 sterlin idi. Buraya bir nokta koyalım. Akr başına hesaplanan rant miktarı, herbiri 2½ sterlinlik iki ek sermayenin azalan artı-kâr oranına karşın, %33$^1/_3$ artmış olacaktır.

Farklılık rantının genel olarak ve I. biçimle birleşmiş II. biçim halinde özel olarak, nasıl son derece karmaşık birleşmelere yolaçacağını buradan anlıyoruz, oysa örneğin Ricardo, bunu, çok tek-yanlı olarak ve sanki basit bir sorun imiş gibi ele almaktadır. Yukardaki durumda olduğu gibi, düzenleyici piyasa-fiyatında bir düşme ve aynı zamanda da verimli topraklardan gelen rantta yükselme olabilir, öyle ki, gerek mutlak ürün, gerek mutlak artı-ürün artar. (Farklılık rantı I'de, alçalan bir sıra ile, akr başına mutlak artı-ürünün sabit kalmasına ya da hatta azalmasına karşın, nispi artı-ürün ve böylece de akr başına rant artabilir.) Ama aynı zamanda da, aynı toprağa ardarda yapılan sermaye yatırımlarının üretkenliği, bunların büyük bir bölümünün daha verimli topraklara düşmesine karşın azalır. Belli bir görüş açısından –gerek üretim, gerekse üretim-fiyatları ile ilgili olarak– emeğin üretkenliği artmıştır. Ama, bir başka görüş açısından bu azalmıştır, çünkü artı-kâr oranı ve akr başına artı-ürün aynı topraktaki çeşitli sermaye yatırımları için azalır.

Ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliği durumunda, yalnızca, eğer bu sermaye yatırımları en kötü toprak A'nın dışında başkasına yapılamıyorsa, farklılık rantı II'ye, zorunlu olarak üretim-fiyatında bir artış ve üretkenlikte mutlak bir azalma eşlik eder. Eğer, 2½ sterlinlik bir sermaye yatırımı ile 3 sterlinlik bir üretim-fiyatında 1 *quarter* veren A'nın bir akrı, 2½ sterlinlik ek bir harcama, yani 5 sterlinlik toplam yatırım ile, yalnızca toplam 1½ *quarter* verirse, o zaman bu 1½ *quarter*'ın üretim fiyatı = 6 sterlin, ya da 1 *quarter*'inki = 4 sterlindir. Büyüyen bir sermaye yatırımı ile üretkenlikteki her azalma, burada akr başına düşen üretimde nispi bir azalma anlamına gelecektir , oysa, üstün nitelikte topraklar üzerinde, bu, yalnızca fazla artı-üründe bir azalmayı ifade edecektir.

Ama, eşyanın doğası gereği, entansif ekimin gelişmesiyle, yani aynı toprağa ardarda sermaye yatırımları ile, bu, daha iyi topraklar üzerinde daha avantajlı olarak ya da daha büyük ölçüde gerçekleşecektir. (Eskiden yararsız olan bir toprağın, yararlı toprak haline dönüştürüldüğü sürekli iyileştirmeleri kastetmiyoruz.) Bu yüzden, ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliğinin başlıca etkisi, yukarda belirtilen etki olmalıdır. Daha iyi toprağın seçilmesinin nedeni, yatırılan sermayenin kârlı olacağı konusunda en büyük vaadi vermesidir; çünkü bu toprak, yararlanılmaya hazır en doğal verimlilik öğelerini içermektedir. [sayfa 599]

Tahıl Yasalarının kaldırılmasından sonra, İngiltere'de ekim daha da yoğun hale geldiği zaman, eski buğday toprağının büyük bir bölümü başka amaçlara, özellikle sığır otlaklarına ayrılmış, buğday için en uygun

verimli toprağın ise suyu kurutulmuş ve başka yollarla iyileştirilmişti. Böylece, buğday ekimi için sermaye daha dar bir alanda yoğunlaşmıştı.

Bu durumda –ve en iyi toprağın en büyük artı-ürünü ile, rantsız toprak A'nın üretimi arasındaki bütün olası artı oranları, burada, akr başına artı-üründe, nispiden çok mutlak bir artışla uyuşur– yeni oluşan artı-kâr (potansiyel rant) eski ortalama kârın ranta dönüştürülmüş bir bölümünü (üretimin eskiden ortalama kârı ifade eden bir bölümünü) değil, bu biçimden ranta dönüştürülen ek bir artı-kârı temsil eder.

Öte yandan, yalnızca, tahıla olan talebin, piyasa-fiyatının A'nın üretim-fiyatının üstüne çıkacağı ölçüde arttığı, öyle ki A, B, ya da herhangi bir başka türde toprağın artı-ürününün, ancak 3 sterlinden daha yüksek bir fiyata arz olunabileceği bir durumda A, B, C ve D toprak tiplerinden herhangi birine yapılan ek bir sermaye yatırımından gelen üründeki azalışa, üretim-fiyatındaki ve düzenleyici piyasa-fiyatındaki bir yükselme eşlik edecektir. Bu, (en azından A'nın kalitesinde) ek A toprağının ekilmesiyle sonuçlanmaksızın ya da başka koşulların sonucu olan daha ucuz bir arz olmaksızın, uzun bir zaman dönemi boyunca devam ettiği sürece, başka her şey eşit ise, ücretler, ekmeğin fiyatındaki artışın sonucu olarak artacak ve kâr oranı buna uygun olarak düşecektir. Bu durumda, artan talebin, A'dan daha düşük kalitedeki toprağın ekime açılmasıyla mı, yoksa dört toprak tipinden herhangi birine yapılan ek sermaye yatırımlarıyla mı karşılandığı önemli değildir. Farklılık rantı, o zaman, azalan bir kâr oranı ile birlikte artacaktır.

Zaten ekili olan topraklara yatırılan daha sonraki ek sermayelerin azalan üretkenliğinin, üretim-fiyatında bir artışa, kâr oranında bir düşüşe ve daha yüksek farklılık rantının oluşmasına yolaçabileceği –çünkü, sonuncusu, belli koşullar altında, tıpkı A'dan daha düşük kalitedeki toprak, piyasa-fiyatına düzenliyormuşçasına her tür toprak üzerinde artacaktır– bu tek durum, Ricardo tarafından –farklılık rantı II'nin bütün oluşumunu indirgediği– tek durum, normal durum olarak nitelendirilmiştir.

Eğer yalnızca A tipi toprak ekilmiş olsaydı ve ona yapılan ardarda sermaye yatırımlarına üründeki orantılı bir artış eşlik etmemiş olsaydı, durum gene bu olacaktı.

O halde, burada, farklılık rantı II'nin incelenmesinde, farklılık rantı I tamamen gözden yitirilir.

Ekili topraklardan gelen arzın yetersiz olduğu ve bu nedenle düşük kalitede yeni ek toprak ekime açılıncaya kadar, ya da çeşitli toprak türlerine yatırılan ek sermayeden gelen toplam üretim, ancak, o zamana dek egemen olan üretim-fiyatından daha yüksek bir üretim-fiyatında arz edilinceye kadar, piyasa-fiyatının, sürekli olarak üretim-fiyatından [sayfa 600] yüksek olduğu bu durum dışında, ek sermayelerin üretkenliğindeki orantılı düşüş, düzenleyici üretim-fiyatını ve kâr oranını olduğu gibi bırakır. Geri kalanlar için, üç ek durum mümkündür.

a) Eğer A, B, C ya da D toprak tiplerinden herhangi birine yatırılan

ek sermaye, yalnızca A'nın üretim-fiyatıyla belirlenen kâr oranını getirirse, o zaman, A tipi ek toprağın ekilmesi durumunda oluşacağından daha fazla hiç bir artı-kâr ve dolayısıyla, hiçbir potansiyel rant oluşmaz.

b) Eğer ek sermaye daha büyük bir ürün getirirse, düzenleyici fiyatın aynı kalması koşuluyla, kuşkusuz, yeni artı-kâr (potansiyel rant) oluşur. Durum zorunlu olarak bu değildir; özellikle de, bu ek üretim, A toprağını ekim dışına ve böylece de rekabet eden topraklar dizisinin dışına attığı zaman, durum bu değildir. Bu durumda düzenleyici üretim-fiyatı düşer. Eğer buna ücretlerdeki bir düşme eşlik ederse, ya da eğer daha ucuz ürün, değişmeyen sermayeye onun öğelerinden biri olarak girecek olursa, kâr oranı yükselecektir. Eğer ek sermayenin artan üretkenliği en iyi topraklar olan C ve D üzerinde ortaya çıkmışsa, artan artı-kârın (ve dolayısıyla artan rantın) oluşumunun fiyatlardaki düşme ve kâr oranındaki yükselme ile ne ölçüde birlikte gideceği, bütünüyle, artan üretkenlik derecesine ve yeni ek sermaye miktarına bağlı olacaktır. Kâr oranı, ücretlerde bir düşme olmaksızın, değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlamasıyla da yükselebilir.

c) Eğer ek sermaye yatırımı azalan artı-kâr ile birlikte ama ek harcamadan gelen ürün, gene de A'ya yatırılan aynı sermayeden gelen ürünün üzerinden bir fazla bırakacak bir biçimde gerçekleşirse, artan arz, A toprağını ekim dışında bırakmadıkça, bütün durumlar altında yeni bir artı-kâr oluşumu meydana gelir. Bu, D, C, B ve A üzerinde aynı zamanda meydana gelebilir. Ama öte yandan, eğer en kötü toprak A, ekim dışına atılmışsa, o zaman, düzenleyici üretim-fiyatı düşer ve para olarak ifade edilen artı-kârın ve dolayısıyla farklılık rantının artması ya da düşmesi, 1 *quarter* azalmış fiyatı ile artı-kârı oluşturan *quarter*'ların artan sayısı arasındaki ilişkiye bağlı olacaktır. Ama her ne olursa olsun, burada belirtmeye değer ki, ardarda sermaye yatırımlarından gelen artı-kârın azalması ile, üretim-fiyatı, ilk bakışta, yükselecek gibi görülürken, bunun yerine düşebilir.

Bu azalan artı-ürünlerle ek sermaye yatırımları, bütünüyle, örneğin herbiri 2½ sterlinlik dört yeni bağımsız sermayenin, A ve B, B ve C, C ve D arasında verimliliğe sahip ve sırasıyla 1½, $2^1/_3$, $2^2/_3$ ve 3 *quarter* ürün veren topraklara yatırılacağı duruma tekabül eder. Bütün bu topraklar üzerinde, dört ek sermayenin hepsi için artı-kâr oranının, nispeten daha iyi topraktaki aynı sermaye yatırımının artı-kâr oranına oranla azalmış olmasına karşın, artı-kâr (potansiyel rant) oluşacaktır. Ve bu dört sermayenin, D'ye mi vb. yatırıldığı, yoksa D ve A arasında mı dağıtıldığı önemsiz olacaktır.

Şimdi farklılık rantının iki biçimi arasında önemli bir farka geliyoruz. [sayfa 601]

Farklılık rantı I'de, sabit üretim-fiyatı ve sabit farklılıklar mevcutken, akr başına düşen ortalama rant, ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı, rant ile birlikte artabilir. Ama bu ortalama, yalnızca bir soyut-

lamadır. Akr başına ya da sermayeye göre hesaplanan gerçek rant miktarı burada, aynı kalır.

Öte yandan, aynı koşullar altında, akr başına hesaplanan rant (farklılık rant II) miktarı, yatırılan sermayeye oranla ölçülen kâr oranı aynı kalsa da artabilir.

A, B, C ve D topraklarından herbirinde, 2½ sterlin yerine 5 sterlinlik sermayenin, yani 10 sterlin yerine toplam 20 sterlinin yatırılmasıyla, üretimin iki katına çıktığını ve nispi verimliliğin aynı kaldığını varsayalım. Bu, bu toprak türlerinden herbirinin 1 akrı yerine 2 akrını aynı maliyette ekmekle aynı şeydir. Kâr oranı aynı kalacaktır; bunun artı-kârla ya da rantla ilişkisi de aynı kalacaktır. Ama eğer, A şimdi 2, B - 4, C - 6 ve D - 8 *quarter* getiriyorsa, üretim-fiyatı gene de *quarter* başına 3 sterlin olarak kalacaktır, çünkü bu artış, aynı sermaye ile iki katına çıkmış olan verimlilik yüzünden değil, iki katına çıkmış sermaye ile aynı orantılı verimlilik yüzündendir. Eskiden nasıl A'nın 1 *quarteri* 3 sterline mal oluyorduysa, şimdi de A'nın iki *quarteri* 6 sterline malolacaktır. Dört toprağın hepsinde kâr iki katına çıkacaktır, ama yalnızca yatırılan sermaye iki katına çıktığı için. Ama, aynı oranda rant da iki katına çıkmış olacaktır; B için 1 yerine 2 *quarter,* C için 2 yerine 4 *quarter* ve D için 3 yerine 6 *quarter* olacaktır; ve buna uygun olarak da B, C ve D için para-rant, şimdi, sırasıyla 6 sterlin, 12 sterlin ve 18 sterlin olacaktır. Akr başına ürün gibi, akr başına para-rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı da, ki bununla para-rant sermayeye çevrilir, iki katına çıkacaktır. Bu biçimde hesaplanan tahıl ve para olarak rant miktarı ve böylece de toprağın fiyatı artar, çünkü hesaplanmasında kullanılan ölçüt, yani akr, sabit büyüklükte bir alandır. Öte yandan, yatırılan sermaye üzerinden kâr oranı olarak hesaplandığında, orantılı rant miktarında hiç bir değişiklik yoktur. 18'lik rant 10'luk sermaye yatırımına göre ne ise, 36'lık toplam rant, 20'lik sermaye yatırımına göre odur. Aynı şey, her tip toprağın para-rantının ona yatırılan sermayeye oranı için de geçerlidir; örneğin, C'de, 12 sterlinlik rant, 5 sterlinlik sermayeye göre ne ise, eskiden 6 sterlinlik rant, 2½ sterlinlik sermayeye göre o idi. Burada, yatırılan sermayeler arasında hiç bir yeni farklılık doğmaz, ama yalnızca, ek sermaye, eskiden olduğu gibi aynı orantılı ürüne sahip rant getiren topraklardan birine ya da hepsine yatırıldığı için, yeni artı-kârlar doğar. Örneğin eğer bu iki kat yatırım, yalnızca C'de yer almışsa, C, B ve D arasındaki sermayeye göre hesaplanan farklılık rantı aynı kalacaktır: çünkü C'den elde edilen rant miktarı iki katına çıktığı zaman, yatırılan sermaye de iki katına çıkmıştır.

Bu gösterir ki, üretim-fiyatı, kâr oranı ve farklılıklar değişmeden kalırken (ve dolayısıyla, sermayeye göre hesaplanan artı-kâr oranı ya da [sayfa 602] rant oranı değişmeden kalırken) akr başına düşen ürün ve para olarak rant miktarı ve, dolayısıyla, toprağın fiyatı yükselebilir.

Aynı şey, azalan artı-kâr ve dolayısıyla rant oranlarıyla, yani hâlâ rant getiren ek sermaye harcamalarının azalan üretkenliğiyle de meyda-

na gelebilir. Eğer 2½ sterlinlik ikinci sermaye yatırımları, üretimi iki katına çıkarmamış, B yalnızca 3½ *quarter,* C - 5 *quarter* ve D - 7* *quarter* getirmişse, B'deki 2½ sterlinlik ikinci sermaye için rant, 1 yerine yalnızca ½ *quarter,* C'de - 2 yerine 1 *quarter* ve D'de - 3 yerine 2 *quarter* olacaktır. Bu durumda ardarda iki yatırım için rant ve sermaye arasındaki

	Birinci Yatırım				İkinci Yatırım		
B: Rant	3 £	Sermaye	2½ £	B: Rant	1½ £	Sermaye	2½ £
C: Rant	6 £	Sermaye	2½ £	C: Rant	3 £	Sermaye	2½ £
D: Rant	9 £	Sermaye	2½ £	D: Rant	6 £	Sermaye	2½ £

oranlar şöyle olacaktır:

Sermayenin nispi üretkenliğinin ve sermaye üzerinden hesaplanan artı-kârın bu azalan oranına karşın, tahıl ve para-rant, B'de 1 *querter*'dan 1½ *querter*'a (3 sterlinden 4½ sterline), C'de - 2 *querter*'dan 3 *querter*'a (6 sterlinden 9 sterline) ve D'de - 3 *querter*'dan 5 *querter*'a (9 sterlinden 15 sterline) çıkmış olacaktır. Bu durumda ek sermayeler için farklılıklar, A'ya yatırılan sermayeye oranla, azalmış olacaktır, üretim-fiyatı aynı kalacaktır, ama akr başına rant ve dolayısıyla akr başına toprağın fiyatı artmış olacaktır. Şimdi farklılık rantı I'i, kendi temeli olarak öngören farklılık rantı II'nin bileşimleri ele alınacaktır. [sayfa 603]

* 1894 Almanca baskıda: 6 *quarter. -Ed*.

KIRKBİRİNCİ BÖLÜM
FARKLILIK RANTI II – BİRİNCİ DURUM:
ÜRETİM-FİYATI SABİT

BURADAKİ varsayım, piyasa-fiyatının, önceden olduğu gibi, en kötü toprak A'ya yatırılan sermaye tarafından düzenlendiğini kabul etmektedir.

I. Eğer rant getiren topraklardan –B, C, D– herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca A toprağı üzerindeki aynı sermaye kadar üretirse, yani eğer yalnızca düzenleyici üretim-fiyatında ortalama kâr getirir, ama hiç artı-kâr getirmezse, o zaman rant üzerindeki etkisi sıfırdır. Her şey eskisi gibi kalır. Sanki A kalitesinde, yani en kötü topraktan rasgele birkaç akr ekili alana eklenmiş gibidir.

II. Ek sermayeler çeşitli topraklardan herbirinin üzerinde, büyüklüklerine orantılı olarak ek ürün getirirler; bir başka deyişle üretim hacmi, her toprak tipinin özel verimliliğine göre – ek sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak büyür. Otuzdokuzuncu bölümde aşağıdaki Tablo I ile işe başladık. [Bkz: s. 605, Tablo I]:

Bu durumda, tabloda olduğu gibi, sermaye yatırımının bütün topraklarda iki katına çıkması zorunlu değildir. Ek sermaye bir ya da birkaç rant getiren toprağa, hangi oranda olursa olsun yatırıldığı sürece, yasa aynıdır. Gerekli olan tek şey, üretimin her toprak üzerinde sermaye ile aynı oranda artmasıdır. Burada rant, yalnızca, topraktaki artan bir [sayfa 604] sermaye yatırımının sonucu olarak ve bu artışla orantılı olarak artar.

TABLO I

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quert er	Sterlin	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	120
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	240
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	360*
Toplam	*4*	*10*		*12*	*10*		*30*	*6*	*18*	

* 1894 Almanca baskıda bu sütun: %12. %24, %36. -*Ed*.

Ve şimdi şuna dönüşmüştür:

TABLO II

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
A	1	2½+2½=5	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	4	3	12	2	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	6	3	18	3	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	8	3	24	6	18	360
Toplam	*4*	*20*			*20*		*60*	*12*	*36*	

Artan sermaye harcamasının sonucu olan ve bununla orantılı olan ürün ve ranttaki bu artış, ürünün ve rantın miktarı açısından, rant getiren aynı kalitedeki toprak parçalarının ekili alanlarının artmış olduğu ve eskiden aynı tip topraklara yatırılan sermaye harcamasına eşit bir harcama ile ekime açıldığı zamankinin aynıdır. Örneğin Tablo II'deki durumda, eğer 2½ sterlinlik ek sermaye B, C, ve D'nin ek bir akrına yatırılmış olsaydı, sonuç aynı kalacaktı.

Üstelik, bu varsayım, daha üretken bir sermaye yatırımını değil, yalnızca aynı alan üzerinde önceki başarının aynısıyla, daha fazla bir sermaye harcamasını ifade eder.

Bütün nispi oranlar burada aynı kalmaktadır. Kuşkusuz, oransal [sayfa 605] farklılıkları hesaba katmaz, salt aritmetik farklılıkları hesaba katarsak, o zaman, farklılık rantı, çeşitli topraklar üzerinde değişebilir. Örneğin ek sermayenin yalnızca B ve D'ye yatırılmış olduğunu varsayalım. Bu durumda D ve A arasındaki fark = 7 *quarter*'dır, oysa eskiden = 3 *quarter* idi; B ve A arasındaki fark = 3 *quarter*'dır, oysa eskiden = 1 idi; C ve B arasındaki fark = - 1'dir oysa eskiden = + 1 idi vb.. Ama, eşit sermaye harcamaları için üretkenlik farklılığını ifade ettiği ölçüde, farklılık rantı I'de belirleyici olan bu aritmetik farklılık, burada tamamen önemsizdir; çünkü yalnızca, çeşitli toprak parçaları üzerindeki her eşit serma-

ye bölümü için farklılık değişmeden kalırken, farklı ek sermaye yatırımlarının ya da ek yatırım yokluğunun bir sonucudur.

III. Ek sermayeler artı-ürün getirir ve böylece de artı-kâr oluşturur, ama kendi artışlarıyla orantılı olarak değil, azalan bir oranda. [Bkz: Tablo III.]

TABLO III

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quert er	Sterlin	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	2+1½=3½	3	10½	1½	4½	90
C	1	2½+2½=5	1	6	3+2=5	3	15	3	9	180
D	1	2½+2½=5	1	6	4+3½=7½	3	22½	5½	16½	330
Toplam		*17½*	*3½*	*21*	*17*		*51*	*10*	*30*	

Bu üçüncü varsayım durumunda da, gene ek ikinci sermaye yatırımlarının çeşitli topraklar arasında aynı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığı; azalan artı-kâr üretiminin orantılı olarak meydana gelip gelmediği; ek sermaye yatırımlarının hepsinin, rant getiren aynı toprak tipinde olup olmadığı, ya da bunların rant getiren değişik kalitedeki toprak parçaları arasında eşit olarak mı, yoksa eşit olmayan bir biçimde mi dağıtıldığı önemsizdir. Bütün bu durumlar geliştirilecek yasa için önemsizdir. Tek varsayım, ek sermaye yatırımlarının, rant getiren topraklardan herhangi birinin üzerinde artı-kâr getireceği, ama sermayedeki artış miktarına göre azalan oranda artı-kâr getireceğidir. Önümüzdeki tabloda bu azalmanın sınırları, en iyi toprak D üzerindeki ilk sermaye harcamasının ürünü olan 4 *quarter*= 12 sterlin ve en kötü toprak A'daki aynı sermaye harcamasının ürünü olan 1 *quarter*= 3 sterlin arasındadır. Sermaye yatırımı I durumunda, en iyi topraktan gelen ürün, üst sınırı oluşturur ve ne rant ne de artı-kâr getiren en kötü toprak A'daki aynı sermaye harcamasından [sayfa 606] gelen ürün, ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliği ile, artı-kâr üreten toprak tiplerinden herhangi biri üzerinde ardarda sermaye yatırımlarının getirdiği ürünün alt sınırıdır. Nasıl ki, varsayım II, ekili alana, daha iyi topraklardan, aynı kalitedeki toprak parçalarının eklendiği, ekili topraklardan herhangi birinin miktarının yükseldiği duruma tekabül ediyorsa, varsayım III de, çeşitli verimlilik dereceleri, D'den A'ya kadar, yani en iyiden en kötü topraklara kadar uzanan topraklar arasında dağılmış olan ek parçaların ekildiği duruma tekabül eder. Eğer ardarda sermaye harcamaları, yalnızca D toprağına yapılmışsa, bunlar, D ve A arasında, sonra D ve C arasında, ve gene bunun gibi D ve B arasındaki mevcut farklılıkları içerebilirler. Eğer bunların hepsi C toprağına yapılmışsa, o zaman yalnızca C ve A, ve C ve B arasındaki farklılıkları; eğer yalnızca B'ye yapılmışsa, yalnızca B ve A arasındaki farklılıkları

içerebilirler.

Ama yasa şudur: Bütün bu topraklar üzerinde, rant, yatırılan ek sermaye ile orantılı olarak olmasa da mutlak olarak artar.

Artı-kâr oranı, gerek ek sermaye, gerekse toprağa yatırılan toplam sermaye gözönünde tutulursa azalır; ama artı-kârın mutlak büyüklüğü artar; tıpkı, genel olarak sermaye üzerinden azalan kâr oranının çoğunlukla mutlak kâr miktarında bir artışla elele gitmesi gibi. Böylece B'ye yatırılan bir sermayenin ortalama artı-kârı = sermaye üzerinden %90'dır, oysa bu, ilk sermaye harcaması için = %120 idi. Ama toplam artı- kâr 1 *quarter*'dan 1½ *quarter*'a, ya da 3 sterlinden 4½ sterline yükselir. Toplam rant –yatırılan sermayenin iki kata çıkmış büyüklüğüyle ilişkili olarak değil de, kendi başına düşünülürse– mutlak olarak artmıştır. Çeşitli topraklardan gelen rantlardaki farklılıklar ve bunların nispi oranları, burada değişebilir; ama farklılıklardaki bu değişme, birbirine oranla rantlardaki artışın nedeni değil, bir sonucudur.

IV. Daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımlarının, ilk yatırımlardan daha çok ürün getirdiği durum, daha öte bir tahlil gerektirmemektedir. Söylemeye gerek yok ki, bu varsayım altında, akr başına rant artacak ve harcama hangi toprağa yapılmış olursa olsun, ek sermayeye oranla daha çok artacaktır. Bu durumda, ek sermaye yatırımına iyileştirmeler eşlik eder. Bu, ek bir daha az sermaye harcamasının, ek bir daha fazla sermaye harcamasının daha önce yarattığının aynısı, ya da ondan daha büyük bir etki yarattığı durumları da içerir. Bu durum bir önceki ile tamamen özdeş değildir, ve ayrım, bütün sermaye yatırımlarında önemlidir. Örneğin eğer 100, 10'luk bir kâr getirirse ve eğer belli bir biçimde kullanılan 200, 40'lık bir kâr getirirse, o zaman, kâr %10'dan %20'ye çıkmıştır ve bu ölçüde, sanki daha etkili bir biçimde kullanılan 50, 5 yerine 10'luk bir kâr getiriyormuş gibidir. Burada, kârın, üretimdeki orantılı bir artışla ilişkili olduğunu varsayıyoruz. Ancak fark şudur ki, bir durumda sermayeyi iki katına çıkarmam gerekirken, ötekinde, yarattığım etki, şimdiye kadar kullanılan sermaye ile iki katına çıkmıştır. 1) Eskisinin [sayfa 607] yarısı kadar canlı ve maddeleşmiş emekle, öncekinin aynı ürünü mü, yoksa, 2) aynı emekle öncekinin iki katı ürünü mü, yoksa, 3) iki katı emekle, eski üretimin dört katını mı üretmiş olmam hiç de aynı şey değildir. Birinci durumda, emek –canlı ya da maddeleşmiş biçimde– serbest kalmıştır ve başka türlü kullanılabilir; sermaye ve emeği kullanma gücü artar. Sermayenin (ve emeğin) serbest kalması, bizatihi bir zenginlik artışıdır; bu, bu ek sermayenin birikimle elde edilmişliğiyle tamamen aynı etkiye sahiptir, ama birikim zahmetine gerek bırakmamaktadır.

100'lük bir sermayenin on metrelik bir ürün ürettiğini varsayın. 100, değişmeyen sermayeyi, canlı emeği ve kârı içermektedir. Böylece bir metre 10'a malolur. Şimdi, eğer ben, aynı 100'lük sermaye ile 20 metre üretebilirsem, o zaman bir metre 5'e malolur. Öte yandan, eğer 50'lik bir sermaye ile 10 metre üretebilirsem, o zaman da bir metre ge-

ne 5'e malolur, ve önceki meta arzı yeterliyse, 50'lik bir sermaye serbest kalır. Eğer 40 metre üretmek için 200'lük bir sermaye yatırmam gerekiyorsa, o zamanda bir metre 5'e malolur. Değerin ve ayrıca fiyatın belirlenmesi, burada, sermaye harcamasıyla orantılı olan üretim miktarından başka herhangi bir farklılık ayırdetmemize olanak vermez. Ama birinci durumda, ek sermaye, belki de, eğer gerekli olursa, üretimi iki katına çıkarmak üzere tasarruf edilmiştir;* ikinci durumda sermaye serbest kalmıştır;** üçüncü durumda, eski üretken güç tarafından sağlanacağı zamanki ile aynı oranda olmasa bile, artan üretim, yalnızca yatırılan sermayenin çoğalması ile elde edilebilir. (Bu, Birinci Kısma dahildir.)

Kapitalist üretim açısından, değişmeyen sermaye kullanılması, her zaman,artı-değeri artırma bakımından değil, daha çok, maliyet-fiyatını düşürme bakımından, değişen sermaye kullanılmasından daha ucuzdur, – ve artı-değer yaratan öğede, emekte bile maliyet tasarrufu, düzenleyici üretim-fiyatı aynı kaldığı sürece, kapitalist için bu görevi yerine getirir ve ona kâr sağlar. Gerçekte, bu, kapitalist üretim tarzına uygun düşen kredi gelişmesini ve ikraz sermayesinde bir bolluğu öngörür. Eğer 100 sterlin yıl boyunca 5 emekçinin üretimi ise, bir yandan 100 sterlin ek değişmeyen sermaye; öte yandan da 100 sterlin değişen sermaye kullanırım. Eğer artı-değer oranı = %100 ise, o zaman, 5 emekçinin yarattığı değer = 200 sterlindir; öte yandan, 100 sterlin değişmeyen sermayenin değeri = 100 sterlin ve sermaye olarak, eğer faiz oranı = %5 ise, belki de = 105 sterlindir. Aynı para miktarları üretime değişmeyen sermaye değeri büyüklükleri olarak mı, yoksa değişen sermaye değeri büyüklükleri olarak mı sürülmelerine bağlı olarak, ürettikleri ürün açısından çok farklı değerler ifade ederler. Üstelik, kapitalistin görüş açısından metaların maliyetine ilişkin olarak şu farklılık da vardır; bu para, sabit sermayeye yatırıldığı ölçüde 100 sterlinlik değişmeyen sermayeden yalnızca [sayfa 608] aşınma ve eskime metaın değerine girer, oysa ücretlere yatırılan 100 sterlin, tümüyle, metada yeniden üretilmelidir.

Hiç sermaye edinmeyen ya da ancak yüksek faiz oranlarında edinen kolonistler ve genel olarak bağımsız küçük üreticiler durumunda, ürünün ücretleri temsil eden bölümü onların geliridir, oysa kapitalist için bu, bir sermaye yatırımı oluşturur. Bu yüzden, birinciler, bu emek harcanmasına, kendilerini her şeyden çok ilgilendiren emek-ürünün vazgeçilmez önkoşulu gözüyle bakarlar. Ama, artı-emeklerine gelince, zorunlu emek çıkarıldıktan sonra, bu, apaçık bir biçimde, artı-üründe gerçekleşir; ve bu sonuncuyu satabildikleri anda, ya da kendileri için kullandıkları anda, ona, kendilerine hiç bir şeye malolmamış bir şey gözüyle bakarlar, çünkü onlara hiç bir maddeleşmiş emeğe malolmamıştır. Onlara zenginliğin yabancılaşması gibi gözüken şey, yalnızca madde-

* 1894 Almanca baskıda: sermaye serbest kalır. *-Ed.*

** *Ibid.* : Ek sermaye tasarruf edilir. *-Ed.*

leşmiş emek harcanmasıdır. Kuşkusuz, ellerinden geldiğince yükseğe satmak isterler; ama değerin altında ve kapitalist üretim fiyatının altında bir satış bile, bu kâr, borçlar, ipotekler vb. tarafından önceden emilmedikçe, onlara gene kâr gibi görünür. Öte yandan, kapitalist için, gerek değişmeyen, gerekse değişen sermaye yatırımı, bir sermaye konmasını temsil eder. Sonuncunun nispeten daha büyük ölçüde konması, diğer şeyler aynı kalmak koşuluyla, maliyet-fiyatını ve, gerçekte, metaların değerini düşürür. Bu yüzden, kâr, yalnızca artı-emekten, dolayısıyla da yalnızca değişen sermaye kullanımından doğarsa da, canlı emek, birey olarak kapitaliste, üretim-fiyatındaki, başka her şeyden önce asgariye düşürülmesi gereken en pahalı unsur gibi görünebilir. Bu, donmuş emeğin nispeten daha büyük kullanımının canlı emeğe oranla, toplumsal emeğin üretkenliğinde bir artışa ve daha büyük bir toplumsal zenginliğe işaret ettiği gerçeğinin kapitalistvari tahrif edilmiş bir biçiminden başka bir şey değildir. Rekabet açısından, her şey böyle tahrif edilmiş ve başaşağı çevrilmiş görünür.

Üretim-fiyatlarının değişmeden kaldığı varsayılarak, daha iyi topraklardaki, yani B'den yukarı bütün topraklardaki ek sermaye yatırımları, değişmeyen, artan, ya da azalan üretkenlikle yapılabilir. A toprağı için, eğer üretkenlik aynı kalırsa –ki bunda toprak hiç rant getirmemeye devam eder– ve ayrıca eğer üretkenlik artarsa, bu, ancak varsaydığımız koşullar altında mümkün olacaktır; o zaman A'ya yatırılan sermayenin bir bölümü rant getirirken, öteki getirmeyecektir. Ama eğer A'daki üretkenlik azalacak olursa, bu, olanaksız olacaktır, çünkü, o zaman üretim-fiyatı aynı kalmayacak, yükselecektir. Ama bütün bu durumlarda, yani ek sermayelerin getirdiği artı-ürün, bu ek sermayelerle, ister orantılı, ister bu orandan daha büyük ya da daha küçük olsun –bu yüzden de sermaye üzerinden artı-kâr oranı, bu sermaye arttığı zaman, ister sabit kalsın, ister yükselsin, ister düşsün, akr başına artı-ürün ve buna uygun olan artı-kâr artar ve dolayısıyla tahıl ve para olarak potansiyel rant da artar. Akr başına hesaplanan artı-kâr ya da rantın salt miktarındaki [sayfa 609] büyüme, yani bir sabit birime –mevcut durumda bir akr ya da bir hektar gibi belli bir toprak miktarına– dayanılarak hesaplanmış artan bir miktar, artan bir oran olarak ifadesini bulur. Bundan dolayı akr başına hesaplanan rantın büyüklüğü, böyle koşullar altında yalnızca toprağa yatırılan sermayedeki artışın sonucu olarak artar. Elbette, bu, üretim-fiyatlarının aynı kaldığı varsayıldığında ve, öte yandan, ek sermayenin üretkenliği ister değişmeden kalsın, ister azalsın ya da artsın, buna bakmaksızın gerçekleşir. Bu son durumlar akr başına rantın büyüklüğünün arttığı aralığı değiştirir, bizzat bu artışın varlığını değil. Bu, farklılık rantı II'ye özgü olan ve onu farklılık rantı I'den ayıran bir olgudur. Eğer ek sermaye yatırımları, zaman içinde ardarda aynı toprağa yapılmak yerine, mekan içinde ardarda, uygun kalitedeki yeni ek toprak üzerine yanyana yapılmış olsaydı, rantın miktarı artmış olacaktı ve önceden de gösterildiği gibi,

toplam ekili alandan gelen ortalama rant da artacaktı, ama akr başına rantın büyüklüğü değil. Toplam üretimin ve artı-ürünün miktarı ve değeri sözkonusu olduğu ölçüde aynı sonuç verilmişse, sermayenin daha küçük bir toprak alanı üzerinde yoğunlaşması, akr başına rant miktarını yükseltir, oysa aynı koşullar altında, sermayenin daha büyük bir alana dağılması, öteki koşullar eşit olmak kaydıyla, bu etkiyi yaratmaz. Ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, aynı toprak alanı üzerinde sermayenin yoğunlaşması da o kadar gelişir ve bu yüzden de, akr başına hesaplanan rant o kadar çok artar. Dolayısıyla, üretim-fiyatlarının özdeş olduğu, top-rak tipindeki farklılıkların özdeş olduğu, ve aynı miktarda sermayenin yatırıldığı –ama bir ülkede, daha çok, sınırlı bir toprak alanı üzerinde ardarda harcamalar biçiminde olduğu halde, ötekinde, daha çok, daha büyük bir alana düzenli harcamalar biçiminde yatırıldığı– iki ülke veril-mişse, toplam rant her iki ülke için de aynı olsa bile, akr başına rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı birinci ülkede daha yüksek, ikincisinde daha düşük olacaktır. Böylece, rantın büyüklüğündeki farklılık, burada, çeşitli toprakların doğal verimliliğindeki farklılığın bir sonucu olarak açıklanamaz, kullanılan emeğin miktarındaki farklılığın bir sonucu olarak da açık-lanamaz, yalnızca sermayenin yatırıldığı farklı biçimlerin bir sonucu olarak açıklanabilir.

Burada artı-üründen sözettiğimizde, bu, her zaman, üretimin artıkârı temsil eden tam kesri olarak anlaşılmalıdır. Çoğunlukla, fazla ürün ya da artı-ürünle, üretimin toplam artı-değeri temsil eden bölümünü ya da bazı durumlarda ortalama kârı temsil eden bölümünü kastederiz. Bu terimin rant getiren sermaye durumunda aldığı özel anlam, daha önce de görüldüğü gibi, yanlış anlamaya yolaçmaktadır. [sayfa 610]

KIRKİKİNCİ BÖLÜM
FARKLILIK RANTI II – İKİNCİ DURUM: ÜRETİM-FİYATI DÜŞÜYOR

ÜRETİM-FİYATI, ek sermaye yatırımları, değişmeyen, düşen, ya da yükselen bir üretkenlik oranı ile birlikte yeraldığı zaman düşebilir.

I. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalır

Bu yüzden, bu durumda, varsayım, üretimin, çeşitli topraklara yatırılan sermaye ile orantılı olarak ve bunların herbirinin kalitelerine uygun olarak arttığıdır. Bu demektir ki, topraklardaki sabit farklılıklar için, artı-ürün, artan sermaye yatırımıyla orantılı olarak artar. O halde, bu durum farklılık rantını etkileyebilecek olan A toprağındaki herhangi bir ek sermaye yatırımını kapsamaz. Bu toprak için, artı-kâr oranı = 0'dır; böylece de, ek sermayenin üretkenliğinin ve dolayısıyla artı-kâr oranının aynı kaldığını varsaydığımızdan = 0 olarak kalır.

Ama bu koşullar altında düzenleyici üretim-fiyatı ancak düşebilir, çünkü bu, A'nın üretim-fiyatı değil, bir sonraki iyi toprağın, B'nin, ya da düzenleyici durumuna gelen A'dan daha iyi herhangi bir toprağın üretim-fiyatıdır; öyle ki, sermaye A'dan, ya da belki de, eğer C'nin üretim-fiyatı, düzenleyici üretim-fiyatı haline gelirse, A ve B'den çekilir ve böylece C'den aşağı durumda olan bütün topraklar, tahıl üreten topraklar [sayfa 611]

arasındaki rekabetin dışına atılır. Bunun önkoşulu, varsayılan koşullar altında, ek sermaye yatırımlarından gelen ek ürünün talebi karşılamasıdır, öyle ki, düşük kalitedeki A toprağından vb. gelen ürün, tam bir arzın yeniden kurulması için gereksiz hale gelir.

O halde, örneğin Tablo II'yi ele alalım, ama öyle bir biçimde ele alalım ki, 20 *quarter* yerine 18 *quarter* talebi karşılasın. A toprağı üretim dışı kalacaktır. B* ve onun *quarter* başına 30 şilinlik üretim-fiyatı düzenleyici olacaktır. Bu durumda, farklılık rantı şu biçime bürünür [Tablo: IV]

TABLO IV

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Toplam	*3*	*15*	*3*	*18*	*18*		*27*	*6*	*9*	

Tablo II'ye oranla, toprak rantı, böylece, 36 sterlinden 9 sterline ve tahılda 12 *quarter*'dan 6 *quarter*'a düşmüş olacaktır; toplam üretim yalnızca 20'den 18'e, 2 *quarter* düşmüş olacaktır. Sermaye üzerinden hesaplanan artı-kâr oranı, üçte-bire, yani %180'den %60'a düşmüş olacaktır.** Böylece, burada, üretim-fiyatındaki bir düşüşe, tahıl ve para olarak ranttaki bir azalma eşlik etmiştir.

Tablo I'e oranla, yalnızca para-rantta bir azalma vardır; her iki durumda da, tahıl-rant 6 *quarter*'dır; ama bir durumda bu = 18 sterlin, ötekinde ise 9 sterlindir. C*** toprağı için, tahıl-rant, Tablo I ile karşılaştırıldığında aynı kalmıştır. Gerçekte, aynı biçimde hareket eden ek sermayenin sonucu olan ek üretim yüzündendir ki, A'dan gelen ürün, piyasa-dışı bırakılmış, ve dolayısıyla A toprağı, rekabet içindeki bir üretim öğesi olarak safdışı edilmiştir ve bu gerçek yüzündendir ki, eskiden düşük kaliteli A toprağının oynadığı rolün aynısını daha iyi B toprağının oynadığı yeni bir farklılık rantı I oluşmuştur. Dolayısıyla, bir yandan B'den gelen rant ortadan kalkmıştır; öte yandan ise, ek sermaye yatırımı [sayfa 612] B'den gelen rant ortadan kalkmıştır; öte yandan ise, ek sermaye yatırımı ile B, C ve D arasındaki farklılıklarda –varsayımımıza uygun olarak– hiç bir değişme olmamıştır. Bu nedenle, üretimin ranta dönüştürülmüş olan bölümü azalmıştır.

Eğer, yukardaki sonuç –A dışında tutulmuşken talebin karşılanması– muhtemelen, C ya da D'deki, ya da her ikisindeki sermayenin iki katından fazlasının yatırılmasıyla başarılmış olsaydı, o zaman sorun far-

* 1894 Almanca baskıda: D. -*Ed*.
** *Ibid*.: yarıyarıya, %180'den %90'a,-*Ed*.
** 1894 Almanca baskıda: C ve D toprağı için. -*Ed*.

klı bir biçime bürünecekti. Örneğin, eğer üçüncü sermaye yatırımı, C'ye yapılmışsa. [Bkz: Tablo IVa.]

Bu durumda, Tablo IV ile karşılaştırıldığında, C'den gelen üretim 6 *quarter*'dan 9 *quarter*'a, artı-ürün 7 *quarter*'dan 3 *quarter*'a ve para-rant 3 sterlinden 4½ sterline yükselmiştir. Öte yandan, bu sonuncunun 12 sterlin olduğu Tablo II* ve 6 sterlin olduğu Tablo I ile karşılaştırıldığında, para-rant azalmıştır. Tahıl olarak toplam rant = 7 *quarter*'dır ve Tablo II'ye oranla (12 *quarter)* düşmüş ve Tablo I'e oranla (6 *quarter*) yükselmiştir; para olarak (10½ sterlin) her ikisine de oranla (18 sterlin ve 36 sterlin) düşmüştür.

Eğer 2½ sterlinlik üçüncü sermaye yatırımı, B toprağı üzerinde kullanılmış olsaydı, varsayımımıza göre, ardarda yatırımlar aynı toprak üzerinde hiç bir farklılık doğurmadığına ve B toprağı hiç bir rant getirmediğine göre, bu, gerçekten de üretimin miktarını değiştirecek, ama rantı etkilemeyecekti.

TABLO IVa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Toplam	*3*	*17½*	*3½*	*21*	*21*		*31½*	*7*	*10½*	

Öte yandan eğer üçüncü sermaye yatırımının, C yerine D üzerinde olduğunu varsayarsak, şunu elde ederiz [Bkz: s. 614, Tablo: IVb]

Burada yatırılan sermaye 10 sterline karşı yalnızca 17½ sterlin olmasına, yani iki katı olmamasına karşın, toplam ürün 22 *quarter*'dır, Tablo I'dekinin iki katından fazladır. Tablo II'de yatırılan sermayenin [sayfa 613] daha büyük – yani 20 sterlin olmasına karşın, toplam ürün de Tablo II'dekinden 2 *quarter* daha büyüktür.

TABLO IVb

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
Toplam	*3*	*17½*	*3½*	*21*	*22*		*33*	*8*	*11*	

* 1894 Almanca baskıda: I. -*Ed*.

Tablo I ile karşılaştırıldığında, D toprağından gelen tahıl-rant 3* *quarter*'dan 6 *quarter*'a çıktığı halde, para-rant, 9 sterlin olarak aynı kalmıştır. Tablo II ile karşılaştırıldığında, D'den gelen tahıl-rant aynıdır, yani 6 *quarter*'dır, ama para-rant 18 sterlinden 9 sterline düşmüştür.

Toplam rantları karşılaştırırsak, Tablo IVb'deki tahıl-rant = 8 *quarter,* Tablo I'dekinden = 6 *quarter,* ve Tablo IVa'dakinden = 7 *quarter,* daha büyüktür; ama Tablo II'dekinden = 12 *quarter,* daha küçüktür. Tablo IVb'deki para-rant = 12 sterlin, Tablo IVa'dakinden = 10½ sterlin, daha büyük ve Tablo I'dekinden = 18 sterlin, ve Tablo II'dekinden = 36 sterlin daha küçüktür.

Toplam rantın, Tablo IVb'deki koşullar altında (B'den gelen rantın safdışı edilmesiyle), Tablo I'dekine eşit olması için, 6 sterlinlik daha fazla artı-ürüne, yani yeni üretim-fiyatı olan 1½ sterlin üzerinden 4 *quarter*'a gereksinmemiz vardır. O zaman, Tablo I'deki gibi, gene 18 sterlinlik bir toplam rant elde ederiz. Gereken ek sermayenin büyüklüğü, onu, C'ye ya da D'ye yatırmamıza, ya da ikisi arasında bölüştürmemize göre değişecektir.

C'de, 5 sterlinlik sermaye 2 *quarter*'lık artı-ürün getirir; dolayısıyla 10 sterlinlik ek sermaye 4 *quarter*'lık ek artı-ürün getirir. D'de, burada varsayılan koşullar altında, yani ek sermaye yatırımlarının üretkenliğinin aynı kalması koşulunda, 4 *quarter*'lık ek tahıl-rant üretmek için, 5 sterlinlik ek sermaye yetecektir. O zaman, aşağıdaki sonuçları elde edeceğiz. (Bkz: s. 615, tablo IVe, IVd.)

Toplam para-rant, ek sermayelerin sabit üretim-fiyatlarında yatırıldığı Tablo II'dekinin tam yarısı olacaktır. [sayfa 614]

TABLO IVc

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1½	27	6	9	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
Toplam		*27½*	*5½*	*33*	*34*		*51*	*12*	*18*	

TABLO IVd

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	12½	2½	15	20	1½	30	10	15	120
Toplam		*22½*	*4½*	*27*	*30*		*45*	*12*	*18*	

* 1894 Almanca baskıda: 2. *-Ed.*

En önemli şey, yukardaki tabloları Tablo I ile karşılaştırmaktır. Görürüz ki, üretim-fiyatı yarıyarıya, yani *quarter* başına 60 şilinden 30 şiline düşmüşken, toplam para-rant, aynı, yani = 18 sterlin kalmıştır, ve tahıl-rant buna uygun olarak iki katına, 6 *quarter*'dan 12 *quarter*'a çıkmıştır. B üzerinde rant yokolmuştur; C üzerinde, para-rant, IVc'de yarıyarıya artmış, ama IVd'de yarıyarıya düşmüştür; D üzerinde IVe'de aynı, = 9 sterlin kalmış ve IVd'de 9 sterlinden 15 sterline çıkmıştır. Üretim 10 *quarter*'dan IVc'de 34 *quarter*'a ve IVd'de 30 *quarter*'a çıkmıştır; kâr ise, 2 sterlinden, IVc'de 5½ sterline ve IVd'de 4½ sterline çıkmıştır.

Toplam sermaye yatırımı, bu durumda 10 sterlinden 27½ sterline, ve ötekinde 10 sterlinden 22½ sterline çıkmıştır; yani her iki durumda da iki katından fazla artmıştır. Rant oranı, yani yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan rant, IV'ten IVd'ye kadar bütün tablolarda her toprak türü için her yerde aynıdır – ki bu, zaten, ardarda iki sermaye yatırımının üretkenlik oranının her toprak tipi için aynı kaldığı varsayımıyla ifade edilmiştir. Ama Tablo I'e oranla, bu oran, gerek bütün toprak türlerinin [sayfa 615] ortalaması, gerek tek tek bunların herbiri için, düşmüştür. Tablo I'de bu, ortalama olarak = %180 olduğu halde, IVc'de = 18 : 27½ x 100 = %65$^{5}/_{11}$, IVd'de = 18 : 22½ x 100 = %80'dir. Akr başına ortalama para-rant artmıştır. Önceden, Tablo I'de, dört akrın tümünden, akr başına ortalama 4½ sterlin olduğu halde, IVc ve IVd'de bu, üç akr üzerinde, akr başına 6 sterlindir. Rant getiren toprak üzerinde, eskiden ortalaması 6 sterlin olduğu halde, bu, şimdi akr başına 9 sterlindir. Demek ki, akr başına rantın para-değeri artmıştır ve şimdi eskiden temsil ettiğinin iki katı kadar tahılı temsil etmektedir; ama, 12 *quarter*'lık tahıl-rant, şimdi, sırasıyla 34 ve 30* *quarter*'lık toplam üretimin yansından az olduğu halde, Tablo I'de, 6 *quarter,* 10 *quarter*'lık toplam üretimin $^{3}/_{5}$'ini temsil eder. Dolayısıyla toplam üretimin tam kesri olarak rantın düşmüş olmasına ve ayrıca yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan rantın düşmüş olmasına karşın, rantın akr başına hesaplanan para-değeri yükselmiştir ve bir ürün olarak değeri daha da yükselmiştir. Eğer Tablo IVd'de, D toprağını ele alırsak, görürüz ki, burada sermaye harcamasına tekabül eden üretim-fiyatı = 15 sterlindir, ki bunun 12½ sterlini yatırılan sermayedir. Para-rant = 15 sterlindir. Tablo I'de, aynı D toprağı için, üretim-fiyatı = 3 sterlin, yatırılan sermaye = 2½ sterlin, ve para-rant = 9 sterlin idi; yani sonuncusu, üretim-fiyatının üç katı ve sermayenin hemen hemen dört katı idi. Tablo IVd'de, D için 15 sterlin olan para-rant, üretim-fiyatına tam eşittir ve sermayeden yalnızca ½ büyüktür. Gene de, akr başına para-rant $^{2}/_{3}$ büyüktür, yani, 9 sterlin yerine 15 sterlindir. Tablo I'de 3 *quarter*'lık tahıl-rant = 4 *quarter*'lık toplam ürünün ¾'üdür; Tablo IVd'de, bu, 10 *quarter* ya da D'nin akrı başına düşen toplam ürünün (20 *quarter*) yarısıdır. Bu göstermektedir ki, akr başına rant, toplam ürünün

* 1894 Almanca baskıda: 33 ve 27. -*Ed.*

daha küçük bir tam kesrini oluşturmasına ve yatırılan sermayeye oranla düşmüş olmasına karşın, akr başına rantın para-değeri ve tahıl değeri artabilir.

Tablo I'de toplam ürünün değeri = 30 sterlin; rant = 18 sterlin ya da onun yarısından fazladır. IVd'de toplam ürünün değeri = 45 sterlindir – ki bunun 18 sterlini ya da yarıdan azı ranttır.

Şimdi, fiyatta *quarter* başına 1½ sterlinlik düşüşe, yani %50'lik bir düşüşe karşın, ve rekabet eden toprakların 4 akrdan 3 akra düşmesine karşın, akr başına hesaplanan, gerek tahıl-rant, gerek para-rant artarken, toplam para-rantın aynı kalmasının ve toplam tahıl-rantın iki katına çıkmasının nedeni, daha fazla *quarter*'lık artı-ürün üretilmesidir. Tahılın fiyatı %50 düşer ve artı-ürün %100 artar. Ama bu sonucun elde edilmesi için, varsaydığımız koşullar altında toplam üretim üç katına çıkmalıdır ve üstün topraklardaki sermaye yatırımı, iki katından fazla artmalıdır. Bu sonuncunun hangi oranda artması gerektiği, her toprak tipine yatırılan sermayenin üretkenliğinin, onun büyüklüğüyle orantılı olarak arttığı daima varsayılırsa, her, şeyden önce, ek sermaye yatırımlarının daha iyi [sayfa 616] ve en iyi topraklar arasındaki dağılımına bağlıdır.

Eğer üretim-fiyatındaki düşüş daha küçük olsaydı, aynı para-rantı üretmek için daha az ek sermaye gerekecekti. Eğer A toprağını ekim dışına atmak için gerekli olan arz –ve bu yalnızca A'nın akrı başına düşen üretime değil, ayrıca A'nın tüm ekili alan içindeki payına da bağlıdır– böylece, eğer bu amaç için gerekli olan arz, ve bu nedenle, A'dan daha iyi topraklarda gerekli olan ek sermaye yatırımı miktarı da daha büyük olsaydı, o zaman, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, B toprağının para ve tahıl-rant getirir olmaktan çıkmasına karşın, para ve tahıl-rantlar daha da çok artacaktı.

Eğer A'dan çıkartılan sermaye = 5 sterlin olsaydı, bu durum için karşılaştırılacak tablolar, Tablo II ve Tablo IVd olacaktı. Toplam üretim 20 *quarter*'dan 30, *quarter*'a yükselecekti. Para-rant yalnızca yarı büyüklükte, ya da 36 sterlin yerine 18 sterlin olacaktı; tahıl-rant, aynı, yani 12 *quarter* olacaktı.

Eğer, D üzerinde, 27½ sterlinlik bir sermayeyle, 44 *quarter* = 66 sterlinlik –D'nin eski oranına uygun olarak 2½ sterlinlik sermaye başına 4 *quarter*– bir toplam ürün üretebilseydi, toplam rant, bir kez daha, Tablo II'de elde edilen düzeye ulaşacaktı, ve tablo, aşağıdaki gibi görünecekti:

Toprak Tipi	Sermaye (Sterlin)	Üretim (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	27½	44	22	33
Toplam	*37½*	*54*	*24*	*36*

Toplam üretim, Tablo II'deki 20 *quarter*'a karşı 54 *quarter* ola-

caktı ve para-rant aynı = 36 sterlin olacaktı. Ama toplam sermaye 37½ sterlin olacaktı, oysa bu, Tablo II'de = 20 idi. Toplam yatırılan sermaye hemen hemen iki katına çıkacakken, üretim, yaklaşık olarak, üç katına çıkacaktı; tahıl-rant iki katına çıkacak ve para-rant aynı kalacaktı. Demek ki, eğer –üretkenlik aynı kalırken– rant getiren daha iyi topraklardaki, yani A'dan daha iyi bütün topraklardaki ek para-sermaye yatırımının bir sonucu olarak fiyat düşerse, o zaman, toplam sermaye, üretim ve tahıl-rantla aynı oranda artmama eğilimine sahiptir; böylece, tahıl-ranttaki artış, düşen fiyat yüzünden ortaya çıkan para-rant kaybını karşılayabilir. Aynı yasa, ayrıca, D'ye değil, C'ye, yani daha fazla rant getiren topraklar yerine daha az rant getiren topraklara daha çok sermaye yatırıldıkça, yatırılan sermayenin orantılı bir biçimde büyük olması gereği ile de kendini ortaya koyar. Sorun, yalnızca şudur: para-rantın aynı kalabilmesi [sayfa 617] ya da yükselebilmesi için, belli bir miktarda ek artı-ürün üretilmelidir, ve artı-ürün getiren toprakların verimliliği ne kadar büyükse, bu, o kadar az sermaye gerektirecektir. Eğer B ve C, ve C ve D arasındaki farklılık daha da büyükse, daha az ek sermaye gerekli olacaktır. Kesin oran, 1) fiyattaki düşüş oranı, bir başka deyişle, şimdi rant getirmeyen B toprağı ile, eskiden rant getirmeyen toprak olan A arasındaki farklılık tarafından; 2) B'nin üstündeki daha iyi topraklar arasındaki farklılıkların oranı tarafından; 3) yeni yatırılan ek sermaye miktarı tarafından; ve 4) bunun, çeşitli kalitedeki topraklar arasında dağılımı tarafından belirlenir.

Gerçekte, görüyoruz ki, bu yasa, yalnızca, birinci durumda zaten gösterilmiş olan şeyi ifade etmektedir: Üretim-fiyatı verildiği zaman, büyüklüğü ne olursa olsun, rant, ek sermaye yatırımının bir sonucu olarak artabilir. Çünkü, A'nın safdışı edilmesi yüzünden şimdi B'nin en kötü toprak ve *quarter* başına 1½ sterlinin yeni üretim-fiyatı olduğu bir durumda, yeni bir farklılık rantı I'e sahip bulunuyoruz. Bu, Tablo II için olduğu kadar, Tablo IV için de geçerlidir. Başlangıç noktamızın A yerine B toprağı olması ve üretim-fiyatımızın 3 sterlin yerine 1½ sterlin olarak alınması dışında, bu, aynı yasadır.

Burada önemli olan şey şudur: Sermayeyi A toprağından çekmek ve arzı onsuz yaratmak için, şu ya da bu kadar sermaye gerekli olduğu ölçüde, görürüz ki, bütün toprak parçalarında olmasa da, en azından bazılarında ve ekili toprak parçalarının ortalaması sözkonusu olduğu sürece, buna, değişmeyen, yükselen, ya da alçalan bir akr başına rant eşlik edebilir. Görmüştük ki, tahıl-rant ve para-rant, birbirleriyle tek tür bir ilişki sürdürmezler. Tahıl-rantın hâlâ ekonomide bir önem taşıması, yalnızca gelenekler yüzündendir. Bunun gibi, pekala gösterilebilir ki, örneğin, bir fabrikatör, 5 sterlinlik kârı ile, önceden 10 sterlinlik bir kârla satın alabileceğinden çok daha fazla iplik satın alabilir. Bu her durum ve koşulda gösterir ki, sayın toprakbeyleri, aynı zamanda, imalatçı kuruluşların, şeker rafinerilerinin ve alkol damıtım evlerinin vb. sahipleri ya da hissedarları oldukları zaman, kendi hammaddelerinin üreticileri

olmak sıfatıyla, para-rant düştüğü zaman bile, gene önemli bir kâr sağlayabilirler.[34]

II. Ek Sermayenin Azalan Üretkenlik Oranı

Demin ele alınan durumda olduğu gibi, bu durumda da, üretim-fiyatı, ancak A'dan daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımları A'dan gelen üretimi gereksiz kıldığı ve bu yüzden sermaye A'dan çekildiği, [sayfa 618] ya da A öteki ürünlerin üretimi için kullanıldığı zaman düşebildiği ölçüde, bu, soruna, yeni hiç bir şey getirmemektedir. Bu durum yukarda ayrıntılı olarak tartışılmış bulunuyor. Akr başına tahıl ve para olarak rantın artabileceği, azalabileceği ya da değişmeden kalabileceği gösterilmişti.

Karşılaştırmaları yaparken, kolaylık olsun diye, aşağıdaki tabloyu veriyoruz [Tablo IV]:

TABLO IV

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Quarter Başına Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
A	1	2½	½	3	1	0	0	0
B	1	2½	½	1½	2	1	3	120%
C	1	2½	½	1	3	2	6	240%
D	1	2½	½	$^3/_4$	4	3	9	360%
Toplam	*4*	*10*			*10*	*6*	*18*	*180% (Ortalama)*

Şimdi, B, C ve D'nin, azalan bir üretkenlik oranında sağladıkları 16 *quarter*'lık bir miktarın A'yı ekim dışında tutmaya yettiğini varsayalım. Böyle bir durumda Tablo III, aşağıdakine dönüşür [Tablo V]:

TABLO V

Toprak Tipi	Akr	Sermaye Yatırımı £	Kâr £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	2½+2½=5	1	2+1½=3½	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	2½+2½=5	1	3+2=5	$1^5/_7$	$8^4/_7$	1½	$2^4/_7$	%$51^3/_7$
D	1	2½+2½=5	1	4+3½=7½	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	%$137^1/_7$**
Toplam	*3****	*15*		*16*		*$27\,^3/_7$*	*5½*	*$9^3/_7$*	*%$94^2/_7$ Ortalama*****

* 1894 Almanca baskıda: 512/5. *-Ed.*

** *Ibid.*: 1371/5. *-Ed.*

*** *Ibid.*: 4. *-Ed.*

**** Burada, VI., VII., VIII., IX. ve X. Tablolardaki gibi hiç rant getirmeyen toprak hesaba katılmamışnr. *-Ed.*

[34] Yukardaki, IVa'dan IVd'ye kadar olan tablolar yeniden hesaplanmalıdır. Çünkü bunların

Burada, ek sermayenin azalan bir üretkenlik oranında, ve çeşitli toprak tipleri için değişen bir azalmada, düzenleyici üretim-fiyatı 3 sterlinden $1^5/_7$ sterline düşmüştür. Sermaye yatırımı, yarı yarıya –10 sterlinden 15 sterline– yükselmiştir. Para-rant, hemen hemen yarı yarıya [sayfa 619] –18 sterlinden $9^3/_7$ sterline düşmüştür, ama tahıl-rant, yalnızca $^1/_{12}$ oranında *–6 quarter*'dan 5½ *quarter*'a– düşmüştür. Toplam üretim 10'dan l6'ya, ya da %60 oranında yükselmiştir. Tahıl-rant, toplam ürünün üçtebirinden biraz azını oluşturmaktadır. Yatırılan sermayenin para-ranta oranı 15 : $9^3/_7$'dir, oysa eskiden bu oran 10 : 18 idi.

III. Ek Sermayenin Artan Üretkenlik Oranı

Bu, bu bölümün başındaki, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim-fiyatının düştüğü Değişke I'den, yalnızca, A toprağım dışarda bırakmak için belli bir miktar ek ürün gerektiğinde, bunun burada hızlı olmasıyla ayrılır.

Ek sermaye yatırımlarının artan üretkenliğinde olduğu gibi düşen üretkenliğinde de, yaratılan etki, yatırımların çeşitli topraklar arasındaki dağılımına uygun olarak değişebilir. Bu değişen etki, farklılıkları dengelediği ya da vurguladığı ölçüde, daha iyi toprakların farklılık rantı ve bundan dolayı da toplam rant, zaten farklılık rantı I'de olduğu gibi, düşecek ya da yükselecektir. Diğer bakımlardan, herşey, A ile birlikte dışarda bırakılan toprak alanının ve sermayenin büyüklüğüne, ve talebi karşılayacak ek ürünü üretmek için, yükselen bir üretkenlik halinde, gerekli olan artan sermayenin nispi büyüklüğüne bağlıdır.

Burada incelenmeye değer olan ve gerçekten de bizi bu farklılık kârının farklılık rantına dönüştürülme yolunun araştırılmasına geri götüren tek nokta şudur:

Üretim-fiyatının aynı kaldığı birinci durumda, A'ya yatırılabilecek olan ek sermaye, farklılık rantına etki yapmaz, çünkü A toprağı, eskiden olduğu gibi hiç bir rant getirmez, ürününün fiyatı aynı kalır ve piyasayı düzenlemeye devam eder.

Üretkenlik oranı aynı kalırken, üretim-fiyatının düştüğü ikinci durumda, Değişke I'de, A toprağı zorunlu olarak dışarda bırakılacaktır. Değişke II için (düşen üretkenlik oranı durumunda düşen üretim-fiyatı) bu daha da geçerlidir. Çünkü tersi durumda A toprağına yatırılan ek

hepsinde bir hesaplama hatası vardır. Bu durum, bu tablolardan çıkartılan teorik sonuçları etkilememişse de, kısmen, akr başına üretim için oldukça büyük sayısal değerler getirmiştir. Bunlara bile ilke olarak karşı çıkılamaz. Bütün kabartma ve topoğrafik haritalarda, düşey için, yatay için olandan çok daha büyük bir ölçek seçmek adettir. Ama gene de, herhangi biri, tarımcı duygularının bu yüzden incindiğini düşünürse, akr sayısını onu tatmin edecek herhangi bir sayısal değerle çarpmakta serbesttir. Ayrıca, Tablo I'de, 1, 2, 3, 4 *quarter* yerine, akr başına 10,12, 14, 16 *bushel* (8 *bushel* = 1 *quarter*) seçilebilir, öteki tablolardaki elde edilen sayısal değerler olasılık sınırları içinde kalacaktır; sonucun, yani rant artışının sermaye artışına oranının tamamen aynı olduğu görülecektir. Bir sonraki bölümde yayınlayanın dahil ettiği tablolarda böyle yapılmıştır. - *F. E.*

sermaye üretim-fiyatını artırmak zorunda kalacaktır. Ama, burada, ek sermayenin üretkenliğinin artması yüzünden üretim-fiyatının düştüğü ikinci durumun Değişke III'ünde, bu ek sermaye, bazı koşullar altında, daha iyi topraklara olduğu gibi, A toprağına da yatırılabilir. 2½ sterlinlik bir ek sermayenin A toprağına yatırıldığı zaman 1 *quarter* yerine 1½ *quarter* ürettiğini varsayalım. [Bkz: s. 621, Tablo VI.]

TABLO VI

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
A	1	2½+2½=5	1	6	$1+1\frac{1}{5}=2\frac{1}{5}$	$2\frac{8}{11}$	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	$2+2\frac{2}{5}=4\frac{2}{5}$	$2\frac{8}{11}$	12	$2\frac{1}{5}$	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	$3+3\frac{3}{5}=6\frac{3}{5}$	$2\frac{8}{11}$	18	$4\frac{2}{5}$	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	$4+4\frac{4}{5}=8\frac{4}{5}$	$2\frac{8}{11}$	24	$6\frac{3}{5}$	18	360
		20	*4*	*24*	*22*		*60*	*$13\frac{1}{5}$*	*36*	*240*

Temel Tablo I ile karşılaştırılmaktan başka, bu tablo, iki katlık bir sermaye yatırımının, sermaye yatırımına orantılı olan sabit bir üretkenlikle birlikte gittiği Tablo II ile de karşılaştırılmalıdır.

Varsayımımıza uygun olarak, düzenleyici üretim-fiyatı düşer. Eğer bu, sabit, = 3 sterlin kalacak olsaydı, o zaman eskiden yalnızca 2½ sterlinlik bir sermaye ile hiç bir rant getirmeyen en kötü toprak A, şimdi, daha kötü toprak ekime sokulmaksızın rant getirecekti. Bu, yatırılan ilk [sayfa 620] sermaye, için değil, sermayenin yalnızca bir bölümü için bu toprağın üretkenliğindeki bir artış nedeniyle olacaktı. İlk 3 sterlinlik üretim-fiyatı 1 *quarter* getirir; ikincisi $1\frac{1}{5}$ *quarter* getirir; ama $2\frac{1}{5}$ *quarter*'lık tüm ürün, şimdi ortalama fiyatı üzerinden satılmaktadır. Ek sermaye yatırımıyla,üretkenlik oranı arttığına göre, bu bir iyileştirmeyi öngörür. Bu iyileştirme akr başına yatırılan sermayede genel bir artıştan (daha fazla gübre, daha fazla mekanikleşmiş emek, vb.) oluşabilir, ya da öyle olabilir ki, nitelik olarak farklı, daha üretken bir sermaye yatırımının ortaya çıkarılması, eğer mümkünse, yalnızca bu ek sermaye aracılığıyla mümkün olur. Her iki durumda da, akr başına 5 sterlinlik sermaye yatırımı $2\frac{1}{5}$ *quarter*'lık bir ürün getirir, oysa bu sermayenin yarısının, yani 2½ sterlinin yatırılması, yalnızca 1 *quarter*'lık ürün getirir. A tipi topraktan önemli bir alan, akr başına yalnızca 2½ sterlinlik bir sermaye ile ekilmeye devam edildiği sürece, A toprağından gelen ürün, geçici pazar koşullarına bakılmaksızın, yeni ortalama fiyat yerine, ancak daha yüksek bir üretim-fiyatı üzerinden satılmaya devam edilebilirdi. Ama, akr başına 5 sterlinlik sermaye biçimindeki yeni ilişki ve dolayısıyla da iyileştirilmiş yönetim evrensel hale gelir gelmez düzenleyici üretim-fiyatı $2\frac{8}{11}$ sterline düşmek zorunda kalacaktır. Sermayenin iki bölümü arasındaki, farklılık ortadan kalkacaktır, ve o zaman, aslında, bir akrlık A toprağının yalnızca

2½ sterlinlik bir sermaye ile ekilmesi anormal olacak, yani yeni üretim koşullarına uymayacaktır. Bu durumda, aynı akra yatırılan sermayenin farklı bölümlerinin getirdiği ürünler arasında artık bir farklılık olmayacak, ancak akr başına yeterli ve yetersiz bir toplam sermaye yatırımı arasında bir farklılık olacaktır. Bu *her şeyden* önce göstermektedir ki, çok sayıdaki kiracı çiftçilerin ellinde bulunan yetersiz sermaye (çok sayıda olmalıdır, çünkü küçük bir sayı, yalnızca üretim-fiyatlarının altında satmak zorunda kalırdı), toprakların kendilerinin, azalan bir dizide farklılaşmalarıyla aynı etkiyi doğurur. Düşük kalitedeki toprakların düşük [sayfa 621] kalitede ekimi, üstün topraklardan gelen rantı artırır; eşit ölçüde kötü kalitede daha iyi ekilmiş topraklardan, tersi durumda, gelmeyecek olan rantın gelmesine bile yolaçabilir. *İkinci olarak,* göstermektedir ki, farklılık rantı, aynı toplam alana yapılan, ardarda sermaye yatırımlarından doğduğu ölçüde, gerçekte, çeşitli sermaye yatırımlarının etkilerinin artık tanınamadığı ve ayırdedilemediği ve bu yüzden de en kötü topraktan rant gelmesi sonucunu vermek yerine: 1) örneğin A'nın bir akrın toplam ürününün ortalama fiyatını yeni düzenleyici fiyat yaptığı, ve 2) yeni koşullar altında toprağın yeterli ekimi için gerekli olan akr başına toplam sermaye miktarının değişmesi olarak ortaya çıktığı, ve tek tek ardarda sermaye yatırımlarının da, bunların herbirine ait etkileri kadar, seçilemez bir biçimde, birbirine karışmış görüneceği bir ortalamaya dönüşür. Üstün kalitedeki topraklardan gelen tek tek farklılık rantları için de tamamen aynı şey geçerlidir. Her durumda, bunlar, –şimdi normal hale gelmiş olan– artmış sermaye yatırımında sözkonusu topraktan gelen ortalama üretim ile en kötü topraktan gelen üretim arasındaki farkla belirlenirler.

Hiçbir toprak,bir sermaye yatırımı olmaksızın ürün vermez. Basit farklılık rantında, farklılık rantı I'de bile, durum budur; üretim-fiyatını düzenleyen bir akrlık A toprağı, şu şu fiyatlarla şu şu kadar ürün getirir, ve üstün kalitede B ve D toprakları şu kadar farklılık ürünü ve dolayısıyla düzenleyici üretim-fiyatında, şu şu kadar para-rant getirir dendiği zaman, daima mevcut üretim koşulları altında normal sayılan belli bir miktar sermayenin yatırıldığı varsayılmaktadır. Aynı biçimde, metaların üretim-fiyatlarında üretilebilmeleri için, her ayrı sanayi dalında, belli bir asgari sermaye gereklidir.

Eğer bu asgari düzey, aynı toprak üzerindeki iyileştirmelerle ilişkili olan ardarda sermaye yatırımlarının bir sonucu olarak değişirse, bu değişiklik kerteli olarak gerçekleşir. Örneğin A'nın, belirli bir sayıda akrı bu ek işler sermayeyi almadığı sürece, A'nın daha iyi ekilen akrlarında, değişmeyen üretim-fiyatı yüzünden, bir rant ortaya çıkar ve bütün üstün kalitedeki topraklardan, B, C ve D'den gelen rant artar. Ama yeni ekim yöntemi normal yöntem olacak kadar genel hale gelir gelmez, üretim-fiyatı düşer; üstün kalitedeki parçalardan gelen rant gene azalır, ve A toprağının şimdi ortalama hale gelmiş olan işler sermayeye sahip bulun-

mayan bölümü, ürününü, bireysel üretim-fiyatının, yani ortalama kârın altında satmak zorunda kalır.

Düşen bir üretim-fiyatı durumunda, bu, ayrıca, artan sermaye yatırımının sonucu olarak –gereken toplam ürün, üstün kalitedeki topraklarca sağlanır sağlanmaz, ve böylece, örneğin, işler sermaye, A'dan çekilir çekilmez, yani A, bu belli ürünün, örneğin buğdayın üretiminde artık rakip olmaktan çıkar çıkmaz– ek sermayenin azalan üretkenliğiyle bile ortaya çıkar. Yeni düzenleyici daha iyi toprak B'ye, şimdi ortalama olarak yatırılması gereken sermaye miktarı, bu durumda normal hale gelir, [sayfa 622] ve toprak parçalarının değişen verimliliğinden sözedildiği zaman, bu yeni akr başına normal sermaye miktarının kullanıldığı varsayılmaktadır.

Öte yandan, açıktır ki, örneğin İngiltere'de 1848'den önce akr başına 8 sterlin ve bu yıldan sonra 12 sterlin olan bu ortalama sermaye yatırımı, kira sözleşmelerinin yapılmasında ölçüt olacaktır. Bundan daha fazla harcayan çiftçi için, sözleşme süresi boyunca, artı-kârı ranta dönüştürülmez. Sözleşmenin bitiminden sonra bunun olup olmayacağı da aynı ek sermaye artırımını yapabilecek durumda olan çiftçiler arasındaki rekabete bağlı olacaktır. Burada, artan üretimi, aynı ya da hatta azalan bir sermaye harcanması ile sağlamaya devam eden türde sürekli toprak iyileştirmelerinden söz etmiyoruz. Bu tür iyileştirmeler, sermayenin ürünleri olmalarına karşın, toprağın kalitesindeki doğal farklılıklarla aynı etkiye sahiptir.

O halde görüyoruz ki, farklılık rantı II durumunda, aslında farklılık rantı I durumunda görünmeyen bir etken ortaya çıkar, çünkü bu sonuncusu, akr başına normal sermaye yatırımındaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak var olmaya devam edebilir. Bu etken, bir yandan, üretimi, şimdi akr başına normal ortalama üretim olarak görünen, düzenleyici A toprağındaki çeşitli sermaye yatırımlarının sonuçlarının bulanıklaşmasıdır. Öte yandan da normal asgarideki ya da akr başına sermaye yatırımının ortalama büyüklüğündeki değişikliktir, öyle ki, bu değişiklik toprağın bir özelliği gibi görünür. En sonu, bu, artı-kârı rant biçimine dönüştürme yolundaki farklılıktır.

Üstelik, I ve II. tablolarla karşılaştırıldığında Tabla VI gösteriyor ki, para-rant, I'e göre iki kat artmış, ama II'ye göre değişmemişken, tahıl-rant, I'e göre iki kattan fazla ve II'ye göre $1^1/_5$ *quarter* artmıştır. Eğer (öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla) daha fazla ek sermaye, üstün kalitedeki topraklara ayrılmış olsaydı, ya da eğer öte yandan A'daki ek sermayenin etkisi daha az farkedilir, ve böylece A'dan gelen *quarter* başına düzenleyici ortalama fiyat daha yüksek olsaydı, bu para-rant büyük ölçüde artmış olacaktı.

Eğer ek sermaye aracılığıyla doğan üretkenlik artışı, çeşitli topraklar için başka başka sonuçlar verirse, bu, onların farklılık rantlarında bir değişiklik yaratacaktır.

Her durum ve koşulda, gösterilmiştir ki, örneğin iki katına çıkmış bir sermaye yatırımı ile akr başına rant, –üretim-fiyatı, yatırılan ek sermayenin üretkenlik oranının artması sonucu düşerken, yani bu üretkenlik, artan sermayeden daha yüksek bir oranda büyüdüğü zaman– yalnızca iki katına çıkmakla kalmayabilir, iki kattan fazla da artabilir. Ama eğer üretim-fiyatı, A toprağının üretkenliğindeki daha hızlı bir artış sonucu çok daha aşağı düşecek olursa, bu düşebilir de.

Örneğin B ve C'deki ek sermaye yatırımlarının, üretkenliği, A'da artırdıkları oranda artırmadıklarını, öyle ki, B ve C için orantılı farklılıkların azaldığını ve üretimdeki artışın fiyattaki düşüşü karşılamadığını [sayfa 623] varsayalım. Bu durumda, Tablo II ile karşılaştırıldığında, D'den gelen rant artacak ve B ve C'den gelen düşecektir.

En sonu, eğer üstün kaliteli topraklara A'da olduğundan daha fazla ek sermaye, üretkenlikte aynı nispi artışla yatırılmışsa, ya da eğer üstün kaliteli topraklardaki ek sermaye yatırımı, artan bir üretkenlik oranında yapılmışsa, para-rant yükselecektir. Her iki durumda da farklılıklar artacaktır.

Ek sermaye yatırımının getirdiği iyileştirme, farklılıkları tamamen ya da kısmen azalttığı ve A'yı B ve C'den daha fazla etkilediği zaman para-rant düşer. Üstün kaliteli toprakların üretkenliğindeki artış ne kadar küçükse, bu, o kadar fazla düşer. Tahıl-rant yükselecek mi, düşecek mi, yoksa değişmeden mi kalacak, bu, yaratılan eşitsizliğin derecesine bağlıdır.

TABLO VIa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye Yatırımı £	Kâr £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)
A	1	2½+2½=5	1	1+3=4	1½	6	0	0
B	1	2½+2½=5	1	2+2½=4½	1½	6¾	½	¾
C	1	2½+2½=5	1	3+5=8	1½	12	4	6
D	1	2½+2½=5	1	4+12=16	1½	24	12	18
Toplam	*4*	*20*		*32½*			*16½*	*24¾*

Ya –çeşidi toprakların ek verimliliğindeki orantılı farklılık değişmeden kalırken– rant getiren topraklara, rant getirmeyen A toprağından daha fazla sermaye yatırıldığı zaman ve daha yüksek rant getiren topraklara, daha düşük rant getirenlerden daha fazla sermaye yatırıldığı zaman; ya da verimlilik –ek sermaye aynı kalırken– daha iyi ve en iyi topraklarda A'da olduğundan daha çok arttığı zaman, para-rant artar ve bunun gibi tahıl-rant da artar, yani para ve tahıl-rantlar daha iyi topraklardaki daha kötülerdekinin üzerinde olan bu verimlilik artışıyla orantılı olarak artar.

Ama bütün durumlarda, artan üretken güç, yalnızca değişmeyen sermaye yatırımıyla, artan verimliliğin sonucu olmayıp, ek bir sermayenin sonucu olduğu zaman, rantta nispi bir artış vardır. Şu görüş açısı

mutlak olarak geçerlidir: bu sermaye, ister sabit ya da azalan fiyatlarda sabit bir üretkenlik oranıyla, ister sabit ya da düşen fiyatlarda azalan bir üretkenlik oranıyla, isterse düşen fiyatlarda artan bir üretkenlik oranıyla faaliyet göstersin, bütün öteki durumlarda olduğu gibi, burada da, rant [sayfa 624] ve akr başına artan rant (farklılık rantı I durumunda olduğu gibi, bütün ekili alan üzerinden – ortalama rant büyüklüğü), topraktaki artan bir sermaye yatırımının sonucudur. Çünkü bizim varsayımımız: ek sermayenin, sabit, düşen, ya da yükselen bir üretkenlik oranıyla sabit fiyatlar; ve sabit, düşen ya da yükselen üretkenlik oranıyla düşen fiyatlar, şuna dönüşür: sabit ya da düşen fiyatlarda ek sermayenin sabit bir üretkenlik oranı, sabit ya da düşen fiyatlarda düşen bir üretkenlik oranı, ve sabit ve düşen fiyatlarda artan bir üretkenlik oranı. Bütün bu durumlarda rant değişmeden kalabilir ya da düşebilirse de, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, eğer ek sermaye yatırımı, artan üretkenlik için bir önkoşul değilse, daha da fazla düşecektir. Bu durumda ek sermaye, mutlak olarak azalmış olsa bile her zaman nispeten yüksek rantın nedenidir. [sayfa 625]

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FARKLILIK RANTI II – ÜÇÜNCÜ DURUM: YÜKSELEN ÜRETİM-FİYATI SONUÇLAR

[YÜKSELEN bir üretim-fiyatı, hiç rant getirmeyen en kötü kalitedeki toprağın üretkenliğinin azalmasını öngörür. A toprağına yatırılan 2½ sterlinlik sermaye 1 *quarter*'dan az, ya da 5 sterlin - 2 *quarter*'dan az üretmedikçe, ya da A'dan bile daha kötü bir toprak ekime açılmak zorunda olmadıkça, varsayılan düzenleyici üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterlinin üzerine çıkamaz.

İkinci sermaye yatırımının, sabit ya da hatta artan üretkenliği durumunda, bu, ancak eğer 2½ sterlinlik birinci sermaye yatırımının üretkenliği azalmışsa mümkün olacaktır. Bu durum oldukça sık görülür. Örneğin, eski ekim yöntemi altında yüzeysel bir sürme ile, gücü tükenmiş olan üst toprak gitgide daha az ürün verdiği zaman ve sonra da, daha derinden sürülerek altüst edilen toprak, daha rasyonel bir ekimle eskisinden daha iyi ürün ürettiği zaman. Ama, doğrusunu söylemek gerekirse, bu özel durum burada geçerli değildir. Yatırılan 2½ sterlinlik *ilk* sermayenin üretkenliğinin azalması, koşulların orada da benzer olduğu varsayılsa bile, üstün topraklar için farklılık rantı I'de bir azalma anlamına gelir; oysa biz, burada, yalnızca farklılık rantı II'nin üzerinde duruyoruz. Ama bu özel durum, farklılık rantı II'nin varlığı öngörülmeden ortaya [sayfa

626] çıkamayacağı ve aslında farklılık rantı I'deki bir değişikliğin II üzerindeki etkisini temsil ettiği için, bunu örneklendirerek açıklayacağız [Tablo: VII]:

TABLO VII

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim -Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	2½+2½=5	1	6	½+1¼=$1^1/_3$	$3^3/_7$	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	1+2½=3½	$3^3/_7$	12	1¾	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	1½+3¾=5¼	$3^3/_7$	18	3½	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	4+5=7	$3^3/_7$	24	5¼	18	360
		20			*17½*		*60*	*10½*	*36*	*240*

Para-rant ve kazanç, Tablo II'dekinin aynıdır. Artan düzenleyici üretim-fiyatı, ürün miktarı olarak kaybedilmiş olanı telafi eder; bu fiyat ve ürün miktarı ters orantılı olduğuna göre bunların matematiksel çarpımının aynı kalacağı açıktır.

Yukardaki durumda, ikinci sermaye yatırımının üretkenliğinin, birinci sermayenin ilk üretkenliğinden daha büyük olduğu varsayılmıştır. Aşağıdaki tabloda gösterileceği üzere, ikinci yatırımın, yalnızca birincininkine eş bir üretkenliğe sahip olduğunu varsayarsak, hiç bir şey değişmez. [Bkz: Tablo VIII]

TABLO VIII

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim -Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	2½+2½=5	1	6	½+1¼=$1^1/_3$	4	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	1+2=3	4	12	1½	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	1½+3=4½	4	18	3	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	2+4=6	4	24	4½	18	360
		20			*15*		*60*	*9*	*36*	*240*

Burada da, aynı oranda artan üretim-fiyatı, para-rantta olduğu gibi, ürün durumunda da, üretkenlikteki azalmayı tamamen telafi eder.

Üçüncü durum, saf biçimiyle, ancak birinci sermaye yatırımının üretkenliği sabit kalırken, ikinci sermaye yatırımının üretkenliği azaldığı [sayfa 627] zaman –ki birinci ve ikinci durumlarda bu her zaman varsayılmıştır– ortaya çıkar. Burada farklılık rantı I etkilenmemiştir, yani, değişiklik yalnızca farklılık rantı II'den doğan bölümü etkilemektedir. İki örnek vereceğiz: birinci örnekte ikinci sermaye yatırımının üretkenliğinin ½'ye, ikinci örnekte ¼'e indiğini varsayıyoruz [Tablo IX]:

TABLO IX

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	2½+2½=5	1	6	1+½=1½	4	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	2+1=3	4	12	1½	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	3+1½=4½	4	18	3	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	4+2=6	4	24	4½	18	360
		20			*15*		*60*	*9*	*36*	*240*

Üretkenlikteki azalmanın Tablo VIII'de birinci sermaye yatırımı için, IX'da ikinci sermaye yatırımı için olması gerçeği dışında Tablo IX, Tablo VIII'in aynısıdır [Tablo X]:

TABLO X

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	2½+2½=5	1	6	1+¼=1¼	$4^4/_5$	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	2+½=2½	$4^4/_5$	12	1¼	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	3+¾=3¾	$4^4/_5$	18	2½	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	4+1=5	$4^4/_5$	24	3¾	18	360
		20			*12½*		*60*	*7½*	*36*	*240*

Bu tabloda da, toplam kazanç, para-rant ve rant oranı, Tablo II, VII ve VIII'dekinin aynı kalır, çünkü yatırılan sermaye aynı kalırken, ürün ve satış-fiyatı gene ters orantılıdır. [sayfa 628]

Ama, üretim-fiyatının yükseldiği öteki olası durumda, yani o zamana kadar ekilme zahmetine değmeyen kötü kalitedeki toprağın ekime açılması durumunda işler nasıldır?

a ile göstereceğimiz bu tür bir toprağın rekabete girdiğini varsayalım. O zaman eskiden rant getirmeyen A toprağı rant getirecek ve önceki Tablo VII, VIII, ve X, aşağıdaki biçimleri alacaklardır [Tablo VIIa, VIIIa, Xa):

TABLO VIIa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim -Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artış
								Querter	Sterlin	
a	1	5	1	6	1½	4	6	0	0	0
A	1	2½+2½	1	6	½+1¼=1¾	4	7	¼	1	1
B	1	2½+2½	1	6	1+2½=3½	4	14	2	8	1+7
C	1	2½+2½	1	6	1½+3¾=5¼	4	21	3¾	15	1+2x7
D	1	2½+2½	1	6	2+3=7	4	28	5½	22	1+3x7
				30	*19*		*76*	*11½*	*46*	

TABLO VIIIa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim -Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artış
								Querter	Sterlin	
a	1	5	1	6	1¼	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
A	1	2½+2½	1	6	½+1=1½	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	¼	$1\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
B	1	2½+2½	1	6	1+2=3	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	1¾*	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}$
C	1	2½+2½	1	6	1½+3=4½	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	3¼	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5}+2x7\frac{1}{5}$
D	1	2½+2½	1	6	2+4=6	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	4¾	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5}+3x7\frac{1}{5}$
				30	*16¼*		*78*	*10***	*48*	

* 1894 Almanca baskıda: 2¼. -*Ed.*
** *Ibid.*: 9. -*Ed.*

TABLO Xa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artış
								Querter	Sterlin	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$4\frac{1}{3}$	6	0	0	0
A	1	2½+2½	1	6	1+¼=1¼	$4\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$
B	1	2½+2½	1	6	2+½=2½	$4\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}$
C	1	2½+2½	1	6	3+¾=3¾	$4\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14	$\frac{2}{3}+2x6\frac{2}{3}$
D	1	2½+2½	1	6	4+1=5	$4\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$	$20\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}+3x6\frac{2}{3}$
				30	*$13\frac{5}{8}$*		*$72\frac{2}{3}$*	*8*	*$42\frac{2}{3}$*	

a toprağının araya katılmasıyla yeni bir farklılık rantı I doğar; bu yeni temel üzerinde, farklılık rantı II de değişmiş bir biçimde gelişir. *a* toprağı yukardaki üç tablonun herbirinde farklı verimliliğe sahiptir; orantılı [sayfa 629] olarak artan verimlilikler dizisi ancak A toprağıyla başlar. Yükselen rantlar dizisi de aynı biçimde davranır. Daha önce rantsız olan, en kötü rant getiren toprağın rantı, yalnızca bütün daha yüksek rantlara eklenen bir sabittir. Ancak bu sabitin çıkarılmasından sonradır ki, farklılıklar dizisi daha yüksek rantlar için açıkça ortaya çıkar ve bunun gibi, farklı toprakların verimlilik dizisi ile olan paralelliği de ortaya çıkar. Bütün tablolarda A'dan D'ye kadar verimlilikler şu ilişki içindedir: 1: 2 : 3 : 4, ve buna uygun olarak rantlar da şu ilişki içindedir:

VIIa'da 1 : (1 + 7) : (1 + 2 x 7) : (1 + 3 x 7),

VIIIa'da $1\frac{1}{5}$: ($1\frac{1}{5}$ + $7\frac{1}{5}$) : ($1\frac{1}{5}$ + 2 x $7\frac{1}{5}$) : ($1\frac{1}{5}$ + 3 x $7\frac{1}{5}$), ve

Xa'da $\frac{2}{3}$: ($\frac{2}{3}$ + $6\frac{2}{3}$) : ($\frac{2}{3}$ + 2 X $6\frac{2}{3}$) : ($\frac{2}{3}$ + 3 x $6\frac{2}{3}$).

Kısacası eğer A'dan gelen rant = *n*, ve bir sonraki daha yüksek verimlilikteki topraktan gelen rant = *n* +*m* ise, dizi şöyledir: n : (n + mı) : (n + 2m) : (n + 3m), vb.. -*F. E.*]

[Daha önce geçen üçüncü durum, elyazmasında ayrıntısıyla incelenmediğinden –yalnızca başlık vardır– yukarda olduğu gibi elinden gelen en iyi bir biçimde boşluğu doldurmak, yayınlayana düşen bir görev

oldu. Ancak, buna ek olarak, üç ana durum ve dokuz alt durumdan oluşan yukardaki tüm farklılık rantı II tahlilinden genel sonuçlar çıkarmak da gene ona düşmektedir. Ancak elyazmasında sunulan örnekler bu amaca pek uygun düşmemektedir. Birincisi, bunlar eşit alanlar için ürünleri 1 : 2 : 3 : 4, ilişkisinde olan toprak parçalarını, yani ta başından beri büyük ölçüde abartılmış olan ve bu temel üzerine yapılan varsayımların ve hesapların daha sonraki gelişmesinde son derece müthiş sayısal değerlere yolaçan farklılıkları karşılaştırırlar. İkincisi, tamamen yanlış [sayfa 630] bir izlenim yaratırlar. Eğer 1 : 2 : 3 : 4, vb. ilişkisinde olan verimlilik dereceleri için 0 : 1 : 2 : 3 vb. dizisinde rantlar elde edilmişse, kişi ikinci diziyi birinciden çıkarmak ve rantların iki kat, üç kat vb. artmasını, toplam ürünlerin iki kat, üç kat vb. artmasıyla açıklamak eğilimine kapılır. Oysa bu, bütünüyle yanlış olacaktır. Verimlilik dereceleri n : (n + 1) : (n + 2) : (n + 3) : (n + 4) ilişkisinde olduğu zaman bile, rantlar 0 : 1 : 2 : 3 : 4 ilişkisi içindedirler. Rantlar verimlilik *dereceleri* gibi değil, –sıfır noktası olarak rantsız toprakla başlayan verimlilik farklılıkları gibi ilişkidedirler.

Metni örneklemek için özgün tabloların sunulması gerekliydi. Ama aşağıdaki araştırma sonuçları için anlaşılır bir temel elde etmek üzere, aşağıda ürünlerin *bushel* 1/8 *quarter* ya da 36,35 litre) olarak ve şilin (=mark) olarak gösterildiği yeni bir tablo dizisi sunuyorum.

Bunların birincisi, Tablo XI, önceki Tablo I'e tekabül eder. 10 şilinlik kâr eklendiğinde = akr başına 60 şilinlik bir toplam üretim-fiyatı yapan, 50 şilinlik bir *ilk* sermaye yatırımıyla A'dan E'ye kadar beş farklı kalitedeki toprak için ürünleri ve rantları gösterir. Tahıl olarak ürün daha düşük alınmıştır: akr başına 10, 12, 14, 16, 18 *bushel.* Ortaya çıkan üretim-fiyatı, *bushel* başına 6 şilindir.

Aşağıdaki 13 tablo, bu bölümde ve önceki iki bölümde incelenen, sabit, düşen ve yükselen üretim-fiyatlarında aynı toprakta akr başına 50 şilinlik *ek* sermayenin yatırıldığı farklılık rantı II'nin üç farklı durumuna tekabül eder. Bu durumlardan herbiri, sırasıyla birinciye göre ikinci sermaye yatırımının 1) sabit 2) düşen ve 3) yükselen üretkenliği durumunda aldıkları biçimle sunulmuşlardır. Bu örnekleme amacı için özellikle yararlı olan birkaç başka değişke yaratır.

Durum I'de: Sabit üretim-fiyatı – şunları elde ederiz:

Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo XII).

Değişke 2: Üretkenlik azalır. Bu, ancak, A toprağında hiç bir ikinci sermaye yatırımı yapılmadığı zaman yer alabilir, yani öyle ki:

a) B toprağı da hiç rant getirmez (Tablo XIII), ya da,

b) B toprağı tümüyle rantsız hale gelmez (Tablo XIV).

Değişke 3: Üretkenlik artar (Tablo XV). Bu durum da, gene, A toprağında ikinci bir sermaye yatırımını dıştalar.

Durum II'de: Düşen üretim-fiyatı – şunları elde ederiz:

Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo

XVI).

Değişke 2: Üretkenlik azalır (Tablo XVII). Bu iki değişke, A toprağının rekabet dışına çıkarılmasını ve B toprağının rantsız hale gelmesini ve üretim-fiyatını düzenlemesini gerektirir.

Değişke 3: Üretkenlik artar (Tablo XVIII). Burada A toprağı düzenleyici kalır.

Durum III'te: Yükselen üretim-fiyatı – iki olasılık vardır: A toprağı [sayfa 631] rantsız kalabilir ve fiyatı düzenlemeye devam edebilir, ya da A'dan daha kötü toprak rekabete girer ve fiyatı düzenler, bu durumda A, rant getirir.

Birinci olasılık : A toprağı düzenleyici olarak kalır.

Değişke 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XIX). Bu, bizim varsaydığımız koşullar altında, birinci yatırımın üretkenliğinin azalması koşuluyla mümkündür.

Değişke 2: İkinci yatırımın üretkenliği azalır (Tablo XX). Bu, birinci, yatırımın aynı üretkenliği koruyabileceği olasılığını dıştalamaz.

Değişke 3: İkinci yatırımın üretkenliği artar (Tablo XXI*). Bu, gene, birinci yatırımın üretkenliğinin düşmesini öngörür.

İkinci olasılık : Düşük kalitedeki bir toprak (*a* ile gösterilen) rekabete girer; A toprağı rant getirir.

Değişke 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XXII).

Değişke 2: Üretkenlik azalır (Tablo XXIII).

Değişke 3: Üretkenlik artar (Tablo XXIV).

Bu üç değişke, sorunun genel koşullarına uyar ve daha fazla yorum gerektirmez. Şimdi tabloları veriyoruz [Tablo XI]:

TABLO XI

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2x12
D	60	16	6	96	36	3x12
E	60	18	6	108	48	4x12
					120	10x12

Aynı toprağa yatırılan ikinci sermaye için:

Birinci Durum: Üretim-fiyatı değişmeden kalır.

Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. [Tablo XII] [sayfa 632]

Değişke 2 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; A toprağın da ikinci bir yatırım yoktur.

1) B toprağı rant getirmez olur. [Tablo XIII.]

*1894 Almanca baskıda: XIX, -*Ed*.

TABLO XII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2X24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3X24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4X24
					240	10x24

TABLO XIII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+8=20	6	120	0	0
C	60+60=120	14+9¹/₃=23¹/₃	6	140	20	20
D	60+60=120	16+10²/₃=26²/₃	6	160	40	2x20
E	60+60=120	18+12*=30	6	180	60	3x20
					120	6x20

* 1894 Almanca baskıda: 20. *-Ed.*

2) B toprağı tamamen rantsız hale gelmez. [Tablo XIV.]

TABLO XIV

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+9=21	6	126	6	6
C	60+60=120	14+10½=24½	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12=28	6	168	48	6+2x21
E	60+60=120	18+13½=31½	6	189	69	6+3x21
					150	4x6+6x21

Değişke 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar; burada da, A toprağında ikinci bir yatırım yoktur. [Tablo XV.]

TABLO XV

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15=27	6	162	42	42
C	60+60=120	14+17½=31½	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20=36	6	216	96	42+2x27
E	60+60=120	18+22½=40½	6	243	123	42+3x27
					330	4x42+6x27

[sayfa 633]

İkinci durum: Üretim-fiyatı azalır.

Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. A to-

prağı rekabet dışına çıkar ve B toprağı rantsız hale gelir. [Tablo XVI.]

TABLO XVI

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2x20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3x20
					120	6x20

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; A toprağı rekabet dışına çıkar ve B toprağı rantsız hale gelir. [Tablo XVII.]

TABLO XVII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
B	60+60=120	12+9=21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60+60=120	14+10½=24½	$5^5/_7$	140	20	20
D	60+60=120	16+12=28	$5^5/_7$	160	40	2x20
E	60+60=120	18+13½=31½	$5^5/_7$	180	60	3x20
					120	6x20

Değişke 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar; A toprağı rekabette kalır; B toprağı rant getirir. [Tablo XVIII.]

TABLO XVIII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	10+15=25	$4^4/_5$	120	0	0
B	60+60=120	12+18=30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60+60=120	14+21=35	$4^4/_5$	168	48	2x24
D	60+60=120	16+24=46	$4^4/_5$	192	72	3x24
E	60+60-120	18+27=45	$4^4/_5$	216	96	4x24
					240	10x24

Üçüncü Durum: Üretim-fiyatı yükselir.

A) A toprağı rantsız olarak kalır ve fiyatı düzenlemeye devam eder.

Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır; bu, birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin azalmasını gerektirir. [Tablo XIX.] [sayfa 634]

TABLO XIX

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	5+15=20	6	120	0	0
B	60+60=120	6 +18=24	6	144	24	24
C	60+60=120	7+21=28	6	168	48	2x24
D	60+60=120	8+24=32	6	192	72	3x24
E	60+60=120	9+27=36	6	216	96	4x24
					240	10x24

* 1894 Almanca baskıda, Tablo XXI'in rakamları yanlışlıkla bu başlık altına sokulmuştur. Bunlar, *Değişke 1*'e uygun olarak değiştirilmiştir. -*Ed*.

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenlik azalır; bu, birinci yatırımın sabit üretkenliğini dıştalamaz. [Tablo XX.]

TABLO XX

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 5 = 15	8	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 6 = 18	8	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 7 = 21	8	168	48	2 x 24
D	60 + 60 = 120	16 + 8 = 24	8	192	72	3 x 24
E	60 + 60 = 120	18 + 9 = 27	8	216	96	4 x 24
					240	10 x 24

Değişke 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; varsayılan koşullar altında, bu, birinci yatırımın azalan üretkenliğini öngörür. [Tablo XXI.]

TABLO XXI

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	5+12½=17½	$6^6/_7$	120	0	0
B	60+60=120	6+15=21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60+60=120	7+17½=24½	$6^6/_7$	168	48	2x24
D	60+60=120	8+20=28	$6^6/_7$	192	72	3x24
E	60+60=120	9+22½=31½	$6^6/_7$	216	96	4x24
					240	10x24

B) Düşük kalitede bir toprak (*a* ile gösterilen) fiyat düzenleyicisi haline gelir ve böylece A toprağı rant getirir. Bu, bütün değişkeler için, ikinci yatırımın sabit üretkenliğini mümkün kılar.

Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. [Tablo XXII.] [sayfa 635]

TABLO XXII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
a	120	16	7½	120	0	0
A	60+60=120	10+10=20	7½	150	30	30
B	60+60=120	12+12=24	7½	180	60	2x30
C	60+60=120	14+14=28	7½	210	90	3x30
D	60+60=120	16+16=32	7½	240	120	4x30
E	60+60=120	18+18=36	7½	270	150	5x30
					450	15x30

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır. [Tablo XXIII.]

Değişke 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar. [Tablo XXIV.]

TABLO XXIII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
a	120	15	8	120	0	0
A	60+60=120	10+7½=17½	8	140	20	20
B	60+60=120	12+9=21	8	168	48	20+28
C	60+60=120	14+10½=24½	8	196	76	20+2x28
D	60+60=120	16+12=28	8	224	104	20+3x28
E	60+60=120	18+13½=31½	8	252	132	20+4x28
					380	5x20+10x28

TABLO XXIV

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
a	120	16	7½	120	0	0
A	60+60=120	10+12½=21½	7½	168¾	48¾	15+33¾
B	60+60=120	12+15=27	7½	202½	82½	15+2x33¾
C	60+60=120	14+17½=31½	7½	236¼	116¼	15+3x33¾
D	60+60=120	16+20=36	7½	270	150	15+4x33¾
E	60+60=120	18+22½=40½	7½	303¾	183¾	15+5x33¾
					581¼	5x15+15x33¾

Bu tablolar aşağıdaki sonuçlara yolaçar: Her şeyden önce, rantlar dizisi –rantsız düzenleyici toprağı sıfır noktası olarak alırsak– tıpkı verimlilik farklılıkları dizisi gibi davranır. Rantı belirleyen etkenler mutlak ürün değil, yalnızca ürün farklılıklarıdır. [sayfa 636] Çeşitli topraklar ister akr başına 1, 2, 3, 4, 5 *bushel* getirsin, isterse 11, 12, 13, 14, 15 *bushel* getirsin, her iki durumda da rantlar, 0, 1, 2, 3, 4 *bushel* dizisini ya da bunların para olarak eşdeğerini oluştururlar.

Ama çok daha önemli olan şey, aynı toprakta yinelenen sermaye yatırımı ile elde edilen toplam ranta ilişkin sonuçtur.

Tahlil edilen 13 durumdan beşinde, sermaye yatırımı iki katına çıktığında toplam rant *iki katına çıkar,* 10 x 12 şilin yerine 10 x 24 şilin = 240 şilin olur. Bu durumlar şunlardır:

Durum I, sabit fiyat, değişke 1: sabit üretim yükselmesi (Tablo XII).

Durum II, düşen fiyat, değişke 3: artan üretim yükselmesi (Tablo XVIII).

Durum III, artan fiyat her üç değişkede de, (A toprağının düzenleyici olarak kaldığı) birinci olasılık (Tablo XIX, XX ve XXI).

Dört durumda da rant *iki kattan fazla artar,* yani:

Durum 1, değişke 3, sabit fiyat, ama artan üretim yükselmesi (Tablo XV). Toplam rant 330 şiline çıkar.

Durum III, her üç değişkede de, (A toprağının rant getirdiği) ikinci olasılık (Tablo XXII, rant = 15 X 30 = 450 şilin; Tablo XXIII, rant = 5 x 20 + 10 x 28 = 380 şilin; Tablo XXIV, rant = 5 x 15 + 15 x 33¾ = 581¼ şilin).

Bir durumda rant *yükselir,* ama birinci sermaye, yatırımının getir-

diği miktarın iki katına değil:

Durum 1; sabit fiyat, değişke 2: B'nin tamamen rantsız hale gelmediği koşullar altında ikinci yatırımın düşen üretkenliği (Tablo XIV, rant = 4 x 6 + 6 x 21 = 150 şilin).

Ensonu, yalnızca üç durumda, toplam rant –birlikte ele alınan tüm topraklar için– birinci yatırım ile olduğu gibi, ikinci bir yatırımla da aynı kalır (Tablo XI); bunlar A toprağının rekabet dışına çıktığı ve B'nin düzenleyici, ve bu nedenle de rantsız toprak haline geldiği durumlardır. Böylece, B'nin rantı yalnızca yok olmakla kalmaz, ayrıca da rant dizisinin ardarda gelen her teriminden çıkartılır: sonuç böyle belirlenir. Bu durumlar şunlardır:

Durum I, değişke 2 koşullar öyledir ki, A toprağı dışarda bırakılmıştır (Tablo XIII). Toplam rant, Tablo XI'de olduğu gibi, 6 x 20 ya da 10 x 12 = 120'dir.

Durum II, değişke 1 ve 2. Burada A toprağı, varsayımlara uygun bir biçimde, zorunlu olarak dışarda bırakılmıştır (Tablo XVI ve XVII) ve toplam rant gene 6 x 20= 10x 12= 120 şilindir.

O halde, bu demektir ki: Bütün mümkün durumların büyük çoğunluğunda –özellikle toplam miktarında olduğu gibi, rant getiren toprağın akrı başına– rant, topraktaki artan bir sermaye yatırımının sonucu olarak yükselir. Tahlil edilen onüç durumdan yalnızca üçünde, rantın toplamı değişmeden kalır. Bunlar en düşük kalitedeki –o zamana kadar düzenleyici ve rantsız olan– toprağın rekabet dışına atıldığı ve bir sonraki [sayfa 637] kalitedeki toprağın onun yerini aldığı, yani rantsız hale geldiği durumlardır. Ama bu durumlarda bile, üstün kaliteli topraklar üzerindeki rantlar, ilk sermaye yatırımından doğan rantlara. kıyasla yükselir; C için rant 24'ten 20'ye düştüğü zaman, D ve E için rantlar, sırasıyla, 36 ve 48'den 40 ve 60 şiline yükselirler.

Toplam rantların ilk sermaye yatırımındaki düzeyin altına düşmesi (Tablo XI), yalnızca A toprağı gibi, B toprağı da rekabet dışına atılırsa ve C toprağı düzenleyici ve rantsız hale gelirse mümkün olacaktır.

Böylece, toprağa ne kadar çok sermaye yatırılmışsa ve belli bir ülkede, tarımın gelişmesi ve genel olarak uygarlık ne kadar ilerlemişse, rantlar, toplam miktar olarak olduğu gibi, akr başına da o kadar çok artar, ve toplumun, artı-kârlar biçiminde büyük toprak sahiplerine ödediği haraç o kadar büyük olur – bir kez ekime açılmış olan çeşitli toprakların hepsi rekabeti sürdürebildikleri sürece bu böyledir.

Büyük toprakbeyleri sınıfının şaşılacak canlılığını, bu yasa açıklıyor. Hiç bir toplumsal sınıf, bu kadar masraflı yaşamamaktadır, başka hiç bir sınıf onun yaptığı gibi, bu amaç için paranın nereden alınabileceğine bakmaksızın, ''toplumsal konumunun'' gerisine düşmemek için, geleneksel lüks üzerinde hak iddia etmemektedir, ve başka hiç bir sınıf böyle kaygısızca borç üstüne borç yığmamaktadır. Ama, bu sınıf –başka insanların toprağa yatırdıkları, kapitalistin buradan elde ettiği kârlarla

tamamen oransız bir biçimde ona bir rant getiren sermaye sayesinde– gene dörtayak üzerine düşmektedir.

Ancak aynı yasa, büyük toprakbeyinin canlılığı neden giderek tükendiğini de açıklamaktadır.

1846'da İngiliz tahıl gümrükleri kaldırıldığı zaman, İngiliz fabrikatörleri, böylelikle toprak sahibi aristokrasiyi sadakaya muhtaç hale soktuklarına inanmışlardı. Oysa, onlar, her zamankinden daha da zengin hale geldiler. Bu nasıl oldu? Çok basit. Her şeyden önce, çiftçiler, şimdi, sözleşme ile, yılda akr başına 8 sterlin yerine 12 sterlin yatırmaya zorlanıyorlardı. İkincisi de, Avam Kamarasında da güçlü bir biçimde temsil edilen toprakbeyleri, akaçlama projeleri ve toprakları üzerindeki öteki sürekli iyileştirmeler için, kendi kendilerine büyük bir hükümet yardımı sağladılar. En kötü toprak tümüyle tarımdan çıkartılmayıp, bunun yerine, olsa olsa başka amaçlarla –ve çoğunlukla yalnızca geçici olarak– kullanılır hale geldiğinden, rantlar, artan sermaye yatırımıyla orantılı olarak yükseldi ve dolayısıyla toprak sahibi aristokrasi her zamankinden daha iyi duruma geldi.

Ama her şey geçicidir. Okyanus-aşırı vapurlar ve Kuzey ve Güney Amerikanın ve Hindistan'ın demiryolları, bazı çok özel toprak parçalarının, Avrupa tahıl piyasalarında rekabet etmesini mümkün kıldı. Bunlar, bir yandan Kuzey Amerika kırları ve Arjantin pampaları – çift sürme işi için bizzat doğa tarafından temizlenmiş olan düzlükler ve ilkel ekimle ve gübre olmaksızın bile gelecek yıllar için zengin hasatlar vaadeden [sayfa 638] bakir topraklardı. Öte yandan da, acımasız ve zorba bir devletin – çoğu kez işkence ile– onlardan zorla aldığı vergiler için para sağlama amacıyla ürünlerinin bir bölümünü, hem de sürekli olarak artan bir bölümünü satmak zorunda kalan Rus ve Hint komünist toplulukların toprak parçaları vardı. Bu ürünler, üretim-fiyatına bakılmaksızın satılıyordu, bunlar, tüccarın önerdiği fiyat üzerinden satılıyordu, çünkü, vergi zamanı gelince, köylünün, çaresiz, paraya gereksinmesi oluyordu. Ve –gerek bakir düzlüklerden, gerek vergilerin ezdiği Rus ve Hint köylülerinden gelen– bu rekabet karşısında, Avrupalı kiracı çiftçi ve köylüler, eski rantlarda varlıklarını sürdüremiyorlardı. Avrupa'daki toprağın bir bölümü tahıl ekimi açısından kesinlikle rekabet dışına çıktı ve rantlar her yerde düştü. Bizim ikinci durum, değişke 2 –düşen fiyatlar ve ek sermaye yatırımının düşen üretkenliği-, Avrupa için bir kural haline geldi; ve dolayısıyla da İskoçya'dan İtalya'ya, Güney Fransa'dan Doğu Prusya'ya kadar toprakbeyleri matem tuttular. Neyse ki, düzlükler tümüyle ekime açılmış olmaktan çok uzaktır; Avrupa'nın bütün büyük toprakbeylerini ve hem de üstelik küçüklerini yıkmaya yetecek kadar kalmıştır. *-F. E.*]

Rantın tahlil edileceği başlıklar şunlardır:

A. Farklılık rantı,

1) Farklılık rantı kavramı. Bir örnek olarak sugücü. Asıl tarımsal ranta geçiş.

2) Çeşitli toprak parçalarının, değişen verimliliğinden doğan farklılık rantı I.

3) Aynı toprak parçasında ardarda sermaye yatırımlarından doğan farklılık rantı II. Farklılık rantı II:

a) değişmeden kalan,

b) düşen,

c) ve yükselen bir üretim-fiyatı ile incelenmelidir.

Ve ayrıca,

d) artı-kârın ranta dönüşmesi.

4) Bu rantın kâr oranı üzerine etkisi.

B. Mutlak rant.

C. Toprağın fiyatı.

D. Toprak rantına ilişkin son sözler.

Genel olarak farklılık rantının incelenmesinden çıkartılacak genel sonuçlar şunlardır:

Birincisi, artı-kârın oluşması çeşitli biçimlerde gerçekleşebilir. Bir yandan, farklılık rantı I temeli üzerinde, yani tüm tarımsal sermayenin değişik verimlilikteki topraklardan oluşan toprağa yatırılması temeli [sayfa 639] üzerinde. Ya da, farklılık rantı II biçiminde, aynı topraktaki ardarda sermaye yatırımlarının değişen farklılık üretkenliği, yani –rantsız, ama üretim fiyatını düzenleyen-, en kötü topraktaki aynı sermaye yatırımı ile sağlanan üretkenlikten –örneğin, *quarter* buğday olarak ifade edilen– daha büyük bir üretkenlik temeli üzerinde. Ama, bu artı-kâr nasıl doğarsa doğsun, bunun ranta dönüştürülmesi, yani çiftçiden toprakbeyine geçişi, her zaman, tek tek ardarda sermaye yatırımlarının kısmi üretimlerinin çeşitli gerçek bireysel (yani, piyasanın düzenlendiği genel üretim-fiyatından bağımsız olan) üretim-fiyatlarının daha önceden tek bir ortalama üretim-fiyatına indirgenmiş olmasını öngörür. Genel düzenleyici akr başına üretim-fiyatının bu bireysel ortalama üretim-fiyatından fazlası, akr başına rantı oluşturur ve onun bir ölçüsüdür. Farklılık rantı I durumunda, farklılık sonuçları, kendi başlarına ayırdedilebilirler, çünkü bunlar belli bir akr başına sermaye yatırımı ve normal kabul edilen bir ekim derecesinde –birbirinden ayrı ve yanyana varolan– farklı toprak bölümleri üzerinde yer alırlar. Farklılık rantı II durumunda, bunlar önce ayırdedilebilir hale getirilmelidir; aslında farklılık rantı I'e dönüştürülmelidir, ve bu ancak belirtilen yoldan yapılabilir. Örneğin s. 226'daki Tablo III'ü ele alalım.

B toprağı, yatırılan 2½ sterlinlik birinci sermaye için akr başına 2

quarter, ve eşit büyüklükteki ikinci yatırım için 1½ *quarter;* ikisi birlikte aynı akrdan 3½ *quarter* getirir. Bu 3½ *quarter*'ın hangi parçasının yatırılan sermaye I'in ve hangi parçasının yatırılan sermaye II'nin ürünü olduğunu ayırdetmek mümkün değildir, çünkü hepsi aynı toprakta yetiştirilmiştir. Gerçekte, 3½ *quarter,* 5 sterlinlik toplam sermayenin ürünüdür; ve sorunun aslı şundan ibarettir: 2½ sterlinlik bir sermaye 2 *quarter* getirmiştir ve 5 sterlinlik bir sermaye 4 *quarter* yerine 3½ *quarter* getirmiştir. Eğer 5 sterlin 4 *quarter* getirseydi, yani her iki sermaye yatırımının ürünü eşit olsaydı, gene bunun gibi, ürün 5 *quarter* bile olsaydı, yani ikinci sermaye yatırımı 1 *quarter*'lık bir fazla getirecek olsaydı, durum gene tıpkı böyle olacaktı. İlk 2 *quarter*'ın üretim-fiyatı, *quarter* başına 1½ sterlin, ikinci 1½ *quarter*'ınki ise *quarter* başına 2 sterlindir. Dolayısıyla 3½ *quarter*'ın hepsi 6 sterline malolur. Bu, toplam ürünün bireysel üretim-fiyatıdır ve ortalama olarak *quarter* başına 1 sterlin $14^{2}/_{7}$ şilin, yani yaklaşık 1¾ sterlin tutmaktadır. A toprağı tarafından belirlenen genel üretim-fiyatı, yani 3 sterlin ile, bu, *quarter* başına 1¼ sterlinlik ve böylece 3½ *quarter* için $4^{3}/_{8}$ sterlinlik bir toplam artı-kâra yolaçmaktadır. B'nin ortalama üretim-fiyatında bu, 1½ kadar *quarter*'a tekabül eder. Bir başka deyişle, B'den gelen artı-kâr, B'den gelen üretimin bir tam kesri ile, yani tahıl olarak rantı ifade eden ve –genel üretim-fiyatına uygun olarak– 4½ sterline satılan 1½ *quarter*'la temsil edilir. Ama öte yandan, B'nin bir akrından gelen ürünün, A'nın bir akrından gelenden fazlası, [sayfa 640] otomatik olarak artı-kârı ve dolayısıyla da artı-ürünü temsil etmez. Varsayımımıza göre, A'nın bir akrı yalnızca 1 *quarter* getirdiği halde, B'nin bir akrı, 3½ *quarter* getirir. Bu yüzden B'den gelen fazla ürün 2½ *quarter*'dır, ama artı-ürün yalnızca 1½ *quarter*'dır; çünkü B'ye yatırılan sermaye, A'ya yatırılanın iki katıdır ve böylece üretim-fiyatı da iki kattır. Eğer 5 sterlinlik bir yatırım A'da da yer almış olsaydı ve üretkenlik oranı aynı kalsaydı, o zaman, üretim 1 *quarter* yerine 2 *quarter* olacaktı ve o zaman görülecekti ki, gerçek artı-ürün 3½'nin 1'le karşılaştırılmasıyla değil, 3½'nin 2'yle karşılaştırılmasıyla belirlenir, yani 2½ *quarter* değil, yalnızca 1½ *quarter*'dır. Dahası, eğer 2½ sterlin tutarında bir üçüncü sermaye yatırımı B'ye yapılsaydı ve bu, yalnızca 1 *quarter* getirseydi –bu *quarter* o zaman A'daki gibi 3 sterline malolacaktı– 3 sterlinlik satış-fiyatı yalnızca üretim-fiyatını kapsayacak, yalnızca ortalama kâr sağlayacak, ama hiç bir artı-kâr sağlamayacak ve böylece de ranta dönüştürülebilecek hiç bir şey getirmeyecekti. Herhangi bir belli toprak tipinden gelen akr başına üretimin, A toprağından gelen akr başına üretimle karşılaştırılması, bunun eşit bir sermaye yatırımından mı, yoksa daha büyük bir sermaye yatırımından mı gelen üretim olduğunu göstermez, ayrıca ek üretimin, yalnızca üretim-fiyatını mı kapsadığını, yoksa ek sermayenin daha büyük üretkenliği yüzünden mi olduğunu da göstermez.

İkincisi, artı-kârın yeni oluşumu sözkonusu olduğu ölçüde, sınırı, üretim-fiyatını tam kapsayan, yani, bir *quarter*'ı, bir akrlık A toprağına

yatırılan aynı sermaye yatırımıyla aynı pahada üreten, yani varsayımımıza göre 3 sterline üreten sermaye yatırımı olan, ek sermaye yatırımları için azalan bir üretkenlik oranı varsayarsak – işte bu söylediklerimizden şu sonuç çıkar: B'nin bir akrında toplam sermaye yatırımının artık hiç bir rant getirmeyeceği sınıra, B'nin akrı başına üretimin bireysel ortalama üretim-fiyatı, A'nın akrı başına üretim-fiyatının düzeyine yükseldiği zaman ulaşılır. Eğer B'ye, yalnızca üretim-fiyatını getiren, yani ne artı-kâr ne de yeni rant getiren sermaye yatırımları yapılmışsa, o zaman, bu gerçekten, *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatını yükseltir, ama artı-kârı ve sonunda da, önceki sermaye yatırımlarının oluşturduğu rantı etkilemez. Çünkü ortalama üretim-fiyatı, her zaman A'nınkinin altında kalır ve *quarter* başına fiyat fazlası azaldığı zaman, *quarter*'ların sayısı orantılı olarak artar, öyle ki, toplam fiyat fazlası değişmeden kalır.

Varsayılan durumda B'deki 5 sterlin tutarındaki ilk iki sermaye yatırımı, 3½ *quarter,* böylece de, varsayımımıza göre 1½ *quarter*'lık rant = 4½ sterlin getirir. Şimdi, eğer 2½ sterlinlik, ama yalnızca bir –ek *quarter* getiren bir üçüncü sermaye yatırımı yapılırsa, o zaman 4½ *quarter*'ın toplam üretim-fiyatı (%20 kâr dahil) = 9 sterlin; böylece *quarter* başına ortalama fiyat = 2 sterlin olur. B üzerinde, *quarter* başına ortalama üretim-fiyatı, böylece $1^5/_7$ sterlinden 2 sterline çıkmıştır ve *quarter* başına artı-kâr, A'nın düzenleyici fiyatı ile karşılaştırıldığında, $1^2/_7$ sterlinden 1 sterline düşmüştür. Ama 1 x 4½ = 4½ sterlindir, tıpkı eskiden $1^2/_7$ x 3½ [sayfa 641] = 4½ sterlin olduğu gibi.

Şimdi varsayalım ki, herbiri 2½ sterlin tutarında bir dördüncü ve beşinci ek sermaye yatırımı, genel üretim-fiyatında bir *quarter* üretmenin ötesine geçmeyen B'ye yapılmış olsun. Bu durumda akr başına toplam üretim 6½2 *quarter* ve bunların üretim-fiyatı da 15 sterlin olacaktır. B için *quarter* başına ortalama üretim-fiyatı, gene –2* sterlinden $2^4/_{13}$ sterline– yükselmiş olacak ve *quarter* başına artı-kâr, A'nın düzenleyici üretim-fiyatına oranla gene –1 sterlinden $^9/_{13}$ sterline– düşmüş olacaktır. Ama şimdi, bu $^9/_{13}$ sterlinin, 4½ *quarter yerine* 6½ quarter temeli üzerinde hesaplanması gerekecektir. Ve $^9/_{13}$ X 6½ = 1 x 4½ = 4½ sterlindir.

Bundan birinci olarak şu sonuç çıkar ki, rant getiren toprakta ek sermaye yatırımlarını mümkün kılmak için –hatta, ek sermayenin tümüyle artı-kâr üretmez hale geldiği ve yalnızca ortalama kâr getirmeye devam ettiği noktaya kadar– bu koşullar altında düzenleyici üretim-fiyatında hiç bir artış gerekmez. Ayrıca bundan şu sonuç çıkar ki, burada, *quarter* başına artı-kâr ne kadar azalırsa azalsın, akr başına toplam artı-kâr aynı kalır; bu azalış, her zaman, akr başına üretilen *quarter* sayısındaki buna tekabül eden bir artışla dengelenir. Ortalama üretim-fiyatının genel üretim-fiyatı düzeyine ulaşabilmesi için (dolayısıyla, B toprağı için 3 sterlin), üretimi, düzenleyici üretim-fiyatı üç sterlinden daha yüksek

* 1894 Almanca baskıda: 1. *-Ed.*

bir üretim-fiyatına sahip olan ek yatırımların yapılması gerekir. Ama göreceğiz ki, yalnızca bu, B'nin *quarter* başına ortalama üretim-fiyatını, hemen, 3 sterlinlik genel üretim-fiyatı düzeyine yükseltmeye yetmez.

B toprağının şunları ürettiğini varsayalım:

1) Üretim-fiyatı eskisi gibi 6 sterlin olan 3½ *quarter,* yani her ikisi de artı-kâr getiren, ama azalan miktarda artı-kâr getiren herbiri 2½ sterlin tutarında iki sermaye yatırımı.

2) 3 sterlinden 1 *quarter;* bireysel üretim-fiyatının düzenleyici üretim-fiyatına eşit olduğu bir sermaye yatırımı,

3) 4 sterlinden 1 *quarter;* bireysel üretim-fiyatının düzenleyici fiyat tan %25 yüksek olduğu bir sermaye yatırımı.

Bu durumda, $10^5/_6$* sterlinlik bir sermaye yatırımına akr başına 13 sterlinlik 5½ *quarter* elde edeceğiz; bu, ilk sermaye yatırımının dört katıdır, ama ilk sermaye yatırımının üretiminin üç katı bile değildir.

13 sterlinden 5½ *quarter,* düzenleyici üretim-fiyatının 3 sterlin olduğu varsayılırsa, *quarter* başına $2^4/_{11}$ sterlinlik bir ortalama üretim-fiyatı, yani *quarter* başına $^7/_{11}$ sterlinlik bir fazla verir. Bu fazla, ranta dönüştürülebilir. 13 sterlinlik üretim-fiyatı çıkarıldıktan sonra, B'nin *quarter* başına mevcut ortalama üretim-fiyatı, yani *quarter* başına $2^4/_{11}$ sterlin üzerinden hesaplandığında $1^{25}/_{52}$ *quarter*'ı temsil eden 3½ sterlinlik bir artı-kâr ya da rant kalır. Para-rant 1 sterlin, ve tahıl-rant ½ *quarter* kadar [sayfa 642] daha az olacaktır, ama B'deki dördüncü ek sermaye yatırımının yalnızca artı-kâr getirmemekle kalmayıp, ortalama-kârdan daha azını getiriyor olması gerçeğine karşın, artı-kâr ve rant hâlâ var olmaya devam edecektir. Varsayalım ki, yatırım 3)'e ek olarak, yatırım 2) de düzenleyici üretim-fiyatını aşan bir fiyatta üretmektedir. Bu durumda, toplam üretim: 6 sterlin için 3½ *quarter* + 8 sterlin için 2 *quarter;* 14 sterlin üretim-fiyatı için, toplam 5½ *quarter*'dır. *Quarter* başına ortalama üretim-fiyatı $2^6/_{11}$ sterlin olacak ve $^5/_{11}$ sterlinlik bir fazla bırakacaktır. 3 sterlinden satılan 5½ *quarter,* 16½ sterlinlik bir toplam verir; 14 sterlinlik üretim-fiyatını çıkardıktan sonra rant için 2½ sterlin kalır. B üzerindeki mevcut ortalama üretim-fiyatında bu bir *quarter*'ın $^{55}/_{56}$'sına eşit olacaktır. Bir başka deyişle eskisinden az olsa da hâlâ rant gelmektedir.

Bu gösterir ki, her durum ve koşulda, üretimi, düzenleyici üretim-fiyatından daha fazlaya malolan daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımlarıyla, rantın azalması gerekse de, –en azından kabul edilebilir uygulama sınırları içinde– ortadan kalkmaz.. Bir yandan bu daha az üretken sermayenin toplam sermaye yatırım içindeki tam kesriyle orantılı olarak, öte yandan da üretkenliğindeki azalışla orantılı olarak azalacaktır. Ürünün ortalama fiyatı hâlâ düzenleyici fiyatın altında olacak ve böylece, ranta dönüştürülebilecek artı-kârın oluşmasına hâlâ izin veriyor olacaktır.

* 1894 Almanca baskıda: 10. *-Ed.*

Şimdi, azalan üretkenlikteki ardarda dört sermaye yatırımının (2½ sterlin, 2½ sterlin, 5 sterlin ve 5 sterlin) sonucu olarak, B'nin *quarter* başına ortalama fiyatının, genel üretim-fiyatına uyduğunu varsayalım. [Bkz: Tablo, s. 644].

Çiftçi, bu durumda, her *quarter*'ı bireysel üretim-fiyatından, dolayısıyla toplam *quarter* sayısını, 3 sterlinlik düzenleyici fiyatla çakışan *quarter* başına ortalama üretim-fiyatlarından satar. Böylece 15 sterlinlik sermayesi üzerinden hâlâ %20 = 3 sterlin kâr etmektedir. Ama rant yok olmuştur. *Quarter* başına bireysel üretim-fiyatlarının genel üretim-fiyatıyla bu eşitlenmesinde, fazlaya ne olmuştur?

İlk 2½ sterlinden gelen artı-kâr 3 sterlin, ikinci 2½ sterlinden gelen 1½ sterlindir, yatırılan sermayenin $^1/_3$'ünden, yani 5 sterlinden gelen toplam artı-kâr= ½ sterlin = %90'dır.

Yatırım 3) durumunda, 5 sterlin yalnızca artı-kâr getirmemekle kalmaz, genel üretim-fiyatından satılan 1½ *quarter*'lık üretimi, 1½ sterlinlik bir açık verir. Ensonu, gene 5 sterlin tutarında olan yatırım 4) durumunda, genel üretim-fiyatından satılan 1 *quarter*'lık üretimi, 3 sterlinlik bir açık verir. Böylece, her iki sermaye yatırımı, birlikte, yatırım 1) ve 2)'den gerçekleştirilen artı-kâra eşit olan, 4½ sterlinlik bir açık verir.

Artı-kâr ve açık dengelenirler. Bu yüzden rant yokolur. Gerçekte, bu, yalnızca, artı-kârı ya da rantı oluşturan artı-değer unsurları, şimdi, ortalama kârın oluşumuna girdikleri için mümkündür. Çiftçi, 15 sterlin üzerinden bu 3 sterlin ya da %20 ortalama kârı, rant pahasına yapar. [sayfa 643]

				Üretim-Fiyatı				Rant İçin Artı	
Sermaye £		Kâr £	Kazanç (Or.)	Quarter Başına £	Toplam £	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	(Qr.)	£
1)	2½	½	2	1½	3	3	6	1	3
2)	2½	½	1½	2	3	3	4½	½	1½
3)	5	1	1½	4	6	3	4½	-½	-1½
4)	5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
	15	*3*	*6*		*18*		*18*	*0*	*0*

B'nin bireysel ortalama üretim-fiyatının, piyasa-fiyatını düzenleyen, A'nın genel üretim-fiyatına eşitlenmesi, ilk sermaye yatırımlarından gelen ürünün, düzenleyici fiyatın altında olan bireysel fiyatı ile düzenleyici fiyat arasındaki farkın, daha sonraki sermaye yatırımlarından gelen ürünün, düzenleyici fiyatın üzerinde olan fiyat ile düzenleyici fiyat arasındaki farkla gitgide daha çok telafi edilmesini ve ensonu dengelenmesini öngörür. İlk sermaye yatırımlarından gelen ürün kendi başına satıldığı sürece, artı-kâr gibi görünen şey, böylece, giderek onun ortalama üretim-fiyatının parçası haline gelir ve dolayısıyla, sonunda tümüyle onun tarafından emilinceye kadar, ortalama kârın oluşumuna girer.

Eğer B'ye, 15 sterlin yerine yalnızca 5 sterlin yatırılmış olsaydı ve son tablodaki ek 2½ *quarter,* akr başına 2½ sterlinlik bir yatırımla A'dan 2½ yeni akrın ekime açılmasıyla üretilmiş olsaydı, yatırılan ek sermaye,

yalnızca 6¼ sterlin tutarında olacak, yani bu 6 *quarter*'ın üretimi için A ve B'deki toplam yatırım 15 sterlin yerine, yalnızca 11¼ sterlin olacak ve bunların toplam üretim-fiyatı da, kâr dahil, 13½ sterlin olacaktı. *6 quarter* hâlâ 18 sterline satılacak, ama sermaye yatırımı 3¾ sterlin azalmış olacak ve B'den gelen rant, akr başına eskisi gibi 4½ sterlin olacaktı. Eğer ek 2½ *quarter*'ın üretimi A'dan daha düşük kalitede bir toprağın A - 1 ve A - 2'nin ekime açılmasını gerektirirse, durum farklı olacaktır, öyle ki, *quarter* başına üretim-fiyatı: A - 1 toprağında 1½ *quarter* için = 4 sterlin ve A - 2 toprağındaki son *quarter* için= 6 sterlin olacaktır. Bu durumda, 6 sterlin, *quarter* başına düzenleyici üretim-fiyatı olacaktır. O zaman, B'den gelen 3½ *quarter,* 10½ sterlin yerine 21 sterline satılacaktı, ki bu, 4½ sterlinlik bir rant yerine 15 sterlinlik bir rant, ya da, 1½ *quarter* yerine 2½ *quarter*'lık bir tahıl-rant demek olacaktır. Gene bunun gibi, A üzerinde bir *quarter,* şimdi 3 sterlin = ½ *quarter*'lık bir rant getirecektir.

Bu konuyu daha fazla tartışmadan önce, bir başka gözlem yapalım: [sayfa 644]

Toplam sermayenin, 1½ *quarter*'lık fazlayı üreten bölümü, toplam sermayenin, 1½ *quarter*'lık açığı üreten bölümü ile dengelenir dengelenmez, B'den gelen bir *quarter*'ın ortalama fiyatı, A tarafından düzenlenen *quarter* başına 3 sterlinlik genel üretim-fiyatı ile eşitlenir, yani çakışır. Bu eşitlenmenin ne kadar çabuk gerçekleşeceği ya da bu amaç için B'ye düşük-üretkenlikte ne kadar sermaye yatırılması gerektiği, ilk sermaye yatırımlarının artı-üretkenliğinin veri olduğu varsayılırsa, en kötü, düzenleyici toprak, A'da, aynı miktarda bir yatırıma oranla, daha sonraki yatırımların nispi düşük üretkenliğine, ya da düzenleyici fiyata oranla, bunların ürününün bireysel üretim-fiyatına bağlı olacaktır.

Şimdi, yukardakilerden şu sonuçlar çıkartılabilir:

Birincisi: Aynı toprağa, artı-üretkenlikteki ek sermayeler yatırıldığı sürece, artı-üretkenlik azalıyor olsa bile, tahıl ve para olarak akr başına mutlak rant, yatırılan sermayeye oranla, nispeten azalmasına karşın (bir başka deyişle, artı-kâr ya da rant oranı), artar. Burada, sınır, yalnızca ortalama kâr getiren, ya da ürününün bireysel üretim-fiyatı, genel üretim-fiyatı ile çakışan ek sermaye tarafından belirlenir. Bu koşullar altında, daha kötü topraklardan gelen üretim, artan arzın bir sonucu olarak gereksiz hale gelmedikçe, üretim-fiyatı aynı kalır. Fiyat düşüyorken bile, bu ek sermayeler, belli sınırlar içinde, daha az olsa da, hâlâ artı-kâr üretebilirler.

İkincisi: Yalnızca ortalama kâr getiren, bu yüzden de artı-üretkenliği = 0 olan ek sermaye yatırımı, mevcut artı-kârın ve dolayısıyla rantın miktarını hiç bir biçimde değiştiremez. Böylece, *quarter* başına bireysel

ortalama fiyat, üstün kalitedeki topraklarda artar; *quarter* başına fazla azalır, ama bu azalan fazlayı içeren *quarter*'ların sayısı artar, öyle ki matematiksel çarpım aynı kalır.

Üçüncüsü: Ürünü, düzenleyici fiyatı aşan bir bireysel üretim-fiyatına sahip olan –bu yüzden artı-üretkenlik yalnızca = 0 değil, sıfırdan daha azdır ya da negatif bir niceliktir, yani düzenleyici toprak A'daki eşit bir sermaye yatırımının üretkenliğinden daha azdır– ek sermaye yatırımları, üstün topraktan gelen toplam üretimin bireysel ortalama üretim-fiyatını, genel üretim-fiyatına gitgide daha çok yaklaştırırlar, yani bunların arasındaki, artı-kârı ya da rantı oluşturan farklılığı gitgide daha çok azaltırlar. Artı-kâr ya da rantı oluşturmuş olan şeyin giderek büyüyen bir bölümü, ortalama kârın oluşumuna girer. Ama, gene de, B'nin bir akrına yatırılan toplam sermaye, bu artı-kârın, düşük-üretkenlikteki sermaye miktarı arttıkça ve bu düşük-üretkenlik ölçüsünde azalmasına karşın, artı-kâr getirmeye devam eder. Bu durumda artan sermaye ve artan üretimle, rant, yalnızca ikinci durumda olduğu gibi yatırılan sermayenin artan büyüklüğüne göre nispi olarak azalmakla kalmaz, akr başına mutlak olarak da azalır. [sayfa 645]

Rant ancak, daha iyi B toprağından gelen bireysel ortalama üretim-fiyatı, düzenleyici fiyatla çakıştığı zaman ortadan kaldırılabilir, öyle ki daha üretken ilk sermaye yatırımlarından gelen artı-kârın tümü, ortalama kârın oluşumunda tüketilir.

Akr başına ranttaki düşüşün asgari sınırı, onun ortadan kalktığı noktadır. Ama bu nokta, ek sermaye yatırımları, düşük-üretkenlikte olur olmaz değil, düşük-üretkenlikte ek sermaye yatırımı etkisi ile sermaye yatırımlarının aşırı-üretkenliğini silecek kadar hacimce büyük olduğu zaman ortaya çıkar, öyle ki, toplam sermaye yatırımının üretkenliği, A'ya yatırılan sermayeninkinin aynısı olur ve bu yüzden de B'nin *quarter*'ı başına bireysel ortalama fiyat, A'nın *quarter*'ı başına fiyatın aynısı olur.

Bu durumda da, düzenleyici üretim-fiyatı olan *quarter* başına 3 sterlin, rantın ortadan kalkmasına karşın aynı kalacaktır. Ancak bu noktadan sonradır ki, üretim-fiyatı, ya ek sermayenin düşük üretkenliğinin derecesinde ya da eşit düşük-üretkenlikteki ek sermayenin hacminde bir artış dolayısıyla artmak zorunda kalacaktır. Örneğin, eğer, yukardaki tabloda (s. 644) aynı toprak üzerinde *quarter* başına 4 sterlinden 1½ *quarter* yerine 2½ *quarter* üretilmiş olsaydı, 22 sterlinlik bir üretim-fiyatı için 7 *quarter*'lık bir toplam elde etmiş olacaktık; bir *quarter* $^{1}/_{7}$ sterline malolmuş olacaktı; böylece bu, genel üretim-fiyatının $^{1}/_{7}$ sterlin üzerinde olacak ve bu yüzden de, sonuncusu artmak zorunda kalacaktı.

O halde, uzun bir süre için, en iyi topraklardan gelen *quarter* başına bireysel üretim-fiyatı, genel üretim-fiyatına eşit duruma gelinceye kadar, bu sonuncunun ilkinden fazlası –ve böylece de artı-kâr ve rant– tümüyle ortadan kalkıncaya kadar, düşük-üretkenlikteki, ve hatta artan düşük-üretkenlikteki ek sermaye yatırılabilir.

Ve o zaman bile, daha iyi topraklardan gelen rantın ortadan kalkması, yalnızca, bunların ürününün bireysel ortalama fiyatının genel üretim-fiyatı ile çakıştığını, öyle ki bu sonuncuda henüz bir artışa gerek olmadığını ifade eder.

Yukardaki örnekte, daha iyi B toprağı üzerinde –ancak bu, daha iyi ya da rant getiren topraklar dizisinde en düşük olandır– 3½ *quarter,* artı-üretkenlikteki 5 sterlinlik bir sermaye tarafından ve 2½ *quarter,* düşük-üretkenlikteki 10 sterlinlik bir sermaye tarafından üretilmişti, yani 6 *quarter*'lık bir toplam üretilmişti; demek ki, bu toplamın $^{5}/_{12}$'si, sermayenin düşük-üretkenlikteki bu sonuncu kesimlerince üretilmişti. Ve ancak bu noktadadır ki, 6 *quarter*'ın bireysel ortalama üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterline yükselir ve böylece genel üretim-fiyatı ile çakışır.

Ancak, toprak mülkiyeti yasası altında, son 2½ *quarter,* A toprağının yeni 2½ akrı üzerinde üretilebildikleri durum dışında, bu biçimde *quarter* başına 3 sterlinden üretilemezlerdi. Ek sermayenin yalnızca genel üretim-fiyatında ürettiği durum, sınırı oluşturmuş olacaktı. Bu noktanın ötesinde, aynı topraktaki ek sermaye yatırımı durmak zorunda kalacaktı. [sayfa 646]

Gerçekten de, eğer çiftçi, bir kez, ilk iki sermaye yatırımı için, 4½ sterlin rant öderse, onu ödemeye devam etmelidir, ve 3 sterlinden fazlasına* bir *quarter* üreten her sermaye yatırımı, kârından bir azalma ile sonuçlanacaktır. Düşük-üretkenlik durumunda bireysel üretim-fiyatının eşitlenmesi böylece engellenir.

A toprağına ait üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterlinin B'ye ait fiyatı düzenlediği önceki örnekte bu durumu ele alalım.

İlk iki sermaye yatırımında 3½ *quarter* için üretim-fiyatı, gene, çiftçi için *quarter* başına 3 sterlindir; çünkü o, 4½ sterlinlik bir rant ödemek zorundadır; demek ki, bireysel üretim-fiyatı ile genel üretim-fiyatı arasındaki farkı cebe indiren kendisi değildir. O halde, ilk iki sermaye yatırımı için ürün fiyatındaki fazlalık, üçüncü ve dördüncü sermaye yatırımlarındaki ürünle ortaya çıkan açığı dengelemekte ona hizmet etmez.

Sermaye (£)		Kâr (£)	Üretim-Fiyatı (£)	Kazanç (Qr.)	Quearter Başına Üretim Fiyatı (£)	Satış-Fiyatı		Artı-Kâr (£)	Zarar (£)
						Quearter Başına £	Toplam £		
1.	2½	½	3	2	1½	3	6	3	--
2.	2½	½	3	1½	2	3	4½	1½	--
3.	5	1	6	1½	4*	3	4½	--	1½
4.	5	1	6	1	6	3	3	--	3
	15	*3*	*18*				*18*	*4½*	*4½*

* 1894 Almanca baskıda: 3. *-Ed.*

Yatırım 3)'ten gelen 1½ *quarter,* çiftçiye, kâr dahil 6 sterline malolur; ama, *quarter* başına 3 sterlinlik düzenleyici fiyatta bunları yalnızca 4½ sterline satabilir. Bir başka deyişle, yalnızca tüm kârını yitirmekle

* 1894 Almanca baskıda: 3 sterlinden azına. *-Ed.*

kalmayacak, ama onun da ötesinde yatırdığı 5 sterlinlik sermayenin 1½ sterlinini, ya da %10'unu da yitirecektir. Kâr ve sermaye kaybı, yatırım 3) durumunda, 1½ sterline, ve yatırım 4) durumunda 3 sterline varacak, yani toplam 4½ sterlin, ya da, tam, daha iyi sermaye yatırımlarından gelen rant kadar olacaktır; oysa bu sonunculara ait bireysel üretim-fiyatı, B'den gelen toplam ürünün bireysel ortalama üretim-fiyatının eşitlenmesinde rol oynayamazlar, çünkü fazla, rant olarak bir üçüncü tarafa ödenir.

Talebi karşılamak üzere, ek 1½ *quarter*'ı, üçüncü sermaye yatırımıyla üretmek gerekmiş olsaydı, düzenleyici piyasa-fiyatı, *quarter* başına 4 sterline çıkmak zorunda kalacaktı. Düzenleyici piyasa-fiyatındaki bu [sayfa 647] artışın sonucunda, B'den gelen rant, birinci ve ikinci yatırımlar için yükselecek ve A üzerinde rant oluşacaktı.

Demek ki, farklılık rantının, artı-kârın ranta biçimsel bir dönüşümünden başka bir şey olmamasına ve toprak mülkiyetinin, yalnızca, bu durumda toprak sahibinin, çiftçinin artı-kârını kendisine aktarmasını mümkün kılmasına karşın, gene de görürüz ki, aynı topraktaki ardarda sermaye yatırımı, ya da aynı şey demek olan, aynı toprağa yatırılan sermayedeki artış, sermayenin üretkenlik oranı azaldığı ve düzenleyici fiyat aynı kaldığı zaman, sınırına çok daha hızlı ulaşır; aslında, artı-kârın, toprak mülkiyetinin sonucu olan toprak rantına salt biçimsel dönüşümünün bir sonucu olarak, az çok yapay bir engele ulaşılır. Burada, ötekilerden daha dar sınırlar içinde gerekli hale gelen genel üretim-fiyatındaki artış, bu durumda, yalnızca farklılık rantındaki artışın bir nedeni olmakla kalmaz, ayrıca da rant olarak farklılık rantının varlığı, aynı zamanda, –gerekli hale gelen artan ürün arzını böylece sağlamak üzere– genel üretim-fiyatındaki daha önceki ve daha hızlı artışın bir nedenidir.

Ayrıca aşağıdaki hususlar da belirtilmelidir:

Eğer A toprağı, ek ürünü, ikinci bir sermaye yatırımıyla, 4 sterlinin altında arzedecek olursa, ya da, üretim-fiyatı gerçekten de 3 sterlinden yüksek, ama 4 sterlinden düşük olan yeni ve A'dan kötü toprak rekabete girecek olursa, B toprağındaki bir ek sermaye yatırımı ile, düzenleyici fiyat, yukardaki gibi, 4 sterline çıkamaz. O halde görüyoruz ki, farklılık rantı I ve farklılık rantı II, birincisi ikincisinin temeli iken, aynı zamanda birbirleri için sınır görevi yaparlar, ki bununla bazan aynı toprağa ardarda bir sermaye yatırımı, bazan da ek toprağa yanyana bir sermaye yatırımı yapılır. Benzer biçimde, öteki durumlarda, örneğin daha iyi toprak ele alındığında birbirlerini sınırlarlar. [sayfa 648]

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EN KÖTÜ EKİLİ TOPRAK ÜZERİNDE
FARKLILIK RANTI

VARSAYALIM Kİ, tahıla olan talep artıyor ve arz, yalnızca, rant getiren topraklarda, düşük-üretkenlik koşulları altında ardarda sermaye, yatırımlarından ya da A toprağında, gene azalan üretkenlikteki ek sermaye yatırımından ya da A'dan daha düşük kalitede yeni topraklardaki sermaye yatırımından doğabiliyor.

B toprağını, rant getiren toprakların temsilcisi olarak ele alalım.

Ek sermaye yatırımı, B üzerindeki bir *quarter*'lık (nasıl ki her akr bir milyon akrı temsil edebilirse, bir *quarter* da burada bir milyon *quarter*'ı temsil edebilir) üretim, artışını mümkün kılabilmek için, piyasa-fiyatının o zamana kadar hüküm süren *quarter* başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının üzerine çıkmasını gerektirir. Artan üretimin, en yüksek rantı getiren topraklar tarafından, C ve D, vb. topraklan tarafından da sağlanabilir, ama ancak azalan artı-üretkenlikle; ancak, B'den gelen *quarter*'ın talebi karşılamak için zorunlu olduğu varsayılmaktadır. Eğer bu *quarter,* B'ye, daha fazla sermaye yatırılarak, A'ya yapılan aynı ek sermaye ile üretilenden daha ucuza üretilirse, ya da A'da sermayeye yapılan ek, aynı şeyi 3¾ sterline yaptığı halde, örneğin 1 *quarter*'ı üretmek için 4 sterlin gerektiren A - 1 toprağına inilerek daha ucuza üretilirse, B'deki ek,sermaye, piyasa-fiyatını düzenleyecektir. [sayfa 649]

A, şimdiye kadar olduğu gibi bir *quarter*'ı 3 sterline üretir. Bunun gibi, B de, eskisi gibi, toplam üretimi için 6 sterlinlik bir bireysel üretim-fiyatında 3½ *quarter*'lık toplam üretir. Şimdi, eğer, ek bir *quarter* A üzerinde 3¾ sterline üretilebildiği halde, B üzerinde, ek bir *quarter* üretmek için 4 sterlinlik bir ek üretim-fiyatı (kâr dahil) gerekli hale gelirse, doğal olarak, bu *quarter,* B'dense A üzerinde üretilecektir. O halde, bu *quarter*'ın B üzerinde 3½ sterlinlik ek üretim-fiyatı ile üretilebileceğini varsayalım. Bu durum 3½ sterlin tüm üretim için düzenleyici fiyat haline gelecektir. B, şimdi, 4½ *quarter*'lık mevcut üretimini 15¾ sterline satacaktır. Bunun 6 sterlini ilk 3½ *quarter*'ın ve 3½ sterlini son *quarter*'ın üretim-fiyatıdır, yani 9½ sterlinlik bir toplam. Bu, rant için, eski 4½ sterline karşın, 6¼ sterline eşit olan bir artı-kâr bırakmaktadır. Bu durumda A'nın bir akrı da ½ sterlinlik bir rant getirecek, ama 3½ sterlinlik üretim-fiyatını düzenleyen en kötü toprak A değil, onun yerine daha iyi toprak B olacaktır. Kuşkusuz burada, A kalitesinde ve o zamana kadar ekilenlerle eşit uygunlukta bir mevkide, yeni toprağın mevcut olmadığını, ya zaten ekili olan A parçasında daha yüksek bir üretim-fiyatında ikinci bir sermaye yatırımının ya da daha da kötü A - 1 toprağının ekiminin gerektiğini varsayıyoruz. Ardarda sermaye yatırımlarıyla farklılık rantı II yürürlüğe girer girmez, artan üretim-fiyatının sınırları daha iyi toprak tarafından düzenlenebilir, ve farklılık rantı I'in temeli olan en kötü toprak da rant getirebilir. Böylece, bir tek farklılık rantıyla bile, tüm ekili toprak, rant getirecektir. O zaman, aşağıdaki iki tabloyu elde edeceğiz; burada üretim-fiyatı ile yatırılan sermaye toplamı artı %20 kâr; bir başka deyişle, her 2½ sterlinlik sermaye üzerinden ½ sterlinlik kâr ya da 3 sterlinlik bir toplam kastediyorum.

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Para Olarak Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	3½	3	10½	1½	4½
C	1	6	5½	3	16½	3½	10½
D	1	6	7½	3	22½	5½	16½
Toplam	*4*	*21*	*17½*		*52½*	*10½*	*31½*

Yalnızca bir quarter getiren 3½ sterlinlik yeni sermaye, B'ye yatırılmadan önce durum budur. Bu yatırımdan sonra, durum şöyle görünür [s. 651'deki tablo]: [sayfa 650]

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Para Olarak Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)
A	1	3	1	3½	3½	1/7	½
B	1	9½	4½	3½	15¾	1 11/14	6¼
C	1	6	5½	3½	19¼	3 11/14	13¼
D	1	6	7½	3½	26¼	5 11/14	20¼
Toplam	*4*	*24½*	*18½*		*64¾*	*11½*	*40½*

[Bu da gene pek doğru hesaplanmamıştır. Her şeyden önce B

çiftçisi için 4½ quarter'ın maliyeti, birincisi üretim-fiyatı olarak 9½ sterlin ve ikincisi rant olarak 4½ sterlin, yani toplam 14 sterlindir; quarter başına ortalama = 31/9 sterlindir. Böylece, toplam üretiminin bu ortalama fiyatı, düzenleyici piyasa-fiyatı haline gelir. Böylece, A üzerindeki rant ½ sterlin yerine 1/9 sterlin tutarında olacak ve B üzerindeki rant şimdiye kadar olduğu gibi 4½ sterlin kalacaktır; 31/9 sterlinden 4½ quarter = 14 sterlin ve, eğer üretim-fiyatı olarak 9½ sterlini çıkartırsak, 4½ sterlin artı-kâr için kalır. O halde görüyoruz ki, sayısal değerlerde değişiklik yapılması gerektiği halde, bu örnek, zaten rant getiren daha iyi toprağın nasıl farklılık rantı II aracılığıyla fiyatı düzenleyebileceğini ve böylece o zamana kadar rantsız olan tüm toprakları, rant getiren toprak haline dönüştürebileceğini göstermektedir. *-F. E.*]

Tahılın düzenleyici üretim-fiyatı yükselir yükselmez, yani düzenleyici topraktan gelen bir *quarter* tahılın üretim-fiyatı ya da çeşitli toprak tiplerinden birinde düzenleyici sermaye yatırımı yükselir yükselmez tahıl-rant artmalıdır. Bu, sanki tüm topraklar daha az üretken hale gelmiş ve 2½ sterlinlik her yeni sermaye yatırımıyla 1 *quarter* yerine, örneğin, yalnızca $^5/_7$ *quarter* üretiyormuş gibidir. Aynı sermaye yatırımıyla, tahıl olarak bundan başka ne üretirlerse, artı-kârı ve dolayısıyla rantı temsil eden artı-ürüne dönüşür. Kâr oranının aynı kaldığı varsayılırsa, çiftçi, kârı ile daha az tahıl satın alabilir. Eğer –ya ücretler asgari fiziki düzeye, yani emek-gücünün normal değeri altına düşürüldüğü için; ya emekçinin gereksindiği ve fabrikatörün sağladığı öteki tüketim maddeleri nispeten daha ucuz hale geldiği için; ya işgünü daha uzun ya da daha yoğun hale geldiği, öyle ki tarım-dışı olan ama tarımsal kârı düzenleyen üretim dallarında kâr oranı aynı kaldığı veya yükseldiği için; ya da, ensonu, yatırılan sermaye miktarı aynı kalsa da, tarımda daha fazla değişmeyen ve daha az değişen sermaye kullanıldığı– ücretler artmazsa, kâr oranı aynı kalabilir. [sayfa 651]

Böylece, daha da kötü toprağı ekime açmaksızın, şimdiye kadar en kötü toprak olan A üzerinde rantın doğabileceği birinci yöntemi incelemiş bulunuyoruz; yani rant, onun şimdiye kadar düzenleyici olan, bireysel üretim-fiyatı ile, daha iyi toprak üzerinde düşük-üretkenlik koşullarında kullanılan son ek sermayenin gerekli ek ürünü sağladığı, yeni, daha yüksek üretim-fiyatı arasındaki farktan doğabilir.

Eğer ek ürünün, bir *quarter*'ı 4 sterlinden daha aşağısına üretemeyen A - 1 toprağı tarafından sağlanması gerekseydi, A'nın akrı başına rant, 1 sterline yükselmiş olacaktı. Ama bu durumda, A - 1 toprağı en kötü ekili toprak olarak A'nın yerini almış olacaktı ve bu sonuncusu, rant-getiren topraklar dizisinde en düşük konuma geçmiş olacaktı. Farklılık-rantı I değişmiş olacaktı. O halde, bu durum, aynı toprak parçasındaki ardarda sermaye yatırımlarının değişen üretkenliğinden doğan farklılık rantı II'nin incelenmesine dahil değildir.

Ama, bunlardan ayrı olarak, A toprağı üzerinde, farklılık rantı iki

başka yoldan doğabilir.

Fiyat değişmeden –herhangi bir belli fiyat, hatta öncekilere oranla daha düşük bir fiyat– ek sermaye yatırımı artı-üretkenlikle sonuçlandığı zaman, ki bu, *prima facie* ye belli bir noktaya kadar, her zaman, tam da en kötü topraktaki durum olmalıdır.

Oysa ikincisi, A toprağındaki ardarda sermaye yatırımları azaldığı zaman.

Her iki durumda da talebi karşılamak için üretim artışı gerektiği varsayılmaktadır.

Ama, farklılık rantı açısından, burada, daha önce geliştirilen yasa nedeniyle özel bir güçlük doğar ki, bu yasaya göre, belirleyici etken rolü oynayan şey, her zaman, toplam üretim (ya da toplam sermaye harcaması), için *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatıdır. Oysa, A toprağı durumunda, daha iyi topraklardaki durumlarda olduğu gibi yeni sermaye yatırımları için bireysel üretim-fiyatının genel üretim-fiyatı ile eşitlenmesini sınırlayan bir başka üretim-fiyatı yoktur. Çünkü A'nın bireysel üretim-fiyatı, tamı tamına, piyasa-fiyatını düzenleyen genel üretim-fiyatıdır.

Varsayalım ki:

1) *Ardarda sermaye yatırımlarının üretkenliği arttığı zaman,* A'nın bir akrı, 5 sterlinlik bir yatırım verilmişse 2 *quarter* yerine -6 sterlinlik bir üretim-fiyatına tekabül eden– 3 *quarter* üretecektir. 2½ sterlinlik birinci yatırım 1 *quarter,* ikincisi 2 *quarter* getirmiştir. Bu durumda 6 sterlinlik bir üretim-fiyatı, 3 *quarter* getirecektir, öyle ki 1 *quarter*'ın ortalama maliyeti 2 sterlin olacaktır; yani eğer 3 *quarter, quarter* başına 2 sterline satılırsa, o zaman A, şimdiye kadar olduğu gibi hiç rant getirmez, ama yalnızca farklılık rantı II'nin temeli değişmiştir; düzenleyici üretim-fiyatı, şimdi 3 sterlin yerine 2 sterlindir; 2½ sterlinlik bir sermaye şimdi en kötü toprak üzerinde 1 *quarter* yerine, ortalama 1½ *quarter* üretir ve şimdi bu, 2½ sterlinlik bir yatırım verilmişse, bütün daha iyi [sayfa 652] topraklar için resmi üretkenliktir. Bundan sonra, bunların daha önceki artı-ürünlerinin bir bölümü, gerekli ürünlerinin oluşumuna girer, tıpkı bunların artı-kârlarının bir bölümünün ortalama kârın oluşumuna girmesi gibi.

Öte yandan, eğer hesaplama, onlar için genel üretim-fiyatı sermaye yatırımının sınırı olduğundan, ortalama hesabın mutlak artıyı hiç değiştirmediği daha iyi topraklar temel alınarak yapılırsa, o zaman, ilk sermaye yatırımı 3 sterline malolur ve ikinci yatırımdan gelen 2 *quarter*'ın herbiri de yalnızca 1½ sterline malolur. Bu, böylece, A üzerinde, 1 *quarter*'lık tahıl-ranta ve 3 sterlinlik para-ranta yolaçacak, ama 3 *quarter,* eski fiyat 9 sterlin üzerinden satılacaktır. Eğer 2½ sterlinlik bir üçüncü sermaye, ikinci yatırımla aynı üretkenlik koşulları altında yapılsaydı, o zaman toplam, 9 sterlinlik bir üretim-fiyatı için 5 *quarter* olacaktı. Eğer A'nın bireysel ortalama üretim-fiyatı düzenleyici fiyat olarak kalacak olursa, o zaman bir *quarter*, $1\frac{4}{5}$ sterlinden satılacaktır. Ortalama fiyat bir kez

daha düşmüş olacaktır – üçüncü sermaye yatırımının üretkenliğindeki yeni bir artışla değil, yalnızca, ikincisiyle aynı ek üretkenliğe sahip, yeni bir sermaye yatırımın eklenmesiyle, A toprağında, daha yüksek ama sabit üretkenlikteki ardarda sermaye yatırımları, rant-getiren topraklarda olduğu gibi rantı yükseltmek yerine, orantılı olarak üretim-fiyatım ve böylece de, diğer şeyler eşit olmak koşuluyla, bütün öteki topraklar üzerindeki farklılık rantını düşürecektir. Öte yandan, 1 *quarter*'ı, 3 sterlinlik bir üretim-fiyatında üreten birinci sermaye yatırımı, aslında, düzenleyici olarak kalırsa, o zaman, 5 *quarter,* 15 sterline satılacak ve A toprağındaki daha sonraki sermaye yatırımlarının farklılık rantı 6 sterlin tutarında olacaktır. A toprağının akrı başına ek sermaye, nasıl uygulanırsa uygulansın, bu durumda bir iyileştirme olacak ve sermayenin ilk bölümünü daha üretken yapacaktır. Sermayenin $^1/_3$'ü, 1 *quarter* ve öteki $^2/_3$'ü, 4 *quarter* üretmiştir demek gülünç olacaktır. Çünkü, 3 sterlin yalnızca 1 *quarter* üretecekken, akr başına 9 sterlin, her zaman 5 *quarter* üretecektir. Burada bir rantın doğup doğmayacağı, bir artı-kârın elde edilip edilmeyeceği, tümüyle koşullara bağlı olacaktır. Normal olarak düzenleyici üretim-fiyatı düşmek zorunda kalacaktır. Eğer A toprağının bu iyileştirilmiş ama daha pahalı ekimi, yalnızca bu ekim daha iyi topraklarda da yeraldığı için oluyorsa bir başka deyişle tarımda genel bir devrim oluyorsa, durum böyle olacaktır; öyle ki, şimdi A'nın doğal verimliliğinden sözettiğimiz zaman, onun, 3 sterlin yerine 6 sterlin ya da 9 sterlinle işlendiği varsayılmaktadır. Eğer, belli bir ülkenin esas arzını sağlayan, A toprağının ekili akrlarının çoğunluğu bu yeni yöntemi kullanacak olursa, bu durum özellikle geçerli olacaktır. Ama, eğer iyileştirme, önce A'nın yalnızca küçük bir alanına yayılacak olursa, o zaman, bu daha iyi ekilen bölüm artı-kâr getirecek, toprakbeyi, bunu, hızla, tümüyle ya da kısmen ranta dönüştürecek ve rant biçiminde saptayacaktır. Bu yolla –eğer talep, artan arza ayak uydurursa– A toprağının gitgide daha fazlası bu [sayfa 653] yeni ekim yöntemini kullanmaya başladıkça, A kalitesindeki tüm topraklar üzerinde yavaş yavaş rant oluşabilir ve artı-üretkenlik, piyasa koşullarına bağlı olarak tümüyle ya da kısmen ortadan kalkabilir. A'nın üretim-fiyatının, artan sermaye harcaması koşullarında elde edilen ürünün ortalama fiyatına eşitlenmesi, bu artan sermaye yatırımının artı-kârının rant biçiminde saptanmasıyla böylece engellenebilir. O halde, daha önce ek sermayenin üretkenliği azaldığı zaman daha iyi topraklarda görüldüğü gibi, üretim-fiyatını yükselten şey, gene, yalnızca bireysel ve genel üretim-fiyatları arasındaki farkın bir sonucu olan farklılık rantı yerine, artı-kârın ranta dönüştürülmesi, yani toprak mülkiyetinin müdahalesi olacaktır. Bu, A toprağı durumunda her iki fiyatın çakışmasını önleyecektir, çünkü, üretim-fiyatının, A üzerindeki ortalama üretim-fiyatı tarafından düzenlenmesine müdahale edecektir; böylece, gerekli olanın üzerinde bir üretim-fiyatını sürdürecek ve dolayısıyla rant yaratacaktır. Dışardan özgürce tahıl ithal edilse bile, çiftçilerin dışardan düzenlenen

üretim-fiyatında, rant getirmeksizin tahıl ekiminde rekabet edebilecek topraklarının, başka amaçlar, örneğin otlak olarak kullanmaya zorlanmalarıyla da aynı sonuç sağlanabilir ya da devam ettirilebilir, öyle ki yalnızca rant getiren topraklar, yani *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatları dışardan belirlenen fiyatın altında olan topraklar, tahıl ekimi için kullanılacaktır. Bir bütün olarak, mevcut durumda üretim-fiyatının düşeceği, ama ortalamasının düzeyine düşmeyeceği; ortalamanın üzerinde, ama en kötü ekili toprak A'nın üretim-fiyatının altında olacağı, öyle ki, yeni A toprağının rekabetinin sınırlandığı varsayılmalıdır.

2) *Ek sermayelerin üretkenliği azaldığı zaman.*

Varsayalım ki, A - 1 toprağı, ek *quarter*'ı üretmek için 4 sterlin gerektirmektedir, oysa A toprağı, onu, 3¾ sterline, yani daha ucuza, ama gene de ilk sermaye yatırımıyla üretilen *quarter*'dan ¾ sterlin daha pahalıya üretmektedir. Bu durumda, A üzerinde üretilen iki *quarter*'ın toplam fiyatı = 6¾ sterlin; böylece *quarter* başına ortalama fiyat da = $3^3/_8$ sterlin olacaktır. Üretim-fiyatı artacaktır. Ama yalnızca $^3/_8$ sterlin; oysa eğer ek sermaye 3¾ sterlinden üretim yapan yeni toprağa yatırılmış olsaydı, bu fiyat, bir $^3/_8$ sterlin daha artacak, ya da 3¾ sterline yükselecek ve böylece de bütün öteki farklılık rantlarında orantılı bir artış getirecekti.

A'nın *quarter*'ı başına $3^1/_8$ sterlinlik üretim-fiyatı, böylece, artan bir sermaye yatırımı durumundaki ortalama üretim-fiyatına eşitlenecek ve düzenleyici fiyat olacaktır; böylece, hiç bir artı-kâr üretmeyeceğinden hiç bir rant getirmeyecektir.

Ama, eğer, ikinci sermaye yatırımıyla üretilen bu *quarter* 3¾ sterline satılmışsa, o zaman, A toprağı ¾ sterlinlik bir rant getirecektir, ve gerçekten de, hiç bir ek sermaye yatırımının yer almadığı ve dolayısıyla hâlâ [sayfa 654] *quarter* başına 3 sterlinden üretim yapan A'nın bütün akrlarında böyle olacaktır. A'nın herhangi bir ekilmemiş alanı kaldığı sürece, fiyat ancak geçici olarak ¾ sterline çıkabilir. A'nın yeni alanlarından gelen rekabet, elverişli mevkiin, bir *quarter*'ı ¾ sterlinden aşağıya üretmesini mümkün kılan tüm A tipi toprak tükeninceye kadar, üretim-fiyatını 3 sterlinde tutacaktır. O halde, toprakbeyi, bir akrlık toprak, rant getirdiği sürece, kiracı çiftçinin öteki akra rantsız sahip olmasına izin vermeyecek olsa da, varsayacağımız şey budur.

Üretim-fiyatının ortalama fiyatta eşitlenip eşitlenmediği, ya da, ikinci sermaye yatırımının bireysel üretim-fiyatının 3¾ sterlinde düzenleyici hale gelip gelmediği, gene, mevcut A toprağındaki bir ikinci sermaye yatırımının ne ölçüde genel hale geldiğine bağlıdır. İkinci durum, yalnızca, toprakbeyi, *quarter* başına 3¾ sterlinlik fiyat üzerinden elde edilen artı-kârı rant olarak saptamak üzere, talep doyuruluncaya dek yeterli zamana sahip olduğu zaman ortaya çıkar.

Ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliğiyle ilgili olarak Liebig'e* bakınız. Gördük ki, üretim-fiyatı sabit kaldığı sürece, yatırılan sermayenin, artı-üretkenliğindeki ardarda azalış, her zaman, akr başına rantı artırır ve bu, düşen bir üretim-fiyatı ile bile olabilir.

Ama genel olarak, şunu belirtmek gerekir.

Kapitalist üretim tarzı açısından, ürünlerin fiyatında, bu ürünler, daha önce yapılmayan bir harcamaya ya da ödemeye girişilmedikçe sağlanamayacağı zaman, daima, nispi bir artış yer alır. Çünkü üretimde tüketilen sermayenin yerine konmasıyla, yalnızca bazı üretim araçlarının temsil ettiği değerin yerine konmasını kastediyoruz. Üretime aracı olarak giren ve hiç bir şeye malolmayan doğal öğeler, üretimde hangi rolü oynarlarsa oynasınlar, sermayenin parçaları olarak değil, doğanın sermayeye karşılıksız bir armağanı olarak, yani kapitalist üretim tarzı altında, bütün öteki üretkenlikler gibi, sermayenin üretkenliği gibi görünen, doğanın üretken gücünün, emeğe verdiği karşılıksız bir armağan olarak girerler. Bu yüzden, başlangıçta hiç bir şeye malolmayan böyle bir doğal güç, üretime katılırsa, üretilmesine yardım ettiği ürün, talebi karşılamaya yettiği sürece, fiyatın belirlenmesine girmez. Ama gelişme süreci içinde, bu doğal gücün yardımıyla sağlanabilecek olan üretimden daha büyük bir üretim talep edilirse, yani eğer bu ek üretimin, bu doğal gücün yardımı olmaksızın, ya da insan emek-gücünün onu desteklemesiyle yaratılması gerekirse, o zaman, sermayeye yeni bir ek öğe girer. Böylece, aynı üretimi elde etmek için nispeten daha büyük bir sermaye yatırımı gerekli olur. Bütün öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, üretim-fiyatında bir artış olur. [sayfa 655]

["1876 Şubat ortasında başlanan" bir defterden parça. *-F. E.*]

Toprağa katılan sermaye üzerinden salt faiz olarak farklılık rantı ve rant.

–Bir sermaye harcaması gerektiren işlemler aracılığıyla, toprağın fiziksel ve kısmen de kimyasal koşullarını değiştiren ve toprağa sermaye katılması olarak kabul edilebilecek olan– sözde sürekli iyileştirmeler, hemen hemen tümüyle belli, sınırlı bir yerdeki, özel bir toprak parçasına, başka bir yerde, bazen pek yakındaki, başka bir toprak parçasının doğal olarak sahip olduğu özellikleri vermekten ibarettir. Bir toprak parçası doğal olarak düzdür, ötekinin düzleştirilmesi gerekir; biri doğal akaçlamaya sahiptir, öteki yapay akaçlama gerektirir; birine doğa derin bir üst toprak tabakası bahşetmiştir, öteki yapay derinleştirme gerektirir; bir balçık toprak, doğal olarak gerekli miktar kumla karışmıştır, ötekinin, bu oranın elde edilmesi için işlenmesi gerekir; bir çayır, doğal olarak sulanmış ya da mil tabakalarıyla kaplanmıştır, öteki, bu duruma ulaşmak için emek gerektirir, ya da burjuva iktisatçıların diliyle, sermaye gerektirir.

* Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie,* Braunschweig 1862. *-Ed.*

Bu, gerçekten de eğlenceli bir teoridir, buna göre, karşılaştırmalı üstünlükleri sonradan edinmiş olan bir toprak parçası durumunda, rant, faiz olduğu halde, bu üstünlüklere doğal olarak sahip olan başka bir toprak parçası durumunda faiz değildir. (Aslında bu, uygulamada öylesine çarpıtılmıştır ki, rant bir durumda gerçekten de faizle çakıştığından, öteki durumlarda da, durum kesinlikle böyle değilken, hatalı bir biçimde, gene ranta faiz denmektedir.) Oysa toprak, sermaye yatırıldığı için değil, yatırılan sermaye, bu toprağı eskiden olduğundan daha üretken yaptığı için sermaye yatırıldıktan sonra rant getirir. Belli bir ülkedeki tüm toprakların bu sermaye yatırımına gereksinmesi olduğu varsayılırsa, bunu almamış olan her toprak parçasının önce bu aşamadan geçmesi gerekir ve daha şimdiden sermaye yatırımının sağladığı toprağın doğurduğu rant (bu durumda, getirilen faiz), tıpkı toprak, bu üstünlüğe doğal olarak sahipmiş ve öteki toprağın önce bunu yapay olarak edinmesi gerekirmiş gibi, farklılık rantı oluşturur.

Faize dönüşebilecek olan bu rant da, yatırılan sermaye amortize edilir edilmez salt farklılık rantı haline gelir. Tersi durumda, bir ve aynı sermaye, sermaye olarak iki kez varolmak zorunda kalacaktır.

Çok eğlendirici bir olgu da, Ricardo'nun, değer belirlenmesinin yalnızca emeğe dayandığı fikrine karşı çıkan tüm muhaliflerinin, farklılık rantına, topraktaki farklılıklardan doğan bir şey gözüyle bakmak yerine, burada değeri belirleyenin emek değil, doğa olduğunu belirtmeleridir; ama bunlar, aynı zamanda da bu belirlemeyi, toprağın yerine, ya da –ve daha da büyük bir ölçüde– ekimi sırasında toprağa konan sermayenin [sayfa 656] faizine bağlamaktadırlar. Aynı emek, belli bir zaman dönemi içinde yaratılan bir üründe aynı değeri üretir; ama bu ürünün büyüklüğü ya da miktarı ve dolayısıyla bu ürünün herhangi bir tam kesri ile ilişkili olan değer bölümü, belli bir emek miktarı için, yalnızca ürünün miktarına bağlıdır, ve buna karşılık bu sonuncusu da verilen emek miktarının üretkenliğine bağlıdır, bu miktarın mutlak büyüklüğüne değil. Bu üretkenliğin, doğa yüzünden mi, yoksa toplum yüzünden mi olduğu önemli değildir. Yalnızca bizzat üretkenliğin emeğe, dolayısıyla sermayeye malolduğu durumda, bu, üretim-fiyatını yeni bir öğe ile artırır – ki doğa kendi başına bunu yapmaz. [sayfa 657]

KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM
MUTLAK TOPRAK RANTI

FARKLILIK rantı tahlilinde, en kötü toprağın hiç bir toprak rantı getirmediği, ya da daha genel olarak koyarsak, yalnızca, ürünü, piyasayı düzenleyen üretim-fiyatının altında bir bireysel üretim-fiyatına sahip olan toprağın toprak rantı ödediği, öyle ki bu biçimde ranta dönüştürülen bir artı-kâr doğduğu varsayımından hareket ettik. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, farklılık rantı yasası bu haliyle, bu varsayımın doğruluğundan ya da yanlışlığından tümüyle bağımsızdır.

Piyasanın düzenlendiği genel üretim-fiyatına P diyelim. O zaman, P, en kötü toprak A'nın üretiminin bireysel üretim-fiyatı ile çakışır; yani onun fiyatı, üretimde tüketilen değişmeyen ve değişen sermaye *artı* ortalama kârı (= işletmenin kârı *artı* faiz) karşılar.

Bu durumda rant sıfıra eşittir. Bir sonraki daha iyi toprak B'nin bireysel üretim-fiyatı = P''dür, ve P > P''dür; yani P, B toprağının ürününün gerçek üretim-fiyatından fazlasını karşılar. Şimdi P-P' = *d* olduğunu varsayalım; dolayısıyla *d,* P'nin P''nden fazlası, B tipi toprağın çiftçisinin gerçekleştirdiği artı-kârdır. Bu *d,* toprakbeyine ödenmesi gereken ranta dönüştürülür. P'', üçüncü toprak tipi C'nin gerçek üretim-fiyatı, ve P-P'' = *2d* olsun; o halde bu *2d* ranta dönüştürülür; gene bunun gibi, P''', dördüncü toprak tipi D'nin bireysel üretim-fiyatı, ve toprak rantına dönüştürülen P-P''' = *3d* olsun, vb.. Şimdi A toprağı için rant [sayfa 658] = 0

ve dolayısıyla ürününün fiyatı = P + 0'ın hatalı olduğunu varsayalım. Bunun yerine, onun da rant = *r* getirdiğini varsayalım. Bu durumda iki farklı sonuç çıkar.

Birincisi : A toprağının ürününün fiyatı onun üzerindeki üretim-fiyatı tarafından düzenlenmeyecek, bu fiyatın üzerinde bir fazla içerecek, yani = P + *r* olacaktır. Çünkü, kapitalist üretim tarzının normal olarak işlediğini varsayarsak, yani çiftçinin toprakbeyine ödediği *r* fazlasının, ne ücretlerden, ne de sermayenin ortalama kârından bir çıkartmayı temsil etmediğini varsayarsak, çiftçi, bunu, yalnızca, ürünü üretim-fiyatının üzerinde, böylece de, eğer bu fazlayı rant biçiminde toprakbeyine aktarmak zorunda olmasaydı, ona artı-kâr getirecek biçimde satarak ödeyebilir. Bu durumda, bütün topraklardan elde edilen, piyasadaki toplam üretimin düzenleyici piyasa-fiyatı, sermayenin, bütün üretim alanlarında genel olarak getirdiği üretim-fiyatı, yani maliyetler *artı* ortalama kâra eşit bir fiyat olmayacak, üretim-fiyatı *artı* rant olacaktır. P değil, P + *r* olacaktır. Çünkü A toprağının ürününün fiyatı, genel olarak, düzenleyici genel piyasa-fiyatının, yani toplam ürünün sağlanabileceği fiyatın sınırını temsil eder, ve bu ölçüde, bu toplam ürünün fiyatını düzenler.

Ama *ikincisi*: Tarımsal ürünlerin genel fiyatının bu durumda önemli ölçüde değişmiş olmasına karşın, farklılık rantı yasası, gene de hiç bir biçimde etkisini yitirmez. Çünkü A toprağının ürününün fiyatı ve böylelikle genel piyasa-fiyatı = P + *r* ise, B, C, D vb. toprakları için fiyat da gene bunun gibi, = P + *r* olacaktır. Ama, B toprağı için P-P' = *d* olduğuna göre, (p + *r)* - (P' + *r)* de gene bunun gibi = *d,* ve C toprağı için, P-P''. = (P + *r)* - (P'' + *r)* = *2d,* ve ensonu, D toprağı için P-P''' = (P + *r)* - (P''' + *r)* = *3d* olacaktır vb.. Böylece rantın bu yasadan bağımsız bir öğe içermesine ve tarımsal ürünün fiyatıyla birlikte genel bir artış göstermesine karşın, farklılık rantı, eskisinin aynı olacaktır ve aynı yasa tarafından düzenlenecektir. O halde bundan şu sonuç çıkar ki, en az verimli topraklardaki rant açısından durum ne olursa olsun, farklılık rantı yasası yalnızca bundan bağımsız olmakla kalmaz, farklılık rantını, niteliğine uygun olarak kavramanın tek biçimi, A toprağı üzerindeki rantı = 0 saymaktır. Farklılık rantı açısından, bunun gerçekten = 0 mı yoksa > 0 mı olduğu önemli değildir ve aslında hesaba katılmaz.

O halde, farklılık rantı yasası aşağıdaki incelemenin sonuçlarından bağımsızdır.

Eğer şimdi, en kötü toprak A'nın ürününün hiç bir rant getirmediği varsayımının temelini daha derinden araştıracak olursak, yanıt, zorunlu olarak şöyle olacaktı: Eğer tarımsal ürünün, diyelim tahılın, piyasa-fiyatı, A toprağındaki bir ek sermayenin yatırımının olağan üretim-fiyatı ile sonuçlandığı, yani sermaye üzerinden olağan ortalama kârın geldiği düzeye ulaşırsa, bu koşul, ek sermayeyi A toprağına yatırmak için yeterlidir. Bir başka deyişle, bu koşul, olağan kâr getiren yeni sermayeyi yatırmak ve onu normal biçimde kullanmak için, kapitaliste ye-

terlidir. [sayfa 659]

Burada şunu belirtmek gerekir ki, bu durumda, piyasa-fiyatı, A'nın üretim-fiyatından yüksek olmalıdır. Çünkü, ek sermaye yaratılır yaratılmaz, açıktır ki, arz ve talep arasındaki ilişki değişikliğe uğrar. Eskiden arz yetersizdi. Şimdi yeterlidir. O halde fiyat düşmelidir. Düşmesi için, A'nın üretim-fiyatından yüksek olmuş olması gerekir. Ama yeni ekime açılan A toprağının daha az verimli olması gerçeği yüzünden, fiyat, B toprağının üretim-fiyatının piyasayı düzenlediği zamanki kadar düşük bir düzeye tekrar düşmez. A'nın üretim-fiyatı, piyasa-fiyatındaki, geçici değil, nispeten sürekli yükselişin sınırını oluşturur. Öte yandan ekime açılan yeni toprak, o zamana kadar düzenleyici olan A toprağından daha verimli ise ve gene de ancak artan talebi karşılamaya yetiyorsa, piyasa-fiyatı değişmeden kalır. Ama, en zayıf toprak tipinin rant getirip getirmediği sorusunun araştırılması, bu durumda da, bizim mevcut soruşturmamızla çakışır, çünkü burada da, A toprağının hiç bir rant getirmediği varsayımı, piyasa-fiyatının, kapitalistin bu fiyatla, yatırılan sermaye *artı* ortalama kârı tam olarak kapsamasına yeterli olması gerçeğiyle açıklanacaktır; kısacası, piyasa-fiyatının ona metalarının üretim-fiyatını getirdiği gerçeğiyle açıklanacaktır.

Her durum ve koşulda, kapitalist çiftçi, kapitalist olarak böyle bir karar gücüne sahip olduğu ölçüde, bu koşullar altında A toprağını ekebilir. A toprağındaki normal sermaye yayılmasının önkoşulu şimdi mevcuttur. Ama kapitalist çiftçinin, şimdi, sermayenin yayılması için ortalama koşullar altında, hiç rant ödemek zorunda olmasa bile, A toprağına sermaye yatırabileceği öncülünden, A kategorisine dahil olan bu toprağın, şimdi, hemen çiftçinin kullanımında olduğu sonucu asla çıkmaz. Kiracı çiftçinin, hiç bir rant ödemek zorunda olmasaydı, sermayesi üzerinden olağan kârı gerçekleştirebileceği gerçeği, hiç de, toprakbeyinin toprağını bedavadan çiftçiye vermesi ve iş arkadaşlığı uğruna *credit gratuit** bahşedecek kadar hayırsever olması için bir temel oluşturmaz. Böyle bir varsayım, toprak mülkiyetinin soyutlanması, toprak mülkiyetinin kaldırılması anlamına gelecektir, ve tam da bu sonuncunun varlığıdır ki, sermaye yatırımına ve toprakta sermayenin özgürce yayılmasına bir sınırlama oluşturur. Çiftçinin, eğer hiç rant ödemek zorunda olmasaydı, bir başka deyişle, gerçekte, sanki toprak mülkiyeti yokmuş gibi davranabilseydi, tahıl fiyatları düzeyinin, A toprağının işlenmesindeki sermayesinin yatırımı ile, olağan kârı gerçekleştirmesine olanak sağlayacağı yolundaki basit düşüncesinin karşısında, bu sınırlama hiç de ortadan kalkmaz. Ama, farklılık rantı, toprak mülkiyetinde bir tekelin varlığını, sermayeye bir sınırlama olarak toprak mülkiyetini öngörür, çünkü bu olmaksızın, artı-kâr, ne toprak rantına dönüştürülecek, ne de çiftçinin yerine toprakbeyinin payına düşecektir. Ve bir sınırlama olarak toprak

* Bedava kredi. -ç.

mülkiyeti, farklılık rantı biçiminde rant, örneğin A toprağı üzerinde ortadan [sayfa 660] kalktığı zaman bile, var olmaya devam eder. Eğer, toprakta sermaye yatırımının rant ödenmeksizin gerçekleşebileceği, kapitalist üretime sahip bir ülkedeki durumları ele alırsak, göreceğiz ki, bunların tümü de, toprak mülkiyetinin ayrıca hukuken kaldırılmasına olmasa bile, *de facto** kaldırılmasına dayanmaktadırlar; ama bu, ancak, tam da niteliği gereği raslansa1 olan çok özgül koşullar altında yer alabilir.

Birincisi: Toprakbeyinin kendisi bir kapitalist ya da kapitalistin kendisi bir toprakbeyi olduğu zaman. Bu durumda, piyasa-fiyatı, şimdi A toprağı olan topraktan, üretim-fiyatını, yani sermayenin yenilenmesi *artı* ortalama kârı elde etmesini mümkün kılmaya yetecek kadar yükselir yükselmez, toprağını *kendisi yönetebilir.* Ama niçin? Çünkü, onun için, toprak mülkiyeti, sermaye yatırımına bir engel oluşturmaz. Toprağına yalnızca doğanın bir öğesi olarak davranabilir ve bu yüzden yalnızca sermayesini yayma düşünceleri, kapitalist düşünceler ona yol gösterebilir. Böyle durumlar pratikte ortaya çıkar, ama ancak istisnai olarak. Toprağın kapitalist ekimi, nasıl ki, işlev yapmakta olan sermayenin, toprak mülkiyetinden ayrılmasını öngörürse, bir kural olarak, toprak mülkiyetinin kendi-kendine yönetimini de dıştalar. Hemen anlaşılmaktadır ki, bu durum, salt raslansal bir durumdur. Eğer artan tahıl talebi, kendi-kendine yöneten mülk sahiplerinin elinde olandan daha büyük bir A tipi toprak alanının ekimini gerektirirse, bir başka deyişle, ekilmek üzere A tipi toprağın bir bölümünün kirayla tutulması gerekirse, toprak mülkiyetinin sermaye yatırımına koyduğu sınırlamanın bu nazari kaldırılması, bir anda çöker. Kapitalist üretim tarzı altında, sermaye ile toprak, çiftçiler ile toprakbeyleri arasındaki farklılaşma ile işe başlamak, sonra da dönerek, her nerede ve her ne zaman, sermaye, toprak mülkiyeti ondan ayrı ve farklı değilse, toprağın ekiminden rant sağlamayacak olursa, toprakbeylerinin bir kural olarak kendi topraklarını yönettiklerini varsaymak saçma bir çelişkidir. (Aşağıda aktarılan, Adam Smith'in madencilik rantına ilişkin parçalarına bakınız.**) Toprak mülkiyetinin bu kaldırılması raslansaldır. Olabilir de olmayabilir de.

İkincisi: Kiraya verilen bir mülkün toplam alanında, mevcut piyasa-fiyatlarında hiç rant getirmeyen bazı bölümler olabilir, öyle ki bunlar, aslında bedavadan verilmiştir. Ama toprakbeyi buna o gözle bakmaz, çünkü o, kiraya verilen toprağın toplam rantını görür, onu oluşturan ayrı ayrı parçaların özgül rantını değil. Bu durumda, kiraya verilen mülkün içindeki rantsız parçalar açısından, sermaye yatırımına bir sınırlama olarak toprak mülkiyeti, kapitalist çiftçi için ortadan kalkar; ve bu, gerçekte, toprakbeyinin kendisiyle sözleşme ile olur. Ama, kapitalist çiftçi, salı bunlarla bağlantılı olan toprak için rant ödediğinden, bu parçalar için

* Fiili olarak. -*ç*.
** Bu baskıda: s. 681.-*Ed*.

rant ödemez. Burada, arz açığını üretmek için kesinlikle yeni bir üretim [sayfa 661] alanı olarak daha zayıf A toprağına başvurmak yerine daha zayıf A toprağının, yalnızca, daha iyi toprağın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu bir düzenleme öngörülmektedir. Ama araştırılması gereken durum, tamı tamına, A tipi topraktaki bazı toprak parçalarının bağımsız olarak yönetilmesi gereken, yani kapitalist üretim tarzı altında genellikle hüküm süren koşullar yüzünden bağımsız olarak kiraya verilmesi gereken durumdur.

Üçüncüsü: Bir çiftçi, bu yolla sağlanan ek ürün, ona yalnızca, yürürlükte olan piyasa-fiyatlarında, üretim-fiyatını getirse bile, yani ona olağan kârı sağlasa, ama hiç bir ek rant ödemesine olanak vermese bile, aynı kiraya verilmiş mülke, ek sermaye yatırabilir. Böylece, toprağa yatırılan sermayenin bir bölümü ile toprak rantı öder, ama öteki ile ödemez. Ancak, bu varsayımın sorunun çözümüne ne kadar az yardımcı olduğu şu aşağıdakinden anlaşılabilir: Eğer piyasa-fiyatı (ve toprağın ve- rimliliği), eski sermayede olduğu gibi, üretim-fiyatına ek olarak bir artı-kâr getiren ek sermayesiyle, ek bir ürün elde etmesini mümkün kılarsa, kira sözleşmesi sona ermediği sürece, bu artı-kârı cebe indirebilmektedir. Ama niçin? Çünkü, toprak mülkiyetinin sermayesinin toprağa yatırılmasına koyduğu sınırlama, kira sözleşmesi süresince ortadan kaldırıl- mıştır. Ama, daha zayıf nitelikteki ek toprağın ona bu artı-kârı sağlaması için, bağımsız olarak temizlenmesi ve bağımsız olarak kiraya verilmesi gerektiği yolundaki basit gerçek, eski topraktaki ek sermaye yatırımının, artık, gereken arz artışını üretmeye yetmediğini çürütülmez bir biçimde tanıtlamaktadır. Bir varsayım ötekini dıştalıyor. Şurası bir gerçek ki, şimdi şöyle söylenebilir: En kötü toprak A üzerindeki rantın kendisi –karşılaştırma ister toprak sahibinin kendisi tarafından işlenen toprağa göre (ama bu, salt bir raslansal istisna olarak meydana gelir), ister hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımlarına göre yapılsın– farklılık rantıdır. Ama bu, 1) çeşitli toprak kategorilerinin verimliliğindeki farklılıktan doğmayan ve dolayısıyla A toprağının hiç rant getirmediğini ve ürününün üretim-fiyatından satıldığını *öngörmeyen* bir farklılık rantı olacaktır; ve 2) aynı kiraya verilmiş mülkteki ek sermaye yatırımlarının rant getirip getirmemesi durumunun, ekime açılacak A sınıfından yeni toprağın rant getirip getirmemesi sorunu ile ilgisi yoktur, tıpkı, örneğin, yeni bir bağımsız imalat işinin kurulmasının, aynı daldaki bir başka fabrikatörün, sermayesinin bir bölümünün, hepsini kendi işinde kullanmadığı için faiz getiren senete yatırması, ya da ona tam kâr getirmeyen, ama gene de faizden daha fazla getiren bazı iyileştirmeler yapması ile ilgisi olmaması gibi. Bu, onun için ikincil önem taşır. Öte yandan, yeni ek kuruluşlar, ortalama kârı getirmelidir ve bu ortalama kârı elde etmek umuduyla örgütlenmişlerdir. Elbette şurası bir gerçektir ki, eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımları ve A tipi yeni toprağın ek ekimi, karşılıklı olarak birbirini sınırlar. Daha az elverişli üretim koşulları

altındaki aynı kiraya verilmiş mülke ek sermayenin [sayfa 662] yatırılabileceği sınır, A toprağındaki rakip yeni yatırımlarla belirlenir, öte yandan, bu toprak kategorisinin getirebileceği rant, eski kiraya verilmiş mülklerdeki rakip ek sermaye yatırımlarıyla sınırlanmıştır.

Ama bütün bu belirsiz kaçamaklar, basit bir biçimde şöyle ifade edilen sorunu çözmezler: Tahılın (bu araştırmada, bu, genel olarak toprak ürünlerini temsil etmektedir) piyasa-fiyatının, A toprağından bölümlerin ekime açılmasına izin verecek yeterlikte olduğunu ve bu yeni alanlara yatırılan sermayenin üretim-fiyatını getirebildiğini, yani sermaye *artı* ortalama kârı tekrar yerine koyabildiğini varsayın. Böylece, A toprağında sermayenin normal yayılması için koşulların var olduğunu varsayın. Bu yeterli midir? Bu sermaye, bu durumda, gerçekten yatırılabilir mi? Yoksa piyasa-fiyatı, en kötü toprak A'nın bile rant getirdiği noktaya kadar yükselmeli midir? Bir başka deyişle, toprak sahibinin tekeli, salt kapitalist görüş açısından tekelin yokluğunda durum böyle olmazken sermaye yatırımım engeller mi? Sorunun kendisinin konuş biçiminden şu çıkmaktadır ki, eğer örneğin, ek sermayeler, belli piyasa-fiyatında ortalama kâr getiren, ama hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklere yatırılmışsa, bu durum, sermayenin, gene ortalama kârları getiren, ama hiç rant getirmeyen A toprağına, şimdi gerçekten yatırılıp yatırılamayacağı sorusunu hiç bir biçimde yanıtlamaz. Ama önümüzdeki soru da tam budur. Hiç rant getirmeyen ek sermaye yatırımlarının talebi karşılamadığı gerçeği, A tipi yeni toprağın ekime açılması zorunluluğu ile tanıtlanmaktadır. Eğer A toprağının ek ekimi ancak rant getirdiği ölçüde, yani üretim-fiyatından daha fazla getirdiği ölçüde gerçekleşiyorsa, tam iki seçenek mümkündür. Ya, piyasa-fiyatı öyle olmalıdır ki, eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımları ister çiftçi, ister toprakbeyi tarafından cebe indirilsin, artı-kâr getirsinler. Fiyattaki bu artış ve son ek sermaye yatırımlarından gelen bu artı-kâr, bu durumda, A toprağının rant getirmeksizin ekilememesi gerçeğinin sonucudur. Çünkü, eğer, üretim-fiyatı, yalnızca ortalama kâr getirecek ekimin gerçekleşmesi için yeterli olsaydı, fiyat bu kadar yükseğe çıkmayacaktı ve bu yeni toprak parçalarının rekabeti, bunlar tam bu üretim-fiyatını getirir getirmez hissedilmeye başlanacaktı. Hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek yatırımlarla rekabet edenler, bu durumda, A toprağındaki gene hiç rant getirmeyen yatırımlar olacaktı. – Ya da, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatırımlar hiç rant getirmezler, ama gene de piyasa-fiyatı, A toprağının ekime açılmasını ve rant getirmesini mümkün kılacak ölçüde yükselmiştir. Bu durumda, hiç rant getirmeyen ek sermaye yatırımı, yalnızca, A toprağı, piyasa-fiyatı rant ödemesine izin verinceye kadar ekilmeyeceği için mümkün olmuştur. Bu koşul olmaksızın onun ekimi, daha düşük bir fiyat düzeyinde zaten başlamış olacaktı ve rantsız olağan kârı getirmek için yüksek piyasa-fiyatı gerektiren eski kiraya verilmiş mülklerdeki o daha sonraki sermaye yatırımları, yer alamayacaktı. Şurası ger-

çektir ki, bunlar, yüksek piyasa-fiyatında yalnızca ortalama kâr [sayfa 663] getirirler. O halde A toprağı ekime açıldığı andan itibaren düzenleyici üretim-fiyatı haline gelecek olan daha düşük bir üretim-fiyatında, bunlar, bu ortalama kârı getirmeyeceklerdi, yani o halde, yatırımlar bu koşullar altında hiç yer almamış olacaklardı. Bu yolla, A toprağından gelen rant, gerçekten de, hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki yatırımlarla karşılaştırıldığında farklılık rantını oluşturacaktır. Ama öyle ki, A'nın toprak alanlarında oluşan bu farklılık rantı, bu alanların, rant getirmedikçe ekime hiç de açık olmamaları gerçeğinin bir sonucundan başka bir şey değildir, yani öyle ki, aslında, toprak tiplerindeki hiç bir farklılık tarafından belirlenmeyen ve eski kiraya verilmiş mülklerdeki olası ek sermaye yatırımlarına bir engel oluşturan bu rant için zorunluluk sözkonusudur. Her iki durumda da, A toprağından gelen rant, yalnızca tahıl fiyatlarındaki yükselmenin bir sonucu olmayacak, tersine, ekiminin mümkün olması için en kötü toprağın rant getirmesi gerektiği gerçeği, tahıl fiyatlarının, bu koşulun gerçekleşeceği noktaya kadar yükselmesinin nedeni olacaktır.

Farklılık rantı şu özelliğe sahiptir: toprak mülkiyeti, burada, yalnızca, tersi durumda, çiftçinin cebine akacak olan ve çiftçinin sözleşme süresi boyunca belli koşullar altında gerçekten de cebe indirebileceği artı-kârın yolunu keser. Toprak mülkiyeti, burada, yalnızca, mülkiyetle hiç bir ilgisi olmaksızın (aslında, piyasa-fiyatını düzenleyen üretim-fiyatının rekabetle belirlenmesi sonucunda) doğan ve artı-kâra dönüşen meta-fiyatının bir bölümünün aktarılmasının nedenidir – fiyatın bu bölümünün bir kişiden ötekine, kapitalistten toprakbeyine aktarılmasının nedenidir. Ama toprak mülkiyeti, fiyatın bu bölümünü, ya da fiyatın bu bölümünü koşullandıran fiyat artışını *yaratan* neden değildir. Öte yandan, en kötü toprak A, üretim-fiyatının üzerinde bir şey, rant getirinceye kadar –ekimi üretim-fiyatını getirecek olmasına karşın– ekilemezse, o zaman, toprak mülkiyeti, fiyattaki *bu* artışın yaratıcı nedenidir. *Toprak mülkiyetinin kendisi rantı yaratmıştır.* Eğer, sözü edilen ikinci durumda olduğu gibi, şimdi A toprağı üzerinde ödenen rant, yalnızca üretim-fiyatını ödeyen, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son ek sermaye yatırımları ile karşılaştırıldığında, farklılık rantını oluşturuyorsa, bu gerçek değişmez. Çünkü, düzenleyici piyasa-fiyatı, A toprağından rant gelmesine izin verecek ölçüde yükseğe çıkıncaya kadar, A toprağının ekilemeyeceği koşulu – yalnızca bu koşul, burada, piyasa-fiyatının, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatırımların, gerçekte yalnızca, üretim-fiyatlarını, ama aynı zamanda da A toprağı üzerinde rant getiren bir üretim-fiyatım getirmelerini mümkün kılacak bir noktaya yükselmesi gerçeğinin temelidir. A toprağının rant getirmek zorunda olması gerçeği, bu durumda, A toprağı ile eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatırımlar arasındaki farklılık rantının nedenidir. [sayfa 664]

Genel olarak, A toprağının hiç rant getirmediğini söylerken –tahıl

fiyatının üretim-fiyatı ile düzenlendiğini varsayarak– sözcüğün kesin anlamında rantı kastediyoruz. Eğer çiftçi, emekçilerinin normal ücretlerinden, ya da kendi normal ortalama kârından düşülen bir miktarı oluşturan ''kiralama parası'' ödüyorsa,rant, yani metalarının fiyatının, ücretlerden ve kârdan ayrı, bağımsız bir parçasını ödemektedir. Zaten belirtmiştik ki, uygulamada, bu, sürekli olarak, gerçekleşmektedir. Belli bir ülkede tarım emekçilerinin ücretleri genel olarak, normal ortalama ücretler düzeyinin altına düşürüldüğü, öyle ki, ücretlerden düşürülen bir miktar, ücretlerin bir bölümü, genel bir kural olarak ranta girdiği sürece, en kötü toprağı eken çiftçi için, bu, istisnai bir durum oluşturmaz. En kötü toprağın ekimini mümkün kılan aynı üretim-fiyatında, bu düşük ücretler zaten onu meydana getiren bir öğeyi oluştururlar, ve bu yüzden ürünün üretim-fiyatında satılması, bu toprağı eken çiftçinin herhangi bir rant ödemesini mümkün kılmaz. Toprakbeyi, toprağını, satış-fiyatında ücretlerin üzerinde gerçekleştirdiğinin, tümünü ya da bütün bir bölümünü, toprakbeyine rant biçiminde ödemekten hoşnut kalabilen herhangi bir emekçiye de kiraya verebilir. Ancak bütün bu durumlarda, kiralama parası ödenmesi gerçeğine karşın, hiç bir gerçek rant ödenmemiştir. Ama her nerede, koşullar, kapitalist üretim tarzı altındaki koşullara tekabül ediyorsa, rant ve kiralama parası çakışmalıdır. Oysa burada tahlil edilmesi gereken de tam bu normal koşuldur.

Yukarda ele alınan durumlar bile –ki bunlarda, kapitalist üretim tarzı altında, topraktaki sermaye yatırımları gerçekten rant getirmeden yapılabilirler– sorunumuzun çözümüne katkıda bulunmaz, koloni koşullarına atıfta bulunmak ise daha da yararsızdır. Bir koloninin koloni olduğunu saptayan ölçüt –burada yalnızca gerçek tarımsal kolonilerden sözediyoruz– yalnızca, mevcut, doğal durumdaki geniş verimli toprak alanı değildir. Daha çok, bu toprağın maledinilmemiş olması, özel mülkiyete tabi tutulmamış olması durumudur. Eski ülkelerle koloniler arasındaki, toprak açısından büyük fark şurada yatar: Wakefield'in[35] doğru olarak belirttiği ve fizyokrat Mirabeau *pere*'in* ve öteki eski iktisatçıların ondan çok önce keşfettiği gibi, toprak mülkiyetinin hukuken ya da gerçekte var olmayışı. Kolonistler yalnızca toprağı mal mı ediniyorlar, yoksa, gerçekten devlete, toprakta, geçerli hukuki bir tasarruf hakkı için nominal bir toprak fiyatı biçiminde bir ücret mi ödüyorlar, burada hiç önemli değildir. Ayrıca oraya zaten yerleşmiş olan kolonistlerin, toprağın hukuki sahibi olabilmeleri de önemli değildir. Gerçekten de, toprak mülkiyeti, burada sermaye yatırımına –ve ayrıca, sermayesiz emek yatırımına– hiç bir sınırlama getirmez; toprağın bir kısmının oraya zaten [sayfa 665] yerleşmiş olan kolonistler tarafından maledinilmesi, yeni gelenlerin sermayelerini ya da emeklerini yeni toprak üzerinde kullanmalarını engel-

[35] Wakefield, *England and America,* London 1833. Ayrıca, *Das Kapital,* Buch I, Kap. xxv [*Kapital,* Birinci Cilt, Otuzüçüncü Bölüm. -*Ed*.] ile karşılaştırınız.

* Baba. -*ç*.

lemez. Bu yüzden –toprak mülkiyetinin sermayenin bir yatırım alanı olarak toprağı kısıtladığı hallerde-; toprak mülkiyetinin, toprağın ürünlerinin fiyatı ve rant üzerine etkisini incelemek gerekli olduğu zaman, tarımda, ne kapitalist üretim tarzının, ne de ona uygun düşen toprak mülkiyeti biçiminin, var olmadığı –aslında toprak mülkiyeti hiç yoktur– özgür burjuva kolonilerinden sözetmek son derece saçma olacaktır. Örneğin Ricardo, toprak rantı konusundaki bölümünde böyle yapmaktadır. Önsözde, toprağın maledinilmesinin toprağın ürünlerinin değeri üzerine etkisini araştırmak niyetinde olduğunu belirtmekte ve bundan sonra doğrudan doğruya kolonileri bir örnek olarak almakta, bununla, toprağın nispeten ilkel bir durumda bulunduğunu ve topraktan yararlanmanın toprak mülkiyeti tekeli ile sınırlanmadığını varsaymaktadır.

Toprağın salt hukuki sahipliği, toprak sahibi için hiç bir toprak rantı yaratmaz. Ama, gerçekten de, ona, toprak ister gerçek tarımsal amaçlar için, ister yapı vb. gibi öteki üretim amaçları için kullanılsın, iktisadi koşullar, toprağı kendisine bir artı getirecek biçimde kullanmasına izin verinceye dek, kullanım dışında tutmak gücünü verir. O, alanın mutlak büyüklüğünü çoğaltamaz ya da azaltamaz, ama piyasaya konan toprak miktarını değiştirebilir. Dolayısıyla, Fourier'nin de zaten gözlemlemiş olduğu gibi, tüm uygar ülkelerde toprağın nispeten önemli bir bölümünün daima ekilmeden kalması tipik bir gerçektir.

O halde, talebin, diyelim o zamana kadar ekilenlerden daha az verimli olan yeni toprakların ekime açılmasını gerektirdiğini varsayarsak – toprakbeyi, sırf toprağın ürününün piyasa-fiyatı, çiftçiye üretim-fiyatını ve böylece de topraktaki yatırımı üzerinden olağan kârı getirecek ölçüde yükseldi diye, toprağını hiç bir karşılığı olmadan kiraya verecek midir? Hiç de değil. Sermaye yatırımının ona rant getirmesi gerekir. Toprağı için ona kiralama parası ödenebilinceye kadar, toprağını kiraya vermez. Bu yüzden, piyasa-fiyatı, üretim-fiyatının üzerinde bir noktaya, örneğin p + *r*'ye çıkmalıdır, öyle ki, toprakbeyine rant ödenebilsin. Varsayımımıza göre toprak mülkiyeti kiraya verilinceye kadar hiç bir şey getirmediğinden, o zamana kadar iktisaden değersiz olduğundan piyasa-fiyatındaki, üretim-fiyatının üzerine çıkan ufak bir artış, en zayıf nitelikteki yeni toprağı piyasaya getirmeye yeter.

Şimdi şu soru doğuyor: En kötü toprağın hiç bir verimlilik farkından sağlanamayacak toprak rantı getirmesi gerçeğinden, toprağın ürününün fiyatının, zorunlu olarak, olağan anlamda bir tekel fiyatı olduğu ya da vergiyi devlet yerine toprakbeyinin koyması yolundaki tek ayrımla rantın bir vergi gibi girdiği bir fiyat olduğu sonucu çıkar mı? Söylemeye gerek yok ki, bu vergi, kendine özgü iktisadi sınırlara sahiptir. Eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımlarıyla, dışardan gelen toprak ürünlerinin rekabetiyle –bunların ithalinin kısıtsız olduğunu varsayarsak– [sayfa 666] toprakbeylerinin kendileri arasındaki rekabetle, ve ensonu, tüketicilerin gereksinmeleri ve ödeme yetenekleriyle sınırlanmıştır. Ama bura-

da sorun bu değildir. Sorun en kötü toprak üzerinden ödenen rantın, bir metaya konan verginin onun, fiyatına girmesi, yani metaın değerinden bağımsız bir öğe olarak girmesi ile aynı biçimde, bu toprağın ürünlerinin fiyatına –varsayımımıza göre genel piyasa-fiyatını düzenleyen fiyat– girip girmediğidir.

Bu, hiç de zorunlu olarak çıkan bir sonuç değildir, ve bunun böyle olduğu yolundaki tartışma, yalnızca metaların değeri ile üretim-fiyatları arasındaki ayrımın şimdiye kadar anlaşılmamış olmasındandır. Gördük ki, bir bütün olarak ele alındığında, metaların üretim-fiyatlarının, yalnızca toplam değerleri tarafından düzenlenmelerine karşın, ve çeşitli türdeki metaların üretim-fiyatlarının hareketinin, bütün öteki koşullar eşit olmak kaydıyla yalnızca değerlerinin hareketiyle belirlenmesine karşın, bir metaın üretim-fiyatı, hiç de değerine özdeş değildir. Gösterilmişti ki, bir metaın üretim-fiyatı, değerinin üzerinde ya da altında olabilir, ve değeri ile yalnızca istisnai olarak çakışır. Dolayısıyla toprağın ürünlerinin üretim-fiyatlarının üzerinde satılması gerçeği, hiç de bunların değerlerinin üzerinde satıldığını tanıtlamaz; tıpkı, sanayi ürünlerinin, ortalama olarak üretim-fiyatları üzerinden satılmaları gerçeğinin, değerleri üzerinden satıldıklarını tanıtlamaması gibi. Tarımsal ürünlerin, üretim-fiyatlarının üzerinde ve değerlerinin altında satılmaları mümkünken, öte yandan da, bir çok sınai ürün, salt değerleri üzerinde satıldıkları için, üretim-fiyatını getirir.

Bir metaın üretim-fiyatının değeriyle bağıntısı, salt, metaı üreten sermayenin değişen bölümünün değişmeyen bölümüne oranıyla, ya da onu üreten sermayenin organik bileşimi ile belirlenir. Eğer, belli bir üretim alanında, sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, yani sermayenin ücretler için kullanılan değişen parçası, emeğin maddi koşulları için kullanılan değişmeyen parçasına oranla, ortalama toplumsal sermayede olduğundan daha büyükse, o zaman, onun ürününün değeri, üretim-fiyatının üzerinde olmalıdır. Bir başka deyişle, böyle sermaye daha çok canlı emek kullandığı için, emeğin eşit biçimde sömürüldüğünü varsayarsak, toplumsal ortalama sermayenin eşit büyüklükteki bir tam bölümünden daha çok artı-değer ve dolayısıyla daha çok kâr üretir. Bu yüzden, bu üretim-fiyatı, sermayenin yerine konması *artı* ortalama kâra eşit olduğuna ve ortalama kâr bu metada üretilen kârdan daha düşük olduğuna göre, ürününün değeri üretim-fiyatının üzerindedir. Ortalama toplumsal sermaye tarafından üretilen artı-değer, bu düşük, bileşimdeki bir sermaye tarafından üretilen artı-değerden azdır. Belli bir üretim alanına yatırılan sermaye, toplumsal ortalama sermayeden daha yüksek bir bileşimde ise, durum tersidir. Onun ürettiği metaların değeri, üretim-fiyatlarının altındadır, en gelişmiş sanayilerin ürünlerinde durum genellikle böyledir. [sayfa 667]

Eğer, belli bir üretim alanındaki sermaye, ortalama toplumsal sermayeden daha düşük bir bileşimde ise, o zaman bu her şeyden önce,

yalnızca, bu özel üretim alanındaki toplumsal emeğin üretkenliğinin, ortalamanın altında olduğunu söylemenin bir başka biçimidir; çünkü, ulaşılan üretkenlik düzeyi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye nispi üstünlüğünde, ya da –verilen sermaye için– ücretler için kullanılan bölümün sürekli azalmasında kendini gösterir. Öte yandan, eğer belli bir üretim alanındaki sermaye daha yüksek bir bileşimdeyse, o zaman bu, üretkenlikte, ortalamanın üzerinde olan bir gelişmeyi yansıtır.

Nitelikleri gereği, incelenmeleri tartışmamız dışında tutulan gerçek sanat yapıtlarını bir yana bırakırsak, üstelik açıktır ki, farklı üretim alanları kendilerine özgü teknik özelliklerine uygun olarak, farklı oranlarda değişen ve değişmeyen sermaye gerektirirler, ve canlı emek bazılarında daha büyük, ötekilerde daha küçük rol oynamak zorundadır. Örneğin, tarımdan kesinlikle ayırdedilmesi gereken istihraç sanayiinde, değişmeyen sermayenin bir öğesi olarak hammadde, bütünüyle mevcut değildir ve hatta, yardımcı madde bile ender olarak önemli bir rol oynar. Oysa madencilik sanayiinde, değişmeyen sermayenin öteki parçası, yani sabit sermaye, önemli bir rol oynar. Gene, burada da, ilerleme, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayedeki nispi artışla ölçülebilir.

Eğer asıl tarımdaki sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, o zaman, bu, *prima facie,* gelişmiş üretime sahip ülkelerde, tarımın, işleme sanayilerindeki ile aynı ölçüde ilerlemiş olduğu gerçeğini ifade eder. Böyle bir gerçek –belirleyici iktisadi koşullar da kısmen dahil1 olmak üzere tüm öteki koşullardan başka– kimyada, jeolojide ve fizyolojideki daha sonraki ve oldukça yeni gelişmelere, ve özellikle bunların tarıma uygulanmalarına oranla mekanik biçimlerdeki gelişmenin ve özellikle bunların uygulanmalarının, daha erken ve daha hızlı olmasıyla açıklanabilir. Bu arada şunu belirtelim, bizzat tarımın ilerlemesinin, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayedeki nispi bir büyüme ile sürekli olarak ifade edildiği, kesin ve eskiden beri bilinen bir gerçektir.[36] Kapitalist üretimin hüküm sürdüğü belirli bir ülkede, örneğin İngiltere'de, tarımsal sermayenin bileşiminin ortalama toplumsal sermayeninkinden düşük olup olmadığı, ancak istatistiki olarak kararlaştırılacak bir sorundur, ve bizim amaçlarımız açısından, buna ayrıntılı olarak girmek gereksizdir. Her durum ve koşulda, tarımsal ürünlerin değerinin üretim-fiyatından ancak bu varsayıma dayanılarak yüksek olabileceği, teorik olarak saptanmıştır. Bir başka deyişle tarımda belli büyüklükteki bir sermaye, ortalama toplumsal bileşime sahip aynı büyüklükteki bir sermayeden, daha çok artı-değer üretir, ya da, aynı şey demek olan, daha çok artı-emeği harekete geçirir ve emri altına alır (ve bununla [sayfa 668] genel olarak daha çok canlı emek kullanır).

[36] Bkz: Dombasle (*Annales agricoles de Roville, ou Méletanges d'agriculture, d'économie rurale et de léegislation agricole,* Paris 1824-37. -*Ed.*) ve R. Jones [*An Essay on ıhe Disıribution of Wealth, etc.,* London 1831, s. 223 vd.. -*Ed.*].

O halde, bu varsayım, burada tahlil ettiğimiz ve ancak bu varsayım yürürlükte olduğu sürece geçerli olan rant biçimi için yeterlidir. Bu varsayım nerede geçerli değilse, buna uygun olan rant biçimi de artık geçerli olmaz.

Ama, tarımsal ürünlerin değerinde, üretim-fiyatlarının üzerinde bir fazlanın salt varlığı, kendi başına, çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki ve aynı toprak üzerindeki ardarda sermaye yatırımlarındaki farklılıklardan bağımsız olan bir toprak rantının –kısacası, kavram olarak farklılık rantından kesinlikle ayırdedilecek ve dolayısıyla *mutlak* rant diye adlandırabileceğimiz bir rantın varlığını açıklamak için yeterli değildir. Çok sayıda imalat ürünü, ranta dönüştürülebilecek, ortalama kârın üzerinde herhangi bir fazla ya da artı-kâr getirmeksizin, değerlerinin, üretim-fiyatlarından daha yüksek olması gerçeği ile tanımlanırlar. Tersine, üretim-fiyatı ve onun ifade ettiği genel kâr oranı kavramı ve bunların varlığı, tek tek metaların, değerleri üzerinden satılmadığı gerçeğine dayanır. Üretim-fiyatları, meta-değerlerinin bir eşitlenmesinden doğar. Çeşitli üretim alanlarında tüketilen ayrı ayrı sermaye-değerleri yerine konduktan sonra, bu, tüm artı-değeri, tek tek üretim alanlarında üretilmiş olan ve böylece bunların metalarına katılmış olan miktarda orantılı olarak değil, ortaya konan sermayelerin büyüklüğü ile orantılı olarak dağıtır. Ancak bu biçimdedir ki, üretim-fiyatı ve onun tipik öğesi olan ortalama kâr doğar. Toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerin dağıtılmasında rekabet aracılığıyla bu eşitlemeyi sağlamak ve bu eşitlemenin önündeki tüm engelleri yenmek, sermayelerin sürekli eğilimidir. Bu yüzden bunlar tüm koşullar altında metaların değerleri ve üretim-fiyatları arasındaki farklılıktan değil de, daha çok, piyasaya hükmeden genel üretim-fiyatı ile, ondan farklı olan bireysel üretim-fiyatları arasındaki farklılıktan doğan artı-kârları; belli bir üretim alanında geçerli olan, ve onun için iki farklı alan arasında geçerli olmayan ve böylece de çeşitli alanların genel üretim-fiyatlarını, yani genel kâr oranını etkilemeyen, bunun yerine değerlerin üretim-fiyatlarına dönüşmesini ve genel bir kâr oranını öngören artı-kârları hoş görmek eğilimindedirler. Ama bu varsayım, daha önce de tartışıldığı gibi, toplam toplumsal sermayenin, çeşitli üretim. alanları arasında sürekli olarak değişen orantılı dağılımına, sermayelerin aralıksız giriş-çıkışına, bunların bir alandan ötekine aktarılabilmelerine, kısacası, bunların toplam toplumsal sermayenin bağımsız parçaları için, bir sürü elverişli yatırım alanını temsil eden, çeşitli üretim alanları arasındaki serbest hareketlerine dayanır. Bu durumda öncül, hiç bir engelin, ya da salt raslansal ve geçici bir engelin, sermayelerin –örneğin meta-değerlerinin üretim-fiyatlarından daha yüksek olduğu, ya da üretilen artı-değerin ortalama kârı aştığı bir üretim alanında– değeri üretim-fiyatına indirmek ve böylece, bu üretim alanının fazla artı-değerini, sermayenin yararlandığı bütün alanlar arasında orantılı dağıtmaktaki [sayfa 669] rekabetine müdahale etmemesidir. Ama eğer tersi olursa, eğer sermaye ancak

kısmen yenebileceği, ya da hiç yenemeyeceği, ve bazı alanlardaki yatırımını sınırlayan, bu yatırımı, ancak, artı-değerin bir ortalama kâra genel eşitlenmesini kısmen ya da tümüyle dıştalayan koşullar altında kabul eden yabancı bir güçle karşılaşırsa, o zaman açıktır ki, böyle üretim alanlarında, metaların değerinin üretim-fiyatlarından fazlası, ranta dönüştürülebilen ve bu niteliğiyle de kâra göre bağımsız kılınmış bir artı-kâra yolaçacaktır. Böyle bir yabancı güç ve engel, toprağa yatırım yapmak çabasında sermayenin karşısına çıktığı zaman, toprak mülkiyeti tarafından temsil edilir; böyle bir güç, kapitalistle karşı karşıya olan toprakbeyidir.

Burada toprak mülkiyeti, yeni ekime açılacak toprağın, hiç bir farklılık rantı getirmeyen ve toprak mülkiyeti olmasaydı, piyasa-fiyatındaki küçük bir artışla bile ekilebilecek olan, öyle ki, düzenleyici piyasa-fiyatının, bu en kötü toprağın çiftçisine yalnızca üretim-fiyatını sağlayacağı bir kategoriye dahil olabilmesine karşın, o zamana kadar ekilmemiş ya da kiraya verilmemiş olan toprakta, bir vergi koymaksızın, ya da bir başka deyişle bir rant talep etmeksizin hiç bir yeni sermaye yatırımına izin vermeyen engeldir. Ama toprak mülkiyetinin koyduğu engel yüzünden, piyasa-fiyatı, toprağın, üretim-fiyatının üzerinde bir artı getirebileceği, yani bir rant getirebileceği bir düzeye çıkmalıdır. Ancak, varsayımımıza göre, tarımsal sermayenin ürettiği metaların değeri, bunların üretim-fiyatlarından yüksek olduğundan (az sonra tartışacak bir durum dışında) bu rant, üretim-fiyatının üzerindeki değer fazlasını, ya da onun bir kısmını oluşturur. Rantın, değer ile üretim-fiyatı arasındaki farkın tümüne mı, yoksa bunun daha büyük ya da daha küçük bir parçasına mı eşit olduğu, tamamen, arz ve talep arasındaki ilişkiye ve yeni ekime açılan toprağın alanına bağlı olacaktır. Rant, tarımsal ürünlerin değerinin, bunların üretim-fiyatları üzerindeki fazlasına eşit olmadığı sürece, bu fazlanın bir bölümü, daima, tüm artı-değerin çeşitli bireysel sermayeler arasında orantılı dağılımına ve genel eşitlenmesine girecektir. Rant, üretim-fiyatı üzerindeki değer fazlasına eşit olur olmaz, artı-değerin ortalama kârın üzerinde olan bu bölümünün tümü, bu eşitlenmenin dışına çekilecektir. Ama bu mutlak rant, ister üretim-fiyatı üzerindeki değer fazlasının tümüne, ister yalnızca bir parçasına eşit olsun, tarımsal ürünler, fiyatları değerlerini aştığı için değil, fiyatları değerlerine eşit olduğu için, ya da fiyatları değerlerinden düşük, ama üretim-fiyatlarından yüksek olduğu için, her zaman, bir tekel fiyatına satılacaklardır. Bunların tekeli, değerleri genel üretim-fiyatından yüksek olan öteki sanayi ürünlerinden farklı olarak, üretim-fiyatı ile bir düzeye getirilmemeleri gerçeğinden ibarettir. Üretim-fiyatının bir bölümü gibi, değerin bir bölümü de, gerçekten verilen bir sabit, yani üretimde tüketilen sermaye = *k*'yi temsil eden maliyet-fiyatı olduğundan, bunların arasındaki fark, öteki, değişen bölüme, üretim-fiyatında, *p*'ye, kâra eşit olan, yani toplumsal sermaye [sayfa 670] üzerinden ve toplumsal sermayenin bir tam kesri olarak her bireysel sermaye üze-

rinden hesaplanan toplam artı-değere eşit olan; ama metaların değerinde, bu özel sermayenin yarattığı gerçek artı-değere eşit olan, ve bu sermayenin yarattığı meta-değerlerinin bütünleyici bir parçasını oluşturan artı-değere dayanır. Eğer metaların değeri, üretim-fiyatlarından yüksekse, o zaman bunların üretim-fiyatı = $k + p$, ve değer = $k + p + d$, öyle ki $P + d$ = burada içerilen artı-değerdir. Onun için, değer ile üretim-fiyatı arasındaki fark = d, bu sermaye tarafından yaratılan artı-değerin, genel kâr oranı aracılığıyla ona ayrılan artı-değerden fazlasıdır. Bundan şu sonuç çıkar ki, tarımsal ürünlerin fiyatları, değerlerine erişmeksizin, üretim-fiyatlarından daha yüksek olabilir. Ayrıca bundan şu çıkar ki, bunların fiyatları değerlerine ulaşmadan önce, tarımsal ürünlerin fiyatında sürekli bir artış, belli bir noktaya kadar, yer alabilir. Gene bundan şu çıkar ki, tarımsal ürünlerin değerinin, bunların üretim-fiyatının üzerindeki fazlası, salt toprak mülkiyetindeki tekelin bir sonucu olarak, genel piyasa-fiyatlarında belirleyici bir öğe haline gelebilir. Ensonu, bundan şu çıkar ki, bu durumda, ürünün fiyatındaki artış, rantın nedeni değildir, bunun yerine rant, ürünün fiyatındaki artışın nedenidir. En kötü toprağın bir birim alanından gelen ürünün fiyatı = $p + r$ ise, o zaman $P + r$'nin düzenleyici fiyat haline gelmesi varsayım olduğundan, tüm farklılık rantları r'nin buna tekabül eden katlarınca artacaktır.

Eğer tarım-dışı toplumsal sermayenin ortalama bileşimi = $85_s + 15_d$ ve artı-değer oranı = %100 olsaydı, o zaman üretim-fiyatı = 115 o1acaktı. Eğer tarımsal sermayenin bileşimi = $75_s + 25_d$ olsaydı ve artı-değer oranı aynı olsaydı, o zaman tarımsal ürünün değeri ve düzenleyici piyasa-fiyatı = 125 olacaktı. Eğer tarımsal ve tarım-dışı ürün, aynı ortalama fiyata eşitlenecekse (kısa olsun diye, her iki üretim dalında da toplam sermayenin eşit olduğunu varsayıyoruz), o zaman toplam artı-değer = 40, ya da 200'lük sermaye üzerinden %20 olacaktır. Birinin olduğu kadar, ötekinin ürünü de, 120'ye satılacaktır. Böylece, üretim-fiyatlarına eşitlenmede, tarım-dışı ürünün ortalama piyasa-fiyatları, değerlerinin üzerinde, tarımsal ürününki ise, altında kalacaktır. Eğer tarımsal ürünler tam değerlerinde satılsalardı, bunlar, eşitlenmede olduklarından 5 fazla, sınai ürünler ise 5 az olacaklardı. Eğer piyasa koşulları, tarımsal ürünlerin tam değerlerinde, üretim-fiyatı üzerindeki tam artıya satılmalarına izin vermezse, o zaman, etki iki aşırı uç arasında olur; sınai ürünler değerlerinin biraz üzerinde, tarımsal ürünler ise üretim-fiyatlarının biraz üzerinde satılırlar.

Toprak mülkiyeti, tarımsal ürünün fiyatını, üretim-fiyatının üzerine çıkarabilirse de, buna değil, daha çok, piyasanın genel durumuna, piyasa-fiyatının üretim-fiyatını ne ölçüde aştığına ve değere yaklaştığına, ve bu yüzden tarımda yaratılan, verilen ortalama kârın üzerindeki artı-değerin, ne ölçüde, ya ranta dönüştürüleceğine, ya da artı-değerin ortalama kâra genel eşitlenmesine gireceğine dayanır. Her durum ve koşulda, [sayfa 671] üretim-fiyatının üstündeki değer fazlasından doğan bu mutlak

rant, tarımsal artı-değerin bir parçasından, bu artı-değerin ranta dönüştürülmesinden, onun toprakbeyi tarafından aşırılmasından başka bir şey değildir; tıpkı farklılık rantının, artı-kârın ranta dönüşmesinden, onun, genellikle düzenleyici bir üretim-fiyatı altında, toprakbeyi tarafından aşırılmasından doğması gibi. Rantın bu iki biçimi, tek normal biçimdir. Bunlardan başka, rant, yalnızca, ne üretim-fiyatı ne de metaların değeri tarafından değil, alıcıların gereksinmeleri ve ödeme yetenekleri tarafından belirlenen gerçek bir tekel fiyatına dayanabilir. Bunun tahlili, piyasa-fiyatlarının gerçek hareketinin ele alındığı rekabet teorisine dahildir.

Belli bir ülkede, tarıma elverişli olan bütün topraklar, kiraya verilmişse –kapitalist üretim tarzının ve normal koşulların genel olduğunu varsayarsak –rant ödemeyen hiç bir toprak var olmayacaktır; ama hiç rant getirmeyebilen bazı sermayeler, toprağa yatırılan bazı sermaye parçaları olabilir. Çünkü toprak kirayla tutulur tutulmaz, toprak mülkiyeti, gerekli sermayenin yatırımına karşı mutlak bir engel rolü oynamayı bırakır. Ama, bundan sonra bile, toprağa katılan sermayenin toprakbeyine dönmesi, kiracının faaliyetini çok kesin sınırlar içine hapsettiği ölçüde, toprak mülkiyeti nispi bir engel rolü oynamaya devam eder. Yalnızca bu durumda, bütün rant farklılık rantına dönüştürülecek, ancak bu, toprak verimliliğindeki herhangi bir farkla değil, özel bir toprak tipindeki son sermaye yatırımlarından gelen artı-kârlar ile, en kötü kalitede toprağın kiralanması için ödenen rant arasındaki farkla belirlenen bir farklılık rantı olacaktır. Toprak mülkiyeti, ancak, toprakbeyi, toprağı sermaye yatırımına açtığı için bir haraç aldığı ölçüde mutlak bir engel rolü oynar. Böyle bir açılma elde edildiği zaman, artık o, belli bir toprak parçasındaki herhangi bir sermaye yatırımının ölçüsüne hiç bir mutlak sınır koyamaz. Genel olarak konut yapımı, evlerin yapılacağı toprağın bir üçüncü tarafından mülkiyetinde olması biçiminde bir engelle karşılaşır. Ama bu toprak, bir kez, konut yapımı için kiraya verilince, büyük mü yoksa küçük mü bir ev yapacağı, kiracıya bağlıdır.

Eğer tarımsal sermayenin ortalama bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkine eşit, ya da ondan yüksek olsaydı, o zaman mutlak rant –gene az önce tanımlanan anlamda– yani gerek farklılık rantından, gerekse gerçek bir tekel fiyatına dayanan ranttan eşit ölçüde farklı olan rant, ortadan kalkacaktı. O zaman tarımsal ürünün değeri, üretim-fiyatının üzerinde olmayacak ve tarımsal sermaye daha fazla emek harekete geçirmeyecekti ve bu yüzden tarım-dışı sermayeden daha fazla bir artı-emek de gerçekleştirmeyecekti. Uygarlığın ilerlemesiyle tarımsal sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkine eşit hale gelecek olursa, aynı durum ortaya çıkacaktır.

İlk bakışta, bir yandan tarımsal sermayenin bileşiminin yükseldiğini, başka bir deyişle, onun değişmeyen parçasının değişen parçasına oranla arttığı varsaymak, öte yandan da, tarımsal ürünün fiyatının, yeni ve [sayfa 672] daha önce ekilenden daha kötü toprağın rant getirmesi-

ne, bu durumda, ancak, piyasa-fiyatının, değerin ve üretim-fiyatının üzerinde olan fazlasından kaynaklanabilecek bir rant, kısacası, yalnızca ürünün tekel fiyatından elde edilen bir rant getirmesine izin verecek ölçüde yükseleceğini varsaymak, çelişkili gibi görünmektedir.

Burada bir ayırım yapmak gereklidir. Her şeyden önce, kâr oranının oluşma biçimi incelenirken belirtilmişti ki, teknik açıdan konuşursak, aynı bileşime sahip sermayeler, yani makine ve hammaddelere oranla eşit miktarlarda emeği harekete geçiren sermayeler, bu sermayelerin değişmeyen bölümlerinin farklı değerleri yüzünden gene de farklı bileşimlerde olabilirler. Hammaddeler ve makine, bir durumda ötekinden daha pahalı olabilir. Çünkü, örneğin, 100'lük bir sermaye ile, eğer bu 100 içinden karşılanacak olan hammaddenin maliyeti, bir durumda 40, ötekinde 20 ise, aynı miktarda emek harekete geçirilemeyeceğine göre, harekete geçirilecek aynı miktarda emek için (ve varsayımımıza göre bu, aynı hammadde yığınını harekete geçirmek için gerekli olacaktır), bir durumda ötekinden daha büyük bir sermaye konması gerekecektir. Ama daha pahalı hammaddenin fiyatı daha ucuzunkinin düzeyine düşer düşmez, bu iki sermayenin, aynı teknik bileşimde olduğu hemen ortaya çıkacaktır. Canlı emek ile bu sermayenin kullandığı emek koşullarının yığını ve niteliği arasındaki teknik oranlarda hiç bir değişiklik olmamasına karşın, bu durumda, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki değer oranı aynı olacaktır. Öte yandan daha düşük bir organik bileşimdeki bir sermaye, salt değer-bileşimi açısından, yalnızca değişmeyen bölümlerinin değerindeki bir artıştan dolayı, daha yüksek bir organik bileşimdeki bir sermaye ile aynı sınıftanmış gibi görünebilir. Canlı emek-gücüne oranla daha fazla makine ve hammadde kullandığı için bir sermayenin = $60_s + 40_d$ olduğunu, öteki sermayenin ise daha fazla canlı-emek (%60), az makine (örneğin %10) ve emek-gücüne oranla daha az ve daha ucuz hammadde (örneğin %30) kullandığı için = $40_s + 60_d$ olduğunu varsayalım. Böylece, bu durumda, ham ve yardımcı maddelerin değerinde 30'dan 80'e basit bir artış, bileşimi eşitleyebilecektir, öyle ki, şimdi, ikinci sermaye, makine olarak 10'a karşılık 80 hammadde ve 60 emek-gücünden, ya da $90_s + 60_d$'den oluşacaktır, bu da teknik bileşimde bir, değişiklik yer almaksızın, yüzde olarak gene = $60_s + 40_d$ olacaktır. Başka bir deyişle, eşit organik bileşimdeki sermayeler, farklı değer bileşiminde olabilirler ve aynı değer-bileşimi yüzdelerine sahip olan sermayeler, değişik organik bileşim dereceleri gösterebilir ve böylece emeğin toplumsal üretkenliğinin gelişmesinde farklı aşamalar ifade edebilirler. O halde, salt tarımsal sermayenin genel değer-bileşimi düzeyinde olması durumu, onda emeğin toplumsal üretkenliğinin de eşit ölçüde çok gelişmiş olduğunu tanıtlamayacaktır. Yalnızca gene onun üretim koşullarının bir parçasını oluşturan kendi ürününün daha pahalı olduğunu, ya da eskiden yakında bulunan gübre gibi [sayfa 673] yardımcı maddelerin şimdi uzaktan getirilmek zorunda olduğunu vb. tanıtlayacaktır.

Ama, bundan ayrı olarak, tarımın kendine özgü niteliği hesaba katılmalıdır.

Emekten tasarruf sağlayan makinelerin, kimyasal yardımcıların vb. tarımda daha çok kullanıldığını, ve bu yüzden değişmeyen sermayenin, kullanılan emek-gücü kütlesine oranla, yalnızca değer olarak değil, aynı zamanda, kütle olarak da, teknik açıdan arttığını varsayalım, o zaman, tarımda, (madencilikte olduğu gibi) sorun, yalnızca emeğin toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda da, doğal koşullarına bağlı olan doğal üretkenliğidir. Tarımdaki toplumsal üretkenlik artışının doğal güçteki azalışı güçbela karşılaması, ya da hatta karşılamaması –bu karşılama gene de ancak kısa bir süre için etkili olacaktır– olasıdır, öyle ki, buradaki teknik gelişmeye karşın, üründe hiç bir ucuzlama olmaz, yalnızca daha da büyük bir fiyat artışı engellenir. Ayrıca nispi artı-ürün artarken, yükselen tahıl fiyatlarıyla, ürünlerin mutlak kütlesinin azalması da mümkündür; şöyle ki, esas olarak, yalnızca aşınma ve eskimenin yenilenmesini gerektiren makine ve hayvanlardan oluşan değişmeyen sermayedeki nispi bir artış ve ürün içinden, tam olarak sürekli yenilenmeyi gerektiren ücretlere harcanan değişmeyen sermayedeki buna tekabül eden bir azalış durumunda bu böyle olur.

Dahası tarımdaki ilerleme ile, teknik yardımların daha az gelişmiş olması halinde piyasa-fiyatında daha büyük bir artış gerektirecek olan, daha zayıf toprağı ekmek ve ondan bir rant elde etmek için, piyasa-fiyatında ortalamanın üzerinde yalnızca mütevazı bir artışın yetmesi de mümkündür.

Örneğin daha geniş-ölçekli sığır yetiştiriciliğinde, kullanılan emek-gücü kütlesinin, sığırın kendisi tarafından temsil edilen değişmeyen sermayeye oranla çok küçük olması gerçeği, tarımsal sermayenin, tarım-dışındaki ortalama toplumsal sermayenin harekete geçirdiğinden, yüzde olarak, daha fazla emek-gücü harekete geçirdiği iddiasını çürütüyor diye kabul edilebilir. Ama burada belirtmek gerekir ki rant tahlilinde belirleyici olarak, uygar ulusların arasında başlıca geçim araçlarını sağlayan ana bitkisel besin maddelerini üreten tarımsal sermaye bölümünü ele aldık. Adam Smith –ve bu, onun değerli yanlarından biridir– zaten göstermiştir ki, sığır yetiştiriciliğinde ve genel olarak, baş geçim aracının, yani tahılın üretilmesi işinde kullanılmayan toprağa yatırılan sermayeler için, tamamen farklı bir fiyat belirlenmesi gözlemlenecektir. Yani bu durumda, fiyat öyle bir biçimde belirlenir ki, –örneğin yapay bir otlak olarak, sığır yetiştiriciliği için kullanılan, ama aynı kolaylıkla, belli bir kalitedeki tahıl tarlalarına dönüştürülebilecek olan– toprağın ürününün fiyat, aynı kalitede ekilebilir toprak üzerindeki rantın aynısını üretmeye yetecek yüksekliğe çıkmalıdır. Başka, bir deyişle, tahıl tarlalarının rantı, sığırın fiyatında belirleyici bir öğe haline gelir ve bu nedenle Ramsay, bu [sayfa 674] biçimde sığırın fiyatının rant tarafından, toprak mülkiyetinin iktisadi ifadesi tarafından, kısacası toprak mülkiyeti aracılığıyla yapay olarak yük-

seltildiğini haklı olarak belirtmiştir.*

"Ekimin yayılması ile, işlenmemiş kırlar, kasaplık ete olan talebin karşılanması bakımından yetersiz hale gelirler. Ekili toprakların büyük bir parçasının sığır yetiştiriciliği ve beslenmesi için kullanılması gerekir, bu yüzden de sığırın fiyatı, yalnızca onların bakımı için gerekli olan emeği değil, çiftçilikte kullanılan böyle bir topraktan toprakbeyinin elde edebileceği rantı ve çiftçinin elde edebileceği kârı da ödemeye yetecek kadar olmalıdır. En ekilmemiş sahalarda üretilen sığır, aynı pazara getirildiği zaman, ağırlıklarıyla ve iyilikleriyle orantılı olarak, en işlenmiş topraklar üzerinde yetiştirilenlerle aynı fiyata satılır. Bu alanların sahipleri bundan yararlanır ve topraklarının rantını sığırlarının fiyatı ile orantılı olarak yükseltirler." (Adam Smith, Book I, Ch, xı, Part 1.) Bu durumda, gene, tahıl-ranttan farklı olarak, farklılık rantı en kötü toprağın lehindedir.

Mutlak rant, ilk bakışta, salt bir tekel fiyatını rantın sorumlusu yapar gibi görünen bir olguyu açıklar. Adam Smith'in örneği ile devam ederek, örneğin insan faaliyetinden bağımsız olarak var olan, yani ağaç yetiştiriciliği ve bakımının bir ürünü olmayan herhangi bir Norveç ormanının sahibini ele alalım. Eğer bu ormanın sahibi, belki de İngiltere'den gelen bir talebin sonucu olarak tomruk kestiren bir kapitalistten bir rant alırsa, ya da bu orman sahibi kapitalist sıfatıyla hareket ederek tomruğu kendisi kestirirse, o zaman yatırılan sermayeden ayrı olarak tomruktan onun eline büyük ya da küçük bir miktarda rant geçecektir. Bu, doğanın saf bir ürününden elde edilen saf bir tekel fiyatı gibi görünür. Ama aslında, burada, sermaye, hemen tümüyle emeğe harcanan bir değişen parçadan oluşur ve böylece de aynı büyüklükteki bir başka sermayeye göre, daha fazla artı-emeği harekete geçirir. O halde, kerestenin değeri, daha yüksek bir organik bileşimdeki sermayenin ürününün değerine göre, daha fazla ödenmemiş emek ya da artı-değer fazlası içerir. Bu nedenle, bu tomruktan ortalama kâr elde edilebilir ve rant biçiminde önemli bir artı, orman sahibinin payına düşebilir. Tersine olarak, tomruk kesiminin kolaylıkla yaygınlaştırılabilmesi, bir başka deyişle, üretimin kolaylıkla hızla artırılabilmesi sayesinde, tomruğun fiyatının, değerine eşit olması için, ve böylece de, (ortalama kâr olarak kapitaliste düşen bölümün üzerindeki) tüm ödenmemiş emek fazlasının, rant biçiminde orman sahibinin eline geçmesi için, talep çok büyük ölçüde artmalıdır.

Yeni ekime açılan toprağın daha önce ekilen en kötü topraktan daha da düşük kalitede olduğunu varsaymıştık. Eğer iyiyse, bir farklılık rantı getirir. Ama biz, burada, tamı tamına, rantın bir farklılık rantı olarak ortaya çıkmadığı durumu tahlil ediyoruz. Mümkün olan yalnızca iki durum vardır: Yeni ekilen toprak, ya eskiden ekilen topraktan daha düşük kalitededir, ya da onun kadar iyidir. Eğer düşük kalitede ise, [sayfa 675] so-

* G. Ramsay, *An Essay on the Distribution on Wealth,* Edinburgh 1836, s. 278-279. *-Ed.*

run zaten tahlil edilmiş bulunuyor. Geriye yalnızca, onun kadar iyi olduğu durumun tahlil edilmesi kalıyor.

Farklılık rantı tahlilimizde geliştirmiş olduğumuz üzere, ekimin ilerlemesi pekala, daha kötü toprak kadar, eşit ölçüde iyi ya da hatta daha iyi toprakları da sürüme açabilir.

Birincisi. Çünkü farklılık rantında (ya da farklılık rantı olmayan durumda bile, bir yandan genel olarak toprak verimliliğinin, öte yandan da toprağın yerinin, onun, bir kat ve rant getirecek biçimde düzenleyici piyasa-fiyatında ekimine izin verip vermeyeceği sorusu her zaman doğduğuna göre, genel olarak herhangi bir rantta) iki koşul, bazan biri ötekini hükümsüz kılarak, bazan da sırasıyla belirleyici etkiyi yaparak, karşıt yönlerde çalışırlar. Piyasa-fiyatındaki artış –ekimin maliyet-fiyatının düşmemiş olması, yani hiç bir teknik ilerlemenin daha fazla ekime yeni bir hız vermemiş olması koşuluyla– bulunduğu yer nedeniyle daha önce rekabet dışına atılmış daha verimli toprağı ekime açabilir. Ya da, düşük kalitedeki toprağın yerinin üstünlüğünü öyle artırabilir ki, onun daha az olan verimliliği bununla dengelenir. Ya da piyasa-fiyatında hiç bir artış olmaksızın, yer, ulaştırma araçlarındaki gelişme aracılığıyla daha iyi toprakları rekabete sokabilir. Kuzey Amerika'nın geniş kırlık devletlerinde geniş çapta gözlemlenebileceği gibi. Daha eski uygarlığa sahip ülkelerde, Wakefield'in doğru olarak gözlemlediği gibi, yerin belirleyici olduğu kolonilerdekiyle aynı ölçüde olmasa bile, sürekli olarak aynı şey yer alır.* O halde özetlersek, yerin ve verimliliğin çelişen etkileri, ve sürekli olarak dengelenen ve durmadan, eşitlenmeye yönelik ilerici değişikliklerden geçen yer etkeninin değişkenliği, sırayla, eşit ölçüde iy1, daha iyi ve daha kötü toprak alanlarını ekim altındaki eski toprak alanlarıyla yeni rekabete sokar.

İkincisi. Doğa biliminin ve tarımbilimin gelişmesiyle, toprağı oluşturan öğeleri hemen hizmete hazır duruma sokabilen araçlar değiştirilerek toprağın verimliliği de değiştirilir. Bu yolla, bir zamanlar düşük kalitede gözü ile bakılan Fransa'daki ve İngiltere'nin doğu kontluklarındaki hafif toprak tipleri, son zamanlarda birinci duruma yükselmişlerdir. (Bkz: Passy.**) Öte yandan, kötü kimyasal bileşiminden ötürü değil de, ekimini önleyen bazı mekanik ve fiziksel engellerden ötürü düşük kalitede sayılan toprak, bu engelleri yenecek araçlar bulunur bulunmaz, iyi toprak, haline dönüştürülür.

Üçüncüsü. Bütün eski uygarlıklarda, örneğin devlet mülkiyetindeki topraklar, komün toprakları vb. biçimindeki eski tarihsel ve geleneksel ilişkiler, büyük toprak parçalarını, salt keyfi olarak ekilmekten alıkoymuşlardır, bunlar ekime, ancak azar azar dönmektedirler. Bunların eki-

* [E. Wakefield,] *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations,* Vol. I, London 1833, s. 214-215. -*Ed.*

** H. Passy, *Rente du sol. Dictionnaire* de *l'économie politique*'te. Tome II, Paris 1854, s. 515. -*Ed.*

me açılma sırası, ne iyi kalitelerine, ne de yerlerine değil, tümüyle dış [sayfa 676] koşullara bağlıdır. Tarım Alanlarının Meraya Çevrilmesi Yasaları aracılığıyla, ardarda, özel mülk haline gelen ve sürüme açılan İngiliz komün topraklarının tarihi izlenirken, Liebig gibi bir modern tarım kimyacısının, bazı alanları, kimyasal özellikleri yüzünden ekim için ayırıp, ötekileri dıştalayarak bu toprakların bu sıra ile seçimini gösterdiği yolundaki fantastik fikirden daha gülünç bir şey olamaz. Bu durumda daha belirleyici olan şey, hırsızı yaratan fırsattır; büyük toprakbeylerinin maledinmelerini haklı göstermek için başvurdukları görünüşte azçok aklauygun hukuki hilelerdir.

Dördüncüsü. Nüfusun ve sermaye artışının herhangi bir zaman ulaştığı gelişme aşamasının, ekimin genişlemesine, esnek de olsa, bazı sınırlar koyması gerçeğinden başka, piyasa-fiyatını geçici olarak etkileyen –bir dizi iyi ve kötü mevsim gibi– raslansal etkilerden başka, tarımın daha geniş bir alana yayılması, sermaye piyasasının genel durumuna ve bir ülkedeki iş koşullarına bağlıdır. Para darlığı dönemlerinde, tarıma ek sermaye yatırılması için, ekilmemiş toprağın kiracıya –ister rant ödesin, ister ödemesin farketmez– bir ortalama kâr getirmesi yetmeyecektir. Bir sermaye fazlalığının olduğu dönemlerde piyasa-fiyatında bir artış olmaksızın bile, eğer yalnızca öteki normal koşullar mevcutsa, sermaye tarıma akacaktır. O zamana kadar ekilmiş olandan daha iyi toprak, aslında, salt elverişsiz yer yüzünden, ya da o zamana kadar kullanımının karşısına aşılmaz engeller çıkmışsa ya da raslansal olarak, rekabet dışında tutulmuş olacaktır. Bu nedenle, biz, yalnızca son ekilen topraklar kadar iyi olan topraklarla ilgileneceğiz. Ancak, gene de, ekim için temizleme maliyetinde, yeni toprak ile son ekilen arasında farklılık vardır. Ve bu işe girişilip girişilmeyeceği, piyasa-fiyatlarının düzeyine ve kredi koşullarına bağlıdır. Bu durumda, bu toprak, gerçekten rekabete girer girmez öteki koşulların eşit olduğu varsayılırsa piyasa-fiyatı bir kez daha, önceki düzeyine düşecektir, ve yeni toprak o zaman, buna tekabül eden eski toprakla aynı rantı getirecektir. Bunun hiç rant getirmediği varsayımı, bu varsayımın savunucularınca, tam da tanıtlamaları istenen şey varsayılarak, yani son toprağın hiç rant getirmediği varsayılarak, tanıtlanmaktadır. Aynı biçimde, son yapılan evlerin, kiraya verilmiş olsalar bile, asıl ev-rantı dışında, bina için hiç bir rant getirmediği de tanıtlanabilir. Oysa aslında, sık sık, uzun bir süre için, boş kaldıkları zaman, herhangi bir ev-rantı bile getirmezden önce, rant getirirler. Tıpkı, belli bir toprak parçasında ardarda sermaye yatırımlarının, orantılı bir artı ve böylece de birinci yatırımla aynı rantı getirebilmeleri gibi, son ekilenle aynı kalitede olan tarlalar da, aynı maliyet için aynı kazancı getirebilirler. Tersi durumda, aynı kalitedeki tarlaların nasıl olup da ardarda ekime açıldığı tümüyle açıklanamaz olacaktır; öyle görünmektedir ki, geri kalanların hepsini rekabete sokmamak için, ya bunların tümünü birlikte almak, ya da bunun yerine bunlardan bir tekini bile almamak gerekir. Toprakbeyi, her zaman bir

rant elde etmeye, yani hiç karşılığında bir şeyler almaya [sayfa 677] hazırdır. Ama, sermaye, isteklerini gerçekleştirmek için belli koşullar gerektirir. Bu yüzden, toprak parçaları arasındaki rekabet, toprakbeyinin onların rekabetini istemesine değil, yeni alanlarda öteki sermayelerle rekabet etmek isteyen mevcut sermayeye bağlıdır.

Asıl tarımsal rant salt bir tekel fiyatı olduğu ölçüde, bu sonuncusu ancak çok küçük olabilir, tıpkı, ürünün değerinin, onun üretim-fiyatı üzerindeki fazlası ne olursa olsun, normal koşullar altında, burada mutlak rantın ancak küçük olabileceği gibi. O halde, mutlak rantın özü şundan ibarettir: Aynı artı-değer oranı ya da emeğin sömürülme derecesi verilmişse, çeşitli üretim alanlarındaki eşit ölçüde büyük sermayeler, değişen ortalama bileşimlerine uygun olarak farklı miktarlarda artı-değer üretirler. Sanayide bu çeşitli artı-değer kütleleri, bir ortalama kâr halinde eşitlenirler ve toplumsal sermayenin tam parçaları olarak bireysel sermayeler arasında eşit biçimde dağıtılırlar. Üretim, ya tarım ya da hammaddelerin çıkarılması için toprağı gerektirdiği zaman, toprak mülkiyeti, toprağa yatırılan sermayeler arasında böyle bir eşitlenmeyi engeller, ve tersi durumda, genel kâr oranına eşitlenmeye katılacak olan artı-değerin bir bölümünü ele geçirir. O halde, rant, metaların değerinin ya da daha özel olarak artı-değerin bir bölümünü oluşturur ve onu emekçilerinden çekip almış olan kapitalistlerin kucağına düşeceği yerde, onu kapitalistlerden çekip alan toprakbeylerinin payına düşer. Bununla, tarımsal sermayenin, tarım-dışı sermayenin eşit büyüklükteki bir bölümünden daha fazla emeği harekete geçirdiği varsayılmaktadır. Bu ayrılığın ne ölçüde sürdüğü, ya da hiç varolup olmadığı, sanayiye oranla tarımın nispi gelişmesine bağlıdır. Değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayedeki orantılı azalış, sınai sermayede, tarımsal sermayede olduğundan, hâlâ daha büyük olmadıkça, bu farkın azalması gerektiği, durumun niteliği gereğidir.

Bu mutlak rant, değişmeyen sermayenin bir öğesinin, hammaddenin hiç bulunmadığı ve makine ve öteki sabit sermayeden oluşan sermayenin çok önemli olduğu dallar dışında, en düşük sermaye bileşiminin hüküm sürdüğü asıl istihraç sanayiinde daha da önemli bir rol oynar. Rantın tümüyle bir tekel fiyatına atfedilebilir göründüğü tam da burada, metaların değerleri üzerinden satılmaları için ya da rantın, bir metaın artı-değerinin onun üretim-fiyatı üzerindeki tüm fazlasına eşit olması için, olağanüstü elverişli piyasa koşulları gereklidir. Bu, örneğin, balıkçılıktan, taş ocaklarından, doğal ormanlardan vb. gelen rant için geçerlidir.[37] [sayfa 678]

[37] Ricardo bunu çok yüzeysel bir biçimde ele almaktadır. Bkz: *Principles*'da, Bölüm II'nin tam başında, Norveç'teki orman rantına ilişkin olarak Adam Smith'e karşı olan pasaj.

KIRKALTINCI BÖLÜM
ARSA RANTI
MADENCİLİKTEKİ RANT
TOPRAĞIN FİYATI

NEREDE bir rant varsa, orada her zaman farklılık rantı ortaya çıkar ve tarımsal farklılık rantı gibi, aynı yasalarla yönetilir. Nerede doğal güçler tekel altına alınabiliyor ve onları kullanan sanayici kapitaliste bir artı-kâr güvencesi veriyorsa, ister çağlayanlar, zengin madenler, balıkla dolu sular, ister daha elverişli bir yerde bulunan bir arsa olsun, burada, yeryüzünün bir bölümüne tasarruf nedeniyle bu doğal nesnelerin sahibi haline gelmiş olan kişi, bu artı-kârı, rant biçiminde, işlev yapmakta olan sermayeden çekip alacaktır. Adam Smith, yapı amacına ilişkin toprak açısından, bunun rantının temelinin, bütün tarım-dışı topraklarınki gibi, asıl tarımsal rant tarafından düzenlendiğini ileri sürmüştür (kitap I, Bölüm xı, 2 ve 3). Bu rant, her şeyden önce, burada, yerin, farklılık rantı üzerindeki ağır basan etkisiyle (örneğin bağlarda ve büyük kentlerdeki arsalarda çok önemlidir); ikinci olarak, tek faaliyeti (özellikle madenlerde) sanayici kapitalistten farklı olarak, hiç bir şey katmadığı ve uğruna hiç bir şeyi tehlikeye atmadığı toplumsal gelişmedeki ilerlemeden yararlanmak olan malsahibinin, elle tutulur ve tam pasifliği ile; ve ensonu, özellikle yoksulluğun en utanmazca sömürüsü aracılığıyla (çünkü yoksulluk, ev-kirası için Potosi madenlerinin İspanya için olabildiğinden [sayfa 679] daha

kazançlıdır[38]) pek çok durumda tekel fiyatlarının hüküm sürmesiyle, ve sınai sermaye ile elele verip birleştiği zaman, ücret savaşımlarıyla uğraşan emekçilere karşı, onları oturulacak bir yer olarak yeryüzünden hemen hemen kovmakta bir araç olarak kullanılabilen toprak mülkiyetinin korkunç gücüyle ayırdedilir.[39] Böylece, toprak mülkiyeti, genel olarak toprakbeyine, karasal cismi, toprağın bağrını, havayı ve böylece de yaşamın sağlanması ve gelişmesini sömürme ayrıcalığı verdiğinden, toplumun bir parçası, yeryüzünde oturma izni için, ötekinden haraç alır. Yalnızca nüfus artışı ve onunla birlikte büyüyen barınak talebi değil, ya toprağa katılan, ya da tüm sınai yapılar, demiryolları, depolar, fabrika yapıları, doklar vb. gibi onun üzerinde kök salan ve ona dayanan sabit sermayenin gelişmesi de, zorunlu olarak bina rantını artırır. Bir eve yatırılan sermaye üzerinden faiz ve amortismanı oluşturduğu ölçüde ev-rantının salt toprak için olan rantla karıştırılması, bu durumda, Carey gibi bir kişinin tüm iyi niyetiyle bile, özellikle, İngiltere'de olduğu gibi toprakbeyi ve yapı spekülatörü farklı kişiler olduğu zaman mümkün değildir. Burada iki öğe ele alınmalıdır: bir yandan, yeryüzünden yeniden-üretim ya da istihraç için yararlanılması; öte yandan da, tüm üretimin ve tüm insan faaliyetinin bir öğesi olarak gerekli olan yer. Ve topraktaki mülkiyet, her iki anlamda da haracını ister. Arsalara olan talep, yer ve temel olarak toprağın değerini yükseltir, böylece de yapı malzemesi olarak hizmet eden karasal cismin öğelerine olan talep de aynı zamanda artar.[40]

Hızla büyüyen kentlerde, özellikle inşaatın bir sanayi olarak sürdürüldüğü yerlerde, örneğin Londra'da, yapı spekülasyonunda gerçek amacı, evin değil, toprak rantının oluşturduğu, Londra'daki büyük bir yapı spekülatörü olan Edward Capps'ın, 1857 Banka Yasaları Seçme Komitesi önünde yaptığı, Kitap II, Bölüm XII'de* aktarılan tanıklıkla zaten gösterilmişti. Capps, orada n° 5435'te şöyle diyordu: "Kanımca dünyada yükselmek isteyen bir insan dürüst bir iş sürdürerek yükselmeyi pek az umabilir ... buna spekülatif inşaatı eklemek zorundadır ve bu, çok küçük bir çapta yapılmamalıdır; ... çünkü inşaatçı, yapıların kendilerinden çok az kâr eder; kârının esas kısmını, gelişen toprak rantlarından elde eder. Belki bir parça toprak alır ve onun için yılda 300 sterlin vermeyi kabul eder; özenle planlayarak ve üzerine bazı yapı türleri kondurarak, ondan yılda 400 sterlin ya da 450 sterlin kazanmayı başarabilir, ve onun kârı, çoğu durumda hemen hiç dönüp bakmadığı ... yapıların kârından çok, yılda 100 sterlin ya da 150 sterlinlik artan toprak rantı [sayfa 680] olacaktır." Ve parantez olarak, unutulmamalıdır ki, genellikle 99 yılın sonunda,

[38] Laing [*National Distress; its Causes and Remedies,* London 1844. -*Ed.*] Newmann [*Lectures on Political Economy,* London 1857. -*Ed.*]

[39] Crowlington grevi, Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England,* s. 307.

[40] "Londra caddelerinin düzeltilmesi; İskoçya kıyılarındaki bazı kıraç kayalık sahiplerini, eskiden hiç rant getirmeyen şeyden bir rant elde etmelerini mümkün kıldı." Adam Smith, [*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nation,* Kitap I, Bölüm XI, 2.

* Bkz: *Kapital,* İkinci Cilt, Onikinci Bölüm, s. 265-266. -*Ed.*

sözleşmenin bitiminden sonra bütün binalarıyla ve –genellikle bu arada iki-üç kat artmış olan toprak rantı ile– toprak, yapı spekülatöründen ya da onun yasal varisinden başlangıçtaki son toprakbeyine döner.

Asıl madencilik rantı, tarımsal rantla aynı yoldan belirlenir. "Bazı madenler vardır ki, bunların ürünleri, emeği ödemeye ve olağan kârları ile birlikte, onları çalıştırmakta kullanılan sermayeyi yerine koymaya güçbela yetişir. Bunlar için girişimcisine biraz kâr getirirler, ama toprakbeyine hiç rant getirmezler. Bunlar, ancak toprakbeyi tarafından kârlı bir biçimde işletilebilirler, toprakbeyi, işe girişen kendisi olduğundan, bu işte kullandığı sermayeden olağan kârı elde eder. İskoçya'daki pek çok kömür madeni bu yolla çalıştırılır, ve başka bir yolla da çalıştırılamaz. Toprakbeyi, bir miktar rant ödemeksizin bunları hiç kimsenin çalıştırmasına izin vermeyecektir, ve hiç kimsenin de herhangi bir rant ödemeye gücü yetmez." (Adam Smith, Book I, Ch. XI, 2.)

Rantın, ondan bağımsız olarak, ürünün ya da toprağın bir tekel fiyatı mevcut olduğu için, bir tekel fiyatından mı kaynaklandığı, yoksa bir rant mevcut olduğu için, ürünlerin bir tekel fiyatından mı satıldığı arasında bir ayırım yapılmalıdır. Bir tekel fiyatından sözettiğimiz zaman, genel olarak, genel üretim fiyatıyla olduğu kadar ürünlerin değeriyle de belirlenen fiyattan bağımsız olarak yalnızca alıcıların satınalma şevkleri ve, ödeme yetenekleriyle belirlenen bir fiyatı kastediyoruz. Ancak nispeten küçük miktarlarda üretilebilen çok olağanüstü bir kalitede şarap üreten bir bağ, bir tekel fiyatı getirir. Ürünün değerinden fazlalığı, tümüyle, titiz şarap içicisinin serveti ve düşkünlüğü ile belirlenecek olan bu tekel fiyatından, bağcı, önemli bir artı-kâr sağlayacaktır. Bir tekel fiyatından gelen bu artı-kâr, ranta dönüştürülür ve bu biçimiyle, yeryüzünün, eşsiz özelliklerle donanmış bu parçasına tasarruf hakkı sayesinde, toprakbeyinin kucağına düşer. O halde burada tekel fiyatı, rantı yaratır. Öte yandan, eğer tahıl, yalnızca üretim-fiyatının üzerinde değil, ama toprak mülkiyetinin ekilmemiş toprağa rant ödenmeksizin sermaye yatırılmasına koyduğu sınırlar yüzünden, değerinin de üzerinde satılırsa, rant bir tekel fiyatı yaratacaktır. Bir takım insanların, toplumun artı-değerinin bir bölümünü haraç olarak ve üstelik üretimin gelişmesiyle sürekli olarak artan bir ölçüde kendilerine maletmelerini mümkün kılan tek şeyin, bunların yeryüzünün temellük hakkı olduğu, kapitalize edilen rantın, yani tam da bu kapitalize edilen haracın, bu nedenle başka herhangi bir ticaret maddesi gibi satılabilen toprağın fiyatı olarak görünmesi gerçeği ile gizlenmektedir. Bu yüzden, alıcı rant hakkının, bedavadan ve kapitalistin emeği, riski ve girişimcilik ruhu olmaksızın elde edildiğini değil,bunun yerine rant hakkı için bir eşdeğer ödediğini düşünür. Daha öncede belirtildiği gibi, rant, alıcıya, yalnızca, toprağı ve dolayısıyla rant hakkını satın aldığı sermayenin faizi gibi görünür. Aynı biçimde köle sahibi satın [sayfa 681] aldığı bir zenciye kendi mülkü gözüyle bakar, kölelik kurumu bu sıfatla onu bu zenci üzerinde hak sahibi kıldığı için değil, onu, herhangi bir baş-

ka meta gibi, alım-satım yoluyla elde ettiği için bu böyledir. Ama temellük hakkının kendisi, satışla yalnızca aktarılır, yaratılamaz. Temellük hakkı satılmadan önce varolmalıdır, ve bir dizi satış, sürekli yineleme ile, bu hakkı, bir tek satışın yaratabildiğinden daha fazla yaratamaz. Onu ilk olarak yaratan şey, üretim ilişkileriydi. Bunlar derilerini değiştirmeleri gereken noktaya ulaşır ulaşmaz, iktisadi ve tarihsel açıdan haklı olan ve toplumsal yaşamı yaratan süreçten doğan temellük hakkının maddi temeli de, ona dayanan bütün işlemlerle birlikte, bir kenara atılır. Toplumun daha yüksek bir iktisadi biçimi açısından, tek tek bireylerce, yeryüzünün özel sahipliği, bir adamın ötekine özel sahipliği kadar saçma görünecektir. Bütün bir toplum, bir ulus bile, ya da hatta hepsi birarada var olan toplumların tümü birden bire yeryüzünün sahibi değillerdir. Bunlar onun yalnızca *zilyetleri,* yararlanma hakkı sahipleridir, ve *boni patres familias** gibi onu gelecek kuşaklara, ilerlemiş bir durumda devretmeleri gerekir.

Aşağıdaki toprağın fiyatının tahlilinde, tüm rekabet dalgalanmalarını tüm toprak spekülasyonunu ve ayrıca toprağın üreticilerin temel aletini oluşturduğu ve bu nedenle onlarca hangi fiyatla olursa olsun satın alınması gerektiği küçük toprak mülkiyetini hesaba katmıyoruz.

I. Toprağın fiyatı rant yükselmeksizin yükselebilir, şöyle ki:

1) Faiz oranındaki, rantın daha pahalı satılmasına neden olan salt bir düşüş ile, ve böylece kapitalize edilmiş rant, ya da toprağın fiyatı yükselir;

2) Toprağa katılan sermayenin faizi yükseldiği için.

II. Rant arttığı için toprağın fiyatı yükselebilir.

Toprağın ürününün fiyatı yükseldiği için, rant artabilir, bu durumda, en kötü ekili toprak üzerindeki rant, ister büyük ister küçük olsun, isterse hiç olmasın, farklılık rantı oranı her zaman artar. Oran ile, ranta dönüştürülen artı-değer bölümünün, tarımsal ürünü üreten yatırılan sermayeye oranını kastediyoruz. Bu, artı-ürünün, toplam ürüne oranından farklıdır, çünkü, toplam ürün, yatırılan sermayenin tümünü, yani ürünün yanısıra var olmaya devam eden sabit sermayeyi kapsamaz. Öte yandan, bu oran, farklılık rantı getiren topraklarda ürünün artan bir bölümünün, bir artı-ürün fazlasına dönüştüğü gerçeğini içerir. En kötü toprağın tarımsal ürününün fiyatındaki artış, önce rantı ve böylece de toprağın fiyatını yaratır.

Oysa rant, tarımsal ürünün fiyatında bir yükselme olmadan da artabilir. Bu fiyat sabit kalabilir ya da hatta azalabilir. [sayfa 682]

Eğer fiyat sabit kalırsa, rant, (tekel fiyatlarından ayrı olarak) yalnız-

* Ailenin büyük babası. -ç.

ca, bir yandan, eski topraklara yatırılan sermaye miktarının aynısı verilmişken, daha iyi kalitede yeni topraklar ekildiği, ama bunlar artan talebi karşılamaya ancak yettiği, öyle ki, düzenleyici piyasa-fiyatı aynı kaldığı için büyüyebilir. Bu durumda, eski toprakların fiyatı yükselmez, ama yeni ekilen toprakların fiyatı eskilerinkinin üzerine çıkar.

Ya da, öte yandan, nispi üretkenliği ve piyasa-fiyatının aynı kaldığını varsayarsak, toprağı işleyen sermaye kütlesi arttığı için rant yükselir. Rantın böylece, yatırılan sermayeye oranla aynı kalmasına karşın, gene de, kütlesi, örneğin iki katına çıkabilir, çünkü, sermayenin kendisi iki katına çıkmıştır. Fiyatta hiç bir düşüş olmadığından ikinci sermaye yatırımı, tıpkı birincisi gibi, bir artı-kâr getirir ve bu da, gene, sözleşmenin bitiminden sonra ranta dönüştürülür. Burada rantın kütlesi artar çünkü bir rant üreten sermayenin kütlesi artar. Aynı toprak parçasındaki çeşitli ardarda sermaye yatırımlarının ancak ürünleri eşit olmadığı sürece rant üretebilecekleri, öyle ki, böylece bir farklılık rantı doğabileceği tezi 1.000 sterlinlik iki sermayeden herbiri eşit üretkenlikteki iki tarlaya yatırıldığı zaman her iki tarlanın da farklılık rantı üreten daha iyi bir toprak tipine ait olmalarına karşın, bunlardan yalnızca birinin rant üretebileceği savına indirgenir. (Rant kütlesi, bir ülkenin toplam rantı, bu yüzden, tek tek toprak parçalarının fiyatı, ya rant oranı, ya da hatta, tek tek toprak parçaları üzerindeki rant kütlesi de mutlaka artmaksızın, yatırılan sermaye kütlesi ile büyür; bu durumda rant miktarı, ekimin daha geniş bir alana yayılması ile büyür. Hatta bu, tek tek toprak parçaları üzerindeki rantta bir azalma ile bile birleşebilir.) Tersi durumda, bu kez, öteki teze, yani yanyana bulunan iki farklı toprak parçasındaki sermaye yatırımı aynı parçadaki ardarda sermaye yatırımlarından farklı yasalar izler tezine yolaçacaktır, oysa farklılık rantı, tam da, her iki durumda da yasanın özdeşliğinden, ister aynı tarlaya, ister farklı tarlalara yatırılan sermayenin artan üretkenliğinden çıkmaktadır. Burada var olan ve görmezlikten gelinen tek değişiklik, ardarda sermaye yatırımlarının farklı toprak parçalarına uygulandığında, toprak mülkiyeti engeli ile karşılaşmasıdır; aynı toprak parçasına ardarda sermaye yatırımlarında durum böyle değildir. İki farklı sermaye biçiminin pratikte birbirini gemlediği, karşıt eğilimleri açıklayan şey budur. Burada, hiç bir zaman sermayede herhangi bir farklılık ortaya çıkmaz. Eğer sermayenin bileşimi ve bunun gibi artı-değer oranı aynı ka-lırsa, kâr oranı değişmeden kalır, öyle ki sermaye iki katına çıktığı zaman, kâr kütlesi iki katına çıkar. Aynı biçimde, rant oranı, varsayılan ko- şullar altında aynı kalır. Eğer 1.000 sterlinlik bir sermaye *x*'lik bir rant üre-tirse, 2.000 sterlinlik bir sermaye, varsayılan koşullar altında, 2*x*'lik bir rant üretir. Varsayımımıza göre, iki kata çıkan sermaye aynı tarlada işle-diğine göre, değişmeden kalan toprak alanına ilişkin olarak hesaplanan rant düzeyi, kütle olarak artışının bir sonucu olarak da artmıştır. 2 sterlinlik bir rant getiren aynı akr, şimdi [sayfa 683] 4 sterlin getirir.[41]

Artı-değerin bir bölümünün, para-rantın –çünkü para, değerin bağımsız ifadesidir– toprağa oranı, aslında saçma ve akla aykırıdır; çünkü, burada, birbirleriyle ölçülmüş olan aynı büyüklükler, kıyas kabul etmezler –bir yanda, özel bir kullanım-değeri, şu kadar *feet* karelik bir toprak parçası ve öte yanda değer, özellikle artı-değer. Aslında bu, verilen koşullar altında, şu kadar *feet* toprağın sahipliğinin, bu *feet* karede, patates içindeki bir domuz gibi debelenen sermayenin gerçekleştirdiği belli bir miktar ödenmemiş emeği, toprak sahibinin çekip almasını mümkün kıldığından başka bir şey ifade etmez. [Elyazmasında burada ayraç içinde yazılmış, ama sonradan üstü çizilmiş, "Liebig" adı vardır. *-F. E.*] Ama *Prima facie,* ifade, insanın beş liralık bir paranın dünyanın çapıyla ilişkisinden sözetmek istemesiyle aynıdır. Ancak, bazı iktisadi ilişkilerin ortaya çıktıkları ve uygulamada kendilerini gösterdikleri akla-aykırı biçimlerin uzlaşması, bu ilişkilerin, günlük yaşamlarındaki aktif aracılarını etkilemez. Ve bunlar böyle ilişkiler içinde hareket etmeye alışık olduklarına göre, burada tuhaf hiç bir şey bulmamaktadırlar. Tam bir çelişki, onlara birazcık bile esrarlı gelmez. İç bağıntılarından ayrılmış olan ve kendi başlarına tecrit edildikleri zaman saçma olan belirtiler arasında, sudaki bir balık kadar rahattırlar. Hegel'in bazı matematik formüller için söylediği, burada da geçerlidir: sıradan sağduyuya akla-aykırı gibi gelen, akla-uygun, ve ona akla-uygun gibi gelen, bizzat akla-aykırıdır.*

Toprak alanı, kendisi ile bağıntılı olarak ele alındığında, rantın kütlesindeki bir artış, böylece, rant oranındaki bir artış gibi ifade edilir. Bir durumu açıklayacak koşullar ötekinde bulunmadığı zaman duyulan utangaçlık da buradan gelir.

Ama, toprağın fiyatı, tarımsal ürünün fiyatı azaldığı zaman bile, artabilir.

Bu durumda, farklılık rantı ve onunla birlikte daha iyi toprakların fiyatı, daha ileri farklılaşmalar yüzünden artmış olabilir. Ya da, durum bu değilse, tarımsal ürünün fiyatı, daha büyük emek üretkenliği sayesinde düşmüş olabilir, ama öyle bir biçimde ki, artan üretim, bunu fazlasıyla dengeler. Bir *quarter*'ın 60 şiline malolduğunu varsayalım. Şimdi, eğer aynı akr, aynı sermaye ile, bir yerine iki *quarter* üretecek ve bir [sayfa 684]

[41] Rant üzerindeki önemli çalışmasını Kitap IV'te tartışacağımız Rodbertus'un iyi yönlerinden biri, bu noktayı getirmiş olmasıdır. Ama, bir hata işleyerek, birinci olarak sermaye açısından bir kâr artışının, her zaman bir sermaye artışı ile ifade edildiğini, öyle ki kâr kütlesi artınca oranın aynı kaldığını varsaymıştır. Oysa bu hatalıdır, çünkü sermaye bileşiminde bir değişiklik verilmişse, emeğin sömürülmesi aynı kalsa da, kâr oranı artabilir, bunun nedeni, tam da, sermayenin değişmeyen bölümünün orantılı değerinin değişen bölümüne oranla düşmesidir. İkinci olarak, sanki klasik iktisadın, rant artışı ya da düşüşüne ilişkin tahlilindeki genel öncülü bu imiş gibi, para-rantın nicel olarak belirli bir toprak parçasına, örneğin bir akra oranını ele alma hatasını işlemiştir. Bu da hatalıdır. Klasik iktisat, rantı doğal biçimiyle ele aldığı ölçüde, rant oranını, ürüne göre, ve rantı para-rant olarak ele aldığı ölçüde, yatırılan sermayeye göre inceler, çünkü aslında bunlar rasyonel ifadelerdir.

* Hegel *Encyclopädie der philosophichen Wissenschaften in Grundrise,* 1. Teil, *Die Logik. Werke*'de, Band 6, Berlin 1840, s. 404. *-Ed.*

quarter'ın fiyatı 40 şiline düşecek olursa, o zaman iki *quarter* 80 şiline malolacaktır, öyle ki aynı akra yatırılan aynı sermayenin ürününün değeri, fiyatta, *quarter* başına üçte-birlik bir düşüşe karşın, üçte-bir artmış olacaktır. Ürünü, üretim-fiyatının ya da değerinin üzerinde satmaksızın bunun nasıl mümkün olacağı, farklılık rantı tahlilinde geliştirilmiştir. İşin aslında bu, yalnızca iki yoldan olabilir. Ya kötü toprak, tarım dışında tutulur, ama daha iyi toprağın fiyatı, farklılık rantındaki artış ile artar, yani genel iyileşme, çeşitli toprak tiplerini farklı biçimde etkiler. Ya da, aynı üretim-fiyatı (ve eğer mutlak rant ödeniyorsa aynı değer), emek üretkenliği daha büyük hale geldiği zaman, en kötü toprak üzerinde, daha büyük bir ürün kütlesi ile kendini ifade eder. Ürün, eskisinin aynı değeri temsil eder, ama onun tam parçalarının sayısı artarken, fiyatı düşmüştür. Aynı sermaye kullanıldığı zaman bu olanaksızdır; çünkü bu durumda, aynı değer, kendini, her zaman ürünün herhangi bir bölümü aracılığıyla ifade eder. Ancak, ek sermaye, alçı taşı ve deniz kuşu gübresi vb. için, kısacası etkileri birkaç yıla yayılan iyileştirmeler için harcadığı zaman, bu olanaklıdır. Gerekli koşul, bir tek *quarter*'ın fiyatının düşmesi, ama *quarter*'ların sayısındaki artışla aynı ölçüde düşmemesidir.

III. Rantın ve onunla birlikte genel olarak toprağın ya da özel toprak türlerinin fiyatının yükselebileceği bu farklı koşullar, birbirleriyle kısmen rekabet edebilir, ya da birbirlerini kısmen dıştalayabilirler, ve ancak sırayla hareket edebilirler. Ama yukardakinden şu sonuç çıkar ki, toprağın fiyatındaki bir artışın sonucu, mutlaka, rantta da bir artış olması. değildir, ya da her zaman toprağın fiyatında bir artışı da birlikte getiren bir rant artışı, mutlaka, tarımsal üründeki bir artışa bağlı değildir.[42]

Toprağın yorulmasına yolaçan gerçek doğal nedenlerin kaynaklarını aramak yerine bu arada şunu da belirtelim ki, o zamanki tarımsal kimyanın düzeyi yüzünden farklılık rantı üzerine yazan iktisatçıların tümü bunlardan habersizdi, sınırlı bir toprak alanına her sermaye miktarının yatırılamayacağı yolundaki yüzeysel kavram benimsendi; örneğin *Edinburgh Review*'nun* Richard Jones'a karşı, tüm İngiltere'nin, Soho Meydanının ekilmesiyle doyurulamayacağı iddiası gibi. Eğer bu, tarımın özel bir dezavantajı olarak düşünülüyorsa, asıl tam bunun tersi doğrudur. Burada sermayeyi verimli sonuçlarla, ardarda yatırmak mümkündür, çünkü toprağın kendisi bir üretim aleti olarak görev yapmaktadır; oysa bir fabrikada toprak yalnızca bir temel, bir yer ve işlemlerin bir dayanağını sağlayan bir alan görevi yaptığından, durum böyle değildir, ya da [sayfa 685] ancak sınırlı bir ölçüde böyledir. Dağınık elsanatlarına oranla geniş-ölçe-

[42] Rant yükseldiği zaman toprağın fiyatındaki gerçek düşüşe ilişkin olarak bkz: Passy.

* 1894 Almanca baskıda: *"Westmister Review"*. – Tome LIV, August-December 1831, s. 94-95. *-Ed.*

kli sanayiin, küçük bir alanda, çok fazla üretim yoğunlaştırabileceği doğrudur. Gene de, herhangi belli üretkenlik düzeyinde, her zaman belirli bir miktarda yer gereklidir, ve yüksek yapıların inşasının da pratik sınırlamaları vardır. Bunun ötesinde, herhangi bir üretim genişlemesi, toprak alanında da bir genişleme ister. Makineye yatırılan sabit sermaye vb. kullanımla iyileşmez, tersine eskir. Yeni buluşlar gerçekten de bu açıdan bazı iyileştirmelere izin verirler, ama üretim gücündeki herhangi bir belli gelişme ile, makineler her zaman kötüleşeceklerdir. Eğer üretkenlik hızla gelişirse, eski makinenin tümü, daha üstün olanlarla yenilenmelidir, bir başka deyişle eski makinenin tümü kaybedilmiştir. Oysa toprak, eğer gereken, biçimde davranılırsa, her zaman iyileşir. Ardarda sermaye yatırımlarının, önceki yatırımlar yitirilmeden kazanç getirmesine izin veren toprağın üstünlüğü, bu ardarda sermaye yatırımlarından gelen üründe farklılığın olanaklı olduğunu gösterir. [sayfa 686]

KIRKYEDİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİST TOPRAK RANTININ DOĞUŞU

I. GİRİŞ

Kapitalist üretim tarzının teorik ifadesi olarak, modern iktisat açısından toprak rantının tahlilindeki gerçek güçlüğün nerede yattığı konusunda açıklığa kavuşmalıyız. Toprak rantını "yeniden" açıklamak için girişilen her yeni çabanın kanıtladığı gibi, daha modern yazarların pek çoğu bile, henüz bunu kavramış değildir. Yenilik, hemen hemen istisnasız, çoktan modası geçmiş görüşlerin yinelenmesinden ibarettir. Güçlük, tarımsal sermayenin ürettiği artı-ürünü ve tarımsal sermayenin buna tekabül eden genel olarak artı-değerini açıklamak değildir. Bu sorun, hangi alana yatırılırsa yatırılsın tüm üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin tahlili ile çözümlenmiştir. Güçlük, daha çok, artı-değerin, çeşitli sermayeler arasında ortalama kâra eşitlenmesinden sonra çeşitli sermayeler, üretimin bütün alanlarındaki toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden nispi büyüklükleriyle orantılı olarak paylarını aldıktan sonra, toprağa yatırılan sermaye tarafından rant biçiminde toprakbeyine ödenen artı-değer fazlasının kaynağını, bir başka deyişle, bu eşitlenmeden ve genel olarak dağıtılacak olan tüm artı-değerin görünüşteki zaten tamamlanmış dağılımından sonra gelen kaynağı göstermekten ibarettir. Modern iktisatçıları, toprak mülkiyetine karşı sınai [sayfa 687] sermayenin sözcüleri olarak bu sorunu araştırmaya iten pratik ne-

denlerden –toprak rantının tarihi üzerine bölümde daha açıkça belirteceğimiz nedenlerden*– tamamen ayrı olarak, sorun, teorisyenler olarak onlar için büyük önem taşıyordu. Tarıma yatırılan sermaye için rantın ortaya çıkmasının, yatırım alanının kendisi tarafından yaratılan bir özel etki yüzünden olduğunu, yeryüzünün kendisine ait bambaşka nitelikler yüzünden olduğunu kabul etmek, aslında değer kavramından vazgeçmekle, böylece de bu alanın bilimsel olarak anlaşılması yolundaki tüm çabaları bırakmakla aynı şeydir. Rantın, tarımsal ürünün fiyatından ödendiği yolundaki basit gözlem bile –ki bu, eğer çiftçi, üretim-fiyatını kapatacaksa, rantın aynî olarak ödendiği yerlerde bile ortaya çıkar– bu fiyatın, olağan üretim-fiyatı üzerindeki fazlasını açıklama, bir başka deyişle, tarımsal ürünlerin nispi pahalılığını, tarımsal üretimin doğal üretkenliğinin, öteki üretim dallarının üretkenliğinden fazlalığı temeli üzerinde açıklama çabalarının saçmalığını göstermiştir. Çünkü bunun tersi geçerlidir: emek ne kadar üretkense, onun ürününün her tam parçası da o kadar ucuzdur; çünkü, aynı emek miktarını, yani aynı değeri içeren kullanım-değerlerinin kütlesi de o kadar çok büyüktür.

Bu yüzden, rantı tahlil etmenin tüm güçlüğü, tarımsal kârın ortalama kârın üzerindeki fazlasını, artı-değeri değil, bu üretim alanına özgü olan artı-değer fazlasını; başka bir deyişle, "net ürünü" değil, bu net ürünün öteki sanayi dallarının net ürününün üzerindeki fazlasını açıklamaktan ibarettir. Ortalama kârın kendisi, çok belirli tarihsel üretim ilişkileri altında, toplumsal süreçlerin hareketleriyle oluşan bir ürün, görmüş olduğumuz gibi, çok karmaşık ayarlama gerektiren bir üründür. Ortalama kârın üzerinde bir artıdan biraz olsun sözedebilmek için, bu ortalama kârın kendisi, bir ölçüt ve kapitalist üretimde olduğu gibi genel olarak üretimin bir düzenleyicisi olarak zaten belirlenmiş olmalıdır. Bu nedenle, tüm artı-emeği zorlama ve tüm artı-değere doğrudan elkoyma işlevini sermayenin yapmadığı toplumsal biçimlerde ve bu yüzden sermayenin toplumsal emeği henüz tamamen denetimi altına almadığı ya da ancak arada sırada aldığı yerlerde, modern anlamda ranttan, ortalama kârın üzerinde, yani her bireysel sermayenin, toplam toplumsal sermaye tarafından üretilen artı-değerdeki orantılı payının üzerinde bir artıdan oluşan bir ranttan sözedilemez. Örneğin Passy gibi bir kişinin (aşağıya bakınız) ilkel toplumda, ranttan, kârın** –artı-değerin tarihsel olarak belirlenen, ama Passy'ye göre hiç bir toplum olmaksızın da hemen hemen aynı ölçüde var olabilecek toplumsal biçiminin– üzerinde bir artı olarak sözetmesi, onun saflığını gösterir.

Günlerinde hâlâ gelişmemiş olan kapitalist üretim tarzını, genel olarak, [sayfa 688] ancak tahlil etmeye başlamış olan daha eski iktisatçılar için, rantın tahlili ya hiç bir güçlük getirmez, ya da yalnızca tamamen

* Bu nedenler, "*Theories of Surplus Values*', Part II, Chapter IX'de ele alınmıştır. -*Ed.*

** Passy, *Rente du sol. Dictionnaire de l'économie politique*'te, Tome II, Paris 1854, s. 511. -*Ed.*

farklı bir türde bir güçlük getirir. Petty, Cantillon* ve genel olarak, feodal zamanlara daha yakın olan yazarlar, toprak rantının genel olarak artı-değerin normal biçimi olduğunu varsayarlar, oysa onlar için kâr, hâlâ, şekilsiz bir biçimde ücretlerle birleşmiştir ya da olsa olsa kapitalistin toprakbeyinden kopardığı artı-değerin bir parçası olarak görünür. Böylece bu yazarlar, hareket noktaları olarak, birincisi tarımsal nüfusun hâlâ ulusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu ve ikincisi, toprakbeyinin, hâlâ toprak mülkiyeti tekeli sayesinde, doğrudan üreticilerin artı-değerine birinci elden elkoyan kişi olarak göründüğü, bu yüzden de toprak mülkiyetinin hâlâ üretimin temel koşulu olarak gözüktüğü bir durumu ele alırlar. Bu yazarlar için, tersine olarak, kapitalist üretim açısından, toprak mülkiyetinin, sermayeden, onun tarafından üretilen (yani onun tarafından doğrudan üreticilerden aşırılan) ve zaten doğrudan maledinilmiş olan artı-değerin bir bölümünü nasıl geri çekip almayı becerdiğini araştırmaya çalışan soru, henüz sorulamazdı.

Fizyokratlar, başka nitelikteki güçlüklerden sıkıntı çekiyorlardı. Bunlar, gerçekte sermayenin ilk sistematik sözcüleri olarak, genel olarak artı-değerin niteliğini tahlil etmeye giriştiler. Onlar için bu tahlil, kabul ettikleri tek artı-değer biçimi olan rantın tahliliyle çakışır. Bu yüzden, rant getiren sermayeyi ya da tarımsal sermayeyi, artı-değer üreten tek sermaye ve onun tarafından harekete geçirilen tarımsal emeği de, artı-değer üreten tek emek sayarlar, ki bu, kapitalist görüş açısından tamamen yerinde bir biçimde, tek üretken emek sayılabilir. Artı-değerin yaratılmasını belirleyici saymakta tamamen haklıdırlar. Bunlar, Kitap IV'te** anlatılacak olan öteki üstünlüklerinden başka, esas olarak salt dolaşım alanında iş gören tüccar sermayesinden, Petty ve onun ardıllarınca yapılan bilimsel tahlil başlangıçlarını kendi pratik çıkarları uğruna bir kenara iten, kaba gerçekçiliği ile o dönemin gerçek kaba iktisadını oluşturan merkantil sisteme karşı olarak üretken sermayeye döndükleri için değer taşırlar. Bu arada belirtelim ki, merkantil sistemin bu eleştirisinde, yalnızca onun sermaye ve artı-değer kavramları ele alınmıştır. Daha önce belirtilmişti ki,*** parasal sistem, haklı olarak, kapitalist üretimden önce ve onun koşulu olarak, dünya piyasası için üretimi ve ürünün metalara ve böylece de paraya dönüşmesini ileri sürer. Bu sistemin daha [sayfa 689]

* Marx, William Petty'yi (1623-87) 'tuzukuru burjuvazinin, onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiçce sistemleştirmeye ve bunları ebedi gerçeklermiş gibi ilan etmeye kalkışan vülger iktisatçılara karşılık, burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran' ve bu bakımdan klasik ekonomi politiğin kurucusu olarak kabul eder. *(Kapital,* c I, s. 96, dipnot 33) Burada gönderme yapılan yapıtı: *'A Treatise of Taxes and Contributions',* London, 1667, p. 23-24. Ayrıca bkz. *Theories of Surplus-Values,* part 1, p. 176-7. Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général,* Amsterdam, 1756. Cantillon (1680-1734) kitabı Hollanda'da Fransızca basılmıştı ama kendisi İngiliz iktisatçısı ve taciriydi. - *Ed.*

** *Theories of Surplus-Values,* Part 1, Chapters II, VI, and addenda 8-10.

*** *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Sol Yayınları,1970, 1. Kısım, 2. Bölüm, s. 258 *vd..*- *Ed.*

merkantil sistem olarak gelişmesinde, artık belirleyici olan, meta değerinin paraya dönüşmesi değil, artı-değer, yaratılmasıdır – ama dolaşım alanının anlamsız görüş açısından ve aynı zamanda öyle bir biçimde ki, bu artı-değer artı-para olarak ticaret dengesi artısı olarak temsil edilir. Ama aynı zamanda, o dönemin ilgili tüccar ve fabrikatörlerinin, temsil ettikleri kapitalist gelişme aşamasına uygun olan tipik özelliği şudur: feodal tarımsal toplumların sınai toplumlara dönüşmesi ve buna tekabül eden, ulusların dünya piyasasındaki sınai savaşımları, sözde doğal yol. dan değil, bunun yerine, zorlayıcı önlemlerle ulaşılacak olan, sermayenin hızlandırılmış gelişmesine dayanır. Ulusal sermaye azar azar ve yavaş yavaş mı sınai sermayeye dönüşüyor, yoksa, bu gelişme, koruyucu gümrükler aracılığıyla, esas olarak toprak sahipleri, orta ve küçük-köylüler, ve elsanatçıları üzerine konulan bir vergi aracılığıyla, bağımsız doğrudan üreticilerin hızlandırılmış mülksüzleştirilmeleri yoluyla ve şiddetle hızlandırılmış sermaye birikimi ve yoğunlaşması aracılığıyla, kısacası kapitalist üretim koşullarının hızlandırılmış bir biçimde kurulmasıyla mı hızlandırılıyor, bu ikisi arasında çok fark vardır. Aynı zamanda, doğal ulusal üretken güçten, kapitalist ve sınai yararlanma açısından da bu ikisi arasında çok fark vardır. Bu yüzden merkantil sistemin ulusal niteliği, onun sözcülerinin dudaklarında bir sözden ibaret değildir. Bunlar, yalnızca ulusun zenginliği ve devletin kaynakları ile ilgilenme bahanesi altında, aslında, kapitalist sınıfın çıkarlarının ve genel olarak servet biriktirilmesinin devletin nihai amacı olduğunu söylerler ve böylece eski ilahi devlet yerine burjuva toplumunu ilan ederler. Ama aynı zamanda, sermayenin ve kapitalist sınıfın, kapitalist üretimin çıkarlarının gelişmesinin, modern toplumda ulusal gücün ve ulusal egemenliğin temelini oluşturduğunun da bilinçli olarak farkındadırlar.

Dahası, fizyokratlar, aslında tüm artı-değer üretiminin ve bu nedenle de sermayedeki tüm gelişmenin doğal temelinin tarımsal emeğin üretkenliği olduğunu söylerken haklıdırlar. Eğer insan, bir işgününde, her emekçinin kendi yeniden-üretimi için gerekli olandan daha fazla geçim aracı –ki bu tam anlamıyla daha fazla tarımsal ürün demektir– üretecek yetenekte olmasaydı, eğer tüm çalışma, emek-gücünün günlük harcanması, yalnızca, kendi kişisel gereksinmeleri için gerekli geçim araçlarının üretimine yetseydi, o zaman, ne artı-üründen, ne de artı-değerden sözedilemezdi. Emekçinin bireysel gereksinmelerini aşan bir tarımsal emek üretkenliği bütün toplumların temelidir ve hepsinden önce de, toplumun sürekli olarak artan bir bölümünün temel gıda maddeleri üretimiyle ilgisini kesen ve onları Steuart'ın dediği gibi, "özgür başlar"* haline dönüştüren, onları öteki alanlardaki sömürü için elverişli kılan, kapitalist üretimin temelidir.

* J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy,* Vol. I, Dublin 1770, s. 396. - *Ed.*

Ama artı-emeğin ve dolayısıyla genel olarak artı-değerin doğal [sayfa 690] koşullarıyla ilgili en ilkel kavramları, gerçekte de tüm ölüm döşeğindeki klasik iktisadın alaca karanlığında papağan gibi yineleyen ve böylece, toprak rantı özel bir biçim olarak araştırıldıktan ve artı-değerin özgül bir bölümü haline geldikten çok sonra toprak rantı üzerine yeni ve çarpıcı bir şeyler söylediklerini düşünen Daire, Passy vb. gibi daha yeni yazarlara ne demeli?* Gelişmenin eskimiş belli bir aşamasında, yeni, özgün, derin ve haklı olan ne var idiyse, bunu, yavan, bayat ve yanlış hale döndüğü bir dönemde yankılamak, özellikle kaba iktisada özgüdür. Kaba iktisat, böylece, klasik iktisatla ilgili olan sorunlar konusunda tam bilisizliğini itiraf eder. Bu sorunları, ancak burjuva toplumunun daha düşük bir gelişme düzeyinde sorulabilecek sorularla karıştırır. Aynı şey, serbest ticarete ilişkin fizyokratik sözleri aralıksız olarak ve kendinden hoşnut bir tavırla gevelemesi için de geçerlidir. Bu sözler şu ya da bu devletin pratik ilgisini ne kadar çok kendilerine çekerlerse çeksinler, çoktandır teorik önemlerini yitirmişlerdir.

Tarımsal ürünün hiç bir parçasının dolaşım sürecine girmediği ya da çok önemsiz bir bölümünün girdiği, ve o zaman da toprakbeyinin gelirini temsil eden ürün parçasının ancak nispeten küçük bir bölümünün dolaşıma girdiği asıl doğal ekonomide, örneğin, birçok Roma latifundiasında ya da Charlemagne villalarında ve aşağı yukarı tüm ortaçağ boyunca olduğu gibi (bkz: Vinçard, *Histoire de travail*) büyük malikanelerin ürünü ve artı-ürünü hiç de salt tarımsal emeğin ürünlerinden ibaret değildir.

Bu, sınai emeğin ürünlerini de pekala aynı ölçüde içerir. Temeli oluşturan tarımın ikincil uğraşları olarak ev elsanatları ve manüfaktür emeği –Avrupa antikitesinde ve ortaçağlarda olduğu gibi, geleneksel örgütün henüz yıkılmamış olduğu günümüz Hint topluluğunda da– doğal ekonominin dayandığı üretim tarzının önkoşuludur. Kapitalist üretim tarzı, bu ilişkiyi tümüyle ortadan kaldırır; bu, özellikle İngiltere'de, 18. yüzyılın son üçte-birinde geniş çapta incelenebilecek olan bir süreçtir. Aşağı yukarı yarı-feodal toplumlarda büyümüş olan Herrenschwand gibi düşünürler, örneğin 18. yüzyılın sonları gibi geç bir dönemde bile, manüfaktürün tarımdan bu ayrılmasını, çılgınca bir toplumsal serüven, akılalmaz ölçüde riskli bir varolma biçimi sayarlar. Ve, kapitalist tarımla en büyük benzeşime sahip antikitenin, tarımsal ekonomilerinde, yani Kartaca ve Roma'da bile, bir plantasyon ekonomisine benzerlik, gerçekten kapitalist sömürü tarzına tekabül eden bir biçime benzerlikten daha büyüktür.[42a]

* Daire, *Introduction. Physiocrats*'ta, 1. Teil, Paris 1846; Passy, *Rente du sol, l. c.,* s, 511, -*Ed.*

[42a] Adam Smith, onun zamanında (bu, günümüzde, tropikal ve subtropikal ülkelerdeki plantasyonlar için de geçerlidir) toprakbeyi, örneğin Cato'nun kendi malikanelerinde olduğu gibi aynı zamanda bir kapitalist olduğu için, rant ve kârın, nasıl henüz birbirinden ayrılmadığını vurguluyor. [Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Aberdeen, London, s, 44. -*Ed.*] Ama bu ayrılma tam da kapitalist üretim tarzının önkoşuludur, üstelik köleciliğin temeli, kapitalist üretim tarzı kavramıyla tam bir çelişki içindedir.

Ama aynı zamanda da, kapitalist üretim tarzını tanıyan, Herr [sayfa 691] Mommsen[43] gibi her parasal ekonomide bir kapitalist üretim tarzı keşfetmeyen bu kişi için bütün esas noktalarda tümüyle hayalci olan bir biçimsel benzeşim, hiç de antikite sırasındaki kıta İtalya'sında değil, olsa olsa ancak Sicilya'da bulunacaktır, çünkü bu ada, Roma için haraca bağlı tarımsal bir yer görevi yapıyordu, öyle ki tarımı esas olarak ihracat amaçlamaktaydı. Modern anlamda çiftçiler, burada vardı.

Rantın niteliği üzerine hatalı bir kavram, aynî-rantın, kısmen kiliseye verilen aşar olarak ve kısmen de eskiden yapılmış sözleşmelerle sürdürülen bir antika olarak, kapitalist üretim koşullarıyla tamamen çelişkili bir biçimde, ortaçağların doğal ekonomisinden modern zamanlara sürüklenmiş olması gerçeğine dayanır. Böylece bu, rantın, tarımsal ürünün fiyatından değil, kütlesinden, bu nedenle de toplumsal koşullardan değil, yeryüzünden doğduğu izlenimini yaratır. Daha önce göstermiştik ki, artı-değerin bir artı-üründe kendini göstermesine karşın. bunun tersi, ürünün kütlesindeki salt bir artışı temsil eden artı-ürünün artı-değer oluşturduğu geçerli değildir. Bu, değerde bir eksi miktarı temsil edebilir. Aksi halde, 1860'ın pamuk sanayii, 1840'ınkine oranla büyük artı-değer gösterecekti, oysa tersine, iplik fiyatı düşmüştür. Tahıl fiyatı arttığı için, bu artı-değer daha pahalı hale gelen buğdayın mutlak biçimde azalan kütlesi olarak göründüğü halde, ardarda kötü ürünlerin bir sonucu olarak rant büyük ölçüde artabilir. Tersine olarak da, azalan rantın daha büyük kütlede daha ucuz buğday olarak görünmesine karşın, fiyat düştüğü için ardarda bolluk yıllarının sonucu olarak, rant düşebilir. Aynî-ranta gelince, şimdi belirtmek gerekir ki, her şeyden önce bu, modası geçmiş bir üretim tarzından kalan ve bir kalıntı olarak varlığını uzatmayı başaran salt bir gelenektir. Kapitalist üretim tarzı ile çelişkisi, özel sözleşmelerde kendi başına ortadan kalkması ve İngiltere'deki kilise aşarında olduğu gibi, yasamanın müdahale edebildiği yerlerde, bir çağdışılık olarak zorla silkilip atılması ile kendini gösterir.* İkinci olarak da aynî-rantın, kapitalist üretim temeli üzerinde sürdüğü yerlerde, bu, para-rantın ortaçağ kılığındaki bir ifadesinden başka bir şey değildir ve olamaz da. Buğday, örneğin *quarter* başına 40 şilinden satılsın. Bu buğdayın bir bölümü, bunun içerdiği ücretlerin, yerine geçmelidir ve yeni harcama için elde bulunmak üzere satılmalıdır. Bir başka bölümü, kendine düşen vergi payını ödemek üzere satılmalıdır. Tohum ve hatta gübrenin bir bölümü, kapitalist üretim tarzının ve onunla birlikte toplumsal işbölümünün geliştiği yerlerde, yeniden-üretim sürecine metalar olarak girerler, yani yerine koyma amacı ile satın alınmaları gerekir ve bu yüzden

[43] Herr Mommsen, "Roma Tarihi"nde, kapitalist terimini hiç de modern ekonominin ve modern toplumun kullandığı anlamda değil, İngiltere ya da Amerika'da olmasa bile, Avrupa kıtasında geçmiş koşulları yansıtan eski bir gelenek olarak yaşamaya devam eden, popüler bir kavram olarak kullanıyor.

* Burada, 1836-1860 arasında kabul edilen Aşarı Hafifletme Yasası'na değiniliyor. Bu yasaya göre Kilisenin aldığı aşar aynî hizmetten para olarak ödeme yapmaya çevrilmişti.

de bu *quarter*'ın [sayfa 692] bir başka bölümü, bunun için para sağlamak üzere satılmalıdır. Bunlar, üretimin koşulları olarak ürünün yeniden- üretimine tekrar girmek üzere, gerçek metalar olarak satın alınmayıp aynî olarak ürünün kendisinden alındıkları ölçüde –yalnızca tarımda değil, değişmeyen sermaye üreten öteki birçok üretim dallarında olduğu gibi– kayıtlarda hesap-parası olarak görünürler ve maliyet-fiyatının öğeleri olarak çıkartılırlar. Makinelerin eskime ve aşınması ve genel olarak sabit sermaye, para ile karşılanmalıdır. Ve ensonu, ya gerçek para ya da hesap-parası cinsinden maliyetler olarak ifade edilen bu miktar üzerinden hesaplanan kâr gelir. Bu kâr, ürünün fiyatı ile belirlenen, gayrisafi ürünün belirli bir bölümü ile temsil edilir, ve o zaman, kalan fazla bölüm, rantı oluşturur. Sözleşme ile taahhüt edilen aynî-rant, fiyatla belirlenen bu fazladan daha büyükse, o zaman bu, rantı değil, kârdan yapılan bir indirimi oluşturur. Yalnızca bu olasılık yüzündendir ki, aynî-rant ürünün fiyatını yansıtmadığı ölçüde, modası geçmiş bir biçimdir, ama gerçek ranttan daha büyük ya da daha küçük olabilir ve böylece, yalnızca kârdan bir indirimi değil, ayrıca sermayenin yenilenmesi için gerekli olan öğelerden yapılan bir indirimi de kapsayabilir. Aslında, yalnızca ad olarak değil, özünde de rant olduğu ölçüde, bu aynî-rant, yalnızca ürünün fiyatının üretim-fiyatının üzerinde olan fazlası ile belirlenir. Yalnız, bu, bu değişkenin sabit bir büyüklük olmasını öngörür. Ama, aynî-rantın, birincisi emekçiyi geçindirmeye, ikincisi kapitalist kiracı çiftçiye gereksindiğinden daha fazla yiyecek bırakmaya yeteceğini ve ensonu, geri kalanının doğal rantı oluşturacağı düşüncesi pek rahatlatıcı bir düşüncedir. 200.000 yardalık pamuklu mal üreten bir fabrikatör de buna çok benzer. Bu kadar yardalık mal, yalnızca onun işçilerini giydirmeye, karısını, bütün çoluk çocuğunu ve kendisini bol bol giydirmeye yetmekle kalmaz, pamuklu mallar cinsinden büyük bir rant ödemeye ek olarak, ayrıca geriye de satış için yeterli pamuklu kalır. Her şey çok basit! Üretim-fiyatını, 200.000 yardalık pamuklu mallardan çıkarın ve rant için bir pamuklu mallar artışı kalacaktır. Ama gerçekten de, satış-fiyatını bilmeden üretim-fiyatını, diyelim 10.000 sterlini 200.000 yardalık pamuklu maldan çıkarmak, parayı pamuklu maldan çıkarmak, bir değişim-değerini aslında bir kullanım-değerinden çıkarmak ve böylece şu kadar yardalık pamuklu malın, İngiliz lirası üzerindeki artışını belirlemek safça bir düşünce olacaktır. Bu, hiç olmazsa, düz çizgilerin ve eğrilerin farkedilemez bir biçimde bir arada gitmelerinin bir sınırı vardır kavramına dayanılarak, dairenin kare yapılmasından bile kötüdür. Ama M. Passy'nin reçetesi böyledir. İster kafanızda, ister gerçekte, pamuklu mallar paraya çevrilmeden önce pamuklu mallardan parayı çıkarın! Geri kalan ranttır, ama bu *naturaliter** (bkz: örneğin Karl Arnd**) kavranmalıdır, safsatacılığın şeytanlıkla-

* Doğal olarak. *-ç.*

** K. Arnd, *Die naturgemässe Wolkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Cummunismus,* Hanau 1845, s. 461-62. *-Ed.*

rıyla değil. [sayfa 693] Aynî-rantın tüm restorasyonu ensonu şu budalalığa indirgenmiştir, üretim-fiyatının şu kadar *bushel* buğdaydan çıkarılması ve bir hacim ölçüsünden bir miktar paranın çıkarılması.

II. EMEK-RANT

Eğer toprak rantını, en basit biçimiyle, doğrudan üreticinin, gerçekte ya da hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır, vb.) kullanarak, haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu toprağı ektiği ve geri kalan günlerde, feodal beyden hiç bir karşılık almaksızın feodal beyin malikanesinde çalıştığı *emek-rant* biçimini ele alırsak, burada, durum hâlâ çok açıktır, çünkü bu durumda rant ve artı-değer özdeştir. Burada ödenmemiş artı-emeğin kendisini ifade ettiği biçim, kâr değil, ranttır. Emekçinin (*self-sustaining self**) bu durumda, ne ölçüde vazgeçilmez yaşam gereksinmelerinin üzerinde bir artı, yani kapitalist üretim tarzı altında ücretler diye adlandıracağımızın üzerinde bir artı elde edebileceği, öteki koşullar değişmeden kaldığında, emek-zamanının, kendisi için emek-zamanı ile feodal beyi için zorunlu emek-zamanı olarak bölündüğü orana bağlıdır, Bu nedenle, yaşamın vazgeçilmez gereksinmelerinin üzerindeki bu artı, kapitalist üretim tarzı altında kâr olarak çıkan şeyin tohumu, tümüyle, bu durumda yalnızca doğrudan ödenmemiş artı-emek olmakla kalmayıp, ayrıca da bu sıfatla ortaya çıkan toprak rantının miktarıyla belirlenir. Bu, burada toprakla çakışan ve topraktan farklı iseler, onun salt eklentileri olan üretim araçlarının "sahibi" için ödenmemiş artı-emektir. Burada serfin ürününün, geçimine ek olarak, onun emek koşullarının yeniden-üretimine de yetmesi gerektiği koşulu, bütün üretim tarzları altında aynı kalan bir koşuldur. Çünkü bu, bunların özel biçiminin sonucu değil, genel olarak tüm sürekli ve üretken emeğin, daima aynı zamanda da yeniden-üretim olan, yani kendi işleme koşullarının yeniden-üretimini de içeren her sürekli üretimin, doğal bir önkoşuludur. Ayrıca açıktır ki, doğrudan doğruya emekçinin, kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli olan üretim araçlarının ve emek koşullarının "zilyedi" olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkileri, aynı zamanda, doğrudan bir beylik ve kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmalıdır, öyle ki, doğrudan üretici özgür değildir; yükümlü-emeğin bulunduğu serflikten, salt bir haraca bağlılık ilişkisine indirilebilecek olan bir özgürlük noksanlığı. Varsayımımıza göre, burada, doğrudan üreticinin, kendi üretim araçlarına, emeğinin gerçekleştirilmesi ve geçim araçlarının üretimi için zorunlu olan gerekli maddi emek koşullarına sahip olduğu görülecektir. O, tarımsal faaliyetini ve onunla bağlantılı olan kırsal ev sanayilerini bağımsız olarak yürütür. Küçük köylülerin kendi aralarında, Hindistan'da yaptıkları gibi, azçok doğal bir üretim topluluğu

* Kendi geçimini kendi sağlayan. -*ç*.

oluşturmaları durumu bu bağımsızlığı baltalamaz, çünkü burada sözkonusu olan, yalnızca [sayfa 694] malikanenin ismi beyinden bağımsızlıktır. Böyle koşullar altında, toprağın ismi sahibi için artı-emek, bürünülen biçim ne olursa olsun, onlardan ancak ekonomi-dışı baskı ile alınabilir.[44] Bu, köle ya da plantasyon ekonomisinden, kölenin yabancı üretim koşulları altında ve bağımsız olmadan çalışmasıyla ayrılır. O halde, kişisel bağımlılık koşulları gereklidir, ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük eksikliği ve toprağın bir eklentisi olarak toprağa bağlı olmak, sözcüğün gerçek anlamıyla bağımlılık. Eğer doğrudan üreticiler özel bir toprak sahibi ile karşılaşmayıp, Asya'da olduğu gibi, toprakbeyleri ve, aynı zamanda hükümdarları olarak başlarında duran bir devletin doğrudan emri altında iseler, o zaman, rant ve vergiler çakışır ya da daha doğrusu, burada, toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz. Böyle koşullar altında, bu devlete bağlı herkes için geçerli olandan daha güçlü bir siyasal ya da iktisadi baskının varlığına gerek yoktur. Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada, egemenlik, ulusal çapta yoğunlaşmış olan toprağın sahipliğinden oluşur. Ama öte yandan, toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyetliği ve tasarrufu olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur.

Ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadi biçimi, doğrudan üretimin kendisinden doğan ve kendisi de belirleyici bir öğe olarak onu etkileyen, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisini belirler. Ama, bunun üzerine de, üretim ilişkilerinin kendilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm oluşumu, böylece de aynı zamanda onun özel siyasal biçimi yerleşmiştir. Tüm toplumsal yapının ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçiminin, kısacası, buna uygun düşen özel devlet biçiminin, en içteki sırrını, gizli temelini açığa vuran şey, her zaman, üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkidir – bu, her zaman, doğal olarak, emek yöntemlerinin gelişmesinde belli bir aşamaya ve böylece de onun toplumsal üretkenliğine uygun düşen bir ilişkidir. Bu, aynı iktisadi temelin –esas koşulları açısından aynı– sayısız farklı deneysel durumlar, doğal çevre, ırksal ilişkiler, dışsal tarihsel etkiler vb. yüzünden, yalnızca deneyimsel olarak verilen koşulların tahlili ile anlaşılabilen görünüşteki sonsuz değişmeler ve nüanslar göstermesini engellemez.

En basit, ve en ilkel rant biçimi olan emek-rant bakımından şu kadarı açıktır: Rant, burada, artı-emeğin ilkel biçimidir ve onunla çakışır. Ama artı-değerin başkalarının ödenmemiş emeği ile –bu özdeşliğini, burada tahlil etmek gerekmez, çünkü doğrudan üreticinin kendisi için emeği, yer ve zaman bakımından toprakbeyi için emeğinden hâlâ ayrı

[44] Bir ülkenin fethinden sonra, fatihin yakın amacı, oranın halkını da kendi istediği gibi kullanmak oluyordu. Karş: Linguet [*Théroie des loix civilles, ou Principles fondamentaux de la societe,* Tomes I-II, Londres 1767. -*Ed*.]. Bkz: ayrıca Möser [*Osnabrükische Geschichte,* 1. Teil, Berlin und Slettin, s. 178. -*Ed.*].

olduğundan ve bu sonuncusu, doğrudan doğruya bir üçüncü kişi için gaddarca yükümlü-emek biçiminde ortaya çıktığından, bu artı-değer [sayfa 695] hâlâ gözle görülür, elle tutulur biçimde mevcuttur. Aynı biçimde rant üretmek üzere toprağın sahip olduğu "öz nitelik", burada, elle tutulur açık bir sırra indirgenir, çünkü rant sağlama yeteneği, burada, toprağa bağlı emek-gücünü ve emek-gücünün sahibini, bunu, kendi zorunlu gereksinmelerini karşılamak için gerekli olanın ötesinde bir ölçüde sıkıştırmaya ve harekete geçirmeye zorlayan mülkiyet ilişkisini de içerir. Rant, doğrudan, emek-gücünün bu artı harcamasının, toprakbeyi tarafından maledinilmesidir; çünkü doğrudan üretici, ona, hiç bir ek rant ödemez. Artı-değerin ve rantın yalnızca özdeş olmakla kalmayıp artı-değerin elle tutulur, artı-emek biçiminde olduğu burada, genel olarak artı-değerin doğal koşulları ya da sınırları olan rantın doğal koşulları ya da sınırları apaçıktır. Doğrudan üretici 1) yeterince emek -gücüne sahip olmalıdır ve 2) emeğinin doğal koşulları, hepsinden önce de ektiği toprak, yeterince üretken olmalıdır, kısacası, emeğinin doğal üretkenliği, kendi zorunlu gereksinmelerinin karşılanması için gerekli olanın üzerinde bir miktar artı-emeği elde bulundurmasına olanak verecek kadar büyük olmalıdır. Rantı yaratan bu olanak değil, bu olanağı gerçeğe dönüştüren zorlamadır. Ama olanağın kendisi de, öznel ve nesnel doğal durumlar tarafından koşullandırılmıştır. Ve burada da gizemli hiç bir şey yoktur. Emek-gücü çok ufak ve emeğin doğal koşulları kıt ise, artı-emek de küçüktür, ama böyle bir durumda, bir yanda üreticilerin istekleri, öte yandan da artı-emeği sömürenlerin nispi sayısı ve ensonu, bu birkaç sömürücü toprak sahibi için bu pek az üretken artı-emeğin gerçekleştiği artı-ürün de küçüktür.

Ensonu, aslında emek-rant, tüm öteki koşullar eşit kaldığında, doğrudan üreticinin kendi durumunu iyileştirmeye, servet edinmeye, gerekli geçim araçlarının üzerinde bir fazla üretmeye ne ölçüde muktedir olacağı, ya da kapitalist anlatım biçimini şimdiden kullanırsak, kendisi için bir kâr üretip üretmeyeceği ve ne kadar kâr, yani kendisi tarafından üretilmiş olan ücretlerinin üzerinde ne kadar bir fazla üreteceği, tamamen, artı-emeğin nispi miktarına ya da yükümlü-emeğe bağlı olacaktır. Burada rant, artı-değerin, normal, herşeyi kapsayan adeta meşru biçimidir ve bu durumda ücretlerin üzerinde herhangi bir başka fazlanın ötesinde olmak anlamına gelen, kârın üzerinde bir fazla olmaktan çok uzak olup, bunun yerine, bu kârın miktarı ve hatta varlığının kendisi, öteki koşullar eşitse, rant miktarına, yani toprakbeylerine teslim edilecek yükümlü artı-emeğe bağlıdır.

Doğrudan üretici, malsahibi değil, yalnızca bir zilyet olduğuna göre ve artı-emeğinin tümü aslında *de jure** toprakbeyine ait olduğuna göre, bazı tarihçiler, bu koşullar altında, yükümlü-emeğe tabi olanların ya da

* Meşru. -*ç*.

serflerin herhangi bir bağımsız mülkiyet, ya da göreli konuşursak, servet edinmelerinin biraz olsun mümkün olacağı konusunda şaşkınlıklarını [sayfa 696] belirtmişlerdir. Ancak, geleneğin, bu toplumsal üretim ilişkilerinin ve buna uygun düşen üretim tarzının dayandığı ilkel ve gelişmemiş koşullarda egemen rol oynaması gerektiği ortadadır. Ayrıca açıktır ki, her zaman olduğu gibi, burada da, mevcut düzeni yasa olarak onaylamak ve onun, kullanım ve gelenek ile gelen sınırlarını yasal olarak yerleştirmek toplumun yönetici kesiminin çıkarınadır. Bu arada şunu belirtelim, her şey bir yana, bu, mevcut düzenin temelinin ve esas ilişkilerinin sürekli yeniden-üretimi, zaman içinde, ayarlı ve düzenli bir biçime bürünür bürünmez, kendiliğinden olur. Ve böyle bir ayar ve düzenin kendisi, toplumsal istikrara ve salt raslantı ve keyfilikten bağımsızlığa kavuşacak olan her üretim tarzının vazgeçilmez öğeleridir. Bunlar, tam da onun toplumsal istikrarının ve bu yüzden de salt keyfilik ve salt raslantıdan nispi özgürlüğünün biçimidir. Geri üretim süreci koşulları altında olduğu gibi, buna tekabül eden toplumsal koşullarda da, bu biçime, bunların yeniden üretiminin salt yinelenmesi ile kavuşur. Eğer bu bir süre devam etmişse, gelenek ve görenek olarak yerleşir ve ensonu, açık bir yasa olarak onaylanır. Ama, bu artı-emek biçimi, yükümlü-emek, tüm toplumsal üretken güçlerin eksik gelişmesine ve emek yöntemlerinin kendilerinin hamlığına dayandığına göre, doğal olarak, doğrudan üreticinin toplam emeğinin, gelişmiş üretim tarzları altında, özellikle kapitalist üretim tarzı altında olduğundan, nispeten çok daha küçük bir bölümünü emecektir. Örneğin, toprakbeyi için yükümlü-emeğin başlangıçta haftada iki gün olduğunu kabul edelim. Bu, haftada iki günlük yükümlü-emek böylece saptanmıştır, töresel ya da yazılı yasa ile hukuken düzenlenen sabit bir büyüklüktür. Ama doğrudan üreticinin kendisinin kullanımında olan haftanın geri kalan günlerinin üretkenliği, onun deneyimi sırasında gelişmesi gereken değişken bir büyüklüktür, tıpkı edindiği yeni istekler gibi ve tıpkı ürününün piyasasının genişlemesinin ve emek-gücünün bu bölümünü kullanırken gösterdiği artan güvenin onu emek-gücünü daha büyük ölçüde kullanmaya özendireceği gibi; burada unutulmamalıdır ki, onun emek-gücünün kullanımı hiç de tarımla sınırlı değildir, kırsal ev sanayiini de içerir. Kuşkusuz burada elverişli koşullara, doğuştan gelen ırksal özelliklere vb. bağlı olarak belli bir iktisadi gelişmenin yeralması olasılığı ortaya çıkar.

III. AYNÎ-RANT

Emek-rantın aynî-ranta dönüşmesi, iktisadi açıdan toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez. Burada ele alınan biçimlerde, toprak rantının niteliği, rantın, artı-değerin ya da artı-ürünün tek egemen ve normal biçimi olmasıdır. Bu, ayrıca, rantın, kendi yeniden-üretimi için gereken emek koşullarına *tasarruf eden* doğrudan üreticinin, bu

durumda her şeyi kucaklayan emek koşulu olan toprağın, *sahibine* vermek zorunda olduğu *tek* artı-emek ya da tek artı-ürün olması gerçeği ile ifade [sayfa 697] edilir. Ve dahası, toprak doğrudan üreticinin karşısına ondan bağımsız ve toprakbeyi tarafından kişileştirilen yabancı mülkiyet olarak çıkan tek emek koşuludur. Aynî-rant, ne ölçüde egemen ve üstün toprak rantı biçimi olursa olsun, ayrıca, her zaman daha önceki biçimin kalıntıları, yani toprakbeyi ister özel bir kişi, ister devlet olsun, emek olarak, angarya-emek olarak ödenen rantın kalıntıları, azçok buna eşlik eder. Aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşaması, yani emeğinin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ve, önceki biçiminden, artı-emeğin doğal biçimiyle, dolayısıyla toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin doğrudan gözetimi ve zorlaması altında harcanmasının artık gerekli olmamasıyla ayrılır; doğrudan üretici, doğrudan zorlamadan çok koşulların itmesiyle, kırbaçtan çok yasal yollarla, bu emeği kendiliğinden harcamak üzere harekete geçirilir. Doğrudan üreticinin vazgeçilmez gereksinmelerinin ötesindeki ve gerçekten kendisine ait olan üretim alanındaki, eskiden olduğu gibi kendi toprağının ötesinde, yakındaki beyin malikanesi üzerinde olmak yerine, kendisi tarafından işlenen toprağın üzerindeki üretim anlamında, artı-üretim, daha şimdiden, burada kendiliğinden anlaşılan bir kural haline gelmiştir. Bu ilişkide, doğrudan üretici, eskiden olduğu gibi bu emek-zamanının bir parçasının, başlangıçta hemen hemen tüm artı bölümünün, karşılıksız olarak toprakbeyine ait olmasına karşın, tüm emek-zamanını kendi bildiğince kullanır; şu farkla ki, toprakbeyi, artık, bu artı-emeği doğrudan doğal biçimiyle almaz, bunun yerine içinde gerçekleştiği ürünlerin doğal biçimiyle alır. Aynî-rantın saf biçimiyle ortaya çıktığı her yerde, toprakbeyi için çalışmanın yarattığı, külfetli ve yükümlü-emeğin düzenlenme biçimine göre azçok rahatsız edici fasıla (bkz: Buch I, Kap. VIII, 2) ("İmalatçı ve Boyar") ortadan kalkar ya da en azından, aynî-rant ile yanyana bir miktar angarya-emek de yer aldığı zaman, yıl boyunca bir-kaç kısa aralığa iner. Üreticinin kendisi için emeği ile, toprakbeyi için emeği, artık, zaman ve yer açısından, elle tutulur bir biçimde ayrılmış değildir. Saf biçimiyle bu aynî-rant, daha yüksek ölçüde gelişmiş üretim tarzlarına ve üretim ilişkilerine de küçük parçalar halinde sürüklense de, varlığı için bir doğal ekonomiyi öngörür, yani ekonominin koşulları ya bütünüyle, ya da büyük bölümüyle ekonominin kendisi tarafından üretilir, onun gayrisafi ürününden doğrudan doğruya yerine konur ve yeniden-üretilir. Dahası, bu, kırsal ev sanayii ile tarımın birleşmesini öngörür. Rantı oluşturan artı-ürün, bu bileşik tarımsal ve sınai aile emeğinin ürünüdür, aynî-rant, ister ortaçağlarda çoğu kez olduğu gibi azçok sınai ürünü içersin, ister yalnızca, gerçek toprak ürünleri olarak ödensin, farketmez. Bu rant biçiminde, artı-emeği temsil eden aynî-rantın, kırsal ailenin tüm artı-emeğini, tamamen tüketmesi hiç de gerekli değildir: Emek-ranta oranla, üretici, gerekli gereksinmelerini karşılayan [sayfa 698]

emeğinin ürünü için olduğu gibi, ürünü kendisine ait olacak olan artı-emek için de zaman kazanmak üzere daha fazla hareket alanına sahiptir. Gene bunun gibi, bu biçim, tek tek doğrudan üreticilerin iktisadi durumlarında daha büyük farklılıklara yolaçacaktır. En azından böyle bir farklılaşma olanağı, doğrudan üretici için, sırası geldiğinde, öteki emekçileri doğrudan doğruya sömürme araçlarını elde etme olanağı vardır. Ancak, saf biçimi ile aynî-rant üzerinde durduğumuzdan, burada, bu bizi ilgilendirmemektedir; tıpkı genel olarak çeşitli rant biçimlerinin birleşebileceği saflığını kaybedeceği ve karışabileceği sayısız kombinasyon çeşitlerine giremeyeceğimiz gibi. Aynî-rant biçimi, belli bir ürün tipine ve üretimin kendisine bağlı olmakla ve tarım ile ev sanayiinin vazgeçilmez birleşmesi aracılığıyla, köylü ailesinin pazardan ve üretimin hareketinden ve kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız olarak kendi kendini geçindirdiği hemen tam kendine-yeterliliği aracılığıyla, kısacası genel olarak doğal ekonominin niteliği sayesinde, bu biçim, örneğin Asya'da gördüğümüz gibi, durağan toplumsal koşullara temel sağlamaya çok uygundur. Burada da daha önceki emek-rant biçiminde olduğu gibi, toprak rantı, artı-değerin ve bunun için artı-emeğin, yani doğrudan üreticinin bedavaya, dolayısıyla da, bu zorlama altında gerçekleştirdiği –temel emek koşulunun, toprağın sahibinin yararına sunduğu– tüm fazla emeğin normal biçimidir. Eğer hatalı bir biçimde önceden davranıp, doğrudan üreticinin gerekli-emeği üzerinde olan emek fazlasının kendisi için tuttuğu bölümüne kâr diyebilirsek, kârın, aynî-rantın belirlenmesiyle pek az ilgisi vardır. Bu kâr, tersine, rantın sırtından büyür ve doğal sınırını aynî-rantın büyüklüğünde bulur. Bu sonuncusu, emek koşullarının, bizzat üretim araçlarının yeniden-üretimini ciddi bir biçimde tehlikeye koyan boyutlara ulaşabilir, üretimin yayılmasını azçok olanaksız kılabilir ve doğrudan üreticileri, geçim araçlarının fiziki asgari düzeyine indirebilir. Fetihçi bir ticari ulus, örneğin Hindistan'daki İngilizler gibi, bu biçimle karşılaştığı ve bundan yararlandığı zaman durum özellikle böyledir.

IV. PARA-RANT

Para-rant ile –kapitalist üretim tarzına dayanan, ortalama kârın üzerinde bir fazladan başka bir şey olmayan sınai ve ticari toprak rantından ayrı olarak– burada, aynî-rantın biçimindeki salt bir değişiklikten doğan toprak rantını kastediyoruz, tıpkı aynî-rantın da emek-rantın bir değişmesinden başka bir şey olmayışı gibi. Burada, doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını toprakbeyine (bu ister devlet, ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu doğal biçiminden, para-biçimine dönüştürülmelidir. Doğrudan üretici, hâlâ en azından geçim araçlarının büyük bölümünü kendisi üretmeye [sayfa 699] devam ederse de, bu ürünün belirli bir bölümü şimdi metaya

dönüştürülmeli, metalar olarak üretilmelidir. Böylece, tüm üretim tarzının niteliği azçok değişir. Bağımsızlığını, toplumsal bağlantıdan kopukluğunu yitirir. Şimdi daha büyük ya da daha küçük para harcamalarını içeren üretim maliyeti oranı, belirleyici duruma gelir; her durum ve koşulda gayri-safi ürünün paraya çevrilecek bölümünün, bir yandan tekrar yeniden– üretim araçları görevi, öte yandan da doğrudan geçim araçları görevi yapması gereken bölümün üzerinde olan fazlası, belirleyici bir rol kazanır. Ama, sonuna yaklaşmasına karşın, bu rant tipinin temeli de, onun hareket noktasını oluşturan aynî-rantınki ile aynı kalır. Eskiden olduğu gibi, doğrudan üretici, ya miras yoluyla ya da başka bir geleneksel hakla, hâlâ toprağın zilyedidir ve en hayati üretim koşulunun sahibi olan beyi için fazla angarya-emek, yani paraya dönüştürülmüş artı-ürün biçiminde, karşılığında hiç bir eşdeğerin verilmediği ödenmemiş emek harcamak zorundadır. Tarım aletleri ve her türlü taşınır eşya gibi, topraktan ayrı olan emek koşullarının sahipliği, daha önceki rant biçimlerinde bile, önce gerçekten, sonra da ayrıca hukuken doğrudan üreticinin mülkiyeti haline dönüşmüştür ve bu, para-rant biçimi için daha da geçerli bir önkoşuldur. Önce arasıra, sonra azçok ulusal çapta ortaya çıkan aynî-rantın para-ranta dönüşmesi, ticarette, kent sanayiinde, genel olarak meta üretiminde ve dolayısıyla para dolaşımında önemli bir gelişme öngörür. Ayrıca, ürünler için bir piyasa-fiyatı ve bunların kabaca değerlerine yaklaşan fiyatlarda satılmalarını varsayar, daha önceki biçimlerde böyle bir durum hiç de gerekmiyordu. Doğu Avrupa'da, bu dönüşümün, gözlerimizin önünde yeralışını, hâlâ kısmen gözlemleyebiliriz. Toplumsal emeğin üretkenliğinde belli bir gelişme olmaksızın, bunun ne kadar olanaksız olabileceği, Roma İmparatorluğunda bunu uygulamak için girişilen çeşitli başarısız çabalarla ve hiç olmazsa bu rantın devlet vergisi bölümünü para-ranta dönüştürmeye çalışıldıktan sonra aynî-ranta dönüşlerle tanıtlanabilir. Aynı geçiş güçlükleri, örneğin, para-rantın, daha önceki biçimlerin kalıntılarıyla birleştiği ve onlar tarafından bozulduğu devrim-öncesi Fransa'da görülür.

Aynî-rantın bir biçim değiştirmesi ve onun antitezi olarak para-rant, şimdiye kadar incelediğimiz toprak rantı tipinin, yani artı-değerin ve üretim koşullarının sahibi için harcanması gereken ödenmemiş artı-emeğin normal biçimi olarak toprak rantının sonal biçimi ve aynı zamanda da son bulma biçimidir. Bu rant, saf biçimiyle, emek-rant ve aynî-rant gibi, kârın üzerinde bir fazlayı temsil etmez. Anlaşıldığı üzere kârı içine alır. Kâr onun yanısıra, hemen hemen fazla emeğin ayrı bir bölümü olarak ortaya çıktığı ölçüde, daha önceki biçimlerdeki rant gibi, ancak, para-rantın temsil ettiği artı-emeğin harcanmasından sonra kalan, ister kişinin kendisinin, ister başkasının fazla emeğinin, sömürülme olanaklarıyla ilişkili olarak gelişebilecek olan bu rüşeym halindeki kârın normal sınırını oluşturmaya devam eder. Eğer bu rantla birlikte, herhangi [sayfa 700] bir kâr gerçekten de doğacak olursa, o zaman, bu kâr, rantın

sınırını oluşturmaz, tersine, rant, kârın sınırıdır. Ancak, zaten belirtildiği gibi, para-rant, aynı zamanda, şimdiye kadar ele alınan, artı-değer ve artı-emekle *prima facie* çakışan toprak rantının, yani artı-değerin normal ve egemen biçimi olarak toprak rantının son bulma biçimidir.

Para-rant daha sonraki gelişmesinde –örneğin küçük kiracı köylü çiftçi gibi bütün ara biçimlerden ayrı olarak– ya toprağın köylülerin mülkü haline dönüşmesine ya da kapitalist üretim tarzına uygun düşen biçime, yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yolaçacaktır.

Para-rantın egemen olması ile, toprakbeyi ile toprağın bir kısmının tasarrufunu elinde tutan ve onu işleyen uyruklar arasındaki geleneksel ve göreneksel yasal ilişki, zorunlu olarak, pozitif hukukun kurallarına uygun olarak sözleşme ile saptanmış saf bir para ilişkisine dönüşür. Böylece toprağı işlemekle uğraşan zilyet, gerçekte salt bir kiracı haline gelir. Bu dönüşüm, bir yandan, öteki genel üretim ilişkilerinin izin vermesi koşuluyla, eski köylü zilyetlerin gitgide daha çok mülksüzleştirilmesine ve bunların yerine kapitalist kiracılar konmasına hizmet eder. Öte yandan da, eski zilyedin, para karşılığında, rant yükümlülüğünden kendini kurtarmasına ve işlediği toprağa tam olarak sahip olan bağımsız bir köylüye dönüşmesine yolaçar. Ayrıca, aynî-rantın para-ranta dönüşmesine, kendilerini para karşılığı kiraya veren mülksüz bir gündelikçiler sınıfının oluşumu, kaçınılmaz olarak eşlik etmekle kalmaz, hatta bu oluşum ondan önce meydana gelir. Bunların doğuşu sırasında, bu yeni sınıfın ancak arasıra ortaya çıktığı dönemde, rant ödemelerine tabi, daha gönenç içindeki köylüler arasında, ücretli tarım emekçilerini kendi hesaplarına sömürme göreneği zorunlu olarak gelişir, tıpkı feodal dönemlerde, daha hali-vakti yerinde köylülerin kendilerinin de serf tutması gibi. Bu yolla, giderek, belli bir miktar servet biriktirme ve bizzat, gelecekteki kapitalistler haline dönüşme olanağı elde ederler. Böylece, toprakta bizzat çalışan eski zilyetler, gelişmesi, kırın sınırları ötesindeki kapitalist üretimin genel gelişmesi ile belirlenen, kapitalist kiracılar için bir ana okulunun doğmasını bizzat sağlamış olurlar. Bu sınıf, özellikle elverişli koşulların yardımına kavuştuğu zaman çok hızlı boy atar, 16. yüzyılda paranın o dönemdeki artan oranlı değer kaybının, geleneksel uzun kira sözleşmeleri altında, onları, toprakbeylerinin zararına olarak zenginleştirdiği İngiltere'de olduğu gibi.

Dahası: rant, para-rant biçimine bürünür bürünmez ve böylece de rant ödeyen köylü ile toprakbeyi arasındaki ilişki, sözleşme ile saptanan bir ilişki haline gelir gelmez –ancak dünya piyasası, ticaret ve manüfaktür nispeten yüksek, belli bir düzeye eriştiği zaman genel olarak mümkün olan bir gelişme– kapitalistlere toprak kiralama da kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Bu sonuncular şimdiye kadar kırsal sınırların ötesinde durmuşlardır ve şimdi, kıra ve tarıma, kentlerde edinilmiş olan sermayeyi ve onunla birlikte de geliştirilmiş olan kapitalist iş tarzını –yani bir [sayfa 701] ürünün salt bir meta olarak ve yalnızca bir artı-değeri male-

dinme aracı olarak yaratılmasını taşırlar. Bu biçim, yalnızca, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş döneminde dünya piyasasına egemen olan ülkelerde genel kural haline gelebilir. Kapitalist kiracı çiftçi, toprakbeyi ile toprağın gerçek işleyeni arasına girdiği zaman, eski kırsal üretim tarzından doğan tüm ilişkiler parçalanır. Çiftçi, bu tarım emekçilerinin gerçek kumandanı ve onların artı-emeğinin gerçek sömürücüsü haline geldiği halde, toprakbeyi, yalnızca bu kapitalist kiracı ile doğrudan bir ilişki ve aslında yalnızca bir para ve sözleşme ilişkisi sürdürür. Böylece, rantın niteliği de, daha önceki biçimlerde bile kısmen olduğu gibi, yalnızca gerçekte ve raslansal olarak değil, normal olarak, tanınan ve egemen olan biçimine dönüşür. Artı-değerin ve artı-emeğin normal biçimi olmaktan çıkıp, salt, bu artı-emeğin, onun, sömürücü kapitalist tarafından kâr biçiminde maledinilen bölümünün üstündeki bir fazlası durumuna düşer; tıpkı toplam artı-emeğin, kârın ve kârın üzerindeki fazlanın, doğrudan doğruya onun tarafından çekilip alınması, toplam artı-ürün biçiminde toplanması ve paraya dönüştürülmesi gibi. Yalnızca, tarım emekçisinden doğrudan sömürü ile, sermayesi aracılığıyla çekip aldığı bu artı-değerin fazla bölümünüdür ki, rant olarak toprakbeyine aktarır. Bu sonuncuya ne kadar çok ya da ne kadar az aktardığı, ortalama olarak, tarım-dışı üretim alanlarındaki sermayenin gerçekleştirdiği ortalama kâr tarafından ve bu ortalama kârın düzenlediği tarım-dışı üretim-fiyatları tarafından konan sınırlara bağlıdır. Şimdi rant, artı-değerin ve artı-emeğin normal bir biçimi olmaktan çıkıp, artı-emeğin sermaye tarafından kendisinin meşru ve normal payı olarak istenen bölümünün üzerinde ve bu özel üretim alanına, tarımsal üretim alanına özgü bir fazlaya dönüşmüştür. Şimdi rant yerine kâr, artı-değerin normal biçimi olmuştur ve rant, genel olarak artı-değerin değil, yalnızca onun kollarından biri olan, özel koşullar altında bağımsız bir biçime bürünen artı-kârın bir biçimi olarak varlığını sürdürür. Üretim tarzının kendisindeki kerteli bir dönüşümün bu dönüşüme nasıl uygun düştüğünü ayrıntılarıyla açıklamaya gerek yok. Bu, zaten, kapitalist kiracı çiftçi için tarımsal ürünleri meta olarak üretmenin normal olması ve eskiden yalnızca geçim araçlarının üzerindeki fazla, metalara dönüştürülürken, şimdi, bu metaların ancak önemsiz bir bölümünün geçim araçları olarak onun tarafından doğrudan doğruya kullanılması gerçeğinden çıkmaktadır. Şimdi tarımsal emeği bile, doğrudan egemenliği ve üretkenliği altına sokan, artık toprak değil, sermayedir.

Ortalama kâr ve onunla düzenlenen üretim-fiyatı, kırdaki ilişkilerin dışında ve kent ticaret ve manüfaktürü içinde oluşur. Rant ödeyen köylünün kârı, eşitleyici bir etken olarak ona dahil değildir, çünkü onun toprakbeyi ile olan ilişkisi kapitalist bir ilişki değildir. Kâr ettiği ölçüde, yani ya kendi emeğiyle ya da başka insanların emeğini sömürerek, gerekli geçim araçlarının üzerinde bir fazla gerçekleştirdiği ölçüde, bu, [sayfa 702] normal ilişkinin arkasında yapılır ve öteki koşullar eşit olmak kaydıyla,

bu kârın büyüklüğü, rantı belirlemez, tersine, kâr, onun sınırı olarak rant tarafından belirlenir. Ortaçağlardaki yüksek kâr oranı, tümüyle, ücretlere yatırılan değişen parçanın egemen olduğu düşük sermaye bileşimi yüzünden değildir. Topraktaki dolandırıcılık, toprakbeyinin rantının ve onun vasallarının gelirinin bir bölümünün maledinilmesi yüzündendir. Ortaçağlarda, feodalizmin istisnai kentsel gelişmeyle çökmediği her yerde, kır, kenti politik açıdan sömürüyorsa – İtalya'da olduğu gibi, öte yandan da, kent, tekel fiyatları, vergi sistemi, lonca örgütü ve doğrudan ticari hilekarlığı ve tefeciliği aracılığıyla, her yerde ve istisnasız. olarak, toprağı ekonomik açıdan sömürür.

Tarımsal üretimde kapitalist çiftçinin salt ortaya çıkışının, çok eski zamanlardan beri şu ya da bu biçimde rant olarak ödenmiş olan tarım ürünlerinin fiyatının, en azından bu ortaya çıkış sırasında, ister bu tarımsal ürünlerin fiyatı bir tekel fiyatı düzeyine eriştiği için olsun, ister bu fiyat, tarımsal ürünlerin değeri kadar yükseldiği ve bunların değeri, gerçekte, ortalama kârın düzenlediği üretim-fiyatının üzerinde olduğu için olsun, manüfaktürün üretim-fiyatlarından yüksek olması gerektiğini tanıtlayacağı düşünülebilir. Çünkü eğer bu böyle değil idiyse, kapitalist çiftçi, mevcut tarım ürünleri fiyatlarında, önce bu ürünlerin fiyatından ortalama kârı hiç de gerçekleştiremez, sonra da aynı fiyattan, bu kârın üzerinde, rant biçiminde bir fazla ödeyemezdi. Bundan şu sonuç çıkarılabilir: kapitalist çiftçiye, toprakbeyi ile sözleşmesinde kılavuzluk eden genel kâr oranı, rant dahil edilmeden oluşmuştur ve bu nedenle, tarımsal üretimde düzenleyici bir rol alır almaz, bu fazlayı hazır olarak bulur ve toprakbeyine öder. İşte örneğin, Herr Rodbertus, sorunu bu geleneksel biçimde açıklamaktadır.* Ama:

Birincisi. Sermayenin, tarımda bağımsız ve önde giden bir güç olarak bu ortaya çıkışı, birden ve genel olarak değil, kerteli olarak ve belli üretim dallarında gerçekleşir. Önce asıl tarımı değil, sığır yetiştiriciliği, özellikle koyun üreticiliği gibi üretim dallarını kucaklar, ki bunun esas ürünü olan yün, sanayiin yükselişi sırasında, ilk aşamalarda, üretim-fiyatının üzerinde sürekli bir piyasa-fiyatı fazlası sunar, ve bu, ancak daha sonraları eşitlenir. 16. yüzyılda İngiltere'de olan budur.

İkincisi. Bu kapitalist üretim, önce ancak arasıra ortaya çıktığına göre, bunun ilkönce, özel verimlilikleri ya da istisnai elverişlilikteki yerleri aracılığıyla, genel olarak, bir farklılık rantı ödemeye muktedir olan toprağın kategorilerine uzandığı varsayımı tartışılamaz.

Üçüncüsü. Hatta bu üretim tarzı ortaya çıktığı sırada –ve bu gerçekten de kent talebinin gitgide, daha çok ağır basmasını öngörür– [sayfa 703] 17. yüzyılın son üçte-birinde, İngiltere'de şüphesiz olduğu gibi, tarım ürünleri fiyatlarının üretim-fiyatından yüksek olduğunu varsayalım. Gene

* J. Rodbertus, *Sociale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer, neuen Rententheorie.* Ayrıca bkz: K. Marx, *Theorien über den Mehrwert,* 2. Teil, 1957, s. 3-106, 142-154. *-Ed.*

de, bu üretim tarzı, kendini, tarımın sermayeye salt tabi gibi olması durumundan kurtarır kurtarmaz ve onun gelişmesinde zorunlu olarak eşlik eden tarımsal ilerleme ve üretim maliyetlerindeki düşüş gerçekleşir gerçekleşmez, 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de olduğu gibi, bir karşıtepki ile, tarımsal ürünün fiyatında bir düşme ile denge yeniden kurulacaktır.

Demek ki, rant, ortalama kârın üzerinde bir fazla olarak, bu geleneksel yoldan açıklanamaz. Rantın ilk ortaya çıktığı zamanda mevcut tarihsel koşullar ne olursa olsun, rant kök salar salmaz, ancak daha önce tanımlanan modern koşullar altında varolabilir.

Ensonu, aynî-rantın para-ranta dönüşmesinde şunu belirtmek gerekir ki, onun yanı sıra, kapitalize rant, ya da toprağın fiyatı, ve böylece de onun satılabilirliği ve satılması, esas etkenler haline gelir ve bu nedenle yalnızca rant ödemeye tabi olan eski köylü, bağımsız bir köylü malsahibine dönüşebilmekle kalmaz, ayrıca kentli ve öteki paralı kişiler de, ya köylülere ya da kapitalistlere kiralamak üzere gayrimenkul satınalabilir ve böylece, bu biçimde yatırılan sermayeleri üzerinden bir faiz biçimi olarak ranttan yararlanabilirler, bu yüzden, bu durum da, daha önceki sömürü tarzının, toprak sahibi ile toprağı gerçekten işleyen arasındaki ilişkinin ve rantın kendisinin dönüşmesini kolaylaştırır.

V. YARICILIK VE KÜÇÜK ÖLÇEKLİ KÖYLÜ MÜLKİYETİ

Şimdi toprak rantı üzerine ayrıntılı incelememizin sonuna gelmiş bulunuyoruz.

İster emek-rant, ister aynî-rant, ister (yalnızca aynî-rantın değişmiş bir biçimi olarak) para-rant olsun, bütün bu toprak rantı biçimlerinde, her zaman, rantı ödeyenin, ödenmemiş artı-emeği toprakbeyinin eline doğrudan geçen, toprağın fiili işleyicisi ve zilyedi olduğu varsayılmaktadır. Son biçimde, "saf" olduğu, yani yalnızca aynî-rantın değişmiş bir biçimi olduğu ölçüde para-rantta bile – bu yalnızca mümkün değil, gerçekte olan şeydir.

Başlangıçtaki rant biçiminden kapitalist ranta bir geçiş biçimi olarak, yarıcılık sistemini, ya da ortakçılığı ele alabiliriz, bunda, işletmeci (çiftçi), emeği (kendisinin ya da bir başkasının) ve ayrıca döner sermayenin bir bölümünü sağlar, toprakbeyi de topraktan başka, döner sermayenin öteki bölümünü (örneğin sığır) sağlar, ve ürün, kiracı ile toprakbeyi arasında, ülkeden ülkeye değişen belirli oranlarda bölüşülür. Bir yandan çiftçi, burada, tam kapitalist işletmecilik için gerekli olan yeterli sermayeden yoksundur. Öte yandan da, burada, toprakbeyi tarafından maledinilen pay, salt rant biçimini taşımaz. Bu, gerçekte koyduğu sermayenin [sayfa 704] faizini ve bir fazla rantı içerebilir. Çiftçinin hemen hemen tüm artı-emeğini de emebilir, ya da ona bu artı-emeğin daha büyük

ya da daha küçük bir parçasını bırakabilir. Ama esas olarak burada, rant artık, genel olarak artı-değerin normal biçimi olarak ortaya çıkmaz. Bir yandan, ortakçı, ister kendisinin, ister başkasının emeğini kullansın, ürünün bir bölümünde, emekçi sıfatıyla değil emek araçlarının bir kısmının sahibi sıfatıyla, kendinin kapitalisti sıfatıyla hak iddia edecektir. Öte yandan da toprakbeyi, payını yalnızca toprak sahipliği temeli üzerinde değil, ayrıca da ödünç sermaye veren olarak da istemektedir.[44a]

Örneğin Polonya ve Romanya'da eski komünal toprak mülkiyetinin bağımsız köylü çiftçiliğine geçişten sonra da varlığını sürdüren bir kalıntısı, daha aşağı toprak rantı biçimlerine geçişi gerçekleştirmek için bir bahane görevi yapmıştır. Toprağın bir bölümü, birey olarak köylüye aittir ve bağımsız olarak onun tarafından işlenmektedir. Öteki bölümü ortaklaşa işlenir ve kısmen topluluk masraflarını karşılama, kısmen de kötü mahsul vb. durumlarında bir yedek olma görevi yapan bir artı-ürün yaratır. Artı-ürünün bu son iki parçası ve sonunda da, üzerinde yetiştiği toprak da dahil olmak üzere tüm artı-ürün, devlet memurları ve özel kişiler tarafından, giderek daha çok gaspedilir ve böylece, bu ortak toprağı işleme yükümlülükleri devam ettirilen, başlangıçtaki özgür köylü malsahipleri, ya angarya emeğe ya da aynî-ranta tabi vasallar haline dönüşürlerken, ortak toprağı gaspedenler, yalnızca gaspedilen ortak toprakların değil, bizzat köylülerin topraklarının bile sahibi durumuna gelirler.

Ne gerçek köle ekonomisini (bu da, bir başkalaşım yoluyla, esas olarak ev kullanımını amaçlayan ataerkil sistemden dünya piyasası için plantasyon sistemine geçer), ne de tüm üretim aletlerine sahip olan ve, ya aynî, ya da para olarak ödeme yapılan özgür ya da özgür olmayan bağımlı kişilerin emeğini sömüren toprakbeylerinin kendilerinin bağımsız çiftçiler oldukları malikane işletmeciliğini ayrıntısıyla incelememize gerek yok. Toprakbeyi ve üretim aletlerinin sahibi ve dolayısıyla bu üretim öğeleri arasına dahil olan emekçilerin doğrudan sömürücüsü, bu durumda tek ve aynı kişidir. Bunun gibi rant ve kâr da çakışır, burada artı-değerin farklı biçimlerinin ayrılması yoktur. Burada artı-ürün biçiminde ortaya çıkan, emekçilerin artı-emeğinin tümü, toprağa ve köleciliğin özgün biçiminde bizzat doğrudan üreticilere sahip olan tüm üretim aletlerinin sahibi tarafından, doğrudan, emekçilerden çekilip alınır. Amerikan plantasyonları gibi, kapitalist görünümün egemen olduğu yerlerde, bu artı-değerin tümüne kâr gözüyle bakılır: ne kapitalist üretim tarzının kendisinin bulunduğu, ne de buna uygun düşen görünümün kapitalist ülkelerden aktarıldığı yerlerde, bu rant olarak görünmez. Her durum ve [sayfa 705] koşulda, bu biçim, hiç bir güçlük getirmez. Adına ne denirse densin, toprakbeyinin geliri, onun maledindiği mevcut artı-ürün, burada

[44a] Karş: Buret [*Cours d'économie politique,* Bruxelles 1842. -*Ed.*], Tocqueville [*L'ancien régime et la revolution:* Paris 1856. -*Ed.*], Sismondi [*Nouveaux principles d'économie politiique.* – Seconde edition, Tome 1, Paris 1827. -*Ed.*] Antoine-Eugene Buret (1810-42) Sismondi'nin izleyicilerindendi.

normal ve egemen biçimdir, bununla tüm ödenmemiş artı-emek, doğrudan maledinilir ve toprak mülkiyeti böyle bir maledinmenin temelini oluşturur.

Bundan başka, küçük ölçekli *toprak mülkiyeti.* Köylü, burada, aynı zamanda, onun baş üretim aleti, emeğinin ve sermayesinin vazgeçilmez istihdam alanı olarak ortaya çıkan toprağının özgür sahibidir. Bu biçimde hiç bir kiralama parası ödenmez. Bu yüzden, her ne kadar öte yandan kapitalist üretim tarzının geliştiği ülkelerde öteki üretim dallarına oranla rant, bir artı-kâr olarak, ama genel olarak emeğinin bütün kazançları gibi, köylüde biriken artı-kâr olarak ortaya çıksa da, artı-değerin ayrı bir biçimi olarak ortaya çıkmaz.

Toprak mülkiyetinin bu biçimi, daha önceki eski biçimlerde olduğu gibi, kırsal nüfusun sayıca kent nüfusuna büyük ölçüde ağır basmasını öngörür, öyle ki, kapitalist üretim tarzı, öteki türlü egemen olsa bile, bu, ancak nispeten az gelişmiştir ve bu yüzden öteki üretim dallarında da sermayenin yoğunlaşması, dar sınırlar arasına hapsolunmuştur ve bir sermaye parçalanması egemen durumdadır. Durumun gereği olarak, tarımsal ürünün daha büyük bölümü, doğrudan geçim araçları olarak, üreticilerin kendileri, köylüler tarafından tüketilmelidir ve ancak bunun üzerindeki fazla, meta olarak kent ticaretine ulaşacaktır. Tarımsal ürünlerin ortalama piyasa-fiyatı burada nasıl düzenlenirse düzenlensin, farklılık rantı, üstün ya da daha elverişli yerdeki topraktan gelen meta-fiyatlarındaki fazla bir bölüm, kapitalist üretim tarzı altında olduğu gibi, kuşkusuz burada da varolmalıdır. Bu farklılık rantı, bu biçimin, genel piyasa-fiyatının henüz gelişmediği toplumsal koşullar altında ortaya çıktığı yerlerde bile mevcuttur; farklılık rantı o zaman fazla artı-üründe ortaya çıkar. Ancak o zamandır ki, emeği daha elverişli doğal koşullar altında gerçekleştirilen köylünün cebine akar. Ya bu biçimin daha ilerdeki gelişmesi sırasında bir miras bölüşülürken toprağın fiyatı belli bir para-değerde hesaplanmış olduğundan, ya da bütün bir malikanenin ya da onu oluşturan parçaların mülkiyetindeki sürekli değişiklik sırasında, toprak, çiftçinin kendisi tarafından, esas olarak ipotekle para sağlamak suretiyle satın alındığından, toprağın fiyatının köylünün gerçek üretim maliyetine, bir etken olarak girdiği ve, bu yüzden, kapitalize ranttan başka bir şeyi temsil etmeyen toprağın fiyatının, önceden varsayılan bir etken olduğu ve böylece rantın, toprağın verimliliğinde ve yerindeki herhangi bir farklılaşmadan bağımsız olarak mevcut oluyor göründüğü bu biçim altında – burada hiç bir mutlak rantın mevcut olmadığı, yani en kötü toprağın rant getirmediği varsayımı genel olarak yapılmalıdır. Çünkü mutlak rant, ya ürün değerinde onun üretim-fiyatının üzerinde olan gerçekleşmiş bir fazlanın varlığını, ya da ürünün değerini aşan bir tekel fiyatını öngörür. Ama burada tarım, çoğunlukla, doğrudan geçim için toprağın işlenmesi [sayfa 706] olarak sürdürüldüğüne göre, ve toprak, nüfusun çoğunluğunun emeği ve sermayesi için vazgeçilmez bir istihdam

alanı olarak var olduğuna göre, ürünün düzenleyici piyasa-fiyatı, ancak olağanüstü koşullarda değerine ulaşacaktır. Ama üretim-fiyatının üzerindeki bu değer fazlasının, buna karşılık, esas olarak parça-topraklardan oluşan bir ekonomiye sahip ülkelerde, hatta tarım-dışı sermayenin düşük bileşimi ile sınırlanacak olmasına karşın, bu değer, canlı emek öğesinin ağır basması yüzünden, genellikle üretim-fiyatından yüksek olacaktır. Bir toprak parçasına sahip olan köylü için, kendisi bir küçük kapitalist olduğu ölçüde, sömürü sınırı, sermayenin ortalama kârı ile saptanmaz; öte yandan, bir toprak sahibi olduğu ölçüde, rant zorunluluğu ile de saptanmaz. Bir kapitalist olarak onun için mutlak sınır, gerçek maliyetlerinin çıkarılmasından sonra, kendisine ödediği ücretlerden başka bir şey değildir. Ürünün fiyatı bu ücretleri karşıladığı sürece, toprağını ekecek ve çoğu kez asgari maddi düzeyde ücretlerle ekecektir. Toprak sahibi sıfatına gelince, mülkiyet engeli onun için ortadan kalkmıştır, çünkü bu, ancak toprak sahipliğinden ayrılmış bir sermaye (emek dahil) ile karşı karşıya kalınca, sermaye yatırımına bir engel çıkararak kendini hissettirebilir. Kuşkusuz, toprağın fiyatının faizinin –genel olarak, başka bir kişiye, ipotekli alacak sahibine ödenmesi gerekir– bir engel olduğu doğrudur. Ama bu faiz, tam da, artı-emeğin kapitalist koşullar altında kârı oluşturacak olan bölümünden ödenebilir. Bu nedenle, toprağın fiyatında ve ona ödenen faizde önceden değer biçilen rant, bu artı-emek, meta-değerinin ortalama kârın tümüne eşit olan bir parçasında gerçekleştirilmeksizin ve hele ortalama kârda gerçekleştirilen artı-emeğin üzerinde bir fazlada, yani bir artı-kârda gerçekleştirilmeksizin, köylünün kapitalize edilmiş artı-emeğinin, kendi geçimi için gerekli emeğin üzerinde kalan bir bölümünden başka bir şey olamaz. Rant, ortalama kârdan düşülen bir miktar ya da hatta onun gerçekleştirilen tek parçası olabilir. Bu yüzden toprak parçası sahibi köylünün toprağını işlemesi ya da işlemek üzere toprak satınalması için, normal kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, tarım ürünlerinin piyasa-fiyatının ona ortalama kâr getirmeye ve hele bu ortalama kârın üzerinde rant biçiminde bir sabit fazla getirmeye yetecek yüksekliğe çıkması gerekli değildir. Bu yüzden, piyasa-fiyatının, ürünün, ya değerinin ya da üretim-fiyatının düzeyine yükselmesi gerekmez. Tahıl fiyatlarının, küçük köylü toprak mülkiyetinin ağır bastığı ülkelerde, kapitalist üretim tarzına sahip ülkelerdekinden daha düşük olmasının nedenlerinden biri budur. En az elverişli koşullarda çalışan köylülerin artı-emeğinin bir bölümü, topluma bedavadan verilir ve üretim-fiyatının düzenlenmesine ya da genel olarak değer yaratılmasına hiç girmez. Dolayısıyla, bu daha düşük fiyat, üreticilerin yoksulluğunun bir sonucudur, hiç de onların emek üretkenliklerinin bir sonucu değil.

Egemen normal biçim olarak, toprak parçalarının bu özgür kendi kendini yöneten köylü mülkiyeti biçimi, bir yandan, klasik antikitenin en [sayfa 707] iyi dönemlerinde toplumun iktisadi temelini oluşturur, öte yandan da buna, modern uluslar arasında, feodal toprak mülkiyetinin çözül-

mesinden doğan biçimlerden biri olarak raslanır. İngiltere'de *yeomanry*,* İsveç'te köylülük, Fransız ve Batı Alman köylüleri böyledir. Kolonileri buraya katmıyoruz, çünkü oralarda bağımsız köylü, farklı koşullar altında gelişir.

Kendi kendini yöneten köylünün özgür mülkiyetinin, küçük ölçekli faaliyet için, yani emekçinin kendi emeğinin ürününe sahip olması için toprağa tasarrufun bir önkoşul olduğu ve ister özgür malsahibi, ister vassal olsun, çiftçinin, daima, kendi geçim araçlarını, bağımsız olarak, ailesi ile birlikte tecrit olmuş bir emekçi olarak üretmesi gerektiği bir üretim tarzı için, en normal toprak mülkiyeti biçimi olduğu açıktır. Aletlerin sahipliği, nasıl ki, elsanatı üretiminin gelişmesi için gerekliyse, toprak sahipliği de, bu üretim tarzının tam gelişimi için gereklidir. Kişisel bağımsızlığın gelişmesinin temeli buradadır. Bu, bizzat tarımın gelişmesi için zorunlu bir geçiş aşamasıdır. Onun yıkılışını getiren nedenler, sınırlarını gösterir. Bu nedenler şunlardır: Onun normal bir ekini oluşturan kırsal ev sanayiinin geniş-ölçekli sanayiin gelişmesinin bir sonucu olarak yıkılması; bu ekime tabi tutulan toprağın kerteli zayıflaşması ve yorulması; her yerde toprak parçalarının yönetiminin ikinci bir ekini oluşturan ve sığır yetiştirmesine olanak sağlayan tek şey olan ortak toprakların büyük toprak sahipleri tarafından gaspedilmesi; ve plantasyon sisteminin ya da geniş-ölçekli tarımın rekabeti. Bir yandan tarımsal fiyatlarda bir düşüşe yolaçan, öte yandan daha büyük harcamalar ve daha yaygın maddi üretim koşulları gerektiren tarımdaki iyileştirmeler de bu duruma katkıda bulunur, 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de olduğu gibi.

Küçük ölçekli toprak mülkiyeti, niteliği gereği, emeğin toplumsal üretken güçlerinin gelişmesini, emeğin toplumsal biçimlerini, sermayenin toplumsal yoğunlaşmasını, geniş-ölçekli sığır yetiştiriciliğini ve bilimin ilerici uygulamasını dıştalar.

Tefecilik ve bir vergi sistemi, her yerde ona güç kaybettirir. Toprağın fiyatına yapılan sermaye harcaması, bu sermayeyi tarımdan çeker. Üretim araçlarının sınırsız parçalanması ve bizzat üreticilerin tecridi. İnsan enerjisinin korkunç israfı. Üretim koşullarının giderek artan kötüleşmesi ve üretim araçları fiyatlarında artış – toprak parçaları mülkiyetinin kaçınılmaz bir yasası. Bu üretim tarzı için mevsimsel bolluk felaketi.[45]

Küçük-ölçekli tarımın kendine özgü kötülüklerinden biri, özgür toprak sahipliği ile birleştiği yerlerde, çiftçinin, toprağın alımına sermaye yatırmasından doğar. (Aynı şey, büyük toprak sahibinin, birinci olarak toprağı satın almak, ikinci olarak da kendisi kiracı çiftçi olarak onu [sayfa 708] yönetmek için sermaye yatırdığı geçiş biçimi için de geçerlidir.) Top-

[45] Fransa kralının Tooke'da tahttan yaptığı konuşmaya bakınız. [Newmarch, *A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the nineyears 1848-56.* Vol. VI, London *1857,s.* 29-30. -*Ed.*]

* Orta sınıfa dahil küçük toprak sahipleri kitlesi. -*ç.*

rağın, burada, salt bir meta olarak büründüğü değişken nitelik yüzünden sahiplikteki değişiklikler artar,[46] öyle ki, köylünün bakış açısından toprak, ardarda her kuşak ile ve malikanelerin bölünmesi ile birlikte, yeniden bir sermaye yatırımı olarak girer, yani onun satın aldığı toprak haline gelir. Burada toprağın fiyatı, üretken olmayan bireysel üretim maliyetlerinin ya da bireysel üretici için ürünün maliyet-fiyatının hatırı sayılır bir öğesini oluşturur.

Toprağın fiyatı, kapitalize edilmiş ve bu yüzden öncelenmiş ranttan başka bir şey değildir. Eğer tarımda kapitalist yöntemler kullanır, böylece toprak sahibi yalnızca rant alırsa ve çiftçi, toprak için bu yıllık ranttan başka bir şey ödemezse, o zaman açıktır ki, toprak sahibinin kendisinin, toprağı satın alırken yatırdığı sermaye, gerçekten de onun için faiz getiren bir sermaye yatırımı meydana getirir, ama tarımın kendisine yatırılan sermaye ile kesinlikle bir ilgisi yoktur. Burada kullanılan, ne sabit ne de döner sermayenin bir parçasını oluşturur;[47] yalnızca alıcıya yıllık rant almakta bir hak sağlar, ama rantın kendisinin üretimiyle kesinlikle bir ilgisi yoktur. Toprağın alıcısı yalnızca toprağı satana sermayesini öder ve satıcı da buna karşılık topraktaki mülkiyetinden vazgeçer. Böylece, bu sermaye artık alıcının sermayesi olarak mevcut olmaz, o, artık ona sahip değildir; bu yüzden herhangi bir yoldan toprağın kendisine yatırabileceği sermayeye dahil değildir. Toprağı pahalı ya da ucuz almış olması, ya da bir hiç karşılığında almış olması, çiftçinin kuruluşuna yatırdığı sermayede hiç bir şeyi değiştirmez ve rantta hiç bir değişiklik yapmaz, yalnızca bunun ona faiz olarak görünüp görünmemesi, ya da sırasıyla daha yüksek ya da daha düşük faiz olarak görünmesi sorununu değiştirir.

Örneğin köle ekonomisini ele alalım. Bir köleye ödenen fiyat, köleden çekilip alınacak olan, öncelenmiş ve kapitalize edilmiş artı-değer ya da kârdan başka bir şey değildir. Ama bir kölenin satın alınması için ödenen sermaye, kârın, artı-emeğin ondan çekilip alınmasına aracılık eden sermayeye dahil değildir. Tersine, köle sahibinin ayrıldığı sermayedir, gerçek üretim için elinde bulunan sermayeden düşülen bir miktardır. Onun için var olmaktan çıkmıştır, tıpkı, toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin tarım için var olmaktan çıkması gibi. Bunun en iyi [sayfa 709] kanıtı, köle sahibi ya da toprak sahibi için, sırası gelince köleler-

[46] Bkz: Mounier [*De l'agricuiture en France,* Paris 1846. *-Ed.*) ve Rubichon [*Du mécanisme de la société en France et en Angleterre,* Paris 1837. *-Ed.*]

[47] Dr. H. Maron (*Extensiv oder Intensiv?*) [bu broşür hakkında başka bilgi verilmemiştir *-F. E.*] karşı çıktığı hasımlarının yanlış varsayımı ile işe başlıyor. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin "yatırım sermayesi" olduğunu varsayıyor ve sonra da yatırım sermayesi ve işler sermayenin, yani sabit ve döner sermayenin, ayrı ayrı tanımları konusunda tartışmaya giriyor. Maron'un, Alman ekonomi politiği gözönünde tutulursa, iktisatçı olmayan birinde bağışlanabilecek olan genel olarak sermayeye ilişkin tamamen amatörce kavramları, hisse senetleri ya da hükümet tahvilleri almak üzere borsaya yatırılan ve yatıran için, kişisel bir sermaye yatırımını temsil eden sermaye, ne ölçüde herhangi bir üretim dalına yatırılmışsa, bu sermayenin de, ne yatırım ne de işler sermaye olmadığını ondan gizlenmektedir.

ini ya da toprağı satması dışında, bunun yeniden ortaya çıkmamasıdır. Ama, o zaman aynı durum, alıcı için hüküm sürer. Köleyi satınalmış olması gerçeği, onun köleyi hemen sömürmesini mümkün kılmaz. Ancak köle ekonomisinin kendisine bir ek sermaye yatırdığı zaman bunu yapabilir.

Aynı sermaye, birinci olarak satıcının ellerinde, ikinci olarak da toprağı alanın ellerinde, iki kez varolmaz. Alıcının ellerinden satıcının ellerine geçer ve iş orada biter. Alıcı, artık sermayeye sahip değildir. Onun yerine bir toprak parçasına sahiptir. Bu topraktaki gerçek bir sermaye yatırımı ile üretilen rantın, yeni toprak sahibi tarafından, toprağa yatırmadığı, toprağı edinmek için verdiği sermayenin faizi olarak hesaplanması durumu, toprak etkeninin ekonomik niteliğini hiç değiştirmez, birisinin %3'lük konsolde tahvil için 1.000 sterlin ödemiş olmasının, geliri ile ulusal borcun faizinin ödendiği sermaye ile hiç bir ilgisi olmaması gibi.

Aslında, toprağı satın almak için harcanan para, devlet tahvilleri satın almak için harcanan para gibi, yalnızca *kendi başına* sermayedir, tıpkı, herhangi bir değer miktarının, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde kendi başına sermaye, potansiyel sermaye olması gibi. Toprak için ödenen şey, devlet tahvilleri ya da başka herhangi bir satınalınmış meta için ödenen gibi, bir miktar paradır. Bu, kendi başına sermayedir, çünkü sermayeye dönüştürülebilir. Satıcının elde ettiği paranın gerçekten sermayeye dönüştürülüp dönüştürülmediği, satıcının onu kullanışına bağlıdır. Alıcı için, bu, asla tekrar böyle bir işlev yapamaz, kesin olarak ödediği başka herhangi bir paranın yapamayışı gibi. Hesaplarında bu, faiz getiren sermaye olarak görünür; çünkü topraktan rant ya da devlet borçlarından faiz olarak alınan geliri, bu kazanç üzerindeki hakkın satın alınmasının ona malolduğu para-faizi olarak kabul eder. Bunu sermaye olarak ancak yeniden satışla gerçekleştirebilir. Ama o zaman da, bir başkası, yeni alıcı, eskisinin sürdürdüğü ilişkinin aynısı bir ilişkiye girer ve bu biçimde harcanan para, herhangi bir el değişikliği ile harcayan için, gerçek sermayeye dönüştürülemez.

Küçük toprak mülkiyetinde, toprağın kendisinin değere sahip olduğu ve böylece ürünün üretim-fiyatına tıpkı makineler ya da hammaddeler gibi sermaye olarak girdiği hayali, daha beslenir. Ama gördük ki, rant ve bu yüzden de kapitalize rant, toprağın fiyatı, tarımsal ürünlerin fiyatına belirleyici bir etken olarak ancak iki durumda girebilir. Birincisi, tarımsal sermayenin –toprağı satın almak için yatırılan sermaye ile hiç bir ilgisi olmayan bir sermayenin– bileşiminin bir sonucu olarak, toprak ürünlerinin değeri, üretim-fiyatlarından yüksek olduğu ve piyasa koşulları, toprakbeyinin bu farkı gerçekleştirmesini mümkün kıldığı zaman. İkincisi, bir tekel fiyatı olduğu zaman. Ve bunların her ikisi de toprak parçaları yönetimi ve küçük toprak sahipliği altında en az görülen durumlardır, çünkü tam da burada, üretim, büyük ölçüde üreticilerin kendi gereksin-

melerini karşılar ve ortalama kâr oranının düzenlenmesinden [sayfa 710] bağımsız olarak sürdürülür. Toprak parçalarının ekiminin, kiraya verilmiş topraklar üzerinde yürütüldüğü yerlerde bile, kiralama parası, başka koşullar altında olduğundan çok daha fazla, kârın bir bölümünü ve hatta ücretlerden düşülen bir miktarı kapsar; bu durumda bu para yalnızca ismi bir ranttır, ücretlere ve kâra karşı bağımsız bir kategori olarak rant değildir.

O halde, toprağın satın alınması için yapılan para-sermaye harcaması, bir tarımsal sermaye yatırımı değildir. Küçük köylülerin kendi üretim alanlarında kullanabilecekleri sermayede *pro tanto** bir azalmadır. Bu, onların üretim araçlarının büyüklüğünü *pro tanto* azaltır ve böylece, yeniden-üretimin iktisadi temelini daraltır. Genel olarak bu alanda gerçek kredi ender olarak ortaya çıktığından, küçük köylüyü faizciye tabi kılar. Bu tür alışların büyük malikanelerde olduğu yerlerde bile, bu, tarım için bir ayakbağıdır. Aslında, malikanesini ister miras olarak almış olsun, ister satın almış olsun, toprakbeyinin borç içinde olup olmamasına, bir bütün olarak kayıtsız kalan kapitalist üretim tarzı ile çelişir. Kiraya verilen malikanenin kendisinin yönetiminin niteliği, toprak sahibi, ister rantı kendi cebine atsın, ister ipotekli alacaklısına ödemesi gereksin, değişmez.

Gördük ki, belli bir toprak rantı durumunda, toprağın fiyatı faiz oranı ile düzenlenir. Eğer oran düşükse toprağın fiyatı yüksektir, ve *vice versa.* O halde, normal olarak yüksek bir toprak fiyatı ve düşük bir faiz oranı elele gidecektir, öyle ki eğer köylü, düşük bir faiz oranının sonucu olarak toprağa yüksek bir fiyat ödediyse, aynı düşük faiz oranı, işler sermayesini de ona kolay kredi koşulları ile sağlayacaktır. Ama toprak parçalarının köylü mülkiyeti egemen biçim olduğu zaman işler farklı olur. Her şeyden önce, genel kredi yasaları çiftçiye uygulanmaz, çünkü bu yasalar üretici olarak bir kapitalist öngörür. İkincisi, toprak parçalarının mülkiyetinin egemen olduğu –burada kolonistlerden sözetmiyoruz– ve küçük-köylünün, ulusun belkemiğini oluşturduğu yerlerde, sermaye oluşumu, yani toplumsal yeniden-üretim nispeten zayıftır ve yukarda geliştirilen anlamda ödünç verilebilir para-sermayenin oluşumu daha da zayıftır. Bu, bir aylak zengin kapitalistler sınıfının yoğunlaşmasını ve varlığını öngörür (Massie).** Üçüncüsü, toprak mülkiyetinin, çoğu üreticilerin varlığı için zorunlu bir koşul ve sermayeleri için vazgeçilmez bir yatırım alanı olduğu burada, toprağın fiyatı, toprak mülkiyetine olan talebin arzından ağır basması aracılığıyla faiz oranından bağımsız olarak ve çoğu kez onunla ters orantılı olarak yükseltilir. Böyle bir durumda parseller halinde satılan toprak, büyük parçalar halinde satıldığından çok daha yüksek bir fiyat getirir, çünkü burada küçük alıcıların sayısı büyük, büyük

* O ölçüde. -*ç.*

** (Massie) *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest,* London 1750, s. 23-24. -*Ed*.

[sayfa 711] alıcılarınki ise küçüktür (Bandes Noires,*** Rubichon; Newman****). Bütün bu nedenlerle, burada, nispeten yüksek bir faiz oranı ile toprağın fiyatı yükselir. Toprağın alımı için yapılan sermaye harcamasından köylünün burada elde ettiği nispeten düşük faiz (Mounier), öte yandan kendisinin ipotekli alacaklarına ödemek zorunda olduğu yüksek tefeci faiz oranına tekabül eder. İrlanda sistemi de, yalnızca başka bir biçimde aynı şeyi taşır.

Bu nedenle, toprağın fiyatı, aslında üretime yabancı olan bu öğe, burada öyle bir noktaya yükselebilir ki, üretimi olanaksız kılar (Dombasle).

Toprağın fiyatının böyle bir rol oynaması, alım-satımın, bir meta olarak toprağın dolaşımının bu ölçüde gelişmesi, meta, burada, tüm ürünlerin ve bütün üretim aletlerinin genel biçimi olduğu ölçüde, pratikte, kapitalist üretim tarzının gelişmesinin bir sonucudur. Öte yandan, bu gelişme, yalnızca, kapitalist üretim tarzının sınırlı bir gelişmeye sahip olduğu ve tüm özelliklerini ortaya sermediği yerlerde ortaya çıkar, çünkü, tamı tamına, tarımın kapitalist üretim tarzına artık ya da henüz tabi olmaması, daha çok toplumun soyu tükenmiş biçimlerinden kalan bir üretim tarzına tabi olması gerçeğine dayanır. Bu yüzden üreticinin ürününün para-fiyatına bağımlı olduğu kapitalist üretim tarzının elverişsizlikleri, burada, kapitalist üretim tarzının eksik gelişmesinin getirdiği elverişsizliklerle çakışır. Köylü, ürünlerini meta olarak üretmesini mümkün kılan koşullar olmaksızın, tüccar ve sanayici haline gelir.

Üreticinin maliyet-fiyatında bir öğe olarak toprağın fiyatı ile üretim-fiyatında bir öğe olmayan toprağın fiyatı arasındaki çelişki (rant tarımsal ürünün fiyatına belirleyici bir etken olarak girse de, 20 ya da daha fazla yıl için konmuş olan kapitalize rant, hiç bir biçimde bir belirleyici olarak girmez), özel toprak mülkiyeti ile rasyonel bir tarım, topraktan normal toplumsal yararlanma arasındaki genel çelişkiyi gösteren biçimlerin birinden başka bir şey değildir. Ama öte yandan toprağın özel mülkiyeti ve böylece de doğrudan üreticilerin topraktan kopartılmaları –ötekilerin mülksüzlüğünü gösteren, birinin özel mülkiyeti– kapitalist üretim tarzının temelidir.

Burada, küçük-ölçekli tarımda, özel toprak mülkiyetinin bir biçimi ve sonucu olan toprağın fiyatı, üretimin kendisine bir engel olarak ortaya çıkar. Geniş-ölçekli tarımda ve kapitalist bir temel üzerinde işleyen büyük malikanelerde mülkiyet, gene bir engel olarak hareket eder, çünkü, kiracı çiftçiye, son tahlilde, kendisine değil, toprakbeyine yarayan

*** Bu Kara çete, Fransa'da 19. yüzyıl başında spekülatörlerden oluşan bir topluluktu. Özellikle, aristokrasi ile Kilise'den alınıp kamulaştırılan arazi ile ilgileniyorlar ve bu toprakların tamamını ucuza kapatıp, küçük parçalar halinde büyük kârlarla satıyorlardı. Marx burada Maurice Rubichon'un *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre,* Paris, 1837 adlı yapıtına değiniyor. -*Ed*.

**** F. W. Newman, *Lectures on Political Economy,* London 1851, p. 180-81. -*Ed*.

üretken sermaye yatırımında sınırlar. Her iki biçimde de, (topraktan yararlanılmasının, ulaşılan toplumsal gelişme yerine, tek tek üreticilerin [sayfa 712] raslansal ve eşit olmayan durumlarına bağlı kılınmasının yanısıra) toprağın canlılığının sömürülmesi ve israfı, önsüz ve sonsuz ortak mülkiyet olan toprağın, insan ırkının ardarda kuşaklar zincirinin varlığı ve yeniden-üretimi için terkedilmez bir koşul olan toprağın, bilinçli rasyonel ekiminin yerini alır. Küçük mülkiyet durumunda, bu, toplumsal emek üretkenliğini gerçekleştirecek araçların ve bilginin yokluğundan doğar. Büyük mülkiyet durumunda, bu araçlardan, çiftçinin ve mülksahibinin en büyük hızla zenginleşmesi için yararlanılmasından doğar. Her iki durumda da bu, piyasa-fiyatına bağımlılık vasıtasıyla olur.

Küçük toprak mülkiyeti üzerine tüm eleştiri, son tahlilde, tarıma bir engel ve ayakbağı olarak özel mülkiyetin eleştirisine indirgenir. Ve bunun gibi, büyük toprak mülkiyeti üzerine tüm karşı-eleştiri de buna indirgenir. Her iki halde de, kuşkusuz, tüm ikincil siyasal düşünceleri bir yana bırakıyoruz. Tüm özel toprak mülkiyetinin, tarımsal üretimin ve rasyonel ekimin, bizzat toprağın bakımı ve iyileştirilmesinin karşısına çıkardığı bu engel ve ayakbağı, her iki tarafta da yalnızca farklı biçimlerde gelişir ve bu kötülüğün özel biçimleri üzerine çekişilirken onun nihai nedeni unutulmaktadır.

Küçük toprak mülkiyeti, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal olmasını, toplumsal değil, tecrit olmuş emeğin egemenliğini öngörür, ve bu nedenle de bu koşullar altında, zenginlik ve yeniden-üretimin gelişmesi, bunun hem maddi, hem de manevi önkoşulları ve dolayısıyla ayrıca da rasyonel ekimin önkoşulları sözkonusu olamaz. Öte yandan, büyük toprak mülkiyeti, tarımsal nüfusu sürekli olarak düşen bir asgariye indirir ve onun karşısına büyük kentlerde biraraya toplanan, sürekli olarak büyüyen bir sınai nüfus. Böylece yaşamın doğal yasalarının emrettiği toplumsal alışveriş bütünlüğünde onarılmaz bir çatlağa neden olan koşulları yaratır. Bunun bir sonucu olarak, toprağın canlılığı boş yere harcanır ve bu israf, ticaretle, belli bir devletin sınırlarının çok ötesine taşınır (Liebig).*

Küçük toprak mülkiyeti, yarıyarıya toplumun dışında duran bir barbarlar sınıfı, ilkel toplum biçimlerinin bütün hamlığını uygar ülkelerin büyük acıları ve yoksulluğu ile birleştiren bir sınıf yaratırken, büyük toprak mülkiyeti de, emek-gücünü, asıl enerjisinin kendine bir sığınak aradığı ve ulusların hayati gücünün yeniden canlandırılması için kuvvetini bir yedek fon olarak biriktirdiği son bölgede – toprağın kendisinde baltalar. Geniş-ölçekli sanayi ve geniş-ölçekli makineli tarım birlikte çalışırlar. Başlangıçta, birincisi, esas olarak emek-gücünü, dolayısıyla insanların doğal gücünü harabeye çevirdiği ve yokettiği halde, ikincisinin daha

* Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie,* Braunschweig 1862. -*Ed.*

dolaysız bir biçimde toprağın doğal canlılığını tüketmesi gerçeği ile [sayfa 713] birbirlerinden ayırdediliyorlarsa, gelişmesinin daha ileri döneminde, kırlardaki sınai sistemin de işçileri zayıflatması ve sanayi ve ticaretin, kendi paylarına, tarıma, toprağı tüketmek için araçlar sağlamasında elele verirler. [sayfa 714]

YEDİNCİ KISIM
GELİRLER VE KAYNAKLARI

KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM
ÜÇLÜ FORMÜL

I[48]

Sermaye-kâr (girişim kârı *artı* faiz), toprak-toprak rantı, emek-ücretler, işte, toplumsal üretim sürecinin tüm gizemini kapsayan üçü formül.

Ayrıca, daha önce de gösterildiği gibi,* faiz, sermayenin özgül karakteristik ürünü ve girişim kârı da, tersine, sermayeden bağımsız ücretler olarak göründüğü için, yukardaki üçlü formül kendisini daha özel bir biçimde şuna indirgemiş olur:

Sermaye-faiz, toprak-toprak rantı, emek-ücretler; burada, kapitalist üretim tarzına ait artı-değerin, kendine özgü, özgün biçimi olan kâr bereket ki dışarda bırakılmıştır.

Bu ekonomik üçlemeyi daha yakından incelediğimizde şunu görürüz:

Birincisi, yıllık mevcut servetin bu sözde kaynakları çok farklı alanlara aittir ve aralarında hiç bir benzeşme yoktur. Aralarındaki ilişki, avukatlık ücreti ile, kırmızı pancar ve müzik arasındaki ilişki gibidir.

Sermaye, toprak, emek! Ne var ki, sermaye, bir nesne değil, toplumun belli bir tarihsel oluşumuna ait bulunan belli bir toplumsal üretim ilişkisidir ve, bir nesnede kendisini ortaya koyarak bu şeye belirli bir [sayfa

[48] Aşağıdaki üç parça, Altıncı Bölümün elyazmalarının değişik bölümlerinde bulunmuştur. -*F. E.*

* Bu kitapta: Yirmiüçüncü Bölüm. -*Ed*.

715] toplumsal nitelik kazandırır. Sermaye, maddi ve üretilmiş üretim araçları toplamı değildir. Sermaye, daha çok, sermayeye dönüştürülmüş üretim araçlarıdır ve tıpkı altın ya da gümüşün bizatihi para olmaması gibi, bunlar da bizatihi sermaye değillerdir. Sermaye, toplumun belli bir kesiminin tekeline aldığı üretim araçlarıdır ve canlı emek-gücünün karşısına, bu emek-gücünden soyutlanmış ve sermayedeki bu zıtlık yoluyla kişileşmiş ürünler ve iş koşulları olarak çıkar. Bu, yalnızca, işçilerin, bağımsız güçler haline getirilmiş ürünleri, kendilerini üretenlerin hakimi ve satın alıcısı olarak ürünler olmayıp, aynı zamanda da, bu emeğin, işçilerin karşısına, ürünlerinin nitelikleri olarak çıkan toplumsal güçleri ve gelecekteki ...[? okunamamıştır]* biçimidir. Şu halde, burada, biz, kesin ve, ilk bakışta tarihsel olarak üretilen toplumsal üretim süreci içersindeki etkenlerden birinin pek gizemli, toplumsal bir biçimiyle karşı karşıyayız.

Ve bir de bunun yanı sıra, toprak, o haliyle inorganik doğa, bütün ilkel vahşiliği içersinde *rudis indigestaque moles*** var. Değer, emektir. Dolayısıyla, artı-değer toprak olamaz. Toprağın mutlak verimliliği, ancak ve ancak şu sonuca varır: belli bir miktar emek –toprağın doğal verimliliğine bağlı olarak– belli bir ürün üretir. Toprağın verimliliğinin farklı oluşu, aynı nicelikteki emek ve sermayenin, yani aynı değerin, farklı niceliklerdeki tarımsal ürünlerde kendisini ortaya koymasına neden olur; yani bu ürünlerin farklı bireysel değerleri olmasına yolaçar. Bu bireysel değerlerin, piyasa değerleri halinde eşitlenmesi, "verimli toprağın, düşük nitelikteki toprak üzerindeki yararlarının ... ekici ya da tüketiciden, toprak sahibine aktarılması", olgusu anlamına gelir. (Ricardo, *Principles*, London 1821, s. 62.)

Ve ensonu, bu birliğin üçüncü öğesi, düpedüz bir hayalet: "Emek"i bir soyutlamadan başka bir şey olmayan ve tek başına alındığında varlığı bile olmayan, ya da ... [okunamıyor],*** aldığımızda, genellikle insanoğlunun doğa ile alışverişini sağlayan üretken faaliyeti; yalnız herhangi bir biçim ya da iyi belirlenmiş bir nitelikten yoksun olmakla kalmayıp, toplumdan bağımsız ve bütün toplumların dışında, doğal yalın biçim içersinde bile, genellikle henüz toplumsallaşmamış insanın, şu ya da bu şekilde toplumsallaşmış insanla paylaştığı bir yaşam belirtisi ve yaşam olumlaması.

II

Sermaye-faiz; toprak mülkiyeti, yeryüzünün bir kısmının özel mül-

* Elyazması ile yapılan daha sonraki bir karşılaştırma, metnin şöyle devam ettiğini göstermiştir: "die Gesellschaftlichen Kräfte und Zusmmenhangende Form dieser Arbeit" (kendi emeklerinin toplumsal güçleri ve bu emeğin toplumsallaşmış biçimi). *-Ed.*

** "O vahşi ve karmakarışık madde kitlesi". (Ovid, *Metamorphoses,* Book l, 7.) *-Ed.*

*** Elyazmasının daha sonraki okunması ile saplandığına göre burası şöyle oluyor: "wenn wir das Gemeinte nehmen" (onun ardında bulunanı aldığımızda). *-Ed.*

kiyeti (ya da, kapitalist üretim tarzına tekabül eden modern anlamda) – rant; ücretli-emek-ücretler. Gelirlerin kaynakları arasındaki bağlantının, [sayfa 716] bu biçim içersinde temsil edildiği kabul ediliyor. Ücretli-emek ve toprak mülkiyeti, sermaye gibi, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal biçimlerdir; biri emeğin, diğeri tekel altına alınmış karasal yeryüzünün; ve aslında her iki biçim de sermayeye tekabül etmekte ve toplumun aynı ekonomik yapısına ait bulunmaktadır.

Bu formülde ilk göze batan şey, sermayenin, belli bir üretim tarzına, toplumsal üretim sürecinin belirli bir tarihsel biçimine ait bulunan bir üretim öğesi biçiminin; belirli bir toplumsal biçimle karıştırılan ve bu biçim tarafından temsil edilen bir üretim öğesinin – bir yandan toprak, öte yandan emek ile, –gerçek emek sürecinin iki öğesi olan ve bu maddi şekil içersinde bütün üretim biçimlerinde ortak bulunan, toplumsal biçimi ne olursa olsun her üretim sürecinin maddi öğelerini oluşturan toprak ve emek ile– hiç bir ayrım gözetilmeksizin yanyana getirilmiş olmasıdır.

Ondan sonra. Formülde: sermaye-faiz, toprak-toprak rantı, emek –ücretler, sermaye, toprak ve emek, sırasıyla (kâr yerine) faizin kaynakları olarak görünmekte, toprak rantı ile ücretler, bunların ürünleri ya da meyveleri olarak; baştakiler temel, sonrakiler sonuç, baştakiler neden, sonrakiler etken; ve gerçekte bu o şekilde yapılıyor ki, her bireysel kaynak ile kendi ürünü arasında, sanki onu dışarıya atan ve üreten bir öğe gibi bağlantı kuruluyor. Bütün gelirler, (kâr yerine) faiz, rant, ücretler, ürünlerin değerini oluşturan üç ayrı kısımdır, yani genel bir deyişle, değerin kısımları ya da para olarak ifade edilen belli para kesirleri, fiyat kesirleridir. Sermaye-faiz formülü şimdi gerçekte, sermayenin en anlamsız formülüdür, ama gene de onun formüllerinden bir tanesidir. Ama nasıl olur da, toprak, değer yaratabilir, yani toplumsal bakımdan belirlenmiş bir miktar emek ve üstelik, kendi ürünlerinin değerinin, rantı oluşturan o belirli kısmı nasıl yaratabilir? Toprak, örneğin, bir kullanım-değeri, maddi bir ürün, buğday yaratmada, bir üretim öğesi olarak yeralır. Ama, *buğdayın değerinin,* üretimi ile herhangi bir ilişkisi olamaz. Buğdayın bir değeri temsil etmesi, ancak belli bir miktar maddeleşmiş emeği içermesi ölçüsünde sözkonusudur, ve bu emeğin kendisini ortaya koyduğu özel nesne ya da bu nesnenin özel kullanım-değerinin burada bir önemi yoktur. Bu, hiç bir zaman şu olgularla çelişkili değildir: 1) öteki koşullar eşit olmak üzere, buğdayın pahalı ya da ucuz olması, toprağın üretkenliğine bağlıdır. Tarımsal emeğin üretkenliği, doğal koşullara bağlı olup, aynı emek miktarı, bu üretkenliğe bağlı olarak, daha fazla ya da az ürün-le, kullanım-değeriyle temsil olunur. Bir kile buğdayda ne miktar emeğin temsil edildiği, aynı miktar emekle kaç kile buğday elde olunduğuna bağlıdır. Değerin, bu durumda ne miktar üründe temsil olunacağı, top-rağın verimliliğine bağlıdır. Ama bu değer bellidir ve bu dağılımdan bağımsızdır. Değer, kullanım-değerinde temsil

edilmiştir; ve kullanım-değeri, değerin yaratılması için bir önkoşuldur; ve, bu yana toprak gibi bir kullanım-değerini, öte yana da değeri, ve hem de değerin özel bir [sayfa 717] kısmını koyarak bir karşıtlık yaratmak saçmadır. 2) ... [elyazması burada kalıyor].

III

Vülger ekonomi politik, aslında, burjuva üretim ilişkileri içersinde sıkışıp kalmış burjuva üretimini yürüten kimselerin fikirlerini, doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sistemleştirmekten ve savunmaktan fazla bir şey yapmamaktadır. Bu durumda bizim, bu *prima facie* saçma ve düpedüz çelişkilerin görüldüğü ekonomik ilişkilerin yabancılaşmış dış görüntülerinde kaba ekonomi politiğin özel bir rahatlık duymasına ve bu ilişkilerin – sıradan bir kimse için bile anlaşılması güç olmadığı halde, iç bağıntıları ne kadar gizlenirse, o ölçüde açık hale gelmesine şaşmamamız gerekir. Ne var ki, dış görünüş ile şeylerin özü, eğer doğrudan doğruya çakışsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu. Demek ki vülger ekonomi politiğin, kendisine çıkış noktası olarak aldığı üçlü formülün, yani toprak-rant, sermaye-faiz, emek-ücretlerin ya da emeğin-fiyatının, *prima facie* üç olanaksız bileşim olduğu konusunda en ufak bir kuşkusu bulunmuyor. Önce, karşımızda değeri bulunmayan kullanım-değeri *toprak* ile, değişim-değeri rant var: böylece, bir nesne, olarak alınan toplumsal bir ilişki, doğa ile orantılı hale getiriliyor, yani aralarında herhangi bir oran bulunmayan iki büyüklük, birbiriyle belli bir oran içersinde kabul ediliyor. Sonra *sermaye-faiz.* Sermaye, eğer kendi başına para ile temsil edilen belli bir değerler toplamı olarak anlaşılıyorsa, o zaman da, belli bir değerin, kendi değerinden daha fazla bir değere sahip olduğunu söylemek *prima facie* saçmadır. İşte bu sermaye-faiz formülündedir ki, bütün ara bağlar bir yana itilmiş, sermaye en genel formülüne indirgenmiş ve dolayısıyla formülün kendisi de açıklanamaz ve saçma bir hale gelmiştir: Vülger iktisatçı, sermaye-faiz formülünü, bir değeri kendisine eşit hale getirmeyen gizemli niteliği nedeniyle, sırf fiili kapitalist ilişkilere daha fazla yakın düştüğü için, sermaye-kâr formülüne tercih eder. Ama ardından, 4'ün 5'e ve 100 taler'in 110 taler'e eşit olamayacağı düşüncesiyle rahatsız olarak, değer olarak sermayeden, sermayenin maddi varlığına, emeğin üretim koşulu olarak sermayenin kullanım-değerine, makinelere, hammaddelere, vb. yönelmektedir. Böylece o, bir kez daha, başlangıçtaki anlaşılması olanaksız, 4 = 5 bağıntısının yerine, aralarında herhangi bir oranın sözkonusu olamayacağı bir bağıntıyı, bir yanda bir nesne olana kullanım-değeri ile, öte yanda toprak mülkiyetinde olduğu gibi, belirli bir toplumsal ilişki olan artı-değer arasındaki bağıntıyı koyuyor. Vülger iktisatçı işte bu ortak ölçüleri bulunmayan bağıntıya ulaşır ulaşmaz, her şey ona apaçık geliyor ve artık daha fazla kafa yorma gereksinmesini duymuyor. Çünkü artık o, burjuva anlayışına göre "akla-

uygun" noktaya ulaşmış demektir. En sonu, *emek-ücretler* ya da emeğin-fiyatı, Birinci Ciltte gösterildiği gibi, değer kavramıyla olduğu kadar, [sayfa 718] fiyat kavramlarıyla da –fiyat genellikle değerin kesin bir ifadesinden başka bir şey olmadığına göre– *prima facie* çelişen bir ifadedir. Ve "emeğin-fiyatı" sözü, sarı logaritma sözü kadar saçma bir şeydir. Ne var ki, vülger iktisatçı burada halinden daha da hoşnuttur, çünkü artık burjuvazinin o engin görüşüne ulaşmıştır, yani emek için para ödemektedir, ve formül üç değer kavramı arasındaki çelişki, onu, değeri anlamak için gerekli bütün yükümlülüklerden kurtarmıştır.

Kapitalist[49] üretim sürecinin, genellikle toplumsal üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim olduğunu görmüş bulunuyoruz. Genellikle toplumsal üretim süreci de, özgül tarihsel ve ekonomik üretim ilişkileri içersinde yeralan, bu üretim ilişkilerinin kendilerini üreten ve yeniden-üreten ve böylece de bu sürecin varlığının maddi koşullarını ve bunların karşılıklı ilişkilerini, yani kendilerine özgü toplumsal ve ekonomik biçimini devam ettiren bir süreç olarak, insan yaşamının maddi koşullarının bir üretim sürecidir. Çünkü, bu üretim faaliyetine katılanların doğa ile ve birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerinin bütünü, ekonomik yapısı açısından düşünüldüğünde, toplumun ta kendisidir. Bütün kendinden öncekilerde olduğu gibi, kapitalist üretim süreci de, belirli maddi koşullar içersinde devam eder ve bu koşullar da gene, kendi yaşamlarını yeniden üretme süreci içersinde bulunan bireylerin giriştikleri belirli toplumsal ilişkilerin dayanaklarıdır. Bu koşullar, bu ilişkiler gibi, kapitalist üretim sürecinin bir yandan gerekli önkoşulları, öte yandan sonuçları ve yarattığı şeylerdir; bunlar, bu süreç tarafından üretilir ve yeniden– üretilir. Biz, ayrıca sermayenin –kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermayedir ve üretim sürecinde sırf sermayenin bir aracısı olarak işlev yapar– kendisine tekabül eden toplumsal üretim sürecinde, doğrudan üreticilerden ya da emekçilerden belirli miktarda artı-emek sızdırdığımda görmüş bulunuyoruz; sermaye, bu artı-emeği, bir eşdeğer vermeksizin elde eder ve aslında, her ne kadar karşılıklı serbest sözleşmeden doğuyormuş gibi görünürse görünsün, bu emek daima zora dayanan emek olarak kalır. Bu artı-emek, artı-değer olarak ortaya çıkar ve bu artı-değer, artı-ürün olarak varolur. Artı-emek, genellikle, belli gereksinmelerin üzerinde ve ötesinde harcanan emek olarak, daima varolmak zorundadır. Kapitalist sistemde olduğu gibi köleci sistemde de, vb. o yalnızca karşıt bir biçime bürünür, ve toplumun bir tabakasının tam bir aylaklığı ile tamamlanır. Kazalara karşı güvence olarak belirli miktarda bir artı-emek gereklidir, ve nüfusun gereksinmeleri ve büyümesindeki gelişmeye uygun olarak

[49] Elyazmalarına göre Kırksekizinci Bölümün başlangıcı. - *F. E.*

yeniden-üretim sürecindeki zorunlu ve gitgide artan genişleme, kapitalist açıdan birikim adım alır. Bu artı-emeği, üretici güçlerin, [sayfa 719] toplumsal ilişkilerin gelişmesi için daha yararlı bir şekilde ve koşullar altında zorlaması ve, daha önceki kölelik, serflik, vb. biçimlerinde olduğundan daha yüksek ve yeni öğelerin yaratılması, sermayenin uygarlaştırıcı yanlarından biridir. Böylece o, bir yandan, toplumun bir kesimi tarafından, diğer kesimin saf dışı bırakılması pahasına, toplumsal gelişmenin (maddi ve zihinsel yararları da dahil) ezilmesine ve tekel altına alınmasına varacak bir aşamanın doğmasına yolaçar; öte yandan da, genel olarak maddi emeğe ayrılan zamanda daha büyük bir azalma ile bu artı-emeğin daha yüksek bir toplum biçimiyle bileşmesini olanaklı kılarak, maddi araçları ve çekirdek halindeki koşulları yaratır. Çünkü, emeğin üretkenliğindeki gelişmeye bağlı olarak artı-emek, kısa bir toplam işgününde daha büyük, ve uzun bir toplam işgününde nispeten daha küçük olabilir. Gerekli emek-zamanı = 3 ve artı-emek = 3 olursa, toplam işgünü = 6 ve artı-emek oranı = %100 olur. Yok eğer, gerekli emek-zamanı = 9 ve artı-emek = 3 olursa, toplam işgünü = 12 ve artı-emek oranı yalnız = %33$^{1}/_{3}$ olur. Bu durumda, belirli bir zamanda, dolayısıyla da belirli bir artı-emek zamanında ne kadar kullanım-değeri üretilebileceği, emeğin üretkenliğine bağlıdır. Toplumun gerçek serveti ve yeniden-üretim sürecini devamlı genişletme olanağı, demek ki, artı-emeğin süresine bağlı olmayıp, onun üretkenliğine ve bu emeğin harcandığı üretim koşullarının az ya da çok elverişli olmasına bağlıdır. Gerçekte özgürlük alemi ancak, emeğin zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlendiği alanın bittiği yerde fiilen başlamış olur; demek ki bu alem, eşyanın doğası gereği, fiili maddi üretim alanının ötesinde bulunur. Tıpkı vahşi insanın, gereksinmelerini karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden-üretmek için doğayla boğuşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içersindedir ve bunu da bütün toplumsal biçimlenişler içersinde, akla gelen her türden üretim tarzları altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinmeler artacağı için bu fiziksel gereksinmeler alanı da genişler, ama aynı zamanda da, bu gereksinmeleri karşılayan üretici güçler de artar. Bu alanda özgürlük ancak doğanın kör güçlerinin önüne katılmak yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en layık koşullar altında başarılır. Ama gene de bu, bir zorunluluk alemi olmakta devam eder. Gerçek özgürlük alemi, kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi, bunun ötesinde başlar; ama bu da ancak temelindeki bu zorunluluklar alemi ile serpilip gelişebilir. İşgününün kısaltılması onun temel önkoşuludur.

Kapitalist toplumda bu artı-değer ya da bu artı-ürün (bölüşümündeki raslantıya bağlı dalgalanmalar bir yana bırakılarak, yalnız onu dü-

zenleyen yasa, normal sınırları gözönünde tutularak), kapitalistler arasında, herbirinin sahip olduğu toplumsal sermaye ile orantılı biçimde temettü [sayfa 720] olarak bölüşülür. Bu biçim içersinde artı-değer, sermayenin payına düşen ortalama kâr olarak görünür, ve bu ortalama kâr da, gene, girişim kârı ile faize bölünerek, bu iki kategori altında farklı türden kapitalistlerin eline geçebilir. Artı-değerin ya da artı-ürünün sermaye tarafından bu ele geçirilişi ve bölüşümü, ne yar ki, toprak mülkiyetinde bazı sınırlamalarla karşılaşır. Tıpkı faal kapitalistin emekçiden kâr biçiminde, artı-emek ve dolayısıyla artı-değer ve artı-ürün sızdırması gibi, toprak sahibi de, bu artı-değerin ya da artı-ürünün bir kısmını, yukarda üzerinde, durulmuş yasalar gereğince kapitalistten rant biçiminde sızdırır.

Şu halde, biz burada, kârdan, artı-değerin sermayenin payına düşen kısmı diye sözederken, toplam kârdan (kitle olarak artı-değer ile özdeştir) rantın düşülmesiyle. sınırlandırılmış bulunan ortalama kârı (girişim kârı *artı* faize eşit) anlatmak istiyoruz; biz rantın, düşüldüğünü varsayıyoruz. Sermayenin kârı (girişim kârı *artı* faiz) ve toprak rantı, demek ki, artı-değerin özel bölümleri, artı-değerin, sermayenin ya da toprak mülkiyetinin payına düşmesine bağlı olarak farklılaşmış kategorilerinden başka bir şey değildir, taşıdıkları adlar bunların niteliklerini zerrece değiştirmiş olmaz. Bu ikisi biraraya getirildiklerinde, toplumsal artı-değerin toplamını oluştururlar. Sermaye, artı-değerde ve artı-üründe temsil edilen artı-emeği, doğrudan doğruya emekçilerden sızdırır. Dolayısıyla, bu anlamda ona, artı-değerin üreticisi gözüyle bakılabilir. Toprak sahipliğinin, fiili üretim süreciyle hiç bir ilişkisi yoktur. Onun rolü, artı-değerin bir kısmını, kapitalistin cebinden kendi cebine aktarmaktan ibarettir. Bununla birlikte, toprak sahibi, kapitalist üretim sürecinde gene de bir rol oynar; ne var ki, toprak sahibi, kapitalist üretim sürecinde salt sermaye üzerine bir baskı yapması yoluyla değil, salt büyük toprak mülkiyeti, emekçilerin üretim araçlarından yoksun bırakılmasının bir önkoşulu ve gereği olması nedeniyle, kapitalist üretimin bir önkoşulu ve gereği olduğu için değil, ama özellikle üretimin en temel koşullarından birinin kişileşmiş olarak ortaya çıkmasından ötürü, rol oynar.

En sonu, emekçi, kendi bireysel emek-gücünün sahibi ve satıcısı olma niteliğiyle, ürünün bir kısmını ücret adı altında alır ve emeğinin bu kısmı bizim gerekli-emek dediğimiz, yani bu emek-gücünün sürdürülmesi ve yeniden-üretimi, bu devamın ve yeniden üretimin koşulları ister kıt, ister bol, ister elverişli olsun, ister olmasın gerekli olan emek olarak ortaya çıkar.

Bu ilişkilerde başka yönlerden ne gibi tutarsızlık olursa olsun, hepsinde şu ortaktır Sermaye, kapitaliste her yıl bir kâr, toprak, toprak sahibine her yıl bir toprak rantı ve emek-gücü, normal koşullar altında ve yararlı emek-gücü olarak kaldığı sürece emekçiye bir ücret sağlar. Üretilen yıllık toplam değerin bu üç kısmı ile, yaratılan yıllık toplam ürü-

nün buna tekabül eden kısımları (şimdilik birikim düşüncesini bir yana bırakırsak), bunların sahipleri tarafından, bunların yeniden-üretim kaynakları tüketilmeksizin her yıl tüketilebilir. Bunlar, bir ağacın ya da daha doğrusu üç ağacın her yıl tüketilebilir meyveleri gibidir; bunlar, üç sınıfın kapitalist, toprak sahibi ve emekçi sınıfın yıllık gelirlerini, doğrudan doğruya artı-emek gaspı ve genellikle emek kullanıcısı niteliği içersinde, faal kapitalist tarafından dağıtılan gelirleri oluştururlar. Demek oluyor ki, sermaye kapitaliste, toprak toprak sahibine, emek-gücü ya da daha doğrusu emeğin kendisi emekçiye (çünkü o gerçekte emek-gücünü ancak kendisini ortaya koyduğu şekliyle satmaktadır, ve emek-gücünün fiyatı, daha önce de gösterildiği gibi, kaçınılmaz olarak, kapitalist üretim tarzı altında emeğin fiyatı olarak görünür), kendi özgül gelirlerinin, yani kâr, toprak rantı ve ücretlerin, üç farklı kaynağı olarak görünür. Bunlar belli bir anlamda böyledirler de: sermaye, kapitalist için, sürekli bir artı-değer sızdırma makinesi; toprak, toprak sahibi için, sermaye tarafından sızdırılan artı-değerin bir kısmını çeken sürekli bir mıknatıs ve en sonu, emekçi tarafından yaratılan değerin bir kısmını ve dolayısıyla değerin bir kısmı tarafından ölçülen toplumsal ürünün bir parçasını, yani yaşam gereksinmelerini, ücret başlığı altında elde eden, sürekli kendini yenileyen koşul ve sürekli kendini yenileyen araç olan emek. Bunlar bir de şu anlamda öyledir ki, sermaye, değerin ve dolayısıyla da yıllık emeğin ürününün bir kısmını kâr biçiminde; toprak mülkiyeti bir başka kısmını rant biçiminde ve ücretli-emek bir üçüncü kısmını ücretler biçiminde saptar ve, bu çeşitli kategorilere çevrilen özün kendisini yaratmaksızın, bu dönüşüm yoluyla, bunları, kapitalistin, toprak sahibinin ve emekçinin gelirleri haline çevirir. Bu bölüşüm, tersine, bu tözün, yani maddeleşmiş toplumsal emekten başka bir şey olmayan, yıllık ürünün toplam değerinin varlığını öngörür. Ne var ki, bu töz, üretimi yürütenlere, üretim sürecindeki çeşitli işlevleri yüklenmiş bulunanlara, bu biçim içersinde değil, daha çok, çarpıtılmış bir biçimde görülür. Bunun niçin böyle olduğu, daha ilerdeki incelemelerimiz sırasında görülecektir. Sermaye, toprak mülkiyeti ve emek, üretimi yürüten bu kimselere, üç farklı, birbirinden bağımsız kaynak gibi görülür; yıllık üretilen değerin ve dolayısıyla bu değerin varolduğu ürünün üç farklı kısmı bu kaynaklardan doğmaktadır; demek oluyor ki, bu kaynaktan yalnız bu değerin, toplumsal üretim sürecindeki farklı kimselerin payına gelir olarak düşen farklı biçimleri doğmakla kalmıyor, bu değerin kendisi ve dolayısıyla da bu gelir biçimlerinin tözü de doğmuş oluyor.

[Burada, bir dosya kağıdı elyazması eksik.] ... Farklılık rantı, nispi toprak verimliliğine, başka bir deyişle toprağın kendisinden ileri gelen özelliklere bağlıdır. Ama, önce, farklı toprak tiplerine ait ürünlerin farklı bireysel değerlerine bağlı olması ölçüsünde yukardaki belirleme, yerinde ve doğrudur; sonra bu bireysel değerlerden farklı bulunan düzenleyici genel piyasa değerine bağlı olması ölçüsünde de, rekabet aracılığı

ile yürürlükte bulunan toplumsal bir yasa sözkonusudur ve bunun, toprakla da, toprağın farklı verimlilik derecesi ile de bir ilişkisi yoktur.

Hiç değilse, "emek-ücretler" de rasyonel bir bağıntı ifade ediliyormuş gibi görünebilir. Ama bunun da, "toprak-toprak rantı"ndan bir farkı yoktur. Değer yaratıcısı olması ve kendisini metaların değerinde ortaya koyması bakımından, emeğin, bu değerin çeşitli kategoriler arasında bölüşülmesiyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Ücretli-emeğin özgül toplumsal niteliğini taşıması bakımından ise, değer yaratıcısı değildir. Emeğin ücretinin ya da emeğin fiyatının, değerin ya da emek-gücünün fiyatının irrasyonel bir ifadesinden başka bir şey olmadığı, genel çizgileriyle ortaya konmuş bulunuyor ve bu emek-gücünün satıldığı özgül toplumsal koşulların da, üretimde genel bir öğe olarak emekle herhangi bir ilişkisi yoktur. Emek, aynı zamanda, metaın, ücretler olarak emek-gücünün fiyatını oluşturan diğer kısmında da maddeleşmektedir; ürünün öteki kısımlarını olduğu kadar bu kısmını da yaratmaktadır; ama emek, bu kısımda, rantı ya da kârı oluşturan kısımlarda olduğundan ne daha fazla ve ne de farklı biçimde maddeleşmiştir. Ve biz, genellikle, emeği değer-yaratıcısı olarak saptadığımız anda, onu bir üretim koşulu olarak somut biçimi içersinde değil, ücretli-emekten farklı ve ayrı, toplumsal tanımı içersinde düşünüyoruz.

"Sermaye-kâr" ifadesi bile burada yanlıştır. Sermaye, eğer yalnızca artı-değer üretmesi yönünden düşünülürse, yani emek-gücü üzerinde yaptığı zorlama sonucu artı-emek sızdırması bakımından emekçiyle, yani ücretli-emekçiyle ilişkisi yönünden ele alınacak olursa bu artı-değer (girişim kârı *artı* faiz) dışında, rantı da, kısacası, tüm bölünmemiş artı-değeri de içerir. Öte yandan burada gelir kaynağı olarak sermaye, yalnızca, kapitalistin payına düşen kısımla ilişki haline getiriliyor. Bu, sermayenin genellikle sızdırdığı artı-değer değil; yalnızca kapitalist için sızdırılan kısım oluyor: Formül, "sermaye-faiz" haline getirilir getirilmez, bütün iç ilişkiler yokolup gidiyor.

Biz, eğer önce, yukardaki üç kaynağın tutarsızlığını gözönünde tutacak olursak, bunların ürünlerinin, meyvelerinin ya da gelirlerinin, hepsinin de aynı alana, değere ait olduğunu görürüz. Ne var ki, bu farklılık (yalnızca oran kabul etmeyen büyüklükler arasındaki değil, birbirine hiç benzemeyen, aralarında bir bağıntı bulunmayan, karşılaştırılmaları olanaksız şeyler arasındaki bu ilişki), toprak ve emekte olduğu gibi sermaye içinde belirsiz hale getirilmiş ve düpedüz maddi bir töz olarak, yani yalnızca üretilmiş üretim araçları olarak kabul edilmiş ve böylece, hem emekçiyle ve hem de değerle olan ilişkisinden soyutlanmıştır.

Üçüncü olarak, bu anlamda alındığında, sermaye-faiz (kâr), toprak-rant, emek-ücret formülleri, birbirine denk düşen simetrik bir uyumsuzluğu ifade ederler. Gerçekten de, ücretli-emek, toplumsal bakımdan belirlenmiş emek biçimi olarak görünmeyip, daha çok, bütün emek, niteliği gereği ücret-emek gibi göründüğü için (dolayısıyla, kapitalist üre-

tim ilişkilerinin pençesine düşenlere de böyle göründüğü için), emeğin maddi koşulları –üretilen üretim araçları ile toprak– tarafından bürünülen belirli özgül toplumsal biçimler, ücretli-emek bakımından (tıpkı bunların da kendi adlarına ücretli-emeği öngörmeleri gibi), doğrudan doğruya emeğin bu koşullarının maddi varlığı ile, ya da bunların, tarihsel bakımdan belirlenmiş toplumsal biçiminden ya da daha doğrusu *herhangi* bir toplumsal biçimden bağımsız olarak fiili emek-sürecinde genel olarak sahip oldukları biçim ile aynı olurlar. Emek koşullarının değişmiş biçimi, yani emeğe yabancılaştırılmış ve onun karşısına bağımsız olarak çıkan biçimi, dolayısıyla da üretilen üretim araçları, böylece sermayeye dönüştürülmüş, toprak, tekel altına alınmış toprağa ya da toprak mülkiyetine çevrilmiştir – belirli bir tarihsel döneme ait bulunan bu biçim, böylece, üretilen üretim araçlarının ve genellikle üretim sürecindeki toprağın varlığı ve işlevi ile özdeşleşmiştir. Bu üretim araçlarının kendileri, nitelikleri gereği sermayedirler; sermaye yalnızca, bu üretim araçlarının "ekonomik adıdır"; ve aynı şekilde, topraktan başka bir şey olmayan arazi parçaları da, belli sayıda toprak sahiplerince tekel altına alınmıştır. Tıpkı ürünlerin, üreticinin karşısına, sermayede ve kapitalistte –aslında o, sermayenin kişileşmesinden başka birşey değildir– bulunan bağımsız bir kuvvet olarak çıkması gibi, toprak da, toprak sahibinde kişileşir ve aynı şekilde, bağımsız bir kuvvet olarak ard ayaklarının üzerine kalkarak, yardımıyla yaratılan üründen kendi payını ister. Böylece, toprak, üretkenliğini yenilemek ve artırmak için üründen payına düşen kısmı alacağı yerde, toprak sahibi, harcamak ya da çarçur etmek için üründen bir pay alır. Sermayenin, ücretli-emek olarak emeği öngördüğü açıktır. Ama eğer, emek de, ücretli-emek olarak çıkış noktası diye alınacak olursa, genellikle emeğin, ücretli-emek ile özdeş görüneceği de tıpkı bunun gibi apaçık bir şey olur; bu durumda, sermaye ile tekel altına alınmış toprağın da, genellikle emekle ilişkisi bakımından, emek koşullarının doğal biçimi olarak görünmesi gerekir. Böyle olunca, sermaye olmak, emek araçlarını doğal biçimi ve dolayısıyla da, bunların genellikle emek sürecindeki işlevlerinden doğan katıksız gerçek nitelikleri olarak görünür. Sermaye ile, üretilmiş üretim araçları böylece özdeş terimler haline gelirler. Aynı şekilde toprak ve tekel haline gelmiş toprak, özel mülkiyet yoluyla özdeş hale gelir. Nitelikleri gereği sermaye olan emek araçları da böylece kâr kaynağı haline gelirler; tıpkı toprağın da toprak olarak, rantın kaynağı haline gelmesi gibi.

Emek olarak emek, bir amaca yönelik üretken faaliyet olarak kendi yalın niteliği içersinde üretim araçları ile ilişkisi, bunların toplumsal belirleyici biçimler bakımından değil, daha çok, emek malzemesi ve araçları olarak bunların somut varlıkları bakımındandır; bu emek malzemesi ve araçları da gene birbirlerinden, kullanım-değerleri olarak sırf maddi bakımdan ayrılırlar; örneğin, üretilmemiş bir varlık olan toprak ve üretilen emek araçları gibi. Ve eğer emek, ücretli-emek ile özdeş ise,

emek koşullarının, emeğin karşısına çıktığı özel toplumsal biçim de, bunların maddi varlığı ile özdeş olur. Bu durumda, emek araçları, bu nitelikleriyle sermaye ve toprak da bu niteliği ile toprak mülkiyetidir. Bu emek koşullarının emekle ilişkisi bakımından biçimsel bağımsızlığı, ücretli-emek bakımından bu bağımsızlığın özel biçimi, öyleyse, nesneler olarak, üretimin maddi koşulları olarak bunlardan ayrılmaz bir özellik, üretim öğeleri olarak bunların özlerinde bulunan, içlerinde taşıdıkları bir niteliktir. Bunların, kapitalist üretim sürecindeki, belirli bir tarihsel dönemin damgasını taşıyan belirli toplumsal nitelikleri, üretim sürecinin öğeleri olarak ezelden beri kendilerine ait bulunan doğal ve içlerinde taşıdıkları bir niteliktir. Bu nedenle, sırasıyla toprağın, emeğin ilk faaliyet alanı, doğa güçlerinin diyarı, bütün emek araçlarının önceden varolan deposu olarak oynadığı rol ile, genel üretim sürecinde, üretilmiş üretim araçlarının (araç ve gereçlerle, hammaddelerin, vb.) oynadığı rol, sermaye ve toprak mülkiyeti olarak bunların talep ettikleri kendi paylarında –yani kâr (faiz) ve rant biçiminde bunların toplumsal temsilcilerine düşen paylarda– ifadesini buluyormuş gibi görünmek zorundadır –tıpkı emekçinin emeğinin üretim sürecinde oynadığı rolün ücretlerde ifadesini bulmuş olması gibi. Rant, kâr ve ücretler, böylece, toprağın, üretilmiş üretim araçlarının ve basit emek-sürecindeki emeğin –herhangi bir tarihsel belirlemeyi bir yana bırakarak, bu emek-sürecini sırf insan ile doğa arasında yürütülen bir süreç olarak kabul ettiğimiz zaman bile– oynadığı oyundan doğuyormuş gibi görünür. Şöyle söylendiği zaman, bir başka biçimde de gene aynı kapıya çıkar: bir ücretli-emekçinin kendisine ait kısmını temsil eden ürün, onun kazancı ya da geliri, yalnızca ücretler, değerin (ve dolayısıyla, bu değerle ölçülen toplumsal ürünün) onun ücretlerini temsil ettiği kısımdır. Dolayısıyla, eğer ücretli-emek, genellikle emekle aynı şey olursa, ücretler de emeğin ürünüyle, ve ücretleri temsil eden değer kısmı, genellikle emek tarafından yaratılan değer ile çakışmış olur. Ama bu durumda, değerin diğer kısımları, kâr ile rant da, ücretler yönünden bağımsız görünürler ve, emekten tamamen farklı ve bağımsız kendi kaynaklarından doğmaları gerekir; bunların, üretime katılan öğelerden doğması ve bunların sahiplerinin paylarına düşmesi gerekir; yani kâr, üretim araçlarından, sermayenin maddi öğelerinden, rant ise, toprak sahibi tarafından temsil edilen topraktan ya da doğadan ortaya çıkar (Roscher).*

Toprak mülkiyeti, sermaye ve ücretli-emek, böylece, gelirin kaynakları olmaktan çıkarak –şu anlamda ki, sermaye, kapitalistin emekten sızdırdığı artı-değerin bir kısmını kâr biçiminde kapitaliste doğru çeker; toprak üzerindeki tekel, kârın öteki kısmını toprak sahibine çeker; ve emek, değerin geri kalan kısmını, ücretler biçiminde emekçiye bağışlar–

* Roscher, *System der Volkswirtschaft,* Band I, *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* Stuttgart und Augsburg, 1858. *-Ed.*

değerin bir kısmının kâr biçimine, öteki kısmının rant biçimine, bir üçüncüsünün ücretler biçimine çevrilmesine aracılık eden kaynaklar olmaktan çıkarak, bu değer kısımlarının ve ürünün, bunların bulunduğu ya da karşılıklı olarak değiştirildiği kısımların bizzat doğdukları, dolayısıyla, son tahlilde, ürünün değerinin kendisinin de doğduğu gerçek kaynaklar haline geliyorlar.[50]

Kapitalist üretim tarzının ve hatta meta üretiminin en yalın kategorileri için, metalar ve para için, servetin öğelerinin üretimde dayanak olarak hizmet ettikleri toplumsal ilişkileri, bu şeylerin kendilerinin (metaların) özelliklerine, ve daha da belirgini, üretim ilişkilerinin kendisini bir şeye (paraya) dönüştüren gizemli özelliğe daha önce de işaret etmiştik. Bütün toplum biçimleri, meta üretimi ve para dolaşımı aşamasına ulaştıkları ölçüde bu sapmaya katılırlar. Ama kapitalist üretim tarzında ve onun egemen kategorisi ve belirleyici üretim ilişkisi olan sermayede, bu büyülü ve gizemli alem daha da gelişir. Eğer biz, ilkin sermayeyi fiili üretim sürecinde, artı-değer sızdıran bir araç olarak düşünecek olursak, bu ilişki henüz çok yalındır ve asıl bağlantı, kendisini bu süreci yürütenler, bizzat kapitalistler üzerinde hissettirir ve bilinçlerinde yer eder. İşgününün sınırları üzerindeki şiddetli savaşım, bunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyar. Bu dolaysız alanda, emek ile sermaye arasındaki bu doğrudan etkinlik çerçevesi içersinde bile durum, bu yalın haliyle kalmaz. Nispi artı-değerin, fiili ve özellikle kapitalist olan üretim tarzındaki büyümesiyle, dolayısıyla toplumsal emeğin üretken güçlerinin gelişmesiyle, doğrudan emek-sürecindeki emeğin bu üretici güçleri ve toplumsal iç bağıntıları, emekten sermayeye aktarılmış gibi görünürler. Emeğin bütün toplumsal üretici güçleri, emeğin kendisinden değil de sermayeden ileri geliyormuş, sermayenin kendi rahminden doğuyormuş gibi göründüğü için, sermaye, şimdi çok gizemli bir varlık haline gelir. Ardından, hem töz ve hem de biçim değişiklikleriyle dolaşım süreci işin içine girer ve, sermayenin bütün kısımları, tarımsal sermaye bile, özellikle kapitalist olan üretim tarzının gelişmesi ölçüsünde değişir. Bu dolaşım alanında, değerin başlangıçtaki yaratıldığı koşullar tamamen arka plana itilir. Doğrudan üretim sürecinde kapitalist, daha şimdiden aynı zamanda hem meta üreticisi ve hem de meta-üretimi yöneticisi olarak hareket eder. Dolayısıyla da, bu üretim süreci ona, hiç bir şekilde, artı-değer üretme süreci olarak görünmez. Ne var ki, sermayenin fiili üretim sürecinde sızdırabildiği ve o metalarda ortaya çıkabilecek artı-değerin, metaların içerdiği değer ve artı-değerin, önce dolaşım sürecinde gerçekleşmesi şarttır. Ve, hem üretime yatırılan değerlerin yerine konması ve hem de özellikle

[50] Ücretler, kâr ve rant, bütün gelirlerin üç asli kaynağı olduğu gibi, bütün değiştirilebilir değerlerin de kaynaklarıdır (A. Smith) [*An Inquiry into the Nature and Causes* of *the Wealth of Nations,* Aberdeen, London 1848, s. 43. -*Ed.*] – İşte bunun için, maddi üretimin nedenleri aynı zamanda varolan başlangıç gelirlerin de kaynaklarıdır. (Storch [*Cours* d' *economie politique,* St. Peterbourg 1815. -*Ed.*], I, s. 259. -*Ed.*]

metaların içerdikleri artı-değer, yalnız dolaşımda gerçekleşiyormuş gibi görünmekle kalmaz, fiilen ondan doğuyormuş gibi de görünür; bu görüntüyü özellikle iki durum destekler; önce, satışla sağlanan kâr, hileye, kandırmaya, işbilirliğe, beceriye ve binlerce elverişli piyasa koşullarına bağlıdır; ve sonra, burada emek-zamanına eklenen ikinci bir belirleyici öğe daha vardır – dolaşım zamanı. Gerçekte bu, değerin ve artı-değerin oluşumuna karşı olumsuz bir engel olarak etkide bulunur, ama emeğin kendisi gibi olumlu bir neden ve emekten bağımsız ve sermayenin niteliğinden ileri gelen belirleyici bir öğe görünüşüne sahiptir. İkinci Ciltte, biz bu dolaşım alanını, doğal olarak, yarattığı biçim belirlemeleriyle ilgili olarak ve, sermayenin yapısında bu alanda yer alan gelişmeleri göstermek için ele almak durumundaydık. Oysa aslında burası, rekabet alanı olup, tek tek olaylar ele alınınca raslantının egemen olduğu görülür; bu nedenle, bu raslantılara egemen olan ve bunları düzenleyen iç yasa, ancak, bu raslantıların büyük sayılar halinde gruplandırılmalarıyla gözle görünür hale gelir; aksi halde bunlar, üretimi yürüten kimseler için gözle görülmez ve kavranılması olanaksız olaylar olarak kalırlar. Ama bir de şu var: doğrudan üretim süreci ile dolaşım sürecinin bir birliği olan fiili üretim süreci, yeni oluşumlara yol açar ve bu yeni biçimler içersinde, iç ilişkilerin bağı gitgide gözden kaybolur, üretim ilişkileri birbirinden kopuk hale gelir ve değeri oluşturan öğeler, birbirlerinden bağımsız biçimler halinde kemikleşirler.

Artı-değerin kâra çevrilmesi, gördüğümüz gibi, dolaşım süreci tarafından olduğu kadar üretim süreci ile de belirlenir. Kâr biçimindeki artı-değer, artık, sermayenin, kendisini doğuran emeğe yatırılan kısmı ile değil, toplam sermaye ile bağlı olmaktadır. Kâr oranı artı-değer oranı değişmeden kaldığı halde, değişmesine izin veren ve hatta onu gerekli kılan kendi öz yasalarıyla düzenlenir. İşte bütün bunlar, gitgide artı-değerin gerçek niteliğini ve böylece de sermayenin asıl mekanizmasını gizlemektedir. Ayrıca bu, kârın, ortalama kâra, değerlerin üretim-fiyatlarına, piyasa-fiyatlarının düzenleyici ortalamalara dönüştürülmesiyle daha da ileri götürülmektedir. Burada, karmaşık bir toplumsal süreç, sermayelerin eşitlenmesi süreci, işin içine girmekte ve, çeşitli üretim alanlarında, metaların nispi ortalama fiyatlarını, bunların değerlerinden ve de ortalama kârdan (her özel üretim alanındaki bireysel sermaye yatırımlarından tamamen ayrı olarak), belirli sermayeler tarafından emeğin fiili sömürüsünden ayırmaktadır. Bu, yalnız böyle görünmekle kalmaz, aslında da, metaların ortalama fiyatının değerlerinden, dolayısıyla onlarda gerçekleşen emekten farklı olduğu, ve belli bir sermayenin ortalama kârının, onun tarafından kullanılan emekçilerden sızdırdığı artı-değerden farklı olduğu doğrudur. Metaların değeri, doğrudan doğruya, yalnızca emeğin üretkenliğindeki değişikliklerin, üretim-fiyatlarının yükselmesi ve düşmesi, bunların en son sınırları üzerindeki değil, hareketleri üzerindeki etkisinde kendisini gösterir. Kâr, emeğin doğrudan doğruya sömürülmesiyle,

bu sömürü kapitaliste –görünüşte böyle bir sömürüden bağımsız olarak varolan– düzenleyici piyasa-fiyatları karşısında ortalama kârdan sapan bir kâr gerçekleştirme olanağı verdiği ölçüde, ancak, ikinci derecede belirleniyormuş gibi görünür. Normal ortalama kârların kendileri, sermayenin özünde bulunan ve sömürüden apayrı bir nitelikmiş gibi görünür; anormal sömürü, ya da, elverişli, olağanüstü koşullar altında ortalama sömürü bile, bu kârın kendisini değil, ancak ortalama kârdan sapmaları belirliyormuş gibi görünür. Kârın, girişim ve faize ayrılması (temeli dolaşıma dayanan ve, üretim sürecinin kendisinden değil de tamamen dolaşımdan doğuyormuş gibi görünen ticari kâr ile, para ticaretinden gelen kârın işin içersine karışması bir yana), artı-değerin bağımsız bir biçim kazanması, özüne ve tözüne karşıt bir biçim içersinde kemikleşmesi işini tamamlar. Kârın bir kısmı, diğer kısmına karşıt olarak kendisini, sermaye ilişkilerinden tamamen kopartır ve, ücretli-emeği sömürme işlevlerinden değil de, bizzat kapitalistin ücretli-emeğinden doğuyormuş gibi görünür. Bunun tam tersine, faiz de, hem emekçinin ücretli-emeğinden ve hem de kapitalistin kendi emeğinden bağımsız ve sermayeye ait bağımsız bir kaynaktan doğuyormuş gibi görünür. Sermayenin başlangıçta, dolaşımın yüzeyinde, bir sermaye fetişizmi, değer yaratan değer olarak görünmesi gibi şimdi de o, gene, faiz getiren sermaye biçiminde en yabancılaşmış ve en karakteristik biçiminde görünür. İşte bunun için, toprak-rant ve emek-ücretler formüllerinin üçüncüsü olarak sermaye-faiz formülü, sermaye-kâr formülünden çok daha tutarlıdır, çünkü kârda hâlâ onun kökenini anımsatan bir şey kaldığı halde, bu, faizde, yalnız yokolmakla kalmamış, bir de bu kökene tamamen karşıt bir biçime de sokulmuştur.

En sonu, sermayeye, bir de, bağımsız bir artı-değer kaynağı, toprak mülkiyeti katılır; bu, ortalama kâra bir sınır koyar ve artı-değerin bir kısmını, ne bizzat çalışan, ne doğrudan doğruya emeği sömüren ve ne de faiz getiren sermayede olduğu gibi, başkalarına borç sermaye vermekle bir tehlikeyi göze aldığı, bir fedakarlıkta bulunduğu şeklinde ahlaki özürler bulabilen bir sınıfa aktarır. Burada, artı-değerin bir kısmı, toplumsal ilişkilerden çok, doğrudan doğruya doğal bir öğe ile, toprağa bağlı gibi göründüğü için, artı-değerin çeşitli kısımlarının karşılıklı yabancılaşması ve katılaşması işi tamamlanmış, içsel bağlar tamamen kopmuştur; üretim sürecinin çeşitli maddi öğeleriyle bağlı halde bulunan üretim ilişkileri, birbirinden bağımsız hale getirildiği için, artı-değerin asıl kaynağı tamamen göze görülmez hale gelmiştir.

Sermaye-kâr, ya da daha iyisi sermaye-faiz, toprak-rant, emek-ücretler formüllerinde, değerin ve genellikle servetin öğeleri ile kaynakları arasındaki iç bağıntı olarak gösterilen bu ekonomik üçlü formülde, kapitalist üretim tarzının tam bir gizem haline getirilişini, toplumsal ilişkilerin şeylere çevrilmesini, maddi üretim ilişkilerinin, bunların tarihsel ve toplumsal belirlenişleriyle doğrudan birleştirilmesini görüyoruz. Şimdi

burası, Bay Sermaye ile Bayan Toprağın kolkola girip, hem toplumsal kişiler ve hem de sırf bir şeyler olarak gulyabani gezintisine çıktıkları, büyülü, çarpıtılmış ve tepetaklak edilmiş bir alem oluyor. Bu uydurma görüntüyü ve hayali yıkmak, servetin çeşitli toplumsal öğelerinin bu karşılıklı bağımsızlığına ve katılaşmasına, şeylerin kişileştirilmesine, üretim ilişkilerinin maddi varlıklara çevrilmesine, güllük yaşamın bu inancına son vermek, klasik iktisadın büyük erdemidir. O, bunu, faizi kârın bir kısmına, rantı ortalama kârın üzerindeki fazlalığa indirgeyip, böylece her ikisini de artı-değerde birleştirerek; ve dolaşım sürecini sırf biçimlerin başkalaşımı olarak göstererek, ve en sonu, metaların değerini ve artı-değerini, doğrudan üretim sürecindeki emeğe indirgeyerek yapmıştır. Gene de klasik iktisadın en iyi sözcüleri, burjuva görüş açısından başka türlüsünün beklenemeyeceği gibi, kendi eleştirilerinin dağıttıkları bu hayal aleminin şu ya da bu ölçüde pençesinden kurtulamamakta, dolayısıyla da azçok tutarsızlığa, yanılgıya ve çözümlenmemiş çelişkilere düşmektedirler. Öte yandan, fiili üretim aracıları için, bu yabancılaşmış ve irrasyonel, sermaye-faiz, toprak-rant, emek-ücretler biçimlerinde kendilerini pek rahat hissetmeleri tamamen doğaldır, çünkü bunlar, içlerinde dönüp dolaştıkları ve günlük işlerini yürüttükleri hayali biçimlerin ta kendileridirler. Üretimi fiilen yürütenlerin günlük kavramlarının didaktik ve azçok dogmatik bir yorumundan başka bir şey olmayan ve bu kavramları belli bir ussal düzen içersinde tertipleyen kaba ekonominin her türlü iç bağıntıdan yoksun bu üçlü formülde kendi yalınkat tantanası için doğal ve kuşku götürmez yüce temeli bulması da işte bu yüzden aynı derecede doğaldır. Bu formüller, kendi gelir kaynaklarının fiziksel zorunluluğunu ve ebedi haklılığını ilan ettiği ve bunları bir dogma düzeyine yükselttiği için, aynı zamanda egemen sınıfların çıkarlarına da denk düşer.

Üretim ilişkilerinin nasıl şeylere çevrildiğinin ve üretimi yürütenlerle ilişkisi bakımından bunlardan nasıl bağımsız hale getirildiğinin serimini yaparken, dünya piyasası, bu piyasadaki iniş çıkışlar, piyasa-fiyatlarındaki hareketler, kredi dönemleri, sınai ve ticari çevrimler, bolluk ve bunalımın birbirini izlemesi nedeniyle, aradaki iç bağıntıların, üretim aracılarına, iradelerini zorla onlara kabul ettiren ve karşılarına kör bir zorunluluk olarak çıkan, karşı konulması olanaksız doğal yasalar gibi nasıl göründüklerini bir yana bırakıyoruz. Bunu böyle yapmamızın nedeni, gerçek rekabet hareketlerinin, bizim konumuzun ötesinde bir alana ait olması ve bizim ancak, kapitalist üretim tarzının iç örgenlenişini, ideal ortalaması içersinde ve olduğu gibi ortaya koymak durumunda olmamızdır.

Daha önceki toplum biçimlerinde bu ekonomik gizemleştirme, başlıca para ve faiz getiren sermaye yönünden ortaya çıkmıştır. Eşyanın doğası gereği, önce, kullanım-değeri, en yalın kişisel gereksinmeler üretiminin egemen olduğu, ve ikinci olarak da, kölelik ya da serfliğin, antik ve orta çağlarda olduğu gibi, toplumsal üretimin geniş temellerini oluş-

turduğu yerlerde bu gizemleştirme, işin içersine karışmamıştır. Burada, üretim koşullarının üreticilere egemen oluşunu, üretim sürecinin doğrudan itici gücü olarak görünen ve böyle de olan, egemenlik-kölelik ilişkileri gizlemiştir. İlkel komünizmin egemen olduğu ilk komünal toplumlarda ve hatta antik komünal kentlerde, üretimin temeli olarak görünen şey, kendi koşullarıyla birlikte, işte bu komünal toplumun kendisiydi ve yaptığı yeniden-üretim de, onun en son amacı olarak görünüyordu. Ortaçağın lonca sisteminde bile ne sermaye ve ne de emek bağımsız görünüyordu; bunların ilişkileri, toplu kurallarla, aynı birliğe bağlı olmanın getirdiği ilişkilerle ve buna tekabül eden, mesleki yükümlülük, zanaatkarlık, vb. kavramlarıyla düzenleniyordu. Ancak kapitalist üretim tarzının...*

* Elyazması burada kalıyor. -*Ed*.

KIRKDOKUZUNCU BÖLÜM
ÜRETİM SÜRECİNİN TAHLİLİ ÜZERİNE

I

AŞAĞIDAKİ tahlilin amaçları için, üretim-fiyatı ile değer arasındaki ayrımı bir yana bırakabiliriz, çünkü bu ayrım, burada olduğu gibi, emeğin toplam yıllık ürününün değeri, yani toplam toplumsal sermayenin ürünü dikkate alındığı, zaman tamamen ortadan kalkar.

Kâr (girişim kârı *artı* faiz) ve rant, metaların artı-değerinin belli kısımlarının büründükleri kendilerine özgü biçimlerden başka bir şey değildir. Artı-değerin büyüklüğü, bunun bölünebileceği kısımların toplam büyüklüğünün sınırıdır. Ortalama kâr *artı* rant, bu nedenle, artı-değere eşittir. Metaların içerdikleri artı-emek ve böylece artı-değer kısmının, ortalama kârın eşitlenmesinde doğrudan doğruya yer almaması ve böylece, meta-değerin bu kısmının metalarda hiç ifade edilmemesi olasıdır. Ama önce bu, ya metaların, değerlerinin altında satıldığında değişmeyen sermayenin bir öğesini oluşturmaları, kâr oranının yükselmesi olgusuyla, ya da metaların, değerlerinin altında satıldıkları zaman, değerin, bireysel tüketime ait nesneler biçiminde gelir olarak tüketilen kısmına girmeleri nedeniyle daha büyük bir ürün ile temsil edilen kâr ve rant tarafından dengelenir. İkinci olarak, bu, ortalama hareket içersinde ortadan kalkar. Her ne olursa olsun, meta-fiyatında ifade edilmeyen

artı-değerin bir kısmı, fiyat oluşumu için kaybedilmiş olsa bile, ortalama kâr ile rantın toplamı, normal biçimi içersinde, toplam artı-değerden, daha küçük olabilir ama, hiç bir zaman daha büyük olamaz. Bu normal biçim, emek-gücünün değerine tekabül eden bir ücreti öngörür. Tekel-rant bile, ücretlerden bir indirimi temsil etmediği sürece, yani özel bir kategoriyi oluşturmadığı sürece, daima dolaylı olarak artı-değerin bir kısmı olmak z:orundadır. Bir kısmını oluşturduğu metaın kendisinin üretim-fiyatını aşan fiyat fazlalığının bir parçası (farklılık rantında olduğu gibi), ya da bir kısmını oluşturduğu metaın kendi artı-değerini, ortalama kâr ile ölçülen kendi artı-değeri üzerindeki kısmı aşan bir parçası (mutlak rantta olduğu gibi) değil ise, en azından diğer metaların, yani tekel fiyatına sahip bu meta karşılığında değişilen metaların artı-değerinin bir kısmıdır. Ortalama kâr *artı* toprak rantı, hiç bir zaman, kısımlarını oluşturdukları ve bu bölünmeden önce varolan büyüklükten daha fazla olamaz. İşte bunun için, metaların tüm artı-değerinin, yani metaların içerdiği bütün artı-emeğin, bunların fiyatlarında gerçekleşip gerçekleşmemesi bizim in- celememiz bakımından bir önem taşımaz. Bir metaın üretimi için top-lumsal olarak gerekli-emek miktarının, emeğin üretkenliğindeki sürekli değişme sonucu devamlı bir değişiklik göstermesi nedeniyle, artı-emeğin bütünüyle gerçekleşmemesi dışında, bazı metalar daima anormal koşullar altında üretilirler ve bu yüzden de bireysel değerlerinin altında sa-tılmaları zorunluluğu vardır. Her ne olursa olsun, kâr *artı* rant, eşittir, top- lam gerçekleşmiş artı-değer (artı-emek), ve bu incelemenin amacı için, gerçekleşmiş artı-değer, bütün artı-değere eşitlenebilir; çünkü kâr ile rant, gerçekleşmiş artı-değer ya da genel bir deyişle, metaların fiyatlarına geçen artı-değer, dolayısıyla pratikte, bu fiyatın bir kısmını oluşturan bütün artı-değerdir. Öte yandan, gelirin üçüncü özgül biçimini oluşturan ücretler, daima, sermayenin değişen kısmına, yani canlı emek-gücünün satın alınması, emek araçlarına değil de emekçilere ödeme yapılması için yatırılan kısmına eşittir. (Gelirin harcanması biçiminde ödenen emeğin kendisi, ücretler, kâr ya da rant olarak ödenmiştir ve bu nedenle, kendisiyle ödendiği metaların herhangi bir kısmını oluşturmaz. Bunun için de, meta-değerin ve meta-değeri oluşturan kısımların incelenmesinde dikkate alınmamıştır.) Ücret, emek- çinin toplam işgününün, değişen sermayenin değerinin ve şu halde emeğin fiyatının yeniden üretildiği kısmının maddeleşmesidir; meta-değerin, emekçinin kendi emek-gücünün değerini, ya da emeğinin fiyatını yeniden ürettiği kısmıdır. Emekçinin toplam işgünü iki kısma ayrılmıştır. Bunun bir kısmında o, kendi geçim araçlarının değerini üretmek için gerekli miktarda emek harcar ve bu, toplam emeğinin karşılığı ödenen kısmı, kendi bakım ve yeniden-üretimi için gerekli olan parçasıdır. İşgününün tüm geriye kalan kısmı, emeğin, ücretlerde gerçekleşen değerinin üzerinde harcanan tüm fazladan emek, toplam meta-üretiminin artı-değerinde (ve şu halde belli bir miktar meta fazlalığında) temsil edilen, artı-emek, karşılığı öden-

meyen emektir; artı-değer de, ayrıca, farklı adlar alan kısımlara, kâra (girişim kârı *artı* faize) ve ranta bölünür.

Demek oluyor ki, içersinde, emekçilerin toplam emeğinin bir gün ya da bir yıl boyunca gerçekleştirildiği, metaların toplam değer kısmı, bu emeğin yarattığı yıllık ürünün toplam değeri, ücretlerin değerine, kâra ve ranta bölünür. Bu toplam emek, gerekli-emek ile, emekçinin, kendisine ödeme yapıldığı ürünün değer kısmını, yani ücretlerini yarattığı emek ile, artı-emeğe, ürünün artı-değeri temsil eden ve karşılığı ödenmeyen artı-emeğe bölünür; bu artı-değer de, daha sonra, kâr ile ranta ayrılır. Bu emek dışında emekçi başka bir emek harcamaz, ve ürünün, ücretler, kâr ve rant biçimlerini alan toplam değeri dışında başka bir değer yaratmaz. Yıl boyunca emekçi tarafından yeni emeğin eklendiği yıllık ürünün değeri, ücretler, ya da değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamına eşit olup, artı-değer de kâr ile ranta bölünür.

Emekçinin yıl boyunca yarattığı yıllık ürünün tüm değer kısmı, öyleyse, üç gelirin, ücretlerin kârın ve rantın değerinin, yıllık değer toplamında ifade edilmiş olur. Bu nedenle, açıktır ki, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ürünün yıllık üretilen değerinde yeniden üretilmemiştir, çünkü, ücretler yalnız, üretime yatırılmış bulunan sermayenin değişen kısmının değerine eşittir, ve rant ile kâr yalnızca değişmeyen sermayenin değeri artı değişen sermayenin değerine eşit olan, yatırılan sermayenin toplam değeri üzerinde üretilen değer fazlasına, artı-değere eşittir.

Kâr ve rant biçimine çevrilen artı-değerin bir kısmının, gelir olarak tüketilmeyip biriktirilmesinin, burada çözümlenecek sorun için hiç bir önemi yoktur. Birikim fonu olarak tasarruf edilen bir kısım, eski sermayenin, ister emek-gücü, ister emek araçları için yatırılmış bulunan kısımları olsun, eski sermayenin yerine konulması için değil, yeni ve ek sermaye yaratılmasına hizmet eder. İşte bu yüzden, kolaylık olsun diye biz, burada, gelirin, tümüyle bireysel tüketime geçtiğini kabul edebiliriz. Güçlük iki yönlüdür. Bir yandan, içersinde gelirlerin, ücretlerin, kâr ve rantın tüketildiği yıllık ürünün değeri, değişmeyen sermayenin değerinin kendisinde kullanılan kısmına eşit, bir değer parçasını içerir. O, bu değer kısmını, kendisini ücretlere ve kendisini kâr ile ranta ayrıştıran kısma ek olarak içerir. Dolayısıyla onun değeri = ücretler + kâr + rant + S (onun değişmeyen değer kısmı). Yılda üretilen ve değeri ancak = ücretler + kâr + rant olan bir değer, nasıl olur da değeri = (ücretler + kâr + rant) + S olan bir ürünü satın alabilir? Yıllık üretilen bir değer, nasıl olur da, kendisinden daha yüksek bir değere sahip olan bir ürünü satın alabilir?

Öte yandan, değişmeyen sermayenin, ürüne geçmeyen ve değeri azalmış olsa bile, yıllık meta üretiminden önce de olduğu gibi varolmaya devam eden kısmını bir yana bıraksak bile; başka bir deyişle, kullanılan ama tüketilmeyen sabit sermayeyi geçici olarak dikkate almasak bile, yatırılan sermayenin değişmeyen kısmı, ham ve yardımcı-

maddeler biçiminde bütünüyle yeni ürüne aktarılmış gibi görünür, oysa emek araçlarının bir kısmı tamamen, bir kısmı ancak kısmen tüketilmiş ve dolayısıyla da değerin yalnız bir kısmı üretimde tüketilmiştir. Değişmeyen sermayenin üretimde bütünüyle tüketilen bu kısmının ayni olarak yerine konulması gerekir. Diğer bütün koşullar ve özellikle emeğin üretkenlik gücünün aynı kaldığı varsayıldığında, bu kısım, eskisi gibi yerine konulması için aynı miktar emeği gerektirir, yani eşdeğer bir değerle ye-rine konulması gerekir. Böyle yapılmazsa, yeniden-üretimin eski ölçeğinde yapılması olanaksızdır. Ama, bu emeği harcamak zorunda olan kimdir, kim bunu harcayacaktır?

Birinci güçlük konusunda: ürünün içerdiği değişmeyen değer kısmını kim ödeyecektir ve ne ile ödeyecektir? – Üretimde tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin, ürünün değerinin bir kısmı olarak tekrar ortaya çıktığı varsayılmıştı. Bu, ikinci güçlükle ilgili varsayımlarla bir çelişki oluşturmaz. Bu yapıtın Birinci Kitabında (Kap. V.) ("Emek Süreci ve Artı-Değer Üretme Süreci") sırf yeni emeğin eklenmesiyle, eski değerin üründe aynı zamanda nasıl korunup kaldığını, bunun, eski değeri yeniden üretmediği ve ona bir değer katmadığı halde yalnızca ek bir değer yarattığını, ve bu durumun, emeğin, değer yaratan, yani genellikle emek olmasını değil, belirli üretken emek olarak işlerinin bir sonucu olduğunu ortaya koymuştuk. Bu nedenle, içersinde gelirin, yani yıl boyunca yaratılan tüm değerin harcandığı üründe, değişmeyen kısmın değerinin korunması için hiç bir ek emeğe gerek bulunmuyordu. Ama şu da var ki, bir önceki yıl boyunca tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin ve kullanım-değerinin yerine konulması için yeni ek emek gereklidir, bu yerine konulmaksızın yeniden-üretim kesinlikle olanaksızdır.

Bütün yeni eklenen emek, yıl boyunca yeni yaratılan değerde kendisini ortaya koymuştur ve bu da, üç tür gelire bölünmüştür: ücretler, kâr ve rant. – Dolayısıyla, bir yandan, ayni olarak ve değerine göre ve kısmen de sırf değerine göre (sırf sabit sermayedeki aşınma ve eskime için) yerine konulması gerekli, tüketilmiş değişmeyen sermayenin yerine konulması için, herhangi bir toplumsal emek fazlası kalmaz. Öte yandan, emeğin yılda yarattığı, ücretlere, kâra ve ranta bölünen ve bu biçim içersinde harcanacak olan değer, sermayenin, kendi değeri dışında, yıllık üründe içerilmesi gereken değişmeyen kısmının ödenmesi ya da satın alınması için yeterli değilmiş gibi görünür.

Burada ortaya çıkan sorun, bilindiği gibi, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi incelenirken –İkinci Cilt, Üçüncü Kısım– çözümlenmiş bulunuyordu. Burada bu soruna tekrar dönmemizin nedeni, önce, orada artı-değer, kendi gelir biçimleri içersinde –kâr (girişim kârı artı faiz) ve rant– geliştirilmemiş bulunuyordu ve dolayısıyla da bu biçimler içersinde incelenmesi olanaksızdı; sonra bir de, ücretler, kâr ve rantın biçiminin çözümlenmesinde, Adam Smith'ten beri bütün ekonomi politiği saran inanılmaz bir yanılgı bulunuyordu.

Biz, daha önceki incelememizde, bütün sermayeyi iki büyük sınıfa ayırmıştık: Sınıf I, üretim araçları üreten ve Sınıf II, bireysel tüketim malları üreten. Bazı ürünlerin, hem kişisel tüketim ve hem de üretim araçları olarak (at, tahıl, vb.) pekala hizmet edebileceği olgusu, bu bölümün mutlak doğruluğunu hiç bir şekilde geçersiz kılmaz. Zaten bu, aslında bir varsayım değil, yalnızca bir olgunun ifadesidir. Bir ülkenin yıllık ürününü alalım. Ürünün bir kısmı, üretim aracı olarak iş görme olanağı ne olursa olsun, bireysel tüketime geçer. Bu, karşılığında, ücretlerin, kârın ve rantın harcandığı üründür. Bu ürün, toplumsal sermayenin belli bir kısmının ürünüdür. Bu aynı sermayenin, Sınıf I'e giren ürünleri de üretmesi pekala olasıdır. Böyle olduğu sürece o, Sınıf II'nin ürünlerinde, fiilen bireysel tüketime giren ürünlerde tüketilen ve Sınıf I'e ait üretken biçimde tüketilen ürünleri sağlayan bu sermayenin bir kısmı değildir. Bireysel tüketime geçen, dolayısıyla, karşılığında gelirin harcandığı bütün bu ürün II, kendisinde tüketilen ve üretilen fazlalığın toplamı olan sermayenin varolduğu biçimdir. O, böylece, sırf tüketim nesnelerinin üretimine yatırılan sermayenin ürünüdür. Ve aynı şekilde yeniden-üretim araçları –hammadde ve emek araçları– olarak hizmet eden, Kesim I'e ait yıllık ürün, tüketim malları şeklinde hizmet etmek üzere *naturaliter** sahip bulunduğu nitelik ne olursa olsun, gene de sırf üretim araçlarının üretimine yatırılmış bulunan sermayenin ürünüdür. Değişmeyen sermayeyi oluşturan ürünlerin büyük bir kısmı, aynı zamanda maddi bakımdan, bireysel tüketime geçmeleri olanaksız bir biçim içersinde bulunurlar. Bunun olasılığı karşısında örneğin, bir çiftçinin, tohumluk hububatını yiyebilmesi ya da çeki hayvanlarını kesebilmesi, vb., olasılığı karşısında ekonomik bir engel, sanki bunlar tüketilebilir biçimde bulunan şeyler değilmiş gibi kendisini gösterir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, her iki sınıfta da, değişmeyen sermayenin, değerini ilgilendirdiği kadarıyla, her iki sınıfın yıllık ürününden bağımsız olarak aynen varlığını sürdüren sabit kısmını dikkate almıyoruz.

Ücretlerin, kâr ve rantın harcandığı, kısacası gelirlerin tüketildiği Sınıf II'deki ürünler, değerlerini ilgilendirmesi bakımından üç öğeden oluşurlar. Bu öğelerden bir tanesi, üretimde tüketilen sermayenin değişmeyen kısmının değerine, diğeri, ücretlere yatırılan değişen sermayenin değerine, en sonu üçüncüsü, üretilen artı-değere eşittir, yani = kâr + rant. Sınıf II'deki ürünün birinci öğesi, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ne Sınıf II'deki kapitalistler, ne bu sınıfın emekçileri ve ne de toprak sahiplerince tüketilebilir. Bu, onların gelirlerinin bir kısmını oluşturmaz, ancak, ayni olarak yerine konulması ve bunun için de satılması gerekir. Buna karşılık, bu ürünün öteki iki öğesi, bu sınıfta yaratılan gelirlerin değerine, ücretler + kâr + ranta eşittir.

* Doğal olarak. -ç.

Sınıf I'de ürün, biçim bakımından aynı öğelerden oluşur. Ama geliri, ücretler + kâr + rantı, kısacası, sermayenin değişen kısmı + artı-değeri oluşturan kısım, burada, bu sınıfın ürünlerinin doğal biçiminde değil, Sınıf II'nin ürünleri biçiminde tüketilir. Bu nedenle, Sınıf I'in gelirlerinin değerinin, Sınıf II'nin yerine konulacak değişmeyen sermayesini oluşturan ürünlerin o kısmı biçiminde tüketilmesi gerekir. Sınıf II'nin ürünlerinin kendi değişmeyen sermayesini yerine koyması gerekli kısmı, Sınıf I'in emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahipleri tarafından kendi doğal biçiminde tüketilir. Bunlar gelirlerini, II'nin bu ürünleri için harcarlar. Öte yandan, I'in ürünü, Sınıf I'in gelirini temsil ettiği ölçüde, değişmeyen sermayesini ayni olarak yerine koyduğu Sınıf II tarafından, kendi doğal biçimi içersinde üretken olarak tüketilir. En sonu, Sınıf I'in sermayesinin tüketilen değişmeyen kısmı, bu sınıfın tam da emek araçlarını, ham ve yardımcı maddeleri, vb., içeren, kendi ürünlerinden, kısmen I'deki kapitalistlerin kendi aralarında yaptıkları değişim, kısmen de böylece bu kapitalistlerin bazılarının, kendi ürünlerini doğrudan doğruya üretim aracı olarak bir kez daha kullanabilmeleri ile yerine konulur.

Basit yeniden-üretime ait daha önceki şemamızı (Kitap II, Yirminci Bölüm) alalım:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 6.000 \\ \text{II. } 2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000 \end{array}\right\} = 9.000$$

Buna göre, II'nin üreticileri ve toprak sahipleri, $500_d + 500_a$ = 1.000'i gelir olarak tüketmekte, geriye yerine konulacak 2.000. kalmakta. Bunu, emekçiler, kapitalistler, I'den rant alanlar, gelirleri = $1.000_d + 1.000_a$ = 2.000 olanlar tüketmiştir. II'nin tüketilen ürününü, I gelir olarak tüketmiştir ve I'in gelirinin tüketilemez ürünü temsil eden kısmı, değişmeyen sermaye olarak II tarafından tüketilmiştir. Bu durumda, geriye, 4.000_s'nin ne olduğu kalıyor. Bu, I'in kendisinin = 6.000, daha doğrusu = 6.000 - 2.000 olan ürününden yerine konuluyor; çünkü bu 2.000, zaten II için değişmeyen sermayeye çevrilmiş bulunuyor. Şurasını da unutmamak gerekir ki, bu sayılar gelişigüzel seçilmişlerdir ve bu yüzden de, I'in gelirlerinin değeri ile II'nin değişmeyen sermayesinin değeri arasındaki bağıntı kuşkusuz gelişigüzel görünür. Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, üretim süreci normal ve diğer bakımlardan eşit koşullar altında yeraldığı sürece, yani birikim bir yana bırakıldığında, Sınıf I'deki ücretlerin, kâr ve rantın değerlerinin toplamının Sınıf II'nin sermayesinin değişmeyen kısmının değerine eşit olması gerekir. Böyle olmadığı takdirde, ya Sınıf II, değişmeyen sermayesini yerine koyamayacak, ya da Sınıf I, gelirini, tüketilemez biçimden tüketilebilir biçime çeviremeyecektir.

Demek oluyor ki, yıllık meta-ürünün değeri, tıpkı, belli bir sermaye yatırımı tarafından üretilen meta-ürünün değeri gibi ve herhangi bir bireysel metaın değeri gibi, kendisini iki kısma ayrıştırır: A, yatırılan

değişmeyen sermayenin değerini yerine koyan kısım; B, gelir –ücretler, kâr ve rant– biçiminde temsil edilen kısım. Değerin ikinci öğesi B, birinci öğesi A'dan, ancak, A, diğer bakımlardan eşit koşullar altında, 1) asla [sayfa 736] gelir biçimini almadığı, ve 2) daima sermaye biçiminde, ve aslında değişmeyen sermaye biçiminde geriye aktığı ölçüde farklı olur. Ne var ki, diğer öğe, B de kendi içersinde bir iç çelişki taşır. Kâr ve rantın, ücretlerle ortak yanı, her üçünün de, gelirin biçimleri olmasıdır. Gene de bunlar, şu bakımdan esaslı bir ayrılık gösterirler: kâr ile rant, artı-değeri, yani ödenmemiş emeği temsil ettikleri halde, ücretler, ödenmiş emeği temsil ederler. Ürünün değerinin harcanan ücretleri temsil eden kısmı böylece ücretlerini yerine koymuş olur, ve, varsaydığımız koşullar altında, yeniden-üretimin aynı ölçekte ve aynı koşullar altında yer alması halinde, tekrar ücretlere çevrilir, önce değişen sermaye olarak, sermayenin, yeniden-üretim süreci için yeni baştan yatırılması gerekli öğesi olarak geriye akar. Bu kısmın iki yanlı işlevi vardır. Önce, sermaye biçiminde vardır ve sermaye olarak emek-gücü karşılığında değişilir. Emekçinin elinde, emek-gücünün satışı ile sağladığı gelire dönüşür ve gelir olarak da geçim araçlarına çevrilir ve tüketilir. Bu çifte süreç, para dolaşımının aracılığı ile görülür hale gelir. Değişen sermaye, para olarak yatırılmış, ücretler şeklinde ödenmiştir. Bu, onun, sermaye olarak birinci işlevidir. Emek-gücü karşılığında değişilmiş ve bu emek-gücünün somut belirtisine, emeğe dönüşmüştür. İşte bu, kapitalist açısından olan süreçtir. İkincisi de: bu para ile, emekçiler, kendi ürettikleri metaların, bu para ile ölçülen ve gelir olarak tüketilen kısmını satın alırlar. Para dolaşımının bulunmadığını düşünürsek, emekçinin ürününün bir kısmı kapitalistin elinde mevcut sermaye şeklindedir. Bu kısmı o, sermaye olarak yatırır, yeni emek-gücü karşılığında emekçiye verir, ve emekçi de, bunu, doğrudan ya da dolaylı olarak başka metalarla değişerek gelir olarak tüketir. Demek ki, ürünün değerinin, yeniden-üretim süreci sırasında ücretlere, emekçilerin gelirlerine çevrilecek kısmı, önce sermaye biçiminde, daha doğrusu değişen sermaye biçiminde kapitalistin eline gerisin geriye akmaktadır. Emeğin ücretli-emek, üretim araçlarının sermaye ve üretim sürecinin kendisinin kapitalist süreç olarak sürekli yeniden-üretilmesi için bu kısmının bu biçim içersinde geriye akması temel bir koşuldur.

Gereksiz güçlüklerden kaçınmak için, brüt verim ve net verimi, brüt gelir ve net gelirden ayırdetmek gerekir.

Brüt verim ya da brüt ürün, toplam yeniden-üretilen üründür. Sabit sermayenin kullanılan ama tüketilmeyen kısmı dışında, brüt verimin, ya da brüt ürünün değeri, üretime yatırılan ve tüketilen sermayenin değerine, yani değişmeyen ve değişen sermaye ile, kendisini kâr ve ranta ayrıştıran, artı-değerin toplamına eşittir. Yok eğer biz, bireysel sermaye yerine, toplam toplumsal sermayenin ürününü dikkate alırsak, brüt verim, değişmeyen ve değişen sermayeyi oluşturan maddi öğeler ile,

içersinde, kâr ile rantın da temsil olunduğu artı-ürünün maddi öğelerinin toplamına eşittir.

Brüt gelir, değerin o kısmı ile brüt ürünün, bu kısım düşüldükten sonra geriye kalan değerle ölçülen kısmına ve toplam üretimin [sayfa 737] ürününün üretime yatırılan ve üretimde tüketilen değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısımla ölçülen parçasına eşittir. Brüt gelir, demek ki, ücretler (ya da ürünün, tekrar işçinin geliri haline gelecek kısmı) + kâr + ranta eşittir. Buna karşılık net gelir, ücretler düşüldükten sonra geriye kalan artı-değer ve dolayısıyla artı-üründür, ve gerçekte, bu nedenle de, sermayenin gerçekleştirdiği ve toprak sahibi ile bölüşülecek artı-değeri ve onunla ölçülen artı-ürünü temsil eder.

Böylece, görüyoruz ki, her bireysel metaın değeri ve her bireysel sermayenin toplam meta-ürününün değeri, iki kısma ayrılmaktadır: bir tanesi yalnız değişmeyen sermayeyi yerine koymaktadır ve diğeri bir kısmı değişen sermaye olarak geriye akmakla –ve dolayısıyla sermayenin *biçiminde* geriye akmakla– birlikte, gene de bütünüyle brüt gelire dönüşmeye ayrılmıştır; toplamı brüt geliri oluşturacak olan, ücretler, kâr ve rant biçimine girecektir. Ayrıca, aynı şeyin, bir toplumun yıllık toplam ürününün değeri için de doğru olduğunu görmüştük. Bireysel kapitalistin ürünü ile toplumun ürünü arasında ancak şu bakımlardan bir fark vardır: bireysel kapitalist açısından, net gelir brüt gelirden ayrılır, çünkü brüt gelir ücretleri içerdiği halde net gelir ücretleri dışarda bırakır. Tüm toplumun geliri açısından ulusal gelir, ücretler *artı* kâr *artı* ranttan, şu halde brüt gelirden ibarettir. Ne var ki, bu da, tüm toplumun, kapitalist üretim temeli üzerinde, kapitalist görüş açısından dayandığı, ve dolayısıyla da yalnız kâr ve ranta ayrışan geliri, net gelir olarak kabul ettiği ölçüde bir soyutlamadır.

Buna karşılık Mösyö Say gibi kimselerin, tüm ürünün, tüm brüt verimin, kendisini, ulusun net gelirine ayrıştırdığı ya da ondan ayırdedilmesinin olanaksız olduğu, dolayısıyla bu ayrımın ulusal görüş açısından yokolduğu hayali, Adam Smith'ten beri ekonomi politiğe yayılan saçma dogmasının, yani, son tahlilde, metaların değerinin kendisini tamamen gelire, ücretlere, kâra ve ranta ayrıştırdığı dogmasının kaçınılmaz ve en son ifadesinden başka bir şeydeğildir.[51]

[51] Ricardo, Say'in düşüncesizce sözleri üzerine şu çok yerinde yorumda bulunuyor: "Net ürün ve brüt ürün konusunda M. Say şöyle söylüyor: 'Tüm üretilen değer brüt üründür; bu değer, üretim giderlerinden düşüldükten sonra, net üründür.' (Vol. II, s. 491.) Bu durumda, ortada net ürün diye bir şey olamaz, çünkü, M. Say'e göre, üretim gideri, rant, ücretler ve kârlardan oluşur. Sayfa 508'de şöyle diyor: 'Ürünün değeri, üretken hizmetlerin değeri, üretim giderinin değeri, işler kendi doğal gidişlerine bırakıldığında demek ki hepsi de benzer değerlerdir'. Bir bütünden bir bütüne alınız, geriye hiç bir şey kalmaz." (Ricardo, *Principles,* Chapter XXII, s. 512, Note.) – Şu da var ki, Ricardo'nun hiç bir yerde, Smith'in, meta-fiyatları üzerine yanlış tahlilini, bunun, gelirlerin değerlerinin toplamına indirgenmesini çürütmediğini daha sonra göreceğiz. Bununla kendisini yormamakta ve onun doğruluğunu, tahlillerinde, metaların değerlerinin değişmeyen kısmından "soyutlaması" bakımından kabul etmektedir. Zaman zaman olaylara aynı açıdan bakma yanılgısına düştüğü de görülmektedir.

Her bireysel kapitalist için, ürünün bir kısmının (yeniden-üretimin ya da birikimin dışında bile) tekrar sermayeye dönüşmesi gerektiği ve gerçekte bu dönüşmenin, yalnız, yeniden emekçilere ait gelir halini alacak olan ve dolayısıyla gelir biçimine giren değişen sermaye şeklinde olmayıp, hiç bir zaman gelir halini alamayacak değişmeyen sermaye şeklinde [sayfa 738] de olacağı, doğallıkla çok kolay anlaşılabilecek bir şeydir. Üretim sürecine şöyle bir gözatmak bile bunu açıkça gösterir. Güçlük, önce, üretim sürecine bütünüyle bakılırsa başlar. Ürünün, ücretler, kâr ve rant biçiminde gelir olarak tüketilen (tüketimin bireysel ya da üretken olmasının hiç bir önemi yoktur) tüm kısmının değeri, gerçekte kendisini, tahlil sırasında, bütünüyle, ücretler *artı* kâr *artı* ranttan oluşan değerler toplamına, yani bu üç gelirin toplam değerine ayrıştırır; oysa ürünün bu kısmının değeri, tıpkı gelire girmeyen kısım gibi, bu kısımların içerdiği değişmeyen sermayenin değerine eşit bir değer parçası = S'yi içerir, ve dolayısıyla da gelirin değeriyle *prima facie* sınırlandırıla-maz. Bu durum, bir yandan, çürütülmesi olanaksız bir olgu, öte yandan da aynı derecede yadsınamaz teorik bir çelişkiyi ortaya koyduğu halde, bu güçlük, meta-değerin, bireysel kapitalist açısından, gelir biçiminde bulunan kısımdan yalnızca görünüşte farklı bir başka değer kısmını da içerdiği öne sürülerek aşılmak istenir. Birisi için gelir olarak görünen şeyin, bir başkası için sermaye olduğu sözü, insanı artık daha fazla kafa yorma zahmetinden kurtarır. Peki ama, tüm ürünün değeri, gelir biçimindeki tüketilebilir olduğuna göre, eski sermaye nasıl yerine konulabilecek? Ve, bütün bireysel sermayelerin ürünlerinin değerlerinin üç gelir *artı* sıfırın değer toplamına eşit olduğuna göre, her bireysel sermayenin ürününün değeri, nasıl olup da, üç gelir *artı* S, değişmeyen sermayenin değer toplamına eşit olabilir? Bu sorular, kuşkusuz çözümlenemez bilmeceler gibi görünür ve ancak, girişilen tahlilin, fiyatın en yalın öğelerinin gizemlerini aydınlatmaya gücünün yetmediğini, bir kısır döngünün çevresinde dolanarak, aldatıcı *ad infinitum** bir gelişmeyle yetinmek gerektiğini söyleyerek işin içinden çıkılacaktır. Böylece, değişmeyen sermaye olarak görünen kısım, ücretlere, kâra ve ranta, ayrışabilir ama, içersinde ücretlerin, kâr ve rantın göründüğü meta-değerlerin kendileri de gene, ücret-

[52] "Her toplumda, her metaın fiyatı en sonunda kendisini şu üç kısmın [yani, ücretler, kârlar, rant) birisine ya da diğerine veya her üçüne ayrıştırır. ... Çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da, onun iş hayvanlarının ve öteki tarımsal araçlarının, yıpranmasını ve eskimesini karşılamak için, bir dördüncü kısmın gerekli olduğu belki de düşünülebilir. Ama şunu da düşünmek gerekir ki, diyelim işte kullanılan at gibi her tarım aracının fiyatı da gene aynı üç kısımdan oluşur: üzerinde yetiştiği toprağın rantı, bakım ve yetiştirme gideri, ve bu toprağın rantı ile onun emeğinin ücretlerini ödeyen çiftçinin kârları. Bu nedenle, hububatın fiyatı, atın fiyatını da, bakım giderini de ödeyebilirse de, fiyatın tamamı, gene de kendisini, ya hemen ya da en sonunda aynı üç kısma, ranta, emeğe [ücretler demektir] ve kâra ayrıştırır." (Adam Smith.) – Adam Smith'in kendisinin de, bu kaçamağın tutarsızlığını ve yetersizliğini nasıl hissettiğini daha sonra göstereceğiz; çünkü o, ürünün fiyatının en sonunda kendisini, daha fazla *gelişmeksizin* üç kısma ayrıştırdığı, gerçek bir sermaye yatırımını hiç bir yerde göstermediği halde, bizi, Pontius'dan Pitate'ye havale etmesi, onun hesabına bir kaçamaktan başka bir şey değildir.

* Sonsuza dek. -*ç*.

ler, kâr ve rant ile belirlenir ve bu *ad infinitum* sürer gider.[52]

Metaların değerinin, son tahlilde, ücretler + kâr + ranta ayrıştırılabileceği konusundaki temelden yanlış dogma, kendisini, tüketicinin, toplam ürünün toplam değerini en sonunda ödeme zorunda olduğu önermesinde de gösterdiği gibi, bir de, üreticiler ile tüketiciler arasındaki para dolaşımının, eninde sonunda, üreticilerin kendi aralarındaki para [sayfa 739] dolaşımına da eşit olması gerektiği önermesinde (Tooke) de ortaya koyar; bütün bu önermeler tıpkı dayandıkları aksiyomlar gibi yanlıştırlar.

Bu tamamen yanlış ve *prima facie* saçma tahlillere yolaçan güçlükler kısaca şunlardır:

1) Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki temel bağıntı, dolayısıyla da, artı-değerin niteliği, ve böylece, kapitalist üretim tarzının bütün temeli anlaşılmamıştır. Sermayenin her kısmı ürününün değeri, her bireysel meta, değerin bir kısmını = değişmeyen sermaye, değerin bir kısmını = değişen sermaye (emekçiler için ücretlere dönüşmüş), ve değerin bir kısmını = artı-değer (sonradan, kâr ve ranta bölünür) içerir. Şu halde, emekçinin ücreti ile, kapitalistin kârı ile, toprak sahibinin rantı ile, herbiri bu öğelerin yalnız bir tanesini değil, üçünü de içeren metaları satın alabilmeleri nasıl mümkün olacaktır? Ücretlerin, kâr ve rantın değerlerinin toplamının, gelirin üç kaynağının, birarada, bu gelirlerin sahiplerinin toplam tüketimlerini oluşturan metaları –değeri oluşturan bu üç öğe dışında, ek bir değer öğesini, yani değişmeyen sermayeyi içeren metaları- satın alabilmeleri nasıl mümkün olacaktır? Üçlü bir değerle bun-

[53] Proudhon bunu kavramak yetisinden yoksunluğunu şu cahilce formülde ortaya koymaktadır: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* (emekçi kendi ürününü gerisin geriye satın alamaz), çünkü ürün, *prix-de-revient'e* (maliyet-fiyatı) artmış olduğu faizi içermektedir.* Ama, M. Eugene Forcade, ona, daha doğru öğrenmeyi nasıl öğretmektedir? Proudhon'un itirazı, eğer doğru olsaydı, yalnız sermayenin kârlarını yoketmekle kalmaz, sanayiin kâr olanaklarını da ortadan kaldırmış olurdu. Eğer emekçi, karşılığında yalnız 80 aldığı her nesne için 100 ödemek durumunda olsa, ücretleri, ancak, ürüne koymuş olduğu değeri geri satın alabilse, emekçinin hiç birşeyi geri satın alamayacağı, ücretlerinin hiç bir şeyin karşılığını ödeyemeyeceği söylenebilir. Gerçekten de, maliyet-fiyatında daima emekçinin ücretlerinden daha fazla bir şey, satış fiyatında daima girişim kârlarından daha fazla bir şey, örneğin, çoğu kez dış ülkelere ödenen hammaddelerin fiyatı bulunur. ... Proudhon, ulusal sermayedeki sürekli büyümeyi unutuyor; bu büyümenin, ister girişimde ister elzanaatında olsun bütün emekçileri ilgilendirdiğini unutmuş bulunuyor." *(Revue des deux Mondes,* 1848, Tome 24, s. 998.) Burada, burjuva düşüncesizliğinin, ona en yarayan bilgiçlik biçimindeki iyimserliği ile karşı karşıyayız. M. Furcade, önce, emekçinin ürettiğinden daha yüksek bir değer eline geçmediği takdirde yaşayamayacağına inanıyor, oysa tam tersine, eğer o, ürettiği değerin hepsini gerçekten alacak olsa, kapitalist üretim tarzının kendisi varolamaz. Sonra, Proudhon'un ancak dar bir görüş açısından ifade ettiği güçlüğü, doğru bir şekilde genelleştiriyor. Metaların fiyatı, yalnız ücretlerin üzerinde bir fazlalığı değil, aynı zamanda kâr üzerinden de bir fazlalığı, yani değerin değişmeyen kısmını da içeriyor. Proudhon'un mantığına göre, kapitalistin de, kendi kârı ile metaları geri satın alınması gerekirdi. Ve, Forcade, bu bilmeceyi nasıl çözüyor? Şu anlamsız sözlerle: sermayenin büyümesi. Dolayısıyla, sermayenin sürekli büyümesinin, diğer şeyler yanında, 100'lük bir sermayenin, 10.000'lik bir sermaye sözkonusu olduğunda gereksiz hale gelmesi bakımından, ekonomi politikçiler için olanaksız bulunan meta-fiyatlarının tahlili ile de ortaya konduğu kabul edilmektedir. Toprağın ürününün nasıl olup da topraktan çok karbon içerdiği soruları bir kimyacı

lar, dörtlü bir değeri nasıl satın alabileceklerdir?[53]

Biz kendi tahlilimizi İkinci Kitabın Üçüncü Kısmında yapmış bulunuyoruz. [sayfa 740]

2) Emeğin, yeni bir değer ekleyerek eski değeri, bu değeri yeniden üretmeksizin, yeni bir biçimde koruması yöntemi kavranmamıştır.

3) Yeniden-üretim sürecinin modelinin, bireysel sermaye açısından değil, daha çok, toplam sermaye açısından nasıl göründüğü anlaşılmamıştır; içersinde ücretler ile artı-değerin, kısacası, yıl boyunca yeni eklenen tüm emek tarafından üretilen bütün değerin gerçekleştiği ürünün, nasıl olup da, değerinin değişmeyen kısmını yerine koyduğu ve aynı zamanda da, sırf gelirlerle sınırlı değere kendisini ayrıştırdığı anlaşılmamıştır; ayrıca, yeni eklenen emeğin toplam miktarı, yalnız ücretler ile artı-değerde gerçekleştirilir, ve her iki değerin toplamında bütünüyle temsil edildiği halde, nasıl olup da, üretimde tüketilen değişmeyen sermayenin madde ve değer olarak yeni sermaye tarafından yerine konabileceği de anlaşılmamıştır. İşte asıl güçlük burada, her ikisinin de maddi niteliği ve değer bağıntıları bakımından, yeniden-üretim tahlilinde ve çeşitli öğeleri arasındaki ilişkide yatmaktadır.

4) Bu güçlüklere, artı-değerin çeşitli öğeleri, karşılıklı bağımsız gelirler biçiminde görünür görünmez daha da büyüyen bir başka güçlük daha eklenir. Bu güçlük, gelir ile sermayenin, birbiriyle değişen ve yer değiştiren belirli tanımlarından ileri gelir, ve böylece bunlar, bireysel kapitalistler açısından yapılan yalnızca nispi belirlemeler gibi görünürler, ve toplam üretim süreci bütünüyle ele alındığında ortadan kalkacaklarmış gibi gelir. Örneğin, değişmeyen sermayeyi üreten Sınıf I'deki emekçiler ile kapitalistlerin geliri, tüketim nesneleri üreten sınıf II'deki kapitalistlerin değişmeyen sermayesini değer ve madde olarak yerine koyar. Bu nedenle, insan, birisi için gelir olan şeyin bir başkası için sermaye olduğunu, ve dolayısıyla da bu tanımların, metaların değer öğelerinin gerçek nitelikleriyle bir ilişkisi bulunmadığını tekrar ortaya koyarak bu ikilemden belki de sıyrılabilir. Ayrıca, en sonunda, gelir harcamasının maddi öğelerini oluşturacak olan metalar, yani tüketim nesneleri, yıl boyunca çeşitli aşamalardan geçerler, sözgelimi, yün ipliği, yünlü kumaş gibi. Bir aşamada bunlar, değişmeyen sermayenin, bir kısmını oluştururlar, bir başkasında, bireysel olarak tüketilirler, ve dolayısıyla, tümüyle gelire geçerler. Bu nedenle, değişmeyen sermayenin, toplam süreçte ortadan yokolan, meta-değerin görünüşteki bir öğesi olduğu, Adam Smith ile

bu soruyu, bu, tarımsal üretimdeki sürekli artıştan ileri gelir, diye yanıtlasa bu sözlere ne buyrulur? Burjuva dünyasında, mümkün olan dünyalar içersinde en iyisini bulma konusundaki iyi niyetli istek, kaba ekonomi politikte yerini, gerçek aşkı ile bilimsel araştırma eğilimi gereksinmesine bırakmış oluyor.

* *Qu'est-ce qu la propriete? ou rescherches sur le principle du droit et du gouvernement,* Paris, 1841, pp. 201-2. Bu yapıt, Proudhon'un, "mülkiyet hırsızlıktır" sonucuna vardığı ünlü kitabıdır. Proudhon'u burada eleştiren Eugene Forcade (1820-69) sıradan vülger bir iktisatçı olup Proudhon'un görüşlerine karşı çıkması çıkarların ifadesinden başka bir şey değildir. -*Ed.*

birlikte pekala düşünülebilir. Böylece, değişen sermayenin gelir karşılığında bir değişimi daha yer almış olur. Emekçi, ücretleri ile, metaların gelirini oluşturan kısmını satın alır. Bu şekilde, aynı anda, değişen sermayenin para biçimini kapitalist için yerine koymuş olur. En sonu, değişmeyen sermayeyi oluşturan ürünlerin bir kısmı ayni olarak ya da değişmeyen sermayenin üreticilerinin kendi aralarındaki değişimi ile yerine konmuştur; bu, tüketiciler ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir süreçtir. Bu, görmezlikten gelinirse, tüketicilerin gelirinin, tüm ürünü, yani değerin değişmeyen kısmını da yerine koyduğu izlenimi yaratılmış olur.

5) Değerlerin, üretim-fiyatlarına dönüşmesinin yarattığı karışıklık [sayfa 741] dışında bir de artı-değerin, gelirin, üretimin çeşitli öğelerine ait farklı, özel, karşılıklı bağımsız biçimlere, yani kâr ve ranta çevrilmesinden ileri gelen bir karışıklık daha ortaya çıkar. Ama şurası unutulmaktadır ki: metaların değeri asıl temeldir; bu meta-değerlerin, birbirinden farklı öğelere ayrılmaları ve bu değer öğelerinin, gelir biçimleri halini almaları, bunların, farklı üretim etmenlerinin çeşitli sahipleri ile, bu bireysel değer öğeleri arasındaki bağıntıya dönüşmesi, ve en sonu bunların, belirli kategoriler ve nitelikler gereğince bu sahipler arasında dağılımı, bütün bunlar, değer belirlenmesinde ve değer yasasında hiç bir şeyi değiştirmezler. Kârın eşitlenmesi, yani toplam artı-değerin çeşitli sermayeler arasında dağılımının ve, büyük toprak sahiplerinin kısmen (mutlak rantta) bu eşitlenmenin yoluna koyduğu engellerin, düzenleyici ortalama fiyatlar ile metaların bireysel değerleri arasında yarattığı sapmalar da gene aynı şekilde değer yasasını değiştirmezler. Bu, gene sırf, artı-değerin çeşitli meta-fiyatlarına eklenmesini etkiler; ama artı-değerin kendisini ortadan kaldırmadığı gibi, fiyatın bu çeşitli öğelerinin kaynağı olarak metaların toplam değerini de ortadan kaldırmaz.

Bu, gelecek bölümde inceleyeceğimiz bir *quid pro quo*'dur* ve kaçınılmaz olarak, değerin, kendisini oluşturan kısımlardan doğduğu yanılsaması ile ilişkilidir. Herşeyden önce, metaın çeşitli değer öğeleri, gelirler içersinde bağımsız biçimler kazanırlar ve, kaynakları olarak, metaın değeri yerine, çıkış kaynakları olarak, üretimin belli maddi öğeleri ile bağıntı halindedirler. Bunlar gerçekten de bu kaynaklarla bağıntı halindedirler, ama değerin öğeleri olarak değil, daha fazla gelirler olarak, üretime katılan bu belirli kategorilerin –emekçi, kapitalist ve büyük toprak sahibi- payına düşen değer öğeleri olarak bu kaynaklarla bağıntılıdırlar. Ama şimdi de, bu değer öğelerinin, meta-değerin bölünmesinden değil de, ancak bunların biraraya gelmesinden doğduğu sanılabilir ki, bu da şu kısır döngüye yolaçar: metaların değeri, ücretler ile kâr ve rantın değerlerinin toplamından doğar ve ücretler ile kâr ve rantın değeri ise,

* Yanlış anlama. -*ç*.

[54] "Malzemeye, hammaddelere ve son şeklini almış mallara yatırılmış bulunan döner sermayenin kendisi, zorunlu fiyat aynı öğelerden ibaret olan mallardan oluşur; böylece, bir ülkedeki toplam malları gözönünde bulundurmak, bu, zorunlu fiyatın öğeleri arasında döner

metaların değeri ile belirlenir, vb,.[54] [sayfa 742]

Yeniden-üretimi normal durumunda düşünürsek, üretim için, dolayısıyla değişmeyen sermayenin yerine konulması için, yeni eklenen emeğin ancak bir kısmı kullanılmıştır; yalnızca, tüketim nesnelerinin, gelirin maddi öğelerinin üretiminde tüketilen değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısım. Bu durum, Sınıf II'ye ait bu değişmeyen kısmın, ek bir emeğe mal olmaması olgusu ile dengelenir. Ama şimdi (toplam yeniden-üretim sürecine bakıldığında, yani, Sınıf I ve II'nin yukarda sözü edilen eşitlenmesini içeren bu süreç dikkate alındığında), bu değişmeyen sermaye, kendisi olmaksızın bu ürünün yaratılması olanaksız olduğu halde, yeni eklenen emeğin ürününü temsil etmez – bu değişmeyen sermaye, yeniden-üretim süreci sırasında, maddi açıdan düşünüldüğünde, kendisini azaltabilecek bazı kaza ve tehlikelerle karşı karşıyadır. (Ayrıca, değer açısından da düşünüldüğünde, emeğin üretkenliğindeki bir değişmeyle değer kaybetmesi olanağı da vardır, ama bu yalnız bireysel kapitalist için sözkonusudur.) Dolayısıyla, içersinde değer açısından yalnız yeni eklenen emeğin temsil edildiği kârın, dolayısıyla artı-değerin ve bu nedenle de artı-ürünün bir kısmı, sigorta fonu olarak hizmet eder. Bu sigorta fonunun, sigorta şirketleri tarafından ayrı bir iş olarak idare edilip edilmemesinin hiç bir önemi yoktur. Bu, gelirin, ne gelir olarak tüketildiği, ne de zorunlu olarak birikim fonu şeklinde hizmet ettiği biricik kısımdır. Bunun gerçekten sigorta fonu olarak hizmet etmesi ya da yalnızca yeniden-üretim sırasındaki bir kaybı karşılaması, raslantıya bağlıdır. Bu, aynı zamanda, artı-değerin, artı-ürünün ve dolayısıyla, artı-emeğin, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra bile, birikim ve dolayı-

sermayenin bu kısmını iki defa saymak demektir." (*Storch, Cours d'economie politique,* II, s. 140.) – Storch, döner sermayenin bu öğeleri ile değişmeyen sermayenin (sabit sermaye, yalnızca, farklı biçimdeki döner sermayedir) değerini kastediyor. "Emekçinin ücretlerinin de, girişim kârının ücretlerden ibaret bulunan –eğer, biz bunları, geçim araçlarının bir kısmı olarak düşünürsek- kısmı gibi, cari fiyatlar üzerinden satın alınan ve aynı şekilde, ücretleri, sermaye üzerinden faizi, toprak rantını ve girişim kârını içeren mallardan oluştuğu doğrudur Bu gözlem, yalnızca, zorunlu fiyatın, kendi en yakın öğelerine ayrışmasının olanaksızlığını tanıtlar." (*Ibid.,* not.) Storch, *Considerations sur la nature du revenu national* (Paris 1824) adlı yapıtında, Say ile olan tartışmasında, meta-değerin yanlış tahlilinin –değeri, sırf gelirlere ayrıştırmakla- nasıl bir saçmalığa yolaçtığını, gerçekten anlamaktadır. Bu sonuçların budalalığına –bireysel kapitalist açısından değil, ulus açısından- doğru olarak parmak basmakta, ama kendi *prix necessaire* [zorunlu fiyat -ç.] tahlilinde (*Cours*'da) ortaya koyduğundan bir adım bile ileri gitmemektedir; yani, bununla, *ad injinitum* sürüp gitmeye ayrıştırmaksızın, gerçek öğelerine ayrıştırmanın olanaksızlığı öne sürülmektedir. "Açıktır ki, yıllık ürünün değeri, kısmen sermayelere ve kısmen kârlara bölünür ve yıllık ürünün değerinin bu kısımlarının herbirisi, düzenli olarak, kendi tüketim fonunu yenilemek için kendi sermayesini korumaya olduğu kadar, ulusun gereksinme duyduğu ürünlerin satın alınmasına da gider (s. 134, 135). ... (Kendi gereksinmelerini karşılamak üzere çalışan bir köylü ailesi); samanlıkları ve ahırlarında oturup, tohumluğu ile hayvan yemlerini yer, iş hayvanları ile giysilerini sağlar ve tarım araçlarını elden çıkartabilir mi? M. Say'in tezine göre, bütün bu sorulara olumlu yanıtlar vermek gerekiyor (s. 135, 136.) ... Bir ulusun gelirinin, onun brüt ürününe eşit olduğu kabul edilecek olursa, yani ondan hiç bir sermaye düşülmesi gerekmiyorsa, o ulusun, gelecekteki gelirini en ufak bir tehlikeye atmaksızın, yıllık ürününün tüm değerini üretken olmayacak şekilde harcayabileceğinin kabul edilmesi de gerekir (147). Bir ulusun sermayesini oluşturan ürünler tüketilemez." (s. 150.)

sıyla yeniden-üretim sürecinin genişlemesi için hizmet eden kısmın dışında, varlığını sürdüren biricik kısımdır. Kuşkusuz bu, doğrudan üreticiler tarafından düzenli olarak tüketilen kısmın, kendi asgari düzeyi ile sınırlı kalmamasını öngörür. Yaşlılık nedeniyle artık çalışamayan ya da bundan böyle üretime katılamayacak olanlar için sağlanan artı-emek dışında, çalışmayanları desteklemek için herhangi bir emek mevcut olmayacaktır; Toplumun başlangıcına geriye doğru bakacak olursak, değeri ürüne geçebilecek ve aynı ölçekteki yeniden-üretimde, üründen ayni olarak ve değeri ile ölçülen derecede yerine konması gerekecek, üretilmiş üretim aracı ve dolayısıyla değişmeyen sermaye bulunmadığını görürüz. Ama doğa, orada, önceden üretilmesi gerekmeyen geçim araçlarını doğrudan doğruya sağlamaktadır. Doğa, böylece, karşılanacak gereksinmeleri pek az olan vahşilere, yeni bir üretim için henüz mevcut bulunmayan [sayfa 743] üretim araçlarını kullanmamak üzere zaman vermekle kalmıyor, doğada mevcut üretim araçlarının elde edilmesi için gerekli-emeğin yanı sıra, doğadaki öteki ürünlerin üretim araçlarına, yaylara, taştan bıçaklara, kayıklara, vb. çevrilmesi için gerekli zamanı da veriyor. Vahşiler arasındaki bu süreç, sırf maddi açıdan düşünüldüğünde, artı-emeğin yeni sermayeye tekrar çevrilmesine tekabül ediyor. Birikim sürecinde, bu gibi artı-emek ürünlerinin sermayeye çevrilmesi, devamlı işliyor; ve şu da var ki, bütün yeni sermayenin, kârdan, ranttan ya da öteki gelir biçimlerinden, yani artı-emekten doğması, metaların bütün değerlerinin, bir gelirden doğması gibi yanlış bir düşünceye yolaçar. Bu, kârın tekrar sermayeye çevrilmesi, daha yakın bir tahlilde, tersine, daha fazla, ek emeğin –daima gelir biçiminde temsil edilen ek emeğin- eski sermaye-değerin sırasıyla devamına ya da yeniden üretimine hizmet etmeyip, gelir şeklinde tüketilmediği ölçüde yeni sermaye fazlalığının yaratılmasına hizmet ettiğini gösterir.

Bütün güçlük şu olgudan ileri gelir ki, bütün yeni eklenen emek, yarattığı değer, ücretlere ayrışmadığı ölçüde, kâr olarak –burada, genellikle artı-değerin bir biçimi olarak yorumlanmıştır- görünür; yani kapitaliste hiç bir şeye malolmayan ve bu nedenle de kuşkusuz, kapitalist için, yatırılmış herhangi bir şeyi, herhangi bir sermayeyi yerine koymak zorunda bulunmayan bir değer olarak görünür. Dolayısıyla bu değer, mevcut ek servet biçiminde, kısacası, bireysel kapitalist açısından, kendi geliri biçiminde vardır. Ne var ki, bu yeni yaratılan değer, bireysel olduğu kadar üretken biçimde de tüketileceği gibi, sermaye ya da gelir olarak da pekala tüketilebilir. Bunun bir kısmının, doğal biçimi gereği, üretken şekilde tüketilmesi zorunludur. Bu nedenle, yıllık eklenen emek, sermaye yarattığı gibi gelir de yaratır,ve bu, birikim sürecinde kendisini belli eder. Bununla birlikte, emek-gücünün; yeni sermayenin yaratılmasında kullanılan kısmı (dolayısıyla, işgününün, vahşi tarafından, geçim araçlarını sağlamak için değil, bunları elde edeceği aletleri yapmak için kullanılan kısmına benzeyen kısım), artı-emeğin bütün ürünü önce kâr bi-

çiminde göründüğü için göze görünmez hale gelir; oysa bu tanımın, gerçekte, bu artı-değerin kendisiyle hiç bir ilişkisi olmayıp yalnızca, kapitalistin, cebe indirdiği artı-değerle bireysel ilişkisini ifade eder. Gerçekte, emekçinin yarattığı artı-değer, gelir ile sermayeye, yani tüketim nesneleri ile, ek üretim araçlarına ayrılır. Ama bir önceki yıldan devrolunan eski değişmeyen sermaye (hasara uğrayan ve böylece *pro tanto* yokolan ve dolayısıyla da yeniden üretilmesi zorunluluğu bulunmayan kısmı dışında –ve yeniden-üretim sürecindeki düzensizlikler sigortaya dahil olur), değer bakımından, yeni eklenen emek tarafından yeniden üretilmez.

Ayrıca, görüyoruz ki, yeni eklenen emeğin bir kısmı, bu yeni eklenen emek, kendisini, yalnızca gelire, ücretlere, kâr ve ranta ayrıştırdığı halde, tüketilen değişmeyen sermayenin yeniden-üretiminde ve yerine konmasında sürekli olarak emilmektedir. Ama iki şey ihmal edilmektedir: [sayfa 744] 1) bu emeğin ürününün değerinin bir kısmı, bu yeni ek emeğin ürünü *olmayıp,* önceden varolan ve tüketilen değişmeyen sermayedir; ürünün, değerin bir kısmının ortaya çıktığı kısım, böylece aynı zamanda, gelire dönüşmemiştir, ama bu değişmeyen sermayenin üretim araçlarını ayni olarak, yerine koyar; 2) değerin, bu yeni eklenen emeğin gerçekten ortaya çıktığı kısım, gelir olarak ayni olarak tüketilmemiştir, ama bir başka alanda değişmeyen sermayeyi yerine koymaktadır; o, burada gelir olarak tüketilebileceği doğal biçime dönüşmektedir, ama gene de bütünüyle yeni eklenen emeğin ürünü değildir.

Yeniden-üretim aynı ölçekte devam ettiği sürece, değişmeyen sermayenin her tüketilen öğesinin, nicelik ve biçim olarak değilse bile, en azından etkinlik bakımından, aynı nitelikte yeni bir tür ile ayni olarak yerine konulması gerekir. Emeğin üretkenliği aynı kaldığı takdirde, bu ayni olarak yerine koyma, değişmeyen sermayenin kendi eski biçim içersinde sahip bulunduğu aynı değeri yerine koyma anlamını taşır. Ama emeğin üretkenliği artmış ise, böylece aynı maddi öğeler daha az emekle yeniden üretilebilir ve ürünün değerinin daha küçük bir kısmı, değişmeyen sermayeyi ayni olarak tamamen yerine koyabilir. Bu fazlalık, şimdi, yeni ek sermaye oluşturmada kullanılabileceği gibi, ürünün daha büyük bir kısmına tüketim nesneleri biçimi verilebilir, ya da artı-emek azaltılabilir. Buna karşılık, emeğin üretkenliğinde bir azalma olduğu takdirde, ürünün daha büyük bir kısmının, eski sermayenin yerine konulmasında kullanılması gerekir, ve artı-ürün azalır.

Kârın, ya da genellikle artı-değerin herhangi bir biçiminin sermayeye tekrar çevrilmesi –tarihsel olarak belirlenmiş ekonomik biçimler bir yana bırakılarak, sırf, yeni üretim araçlarının basit oluşumu olarak düşünüldüğünde- emekçinin, kendi doğrudan geçim araçlarını elde etmek için gerekli-emeğin ötesinde, üretim araçlarının üretim için emek harcadığı durumun hâlâ devam ettiğini gösterir. Kârın sermayeye dönüşmesi zaten, emek fazlalığının bir kısmının, yeni ek üretim aracı oluşturmak üzere kullanılmasından başka bir şey değildir. Bunun, kârın ser-

mayeye dönüşmesi şeklinde yer alması, yalnızca bu fazla emeğe, emekçiden çok, kapitalistin sahip olduğunu belirler. Bu fazla,emeğin, önce gelir olarak göründüğü bir aşamadan geçme zorunda olması (oysa, örneğin, ilkel üretimde, bu, doğrudan doğruya üretim aracı üretimine ayrılmış emek fazlası olarak görünür), yalnızca, bu emeği ya da ürünü, işçi-olmayan bir kimsenin ele geçirdiği anlamına gelir. Bununla birlikte, sermayeye gerçekten dönüşen şey, kâr olarak kâr değildir. Artı-değerin sermayeye dönüşmesi, sırf, artı-değer ve artı-ürünün, kapitalist tarafından gelir olarak bireysel tüketilmediğini gösterir. Ama böylece dönüştürülen şey, gerçekte, değer, maddeleşmiş emek ya da içersinde bu değerin doğrudan doğruya kendisini gösterdiği, ya da, daha önce paraya dönüştükten sonra karşılığında değişildiği üründür. Ve kâr, tekrar sermayeye dönüş-türüldüğünde, artı-değerin bu belirli biçimi ya da kâr, yeni sermayenin [sayfa 745] kaynağını oluşturmazlar. Artı-değer böylece yalnızca bir biçimden bir başkasına değişmiştir. Ama onu sermayeye çeviren şey, bu biçim değişikliği değildir. Şimdi sermaye olarak işlev yapan şey, meta ve onun değeridir. Ne var ki, bu metaın değerinin karşılığının ödenmemiş olması – ve ancak bu şekilde o artı-değer halini almıştır– emeğin maddeleşmesi, değerin kendisi için hiç bir önem taşımaz.

Yanlış anlama, çeşitli biçimlerde dile getirilmiştir. Örneğin, değişmeyen sermayeyi oluşturan metalar, aynı zamanda, ücretleri, kârı ve rantı içerir. Ya da, öte yandan, birisi için gelir olan, bir başkası için sermayedir, dolayısıyla da bunlar, öznel ilişkilerden başka bir şey değildirler. Böylece iplikçinin ipliği değerin kendisi için kârı temsil eden kısmını içerir. Dokumacı, ipliği satın aldığı takdirde, iplikçinin kârını gerçekleştirmekte, ama kendisi için bu iplik, kendi değişmeyen sermayesinin yalnızca bir kısmıdır.

Gelir ile sermaye arasındaki bağıntılarla ilgili olarak, daha önce belirtilen düşüncelerin yanısıra, şunların da dikkate alınması gerekir: Değer açısından, iplik ile birlikte bir öğe olarak, dokumacının sermayesine geçen şey, ipliğin değeridir. Bu değerin kısımlarının ne şekilde, iplikçinin kendisi için sermaye ve gelire, ya da bir başka deyişle ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrıştığı, metaın kendisinin değer belirlenmesi için (ortalama kâr yoluyla değişmeler dışında) hiç bir önemi yoktur. Bunun ardında, hâlâ kâr ya da genellikle artı-değerin, ancak fiyat fazlalığı, karşılıklı atılan kazıklar ya da satış yoluyla kazanç ile elde edilebilecek, metaın değeri üzerinde bir fazlalık olduğu düşüncesi gizlidir. Üretim-fiyatı ya da hatta metaın değeri ödendiği zaman, metaın satıcıya gelir biçiminde görünen değer öğeleri doğal olarak ödenmiş olur. Tekel fiyatları, kuşkusuz, burada, sözkonusu değildir.

Sonra, şöyle söylemek de tamamen doğrudur: metaların değişmeyen sermayeyi oluşturan öğeleri, diğer herhangi bir meta-değer gibi, kendilerini, üretim araçlarının üreticileri ve sahipleri için, ücretlere, kâra ve ranta ayrıştıran değer kısımlarına indirgeyebilirler. Bu, yalnızca, bütün

meta-değerlerin, bir meta içerdiği toplumsal bakımdan gerekli-emeğin ölçüsünden başka bir şey olmadığı olgusunun, kapitalistçe bir ifade biçimidir. Ne var ki, Kitap I'de gösterilmiş olduğu gibi, bu, hiç bir şekilde, bir sermayenin meta-ürününün, ayrı kısımlara ayrılmasına, bunlardan bir tanesinin sırf sermayenin değişmeyen kısmını, bir başkasının değişen kısmını ve bir üçüncüsünün yalnızca artı-değeri temsil etmesine engel değildir.

Storch, şu sözleriyle pek çok kimsenin de fikrini ifade etmiş olmaktadır: "Ulusal geliri oluşturan satılabilir ürünler, ekonomi politikte iki farklı şekilde düşünülmek gerekir: bireyler bakımından değerler olarak, ulus bakımından mallar olarak; çünkü, bir ulusun geliri, bir bireyinki gibi değeriyle değerlendirilmez, yararlılığı ile ya da karşılayabileceği gereksinmelerle değerlendirilir." (*Considerations sur le revenu national,* s.19.) [sayfa 746]

Birincisi, üretim tarzı, değere dayanan ve üstelik de kapitalistçe örgütlenmiş bulunan bir ulusa, sırf ulusal gereksinmelerin karşılanması için çalışan toplu halde bir organ gözüyle bakılması yanlış bir soyutlamadır.

İkincisi, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra, ama hâlâ toplumsal üretimin devamı sırasında, değer belirlenmesi şu anlamda egemen olmaya devam eder ki, emek-zamanının düzenlenmesi, toplumsal emeğin çeşitli üretim grupları arasındaki dağılımı ve ensonu bütün bunları kapsayan defter tutma, her zamankinden daha önemli hale gelir. [sayfa 747]

ELLİNCİ BÖLÜM
REKABETİN YARATTIĞI YANILSAMA

METALARIN değerinin ya da toplam değerleri tarafından belirlenen üretim-fiyatının kendisini şunlara ayrıştırdığı gösterilmişti:

1) Metaın yapısında üretim aracı biçiminde tüketilmiş bulunan, değişmeyen sermayeyi yerine koyan ya da geçmiş emeği temsil eden bir değer kısmı, tek kelimeyle, bu üretim araçlarının, metaların üretim sürecine aktardıkları değer ya da fiyat. Bizim burada sözkonusu ettiğimiz bireysel metalar olmayıp meta-sermaye, yani, sermayenin ürününün, belli bir süre, diyelim bir yıl boyunca kendisini ortaya koyduğu biçimdir; bireysel meta, meta-sermayenin bir öğesini oluşturur ve ayrıca da değeri bakımından kendisini aynı benzer öğelere ayrıştırır.

2) Değişen sermayeye tekabül eden, emekçinin gelirini temsil eden ve onun için ücretlere çevrilmiş bulunan kısım; yani, değerin bu değişken kısmında emekçi bu ücretleri yeniden-üretmiştir; kısacası, metaların üretimi sırasında yukarda sözü edilen değişmeyen kısma eklenen yeni emeğin ödenmiş kısmını temsil eden değer parçası.

3) Artı-değer, yani, üretilen metalarda, ödenmeyen emeği, ya da artı-emeği içeren değer parçası. Değerin bu son parçasının kendisi de gene, aynı zamanda gelirin biçimleri olan bağımsız biçimlere girer: sermaye üzerinden (sermaye olarak sermaye üzerinden faiz ile, işlev yapan sermaye olarak sermaye üzerinden girişim kârı) sağlanan kâr ve, üretim [sayfa 748] sürecine katılan toprak sahibinin talebi olan toprak rantı

biçimleri. Yukardaki 2) ve 3) öğeleri, yani değerin daima, ücretler (hiç kuşkusuz, ancak bu ücretler önce değişen sermaye biçiminden geçtikten sonra) ile, kâr ve rantın gelir biçimlerine bürünen parçası, 1) deki değişmeyen öğeden şu olgu ile ayrılır ki, bundan, değişmeyen kısma, metaların üretim araçlarına eklenen yeni ek emeğin maddeleşmiş olduğu tüm değer somutlaşmıştır. Şimdi, bu değişmeyen kısım dışında bir metaın değerinin, yani, yeni eklenen emeği temsil etmesi bakımından, sürekli olarak kendisini, gelirin üç biçimin oluşturan üç kısma, ücretlere, kâr ve ranta[55] ayrıştırdığını söylemek doğru olur; bunların toplam değer içersinde hangi oranlarda bulundukları, değer büyüklükleri, yukarda geliştirilen çeşitli özgül yasalarca belirlenir. Ama bunun tersini söylemek, yani, ücretlerin değerinin, kâr oranının ve rant oranının, değerin bağımsız öğelerini oluşturduklarını, bunların biçimlerinin, değişmeyen öğe dışında, metaların değerini meydana getirdiğini; başka bir deyişle, bunların, metaların değerini ya da üretim-fiyatını oluşturan öğeler olduklarını söylemek yanlış olur.[56]

Aradaki fark kolayca görülür.

500'lük bir sermayenin ürününün değerinin, $400_s + 100_d + 150_a = 650$ olduğunu; 150_a'nında 75 kâr + 75 ranta bölündüğünü kabul edelim. Gereksiz güçlükleri önceden bir yana itmek için, bunun ortalama bileşimde bir sermaye olduğunu, dolayısıyla da üretim-fiyatı ile değerinin aynı olduğunu da varsayalım; bu çakışma, böyle bir bireysel sermayenin ürününün, toplam sermayenin –kendi büyüklüğüne tekabül eden– bir kısmının ürünü olarak düşünülebilmesi halinde daima gerçekleşir.

Burada, değişen sermaye ile ölçülen ücretler, yatırılan sermayenin %20'sini, toplam sermaye üzerinden hesaplanan artı-değer, %30'unu –yani, %15 kâr ve %15 rantı– oluşturur. Yeni eklenen emeği temsil eden metaın tüm değer öğesi, $100_d + 150_a = 250$'dir. Bunun büyüklüğü, ücretlere, kâr ve ranta bölünmesine bağlı değildir. Bu parçaların birbirleriyle olan oranlarından görüyoruz ki, para olarak diyelim 100 sterlin ile [sayfa

[55] Sermayenin değişmeyen kısmına eklenen değer, ücretlere, kâra ve toprak rantına bölünürken, bunların değerin kısımları olduğunu söylemeye gerek yoktur. Gerçekten de bunları insan, içersinde bu değerin göründüğü doğrudan doğruya üründe, yani belli bir üretim alanında emekçiler ve kapitalistlerin ürettikleri doğrudan doğruya üründe –örneğin, iplik sanayiinde üretilen iplikte- mevcutmuş gibi düşünebilir. Ama aslında, bunlar, bu üründe, hangi bir metada, aynı değere sahip maddi servetin herhangi diğer bir öğesinde olduğundan ne daha az, ne de daha fazla maddeleşmez. Ve pratikte, ücretler, para olarak, yani faiz ve rant gibi, değerin saf ifadeleri içersinde ödenirler. Kapitalist için, ürününün, saf değer ifadesine dönüşmesi gerçekten çok önemlidir; dağılımın kendisinde bu dönüşüm zaten varsayılmıştır. Bu değerlerin, üretiminden doğdukları aynı ürüne, aynı metaya tekrar çevrilmelerinin, ya da emekçinin doğrudan doğruya kendi ürettiği ürünün bir kısmını gerisin geriye satın almasının veya farklı türden başka bir emeğin ürününü almasının, konunun kendisiyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Herr Rodbertus, bu konuda, hiç gereği olmayan bir heyecana kapılıyor.

[56] "Hammaddelerin ve mamul metaların değerini düzenleyen aynı genel kuralın, madenler için de geçerli olduğuna işaret etmek yeterli olacaktır; bunların değerleri ne kâr oranına, ne ücretlerin oranına, ne de madenlere ödenen ranta bağlı olmayıp, madenin elde edilmesi ve piyasaya getirilmesi için gerekli toplam emek miktarına bağlıdır." (Ricardo, *Principles,* Ch. III, s. 77.)

749] ödenen emek-gücü, 250 sterlin tutarındaki para ile temsil edilen bir emek miktarı sağlamış oluyor. Buradan da görüyoruz ki, emekçi, kendisi için harcadığının 1½ katı tutarında artı-emek harcamış bulunuyor. İşgünü = 10 saat ise, 4 saat kendisi için, 6 saat kapitalist için çalışmış oluyor. Böylece, emekçilerin 100 sterlin ile ödenen emeği, 250 sterlinlik bir para-değer ile ifade ediliyor. Bu 250 sterlinlik değer dışında, emekçi ile kapitalist, kapitalist ile toprak sahibi arasında bölünecek bir şey yoktur. Bu, üretim araçlarının değerine, yani 400'e yeni eklenen toplam değerdir. Kendisinde maddeleşen bir emek miktarı ile böylece üretilen ve belirlenen 250'lik bu belirli meta-değer, bir sınır oluşturmakta ve dolayısıyla da, emekçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin, bu değerden gelir biçiminde –ücretler, kâr ve rant biçiminde– çekebilecekleri paylar için de bir sınır koymaktadır.

Aynı organik bileşime sahip olan, yani kullanılan canlı emek-gücü ile, harekete geçirilen değişmeyen sermaye arasındaki oranın aynı olduğu bir sermayenin, 400'lük değişmeyen sermayeyi harekete getiren aynı emek-gücü için 100 sterlin yerine 150 sterlin ödemek durumunda kaldığını kabul edelim. Ve gene varsayalım ki, kâr ile rant, artı-değerden farklı oranlarda pay alsın. 150 sterlinlik değişen sermayenin, 100 sterlinlik sermaye ile aynı miktarda emeği harekete geçirdiğini varsaydığımıza göre, yeni üretilen değer, önceki gibi = 250, toplam ürünün değeri de gene eskisi gibi 650 olur, ama bileşim $400_s + 150_d + 100_a$ olur; ve bu 100_a, diyelim 45 kâr ve 55 ranta ayrılır. Yeni üretilen toplam değerin ücretler, kâr ve rant şeklinde dağılım oranı, şimdi çok farklı olur; bunun gibi, yatırılan toplam sermayenin büyüklüğü, ancak aynı toplam emek miktarını harekete geçirdiği halde farklı olur. Ücretler, yatırılan sermayenin %$27^3/_{11}$, kâr %$8^2/_{11}$ ve rant %10'u tutarında olur; böylece, toplam artı-değer neredeyse %18'in üzerinde olur.

Ücretlerdeki artış sonucu, toplam emeğin ödenmeyen kısmı, farklı olacak ve dolayısıyla da artı-değer de farklı olacaktır. İşgünü 10 saat olursa, emekçi, 6 saat kendisi için ve yalnız 4 saat kapitalist için çalışacaktır. Kâr ile rantın oranları da farklı olacak ve küçülmüş artı-değer, kapitalist ile büyük toprak sahibi arasında farklı oranlarda bölünecektir. En sonu, değişmeyen sermayenin değeri, aynı kalacağı ve yatırılan değişen sermayenin değeri yükseleceği için, küçülen artı-değer, kendisini, daha da küçülmüş bir brüt kâr oranı ile ifade edecektir; burada, brüt kâr oranı ile, toplam artı-değerin, toplam yatırılan sermayeye oranı kastedilmektedir.

Ücretlerin değerinde, kâr oranında ve rant oranındaki değişiklik, bu kısımların birbirleriyle oranlarını düzenleyen yasaların etkisi ne olursa olsun, ancak, yeni üretilen 250'lik meta-değerin koyduğu sınırlar içersinde hareket edebilir. Ancak, rantın, tekel fiyatlarına dayanması halinde bir istisna olabilir. Bu ise yasayı hiç bir şekilde değiştirmez, yalnızca tahlili karmaşık hale getirir. Çünkü, eğer biz, bu durumda yalnız ürünün [sayfa

750] kendisini dikkate alırsak, yalnızca artı-değerin bölünmesi farklı olur. Ama eğer biz, onun, diğer metalar karşısındaki nispi değerini düşünürsek, sırf şu farkı görürüz: artı-değerin kısmı, bunlardan, bu belli metaya aktarılmıştır.

Özetlersek:

Ürünün Değeri	Yeni Değer	Artı-Değer Oranı	Brüt Kâr Oranı
Birinci Durum : $400_s + 100_d + 150_a = 650$	250	%150	%30
İkinci Durum : $400_s + 150_d + 100_a = 650$	250	%$66^2/_3$	%$18^2/_{11}$

Önce, artı-değer, eski miktarın üçte-biri kadar, 150'den 100'e düşmektedir. Kâr oranı, üçte-birden biraz fazla %30'dan %18'e düşmektedir, çünkü, küçülen artı-değerin, artan miktarda toplam yatırılan sermaye üzerinden hesaplanması gerekmektedir. Ama bu, hiç bir zaman, artı-değer oranı ile aynı oranda düşmemektedir. Artı-değer oranı, 150 : 100'den 100 : 150'ye, yani %150'den %$66^2/_3$'e düşmekte, oysa kâr oranı yalnızca 150 : 500'den 100 : 550'ye, ya da %30'dan %$18^2/_{11}$'e düşmektedir. Kâr oranı, demek ki, artı-değer kitlesinden daha büyük, ama artı-değer oranından daha küçük bir oranda düşmektedir. Ayrıca görüyoruz ki, değerde, ürünlerin kitlesi de, yatırılan sermaye, değişen kısmındaki büyüme nedeniyle artmış olduğu halde, aynı emek miktarı kullanıldığı sürece aynı kalmaktadır. Yatırılan sermayedeki bu artış, yeni bir girişimde bulunan kapitalist tarafından gerçekten de çok fazla hissedilir. Ama yeniden-üretim bütünüyle düşünüldüğünde, değişen sermayedeki büyüme, yalnızca, yeni eklenen emek tarafından yaratılan yeni değerin daha büyük bir kısmının, ücretlere çevrilmesi ve dolayısıyla artı-değer ve artı-ürün yerine önce değişen sermayeye çevrilmesi demektir. Ürünün değeri, böylece, bir yandan, 400'lük değişmeyen sermayenin değeri ile, öte yandan yeni eklenen emeğin temsil edildiği 250 sayısı ile sınırlandığı için aynı kalır. Oysa bunların her ikisi de değişmeden eskisi gibi kalır. Bu ürün, kendisi tekrar değişmeyen sermayeye girdiği ölçüde, eskisi gibi, aynı değer büyüklüğünde aynı miktar kullanım-değerini temsil eder; dolayısıyla, değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin aynı kitlesi, aynı değeri korur. Ücretler, eğer, emekçi, kendi emeğinden daha büyük bir pay aldığı için değil de, emeğin üretkenliğindeki azalma nedeniyle, kendi emeğinin daha büyük bir kısmını aldığı için yükselmiş bulunsaydı, durum farklı olurdu. Ama bu miktar emeğin somutlaşacağı ürünlerin kitlesi aynı kalırdı. Bu durumda, ödenen ve ödenmeyen aynı emeğin somutlaşacağı toplam değer azalır ve bu ürünün her kısmı daha fazla emek içereceği için, bu kısımların her birisinin fiyatı yükselirdi. 150 tutarındaki artmış ücretler, eskiden 100 tutarındaki ücretlerden daha fazla bir ürün kitlesini temsil etmezdi; 100 tutarındaki küçülmüş artı-değer,önceki [sayfa 751] ürünün yalnızca 2/3'ünü, yani eskiden 100 ile temsil edilen kullanım-değerleri kitlesinin %$66^2/_3$'ünü temsil ederdi. Bu durumda, bu ürünün kendisine girmesi ölçüsünde değişmeyen sermaye de

pahalılaşırdı. Ne var ki, bu, ücretlerdeki bir artışın sonucu olmaktan çok, ücretlerdeki bir artış, metaların fiyatındaki bir yükselmenin ve aynı emek miktarındaki azalan bir üretkenliğin sonucu olurdu. Burada sanki ücretlerdeki bir artış, ürünleri pahalılaştırıyormuş gibi görünür; oysa bu artış bir neden olmaktan çok, emeğin üretkenliğindeki azalmaya bağlı olarak metaların değerindeki bir değişikliğin sonucudur.

Buna karşılık, öteki bütün koşullar aynı kalıyor, yani kullanılan aynı emek miktarı hâlâ 250 ile temsil ediliyor ise ve kullanılan üretim araçlarının değeri yükseliyor ya da düşüyorsa, aynı miktardaki ürünlerin değeri, aynı büyüklükte yükselir ya da düşer. $450_s + 100_d + 150_a = 700$ bir ürün-değer verir; ama $350_s + 100_d + 150_a$ ise, eski 650'ye karşılık, aynı ürün kitlesi için yalnız 600'lük bir değer verir. Şu halde, aynı miktar emek tarafından harekete getirilen yatırılmış sermaye artar ya da azalırsa,öteki koşullar aynı kalmak üzere, eğer bu yatırılan sermayedeki artış ya da azalma, sermayenin değişmeyen kısmının değerinin büyüklüğündeki bir değişmeden ileri geliyorsa, ürünün değeri yükselir ya da düşer. Tersine, eğer yatırılan sermayedeki artışa, sermayenin değişen kısmının değerinin büyüklüğündeki bir değişme yol açmış ise, emeğin üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılmak üzere, ürünün değeri değişmeden kalır. Değişmeyen sermaye sözkonusu olduğunda, değerindeki azalma, ya da artış, herhangi ters bir hareketle telafi edilmez. Ama değişen sermaye halinde, emeğin üretkenliği aynı kaldığı varsayılmak üzere, değerindeki bir azalma ya da artma, artı-değerin ters yöndeki hareketi ile telafi edilir ve böylece, değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamı, yani emeğin üretim araçlarına yeni katıldığı ve üründe yeni somutlaşan değer aynı kalır.

Yok eğer, değişen sermayenin ya da ücretlerin değerindeki artış ya da azalma, metaların fiyatındaki bir yükselme ya da düşme sonucu olmuşsa, yani bu sermaye yatırımı tarafından kullanılan emeğin üretkenliğindeki bir azalma ya da artma sonucu ise, ürünün değeri bundan etkilenir. Ne var ki, bu durumda, ücretlerdeki yükselme ya da düşme, bir neden değil, bir sonuçtur.

Buna karşılık, yukardaki örnekte değişmeyen sermayenin = 400_s olarak kaldığı kabul edildiğinde, $100_d + 150_a$'dan $150_d + 100_a$'ya değişme, yani değişen sermayedeki artış bu belli sanayi kolundaki, diyelim pamuk iplikçiliğindeki emeğin üretkenliğindeki bir azalmadan değil de, belki de emekçiye besin sağlayan tarımdaki emeğin üretkenliğindeki bir azalma sonucu ise, yani bu besin maddelerinin fiyatlarındaki bir yükselmeden ileri gelmiş ise, ürünün değeri değişmeden kalır. 650'lik değer gene hâlâ aynı miktardaki pamuk ipliği ile temsil edilir.

Yukardaki incelemeden ayrıca şu sonuç da çıkar: Değişmeyen
[sayfa 752] sermayenin harcanmasındaki azalma, eğer ürünleri emekçinin tüketimine giren üretim kollarında yapılan ticaret tasarruflarından vb. ileri geliyor ise, bu, tıpkı kullanılan emeğin kendisinin üretkenliğindeki

doğrudan artış gibi, emekçinin geçim araçlarının ucuzlaması sonucu ücretlerde bir düşmeye, ve dolayısıyla da, artı-değerde bir artmaya yolaçabilir; böylece, bu durumda kâr oranı iki nedenle, yani bir yandan, değişmeyen sermayenin değerinin azalması nedeniyle, öte yandan da artı-değerin artması nedeniyle büyür. Artı-değerin kâra dönüşmesini incelerken, ücretlerin düşmediğini, ama sabit kaldığını varsaymıştık, çünkü orada, biz, artı-değer oranındaki değişmelerden bağımsız olarak, kâr oranındaki dalgalanmaları araştırmak zorundaydık. Ayrıca orada geliştirilen yasalar genel yasalardı ve aynı zamanda, ürünleri emekçinin tüketimine girmeyen sermaye yatırımları için de geçerliydi, ve dolayısıyla, ürünün değerindeki değişmelerin ücretler üzerinde bir etkisi yoktu.

Demek oluyor ki, yeni emeğin üretim araçlarına ya da değişmeyen sermayeye yılda eklediği yeni değerin, çeşitli gelir biçimlerine, ücretlere, kâr ve ranta ayrılması ve ayrışması, değerin kendisinin sınırlarını, bu çeşitli kategoriler arasında dağılacak olan toplam değeri hiç bir şekilde değiştirmez, tıpkı, bu bireysel kısımların karşılıklı oranlarda bir değişikliğin, bunların bu belli toplam değer büyüklüklerini değiştirmemesi gibi. Verilen 100 sayısı, ister 50 + 50, ister 20 + 70 + 10, ister 40 + 30 + 30 şeklinde bölünsün, daima aynı kalır. Ürünün değerinin, bu gelirlere ayrışan kısmı, tıpkı sermayenin değerinin değişmeyen kısmı gibi, metaların değeri ile, yani her durumda, bu metalarda somutlaşan emeğin miktarı ile be-lirlenir. Şu halde, veri olan, önce, metaların, ücretler, kâr ve rant arasında bölünecek olan değer büyüklüğüdür; başka bir deyişle, bu metaların değer kısımlarının toplamının mutlak sınırıdır. Sonra, bireysel kategorilerin kendilerini ilgilendirdiği kadarıyla, bunların ortalamaları ve belirleyici sınırları da gene aynı şekilde veridir. Ücretler, bu sınırlamada temel oluş-tururlar. Bunlar bir yandan doğal bir yasayla düzenlenirler; alt sınırları, emekçinin, kendi emek-gücünün korunması ve yeniden-üretimi için gerekli fiziksel asgari geçim araçlarıyla, yani belirli bir meta miktarıyla be-lirlenir. Bu metaların değeri, yeniden-üretimleri için gerekli emek-zamanı ile belirlenir; ve dolayısıyla da, üretim araçlarına yeni eklenen emek kısmı ile, ya da bu zorunlu geçim araçlarının değerinin eşdeğerini üretmek ve yeniden üretmek için emekçiye gerekli olan her işgünü parçası ile belirlenir. Örneğin, eğer onun ortalama günlük geçim araçlarının değeri = 6 saat ortalama emek ise, her gün kendisi için ortalama altı saat çalış-ması gerekir. Onun emek-gücünün gerçek değeri, bu fiziksel asgariden sapma gösterir; iklime ve toplumsal gelişme düzeyine bağlı olarak farklı-laşır; yalnız fiziksel değil, aynı zamanda, ikinci bir [sayfa 753] doğa haline ge-len, tarihsel olarak gelişmiş toplumsal gereksinmelere de bağlıdır. Ne var ki her ülkede, belli bir zamanda bu düzenleyici ortalama ücret, veri olan bir büyüklüktür. Öteki bütün gelir-

lerin değerinin böylece bir sınırı vardır. Bu, daima, içersinde toplam emek-gücünün (ele alınan durumda bu, ortalama işgünü ile aynıdır, çünkü toplam toplumsal emek tarafından harekete geçirilen toplam emek miktarını içerir) somutlaştığı değer, *eksi,* işgününün ücretlerde somutlaşan kısmına eşittir. Bunun için de sınırı, içersinde karşılığı ödenmeyen emeğin ifade edildiği değerin sınırı ile, yani bu ödenmeyen-emeğin miktarı ile belirlenir. İşgününün, emekçinin, ücretlerinin değerini yeniden üretmek için gereken kısmı, en son sınırını, ücretlerin fiziksel asgarisinde bulduğu halde, işgününün içersinde artı-emeğin somutlaştığı öteki kısmı, ve dolayısıyla, artı-değeri temsil eden değer parçası, işgününün fiziksel azamisinde, yani emekçinin genellikle faal olabildiği ve kendi emek-gücünü hâlâ koruduğu ve yeniden ürettiği toplam günlük emek-zamanında kendi sınırını bulur. Biz, burada, her yıl yeni eklenen toplam emeği ifade eden değerin dağılımı ile ilgili olduğumuz için, işgününe burada değişmeyen bir büyüklük olarak bakılabilir ve böyle varsayılmıştır, fiziksel azamisinden göstereceği sapmanın bir önemi yoktur. Değerin, artı-değeri oluşturan ve kendisini kâr ile toprak rantına ayrıştıran kısmının mutlak sınırı böylece bir veridir. Ve bu, işgününün ödenen kısmının ödenmeyen kısmı üzerindeki fazlalığı ile, yani toplam ürünün değerinin içersinde bu artı-emeğin bulunduğu kısmı ile belirlenir. Eğer biz, böyle sınırlanan ve yatırılan top-lam sermaye üzerinden hesaplanan artı-değere, daha önce de yaptığım gibi, kâr diyecek olursak, bu kâr, mutlak değeri bakımından, artı-değere eşittir ve dolayısıyla da sınırları tıpkı onun gibi bir yasayla belirlenir. Oysa, kâr oranının düzeyi de, gene metaların değeri ile belirlenen belirli sınırlar içersinde tutulan bir büyüklüktür. Bu sınır, toplam artı-değerin, üretime yatırılan toplam toplumsal sermaye olan oranıdır. Eğer bu sermaye = 500 (milyon diyelim) ve artı-değer = 100 ise, kâr oranının mutlak sı-nırı %20'dir. Toplumsal kârın, bu orana uygun olarak, çeşitli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayeler arasında dağılımı, metaların değe- rinden farklılık gösteren ve ortalama piyasa-fiyatlarının gerçek düzenleyicisi olan üretim-fiyatlarını yaratır. Ama bu sapma, ne fiyatların değerler tarafından belirlenmesini, ne de normal kâr sınırlarını ortadan kaldırır. Metaın değeri, üretiminde tüketilen sermaye ile, içerdiği artı-değerin toplamına eşit olacağı yerde, bu metaın üretim-fiyatı, şimdi, üretiminde tüketilen sermaye s ile, genel kâr oranı sonucu payına düşen artı-değerin toplamına eşittir; örneğin, hem tüketilen ve hem de yalnızca kullanılan sermaye hesaba katılarak, üretimine yatırılan sermaye üzerinden %20'dir. Ne var ki, bu %20 ek miktarın kendisi de, toplam toplumsal ser-maye tarafından yaratılan artı-değer ve onun bu sermayenin değerine oranı ile belirlenir; ve işte bu nedenle, 10 ya da 100 değil %20'dir. Değerlerin, üretim-fiyatlarına dönüşmesi, demek ki, [sayfa 754] kâr üzerindeki sı-nırları kaldırmamakta, yalnızca, toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli belirli sermayeler arasındaki dağılımını değiştirmektedir, yani kârın bu ser-

mayeler arasında, toplumsal sermayenin değeri içersindeki oranlarına uygun olarak tek biçimde dağılmasını sağlamaktadır. Piyasa-fiyatları, bu düzenleyici üretim-fiyatlarının üzerine yükselir ve altına düşer, ama bu dalgalanmalar birbirlerini karşılıklı olarak dengeler. Uzun bir döneme ait fiyat listeleri incelenir ve, metaların gerçek değerlerinde, emeğin üretkenliğindeki değişiklikler sonucu ortaya çıkan dalgalanmalar ile, üretim sürecinin, doğal ya da toplumsal olaylarla geçirdiği sarsıntılar dikkate alınmayacak olursa, önce sapmaların nispeten dar sınırları ve sonra da bunların karşılıklı olarak birbirlerini dengelemedeki düzen karşısında insan şaşkınlığa düşer. Quetelet'in* toplumsal görüngüler konusunda işaret ettiği, düzenleyici ortalamalarla ilgili aynı egemenlik burada da görülecektir. Metaların değerlerinin, üretim-fiyatlarına eşitlenmesi herhangi bir engelle karşılaşmayacak olursa, rant kendisini farklılık rantına ayrıştırır, yani düzenleyici üretim-fiyatları tarafından bir kısım kapitalistlere verilmesi gereken, ama şimdi toprak sahibi tarafından elkonulan artı-değerin eşitlenmesi ile sınırlandırılmıştır. Demek ki, burada, rant, üretim-fiyatlarının genel kâr oranıyla düzenlenmesinin neden olduğu bireysel kâr oranlarındaki sapmalarda kendi belirli değer sınırını bulur. Eğer büyük toprak mülkiyeti, metaların değerlerinin, üretim-fiyatlarına eşitlenmesini engeller ve mutlak ranta elkoyacak olursa, bu mutlak rant, tarımsal ürünlerin değerinin, üretim-fiyatları üzerindeki fazlalığı ile, yani bu ürünlerin içerdiği ve genel kâr oranı ile kapitalistlere sağlanan kâr oranı üzerindeki artı-değer fazlalığı ile sınırlıdır. Demek ki, bu fark, rantın sınırını oluşturur ve önceki gibi, metaların içerdiği belirli artı-değerin yalnızca belirli bir kısmıdır.

En sonu, eğer artı-değerin ortalama kâr halinde eşitlenmesi, çeşitli üretim alanlarında, yapay ya da doğal tekeller şeklinde ve özellikle toprak mülkiyetinde tekel şeklinde engellerle karşılaşır ve bu tekel sonucu, üretim-fiyatı ve metaların değerinin üzerine yükselen bir tekel fiyatı oluşursa, metaların değeri tarafından konulan sınırlar böylece ortadan kalkmış olmaz. Belirli metaların tekel fiyatı, yalnızca, diğer meta üreticilerinin kârlarının bir kısmını, tekel fiyatına sahip metalara aktarmış olur. Artı-değerin çeşitli üretim alanları arasındaki dağılımında dolaylı bir yerel dengesizlik ortaya çıkar, ama bu durum, bu artı-değerin sınırını değiştir-mez. Tekel fiyatına sahip metaın, emekçinin gerekli tüketimine girmesi halinde, işçinin, emek-gücünün değerini eskisi gibi aldığı varsayılırsa, bu ücreti artırarak artı-değeri küçültmüş olur. Ücretleri emek-gücünün [sayfa 755] değerinin altına düşürebilir, ama bu, ancak, ücretlerin, kendi fiziksel asgarisinin sınırlarını aşması ölçüsünde olur. Bu durumda

* Adolphe Quetelet (1796,-1874), Belçika'lı matematikçi. İlgi alanı içine istatistik yöntemlerini toplumsal görüngülere uygulamakta giriyordu. Bu konudaki yapıtı, *On Man and the Development of his Faculties,* ilk kez 1835'de basıldı ve zamanında bayağı ün kazandı. Marx'ın, birkaç yerdeki kısa değinmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Quetelet'e karşı tavrı oldukça ilginç ve karakteristiktir. Quetelet, düzenliliklerin toplumsal görüngülerde anlamlı ama özellikle belirleyici olmadığını göstermek istemiştir. -*Ed*.

tekel fiyatı, gerçek ücretlerden (yani emekçinin aynı emek miktarı için aldığı kullanım-değerleri kitlesi) ve öteki kapitalistlerin kârından yapılan bir indirimle ödenebilir. Tekel fiyatının, hangi sınırlar içersinde metaların normal fiyat düzenlemesini etkileyebileceği sağlam bir biçimde saptanabilir ve doğru olarak hesaplanabilir.

Metaların yeni eklenen değerin bölünmesinin, ve genellikle, değerin gelire ayrışabilmesinin, belirli ve düzenleyici sınırlarının, gerekli-emek ile artı-emek, ücretler ile artı-değer arasındaki oranda bulması gibi, artı-değerin kendisinin, kâr ve toprak rantına bölünmesi de, kendi sınırlarını, kâr oranının eşitlenmesini düzenleyen yasalarda bulur. Faiz ve girişim kârına bölünme bakımından, ortalama kârın kendisi, bir arada her ikisi için de sınır oluşturur. Bunların kendi aralarında ikiye bölünebilecekleri, ve ancak bu şekilde bulunabilecekleri, belli bir değer büyüklüğünü sağlar. Bu bölünmenin kesin oranı burada raslantıya bağlıdır, yani sırf rekabet koşullarıyla belirlenen bir orandır. Diğer durumlarda, arz ile talep arasındaki dengelenme, piyasa-fiyatlarının, düzenleyici ortalama fiyatlardan gösterdiği sapmaların yok edilmesine, yani rekabetin etkisinin ortadan kalkmasına eşdeğer olduğu halde, burada o, yalnızca biricik belirleyicidir. Ama niçin? Çünkü, aynı üretim etmeni, sermaye, kendi artı-değer payını, aynı üretim etmeninin iki sahibi arasında bölüştürmek zorundadır. Ne var ki burada, ortalama kârın bölünmesi için kesin ve düzenli bir sınır bulunmaması olgusu, meta-değerin bir parçası olarak sınırını ortadan kaldırmaz; tıpkı, belli bir iş yapan iki ortağın, çeşitli dış koşullar nedeniyle kârlarını eşit olmayan biçimde bölüşmelerinin, bu kârın sınırlarını herhangi bir şekilde etkileyemeyeceği gibi.

Şu halde, meta-değerin, yeni emeğin üretim araçlarının değerine eklediği kısmında somutlaşan parçası, gelir şeklinde birbirinden bağımsız biçimlere giren çeşitli kısımlara ayrılmakla birlikte, ücretlerin, kârın ve rantın, şimdi, bunlar bir araya geldiğinde ya da hep birlikte alındıklarında, metaların kendilerinin, düzenleyici fiyatlarının (doğal fiyat, *prix necessaire*) kaynağı olan, oluşturucu öğeler olarak düşünülmesi için herhangi bir neden yoktur; dolayısıyla, yukardaki üç kısma bölen ilk birim, değerin değişmeyen kısmı düşüldükten sonra meta-değer olmayıp, tersine, bu üç kısmın herbirinin fiyatı önce birbirinden bağımsız olarak belirlenir ve sonra da metaların fiyatı, bu üç bağımsız büyüklük bir araya toplanarak ortaya çıkmış olur. Gerçekte meta-değer, ücretlerin, kârın ve rantın, –bunların nispi büyüklükleri ne olursa olsun– toplam değerlerini gösteren miktardan önce de vardır. Yukardaki yanlış anlayışta, ücretler, kâr ve rant, üç bağımsız değer büyüklükleridir ve toplam büyüklükleri, meta-değerin büyüklüğünü oluşturur, sınırlar ve belirler.

İlk bakışta bellidir ki, ücretler, kâr ve rant, eğer metaların fiyatını oluştursalardı, aynı şey meta-değerin değişen sermaye ile artı-değerin [sayfa 756] somutlaştığı kısmında olduğu kadar, değişmeyen kısmı için de geçerli olurdu. Dolayısıyla, bu değişmeyen kısım burada hiç dikkate

alınmayabilirdi, çünkü, bu kısmı oluşturan metaların değeri de aynı şekilde kendisini, ücretler, kâr ve rantın değerlerinin toplamına ayrıştırırdı. Bu anlayış, daha önce de belirtildiği gibi bu haliyle, böyle bir değişmeyen değer kısmının kendi varlığını bile yadsımış oluyor.

Üstelik, böylece, değer de bütün anlamını yitirmiş oluyor. Yalnızca geriye, emek-gücü, sermaye ve toprak sahibine, belli bir miktar para ödendiği anlamına gelen bir fiyat kavramı kalıyor. Ama para nedir? Para bir nesne değil, değerin belli bir biçimidir ve dolayısıyla da değer, gene öngörülmüş oluyor. Diyelim ki, bu üretim öğeleri için, belli bir miktar altın ya da gümüş ödensin, ya da zihnen bunlara eşitlensin. Ama altın ve gümüşün (ve aydınlanmış iktisatçılar bu buluştan gurur duyarlar) kendisi, öteki bütün metalar gibi birer metadırlar. Bu nedenle de, altın ile gümüşün fiyatı da, bunlar gibi, ücretler, kâr ve rant ile belirlenir. İşte bu yüzden, ücretler ile kâr ve rantı, belli bir miktar altın ile gümüşe eşitleyerek belirleyemeyiz, çünkü eşdeğerleri olarak değerlendirme yapacağımız bu altın ile gümüşün, önce, altın ve gümüşten bağımsız olarak, yani değeri, yukardaki üç etmenin ürünü olan herhangi bir metaın değerinden bağımsız olarak, bunlar tarafından belirlenmeleri gerekir. Şu halde, ücretler ile kâr ve rantın değeri, belli bir miktar altın ve gümüşe eşdeğer olmalarından ibarettir demek, yalnızca bunların belli bir miktar ücretle, kâra ve ranta eşit olduklarını söylemek demektir.

Önce ücretleri alalım. Çünkü, soruna bu açıdan bile bakılsa, emeğin çıkış noktası yapılması gerekliliği vardır. Bu durumda, ücretlerin düzenleyici fiyatı, çevresinde, piyasa-fiyatlarının dalgalandığı bu fiyat nasıl belirlenecektir?

Diyelim ki bu fiyat, emek-gücünün arz ve talebi ile belirlenmektedir. Ama bu ne tür bir emek-gücü talebidir? Bu, sermaye tarafından yapılan bir taleptir. Böylece, emeğe olan talep, sermaye arzı ile aynı şey oluyor. Sermaye arzından sözedebilmek için, her şeyden önce sermayenin ne olduğunu bilmemiz gerekir. Sermaye neden ibarettir? En basit yönüyle alınırsa, para ve metalardan ibarettir. Ama para, yalnızca bir meta-biçimidir. Öyleyse sermaye metalardan ibarettir. Oysa, metaların değeri, varsayımımıza göre, her şeyden önce, metaları üreten emeğin fiyatıyla, ücretlerle belirlenir. Ücretler, burada, bir önkoşul olarak kabul edilmiştir ve metaların fiyatını oluşturan bir öğe olarak kabul edilmiştir. Bu fiyatın, öyleyse, mevcut emeğin sermayeye oranı ile belirlenmesi gerekiyor demektir. Sermayenin fiyatının kendisi, onu oluşturan metaların fiyatına eşittir. Sermayenin emeğe olan talebi, sermayenin arzına eşittir. Ve, sermayenin arzı, belli fiyatta bir metalar kitlesinin arzına eşit olup, bu fiyat önce emeğin arzı ile düzenlenir ve emeğin fiyatı ise, metafiyatın emeği karşılığı emekçiye verilen değişen sermayeyi oluşturan kısmına eşittir; bu değişen sermayeyi oluşturan metaların fiyatı ise, gene, başlıca, [sayfa 757] emeğin fiyatı ile belirlenir; çünkü bu, ücretlerin fiyatları, kâr ve rantla belirlenmektedir. Ücretleri belirlemek için, bu nedenle biz,

sermayeyi çıkış noktası olarak alamayız, çünkü sermayenin kendisinin değeri kısmen ücretler ile belirlenmektedir.

Üstelik, rekabeti bu işin içersine karıştırmak hiç bir şeyi çözümlemez. Rekabet, emeğin piyasa-fiyatını yükseltir ya da düşürür. Ama emeğin arzı ile talebinin dengede olduğunu varsayalım. O zaman ücretler nasıl belirlenecektir? Rekabet ile. Ama daha şimdi, rekabetin belirleyici bir etmen olmaktan çıktığını, etkisinin, karşılıklı iki zıt güç arasındaki denge nedeniyle ortadan kalktığını kabul etmiştik. Gerçekte bizim bulmak istediğimiz, ücretlerin doğal fiyatı, yani rekabet tarafından düzenlenen emek fiyatı değil, tersine, rekabeti düzenleyen emek fiyatıdır.

Geriye, yalnızca, emeğin zorunlu (*necessary*) fiyatının, emekçinin gerekli (*necessary*) geçim araçları ile belirlenmesi kalıyor. Ama bu geçim araçları da, bir fiyatı olan metalardır. Bu nedenle, emeğin fiyatı, gerekli geçim araçlarıyla, geçim araçlarının fiyatı da, öteki bütün metalar gibi birincil olarak, emeğin fiyatı ile belirlenir. Şu halde, geçim araçlarının fiyatı ile belirlenen emeğin fiyatı, emeğin fiyatı ile belirlenir. Emeğin fiyatı, kendisi ile belirlenir. Başka bir deyişle, biz emeğin fiyatının nasıl belirlendiğini bilmiyoruz. Öyleyse emeğin genel bir fiyatı vardır, çünkü o, bir meta olarak kabul edilmiştir. Bunun için, emeğin fiyatından sözedebilmek için, önce bizim genel olarak fiyatın ne olduğunu bilmemiz gerekir. Ama biz, bu şekilde, genel olarak fiyatın ne olduğunu hiç bir zaman öğrenemeyiz.

Gene de biz, emeğin zorunlu fiyatının bu uygun biçimde belirlendiğini varsayalım. Bu sefer de, ortalama kâr, metaların fiyatında ikinci öğeyi oluşturan, normal koşullar altında her sermayenin kârı nasıl belirlenecek? Ortalama kârın, ortalama kâr oranı ile belirlenmesi gerekir, ama bu oran nasıl belirlenecek? Kapitalistler arasındaki rekabet ile mi? Ama rekabet de zaten kârın varlığını öngörüyor. Rekabet, çeşitli kâr oranlarını, ve dolayısıyla –aynı ya da farklı üretim alanlarında– çeşitli kârları öngörüyor. Rekabet, ancak, metaların fiyatlarını etkilediği ölçüde kâr oranını etkileyebilir. O, ancak, aynı üretim alanındaki üreticileri, metalarını aynı fiyata satmaya, farklı üretim alanlarında metalarını, aynı kârı getirecek fiyatlara, ücretler tarafından zaten kısmen belirlenmiş bulunan meta-fiyatlarına, aynı oranda yapılan eklerle satmaya zorlar. Demek ki, rekabet, ancak, kâr oranındaki eşitsizlikleri eşitleyebilir. Eşit olmayan kâr oranlarının eşitlenmesi için kârın, metaların fiyatında, bir öğe olarak varolması gerekir. Rekabet bunu yaratamaz. Düzeyini düşürür ya da yükseltir, ama eşitlenmeye ulaşıldığı anda kurulmuş bulunan bu düzeyi yaratmaz. Ve biz, zorunlu bir kâr oranından sözettiğimiz zaman, bilmek istediğimiz şey, yalnızca, rekabet hareketlerinden bağımsız kâr oranıdır, ve bu kâr oranı rekabetin kendisini düzenler. Rakip kapitalistler arasında bir kuvvet dengesi olduğu zaman, ortalama, kâr oranı da kurulmuş [sayfa 758] olur. Rekabet bu dengeyi kurabilir, ama bu denge ile kendisini gösteren kâr oranını kuramaz. Bu denge kurulduğunda genel kâr oranı

şimdi niçin %10, %20 ya da %100'dür? Rekabet nedeniyle mi'? Hayır tersine, rekabet, %10, 20 ya da %100'den sapmaları yaratan nedenleri ortadan kaldırmıştır. Her sermayenin kendi büyüklüğü ile orantılı olarak aynı kârı sağlayacağı bir meta-fiyatı meydana getirmiştir. Bununla birlikte, bu kârın büyüklüğü, rekabetten bağımsızdır. Rekabet yalnızca, tekrar tekrar bütün sapmaları bu büyüklüğe indirger. Bir kimse bir başkası ile rekabet eder ve rekabet onu, metalarım, ötekiyle aynı fiyata satmaya zorlar. Ama niçin bu fiyat, 10, 20 ya da 100'dür?

Şu halde geriye, yalnızca, kâr oranının ve dolayısıyla kârın, açıklanamaz bir biçimde, bu noktaya kadar ücretlerle belirlenen, metaların fiyatlarına eklenen belirli bir fazlalığı olgusunu ilan etmek kalıyor. Rekabetin bize anlattığı tek şey, bu kâr oranının, veri olan bir büyüklük olması gerektiğidir. Ama biz, bunu, daha önceden, genel kâr oranı ve kârın "zorunlu fiyatını ele aldığımız zaman da biliyorduk.

Toprak rantı konusunda da, saçma işi yeni baştan yinelemeye çalışmanın hiç bir gereği yoktur. Bunu yapmadan, insan azçok tutarlı bir ele alışla, rekabetin, kâr ile rantı sırf, metaların fiyatına, birincil olarak ücretlerle belirlenen bir fiyata, anlaşılmaz yasalar ile eklenen belirli bir fazlalık olarak göstereceği sonucuna varabilir. Kısacası, rekabet, iktisatçıların bütün anlamsız düşüncelerini açıklamak sorumluluğunu yüklenmek zorunda kalıyor, oysa aslında, rekabeti açıklamak zorunda olanlar bu iktisatçıların kendileridir.

Şimdi, burada, kâr ile rantın dolaşımdan doğduğu, yani satıştan ileri gelen fiyat öğeleri olduğu hayali bir yana bırakılırsa, –çünkü dolaşım, önceden almadığı bir şeyi hiç bir zaman geri veremez– sonuç yalnızca şuna indirgenmiş olur:

Ücretlerde belirlenen metaın fiyatının = 100 olduğunu, ücretler üzerinden kâr oranının %10 ve rantın %15 olduğunu kabul edelim. Bu durumda, ücretler, kâr ve rantın toplamı ile belirlenen meta-fiyatı = 125 olur. Bu ek 25, metaın satışından doğmuş olamaz. Çünkü, birbirine meta satan herkes, ücret olarak 100'e malolan şeyi 125'e satmaktadır; bu, hepsinin de malını 100'e satması ile aynı şeydir. Şu halde, bu işlemin, dolaşım sürecinin dışında incelenmesi gerekir.

Eğer şimdi 125'e malolan metaın kendisini üç kişi paylaşsa – kapitalist önce metaı 125'e satsa ve 100 emekçiye ödese, 10 kendisi alsa ve15 de toprak sahibine verse, durumda herhangi bir değişiklik olmaz– emekçi değerin ve ürünün $^4/_5$ = 100'ünü alır. Kapitalist, değerin ve ürünün $^2/_{25}$'ini ve toprak sahibi de $^3/_{25}$'ünü alır. Kapitalist 100 yerine 125'e sat-tığına göre, emekçiye emeğinin somutlaştığı ürünün yalnız $^4/_5$'ünü verir. Şu halde, işçiye 80 verse ve 20 alıkoysa –bunun 8'i kendisine, 12'si toprak sahibine düşer– durum gene aynı olurdu. Bu durumda, metaı, değeri üzerinden satmış olurdu, çünkü gerçekte, fiyata yapılan ekler,[sayfa 759] metaın değerinden bağımsız artışları temsil eder ve bu değer, yukar-daki varsayıma göre, ücretlerin değeri ile belirlenir. Bu,

dolaşık bir yoldan şunu söylemek demektir: bu anlayışa göre, “ücretler” deyimi, burada 100, ürünün değeri demektir, yani kendisinde bu belli miktarda emeğin temsil edildiği bir miktar para demektir; ne var ki, bu değerin kendisi de, gerçek ücretten farklıdır ve dolayısıyla geriye bir fazlalık bırakır. Ama burada fazlalık, fiyata nominal bir ek ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla da, ücretler eğer 100 yerine 110’a eşit olsaydı, kârın = 11 ve toprak-rantının = 16½ olması gerekir ve metaın fiyatı da = 137½ olurdu. Böylece oranlar değişmeden kalırdı. Ama bölünme, daima, ücretlere, belirli yüzdelerde nominal bir ekleme yapılarak sağlandığı için, fiyat, ücretlerle yükselir ve düşer. Ücretler burada önce metaın değerine eşitlenmiş, sonra tekrar ondan ayrılmıştır. Aslında bu, dolambaçlı ve anlamsız bir yoldan şunu söylemeye varır: metaların değeri, içerdiği emek miktarı ile belirlenir, oysa ücretlerin değeri, gerekli geçim araçlarının fiyatı ile belirlenir ve üc-retlerin üzerindeki değer fazlası da kâr ve rantı oluşturur.

Üretimlerinde kullanılan üretim araçlarının değerini düştükten sonra, metaların değerinin parçalara ayrılması; üretilen metalara katılmış bulunan emek miktarı ile belirlenen bu belli değer kitlelerinin, bağımsız ve birbirleriyle bağlantısız gelir biçimlerine giren üç öğeye, ücretlere, kâra ve ranta ayrılması – işte bu parçalara bölünme işlemi, kapitalist üretimin yüzeyinde çarpık bir biçimde kendisini gösterdiği gibi, dolayısıyla da, bu üretim tarzını yürüten ve onun tutsağı olanların kafalarında da aynı şekilde yansır.

Bir metaın toplam değerinin = 300 olduğunu ve bunun 200'ünün, üretiminde tüketilen, üretim araçlarının değeri ya da değişmeyen sermayenin öğeleri olduğunu kabul edelim. Böylece geriye, üretim süreci sırasında metaya yeni eklenen değer olarak 100 kalır. Bu 100 tutarındaki yeni değer, üç gelir biçimi altında bölüşülecek olan şeyin hepsidir. Ücretlere = x, kâra = y ve ranta = z dersek, x + y + z, örneğimizde daima = 100 olacaktır. Ama sanayicilere, tüccarlara, bankerlere ve bir de kaba iktisatçılara bu tamamen farklı görünür. Bunlar için, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri düşüldükten sonra, metaın değeri veri olan = 100 değildir ve sonra da bu 100, x, y ve z’ye bölünmektedir. Metaın fiyatı, düpedüz, ücretlerin değeri ile, kârın değeri ve rantın değerinden oluşmakta ve bu değerler, hem metaın ve hem de birbirlerinin değerlerinden bağımsız olarak belirlenmekte, x, y ve z’nin herbiri veri ve bağımsız belirlenmekte, ve ancak, 100’den küçük ya da büyük olabilecek bu büyüklüklerin toplamından, bu değer öğelerini biraraya toplayarak, metaın değeri elde olunmaktadır. Bu *quid pro quo* kaçınılmazdır, çünkü:

Birinci olarak: Metaın değerini oluşturan üç öğe, birbiriyle ilişkisi bakımından bağımsız gelirler olarak görünür ve böylece, birbiriyle hiç benzerlikleri olmayan üç üretim etmenine, emeğe, sermayeye ve toprağa bağlanırlar ve dolayısıyla da bunlardan doğuyormuş gibi görünürler. [sayfa 760] Emek-gücü, sermaye ve toprak sahipliği, metaların, bunların

sahiplerinin payına düşen çeşitli değer öğelerinin nedenleridir, ve dolayısıyla, kendilerini bunlar için gelire dönüştürmüşlerdir. Ne var ki, değer, gelire dönüşmekten doğmaz; değerin gelire çevrilebilmesinden önce, bu biçimi alabilmesinden önce, varolması gerekir. Bunun tersinin doğru olduğu yanılsaması, bu üç öğenin birbirleriyle bağıntısı bakımından nispi büyüklüklerinin farklı yasalara göre belirlendiği ve bunların, metaların kendi değerleriyle bağlantılarının ve bu değerlerle sınırlandırılmalarının kendilerini yüzeyde hiç açığa vurmamalarıyla desteklenmektedir.

İkinci olarak : Ücretlerde genel bir yükselme ya da düşmenin, genel kâr oranında zıt yönde bir harekete yolaçarak –diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla– o üretim alanındaki sermayenin ortalama bileşimine bağlı olarak, çeşitli metaların üretim-fiyatlarını değiştirdiğini, yani bazılarını yükselttiğini ve bazılarını da düşürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Şu halde, deneyim burada gösteriyor ki, hiç değilse bazı üretim alanlarında, bir metaın ortalama fiyatı, ücretler yükseldiği için yükselmekte, düştüğü için düşmektedir. Ama bu "deneyim", ücretlerden bağımsız olan meta değerinin gizlice bu değişmeleri düzenlediğini göstermemektedir. Bununla birlikte, eğer ücretlerdeki yükselme yerel ise ve yalnız belli bir üretim alanında özel koşulların sonucu olarak yer almış ise, bu metaların fiyatlarında buna tekabül eden nominal bir yükselme olabilir. Bir tür metaın nispi değerindeki, ücretlerin aynı kaldığı diğer türlere göre görülen bu yükselme, bu durumda yalnızca artı-değerin çeşitli üretim alanları arasında tekdüze dağılımında yerel olarak görülen bu bozukluğa karşı bir tepki, özel kâr oranlarının, genel kâr oranına eşitlenmesinin bir aracıdır. "Deneyim" bu durumda da gene ücretlerin, fiyatı belirlediğini göstermektedir. Böylece, bu her iki durumda da deneyim, ücretlerin, meta-fiyatlarını belirlediğini göstermektedir. Ama "deneyim", bu iç bağıntının gizli nedenini göstermemektedir. Üstelik: emeğin ortalama fiyatı, yani emek-gücünün değeri, gerekli geçim araçlarının üretim-fiyatı ile belirlenir. Bu ikincisi yükselir ya da düşerse, ilki de buna bağlı olarak yükselir ya da düşer. Böylece, deneyim, gene, ücretler ile metaların fiyatları arasında bir bağın varlığını göstermektedir. Ne var ki, bazan neden, sonuç, sonuç da neden gibi görünebilir; tıpkı piyasa-fiyatı hareketlerinde, gönenç dönemlerinde ücretlerin kendi ortalamasının üzerine yükselmesinin, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlarının üzerine yükselmesine ve ardından da ücretlerin, kendi ortalamasının altına düşmesinin, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlarının altına düşmesine tekabül etmesi gibi. Üretim-fiyatlarının, metaların değerlerine tabi olmalarına, piyasa-fiyatlarının dolanan hareketleri dışında, ücretler yükseldiğinde, kâr oranının düşmesi, ücretler düştüğünde, kâr oranının yükselmesi deneyiminin daima *prima facie* tekabül etmesi gerekirdi. Ama görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı, ücret hareketlerinden bağımsız olarak, değişmeyen sermayenin değerindeki hareketlerle belirlenebilir; şu halde, ücretler ile kâr oranı, [sayfa 761] ters yönde hareket edecek yerde, aynı yönde hareket edebilir, birlikte

yükselir ya da düşebilir. Artı-değer oranı kâr oranı ile doğrudan çakışır olsaydı, bu olanaksız bir şey olurdu, Bunun gibi, ücretler, geçim araçlarının fiyatlarındaki artma nedeniyle yükselse bile, kâr oranı, emeğin yoğunluğundaki artış ya da işgünündeki uzama nedeniyle aynı kalabilir ya da hatta yükselebilir. İşte bütün bu deneyimler, değer öğelerinin bağımsız ve çarpıtılmış biçimlerinin yarattığı yanılsamayı, yani ya ücretlerin tek başına, ya da ücretler ile kârın bir arada metaların değerlerini belirledikleri yanılsamasını desteklemektedir. Bir kez böyle bir yanılsama, ücretler bakımından ortaya çıktı mı, bir kez, emeğin fiyatı ile, emeğin yarattığı değer çakışır gibi görünürse aynı şey otomatik olarak kâr ve ranta da uygulanır. Bunların fiyatının, yani bunların para-ifadelerinin artık, emekten ve emeğin yarattığı değerden bağımsız olarak saptanması zorunlu hale gelmiş olur.

Üçüncü olarak: Diyelim ki, doğrudan deneyimlere göre, bir metaın değerleri ya da –yalnızca bu değerlerden bağımsızmış gibi görünen– üretim-fiyatları, piyasa-fiyatındaki sürekli dalgalanmaların devamlı telafisi yoluyla düzenleyici ortalama fiyatlar şeklinde egemen olmak yerine, metaın piyasa-fiyatlarıyla daima çakışsın. Ayrıca, gene diyelim ki, yeniden-üretim, daima aynı değişmeyen koşullar altında yapılsın, yani emeğin üretkenliği, sermayenin bütün öğelerinde aynı kalsın. En sonu, diyelim ki, meta-ürünün, yeni bir emek miktarının –yani yeni üretilen bir değerin– üretim araçlarının değerine eklenmesiyle oluşan değer öğesi, daima değişmeyen oranlarda, ücretlere, kâr ve ranta bölünsün ve böylece, fiilen ödenen ücret daima doğrudan doğruya, emek-gücünün değeri ile; fiilen gerekleşen kâr, toplam artı-değerin, ortalama kâr oranı gereğince, toplam sermayenin her bağımsız işlev yapan kısmının payına düşen kısmı ile çakışsın; ve fiili rant, daima, bu esasa göre toprak rantının normal olarak içersinde kaldığı çerçeve ile sınırlı olsun. Kısacası, toplumsal olarak üretilen değerlerin bölünmesinin ve üretim-fiyatlarının düzenlenmesinin, kapitalist esasa göre yer aldığını, ama rekabetin işe karışmadığını varsayalım.

Bu varsayımlar altında, yani metaların değeri değişmese ve böyle görünse; meta-ürünün kendisini gelirlere ayrıştıran değer öğesi, değişmeyen bir büyüklük olarak kalsa ve daima böyle görünse; ve en sonu, bu veri olan ve değişmeyen değer öğesi daima değişmeyen olarak, ücretlere, kâr ve ranta bölünse –bütün bu varsayımlar altında bile, gerçek hareket, zorunlu olarak ters bir biçimde görünür-; önceden veri olan bir değerin, karşılıklı bağımsız değer biçimlerine bürünen üç kısma ayrılması şeklinde değil de, tam tersine, bu değerin, bağımsız ve herbirisi kendi başına belirlenmiş öğelerin –ücretler ile kâr ve toprak rantının– toplamından oluşması şeklinde görünür. Bu yanılsama zorunlu olarak ortaya çıkar, çünkü, bireysel sermayelerin ve bunların ürettikleri metaların gerçek hareketlerinde, metaların değerinin bölünmesi, bu bölünmenin [sayfa 762] önkoşulu olarak değil de, tersine, bu değerin bölündüğü

öğeler, metaların değerinin önkoşulu olarak görünür. Önce, görmüş olduğumuz gibi, her kapitaliste, metaların maliyet-fiyatı, belli bir büyüklük olarak görünür, ve gerçek üretim-fiyatında da böyle görünmeye devam eder. Ne var ki, maliyet-fiyatı, değişmeyen sermayenin değerine, yatırılan üretim araçlarına, *artı,* emek-gücünün değerine eşittir; ama bu değer, üretimi yürüten kapitaliste, emeğin fiyatının irrasyonel biçiminde görünür, böylece ücretler de aynı anda, emekçinin geliri şeklinde görünür. Emeğin ortalama fiyatı, veri olan bir büyüklüktür, çünkü, emek-gücünün değeri, herhangi bir meta gibi, yeniden-üretimi için zorunlu gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Ama, metaların değerinin ücretlerde somutlaşan kısmına gelince, bu ücret biçimine o, kapitalistin emekçiye, kendi ürününden düşen payı ücret biçiminde vermiş olmasından girmez, emekçi kendi ücretleri için bir eşdeğer ürettiği için o, bu biçimi alır: yani emekçinin, günlük ya da yıllık emeğinin bir kısmı, emek-gücünün fiyatının içerdiği değeri üretir. Şu da var ki, ücretler, kendisine tekabül eden eşdeğer üretilmeden önce, bir sözleşme ile saptanır. Meta ve metaın değeri henüz üretilmeden önce büyüklüğü veri olan bir fiyat öğesi olarak, maliyet-fiyatının bir kısmı olarak ücretler, dolayısıyla, metaın toplam değerinden bağımsız bir biçimde kendisini ayıran bir kısım olarak değil, tersine, bu değeri önceden belirleyen belli bir büyüklük, yani fiyat ve değerin yaratıcısı olarak görünür. Metaların maliyet-fiyatında ücretlerin oynadığı bu role benzer bir rolü, ortalama kâr, metaların üretim-fiyatlarında oynar, çünkü üretim-fiyatı, maliyet-fiyatı, *artı,* yatırılan sermaye üzerinden ortalama kâra eşittir. Bu ortalama kâr, kapitalistin kafasında ve hesabında, pratikte yalnızca sermayelerin bir yatırım alanından bir başkasına aktarılmasını belirlemesi bakımından düzenleyici bir öğe olarak görünmekle kalmaz, ayrıca, onun için, uzun dönemleri içersine alan yeniden-üretim sürecini kapsayan bütün satış ve sözleşmelerde belirleyici bir öğeyi de temsil eder. Ama böyle düşünüldüğü sürece o, önceden varolan bir büyüklük olup, gerçekte, herhangi belli bir üretim alanında üretilen değer ve artı-değerden bağımsızdır ve dolayısıyla da her üretim alanına yatırılan bütün bireysel sermayeler için bu hatta daha da fazla geçerlidir. Değerin bölünmesinin bir sonucu olarak görünmekten çok, o kendisini metaların üretim sürecinde önceden varolduğu gibi bizzat metaların ortalama fiyatının belirleyicisi, değerin yaratıcısı olarak görünür. Gerçekten de artı-değer, çeşitli kısımlarının, karşılıklı ve tamamen birbirinden bağımsız biçimlere ayrılması nedeniyle, daha da somut bir şekilde, meta-değerin yaratılması için bir önkoşul olarak görünür. Ortalama kârın bir kısmı, işlev yapan kapitalistin karşısına, metaların üretiminden ve değerinden önce varolduğu kabul edilen bağımsız bir öğe olarak, faiz biçimi içersinde çıkar. Faizin büyüklüğü ne kadar fazla dalgalanırsa dalgalansın, her an ve her kapitalist için, bireysel kapitalist olarak ürettiği metaların maliyet-fiyatına giren belli bir büyüklüktür. Aynı rolü, tarımsal [sayfa 763] kapitalistler için, sözleşmeyle saptanan kira parası biçiminde, öteki iş-

adamları için işyerlerine ait kira biçiminde toprak rantı oynar. Artı-değerin bölündüğü bu parçalar, bireysel kapitalist için maliyet-fiyatının öğeleri olarak veri olduğu için, tersine, artı-değerin yaratıcıları olarak görünür; tıpkı, ücretlerin, öteki kısmının yaratıcıları olması gibi, metaların fiyatının bir kısmının yaratıcıları olarak görünür. Meta-değerin parçalanması ile ortaya çıkan bu ürünlerin, daima değer oluşumunun bir önkoşulu gibi görünmesinin sırrı gayet basittir; kapitalist üretim tarzı, öteki üretim tarzları gibi, yalnız maddi ürünleri sürekli yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda, toplumsal ve ekonomik ilişkileri kendisine özgü ekonomik biçimleri de yaratır. İşte bu nedenle sonuçları, sanki sürekli olarak öngördüğü koşullar, öngördüğü koşullar da sanki onun sonuçları gibi görünürler. İşte bu, aynı ilişkilerin sürekli yeniden-üretimlerini, bireysel kapitalist, apaçık ve kuşkulanılmaz bir olgu olarak kabul eder. Kapitalist üretim tarzı böyle devam ettiği sürece, yeni eklenen emeğin bir kısmı kendisini devamlı ücretlere, bir başka kısmı kâra (faiz ve girişim kârına) ve bir üçüncüsünü de ranta ayrıştırır. Çeşitli üretim kurumları arasındaki sözleşmelerde bu daima varsayılır ve bu varsayım, nispi oranlar, tek tek durumlarda ne derece dalgalanma gösterirse de doğrudur. Değerin biçimlerinin karşı karşıya geldikleri kesin biçimler, sürekli olarak yeniden üretildikleri için önceden varsayılırlar, ve sürekli olarak önceden varsayıldıkları için sürekli olarak yeniden-üretilirler.

Hiç kuşkusuz, deneyim ve görüngüler, şimdi, kapitalistin, değerin belirlenmesinde biricik etken olarak gördüğü piyasa-fiyatlarının, büyüklüklerini ilgilendirdiği kadarıyla, böyle bir bekleyişe hiç bir şekilde bağlı olmadığını, ve bunların, faizin ya da rantın yüksek ya da düşük tutulmasına tekabül etmediklerini gösterir. Ama piyasa-fiyatları, ancak kendi değişiklikleri içersinde sabittir, ve uzun dönemler üzerinden hesaplanan ortalamaları, değişmeyen ve dolayısıyla da son tahlilde piyasa-fiyatları üzerinde egemen olan büyüklükler olarak, ücretlerin, kâr ve rantın ayrı ayrı ortalamalarından meydana gelirler.

Öte yandan, düşünülürse, şurası da açıkça görülür ki, değerin üretiminde önceden varsayıldığı ve, maliyet-fiyatı ile üretim-fiyatında bireysel kapitalistçe varsayıldığı gibi eğer ücretler ile kâr ve rant, değerin yaratıcıları iseler, değeri her metaın üretimine veri olarak giren değişmeyen kısmın da bir değer yaratıcısı olması gerekir. Ne var ki, sermayenin bu değişmeyen kısmı, metalar ve dolayısıyla da meta-değerler toplamından başka bir şey değildir. Bu durumda bizim, meta-değerin, meta-değerin yaratıcısı ve nedeni olduğu gibi saçma bir totolojiye düşmemiz kaçınılmaz oluyor.

Bununla birlikte, eğer kapitalist bu konuda biraz düşünecek olsa –ve kapitalist olarak onun düşünceleri yalnızca kendi çıkarları ve kendi çıkarlarına dönük güdülerinin egemenliği altındadır– deneyimler, ona, kendi ürettiği ürünün, sermayenin değişmeyen kısmı olarak öteki [sayfa 764] üretim alanlarına girdiğini ve öteki üretim alanlarının ürünlerinin de,

kendi ürününe, sermayenin değişmeyen kısımları olarak girdiğini gösterirdi. Kendi yeni üretimini ilgilendirdiği kadarıyla ek değer, kapitaliste göre, ücretlerin, kâr ve rantın büyüklükleri tarafından oluşturulduğuna göre, aynı şey, öteki kapitalistlerin ürünlerinden oluşan değişmeyen kısım için de doğrudur. Ve böylece, sermayenin değişmeyen kısmının fiyatı ve dolayısıyla, metaların toplam değeri, kendisini, açıklanması olanaksız bir biçimde de olsa, son tahlilde, değerin hepsi de farklı yasalarla düzenlenen ve farklı kaynaklardan doğan, bağımsız yaratıcı öğelerinin, –ücretler ile kâr ve rantın– eklenmesinden meydana gelen bir değerler toplamına indirgenmiş olur.

Dördüncü olarak: Metaların değerleri üzerinden satılıp satılmamasının, dolayısıyla, değerin kendisinin belirlenmesinin bireysel kapitalist için hiç bir önemi yoktur. Bu, daha başlangıçtan, onun ardında yer alan ve onun dışındaki koşulların denetimi altında bulunan bir süreçtir, çünkü, her üretim alanında, düzenleyici ortalama fiyatları oluşturan değerler değil, farklı üretim-fiyatlarıdır. Değerin belirlenmesi, her özel üretim alanında bireysel kapitalist ile sermayeyi, ancak, emeğin üretkenliğindeki yükselme ya da düşme sonucu, metaların üretimi için daha az ya da daha fazla emek gereksinmesinin, bir durumda onun, o günkü piyasa-fiyatları üzerinden fazladan kâr elde etmesini sağladığı halde, diğer durumda, ürünün ya da bireysel metaın bir kısmına daha fazla ücret, daha fazla değişmeyen sermaye ve dolayısıyla daha fazla faiz düşmesi nedeniyle metaların fiyatını yükseltmeye zorlaması ölçüsünde ilgilendirir ve etkili olur. Şu halde bu, onu, ancak, kendisi için metaların üretim maliyetini yükselttiği ya da düşürdüğü ölçüde, dolayısıyla yalnızca, durumunu olağandışı hale getirdiği ölçüde ilgilendirir.

Buna karşılık, ücretler, faiz ve rant, ona, yalnız, girişim kârını, işlev yapan kapitalist olarak kârdan payına düşen kısmı gerçekleştirebileceği fiyatın değil, aynı zamanda yeniden-üretimin sürekli olabilmesi için metalarını satabileceği fiyatın da sınırlarını düzenleyen etmenler olarak görünür. Ücretler, faiz ve rant tarafından belirlenen kendi maliyet-fiyatını aşan belirli fiyatlar üzerinden, normal ya da daha büyük bir girişim kârını sağlaması koşuluyla, metalarında somutlaşmış değer ve artı-değeri satış yoluyla gerçekleştirip gerçekleştirmemesinin onun için hiç bir önemi yoktur. Sermayenin değişmeyen kısmı dışında, ücretler ile faiz ve kâr, ona, işte bu nedenle, meta-fiyatın sınırlandırıcı ve dolayısıyla da, üretken belirleyici öğeleri olarak görünürler. Örneğin, ücretleri, emek-gücünün değerinin altına, yani normal düzeyinin altına düşürmeyi, düşük bir faiz oranıyla sermaye elde etmeyi, rant için normal miktarın altında kira ödemeyi becerdiği sürece, ürününü, değerinin ya da hatta genel üretim– fiyatının altında satması ve böylece metaların içerdiği artı-emeğin bir kısmını bedavadan elden çıkartması ona vız gelir. Aynı şey, sermayenin değişmeyen kısmı için de geçerlidir. Bir sanayici, diyelim, [sayfa 765] hammaddelerini üretim-fiyatının altında satın alabilirse, bunu mamul üründe, üretim-fi-

yatının altında satsa bile, bu, onu zarara karşı korur. Meta-fiyatın, ödenmesi, bir eşdeğerle yerine konulması gereken öğelerini aşan fazlalık aynı kaldığı ya da arttığı takdirde, sanayicinin girişim kârı, aynı kalır ya da hatta artar. Sanayicinin ürettiği metaların üretimine, belli fiyat büyüklükleri olarak giren üretim araçlarının değeri dışında bu üretime, sınırlayıcı ve düzenleyici fiyat büyüklükleri olarak giren şey, ücretler ile faiz ve ranttır. Dolayısıyla da bunlar, ona metaların fiyatını belirleyen öğeler gibi görünürler. Onun açısından girişim kârı, ya piyasa-fiyatlarının, rekabetin raslantıya bağlı koşullarına uygun olarak, metaların yukarda sözü edilen fiyat öğeleri tarafından belirlenen kendi değerlerini aşan fazlalık tarafından belirleniyormuş gibi görünür; ya da, bu kârın kendisi, piyasa- fiyatları üzerinde belirleyici bir etki yaptığı ölçüde, kendisi de, alıcılar ile satıcılar arasındaki rekabete bağlıymış gibi görünür.

Bireysel kapitalistler arasındaki rekabette olduğu kadar, dünya piyasasındaki rekabette de, hesaplara değişmeyen ve düzenleyici büyükler olarak giren, ücretlerin, rant ve faizin, veri olan ve varsayılan büyüklükleridir; bunlar, değiştirilmesi olanaksız büyüklükler anlamında değil de, her ayrı durumda veri olan ve sürekli, dalgalanması piyasa-fiyatları için değişmeyen sınırları oluşturan büyüklükler anlamında değişmezdirler. Örneğin, dünya piyasasındaki rekabette bu, yalnızca metaların o günkü ücretler, faiz ve rant ile mi, yoksa o günkü piyasa-fiyatları altında mı, yani karşılık olarak bir girişim kârı gerçekleştirerek mi, elverişli bir şekilde satılabileceği sorunudur. Bir ülkede, ücretler ile toprağın fiyatı düşük olduğu halde, kapitalist üretim tarzı genellikle gelişmemiş olduğu için, sermaye üzerinden faiz yüksek ise, buna karşılık da bir başka ülkede, ücretler ile toprağın fiyatı nominal olarak yüksek olduğu halde, sermaye üzerinden faiz düşük ise, kapitalist, bir ülkede nispeten daha fazla emek ve toprak, ötekinde nispeten daha fazla sermaye kullanır. Bu etmenler, bu iki kapitalist arasında rekabet olasılığı ölçüsünde, belirleyici öğeler olarak hesaba girerler. Şu halde burada, deneyimler, teorik olarak ve kapitalistin kendi çıkar hesapları açısından pratik olarak göstermektedir ki, metaların fiyatı, ücretler, faiz ve rant tarafından, emeğin, sermayenin ve toprağın fiyatı tarafından belirlenmektedir, ve fiyatın bu öğeleri gerçekten fiyatı oluşturan düzenleyici etmenlerdir.

Kuşkusuz burada geriye, varsayılmayan, ama metaların piyasa-fiyatından doğan bir öğe, yani yukarda sözü edilen öğelerin –ücretler, faiz ve kârın– eklenmesiyle oluşan maliyet-fiyatı üzerindeki fazlalık kalıyor. Bu dördüncü öğe, her tek ve ayrı durumda rekabet tarafından ve ortalama durumda –kendisi de bu aynı rekabet tarafından ama ancak daha uzun dönemlerde düzenlenen– ortalama kâr tarafından belirleniyormuş gibi görünür.

Beşinci olarak: Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, içersinde yeni eklenen emeğin temsil edildiği değerin, gelir, ücretler, kâr ve toprak-rantı [sayfa 766] biçimlerine bölünmesi öylesine doğal bir hale gelmiştir

ki, bu yöntem (toprak rantını incelerken örneklerini verdiğimiz tarihin daha önceki aşamaları bir yana bırakılırsa), gelirin bu biçimleri için gerekli önkoşulların bulunmadığı yerlerde bile uygulanır olmuştur. Yani benzeşim yoluyla her şey bu gelir biçimleri içersine sokulmuştur.

Bağımsız bir emekçi –gelirin her üç biçimi de uygulanma olasılığı olduğu için bir küçük çiftçiyi alalım– kendisi adına çalıştığı ve kendi ürününü sattığı zaman, önce o, kendi kendisini emekçi olarak kullanan, kendi işvereni (kapitalist) olarak, sonra da, kendisinden kendi kiracısı olarak yararlanan, kendi kendisinin toprak sahibi olarak düşünülmüştür. Ücretli işçi olarak kendi kendisine ücret ödemekte, kapitalist olarak kendi kendisine kâr vermekte, toprak sahibi olarak kendi kendisine rant ödemektedir. Kapitalist üretim tarzı ile, buna tekabül eden ilişkiler, toplumun genel temeli olarak kabul edilirse bu benzeşim doğrudur, çünkü o, emeği sayesinde değil, üretim araçları üzerindeki mülkiyeti –burada bu, sermayenin genel biçimi olarak kabul edilmiştir– sayesinde kendi artı-emeğine elkoyacak durumdadır. Üstelik, ürünlerini meta olarak ürettiği ve dolayısıyla bu metaların fiyatına tabi olduğu (böyle olmasa bile bu fiyat hesaplanabilir) ölçüde, gerçekleştirebileceği artı-emek miktarı, kendi büyüklüğüne bağlı olmayıp, genel kâr oranına bağlıdır; bunun gibi, genel kâr oranı tarafından belirlenen artı-değer miktarı üzerindeki her fazlalık da gene, onun harcadığı emeğin miktarı ile belirlenmemiştir, ama o buna sırf toprağın sahibi olduğu için elkoyabilmektedir. Kapitalist üretim tarzına tekabül etmeyen böyle bir üretim tarzı, böylece onun gelir biçimleri altına –bir ölçüde pek de yanlış olmayarak– sokulabildiğine, kapitalist ilişkilerin, bir üretim tarzının doğal ilişkileri olduğu üzerine olan yanılsama daha da güçlendirilmiş oluyor.

Hiç kuşkusuz, eğer ücretler, kendi genel temeline, yani üreticinin kendi emeğinin ürününün, emekçinin bireysel tüketimine geçen kısmına indirgenecek olursa; eğer biz, bu kısmı, kendi kapitalist sınırlarından kurtarır, ve bunu bir yandan, toplumun mevcut üretkenliğinin (yani, onun kendi bireysel emeğinin toplumsal üretkenliğini, gerçekten toplumsal üretkenlik olarak alırsak) izin verdiği, öte yandan, kişiliğinin bütünüyle gelişmesinin gerektirdiği tüketim hacmine kadar genişletirsek; ve üstelik de, artı-emek ile artı-ürünü, toplumun o günkü üretim koşulları altında, bir yandan, sigorta ve yedek fonlar yaratmak, öte yandan, yenidenüretimi toplumsal gereksinmelerin öngördüğü boyutlara doğru sürekli genişletmek için gerekli ölçüye indirgersek; en sonu eğer, N°: 1 (gerekliemek) ile N°: 2'ye (artı-emek), toplumun gelişememiş ve çalışma yetisini yitirmiş üyeleri adına, gücü-kuvveti yerinde olan üyelerince daima harcanması gerekli emek kitlesini katarsak, kısacası, hem ücretleri ve hem de artı-değeri, hem gerekli ve hem de artı-emeği, kendi özgül kapitalist niteliklerinden sıyırıp atarsak, geriye kuşkusuz bu biçimler değil, yalnızca, bütün toplumsal üretim tarzlarında ortak olan özleri kalır. [sayfa 767]

Ne var ki, bu benzeştirme yöntemi, daha önceki egemen üretim tarzlarının da, örneğin feodalizmin de karakteristiği idi. Feodalizme hiç bir şekilde uygun düşmeyen, onun çok ötesinde bulunan üretim ilişkileri, feodal ilişkiler altına sokulmuştu; örneğin İngiltere'de, sırf parasal yükümlülükleri olan ve yalnızca adı feodal olan, (şövalyenin hizmetindeki ayrıcalıktan farklı olarak) ortak tasarruf hakkı ayrıcalığı gibi. [sayfa 768]

ELLİBİRİNCİ BÖLÜM
BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

YILLIK yeni eklenen emek tarafından yeni eklenen değer –ve dolayısıyla da yıllık ürünün içersinde bu değerin temsil edildiği ve toplam üründen çekilebilen ve ayrılabilen kısmı-, böylece, gelirin üç farklı biçimine giren üç kısma ayrılırlar; bu biçimler, bu değerin bir kısmının emek-gücünün sahibine, diğer kısmının sermaye sahibine ve bir üçüncüsünün toprak mülkiyeti sahibine ait olduğunu ya da onun payına düştüğünü ifade eder. Öyleyse bunlar, bölüşüm ilişkileri ya da biçimleridir, çünkü bunlar, yeni üretilen toplam değerin, çeşitli üretim etmenlerinin sahipleri arasında bölüşüm ilişkilerini ifade ederler.

Yaygın görüş açısından bu bölüşüm ilişkileri, doğal ilişkiler şeklinde doğrudan doğruya her türlü toplumsal üretimin niteliğinden, genellikle insanın üretim yasalarından doğan ilişkiler olarak görünürler. Aslında, kapitalist-öncesi toplumların, başka türden bölüşüm biçimleri gösterdikleri yadsınamaz, ama bunlar, gelişmemiş, yetkinleşmemiş, kılık değiştirmiş, kendi en saf ifadelerine ve en yüksek biçimlerine henüz kavuşmamış ve, doğal bölüşüm ilişkilerinin farklı görünüm kazanmış biçimleri olarak yorumlanırlar.

Bu anlayışın biricik doğru yanı şudur: Herhangi bir toplumsal üretim biçiminin varlığı kabul edilirse (örneğin, ilkel Hint komünleri ya da Perulu kabilelerin daha üst düzeyde gelişmiş komünizmi gibi) emeğin, [sayfa 769] ürünü –üretken biçimde tüketilen kısmı dışında– doğrudan doğruya, üreticiler ile aileleri tarafından bireysel olarak tüketilen kısmı ile, daima artı-emeği oluşturan kısmı –bu artı-emeğin ürünü, nasıl bölünürse bölünsün ve toplumsal gereksinmelerin temsilcisi olarak işlev yapan

kim olursa olsun daima genel toplumsal gereksinmeleri karşılamak için hizmet eder– arasında daima bir ayırım yapılabilir. Şu halde, çeşitli bölüşüm biçimlerinin özdeşliği yalnızca şu sonucu verir: eğer biz, bunları, kendi farklılıklarından ve özgül biçimlerinden soyutlar ve benzemeyen yönlerinden ayrı olarak yalnız bunların birliğini gözönünde bulundurursak, bunlar özdeştirler.

Ne var ki, biraz gelişmiş ve eleştirici bir zeka, bölüşüm ilişkilerinin tarih içersinde gelişim niteliğini kabul eder,[56a] ama, gene de, insan doğasından doğan ve dolayısıyla da bütün tarihsel gelişmelerden bağımsız olan, üretim ilişkilerinin kendi değişmeyen niteliğine daha bir inatla sarılır.

Buna karşılık, kapitalist üretim tarzının bilimsel tahlili, bunun tersini, özgül tarihsel nitelikleri olan özel türde bir üretim tarzı olduğunu ortaya koymaktadır; diğer herhangi bir özgül üretim tarzı gibi o da, toplumsal üretici güçlerin belli bir düzeyde bulunmasını öngörür ve bunların gelişme biçimlerini kendi tarihsel önkoşulu olarak kabul eder: bu önkoşulun kendisi, daha önceki sürecin tarihsel sonucu olup, yeni üretim süreci, veri olan bu temele dayanarak devam eder; bu özgül, tarihsel olarak belirlenmiş üretim tarzına tekabül eden üretim ilişkileri –bunlar, insanların, kendi toplumsal yaşamlarının yaratılmasında, toplumsal yaşam süreci boyunca girdikleri ilişkilerdir-, özgül, tarihsel ve geçici bir niteliğe sahiptirler; ve en sonu, bu üretim ilişkileri ile temelde özdeş olan bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinin öteki yüzlerini oluştururlar, dolayısıyla her ikisi de aynı tarihsel geçici niteliği paylaşırlar.

Bölüşüm ilişkilerinin incelenmesinde, ilk çıkış noktası, yıllık ürünün ücretler, kâr ve rant arasında bölüşüldüğü iddiası oluyor. Ama surun bu biçimde ortaya konursa, yanlış ifade edilmiş olur. Ürün, bir yanda sermayeye, öte yanda gelire bölünmüş oluyor. Bu gelirlerden bir tanesi, ücretler, kendi başına gelir biçimini, önce emekçinin karşısına *sermaye biçiminde* çıkmadan, bu emekçinin gelir biçimini almaz. Üretilmiş emek araçlarının ve genellikle emek ürünlerinin, sermaye olarak, doğrudan üreticiler ile karşı karşıya gelmeleri, daha başlangıçta, emeğin maddi koşullarını, emekçilerle ilişkisi yönünden, dolayısıyla bizzat üretim sırasında, üretim araçları sahipleri ile ve kendi aralarında girdikleri belirli ilişkilerin belirli toplumsal niteliğini belirtir. Bu emek koşullarının sermayeye dönüşmesi ise, doğrudan üreticilerin topraktan yoksun bırakılmalarını, ve dolayısıyla da belli bir toprak mülkiyeti biçimini belirtir.

Ürünlerin bir kısmı sermayeye dönüşmemiş olsaydı, öteki kısmı, ücret, kâr ve rant biçimine giremezdi. [sayfa 770]

Öte yandan, kapitalist üretim tarzı bir yandan üretim koşullarının bu belirli toplumsal biçimini öngörürken, bir yandan da bunu sürekli olarak yeniden üretir. Yalnız maddi ürünleri üretmekle kalmaz, bu ürün-

[56a] J. Stuart Mill, *Some Unsettled Questions in Political Economy,* London 1844.

lerin üretildiği üretim ilişkilerinin ve böylece de buna tekabül eden bölüşüm ilişkilerini sürekli olarak yeniden üretir.

Hiç kuşkusuz, bizzat sermayenin (toprak mülkiyetini kendi karşıtı olarak içermektedir) zaten bir işbölümü öngördüğü söylenebilir: emekçinin emek koşullarından yoksunlaştırılması, bu koşulların bir azınlığın elinde yoğunlaşması, diğerlerinin elinde de toprak mülkiyetinin toplanması, kısacası ilkel birikimle ilgili kısımda (Buch l, Kap. XXIV) incelenmiş bulunan bütün ilişkiler. Ne var ki bu bölüşüm, üretim ilişkileri ile karşıtlık halinde bulunan tarihsel nitelikle yüklü bulunan bölüşüm ilişkileri ile anlatılmak istenilenden büsbütün farklıdır. Orada anlatılmak istenen şey, ürünün bireysel tüketime giren kısmı üzerindeki çeşitli haklardır. Oysa sözü edilen bölüşüm ilişkileri, tersine, üretim ilişkileri içersinde, doğrudan üreticilere karşıt olarak, üretimi yürüten belli kimselerce yerine getirilen özel toplumsal işlevlerin temelidir. Bunlar, bizzat üretim koşulları ile bunların temsilcilerine, özgül toplumsal bir nitelik verirler. Üretimin tüm niteliğini ve hareketinin bütününü belirlerler.

Kapitalist üretim daha başlangıçta iki karakteristik özellikle ayrılır.

Birincisi. Ürünlerini metalar olarak üretir. Meta üretmesi olgusu onu öteki üretim tarzlarından ayırmaz; ama, meta olmanın, ürünlerinin egemen ve belirleyici karakteristiği olması olgusu, onu diğer üretim tarzlarından ayırır. Bunun ilk ve başlıca anlamı, emekçinin, bizzat, sırf meta satıcısı olarak ve dolayısıyla serbest ücretli-emekçi olarak ortaya çıkması, böylece emeğin genellikle ücretli-emek olarak kendisini ortaya koymasıdır. Yukarda söylenmiş olanlar gözönünde bulundurulursa, sermaye ile ücretli-emek arasındaki ilişkinin, üretim tarzının tüm niteliğini belirlediğini yeni baştan göstermek gereksiz olacaktır. Bu üretim tarzının belli başlı aracıları, kapitalist ile ücretli-emekçi, bu nitelikleriyle, yalnızca, sermaye ile ücretli-emeğin somutlaşması, kişileşmesidir; toplumsal üretim sürecinin bireyler üzerine damgaladığı belirli toplumsal niteliklerdir; bu belirli toplumsal üretim ilişkilerinin ürünleridir.

1) ürünün meta olarak ve 2) metaın, sermayenin ürünü olarak niteliği, bütün dolaşım ilişkilerini, yani ürünlerin geçmek zorunda oldukları ve içersinde belirli toplumsal niteliklere büründükleri belirli toplumsal süreci zaten belirlemiş olur; gene bu, üretim aracılarının, kendi ürünlerinin değerini genişlettikleri ve, ya geçim ya da üretim araçlarına yeniden çevrildikleri belirli ilişkilerin de saptanmış olduğunu belirtir. Ama, bunun dışında bile, değerin tüm belirlenmesi ve toplam üretimin değerler tarafından düzenlenmesi meta olarak ürünün ya da, kapitalist biçimde üretilen meta olarak metaın yukarda sözü edilen iki özelliğinden doğar. Değerin bu tamamen özgül biçiminde emek, bir yandan, sırf toplumsal [sayfa 771] emek olarak egemen durumdadır; öte yandan da, bu toplumsal emeğin dağılımı, ürünlerinin karşılıklı bütünlenmesi ve değişimi, toplumsal mekanizma içersine sokulması ve onun boyunduruğu altına girmesi, bireysel kapitalistlerin raslantıya bağlı ve birbirleriyle çelişkili

davranışlarına bırakılmıştır. Bu bireysel kapitalistler, birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıktıkları ve herkes, malını elden geldiğince pahalıya satmak peşinde olduğu için (görünüşte, üretimin düzenlenmesinde bile sırf kendi özgür iradesiyle hareket etmektedir), iç yasa, ancak bunların rekabeti, birbirleri üzerindeki karşılıklı baskıları yoluyla etkisini göstermekte, böylece de sapmalar birbirlerini yoketmektedir. Ancak bireysel aracılar karşısında bir iç yasa olarak, kör bir doğa yasası olarak, değer yasası, etkisini burada gösterir ve, raslansal dalgalanmalar ortasında üretimin toplumsal dengesini sürdürür.

Ayrıca, meta ve hele sermayenin ürünü olarak meta, tüm kapitalist üretim tarzını karakterize eden, üretimin toplumsal özelliklerinin maddeleşmesi ve üretimin maddi temellerinin kişileşmesi anlamını zaten içermiş durumdadır.

Kapitalist üretim tarzının *ikinci* ayırdedici özelliği, üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olarak artı-değer üretimidir. Sermaye, özü bakımından, sermaye yaratır ve bunu, ancak, artı-değer üretmesi ölçüsünde yapar. Nispi artı-değeri irdelerken ve ayrıca, artı-değerin kâra dönüşmesini gözden geçirirken, kapitalist döneme özgü bir üretim tarzının buna nasıl dayandığını görmüştük: bu, emeğin toplumsal üretici güçlerindeki gelişmenin özel bir biçimi idi, ama emekçinin karşısına, sermayenin bağımsız hale gelmiş güçleri olarak çıkıyor ve dolayısıyla, emekçinin kendi gelişmesi ile tam bir karşıtlık halinde bulunuyordu. Değer ve artı-değer elde edilmesine dönük bir üretim, incelemelerimiz sırasında gösterildiği gibi, metaın üretimi için gerekli emek-zamanını azaltmak, yani değerini o günkü fiili ortalamanın altına düşürmek için sürekli bir eğilimin etkin olduğunu gösterir. Maliyet-fiyatını en alt düzeyine indirme eğilimi, emeğin toplumsal üretkenliğini artırmak için en güçlü bir manivela halini alır; ama burada bu artış, yalnızca sermayenin üretkenliğindeki sürekli bir yükselme gibi görünür.

Kapitalistin, doğrudan üretim sürecinde, kişileşmiş sermaye olarak elde ettiği otorite, üretimin yöneticisi ve egemeni sıfatıyla yerine getirdiği toplumsal işlev özünde, köleler, serfler, vb. aracılığı ile yapılan üretimde görülen otoriteden farklıdır.

Kapitalist üretim tarzında, doğrudan üretici kitlesi, kendi üretimlerinin toplumsal karakteri ile, sıkı bir otorite ve tam bir hiyerarşi halinde düzenlenmiş toplumsal emek-süreci mekanizması halinde karşı karşıya gelirler –ama bu otoriteye onlar, yalnızca, emeğin karşısında yer alan, emek araçlarının kişileşmesi şeklinde sahiptirler, yoksa, daha önceki üretim tarzlarında olduğu gibi, politik ya da dinsel liderler olarak değil–, oysa bu otoritenin sahipleri, birbirlerinin karşısına sırf meta [sayfa 772] sahipleri olarak çıkan kapitalistlerin kendi aralarında, tam bir kargaşalık egemen olup, bu kargaşalık içersinde, üretimin toplumsal iç ilişkileri kendilerini yalnızca bireysel özgür irade karşısında, karşı konulmaz doğal yasalar olarak ortaya koyarlar.

Sırf emek, ücretli-emek biçiminde ve üretim araçları da sermaye biçiminde önceden varolduğu için –demek ki, sırf bu temel üretim etmenlerinin bu özgül toplumsal biçimi nedeniyle– değerin (ürünün) bir kısmı, artı-değer olarak, ve bu artı-değer, kâr (rant) olarak, kapitalistin kazancı, kendisine ait servete katılan bir ek olarak görünür. Ve işte ancak, bu artı-değer, *onun kârı* olarak göründüğü için, yeniden-üretimi genişletmek için kullanılacak olan ve bu kârın bir kısmını oluşturan ek üretim araçları, kendilerini, yeni ek sermaye, ve genellikle yeniden-üretim sürecindeki genişleme, kapitalist birikim süreci olarak ortaya koyarlar.

Emeğin, ücretli-emek olarak biçimi, sürecin tamamı ve özgül üretim tarzının kendisi için, kesin bir belirleyici olmakla birlikte, değeri belirleyen şey, ücretli-emek değildir. Değerin belirlenmesinde önemli olan, genellikle toplumsal emek-zamanı, genellikle toplumun eli altında bulunan emek miktarıdır; bunların çeşitli ürünler tarafından nispi olarak emilmesi ise, gene bunların kendi toplumsal önemlerini belirler. Toplumsal emek-zamanının, metaların değerlerinin belirlenmesinde kesin rol oynadığı belirli biçim, kuşkusuz, ücretli-emek olarak emeğin biçimi ve üretim araçlarının sermaye olarak buna tekabül eden biçimi ile bağlı haldedir, ve ancak bu temele dayanarak, meta üretimi, genel üretim biçimi haline gelir.

Şimdi bir de, bölüşüm ilişkileri denilen ilişkileri görelim. Ücret, ücretli-emeği öngörür, kâr da sermayeyi. Bu belirli bölüşüm biçimleri, demek ki, üretim koşullarının belirli toplumsal nitelikte olmalarını, ve üretimi yürütenlerin arasında belirli toplumsal ilişkileri öngörür. Özgül bölüşüm ilişkileri, böylece, özgül tarihsel üretim ilişkilerinin ifadesinden başka bir şey değildir.

Ve şimdi de kâra bakalım. Artı-değerin bu özgül biçimi, yeni üretim araçları yaratılmasının, kapitalist üretim tarzı içersinde yer almasını öngörür; demek ki bu, bireysel kapitaliste, gerçekte, tüm kârını gelir olarak tüketebilecekmiş gibi görünmekle birlikte, yeniden-üretime egemen olan bir ilişkidir. Ne var ki, bireysel kapitalistin karşısına, burada, sigorta ve yedek fon, rekabet yasaları vb. biçiminde engeller çıkar ve ona, pratikte, kârın, bireysel olarak tüketilebilir ürüne ait bir bölüşüm kategorisi olmadığını öğretir. Kapitalist üretim sürecinin tamamı, ayrıca, ürünlerin fiyatları ile de düzenlenir. Ama, üretimi düzenleyen fiyatların kendileri de, kâr oranının eşitlenmesi ve buna uygun olarak da, sermayenin çeşitli toplumsal üretim alanları arasında dağılımı ile düzenlenir. Demek ki, kâr, burada, ürünlerin dağılımlarının değil, bizzat üretimlerinin temel etmeni, sermayeler ile emeğin kendisinin, çeşitli üretim alanları arasındaki dağılımının etmeni olarak görünür. Kârın, girişim kârı ile faize ayrılması, [sayfa 773] aynı gelirin bölüşümü gibi görünür. Ama bu, her şeyden önce, kendi kendisini genişleten değer, artı-değer yaratıcısı olarak, sermayenin büyümesinden, egemen üretim sürecinin bu özgül top-

lumsal biçiminden ileri gelir. Kredi ve kredi kuruluşları, ve dolayısıyla da üretimin biçimi buradan doğar. Faiz, vb. şeklinde, sözde bölüşüm biçimleri, belirleyici üretim öğeleri olarak fiyata girerler.

Toprak rantı, toprak mülkiyeti olarak toprak mülkiyeti, üretim sürecinin kendisinde, herhangi bir ya da en azından herhangi bir normal işlevi yerine getirmediği için, sırf bir bölüşüm biçimi olarak görünebilir. Ne var ki, 1) kârın, ortalama kârın üzerindeki fazlayla sınırlı olması, ve 2) büyük toprak sahibinin, yöneticilikten, üretim sürecinin ve tüm toplumsal yaşam sürecinin efendisi olmaktan, sırf toprağını kiraya veren bir kimse, toprak tefecisi, kira tahsildarı durumuna düşmesi, kapitalist üretim tarzının, özgül tarihsel bir sonucudur. Toprağın, toprak mülkiyeti biçimine girmesi olgusu bunun tarihsel önkoşuludur. Toprak mülkiyetinin, tarımda kapitalist işletme tarzına izin veren biçimlere girmesi olgusu, bu üretim tarzının özgül niteliğinin sonucudur. Toprak sahibinin gelirine, diğer toplum biçimlerinde bile rant adı verilebilir. Ama bu, kapitalist üretim tarzında görülen ranttan temelde farklı ve ayrıdır.

Demek ki, bölüşüm ilişkileri denilen ilişkiler, üretim sürecinin, tarih içersinde belirlenmiş özgül toplumsal biçimlerine ve, insan yaşamının yeniden-üretim sürecinde, insanların karşılıklı ilişkilerine tekabül eder ve ondan doğar. Bu bölüşüm ilişkilerinin tarihsel niteliği, yalnızca bir yönünü ifade ettikleri üretim ilişkilerinin tarihsel niteliğidir. Kapitalist bölüşüm, öteki üretim tarzlarından doğan bölüşüm biçimlerinden farklıdır, ve her bölüşüm biçimi, kendisinden doğduğu ve kendisine tekabül ettiği, özgül üretim tarzı ile birlikte ortadan kalkar.

Bölüşüm ilişkilerine, üretim ilişkileri olarak değil de, sırf tarihsel ilişkiler gözüyle bakan görüş, bir yandan, burjuva iktisadının, henüz eksik olmakla birlikte, ilk ve biricik eleştirel görüşüdür. Öte yandan ise, bu anlayış toplumsal üretim sürecinin, herhangi bir toplumsal yardım olmaksızın son derece yalnız kalmış insanoğlunun yapabileceği türden, basit emek süreciyle bile karıştırılmasına ve bir tutulmasına dayanır. Emek süreci, sırf, insanla doğa arasında bir süreç olduğu ölçüde, bu sürecin yalın öğeleri, bütün toplumsal gelişme biçimlerinde ortak olarak bulunur. Ama, bu sürecin bir özgül tarihsel biçimi, kendi maddi temellerini ve toplumsal biçimlerini geliştirmeye devam eder. Belli bir olgunluk aşamasına ulaştıktan sonra, bu özgül tarihsel biçim ortadan kalkar ve daha yüksek düzeyde bir biçime yerini bırakır. Bu tür bir bunalımın gelip çattığı an, bölüşüm ilişkileri ve dolayısıyla, bir yandan, bunların tekabül ettikleri üretim ilişkilerinin özgül tarihsel biçimi ve öte yandan, üretici güçler, üretim kuvvetleri ve bunları yerine getirenlerin gelişmesi arasındaki çelişkiler ile uzlaşmaz karşıtlıkların ulaştıkları derinlik ve genişlik ile kendisini belli eder. Bunu, üretimin maddi gelişmesi ile, toplumsal biçimi arasındaki bir çatışma izler.[57] [sayfa 774]

[57] *Competition and Co-operation* (1832?) adlı yapıta bakınız.

ELLİİKİNCİ BÖLÜM
SINIFLAR

GELİR kaynakları, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı olan, sırf emek-gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, başka bir deyişle ücretli-emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına dayanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluştururlar.

İngiltere'de modern toplumun ekonomik yapısı, hiç kuşkusuz en üst düzeyde ye en klasik biçimde gelişmiştir. Ne var ki, burada bile, sınıflardaki tabakalaşma, en saf biçimi içersinde görünmez. Burada bile, orta ve ara tabakalar, (kentlerdekine göre kırsal bölgelerde çok daha az olmakla birlikte) her yerde sınır çizgilerini silikleştirmiştir. Ama bunun bizim incelememiz için önemi yoktur. Görmüş olduğumuz gibi, kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası, üretim araçlarını gitgide emekten ayırarak, dağınık üretim araçlarını büyük kitleler halinde biraraya toplar ve böylece, emeği ücretli-emeğe, üretim araçlarını sermayeye dönüştürür. Ve bu eğilime, öte yandan, toprak mülkiyetinin sermaye ve emekten bağımsız hale gelerek ayrılması[58] ya da bütün toprak mülkiyetinin, kapitalist üretim tarzına uygun düşen bir toprak mülkiyetine dönüşmesi tekabül eder. [sayfa 775]

[58] F. List, doğru olarak şöyle der: "Büyük malikaneler üzerinde kendi kendisine yeterli ekonominin egemenliği, yalnızca, uygarlıktan, ulaştırma ve iletişim araçlarından, iç ticaretten ve zengin kentlerden yoksunluğu gösterir. İşte bu yüzden, buna, bütün Rusya'da, Polonya'da, Macaristan'da ve Mecklenburg'da raslanır. Eskiden bu durum, İngiltere'de de egemendi; ticaret ve sanayideki ilerlemeyle bunun yerini, büyük malikanelerin orta boyutta malikaneler halinde parçalanmaları ve toprağın kiraya verilmesi almıştır." (*Die Ackerverifassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung,* 1842, s. 10.).

Friedrich List (1789-1846). 19. yüzyılın ilk yarısının en önemli Alman iktisatçılarından. Bu ülkede, henüz oluşmakta bulunan sanayi burjuvazisinin isteklerini yakından temsil etmiş ve özellikle koruyucu gümrükler konulması konusundaki güçlü savları ile hatırlanır. -*Ed*.

Yanıtlanması gerekli ilk soru şudur: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? – bu sorunun yanıtı doğal olarak bir başka sorunun yanıtından çıkar, şöyle ki: Ücretli-emekçileri, kapitalistleri ve büyük toprak sahiplerini, üç büyük toplumsal sınıf haline getiren şey nedir?

İlk bakışta – gelirlerin ve gelir kaynaklarının özdeşliğidir. Üyelerinin, kendilerini oluşturan bireylerin, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı ile, kendi emek-güçlerinin, sermayelerinin ve toprak mülkiyetlerinin gerçekleşmesi ile geçimlerini sağlayan üç büyük toplumsal grup vardır.

Ne var ki, bu görüş açısından, örneğin tabipler ile devlet memurlarının, iki farklı toplumsal gruba ait oldukları ve bu grupların herbirisinin üyeleri, gelirlerini bir ve aynı kaynaktan aldıkları için, iki sınıf oluşturmaları gerekir. Aynı şeyin, toplumsal işbölümünün, emekçileri olduğu kadar, kapitalistler ile büyük toprak sahiplerini de –örneğin bu sonuncuları, bağ-bahçe sahipleri, çiftlik sahipleri, orman sahipleri, maden sahipleri, dalyan sahipleri gibi– sonsuz türde çıkar ve statü gruplarına parçalaması için geçerli olması gerekir.

[Elyazması burada kalıyor.] [sayfa 776]

EKLER

F. ENGELS

KAPİTAL'İN ÜÇÜNCÜ CİLDİNE EK*

KAPİTAL'in Üçüncü Cildi kamuoyuna sunulalı beri çok ve çeşitli biçimlerde yorumlanmaktadır. Başka türlüsü de beklenemezdi. Bu yapıtı yayınlarken başlıca kaygım, elden geldiğince aslına uygun bir metin ortaya çıkarmak, Marx'ın ulaştığı yeni sonuçları, elden geldiğince Marx'ın kendi sözcükleriyle ortaya koymak, ancak kaçınılması olanaksız durumlarda araya girmek ve böyle zamanlarda bile okuru, kendisiyle konuşanın kim olduğu konusunda kuşkuda bırakmamaktı. Oysa bunu kınayanlar oldu. Eldeki malzemeyi, sistematik olarak yazılmış bir kitap, Fransızların deyimiyle, *en faire un livre*'in** çok daha iyi olacağı söylendi; yani metnin aslına uygunluğunu, okura kolaylık olsun diye feda etmeliymişim. Ama ben görevimin bu olduğu düşüncesinde değildim. Böyle bir elden geçirme için ortada hiç bir haklı neden yoktu; Marks gibi bir kimsenin, kendi asıl sesini duyurmak ve kendi bilimsel buluşlarını gelecek kuşaklara, aslına tamamen uygun kendi serimi içersinde aktarmak hakkıydı. Üstelik, Marx gibi seçkin bir kimsenin bıraktığı yapıtlar [sayfa 779] üzerinde

* Engels'in *Kapital*'in Üçüncü Cildine yazdığı bu ek, son birkaç mektubu dışında onun yazmış olduğu en son parçadır. Ölümünden sadece iki ay öncesi, Mayıs 1895 tarihini taşıyor. Bu ek, Engels'in *Neue Zeit* için yazmayı düşündüğü iki yazıdan derlenmiştir. Ama ancak bunların ilki, "Değer Yasası ve Kâr Oranı" tamamlanmıştı. İkinci yazı "Borsa" için yalnız kısa bir taslak bulunuyordu. -*Ed.*

** Bir kitap yapmak. -*ç.*

oynamak ve bunları bozmak –bunun böyle olduğuna inanıyorum– arzusunda olmadığım gibi, bu, benim için emanete hıyanet olurdu. Ve, üçüncü olarak, bu tamamen yararsız bir iş olurdu. Çünkü, okuyamayan ya da okumaya niyeti olmayan ve hatta Birinci Cildi, yanlış anlamak için, doğru anlamak için gerekli olandan daha büyük bir çaba harcayan kimseler için çırpınmanın hiç bir yararı ve gereği yoktu. Ama doğru bir anlayışa ulaşmak isteyen kimseler için, en önemli olan şey, asıl metnin kendisiydi; bunlar için, benim yapacağım yeni düzenleme, olsa olsa, bir yorum değerini taşıyabilirdi, ve üstelik de, yayınlanmamış ve erişilmesi olanaksız bir şey üzerinde bir yorum. Asıl metin, ilk tartışmanın konusu olacak ve ikinci ve üçüncü tartışmada *in extenso** yayınlanması kaçınılmaz hale gelecekti.

Bu denli çok yeni şey içeren bir yapıtta, ve hele aceleyle tasarlanan ve kısmen de tamamlanmamış ilk taslakta bu gibi tartışmalar doğaldır. İşte burada benim işe karışmış olmam, metnin anlaşılmasındaki zorlukları ayıklamakta, metinde önemi yeterince, çarpıcı bir biçimde açık olmayan yönleri ön plana çıkarmakta ve 1865'te yeniden yazılan metni, 1895'teki gidişe eklemeler yapmakta, kuşkusuz yararlı olmuştur. Gerçekten de, işte, bana, kısa bir açıklamayı gerektirir gibi görünen iki konu.

I. DEĞER YASASI VE KÂR ORANI

Bu iki etmen arasında görünüşteki çelişkinin çözümlenmesinin, tıpkı önceden olduğu gibi, Marx'ın metninin yayınlanmasından sonra da, tartışmalara yolaçacağı önceden kestiriliyordu. Tam bir mucize bekleyen bazıları, umdukları elçabukluğu yerine, çelişkinin, yalın, ussal, düpedüz ve gösterişsiz bir biçimde çözüldüğünü görünce bayağı hayal kırıklığına uğradılar. En keyifli hayal kırıklığını tadan, hiç kuşkusuz, yüce Loria idi. En sonunda kendisi gibi bir cücenin bile, sapasağlam temeller üzerinde dev gibi yükselen marksist yapıyı havalara kaldırıp toz edeceği, Arşimet icadı bir dayanak noktası bulmuştu. Ne! diye öfkeyle bağırdı, çözüm diye öne sürülen şey bu mu? Bu düpedüz bir yutturmaca! İktisatçılar, değerden söz ettikleri zaman, değişime fiilen sokulan değeri kastederler. "Bir parça aklı olan hiç bir iktisatçı, metaların, karşılığında satılmadıkları ve *hiç bir zaman da satılamayacakları* (*né posone vendersi mai*) bir değerle şimdiye değin ne ilgilenmiştir ne de ilgilenmek ister. ... Metaların, karşılığında *hiç bir zaman* satılmadığı değerin, bunların içerdikleri emekle orantılı olduğu savını öne sürerek, ortodoks iktisatçıların, metaların karşılıklarında satıldıkları değerin, kendileri için harcanan emekle orantılı *olmadığı* şeklindeki tezlerini, tersyüz edip yinelemekle Marx ne umuyor? ... Marx'ın, bireysel fiyatlarını, bireysel değerlerden

* Tam olarak. -*ç*.

gösterdikleri sapmaya karşın, tüm metaların toplam fiyatlarının daima bunların toplam değerleri ya da, metalar kitlesinin içerdiği emek miktarı ile aynı [sayfa 780] olduğunu söylemesinin, sorunun çözümlenmesine bir katkısı olmuyor. Çünkü değer, bir meta ile bir başka meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığına göre, metaların toplam değeri kavramının kendisi, bir saçmalık, bir budalalık ... bir *contradictio in adjecto* oluyor ..." Loria'ya göre, daha yapıtının başında, Marx, değişimin, iki metayı, ancak bunların içerdikleri aynı nitelikte ve eşit büyüklükte bir öğe, yani eşit miktarda emek sayesinde eşitleyebileceğini söylüyor. Oysa şimdi, metaların, içerdikleri emek miktarından tamamen farklı bir oranda birbirleriyle değişildiklerini öne sürmekle Marx, kendisini büyük bir ciddiyetle yalanlamış oluyor. "Böylesine düpedüz bir *reductio ad absurdum*, böylesine tam bir teorik iflas görülmüş şey midir? Bundan daha büyük bir tantana, bundan daha büyük bir ciddiyetle yapılan bilimsel bir intihar daha görülmüş müdür!" (*Nuova Antologia*, Feb 1, 1895, s. 477-78, 479.)

Görüyorsunuz ya Loria'nın ağzı kulaklarında. Marx'ı da kendisi gibi sıradan bir şarlatan gibi göstermeye hakkı yok mu yani? İşte görüyorsunuz, Marx da tıpkı Loria gibi, okur ile dalga geçiyor; tıpkı o zavallı İtalyan iktisat profesörü gibi elçabukluğu ile gününü gün ediyor. Ama ne var ki, bizim Dulcamara,* işini iyi bildiği için bunu becerebilir, ama ya o sakar Kuzeyli Marx, beceriksizlik edip duruyor, budalaca saçma şeyler yazıyor, ve en sonunda da ciddi bir intihardan başka çıkar yol kalmıyor.

Metaların hiç bir zaman emekle belirlenen değerler üzerinden satılmadıkları ve satılmayacakları sözünü sonraya bırakalım. Burada yalnızca Bay Loria'nın, "değerin, bir meta ile bir başka meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığı", ve dolayısıyla "metaların toplam değeri kavramının kendisinin, bir saçma1ık, bir budala1ık ... bir *contradictioin adjecto*"olduğu savını ele alalım.

Metaların birbirleriyle değişildikleri oran, değerleri, böylece tamamen raslantıya bağlı, metalara dışardan verilen ve bugün böyle, yarın şöyle olabilen bir şey oluyor. Bir kental buğdayın, bir gram ya da bir kilo altın karşılığında değişilmesi, buğday ya da altının özünde varolan koşullara en ufak şekilde bağlı olmuyor da, her ikisine de tamamen yabancı bir duruma bağlı oluyor. Çünkü başka türlü olsaydı, bu koşulların da kendilerini değişimde ortaya koymaları, bütünüyle değişim üzerinde etkili olmaları ve değişim dışında bağımsız bir varlığa sahip bulunmaları gerekirdi; işte ancak o zaman, metaların toplam değerinden sözedilebilirdi. Buna budalalık diyor Loria hazretleri. İki meta birbiriyle hangi oranda değişilirse değişilsin, bu onların değeri oluyor – ve hepsi bu kadar. Şu halde değer, fiyatla özdeştir ve her meta, elde edebileceği fiyatlar kadar da değerlere sahiptir. Ve fiyat da, arz ve taleple belirleniyor; ve artık da-

* Donizetti'nin komik operası, *L'Elisir d'Amore*'daki şarlatanın adı. *-Ed*.

ha fazla soru sorup da buna yanıt bekleyen insan, budalanın tekidir.

Ama burada gene de ufak bir pürüz var. Normal durumda, arz ve [sayfa 781] talep dengededir. Öyleyse, yeryüzündeki metaların hepsini ikiye ayıralım; arz, ve buna eşit miktarda talep toplulukları olarak. Bunların herbirisinin, 1.000.000 milyon markı, frankı, sterlini ya da herhangi bir birimi temsil ettiğini kabul edelim. Basit bir aritmetik hesabına göre bunların toplamı 2.000.000 milyon bir fiyatı ya da değeri oluşturur. Budalalık, saçma, diyor Bay Loria. Bu ikisi bir arada 2.000.000 milyon bir fiyat temsil edebilir. Ama değer için bu böyle değildir. Biz, eğer fiyat için şöyle dersek: 1.000 + 1.000 = 2.000. Ama değer için, şöyle dersek: 1.000 + 1.000 = 0. En azından, metaların toplamının sözkonusu olduğu bu durumda. Çünkü burada, iki grubun her birindeki metaların değerinin 1.000.000 milyon olmasının tek nedeni, bunlardan her birisinin, diğerinin metaları için bu miktarı verebileceği ve vereceğidir. Biz, eğer her iki grubun metalarının toplamını bir üçüncü kimsenin elinde toplarsak, artık ne birincinin, ne ikincinin ve ne de üçüncünün elinde bir değer bulunur; sonunda kimsenin elinde bir şey bulunmaz. Ve biz, bir kez daha, bizim güneyli Caliostro'nun değer kavramını, geride hiç bir iz bırakmadan yokolup gidecek şekilde ele almasındaki büyük hünere hayran olup kalıyoruz. İşte size kaba iktisadın doruk noktası![1] [sayfa 782]

[1] Ne var ki daha sonraları, (Heine'ın deyişiyle) "ünü dünyayı tutmuş" aynı sayın bay [Heinrich Heine, *Ritter Olaf -Ed.*], 1895'te *Rassegna*'nın birinci sayısında İtalyanca olarak yayınlandıktan sonra Üçüncü Cilde yazdığım önsözü yanıtlamak zorunluluğunu duydu. Bu yanıt, *Riforma Social*'in 25 Şubat 1895 tarihli sayısında çıktı. Bana kaçınılmaz (ve dolayısıyla iki kez tiksindirici) övgüler yağdırdıktan sonra, hiç bir zaman Marx'ın materyalist teorik görüşünü bulma onurunu kendisine maletmeyi düşünmediğini ilan etmektedir. O, bunu, daha 1885'te kabul etmişti, ama tamamen rasgele bir dergideki yazıda. Oysa, tam yeri gelmişken, yani, bu konudaki kitabında sırf Fransa'daki küçük toprak mülkiyeti ile ilişkili olarak 129. sayfada ilk kez Marx'ın adı geçtiği zaman, bu konuyu tam tersine sessizce geçirmişti. Ve şimdi, Marx'ın bu teorinin bulucusu olmadığını büyük bir yüreklilikle ilan ediyor; bunu Aristoteles zaten öne sürmüş olmasa bile, Harrington, hiç kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, daha 1656'da açıkça ifade etmiş ve bu teori, Marx'tan çok önce, tarihçiler, politikacılar, hukukçular ve iktisatçılar tarafından getirilmişti.* Bütün bunlar, Loria'nın kitabının Fransızca baskısında bulunabilir. Kısacası, mükemmel bir yapıt saklayıcısı. Marx'tan yaptığı aşırmalarla artık onu övünemeyecek hale sokunca, o da şimdi, tıpkı kendisinin yaptığı gibi Marx'ın da başkalarından aldığı renkli tüylerle kendisini donattığını arsızca öne sürmeye başladı. Benim öteki saldırmalarımdan, Loria bir tanesine saldırıyor ve ona göre, güya Marx, hiç bir zaman *Kapital*'in bir ikinci ya da hele bir üçüncü cildini yazmayı düşünmemiş. "Ve şimdi Engels, ikinci ve üçüncü ciltleri suratıma çarparak görkemli bir yanıt veriyor ... çok güzel! Ve ben, o denli çok entelektüel zevki borçlu olduğum bu ciltlerden o derece hoşnudum ki, hiç bir zafer bugünkü bu yenilgi kadar benim için değerli değildi – ve eğer bu, gerçek bir yenilgi ise. Ama gerçekten bu böyle mi? Engels'in dindarca bir dostluk duygusuyla bir araya getirip düzenlediği bu parça parça notlar yığınını Marx acaba gerçekten yayınlamak amacıyla mı yazmıştı? Marx'ın yapıtını ve sistemini bu sayfalarla taçlandırdığını ... kabul etmek acaba doğru olur mu? Yıllar yılı vaadedilen çözümünün çok üzücü bir elçabukluğuna, çok bayağı bir sözcük oyunu indirgendiği ortalama kâr oranıyla ilgili bölümü acaba Marx gerçekten yayınlar mıydı? En azından kuşkulu bir soru... Bana göre, bu da gösteriyor ki, Marx, o şahane (*splendido*) kitabını yayımladıktan sonra bunun devamını yazmayı tasarlamadı, ya da o dev yapıtın derlenmesini, kendi sorumluluğu dışında, mirasçılarına bırakmak istedi."

267. sayfada işte böyle yazıyor. Heine, incelikten yoksun kendi Alman halkı için şu sözlerden daha horgörücü bir ifade bulamazdı: "En sonunda yazar, karşısındaki halka, sanki bunlar da akıllı varlıklarmış gibi alışır." Ünlü Loria, halkının ne olduğunu sanıyor acaba?

Sözü bitirirken, bir başka övgü yağmuru da ben mutsuzun başına serpiliyor. Burada bizim

Braun'un *Archiv für soziale Gesetzgbung,* Vol. VII, no 4'te, Werner Sombart, marksist sistemin, bütünüyle alındığında mükemmel olan bir özetini veriyor. İlk kez bir Alman üniversitesi profesörü, bütünüyle, Marx'ın yazılarında, Marx'ın gerçekten ne dediğini görmeyi başarıyor ve marksist sistemin eleştirisinin, onu çürütmekten ibaret olamayacağını – "bunu siyasal kariyeristlere bırakalım"– ama yalnızca daha ileri bir gelişmede yapılabileceğini söylüyor. Sombart da gene konumuzu, kendisinden beklendiği gibi ele alıyor. Marksist sistemde değerin önemini araştırıyor ve şu sonuçlara varıyor: Değer, kapitalist tarzda üretilen metaların değişim ilişkisinde görülmez; kapitalist üretimi yürütenlerin bilincinde yaşamaz; deneysel değil, ussal ve düşünsel bir olgudur; Marx'ta maddi kesinliği içersindeki değer kavramı, iktisadi varlığın temeli olarak emeğin toplumsal üretken gücüyle ilgili olgunun, iktisadi bir ifadesinden başka bir şey değildir; son tahlilde, değer yasası, kapitalist iktisat sisteminde, ekonomik sürece egemendir ve bu ekonomik sistem için genel çizgileriyle şu anlamı taşır: metaların değeri, içersinde, son tahlilde, bütün ekonomik sürece egemen olan emeğin üretken gücünün, belirleyici bir etmen olarak kendisini ortaya koyduğu, özgül ve tarihsel biçimdir. İşte Sombart böyle diyor; bu kendisine özgü değer yasası anlayışının, kapitalist üretim tarzı için yanlış olduğu söylenemez. Ama bu, bana fazlaca geniş görülüyor ve, daha dar çerçevede ve daha kesin bir formül için kuşkulu görülüyor; bence bu, toplumun gelişmesinde, bu yasanın egemen olduğu ekonomik aşamalar için, değer yasasının tüm özelliğini ve önemini kapsamıyor.

Kapital'in Üçüncü Cildi üzerine, Braun'un *Sozialpolitisches Zentralblatt,* February 25, 1895, no 12'de, Conrad Schmidt'in, gene bunun gibi mükemmel bir yazısı var. Bu yazıda, özellikle, ortalama kârın marksist bir biçimde artı-değerden çıkartılmasının, ilk kez, şimdiye değin iktisatçılar tarafından ortaya bile atılmamış bulunan bir soruna yanıt getirdiği belirtiliyor: bu ortalama kâr oranının büyüklüğü nasıl belirleniyor, ve bu, nasıl oluyor da yüzde 50 ya da 100 olmuyor da, diyelim yüzde 10 ya da 15 oluyor. Sanayici kapitalist tarafından ilk ele geçirilen artı-değerin kâr ve rantın aktığı tek ve biricik kaynak olduğunu bildiğimiz için, bu soru kendiliğinden yanıtlanmış oluyor. Schmidt'in yazısındaki bu satırların, görmek istemeyenlerin gözlerini açmak boşuna bir çaba olmasa, doğrudan *â la* Loria tipi iktisatçılar için yazılmış olması gerekirdi.

Schmidt'in, gene de, değer yasası ile ilgili biçimsel kuşkuları var. O, buna, teorik çıkış noktası olarak gerekli bulunan fiili değişim sürecini

Sganarelle, kendisini, küfretmeye geldiği halde, dudaklarından istemediği halde, "kutsayıcı sevgi sözcükleri" dökülen Balaam ile aynı düzeyde görüyor. Çünkü iyi yürekli Balaam, kendisinden daha akıllı bir eşeğe binmekle, seçkin ve ünlüydü. Ama bu kez, besbelli ki Balaam eşeğini evde unutmuştur.

* Burada Jabes Harrington'un (1611-77) *Oceana* adlı yapıtına gönderme yapılıyor. Bu kitapta, ütopik komünist bir toplum için bir model oluşturuluyor. Harrington ayrıca bu tasarımını uygulamak için birkaç girişimde de bulunmuştur. -*Ed*.

açıklamak için öne sürülen ve bununla tam bir çelişki halinde görülen, rekabet fiyatları görüngüsü bakımından bile, aydınlatıcı ve vazgeçilmez bilimsel bir *varsayım* diyor. Ona göre, değer yasası olmaksızın, kapitalist gerçeğin ekonomik mekanizmasının teorik açıdan kavranması olanağı ortadan kalkar. Burada sözünü etmeme izin verdiği özel bir mektubunda [sayfa 783] Schmidt, kapitalist üretim tarzı içersinde değer yasasının, teorik bakımdan gerekli olmakla birlikte tamamen hayali olduğunu söylemektedir.* Ne var ki, bu görüş, bence bütünüyle yanlıştır. Değer yasası, kapitalist üretim için, gerekli bile olsa, hayali olmak şöyle dursun, salt bir varsayımdan çok daha büyük ve önemli bir yer tutar.

Sombart da, Schmidt de, –Loria hazretlerinin adını sırf eğlendirici bir kaba iktisat temsilcisi diye anıyorum– bizim burada yalnızca salt bir ussal süreçle değil, tarihsel bir süreçle ve onun düşüncemizdeki açıklayıcı yansımasıyla, iç bağıntılarının mantıksal sonuçlarıyla uğraştığımız olgusunu yeterince dikkate almıyorlar.

Konunun canalıcı noktası Marx'ın yapıtı, Buch III, 1, s. 154'te bulunabilir:

"Bütün güçlük, metaların, yalnızca basit *metalar* olarak değil, toplam artı-değer kitlesinden kendi büyüklükleri ile orantılı ya da eşit büyüklükte oldukları takdirde eşit miktarda pay talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak değişilmeleri olgusundan ileri gelir."

Bu farkı ortaya koymak için, işçilerin, kendi üretim araçlarına sahip oldukları, ortalama olarak eşit sürelerde ve eşit yoğunlukta çalıştıkları ve kendi metalarını doğrudan birbirleriyle değiştikleri varsayılır. Bu durumda, bir günde, iki işçi, emekleriyle ürünlerine eşit miktarda yeni değer katmış olabilirler, ama herbirinin ürünü, üretim araçlarında zaten somutlaşmış bulunan emeğe bağlı olarak farklı değerlerde olabilir. Değerin bu son kısmı, kapitalist ekonominin değişmeyen sermayesini temsil ettiği halde, yeni eklenen değerin, işçinin geçim araçları için kullanılan kısmı değişen sermayeyi ve yeni değerin geriye kalan kısmı, bu örnekte işçiye ait bulunan, artı-değeri temsil eder. Şu halde, değerin yalnız kendileri tarafından yatırılan "değişmeyen" kısmını yerine koyacak miktar düşüldükten sonra, her iki işçi, eşit değerler alabilirler; ama, artı-değeri temsil eden kısmın, üretim araçlarının değerine oranı –ki bu, kapitalist kâr oranına tekabül eder– her iki halde farklı olur. Ama, bunlardan herbirisi, yerine konulan üretim araçlarının değerini, değişim yoluyla aldıkları için bunun bu durumda hiç bir önemi olmayacaktır.

"Demek oluyor ki, metaların değerleri ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden değişimleri, belli bir kapitalist gelişim düzeyini gerektiren, üretim-fiyatları üzerinden değişimlerine göre, *çok daha düşük bir aşamayı* gerektirir. Fiyatlar ile fiyat hareketlerinin, değer yasasının ege-

* Schmidt Engels'e 1 Mart 1895'de yazmıştır. Engels'in yanıtı 12 Mart tarihini taşıyor. Bu mektubun önemli bir bölümü *Selected Correspondance,* London, 1965, pp 451-5'de bulunabilir. - *Ed*.

menliği altında olması bir yana, metaların değerlerine, yalnız *teorik* değil *tarihsel* bakımdan da üretim-fiyatlarına öngeldiği gözüyle bakılması tamamen yerinde olur. Bu, *üretim araçlarının emekçiye ait olduğu* koşullar için geçerlidir ve hem eski çağlarda ve hem de modem dünyada kendi emeği ile yaşayan toprak sahibi çiftçiye ve zanaatkara uygulanır". Bu, [sayfa 784] bizim daha önce ifade ettiğimiz görüşle, ürünlerin metalar haline gelişinin, aynı topluluk üyeleri arasında değil, farklı topluluklar arasındaki değişimden ileri geldiği görüşü ile de uygunluk halindedir. Bu yargı yalnız bu ilkel koşul için değil, aynı zamanda, köleliğe ve serfliğe dayanan daha sonraki koşullar ve her üretim kolu ile ilgili üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak güçlükle aktarılabildiği ve bu nedenle çeşitli üretim alanlarının, dış ülkeler ya da komünist topluluklarda olduğu gibi, birbirleriyle belli sınırlar içersinde ilişkide bulunduğu sürece, lonca biçiminde örgütlenmiş elzanaatları için de geçerlidir." (Marx, Buch III, l, s.156 ff.)

Marx, eğer Üçüncü Cildi bir kez daha elden geçirme fırsatını bulsaydı, kuşkusuz bu paragrafı epeyce genişletirdi. Bu haliyle, ancak sözkonusu nokta üzerinde söylenecek şeylerin kaba bir taslağıdır. Bunun için şimdi onu biraz daha yakından inceleyelim.

Hepimiz biliyoruz ki, toplumun başlangıçlarında, ürünler üreticilerin kendileri tarafından tüketiliyordu ve bu üreticiler, kendiliklerinden, azçok komünist topluluklar halinde örgütlenmişlerdi; bu ürünlerdeki fazlalığın yabancılarla değişimi –ürünlerin, metalar haline çevrilmesinin başlangıcı– daha sonraki tarihlere raslar; bu, önce, yalnız farklı kabilelere bağlı tek tek topluluklar arasında olur, ama sonraları topluluk içersinde de görülür, ve bu toplulukların, büyük ya da küçük aile gruplarına çözülmesine, oldukça önemli katkıda bulunur. Ama bu çözülmeden sonra bile, değişimde bulunan aile reisleri, çalışan köylüler olmakta devam ederler ve kendi çiftliklerinde, ailelerinin yardımı ile, hemen hemen bütün gereksinmelerini üretir ve ancak zorunlu gereksinmelerinin küçük bir kısmını, kendi ürün fazlalıkları karşılığında dışardan sağlarlar. Aile yalnız tarım ve hayvancılıkla uğraşmaz, ürünlerini, mamul tüketim nesneleri haline de getirir; arasıra, eldeğirmenleri ile hububatını öğütür, ekmek pişirir, iplik eğirir, dokumalarını boyar, keten ve yün dokur, deri işler, ahşap yapılar yapar ve bunları onarır, araç ve gereç yapar, ve zaman zaman da marangozluk ve demircilik yapar; böylece, aile ya da aile topluluğu, aslında, kendi kendine yeterli bir grup oluşturur.

Böyle bir ailenin, dışardan trampa ya da satınalma yoluyla elde etmek zorunda olduğu şeylerin pek azı, hatta Almanya'da 19. yüzyılın başına kadar, çoğunlukla elzanaatı ile üretilen nesnelerden oluşuyordu, yani yapım şekilleri hiç bir zaman köylü için bilinmeyen şeyler olmamakla birlikte, ya sırf gerekli hammaddeye sahip olmadığı ya da satın alınan nesne daha iyi ya da daha ucuz olduğu için köylü bunları kendisi üretmiyordu. Dolayısıyla, orta çağlarda köylü, trampa yoluyla elde ettiği

nesnelerin yapımı için gerekli emek-zamanını oldukça büyük bir doğrulukla biliyordu. Köyün demircisi ile tekerlekçisi, gözünün önünde çalıştığı gibi, benim gençliğimde bile, birbiri ardına Ren köylüklerini dolaşan terziler ile kunduracılar, ev yapısı malzemelerden ayakkabılar ve giysiler [sayfa 785] yaparlardı. Köylüler, bunlardan öteberi satınalan halkın kendisi de işçiydi; değişilen nesneler herkesin kendi ürünüydü. Bu ürünleri yaparken ne harcıyorlardı? Emek ve yalnızca emek: aletlerini yerine koymak, hammadde üretmek ve bunları işlemek için, tek harcadıkları şey kendi emek-güçleriydi; bu durumda nasıl olur da, bu kendi emeklerinin ürünlerini, öteki emekçi üreticilerin ürünleriyle, bunlara harcanan emek oranı dışında değişebilirlerdi? Yalnız bu ürünlere harcanan emek zamanı, değişilecek değerlerin nicel belirlenmesinde tek uygun ölçü olmakla kalmıyordu, zaten bir başka ölçü olanağı da yoktu. Yoksa köylüler ile zanaatçıların, bir kimsenin on saatlik emek ürününü, bir başkasının tek bir saatlik emek ürünü karşılığında elden çıkartacak kadar budala olduklarına inanmak mı gerekiyor? Köylü doğal ekonomisinin tüm dönemi boyunca, değişilen metalar miktarının, gitgide daha fazla, kendilerinde somutlaşan emek miktarına göre ölçülmesi eğilimi dışında bir değişim olanağı bulunmamaktadır. Bu üretim tarzına da paranın girdiği andan itibaren, değer yasasına uyma eğilimi (marksist formüle uygun olarak, *nota bene!*) bir yandan daha belirli hale gelirken, öte yandan da, tefeci sermayesi ve soyguncu vergilendirmelerin araya girmesiyle kesintiye uğrar; fiyatların, ortalama olarak değerlere çok yaklaştığı dönemler uzamaya, başlar.

Aynı şey, köylü ürünleri ile kentli zanaatçıların ürünleri arasındaki değişim için de doğrudur. Başlangıçta bu trampa, araya bir tüccar girmeksizin, kentlerde, köylünün alışveriş yaptığı pazar günlerinde, doğrudan doğruya yapılır. Burada da, gene, yalnızca köylü, zanaatçının çalışma koşullarını bilmekle kalmaz, zanaatçı da onun çalışma koşullarını bilir. Çünkü zanaatçı da henüz biraz köylüdür; onun da bir sebze ve meyve bahçesi olduğu gibi, çoğu kez de, küçük bir toprak parçası, bir-iki ineği, domuzu, kümes hayvanları, vb. vardır. İşte bu nedenle ortaçağda halk birbirlerinin –hiç değilse günlük kullandığı eşyalarla ilgili– ham ve yardımcı maddelerinin maliyetini ve emek-zamanını oldukça doğru bir şekilde bilebilirdi.

Emek miktarına dayanan bu trampa, sonraları, ancak dolaylı ve nispi olsa bile, diyelim, hububat ve hayvanlar gibi, uzun süren ve düzensiz aralıklarla kesintiye, uğrayan emeğe gereksinme gösteren ürünler için nasıl hesaplanıyordu? Ve hele hesap yapmayı bilmeyen kimseler arasında bu nasıl oluyordu? Herhalde ancak, çoğu kez karanlıkta elyordamıyla yolunu bulmaya çalışan uzun süreli zikzaklı tahminler ve doğallıkla yanılgılarla öğrenerek yapılıyordu. Ne var ki, bir kimsenin, bir tüm olarak, kendi giderlerini geriye alma zorunda olması, daima doğru olan yola dönülmesinde yardımcı oluyor, ve dolaşımda bulunan nesnelerin

sınırlı türde olması ile, bunların üretimlerinin çoğu zaman yüzyıllık kararlı niteliği bu amaca ulaşmayı kolaylaştırıyordu. Bu ürünlerin değerlerinin nispi miktarlarının oldukça yaklaşık olarak saptanmasının hiç de çok uzun zaman almadığını, tek tek üretimlerinin oldukça uzun sürmesi [sayfa 786] nedeniyle bunun en güç görüldüğü meta olan sığır türünden hayvanların, ilk ve oldukça genel kabul gören para-meta halini alması olgusu tanıtlar. Bunun gerçekleşmesi için, sığırın değerinin, başka türde bir yığın meta ile değişim oranının, nispeten olağanüstü bir kararlılığa ulaşmış olması, pek çok kabilenin bölgesinde itirazsız kabul edilmiş bulunması gerekir. Ve o zamanın insanları –hem hayvan yetiştiricileri ve hem de bunların müşterileri– hiç kuşkusuz, trampa sırasında, harcadıkları emek-zamanının karşılığında eşdeğerini almaksızın vermeyecek kadar akıllıydılar. Tam tersine, insanlar, meta-üretiminin ilkel durumuna ne denli yakın olurlarsa –örneğin, Ruslar ve Doğulular gibi–, bugün de, bir ürüne harcadıkları emek-zamanının tam karşılığını ele geçirmek için uzun ve inatçı pazarlıklarla o denli fazla zaman yitirmektedirler.

Değerin emek-zamanı ile bu şekilde belirlenmesinden başlayarak, meta üretimi bütünüyle gelişti ve bununla birlikte de, *Kapital*'in Birinci Cildinin Birinci Kısmında anlatıldığı gibi, değer yasasının çeşitli yanlarının kendilerini ortaya koydukları çok yönlü ilişkiler ve özellikle de, emeğin, değer yaratan biricik öğe olduğu koşullar da gelişti. Koşullar, üretime katılanlar bunların bilinçlerine varmaksızın kendilerini gerçekleştirirler; ve günlük uygulamalardan ancak çetin teorik araştırmalar ile soyutlanabilirler; bunun için de, Marx'ın kanıtladığı gibi, meta-üretiminin doğasından zorunlu olarak ileri gelen doğa yasaları biçiminde etkinliklerini gösterirler. En önemli ve en kesin sonuçlu ilerleme, madeni paraya geçilmesiydi ve bunun sonucu olarak, değerin emek-zamanı ile belirlenmesi, artık, meta değişiminin yüzeyinde görünmez hale gelmişti. Pratik açıdan para, değerin kesin ölçüsü haline geldi ve bu, ticaret alanına giren metaların türü arttıkça, bu metalar uzak ülkelerden geldikçe ve dolayısıyla, üretimleri için gerekli emek-zamanının saptanması güçleştikçe daha da yaygın bir durum aldı. Paranın kendisi genellikle önce yabancı yerlerden geliyordu; değerli madenlerin ülke içersinde elde edildiği durumlarda bile, köylüler ile zanaatçılar, kısmen bunun için harcanan emek-zamanını yaklaşık olarak tahmin edemiyorlar, kısmen de parayla hesap yapma alışkanlığı sonucu, emeğin değer ölçüsü olma niteliği kendi bilinçlerinde artık iyice silikleşiyordu; böylece, halkın bilincinde para, mutlak değerin temsilcisi haline gelmeye başladı.

Kısacası: marksist değer yasası, genellikle, ekonomik yasaların geçerliği ölçüsünde, tüm basit meta-üretimi dönemi için, yani bu üretim, kapitalist üretim tarzının görünmesiyle bir değişikliğe uğrayana değin de geçerlidir. O zamana kadar, fiyatlar, marksist yasa gereğince belirlen-miş değerlere doğru yaklaşarak bu değerlerin çevresinde dalgalanırlar, böylece, basit meta-üretimi ne kadar fazla gelişirse, uzun dö-

nemler şid-detli dış sarsıntılarla kesintiye uğramayan ortalama fiyatlar, değerlerle, ihmal edilebilir ufak bir farkla çakışırlar. Şu halde, marksist değer yasası, ürünleri metalara dönüştüren değişimin başlangıcından, 15. yüzyıla değin süren bir dönem için, genel bir ekonomik geçerliğe sahip olmuştur. Ne var [sayfa 787] ki, meta değişimi, yazılı tarih-öncesi dönemlere kadar uzanır ve Mısır'da, İsa'dan önce en az 2.500 ve belki de 5.000, Babil'de 4.000, belki de 6.000 yıllarına kadar iner; şu halde, değer yasası, beş ile yedi bin yıllık bir dönem boyunca egemenliğini sürdürmüştür. Ve şimdi gelin de, bütün bu dönem boyunca genellikle ve doğrudan doğruya geçerli olan değere, metaların hiç bir zaman satılmadıkları ve satılmayacakları, azıcık aklı olan hiç bir iktisatçının asla uğraşmayacağı bir şey diyen Bay Loria'nın ciddiyetine hayran olmayın!

Şimdiye değin tüccardan sözetmedik. Basit meta-üretiminin kapitalist meta-üretimine dönüşmesini gördüğümüz şu anda onun işe karışmasını şimdilik bir yana bırakabiliriz. Her şeyin durağan olduğu bu toplumda, tüccar, devrimci bir öğeydi; bu, kalıtımdan gelen bir durağanlıktı; köylü, yalnız kendi bir dönümlük toprak parçasını değil, özgür mülk sahibi, özgür ya da toprağa bağlı köylü ya da serf olarak toplumdaki yerini; kentli zanaatçı, hem uğraşını ve hem de bağlı bulunduğu loncanın ayrıcalıklarını, kalıtımla ve neredeyse vazgeçilmez haklar olarak elde ettikleri gibi, ayrıca, müşterilerini, pazarları ve devraldıkları zanaata ait beceri ve eğitimi ta çocukluklarından kazanmış oluyorlardı. İşte böyle bir dünyaya tüccar giriyor ve onun bu girişi, her şeyin allak-bullak olmasının başlangıcı oluyordu. Ama o, bilinçli bir devrimci olmak şöyle dursun, tam tersine, her şeyiyle onun bir parçasıydı. Ortaçağların tüccarı, hiç bir zaman bireyci değildi, o da çağdaşları gibi bir birliğin üyesiydi. İlkel komünizmden doğup gelişen mark topluluğu, kırsal bölgede egemendi. Her köylü, başlangıçta, her nitelikte eşit toprak parçalarına ve dolayısıyla da, markta eşit hakka sahipti. Bu mark, kapalı bir birlik haline gelip de artık yeni toprak parçaları da verilmeyince, miras, vb. yoluyla topraklar bölündü ve böylece mark üzerindeki ortak haklar da parçalanmış oldu; ama tam bir dönüm birim olarak kaldı ve dolayısıyla yarım, dörtte-bir ve sekizde-bir dönüm, markta bunlara tekabül eden hakları veriyordu. Daha sonraki bütün üretici birlikler, statüleri, özellikle sınırlı toprak bölgesi yerine, meslek ayrıcalığına mark yasalarının uygulanmasından başka bir şey olmayan kentlerdeki loncalar, mark birliğinin esasını izlediler. Bütün örgütlenmenin temel noktası, Elberfeld ve Barmen iplik sanayiine ait 1527 tarihli lisansta çarpıcı bir biçimde ifade edildiği gibi, her üyenin loncaya tanınan ayrıcalık ve haklardan eşit biçimde yararlanmasıydı. (Thun, *Industrie am Niederrhein,* vol. II.s. 164 ff.) Aynı şey, her payın eşit ölçüde katıldığı ve aynı zamanda da, mark üyesinin hakkı gibi, her hak ve yükümlülükleriyle birlikte bölüşüldüğü maden loncaları için de geçerlidir. Gene aynı şey, denizaşırı ticareti başlatan ticaret şirketleri içinde aynı ölçüde geçerliydi. İskenderiye ile İstanbul

limanlarındaki, Venedikliler ve Cenovalılar kendi *fondaco*'larındaki –barınak, han, antrepo, teşhir ve satış salonlarında, merkez bürolarında– her "ulus", tam meslek birliklerini kurmuştu ve buralar rakiplere ve müşterilere kapalıydı; aralarında kararlaştırdıkları fiyatlarla satış [sayfa 788] yapıyorlardı, malları, açık denetim ve çoğu kez de bir damga ile garanti edilen belirli bir niteliğe sahipti; yerlilerin, ürünlerine ödeyecekleri fiyatı vb. ortaklaşa kararlaştırıyorlardı. Hanseatik tüccarlar da, Norveç'te, Borgen'de, Alman köprüsü (Tydske Bryggen) üzerinde, başka türlü hareket etmiyorlardı; aynı şey, bunların Hollandalı ve İngiliz rakipleri için de doğruydu; saptanan fiyatın altında malını satan ya da bu fiyatın üzerinde mal alan tüccarın vay haline! Birliğin suçluya doğrudan vereceği cezalar bir yana, hele bir de boykot edilirse bu onun mahvı demekti. Ve hatta, belirli amaçlar için daha kapalı birlikler de kurulmuştu: 14. ve 15. yüzyıllarda Cenova'da kurulan ve yıllarca, Anadolu'da Foça ve Sakız arasındaki şap madenlerine egemen olan Maona ve, 14. yüzyılın sonundan beri İtalya ve İspanya ile iş yapan, bu ülkelerde şubeler açan, büyük Ravensberg Ticaret Şirketi, Augsburglu tüccarların kurdukları Alman şirketleri: Fugger, Welser, Vöhlin, Höchstetter, vb; Nürnberglilerin kurdukları ve 66.000 düka sermaye ve üç gemi ile Portekizlilerin 1505-1506 Hindistan seferine katılarak yüzde 150, başkalarına da yüzde 175 kâr sağlayan Hirschvogel firması (Heyd: *Levantehandel,* vol. II, s. 524); ve Luther'in ateş püskürdüğü daha bir yığın firma, "*Monopolia'.*

Burada ilk kez, kâr ve kâr oranı ile karşılaşıyoruz. Tüccarlar, özellikle ve bilinçli olarak, bu kâr oranının bütün üyeler için eşit olmasına çalışıyorlardı. Doğu Akdenizde Venedikliler ve Kuzeyde Hanseatikler, herbiri metaları için komşusu ile aynı fiyatı ödüyordu; taşıma ücretleri aynı idi ve malları için aynı fiyatları alıyorlar, dönüşlerinde "uluslarının" öteki tüccarları ile aynı fiyatlara yük alıyorlardı. Böylece kâr oranı hepsi için aynıydı. Büyük ticaret kumpanyalarında, ödenmiş sermaye hissesi ile *pro rata* kâr dağıtımı, sahip bulunduğu toprak payı ile *pro rata,* marka katılma payı ya da madendeki hisse ile *pro rata* madencilikten kâr alma kadar doğal bir şeydi. Tam gelişmiş biçimi içersinde, kapitalist üretimin sonal sonuçlarından birisi olan eşit kâr oranı, böylece burada kendisini, sermayenin, tarihin çıktığı noktalardan birisi olarak, kendisi de doğrudan ilkel komünizmin bir yavrusu olan mark birliğin soyundan doğrudan gelen bir tür olarak, en yalın biçimi içersinde ortaya koymaktadır.

Bu başlangıçtaki kâr oranı, zorunlu olarak çok yüksekti. Ticaret, yalnız korsanlığın yaygın olması nedeniyle tehlikeli olmakla kalmıyordu, rakip uluslar da, ele geçen her fırsatta, her türden şiddet hareketlerine başvurmaktan kaçınmıyorlardı. Ensonu, satışlar ile pazarlama koşulları, yabancı prenslerin verdikleri izin belgelerine dayanıyor ve bunlar da sık sık, ya bozuluyor ya da geri alınıyordu. Dolayısıyla, kârın, yüksek bir sigorta payını içermesi gerekiyordu. Ayrıca, devir yavaş, alışverişin sona

erdirilmesi uzun zaman alıyor, ve çoğu kez kısa süreli olan çok iyi dönemlerde, yapılan iş, tekel kârı sağlayan bir tekel ticareti oluyordu. O sıralarda egemen olan ve genellikle, normal ticari kâr yüzdesinden daima daha düşük olması gereken çok yüksek kâr oranları da, kâr oranının ortalama olarak çok yüksek olduğunu kanıtlıyor. [sayfa 789]

Ne var ki, bütün üyeler için eşit olan ve topluluğun ortak emeğiyle sağlanan bu, yüksek kâr oranı, ancak, öz komşu birlikler içersinde, yani o '"ulus" içersinde yerel olarak geçerliydi. Venedikliler, Cenovalılar, Hanseatikler ve Hollandalıların herbirisinin özel bir kâr oranı vardı ve başlangıçta bu aşağı yukarı tek tek her pazar için değişikti. Bu farklı firma kârlarının eşitlenmesi, rekabet yoluyla karşıt yönde oldu. Önce, farklı pazarların kâr oranları, bir ve aynı ulus için eşitlendi. İskenderiyelilerin, Venediklilere, malları için, Kıbrıs'tan, İstanbul'dan ya da Trabzon'dan daha fazla kâr teklif etmeleri halinde, Venedikliler, öteki pazarlardan çektikleri sermayeyi İskenderiye'ye yöneltmeye başladılar. Bunu, aynı pazarlara, aynı ya da benzer mallar ihraç eden farklı uluslar arasında kâr oranlarının yavaş yavaş eşitlenmesi izledi ve bunların bazıları, çoğu kez iflas ederek, sahneden çekildiler. Ama bu süreç, politik olaylarla sürekle kısıntıya uğruyordu; tıpkı, Yakın-Doğuda iş yapan Levantin ticaretinin, Türk ve Moğol istilaları ile çökmesi gibi. 1492'den sonraki büyük coğrafi-ticari buluşlar, yalnızca bu gelişmeyi hızlandırdı ve buna bir son verdi.

Piyasa alanlarında görülen bunu izleyen ani genişleme ile, ulaştırma ve iletişimdeki devrim, başlangıçta, ticari işlemlerin niteliğinde hiç bir köklü değişiklik getirmedi. İlk sıralar, birlik halinde çalışan firmalar, Hint ve Amerika ticaretine de egemendi. Ama her şeyden önce, bu şirketlerin ardında büyük uluslar vardı. Amerika ile ticarette, Doğu Akdenizle ticaret yapan Katolonyalıların yerini Büyük İspanya Birliği aldı; ve onunla birlikte de, İngiltere ve Fransa gibi iki büyük ülke; en küçükleri olan Hollanda ve Portekiz bile, en azından hâlâ Venedik kadar büyük ve güçlüydü ve bir önceki dönemin ise en büyük ve en güçlü tüccar uluslarıydı. Böylece gezginci tüccarlar, 16. ve 17. yüzyılın serüvenci tüccarları ortaya çıkarak, ortaklarını gereğinde silahla da koruyan birlikleri gitgide gereksiz hale getirdiği gibi, bunların giderleri de düpedüz bir yük olmaya başladı. Üstelik, servet tek bir elde, daha büyük bir hızla büyüyordu ve böylece tek tek tüccarlar çok geçmeden, eskiden bütün bir şirketin yapabileceğinden daha büyük bir yatırımda bulunabiliyordu. Hâlâ varlıklarını sürdürebilen ticaret şirketleri, çoğu kez silahlı birliklere dönüşerek, yeni keşfedilen ülkeleri anayurdun koruyuculuğu ve egemenliği altında ele geçirmeye ve tekellerine alarak sömürmeye başladılar. Ne var ki, bu yeni bölgelerde, çoğu zaman devlet tarafından kurulan sömürgeler arttıkça, şirketlerin yaptıkları ticaret, bireysel tüccarlar karşısında geriledi ve, kâr oranının eşitlenmesi artık, tamamen bir rekabet konusu halini aldı.

Şimdiye değin biz, yalnız, tüccar sermayesine ait kâr oranını gördük. Çünkü, o zamana değin yalnız tüccar ve bir de tefeci sermayesi

vardı, sanayi sermayesi henüz gelişmemişti. Üretim, henüz geniş ölçüde, kendi üretim araçlarına sahip işçilerin elindeydi ve dolayısıyla yapılan iş, herhangi bir sermayeye artı-değer sağlamıyordu. Elde ettikleri ürünün bir kısmını, karşılıksız olarak bir üçüncü kimseye veriyorlarsa, bu, feodal [sayfa 790] efendilere haraç biçimindeydi. Tüccar sermayesi, bu nedenle, kârını, hiç değilse başlangıçta, ancak, yerli ürünlerin yabancı alıcılarından ya da yabancı ürünlerin yerli alıcılarından sağlıyordu; ancak bu dönemin sonuna doğru –İtalya için, Levantin ticaretinin gerilemesiyle– dış rekabet ile, pazarlamada karşılaşılan güçlükler, ihraç mallarını üreten zanaatçıları, ürettikleri metaı, ihracatçı tüccarlara değerinin altında satmaya zorlamaya başladı. Ve dolayısıyla burada, biz, metaların ortalama olarak, bireysel üreticilerin birbirleriyle yaptıkları iç perakende ticarette değerleri üzerinden satıldıklarını, ama yukarda verilen nedenlerle, uluslararası ticarette ise, kural olarak değerleri üzerinden satılmadıklarını görüyoruz. Bugünkü dünyada ise durum tam tersine olup, üretim-fiyatlarının, uluslararası ve toptan ticarette geçerli olmasına karşın, kentlerdeki perakende ticarette fiyatların durumu, tamamen farklı kâr oranları tarafından düzenlenmektedir. Böylece, diyelim sığır etinin fiyatı, Londra'daki toptancıdan, Londra'daki bireysel tüketiciye ulaşırken, Chicago'daki toptancıdan taşıma giderleri de içersinde olmak üzere, Londra'daki toptancıya gelişinden daha büyük bir fiyat artışına uğrar.

Fiyat oluşumunda bu devrimi yavaş yavaş meydana getiren araç, sanayi sermayesi idi. Bu sermayenin çekirdeği, daha ortaçağlarda, şu üç alanda oluşmaya başladı: deniz taşımacılığı, madencilik ve dokumacılık. İtalyan ve Hanseatik denizci cumhuriyetler tarafından bu ölçekte yürütülen deniz taşımacılığı, denizciler, yani ücretli-emekçiler (bunların ücret ilişkileri, birlik biçimleri altında, kârdan pay almaları ile belki gözden gizlenmiş olabilir) olmaksızın, ya da o günün kadırgaları için, kürekçiler –ücretli-emekçiler ya da köleler– olmaksızın olanaksızdı. Aslında birliğe bağlı işçilerin işlettikleri madenlerdeki loncalar, hemen her zaman, ücretli-emekçiler aracılığı ile mevduatları sömürmek amacıyla anonim şirketler haline çevrildi. Dokumacılık sanayinde ise tüccar, küçük dokumacı patronu, belli bir ücret karşılığında kendi hesabına iplik verip kumaşı dokutturarak, doğrudan doğruya, kendi hizmeti altına aldı ve böylece, kendisi de, sırf alıcı olmaktan çıkıp, *müteahhit* (*Verlager*) denilen duruma yükselmiş oldu.

Burada, kapitalist artı-değerin oluşumunun başlangıcını görüyoruz. Biz, kapalı tekelci şirketler olarak madencilik loncalarını, bir yana bırakabiliriz. Ama gemi sahipleri bakımından şurası açıktır ki, bunların kârları, en azından ülkedeki normal kâr kadar yüksek olmakta ve bir de, sigortayı, gemilerin değer kaybını karşılayacak bir fazlalığı içermekteydi. Ama ilk kez doğrudan kapitalist hesabına üretilen metaları, piyasaya, zanaatçı hesabına yapılan aynı türden metalar ile rekabete süren dokuma müteahhidi için durum acaba nasıldır?

Tüccar sermayesine ait kâr oranı, o konuya girmek için önümüzde hazırdı. Hem de, en azından sözkonusu bölge için, yaklaşık bir ortalama orana zaten eşitlenmiş durumdaydı. Peki şimdi tüccarı, müteahhit olarak ek bir işe girmeye iten şey nedir? Yalnızca tek bir şey: diğerleriyle aynı [sayfa 791] satış-fiyatıyla daha büyük bir kâr sağlama umut ve bekleyişi. Ve işte oda bunu umuyordu. O, küçük patronu hizmetine almakla, üretimin, üreticisini ancak yalnızca kendi son şeklini almış ürününü sattığı geleneksel bağlarını kırmış olur. Tüccar kapitalist, hâlâ kendi üretim araçlarına sahip bulunan, ama hammaddeleri olmayan emek-gücünü satın alıyordu. Bôylece, dokumacıya düzenli bir çalışma olanağı sağladıktan sonra, üretimi öyle bir noktaya kadar indirebilir ki, harcadığı emek-zamanının bir kısmı, karşılığı ödenmemiş hale gelir. Müteahhit şimdi artık, kendi ticari kârının üzerinde ve ötesinde bir artı-değere elkoyar hale gelmişti. Gerçi, iplik vb. satın almak için ek bir sermaye kullanmak ve bunu, daha önce, ancak satın alması üzerine tam fiyatını ödemek durumunda olduğu nesne için, şimdi, bitene kadar dokumacıya bırakmak zorundadır, ama her şeyden önce o, eskiden de, kural olarak yeni üretim koşullarına ancak borç baskısı altında boyuneğer, dokumacıya avans vermek için çoğu kez zaten bir ek sermaye kullanırdı; ikincisi de, bundan başka, bu işin hesabı şu biçimi alırdı:

Tüccarımız, ihracat işini, 30.000 düka, sequin,* sterlin ya da bir başka para tutarında bir sermaye ile yürütüyor olsun. Diyelim bunun 10.000'i ülke içersindeki metaların satınalınmasında, 20.000'i ise denizaşırı piyasada kullanılsın. Ve bu sermaye iki yılda bir devir yapsın. Yıllık devir = 15.000. Şimdi tüccarımız, bir müteahhit olmak, kendi hesabına kumaş dokutmak ister. Ne miktar ek sermaye yatırması gerekecektir? Diyelim ki, onun sattığı türden bir kumaşın parçasının üretim zamanı –doğaldır ki, çok fazla olmakla birlikte– ortalama iki aydır. Gene varsayalım ki, her şeyin karşılığını nakit olarak ödemek zorunda olsun. Şu halde, dokumacısına iki aylık bir iplik stokunu sağlayacak miktarda sermaye yatırması gerekecektir. Yıllık devri 15.000 olduğuna göre, iki ayda 2.500 tutarında kumaş satın alır. Bunun 2.000'inin ipliğin değerini, 500'ünün dokumacının ücretlerini temsil ettiğini kabul edelim; bu durumda tüccarımızın 2.000 tutarında bir ek sermayeye gereksinmesi var demektir. Yeni yöntemle dokumacıdan elde ettiği artı-değerin, kumaşın değerinin ancak yüzde 5'i olduğunu kabul edelim; kuşkusuz bu, yüzde 25 gibi, çok mütevazı bir artı-değer oranı demektir. ($7.000_s + 550_d + 125_a$; a' = 125 : 500 = %25; k' = 125 : 2.500 = %5.) Kapitalistimiz, böylece, yıllık 15.000'in devri üzerinden 750 tutarında bir fazla kâr elde etmekte, ve dolayısıyla ek sermayesini $2^2/_3$ yılda geri almaktadır. .

Ne var ki, satışını ve dolayısıyla sermayenin devrini hızlandırmak, daha kısa bir dönemde, aynı sermaye ile aynı kârı sağlamak için –şu

* Venedik Cumhuriyetine ait altın sikke. -ç.

halde, aynı zamanda daha büyük bir kâr elde etmek için– artı-değerin küçük bir kısmını satınalıcıya verecek, rakiplerinden daha ucuza satış yapacaktır. Bu rakipler de zamanla müteahhitler haline gelecekler ve hepsine ait kâr fazlalığı, normal kâr düzeyine ve hatta, hepsine ait [sayfa 792] sermaye artışı üzerinden daha düşük bir düzeye inmiş olacaktır. Kâr oranının eşitliği, içerde elde edilen artı-değerin bir kısmının, yabancı alıcılara devredilmesiyle, belki bir başka düzeyde olsa bile yeniden kurulmuş olur.

Sanayiin, sermayenin boyunduruğu altına sokulmasında ikinci adım, manüfaktürün ortaya çıkmasıyla atılmaktadır. Bu, 17. ve 18. yüzyıllarda çoğu kez kendi ihracatçısı da olan manüfaktürcüye –Almanya'da genellikle bu 1850'ye kadar sürmüştür ve bugün bile şurada burada görülmektedir– modası geçmiş rakibinden, elzanaatçısından daha ucuza üretimde bulunma olanağını vermektedir. Aynı süreç yinelenmektedir; manüfaktürcü kapitalistin elegeçirdiği artı-değer, ona (ya da, ortağı ihracatçı tüccara) rakiplerinden daha ucuza satma olanağını vermekte ve bu, eşitlenmenin tekrar kurulduğu yeni bir üretim tarzının genel olarak uygulanmasına kadar sürmektedir. Mevcut merkantil kâr oranı, ancak yerel olarak eşitlenmiş olsa bile, içersinde sanayi artı-değer fazlalığının acımasızca budandığı Procrust yatağı olmakta devam eder.

Eğer manüfaktür kendi ürünlerinin fiyatını ucuzlatarak ileriye doğru fırlamışsa, bu, metaların üretim maliyetlerini, üretimde yapılan sürekli devrimlerle gitgide düşürmeye uğraşan ve bütün eski üretim tarzlarını durup dinlenmeksizin geride bırakan modern sanayi için daha da doğrudur. İşte böylece, en sonunda, büyük sanayi, iç pazarı, sermaye adına kesin olarak elegeçirir, küçük üretime ve kendine yeterli köylü ailesinin doğal ekonomisine son verir, küçük üreticiler arasındaki doğrudan değişimi kaldırarak, tüm ulusu sermayenin hizmetine koşar. Aynı şekilde, farklı ticaret ve sanayi kollarındaki kâr oranını, *tek bir* genel kâr oranı halinde eşitler ve ensonu, sanayii, eskiden sermayenin bir üretim kolundan bir başkasına aktarılmasına karşı koyan engellerin çoğunu ortadan kaldırarak, bu eşitlemede layık olduğu güçlü duruma kavuşturur. Böylece, değerlerin üretim-fiyatlarına çevrilmesi, genellikle bütün değişimler için tamamlanmış olur. Bu çevrilme, bu nedenle, tarafların bilinci ya da isteği dışında, nesnel yasalara göre olur. Rekabetin, genel oranı aşan kârları genel düzeye indirgemesi, dolayısıyla da, ortalamayı aşan artı-değere ilk elkoyan sanayici kapitalistin elinden bunun tekrar alınması olduğunu açıklamakta teorik bakımdan hiç bir güçlük yoktur. Bununla birlikte, pratikte, aşırı artı-değere, yüksek değişen sermaye ve düşük değişmeyen sermayeye, yani düşük sermaye bileşimine sahip üretim alanları, taşıdıkları nitelik gereği, bütünüyle kapitalist üretime en son ve en az tabi oldukları için –özellikle tarımda bu, daha da fazla böyledir. Buna karşılık, üretim-fiyatlarının meta-değerlerin üzerine yükselmesi –ki bu, yüksek sermaye bileşimine sahip alanlara ait ürünlerin içerdikleri ortala-

manın altındaki artı-değeri, ortalama kâr oranı düzeyine yükseltmek için gereklidir– teorik bakımdan son derece güç görünür, ama pratikte görmüş olduğumuz gibi, çok çabuk ve çok kolay gerçekleştirilir. Çünkü, bu sınıftaki metalar, ilk kez, kapitalist biçimde üretilip, kapitalist ticaret [sayfa 793] alanına girdikleri zaman, kapitalist-öncesi yöntemlerle, dolayısıyla da daha pahalı üretilen aynı nitelikteki metalarla rekabet ederler. Şu halde, kapitalist üretici, artı-değerin bir kısmından vazgeçse bile, bölgesinde geçerli kâr oranını gene de sağlamış olur; bu kâr oranının, aslında artı-değerle doğrudan bir ilişkisi yoktur; çünkü o, kapitalist üretim henüz daha ortaya çıkmadan çok önce, dolayısıyla da, sanayi kâr oranı henüz olanaksız iken, tüccar sermayesinden doğmuştur.

II. BORSA*

1. Kapitalist üretimde borsanın durumu, Üçüncü Cildin, Beşinci Kısmı, özellikle ...** bölümde genellikle açıktır. Ama, kitabın yazıldığı 1865'ten beri, bugün borsaya, önemli ölçüde artan ve sürekli büyüyen bir rol yükleyen bir değişiklik olmuş, sınai ve tarımsal tüm üretimin, tüm ticaretin, ulaştırma ve iletişim araçlarının olduğu kadar değişim işlevlerinin de borsa yöneticilerinin elinde toplanmasına doğru bir gelişme görülmüş, ve böylece, borsa, bizzat kapitalist üretimin en seçkin bir temsilcisi halini almıştır.

2. 1865'te borsa, kapitalist sistem içersinde henüz *ikincil bir* öğeydi. Devlet tahvilleri, bellibaşlı borsa senetleri kitlesini temsil ediyordu ve bunların toplamı bile henüz nispeten küçüktü. Ayrıca, Kıta Avrupasında ve Amerika'da egemen durumda, hisse senetli bankalar vardı ve İngiltere'deki aristokrat özel bankaları içersine almaya daha yeni başlamıştı, ama *kitle olarak* henüz nispeten önemsizdi. Demiryolu hisse senetleri, bugüne oranla, henüz zayıftı. Hisse senetli şirket biçiminde daha henüz ancak birkaç tane doğrudan üretici kuruluş vardı – ve, bankalar gibi çoğunluğu *daha yoksul* ülkelerdeydi: Almanya, Avusturya, Amerika, vb. "Papazın gözü" hâlâ, daha yenilmemiş yanlış inanışlardaydı.

O tarihlerde, borsa, henüz, kapitalistin, birbirlerinin birikmiş sermayelerini alıp götürdükleri ve işçiler doğrudan doğruya ancak kapitalist ekonominin ahlak bozucu genel etkisinin yeni bir karşıtı ve, takdiri ilahinin (namı diğer şahsın) bu yaşamda bile, kutsallığı ve laneti, serveti, yani zevk ve iktidar ile sefaleti, yani yoksulluğu ve köleliği belirlediğini söyleyen kalvenci öğretinin doğrulanması olarak ilgilendiriyordu.

3. Şimdi ise çok başka türlü. 1866 bunalımından beri, birikim gitgide artan bir hızla arttı ve böylece, hiç bir sanayi ülkesinde ve hele İngiltere'de, üretimdeki genişleme, birikime ayak uyduramadı ya da bi-

* Elyazmasına Engels'in koyduğu başlık, "Borsa, *Kapital*'in Üçüncü Cildine Ek Notlar." *-Ed.*

** Elyazmasında Engels, bölüm numarasının konulması için bir başlık bırakmış. Düşünülen başlık herhalde şuydu: Yirmiyedinci Bölüm, "Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü". *-Ed.*

reysel kapitalistin birikimi, sırf kendi işinin genişletilmesinde kullanıldı; daha 1845'te İngiliz pamuklu sanayii; demiryolu sahtekarlıkları. Ama bu birikim ile birlikte *rantiyelerin,* iş yaşamının devamlı gerilemesinden bıkıp usanan ve bunun için de, şirketlerin müdürleri ya da yöneticileri olarak [sayfa 794] sırf kendilerini eğlendirmek ya da hafif bir iş tutmak isteyenlerin sayıları arttı. Ensonu, para-sermaye olarak başıboş dolaşan bu kitlenin yatırımını kolaylaştırmak için, henüz kurulmamış bulunan yerlerde, yeni sınırlı sorumlu şirket türleri kuruldu ve eskiden hisse senedi sahiplerinin sınırsız olan sorumlulukları, [daha çok ya da daha az] azaltıldı (Almanya'da 1890'da anonim şirketler kuruldu, katılma payı %40 idi!).

4. Bunu, sanayiin giderek hisse senetli girişimlere dönüşmesi izledi. Sanayi kolları birbiri ardına bu kadere kurban gitti. Önce, şimdi artık dev fabrikaların gerekli olduğu demir sanayii (daha önce, madenler, hisse senedine dayanılarak, örgütlenmemişti). Ardından kimya sanayi ve makine fabrikaları. Kıtada dokuma sanayii, İngiltere'de, Lancashire'de ancak birkaç bölge (Oldham İplik Fabrikası, Burnley Dokuma Fabrikası vb., terzi kooperatifleri, ama bu da gene ilk bunalımda tekrar patronun eline düşmek üzere ancak bir hazırlık aşaması), içki yapım yerleri (Amerikalılara ait olanlar birkaç yıl önce İngiliz sermayesine satıldı, ardından Guinness, Bass, Allsopp). Bundan sonra ortak yönetim altında dev girişimler yaratan tröstler (United Alkali gibi). Sıradan bireysel firmalar, gitgide artık, o alandaki işi kurulabilecek düzeye getiren, yalnızca birer geçici aşama.

Ticarette de aynı şey: Leafs, Parsons, Morys, Morrison, Dillon, hepsi de şirket. Şimdi, perakendeci mağazalarda aynı ve sırf "süpermarket" tipinde, kooperatif görünüşünde de değil.

İngiltere'de bile, bankalar ile öteki kredi kuruluşları da öyle. Yığınlarca yeni banka, bütün sorumluluklar sınırlı. Hatta...* vb. gibi eski bankalar bile, yedi özel ortak ile, sınırlı şirketlere çevrilmiş durumda.

5. Tarım alanında da aynı şey. Özellikle Almanya'da, türlü türlü bürokratik adlar altında dev boyutlara ulaşan bankalar, gitgide daha fazla ipotekler üzerinde hak sahibi oldular; hisse senetleri ile, toprak mülkiyetinin fiili sahipliği borsaya geçti; çiftlikler alacaklıların eline düştüğü zaman, bu, daha da gerçekti. Burada, bozkırların işlenmesiyle tarımsal devrim çarpıcıdır; eğer böyle sürüp giderse, yakın bir gelecekte, İngiltere ile Fransa'nın topraklarının da borsanın eline geçeceği söylenebilir.

6. Şimdi bütün yabancı yatırımlar, hisse senedi biçiminde. Yalnız İngiltere'de: Amerikan demiryolları, Kuzey ve Güney (borsa listesine bakınız), Goldberger, vb..

7. Sonra sömürgeleştirme. Bugün bu, borsanın gerçek bir yardımcısı; onun çıkan için Avrupa'nın güçlü devletleri birkaç yıl önce Afrika'yı paylaştı, Fransa, Tunus ile Tonkin'i elegeçirdi. Afrika, doğrudan

* Okunamıyor. "Glyn & Co." anlamında banka olsa gerek. -*Ed*.

doğruya şirketlere kiralandı (Nijerya, Güney Afrika, Alman Güney-Batı ve Alman Doğu Afrikası), ve Mozambik ile Natal'ı, Sir Cecil Rhodes, borsa için ele geçirdi. [sayfa 795]

DİZİNLER

KAYNAKLAR DİZİNİ

YAZARLAR

A

ANDERSON, Adam. *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the earliest accounts to the present time,* Vol. 2, London 1764. -292.

ANDERSON, James. *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain,* London 1801. -547.

ARİSTOTELES. *De Republica Libri VIII en Oeconomica.* Ex recensione Immanuelis Bekkery, Oxonİi 1837. - 338.

ARND, Karl. *Die naturgemässe Volkswirtsehaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur,* Hanau 1845. -319-320.

AUGIER, Marie. *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'a nos jours,* Paris 1842. -526, 541.

B

BALZAC, Honore de. *Les paysans,* 1845. -41.

BASTIAT, Fr. *Gratuite du credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M.P.J. Proudhon,* Paris 1850. -303, 304.

BELL, G. M. *The Philosophy of Joint-Stock Banking,* London 1840. -483.

BOSANQUET, J.W. *Metallic, Paper, and Credit Currency, and the means of regulating their quantity and value,* London 1842. -326, 352.

BRISCOE, John. *To the Knights, Citizens and Burgesses in Parliament assembled,* 1695. -532.

BURET, Eugene. *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France etc.,* Paris 1840. -705.

BÜSCH, Johann Georg. *Theoretischpraktische Darstellung der Handlung in ihren mannigfaltigen Geschäften* (1792). Third extended and improved edition with insertions and supplements by G. P. H. Normann, Hamburg 1808. -541.

C

CAIRNES, J. E. *The Slave Power: its character, career and probable designs* etc., London 1862. -337,

CANTILLON, Richard. *Essai sur la nature du commerce en général. Traduit de l'anglais,* London 1755. -689.

CAREY, H. C. *Principles of Social Science,* Vol. III, Philadelphia 1860. - 349.

CHALMERS, Thomas. *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society,* 2nd ed., Glasgow 1832. -390.

CHAMBERLAIN (Chamberleyne), Dr. Hugh. *A few Proposals humbly recommending etc, establishing a Land Credit in this Kingdom,* Edinburgh 1700. - 532.

CHERBULIEZ, A. *Riche ou pouvre. Exposition succinte des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales,* Paris et Geneve 1840. -144,

CHILD, Josiah. *Traites sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérét de l'argent (l694),* Amsterdam et Berlin 1754. -348, 533.

COMTE, Charles. *Traité de la propriété,* T. 1, Paris 1834. -546.

COQUELIN, Charles. *Du crédit et des danques, ln Revue des Deux Mondes,* Paris 1842. -353.

CORBET, Thomas. *An lnquiry into the Causes, and Modes of the Wealth of lndividuals, or the principles of trade and speculation explained.* London 1841. -150, 154, 165, 270.

D

DUREAU DE LA MALLE, A. J. *Economie politique des romains,* Paris 1840. -95.

E

ENGELS Friedrich. *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authenlischen Quellen,* Leipzig 1845, -680.

– *The Stock Exchange, Supplementary Notes toCapital, Volume Three (1895).* -794.

F

FELLER, Dr. F. E und QDERMANN, Dr. C. G. *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik, Für Handels-Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt* (1842), 7. Auflage Leipzig 1859. -275.

FIREMAN, Peter. *Kritik der Marxschen Werttheoire.* In *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Dritte Folge, Bd. III, Jena 1892. -20, 21.

FORCADE, Eugene. *La guerre du socialisme,* II. *L'economie politique révolutionnaire et sociale.* In Revue des Deux Mondes, T. 4, Bruxelles 1848. -740.

FRANCIS, Jobn. History of the Bank of England, its Times and Traditions, 3rd ed., London 1848. -533, 534.

FULLARTON, John. On the Regulation of Currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishmenıs throughout the country, London 1845. -356, 399, 397, 398, 399, 400, 401, 405, 406.

G

GILBART, William James. The History and Principles of Banking, London 1834 -298, 356, 357, 540.

– An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market during the Year 1839, London 1840. -478, 482.

– A Practical Treatise on Banking (1827), 5th ed., London 1849 -317.

GREG, R. H. The Factory Question, Lansidered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Employed in Factories. And the Ten Hours' Bill, etc., London 1837. -99.

H

HAMILTON, Robert. An Inquiry Conceming the Rise and Progress, the Redemption and Present State and the Management of the National Debt of Great Britain, 2nd ed., Edinburgh 1814. -347.

HARDCASTLE, Daniel. Jr. Banks and Bankers, 2nd ed., London 1843. - 482, 541.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. In Werke, published by Dr. Eduard Gans, 7th ed., Berlin 1840. -545.

HEINE, Heinrich. Disputation. In „Gedichte, Dritter Band, Romanzero, 3. Buch, Hebräische Melodien." -478.

HEYD, Dr. Wilhelm. Geschichte des Levantehandles im Mittelalter, Stuttgart 1879. -789.

HODGSKIN. Labour Defended Against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital Proved. By a Labourer, London 1825. -342, 350.

HUBBARD, John Gellibrand. The Currency and the Country, London 1843. -367, 469.

HÜLLMANN, Karl Dietrich. Städtewesen des Mittelalters, Bonn 1826-29. -279, 281, 529.

J

JOHNSTON, James F. W. Notes on North America Agricultural, Economical and Social, Edinburgh and London 1851. -546, 591.

JONES, Richard. An Introductory Lecture on Political Economy, London 1833. -234.

– An Essay on the Distribution of Wealth, London 1831. -668.

K

KIESSELBACH, Wilhelm. Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter, Stuttgart 1860. -288.

KINNEAR, J. G. The Crisis and the Currency, London 1847. -391, 466.

L

LAING, Samuel, National Distress; its Causes and Remedies, London 1844. -680.

LA VERGNE, Leonce de. The Rural Economy of England, Scotland and Ireland (translated from Economie Rurale de l'Angleterre, Paris 1854), London 1855. -557.

LEATHAM, William. Letters on the Currency. Addressed to Charles Wood, London 1840. -352.

LEXIS, W. Die Marxsche Kapital theorie. In Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Neue Folge, Bd. XI, Jena 1885. -17, 18, 19.

LINGUET, N. Theorie des lois civiles ou principes fondamentaux de la societe, T. 1, London 1767. -695.

LIST, Dr. Friedrich. Die Ackerverfassung, die Zwerwirtschaft und die Auswanderung. From the Deutsche Vierteljahrsschrift, 1842, Heft IV. Nr. XX, specially printed, Stuttgart und Tübingen 1842. -775, 776.

LORIA, Achille. *Karl Marx.* in *Nuova Antologia,* April 1883. -23.

– *La Teoria Economica della Costituzione Politica,* Roma, Torino, Firenze 1886. -23.

– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes. Von Dr. Conrad Schmidt.* Stuttgart 1889. Review in *Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Neue Folge, Bd. XX, Jena 1890. -24.

– *L 'Opera postuma di Carla Marx.* in *Nuova Antologia,* Vol. LV, February 1895. -781.

LUTHER, Martin, *An die pfarherrn wider den Wucher zu predigen,* Wittemberg 1540, Luther's *Werke,* Wittemberg 1589, 6. Teil. -305, 346.

– *Von Kaufshandlungs und Wucher,* Wittemberg 1524, Luther's *Werke,* Wittemberg 1589, 6. Teil. -291.

LUZAC, E. *Hollands Rijkdom, Behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en von de Magt van dezen Staat etc.,* Leyden 1782. -281.

M

MACAULAY, Th. B. *The History of England. From the accession of Jaines the Second,* Vol. 4, London 1857. -534.

MALTHUS, T. R. *Definitions in Political Economy,* London 1827. -39. London l853. -41.

– *Principles of Political Economy, considered with a view to their practical*

application, 2nd ed., London 1836. -39, 153.
MANLEY, Thomas. *Interest of Money Mistaken, or a treatise, proving that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation and thut six per cent is a proportionable interest to the present conditions of Kingdom,* London 1668. -533.
MARON, Dr. H. *Extensiv oder intensiv? Ein Kapital aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre,* Oppeln 1859,-709.
MARX, Karl. *Das Kapital, Kritik der Politischen Oekonomie,* Kitap 1 [Birinci Cilt]. -11, 13, 14, 16, 23, 31;33, 35, 37, 40, 51, 52, 71, 78, 85, 86, 88, 129, 132, 145, 164, 204, 205, 218, 232, 271, 280, 351, 394, 406, 463, 464, 545, 555, 558, 665, 698; 734, 771, 779, 786.,
Kitap II [İkinci Cilt] -11, 13, 16, 31, 45, 51, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 107, 237, 248, 254, 265, 268, 300, 393, 396, 426, 4 70, 498. 680, 727, 734, 735, 739.
– *Das Kapital etc.* Erster Band, Kitap I [Birinci Cilt]: Der Produktionsprozess des Kapitals, 2, Auflage, Hamburg 1872. -15, 3. Auflage, Hamburg 1883. -15, 132.
– *Das Kapital etc.* Zweiter Band, Kitap II (İkinci Cilt]. Der Zirkulationsprozess des Kapital, Hamburg 1885. -11, 13.
– *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon,* Paris 1847. -537, 547.
– *Zur Kritik der politischen Oekonomie,* Erstes Heft, Berlin 1859. -164,279, 484, 485, 486, 487, 497, 537.
MASSIE, Joseph. *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.* London 1750. -310, 316, 319, 321.
MILL, John Stuart. *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy,* London 1844. -770.
– *Principles of Political Economy, with some of their Applications to Social Philosophy,* 2nd ed., London 1849. - 342, 349.
MOMMSEN, Theodor. *Römische Geschichte,* 2. Auflage, Berlin 1856 bis 1857. -283, 338, 692.
MORTON, J. C. *On the Forces used in Agriculture.* Report rnade at the Society of Arts. In *Journal of the Sociey of Arts.* December 9, 1859. -556.
MORTON, John Lockhart. *The Resources of Estates: being a treaitse on the agricullural improvement and general managemen of landed property,* London 1858. -556, 595.
MOUNIER, L. M. *De l'agriculture en France, d'apres les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon,* Paris 1846. -709.
MÜLLER, Adam H. *Die Elemente der Staatskunst,* Berlin 1809. -313, 349.

N

NEWMAN, Francis William. *Lectures on Political Economy,* LOndon 1851. -527, 580, 680.,
NEWMAN, S. P. *Elements of Political Economy,* Andover and New York 1835. -246.
NORTH, Sir Dudley. *Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the interest, coinage, clipping increase of money,* LOndon 1691.-541.

O

O'CONNOR, Charles. Speech on December 19, 1859. In *New York Daily Tribune,* December 20, 1859. -339.
ODERMANN, Dr. C. G. Bkz: FELLER.
OPDYKE,George. *A Treatise on Political Economy,* NewYork 1851. -319.

P

PASSY, Hippolyte. *Des systèmes de culture et de leur influence sur l'economie sociale* 2nd ed., Paris 1853. -676, 685, 688, 691, 693.
PECQUEUR, Ch. *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique ou études sur l'organisation des sociétés,* Paris 1842. -538.
PLINIUS, Gajus Secundus, der Aeltere. *Historiae naturalis Libri XXXVII,* Paris 1826. -95.

PRICE, Richard. *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt* (1772), 2nd ed., London 1774. -346, 347.

– *Observations on Reversionary Payments, on schemes for providing anuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives, and on national debt etc.* (1771), 2nd ed., London 1772. -347.

PROUDHON, P. J. Bkz: BASTIAT.

R

RAMSAY, George. *An Essay on the Distribution of Wealth,* Edinburgh 1836. -246, 318, 334.

REDEN, Dr. Freiherr von. *Vergleichende Kulturstatistik der Gebiets-und Bevölkerungverhätnisse der Grossstaaten Europas,* Berlin 1848. -413.

RICARDO, David. *On the Principles of Political Economy and, Taxation,* ed. by MacCulloch, London 1852. -63, 105, 161, 165, 181, 1?9, 211, 574; 678, 716,738, 749.

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl. *Soziale Briefe an von Kirchmann.* pritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Bergründung einer neuen Rententheorie, Berlin 1851. -684.

ROSCHER, Wilhelm. *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand-und Lesebuch für Geschäfts männer und Studierende* (Z. Aufl., Stuttgart und Augsburg 1857). -200, 270, 285, 349.

RUBICHON, Maurice. *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre* (1833). New edition, Paris 1837. - 556.

S

SAINT-SIMON. *Nouveau Christianisme, dialogues entre un conservateur et un novateur,* Paris 1825. -535, 536.

SAY, Jean-Baptiste. *Traite d'économie politique, ou simple exposition de la maniere dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (1803), 3rd ed.,Paris 1817.- 246,738.

SCHMIDT, Conrad. *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes,* Stuttgart 1889. -19.

– *Die Durchschnittsprofitrate und das Marxsche Wertgesetz.* In *Die Neue Zeit,* XI Jahrg., Bd. I., Stuttgart 1893. -19, 20.

SISMONDI, J. Ch. L. SIMONDE de. *Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population,* Paris 1819. -423.

SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), published by *Wakefield* London 1835 to 1889. -129, 289, 418, 419, 674 ~ 675, 678, 679, 680, 681, 726, 739.

SOMBART, Werner. *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. In Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik,* Bd. VIII, Berlin 1894. -783.

STEUART, Jacques (James). *Recherche des principes de l'économie politique ou essai sur la science de la politique interiuvre des nations libres* (Translated from *An Inquiry into the Principles of Political Economy etc.,* London 1767.), Paris 1789. -321.

STIEBELING, George C. *Das Wertgesetz und die Profitrate,* New York 1890. - 26,27.

STORCH, Henri. *Cours d'economie politique, ou exposition des principes qui diterminent la prosperite des nations,* St. Peterburg 1815. -165, 726, 742.

– *Considerations sur la nature du revenu national,* Paris 1824. -742, 746.

T

THIERS, Adolphe. *De la propriete,* Paris 1848. -551.

THUN, Alphons. *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter,* Leipzig 1879. -788.

TOOKE, Thomas. *A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries,* London 1838. -325.

– *An Inquiry into the Currency Principle; the connection of the currency with prices and the expediency of a separation of issue from banking,* 2nd ed., London 1844. -312, 326, 353, 355, 388, 391, 392.

– *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1839 to 1847 inclusive,. with a geneful review of the currency question etc.,* London 1848. -317.

– and NEWMARCH, William. *A History of Prices and of the State of the Circulation during the nine years 1848-1856,* London 1857. -708.

TORRENS, Robert. *An Essay on the Production of Wealth with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country,* London 1821. -41. *On the operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.,* 2nd ed., London1847.-311.

TUCKETT, J. D. *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the progress of agriculture, manufactures and commerce,* shewing the extremes of opulence and destitution among the operative classes with practical means for *their employment and future prosperity,* London 1846. -532.

U

URE, Andrew. *Philosophie des manufactures ou economie industrielle de la fabrication du cotton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les alelie anglais* (Translation of *Philosophy of Manufactures etc., London* 1835.). Paris 1836 -340.

V

VERRI, Pietro. *Meditazioni sulla Economia Politica.* In *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna*,Vol. 15, Milano 1804. -246.

VINCARD, Jr. *Histoire du travail et des travailleurs en France,* Paris 1845. -691.

VISSERING, S. *Handboek van Praktische Staathuishoudkunde,* Amsterdam 1860 bis 1865. -279, 281.

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon. *England and America. A colparison of the social and political state of both nations,* London 1833. -665.

WALTON, Alfred A. *History of the Landed. Tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time,* London 1865. -548, 549.

WEST, Edward. *Essay on the Application of Capital to Land etc. By a Fellow of University College Oxford,* London 1815. -215.

WOLF, Julius. *Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx.* In *Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Dritte Folge, Bd. II, Jena 1891. -22.

– *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik, System der Sozialpolitik,* Bd. I, Stuttgart 1892. -25.

ANONİMLER

The City or the Physiology of London Business. With sketches on change, and at the coffee houses, (David Morier Evans.) London 1845. 342.

Competition and Co-operation, 1832. -

774.
The Currency theory Reviewed in a letter to the Scottish People on the menaced interference by Govemment with the existing system of banking in Scotland. By a Banker in England Edinburgh 1845. -358, 366, 386, 461.
Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Premiere annee. 1828-1829. (Enfantin.) 3rd ed., Paris 1831. -536.
An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demandand the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus. London 1821. -174, 569.
Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London 1821. -172.
Religion Saint-Simonienne. Economie politique et Politique Articles extraits au Globe. (Enfantin), Paris 1831. -535, 537.
Some Thoughts of the Interest on England. By a Lover of Commerce. London 1697. -536.
The Theory of the Exchange. The Bank Charter Act of 1844 *etc.* (G. Henry Roy.) London 1864. -318, 321.
The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law., Published by the National Anti-Corn-Law League. (George Hope, W. R. Grey, Arthur Morse.) Manchester, London 1842. - 554.

GAZETE VE DERGİLER

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik, published by Dr. Heinrich Braun, Bd. Vll, Berlin 1894. (Essay by Sombart.) -783.
Daily News, December 10, 1889. -321.
– December 15, 1892. -419, 420.
– January 18, 1894. -481.
Die Neue Zeit, XI. Jahrg., Bd. 1893. (Essay by Conrad Schmidt.) -20.
Economist, March 18, 1845. -386.
– May 22, 1847. -479, 518, 519, 520, 521.
– August 2, 1847. -522.
– October 23, 1847.-499.
– November 20, 1847. -388, 442.
– December 11, 1847. -507.
– November 30, 1850. -524.
– January 11, 1851. -523.
– January 22, 1853. -316.
– July 19, 1859. -348.
Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, publishedby J. Conrad.
– 1885, Neue Folge, Bd. XI. (Essay by W. Lexis.} -17.
– 1890, Neue Folge, Bd. XX. (Essay by Achille Loria.) -24.
– 1891, III. Folge, Bd. II. (Essay by Juiius Wo1f.)-22.
– 1892. III. Folge, Bd. III. (Essay by Peter Fireman.) -20.
Joumal of the Society of Arts, Vol. VII, No. 368, London, December 9, 1859. (Report by J. C. Morton.) - 556.
Manchester Guardian, November 24, 1847. -360.
Morning Star. December 14, 1865. (Speech by JohnBright.) -558.
New York Daily Tribune, December 20, 1859. (Speech by O'Connor.) - 339.
Nuova Antologia, April 1883. (Essay by Achille Loria.) -23.
– February 1895. (Essay by Achille Loria.) -781.
Revue des Deux Mondes, 1842. (Essay by Coquelin.) -353.
– 1848, (Essay by Forcade.) -740.
Times, London, December 3, 5, 7, 1857. -388.
Edinburgh Review. -685.

Anno Vicesimo Sexto Georgii III. Regis. Caput XXXI. An Act for vesting certain Sums in Commissioners, at the End of every Q\larter of a year, to be by them applied to the Reduction of the National Debt (1786). - 348.

First Report on Children's Employment in Mines and Collieries, April 21, 1829. -82.

Coal mine Accidents. Abstract of Return to an Address of the Honourable the House of Commons dated 3 *May* 1861, *etc.* - Ordered, by the H. of C., to be Printed, 6 February 1862, -82.

First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence. Ordered, by the H. of C., to be Printed, 11 August 1888. - 295.

Public Health Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. With Appendix, 1863, London 1864. -85, 86, 87, 88, 89.

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 30 July 1857. Part I. Report of Evidence. -365, 369, 370, 371, 373, 374,375, 376, 377, 380, 381, 382, 383, 384, 398, 437, 439, 440, 443, 444, 450, 451, 453, 459, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473,. 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 485, 486, 487,' 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 680.

– Part II, Appendix and Index. -462, 488.

Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 1 July 1858.- 16, 421, 430, 440, 442, 463, 464.

First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 8 June 1848. -16, 356, 362, 363, 364, 367, 368, 415,419;430,431,452,478..

Report from the Secret Committee of the House of Lords, Appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Iaws for regulating the issue of bank-notes payable on demand. Together with the Minutes of Evidence and an Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 28 July 1848.

– Reprinted 1857. -16, 364, 365, 371, 465, 466, 467, 489, 493, 494, 495, 504.

Reports of the Inspectors of Factories, etc. -553.

– *for the half-year ending 31st October, 1845,* London 1846. -113.

– *for 31st October* 1846, London1847. - 113.

– *for 31st October* 1847, London 1848. - 114.

– *for 31st October* 1848, London 1849. - 74,99.

– *for 30th April* 1849, London 1849. - 115.

– *for 31st October* 1849, London 1850. - 115,

– *for 30th April 1850,* London 1850. - 101, ı 15.

– *for 31st October 1850,* London 1851. - 112, 115.

– *for 30th April 1851,* London 1851.-112.

– *for 31st October* 1852, London 1853. - 89,92.

– *for 30th April 1853,* London 1853. - 116.

– *for 31st October* 1853, London 1854. - 116.

– *for 30th Apri/* 1854, London 1854. - 116.

– *for 31st October* 1855, London 1856. - 83.

– *for 31st October* 1858, London 1859. - 74,111,112.
– *for 30th Apri/ 1859,* London 1859. -116.
– *for 31st October* 1859, London 1860. - 116.
– *for 30th April1860,* London 1860. ‘- 116.
– *for 31st October 1860,* London 1861. - 117.
– *for 30th Apri/* 1861, London 1861. - 85,117,118.
– *for 31st October* 1861, London 18ô2. - 117.
– *for 30th April,* 1862,. London 1862. - 85, 118.
– *for 31st October* 1862, London 1863. - 74,94, 117, 119.
– *for 30th April l863.* London 1863, -119.
– *for 31st October 1863,* London 1864. - 83, 93, 94, 101, 118, 120, 121, 123.
– *for 30th April1864,* London 1864. - 118, 122.

ÖTEKİ DİLLERDEKİ SÖZCÜK, TERİM VE DEYİMLER

ad absurdum – anlamsızca, saçma olarak
ad infinitum – sonsuza dek
all convertible securities of a current character – cari nitelikteki bütün çevrilebilir senetler
Bandes Noires – Vurguncular Birliği
bill brokers – borsa simsarları
bona fide – iyi niyetle
brokers – simsarlar
capitaliste industriel – sanayici kapitalist
canying trade – komisyonculuk ticareti
conditio sine qua non – vazgeçilmez koşul
commercial distress – ticari bunalım
corpore vill – değeri olmayan cisim
cost of production – üretim-maliyeti
credit gratuit – karşılıksız kredi
cultivateur – çiftçi, tarımcı
de facto – fiili olarak
dej jure – meşru
dock warrants – doklardaki metaların depolama dokümanları
duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis – çifte zarar, biri uğranılan kayıp ve biri kaçırılan kazanç fırsatı
enfaire un livre – bir kitap yapmak
eo ipso – aynı gerçekten
epitropos – (eski Yunan'da) sürveyan
ex contingente necessarium – raslantıdan zorunluluk yaratmak
ex professo – mesleki olarak, açıkça
ex suis ossibus – onun kemiklerinden
familia rustica – köle ekonomisi
foux frais – üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler
fermier généraux, receveurs généraux – mültezim, genel tahsildar
floating capital – dolaşan sermaye
freehold – mülk, mülkiyet
fruges consumere nati – toprağın meyvelerini tüketime yetenekli
grösser – daha büyük
halte – là! – dur bakalım!, artık yeter!
hins ilae lacrime – bu gözyaşları nereden
inconvertible – çevrilemeyen
in extenso – tam olarak
in petto – hazır, emre hazır
in statu nascendi – oluş halinde
in toto – tamamıyla
issue department – tedavül şubesi
la terre capital – sermaye olarak toprak, toprak-sermaye
l'illustre – ünlü, şanlı
mala fides – kötü niyet
mere a question of capital – sırf bir sermaye sorunu
moneyed capital – nakdi sermaye
nota bene – önemli not, dikkat edilsin
natural price – doğal-fiyat
naturaliter – doğal olarak
non verum, sed phantasticum interesse – gerçek olmayan, hayali zararlar
par excellence – en üstün, en yetkin
paralogism – yanıltıcılık
per se – bizatihi, kendisi
pere – baba
pia corpora – hayır kurumları
prima facie – ilk bakışta
prix necessaire – zorunlu fiyat
pro parte – kendi hesabına
pro rata – orantılı olarak, herkese düşen pay oranında
pro tanto – o ölçüde, o kadar
profit upan alienation – devir ve ferağa dayanan kâr
public companies – halka açık şirketler
public deposits – devlet mevduatı
punctum saliens – sorunun özü
quid pro quo – elçabukluğu
regisseur – yönetmen yardımcısı
rudis indigastaque moles – o vahşi ve karmakarışık madde kitlesi
sauve que peut – can telaşı
securities in reserve – ihtiyat olarak tutulan tahvil ve senetler
self-sustaining self – kendi geçimini kendi sağlayan
servum pecus imitatorum – taklitçi köleler
shopkeeper – dükkancı
sine qua non – zorunlu koşul
small-burgher – küçük kasabalı
small profits and quick returns – küçük kârlar ve hızlı devirler
stock-jobbers – borsa spekülatörleri
sub specie – alt türler

sui generis – eşsiz, tek
the circulation is full, money is plentiful – dolaşım dolu, para bol
the circulation is low, money is scarce – dolaşım düşük, para kıt
travailleur – emekçi
travailleur par excellence – en üstün emekçi
tutti quanti – ne varsa hepsi, kimler varsa herkes, vesaire
un consapute sofisma – bilinçli bilgiçlik
valeur intrinseque – gerçek değerler
vivre en travaillant – kendi emeğiyle yaşamak
voila ce que parler veut dire – işte size dört dörtlük bir söz
vulgus – halk, çokluk, yığın
wages of superintendence – denetim ücretleri
τοχος – faiz ve döl

AGIRLIK, UZUNLUK, ALAN, SIGA VE PARA ÖLÇÜLERI

AGIRLIK ÖLÇÜLERI		
Tonne (ton)	=	1016,05 kg.
Hundredweight (cwt.)	=	50,802 kg.
Quarter (qrtr., qrs.)	=	2,700 kg.
Stone	=	6.350 kg.
Pfund (pound)	=	453,592 gr.
Unze (ounce)	=	28,349 gr.
Pfund (troy pound)	=	372,242 gr.
Unze (troy ounce)	=	31,103 gr.
Gran (grain)	=	0,065 gr.
UZUNLUK ÖLÇÜLERI		
Ingiliz mili	=	1609,329 m.
Yarda	=	91,439 cm.
Foot, ayak	=	30,480 cm.
Inch, parmak	=	2,540 cm.
Elle (Prusya)	=	66,690 cm.
ALAN ÖLÇÜLERI		
acre, akr	=	4046,7 m^2
ree	=	1011,7 m^2
Rute	=	14.21 m^2
Ar	=	100 m^2
Jugerum (Mz. jugera)	=	2523 m^2
SIGA ÖLÇÜLERI		
Bushel	=	36,349 1.
Gallon	=	4,544 1.
Pint	=	0.59 1.

PARALAR*

Pound sterlin (£)	=	20 şilin	20,43 Mark
Şilin	=	12 peni	1,02 Mark
Peni	=	4 farthing	8,51 Fenik
Farthing	=	1/4 peni	2,12 Fenik
Dolar ($)	=	100 sent	4,20 Mark
Frank (fr.)	=	100 santim	80 Fenik
Centim (c. santim) (Fransiz ufaklik para)	=		0,8 Fenik
Livre (Fransiz gümüş sikkesi)	=	1 frank	80 Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parasi)	=	30 gümüş kuruş	3,00 Mark
Guinee (guinca)	=	21 şilin	21,45 Mark
Soverign (Ingiliz altin sikkesi)	=	1 sterlin	20,43 Mark
Cent (Sent. Amerikan sikkesi)	=		ca. 4,2 Fenik
Drahmi (eski Yunan gümüş sikkesi)			
Duka (Avrupa'da altin sikke, Italyan kökenli)			ca. 9 Mark
Maravedi (Ispanyol sikkesi)			. 6 Fenik
Rei, reis (Portekiz sikkesi)			. 0,45 Fenik

* Mark ve fenik üzerinden hesaplama, 1871 yilina aittir (1 Mark l/2790 kg. saf altin).

KISALTMALAR

art. (*artikel*) – makale
Bd. (*Band*) – cilt
b. (*book*) – kitap
Buch – kitap
cf. – karşilaştir
ch., chap., cap. (*chapter, chapitre, caput*) – bölüm
d.d. (*de dato*) – düzenlendiği günden beri
éd., ed. (édition) – baskı
edit. – yayımlayan
Heft – fasikül
H. o. C. (*House of Commons*) – İngiliz Avam Kamarası
ib., ibid. (*ibidem*) – yanı yerde
id. (*idem*) – aynı
Kap. (*Kapitel*) – bölüm
l.c. (*loco citato*) – adı geçen yapıt, yazı, yer
l., lib. (*liber*) – kitap
M. P. (*Member of Parlament*) – parlamento üyesi
n°, no – numara
NB (*nota bene*) – dikkat ediniz, önemli not
p., pag. (*page, pagina*) – sayfa
partie – kısım
pass. (*passim*) – şurda burda, daginik olarak
sc. (*scilicet*) – çünkü
sect. (*section*) – kesim
sq. (*sequens*) – izleyen sayfa
sqq., seqq. (*sequentes*) – izleyenler, izleyen sayfalar
S. (*Seite*) – sayfa
t. (*tom, tome*) – cilt
trad. (*traducteur, traduction*) – çeviren, çeviri
v., vol. (*volume*) – cilt
bkz: – bakınız
c. – cilt
-ç. – çeviren
-Ed. – yayımcı, editör
karş: – karşilaştiriniz
s. – sayfa